

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

ATLAS HISTORYCZNY POLSKI

ZIEMIE POLSKIE KORONY
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

CZEŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

INSTYTUT HISTORII PAN

<http://rcin.org.pl>

**ZIEMIE POLSKIE KORONY
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

**ATLAS HISTORYCZNY
POLSKI**

Pod redakcją
HENRYKA RUTKOWSKIEGO
i MARKA SŁONIA

MAPY SZCZEGÓŁOWE XVI WIEKU

WYDANIE ZBIORCZE SERII

WYDAWNICTWO INSTYTUTU HISTORII PAN

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

**ZIEMIE POLSKIE KORONY
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU
WYDANIE ZBIORCZE**

Pod redakcją
MARKA SŁONIA

opracowali

Marian Biskup, Arkadiusz Borek, Krzysztof Boroda, Andrzej Buczyło, Krzysztof Chłapowski,
Roman Czaja, Paweł Dembiński, Jerzy Duma, Anna Dunin-Wąsowiczowa, Wiesława Duży,
Kamila Follprecht, Marcin Frańś, Irena Gieysztorowa, Michał Gochna, Piotr Guzowski,
Marcin Hlebionek, Józef Humnicki, Tomasz Jaszczołt, Wojciech Kalinowski, Dariusz Karczewski,
Lucjan Koc, Dariusz Kram, Marta Kuc-Czerep, Stefan K. Kuczyński, Andrzej Kwiatkowski,
Jacek Laberschek, Marzena Liedke, Zofia Maciakowska, Tomasz Michalski, Zdzisław Noga,
Tomasz Nowicki, Anna P. Orłowska, Kazimierz Pacuski, Władysław Pałucki (redaktor),
Tomasz Panecki, Marta Piber-Zbieranowska, Zenon Piech, Elżbieta Rutkowska,
Henryk Rutkowski (redaktor), Wiesław Sieradzan, Michał Sierba, Ryszard Skowron,
Katarzyna Słomska-Przech, Michał Słomski, Marek Słoń (redaktor), Urszula Sowina,
Milena Stępnia, Jarosław Suproniuk, Paweł Swoboda, Bogumił Szady, Wanda Szaniawska,
Patrycja Szwedo-Kiełczewska, Stanisław Trawkowski (redaktor), Małgorzata Wilska,
Stefan Wojciechowski, Urszula Zachara-Związek, Michał Zbieranowski, Marek Zieliński,
Tomasz Związek

CZEŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

WARSZAWA 2021

Redakcja i korekta

Zespół

Opracowanie graficzne i projekt okładki

Dariusz Górski, Marcin Szczęśniak, Jacek Świerzyński

© Copyright by Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

ISBN: 978-83-66911-16-1

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”. Projekt „Atlas historyczny Polski XVI wieku – dopełnienie serii” realizowano w latach 2015–2021 pod kierunkiem dr. hab. Marka Słonia, prof. IH PAN.

Nr projektu 1aH15037383

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Wydanie I, Warszawa 2021

Instytut Historii PAN
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa
22 831 02 61–62, w. 44
wydawnictwo@ihpan.edu.pl
www.ihpan.edu.pl

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	11
I. WSTĘP	27
I.1 Wstępy do serii	27
I.1.1 Wstęp do edycji zbiorczej serii Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku.....	<i>Marek Słoń</i> 27
I.1.2 Wstęp do edycji angielskiej t. 1–3, 5 i 7 z 2014 r.....	<i>Marek Słoń</i> 30
I.1.3 Przedmowa (1966 r.)	<i>Władysław Pałucki</i> 34
I.2 Wstępy do tomów	40
I.2.1 Wstęp do t. 1 (2008 r.): Województwo krakowskie	<i>Henryk Rutkowski</i> 40
I.2.2 Wstęp do t. 2 (1993 r.): Województwo sandomierskie.....	<i>Władysław Pałucki</i> 43
I.2.3 Wstęp do t. 3 (1966 r.): Województwo lubelskie	<i>Stefan Wojciechowski</i> 46
I.2.4 Wstęp do t. 4 (2017 r.): Wielkopolska.....	<i>Krzysztof Chłapowski, Marek Słoń</i> 47
I.2.5 Wstęp do t. 5 (1998 r.): Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie	<i>Henryk Rutkowski</i> 53
I.2.6 Wstęp do t. 6 (2021 r.): Kujawy i ziemia dobrzyńska.....	<i>Wiesława Duży</i> 56
I.2.7 Wstęp do t. 7 (1973 r.): Mazowsze.....	<i>Władysław Pałucki</i> 58
I.2.8 Wstęp do t. 8 (2021 r.): Województwo podlaskie.....	<i>Michał Gochna, Bogumił Szady</i> 65
I.2.9a Wstęp do suplementu – Prusy Królewskie, cz. 1, 1961 r.	<i>Marian Biskup</i> 69
I.2.9b Wstęp do suplementu – Prusy Królewskie, cz. 2, 2021 r.	<i>Marek Słoń</i> 75
II. ŹRÓDŁA	78
II.1 Źródła pisane	78
II.1.1 Województwo krakowskie.....	<i>Krzysztof Chłapowski</i> 78
II.1.2 Województwo sandomierskie	<i>Krzysztof Chłapowski</i> 82
II.1.3 Województwo lubelskie.....	<i>Stefan Wojciechowski</i> 87
II.1.4 Wielkopolska	<i>Marek Słoń</i> 89
II.1.5 Województwo sieradzkie i województwa łęczyckie	<i>Krzysztof Chłapowski</i> 98
II.1.6 Kujawy i ziemia dobrzyńska	<i>Arkadiusz Borek</i> 101
II.1.7 Mazowsze	<i>Irena Gieysztorowa</i> 107
II.1.8 Województwo podlaskie.....	<i>Krzysztof Boroda</i> 113
II.1.9a Prusy Królewskie.....	<i>Marian Biskup</i> 120
II.2 Źródła kartograficzne	129
II.2.1 Województwo krakowskie.....	<i>Henryk Rutkowski</i> 129
II.2.2 Województwo sandomierskie	<i>Henryk Rutkowski</i> 133
II.2.3 Województwo lubelskie.....	<i>Stefan Wojciechowski</i> 137
II.2.4 Wielkopolska	<i>Tomasz Panecki</i> 138

II.2.5	Województwo sieradzkie i województwa łęczyckie	<i>Henryk Rutkowski</i>	147
II.2.6	Kujawy i ziemia dobrzyńska	<i>Katarzyna Słomska-Przech</i>	150
II.2.7	Mazowsze	<i>Henryk Rutkowski</i>	157
II.2.8	Województwo podlaskie.....	<i>Tomasz Panecki</i>	161
II.2.9a	Prusy Królewskie.....	<i>Marian Biskup</i>	168
III. METODA I WYNIKI		171
III.1 Środowisko geograficzne		171
III.1.1	Województwo krakowskie.....	<i>Elżbieta Rutkowska</i>	171
III.1.2	Województwo sandomierskie	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	177
III.1.3	Województwo lubelskie.....	<i>Stefan Wojciechowski</i>	187
III.1.4	Wielkopolska	<i>Elżbieta Rutkowska</i>	193
III.1.5	Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie	<i>Małgorzata Wilska</i>	201
III.1.6	Kujawy i ziemia dobrzyńska	<i>Katarzyna Słomska-Przech, Tomasz Panecki</i>	208
III.1.7	Mazowsze	<i>Jerzy Humnicki, Kazimierz Pacuski</i>	220
III.1.8	Województwo podlaskie.....	<i>Tomasz Panecki</i>	228
III.1.9a	Prusy Królewskie.....	<i>Marian Biskup</i>	239
III.2 Podziały administracyjne		245
III.2.1 Granice państwowych jednostek terytorialnych		245
III.2.1.1	Województwo krakowskie	<i>Henryk Rutkowski</i>	245
III.2.1.2	Województwo sandomierskie	<i>Władysław Pałucki</i>	254
III.2.1.3	Województwo lubelskie	<i>Stefan Wojciechowski</i>	273
III.2.1.4	Wielkopolska	<i>Michał Gochna</i>	277
III.2.1.5	Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie	<i>Henryk Rutkowski</i>	297
III.2.1.6	Kujawy i ziemia dobrzyńska.....	<i>Wiesława Duży</i>	301
III.2.1.7	Mazowsze	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	312
III.2.1.8	Województwo podlaskie	<i>Michał Gochna</i>	329
III.2.1.9a	Prusy Królewskie.....	<i>Marian Biskup</i>	340
III.2.2 Granice jednostek administracji kościelnej		344
III.2.2.1	Województwo krakowskie	<i>Marta Piber-Zbieranowska</i>	344
III.2.2a.1	Gminy wyznań różnowierczych	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	363
III.2.2b.1	Cerkwie prawosławne i osadnictwo wołoskie	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	367
III.2.2.2	Województwo sandomierskie	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	371
III.2.2a.2	Gminy wyznań reformowanych.....	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	388
III.2.2b.2	Cerkwie prawosławne w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w.....	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	390
III.2.2.3	Województwo lubelskie	<i>Stefan Wojciechowski</i>	391
III.2.2.4	Wielkopolska		394
III.2.2a.4	Diecezja gnieźnieńska i włocławska.....	<i>Arkadiusz Borek</i>	394
III.2.2b.4	Diecezja poznańska i wrocławska	<i>Bogumił Szady</i>	421
III.2.2c.4	Zbory różnowiercze w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku	<i>Marta Kuc-Czerep</i>	457
III.2.2d.4	Żydzi w miastach Wielkopolski.....	<i>Jarosław Suproniuk</i>	478
III.2.2.5	Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie	<i>Henryk Rutkowski</i>	502
III.2.2a.5	Organizacja kościelna na początku XVI wieku....	<i>Henryk Rutkowski</i>	511

III.2.2.6	Kujawy i ziemia dobrzyńska.....	<i>Arkadiusz Borek</i>	514
III.2.2a.6	Reformacja na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku	<i>Arkadiusz Borek</i>	535
III.2.2.7	Mazowsze	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	544
III.2.2.8	Województwo podlaskie	<i>Bogumił Szady</i>	555
III.2.2a.8	Cerkiew prawosławna.....	<i>Piiootr Guzowski, Marzena Liedke</i>	579
III.2.2b.8	Zbory protestanckie	<i>Piiootr Guzowski, Marzena Liedke</i>	599
III.2.2.9a	Prusy Królewskie.....	<i>Marian Biskup</i>	612
III.2.2.9b	Prusy Królewskie.....	<i>Tomasz Nowicki</i>	617
III.3	OSADNICTWO		633
III.3.1	Lokalizacja miejscowości		633
III.3.1.1	Województwo krakowskie	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	633
III.3.1.2	Województwo sandomierskie	<i>Kazimierz Pacuski</i>	639
III.3.1.3	Województwo lubelskie	<i>Stefan Wojciechowski</i>	649
III.3.1.4	Wielkopolska	<i>Arkadiusz Borek, Michał Słomski</i>	651
III.3.1.5	Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	677
III.3.1.6	Kujawy i ziemia dobrzyńska	<i>Urszula Zachara-Związek, Tomasz Związek</i>	685
III.3.1.7	Mazowsze	<i>Henryk Rutkowski</i>	695
III.3.1.8	Województwo podlaskie	<i>Jarosław Suproniuk</i>	708
III.3.1.9a	Prusy Królewskie.....	<i>Marian Biskup</i>	745
III.3.2	Charakter i wielkość osiedli		748
III.3.2.1	Województwo krakowskie	<i>Jarosław Suproniuk</i>	748
III.3.2.2	Województwo sandomierskie	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	762
III.3.2.3	Województwo lubelskie	<i>Stefan Wojciechowski</i>	772
III.3.2.4	Wielkopolska		775
III.3.2a.4	Osady wiejskie.....	<i>Michał Gochna</i>	775
III.3.2b.4	Miasta i miasteczka.....	<i>Jarosław Suproniuk</i>	781
III.3.2c.4	Zamki i opactwa.....	<i>Michał Słomski</i>	793
III.3.2.5	Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	801
III.3.2.6	Kujawy i ziemia dobrzyńska.....		808
III.3.2a.6	Osady wiejskie	<i>Wiesława Duży</i>	808
III.3.2b.6	Miasta i miasteczka.....	<i>Patrycja Szwedo-Kielczewska</i>	814
III.3.2c.6	Zamki i opactwa.....	<i>Michał Słomski</i>	829
III.3.2.7	Mazowsze	<i>Irena Gieysztorowa</i>	840
III.3.2.8	Województwo podlaskie		850
III.3.2a.8	Charakter osiedli	<i>Michał Gochna</i>	850
III.3.2b.8	Wielkość osiedli.....	<i>Piiootr Guzowski</i>	862
III.3.2.9a	Prusy Królewskie.....	<i>Marian Biskup</i>	867
III.3.3	Przynależność własnościowa osiedli		938
III.3.3.1	Województwo krakowskie	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	938
III.3.3a.2	Województwo sandomierskie	<i>Władysław Pałucki</i>	965
III.3.3b.2	Mapa własności ziemskiej	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	977
III.3.3.3	Województwo lubelskie	<i>Stefan Wojciechowski</i>	992

III.3.3.4	Wielkopolska	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	994
III.3.3.5	Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie	<i>Krzysztof Chłapowski, Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	1020
III.3.3.6	Kujawy i ziemia dobrzyńska.....	<i>Michał Słomski</i>	1033
III.3.3.7	Mazowsze	<i>Władysław Pałucki</i>	1067
III.3.3.8	Województwo podlaskie	<i>Krzysztof Boroda</i>	1082
III.3.3.9a	Prusy Królewskie.....	<i>Marian Biskup</i>	1101
III.4	NAZEWNICTWO		1127
III.4.1	Województwo krakowskie.....	<i>Jerzy Duma</i>	1127
III.4.2	Województwo sandomierskie.....	<i>Władysław Pałucki</i>	1131
III.4.4	Wielkopolska	<i>Paweł Swoboda</i>	1138
III.4.5	Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie	<i>Stanisław Trawkowski</i>	1148
III.4.6	Kujawy i ziemia dobrzyńska	<i>Paweł Swoboda</i>	1150
III.4.7	Mazowsze	<i>Władysław Pałucki</i>	1158
III.4.8	Województwo podlaskie.....	<i>Paweł Swoboda</i>	1166
III.4.9b	Prusy Królewskie.....	<i>Paweł Swoboda</i>	1184
III.5	DROGI.....		1194
III.5.1	Województwo krakowskie.....	<i>Małgorzata Wilska</i>	1194
III.5a.1	Starostwo spiskie	<i>Jarosław Suproniuk</i>	1202
III.5.2	Województwo sandomierskie	<i>Henryk Rutkowski</i>	1205
III.5.3	Województwo lubelskie.....	<i>Stefan Wojciechowski</i>	1213
III.5.4	Wielkopolska	<i>Tomasz Związek</i>	1214
III.5.5	Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie	<i>Małgorzata Wilska</i>	1238
III.5a.5	Mapa okolic Łodzi.....	<i>Henryk Rutkowski</i>	1243
III.5.6	Kujawy i ziemia dobrzyńska	<i>Tomasz Związek</i>	1244
III.5.7	Mazowsze	<i>Henryk Rutkowski</i>	1254
III.5.8	Województwo podlaskie.....	<i>Michał Sierba</i>	1262
III.5.9a	Prusy Królewskie.....	<i>Marian Biskup</i>	1275
III.5.9b	Prusy Królewskie.....	<i>Tomasz Związek</i>	1277
III.6	PLANY MIAST		1281
III.6a.	Wprowadzenie.....	<i>Marek Słoń</i>	1281
III.6.1.1	Biecz	<i>Jarosław Suproniuk</i>	1282
III.6.2.8	Bielsk Podlaski	<i>Michał Sierba</i>	1292
III.6.3.6	Brześć Kujawski	<i>Dariusz Karczewski</i>	1306
III.6.4.9b	Chełmno w drugiej połowie XVI wieku.....	<i>Marek Grzegorz Zieliński</i>	1317
III.6.5.1	Częstochowa.....	<i>Małgorzata Wilska</i>	1333
III.6.6.6	Dobrzyń nad Wisłą	<i>Wiesława Duży</i>	1338
III.6.7.4	Dolsk.....	<i>Michał Słomski</i>	1347
III.6.8.8	Drohiczyn	<i>Tomasz Jaszczolt</i>	1366
III.6.9.9b	Elbląg w drugiej połowie XVI wieku.....	<i>Roman Czaja</i>	1387
III.6.10.9b	Gdańsk około 1600 roku.....	<i>Zofia Maciakowska</i>	1396
III.6.11.4	Gnieźnieński zespół osadniczy	<i>Anna Paulina Orłowska</i>	1417
III.6.12.6	Inowrocław	<i>Marcin Frąś</i>	1432
III.6.13.4	Kalisz w połowie XVI wieku	<i>Urszula Sowina, Tomasz Związek, Tomasz Panecki</i>	1445
III.6.14.4	Kościan	<i>Dariusz Kram</i>	1465

III.6.15.1	Kraków.....	1447
III.6.15a.1	Kraków i okolice w drugiej połowie XVI w..... <i>Jacek Laberschek</i>	1477
III.6.15b.1	Kraków w 1598 r. <i>Kamila Follprecht, Zdzisław Noga</i>	1498
III.6.15c.1	Wawel w końcu XVI w..... <i>Ryszard Skowron</i>	1548
III.6.16.3	Lublin..... <i>Stefan Wojciechowski</i>	1550
III.6.17.5	Łęczycza..... <i>Małgorzata Wilska</i>	1551
III.6.18.9b	Malbork w drugiej połowie XVI wieku <i>Wiesław Sieradzan</i>	1555
III.6.19.8	Mielnik..... <i>Andrzej Buczyło</i>	1568
III.6.20.1	Nowy Sącz..... <i>Marta Piber-Zbieranowska</i>	1576
III.6.21.5	Piotrków Trybunalski <i>Henryk Rutkowski</i>	1591
III.6.22.4	Pleszew <i>Milena Stępnik, Michał Gochna</i>	1598
III.6.23.7	Płock <i>Kazimierz Pacuski</i>	1611
III.6.24.4	Poznański zespół osadniczy..... <i>Paweł Dembiński</i>	1614
III.6.25.7	Rawa <i>Wojciech Kalinowski</i>	1635
III.6.26.2	Sandomierz <i>Kazimierz Pacuski</i>	1638
III.6.27.5	Sieradz <i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	1643
III.6.28.1	Siewierz <i>Małgorzata Wilska</i>	1649
III.6.29.7	Warszawa..... <i>Wanda Szaniawska</i>	1653
III.6.30.8	Węgrów <i>Michał Gochna</i>	1667
III.6.31.1	Wieliczka..... <i>Michał Zbieranowski</i>	1682
III.6.32.5	Wieluń..... <i>Małgorzata Wilska</i>	1686
III.6.33.6	Włocławek..... <i>Tomasz Michalski, Andrzej Kwiatkowski</i>	1689
III.6.34.4	Wschowa <i>Arkadiusz Borek</i>	1699
III.7	HERBY	1719
III.7.1	Województwo krakowskie..... <i>Zenon Piech</i>	1719
III.7.2	Województwo sandomierskie..... <i>Henryk Rutkowski</i>	1724
III.7.3	Województwo lubelskie..... <i>Stefan Wojciechowski</i>	1726
III.7.4	Wielkopolska..... <i>Michał Gochna</i>	1727
III.7.5	Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie <i>Stefan K. Kuczyński</i>	1730
III.7.6	Kujawy i ziemia dobrzyńska <i>Marcin Hlebionek</i>	1732
III.7.7	Mazowsze..... <i>Henryk Rutkowski</i>	1737
III.7.8	Województwo podlaskie..... <i>Michał Gochna</i>	1738
III.7.9b	Prusy Królewskie..... <i>Marcin Hlebionek</i>	1740
IV.	ZAKOŃCZENIE	1746
IV.1.3	Województwo lubelskie..... <i>Stefan Wojciechowski</i>	1746
IV.1.8	Województwo podlaskie..... <i>Marek Słoń</i>	1747
	Indeks miejscowości.....	1751
	Indeks nazw fizjograficznych.....	1996
	Spis tabel.....	2016
	Spis map tekstowych.....	2023
	Spis map w części I.....	2026
	Legenda mapy głównej.....	2028

WYKAZ SKRÓTÓW

- AAG – Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
AAG, ACap. – Archiwum Kapituły Metropolitalnej
AAG, ACons. – Archiwum Konsystorza Generalnego w Gnieźnie (Wizytacje)
AAP – Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu
AAP, AE – AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Episcopalia
AAP, CP – AAP, Archiwum Kapituły Metropolitalnej
AAWarm – Archiwum Archidiecezji Warmińskiej
ABCz – Akta Braci Czeskich (AP Poznań)
ABMK – „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”
Acta Tomiciana – *Acta Tomiciana epistolarum, legationum, responsorum, actionum... Sigismundi Primi regis Poloniae*, t. 1–, Poznań–Wrocław–Kraków 1852–
ADP – Archiwum Diecezjalne w Płocku
ADPelplin – Archiwum Diecezjalne w Pelplinie
ADS – Archiwum Diecezjalne w Siedlcach
ADWł – Archiwum Diecezjalne we Włocławku
AFCh – Archiwum Fary Chełmińskiej
AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych we Warszawie
AGAD, dok. pap. – Zbiór dokumentów papierowych (AGAD)
AGAD, dok. perg. – Zbiór dokumentów pergaminowych (AGAD)
AGZ – *Akta grodzkie i ziemskie z ksiąg Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*, t. 1–25, Lwów 1865–1935
AHMP Chełmno – *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, z. 3: *Chełmno*, oprac. historyczne Z.H. Nowak, oprac. kartograficzne Z. Kozieł, Toruń 1999
AHMP Elbląg – *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, z. 1: *Elbląg*, oprac. historyczne R. Czaja, oprac. kartograficzne Z. Kozieł, Toruń 1993
AHMP Kraków – *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 5: *Małopolska*, pod red. Z. Nogi, z. 1: *Kraków*, pod red. Z. Nogi, Kraków 2007
AHMP Malbork – *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, R. Czaja, z. 5: *Malbork*, oprac. historyczne W. Długokęcki, W. Sieradzan przy współpr. M. Mierzińskiego, oprac. kartograficzne D. Chwiałkowski, A. Noryśkiewicz, W. Sieradzan, Toruń 2002
AHP – Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku (seria)
AHP Krakowskie – *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 2008 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 1)
AHP Kujawy – *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Duży, współpr. A. Borek, M. Słomski, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2021 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 6)
AHP Lubelskie – *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 3)
AHP Mazowsze – *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 7)
AHP Podlasie – *Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. M. Gochna, B. Szady, oprac. K. Boroda i in., Warszawa 2021 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 8)
AHP Prusy Królewskie – *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku. Suplement*, red. T. Panecki, M. Słoń, oprac. R. Czaja i in., Warszawa 2021 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, Suplement)

- AHP Sandomierskie – *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1993 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 2)
- AHP Sieradzkie – *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1998 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 5)
- AHP Wielkopolska – *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. K. Chłapowski, M. Słoń, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2017 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 4)
- AKap. – Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie
- AKH – „Archiwum Komisji Historycznej”
- AKM – Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie
- Akt rew. – T. Związek, *Rewizja komór celnych i stacji mytniczych województwa kaliskiego z 1571 r. Edycja „Aktu rewizorów ziemskich”*, SŻ, t. 54, 2016, s. 129–149 (oryg.: AGAD, MK Lustracje dz. XVIII, sygn. 4, k. 301–309)
- AMCh – Akta miasta Chełmna (APT)
- AmD – Akta miasta Dolska (AP Poznań)
- AmGn – Akta miasta Gniezna (AP Poznań)
- AmK – Akta miasta Kalisza (AP Poznań)
- AmPl – Akta miasta Pleszewa (AP Poznań)
- ANK – Archiwum Narodowe w Krakowie
- AP – Archiwum Państwowe
- APB – Archiwum Państwowe w Białymstoku
- APGd – Archiwum Państwowe w Gdańsku
- APL – Archiwum Państwowe w Lublinie
- APT – Archiwum Państwowe w Toruniu
- APZG 363 – Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Akta Miasta Wschowy, nr 363
- AR – Archiwum Radziwiłłów (AGAD)
- Archiwum ks. Sanguszków – *Archiwum ks. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 5, wyd. Z. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak, Lwów 1897
- ASDCh – Akta Seminarium Duchownego w Chełmnie (ADPelplin)
- ASK – Archiwum Skarbu Koronnego (AGAD)
- ASL – *Die Synoden der Kirche Augsburgischer Konfession in Großpolen im 16., 17. und 18. Jahrhundert*, wyd. G. Smend, Posen 1930 (Jahrbuch des Theologischen Seminars der Unierten Evangelischen Kirche in Polen, t. 2)
- ASR – *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1–4, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1966–1997
- AUPL – *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. W. Semkowicz, S. Kutrzeba, Kraków 1932
- AV – Acta Visitationis (AKM)
- AV Cap. – Acta Visitationis Capituli (AKM)
- AV Cons. – Acta Visitationis Consistorii (AKM)
- AWAK 14 – *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею*, t. 14: *Инвентари имѣній XVI-го столѣтя*, Вильна 1888
- AWAK 33 – *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею*, t. 33: *Акты, относящиеся к истории Западно-русской церкви*, Вильна 1908
- AWor. – Archiwum Woronieckich z Huszlewa (APL)
- Bąk, Wałcz – L. Bąk, *Ziemia walecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII w.*, Piła 1999
- BCzart – Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie
- BDOT10k – Baza Danych Obiektów Topograficznych (Geoportal.gov.pl)
- BHS – „Biuletyn Historii Sztuki” („Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” w 1933/1934–1949)
- Bieńkowski, Organizacja Kościoła – L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 780–1048
- Biuletyn ŻIH – „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1951–1971), „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (1971–1993), „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego – Instytutu Naukowo-Badawczego” (1994–1995, nr 4/94–2/95 [172–174]), „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1995–2000, nr 3/95–2/96 [175–178] – nr 4, 2000 [196]), „Kwartalnik Historii Żydów” (od 2001, nr. 197)
- BJ – Biblioteka Jagiellońska
- BK – „Biblioteka Krakowska”
- BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie
- BNANU – Biblioteka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy im. Władimira Wernadskiego, Kijów (Національна академія наук України, Бібліотека)

- Bocheński – *Historia kościoła parafialnego w Wałczu spisana na podstawie prawdziwych dokumentów i wiarygodnych autorów przez Jana Ignacego Bocheńskiego proboszcza waleckiego w roku 1790*, oprac. L. Bąk, M. Hlebionek, A. Szweda, Wałcz 2002
- Boniecki – A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 1–16, Warszawa 1899–1913
- BOss – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
- BRacz – Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu
- Braune, Geschichte – A. Braune, *Geschichte der Stadt Fraustadt. Zur Feier des 50-jährigen Jubiläums des Wiederaufbaues der im Jahre 1801 abgebrannten Neustädtischen Kirche, genannt zur heiligen Dreifaltigkeit am 25. August 1889*, b.m.w. 1889
- Brust – M. Brust, *Geneza i początki miast w dobrach biskupów poznańskich w Wielkopolsce (XIII–XIV wiek)*, cz. 2, „Nasza Przeszłość”, t. 101, 2004, s. 79–146
- Brzeskie 1494 – W. Posadzy, H. Kowalewicz, *Inwentarz dóbr starostwa brzeskiego na Kujawach z roku 1494*, SMDWP, t. 2, 1956, z. 2, s. 355–398
- Buczek, MWK – K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, Kraków 1930.
- Buczyło, Kształtowanie się sieci – A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci prawosławnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795*, Toruń 2014, mps rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem dr. hab. Jana Wroniszewskiego, prof. UMK, Biblioteka UMK
- Bukowski, Michaluk, Przywileje – *Najdawniejsze przywileje królewskiego miasta Bielska z XV i XVI wieku*, oprac. W. Bukowski, D. Michaluk, Ciechanowiec–Warszawa 2018 (Lokacje Miast Podlaskich)
- BUW, Ławn. Brz. – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 19, Księga ławnicza miasta Brześcia Kujawskiego 1418–1476
- BUWil – Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego
- CDW – *Codex diplomaticus Warmienseis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Gesammelt und im Namen des historischen Vereins für Ermland*, t. 1: *Urkunden der Jahre 1231–1340*, red. C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1860
- Chmiel – *Księgi radzieckie kazimierskie 1369–1381 i 1385–1402*, wyd. A. Chmiel, Kraków 1932
- Chomętowski, Materiały – *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku. Poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Jana Ostroroga, wojewody poznańskiego*, oprac. W. Chomętowski, Warszawa 1876 (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego, t. 2)
- Chrzanowski – W. Chrzanowski, *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materiałów*, Paryż 1859, [1:300 000]
- CMP – *Kodeks dyplomatyczny Wielkiej Polski*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840
- Constitutiones – *Constitutiones synodi archidioecesis Gnesnensis, presidente [...] Joanne Wężyk [...] A.D. 1628 die 10 Mai celebrato*, Cracoviae 1630
- Cor. iuris Pol. – *Corpus iuris Polonici*, t. 3–4/1, wyd. O. Balzer, Kraków 1906–1910
- CPH – „Czasopismo Prawno-Historyczne”
- Cyza – A. Bieniaszewski, J. Latzke, *Rejestr poboru cyzy z miast Wielkopolski w latach 1462–1465*, PH, t. 68, 1977, s. 541–553
- Czaykowski – „*Rejestr Diecezjów*” *Franciszka Czaykowskiego, czyli Właściciele ziemscy w koronie 1783–1784*, wyd. K. Chłapowski, S. Górzyński, Warszawa 2006
- Czwojdrak, Kopaczyński – D. Czwojdrak, B. Kopaczyński, *Spór o kościoły – katolicy i ewangelicy w ziemi wschowskiej i powiecie kościańskim w XVI–XVIII wieku, [w:] Reformacja i tolerancja: jedność w różnorodności? Współistnienie różnych wyznań na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2015, s. 39–56
- Czwojdrak, Ulice – D. Czwojdrak, *Wschowskie ulice*, cz. 1: *Stare Miasto*, Wschowa 2016
- d – własność duchowna
- Degórska, Transformacja krajobrazu – B. Degórska, *Transformacja krajobrazu wschodnich Kujaw w kontekście zmian użytkowania ziemi i osadnictwa (1770–1970)*, Warszawa 2015
- Demidowicz – G. Demidowicz, *Planned Landscapes in North-East Poland: the Suraz Estate, 1550–1760*, „Journal of Historical Geography”, t. 11, 1985, nr 1, s. 21–47
- Długosz, Annales – Joannis Długossi, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, t. 1 n., Warszawa 1964 n.
- Długosz LB – Joannis Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1–3, Kraków 1863–1864 (Opera Omnia, t. 7–9)
- dm – własność duchowno-miejska
- Dogiel – *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*, cz. 2, wyd. M. Dogiel, Wilno 1758
- Drgas, Fortyfikacje – J. Drgas, *Fortyfikacje Wschowy w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Poznań 2014 (praca magisterska, UAM)

- Drozdowski, Czynniki wyznaniowy – M. Drozdowski, *Czynniki wyznaniowy w gospodarczym i społecznym rozwoju nowożytnej Wschowy*, [w:] *Eruditio et interpretatio. Studia historyczne*, red. Z. Chodyła, Poznań 1997, s. 261–271
- ds – własność duchowno-szlachecka
- Ducillorum contributionum 1578 – *Ducillorum contributionum a cervisia et aliis liquoribus ex civitatibus et oppidis in anno 1578 percepta*, [w:] *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586 w dwóch częściach*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881 (*Źródła Dziejowe*, t. 9), cz. 2, s. 272–274
- Dworzaczkowa, Kontrreformacja – J. Dworzaczkowa, *Kontrreformacja we Wschowie w latach 1577–1632*, RH, t. 36, 1970, s. 1–42
- Dwuwiorstówka – *Новая Топографическая Карта Западной России*, 1883–1935, [1:84 000]
- ESHPI – *Elektroniczny słownik hydronimów Polski*, eshp.ijp.pan.pl
- Fon. 1–3 – *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*, wyd. S. Kujot, Toruń 1897–1899 (*Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 1–3)
- Fon. 4 – *Visitationes Ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo a. 1647 factae*, wyd. A. Pobłocki, Toruń 1900 (*Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 4)
- Fon. 6–10 – *Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae episcopo a. 1667–1672 factae*, wyd. B. Czapla, Toruń 1902–1906 (*Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 6–10)
- Fon. 11–12 – *Visitatio Archidiaconatus Camenensis Andrea de Leszno Leszczyński Archiepiscopo a. 1652 et 1653 facta*, wyd. P. Panske, Toruń 1907–1908 (*Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 11–12), s. 1–371
- Fon. 14 – *[Wizytacje parafii dekanatu górzeńskiego 1605, 1618 i 1763]*, wyd. P. Czaplewski, Toruń 1910 (*Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 14), s. 649–738
- Fon. 24 – *Constitutiones synodales necnon ordinationes dioecesis Culmensis, pars priori: a saec. XV usque ad XVII*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1929 (*Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 24), s. 133–136
- Freudenhamer – G. Freudenhamer, *Palatinatus Posnaniensis in Maiori Polonia primarii, nova delineato*, [ok. 1:560 000], Amsterdam 1645
- Gaul/Raczyński – E. Gaul, E. Raczyński, *Mappa topograficzna, wojskowa i statystyczna części Wielkopolski, którą dziś Departament Poznański składa*, 1807–1812 [ok. 1:75 300], AP Poznań, sygn. 53/992/0/3/M.w.36_I–VIII_1, BRacz: M II 796
- Genealogia – W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959
- Gilly 1802 – *Special Karte von Südpreussen aus der Königlichen Grossen Topographischen Vermessungs Karte unter Mitwirkung des Directors Langner reducirt und herausgegeben von Geheimen Bau-Rath Gilly*, Berlin 1802–1803, Simon Schropp und Comp. [1:150 000]
- Gilly-Cron – *[Königliche Grosse Topographische Vermessungs Karte]*, oprac. D. Gilly, Cron, Langner, 1:50 000, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Kart N 14431
- GIS – System Informacji Geograficznej (Geographic Information System)
- Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój – Ł. Gołaszewski, A. Zakrzewski, *Ustrój województwa podlaskiego XVI–XVIII w. Wybrane problemy*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 193–209
- Goniądz 1571 – *Inwentarz miasta i starostwa goniądzkiego* (lipiec 1571 r.), [w:] J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, aneks, dok. 13, s. 135–197
- Gr.Kr. – Księgi grodzkie krakowskie (AP Kraków)
- Gr.W – księgi grodzkie wielkopolskie
- Grodecki – W. Grodecki, *Poloniae Tabula*, [ok. 1:1 680 000], Bazylea 1562
- Grosman, Stadtplan – W. Grosman, *Der Stadtplan von Fraustadt*, „Heimat-Kalender für den Kreis Fraustadt”, 1925, s. 33–38
- Grosman, WuW – W. Grosman, *Fraustadts Werden und Wachsen*, „Heimat-Kalender für den Kreis Fraustadt”, 1923, s. 50–66
- GStA PK – Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem
- Guerquin, Zamki – B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974 (wyd. 2, Warszawa 1984)
- Guldon, Dobrzyń – Z. Guldon, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. I. Podziały administracyjne. II. Rozmieszczenie własności ziemskiej*, Toruń 1967 (*Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 73, z. 1)
- Guldon, Kujawy – Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964 (*Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 69, z. 2)
- Guldon, Lokacje – Z. Guldon, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, ZK, t. 2, 1968, s. 19–46
- Guldon, Powierski, Podziały – Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974

- Guldon, Zaludnienie – Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, PKHBTN, t. 1, 1963, s. 51–74
- Gwagnin – A. Gwagnin, *Sarmatiae Europae descriptio*, Kraków 1578, tłum. pol.: *Kronika Sarmacyi Polskiej*, [w:] *Zbiór dziej opisów Polski*, t. 4, Warszawa 1764
- gzn – pow. gnieźnieński
- Heldensfeld – A.M. von Heldensfeld, *Karte von West-Gallizien*, [1:28 800], mkfy w zbiorach ZAH
- HerKM – *Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (dopelnienie Niesieckiego)*, Kraków 1870
- HistPowWał – Z. Boras, R. Walczak, A. Wędzki, *Historia powiatu waleckiego w zarysie*, Poznań 1961
- Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu – K.J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932
- IH PAN – Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
- Inw. 1534 – *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego w r. 1534*, wyd. B. Ulanowski, AKH, t. 10, 1902, s. 1–128
- Inw. 1582 – *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z roku 1582 / Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1582*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 37)
- Inw. 1598 – *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z roku 1598 / Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1598*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1950 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 36)
- Inw. 1616 – *Inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 roku*, oprac. Z. Górski, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 229–238
- Inw. 1621 – *Inwentarz majątności Starejwsi i Węgrowa z 1621 r.*, wyd. J. Kazimierski, M. Pleskaczyńska, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na Terenie Województwa Siedleckiego”, 1986, nr 5, s. 57–141 (oryg.: AR XXV 4017, Inwentarz majątności Starej Wsi i Węgrowa i folwarków do nich należących przez mnie Adama Chrapowickiego, sędziego ziemskiego trockiego, sługę starszego Jaśnie Oświeconej Księżnej Jej Mości Radziwiłłowej, Pani Wileńskiej, w roku terażniejszym 1621 octobris zweryfikowany i spisany i panu Mateuszowi Mroczkowskiemu, staroście węgrowskiemu, podany, s. 1–141)
- Inw. bp. poz. 1564 – *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z r. 1564*, wyd. E. Długopolski, AKH, t. 15, 1939, s. 267–348
- Inw. XVII – *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 38)
- Inw. Żydów – *Inwentarz rewizyjny Żydów z województw Wielkiej Polski wyżej opisanych stacyjej albo płatu dorocznego, które na każdy rok z tych miast Żydowie powinni płacić do skarbu JKM, przez p. rewizory spisany*, [w:] LWWK 1564, cz. 2, s. 271–273
- Jabczyński – J. Jabczyński, *Rys historyczny miasta Dolska i jego okolic, polączony z ważniejszymi szczegółami historycznymi byłej dyecezyi, a teraz archidyecezyi poznańskiej*, Poznań 1857 (reprint: 2009)
- Jaroszewicz, Miasto Bielsk – J. Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, wstęp B. Białokozowicz, tłum. J. Ostapkowicz, Bielsk Podlaski 2007
- Jaszczółt, Fundacje kościelne – T. Jaszczółt, *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, [w:] *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 13–48
- Jaszczółt, Osadnictwo – T. Jaszczółt, *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickiej w XV i na początku XVI w. – okolice Sokółowa, Węgrowa i Mord*, [w:] *Sokołów Podlaski: dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006, s. 63–244
- Jaszczółt, Ziemia drohicka i bielska – T. Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska pod rządami księcia mazowieckiego Bolesława IV w latach 1440–1444*, [w:] *Dziedzictwo książąt mazowieckich. Stan badań i postulaty badawcze. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum i Archiwum Główne Akt Dawnych, 27–28 października 2016 r.*, red. J. Grabowski, R. Mroczek, P. Mrozowski, Warszawa 2017 (Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Studia i Materiały, t. 7), s. 331–360
- Jednowiorstówka – *Одноверстовая карта западного пограничного пространства, 1880–1917*, [1: 42 000]
- k – własność królewska
- Kalisz Gr. – Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kaliszu (AP Poznań)
- Kalisz Ziem. – Księgi sądu i urzędu ziemskiego w Kaliszu (AP Poznań)
- Kapicjana – Zbiór Ignacego Kapicy Milewskiego „Kapicjana” (AGAD)
- Kartoteka SHGM – Kartoteka Słownika Historyczno-Geograficznego Mazowsza w Średniowieczu (w zbiorach ZBHG)
- kcn – pow. kcyński

kd – własność królewsko-duchowna
 KDKK – *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*, t. 1–2, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874–1883
 KDMaz. – *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, wyd. J.T. Lubomirski, Warszawa 1863
 KDMK – *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, cz. 1–4, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1879–1882
 KDMłp. – *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1–4, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876–1905
 KDP – *Kodeks dyplomatyczny Polski / Codex diplomaticus Poloniae*, t. 1–4, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczowski, A. Helcel, Warszawa 1847–1887
 kds – królewsko-duchowno-szlachecka
 KDW – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–11, wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński, S. Kutrzeba i in., Poznań 1877–1999
 KdWR – *Karte des westlichen Russlands*, 1914–1921, [1:100 000]
 KH – „Kwartalnik Historyczny”
 KHKM – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
 kls – pow. kaliski, woj. kaliskie
 KŁK – *Księga ławnicza kazimierska 1407–1427*, wyd. B. Wyrozumka, Kraków 1996
 km – własność królewsko-miejska
 KMP – „Kronika Miasta Poznania”
 Knapiński, Notaty – W. Knapiński, *Notaty do historii diecezji warszawskiej z archiwum Konsystorza Warszawskiego*, mps w Ośrodku Dokumentacji Zabytków w Warszawie
 knn – pow. koniński
 Kondratiuk – M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, Wrocław 1974 (Monografie Slawistyczne, t. 29)
 Korcz, Zarys – W. Korcz, *Zarys dziejów*, [w:] *Wschowa. Miasto i powiat*, t. 13, Zielona Góra 1973, s. 9–42
 Kosecki, Miasta – A. Kosecki, *Miasta kujawskie w średniowieczu: lokacje, ustrój i samorząd miejski*, Kraków 2018
 KRK – *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, wyd. F. Piekosiński, J. Szujski, Kraków 1878
 KRSW – Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego (AGAD)
 ks – własność królewsko-szlachecka
 ksc – pow. kościański
 Kujawski, Parafie – W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonat: kruszewicki i włocławski*, Włocławek 2014
 KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
 Kumor, Dzieje – B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1–4, Kraków 1998–2002
 Kwatermistrzostwo – *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, [1:126 000], Warszawa 1843
 KWID – Kamera Wojny i Domen (APB)
 KZS – Katalog Zabytków Sztuki w Polsce
 KZSP Gdańsk – *Miasto Gdańsk*, cz. 1: *Główne Miasto*, red. B. Roll, I. Strzelecka, [tom oprac. J. Barton-Piórkowska et al.], Warszawa 2006 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 8)
 KZS sn – Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, seria nowa
 Laszuk, Łapy – A. Laszuk, *Łapy i ich mieszkańcy do 1795 r.*, „Białostoczczyzna”, 1996, nr 4(44), s. 20–30
 Laszuk, Zaścianki – A. Laszuk, *Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998
 LBG – *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. 1–2, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1880–1881
 LBP – *Księga uposażenia diecezji poznańskiej z r. 1510*, wyd. J. Nowacki, Poznań 1950
 LDK – *Lustracja dróg województwa krakowskiego z roku 1570*, wyd. B. Wyrozumka, wstęp K. Buczek, Wrocław 1971
 Leksykon – L. Kajzer, S. Kołodziejcki, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001
 Librowski, Repertorium – S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezyi gnieźnieńskiej*:
 cz. 1: Akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku: z. 1: sygn. 1–20: akta z lat 1602–1755, ABMK, t. 28, 1974, s. 41–219
 cz. 1: Akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku: z. 2: sygn. 21–66: akta z lat 1755–1766, ABMK, t. 29, 1974, s. 5–156
 cz. 2: Akta przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie: z. 1: sygn. 1–20: akta z lat 1608–1767, ABMK, t. 32, 1976, s. 5–157
 cz. 2: Akta przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie: z. 2: sygn. 21–50: akta z lat 1775–1820, ABMK, t. 33, 1976, s. 71–223
 cz. 3: Akta przechowywane w Częstochowie, Łodzi, Łowiczu, Pelplinie, Poznaniu i Warszawie, ABMK, t. 34, 1977, s. 5–150
 cz. 4: Indeks geograficzno-historyczny: z. 1: indeks do cz. 1: (zasób włocławski), ABMK, t. 37, 1978, s. 53–174

- Litak, Atlas – S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006
- Litak, Kościół – S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996
- LK 1564 – *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, cz. 1–2, wyd. J. Małecki, Warszawa 1964
- LK 1569 – *Lustracja województwa krakowskiego 1569*, AGAD, MK L.XVIII 18
- LK 1616 – *Lustracja województwa krakowskiego 1616*, AGAD, MK L.XVIII 20
- LK 1617–1620 – *Lustracja województwa krakowskiego 1617–1620*, AGAD, MK L.XVIII 21
- LK 1659–1664 – *Lustracja województwa krakowskiego 1659–1664*, cz. 1–3, wyd. A. Falniowska-Gradowska, F. Leśniak, Warszawa 2005
- LK 1765 – *Lustracja województwa krakowskiego 1765*, cz. 1: *Powiaty sądecki, szczyrzycki, biecki, czchowski oraz księstwa zatorskie i oświęcimskie*, wyd. A. Falniowska-Gradowska, Warszawa 1973
- LK 1789 – *Lustracja województwa krakowskiego 1789*, cz. 1–2, wyd. A. Falniowska-Gradowska, I. Rychlikowa, Wrocław 1962
- LKMC 1565 – *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961 (Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII w. Prusy Królewskie)
- LM 1565 – *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, cz. 1–3, Warszawa 1967–1971
- LM 1569 – *Lustracja województwa mazowieckiego 1569*, BN, rkps IV 3082
- LM XVII – *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku, cz. 1: 1617–1620*, wyd. A. Wawrzyńczyk, Wrocław 1968
- LMAVB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie)
- LP – *Lustracje województwa plockiego 1565–1789*, wyd. A. Sucheni-Grabowska, S.M. Szacherska, Warszawa 1965
- LR 1529 – *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z r. 1529 (tzw. Liber retaxationum)*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968
- LR 1789 – *Lustracja województwa rawskiego 1789 r.*, wyd. Z. Kędzierska, Wrocław 1971
- LR XVI – *Lustracje województwa rawskiego 1564 i 1570*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1959
- LR XVII – *Lustracje województwa rawskiego XVII wieku*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1965
- LS 1564/1565 – *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, wyd. W. Ochmański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963
- LS 1660/1664 – *Lustracja województwa sandomierskiego 1660–1664*, t. 1–2, wyd. H. Oprawko, K. Schuster, Kraków–Wrocław 1971–1977
- LS 1789 – *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, wyd. H. Madurowicz-Urbańska, cz. 1–3, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965–1968
- Lubicz-Łapiński – Ł. Lubicz-Łapiński, *Łapy i ich mieszkańcy. Zaścianki Łapińskich w XV–XVIII w.*, Białystok 2004
- Lustracja 1489 – J. Senkowski, *Lustracja poradnego i rejestr łańców województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, „Teki Archiwalne”, t. 7, 1961, s. 69–214
- Lustracja ceł 1564/1565 – *Myta i cła na wodzie, jako promy, mosty, a na ziemi, jako groble, gaci, burki i naprawowanie dróg...* (w województwach małopolskich, r. 1564/65), AP Kraków, Archiwum Sanguszków, nr 19
- LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie)
- LWP 1570, 1576 – *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław–Warszawa 1959
- LWP 1602 – *Lustracja województwa podlaskiego 1602 roku*, wyd. M. Sierba, Warszawa 2017
- LWWK 1564 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 1, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961; cz. 2, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963
- LWWK 1569 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1569 r.*, oryg.: AGAD, ASK XLVI, sygn. 103d
- LWWK 1616 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, cz. 1–2, wyd. Z. Górski, R. Kabański, J. Pakulski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994
- LWWK 1628 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632*, cz. 1–2, wyd. Z. Guldon, Wrocław 1969; cz. 3, wyd. Z. Guldon, Bydgoszcz 1967
- LWWK 1659 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 1: *Województwa poznańskie i kaliskie*, wyd. C. Ohryzko-Włodarska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978
- LWWK 1659 – *Lustracje województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i Ziemia Dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996
- LWWK 1789 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. 3: *Województwa łęczyckie i brzesko-kujawskie*, wyd. Z. Kędzierska, A. Tomczak, Poznań–Warszawa 1977
- Łaski LB – J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. 1–2, wyd. J. Łukowski, J. Korytkowski, Gniezno 1880–1881

- Łukaszewicz, Dzieje kościołów I/II – J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1–2, Poznań 1842–1843
- Łukaszewicz, Krótki opis – J. Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i in. zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 1–3, Poznań 1859–1863
- m – własność miejska
- Małkus, Budowle – M. Małkus, *Z dziejów budowli mieszczańskich dawnej Wschowy*, „Rocznik Leszczyński”, t. 11, 2011, s. 65–81
- Maroszek, Dzieje województwa podlaskiego – J. Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013
- Materiały – F. Bujak, *Materiały do historii miasta Biecza (1361–1632)*, Kraków 1914
- Materiały MWK – *Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, red. W. Semkowicz, oprac. K. Buczek i in., Kraków–Warszawa 1939–1960
- MCV – „Mitteilungen des Coppersnicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”
- MDKSBR – „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”
- MHDW – *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 1–24, Wladislaviae 1881–1910
- MHDW 1 – *Monumenta historica dioeceseos wladislaviensis*, [t. 1], Wladislaviae 1881
- MHDW 15 – *Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae per (...) Franciscum Łącki Archidiaconum, anno Domini 1597. Reddita (...) Hieronymo Ep. Rozdrażewski Wladislaviae die 2 Januarii in anno 1598*, Wladislaviae 1897 (*Monumenta historica dioeceseos wladislaviensis*, t. 15)
- Miasta polskie – *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. 1–2, red. M. Siuchniński, Wrocław 1965–1967
- Michaluk, Granice województwa podlaskiego – D. Michaluk, *Granice województwa podlaskiego i postrzeganie obszaru Podlasia w latach 1513–2013*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 169–193
- Michaluk, Ziemia mielnicka – D. Michaluk, *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI–XVII wieku. Osadnictwo, własność ziemska i podziały kościelne*, Toruń 2002
- Mietz – A. Mietz, *Archidiaconat kamieński archidiecezji gnieźnieńskiej. Struktura terytorialna i stan kościołów w czasach staropolskich 1512–1772*, Włocławek 2005
- Między Północą a Południem – *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993
- Mironowicz, Podlaskie ośrodki – A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991
- MK – Metryka Koronna (AGAD)
- MNK – Muzeum Narodowe w Krakowie
- Moritz, Mittelalter – H. Moritz, *Geschichte Fraustadts in Mittelalters*, „Zeitschrift der historische Gesellschaft für die Provinz Posen”, t. 19, 1904, s. 195–244
- Moritz, RuG 1–2 – H. Moritz, *Reformation und Gegenreformation in Fraustadt*, cz. 1–2, Posen 1907–1908
- MPH – Monumenta Poloniae Historica
- MPK – *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. S. Herbst, oprac. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas Historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, t. 1)
- MPwB – Muzeum Podlaskie w Białymstoku
- MRK – Muzeum Regionalne w Kościanie
- MRPS – *Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. I–V/1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905–1919; t. V/2, wyd. J. Płocha i in., Warszawa 1961; t. VI, wyd. M. Woźniakowa, Warszawa 1999
- MTB – *Messtischblätter* (Topographische Karte), ok. 1880–1945, 1:25 000
- Münch – H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946
- Münch, ZAH – szklane kopie map archiwalnych, służących za podstawę dla H. Müncha podczas opracowania monografii dotyczącej genezy rozplanowania miast w Wielkopolsce, w zbiorach ZAH
- MWK – *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, red. W. Semkowicz, oprac. K. Buczek, współudz. Z. Kozłowska-Budkowa, T. Czort, H. Münch, A. Szumański, Kraków 1930 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe, t. 1)
- MZCh – Muzeum Ziemi Chełmińskiej
- NGAB – Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi)
- nkl – pow. nakielski
- NLS – National Library of Sweden
- NMP – *Nazwy miejscowe Polski: historia – pochodzenie – zmiany*, t. 1–16, red. K. Rymut i in. Kraków 1996–2019
- NMP – pw. Najświętszej Marii Panny
- Noga, Słownik – *Słownik miejscowości księstwa siewierskiego*, oprac. Z. Noga, Katowice 1994

- Now1, Now2 – J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1: *Kościół katedralny w Poznaniu. Studium historyczne*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1959–1964
- Nowakowski, Wschowa – A. Nowakowski, *Wschowa i ziemia wschowska w dawnej Polsce: do roku 1793*, Białystok 1994
- Nowowiejski – A.J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, wyd. 2, Płock 1931
- OiRwP – „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”
- Olszewski – W. Olszewski, *Obrazek historyczny miasta Dolska*, Poznań 1902 (reprint: 2009)
- P. Małopolska – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 3–4: *Małopolska*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1886 (Źródła Dziejowe, t. 14–15)
- P. Mazowsze – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 5: *Mazowsze*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1895 (Źródła Dziejowe, t. 16)
- P. Prusy Królewskie – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 12: *Prusy Królewskie*, wyd. I.T. Baranowski, Warszawa 1911 (Źródła Dziejowe, t. 23)
- P. Wielkopolska – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1–2: *Wielkopolska*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1883 (Źródła Dziejowe, t. 12–13)
- PAN – Polska Akademia Nauk
- PAN BG – PAN Biblioteka Gdańska
- Panske – *Monumenta vetustiora ad Archidiaconatum Camenensem pertinentia: Visitatio Archidiaconatus Camenensis Andrea de Leszno Leszczyński Archiepiscopo a. 1652 et 1653 facia*, wyd. P. Panske, Toruń 1907–1909 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 11–13)
- par. – parafia
- Parczewski – A.J. Parczewski, *Rejestr poborowy województwa kaliskiego 1618–1620*, Warszawa 1879
- PAU – Polska Akademia Umiejętności
- Pawłowska, Bernardyni – J. Pawłowska, *Zabiegi Hieronima Radziejowskiego o powrót bernardynów wschowskich do Wschowy w świetle ich kroniki*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2009, s. 363–369
- Pazyra – S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959
- PDP – „Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia”
- Perthées, Brześć – K. Perthées, Mappa szczegulna województwa brzeskiego kujawskiego i inowrocławskiego, 1785, [1:225 000], kopia w zbiorach ZAH
- Perthées, Kalisz – K. Perthées, Mappa szczegulna województwa kaliskiego, po 1804 [1:225 000], kopia w zbiorach ZAH
- Perthées, Płock – K. Perthées, Mappa szczegulna województwa płockiego i ziemi dobrzyńskiej, 1784, [1:225 000], kopia w zbiorach ZAH
- Perthées, Podlasie – K. Perthées, Mappa szczegulna województwa podlaskiego, 1795, [1:225 000], kopia w zbiorach ZAH
- Perthées, Poznań – K. Perthées, Mappa szczegulna województwa poznańskiego, 1804 [1:225 000], kopia w zbiorach ZAH
- Pfützenreiter, Straßennamen – F. Pfützenreiter, *Die Fraustädter Straßennamen*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 8, 1929, nr 6–7, s. 25–27
- PH – „Przegląd Historyczny”
- Piotrkowska, Kośc. Wsch. – U. Piotrkowska, *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiecie kościańskim i ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVI wieku*, „Rocznik Leszczyński”, t. 1, 1977, s. 207–320
- Piotrkowska, Pozn. Wał. – U. Piotrowska, *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiatach poznańskim i waleckim w drugiej połowie XVI wieku*, SMDWP, t. 17, 1989, z. 1, s. 5–112
- PKGE II – *Писцовая книга гродненской экономики с прибавлениями, изданная Виленскою Коммиссиею для разбора древнихъ актовъ, cz. 2: Инвентарная опись гродненскаго замка съ прибавлениями къ писцовой книгѣ гродненской экономики и уболочное измѣрѣние городовъ Брянска и Саража съ принадлежащими къ нимъ волостями*, Вильна 1882
- PKHBTN – „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”
- Plany miast – *Plany miast polskich w archiwach państwowych. Katalog*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, red. A. Tomczak, Warszawa 1996
- Płockie grodz. wiecz. – Płockie grodzkie wieczyste (AGAD)
- PMT – Pomorskie Monografie Toponomastyczne
- Podlasie I – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 1: *Podlasie (województwo)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1908 (Źródła Dziejowe, t. 17, cz. 1)
- Podlasie II – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 2: *Podlasie (województwo)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1909 (Źródła Dziejowe, t. 17, cz. 2)

- Podlasie III – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 3: *Podlasie (województwo)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1910 (Źródła Dziejowe, t. 17, cz. 3)
- Podymne 1631 – Summariusz podymnego z województwa poznańskiego wybieranego przez P. Macieja Nowowiejskiego obranego poborcę na seimiku szredskim Anno 1631 (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 334/II, k. 1–68v, mkf w BN, nr 4260)
- Podymne 1634 – *Regestr fumulium palatinatus Brzestensis triplae in conventu generali Warszeviensi laudatae anno 1634 pro festo s. Michaelis Archangeli per manus generosi Ioannis Moszczynsky utriusque palatinatus Cuiaviensium exactoris* (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 334/II, k. 81r–107v, mkf w w BN, nr 4260)
- Podymne 1635 – *Regestrum contributionum fumuliorum duplae in conventu particulari sredensi pro milite districtuali et expeditione Prussica laudatarum Anno 1635, Districtus Kcynensis* (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 334/II, k. 71–80, mkf w w BN, nr 4260)
- Pogłówny kal. 1673 – *Regestrum subsidii charitativi in comitiis generalibus Varsaviae Anno Domini 1673-tio laudati per generosum vero Joannem de Chomęcice Morawski exactore pallatinatus Calissiensis exacti* (AGAD, ASK I 74, k. 1–116)
- Pogłówny kal. 1674 – *Regestrum subsidii charitativi alias pogłównego palatinatus Calissiensis et districtuum eius per generosum Petrum Zelencki vicepalatinum generalem Calissiensis eiusdem contributionis vigore laudi palatinatum Maioris Poloniae exactore exactae* (AGAD, ASK I 74, k. 125–263)
- Pogłówny poz. 1673 – *Regestrum subsidii charitativi in comitiis generalibus Varsaviae Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Septuagesimo Tertio laudati per generosum vero Stanislaum de Hiempart Rosnowski exactore pallatinatus Posnaniensis exacti* (AGAD, ASK I 68, s. 1143–1320a)
- Pogłówny poz. 1676 – *Subsidium Charitativum duplex primae rathae palatinatus Posnaniensis in comitiis Regni coronationis S.R.M. Cracoviae laudatum et diebus Mai Anno praesenti ad extradendum iniunctum generoso Samuele a Gurowo Gurowski contributionum publicarum eiusdem palatinatus exactore 1676* (AGAD, ASK I 68, s. 1321–1476)
- Polaszewski, Własność – L. Polaszewski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976
- Popis 1528 – *Пераніс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года*, wyd. A.I. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, Мінск 2003 (Метрыка Вялікага княства Літоўскага, Кн. 523, Кн. Публічных спраў, 1)
- Popis 1565 – *Rejestr popisowy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1565*, [w:] *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wstęp i oprac. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016, dok. nr 38, s. 133–379
- Popis 1567 – *Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией*, t. 33, Петроградъ 1915, k. 431–1378
- PRNG – Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych (Geoportal.gov.pl)
- PSB – *Polski słownik biograficzny*, t. 1–52, Kraków 1935–2019
- PTPN – Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
- PZ – „Przegląd Zachodni”
- pzd – pow. pyzdrowski
- pzn – pow. poznański, woj. poznańskie
- Rach. kom. cel. – Rachunki wielkopolskich komór celnych, sygn. C1–C12 (AP Poznań)
- Ratajewska, Nowe Miasto – B. Ratajewska, *Znaczenie założenia Nowego Miasta dla rozwoju przestrzennego Wschowy*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2009, s. 153–161
- RDSG – „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”
- Rej. pob. 1595 – Księga poborowa województwa krakowskiego roku 1595 (BCzart, rkps 329)
- Rej. pob. 1629 – *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*, red. S. Inglot, oprac. W. Domin, J. Kolasa, E. Trzyna, S. Żyga, Wrocław 1956
- Rej. pob. 1680 – *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1680 wraz z aneksem miast według rejestru z roku 1655*, red. S. Inglot, oprac. E. Trzyna, S. Żyga, Wrocław 1959
- Repertorium 68 – W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, cz. 1 : *Wizytacje XVI i XVII wieku*, ABMK, t. 68, 1997, s. 27–161
- Repertorium 71 – W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, cz. 2 : *Wizytacje XVIII wieku*, z. 1 : *Wizytacje pierwszej połowy XVIII wieku*, ABMK, t. 71, 1999, s. 141–252
- Repertorium 73 – W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, cz. 2 : *Wizytacje XVIII wieku*, z. 3 : *Wizytacje drugiej połowy XVIII wieku*, ABMK, t. 73, 2000, s. 277–397

- Repertorium 77 – W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, cz. 1, ABMK, t. 77, 2002, s. 149–268
- Repertorium 78 – W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, cz. 2, ABMK, t. 78, 2002, s. 71–159
- RGADA – Российский государственный архив древних актов (Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie)
- RH – „Roczniki Historyczne”
- Rimša, Pieczęcie – E. Rimša, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tłum. J. Sienkiewicz, Warszawa 2007
- RK – „Rocznik Krakowski”
- RMZDR – „Rocznik Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej w Rypinie”
- Rocz. Plesz. – „Rocznik Pleszewski”,
- Rosin, Rozwój – R. Rosin, *Rozwój terytorialno-polityczny dawnych ziem województwa łódzkiego (X–XV w.)*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna”, t. 22, 1975, s. 411–433
- Rosin, Słownik – *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, oprac. R. Rosin, Warszawa 1963.
- Rosin, Wolbórz – R. Rosin, *Wolbórz i jego okolice w XI–XVI w. Kasztelania, osadnictwo, miasto, w: 400-lecie śmierci Andrzeja Frycza Modrzewskiego. 700-lecie nadania praw miejskich Wolborzowi*, red. R. Rosin, Łódź 1975, s. 11–58
- Rosin, Ziemia wieluńska – R. Rosin, *Ziemia wieluńska w XII–XVI w. Studia z dziejów osadnictwa*, Łódź 1961
- RPWK – *Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI wieku*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów z Dziejów Dawnej Polski”, t. 2, 2015, <http://atlasfontium.pl> (dostęp: 5.09.2016)
- RPWP – *Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI wieku*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów z Dziejów Dawnej Polski”, t. 3, 2015, <http://atlasfontium.pl> (dostęp: 5.09.2016)
- RTNT – „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”
- Rybarski, Handel – R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1: *Rozwój handlu i polityki handlowej*, Poznań 1928
- Rybarski, Tabele – R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 2: *Tabele i materiały statystyczne*, Poznań 1929
- Rybus – *Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich z lat 1466–1806*, wyd. H. Rybus, ABMK, t. 3, 1961, s. 111–104
- s – własność szlachecka
- Schmitt – F.W.F. Schmitt, *Geschichte des Deutsch-Croner Kreises*, Thorn 1867
- Schober, Ring – W. Schober, *Auf dem „Ring” im alten Fraustadt*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 15, 1936, nr 5, s. 17
- Schober, Straßennamen – W. Schober, *Fraustädter Straßennamen*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 15, 1936, nr 5–6, s. 18–20, 21–24
- Schrötter – *Karte von Ost-Preussen und Preussisch-Lithauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict aufgenommen unter Leitung des Königl. Preuss. Staats Ministers – von Schroetter in den Jahren von 1796 bis 1802*, 1:150 000, Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes, cz. 6, Wiesbaden 1978
- Schulz, Merktafeln – C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte des Netzekreises und der Stadt Schönlanke*, Schönlanke 1930 (Gesellschaft für Heimatforschung und Heimnatpflege im Netzekreis E.D., t. 3)
- Schulz, Netzegau – W. Schulz, *Quellenband zur Geschichte der zweiten deutschen Ostsiedlung im westlichen Netzegau*, Leipzig 1938
- Schulz, Quellen – C. Schulz, *Quellen und Urkunden zur Geschichte des Netzekreises*, cz. 1, „Gleichzeitig Sonderheft der Grenzmärkischen Heimatblätter”, 1934
- SG – „Studia Geohistorica”
- SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, Warszawa 1880–1902
- SHGK – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1–4/1, red. J. Wiśniewski, A. Gąsiorowski, W. Bukowski, Wrocław–Kraków 1980–2006
- SHGKart – Kartoteka w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN, Poznań
- SHGP – *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, red. T. Jurek, oprac. inform. S. Prinke, wersja on-line: www.slownik.ihpan.edu.pl
- SHGPoz – *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, red. T. Jurek, oprac. inform. S. Prinke, wersja on-line: www.slownik.ihpan.edu.pl
- SMDWP – „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”
- SMK – Sumariusz Metryki Koronnej (z podaniem nr. tomu)
- Sobczak, Żydzi – J. Sobczak, *Żydzi wschowscy i ich udział w handlu ze Śląskiem*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 44, 1989, nr 1, s. 73–88
- SP – „Studia Podlaskie”

- Spisanie jarmarków – A.P. Orłowska, B. Nowożycki, G. Pac, *Handel wołami na terenie Wielkopolski i Śląska w świetle szesnastowiecznego spisu jarmarków i komór celnych – edycja źródłowa*, SG, t. 4, 2016, s. 153–161 (oryg.: AGAD, dok. pap. nr 3780)
- SPPP – *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 1–12, Kraków 1856–1921
- Statuta synodalia – *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, coll. et ed. Z. Chodyński, Varsoviae 1890
- Studia sandomierskie – *Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, red. T. Wąsowicz, J. Pazdur, Warszawa 1967
- Suraz 1562 – J. Kazimierski, *Rejestr pomiarowy miasta Suraza z roku 1562*, „Z Dziejów Odrodzenia w Polsce. Teki Archiwalne”, t. 2, 1954, s. 138–191
- Synod 1726 – *Constitutiones synodales diaecesis Luceoriensis & Brestensis ab illustrissimo excellentissimo & Reverendissimo domino D. Stefano Boguslao a Rupniew in Januszowice Rupniewski ... celebratae & promulgatae anno Domini 1726 die 21 mensis Octobris*, Varsaviae 1726, https://archive.org/details/bub_gb_hHenKM_DOXcC/mode/2up (dostęp: 20.03.2021)
- Szafran – P. Szafran, *Osadnictwo historycznej Krajny w XVI–XVIII w. (1511–1772)*, Gdańsk 1961
- Szczygieł – R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989
- Szkice Perthéesa – *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego z roku 1796 przez K. Perthesa [Perthéesa] geografa króla Stanisława Augusta*, BNANU, sygn. I 5975
- SŻ – „Studia Źródłoznawcze”
- Święcicki – A. Święcicki, *Topographia sive Mazoviae descriptio*, Warszawa 1634, tłum. pol.: *Opis Mazowsza Jędrzeja Święcickiego*, wyd. W. Smoleński, [w:] tenże, *Pisma historyczne*, t. 1, Kraków 1901
- Tabela 1827 – *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności*, t. 1–2, Warszawa 1827
- Taryfy 1767 – Z. Góralski, *Taryfy mostowego i grobelnego Wielkopolski z 1767 r. Województwo poznańskie i kaliskie*, SMDWP, t. 5, 1959, nr 1, s. 225–307
- Taryfy 1789–1790 – Wypisy K. Buczka z taryf podymnego na Mazowszu z lat 1789–1790 (w zbiorach ZBHG)
- Teki Dworzaczka – Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku, www.teki.bkpan.poznan.pl
- Textor – J.Ch. von Textor, *Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen*, Berlin 1806–1808, [1:150 000]
- Tomala Kal. – J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995
- Tomala Wlkp. – J. Tomala, *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce*, t. 2: *Architektura obronna*, Kalisz 2011
- Trójwiorstówka – *Военно-топографическая карта европейской России*, 1855–1875, [1:126 000]
- UdR. Spisy – *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, t. 1–6, Wrocław 1985–1990
- Ujście 1627 – Akta miasta Ujście, I/1, Revisia starostwa Viskiego a. d. 1627 (AP Poznań)
- Ulanowski, Act. Cap. – *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 1–3, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1894, 1901, 1908 (Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 13, 16, 18)
- Ulanowski, Acta coll. Vars. – *Acta ecclesiae collegiatae Varsoviensis*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1897–1926 (Archiwum Komisji Prawniczej, t. 6)
- Ulanowski, Visitationes – *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920
- UMTB – *Urmesstischblätter (Gradabteilungskarte)*, ok. 1830, [1:25 000], Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. N 729
- Urzednicy I/2 – *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. A. Bieniaszewski, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1987 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 1, z. 2)
- Urzednicy II/2 – *Urzednicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 2, z. 2)
- Urzednicy IV/2 – *Urzednicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1990 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 4, z. 2)
- Urzednicy podlascy – *Urzednicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz i in., Kórnik 1994 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej. Spisy, t. 8)
- Urzednicy VI/1 – *Urzednicy kujawscy i dobrzyńscy XII–XV wieku. Spisy*, oprac. J. Bieniak, S. Szybkowski, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 2014 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 6, z. 1)
- Urzednicy VI/2 – *Urzednicy kujawscy i dobrzyńscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, W. Stanek, współudz. Z. Górski, R. Kabaciński, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1990 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 6, z. 2)

- Urzędowe nazwy – *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, wyd. Komisja Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych, Urząd Rady Ministrów (w zeszytach według powiatów), Warszawa 1963–1972
- VAP – *Visitationes archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*, t. 1–2, wyd. S. Kujot, Toruń 1897–1898 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 1–2)
- VC – *Volumina constitutionum*, t. 1–4, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, M. Kwiecień, A. Karabowicz, K. Fokt, Warszawa 1996–2017
- VL – *Volumina legum*, t. 1–8, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859–1860
- von Pfau – T.P. von Pfau, *Militärische Karte von Gross-Pohlen*, [1:87 500] Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 16.939/6–Q 16.939/10
- von Stein – *Krieges Karte der Provinz Neu Ost Preussen enthaltend das nunmehrige Plocker und Bialystoker Cammer Departement Angefertigt in den Jahren 1795 bis 1800*, [1:33 333], Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 17030, por. https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/en/islandora/object/kolekcijos%3AVUB01_000405159#00001 (dostęp: 16.06.2021)
- WAP – Wojewódzkie Archiwum Państwowe
wch – pow. wschowski
- Weymann, Drogi – S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, PZ, 9, 1953, t. 2, nr 6–8, s. 194–253
- Widawski, Mury – J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973
- Wieczorkowski, „Boża rola” – A. Wieczorkowski, „Boża rola”. *Staromiejski Cmentarz Ewangelicki we Wschowie w latach 1609–1630*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2009, s. 225–262
- Wiesiołowski, Socjotopografia – J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa–Poznań 1982 (Poznań 1997)
- WIG – mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geograficznego, [1:100 000], kopie w zbiorach ZAH
- Wiz. 2 – ADP, Zespół: Akta biskupich i dziekańskich wizytacji parafii: [*Akta wizytacji archidiaconatu dobrzyńskiego 1599*], sygn. 2
- Wiz. 255 – ADP, Zespół: Akta biskupich i dziekańskich wizytacji parafii: [*Wizytacja generalna parafii w dekanatach: górzeńskim, wyszkowskim, pultuskim, wizneńskim, gostynińskim, szreńskim, stanisławowskim, wąsowskim, lipnowskim, rypińskim, radzyńskim, bieżuńskim, ostrowskim, kamieńczycykiem, przasnyskim, andrzejewskim, łomżyńskim, bodzanowskim, janowskim w latach 1713, 1720, 1724*], sygn. 255
- Wiz. 4 – ADP, Zespół: Akta biskupich i dziekańskich wizytacji parafii: [*Akta wizytacji przeprowadzonej w parafiach diecezji plockiej w roku 1605*], sygn. 4
- Wiz. 46 – ADP, Zespół: Akta biskupich i dziekańskich wizytacji parafii: [*Akta wizytacji dziekańskich i generalnych przeprowadzonych za rządów bpa Ludwika Żaluskiego w latach 1701–1719 w wybranych parafiach dekanatów Andrzejewo, Bielsk, Ciechanów, Gostynin, Górzno, Janowo, Łomża, Mława, Pultusk, Raciąż, Radzymin, Rypin, Sierpc, Stanisławów, Szreńsk, Wąsosz, Wizna, Wyszków, Wyszogród, Zakroczym*], sygn. 46
- Wiz. 9 – ADP, Zespół: Akta biskupich i dziekańskich wizytacji parafii: *Episcopalia*, sygn. 9
- Wiz. arch. warsz. 1598–1603 – *Visitatio generalis ecclesiae collegiatae [...] S. Joannis Baptistae infra muros antiquae civitatis Varsaviensis [...] 1598; Visitatio generalis omnium ecclesiarum [...] in toto archidiaconatu Varsaviensi [...] 1603* (AAP, nr AV 1, mkf w Bibliotece IH PAN w Warszawie)
- Wiz. B1 – AAWarm, Zespół: Wizytacje biskupie: *Descriptio episcopatus Varmiensis actore Martino Cromero epo Varmiensi 1583*, sygn. B1
- Wiz. B3 – AAWarm, Zespół: Wizytacje biskupie: *Acta visitationum ecclesiarum episcopatus Varmiensis 1565–1572*, sygn. B3
- Wiz. B7 – AAWarm, Zespół: Wizytacje biskupie: *Acta Visitationis Generalis anno 1622*, sygn. B7
- Wiz. C12 – ADPelplin, Zespół: Culmensia et Pomesaniensia: *Acta curiae 1635–1639*, sygn. C12 [*Puncta ex visitationibus Ecclesiarum Dioecesis Culmensis Anni 1635 excepta*, k. 78v–84v]
- Wiz. C13 – ADPelplin, Zespół: Culmensia et Pomesaniensia: *Acta curiae 1639–1646*, sygn. C13 [ingrosowana wizytacja biskupa Kaspra Działyńskiego przeprowadzona w 1640 r., k. 219–265v]
- Wiz. C14 – ADPelplin, Zespół: Culmensia et Pomesaniensia: *Inventaria ecclesiarum, parochiarum Archipresbyteratui Culmsensi subiectarum per (...) Alexandrum Radoszkowski Concionatorem Cathedralem, Commendarium perpetuum et Archipresbyterum Culmsensem conscripta et diligenter connotata in visitatione die 17 X 1641*, sygn. C14
- Wiz. C16 – ADPelplin, Zespół: Culmensia et Pomesaniensia: *Compendium ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae 1647*, sygn. C16
- Wiz. C19 – ADPelplin, Zespół: Culmensia et Pomesaniensia: *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensis et Pomesaniae episcopo, anno 1667–1672 factae*, sygn. C19

- Wiz. Czr. 1640–1641 – Akta wizytacji dekanatu czarnkowskiego i obornickiego archidiaconatu poznańskiego oraz dekanatów grodziskiego, lwóweckiego i zbąszyńskiego archidiaconatu pszczewskiego, 1640–1641 (AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Visitationum, 10)
- Wiz. G11 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio Ecclesiarum Pomeraniae sub (...) Nicolao Alberto Gniewosz episcopo Vladislaviensi et Pomeraniae A.D. 1649 peracta*, sygn. G11
- Wiz. G1a – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio per totum Pomeraniae Archidiaconatum, qui rurales decanatus habet decem, ex voluntate (...) Hieronymi Comititis a Rozdradow, Dei gratia episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae, per Sebastianum Liwierzki SRP capellanum (...) facta. [1583–1598]*, sygn. G1a
- Wiz. G1b – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae sub (...) Hieronymi Rozdrzewski Episcopo Vladislaviensis tam per ipsum et Illmi Episcopum quam per visitatores ab eodem destinatos factae ex libro originali in Archivo Capituli Cathedralis asservato omissa tantummodo supellectili eodem fideliter transumptae. Cura (...) Cypriani Casimiri de Komorze Wolicki Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Sinopensis (...) pro usu Venerabilis Consistorii Gedanensis et comoditate Dioecesis Pomeraniae Anno 1767*, sygn. G1b
- Wiz. G20a – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae sub felicissimis auspiciis (...) Bonaventurae de Niedzielsko Madaliński, Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae a (...) Andrea Albinowski, Archidiacono Pomeraniae, Cantore Premisliensi, Praeposito Volbóriensi Anno 1686 et 1687 peracta*, sygn. G20b
- Wiz. G24 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Acta visitationis (...) Christophori Antonii de Słupow Szembek IUD Archidiaconi Pomeraniae, Officialis Gedanensis, ac per Pomeraniam Generalis A.D. 1701 et 1702 expeditae*, sygn. G24
- Wiz. G26 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Archidiaconatus Pomeraniae sub auspiciis (...) Constantini Feliciani de Szaniawy Szaniawski Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae per Joannem Casimirum Jugowski, Archidiaconum Pomeraniae visitatus A.D. 1710 et A.D. 1711*, sygn. G26
- Wiz. G40 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio nonnullarum ecclesiarum in Archidiaconatu Pomeraniae sitarum per (...) Iosephum Ignatium Narzyski, Archidiaconum Pomeraniae in anno 1728 /et 1729/ peracta*, sygn. G40
- Wiz. G56 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio per (...) Augustinum Kliński Archidiaconum Pomeraniae in anno 1746 [1750] expedita*, sygn. G56
- Wiz. G61 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio generalis ecclesiarum Archidiaconatus Pomeraniae tribus decanatibus Gedanensi, Starogardensi et Drischoviensi distinctarum per (...) Bartholomaeum Franciscum Xaverium Trochowski, Ins. Collegiatae Crusvicensis Canonicum, Officiale Svecensem, Praepositum Serocensem, ab (...) Antonio Casimiro Ostrowski Episcopo Vladislaviensi et Pomeraniae delegatum commissarium et deputatum visitatorem generalem n A.D. millesimo septingentesimo sexagesimo quinto expedita [1765–1766]*, sygn. G61
- Wiz. G62 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio Ecclesiarum Decanatus Svecensis in Archidiaconatu Pomeraniae consistentium et quidem binarum parochialium in Świekatowo et Gruzno per Ipsummet (...) Antonium Casimirum de Ostrow Ostrowski Episcopum Vladislaviensem et Pomeraniae... reliquarum vero per (...) Lucam Plachecki Canonicum Lublensem, Praepositum Iunivladislaviensem peracta et expedita A.D. 1766*, sygn. G62
- Wiz. G63a – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio generalis decanatum Pucensis et Leoburgensis, Mirachoviensis et Büttoviensis in dioecesi Pomerana consistentium sub felici regimine (...) Antoni Casimiri de Ostrow Ostrowski episcopi Vladisl. et Pomeraniae, officialatu vero (...) Cypriani Casimiri de Komorze Wolicki suffraganei Pomeraniae, vicarii in spiritualibus generalis ac parochi Gedanensis per me Basilium Złocki Archidiaconi Pomeraniae (...) visitatorem generalem expedita A.D. 1766*, sygn. G63a
- Wiz. G63b – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio Generalis /Ostraviana/ decanatum Pucensis et Leoburgensis, Mirachoviensis et Büttoviensis in Dioecesi Pomerana consistentium per me Basilium Złocki Archidiaconum Pomeraniae, praepositum Skarszeviensem, visitatorem generalem expedita A.D. 1766*, sygn. G63b
- Wiz. G69 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio generalis Ecclesiarum decanatum Buttoviensis, Leoburgensis et Mirachoviensis ex mandato (...) Iosephi Rybiński episcopi loci-ordinarii Vladislaviensis et Pomeraniae per (...) /Joannem Iosephum/ Gręca decanum praepositum Pucensem, praedictorem decanatum ecclesiarum visitatorem generalem deputatum expedita anno 1780*, sygn. G69

- Wiz. G70 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiecezji pomorskiej: *Visitatio generalis ecclesiarum decanatum Dirschaviensis et Starogardensis ex mandato (...) Josephi Rybiński episcopi Loci-ordinarii Vladisl. et Pomeraniae per PAR. Lucam Joannem Krzykowski canonicum Crusvic., notarium apostolicum, visitatorem delegatum peracta anno 1780*, sygn. G70
- Wiz. G71 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiecezji pomorskiej: *Visitatio generalis ecclesiarum parochialium decanatum Neoburgensis et Mevensis ex mandato (...) Josephi Rybiński episcopi Vladisl. et Pomeraniae per (...) Andream Schultz, canonicum Crusvic., decanum foraneum Dirschaviensem visitatorem generalem deputatum in anno 1780 et 1781 expedita*, sygn. G71
- Wiz. G72 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiecezji pomorskiej: *Visitatio generalis ecclesiarum parochialium in decanatu Gedanensi et Pucensi consistentium ex commissu (...) Josephi Rybiński episcopi Vladisl. et Pomeraniae per (...) Joannem Bastkowski canonicum cath. Livoniae, decanum foraneum et praepositum Starogardensem, generalem deputatum visitatorem ab a. 1782 inchoata et eodem anno expedita*, sygn. G72
- Wiz. Gnz. 1608–1609 – Akta wizytacji archidiecezji gnieźnieńskiej 1608–1609 (ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, AAG, Wiz. 3; Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3812)
- Wiz. K14 – ADPelplin, Zespół: Kamenensia – akta archidiecezji kamieńskiego: *Visitatio ecclesiarum ac sacerdotum in archidiaecesi Gnesnensi, archidiaconatus Camenensis sub felicibus auspiciis (...) Andreae de Leszno Comitis [Leszczyński], archiepiscopi Gnesnensis... per (...) Stanislaum Trebnic, archidiaconum et officialem Camenensem expedita anno 1653*, sygn. K14
- Wiz. K15 – ADPelplin, Zespół: Kamenensia – akta archidiecezji kamieńskiego: *Visitatio /archidiaconatus seu officialatus/ Camenensis sub felic. auspiciis (...) Michaelis /Radziejowski/ ... archiepiscopi Gnesnensis... per (...) Remigium Michaelem Lewaldt Jezierski, archidiaconum et officialem Camenensem, Conecensem, Tucholiensem praepositum facta et expedita A.D. 1695*, sygn. K15
- Wiz. K16 – ADPelplin, Zespół: Kamenensia – akta archidiecezji kamieńskiego: *[Opisy kościołów i beneficjów archidiecezji kamieńskiego sporządzone w l. 1743–1744 – z polecenia prymasa Krzysztofa Antoniego Szembeka – przez proboszczów parafii, uznane przez władzę diecezjalną za akta wizytacyjne]*, sygn. K16
- Wiz. Kal. 1603–1607 – Akta wizytacji archidiecezji kaliskiego 1603–1607 (ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, AAG, Wiz. 2; Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3811)
- Wiz. Kal. 1610–1611 – Akta wizytacji archidiecezji kaliskiego 1610–1611 (ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, AAG, Wiz. 4; Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3813)
- Wiz. Kal. 1719 – Akta wizytacji archidiecezji kaliskiego 1719 (ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, AAG, Wiz. 11; Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3820)
- Wiz. Kal. 1728–1730 – Akta wizytacji archidiecezji kaliskiego 1728–1730 (ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, AAG, Wiz. 14; Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3823)
- Wiz. Krk. 1599 – *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599 roku przeprowadzonej z polecenia kardynała Jerzego Radziwiłła, cz. 1*, wyd. C. Skowron, Lublin 1965
- Wiz. Poz. 1610–1619 – Akta wizytacji kościołów miasta Poznania i archidiecezji śremskiego 1610–1619 (AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Visitationum, 4; Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 366)
- Wiz. Poz. 1628–1629 – Akta wizytacji archidiecezji poznańskiego 1628–1629 (AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Visitationum, 7; Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 367)
- Wiz. Poz. 1695–1696 – Akta wizytacji archidiecezji poznańskiego 1695–1696 (AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Visitationum, 18)
- Wiz. Poz. 1726–1728 – Akta wizytacji archidiecezji poznańskiego 1726–1728 (AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Visitationum, 20)
- Wiz. Poz. 1737–1738 – Akta wizytacji archidiecezji poznańskiego 1737–1738 (AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Visitationum, 23)
- Wiz. Poz. 1777–1784 – Akta wizytacji archidiecezji poznańskiego 1777–1784 (AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Visitationum, 31)
- Wiz. Psz. 1603–1607 – Wizytacja archidiecezji pszczyńskiego, 1603–1607 (AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Visitationum, 3)
- Wiz. Psz. 1724–1725 – Akta wizytacji archidiecezji pszczyńskiego, 1724–1725 (AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Visitationum, 22)
- Wiz. Śrm. 1672–1685 – Akta wizytacji archidiecezji śremskiego, 1672–1685 (AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Visitationum, 17)
- Wiz. Śrm. 1725–1728 – Akta wizytacji archidiecezji śremskiego, 1725–1728 (AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Visitationum, 21)
- WKL – Wielkie Księstwo Litewskie

- wlc – pow. wałecki
- Wolff – A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Wrocław 1962
- WP – *Województwo płockie około 1578 r.*, red. S. Herbst, oprac. I. Gieysztorowa i in., Warszawa 1958 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe, t. 2)
- Wróblewska, Mury – G. Wróblewska, *Mury obronne Wschowy*, PZ, t. 10, 1954, nr 11–12, s. 583–599
- Wróblewska, Wschowa – G. Wróblewska, *Wschowa*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad Środkową Odrą i Dolną Wartą (województwo zielonogórskie)*, t. 2, red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, Zielona Góra 1970, s. 435–463
- WUOZwB – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku
- Wuttke, Städtebuch – H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Lipsk 1864
- ZAH – Zakład Atlasu Historycznego IH PAN (dawniej Pracownia Atlasu Historycznego, Zakład Badań Historyczno-Geograficznych, zob. ZBHG)
- Zajązkowscy – S. Zajązkowski, S.M. Zajązkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1–2, Łódź 1966–1970.
- Zajązkowski, O kształtowaniu się – S.M. Zajązkowski, *O kształtowaniu się granic dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do XVI w.*, „Slavia Antiqua”, t. 18, 1971, s. 123–172 i mapa.
- Zajązkowski, Sieć osadnicza – S.M. Zajązkowski, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua”, t. 19, 1972, s. 21–80
- ZBHG – Zakład Badań Historyczno-Geograficznych IH PAN (Pracownia, następnie Zakład Atlasu Historycznego Polski, zob. ZAH)
- Zb. Kart. – Zbiory Kartograficzne
- ZD – „Ziemia Dobrzyńska. Zeszyty Historyczne Dobrzyńskiego Oddziału WTN”
- ZDM – *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 1–8, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa, Kraków–Wrocław 1962–1975
- ZH – „Zapiski Historyczne”
- Zieleniewski, Powstanie i rozwój Bielska – J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV–XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, t. 1, 1990, s. 47–70 + 4 plany: *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*, *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w XVIII wieku*, *Zaplecze gospodarczo-handlowe Bielska w XVI wieku*, *Obszary leśne trzebione i kolonizowane przez Bielsk w XV i XVI w.*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/4739/1/Studia_Podlaskie_1_Zieleniewski_Powstanie_i_rozwoj_ukladu_przestrzennego_Bielska_Podlaskiego_w_XIV-XVIII_wieku.pdf (dostęp: 20.04.2020)
- Zierhoffer – K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957 (Prace Onomastyczne, t. 3)
- ZK – „Ziemia Kujawska”
- ZK-D – „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”
- ZZG – Zbiór Zygmunta Glogera (ANK)
- ŻK – *Źródła kartograficzne do dziejów Poznania. Katalog wystawy, wrzesień – październik 1978*, wstęp: A. Rogalanka, T. Ruszczyńska, współpr. U. Puckalanka, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Poznań 1978
- ŻIH – Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie
- Żmidziński – F. Żmidziński, *Osadnictwo w starostwie ujsko-pilskim do 1772 roku*, „Rocznik Nadnotecki”, t. 1, 1966

I.1. WSTĘPY DO SERII

I.1.1. WSTĘP DO EDYCJI ZBIORCZEJ SERII ATLAS HISTORYCZNY POLSKI. MAPY SZCZEGÓŁOWE XVI WIEKU

Marek Słoń

Dzieje atlasu historycznego Polski XVI wieku liczą już sobie ponad 140 lat, a za początek przygotowania samej serii można uznać powołanie przed ponad 70 laty, początkowo w Towarzystwie Naukowym Warszawskim, Pracowni Atlasu Historycznego, która rozpoczęła prace nad jej przygotowaniem. Idea i historia AHP były już kilkakrotnie przedstawiane, także w tekstach zamieszczonych w niniejszym wydawnictwie¹. Również zmiana metody pracy na cyfrową oraz rozpoczęty edycją angielską z 2014 r. proces scalania poszczególnych tomów w jedną bazę danych i jedną edycję książkową znalazły swoje omówienie². Zagadnienia te są ponadto tematem odrębnej, przygotowywanej obecnie publikacji. W tym miejscu należy więc przede wszystkim uzasadnić sens tej edycji i jej kształt.

Potrzeba stworzenia jednej mapy w miejsce przedstawień kartograficznych pojedynczych województw wydaje się oczywista. Odbiorca uzyskuje w ten sposób całościowy obraz sieci osadniczej wraz ze stosunkami własnościowymi, podziałów administracyjnych państwowych i kościelnych, dróg i elementów środowiska naturalnego. Odnosi się to do mapy głównej w skali 1:250 000 i do map przeglądowych o skali dwukrotnie mniejszej. Z tego wynika również potrzeba możliwie całościowego i spójnego zaprezentowania komentarza. Nie zdecydowaliśmy się na napisanie od nowa całego tekstu. Wynika to nie tylko z faktu, że zadanie takie przekraczało możliwości zespołu, ponieważ wymagałoby ogromnej pracy nad aktualizacją stanu badań o bardzo szerokiej tematyce. Po części taką próbę podjęto. W wydaniu angielskim z 2014 r. zamiast oryginalnych rozdziałów na temat źródeł znalazły się teksty syntetyczne, przygotowane specjalnie w tym celu przez autorów większości dotychczasowych komentarzy. Mimo to z perspektywy kilku lat dokonany wybór budzi wątpliwości. Te sumaryczne przedstawienia są uboższe: unikając powtórzeń usunęliśmy także część oryginalnej treści. Ponadto po zmianie pokoleniowej w zespole i digitalizacji warsztatu badawczego teksty te są pisane przez nowe osoby i w inny sposób. Zrezygnowaliśmy więc z rozciągnięcia tamtego rozwiązania na tomy wydane po 2014 r. i również w części poświęconej źródłom będą zamieszczone oryginalne rozdziały.

Podobnie jak w zbiorczym wydaniu angielskim z 2014 r. niniejsza publikacja jest uporządkowana według układu rzeczowego, a nie geograficznego. Był on zachowany w kolejnych tomach, więc nie wymagało to istotnej ingerencji w podział zastosowany w obrębie każdego z nich i odpowiada on przyzwyczajeniom dotychczasowych użytkowników atlasów. Porządek ten został wyjaśniony we wstępie do wspomnianej edycji. Jedyne w przypadku komentarzy do planów miast zdecydowaliśmy się na zmianę. Wtedy było ich 15 i były przyporządkowane do tomów, w których się ukazały. Teraz

¹ H. Rutkowski, *Atlas historyczny Polski*, w: *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolniewicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa 2009, s. 121–122; tenże, *Work on the Historical Atlas of the Sixteenth-Century Poland*, „Polish Cartographical Review”, t. 50, 2018, nr 4, s. 223–231; B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994, s. 128–132; W. Pałucki, *Przedmowa*, [w] AHP Lubelskie, w tej edycji I.1.3; M. Słoń, *Foreword to the British Edition*, [w] *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock, and Mazovia*, red. M. Słoń, Frankfurt nad Menem 2014, w tej edycji I.1.2.

² Tamże; M. Słoń, *Digitale Edition der Ausbeherregister aus der Wojewodschaft Kalisch des 16. Jahrhunderts*, w: *Quellen kirchlicher Provenienz. Neue Editionsprojekte und aktuelle EDV-Projekte; Editions-wissenschaftliches Kolloquium 2011*, hrsg. von H. Flachenecker, J. Tandecki, bearb. von K. Kopinski, Toruń 2011, s. 393–406.

liczba wzrosła ponad dwukrotnie, do 34. Uznaliśmy, że układ alfabetyczny ułatwi odbiorcy, szczególnie zagranicznemu, odnalezienie właściwego rozdziału.

W przypadku Prus Królewskich konieczne było nie tylko przygotowanie suplementu, uzupełniającego wybrane zagadnienia, ale również zmiana porządku i przypisanie do odpowiednich rozdziałów treści nieobecnych w serii map szczegółowych³. Sposób wkomponowania pracy Marian Biskupa w całość edycji przedstawia poniższa tabela.

Tabela 1. Wkomponowanie tomu MPK do struktury serii Mapy szczegółowe

Układ MPK	Układ serii
<u>WSTĘP</u>	I. <u>WSTĘP</u> cz. 1
I. ŹRÓDŁA	II. ŹRÓDŁA
A. Źródła pisane	1. Źródła pisane
B. Źródła kartograficzne	2. Źródła kartograficzne
II. METODA PRACY I CHARAKTERYSTYKA OSIĄGNIĘTYCH WYNIKÓW	III. METODA I WYNIKI
A. Uwagi ogólne	I. <u>WSTĘP</u> cz. 2
B. Szkic geomorfologiczny Prus Królewskich	III.1. Środowisko geograficzne
C. Mapa główna	Środowisko geograficzne
1. Środowisko geograficzne	Środowisko geograficzne
a. Ukształtowanie terenu	Środowisko geograficzne
b. Hydrografia	Środowisko geograficzne
c. Szata roślinna	Środowisko geograficzne
2. Osadnictwo i związane z nim elementy	III.3. Osadnictwo
a. Podział administracyjny	III.2. Podziały administracyjne
b. Zagęszczenie osadnictwa	III.3.1 Lokalizacja miejscowości
c. Sieć komunikacyjna	III.5. Drogi
d. Pozostałe elementy mapy	III.3.2 Charakter i wielkość osiedli – cz. 2
D. Kartogramy 1—2. Obszar uprawny i własność ziemska	I. <u>WSTĘP</u> cz. 3
1. Rozmieszczenie własności ziemskiej	III.3.3 Przynależność własnościowa
2. Zróżnicowanie gleb i rolnicze wykorzystanie ziemi	Przynależność własnościowa
E. Kartogramy 3—10. Zagadnienia demograficzne	III.3.2 Charakter i wielkość osiedli – cz. 1
3. Gęstość zaludnienia ludności wiejskiej	Charakter i wielkość osiedli – cz. 1
4. Zagęszczenie ludności wiejskiej	Charakter i wielkość osiedli – cz. 1
5. Wielkość osiedli wiejskich i miejskich	Charakter i wielkość osiedli – cz. 1
6. Rozmieszczenie ludności zagrodniczej i komorniczej	Charakter i wielkość osiedli – cz. 1
7. Struktura społeczna ludności wiejskiej	Charakter i wielkość osiedli – cz. 1
8. Stan posiadania i struktura społeczna szlachty	Charakter i wielkość osiedli – cz. 1
9. Rozmieszczenie ludności rzemieślniczej	Charakter i wielkość osiedli – cz. 1
10. Rozmieszczenie ważniejszych obiektów przemysłowych	Charakter i wielkość osiedli – cz. 1

³ MPK i AHP Prusy Królewskie.

Natomiast relacja między tomem wydanym w 1961 a jego suplementem z 2021 r. jest przedstawiona we wstępie do tego ostatniego⁴. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na różnice w stosowaniu nazewnictwa w atlasie opracowanym przez Mariana Biskupa i w serii map szczegółowych XVI w. O ile dla tego pierwszego rekonstrukcja toponimii odgrywała rolę marginalną, o tyle dla tej drugiej była jednym z podstawowych zagadnień. Tematyka ta została więc uzupełniona i w postaci pełnej prezentacji materiału na mapie, w indeksie i w treści komentarza, zawierającego obszerny rozdział poświęcony nazewnictwu. Nie wpłynęło to jednak na kształt reedycji tomu z 1961 r. Reprint tamtych map podaje nazwy zastosowane przez ich autorów, czyli zazwyczaj im współczesne. W tomie komentarza różnica jest mniejsza, ponieważ w całej serii przyjęto zasadę posługiwania się nazewnictwem współczesnym. Jedynie przy pierwszej wzmiance o danej miejscowości dodawana jest w nawiasie forma XVI-wieczna. W atlasie Prus Królewskich z 1961 r. w podobny sposób podawana jest często forma niemiecka, która mogła, lecz nie musiała być tożsama z nazwą dominującą w epoce. W indeksie miejscowości niniejszego wydania zbiorczego te formy są zazwyczaj uwzględnione jako odmianki, lecz czasem w nieco odmiennej ortografii (np. pisownia „t” lub „th” czy litera „e” na końcu wyrazu). Kontrast między toponimią XVI w., zrekonstruowaną i przedstawioną w suplementie do tomu pruskiego w 2021 r., a nazewnictwem zastosowanym w przez Mariana Biskupa jawi się z całą wyrazistością w aneksach zawierających listę parafii⁵.

Dwa zagadnienia omówione w tomie z 1961 r., lecz w sposób niespełniający wymogów serii, uzyskały nowe opracowanie w suplementie z 2021 r. Są to drogi i podziały terytorialne Kościoła katolickiego. Zamieszczamy tu najpierw teksty autorstwa Mariana Biskupa, a następnie rozdziały napisane przez Tomasza Nowickiego i Tomasza Związka. Mimo niewielkich powtórzeń uzupełniają się nawzajem.

Podobnie jak edycja angielska sprzed siedmiu laty, również to wydanie zbiorcze nie jest poprawione i zaktualizowane. Dotyczy to nie tylko braku odzwierciedlenia aktualnego stanu badań, ale także terminologii. Współczesnego czytelnika mogą razić wzmianki o ZSRR jako istniejącym obecnie państwie, ale również np. użycie terminu „kartogram” dla określenia mapy tematycznej w rozdziałach tomu pruskiego. Taki był stan rzeczy, układ polityczny i praktyka językowa, gdy te publikacje ukazywały się drukiem⁶. Uznaliśmy, że wprowadzanie w ich miejsce nazw czy form odpowiadających mapie XXI w. i aktualnej konwencji językowej byłoby nieupoważnioną ingerencją w oryginalny tekst.

Ze względu na objętość tej edycji i liczbę odwołań między poszczególnymi tekstami zrezygnowano z podawania ich w tradycyjnej formie numeru strony. Biorąc pod uwagę cyfrową formę publikacji wyszukanie tych treści nie powinno następczość czytelnikowi trudności.

Strona tytułowa i spis treści nie oddają w pełni wkładu poszczególnych osób w przygotowanie tego zbiorczego wydania. Przede wszystkim przedsięwzięcie to było wspólną pracą całego Zakładu Atlasu Historycznego. Dotyczy to szczególnie decyzji o samym podjęciu tego wyzwania, a następnie rozstrzygnięcie w otwartej dyskusji wątpliwości odnoszących się do kształtu edycji. Konsekwencje tych decyzji w postaci konkretnych zadań do wykonania zespół brał przede wszystkim na siebie, choć cieszył się cały czas wsparciem Instytutu Historii PAN, a szczególnie jego wydawnictwa. Krzysztof Kubik przygotował OCR starszych tomów i dokonał jego wstępnej korekty, kontynuowanej potem przez Jolantę Rudzińską. Ona również dokończyła pracę nad wykazem skrótów z całej serii, który dla pierwszych sześciu tomów sporządziła Wiesława Duży. Wielkim wyzwaniem było stworzenie indeksu obejmującego osiem elementów dla ponad 25 000 haseł. Główny ciężar tej pracy wzięli na siebie Michał Gochna i Arkadiusz Borek (indeks miejscowości) i Tomasz Panecki (indeks fizjograficzny). Zarówno indeks, jak fundament tego atlasu, czyli mapy, nie powstałyby bez rozbudowywanej stopniowo przez lata przestrzennej bazy danych. To także była praca całego zespołu, jednak szczególną rolę odegrali tu Bogumił Szady i Grzegorz Myrda. Wśród redaktorów-kartografów mapy głównej trzeba natomiast wymienić także Dawida Maciuszka.

Równoległe ze zbiorczym wydaniem polskim serii ukazuje się jego wersja angielska.

2021 r.

⁴ W tym wydaniu rozdz. I.2.9b.

⁵ Por. aneksy na końcu komentarza MPK, tu III.3.2.9a i na końcu rozdziału T. Nowicki, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w] AHP Prusy, w tej edycji III.2.2.9b.

⁶ Chronologia ukazywania się poszczególnych tomów została zestawiona w M. Słoń, *Posłowie*, [w] AHP Podlasie, w tej edycji IV.1.8; MPK ukazała się w 1961 r., a AHP Prusy Królewskie w 2021 r.

I.1.2. WSTĘP DO EDYCJI ANGIELSKIEJ T. 1–3, 5 I 7 Z 2014 R.

Marek Słoń

Niniejsza książka zawiera pięć tomów serii Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku (The Historical Atlas of Poland, Detailed Maps of the 16th Century), opracowanych przez: Władysława Pałuckiego, Stanisława Trawkowskiego, Henryka Rutkowskiego i Małgorzatę Wilską, a mianowicie:

- t. 3: *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku* (“Lublin Voivodeship in the 2nd half of the 16th Century”), red. Władysław Pałucki, oprac. Stefan Wojciechowski, Warszawa 1966,
- t. 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku* (“Masovia in the 2nd half of the 16th Century”), red. Władysław Pałucki, oprac. Anna Dunin-Wąsowiczowa, Irena Gieysztorowa, Józef Humnicki, Wojciech Kalinowski, Wanda Lewandowska, Kazimierz Pacuski, Władysław Pałucki, Henryk Rutkowski, Wanda Szaniawska, Warszawa 1973,
- t. 2: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku* (“Sandomierz Voivodeship in the 2nd half of the 16th Century”), red. Władysław Pałucki, oprac. Krzysztof Chłapowski, Anna Dunin-Wąsowiczowa, Wanda Lewandowska, Kazimierz Pacuski, Władysław Pałucki, Henryk Rutkowski, Warszawa 1993,
- t. 5: *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku* (“Sieradz and Łęczyca Voivodeships in the 2nd half of the 16th Century”), red. Henryk Rutkowski, oprac. Krzysztof Chłapowski, Anna Dunin-Wąsowiczowa, Stefan K. Kuczyński, Kazimierz Pacuski, Elżbieta Rutkowska, Stanisław Trawkowski, Małgorzata Wilska, Warszawa 1998,
- t. 1: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku* (“Cracow Voivodeship in the 2nd half of the 16th Century”), red. Henryk Rutkowski, oprac. Kazimierz Chłapowski, Jerzy Duma, Kamila Follprecht, Jacek Laberschek, Zdzisław Noga, Marta Piber-Zbieranowska, Zenon Piech, Elżbieta Rutkowska, Henryk Rutkowski, Ryszard Skowron, Jarosław Suproniuk, Małgorzata Wilska, Michał Zbieranowski, Warszawa 2008.

Ustalona w latach 60. numeracja tomów nie decydowała o kolejności ich opracowania. Każdy składa się z map, stanowiących część I, i komentarza, stanowiącego część II; jedynie tom lubelski, za względu na skromniejsze rozmiary i brak ustalonej zasady w pierwszych latach opracowywania serii, nie miał podziału na części, a mapa była wkładką do tomu komentarza.

W niniejszej edycji nie ma podziału na tomy dotyczące poszczególnych województw. Tom pierwszy stanowią mapy, a tom drugi dzieli się na dwie części: pierwsza zawiera tekst komentarza, druga – bibliografię i indeksy. Każdy z nich obejmuje cały opracowany dotąd obszar: Mazowsze (województwo mazowieckie ze stolicą w Warszawie oraz płockie i rawskie), Małopolskę (województwa krakowskie, sandomierskie i lubelskie) oraz województwa sieradzkie i łęczyckie.

Szczególnym wyzwaniem było sporządzenie jednolitej mapy głównej. W ciągu przeszło 40 lat od wydania pierwszego do ostatniego tomu technika kartograficzna zmieniła się diametralnie. Choć starano się nawiązywać do form zastosowanych przez poprzedników, wiele elementów mapy znacząco się różniło, np. sposób oznaczania granic lub nasycenie kolorów lasów, rzek i jezior. W konsekwencji całą mapę należało narysować od nowa, wykorzystując opracowaną już na nich treść. Podzieliliśmy ją na trzy zasadnicze części: 1) symbole i etykiety osad, 2) granice, drogi, hydrografia, lasy, 3) pozio-
mice. Dla trzech tomów – lubelskiego, mazowieckiego i sandomierskiego – podstawą dla dalszych prac musiał być skan mapy drukowanej, dla dwóch późniejszych dysponowaliśmy plikami wektorowymi poszczególnych warstw. Mapy zostały osadzone w przestrzeni geograficznej za pomocą oprogramo-

wania GIS. Podstawą kalibracji była lokalizacja wybranych – po ok. 30–40 na każdy z dziewięciu arkuszy – kościołów parafialnych. Na tak przygotowany podkład nałożono punkty osadnicze trzech starszych tomów. Na podstawie obrazu utrwalonego na mapie oraz indeksów zawartych w komentarzu przypisano każdej miejscowości parametry pozwalające na jej właściwą symbolizację (m.in. nazwa, rodzaj własności, wielkość, funkcje centralne). Druga grupa warstw, obejmująca przede wszystkim obiekty liniowe (np. granice, drogi, rzeki) i powierzchniowe (np. jeziora, lasy), została zwektoryzowana. Zrezygnowaliśmy natomiast, w odniesieniu do wszystkich pięciu tomów, z wykorzystania hipsometrii opracowanej dla map głównych. Wektoryzacja tej warstwy okazała się tak trudna i czasochłonna, że przerosła nasze możliwości. Rozważaliśmy zamieszczanie współczesnego obrazu rzeźby terenu. Na przeszkodzie stanęła jednak niedokładność edytowanej mapy, a szczególnie jej starszych arkuszy. Już przyjęta w serii podstawa kartograficzna (mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego z lat 1919–1939) nie była w pełni precyzyjna. Techniczne możliwości przygotowania map historycznych w drugiej połowie XX w. uniemożliwiały osiągnięcie takiej dokładności jak współcześnie, i też nie było to priorytetem. Mapa miała służyć przede wszystkim ukazaniu względnego położenia prezentowanych obiektów i nie brano pod uwagę wymiany poszczególnych warstw ani ich nakładania na zdjęcia satelitarne. Do tego dochodziły przesunięcia w trakcie druku. Prawdopodobna wydaje się też ingerencja cenzury w postaci celowych zniekształceń przed 1989 r. Błędy te zostały tylko częściowo zniwelowane poprzez kalibrację map. W rezultacie położenie poziomicy było przybliżone, a błąd sięgał kilkuset metrów. Do nich dostosowane były pozostałe warstwy, z hydrografią na czele. Nałożenie ich na współczesną, precyzyjną hipsometrię powoduje, że często jeziora leżą na zboczu wzgórza, a rzeki płyną pod górę. Błędy takie były zbyt liczne, by je poprawić w ramach tej edycji. Zdecydowano zatem, by przenieść rzeźbę terenu na jedną z map przeglądowych w skali 1:500 000, przedstawiającą sieć drogową. To rozwiązanie ma oczywiste wady: nie daje informacji o ukształtowaniu powierzchni wokół konkretnej miejscowości. Pozwala natomiast, co jest szczególnie istotne w przypadku odbiorcy słabiej obeznanego z geografiami fizycznymi Polski, na lepszą orientację w charakterze poszczególnych regionów. Na mapie w skali 1:250 000 pozostawiono punkty wysokościowe.

Po połączeniu poszczególnych arkuszy powstała jedna mapa główna ośmiu dawnych województw: lubelskiego, mazowieckiego, płockiego, rawskiego, sandomierskiego, łęczyckiego, sieradzkiego i krakowskiego. Mimo że nie obejmuje ona wszystkich ziem polskich dawnej Korony, łącznie jest to obszar ok. 107 540 km², o rozpiętości 385 (wschód-zachód) na 520 (północ-południe) km. Jej wydruk w skali 1:250 000 ma wymiary 154 na 208 cm. Ze względów praktycznych podzielono go na 4 arkusze.

Przyjęta w serii skala map tematycznych – 1:500 000 – pozwoliła na przedstawienie każdej z nich na jednym arkuszu formatu A0. Trzy zagadnienia (podziały kościelne, rozmieszczenie własności ziemskiej, drogi) były opracowane dla większości województw w postaci osobnych arkuszy lub map w tekście, a odpowiednie dane dla województwa lubelskiego zawierała mapa główna. Dla nich przedstawiono jednolity obraz dla całego obszaru objętego atlasem. Mapy te nie powstały poprzez połączenie arkuszy z poszczególnych tomów, lecz zostały wygenerowane z połączonej mapy głównej. Na mapie dróg przedstawiamy także ukształtowanie powierzchni. Pozostałe mapy tematyczne są reprintami wydania oryginalnego z dodatkiem tłumaczenia angielskiego. Odnosi się to także do wszystkich planów miast.

Przygotowanie tych map było zadaniem nadzwyczaj trudnym, wymagającym nie tylko ogromnej pracy, ale także biegłości w posługiwaniu się programami graficznymi, arkuszami kalkulacyjnymi, oprogramowaniem GIS i dobrego wyczucia kartograficznego. Praca ta wymagała współpracy interdyscyplinarnego zespołu i włączyła się w nią większość pracowników i współpracowników Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN, a zasadniczą część wykonał Piotr Kann.

Również komentarz został połączony w jedną całość, odnoszącą się do wszystkich opracowanych województw. W tym przypadku konieczne było rozczłonkowanie oryginalnych tomów według pięciu głównych działów (wstęp, źródła, metoda i wyniki, plany miast i indeks miejscowości), a po części również według rozdziałów i podrozdziałów. Wstępy zostały ułożone zgodnie z czasem ich powstania i publikacji: po niniejszym tekście i wprowadzeniu do całej serii (publikacja w 1966 r.) następują wstępy do tomu lubelskiego (1966 r.), mazowieckiego (1973 r.), sandomierskiego (1993 r.), łęczycko-sieradzkiego (1998) i krakowskiego (2008 r.). Dział „Źródła” zdecydowano się napisać od nowa, ponieważ w kolejnych tomach omawiane były te same kategorie zabytków lub wręcz te same przekazy, szczególnie kartograficzne. Było to możliwe, ponieważ podjęli się tego zadania autorzy oryginalnych tekstów. Krzysztof Chłapowski omawiał źródła pisane w trzech z pięciu tomów, a Henryk

Rutkowski prezentował przekazy kartograficzne we wszystkich tomach poza lubelskim. Najbardziej skomplikowany układ ma dział „Metoda i wyniki”. Tu wydzielono pięć podstawowych rozdziałów (środowisko geograficzne, podziały administracyjne, osadnictwo, nazewnictwo, drogi), a w dwóch spośród nich również podrozdziały, występujące we wszystkich tomach: osobno zostały omówione podziały państwowe i kościelne, a w odniesieniu do osadnictwa – lokalizacja, charakter i wielkości osiedli oraz ich przynależność własnościowa. W tym dziale, podobnie jak w następnym (plany miast), o kolejności decydował numer tomu, a nie czas wydania. Najpierw prezentowany jest zatem materiał krakowski (t. 1), następnie sandomierski (t. 2), lubelski (t. 3), sieradzki i łęczycki (t. 5), na końcu mazowiecki (t. 7).

Z oczywistych względów ponownego opracowania wymagał indeks miejscowości. Ma on tę samą strukturę co w poszczególnych tomach wydania polskiego i podobną formę opisu, wyjaśnione szczegółowo we wprowadzeniu do niego. Najpoważniejszą zmianą jest zastąpienie literowo-cyfrowego określenia prostokąta mapy przybliżonymi współrzędnymi geograficznymi. Dzięki temu informacja zawarta w indeksie będzie miała charakter uniwersalny, a nie ograniczony do tej publikacji, i znalezienie danego miejsca będzie znacznie łatwiejsze. Jak wspomniano wyżej, indeksy kolejnych tomów były wykorzystane do nadania punktom na mapie odpowiedniej symbolizacji. W tym celu każdy z nich został przekształcony w bazę danych i za pomocą identyfikatorów miejscowości połączony z warstwą punktową na mapie. Podstawą do zestawienia całościowego indeksu były właśnie tak opracowane dane, konfrontowane następnie z mapami i indeksami drukowanymi w poszczególnych tomach. Natomiast indeks nazw fizjograficznych nie przysparzał takich trudności i jest prostym połączeniem oryginalnych wykazów z poszczególnych tomów. Zmieniliśmy jedynie sposób oznaczania lokalizacji na mapie: tak jak w przypadku miejscowości są to współrzędne geograficzne. W odniesieniu do obiektów liniowych, z rzekami na czele, podajemy położenie ich początku i końca, tj. źródeł i ujścia, względnie krawędzi mapy. Dla obiektów powierzchniowych, przede wszystkim puszczy, współrzędne odnoszą się do ich środka.

Nowym działem, którego nie było w oryginalnym wydaniu, jest bibliografia, opracowana przez Urszulę Zacharę. Przyjętą w Polsce formę przypisów zmieniono na bliższy anglojęzycznemu czytelnikowi system oksfordzki. Pozwoliło to trochę zmniejszyć objętość publikacji, a przede wszystkim skupić wszystkie tytuły w jednym miejscu. Zestawienie skrótów i pełnych opisów bibliograficznych z tłumaczeniem tytułów ułożone zostało według kolejności alfabetycznej skrótów.

Mimo wskazanych wyżej zmian w stosunku do polskiego oryginału edycja angielska nie jest wydaniem poprawionym. Przedstawione na mapach i w tekście komentarza treści odzwierciedlają stan badań z czasu wydania kolejnych tomów. Drobne korekty zostały wprowadzone jedynie w kilku przypadkach. Prace określone w pierwotnym wydaniu jako będące w druku są przywołane z pełnym opisem bibliograficznym, choć ich publikacja nastąpiła dopiero później. Uwzględniona została errata do tomu dotyczącego Mazowsza, zamieszczona w kolejnym, sandomierskim tomie serii. W przypadku niezgodności między poszczególnymi tomami przyjęto wersję zamieszczoną w tym wydaniu później. Dotyczy to w szczególności obszarów położonych na stykach kolejnych map. W trakcie ponownego opracowywania indeksu zostały także stwierdzone stosunkowo liczne niezgodności między nim a mapą, co także zostało skorygowane. Nie zostały natomiast sprostowane ustalenia merytoryczne, które w świetle nowszych badań okazały się chybione. Wykonanie takiej pracy dla całego Atlasu było niemożliwe, a wybiórcza aktualizacja wprowadzałaby czytelnika w błąd w odniesieniu do charakteru tej edycji.

Książka została przetłumaczona przez jedną osobę, panią Agatę Staszewską, a następnie sprawdzona przez native speakerkę znającą język polski, Marthę Brożyń. O korektę przekładu poprosiliśmy także autorów oryginalnych tekstów. Oczywiście nie w każdym przypadku było to możliwe: nie żyją m.in. Władysław Pałucki, redaktor tomów mazowieckiego i sandomierskiego, jak również Stefan Wojciechowski, autor tomu lubelskiego. Również część żyjących autorów nie dokonała weryfikacji tłumaczenia. W sumie korekta autorska objęła około dwóch trzecich (66%) tekstu.

W tekście komentarza przyjęliśmy zasadę tłumaczenia wszystkiego, co tylko można było przełożyć na język angielski. W odniesieniu do niektórych terminów staropolskich, kluczowych dla tych rozważań i pozbawionych jednoznacznego, precyzyjnego odpowiednika w języku angielskim, podajemy przy pierwszym występowaniu danego słowa także wersję oryginalną. Natomiast w odniesieniu do map przekład na język angielski dotyczy tylko elementów niezbędnych dla właściwego jej odczytania. Większość zawartych na mapach treści to nazwy własne z XVI w.: tak jak w oryginale nie decydowała forma współczesna, lecz potwierdzona w źródłach, tak w edycji angielskiej nie jest najważniejsze

istnienie angielskiego odpowiednika (np. Warsaw, Vistula), lecz zgodność z praktyką nazewniczą XVI w. (Warszawa Stara i Nowa, Wisła).

Edycja angielska była możliwa dzięki życzliwej postawie wszystkich autorów dotychczasowych tomów bądź ich spadkobierców. Jako redaktor książki pragnę im wszystkim w tym miejscu raz jeszcze serdecznie podziękować. Wyrazy wdzięczności kieruję także do Państwowego Wydawnictwa Naukowego, które dysponując prawami do tomu lubelskiego i sandomierskiego, wyraziło podobną zgodę.

Atlas Historyczny Polski nie jest dziełem zamkniętym. Trwają prace nad dwoma województwami: poznańskim i kaliskim, składającymi się na tom prezentujący Wielkopolskę. Ich ukończenie planuje się na rok 2017. Potem pozostaną jeszcze do opracowania dwa tomy: kujawski i podlaski. Obecna forma pracy nad nimi daje nadzieję, że poszerzenie prezentowanej tu mapy o nowe obszary nie będzie wymagało znaczących nakładów. Zamiarem Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN jest przygotowanie tłumaczenia trzech kolejnych tomów i wydanie również po angielsku całości ukończonej już serii, przynajmniej w formie elektronicznej, jednak obecnie jest to tylko zamiar i marzenie, a nie plan o zabezpieczonych środkach na jego realizację.

2014 r.

I.1.3. PRZEDMOWA DO SERII (1966 R.)

Władysław Pałucki

Druga połowa XVI w. dziejów polskich od dawna przyciągała większą uwagę wielu historyków ze względu na dokonane w tym czasie przeobrażenia polityczne i społeczno-gospodarcze tudzież zachowany bogaty zasób źródeł typu statystyczno-geograficznego.

Powyższe okoliczności wpłynęły też na podjęcie przez A. Pawińskiego wspólnie z A. Jabłonowskim wydania wielotomowych Źródeł Dziejowych z tego okresu, w których czołowe miejsce zajęła seria pt. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*.

Wydawcy ci uznali za konieczne, po ukazaniu się ostatniego tomu tej serii, skartografowanie opublikowanych materiałów źródłowych i opracowanie wielkiego atlasu historycznego Polski XVI w. Zgodnie ze swymi zainteresowaniami, przygotowaniem naukowym i podziałem ról przyjętym w publikowanych Źródłach Dziejowych ziemie polskie w Atlasie miał opracować Pawiński, ziemie ruskie zaś Jabłonowski.

Przedwczesna śmierć Pawińskiego (1896) nie pozwoliła mu na zrealizowanie powziętego zamiaru. Jabłonowski natomiast, w oparciu o wydane przez siebie tomy XVIII–XX Źródeł Dziejowych, opracował *Ziemie ruskie z przełomu XVI i XVII w.*, i w 1904 r. wydał je na 17 barwnych planszach w skali 1:300 000 jako dział II *Atlasu historycznego Rzeczypospolitej Polskiej*¹.

Ocena krytyczna tego, w polskiej kartografii historycznej pionierskiego, dzieła nie wypadła najlepiej, przy czym F. Bujak, podkreślając zasługi autora i wysoko oceniając jego dzieło, stwierdził, że nie może być ono wzorem do ścisłego naśladowania przy opracowaniu ziem polskich Rzeczypospolitej². Nikt jednak do pierwszej wojny światowej, mimo gorących słów zachęty skierowanych przez Jabłonowskiego przede wszystkim pod adresem Bujaka, nie podjął się kontynuować tej pracy dla obszaru ziem polskich.

Późniejsze losy Atlasu, po odzyskaniu w 1918 r. niepodległości, potoczyły się w innym kierunku. Mianowicie pierwsze dziesięciolecie (1922–1931) działalności powołanej w tym celu Komisji Atlasu Historycznego Polski przy Polskiej Akademii Umiejętności było okresem prób i krystalizowania się programu naukowego prac nad AHP³. Wprawdzie komisja warszawska początkowo przystąpiła do wnoszenia na mapy robocze materiałów dotyczących się Mazowsza i Podlasia XVI w., później jednak przesunęła swoje zainteresowania na inny okres.

Jeśli idzie o okresy, jakie miał ilustrować Atlas, brano pod uwagę trzy przekroje chronologiczne: druga połowa XIV w., następnie XVI w., wreszcie XVIII w. Ostatecznie zdecydowano się rozpocząć pracę od opracowania map szczegółowych województw z okresu rozbiorów Rzeczypospolitej, a po wykonaniu tego zadania, stosując metodę retrogresywną, opracować serię map z przekroju XVII, XVI w. itd.⁴

Trzeba przyznać, że te założenia programowe, za których przyjęciem opowiedzieli się wybitni uczeni specjalizujący się w badaniach z zakresu geografii historycznej, ze starszego pokolenia W. Semkowicz,

¹ *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII, dz. 2: Ziemie ruskie Rzeczypospolitej*, oprac. i wyd. A. Jabłonowski, Warszawa–Wiedeń 1899–1904.

² KH, t. 20, 1906, s. 489–490.

³ *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 334.

⁴ Tamże, s. 335.

z młodszego – S. Arnold i K. Buczek, były w tym czasie całkowicie uzasadnione. Dla drugiej połowy XVIII w. dysponowano bowiem obfitymi materiałami źródłowymi opisowymi typu statystyczno-geograficznego, że wymienię choćby taryfy podymnego, spisy ludności i *Statystyczno-geograficzne opisanie parafii Królestwa Polskiego z 1791 r.*, a ponadto współczesnymi zdjęciami kartograficznymi.

Chociaż prace nad wybranym przekrojem były prowadzone w kilku uniwersyteckich ośrodkach naukowych (komisje: krakowska, warszawska, poznańska, lwowska i pomorska), największy postęp w tym zakresie przejawiała komisja krakowska, która już w 1930 r. ukończyła i wydała *Mapę województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)* (MWK)⁵. Mapa ta i zastosowane przy jej opracowaniu metody miały też być wzorem przy opracowaniu pozostałych województw z drugiej połowy XVIII w.

Niestety, wybuch drugiej wojny światowej przerwał w różnym stopniu zaawansowane prace atlasowe nad tym przekrojem chronologicznym, co gorsza – większość podstawowych rękopiśmiennych materiałów źródłowych przechowywanych w Archiwum Głównym i Bibliotece Narodowej w Warszawie uległa kompletnemu zniszczeniu w 1944 r.

Toteż kiedy w odrodzonej Polsce, po powołaniu do działania w Instytucie Historii PAN Zakładu Atlasu Historycznego, po raz trzeci przystąpiono do prac nad AHP, z całą ostrością wystąpiły sprawy programowe i założenia metodyczne⁶. „Wobec wyniszczenia w pożodze warszawskiej 1944 r. źródeł do geografii historycznej Polski schyłku XVIII w. zdecydowano odstąpić od zasady przyjętej słusznie w pracy nad wydaną w 1930 r. MWK rozpoczynania od przekroju XVIII-wiecznego jako najpewniejszej podstawy retrogresji. Postanowiono zacząć od przekroju schyłku w. XVI, dla którego ocalała bogata podstawa źródłowa”⁷.

Postanowiono też rozszerzyć tradycyjny zakres Atlasu przez opracowanie dla każdego terenu prócz mapy głównej kilku map problemowych i kartogramów, celem przedstawienia dynamiki procesów społecznych i gospodarczych. Z drugiej jednak strony przyjęcie mniejszej skali, mianowicie 1:500 000, spowodowało zubożenie treści osadniczej, skala ta pozwalała bowiem na oznaczenie na mapie tylko ważniejszych miejscowości i ośrodków parafialnych. Krótko mówiąc, postanowiono opracować AHP z drugiej połowy XVI w. w serii B, map przeglądowych, co według najlepszych intencji kierownictwa tych prac miało umożliwić ich ukończenie wysiłkiem jednego pokolenia⁸.

W ramach tej serii w 1961 r. została wydana mapa *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku* (MPK) w opracowaniu M. Biskupa, przy współudziale L. Koca, z obszernym analitycznym komentarzem i 11 kartogramami problemowymi⁹. MPK poprzedziło wstępne studium doświadczalne, którym jest opracowane zbiorowym wysiłkiem *Województwo płockie około 1578 r.*¹⁰ (WP), również z obszernym analitycznym komentarzem i 9 kartogramami, wydane w 1958 r. w serii A, mapy szczegółowe AHP, ponieważ mapa główna została opracowana w skali 1:200 000.

Taki stan rzeczy istniał do 1964 r., przy czym według przyjętych założeń dla serii map przeglądowych kontynuowano prace nad mapą województwa lubelskiego w drugiej połowie XVI w. Zaawansowane zaś prace nad mapą przeglądową Mazowsza z drugiej połowy XVI w. chwilowo przerwano z dwóch powodów. Po pierwsze nieliczny zespół wykonawców tej mapy (w Pracowni warszawskiej Zakładu Atlasu Historycznego) był obciążony pracami nad oprawą kartograficzną kolejnych tomów *Historii Polski* i *Lustracji dóbr królewskich*. Następnie, wobec wzmożonego zainteresowania przeszłością Mazowsza tudzież napływających próśb, aby pierwiej dostarczyć badaczom nieco uproszczoną co do zakresu rzeczowego szesnastowieczną mapę tej prowincji, jednak zawierającą pełną sieć osadniczą, w 1962 r. podjęto się wykonania takiej mapy, planując ukończenie opracowania w 1963 r., wydania w 1964 r.

Po wydaniu WP i MPK nieliczne jak dotąd opublikowane recenzje tych dzieł nie zadowolili wykonawców atlasu. Nie wyrażały bowiem całkowitej aprobaty przyjętych założeń, na jakich oparta

⁵ *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, red. W. Semkowicz, oprac. K. Buczek, współudz. Z. Kozłowska-Budkowa, T. Czort, H. Münch, A. Szumański, Kraków 1930 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe, t. 1); także oddzielny tom K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, Kraków 1930.

⁶ S. Herbst, *Prace nad Polskim Atlasem Historycznym*, KH, t. 60, 1953, nr 3, s. 329–334.

⁷ WP, s. 10 (wstęp S. Herbst).

⁸ Tamże, s. 9.

⁹ MPK.

¹⁰ WP, s. 10 (wstęp S. Herbst).

była mapa MPK, mimo wysokiej oceny osiągniętych wyników¹¹. Krytyczna zaś ocena niektórych map problemowych dołączonych do WP zaliczała je do opracowań dyskusyjnych¹².

Sprawa ta, niezależnie od jej aspektów merytorycznych, w poważnym stopniu odbijała się na postępie prac atlasowych. Prócz znacznych kosztów wydawniczych, opracowanie map problemowych zabierało jeśli nie więcej, to co najmniej tyle czasu, ile należało poświęcić mapie podstawowej. Fakt ten przy szczupłej kadrze wykonawców z jednej i znacznym zasięgu terytorialnym z drugiej strony mógł wywołać niepokój o dalsze losy AHP. Najistotniejsze jednak dla dalszych losów AHP były opinie, według których seria przeglądowa Atlasu wykonana w skali 1:500 000 jest mało przydatna i nie spełnia swego zadania. Nie wzbogaca warsztatu naukowego historyków, gdyż nie dostarcza im map zawierających imienną sieć osadniczą dla danego przekroju chronologicznego. Stwierdzono też, że wbrew przewidywaniom opracowanie map szczegółowych zabiera stosunkowo nie więcej czasu, niż opracowanie map przeglądowych w skali 1:500 000, przy wykonywaniu tych ostatnich nanosi się bowiem na mapy robocze w skali 1:100 000 wszystkie osiedla i dopiero w ostatnim etapie tych prac – przy sporządzaniu pierworysów – element ten ulega redukcji. Krótko mówiąc, ten sam czas i wysiłek w efekcie użytkownikom takiej mapy przynosi daleko mniejsze korzyści.

W tych okolicznościach postanowiono zrewidować dotychczasowe założenia, na jakich były prowadzone prace atlasowe i przedyskutować je w szerszym gronie specjalistów i osób zainteresowanych. Sprawa była o tyle nagląca, że prace nad przeglądową mapą woj. lubelskiego w XVI w. i uproszczoną mapą Mazowska znajdowały się w końcowym etapie. Był tedy najwyższy czas, aby przez zastosowanie odpowiednich zmian w dotychczasowych założeniach programowych tę serię AHP, którą rozpoczyna województwo lubelskie, opracować i wydać jednakowo.

Zreformowany i zaaprobowany przez mieszaną komisję historyków i geografów w 1964 r. program tej serii AHP przede wszystkim wyłącza opracowanie map problemowych (kartogramów). Nie oznacza to rezygnacji z takich map, lecz przesunięcie ich opracowania do innej serii AHP, względnie do prac Komisji Atlasu Historycznego, mapy problemowe z natury swej bowiem są zazwyczaj przedmiotem szczegółowych opracowań historycznych.

Jeśli idzie o przekrój chronologiczny, przyjęta dla tej serii AHP druga połowa XVI w. wymaga pewnego wyjaśnienia. Mianowicie w oparciu o studium doświadczałne, jakim była mapa woj. płockiego ok. 1578 r., według obecnych założeń należy rozumieć, że jest to przekrój bliższy końca tego stulecia. Wynika z tego, że jeśli jakieś istotne zjawisko wystąpiło w tym półwieczu (nowa osada) lub uległo zmianie (wieś zamieniona na miasto, utworzenie nowej parafii), to mapa wykazuje stan późniejszy. Zasada ta nie dotyczy samego istnienia osiedla – to znaczy, że gdyby w ciągu drugiej połowy XVI w. nastąpiła likwidacja jakiejś miejscowości, będzie ona figurować na mapie.

Od przyjętych tu założeń chronologicznych odbiega nieco *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku* w opracowaniu S. Wojciechowskiego. Ilustruje bowiem stan z lat 1564/1565, z nieznacznymi uzupełnieniami z lat następných. Stało się to dlatego, ponieważ autor tej mapy opracowywał ją przez wiele lat według nieco innych założeń programowych w tym względzie. Dostosowanie się zaś do nowych, obecnie przyjętych założeń wymagałoby zbyt dużo czasu i wysiłku.

Zasięg terytorialny tej serii AHP wyznaczają zarówno względy historyczne, jak i praktyczne. W zasadzie Atlas powinien objąć wszystkie ziemie państwa polskiego w tej dobie, to znaczy Koronę w granicach po unii lubelskiej 1569 r., a także utracone w wiekach średnich etnicznie polskie ziemie zachodnie i północne, które odzyskano w 1945 r. Tak należałoby sprawę tę potraktować, gdybyśmy prace atlasowe nad przekrojem XVI w. dopiero rozpoczynali. W rzeczywistości trzeba wziąć pod uwagę dotychczasowe osiągnięcia naukowo-wydawnicze w tym zakresie, skutkiem czego obszar terytorialny tej serii AHP będzie nieco ograniczony, a jego opracowanie w obecnych warunkach możliwe do zrealizowania.

Po pierwsze więc nie wejdą do tej serii AHP *Ziemie ruskie* obejmujące woj. ruskie z ziemią chełmską, bełskie, podolskie, wołyńskie, kijowskie i braclawskie, wydane przez Jabłonowskiego. *Atlas* Jabłonowskiego z mniejszymi i większymi błędami przedstawia jednak trzy podstawowe elementy dla,

¹¹ A. Mączak, *Obraz statystyczny Prus Królewskich w XVI wieku: Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku, oprac. Marian Biskup przy współudziale Lucjana Koca, Atlas Historyczny Polski, seria B: Mapy przeglądowe, 1, Warszawa 1961, PH, t. 53, 1962, nr 1, s. 164–174.*

¹² KHKM, t. 8, 1960, s. 251–256 (rec. K. Górskiej-Gołaskiej).

dodajmy, zbyt rozciągniętego przekroju 50 lat (przełom XVI i XVII w.), mianowicie imiennie zlokalizowaną sieć osadniczą, płaszczyznowo oznaczone stosunki własnościowe oraz granice polityczno-administracyjne, tzn. skartografowane fakty, które w warsztacie badawczym historyków różnej specjalności są najbardziej przydatne. Dlatego mimo niedoskonałości tego dzieła, opracowanego przed 60 laty na innych, odpowiadających ówczesnemu stanowi nauki założeniach metodycznych i metodologicznych, w dodatku na przestarzałej kanwie mapy Polski gen. W. Chrzanowskiego z 1859 r. w skali 1:300 000, a jednocześnie licząc się z ekonomią sił i środków, ziemie ruskie z tej serii AHP będą wyłączone. Będzie to poniekąd zgodne z intencją A. Jabłonowskiego, który potraktował swoje wydawnictwo jako Dział II *Atlasu historycznego Rzeczypospolitej Polskiej*, postulując opracowanie innych województw Korony w Dziale I Atlasu.

Z praktycznych względów wyłączyć należy z zaplanowanej serii AHP obszar Prus Królewskich (woj. pomorskie, chełmińskie i malborskie), ponieważ mapy Prus Królewskich, choć nieco według innego programu, zostały już opracowane w kilku wariantach: w serii B map przeglądowych AHP w skali 1:500 000¹³ i w analitycznych mapach w skali 1:300 000, zawierających elementy do badań najcenniejsze, mianowicie imiennie oznaczoną pełną sieć osadniczą, granice polityczno-administracyjne i kościelne do parafii włącznie oraz stosunki własnościowe¹⁴.

Wreszcie nieco inaczej należy potraktować opracowanie odzyskanych w 1945 r. ziem zachodnich i północnych w przekroju XVI w., ponieważ dla tych ziem nie mamy tak jednorodnych źródeł typu geograficzno-statystycznego, jakimi są dla Korony rejestry poborowe, wizytacje kościelne i lustracje dóbr królewskich. Dlatego nie przesądzać metod i form rozwiązania tej kwestii (być może bowiem, że analogicznie do opracowywanego *Atlasu historycznego Śląska z końca XVIII w.* – obecnie na ukończeniu – trzeba będzie przyjąć mapę przeglądową w skali 1:500 000), opracowanie i wydanie map ziem zachodnich i północnych w XVI w. należy przenieść do innej serii AHP.

W rezultacie więc seria A map szczegółowych przekroju XVI w. AHP, której pierwszy zeszyt, mianowicie *Województwo lubelskie* oddajemy do rąk użytkowników, zostaje ograniczona do ziem polskich Korony.

Jeśli idzie o zakres rzeczowy Atlasu, to kierowano się zasadą, by zgodnie z charakterem map przekrojowych zawierały one przestrzenne rozmieszczenie maksymalnej ilości najważniejszych elementów w ich wzajemnym powiązaniu, przy jednoczesnym utrzymaniu przejrzystości mapy.

Na treść map tej serii złożą się tedy następujące elementy: pełna imiennie oznaczona i zlokalizowana sieć osadnicza, z wyróżnieniem charakteru i wielkości osiedli miejskich i wiejskich, ich przynależność własnościowa, podziały administracyjno-polityczne (granice państw, województw, ziem i powiatów) i kościelne do parafialnych włącznie, które – jak wiadomo – służyły celom administracyjnym, sądowym i skarbowym, wreszcie ważniejsze drogi. Wszystko to naniesione na zrekonstruowany podkład fizjograficzny, którego główne elementy, z wyjątkiem rzeźby terenu (poziomice), przejęte z map współczesnych, a więc wody (rzeki, jeziora, ważniejsze bagna) i lasy, są poświadczone źródłami kartograficznymi z przełomu XVIII i XIX w. (zdjęcia pruskie i austriackie), albo z ok. 1830 r. (według mapy Kwatermistrzostwa).

Treść map przesądziła o wyborze odpowiedniej dla nich skali wydawniczej. Po wielu próbach przyjęto skalę 1:250 000, której zalety dla tej serii map AHP są wielostronne. Między innymi skala ta jest wystarczająca do wniesienia na mapy pełnej sieci osadniczej nawet na terenach o największym zagęszczeniu osiedli, jak np. na Mazowszu wschodnim i Podlasiu, bez uszczerbku dla przejrzystości i czytelności mapy. Ponadto skala ta daje także praktyczne korzyści na przyszłość. Jest bowiem dogodna w przeliczeniu przy opracowaniu serii przeglądowej AHP w skali 1:500 000, a po ukończeniu całości zaplanowanego dzieła ułatwi wykonanie jednej, syntetycznej mapy Polski w XVI w. w skali 1:1 000 000 – czterokrotna redukcja map szczegółowych.

¹³ Zob. wyżej, przyp. 9.

¹⁴ M. Biskup, *Mapa rozmieszczenia własności ziemskiej województwa pomorskiego, okręgu bytowskiego i łęborskiego w drugiej połowie XVI w.* oraz A. Tomczak, *Sieć parafialna województwa pomorskiego, okręgu bytowskiego i łęborskiego w drugiej połowie XVI w.* w pracy: M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955 (RTNT, t. 58, z. 1); M. Biskup, *Podziały administracyjne województwa chełmińskiego w drugiej połowie XVI w.*, SMDWP, t. 1, 1956, nr 2, s. 105–127; M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1957 (RTNT, t. 60, z. 2).

Opracowanie i wydanie map w skali szczegółowej tak dużego obszaru należało podzielić na mniejsze arkusze. W wypadku AHP jednak nie można było przyjąć klasycznych reguł stosowanych w kartografii, w ten sposób zostałyby bowiem poprzecinane terytoria o wspólnej przeszłości i przynależności administracyjnej. Analogicznie do planu wydawniczego przyjętego przez redakcję opracowywanego w Instytucie Historii PAN *Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu*¹⁵, o podziale AHP na arkusze tudzież zeszyty zadecydowały względy zarówno naukowe, jak i praktyczne. Mianowicie, ponieważ obszary poszczególnych jednostek terytorialnych były nierówne, w dodatku o różnej konfiguracji geograficznej, postanowiono niektóre województwa (np. krakowskie, sandomierskie, lubelskie) przedstawić na oddzielnych mapach. Inne, wchodzące w skład wyodrębnionych prowincji (np. Mazowsze), których kształty są bardziej centryczne, połączyć na wspólnym arkuszu mapy.

Tak zaplanowana seria map szczegółowych przekroju XVI w. po wydrukowaniu obejmie następujące zeszyty AHP:

1. Województwo krakowskie,
2. Województwo sandomierskie,
3. Województwo lubelskie,
4. Wielkopolska (woj. poznańskie i kaliskie),
5. Województwo łęczyckie i sieradzkie z ziemią wieluńską,
6. Kujawy (woj. brzeskie-kujawskie i inowrocławskie z ziemią dobrzyńską),
7. Mazowsze (woj. płockie, rawskie i mazowieckie),
8. Podlasie.

Każdy zeszyt AHP będzie się składał z trzech zasadniczych części: mapy, mniej lub więcej obszernego do niej komentarza i indeksu miejscowości. Zadaniem indeksu, podającego odmiany nazwy, rodzaj miejscowości (wieś, miasto), przynależność powiatową i parafialną, położenie według współrzędnych, jest odnalezienie poszukiwanej miejscowości na mapie.

Rzecz jasna, iż opracowanie tak dużego, choć ograniczonego terytorium (13 województw i 2 ziem historycznych) w AHP, według przedstawionego tu w ogólnych zarysach programu badawczego, będzie zadaniem niełatwym do wykonania. Trzeba bowiem powiedzieć z całą otwartością, że jest to kontynuacja dzieła zakrojonego na dużą skalę i jak dotąd prowadzonego przez szczupłe grono wykonawców o odpowiednim do tych zadań przygotowaniu. Kontynuacja w tym znaczeniu, że wprawdzie ta seria AHP będzie opracowana według nowego programu badawczego, ale skryształowanie się tego programu doszło do skutku po uprzednich, poniekąd doświadczalnych opracowaniach, jakimi były: w okresie międzywojennym MWK, powojennym zaś – MPK i WP.

W prezentowanym niżej zwięzłym komentarzu do mapy *Województwa lubelskiego w drugiej połowie XVI wieku* dr Stefan Wojciechowski omówił podstawy źródłowe, metodę opracowania i osiągnięte wyniki. Rzecz jasna, iż elementom osadniczym na mapie dominującym, stanowiącym jej główną treść, autor poświęcił najwięcej miejsca w komentarzu. Dodać tu należy, że dr Wojciechowski był nawet predestynowany do podjęcia tej pracy ze względu na swe wcześniejsze, wieloletnie badania historyczno-geograficzne dawnego województwa lubelskiego. Wyniki tych badań zostały przezeń z powodzeniem wykorzystane w niniejszej pracy, ułatwiając mu m.in. zidentyfikowanie i zlokalizowanie wielu osiedli obecnie już nieistniejących.

Na specjalną jednak uwagę zasługują te partie komentarza, w których, szerzej niż dotąd w tego rodzaju opracowaniach stosowano, autor omówił środowisko geograficzne badanego terenu i zaszłe w nim przemiany. Bez znajomości bowiem warunków geograficznych, w szczególności topograficznych – jak swego czasu zaznaczył W. Semkowicz – trudno by było opracować mapę w większej podziałce, historyk zaś, dla którego przede wszystkim Atlas historyczny jest przeznaczony, nie mógłby pojąć i ustalić wielu przestrzennych zjawisk dziejowych.

Analiza źródeł kartograficznych ze schyłku XVIII i pierwszej połowy XIX w. tudzież opisowych dotyczących się obranego przekroju chronologicznego, a nawet wcześniejszych (np. *Chorografia* J. Długosza) pozwoliła autorowi zrekonstruować niektóre elementy fizjograficzne, szczególnie rzeki i jeziora według stanu zbliżonego do istniejącego w XVI w. Dało to też autorowi okazję do skorygowania wielu wadliwie przez J. Kornausa zidentyfikowanych i zlokalizowanych jezior wymienionych

¹⁵ SHGP, t. 7, cz. 3; *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, oprac. R. Rosin, Warszawa 1963, s. 12–13 (wstęp K. Buczka).

w *Chorografii* Długosza. Wykrycie niekiedy dość znacznych przesunięć koryt rzecznych (starorzecza), np. Wisły i Wieprza, wyjaśniło zanik pewnych osiedli lub zmianę ich położenia w stosunku do rzeki. Zyskał też na czytelności obraz rozmieszczenia i zagęszczenia osiedli i ich związek z warunkami fizjograficznymi.

Podkreślając i te walory pracy dr. Wojciechowskiego, należy tu nadmienić, że otwiera ona serię map szczegółowych AHP przekroju XVI w. i jako pierwsza z tej serii ma charakter dzieła próbnego. Toteż jeżeli w dyskusji naukowej okaże się konieczne wprowadzenie pewnych zmian czy korekt natury metodycznej względnie rzeczowej, takie niezbędne zmiany zostaną wprowadzone do następnych zeszytów AHP.

1966 r.

I.2. WSTĘPY DO TOMÓW

I.2.1. WSTĘP DO T. 1 (2008 R.): WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Henryk Rutkowski

Województwo krakowskie w XVI w. zajmowało południowo-zachodnie pogranicze Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W honorowej hierarchii ziem państwa znajdowało się na pierwszym miejscu, ponieważ w tym województwie leżała stolica. Już w wieku XI Kraków zaczął odgrywać rolę głównego ośrodka monarchii piastowskiej, później w Polsce podzielonej na dzielnice był stolicą symboliczną, a po zjednoczeniu Królestwa na początku XIV w. stał się rzeczywiście miastem stołecznym. W stuleciu XVI jednak dokonała się ewolucja w odwrotnym kierunku. Potrzeby sprawowania rządów w rozległym państwie wraz z rozwojem demokracji szlacheckiej spowodowały stopniowe przesunięcie centrum politycznego. Najpierw zwyczajnym miejscem zbierania się sejmów stał się Piotrków. Przełom nastąpił w roku 1569, gdy w Lublinie została zawarta unia realna Królestwa Polskiego (zwanego potocznie Koroną) z Wielkim Księstwem Litewskim. Wówczas na miejsce wspólnych sejmów wyznaczono Warszawę, która po kilkudziesięciu latach przejęła również funkcję stałej rezydencji króla. Tak do początku XVII w. Kraków utracił swą stołeczność, ale zachował tytuł stolicy i przywilej miejsca koronacji.

Województwo, stanowiące kontynuację księstwa krakowskiego z okresu Polski dzielnicowej, sąsiadowało od południa z Królestwem Węgierskim, które w drugiej połowie XVI w. było już po utracie większości swego obszaru na rzecz Turcji. Od zachodu województwo graniczyło ze Śląskiem należącym do Królestwa Czeskiego (pomijając księstwo siewierskie). Oba wymienione królestwa były we władaniu Habsburgów austriackich, którzy równocześnie panowali – bardziej nominalnie niż realnie – w Cesarstwie Rzymskim Narodu Niemieckiego (do cesarstwa nie należały Węgry). Wewnątrz Korony, od strony północnej i wschodniej, województwo krakowskie sąsiadowało z województwami: sieradzkim, sandomierskim i ruskim (zob. dalej, szkic kartograficzny). Jak wiadomo, województwa krakowskie, sandomierskie i lubelskie tworzyły razem Małopolskę (w pierwotnym, węższym znaczeniu tej nazwy).

Granice województwa krakowskiego, które przetrwały bez zmian do pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej (1772), ukształtowały się ostatecznie w latach 1563–1564. Wtedy wcielono do Korony i przyłączono do województwa księstwa zatorskie i oświęcimskie, z których utworzono powiat śląski, ale z zachowaniem tytułu księstw. Wcześniej były to ziemie osobne, wykupione przez królów polskich w latach 1457 (księstwo oświęcimskie) i 1494 (zatorskie). Poza powiatem śląskim województwo dzieliło się na 6 powiatów skarbowych (administracyjnych) i na tyleż powiatów sądowych. Te jednostki terytorialne były częściowo odmienne (zob. dalej).

Ten tom Atlasu, oprócz województwa krakowskiego, obejmuje także księstwo siewierskie. W 1443 r. biskup krakowski zakupił od księcia cieszyńskiego tę małą ziemię, która w rezultacie zrosła się z Polską. Biskupi mieli w księstwie siewierskim władzę suwerenną aż do 1790 r.; wtedy księstwo zostało wcielone do Korony.

W 1412 r. król polski otrzymał w zastaw od króla węgierskiego część Spisza. Zastaw nie został wykupiony i do XVIII w. ziemia ta, złożona z kilku oddzielonych od siebie małych obszarów, była związana z Polską. Należała do własności królewskiej, czyli do dóbr państwowych, była zorganizowana jako starostwo spiskie, które uwzględniały lustracje królewszczyzn województwa krakowskiego. Ten stan faktyczny nie zmienił jednak sytuacji prawno-państwowej: cały Spisz znajdował się w granicach Królestwa Węgierskiego. Dlatego starostwo spiskie nie jest objęte mapą województwa krakowskiego, zostało natomiast pokazane na osobnej mapie tekstowej.

Trzon tego tomu jest taki jak w całej serii, obejmującej mapy szczegółowe ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w. Mapa główna w skali 1:250 000 przedstawia wszystkie miejscowości, które istniały w drugiej połowie stulecia, zróżnicowane pod względem charakteru (miasta, wsie, osady młyńskie itp.), wielkości i typu własności; nazwy miejscowe są podane w brzmieniu z XVI w., ale w pisowni dzisiejszej. Mapa pokazuje granice administracji państwowej i kościelnej, a także ważniejsze drogi. Przekrój chronologiczny jest traktowany przede wszystkim jako koniec XVI stulecia. Jeżeli w wymienionym półwieczu nastąpiła zmiana, np. osiedle znalazło się w innej kategorii własnościowej lub w innej parafii, to mapa przedstawia stan późniejszy (ta zasada nie dotyczy zaniku miejscowości). Elementy środowiska geograficznego (wody i lasy) oznaczono według stanu z przełomu XVIII i XIX w., gdyż stanu wcześniejszego nie da się rozpoznać dostatecznie szczegółowo. Ze względów praktycznych mapa główna została wydrukowana na dwóch arkuszach, według podziału na części północną i południową.

Mapy dodatkowe w skali przeglądowej 1:500 000 przedstawiają wybrane tematy: podziały kościelne, gminy różnowiercze, rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć dróg głównych i drugorzędnych. Kilka innych tematów jest pokazanych na małych mapach tekstowych. W części I mieszczą się także plany wybranych miast w skali 1:10 000, przyjętej dla całej serii. Planów jest 6, więcej niż w tomach poprzednich (początkowo dołączano tylko plany miast wojewódzkich). Przedstawione zostały: stołeczny Kraków, dwa miasta powiatowe, będące zarazem siedzibami starostw grodowych (Biecz i Nowy Sącz), miasto górnictwa solnego (Wieliczka), ośrodek pielgrzymkowy (Częstochowa) oraz stolica księstwa biskupiego (Siewierz). Ponadto Kraków otrzymał szczegółowe opracowanie centrum w obrębie murów miejskich, a także plan Wawelu; oba plany mają skalę 1:2000.

Komentarz prezentuje przede wszystkim podstawę źródłową, którą w wysokim stopniu utworzyła kwerenda w źródłach rękopiśmiennych. Wykorzystano te rodzaje źródeł, które pozwalają zrealizować program tej serii Atlasu, a podstawowym tematem mapy głównej jest rekonstrukcja sieci osadniczej. Komentarz omawia metody opracowania, wyjaśnia wybrane kwestie szczegółowe, podaje informacje statystyczne i charakteryzuje uzyskane wyniki. Ogranicza się w zasadzie do wieku XVI, nie zajmuje się średniowiecznymi przemianami granic administracji państwowej i kościelnej, procesem lokacji miast itp. W komentarzu – inaczej niż na mapach oraz w indeksie – używa się z reguły dzisiejszych nazw miejscowości (podobnie plan miasta ma w tytule Nowy Sącz, a nie Sądecz Nowy). Jeżeli szesnastowieczna nazwa miejscowa miała niejedno brzmienie, to indeks oprócz nazwy przyjętej na mapie uwzględnia jej odmianki, gdy zaś nazwa dawna różni się od nazwy dzisiejszej, podaje również tę drugą. Poza tym indeks informuje o położeniu osiedli w powiatach i parafiach oraz o ich przynależności własnościowej, wskazuje na lokalizację przybliżoną, uwzględnia miejscowości niezlokalizowane. Odpowiednio do tego indeksu przedstawia się indeks nazw fizjograficznych.

Udział autorów w opracowaniu komentarza jest zaznaczony w spisie treści, a udział w opracowaniu części kartograficznej oraz indeksów podajemy niżej. Termin osadnictwo obejmuje tutaj lokalizację miejscowości, ich nazwy, charakter i przynależność własnościową.

- Krzysztof Chłapowski – osadnictwo i granice pow. bieckiego, proszowskiego i szczyrzyckiego oraz udział w opracowaniu pow. lelowskiego,
– sprawdzenie przynależności własnościowej osiedli,
– mapa rozmieszczenia własności ziemskiej,
– mapa gmin różnowierczych,
– opracowanie indeksu miejscowości (wraz z M. Piber-Zbieranowską),
Jerzy Duma – przejrzanie nazw w indeksie miejscowości,
Kamila Follprecht – współautorstwo planu Krakowa w 1598 r.,
Jacek Laberschek – plan Krakowa i okolic,
Zdzisław Noga – współautorstwo planu Krakowa w 1598 r.,
Marta Piber-Zbieranowska – osadnictwo i granice pow. śląskiego oraz udział w opracowaniu pow. lelowskiego,
– sprawdzenie przynależności parafialnej osiedli,
– mapa podziałów kościelnych,
– plan Nowego Sącza,
– opracowanie indeksu miejscowości (wraz z K. Chłapowskim),
Zenon Piech – herby,

- Elżbieta Rutkowska – lasy i wody,
 – nazewnictwo fizjograficzne,
 – opracowanie kartograficzne map i planów,
 – indeks nazw fizjograficznych,
- Henryk Rutkowski – redakcja całości,
- Ryszard Skowron – plan Wawelu,
- Jarosław Suproniuk – osadnictwo i granice pow. ksiąskiego i sądeckiego oraz udział w opracowaniu pow. lełowskiego,
 – ustalenie wielkości osiedli,
 – zestawienie zamków,
 – plan Biecza,
- Małgorzata Wilska – osadnictwo i granice księstwa siewierskiego oraz udział w opracowaniu pow. lełowskiego,
 – drogi,
 – dodatkowa mapa dróg,
 – plany Częstochowy i Siewierza,
- Michał Zbieranowski – wstępna kartoteka pow. śląskiego,
 – plan Wieliczki (wraz z opracowaniem kartograficznym).

Uczestnicy zespołu opracowującego mapę główną (K. Chłapowski, M. Piber-Zbieranowska, E. Rutkowska, J. Suproniuk, M. Wilska) przekazywali sobie informacje źródłowe i udzielali konsultacji. Spoza zespołu autorów Marta Kuc wykonywała obliczenia planimetryczne, udzielała technicznej pomocy w pracach redakcyjnych, pomagała w korektach komentarza i indeksów.

Profesorowi Stanisławowi Trawkowskiemu, który patronuje pracom nad atlasem Polski XVI w., zawdzięczamy kontrolę nazw miejscowości w kartotekach.

W zakończeniu składamy podziękowanie prof. Feliksowi Kirykowi, który zapoznał się z przedostatnią fazą naszego opracowania i recenzując je, wskazał na niedociągnięcia. Profesorom: Stanisławowi Alexandrowiczowi, Marii Koczerskiej i Henrykowi Samsonowiczowi dziękujemy za opinie, które przyczyniły się do wydania tego tomu.

2008 r.

I.2.2. WSTĘP DO T. 2 (1993 R.): WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Władysław Pałucki

Trzeci, a według planu opracowania tej serii drugi tom Atlasu Historycznego Polski drugiej połowy XVI w., obejmujący dawne województwo sandomierskie, oddajemy do rąk użytkownika w terminie późniejszym niż przewidywaliśmy.

W trakcie opracowania tego województwa natknęliśmy się bowiem z jednej strony na pewne trudności materiałowe (niedostatek źródeł bezpośrednich, które należało zastąpić innymi, krytycznie wyselekcjonowanymi), co zabrało nam niemało czasu; z drugiej zaś – uznaliśmy za konieczne rozszerzenie treści mapy i komentarza wiadomościami dotyczącymi się stosunków wyznaniowych (uściślenie granic parafii katolickich) i własnościowych (powierzchniowe ich przedstawienie na dodatkowej mapie w większej skali) – co także zajęło sporo czasu.

W pierwszym przypadku musieliśmy sięgnąć do rękopiśmiennych źródeł kościelnych (wizytacje) z końca XVI i pierwszej ćwierci XVII w., ponieważ skutkiem reformacji, która w drugiej połowie XVI w. objęła większość ziem Korony, w szczególności woj. sandomierskie, gdzie znajdowało się kilka ważniejszych ośrodków różnowierczych z ariańskim Rakowem na czele, granice parafialne w tym okresie zostały nieco powikłane.

W drugim – ulegając namowom wielu konsultantów, pragnących korzystać z mapy przedstawiającej także zasięgi i rozmiary terytorialne własności ziemskiej, opracowaliśmy taką mapę w skali 1:500000. Wobec braku podstawowych źródeł do tego typu opracowań, jakimi są księgi sądowe ziemskie i grodzkie, które dla woj. sandomierskiego – z wyjątkiem pow. pilzneńskiego – zostały zniszczone, musieliśmy sięgnąć do innych źródeł, stosując odpowiednie postępowanie metodyczne, o czym szerzej w komentarzu.

Skłoniło to nas do wprowadzenia kilku zmian w sposobie przedstawienia treści paru innych map i umieszczenia ich w tym tomie. W opracowaniu mapy Mazowsza w drugiej połowie XVI w. podaliśmy je jako mapy tekstowe (w komentarzu) lub w formie wcinków na mapie głównej. Tak więc mapa ważniejszych dróg w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w., w poprzednim wydaniu dołączona do tekstu komentarza (s. 120), obecnie została opracowana w skali 1:500 000 jako załącznikowa do mapy głównej. Dwie inne mapy: 1) własność przedstawiona punktowo, 2) podziały administracyjne, umieszczone jako wcinkowe na mapie głównej Mazowsza – opuściliśmy.

W woj. sandomierskim mapy te zostały zastąpione: 1) wspomnianą wyżej, bardziej użyteczną mapą załącznikową, przedstawiającą tę własność metodą powierzchniową; 2) mapą podziałów administracyjnych kościelnych w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w. w skali 1:500 000. Ponadto do tego tomu dodajemy jeszcze jedną mapę w tejże skali pt. *Gminy różnowiercze w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w.* Na wymienionych mapach załącznikowych zostały zaznaczone granice podziałów administracyjno-politycznych województwa i powiatów.

Ogólne założenia i plan pracy nad serią map szczegółowych Polski XVI w. podaliśmy we wstępie do opracowania *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*. Przedstawione w tym wstępie metody, uściślone i zastosowane w pracy nad mapą Mazowsza, nie uległy zmianie – z jednym, w tego rodzaju pracy, jak sądzę, ważnym uzupełnieniem. Otóż po kilkuletnich doświadczeniach i praktyce nabytej przy opracowywaniu kolejnych tomów Atlasu Historycznego Polski doszliśmy do wniosku, że jeśli chcemy środkami kartograficznymi uzyskać dla naszego przekroju chronologicznego obraz zbliżony do rzeczywistego (bo pełnego, ze względu na zasób źródeł i czterystuletni dystans czasu,

już nigdy nie osiągniemy), nie możemy rezygnować z żadnego źródła, nawet chronologicznie wcześniejszego, a jeszcze bardziej późniejszego, choć na pierwszy rzut oka, bądź według wyrażanej o nim opinii rejestratorów, należałoby je pominąć. Rzecz jasna takie postępowanie wydłuża czas pracy, ale równocześnie eliminuje rozwiązania niepewne lub hipotetyczne.

Według przyjętych założeń metodycznych uważamy, że mapa główna powinna zawierać tylko elementy pewne, źródłowo dobrze poświadczone. Ponieważ w pełni obiektywne przedstawienie wszystkich dających się skartografować elementów jest nieosiągalne, włożyliśmy dużo wysiłku, by wątpliwości zaliczanych do hipotez było jak najmniej. Będzie to zgodne z wyrażoną już dawniej opinią, że takie opracowanie oparte na wszystkich dostępnych źródłach w znacznym stopniu ma charakter wydawnictwa źródłowego.

Dodać tu należy, że – podobnie jak w komentarzu do mapy Mazowsza – kwestie, które nieoczekiwanie wyłoniły się w trakcie prac nad woj. sandomierskim, a zapewne podobnie będzie przy opracowaniu następnych województw tej serii Atlasu Historycznego Polski, zostały wyczerpująco omówione w tekście komentarza. A chociaż staraliśmy się, by ten komentarz był zwięzły, uznaliśmy jednak za konieczne poinformować czytelników i użytkowników o najważniejszych trudnościach i sposobach ich rozwiązania. Dopiero wtedy lepiej można zrozumieć, dlaczego pewne od dawna przyjęte w nauce ustalenia zostały na naszej mapie skorygowane lub po raz pierwszy przedstawione inaczej.

Zapoczątkowaną w tej serii Atlasu Historycznego Polski formę wydawniczą utrzymaliśmy bez zmian także w obecnym tomie. Składa się on z dwóch części: kartograficznej i tekstowej, przy czym w części kartograficznej mapa główna, ze względu na konfigurację geograficzną woj. sandomierskiego oraz dla ułatwienia przy korzystaniu z niej, podobnie jak mapa Mazowsza, została wydrukowana na dwóch arkuszach jednakowych rozmiarów: 1 – część północna, 2 – część południowa.

Autorów poszczególnych rozdziałów obszernego komentarza wymieniamy w spisie treści. W opracowaniu części kartograficznej i indeksów wzięli udział:

Władysław Pałucki	– redakcja całości,
– osadnictwo, granice i nazewnictwo pow. wiślickiego,
– granice i podziały polityczno-administracyjne,
– przynależność własnościowa osiedli,
– szczegółowa rewizja nazewnictwa,
Krzysztof Chłapowski	– osadnictwo, granice i nazewnictwo pow. opoczyńskiego i pilzneńskiego,
– opracowanie mapy gmin różnowierczych w woj. sandomierskim,
– nazewnictwo lasów i wód,
– zamki,
– udział w technicznym opracowaniu indeksów miejscowości i nazw fizjograficznych,
– udział w obliczeniach statystycznych,
Anna Dunin-Wąsowiczowa	– osadnictwo, granice oraz nazewnictwo ziemi radomskiej i stężyckiej,
– wielkość osiedli,
– granice administracyjno-kościelne,
– opracowanie mapy własności ziemskiej (metoda płaszczyznowa),
Wanda Lewandowska	– lasy i wody,
– opracowanie kartograficzne map (kalek podstawowych i pierworysów),
– kartograficzne opracowanie planu m. Sandomierza,
– opracowanie graficzne herbów,
Kazimierz Pacuski	– osadnictwo, granice i nazewnictwo pow. sandomierskiego,
– plan m. Sandomierza,
– udział w technicznym opracowaniu indeksów miejscowości i nazw fizjograficznych,
– udział w obliczeniach statystycznych,
Henryk Rutkowski	– wstępne opracowanie osadnictwa i granic woj. sandomierskiego na podstawie rejestrów poborowych opublikowanych przez A. Pawińskiego i niektórych źródeł kościelnych,

- osadnictwo, granice i nazewnictwo pow. chęcińskiego,
- drogi,
- herby.

W związku z przyjętym podziałem pracy według dwóch krzyżujących się kryteriów – kryterium geograficznego i rzeczowego – autorzy przekazywali sobie informacje źródłowe i udzielali konsultacji, co tylko w niektórych przypadkach jest zaznaczone w komentarzu.

W latach 1954–1955 płk Adam Borkiewicz naniósł wybrane elementy z map Perthéesa, Liesgana i Kwatermistrzostwa WP na mapy WIG 1:100 000 w zasięgu dawnego woj. sandomierskiego. Transpozycję tę wykorzystaliśmy do przedstawienia wód i zalesienia według mapy Kwatermistrzostwa (tereny na północ od Wisły powyżej Sandomierza), a pomocniczo sięgaliśmy do niej przy lokalizacji miejscowości i odtwarzaniu przebiegu dróg.

Dr Małgorzata Wilska obliczyła powierzchnie powiatów i parafii, a także uczestniczyła w rewizji map oraz indeksów, którą przeprowadzał cały zespół autorów.

W zakończeniu pragniemy podziękować wszystkim instytucjom, które udostępniły nam swe zbiory naukowe i udzielały życzliwych porad w trakcie opracowywania tego tomu Atlasu, w szczególności dyrekcjom i pracownikom Archiwum Głównego Akt Dawnych i Biblioteki Narodowej w Warszawie, Archiwum Kurii Metropolitalnej i Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Czartoryskich i Biblioteki PAN w Krakowie, Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce oraz Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Wśród osób, które szczególnie nam pomogły w kontynuowaniu i ukończeniu tej żmudnej pracy, na pierwszym miejscu wymieniamy naszego drogiego kolegę i stałego konsultanta, nieodżałowanej pamięci prof. dr. Jerzego Wiśniewskiego, zmarłego w 1983 r. Do końca udzielając nam swych cennych rad, wnikliwie zrecenzował mapę, komentarz i indeksy. Z wdzięcznością wspominamy uczynność dr Marii Sipayłło, zmarłej w 1989 r., która służyła nam swą znakomitą znajomością synodów różnowierczych. Dziękujemy serdecznie prof. dr. Ewie Rzetelskiej-Feleszko za cenne porady w sprawach toponomastycznych, prof. dr. Wojciechowi Kalinowskiemu za konsultacje przy opracowywaniu planu Sandomierza, prof. dr. Stanisławowi Litakowi za przyjazne uwagi oraz udostępnienie swych wypisów źródłowych, a dr. Stefanowi Krzysztofowi Kuczyńskiemu za pomoc przy opracowywaniu herbów. Składamy też podziękowanie prof. dr. Andrzejowi Wyczańskiemu, autorowi drugiej recenzji wewnętrznej.

Wspomnieć wreszcie trzeba, że prace nad mapą woj. sandomierskiego w XVI w. zakończone zostały w połowie lat 80. Różne trudności spowodowały, że ukazuje się ona dopiero po 7 latach. Nie mogliśmy już jednak wykorzystać publikacji, które ukazały się po 1984 r.

* * *

Po zakończeniu prac nad mapą woj. sandomierskiego w XVI w. odszedł od nas Profesor Dr Władysław Pałucki (12 III 1905 – 19 XII 1989), od 1962 r. kierownik prac atlasowych w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk. Opowiedziawszy się za programem map szczegółowych dla serii map Polski w XVI w., zorganizował prace nad nimi, kierując następnie nimi i uczestnicząc w ich opracowywaniu. Sumienność kwerend źródłowych, umiejętność czytania map dawnych i współczesnych, rozwiniętą zwłaszcza w latach służby wojskowej (najpierw w podchorążówce, później podczas drugiej wojny światowej: w Polsce w kampanii wrześniowej, następnie we Francji i w Anglii) łączył Władysław Pałucki z dbałością o dokładne ustalenie szczegółów. Te cechy osobowości badawczej, jakże ważne w pracach atlasowych, ujawniają też Jego własne badania, z których wspomnieć wypada co najmniej Jego publikacje z zakresu dziejów skarbowości polskiej, przede wszystkim *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku* (1962) oraz monografię pt. *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku* (1974). Do ostatnich miesięcy życia, pomimo swego wieku i nadszarpniętego zdrowia, interesował się bacznie pracami nad atlasem Polski XVI w., pilnując ich postępu.

1993 r.

I.2.3. WSTĘP DO T. 3 (1966 R.): WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Stefan Wojciechowski

Mapa województwa lubelskiego w drugiej połowie XVI w. stanowi wraz z komentarzem podstawowy rezultat badań tego terytorium w wymienionym okresie, będących częścią prac nad Atlasm Historycznym Polski. Badania te, prowadzone jednoosobowo, posuwały się stosunkowo powoli. Nawiązywały jeszcze do ogólnych wytycznych sformułowanych przez Komisję Atlasu Historycznego Polski przy PAU w Krakowie wkrótce po pierwszej wojnie światowej, a później ulegały modyfikacjom pod wpływem kształtującego się nowego programu badawczego. Zebrany w ciągu lat materiał posłużył do opracowania mapy osadnictwa na tle fizjograficznym, której skala została ostatecznie ustalona na 1:250 000, aby przy minimalnej powierzchni obrazu kartograficznego przedstawić wszystkie miejscowości z nazwami i z oznaczeniem typu przynależności własnościowej. Otrzymaliśmy więc mapę szczegółową, w znacznym stopniu podobną do mapy województwa płockiego (1:200 000)¹, natomiast bardziej różniącą się od mapy przeglądowej Prus Królewskich (1:500 000)².

Oprócz mapy podstawowej zostały opracowane w mniejszej skali mapy problemowe (kartogramy), które ilustrują zjawiska demograficzne i gospodarcze, analogicznie do kartogramów w wymienionych wcześniejszych publikacjach. Zgodnie jednak z przyjętymi obecnie założeniami prac nad AHP mapy problemowe zostały wyłączone z tego wydawnictwa.

Przekrój chronologiczny mapy województwa lubelskiego określono w tytule na drugą połowę XVI w., ale precyzując ściślej – został on ustalony na ok. 1564 r. Oznacza to, że chociaż uwzględniono na mapie osiedla, które wystąpiły w źródłach dopiero w latach 1564–1580, to własność osiedli czy podziały administracyjne starano się pokazać według stanu z ok. 1564 r. Natomiast ważniejsze zmiany, które zaszły w przebiegu granic czy w typie miejscowości do końca XVI w., przedstawiono w komentarzu. Tutaj wypada także zaznaczyć, że obraz wód i lasów został opracowany na podstawie źródeł z XIX w., a zatem dla przekroju mapy zwłaszcza element zalesienia jest tylko mniejszym czy większym przybliżeniem.

Komentarz omawia najpierw podstawę źródłową, a następnie metodę pracy oraz podaje informacje o badanym terytorium, które jako uzupełnienie mapy osadniczej wydają się niezbędne, przy czym zmierza do podsumowania szczegółowych danych obrazu kartograficznego. Na końcu części tekstowej zamieszczono indeksy nazw geograficznych występujących na mapie.

Opracowanie kartograficzne mapy jest dziełem geografa, mgr. Wojciecha Szczawińskiego, który na podstawie sporządzonych przez autora szkiców i wykazu miejscowości, a także w oparciu o mapy dawne i nowsze wykreślił pierworys.

Podziękowanie złożyć pragniemy tym, którzy swoją pomocą, radą czy zachętą pomogli w dokonaniu tej pracy: prof. prof. Tadeuszowi Manteufflowi i Stanisławowi Herbstowi oraz doc. Władysławowi Pałuckiemu. Za udział w pracach redakcyjnych dziękujemy także dr. Stanisławowi Litakowi i pracownikom Zakładu Atlasu Historycznego w Warszawie, a szczególnie mgr. Henrykowi Rutkowskiemu.

1966 r.

¹ WP.

² MPK.

I.2.4. WSTĘP DO T. 4 (2017 R.): WIELKOPOLSKA

Krzysztof Chłapowski, Marek Słoń

Niniejsze opracowanie jest tomem numer cztery w serii Atlasu Historycznego Polski, którego podstawowym elementem są mapy szczegółowe ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w., w skali 1:250 000. Cała seria została zaplanowana w ośmiu tomach (zeszytach)¹. Spośród już wydanych ten jest szóstym z kolei, a prace nad ostatnimi dwoma (nr 6 – Kujawy, nr 8 – Podlasie) już trwają. Jest trzecim woluminem, który obejmuje więcej niż jedno województwo².

Ten tom obejmuje region historyczny zwany Wielkopolską właściwą – łaciński termin *Polonia Maior* pojawił się w XIII w., a polski odpowiednik występuje w źródłach od połowy XV w. Były to dwa województwa: poznańskie i kaliskie. Geneza tej dzielnicy Korony sięga XII w., a wyodrębnienie dwóch jednostek wywodzi się z podziału na dwa księstwa w drugiej połowie XIII w. Po ostatecznym włączeniu Wielkopolski w skład odrodzonego Królestwa Polskiego (1313–1314) znalazło to odbicie w utrwaleniu się dwóch hierarchii urzędów wojewódzkich³. Wielkopolska właściwa przetrwała w niemal niezmiennym kształcie do 1768 r., kiedy to z woli dworu carskiego i na nieoficjalne żądanie ambasadora Rosji zostało utworzone województwo gnieźnieńskie, które objęło dwa powiaty województwa kaliskiego – gnieźnieński i kcyński⁴. W drugiej połowie XV w. znaczenie terminu Wielkopolska uległo poszerzeniu, ponownie nastąpiło to w 1578 r., w wyniku utworzenia Prowincji Wielkopolskiej jako części Rzeczypospolitej podlegającej jurysdykcji Trybunału Koronnego w Piotrkowie.

Odrębność dziejową Wielkopolski właściwej począwszy od XIII w. tworzyły głównie: wyróżniające cechy geograficzne, bliskość i związki ze Śląskiem, Pomorzem i Brandenburgią, czyli terenami należącymi od XIV w. do Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, stopniowo wykształcająca się specyfika struktury gospodarczej i społecznej⁵. Granice zewnętrzne Wielkopolski ustabilizowały się w pierwszej połowie XV w. i nie ulegały większym zmianom do 1668 r., kiedy to margrabia Brandenburski i książę Prus w jednej osobie, Fryderyk Wilhelm zwany Wielkim Elektorem, zajął starostwo drahimskie, czyli najdalej na północ wysunięty fragment województwa poznańskiego i – mimo starań Rzeczypospolitej – ta dość istotna zmiana terytorialna okazała się trwałą⁶. Granice zewnętrzne Wielkopolski były aż z trzech stron granicami państwowymi: na południu, zachodzie i północy (na północy Wielkopolska

¹ W ramach aktualnie realizowanego projektu NPRH „Atlas historyczny Polski. Dopelnienie serii” Krzysztof Mikulski przygotowuje tom dotyczący Prus Królewskich, który otrzyma numer 9. Nie był on początkowo przewidywany, ponieważ został wcześniej opracowany w serii map przeglądowych; MPK. Ponadto przygotowany jest projekt kolejnego zeszytu dla Warmii; jeśli uzyska on finansowanie, powstanie tom 10 serii.

² W. Pałucki, *Przedmowa*, [w:] AHP Lubelskie, w tej edycji I.1.3.

³ Zob. rozdział *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.1.4; T. Jurek, *Wielkopolska*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 578–601; H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne Królestwa Polskiego w „Annales” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz: 600. lecie urodzin. Region, Polska, Europa w jego twórczości*, red. J. Maciejowski, P. Oliński, W. Rozynkowski, S. Zonenberg, Toruń 2016, s. 116 n.

⁴ Z. Chodyła, *Utworzenie i początki funkcjonowania województwa gnieźnieńskiego (1768–1774–1776)*, [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 2, red. J. Topolski i in., Warszawa–Poznań 1987, s. 5–69.

⁵ J. Topolski, *Wielkopolska jako region historyczny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 23–37.

⁶ J.M. Roszkowski, *Utrata starostwa drahimskiego przez Polskę i próby jego odzyskania 1657–1773*, „Koszalińskie Zeszyty Historyczne”, t. 14, 1984 (1986), s. 61–80; o korektach granicy zachodniej zob. rozdz. *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.1.4.

graniczyła na niewielkim odcinku także z województwem pomorskim). Granica południowa pozostawała niezmienna od 1343 r., kiedy do Wielkopolski została przyłączona ziemia wschowska. Na wschodzie z Wielkopolską właściwą graniczyły województwa: inowrocławskie, brzeskie kujawskie, łęczyckie i sieradzkie, które były objęte pojęciem Wielkopolski w szerszym znaczeniu tego słowa.

Z hierarchii urzędów Rzeczypospolitej wynika, że województwo poznańskie ustępowało rangą jedynie krakowskiemu, a również kaliskie należało do znaczniejszych.

Koncepcję opracowania map szczegółowych XVI w. sformułował i przedstawił na pierwszym zjeździe historyków polskich w Krakowie w 1880 r. Stanisław Smolka⁷. Celem tego przedsięwzięcia miało być, obok bezpośrednich korzyści poznawczych, stworzenie nowego narzędzia w pracy badawczej historyka. Chodziło nie tylko o przygotowanie mapy i jej edycję książkowo-atlasową do lektury. Miały powstać „nieme lub ślepe mapy obszaru ziem polskich, z dokładną hydrografią i podziałem matematycznym, na których wszelkie topograficzne daty łatwo byłoby nakreślić według potrzeb danego przedmiotu badania. Jeśli chodzi o skalę takiej mapy, to zdaje mi się, że skala 1:300 000 (jak na znanej mapie Chrzanowskiego) byłaby najwłaściwsza. Należałoby się postarać o wydanie takich map, o ile możliwości bez wielkich kosztów, a więc choćby na lichym papierze i autograficznym sposobem, żeby każdemu w większej ilości egzemplarzy były dostępne. Ktokolwiek się zajmie jakimś zagadnieniem z zakresu geografii historycznej, potrzebuje niezbędnie takiego substratu do notowania swoich spostrzeżeń na mapie”⁸. Intencją Smolki było utworzenie fundamentu dla przestrzennego myślenia historyka już na etapie kwerendy. Odnalezione informacje miały być od razu nanoszone na podkład geograficzny właściwy dla danej epoki. Ta wizjonerska idea – mapowe fiszki dla historyka – przez następne stulecie nie doczekała się realizacji. Nie nawiązała do niej także podjęta w połowie XX w. niniejsza seria, stanowiąca wypełnienie merytorycznej koncepcji Smolki.

Dopiero przełom technologiczny ostatnich lat przyczynił się do powrotu pomysłu na przestrzenne notatki w nowej postaci. Rolę tanich wydruków „na lichym papierze” przejęły mapy cyfrowe, na których badacz może nanosić swoje wypisy. Systemy informacji geograficznej (GIS) otwierają jednak jeszcze inne nowe możliwości gromadzenia, analizy i publikacji danych o charakterze przestrzennym. Mogą służyć pomocą już na etapie przygotowania atlasu i prac źródłoznawczo-edytorskich. Wprowadzone do nich materiały mogą służyć nie tylko autorowi do jego własnych badań, lecz także być udostępniane. Przestrzeń odwzorowana za pomocą odpowiednich narzędzi informatycznych staje się platformą wymiany informacji o przeszłości. Opracowanie atlasu może i powinno być stworzeniem środowiska, w którym historyk będzie szukał potrzebnych mu informacji i gromadził własne, w którym znajdzie narzędzia ułatwiające ich pogłębioną analizę i gdzie będzie mógł udostępnić zebrane materiały i zaprezentować końcowe wyniki swoich dociekań⁹. Tak rozumiana funkcja atlasu przyświecała autorom niniejszego tomu.

Papierowa publikacja z mapami, komentarzem i indeksem przestaje być nie tylko jedynym, ale nawet głównym celem projektu. Pozostaje jednocześnie efektem niezbędnym. Decyduje o tym nie tylko potrzeba utrzymania ciągłości serii. Aplikacje mapowe obok ważnych zalet mają równie istotne wady, ponadto pełnią nieco odmienne funkcje. Tylko staranna redakcja mapy w konkretnej skali i zasięgu pozwala w sposób harmonijny przedstawić na niej różnorodną treść. Jest podsumowaniem określonego etapu prac. Wymaga dokonania rozstrzygnięć, pozwala na spojrzenie całościowe i sporządzenie bilansu, np. w postaci statystyk. Podobną rolę pełni spisanie komentarza i przygotowanie go do druku. Wymaga zebrania refleksji, zweryfikowania tez, przedstawienia ich w postaci zamkniętej, spójnej całości. Wydanie tomu w tradycyjnej formie stanowi okazję do zewnętrznej oceny wykonanej pracy, co jest koniecznym elementem procesu badawczego.

Przedkładany czytelnikowi tom jest jednak jedynie etapem i zarazem jedną z form prezentacji wyników. Efekty pracy zespołu były i są gromadzone przede wszystkim w relacyjnej bazie danych. Składa się na nią kilka podstawowych elementów. Nicią łączącą poszczególne tabele jest identyfikator nadany każdej osadzie. Jego cechą konstytutywną jest niepowtarzalność: dla każdej miejscowości musi

⁷ S. Smolka, *O przygotowawczych pracach geografii historycznej Polski*, [w:] *Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Historycznego Polskiego imienia Jana Długosza, odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę jego śmierci*, red. M. Bobrzyński, M. Sokołowski, Kraków 1881 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 6), s. 133–139.

⁸ Tamże, cyt. za: SG, t. 1, 2013, s. 7–13 (oprac. J. Kurowiak, komentarz M. Filipowicz), cyt. ze s. 13.

⁹ Jest to stopniowo realizowane na stronie: atlasfontium.pl.

być inny. Jednocześnie ilekroć ten punkt osadniczy pojawia się w bazie, musi być opatrzonym tym samym identyfikatorem. Zazwyczaj występuje w trzech rodzajach tabel. Pierwszy określa położenie przestrzenne obiektu. Poza ID są tam więc kolumny (pola) zawierające współrzędne geograficzne: jedna para (długość i szerokość) dla punktu, a w przypadku obiektów liniowych lub powierzchniowych (poligonów) wiele ich par – dla każdego punktu jedna. W rekonstrukcji sieci osadniczej ziem polskich Korony w XVI w. miejscowości są oznaczone w topologii punktowej, tj. traktowane są jako pozbawione wymiarów miejsce na mapie. Charakter liniowy mają drogi, rzeki i częściowo granice, jeśli dana jednostka nie jest na tejże mapie przedstawiona w całości. Jako obiekty powierzchniowe rejestrowane są większe rzeki, jeziora i przede wszystkim struktury terytorialne państwowe i kościelne. W ten sposób gromadzone są dane na temat położenia i zasięgu badanych treści geograficzno-historycznych. W toku kwerendy zbierane są dane na ich temat. Są one zapisywane w tabelach źródłowych. Poza identyfikatorem zawierają one informacje o źródle, np. sygnaturę archiwalną i stronę rękopisu, oraz o zaczerpniętej z niego treści, np. transkrypcję nazw własnych, wartości liczbowe, kategorie, dodatkowe opisy. W miarę możliwości są tam również zamieszczane linki do faksymile źródła, do aplikacji mapowej oraz ewentualnie do innych zbiorów danych. Dla tego atlasu najważniejszym zbiorem tabel źródłowych jest edycja rejestrów poborowych. Inne dane również były gromadzone w tej postaci, ale przynajmniej w chwili obecnej nie są one przeznaczone do publikacji.

Na podstawie tych materiałów, innych zbiorów danych oraz literatury przedmiotu tworzona jest warstwa krytyczna, czyli zapis ustaleń dokonanych w toku badań. Zebrane źródłowe formy nazwy pozwalają ustalić jej brzmienie w XVI w. Wiadomości o wysokości opodatkowania wsi, z liczbą łanów na czele, pomagają określić jej potencjał demograficzny i zaklasyfikować do grona dużych lub małych. W takiej zbiorczej tabeli znajdują się kolumny odpowiadające kolejnym elementom indeksu (nazwa, jej odmiany i forma dzisiejsza, charakter i wielkość, przynależność parafialna i powiatowa, rodzaj własności), które zarazem określają jej symbolizację na mapie głównej. Podstawowy zakres informacyjny mapy, czyli prezentacja sieci osadniczej, jest kartograficznym zobrazowaniem tej tabeli, a indeks – jej odpowiednio sformatowanym wydrukiem. Także część pozostałych treści mapy głównej i map przeglądowych jest zredagowaną prezentacją tych danych¹⁰. Na ich podstawie określone są granice jednostek terytorialnych i funkcje centralne poszczególnych miejscowości. Mapa własnościowa jest natomiast tworzona na podstawie dodatkowych kolumn z informacją o właścicielu i, w przypadku dóbr szlacheckich, ich przyporządkowaniu do kategorii wielkiej własności. Dane dotyczące innych zagadnień, np. rozmieszczenia gmin różnowierczych czy komór celnych, mogą być gromadzone w innych tabelach, lecz zawsze z rozróżnieniem na źródłowe i krytyczne, i oczywiście są opatrzone identyfikatorami. Wiadomości źródłowe odnoszą się zazwyczaj do konkretnej daty, np. dziennej lub rocznej, natomiast krytyczne do określonych ram czasowych. W bazie tworzonej na potrzeby tego projektu jest to domyślnie druga połowa XVI w., lecz ten okres może być zawężony np. w przypadku wsi nowo lokowanych (data początkowa) lub zanikłych (ostatnia wzmianka jako data końcowa).

Oprogramowanie GIS pozwala na prezentację danych liczbowych, jakościowych i nawet tekstowych w postaci kartograficznej, a zarazem na ich analizę statystyczną i przestrzenną. Możliwości w tym względzie są ograniczone głównie umiejętnościami użytkownika. Podstawowe dane są udostępnione na witrynie atlasfontium.pl – do wstępnego oglądu w przeglądarce i do pobrania na własne nośniki w najbardziej uniwersalnych formatach. Zastosowanie systemu identyfikatorów i przestrzeni jako głównej płaszczyzny odniesienia pozwala na integrację tych wiadomości z zasobami zewnętrznymi, np. oficjalnymi bazami przestrzennymi z geoportalem na czele, oraz na używanie ich jako punktu wyjścia dla nowych kwerend. W ten sposób staramy się urzeczywistnić pierwotną ideę Stanisława Smolki, by historyk mógł nanosić odnalezione informacje od razu na mapę, aby mógł na niej także szukać wiadomości wcześniej opracowanych, również w postaci edycji źródłowych, na niej poddawać je swojej refleksji, wspomaganą narzędziami programistycznymi, i na niej także dzielić się wynikami z innymi, znów włączając w to edytorstwo źródeł.

Zestaw danych, które teraz stały się podstawą dla prezentowanego tomu AHP, będzie więc dalej uzupełniany i korygowany. Obok obecnie już udostępnionej edycji rejestrów poborowych i podstawy

¹⁰ Tę listę w postaci arkusza kalkulacyjnego oraz geobazę z danymi przestrzennymi do nich można pobrać ze strony: atlasfontium.pl.

sieci osadniczej (dane indeksowe i współrzędne geograficzne miejscowości)¹¹ będzie to treść map przeglądowych, w tym jednostki terytorialne i drogi, oraz hydrografia i zalesienie. Do 2018 r. włącznie zostaną one zaprezentowane w postaci plików do pobrania (pliki bazy danych ze współrzędnymi geograficznymi w standardowych formatach GIS-owych takich jak np. Shapefile, GeoJSON, MDB lub arkusze kalkulacyjne) oraz jako serwisy WMS (Web Map Service) lub WFS (Web Feature Service), umożliwiające prezentację mapy na własnej stronie WWW lub we własnej aplikacji. Niezależnie od tego zespół atlasowy pracuje nad dalszymi zagadnieniami dotyczącymi geografii historycznej Wielkopolski na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Mamy także nadzieję, że uda nam się zachęcić badaczy z zewnątrz do publikowania edycji źródłowych i opracowań w formie umożliwiającej ich integrację z wymienionym wyżej zasobem. Wersja cyfrowa atlasu ma więc stale się rozwijać, natomiast publikowany tom jest zapisem aktualnego stanu badań, z przełomu 2016 i 2017 r.

Zgodnie z praktyką obowiązującą w tej serii układ komentarza i zasady jego przygotowania są omawiane we wstępie. Są konsekwentnie utrzymywane w kolejnych tomach i w efekcie również ich opis jest podobny, a w znacznych partiach nawet identyczny. Powtórzenie tych treści jest konieczne, ponieważ zawierają one ważne wskazówki dla czytelnika i nie należy w tej kwestii odsyłać go do poprzednich woluminów. Tam, gdzie nie nastąpiły istotne zmiany, zachowana została również forma wypowiedzi, czyli przytoczono dosłownie tekst wstępu z *Województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI wieku* (s. 8) pióra Henryka Rutkowskiego. Jest to wyraz naszego uznania dla jego znakomitego stylu, którego nie zamierzamy poprawiać, a zarazem mocne podkreślenie ciągłości serii. To ostatnie wydaje się być istotne w kontekście głębokich zmian w sposobie przygotowania atlasu i nowych form prezentacji wyników.

Trzon tego tomu jest taki jak w całej serii obejmującej mapy szczegółowe ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w. Mapa główna w skali 1:250 000 przedstawia wszystkie miejscowości, które istniały w drugiej połowie stulecia, zróżnicowane pod względem charakteru (miasta, wsie, osady młyńskie itp.), wielkości i typu własności; nazwy miejscowe są podane w brzmieniu z XVI w., ale w pisowni dzisiejszej. Mapa pokazuje granice administracji państwowej i kościelnej, a także ważniejsze drogi. Przekrój chronologiczny jest traktowany przede wszystkim jako koniec XVI stulecia. Jeżeli w wymienionym półwieczu nastąpiła zmiana, np. osiedle znalazło się w innej kategorii własnościowej lub w innej parafii, to mapa przedstawia stan późniejszy (ta zasada nie dotyczy zaniku miejscowości lub utraty statusu miasta). Elementy środowiska geograficznego (wody i lasy) oznaczono według stanu z przełomu XVIII i XIX w., gdyż stanu wcześniejszego nie da się rozpoznać dostatecznie szczegółowo. Ze względów praktycznych mapa została wydrukowana w dwóch arkuszach, według podziału na część zachodnią – obejmującą województwo poznańskie i wschodnią – z województwem kaliskim.

Mapy dodatkowe w skali przeglądowej 1:500 000 przedstawiają te same tematy, które opracowano w ten sposób w tomie krakowskim: podziały kościelne, gminy różnowiercze, rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć dróg głównych i drugorzędnych. Kilka innych zagadnień pokazaliśmy na małych mapach w części tekstowej. W części pierwszej mieszczą się także plany wybranych miast w skali 1:10 000, przyjętej dla całej serii. Planów jest siedem, co jest jak dotąd najwyższą liczbą w tej serii. Przedstawione zostały: dwa miasta wojewódzkie – Poznań i Kalisz, Gniezno jako stolica metropolii Kościoła katolickiego, Wschowa będąca stolicą ziemi i zarazem drugim co do wielkości miastem Wielkopolski, siedziba jednego z większych powiatów Korony – Kościan oraz przykłady typowych dla sieci miejskiej tego regionu ośrodków kościelnych i prywatnych – Dolsk i Pleszew.

Komentarz przedstawia przede wszystkim podstawę źródłową, obejmującą w znacznej mierze przekazy rękopiśmienne. Wykorzystano te rodzaje źródeł, które ze względu na swój charakter i stopień udostępnienia pozwalają zrealizować program niniejszej serii, z rekonstrukcją sieci osadniczej na czele. Omówione są metody opracowania, wybrane kwestie szczegółowe, zestawienia statystyczne i inne wyniki przeprowadzonych badań. Zasadniczy układ tomu odpowiada praktyce przyjętej w serii, odmienna jest jedynie wewnętrzna struktura niektórych rozdziałów. Granice jednostek administracji kościelnej są omówione przed dwóch autorów, oddzielnie dla części wschodniej, z arcybiskupstwem gnieźnieńskim i niewielkimi częściami wrocławskiego, i osobno dla zachodniej – z diecezją poznańską i obrzeżami wrocławskiej. Wynika to z różnego zasięgu reformacji w obu częściach i zupełnie odmiennej sytuacji

¹¹ RPWK, RPWP, Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych, IH PAN, atlasfontium.pl (dostęp: 25.07.2017).

źródłowej. Również rozdział dotyczący charakteru i własności osiedli składa się z odrębnych tekstów autorstwa trzech osób. Dostępne źródła pozwoliły na uzupełnienie kwestionariusza o zagadnienie pominięte w poprzednich tomach – obecność Żydów w miastach. Zakres chronologiczny ogranicza się w zasadzie do wieku XVI, nie obejmuje średniowiecznych przemian administracji państwowej i kościelnej, procesu lokacji do połowy XVI stulecia itd. W komentarzu – inaczej niż na mapach oraz w indeksie – używa się z reguły dzisiejszych nazw miejscowości. Jeżeli XVI-wieczna nazwa miejscowa miała wiele odmian, to indeks oprócz nazwy przyjętej na mapie uwzględnia je, a gdy nazwa dawna różni się od dzisiejszej, podaje również tę drugą. Poza tym indeks informuje o położeniu osiedli w powiatach i parafiach oraz o ich przynależności własnościowej, wskazuje na lokalizację przybliżoną lub wiążaną, uwzględnia miejscowości niezlokalizowane. W tym tomie obejmuje on także osady młyńskie i folwarczne bez jednoznacznej lokalizacji, które nie są oznaczone na mapie głównej. W odrębnym wykazie ujęte są nazwy fizjograficzne.

Udział autorów w opracowaniu komentarza jest ukazany w spisie treści, natomiast podział pracy we wcześniejszych etapach przygotowania tomu i jego części kartograficznej podajemy niżej. Termin „osadnictwo” obejmuje tutaj wstępną lokalizację miejscowości, ich nazwy, charakter i wstępne określenie przynależności własnościowej.

Arkadiusz Borek	osadnictwo powiatu kcyńskiego (wraz z M. Piber-Zbieranowską), kościańskiego (wraz z B. Szadym i J. Suproniukiem) i ziemi wschowskiej, weryfikacja lokalizacji osiedli województwa kaliskiego, mapa podziałów kościelnych (wraz z B. Szadym), plan Wschowy, opieka nad witryną atlasfontium.pl
Krzysztof Chłapowski	osadnictwo powiatu pyzdrowskiego (wraz z T. Związkim), przynależność własnościowa osiedli, wstępna bibliografia źródeł i opracowań, redakcja całości (wraz z M. Słoniem)
Paweł Dembiński	plan Poznania (wraz z E. Rutkowską)
Michał Gochna	osadnictwo powiatu nakielskiego (wraz z M. Zbieranowskim), granice państwowych jednostek terytorialnych, charakter i wielkość osad wiejskich, plan Pleszewa (wraz z M. Stępnialem), herby (wraz z E. Rutkowską)
Dariusz Kram	plan Kościana
Marta Kuc-Czerep	osadnictwo powiatu konińskiego i (wraz z M. Słomskim) waleckiego, gminy wyznań różnowierczych, opracowanie indeksu miejscowości (wraz z J. Suproniukiem)
Anna Paulina Orłowska	plan Gniezna
Tomasz Panecki	mapa główna (wraz z E. Rutkowską), opracowanie kartograficzne planów Gniezna, Wschowy, Kościana, Dolska i Pleszewa, plan Kalisza (wraz z U. Sowiną i T. Związkim), mapy przeglądowe i tekstowe (wraz z K. Słomską)
Marta Piber-Zbieranowska	osadnictwo powiatu kcyńskiego (wraz z A. Borkiem)
Elżbieta Rutkowska	mapa główna (wraz z T. Paneckim), lasy i wody, nazewnictwo fizjograficzne wraz z indeksem, opracowanie merytoryczne (wraz z P. Dembińskim) i kartograficzne planu Poznania, herby (wraz z M. Gochną)
Katarzyna Słomska	mapy przeglądowe i tekstowe (wraz z T. Paneckim)
Michał Słomski	osadnictwo powiatu poznańskiego (wraz z T. Związkim i M. Słoniem) i waleckiego (wraz z M. Kuc-Czerep), weryfikacja lokalizacji osiedli województwa poznańskiego, zestawienie zamków i opactw, plan Dolska, współudział przy opracowywaniu indeksu miejscowości
Marek Słoń	osadnictwo powiatu gnieźnieńskiego i poznańskiego (wraz z M. Słomskim i T. Związkim), redakcja całości (wraz z K. Chłapowskim)
Urszula Sowina	plan Kalisza (wraz z T. Związkim i T. Paneckim)
Milena Stępnialem	plan Pleszewa (wraz z M. Gochną)
Jarosław Suproniuk	osadnictwo powiatu kaliskiego i (wraz z A. Borkiem i B. Szadym) kościańskiego, opracowanie indeksu miejscowości (wraz z M. Kuc-Czerep), zestawienie i wielkość miast, ludność żydowska w miastach
Paweł Swoboda	sprawdzenie nazw w bazie miejscowości

Bogumił Szady	osadnictwo powiatu kościańskiego (wraz z A. Borkiem i J. Suproniukiem), mapa podziałów kościelnych (wraz z A. Borkiem), budowa bazy danych
Michał Zbieranowski	osadnictwo powiatu nakielskiego (wraz z M. Gochną)
Tomasz Związek	osadnictwo powiatu pyzdrskiego (wraz z K. Chłapowskim) i poznańskiego (wraz z M. Słomskim i M. Słoniem), drogi, plan (wraz z U. Sowiną i T. Paneckim) i herb Kalisza, opracowanie wykazu skrótów i zasad adiustacji

W powyższym zestawieniu nie uwzględniono prac nad elektroniczną edycją rejestrów poborowych, w których było zaangażowanych kilka osób spoza zespołu. Ich listę zawiera spis treści tej publikacji¹². Trzeba także wspomnieć o Urszuli Zacharze-Związek, która dokonała trudnej korekty aneksu do rozdziału dotyczącego przynależności własnościowej.

Uczestnicy zespołu opracowującego mapę główną (A. Borek, K. Chłapowski, M. Gochna, M. Kuc-Czerep, T. Panecki, M. Piber-Zbieranowska, E. Rutkowska, M. Słomski, M. Słoń, J. Suproniuk, B. Szady, M. Zbieranowski, T. Związek) wymieniali się informacjami źródłowymi i udzielali konsultacji.

Pierwsze prace nad tomem wielkopolskim były prowadzone pod kierunkiem Małgorzaty Wilskiej, która zmarła krótko przed ukończeniem tego tomu. Ogromną pomocą dla nas był nieustannie nestor polskiej geografii historycznej, współautor wszystkich dotychczasowych tomów, redaktor dwu spośród nich i współredaktor serii, Henryk Rutkowski, który przeczytał cały tom i wniósł cenne uwagi.

Ważnym elementem badań nad osadnictwem było możliwie bliskie poznanie tych terenów z autopsji. W tym celu przeprowadziliśmy sześć rowerowych objazdów naukowych. Przejechaliśmy po wielkopolskich drogach kilka tysięcy kilometrów, zobaczyliśmy dziesiątki miast i setki wsi. Odbyliśmy kilkadziesiąt sesji z miejscowymi historykami i pasjonatami przeszłości. Kierujemy serdeczne podziękowania do samorządów, instytucji kultury i ludzi dobrej woli, którzy organizowali te spotkania i nas gościli. Wiele skorzystaliśmy także z ich wiedzy historycznej, zawsze mieliśmy zagwarantowane kompetentne oprowadzanie, bezpłatny nocleg i często także posiłki.

Przygotowanie tomu w tym kształcie nie byłoby możliwe bez niezwykle życzliwej postawy pracowników Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie i Archiwum Państwowego w Poznaniu, a szczególnie ich dyrektorów – Huberta Wajsa i Henryka Krystka.

Dziękujemy Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN za wielokrotne, cenne konsultacje i za udostępnienie kartotek obu województw. Jego kierownikowi, prof. Tomaszowi Jurkowi, jesteśmy szczególnie wdzięczni za lekturę niemal całego tomu i zgłoszone uwagi. Wyrazy wdzięczności składamy także recenzentom, prof. Markowi Górnemu, prof. Zdzisławowi Budzyńskiemu i Jerzemu Łojce.

2017 r.

¹² RPWK, RPWP.

I.2.5. WSTĘP DO T. 5 (1998 R.): WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Henryk Rutkowski

Obszar województw sieradzkiego i łęczyckiego był położony między Wielkopolską (graniczył z województwem kaliskim), Kujawami (woj. brzeskie), Mazowszem (woj. rawskie), Małopolską (województwa: sandomierskie i krakowskie) oraz Śląskiem, który znajdował się poza granicami Królestwa Polskiego¹. Jak zauważył w drugiej połowie XVI w. Marcin Kromer, w przeciwieństwie do ziem ościennych terytorium sieradzko-łęczyckie nie miało żadnej wspólnej nazwy. Było ono objęte jedynie nazwą Wielkopolski w szerszym znaczeniu jako prowincji, którą łączył wspólny sejmik generalny w Kole². Dwa opisywane województwa ukształtowały się w średniowieczu. Przed podziałem Polski na dzielnice w 1138 r. istniała, być może, prowincja podlegająca namiestnikowi (komesowi) z siedzibą w Łęczycy. W pierwszej połowie XIII w. powstało księstwo łęczyckie, które ok. 1262 r. uległo podziałowi na dwa księstwa: mniejsze łęczyckie i dwukrotnie większe sieradzkie. Po zjednoczeniu Królestwa w następnym stuleciu księstwa te stały się województwami. W XV w. do województwa sieradzkiego włączono ziemię wieluńską, która wcześniej miała nazwę ziemi rudzkiej. W uformowanej wówczas hierarchii ziem polskich województwo sieradzkie zajęło wyższe miejsce od województwa łęczyckiego. Konserwatyzm szlachecki sprawił, że oba województwa w niezmiennym zasięgu istniały do drugiego rozbioru Rzeczypospolitej w 1793 r.³

Niniejsze opracowanie stanowi kolejny tom serii Atlasu Historycznego Polski, której podstawowym elementem są mapy szczegółowe ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w., w skali 1:250 000. Jak informuje program serii przedstawiony przez Władysława Pałuckiego, zaplanowano wydanie 8 map, przy czym każdemu tomowi (zeszytowi) przydzielono z góry określony numer⁴. Poprzednio ukazały się trzy tomy, wszystkie pod redakcją W. Pałuckiego. Najpierw wyszedł tom (zeszyt) 3 obejmujący województwo lubelskie (1966), następnie tom 7 – Mazowsze (1973), później tom 2 – województwo sandomierskie (1993, odtąd redaktorem serii jest Stanisław Trawkowski). Obecne wydanie tomu 5 oznacza zrealizowanie połowy programu. Pozostają do opracowania jeszcze następujące terytoria: 1 – województwo krakowskie (prace są w toku), 4 – Wielkopolska, 6 – Kujawy, 8 – Podlasie.

Trzon tomu jest taki jak w całej serii. Mapa główna przedstawia wszystkie miejscowości, które istniały w drugiej połowie XVI w., zróżnicowane pod względem charakteru (miasta, wsie, osady młyńskie itp.), wielkości i typu własności; nazwy miejscowe są podane w brzmieniu z XVI w., ale w pisowni dzisiejszej. Mapa pokazuje granice administracji państwowej i kościelnej, ważniejsze drogi, elementy środowiska geograficznego (wody i lasy według stanu z przełomu XVIII i XIX w., gdyż stan wcześniejszy nie da się rozpoznać dostatecznie szczegółowo). Ze względów praktycznych mapa główna została wydrukowana na dwóch arkuszach, według podziału na części północną i południową.

¹ Zob. dalej, szkic kartograficzny.

² Należy zaznaczyć, że Kromer do województw sieradzkiego i łęczyckiego dołączył bezpodstawnie woj. rawskie, nie dostrzegając jego przynależności do Mazowsza; M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, tłum. S. Kazikowskiego, wstęp i oprac. R. Marchwińskiego, Olsztyn 1977, s. 22, zob. też s. 122, 141, 157 n.

³ Zob. *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tomie AHP Sieradzkie, w tej edycji I.1.3.

⁴ W. Pałucki, *Przedmowa*, [w:] AHP Lubelskie.

Mapy dodatkowe w skali 1:500 000 częściowo powtarzają tematy, które już poprzednio wystąpiły, zwłaszcza w tomie województwa sandomierskiego: podziały kościelne w końcu XVI w., struktura własności ziemskiej, sieć dróg głównych i drugorzędnych. Poza tym są tematy nowe: diecezja gnieźnieńska w województwach sieradzkim i łęczyckim na początku XVI w., okolice Łodzi w drugiej połowie XVI w. (skala 1:125 000). W niniejszym tomie mieszczą się plany czterech miast w skali 1:10 000: dwóch miast wojewódzkich, stolicy ziemi wieluńskiej oraz najznacniejszego ośrodka miejskiego na tym terytorium – Piotrkowa.

Komentarz prezentuje przede wszystkim podstawę źródłową, którą w wysokim stopniu utworzyła rozległa kwerenda w źródłach rękopiśmiennych. Następnie omawia metody opracowania, wyjaśnia wybrane kwestie szczegółowe, podaje informacje statystyczne i charakteryzuje uzyskane wyniki. Komentarz w zasadzie ogranicza się do wieku XVI, nie zajmuje się średniowiecznymi przemianami granic administracji państwowej i kościelnej, procesem lokacji miast itp. W komentarzu – inaczej niż na mapach oraz w indeksie – używa się z reguły dzisiejszych nazw miejscowości. Jeżeli szesnastowieczna nazwa miejscowa miała nie jedno brzmienie, to indeks oprócz nazwy przyjętej na mapie uwzględnia jej odmianki, gdy zaś nazwa dawna różni się od nazwy dzisiejszej, podaje również tę drugą. Poza tym indeks informuje o położeniu osiedli w powiatach i parafiach oraz o ich przynależności własnościowej, wskazuje na lokalizację przybliżoną, uwzględnia miejscowości niezlokalizowane. Odpowiednio do tego indeksu przedstawia się indeks nazw fizjograficznych.

Udział autorów w opracowaniu komentarza jest zaznaczony w spisie treści, a udział w opracowaniu części kartograficznej oraz indeksów podajemy niżej. Termin osadnictwo obejmuje tutaj lokalizację osiedli, ich nazwy, charakter i przynależność własnościową.

Krzysztof Chłapowski	– osadnictwo i granice pow. brzezińskiego, sieradzkiego, szadkowskiego oraz (przy udziale H. Rutkowskiego) pow. piotrkowskiego, – ustalenie wielkości osiedli, – sprawdzenie przynależności własnościowej osiedli (wraz z A. Dunin-Wąsowiczową), – zestawienie zamków, – techniczne opracowanie indeksu miejscowości (wraz z E. Rutkowską),
Anna Dunin-Wąsowiczowa	– osadnictwo i granice pow. łęczyckiego, – sprawdzenie przynależności własnościowej osiedli (wraz z K. Chłapowskim), – mapa rozmieszczenia własności ziemskiej, – plan Sieradza (przy udziale H. Rutkowskiego),
Stefan K. Kuczyński	– herby,
Kazimierz Pacuski	– osadnictwo i granice pow. orłowskiego,
Elżbieta Rutkowska	– lasy i wody, – nazewnictwo fizjograficzne, – opracowanie kartograficzne map i planów, – techniczne opracowanie indeksu miejscowości (wraz z K. Chłapowskim), indeksu nazw fizjograficznych, tabel,
Henryk Rutkowski	– redakcja całości, – udział w opracowaniu osadnictwa i granic pow. piotrkowskiego, – sprawdzenie granic, – udział w opracowaniu dróg, – mapy: podziałów kościelnych w końcu XVI w., części diecezji gnieźnieńskiej na początku XVI w., okolic Łodzi, – plan Piotrkowa, udział w opracowaniu planu Sieradza,
Stanisław Trawkowski	– szczegółowa kontrola nazewnictwa,
Małgorzata Wilska	– osadnictwo i granice pow. radomszczańskie, wieluńskiego i ostrzeszowskiego, – drogi (przy udziale H. Rutkowskiego), – dodatkowa mapa dróg, – plany Łęczycy i Wielunia.

Spoza zespołu autorów Michał Zbieranowski uczestniczył w opracowaniu nazewnictwa fizjograficznego oraz w technicznym wykonaniu indeksów, a Jarosław Suproniuk pomagał w korektach obydwu części, kartograficznej i tekstowej.

W związku z przyjętym podziałem pracy według dwóch krzyżujących się kryteriów – kryterium geograficznego i rzeczowego – autorzy przekazywali sobie informacje źródłowe i udzielali konsultacji. Stanisław Trawkowski w szczególności konsultował teksty komentarza.

W zakończeniu składamy podziękowanie prof. Janowi Szymczakowi, który poznał gruntownie nasze opracowanie, wskazał na uchybienia oraz podał nieznane nam informacje ze źródeł archiwalnych. Prof. Stanisławowi Litakowi dziękujemy za recenzję rozdziałów dotyczących organizacji kościelnej, a prof. Andrzejowi Tomczakowi za konsultacje w niektórych kwestiach szczegółowych. Profesorom Antoniemu Mączakowi i Andrzejowi Wyczańskiemu zawdzięczamy wystawienie opinii wskazujących na potrzebę publikacji tego opracowania. Chcemy także wyrazić naszą wdzięczność sponsorom, którzy przyczynili się do wydania niniejszego tomu – są oni wymienieni na stronie redakcyjnej.

1998 r.

I.2.6. WSTĘP DO T. 6 (2021 R.): KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

Wiesława Duży

Opracowanie, które oddajemy w ręce Czytelników, jest szóstym tomem serii Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. Jest to jednocześnie jeden z dwóch ostatnich tomów całej serii, obok opracowania obejmującego Podlasie, publikowanego równoległe pod redakcją Bogumiła Szadego i Michała Gochny¹.

Tom ten obejmuje obszar Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Taki zasięg terytorialny wynika z planu pracy nad kolejnymi zeszytami serii AHP², z tą uwagą, że wyodrębniliśmy ziemię dobrzyńską również w tytule tomu, co ma swoje uzasadnienie zarówno w XVI-wiecznej strukturze urzędniczej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, wskazującej na samodzielność tej drugiej, jak i w podstawie źródłowej – o specyfice rejestrów poborowych z obszaru ziemi dobrzyńskiej piszemy więcej w rozdziałach poświęconych źródłom pisanym i charakterystyce osad wiejskich. Wyodrębnienie ziemi dobrzyńskiej od Kujaw ma też swoje uzasadnienie w historycznych podziałach administracyjnych, dokładniej opisanych w rozdziale poświęconym granicom państwowych jednostek administracyjnych. Granice i podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej kształtowały się dość długo. Od XV w. utrwalił się podział Kujaw na województwa brzeskie i inowrocławskie. Charakterystyczny dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. jest brak granic państwowych. Omawiany obszar otaczały inne województwa Korony. Bez wątplenia granicą wojewódzką w interesującym nas okresie była granica z Prusami Królewskimi. W całym tomie konsekwentnie stosujemy nazwę „województwo brzeskie”. Nawiązujemy w ten sposób do historycznej praktyki określania tego obszaru, ignorującej tożsamość nazwy z litewskim województwem brzeskim.

Warto dodać, że Kujawy i ziemia dobrzyńska charakteryzowały się brakiem dużych ośrodków miejskich (ponad 5 tys. mieszkańców). Największymi miastami na interesującym nas obszarze w drugiej połowie XVI w. były: Brześć Kujawski, Włocławek, Kowal, Przedecz, Radziejów, Bydgoszcz, Koronowo, Inowrocław, Pakość, Nieszawa, Rypin. Na opisywanym terenie przeważały niezbyt ludne miasteczka o liczbie mieszkańców nieprzekraczającej tysiąca, do których należał stołeczny Dobrzyń nad Wisłą. Charakterystykę sieci miejskiej znajdziemy w osobnym rozdziale tego opracowania. Brześć Kujawski, Inowrocław, Dobrzyń nad Wisłą i Włocławek zostały szerzej przedstawione w osobnych rozdziałach, towarzyszących planom tych miast.

Spis kolejnych rozdziałów i zawartości całego tomu komentarza odpowiada schematowi przyjętemu w serii AHP, z niezbędnymi uzupełnieniami. Nad spójnością przekazywanych tu treści czuwał cały zespół. Tom ten powstał zgodnie z metodologią zaproponowaną i wdrożoną podczas przygotowywania wielkopolskiego tomu Atlasu Historycznego Polski. Zmiany wprowadzone od 2015 do 2017 r., dzięki zastosowaniu oprogramowania GIS, pozwoliły na pełniejsze wykorzystanie możliwości prezentacji danych oraz – paradoksalnie – na powrót do pierwotnej koncepcji atlasu, zaproponowanej przez Stanisława Smolkę jeszcze w XIX w.³

¹ Pomijam w tym miejscu tom obejmujący Prusy Królewskie, ponieważ według pierwotnej koncepcji AHP nie mieścił się on w serii. Nad aktualizacją tego opracowania, wykorzystując pracę wykonaną przez M. Biskupa i J. Koca, pracują Marek Słoń i Krzysztof Mikulski z zespołem.

² W. Pałucki, *Przedmowa*, [w:] AHP Lubelskie, w tej edycji I.1.3.

³ Szerzej na ten temat zob. M. Słoń, K. Chłapowski, *Wstęp*, [w:] AHP Wielkopolska.

Najważniejszą częścią tego tomu AHP, jak i całej serii, są mapy. Składają się one w większości na pierwszą część zeszytu. Na mapie głównej w skali 1:250 000 przedstawiono sieć osadniczą Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z końca XVI w. Wszystkie miejscowości opisano pod względem charakteru, wielkości i typu własności. Przypisano im też nazwy stosowane w XVI w. W tym miejscu wyjaśnienia wymaga kwestia użycia przymiotnika raciążecki od współczesnej nazwy miejscowości Raciążek (w XVI w. Raciąż). Formę tę zastosowaliśmy w celu odróżnienia od Raciąża na Mazowszu. Na mapie pokazano granice administracji świeckiej i kościelnej oraz ważniejsze drogi. Obiekty fizjograficzne (hydrografię i zalesienie) odtworzono na podstawie informacji z przełomu XVIII i XIX w., po raz kolejny przypominając, że z uwagi na dostępny materiał źródłowy stanu wcześniejszego nie da się ustalić dostatecznie precyzyjnie. Mapy w skali 1:500 000 prezentują tematy analogicznie jak mapy zamieszczone w poprzednich tomach. Przedstawiają: podziały kościelne, gminy różnowiercze, rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć dróg. Wspomniane wcześniej plany czterech miast w skali 1:10 000 z omawianego obszaru dopełniają materiał kartograficzny. W wybranych rozdziałach znalazły się też małe mapy tekstowe.

Integralną częścią każdego tomu serii AHP są indeksy: miejscowości oraz nazw fizjograficznych. Pierwszy z nich pozwala zorientować się w przynależności miejscowości do powiatów i parafii oraz charakterze własności. Obejmuje wszystkie zidentyfikowane miejscowości, w tym również te, których lokalizacji nie udało się ustalić.

Grono osób pracujących nad tym tomem składało się nie tylko z autorów rozdziałów. Podział prac przygotowawczych, których efektem są poszczególne części komentarza oraz opracowane mapy, był następujący:

Arkadiusz Borek	osadnictwo powiatów brzeskiego i kowalskiego w województwie brzeskim, granice jednostek administracji kościelnej, przestrzenny zasięg reformacji, opisanie zasobu źródeł pisanych, opieka nad planem Włocławka, redakcja tomu
Wiesława Duży	osadnictwo i weryfikacja lokalizacji osiedli w ziemi dobrzyńskiej, plan Dobrzyń, opieka nad planami Brześcia i Inowrocławia, redakcja tomu (razem z A. Borkiem i M. Słomskim)
Dawid Maciuszek	opracowanie kartograficzne planów Dobrzyń, Brześcia, Inowrocławia i Włocławka oraz wybranych herbów
Tomasz Panecki	mapa główna, mapy tekstowe (razem z K. Słomską-Przech)
Katarzyna Słomska-Przech	mapy przeglądowe i tekstowe (razem z T. Paneckim), zalesienie i hydrografia, nazewnictwo fizjograficzne
Michał Słomski	osadnictwo i weryfikacja lokalizacji osiedli województwa inowrocławskiego, wstępna bibliografia źródeł i opracowań, zestawienie zamków i opactw, przynależność własnościowa osiedli, redakcja tomu
Paweł Swoboda	sprawdzenie i ustalenie nazw w bazie miejscowości
Marcin Woźniak	konsultacja i uwagi archeologiczne do planu Inowrocławia
Tomasz Związek	osadnictwo i weryfikacja lokalizacji osiedli powiatów kruszwickiego, przedeckiego i radziejowskiego w województwie brzeskim

2021 r.

I.2.7. WSTĘP DO T. 7 (1973 R.): MAZOWSZE

Władysław Pałucki

Oddając do rąk czytelników mapę Mazowsza w drugiej połowie XVI w. jako drugi z kolei po województwie lubelskim, a w planie wydawniczym siódmy tom Atlasu Historycznego Polski serii map szczegółowych XVI w., pragnę na wstępie zaznaczyć, że zakres rzeczowy i terytorialny AHP oraz miejsce, jakie w tej serii Atlasu zajmie publikowana obecnie AHP Mazowsze, podałem w przedmowie do AHP Lubelskie¹.

Przypomnę tylko, że w kolejnych tomach AHP chcemy przedstawić obraz Polski drugiej połowy XVI w. w ujęciu kartograficznym, zawierający najważniejsze informacje o przestrzennym rozmieszczeniu następujących wyselekcjonowanych elementów: a) pełną, imiennie oznaczoną sieć osadniczą z wyróżnieniem wielkości, charakteru oraz przynależności własnościowej osiedli, b) podziały administracyjne państwowe i kościelne do parafialnych włącznie, c) ważniejsze drogi oraz d) podstawowe elementy środowiska geograficznego (rzeźba terenu, wody, lasy), poświadczone źródłami kartograficznymi z końca XVIII i pierwszej połowy XIX w.

We wspomnianej przedmowie do AHP Lubelskie uzasadniony też został wybrany przez nas przekrój chronologiczny – druga połowa XVI w. – to jest okres, w którym państwo polskie doszło do największego rozkwitu. Uzasadnienie tym bardziej słuszne, że z tego właśnie okresu, u schyłku którego nastąpiły poważne przeobrażenia ustrojowe i gospodarczo-społeczne, zachował się szczęśliwie do naszych czasów bogaty zasób źródeł typu geograficzno-statystycznego.

Jak wiadomo, o wyborze przekroju chronologicznego i możliwości opracowania mapy historycznej decydują potrzeby naukowe, a jeszcze bardziej podstawy źródłowe². Dla prac atlasowych na ziemiach polskich taka pomyślna zbieżność wspomnianych warunków występuje właśnie dla drugiej połowy XVI w. Dla okresu późniejszego, aż do schyłku XVIII w., wobec zniszczenia podczas powstania warszawskiego w 1944 r. przechowywanych w AGAD analogicznych zespołów archiwalnych typu geograficzno-statystycznego (taryfy podymnego z 1789–1791 i spisy ludności z 1787–1791), już tej pomyślnej zbieżności nie spotykamy³.

W drugiej połowie XVI w. zamknął się na ziemiach Polski wykształcony uprzednio podstawowy zrąb osadniczy. W następnych stuleciach przyrost nowo lokowanych osad był już stosunkowo nieznaczny. Na niektórych obszarach naszych ziem przyrost nowych osad nie zrównoważył ich ubytku, jaki powstał bądź przez obrócenie niektórych wsi na folwarki (po wyrugowaniu chłopów), bądź na skutek spustoszenia w wyniku klęsk elementarnych lub zniszczenia w czasie działań wojennych, wreszcie przez ich scalenie drogą skupu drobnej własności przez większą.

Ten stan rzeczy potwierdzają nam źródła porównywalne typu skarbowego, mające charakter urzędowy. W XVII i XVIII w. na Mazowszu liczba osad podlegających opodatkowaniu była niższa od tej, jaką znajdujemy w opublikowanych przez A. Pawińskiego księgach poborowych z lat 1576–1578⁴.

¹ W. Pałucki, *Przedmowa*, [w:] AHP Lubelskie, w tej edycji I.1.3.

² Tenże, *Atlas historyczny ziem polskich drugiej połowy XVI wieku*, KH, t. 74, 1967, nr 1, s. 108.

³ Tamże.

⁴ P. Mazowsze, s. 15–19, wsi i miast 6084; *Connotacyja miast i wsi z taryf podymnego Anno 1676*, [w:] *Płata wojska... to jest taryffy kwart, hyberny, pogłównego, lanowego zebrane i do druku podane roku 1771*, s. 117–118 wsi i miast 5473; tabele F.J. Moszyńskiego z 1789 r., [w:] S. Konferowicz, *Fryderyk Józef Moszyński: statystyk doby sejmu czteroletniego*, Warszawa 1961, s. 64a, wsi i miast 5975.

Zgodzić się więc należy z H. Rutkowskim, który również zauważył, że wiek XVI możemy określić jako „przekrój chronologiczny optymalny dla sporządzenia szczegółowego obrazu ziem polskich przed okresem wielkich zmian środowiska geograficznego”⁵.

Po tym, co powiedziano na temat ram chronologicznych tej serii AHP, określenie – druga połowa XVI w. – może się wydawać zbyt rozciągle. Sprawę tę już wyjaśniłem w przywołanej tu przedmowie do AHP Lubelskie, stwierdzając, że według przyjętych w 1964 r. założeń należy rozumieć, że jest to przekrój bliższy końca XVI w. Oznacza to, że jeśli jakieś istotne zjawisko wystąpiło w tym półwieczu (nowa osada) lub uległo zmianie (utworzenie nowego powiatu czy parafii, zamiana wsi na miasto), wtedy mapa pokazuje stan późniejszy. Rzecz jasna, zasada ta nie tyczy się samego istnienia osady, mianowicie gdyby w ciągu drugiej połowy XVI w. nastąpiła likwidacja jakiejś miejscowości, będzie ona figurować na mapie.

Według przyjętego i nadal obowiązującego programu wydawniczego uznaliśmy za właściwe, aby niektórych znaczących terytoriów historyczno-geograficznych Polski, w przeszłości stanowiących samodzielne jednostki polityczno-administracyjne, nie rozdzielać na wchodzące w ich skład dawne województwa, lecz opracować i wydać je w odrębnych tomach.

Taką typową – a w rozwoju terytorialnym Polski, do powrotu do Macierzy w 1945 r. Ziem Odzyskanych na zachodzie i północy – wręcz wyjątkową i pod wieloma względami (o czym niżej w rozdziałach *Przynależność własnościowa osiedli* i *Nazewnictwo*) odrębną jednostką jest Mazowsze w jego historycznych granicach uformowanych ostatecznie (granica z Podlasiem) w XVI w.

W okresie wcześniejszym Mazowsze miało większy zasięg terytorialny, wykraczając poza pierwotne obszary plemienne z ośrodkami w Płocku (Mazowsze płockie albo starsze), w Czersku (Mazowsze południowe) i w Pułtusk (na obszarach dolnej i średniej Narwi)⁶.

Na zachodzie jeszcze w XII i w pierwszej ćwierci XIII w. w granicach Mazowsza znajdowały się ziemie chełmińska i dobrzyńska, na wschodzie zaś Mazowsze sięgało daleko na tereny Podlasia na wschód od Biebrzy i między średnią Narwią i Nurcem.

Później, po odpadnięciu ziemi chełmińskiej (na rzecz Zakonu Krzyżackiego) i dobrzyńskiej (do Kujaw) oraz drobnych, dotąd całkowicie niewyjaśnionych zmian terytorialnych na pograniczu z dawnym księstwem łęczyckim, nastąpiło też cofnięcie granicy Mazowsza z Litwą w kierunku zachodnim. W rezultacie od tego czasu tak ukształtowane granice Mazowsza przetrwały bez zmian przez 250 lat do drugiego rozbioru Rzeczypospolitej w 1793 r.

Istniejące na tym terytorium dawne księstwa mazowieckie zostały inkorporowane do Korony stopniowo, w miarę wymierania poszczególnych linii Piastów mazowieckich — lenników Polski. Najpierw księstwo rawskie (ziemia rawska i gostyńska w 1462 r. po śmierci księcia Siemowita VI i Władysława II, ziemia sochaczewska w 1476 r. po śmierci ich matki księżnej Anny), następnie w 1495 r. po śmierci księcia Janusza II księstwo płockie i należąca wówczas do tego księstwa ziemia wiska⁷, wreszcie po śmierci ostatnich książąt mazowieckich, Stanisława w 1524 r. i Janusza III w 1526 r., najobszerniejsze księstwo mazowieckie, z głównymi ośrodkami w Warszawie, Czersku, Ciechanowie i Łomży.

Prezentowane tu Mazowsze obejmuje więc nie jedno, lecz trzy przemianowane z dawnych księstw województwa: płockie, rawskie i mazowieckie, a swym obszarem trzykrotnie przewyższa wydane uprzednio województwo lubelskie (10,684 km²). Mazowsze liczy bowiem 33 493 km², co – rzecz jasna – wpłynęło na wydłużenie czasu poświęconego na opracowanie tego tomu Atlasu, składającego się z mapy głównej w skali 1:250 000, trzech planów miast wojewódzkich w skali 1:10 000, obszernego tekstu komentarza do mapy głównej i do planów miast oraz indeksów nazw osiedli (6679) i nazw fizjograficznych (220).

Najważniejsze wszakże różnice mapy Mazowsza w zestawieniu z województwem lubelskim tudzież pozostałymi do opracowania prowincjami względnie województwami Korony, to: 1) gęstość osadnictwa – Mazowsze bowiem w XVI w. miało niemal tyle osad, ile ich było w Wielkopolsce

⁵ H. Rutkowski, *Mapy podstawowe i atlas historyczny*, KHKM, t. 14, 1966, nr 4, s. 696.

⁶ Śladem tego zasięgu terytorialnego Mazowsza na wschodzie była tzw. kasztelania świecka; zob. S.S. Zajączkowski, *Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu*, RDSG, t. 5, 1936, s. 13–14; J. Wiśniewski, *W sprawie badań nad pograniczem Jaćwieży*, PH, t. 48, 1957, nr 2, s. 319–326; J. Wiśniewski, *Podlasie*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 4, Wrocław 1970, s. 172–174.

⁷ W 1499 r. zastawiona przez Jana Olbrachta staroście wiskiemu Jakubowi Glince, w 1511 r., za zgodą Zygmunta I, została wykupiona przez ks. Annę z rąk sukcesorów Glinki i włączona, co prawda na krótko, do księstwa mazowieckiego.

w szerszych granicach (6 województw) na blisko dwukrotnie większym obszarze, 2) osobliwa, prócz Podlasia występująca tylko na Mazowszu, struktura społeczna i własnościowa, które z kolei wpłynęły na charakter osadnictwa i nazewnictwo miejscowe.

Przedstawienie na jednej mapie trzech dawnych województw wchodzących w skład historycznego Mazowsza było konieczne także dlatego, że w takim zasięgu terytorialnym AHP Mazowsze spełni swoje zadanie jako niezbędna pomoc warsztatu historycznego i dyscyplin pokrewnych – archeologii, historii sztuki, etnografii, językoznawstwa, skoro niemal wszystkie poważniejsze wydawnictwa źródłowe⁸ tudzież opracowania syntetyczne i monograficzne poczynając od *Dziejów Mazowsza za panowania książąt* F. Kozłowskiego z 1858 r., do współczesnych⁹, traktują Mazowsze nierozdzielnie.

Zakres terytorialny AHP Mazowsze (3 dawne województwa) może jednak wzbudzić wśród mniej zorientowanych czytelników pewne zastrzeżenia z uwagi na fakt, że uprzednio została opracowana przez pracowników Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN i wydana w 1958 r. *Mapa województwa płockiego ok. 1578 r.* w skali szczegółowej 1:200 000. Wyjaśnić więc należy, że WP było studium wstępnym dla przekroju XVI w. i – jak z naciskiem podkreślił kierownik tej zbiorowej pracy prof. S. Herbst – miało charakter doświadczalny¹⁰. Toteż mimo niewątpliwych walorów tej mapy, nie we wszystkim można ją było powtarzać. Przyjęty zaś dla obecnej serii AHP inny (druga połowa XVI w.), znacznie szerszy zakres chronologiczny pozwolił też na znaczne rozszerzenie podstaw źródłowych, a w konsekwencji na wprowadzenie zmian i korekt w stosunku do stanu z 1578 r., ilustrowanego na mapie WP.

Tak więc niekiedy, jeśli idzie o WP, na naszej mapie zostały zmienione lub uściślone granice parafialne, częściowo powiatowe; zweryfikowano lokalizację, brzmienie lub pisownię nazwy niektórych osad, a w kilkunastu wypadkach przynależność własnościową. W szczególności zlikwidowano wniesione na WP oznaczenia miejscowości (w tym dla 4 miast) jako mieszane, szlachecko-kościelne dla tych osad, które w rzeczywistości (np. Drobin Kryskich) należały do szlachty, istniejące zaś w tych osadach drobne cząstki gruntów (łany plebańskie zwane poświętne) nie zmieniały ich zasadniczego charakteru posesoryjnego. Wobec krytycznej oceny klasyfikacji wielkości osiedli na WP (8 grup wielkościowych), na podstawie szacunków opartych na zbyt dużej liczbie niewiadomych, co sami autorzy WP traktowali jako budzące wątpliwości¹¹, na AHP Mazowsze liczbę grup wielkościowych zmniejszono o połowę (4), które w legendzie określono przez omówienie: duże miasta – ponad 5000 mieszkańców, miasta – od 1000 do 5000, osiedla (miasteczka i wsie duże) liczące od 200 do 1000 mieszkańców oraz pozostałe wsie, przysiółki, osady młynarskie, kuźnice itp. – poniżej 200 mieszkańców. Zrezygnowano też z oznaczenia (wprowadzonych na WP) zakładów produkcyjnych w poszczególnych osadach (np. młyny wodne, końskie, wiatraki, folusze, postrzygalnie, browary, karczmy gorzałczane czy też piwne, istniejące w 1578 r.), albowiem oprócz trudności technicznych (skala naszej mapy), w ciągu półwiecza wiele takich zakładów zostało przekształconych lub uległo likwidacji. Na WP wniesiono wszystkie drogi główne (gościńce) i wiejskie znajdujące się na mapie K. Perthéesa z drugiej połowy XVIII w., co znów sami autorzy WP nazwali „użyteczną hipotezą”¹². Dlatego rozszerzając podstawę źródłową (Perthées i inne szczegółowe mapy z końca XVIII – połowy XIX w.) na AHP Mazowsze dokonano wyboru dróg ważniejszych, odgrywających w XVI w. większą rolę w skali kraju, województwa czy powiatu, rekonstruując ich przebieg na wiek XVI przy pomocy map szczegółowych ze schyłku XVIII i pierwszej połowy XIX w. Jeśli idzie o elementy fizjograficzne, zrezygnowaliśmy z wyróżnienia wniesionych na WP lasów i łąk według stanu współczesnego. Wreszcie, od strony technicznej, zmniejszyliśmy przewiększone na WP znaki (kółka) na „miasta lub wsie” o średnicy 4–5 mm (w terenie ok. 1 km). Jak to zostało wyjaśnione w innym miejscu, w opracowaniu map szczegółowych Polski drugiej połowy XVI w. chcemy sprowadzić do minimum stopień hipotez¹³.

⁸ Dawniejsze kodeksy dyplomatyczne T. Lubomirskiego i J.K. Kochanowskiego oraz przygotowane ich kontynuacje w oprac. I. i S. Kurasiów oraz *Iura Masoviae Terrestria* w oprac. J. Sawickiego.

⁹ S. Russocki, *Formy władania ziemią, w prawie ziemskim Mazowsza*, Warszawa 1961; A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Wrocław 1962; J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965; J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965.

¹⁰ WP, s. 9.

¹¹ Tamże, s. 26.

¹² Tamże, s. 37.

¹³ W. Pałucki, *Atlas historyczny ziem polskich*, s. 101.

Aby zamknąć tę dość długą listę różnic między WP i AHP Mazowsze, należy jeszcze zwrócić uwagę na indeks miejscowości, stanowiący bardzo cenną pomoc w tego typu opracowaniach. Indeks do WP został ograniczony do nazw w brzmieniu szesnastowiecznym, bez podania nazwy dzisiejszej w wypadku zmiany brzmienia lub zaznaczenia, że dana osada obecnie nie istnieje. Wzbogacając indeks miejscowości do mapy AHP Mazowsze o wspomniane informacje, dodaliśmy w nawiasie ważniejsze odmianki nazwy, położenie każdej miejscowości w powiecie i parafii według szesnastowiecznych podziałów administracyjnych oraz przynależność własnościową osady.

Mówiąc o doświadczalnym charakterze WP, nie można tu pominąć pierwszej z tej serii AHP mapy, mianowicie AHP Lubelskie, która – jak przewidywaliśmy – w pewnym stopniu też miała charakter opracowania próbnego¹⁴. Zgodnie z tym, w porównaniu do AHP Lubelskie mapę Mazowsza uzupełniliśmy następującymi elementami. Oprócz lasów przejętych z mapy Kwatermistrzostwa według stanu sprzed 1830 r. wprowadziliśmy odrębnym znakiem występujące w tymże źródle zarośla, o czym obszerniej w komentarzu¹⁵. Wzorując się na WP, wprowadziliśmy na AHP Mazowsze (pominięte w AHP Lubelskie) siedziby znaczących urzędów (kasztelanie, starostwa grodowe, sądy grodzkie i ziemskie oraz sejmiki ziemskie). Wbrew bowiem pogładowi jednego z recenzentów mapy WP, współtwórcy mapy MWK, który uważał, że tego rodzaju informacje są zbędne, sądzimy, że wspomniane urzędy, może z wyjątkiem kasztelańskich (w porównaniu do ich pierwotnego przeznaczenia), w drugiej połowie XVI w. w wewnętrznych dziejach Polski odgrywały poważną rolę, zatem uwidocznienie na mapie szczegółowej stolic tych urzędów i instytucji jest wskazane. Wzbogaciliśmy też plany miast wojewódzkich i zaopatrzyliśmy je obszerniejszymi niż w AHP Lubelskie komentarzami, a w indeksie miejscowości podaliśmy wskazówki o przynależności własnościowej.

Podstawy źródłowe i metody opracowania AHP Mazowsze omówiliśmy obszernie w kolejnych rozdziałach komentarza. Nie możemy tu jednak pominąć faktu, że w czasie prowadzonych prac w wyniku ustaleń na naradach z konsultantami spoza zespołu opracowującego AHP Mazowsze zmuszeni byliśmy zmienić niektóre założenia przyjęte w uprzednio opracowanej, szczegółowej instrukcji. Okazało się bowiem, że niekiedy to, co początkowo, w momencie ustalania metod badawczych, poczynając od założenia kartoteki osadniczej, wydawało się nam proste lub dające się bez większych trudności ustalić na podstawie znanych i dostępnych nam źródeł, później podczas pracy okazało się mylne lub wątpliwe, uzyskane wyniki zaś jeszcze nie całkiem pewne. Należało wobec tego wszcząć poszukiwania innych, dodatkowych materiałów i – rzecz jasna – poszerzony zasób informacji źródłowych dla danej kwestii poddać bardziej krytycznej analizie. Chodziło tu głównie o lokalizację, identyfikację, poprawne nazewnictwo miejscowości i wniesionych na mapę elementów fizjograficznych oraz przebieg granic i dróg.

Bywało bowiem tak, że na przykład z dużym nakładem czasu i pracy zlokalizowana czy zidentyfikowana osada lub ustalona jej nazwa w czasie rewizji wykonanej pracy okazała się mylna. Po wykorzystaniu innych źródeł, pierwotnie niewchodzących w rachubę, nawet takich, których treść niewiele miała wspólnego z terenem ani z tematem naszej pracy, należało dokonać całkowitej zmiany lub wprowadzić odpowiednią korektę.

Dla autorów opracowujących poszczególne ziemie lub powiaty mazowieckie takie „odkrycia” były niemałą, żeby nie powiedzieć – jedyną – satysfakcją, której niestykający się z tego rodzaju żmudnymi badaniami naukowymi nie zawsze mogą zrozumieć i ocenić.

Wiele takich, w porównaniu do dotychczasowego stanu wiedzy o Mazowszu szesnastowiecznym niekiedy nowatorskich ustaleń było – jak nadmieniałem – wynikiem przebadania olbrzymiej liczby źródeł rękopiśmiennych, drukowanych oraz różnego rodzaju opracowań, co nie znalazło swego odbicia w rozdziałach komentarza o podstawach źródłowych. Uznaliśmy natomiast za wskazane podać w komentarzu nie tylko ważniejsze problemy i metody, jakie stosowaliśmy przy ich rozwiązaniu, lecz także wyniki, jeśli odbiegały one od dawniejszych ustaleń lub wyjaśniały sporne dotąd kwestie dotyczące się szesnastowiecznego Mazowsza.

Rzecz jasna, wpłynęło to na rozmiary komentarza, którego tekst musiał być znacznie obszerniejszy niż w AHP Lubelskie. Oprócz bowiem przyczyn całkiem naturalnych (wielkie terytorium i gęste osadnictwo), niemal dla każdej grupy zagadnień przedstawionych na mapie należało prowadzić kwerendę archiwalną, analizę wykorzystanych źródeł i dodatkowe, nie zawsze kończące się pomyślnie poszuki-

¹⁴ Tenże, *Przedmowa*, [w:] AHP Lubelskie.

¹⁵ Zob. dalej.

wania, których osobliwością było to, że często splatały się ze sobą momenty zniechęcenia z chwilami triumfu, w wypadkach wykrycia zaginionej wsi lub ustalenia jej nazwy.

Czytelnicy komentarza znajdą więc w nim, oprócz niezbędnych wskazówek metodycznych i objaśnień dotyczących sposobu przedstawienia poszczególnych elementów na mapie, także szereg wiadomości historyczno-geograficznych, ułatwiających zrozumienie i wykorzystanie treści mapy przez jej użytkowników.

Opracowany w ten sposób komentarz ma odpowiadać potrzebom przewidzianym dla niektórych wydawnictw źródłowych wymagających obszerniejszej interpretacji, ponieważ publikowana tu mapa Mazowska z drugiej połowy XVI w. swym charakterem niewiele odbiega od wydawnictw źródłowych.

W końcowej fazie naszej pracy zostaliśmy jednak postawieni przed niełatwym dylematem. Chodziło o to, czy niektóre partie obszernego komentarza, jak na przykład ocena rejestrów poborowych (główna podstawa opracowania), przynależność własnościowa, wielkość i charakter osiedli oraz podziały administracyjne utrzymać w zaplanowanej formie wydawniczej, czy wyłączyć z tego tomu i wydać – jak nam sugerowano – w czasopiśmie historycznych albo w postaci odrębnego tomu studiów poświęconych kartografii i geografii historycznej, wreszcie czy dokonać poważnych skrótów. Tę ostatnią koncepcję swego czasu podtrzymał niżej podpisany.

Ponieważ zdecydowana większość naszych konsultantów opowiedziała się za obszerniejszym komentarzem wobec skromnej, niekiedy nawet kontrowersyjnej wiedzy o przeszłości Mazowska, utrzymaliśmy go w postaci niezmięnionej. Oprócz bowiem zwykłych wskazówek i objaśnień poddano w nim gruntownej analizie wiele skomplikowanych zjawisk przestrzennych (np. wielkość i własność osiedli), które mimo wyspecjalizowanych metod kartograficznych na mapie musiały być przedstawione w formie uproszczonej.

Uznaliśmy więc, że dla użytkowników AHP Mazowsze znacznie wygodniej będzie, jeżeli na pewne, nasuwające się im wątpliwości i pytania (szereg bowiem zagadnień zostało wyłączonych do opracowania w oddzielnych studiach), znajdują odpowiedź tuż pod ręką, w dołączonym do mapy komentarzu, który – wedle stawu grobla – musi być wyczerpujący. Krótko mówiąc, nie mogliśmy odsyłać czytelników do publikacji, której forma i termin wydania nie mogły być ustalone.

Przyjęte założenia edytorskie – trzy województwa mazowieckie na jednej mapie – w konsekwencji spowodowały pewne trudności techniczne. W skali wydawniczej 1:250 000 zajęłaby ona powierzchnię o wymiarach 107 x 100 cm, niedogodną w korzystaniu, przekraczającą wymiary arkusza stosowanego w wydawnictwach kartograficznych. Wobec tego mapa została wydrukowana na dwóch arkuszach jednakowych rozmiarów, przedstawiających osobno części północną i południową szesnastowiecznego Mazowska. Celem ułatwienia przy korzystaniu z obu arkuszy mapy przeciętej wzdłuż linii Płońsk – Brańszczyk zachowaliśmy wspólny dla nich pas stykowy szerokości 12 cm. Z tych samych względów, inaczej niż w AHP Lubelskie, plany trzech miast wojewódzkich: Płocka, Rawy i Warszawy w jednakowej skali 1:10 000 oraz herby miast wojewódzkich zmuszeni byliśmy umieścić na oddzielnym arkuszu.

Całość prezentowanego w tym tomie Mazowska w drugiej połowie XVI w. składa się z dwóch części: kartograficznej i tekstowej.

Część kartograficzną wypełnia wieloelementowa, barwna (w ośmiu kolorach), szczegółowa mapa w skali 1:250 000 oraz plany miast wojewódzkich w skali 1:10 000.

Część tekstowa obejmuje obszerny komentarz mapy głównej, komentarze planów miast wojewódzkich oraz indeksy nazw miejscowości i nazw fizjograficznych.

W opracowaniu części kartograficznej i indeksów wzięli udział:

Władysław Pałucki	– redakcja ogólna,
– osadnictwo i granice ziemi sochaczewskiej,
– przynależność własnościowa osiedli,
– szczegółowa rewizja nazewnictwa,
Anna Dunin-Wąsowiczowa	– osadnictwo i granice ziem ciechanowskiej, gostyńskiej, liwskiej, nurskiej i zawkrzeńskiej,
– udział w technicznym opracowaniu indeksu miejscowości,
– udział w opracowaniu kartoteki przynależności własnościowej osiedli,
Irena Gieysztorowa	– osadnictwo i granice ziem łomżyńskiej, płockiej, różańskiej, warszawskiej, wiskiej, wyszogrodzkiej i zakroczymskiej,

- wielkość osiedli,
- udział w opracowaniu kartoteki własnościowej osiedli,
- Józef Humnicki – osadnictwo i granice ziemi warszawskiej,
- lasy i wody,
- plan Warszawy,
- Wojciech Kalinowski – plan Rawy,
- Wanda Lewandowska – opracowanie kartograficzne mapy głównej (kalki podstawowe i pierworys),
- udział w kartograficznym opracowaniu planów Płocka, Rawy i Warszawy,
- opracowanie graficzne herbów,
- Kazimierz Pacuski – osadnictwo i granice ziemi sochaczewskiej,
- rewizja osadnictwa i przynależności parafialnej w diecezji płockiej,
- plan Płocka,
- udział w technicznym opracowaniu indeksów miejscowości i nazw fizjograficznych,
- Henryk Rutkowski – opracowanie instrukcji metodycznej,
- osadnictwo i granice ziem czerskiej i rawskiej,
- drogi,
- herby,
- konsultacje w opracowaniu osadnictwa, granic i planów miast,
- Wanda Szaniawska – plan Warszawy.

Wkład pracy poszczególnych osób zespołu autorskiego był różny i nie wszyscy uczestniczyli w opracowaniu tego tomu AHP od jego rozpoczęcia aż po zamknięcie. Oprócz autorów w ostatnim okresie brał udział w pracy również Krzysztof Chłapowski, w następującym zakresie:

- zamki (materiały i opracowanie wstępne),
- udział w technicznym opracowaniu indeksu miejscowości,
- obliczenia powierzchni województw, ziem i powiatów,
- większość obliczeń statystycznych dotyczących lokalizacji i przynależności własnościowej osad.

O autorstwie poszczególnych rozdziałów komentarza informuje spis treści, przy czym pragnę nadmienić, że ogólne prace redakcyjne całości tego tomu dzieliłem z moim najbliższym współpracownikiem – Henrykiem Rutkowskim.

Wreszcie poczuwamy się do miłego dla nas obowiązku podziękowania wszystkim instytucjom i osobom, które ułatwiły nam wykorzystywanie posiadanych zbiorów naukowych lub udzielały porad i wskazówek przy opracowaniu tego tomu AHP.

W szczególności składamy wyrazy wdzięczności i podziękowania doc. dr. Jerzemu Wiśniewskiemu – można rzec – stałemu naszemu konsultantowi w sprawach nazewnictwa i osadnictwa mazowieckiego, za rewizję indeksów, wewnętrzną ocenę komentarza i cenne porady, prof. dr. Karolowi Buczkowi za życzliwe uwagi i za przekazanie do Pracowni Atlasu Historycznego Polski sporządzonych przezeń wypisów z dziś już nieistniejących zespołów, do 1944 r. przechowywanych w AGAD w Warszawie (Akta Komisji Skarbowej, taryfy podymnego z lat 1789 i 1790 dla całego Mazowsza) oraz prof. dr. Adamowi Wolffowi za konsultacje w sprawach osadnictwa i nazewnictwa mazowieckiego.

Dziękujemy też serdecznie: ks. dr. Tadeuszowi Żebrowskiemu, dyrektorowi Archiwum Diecezjalnego w Płocku, za udostępnianie zbiorów archiwalnych oraz pomoc w ustalaniu granic parafialnych i przynależności własnościowej dóbr kościelnych, prof. dr. Henrykowi Samsonowiczowi – recenzentowi mapy i komentarza, dr. Januszowi Riegerowi – recenzentowi indeksów za udzielone nam cenne porady i konsultacje, dr. Stefanowi K. Kuczyńskiemu za pomoc przy opracowaniu herbów, dr. Izie Galickiej za konsultacje do opracowania zamków, prof. dr. Andrzejowi Wyczańskiemu i doc. dr. Tadeuszowi Lalikowi za życzliwe opinie dotyczące się tekstu komentarza, prof. dr. Leonidowi Żytkowiczowi za użyczenie nam odpisu inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 r., a mgr Hannie Szwankowskiej za cenne uwagi do planu Warszawy.

Nadto gorąco dziękujemy Dyrekcji AGAD za życzliwość okazaną nam w czasie wielokrotnego wykorzystywania zespołów archiwalnych.

Jesteśmy również bardzo zobowiązani Państwowemu Wydawnictwu Naukowemu za trud redakcyjno-techniczny, Wydawnictwom Geologicznym za dobre wykonanie mapy oraz Wrocławskiej Drukarni Naukowej za staranne i sprawne złożenie komentarza i indeksów.

1973 r.

I.2.8. WSTĘP DO T. 8 (2021 R.): WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Michał Gochna, Bogumił Szady

Odrębność regionalna województwa podlaskiego została ukształtowana przez jego pograniczny charakter oraz nieustanne spory dotyczące przynależności państwowej i administracyjnej. Choć Zygmunt Gloger zaliczał to województwo do prowincji małopolskiej¹, to należy je traktować jako odrębny region historyczny i kulturowy. Ów pograniczny charakter Podlasia przejawia się aż po dzień dzisiejszy niemal we wszystkich elementach krajobrazu materialnego i kulturowego – począwszy od środowiska naturalnego, przez formy osadnicze, aż po strukturę etniczną oraz religijną ludności zamieszkującej ten obszar². Położenie na styku dwóch cywilizacji – łacińskiej i bizantyjskiej (wschodniej) oraz dwóch organizmów politycznych – polskiego i litewsko-ruskiego znacząco wpłynęło na kształt niemal wszystkich elementów krajobrazu antropogenicznego (kulturowego), które były przedmiotem opracowania w prezentowanym tomie – osadnictwo i onomastyka, podziały terytorialne (zwłaszcza kościelne), przestrzeń miejska. Podstawa źródłowa, jaką dysponował zespół badawczy była znacznie skromniejsza i bardziej rozproszona w stosunku do województw koronnych położonych w części centralnej i zachodniej, co wymusiło szersze stosowanie metody retrogresywnej i w sposób oczywisty osłabiło wiarygodność ustaleń.

Niniejsza publikacja jest drugim podejściem do opracowania mapy Podlasia w drugiej połowie XVI w. w ramach projektu Atlasu Historycznego Polski (AHP). Pierwszą próbą było opracowanie Tadeusza Żebrowskiego, który przygotował brulion wstępny przedstawiający województwo podlaskie w drugiej połowie XVI w. Dzieło to powstało w ramach prac komisji warszawskiej AHP, a jej opis autor zawarł w referacie wygłoszonym na IV Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Poznaniu w 1925 r.³ Scharakteryzował w nim treść mapy i wykorzystaną bazę źródłową oraz przedstawił główne problemy związane z jej przygotowaniem. W ówczesnym założeniu za wyborem Podlasia jako jednego z pierwszych terytoriów do opracowania stały jego skomplikowane stosunki osadnicze, własnościowe, administracyjne i kościelne. Praca Żebrowskiego miała prawdopodobnie umożliwić przygotowanie kwestionariusza badawczego do dalszych prac atlasowych. Było to zatem założenie odmienne od przyjętego w niniejszej serii, gdzie mapa Podlasia powstała w końcowej fazie prac nad serią, już po przyjęciu jej zasad oraz rozwinięciu metody w pracach nad różnymi województwami i zebraniu doświadczenia przez zespół Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN. Niestety porównanie wyników osiągniętych przez Żebrowskiego i przez nasz zespół jest niemożliwe – pierwowrys mapy przedwojennej ani żadna jej kopia nie przetrwały II wojny światowej⁴.

W literaturze przedmiotu funkcjonują dwie daty, które są uznawane za moment powstania województwa podlaskiego – 1513 r. (wzmianka o Iwanie Sapieże, wojewodzie podlaskim) oraz 1520 r. (akt utworzenia województwa). Nie przesądzając o decydującym znaczeniu jednej z tych dat, w niniej-

¹ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 201–211.

² W ostatniej klasyfikacji J. Plit uznała Podlasie jako część krainy B: Kraina Środkowo-Wschodnia prowincji II: Region Centralny i Wschodni (Zabór rosyjski); też, *Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany*, Warszawa 2016, s. 261.

³ T. Żebrowski, *Mapa Podlasia w drugiej połowie XVI w.*, [w:] K. Tyszkowski, *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia. 2, Protokoły*, wyd. K. Tyszkowski, Lwów 1927, s. 217–224.

⁴ W. Pałucki, *Prace nad Atlasem historycznym Polski*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii. Materiały na III konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii*, Katowice – Wisła 29–31 V 1974, Katowice 1974, s. 192; B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994, s. 108.

szym tomie przyjęto, że województwo podlaskie zostało wydzielone jako jednostka administracyjna w drugiej dekadzie XVI w. Zostało ono wyodrębnione z województwa trockiego i należało pierwotnie do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na początku składało się z sześciu ziem: drohickiej, mielnickiej (która prawdopodobnie stanowiła pierwotnie część ziemi drohickiej), bielskiej, brzeskiej, kobryńskiej i kamienieckiej. Kształt terytorialny przedstawiony w niniejszym tomie województwo podlaskie uzyskało w trakcie reformy ustrojowej w Wielkim Księstwie Litewskim przeprowadzonej na sejmie z lat 1565–1566. Dokonano wówczas jego podziału na dwie części. Ziemie brzeska, kobryńska i kamieniecka, po połączeniu z księstwem turowsko-pińskim, utworzyły województwo brzeskie litewskie (brześciańskie). W województwie podlaskim pozostały ziemie drohicka, mielnicka i bielska, które zostały włączone do Korony w 1569 r.⁵ Wojewoda podlaski zajął miejsce w senacie po wojewodzie mazowieckim, a przed rawskim, kasztelan podlaski zaś miał miejsce po kasztelanie czerskim i również przed rawskim. Warto tutaj dodać, że kształt terytorialny województwa ustanowiony w 1566 r. nie był stabilny – niemal przez całe kolejne stulecie (do 1638 r.) toczyły się spory o przynależność do Podlasia położonych na południe dóbr (Międzyrzec, Wołyń, Łomazy, Rossosz). W ten sposób wyciągnięte południkowo województwo podlaskie graniczyło:

- od północnego zachodu z Prusami Książęcymi,
- od północnego wschodu, wschodu i południowego wschodu z Wielkim Księstwem Litewskim, tj. z województwem trockim, na krótkim odcinku z województwem nowogródzkim, a następnie z brzeskim litewskim,
- od południa z województwem lubelskim,
- od południowego zachodu i zachodu z województwem mazowieckim.

Jak wspomniano wyżej, podstawa źródłowa wykorzystana w pracy nad województwem podlaskim w drugiej połowie XVI w. jest wyjątkowo skromna w porównaniu z poprzednimi tomami serii. Problem ten dotyczy zarówno podstawowej serii źródeł wykorzystywanych w AHP, czyli rejestrów poborowych, jak też źródeł uzupełniających, w mniejszym stopniu natomiast podstawy kartograficznej. Autorzy opracowania dysponowali dla każdego z powiatów jedynie kilkoma, maksymalnie czterema rejestrami poborowymi datowanymi na drugą połowę XVI w. Ta sama sytuacja dotyczy źródeł uzupełniających – pierwsze wizytacje kanoniczne dla badanych obszarów pochodzą z lat 30. XVII w. Co ważne, sposób rejestracji w tych spisach podatkowych odbiega od znanego z innych regionów Korony – mimo że zachowany był porządek spisu według powiatów, to często kolejność geograficzna poboru zaburzana była przez klucz własnościowy. To samo dotyczy wewnętrznego porządku każdego z rejestrów. Nagłówki wskazują na rejestrację podatku w obrębie parafii, jednak bliższa analiza przynależności administracyjnej i własnościowej miejscowości wskazała, że większe znaczenie w wielu sytuacjach miała przynależność własnościowa. Właściciel lub zarządca dóbr rozproszonych w kilku parafiach, a nawet w dwóch różnych powiatach, opłacał podatek w jednym miejscu, co utrudniało identyfikację osad oraz określenie ich przynależności do powiatów i parafii. Wobec powyższego duże znaczenie w przygotowaniu mapy głównej oraz tekstów komentarza miało wykorzystanie innych rodzajów źródeł (rekognicjarze, spisy pogłównego i podymnego, lustracje królewsczyzn, inwentarze dóbr, popisy wojskowe, spisy synodalne), pochodzących zarówno z pierwszej połowy XVI w., jak i ze stuleci XVII i XVIII (metoda retrogresywna).

Braki w podstawie źródłowej nabrały szczególnego znaczenia w kontekście rekonstrukcji złożonego i dynamicznego obrazu sieci osadniczej opracowanego regionu. Już ogólny rzut oka na mapę główną, a zwłaszcza dwuczłonowe nazewnictwo miejscowości, wskazuje na skomplikowane relacje między poszczególnymi osadami. Wiele uwagi należało poświęcić rozstrzygnięciom dotyczącym stopnia samodzielności jednostek osadniczych i odpowiedzi na pytanie, czy określona wzmianka źródłowa dotyczy odrębnej jednej miejscowości, części miejscowości, czy też grupy miejscowości. Zbiorcze ujmowanie wielu osad pod jednym ogólnym toponimem w spisach źródłowych skłoniło autorów opracowania do uwzględniania w opracowaniu i na mapie nie tylko samych osad, ale także okolic szlacheckich. Pod pojęciem „okolicy” należy rozumieć skupisko minimum trzech osad objętych dwuczłonową nazwą, przy czym pierwszy człon był wspólny dla wszystkich miejscowości należących do okolicy. Pod tym względem sieć osadnicza Podlasia przypomina wschodnie Mazowsze oraz ziemię łukowską.

⁵ Więcej o dacie powstania województwa oraz o przynależności do prowincji wielkopolskiej i małopolskiej zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.2.1.8.

Zmienność nazw miejscowych pochodzących często od nazwisk i imion właścicieli oraz częsta rejestracja kilku części miejscowości pod jedną nazwą utrudniły jednoznaczną identyfikację przestrzenną wielu osad. Udział procentowy punktów osadniczych o lokalizacji nieznannej i przybliżonej wynosi 5,7. Pełny spis zawarty w indeksie do opracowania objął 1675 miejscowości. Część z nich wchodziła w skład 82 wyodrębnionych okolic szlacheckich, głównie w ziemi bielskiej i drohickiej. Zgodnie z zasadami przyjętymi w serii AHP wszystkie miejscowości zostały opisane pod względem typu (miasto, wieś, osada młyńska, folwarczna etc.), własności (królewska, szlachecka, duchowna, miejska) oraz szacunkowej wielkości pod kątem demograficznym (wsie małe do ok. 200 mieszkańców, wsie większe i miasteczka liczące od ok. 200 do ok. 1000 mieszkańców, oraz miasta, których liczba mieszkańców mieści się w przedziale od ok. 1000 do 5000 mieszkańców).

Pograniczny charakter Podlasia jest szczególnie widoczny w strukturze przynależności wyznaniowej ludności. Odrębne rozdziały komentarza oraz mapy zostały poświęcone strukturalom Kościoła łacińskiego, Kościoła prawosławnego oraz gminom protestanckim. Zgodnie z zasadami serii AHP podjęta została próba rekonstrukcji granic okręgów parafialnych Kościoła łacińskiego. Siedziby parafii katolickich i prawosławnych zostały oznaczone na mapie głównej oraz na mapach – odpowiednio – tematycznej i tekstowej (w rozdziale komentarza). Osobna mapa tekstowa przedstawia z kolei zbory protestanckie. W trakcie prac nad przygotowaniem mapy głównej wiele miejsca poświęcono ocenie możliwości rekonstrukcji granic parafii łacińskich na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. Poziom wiarygodności ustaleń poczynionych w tym zakresie jest dość zróżnicowany i najogólniej rzecz ujmując słabnie wraz z przesuwaniem się z północnego zachodu na południowy wschód województwa. Granice parafii na obszarze ziemi mielnickiej oraz we wschodnich częściach ziem bielskiej i drohickiej mają charakter wysoce hipotetyczny. Wynika to z tego, że wiele miejscowości zamieszkiwała ludność prawosławna nienależąca do żadnej parafii łacińskiej. Parafie łacińskie we wschodniej części województwa podlaskiego nie były zwarte terytorialnie, pozostając rzecz jasna wspólnotami w sensie społecznym oraz instytucjami w sensie prawnym i gospodarczym.

Struktura i układ tomu utrzymuje zasady przyjęte w serii AHP. Całość opracowania składa się z części I: map oraz części II: komentarza. Mapa główna w skali 1:250 000 przedstawia pełną sieć osadniczą z oznaczeniem miejscowości według typu, wielkości oraz charakteru własności, granice administracji państwowej i kościelnej oraz ważniejsze drogi. Jak już powiedziano wyżej, mapa Podlasia ukazuje także nazwy okolic. Nazewnictwo miejscowości oraz okolic zostało podane w brzmieniu z XVI w. w zmodernizowanej pisowni. Elementy krajobrazu kulturowego i historyczno-politycznego umieszczono na podkładzie fizjograficznym (wody i lasy), którego stan, zgodnie z założeniami serii, opracowano na przełom XVIII i XIX w., głównie na podstawie źródeł kartograficznych. Mapie głównej towarzyszą mapy tematyczne przygotowane w skali 1:500 000 oraz plany wybranych miast w skali 1:10 000. Mapy tematyczne dotyczą podziałów terytorialnych Kościoła łacińskiego, struktury własnościowej oraz sieci komunikacyjnej. W części atlasowej znalazły się także cztery plany miast: Drohiczyna, Bielska, Mielnika i Węgrowa. Drohiczyn wybrano ze względu na jego stołeczny charakter w województwie podlaskim i w ziemi drohickiej. Z racji podziału Podlasia na trzy ziemie zdecydowano również o przygotowaniu planów stolic pozostałych dwóch ziem – Mielnika i Bielska. Za tym ostatnim przemawiał również fakt, że było to największe miasto w ówczesnym województwie podlaskim pod względem szacowanej liczby ludności. Trzy wymienione miasta stanowią własność królewską, czwarte – Węgrów – jako jedyne z tego grona jest miastem prywatnym, w dodatku leżącym po południowej stronie Bugu.

Tom komentarza składa się z dwóch części: I. Źródła, II. Metoda i wyniki oraz zawiera indeksy miejscowości i nazw fizjograficznych. Omówienie źródeł zostało podzielone na dwa rozdziały – źródła kartograficzne oraz źródła pisane. W części drugiej komentarza omówiono metodykę rekonstrukcji obrazu oraz poszczególne elementy krajobrazu naturalnego i kulturowego, który przedstawia mapa główna, mapy tematyczne i plany miast. Obok rozdziału poświęconego środowisku naturalnemu poruszone zostały kwestie struktur administracyjnych świeckich i kościelnych (łacińskich, prawosławnych i protestanckich), sieci osadniczej (lokalizacja, typologia, wielkość i własność miejscowości, nazewnictwo) oraz sieci komunikacyjnej. Odrębne komentarze otrzymały poszczególne plany miast. Uwagi zawarte w komentarzu mają duże znaczenie dla właściwego odbioru map, gdyż w wielu przypadkach ustalenia prezentowane na nich mają charakter hipotetyczny i niepewny. Jako redaktorzy tomu chcielibyśmy zachęcić do lektury komentarza przed przystąpieniem do czytania map, żeby uzyskać

informację, do których z prezentowanych treści kartograficznych należy podchodzić z większą ostrożnością i z czego to wynika.

Indeks miejscowości, a także prezentowane mapy zostały przygotowane na podstawie czasowo-przestrzennej bazy danych, która służyła autorom tomu do gromadzenia i krytyki informacji źródłowych przez cały czas trwania projektu⁶. Warto dodać, że publikacji towarzyszy cyfrowa edycja rejestrów poborowych województwa podlaskiego z drugiej połowy XVIII w. (<http://atlasfontium.pl>), jako głównej podstawy źródłowej opracowania. Indeks miejscowości zawiera nazwę główną (z drugiej połowy XVI w.), nazwę współczesną (jeżeli różni się od nazwy głównej) oraz odmianki nazewnicze wszystkich osad województwa podlaskiego funkcjonujących w drugiej połowie XVI w. Podaje także charakter osady (jeżeli jest inny niż wieś), przynależność powiatową i parafialną oraz charakter własności (jeżeli jest inna niż szlachecka). Wskazano też przybliżone koordynaty geograficzne każdej zlokalizowanej osady, a w przypadku miejscowości wzmiankowanych w komentarzu również numer strony.

Całe opracowanie jest wynikiem pracy zespołowej – podział zadań oraz charakter udziału poszczególnych osób oddaje autorstwo rozdziałów komentarza i map. Nie jest to jednak pełny obraz wysiłku włożonego przez poszczególne osoby w pracę nad tomem. Stałą pieczę nad prawidłowym przebiegiem prac badawczych i redakcyjnych sprawowali redaktorzy serii AHP – Henryk Rutkowski i Marek Słoń. Szczególne podziękowania należą się Tomaszowi Jaszczółtowi i Andrzejowi Buczyle, pracownikom Zespołu Słownika Historyczno-Geograficznego Mazowsza i Podlasia w Średniowieczu IH PAN, którzy – oprócz przygotowania planów i tekstów dotyczących Drohiczyna i Mielnika – konsultowali niemal wszystkie aspekty tematyczne prac. Przeczytali również cały tom, wnosząc wiele cennych uzupełnień. Z zespołem współpracowała także Marta Kuc-Czerep, która gromadziła informacje źródłowe z rejestrów poborowych, lustracji oraz rekognicjarzy ziemi bielskiej. Członkowie zespołu oprócz opracowania poszczególnych zagadnień odpowiadali też za krytykę i weryfikację informacji źródłowych dla poszczególnych regionów województwa podlaskiego (ziemia drohicka – Michał Gochna, Piotr Guzowski, ziemia bielska – Jarosław Suproniuk, Krzysztof Boroda, Michał Sierba, ziemia mielnicka – Bogumił Szady). Michał Sierba poza przygotowaniem planu Bielska i badań nad siecią komunikacyjną uporządkował informacje dotyczące obiektów gospodarczych. Paweł Swoboda przygotowując rozdział komentarza dotyczący nazewnictwa, wniósł wiele cennych uwag i korekt dotyczących identyfikacji i lokalizacji miejscowości. Kartografowie przygotowujący mapy i plany (Tomasz Panecki, Katarzyna Słomska i Dawid Maciuszek) wyszli daleko poza zadania techniczne i wnieśli wiele cennych uzupełnień merytorycznych, m.in. na podstawie wywiadu terenowego przeprowadzonego wspólnie z historykami (Michałem Gochną i Tomaszem Jaszczółtem). Warto też wspomnieć, że wszystkie prace projektowe, począwszy od gromadzenia informacji przez analizy i zestawienia aż do prezentacji danych, nie byłyby możliwe bez stałego wsparcia informatycznego Grzegorza Myrdy oraz Przemysława Grądzkiego. W trakcie prac nad tomem podlaskim został zorganizowany rowerowy objazd terenowy południowej części dawnego województwa podlaskiego, w czasie którego odbyły się spotkania ze społecznościami lokalnymi Węgrowa, Ciechanowca, Drohiczyna, Mielnika i Międzyrzecza Podlaskiego, prezentujące metodykę i wyniki badań. Niestety epidemia, która wybuchła w pierwszej połowie 2020 r., uniemożliwiła organizację objazdu części północnej dawnego województwa podlaskiego.

2021 r.

⁶ Prezentowany tom został przygotowany w ramach projektu: Atlas historyczny Polski XVI wieku – dopełnienie serii, nr 1aH15037383, kierownik: M. Słoń, Narodowy Program Rozwoju Humanistyki. Czas realizacji: 2016–2020.

I.2.9a. WSTĘP DO SUPLEMENTU – PRUSY KRÓLEWSKIE, CZ. 1, 1961 R.

Marian Biskup

Cykl map Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w. (MPK) jest wynikiem kilkuletnich prac, prowadzonych od 1953 r. w pracowni toruńskiej Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk. Jest on częścią Polskiego Atlasu Historycznego w skali 1:500 000, przygotowywanego dla całości ziem polskich przez zespół pracowników kilku ośrodków naukowych (Warszawa, Kraków, Lublin, Toruń, Wrocław).

Koncepcja. Atlasu Historycznego Polski nawiązuje do dawniejszych planów i osiągnięć Komisji Atlasu Historycznego Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie¹, stawiając sobie także jako cel zasadniczy przedstawienie przekrojowe ziem polskich w trzech okresach chronologicznych (XIII, XVI i XVIII w.)². Przemiany, zachodzące w naszej historiografii powojennej, a w szczególności skierowanie uwagi na zagadnienia gospodarczo-społeczne, wywarły swój wpływ również na koncepcje Atlasu, pogłębiając i wydatnie rozszerzając zakres jego treści. Celem Atlasu winno stać się obecnie rozwojowe przedstawienie środowiska geograficznego, a na jego podłożu wszystkich przejawów ludzkiej działalności – ilościowo i przestrzennie – w ujęciu kartograficznym³, jak również odtworzenie historycznych regionów gospodarczych dawnego państwa polskiego⁴. Nie rezygnując więc bynajmniej z próby kartograficznego przedstawienia postulowanych już dawniej zagadnień z dziedziny fizjografii, administracji i osadnictwa (własność ziemska), obecna koncepcja Atlasu dąży do uchwycenia również podstawowych problemów związanych ze stanem sił wytwórczych i stosunkami produkcyjnymi, jak zagęszczenie i zróżnicowanie zawodowe ludności wiejskiej lub miejskiej czy rozmieszczenie zakładów przemysłowych. Jej ostatecznym wynikiem winno być pokazanie syntetycznego obrazu stanu sił wytwórczych dla poszczególnych regionów w danym okresie chronologicznym. Założenia te zostały zrealizowane po raz pierwszy w 1958 r. w wydawnictwie *Województwo płockie około 1578 r.*, przygotowanym przez zespół pracowników warszawskich⁵.

Powyższe założenia zostały także przyjęte jako wytyczne w pracach nad realizacją MPK w drugiej połowie XVI w. (w skali 1:500 000). Sam wybór chronologiczny wymaga pewnego wyjaśnienia. Niewątpliwie bardziej usprawiedliwione byłoby opracowanie najpierw przekroju z końca XVIII w., jako punktu wyjścia dla dalszych retrogresywnych badań. Jednakże brak materiału źródłowego (w szczególności zaginięcie w czasie wojny tzw. katastru fryderycjańskiego z 1772 r. i brak odpowiednich materiałów zastępczych) spowodowały konieczność rozpoczęcia badań nad drugą połową wieku XVI. Baza źródłowa dla tego okresu okazała się na ogół wystarczająca dla realizacji rozszerzonej koncepcji Atlasu, chociaż – jak zobaczymy – nie w całej pełni dla całości obszaru Prus.

¹ Por. *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, Kraków 1922, z. 1, s. 1 n., 28 nt. Najpoważniejszym osiągnięciem prac Komisji była *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, oprac. pod kier. W. Semkowicza przez K. Buczkę i kilku współautorów, Kraków 1930.

² Por. S. Herbst, *Prace nad Polskim Atlasem Historycznym*, KH, t. 60, nr 3, Warszawa 1953, s. 329–334.

³ Według opinii G. Labudy, *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, t. 25, z. 1, s. 38.

⁴ M. Dobrowolska, *Przedmiot i metoda geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, t. 25, z. 1, s. 65.

⁵ S. Herbst, I. Gieysztorowa, J. Humnicki, J. Lemené, A. Żaboklicka, R. Cieśla, *Województwo płockie około 1578 r.*, Warszawa 1958.

Ponieważ ziemie pruskie dla obranego okresu chronologicznego nie doczekały się dotąd poważniejszych opracowań kartograficznych ani demograficzno-statystycznych⁶, a planowana koncepcja Atlasu w skali 1:500 000 z góry wykluczała możliwość przedstawienia pełnej sieci osadniczej – jednego z najistotniejszych elementów środowiska geograficznego – w toku prac wstępnych przygotowano kilka map analitycznych w skali 1:300 000 z obszernymi komentarzami⁷. Obok mniejszej edycji źródłowej rejestrów poborowych z 1570 r.⁸ – stanowiących podstawę wszystkich prac geograficzno-historycznych dla omawianego okresu – prace te omówiły i przedstawiły obszerniej wiele zagadnień szczegółowych, zwłaszcza zaś podział administracyjny, rozmieszczenie własności ziemskiej i rozmieszczenie etnicznych grup szlacheckich. Zawierały one zarazem niezbędne słowniki geograficzno-historyczne, przynosząc zestawienia najważniejszych danych własnościowych i gospodarczych dla ogółu osad i stwarzając w ten sposób niezbędną podstawę dla całościowego opracowania Prus Królewskich.

Cykl MPK nawiązując w pełni do ogólnopolskiej koncepcji Atlasu Historycznego, uwzględniać musi w pełni zjawisko, które określamy mianem specyfiki danego regionu historyczno-geograficznego. Zjawisko to w odniesieniu do ziem pruskich już od dawna podkreślane było w opracowaniach z zakresu historii gospodarczo-społecznej. Zwracano w nich uwagę na silniejszy w Prusach niż na pozostałych ziemiach polskich rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej, zapoczątkowany już w okresie krzyżackim, czego wyrazem było choćby powstanie wielkich ośrodków miejskich (Gdańsk, Toruń, Elbląg), znacznie wyższa niż w Koronie wielkość nadziału kmiecego, a w konsekwencji – poważniejsza rola sił najemnych w rolnictwie pruskim⁹. Jest rzeczą zrozumiałą, że zjawiska te – jako wyraz specyfiki regionu Prus – musiały znaleźć pełne odbicie w materiałach źródłowych, a w rezultacie – w metodzie opracowania i kartograficznego przedstawienia poszczególnych problemów, metodzie niekiedy odbiegającej od opracowań dla pozostałych terenów Polski.

Drugą okolicznością wyróżniającą region Prus Królewskich jest specyfika samego materiału źródłowego. Nie wchodząc chwilowo bliżej w powyższe zagadnienie, pragniemy jedynie zaznaczyć, że baza źródłowa dla opracowywanego okresu jest pod wieloma względami znacznie skromniejsza niż dla pozostałych obszarów Korony. Dotyczy to w szczególności podstawowego źródła, tj. rejestrów poborowych z 1570 r. Wobec znanych braków rejestrów (zwłaszcza pominięcie wielu osad i niekompletność danych) rzeczą konieczną jest sięganie bądź do rejestrów z lat sąsiednich, bądź też do materiałów zastępczych. Ponieważ jednak dla terenu Prus Królewskich rejestry poborowe – i to dość niekompletne – zachowały się dla drugiej połowy XVI w. tylko dla jednego przekroju, a więc odmiennie niż dla pozostałych ziem Korony¹⁰, należało w szerokim stopniu uwzględnić materiały zastępcze w postaci lustracji i inwentarzy królewszczyzn (również niekompletnych), inwentarzy dóbr kościelnych, rachunków dotyczących posia-

⁶ Jedyną próbę kartograficznego przedstawienia dla tego okresu i części terenu stanowi *Mapa heraldyczna Pomorza w XVI w.* K. Górskiego w pracy *Pomorze w dobie wojny trzydziestoletniej*, Poznań 1932, Dodatek. Praca E. Bahra, *Die Verwaltungsggebiete Koenigl. Preussen 1454–1772*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 74, 1938, jest głównie sumarycznym zestawieniem miejscowości według podziału administracyjnego i własnościowego, pozbawionym oprawy kartograficznej. Popularne wydawnictwo E. Keysera *Staats- und Verwaltungsgrenzen in Ost-Mitteleuropa*, t. 2, Monachium 1954, przynosi tylko uproszczony obraz podziału administracyjnego Prus Królewskich w skali 1:1 650 000. Kartograficzne przedstawienie sieci osadniczej Prus Królewskich daje W. Maas, *Zur Siedlungskunde Westpreussens 1466–1772*, Marburg/Lahn 1958, mapa: *Besiedlung Westpreussens 1466–1772*, skala 1:300 000. Nie jest to jednak przedstawienie typu przekrojowego, nie uwzględnia ono przy tym wszystkich osiedli, a jedynie nowo powstałe lub starsze, ale zamieszkałe, zdaniem autora, przez ludność niemiecką. Por. krytyczne omówienie pracy Maasa przez M. Biskupa, *Z nowszych prac zachodniemieckich nad osadnictwem Prus Królewskich w XVI–XVIII wieku*, PH, t. 51, z. 2, s. 411–424.

⁷ Są to następujące prace: M. Biskup, *Mapa rozmieszczenia własności ziemskiej województwa pomorskiego, okręgu bytomskiego i łębskiego w drugiej połowie XVI w.*; A. Tomczak, *Sieć parafialna województwa pomorskiego, okręgu bytomskiego i łębskiego w drugiej połowie XVI w.* w pracy: *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955 (RTNT, t. 58, z. 1); M. Biskup, *Podziały administracyjne województwa chełmińskiego w drugiej połowie XVI w.*, SMDWP, t. 1, z. 2, 1956, s. 105–127; tenże, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1957 (RTNT, t. 60, z. 2).

⁸ M. Biskup, *Rejestry poborowe województwa chełmińskiego z r. 1570/1*, Toruń 1955 (Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 20), s. 305–328.

⁹ Por. J. Rutkowski, *Pańszczyzna i praca najemna w organizacji folwarków królewskich w Prusach za Zygmunta Augusta*, RH, t. 4, Poznań 1928, s. 40 n.; ostatnio A. Mączak, *Folwark pańszczyźniany a wieś w Prusach Królewskich w XVI–XVII w.*, PH, t. 47, z. 2, 1956, s. 353 n.

¹⁰ Por. zestawienie rejestrów poborowych mazowieckich przez I. Gieysztorową, A. Żaboklicką, *Rejestry poborowe Mazowsza z XVI w. Uzasadnienie nowego wydawnictwa źródłowego*, KHKM, t. 3, 1955, nr 2, s. 338–355.

dłości wielkich miast itp., a nawet licznych monografii powiatów czy osiedli wiejskich i miejskich. Przesuwając dokładne i szczegółowe omówienie kwestii bazy źródłowej do rozdziału pierwszego pragniemy tylko podkreślić, że dzięki szerokiemu zastosowaniu materiałów pomocniczych można było w znacznym stopniu, choć niecałkowicie, wypełnić braki rejestrów poborowych. Okoliczność ta spowodowała, że np. niektóre problemy dla określonych terenów (zwłaszcza terytoriów wielkich miast) nie mogły być w pełni ujęte statystycznie, a w konsekwencji i kartograficznie, powodując w rezultacie istnienie „białych plam” na niektórych kartogramach.

Podkreślając powyższe ogólne niedostatki bazy źródłowej Prus Królewskich, należy podkreślić jej cechy dodatnie (w porównaniu do pokrewnych materiałów źródłowych dla pozostałych regionów Korony). Polegają one przede wszystkim na dokładniejszym określaniu niektórych danych gospodarczych, w szczególności dotyczących liczby kmieci osiadłych (tzw. gburów), jak również w wielu wypadkach istnienia, a nawet wielkości folwarków, dla poszczególnych rodzajów własności ziemskiej. Okoliczność ta ułatwiła w znacznym stopniu opracowanie licznych problemów dotyczących struktury własności ziemskiej, a w szczególności – kwestii demograficznych Prus, w sposób bardziej precyzyjny.

Wynikiem całości prac jest uzyskanie obrazu przekrojowego Prus Królewskich w drugiej połowie XVI stulecia, zamkniętego konkretnie latami 1564–1580, ze szczególnym uwzględnieniem danych z przełomu 1570 i 1571 r. Chronologia ta odpowiada więc w gruncie rzeczy chronologii przekroju, przyjętej dla innych ziem polskich przez A. Pawińskiego¹¹, a według zgodnej opinii badaczy – ilustrującej szczyt rozwoju gospodarczego i społecznego Rzeczypospolitej szlacheckiej w dobie odrodzenia. Stwierdzić jednak należy, że pogląd ten nie da się utrzymać w odniesieniu do Prus Królewskich. Lata 70. XVI stulecia nie są szczytowym punktem rozwoju Prus, co wynika z całości ich specyfiki gospodarczo-społecznej. Druga połowa XVI w. jest bowiem okresem dalszej intensywnej odbudowy gospodarki rolnej Prus, zniszczonej poważnie w wojnach XV i początkach XVI stulecia oraz obejmowania nowych terenów pod uprawę. Wprawdzie zjawiskiem towarzyszącym tym przemianom jest rozpoczynający się w tym okresie rozwój systemu folwarczno-pańszczyźnianego, jednak i on przebiega w nieco odmienny sposób niż na innych ziemiach Korony oraz nie wprowadza jeszcze w tym okresie tak poważnych i ujemnych konsekwencji. Pełnym wyrazem dalszego rozwoju sił wytwórczych Prus u schyłku XVI – początków XVII w. będzie zjawisko kolonizacji holenderskiej oraz tzw. drugiej kolonizacji niemieckiej, zaznaczającej się karczunkami lasów, osuszaniem bagien i znacznym przyrostem liczby osiedli wiejskich, zwłaszcza na Pomorzu Nadwiślańskim i Żuławach¹²; podobnie i dalszy rozwój miast (zwłaszcza Gdańska) jest wyraźnym tego dowodem. Materiały źródłowe dla przyjętego okresu chronologicznego nie mogą jeszcze odzwierciedlać powyższych zjawisk, a co najwyżej ich stadium początkowe. W konsekwencji stwierdzić jednak musimy, że szczytowe stadium rozwoju gospodarczo-społecznego Prus Królewskich w okresie feudalizmu przypada – odmiennie niż dla pozostałych ziem polskich – co najmniej na początek wieku XVII, najpewniej na początek lat 20. tego stulecia (przed pierwszą wojną szwedzką z lat 1626–1629), a więc na okres o około 50 lat późniejszy. Przekrój z lat 70. XVI stulecia nie jest więc dla Prus Królewskich przekrojem maksymalnym. Został on obrany jedynie z konieczności. Istniejący materiał źródłowy nie pozwoliłby bowiem na rekonstrukcję całości stanu późniejszego, tj. dla początków XVII w. (co najwyżej dla pewnej kategorii własności ziemskiej, np. królewskiej). W rezultacie jednak uzyskany obraz przekrojowy Prus Królewskich w okresie odrodzenia jest – z konieczności – niepełny, a uzyskane cyfry, dotyczące zwłaszcza areалу uprawnego i ludności, są niższe od maksymalnych z okresu co najmniej 50 lat późniejszego. Powyższe stwierdzenie jest niezbędne dla właściwej interpretacji uzyskanych wyników, zwłaszcza demograficznych.

Akcentując wagę powyższego stwierdzenia, pragniemy jeszcze zaznaczyć, że dostępny materiał źródłowy nie dawał możliwości równoległego opracowania terenu Warmii, stanowiącej przecież część składową Prus Królewskich. Zarówno zły stan zachowania rozproszonych materiałów warmińskich, jak również fakt ich pewnej odmienności od materiałów dla reszty Prus i ziem koronnych (niemal zupełny brak rejestrów poborowych) zmusił do odłożenia sprawy Warmii na dalszy plan. Nie jest przy

¹¹ P. Wielkopolska, t. 1, s. 12 n.

¹² Por. M. Aschkewitz, *Die Bevölkerung im südöstlichen Pommerellen vom 13.–18. Jahrh.*, „Altpreussische Forschungen”, t. 19, 1942, s. 166 n.; tenże, *Die deutsche Siedlung in Westpreussen im 16., 17. und 18. Jahrhundert*, „Zeitschrift für Ostforschung”, t. 1, 1952, z. 4, s. 563 n.; F. Mager, *Geschichte der Landeskultur Westpreussens und des Netzebezirks bis zum Ausgang der polnischen Zeit*, Berlin 1936, s. 52 n. Najobszerniej W. Maas, *Zur Siedlungskunde Westpreussens*, s. 21 n.

tym rzeczą pewną, czy możliwe będzie opracowanie obszaru Warmii dla identycznego okresu przekrojowego (raczej dopiero dla połowy XVII wieku). Podobnie nie opracowano okręgów bytowskiego i lęborskiego, stanowiących aż do r. 1637 lenno książąt pomorskich, ze względu na fakt, że najważniejsze problemy, tj. rozmieszczenie własności ziemskiej i sieć parafialna zostały już przedstawione w skali 1:300 000. Stan zachowania materiałów bytowsko-lęborskich i ich odmienność w porównaniu do źródeł koronnych (brak rejestrów poborowych) nie pozwalały na pełne i równoległe uwzględnienie ich problematyki w naszej pracy.

Całość pracy składa się z mapy głównej (osadnictwa), szkicu geomorfologicznego i 10 kartogramów oraz komentarza. Komentarz składa się z części opisowej oraz załączonych tablic statystycznych. Obejmują one jedynie najważniejsze problemy gospodarczo-społeczne, które znalazły swoje odbicie w kartograficznym przedstawieniu, uszeregowane dla każdego z województw pruskich w skali parafialnej.

Kilkuletnie prace przygotowawcze prowadzone były wspólnym wysiłkiem historyka – Mariana Biskupa oraz geografa – Lucjana Koca. Do zakresu działalności tego ostatniego należało przede wszystkim opracowanie elementów fizjograficznych i morfologicznych całego terenu oraz odnośnych partii komentarza, jak również wykonanie żmudnych obliczeń powierzchniowych metodą planimetryczną. Prace kreślarskie wykonał Franciszek Sołtysik, za co należy mu się szczególną wdzięczność ze strony autorów.

Na zakończenie pragniemy podziękować pracownikom Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii w Warszawie, w szczególności jego kierownikowi prof. Stanisławowi Herbstowi oraz mgr Irenie Gieysztorowej za życzliwą i stałą pomoc w formie częstych konsultacji i niezbędnych wskazań metodycznych. Osobne podziękowanie należy się również Dyrekcjom Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Wojewódzkiego Archiwum Państwowego i Biblioteki PAN w Gdańsku, Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Bydgoszczy – Oddział Terenowy w Toruniu, archiwów diecezjalnych w Gnieźnie, Olsztynie i Pelplinie oraz Książnicy Miejskiej w Toruniu za łaskawe udostępnienie całości potrzebnych zbiorów źródłowych i kartograficznych.

Uwagi ogólne¹³

Przechodząc do omówienia metody pracy zaznaczyć musimy, że szczegółowiej będziemy ją rozpatrywać przy analizie poszczególnych problemów i na tym miejscu wskazać pragniemy tylko na ogólnie przyjęte zasady.

Materiał źródłowy (pisany) został naniesiony na kartotece poszczególnych osiedli Prus Królewskich. Kartoteka ta, odrębna dla każdego z województw i powiatów, zawierała następujące dane: nazwę szesnastowieczną i dzisiejszą osiedla, jego przynależność parafialną i powiatową, nazwisko właściciela, dane dotyczące stosunków gospodarczo-społecznych, jak liczba łąnów uprawnych albo pustych, liczba kmieci, ludności najemnej, rzemieślników, obiektów przemysłowych itp. oraz źródło, z którego dane te zostały zaczerpnięte. Kartoteka objęła w sumie ponad 2000 pozycji. Informacje jej służyły jako podstawa dla dokonywania obliczeń i zestawień cyfrowych oraz dla nanoszenia ich wyników na mapy robocze. Osobno opracowano także kartotekę właścicieli szlacheckich z uwzględnieniem: imienia i nazwiska właściciela, osiedli będących w jego posiadaniu, powiatu, typu gospodarczego osiedli, ilości łąnów oraz wysokości opłacanej stawki podatkowej (fakt bardzo istotny dla klasyfikacji całości szlachty pruskiej i jej zróżnicowania). Kartoteka ta objęła w sumie około 1350 właścicieli szlacheckich. Stała się ona podstawą dla obliczenia areалу uprawnego poszczególnych kategorii właścicieli szlacheckich.

Za podstawę przedstawienia kartograficznego przyjęto — zgodnie z zasadą zastosowaną w ogólnopolskim Atlasie Historycznym — mapy WIG w skali 1:500 000. Jednakże we wstępnej fazie pracy posługiwano się mapami sztabowymi w skali 1:100 000, redukując następnie całość treści na mapy w skali 1:500 000. Metoda ta była konieczna zwłaszcza dla opracowania poszczególnych elementów fizjografii, granic administracyjnych, rozmieszczenia własności ziemskiej, lokalizacji obiektów przemysłowych itp. Ponieważ przedstawienie szesnastowiecznego stanu zalesienia, sieci hydrograficznej i komunikacyjnej Prus — jak wykazano wyżej — okazało się niemożliwe ze względu na brak odpo-

¹³ MPK, s. 20-22.

wiednich przekazów kartograficznych, z konieczności posłużono się danymi z końca XVIII wieku, szczególnie zaś atlasu Schröttera, oraz współczesnych map sztabowych. Według danych Schröttera, oznaczono także łąki i pastwiska oraz bagna i mokradła.

Na podstawie powyższych danych fizjograficznych i przekazów kartograficznych ustalono granice administracyjne Prus Królewskich w skali województwa, powiatu (lub terytorium wielkiego ośrodka miejskiego) oraz parafii, jako najmniejszej i podstawowej jednostki administracyjnej. Przy wykreślaniu granic województwa czy powiatu posłużyć się można było w znacznym stopniu przekazami kartograficznymi (zwłaszcza atlasem Schröttera i mapą współczesną z granicami powiatu). Natomiast przy wykreślaniu granic parafii stosowano ogólnie przyjętą w pracach historycznych metodę interpolacji (z wyłączeniem tych wypadków, gdzie granice parafialne pokrywały się z granicami większych jednostek administracyjnych czy granicami naturalnymi); podobnie postąpiono przy wykreślaniu poszczególnych kompleksów własnościowych, wykorzystując wyniki analitycznych map dla poszczególnych województw pruskich w skali 1:300 000¹⁴.

Ze względu na brak wystarczających danych dla województw chełmińskiego i malborskiego zrezygnowano z zarysowania granic dekanatów. Podział dekanalny województwa pomorskiego został przedstawiony w cytowanej pracy A. Tomczaka w skali 1:300 000.

Sieć podziału powiatowego i parafialnego (z wyłączeniem terytorium miast Elbląga i Gdańska) stała się podstawą dla obliczeń planimetrycznych. Uzyskane wyniki zostały następnie wykorzystane dla dalszych obliczeń statystycznych (powierzchniowych i demograficznych). W obliczeniach tych z reguły przyjmowano parafię za podstawową jednostkę administracyjną, wyjątkowo tylko przyjmując większy okręg, jak zwłaszcza terytorium wielkiego miasta (Gdańska czy Elbląga) lub z konieczności większy kompleks własnościowy (dzierżawa nowodworska w województwie malborskim) lub terytorialny (okręg Tolkmicka), z powodu specyfiki materiału źródłowego. Wyniki tych obliczeń zostały przedstawione kartograficznie na poszczególnych kartogramach. W konsekwencji ukazują one odnośne problemy przeważnie w skali parafialnej.

Wyniki całości obliczeń statystycznych zostały przedstawione w końcowych tablicach, załączonych do komentarza. Zaznaczyć przy tym należy, że zawierają one jedynie najważniejsze problemy, które znalazły swoje przedstawienie kartograficzne. Drobniejsze kwestie zostały włączone do części opisowej komentarza. Ten ostatni porusza również kilka zagadnień, które — nie znajdując swego odbicia kartograficznego — dawały przecież ważny przyczynek dla zrozumienia niektórych problemów wewnętrznych Prus Królewskich. Postępowanie takie wydawało się usprawiedliwione. Należy bowiem z naciskiem podkreślić, że samo opracowanie poszczególnych problemów sprawiło sporo trudności ze względu na poważne braki w literaturze historycznej dotyczącej stosunków gospodarczo- społecznych Prus. Dotyczy to nie tylko kwestii demograficznych, lecz również zagadnień struktury rolnej i przemysłowej Prus Królewskich. Wykorzystując całość dotychczasowej literatury, opierającej się zresztą niemal wyłącznie na materiałach dotyczących dóbr królewskich (jak prace J. Rutkowskiego, W. Jakóbczyka, W. Rusińskiego, A. Mączaka)¹⁵, stawano często przed koniecznością rozwiązywania wielu zagadnień po raz pierwszy, bez możliwości oparcia się na jakichkolwiek wcześniejszych ustaleniach. Dotyczy to zwłaszcza trudnego problemu demografii Prus Królewskich oraz ustalenia wielkości arealu uprawnego. Zdajemy sobie w pełni sprawę z faktu, że niektóre z uzyskanych wyników mogą wzbudzić dyskusję i spowodować w przyszłości korektury, co uznajemy jednak za rzecz niezbędną dla dalszego pogłębienia poruszanej problematyki. Przy wykonaniu MPK z konieczności opracować musiano zarówno elementy

¹⁴ Por. obszerniejsze uzasadnienie tej metody u M. Biskupa i A. Tomczaka, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, t. 1: *Rozmieszczenie własności ziemskiej*, Toruń 1955, s. 16–17. Zastrzeżenia wysunięte przez T. Ładogórskiego w recenzji tej pracy: ZH, t. 21, z. 3–4, s. 307–311, odnośnie do tej metody, sugerujące zarazem możliwość oparcia się na dzisiejszych granicach gminnych, pomijają okoliczność, że Prusy Królewskie były terenem niezwykle ożywionej kolonizacji i przemian osadniczych po 1570 r. aż do końca XVIII w. (jak również w XIX–XX w.), które spowodowały powstanie wielu nowych osiedli i to nawet na terenach najstarszego osadnictwa, np. w województwie pomorskim (pas nadwiślański, Żuławy) czy chełmińskim (część wschodnia), nie mówiąc już o obszarach leśnych. Przyrost osiedli w województwie pomorskim między XVI–XVIII w., sądząc z danych G. Dabinnusa, *Die ländliche Bevölkerung Pommerellens im Jahre 1772 mit Einschluss des Danziger Landgebietes im Jahre 1793*, Marburg 1953, wynosi co najmniej 50%. Znany jest też fakt zniszczenia wielu dawniej istniejących osiedli w wojnach XVII w. Fakty te spowodować musiały poważne przeobrażenia w dawniejszych granicach osiedli. Przyjęcie metody proponowanej przez T. Ładogórskiego wydaje się usprawiedliwione, ale przy opracowaniu przekroju XVIII w.

¹⁵ Por. wykaz literatury.

analizy poszczególnych zagadnień, jak i przedstawić ogólną syntezę, co zawsze kryje w sobie pewne ryzyko przedwczesnych uogólnień. W komentarzu wskazano zresztą na kilka kwestii, które wymagają dalszych badań, prowadzących do uściślenia poszczególnych wniosków czy obliczeń.

Lokalizacja osiedli została oparta na wynikach, uzyskanych już dla map rozmieszczenia własności ziemskiej w skali 1:300 000. Drobne uzupełnienia przy lokalizacji osiedli wiejskich województwa pomorskiego podano przy omawianiu zagadnienia osadnictwa. Należy zaznaczyć, że w toku dodatkowych badań udało się zlokalizować 9 dalszych osiedli wiejskich Pomorza¹⁶. W konsekwencji liczba nie zidentyfikowanych osiedli w tym województwie zmniejszyła się do 20; na obszarze województw chełmińskiego i malborskiego liczby tych osiedli pozostały bez zmian (21 i 4).

Nazwy osiedli wiejskich i miejskich podano wszędzie w brzmieniu dzisiejszym (dla terenów wchodzących w skład Ziem Odzyskanych według danych St. Rosponda¹⁷) ze względu na specyficzny charakter mieszanego nazewnictwa polsko-niemieckiego, a w pewnej mierze i staropruskiego, na obszarze Prus Królewskich. Jedynie przy miastach podano w nawiasach ich charakterystyczną, szesnastowieczną nazwę. W końcowych tablicach podano przy niektórych nazwach osad parafialnych ich nomenklaturę sprzed 1939 r.

W opracowaniu technicznym MPK oparto się na założeniach, przyjętych przez autorów mapy Województwo płockie około 1578 r., starając się dostosować do wypracowanych tam wzorów legendy, uzupełnionej jedynie w potrzebie dodatkowymi znakami i symbolami.

Ze względu na wielkość przyjętej skali nazwy osiedli wiejskich na mapie głównej występują tylko przy ośrodkach parafialnych. Pozostałe osiedla oznaczono tylko czarnymi punktami. Nazwy ich można łatwo zidentyfikować przy pomocy wspomnianych wyżej map rozmieszczenia własności ziemskiej oraz map podziału parafialnego dla województw pruskich w skali 1:300 000.

Poszczególne parafie lub odpowiadające im większe jednostki terytorialne otrzymały na kartogramach kolejną numerację od 1 do 356 według spisu zamieszczonego w aneksie.

Kartogramy¹⁸

Drugą część MPK stanowi 10 kartogramów, które — wraz z kilku drobniejszymi wykresami i szkicami — naświetlają najważniejsze problemy gospodarczo-społeczne szesnastowiecznych Prus. Podstawę kartograficzną dla sporządzenia kartogramów w skali 1:500 000 stanowiły każdorazowo najważniejsze elementy mapy głównej, a więc granice parafii, powiatów i województw oraz sieć hydrograficzna. Większość obliczeń statystycznych była bowiem wykonywana w skali parafialnej i jedynie przy zagadnieniach demograficznych dodatkowo opracowano mapki dla powiatów.

Opracowane kartogramy zasadniczo można podzielić na dwie większe grupy:

I. Kartogramy 1—2, naświetlające zagadnienia areалу uprawnego, gleb i własności ziemskiej.

II. Kartogramy 3—10, naświetlające możliwie wszechstronnie problemy demograficzne oraz rzemiosła wiejskiego.

Kartograficzne przedstawienie istotnych i szerokich problemów areалу uprawnego i składu ludnościowego Prus wymagało przy tym gruntownego opracowania statystycznego, zwłaszcza wobec braku opracowań tych kwestii. Dlatego też w komentarzu sporo miejsca poświęcić musiano na przedstawienie metody obliczeń i ich wyników w formie tabel, naświetlających cyfrowo całość problemów. Z tych też względów zdecydowano przedstawić najpierw kartogram dotyczący własności ziemskiej z uwagi na ścisłe powiązanie tego problemu z kwestią areалу uprawnego.

1961 r.

¹⁶ Por. M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego*, s. 18, 81 n. Zlokalizowano następujące osiedla: Brody, pow. tczewski; Kałdowo, pow. tucholski; Kowalikowo, pow. tczewski; Lisewo, pow. gdański; Pądzienicza, pow. tucholski; Pucka Wieś, pow. pucki; Schirschaw, ter. m. Gdańska; Westkrug, pow. gdański i Węglino, pow. pucki. W kilku wypadkach poprawiono nieco poprzednią lokalizację niektórych osiedli, np. Chylonii i Cisowej (w woj. pomorskim) na podstawie bardziej szczegółowej analizy topograficznej; drobnym poprawkom uległy także granice parafii woj. chełmińskiego oraz powiatów woj. pomorskiego na skutek wykorzystania pełnej szaty roślinnej jako podkładu.

¹⁷ S. Rospond, *Słownik nazw geograficznych Polski zachodniej i północnej*, t. 1—2, Wrocław 1951.

¹⁸ MPK, s. 38.

I.2.9b. WSTĘP DO SUPLEMENTU – PRUSY KRÓLEWSKIE, CZ. 2, 2021 R.

Marek Słoń

Atlas Prus Królewskich, opracowany przez Mariana Biskupa przy współudziale Lucjana Koca, ukazał się w 1961 r.¹ W Instytucie Historii PAN, który był instytucją sprawczą tej publikacji, istniał już wtedy Zakład Atlasu Historycznego. Wcześniej zapadła decyzja, że opracowanie kartograficzne Korony będzie dotyczyć drugiej połowy XVI w., zgodnie z pierwotną koncepcją Stanisława Smolki², a wbrew stanowisku ośrodka krakowskiego w okresie międzywojennym. Rozpoczęta edycja *Mapy województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*³ seria atlasów wieku XVIII utraciła swój priorytet, przede wszystkim z powodu zniszczenia w czasie wojny najcenniejszych zasobów archiwalnych dla tego okresu⁴.

Nie było w tym czasie programu map szczegółowych XVI w. Pilotażowy tom płocki miał na celu zebranie „doświadczeń w generalizacji do podziałki przeglądowej”⁵. Przełom przyniosła dopiero konferencja z 1964 r., podczas której przeważały argumenty za opracowaniem rekonstrukcji kartograficznej pełnej sieci osadniczej⁶. Tom lubelski, który był już w tym momencie w znacznej mierze gotowy, dostosowano naprędce i niemal kompletnie do ustalonych wymogów. Nie dało się jednak tego zrobić dla atlasu Prus Królewskich, który ukazał się drukiem w roku 1961.

W 2015 r. Zakład Atlasu Historycznego przygotowywał wniosek o sfinansowanie w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki ostatnich prac nad serią. Zgodnie z założeniami miała ona objąć ziemie polskie Korony. O ile było jasne, że wyklucza to Litwę i ziemie ruskie przyłączone w 1569 r.⁷, status Prus Królewskich nie był oczywisty. Podstawą rozważań była jednak nie tyle polskość tych ziem, co stan ich opracowania i możliwość integracji z serią. Istniejący tom pruski nie należał do map szczegółowych, lecz przeglądowych, o skali 1:500 000. To oznaczało przede wszystkim brak danych dla każdej miejscowości z osobna, co jest fundamentem serii. Jednocześnie jednak atlas przygotowywany przez Mariana Biskupa odwoływał się do publikacji zewnętrznych, zawierających właśnie te dane i nawet ich prezentację kartograficzną⁸. Natomiast dla największego województwa

¹ MPK.

² *Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Historycznego Polskiego imienia Jana Długosza, odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę jego śmierci*, wyd. M. Bobrzyński, M. Sokołowski, Kraków 1881 (Scriptores Rerum Polonicarum, t. 6), s. 133–139; S. Smolka, *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*, (oprac. J. Kurowiak, wprowadzenie M. Filipowicz), „Studia Geohistorica”, t. 1, 2013, s. 7–13.

³ Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, t. 1, *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, pod kier. W. Semkowicza, oprac. K. Buczek, Z. Kozłowska-Budkowa [et al.], Kraków 1930; *Źródła i metoda*, oprac. K. Buczek, Kraków 1930. W dodatku: plan miasta Krakowa z lat 1788–1792, z objaśn. T. Czorta.

⁴ S. Herbst, *Prace nad polskim Atlasem Historycznym*, KH, t. 60, 1953, nr 3, s. 329–334; H. Rutkowski, *Atlas historyczny Polski*, [w:] *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolniewicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa 2009, s. 121–122; B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994, s. 128–132.

⁵ S. Herbst, *Prace nad polskim Atlasem*, s. 332; WP.

⁶ W. Pałucki, *Przedmowa*, [w:] AHP Lubelskie, w tej edycji I.1.3.

⁷ Tamże.

⁸ M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w. Rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć parafialna*, Toruń 1955; M. Biskup, *Podziały administracyjne województwa chełmińskiego w drugiej połowie XVI w.*, SMDWP, t. 1, 1956, z. 2, s. 105–127; tenże, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały)*, Toruń 1957 (RTNT, t. 60, z. 2).

istnieje opracowanie znacznie nowsze i pełniejsze autorstwa Krzysztofa Mikulskiego⁹. Ten badacz zgodził się wziąć udział w projekcie i przygotować nowy Atlas Prus Królewskich z mapą szczegółową i edycją źródłową wzorowaną na tomie wielkopolskim.

Nie było wątpliwości, jakie wymogi stawia seria map szczegółowych i czego brakowało w edycji z 1961 r. Poza mapą w skali 1 : 250 000 z położeniem, nazwami, statusem, wielkością i przynależnością każdej miejscowości było to kilka zagadnień. Nie było rozdziału dotyczącego nazw tych osad, nieobecnych przecież w atlasie wydanym przez Mariana Biskupa. Zamieszczone uwagi na temat dróg i ich przedstawienie na mapie wymagały uzupełnienia¹⁰. Brakowało struktur kościelnych średniego szczebla, między parafią a diecezją – ich prezentacji kartograficznej i komentarza tekstowego. Podobnie dla herbów: potrzebne było odtworzenie ich formy i udokumentowanie tego procesu towarzyszącym tekstem. Z tym zaś wiązał się brak największy pod względem ilościowym: opracowania planów miast wraz z komentarzem. Z pewnością należało przedstawić stolice województw, tj. Chełmno i Malbork, a oczywiste wydawało się uwzględnienie także pozostałych wielkich miast na tym terenie: przede wszystkim Gdańsk, ale także Toruń i Elbląg. Już w pierwszych rozmowach wspólnie uznaliśmy za ważne opracowanie rozlokowania zborów protestanckich w formie mapy przeglądowej i rozdziału na ten temat. Było oczywiste, że część z tych zadań musi być zlecona osobom spoza zespołu. Dotyczyło to rozdziału nazewniczego, który powinien pisać językoznawca, oraz miast z wyjątkiem Torunia, a ewentualnie również innych zagadnień. Ostateczna forma publikacji i jej relacja do atlasu z 1961 r. miały się ukształtować w trakcie trwania projektu.

Ostatecznie zrealizowany został plan minimum, polegający na wydaniu suplementu składającego się wyłącznie z niezbędnych uzupełnień. Krzysztof Mikulski odegrał ważną rolę w przygotowywaniu mapy głównej, rozstrzygając wątpliwości merytoryczne i służąc radą na wszystkich etapach pracy nad nią. Miał też istotny wkład w przygotowanie edycji rejestrów poborowych, powiązanej z Atlasem. Redakcja części tekstowej spoczęła na niżej podpisanym, a kartograficznej – na Tomaszu Paneckim. Wielką pomocą w obu zadaniach był Henryk Rutkowski jako redaktor serii. Uważnie czytał wszystkie rozdziały i mapy, zgłaszając do nich szczegółowe uwagi.

Znaczna część prac historycznych została zlecona osobom spoza zespołu atlasowego, natomiast większość zadań kartograficznych była wykonana na miejscu. Jedyne zmianę skali mapy głównej z 1 : 500 000 na dwukrotnie większą, z wykorzystaniem bazy miejscowości i źródeł kartograficznych, zamówiono, wyłaniając wykonawcę w trybie przetargowym. Przygotowywał ją Piotr Kann pod nadzorem Krzysztofa Mikulskiego i Tomasza Paneckiego. Posłużyła ona jako podstawa dla map przeglądowych granic administracyjnych, podziałów własnościowych i dróg, opracowanych od strony kartograficznej przez Katarzynę Słomską-Przech. Tomasz Związek przeanalizował ponownie sieć drogową Prus Królewskich, uzupełniając i korygując ustalenia Mariana Biskupa na podstawie źródeł z XVI w., co dokumentuje krótki komentarz. Obszerny rozdział na temat granic kościelnych i ustalenie ich przebiegu są dziełem Tomasza Nowickiego. Większą część tomu stanowią teksty dotyczące miast: Gdańsk, Elbląg, Chełmna i Malborka. Wynika to z faktu, że plany tych ośrodków są, w przeciwieństwie do uzupełnień na mapach, materiałem zupełnie nowym. Przyznanie im tak ważnego miejsca wynikało po części z okoliczności towarzyszących powstawaniu tego tomu. Odpowiada to jednak również roli, jaką miasta te odgrywały w życiu Prus Królewskich. Ta książka jest suplementem do publikacji Mariana Biskupa, ale zarazem ważnym uzupełnieniem rekonstrukcji przestrzeni wybranych miast Korony w drugiej połowie XVI w. – bez należytego uwzględnienia Prus byłaby ona bardzo ułomna. Plany tych miast przygotowywał Dawid Maciuszek pod kierunkiem autorów poszczególnych rozdziałów. W tym miejscu chciałbym wyrazić podziękowanie członkom zespołu atlasowego, którzy koordynowali pracę nad poszczególnymi ośrodkami: Arkadiuszowi Borkowi dla Malborka i Annie P. Orłowskiej dla Chełmna.

Sercem każdego tomu atlasu jest mapa główna w skali 1 : 250 000, komentarz stanowi jej dokumentację. Prace badawcze zazwyczaj koncentrowały się na kwerendzie źródłowej, mającej na celu rekonstrukcję sieci osadniczej. Tu zasadnicza praca została wykonana już w ramach przygotowań do edycji z 1961 r., choć jej wyników nie zaprezentowano kompleksowo w jednym tomie, lecz serii arty-

⁹ K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994 (RTNT, t. 86, z. 2).

¹⁰ Ówczesne założenia przyjmowały dla sieci drogowej „jej przebieg terenowy z końca XVIII w.”, S. Herbst, *Prace nad polskim Atlasem*, s. 332; por. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.5.7.

kułów, atlas zaś stanowił ich podsumowanie. Te dane stanowiły punkt wyjścia dla bazy miejscowości w województwach chełmińskim i malborskim. Dla pomorskiego było nim opracowanie Krzysztofa Mikulskiego z 1994 r. Systematyczna weryfikacja źródłowa objęła rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. oraz wizytacje, w pełnym zakresie te najstarsze, lecz wielu przypadkach także późniejsze, aż po XVIII w. Nazewnictwo było następnie korygowane przez Pawła Swobodę z wykorzystaniem danych toponomastycznych, w tym wypisów zgromadzonych w Instytucie Języka Polskiego PAN; ma on więc znaczący udział w opracowaniu mapy głównej. Przypadki wątpliwe rozstrzygał Krzysztof Mikulski. Publikowana w tym tomie rekonstrukcja sieci osadniczej nie jest więc ani kompilacją powtarzającą jedynie dotychczasowe ustalenia literatury, ani w pełni nowym, kompleksowym opracowaniem tematu z wykorzystaniem pełnej kwerendy źródłowej.

Mapy główna i przeglądowe oraz plany miast spełniają wszystkie wymogi serii. Mogą być dzięki temu połączone z jej tomami w jednolitą bazę danych i ich spójną prezentację kartograficzną. Natomiast komentarz zawiera wymagane elementy, choć forma pod wieloma względami nie jest wystarczająca. Napisanie tych rozdziałów od nowa lub ich rozszerzenie o nowe treści nie powiodło się. Zostały opracowane jedynie nowe elementy, których zupełnie zabrakło w wydaniu z 1961 r. Powstała więc książka jednocześnie w pełni odrębna i zarazem po części niesamodzielna – całość komentarza do części kartograficznej tworzy w zestawieniu z Atlasem Mariana Biskupa. Jest więc suplementem do tego wydawnictwa, a nie kolejnym, dziewiątym tomem serii map szczegółowych XVI w. Natomiast obie te publikacje razem tworzą swego rodzaju suplement do serii. Znajdą więc swoje miejsce w przygotowywanej równoległe jej zbiorczej reedycji. Ukaże się ona jeszcze w tym roku w wersjach polskiej i angielskiej. Będzie ona miała taki sam układ, jak wydanie pierwszych pięciu tomów z 2014 r.¹¹: według kolejnych zagadnień, jak każdy z tomów, a nie terytorialny. Dopiero tam znajdą się obok siebie uwagi Mariana Biskupa i Tomasza Związka na temat dróg w Prusach Królewskich, a inne rozdziały tej książki i edycji z 1961 r. będą częścią jednej publikacji. Ze względu na te plany zrezygnowaliśmy z nowego wydania lub reprintu starszego atlasu Prus Królewskich. Oddajemy do rąk czytelnika jedynie nowe teksty i mapy.

2021 r.

¹¹ *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracov, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock and Mazovia*, red. M. Słoń, Frankfurt am Main [i in.] 2014 (Geschichte, Erinnerung, Politik, t. 6).

II. ŹRÓDŁA

II.1. ŹRÓDŁA PISANE

II.1.1. WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Krzysztof Chłapowski

Charakterystyka wykorzystanych źródeł rozmaitego typu jest ułożona w kolejności wynikającej z hierarchii ich ważności na potrzeby kartograficznego opracowania województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI w.

Podobnie jak w poprzednich opracowaniach tej serii, główną podstawą źródłową treści mapy są rejestry poborowe. Są to wykazy wpłat podatku nadzwyczajnego uchwalanego przez sejmy Rzeczypospolitej na cele wojskowe. Na treść rejestru, spisywanego według schematu podziału administracyjnego, składały się: nazwy miejscowości, ewidencja podatników (właściciele lub dzierżawców osad) oraz podstawa ściąganych od nich płatności (liczba łąnów, komorników, zagrodników, informacja o młynie, karczmiu i in.). Dlatego przydatność badawcza rejestrów jest z punktu widzenia potrzeb tej serii Atlasu ogromna, mimo ich braków i ograniczeń. W rejestrach brak bowiem osiedli, które były czasowo lub na stałe zwolnione z poboru (nowo lokowane, spalone, folwarczne), z których płacono łącznie z osadą wiejską (przysiółki, osady młyńskie z własną nazwą leżące poza wsią) lub miastem (wsie miejskie), których istnienie było przed poborcą zatajane (co zdarzało się rzadko). Wiadomo też, że częste było podawanie poborcom zaniżonej liczby łąnów. Najmniejszą jednostką podziału administracyjnego, według której poborcy spisywali rejestry, była parafia, przy czym sieć parafialna miała dla organizacji skarbowej jedynie znaczenie pomocnicze, ułatwiające ewidencję podatków. Wobec tego poborcy nie przywiązywali wagi do konsekwentnie ścisłego odwzorowywania przynależności parafialnej osad¹.

O zasobie ksiąg poborowych przechowywanych w AGAD (Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział I, Rejestry poborowe) oraz szczegółowo o zawartości poszczególnych ksiąg informuje indeks kartkowy, znajdujący się w zbiorach Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, oraz ogólnie przewodnik po zasobach Archiwum².

Przystępując do opracowania mapy województwa krakowskiego byliśmy w sytuacji znacznie lepszej niż podczas prac nad poprzednimi mapami tej serii, ponieważ dysponowaliśmy szczególnie licznymi rejestrami poborowymi województwa z drugiej połowy XVI w., obejmującymi wszystkie powiaty. W sumie zachowało się jedenaście takich rejestrów, a mianowicie z lat: 1563/1564³, 1565⁴, 1576⁵, 1577⁶, 1580⁷, 1581⁸,

¹ I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, [w:] AHP Mazowsze; H. Rutkowski, w tej edycji II.1.7, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7. Na temat wiarygodności rejestrów poborowych zwłaszcza dla badań demograficznych zob. I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 146–184. Uwagi o rejestrach poborowych w związku z ustalaniem podziału województwa na powiaty zob. niżej, w rozdz. *Granice państwowych jednostek terytorialnych*.

² *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach*, t. 1: *Archiwa Dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1975, s. 112 n.

³ ASK I 93, k. 1–234.

⁴ Tamże, 97, k. 1–174.

⁵ Tamże, 114, k. 1–256.

⁶ Tamże, 117, k. 1–270.

⁷ Tamże, 119, k. 1–338.

⁸ Wyd. w: P. Małopolska, t. 3, s. 2–162.

1583⁹, 1588¹⁰, 1589¹¹, 1593¹² i 1595¹³. Dzięki temu, a także dlatego, że wizytacje parafialne z lat 1595–1599 objęły niemal cały obszar województwa, mogliśmy odtworzyć stan osadnictwa w ostatnich latach XVI w. z kompletnością nieosiągalną w dotychczas wydanych tomach AHP.

Wśród rejestrów poborowych województwa krakowskiego – inaczej niż w przypadku np. województw lubelskiego, mazowieckiego, rawskiego i łęczyckiego – brak osobnych rejestrów wsi zamieszkałych przez szlachtę zagrodową (łęczyckiego – brak osobnych rejestrów wsi zamieszkałych przez szlachtę zagrodową (*nobilium cmethones non habentium*). Przyczyną tego jest zapewne nieliczne występowanie szlachty bezkmiecej w tym województwie.

Bogactwo rejestrów z drugiej połowy XVI w., zwłaszcza z ostatnich dwudziestu lat tego stulecia spowodowało, że do rekognicjarzy¹⁴ sięgaliśmy tylko wyjątkowo, a rejestry z pierwszej połowy XVI w. pominęliśmy. Natomiast wykorzystaliśmy rekognicjarz poboru ze wsi duchownych z 1570 r., obejmujący całe województwo¹⁵.

W tym miejscu wypada przedstawić poborców województwa krakowskiego z wymienionego półwiecza, których nazwiska znamy z uniwersałów poborowych.

Hieronim Filipowski z Siekluki, będąc posłem na sejmy, należał do najwybitniejszych zwolenników reform skarbowych; poborcą był w latach 1562–1566. Reforma podatku łańowego z 1562–1563 r. wprowadziła na miejsce opłat według dawnych kwitów nakaz płacenia według aktualnej liczby łańów, a także podwyższyła stawkę. Filipowski wydatnie zwiększył liczbę opodatkowanych łańów w województwie krakowskim¹⁶.

W 1567 r. poborcą był Jan Młoszowski z Młoszowej (rejestr niezachowany).

W latach 1576–1584 urząd ten pełnił Piotr Strzała z Sosnowicy, sędzia ziemski zatorski, wielokrotny poseł na sejmy. Według Ireny Kaniewskiej „był sprawnym poborcą, posiadającym dobrze funkcjonującą kancelarię, jednak wobec ludności miejskiej dopuszczał się nadużyć”¹⁷.

Następni poborcy województwa krakowskiego – w skrócie: w 1588 r. Marcin Dobroszowski, burgrabia zamku krakowskiego; w 1589 r. Balcer Porembski, późniejszy wojski krakowski; w 1590 r. Józef Kowalowski, podsędek ziemski krakowski (rejestr niezachowany); w latach 1591–1593 Stanisław Morski (zachował się tylko rejestr z 1593 r.); w 1598 r. Marcin Lutosławski, sędzia grodzki sądecki (rejestr niezachowany). W uniwersale poborowym z 1595 r. nie wpisano nazwisk poborców.

Tak jak w poprzednich opracowaniach tej serii AHP, zgodnie z jej założeniami, nie przeprowadziliśmy kwerendy w księgach sądowych z XVI w.

Drugie podstawowe dla nas źródło to wizytacje poszczególnych dekanatów diecezji krakowskiej z lat 1595–1599, które wykorzystaliśmy za pośrednictwem mikrofilmów znajdujących się w Ośrodku Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, a po części sięgaliśmy do oryginałów (niektóre mikrofilmy były trudno czytelne). Wizytacje były podstawą przy ustalaniu przynależności parafialnej osiedli. Poza tym uzyskaliśmy z nich informacje o osadach pominiętych w rejestrach poborowych, dane dotyczące przynależności do niektórych kategorii dóbr duchownych, a także brzmienia nazw osiedli. Oryginalne protokoły wizytacji z 1595 r. obejmują dekanaty pilzneński, biecki, jasielski i żmigrodzki¹⁸, z 1596 r. – dekanaty tarnowski, dobczycki, wojnicki, wielicki, lipnicki,

⁹ ASK I 125, k. 1–322.

¹⁰ Tamże, 126, k. 1–414.

¹¹ Tamże, 127, k. 1–252.

¹² BJ, rkps 5043, k. 1–318.

¹³ BCzart, rkps 329, k. 1–317.

¹⁴ ASK I 63, k. 1–78 (1564 – pow. śląski), I, 2, k. 380–529 (1564 – szczyrzycki), I, 64, k. 240–349 (1573 – sądecki), I, 116 (1576 – ksiąski), I, 115, k. 1–73 (1577 – śląski), I, 60 (1578 – biecki i śląski, 1582 – lelowski, 1589 – lelowski, proszowski), I, 63, k. 490–735 (1578 – proszowski), I, 128 (1589 – śląski). Niezachowany rekognicjarz województwa z 1564 r. (bez pow. bieckiego) został opublikowany z materiałów F. Piekosińskiego: *Polska XVI w. pod względem rozszkolenia się szlachty*, „Herold Polski”, 1906, s. 1–21, 58–74, 100–113, 134–141, 152–159, 172–182.

¹⁵ ASK I 102, k. 1–144, 109, k. 1–274. Na temat podstaw prawnych tego poboru zob. K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Sandomierskie.

¹⁶ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 263.

¹⁷ I. Kaniewska, *Strzała Piotr (zm. po 22 VI 1605)*, PSB, t. 44, s. 556.

¹⁸ *Acta visitationis interioris decanatum Pilznensis, Ropczicensis, Bieicensis, Jaslensis, Miłcensis et Żmigrodensis ad Archidiaconatum Sandecensem pertinentium...*, AV Cap. 2, k. 11v–13, 14–18v, 84–112v, 118–120v (mkf ABMK 59).

bobowski, sądecki i nowotarski¹⁹, z 1598 r. – sokoliński, andrzejowski, wrocimowicki, proszowski, witowski, oświęcimski, nowogórski, zatorski, skawiński, skalski, wolbromski, lelowski i bytomski²⁰, z 1599 r. – krakowski²¹. Wymienione dekanaty z obszaru województwa krakowskiego są także objęte kompendium wizytacji diecezji krakowskiej 1595–1611, zawierającym skróty protokołów²². Jeśli idzie o drobne części powiatów lelowskiego i ksiąskiego, które leżały w archidiecezji gnieźnieńskiej, wykorzystaliśmy *Liber beneficiorum* Łaskiego, a więc źródło z drugiej dekady XVI w.²³

Innym źródłem należącym do kanonu przekazów wykorzystywanych w tej serii AHP były lustracje dóbr królewskich, które posłużyły do ustalenia przynależności osiedli do dóbr królewskich, a także dostarczyły licznych informacji na temat rozwoju osadnictwa, nazw miejscowych i fizjograficznych. Wykorzystaliśmy wydaną drukiem lustrację z 1564 r. oraz niewydaną z lat 1569–1570²⁴. Sięgaliśmy też do inwentarzy rozmaitych dóbr królewskich w województwie krakowskim z lat 1532–1558 zachowanych w AGAD²⁵, a także do szczegółowego inwentarza starostwa niepołomickiego z 1560 r.²⁶ Przy ustalaniu królewszczyzn zastawionych i wobec tego w lustracjach pomijanych oraz w razie wątpliwości dotyczących przynależności do dóbr monarszych sięgaliśmy do materiałów tzw. Rewizji listów (czyli kontroli tytułów prawnych na użytkowanie królewszczyzn) z 1563/1564 r. oraz do dekretów sejmów lat 1566 i 1567 regulujących sporne kwestie dotyczące królewszczyzn²⁷.

Pomocniczo korzystaliśmy ze źródeł powstałych w XV i w pierwszej połowie XVI w., a także w wiekach XVII i XVIII. Sięgaliśmy zatem do wydanych zeszytów *Słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w średniowieczu*, opartych na szerokiej kwerendzie źródłowej (autorzy streścili odpowiednio źródła powstałe do 1530 r.)²⁸. Dla osad nieobjętych jeszcze *Słownikiem* danych dostarczyły nam wpisy do Metryki Koronnej (nadania, rozgraniczenia, lokacje, zamiany)²⁹, *Liber beneficiorum* Długosza³⁰, *Liber retaxationum* z 1529 r.³¹, wizytacje dóbr kapituły krakowskiej z lat 1523–1536³². W przypadkach szczególnych korzystaliśmy z kartotek Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego w Krakowie.

Ponieważ mieliśmy do dyspozycji dwa opublikowane drukiem rejestry poborowe województwa krakowskiego z XVII w. (z lat 1629 i 1680)³³, nie sięgaliśmy do niewydanych rejestrów podymnego i pogłównego z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVII w.³⁴ Wyjątek zrobiliśmy dla podymnego powiatu śląskiego z 1662 r. i pogłównego z 1673 r.³⁵, gdyż wspomniane rejestry z lat 1629 i 1680 tego powiatu nie obejmują. Korzystaliśmy też z siedemnastowiecznych źródeł dotyczących dóbr królewskich

¹⁹ *Acta visitationis exterioris decanatum Tarnoviensis, Dobczicensis, Woynicensis, Opatovicensis, Lipnicensis et Wielicensis ad Archidiaconatum Cracoviensem spectantium*, AV Cap. 7, k. 20v–21, 23–111, 162 do końca (mkf ABMK 52); *Acta visitationis exterioris decanatum Boboviensis, Sandecensis et Novi Fori ad Archidiaconatum Sandecensem pertinentium*, AV Cap. 5.

²⁰ *Acta visitationis exterioris decanatum ad Archidiaconatum Cracoviensem pertinentium, nempe Paczanoviensis, Kijensis, Socolensis, Andrzejoviensis, Wrocimoviensis, Proszoviensis et Vitoviensis*, AV Cap. 10, k. 62–63, 65–235v (mkf ABMK 161); *Acta visitationis exterioris decanatum Oswiecimensis, Novi Montis, Zatoriensis et Scavinensis ad Archidiaconatum Cracoviensem pertinentium*, AV Cap. 17, k. 1–245 (mkf ABMK 3235); *Acta visitationis exterioris decanatum Skalnensis, Wolbramensis, Leloviensis* [...], AV Cap. 15, k. 1–154; *Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego dokonanej w roku 1598...*, wyd. M. Wojtas, Kielce 1938, s. 25–97.

²¹ Wiz. 1599.

²² *Compendium actorum visitationis exterioris ecclesiarum existentium*, AV Cap. 65 (mkf ABMK, nr 3274).

²³ Łaski LB.

²⁴ LK 1564; LK 1569.

²⁵ Zestawił je J. Małecki w LK 1564, s. XVII.

²⁶ Biblioteka PAN w Kórniku, rkps 268.

²⁷ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, k. 1–66; ASK XLVI, k. 41, k. 16–23.

²⁸ SHGK.

²⁹ Dla okresu do 1574 r. korzystaliśmy z MRPS, dla okresu po tej dacie z kartoteki wpisów w Metryce dotyczących dóbr królewskich w latach 1574–1668, znajdującej się w naszej pracowni.

³⁰ Długosz LB.

³¹ LR 1529.

³² *Visitationes villarum praestimonialium capituli ecclesiae cathedralis Cracoviensis ab an. 1523 ad an. 1536*, wyd. B. Ulanowski, [w:] SPPP, t. 12, Kraków 1921, s. 523–562.

³³ Rej. pob. 1629; Rej. pob. 1680.

³⁴ ASK I 68; rejestr podymnego z 1676 r. (BCzart, rkps 1099).

³⁵ ASK I 68, k. 1151–1192 i 1197–1216. Mało przydatny okazał się rejestr poborowy tegoż powiatu z 1609 r. (ASK IV, 48).

lub duchownych. W pierwszym przypadku były to lustracje z lat 1602³⁶, 1616–1620³⁷, 1627–1629³⁸, 1636³⁹ i 1659–1664⁴⁰ oraz inwentarze niektórych starostw⁴¹, w drugim – inwentarze dóbr benedyktynów tynieckich z 1689 r.⁴² i klarysek starosądeckich z 1698 r.⁴³, a także zawierające bogactwo informacji dzieło S. Nakielskiego z 1634 r. dotyczące bożogrobców miechowskich⁴⁴.

Zasadnicza nierównomierność wystąpiła w zakresie możliwości porównawczego korzystania z danych źródłowych z XVIII w. Z jednej strony mieliśmy bowiem do dyspozycji *Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego*, zawierające bogate informacje ze źródeł rozmaitej proweniencji, w większości dziś nieistniejących⁴⁵, obejmujące obszar województwa po pierwszym rozbiórce. Z drugiej strony stanęliśmy wobec niemal zupełnego braku źródeł masowych dotyczących tej części województwa, która po 1772 r. została przyłączona do Austrii⁴⁶.

Powyższy opis źródeł, na których się opieraliśmy, nie dotyczy terenu księstwa siewierskiego, które – jako własność biskupstwa krakowskiego – nie było objęte poborem i wobec tego mieliśmy do dyspozycji jedynie bardzo skąpe w informacje wykazy z lat 1443 i 1667⁴⁷, *Liber relaxationum*, wizytacje, *Słownik historyczno-geograficzny w średniowieczu* oraz *Materiały do słownika w dobie Sejmu Czteroletniego*. W tej sytuacji główną podstawą opracowania mapy księstwa stał się *Słownik miejscowości księstwa siewierskiego*, opracowany przez Zdzisława Nogę przy wykorzystaniu licznych źródeł, zwłaszcza przechowywanych w Archiwach Kapitulnym i Metropolitalnym⁴⁸.

Podczas przygotowywania niniejszego wydawnictwa korzystaliśmy też z innych źródeł, za pomocą których uzupełnialiśmy i weryfikowaliśmy informacje pochodzące ze źródeł podstawowych⁴⁹.

Źródła drobniejsze lub wykorzystywane wrywkowo są wymienione w przypisach do poszczególnych rozdziałów komentarza. Źródła, które posłużyły jako podstawa opracowania planów miast, są opisane w komentarzach do tych planów.

2008 r.

³⁶ MK L.XVIII 19. Podczas tej lustracji przeprowadzono kontrolę ekstenuacji zapisów uznanych w trakcie tzw. Rewizji listów za dokonane zgodnie z prawem (tzw. stare sumy), poszukując takich dóbr królewskich, które podlegały już lustracji. Realnie zlustrowano jedynie tenutę Lipnica (k. 1–7).

³⁷ MK L.XVIII 20, 21.

³⁸ MK L.XVIII 22.

³⁹ MK L.XVIII 23.

⁴⁰ LK 1659–1664.

⁴¹ Inwentarz wielkorządów oraz starostwa niepołomickiego z 1615 r. (ASK XLVI 46), starostwa olsztyńskiego z 1631 r. (ASK XLVI 42), starostwa nowotarskiego z 1638 r. (ASK LVI, O 1), starostwa lelowskiego z 1642 r. (ASK LVI, L 6).

⁴² Biblioteka PAN w Krakowie, rkps 2885.

⁴³ BOss, rkps 9549.

⁴⁴ S. Nakielski, *Miechovia sive promptuarium antiquitatum Monasterii Miechoviensi*, Kraków 1634.

⁴⁵ Materiały MWK.

⁴⁶ Jedyne wyjątek to LK 1765.

⁴⁷ P. Małopolska, t. 4, s. 451–453.

⁴⁸ Noga, Słownik.

⁴⁹ Lustracja ceł 1564/1565; LDK; *Materiały do dziejów górnictwa i hutnictwa z archiwów metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie z lat 1479–1640*, wyd. S. Kuraś, Warszawa–Kraków 1959 (Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa, t. 3), s. 263–357; *Przywileje sołtysów podhalańskich*, wyd. E. Długopolski, „Rocznik Podhalański”, t. 1, 1914–1921, s. 1–47; *Inwentarze dóbr ziemskich województwa krakowskiego 1576–1700*, wyd. A. Kamiński, A. Kielbicka, S. Pańkow, Warszawa 1956; dodatki źródłowe do monografii J. Wiśniewskiego (*Dekanat miechowski*, Radom 1917; *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbmierskiem i Wiślickiem*, Mariówka 1927; *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskiem*, Mariówka 1930; *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskiem*, Mariówka 1933–1935; *Diecezja Częstochowska*, Mariówka 1936).

II.1.2. WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Krzysztof Chłapowski

Przegląd poniższy zawiera charakterystykę ważniejszych wykorzystanych źródeł różnego typu, przy czym kolejność przedstawiania wynika ze znaczenia danego źródła dla naszego opracowania. Zaznaczyć trzeba, że obecny zasób źródeł jest znacznie uboższy od tego, który istniał przed 1944 r., głównie ze względu na zniszczenia wojenne archiwów warszawskich¹. Wymowne jest tu porównanie zestawień A. Stebelskiego i A. Bachulskiego z danymi w pracy S. Płazy².

Główną podstawą źródłową treści mapy, podobnie jak w poprzednich opracowaniach tej serii³, są **rejestry poborowe**. W komentarzu do mapy Mazowsza w drugiej połowie XVI w. dokładniej scharakteryzowano miejsce poboru w organizacji systemu skarbowego Rzeczypospolitej, treść rejestrów oraz poddano krytycznej ocenie ich przydatność badawczą wraz z wymienieniem przyczyn wpływających na to, że rejestry te nie zawsze zawierają dane odpowiadające rzeczywistości⁴.

W zasobie ksiąg poborowych przechowywanych w AGAD orientuje szczegółowy indeks kartkowy działu rejestrów podatkowych w ASK, opracowany w AGAD. Do opracowania osadnictwa poszczególnych powiatów woj. sandomierskiego autorzy wykorzystali przede wszystkim rejestry z drugiej połowy XVI w., których stan zachowania ukazuje tabela 1.

Nie zachowały się cenne rejestry z lat 1552–1553 (poza retentami), 1563 i 1564 (z wyjątkiem rejestru pow. sandomierskiego). Wszystkie rejestry wydane przez A. Pawińskiego zostały skolacjonowane z podstawą wydania, przy czym stwierdzono dość liczne opuszczenia i błędy. Nierównomierność zachowanego materiału sprawiła wiele kłopotów autorom opracowującym osadnictwo pow. opoczyńskiego, stężyckiego i chęcińskiego.

Wykorzystano również zachowane rejestry poborowe z dóbr duchownych z roku 1569 oraz 1571, obejmujące, z wyjątkiem pow. stężyckiego, całe woj. sandomierskie⁵. Nie wiemy, w jakich okolicznościach w 1569 r. wybrano z tych dóbr po 10 gr z łanu (brak wskazówek na ten temat w konstytucjach, uniwersale i diariuszu sejmu tego roku). Podstawą takiegoż poboru w 1571 r. był natomiast uniwersał z 10 VII 1570 nakazujący pobór z miast, miasteczek i wsi królewskich oraz duchownych⁶.

¹ J. Karwasińska, *Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej* oraz A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego* [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 70–125, 194, 200 n., 203–205, 208.

² A. Stebelski, *Źródła do dziejów ziemi kieleckiej, radomskiej, sandomierskiej w Archiwum Głównym w Warszawie*, [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski 1930*, red. A. Patkowski, Kielce 1931, s. 294–302; A. Bachulski, *Archiwalia do historii województwa kieleckiego w Archiwum Skarbowym*, [w:] tamże, s. 303–308; S. Płaza, *Źródła rękopiśmienne do dziejów wsi w Polsce feudalnej. Studium archiwoznawcze*, Warszawa 1976, s. 28–29, 81, 233, 323.

³ AHP Lubelskie, AHP Mazowsze; podobnie też MPK, WP.

⁴ I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości oraz W. Pałucki, Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.37, z krytycznym przeglądem literatury.

⁵ Regestr wybierania poborów z własnych dóbr Ich Mości Panów Duchownych... na sejmie Lubelskim 1569 uchwalonych, ASK I 7, f. 391–517; Regestrum exactionis tributii Warsaviae in comitiis generalibus laudati de bonis tantummodo dominorum spiritualium Anno Domini MDLXX primo, tamże, f. 252–290.

⁶ Universales literae contributionum publicarum, MK 109, f. 204–220, ten sam uniwersał po polsku, MK 108, f. 266v–274; H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od r. 1381 do połowy XVII w.*, Lublin 1980, s. 110 n.

**Tabela 1. Rejestry poborowe zachowane w Archiwum Głównym Akt Dawnych
(podano nr i fol. ksiąg z ASK I)**

Rok	Powiat						
	sandomierski	wiślicki	pilzneński	chęciński	opoczyński	radomski	stężycki
1569						8,530–597 ^c	8,432–455 ^d
1573		8,598–659		9,65–85 ^e			
1576	51,780–835 ^a	9,87–146	9,147–196			8,459–528	9,199–225
1577	7,520–612	9,227–280	9,281–325	9,326–352	9,353–393 ^f	8,660–740	
1578	10,711–806 ^g						
1579	10,831–847 ^a 848–868	9,527–595 ^h	51,942–973 ^a				
1581	51,245–265 ^{h, j}	9,608–693	8,787–890 ⁱ				
1589	51,838–893	7,713–810	7,811–893				
1591	51,702–779 ^k	7,613–712					

^a Rejestr niedatowany. Podstawą datacji były podane w nim osoby właścicieli oraz pełnione przez nich urzędy.

^b Rejestr ma charakter rekognicjarza, część wpisów jest bowiem uwierzytelniona pieczęciami i podpisami.

^c Małopolska XIV, s. 297–330.

^d Tamże, s. 331–342.

^e Tamże, s. 270–280.

^f Tamże, s. 281–296.

^g Tamże, s. 165–208.

^h Tamże, s. 209–289.

ⁱ Tamże, s. 241–269.

^j Rejestr niedatowany. Data umieszczona przy jednej z rekognicji wskazała, że sporządzono go w 1581 r.

^k Na rkpsie późniejszą ręką podany 1564 r. Sprawdzenie występujących właścicieli nakazuje rejestr ten datować na 1591 r.

Autorzy korzystali też z rejestrów poborowych z pierwszej połowy XVI w. oraz z nielicznych tzw. rekognicji i abiurat z XVI w.⁷ Wyjątkowo cenne są wydane przez A. Pawińskiego rejestry taksacji dochodów z dóbr położonych w pow. pilzneńskim i chęcińskim⁸. Władysław Pałucki stwierdził, że datacja tych wykazów (pow. pilzneńskiego – 1536 r.; pow. chęcińskiego – 1540 r.) wpisana jest w zachowanych czystopisach znacznie późniejszymi rękoma od tych, którym zawdzięczamy sporządzenie owych przekazów. Jeden z taksatorów, Benedykt Izdbieński, kanonik krakowski i gnieźnieński, opatrzył oba rejestry własnoręcznym podpisem oraz odciskiem swej pieczęci. Sprawdzenie danych biograficznych dotyczących posesorów zanotowanych w tych rejestrach wykazuje – zgodnie z analizą przeprowadzoną przez W. Pałuckiego – że taksacji dokonano między 1527 r., gdy podjęto uchwałę o jej przeprowadzeniu⁹, a 1530 r. Wartość tych źródeł wynika stąd, że podają one w zasadzie szczegółowo wszystkie dochody uzyskiwane z opisywanych wsi przez ich właścicieli, zawierają więc bogatsze informacje niż

⁷ W ASK I znajdują się rejestry z lat 1508 (wydane przez A. Pawińskiego – P. Małopolska), 1510 (całe województwo), 1525–1526 (pięć powiatów), 1530–1531 (całe województwo), 1538 (trzy powiaty) i 1540–1542 (trzy powiaty) oraz retenty i abiuraty z lat 1540, 1552–1553, 1563–1564, 1579–1581, 1588.

⁸ P. Małopolska, s. 491–556, 557–589; sygnatury podstawy źródłowej podane przez Pawińskiego są nieaktualne. Rejestr pow. pilzneńskiego znajduje się w ASK LIV, 12, f. 1–72, a rejestr pow. chęcińskiego w ASK I 9, f. 725–757. Rejestry te były podstawą niewydanych opracowań W. Zakliki, *Struktura społeczno-gospodarcza pow. pilzneńskiego w XVI w.* (Rzeszów 1957), rkps IH PAN, nr 16; tenże, *Powiat chęciński w XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym* (Rzeszów 1959), rkps IH PAN, nr 26.

⁹ VL, I, f. 472–475. Zob. na ten temat: W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII w.*, Warszawa 1974, s. 259 n.; A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Warszawa 1974, s. 35 n.; LR 1529, s. VI. O Benedyckie Izdbieńskim, późniejszym biskupie poznańskim, zob. J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój. Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2. Poznań 1964, s. 97–99; po powrocie ze studiów w Padwie w 1521 r. rychło pozyskał pracę w kancelarii królewskiej, ciesząc się poparciem podkanclerzego Piotra Tomickiego; kanonikat gnieźnieński z prezenty królewskiej otrzymał Izdbieński 3 V 1527, krakowski zaś – 12 X tr.; 24 III 1538 r. dostał natomiast kanclerstwo gnieźnieńskie.

rejstry podatku łańowego. Podział zaś parafialny podany w tych właśnie dwóch wykazach niemal w pełni zgadza się z opisami w źródłach kościelnych.

Drugim, obok rejestrów poborowych, podstawowym źródłem służącym do opracowania mapy woj. sandomierskiego w XVI w. były wizytacje diecezjalne¹⁰. Dysponowaliśmy jedynie wizytacjami diecezji krakowskiej, gdyż akta wizytacji archidiaconatu kurzelowskiego, obejmującego fragment archidiecezji gnieźnieńskiej leżący w granicach woj. sandomierskiego, zostały przekazane w 1822 r. Konsystorzowi Generalnemu Warszawskiemu i spłonęły w 1944 r. w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim¹¹. Dla diecezji krakowskiej zachowały się fragmenty wizytacji z 1565 r., obejmujące m.in. kilkanaście parafii sandomierskich¹², a przede wszystkim wizytacje poszczególnych dekanatów z lat 1592–1604. Korzystaliśmy z wypisów dokonanych z tych wizytacji przez Z. Kozłowską-Budkową w okresie międzywojennym dla Komisji Atlasu Historycznego PAU oraz przez S. Kurasia po II wojnie dla Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej¹³, niekiedy tylko sięgając do oryginałów przechowywanych w Archiwach Metropolitalnym i Kapitulnym w Krakowie¹⁴. Ponadto wykorzystaliśmy Compendium akt wizytacji diecezji krakowskiej z lat 1595–1611¹⁵, obejmujące również wizytacje poszczególnych dekanatów z lat 1608–1611 i być może z tego powodu podające inny podział na dekanaty niż wizytacja z lat 1592–1604.

Wizytacje te dostarczyły wielu danych o osadach niewystępujących w rejestrach poborowych, uzupełniając przekazany przez nie obraz osadnictwa. Wizytacje były również główną podstawą przy oznaczaniu przynależności parafialnej poszczególnych osad, przy czym luki w danych wizytacyjnych, spowodowane reformacją lub zatrąceniem akt wizytacji (archidiaconat kurzelowski), wypełnialiśmy danymi z innych źródeł kościelnych i niekiedy rejestrów poborowych. Dzięki wizytacjom możliwe było rozwiązanie wielu wątpliwości dotyczących się identyfikacji osad lub ich nazw.

Ważnym typem źródeł wykorzystywanych przy opracowaniu mapy woj. sandomierskiego były lustracje dóbr królewskich. Wykorzystano wydaną drukiem lustrację z 1564/1565 r.¹⁶ i niewydaną lustrację z 1569/1570 r.¹⁷, a także, w celach porównawczych i z powodu pominięcia w lustracjach z XVI w. części dóbr królewskich, lustracje w XVII w. (1602, 1616, 1627, 1660–1664)¹⁸. Lustracje dostarczyły wielu cennych informacji dotyczących się rozwoju osadnictwa, nazw miejscowych i fizjograficznych, wielkości miast, granic itd. Były też podstawowym źródłem do ustalenia przynależności poszczególnych osad do dóbr królewskich. Podobnych danych jak lustracje, a czasem obfitszych, dostarczyły inwentarze starostw z drugiej połowy XVI w.¹⁹ Jako źródła pomocnicze przy ustalaniu przynależności do dóbr

¹⁰ O stanie zachowania wizytacji i ich wartości badawczej zob. S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii w XVI–XVII w. jako źródło historyczne*, „Zeszyty KUL”, t. 5, 1962, nr 3(19), s. 39–58; B. Kumor, *Przedrozbiorowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne*, PDP, t. 2, 1969, s. 8–11.

¹¹ S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, cz. 1: *Akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, z. 1: sygn. 1–20 z lat 1602–1755, ABMK, t. 28, 1974, s. 57 n.

¹² T. Glemma, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510–1570*, „Nasza Przeszłość”, t. 1, 1946, s. 43–96.

¹³ AKM Kraków: dekanaty pilzneński, mielecki, ropczycki, biecki i jasielski – 1595 i 1596 r., AV Cap., nr 2, 4; dekanaty solecki i łukowski – 1595 r., VA Cap., nr 3; dekanat opatowiecki – 1596 r., AV Cap., nr 7; dziekanat kielecki – 1597 r., AV Cap., nr 8; dekanat tarnowski, dobczycki – 1597 r., AV Cap., nr 9; dekanat jędrzejowski, pacanowski, sokoliński, kijski, witowski – 1598 r., AV Cap., nr 10; dekanat stężycki, zwoleński, radomski – 1598 r., AV Cap., nr 14; archidiaconat zawichojski („exortationibus in visitationibus...”) – 1592 r., AV Cons., nr 2; archidiaconat sandomierski – 1604 r., AV Cons., nr 18. Wypisy z tych wizytacji znajdują się w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej w Krakowie; zawierają one, oprócz danych dotyczących kościoła parafialnego, spis wsi należących do poszczególnych parafii.

¹⁴ AKM Kraków, m.in. AV Cons., nr 2, AV Cap., nr 2, 4, 9, 12 (archidiaconat zawichojski, 1598 r.), nr 30 (dziekanat kielecki, 1610 r.).

¹⁵ AKM Kraków, *Compendium actorum visitationis exterioris ecclesiarum... 1595–1611*, AV Cap., nr 65 (korzystaliśmy z mkf. Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy KUL, nr 3272).

¹⁶ LS 1564/5.

¹⁷ AGAD, Dz. XVIII, 29.

¹⁸ Lustracja z 1602 r. (AGAD, Dz. XVIII, 19 – starostwa sandomierskie i chęcińskie, ekonomie kozienicka i wiślicka), lustracja z 1616 r. (ASK XLVI 99 B), lustracja z 1627 r. (AGAD, Dz. XVIII, 33); LS 1660–1664.

¹⁹ Inwentarze starostwa radomskiego z 1554 r. (ASK XLVI 100c), z 1567 r. (AGAD, Dz. XVIII, 30) oraz z drugiej połowy XVI w. (ASK LVI, R I/II); starostwa sandomierskiego z 1567 r. (AGAD, Dz. XVIII, 68) i kilka z drugiej połowy XVI w. (ASK LVI, S 5/II); starostwa stężyckiego z drugiej połowy XVI w. (ASK LVI, S 3/II); kilka inwentarzy starostwa korczyńskiego z drugiej połowy XVI w. (ASK LVI, K 2/1, II) oraz dzierżawy Góra – Robczyce z 1582 r. (ASK LVI, G 4). Z inwentarzy z pierwszej połowy XVI w. wymienić trzeba inwentarz starostwa szydlowskiego z 1533 r. (ASK LVI, S 6/1) oraz starostwa chęcińskiego z drugiej dziesięciolecia XVI w. (ASK LVI, C 6).

królewskich wyzyskane zostały materiały tzw. Rewizji listów, czyli tytułów prawnych na użytkowanie królewskich ziem z 1563/1564 r.²⁰ oraz dekrety sejmów z lat 1566, 1567, 1569, dotyczące się uregulowania spornych kwestii dotyczących tychże dóbr²¹.

Do odtworzenia sieci drożnej cennych informacji dostarczyła niewydana lustracja dróg i cel Małopolski z lat 1564/1565²².

Przy opracowywaniu mapy woj. sandomierskiego korzystaliśmy także ze źródeł powstałych w XV, w pierwszej połowie XVI oraz w XVII i XVIII w. Przede wszystkim wymienić tu należy rejestry podymnego i pogłównego z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVII w.²³ oraz rejestr poborowy pow. pilzneńskiego z 1629 r.²⁴ Przy rozwiązywaniu kwestii nazewniczych, identyfikacyjnych oraz dotyczących się podziałów parafialnych pomocny okazał się „Regestr dyecezyów” F. Czajkowskiego²⁵. Jest to wyciąg sumaryczny z opisów parafii sporządzonych przez proboszczów na ankietę zarządzoną przez biskupa (późniejszego prymasa) Poniatowskiego 1 XII 1782, do której kwestionariusz ułożył właśnie Czajkowski. Regestr powstał zapewne w latach 1783–1784 i zawiera wykaz osad znajdujących się w poszczególnych parafiach wraz z nazwiskami właścicieli²⁶. W celu uzupełnienia danych sięgnęliśmy też do spisu ludności diecezji krakowskiej z 1787 r.²⁷, Tabeli miast i wsi z 1827 r. oraz *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego*.

Liber beneficiorum Długosza²⁸, *Liber beneficiorum* Łaskiego oraz *Liber retaxationum* z 1529 r. poszerzyły nasze informacje na temat lokalizacji, własności, nazewnictwa i przynależności parafialnej osad. Pierwsze dwa źródła spisane są w układzie parafialnym, *Liber retaxationum* zaś daje też m.in. wykazy wsi, z których poszczególni plebani otrzymywali meszną i dziesięcinę z łanów kmiecych, co pośrednio było pomocne przy wyznaczaniu zasięgu parafii. Źródła te były szczególnie przydatne przy wyjaśnianiu wątpliwości dotyczących własności instytucji kościelnych, Łaski zaś był głównym punktem wyjścia przy rekonstrukcji podziałów parafialnych w archidiaconacie kurzelowskim.

W pracy nad przygotowaniem niniejszego wydawnictwa wykorzystaliśmy wiele innych źródeł weryfikujących i uzupełniających informacje zaczerpnięte ze źródeł podstawowych. Uwzględniliśmy więc m.in. wpisy w Metryce Koronnej (nadania dóbr, rozgraniczenia, lokacje itd.)²⁹, kodeksy dyplomatyczne³⁰. W razie potrzeby (wątpliwości dotyczące lokalizacji osady lub pisowni jej nazwy) korzystaliśmy z kartoteki słownika historyczno-geograficznego woj. sandomierskiego w średniowieczu, znajdującej się w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej w Krakowie, a zawierającej informacje źródłowe z okresu do ok. 1525 r. Dla analogicznych celów korzystaliśmy ze sporządzonej przed 1939 r. i znajdującej się również we wspomnianej pracowni kartoteki osad woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVIII w., opartej na źródłach skarbowych i kościelnych tego okresu³¹. Dodać tu

²⁰ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, f. 67–90 (protokoły rewizji); MK 98, f. 151–201v (rejestr przedłożonych tytułów prawnych na użytkowanie królewskich ziem).

²¹ ASK XLVI 41, f. 22–34v; AGAD, Dz. XVIII, 9, f. 2–2v; MK 106, f. 22–30.

²² WAP Kraków, Archiwum ks. Sanguszków, nr 19. Szerzej o tej lustracji zob. dalej. Dla rozwiązania niektórych kwestii, dotyczących głównie granicy z woj. krakowskim, sięgaliśmy do LDK.

²³ Rejestry te znajdują się w ASK I 65, 67, a rejestr podatku groszowego ziemi stężyckiej z 1711 r. znajduje się w ASK I 9, f. 710–722. Wykorzystaliśmy też odpis rejestru podymnego z 1676 r., obejmujący całą Koronę, ze zbiorów F. Łoyki, BCzart (rkps nr 1099; mkf BN, nr 1857). O skrupulatności wypisów źródłowych Łoyki zob. H. Madurowicz-Urbańska, *Prace Feliksa Łoyki nad historią gospodarczą i ekonomiką Polski*, cz. 1: *Pieniądz*, Wrocław 1976, s. 19.

²⁴ *Rejestr poborowy pow. pilzneńskiego z 1629 r.*, wyd. Z. Guldon, L. Stępkowski, Z. Trawicka, [w:] *Kieleckie studia historyczne*, Kielce 1977, s. 211–283. Istnieje również rejestr poborowy pow. sandomierskiego z tego roku (WAP Kraków, Archiwum ks. Sanguszków, nr 90), z którego wyzyskania zrezygnowaliśmy.

²⁵ F. Czajkowski, *Regestr dyecezyów*, rkps w Archiwum Kapituły Łowickiej (mkf BN, nr 7679).

²⁶ J. Warężak, *Opisy parafialne i mapy F. Czajkowskiego z końca XVIII w. h. województwa sieradzkiego i łęczyckiego*, rkps IH PAN, nr 58, s. 1–4.

²⁷ *Spis ludności diecezji krakowskiej z r. 1787*, wyd. J. Kluczycki, Kraków 1894 (Archiwum Komisji Historycznej, t. 7), s. 269–478.

²⁸ Długosz LB; o źródle tym zob. S. Kuraś, *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis. Studium nad powstaniem tzw. Liber beneficiorum Jana Długosza*, Warszawa 1966.

²⁹ Dla okresu do 1572 r. korzystaliśmy głównie z MRPS, natomiast dla okresu po tej dacie jako pomoc wykorzystaliśmy kartotekę wpisów w Metryce dotyczących dóbr królewskich w latach 1574–1668, znajdującą się w Pracowni Polski Nowożytej IH PAN.

³⁰ KDP, t. 1–2, wyd. J. Bartoszewicz, A. Muczkowski, L. Rzyszczeński, Warszawa 1847–1858; KDKK; KDMłp.; ZDM; *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, t. 1 AHP Krakowskie 2, wyd. S. Kuraś, Lublin 1965, 1973.

³¹ Charakterystykę tych źródeł podaje Buczek, MWK, s. 22–48; tenże, *Wstęp*, [w:] *Materiały MWK*, s. V–XVI.

trzeba, że księgi sądowe z terenu woj. sandomierskiego, z wyjątkiem ksiąg pilzneńskich zachowanych w Archiwum Państwowym w Krakowie, zniszczone zostały w czasie ostatniej wojny.

Dane na temat własności duchownej uzupełniliśmy z dokumentów opublikowanych przez ks. Jana Wiśniewskiego (*Monumenta dioecesis Sandomiriensis, Monumenta dioecesis Kielcensis*)³², inwentarzy dóbr arcybiskupich wydanych przez B. Ulanowskiego³³, inwentarzy dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego wydanych przez B. Ulanowskiego i L. Żytkowicza³⁴, inwentarzy dóbr biskupstwa krakowskiego z lat 1668 i 1746³⁵ oraz *Materiałów do dziejów górnictwa i hutnictwa z archiwów metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie z lat 1479–1640* wydanych przez S. Kurasia³⁶.

Wreszcie uzupełniliśmy informacje o rozwoju sieci parafialnej, wykorzystując rejestry wybranych zapisek działalności arcybiskupów gnieźnieńskich wydane przez H. Rybusa³⁷ oraz odpisy aktów erekcyjnych znajdujące się w aktach lustracji dóbr pobiskupich z 1789 r.³⁸ Przydatne okazały się opracowania B. Kumora i E. Wiśniowskiego zestawiające dane źródłowe z wielu przekrojów chronologicznych³⁹.

Inne źródła drobniejsze lub wykorzystane wrywkowo wymienione są w przypisach do poszczególnych rozdziałów komentarza. Źródła, na podstawie których opracowany został plan Sandomierza, omówiono w komentarzu do tego planu.

1993 r.

³² Są to dodatki źródłowe do monografii poszczególnych dekanatów diecezji sandomierskiej pióra tegoż autora (*Dekanat Opatów*, Radom 1907; *Dekanat Ilżecki*, Radom 1908–1911; *Dekanat Radom*, Radom 1911; *Dekanat Konecki*, Radom 1912; *Dekanat Kozienice*, Radom 1913; *Dekanat Opoczyński*, Radom 1913; *Dekanat Sandomierski*, Radom 1914–1915; *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbmierskiem i Wiślickiem*, Mariówka 1927; *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickiem*, Mariówka 1929; *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskiem*, Mariówka 1930; *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Mariówka 1932).

³³ *Visitaciones bonorum archiepiscopatus nec non capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

³⁴ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa wrocławskiego w r. 1534*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1902 (Archiwum Komisji Historycznej, t. 10); *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z 1582 r.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego [z 1598 r.]*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1950; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957.

³⁵ BOss, rkps 1174/1 (mkf BN, nr 8717).

³⁶ *Materiały do dziejów górnictwa i hutnictwa z archiwów metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie z lat 1479–1640*, wyd. S. Kuraś, Warszawa–Kraków 1959 (Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa, t. 3), s. 263–357.

³⁷ H. Rybus, *Rejestry wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich z lat 1466–1806*, ABMK, t. 3, 1961, s. 111–404.

³⁸ ASK XLVI 71 – „Kopie erekcyjów Kościołów w kluczach bodzocińskim, cisowskim, tudzież zapisy i fundusze wszelkie przez bpów krakowskich zdziałane a przez lustratorów skarbu koronnego wynotowane roku 1789”; tamże, 74 – „Kopie erekcyjów Kościołów i funduszów w kluczu kieleckim roku 1789 zebrane”; tamże, 76 – „Kopie erekcyjów i funduszów Kościołów kluczów ilżeckiego, dobrowodzkiego, zboronieckiego, niekurskiego, zlockiego, kunowskiego i mirowskiego dawniej do biskupstwa krakowskiego należących [...] rok 1789 spisane”.

³⁹ B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK, t. 8, 1964, s. 271–304, t. 9, 1964, s. 93–286; tenże, *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK, t. 12, 1966, s. 205–288, t. 14, 1967, s. 249–256; E. Wiśniowski, *Prepozytura Wiślicka do schyłku XVIII w. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976 (Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce, t. 2, cz. 2).

II.1.3. WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Stefan Wojciechowski

Do rekonstrukcji osadnictwa i granic w województwie lubelskim drugiej połowy XVI w. posłużyły głównie rejestry poborowe z tego stulecia. Dla naszego terytorium zachowały się one w dosyć skąpej liczbie. Część z nich została opublikowana już przed osiemdziesięciu laty przez Adolfa Pawińskiego, a mianowicie rejestry wszystkich trzech powiatów województwa lubelskiego z 1531 r. oraz tylko ziemi łukowskiej z 1552 i 1580 r.¹ W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie przechowała się księga poborowa, która posłużyła do wspomnianego wydawnictwa². Porównanie rękopiśmiennych rejestrów z tekstami wydrukowanymi umożliwiło dokonanie korekty niedociągnięć i omyłek zauważonych w wydawnictwie Pawińskiego. Ponadto wykorzystanie z wymienionej księgi jeszcze innych rejestrów poborowych, a w szczególności z roku 1563 (dla powiatów lubelskiego i urzędowskiego) oraz 1564 (dla całego województwa) pozwoliło uzupełnić obraz osadnictwa i doprowadzić go do przekroju chronologicznego, który został wybrany z uwzględnieniem stanu zachowania i zawartości rejestrów z różnych lat. Właśnie rejestry poborowe z 1563 i 1564 r. okazały się najbogatsze w informacje o zasiedleniu i zagospodarowaniu badanego obszaru.

Jako drugi składnik podstawy źródłowej należy wymienić lustracje dóbr królewskich w województwie lubelskim: pierwszą z 1565 r., już ogłoszoną drukiem³, oraz następną z 1570 r., zachowaną w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Lublinie⁴. Naszego terytorium częściowo dotyczy także lustracja województwa sandomierskiego⁵.

Materiały pomocne przy identyfikowaniu miejscowości i przy ustalaniu granic to przede wszystkim te, które tak jak rejestry poborowe zawierają pełną czy niemal pełną listę osiedli w jakimś momencie. Mogą one być przydatne nawet wtedy, gdy różnią się dosyć znacznie swoim przekrojem czasowym od przekroju opracowywanego. Wykorzystano więc akta wizytacji kościelnych z przełomu XVI i XVII w.⁶, opublikowane rejestry: poborowe z 1620–1626 r.⁷ i pogłównego z 1676 r.⁸, dalej kartotekę materiałów dotyczących województwa lubelskiego w drugiej połowie XVIII w.⁹, a ze źródeł wcześniejszych – Długosza księgę uposażeń diecezji krakowskiej¹⁰.

¹ P. Małopolska, t. 3.

² ASK I 33.

³ *Lustracja województwa lubelskiego 1565*, wyd. A. Wyczański, Wrocław 1959.

⁴ WAPL, nr 246; por. J. Riabinin, *Archiwum Państwowe w Lublinie*, Warszawa 1926.

⁵ *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, wyd. W. Ochmański, Wrocław 1963.

⁶ Archiwum Kapituły Metropolitalnej Krakowskiej, Wizytacje, nr 65, księga zawierająca kompendium wizytacji z lat 1595–1611. Z innych ksiąg wizytacji dostarczył mi uprzejmie wiadomości o kilku parafiach dr S. Litak.

⁷ *Rejestr poborowy województwa lubelskiego (powiat lubelski i urzędowski z r. 1626, ziemia łukowska z r. 1620)*, wyd. J. Kolasa, K. Schuster, red. S. Inglot, Wrocław 1957.

⁸ P. Małopolska, t. 4, s. 1a–51a.

⁹ Kartoteka byłej Komisji Atlasu Historycznego Polski PAU, obecnie w IH PAN.

¹⁰ Długosz, LB, I–III.

Opisy granic posiadłości ziemskich znaleziono w księdze podkomorskiej lubelskiej z XV w.¹¹, w aktach podkomorskich z różnych lat w Bibliotece im. H. Łopacińskiego w Lublinie¹², w aktach rodziny Pszonków w Ossolineum¹³.

Dawne księgi sądowe grodzkie i ziemskie województwa lubelskiego zostały ok. 1900 r. wywiezione do Wilna, skąd w czasie pierwszej wojny światowej dostały się do Petersburga. Kiedy były jeszcze w Wilnie, poczynił z nich ok. 1909 r. wypisy ks. Kozicki, który kilka zeszytów tych wypisków złożył w Akademii Umiejętności w Krakowie¹⁴. Tam zostały one przejrane i wykorzystane przez autora niniejszej pracy¹⁵.

Pomocniczo wykorzystano lustrację z 1661 r.¹⁶, rejestry akt Metryki Koronnej¹⁷, dokumenty archiwum sanguszkowskiego¹⁸, nieistniejącą obecnie księgę sądową oficjała lubelskiego z pierwszej połowy XV w.¹⁹, kodeksy dyplomatyczne²⁰, a nawet materiały z XIV w.²¹

W pracach nad mapą autor mógł w pewnej mierze wyzyskać rezultaty swoich wcześniejszych zainteresowań Lubelskiem²². Szeroko korzystano z informacji w terenie, tak w postaci danych topomastycznych i lokalizacyjnych, jak też przez autopsję środowiska geograficznego.

1966 r.

¹¹ *Lubelska księga podkomorska XV w.*, wyd. L. Białkowski, Lublin 1934. Zawiera ona bardzo dużo błędnie odczytanych nazw i wymaga ostrożnego korzystania, stanowi jednak cenne źródło.

¹² Numery: 45, 65, 270, 452, 659, 721, 724, 860, 861, 862, 952 (akta graniczne podkomorskie dla Zemborzyc, Urzędowa i okolicy, Piasku, Boisk, Mazanowa, Leśnika, Dzierzkowic) oraz nr 1509 (akta procesowe o mosty, śluzy i młyny na Wieprzu z lat 1594–1608).

¹³ Rkps nr (60 akta rodziny Pszonków i dóbr: Babina i okolicy, Giełczwi i okolicy, Wysokiego).

¹⁴ Autor notatek wpisywał nazwy miejscowości, słowa polskie i inne dane go interesujące.

¹⁵ Księgi archiwalne lubelskie, nieodszukane w czasie rewindykacji archiwów i zbiorów polskich po traktacie ryskim, odnalezione zostały dopiero w ostatnich latach w ZSRR i w całości zwrócone Polsce w 1963 r. Nie zawierają one jednak materiałów bezpośrednio użytecznych dla naszych dociekań, gdyż z XVI w. powróciły przeważnie księgi m. Lublina, natomiast księgi ziemskie tylko z XV w. (przeważnie chełmskie i dwie lubelskie), a rejestry poborowe z XVII w. W ogóle większość odzyskanych archiwaliów odnosi się do stulecia XVII i następnych.

¹⁶ *Lustracja województwa lubelskiego 1661*, wyd. H. Oprawko, K. Schuster, Warszawa 1962.

¹⁷ MRPS, t. 1–5, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905–1919.

¹⁸ *Archiwum Sanguszków w Slawucie*, t. 2, 5, wyd. Z.L. Radziwiński, B. Gorczak, Lwów 1888, 1897.

¹⁹ S. Wojciechowski, *Zaginiona księga oficjała lubelskiego z pierwszej połowy XV w.*, Lublin 1962. Ułamkowe wypiski ze zniszczonej przez okupanta księgi, przechowywanej w kurii biskupiej w Lublinie.

²⁰ *Codex diplomaticus Poloniae*, t. 3, wyd. L. Ryzyszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1858; *Codex diplomaticus Poloniae Minoris*, t. 1–4, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876–1905; *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 1, wyd. S. Kuraś, Wrocław 1962.

²¹ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1–3, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913.

²² Wynikiem tych badań były: 1. *Krajobraz dawnej ziemi lubelskiej w rozwoju historycznym*, z mapami, złożony jako dysertacja doktorska w 1929 r. w UJ w Krakowie; 2. *Zaginione osady w Lubelskiem*, „Pamiętnik Lubelski”, t. 1, Lublin 1929 i odb.; 3. *Gmina żydowska w Lublinie w XVI w.*, „Biuletyn ŻIH”, 1952, nr 2 (4); 4. *Rudy i kuźnice lubelskie w XVI w.*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego”, 1959 i nadb.; 5. *Zamek lubelski w dobie renesansu*, mps z 1953 r. częściowo opublikowany w: „Ochrona Zabytków”, t. 7, 1954, nr 3, s. 178–182.

II.1.4. WIELKOPOLSKA

Marek Słoń

Zakres tematyczny serii obejmuje rekonstrukcję sieci osadniczej z uwzględnieniem nazewnictwa, przynależności własnościowej i elementów demografii, następnie państwowe i kościelne struktury terytorialne, gminy różnowiercze i sieć dróg. Jest to kompleks zagadnień tak bogaty, że dla dwóch dużych województw w drugiej połowie XVI w. nie jest możliwe wykorzystanie pełnej podstawy źródłowej. Przygotowanie tego tomu, podobnie jak poprzednich, wymagało więc rozważnej selekcji dostępnych przekazów. Dotyczy to zarówno typów źródeł, jak również ich liczby i stopnia kompletności prowadzonej kwerendy.

Najpierw zostaną omówione akta o charakterze skarbowym, jak rejestry poborowe, lustracje i spisy dóbr królewskich, następnie źródła kościelne z wizytacjami na czele, wreszcie księgi sądowe i inne przekazy.

Najważniejszą podstawą dla odtworzenia osadnictwa Wielkopolski były rejestry poborowe, czyli spisy podatku nadzwyczajnego uchwalanego przez sejm przede wszystkim na cele wojenne¹. W ramach przygotowania niniejszego tomu została opracowana edycja wszystkich rejestrów poboru łąnowego z województwa kaliskiego i poznańskiego z drugiej połowy XVI w. Są one udostępnione na stronie atlasfontium.pl w kilku formach. W wyszukiwarce lub na interaktywnej mapie można odnaleźć wymienioną w źródle miejscowość i zobaczyć podstawowe dane źródłowe i krytyczne na jej temat. W arkusze kalkulacyjne, które można pobrać ze strony, zostały wpisane wszystkie odnotowane w rejestrach opłaty wraz z towarzyszącymi im informacjami, jak przynależność parafialna osady, nazwisko płatnika, przyczyny obniżenia powinności itp. Linki wbudowane w te arkusze i w aplikację mapową pozwalają na szybkie przejście do skanów rękopisów. Wstęp do edycji wyjaśnia jej charakter, zawiera wprowadzenie źródłoznawcze (z listą poborców z poszczególnych lat dla obu województw) i szczegółowy opis wszystkich pól tabel. Ze strony można pobrać także geobazę ze współrzędnymi geograficznymi i identyfikatorami każdej osady, można ją edytować w oprogramowaniu GIS lub operatorach baz danych². Zestawienie rejestrów według lat i powiatów zawiera aneks do niniejszego rozdziału. Ich interpretacja nie byłaby oczywiście możliwa bez uwzględnienia uniwersałów poborowych, czyli uchwał sejmu ustanawiających pobór podatku i regulujących jego przeprowadzenie³.

W kolejnych tomach serii zakres uwzględnianych rejestrów był różny. Czasem, jak w przy opracowaniu Mazowsza, były brane pod uwagę wszystkie, innym razem tylko te najcenniejsze. Apogeum rozwoju skarbowości koronnej stanowiły lata 1563–1565: nigdy wcześniej ani później nie udało się

¹ W sprawie analizy źródłoznawczej i wiarygodności tego źródła zob. przede wszystkim: I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji II.1.7; też: *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 146–160; K. Boroda, *Kmieć, łąn czy profit? Co było podstawą poboru łąnowego w XV i XVI wieku?*, [w:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 152–170; tenże, *O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych*, PDP, t. 33, 2014, s. 21–33; tenże, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 64–71.

² RPWK, RPWP; zob. M. Słoń, *Digitale Edition der Ausheberregister aus der Wojewodschaft Kalisch des 16. Jahrhunderts*, [w:] *Quellen kirchlicher Provenienz. Neue Editionsprojekte und aktuelle EDV-Projekte*, wyd. H. Flachenecker, J. Tandecki, oprac. K. Kopiński, Toruń 2011 (Editionswissenschaftliches Kolloquium 2011), s. 393–406; M. Gochna, *Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w.*, SG, t. 2, 2014, s. 143–150.

³ VL, VC.

zebrać należności z większego areалу uprawnego⁴. Spisy z tych lat wyróżniają się także bogactwem informacji. Na szczęście z każdego powiatu Wielkopolski zachował się przynajmniej jeden rejestr z tych lat, podobnie jak z okresu 1579–1580. Również zapis z tych lat jest szczególnie cenny ze względu na ponowną weryfikację podstawy opodatkowania w 1578 r.⁵ W literaturze przedmiotu podkreślano małą użyteczność spisów podatków z innych lat, wybieranych według starych kwitów. Oznaczało to nie tylko powtórzenie listy miejscowości objętych poborem w ich starym układzie, ale także wysokości opodatkowania poszczególnych kategorii. Rzeczywiście np. w odniesieniu do nazewnictwa trudno traktować zapis z kolejnych lat jako niezależne potwierdzenie jakiejś formy: ten sam błąd mógł być po prostu przepisywany w kolejnych latach. W praktyce jednak każdy rejestr był inny i przynosił pewien zasób informacji. Spojrzenia na całość pozwalało ponadto lepiej zrozumieć ich wewnętrzną strukturę, zinterpretować braki i błędy w zapisie. Jak ryzykowne jest ograniczenie kwerendy do wybranych spisów, z teoretycznie najlepszych lat, znakomicie pokazuje przypadek wsi Jordanowo (Jordan). Występuje ona w rejestrach z lat 1580, 1581 i 1583⁶. W pierwszych dwóch odnotowano jedynie samą nazwę i to zaraz po parafii Iwno, a przed wsiami z jej okręgu. W 1583 r. wciąż występuje w tym samym miejscu, ale zapisano już wpłaty od ratajów, zagrodników i pasterza ze stadem owiec. Zaznaczono także, że jest to własność opactwa w Paradyżu. W latach 1580–1581 właśnie z niego uiszczono podobne wpłaty. Nie ma więc wątpliwości, że chodzi o wieś Jordanowo położoną tuż przy klasztorze paradyskim (obecnie Gościkowo), po drugiej stronie rzeczki Paklicy. Umieszczenie tej osady w parafii Iwno, odległej o ponad 100 km w linii prostej, jest na pewno pomyłką pisarską. Można ją łatwo wytłumaczyć. Do reformy skarbowej 1578 r. cystersi nie płacili podatku od swego folwarku w Jordanowie. Po weryfikacji w tym roku wpisano nazwę do spisu miejscowości, lecz początkowo opłaty nadal zapisywano przy samym klasztorze. Wieś Iwno pojawia się w rejestrach w dwóch odmiankach – Iwno i Giwno – i w konsekwencji była wpisywana w różnych miejscach rejestru. Pozbawiona dodatkowych informacji nazwa jednowioskowej parafii Jordan znalazła się w jednym z kolejnych spisów za Iwnem zamiast przed nim⁷. Nie wiemy, w którym roku się to stało, ponieważ nie zachowały się rejestry z lat 1578–1579. Pomyłony zapis był następnie kopiowany. Dopóki nie pojawiła się notatka o wpłacie wyglądało to jednak tak jakby w parafii Iwno była jeszcze jedna, opustoszała wieś. Właśnie tak zinterpretował to źródło zespół Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN, posługując się tylko zapisami z lat 1580–1581⁸.

Wypada jednocześnie zaznaczyć, że zostały wykorzystane i wydane jedynie rejestry zachowane kompletnie. Fragmenty innych spisów były jedynie przeglądane pod kątem ich przydatności dla prac atlasowych. W jednym przypadku przyniosło to korektę datacji podanej w edycji. Jeden z rejestrów kaliskich był w rękopisie opatrzony datą 1564 r., a ręka pisarska tego wpisu, choć mogła wskazywać na XVI w., była odmienna od głównej. Taką datą opatrzyliśmy źródło w wydaniu. Dalsza kwerenda pozwoliła zidentyfikować fragment innego spisu z powiatu kaliskiego, datowany także na ten sam rok. Po weryfikacji stawek uwzględnionych w poborze, co pośrednio umożliwiały sumy opłat z całej wsi, pierwotna datacja zabytku okazała się błędna. Zasady opodatkowania wskazują na okres 1569–1577. W tym czasie pełen pobór łanowy przeprowadzono w latach 1569, 1573, 1576 i 1577. Rejestr kaliski

⁴ A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia*, Wrocław 1977, s. 14–15; H. Rutkowski, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Krakowskie; T. Gidaszewski, M. Piber-Zbieranowska, J. Suproniuk, M. Zbieranowski, *Transformations of the Natural Landscapes of the Middle Noteć Region from the Tenth to the Sixteenth Century*, [w:] *Landscapes and Societies in Medieval Europe East of the Elbe. Interactions Between Environmental Settings and Cultural Transformations*, red. S. Kleingärtner, T.P. Newfield, S. Rossignol, D. Wehner, Toronto 2013 (Papers in Mediaeval Studies, t. 23), s. 266; o tym poborze w kontekście innych lat zob. K. Boroda, *Kmieć, łan czy profit?*, s. 161–162.

⁵ Z. Guldon, *Zmiany areалу uprawnego i zaludnienia w badaniach nad osadnictwem nowożytnym*, KHKM, t. 10, 1962, z. 3–4, s. 657; K. Boroda, *O przydatności rejestrów poborowych*, s. 29; o zróżnicowanej wartości spisów z różnych lat zob. I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, s. 155.

⁶ RPWP, pzn, 1580, nr 208 i 473; RPWP, pzn, 1581, nr 203 i 470; RPWP, pzn, 1583, nr 209 i 474; Jordan – ASK I 6, k. 100, 361; ASK I 4, k. 648v.

⁷ Do podobnego przedstawienia kolejności wsi parafialnych doszło np. w rejestrze powiatu poznańskiego między 1553 a 1563 r., gdzie siedzibę jednowioskowej parafii Rożnowo wpisano za Rogoźnem, wskutek czego przypisano do jej okręgu kilkanaście wsi rogozińskich; błąd ten był następnie powtarzany we wszystkich spisach do końca XVI w., RPWP, pzn, 1553–1583; zob. B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2b.4.*

⁸ K. Górka-Gołaska, *Jordan*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 96 n.

z 1576 r. jest zachowany i jego datacja nie budzi wątpliwości. Z lat 1569 i 1573 nie zachował się żaden spis z innych powiatów Wielkopolski. Rzadko spotykana forma tabelaryczna wykazu rzekomo z 1564 r. była poza tym zastosowana w tej prowincji tylko w latach 1576–1577. Rejestr powiatu gnieźnieńskiego z tego ostatniego roku znajduje się bezpośrednio po omawianym tu kaliskim, choć jest to o tyle słaba przesłanka dla datacji, że XVIII-wieczny archiwista mógł zasugerować się podobieństwem formy i właśnie z tego powodu umieścić dwie składki obok siebie w tym samym tomie. Zapis datowany na 1564 r. pochodzi prawdopodobnie z 1577 r.⁹

Niemal cały obszar obu województw ma względnie dobrą i równomierną dokumentację źródłową w postaci rejestrów poborowych. Wyjątkiem jest powiat wałecki. Dla niego zachowały się tylko cztery spisy. W dodatku ich użyteczność dla rekonstrukcji sieci osadniczej w końcu XVI w. jest ograniczona. W badanym okresie zakładano tam wiele nowych osad¹⁰. Nawet w najpóźniejszym rejestrze z 1582 r. brakuje nie tylko wsi założonych po tej dacie, ale również tych, które w tym roku korzystały jeszcze z wolnizny i były zwolnione z podatku. Nie dysponujemy więc przekazami, które w sposób systematyczny obejmowałyby listę ówczesnych osad. Trudno jednoznacznie określić, na ile kompletna jest rekonstrukcja dokonana na podstawie innych przekazów. Rzutuje to także na stan wiedzy o przebiegu spornej granicy państwowej w tym rejonie.

Tylko dla dwóch powiatów – pyzdrskiego i kaliskiego – dysponujemy zapisem poboru z 1552 r., kiedy podstawą nie był łąn, lecz gospodarstwo kmiecie. Jest to dokumentacja cenna dla obliczenia liczby rodzin chłopskich przypadających na jeden łąn i tym samym dla szacunków demograficznych. Niestety dla tychże powiatów nie zachowały się spisy poboru łąnowego z 1553 r. Następne rejestry tych jednostek terytorialnych pochodzą dopiero z lat 1563–1565, czyli z okresu nie tylko o dziesięć lat późniejszego, ale także charakteryzującego się zmienionymi zasadami opodatkowania i skuteczniejszym egzekwowaniem należności.

Większość rejestrów spisano według parafii: są one ułożone w porządku mniej więcej alfabetycznym, a w ich obrębie omawiane są kolejne miejscowości. Ma to dwojakie konsekwencje. Po pierwsze znacząco ułatwia identyfikację poszczególnych osad. W spisach powiatów poznańskiego i kościańskiego z 1567 r., sporządzonych w układzie alfabetycznym miejscowości, rozróżnienie wsi o identycznej lub podobnej nazwie było trudne i czasem musiało pozostać w sferze hipotez nawet po porównaniu odpowiednich zapisów z wszystkich pozostałych lat. W powiatach wschowskim i wałeckim, zapewne ze względu na ich niewielkie rozmiary, w ogóle nie stosowano podziału na parafie. W tym przypadku nie powodowało to problemów identyfikacyjnych. Oznaczało natomiast brak wprawdzie dodatkowego, ale ważnego źródła dla określenia przynależności parafialnej. Były to jednocześnie obszary o silnych wpływach reformacji, przy czym północna Wielkopolska jest słabo oświetlona protokołami wizytacyjnymi¹¹. W konsekwencji zasięg okręgów parafialnych w ziemi wschowskiej budzi wątpliwości, a dla powiatu wałeckiego w ogóle nie można go było zrekonstruować. Jest to jedyny obszar w całej serii atlasowej, dla którego zamiast granic parafii możemy wskazać tylko ich siedziby, a nawet te ustalenia są po części hipotetyczne.

Również dla określenia przynależności własnościowej rejestry są drugorzędym i zarazem użytecznym źródłem. Odnotowywana w spisie osoba wpłacająca podatek mogła być jedynie dzierżawcą lub przedstawicielem posiadacza danej włości, co nie zawsze było zaznaczane. Jednak nawet taka informacja ułatwia dalsze poszukiwania, np. w księgach sądowych poprzez Teki Dworzaczka, a w większości przypadków pobór uiszczał posiadacz wsi. Jednak w wielu rejestrach właściciele są wspomniani tylko w przypadku istnienia więcej niż jednego działu. Tylko w nielicznych informacja taka pojawia się dla większości opodatkowanych osad i nie rozkładają się one równo pomiędzy różne powiaty. Dla kcyńskiego nie dysponujemy ani jednym takim spisem, wśród rejestrów kościańskich najbogatszy pod tym względem (1583 r.) ma odpowiednie informacje dla mniej niż połowy wzmiankowanych osad. Część

⁹ RPWK, kls, 1564 [1577]; ASK I 3, k. 355v–377v; por. także fragment innego, niedatowanego rejestru kaliskiego: ASK I 6, k. 678–750.

¹⁰ Zob. tabele w rozdz. *Lokalizacja miejscowości*.

¹¹ Same struktury parafialne ziemi wschowskiej i powiatu wałeckiego bardzo różniły się między sobą; zob. B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2b.4.

rejestrów zawiera odrębne spisy większych kluczy dóbr¹², a zdarzają się nawet całe spisy ułożone według klucza własnościowego.

Rejestry podatkowe z okresu wcześniejszego oraz późniejszego zostały objęte kwerendą w ograniczonym zakresie. Serię rejestrów z lat 1507–1510, zachowanych dla powiatów konińskiego, pyzdrowskiego i kaliskiego, wykorzystano dla weryfikacji kompletności listy miejscowości¹³. Pełne zindeksowanie geograficzne tego zasobu, obejmujące także pustki osadnicze, jest przedmiotem aktualnie realizowanego projektu i będzie ukończony w 2020 r. Wydany przez Alfonsa Parczewskiego rejestr z lat 1618–1620 z całego województwa kaliskiego został wprowadzony do bazy danych i był wykorzystany w prowadzonych analizach. Późniejsze spisy podymnego i pogłównego służyły głównie do weryfikacji przypadków wątpliwych, były również przydatne dla określenia potencjału demograficznego miast¹⁴.

Mimo wstępnego przygotowania do edycji niektórych spisów retent, czyli wykazów zaległych wpłat, nie zostały one objęte edycją. Zawierały jedynie wyliczenie różnicy między opłatą uiszczoną w danym roku a kwitami z 1578 r.¹⁵ Zostały więc objęte tylko kwerendą uzupełniającą¹⁶. Poza edycją znalazły się także dwa zachowane rekognicjarze, czyli spisy zeznań (rekognicje) płatników o dokonanej wpłacie podatku. Oświadczenia te składano w momencie opłacenia daniny i uwierzytelniano poprzez odciśnięcie pieczęci i/lub złożenie podpisu przez wpłacającego. Z badanego okresu i terenu zachowały się księgi rekognicji z powiatów kaliskiego i gnieźnieńskiego z 1591 r. Opracowanie źródłoznawcze i wydanie tego pierwszego jest przedmiotem osobnego projektu i został on w pełni wykorzystany w pracach atlasowych¹⁷. Gnieźnieński posłużył natomiast jedynie do weryfikacji listy osad – nie pojawiła się w nim żadna dotąd nieznaną – i rodzaju własności, gdzie przyniósł drobne korekty. Znacznie większą wagę dla naszych ustaleń miały spisy kontrybucji nałożonych na dobra kościelne, które posiadamy dla województwa poznańskiego (poza powiatem waleckim) z lat 1540, 1561 i 1570. Pierwsze dwa zawierały jedynie listę beneficjów, lecz wobec bardzo złego stanu zachowania wizytacji tej diecezji i ich specyfiki były to wiadomości trudne do przecenienia¹⁸. Spis kontrybucji z 1570 r. przeprowadzonej na podstawie uniwersału poborowego, i zawierający podobny zasób informacji, był pomocny przede wszystkim przy określaniu zasięgu własności czterech najbogatszych instytucji kościelnych w diecezji poznańskiej: samego biskupa, kapituły katedralnej i jej członków oraz opactw cysterskich w Bledzewie i Paradyżu¹⁹. Dla dóbr królewskich podobną rolę odgrywały ich lustracje i inwentarze starostw. Dla badanego okresu została dotąd opublikowana tylko z lat 1564–1565, która w części wielkopolskiej charakteryzuje się względnie ubóstwem informacji²⁰. Zostały więc wykorzystane także wydane drukiem lustracje XVII-wieczne oraz dotąd nieopublikowana z lat 1569–1570²¹. Poza stosunkami własnościowymi źródła te dostarczały cennych danych o potencjale poszczególnych wsi, miast i obiektów gospodarczych, o nazewnictwie, szczególnie fizjograficznym, oraz o zakładaniu nowych osad na północnych rubieżach Wielkopolski. Dla niektórych wielkopolskich królewskich zachowały się inwentarze dóbr z XVI w., lecz niezbędne było sięganie także po późniejsze przekazy tego

¹² Na przykład dobra klasztorów w Trzemesznie, Mogilnie i Wągrowcu oraz posiadłości panów Lwowskich w rejestrach powiatu gnieźnieńskiego (RPWK, gzn, 1564, 1565, 1576, 1577, 1579–1582, 1588) lub wsie Opalińskich w ziemi wschowskiej (RPWK, wch, 1563, 1564, 1567, 1570, 1577, 1579, 1581, 1582).

¹³ T. Związek, *Najstarszy rejestr poboru nadzwyczajnego i szosu z 1507 roku z terenów powiatu konińskiego*, „Rocznik Koniński”, t. 18, 2013, s. 173–201 z pełną transkrypcją tego rejestru (s. 180–195) i opisem pozostałych z powiatu konińskiego (s. 174–175); powiat kaliski: ASK I 12, k. 1–146, 216–244; pyzdrowski: ASK I 11, k. 1–29, 53–195.

¹⁴ Podymne 1631; Podymne 1635; Pogłówno kal. 1673; Pogłówno kal. 1674; Pogłówno poz. 1673; Pogłówno poz. 1676; Parczewski.

¹⁵ Na przykład retenty z powiatu poznańskiego 1581 r., ASK I 3, k. 714–764. Postulat uwzględnienia m.in. retent i rekognicji sformułowała I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, s. 151.

¹⁶ Na przykład spisana w 1553 r. retenta poboru 1552 r. była pomocna w oszacowaniu liczby Żydów w Kaliszu; zob. rozdz. U. Sowina, T. Związek, T. Panecki, *Kalisz w połowie XVI wieku* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.6.13.4.

¹⁷ M. Gochna, *Polish Nobility Seals in the „Recognitiones” of the Kalisz District in 1591. The Perspective of an Edition*, [w:] *Die Geschichte im Bild*, red. H. Flachenecker, K. Kopiński, J. Tandecki (Editionswissenschaftliches Kolloquium 2015), s. 103–108, tam starsza literatura nt. rekognicjarzy.

¹⁸ AAP, CP 404; ASK I 3, k. 318–347.

¹⁹ O tym poborze zob. K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji II.1.2; RPWP, pzn, 1570; edycja tamże oraz RPWP, ksc, 1570 i RPWP, wch, 1570.

²⁰ LWWK 1564.

²¹ LWWK 1569; LWWK 1616; LWWK 1628; LWWK 1659.

typu²². Mniejsze znaczenie miały protokoły kontroli tytułów prawnych na użytkowanie dóbr królewskich przeprowadzonej podczas sejmu 1563/1564 r. (tzw. rewizja listów), która objęła także województwa poznańskie i kaliskie²³.

Źródłem podstawowym, którego znaczenie dla serii atlasowej może być porównywane tylko z rejestrami poborowymi, są akta wizytacji kościelnych. Zawierają one najbardziej wiarygodne informacje na temat przynależności parafialnych poszczególnych osad i zarazem ich najpełniejszą listę. Powinny się tu znaleźć i zwolnione z poboru folwarki czy osady niedawno lokowane, ale także drobne przysiółki, traktowane zazwyczaj w dokumentacji skarbowej jako integralna część większej wsi. W przypadku tego tomu sytuacja jest jednak nieco odmienna. Podstawowym problemem nie jest nawet to, że nie zachowało się żadne takie źródło z XVI w. i mamy do dyspozycji wyłącznie te z początku następnego stulecia. Kluczowe dla badań atlasowych dane są skoncentrowane w jednym punkcie protokołu wizytacyjnego – o zasięgu okręgu parafialnego. W wizytacjach poznańskich z pierwszej ćwierci XVII w. ta kwestia jest zazwyczaj pomijana. W archidiakonacie kaliskim diecezji gnieźnieńskiej zapisy te są niepełne i czasem jedynie pośrednie. W dodatku dla północnych krańców Wielkopolski, tj. dla archidiakonatu czarnkowskiego (diecezja poznańska, powiat wałecki i część poznańskiego) i kamieńskiego (diecezja gnieźnieńska, powiat nakielski) najstarsze protokoły wizytacyjne pochodzą dopiero z połowy XVII w.²⁴, czyli z okresu o zasadniczo odmiennych realiach osadniczych i wyznaniowych. Oznacza to, że tylko dla archidiakonatu gnieźnieńskiego i pojedynczych wsi należących do diecezji wrocławskiej²⁵ można było dokonać rekonstrukcji zasięgu parafii zgodnie ze standardem obowiązującym dotąd w serii. Na pozostałych terenach jej podstawą musiały być także inne przekazy. Obok wspomnianych wyżej rejestrów poborowych oraz spisów kontrybucji z lat 1540 i 1561 były to przede wszystkim spisy beneficjów obu biskupstw z początku XVI w.²⁶, wizytacje z drugiej połowy XVII i XVIII w. oraz *Registr diecezjów* Franciszka Czaykowskiego²⁷. Pomocniczą przesłanką były często informacje o uposażeniu plebanów w meszne z poszczególnych miejscowości, co wymagało pełniejszej, niż było dotąd przyjęte, kwerendy w wizytacjach z pierwszej ćwierci XVII w.²⁸ Uwzględnienie akt konsystorza kaliskiego z XV i pierwszej połowy XVI w. przyniosło jedynie marginalne uzupełnienia²⁹. Prace te były w znacznym stopniu ułatwione dzięki zgodzie dyrektorów archiwów diecezjalnych we Wrocławku i Poznaniu na digitalizację rękopisów³⁰.

W rekonstrukcji stanu posiadania instytucji kościelnych ważną rolę odegrały materiały o charakterze inwentarzowym. Dysponujemy spisami uposażenia dwóch wielkopolskich biskupstw i ich kapituł katedralnych³¹. Nie było więc potrzeby prowadzenia kwerendy w aktach biskupich i kapitułnych.

²² Między innymi Inwentarz starostwa pyzdrowskiego z 1565 r., ASK LVI, P5; Inwentarz starostwa konińskiego 1580, ASK LVI, K5; wyd.: *Lustracja starostwa konińskiego i dóbr kujawskich 1569*, wyd. Z. Górski, A. Mietz, Bydgoszcz 2014 (Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Pomorskiego, t. 4); *Inwentarze i wizje królewskie kaliskich z pierwszej połowy XVIII wieku*, oprac. A. Nowak, „Rocznik Kaliski”, t. 39, 2013, s. 157–180; *Lustracja starostwa konińskiego 1765*, wyd. Z. Górski, „Rocznik Koniński”, t. 19, 2015, s. 157–187.

²³ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, k. 257–292.

²⁴ Wiz. Czr. 1640–1641; Panske.

²⁵ MHDW 1, 11, 17, 19, 20, 22, 23, 24; AAG, ACons. E 1 (wizytacje z lat 1582, 1585, 1597); zob. W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Gnieźnie*, cz. 1, ABMK, t. 77, 2002, s. 151–190.

²⁶ LBG, LBP; podobną pomocą służyły spisy dziesięcin arcybiskupich klucza kamieńskiego z 1510 i 1548 r., Ulan. Visit., s. 331–334; AAG, ACap. I, B. 143, k. 207–212, dla tych i przywołanych niżej źródeł kościelnych por. A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A: Diecezja gnieźnieńska i wrocławska* oraz B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej. B: Diecezja poznańska i wrocławska* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2b.4.

²⁷ Wiz. Śrm. 1672–1685; Wiz. Kal. 1719; Wiz. Psz. 1724–1725; Wiz. Śrm. 1725–1728; Wiz. Kal. 1728–1730; Wiz. Poz. 1737–1738; Wiz. Poz. 1777–1784 oraz opublikowane; *Visitationsberichte der Dioecese Breslau. Archidiakoniat Glogau*, t. 1, wyd. J. Jungnitz, Breslau 1907; Czaykowski; dla diecezji gnieźnieńskiej por. Librowski, *Repertorium*.

²⁸ Wiz. Gnz. 1608–1609; Wiz. Kal. 1603–1607; Wiz. Kal. 1610–1611; Wiz. Psz. 1603–1607; Wiz. Poz. 1610–1619; Wiz. Poz. 1628–1629.

²⁹ Kwerendę w tych zasobach prowadzi Adam Kozak z Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski (dla XV w.) oraz Arkadiusz Borek (dla XVI w.).

³⁰ Skany mikrofilmów z akt wizytacyjnych o numerach ABMK 365–367, 380, 3810–3812 zostały przenieumerowane (nazwa pliku odpowiada numerowi strony w rkps), opatrzone spisem treści i przekazane do macierzystych archiwów oraz do Instytutu Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne.

³¹ Ulan. Visit.; AAG, ACap. I, B. 147, *Inventarium omnium proventuum et aedificiorum Archiepiscopatus Gnesn. sub Stanislao Karnkowski per Iacobi Pradzewski*, 1592; Inw. bp. poz. 1564; AAP, CP 111 (1500–1615); AAP, CP 112 (1570–1614);

Poważnym utrudnieniem był brak inwentarzy dóbr dla większości klasztorów wielkopolskich z tego okresu. Prześledzenie rozwoju uposażenia poznańskiego klasztoru Jezuitów znakomicie ułatwiła kronika tej placówki³². Nie podjęto próby zebrania inwentarzy dóbr szlacheckich.

Przeprowadzenie kwerendy w księgach sądowych nie jest wymogiem tej serii. Przypadek Wielkopolski jest jednak szczególny. Badacze mają do dyspozycji elektroniczną edycję Tek Dworzaczka³³, pozwalającą na szybkie przeszukiwanie ogromnego zbioru wypisów z ksiąg sądowych. Zasób ten nie mógł być objęty systematyczną kwerendą, obejmującą lekturę wszystkich zapisek z badanego okresu. Służył natomiast do weryfikacji i uzupełnienia informacji o osadach zidentyfikowanych na podstawie innych źródeł. Odegrał znaczącą rolę przy określaniu przynależności własnościowej wsi szlacheckich, często był pomocny w lokalizacji osad i przy ustalaniu ich nazwy w XVI w. Automatyczne przeszukiwanie w bazie tekstowej obok ogromnych zalet ma jednak także swoje wady. Są to zapisy z okresu niestabilizowanej ortografii, szczególnie w odniesieniu do nazw własnych. W dodatku notki w bazie są przekazem z trzeciej ręki. O ile w przypadku transkrypcji dokonanej przez samego Włodzimierza Dworzaczka trzeba się liczyć przede wszystkim z przeprowadzoną intuicyjnie normalizacją i modernizacją pisowni, o tyle w toku przenoszenia jego odręcznych zapisek do komputera przez studentów kierunków ścisłych nie można wykluczyć licznych i zupełnie przypadkowych błędów. Poza Tekami Dworzaczka kwerendę w księgach sądowych ograniczono do weryfikacji niektórych odwołań źródłowych w pracy Leona Polaszewskiego. Została podjęta pełna indeksacja wybranych ksiąg grodzkich kaliskich z końca XVI w., lecz na razie nie przyniosła ona wyników użytecznych dla prac atlasowych³⁴.

Niniejszy tom nie mógłby powstać w tym kształcie, gdyby nie dorobek Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN. To podstawowe opracowanie dla geografii historycznej ziem polskich w średniowieczu w założeniu obejmuje wszystkie wzmianki źródłowe do ok. 1530 r.³⁵ Słownik województwa poznańskiego jest niemal ukończony. Kartoteka dla województwa kaliskiego uwzględnia obecnie przede wszystkim źródła opublikowane oraz niektóre jednostki i serie archiwalne. Spośród tych ostatnich dla badań atlasowych szczególne znaczenie mają wypisy z rejestrów poborowych z pierwszej połowy XVI w. Uzyskaliśmy także dostęp do pełnej listy haseł dla obu województw. Zestawienie wyników naszych poszukiwań i dorobku zespołu poznańskiego szło w dwóch kierunkach. Po pierwsze szukaliśmy w słowniku i kartotece uzupełniających informacji dla osad już przez nas zlokalizowanych. Pozwalało to dotrzeć do informacji zawartych w źródłach niepublikowanych i nam nieznanych, ułatwiało interpretację trudnych ustępów rękopisów, pomagało uzupełnić kwerendę w materiałach wydanych niezależnie od prowadzonej samodzielnie, np. w *Metryce Koronnej* lub *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski*. Po drugie zaś staraliśmy się sprawdzić, czy nazwy obecne w zestawieniu haseł słownikowych da się znaleźć w przekazach z drugiej połowy XVI w., np. w *Tekach Dworzaczka* lub w wydawnictwach słownikowych, jak *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* lub *Nazwy miejscowe Polski*. Oba te wydawnictwa były często pomocne w identyfikacji i lokalizacji miejscowości.

W niniejszym rozdziale zostały omówione najważniejsze źródła wykorzystane dla rekonstrukcji sieci osadniczej i struktur terytorialnych przedstawionych na mapie głównej. Podstawa źródłowa map i planów tematycznych – dróg, gmin wyznań różnowierczych, skupisk ludności żydowskiej, poszczególnych miast – została przedstawiona w komentarzach do nich.

pomocne były również *Statuta capituli et ecclesiae cathedralis Posnanensis ex annis 1298–1763*, wyd. W. Pawełczak, Poznań 1995.

³² *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: 1570–1653, oprac. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Rzym 1964.

³³ *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku*, Kórnik–Poznań 1995–2004. O metodzie opracowania zob. A. Bieniaszewski, R.T. Prinke, *Doświadczenia z pracy nad elektroniczną edycją „Tek Dworzaczka”*, [w:] *Historia i komputery. Metody komputerowe w badaniach i nauczaniu historii. Materiały II Symposium Polskiego Oddziału Association for History and Computing, Komisji Metod Komputerowych, Polskiego Towarzystwa Historycznego, Poznań 1 i 2 grudnia 1995 r.*, red. B. Ryszewski, Toruń 1997, s. 23–35.

³⁴ AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kaliszu, sygn. 75–77.

³⁵ T. Jurek, *Wprowadzenie*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, edycja elektroniczna, red. T. Jurek, Warszawa 2010–2016, IH PAN (dostęp: 24.03.2017).

ANEKS

Rejestry poborowe

**Tabela 1. Rejestry poboru łąnowego woj. kaliskiego i poznańskiego z lat 1550–1600
w zbiorach AGAD**

Lp.	woj.	pow.	rok	sygn.	strony	uwagi
1.	klk	klk	1552	ASK I 6	583–605	
2.	klk	pzd	1552	ASK I 11	243–263	
3.	pzn	pzn	1553	ASK I 5	154–184	układ tabelaryczny
4.	klk	klk	1563	ASK I 11	761–768, 771–790	
5.	pzn	ksc	1563	ASK I 4	140–214	
6.	pzn	pzn	1563	ASK I 5	215–249	
7.	pzn	wch	1563	ASK I 5	204–210	porządek według kolejności wpłat
8.	pzn	wlc	1563	ASK I 5	200–203	
9.	klk	gzn	1564	ASK I 12	532–566v	
10.	klk	kcn	1564	ASK I 12	568v–586	
11.	klk	klk	1564	ASK I 13	177–192v	
12.	klk	knn	1564	ASK I 5	784v–807	
13.	klk	nkl	1564	ASK I 5	277–288	
14.	klk	gzn	1565	ASK I 13	771–803v	
15.	klk	kcn	1565	ASK I 4	216v–236	
16.	klk	klk	1565	ASK I 13	75–124v	
17.	klk	knn	1565	ASK I 13	7–30	
18.	klk	nkl	1565	ASK I 5	265v–276	
19.	klk	pzd	1565	ASK I 13	31v–74v	
20.	pzn	ksc	1565	ASK I 4	238–302	
21.	pzn	wch	1565	ASK I 4	304–308v	
22.	pzn	ksc	1567	ASK I 5	346–392	porządek alfabetyczny
23.	pzn	pzn	1567	ASK I 5	304–343v	porządek alfabetyczny
24.	pzn	wch	1567	ASK I 5	296–302v	
25.	klk	gzn	1576	ASK I 12	632–650	układ tabelaryczny
26.	klk	kcn	1576	ASK I 12	654–661v	układ tabelaryczny
27.	klk	klk	1576	ASK I 12	590–605v	układ tabelaryczny
28.	klk	knn	1576	ASK I 12	606–612	układ tabelaryczny
29.	klk	nkl	1576	ASK I 12	663v–672	układ tabelaryczny
30.	klk	pzd	1576	ASK I 12	618–630	układ tabelaryczny
31.	pzn	ksc	1576	ASK I 5	576–657	
32.	pzn	pzn	1576	ASK I 5	449–573	
33.	klk	gzn	1577	ASK I 13	133–150v	układ tabelaryczny
34.	klk	kcn	1577	ASK I 13	193–214	P. Wielkopolska, t. 1, s. 180–194
35.	klk	knn	1577	ASK I 13	151–176	

36.	kl	nkl	1577	ASK I 13	125–130v	układ tabelaryczny
37.	kl	pzd	1577	ASK I 11	283–414	
38.	pzn	pzn	1577	ASK I 5	658–760av	
39.	pzn	wch	1577	ASK I 5	778–783	
40.	pzn	wlc	1577	ASK I 5	761–775	porządek według własności
41.	kl	kcn	1578	ASK I 4	326–353v	
42.	kl	knn	1578	ASK I 3	596–626v	
43.	kl	nkl	1578	ASK I 5	809–838v	P. Wielkopolska, t. 1, s. 167–178
44.	kl	pzd	1578	ASK I 11	411–581	P. Wielkopolska, t. 1, s. 196–221
45.	kl	gzn	1579	ASK I 3	378–393v, 400–465v	zaburzony układ, 8 części w przypadkowej kolejności
46.	kl	kcn	1579	ASK I 4	354–393	
47.	kl	kl	1579	ASK I 12	673–733v	P. Wielkopolska, t. 1, s. 108–140
48.	kl	knn	1579	ASK I 13	217–259	P. Wielkopolska, t. 1, s. 223–244
49.	kl	nkl	1579	ASK I 6	28–49v	
50.	pzn	wch	1579	ASK I 3	661–672v, 681–690	P. Wielkopolska, t. 2, s. 98–101
51.	pzn	wlc	1579	ASK I 3	692–698	porządek według własności; P. Wielkopolska, t. 2, s. 103–107
52.	kl	gzn	1580	ASK I 13	682–753	P. Wielkopolska, t. 1, s. 142–165
53.	kl	kl	1580	ASK I 13	369–420v	
54.	kl	nkl	1580	ASK I 4	425–446v	
55.	kl	pzd	1580	ASK I 11	859–996	
56.	pzn	ksc	1580	ASK I 6	188–337v	P. Wielkopolska, t. 2, s. 59–96
57.	pzn	pzn	1580	ASK I 6	74–187v	P. Wielkopolska, t. 2, s. 3–58
58.	kl	gzn	1581	ASK I 13	620–680v	
59.	kl	kcn	1581	ASK I 4	538–560v	
60.	kl	kl	1581	ASK I 6	614–677v	
61.	kl	knn	1581	ASK I 3	196a–232v	
62.	kl	nkl	1581	ASK I 4	516–536	
63.	kl	pzd	1581	ASK I 11	1007–1141	
64.	pzn	ksc	1581	ASK I 6	475–531v	
65.	pzn	pzn	1581	ASK I 6	338–445	
66.	pzn	wch	1581	ASK I 6	462–470v	
67.	kl	gzn	1582	ASK I 13	571–619	
68.	kl	kcn	1582	ASK I 4	577–597v	
69.	kl	nkl	1582	ASK I 13	291–308v	
70.	kl	pzd	1582	ASK I 11	1149–1252	
71.	pzn	wch	1582	ASK I 6	453–461v, 471–474	
72.	pzn	wlc	1582	ASK I 6	446–452	porządek według własności
73.	kl	gzn	1583	ASK I 13	526–570	
74.	kl	kcn	1583	ASK I 4	733–750v	

75.	cls	knn	1583	ASK I 11	1359–1448	
76.	cls	pzd	1583	ASK I 11	1265–1357	
77.	pzn	ksc	1583	ASK I 6	532–582	
78.	pzn	pzn	1583	ASK I 4	616–730	
79.	pzn	wch	1583	ASK I 4	606–613	
80.	cls	gzn	1588	ASK I 3	517–561	
81.	cls	kcn	1591	ASK I 4	774–791v	
82.	cls	cls	1591	ASK I 11	1449–1636	
83.	cls	nkl	1591	ASK I 4	756–772	
84.	cls	pzd	1591	ASK I 6	751–807v	

Źródło: RPWK, RPWP.

Tabela 2. Zestawienie liczby rejestrów z poszczególnych lat i powiatów

Rok/powiat	nkl	kcn	gzn	knn	pzd	cls	wlc	pzn	ksc	wch	
1552					1	1					2
1553								1			1
1563						1	1	1	1	1	5
1564	1	1	1	1		1					5
1565	1	1	1	1	1	1			1	1	8
1567								1	1	1	3
1576	1	1	1	1	1	1		1	1		8
1577	1	1	1	1	1		1	1		1	8
1578	1	1		1	1						4
1579	1	1	1	1		1	1			1	7
1580	1		1		1	1		1	1		6
1581	1	1	1	1	1	1		1	1	1	9
1582	1	1	1		1		1			1	6
1583		1	1	1	1			1	1	1	7
1588			1								1
1591	1	1			1	1					4
Razem	10	10	10	8	10	9	4	8	7	8	84

Źródło: RPWK, RPWP.

2017 r.

II.1.5. WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Krzysztof Chłapowski

Charakterystyka ważniejszych, wykorzystanych przez nas źródeł rozmaitego typu ułożona jest według ich ważności z punktu widzenia potrzeb naszego opracowania¹.

Główną podstawą źródłową treści mapy, podobnie jak w poprzednich opracowaniach tej serii, są rejestry poborowe. W komentarzu do mapy Mazowsza dokładniej scharakteryzowano pobór (nadzwyczajny podatek gruntowy) jako element systemu skarbowego szlacheckiej Rzeczypospolitej, opisano treść rejestrów oraz poddano krytyce ich przydatność badawczą wraz z wymienieniem przyczyn wpływających na to, że rejestry nie zawsze zawierają dane odpowiadające rzeczywistości².

W zasobie ksiąg poborowych przechowywanych w AGAD (Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział I, Rejestry poborowe) orientuje szczegółowo sporządzony tam indeks kartkowy oraz ogólnie przewodnik po zasobach Archiwum³. Przy opracowywaniu osadnictwa województw łęczyckiego i sieradzkiego autorzy wykorzystali przede wszystkim rejestry z drugiej połowy XVI w. Nie wystąpiła w nich, w odróżnieniu od rejestrów dotyczących woj. sandomierskiego, nierównomierność zachowanego materiału. Rejestry z lat 1552, 1563, 1564, 1565, 1573, 1576, 1577, 1580, 1581, 1582, 1583 i 1590⁴ obejmują bowiem każdorazowo cały obszar woj. łęczyckiego; podobnie rzecz się ma z rejestrami województwa sieradzkiego z lat 1553, 1563 i 1564⁵; natomiast w rejestrach z lat 1552 i 1576 brak jedynie powiatu ostrzeszowskiego, rejestr z 1565 r. obejmuje powiaty: sieradzki, szadkowski, piotrkowski, rejestr z 1577 r. zaś powiaty: piotrkowski, radomszczański i wieluński⁶. Rejestry woj. sieradzkiego z lat 1563–1565 oraz woj. łęczyckiego z lat 1576–1583 zawierają osobne wykazy szlachty zagrodowej (bezkmiecej)⁷.

Wykorzystano też zachowane rejestry poboru z dóbr królewskich i duchownych z lat 1570–1571, obejmujące całe woj. sieradzkie wraz z ziemią wieluńską (dobra królewskie) oraz powiat łęczycki

¹ Artykuł R. Rosina, *Uwagi i materiały do badań nad dziejami osadnictwa w Łęczyckiem i Sieradzkim XII–XVI w.*, „Rocznik Łódzki”, t. 12/15, 1967, s. 309–331, wbrew tytułowi zawiera zestawienie literatury, a nie źródeł, nadto wykaz osad zaginionych oraz uwagi dotyczące granic państwowych i kościelnych. Natomiast wielu wskazówek na temat źródeł niedrukowanych dostarcza Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 28–33.

² I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, [w:] AHP Mazowsze; H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] tamże; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] tamże; zob. też ocenę wiarygodności rejestrów poborowych i szacunków zaludnienia na ich podstawie: I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 146–184.

³ *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach*, t. 1: *Archiwa Dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1975, s. 112 n.

⁴ ASK I 14, k. 369–430 (1552); I, 16, k. 1–91 (1563), 120–316 (1564), 324–482 (1565), 515–661 (1573); I, 15, k. 20–159 (1576 – wydany P. Wielkopolska, t. 2, s. 49–153), 160–212 (1577), 213–406 (1580), 460–653 (1581), 654–783 (1582), 784–887 (1583); I, 14, k. 664–850v (1590). Niektóre rejestry są niedatowane, np. ASK I 51, k. 907–941 (zob. przyp. 7).

⁵ ASK I 26, k. 337–442 (1553), wydany przez Pawińskiego (P. Wielkopolska, t. 2, s. 214–307); ASK I 26, k. 437–601 (1563); I, 25, k. 599–798v (1564).

⁶ ASK I 26, k. 129–235 (1552), wydany przez Pawińskiego (P. Wielkopolska, t. 2, s. 228–307); I, 26, k. 798–866 – (1576 – powiaty: sieradzki, szadkowski, piotrkowski, radomszczański); I, 24, k. 764–777v (1576 – powiat wieluński); I, 26, k. 609–748v (1565); I, 25, k. 253–275 (1577 – powiat piotrkowski); I, 24, k. 780–796v (1577 – powiat wieluński); I, 25, k. 800–820 (1577 – powiat radomszczański).

⁷ Określenia źródłowe: „nobiles kmethones non habentes”, „nobiles pauperes qui kmethones (colonos) non habent”, „nobiles propriae culturae suae”. W ASK I 51, k. 907–940v znajduje się niedatowany rejestr szlachty bezkmiecej województwa łęczyckiego. Rejestry szlachty bezkmiecej znajdują się też w rejestrach poborowych woj. sieradzkiego z lat 1530, 1538, 1539, 1540 i woj. łęczyckiego z lat 1532, 1535, 1536, 1540, 1541, 1543.

(dobra królewskie i duchowne)⁸. Autorzy sięgnęli też do rejestrów poborowych z pierwszej połowy XVI w. oraz do nielicznych tzw. rekognicji i abiurat z XVI w.⁹

W przeciwieństwie do dotychczasowych prac z serii map szczegółowych ukazujących zasiedlenie w końcu XVI w. nie mogliśmy wykorzystać wizytacji z końca tegoż stulecia, ponieważ diecezja gnieźnieńska, w odróżnieniu od diecezji krakowskiej, poznańskiej czy plockiej, była wizytowana po raz pierwszy dopiero w początku XVII w.¹⁰

W 1822 r. w związku z dostosowaniem granic diecezji do nowych granic państwowych akta wizytacyjne dotyczące parafii tej części archidiecezji gnieźnieńskiej, która przeszła do archidiecezji warszawskiej, przeniesione zostały do Warszawy, gdzie spłonęły w 1944 r., natomiast akta wizytacyjne tej części, która przyłączona została do diecezji kujawskiej, trafiły do Włocławka¹¹. Z wizytacji przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku najstarsza z 1607 r. objęła archidiaconat kaliski, z którego interesujące nas obszary objęła wizytacja dekanatu stawskiego¹². W 1636 r. przeprowadzono wizytację archidiaconatu uniejowskiego (dekanaty: szadkowski, warcki, uniejowski, brzeźnicki i radomszczański)¹³. Terytorium wieluńskie zostało zwizytowane w 1668 r.¹⁴

Wobec braku wizytacji z końca XVI w. podstawą przy ustalaniu przynależności parafialnej osiedli była *Liber beneficiorum* Łaskiego, źródło powstałe w drugiej dekadzie XVI w. Z książki tej zaczerpnęliśmy też wiele informacji na temat lokalizacji, własności, nazewnictwa miejscowości – tych przede wszystkim, które pominięto w rejestrach poborowych XVI w. lub które słabo w nich wystąpiły. Natomiast informacje wzięte z wizytacji z XVII w. wykorzystaliśmy do rozwiązania wątpliwości dotyczących przynależności parafialnej osad lub ich nazw.

Jeśli chodzi o fragment diecezji wrocławskiej leżący na naszym terytorium (prawie cały powiat ostrzeszowski), dysponowaliśmy wizytacjami z lat 1638, 1651 i 1670¹⁵.

Innym ważnym źródłem były lustracje dóbr królewskich. Wykorzystano wydane drukiem lustracje z lat 1564–1565, 1616–1620, 1629–1632 i 1659–1665¹⁶, a także niewydaną z lat 1569–1570¹⁷. Były one podstawowym źródłem przy ustalaniu przynależności osiedli do dóbr królewskich, przy czym, dzięki lustracjom z XVII w. uzupełniliśmy informacje o dobrach, które podczas lustracji z XVI w. pominięto, gdyż były zastawione. Ze źródeł tych zaczerpnęliśmy wiele informacji na temat rozwoju osadnictwa, nazw miejscowych i fizjograficznych, wielkości miast, granic itd. Podobnych danych dostarczyły inwentarze dóbr królewskich¹⁸.

W ustalaniu przynależności do dóbr monarszych bardzo pomocne były materiały tzw. Rewizji listów (czyli kontroli tytułów prawnych na użytkowanie królewszczyzn) z roku 1563/1564 oraz dekrety sejmów lat 1566 i 1567 regulujące sporne kwestie dotyczące niektórych z tych dóbr¹⁹.

Ważne znaczenie miały też rejestry podymnego i pogłównego z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVII w.²⁰ Przy ich pomocy rozwiązaliśmy pewną liczbę kwestii identyfikacyjnych i nazwicznych. Wykorzystaliśmy też kartotekę osadnictwa ziemi sieradzkiej i ziemi wieluńskiej w XVIII w.

⁸ ASK I 26, k. 757–795v (woj. sieradzkie); I, 16, k. 483–486 (powiat łęczycki).

⁹ W ASK I 14 i 26 znajdują się rejestry poborowe woj. łęczyckiego z lat 1515–1543, woj. sieradzkiego z lat 1508–1540 (Pawiński wydał rejestry z 1511 i 1518 – P. Wielkopolska, t. 2, s. 177–213). W ASK I 25 znajduje się rekognicjarz pow. piotrkowskiego z 1552 r. (k. 305–346v) i rekognicjarz pow. radomszczańskiego z tegoż roku (k. 557–582v).

¹⁰ Librowski, Repertorium, s. 84, 95.

¹¹ Tamże, s. 54–57.

¹² Archiwum Diecezjalne we Włocławku, AAG 2 (Librowski, Repertorium, s. 110–112).

¹³ Tamże, AAG 5 (Librowski, Repertorium, s. 134–141).

¹⁴ Tamże, AAG 7 (Librowski, Repertorium, s. 142–145).

¹⁵ *Visitationsberichte der Dioecese Breslau. Archidiaconat Breslau*, t. 1, wyd. J. Jungnitz, Breslau 1902, s. 131–137, 155–170, 741–776.

¹⁶ LWWK 1564, cz. 1, s. 54–107, cz. 2, s. 1–129; LWWK 1616, cz. 1, s. 81–246; LWWK 1628, cz. 2, s. 1–47; LWWK 1659, cz. 2, s. 1–250.

¹⁷ ASK XLVI 103 d.

¹⁸ ASK LVI B 1 (Bolesławiec 1588, 1615), Ł 2/II (Łęczycza 1567, 1569, 1587), P 4 (Piotrków 1569), S 2/III (Sieradz–Szadek 1568).

¹⁹ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, k. 299–336 (protokoły rewizji); ASK XLVI 41, k. 62v–73 (protokoły rozstrzygnięć z lat 1566 i 1567).

²⁰ Rejestry te znajdują się w ASK I 74; wrywkowo wykorzystaliśmy odpis rejestru podymnego z 1676 r., obejmujący całą Koronę, ze zbiorów F. Łoyki, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 1100 (mkf BN, nr 1856).

sporządzoną przed laty przez Jana Warężaka²¹. Rozpisał on informacje z rejestrów skarbowo-podatkowych z czasów Sejmu Czteroletniego, z wizytacji z 1779 r. (dla części obszaru), z opisów parafii sporządzanych przez proboszczów w odpowiedzi na ankietę z 1 XII 1782, do której kwestionariusz ułożył Franciszek Czaykowski, działający z ramienia biskupa (późniejszego prymasa) Michała Poniatowskiego. Źródła te (z wyjątkiem wizytacji z 1779 r.) dziś nie istnieją. Kartoteka J. Warężaka oraz „Regestr Dyecezyów” Franciszka Czaykowskiego, będący wyciągiem sumarycznym ze wspomnianych wyżej opisów parafii²², pomogły nam głównie przy rozstrzygnięciu kwestii dotyczących przynależności własnościowej (rejestry poborowe z XVI i XVII w. często nie dostarczały zadowalających danych), a niekiedy wątpliwości dotyczących identyfikacji osad czy przekształceń nazwy wsi.

W pracy nad przygotowaniem niniejszego wydawnictwa pomocne nam były źródła weryfikujące i uzupełniające wiadomości zaczerpnięte ze źródeł podstawowych. Uwzględniliśmy więc wpisy do Metryki Koronnej (nadania dóbr, rozgraniczenia itd.)²³, jak również informacje z *Materialów do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku* i ze *Słownika historyczno-geograficznego ziemi wieluńskiej w średniowieczu*²⁴. Dokumentację dotyczącą własności duchownej uzupełniliśmy z inwentarzy dóbr arcybiskupich wydanych przez B. Ulanowskiego²⁵, z inwentarzy dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego wydanych przez B. Ulanowskiego, S. Chodyńskiego i L. Żytkowicza²⁶, z inwentarzy dóbr kapituły krakowskiej wydanych przez B. Ulanowskiego²⁷ oraz ze spisu wsi tejże kapituły z 1593 r.²⁸, z rejestrow wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich wydanych przez H. Rybusa²⁹.

W celu uzupełnienia informacji sięgaliśmy też do *Tabeli miast, wsi* z 1827 r. oraz do *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*.

Zgodnie z założeniami tyczącymi się tej serii AHP nie przeprowadzaliśmy kwerendy w księgach sądowych z XVI w.³⁰ Nie robiliśmy też poszukiwań w tzw. Tekach Pstrokońskiego³¹.

Inne źródła lub zestawienia informacji źródłowych, drobniejsze lub wykorzystane wrywkowo, wymienione są w przypisach do poszczególnych rozdziałów komentarza. Źródła, na podstawie których opracowane zostały plany Łęczycy, Sieradza, Piotrkowa i Wielunia, omówione są w komentarzach do tych planów.

1998 r.

²¹ Kartoteka w zbiorach IH PAN (Pracownia Atlasu Historycznego); zob. też J. Warężak, *Opisy parafialne i mapy F. Czaykowskiego z końca XVIII w. byłego województwa sieradzkiego i łęczyckiego*, zbiory IH PAN, rkps 58, s. 1–4.

²² Czaykowski.

²³ Dla okresu do 1572 r. korzystaliśmy głównie z MRPS, natomiast dla okresu po tej dacie jako pomoc posłużyła kartoteka wpisów w Metryce Koronnej dotyczących dóbr królewskich w latach 1574–1668, przechowywana w IH PAN.

²⁴ Zajączkowski; Rosin, Słownik.

²⁵ Ulanowski, *Visitaciones*.

²⁶ Inw. 1534; *Inventarium curiarum et proventuum episcopatus Wladislawiensis z 1567 r.*, wyd. S. Chodyński, [w:] *Monumenta historica dioecesis Wladislawiensis*, t. 24, 1910; Inw. 1598; *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957.

²⁷ *Liber visitationum bonorum Pabianicze ven. cap. Cracoviensi 1496–1540*, wyd. B. Ulanowski, SPPP, t. 12 (1921), s. 413–562.

²⁸ BOss, rkps 4627.

²⁹ Rybus.

³⁰ O zasobie zachowanych ksiąg ziemskich, grodzkich i podkomorskich woj. łęczyckiego, ziem sieradzkiej i wieluńskiej informuje *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik*, t. 1, s. 161–168; pokrótce o tym Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 29.

³¹ Biblioteka Czartoryskich, rkps 3260–3380. O zawartości tych tek Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 29 n. Nie wykorzystaliśmy też: J. Kobierzycki, *Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej*, t. 1–2, Warszawa 1915–16, ze względu na bardzo małą przydatność opublikowanych tam zestawień informacji źródłowych dla naszych potrzeb.

II.1.6. KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

Arkadiusz Borek

Seria AHP od samego początku korzysta z określonego korpusu źródeł pisanych wykorzystywanych przy pracach nad rekonstrukcją sieci osadniczej, struktur administracji państwowej i kościelnej, charakteru, nazewnictwa oraz własności osad. Korpus ten wynika bezpośrednio z propozycji przedstawionych przez Stanisława Smolkę w referacie z 1880 r., w którym wskazywał bazę źródłową do przygotowania spójnego opracowania geograficznego całego terytorium przedrozbiorowej Polski¹. Również w niniejszym tomie nie wprowadzono większych zmian w tej materii. Zasadniczą podstawę w opracowywaniu atlasu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XVI w. stanowią źródła o charakterze masowym, przeważnie rejestrowo-inwentarzowym, które pozwalają na uchwycenie całości lub większej części sieci osadniczej tego terenu.

Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, największe znaczenie w naszych pracach miały rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w., czyli spisy podatku nadzwyczajnego uchwalanego przez sejm na cele wojenne. Zakres każdego poboru normowały uniwersały. Opodatkowane były głównie: areal uprawny, obiekty gospodarcze oraz przedstawiciele różnego rodzaju grup społeczno-zawodowych. Informacje te były podawane według pojedynczych miejscowości, względnie w ramach ich działów własnościowych. Rejestry poborowe obejmują większość ówczesnej sieci osadniczej; nie była opodatkowana ziemia folwarczna. Z tego powodu, jeśli w osadzie był tylko areal tego typu i brakowało innych przedmiotów opodatkowania, osada nie pojawiała się w spisach. Tak samo nie rejestrowano nowo utworzonych osad korzystających z wolnizny (problem ten nie dotyczy jednak opracowywanego terenu, zob. dalej). Sama struktura rejestrów poborowych ma istotną wartość informacyjną dla rozpoznania podziałów administracyjnych na danym terenie – miejscowości układano według powiatów, a te dzielono na parafie, czasami osobno traktując osady wchodzące w skład wielkiej własności ziemskiej. Rejestry poborowe w swojej strukturze cechowały się też pewnego rodzaju zachowawczością, na tyle dużą, że zdarzało się odnotowywanie wsi, które opustoszały i nie płaciły podatku. W spisach z lat 50. XVI w. i wcześniejszych powiaty dzielono przeważnie według przedmiotów opodatkowania (osobne listy miejscowości z łanami kmiecymi, sołtysimi, młynami itd.). Kolejna, wypracowana w następnej dekadzie, struktura rejestrów, w której wszystkie opodatkowane przedmioty wymieniano w ramach jednej osady, była kopiowana w późniejszych spisach, nie wykazując większych różnic w tym zakresie. Zmiany zachodziły jedynie w informacjach mających znaczenie fiskalne. Wynikało to z potrzeb administracji skarbowej, dla której takie rozwiązanie było pomocne przy kontroli wnoszonych wpłat i przygotowywaniu rejestrów retent, czyli zaległych podatków. Jednocześnie zdarzają się rejestry wyróżniające się na tle pozostałych, np. ziemi dobrzyńskiej z 1564 r., wymieniający imiennie kmieci w danej wsi, czy województwa inowrocławskiego z 1573 r., odnotowujący różnice między spodziewaną sumą podatku a faktycznie wpłaconą. Oprócz rekonstrukcji sieci osadniczej i podziałów administracyjnych rejestry poborowe stanowią podstawę do oszacowania wielkości osiedli (zob. dalej) i nazw XVI-wiecznych prezentowanych na mapach AHP. Mają również zastosowanie przy określaniu przynależności własnościowej osad. Najpowszechniej stosowany kwestionariusz rejestrów poborowych obejmował bowiem odnotowywanie właścicieli lub płatników podatku (np. dzierżawców) we wsi w przypadkach, gdy było

¹ S. Smolka, *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski (1880)*, „Studia Geohistorica”, t. 1, 2014, s. 11–13.

ich więcej niż jeden, wyróżnianie wielkich kompleksów własnościowych i szlachty bezkmiecej. Nie wyczerpuje to co prawda w pełni problematyki struktur własności ziemskiej, ale daje dość szeroką podstawę do jej rekonstrukcji. Mimo podnoszonych w literaturze braków i wątpliwości dotyczących wartości informacyjnej rejestrów poborowych, ich znaczenie dla badań geograficzno-historycznych nie ulega wątpliwości².

Dla opracowywanego terenu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej wykorzystano 29 rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w., które zachowały się w całości przynajmniej dla obszaru jednego powiatu. Występuje jednak rażąca dysproporcja między Kujawami a ziemią dobrzyńską. Dla województw brzeskiego i inowrocławskiego zachowało się po trzynaście rejestrów poborowych, w większości wzajemnie pokrywających się czasowo. Z kolei dla ziemi dobrzyńskiej mamy tylko trzy rejestry z interesującego nas półwiecza – z lat 1564, 1565 i 1573; cechuje je więc dość mała rozpiętość chronologiczna, co ogranicza dający się wykorzystać zasób informacyjny. W przypadku Kujaw i ziemi dobrzyńskiej jednostką administracyjną, w ramach której spisywano rejestry, były województwa (i odpowiednio ziemia), te dopiero dzielono na powiaty. Listę rejestrów prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Rejestry poboru łąkowego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z lat 1550–1600 w zbiorach AGAD

Lp.	Województwo	Rok	Źródło (tom ASK w dziale I)	Uwagi
1.	brzeskie	1553	29, k. 191r–211v	Pierwsza rata z tego roku.
2.	brzeskie	1553	30, k. 267r–285v	Druga rata z tego roku.
3.	brzeskie	1557	29, k. 235r–279v i 334r–338v	Obok rejestru z 1566 r., podstawa wydania A. Pawińskiego: P. Wielkopolska, t. 2, s. 3–45. Na k. 334r–338v pow. kruszwicki. Wydawca wykorzystał go do uzupełniania brakujących w rejestrze z 1566 r. właścicieli działów.
4.	brzeskie	1566	29, k. 381r–417v	Obok rejestru z 1557 r., podstawa wydania A. Pawińskiego: P. Wielkopolska, t. 2, s. 3–45. Ten rejestr był źródłem większości informacji zawartych w tamtej edycji.
5.	brzeskie	1570	50, k. 778r–783v	Rejestr z dóbr duchownych. Tworzy całość z rejestrem inowrocławskim z tego roku.
6.	brzeskie	1576	29, k. 326r–331v; 51, 325r–332v	Z tego rejestru zachowały się tylko fragmenty pow. brzeskiego, przedeckiego i radziejowskiego.
7.	brzeskie	1577	29, k. 418r–451v	
8.	brzeskie	1579	29, k. 453r–507v	
9.	brzeskie	1580	29, k. 573r–647v	Treść tego rejestru jest przemieszana, karty z poszczególnych powiatów są w przypadkowej kolejności.
10.	brzeskie	1581	30, k. 560r–615v	
11.	brzeskie	1582	30, k. 630r–683v	
12.	brzeskie	1583	30, k. 684r–741v	

² Więcej o rejestrach zob. K. Górską, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, SŻ, t. 1, 1957, s. 185–190; Z. Guldon, *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w.*, ZH, t. 31, 1966, nr 1, s. 73–79; I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji II.1.7; też, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 145–161; K. Boroda, *Kmieć, łąka czy profit? Co było podstawą poboru łąkowego w XV i XVI wieku?*, [w:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 152–170; tenże, *O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych*, PDP, t. 33, 2014, s. 21–38; M. Słomski, *Spis kmieci klucza zduńskiego arcybiskupów gnieźnieńskich z 1553 roku*, [w:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. M. Dziki, G. Śnieżko, współpr. M. Starski, Rzeszów 2017, s. 117–125; K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 63–81; M. Gochna, T. Związek, *Spatio-Temporal Aspects of the Extraordinary Tax Collecting System in Greater Poland (1492–1613)*, RDSG, t. 80, 2019, s. 65–111.

13.	brzeskie	1589	30, k. 744r–778v	
14.	inowrocławskie	1552	50, k. 544r–568v	
15.	inowrocławskie	1553	50, k. 837r–857r	
16.	inowrocławskie	1563	92, k. 1r–18r	
17.	inowrocławskie	1564	50, k. 800r–818v	
18.	inowrocławskie	1565	50, k. 784r–799r	
19.	inowrocławskie	1570	50, k. 773r–777v	Rejestr z dóbr duchownych. Tworzy całość z rejestrem brzeskim z tego roku.
20.	inowrocławskie	1573	50, k. 741r–769v	
21.	inowrocławskie	1576	50, k. 717r–740v	Z. Guldon podał, że jest to rejestr z 1574 r. ³ , najprawdopodobniej sugerując się datą widoczną nad nagłówkiem pierwszej strony rejestru. Jednak znajdujące się w rejestrze odwołania do zjazdu w Jędrzejowie (k. 717r, 719v, 740r) i bezpośrednie odniesienia do 1576 r. (k. 720r, 740v) jednoznacznie wskazują na pobór uchwalony w tym właśnie roku.
22.	inowrocławskie	1577	50, k. 695r–716v	
23.	inowrocławskie	1581	50, k. 659r–694v	
24.	inowrocławskie	1582	50, k. 622r–658v	Wydany przez A. Pawińskiego: P. Wielkopolska, t. 1, s. 246–268.
25.	inowrocławskie	1583	50, k. 582r–621v	
26.	inowrocławskie	1589	30, k. 780r–798v	
27.	ziemia dobrzyńska	1564	30, k. 290r–352v	Wydany przez A. Pawińskiego: P. Wielkopolska, t. 1, s. 269–333.
28.	ziemia dobrzyńska	1565	30, k. 354r–493v	
29.	ziemia dobrzyńska	1573	30, k. 500r–512v	

W inwentarzu rejestrów poborowych znajdującym się w AGAD można również znaleźć informację o rejestrze dobrzyńskim z 1578 r.⁴ Data ta, wzięta z karty poprzedzającej ten rejestr⁵, z pewnością nie odnosi się jednak do niego, gdyż ten został spisany na wzór rejestrów z lat 50. XVI w. i wcześniejszych, z podziałem na dwie raty. Na podstawie dostępnego materiału nie da się go jednak uznać za któryś z rejestrów z lat 50. Uwzględnia on jedynie łany kmiecie, sołtysie i szlachty bezkmiecej oraz koła młyńskie, a stawki w nim stosowane nie odpowiadają tym znanym z uniwersałów czy innych rejestrów. W tej sytuacji rejestr tego nie uznano za pochodzący z drugiej połowy XVI w. W swojej pracy nie uwzględnił go również Zenon Guldon⁶.

Wszystkie materiały wymienione w tabeli 1 w ramach prac na kujawskim tomem AHP zostały wydane w postaci elektronicznej, zgodnie z metodą edycji rejestrów poborowych wypracowaną przy publikacji rejestrów województw kaliskiego i poznańskiego towarzyszącej tomowi wielkopolskiemu⁷. Treść rejestrów kujawskich i dobrzyńskich została więc wprowadzona do bazy danych i udostępniona w Internecie w postaci mapy i plików arkusza kalkulacyjnego, których uzupełnieniem są skany oryginalnych rękopisów z ASK. Całość zostanie udostępniona po ukazaniu się niniejszego tomu na stronie www.atlasfontium.pl.

³ Guldon, Kujawy, s. 9.

⁴ ASK I 30, k. 515r–558v.

⁵ Tamże, k. 514r.

⁶ Guldon, Dobrzyń, s. 6.

⁷ *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI w.*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, t. 2, 2015, www.atlasfontium.pl/index.php?article=kaliskie (dostęp: 9.01.2020); *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI w.*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, t. 3, 2015, www.atlasfontium.pl/index.php?article=poznanskie (dostęp: 9.01.2020); zob. też M. Gochna, *Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w.*, „Studia Geohistorica”, t. 2, 2014, s. 143–150.

Drugą kategorią źródeł istotnych dla przygotowania kujawskiego tomu AHP były wizytacje kościelne⁸. Obok rejestrów poborowych są one jedynym źródłem odnotowującym na ogół całą sieć osadniczą danego terenu i obejmującym zasięgiem ziemie polskie Korony. Wziąwszy pod uwagę, że nie wykluczają one w swoich założeniach żadnego typu miejscowości, inaczej niż rejestry, pomijające osady folwarczne, dają one większe możliwości rekonstrukcji osadnictwa w porównaniu do przedstawionych wyżej spisów podatkowych. Jednak z perspektywy całej serii są one mniej użyteczne, gdyż nie dla wszystkich terenów Korony istnieją wizytacje XVI-wieczne, a nawet jeśli, to nie zawsze wymieniają wsie należące do poszczególnych parafii. Z taką sytuacją mamy do czynienia np. dla ziemi dobrzyńskiej. O ile Kujawy pod tym względem są świetnie udokumentowane (siedem wizytacji archidiaconatów wrocławskiego i kruszwickiego diecezji wrocławskiej z lat 1577, 1578, 1582, 1584, 1594, 1596, 1598), to dla ziemi dobrzyńskiej (a dokładniej jej największej części należącej do diecezji płockiej) dysponujemy tylko wizytacją archidiaconatu dobrzyńskiego z 1597 r., która nie podaje okręgów parafialnych. W tej sytuacji konieczne było wykorzystanie wizytacji z XVII i XVIII w. Wizytacje późniejsze stanowiły materiał uzupełniający również dla diecezji wrocławskiej. Dokładniej listę wykorzystanych wizytacji wraz z informacjami o ich wydaniach przedstawiono w rozdziale poświęconym strukturze administracji kościelnej (zob. dale). Akta wizytacji kościelnych oprócz uzupełnień sieci osadniczej i rekonstrukcji struktur kościelnych wnoszą także przydatny materiał do ustalenia XVI-wiecznych nazw miejscowości i ich odmian, szczególnie, że są niezależne w swoim przekazie od rejestrów poborowych. Wizytacje mogą również podawać wiadomości o własności ziemskiej, ale zdarza się to incydentalnie⁹.

Obok rejestrów poborowych i wizytacji innymi tradycyjnymi dla serii AHP rodzajami źródeł są dokumenty o charakterze inwentarzowym, opisujące dobra królewskie i kościelne, a więc ujmujące jedynie część sieci osadniczej – w zależności od terenu większą lub mniejszą. Dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej wykorzystano wydane lustracje dóbr królewskich z lat 1564–1565, 1569, 1616–1620 i 1628–1632¹⁰. Uzupełnieniem lustracji są inwentarze starostw. Dla interesującego nas obszaru wykorzystaliśmy następujące: inwentarz starostwa brzeskiego z 1494 r.¹¹, inowrocławskiego z 1510¹² i 1647 r.¹³, starostwa przedeckiego z 1556 r.¹⁴, starostwa dobrzyńskiego z 1616 r.¹⁵, dzierżawy gniewkowskiej z 1567 r.¹⁶, wsi Skulsk z 1620 r.¹⁷, starostwa radziejowskiego z 1767 r.¹⁸, rejestr dochodów starostwa bydgoskiego z 1514 r.¹⁹ oraz opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765²⁰. Kolejne informacje o własności monarszej przynoszą kontrole tytułów dzierżawy królewskiej, czyli tzw. rewizje listów z lat 1564/1565²¹. Z opisów dóbr kościelnych wykorzystaliśmy inwentarze biskupstwa wrocławskiego z czasów pontyfikatu Macieja Drzewickiego i lat 1534, 1582, 1598 oraz z XVII w.²², a także inwentarz dóbr klasztoru koronowskiego z lat 1564–1567²³. Inwentarze tych dużych kompleksów dóbr dostarczyły nam nie tylko wiadomości o osadach wchodzących w ich skład, ale też, przy opisie granic danej wsi, o miejscowościach znajdujących się w posiadaniu szlachty. Dla większych

⁸ S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL”, t. 5, 1962, nr 3, s. 41–58; S. Librowski, *Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych*, ABMK, t. 7, 1963, s. 81–83; H.E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1990, s. 256–260.

⁹ Wizytacja dekanatu radziejowskiego z 1582 r. częstokroć wspomina, które wsie są własnością szlachty katolickiej, a które protestanckiej (MHDW 22, *passim*).

¹⁰ LWWK 1564; LWWK 1569; LWWK 1616; LWWK 1628.

¹¹ Brzeskie 1494, s. 355–398.

¹² R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego z 1510 roku*, ZK, t. 3, 1971, s. 187–214.

¹³ ASK LVI 85, k. 78r–87r.

¹⁴ Tamże, 204, k. 171r–186v.

¹⁵ Inw. 1616, s. 229–238.

¹⁶ Z. Guldon, K. Wajda, *Zarys dziejów Gniewkowa*, Bydgoszcz 1970, s. 87–93.

¹⁷ Z. Górski, *Inwentarz skulski z 1620 roku*, „Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego”, t. 3, 2012, s. 91–118.

¹⁸ Tenże, *Inwentarz starostwa radziejowskiego z 1767 roku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 239–254.

¹⁹ ASK I 30, k. 1r–89v.

²⁰ *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, wyd. Z. Guldon, Bydgoszcz 1966.

²¹ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, f. 590–636.

²² MHDW 12, s. 72–81; Inw. 1534, s. 1–128; Inw. 1582; Inw. 1598; Inw. XVII.

²³ AGAD, Varia Oddziału I, sygn. 16 [dawna: IV.7.4.3.].

kompleksów dóbr szlacheckich zachowały się tylko inwentarze majątku Skępe w ziemi dobrzyńskiej z lat 1581 i 1627²⁴.

Dla biskupstw wrocławskiego i płockiego nie dysponujemy księgami uposażeń beneficjów, czyli jednym z podstawowych źródeł do rekonstrukcji sieci osadniczej i struktur kościelnych przełomu średniowiecza i epoki nowożytnej, szeroko wykorzystywanych w poprzednich tomach AHP. Diecezja wrocławska dysponuje jedynie księgą retaksacji beneficjów z 1527 r.²⁵ Mimo pewnych zbliżonych założeń i przekazywania analogicznych informacji, jest ona zdecydowanie uboższa w treść w porównaniu do *libri beneficiorum* z Krakowa, Gniezna czy Poznania²⁶. Jej największym brakiem, z perspektywy naszych badań, jest niepodawanie okręgów parafialnych. Niemniej jej główna treść – czyli opis uposażenia poszczególnych instytucji kościelnych diecezji wrocławskiej na Kujawach, na który składa się lista miejscowości obciążonych różnego rodzaju daninami na rzecz Kościoła – dostarcza informacji o prawie pełnej sieci osadniczej tego terenu w pierwszej połowie XVI w. Problem z wykorzystaniem tego źródła polega jednak na tym, że w przypadku instytucji innych niż kościoły parafialne trudniejsze jest identyfikowanie poszczególnych miejscowości, ponieważ pozbawieni jesteśmy dokładniejszego kontekstu przestrzennego.

Prócz wymienionych na początku rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. w pełni przeanalizowane zostały wcześniejsze i późniejsze źródła skarbowe: rejestr łąnowego województw brzeskiego i inowrocławskiego z 1489 r.²⁷ oraz rejestr podymnego województwa brzeskiego z 1634 r.²⁸ Pierwszy z nich, podobnie jak księga retaksacji, dostarczył wielu informacji o osadach opustoszałych i folwarkach, które w drugiej połowie XVI w. już się nie pojawiały. Większość wymienionych wyżej źródeł w ramach prac nad kujawsko-dobrzyńskim tomem AHP została wpisana do bazy danych, która stała się podstawą do dalszych prac i określenia statusu poszczególnych osad w drugiej połowie XVI w. Jako materiał uzupełniający, w wymagających tego przypadkach, wykorzystywano rejestry poborowe z pierwszej połowy XVI w.²⁹, rejestry podymnego z 1662 r.³⁰ i pogłównego z lat 1673 i 1674³¹ dla obu województw kujawskich i ziemi dobrzyńskiej. Większość opracowywanego obszaru (bez terenu pierwszego zaboru pruskiego) obejmuje *Regestr diecezjów* Franciszka Czajkowskiego³², również wykorzystywany pomocniczo. Na wyjaśnienie wielu kwestii szczegółowych pozwolił *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku* opracowany przez Stanisława Librowskiego³³ i Metryka Koronna, wykorzystywana przeważnie poprzez jej sumariusze³⁴.

Opublikowane na witrynie atlasfontium.pl *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw i – ziemi dobrzyńskiej*, przygotowane pierwotnie przez Zenona Guldon, mimo ich poważnych braków i błędów³⁵, okazały się użyteczne jako podstawowy przewodnik po wzmiankach źródłowych.

²⁴ *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Jana Ostroroga, wojewody poznańskiego*, oprac. W. Chomętowski, Warszawa 1876, s. 97–117.

²⁵ MHDW 11.

²⁶ A. Borek, *Liber beneficiorum Jana Łaskiego – przyczynek do krytyki gnieźnieńskiej księgi uposażeń*, ABMK, t. 112, 2019, s. 44–45.

²⁷ J. Senkowski, *Lustracja poradlnego i rejestr łąnów województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, „Teki Archiwalne”, t. 6, 1961, s. 69–214.

²⁸ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 334/II, k. 81r–107v, *Regestr fumulium Palatinatus Brestensis. Triplae in conventu generali Warszeviensi laudatae anno 1634. Pro festo s. Michaelis Archangeli per manus generosi Ioannis Moszczynsky utriusque palatinatus Cuiaviensium exactoris*, wyd.: *Rejestr podymnego województwa brzesko-kujawskiego z 1634 roku*, wyd. R. Guldon, Z. Guldon, PKHBTN, t. 9, 1973, s. 211–241.

²⁹ Większość XVI-wiecznych rejestrów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej znajduje się w tomach 29 (woj. brzeskie), 30 (woj. brzeskie i ziemia dobrzyńska) i 50 (woj. inowrocławskie).

³⁰ ASK I 65, k. 277r–320v (woj. brzeskie, inowrocławskie i pow. rypiński).

³¹ ASK I 73, k. 2r–116v, 127r–223v; ASK I 74, k. 837r–902v. Rejestr z 1674 r. został wydany: R. Guldon, Z. Guldon, *Rejestr pogłównego województwa brzesko-kujawskiego z 1674 roku*, PKHBTN, t. 12, 1976, s. 129–192.

³² „*Regestr Diecezjów*” Franciszka Czajkowskiego, czyli *Właściciele ziemscy w Koronie 1783–1784*, wyd. K. Chłapowski, S. Górzyński, Warszawa 2006.

³³ S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku. Dział I. Dokumenty samoistne*, t. 1–7, Wrocław 1994–1999; tenże, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku. Dział II. Dokumenty w kopiariuszach oraz innych księgach*, t. 1–12, Wrocław 1999–2015.

³⁴ MRPS, t. I–V/1–2; *Sumariusz Metryki Koronnej. Seria nowa*, t. 1–10, Kraków–Warszawa 1999–2019.

³⁵ www.atlasfontium.pl (dostęp: 25.02.2021). Oprócz właściwej publikacji zob. też tam recenzje i komentarze J. Karczewskiej i M. Danielewskiego.

Tak samo korzystano z odnoszących się do okresu późniejszego – opracowanych przez Romanę i Zenona Guldonów – materiałów do osadnictwa, które obejmują jednak tylko część województwa brzeskiego³⁶.

Tradycyjnie dla serii nie wykorzystano ksiąg sądowych grodzkich i ziemskich. Mimo zawartego w nich bogactwa informacji o sieci osadniczej i stosunkach własnościowych, wysiłek włożony w przeprowadzenie w nich efektywnej kwerendy czyni księgi sądowe nieużytecznymi w przygotowaniu AHP. Pod tym względem wyjątkiem w serii był jedynie tom wielkopolski, gdzie mogliśmy wykorzystać wypisy z ksiąg sądowych zgromadzone w Tekach Dworzaczka³⁷.

Podsumowując, należy stwierdzić, że dla terenu objętego tym tomem AHP zasób źródłowy prezentuje się bardzo nierówno. Z jednej strony mamy do dyspozycji szeroką bazę źródłową dla osadnictwa na Kujawach, a z drugiej bardzo słabo udokumentowaną ziemię dobrzyńską.

Oprócz materiałów wymienionych powyżej autorzy tomu sięgali również do innych źródeł, uzupełniających podstawowy zestaw zebranych danych o wiadomości potrzebne do opracowania zagadnień szczegółowych. Informacje na ten temat zostały przedstawione w odpowiednich rozdziałach.

2021 r.

³⁶ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu przedeckiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria B: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1979, s. 165–185; ciż, *Materiały do osadnictwa powiatu kowalskiego w XVII–XVIII w.*, ZK-D, seria C: *Oświata i kultura*, 1980, s. 275–290; ciż, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria E: *Kształtowanie środowiska*, 1985, s. 143–172.

³⁷ M. Słoń, *Źródła pisane*, [w:] AHP Wielkopolska.

II.1.7. MAZOWSZE

Irena Gieysztorowa

Podobnie jak w poprzednich publikacjach Atlasu Historycznego Polski z serii XVI w.¹ główną podstawę źródłową treści mapy Mazowsza XVI w. stanowią rejestry poborowe, to jest wykazy wpłat podatku nadzwyczajnego uchwalanego doraźnie przez sejmy Rzeczypospolitej na cele wojenne².

Rozszerzany w ciągu XVI w. zakres opodatkowania³, jak i objęcie nim wszystkich wsi i miast, stwarzają z księgowości poborowej, zachowanej dla ziem koronnych⁴, źródło niezwyklej wagi dla poznania struktury gospodarczo-społecznej Polski „złotego wieku”⁵. Źródło to, wykorzystywane dla tych właśnie celów od niemal stu lat przez kilka pokoleń historyków, nie doczekało się dotąd szerszego studium krytycznego. Powinno ono oświetlić przede wszystkim bliżej nieznaną praktykę fiskalną, to jest szczegóły organizacyjne ściągania poboru⁶, wpływające zapewne w jakiejś mierze na układ i treść rejestrów.

Zainteresowany wysokością i terminowością wpływów urząd podskarbiński mógł pozostawiać względnie wolną rękę poborcóm tak w zakresie trybu wybierania podatku, jak i jego księgowości⁷. Głównym jej celem była tylko ewidencja płatników i ściąganych od nich należności. Precyzja obowiązywała zatem poborców przede wszystkim w zakresie rozmiarów opodatkowania i płynących z tego tytułu wysokości wpłat, które stanowiły podstawę podsumowań powiatowych i ziemskich, a zarazem rozliczeń z urzędem podskarbińskim⁸. Natomiast rejestry szczegółowe grały jedynie rolę załączników; ich czystopisy zapewniały ewentualny materiał kontrolny, a kopie lub bruliony podstawę ewidencji

¹ AHP Płockie; AHP Prusy Królewskie; AHP Lubelskie.

² Określenia pierwotne: *contributio bellica, wojenne*, później: *exactio publica*; por. J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 175 n. oraz uniwersały poborowe XVI w., opublikowane z lat 1507–1526 w *Cor. iuris Pol.*, t. 3–4; z lat 1527–1598 w *VL*, t. 1–2; z 1563 r. przez W. Pałuckiego, *KHKM*, t. 14, 1966, nr 3, s. 519–533.

³ W drugiej połowie XVI w. obciążał on nie tylko wiejskie i miejskie grunty uprawne (jednostką wymiaru był łan, stąd pobór zwano również łanowym) z wyjątkiem folwarków, ale również ludność małorolną i bezrolną, rzemieślniczą i kupiecką oraz obiekty przemysłowe; nadto w miastach obowiązywał zryczałtowany już w XVI w. podatek majątkowy zwany szosem, rozkładany na właścicieli nieruchomości, i czopowe, ściągane od produkcji i wyszynku napojów alkoholowych.

⁴ Por. *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach*, t. 1: *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1975, s. 63–69. Ponad 150 ksiąg liczących po kilkaset kart oprawnych w drugiej połowie XVIII w. zasadniczo w układzie terytorialnym i chronologicznym, z mnóstwem niedatowanych dissolutów różnej proveniencji. Ogromne, choć niestanowiące kompletnej dokumentacji, rozmiary tego zespołu archiwalnego i jego przemieszanie utrudniają całościowe rozeznanie źródłoznawcze.

⁵ Por. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, *Rejestry poborowe Mazowsza XVI w.*, *KHKM*, t. 3, 1955, s. 338; K. Górską, *Przyczynki do krytyki rejestrów poborowych z XVI w.*, *SŻ*, t. 1, 1957, s. 188 n.; I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, *KHKM*, t. 10, 1962, s. 576–584, tamże wcześniejsza literatura przedmiotu; P. Szafran, *Inwentarze czy rejestry poborowe*, *ZH*, t. 31, 1966, nr 1, s. 53–69; Z. Guidon, *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w.*, *ZH*, t. 31, 1966, nr 1, s. 73–79; Z. Guidon, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w.*, Toruń 1970, s. 15 n.

⁶ Podobną opinię wyraża A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku*, Poznań 1965, s. 8, 30. Pewne informacje w tym względzie zawiera uniwersał z 1519 r.; por. *Cor. iuris Pol.*, t. 3, s. 551.

⁷ Milczenie uniwersatów drugiej połowy XVI w. na temat organizacji przeprowadzania poboru tłumaczyć się może z dawna wykształconymi różnicami dzielnicowymi; nie rzutując na wysokość efektów podatkowych, nie wymagały one ustawowej unifikacji.

⁸ „Poborce wszyscy liczbę czynić mają naprzód szlachcie na powiatowych sejmikach, a potem wszystkim na sejmie walnym”, *VL*, t. 2, s. 41, 1564 r.

i roszczeń przy następnych poborach. Stąd nasuwa się wniosek, że poborcy czy pisarze poborowi mogli nie przywiązywać do form zapisu nazw miejscowych oraz ich zaszeregowania administracyjnego tej wagi, jaką nadają jej naukowcy użytkownicy stworzonego przez nich źródła.

Nie wszystkie rejestry poborowe przedstawiają jednakową wartość badawczą. Stwierdzenie znacznie większej wiarygodności informacji dotyczących podstawy opodatkowania z lat ściągania poboru według aktualnych zeznań płatników niż według starych kwitów prowadzi do uznania za najcenniejsze rejestrow z lat reform podatkowych (ok. 1530, 1552, 1563, 1578), za najłabsze zaś z lat bezpośrednio je poprzedzających⁹. Wolno również wysunąć przypuszczenie o związku między wartością rejestrów poborowych a typem osadnictwa. Drobne osadnictwo obszarów północnego Mazowsza zasiedlonego przez ubogą szlachtę zagrodową nastęrczało poborcom niewątpliwie więcej trudności niż większa własność przeważająca na ziemiach południowych, jak np. wyróżniająca się wzorową rejestracją poborową ziemia gostyńska. Wyraźnie czytelny w sumariuszach poborowych, niezwykle rozwój osadniczy ziem północnego Mazowsza, zwłaszcza we własności zagrodowej, między trzydziestymi i sześćdziesiątymi latami XVI w.¹⁰, wymagałby więc może krytycznej oceny jego rozmiarów, uwzględniającej także postęp w sprawności ewidencji podatkowej. Również przy opracowaniu mapy ziemie te przysporzyły znacznie więcej kłopotów związanych z rekonstrukcją osadnictwa i podziałów administracyjnych niż południowe Mazowsze, chociaż i tutaj sporo trudności wywołał brak w rejestrach rozgraniczenia administracyjnego wydzielonych kompleksów własności królewskiej i kościelnej.

Nawet najsprawniejsze przeprowadzenie poboru nie zapewniało objęcia w rejestrze z jednego roku wszystkich ówczesnych miejscowości, składających się na nie często kilku działów szlachty tzw. częściowej lub nawet kilkunastu – zagrodowej oraz pełni elementów podlegających opodatkowaniu¹¹. Z drugiej zaś strony rejestry z lat o niższych wpływach fiskalnych zawierają niekiedy odmienne nazewnictwo miejscowe czy też wykazują różnice w przynależności administracyjnej oraz wyższe rozmiary opodatkowania niektórych osad. Zdecydowano zatem wykorzystać w pracach nad mapą Mazowsza w drugiej połowie XVI w. wszystkie zachowane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie rejestry poborowe mazowieckie z lat 1530–1591¹², z których niewielką tylko część opublikował A. Pawiński¹³.

Rejestry te dostarczyły przede wszystkim materiału do rekonstrukcji osadnictwa mazowieckiego w XVI w., obejmującej identyfikację, lokalizację i ustalenie ówczesnego nazewnictwa ok. 6700 jednostek osadniczych oraz określenie ich charakteru¹⁴. Przyjęty w księgowości poborowej drugiej połowy XVI w. schemat administracyjny (województwo, ziemia, powiat, parafia) zdawał się umożliwiać rekonstrukcję ówczesnych granic tych terytoriów. Wymieniane nazwiska lub urzędy, pozwalające identyfikować płatników, dawały podstawę do odtworzenia ówczesnej struktury własnościowej¹⁵. Szczegółowe określenie liczebności elementów opodatkowanych w pojedynczych osiedlach stwarzało możliwość pośredniego wniosku o ich wielkości zarówno w sensie przestrzennym, jak i demograficznym¹⁶. W praktyce każdy z wymienionych punktów tego programu badawczego napotkał trudności wynikające z charakteru źródła, księgującego jedynie mniej lub więcej rzetelnie, zgodne z rzeczywistością według zaleceń uniwersałów, czy też niepełne wpłaty podatkowe¹⁷.

⁹ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1560*, Warszawa 1960, s. 45 n.; I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski*, s. 577–579.

¹⁰ Por. I. Gieysztorowa, *Zmiany gospodarczo-społeczne wsi mazowieckiej w XVI w. w świetle sumariuszy poborowych*, PH, t. 49, 1958, s. 248.

¹¹ Przyczyną mogły być tu wpłaty opóźnione (retenty), okresowe libertacje z racji pożaru, zbiegostwa kmieci, itp.

¹² Wykaz zachowanych ok. 300 rejestrów mazowieckich podaje I. Gieysztorowa, *Mazowieckie akta skarbowe XV–XVII w.*, [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego w Warszawie*, Warszawa 1958, s. 209–217.

¹³ P. Mazowsze. Opublikowane przez Pawińskiego rejestry, po jednym z każdej ziemi z lat 1563–1582, obejmują niecałe 10% zachowanego zespołu. Ze względu na rozbieżności tego wydawnictwa z jego podstawą źródłową (por. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, *Rejestry poborowe Mazowsza*, s. 339) dokonano uzupełnień i poprawek po skolacjonowaniu tekstu.

¹⁴ Miasto, wieś, przysiółek, folwark lub młyn – mające odrębną nazwę. Nadwyżki liczebności osadnictwa mazowieckiego w drugiej połowie XVI w., osiągnięte dzięki poszerzeniu podstawy źródłowej w stosunku do wykorzystanej przez A. Pawińskiego (ok. 10%), dotyczą głównie ostatnich trzech spośród wymienionych typów osiedli.

¹⁵ Ograniczono się do ogólnej charakterystyki czterech typów własności: królewskiej, kościelnej, szlacheckiej i miejskiej.

¹⁶ Por. I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski*, s. 586–590.

¹⁷ Do „Egzorbitancji poborowych” wydobytych przez K. Górską, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych*, s. 185 n., dorzucić by można krotoczwilę Mikołaja Reja o wójcie i poborcy; por. *Dawna facecja polska*, oprac. J. Krzyżanowski, K. Żukowska-Billip, Warszawa, 1960, s. 62 n.

Zniekształcenia nazw miejscowych przepisywanych z wcześniejszych rejestrów¹⁸ w formie opartej może tylko na ich fonetycznym przekazie, lub z rekognicji, w których podawano owe nazwy w dowolnych, różniących się nierzadko między sobą sformułowaniach i pisowni płatników, mogły nie sprawiać trudności pisarzom poborowym, wywodzącym się zazwyczaj z ziemskiej kancelarii sądowej, a więc ludziom obeznanym z terenem z racji swego urzędu i miejscowego pochodzenia¹⁹. Szczególnie niełatwą, jak o tym już wspomniano, była zwłaszcza ewidencja mrowia mazowieckiej szlachty zagrodowej, z bogato rozczłonkowanym osadnictwem wokół wsi macierzystej. Płynna różnorodność wielce skomplikowanego nazewnictwa, utrudniająca w dzisiejszych badaniach identyfikację jednego czy więcej osiedli objętych kilkuczłonowym mianem, przyjmowanie z konieczności niepewnych powiązań lokalizacyjnych, co najmniej o dwieście lat późniejszych od przekazów źródłowych, ograniczają ścisłość ustaleń liczebności osadnictwa drobnoszlacheckiego.

Schemat administracyjny księgowości poborowej miał dla organizacji skarbowej jedynie znaczenie pomocnicze, ułatwiające ewidencję podatników. Jego ciągła aktualizacja zarówno w zakresie granic parafialnych, jak i powiatowych stanowiłaby dla poborców czy pisarzy zbędne raczej utrudnienie, grożąc możliwością pominięcia jakiejś osady. Bezpieczniej zatem było trzymać się podziałów dawnych, choć stopniowo się one dezaktualizowały, w ślad bowiem za nieustannymi jeszcze w XVI w., zwłaszcza na Mazowszu wschodnim, postępami osadnictwa powstawały nowe parafie i ośrodki sądownictwa szlacheckiego²⁰. Ta powszechna, jak się wydaje, tendencja konserwatywna księgowości poborowej nie wyłącza jednak możliwości indywidualnych inicjatyw poborców lub pisarzy, mających na celu swoiste uproszczenie podziałów administracyjnych, niezgodnie ze stanem rzeczywistym²¹.

Rejestry poborowe nie zawierają więc w pełni zadowalających podstaw do wytyczenia podziałów administracyjnych Mazowsza XVI w.²², ujawniając trudności rozgraniczenia zwłaszcza okolic o przewadze trzech typów własności: królewskiej, kościelnej i szlachty zagrodowej²³; narzuciło to konieczność niezbędnego poszerzenia podstawy źródłowej. Podobnie w zakresie ówczesnych stosunków własnościowych informacje rejestrów poborowych ustępują wobec bardziej kompletnych i szczegółowych źródeł gospodarczych, związanych z eksploatacją królewszczyzn i dóbr duchownych. Źródła te umocniły i wzbogaciły również kryteria oceny wielkości osad.

Źródeł weryfikujących i uzupełniających rejestry poborowe – główną podstawę rekonstrukcji osadnictwa i podziałów administracyjnych Mazowsza w XVI w. – dostarczyły materiały różnego charakteru i różnego czasu, czym późniejsze, tym bardziej wiarygodne, ale zarazem bardziej wątpliwe w zakresie zgodności ze stanem szesnastowiecznym.

¹⁸ O zwyczaju przygotowywania przez niektórych poborców wstępnych wykazów miejscowości zgodnie z poprzednio przyjętym schematem świadczą gdzieś tam rezerwowane, a niewypełnione miejsca na zapis wpłaty; por. też *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik*, t. 1, s. 65.

¹⁹ Dowolność formy i pisowni występuje powszechnie w XVI w. nie tylko w nazwach miejscowych, ale również w podpisach szlacheckich. Na pisemne rekognicje nie zawsze stać było szlachtę zagrodową, jak i najuboższą – cząstkową, z racji analfabetyzmu. Nazewnictwo drobnoszlacheckich osiedli mazowieckich w rejestrach poborowych góruje nad jeszcze bardziej zniekształconymi przez obcych pisarzy formami zapisu nazw wsi szlacheckich w lustracjach królewszczyzn z drugiej połowy XVI w., wizytacjach diecezji płockiej z przełomu XVI i XVII w. czy MK.

²⁰ Do rozwoju podziałów powiatowych zob. A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce*, s. 55 n.; T. Lalik w recenzji KH, 1966, nr 3, s. 704; por. też J. Bardach, *Powiat w Polsce późnośredniowiecznej*, CPH, t. 19, 1967, nrz. 2, s. 139 n.

²¹ Por. zamieszczoną w rejestrze poborowym województwa krakowskiego z 1565 r. „Przestrożę” adresowaną przez sumiennego poborcę do współczesnych mu władz skarbowych: „Jeśli byś obaczył stychując regestr ten anni 1565 z regestrem 1563 et 1564, a najdziesz in 1564–1565 niektóre fary i ze wsiami Pobiodr, Przypkowicze et similia, które są jakoby pograniczne z Osswieczyńskim abo Zatorskim powiatem. Tedy takowe fary i wsi najdziesz w tym to Osswieczyńskim abo Zatorskim powiecie. Bom to uczynił dlatego, że odjął w tamten powiat, iż tam przybyło wsi pod ty fary, post incorporationem tych dwie księstw Osswieczyńskiego i Zatorskiego ad Regnum Poloniae. A iżby jedna fara nie była rozerwana do dwu powiatów dla błędów w regestrzech na potym, wolałem je tam przenieść kędy im własniej i przystojniej być”, ASK I 96, k. 4v.

²² Por. I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski*, s. 576.

²³ Wpływy poborowe z większych kompleksów własności królewskiej i kościelnej wydzielano zazwyczaj z układu parafialnego, przypisując je do ziemi lub powiatu, w którym leżała ich większość. Trudne do rozgraniczenia powiatowego strefy zamieszkałe przez szlachtę zagrodową, płacącą pobór raz w jednym, raz w drugim powiecie, można by uzasadnić płynnością zasięgu kompetencji terytorialnej sądu lub swoistym liberalizmem fiskalnym, godzącym się na pewne udogodnienia płatnicze. Znający okolice poborcy ziemscy czy ich pisarze orientowali się, że jeśli wieś z parafii podzielonej między dwa powiaty nie opłaciła poboru w jednym z nich, to mogła być opłacić go w drugim.

Na czoło wysuwają się akta władz centralnych Rzeczypospolitej: **uchwały sejmowe** zawierające uniwersały poborowe i dotyczące niekiedy zakresu terytorialnego funkcjonowania administracji²⁴, oraz **Metryka Koronna**, akta kancelarii królewskiej odnoszące się m.in. do nadań dóbr, ich rozgraniczeń, jak również lokacji miast i wsi²⁵.

Spośród **materiałów podatkowych** wykorzystano pomocniczo dla problemów nazewnictwa, identyfikacji i weryfikacji liczebności przysiółków drobnoszlacheckich, jak również podziałów administracyjnych w XVI w. rejestry podymnego i pogłównego z XVII w.²⁶, taryfy dymów z lat 1789–1790²⁷ oraz sporządzone w układzie parafialnym wykazy płatników dziesięcin z ostatniej ćwierci XVIII w.²⁸ W wypadku rozbieżności informacji tych źródeł sięgano do jeszcze późniejszych: *Tabeli miast, wsi* z 1827 r. oraz *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*²⁹. Dla problemów nazewniczych oraz osiedli zaginionych próbowano szukać ich śladów w opracowywanych obecnie materiałach toponomastycznych³⁰.

Najbardziej jednak miarodajne informacje dla uściślenia przynależności parafialnej osad mazowieckich w XVI w. oraz ustalenia wyższych podziałów administracji kościelnej zaczerpnięto z wizytacji diecezjalnych przeprowadzanych w Polsce na mocy uchwał soboru trydenckiego kilkakrotnie, począwszy od schyłku XVI w. Akta tych wizytacji, zawierające wiele cennych informacji różnego charakteru, zachowały się mniej lub więcej kompletnie w archiwach diecezjalnych³¹. Z diecezji płockiej, obejmującej swym zasięgiem północne Mazowsze, wykorzystano wizytację przeprowadzoną w latach 1598–1602, zachowaną dla archidiaconatu płockiego oraz paru dekanatów archidiaconatu pułtuskiego³². Dla pozostałych terenów diecezji płockiej w granicach Mazowsza XVI w. wykorzystano dane z późniejszych wizytacji z XVII i XVIII w., przy czym szczególnie wartościowa okazała się wizytacja z 1711 r., zawierająca inserowane dokumenty erekcji parafii z XV i XVI w.³³ Wykorzystano również pomocniczo dla ustalenia granic kościelnych w obrębie diecezji płockiej także inne materiały proveniencji kościelnej³⁴ oraz zachowany rejestr poboru od właścicieli dóbr kościelnych z 1570 r. z archidiaconatu

²⁴ Cor. iuris Pol.; VL.

²⁵ MK. Do 1572 r. korzystano z niej głównie przez MRPS.

²⁶ Wykaz zachowanych rejestrów mazowieckich podymnego i pogłównego podaje I. Gieysztorowa, *Mazowieckie akta skarbowe*, tabela.

²⁷ Korzystano ze znajdujących się w ZBHG wypisów K. Buczka z akt Komisji Skarbowej, spalonych w AGAD w 1944 r. Na temat ich wartości por. K. Buczek, [w:] WP (komentarz), s. 26 n.

²⁸ Czaykowski.

²⁹ Tabela 1827; SGKP.

³⁰ *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, wyd. Urzędu Rady Ministrów, częściowo udostępnione do prac nad mapą Mazowsza w trakcie prac redakcyjnych. W formie powielanej ukazało się dotąd 17 zeszytów, których treść odnosi się do obszaru szesnastowiecznego Mazowsza, a mianowicie: z woj. warszawskiego m.st. Warszawa (z. 37) oraz powiaty: ciechanowski (z. 123), garwoliński (z. 124), gostyński (z. 125), grodzisko-mazowiecki (z. 126), grójecki (z. 127), łosicki (z. 128), makowski (z. 129), nowodworski (z. 132), ostrowski (z. 134), otwocki (z. 135), piaseczyński (z. 136), wyszkowski (z. 149); z woj. lubelskiego powiat łukowski (z. 115); z woj. kieleckiego pow. białobrzeski (z. 18) i kozienicki (z. 25) oraz z woj. olsztyńskiego pow. działowski (z. 170).

³¹ Por. B. Kumor, *Przedzobiorowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne*, PDP, t. 2, 1969, s. 8–11. Dotąd niepublikowane, w bardzo niewielkiej części dopiero niedawno objęte akcją mikrofilmowania, wymagają uciążliwego, wobec wielkiej objętości zasobu, korzystania z nich na miejscu. Wyciągi ks. W. Mąkowskiego z wizytacji diecezji płockiej w 1775 r. dotyczące rzek wymienianych w opisach parafii wzbogaciły nazewnictwo hydrograficzne naszej mapy (w ZBHG).

³² *Ecclesiarum archidiaconatus Plocensis visitationes anni 1598–1599 et partim 1600 et 1602 peractae*, ADP, nr 6, f. 16v–383; wykorzystano ponadto fragmenty wizytacji kościołów dekanatu łomżyńskiego i wiskiego z 1598 r.; ADP, nr 8, f. 301–394v.

³³ Najslabiej zachowane są wizytacje południowo-wschodniej części archidiaconatu pułtuskiego, tj. dekanatów: wyszkowskiego, nurskiego i stanisławowskiego. Wykorzystano dla archidiaconatu pułtuskiego i części płockiego wizytację parafii z 1609 r.: dekanatu ciechanowskiego (ADP, nr 11, f. 220–280v), łomżyńskiego (ADP, nr 14, f. 135–225), wiskiego (ADP, nr 14, f. 225–260), wyszkowskiego (ADP, nr 11, f. 1–50), czerwińskiego (ADP, nr 9, f. 88–118v), gostyńskiego (ADP, nr 9, f. 248–341); wizytację parafii z 1693–1697 dla następujących dekanatów: łomżyńskiego, wiskiego, wąsoskiego, nurskiego, andrzejewskiego i radzyńskiego (*Acta visitationis generalis in dioecesi Ploensensi*, nr 47) oraz uzupełniająco wizytację z 1711 r. (nr 252).

³⁴ *Distinctio nova decanatum in dioecesi Plocensi...* 1506, ADP, Akta konsystorza 6, f. 103–108 (odpis z kopii ks. W. Mąkowskiego, tamże); *Regestrum in quo proventus beneficiorum curatorum et non curatorum in archidiaconatu Poltoviensi existencium, AD 1530 conscriptum...*, [w:] *Materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej*, wyd. B. Ulanowski, AKH, t. 10, s. 306–415 oraz schematy podziału diecezji płockiej zawarte w taksach beneficjów z 1628 (ADP, Akta konsystorza 59, p. 92–114), 1631 (tamże, l. c. p. 733–734) i 1632 r. (BCZart, rkps 28808, wypis wykonany przez Zakład Dokumentacji IH PAN w Krakowie, w posiadaniu ZBHG).

płockiego i dobrzyńskiego³⁵. Informacje dotyczące podziałów archidiakonatu warszawskiego diecezji poznańskiej czerpano z wizytacji z 1598–1603³⁶ i notat archiwalnych W. Knapińskiego³⁷; wykorzystany został również rejestr poboru od duchowieństwa archidiakonatu warszawskiego z 1561 r.³⁸

Dla mazowieckiej części archidiecezji gnieźnieńskiej (archidiakoniat łowicki) główną pomoc stanowiły *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego³⁹ oraz *Słownik* J. Warężaka⁴⁰, oparty na obfitym, rozproszonym materiale archiwalnym.

Informacje osadnicze zawarte w **księgach sądowych** grodzkich i ziemskich, z okresu poprzedzającego przekrój chronologiczny mapy Mazowsza, uzyskano dzięki kartotece *Słownika historyczno-geograficznego Mazowsza średniowiecznego*, przygotowywanego przez A. Wolffa i A. Borkiewicz-Celińską⁴¹, oraz nielicznym mazowieckim księgom sądowym z XV w., ogłoszonym drukiem⁴². Wykorzystano również częściowo rękopiśmienne wyciągi I. Kapicy Milewskiego z ksiąg sądowych północno-wschodniego Mazowsza⁴³. Z niepublikowanych ksiąg sądowych korzystano sporadycznie, sięgając do nich tylko w wypadkach wymagających wyjaśnienia konkretnych faktów, jak np. zasięgu powiatu serockiego, lub dla kontroli pisowni niektórych nazw miejscowych. Nie przeprowadzono natomiast w nich kwerendy systematycznej, pod kątem pełności osadnictwa XVI w.⁴⁴, zarówno ze względu na masowy charakter tego źródła, jak też z powodu fragmentaryczności zachowanych po ostatniej wojnie materiałów, odnoszących się do niektórych tylko powiatów Mazowsza.

Źródłem podstawowej wagi dla rekonstrukcji własności monarszej na Mazowszu są **lustracje królewsczyzn**, szczególnie wartościowy materiał do dziejów zagospodarowania miast i wsi królewskich, częściowo wydany już drukiem i opracowany krytycznie⁴⁵. Z genezą lustracji wiąże się tzw. rewizja listów, czyli nadań królewsczyzn, której protokoły w sposób istotny uzupełniają lustracje⁴⁶. Węższy zakres terytorialny obejmują **inwentarze starostw**⁴⁷, sporządzane głównie przy zmianach ich posesorów. Poprzedziły je **inwentarze dochodów** z dóbr książęcych, spisywane w związku z wcieleniem lenna mazowieckiego do Korony; wykorzystano je do kontroli stanu własności, a towarzyszące im często rejestry czynszów książęcych, jak np. rejestr czynszów pisarstwa warszawskiego czy wcześniejsze z przełomu XV i XVI w. wykazy czynszów z dóbr książęcych, posłużyły do wyrównkowej kontroli osadnictwa⁴⁸. Na wzmiankę zasługuje osobny opis zamków i dworów monarszych na Mazowszu, sporządzony w 1549 r. przez sekretarza królewskiego Macieja Wargawskiego⁴⁹.

³⁵ P. Mazowsze, s. 126–133.

³⁶ Wizytacje arch. warsz. 1598–1603. Wykorzystał tę wizytację Nowacki, s. 505 n.

³⁷ Knapiński, Notaty; W. Knapiński, *Notaty do historii kościołów warszawskich*, „Materiały do Dziejów Sztuki i Kultury”, nr 6, mps powielony przez Państwowy Instytut Historii Sztuki, Warszawa 1949.

³⁸ ASK I 27, k. 272–288.

³⁹ Łaski LB, I–II.

⁴⁰ J. Warężak, *Słownik historyczno-geograficzny księstwa łowickiego*, z. 1, Wrocław 1961, z. 2 (do hasła *Ślupia*), Łódź 1967.

⁴¹ Por. *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, wyd. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971. Materiały kartoteki, zawierające również bogate wypisy z kilku zespołów Archiwum Diecezjalnego w Płocku, dostarczyły wcześniejszych odmianek nazewnictwa osadniczego i hydrograficznego mapy, szczegółów lokalizacyjnych oraz wiadomości o przebiegu dróg.

⁴² *Księga ziemi czerskiej, 1404–1425*, wyd. J.T. Lubomirski, Warszawa 1879; *Księga ziemska płońska 1404–1417*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1920; *Księga ziemska zakroczymska pierwsza, 1423–1427*, wyd. A. Rybarski, Warszawa 1920; *Księga ziemska zakroczymska druga, 1434–1437*, wyd. K. Tymieniecki, Warszawa 1920.

⁴³ Por. *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik*, t. 1, s. 135 n. Zasługuje na uwagę zaczerpnięte z tego zbioru przez J. Sawickiego do *Iura Masoviae terrestria* (t. 1, Warszawa 1972, dalsze tomy w przygotowaniu) ustanowienie w 1548 r. powiatu radziłowskiego, udostępnione nam uprzejmie przez Wydawcę.

⁴⁴ Por. K. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932, s. 83.

⁴⁵ LP; LR XVI; LR XVII; LR 1789; LM 1565; LM 1569; LM XVII.

⁴⁶ Spośród wielu materiałów „rewizyjnych” zachowanych w AGAD (por. LM 1565, s. X, przyp. 13) wykorzystano tzw. Metrykę Litewską IVB, ks. nr 7, 8 oraz Dz. XVIII, ks. 7, 9.

⁴⁷ ASK XLVI.

⁴⁸ Na przykład inwentarz dochodów starostwa zakroczymskiego z 1536 r. (ASK I 43, k. 617 n.), łomżyńskiego z 1528 r. (ASK I 39, k. 1 n.); rejestr czynszów pisarstwa warszawskiego z 1526 r. (ASK I 27, k. 447 n., 669 n.); wiskiego z 1494 r. (ASK I 38, k. 2 n.); szerzej I. Gieysztorowa, *Mazowieckie akta skarbowe*, s. 211 n.

⁴⁹ *Consignatio aedificiorum ex mandato SRM in castris et curiis Ducatus Masoviae per rev. dnum Wargawski archidiconum Lancieniensem – AD 1549 facta*, ASK XLVI 139 oraz ASK I 27, k. 290–324 (kopia fragmentu).

Analogiczne znaczenie dla majątności duchownych mają **księgi uposażeń i inwentarze dóbr kościelnych**. Spośród nich tylko skrawek mazowiecki archidiecezji gnieźnieńskiej znalazł swe odzwierciedlenie w przytoczonym wyżej *Liber beneficiorum* Łaskiego oraz w inwentarzach dóbr arcybiskupich i kapituły gnieźnieńskiej z XVI w.⁵⁰ Nieuwzględniony w *Księdze uposażenia diecezji poznańskiej z 1510 r.*⁵¹ archidiakoniat warszawski wymagał sięgnięcia do innych źródeł, m.in. opublikowanych akt kolegiaty warszawskiej⁵². Podobnie dla diecezji płockiej, pozbawionej ogólnej księgi uposażeń, wykorzystano drukowane akta kapituły płockiej i materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej⁵³. Inwentarz dóbr biskupstwa płockiego z 1650 r. dostarczył szczególnie cennych wiadomości osadniczych dla miast i wsi biskupich⁵⁴.

Powyższy przegląd źródeł objął ważniejsze ich grupy w zależności od głównych problemów mapy Mazowsza. Dodać należy, że wykorzystano także nieliczne źródła narracyjne z XVI w., a więc opisy geograficzne Aleksandra Gwagnina i Jędrzeja Świącickiego⁵⁵, a także pomniejsze inne, cytowane w rozdziałach szczegółowych komentarza.

Przytoczone uwagi źródłoznawcze miały na celu zestawienie i częściową przynajmniej ocenę krytyczną podstawy materiałowej opracowania mapy Mazowsza w XVI w. Podobnie jak historyk gospodarczy w poszukiwaniu cech ilościowych badanego zjawiska musi uciekać się do szacunków, które niekiedy ustalają tylko rząd wielkości, tak geografia historyczna mimo niedostatków źródeł nie może zrezygnować z przybliżenia do dawnej rzeczywistości. Prace nad mapą Mazowsza XVI w. zarysowały w efekcie końcowym dość czytelne kontury zjawisk geograficzno-historycznych, co, jak się wydaje, opłaciło włożony w nie trud.

1973 r.

⁵⁰ Ulanowski, *Visitationes*.

⁵¹ Wydanej przez J. Nowackiego, Poznań 1950.

⁵² Ulanowski, *Acta coll. Vars.*, t. 6, s. 1–90.

⁵³ *Acta capituli Plocensis ab an. 1514 ad an. 1577*, ed. B. Ulanowski, AKH, t. 10, s. 129–305; *Materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej*, wyd. B. Ulanowski, S. Zachorowski, AKH, t. 10, s. 306–415.

⁵⁴ Kopia wydawnicza z rkps ADP, udostępniona nam uprzejmie przez prof. L. Żytkowicza.

⁵⁵ A. Gwagnin, *Sarmatiae Europae descriptio*, Kraków 1578, tłum. pol.: *Kronika Sarmacyi Polskiej*, [w:] *Zbiór dziej opisów Polski*, t. 4, Warszawa 1764 (dalej: Gwagnin); A. Świącicki, *Topographia sive Mazoviae descriptio*, Warszawa 1634, tłum. pol.: *Opis Mazowsza Jędrzeja Świącickiego*, wyd. W. Smoleński, [w:] *Pisma historyczne*, t. I, Kraków 1901 (dalej: Świącicki).

II.1.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Krzysztof Boroda

We wszystkich dotychczasowych tomach AHP kanon źródeł wykorzystywanych do rekonstrukcji sieci osadniczej dla drugiej połowy XVI w. stanowiły trzy zasadnicze grupy źródeł. Pierwszą, występującą w charakterze źródeł podstawowych, były powstałe w XVI w. rejestry poboru podatków nadzwyczajnych (przede wszystkim poboru ziemskiego i miejskiego). Pozostałe dwie grupy, pełniące rolę źródeł uzupełniających, stanowiły wizytacje diecezji i księgi uposażeń instytucji kościelnych oraz lustracje i inwentarze dóbr królewskich. Obok nich pomocniczo spożytkowano także inne zachowane archiwalia, jak rekognicjarze poborowe z XVI w., rejestry podatkowe z XVII w., inwentarze dóbr kościelnych i szlacheckich, wpisy do Metryki Koronnej, zbiory dokumentów czy też księgi sądowe. Dobór i skala wykorzystania tych ostatnich nie miały charakteru usystematyzowanego. Każdorazowo były efektem skali zachowania dla danego regionu rejestrów poborowych. W przypadku ksiąg sądowych ich zawartość była zwykle wyzyskiwana w sposób pośredni, zazwyczaj za pośrednictwem wydanych dla danego regionu tomów słowników historyczno-geograficznych lub ich kartotek¹.

W trakcie prac nad podlaskim tomem AHP tego tradycyjnego schematu hierarchii ważności źródeł pisanych nie dało się utrzymać. Już sam fakt przynależności do 1569 r. tego terenu do Wielkiego Księstwa Litewskiego ogranicza bowiem drastycznie potencjalną liczbę rejestrów poboru ziemskiego, jakie mogły zostać wytworzone na tym terenie w efekcie działania koronnej administracji skarbowej. A to właśnie one stanowiły dotąd podstawę wcześniejszych publikacji z tej serii. Co niezwykle istotne, włączenie tych terenów w granice Królestwa Polskiego dopiero w 1569 r. wyklucza możliwość istnienia cieszących się największym zaufaniem badaczy rejestrów powstałych w efekcie uchwał sejmów egzekucyjnych z lat 1562–1565. Zamieszczone poniżej zestawienie informacji o zachowanych XVI-wiecznych rejestrach poborowych województwa podlaskiego unaocznia skromny charakter zachowanych akt skarbowych powstałych po włączeniu tego terenu do Królestwa Polskiego².

Tabela 1. Lista XVI-wiecznych rejestrów poborowych zachowanych dla województwa podlaskiego

Rok	Ziemia bielska	Ziemia drohicka	Ziemia mielnicka
1576	–	ASK I 47, k. 35–63	ASK I 47, k. 65–70
1577 (1578)	ASK I 47, k. 161–310, 434–487	ASK I 27, k. 917–938v	ASK I 47, k. 762–767
1579	ASK I 47, k. 335–384	–	–
1580	ASK I 47, k. 567–666v	ASK I 47, k. 496–544	ASK I 47, k. 545–554v
1588	–	ASK I 47, k. 738–761	ASK I 47, k. 738–761
1591	ASK I 47, k. 774–801v (sumariusz)	–	–

¹ Zob. rozdziały dot. źródeł pisanych we wszystkich poprzednich tomach serii AHP.

² Wszystkie wymienione w poniższej tabeli rejestry zostały przygotowane do udostępnienia badaczom i opublikowane na stronie: atlasfontium.pl. Zastosowano zasady publikacji zgodne z zastosowanymi wcześniej w odniesieniu do rejestrów wielkopolskich. Edycja oparta została na oryginałach rejestrów przechowywanych w AGAD. Część z zachowanych rejestrów była w przeszłości opublikowana przez A. Jabłonowskiego; zob. Podlasie III.

Dla każdego z powiatów województwa podlaskiego dysponujemy bowiem jedynie nie więcej niż czterema dającymi się precyzyjnie datować rejestrami poborowymi (zawierającymi zazwyczaj także zintegrowane dane z poboru miejskiego, szosu i czopowego). W przeciwieństwie więc do sytuacji w innych województwach Korony, gdzie w trakcie prac nad AHP często decydowano się na rezygnację z wykorzystania części zachowanych rejestrów, w tym przypadku o jakimkolwiek eliminowaniu któregoś z rejestrów nie mogło być mowy. Co więcej, narzuciło to konieczność wykorzystania dużo szerszego niż zwyczajowy wachlarz źródeł uzupełniających. Z punktu widzenia organizacji poboru podatków obszar województwa dzielił się na dwie części – północną i południową. Północą stanowiła ziemia bielska ze składającymi się na nią trzema powiatami sądowymi: suraskim, brańskim i tykocińskim, południowa natomiast obejmowała ziemie drohicką i mielnicką. Dla obu części wyznaczano w XVI w. odrębnych poborców. Dla części północnej (ziemi bielskiej) byli to: Sebastian Brzozowski (1577 r.), Walenty Niewiarowski (1579 r.), Bieniasz Jałbrzyk Wyszyński (1580 r.), a dla południowej (ziem drohickiej i mielnickiej): Maciej Pobikrowski (1576 r.), Arnolf Hlebowicz (1577 r.), Jan Grot (1580 r.) i Nikodem Jałbrzyk Wyszyński (1588 r.).

Poza wskazanymi w tabeli rejestrami w zbiorach AGAD zachowały się i zostały wykorzystane w trakcie prac nad AHP także: sumariusze powiatowe poboru podatków nadzwyczajnych z 1569 r.³, odrębny rejestr poboru czopowego ziem drohickiej i mielnickiej z 1580 r.⁴ oraz dwa fragmenty niedających się precyzyjnie datować rejestrów poboru ziemskiego dla powiatu drohickiego z okresu po 1578 r.⁵ i dla powiatu mielnickiego z lat 1569–1577⁶. Podlaskie rejestry poboru ziemskiego za sprawą układu parafialnego i wydzielania w ich obrębie osobno własności szlachty bezkmiecej zdają się nawiązywać w swej formie do rejestrów znanych z innych regionów Królestwa Polskiego. W rzeczywistości jednak wykazują istotne różnice, będące efektem poprzedzających ich powstanie praktyk sporządzania akt przez administrację skarbowo-wojskową Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przejawia się to w trzech elementach, z których pierwszym jest kolejność występowania parafii w rejestrach poborowych. W większości przypadków odzwierciedla ona kolejność ich odwiedzania w trakcie objazdu przez urzędników tworzących w czasach Wielkiego Księstwa katastry podatkowe i wojskowe, przy czym w rejestrach poborowych tworzonych po 1569 r. parafie często były łączone w grupy obejmujące od 2 do nawet 5 jednostek, co bardzo utrudniało rekonstrukcję zasięgu poszczególnych okręgów parafialnych⁷. Drugim elementem jest brak szczegółowych informacji o podstawie podatkowej dóbr królewskich (wcześniej wielkksiążęcych) i w pewnym zakresie kościelnych. W podlaskich rejestrach poborowych podlegały one zwykle sumowaniu i umieszczano je pod zbiorczymi nagłówkami obejmującymi całe starostwa (włości), leśnictwa czy też probostwa. Był to efekt praktykowania w litewskim systemie skarbowym odrębnego rejestrowania wpływów podatkowych z poszczególnych typów własności, w związku z odmiennym trybem nakładania obciążeń podatkowych. W przypadku dóbr wielkksiążęcych podstawowy podatek nadzwyczajny – srebrszczyzna – był egzekwowany na podstawie osobistej decyzji władcy, który arbitralnie określał jej wysokość i częstotliwość wybierania. Z majątków szlacheckich srebrszczyzna była zaś egzekwowana dopiero po podjęciu odpowiedniej uchwały przez sejm litewski⁸. Elementem trzecim była natomiast wszechobecność w rejestrach poborowych z okresu po 1569 r. wpłat zbiorowych dokonywanych przez szlachtę nieposiadającą kmieci. Samo praktykowanie wspólnego opłacania podatku przez drobną szlachtę podlaską nie było zjawiskiem wyjątkowym w przypadku XVI-wiecznego Królestwa Polskiego. Możliwość dokonywania tego rodzaju operacji wprowadzona została w systemie skarbowym Królestwa Polskiego w 1525 r., pierwotnie z myślą o wspólnym opłacaniu podatku przez tych przedstawicieli szlachty bezkmiecej, którzy razem posiadali i uprawiali areał ziemi mniejszy od 1 łanu⁹. Z biegiem czasu, wbrew pierwotnym przeznaczeniom tej regulacji, w rejestrach poborowych pojawiać się zaczęła praktyka sumowania wpłat z areałów większych niż 1 łan, w wyjątkowych przy-

³ ASK I 112, k. 114–124v.

⁴ ASK I 47, k. 556–563.

⁵ ASK I 27, k. 917–938v.

⁶ ASK I 51, k. 201–210.

⁷ K. Boroda, *Dokumentacja skarbowo-wojskowa z czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego a rejestry poborowe województwa podlaskiego z lat 1577–1580*, artykuł przygotowywany do druku w numerze specjalnym (22) RDSG.

⁸ М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах*, t. 1, Киев 1901, s. 757–758.

⁹ K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 145–146.

padkach obejmując nawet ogół płatników z jednej osady. Nigdy jednak nie przyjęła takiej formy jak w przypadku Podlasia. W ziemi bielskiej w rejestrze z 1580 r., zaledwie po 12 latach obowiązywania polskiego systemu podatkowego, na 305 działów podatkowych zarejestrowanych przez tę kategorię płatników aż 249 – a więc 81% – stanowiły zbiorowe wpłaty podatku przez kilka osób z areалу co najmniej 3 włók ziemi uprawnej. W ziemi drohickiej w tym samym roku na 547 zarejestrowanych działów podatkowych wpłaty wspólne z areалу 3 włók lub większego dotyczyły 392 przypadków, co stanowiło 72%. Często zresztą były to arealy znacząco większe niż 3 włóki, wynoszące w wielu przypadkach 8 włók i więcej. Tymczasem w silnie nasyconym szlachtą bezkmiącą województwie płockim w 1578 r. – a więc po ponad 50 latach istnienia możliwości zbiorowego opłacania podatków – jedynie w przypadku 65 spośród 2010 zarejestrowanych działów podatkowych, a więc w 3% przypadków, mamy do czynienia z opłacaniem podatku z areалу 3 łanów bądź większego¹⁰. Jedynym wyjaśnieniem skali tego zjawiska na Podlasiu jest przeniesienie przez szlachtę do nowego systemu podatkowego nawyków nabytych w trakcie realizowania zobowiązań podatkowych i militarnych w czasach przynależności do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kluczową rolę musiał tu odgrywać istniejący w pierwszej połowie XVI w. obowiązek zbiorowego wystawiania przez szlachtę nieposiadającą kmieci, w ramach służby ziemskiej, jednego konnego z 8–10 służb (jedna służba odpowiadała w przybliżeniu 1 włóce posiadanej ziemi uprawnej¹¹).

Skromny zasób zachowanych rejestrów poborowych wytworzonych po 1569 r. wymusił maksymalne wykorzystanie w trakcie prac nad tym tomem AHP źródeł powstałych w okresie przynależności Podlasia do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podatki nadzwyczajne w państwie litewskim, wobec długotrwałego konfliktu z Moskwą, były w XVI w. nakładane często. Podstawowy podatek litewski, srebrszczyzna właściwa, w której podstawą wyliczenia podatku była socha wołowa lub końska, miał charakter podatku powszechnego. Bezpośredni poddani wielkiego księcia uiszczali go na jego polecenie, natomiast szlachta na podstawie uchwały sejmu. Szlachta posiadająca poddanych uiszczala podatek od majątku swych poddanych, natomiast ich niemająca od swego własnego majątku. Nie wiemy, jak często egzekwowano srebrszczyznę od poddanych gospodarskich, ale na majątki szlacheckie na przestrzeni XVI w. nakładana była 25 razy. Miało to miejsce w latach: 1507, 1520, 1522 (2 razy), 1524–1525, 1534–1536, 1540–1542, 1551–1553, 1554–1556, 1559–1560 (wybierana jako zaległa srebrszczyzna niewybrana w latach 1555–1556), 1561 (tylko dobra wielkksiążęce), 1563–1565 (w 1565 r. wybrana tylko w dobrach wielkksiążęcych) i 1566 (tylko dobra wielkksiążęce)¹². Obok niej w latach 1517, 1528–1529, 1538, 1567 (2 razy) i 1568 nałożono srebrszczyznę, w której podstawą naliczania podatku była liczba posiadanych służb ziemskich, wynikająca z areалу ziemi uprawianej przez szlacheckich poddanych (ludzi ciągłych, danników i putnych). W efekcie była ona wybierana jedynie z dóbr szlachty posiadającej poddanych chłopów. Jedynie w 1568 r., kiedy podatek nałożono w zastępstwie służby wojskowej, w jego opłacaniu miała też wziąć udział szlachta nieposiadająca poddanych, a jako podstawę opodatkowania ustalono konia wystawianego w ramach służby wojskowej. W tym przypadku przedstawiciele drobnej szlachty mieli składać się na podatek w grupach takich, w jakich składali się na wyekwipowanie i wysłanie jeźdźca na wezwanie władcy¹³.

Poza srebrszczyzną w latach 1514, 1519 i 1565 nakładane było na ogół mieszkańców Wielkiego Księstwa pogłównie¹⁴. Niewykluczone, że – podobnie jak srebrszczyzna – było nakładane na poddanych gospodarskich częściej niż na resztę ludności WKL. Efektem tego wysiłku podatkowego był przechowywany w kancelarii wielkksiążęcej w Wilnie obszerny zbiór rejestrów podatkowych. Wraz z nimi umieszczone były katastry szlacheckich dóbr ziemskich tworzone w latach 1528–1544 przez specjalnie do tego powołanych pisarzy, a w latach 1544–1567 sporządzane na podstawie zeznań podatkowych. Majątki bojarów spisywano w rejestrach odrębnie od majątków szlacheckich, a majątki gospodarskie w inwentarzach¹⁵. Niestety wszystkie rejestry i katastry dla dóbr szlacheckich i bojar-

¹⁰ ASK I 42, k. 643–847.

¹¹ Zarówno w przypadku jednostki miary powierzchni określanej w województwie płockim terminem „łan”, jak i „włóki” w województwie podlaskim chodzi o 30-morgową włóczę chełmińską.

¹² М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство*, s. 742–747, tab. na s. 747.

¹³ Tamże, s. 737–738.

¹⁴ Tamże, s. 729–736.

¹⁵ М. Любавский, *Литовско-русский Сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва 1900, s. 248.

skich uległy zniszczeniu w trakcie ewakuacji archiwum wielkksiążęcego z Wilna w 1655 r. Jediną pozostałością po tym pierwotnie bardzo obszernym zbiorze archiwaliów jest zachowane w zasobach Archiwum Skarbu Koronnego i wykorzystane w trakcie prac nad podlaskim tomem AHP, sumowane dla poziomu powiatów zestawienie wpływów z pogłównego z 1565 r. i srebrszczyzny z lat 1567 i 1568, wraz z wykazami osób zalegających z ich opłaceniem¹⁶.

W większym stopniu niż rejestry podatkowe zachowała się dokumentacja związana z organizacją i egzekwowaniem zobowiązań wojskowych w Wielkim Księstwie Litewskim, a mianowicie katastry powinności wojskowych i popisy wojskowe. W przypadku województwa podlaskiego dysponujemy dwoma katastrami powinności wojskowych. Jeden wchodzi w skład obejmującego całe Wielkie Księstwo katastru wojskowego sporządzonego w 1528 r. na podstawie informacji zawartych w spisanim w tymże roku katastrze własności szlacheckiej. Obejmuje on dane dla wszystkich trzech ziem województwa podlaskiego, przy czym dla ziem mielnickiej i drohickiej są to zestawienia imienne szlachty, z informacją o liczbie wystawianych przez nią koni. Jedyne sporadycznie pojawiają się tam nazwy poszczególnych miejscowości. Natomiast część dotycząca ziemi bielskiej jest wyjątkowa w swej formie w skali całego katastru. Dla szlachty nieposiadającej chłopów zawiera sporządzone w układzie parafialnym informacje o poszczególnych osobach połączonych w grupy przyporządkowane do konkretnych miejscowości, wraz z podaną liczbą wystawianych koni. Sama kolejność występowania parafii, a w ich obrębie miejscowości, jest zgodna z trasą objazdu komisji popisowej. Spośród trzech istniejących wydań katastru wojskowego z 1528 r. w pracach nad AHP oparliśmy się na jego edycji z 2003 r.¹⁷ Drugim zachowanym katastrem powinności wojskowych wykorzystanym w trakcie opracowywania tomu był sporządzony w układzie parafialnym w 1547 r. kataster szlachty ziemi drohickiej¹⁸. W odróżnieniu od tego z 1528 r. nie zawiera on danych o liczbie koni wystawianych na wezwanie władcy, ograniczając się do podania informacji o areale ziemi uprawnej znajdującej się w majątkach szlachty posiadającej poddanych lub w osadach szlachty ich niemającej, przeliczonej na liczbę służb ziemskich przy uwzględnieniu jakości tejże ziemi.

W przypadku popisów wojskowych tradycja ich sporządzania w Wielkim Księstwie Litewskim była nawet starsza niż katastrów powinności wojskowych, sięgając co najmniej początków XVI w. Już bowiem w 1520 r. Rada Panów WKL w liście do Zygmunta Starego przekazywała, że oczekiwana przez władcę informacja o tym, kto stawił się w owym roku w celu odbycia służby wojskowej, a kto tego nie uczynił, zostanie przedstawiona władcy na podstawie odpowiedniego spisu¹⁹. Co więcej, zatwierdzony w 1529 r. – a sporządzony w 1522 r. – I Statut Litewski popisy wojskowe sporządzane przez hetmanów w obozach wojskowych traktował nie jako nowość, lecz jako naturalny element systemu służby ziemskiej. Dość jednoznacznie wynika z tego, że praktyka tworzenia przez hetmanów popisów wojskowych w obozach musiała wykształcić się dużo wcześniej. Obok tych popisów hetmańskich zatwierdzony w 1566 r. II Statut Litewski wprowadził dodatkowo także obowiązek regularnego przeprowadzania popisów w trakcie pokoju, sporządzanych na polecenie władcy przez chorążych w powiatach²⁰.

Zachowane dla pierwszej połowy XVI w. popisy wojsk litewskich mają zwykle charakter fragmentaryczny, obejmując zazwyczaj pojedyncze powiaty. Dla Podlasia dysponujemy datowanymi na lata 1533–1535 popisami dla ziem drohickiej, mielnickiej i bielskiej oraz datowanym na lata 1534–1536 popisem dla ziemi mielnickiej²¹. Ich przydatność dla prac atlasowych była jednak bardzo ograniczona, z uwagi na wyjątkowo rzadkie pojawianie się w tychże popisach nazw miejscowości, z których pochodziła szlachta stawiająca się do popisu. Niezwykle istotne z uwagi na prace atlasowe informacje dla interesującego nas regionu zawierają natomiast, obejmujące teren całego Wielkiego Księstwa, popisy hetmańskie z lat 1565 i 1567. W obu przypadkach mamy do czynienia z rejestrami sporządzonymi

¹⁶ ASK I 111, k. 1–118v.

¹⁷ Popis 1528; inne wydania: *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 523 (1528 m.). Viešųjų reikalų knyga 1*, wyd. A. Baliulis, A. Dubonis, Vilnius 2006; *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, t. 33, Петроградъ 1915, k. 1–232.

¹⁸ ADS, sygn. D 45, k. 452–457v.

¹⁹ *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wstęp i oprac. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016, s. XIX.

²⁰ Tamże, s. XVI–XVIII.

²¹ Tamże, s. 39–44, 51–52.

w układzie parafialnym z wyodrębnionymi w nich przy użyciu nagłówków poszczególnymi miejscowościami, przy czym liczba wzmiankowanych w nich miejscowości jest większa niż ich liczba rejestrowana poprzez nagłówki, gdyż często pod nagłówkiem jednej miejscowości wpisywano osoby z kilku innych. Popis z 1567 r. jest dla Podlasia znacznie obszerniejszy od popisu z 1565 r. Zamiast bowiem zwyczajowego wezwania do wywiązania się z obowiązku służby ziemskiej, a więc wysłania jednego konnego z 8–10 służb, ogół szlachty nieposiadającej poddanych oraz bojarów Podlasia został zobowiązany do wysłania po jednym zbrojnym z każdego dymu szlacheckiego lub bojarskiego niezależnie od liczby posiadanych służb. W przypadku braku możliwości odbycia służby konno należało stawić się pieszo. Natomiast w 1565 r. służba była oparta na ogólnych zasadach służby ziemskiej, a więc wystawiany był 1 koń z 9 służb. W przypadku obu tych popisów w pracach atlasowych wykorzystano ich edycje drukowane²². Listę źródeł wytworzonych w czasach przynależności Podlasia do Wielkiego Księstwa Litewskiego, a wykorzystanych w trakcie prac nad niniejszym tomem AHP zamyka – formalnie należący już do dokumentacji wytworzonej po wejściu w życie unii lubelskiej – spis szlachty ziem bielskiej i drohickiej składającej przysięgę na wierność Królestwu Polskiemu w 1569 r.²³

Przy opracowywaniu dotychczas opublikowanych tomów AHP rekognicjarze były wykorzystywane jako źródła uzupełniające niekonsekwentnie. Sięgano po nie zwykle wówczas, gdy liczba zachowanych rejestrów poborowych dla danego powiatu była skromna bądź gdy istniała konieczność uzupełnienia informacji o własności poszczególnych osad. Jednak w przypadku Podlasia, wobec więcej niż skromnego zasobu zachowanych rejestrów poborowych, jako źródło podstawowe zostały spożytkowane zachowane dla powiatu bielskiego rekognicjarze poborów z 1580 i 1581 r.²⁴

Tradycyjnie jako źródła uzupełniające wykorzystano rejestry podatkowe powstałe w XVII w. Dotyczyło to rejestrów podymnego ziemi bielskiej z lat 1634 i 1635, rejestrów poboru ziemskiego ziemi mielnickiej z lat 1627 i 1629²⁵ oraz rejestrów pogłównego z lat 1662²⁶, 1663²⁷, 1673²⁸, 1674²⁹, 1675³⁰ i 1676³¹.

Obok źródeł skarbowych, zgodnie z praktyką przyjętą dla serii, jako źródła uzupełniające wyzyskane zostały też lustracje królewskich ziem podlaskich z lat 1570, 1576 i 1602³². Żadna z powyższych lustracji nie rejestruje niestety dóbr królewskich województwa podlaskiego w sposób kompletny. Najskromniej prezentuje się lustracja z 1570 r., której zachowana część obejmuje jedynie starostwa drohickie i wołyńskie³³. Zdecydowanie najobszerniejszą jest lustracja z 1576 r. Z terenu będącego przedmiotem zainteresowania niniejszego opracowania objęła ona bowiem starostwa: bielskie, drohickie, mielnickie, łosickie, knyszyńskie, goniądzkie, tykocińskie, augustowskie i rajgrodzkie; leśnictwa: bielskie, tykocińskie i goniądzkie oraz tenuty: narewską, kleszczelowską i krzywską. Nie zlustrowano natomiast starostw brańskiego i suraskiego, leśnictwa knyszyńskiego i dzierzawy pokaniewskiej³⁴. Lustracja z 1602 r. z kolei objęła jedynie leżące w północnej i centralnej części województwa starostwa knyszyńskie, goniądzkie i bielskie oraz leśnictwo knyszyńskie.

Niestety, nawet w przypadku najpełniejszej lustracji z 1576 r. dla części pojawiających się miejscowości podano jedynie informacje uproszczone, w formie sumarycznych wyliczeń wielkości dochodu, bez informacji o areale ziemi uprawnej czy też elementach infrastruktury przemysłowej. Sytuacja ta

²² Dla popisu z 1565 r. wykorzystano najnowszą edycję przygotowaną przez G. Lesmaitisa: *Popis 1565*, s. 133–379; dla popisu z 1567 r. zaś edycję *Popis 1567*, k. 431–1378. W tej samej publikacji (*Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией*, t. 33, Петроградъ 1915) na k. 237–430 znajduje się wcześniejsza edycja popisu z 1565 r.

²³ AUPL, s. 236–296.

²⁴ ASK I 47, k. 670–734; ASK IV 41, k. 10–162.

²⁵ BOss, sygn. 4279, Księga grodzka brańska z 1640 r.; APL, AWor., sygn. 1.

²⁶ ASK I 70, k. 1–93 (ziemia drohicka), 748–753v (pow. tykociński – fragment).

²⁷ Tamże, k. 504–561v, 684–747v (pow. suraski i tykociński).

²⁸ Tamże, k. 96–140, 249–283, 315–381, 564–625, 757–815 (pow. tykociński, drohicki, mielnicki, brański, suraski).

²⁹ Tamże, k. 141–248, 284–313v, 382–503, 626–676v, 863–951 (pow. drohicki, mielnicki, suraski, tykociński, brański).

³⁰ Tamże, k. 677–682v (pow. tykociński – dobra duchowne).

³¹ Tamże, k. 816–859 (pow. tykociński); BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, k. 280–421 (całe województwo).

³² LWP 1570, 1576; LWP 1602.

³³ Na temat pojawienia się starostwa wołyńskiego w lustracjach woj. podlaskiego i kwestii jego ostatecznej przynależności terytorialnej do WKŁ zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.1.8.

³⁴ LWP 1570, 1576, s. XVIII–XXIII.

dotyczy starostw drohickiego, knyszyńskiego, łośickiego i mielnickiego³⁵. Tymczasem ta właśnie informacja jest w przypadku AHP kluczowa dla oszacowania wielkości osady. Braki te uzupełnione zostały poprzez sięgnięcie do zachowanych dla XVI w. inwentarzy dóbr gospodarskich i królewskich³⁶ oraz rejestrów pomiarów włócznej. Zwłaszcza te ostatnie, sporządzane w przypadku Podlasia w latach 1558–1562, odegrały istotną rolę jako materiał uzupełniający. Nie tylko dawały one bowiem możliwość zweryfikowania informacji zawartych w najpełniejszej lustracji z 1576 r., ale także dzięki szczegółowym opisom przebiegu granic poszczególnych osad królewskich i towarzyszącej pomiarowi wymianie gruntów między dobrami wielkopsiadłymi a otaczającymi je majątkami szlacheckimi dostarczały informacji o wszystkich osadach sąsiadujących z rozmiarzanymi na nowo dobrami, łącznie z danymi o ich właścicielach³⁷. Obszar województwa podlaskiego należał w drugiej połowie XVI w. do dwóch diecezji: łuckiej (metropolia lwowska) i wileńskiej (metropolia gnieźnieńska). Dla obu wymienionych diecezji nie zachowały się akta wizytacji kościelnych z XVI w. Z tego powodu w charakterze źródeł pomocniczych wykorzystane zostały protokoły wizytacji powstałe w kolejnym stuleciu. Diecezja łucka posiada zachowany zbiór dokumentów praw i przywilejów z XVIII w.³⁸ oraz protokoły wizytacji generalnej z lat 1662–1664³⁹. Z kolei dla rekonstrukcji podlaskich okręgów parafialnych położonych w diecezji wileńskiej (dekanaty augustowski i knyszyński) wykorzystano wizytacje z lat 1633⁴⁰ i 1700⁴¹. Pozostałe wizytacje diecezji wileńskiej z XVII w. nie sięgały na Podlasie⁴². Zachowana dokumentacja jest daleka od kompletności i regularności opisów parafii znanych z wizytacji tzw. starych diecezji koronnych. Listy miejscowości parafialnych występują nieregularnie i są często zastępowane okręgami dziesięcinnymi. Z tego powodu przy rekonstrukcji okręgów parafialnych wykorzystano także pierwsze systematyczne wykazy okręgów parafialnych zawarte w aktach synodu łuckiego z 1726 r.⁴³ i synodu wileńskiego z 1744 r.⁴⁴ Bardzo pomocne były też opisy oraz szkice parafii koronnych i litewskich przygotowane w drugiej połowie XVIII w. w związku z pracami kartograficznymi Karola Perthéesa⁴⁵.

Dla struktur Kościoła prawosławnego podstawę źródłową stanowiły, obok informacji zawartych we wskazywanych już wcześniej lustracjach i inwentarzach dóbr królewskich, także inwentarze dóbr prywatnych i różnego rodzaju dokumenty zachowane i opublikowane w wielotomowej serii źródeł wydawanych w drugiej połowie XIX i początkach XX w. przez Wileńską Komisję Archeograficzną⁴⁶.

³⁵ Tamże, s. 72–82, 87–88.

³⁶ AWAK 14, s. 24–60 (starostwa brańskie i suraskie z 1558 r.); ASK LVI 292, k. 6–102 (starostwo tykocińskie dla lat 1571–1573); ASK LVI 171, k. 2–352 (starostwo mielnickie i łośickie z lat 1545, 1551 i 1560); ASK LVI 110, k. 1–67 (starostwo knyszyńskie dla lat 1569 i 1573); Chomętowski, Materiały, s. 238–290 (starostwo knyszyńskie dla 1561 i prawdopodobnie 1564 r.); ASK LVI 172 (starostwo łośickie dla 1573 r.); ASK LVI 235 (starostwo rajgrodzkie i augustowskie z lat 1573 i 1574); ASK LIV 16 (rachunki leśnictwa bielskiego z lat 1571–1573); ASK LIV 29 (rachunki miast Bielsk i Narew z lat 1569–1572).

³⁷ M. Roszczenko, *Kleszczele*, Bielsk Podlaski–Kleszczele 2002; PKGE II, s. 317–521; *Rejestr pomiarów włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 201–248; *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999; AWAK 14, s. 61–76 (miasto Narew i okolice z 1560 r.).

³⁸ ADS, sygn. D 148, *Iura ecclesiarum parochialium dioecesis Luceoriensis et Brestensis ingrossata in hunc librum in anno 1645*.

³⁹ ADS, sygn. D 149, *Acta visitationis generalis ecclesiarum palatinatus Podlachiae et Brestensis, nec non decreta reformationis tempore episcopi Nicolai Prażmowski ex annis 1662–1664. Foundationes ecclesiarum dioecesis Brestensis et earum iura*.

⁴⁰ BUWil, sygn. F57-B53-40, *Liber visitationis per illustrem admodum reverendum dominum Gasparum Zaliwski canonicum Vilnensem sub illustrissimo reverendissimo Abrahamo Woyna episcopo Vilnensi anno Domini 1633, 1641, 1645*.

⁴¹ BCzart, sygn. 1775 IV Rkps, *Acta visitationis ecclesiarum decanatus Augustoviensis ex speciali mandato Constantini Casimiri Brzostowski [...] episcopi Vilnensis [...] anno Domini 1700 collecta*.

⁴² BUWil, sygn. F57-B53-42, *Acta visitationis ecclesiarum dioecesis Vilnensis sub illustrissimo reverendissimo domino Georgio Tyszkiewicz episcopo Vilnensi [...] peractae anno 1653 et 1654; LMAVB, f. 318-28550, Processus visitationis generalis trium decanatum Caunensis, Siemmensis et Olvitenensis. Alexander in Macieiw Sapieha, Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopus Vilnensis (1669 r.); BUWil, sygn. F57-B53-41, *Acta visitationis generalis in tribus decanatibus, scilicet in Rozanensi, Volkoviscensi, Slonimensi [...] anno 1668 [...] expedita; zob. W.F. Wilczewski, Wizytacje generalne diecezji wileńskiej w XVII–XVIII w. Ewolucja problematyki*, „Soter. Religijos Mokslo Žurnalas”, 2010, nr 35(63), s. 105–106.*

⁴³ Synod 1726.

⁴⁴ *Synodus Dioecesana Vilnensis [...] anno Domini MDCCXLIV diebus 10. 11. 12. mensis Februarii celebrata*, Vilnae 1744.

⁴⁵ Szkice Perthéesa; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat knyszyński i dekanat augustowski*, wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1996.

⁴⁶ *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссією для разбора древних актов*, t. 2, Вильна 1867; t. 3, Вильна 1870; t. 4, Вильна 1870; t. 5, Вильна 1871; t. 6, Вильна 1872; t. 14, Вильна 1888; t. 18 Вильна 1891; t. 33, Вильна 1908.

Wykorzystano też opublikowane tomy *Metryki Litewskiej*. Dla Kościołów protestanckich wyzyskane zostały XVII-wieczne akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej, obejmującej tzw. dystrykt podlaski, skupiający zbory koronnego województwa podlaskiego i litewskiego województwa brzeskiego⁴⁷, oraz dokumenty fundacyjne, oryginalne lub w odpisach z Archiwum Radziwiłłów w AGAD oraz Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie i Biblioteki Narodowej w Wilnie.

Zgodnie z założeniami serii AHP nie prowadzono systematycznej kwerendy źródłowej w księgach sądowych. Informacje zawarte w tego typu źródłach zachowanych dla obszaru województwa podlaskiego były pozyskiwane selektywnie, poprzez wykorzystanie wypisów i kwerend prowadzonych przez pracowników Zespołu Słownika Historyczno-Geograficznego Mazowsza i Podlasia w Średniowieczu IH PAN, Zbioru Ignacego Kapicy Milewskiego⁴⁸ i Zbioru Zygmunta Glogera⁴⁹. Wszelkie pomniejsze źródła pisane wykorzystane przy opracowywaniu poszczególnych zagadnień, jak choćby rozplanowania przestrzennego ośrodków miejskich, ukształtowania sieci drożnych, granic administracyjnych itp. zostały omówione w odpowiednich rozdziałach.

2021 r.

⁴⁷ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej: 1611–1625*, Wilno 1915 (Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, ser. 4, z. 2); *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011.

⁴⁸ AGAD, sygn. 96.

⁴⁹ ANK, sygn. 29/678.

II.1.9a. PRUSY KRÓLEWSKIE

Marian Biskup

Podstawa materiałowa niniejszej pracy przedstawia się w sposób dość złożony i nieco odmienny niż dla pozostałych ziem koronnych. Z tych względów konieczne jest szczegółowsze przedstawienie najważniejszych z wykorzystanych źródeł. Ze względów praktycznych przegląd materiałów rękopiśmiennych i drukowanych omawiać będziemy osobno dla każdego z trzech województw pruskich, tj. chełmińskiego, malborskiego i pomorskiego. Metoda ta jest także uzasadniona do pewnego stopnia nieco odmienną dla każdego z województw bazą źródłową, co znajduje swój wyraz również w dalszych partiach komentarza. Jedyne źródła kartograficzne omówiono łącznie dla całości obszaru, aby uniknąć zbędnych powtórzeń.

Województwo chełmińskie

Podstawę źródłową dla województwa chełmińskiego stanowią rejestry poborowe z lat 1570–1571 opublikowane przez I.T. Baranowskiego¹. Wadliwy sposób wydania nasuwający wiele trudności spowodował, że musiały one zostać sprawdzone z oryginałami, zachowanymi w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie². Przy ich pomocy nie tylko usunięto najważniejsze usterki wydawnicze, jak błędne odczytanie wielu nazw czy pomyłki liczbowe, lecz także stwierdzono pominięcie przez edytora ok. 12% całości osad województwa. Opuszczone pozycje zostały osobno opublikowane jako uzupełnienie wydawnictwa I.T. Baranowskiego³. Mimo to i wówczas okazało się konieczne sięgnięcie do dalszych materiałów źródłowych dla uzupełnienia danych rejestrów poborowych, które – nie zawsze przynosząc kompletne dane – w ogóle pominęły znaczny odsetek osiedli wiejskich. Dla własności królewskiej wyzyskano więc lustracje królewszczyzn z lat 1565–1570 z Archiwum Głównego Akt Dawnych zawierające jednak lustracje tylko dla dwóch starostw (grudziądzkiego i rogozińskiego)⁴. Przejrzano także lustracje starostw z 1624 r.⁵, a pomocniczo wykorzystano obszerną lustrację z 1664 r. opublikowaną przez J. Paczkowskiego⁶. Dzięki temu uzyskano dla własności królewskiej najkompletniejszy materiał źródłowy. Podobnie dla własności kościelnej cenne uzupełnienia przyniosły zwłaszcza inwentarze biskupstwa chełmińskiego z początków XVII w. opublikowane przez A. Mańkowskiego⁷. Wykorzystano także nie drukowany wykaz czynszów z dóbr kapituły chełmińskiej z lat 1576–1586

¹ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 12: Prusy Królewskie, cz. 1, wyd. I.T. Baranowski, Warszawa 1911 (Źródła Dziejowe, t. 23), s. 1–68, 289–303.

² ASK I 52.

³ M. Biskup, *Rejestry poborowe województwa chełmińskiego z r. 1570/1*, Toruń 1955 (Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 20), s. 310–325.

⁴ ASK XLVI 29, 30.

⁵ Tamże, 33.

⁶ *Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 32).

⁷ *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 22); *Inwentarze dóbr kapituły katedralnej chełmińskiej z XVII i XVIII w.*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1928 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 23).

znajdujący się w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie⁸. Pewne uzupełnienie dał również kodeks dyplomatyczny biskupstwa chełmińskiego opublikowany przez C.P. Woelkego⁹. Dla dóbr biskupstwa wrocławskiego wykorzystano inwentarze z drugiej połowy XVI w. opublikowane przez S. Chodyńskiego i L. Żytkowicza¹⁰.

Słabiej przedstawiają się źródła uzupełniające dla własności szlacheckiej. Można tu było jedynie pomocniczo sięgnąć do późniejszych niedrukowanych wykazów poboru pogłównego z 1662 r.¹¹ oraz taryf podatkowych z 1682 r. opublikowanych przez S. Kętrzyńskiego¹², zresztą przede wszystkim dla stwierdzenia faktu istnienia danej osady szlacheckiej. Z konieczności należało także wykorzystać źródła i opracowania dotyczące czasów panowania krzyżackiego. Wykorzystano szczególnie prace L. Webera¹³, Braunsa¹⁴, G. Henkla¹⁵, W. Kętrzyńskiego¹⁶, A. Semraua¹⁷ i J. Paradowskiego¹⁸ zawierające wykazy osad ziemi chełmińskiej i lubawskiej w czasach krzyżackich, jak również opracowania K. Kasiskego¹⁹, W. Klesińskiej i J. Rumińskiego²⁰.

Najsłabiej przedstawia się zasób źródeł dla własności miejskiej. Rejestry poborowe przynoszą niezbędne informacje zaledwie dla znikomej liczby osad wiejskich stanowiących własność miast zwłaszcza Torunia i Chełmna. Dla posiadłości ziemskich miasta Torunia na ogół wystarczających uzupełnień dostarczyły księgi rachunkowe dóbr miejskich z drugiej połowy XVI stulecia znajdujące się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Toruniu²¹. Pomocniczo wykorzystano także cenną pracę K.G. Prätoriusa opartą na szerokim materiale archiwalnym²². Natomiast niemal całkowicie zawiodły materiały uzupełniające dla posiadłości miasta Chełmna, dla których tylko ułamkowych danych dostarczyły prace F. Schultza²³ (dla okresu krzyżackiego) i S. Sadowskiego²⁴. Podobnie na 14 miast województwa materiał źródłowy zawarty w rejestrach poborowych jest wystarczający zaledwie dla kilku ośrodków. Dla miasta Torunia można było wykorzystać księgi kancelarii miejskiej z Archiwum Toruńskiego²⁵ oraz cenną pracę S. Herbsta dotyczącą rzemiosła toruńskiego²⁶. W wypadku innych miast nasunęła się konieczność sięgnięcia do monografii poszczególnych osiedli, które przynoszą szczupłe dane o stosunkach gospodarczo-społecznych danego ośrodka miejskiego w XVI stuleciu, przeważnie jednak dla XVII i XVIII w. Monografie te, zawierające także krótki rys historii poszczególnych osad wiejskich położonych wokół danego miasta (zwłaszcza jeśli dzisiaj jest powiatowe), posłużyły jednocześnie jako

⁸ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, A nr 20: Censur ab hortis, agris, pratis etc. (1576–1586).

⁹ *Urkundenbuch des Bistums Culm*, t. 1–2, wyd. C.P. Woelky, Gdańsk 1885–1887.

¹⁰ *Inventarium curiarum et proventuum bonorum episcopatus Wladislaviensis de a. 1567*, wyd. S. Chodyński, Wrocław 1894 (*Monumenta Historiae Dioecesis Wladislaviensis*, t. 12); *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z r. 1598*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1950 (*Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 36); *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z r. 1582*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953 (*Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 37).

¹¹ ASK I 52, s. 324–372.

¹² *Taryfy podatkowe ziem pruskich z r. 1682*, wyd. S. Kętrzyński, Toruń 1901 (*Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 5).

¹³ L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren*, Gdańsk 1878.

¹⁴ O. Brauns, *Geschichte des Culmerlandes bis zum Thorner Frieden*, Toruń 1881.

¹⁵ G. Henkel, *Das Kulmerland um das Jahr 1400*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 16, 1886 (z mapą).

¹⁶ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś Krzyżackich*, Lwów 1882.

¹⁷ A. Semrau, *Die Entstehung und Besiedlung der Vogtei Brathian*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, t. 40, 1932.

¹⁸ J. Paradowski, *Osadnictwo w ziemi chełmińskiej w wiekach średnich*, Lwów 1936.

¹⁹ K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen*, Królewiec 1934.

²⁰ W. Klesińska, *Repolonizacja wsi chełmińskiej w XV i XVI w.* (mps w Komisji Egzaminacyjnej Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu); J. Rumiński, *Komturstwo brodnickie*, Toruń 1950 (mps w Komisji Egzaminacyjnej Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu).

²¹ W szczególności nr 3521b, 3522, 3522a, 3523, 3523a, 3524a.

²² K.G. Prätorius, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes, die Vorzeit und die Gegenwart umfassend*, Toruń 1882.

²³ F. Schultz, *Geschichte der Stadt und des Kreises Culm*, t. 1, Gdańsk 1876.

²⁴ S. Sadowski, *Ludność i stosunki narodowościowe miasta Chełmna do schyłku dawnej Rzeczypospolitej*, Toruń 1951, mps pracy doktorskiej w Archiwum Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu, streszczenie wydrukowane w Sprawozdaniach Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 4, za 1950 r., Toruń 1952, s. 53–57. Autorowi składam wyrazy serdecznego podziękowania za uprzątnięcie maszynopisu pracy, jak również kilku przekazów archiwalnych.

²⁵ Rachunki kamlerskie X, 7 i XVI, 32.

²⁶ S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze*, Toruń 1933.

uzupełnienie dla wszystkich rodzajów własności. Wykorzystano więc zwłaszcza obszerną monografię powiatu grudziądzkiego X. Froelicha²⁷, wąbrzeskiego – B. Heyma²⁸, toruńskiego – H. Maerckera²⁹ i brodnickiego – H. Plehna³⁰ oraz opracowanie historii miasta Lubawy G. Lieka³¹ i Nowego Miasta – pióra A. Semraua³² (obok cytowanych już prac F. Schultza i S. Sadowskiego).

436

Wiesz saließe
 Saließe slachyżij wohny frolok foliarkowich 24
 zkaße wloky po 10 gl

Wiesz klonowo
 Kmieci ofiadich średni, wlok 20 wloky po 20 gl

Wiesz Bratysłowo
 Kmieci ofiadich 18, wlok 30 ofiadich zkaße
 wloki po 20 gl
 zkaße kupny gl 20
 ogrodnykow dwa zgodowa kupny gl 12
 ogrodnykow 6 po 2 gl zkaße

Wiesz samin pašta
 Janis saminski zputyżia wlok foliarkowich po 12 gl
 wloky

Wiesz gultowo
 Krasowski slachyżij zkmieci swym 6 wlok 12 po
 20 gl wloki

Wrocławki foliark
 ogrodnykow 12 po 2 gl od kassęgo

Morczyń foliark
 ogrodnykow 3 po 2 gl od kassęgo

Fragment deklaracji podatkowej z 1570 r. z woj. chełmińskiego dla dóbr kapituły chełmińskiej w kluczu kurzętnickim koło Chełmży; ASK I 52, k. 430

²⁷ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, t. 1–2, Gdańsk 1884–1885.

²⁸ B. Heym, *Geschichte des Kreises Briesen und seiner Ortschaften*, Wąbrzeźno 1902.

²⁹ H. Maercker, *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn*, Gdańsk 1899–1900.

³⁰ H. Plehn, *Geschichte des Kreises Strasburg in Westpreussen*, Lipsk 1900; tenże, *Ortsgeschichte des Kreises Strasburg in Westpreussen*, Królewiec 1900.

³¹ G. Liek, *Die Stadt Löbau in Westpreussen mit Berücksichtigung des Landes Lübau*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, t. 25–29, 1892.

³² A. Semrau, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Neumark*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, t. 30, 1893.

In Tawchen. districtu.			
Luthern in Tawchen. districtu ad Parochiam Zyroska habet 20 mansos.			
Die	ii	Julij Vobis Michael Lutornski Regiam Con- tributionem soluit	
		5 mansi - - - - - ad 12 prof. fa: flore:	2
		i Tortulanius - - - - - ad 2 prof. fa: flore:	2
Die		eodem Vobis Alher Lutornski Reg. Con: soluit.	
		5 Mansi - - - - - ad 12 prof. fa: flore:	2
		i Tortulanius - - - - - ad 2 prof. fa: flore:	2
Die		eodem Vobis Bartosz Lutornski Reg. Con. soluit	
		5 Mansi - - - - - ad 12 prof. fa: flore:	2
		i Tortulanius - - - - - ad 2 prof. fa: flore:	2
Die		eodem Vobis Stempel Lutornski Regiam Con- tributionem soluit	
		et in alio loco Colonos.	
		Summa facit - - flo	6 6
+ Zapendowa in Tawchen. districtu ad Pa- ruchiam Zyroska.			
Die	13	Julij Vobis Ioannes Zapendawski Regiam Contributionem soluit	
		7 1/2 mansi - - - - - ad 12 prof. fa: flo:	3
Die	t	eodem Vobis Zapendawski Regiam Contribu- tionem soluit	
		2 1/2 mansi - - - - - ad 12 prof. fa: flo:	1
Die		eodem Vobis Petrus Zapendawski Regiam Con- tributionem soluit	
		2 1/2 mansi - - - - - ad 12 prof. fa: flo:	30
		Summa facit - - flo:	5
		Summa lateris flore: - -	11 6

Fragment rejestru poborowego woj. pomorskiego z 1570 r. dla dóbr szlacheckich powiatu tucholskiego; ASK 106, k. 142v.

Opracowania te wraz z całością materiałów pomocniczych pozwoliły na ustalenie ogółu osiedli szesnastowiecznych województwa wykazując, że rejestry poborowe pominęły około 20,4% osad³³.

³³ Dokładniejsze zestawienie por. M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1957 (RTNT, t. 60, z. 2), s. 9.

Dane zastępcze nie zdołały jednak wypełnić w całości braków rejestrów poborowych i nie dały wystarczających informacji dotyczących zwłaszcza rzemiosła i liczby mieszkańców w miastach województwa chełmińskiego. Fakt ten spowodował konieczność zawężenia tematyki przy przedstawieniu stosunków miejskich województwa, a niekiedy posługiwania się, np. przy obliczaniu liczby mieszkańców, danymi z okresu późniejszego.

Podział administracyjny województwa został opracowany w skali parafialnej na podstawie wizytacji kościelnych z połowy XVII w.³⁴, zawierających jednak również dane i dla interesującego nas okresu. Problem ten został zresztą omówiony w osobnej rozprawie, gdzie również obszerniej przedstawiono metodę opracowania tego zagadnienia³⁵. Podział w skali powiatowej przyjęto na podstawie danych źródłowych z połowy XVII w.³⁶, wobec braku wystarczających informacji szesnastowiecznych.

Województwo malborskie

Podstawę opracowania dla województwa malborskiego stanowią także rejestry poborowe, jednak pochodzące z okresu nieco późniejszego, a mianowicie z lat 1581–1582, również opublikowane (dla 1582) przez I.T. Baranowskiego³⁷ znacznie staranniej niż rejestry województwa chełmińskiego, chociaż i tutaj nie brak usterek w odczytywaniu nazw miejscowości czy też danych cyfrowych³⁸. Jednakże jako podstawę przyjęto nie opublikowane rejestry z 1581 r.³⁹ zarówno ze względu na ich wcześniejszą chronologię, jak i na fakt, że zawierają one dokładniejsze określenie właścicieli osiedli szlacheckich dość słabo uwzględnionych w poprzednim rejestrze. Natomiast pomijają one kilka osad zwłaszcza należących do własności królewskiej i szlacheckiej. Informacje o nich na odwrót uzupełniono na podstawie rejestrów z 1582 r. Zresztą rażącej różnicy w danych obu rejestrów nie stwierdzono.

Powyższe materiały zostały uzupełnione dla własności królewskiej niepublikowanymi dotąd lustracjami z lat 1564–1565⁴⁰ i 1569–1570⁴¹. Obejmują one w zasadzie główny zrąb dóbr królewskich, szczególnie ekonomii malborskiej, nie zawierają natomiast lustracji dla 2 starostw województwa (tolkmickiego i dzierzgońskiego) i części dzierżawy nowodworskiej. Z konieczności uzupełniono je lustracjami z 1624 r.⁴², choć znacznie lakoniczniejszymi pod względem treści w stosunku do szesnastowiecznych, oraz – porównawczo – lustracją z 1664 r.⁴³ Przejrzano także najważniejsze pozycje pokaźnego zbioru inwentarzy i materiałów rachunkowych ekonomii malborskiej, szczególnie dla pierwszej i drugiej połowy wieku XVI⁴⁴.

Dla własności szlacheckiej wykorzystano oprócz rejestrów poborowych z lat 1581–1582 materiały z Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Gdańsku, do których dotarto na podstawie wyników kwerendy wiejskiej Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. Wykorzystano zwłaszcza szesnasto-

³⁴ *Visitationes ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 factae*, ed. A. Pobłocki, Toruń 1900 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 4); *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski episcopo A. 1667–1672 factae*, ed. B. Czaplą, Toruń 1902–1906 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 6–10); *Visitationes moderni decanatus Gorznensis*, ed. P. Czapiewski, Toruń 1908 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 11–15). Z opracowań szczególnie praca S. Kujota, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Toruń 1902–1905 (RTNT, t. 9–12).

³⁵ M. Biskup, *Podziały administracyjne województwa chełmińskiego w drugiej połowie XVI w.*, SMDWP, t. 1, z. 2, 1956, s. 105 n.

³⁶ ASK I 52, Rejestr poboru pogłównego z 1662 r.

³⁷ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 12: Prusy Królewskie, cz. 1, s. 69–98.

³⁸ Skolacjonowano na podstawie oryginału w: ASK I 123.

³⁹ ASK I 120.

⁴⁰ ASK XLVI 29.

⁴¹ Tamże, 30.

⁴² Tamże, 33. Wykorzystano także lustrację starostwa sztumskiego z 1615 r.; ASK LVI 10.

⁴³ Por. przyp. 6.

⁴⁴ AGAD, Ekonomia malborska. Wykorzystano zwłaszcza rewizję z 1510–1529 r. (obecna sygn. W. 194), rachunki z lat 1564–1565 (sygn. W. 229), 1570 (sygn. W. 240) i 1581 (sygn. W. 245). Rewizję z 1510–1529 opublikował W. Hejnosz w: *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 1, Toruń 1959 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 45). W tomie 2 tego wydawnictwa (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 48, 1960) opublikowano m.in. rewizję ekonomii malborskiej z 1590 r. na podstawie mikrofilmu rękopisu z Królewskiej Biblioteki w Sztokholmie.

wieczne księgi ławnicze miasta Sztumu⁴⁵, zawierające liczne wpisy właścicieli szlacheckich, oraz pierwszą z zachowanych ksiąg ziemskich sztumskich z początków XVII w.⁴⁶ Pomocniczą rolę odegrała oparta na szerokim materiale źródłowym monografia powiatu sztumskiego F.W.F. Schmitta⁴⁷ oraz opracowania poszczególnych kompleksów dóbr szlacheckich pióra R. Flanssa⁴⁸ i E. Wernickego⁴⁹.

Dla niewielkiej rozmiarami własności kościelnej materiału źródłowego dostarczyły rejestry poborowe. Natomiast zawiodły one na całej linii, jeśli chodzi o własność miejską, reprezentowaną w przeważającym stopniu przez terytorium miasta Elbląga. Spowodowało to konieczność sięgnięcia do materiałów byłego archiwum elbląskiego⁵⁰. Wykorzystano więc głównie rachunki dla poszczególnych okręgów terytorium pochodzące przeważnie z przełomu XVI i XVII w. oraz rachunki kamlarskie z tegoż okresu⁵¹. Materiały te zostały uzupełnione danymi szczegółowych monografii miasta i powiatu elbląskiego G.M. Fuchsa⁵², M. Toeppena⁵³, E. Carstenna⁵⁴ oraz E.G. Kerstana i C.E. Rhodego⁵⁵. W połączeniu z archiwaliami elbląskimi pozwoliły one ustalić w zasadzie całość szesnastowiecznych osiedli położonych na terytorium Elbląga oraz liczbę obiektów przemysłowych w mieście i okolicy. Natomiast nie dały one podstawy do pełnego opracowania kilku istotnych problemów, szczególnie zaś gęstości zaludnienia, stanu rzemiosła wiejskiego oraz podziału parafialnego.

Podobnie stan materiałów dla pozostałych miast województwa malborskiego okazał się najgorszy w porównaniu z danymi dla miast województw chełmińskiego i pomorskiego. Rejestry poborowe nie dają bowiem tutaj żadnej podstawy dla zobrazowania ówczesnych stosunków gospodarczo-społecznych. Można było jedynie sięgnąć do różnej wartości lokalnych monografii poszczególnych ośrodków, jak H. Lettau dla Nowego Stawu⁵⁶, F. Hassensteina dla Dzierzgonia⁵⁷, G. Berga dla Malborka⁵⁸ bądź też cytowanych powyżej opracowań E.G. Kerstana i F.W.F. Schmitta, omawiających w ramach historii poszczególnych powiatów dzieje Sztumu, Dzierzgonia i Tolkmicka, czy na końcu do sumarycznych zestawień w *Deutsches Städtebuch* E. Keysera⁵⁹. Całość powyższych opracowań nie dostarczyła jednak, podobnie jak w wypadku Elbląga, niezbędnych materiałów dla zobrazowania wszystkich problemów. W sumie stwierdzono, że rejestry poborowe pominęły ogółem 21% osiedli, a z terytorium elbląskim – aż 38%⁶⁰.

Znaczną trudność stanowił materiał źródłowy dla zobrazowania podziału administracyjnego województwa. W grę wchodził jedynie podział na parafie, gdyż podział w skali powiatowej nie występuje tutaj w ogóle; co najwyżej większy kompleks własnościowy – terytorium Elbląga – wyznacza jedno-

⁴⁵ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku (cyt. WAP Gdańsk), Dz. 349, nr 10 (lata 1470–1558) i 349, nr 12 (lata 1591–1610).

⁴⁶ WAP Gdańsk, Dz. 15, nr 1.

⁴⁷ F.W.F. Schmitt, *Geschichte des Stuhmer Kreises*, Toruń 1868. Krótka monografia B. Schmida, *Der Kreis Stuhm*, Sztum 1935, nie przynosi nowych danych, opierając się na wynikach poprzedników.

⁴⁸ R. Flanss, *Geschichte der Westpreussischer Güter. Die Weisshöfchen Güter*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, t. 21, 1887.

⁴⁹ E. Wernicke, *Tiefenau*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, t. 65, 1927 (Beilage).

⁵⁰ Obecnie jako część zasobów WAP Gdańsk.

⁵¹ Przejrzano zwłaszcza następujące pozycje: Rachunki tzw. Aussenkämmereramt z 1603 r., Landrichteramt z 1596–1597 r., Fischamt z 1593–1595, Ziegelamt z 1606 r., Mühlenamt z 1636 r., Hospitalsamt (Spittelamt) z 1619–1620 r., Innenkämmereramt z 1562 r. Wykorzystano również rewizję części terytorium elbląskiego (Aussenkämmereramt und Landrichteramt) z końca XVI w., pochodzącą z tzw. Conventsche Sammlung.

⁵² G.M. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Hinsicht*, t. 1–3, Elbląg 1818–1852.

⁵³ M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten*, Gdańsk 1871–1872; tenże, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung der Stadt Elbing*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 21, 1887.

⁵⁴ E. Carstenn, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbląg 1937; tenże, *Aus Spittelhofs alten Tagen*, Elbląg 1912.

⁵⁵ E.G. Kerstan, *Geschichte des Landkreises Elbing*, Elbląg 1925; tenże, *Beiträge zur Geschichte der Elbinger Haffhöhe in der Ordens und Polenzeit*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 1 i 3, 1919–1923; C.E. Rhode, *Der Elbinger Kreis in topographischer, historischer und statistischer Hinsicht*, Gdańsk 1871.

⁵⁶ H. Lettau, *Neueich. Heimatbuch*, Nowy Staw 1929.

⁵⁷ F. Hassenstein, *Chronik der Stadt Christburg*, Dzierzgoń 1920.

⁵⁸ G. Berg, *Geschichte der Stadt Marienburg*, Malbork 1921.

⁵⁹ *Deutsches Städtebuch*, t. 1, red. E. Keyser, Stuttgart–Berlin 1939.

⁶⁰ Szczegółowsze zestawienie por. M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego*, s. 11–12.

cześciej granice mniejszych okręgów. Większość obszaru województwa aż na wschód po rzekę Elblązkę należała do diecezji pomezkańskiej, która w końcu XVI w. przeszła pod zarząd biskupów chełmińskich; reszta obszaru podlegała władzy biskupów warmińskich. Jednakże pierwsza pełna, wydana drukiem wizytacja diecezji pomezkańskiej pochodzi dopiero z 1647 r.⁶¹, a więc z okresu poreformacyjnego i po pierwszej wojnie szwedzkiej, która spowodowała znaczne spustoszenia na tych obszarach. Należało więc sięgnąć do pomocniczych źródeł wcześniejszych, szczególnie z okresu reformacji, która wywarła silny wpływ na tych obszarach, aby móc odtworzyć choćby w przybliżeniu sieć parafialną dla drugiej połowy XVI w. Znaczną pomoc oddał więc wykaz proboszczów kościołów na Wielkich Żuławach pochodzący z lat 1562–1564, zachowany w zbiorach Biblioteki PAN w Gdańsku⁶². Przejrzano także zachowane fragmentarycznie wizytacje diecezji pomezkańskiej z lat 1604, 1610, 1637 i 1654 znajdujące się w Archiwum Diecezjalnym w Olsztynie, w zbiorach byłego Archiwum Biskupiego we Fromborku⁶³. Znaczną pomoc stanowiła przy tym praca B. Schmida, który pierwszy dotarł do powyższych źródeł przy opisie zabytków powiatu malborskiego⁶⁴. Sięgnięto także porównawczo do wizytacji diecezji pomezkańskiej pochodzących ze schyłku XVII w. zachowanych w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie⁶⁵ dla wyjaśnienia niejasnych czy spornych kwestii.

Powyższe materiały umożliwiły odtworzenie sieci parafialnej dla omawianego okresu, jednak z wyłączeniem terytorium elbląskiego i części wschodniej województwa należącej do diecezji warmińskiej. Terytorium elbląskie, sprostyzantyzowane już około połowy XVI w., nie podlegało wizytacjom biskupów warmińskich, z wyjątkiem kościoła św. Mikołaja w Elblągu, jedyne kościoła katolickiego na całym tym obszarze. Pozostałe kościoły były protestanckie, a patronat nad nimi należał do rady elbląskiej, która posiadała pełną władzę nad całością systemu kościelnego. Przynależność poszczególnych osiedli do kościołów protestanckich terytorium elbląskiego była bardzo chwiejna i ulegała częstym zmianom, nie ma więc dostatecznych podstaw do wysuwania choćby retrogresywnych wniosków o szesnastowiecznej sieci parafialnej na tym obszarze na podstawie późniejszych informacji, pochodzących zresztą głównie dopiero z początków XIX w. Zrezygnowano więc z tych bezowocnych prób, zadowolając się jedynie zaznaczeniem samych osiedli parafialnych na tym obszarze, wykazanych dla XVI w. na podstawie wiarygodnych danych E.G. Kerstana⁶⁶. W podobny sposób trzeba było postąpić na małym obszarze koło Tolkmicka, należącym do dekanatu fromborskiego diecezji warmińskiej. Niepomysłny stan zachowania rozproszonych archiwaliów fromborskich pozwolił jedynie na odtworzenie siedzib parafialnych na tym obszarze⁶⁷ bez możliwości pełnego ustalenia przynależnych do nich osiedli.

Dla uzupełnienia materiałów źródłowych przejrzano także sumienne rozprawy A. Semraua, dotyczące rozwoju osadnictwa w czasach krzyżackich na terenach późniejszego województwa malborskiego⁶⁸, opierające się zresztą w wielu wypadkach także na materiale z XVI i XVII w. Obok nich przejrzano

⁶¹ Por. przyp. 34.

⁶² Biblioteka PAN w Gdańsku, Msc. 1247, Miscellanea ad Historiam Ecclesiasticam Prussicam maxime Gdanensem spectantia, t. 1, Bl. 396 n.

⁶³ Sygn. B. 58, 62 i 63. Nie obejmują one całości terenu i nie zawsze podają wsie, przynależne do poszczególnych parafii.

⁶⁴ B. Schmid, *Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, t. 14: *Kreis Marienburg*, Gdańsk 1919.

⁶⁵ Wizytacja biskupa Potockiego z 1700 r., sygn. C 32 (V, 34) i C 30 (IV, 45).

⁶⁶ E.G. Kerstan, *Die evangelische Kirche des Stadt- und Landkreises Elbing*, Elbląg 1917.

⁶⁷ Na podstawie *Sedes archipresbyteratus dioecesis Warmiensis*, wyd. J. M. Saage, C.P. Woelky, w: *Monumenta historiae Warmiensis*, t. 3, Braniewo 1866, s. 384 n. Przejrzenie fragmentów ocalałych wizytacji biskupstwa warmińskiego z końca XVI w. w Archiwum Diecezjalnym w Olsztynie (sygn. B.2) nie dało pozytywnych rezultatów.

⁶⁸ A. Semrau, *Die Orte und Fluren im ehemaligen Gebiet Stuhm und Waldamt Bönhof*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, t. 36, 1928; tenże, *Die Orte und Fluren im ehemaligen Kammeramt Morin. I. Der Südwestteil*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, t. 38, 1930; tenże, *Die Siedlungen im Kammeramt Morein (Komturei Christburg) während der Ordenszeit*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, t. 39, 1931; tenże, *Die Siedlungen im Kammeramt Kirsiten (Komturei Christburg) im Mittelalter*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, t. 41, 1933; tenże, *Zur Geschichte der Besiedlung des Grossen Werders im 13. Jahrhundert*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, t. 42, 1934; tenże, *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau (Komturei Christburg) im Mittelalter*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, t. 44, 1936.

również opracowania historii powiatu malborskiego⁶⁹ oraz pracę H. Pennera o osadnictwie holenderskim w delcie wiślanej⁷⁰, które nie przyniosły jednak poważniejszych uzupełnień materiałowych.

Województwo pomorskie

Podstawę opracowania dla województwa pomorskiego stanowiły rejestry poborowe z 1570–1571 r., opublikowane również w cytowanym wydawnictwie I.T. Baranowskiego, chociaż i one wymagały ponownego skolekcjonowania z oryginałami w Archiwum Głównym Akt Dawnych⁷¹. Jednakże wobec stwierdzonych już uprzednio braków tych rejestrów, w szczególności pominięcia około 17,4% osiedli województwa (nie wliczając w to osiedli położonych na terytorium miasta Gdańska)⁷², konieczne okazało się sięgnięcie do materiałów uzupełniających. W pewnej mierze zostały one już wykorzystane przy opracowaniu mapy rozmieszczenia własności ziemskiej województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI wieku, jednakże z uwagi na obecny, rozszerzony zakres tematyki i problemów badawczych konieczne okazało się jeszcze poważniejsze ich rozszerzenie. Spostrzeżenie to dotyczy zarówno materiałów rękopiśmiennych, jak i opracowań monograficznych.

Dla własności królewskiej przerobiono więc gruntownie obok lustracji województwa pomorskiego z 1564 r.⁷³ także kilka inwentarzy starostw pomorskich z połowy XVI – początków XVII w. z Archiwum Głównego Akt Dawnych⁷⁴, uzupełniając je danymi cytowanej wyżej, drukowanej przez J. Paczkowskiego lustracji z 1664 r., dalej kilka inwentarzy starostw puckiego i kościerskiego z XVII w.⁷⁵ oraz dokumentów starostwa człuchowskiego⁷⁶.

Podobnie poszerzono bazę źródłową dotyczącą własności kościelnej, wykorzystując – zresztą dość ułamkowo – materiały dla klasztorów w Kartuzach, Oliwie i Pelplinie, znajdujące się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku⁷⁷ oraz w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie⁷⁸. Wykorzystano także opublikowane inwentarze dóbr biskupstwa włocławskiego z XVI w.⁷⁹ oraz wizytację dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z lat 1511–1512⁸⁰.

Najważniejsze uzupełnienie dla ogółu osiedli województwa stanowiły wizytacje archidiaconatu pomorskiego z końca XVI stulecia, opublikowane przez S. Kujotą⁸¹ oraz wizytacje archidiaconatu kamińskiego z początków XVII w.⁸² W szczególności dały one uzupełnienia dla własności szlacheckiej, dla której brak materiałów pomocniczych z XVI i początków XVII w.

⁶⁹ E.J. Dormann, *Geschichte des Kreises Marienburg*, Gdańsk 1862; C. Parey, *Der Marienburger Kreis*, Gdańsk 1864; H. Eckerdt, *Geschichte des Kreises Marienburg*, Gdańsk 1868; *Marienburger Heimatbuch*, Kwidzyn–Malbork 1926.

⁷⁰ H. Penner, *Ansiedlung mennonitischer Niederländer im Weichselmündungsgebiet von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum Beginn der preussischen Zeit*, Gdańsk 1939.

⁷¹ ASK I 106.

⁷² Obszerniej zob. M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955 (RTNT, t. 58, z. 1), s. 12.

⁷³ ASK XLVI 28.

⁷⁴ ASK LVI, t. 1: inwentarz starostwa tucholskiego z lat 1569–1570; t. 5: inwentarz starostwa tczewskiego (z 1591); t. 13: inwentarz starostwa skarszewskiego (z 1628) i t. 5: inwentarz starostwa gniewskiego (XVI w.).

⁷⁵ *Inwentarze starostw puckiego i kościerskiego z XVII wieku*, wyd. G. Labuda, Toruń 1954 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 39).

⁷⁶ *Documenta capitaneatus Slochoviensis*, wyd. P. Panske, Toruń 1935 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 28). Pomocniczo sięgano także do dawniejszych wydawnictw P. Panskego: *Handfesten der Komturei Schlochau*, Gdańsk 1921 oraz *Urkunden der Komturei Tuchel*, Gdańsk 1911.

⁷⁷ WAP Gdańsk, Dział 376, nr 106: gospodarze akta klasztoru w Kartuzach z drugiej połowy XVI w.; Dział 391, nr 429: inwentarzyki folwarków klasztoru w Oliwie z lat 1530–1544.

⁷⁸ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, V.2: Codex diplomaticus Cartusiae 1382–1601; V.3: Codex diplomaticus Cartusiae 1382–1696; Monastica Zukoviensia I. Privilegia Monasterii Zukoviensis 1596–1754.

⁷⁹ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z r. 1534*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1916 (Archiwum Komisji Historycznej, t. 10); por. przyp. 10 – dane o inwentarzach z końca XVI w. opublikowanych przez L. Żytkowicza.

⁸⁰ *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis seaculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920. Korzystano także z zasobów Archiwum Kapitulnego w Gnieźnie, wykorzystując zwłaszcza rewizje dóbr arcybiskupich z lat 1548–1557 (sygn. B. 143) i z lat 1575–1717 (sygn. B. 146).

⁸¹ *Visitationes archidiaconatus Pomeraniae*, wyd. S. Kujot, Toruń 1897–1899 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 1–3).

⁸² *Monumenta vetustiora ad archidiaconatum Camenensem pertinentia*, wyd. P. Panske, Toruń 1907–1911 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 11–15).

Powyższe materiały źródłowe zostały uzupełnione danymi szeregu monografii, dotyczących zarówno historii pojedynczych instytucji kościelnych⁸³, jak poszczególnych powiatów i regionów pomorskich⁸⁴ czy także osiedli miejskich⁸⁵, a nawet wiejskich⁸⁶.

W sumie materiały powyższe stworzyły możliwość pełniejszego przedstawienia poszczególnych problemów dla całego województwa, nie wyłączając nawet mniejszych miast, wyjątkowo szczegółowej uwzględnionych także w rejestrach poborowych. Jedyny wyjątek stanowi terytorium miasta Gdańska, które stworzyło najtrudniejsze zagadnienie pod względem bazy źródłowej. Zasadniczą trudność spowodowało zupełne pominięcie całości terytorium w wykazach rejestrów poborowych województwa, jak również brak odpowiednich materiałów zastępczych w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku. Część tamtejszych materiałów archiwalnych dotyczących niektórych partii terytorium (zwłaszcza Żuław Steblewskich) zaginęła na domiar w czasie ostatniej wojny. Istniejące obecnie źródła nie dają możliwości uzyskania niezbędnych danych gospodarczo-społecznych dla omawianego okresu, z powodu swej ogólnikowości lub fragmentaryczności. Są to bowiem przeważnie ogólne wykazy czynszów⁸⁷ pozwalające na ustalenie liczby osad oraz wielkości ich areалу uprawnego, natomiast rzadko przynoszące szczegółowsze wiadomości o mieszkańcach poszczególnych osiedli⁸⁸. Uzupełnienie powyższych luk materiałami rękopiśmiennymi Biblioteki PAN w Gdańsku⁸⁹ oraz monografiami poszczególnych osiedli⁹⁰ nie dało wystarczających podstaw dla opracowania wszystkich problemów badawczych, zmuszając do przyjęcia szacunkowych danych demograficznych, czy nawet całkowitej rezygnacji z kartograficznego przedstawienia niektórych problemów. Należy podkreślić, że pełne i gruntowne przedstawienie stosunków gospodarczo-społecznych terytorium gdańskiego będzie możliwe dopiero dla 1793 r., dla którego posiadamy niemal wszystkie materiały w postaci katastru pruskiego⁹¹.

Reasumując, stwierdzić trzeba, że w całokształcie zebranych materiałów źródłowych Prus Królewskich najpełniej i najlepiej przedstawiają się źródła dla własności królewskiej i kościelnej (maksymalnie dla 90–95% osiedli pełniejsze informacje), a słabiej dla własności szlacheckiej, gdzie z konieczności trzeba się było częściej uciekać do metody doszacowywania liczb dotyczących areалу uprawnego czy ludności. Największe braki są w materiałach dla własności miejskiej (szczególnie zaś terytorium Chełmna, Elbląga i Gdańska oraz miasteczek województwa chełmińskiego i malborskiego), która w konsekwencji najslabiej została ujęta cyfrowo i kartograficznie. Doprowadziło to rzecz zrozumiała do nieuniknionego zubożenia problematyki miejskiej w porównaniu z problemami wiejskimi Prus Królewskich.

1961 r.

⁸³ W szczególności szczegółowo monografie: R. Frydrychowicz, *Geschichte der Cistercienserabtei, Pelplin–Düsseldorf* 1907; S. Kujot, *O majątkach biskupich na Pomorzu*, Toruń 1880 (RTNT, t. 2).

⁸⁴ Por. w wykazie literatury prace R. Frydrychowicza (pow. tucholski), T. Hirscha (pow. kartuski), H. Maerckera i R. Wegnera (pow. świecki), H. Prutza (pow. wejherowski), J. Rinka (Kosznałdzy), F. Schultza (pow. pucki, wejherowski i tczewski), B. Stadięgo (pow. starogardzki) oraz C. Wycecha (pow. chojnicki).

⁸⁵ Por. prace A. Blankęgo i K. Kościńskiego (Człuchów), B. Borowki i A. Uppenkampa (Chojnice), P. Corrensa (Gniew), M. Foltza i P. Simsona (Gdańsk), E. Raduńskiego (Tczew), H.J. Schmitza (Białobór), B. Stadięgo (Starogard), R. Stoewera (Kościerzyna) i E. Waschinskiego (Skarszewy) w wykazie literatury.

⁸⁶ Por. prace J. Alexęgo (Rudno), K. Dąbrowskiego (Chmielno), K. Hoenęgo (Leżno), J. Muhla (Łąguszewo, Rębielez i Sobowidz), F. Schultza (Rzucewo), A. Treichęla (dobra lotyńskie) i H. Voellnera (młyny oliwskie) w wykazie literatury.

⁸⁷ W szczególności rachunki z drugiej połowy XVI w. dla Mierzei Wiślanej i Szkarpawy – Dział 300, 2, nr 1, 158, 181 i 184; księgi rachunkowe Wyżyny Gdańskiej – Dział 300, 4, nr 1, 2, 143, 145.

⁸⁸ Rewizja Wyżyny Gdańskiej z 1585 r. – 300 R., fol. A. 1 B, nr 20.

⁸⁹ W szczególności Msc. 657 – dane dla Żuław Gdańskich (dla niektórych osiedli) z 1592 r.

⁹⁰ Por. prace W. Hoffmanna (Pruszcz), G. Klemma (Mygowo, Mokry Dwór), J. Muhla (Grabiny-Zameczek, Sztutowo, Warcz i osiedla na Gdańskiej Wyżynie), P. Rühle (Hel) i E.W. Waage (Orunia) w wykazie literatury.

⁹¹ Por. C. Biernat, *Katastry kontrybucyjne posiadłości miasta Gdańska z 1793 roku*, ZH, t. 21, z. 1–2, 1955, s. 257–261.

II.2. ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

II.2.1. WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Henryk Rutkowski

Mapy Polski z drugiej połowy XVI w. nie odegrały w naszej pracy żadnej roli, ponieważ są wielokrotnie mniej szczegółowe od naszego opracowania, a ponadto zawierają rażące błędy (zniekształcona sieć rzeczna, błędna lokalizacja miejscowości i in.). Można tu wymienić trzy ważniejsze mapy z tego czasu, które stanowią bezpośrednie lub pośrednie przeróbki prac kartograficznych Bernarda Wapowskiego, wydanych w 1526 r., a znanych tylko ułamkowo. Są to: mapa Waława Grodeckiego wydrukowana ok. 1562 r. (skala ok. 1:1 680 000)¹, mapa Andrzeja Pograbki z 1570 r. (ok. 1:1 950 000)² oraz mapa Gerarda Mercatora z 1585 r. (ok. 1:1 600 000)³. Mapy te mogą budzić zainteresowanie jako obrazy kartograficzne m.in. województwa krakowskiego, wykonane i upowszechnione w drugiej połowie XVI w., ale jest to odrębne zagadnienie⁴.

Wykorzystaliśmy natomiast najstarszą drukowaną polską mapę szczegółową, która przedstawia księstwa oświęcimskie i zatorskie. Wydano ją w Wenecji w 1563 r.⁵ Autorem był Stanisław Porębski, lecz niewątpliwie współpracował z nim Waław Grodecki (na jego mapie Polski obraz obszaru występującego na karcie Porębskiego stanowi jej generalizację). Skalę określa się na ok. 1:250 000, ale w poszczególnych partiach wykazuje ona wielkie różnice. Tak jak na innych ówczesnych mapach osnową są rzeki, w stosunku do których rozmieszczono osiedla. Osadnictwo zostało przedstawione niemal kompletnie, z wyjątkiem południowej części mapy (dobra żywieckie). W dużym uproszczeniu oznaczono góry, a obszary leśne – tylko w partiach nizinnych. Na Wiśle i jej dopływach pokazano najważniejsze mosty, ale drogi pominięto⁶. W naszym opracowaniu uwzględniliśmy nazewnictwo z mapy Porębskiego, a także oznaczone przez niego mosty.

Inne szczegółowe mapy ziem polskich, które dotyczą naszego tematu, pochodzą z ostatnich dziesięcioleci XVIII w., z okresu po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej. Dlatego żadne źródło

¹ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 28, 32–34, 38; tenże, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław 1966, fig. 19; B. Kmiecikowa, *Mapa Polski Waława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 6, 1974, nr 1, s. 23–29; *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach*, t. 1: *Mapy XV–XVI wieku*, oprac. W. Kret, Wrocław 1978, s. 103–105; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989, s. 54, 63–65, 72.

² K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 35–36; tenże, *The History of Polish Cartography*, fig. 22; *Katalog dawnych map*, s. 118, tabl. 24.

³ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 36–37; P.H. Meurer, *Les territoires de la Couronne Polonoise*, [w:] Gérard Mercator cosmographe. Les temps et l'espace, sous la dir. de M. Watelet, Antwerpen 1994, s. 351–359; *Polonia. Atlas map z XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2005, nr 28.

⁴ Por. H. Rutkowski, *Polska na mapie Europy Środkowej z roku 1507*, [w:] *O rzeczach minionych. Scripta rerum historiarum Annae Rutkowska-Plachcińska oblata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, Warszawa 2006, s. 281–293; tenże, *Polska na wybranych mapach z pierwszej połowy XVI wieku*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 14: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki, Szczecin 2008, s. 221–234.

⁵ Ducatus Oswieczim[ensis] et Zatoriensis descriptio; K. Buczek, *The History of Polish Cartography*, fig. 18; *Katalog dawnych map*, s. 38, tabl. 11.

⁶ J. Pietkiewicz, *Mapa księstwa oświęcimskiego i zatorskiego Stanisława Porębskiego (1563)*, [w:] *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*, Seria C, z. 24, Warszawa 1980, s. 63–78; S. Alexandrowicz, *Najstarsza mapa szczegółowa ziem polskich: Stanisława Porębskiego mapa księstwa oświęcimskiego i zatorskiego z 1563 roku*, [w:] *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, kom. red. H. Chłopocka i in., Poznań 1984, s. 357–372.

kartograficzne naszego opracowania nie obejmuje całego województwa krakowskiego, którego część położona na południe od Wisły została w 1772 r. zajęta przez Austrię.

Z kartografii polskiej czasów Stanisława Augusta źródłem była dla nas mapa Karola Perthéesa, należąca do serii jego map województw w skali 1:225 000. *Mappa szczegulna woiewodztwa krakowskiego i księstwa siewierskiego...* została wykonana w 1787 r., wrytowana w Paryżu z datą 1792 i wydrukowana w roku następnym. Podstawowego materiału dostarczyły Perthéesowi opisy parafii sporządzone przez plebanów według rozesłanego kwestionariusza (główne pytanie dotyczyło położenia wszystkich miejscowości w stosunku do kościoła parafialnego, które należało określić według stron świata i odległości w milach). W rezultacie mapa zawiera bogatą treść, ale jest daleka od dokładności⁷. W pracach nad innymi tomami Atlasu mapy Perthéesa służyły głównie do ustalenia granic administracyjnych, dróg i nazewnictwa, a tylko w niewielkiej mierze były pomocne w kwestiach lokalizacji osiedli. W odniesieniu do województwa krakowskiego dzieło królewskiego kartografa okazało się dla nas jeszcze mniej przydatne, ponieważ zostało w pełni wykorzystane przez autorów mapy tego terytorium w latach Sejmu Czteroletniego⁸.

Dla południowej części województwa, zabranej przez Austrię w 1772 r., pierwszą mapą opracowaną po rozbiorze było zdjęcie tzw. polityczne, wykonane pod kierunkiem Józefa Liesganiga w latach 1772–1774. Oparto je na pobieżnej triangulacji i również pobieżnych pomiarach terenowych, opracowując najpierw w skali 1:72 000⁹. Po przeróbkach i poprawkach wykonanych przez Liesganiga, Jan von Lichtenstern zredukował mapę do skali 1:288 000 i tak wydano ją (z dodatkiem Bukowiny) w 1790 r.¹⁰ Ponownie wydało tę mapę Kwatermistrzostwo Generalne wojska austriackiego w 1824 r., wprowadzając niewielkie uzupełnienia (w przebiegu dróg)¹¹. W naszej pracy korzystaliśmy z tego drugiego wydania, a zastosowanie mapy Liesganiga było analogiczne do zastosowania mapy Perthéesa, pomijając oczywiście granice.

Bardziej dokładne, nie tylko ze względu na skalę, lecz także w wyniku dość kompletnej triangulacji i szczegółowych pomiarów topograficznych, jest zdjęcie wojskowe Galicji wykonane w latach 1775–1783. W początkowym okresie pracami kierował płk Jan Seeger von Dürrenberg, a podjęte po przerwie 1778–1779 główne prace były prowadzone pod kierunkiem ppłk. Fryderyka von Miega (gdy zmarł w 1783 r., jego rolę przejął mjr von Waldau). Rezultatem tych prac była wieloarkuszowa rękopiśmienna mapa w skali 1:28 800. Obfituje ona w szczegóły i wyróżnia się dużą dokładnością¹².

Część północno-wschodnią obszaru województwa krakowskiego z XVI w., która znalazła się w zaborze austriackim w 1795 r., objęto wraz z całą tzw. Galicją Zachodnią analogicznym zdjęciem wojskowym w latach 1801–1804. Kierował tymi pracami płk Antoni Mayer von Heldensfeld, tworząc również rękopiśmienną mapę w skali 1:28 800, opartą na dobrych podstawach matematycznych, starannie wyrysowaną i zawierającą bogatą treść¹³. Te szczegółowe karty doczekały się wkrótce kilku

⁷ *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 5: *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, cz. 1: *Tekst*, oprac. T. Paćko, W. Trzebiński, Wrocław 1983, poz. 37; K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, przyp. i oprac. H. Rutkowski, [w:] *Karol Perthées (1739–1815), fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 21–134; H. Rutkowski, *Okres Stanisława Augusta w badaniach Karola Buczka nad kartografią dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Karol Buczek (1902–1983). Człowiek i uczonec*, red. D. Karczewski i in., Kraków–Bydgoszcz 2004, s. 76–102.

⁸ MWK; zob. też Buczek, MWK, s. 13–22; B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994, s. 77–83.

⁹ Rękopiśmienny egzemplarz tej mapy z 1775 r., oprawny w formie atlasu, znajduje się w BOss.

¹⁰ *Regna Galiciae et Lodomeriae [...]*; *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 5, poz. 26.

¹¹ *Koenigreich Galizien und Lodomerien herausgegeben im Jahre 1790 von Liesganig... vermehrt und verbessert von dem K.K. Oest. Generalquartiermeisterstabe im Jahre 1824* (33 arkusze); B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921, s. 54–57; *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 5, poz. 79.

¹² Zdjęcie topograficzne Miega, liczące 413 arkuszy, znajduje się w Kriegsarchiv w Wiedniu, negatywy i odbitki fotograficzne części tej mapy w IH PAN w Warszawie i w Krakowie. Mapę tę zredukowano do skali 1:115 200, ale i ta redukcja pozostała niewydana. J. Paldus, *Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II*, „Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien”, phil.-histor. Klasse, Bd. 63, Abh. 2, Wien 1919, s. 9, 46–53; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 57; S. Pietkiewicz, *Austriackie topograficzne mapy Tatr i Przedtatra od końca XVIII do końca XIX stulecia i ich dokładność*, „Prace i Studia Instytutu Geografii UW”, t. 16, 1974, s. 95–99; A. Konias, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII wieku do początku XX wieku*, Katowice 2000, s. 47–66, 186–187.

¹³ Zdjęcie Heldensfelda (275 arkuszy) w Kriegsarchiv w Wiedniu, mkf i powiększenia fotograficzne w IH PAN w Warszawie.

redukcji, m.in. Kwatermistrzostwo Generalne, na którego czele stał wówczas Heldensfeld, sporządziło redukcję w skali 1:172 800. Wydał ją Hieronim Benedicti w 1808 r. Znaczne pomniejszenie sprawiło, że w porównaniu ze zdjęciem topograficznym ta mapa Galicji Zachodniej wykazuje duże uproszczenia¹⁴.

Wymienione dwie austriackie mapy wojskowe jedynie w nazwach miejscowych mają dość dużo błędów¹⁵, poza tym ich dokładność, ze względu na znacznie większą skalę od skali naszego opracowania, na ogół przewyższała nasze potrzeby. Dlatego niejednokrotnie wystarczało nam posłużenie się mapą Benedictiego zamiast oryginalnym zdjęciem Heldensfelda. Mapy Miega i Heldensfelda stanowiły w naszej pracy podstawę lokalizacji miejscowości oraz ustalenia przebiegu ważniejszych dróg. Ponadto na obszarze objętym mapą Miega przedstawiliśmy według niej elementy fizjograficzne (rzeki, bagna i lasy), mapa Heldensfelda w tym zakresie miała tylko znaczenie pomocnicze, wobec oparcia fizjografii tamtych terenów na mapie Kwatermistrzostwa.

Część północno-zachodnia województwa krakowskiego znalazła się w latach 1793–1795 w zaborze pruskim. Rejon Kłobucka, Częstochowy i Przyrowa włączono do prowincji Prusy Południowe, a z obszaru obejmującego m.in. Olsztyn, Lelów, Siewierz, Czeladź, Sławków i Pilicę utworzono okręg nazwany Nowym Śląskiem. Tereny te zostały objęte mapami Dawida Gilly'ego i Jana Gottlieba von Brodowskiego¹⁶. Z tych map prawie wcale nie korzystaliśmy.

Topograficzna karta Królestwa Polskiego, czyli tzw. mapa Kwatermistrzostwa w skali 1:126 000, została opracowana w dwóch etapach. Pierwszy przypadł na lata 1822–1830 i był wykonany przez Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego; w drugim etapie, w latach 1833–1839, ukończył mapę rosyjski Korpus Topografów pod kierunkiem gen. Karola Richtera. Mapę wydawano po powstaniu listopadowym stopniowo, sekcjami, niektóre arkusze drukowano parokrotnie w związku z nanoszeniem poprawek. Druk całości mapy trwał do roku 1843, a wydano ją z datą 1839, z głównym tytułem w języku rosyjskim i pobocznymi po polsku i francusku¹⁷. Później kilka razy robiono przedruki z małymi zmianami (np. dodawano koleje). Wszystkie arkusze w liczbie 7, na których występują części dawnego województwa krakowskiego, wykonało Wojsko Polskie. Zdjęcie terenowe mapy Kwatermistrzostwa miało skalę 1:42 000. Nie przeprowadzono systematycznej triangulacji całego kraju, ale przyjmując za punkt wyjścia wcześniejsze mapy pruskie i austriackie, wykonano roboty triangulacyjne przede wszystkim na stykach tych map¹⁸. Na podstawie *Topograficznej karty Królestwa Polskiego* przedstawiliśmy elementy fizjograficzne, a także posługiwaliśmy się tą mapą przy lokalizacji miejscowości, ustalaniu nazewnictwa i opracowywaniu dróg.

Przy lokalizacji pomocna była też mapa ziem Rzeczypospolitej przedrozbiorowej opracowana w Paryżu przez polskich emigrantów pod kierownictwem gen. Wojciecha Chrzanowskiego (w końcowej fazie kierownictwo sprawował Feliks Wrotnowski). Mapę w skali 1:300 000 wydawano arkuszami od ok. 1840 do 1859 r., wtedy opublikowano ją także w formie atlasu¹⁹. Cechą mapy Chrzanowskiego, skompilowanej z wcześniejszych opracowań kartograficznych, jest sieć osadnicza znacznie bardziej szczegółowa, niż zwykle bywa na mapach w tej skali.

¹⁴ *Carte von West-Gallizien... unter der Direction... Anton Mayer von Heldensfeld... aufgenommen worden*, wyd. H. Benedicti, Wien 1808 (12 arkuszy); *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 5, poz. 72; L. Sawicki, *Pułkownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801–1804*, Kraków 1928; Buczek, MWK, s. 19–20; T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki”, t. 7, 1966 (1967), s. 203; H. Rutkowski, *Znaczenie wybranych map z XIX wieku dla badań dawnej Polski*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 10: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915*, red. L. Szaniawska, J. Ostrowski, Warszawa 2000, s. 216–226.

¹⁵ Por. B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 55, 118.

¹⁶ H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji II.2.5.

¹⁷ *Topograficeskaja karta Carstwa Polskago* (60 arkuszy); reprodukcja wydania z ok. 1863 r. w: B. Krassowski, *Topograficzna karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (BN, Zakład Zbiorów Kartograficznych, Zabytki polskiej kartografii, z. 1); *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 5, poz. 104, 148.

¹⁸ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 119–179; B. Krassowski, *Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, passim; J. Babicz, *Nowe materiały kartograficzne i opisowe do dziejów powstania Mapy Kwatermistrzostwa w kontekście źródeł i literatury*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 7: *Dwudziestolecie Zespołu Historii Kartografii*, red. J. Ostrowski, W. Wernerowa, Warszawa 1995, s. 141–179.

¹⁹ *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, Paryż 1859 (48 arkuszy). Pierwszych 38 arkuszy ukazało się do 1848 r.; *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 5, poz. 122, 133; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 177–180; K.J. Szczęsłowicz, *Działalność gen. Wojciecha Chrzanowskiego na polu kartografii*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 31, 1988, s. 120–124; H. Rutkowski, *Znaczenie wybranych map*.

Jako podkładu kanwowego do wykreślenia mapy podstawowej użyliśmy wojskowych map topograficznych w skali 1:100 000 wydanych po roku 1945, ale korzystaliśmy również z analogicznych map, które opracował Wojskowy Instytut Geograficzny w okresie II Rzeczypospolitej. Przy rekonstrukcji granic posługiwaliśmy się mapami administracyjnymi powiatów w skali 1:100 000, z okresu po drugiej wojnie światowej.

Źródła kartograficzne do planów miast przedstawiono w rozdziałach dotyczących tych planów.

2008 r.

II.2.2. WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Henryk Rutkowski

Mapy z XVI w. obejmujące obszar woj. sandomierskiego nie odegrały w naszej pracy prawie żadnej roli. Są to bowiem mapy Polski w skali ok. 1:1 600 000 i mniejszej, czyli wielokrotnie mniej szczegółowe od naszego opracowania, a ponadto z wielkimi błędami rysunku (zniekształcenia sieci rzecznej, wadliwa lokalizacja miejscowości i in.). Mapy te budzą zainteresowanie jako obraz woj. sandomierskiego wykonany i upowszechniony w tym okresie, którym się zajmujemy, ale to odrębne zagadnienie¹. Jako źródła służyły nam natomiast tylko w niewielkim zakresie dwie mapy Polski z drugiej połowy XVI w., których autorami byli Wacław Gródecki i Andrzej Pograbka; wykorzystaliśmy pomocniczo nazwy miejscowości występujące na tych kartach oraz drogi z mapy Pograbki. Mapa Grodeckiego z ok. 1562 r. (skala ok. 1:1 680 000)² zawiera 51 miejscowości z obszaru woj. sandomierskiego, prawie wyłącznie miasta. Mapa Pograbki z 1570 r. (skala ok. 1:2 000 000), opracowana przede wszystkim na podstawie mapy poprzedniej³, dodaje do tego zestawu miejscowości dalszych 5 miast. Prawie wszystkie nazwy miejscowe na obydwu mapach są poprawne, jeżeli idzie o ich brzmienie, a nie pisownię, wówczas przecież nieustaloną. Mapa Pograbki, jako pierwsza ze znanych nam map Polski, przedstawia kilka dróg, z których większość przechodzi przez terytorium woj. sandomierskiego⁴.

Omówienie właściwych źródeł kartograficznych naszego opracowania zaczynamy od pierwszej mapy szczegółowej, którą sporządził w XVIII w. ksiądz Franciszek Czajkowski (Czaykowski). Był on zapewne inicjatorem ankiety zarządzanej przez Michała Poniatowskiego, która w latach 1783–1786 przyniosła opisy parafii niemal całego kraju w granicach po pierwszym rozbiore. Czajkowski zbierając i porządkując te opisy, sporządził na ich podstawie „Regestr dyecezyów” – zestawienie miejscowości i ich właścicieli w układzie parafialnym z sześciu zachodnich diecezji państwa⁵. Opracował on także na tej samej podstawie kilka map, wśród których jest mapa woj. sandomierskiego z 1786 r., w skali 1:185 000⁶. Pomimo dużych zniekształceń ma ona dla nas treść interesującą zwłaszcza dlatego, że zawiera podziały kościelne. Co prawda, taką samą przynależność parafialną miejscowości znajdujemy w „Regestrze dyecezyów”, ale nawet niedokładny obraz kartograficzny ma swoje zalety (m.in. na mapie występuje parafia Chełmce, którą opuszczono w rejestrze). Mapę Czajkowskiego wykorzystywaliśmy

¹ H. Rutkowski, *Terytorium województwa sandomierskiego na mapach z XVI w.* (w przygotowaniu).

² K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 32–36; tenże, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław 1966, fig. 19; B. Kmieciakowa, *Mapa Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 6, 1974, nr 1, s. 23–29; M. Boczyńska, J. Midzio, *Analiza dokładności mapy Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 6, 1974, nr 1, s. 29–33.

³ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 35–36; tenże, *The History of Polish Cartography*, fig. 22.

⁴ Por. U. Puckalanka, *Szesnastowieczna mapa polsko-litewskich szlaków podróży*, „Zeszyty Naukowe UAM w Poznaniu”, nr 54: Biblioteka, z. 4, 1964, s. 194–198.

⁵ J. Wieteska, *Opisy parafii polskich z XVIII w.*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 36, 1952, nr 6–9, s. 173–182; J. Gołaski, *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w. Studia nad genезą wielkoskalowej informacji kartograficznej*, Wrocław 1969, s. 53–56.

⁶ „Województwo sandomierskie na powiaty i parafie podzielone r. MDCCLXXXVI, przez Franciszka Czajkowskiego kanonika sandomierskiego”, rkps w AGAD, fotokopie w IH PAN w Warszawie. Inny, niewykończony egzemplarz tej mapy w zbiorach BN; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 85–87; tenże, *The History of Polish Cartography*, fig. 59; B. Majewska, *Mapa województwa sandomierskiego Franciszka Czajkowskiego*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej”, 1973, nr 3, s. 17–20.

pomocniczo przy opracowaniu granic parafialnych i do ustalania nazw miejscowych, a wyjątkowo także do lokalizacji osiedli.

Z kartografii polskiej czasów stanisławowskich głównym źródłem, była dla nas *Mappa szczegulna wojewodztwa sandomierskiego* Karola de Perthéesa, w skali 1:225 000. Mapa ta została opracowana w latach 1788–1791 (rkps ma datę 1788, druk – 1791), a wydano ją w Paryżu ok. 1795 r.⁷ Jako mapa z okresu po pierwszym rozbiórce pokazuje ona woj. sandomierskie bez terenów na południe od Wisły. Jej podstawę, jak i innych map szczegółowych Perthéesa, stanowiły przede wszystkim wspomniane już opisy parafii, a ponadto nieliczne punkty z oznaczonymi współrzędnymi geograficznymi, różne starsze mapy oraz obserwacje poczynione w terenie, zwłaszcza szkice przebiegu dróg. W rezultacie dokładność mapy woj. sandomierskiego Perthéesa nie jest zadowalająca, jeśli idzie o nasze potrzeby, chociaż wyraźnie przewyższa pod tym względem mapę Czajkowskiego⁸. Podobnie jak w pracy nad mapą Mazowska, mapa Perthéesa posłużyła głównie do ustalenia granic administracyjnych, dróg i nazewnictwa, a tylko w niewielkiej mierze była pomocna w kwestiach lokalizacji osiedli. Wyzyskano również tabelaryczne zestawienia dóbr królewskich i kościelnych umieszczone na tej mapie. Poza tym w razie potrzeby sięgano do materiałów Perthéesa, stanowiących etap przejściowy między opisami parafii a mapami; są to szkice poszczególnych parafii, opracowane w 12 tomów pt. *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego*⁹.

Z osiemnastowiecznych map polskich wykorzystano także szczegółową mapę wojskową części pogranicza od strony Galicji („od wsi Trzebicy aż do rzeczki Ławy”), sporządzoną w 1790 r. przez por. Franciszka Podoskiego (skala 1:43 000)¹⁰.

Dla południowej części województwa, zabranej przez Austrię w 1772 r., pierwszą mapą opracowaną po rozbiórce było zdjęcie tzw. polityczne, wykonane pod kierunkiem Józefa Liesganiga w latach 1772–1774. Oparto je na pobieżnej triangulacji i również pobieżnych pomiarach terenowych, opracowując najpierw w skali 1:72 000¹¹. Po przeróbkach i poprawkach wykonanych przez Liesganiga, Jan von Lichtenstern zredukował mapę do skali 1:288 000 i tak wydano ją (z dodaniem Bukowiny) w 1790 r.¹² Ponownie wydało tę mapę Kwatermistrzostwo Generalne wojska austriackiego w 1824 r., wprowadzając niewielkie uzupełnienia (w przebiegu dróg)¹³. W naszej pracy korzystaliśmy z tego drugiego wydania, a zastosowanie mapy Liesganiga było analogiczne do mapy Perthéesa, pomijając oczywiście granice.

Nieporównanie bardziej dokładne, nie tylko ze względu na skalę, lecz także w wyniku dość kompletnej triangulacji i szczegółowych pomiarów topograficznych, jest zdjęcie wojskowe Galicji, wykonane w latach 1775–1783. W początkowym okresie pracami kierował płk Jan Seeger von Dürrenberg, a podjęte po przerwie 1778–1779 główne prace były prowadzone pod kierunkiem ppłk. Fryderyka von Miega (gdy zmarł w 1783 r., jego rolę przejął mjr von Waldau). Rezultatem tych prac była wieloarkuszowa rękopiśmienna mapa w skali 1:28 800. Obfituje ona w szczegóły i wyróżnia się dużą dokładnością¹⁴.

⁷ Rkps w AGAD. Pełny tytuł i dedykację mapy drukowanej podają B. Krassowski i in., *Polska na starych mapach. Katalog wystawy*, Warszawa 1977, nr 88.

⁸ S. Pietkiewicz, *Analyse de l'exactitude de quelques cartes du XVIIe, XVIIIe et XIXe siècle, couvrant les territoires de l'ancienne Pologne*, „Przegląd Geograficzny”, t. 32, 1960, Suplement, s. 24; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 80–91; tenże, *The History of Polish Cartography*, fig. 58; tenże, *Perthées Herman Karol de*, PSB, t. 25, 1980, s. 638–640.

⁹ Rkps w Bibliotece Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie, mkf w IH PAN w Warszawie; H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Mazowsze; A. Krawczyk, *Carol Perthées, Description of Parishes... Introductory Information*, „Zeszyty Naukowe UJ”, nr 438: Prace Geograficzne, z. 43, Kraków 1976, s. 191–196.

¹⁰ Rkps w AGAD, klisze w IH PAN. K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, [w:] *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 206–209; tenże, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 93–94; tenże, *The History of Polish Cartography*, fig. 60.

¹¹ Rękopiśmienny egzemplarz tej mapy z 1775 r., oprawny w formie atlasu, znajduje się w BOss.

¹² *Regna Galiciae et Lodomeriae [...]*; B. Krassowski i in., *Polska na starych mapach*, nr 93.

¹³ *Koenigreich Galizien und Lodomerien*, herausgegeben im Jahre 1790 von Liesganig... vermehrt und verbessert von dem K.K. Oest. Generalquartiermeisterstabe im Jahre 1824 (33 arkusze); B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921, s. 54–57.

¹⁴ Zdjęcie topograficzne Miega, liczące 413 arkuszy, znajduje się w Kriegsarchiv w Wiedniu, negatywy i powiększenia fotograficzne części tej mapy w IH PAN w Warszawie. Mapę tę zredukowano do skali 1:115 200, ale i ta redukcja pozostała niewydana. J. Paldus, *Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II*, „Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien”, phil.-histor. Klasse, Bd. 63, Abh. 2, Wien 1919, s. 9, 46–53;

Pozostałe ziemie woj. sandomierskiego, które znalazły się w zaborze austriackim w 1795 r., objęto wraz z całą tzw. Galicją Zachodnią analogicznym zdjęciem wojskowym w latach 1801–1804. Kierował tymi pracami płk Antoni Mayer von Heldensfeld, tworząc również rękopiśmienną mapę w skali 1:28 800, opartą na dobrych podstawach matematycznych i topograficznych, starannie wyrysowaną i zawierającą bogatą treść¹⁵. Te szczegółowe karty Heldensfelda doczekały się wkrótce kilku redukcji, m.in. Hieronim Benedicti sporządził i wydał w 1808 r. mapę Galicji Zachodniej w podziałce 1:172 800¹⁶.

Wymienione dwie austriackie mapy wojskowe jedynie w nazwach miejscowych mają dość dużo błędów¹⁷, poza tym ich dokładność, ze względu na znacznie większą skalę od skali naszego opracowania, na ogół przewyższała nasze potrzeby. Dlatego niejednokrotnie wystarczało nam posłużenie się mapą Benedictiego zamiast oryginalnym zdjęciem Heldensfelda. Mapy Miega i Heldensfelda stanowiły w naszej pracy podstawę lokalizacji miejscowości oraz ustalenia przebiegu ważniejszych dróg. Ponadto na obszarze objętym mapą Miega przedstawiliśmy według niej elementy fizjograficzne (rzeki, bagna i lasy), mapa Heldensfelda w tym zakresie miała tylko znaczenie pomocnicze wobec oparcia fizjografii tamtych terenów na mapie Kwatermistrzostwa.

Topograficzna karta Królestwa Polskiego, czyli tzw. mapa Kwatermistrzostwa w skali 1:126 000, została opracowana w dwóch etapach. Pierwszy przypadł na lata 1822–1830 i był wykonany przez Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego; w drugim etapie, w latach 1833–1839, ukończył mapę rosyjski Korpus Topografów pod kierunkiem gen. Karola Richtera. Prawdopodobnie już przed powstaniem listopadowym odbito kilka arkuszy, a później stopniowo wydawano dalsze sekcje, niektóre parokrotnie w związku z nanoszeniem poprawek. Druk całości mapy trwał do 1843 r., a wydano ją z datą 1839, z głównym tytułem w języku rosyjskim i pobocznymi po polsku i francusku¹⁸. Później kilka razy robiono przedruki z małymi zmianami (np. dodawano koleje). Spośród 11 arkuszy mapy Kwatermistrzostwa, które obejmują północną i środkową część dawnego woj. sandomierskiego, 6 arkuszy zachodnich i południowych wykonało Wojsko Polskie, 2 były przed 1831 r. w opracowaniu, a 3 arkusze wschodnie sporządzili topografowie rosyjscy. Oryginalne zdjęcia mapy Kwatermistrzostwa miały skalę 1:42 000. Nie przeprowadzono systematycznej triangulacji całego kraju, ale przyjmując za punkt wyjścia mapy pruskie i austriackie, wykonano roboty triangulacyjne przede wszystkim na stykach tych map¹⁹. Na podstawie *Topograficznej karty Królestwa Polskiego* przedstawiliśmy elementy fizjograficzne wymienionej części woj. sandomierskiego, a także posługiwaliśmy się tą mapą przy lokalizacji miejscowości, ustalaniu nazewnictwa i opracowaniu dróg.

Pewne usługi przy lokalizacji osiedli oddała nam mapa opracowana pod kierunkiem gen. Wojciecha Chrzanowskiego w skali 1:300 000. Cechą mapy Chrzanowskiego, skompilowanej z wielu wcześniejszych opracowań kartograficznych, jest sieć osadnicza znacznie bardziej szczegółowa, niż zwykle bywa na mapach w tej skali²⁰.

Jako podkładu kanwowego do wykreślenia naszej mapy użyliśmy wojskowych map topograficznych w skali 1:100 000 z pierwszej połowy XX w. Są to arkusze polskiej mapy taktycznej, opracowanej przez Wojskowy Instytut Geograficzny w okresie II Rzeczypospolitej – mapy stojącej na bardzo wysokim poziomie, m.in. pod względem kartometrycznym i toponomastycznym²¹. Używaliśmy częściowo

B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 57; S. Pietkiewicz, *Austriackie topograficzne mapy Tatr i Przedtatrza od końca XVIII do końca XIX stulecia i ich dokładność*, „Prace i Studia Instytutu Geografii UW”, t. 16, 1974, s. 95–99.

¹⁵ Zdjęcie Heldensfelda (275 arkuszy) w Kriegsarchiv w Wiedniu, mkf i powiększenia fot. w IH PAN w Warszawie.

¹⁶ *Carte von West-Gallizien... unter der Direction... Anton Mayer von Heldensfeld... aufgenommen worden*, wyd. H. Benedicti, Wien 1808 (12 arkuszy); L. Sawicki, *Pułkownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801–1804*, Kraków 1928; *Źródła i metoda*, [w:] MWK, s. 19–20; T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki”, t. 7, 1966 (1967), s. 203.

¹⁷ Por. B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 55, 118.

¹⁸ *Topograficeskaja karta Carstwa Polskago* (60 arkuszy); reprodukcja wydania z ok. 1863 r. i krytyczne przedstawienie stanu badań: B. Krassowski, *Topograficzna karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (BN, Zakład Zbiorów Kartograficznych, Zabytki polskiej kartografii, z. 1).

¹⁹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, 119–175; S. Pietkiewicz, *Analyse*, s. 24–25; B. Krassowski i in., *Polska na starych mapach*.

²⁰ *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, Paryż 1859 (48 arkuszy). Opracowanie i wydanie arkuszy obejmujących ziemie polskie zostało ukończone ok. 1848 r.; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 177–180.

²¹ B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa 1974, s. 159–169 i szkic 7; S. Alexandrowicz, *Nowa praca o rozwoju kartografii wojskowej w Polsce*, SŻ, t. 24, 1979, s. 207–212.

oryginalnych wydań tych map, a częściowo ich reprodukcji niemieckich, sporządzonych przed i w czasie drugiej wojny światowej. Przy rekonstrukcji granic posługiwaliśmy się mapami administracyjnymi powiatów w skali 1:100 000, opublikowanymi po 1945 r.

Źródła kartograficzne do planu miasta Sandomierza przedstawiono w rozdziale dotyczącym tego planu.

1973 r.

II.2.3. WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Stefan Wojciechowski

Jak wiadomo, mapy Polski z XVI w. są w małej skali, np. mapa Wacława Grodeckiego z ok. 1562 r. ma podziałkę w przybliżeniu 1:1 680 000 (jest to przeróbka bardziej szczegółowej mapy Bernarda Wapowskiego, której zachowane fragmenty nie obejmują województwa lubelskiego)¹. Z tej więc przyczyny, nawet pomijając wielkie niedokładności kartograficzne, mapy z XVI stulecia nie mogły być przydatne w naszych badaniach. Pierwsze bardziej szczegółowe opracowania obejmujące m.in. województwo lubelskie zjawily się dopiero w drugiej połowie XVIII w. Już mapa Rizzi-Zannoniego z 1772 r.² miała stosunkowo dużą skalę (1:692 000) i mieściła bardzo wiele osiedli, ale zarówno ją, jak i inne współczesne mapy przewyższyły opracowania Karola de Perthéesa, przedstawiające w skali 1:225 000 województwa. Jego *Mappa szczegulna województwa lubelskiego* wydana w 1786 r. stanowi najwcześniejszy szczegółowy przekaz kartograficzny o naszym terytorium, zawiera niemal pełną sieć osadniczą, drogową i wodną, a także oznaczenie lasów; lokalizacja osiedli oraz rysunek innych elementów pozostawia jednak jeszcze wiele do życzenia³.

Drugim z kolei źródłem kartograficznym naszego opracowania jest rękopiśmienna mapa Antoniego Mayera von Heldensfeld z lat 1801–1804, w podziałce 1:28 800. To niezwykle wartościowe austriackie zdjęcie wojskowe tak zwanej Galicji Zachodniej⁴ znajduje się w Kriegsarchiv w Wiedniu, gdzie zostało wykorzystane do studiów nad ziemią lubelską.

Na trzecim miejscu należy wymienić *Topograficzną kartę Królestwa Polskiego*, czyli tak zwaną mapę Kwatermistrzostwa z ok. 1830 r., w skali 1:126 000⁵. Oddała ona wielkie usługi przy opracowywaniu elementów fizjograficznych, jak i przy lokalizowaniu osiedli. Do części południowej województwa lubelskiego, która w pierwszym rozbiórze Polski została zajęta przez Austrię, wykorzystano mapę Liesganiga z 1790 r. (1:288 000)⁶.

Taktyczne mapy wojskowe w skali 1:100 000 wydane w Niemczech w czasie pierwszej wojny światowej, będące przeróbką zdjęć rosyjskich z ok. 1900 r., oraz austriackie mapy generalne w skali 1:200 000 sprzed pierwszej wojny dostarczyły cennego materiału do identyfikacji miejscowości. Jako podkładu kanwowego do wykreślenia mapy użyto map w skali 1:100 000 i 1:300 000, opracowań polskich i reprodukcji niemieckich z okresu 1919–1944.

1966 r.

¹ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Wrocław 1963, s. 23–47.

² J.A. Rizzi-Zannoni, *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts*, 1772.

³ S. Pietkiewicz, *Analyse de l'exactitude de quelques cartes du XVIIe, XVIIIe et XIXe siècle*, „Przegląd Geograficzny”, t. 32: Suplement, 1960, s. 24; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 87–90.

⁴ Mapa barwna, opracowana sekcjami, do każdej sekcji sporządzony opis szczegółowy osadnictwa, dróg, zalesienia – wszystko pod kątem potrzeb wojskowych. Redukcja tej mapy do skali 1:172 800 została wydana w 1808 r. przez H. Benedictiego; zob. L. Sawicki, *Pułkownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcia topograficzne w Polsce, w latach 1801–1804*, Kraków 1928.

⁵ *Topografičeskaja karta Carstva Pol'skago*, ukończona w 1843 r., ale opatrzona datą 1839. Oprócz dwu arkuszy obejmujących południową część województwa lubelskiego (kol. 5, sekcja 8 i kol. 6, sekcja 11), które zostały opracowane przed 1831 r. przez Kwatermistrzostwo Generalne WP, pozostałe arkusze nas obchodzące są wykonane na podstawie zdjęć rosyjskich; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921, s. 139–140, 165–166, 169–173 i ryc. 7.

⁶ J. Liesganig, *Regna Galiciae et Lodomeriae...*, Leopoli 1790, i jej wydanie z 1824 r. poszerzone i poprawione.

II.2.4. WIELKOPOLSKA

Tomasz Panecki

Wybór źródeł kartograficznych do prac nad tym tomem AHP został poprzedzony kwerendą biblioteczną i archiwalną, której rezultatem jest lista 15 serii map (tab. 1). Kwerenda archiwalna prowadzona była w Archiwum Państwowym w Poznaniu oraz Staatsbibliothek w Berlinie, natomiast bibliograficzna bazowała na pozycjach o charakterze inwentaryzacyjnym i monograficznym¹ oraz na dorobku poprzednich tomów AHP². Nie wszystkie mapy miały znaczenie w naszych pracach, stąd zdecydowaliśmy się podzielić je na cztery grupy pod względem przydatności w pracach nad AHP:

1. mapy niewykorzystywane lub wykorzystywane w stopniu minimalnym;
2. mapy wykorzystywane do analizy ogólnych relacji przestrzennych;
3. mapy będące źródłem danych do wyrysowania sieci drogowej, fizjografii, częściowo do lokalizowania miejscowości;
4. mapy referencyjne (kanwowe).

Tabela 1. Spis map wykorzystywanych do prac nad AHP

Nazwa mapy	Autor	Skala	Data	Grupa
<i>Mappa in qua illustrantur ditones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars</i>	B. Wapowski	ok. 1:1 000 000	1526	1
<i>Poloniae Tabula</i>	W. Grodecki	ok. 1:1 680 000	1562	1
<i>Partis Sarmatiae Europaeae, quae Sigismundo Augusto Regi Poloniae potentissimo subiacet, nova descriptio</i>	A. Pograbka	ok. 1:1 950 000	1570	1
<i>Palatinatus Posnaniensis in Maiori Polonia primarii, nova delineatio</i>	G. Freudenhamer	ok. 1:560 000	1645	2
<i>Kabinettkarte</i>	F. von Schmettau	1:50 000	1767–1787	2
<i>Militärische Karte von Gross-Polen</i>	T. von Pfau	1:87 500	1772–1773	2

¹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, t. 3); T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983 (Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce, t. 5); B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A: Geografia Fizyczna”, t. 59, 2008, s. 29–42; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010; H. Rutkowski, *Polska na wybranych mapach z pierwszej połowy XVI wieku*, [w:] *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki, Szczecin 2008 (Z Dziejów Kartografii, t. 14), s. 221–234.

² *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Leczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, t. 2–4, red. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte – Erinnerung – Politik, t. 6); H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae. Pisma wybrane*, red. M. Zbieranowski, M. Słoń, Warszawa 2016, s. 283–297.

Nazwa mapy	Autor	Skala	Data	Grupa
<i>Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict</i>	F.L. Schrötter, F.B. Engelhardt	1:150 000	1796–1802	3
<i>Mappa szczegulna woiewództwa poznańskiego</i>	K. Perthées	1:225 000	1804	3
<i>Mappa szczegulna woiewództwa kaliskiego</i>	K. Perthées	1:225 000	po 1804	3
<i>Königliche Grosse Topographische Vermessungs Karte</i>	D. Gilly, Cron (Krohn), Langner	1:50 000	1793–1800	3
<i>Special Karte von Südproussen aus der Königlichen Grossen Topographischen Vermessungs Karte unter Mitwirkung des Directors Langner reducirt und herausgegeben von Geheimen Bau-Rath Gilly</i>	D. Gilly, Langner, W.H. Matthias	1:150 000	1802–1803	3
<i>Mappa topograficzna, wojskowa i statystyczna części Wielkopolski</i>	E. Raczyński, E. Gaul	ok. 1:75 000	1807–1812	3
<i>Urmessstischblätter</i>	Pruski Sztab Generalny	1:25 000	1820–1876	3
<i>Topograficzna karta Królestwa Polskiego</i>	Kwatermistrzostwo Generalne	1:126 000	1843	3
mapa taktyczna WIG	Wojskowy Instytut Geograficzny	1:100 000	1919–1939	4

Do pierwszej grupy należą mapy, które nie odegrały większej roli w pracach nad AHP. Zacydowała o tym przede wszystkim ich niska dokładność (kartometryczność), zbyt mała skala oraz zakres treści, co sprawiało, że nie można było ich wykorzystać jako źródła danych. Do tej grupy należą przede wszystkim najstarsze opracowania. Spośród nich warto wymienić mapy oparte na pracy Bernarda Wapowskiego – słynnej „milionówce” wydrukowanej w 1526 r., a zachowanej dziś jedynie w fragmentach³. Są to: mapa Wacława Grodeckiego wydrukowana ok. 1562 r. w skali ok. 1:1 680 000⁴ i mapa Andrzeja Pograbki (1570 r., ok. 1:1 950 000)⁵.

Mapa Wapowskiego, zatytułowana *Mappa in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*, wykonana w skali ok. 1:1 000 000 i wydrukowana w oficynie Unglera w 1526 r., spłonęła wraz z nią dwa lata później: zachowały się jedynie dwa fragmenty odnalezione przez Kazimierza Piekarskiego w 1932 r. w AGAD⁶. Jeden z nich obejmuje północną część województw poznańskiego i kaliskiego, zatem należy mu się pewne omówienie. Główną treścią mapy jest sieć hydrograficzna, osadnicza oraz granice symbolizowane za pomocą znaku przypominającego szpalery drzew⁷. Autor umieścił (i podpisał) m.in.: Wartę, Wisłę, Noteć, Obrę, Brdę i Drwęcę, a także jeziora, m.in.: Gopło, Bielsko, Szczytno i Wdzydze. Sieć osadnicza w ramach interesujących nas województw to 49 miejscowości. Mapa cechuje się dużymi błędami położenia obiektów, czego przykładem jest Frydland (dziś: Mirosławiec), umieszczony na Gwdzie pomiędzy Krajenką a Łędyckiem, podczas gdy w rzeczywistości położony jest ok. 60 km na południowy zachód od tego miejsca. Błąd ten kopiowali również następcy Wapowskiego – Wacław Grodecki i Andrzej Pograbka.

³ S. Pietkiewicz, *Mapa Polski – „milionówka” Bernarda Wapowskiego (1526)*, Warszawa 1980 (Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, Seria C), s. 37–62; zob. też H. Rutkowski, *Polska na wybranych mapach*, s. 221–234; tenże, *Źródła kartograficzne*.

⁴ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 28, 32–34, 38; tenże, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 32–40, 41–48, fig. 19; B. Kmiecikowa, *Mapa Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 1/6, 1974, s. 23–29; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, s. 164–170.

⁵ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 36–37; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 173.

⁶ M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 166.

⁷ Znak ten był interpretowany przez m.in. S. Pietkiewicza (tenże, *Mapa Polski – „milionówka” Bernarda Wapowskiego*, s. 62) jako lasy, jednak zestawienie tych wstęg z podziałem politycznym Polski XVI-wiecznej wskazuje, że są to granice (H. Rutkowski, *Polska na wybranych mapach*, s. 229–230).

Mapa Wapowskiego była podstawą opracowanej przez Grodeckiego mapy Polski *Poloniae Tabula* (1562 r., ok. 1:1 680 000), a zakres jej treści jest podobny: osadnictwo, hydrografia, ale również rzeźba terenu przedstawiona metodą kopczykową. Mapa przedstawia 648 obrazkowych sygnatur miejscowości, z czego 19 jest niepodpisanych, a same opisy nie są związane z wielkością osiedli⁸. Na obszarze Wielkopolski kartograf umieścił 55 miejscowości, z czego 3 zostały niepodpisane i pozostają niezidentyfikowane. Ciekawe jest podpisanie przez kartografa miasta „Łobzenica” jako „Nicza”. Wynika to z dość niefortunnego umieszczenia opisu tej miejscowości przez Wapowskiego, właśnie w dwóch rzędach, pomiędzy sygnaturą oznaczającą miejscowość: górnym („Łobże”) i dolnym („Nicza”). Błąd ten pojawił się również na mapie Pograbki.

Andrzej Pograbka przy opracowywaniu swojego dzieła (skala ok. 1:1 950 000, 1570 r.) wykorzystywał prace Wacława Grodeckiego oraz Gerarda Merkatora⁹. Poza miejscowościami i siecią hydrograficzną pojawia się na mapie także obraz lasów oraz ważniejsze drogi. Na mapie znalazło się 65 miejscowości z obydwu województw wielkopolskich, w tym jedna wieś (Tomice w XVI-wiecznym powiecie poznańskim). Jest to pierwsza mapa w analizowanym zbiorze, na której osady wyróżnione zostały pod względem wagi: wersalikami oznaczone zostały Poznań i Kalisz jako stolice województw oraz Gniezno, zapewne ze względu na znaczenie i rolę historyczną. Warto zwrócić uwagę na błędne lokalizacje niektórych miast: Leszno zostało umieszczone daleko na zachód od Wschowy, podczas gdy w rzeczywistości znajduje się ok. 15 km na wschód, a Śrem został zlokalizowany między Wrześnią a Koninem.

W drugim zbiorze znalazły się mapy, które ze względu na stosunkowo niską jeszcze dokładność nie mogły służyć jako źródło danych geometrycznych (przestrzennych), a wyłącznie informacji atrybutowych (opisowych), np. wykorzystywaliśmy je do określenia nazw rzek, ale już nie ich przebiegu. Mapy te mogły być źródłem informacji o charakterze jakościowym, ale nie można było na ich podstawie wyrysowywać topografii¹⁰. Wspólnym mianownikiem tych map było wykorzystywanie do ich opracowywania pomiarów terenowych i punktów pomierzonych astronomicznie jako osnowy geodezyjnej. Należy jednak pamiętać, że narzędzia wykorzystywane do tych celów nie dawały jeszcze dostatecznie wysokiej dokładności. Niemniej jednak mapy te dają już pewien obraz topografii, z pewnością znaczenie bardziej wiarygodny niż opracowania wcześniejsze. Uogólniając, były one wykorzystywane w pracach nad AHP jedynie w przypadkach, gdy inne, bardziej wiarygodne opracowania były ze sobą sprzeczne.

Najstarszą spośród nich jest mapa autorstwa lekarza Krzysztofa Opalińskiego, Godfryda¹¹ Freudenhamera pt. *Palatinatus Posnaniensis in Maiori Polonia primarii, nova delineatio* z 1645 r. w skali ok. 1:560 000¹². Mapa ta była, jak na owe czasy, bardzo dokładnym przedstawieniem województwa poznańskiego – została oparta na pomiarach szerokości geograficznej oraz wymierzaniu odległości pomiędzy ważniejszymi miejscowościami. Zakres jej treści obejmuje osadnictwo, hydroografię (rzeki, jeziora, bagna), zalesienie oraz rzeźbę terenu przedstawioną metodą kopczykową. Jest to także jedna z pierwszych map rozróżniających różne typy miejscowości: miasta, wsie, wsie kościelne, klasztory i zamki. W sumie umieszczonych zostało na niej 1516 miejscowości (74 miasta i 1442 wsie)¹³. Na podstawie analiz błędów położenia obiektów na mapie okazało się, że oscylują one w okolicach 17,5 km¹⁴.

⁸ M. Boczyńska, J. Midzio, *Analiza dokładności Mapy Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 1/6, 1974, s. 29–33, tu s. 30.

⁹ M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 173.

¹⁰ B. Szady, *Zastosowanie systemów informacji geograficznej w geografii historycznej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 3/40, 2008, s. 279–283.

¹¹ W literaturze błędnie odczytuje się inicjał imienia jako Georgius (Jerzy); A. Sajkowski, *Krzysztofa Opalińskiego „droga francuska”*, SMDWP, t. 2, 1956, z. 1; cyt. za: H. Rutkowski, *Godfryd Freudenhamer*, [w:] *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, t. 6, red. B. Orłowski, Warszawa 2015, s. 422–423.

¹² Wśród badaczy nie ma zgody co do skali mapy: B. Olszewicz (tenże, *Polska kartografia wojskowa*) podaje skalę 1:460 000, K. Buczek (tenże, *Dzieje kartografii polskiej 1963*) – 1:463 000, G. Kwiatkowska-Gadomska i S. Pietkiewicz (ciż, *Mapa „Palatinatus Posnaniensis” Jerzego Freudenhamera*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, Seria C”, t. 24, 1980) – 1:494 000, natomiast H. Rutkowski – 1:560 000; zob. H. Rutkowski, *Godfryd Freudenhamer*, s. 422–423.

¹³ W mapie głównej umieściliśmy 1535 miejscowości (w tym 67 miast) w woj. poznańskim.

¹⁴ G. Kwiatkowska-Gadomska, S. Pietkiewicz, *Mapa „Palatinatus Posnaniensis” Jerzego Freudenhamera*.

Do naszych prac mapa ta posłużyła przede wszystkim jako źródło informacji o przybliżonej lokalizacji mostów i brodów, które znajdowały się w pobliżu miejscowości¹⁵.

Do tej grupy map należą również pruskie zdjęcia topograficzne z lat 1767–1793. Najstarszą z map była *Militärische Karte von Gross-Polen* (tzw. mapa Teodora von Pfaua), będąca efektem tajnych pomiarów prowadzonych przez Prusy na terenie ówczesnej Rzeczypospolitej¹⁶. Rękopiśmienna, barwna mapa w skali 1:87 500 składa się z 41 arkuszy i została opracowana w latach 1772–1773. Pięć lat później została ona wyrytowana w skali dwukrotnie mniejszej¹⁷. Zastosowano wówczas jednak – dosyć nietypowo – południową orientację, co miało pomóc wchodzącym od północy wojskom pruskim w odczytywaniu nazw miejscowości z mapy bez potrzeby jej odwracania¹⁸. Zachodnia i północna część XVI-wiecznego województwa poznańskiego została również ujęta na tzw. mapie gabinetowej Królestwa Prus (*Kabinettkarte*), opracowanej pod kierunkiem Friedricha von Schmettaua na rozkaz Fryderyka II w latach 1767–1787, w skali 1:50 000¹⁹. *Kabinettkarte* jest jednak według K. Buczka jedynie dosyć luźnym zbiorem map (nie zawsze w skali 1:50 000), które wchodziły w skład prywatnej kolekcji ich autora (tj. Friedricha von Schmettaua), a nie stanowiły własności monarchii pruskiej aż do czasów zakupu zbioru przez Plankammer w 1787 r.²⁰ Na uwagę zasługuje również rękopiśmienna *Karte von Südpreußen*, opracowana w skali 1:50 000 na podstawie zdjęcia topograficznego prowadzonego przez Davida Gilly’ego, Crona i Langnera w latach 1793–1800, składająca się z 89 arkuszy²¹. Mapy pruskie sprzed 1800 r. były wykorzystywane w pracach nad wielkopolskim tomem AHP stosunkowo rzadko, przede wszystkim ze względu na niską kartometryczność i niepełny zasięg.

Istotne miejsce wśród map, wprawdzie jeszcze nie w pełni kartometrycznych, ale jednak dających pewien ogląd na przestrzeń, zajmują rękopiśmienne mapy autorstwa Karola Perthéesa – kartografa króla Stanisława Augusta Poniatowskiego²²: *Mappa szczegulna województwa poznańskiego* (1804 r.) oraz *Mappa szczegulna województwa kaliskiego* (po 1804 r.)²³. Technika ich opracowania odbiega jednak znacznie na niekorzyść w porównaniu np. z pracami pruskimi czy austriackimi z tego okresu. Podstawowym źródłem danych do mapy były opisy parafii, które na polecenie biskupa płockiego, a następnie prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego w 1778 r. mieli opracować ich proboszczowie²⁴. Zorganizowane są one według jednolitego kwestionariusza składającego się z 5 (później 9) punktów, w ramach którego określone jest położenie (w milach i według stron świata) wszystkich ważnych obiektów antropogenicznych na terenie parafii – przede wszystkim miejscowości i obiektów gospodarczych, ale również mostów czy brodów²⁵. Metoda ankiety parafialnej skutkuje dosyć dużą szczegółowością mapy jeśli idzie o liczbę oznaczonych obiektów. Traci przy tym jednak dokładność ze względu na brak pomiarów terenowych oraz dużą generalizację topografii, spowodowaną stosunkowo małą skalą

¹⁵ Zob. T. Związek, *Drogi* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.5.4.

¹⁶ *Militärische Karte von Gross-Polen*, Teodor von Pfau, 1:87 500, 1773, sygn. Q 16.939/6–Q 16.939/10, Staatsarchiv Berlin; A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 109–119 (dokładność: ok. 2,49 km); B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 167–172.

¹⁷ *Geheime Carte von Polen* lub *Special Karte von Gross-Polen*, 1:87 500, 1778, sygn. Q 16.940/9; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 170; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42.

¹⁸ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 170; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42.

¹⁹ A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 25–29.

²⁰ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 181–188.

²¹ Oryginał przechowywany jest w Staatsbibliothek w Marburgu (sygn. N 14431), natomiast czarno-białe klisze są w posiadaniu ZAH. B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 59–60; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 176; A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 119–121, podaje błąd położenia obiektów: ok. 460 m.

²² T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 37; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 80–81; tenże, *The History of Polish Cartography*, s. 98–110; tenże, *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, [w:] *Karol Perthées (1739–1815). Fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 21–134.

²³ H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 283–297, zwł. s. 287.

²⁴ Ta ogromna wartość informacyjna mapy wynikała z faktu, że każdy z planów był wykonywany na podstawie tzw. ankiety parafialnej. Obecnie znany jest jeden fragment takiej ankiety z obszaru dawnej Wielkopolski. Jest to przedwojenny odpis opublikowany w „Kronice Gostynińskiej” w 1932 r.; zob. J. Staszewski, *Gostyń w 1784 roku*, „Kronika Gostynińska”, seria 4, nr 7, I X 1932, s. 103–107. Za informację o tym zabytku serdecznie dziękuję historykowi regionaliście mgr. Pawłowi Łachowskiemu z Głogowa.

²⁵ W. Wernerowa, *Ocena „ankiet parafialnych” jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, [w:] *Karol Perthées (1739–1815)*, s. 165–192.

mapy (1:225 000), szczególnie w porównaniu z mapami zaborców z analogicznego okresu. Niemniej jednak, po uwzględnieniu niedociągnięć mapy w zakresie jej dokładności, posłużyła ona jako istotne źródło przede wszystkim do rekonstrukcji sieci drogowej w AHP.

W tej grupie map znalazła się również dotychczas mało znana *Mappa topograficzna wojskowa i statystyczna Wielkopolski*²⁶, opracowywana staraniem Edwarda Raczyńskiego (rysonana przez Ernesta Gaula) w latach 1807–1812²⁷. Tzw. mapa Gaula/Raczyńskiego powstawała jako barwny rękopis, a poszczególne jej arkusze miały swym zasięgiem pokryć wszystkie powiaty Departamentu Poznańskiego Księstwa Warszawskiego. Do wydania mapy drukiem nie doszło, a nieukończone dzieło pozostawało do II wojny światowej w Bibliotece Raczyńskich. W czasie wojny oryginał zaginął, a do dziś przetrwały jedynie dwa komplety czarno-białych fotokopii przechowywanych w Archiwum Państwowym w Poznaniu oraz w Bibliotece Raczyńskich. Ponieważ oba komplety mają różne wymiary, nieznana jest skala mapy. Można ją jednak szacować na ok. 1:75 000 (komplet z AP Poznań), co czyni ją pierwszym polskim tak szczegółowym opracowaniem kartograficznym²⁸. Mapa powstała niemal 40 lat wcześniej niż mapa Kwatermistrzostwa.

W trzeciej grupie znalazły się mapy, z których korzystaliśmy do wyrysowywania dróg, elementów fizjografii czy lokalizowania miejscowości. Przeważnie dają one na tyle precyzyjny już obraz przestrzeni, że w ramach akceptowalnego dla skali mapy głównej AHP błędu położenia można je wykorzystywać nie tylko jako źródło atrybutów opisowych, ale również geometrii obiektów. Na ich podstawie można wektoryzować (przerysowywać w docelowej skali mapy) obiekty takie jak drogi, lasy czy rzeki. W tym podzbiore znalazły się cztery serie map z lat 1802–1843, których zasięgi na obszarze województw poznańskiego i kaliskiego w XVI w. prezentuje mapa 1.

Najstarszą mapą w tym zestawie jest tzw. mapa Schröttera-Engelhardta w skali 1:150 000, wydrukowana w Berlinie (1802–1812): *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict*²⁹. Jest to redukcja zdjęcia topograficznego w skali 1:50 000 (145 arkuszy, lata 1796–1802), nad którym prace prowadził, z inicjatywy Friedricha Leopolda Schröttera, Friedrich Bernhard Engelhardt przy współpracy Davida Gilly'ego, który był autorem instrukcji pomiarowej. Zdjęcie było poprzedzone triangulacją kierowaną przez Johanna Christopha Textora. Mapa ta, składająca się z 25 arkuszy, obejmuje północną i środkową część województw wielkopolskich i jak na swoje czasy jest niezwykle dokładna. Zakres jej treści nie odbiega od innych ówczesnych opracowań topograficznych i zawiera osadnictwo (z podziałem na miasta, miasteczka, wsie kościelne, wsie, wsie z folwarkiem i wsie z zamkiem), sieć drogową (trzy kategorie), liczne obiekty gospodarcze oraz pokrycie terenu i hydrografię.

Special Karte von Südpreussen... w skali 1:150 000 to drukowana mapa opracowana pod kierownictwem Davida Gilly'ego z lat 1802–1803³⁰. Obejmuje ona swym zasięgiem znakomitą większość

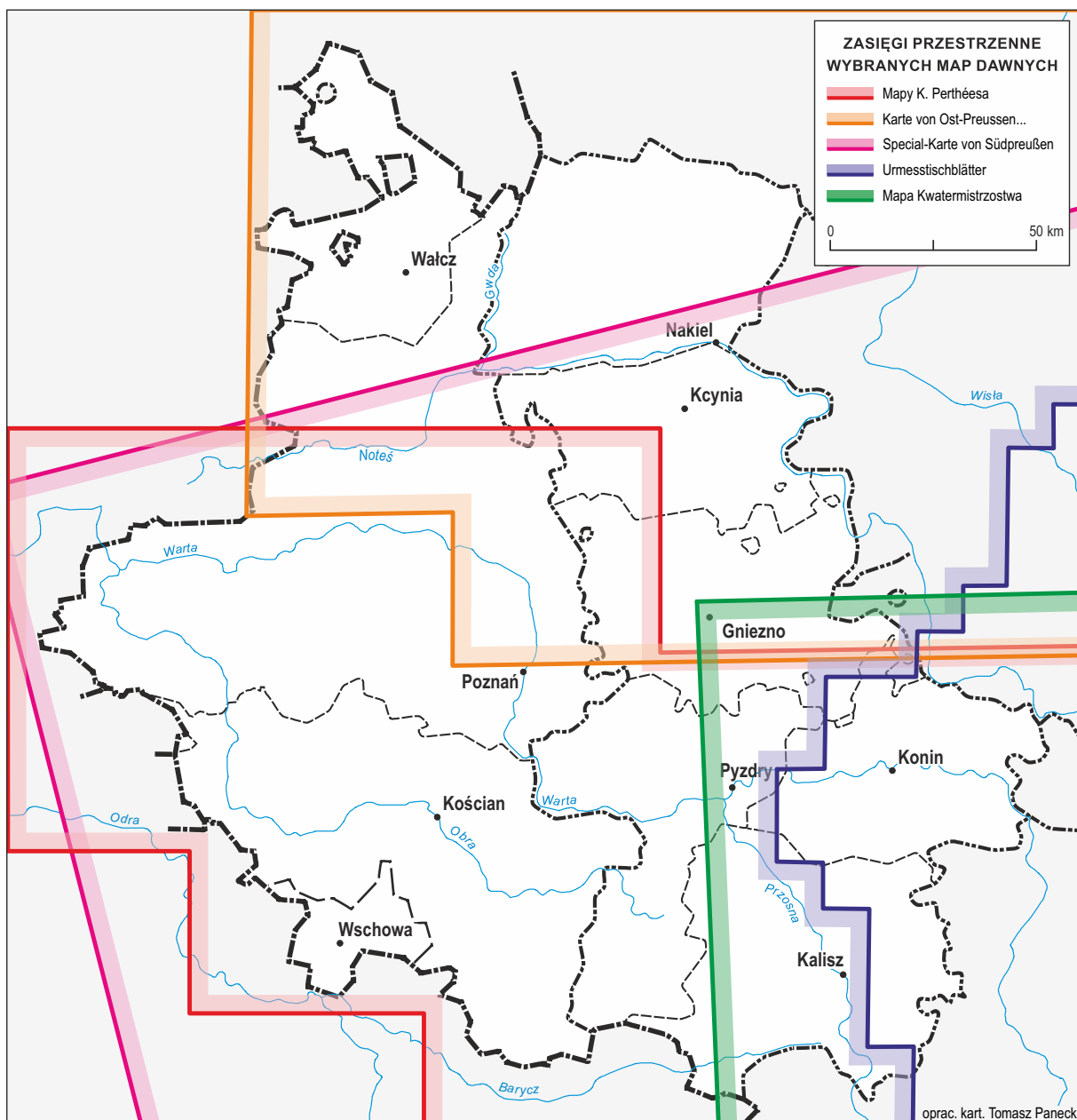
²⁶ Wykorzystywana do tej pory przez poznańską Pracownię Słownika Historyczno-Geograficznego Ziem Polskich w Średniowieczu.

²⁷ *Mappa topograficzna wojskowa i statystyczna części Wielkopolski, która dziś Departament Poznański składa* wydana przez Edwarda Raczyńskiego Posła Poznańskiego i jego kosztem nowo układana w roku 1807–1812. Znane są dwa niezależne zestawy tej mapy. Pierwszy znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu (dwa komplety, AP Poznań, sygn.: 53/992/0/3/M.w.36_I–VIII_1 [8 ark.] oraz 36_I,III–VIII_2 [7 ark.]), natomiast drugi w Bibliotece Raczyńskich (sygn. M II 796; 7 ark.) oraz kopia tego kompletu na Uniwersytecie Wrocławskim; zob. też B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 81–82; W. Żyszkowska, *Mapa Wielkopolski Edwarda Raczyńskiego z lat 1807–1812*, [w:] *Kartografia polska XIX wieku w dorobku Bolesława Olszewicza*, red. J. Ostrowski, W. Wernerowa, Wrocław–Warszawa 2000 (Z Dziejów Kartografii, t. 12), s. 105–120; też, *Mapa Departamentu Poznańskiego Edwarda Raczyńskiego jako źródło w badaniach stanu i zmian środowiska Wielkopolski*, [w:] *Dawne mapy jako źródła historyczne: Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego*, t. 3, red. B. Konopska, J. Ostrowski, J. Paślawski, P.E. Wespiański, Warszawa 2012, s. 36–44. Obecnie mapa jest przedmiotem grantu badawczego NCN polegającego na opracowaniu na jej podstawie metodyki cyfrowej edycji dawnych map: T. Panecki, P. Kann, *The „Gaul/Raczyński” Map of Greater Poland (1807–1812). A Project for a Digital Edition*, [w:] *Die Geschichte im Bild*, red. H. Flachenecker, K. Kopiński, J. Tandecki (Editionswissenschaftliches Kolloquium 2015), s. 239–255.

²⁸ Z pomiarów na arkuszach z AP Poznań można wyliczyć skalę ok. 1:75 300, z BRacz ok. 1:175 984, natomiast B. Olszewicz (mając dostęp do oryginału) określił ją na 1:125 000, tenże, *Polska kartografia wojskowa*, s. 81–82.

²⁹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 59; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 99; tenże, *The History of Polish Cartography*, s. 120; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 48; B. Zaborski, *O mapie Prus Królewskich i Księżęcych Schrottera*, „Sprawozdania PAU”, t. 10/37, 1932, s. 32; W. Scharfe, *Abriss der Kartographie Brandenburgs 1771–1821*, Berlin–New York 1972, s. 110.

³⁰ *Special Karte von Südpreussen: mit Allergrösster Erlaubniss aus der Königlichen grossen topographischen Vermessungs-Karte*, Berlin 1802–1803 (13 arkuszy).

Mapa 1. Zasięgi przestrzenne wybranych map dawnych

Zasięgi pięciu map, które były źródłem do rekonstrukcji sieci drogowej, fizjografii oraz lokalizowania miejscowości. Cztery z nich stanowiły podstawę wyrysowywania obiektów, a jedna (mapa Perthéesa) była istotnym odniesieniem do kategoryzacji dróg

obu wielkopolskich województw, które po drugim i trzecim rozbiorze stały się prowincją Prusy Południowe³¹. Mapa jest zredukowaną wersją rękopiśmiennej mapy w skali 1:50 000 z końca XVIII w., chociaż trzeba zaznaczyć, że generalizacja nie zachowuje modelowego charakteru topografii, co widać szczególnie w obrazie zabudowy³². Na czytelnym, czarno-białym miedziorycie typowa treść topograficzna została uszczegółowiona informacjami pocztowymi – stacjami oraz kategoriami dróg i traktów

³¹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 59–60; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 176; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 33; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42; H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 291–292.

³² Jeżeli chodzi o kształt zabudowy, do zdjęcia z 1793 r. bardziej zbliżony jest rysunek na tzw. mapie Reymanna w skali 1:200 000. Z tego też względu w ocenie badaczy mapa nie dorównuje innym mapom pruskim tego okresu jeśli idzie o dokładność; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 33.

pocztowych, w sumie siedmioma kategoriami dróg opracowanymi przez Wilhelma H. Matthiasa³³. Mapa Gilly'ego posłużyła za źródło do lokalizacji miejscowości, wyrysowania sieci drogowej oraz elementów fizjograficznych.

Ważnym opracowaniem były tzw. *Urmesstischblätter*, tj. rękopiśmienne wersje zdjęcia topograficznego prowadzonego w Prusach w latach 20. i 30. XIX w., w skali 1:25 000³⁴. Głównymi cechami tej mapy jako źródła do badań historyczno-geograficznych jest duża dokładność wynikająca z przeprowadzanych pomiarów terenowych i triangulacji oraz szczegółowość, będąca efektem dużej skali i skutkująca niemal pełnym zakresem treści. Plan opracowania wielkoskalowej mapy topograficznej Prus powstał w 1816 r., gdy szefem Sztabu Generalnego armii został gen. Friedrich Karl Ferdinand von Müffling. Z jego rozkazu przeprowadzono triangulację państwa pruskiego, co pozwoliło na określenie precyzyjnej osnowy geodezyjnej, na której oparta miała zostać mapa. Oficerowie armii pruskiej prowadzili pomiary terenowe metodą zdjęcia stolikowego, nanosząc na szkic – dzięki dużej skali i niewielkiej generalizacji kartograficznej – niemal wszystkie elementy krajobrazu. Warto nadmienić, że efektem zdjęcia była rękopiśmienna mapa, która nie miała zostać opublikowana, a jedynie służyć jako materiał źródłowy do opracowania map w mniejszych skalach. Zakres treści mapy jest duży i obejmuje 169 kategorii treści, a jej dokładność matematyczna jest bardzo duża. Błędy w odległości między obiektami (zniekształcenie liniowe) określone zostały na ok. +/-56 m (ok. 1,8 mm w skali mapy)³⁵. Mapa w pracach nad AHP – ze względu na bardzo dużą skalę opracowania – była wykorzystywana raczej jako weryfikacja map w skalach mniejszych, w miejscach wątpliwych. Nie bez znaczenia był również fakt, że krajobraz lat 20. i 30. XIX w. był już dosyć mocno przekształcony w stosunku do tego z przełomu XVIII i XIX w., zatem mapa ta nie zawsze znajdowała zastosowanie w metodzie retrogresywnej.

Tam, gdzie kończył się zasięg *Urmesstischblätter* posługiwaliśmy się również mapą Kwatermistrzostwa, tj. *Topograficzną kartą Królestwa Polskiego*³⁶. Mapa ta, uznawana za pomnikowe dzieło polskiej kartografii XIX-wiecznej, opracowywana była w dwóch etapach: przed i po powstaniu listopadowym. W latach 1822–1830 Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego przeprowadzało prace związane z wykorzystaniem sieci triangulacyjnych pruskich i austriackich do opracowania matematycznych podstaw polskiego zdjęcia topograficznego. Podstawami matematycznymi mapy było odwzorowanie Bonne'a, powierzchnią odniesienia elipsoida Walbecka, a południk środkowy liczono od południka warszawskiego. Same pomiary wykonano w skali trzykrotnie większej (1:42 000), co zapewniło bardzo dużą dokładność rysunku na mapie. Powstanie listopadowe przerwało prace – udało się opracować 25 spośród 60 arkuszy, a dla kolejnych 6 przeprowadzić pomiary terenowe³⁷. W latach 1833–1839 mapę dokończył rosyjski Korpus Topografów pod kierunkiem gen. Karola Richtera. Wydano ją po rosyjsku z napisami po polsku i francusku w 1843 r., ale z datą 1839. Na jej podstawie w AHP nanoszone były na mapę wynikowe elementy fizjograficzne oraz sieć drogowa. Przydatna była również przy lokalizowaniu miejscowości.

Ponadto w celu matematycznego określenia potencjalnej dokładności opracowywanej przez nas mapy głównej wielkopolskiego tomu AHP przeprowadzono analizę średniego błędu kwadratowego położenia obiektów dla trzech map, które były głównymi źródłami danych geometrycznych: *Karte von Ost-Preussen*, *Spezialkarte von Südpreußen* i *Topograficznej karty Królestwa Polskiego*³⁸. Mapom tym

³³ H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 292.

³⁴ W. Scharfe, *Abriss der Kartographie Brandenburgs*, s. 147–160; A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 38–41, 173–190; D. Lorek, *Potencjał informacyjny map topograficznych Urmesstischblätter z lat 1822–33 z terenu Wielkopolski*, Poznań 2011; tenże, *Informacja topograficzna na Urmesstischblätter a objaśnienia w legendzie*, [w:] *Dawne mapy jako źródła historyczne*, t. 3, s. 55–61; M. Jankowska, *Okoliczności powstania i sposób opracowania pruskiej mapy topograficznej z I połowy XIX wieku w skali 1:25 000*, „Roczniki Akademii Rolniczej”, t. 240, 1993, s. 37–45; też, *Przestrzeń przyrodniczo-kulturowa wsi na pruskiej mapie topograficznej w skali 1:25 000 z pierwszej połowy XIX wieku*, [w:] *Dawne mapy jako źródła historyczne*, t. 3, s. 45–54; T. Panecki, T. Związek, *Przywileje ołędzkie w badaniach nad rekonstrukcją XVI-wiecznego zalesienia na przykładzie okolic Nowego Tomysła*, SG, t. 5, 2017 [w druku].

³⁵ A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 174.

³⁶ Była ona wykorzystywana jako źródło danych we wszystkich poprzednich tomach AHP; zob. H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 283–297, s. 295–296.

³⁷ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 119–140; B. Krassowski, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (Zabytki Polskiej Kartografii, t. 1); T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 104.

³⁸ Zagadnienie kalibracji dawnych map jest od kilku lat chętnie poruszonym zagadnieniem. Badania dotyczą ogólnych możliwości kalibracji map dawnych (B. Jenny, L. Hurni, *Studying Cartographic Heritage. Analysis and Visualization of*

została nadana georeferencja w programie ArcGIS 10.3 za pomocą transformacji afinicznej³⁹. Transformacja ta polega na wskazaniu punktów z mapy dawnej i tożsamyh do nich punktów z materiału referencyjnego, najczęściej współczesnej mapy kartometrycznej⁴⁰. Następnie współrzędne z mapy kalibrowanej są transformowane do współrzędnych z mapy referencyjnej za pomocą wzorów matematycznych. W przypadku transformacji afinicznej algorytm ten zachowuje linie proste jako proste i nie zniekształca kątów, a jedynie zmniejsza, przesuwa i obraca obraz mapy kalibrowanej.

Ocenę jakości kalibracji określa się m.in. poprzez średni błąd kwadratowy (RMSE, *Root Mean Square Error*). Jest to względny błąd różnicy położenia punktów kontrolnych z mapy kalibrowanej przed i po kalibracji, informujący o tym, z jaką odległością (w metrach) punkty te zostały przesunięte, aby dopasować mapę do materiału referencyjnego. Błąd wyliczany jest jako średnia dla wszystkich punktów kontrolnych. Nie należy utożsamiać poziomu średniego błędu kwadratowego z dokładnością mapy, chociaż istnieje oczywiście pewna relacja między tymi dwoma wartościami. Błąd ten może bowiem zostać zredukowany do zera przy zastosowaniu transformacji wielomianowych wyższych stopni, ale nie oznacza to bynajmniej, że kalibrowana mapa staje się kartometryczna⁴¹.

RMSE został policzony dla trzech map, a dla każdej z nich wyznaczono 15 punktów kontrolnych. Wyniki analizy prezentuje tab. 2.

Tabela 2. Wyniki analizy dokładności kalibracji trzech map. Wartości podane w metrach. RMSE – średni błąd kwadratowy, STD – odchylenie standardowe, MIN – wartość minimalna błędu, MAX – wartość maksymalna błędu, Pietkiewicz – błąd położenia obiektów obliczony przez prof. Stanisława Pietkiewicza⁴²

	MSE	STD	MIN	MAX	Pietkiewicz
<i>Karte von Ost-Preussen</i>	378,13	279,58	133,24	1161,93	ok. 600
<i>Spezialkarte von Südprenssen</i>	560,28	408,09	30,22	1612,79	ok. 1400–4200
<i>Topograficzna karta Królestwa Polskiego</i>	657,75	330,74	371,61	1429,9	ok. 750

Jak wynika z analizy, dla *Karte von Ost-Preussen* został osiągnięty najlepszy wynik kalibracji ze średnim błędem 378,13 m. Dziwić może nie najlepszy wynik mapy Kwatermistrzostwa, która mimo że została opracowana kilkadziesiąt lat później niż mapa Schröttera-Engelhardta, to dokładność jej kalibracji jest niemal dwukrotnie gorsza. Przeliczając te błędy przez skalę mapy głównej AHP, otrzymamy błędy położenia obiektów odpowiednio: 1,51 mm, 2,24 mm i 2,63 mm, a przyjmując grubość znaku kartograficznego, np. drogi, jako ok. 1 mm, okaże się, że błędy te można uznać za niewielkie (dla skali 1:250 000).

Wyniki te zostały również porównane z wynikami analiz kartometryczności map prowadzonych w Katedrze Kartografii UW przez prof. Stanisława Pietkiewicza⁴³. Jak zostało to już podkreślone, nie należy utożsamiać błędu RMSE z matematycznie obliczoną dokładnością mapy, niemniej jednak istnieje między tymi wartościami pewna korelacja. Rezultaty podobne do wyników Pietkiewicza uzyskano dla mapy Kwatermistrzostwa, dla mapy Schröttera-Engelhardta wynik był lepszy o ponad 200 m, a dla mapy Gilly'ego uzyskano wielokrotnie lepsze wyniki (tab. 2). Różnice w błędach mogą wynikać z wielu czynników, np. analizowania różnych arkuszy map, cechujących się odmienną precyzją wykonania,

Geometric Distortions, „Computers & Graphics”, t. 2/35, 2011, s. 402–411), map opartych i nieopartych na osnowie geodezyjnej (A. Affek, *Georeferencing of Historical Maps using GIS, as Exemplified by the Austrian Military Surveys of Galicia*, „Geographia Polonica”, t. 4/86, 2013, s. 337–390), kalibracji map wieloarkuszowych (T. Panecki, *Problemy kalibracji mapy szczegółowej Polski w skali 1:25 000 Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 2/46, 2014, s. 162–172).

³⁹ J. Urbański, *GIS w badaniach przyrodniczych*, Gdańsk 2008, s. 78–83.

⁴⁰ W tym przypadku były to mapy topograficzne z Geoportalu (www.geoportal.gov.pl, dostęp: 22.10.2016).

⁴¹ B. Jenny, L. Hurni, *Studying Cartographic Heritage*, s. 402–411.

⁴² G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza w zakresie badania dawnych map Polski*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 53–86; S. Pietkiewicz, *Analiza dokładności niektórych map z XVII, XVIII i XIX wieku, obejmujących Polskę w dawnych granicach*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 103–109.

⁴³ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza*, s. 53–86; S. Pietkiewicz, *Analiza dokładności niektórych map*, s. 103–109.

metodologii pomiarów, a nawet skurczu papieru czy jakości skanów, na których przeprowadzono kalibrację i analizę błędu RMSE.

Wreszcie czwartą grupę stanowiły tzw. mapy referencyjne (kanwowe), opracowane w XX i XXI w., które były głównym odniesieniem przestrzennym dla wszystkich danych pozyskiwanych z innych map. Zgodnie z założeniami serii AHP miejscowości i wszystkie elementy rysunku powinny być ostatecznie lokalizowane i umieszczane na mapie w skali 1:100 000, przy czym wykorzystywano do tego celu zarówno mapy przedwojenne, jak i powojenne⁴⁴. Następnie rysunek nanoszonych elementów był generalizowany do docelowej skali mapy głównej (1:250 000). Taka metodyka prac ukształtowała się w pracach nad AHP już od pierwszego tomu powojennego i jest kontynuowana współcześnie. Należałoby jednak podjąć dyskusję dotyczącą materiałów referencyjnych dla AHP i ich uwspółcześnienia poprzez wykorzystywanie aktualnych danych topograficznych, np. do lokalizacji miejscowości czy nanoszenia dróg i fizjografii⁴⁵.

Podczas wyrysowywania finalnej mapy korzystaliśmy jednak pomocniczo z danych referencyjnych wchodzących w zakres Państwowego Zasobu Geodezyjnego i Kartograficznego, które udostępniane są m.in. poprzez państwowy Geoportal (www.geoportal.gov.pl, dostęp: 19.10.2016). Nowością w stosunku do poprzednich tomów AHP było pełne wykorzystanie oprogramowania GIS (System Informacji Geograficznej), które umożliwia gromadzenie, analizę, wizualizację i udostępnianie danych przestrzennych w ramach wspólnego modelu danych, skali, odwzorowania, etc.⁴⁶ W naszych pracach GIS wykorzystywany był zarówno do pozyskania danych z dawnych map, jak do kartograficznego opracowania mapy głównej i map przeglądowych. Kwestia wykorzystywania narzędzi zarezerwowanych dotąd dla geografów stanowi wciąż pewne *novum*, znakomicie jednak ułatwia pracę nad opracowaniem map historycznych⁴⁷.

2017 r.

⁴⁴ H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 283–297.

⁴⁵ R. Olszewski, D. Gotlib, *Rola bazy danych obiektów topograficznych w tworzeniu infrastruktury informacji przestrzennej w Polsce*, Warszawa 2013.

⁴⁶ J. Urbański, *GIS w badaniach przyrodniczych*.

⁴⁷ I.N. Gregory, *A Place in History. A Guide to Using GIS in Historical Research*, Oxford 2003; I.N. Gregory, R.G. Healey, *Historical GIS. Structuring, Mapping and Analysing Geographies of the Past*, „Progress in Human Geography”, t. 5/31, 2007, s. 638–653; B. Szady, *Zastosowanie systemów informacji geograficznej*, s. 279–283.

II.2.5. WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Henryk Rutkowski

Mapy Polski z drugiej połowy XVI w. nie odegrały w naszej pracy żadnej roli, ponieważ mają skalę ok. 1:1 600 000 i mniejszą, czyli są wielokrotnie mniej szczegółowe od naszego opracowania, a ponadto zawierają rażące błędy (zniekształcona sieć rzeczna, błędna lokalizacja miejscowości i in.)¹. Najstarsze szczegółowe mapy terytorium sieradzko-łęczyckiego pochodzą z drugiej połowy XVIII w. Nie przydała nam się mapa obejmująca część województwa sieradzkiego, którą sporządził Franciszek Czaykowski, autor Rejestru Diecezjów². Jest to rękopiśmienna mapa województw sieradzkiego i kaliskiego, wykonana prawdopodobnie po 1786 r., a zachowana tylko w części południowej (skala ok. 1:185 000)³.

Z kartografii czasów Stanisława Augusta źródłem były dla nas szczegółowe mapy województw, które w skali 1:225 000 opracował kartograf królewski Karol de Perthées. Przede wszystkim była to rękopiśmienna mapa województwa łęczyckiego, sporządzona w roku 1793⁴. Perthées nie skartografował województwa sieradzkiego, ale uwzględnił je częściowo na obrzeżach map terytoriów sąsiednich. Wykorzystaliśmy zatem jego mapy, które obejmują województwa: kaliskie (mapa zapewne z 1804 r.), brzeskie kujawskie z resztką inowrocławskiego (1785), rawskie (1792), sandomierskie (1788–1791) i krakowskie (1787); trzy z tych kart zostały wydane drukiem – województwo krakowskie (Paryż 1792), sandomierskie (Paryż ok. 1795) i rawskie (Petersburg 1806). Podstawę map szczegółowych Perthéesa stanowiły opisy parafii z lat 1783–1786, a poza tym nieliczne punkty z oznaczonymi astronomicznie współrzędnymi geograficznymi, różne starsze mapy oraz obserwacje poczynione w terenie, zwłaszcza szkice przebiegu dróg. W rezultacie mapy Perthéesa, odznaczające się bogactwem treści, są dalekie od dokładności⁵. Posłużyły nam one głównie do ustalenia granic administracyjnych, dróg i nazewnictwa, a tylko w niewielkiej mierze były pomocne w kwestiach lokalizacji osiedli. Wyzyskaliśmy również tabelaryczne zestawienia dóbr królewskich i kościelnych umieszczone na mapach. Ponadto w razie potrzeby sięgaliśmy do materiałów Perthéesa, stanowiących etap przejściowy między opisami parafii

¹ M. Koter, *Terytorium dzisiejszego województwa łódzkiego na mapach Polski z XVI i XVII wieku*, „Rocznik Łódzki”, t. 5, 1961 (1962), s. 77–87; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 32–36; H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji II.2.2.

² Zob. K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji II.1.5.

³ Prawdopodobnie uproszczoną przeróbką mapy Czaykowskiego jest pruska mapa województwa sieradzkiego Wolffganga (fotokopie w zbiorach Instytutu Historii PAN w Warszawie). K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, [w:] *Prace komisji Atlasu historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 189–192 i tabl. 6; tenże, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 85–87 i tabl. 47; *Wśród starych map i atlasów Biblioteki Narodowej w Warszawie*, red. B. Krassowski, Warszawa 1982, s. 168 n.

⁴ *Mapa szczegulna woiewodztwa łączyckiego zrzqdzona z innych wielu mapp miejscowych tak dawniej iak i swiezo odrysowanych tudziesz goscincowych i niewątpliwych wiadomosci, wszystko według reguł geograficznych i obserwacyi astronomicznych przez Karola de Perthées pułkownika Woysk Koron[nych] i J.K.M[os]ci geografa*. MDCCXCIII. Opis tej i innych map Perthéesa zob. *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 5: *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, cz. 1: *Tekst*, oprac. T. Paćko, W. Trzebiński, Wrocław 1983, poz. 37.

⁵ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 87–91; tenże, *Perthées Herman Karol de*, [w:] PSB, t. 25, 1980, s. 638–640; por. J. Madej, „*Polonia... 1770*” Karola de Perthéesa na tle osiemnastowiecznej kartografii polskiej i krajów ościennych, Warszawa 1987, s. 5–11, 41–50, 63–65, 197–203, 287–296, 308–315.

a mapami; są to szkice poszczególnych parafii, opracowane w 12 tomów pt. *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego*⁶.

Następne źródło kartograficzne naszego opracowania stanowiła mapa części ziem zajętych przez Prusy w drugim i trzecim rozbiórce Polski, którą to część zaborcy nazwali Prusami Południowymi. Mapę w skali 1:150 000 wydał Dawid Gilly w latach 1802–1803⁷. Jest to redukcja zdjęcia topograficznego, które wykonano w skali 1:50 000 pod kierownictwem Gilly'ego i Crona (Krohna) w latach 1793–1800⁸. Zdjęcie to nie było poprzedzone triangulacją ani obserwacjami astronomicznymi, niemniej jednak oparta na nim redukcja, opublikowana przez Gilly'ego, jest bez porównania dokładniejsza od map Perthéesa⁹. Wydana mapa ma sieć dróg pocztowych i głównych opracowaną przez Wilhelma H. Mathiasa, a także miejscami niewielkie poprawki w stosunku do oryginalnego zdjęcia. W naszej pracy korzystaliśmy zarówno ze zdjęcia topograficznego, jak i z drukowanej redukcji. Mapa Gilly'ego stanowiła podstawę lokalizacji miejscowości oraz ustalenia przebiegu ważniejszych dróg, a także posłużyła do przedstawienia elementów fizjograficznych w Ostrzeszowskiem.

Z kartografii pruskiej wykorzystaliśmy również mapę Jana Gottlieba von Brodowskiego. W latach 1796–1802 wykonał on bardzo dobre zdjęcie topograficzne części Prus Południowych oraz tzw. Nowego Śląska, a w roku 1831 i 1842 jego opracowanie (z lukami) zostało wydane w skali 1:57 600¹⁰. Mapa Brodowskiego obejmuje m.in. południowo-wschodnie pogranicze dawnych województw sieradzkiego i łęczyckiego, do tego terenu ograniczyła się jej przydatność dla nas.

Topograficzna karta Królestwa Polskiego, czyli tzw. mapa Kwatermistrzostwa w skali 1:126 000, została opracowana w dwóch etapach. Pierwszy przypadł na lata 1822–1830 i był wykonany przez Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego; w drugim etapie, w latach 1833–1839, ukończył mapę rosyjski Korpus Topografów pod kierownictwem generała Karola Richtera. Mapę wydawano po powstaniu listopadowym stopniowo, sekcjami, niektóre arkusze drukowano parokrotnie w związku z nanoszeniem poprawek. Druk całości mapy trwał do roku 1843, a wydano ją z datą 1839, z głównym tytułem w języku rosyjskim i pobocznymi po polsku i francusku¹¹. Później kilka razy robiono przedruki z małymi zmianami (np. dodawano koleje). Wszystkie arkusze w liczbie 12, na których występują części dawnego województwa łęczyckiego oraz województwa sieradzkiego bez obszaru na zachód od Prosn (Ostrzeszowskie znajdowało się w zaborze pruskim), wykonało Wojsko Polskie. Zdjęcie terenowe mapy Kwatermistrzostwa miało skalę 1:42 000. Nie przeprowadzono systematycznej triangulacji całego kraju, ale przyjmując za punkt wyjścia wcześniejsze mapy pruskie i austriackie, wykonano roboty triangulacyjne przede wszystkim na stykach tych map¹². Na podstawie *Topograficznej karty Królestwa Polskiego* przedstawiliśmy elementy fizjograficzne, a także posługiwaliśmy się tą mapą przy lokalizacji miejscowości, ustalaniu nazewnictwa i opracowaniu dróg.

⁶ Oryginał w Centralnej Bibliotece Naukowej w Kijowie, mkf w Instytucie Historii PAN w Warszawie. H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Mazowsze; A. Krawczyk, *Carol Perthées „Description of parishes” – a source for the historical geography and economic history of central and eastern Poland in the late XVIIIth century (introductory information)*, „Zeszyty Naukowe UJ”, nr 438, Prace Geograficzne, z. 43, Kraków 1976, s. 191–196; W. Wernerowa, *Ze studiów nad opisami parafii diecezji wileńskiej z 1784 r. w relacji ze szkicami K. de Perthéesa*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 7: *Dwudziestolecie Zespołu Historii Kartografii*, red. J. Ostrowski, W. Wernerowa, Warszawa 1995, s. 125–140.

⁷ *Special Karte von Suedpreussen...unter Mitwirkung des Directors Langner, reducirt und herausgegeben vom Geheimen Ober-Bau-Rath Gilly*, Berlin 1802–1803 (13 arkuszy); *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 5, poz. 33.

⁸ Zdjęcie Gilly'ego i Crona obejmuje również tę część drugiego zaboru, którą później włączono do Nowych Prus Wschodnich. Całość składa się z 89 arkuszy, przechowywanych obecnie w Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz; klisze i odbitki fotograficzne w zbiorach IH PAN w Warszawie.

⁹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921, s. 59 n.; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 176; E.O. Kossmann, *Die preussischen Landesaufnahmen in Polen (1753–1806)*, „Jomsburg”, t. 1, 1937, s. 24 n.; T. Lankamer, *Mapa J. C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki”, t. 7, 1966 (1967), s. 203.

¹⁰ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 176 n. i mapa po s. 336; E.O. Kossmann, *Die preussischen Landesaufnahmen*, s. 25 n.

¹¹ *Topograficeskaja karta Carstwa Polskago* (60 arkuszy); reprodukcja wydania z ok. 1863 r. w: B. Krassowski, *Topograficzna karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (BN, Zakład Zbiorów Kartograficznych, *Zabytki polskiej kartografii*, z. 1); *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 5, poz. 104, 148.

¹² B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 119–179; B. Krassowski, *Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, passim; J. Babicz, *Nowe materiały kartograficzne i opisowe do dziejów powstania Mapy Kwatermistrzostwa w kontekście źródeł i literatury*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 7, s. 141–179.

Przy lokalizacji pomocna była też mapa ziem Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, opracowana w Paryżu pod kierownictwem generała Wojciecha Chrzanowskiego (w końcowej fazie kierownictwo sprawował Feliks Wrotnowski). Mapę w skali 1:300 000 wydawano arkuszami od ok. 1840 do 1859 r., wtedy opublikowano ją także w formie atlasu¹³. Cechą mapy Chrzanowskiego, skompilowanej z wcześniejszych opracowań kartograficznych, jest sieć osadnicza znacznie bardziej szczegółowa, niż zwykle bywa na mapach w tej skali.

Jako podkładu kanwowego do wykreślenia mapy podstawowej użyliśmy wojskowych map topograficznych w skali 1:100 000 wydanych po roku 1945, ale korzystaliśmy również z analogicznych map, które opracował Wojskowy Instytut Geograficzny w okresie II Rzeczypospolitej. Przy rekonstrukcji granic posługiwaliśmy się mapami administracyjnymi powiatów w skali 1:100 000, z okresu po drugiej wojnie światowej.

Źródła kartograficzne do planów miast przedstawiono w rozdziałach dotyczących tych planów.

1998 r.

¹³ *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, Paryż 1859 (48 arkuszy). Pierwszych 38 arkuszy ukazało się do 1848 r.; *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 5, poz. 122, 133; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 177–180; K.J. Szczęsnowicz, *Działalność gen. Wojciecha Chrzanowskiego na polu kartografii*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, t. 31, 1988, s. 120–124; H. Rutkowski, *Znaczenie wybranych map z XIX w. dla badań dawnej Polski*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 10: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915*, red. J. Ostrowski, L. Szaniawska (w druku).

II.2.6. KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

Katarzyna Słomska-Przech

Źródła kartograficzne wykorzystane w pracy nad tym tomem AHP dobrano na podstawie kwerendy bibliograficznej¹. Każda z wybranych map była już wykorzystywana przy wcześniejszych pracach nad serią². W nawiązaniu do tomu wielkopolskiego mapy omawianego obszaru podzielono na cztery grupy³:

1. mapy niewykorzystane lub wykorzystane w stopniu minimalnym;
2. mapy wykorzystane do analizy ogólnych relacji przestrzennych;
3. mapy będące źródłem danych do wyrysowania sieci drogowej, fizjografii, częściowo do lokalizowania miejscowości;
4. mapy referencyjne (kanwowe).

Tabela 1. Spis map wykorzystanych do prac nad AHP

Nazwa mapy	Autor	Skala	Data	Grupa
<i>Mappa in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars</i>	B. Wapowski	ok. 1:1 000 000	1526	1
<i>Tabula Poloniae</i>	W. Grodecki	ok. 1:1 680 000	1562	1
<i>Partis Sarmatiae Europaeae, quae Sigismundo Augusto Regi Poloniae potentissimo subiacet, nova descriptio</i>	A. Pograbka	ok. 1:1 950 000	1570	1
<i>Gross Polen aufgenommen durch den Conducteur Kayser um 1770 auf Veranlassung des Generals von Reitzenstein</i>	Kayser, K.E. Reitzenstein	ok. 1:100 000 (1:120 000)	1770	2
<i>Militärische Karte von Gross-Polen</i>	T.P. von Pfau	1:87 500	1772–1773	2

¹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, t. 3); tenże, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983 (Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce, t. 5); H. Rutkowski, *Znaczenie wybranych map z XIX wieku dla badań dawnej Polski*, [w:] *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915. Materiały XVIII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii*, Warszawa, 21–22 listopada 1997, red. L. Szaniawska, J. Ostrowski, Warszawa 2000 (Z *Dziejów Kartografii*, t. 10), s. 219; tenże, *Polska na wybranych mapach z pierwszej połowy XVI wieku*, [w:] *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki, Szczecin 2008 (Z *Dziejów Kartografii*, t. 14), s. 221–234; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A: Geografia Fizyczna”, t. 59, 2008, s. 29–42; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010.

² *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Leczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, t. 2–4, red. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte – Erinnerung – Politik, t. 6); T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji II.2.4.

³ T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji II.2.4.

<i>Mapa szczegulna województwa plockiego i ziemi dobrzyńskiej</i>	K. Perthées	1:225 000	1784	2
<i>Mapa szczegulna województwa brzeskiego kuiawskiego y inowroclawskiego</i>	K. Perthées	1:225 000	1785	2
<i>Karte von Ost-Preussen nebst PreussischLitthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict</i>	F.L. Schrötter, F.B. Engelhardt	1:150 000	1796–1802	3
<i>Special Karte von Südproussen aus der Königlichen Grossen Topographischen Vermessungs Karte unter Mitwirkung des Directors Langner reducirt und herausgegeben von Geheimen Bau-Rath Gilly</i>	D. Gilly, Langner, W.H. Matthias	1:150 000	1802–1803	3
<i>Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostproussen oder dem jetziger Nördlichen Theil des Herzogthums Warschau nebst dem Russischen District</i>	J.Ch. Textor, D.F. Sotzmann	1:150 000	1806– –1807/1808	3
<i>Urmesstischblätter</i>	Pruski Sztab Generalny	1:25 000	1820–1876	3
<i>Topograficzna Karta Królestwa Polskiego</i>	Kwatermistrzostwo Generalne	1:126 000	1843	3
mapa taktyczna WIG	Wojskowy Instytut Geograficzny	1:100 000	1919–1939	4

Do grupy pierwszej należą mapy XVI-wieczne, które umożliwiają zapoznanie się z ówczesnym postrzeganiem i interpretacją przestrzeni. Jednak z wielu względów mapy te nie mogą być wykorzystane do pracy nad AHP. Główną przeszkodą jest niska dokładność i szczegółowość opracowań z XVI w. Co więcej, ze względu na skalę (od 1:1 000 000 do 1:1 950 000) mają one charakter ogólny, a przez to zbyt mały zakres treści.

Pierwszym i najważniejszym dziełem kartograficznym z grupy pierwszej jest *Mapa in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars* (tytuł zrekonstruowany przez Karola Buczka) w skali ok. 1:1 000 000, autorstwa Bernarda Wapowskiego, datowana na 1526 r. i wydana w Krakowie przez Floriana Unglera⁴. Do dzisiaj zachowały się kopie jedynie dwóch fragmentów mapy⁵ – w tym jeden obejmujący Kujawy oraz część ziemi dobrzyńskiej. Na treść mapy składają się: sieć osadnicza, hydrografia oraz granice, które oznaczono nietypową sygnaturą liniową przypominającą szpaler drzew⁶. Na interesującym nas fragmencie mapy oprócz dwudziestu miast oznaczono i podpisano jezioro Gopło, a spośród rzek: Wisłę, Drwęcę, Brdę i Noteć. Na analizowanym obszarze znalazła się także jedna wieś – Warzymowo (s). Wyjątkowość tej sytuacji należy tłumaczyć tym, że w XVI w. była to główna siedziba rodziny Sokołowskich, posiadającej duże dobra na Kujawach⁷. Wcześniej z tej miejscowości pochodzili kasztelan brzeski Mikołaj z Warzymowa herbu Pomian (zm. 1455 r.) oraz jego synowie, piastujący kolejno urząd podstolego brzeskiego: Tomasz, Andrzej i Jakub⁸. Stanisław Pietkiewicz przeprowadził analizę dokładności mapy Bernarda Wapowskiego. Na Kujawach błędy w odległościach pomiędzy miastami wahają się od 3,5 km (Inowrocław–Włocławek) do 33 km (Bydgoszcz–Inowrocław)⁹. Dość dokładnie oznaczono Inowrocław – błąd położenia wynosi 1 km.

⁴ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 28; S. Pietkiewicz, *Mapa Polski – „milionówka” Bernarda Wapowskiego (1526)*, Warszawa 1980 (Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, Seria C), s. 37–62; *Wapowski Bernard*, [w:] *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, t. 4, red. B. Orłowski, Warszawa, 2015, s. 351–353.

⁵ M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, s. 166.

⁶ H. Rutkowski, *Polska na wybranych mapach z pierwszej połowy XVI wieku*, s. 229.

⁷ Por. M. Słomski, *Przynależność własnościowa osiedli w tomie AHP Kujawy*, w tej edycji III.3.3.6.

⁸ J. Karczewska, *Ród Pomianów na Kujawach w średniowieczu*, Poznań 2003, s. 77–85.

⁹ S. Pietkiewicz, *Mapa Polski – „milionówka” Bernarda Wapowskiego*, s. 40.

Mapę Bernarda Wapowskiego wykorzystał do swojego opracowania Wacław Grodecki. *Tabula Poloniae* (tytuł znany pośrednio) jego autorstwa została wydana w Bazylei prawdopodobnie w 1562 r. i jest przeróbką mapy Wapowskiego¹⁰. Mapa ustępuje jakością pierwowzorowi, ponieważ Grodecki zredukował treść i zmniejszył skalę do ok. 1:1 680 000. Popełnił jednak kilka wyraźnych błędów, np. opisując Wisłę jako Drwęcę (*Drwencza fl.*). Znajdujące się na interesującym nas obszarze Gopło jest jedynym jeziorem podpisanym na tej mapie¹¹. Porównując zachowany fragment mapy Wapowskiego z mapą Grodeckiego, da się zauważyć, że drugi z autorów pominął kilka miast. Dwukrotnie natomiast oznaczył Bydgoszcz – jako *Bidgifa* o poprawnej lokalizacji nad rzeką Brdą i jako *Bromberg* na północ od Koronowa (*Corunau*).

Błąd ten powtórzył Andrzej Pograbka na mapie *Partis Sarmatiae Europae, quae Sigismundo Augusto Regi Poloniae potentissimo subiacet, nova descriptio*, którą wydano w 1570 r. w Wenecji. Pograbka korzystał z prac Wacława Grodeckiego i Gerarda Merkatora¹². Warto zauważyć, że poprawnie opisał rzekę Wisłę, a także uzupełnił opracowanie o miasta, których nie było na mapie z 1562 r. Jednak niektóre miejscowości mają błędne położenie, przykładowo Przedecz umieszczono bezpośrednio na południe od jeziora Gopło.

Kolejną grupą są mapy późniejsze o dwa stulecia, wykorzystane głównie do analizy ogólnych relacji przestrzennych. Należy do niej mapa *Gross Polen aufgenommen durch den Conducteur Kayser um 1770 auf Veranlassung des Generals von Reitzenstein*¹³. Według karty katalogowej mapa ma skalę 1:100 000, jednak zarówno Karol Buczek, jak i Andrzej Konias jako poprawną wskazują skalę 1:120 000¹⁴. Składającą się z 25 arkuszy mapę opracował ok. 1770 r. konduktor Kayser na polecenie generała Karola Erdmanna Reitzensteina. Opracowanie to jest oceniane dość nisko pod względem kartograficznym. Jest jednak cenne ze względu na wysoką poprawność pisowni nazw w porównaniu do ówczesnych niemieckich prac kartograficznych¹⁵.

Podczas ustalania położenia miejscowości posiłkowano się również mapą pt. *Militärische Karte von Gross-Polen*¹⁶. Mapę tę wykonano w latach 1772–1773 pod kierownictwem majora Teodora von Pfaua¹⁷. Celem tego przedsięwzięcia było opracowanie mapy tych ziem, które miały być przyłączone do Prus w wyniku rozbioru Rzeczypospolitej. Opracowanie w skali 1:87 500 składa się z 41 arkuszy, które obejmują całe województwo brzeskie i południową część województwa inowrocławskiego.

Do grupy drugiej należą również mapy województw w skali 1:225 000, przygotowane przez Karola Perthéesa w latach 1783–1804. Seria ta jest największym osiągnięciem polskiej kartografii z okresu panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego¹⁸. Mapy opracowano, wykorzystując dotychczasowe materiały kartograficzne, a przede wszystkim na podstawie danych zebranych w ankiecie, którą rozesełano w tym celu do parafii rzymskokatolickich. Ankietę przeprowadzono w latach 1783–1784. Dotyczyła ona szczegółowych elementów topograficznych, takich jak położenie miejscowości i stosunki własnościowe, obiekty gospodarcze, drogi, brody i mosty, elementy fizjografii (rzeźba terenu, hydrografia, lasy), a także toponimy. W pracach nad bieżącym tomem AHP korzystaliśmy z arkuszy, które powstawały jako jedne z pierwszych – w latach 1784 (*Mappa szczegółna woiewództwa płockiego i ziemi dobrzyńskiej*)¹⁹ i 1785

¹⁰ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 32; B. Kmiecikowa, *Mapa Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 6, 1974, nr 1, s. 23–29; Grodecki Wacław, [w:] *Polski wkład w przyrodoznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, t. 1, red. B. Orłowski, Warszawa, 2015, s. 485–486.

¹¹ M. Boczyńska, J. Midzio, *Analiza dokładności Mapy Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 6, 1974, nr 1, s. 29–33.

¹² K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 35.

¹³ Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 16.939.

¹⁴ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 164–166, A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 104–109.

¹⁵ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 166.

¹⁶ Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 16.940/5.

¹⁷ A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 109–119; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 167–172; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42.

¹⁸ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 80–81; tenże, *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, [w:] *Karol Perthées (1739–1815) fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 21–134; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 37; H. Rutkowski, *Mapy Perthéesa*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae. Pisma wybrane*, red. M. Zbieranowski, M. Słoń, Warszawa 2014, s. 269–282.

¹⁹ Biblioteka Jagiellońska, sygn. M 47/12.

(*Mappa szczegulna woiewodztwa brzeskiego kuiawskiego y inowroclawskiego*)²⁰. Mapę województwa płockiego wydano drukiem w 1802 r. w Paryżu. *Mappa szczegulna woiewodztwa brzeskiego kuiawskiego y inowroclawskiego* obejmuje fragment województwa inowrocławskiego po pierwszym rozbiore, nie zaś w jego XVI-wiecznym kształcie. Mapy te nie były wykorzystywane bezpośrednio do opracowania treści mapy głównej, ale pozwoliły na całościowy ogląd opracowanych ziem. Posiłowaliśmy się nimi przy odtworzeniu sieci osadniczej, dróg, granic administracyjnych oraz własności.

Mapy z grupy trzeciej służyły do lokalizacji miejscowości oraz opracowania (wektoryzacji) warstwy fizjograficznej i sieci dróg. Wszystkie powstały w pierwszej połowie XIX w., a zatem niewiele później niż opracowania Karola Perthéesa, są od nich jednak znacznie dokładniejsze. Mapa 1 przedstawia zasięg każdej z serii map z grupy trzeciej na terenie województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz ziemi dobrzyńskiej.

Chronologicznie pierwszą mapą z grupy trzeciej jest *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict*, opracowana w latach 1796–1802 z inicjatywy Friedricha Leopolda Schröttera. Nad pracami kartograficznymi czuwał Friedrich Bernhardt Engelhard²¹. Opracowanie w skali 1:150 000 (na podstawie zdjęcia 1:50 000) przygotowano dla terenów pierwszego i fragmentu drugiego rozbioru Polski. Część spośród 25 arkuszy obejmuje większość województwa inowrocławskiego, fragmenty brzeskiego i ziemi dobrzyńskiej. Mapę wydrukowano w Berlinie z datą 1802–1812 w technice miedziorytu²². W tomie wykorzystano ją do rekonstrukcji elementów fizjografii, a także do odtworzenia przebiegu dróg.

Kolejną mapą to *Special Karte von Südproussen aus der Königlich Grossen Topographischen Vermessungs Karte* w skali 1:150 000. Składa się ona z trzynastu arkuszy wydanych w latach 1802–1803²³. Mapę wykonano w technice miedziorytu²⁴. Opracowano ją pod kierownictwem Davida Gilly'ego na podstawie zdjęcia w skali 1:50 000 wykonanego w latach 1793–1796 na obszarze drugiego i fragmentu trzeciego rozbioru. Według badaczy mapa ta ma dość niską dokładność²⁵. Poza treścią topograficzną zawiera także treść tematyczną – znajdują się na niej szczegółowe oznaczenia dróg pocztowych i głównych, a także urzędów pocztowych i odległości między nimi²⁶. Mapa obejmuje całe województwo brzeskie, a inowrocławskie do rzeki Flisy. Na ziemi dobrzyńskiej miejscowości, rzeki, lasy oznaczono tylko na terenach przy Wiśle.

Następną z map z tej grupy jest *Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen* wydana w Berlinie w latach 1806–1807 przez Daniela Friedricha Sotzmanna²⁷. Mapę opracowano na podstawie zdjęcia w skali 1:33 300, które wykonano w latach 1795–1798 pod kierunkiem von Steina oraz pod nadzorem Levina von Geusau. W wyniku generalizacji przeprowadzonej przez Johanna Christoph Textora powstała mapa składająca się z trzynastu arkuszy. Autorzy nie są zgodni co do skali tego opracowania – Karol Buczek podaje 1:155 000, według obliczeń Tadeusza Lankamera skala wynosi 1:152 500, a Teresa Paćko i Wojciech Trzebiński w swoim opracowaniu wskazali 1:150 000. Mapę opracowano dla części ziem drugiego oraz całości obszaru trzeciego rozbioru Polski. Z omawianego w tomie terytorium mapa obejmuje ziemię dobrzyńską bez jej północnych krańców.

W grupie trzeciej mieści się również *Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, zwana również mapą Kwatermistrzostwa (od wykonawcy, czyli Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego)²⁸. Jest

²⁰ AGAD, sygn. 1/403/0/-/AK 108.

²¹ J. Szelięga, *Pierwsza szczegółowa mapa północno-wschodniej Polski oparta na triangulacji (1810 r.) [Schröttera-Engelhardta]*, „Zeszyty Geograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku”, t. 11, 1969, s. 79–101; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 48; P. Grabowski, *Szczegółowa topografia Prus Wschodnich i Zachodnich na mapie Fryderyka Leopolda Schröttera (1796–1802)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, t. 4, 2005, s. 555–559.

²² B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 59.

²³ Tamże, s. 60; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 33; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42.

²⁴ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 99.

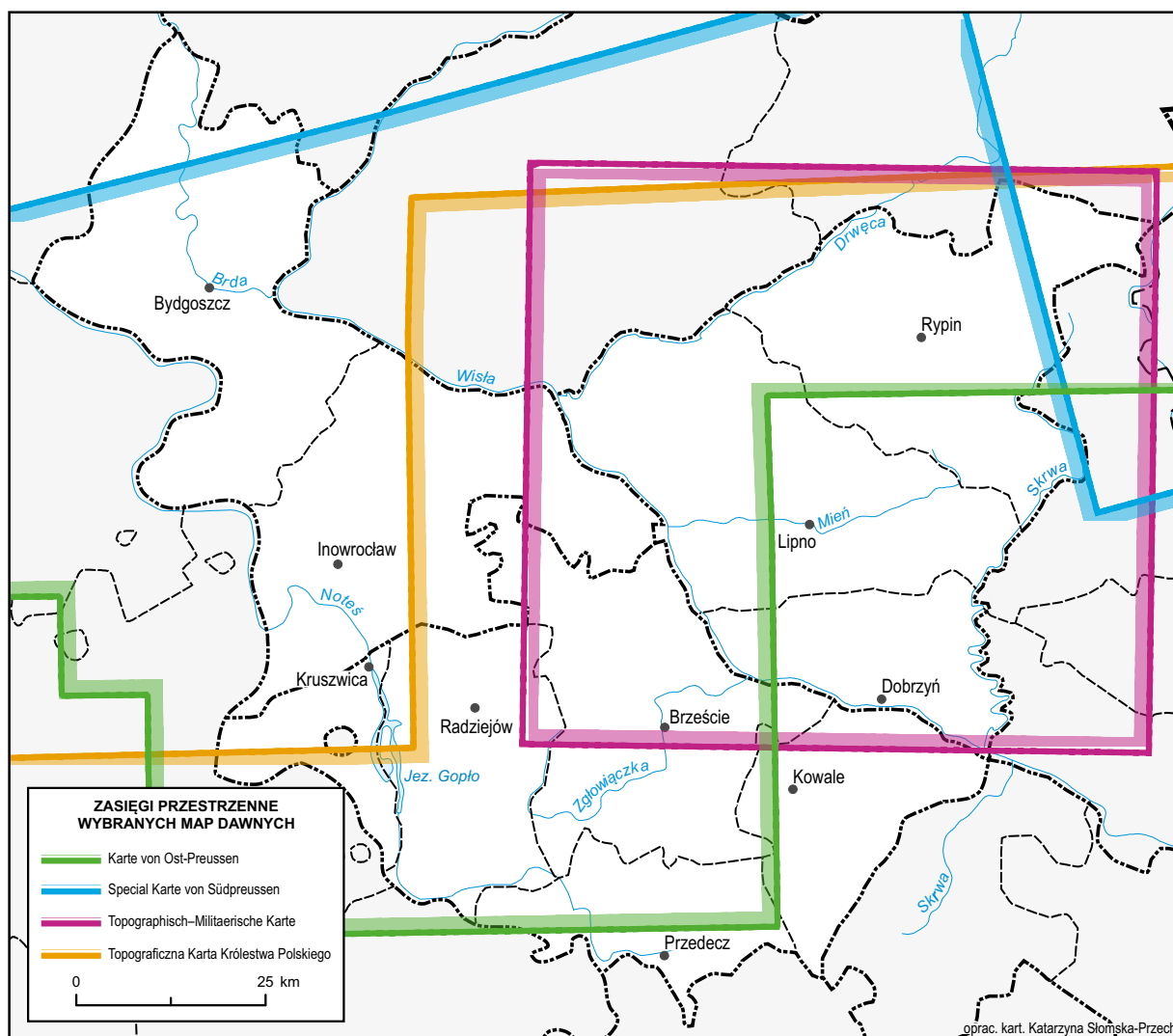
²⁵ T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 33; T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, s. 33.

²⁶ H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae*, s. 292.

²⁷ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 99; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 61; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 40; T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki”, t. 7, 1966 (1967), s. 181–206.

²⁸ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 119–175; B. Krassowski, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (Zabytki Polskiej Kartografii, t. 1); T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*,

uważana za najważniejsze dzieło polskiej kartografii XIX w., m.in. ze względu na jej szczegółowość. Mapa obejmuje obszar Królestwa Polskiego utworzonego w 1815 r. W 1822 r. rozpoczęto prace nad zdjęciem terenowym w skali 1:42 000. Na podstawie pomiarów oraz istniejących map topograficznych (m.in. map Heldensfelda, Gilly’ego, Textora) opracowywano mapę w skali 1:126 000. Zaplanowano wykonanie 59 arkuszy. Upadek powstania listopadowego przerwał działania Kwatermistrzostwa. Do 1830 r. opracowano 27 sekcji, a nad ośmioma rozpoczęto prace. Realizację mapy dokończyli Rosjanie, na podstawie założeń opracowanych przez Polaków. Mapę wysztychowano w zakładzie Karla Friedricha Mintera w latach 1831–1843, jednak na arkuszach jako data wydania wskazany jest rok 1839²⁹. Z interesującego nas w tym tomie obszaru mapa ukazuje większość województwa brzeskiego i ziemi dobrzyńskiej, a także mały fragment województwa inowrocławskiego.

Mapa 1. Zasięgi przestrzenne wybranych map dawnych

Najdokładniejszą i najbardziej szczegółową mapą epoki przedindustrialnej jest pruskie zdjęcie stolikowe w skali 1:25 000 (pierwotnie zwane *Urmesstischblätter*)³⁰, wykonane w latach 1820–1876

poz. 104; J. Babicz, *Nowe materiały kartograficzne i opisowe do dziejów powstania Mapy Kwatermistrzostwa w kontekście źródeł i literatury*, [w:] *Dwudziestolecie Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN*, red. J. Ostrowski, W. Wernerowa, Warszawa 1995 (Z *Dziejów Kartografii*, t. 7), s. 141–179.

²⁹ H. Rutkowski, *Znaczenie wybranych map z XIX wieku*, s. 219.

³⁰ A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 38–41, 173–190; D.J. Lorek, *Potencjał informacyjny map topograficznych Urmesstischblätter z lat 1822–33 z terenu Wielkopolski*, Poznań 2011; tenże, *Informacja topograficzna na Urmesstischblätter a objaśnienia w legendzie*, [w:] *Dawne mapy jako źródła historyczne*, „Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego”, t. 3, 2012, s. 55–61.

według instrukcji szefa pruskiego Sztabu Generalnego armii – gen. Friedricha Karla Ferdinanda von Müfflinga. Pierwotnie rękopiśmienne arkusze nie były przeznaczone do publikacji, a na ich podstawie miała powstać mapa przeglądowa. W 1875 r. zainicjowano nowe zdjęcie stolikowe w skali 1:25 000, a rok później rozpoczęto reprodukcję arkuszy metodą litografii. Arkusze tego pruskiego zdjęcia zwane są *Messtischblätter*, od niemieckiego terminu ‘stolik mierniczy’ (*Messtisch*)³¹. W pracach nad tomem korzystano z tych arkuszy przy ustalaniu przebiegu dróg w pobliżu miast, a także dla dokładnego wyznaczenia położenia miejscowości.

W celu określenia matematycznej dokładności opracowywanej mapy głównej AHP przeprowadzono analizę średniego błędu kwadratowego położenia obiektów dla trzech map, które były głównymi źródłami danych geometrycznych: Textora, Schröttera i Kwatermistrzostwa. Przy użyciu programu ArcGIS 10.3 mapom nadano georeferencję za pomocą transformacji afinicznej (wielomian pierwszego stopnia), zgodnie z postępowaniem przeprowadzonym w czasie prac nad tomem poprzednim³². Jakość kalibracji poszczególnych map oceniono ze względu na średni błąd kwadratowy (RMSE, *Root Mean Squared Error*), czyli względny błąd różnicy położenia punktów kontrolnych z mapy kalibrowanej przed i po kalibracji. Wynik obliczeń wskazuje w metrach odległość, na jaką punkty te zostały przesunięte, aby dopasować mapę do mapy referencyjnej. Błąd wyliczony jest jako średnia dla wszystkich punktów kontrolnych. RMSE nie jest tożsamy z dokładnością mapy, a jedynie dokładnością kalibracji. Dla każdej z trzech map wyznaczono punkty kontrolne tak, aby pokrywały one obszar ze zbliżoną gęstością (od 1,4 do 1,5 pkt./tys. km²).

Tabela 2. Wyniki analizy dokładności kalibracji trzech map

Mapa	RMSE	STD	MIN	MAX	Pietkiewicz
<i>Karte von Ost-Preussen</i> (F.L. Schröttera)	586	306	49	1353	ok. 2400–3300
<i>Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen</i> (J.Ch. Textora)	838	496	117	1896	ok. 1300
<i>Topograficzna karta Królestwa Polskiego</i> (mapa Kwatermistrzostwa)	1027	548	138	2072	ok. 750

Legenda: Wartości podane w metrach. RMSE – średni błąd kwadratowy, STD – odchylenie standardowe, MIN – wartość minimalna błędów, MAX – wartość maksymalna błędów, Pietkiewicz – błąd położenia obiektów obliczony przez Stanisława Pietkiewicza³³.

W przypadku map Schröttera i Kwatermistrzostwa wynik jest analogiczny do rezultatów obliczeń wykonanych dla tomu wielkopolskiego – błąd na mapie starszej jest prawie dwukrotnie niższy³⁴. Według wyliczeń najmniejszym błędem cechuje się *Karte von Ost-Preussen* (586 m), a największym *Topograficzna karta Królestwa Polskiego* (1027 m). Biorąc pod uwagę skalę naszego opracowania (1:250 000), błędy na mapie mogą wynosić od 2,35 mm (mapa Schröttera) do 4,11 mm (mapa Kwatermistrzostwa). Wykorzystanie map z XX w. i współczesnych baz danych pozwoliło zniwelować część błędów.

Wyniki obliczeń porównano z kalkulacjami Stanisława Pietkiewicza. Według jego analiz średni błąd położenia punktów na mapie Schröttera wynosi od 2400 do 3300 m, z zaznaczeniem, że na niektórych obszarach jest mniejszy, np. na Pomorzu Środkowym wynosi 600 m, w okolicach Ostródy 900 m, a w pobliżu Pisu 1300 m³⁵. Na analizowanym obszarze w przypadku obliczeń RMSE błąd ten jest również niższy i porównywalny z wynikami, jakie Stanisław Pietkiewicz uzyskał dla Pomorza Środkowego. Mniejsza rozbieżność występuje w przypadku mapy Textora, gdzie według Pietkiewicza

³¹ A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 41–42.

³² T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, s. 29–37.

³³ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza w zakresie badania dawnych map Polski*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 53–86; S. Pietkiewicz, *Analiza dokładności niektórych map z XVII, XVIII i XIX wieku, obejmujących Polskę w dawnych granicach*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 103–109.

³⁴ T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, s. 29–37.

³⁵ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza*, s. 64.

błąd położenia obiektów wynosi ok. 1300 m, a w przypadku arkuszy mapy dla ziemi dobrzyńskiej z nadaną georeferencją jedynie 838,5 m. Warto wspomnieć, że obliczenia dla mapy Textora wykonywał również Tadeusz Lankamer³⁶, a wyznaczony przez niego średni błąd położenia – 1542 m – był zbliżony do wyników Pietkiewicza. Rozbieżność w przypadku mapy Kwatermistrzostwa wynosi ok. 320 m.

Ostatnia kategoria to mapy referencyjne (kanwowe), które powstały już w XX i XXI w. Stanowiły one punkt odniesienia przy nanoszeniu treści z map starszych. Zgodnie z założeniami serii AHP wszystkie obiekty powinny być umieszczone na mapie z dokładnością 1:100 000. Między innymi z tego powodu główną pomocą była bardzo szczegółowa mapa taktyczna w skali 1:100 000, obejmująca cały omawiany w tomie obszar. Została ona opracowana w latach 1919–1939 przez Wojskowy Instytut Geograficzny. Korzystano również ze współczesnych danych przestrzennych pochodzących z Państwowego Zasobu Geodezyjnego i Kartograficznego (PZGiK), który jest dostępny m.in. poprzez Geoportal³⁷.

Źródła kartograficzne wykorzystane podczas opracowywania planów miast omówiono w rozdziałach dotyczących tych planów.

2021 r.

³⁶ T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie”*.

³⁷ www.geoportal.gov.pl/ (dostęp: 19.08.2019).

II.2.7. MAZOWSZE

Henryk Rutkowski

Źródła kartograficzne, które posłużyły do opracowania mapy Mazowsza w drugiej połowie XVI w., poprzednio były już w większości wykorzystywane do mapy województwa płockiego, a częściowo także do mapy województwa lubelskiego¹. Podstawowymi źródłami są szczegółowe mapy z końca XVIII i pierwszej połowy XIX w., które – ogólnie biorąc – przedstawiają każdy rejon w trzech przekrojach chronologicznych, dwóch bliskich sobie i trzecim nieco odleglejszym. Natomiast mapy z XVI w. w żadnej mierze nie stanowią podstawy naszego opracowania. Mogą one tutaj budzić inne zainteresowanie – jako swoiste odbicie ówczesnej wiedzy o tych elementach geograficznych, które przedstawiano kartograficznie.

W szczególności może być interesujące, które miejscowości Mazowsza jako ważniejsze zostały umieszczone na mapach (oczywiście należy się liczyć z błędami lokalizacji i nazw). Mapa Polski Wacława Grodeckiego z ok. 1562 r. (w skali ok. 1:1 680 000, przeróbka bardziej szczegółowej mapy Bernarda Wapowskiego z 1526 r.) przedstawia 44 osady mazowieckie. Z nich 34 to stolice województw, ziem i powiatów (brak 6), 9 inne miasta, a 1 – dawny książęcy dwór myśliwski Szkwa w puszczy zwanej obecnie Kurpiowską. W tym obliczeniu uwzględniamy znak bez nazwy na południe od Sochaczewa jako Mszczonów (zgodnie z mapą Pograbki), pomijamy znak bez nazwy między Nowogrodem a Łomżą (u Pograbki to druga Ostrołęka); gdyby przyjąć, że Bieleny oznaczone nad Wisłą powyżej ujścia Pilicy miały być Białobrzegami, otrzymalibyśmy o jedno miasto więcej. Na mapie Andrzeja Pograbki z 1570 r. (skala ok. 1: 2 000 000) do 44 miejscowości oznaczonych na Mazowszu przez Grodeckiego doszło 8 innych miast, w tym jedno powiatowe. Mapa Pograbki wyróżnia wielkością liter Warszawę i Płock, ale pomija pod tym względem Rawę, podobnie na sąsiednich terenach wśród miast wyróżnionych jest Radom i Piotrków, a nie ma Brześcia Kujawskiego. Grodecki częściowo oznaczył granicę województwa mazowieckiego, której fragmenty rozdzielają miejscowości zgodnie z rzeczywistością, ale inne fragmenty są rażąco błędne. Na późniejszej edycji mapy tego autora z 1595 r., zmienionej z wykorzystaniem mapy Pograbki, przebieg granicy jest uzupełniony i poprawiony, lecz także nie bezbłędny. Mapa Pograbki, jako jedyna ze znanych nam map Polski z XVI w., oznacza kilka dróg, z których jedna przechodzi przez część Mazowsza: z Krakowa przez Opoczno, Rawę, Jeżów na Kujawy².

Chronologicznie pierwsze miejsce wśród podstawowych źródeł kartograficznych naszego opracowania zajmują mapy województw Karola de Perthéesa z dwóch ostatnich dziesięcioleci XVII w. Karty te są w skali 1:225 000 i mają prawie jednakowy tytuł: *Mappa szczegulna wojewodztwa...* Z trzech map dotyczących Mazowsza opublikowane zostały w miedziorycie dwie: mapa województwa płockiego wraz z ziemią dobrzyńską, opracowana w 1784 r. (wrytowana w Paryżu przed 1806 r.) oraz mapa województwa rawskiego z 1792 r. (wydana w Petersburgu w 1806 r.). Natomiast województwo mazowieckie nie doczekało się publikacji mapy Perthéesa. Opracował on to terytorium w dwóch kolej-

¹ Zob. WP, s. 17–20 oraz rozdział o źródłach kartograficznych [w:] AHP Lubelskie, w tej edycji II.2.3.

² Por. K. Buczek, *Ślązacy w kartografii polskiej XVI wieku*, Katowice 1937, s. 11–21, 32–34; tenże, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 23–47; tenże, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław 1966, s. 32–57, fig. 19, 22 i in. (drobne zmiany w stosunku do tekstu polskiego, reprodukcje map liczniejsze i wydane czytelniej); M. Koter, *Terytorium, dzisiejszego województwa łódzkiego na mapach Polski z XVI i XVII wieku*, „Rocznik Łódzki”, t. 5, 1962, s. 77–87; S. Herbst, *Mazowsze w kartografii XV/XVI wieku*, [w:] *Europa Słowiańszczyzna — Polska. Studia ku uczczeniu prof. K. Tymienieckiego*, Poznań 1970, s. 519–521.

nych wersjach, z których pierwsza, ukończona w 1783 r., rozpoczynała całą serię *mapp szczegółnych*. Ta mapa mogła być tylko w części obejmującej diecezję płocką oparta na szczegółowych opisach parafii (na ankiecie biskupa Michała Poniatowskiego), jednak ponieważ takie opisy miały stanowić główną podstawę całej serii, Perthées opracował w latach 1789–1791 drugą wersję mapy województwa mazowieckiego, bardziej szczegółową i dokładną³. Z tego terenu opublikowano jedynie mapę okolic Warszawy (*Okolica Warszawy w diametrze pięciu mil*, wyrytowa w Paryżu w 1794 r.). Mapa ta była gotowa w 1786 r., ale treść ma już zgodną z drugą redakcją mapy województwa mazowieckiego.

Nieoparte na zdjęciach terenowych mapy Perthéesa miały jako podstawę opisy parafii z lat 1783–1784, nieliczne punkty z oznaczonymi współrzędnymi geograficznymi oraz dorywczo i pobieżnie zbierany materiał kartograficzny (zdjęcia drogowe itp). W rezultacie dokładność map Perthéesa jest bardzo niezadowolająca, np. w oznaczonej niemal całkowicie sieci osadniczej lokalizacja prawie wszystkich miejscowości jest błędna⁴.

W naszej pracy mapy Perthéesa posłużyły głównie do zagadnień dróg, granic administracji państwowej i nazw wodnych, a tylko w niewielkiej mierze były pomocne w kwestiach lokalizacji osad. Poza tym wyzyskano z map tabelaryczne zestawienia dóbr królewskich i kościelnych.

Sporadycznie korzystaliśmy z materiałów Perthéesa, które stanowiły etap przejściowy między opisami parafii a rysowaniem samych map. Mianowicie są to szkice poszczególnych parafii, które w latach 1801–1807 zostały opracowane w 12 tomach pt. *Geograficzno-statystyczne opisanie parafiiów Królestwa Polskiego...*⁵

Kilka lat wcześniej, zanim Perthées przystąpił do pracy nad mapami szczegółowymi, w 1778/1779 r. Franciszek Czaykowski opracował mapę diecezji płockiej (skala ok. 1:190 000). Mapa Czaykowskiego, mająca jeszcze większe zniekształcenia niż mapy Perthéesa, służyła nam pomocniczo przy opracowaniu granic parafialnych, a tylko wyjątkowo przy lokalizacji miejscowości⁶.

Już w drugim rozbiórce Polski część Mazowsza znalazła się pod panowaniem Prus, a trzeci rozbiór przeciął nasze terytorium granicą prusko-austriacką, stąd też Mazowsza dotyczą w zasadzie trzy różne mapy zaborcze⁷.

Najmniejszą dokładnością odznacza się mapa tzw. Prus Południowych, wydana przez budowniczego Dawida Gilly'ego w skali 1:150 000 w 1802/1803 r.⁸ Jest to redukcja zdjęć terenowych, które opracowano w skali 1:50 000. Przeprowadzono je pod kierunkiem Gilly'ego i Crona (Krohna) w latach 1793–1796 na obszarze zajętych podczas drugiego rozbioru, a także na części trzeciego zaboru⁹. Zdjęcia te nie były poprzedzone triangulacją lub oznaczeniem współrzędnych geograficznych, niemniej jednak oparta na tych mapach redukcja, którą Gilly opublikował, jest bez porównania dokładniejsza od map Perthéesa¹⁰.

³ Klisze fotograficzne już nieistniejącej mapy z 1783 r. znajdują się w zbiorach ZBHG w Warszawie. Mapę województwa mazowieckiego z 1789–1791 znamy tylko z kopii, mającej tytuł i objaśnienia w języku rosyjskim (kopia z lat 1797–1812, w zbiorach AGAD).

⁴ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 80–91; tenże, *The History of Polish Cartography*, s. 11, 98–110, fig. 53–58; *Źródła kartograficzne*, [w:] WP, s. 17–18 i reprodukcja mapy województwa płockiego Perthéesa; J. Gołaski, *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w. Studia nad genezą wielkoskalowej informacji kartograficznej*, Wrocław 1969, s. 53–56.

⁵ Rkps w Bibliotece Akademii Nauk USRR w Kijowie, mkf w IH PAN w Warszawie. Na karcie każdej parafii znajduje się wykaz należących do niej miejscowości i dodatkowe objaśnienia oraz wykonany następnie szkic; dla niektórych parafii są załączone obszernie opisy. Luźne karty, które musiały być sporządzone w różnym czasie, zależnie od tego, jakie województwo aktualnie Perthées opracowywał, zostały w latach 1801–1807 (datowanie na podstawie wzmianek w treści) zestawione według podziałów kościelnych, opatrzone niezupełnie odpowiednim tytułem i opracowane w 12 tomów.

⁶ Mapa Czaykowskiego zaginęła, ale zachowała się jej fotografia w ZBHG; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 85–86; *Źródła kartograficzne*, [w:] WP, s. 18.

⁷ Por. *Mapka przegłądowa*, [w:] *Prace komisji Atlasu historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, po s. 336; E.O. Kossmann, *Die preussischen Landesaufnahmen in Polen (1753–1806)*, „Jomsburg”, t. 1, 1937, mapa po s. 128.

⁸ *Special Karte von Suedpreussen... unter Mitwirkung des Directors Langner, reducirt und herausgegeben vom geheimen Ober-Bau-Rath Gilly*, Berlin 1802–1803 (13 arkuszy).

⁹ Zdjęcie Gilly'ego i Crona obejmuje również tę część drugiego zaboru, którą później włączono do Nowych Prus Wschodnich. Całość składa się z 89 arkuszy, przechowywanych obecnie w Staatsbibliothek w Marburgu, klisze w ZBHG; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921, s. 59–60; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, [w:] *Prace komisji Atlasu historycznego Polski*, z. 3, s. 176; E.O. Kossmann, *Die preussischen Landesaufnahmen*, s. 24–25.

¹⁰ Opublikowana mapa Gilly'ego ma sieć dróg pocztowych i głównych opracowaną przez pierwszego rejestratora poczty głównej Matthiasa, a także miejscami niewielkie poprawki w stosunku do oryginalnych zdjęć.

Ziemie północnego Mazowsza, zajęte przez Prusy w trzecim rozbiorze, przedstawia mapa tzw. Nowych Prus Wschodnich Jana Krzysztofa Textora, w skali ok. 1:152 500. Mapę tę opublikował w 1808 r. D.F. Sotzmann, wówczas czołowy pruski kartograf i wydawca map¹¹. Podstawę mapy Textora w granicach trzeciego zaboru stanowi zdjęcie topograficzne w skali 1:33 300, które w latach 1795–1798 przeprowadzono pod kierunkiem von Steina i pod zwierzchnim nadzorem gen. von Geusau. Zdjęcie to zostało oparte na fragmentarycznej tylko triangulacji, natomiast pomiary topograficzne były szczegółowe¹². Z kolei Textor na podstawie własnych pomiarów poprawił te zdjęcia i zredukował, a także uzupełnił (prawdopodobnie wykorzystując zdjęcia Gilly'ego) ziemiami zajętymi w drugim rozbiorze, które zaliczono do Nowych Prus Wschodnich (większość województwa płockiego i ziemia dobrzyńska). Mapa, nad którą Textor zakończył pracę już w 1800 r., mimo braku pełnej triangulacji odznacza się dość dużą dokładnością, na co wpłynął fakt, że stosunkowo wiele miejscowości miało dokładnie obliczone współrzędne geograficzne¹³.

Mazowsze południowo-wschodnie, które w 1795 r. znalazło się w zaborze austriackim, zostało wraz z całą tzw. Galicją Zachodnią objęte szczegółowym zdjęciem topograficznym w latach 1801–1804. Kierował tymi pracami Antoni Mayer von Heldensfeld, a rezultatem są rękopiśmienne mapy w skali 1:28 800, oparte na dobrych podstawach matematycznych i topograficznych, starannie wyrysowane i zawierające bogatą treść¹⁴. Te szczegółowe karty Heldensfelda doczekały się wkrótce kilku redukcji, m.in. Hieronim Benedicti sporządził i wydał w 1808 r. mapę Galicji Zachodniej w podziałce 1:172 800¹⁵. Jakkolwiek redukcja Benedictiego nie może całkowicie zastąpić zdjęcia oryginalnego, to jednak dla opracowania naszej mapy Mazowsza jej dokładność była na ogół wystarczająca.

Polskie mapy Perthéesa, dwie mapy pruskie Gilly'ego i Textora oraz jedna austriacka Heldensfelda-Benedictiego, wszystkie sporządzone w krótkim okresie 1783–1804, znacznie się między sobą różnią. Analiza mapy województwa sandomierskiego Perthéesa wykazała, że średni błąd położenia geograficznego punktów wynosi na niej 4750 m, podobny lub większy błąd występuje na mapach tego kartografa obejmujących województwa mazowieckie¹⁶. Średni błąd na mapie Gilly'ego został określony na 1404 do 4187 m, na mapie Textora – 1542 m, a na mapie Heldensfelda-Benedictiego – 680 m¹⁷.

Wymienione trzy mapy zaborcze stanowiły w naszej pracy istotną podstawę dla lokalizacji miejscowości oraz dla ustalenia przebiegu ważniejszych dróg. Korzystaliśmy z tych map opublikowanych w skali niezbyt odbiegającej od podziałki naszego opracowania, jednakże w razie potrzeby sięgaliśmy również do szczegółowych zdjęć Gilly'ego i Crona oraz do zdjęć Heldensfelda.

Pomocniczo korzystaliśmy także z mapy Jana Gottlieba von Brodowskiego. W latach 1796–1802 wykonał on bardzo dobre zdjęcie części Prus Południowych oraz tzw. Nowego Śląska, a w 1831 r. część północno-wschodnia jego opracowania została wydana w skali 1:57 600¹⁸.

Najszerze zastosowanie w naszej pracy miała *Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, czyli tzw. mapa Kwatermistrzostwa z ok. 1830 r., w skali 1:126 000¹⁹. Na podstawie tej mapy, obejmującej całe Mazowsze, zostały w naszym opracowaniu przedstawione elementy fizjograficzne: rzeki, jeziora, bagna i lasy. Mapa Kwatermistrzostwa służyła również pomocą przy lokalizacji miejscowości oraz przy

¹¹ *Topographisch-Militaerische-Karte vom vormaligen Neu-Ostpreussen oder dem jetzigen nördlichen Theil des Herzogthums Warschau... reducirt... berichtigt und nach den topographischen Registern redigirt, vom Artillerie Lieut. v. Textor: Herausgegeben von D. F. Sotzmann*, Berlin 1808 (15 arkuszy).

¹² Mapa Steina składa się ze 122 arkuszy, w ZBHG znajdują się klisze 9 arkuszy obejmujących zachodnie pogranicze trzeciego zaboru pruskiego.

¹³ E.O. Kossmann, *Die preussischen Landesaufnahmen*, s. 27–28; T. Lankamer, *Mapa J.G. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki”, t. 7, 1966 (1967), s. 181–206.

¹⁴ Zdjęcie Heldensfelda, liczące 275 arkuszy, znajduje się w Kriegsarchiv w Wiedniu, mkf i powiększenia fotograficzne w ZBHG.

¹⁵ *Garte von West-Gallizien... unter der Direction... Anton Mayer von Heldensfeld... aufgenommen worden... herausgegeben... von Hieronimus Benedicti*, Wien 1808 (12 arkuszy); L. Sawicki, *Pułkownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801–1804*, Kraków 1928; *Źródła i metoda*, [w:] MWK, s. 19–20.

¹⁶ S. Pietkiewicz, *Analyse de l'exactitude de quelques cartes du XVIIe, XVIIIe et XIXe siècle, couvrant les territoires de l'ancienne Pologne*, „Przegląd Geograficzny”, t. 32, 1960, Suplement, s. 24; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 90.

¹⁷ T. Lankamer, *Mapa J.G. Textora*, s. 203.

¹⁸ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 60; K. Buczek, *Prace...*, s. 176–177; E.O. Kossmann, *Die preussischen Landesaufnahmen*, a. 25–26.

¹⁹ *Topograficeskaja karta Carstva Polskago*, 1839 r. (60 arkuszy).

opracowaniu dróg, chociaż różnica 3–4 dziesięcioleci między nią a omówionymi zdjęciami zaborczymi wielokrotnie nakazywała dać pierwszeństwo karcie Textora, Gilly’ego lub Heldensfelda-Benedictiego.

Topograficzna karta Królestwa Polskiego została opracowana w dwóch etapach. Pierwszy przypadek na lata 1822–1830 i był wykonany przez Kwatermistrzostwo Generalne WP²⁰; w drugim etapie, w latach 1833–1839, ukończył mapę rosyjski Korpus Topografów pod kierunkiem gen. Karola Richtera. Druk, podczas którego jeszcze nanoszono poprawki (także na arkusze ukończone przez Polaków przed powstaniem listopadowym), trwał do 1843 r. Ogólnie można przyjąć, że zachodnia i środkowa część Mazowsza została opracowana przez Wojsko Polskie, wschodnia przez topografów rosyjskich²¹.

Oryginalne zdjęcia mapy Kwatermistrzostwa miały skalę 1:42 000. Nie przeprowadzono systematycznej triangulacji całego kraju, ale przyjmując za punkt wyjścia mapy pruskie i austriackie, wykonano roboty triangulacyjne przede wszystkim tam, gdzie mapy Gilly’ego, Textora i Heldensfelda stykały się ze sobą²². Średni błąd położenia geograficznego na mapie Kwatermistrzostwa został określony dla części opracowanej przed 1831 r. na 747 m, a dla części późniejszej – na 690 m²³.

Skompilowana z wielu wcześniejszych opracowań kartograficznych mapa gen. Wojciecha Chrzanowskiego (1:300 000), która sieć osadniczą przedstawia bardzo szczegółowo, była pomocą przy lokalizacji osad już nieistniejących²⁴.

Jako podkładu kanwowego do wykreślenia naszej mapy Mazowsza użyliśmy map w skali 1:100 000, mianowicie opracowań polskich z lat 1925–1938²⁵ oraz reprodukcji niemieckich z lat 1936–1944. Przy rekonstrukcji granic posługiwaliśmy się także mapami administracyjnymi powiatów w wymienionej skali, wydanymi po 1945 r.

Źródła kartograficzne do planów trzech miast wojewódzkich Mazowsza są omówione w rozdziałach dotyczących tych planów.

1973 r.

²⁰ Szefem kwatermistrzostwa był gen. Maurycy Hauke, a pracami nad mapą kierowali m.in. Wojciech Chrzanowski, Adam Bojanowicz, Aleksander Alfonse, Kazimierz Żwan, Józef Lex (ostatni dwaj sprawowali nadzór nad redukcją i rytowaniem arkuszy).

²¹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, ryc. 7 po s. 128.

²² Tamże, s. 119–175.

²³ S. Pietkiewicz, *Analyse*, s. 24–25.

²⁴ *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, Paryż 1859 (48 arkuszy). W pracy nad mapą współdziałali z Chrzanowskim Teofil Zabłocki, Józef Kowalski, Feliks Wrotnowski. Opracowanie i wydanie arkuszy obejmujących ziemie polskie zostało ukończony ok. 1848 r.; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 177–180.

²⁵ Mapy opracowane przez Wojskowy Instytut Geograficzny w Warszawie (WIG).

II.2.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Tomasz Panecki

Wybór źródeł kartograficznych do prac nad tym tomem AHP został poprzedzony kwerendą archiwalną i bibliograficzną, której rezultatem jest dziewięć serii map, przedstawionych w tabeli 1. Kwerendę archiwalną przeprowadzono w Staatsbibliothek w Berlinie, kwerenda bibliograficzna natomiast bazowała na pozycjach o charakterze inwentaryzacyjnym¹, monograficznym² oraz na dotychczasowym dorobku serii³. Nie wszystkie opracowania z tego zbioru miały znaczenie w naszych pracach, stąd zdecydowaliśmy się – na potrzeby niniejszego opisu – podzielić je na cztery grupy pod względem przydatności:

1. mapy niewykorzystywane lub wykorzystywane w stopniu minimalnym;
2. mapy wykorzystywane do analizy ogólnych relacji przestrzennych;
3. mapy będące źródłem danych do wyrysowania sieci drogowej, fizjografii i lokalizowania miejscowości;
4. mapy referencyjne (kanwowe).

Pierwszą grupą były mapy, które w minimalnym tylko stopniu były źródłem danych do AHP. Zdecydował o tym przede wszystkim brak kartometryczności, zbyt mała skala oraz podstawowy tylko zakres treści. Do tej grupy należą przede wszystkim najstarsze opracowania. Spośród nich warto wymienić mapy oparte na dziele Bernarda Wapowskiego⁴: mapę Wacława Grodeckiego wydrukowaną ok. 1562 r. w skali ok. 1:1 680 000⁵ i Andrzeja Pograbki (ok. 1:1 950 000, 1570)⁶. Mapy te nie były przydatne dla naszych prac, mimo bliskości chronologicznej ich opracowania do okresu naszych badań. Dla przykładu na mapie Grodeckiego pokazano 8 miast⁷, podczas gdy w rzeczywistości było ich 23.

¹ T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983 (Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce, t. 5).

² B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, t. 3); tenże, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963; tenże, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010; A. Czerny, *Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych do końca XIX wieku*, [w:] *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin 2015, s. 11–83.

³ *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Leczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, t. 2–4, red. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte – Erinnerung – Politik, t. 6); H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae. Pisma wybrane*, red. M. Zbieranowski, M. Słoń, Warszawa 2016, s. 283–297.

⁴ *Mapa in qua illustrantur ditones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars* (ok. 1:1 000 000, 1526); por. S. Pietkiewicz, *Mapa Polski – „milionówka” Bernarda Wapowskiego (1526)*, Warszawa 1980 (Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, Seria C, z. 24), s. 37–62; *Grodecki Wacław* [w:] *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, t. 4, red. B. Orłowski, Warszawa 2015, s. 485–486.

⁵ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 28, 32–34, 38; tenże, *The History of Polish Cartography*, s. 32–40, 41–48; B. Kmiecikowa, *Mapa Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 6, 1974, nr 1, s. 23–29; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 164–170.

⁶ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 36–37; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 173.

⁷ Rajgród, Goniądz, Narew, Bielsk, Drohiczyń, Mielnik, Łosice i prawdopodobnie Knyszyn (zaznaczony jednak zupełnie błędnie nad rzeką Narew między Tykocinem a Narwią jako „Knÿssow”). Na mapie został pokazany także Krzemień (w rzeczywistości wieś w powiecie drohickim).

Tabela 1. Spis map wykorzystanych do prac nad AHP

Nazwa	Autor	Skala	Data	Grupa
<i>Poloniae Tabula</i>	W. Grodecki	ok. 1:1 680 000	1562	1
<i>Partis Sarmatiae Europaeae, quae Sigismundo Augusto Regi Poloniae potentissimo subiacet, nova descriptio</i>	A. Pograbka	ok. 1:1 950 000	1570	1
<i>Mappa szczegulna województwa podlaskiego</i>	K. Perthées	1:225 000	1795	2
<i>Krieges Karte der Provinz Neu Ost Preussen</i>	von Stein	1:33 333	1795–1800	3
<i>Karte von West-Gallizien</i>	A.M. von Heldensfeld	1:28 800	1801–1804	3
<i>Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen</i>	J.Ch. von Textor, D.F. Sotzmann	1:152 500	1806–1808	3
<i>Topograficzna karta Królestwa Polskiego</i>	Kwatermistrzostwo Generalne	1:126 000	1843	3
<i>Военно-топографическая карта европейской России</i>	Korpus Topografów Wojskowych	1:126 000	1855–1863	3
mapa taktyczna WIG	Wojskowy Instytut Geograficzny	1:100 000	1919–1939	4

Istotne miejsce wśród map wprawdzie jeszcze niekartometrycznych, ale jednak dających już pewien ogląd przestrzeni zajęła *Mappa szczegulna województwa podlaskiego* (1:225 000, 1795) Karola Perthéesa, zaliczona w naszym zestawieniu do drugiej grupy⁸. Mapa województwa podlaskiego nie została wydana drukiem w okresie jej opracowania i do naszych czasów zachowała się w rękopisie⁹. Podstawowym źródłem danych do niej były tzw. opisy parafii, które na zamówienie biskupa płockiego i później prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego mieli opracować ich proboszczowie¹⁰. Ankieta parafialna została zorganizowana według jednolitego kwestionariusza składającego się ostatecznie z dziewięciu punktów, w ramach którego określano położenie (w milach i według stron świata) wszystkich ważnych obiektów antropogenicznych na obszarze każdej parafii – przede wszystkim miejscowości i obiektów gospodarczych, ale również dróg, mostów czy brodów. Etapem przejściowym między ankietą i stworzonymi na jej podstawie opisami a mapą były tzw. szkice parafialne (Szkice Perthéesa), które również wykorzystywaliśmy w naszych pracach, w zasadzie na każdym z etapów¹¹.

Metoda ankiety parafialnej skutkuje dosyć dużą szczegółowością mapy w kwestii liczby oznaczonych obiektów i wiarygodności ich charakterystyk jakościowych. Cierpi przy tym jednak dokładność ze względu na brak precyzyjnych pomiarów terenowych oraz dużą generalizację wynikającą ze skali mapy (1:225 000), szczególnie w porównaniu z mapami zaborców analogicznego okresu. Sposób opracowania

⁸ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 80–81; tenże, *The History of Polish Cartography*, s. 98–110; A. Alexandrowicz, *Mappa szczegulna województwa podlaskiego [...] Karola de Perthées z 1795 r. Uwagi wstępne*, SP, t. 1, 1990, s. 91–97; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 37.

⁹ *Mappa szczegulna województwa podlaskiego [...]*, przez Karola de Perthées pułkownika y geografa J.K.Mci, Ciechanowicz [2013]; zob. też S. Alexandrowicz, *Mappa szczegulna województwa podlaskiego*, s. 91–97; A. Ertman, *Rękopiśmienna mapa województwa podlaskiego Karola Perthéesa z r. 1795. Jej źródła, metoda opracowania i znaczenie dla badań historycznych*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, t. 16, 2007, nr 1–2, s. 129–137; AGAD, sygn. AK-98; ZAH, sygn. V/328 (fotokopie).

¹⁰ B. Szady, *Działalność Michała Jerzego Poniatowskiego na rzecz rozwoju kartografii polskiej*, [w:] *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Wespiański, Warszawa 2013, s. 183–192.

¹¹ W. Wernerowa, *Ocena „ankiet parafialnych” jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, [w:] *Karol Perthées (1739–1815), fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J.S. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 165–192; też, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, Białystok 1993; też, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z 1784 roku*, Białystok 1990. W chwili obecnej materiał ten jest przedmiotem krytycznego opracowania przez zespół kierowany przez dr. hab. Bogumiła Szadego w Zakładzie Atlasu Historycznego IH PAN w ramach projektu „Kartografia w służbie reform państwa epoki stanisławowskiej – krytyczne opracowanie »Geograficzno-statystycznego opisanie parafii Królestwa Polskiego« oraz map województw koronnych Karola Perthéesa” (projekt NPRH nr 11H 18 0122 87).

serii „map szczególnych” odbiegał w znacznej mierze na niekorzyść w porównaniu z pracami pruskimi czy austriackimi tego okresu, które bazowały już na pomiarach terenowych z użyciem stolika mierniczego i triangulacji. Niemniej jednak, po uwzględnieniu niedociągnięć „map szczególnych” w zakresie ich dokładności, służą one w serii AHP jako istotne źródło przede wszystkim do rekonstrukcji sieci drogowej i nazewnictwa obiektów fizjograficznych¹².

W trzeciej grupie znalazły się mapy, z których korzystaliśmy do wyrysowywania elementów fizjografii czy lokalizowania miejscowości. Przeważnie dają one już na tyle precyzyjny obraz przestrzeni, że w ramach pewnego błędu położenia można je wykorzystywać nie tylko jako źródło atrybutów opisowych, ale również geometrii obiektów. Na ich podstawie można wektoryzować (przerysowywać i zgeneralizować do docelowej skali mapy rekonstrukcyjnej) drogi, lasy czy rzeki. W tym podzbiore znalazły się cztery serie map z lat 1795–1875, których zasięgi na obszarze województwa podlaskiego w XVI w. prezentuje mapa 1.

Najstarszą mapą w tym zestawieniu jest tzw. mapa von Steina (1:33 333, 1795–1800)¹³, nazywana tak od prowadzącego prace topograficzne: majora von Steina, a jej pełna nazwa widoczna na jednym z arkuszy to *Krieges Karte der Provinz Neu Ost Preussen enthaltend das nunmehrige Plocker und Bialystoker Cammer Departement Angefertigt in den Jahren 1795 bis 1800*. Mapa składa się ze 135 (122 według Eugena Kossmanna¹⁴) rękopiśmiennych, kolorowych arkuszy przechowywanych w Bibliotece Państwowej w Berlinie¹⁵. Zasięgiem obejmuje ziemie tzw. Prus Nowowschodnich (departamenty białostocki i płocki), tj. obszar części II i III zaboru pruskiego. Opracowanie mapy zostało poprzedzone niezbyt dokładną triangulacją, a w pracach topograficznych z wykorzystaniem stolika mierniczego brali udział polscy oficerowie w armii pruskiej (m.in. Kruszewski, Przegaliński, Wróblewski)¹⁶. Zakres treści mapy jest dość typowy i obejmuje sieć drogową wraz z określeniem przejezdności, pokrycie terenu (na czerwono zaznaczoną zabudowę, ciemnoszaro – lasy, zielono – łąki, a na niebiesko – wody), nazwy obiektów topograficznych, często jednak zniekształcone, oraz rzeźbę przedstawioną metodą kreskową. Mapa jest bardzo szczegółowa, co widać przede wszystkim w zakresie reprezentacji hydrografii, jednak nie ustrzeżona jest od błędów, np. w świetle mapy rzeka Liza łączy Nurzec i Narew, co w rzeczywistości nie byłoby możliwe ze względu na stosunki wysokościowe.

Na podstawie mapy von Steina opracowana została jej drukowana redukcja (1:152 500, 1806–1808), którą wykonał Johann Christoph von Textor, a wydał Daniel Friedrich Sotzmann¹⁷. Według Bolesława Olszewicza Textor nie tylko zgeneralizował i wyrytował mapę, ale także przeprowadził własne pomiary i poprawiał błędy oryginalnego zdjęcia topograficznego¹⁸. Skala mapy to według szczegółowych obliczeń Tadeusza Lankamera 1:152 500¹⁹, przy czym w literaturze podawano także 1:150 000²⁰ i 1:155 000²¹. Drukowana mapa miała być zgodna co do skali i cięcia arkuszowego z opracowywaną w tym samym czasie mapą Schröttera-Engelhardta²². Zakres treści mapy Textora nie odbiega od innych map pruskich przełomu XVIII i XIX w. Na czytelnym, kolorowanym miedziorycie zaznaczono najważniejsze z punktu widzenia wojskowo-administracyjnego obiekty topograficzne: drogi, miejscowości, lasy i wody. Rzeźbę terenu zaznaczono jednak dość schematycznym kreskowaniem. Obydwie mapy: zdjęcie topograficzne i jego redukcja były głównym źródłem służącym lokalizacji miejscowości i wyrysowaniu fizjografii dla części województwa podlaskiego położonej na północ od Bugu, który po III rozbiore był granicą między Prusami a Austrią (por. mapa 1).

¹² H. Rutkowski, *Mapy Perthéesa*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae*, s. 269–282.

¹³ T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki”, t. 7, 1967, s. 181; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego*, s. 147–160.

¹⁴ E.O. Kossmann, *Die Preussischen Landesaufnahmen in Polen (1753–1806)*, Leipzig–Jomsburg 1937, s. 27.

¹⁵ Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 17030. Znajduje się tam także rękopiśmienna redukcja mapy do skali 1:114 000 w 11 arkuszach (sygn. Q 17030/2). Fotokopie oryginalnego zdjęcia dostępne są w ZAH.

¹⁶ T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora*, s. 186–187.

¹⁷ Textor; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 40.

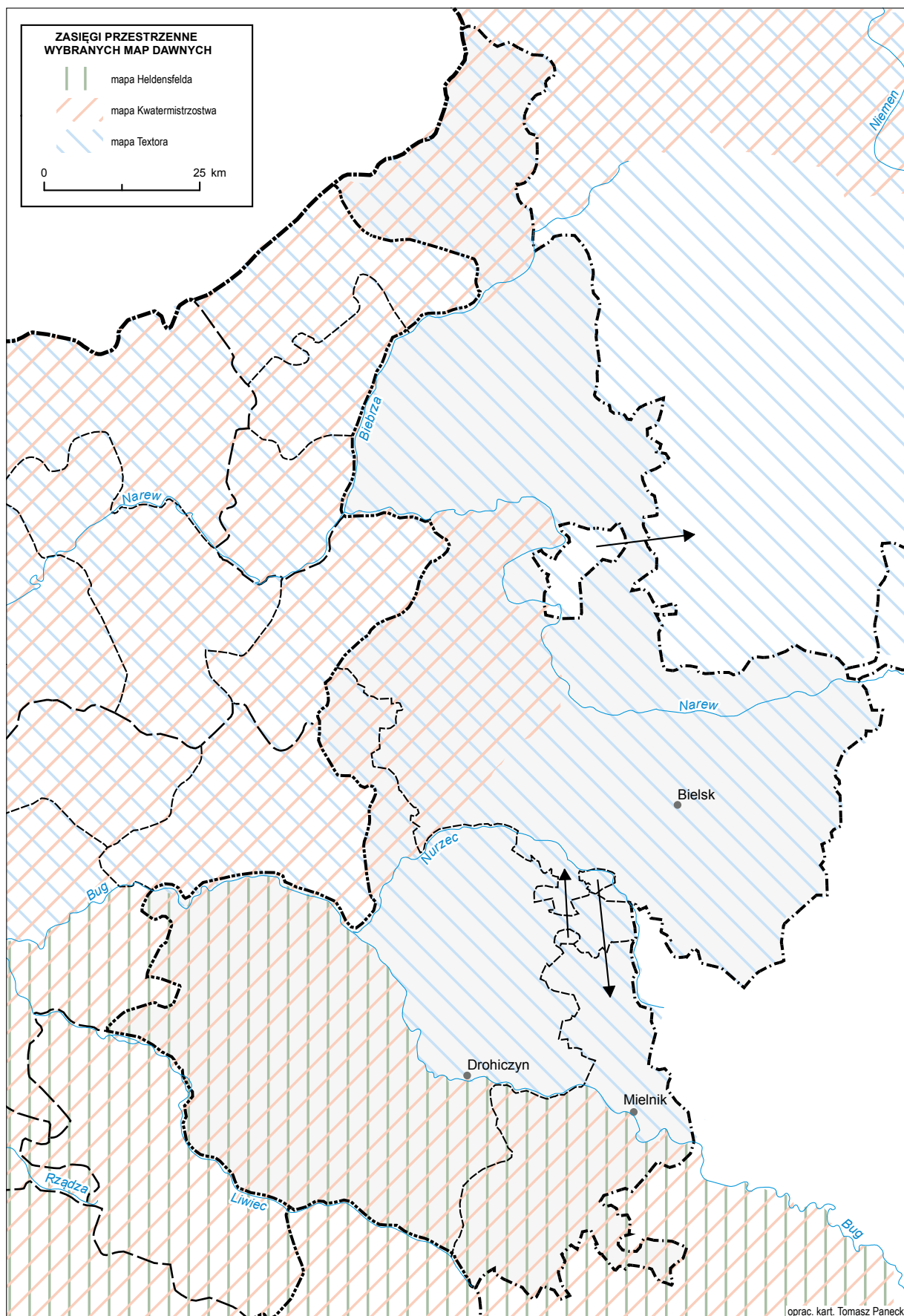
¹⁸ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 60–61.

¹⁹ T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora*, s. 195–196.

²⁰ T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 40.

²¹ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 170.

²² J. Szeliga, *Pierwsza szczegółowa mapa północno-wschodniej Polski oparta na triangulacji 1810 r. [Schröttera-Engelhardta]*, „Zeszyty Geograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku”, t. 11, 1969, s. 79–101.

Mapa 1. Zasięgi przestrzenne wybranych map dawnych. Obejmuje mapy Textora (oraz von Steina), Heldensfelda i Kwatermistrzostwa na tle XVI-wiecznego województwa podlaskiego. Mapa Perthéesa i rosyjska Trójwiorstówka obejmowały zasięgiem cały obszar

Obszar zajęty przez Austrię został kartograficznie opracowany w ramach I zdjęcia topograficznego nazywanego także franciszkańsko-józefińskim²³. *Karte von West-Gallizien*, nad którą prace topograficzne w latach 1801–1804 prowadził pułkownik Antoni Mayer von Heldensfeld, to rękopiśmienne zdjęcie terenowe w skali 1:28 800, składające się z 275 arkuszy²⁴. Na podstawie zdjęcia Hieronim Benedicti opracował dwie redukcje: jedną w skali 1:172 800 (1803–1809; 12 arkuszy)²⁵ i drugą w skali 1:288 800 (1809–1811; 6 arkuszy)²⁶. Opracowanie mapy zostało poprzedzone pomiarami astronomiczno-trygonometrycznymi, co zapewniło jej dość dużą dokładność. Zakres treści i grafika nie odbiega od innych z tej epoki, ale warstwa nazewnicza cechuje się większymi błędami niż w przypadku map pruskich, co spowodowane było faktem, że pomiary prowadzili wyłącznie oficerowie niemieckojęzyczni²⁷. W pracach nad AHP wykorzystywaliśmy mapę Heldensfelda do lokalizacji miejscowości i opracowania fizjografii dla części województwa podlaskiego położonej na południe od Bugu.

W pracach nad podlaskim tomem AHP posługiwaliśmy się również późniejszą mapą Kwatermistrzostwa, tj. *Topograficzną kartą Królestwa Polskiego*²⁸. Mapa opracowywana była w dwóch etapach: przed i po powstaniu listopadowym. W pierwszym okresie (1822–1830) Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego określiło matematyczne podstawy zdjęcia topograficznego, korzystając z sieci triangulacyjnych pruskich i austriackich. Wybrane zostało odwzorowanie Bonne'a, elipsoida Walbecka jako powierzchnia odniesienia, a południk środkowy liczono od południka warszawskiego. Zdjęcie terenowe wykonano w skali trzykrotnie większej (1:42 000), co zapewniło bardzo dobrą dokładność rysunku na mapie. Z powodu wybuchu powstania listopadowego prace zostały przerwane, ale udało się opracować dotąd 25 spośród 60 planowanych arkuszy, a dla kolejnych 6 przeprowadzić pomiary terenowe²⁹. W latach 1833–1839 mapę dokończył już rosyjski Korpus Topografów Wojskowych. Wydano ją po rosyjsku z napisami po polsku i francusku w 1843 r., ale z datą 1839. Na podstawie mapy Kwatermistrzostwa w AHP nanoszone były na mapę wynikową elementy fizjograficzne oraz sieć drogową. Przydatna była również przy lokalizowaniu miejscowości.

Mapa Kwatermistrzostwa była wielokrotnie przedrukowywana i aktualizowana, a wzorując się na niej, Rosjanie opracowali tzw. Trójwiorstówkę, tj. *Военно-топографическая карта европейской России* w tej samej skali (1:126 000, 1855–1863), którą również wykorzystano w tym tomie AHP. Prace nad Trójwiorstówką, nazywaną tak ze względu na skalę (3 wiorsty w 1 calu angielskim), rozpoczęto już w 1845 r. i wydawano ją partiami dla poszczególnych części Cesarstwa Rosyjskiego³⁰. Mapa była aktualizowana wielokrotnie i wydawana aż do początków XX w. Zakres jej wykorzystania w naszych pracach obejmował przede wszystkim lokalizację miejscowości: w odróżnieniu od wcześniejszych

²³ O kartografii józefińskiej ziem polskich najpełniej pisał Andrzej Konias (por. tenże, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII wieku do początku XX wieku*, Katowice 2000). Tzw. mapa Miega obejmująca ziemie I zaboru austriackiego jest obecnie przedmiotem edycji krakowskiego zespołu historyków z IH PAN; por. *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783 / Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779–1783*, t. 1–13, red. Z. Noga, B. Dyaś, W. Bukowski, Z. Budzyński, Kraków 2012–2018; W. Bukowski, A. Janeczek, *Mapa józefińska (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, SG, t. 1, 2013, s. 91–112). Mapy tzw. I zdjęcia były także analizowane w kontekście możliwości ich kalibracji; por. G. Molnár, G. Timár, E. Biszak, *Can the First Military Survey Maps of the Habsburg Empire (1763–1790) Be Georeferenced by an Accuracy of 200 Meters?*, 9th International Workshop on Digital Approaches to Cartographic Heritage, Budapest, 4–5 September 2014, https://www.arcanum.com/media/uploads/mapire/pub/1survey_molnar_et_al.pdf (dostęp: 20.03.2021).

²⁴ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 57–58; L. Sawicki, *Pułkownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcie topograficzne w Polsce w latach 1801–1804*, Kraków 1928. Mapa przechowywana jest w wiedeńskim Kriegsarchiv, a także udostępniona w postaci cyfrowej edycji w serwisie Mapire: <https://mapire.eu/en/> (dostęp: 15.01.2020). Fotokopie dostępne są też w ZAH.

²⁵ T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 42.

²⁶ Tamże, poz. 44.

²⁷ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 55.

²⁸ Była ona wykorzystywana jako źródło danych we wszystkich poprzednich tomach AHP; por. H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 295–296.

²⁹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 119–140; B. Krassowski, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (Zabytki Polskiej Kartografii, t. 1); T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 104.

³⁰ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 186–189; B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa 1974, s. 50; A. Czerny, *Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych*, s. 69–70; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 170.

opracowań mapa ta pokazywała m.in. uroczyska. Jest też jedyną mapą obejmującą dawne województwo podlaskie w całości, oprócz niekartometrycznej jeszcze mapy Perthéesa.

Ze względu na wykorzystanie narzędzi GIS, w celu określenia dokładności danych na opracowywanej przez nas mapie głównej, przeprowadzono analizę średniego błędu kwadratowego położenia obiektów dla pięciu map, które były głównymi źródłami danych geometrycznych: mapy von Steina (1:33 333, 1795–1800), mapy Textora (1:152 500, 1806–1808), mapy Heldensfelda (1:28 800, 1801–1804), mapy Kwatermistrzostwa (1:126 000, 1839–1843) oraz Trójwiorstówki (1:126 000, 1855–1863). Kwestia kalibracji dawnych map, tj. dopasowywania ich do wspólnego układu współrzędnych geograficznych, jest od kilku lat chętnie poruszany wśród badaczy zagadnieniem, zarówno w kontekście dokładności samych opracowań, jak i narzędzi służących georeferencji³¹. Kalibracja mapy polega na wskazaniu punktów z mapy kalibrowanej (mapy dawnej) i tożsamyh do nich punktów z materiału referencyjnego, najczęściej współczesnej mapy kartometrycznej³². Następnie współrzędne z mapy kalibrowanej są transformowane do współrzędnych z mapy referencyjnej za pomocą wzorów matematycznych. Metodyka prac była następująca: ze względu na stałe wymiary poszczególnych arkuszy zostały one w pierw połączone w całość w programie graficznym, a następnie tak opracowanej mozaice została nadana georeferencja w programie ArcGIS 10.5 za pomocą transformacji afinicznej (wielomian pierwszego stopnia)³³.

Ocenę jakości kalibracji określa średni błąd kwadratowy (Root Mean Square Error; RMSE). Wskazuje on na różnicę w położeniu punktów kontrolnych z mapy przed i po kalibracji, informującą o tym, z jaką odległością (w metrach) punkty te zostały przesunięte, aby dopasować mapę do materiału referencyjnego. Błąd wyliczany jest jako średnia dla wszystkich punktów kontrolnych. Nie należy utożsamiać RMSE z dokładnością mapy, chociaż istnieje oczywiście pewna relacja między tymi dwoma wartościami. Błąd ten może bowiem zostać zredukowany do zera przy zastosowaniu transformacji wielomianowych wyższych stopni, ale nie oznacza to, że kalibrowana mapa staje się kartometryczna³⁴.

Dla każdej z map wyznaczono punkty kontrolne (skrzyżowania dróg, kościoły) tak, aby pokrywały one jej obszar ze zbliżoną gęstością (ok. 1,5 pkt./tys. km²). Wyniki analiz prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Wyniki analizy dokładności kalibracji pięciu map

Mapa	Σ CPS	RMSE	STD	MIN	MAX	Inne
<i>Krieges Karte der Provinz Neu Ost Preussen</i> (von Stein)	17	434	189	61	750	140 ³⁵
<i>Karte von West-Gallizien</i> (A.M. von Heldensfeld)	9	97	30	52	149	200–400 ³⁶
<i>Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen</i> (J.Ch. von Textor)	30	1849	955	263	2830	1542 ³⁷
mapa Kwatermistrzostwa	50	747	456	199	1914	750 ³⁸
Trójwiorstówka	80	566	237	135	964	100–200 ³⁹

³¹ Por. A. Affek, *Georeferencing of Historical Maps Using GIS, as Exemplified by the Austrian Military Surveys of Galicia*, „Geographia Polonica”, t. 86, 2013, nr 4, s. 375–390; T. Panecki, *Problemy kalibracji mapy szczegółowej Polski w skali 1:25 000 Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 46, 2014, nr 2, s. 162–172; G. Timár, G. Molnár, *Map Grids and Datums*, Budapeszt 2013.

³² W tym przypadku były to mapy topograficzne z Geoportalu (www.geoportal.gov.pl, dostęp: 22.10.2019).

³³ J. Urbański, *GIS w badaniach przyrodniczych*, Gdańsk 2008, s. 78–83; J. Kuna, *Metodyczne aspekty analiz GIS wykorzystujących dawne mapy topograficzne*, [w:] *Dawne mapy topograficzne*, s. 127–137.

³⁴ B. Jenny, L. Hurni, *Studying Cartographic Heritage. Analysis and Visualization of Geometric Distortions*, „Computers & Graphics”, t. 35, 2011, nr 2, s. 402–411.

³⁵ A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego*, s. 160.

³⁶ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza w zakresie badania dawnych map Polski*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 53–86 (wartość dla mapy Miega).

³⁷ T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora*, s. 181–206.

³⁸ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza*, s. 53–86.

³⁹ Tamże.

Legenda: wartości podane w metrach, Σ CPS – liczba punktów kontrolnych, RMSE – średni błąd kwadratowy, STD – odchylenie standardowe, MIN – wartość minimalna błędów, MAX – wartość maksymalna błędów, inne – błąd położenia obiektów obliczony przez innych badaczy.

Najlepsze wyniki uzyskano dla mapy Heldensfelda – ok. 97 m, co należy uznać za bardzo dobry rezultat, potwierdzający wysoką dokładność i precyzję mapy. Pozostałe opracowania cechowały się większym błędem, wahającym się od ok. 434 m (mapa von Steina), przez 566 m (Trójwiorstówka), 747 m (mapa Kwatermistrzostwa) do 1849 m (mapa Textora). W przypadku tej ostatniej przeprowadzono także próby kalibracji pojedynczych arkuszy, aby zidentyfikować źródło tak dużego błędów. Wyniki oscylowały tu w przedziale między 300 a 400 m, a tak duży błąd dla całej mapy wynika z propagacji niedokładności między łączyonymi arkuszami. Należy jednak zauważyć, że w przypadku innych map, których arkusze łączyono w ten sam sposób, nie zaobserwowano takiego zjawiska. Przeliczając uzyskane błędy przez skalę mapy głównej, otrzymamy błędy położenia obiektów odpowiednio: 0,38 mm, 1,73 mm i 2,26 mm, 2,98 mm i 7,4 mm. Można je jednak uznać za niewielkie dla skali 1:250 000, biorąc pod uwagę wymiary znaków kartograficznych, a także fakt, że rysunek był korygowany z mapami nowszymi i bardziej dokładnymi.

Uzyskane wyniki zostały również porównane z dotychczasowymi wynikami analiz kartometryczności map prowadzonymi przez Stanisława Pietkiewicza⁴⁰, Andrzeja Koniasa⁴¹ i Tadeusza Lankamera⁴². Dość zbliżone wartości uzyskano dla map Kwatermistrzostwa i Textora. Dokładność kalibracji mapy Heldensfelda była niemal dwukrotnie wyższa niż wykazywałyby to dotychczasowe analizy kartometryczności, a z kolei dla mapy von Steina i Trójwiorstówki osiągnięto gorsze wyniki. Różnice mogą jednak wynikać z wielu czynników, np. odmiennego sposobu przeprowadzenia badania czy faktu, że dotychczas błędy położenia analizowane były na obszarze pojedynczych arkuszy, a nie całej, połączonej mapy. Nie bez znaczenia jest także skurcz papieru czy jakość skanów, na których przeprowadzono kalibrację i analizę RMSE.

Czwartą grupę opracowań stanowiły tzw. mapy referencyjne (kanwowe), opracowane w XX i XXI w., które były głównym odniesieniem przestrzennych dla wszystkich danych pozyskiwanych z innych map. Zgodnie z założeniami serii AHP wszystkie elementy rysunku powinny być ostatecznie lokalizowane i umieszczane na mapie w skali 1:100 000, a wykorzystuje się do tego celu zarówno mapy przedwojenne (WIG), jak i powojenne. Następnie rysunek nanoszonych elementów był generalizowany do docelowej skali mapy głównej (1:250 000). Taka metodyka prac ukształtowała się w pracach nad AHP już od czasu powojennego i jest kontynuowana współcześnie, chociaż należałoby podjąć dyskusję dotyczącą materiałów referencyjnych i ich uwspółcześnienia poprzez wykorzystywanie referencyjnych danych topograficznych, np. do lokalizacji miejscowości czy nanoszenia dróg i fizjografii⁴³.

Podczas wyrysowywania mapy korzystaliśmy pomocniczo z danych referencyjnych wchodzących w zakres Państwowego Zasobu Geodezyjnego i Kartograficznego, które udostępniane są m.in. poprzez państwowy Geoportal⁴⁴. Podobnie jak w tomie wielkopolskim AHP, w pracach wykorzystywaliśmy oprogramowanie GIS (System Informacji Geograficznej) umożliwiające gromadzenie, analizę, wizualizację danych przestrzennych w ramach wspólnego modelu danych, skali i odwzorowania⁴⁵.

Źródła kartograficzne wykorzystane podczas opracowywania planów miast omówiono w rozdziałach dotyczących tych planów.

2021 r.

⁴⁰ Tamże; S. Pietkiewicz, *Analiza dokładności niektórych map z XVII, XVIII i XIX wieku, obejmujących Polskę w dawnych granicach*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 103–109.

⁴¹ A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego*, s. 160.

⁴² T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora*, s. 181–206.

⁴³ R. Olszewski, D. Gotlib, *Rola bazy danych obiektów topograficznych w tworzeniu infrastruktury informacji przestrzennej w Polsce*, Warszawa 2013.

⁴⁴ www.geoportal.gov.pl (dostęp: 19.10.2019).

⁴⁵ T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji II.2.4.

II.2.9a. PRUSY KRÓLEWSKIE

Marian Biskup

Z materiałów kartograficznych pochodzących z XVI stulecia, wielka mapa Prus Kaspra Hennenbergera z 1576 r., obejmująca obszar województwa chełmińskiego i malborskiego oraz część województwa pomorskiego¹, nie mogła oddać żadnych usług ze względu na swoją ogólnikowość i niedokładność. Wobec braku odpowiednich przekazów kartograficznych z XVII stulecia podstawę stanowić mogły materiały późniejsze, bo pochodzące ze schyłku XVIII w. Czołową rolę odegrał tutaj atlas ziem pruskich Schröttera². Dzieło to stanowi najpoważniejsze osiągnięcie kartografii pruskiej dla ziem pomorskich. Prace nad nim zostały zainicjowane przez kwatermistrzostwo pruskie, które w latach 1796–1802 przeprowadziło pomiary triangulacyjne ówczesnych Prus Wschodnich i Zachodnich (tj. Królewskich wraz z obwodem nadnoteckim). Pomiarów na terenie Prus Królewskich dokonywał Jan Krzysztof von Textor. Zostały one następnie wykorzystane przez ministra pruskiego L. Schröttera, który przy pomocy F.B. Engelhardta doprowadził do wykonania zdjęcia Prus w skali 1:50 000 na 144 arkuszach. Zdjęcie to zostało wydane w redukcji 1:150 000 w Berlinie w latach 1803–1810 i objęło 25 arkuszy, wykonanych w miedziorytach³. Mimo pewnych niedokładności pomiarów atlas Schröttera stanowi niezastąpione źródło kartograficzne dla ziem pomorskich XVIII w.⁴ Odtwarza on bowiem zarówno fizjografię terenu (lasy, bagna, rzeki, jeziora), osadnictwo, sieć drożną, granice większych jednostek administracyjnych, jak również kategorie gospodarcze poszczególnych osiedli i ich kształty. Z tych względów dane te służyć mogły przede wszystkim jako podstawa dla wykreślenia zasięgu szaty leśnej, łąk i bagien oraz hydrografii (jeziora, rzeki, linia Bałtyku) Prus Królewskich, jak również dla zlokalizowania poszczególnych osiedli, zwłaszcza zaginionych.

Pozostałe, nawet wcześniejsze przekazy kartograficzne mogły odegrać tylko rolę uzupełniającą czy nieco korygującą wyniki atlasu Schröttera. Z materiałów szesnastowiecznych wymienić należy mapy rozgałęzienia Leniwki i Nogatu J. Strackwitza (1553 i 1582)⁵. Dla terenu Żuław pomocniczo sięgnięto do mapy Samuela Donneta (1722)⁶ oraz J.F. Enderscha (1753)⁷, przede wszystkim jednak w celu ustalenia granic politycznych na ich obszarze, gdyż pod względem dokładności i precyzyjności

¹ C. Hennenberger, *Prussia*, Królewiec 1576.

² L. Schrötter, *Karte von Ostpreussen nebst Preussisch Litthauen und Westpreussen nebst dem Netzedistrict... 1796–1802*, Berlin 1803–1810.

³ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921, s. 58–59; por. też B. Zaborski, *Carte de Pomeranie levée par Schrötter-Engelhardt (1796–1802)*, *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie à Varsovie 1934*, t. 4, Warszawa 1938, s. 71–72.

⁴ Por. pozytywną opinię B. Zaborskiego, *Kaszuby na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle mapy Schröttera-Engelhardta z lat 1796–1802*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 1936, z. 2, s. 239 n. Autor korzystał z oryginalnego zdjęcia w skali 1:50 000 w Preuss. Staatsbibliothek w Berlinie. Opublikowana przez K. Buczka: *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, t. 3), s. 140: mapa województwa chełmińskiego z ok. 1770 r. (ze zbiorów Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie) nie stwarzała możliwości jej wykorzystania, ze względu na małą skalę oraz niedokładność granic, szczególnie południowych.

⁵ Reprodukowane w pracy H. Bindemanna, *Die Abzweigung der Nogat von der Weichsel*, Gdańsk 1903 (Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen, t. 12).

⁶ Publikowana w pracy A. Hartwicha, *Geographisch-historisch Landesbeschreibung derer dreyen im pohlisch Preussen liegenden Werdern*, Królewiec 1722. Nie stanowi ona jednak dostatecznej podstawy do korekty mapy Schröttera.

⁷ J.F. Endersch, *Mapa geographica trium insularum in Prussia (1753)* w zbiorach Książnicy Miejskiej w Toruniu.

Fragment mapy Kaspra Hennenbergera *Prussia* z 1576 r. dotyczący woj. chełmińskiego

Fragment mapy L. Schröttera, *Karte von Ostpreussen nebst Preussisch Litthauen und Westpreussen* z lat 1796–1802 dotyczący okolic powiatu świeckiego w woj. pomorskim w skali 1 : 150 000 (znacznie powiększony)

ustępują one atlasowi Schröttera. Wykorzystano także dla powyższego celu mapy terytoriów wielkich miast pruskich, a więc dla Gdańska – mapę C.F. Schuberta (1790)⁸, dla Elbląga – mapkę L. Koppina (1811)⁹, dla Torunia – mapki terytorium i obszaru patrymonialnego pochodzące z ok. 1770 r.¹⁰ Dodać należy, że przejrano także najważniejsze opracowania dotyczące historii delty wiślanej, zwłaszcza zaś prace M. Toeppena¹¹, H. Bindemanna¹² oraz H. Bertrama i W. La Baume¹³.

Z map współczesnych opierano się na mapach sztabowych WIG w skali 1:100 000 z lat 1924–1939 lub w skali 1:300 000 z lat 1934–1936 oraz 1:500 000 z 1947 r. Wykorzystano także *Mapę gleb Polski* J. Tomaszewskiego w skali 1:1 000 000 oraz *Przeglądową mapę geologiczną Polski* S.Z. Różyckiego w skali 1:300 000, jak również *Przeglądową mapę geomorfologiczną województwa bydgoskiego* R. Galona i L. Roszkówny w skali 1:500 000 przy opracowywaniu poszczególnych zagadnień.

1961 r.

⁸ C.F. Schubert, *Das Danziger Territorium*, 1790, repr. w: „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 20, 1887 (dod. do art. R. Damusa, *Die Stadt Danzig gegenüber der Politik Friedrichs des Grossen und Friedrich Wilhelm II*).

⁹ L. Koppin, *Karte von der Weichsel-Niederung*, Elbląg 1811, repr. w: E. Carstenn, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, s. 384, tabl. 36.

¹⁰ *Karte des thornschen Territoriums* – z ok. 1770 r., repr. w: H. Maercker, *Geschichte der ländlichen Ortschaften*, s. 722.

¹¹ M. Toeppen, *Beiträge zur Geschichte des Weichseldeltas*, Gdańsk 1894 (Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen, t. 8).

¹² Por. przyp. 5.

¹³ H. Bertram, W. La Baume, *Das Weichsel-Nogat-Delta*, Gdańsk 1924, zawiera także fotografię mapy delty Wisły F. Berndta z ok. 1600 r.; H. Bertram, *Die Eindeichung, Trockenlegung und Besiedlung des Weichseldeltas seit dem Jahre 1300 in ihrer geopolitischen Bedeutung*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 72, 1935 (z mapą).

III. METODA I WYNIKI

III.1. ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

III.1.1. WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Elżbieta Rutkowska

Na mapie województwa krakowskiego środowisko geograficzne przedstawiono w postaci trzech podstawowych elementów fizjograficznych: rzeźby terenu, sieci wodnej oraz zalesienia. Zgodnie z założeniami przyjętymi w tej serii Atlasu, rekonstrukcja sieci wodnej oraz zasięgu lasów przeprowadzona została na podstawie najwcześniejszych kartometrycznych i w miarę szczegółowych materiałów kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w.

Rzeźbę przedstawiono metodą poziomkową. Z uwagi na duże zróżnicowanie ukształtowania powierzchni i znaczną amplitudę wysokości cięcie poziomkowe na poszczególnych obszarach zostało zróżnicowane. Podobnie jak na mapach w poprzednich tomach¹, w nizinnej, północnej części województwa o wysokościach do 400 m n.p.m. wprowadzono poziomicę co 50 metrów. W środkowej, wyżynnej części województwa do wysokości 1000 m – co 200 metrów, a powyżej, w górskich rejonach – co 500 metrów. Zaznaczono również charakterystyczne punkty wysokościowe. Należy do nich najniższy punkt w dolinie Wisły u ujścia Uszwi, leżący 178 m n.p.m., oraz najwyższy szczyt występujący na mapach z XVI w., Babia Góra, wznosząca się 1725 m n.p.m.²

W opisie Polski Marcina Kromera z drugiej połowy XVI stulecia czytamy (przekład z łaciny): „Góry Sarmackie, dzielące Polskę i Ruś od Węgier, strome i pokryte lasami, dość dobrze znane są również i starożytnym geografom i historykom; a wśród nich słyną przede wszystkim Karpaty, u nas, jeśli się nie mylę, nazywane Krępakiem”³. Nazwę Karpaty (w oryginale liczba pojedyncza – „Carpathus”) i jej polski odpowiednik Krępak odniósł autor do Tatr, nie wiadomo jednak, w jakim zasięgu dostrzegał te najwyższe góry, czy w podobnym do dzisiejszego. Należy przy tym zauważyć, że ówczesnie jako jedną górę traktowano często cały grzbiet lub łańcuch górski, a jego pojedyncze szczyty nie były wyróżniane. Pominięta przez Kromera nazwa Tatr oraz nazwa Krępak występują w lustracji dóbr królewskich województwa krakowskiego z 1564 r.⁴ Tatry przedstawił na swej mapie Polski Wacław Grodecki (ok. 1562), ale zasięg ich oznaczył bardzo szeroko, być może utożsamiając je z Karpatami⁵.

Województwo krakowskie w XVI w. obejmowało rozległy i mocno zróżnicowany geograficznie teren od grzbietów tatrzańskich i beskidzkich na południu, poprzez kotliny podkarpackie, po wyżyny Śląsko-Krakowską i Małopolską na północy. Tak więc w granicach województwa znajdowały się obszary o bardzo różnej budowie geologicznej, warunkującej urozmaicenie rzeźby terenu, sieci wodnej, a co za tym idzie także klimatu. Szczegółowy obraz podziału fizycznogeograficznego województwa⁶ przedstawiono na osobnej mapie „Regiony fizycznogeograficzne województwa krakowskiego” (s. 21).

Przez obszar województwa przebiega granica prowincji pomiędzy Wyżynami Polskimi na północy a Karpatami Zachodnimi i Podkarpaciem na południu .

¹ Zob. AHP Sieradzkie.

² Zapiski źródłowe z XV–XVI w. zob. SHGK, cz. 1, z. 1, s. 8.

³ M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, tłum. S. Kazikowskiego, wstęp i oprac. R. Marchwiński, Olsztyn 1977, s. 26; zob. też R. Marchwiński, *Geografia Polski Marcina Kromera*, Bydgoszcz 1997, s. 54–63.

⁴ LK 1564, cz. 1, s. 147 (przyp.), 149, 180, 187.

⁵ Zob. także SHGK, cz. 1, z. 1, s. 37 (Beskid), s. 109 (Bieszczady), cz. 2, z. 3, s. 445 (Karpaty).

⁶ J. Kondracki, A. Rychling, *Regiony fizycznogeograficzne*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1993, tabl. 53.3.

Mapa 1. Regiony fizyczno-geograficzne województwa krakowskiego

Obszar wyżyn dzieli się na dwie podprowincje: Wyżynę Małopolską i sąsiadującą z nią od zachodu Wyżynę Śląsko-Krakowską. Zachodnią część tej ostatniej stanowi makroregion Wyżyna Śląska. Jest to niecka wypełniona osadami karbońskimi z bogatymi pokładami węgla kamiennego, eksploatowanymi głównie na obrzeżach niecki. W północnej części tego makroregionu zalegają triasowe i jurajskie wapienie i dolomity bogate w rudy cynku i ołowiu⁷.

Na południe od pasa wyżyn, już w ramach prowincji Karpat Zachodnich, ciągnie się podprowincja Północne Podkarpacie. Jest to przedgórski rów tektoniczny wypełniony osadami mioceniowymi. Wyróżnia się tu, patrząc od zachodu, trzy makroregiony: Kotlinę Oświęcimską, Bramę Krakowską i Kotlinę Sandomierską. Przez to obniżenie przepływa Wisła, najpierw w kierunku wschodnim, a następnie północno-wschodnim; otrzymuje ona szereg dopływów z obszaru wyżyn (Przemsza, Prądnik, Szreniawa, Nida) oraz od strony Karpat (Soła, Skawa, Raba, Dunajec).

⁷ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 243–244.

Dalej na południe rozciąga się podprowincja Zewnętrzne Karpaty Zachodnie. Zbudowane są one z naprzemianległych osadów piaskowca, zlepieńca i łupków (z okresu paleogenu i górnej kredy), popularnie zwanych fliszem karpackim.

Najbardziej na południe położoną podprowincją w obrębie województwa krakowskiego są Centralne Karpaty Zachodnie, w skład których wchodzi makroregiony: Obniżenie Orawsko-Podhalańskie oraz Tatry. Tatry tworzą łańcuchy górskie zbudowane ze skał magmowych i metamorficznych, które przykryte są skałami osadowymi, głównie wapieniami i dolomitami.

Zróżnicowanie budowy geologicznej i zmienność procesów rzeźbotwórczych sprawiły, że obszary makroregionów podzielono na szereg drobnych, mocno zróżnicowanych regionów zwanych mezoregionami. Charakteryzowanie każdego z nich nie wchodzi jednak w zakres tego opracowania. Faktem pozostaje, że w granicach województwa krakowskiego znalazł się cały szereg typów rzeźby, od rzeźby wysokogórskiej Tatr Wysokich oraz polodowcowo-krasowej Tatr Zachodnich, przez rzeźbę podgóorską obniżen podtatrzańskich, rzeźbę beskidzką gór średnich, a dalej na północ niziną rzeźbę kotlin podgóorskich aż po lessową z elementami krasu rzeźbę wyżyn. Takiego bogactwa i zróżnicowania nie miało żadne inne z szesnastowiecznych województw.

Gleby. Znaczne zróżnicowanie budowy i genezy geologicznej oraz petrografii jest przyczyną bogactwa i różnorodności pokrywy glebowej⁸.

Najlepsze gleby występują na obszarze Niecki Nidziańskiej (Wyżyna Małopolska) w okolicach Miechowa i Proszowic. Tu na grubej pokrywie lessowej wykształciły się urodzajne gleby czarnoziemne i od najdawniejszych czasów rozwijało się rolnictwo. Dużą część województwa, a zwłaszcza Kotlinę Oświęcimską oraz Wyżynę Śląską, pokrywają głównie gleby bielcowe i bielcowo-glejowe, wytworzone z piasków. Wyżyna Krakowsko-Częstochowska pokryta jest rędzinami powstałymi ze skał jurajskich, glebami brunatnymi i bielcami wytworzonymi z lessów. Natomiast urodzajne mady i gleby błotne występują w dnach dolin Wisły i jej głównych dopływów. Na terenach górskich Beskidów wykształciły się przede wszystkim gleby brunatne kwaśne, gleby bielcowe oraz w wyższych partiach gleby początkowego stadium rozwoju. Odznaczają się one słabszym wykształceniem profilu glebowego, większą kamienistością i znacznie mniejszą urodzajnością niż gleby terenów wyżynnych. Na obszarach leżących powyżej górnej granicy lasów występują gleby halne, które wytworzyły się z często skąpej roślinności trawiastej. Kotliny śródgórskie zajęte są przez czarne ziemie, gleby błotne i mady oraz gleby brunatne.

Pod względem bonitacji gleb⁹, a więc oceny ich przydatności rolniczej, najlepszym obszarem jest zachodnia część Wyżyny Małopolskiej, na której występują gleby z przewagą klasy I i II, oraz tereny Kotlin Podkarpackich i Pogórza Karpackiego, gdzie wartość rolnicza mieści się w klasie IIIa i IIIb. Jednak zdecydowana większość województwa pokryta jest glebami klasy IV i V, a więc o średniej i słabej urodzajności.

Sieć wodna. Obszar szesnastowiecznego województwa krakowskiego leży w całości w zlewisku Morza Bałtyckiego¹⁰. W północno-zachodniej części województwa przebiega dział wodny I rzędu pomiędzy Wisłą a Odrą. Jak widać na mapie (s. 24), tylko zachodnia część powiatu lelowskiego leży w dorzeczu Warty, największego dopływu Odry.

Główną oś hydrograficzną województwa stanowi Wisła, płynąca wzdłuż zapadliska przedkarpackiego z południowego zachodu na północny wschód. Zbiera ona wody zarówno z Karpat, jak i obszaru wyżyn.

Obszar karpacki odznacza się dużą gęstością sieci rzecznej (1 km rzeki na 1 km²). Główną rzeką jest tu Dunajec o długości 247 km, zasilany przez Poprad odwadniający południowo-wschodnie stoki Tatr. Z większych rzek Wisła przyjmuje jeszcze od południa Rabę (132 km długości), Sołę (89 km) i Skawę (96 km). Wszystkie rzeki w tym rejonie charakteryzują się dużymi spadkami. Obszar wyżynny w przeciwieństwie do karpackiego odznacza się mniejszą ilością wód powierzchniowych. Gęstość sieci rzecznej jest znacznie niższa (poniżej 0,6 km rzeki na km²). Głównymi lewobrzeżnymi dopływami Wisły na terenie województwa są: Przemsza (88 km długości), Szreniawa (80 km), Dłubnia (49 km), Rudawa (36 km) i Prądnik (33 km).

⁸ S. Białousz, *Gleby – klasyfikacja genetyczna*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, tabl. 41.1.

⁹ J. Strzelec, *Bonitacja gleb*, [w:] tamże, tabl. 41.3.

¹⁰ W odróżnieniu od stanu obecnego – Czarna Orawa wypływająca z Pasma Babiogórskiego i uchodząca do Wagu należy do zlewiska Morza Czarnego.

Na obszarze północnej części województwa odtworzenie sieci wodnej przeprowadzono w oparciu o mapę Kwatermistrzostwa, czyli *Topograficzną kartę Królestwa Polskiego* z lat 1822–1830 (1:126 000) oraz mapę Mayera von Heldensfelda z lat 1801–1804 w skali 1:28 800. Obszar na południe od linii Wisły opracowano w oparciu o mapę w takiej samej skali Fryderyka von Miega z lat 1775–1783¹¹. Szczegółowy rysunek rzek na powyższych materiałach źródłowych pozwolił na wprowadzenie wielu korekt na mapie kanwowej (Mapa taktyczna WIG 1:100 000). Na przykład drobiazgowo zrekonstruowano przebieg Dunajca na odcinku Nowy Sącz – Zakliczyn, a w szczególności na obszarze obecnego Jeziora Rożnowskiego. Uwzględniono występowanie licznych łąch i rozlewisk w okolicach Filipowic i Melsztyna, a koryto rzeki przesunięto na zachód i poprowadzono w pobliżu zamku w Czchowie.

Na zmiany przebiegu koryt rzecznych szczególnie dużych rzek ogromną rolę wywierały wielkie wezbrania. Dla Wisły są one wyraźne i można je wiązać z konkretnymi powodziąmi. Jedna z nich wystąpiła w lipcu 1593 r., jest poświadczona w wielu źródłach historycznych¹². Krakowski kronikarz Krzysztof Zellner w swoich zapiskach wymienia również powódź, która miała miejsce pięć lat później i wyrządziła wiele strat i zmian w przebiegu Wisły. Zmiany przebiegu Wisły są stosunkowo najlepiej udokumentowane, zarówno w źródłach pisanych, jak i kartograficznych¹³. W korytach mniejszych rzek zmiany są mniejsze i znacznie trudniejsze do prześledzenia, jedynie w odcinkach ujściowych, gdzie bardzo często wykorzystują stare koryta „wielkiej” rzeki, można je lepiej udokumentować. Przykładem mogą być okolice Jankowic (parafia Babica), gdzie wody rzeki Płazianki płyną starym meandrem Wisły.

Przedstawienie licznych niegdyś stawów sprawiało wiele trudności. W źródłach pisanych często pojawiają się wzmianki o istnieniu stawów, stawików i sadzawek przy konkretnych osadach, np. „są stawy 2, z których jeden Rudnem zowią, spuszcza ją trzeciego roku i biorą z niego nad potrzebę dworską”¹⁴. Pokazanie na mapie w skali 1:250 000 tak małych powierzchni wodnych nie byłoby jednak możliwe, tym bardziej że brak dokładnej lokalizacji takich akwenów. Jedynie rozległe grupy stawów okolic Oświęcimia, Zatora oraz rzeki Soły udało się pokazać na mapie, chociaż też z przybliżeniem. Większość z nich (szczególnie te o największej powierzchni) ma swoje nazwy: Stary, Borowy, Boner, Dąbrowny. Lustracja z 1564 r. wymienia kilka stawów, dając ich przybliżoną lokalizację (np: „na przykopie, która idzie z gruntów panów Gierałtowskich”), opis („staw Dąbrowny [...] zarosły rogoziem i trzciną tego roku na wiosnę narybiony ma stać do przyszłej wiosny dwie lecie”) i funkcję, jaką wówczas pełniły (np. „tarlisko ”)¹⁵.

Właśnie w XVI w. na terenie królewskich powiatów śląskiego powstawało wiele stawów hodowlanych, tam gospodarka rybna osiągnęła najwyższy poziom w Europie. Była ona nastawiona głównie na potrzeby rynku wewnętrznego, ale coraz częściej zaczęto wywozić ryby również za granicę¹⁶.

Zalesienie. Rekonstrukcja lasów dla południowej części województwa krakowskiego została opracowana na podstawie wspomnianej już mapy Fryderyka von Miega. Z uwagi na to, iż korzystaliśmy z odbitek fotograficznych tej mapy, nie było możliwości jednoznacznie odróżnić rysunku sygnatur¹⁷, dlatego wyróżnione zostały tylko lasy. W części północnej województwa, rekonstruowanej na bazie mapy Kwatermistrzostwa w skali 1:126 000, podobnie jak na wcześniejszych opracowaniach, wydzielono lasy i zarośla. Dla zachowania dobrej czytelności mapy za minimalny kompleks leśny przyjęty do prezentacji uznano obszar na mapie 1:100 000 o wymiarach 4 x 4 mm (ok. 16 ha w terenie).

Wyniszczanie obszarów leśnych dawnych puszczy postępowało w miarę rozprzestrzeniania się osadnictwa. Eksploatacja lasu przed kilkoma wiekami miała z reguły charakter rabunkowy. Stwierdzenie to dotyczy zarówno niekontrolowanych działań ludności chłopskiej, jak też w dużej mierze eksploatacji prowadzonej przez właścicieli ziemskich. Naturalne zespoły roślinne kurczyły się i ustępowały miejsca gruntom rolnym, innym typom gospodarki oraz osiedlom. Lasy ostały się przeważnie na stromych stokach górskich, zboczach dolin i na najmniej urodzajnych glebach. Ludność napływająca i osiedlająca się

¹¹ Zob. *Źródła kartograficzne* w tomie AHP Krakowskie, w tej edycji II.2.1.

¹² K. Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*, RK, t. 5, 1902, s. 138–172.

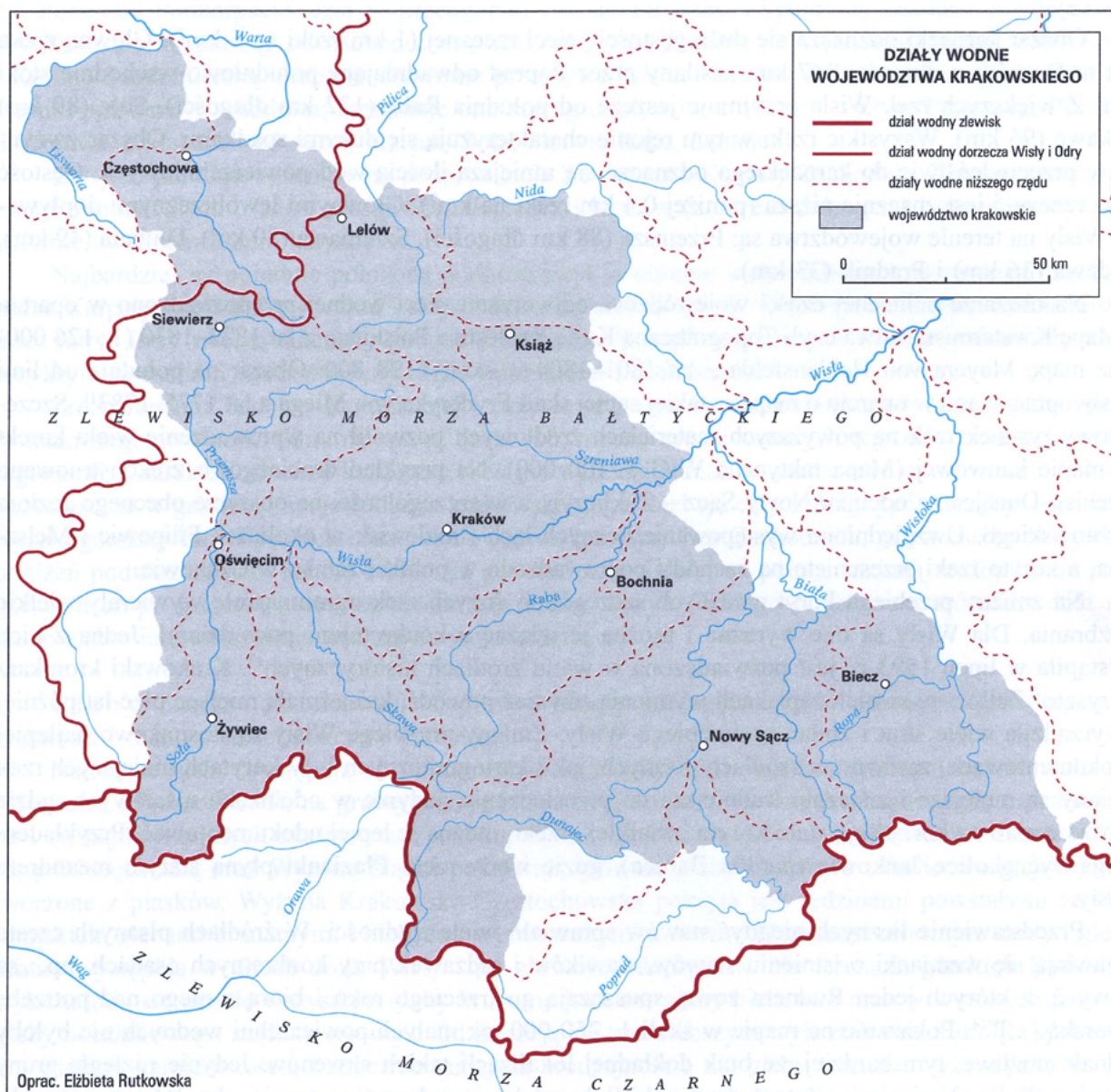
¹³ K. Trafas, *Zmiany biegu koryta Wisły na wschód od Krakowa w świetle map archiwalnych i fotointerpretacji*, „Zeszyty Naukowe UJ”, nr 400, Prace Instytutu Geograficznego, z. 62, 1975.

¹⁴ LK 1564, cz. 1, s. 72 (we wsi Przeborowa starostwa krzeczowskiego).

¹⁵ Tamże, s. 225–226.

¹⁶ *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. 2, Warszawa 1981, s. 223.

¹⁷ A. Konias, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVII w. do początku XX w.*, Katowice 2000, s. 61.

Mapa 2. Działy wodne województwa krakowskiego

w dolinach, a później na zboczach Beskidów, nie mogła utrzymać się tylko z uprawy roli (przy małej urodzajności gleb), w związku z tym podstawowym źródłem utrzymania było dla nich pasterstwo i często żywiłowa eksploatacja lasów. Zwłaszcza na Żywiecczyźnie osadnicy korzystali z wielkich swobód. Dla zdobycia gruntu pod osiedlanie się i uprawę wycinali las i przeprowadzali karczunki. Najbliższym rynkiem zbytu był Kraków. Drewno dostarczane do Krakowa z terenów karpaccich sprzedawane było m.in. urzędnikom królewskim na potrzeby żup i wazelni soli w Bochni i Wieliczce (w okolicach tych miast już wcześniej wytrzebiono lasy) oraz dworu i folwarków królewskich. Również flisacy kupowali drewno na budowę tratw przeznaczonych do spławiania soli i innych towarów w dół Wisły.

W 1554 r. Jan Komorowski potwierdził przywilej księcia Przemysława z 1448 r. na prawo poboru drewna. Według powyższego dokumentu mieszczanie żywieccy mieli prawo wyciąć w lasach zamkowych 5 izb, tj. 50 drzew rocznie¹⁸.

O dewastacji lasów możemy dowiedzieć się także z lustracji z 1564 r., np. ze wzmianki dotyczącej lasów krzeczowskich: „lasy barzo spustoszone i wyrąbano”¹⁹. W miarę zmniejszania się powierzchni leśnej zaczęto ograniczać jej dalszą rabunkową eksploatację. W inwentarzu księstwa oświęcimskiego

¹⁸ Rkps, Muzeum w Żywcu, nr inw. 816.

¹⁹ LK 1564, cz. 1, s. 66.

z 1557 r. zaznaczono w wielu miejscach, że tamtejsi mieszkańcy „mają wolny wyrąb ale tylko na własną potrzebę”, nie na sprzedaż.

Lasy były nie tylko bogatym źródłem drewna, lecz również obfitowały w liczne gatunki zwierząt. Leżąca stosunkowo blisko Krakowa Puszcza Niepołomska stanowiła doskonały teren łowiecki, była miejscem licznych królewskich polowań²⁰.

Zwarte kompleksy leśne występują w południowej części województwa, w obszarze przygranicznym ze Śląskiem i Węgrami, na granicy powiatu sądeckiego i szczyrzyckiego wzdłuż dolin rzecznych Kamienicy i Lepietnicy, a także w widłach Popradu i Dunajca, poczynając od Piwnicznej na wschodzie do Krościenka i Tylmanowej na zachodzie. Bardzo wyraźnie widoczny jest obszar Puszczy Niepołomickiej, ciągnący się od Niepołomic w kierunku wschodnim i północno-wschodnim do Krzyżanowic i Mikłuszowic. Zdecydowanie najslabiej zalesiony jest obszar powiatu proszowskiego na północ i północny wschód od Krakowa, tam gdzie osadnictwo jest bardzo gęste. W powiecie szczyrzyckim słabo zalesione są tereny położone na południe od Krakowa i Wieliczki, a także na południe od Lancoronny, Myślenic aż do Jordanowa.

W dostępnych źródłach kartograficznych nazwy większych kompleksów leśnych występują bardzo rzadko, natomiast w źródłach pisanych natrafiamy na wzmiankę o Puszczy Niepołomickiej, a dokładniej o „lesie niepołomskim”²¹. Poza tym w lustracjach występują tylko nazwy małych kompleksów leśnych, które związane są zazwyczaj z nazwami miejscowości, w pobliżu których są położone, jak np. „lasy kleteckie”²² w okolicach Kletczy, dzisiejszej Kleczy Dolnej (powiat śląski), „lasy jaroszowskie” położone na południe od Jaroszowic na prawym brzegu Skawy czy las koło Krzepic zwany Jagniętno. Nazwa Puszcza Żywiecka pojawia się dopiero w lustracji z XVII w.²³

O obecności terenów leśnych we wcześniejszych okresach historycznych świadczą nazwy miejscowości, które dość licznie występują zarówno w północnej (Buk, Smoleń)²⁴, jak i południowej (Leszczyna, Dąbrówka, Buczyna) części województwa²⁵. Mogły, ale nie musiały to być duże kompleksy leśne.

2008 r.

²⁰ S. Smólski, *Puszcza Niepołomska*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, Warszawa 1965, s. 666–677.

²¹ LK 1564, cz. 2, s. 99.

²² SHGK, cz. 2, z. 3, s. 513.

²³ LK 1659–1664, s. 430.

²⁴ K. Rymut, *Nazwy miejscowe północnej części dawnego województwa krakowskiego*, Wrocław 1967.

²⁵ W. Lubaś, *Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa krakowskiego*, Wrocław 1968.

III.1.2. WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Krzysztof Chłapowski

Na mapie woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVI w. przedstawiono następujące elementy fizjograficzne: ukształtowanie powierzchni, sieć wodną i zalesienie. Zostały one opracowane na podobnych zasadach jak na mapie Mazowsza w XVI w., z pewnymi tylko modyfikacjami.

Rzeźbę terenu woj. sandomierskiego, obfitującego w znaczne wzniesienia, przedstawiono poziomiami o cięciu co 20 m do 200 m n.p.m. i co 50 m począwszy od tej wysokości, w celu uczynienia obrazu kartograficznego i odciążenia go z elementów drugoplanowych, biorąc pod uwagę główną treść mapy. Postąpiono więc inaczej niż przy opracowywaniu mapy Mazowsza, gdzie zastosowanie jednolitych cięć co 20 m było uzasadnione ukształtowaniem terenu tego regionu (brak gór).

Krainy geograficzne. Obszar woj. sandomierskiego obejmuje¹: 1) część Nizin Środkowopolskich, 2) Wyżynę Środkowomałopolską, 3) część Północnego Podkarpacia (Kotlinę Sandomierską), 4) część Zewnętrznych Karpat Zachodnich (Pogórze Środkowobeskidzkie).

Północną część województwa stanowiła fizjograficznie południowo-wschodnia część Nizin Środkowopolskich. Są to tereny nizinne, silnie zalesione (Puszcza Jedleńska, Puszcza Stężycka), przedzielone rozległą doliną Wisły, która zmieniała tu często koryto, czego śladem są liczne starorzecza i łąchy.

Rozciągająca się z północnego zachodu na południowy wschód między Pilicą i Wisłą Wyżyna Środkowomałopolska dzieli się na 3 regiony: Wyżynę Przedborską, Nieckę Nidziańską i Wyżynę Kielecko-Sandomierską. W granicach województwa znajduje się część Wyżyny Przedborskiej, rozciągająca się szerokim pasem wzdłuż Pilicy ze wzgórzami w części środkowej (Wzgórze Opoczyńskie, Wzgórze Łopuszańskie, Pasma Przedborsko-Małogoskie) i terenami podmokłymi w części południowej (Niecka Włoszczowska), po części zalesiona (Puszcza Przedborska).

Osią Niecki Nidziańskiej jest Nida, a południową granicę stanowi Wisła. Występują tu zjawiska krasowe, jak szczeliny, kanały, grotty, jaskinie.

Wyżynę Kielecko-Sandomierską charakteryzuje duże zróżnicowanie ukształtowania powierzchni. W jej części centralnej znajdują się Góry Świętokrzyskie. Na północ od nich leżą tereny pofałdowane (Przedgórze Iłżeckie), na południu nieprzekraczające 300 m n.p.m. Pogórze Szydłowskie, na wschodzie stosunkowo płaska, pochylona ku wschodowi, Wyżyna Sandomierska.

Góry Świętokrzyskie² są starym górotworem, znacznie zniszczonym długotrwałym oddziaływaniem czynników klimatycznych. Stąd stosunkowo niewielkie wysokości względne, łagodne zbocza, rumowiska kwarcytów (gołoborza) itp. zjawiska. Występują tu: malachit, azuryt, wapienie, marmury i inne kamienie budowlane, ruda żelaza oraz eksploatowane dawniej rudy metali kolorowych – ołowiu i miedzi³.

¹ Por. *Atlas narodowy Polski*, Warszawa 1974, mapa nr 41: *Regiony fizycznogeograficzne*, oprac. J. Kondracki, J. Ostrowski.

² O nazwie: Góry Świętokrzyskie zob. J. Czarnocki, *Granice Gór Świętokrzyskich oraz podział regionalny tego obszaru*, [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski, 1930*, Kielce 1931, s. 55. Łysej Górze poświęcił sporo uwagi Długosz, *Annales*, I, s. 101 n.

³ B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w.*, Warszawa 1954; *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, red. J. Pazdura, Katowice 1960; A. Wyrobisz, *Szkló w Polsce XV–XVII w.*, Warszawa 1968; ASK XLVI 55a, Lustracje dóbr biskupstwa krakowskiego 1789, f. 155, 222: „Góry są wielkie, w niektórych znajdują się rudy żelazne”, „kruszcze miedziane bogate w srebro, galwan, ołów z miedzią pomieszane”.

Mapa 1. Regiony fizyczno-geograficzne województwa sandomierskiego

Góry Świętokrzyskie składają się z licznych, niewysokich pasm, poprzecinanych przełomowymi dolinami rzecznyymi, przebiegającymi z północnego zachodu na południowy wschód. Główne pasmo ok. 60 km długości dzieli się na: Pasma Masłowskie (G. Radostowa 452 m n.p.m., G. Masłowska 440 m), Łysogóry i Pasma Jeleniowskie (G. Jeleniowska 531 m, Szczytniak 552 m). W Łysogórach znajdują się dwa najwyższe szczyty Gór Świętokrzyskich – Łysica (611 m) i Łysa Góra czyli Łysiec (593 m). Na północ od głównego grzbieta znajdują się: Garb Gielniowski, Wzgórza Suchedniowskie, Łańcuch Klonowski (G. Bukowa 478 m), a na południe – liczne, drobne pasma, np. Góry Zgórskie, Góry Dymińskie (G. Dąbrowa 450 m), Pasma Chęcińskie, Pasma Zelejowskie⁴. W Górach Świętokrzyskich znajdują się lasy jodłowe i modrzewiowe (Puszcza Świętokrzyska); występują też relikty roślinności stepowej. Oprócz Puszczy Świętokrzyskiej na Wyżynie Kielecko-Sandomierskiej znajdują się inne duże obszary leśne, jak Puszcza Szydłowska.

Rozległą i zróżnicowaną Kotlinę Sandomierską, obejmującą znaczne obszary powiatów pilzneńskiego, sandomierskiego i wiślickiego, przecinają szerokie doliny rzeczne, silnie zalesione (Puszcza Radłowska, Puszcza Mędrzechowska, Puszcza Sandomierska).

Woj. sandomierskie rozciągało się też na fragment Pogórza Środkowobeskidzkiego, którego najwyższym szczytem jest leżąca już poza granicą woj. sandomierskiego góra Liwocz (561 m)⁵. Pogórze, podobnie jak całe Beskidy, jest górotworem alpejskim, zbudowanym z piaskowców, a w obniżeniach z łupków ilastych, ubogim w bogactwa mineralne.

Gleby. Na terenie województwa, zwłaszcza w jego części górzysto-wyżynnej, występuje duże zróżnicowanie typów gleb⁶. Ocena ich przydatności do uprawy zależy od uwzględnienia narzędzi stosowanych przez rolnika oraz systemu uprawy, jest więc zmienna historycznie. Na wartość gleb zwrócono uwagę przy przeprowadzaniu lustracji dóbr królewskich, czego przykłady odnotowaliśmy w przypisach. Gleby bielcowe, piaszczyste i piaszczysto-gliniaste, słabe lub średnie, przeważają w pow. stężyckim, radomskim, opoczyńskim i chęcińskim⁷ oraz na terenie Kotliny Sandomierskiej⁸. Góry Świętokrzyskie zalegają słabe i średnie gleby górskie. Płaty gleb dobrych występują koło Bodzentyna i Kielc⁹. Gleby dobre i bardzo dobre – lessy, czarnoziemy i rędziny – znajdują się na Wyżynie Sandomierskiej (pow. sandomierski) i w południowej części Niecki Nidziańskiej (pow. wiślicki)¹⁰. W dolinie Wisły, podobnie jak w dolinach innych rzek, w dużej mierze występują mady (gleby dobre) obok lotnych piasków, stożków napływowych, mokradeł i trzęsawisk¹¹. W północnej części Niecki Nidziańskiej mamy do czynienia z dużą różnorodnością gleb przy przewadze mało urodzajnych¹². Wreszcie w najbardziej na południe wysuniętej części województwa zalegają głównie urodzajne gleby lessowate. Gęstość osadnictwa w niemałej mierze wiązała się w woj. sandomierskim z przydatnością rolniczą gleb. Tereny o dobrych, urodzajnych glebach były gęściej zasiedlone już od wczesnego średniowiecza¹³. Na skutek przewagi od schyłku średniowiecza produkcji zbożowej, zmian zasięgu wód powierzchniowych i poziomu wód gruntowych, zmian klimatycznych, a także w wyniku wzrostu wylesień następowały negatywne przemiany glebowe.

⁴ E. Massalski, *Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 1967.

⁵ Górę tę wymienił też Długosz, *Annales*, I, s. 103.

⁶ Podstawą wykreślenia mapy gleb była: *Polska, mapa gleb*, oprac. K. Konecka-Betley, R. Truszkowska, 1:700 000, Warszawa 1960 (mapa ścienna). Pomocniczo wykorzystano też *Mapę gleb Polski*, oprac. B. Dobrzański, S. Kowaliński, F. Kuźnicki, T. Witek, S. Zawadzki, 1:1 000 000, Warszawa 1974.

⁷ Domaszno: „nivy [...] bardzo piaszczyste i częstokroć się przytrafia, że samo nasienie się nie wraca”, LS 1660/1664, t. 1, s. 16; klucz iłżecki, 1789 r., ASK XLVI 69, f. 218: „grunta jałowe nienawożne, glinkowate i pruchniste”; klucz mirowski, 1789 r., ASK XLVI 53a, f. 25, 34 n.: „grunta piaszczyste, sapowate”.

⁸ Mokrzychów, LS 1660/1664, t. 2, s. 111: „żyto barzo nieplonne się rodzi, jeno kostrzewa”.

⁹ Kowala w kluczu kieleckim, 1789 r., ASK XLVI 55a, f. 85: „ziemia jest czarna”.

¹⁰ Bogucice, LS 1564/1565, s. 62: „grunt dobry, rędzinny”; klucz Dobrowoda, 1789 r., ASK XLVI 54, f. 58: „w gruntach bardzo dobrych tak dalece, iż bez nawozu rodzi się dobrze”.

¹¹ Klucz Niekurza, 1789 r., ASK XLVI 55b, f. 32: „grunta w tym kluczu są glinkowate, dobre na pagórkach, a na nizinie nad Wisłą rędzinne”.

¹² Szewce, LS 1660/1664, t. 1, s. 57: „grunt bardzo podły i piaszczysty”; klucz samsonowski, 1789 r., ASK XLVI 66, f. 70, 73: „grunta piaszczyste, sapiste”.

¹³ A. Gieysztor, *Krajobraz międzyrzecza Pilicy i Wisły we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Studia sandomierskie*, s. 11–34.

Mapa 2. Gleby województwa sandomierskiego

Przemiany klimatyczne na ziemiach polskich między XVI a XX w. są od dawna tematem dyskusji¹⁴. Niektórzy badacze przyjmują, że XVI w. stanowił przejście między wcześniejszym okresem cieplejszym i suchszym a okresem chłodniejszym i wilgotniejszym. Na obszarze, który obejmowało woj. sandomierskie, występują i niewątpliwie występowały w XVI w. różnice klimatyczne pomiędzy regionami fizjograficznymi, związane z ukształtowaniem terenu. Góry Świętokrzyskie mają klimat surowszy niż równiny. Wyraża się to nieco dłuższym okresem utrzymywania się pokrywy śnieżnej (obecnie do 80 dni rocznie), trwania mrozów i przymrozków (obecnie do 130 dni rocznie), a w konsekwencji nieco krótszym okresem wegetacji. W kierunku z zachodu na wschód rośnie kontynentalizacja klimatu¹⁵. Ważne dla rolnictwa było i jest większe nasłonecznienie południowych stoków licznych wzgórz i pagórków. Istotną rolę w kształtowaniu różnic klimatycznych między północną i południową częścią województwa odgrywały kompleksy dawnych puszczy, a zwłaszcza Góry Świętokrzyskie.

Sieć wodna woj. sandomierskiego została zrekonstruowana na podstawie najstarszych, dokładnych przekazów kartograficznych sprzed 1839 r. Obrazują one stan przed okresem ważnych prac regulacyjnych i melioracyjnych. Wybór elementów wodnych oparty został na mapach 1:300 000 ze względu na skalę naszego opracowania. Usunięto rowy i kanały przeprowadzone w XIX i XX w. dla osuszenia bagien, wprowadzając poprawki dotyczące zasięgu wód powierzchniowych. Ponieważ zmiany koryta małych rzek są zazwyczaj niewielkie i trudne do oznaczenia w skali naszej mapy, ich bieg wykreślono według map topograficznych WIG¹⁶.

Przebieg większych rzek (Wisła, San, Pilica, Wieprz, Dunajec, Radomka) został wykreślony według map Kwatermistrzostwa i Miega z kilkoma wyjątkami. Bieg Sanu w pobliżu ujścia tej rzeki do Wisły odtworzono według zachowanych na mapie WIG 1:100 000 śladów starorzecza. Do tego odstępstwa od przyjętej zasady skłoniły nas przekazy źródłowe, mówiące o zmianach koryta tej rzeki w czasach nowożytnych. Dolny bieg Sanu był granicą woj. sandomierskiego i lubelskiego, dzisiejszy zaś bieg tego odcinka rzeki odcina kilka miejscowości od terenu dawnego woj. lubelskiego¹⁷. Leżące dziś z dala od Sanu wsie woj. sandomierskiego: Gorzyce i Motycze, według źródeł z XV–XVI w. leżały nad rzeką¹⁸. Ujście Sanu do Wisły przesunęło się spod Sandomierza na północ niemal pod Zawichost na samym początku XVIII w. Wskazuje na to szkicowa mapa dawnego i nowego ujścia Sanu wykonana w 1775 r. przez K. Perthéesa, który w legendzie tego przedstawienia kartograficznego zaznaczył: „San nowy meat niedawno, od lat 70, za Augusta Drugiego [...] sobie przyjął”¹⁹. Zmiany biegu Sanu na wspomnianym odcinku pokazano na osobnej mapie.

Trudna była też rekonstrukcja przebiegu odcinka środkowej Wisły, na którym stanowiła ona granicę rozbiorów. Współczesny bieg Wisły jest różny w wielu miejscach od dawnego, ponieważ jej koryto między Niepołomicami a Zawichostem było odcinkami regulowane w latach 1873–1914 na podstawie umowy austriacko-rosyjskiej z 1864 r. Prócz tego obrazy szczegółowe brzegów – lewego na mapie Kwatermistrzostwa i prawego na mapie Miega – nie są ze sobą zgodne. Uzyskany obraz jest więc do pewnego stopnia hipotezą. Starorzecza Wisły na odcinku od ujścia Wieprza do ujścia Pilicy pokazano według stanu przedstawionego na mapie Kwatermistrzostwa, wykorzystując też wcześniejsze mapy, m.in. D.G. Reymana z 1797 r.²⁰

Znacznie odbiega od stanu dzisiejszego obraz biegu Dunajca zrekonstruowany według mapy Miega. Również bieg Uszwi, prawego dopływu Wisły, jest rekonstrukcją. W monografii swej rodzinnej

¹⁴ J. Humnicki, K. Pacuski, *Środowisko geograficzne*, [w:] AHP Mazowsze, przyp. 7, w tej edycji III.1.7.

¹⁵ J. Kostrowicki, *Środowisko geograficzne Polski*, Warszawa 1957, s. 277–299.

¹⁶ Por. AHP Mazowsze.

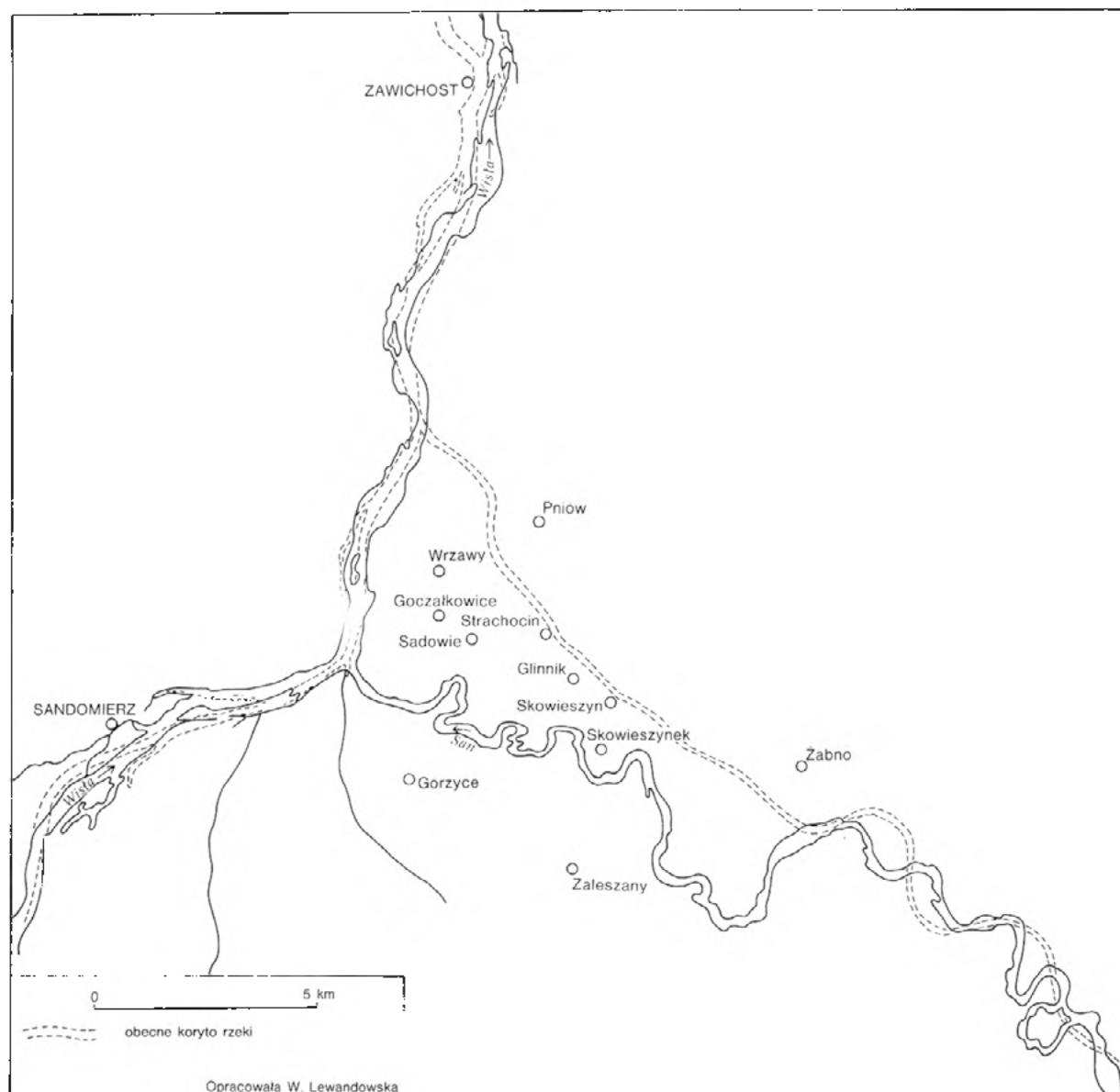
¹⁷ Zob. odnośny rozdz. [w:] AHP Lubelskie, w tej edycji III.1.3. Na mapie tej narysowano ten odcinek Sanu wg starego biegu rzeki.

¹⁸ Długosz LB, II, s. 354; MRPS V, nr 311; LS 1564/1565, s. 124 – Gorzyce; Długosz LB, II, s. 351 – Motycze.

¹⁹ AGAD Zbiory kartograficzne, 574-2: *Carte géographique sur la confluent du San et de la Vistula*; kopia tej mapki: AGAD, Arch. Kor. Warsz., Dz. cesarski, pudło 31d/l, s. 617. Zwrócił mi na te przekazy uwagę prof. W. Pałucki; por. J. Piasecka, *Ujście Sanu w XVIII w. w świetle rękopiśmiennej mapy Karola Perthéesa*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 8, 1978, z. 1, s. 26, przerys fragmentu tej mapy. Stare koryto dolnego Sanu zaznaczył też Perthées na swej mapie Polski z 1770 r. Dawny przebieg tego odcinka Sanu odtworzył już ogólnie J. Kwiatkowski, *Ujście Sanu a Sandomierz*, [w:] tenże, *Sandomierskie*, Sandomierz 1933; por. tenże, *Wisła pod Sandomierzem*, Sandomierz 1919, s. 12 n.

²⁰ *Karte eines Theils von Neu oder West Gallicien welche die Woywodtschaften Sendomir und Krakau enthält einzen Theil von Gallicie*, in XII Blatt entworfen von Daniel Gotlob Reyman, 1797.

wsi Maszkienic F. Bujak stwierdził, że rzeka ta miała, począwszy od tej wsi, dwa koryta²¹. Zachodnie, wówczas jeszcze główne, zwane Uszew, biegło na zachód od Rajska i przez Rzechową; stanowiło ono wcześniej na sporym odcinku granicę między woj. krakowskim i sandomierskim²².

Mapa 3. Rekonstrukcja koryta Sanu w XVI w.

Wschodnie wiodło przez Borzęcin i łączyło się z zachodnim w pobliżu ujścia do Wisły. Dziś dawne prawe koryto, od XVIII w. zwane Uszwicą²³, jest dopływem dawnego lewego odgałęzienia rzeki, które zachowało nazwę Uszew²⁴. Połączenie dwóch ramion rzeki, występujące okresowo przy wysokim stanie wód, zostało ostatecznie przerwane w XIX w. na skutek budowy toru kolejowego na nasypie. W wyniku braku rozeznania w dawnym stanie biegu rzeki została w czasach nowszych administracyjnie narzucona nazwa Uszwica także dla średniego i górnego biegu Uszwi. Tymczasem świadectwa późno-

²¹ F. Bujak, *Maszkienice wieś powiatu brzeskiego. Stosunki gospodarcze i społeczne*, Kraków 1902 (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego AU, t. 41), s. 82.

²² LDK, s. 29: „aż do rzeki, którą zowią Usseph, tam już przysła ziemia krakowska do sandomierskiej”.

²³ Mapa Liesganiga, Mapa Chrzanowskiego, SGKP, t. 12, s. 857. W literaturze nazwę Uszwica często niesłusznie odnoszono do zachodniego, granicznego koryta, czyli Uszwi.

²⁴ W XV w. nazwa ta występuje w górnym biegu rzeki (Długosz LB, I, s. 613; ZDM II, s. 367; ZDM III, s. 298; *Lustracja województwa krakowskiego, 1564*, t. 1, wyd. J. Małecki, Warszawa 1962, s. 95) i przy ujściu do Wisły (Długosz LB, II, s. 151).

średniowieczne i nowożytnie wyraźnie wskazują, że Uszew miała swe źródła na południe od biskupiej wsi Uszew (w przedrozbiorowym woj. krakowskim, pow. szczyrzycki), która – jak ukazują zapisy księgi sądowej tej wsi – leżała nad Uszwią²⁵. Sprawę biegu Uszwy oraz Uszwicy wyjaśnił W. Pałucki.

Rekonstrukcji wymagał także bieg innego prawego dopływu Wisły, Brenia. Obecnie są dwie rzeki tej nazwy, z których jedna uchodzi do Wisły pod Ziempiowem, a druga do Wisłoki w pobliżu jej ujścia do Wisły. Kierując się ukształtowaniem terenu, nazwami terenowymi (zwłaszcza nazwą Zabrnice) oraz rysunkiem na mapie 1:300 000 z 1910 r., uznano, że dane źródłowe z przełomu średniowiecza i czasów nowożytnych odnoszą się do jednej rzeki, a ujście w rejonie Słupca (Ziempiowa) powstało na skutek melioracji tego bagnistego terenu w XVIII i XIX w. Na podstawie map Miega i Heldensfelda ustalono, że Breń uchodził po XIX w. do odnogi Wisły łączącej się z Wisłoką, oblewającej znaczny ostrów w dolinie Wisły na wschód od Połańca, od XIX w. odciętej od Wisły wałami przeciwpowodziowymi i będącej dzisiaj ujściem Brenia do Wisłoki.

Bieg Wieprza w okolicy Łysobek i Kocka przedstawiono na mapie według stanu zobrazowanego na mapach z XVIII w. (mapy szczegółowe woj. lubelskiego i woj. sandomierskiego K. Perthéesa) i pierwszej tercji następnego stulecia (zdjęcie topograficzne Heldensfelda 1:28 000 i mapa Kwatermistrzostwa). Postąpiono więc inaczej niż Stefan Wojciechowski, który spróbował zrekonstruować hipotetyczny przebieg tej rzeki w tych okolicach w XVI w., zasugerowany bez wątplenia nazwą jednej z odnóg Wieprza na mapach Perthéesa: „Starzec czyli R. Stara” (mapa woj. lubelskiego) lub „Starzec czyli Stara Rzeka” (mapa woj. sandomierskiego). Starzec według przedstawienia na tych mapach odgałęział się od głównego nurtu w okolicy Luszawy, a łączył się z nim w okolicy Woli Skromowskiej; przy czym, jak zauważył S. Wojciechowski, jest to obecnie główne koryto Wieprza. Propozycja identyfikacji biegu osiemnastowiecznej Starej Rzeki z głównym nurtem Wieprza z XVI w. nie bierze jednak pod uwagę przekazu Długosza, który zanotował, że Tyśmienica uchodziła do Wieprza w okolicy wsi Górki, co wskazuje najprawdopodobniej też stan wcześniejszy, za czym przemawiałby przebieg granicy między pow. łukowskim i lubelskim. Zgodność tego stanu z układem sieci rzecznej w XVIII i XIX w. nakazuje, by przyjąć go też dla XVI w. Ponieważ Wieprz płynął tu szeroką, zabagnioną doliną, więc – jak słusznie zauważył S. Wojciechowski – mogło w czasie wiosennych powodzi dochodzić do „przerzucania się nurtu w nowe koryto” i powstawania odnóg, które po pewnym czasie traciły połączenie z nurtem głównym. Starzec utracił to połączenie z Wieprzem pod Luszawą na początku XIX w., jak ukazują mapy Heldensfelda i Kwatermistrzostwa. W okolicy Kocka natomiast ukształtowała się inna odnoga, zaznaczona na mapie jego okolic z 1824 r. Być może w odróżnieniu od jednej z takich odnóg, powstałej w XVIII w., nazwano wcześniejszą „Starcem czyli Rzeką Starą”. Dodać trzeba, że w okolicy Łysobek odgałęzienie zwane Mentulą ukazuje najprawdopodobniej bieg Wieprza w XV–XVI w., jak wskazywałyby na to przebieg granicy między woj. lubelskim i sandomierskim²⁶.

Województwo sandomierskie leży całkowicie w dorzeczu Wisły. Płynie ona szeroką doliną. W źródłach spotykamy wiele wzmianek mówiących o zmienianiu przez nią co pewien czas koryta²⁷. Przy wysokiej fali powodziowej niszczyła też brzegi i zabierała ziemię²⁸. W jej dolinie istniały w XVI w.

²⁵ *Księga sądowa Uszwy dla wsi Zawady 1619–1788*, oprac. i wyd. A. Vetulani, Wrocław 1957, s. 234, 240 – „rzeka Uszew”, „pole Uszwica nazwane”.

²⁶ AHP Lubelskie, jednośny rozdz. i mapa; Długosz LB, I, s. 631: „Górka [...] villa sita est iuxta fluvium Wyepz, ubi alius fluvius Thyszmyenycza habet hostia in Aprum”, podobnie Długosz, *Annales*, I, s. 77; VL, t. 2, f. 1457; „oprócz czterech ważnych młynów kockich na Wieprzu”; W. Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, t. 5, 1955, z. 1/14, s. 101 (repr. planu okolicy Kocka z 1824 r.); o Mentuli zob. uwagi W. Pałuckiego, s. 45.

²⁷ Brzeście, par. Sieciechów, Długosz LB, III, s. 269: „a flumine Vistula alias Wisła, alveum suum variis circumlationibus variante, absorpta est”: Parchocin, LS 1660/1664, t. 2, s. 100: „wyspa z gruntów ich własnych, którą Wisła była zabrała”, „na przeciw ichże gruntów znowu powróciwszy postawiła”; Sworoń i Niecieczka, 1744 r., AGAD, Dz. XVIII, 70, f. 46: „które to grunta, uczyniwszy sobie inne meaty w brzegach, Wisła odsypała na drugą stronę i rozłączyła od pomienionej wsi Przykopa”. Inwentarz z 1589 r., ASK LVI, S 5/II, s. 326, określa Sworoń jako wieś leżącą na drugiej stronie Wisły; 1789, ASK XLVI 55b, f. 12v: „Wisła znaczny kawał gruntu razem z wioską Gać należącą niegdy do Niekurzy zabrała”; wieś Gać powstała w XVII w.

²⁸ Oto kilka charakterystycznych wzmianek źródłowych: „nuper per Wistulam, qui subter illam decurrit absorpta” (Mistrzowice, par. św. Trójcy – Długosz LB, I, s. 239); „te wszystkie wsi po Zawisłu siedzą, a kiedy je powódź zabiera, tędy im łaskę czynią w podatkach” (st. korczyńskie – LS 1564/1565, s. 336); „Podzamcze niemal wszystkie woda Wisła zniosła” (Zawichost – LS 1660/1664, t. 1, s. 197); por. też W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne w tomie AHP Sandomierskie*, w tej edycji III.2.1.2.

starorzecza, na niektórych zaś odcinkach płynęła ona kilkoma nurtami, tworząc wyspy. Wisła, a także Pilica, Wieprz i Nidzica były na długich odcinkach rzekami granicznymi województwa. Na pewnych, krótkich odcinkach rzekami granicznymi były także San, Wisłoka i Jasiołka.

Najważniejsze lewe dopływy Wisły na terenie województwa to: Nidzica, Nida, Kamienna, Iłzanka, Radomka i Pilica. Kamienna w górnym biegu była szczególnie wykorzystywana do poruszania młynów rudnych. Wśród prawych dopływów Wisły wyróżnić należy Dunajec, Wisłokę, San i Wieprz.

Dolina Pilicy była szeroka w dolnym biegu do 300 m. Rzeka ta często wylewała²⁹, toteż w jej dolinie znajduje się wiele zabagnionych łąk i torfowisk. Prawe dopływy Wisły wypływające z gór (Dunajec, Wisłoka i San) mają na swych odcinkach sandomierskich charakter rzek nizinnych. W okresie przyboru wód powodowały one wielkie szkody³⁰.

Główne rzeki woj. sandomierskiego w myśl kilkakrotnych konstytucji sejmowych z XVI w. powinny być udostępnione żegludze³¹. Być może ze staraniami o zapewnienie dobrych warunków żeglugi na Wiśle pod Sandomierzem, gdzie znajdowały się pływające młyny starościńskie, wiązała się znaczna inwestycja inżynierska: poprowadzenie wód z Pokrzywianki kanałem wzdłuż skarpy spod miasta Pokrzywnicy aż do Sandomierza, a więc na długości ok. 15 km. Nad tą „przekopą”, zwaną też Pokrzywianką, prowadzoną odcinkami na sztucznych nasypach o wysokości 2 łokci, umieszczone zostały młyny królewskie pod Samborcem i Sandomierzem. Przy hipotetycznej rekonstrukcji tego kanału kierowaliśmy się z jednej strony wzmiankami o nim, a z drugiej – jego nikłymi śladami na mapie Heldensfelda³². Żegluga na dopływach Wisły, oprócz Pilicy od Przedborza, utrudniona była przez budowę jazów, młynów etc. Możliwość spławu produktów rolnych Wisłą do Gdańska spowodowała, że Sandomierskie zaliczało się w XVI w. do terenów o rozwiniętej gospodarce folwarcznej, nastawionej na produkcję zbóż³³.

W woj. sandomierskim nie było większych jezior. Na mapę naniesiono kilkanaście stawów wymienionych w lustracji. Zarysy dużych stawów koło Mielca zrekonstruowano według mapy Miega oraz obecnego zasięgu torfowisk. Oznaczone na mapie bagna i grunty podmokłe zajmowały niewielkie obszary. Występowały one tylko w szerokich dolinach rzek oraz przy zbiegach rzek drobniejszych, np. przy zbiegu Drzewiczki i Wąglanki.

Zalesienie terenów na północ od linii Wisły powyżej Sandomierza zostało przedstawione według stanu uwidocznionego na mapie Kwaternistrzostwa, terenów położonych na południe od Wisły zaś (granica zaborów) zostało przedstawione według stanu uwidocznionego na mapie Miega z ok. 1779 r. Zrezygnowano z rekonstrukcji stanu zalesienia przedstawionego na mapach Perthéesa z końca XVIII w. ze względu na błędy w rysunku sytuacyjnym i znaczne luki w stosunku do dokładniejszych map szczegółowych. Podobnie jak na mapie Mazowsza w XVI w., utrzymano rozróżnienie lasów i zarośli, świadczących zazwyczaj o dawnym zasięgu lasów. Zarośla są bowiem często reliktem lasów i powstały na skutek użytkowania gospodarczego krawędzi obszarów leśnych. Ze względu na podziałkę 1:250 000 i czytelność mapy przy przenoszeniu drobnych relików leśnych przyjęto jako minimum na mapie 1:100 000 obszar o rozmiarach co najmniej 4 x 4 mm, tj. ok. 16 ha w terenie³⁴.

²⁹ LS 1660/1664, t. 1, s. 14: młyn we wsi Podlaskowa Wola „przez powódź rzeki Pileczkiej przed lat pięć spustoszał”.

³⁰ ASK I 9, f. 277, r. 1577: „Otwinów minor rozepsowana Dunaiczem nie masz teraz jedno jeden Otwinów”; ASK I 67, f. 724, 820, 1673 i 1674 r.: „Rosławice Donaiecz zabrał [zniósł]”; LS 1660/1664, t. 2, s. 201: „rzeka Wisłoka łąkę zerwała i zabrała”; ASK XLVI 99 B, f. 396, 1616 r.: „wieś [Zaosice] San zniósł”.

³¹ VL, t. 2, f. 596, 1550 r.; tamże, f. 608, 1557 r.; tamże, 1457, 1598 r.

³² LS 1564/1565, s. 86: „młyny na rowie derivato ex fluvio Pokrzywianka ab oppido Pokrzywnica”; AGAD, Dz. XVIII, 29, f. 11v, 1569 r.: „na oglądanie wydzielonej wody s Pokrzywianki rzeki, którą przekopą do Sandomierza wiodą”. W Samborcu znajdował się młyn „na tej przekopie, która z Pokrzywnicy do Sandomierza wiedziona” (LS 1564/1565, s. 130). Podobne informacje znajdują się w lustracjach z pierwszej połowy XVII w., natomiast brak ich w lustracji 1660/1664. LS 1789, 1, s. 74: „groblą w przykopę na 2 łokcie”; tamże, s. 76: „Na Koprzywiance, która od niepamiętnych lat nie egzystuje i ledwie ślady tej Koprzywianki widzieć się dają, ale to pewna, że każdy, w którego gruncie ta Koprzywianka była, tegoż gruntu podług potrzeby swej użył, gdyż ta od samej Koprzywnicy ciągnęła się”.

³³ S. Mielczarski, *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. Próba rejonizacji*, Gdańsk 1962; o spławie: H. Obuchowska-Pysiowa, *Warunki naturalne i organizacyjne spławu wiślanego w XVII w.*, KHKM, t. 13, 1965, nr 2, s. 281–297; J. Burszta, *Z badań nad spławem w dorzeczu środkowej Wisły w II poł. XVIII w.*, KHKM, t. 23, 1975, s. 23–36; o wydajności produkcji rolnej dóbr królewskich w woj. sandomierskim zob. A. Wawrzyńczyk, *Studia nad wydajnością produkcji rolnej dóbr królewskich w drugiej połowie XVI wieku*, Wrocław 1974, s. 80–132; A. Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego, 1500–1600*, Warszawa 1964.

³⁴ J. Humnicki, K. Pacuski, *Środowisko geograficzne*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.1.7.

W przeciwieństwie do Mazowsza lustracje dóbr królewskich woj. sandomierskiego z XVI w. zawierają dość skąpe informacje o zasięgu lasów, ich charakterze i stanie zdewastowania³⁵. Nie dysponujemy też dla woj. sandomierskiego tak znakomitym źródłem, jakim jest lustracja lasów mazowieckich z 1566 r. W źródłach dotyczących dóbr królewskich w woj. sandomierskim z rzadka wymieniano nazwy puszczy w pełnym brzmieniu, jak zrobiono to np. przy wzmiance o Puszczy Jedleńskiej³⁶. Znajdujemy tam jednak pośrednie informacje o puszczech, których nazw nie podano³⁷.

Wedle opisu w inwentarzu z 1567 r. Puszcza Jedleńska, obecnie często zwana Radomską lub Kozienicką, rozciągała się począwszy od Ryczywołu na północy po Tczów i Zwoleń na południe oraz od rzeczki Pacyny w pobliżu Radomia na zachodzie po Wisłę na wschodzie³⁸. Wyodrębnienie w 1596 r. ekonomii kozienickiej spowodowało zmianę nazwy części puszczy na Kozienicką³⁹. Ta nazwa w pełnym brzmieniu po raz pierwszy poświadczona została w 1659 r.⁴⁰

Wielki obszar tworzyła puszcza od niedawna zwana Świętokrzyską. Nazwą tą obejmuje się dzisiaj lasy leżące w czterech dawnych powiatach: radomskim, sandomierskim, opoczyńskim i checińskim⁴¹. Znaczna większość tych lasów należała do biskupstwa krakowskiego i opactwa świętokrzyskiego.

Na południe od Wisły wielkie obszary zajmowała puszcza królewska zwana Sandomierską. Po drugiej, prawobrzeżnej stronie Sanu łączyła się ona z obszarami leśnymi oddzielającymi woj. lubelskie od woj. sandomierskiego i ruskiego. W drugiej połowie XVI w. była ona kolonizowana przez własność królewską oraz w mniejszym stopniu przez osadnictwo szlacheckie⁴².

W pow. wiślickim w jego części zawiślańskiej znajdowały się lasy nazwane w inwentarzu z 1572 r. Puszcą Mędrzechowską⁴³. Należała ona do starostwa korczyńskiego. W najbardziej na zachód wysuniętej części pow. pilźnieńskiego leżały lasy biskupa krakowskiego, w inwentarzu z 1757 r. zwane Puszcą Radłowską. Nazwy tej zapewne używano wcześniej⁴⁴. Perthées użył nazwy Puszcza Rytwiańska dla określenia lasów należących od XVII w. do kamedułów rytwiańskich. Nazwę tę zapewne stosowano i wcześniej jako określenie lasów należących do dóbr Rytwiany⁴⁵. Ponieważ lustracje z lat 1565, 1569, 1602, 1616, 1629 dostarczyły niewielu nazw kompleksów leśnych, dla ustalenia nazw innych kompleksów przyjęliśmy następującą zasadę. Biorąc pod uwagę lustracje z lat 1660–1664, a przede wszystkim lustrację z 1789 r., zawierające opisy obszarów leśnych, oraz inne źródła, uwzględniliśmy kompleksy leśne królewskie, które ze względu na swe rozmiary i znaczenie niewątpliwie nosiły własne nazwy. Przyjęliśmy dla nich nazwy wprawdzie niewystępujące w źródłach w pełnym brzmieniu, ale takie, które na podstawie pośrednich danych można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem. Tak więc wprowadziliśmy następujące nazwy puszczy: Stężycka, Przedborska, Szydłowska i Bratkowska⁴⁶. Najwięcej kłopotu przysporzyła kwestia nazwy puszczy obecnie zwanej Świętokrzyską. Nazwa puszczy

³⁵ LS 1564/1565, s. 59, 152; o niszczeniu lasów zob. tamże, s. 116, 205, 225.

³⁶ Tamże, s. 258: „w brzegu puszczy jadliński”; ASK XLVI 41, f. 31, 1566 r.: „w brzegu puszczy jedleńskiej”. Także J. Gacki, *Jedlnia w niej kościół i akta obelnego prawa*, Radom 1874, używa nazwy Puszcza Jedleńska. W kolejnych lustracjach z XVII w. brak nazwy puszczy.

³⁷ LS 1564/1565, s. 144 (przy opisie Szydłowa): „kiedy woły kupieckie tędy się trafiają, że przez puszcza idą”.

³⁸ AGAD, Dz. XVIII, 30, f. 362. Opis puszczy zamieszczony jest tu, co znamienne, przy opisie wsi Jedlnia.

³⁹ O wyodrębnieniu ekonomii kozienickiej zob. W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII w.*, Warszawa 1974, s. 179 n.

⁴⁰ MK 196, f. 190v–191; por. R. Zaręba, *Puszcza Kozienicką w XVII w.*, KHKM, t. 11, 1963, s. 257–269; tenże, *Puszcza Kozienicka*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, Warszawa 1965, s. 630–641. Wprowadzona do literatury przez K. Potkańskiego (*Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1922, s. 107–221) nazwa Puszcza Radomska nie występuje w źródłach przez nas wykorzystanych. Znajduje ona jednak uzasadnienie w zwyczaju nazywania puszczy od siedziby starostwa grodowego, do którego dana puszcza należała, jakkolwiek nie była to zasada ściśle przestrzegana (np. Puszcza Kampinoska, Puszcza Zagajnica, Puszcza Niepołomicka).

⁴¹ S. Barański, T. Zieliński, *Puszcza Świętokrzyska*, [w:] *Dzieje lasów*, s. 641.

⁴² MK, Sig. 3, f. 160, 1660 r.: „w puszczy Sandomierskiej i Tuszynskiej”; VL, t. 5, f. 387, 1676 r.: „w puszczy Sandomierskiej”; por. M. Dobrowolska, *Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki i Białej*, „Wiadomości Geograficzne” 1931, nr 6–7; też, *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej*, „Krakowskie Odczyty Geograficzne”, t. 14, 1931; też, *Puszcza Sandomierska*, [w:] *Dzieje lasów*, s. 655–666.

⁴³ ASK LVI, K 2, I, f. 217.

⁴⁴ Na temat tej puszczy zob. J. Szczudło, *Z przeszłości Puszczy Radłowskiej*, [w:] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R. Gródeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960, s. 545–561.

⁴⁵ Tabela własności duchownej na *Mappie szczególnej województwa sandomierskiego z 1791 r.*

⁴⁶ Oto przykład z lustracji w 1569/1570 r., AGAD, Dz. XVIII, 29, f. 264v: „Jest puszcza przy Bratkowicach, której jest wszcz mil trzy między Bratkowicami a Przewrotną, a wzdłuż od pana Głowy do włości pan Przemyskiego mil 2”.

była bowiem zazwyczaj związana z jej przynależnością własnościową. Jeśli używano nazwy Puszczy Świętokrzyskiej lub raczej Łysogórskiej, to odnosić się ona mogła jedynie do części dzisiejszej puszczy. Lustracje dóbr biskupich z 1789 r. nie podają jednak nazwy biskupiej części puszczy⁴⁷. Z tych względów uznaliśmy, że najprawdopodobniej jednolitej nazwy puszczy nie było i puszcze tę pozostawiliśmy bez nazwy⁴⁸. Wprowadziliśmy natomiast nazwę Łysogóry, która zapewne używana była od dawna na określenie nie tylko samego łańcucha szczytów górskich, lecz także zboczy pokrytych lasami⁴⁹.

1993 r.

⁴⁷ ASK XLVI 53a, 54, 55a, 55b, 65, 66, 67, 69.

⁴⁸ Jeszcze w 1815 r. benedyktyni świętokrzyscy w raporcie dla władz, wymieniając należące do nich lasy, nie użyli nazwy Puszcza Świętokrzyska; J. Gacki, *Benedyktyński klasztor ś. Krzyża na Łysej Górze*, Warszawa 1873, s. 263. Gacki używa nazwy lasy łysogórskie. Brak tej nazwy na mapie Kwatermistrzostwa i w SGK.

⁴⁹ Zrezygnowaliśmy z wnoszenia na mapę nazw leśnych dotyczących małych obszarów przyległych do określonych wsi, o których wspominają Długosz, lustracje, dokumenty graniczne, akta sporów własnościowych. Nazwy te umieścił na swej mapie R. Mochnecki, *Zasięg pralasu na Wyżynie Kielecko-Sandomierskiej*, Kraków 1937; por. tenże, *Zasięg pralasu na średniogórze polskim*, „Sprawozdania PAU” 1923, z. 8. Taż mapa wykorzystana przez M. Dobrowolską, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.*, Warszawa 1961, mapa załącznikowa nr 23.

III.1.3. WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Stefan Wojciechowski

a. Ukształtowanie terenu

Rzeźbę terenu oznaczono na mapie przy pomocy poziomic co 20 m. Oznaczono również wybrane punkty wysokościowe.

Województwo lubelskie obejmowało teren pod względem fizjograficznym dosyć zróżnicowany¹. Na południu rozciąga się część Kotliny Sandomierskiej zwana Równiną Biłgorajską. Od linii, na której leżą osiedla Borów, Słupie, Biała, Kocudza, Radzięcin, w kierunku północnym zalega na wschodzie Roztocze, a na zachodzie Wyżyna Lubelska. W granicach dawnego województwa lubelskiego znajduje się tylko Zachodnie Roztocze, gdzie wzniesienia sięgają 333 m n.p.m. (na północ od Goraja) i tutaj też w dolinie Poru znajdują się największe względne wysokości. Północno-zachodni zasięg Roztocza wyznacza Sulów. Północna granica Wyżyny Lubelskiej biegnie od Włostowic (Puław) w kierunku wschodnim przez Krasienin, potem obejmuje wybrzuszenie rozciągające się na prawym brzegu Wieprza na północ od Nowogrodu i Łęcznej, następnie przechodzi od Puchaczowa na południe do Wieprza i dalej Wieprzem w kierunku południowo-wschodnim. Części składowe Wyżyny Lubelskiej stanowią następujące jej krainy: Wzniesienia Urzędowskie, Kotlina Chodelska, Równina Bełżycka, Płaskowyż Nałęczowski i Równina Łuszczowska, od której na południe zalega Wyniosłość Giełczewska (w jej centrum niemal leży Krzczonów); między Wyniosłość Giełczewską a Roztocze wciska się od strony Padołu Zamojskiego Obniżenie Poru.

Od Wyżyny Lubelskiej na północ leży tzw. Nizina Południowomazowiecka oraz Polesie Lubelskie. Z Polesia Lubelskiego na naszym terytorium znajdują się trzy skrawki krain: wzdłuż Wieprza na jego prawym brzegu rozłożyło się Obniżenie Dorohuckie, od niego na północ Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie, a jeszcze dalej na północ Równina Parczewska. Resztę obszaru województwa lubelskiego od krawędzi Wyżyny Lubelskiej na północ zajmują części Niziny Południowomazowieckiej: Równina Lubartowska, Pradolina Wieprza i Wysoczyzna Siedlecka.

Morfologia Lubelskiego związana jest z poprzednimi okresami geologicznymi, kredowym i trzeciorzędowym. Powierzchnia w nich wykształtowana pokryta została utworami glacialnymi dostosowującymi się do form wcześniej powstałych. Jeżeli nawet w trzeciorzędzie teren Lubelskiego uległ dźwignięciu, to i to nie zmieniło wykształconej wcześniej rzeźby. Pozostało nadal nachylenie Wyżyny Lubelskiej od południa ku północy (od 300 do 190 m n.p.m.), pozostały grzędy i progi wykorzystywane nadal przez wody płynące między nimi i w poprzek nich na północ i ku zachodowi².

Gleby na obszarze województwa lubelskiego³ są częściowo rodzime, przeważnie jednak powstałe z materiałów polodowcowych. Rodzime to rędziny w południowo-zachodniej części Wyżyny Lubel-

¹ A. Chałubińska, T. Wilgat, *Podział fizjograficzny województwa lubelskiego. Przewodnik V ogólnopolskiego zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, Lublin 1954, s. 3–44; J. Kondracki, *W sprawie terminologii i taksonomii jednostek regionalnych w geografii fizycznej Polski*, „Przegląd Geograficzny”, t. 33, 1961, z. 1, s. 23–38.

² A. Jahn, *Zarys morfologii Wyżyny Lubelskiej*, [w:] A. Chałubińska, T. Wilgat, *Podział fizjograficzny województwa lubelskiego. Przewodnik*, s. 45–65.

³ *Mapa gleb Polski*, 1:1 000 000, IUNG, opracowana na podstawie mapy gleb Polski 1:300 000 pod red. A. Musierowicza, Warszawa 1958.

skiej, utworzone ze zwietrzałych skał wapiennych. Na reszcie Wyżyny Lubelskiej oraz na Roztoczu zalegają lessy, w dolinach rzek mady bądź też gleby pochodzenia bagiennego, jak również piaski, niekiedy nawet o charakterze wydmowym (Krężnica Jara, Powiśle). Na terenach północnych nizinnych występują bielice, szczyrki, piaski, torfowiska lub nawet błota.

b. Wody

Przedstawienie elementu wód na mapie województwa lubelskiego w XVI w. nie mogło być rekonstrukcją stanu z tego właśnie okresu, skoro podstawę opracowania stanowią źródła kartograficzne znacznie późniejsze. Sieć hydrograficzna została wykreślona na podkładzie map dzisiejszych, ale zgodnie ze stanem zarejestrowanym na mapie Kwatermistrzostwa ok. 1830 r.

Na dwóch odcinkach rzek spróbowano cofnąć się do wieku XVI, mianowicie odtworzono dawne koryto Sanu w pobliżu ujścia do Wisły oraz zrekonstruowano koryto Wieprza w okolicach ujścia Tyśmienicy. Chodzi tu o dosyć znaczne przesunięcia, zmieniające położenie niejednej miejscowości w stosunku do rzeki. Do tego odstępstwa od stanu z ok. 1830 r. skłaniają starsze przekazy, zwłaszcza mapy Perthéesa, które oznaczają w obu wymienionych miejscach starorzecza. Ukształtowanie terenu, a przede wszystkim zachowane do dzisiaj ślady takiego biegu rzek (w wypadku Wieprza jest to jego dzisiejsze główne koryto, odmienne od funkcjonującego w XVIII–XIX w.) w pełni potwierdzają zarysy na dawnych mapach. Wprawdzie hipotezę stanowi istnienie tych nurtów jeszcze w XVI stuleciu, ale przynajmniej w odniesieniu do Sanu znajduje ona dodatkowe poparcie w ówczesnej przynależności administracyjnej osiedli. Kilka wsi (w tym jedna parafialna, Wrzawy), które leżą między obecnym a dawnym korytem Sanu, wchodziło w skład województwa lubelskiego, a zatem dawny bieg rzeki w przeciwieństwie do późniejszego nie odgradzał tych osiedli od całości województwa⁴.

Małe rzeki o wąskich dolinach oglądane w skali naszej mapy nie zmieniły swoich koryt od wieków, zatem przedstawiony ich zarys można bez zastrzeżeń odnieść do opracowanego przekroju czasowego. Natomiast inaczej wygląda sprawa rzek dużych – Wisły, Sanu, Wieprza – które zwłaszcza na pewnych odcinkach wielokrotnie zmieniały swój bieg, tak iż nasza mapa może w niejednym miejscu pokazywać stan bardzo krótkotrwały, czego jednak nie da się uniknąć. Przyczyną omawianych zmian był napór wód wiosennych i letnich, zwłaszcza tych pierwszych, kiedy zatory kry, tamując spływanie wezbranych wód, powodowały przerzucanie się nurtu w nowe koryta⁵. W dolinie Wisły i Sanu osadzające się łachy piasku, utrwalone porastającą roślinnością, sprzyjały, przez swoją mało spoistą strukturę, owym przrzutom nurtu wodnego. W dolinie Wieprza piasek polodowcowy był raczej denudowany i przesuwany do koryta Wisły, osadzały się natomiast w niej utwory mułowe, na łachach i starorzeczach powstawały z czasem torfowiska i zabagnienia. Podobnie było i w dolinie Tyśmienicy, odwadniającej zachodnią część Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego.

Wspomniane zmiany koryt Sanu, Wisły i Wieprza nie tylko lokowały osiedla raz po jednej, to znowu po drugiej stronie rzek, ale doprowadzały też do zniszczenia szeregu starych osiedli. Dokonywały się te procesy niszczycielskie już wcześniej⁶, nie wiążą się więc bezpośrednio z naszymi badaniami. Pożyteczne jednak wydaje się wyliczenie owych zniszczonych przez rzeki osiedli z zaznaczeniem okresu, kiedy prawdopodobnie się to dokonało. I tak Wisła zniszczyła Komorzyn (w XVII w.), Ochodzę (koniec XVIII w.). Pstrągi (koniec XV w.), wszystkie trzy osiedla położone naprzeciw Zawichostu. Dalej na północ w okolicy Święciechowa: Dobieszów i Szczepanów zginęły w pierwszej połowie XV w., Świątniki podobnie w XV w., a Wola Świeciechowska po 1615 r., Jaworzec pod Kazimierzem zaś przed połową XV w. Wieprz zniszczył w XVI w. Rogalice leżące na południe od Łańcuchowa⁷.

Całość województwa lubelskiego należy do dorzecza Wisły. Wody Równiny Biłgorajskiej, wśród nich rzeka Bukowa, zwana w XVI w. Branwią, spływają do Sanu, częściowo bezpośrednio do Wisły.

⁴ Perthées, mapa cytowana; tenże, *Mapa szczególna województwa sandomierskiego*, 1791 r.; Liesganig, mapa cytowana. Na naszej mapie obok zrekonstruowanego biegu Sanu i Wieprza zaznaczono linią przerywaną koryta z przełomu XVIII i XIX w.

⁵ Dokładną analizę zmian koryta Wisły i Wieprza od XII w. przeprowadzono w cytowanej pracy: *Krajobraz dawnej ziemi lubelskiej w rozwoju historycznym*, z mapami, złożony jako dysertacja doktorska w 1929 r. w UJ w Krakowie.

⁶ S. Wojciechowski, *Zaginione osady w Lubelskiem*, „Pamiętnik Lubelski”, t. 1, Lublin 1929, s. 27, 31, 35–39.

⁷ Ostatni raz występują one w źródłach w 1540 r.; ASK I 33.

Wieprz tylko w środkowym i dolnym biegu płynie przez teren dawnego województwa lubelskiego, natomiast jego największe dopływy Bystrzyca i Tyśmienica oraz mniejsza od nich Giełczew nie sięgają poza ten obszar. Drobniejsze bezpośrednie dopływy Wisły płynące z Wyżyny ku zachodowi, jak Sanna, Wyżnica, Chodelka, Bystra i Kurówka, są też wyłącznie lubelskimi rzekami. Bystrzyca północna, dopływ Tyśmienicy, niemal w całości mieściła się w granicach województwa. Krzna natomiast, płynąca przez ziemię łukowską na wschód do Bugu, jest rzeką lubelską tylko w górnym biegu. Na północy Liwiec z dopływem swym Muchawką dążący w kierunku północnym do Bugu stanowią zachodnią, północną i wschodnią granicę wysuniętego cypla ziemi łukowskiej.

Nadmienić trzeba, że sieć rzeczna w Lubelskiem jest bardzo słabo rozbudowana, zwłaszcza w południowej jego części, na Wyżynie i na Rostoczu⁸. Przepuszczalne podłoże powoduje nadal silne nasycanie gleby wodami deszczowymi, a tym samym brak wody dla formowania się liczniejszych rzek, strumieni czy strug. W XVI w., kiedy szata leśna była o wiele bogatsza od współczesnej, znacznie większą ilość wód magazynowała ziemia pokryta gęstym lasem, aniżeli to ma miejsce obecnie przy niemal gołej powierzchni.

Gdzie wapienne podłoże niezbyt głęboko kryje się pod glebą, występowały, tak jak i obecnie, źródła o charakterze krasowym, tzn. silnie bijące i bardzo zasobne w wodę. Istniały one w głębokich dolinach rzecznych w okolicy Kazimierza (Wierzchoniów), Wąwolnicy (Bochotnica – obecnie Nałęczów), Lublina (Sławinek), Urzędowa, w Wierzchowiskach, Batorzu, Krzczonowie, Chodlu, Łęcznej i wielu innych miejscowościach.

W dolinach rzek nawet niezbyt dużych, jak np. Kurówka, płynących powoli przy nieznacznym spadku koryta, przez budowę zastaw urządzano liczne stawy, które dawały wodę do poruszania młynów, foluszy czy tartaków. Tak robiono częściej na małych rzeczkach, których ubogi wodostan nie pozwalał w inny sposób na uruchomienie młynów potrzebnych niemal w każdej wsi. Tak też było w ziemi łukowskiej, gdzie drobne strugi wykorzystywano w ten sposób dla celów gospodarczych. Nawet tuż pod Lublinem, wykorzystując zagłębienie, przez które od południowego zachodu ku północnemu wschodowi przepływa Bystrzyca, wskutek zbudowania poniżej zamku lubelskiego tamy spowodowano spiętrzenie wody, dzięki któremu zalano całą wschodnią część tej doliny i uzyskano w ten sposób duży staw do hodowli ryb na potrzeby zamku. Oprócz tego Wielkiego Stawu Królewskiego, który zrekonstruowano, mapa nasza zawiera tylko te stawy, które są poświadczane na mapie Kwatermistrzostwa, np. duży Siemieński Staw na Tyśmienicy, zresztą występujący już na mapie Perthéesa.

Tak samo postąpiono z jeziorami, to znaczy przedstawiono je według stanu z ok. 1830 r. (wyjątkiem jest zrekonstruowane jezioro Raczno, które w tym czasie już nie istniało). Natomiast nazwy podano w części dzisiejsze, a w części dawne, z XVI lub z XV w., tam gdzie są znane. Nazewnictwo około 20 jezior na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim zostało zapisane w lustracjach z 1565 i 1570 r. oraz w *Chorografii* Długosza⁹, przy czym nazwy obiektów występujących w obu źródłach zostały podane jednakowo. Wobec tego także i te nazwy z księgi Długosza, których nie ma w lustracjach, wolno uważać za aktualne o jedno stulecie później, w przekroju czasowym naszej mapy. Należy jeszcze podkreślić, że tylko część nazw dawnych jest odmienna od dzisiejszych. Poniżej zestawiamy nazwy jezior występujące w *Chorografii* Długosza, w lustracji z 1565 lub 1570 r., na mapie Kwatermistrzostwa oraz obecnie. Czyniąc to, chcemy zarazem skorygować identyfikację i lokalizację jezior wymienionych przez Długosza, jaką w niejednym wypadku wadliwie przeprowadził J. Kornaus¹⁰.

Długosz opisując jeziora ziemi lubelskiej na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim, tak jak gdzie indziej podawał ich rozmiary w milach. Gdyby te jednostki przyjąć za mile włoskie (rzymskie, liczące 1478 m), obraz jezior w XV w. zgadzałby się w znacznym stopniu z obecnym, natomiast gdyby je liczyć jako mile geograficzne (7420 m), jak to uczynił Kornaus, należałoby uznać istnienie kolosalnych obszarów zalanych wodą, na które nie ma nawet miejsca w terenie¹¹. Zaznaczmy jednak, że nie tylko wielkość mili, lecz także ścisłość informacji Długosza o rozmiarach jezior może nasuwać wątpliwości.

⁸ O morfologii dolin rzecznych zob. A. Jahn, *Zarys morfologii Wyżyny Lubelskiej*.

⁹ J. Długosz, *Historia Poloniae*, t. 1, ed. A. Przewdziecki, Kraków 1873, s. 30, 32, 33; por. T. Wilgat, *Jeziora Łęczyńsko-Włodawskie*, Annales UMCS, sectio B, t. VIII 3, 1953.

¹⁰ J. Kornaus, *Jan Długosz geograf Polski XV w.*, Lwów 1925. Identyfikacje tego autora stały się podstawą odpowiednich objaśnień do polskiego przekładu historii Jana Długosza, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1961, s. 144–145. Identyfikację właściwą, której wyniki podaję w tabeli, przeprowadziłem jeszcze w 1929 r.

¹¹ S. Wojciechowski, *Krajobraz dawnej ziemi lubelskiej*.

Tabela 1. Nazwy jezior

Długosz	Lustracja	Mapa Kwatermistrzostwa	Nazwa dzisiejsza
Jedlino	Jedlino	Stagięńskie	Ściegienne ¹²
Czarne	Czarne	Czarne	Czarne Uścimowskie ¹³
Raczno	–	nie istnieje	nie istnieje ¹⁴
Głębokie	Głębokie	Głębokie	Głębokie
Uścimów	Uścimowiec	Uścimowiec	Uścimowiec
Rozkopaczów	–	Matycze	Mytycze (Matycz)
Dratów	–	Dratów	Dratów
Trzaczano	–	Ciesieczyn	Ciesacin ¹⁵
Nadryb	–	Nadrybie	Nadrybie
Ostwisz	–	Uściwierz	Uściwierz
Bieszcze	–	Bikcze	Bikcze
Ostwiszek	–	beziemne	Uściwierzek ¹⁶
Rykaczów	–	Rotcze	Rotcze ¹⁷
–	Długie	Uścimowskie	Uścimowskie
–	Orzechowiec	Orzechówek	Orzechówek
–	Krasne	Kraseńskie	Krasne
–	Białe	Białe	Białskie
–	Humieniec	Zagumieniek	Gumienek
–	Obradowskie	beziemne	Obradowskie ¹⁸
–	Kleszczów	Kleszczów	Kleszczów
–	Okunin	Miejskie	Miejskie ¹⁹
–	Płocice	Czarne Gościńskie	Czarne Gościńskie

Nawet mimo zupełnego zaniku niektórych jezior musimy przyjąć, że zmiany, jakie zaszły od XV czy XVI w. do XX na ogół nie były wielkie. Do takiego wniosku prowadzi porównanie powierzchni niektórych jezior, którą podaje lustracja z 1570 r. (powierzchnia mierzona w toniach)²⁰, z ich wymiarami obecnymi. Zmiany nie były duże, ponieważ jeziora te były eksploatowane jedynie jako obszary wodne zarybione, natomiast nie przeprowadzano żadnych większych robót celowo przekształcających środowisko przyrodnicze.

¹² Nie jest to jez. Zagłębokie, jak chce Kornaus, ale jez. Ściegienne tuż na wschód od wsi Jedlanka, która w XV w. miała nazwę Jelino. Natomiast wieś Jelino nad jez. Zagłębokiem jeszcze wówczas nie istniała.

¹³ O 1,5 km na północ od wsi Uścimów, a nie 11,5 km na wschód od Ostrowa, gdyż tam leży jez. Czarne Sosnowickie.

¹⁴ Nielokalizowane przez Kornausa, a błędnie uznane za Zagłębokie we wspomnianym wydaniu Długosza jest to jezioro Radzie, które występuje jeszcze na mapie Heldensfelda, a później zanikło. Leżało 7,5 km na północ od Łęcznej.

¹⁵ Trzaczano nie mogło być identyczne z jeziorami Raczno i Głębokiem, jak to przyjął Kornaus, ani z jeziorem Krzczeń, jak sądził F. Bujak (recenzja pracy Kornausa w KH, 1926, s. 71), ale jest to obecne jezioro Ciesacin, na wschód od jeziora Nadrybie i na południe od jeziora Uściwierz (T. Wilgat, *Jeziora Łęczyńsko-Włodawskie*, s. 84). W *Liber beneficiorum* Długosza (III, 267) ma ono nazwę Teczacin.

¹⁶ Ostwiszek minus występuje w *Liber beneficiorum*. Jest to małe jezioro między jeziorami Nadrybie i Uściwierz, zanikające, a może już i zanikłe zupełnie; por. T. Wilgat, *Jeziora Łęczyńsko-Włodawskie* przy opisie jez. Ciesacin.

¹⁷ Rykaczów – w *Liber beneficiorum*.

¹⁸ Z dwu jezior Obradowskich występujących w lustracji z 1570 r. jedno istniało ok. 1900 r. pod tą samą nazwą na wschód od wsi, która tymczasem zmieniła nazwę na Buradów, drugie zanikło.

¹⁹ W SGKP, t. 7, s. 441: jezioro Okuniew albo Miejskie.

²⁰ WAPL, Rejestr lustracji 1570 r., k. 70, 73, 78, 81, 88.

Jezióra tego typu, jakie istnieją na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim, w procesie naturalnego rozwoju krajobrazu powinny maleć, jeżeli erozja powoduje obniżanie się miejsca odpływu ich wód. Niektóre jeziora tego obszaru zniknęły zupełnie (Racno), inne zmalały, a jeszcze inne się powiększyły. Ogólnie obniżanie się poziomu wód gruntowych również powinno wpływać na zmniejszanie się wód w tego rodzaju jeziorach naturalnych. W tym przypadku zmniejszały się te jeziora, które leżąc wyżej, miały bystrzejszy odpływ wód i ułatwioną erozję, a więc Rozkopaczowskie – Mytycze, które leży dzisiaj na wysokości 164 m n.p.m., gdy rzeka Tyśmienica poniżej ujścia wód tego jeziora do niej na wysokości 153 m n.p.m. W podobnych warunkach znajdujące się jeziora Czarne, Uściwierzek, Głębokie, Ściegienne też zmniejszyły swoją powierzchnię. Niemal wszystkie inne dzięki bardzo małemu nachyleniu terenu, a tym samym utrudnionemu odpływowi wód i słabej erozji dna koryta odpływowego, na skutek walki o dział wodny na całym obszarze rozgrywanej się między poszczególnymi dopływami Tyśmienicy a dorzeczem Bugu, mogły w ostatnich stuleciach przy niewielkim nawet wysiłku człowieka nie tylko zatrzymać się w rozwoju, a więc w obniżaniu zwierciadła wody i pomniejszaniu powierzchni, ale nawet mogły zacząć wzrastać i zalewać obszerniejszą przestrzeń (jeziora Dratów, Nadrybie, Biczce i Uściwierz). Przyczyną tego procesu była tutaj gospodarka rybna, jako że wody te do innego ich wykorzystania nie nadawały się.

Jak inne elementy obrazu wód na mapie województwa lubelskiego w XVI w., tak i bagna zostały przedstawione na podstawie mapy Kwatermistrzostwa, co nie wyklucza retrogresywnego dociekania sytuacji wcześniejszej, choćby w ogólniejszych zarysach. W XVI stuleciu bagien było w Lubelskiem jeszcze sporo. Związane one były z obniżeniami terenu: na wyżynie w szerokich wyerodowanych dolinach rzek, w strefie niżowej tak w dolinach aktualnych w owym czasie rzek, jak i w jeszcze wcześniejszych, porzuconych przez dzikie, niczym niehamowane rzeki (jak domniemana pierwotna dolina Wieprza biegnąca od Leszkowie przez Firlej ku Giżycom). W pasie Kotliny Sandomierskiej wszystkie doliny rzek płynących w kierunku Sanu były w dużym stopniu zabagnione, istniały tutaj i istnieją nadal liczne bagniska śródleśne.

Przetrwałam śladem bagien, jeżeli już ich nie ma w terenie, ale istniały opodal zakładanego w dawnych czasach osiedla, bywają nazwy tych osiedli²¹. Przypuszczalnie od bieli-błota wzięły początek wszystkie na naszym terytorium stare wsie Biała i Białka. Tak więc o bagnach w ich sąsiedztwie świadczą: stara Biała nad rzeką Białą u stóp Zachodniego Roztocza, Biała i Białka obok Koziegorynku (Radzyna) i Białka, kiedyś duża wieś parafialna położona nad wielkim bagniskiem na południowy wschód od Łęcznej, Białka na południowy wschód od Parczewa tuż nad granicą województwa, Białka leżąca na południowy zachód od Rudna nad szeroką i zabagnioną doliną Mininy, i Białki położone na południe od Siedlec.

c. Lasy

Zalesienie przedstawiono na mapie według stanu z ok. 1830 r., czyli na podstawie mapy Kwatermistrzostwa, posiłkując się opracowaniem H. Maruszczaka²². Starszym przekazem, który pozwoliłoby z wystarczającą dokładnością zrekonstruować zasięg lasów w województwie lubelskim, byłaby mapa Heldensfelda, nie tylko dlatego, że odtwarza szczegółowo zasięg przestrzeni zalesionej ok. 1800 r., ale i przez opisy sporządzone do każdej jej sekcji, podające dokładnie gatunkowy skład drzewostanu każdego płatu leśnego. Nie można jej było w pełni wykorzystać²³ i porzeczano na naniesieniu na naszą mapę stanu zalesienia, jaki przedstawia mapa Kwatermistrzostwa z trzydziestych lat XIX w., w zasadzie

²¹ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927; S. Wojciechowski, *Zaginione osady w Lubelskiem*; tenże, *Krajobraz dawnej ziemi lubelskiej*.

²² H. Maruszczak, *Stan i zmiany lesistości województwa lubelskiego w latach 1830–1930*, odb. z: *Annales UMCS*, sectio B, t. 5, Lublin 1951, mapa poza tekstem.

²³ Autor przed laty w wiedeńskim Kriegsarchiv pominął ziemię łukowską, którą miał się zająć ktoś inny, stąd brak materiału Heldensfeldowskiego dla tego powiatu. Porównanie stanu zalesienia u Heldensfelda z zalesieniem z ok. 1900 r. wskazuje na wcześniej istniejące jego zaokrąglenia, powiązania płatów leśnych ze sobą w nieprzerwane pasy. Ale było i odwrotnie: drobne obszary, przeważnie lessowe na obszarze Radzięcina – Biała – Batorz, w okolicach Kraśnika i nad dolną Bystrą, na południe i wschód od Włostowic i na północ od Lublina – w 1900 r. zalesione, były w 1800 r. bezleśne.

niezbyt jeszcze różniącego się od obrazu przekazanego na mapie Heldensfelda. Silny proces wylesiania w Lubelskiem rozpoczął się dopiero po 1830 r.

Prawie całość terenów porośniętych lasem ok. 1830 r. musiała być zalesiona również w XVI stuleciu, a różnicę w tym zakresie tworzą tylko te miejsca, na których między wiekiem XVI a XIX nastąpiło dolesienie. Było ono procesem naturalnym, dokonującym się tam, gdzie grunty uprawne zostały przez ludzi opuszczone. O pustkach, do których powstania przyczyniały się klęski elementarne, zbiegostwo chłopów czy wyjałowienie ziemi, spotykamy informacje w źródłach, ale nie możemy bliżej ocenić, jak wielkie tereny, w przekroju czasowym naszej mapy zagospodarowane rolniczo, do początku XIX w. zostały pokryte lasem. Wydaje się jednak, że był to obszar stosunkowo nieduży, analogicznie do niewielkiego obszaru dolesień między rokiem 1830 a 1930²⁴. Ostatecznie ujmując sprawę jeszcze szerzej, wolno powiedzieć, że mapa przedstawia na ogół lasy istniejące aż do XIX stulecia odwiecznie, od czasów krajobrazu pierwotnego²⁵.

Drugi aspekt zagadnienia polega na tym, że w XVI w. lasy rosły także na wielu takich miejscach, na których ok. 1830 r. już ich nie ma. Braków w obrazie zalesienia na naszej mapie domyślamy się zwłaszcza tam, gdzie tereny bezleśne występują w stosunkowo dużej odległości od osiedli. I znowu powstaje pytanie, jak wielkie zmiany nastąpiły od XVI do XIX w., jaki obszar został w tym czasie pozbawiony szaty leśnej, wykarczowany i zamieniony na użytki rolne. Odpowiedź może być tylko ogólnikowa, że w XVI w. zalesienie było większe (czy może nawet należałoby powiedzieć – znacznie większe), aniżeli w okresie uwidocznionym na mapie.

Zalesienie województwa lubelskiego nie zależało od rodzaju gleby, na wszystkich glebach tego terytorium las może rosnąć. Nie był on także uzależniony od rzeźby terenu. Na południu, w pasie wzniesień sięgających powyżej 300 m n.p.m., lasy nie porastały niemal tylko dolin cieków wodnych. W północnej połaci było ich znacznie mniej, gdyż tutaj na Wyżynie Lubelskiej skupiły się najstarsze osiedla i pod uprawą od wieków znajdowały się dogodnie dla rolnika tereny. W pasie nizinnych lasów było bardzo dużo, jedynie w ziemi łukowskiej, gdzie osadnictwo szlachty zagrodowej w połowie XVI w. było już bardzo zagęszczone, spore przestrzenie lasów wcześniej uległy wytrzebieniu (Trzebieszów).

Zalesienie jest uzależnione od osadnictwa, a jednym z objawów tej zależności było zachowanie lasów na terenach mniej dogodnych do uprawy, czy to ze względu na gorszą glebę, czy z powodu większych wysokości lub jeszcze innych warunków (np. w okolicy Kazimierza las pokrywa intensywnie urzeźbioną płytę wapienno-lessową, otoczoną od południa i północy słabo urzeźbionymi terenami o glebach piaszczystych, a wylesionych i zagospodarowanych)²⁶.

Największym obszarem leśnym w województwie była puszcza na południowych kresach Lubelskiego, zwana obecnie Puszcza Solską. Poza tym lustracje wzmiankują królewską Puszcza Parczowską, którą odwadnia Tyśmienica ze swymi dopływami, Piwonią i Gozdnicą, a także w kilku innych okolicach widzimy stosunkowo duże kompleksy leśne. W ziemi łukowskiej np. większe lasy skupiały się na pograniczach²⁷.

1966 r.

²⁴ H. Maruszczak, *Stan i zmiany leśności*, s. 144–145 i mapa.

²⁵ Por. R. Gradmann, *Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung*, „Geographische Zeitschrift”, t. 7, 1901, s. 363.

²⁶ Por. H. Maruszczak, *Stan i zmiany leśności*, s. 128–134.

²⁷ Próbę rekonstrukcji pierwotnego zalesienia w oparciu o chronologię zakładania osiedli z uwzględnieniem brzmienia ich nazw przeprowadzono w cytowanej pracy: *Krajobraz dawnej ziemi lubelskiej*.

III.1.4. WIELKOPOLSKA

Elżbieta Rutkowska

Na mapie XVI-wiecznej Wielkopolski przedstawiono trzy podstawowe elementy fizjograficzne środowiska geograficznego: rzeźbę terenu, sieć wodną oraz zalesienie. Zgodnie z założeniami przyjętymi w tej serii AHP rekonstrukcja sieci wodnej oraz zasięgu lasów przeprowadzona została na podstawie najwcześniejszych kartometrycznych i w miarę szczegółowych materiałów kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w., pozwalających na odtworzenie możliwie wiarygodnego obrazu tych elementów. Oczywiście z pełną świadomością, że obraz ten przedstawia stan o przeszło dwa wieki późniejszy niż pokazana na jego tle treść historyczna. Jednak ze względu na brak wcześniejszych materiałów musimy się z tym pogodzić, zakładając, że zmiany w środowisku geograficznym, zwłaszcza te spowodowane działalnością człowieka, nie były w tamtych czasach tak szybkie i drastyczne jak obecnie. Metoda rekonstrukcji obu tych elementów była zbliżona do zastosowanej we wcześniejszych tomach serii.

Rzeźbę terenu przedstawiono tradycyjnie metodą poziomnicową i choć końcowy efekt jest podobny do wcześniej opracowanych map województw krakowskiego, sieradzkiego i łęczyckiego, to uzyskano go zupełnie inną metodą. Zamiast ręcznie wykonywanych odrysów poziomnic z przedwojennych map WIG w skali 1:100 000 wykorzystano numeryczny model terenu (NMT lub DEM, *Digital Elevation Model*) udostępniany przez Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej. Model składa się z punktów wysokościowych rozmieszczonych w regularnej siatce co 100 m w układzie współrzędnych „1992”. Oferowana rozdzielczość jest wystarczająca z punktu widzenia opracowania mapy głównej, ponieważ poszczególne punkty wysokościowe rozmieszczone co 0,4 mm w skali mapy (1:250 000) umożliwiają ich interpolację do poziomnic. Praca ta wykonana została w programie ArcGIS 10.2 z zastosowaniem algorytmu ANUDEM, który uwzględnia przy wpasowaniu nie tylko punkty wysokościowe, ale także rozmieszczenie, położenie i kształt sieci hydrograficznej¹. Dzięki temu wygenerowane poziomice mają przebieg zgodny z rysunkiem rzek i jezior. Takie podejście znacznie skróciło czas poświęcony na opracowanie poziomnic, ponieważ cały proces został w dużej mierze zautomatyzowany.

Według podziału fizycznogeograficznego Jerzego Kondrackiego² obszar historycznej Wielkopolski leży w zasięgu dwóch podprovincji: Pojezierzy Południowobałtyckich i Niziny Wielkopolsko-Śląskiej, które graniczą ze sobą częściowo wzdłuż równoleżnikowego biegu Warty od rejonu Koła na zachód. W obrębie wspomnianych pojezierzy wyróżnia się makroregiony: Pojezierze Zachodniopomorskie, Pojezierze Południowopomorskie i Pojezierze Wielkopolsko-Kujawskie, rozdzielone makroregionem Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej. Pojezierza Zachodnio- i Południowopomorskie (Krajeńskie, Wałeckie, Drawskie i Równina Wałecka), położone na północ od Pradoliny, dziś wykorzystywanej przez dolinę rzeki Noteci, charakteryzuje rzeźba powstała w wyniku działania lądolodu skandynawskiego w okresie zlodowacenia bałtyckiego. Wyraźne wzniesienia moren czołowych, pagórki kemowe, ozy i równiny sandrowe oraz liczne jeziora rynnowe i wytopiskowe to charakterystyczne elementy tego młodoglacjalnego krajobrazu. Położona na północny zachód od jeziora Drawsko i wznosząca się na wysokość 219 m n.p.m.

¹ M.F. Hutchinson, T. Xu, J.A. Stein, *Recent Progress in the ANUDEM Elevation Gridding Procedure*, [w:] *Geomorphometry 2011*, red. T. Hengel, I.S. Evans, J.P. Wilson, M. Gould, Redlands 2011, s. 19–22 (geomorphometry.org/HutchinsonXu2011, dostęp: 29.03.2017).

² J. Kondracki, A. Rychling, *Regiony fizycznogeograficzne*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1993, tabl. 53.3.

kulminacja to wzgórze moreny czołowej stadiału pomorskiego. Jest to równocześnie najwyższy punkt zarówno XVI-wiecznego województwa poznańskiego, jak również całego opracowywanego obszaru. Pozostałe dominujące wzniesienia, jak wzgórze morenowe ze szczytem Dębowa Góra, usytuowane na północnym, wysokim brzegu doliny środkowej Noteci, osiągające 193 m n.p.m., a także przekraczające 200 m n.p.m. wzniesienia położone na zachód od Piły i ciągnące się w kierunku Wałcza i Nakielna są efektem postępu czoła lodowca w ramach jego recesji w fazie krajeńskiej stadiału poznańskiego ostatniego zlodowacenia.

Obszar rozciągający się na południe od doliny Noteci, a zatem Pojezierza Poznańskie, Chodzieskie i Gnieźnieńskie oraz Równina Wrzesińska, zawdzięczają swoje ukształtowanie procesom rzeźbotwórczym fazy poznańskiej zlodowacenia bałtyckiego. Jego maksymalny zasięg wyznacza linia moren czołowych ciągnąca się od okolic Trzemeszna przez Gniezno, Poznań w kierunku Lwówka i Pszczewa (Pczewa). Cały ten teren cechuje duża różnorodność form rzeźby. Występują tu liczne skupiska jezior rynnowych o długich, wąskich i głęboko wciętych brzegach, jak Popielewskie (Luben), Dymaczewskie (Będlewskie), Lednica czy Chłop. W miejscach dłuższego postępu lodowca usypywał przebiegające równoleżnikowo ciągi moreny czołowej. Koło Chodzieży spiętrzone moreny subfazy chodzieskiej osiągają swą kulminację w postaci Wzgórza Gontyniec o wysokości 192 m n.p.m., a na północ od Kcyni – wzgórze Dębianka, 160 m n.p.m.³

Następna wyraźna linia moren ciągnących się od Konina przez Żerków (Łysa Góra, 161 m n.p.m.) w kierunku Leszna i na północ od Wschowy to wynik postępu lodowca w fazie leszczyńskiej, czyli w maksymalnym zasięgu ostatniego zlodowacenia. W wyniku akumulacji osadów lodowcowych powstały tu wzgórza morenowe zbudowane przeważnie z gliny zwałowej, piasków i żwirów oraz pagórki kemowe, dochodzące także do wysokości 160 m n.p.m. Cechą charakterystyczną dla tego obszaru jest występowanie dużej ilości jezior, zarówno na Pojezierzu Sławskim: Dominickie (Dominice), Przemęckie, jak również na sąsiadującym z nim od wschodu Pojezierzem Krzywińskim: Dolskie Wielkie (Banie), Wonieść, Grzymysławskie (Drzonkowskie).

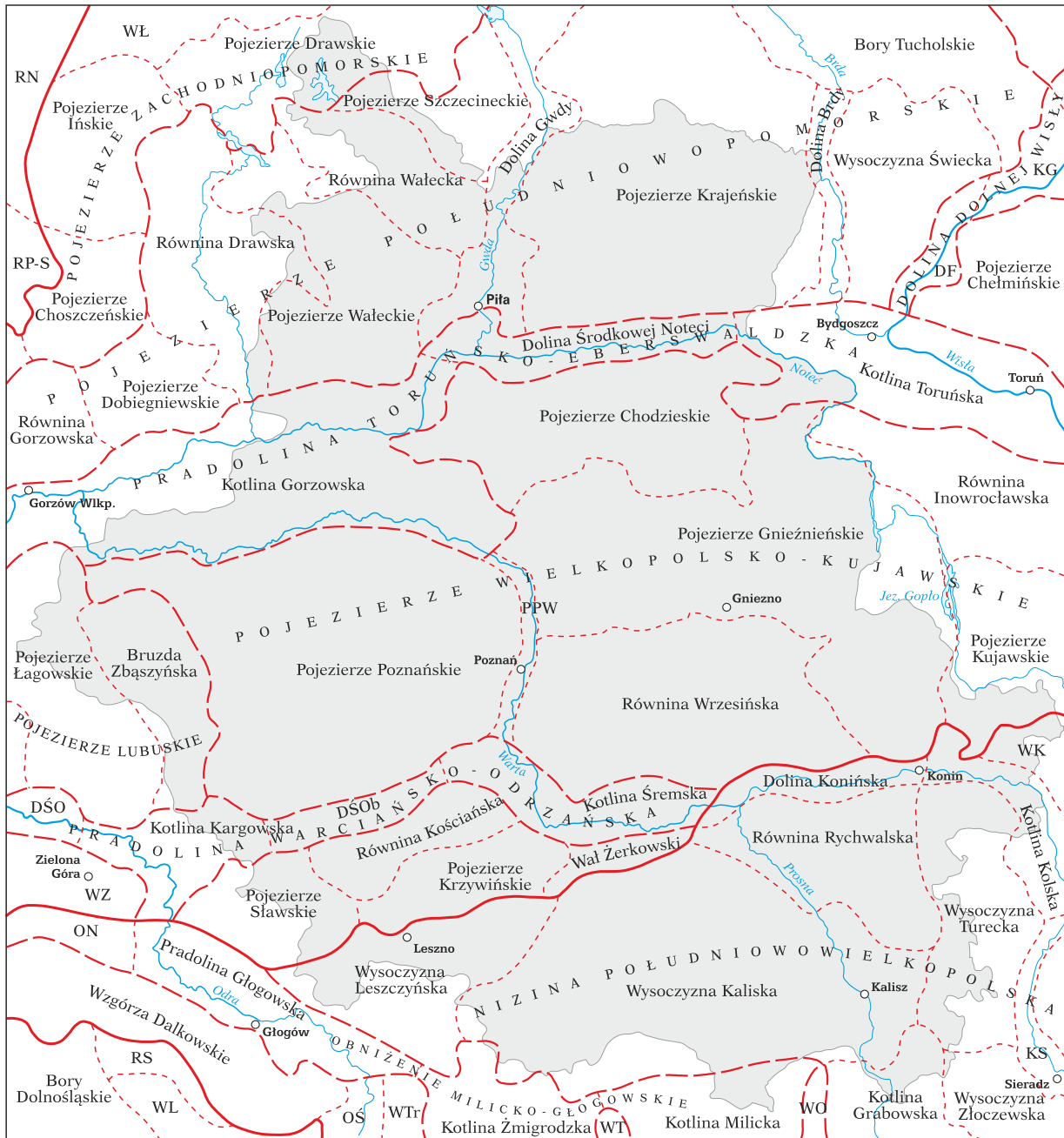
W rzeźbie Wielkopolski nie sposób nie zauważyć szerokich obniżen o równoleżnikowym przebiegu. W północnej części jest to Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka, a na południu Pradolina Warciańsko-Odrzańska połączona z Doliną Konińską. Te rozległe zagłębienia tworzyły się przy odpływie wód lodowcowych i rzecznych wzdłuż krawędzi lądolodu w kierunku zachodnim. Obecnie stanowią doliny środkowej i dolnej Noteci oraz środkowej Warty i Obry. Obszary te są jednocześnie najniższymi terenami Wielkopolski. Dla przykładu dno doliny Warty przy ujściu Proсны znajduje się na wysokości ok. 70 m n.p.m. i stopniowo obniża się w kierunku zachodnim, aby przy ujściu Obry osiągnąć wartość już tylko 26 m n.p.m.

Od południowego wschodu wspomniane jednostki (pojezierza i pradoliny) graniczą z terenem Niziny Południowowielkopolskiej, ukształtowanej przez wcześniejsze zlodowacenie środkowopolskie. Wyróżnione na tym obszarze przez Kondrackiego mezoregiony to wysoczyzny: Leszczyńska, Kaliska i Turecka oraz występująca pomiędzy nimi Równina Rychwalska – monotonna równina o mało zróżnicowanej rzeźbie. Tworzą je głównie płaskie obszary moreny dennej położone na wysokości od 100 do 160 m n.p.m. Całkowity brak jezior to niezbita dowód na staroglacjalną genezę rzeźby tego obszaru, który dzisiejszą formę uzyskał na skutek długotrwałych procesów denudacyjnych⁴. Miejscami zachowały się tylko nieliczne ostańce moren czołowych tego zlodowacenia, jak ciągnące się na południe od Krotoszyna Wzgórza Cieszkowskie, osiągające 180 m n.p.m., czy wzniesienia pod Ostrowem – 185 m n.p.m. Jedynie północna część Wysoczyzny Tureckiej wykazuje nieco większe zróżnicowanie terenu, występujące tu wzniesienia dochodzą do 100 m wysokości względem przyległej doliny Warty, a leżąca pomiędzy Koninem a Tuliszkowem Złota Góra to kulminacja wysoczyzny wznosząca się do 191 m n.p.m.

Rzeźba terenu, a zwłaszcza litologia obszarów powierzchniowych, jest ściśle powiązana z typami i rozmieszczeniem gleb. Gleby Wielkopolski w przeważającej części wykształcone zostały z piaszczystych i gliniastych utworów polodowcowych. Na obszarach wysoczyznowych dominują gleby płowe i rdzawe, wykształcone w procesach przemýviania, bielnicowania i brunatnienia. Nieco mniejsze powierzchnie terenu pokrywają gleby brunatne właściwe, wytworzone z morenowych glin zwałowych, charakteryzujące się wyraźnie wykształconym poziomem próchnicznym korzystnym dla uprawy roślin.

³ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 142.

⁴ B. Krygowski, *Nizina Wielkopolska*, [w:] *Geomorfologia Polski*, t. 2, red. R. Galon, Warszawa 1972, s. 186.

REGIONY FIZYCZNOGEOGRAFICZNE WOJEWÓDZTW POZNAŃSKIEGO I KALISKIEGO

- województwa poznańskie i kaliskie
- granice podprovincji
- granice makroregionów
- granice mezoregionów

- DF Dolina Fordońska
- DŚO Dolina Środkowej Odry
- DŚOb Dolina Środkowej Obry
- KG Kotlina Grudziądzka
- KS Kotlina Sieradzka
- ON Obniżenie Nowosolskie
- OŚ Obniżenie Ścinawskie
- PPW Poznański Przełom Warty
- RN Równina Nowogardzka

- RP-S Równina Pyrzycko-Starogardzka
- RS Równina Szprotawska
- WK Wysoczyzna Kłodawska
- WL Wysoczyzna Lubiąńska
- WŁ Wysoczyzna Łobeska
- WO Wzgórze Ostrzeszowskie
- WT Wzgórze Twardogórskie
- WTr Wzgórze Trzebnickie
- WZ Wał Zielonogórski

oprac. kart. Elżbieta Rutkowska wg Jerzego Kondrackiego

Mapa 1. Regiony fizycznogeograficzne województwa poznańskiego i kaliskiego

Występują one na północ i północny zachód od Poznania oraz na Wysoczyźnie Kaliskiej w trójkącie Gostyń – Pleszew – Krotoszyn. Natomiast w widłach Warty i Noteci, wzdłuż Proсны na południe od Kalisza czy na północny zachód od Wolsztyna przeważają słabe gleby bielcowe i bielice na przemian z glebami rdzawymi i glejowymi. W dolinach rzecznych na tarasach zalewowych dominują mady rzeczne z glebami murszowymi, mułowymi i torfami. Największy kompleks tego typu gleb występuje wzdłuż doliny Noteci od Nakła do Wielenia, a także w pobliżu jezior oraz w licznych zagłębieniach terenu. Najbardziej urodzajne gleby Wielkopolski to czarne ziemie, które wykształciły się na niewielkich obszarach na południowy wschód od Poznania, w pasie przebiegającym od Gniezna w kierunku Konina oraz od Powidza po jezioro Gopło⁵. Czarne ziemie zaliczane są do dobrych rolniczo gleb II i III klasy bonitacyjnej. Jednak zdecydowanie większa część terenu Wielkopolski charakteryzuje się glebami o niskiej przydatności dla rolnictwa, zwykle odpowiadającej IV i V klasie bonitacji⁶.

Nieodłącznym elementem środowiska naturalnego jest sieć wodna – rzeki i jeziora. Najważniejszą rzeką obszaru jest Warta: prawy, największy dopływ Odry, której środkowy i dolny odcinek przecina Wielkopolskę z południowego wschodu na północny zachód. Na odcinku od Koła przez Konin i Pызdry po Śrem płynie ona prawie równoleżnikowo ze wschodu, następnie skręca na północ, pokonując przełomowy odcinek pod Poznaniem, aby ponownie przyjąć kierunek zachodni z wykorzystaniem obniżenia Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej aż po ujście do Odry. Podobnie inne większe rzeki, jak Noteć czy Barycz, graniczna ze Śląskiem, w swych równoleżnikowych odcinkach wykorzystują pradolinne obniżenia. Pozostałe rzeki, dopływy wyżej wspomnianych, np. Proсны, Obra na południu czy Drawa i Gwda na północy, a także górny bieg Noteci mają przebieg w przybliżeniu południkowy i dlatego możemy mówić o kratowym układzie sieci rzecznej w Wielkopolsce⁷.

Przez obszar Wielkopolski przebiega dział wodny I rzędu między dorzeczami Wisły i Odry, jednak tylko niewielki fragment powiatu nakielskiego w jego północno-wschodniej części należy do dorzecza Wisły. Płynąca tu Kamionka i Sępolna (Sampolna) oraz ich dopływy poprzez Brdę zasilają Wisłę. Cała pozostała część Wielkopolski to dorzecze Odry, a w szczególności obszar należący do zlewni Warty.

Rekonstrukcja XVI-wiecznej sieci hydrograficznej została oparta na materiałach kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w., a więc jeszcze sprzed okresu, gdy na dużą skalę przeprowadzano prace melioracyjne i regulujące koryta rzeczne. Najwyraźniejsze zmiany w przebiegu rzek dotyczyły dolin Warty, Noteci i Proсны. Najlepszym dostępnym źródłem kartograficznym dla odtwarzania sieci hydrograficznej północnej części Wielkopolski okazała się mapa Friedricha Leopolda Schröttera⁸ – w skali 1:150 000 z przełomu XVIII i XIX w. Dla pozostałej części wykorzystywana była mapa Davida Gilly’ego i Crona (Krohna)⁹ – w skali 1:50 000 z lat 1793–1800 oraz redukcja tego zdjęcia terenowego wykona przez Gilly’ego¹⁰ w latach 1802–1803 w skali 1:150 000. Z uwagi na dużą dokładność i bogactwo treści do rekonstrukcji środowiska pożyteczna okazała się też mało znana mapa Gaula/Raczyńskiego¹¹, obejmująca swym zasięgiem powiaty poznański i kościański. *Topograficzna karta Królestwa Polskiego* (mapa Kwatermistrzostwa)¹² w skali 1:126 000, wydana w latach 1822–1831, była pomocna przy rekonstrukcji południowo-wschodniej części powiatów kaliskiego i konińskiego. W niektórych sytuacjach, gdzie przebieg cieku w danym miejscu wzbudzał wątpliwości, sięgano do materiałów dokładniejszych – *Urmesstischblätter* wykonanych w skali 1:25 000¹³. Oczywiście tak jak w wydanych już tomach kanwą opracowania były mapy topograficzne WIG¹⁴ w skali 1:100 000.

Analizując rysunek rzek na wspomnianych mapach źródłowych, zwracano uwagę i wyłapywano zasadnicze różnice w przebiegu cieku w stosunku do obrazu (stanu) z mapy WIG, prezentującej sytuację z lat międzywojennych bądź – w zależności od materiałów źródłowych – do arkusza z czasów

⁵ S. Białousz, *Gleby-klasyfikacja genetyczna*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, tabl. 41.1.

⁶ J. Strzelec, *Bonitacja gleb*, [w:] tamże, tabl. 41.3.

⁷ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 126.

⁸ Schrötter.

⁹ Gilly-Cron.

¹⁰ Gilly 1802.

¹¹ Gaul/Raczyński.

¹² Kwatermistrzostwo.

¹³ UMTB.

¹⁴ Mapy topograficzne w skali 1:100 000, wydawane przez Wojskowy Instytut Geograficzny.

I wojny światowej. Wiadomo, że obraz rzeki oddany na mapie przedstawia stan na konkretny rok i wiemy na pewno, że nie utrzymywał się on przez dłuższy okres. Rzeki Wielkopolski to typowe ciek nizinne o stosunkowo niewielkim spadku. Określane są one często „rzekami błędzonymi”, dzielą się bowiem na szereg odnóg i ramion. Niewielki spadek utrudniał szybki spływ wód wezbraniowych, które czasami zajmowały całą szerokość terasy zalewowej. W przypadku Noteci to obszar sięgający od ok. 2 do nawet 8 km szerokości. Tworzące się w okresie wezbrań liczne nowe odnogi i ramiona powodowały częste zmiany przebiegu głównego koryta rzeki. Dawne źródła kartograficzne pozwoliły uchwycić znaczące różnice w przebiegu rzeki.

Oczywiście należy pamiętać, że od końca XVI stulecia do chwili wydania wspomnianych map źródłowych upłynęło jeszcze dodatkowe 200 lat i obraz z tych map prawdopodobnie w różnych miejscach jest daleki od stanu XVI-wiecznego. Potwierdzeniem są uchwycone duże różnice, do których doszło w okresie zaledwie ok. 130 lat, jakie upłynęły od początku XIX w. do wydania map WIG. I tak np. na mapie Karola Perthéesa¹⁵ czy Davida Gilly’ego rzeka Lutynia uchodzi do Warty na wysokości wsi Czeszewo, natomiast topografowie WIG ujście rzeki skartowali na wysokości wsi Orzechowo, czyli ponad 2,5 km dalej. Podobne zmiany w dolnym biegu rzeki widzimy w przypadku Powy (lewy dopływ Warty) w okolicy Konina i wsi Rumin. Zaobserwowane zmiany w przebiegu rzek powodują czasami nawet zmianę recypienta, czyli rzeki, do której dany ciek zmierza. Przykładem takim może być dawna Trzebinia, która z prawej strony wpadała do Noteci, a obecnie jako Człopica jest lewym dopływem Drawy, uchodzącym na północny zachód od Krzyża Wielkopolskiego.

Spotykamy również zmiany w kategorii ciek. Rzeka główna niosąca więcej wody z czasem przekształcała się w ciek drugorzędny, a dopływ na skutek wzmożonego przepływu przejmował miano rzeki głównej.

Przykładem takich skomplikowanych zmian może być lewobrzeżny dopływ Warty – rzeka Bawół zwana też Czarną Strugą, płynąca dziś spod Stawiszyna na północ i przyjmująca na wysokości wsi Królików prawy dopływ zwany Białą Panieńską. Na mapie Gilly’ego sytuacja wyglądała wręcz odwrotnie: do Białej płynącej od wsi Przyranie ku Warcie wpadał pod Królikowem niewielki, liczący kilka kilometrów długości, lewobrzeżny dopływ, natomiast spod Stawiszyna rzeka zwana Czarni (u Gilly’ego Czarna Struga) kierowała swe wody na północny zachód i uchodziła do Proсны pod Choczem. Na skutek zwiększenia ilości wody w rzece Czarni oraz prawdopodobnie ingerencji człowieka rzeka ta zmieniła swój bieg i na podmokłych łąkach pomiędzy wsiami Jaruntowo i Lipice połączyła swój główny nurt z odcinkiem źródłowym wspomnianego wcześniej lewobrzeżnego dopływu Białej, kierując swe wody do Warty. Ilością odprowadzanej wody zdominowała dotychczas główną Białą Panieńską i odwróciła kategorie rzek spotykających się pod Królikowem. Od tej pory do Bawoła wpada dziś jako dopływ Biała Panieńska, zwana dziś także Czarną Strugą.

Na podstawie wyżej wymienionych dawnych map zrekonstruowane zostały liczne zakola i meandry w środkowym biegu Warty, które w wyniku późniejszych prac regulacyjnych zostały spłycone lub całkowicie odcięte od głównego nurtu rzeki. Na odcinku Czeszewo – Pogorzelica długość Warty zmniejszyła się z 11 do niecałych 6 km. Na wschód od Skwierzyny pomiędzy Świniarzami a Głuskowem koryto Warty też zostało znacząco wyprostowane, przez co długość rzeki zmniejszyła się dwukrotnie. Po rekonstrukcji obraz Warty na mapie województw wielkopolskich odpowiada w przybliżeniu sytuacji z końca XVIII stulecia.

Na duże trudności przy odtwarzaniu przebiegu dawnego koryta rzeki natrafiono w przypadku Obry. Teren dorzecza Obry stanowił w dawnych czasach rozległe i trudno dostępne mokradła zwane Wielkim Łęgiem Obrzańskim. Jak pisał Wawrzyniec Surowiecki na początku XIX w. Obra była rzeką „bez koryta, bez spadku, wody iey błakając się na wszystkie strony, podmakając niezmiernie równiny i zamieniają je w niedostępne strugi i błota”¹⁶. Prace melioracyjne na tym terenie rozpoczęto już w 1799 r., budując szereg kanałów usprawniających odpływ wód i powodując tym samym osuszenie terenów zalewowych środkowej części dorzecza Obry. Źródła pisane dostarczają wielu informacji na ten temat, ale w niektórych przypadkach jednoznaczne zidentyfikowanie danego ciek i rekonstrukcja jego przebiegu po tak dużych zmianach hydrotechnicznych nie jest możliwa. Przykładem są ciek: Bystra

¹⁵ Perthées Kalisz.

¹⁶ W. Surowiecki, *O rzekach y splywach krajów Xięstwa Warszawskiego*, Warszawa 1811, s. 74.

Rzeka, Zarosła, Dęba, Kłodziawa czy Witna, dopływy Obry w rejonie Wielichowa, a także Ziemina i Prochów w powiecie kościańskim¹⁷.

W krajobrazie Wielkopolski zwracają uwagę występujące bardzo licznie jeziora, szczególnie w jej północnej i środkowej części, ukształtowanej w okresie ustępowania najmłodszego zlodowacenia. Na pojezierzach występują zarówno długie, głębokie jeziora rynnowe o południkowym przebiegu (Rynna Kórnicko-Zaniemyska ma 17 km długości), jak również duże, znacznie płytsze jeziora morenowe, o dobrze rozwiniętej linii brzegowej.

Liczba zbiorników wodnych w ciągu wieków ulegała ciągłemu zmniejszaniu. Ingerencja człowieka w naturalne środowisko spowodowała znaczne obniżenie poziomu wód. Jednocześnie proces wysychania i zamulania doprowadził do szybszego zarastania jezior, a w niektórych przypadkach „znikania” ich z krajobrazu. Już z lustracji przeprowadzonej w połowie XVI w. dowiadujemy się, że „jest jeziorko, ale zarosło, bywała na niem przedtem tonia I”¹⁸. Takiemu procesowi podlegają przeważnie jeziora płytkie i przepływowe. Przykładem tego może być jezioro położone w pobliżu Wiskitna na Pojezierzu Krajeńskim (18 km na wschód od Więcborka), które na mapie Schröttera z 1802 r. widnieje jako duży akwen o nazwie Glusza See. Obecnie jest to obszar podmokły, bagnisty, o nazwie Bagno Głusza, z kilkoma tylko niewielkimi zagłębieniami wypełnionymi wodą. Niekiedy proces zarastania jezior jest tak daleko posunięty, że na współczesnych mapach nie można doszukać się miejsca po dawnym jeziorze. Podobnych przykładów na obszarze Wielkopolski jest znacznie więcej.

W źródłach pisanych często pojawiają się wzmianki o istnieniu stawów i sadzawek przy lustranych osadach, np. „stawek mały w Kęssiczi, w nim karpięta są, z którego insze stawy rybią”¹⁹. Dziś próżno by ich szukać nawet na najdokładniejszych mapach, więc ich lokalizacja byłaby w dużej mierze przybliżona, ale skala 1:250 000 nie pozwala pokazać tak małych zbiorników wodnych. Jak można zaobserwować, na mapie Wielkopolski udało się jednak zlokalizować i przedstawić skupiska nawet niewielkich jeziorek, dobrze zidentyfikowanych i mających swoje nazwy. W wielu przypadkach było to możliwe dzięki wiarygodnym źródłom pisanim, sugerującym kierunek i obszar poszukiwań na mapie. Drobiazgowy opis przebiegu granic pomiędzy dobrami poszczególnych właścicieli umożliwił identyfikację obiektów fizjograficznych, szczególnie jezior i stawów. Miejscami doprowadziło to nawet do tak dużego natłoku nazw i opisów, że konieczne było opuszczenie niektórych z nich. Dotyczy to np. rozgraniczeń w dobrach Czarnkowskich czy licznych przynależności do dóbr klucza przewskiego.

Kolejnym przedstawionym na mapie Wielkopolski elementem środowiska naturalnego są lasy. Ich powierzchnia wraz z rozwojem rolnictwa i osadnictwa ulegała w ciągu stuleci stałemu zmniejszeniu. Drewno pozyskane z karczunków wykorzystywano jako surowiec do budowy osad, mostów czy grobli, było też podstawowym materiałem opałowym. Jeszcze na początku XVI w. w powiecie gnieźnieńskim w okolicy Mąkownicy i Witkowa istniał las Moków (Puszcza Mokowska) i las zwany Trzuskołomem²⁰, będący częścią zwartego terenu leśnego rozciągającego się w kierunku wschodnim do jeziora Gopło i na południe aż do Słupcy. Dziś trudno się doszukać na tych obszarach pozostałości po dawnych kniejach.

Przy odtwarzaniu kompleksów leśnych według stanu z przełomu XVIII i XIX w. wykorzystywane były mapy już wcześniej wspomniane: Gilly’ego, Schröttera i Kwatermistrzostwa. Ze względu na skalę wydawniczą naszego opracowania (1:250 000) i czytelność mapy do prezentacji przyjęto, podobnie jak we wcześniejszych tomach AHP, obszary leśne o minimalnych rozmiarach 4 x 4 mm w skali roboczej 1:100 000, co odpowiada ok. 16 ha.

Największym zwartym kompleksem leśnym jest Puszcza Notecka w województwie poznańskim. Terytorium to, rozciągające się w widłach Warty i Noteci, nie miało w średniowieczu swojej nazwy, jedyne znane określenie to *silva magna* z 1296 r.²¹ Na słabo urodzajnych piaszczystych glebach powstałych na sandrach dominują głównie bory sosnowe. Większe lasy, choć mocno rozczłonkowane, występują w okolicach Człopy (Człopska Puszcza, czyli lasy w dobrach Człopskich) i Chodzieży, pomiędzy rzekami Plitnicą a Piławą (Piławą), na wschód od Owieńsk w kierunku Głębozka, w okolicach Puszczykowa i Rogalinka. W powiecie waleckim lasy dominują na zachód od Wałcza i na północ od Jeziora Drawskiego,

¹⁷ SHGPoz, cz. I, z. 1, s. 161.

¹⁸ LWWK 1564, s. 201.

¹⁹ Tamże, s. 178.

²⁰ Hładylowicz, Zmiany krajobrazu, s. 50.

²¹ SHGPoz, cz. III, z. 2, s. 299.

jak również przy granicy z powiatem poznańskim. Natomiast powiaty kościański i wschowski są mniej zalesione, a większe połacie lasu występują tylko na południe od Mosiny – pomiędzy Żabnem, Brodnicą i Iłowcem Małym, jak również pomiędzy Dolskiem a Jeżewem. W województwie kaliskim nie ma zwartego kompleksu leśnego podobnego do Puszczy Noteckiej. Zdecydowanie bardziej zalesiona jest wschodnia część województwa. W powiecie kcyńskim oprócz pasa lasów ciągnących się wzdłuż doliny Noteci przez prawie całą szerokość powiatu większe kompleksy znajdują się właśnie we wschodniej jego części. Dość gęsto zalesiona jest również część powiatu konińskiego na południe od doliny Warty aż po granicę z powiatem kaliskim oraz skraj południowo-wschodni województwa w pasie od Giżyc do Iwanowic.

Patrząc na rozmieszczenie lasów i miejscowości w Wielkopolsce, trudno nie zauważyć „białej plamy” występującej na Pojezierzu Poznańskim na południe od Tomyśla, pozbawionej zarówno osad, jak i lasów. Wiąże się to z późniejszym, zapoczątkowanym w XVIII w. osadnictwem olęderskim, które zajmowało tereny trudne do zagospodarowania, wymagające wcześniejszego karczunku lub przeprowadzenia prac melioracyjnych. Prawdopodobnie nowi osadnicy na skutek swojej działalności wytrzebili obszary leśne wcześniej tam istniejące²². Podobnych przypadków na terenie Wielkopolski jest kilka, np. w okolicach Nekli i Czerniejewa w powiecie pyzdrowskim²³ czy Skwierzyny i Międzyrzecza w powiecie poznańskim, gdzie osadnictwo olęderskie znacznie przyczyniło się do przemian środowiska naturalnego.

O obecności terenów leśnych we wcześniejszych okresach historycznych świadczą często nazwy miejscowości, które dość licznie występują na terenie całej Wielkopolski. Jedna grupa nazw informuje nas o gatunkach drzew rosnących w tej okolicy (Brzezie, Bukowiec, Dąbrowa, Grabowo czy Lipnica), inna wskazuje zaś sposób, w jaki uzyskano miejsce na założenie osady, czy to przez wyrąb lasu (Rąbino), czy przez wypalanie (Pożegowo, Opalenica, Pogorzelica, Popielewo).

Osobnym problemem, bardzo ważnym przy opracowaniu mapy, są właśnie kwestie nazewnictwa. Na dawnych mapach tylko nieliczne obiekty fizjograficzne mają swoje opisy. Dotyczy to głównie większych rzek i nielicznych jezior. W źródłach pisanych dotyczących tego okresu, np. w rejestrach poborowych, brak jest tego typu nazw, a w lustracjach odnoszących się do XVI w. jeśli już są to dotyczą przeważnie największych rzek. Zdarzają się również nazwy małych stawów czy cieków, ale informacja o ich lokalizacji jest mało precyzyjna i tym samym niejednoznaczna. W okolicy Świerzyny i Górzna w powiecie kościańskim przy rozgraniczeniach dóbr z 1563 r. wymienianych jest wiele informacji o strugach tam występujących: Dobierz, Skrzypaniec, Łekno, Samica Górzyńska²⁴, których nazw nie można dzisiaj w sposób jednoznaczny przyporządkować do istniejących tam cieków.

W opracowaniu wykorzystywano materiały zarówno ze Słownika historyczno-geograficznego województwa poznańskiego w średniowieczu, jak również z kartoteki Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN w Poznaniu²⁵. Niejednokrotnie pomocny był także będący jeszcze w opracowaniu Elektroniczny słownik hydronimów Polski (ESHPP)²⁶.

Czasem na przestrzeni 200 lat występuje wiele różnych nazw dotyczących jednego obiektu, co oczywiście utrudnia jego identyfikację. Przykładem takim jest rzeka Pokrzywnica, lewy dopływ Warty, obecnie zwana Pową. W lustracjach z 1564 i 1765 r. zwana jest Pokrzywnicą, również pod tą nazwą widnieje w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, na mapie Perthéesa występuje jako „Koprzywnica”, u Gilly’ego to „Rudzina Flug”, na tzw. mapie Kwaterni-strzostwa i WIG zaś – „Powa”, natomiast Wojciech Chrzanowski²⁷ i Daniel Gottlob Reymann²⁸ na swych mapach opisali ją jako „Ostrowa”.

²² T. Panecki, T. Związek, G. Myrda, *The Spatial Development for Research on Settlements and Afforestation in Nowy Tomyśl Plain in Early Modern Times*, „Studia Geohistorica”, t. 6, 2018, s. 186-205.

²³ Z. Chodyła, *Najstarsze dzieje osad olęderskich w okolicach Nekli w latach 1749–1793*, [w:] *Nekielskie olędry*, Nekla 2012.

²⁴ SHGPoz, cz. I, z. 3, s. 365; SHGPoz, cz. III, z. 1, s. 20; SHGPoz, cz. IV, z. 2, s. 283; SHGPoz, cz. IV, z. 3, s. 514.

²⁵ SHGKart.

²⁶ ESHPP, Elektroniczny słownik hydronimów Polski – projekt realizowany w Pracowni Toponomastycznej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie: eshp.ijp-pan.krakow.pl.

²⁷ *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, Paryż 1859.

²⁸ *Topographische Spezialkarte des Preussischen Staats und der angrenzenden Länder Reymann's Special-Karte* 1:200 000, 1845.

Ta różnorodność nazewnicza wynika również z tego, że poszczególne odcinki rzeki miały często nadawane odrębne nazwy „miejscowe”. Na ogół ich brzmienie wiązało się właśnie z miejscowością lub jeziorem, przez które przepływały. Do takich rzek można zaliczyć również dzisiejszą Małą Wełnę, która przepływając przez kilka jezior, zmieniała w przeszłości swoją nazwę (Radusz, Sława, Dębica, Peda czy Wełnianka).

Wielokrotne czasem zmiany nazw rzek czy jezior mogą skutkować poważnymi błędami przy próbie ich interpretacji, tak jak to się stało w przypadku Moskawy i Żrenicy, przepływających w okolicy Środy. Zamiana nazwy Moskawy najpierw na Schrodaer Fliess, a później – po przywróceniu polskiego nazewnictwa – na Średzką Strugę spowodowała, że górny odcinek dawnej Moskawy stał się Średzką Strugą, natomiast rzeka Żrenica – lewobrzeżny dopływ dawnej Moskawy – po zmianach nazewniczych stała się górnym biegiem dzisiejszej Moskawy²⁹.

Większość terenu Wielkopolski cechuje różnorodność form rzeźby, roślinności i krajobrazu, co niewątpliwie wpływa na dużą atrakcyjność przyrodniczą i widokową krainy. Najcenniejsze i unikatowe fragmenty tego obszaru podlegają dziś ochronie dzięki funkcjonowaniu licznych parków narodowych, krajobrazowych, rezerwatów przyrody żywej i nieożywionej. Właśnie w tych miejscach mamy jeszcze możliwość przynajmniej w przybliżeniu zobaczyć, jak niegdyś wyglądał krajobraz Wielkopolski.

2017 r.

²⁹ „Średzki Kwartalnik Kulturalny”, 2011, nr 3, s. 21–27.

III.1.5. WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Małgorzata Wilska

Na mapie województw sieradzkiego i łęczyckiego w drugiej połowie XVI w. przedstawiono trzy elementy fizjograficzne: ukształtowanie powierzchni, sieć wodną i zalesienie. Jak w poprzednio wydanych tomach tej serii AHP, wody i lasy zostały zrekonstruowane dla przełomu XVIII i XIX w. na podstawie najwcześniejszych, szczegółowych przekazów kartograficznych z pierwszych trzydziestu lat XIX stulecia. Rzeźbę terenu przedstawiono poziomiami o cięciu co 20 m do 200 m n.p.m. i co 50 m począwszy od tej wysokości. Oznaczono również wybrane punkty wysokościowe¹.

Krainy geograficzne. Obszar województw sieradzkiego i łęczyckiego obejmuje regiony fizjograficzne wchodzące w skład trzech podprowincji: 1) Nizin Środkowopolskich, 2) Wyżyny Śląsko-Krakowskiej, 3) Wyżyny Małopolskiej². Niziny Środkowopolskie dzielą się tutaj na makroregiony: Nizinę Południowowielkopolską, Wał Trzebnicki, Nizinę Środkowomazowiecką, Wzniesienia Południowomazowieckie.

W zasięgu Nizin Środkowopolskich największa część naszego terytorium należy do Niziny Południowowielkopolskiej, do jej dziewięciu mezoregionów. Są to: Kotlina Kolska, Wysoczyzna Kłodawska, Kotlina Sieradzka, Wysoczyzna Turecka, Wysoczyzna Łaska, Kotlina Grabowska, Wysoczyzna Złoczewska, Kotlina Szczercowska, Wysoczyzna Wieruszowska.

Kotlina Kolska obejmuje rozszerzenie doliny Warty w miejscu zmiany jej biegu z południkowego na równoleżnikowy i wylotu pradoliny Neru. Wysoczyzna Kłodawska znajduje się w północnej części województwa łęczyckiego. W podłożu tej Wysoczyzny przebiega tektoniczny wał kujawski z wysadem solnym, eksploatowanym w Kłodawie. Kotlina Sieradzka to południkowy odcinek doliny Warty na południe od Kotliny Kolskiej. Obszar ten, zwany niekiedy Niecką Sieradzką, rozszerza się w okolicy Sieradza. Kotlina sąsiaduje od zachodu z Wysoczyzną Turecką, od wschodu z Wysoczyzną Łaską. Elementami krajobrazu naturalnego są łąkowe i zalesione terasy Warty oraz równina morenowa w okolicach Sieradza.

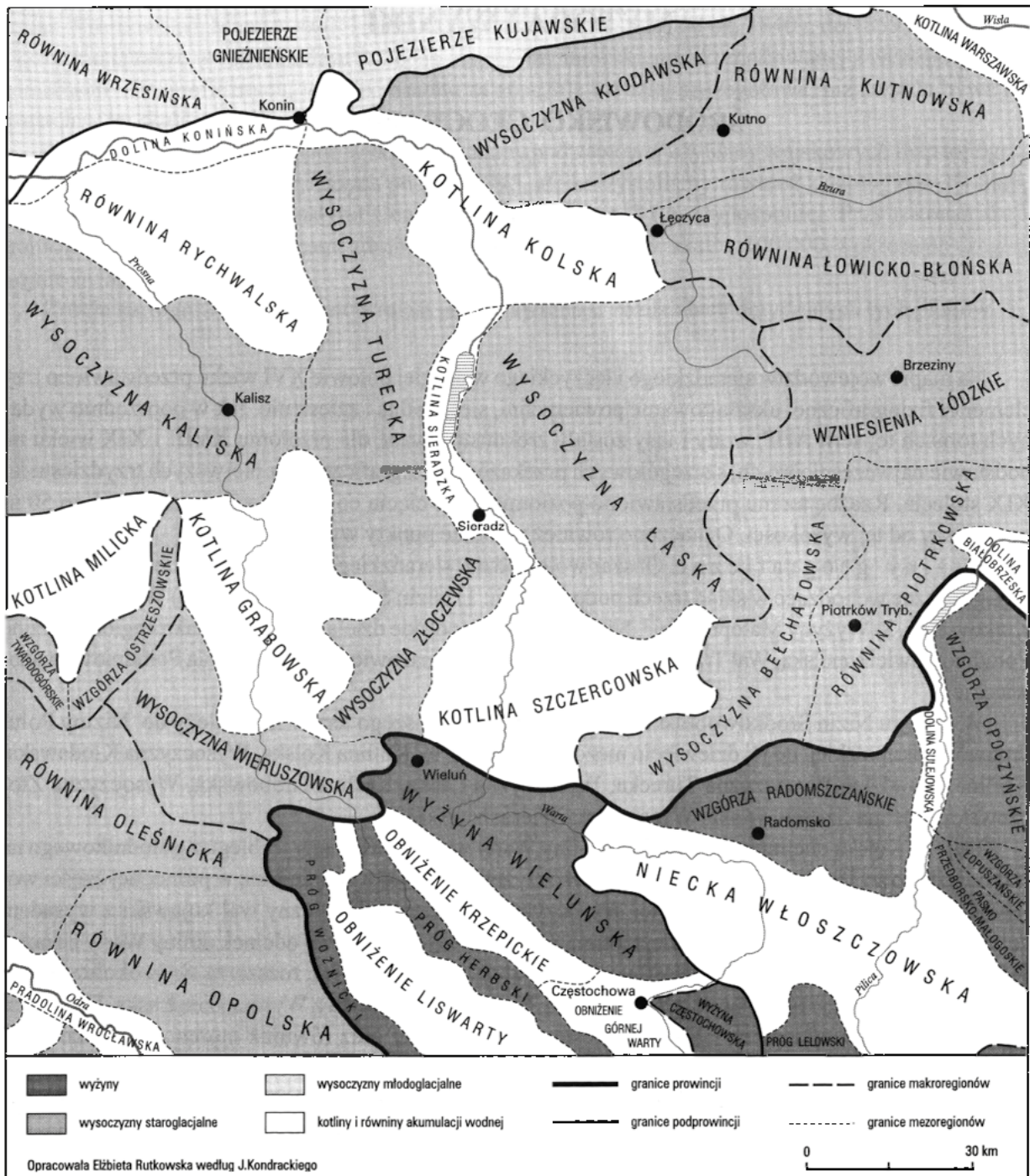
Wysoczyzna Złoczewska to równina morenowa leżąca na międzyrzeczu Proсны i Warty. Oddziela ona Kotlinę Sieradzką od Kotliny Grabowskiej. Ta ostatnia to nieckowate obniżenie, którego osią jest bieg Proсны. Dno kotliny zasłane jest piaskami, na których występują wydmy. Kolejną kotliną należącą do tego makroregionu jest Kotlina Szczercowska. Jest to równina o charakterze misy końcowej lodowca, wysłana łąkami wstęgowymi i piaskami, częściowo podmokła. Dnem jej płyną: Warta i jej dopływ Widawka.

Wysoczyzna Wieruszowska, którą przecina bieg górnej Proсны, stanowi jakby pomost między Wyżyną Wieluńską a Wzgórzami Ostrzeszowskimi. Te ostatnie należą do makroregionu Wał Trzebnicki. Wzgórze Ostrzeszowskie znane są też pod nazwą Kocich Gór lub Krzywych (nazwa Krzywe Góry odnosi się zwłaszcza do wzgórz położonych na południowym zachodzie od Ostrzeszowa, wokół Ligoty i Kobylej Góry). Na niższym poziomie zboczy, po obu stronach Wzgórz występują wydmy porośnięte lasami. Najwyższe wzniesienie to Kobyla Góra – 285 m n.p.m. i Bełczyna, wzniesienie koło Parzynowa – 278 m n.p.m. Najwyższa wysokość względna pod Kobylą Górą wynosi 80 m. Najbardziej strome są zbocza na południu, kąt ich nachylenia dochodzi do 20 stopni.

Kolejnym makroregionem należącym do podprowincji Nizin Środkowopolskich jest Nizina Środkowomazowiecka. W jej zasięgu leży północno-wschodnia część województwa łęczyckiego, obejmująca

¹ Por. AHP Sandomierskie.

² Przyjęto podział na regiony fizjograficzne oraz nazewnictwo za: *Atlas Rzeczypospolitej Polski*, Warszawa 1993.

Mapa 1. Regiony fizyczno-geograficzne województw sieradzkiego i łęczyckiego

skrawek Równiny Łowicko-Błońskiej oraz część Równiny Kutnowskiej. Przez ten teren przepływają dopływy Bzury: Ochnia i Słudwia.

Ostatnim z naszego obszaru makroregionem zaliczanym do Nizin Środkowopolskich są Wzniesienia Północnomazowieckie. Obejmują one mezoregiony: Wzniesienia Łódzkie, Równinę Piotrkowską, Wysoczyznę Bełchatowską i skraj Doliny Białobrzeskiej.

Najwyższe wzniesienie pomiędzy Łodzią a Brzezunami wynosi 283 m n.p.m. Ten mezoregion jest zbudowany z glin morenowych i piasków glaciofluwialnych, na północy i zachodzie opada wyraźnymi stopniami terenowymi, a ku wschodowi obniża się łagodnie w stronę Rawki. Różnice wysokości dochodzące nawet do 100 m, strome stoki podcięte suchymi dolinami i zawieszonymi nieckami, a także rozległe pola kamieniste wytworzone w warunkach peryglacjalnych, wszystko to wytworzyło niekorzystne warunki dla osadnictwa. Znajdują się tu na powierzchni skały stare, a także skały jurajskie,

z czym wiązało się występowanie rud żelaza łatwych do eksploatacji. W okresie permskim wytworzyły się pokłady soli kuchennej, eksploatowane w czasach nowożytnych³.

Równina Piotrkowska graniczy od zachodu z Wysoczyzną Bełchatowską, a od wschodu z dolinami wzdłuż Pilicy, do której poniżej Sulejowa uchodzi Luciąża.

Południowo-zachodnią część województwa sieradzkiego obejmuje makroregion Wyżyna Woźnicko-Wieluńska, który należy do podprovincji Wyżyna Śląsko-Krakowska. Wyżyna Woźnicko-Wieluńska jest zbudowana ze skał górnotriasowych i jurajskich, tworzących na przemian niewysokie progi i dzielące je obniżenia wykorzystywane przez Małą Panew, Prosnę, Liswartę i górną Wartę. Występujące na tym terenie wzniesienia można zaliczyć do pagórków wysokich i niskich. Pagórki wysokie to Pagórki Ożarówskie, a w środkowej części Pagórki Jaworzyńskie. W pętli Warty znajdują się Pagórki Działoszyńskie, niekiedy nazywane Górami Działowskiemi. Pomiędzy Kocinką a Wartą są pagórki niskie tzw. Mykanowskie, gdzie najwyższe wysokości bezwzględne dochodzą do 260 m n.p.m.

Kolejny mezoregion to Obniżenie Liswarty, powstałe w mało odpornych skałach dolnej i środkowej jury, wykorzystywane przez górny bieg Liswarty i Proсны. Liswarta pod Ługami skręca na północny wschód i przecina Wyżynę Wieluńską, a dalszym ciągiem obniżenia płynie Proсна. Południowa część naszego terenu skrawkiem wchodzi do Obniżenia Krzepickiego.

Podprovincja Wyżyna Małopolska dzieli się na kilka makroregionów, z których południowo-wschodnią część województwa sieradzkiego obejmuje makroregion Wyżyna Przedborska. Wchodzi do niego na tym terenie mezoregiony: Wzgórza Radomszczańskie, Dolina Sulejowska, Niecka Włoszczowska i skrawek Progu Lelowskiego.

Największym wzniesieniem Wzgórz Radomszczańskich jest góra Chełmo, 316 m n.p.m. Jest to najwyższa wysokość bezwzględna na terenie województw sieradzkiego i łęczyckiego. Najniższa wysokość omawianego obszaru znajduje się na zachód od Soboty i wynosi 92 m n.p.m.

Budowa geologiczna województw sieradzkiego i łęczyckiego jest w zasadniczej części pochodzenia czwartorzędowego. W wielu jednak miejscach starsze podłoże skalne znajduje się bardzo płytko, a nawet na powierzchni. Tak jest w okolicach Przedborza i Działoszyń, gdzie w pętli Warty występują wapienie jurajskie, a także koło Widawy pod Wielką Wsią i Borzykowem oraz pod Burzeninem. Skały kredowe można znaleźć w okolicach Poddębic i Uniejowa.

Z przeszłością geologiczną wiąże się rozmieszczenie surowców mineralnych. Są to kopaliny kwarcytów, wapieni, kredy, piaski, żwiry, ily, gliny, węgiel brunatny, rudy żelaza, sole kuchenne i potasowe. Niektóre z nich były eksploatowane w XVI w., np. sól w okolicach Kłodawy oraz rudy i węgiel w ziemi wieluńskiej.

Gleby. Przyjmuje się, że struktura gleb od średniowiecza od czasów obecnych nie ulegała znacznym zmianom⁴. Można sądzić, że były one żyzniejsze niż obecnie. Do gleb bardzo żyznych zaliczane są czarne ziemie i mady. Na terenie województw sieradzkiego i łęczyckiego występują one rzadko. Mady ciągną się niewielkimi smugami wzdłuż rzek, np. Proсны i Warty (woj. sieradzkie) oraz Neru i Bzury (woj. łęczyckie)⁵.

Urodzajne czarne ziemie występują na niewielkim obszarze w północnej części naszego terenu. Żyzne mady stanowiły ziemie lekkie, łatwe do uprawy nawet przy pomocy prymitywnych narzędzi. Dlatego też w dolinach rzek rozwinęło się najwcześniej osadnictwo. Przyjmując za B. Dobrzańskim sześć klas klasyfikacji gleb⁶, widzimy, że na naszym obszarze występują przeważnie gleby klasy IV, czyli średnie. Według struktury gleb przyjętej przez J. Kondrackiego⁷ możemy powiedzieć, że przeważają gleby brunatne i pseudobielicowe, wytworzone z piasków luźnych i glin lekkich.

Sieć wodna. Przez teren województw sieradzkiego i łęczyckiego przebiega dział wodny pomiędzy dorzeczem Wisły a dorzeczem Odry. Na południu województwa sieradzkiego, w powiecie radomszczańskim, dział ten przechodzi przez szesnastowieczne parafie: Dąbrowa, Wszeborzyce, Borzykowa, Żytno, Kobile, następnie pomiędzy miejscowością Kodrąb a Rzujowicami⁸. Na Równinie Piotrkowskiej

³ J. Dylak, *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódź 1971, s. 19, 21.

⁴ B. Dobrzański, *Zarys geografii gleb*, Warszawa 1966, s. 16 n.; J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965, s. 203–217.

⁵ *Encyklopedia historii gospodarczej Polski*, t. 2, Warszawa 1981, s. 389–391; Zajączkowski, *Sieć osadnicza*, s. 21 n.

⁶ B. Dobrzański, *Zarys geografii gleb.*, s. 136–138.

⁷ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, s. 209–216.

⁸ Por. mapa nr 2 (*Podziały kościelne województw sieradzkiego i łęczyckiego w końcu XVI w.*) oraz mapa główna. O wodach w okolicach Łodzi zob. S. Lipka, *Zanikanie wód na obszarze Łodzi*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 29, 1958, s. 373.

wododział przechodzi między parafią Bogdanów a Grocholicami, potem przebiega przez parafie: Srockie, Tuszyn i Rzgów. Na terenie wyżynnym przechodzi przez parafie Łódzia i Bełdowo (dzisiejsza Łódź leży na tym dziale wodnym). W północnej części naszego terenu dział wodny idzie pomiędzy parafiami Chociszew i Parzęczew, dalej między parafiami Solca Wielka i Leźnica. Linia wododziału powoduje, że strumienie i rzeczki odpływają odśrodkowo ze Wzniesień Łódzkich na wszystkie strony ku dolinom. Powierzchnia koło Łęczycy obniża się jeszcze bardziej w kierunku dna pradoliny warszawsko-berlińskiej. W dnie doliny Bzury największe obniżenie ma 99 m n.p.m. Opodal Łęczycy dno zwęża się do 2 km szerokości. W strefie moren czołowych pod wsią Drzykozy podnosi się ono do 163 m n.p.m. Wododział między dorzeczami Odry i Wisły w największym zbliżeniu Bzury, dopływu Wisły, i Neru, dopływu Warty, jest bardzo niski. Między Łęczycą a osadą Pełczyska, położoną w pobliżu Neru, wysokość wododziału nie przekracza 116 m n.p.m.⁹

Najważniejsze rzeki dorzecza Wisły to, poza graniczną Pilicą i Bzurą, Wolbórka wpadająca do Pilicy oraz Mroga i Moszczenica. Do dorzecza Odry należą Warta oraz prawe dopływy tej ostatniej – Widawka, Ner i Proсна. W południowo-zachodniej części województw sieradzkiego i łęczyckiego rzeki mają przebieg południkowy. Na przykład Proсна na odcinku od Bolesławca do Kalisza czy Warta na północ od Działoszyna aż po Koło. Ten układ południkowy w okolicach Łęczycy i dalej w północnej części naszego terenu ulega zmianie na układ rzek płynących równoleżnikowo.

Przedstawienie sieci wodnej omawianych województw zostało wykonane na podstawie najstarszych dokładnych przekazów kartograficznych sprzed 1839 r. Obrazują one stan wód przed podjęciem szerokich prac kanalizacyjnych i melioracyjnych. Ze względu na skalę naszego opracowania wybór elementów wodnych oparty został na mapach 1:300 000. Z mapy kanwowej usunięto rowy i kanały przeprowadzone w XIX i XX w. dla osuszenia bagien, a także wprowadzono poprawki dotyczące zasięgu wód powierzchniowych. Rekonstrukcją objęto przeważnie rzeki duże i średnie. Ponieważ zmiany koryta małych rzek, zwłaszcza płynących wąskimi dolinami, są niewielkie i trudne do oznaczenia w skali naszej mapy, przyjęto ich bieg z map topograficznych 1:100 000¹⁰. Przebieg większych rzek (Warty, Proсны, Bzury, Pilicy) został wykreślony według map Kwatermistrzostwa i Gilly'ego.

Bzura koło Łęczycy i jej liczne koryta i rozlewiska zrekonstruowane zostały na podstawie mapy Kwatermistrzostwa. Przed XVIII w. główne jej koryto kierowało się od okolic Leśmierza i Mierzyna prawie wprost ku północy pod terasę tumską, po okrążeniu której zawracało ku północnemu wschodowi. Na mapie naszej poprowadzono je według oznaczenia „Stara Woda” na mapie Kwatermistrzostwa. Podobnie według tej podstawy odtworzono zasięg wielkiego pasa „Błot Łęczyckich” oraz błot i bagien znajdujących się na północny zachód od Łęczycy, leżących wzdłuż biegu Neru i Warty. W kilku miejscach inaczej niż dzisiaj poprowadzono główny nurt Warty. I tak w górnym biegu koło Karczewic Warta i Wiercica są poprowadzone według mapy Kwatermistrzostwa. Następnie koło Sieradza główny nurt płynie starorzeczem. Warta pod Pławnem płynęła w XVI w. inaczej i odmiennie niż dzisiaj wyglądało ujście Neru do Warty. W XVI w. duże rzeki tworzyły znacznie więcej odnóg i rozlewisk niż po regulacjach, budowie rowów i kanałów w XIX i XX w.

Z przekazów lustracyjnych wynika, że duża liczba stawów była utworzona na starorzeczach, np. rozlewiska Warty na południe od Brzeźnicy czy Warecki Staw koło Wąsoszy wymieniony w lustracji 1564 r.¹¹ Zrekonstruowano stawy koło Piotrkowa – Bugaj i Wierzeje¹².

Wyższy w XVI w. poziom wód powodował, że nawet małe rzeczki były znacznie głębsze i szersze niż obecnie. Wiadomość o usytuowaniu młyna na jakimś cieku wskazuje, że w XVI stuleciu wielkość

⁹ S. Zajączkowski, *O przejściach przez Błota Łęczyckie w średniowieczu*, [w:] *Ziemia i ludzie dawnej Polski*, Wrocław 1976, s. 83–125.

¹⁰ Por. AHP Mazowsze; AHP Sandomierskie.

¹¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 83: „Na wąsowskim boru jest jezioro, które zowią Warecki Staw, u groblej wszczepi łoci 45½, a na drugich miejscach mało szerszy, wzdłuż staj 8, głęboki, sam się rybi z rzeki Warthi i każdego roku poławiają się ryby”. Zapewne była to odcięta od właściwego koryta część martwego ramienia Warty – na dzisiejszych mapach 1:100 000 widać liczne starorzecza. Prócz tego w tejże lustracji wymienione są liczne – ok. 10 – stawy znajdujące się w okolicy Starej Brzeźnicy (LWWK 1564, cz. 2, s. 73, 82 n.). Jeden z nich znajdował się może tam, gdzie dzisiejszy młyn Borowiec – „Staw Borowy na rzece Skłęczce (dzisiejsza Pisia) jest go wzdłuż 8 staj, a kędy naszerszy szn. 2–1½ dobry i chędogi i głęboki, sam się rybi”. Także w okolicach wsi Wróblów w Wieluńskim liczne stawy, m.in. Kuźniczysko na rzece Prośnie (LWWK 1564, cz. 2, s. 93 i przyp. 205), zapewne w pobliżu znajdującego się na mapie 1:100 000 folwarku Królewska Góra – na mapie Gilly'ego znajdujemy Wróblewski Młyn.

¹² Por. komentarz do planu Piotrkowa.

lub szybkość przepływu były tak duże, że mogły poruszać młyn (służyło temu sztuczne spiętrzanie wody). Wychodząc z takich przesłanek oraz kierując się mapą Kwatermistrzostwa, przedłużyliśmy niektóre ciek wodne. Na przykład Pisia, rzeczka koło Brzeznicy, na mapie Kwatermistrzostwa zaczyna się na zachód od Pajęczna, a dziś dopiero od wsi Wistka.

Wiele trudności sprawiło ustalenie biegu i nazwy prawych dopływów Moszczenicy, rzeczek Maliny i Kostrzyni płynących z południa do miejscowości Piątek¹³. Mapy w skali 1:100 000 z XX w. pokazują, że Malina uchodzi do Moszczenicy koło wsi Łazin, natomiast Kostrzynia występuje bez nazwy i jej ujście trudno było zidentyfikować (mogła być dopływem Moszczenicy lub Maliny). Przyjęliśmy za mapą Kwatermistrzostwa przebieg rzeki Maliny, będącej prawym dopływem Moszczenicy i wpadającej do niej poniżej miasta Piątek. Co do drugiej rzeczki, nazwanej na Kwatermistrzostwie „Mościenica R czyli Cesanka”, należy ją identyfikować z XVI-wieczną nazwą Kostrzynia, odnoszącą się do ciek u uchodzącego do Moszczenicy na wschód od Gieczna koło miejscowości Sypin¹⁴.

Do mniejszych rzek, które sprawiły sporo trudności przy identyfikacji i ustaleniu nazwy, należą: Brodnia-Pichna, prawy dopływ Warty; Sadržówka, Pichna (Szadržówka), prawy dopływ Brodni; Swędria (Swędra, Swidernia), prawy dopływ Proсны (uchodzi do Proсны koło Kalisza); Olszyna (Zdanka); Kręcica, lewy dopływ Widawki. Warto podkreślić, że Swędria to jedna z najstarszych nazw na naszym terenie, pochodzenia litewskiego¹⁵.

Na terenie województw sieradzkiego i łęczyckiego nie było większych jezior. Na mapie nanie­siono kilkanaście stawów bez nazw, o których istnieniu wiemy z lustracji, np. w Ostrzeszowskim¹⁶.

Zalesienie. Lasy zostały przedstawione według stanu uwidocznionego na mapach Kwatermistrzo­stwa i Gilly’ego. Podobnie jak na mapie województwa sandomierskiego utrzymano rozróżnienie lasów i zarośli. Zarośla są bowiem często reliktem lasów, gdyż powstały na skutek użytkowania gospodarczego krawędzi obszarów leśnych. Ze względu na czytelność mapy, przy przenoszeniu drobnych relik­tów leśnych przyjęto jako minimum na mapie 1:100 000 obszar o rozmiarach co najmniej 4 x 4 mm, tj. ok. 16 ha w terenie.

Dla województw sieradzkiego i łęczyckiego mamy w źródłach wiadomości o puszczech, ale ich nazwy nie są podane¹⁷. Badania nad rozwojem osadnictwa pozwalają odtworzyć etapy zmniejszania się stanu zalesienia. Karczowano przede wszystkim puszcze na terenach o dobrych glebach oraz na obszarach przylegających do ważnych dróg. Później osadnictwo obejmowało tereny o ziemiach mniej urodzajnych. Jako efekt wtórny występowała zmiana typu drzewostanu. Drzewa liściaste wymagają bowiem urodzajniejszych gleb niż lasy iglaste, które porastają obszary piaszczyste i wydmy. K. Buczek podzielił formację leśną na cztery kategorie: parkową, leśno-polną, puszczo­wą i bagienną¹⁸. Ta ostatnia

¹³ Dziękuję za pomoc w identyfikacji tych rzek prof. Adrzejowi Tomczakowi.

¹⁴ Na mapie Kwatermistrzostwa zapisano Cessanka, co jest błędem i winno brzmieć Cesarka. Dodatkowym potwier­dzeniem jest istnienie w XVI w. miejscowości Cesarka, par. Skoszewy, z której w XIX w. pozostał tylko młyn o tej nazwie (SGKP, t. 6, s. 727 n.). Ujście Kostrzyni do Moszczenicy przyjęto za: A. Tomczak, *Zarys dziejów parafii Gieczno do roku 1939*, Toruń 1997, s. 15.

¹⁵ Swędria dawniej Swędra, zob. *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 5, Wrocław 1975, s. 499. Nazwa ta należy do grupy nazw bałto-słowiańskich, a w źródłach poświadczona jest w 1136 r. – *aqua Zvandri*.

¹⁶ Prócz wymienionych w lustracjach stawów w Wieluńskim (por. przyp. 11) liczne bezimienne stawy koło Sieradza, Piotrkowa, Szadka, Bolesławca, Radomska, Grabowa, Łęczycy zob. LWWK 1564, cz. 2, s. 24, 41, 46, 51, 67, 100, 112, 122, 156.

¹⁷ W lustracjach obejmujących teren woj. sieradzkiego i łęczyckiego nie mamy nazw puszczy – w przeciwieństwie do Mazowsza i województwa sandomierskiego. Zazwyczaj wymieniony jest tylko bór lub las z podaniem, że leżał lub ciągnął się od jakiejś miejscowości, np. „którego lasu jest staj osmioro wzdłuż a wszędy gdzie najszerzej staj 4, a gdzie najwężej staj 2. Poczyna się ten las od drogi szadkowskiej, która idzie od Zagorzic i ciągnie się do kopca narożnego granicznego, który leży na granicach strońskich, zapolskich i świezińskich” (LWWK 1564, cz. 2, s. 116) lub jak przy wsi Komorów w powiecie ostrze­szowskim: „Bory, lasy na tej dziedzinie są wzdłuż milą a wszędy pół mile, z tych żaden pożytek nie idzie, bo insze wsi dostatek mają lasów i borów” (tamże, s. 120). W *Liber beneficiorum* Łaskiego są również liczne wzmianki o lasach bez podania nazw (Łaski LB, I, s. 491 n. i in.). Por. też K. Buczek, *Ziemia polskie przed tysiącem lat*, Warszawa 1960, s. 26 n.; M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku*, Warszawa 1961 (mapa załącznikowa); S. Zajączkowski, *Studia nad terytorialnym formowaniem się ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódź 1951, s. 40 n.; J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.*, Lwów 1932, passim; *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, Warszawa 1965, s. 621–625. O stanie zalesienia na początku XIX w. mówią też akta znajdujące się w AGAD, KRSW, sygn. 1962 (dotyczą lasów miasta Wielunia), sygn. 1978 (dotyczą lasów miasta Wieruszowa), sygn. 1624–1625 (dotyczą lasów miasta Radomska) i najstarsze, dotyczące lasów miasta Ostrzeszowa z 1809 r. – sygn. 1399.

¹⁸ K. Buczek, *O teorii badań historyczno-osadniczych*, KH, t. 65, 1958, nr 1, s. 84.

znajdowała się przede wszystkim w północnych częściach województwa łęczyckiego, w dolinach rzek Bzury, Neru i Warty.

Na południowej granicy ze Śląskiem puszcza obejmowała teren pomiędzy Praszką a Żytniowem i między Żytniowem a Starokrzepicami. Na wschód od Rudy formacja puszczańska łączyła się z bagienną, sięgającą aż po Wierzchlas, Olewin i Sieniec. Niewielkimi klinami wciskała się pomiędzy Nietuszyn, Czarnożyły, Świątkowice, Pilchowice. Zwarty kompleks lasów występował na południu od Brzozy, Młyniska, Rostowa i Żdzar, zatrzymując się na linii pól uprawnych Słupska, Skomlina i Wójcina¹⁹.

W Ostrzeszowskiem na pograniczu ze Śląskiem lasy zajmowały duże przestrzenie, wchodziła tu bowiem Puszcza Śląska. I tak lasy porastały obszar między Niesobem a Pomianką na południu, a w części środkowo-wschodniej tej ziemi rozciągały się od Wyszana i Skarydzewa przez Rudenicę aż do Strugi.

Na wschód od Ostrzeszowa istniejące tu kuźnice, jak Kuźnica Stara Bobrowska, Kuźnica Skakawska, powodowały przetrzebienie lasów. Południowe i wschodnie zbocza Wzgórz Ostrzeszowskich były porośnięte przez puszcze, a w kierunku zachodnim pomiędzy Ostrzeszowem i Mikstatem lasy te łączyły się z puszcza w Dolinie Odolanowskiej, zajmując górny bieg i dolinę Baryczy, już poza naszymi województwami²⁰.

Na południowej granicy ziemi wieluńskiej z województwem krakowskim lasy rozciągały się na południowy wschód od Działoszyna, obejmując zakole Warty, a następnie korytarz pomiędzy Białą Olszą, Kocinką a Wartą. Na odcinku między Radomskiem a Pławnem kompleks ten łączył się z lasami Wzgórz Radomszczańskich, które szły działem wodnym w kierunku północnym. W okolicach Kamieńska linia działu wodnego przesuwana się na zachód, a wraz z nią pas lasów. Osadnictwo posuwające się od zachodu dolinami Wolborki i Luciąży do Będkowa i Tuszyńa łączyło się na wododziale z wsiami przenikającymi puszcze od doliny Widawki i Neru, od strony Pabianic, Spicymierza i Sieradza. Zwązłało to obszar leśny. Niemniej Długosz pisał, że na terenie klucza pabianickiego łatwiej napotkać legowiska zwierza niż ziemię orną²¹.

W XVI w. zwiększała się eksploatacja lasów w celu uzyskania popiołu, węgla drzewnego i smoły. Ludność zajmująca się tymi zajęciami tworzyła osiedla na krańcach puszczy lub w ich głębi na wyrąbanych lub wypalonych polanach. Świadczą o tym nazwy wsi takie jak Smolice (pow. brzeziński i pow. łęczycki), Smolny młyn (pow. ostrzeszowski), Węglenice (pow. wieluński).

Zwązanie się powierzchni leśnych przebiegało niekiedy falowo, np. nad rzeczką Niesób widzimy w XVI w. osady opuszczone, które ponownie zaludniły się w XVII w. (m.in. Skakawa). Nowe kuźnice młyńskie zagarniały coraz większe przestrzenie leśne.

Mniejszy kompleks lasów zajmował w XVI w. Wzniesienia Łódzkie. Utrzymywała się ta puszcza aż do końca XVIII w.²² Zahamowanie postępu osadnictwa na tym terenie wynikało przede wszystkim z bardzo niedogodnych warunków geograficznych (duże wysokości względne, strome stoki suchych dolin) i chroniło te obszary przed karczowaniem lasów i zamienianiem ich na pola uprawne. Kamienie zalegające pod powierzchnią wędrują do góry na skutek procesów zachodzących w zmarzlinie sezonowej i jeszcze dzisiaj są odślaniane podczas orki²³.

W północnej części województw sieradzkiego i łęczyckiego szata leśna była już w XVI w. znikoma, ponieważ bagienne doliny od stuleci zajęte były przez rozwinięte na tym terenie osadnictwo²⁴.

Pod względem podziałów geobotanicznych województwa sieradzkie i łęczyckie należały do działu bałtyckiego. Obszary wokół dolin Bzury, Neru, Warty obejmowała roślinność typowa dla pasa wielkich dolin, a pozostała część omawianego terenu miała roślinność typową dla wyżyn środkowych.

¹⁹ Rosin, Ziemia wieluńska, s. 63–66, 205–218, tamże bogata literatura przedmiotu dotycząca m.in. zalesienia.

²⁰ Tamże, s. 210 n.; por. też. A. Żabko-Potopowicz, *Zagadnienie lasów w Polsce przed rozbiorem od schyłku XV do połowy XVIII wieku*, „Sylwan”, t. 18, 1954, nr 5, s. 367–388.

²¹ Długosz LB, I, s. 273.

²² J. Dylak, *Osadnictwo epoki kamiennej w przelomie doliny Warty pod Poznaniem*, [w:] *Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią*, Poznań 1931, z. 6–7, s. 7–57; tenże, *Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi*, Łódź 1948; tenże, *Województwo*, s. 79 n.

²³ *Szata roślinna Polski*, red. W. Szafer, Warszawa 1959, mapa geobotanicznego podziału Polski W. Szafera i B. Pawłowskiego.

²⁴ Por. A. Pietrzak, *Zmiany zalesienia terytorium województwa łódzkiego od okresu porzbirowego do czasów obecnych*, „Region Łódzki. Studia i Materiały”, t. 3, 1973, s. 41–60.

W związku z tym przeważały lasy mieszane o dużym udziale dębów, lip, jaworów, jodły, z posyciem leszczyn i kalin. Na obszarach piaszczystych rosły lasy sosnowe i mieszane dębowo-sosnowe. W wilgotnych dolinach np. rzeczek Grabi, Widawki i Wolbórki przeważały lasy grabowe, olchowe i brzeziny. W bagiennych rozległych dolinach Warty, Neru, Prosny i Bzury znajdowały się olchy oraz torfowiska typowe dla terenów podmokłych.

1998 r.

III.1.6. KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

Katarzyna Słomska-Przech, Tomasz Panecki

Na mapie województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz ziemi dobrzyńskiej zaprezentowano trzy elementy fizjografii: rzeźbę terenu, hydrografię oraz zalesienie. Zgodnie z założeniami serii AHP dokonano rekonstrukcji sieci wodnej i lasów dla przełomu XVIII i XIX w. na podstawie najstarszych kartometrycznych źródeł kartograficznych¹, ze względu na brak XVI-wiecznych pozwalających na odtworzenie fizjografii. Korzystając zatem z mapy głównej, należy mieć świadomość, że dane dotyczące osadnictwa czy administracji kościelnej różnią się od warstwy fizjograficznej o dwa wieki. Metoda rekonstrukcji sieci wodnej i zalesienia była zbliżona do tej stosowanej w poprzednich tomach serii. Rzeźbę terenu przedstawiono metodą poziomicową i efekt końcowy jest wprawdzie podobny do wcześniej opracowanych map, ale uzyskano go na podstawie półautomatycznego generowania poziomicy z numerycznego modelu terenu (NMT lub DEM, *Digital Elevation Model*) z pomocą algorytmu ANUDEM².

Problematykę przeobrażeń środowiska, jakie zaszły od XVIII w. na obszarze Kujaw i ziemi dobrzyńskiej podejmowali m.in. Ryszard Kukier³ czy Bożena Degórska⁴. Hydrografię Kujaw w drugiej połowie XV w. przedstawioną przez Jana Długosza ocenił w świetle obecnej wiedzy Zbigniew Zyglewski⁵.

W dotychczas wydanych tomach AHP regionalizację fizycznogeograficzną Polski omawiano na podstawie prac Jerzego Kondrackiego⁶. W 2018 r. zespół pod kierunkiem Jerzego Solona⁷ dokonał weryfikacji oraz uszczegółowienia dotychczasowego podziału, odwołując się do jego podstaw teoretycznych. W przypadku większości jednostek doprecyzowano jedynie przebieg ich granic w odniesieniu do aktualnych danych geomorfologicznych i geologicznych. W porównaniu z pracą Kondrackiego zwiększono liczbę mezoregionów z 316 do 344. Dane są dostępne również w formie plików GIS⁸.

Według obu podziałów tereny prezentowane w tym tomie leżą na obszarze dwóch podprowincji. W większości położone są na Pojezierzu Południowobałtyckim z krajobrazem młodoglacjalnym przecinanym dolinami rzek: Wisły, Brdy i Drwęcy. Południowe krańce opisywanego obszaru (woj. brzeskie) położone są na terenie Nizin Środkowopolskich. Sąsiaduje z nimi również północno-wschodni kraniec

¹ J. Plit, *Analiza historyczna jako źródło informacji o środowisku przyrodniczym*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, t. 16, 2006, s. 217–226.

² M.F. Hutchinson, T. Xu, J.A. Stein, *Recent Progress in the ANUDEM Elevation Gridding Procedure*, [w:] *Geomorphometry*, red. T. Hengel, I.S. Evans, J.P. Wilson, M. Gould, Redlands 2011, s. 19–22 (www.geomorphometry.org/HutchinsonXu2011, dostęp: 25.02.2020); E. Rutkowska, *Środowisko geograficzne*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.1.4.

³ R. Kukier, *Przeobrażenia środowiska geograficznego na Kujawach w świetle źródeł etnograficznych i kartograficznych z XVIII–XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne, Archeologia”, t. 33, 1969, nr 2, s. 105–134.

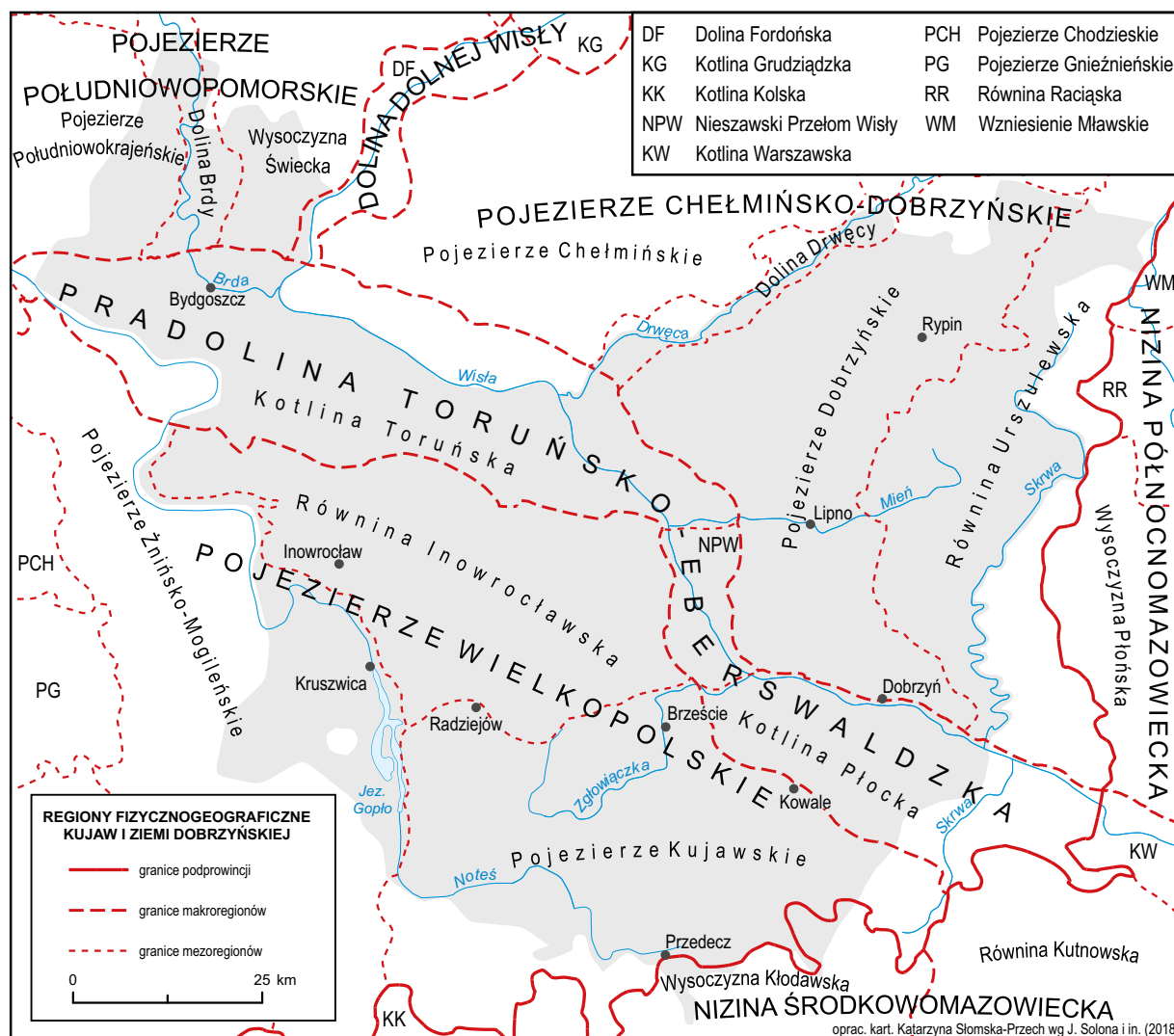
⁴ Degórska, *Transformacja krajobrazu*.

⁵ Z. Zyglewski, *Kujawy w „Chorografii” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz – 600. rocznica urodzin: region, Polska, Europa w jego twórczości*, red. J. Maciejewski, P. Oliński, W. Rozyński, S. Zonenbergas, Toruń–Bydgoszcz 2016, s. 31–48.

⁶ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998.

⁷ J. Solon, J. Borzyszkowski, M. Bidłasik, A. Richling, K. Badora, J. Balon, T. Brzezińska-Wójcik, Ł. Chabudziński, R. Dobrowolski, I. Grzegorzczak, M. Jodłowski, M. Kistowski, R. Kot, P. Krąż, J. Lechnio, A. Macias, A. Majchrowska, E. Malinowska, P. Migoń, U. Myga-Piątek, J. Nita, E. Papińska, J. Rodzik, M. Strzyż, S. Terpiłowski, W. Ziaja, *Physico-Geographical Mesoregions of Poland. Verification and Adjustment of Boundaries on the Basis of Contemporary Spatial Data*, „Geographia Polonica”, t. 91, 2018, nr 2, s. 143–170; *Studia nad regionalizacją fizycznogeograficzną Polski*, red. M. Kistowski, U. Myga-Piątek, J. Solon, Warszawa 2018.

⁸ Zob. [www.rcin.org.pl/dlibra/publication/84324](http://rcin.org.pl/dlibra/publication/84324) (dostęp: 7.05.2020).

Mapa 1. Regiony fizycznogeograficzne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej

ziemi dobrzyńskiej. W dalszej części tekstu oraz na mapie 1 przedstawiono aktualną regionalizację omawianego obszaru.

W obrębie prezentowanych w tym tomie terenów Pojezierzy Południowobałtyckich najbardziej na północ wysunięty jest makroregion Pojezierza Południowopomorskiego. Na północnym krańcu województwa inowrocławskiego obejmuje on dwie wysoczyzny młodoglacjalne (Pojezierze Południowokrajęńskie i Wysoczyznę Świecką) rozcięte przez Dolinę Brdy. Północno-wschodni kraniec tego województwa jest położony również częściowo w makroregionie Doliny Dolnej Wisły (mezoregion Doliny Fordońskiej), który na południu łączy się z makroregionem rozległej Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, przecinającej z północnego zachodu na południowy wschód obszar omawiany w tym tomie. Pradolina dzieli się na trzy mezoregiony. Pierwszy z nich, Kotlina Toruńska, to piaszczysty taras między dorzeczem Wisły i Noteci, porośnięty Puszcza Bydgoską. Drugim mezoregionem jest wydzielony w 2018 r. w zwięzającej się południowo-wschodniej części Kotliny Toruńskiej Nieszawski Przełom Wisły. Ostatni z trzech mezoregionów – Kotlina Płocka – to rozciągający się na lewym brzegu Wisły rozległy piaszczysty taras z wytopiskowymi jeziorami polodowcowymi i Lasami Włocławsko-Gostyńskimi.

Od północnego wschodu z Pradolina Toruńsko-Eberswaldzką sąsiaduje makroregion Pojezierza Chełmińsko-Dobrzyńskiego, gdzie w granicach ziemi dobrzyńskiej znajdują się kolejne trzy mezoregiony. Dolina Drwęcy na tym terenie składa się z szeregu kotlinowych rozszerzeń i zwężeń. Przylegające do niej od południowego wschodu Pojezierze Dobrzyńskie charakteryzuje się zróżnicowaną rzeźbą ze wzgórzami morenowymi, kemami, ozami i wałami drumlinowymi. We wschodniej części ziemi dobrzyńskiej rozciąga się sandrowa Równina Urszulewska, w znacznej części porośnięta lasami

zwanymi wspólnie Skrwileńskimi i Lidzbarskimi. Na jej terenie na zachód od Jeziora Bryńskiego występują największe wysokości na analizowanym obszarze (ok. 159 m n.p.m.).

Od południowego zachodu z Pradolina Toruńsko-Eberswaldzką graniczy makroregion Pojezierze Wielkopolskie z następującymi mezoregionami: Równiną Inowrocławską, Pojezierzem Kujawskim oraz Pojezierzem Żnińsko-Mogileńskim. Ostatni z wyżej wymienionych mezoregionów został wydzielony z Pojezierza Gnieźnieńskiego w 2018 r. Równina Inowrocławska to płaska wysoczyzna morenowa, której piaszczystą część wschodnią pokrywają lasy. W zachodniej części mezoregionu małe nachylenie powierzchni i słaby drenaż spowodowały nadmierne uwilgocenie gleby, co przyczyniło się do powstania czarnych ziem, od których obszar ten jest nazywany Kujawami Czarnymi. Na południe od równiny położone jest Pojezierze Kujawskie z dwoma równoleżnikowymi pasmami wzgórz morenowych. Pomiędzy nimi rozciąga się równina, którą płynie Noteć, wpadająca następnie do jeziora Gopło na Pojezierzu Żnińsko-Mogileńskim.

Południowe krańce województwa brzeskiego leżą na obszarze Nizin Środkowopolskich w makroregionie Niziny Południowowielkopolskiej. Północny kraniec mezoregionu Wysoczyzny Kłodawskiej wyznacza zasięg zlodowacenia wiślanego, dlatego też obszar ten charakteryzuje się rzeźbą młodoglacjalną.

Kończąc opis regionów fizycznogeograficznych oraz związanej z nimi rzeźby terenu, warto wspomnieć, że w lustracji ziemi dobrzyńskiej z 1564 r. wzmiankowane jest jedno wzniesienie – góra Trumieńska⁹, położona najprawdopodobniej nieopodal współczesnej miejscowości Truminy (ok. 6 km na północny wschód od Bobrownik). Trudno jednak wskazać, o które z istniejących wzgórz chodzi, ponieważ przysiółek jest położony pomiędzy kilkoma wzniesieniami, z czego te najbliższe mają wysokość ok. 100 m n.p.m., a te nieco oddalone – do 117,6 m n.p.m.

Młodoglacjalna geneza rzeźby terenu przekłada się na rozmieszczenie i układ gleb. Na omawianym obszarze dominują gleby płowe i deluwialne¹⁰. Równiny z sandrami i piaszczyste terasy rzeczne pokrywają gleby bielcowe i rdzawe. Miejscami, w początkowym biegu rzeki Mień, a także w dolinach rzek Noteci, Zielonej, Rypienicy i Bachorzy, występują gleby murszowe i torfowe. W dolinach Wisły, Brdy, Drwęcy i Skrwy występują mady rzeczne. W okolicach Inowrocławia i Radziejowa na płaskiej wysoczyźnie wykształciły się czarne ziemie, wspólnie uważane za najżyźniejsze na tym terenie. Na podstawie współczesnej klasyfikacji bonitacyjnej gleb nie sposób jednak z wysokim prawdopodobieństwem wnioskować o wysokości plonów na tym obszarze w XVI w.¹¹ Różnica w przydatności gleb wynika ze stosowania wówczas odmiennych technik uprawy i nawożenia, a także występowania innych stosunków wodnych.

Wzmiankę o glebach można napotkać m.in. w lustracji z lat 1564–1565. Grunty w okolicach Dobiegniewa (Dobiegniew, k) i Dębu Wielkiego (Dąb, k)¹², położone nad Wisłą, określono jako piaszczyste. Na tym terenie na tarasach pradoliny wykształciły się gleby rdzawe i arenosole. Nieco więcej informacji o charakterze gleb zapisano w inwentarzach dóbr biskupa włocławskiego z początku XVII w.¹³ Zaczynając opis od zachodniego brzegu Wisły, gdzie występują mady, grunty wsi Siarzewo (Pszarzewo, d)¹⁴, Tupadły (s)¹⁵ oraz leżącej bardziej na północny zachód wsi Brzoza (s)¹⁶ opisywane były jako „piaskowate”. W przypadku Siarzewa zaznaczono dodatkowo, że grunt był dobry przed powodzią. Dalej na zachód, w okolicach Raciążka (Raciąż, d) występują różne rodzaje gleb – zarówno mady doliny Wisły, jak i gleby rdzawe, bielcowe oraz płowe, ale także połać gleb glejowych na południe od miasta. W inwentarzu grunty należące do miejscowości określono jako „mierne, ikrzaste, miejscami piaski, wymokliny”¹⁷, a grunt położonej na południe od niego wsi Dąbrówka (d)¹⁸ opisano

⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 266.

¹⁰ S. Białousz, *Gleby – klasyfikacja genetyczna*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1993, tabl. 41.1; R. Bednarek, M. Świtoniak, *Gleby*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radziwiński, Toruń 2017, s. 87–94; *Internetowy atlas województwa kujawsko-pomorskiego*, red. Z. Kozieł, www.atlas.kujawsko-pomorskie.pl (dostęp: 7.05.2020); Degórska, *Transformacja krajobrazu*, s. 37–40.

¹¹ A. Wyczański, *O badaniu plonów zbóż w dawnej Polsce*, KHKM, t. 16, 1968, nr 2, s. 251–271.

¹² LWWK 1564, cz. 2, s. 184.

¹³ Inw. XVII.

¹⁴ Tamże, s. 5.

¹⁵ Tamże, s. 6.

¹⁶ Tamże, s. 10.

¹⁷ Tamże, s. 3.

¹⁸ Tamże, s. 7.

jako „sapowaty”¹⁹, miejscami czarny. Grunty wsi leżących dalej na zachód, w okolicach Brzeźna (d)²⁰ i Mleczkowa (d)²¹, również określano jako sapowate, a w okolicach Chlewisk (d)²² i Straszewa (d)²³ jako miejscami piaszczyste. W przypadku wsi takich jak Brudnia (Brodnia, d)²⁴, Wanorze (Wonorze, d)²⁵, Parchanie (Parkanie, d)²⁶ czy Szadłowice (Szawłowice, d)²⁷ do gleb odnosi się jedynie wzmianka, że są to „grunty dobre”. W źródle tym wspomniany jest także „grunt dobry, czarny” w ziemiach należących do wsi Sławsk Wielki (Sławsko, d)²⁸. Na współczesnych mapach glebowych w tej okolicy oznaczane są czarne ziemie. Należy jednak pamiętać, że opisane zapiski dają jedynie fragmentaryczny obraz przestrzeni, uwarunkowany także sposobem sporządzania materiału źródłowego.

Przez badany obszar przepływa największa rzeka Polski – Wisła – najpierw przez Pradolinę Toruńsko-Eberswaldzką, aby następnie skrócić na północny wschód, gdzie płynie Doliną Dolnej Wisły. Jej główne prawe dopływy to Drwęca i Skrwa, a lewe to Brda i Zgłowiączka. Na terenie województwa brzeskiego zaczyna swój bieg Noteć, będąca dopływem Warty. Większość obszaru stanowi zlewnię Wisły²⁹, jednak zachodnie części województw brzeskiego i inowrocławskiego należą do zlewni Odry właśnie za sprawą płynącej tędy Noteci. Dział wodny zlewni przecina województwa brzeskie i inowrocławskie z północnego zachodu na południowy wschód. Zestawienie dotyczące pochodzenia nazw rzek z tego obszaru opracował Adam Wróbel³⁰.

Przebieg rzek zrekonstruowano na podstawie źródeł kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w. Przebieg Wisły oraz położenie kęp wiślanych wyrysowano na podstawie mapy Schröttera oraz mapy Kwatermistrzostwa. Skorygowano jednak brzeg w okolicach Siarzewa i Słońska, gdzie – bazując na mapie Textora i Gilly’ego – można zauważyć pewne zmiany w przebiegu Wisły. Na tym obszarze taras zalewowy jest szerszy, przez co łatwiejsza jest zmiana koryta rzeki³¹. Lucjan Koc wspomniał, że na niektórych mapach z XVII i XVIII w. Słońsk jest położony na prawym, a nie lewym brzegu Wisły, lecz niestety nie wskazał konkretnych opracowań³². Obecnie rozległa Zielona Kępa, której nazwa pojawia się na mapach WIG i jest stosowana współcześnie w Państwowym Rejestrze Nazw Geograficznych (PRNG), na początku XIX w. była przedstawiana jako dużo mniejsza (zob. il. 1). W źródłach z początku XVII w. pojawia się wzmianka o ostrowie na Wiśle przy Siarzewie³³, a także jeziorze („kiedy nieć przed tym była, uczyniło się jeziorko”), które powstało w okolicach wsi Tupadły³⁴.

W źródłach wzmiankowane są także kępy na Wiśle przy Dobrzyniu nad Wisłą (Dobrzyń, k)³⁵ oraz w okolicach wsi Brzoza (d)³⁶. W lustracji z 1626 r. wymieniono cztery kępy (Koziniec, Strząpska, Sarka, Goździenka), należące do zamku w Dybowie³⁷. Kępa na Wiśle przynależała też do osady młyńskiej Zieleniec (obie lokalizacje stanowią dziś część Torunia)³⁸, a kilka kęp na Wiśle było własnością Fordonu (Fordan, k, ob. część Bydgoszczy)³⁹. W inwentarzu dóbr biskupstwa włocławskiego z początku

¹⁹ Czyli bagnisty, wilgotny; sjp.pwn.pl/sjp/sapowaty;2519335.html (dostęp: 7.10.2020).

²⁰ Inw. XVII, s. 10.

²¹ Tamże, s. 14.

²² Tamże, s. 13, 143.

²³ Tamże, s. 15.

²⁴ Tamże, s. 18.

²⁵ Tamże, s. 20.

²⁶ Tamże, s. 22.

²⁷ Tamże, s. 26.

²⁸ Tamże, s. 30.

²⁹ A. Czerny, *Wody powierzchniowe*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, tabl. 32.1.

³⁰ A. Wróbel, *O pochodzeniu nazwy królowej polskich rzek oraz o nazwach jej kujawskich i dobrzyńskich dopływów*, ZK-D, t. 32: *Wisła w życiu regionu*, 2017, s. 9–34.

³¹ L. Koc, *Zmiany koryta Wisły w XIX i XX wieku między Płockiem a Toruniem*, „Przegląd Geograficzny”, t. 44, 1972, nr 4, s. 703–719.

³² Por. W. Duży, *Granice państwowych jednostek terytorialnych w tomie AHP Kujawy*, w tej edycji III.2.1.6.

³³ Inw. XVII, s. 3.

³⁴ Tamże, s. 6.

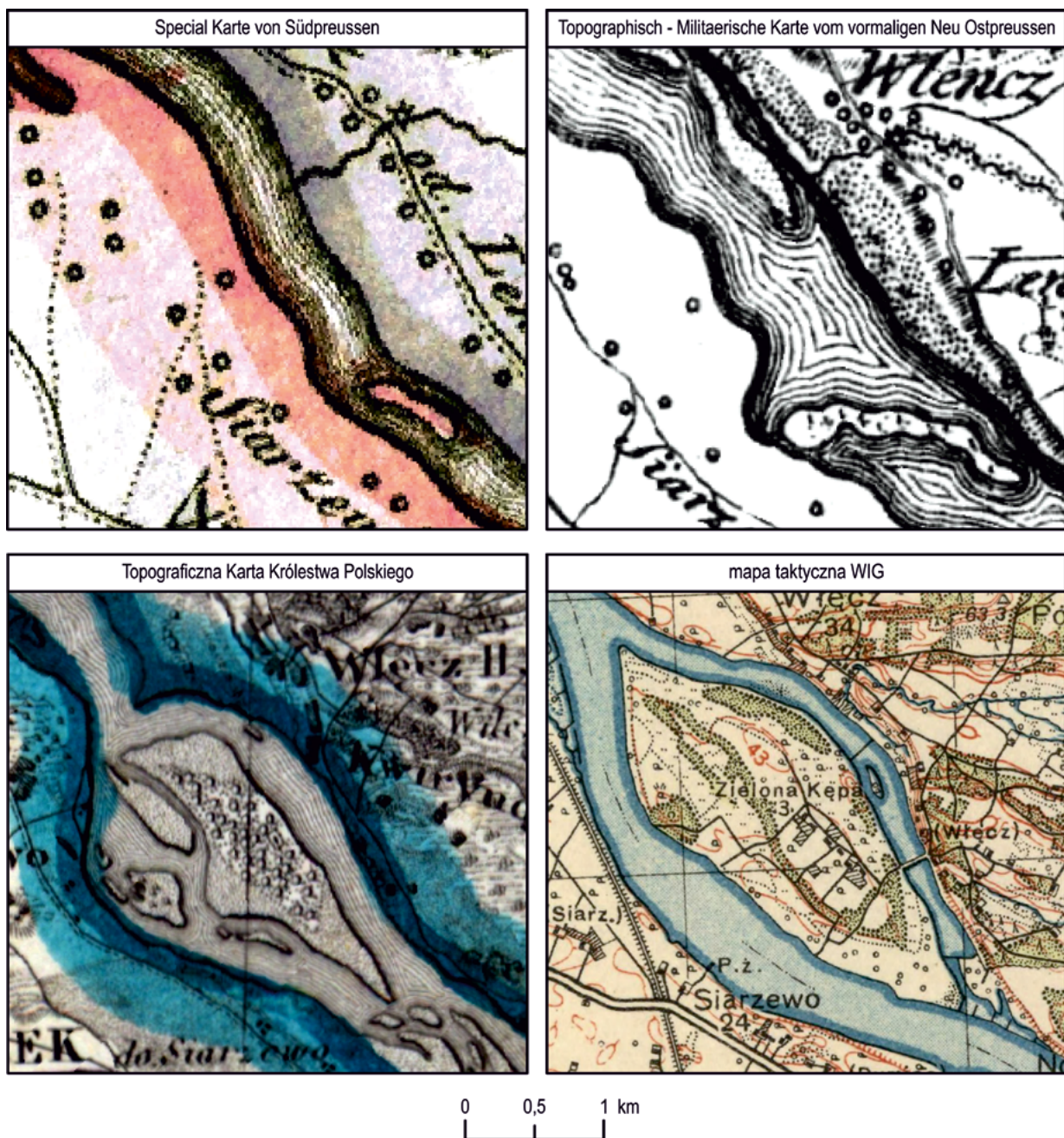
³⁵ LWWK 1564, cz. 2, s. 268; LWWK 1628, cz. 3, s. 64–65.

³⁶ Inw. 1598, s. 72; Inw. XVII, s. 11.

³⁷ LWWK 1628, cz. 3, s. 148.

³⁸ LWWK 1616, cz. 1, s. 299.

³⁹ M. Gorączko, *Zarys zmian hydrograficznych w obrębie dawnych kęp wiślanych w Bydgoszczy w oparciu o wybrane źródła kartograficzne*, „Kronika Bydgoska”, t. 22, 2000, s. 235–238; E. Okoń, R. Czaja, *Fordon. Historia i rozwój przestrzenny*

Ilustracja 1. Okolice współczesnej Zielonej Kępy na mapach dawnych

XVII w. wspomniany jest również ostrów na Drwęcy w okolicach Ciechocina⁴⁰, jednak zlokalizowanie go na mapach nie było możliwe.

Wylewy Wisły, jakkolwiek oczywiście mogły być zjawiskiem corocznym, są w źródłach wzmiankowane kilkakrotnie. Jedną z informacji odnosi się do wspomnianych wyżej miejscowości Dobiegniewo i Dąb z lat 1564–1565⁴¹. Można napotkać też wzmiankę z 1598 r. o zalewaniu przez Wisłę pól we wsi Siarzewo⁴², a także późniejsze potwierdzenia tego wydarzenia⁴³. Podobne wzmianki o zalewaniu gruntów pojawiają się w odniesieniu do wsi Słońsk znajdującej się nieopodal Siarzewa w dalszym biegu Wisły⁴⁴.

miasta, [w:] *Fordon*, oprac. hist. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 3), s. 11.

⁴⁰ Inw. XVII, s. 139.

⁴¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 184.

⁴² Inw. 1598, s. 72.

⁴³ Inw. XVII, s. 4–6.

⁴⁴ ASK I 92, k. 4v (1563 r.); ASK I 50, k. 747r (1573 r.); LWWK 1628, cz. 3, s. 149.

Zapisy o powodzi z 1573 r., spowodowanej prawdopodobnie śryżem lub krą na Wiśle, pojawiły się także w kontekście okolic zamku w Dybowie⁴⁵.

Jednym z głównych dopływów Wisły na terenie Kujaw jest Zgłowiączka. Jej obszar źródłkowy znajduje się w jednej z odnóg Jeziora Głuszyńskiego⁴⁶ (na mapie jezioro Orle). Na mapach dawnych (Perthéesa, Gilly'ego, Kwatermistrzostwa) ciek ten zaczyna się pomiędzy Witowem (d) i Samszycami (Samszyce Małe, s i Samszyce Wielkie, s). Współcześnie ten odcinek nazywany jest Kanałem Głuszyńskim, a swój bieg zaczyna w okolicach miejscowości Płowce, a zatem nieco dalej niż przedstawiają to mapy z początku XIX w. Odwrotna sytuacja występuje natomiast w przypadku rzeki Bzura Południowa⁴⁷, która miała prawdopodobnie w przeszłości znacznie dłuższy przebieg. Na mapach z początku XIX w. widoczny jest tylko krótki odcinek tuż przy ujściu do Wisły w okolicach Duninowa Nowego (Duninowo, k), ale na mapie Perthéesa jej obszar źródłkowy znajduje się w okolicach wsi Działkowo (Działkowo Wielkie, s).

Omawiając hydroografię Kujaw, warto również odnieść się do dyskusji o źródłach Noteci. Współcześnie rzeka ta zaczyna swój bieg na zachód od Jeziora Kromszewskiego i Jeziora Chodeckiego, jednak na mapach źródłowych dla serii AHP (Kwatermistrzostwa, Gilly'ego) ciek ten zaczyna się nieco wcześniej, w okolicach wsi Arkuszewo (Jarkuszewo, k). Dalej jego przebieg jest taki sam: rzeka przepływa przez jeziora Przedecz, Modzerowskie, Długie, Brdowskie, następnie płynie na północny zachód, by w okolicach Mąkoszyna (s) łukiem skrócić na południowy zachód (na tym odcinku łączy się z nią dopływ z jeziora Lubotyń, wspominany już przez Jana Długosza⁴⁸), by po kilku kilometrach skrócić w stronę Gopła. Władysław Mrózek pisząc o zmianach sieci hydrograficznej Kujaw, a zarazem źródeł Noteci, powoływał się m.in. na mapę von Pfaua z 1772 r. czy *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*⁴⁹. Na tej podstawie lokalizował ówczesne źródła Noteci na południe od jeziora Lubotyń. Za to okolice jezior Brdowskiego, Modzerowskiego i Prздеckiego stanowiły według niego zlewisko Wisły (obszar źródłkowy Zgłowiączki). Tak głębokie zmiany w stosunku do współczesnego obrazu sieci hydrograficznej badacz tłumaczył pracami melioracyjnymi i pionowymi ruchami skorupy ziemskiej. Warto zauważyć, że również na mapie Perthéesa z 1785 r. oznaczono południkowo biegnący ciek łączący jeziora Brdowskie i Długie ze Zgłowiączką. Andrzej Tomczak polemizował z Władysławem Mrózką, podając w wątpliwość przytaczane przez niego źródła kartograficzne (powołując się na ustalenia Karola Buczka⁵⁰), w zamian powołując się na przedstawienie sytuacji hydrograficznej m.in. na mapach Gilly'ego i Kwatermistrzostwa⁵¹. Przywołał także szereg wzmianek źródłowych z XVI w., głównie z lustracji królewskich z lat 60., potwierdzających przedstawiony na tych mapach przebieg rzeki. Dlatego też ostatecznie przyjęto przebieg Noteci za Andrzejem Tomczakiem.

Warto również bliżej przyjrzeć się jednemu z dopływów Noteci. Rzeka Kwieciszewica (zwana również Kwieciszówką, obecnie znana jako Noteć Mała) jest wymieniana u Długosza jako granica między Kujawami a Wielkopolską⁵². W lustracjach z początku XVII w.⁵³ przy opisie miejscowości Gębice (k) wspomniano młyn na rzece Kiianicy. W *Elektrycznym słowniku hydronimów Polski* (ESHPP) jest opisana jako obecnie nieistniejąca⁵⁴, ale wskazany tam jej przebieg jest zgodny z biegiem rzeki Kwieciszewicy. Może to sugerować, że nazwy odnoszą się do tego samego cieku.

⁴⁵ ASK I 50, k. 754r (1573 r.).

⁴⁶ L. Andrzejewski, *Dolina Zgłowiączki – jej geneza oraz rozwój w późnym glacie i holocenie*, Warszawa 1984 (Dokumentacja Geograficzna, z. 3), s. 10; A. Bartczak, *Wieloletnia zmienność odpływu rzecznej z dorzecza Zgłowiączki*, Warszawa 2009 (Prace Geograficzne, nr 209), s. 40–41.

⁴⁷ Zob. www.eshp.ijp.pan.pl/search/results/35566 (dostęp: 7.05.2020).

⁴⁸ Z. Zyglewski, *Kujawy w „Chorografii” Jana Długosza*, s. 44.

⁴⁹ W. Mrózek, *Zagadnienie źródeł Noteci*, „Zeszyty Naukowe UMK. Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, t. 10, 1964, s. 109–123.

⁵⁰ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, t. 3), s. 158–159, 173–174, 212.

⁵¹ A. Tomczak, *Źródła Noteci w dobie historycznej*, ZK, t. 2, 1968, s. 5–18.

⁵² Z. Zyglewski, *Kujawy w „Chorografii” Jana Długosza*, s. 38; H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne Królestwa Polskiego w „Annales” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz – 600. lecie urodzin*, s. 115; M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.1.4; por. W. Duży, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Kujawy, w tej edycji III.2.1.6.

⁵³ LWWK 1616, cz. 1, s. 252; LWWK 1628, cz. 3, s. 89.

⁵⁴ Zob. www.eshp.ijp.pan.pl/search/results/1982701 (dostęp: 7.05.2020).

Należy również wspomnieć o Kanale Bydgoskim, który łączy Noteć i Brdę, a zatem Odrę z Wisłą. Jest on oznaczony na mapach wykorzystywanych do rekonstrukcji sieci hydrograficznej, ale nie wyrysowaliśmy go na mapie głównej ze względu na to, że jest tworem sztucznym, wybudowanym w latach 1773–1774⁵⁵. Wcześniej na tym terenie były rozległe bagna i tak też przedstawiono sytuację na mapie głównej. W opracowaniu dotyczącym tego kanału Walenty Winid podał przykłady znalezisk z XIX w., które świadczyły o tym, że ten bagnisty wcześniej teren mógł być wykorzystywany jako przeprawa wodna⁵⁶.

W lustracjach z XVI i XVII w. pojawiają się nie tylko nazwy głównych cieków, takich jak Wisła czy Zgłowiączka, ale także cieków niższego rzędu, jak np. Chodeczka⁵⁷ czy Rypienica⁵⁸. Dzięki informacjom z tych źródeł możliwe było zastosowanie dawnej nazwy rzeki Rakutówka, zwanej na początku XVII w. Ciemięgą⁵⁹, a także odtworzenie nazw cieków, które na mapach wykorzystywanych w pracach nad tomem oraz w PRNG nie mają swoich nazw. Jeden z nich to wpadający do Gopła na południe od wsi Mietlica (s) ciek Rzeczyca⁶⁰ (Rzeczicza). Kolejne dwa wzmiankowane były przy wskazaniu młynów w okolicach Dybowa. Strumień Dulowie⁶¹ jest wspomniany przy młynach Dulew oraz Jasin. Pobliski, młyn Chrzast był zlokalizowany na rzece Wierdziałowie (zwanej też Zielona)⁶². Kolejnym przypadkiem jest opis gruntów należących do wsi Gnojno (k) w ziemi dobrzyńskiej. Wspomniany jest tam ciek nazywany Kolano⁶³, uchodzący do Wisły w okolicach Bobrownik. Wzmiankowana jest również struga Gnoynicza⁶⁴, ale niestety nie było możliwe wskazanie jej przebiegu. Nie udało się także jednoznacznie określić lokalizacji cieku nazwanego w lustracji z 1564 r. Wilkoria⁶⁵. Znajdował się on w okolicach wsi Kubłowo (k). Wydawcy źródła sugerowali, że był to prawdopodobnie dopływ rzeki Ochni.

Mimo młodoglacjalnego charakteru rzeźby terenu na omawianym obszarze znajduje się stosunkowo niewiele jezior. Najwięcej występuje na Pojezierzu Dobrzyńskim, Pojezierzu Kujawskim i w Kotlinie Płockiej⁶⁶. Powstawanie tamtejszych jezior ma swoją genezę w ostatnim zlodowaceniu. Obecnie jeziora te stopniowo zanikają. W wyniku antropopresji w ciągu ostatnich 240 lat zmniejszyła się zarówno powierzchnia, jak i objętość jezior Gopło i Ostrowskiego⁶⁷.

Gopło jest największym jeziorem na Kujawach, a w przeszłości jego powierzchnia była z pewnością większa. Prawdopodobnie najwyższy poziom wody występował w jeziorze we wczesnym średniowieczu, a od XII albo XV w. zaczął opadać⁶⁸. W XVI w. Kruszwica, Mysia Wieża i wczesnośredniowieczny gród były rozdzielone wodą. Według opisu jeziora z lustracji z 1564 r. rozciągało się ono od Warzymowa (s) i Noci (ks) na południu do Mątów (ks) na północy⁶⁹. Na późniejszej o dwa wieki mapie Perthéesa Gopło sięga do miejscowości Szarlej. Jezioro Szarlejskie jest uznawane przez badaczy za historyczną część Gopła również na podstawie źródeł pisanych⁷⁰. Do wyrysowania linii brzegowej Gopła, podobnie jak do rekonstrukcji przebiegu Wisły, wykorzystano mapy Schröttera oraz Kwatermistrzostwa. Na tej ostatniej jednak Jezioro Szarlejskie jest już przedstawione jako osobny akwen. Na

⁵⁵ SGKP, t. 7, s. 189; W. Winid, *Kanał Bydgoski*, Warszawa 1928.

⁵⁶ W. Winid, *Kanał Bydgoski*, s. 40.

⁵⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 219, 226; LWWK 1616, cz. 1, s. 318; LWWK 1628, cz. 3, s. 79.

⁵⁸ LWWK 1628, cz. 3, s. 63.

⁵⁹ Tamże, s. 107.

⁶⁰ LWWK 1564, cz. 2, s. 261.

⁶¹ LWWK 1616, cz. 1, s. 297.

⁶² Tamże, s. 298.

⁶³ LWWK 1564, cz. 2, s. 265.

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ Tamże, s. 176.

⁶⁶ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 95–96, 132–133, 147–148; R. Skowron, K. Kubiak-Wójcicka, *Hydrologia i zasoby wodne*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, s. 77–86.

⁶⁷ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 143; A. Piasecki, R. Skowron, *Changing the Geometry of Basins and Water Resources of Lakes Gopło and Ostrowskie under the Influence of Anthropopressure*, „Limnological Review”, t. 14, 2014, nr 1, s. 33–43.

⁶⁸ Z. Mastyński, S. Rogiński, *Studium historyczno-hydrologiczne jeziora Gopła*, Łódź 1964 (Prace Wydziału Nauk Przyrodniczych – Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Seria B, nr 3), s. 11–23.

⁶⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 262.

⁷⁰ W. Kowalenko, *Przewłoka na szlaku żegludowym Warta-Gopło-Wisła*, „Przegląd Zachodni”, t. 8, 1952, nr 5/6, s. 46–100; Z. Zygalski, *Kujawy w „Chorografii” Jana Długosza*, s. 39.

pewno Gopło miało większą powierzchnię niż przedstawiono to na mapie głównej. Wskutek regulacji rzek i prac melioracyjnych od XV do XX w. poziom jego wód spadł o 6,2 m⁷¹.

Prawdopodobnie z powodu wyższego poziomu wód w XVI w. poprzez Zgłowiączkę i bagna przez pewną część roku utrzymywało się połączenie wodne Wisła – Gopło⁷². W lustracjach rzeka Bachorz („na rzece Bachorzej”) jest wspomniana zarówno w opisach ziem należących do powiatu brzeskiego⁷³, jak i w odniesieniu do wsi w powiecie inowrocławskim⁷⁴. Na mapie Perthéesa oznaczono meandrujący ciek pośrodku terenu podmokłego od okolic Woli Wapowskiej (d) do połączenia ze Zgłowiączką nieopodal Falborza (km). Za to na mapie Gilly’ego oznaczono krótszy, przerwany ciek, zaczynający się na południe od Gosławic (s). W latach 1836–1858 przekopano na tym terenie Kanał Bachorze, zwany również Piastowskim⁷⁵. Próby zebrania kompleksowych informacji na temat tego kanału dokonał Cezary Wawrzyński⁷⁶.

W lustracji z XVI w. znajduje się obszerny opis miejscowości znajdujących w okolicach Gopła i bagna Bachorz, których grunty były zalewane przez 30 lat⁷⁷, dlatego też kwestia rozległego terenu podmokłego rozciągającego się od Gopła do Zgłowiączki zasługiwała na wspólne omówienie. Sprawa ta była podnoszona również na sejmie walnym piotrkowskim w 1567 r.⁷⁸ Zniszczenia dotknęły łąk i pól uprawnych, a były spowodowane wybudowaniem na Noteci grobli i młyna na wysokości wsi Mątwy. W sumie w lustracji wymieniono 85 miejscowości, które doznały szkody z powodu spiętrzenia wody. W tekście nie pojawiły się nazwy trzech wsi (Grodztwo, Świątniki, Probostwo), jednak wspomniano je w opisie jako „role, łąki, pasze proboszcza tez kruszwickiego i dziekańskie i łąka kantorowska; i folwark z gumnem zamku kruszwickiego”⁷⁹. Zastanawiać może brak wzmianki o wsi Karczyn, położonej pomiędzy innymi zalewanymi miejscowościami. Na mapie 3 oznaczono 79 miejscowości, dla których możliwe było ustalenie dokładnego położenia. Dodatkowo podjęto próbę rekonstrukcji przebiegu rzeki Bachorza od strony Gopła na podstawie wypisu wsi znajdujących się na prawym i lewym brzegu strugi.

W źródłach można odnaleźć wiele wzmianek o jeziorach z mezoregionu Kotliny Płockiej. Powstały one w rynnach subglacjalnych oraz zagłębieniach pozostałych po bryłach martwego lodu⁸⁰. W inwentarzu dóbr biskupstwa włocławskiego z początku XVII w. wymieniono siedem jezior położonych w lasach w okolicach wsi Łęg⁸¹. Zlokalizowano i opisano na mapie AHP jeziora: Rybnica, Łąki, Radyszyńskie. Nie udało się ustalić położenia jezior: Łomno, Czarne Wielkie, Czarne Małe oraz Dziemionek, chociaż w przypadku ostatniego wiadomo, że znajdowało się pomiędzy jeziorem Rybno a pobliskimi Jeziorami Witomskimi (obecnie Wikaryjskie)⁸². W źródłach dla okolic Dobiegniewa wymieniane są jeziora: Gościąż, Wierzchoń, Święte, Chrapka, Łąkie i Mrokowo⁸³, które można dziś jednoznacznie zidentyfikować. Mrokowo nie zostało oznaczone na mapach Kwatermistrzostwa czy WIG, ale zlokalizowanie go było możliwe dzięki współczesnym mapom topograficznym. Dostępne były również informacje o jeziorach w powiecie kowalskim. Na obszarze współczesnych jezior Rakutowskiego i Krzewent na mapie Gilly’ego widnieje jeden akwen, a na mapie Kwatermistrzostwa dwa oddzielne z rozległym terenem podmokłym dookoła. W lustracjach wspomniane jest głównie jezioro Krzewent⁸⁴. Nazwa ta pojawia się również u Jana Długosza⁸⁵. Trudno powiedzieć, czy istniał wówczas jeden akwen, czy może używano jednej nazwy na określenie obydwu akwenów i przyległych terenów podmokłych. Zbigniew

⁷¹ Z. Mastyński, S. Rogiński, *Studia historyczno-hydrologiczne jeziora Gopła*, s. 17.

⁷² W. Kowalenko, *Przewłoka na szlaku żeglugowym*, s. 46–100.

⁷³ LWWK 1564, cz. 2, s. 214, 225.

⁷⁴ Tamże, s. 259.

⁷⁵ SGKP, t. 1, s. 77.

⁷⁶ C. Wawrzyński, *Żegluga i kanały żeglowne dawnej Rzeczypospolitej*, Olsztyn 2019, s. 22–27.

⁷⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 259–262.

⁷⁸ VC, t. 2, z. 1, s. 203.

⁷⁹ Tamże, s. 260.

⁸⁰ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 133; Degórska, *Transformacja krajobrazu*, s. 28.

⁸¹ Inw. XVII, s. 87.

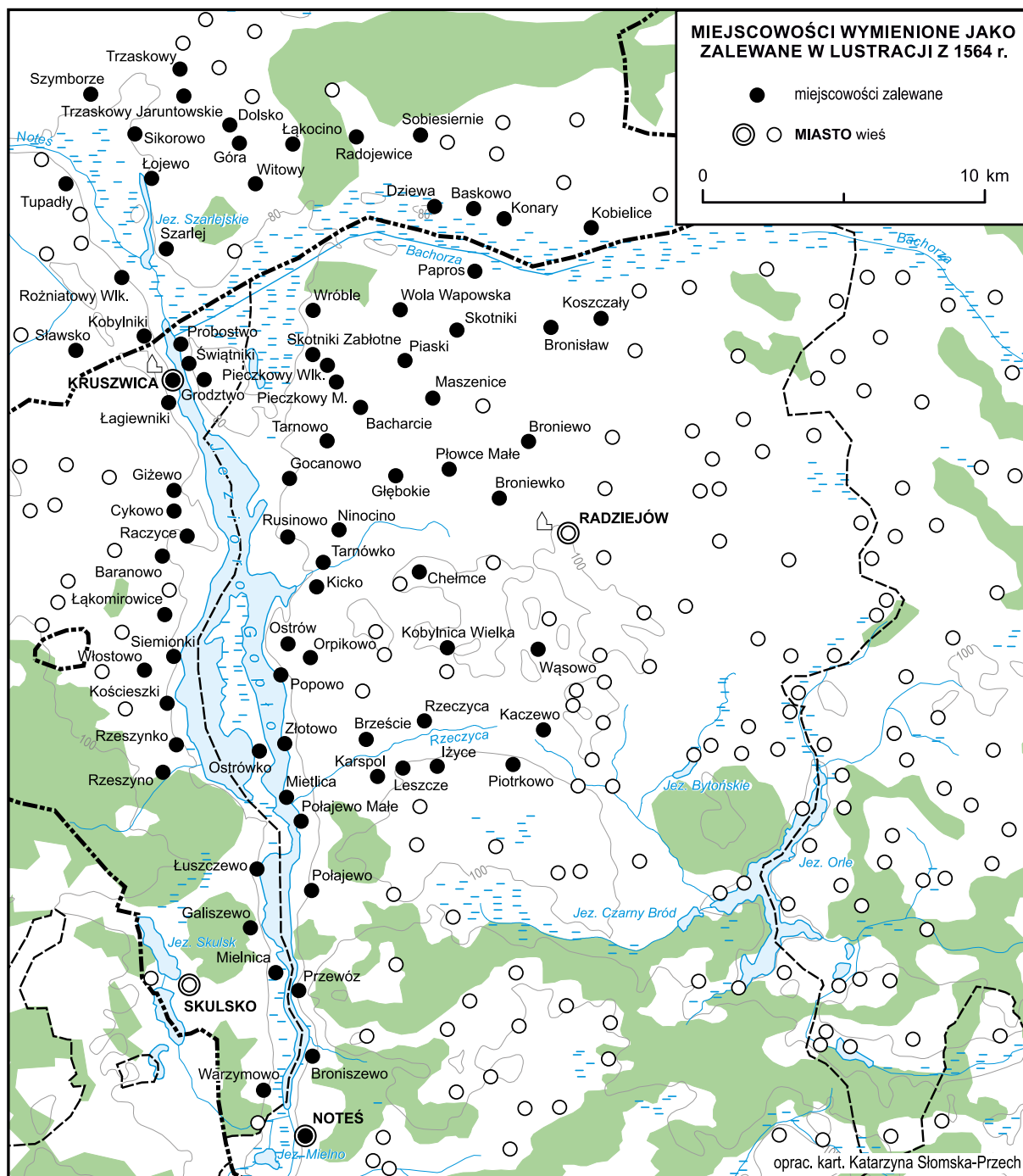
⁸² Zob. www.eshp.ijp.pan.pl/search/results/70667 (dostęp: 7.06.2020).

⁸³ LWWK 1564, cz. 2, s. 185.

⁸⁴ Tamże, s. 230; LWWK 1616, cz. 1, s. 259, 264.

⁸⁵ Z. Zyglewski, *Kujawy w „Chorografii” Jana Długosza*, s. 45.

Zyglewski przypuszcza, że jeziora wydzieliły się wskutek obniżenia poziomu wody⁸⁶. Wśród innych dużych jezior w lustracjach wymieniane są Goreńskie, Lubiechowskie, Telążna⁸⁷ – te zlokalizowano i podpisano na mapie. Nie udało się jednak zlokalizować jeziora Długie. W ESHP podano, że nazywano tak czasami jezioro Krzewent⁸⁸. Ponadto na mapie Perthéasa z 1785 r. opisano tak zbiornik położony na północny wschód od miejscowości Krzewent.

Mapa 2. Miejscowości wymienione jako zalewane w lustracji z 1564 r.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ LWWK 1616, cz. 1, s. 264.

⁸⁸ Zob. www.eshp.ijp.pan.pl/search/results/155746 (dostęp: 7.06.2020).

Nieścistość w zakresie nazw wystąpiła też w przypadku jezior Skulsk znajdujących się w okolicach miejscowości Skulsk (Skulsko, k) i Skulska Wieś (Skulsko Małe, k). Współcześnie mają one inne nazwy, pochodzące od nazw obu miejscowości. Na mapach Perthéesa i Kwatermistrzostwa określone są wspólnie jako Skulskie. W lustracji z 1616 r. z kolei jezioro przy Skulskiej Wsi nazwano „Białe”⁸⁹.

Część jezior wspomnianych w lustracjach zanikała już w XVI w. i trudno je obecnie zlokalizować na mapie. Przykładem mogą być dwa akweny przy wsi Bodzanowo (k), w przypadku których w źródłach zaznaczono, że nie przynoszą wielkiego pożytku⁹⁰. Pierwszy z nich – nazywany w lustracji Okrażkiem albo Okraskiem – znajdował się na południe, a drugi na północ od miejscowości. Na mapie Kwatermistrzostwa na tych obszarach oznaczono niewielkich rozmiarów podmokłości. Trudne do identyfikacji były także jeziora Zolwincza i Koczielka⁹¹, położone w okolicach wsi Gnojno (pow. lipnowski).

W źródłach znajdują się także informacje o stawach istniejących w XVI w. Często są one wzmiankowane przy okazji młynów lub wpisów o połowie ryb. Stawy wspomniano m.in. przy miejscowościach takich jak Raciążek⁹², Włocławek (Włocław, d)⁹³, Gębice⁹⁴, Lipno (k)⁹⁵, Zalesie (k)⁹⁶ czy Przedecz (s)⁹⁷. W lustracji z 1564 r. można natrafić na nazwy niektórych stawów w okolicach Brześcia. Wspomniany jest staw Piaseczny⁹⁸ (położony nad młynem Piaski) oraz staw nazywany Swarowski, leżący w pobliżu współczesnej wsi Bachórka⁹⁹ (w XVI w. znajdowała się tam wieś Swarowo, s). Należy zaznaczyć, że w wielu wypadkach zastosowanie na mapie nazw XVI-wiecznych lub najbardziej do nich zbliżonych nie byłoby możliwe bez ESHP.

Wspomniane wcześniej bagna na terenach współcześnie zmeliorowanych (Kanał Bydgoski, Kanał Bachorze) to niejedynie duże obszary podmokłe na Kujawach. Spore bagna zaznaczono również pomiędzy korytami rzek Jeziucka Struga i Zielona Struga, a także w okolicach jezior w Kotlinie Płockiej. Mniejsze tereny podmokłe znajdują się np. na wschód od Szadłowic, między Gniewkowem a Inowrocławiem. Były one wzmiankowane także w źródłach jako miejsce połowu drobnych ryb¹⁰⁰. W okazaniu gruntu należącego do wsi Gnojno wzmiankowane są bagna Kaliska, Owisska oraz Łaziska¹⁰¹, jednak nie udało się ich zlokalizować. Jak zauważa Ryszard Kukier: „na omawianym terenie na skutek osobliwej budowy geologicznej podłoża trzecio- i czwartorzędowego istniały bardzo sprzyjające warunki do utrzymywania się bardziej rozległych terenów bagiennych”¹⁰².

Przy rekonstrukcji zalesienia wykorzystywane były mapy zaborcze z przełomu XVIII i XIX w.: Schröttera, Gilly’ego, Textora oraz – rzadziej ze względu na późną datę opracowania – Kwatermistrzostwa. Z uwagi na skalę wydawniczą naszego opracowania (1:250 000) i czytelność mapy głównej do prezentacji przyjęto, podobnie jak we wcześniejszych tomach serii, obszary leśne o minimalnych rozmiarach 4 x 4 mm w skali roboczej 1:100 000, co odpowiada ok. 16 ha.

Na Kujawach można wskazać dwa większe i zwarte kompleksy leśne, porastające ten obszar wzdłuż doliny Wisły, istniejące tak współcześnie, jak i w XVI w.¹⁰³ Największym jest Puszcza Bydgoska w Kotlinie Toruńskiej w województwie inowrocławskim (tzw. Bydgoskie Bory Królewskie; *Die Konigliche Bombergsche Forst* na mapie Schröttera), rozciągająca się na południe od Brdy i Wisły od Ślesina przez Bydgoszcz, Podgórz aż po Raciążek. Administrację nad puszczą w XVIII w. spra-

⁸⁹ LWWK 1616, cz. 1, s. 354.

⁹⁰ Tamże, s. 255; LWWK 1628, cz. 3, s. 99.

⁹¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 266.

⁹² Inw. XVII, s. 1.

⁹³ Tamże, s. 86.

⁹⁴ LWWK 1628, cz. 3, s. 89.

⁹⁵ Tamże, s. 68.

⁹⁶ LWWK 1564, cz. 2, s. 174.

⁹⁷ Tamże, s. 168.

⁹⁸ Tamże, s. 223.

⁹⁹ Tamże, s. 214.

¹⁰⁰ Inw. XVII, s. 26, 123.

¹⁰¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 265–267.

¹⁰² R. Kukier, *Przeobrażenia środowiska geograficznego*, s. 124.

¹⁰³ T. Trampler, A. Kliczkowska, E. Dmytrenko, B. Degórska, *Regiony przyrodniczo-leśne*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, tabl. 42.2; *Internetowy atlas województwa kujawsko-pomorskiego*, www.atlas.kujawsko-pomorskie.pl (dostęp: 7.05.2020).

wowali wójtowie bydgoscy, a ich uposażenie było częścią starostwa bydgoskiego¹⁰⁴. Potwierdzenie źródłowe z okresu bliskiego XVI-wiecznej rzeczywistości ma w tym miejscu Puszcza Gniewkowska¹⁰⁵ oraz Bory Dybowski¹⁰⁶. Drugim dużym skupiskiem są Lasy Włocławsko-Gostynińskie w Kotlinie Płockiej, dla których potwierdzone nazwy z XVI w. to Bór Dąbski i Bór Dobiegniewski¹⁰⁷. Oba porastają głównie bory rosnące na glebach bielcowych, o niskiej przydatności rolniczej. Sporym zalesieniem (ok. 75%) jeszcze w końcu XVIII w. cechowała się ziemia dobrzyńska, a większe połacie ziemi uprawnej zlokalizowano jedynie na północy i zachodzie tego obszaru; pozostałą część porastały lasy¹⁰⁸. Południowa część Kujaw charakteryzowała się raczej wyspowym charakterem występowania kompleksów leśnych¹⁰⁹. Procesy wylesień były związane głównie z pozyskiwaniem terenów pod uprawę. Stosunkowo szybko zostały wylesione obszary obejmujące powiaty inowrocławski i radziejowski, ale jeszcze do pierwszej połowy XIX w. lasy (już o wyspowym charakterze) zachowały się w powiecie brzeskim i ziemi dobrzyńskiej. Ze względu na gorsze pod względem przydatności rolniczej gleby na przeważających obszarach powiatów kowalskiego i bydgoskiego zachowały się do końca XVIII w. duże kompleksy leśne¹¹⁰.

Lasy były jednak nie tylko przeszkodą dla kształtującego się osadnictwa, ale pełniły także niezwykle istotną funkcję gospodarczą: w uroczyskach znajdowały się barcie, wypalano smołę i węgiel drzewny, pozyskiwano drewno na budulec czy wydobywano rudę darniową¹¹¹. Za eksploatację lasów królewskich naliczano opłaty, tzw. borowe, które mogło być płacone zarówno w formie pieniężnej, jak i w naturze¹¹². Przy eksploatacji lasu zwracano uwagę na jego skład gatunkowy i przydatność budowlano-gospodarczą różnych rodzajów drzew. Najwyżej ceniono dęby, najniżej zaś bory iglaste¹¹³, ale wymieniano także brzozy czy olchy¹¹⁴. Drewno jako budulec pozyskiwali mieszkańcy Gniewkowa (pow. inowrocławski) na mocy przywileju z 1450 r. umożliwiającego im wykorzystywanie do tego celu pobliskiej Puszczy Gniewkowskiej¹¹⁵. Nie był to jedyny tego typu przypadek: na „wolne rąbanie drzewa” w Borach Dybowskich mogli sobie pozwolić także młynarze z młyna Kukiełka oraz mieszkańcy wsi Nieszawka (Wielka i Mała), Rudaka i Gosorzyna (pow. inowrocławski)¹¹⁶. W kujawskich lasach pozyskiwano również smołę, o czym świadczą osady smolne o charakterze efemerycznym, wzmiankowane na początku XVII w. w powiecie lipnowskim (ziemia dobrzyńska): Wilczenie, w których „mieszkał przedtym smolarz” i Celiny, gdzie „tylko w boru smolarz mieszka”¹¹⁷. Na wschód od Koronowa mieliśmy osadę smolną (Dębowa Góra, pow. bydgoski), a smolarze wzmiankowani byli także w Dąbrówce Kościelnej (pow. bydgoski)¹¹⁸.

O zbyt intensywnej eksploatacji zasobów leśnych, przede wszystkim nadmiernym wyrębie lasu, świadczą liczne wzmianki z inwentarzy i lustracji dóbr królewskich o niedoborach dobrego drewna. Na początku XVII w. w wielu miejscowościach wskazywano na nadmierne wycinanie lasów, szczególnie w ostatnim czasie. We Włocławku młynarze wytrzebili bór, we wsi Łęg (Łąg, d) „w przeszłych latach” wyrąbano las tak, że nie pozostało w nim już dobrego drewna na budulec. „Dobre i gęste” lasy, które zostały wycięte na początku XVII w., porastały wcześniej okolice Modzerowa, Wieńca, Lubotyńia i Orli

¹⁰⁴ *Inwentarz wójtostwa bydgoskiego z 1744 roku*, wyd. R. Guldon, Z. Guldon, PKHBTN, t. 7, 1970, s. 98–99.

¹⁰⁵ LWWK 1628, cz. 3, s. 135.

¹⁰⁶ LWWK 1616, cz. 1, s. 298.

¹⁰⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 184.

¹⁰⁸ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie Ziemi Dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Warszawa 1963 (Studia Societatis Scientiarum Torunensis, t. 4, nr 3), s. 20–21.

¹⁰⁹ R. Kukier, *Przeobrażenia środowiska geograficznego*, s. 121.

¹¹⁰ Degórska, *Transformacja krajobrazu*, s. 157.

¹¹¹ J. Broda, *Przemysł leśno-drewny i rzemiosła*, [w:] *Dzieje lasów i leśnictwa w Polsce*, red. J. Broda, Warszawa 1965, s. 100–105.

¹¹² LWWK 1628, cz. 3, s. 87–89; por. J. Broda, *Eksploatacja lasu przez chłopów i mieszczan*, [w:] *Dzieje lasów i leśnictwa w Polsce*, s. 80–85.

¹¹³ LWWK 1564, cz. 2, s. 265–266: „Od tej **strużki Gnoicznej** idzie grunt gnojeński do wioski Gnoina, wszystko **borem, w którym jest pospolite drzewo, dębina rodzajna, brzezia i sośnina** [podkr. K.S.-P., T.P.]”.

¹¹⁴ Tamże, s. 184.

¹¹⁵ LWWK 1616, cz. 1, s. 291; LWWK 1628, cz. 3, s. 135.

¹¹⁶ LWWK 1616, cz. 1, s. 298, 300–301; LWWK 1628, cz. 3, s. 144–146.

¹¹⁷ LWWK 1616, cz. 1, s. 307.

¹¹⁸ ASK I 50, k. 707v.

w województwie brzeskim¹¹⁹. W ziemi dobrzyńskiej okolice Gnojna i Bobrownik również podlegały intensywnym karczunkom w XVII w.¹²⁰

Eksploracja lasu nie zawsze szła w parze z jego wyrębem. Mniej degradujący środowisko charakter miało bartnictwo czy zbieractwo. W województwach brzeskim i inowrocławskim bartników wzmiankowano na przełomie XVI i XVII w. w jedenastu miejscowościach, przy czym w większości był to jeden albo dwóch bartników. Najwięcej było ich w Dębju – ośmiu¹²¹ – i Duninowie – siedmiu¹²² (obie miejscowości w pow. kowalskim). We wsiach Łęg i Modzerowo (Modzurowo, d; obie w pow. brzeskim) znajdowało się odpowiednio ponad 200 i ponad 300 barci¹²³. Mamy też informację, że w 1598 r. w lasach okalających Brzozie (pow. inowrocławski) znajdowało się 110 barci, z czego 29 było użytkowanych¹²⁴. Bartnicy wzmiankowani są także w ziemi dobrzyńskiej (pow. lipnowski): w Ciechocinie, gdzie spośród 95 barci 85 było w końcu XVI w. pustych (podobne proporcje jak w poprzednim przypadku)¹²⁵ oraz w Gnojnie, gdzie na początku XVII w.: „Nie masz tam żadnego poddanego osiadłego, tylko bartnicy tam mieszkający dają do zamku fl. 30. Powinność ich barci zamkowe opatrować”¹²⁶. Rolą bartników mogło być nie tylko pozyskiwanie miodu z barci, ale także dogłądanie lasu w zamian za zwolnienie z czynszu¹²⁷. Kujawskie lasy były też źródłem suszu i żołądź, którym karmiono bydło i trzodę chlewną, jednak za takie wykorzystywanie leśnych zasobów również należało zapłacić tzw. borowe¹²⁸.

2021 r.

¹¹⁹ Inw. XVII, s. 88, 90, 97, 100.

¹²⁰ LWWK 1654, cz. 2, s. 267.

¹²¹ LWWK 1628, cz. 3, s. 53.

¹²² LWWK 1616, cz. 1, s. 262.

¹²³ Inw. 1598, s. 41–42.

¹²⁴ Tamże, s. 71.

¹²⁵ Tamże, s. 44.

¹²⁶ LWWK 1628, cz. 3, s. 61.

¹²⁷ LWWK 1616, cz. 1, s. 263; LWWK 1628, cz. 3, s. 109, 114.

¹²⁸ LWWK 1616, cz. 1, s. 251, 260.

III.1.7. MAZOWSZE

Józef Humnicki, Kazimierz Pacuski

Zgodnie z przyjętymi założeniami, wody i lasy w AHP zostały zrekonstruowane dla przełomu XVIII i XIX w. na podstawie najwcześniejszych, szczegółowych przekazów kartograficznych z pierwszych trzydziestu lat XIX stulecia.

Ukształtowanie terenu na AHP Mazowsze zostało przedstawione przy pomocy poziomicy o różnicy 20 m, zgeneralizowanych na podstawie map 1:100 000, a przygotowanych dla mapy 1:500 000. Oznaczono również wybrane punkty wysokościowe.

Ze względu na ukształtowanie terenu i inne cechy fizjograficzne obszar historycznego Mazowsza dzieli się na trzy krainy geograficzne: Nizinę Północnomazowiecką, Nizinę Południowomazowiecką i zachodnią część Niziny Podlaskiej¹. Nizina Północnomazowiecka rozciąga się na północ od równoleżnikowego biegu Wisły, Narwi i Bugu aż po Brok i wschodnie podnóża wału morenowego Czerwonego Boru. Na zachodzie i północy graniczy z pasem pojezierzy. Na jej obszarze wyróżnia się cztery większe jednostki regionalne: Wysoczyzny Płocką i Ciechanowską, Równinę Kurpiowską, Międzyrzecze Łomżyńskie oraz dwa mniejsze obniżenia: Pradolinę Raciąską i Dolinę Dolnej Narwi.

Wysoczyzna Płocka jest równiną morenową urozmaiconą pagórkowatym pasem moren płońskich, biegnących równolegle do doliny Wisły od Skrwy po dolną Wkrę. W wysoczyznę tę wcinają się głęboko doliny dopływów Wisły, np. Brzeźnicy czy Mołtawy. Na północ od niej rozciąga się Pradolina Raciąska – pokryte piaskami i zabagnieniami obniżenie pomiędzy dolinami górnej Skrwy i dolnej Wkry, a na północny wschód – Wysoczyzna Ciechanowska. Występują tu trzy strefy moren czołowych: południowa w rejonie Nasielska i Serocka, ciechanowska o wyższych kulminacjach i północna, o największych wysokościach, na Zawkrzu w okolicach Mławy i w łuku Orzyca. Tu znajduje się najwyższy punkt historycznego Mazowsza – Dębowe Góry (ok. 235 m n.p.m.)² w powiecie przasnyskim ziemi ciechanowskiej.

Między środkowym Orzycem a Pisą rozciąga się Równina Kurpiowska, pokryta piaskami sandrowymi i obszarami zabagnień, urozmaiconą płatami starszych utworów morenowych i wydymami. Na południu przechodzi ona w Dolinę Dolnej Narwi – najszerszą poniżej Różana. Między dolinami Narwi i Bugu leży równinne Międzyrzecze Łomżyńskie, piętrzące się w północno-wschodniej części wałem morenowym Czerwonego Boru.

¹ J. Kondracki, *W sprawie terminologii i taksonomii jednostek regionalnych w geografii fizycznej Polski*, „Przegląd Geograficzny”, 1961, nr 1, s. 23–38; zob. też J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965, s. 337–353, tamże literatura.

² Nazwa Dębowe Góry jest nazwą znaną z XX w. Drugi z kolei – poza obszarem Dębowych Gór – punkt wysokościowy Mazowsza znajduje się w Czerwonym Borze (227 m n.p.m.). W zachodniej części Zawkrza, prawdopodobnie w sąsiedztwie miejscowości Nick nad Wkrą, a może w rejonie dzisiejszej Nicgóry, znajduje się góra Nicko, wymieniona w *Chorografii* Długosza jako jedyne wzgórze z terenu Mazowsza, obwarowane w 1466 r. przez Krzyżaków. Wzmianka Długosza jest niezbyt dokładna: „Item Niczko, mons Masoviae prope Szarnow et Radzanów oppida consistens, quem fluvius Wkra abluit, sub tempore guerrarum incastellatus a Cruciferis, sed a Masoviae militibus expugnatus, omni Gruciferorum desiderato aut capto praesidio”, J. Długosz, *Opera omnia*, t. 10, s. 45–46, por. też t. 14, s. 457 (1466 r.). Za Nickiem przemawia rzeka Wkra i sąsiedztwo z granicą mazowiecko-krzyżacką, a za Nicgorą – znajdujące się tam grodzisko, które mogło być w 1466 r. wykorzystane przez Krzyżaków, oraz położenie w stosunku do Sarnowa i Radzanowa (ale nie Wkry).

Na Nizinę Południowomazowiecką składa się Równina Kutnowska, Kotlina Warszawska, oraz Wysoczyzny Rawska i Siedlecka. Równina Kutnowska tylko częściowo należy do historycznego Mazowsza; jest silnie zdenudowana, nachylona ku południowemu wschodowi.

Na północ od niej leży niewielkie Pojezierze Gostyńskie, jedyny fragment pojezierzy południowobałtyckich na obszarze Mazowsza. Kotlina Warszawska zajmuje rozszerzenie równoleżnikowej pradoliny Wisły i Bugu wraz z odcinkiem doliny Wisły powyżej Warszawy. Na zachodzie sięga ona po dolinę Bzury, na północy – po krawędzie wysoczyzn nad Wisłą, Narwią i Bugiem, na pozostałych kierunkach przechodzi łagodnie w wysoczyzny. Północną część kotliny, leżącą w pradolinie, zajmują przeważnie niskie, piaszczyste tarasy z ciągami wydm i zabagnień (zwłaszcza w Puszczy Kampinoskiej); południowo-zachodnią stanowi płaska Równina Błońska, zbudowana z utworów morenowych, zakończona krawędzią nad doliną Wisły; natomiast wschodnią – niższy taras praski. Wysoczyzna Rawska jest równiną moreny dennej, urozmaiconą pagórkami moreny czołowej (do 210 m n.p.m.). Na południu wysoczyzna ta kończy się krawędzią nad doliną Pilicy. Wysoczyzna Siedlecka ma charakter rozległej równiny morenowej, rozciągającej się między pradolinami Wisły, Bugu, Wieprza i Krzny. Do Mazowsza należała jej część północno-zachodnia z najwyższą kulminacją na północ od Kałuszyna (223 m n.p.m.), wyraźnie oddzielona od części wschodniej doliną Liwca i Kostrzynia.

Nizina Podlaska obejmuje w granicach historycznego Mazowsza Wysoczyznę Kolneńską, częściowo Wysokomazowiecką i Kotlinę Biebrzańską. Wysoczyzna Kolneńska jest obszarem pagórków, na którym procesy denudacji wytworzyły szerokie doliny o łagodnych zboczach. Kotlina Biebrzańska stanowi rozległe obniżenie z wielkimi obszarami zabagnień i torfowisk. Odwadnia ją Narew z Biebrzą. Wysoczyzna Wysokomazowiecka leży na wschód od wysoczyznowego Międzyrzecza Łomżyńskiego, jest falista, urozmaiconą tylko w północnej części pasem moren czołowych³.

Gleby⁴ Mazowsza zostały wytworzone głównie na utworach polodowcowych i należą na ogół do gleb średniej lub słabszej jakości⁵. Na obszarach wysoczyzn są to najczęściej żyzniejsze gleby bielcowe, wytworzone z gliny zwałowej oraz piasków naglinowych i naiłowych. Na obszarach równin sandrowych i tarasach akumulacyjnych pradolin występują zazwyczaj słabsze gleby bielcowe, wytworzone z różnego rodzaju piasków i żwirów, oraz gleby mułowo-bagiennie i torfowe. Również większe obszary Mazowsza zajmują żyzne gleby bielcowe powstałe na utworach pyłowych wodnego pochodzenia, występujące zwłaszcza na południu Wysoczyzny Płockiej (ziemia płocka i wyszogrodzka), na dużych połaciach Wysoczyzny Rawskiej (zachodnia część ziemi czerskiej, ziemia rawska) oraz na Równinie Błońskiej (część ziemi warszawskiej i sochaczewskiej). Duże obszary Równiny Błońskiej zajmują żyzne czarne ziemie, wytworzone z piasków, glin, ilów i utworów pyłowych wodnego i bagiennego pochodzenia. Czarne ziemie spotykamy także na Wysoczyźnie Ciechanowskiej (ziemia ciechanowska i zakroczymska), pod Drobinem w ziemi płockiej, na Zawkrzu na południe od Mławy. W dolinach Wisły, Bugu i środkowej Narwi oraz innych rzek nagromadziły się mady, zazwyczaj o wysokiej zawartości próchnicy. Oprócz wymienionych rodzajów gleb występują drobnymi płatami jeszcze gleby brunatne, reprezentowane zwłaszcza przez ciężkie, żyzne gleby wytworzone z glin w okolicach Ciechanowa.

Ocena jakości gleb jest historycznie – w pewnych granicach – zmienna, zależy między innymi od narzędzi pracy rolnika i systemu uprawy. Jednakże porównanie ocen gruntu uprawnego w XVI-wiecznych lustracjach dóbr królewskich trzech województw Mazowsza ze współczesną bonitacją glebową dla tych samych terenów wskazuje na wyraźną ich korelację. Mazowieckie dobra królewskie miały, według ocen lustratorów, w większości gleby dobre (w okolicach Sochaczewa nawet bardzo dobre), a tylko w mniejszej części gleby średnie i słabsze⁶. Królewszczyzny, a także dobra kościelne zajmowały na ogół dużo lepsze gleby niż osadnictwo szlacheckie, a zwłaszcza drobnoszlacheckie.

Niewątpliwie na skutek zwiększania się liczby folwarków i ich rozrostu w ciągu XVI w. i wzrostu produkcji zbożowej na drodze gospodarki ekstensywnej ziemia Mazowsza objął nasilający się stopniowo proces ubożenia gleb i spadku wydajności plonów. W drugiej połowie XVI w. jedynie na terenach

³ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, s. 516–522.

⁴ Na mapie głównej AHP Mazowsze gleby i klimat nie zostały oznaczone.

⁵ Zob. A. Musierowicz i in., *Gleby województwa warszawskiego*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, 1956, ser. D, t. 75, s. 1–237; J. Kostrowicki, *Środowisko geograficzne Polski*, Warszawa 1957, s. 331–388, tamże literatura; *Mapa gleb Polski 1:300 000* IUNG pod red. A. Musierowicza, Warszawa 1961; B. Dobrzański, *Zarys geografii gleb*, Warszawa 1966.

⁶ A. Wawrzyńczyk, *Gospodarka chłopska na Mazowszu w XVI w. i na początku XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 10.

nowego osadnictwa, we wschodniej części ziemi czerskiej, warszawskiej, w ziemi liwskiej i nurskiej, a także w niektórych regionach Mazowsza północno- -wschodniego, ten proces został opóźniony i nasilił się dopiero w XVII w.

Przemiany glebowe były związane także z różnorodnymi zmianami klimatycznymi zachodzącymi w tym okresie, m.in. na skutek lokalnych zmian zasięgu wód powierzchniowych i poziomu wód gruntowych, wzrostu wylesień, a także przemian klimatycznych obejmujących większe obszary.

Podstawowe cechy klimatu Mazowsza w drugiej połowie XVI w. zapewne były zbliżone lub podobne do stanu w XIX i XX w., aczkolwiek wokół kwestii przemian klimatycznych na ziemiach polskich rozwinęła się ostatnio dyskusja⁷. Stan ten charakteryzuje średnia roczna temperatura rzędu wielkości 6,5°–8°, niższa od średniej temperatury południowych i południowo-zachodnich ziem polskich. Opady niższe niż na innych ziemiach Polski, przy czym najniższe opady przypadają na dolinę Wisły i Mazowsze płockie, najwyższe – na wysoczyzny Mazowsza wschodniego. Najwięcej opadów przypada na miesiące letnie, natomiast opady zimowe są niewielkie, ale częste, szybko topnieją, wzbogacając glebę w wodę. Z tego powodu czas trwania pokrywy śnieżnej jest niezbyt długi, rzędu 50–60 dni; na wschodzie Mazowsza pokrywa śnieżna utrzymuje się dłużej, podobnie więcej jest tam dni z przymrozkami. Okres wegetacyjny na Mazowszu jest dość długi, przekracza 200 dni. W kierunku z zachodu na wschód rośnie kontynentalizacja klimatu⁸.

Wody Mazowsza zostały zrekonstruowane dla przełomu XVIII w. na XIX w. w oparciu o najdawniejsze dokładne, sprzed 1830 r. przekazy kartograficzne. Przekazy te rejestrują stan sieci wodnej przed okresem ważniejszych prac kanalizacyjnych i melioracyjnych ostatniego półtorawieczia⁹.

Przy wnoszeniu na AHP Mazowsze elementów wodnych, nasunęły się – poza wyborem gęstości sieci wodnej – problemy rekonstrukcji biegu poszczególnych rzek i zasięgu wód powierzchniowych. Przy ich rozwiązaniu starano się w miarę możliwości wykorzystać fragmentaryczne dane źródeł pisanych XV–XVI w., dotyczące hydrografii Mazowsza¹⁰.

Sieć hydrograficzną Mazowsza wykreślono na szczegółowej kanwie polskich map topograficznych 1:100 000 (WIG), rekonstruując ją według wcześniejszych map zaborczych. Wybór elementów wodnych, oparty ze względu na skalę opracowywanej mapy Mazowsza o mapę 1:300 000, uwzględnia jednak i mniejsze rzeki, o ile zostały one wymienione w szesnastowiecznych źródłach (jak np. Czetna, Długonoga, Sienica i inne)¹¹.

Z mapy kanwowej usunięto rowy i kanały przeprowadzone w XIX i XX w. dla osuszenia bagien, wprowadzając poprawki dotyczące zasięgu wód powierzchniowych. Rekonstrukcją objęto przede wszystkim rzeki duże i średnie. Ponieważ zmiany koryta małych rzek, zazwyczaj płynących wąskimi dolinami, są z reguły niewielkie i trudne do oznaczenia w skali naszej mapy, przyjęto ich bieg z map topograficznych 1:100 000 WIG¹².

W paru wypadkach rekonstruowano nieistniejące obecnie lub przetrwałe w formie reliktovej doliny rzeczne i bagna. Na podstawie wzmianek z XVI w. starano się zidentyfikować rzeki, jeziora

⁷ Por. M. Strzemski, *Przemiany środowiska geograficznego Polski jako tła przyrodniczego rozwoju rolnictwa na ziemiach polskich (od połowy trzeciego tysiąclecia p.n.e. do naszych czasów)*, KHKM, t. 9, 1961, s. 331–335. Przy ocenie warunków klimatycznych panujących w Europie – a więc i w Polsce – w okresie XVI–XVII w. przyjmuje się często sprzeczne z sobą teorie, ponieważ badania zjawisk meteorologicznych przed wprowadzeniem stałych notowań temperatury i opadów nie wyszły ze stadium wstępnych prób. Badacze opowiadający się za poważnymi zmianami klimatu ziem polskich ostatniego tysiąclecia przyjmują najczęściej, że XVI w. był okresem przejściowym między wcześniejszym okresem cieplejszym i suchszym, a późniejszym – ochłodzenia i zwilgotnienia; zob. H. Mitosek, *Zagadnienie zmian i wahań klimatu po epoce lodowej*, KHKM, t. 14, 1966, nr 2, s. 243–252.

⁸ J. Kostrowicki, *Środowisko geograficzne Polski*, s. 274–330 (tamże literatura); J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, s. 89–118; T. Lijewski, *Województwo warszawskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, Warszawa 1968, s. 21–24.

⁹ Dla rzek średnich należy wspomnieć o meandrach dolnej Bzury przed 1830 r., rozlewiskach Orzyca pod Drażdżewem, innym korycie dolnego Łeku (Elku) na obszarze bagien biebzańskich. Dla rzek wielkich ważne są zwłaszcza zmiany w dolinie Wisły.

¹⁰ W toku kwerendy wykorzystano m.in. wypisy źródłowe zgromadzone w Kartotece SHGM, wypisy z archiwaliów diecezji płockiej zebrane przez ks. W. Mąkowskiego do hydrografii Mazowsza oraz wydawnictwa źródłowe drukowane, przede wszystkim lustracje królewskiej XVI w. Przydatne okazały się opracowania regionalne, takie jak: J. Warężak, *Słownik historyczno-geograficzny księstwa łowickiego*, z. 1, Wrocław 1961, z. 2, Łódź 1967.

¹¹ LM 1565, t. 2 i 3 (indeks).

¹² Wcześniejsze przekazy kartograficzne dla małych rzek mają rysunek niedokładny, schematyczny, często błędny – np. rysunek rzeczki Rządza na mapie Kwatermistrzostwa.

i stawy (o ile nie posiadały one na mapach nazwy własnej lub nazwa ta ulegała zmianie) przy pomocy analizy położenia tych obiektów na szczegółowych mapach z XVIII–XIX w., a następnie rysunek ich interpolowano na mapę roboczą 1:100 000.

W ten sposób zrekonstruowano zarysy jeziora Krusko¹³, wielkiego stawu rybnego pod Latowiczem, oraz cieki wyschniętych obecnie rzek: Korycianki¹⁴ i Rybnicy¹⁵. Położone w dorzeczu środkowej Wisły Mazowsze zajmuje ponad 1/6 całego dorzecza. Wisła płynie na tym odcinku (długości ok. 200 km od Radomki po Skrwę) tak zwaną Pradolina Notecką¹⁶. Płynie ona do dzisiaj szerokim, nieuregulowanym korytem o szerokości 600–1000 m¹⁷. Nurt wody często przerzuca się z jednej strony koryta na drugą, rzeka meandruje, co na skutek lokalnych zatorów kry lodowej powodowało niekiedy przemieszczanie się mas wody powodziowej w nowe koryto. Silny wpływ na te zjawiska wywierało istnienie przesuujących się w korycie licznych łach piasku i kęp, zbudowanych z piasków znoszonych w dół rzeki przez wodę. Na starorzeczach wytworzyły się z czasem torfowiska i zabagnienia.

Fragmentaryczne informacje źródeł pisanych XVI w. wskazują na lokalne zmiany koryta Wisły. Tak więc w 1565 r. zanotowano, że w Burakowie „pole Wisła podebrała”¹⁸, natomiast pod Modlinem Narew „brzeg szoruje i łąki... zabiera i piaskiem szoruje”¹⁹. Zmiany koryta Wisły lepiej oświetlają źródła późniejsze, zwłaszcza XVIII w.²⁰

Powodzie w XVI w. w dorzeczu Wisły są poświadczane nieregularnie, najczęściej w kilkuletnich odstępach czasowych²¹. Największe zniszczenia wiążą się z powodzią wiosenną, zwłaszcza na skutek nakładania się maksymalnych fal powodziowych spływających Wisłą, Narwią i Bugiem. Zniszczenia te widać zwłaszcza na odcinku od Zakroczymia do Wyszogrodu²².

Najważniejsze dopływy Wisły – Narew z Bugiem (i Wkrą) – wpadają do niej na północny zachód od Warszawy, tworząc podstawowy węzeł wodny Mazowsza. Narew²³ wpływa na teren Mazowsza na zachód od podlaskiego Tykocina. W jej dolinie można wyróżnić zabagnione odcinki o charakterze kotlin (m.in. w okolicach Wizny i Ostrołęki) i wąskie przełomy (np. pod Łomżą). Koryto Narwi jest zmiennej szerokości, zazwyczaj kilkudziesięciu metrów; rzeka do dziś jest głębsza od Buga, żeglowna na całym odcinku mazowieckim. Jako rzeka nizinna, wyróżnia się niewielkim spadkiem, zwłaszcza pomiędzy ujściem Biebrzy i Pisy.

Ważniejsze dopływy Narwi to: Biebrza z Elkiem, Pisa, odwadniająca jezioro Śniardwy, Szkwa, Rozoga, Omulew, Orzyc, Wkra, a przede wszystkim Bug²⁴, który na odcinku od ujścia Nurca po Małkinie pełnił rolę granicy Mazowsza z Podlasiem. Rzeka ta w dolnym biegu płynie szeroką i płaską doliną, dużymi i zmieniającymi się meandrami, jej koryto liczy ok. 100 m szerokości, a spadek – większy od spadku rzeki Narwi. Ponieważ Narew niesie więcej wody niż Bug, co wpłynęło na utrzymanie jej nazwy dla odcinka zbiorczego obu rzek, ma ona od dawna lepsze niż Bug warunki żeglugi i spławu. Spośród największych mazowieckich ośrodków handlu zbożem w XVI w. dwa: – Pułtusk i Łomża – wyrosły

¹³ W początkach XIX w. jezioro to nosiło nazwę Serafin od nazwy wsi, mapy 1:100 000 z lat 30. XX w. wykazują małe jezioro tej nazwy, obecnie błoto.

¹⁴ Rzeczka przepływająca przez wieś Korytnicę (LM 1565, t. 2, s. 187), obecnie na mapie czytelny jedynie mały, śródkowy, bezimienny odcinek tej rzeki; jej dawny bieg został zrekonstruowany na podstawie mapy Kwatermistrzostwa, gdzie rzeka ta występuje jeszcze jako dopływ Liwca.

¹⁵ Rzeka wspomniana w 1565 r. w opisie puszczy Zagajnicy (LM 1565, t. 2, s. 92 n.), bieg zrekonstruowany w przybliżeniu w oparciu o mapę Perthéesa, ponieważ nie występuje już na późniejszych, dokładniejszych przekazach kartograficznych.

¹⁶ Por. J. Kostrowicki, *Środowisko geograficzne Polski*, s. 218–234; J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, s. 119–139.

¹⁷ Koryto Wisły zostało sztucznie zwężone do ok. 340 m jedynie na terenie Warszawy; zob. J. Kostrowicki, *Środowisko geograficzne Polski*, s. 222; J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, s. 125.

¹⁸ LM 1565, t. 1, s. 27.

¹⁹ Tamże, s. 153.

²⁰ Z 1765 r. pochodzi informacja o przesunięciu się koryta Wisły pod Zakroczymiem, co wpłynęło ujemnie na stan ekonomiczny miasta (ASK XLVI 159, s. 1–12). W 1789 r. w protokole lustratorskim powiatu czerskiego odnotowano, że część gruntów wsi Radwankowo została zabrana przez Wisłę przy zmianie koryta (ASK XLVI 170, f. 1–44).

²¹ Zob. A. Walawender, *Kronika kłesk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*, t. 1, Lwów 1932, cz. 1, s. 39–54, cz. 2, s. 55–161.

²² Por. zmiany, jakie nastąpiły między stanem zarejestrowanym na mapach z początku XIX w. i na mapach 1:100 000 WIG.

²³ J. Wiśniewski, *Narew*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 3, s. 350–352; zob. też *Narew*, [w:] SGKP, t. 6, s. 907–909.

²⁴ SGKP, t. 1, s. 450.

nad Narwią, a jeden – Nur – nad Bugiem²⁵. Do wzrostu żeglugi na Narwi przyczyniły się jej większe dopływy, bogatsze w wodę, jak np. Biebrza z Łekiem (Ełkiem), które wykorzystywano do spławu²⁶.

Dorzecze Wkry zajmuje znaczną część Mazowsza płockiego. Górny bieg Wkry pod nazwą Nidy i następnie Działdówki odwadnia południowe stoki Garbu Lubawskiego. Dorzecze środkowej i dolnej Bzury obejmuje dużą część Mazowsza południowego. Najważniejszym lewobrzeżnym dopływem Wisły jest Pilica, w dolnym biegu płynąca korytem szerokości do 300 m. W XVI w. siłę spadku jej wód użytkowały duże młyny, zwłaszcza w okolicach Warki, przy czym rzekę tę mało wykorzystywano dla spławu.

Mniejsze rzeki, takie jak Orzyc, Liwiec, graniczna Skrwa czy też Rawa (Rawka), wraz ze swymi licznymi dopływami, pełniły poważną rolę gospodarczą jako siła napędowa młynów zbożowych i innych wodnych urządzeń produkcyjnych²⁷.

Jedynym większym skupiskiem jezior na Mazowszu jest Pojezierze Gostyńskie, którego wschodnia część mieściła się na obszarze ziemi gostyńskiej województwa rawskiego. Do największych należały tu jeziora Zdworz (dzisiaj Zdvorskie) oraz Białe. Lustracja województwa rawskiego 1564 r. wymienia 14 jezior królewskich w okolicy Gostynina, nie opisano tam jednak, oprócz wielkiego Lucińskiego o 40 toniach, nazw pozostałych wielkich jezior. Poza obszarem ziemi gostyńskiej w XVI w. wyróżniały się wielkością: Krusko i dwa jeziora o nazwie Rybno w puszczy Zagajnicy oraz Maliszewo w Puszczy Zambrowskiej. Z tego czasu pochodzi też wiele stawów rybnych²⁸.

Oznaczone na AHP Mazowsze bagna i błota w XVI w. zajmowały znaczny obszar ze względu na wysoki stan wód gruntowych. Do największych zaliczyć można w dolinie środkowej Narwi bagno Wizna, w 1472 r. zwane Wielka Biel²⁹, Pulwy w dolinie Narwi oraz Niemyje na Zawkrzu, na wschód od Mławy. Współcześnie na tych obszarach bagiennych przeprowadza się prace melioracyjne, dlatego też pełniejszy zasięg dawnego zabagnienia możemy uzyskać poprzez szczegółowe mapy gleb, wyróżniające gleby pochodzenia bagiennego.

Zalesienie zostało przedstawione według stanu uwidocznionego na mapie Kwatermistrzostwa z ok. 1830 r., z uwzględnieniem w paru wypadkach porozbiorowych zdjęć pruskich i austriackich. Rekonstrukcja zalesienia wcześniejszego niż z początku XIX w. jest niemożliwa ze względu na brak odpowiednich przekazów kartograficznych i fragmentaryczność źródeł opisowych z XVI w. Najbogatsze informacje, zawarte w lustracjach dóbr królewskich, pozwalają jednak na stwierdzenie jeszcze dość wysokiego stopnia zgodności zalesienia z pierwszej połowy XIX w. ze stanem w drugiej połowie XVI w. Informacje te pokazują również rozmiary dewastacji zalesienia, powodowanej głównie przez przyległe osadnictwo szlacheckie. Podane w nich nazwy puszczy oraz innych elementów fizjograficznych, aktualne dla XVI w., zostały wykorzystane i w miarę możliwości wprowadzone na mapę.

Zrezygowano też ze stanu zalesienia przedstawionego na mapach Perthéesa z końca XVIII w., ze względu na błędy w rysunku sytuacyjnym i znaczne luki w stosunku do dokładniejszych map szczegółowych³⁰. Porozbiorowe zdjęcia pruskie i austriackie z przełomu XVIII i XIX w. dają obraz znacznie cenniejszy, choć zróżnicowany i miejscami niezbyt dokładny. Dopiero mapa Kwatermistrzostwa, w której wykorzystano szczegółowe, wcześniejsze zdjęcia terenowe, przynosi jednolite, precyzyjne przedstawienie³¹.

Ponieważ poprawność kartograficzna tego znakomitego na swoje czasy dzieła nie spełnia dzisiejszych wymogów, przeniesienie obrazu zalesienia na mapy topograficzne w podziałce 1:100 000 (WIG), przyjęte jako robocza kanwa opracowywanej mapy, wymagało zastosowania specjalnej metody.

²⁵ T. Chudoba, *Z zagadnień handlu wiślanego Warszawy w XVI w.*, PH, t. 50, 1959, s. 297–301.

²⁶ W XV w. są wzmiankowane bindugi na Biebrzy: *Pomniki prawa*, t. 5, wyd. A. Włodarski (Metryka Księstwa Mazowieckiego, t. 1, Warszawa 1918, nr 470) i na Łeku (MK, nr 335, k. 68). W 1551 r. w opisie granic nadania wzmianka: „circa fluvios Lek et Byebrza usque ad navigium seu portorium per dictos fluvios sub Gonyądz iacentes”, MK, nr 79, k. 392v–394. Zob. też J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w pow. augustowskim, od XV do końca XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 145, 270, 272.

²⁷ Por. ostatnio art. recenzyjny: J. Wiśniewski, *Nazwy młynów w Polsce*, KHKM, t. 18, 1970, nr 3, s. 449–455. Dodatkowo warto wskazać na występujące procesy wysychania małych cieków wodnych, poświadczone w opisach lustracyjnych XVI w.; tendencje rozwojowe tych procesów należałoby zbadać dla większego obszaru.

²⁸ Zob. zwł. J. Warężak, *Osadnictwo kasztelanii łowickiej*, cz. 1, Łódź 1952, s. 48–56.

²⁹ MK, nr 6, k. 7 – nadanie nad rzeczką Kalinówka.

³⁰ Mapa Perthéesa przedstawia znacznie mniej lasów niż mapy późniejsze, np. nie ma Lasu Młocińskiego czy Bielańskiego pod Warszawą.

³¹ MWK (komentarz), s. 105–108.

Zgodnie z przyjętymi założeniami, przy przenoszeniu zalesienia z mapy Kwatermistrzostwa wykorzystano zaznaczone na niej wszelkiego rodzaju relikty leśne, poręby oraz zarośla, świadczące o dawnym zasięgu lasów sprzed pierwszej połowy XIX w. Większość źródeł kartograficznych z tego okresu odróżnia lasy wysokopienne od tzw. krzaków, czyli zarośli, różnego wieku poręb leśnych i reliktyw silnie przetrzebionych partii leśnych. Wobec tego – inaczej niż na MWK i WP – zdecydowaliśmy się utrzymać rozróżnienie lasów i zarośli, wprowadzając je na AHP Mazowsze. Występowanie zarośli w sąsiedztwie osad poświadczane jest przez lustracje XVI w. i umacnia przekonanie o słuszności wprowadzenia na AHP Mazowsze tego elementu, będącego reliktem dawnego zasięgu zalesienia. Zarośla w krajobrazie pierwszej ćwierci XIX w. są najczęściej wynikiem niszczenia krawędzi i wysp leśnych na skutek wieloletniego wypasu bydła i nieprawidłowego użytkowania gospodarczego. Łączą się zatem organicznie z lasami i razem z nimi tworzą właściwy obraz zalesienia³². Z tego powodu utrzymano na AHP Mazowsze to rozróżnienie, umożliwiając czytelnikowi kontrolę poszczególnych elementów leśnych, a zarazem wyznaczając kierunki wylesień sprzed pierwszej połowy XIX w. Takie rozwiązanie wydaje się metodycznie poprawniejsze, unika bowiem niepewnej rekonstrukcji dawnego zalesienia.

W kartograficznym przedstawieniu zalesienia odstąpiono od wzorów przekazanych przez MWK i WP, w których sygnatury lasów miały granice obwiedzione drobnymi czarnymi punktami. Wprowadzenie granic kropkowanych do sygnatury lasów spowodowane było tylko względami technicznymi – lepszą możliwością kontroli zasięgu lasów w trakcie druku. Podobnie jak na mapie AHP Lubelskie, na AHP Mazowsze lasy zostały przedstawione jedynie za pomocą koloru o dwu stopniach natężenia (na mapie AHP Lubelskie – jeden), bez kropkowanych granic zasięgów leśnych. Silniejszy kolor zielony oznacza przeniesione z mapy Kwatermistrzostwa lasy, słabszy kolor zielony – zarośla. Zrezygnowano również z wyróżnienia na AHP Mazowsze lasów dzisiejszych, wprowadzonych na mapę WP dla celów porównawczych.

Przy przenoszeniu z mapy Kwatermistrzostwa zasięgu lasów starano się uwzględnić nawet drobne relikty leśne, informujące o dawniejszym zasięgu płaszcza leśnego; ze względu na podziałkę 1:250 000 i niezbędną czytelność naszej mapy przyjęto jako minimum na mapie topograficznej 1:100 000 obszar o rozmiarach co najmniej ok. 4 x 4 mm, tj. ok. 16 ha w terenie.

Według podziałów geobotanicznych, zbieżnych z podziałami geografii fizycznej, Mazowsze składa się z trzech większych jednostek: Nizin Północno- i Południowomazowieckiej, należących do Europy Zachodniej i działu botanicznego bałtyckiego, oraz z Niziny Podlaskiej, wchodzącej w skład wschodnioeuropejskiej platformy geologicznej i botanicznie zaliczanej do działu północnego³³. Pod względem geobotanicznym W. Szafer większą część dorzecza środkowej Wisły nazywa „krajną mazowiecką”³⁴.

Największe puszcze mazowieckie w XVI w.³⁵ rozpościerały się we wschodniej części Niziny Północnomazowieckiej, na pograniczu z Prusami Książęcymi, zwłaszcza na piaszczystych równinach sandrowych południowego przedpola Pojezierza Mazurskiego. Właśnie ten obszar sandrowy, porośnięty całkowicie borem sosnowym, nosił nazwę Zagajnicy³⁶. Puszcza ta zajmowała całą Równinę Kurpiowską od Przasnysza po Kolno, czyli obszar ok. 45 x 80 km³⁷. Na zachodzie łączyła się ona z Puszcza Mazuch nad środkowym biegiem Orzycy. Puszcze i większe kompleksy leśne zajmowały przeważnie piaszczysto-wydmowe, drugie tarasy dolin, jak np. puszcza zwana później Białą, w Międzyrzeczu Łomżyńskim, porośnięta borami sosnowymi i mieszanymi³⁸. Od północy graniczyła z nią Puszcza Różańska w dolinie dolnej Narwi. Wschodni kraniec Międzyrzecza Łomżyńskiego, czyli wał moreny czołowej Czerwonego Boru, porośnięty był borami sosnowymi. Mniejsze kompleksy leśne porastały Pradolinę Raciąską – pokrytą piaskami, wydmami i torfowiskami. Natomiast na równinach morenowych

³² Tamże, s. 107.

³³ L. Mroczkiewicz, *Podział Polski na krainy i dzielnice przyrodniczo-leśne*, Warszawa 1952 (Prace Instytutu Badawczego Leśnictwa, t. 80).

³⁴ *Szata roślinna Polski*, red. W. Szafer, t. 2, Warszawa 1959, s. 61–65. Por. mapę geobotaniczną podziału Polski W. Szafera i B. Pawłowskiego – tamże.

³⁵ Por. Lustracja lasów mazowieckich 1566 r., ASK XVIII 4, k. 108–115; W. Pracki, *Puszcze i lasy królewskie województw płockiego i mazowieckiego podług lustracji z r. 1569*, Warszawa 1914.

³⁶ LM 1565, t. 2, s. 92; Lustracja lasów mazowieckich 1566, f. 113v.

³⁷ W obu lustracjach określono rozmiary puszczy niewątpliwie przesadnie: 30 mil wzdłuż i 12 mil wszerz.

³⁸ Ostatnio M. Żywirska, *Puszcza Biała, jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973. Wbrew zdaniu autorki (s. 35) nazwa Puszcza Biała weszła do literatury nie w 1929 r., ale już w XIX w.; zob. B. Chlebowski, *Biała Puszcza*, SGKP, t. 1, 1880, s. 182.

o żyzniejszych glebach, które porośnięte były dawniej lasem mieszanym i liściastym, już od wczesnego średniowiecza dominował krajobraz polno-leśny³⁹. W województwie płockim najbardziej zalesione w XVI w. było Zawkrze. Lustracje ówczesne wymieniają tu Puszcę Mławską, utworzoną przez bory mieszane, porastające sandr doliny Mławki. Niewielka stosunkowo puszcza podlegała w tym okresie szybkiej dewastacji i nie przetrwała do naszych czasów⁴⁰.

Nizina Południowomazowiecka zalesieniem niewiele ustępowała północnemu Mazowszu. Na obu brzegach środkowej Wisły i lewym brzegu Bugu, na nieurodzajnych piaszczystych glebach, przetkanych licznymi wydmiami, torfowiskami i mokradłami, wyrosły puszcze, złożone przeważnie z borów sosnowych i sosnowo-dębowych. I tak, na starszym tarasie piaszczysto-wydmowym lewego brzegu Wisły oraz na morenach, ozach i wydmach Pojezierza Gostyńskiego rozciągała się Puszcza Gostyńska. Na zachód od ujścia Bzury leżała Puszcza Młodzieska, przeważnie sosnowa, ale z partiami lasów liściastych⁴¹, a dalej na wschodzie – obszerna Puszcza Kampinoska, porośnięta prawie całkowicie borem sosnowym⁴². Na piaskach i wydmach tarasu praskiego, od Nowego Dworu i Nieporętu po Świdar, rozpostarł się prawie nieprzerwanym jeszcze w XVI w. ciągiem obszerny płaszcz leśny, w skład którego wchodziły puszcze: Słupieska między Słupnem a Bródnem, Dębska nad Mienią i Świdrem, i inne⁴³.

Na tarasie otwocko-karczewskim zalegała Puszcza Osiecka, inaczej zwana Kaczków, porośnięta borami sosnowymi i mieszanymi⁴⁴, na lewym zaś brzegu Wisły, na tzw. Zapilczu między dolnym biegiem Pilicy i Radomki, Puszcza Stromiecka. W południowej części Równiny Błońskiej na piaszczystych lub słabo gliniastych glebach rozciągały się puszcze: Bolemowska, Wiskicka i Jaktorowska, sięgające w kierunku Wisły aż po górną Mrowę (dziś Utratę) i lasy nadarzyńskie, porośnięte przeważnie borami mieszanymi. Puszcze – Wiskicką i Jaktorowską – w XVI w. traktowano częściowo jako obszary ochronne dla turów, które wówczas żyły już tylko w Polsce, w tym rejonie⁴⁵. Mniejsze kompleksy leśne z przewagą drzewostanów brzoźowych występowały na Wysoczyźnie Rawskiej w paśmie moren czołowych mszczonowskich i grójeckich, biegnącym równoległe do doliny Pilicy.

Na żyzniejszych glebach Wysoczyzny Siedleckiej obok borów sosnowych wyrosły także lasy liściaste, ale bez udziału buka i modrzewia. W okolicach Liwa, na urodzajnych glebach bielcowych w XV i XVI w. wzrosła przestrzeń użytkowana rolniczo kosztem miejscowej Puszczy Koryckiej. Na tym obszarze – mocno lesistym jeszcze we wcześniejszym średniowieczu – spotykamy tylko mniejsze puszcze, takie jak: Jadowska, czyli Obrębska, Starogrodzka nad Świdrem, Sulejowska i łączące się z nią bory nad górną Rządzą między Wiśniewem i Stanisławowem⁴⁶. Na równinach moreny dennej północno-wschodniego Mazowsza, zbudowanych przeważnie z glin zwałowych i pokrytych dość urodzajnymi glebami bielcowymi, na obszarze Wysoczyzny Kolneńskiej i Wysokomazowieckiej rozpościerały się pasma puszczy, takich jak Puszcza Dybła w widłach Biebrzy i Łeku (Ełku), porośniętych borami sosnowymi i świerkowymi, a w partiach podmokłych – borami bagiennymi i lasami olchowymi. Na piaszczystym sandrze przylegającym od wschodu do moreny Czerwonego Boru wyrosły sosnowe bory Puszczy Gać. Łączyły się one z Puszczą Zambrowską, złożoną z lasów mieszanych.

Rozwój osadnictwa na Mazowszu w późnym średniowieczu, a zwłaszcza ponowne nasilone zasiedlanie obszarów Mazowsza wschodniego doprowadziło do zmniejszenia się powierzchni leśnej,

³⁹ K. Buczek, *Ziemia polskie przed tysiącem lat*, Wrocław 1960, tamże mapa. W okolicach Bielska i Płocka odczuwano w XVI w. dotkliwie brak drzewa opałowego i budulcowego; zob. uwagi na ten temat J. Świącickiego w *Opisie Mazowsza*, [w:] W. Smoleński, *Pisma historyczne*, t. 1, Kraków 1901, s. 95–96.

⁴⁰ LP, s. 35, 54, 81.

⁴¹ LR 1564, s. 146: „Jest w niej drzewo rozliczne wielkie, sośnina do budowania i do barci godna; są też w tej puszczy lasy wielkie: jest dębina wielka, jesienina, grabina, brześcina, klenina, leszczyna, olszyna wielka i inszego drzewa godnego dosyć”.

⁴² Ostatnio o tej puszczy pisał K. Heymanowski, *Rozwój sieci osadniczej w dobrach kampinoskich od połowy XV do połowy XIX wieku*, KHKM, t. 17, 1969, nr 3, s. 417–429.

⁴³ Por. Lustrację lasów mazowieckich 1566, f. 110v–111v oraz LM 1565, t. 1, s. 21, 24. W XV w. część tego obszaru lasów w sąsiedztwie wsi Bródno, Targowe i Kawęczyn miała nazwę Zabiele; zob. A. Wolff, *Najstarsze osadnictwo Warszawy prawobrzeżnej*, [w:] *Dzieje Pragi*, Warszawa 1971, s. 123–124.

⁴⁴ Opisy tej puszczy w Lustracji lasów mazowieckich 1566, f. 111–111v i LM 1565, t. 1, s. 67 świadczą o daleko posuniętej eksploatacji towarowej.

⁴⁵ W. Pałucki, *Ziemia sochaczewska w wiekach XIV–XVIII*, [w:] *Dzieje Sochaczewa i Ziemi Sochaczewskiej*, Warszawa 1970, s. 63–64; LR 1564, s. 64; LR XVII, s. 75 – ostatnia wzmianka o turach.

⁴⁶ Opisy wspomnianych puszczy daje LM 1565, t. 2, s. 79–80, 150, 162, jak również Lustracja lasów mazowieckich 1566, f. 111v–112, 115–155V.

zajmującej dotychczas większą część obszaru Mazowsza. Dalszy szybki rozwój osadnictwa na tych terenach do końca XVI w. zmniejszył wyraźnie powierzchnię zalesioną. Na procesie tym zaważyła bezplanowa i czasem żywiolowa eksploatacja lasów od drugiej połowy XIV stulecia, powodująca zwłaszcza nadmierne zniszczenie starodrzewia⁴⁷. Wycinanie lasów w okolicach pagórkowatych i na skarpach nadrzecznych tworzyło lokalnie krajobraz zdewastowany, objęty przez działanie silniejszej denudacji i erozji, np. w okolicach Zakroczymia⁴⁸, których wynikiem było niszczenie powierzchniowych warstw gleby.

Klimat lokalny pozostawał pod wpływem lasów zwłaszcza liściastych i mieszanych. Jedną z cech tego klimatu była znaczniejsza niż obecnie wilgotność, wpływająca na stan wód gruntowych i powierzchniowych, a przez to na zasięg powierzchni zalesionej i strukturę drzewostanów. Współczesne lasy strukturą swą znacznie odbiegają od stanu z XVI–XVIII w. Różnice dotyczą głównie zasięgu borów mieszanych, wówczas wyraźnie przeważających nad drzewostanami czysto sosnowymi lub świerkowymi, a także drzewostanów liściastych tzw. grądów. Grądy porastały żyzniejsze gleby bielicowe i one przede wszystkim były terenem silniejszych wylesień.

1973 r.

⁴⁷ Zob. *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, Warszawa 1965, s. 77–78, 108–109 oraz wzmianki na temat spławu towarów leśnych Narwią i Bugiem w LM 1565, t. 2, s. 72, 147.

⁴⁸ LM 1565, t. 1, s. 140: „To miasto [Zakroczym] leży nad Wisłą, grunt ma niedobry, parowy pola popsowały abo wodonice”.

III.1.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Tomasz Panecki

Na mapie XVI-wiecznego województwa podlaskiego przedstawione zostały trzy podstawowe elementy fizjografii: rzeźba terenu metodą poziomnicową wraz z ważniejszymi wzniesieniami, sieć wodna z bagnami oraz zalesienie. Zgodnie z dotychczasową praktyką serii sieć wodną i zalesienie zrekonstruowano na podstawie najwcześniejszych kartometrycznych i szczegółowych materiałów kartograficznych, tj. pierwszych zdjęć topograficznych wykonanych przez zaborców. Mapy te pozwalają w miarę wiarygodnie oddać stan z przełomu XVIII i XIX w., który chociaż nie jest obrazem sytuacji w wieku XVI, powinien być do niego bardzo zbliżony. Zdaniem Henryka Rutkowskiego można uznać, że wyrysowana tym sposobem hydrografia jest bardzo zbliżona do stanu XVI-wiecznego, czego jednak nie można powiedzieć o lasach, których rekonstrukcja na wieki wcześniejsze jest możliwa tylko dla niektórych obszarów, bogatych w specyficzne materiały źródłowe¹. Rzeźbę terenu przedstawiono metodą poziomnicową i efekt końcowy jest wprawdzie podobny do wcześniej opracowanych map, ale uzyskano go na podstawie półautomatycznego generowania poziomnic z numerycznego modelu terenu (NMT lub DEM, Digital Elevation Model) z pomocą algorytmu ANUDEM².

W dotychczas wydanych tomach AHP regionalizację fizycznogeograficzną Polski omawiano na podstawie prac Jerzego Kondrackiego³. W 2018 r. zespół pod kierunkiem Jerzego Solona dokonał weryfikacji oraz uszczegółowienia dotychczasowego podziału, odwołując się do jego podstaw teoretycznych⁴. W przypadku większości jednostek doprecyzowano jedynie przebieg ich granic w odniesieniu do aktualnych danych geomorfologicznych i geologicznych, a liczba mezoregionów zwiększyła się z 316 do 344. Dane są dostępne również w formie plików GIS⁵.

Według obydwu regionalizacji obszar XVI-wiecznego województwa podlaskiego leży w zasięgu trzech podprowincji graniczących ze sobą równoleżnikowo: od północy Pojezierza Wschodniobałtyckiego, Wysoczyzny Podlasko-Białoruskiej oraz Niziny Środkowopolskiej, a w ich obrębie pięciu makroregionów⁶ (mapa 2). Największa część województwa (ok. 7080 km²) mieści się na terenie makroregionu Nizina Północnopodlaska, leżącego na północ o Bugu. Na południe od rzeki rozpościera się Nizina Południowopodlaska, z której ok. 2891 km² zajmowało województwo podlaskie. Północny fragment województwa (ok. 420 km²) leżał na Pojezierzu Mazurskim, a zachodni (ok. 162 km²) na terenie Niziny Środkowomazowieckiej. Niewielki skrawek na północnym wschodzie (okolice Augustowa, ok. 9 km²) to

¹ H. Rutkowski, *Metoda regresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, SG, t. 7, 2019, s. 146–162.

² M.F. Hutchinson, T. Xu, J.A. Stein, *Recent Progress in the ANUDEM Elevation Gridding Procedure*, [w:] *Geomorphometry 2011*, red. T. Hengel, I.S. Evans, J.P. Wilson, M. Gould, Redlands 2011, s. 19–22 (<http://geomorphometry.org/HutchinsonXu2011>, dostęp: 25.02.2020); zob. AHP Wielkopolska.

³ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998.

⁴ J. Solon, J. Borzyszkowski, M. Bidłasik, A. Richling, K. Badora, J. Balon, T. Brzezińska-Wójcik, Ł. Chabudziński, R. Dobrowolski, I. Grzegorzczak, M. Jodłowski, M. Kistowski, R. Kot, P. Krąż, J. Lechnio, A. Macias, A. Majchrowska, E. Malinowska, P. Migoń, U. Myga-Piątek, J. Nita, E. Papińska, J. Rodzik, M. Strzyż, S. Terpiłowski, W. Ziąja, *Physico-Geographical Mesoregions of Poland. Verification and Adjustment of Boundaries on the Basis of Contemporary Spatial Data*, „Geographia Polonica”, t. 91, 2018, nr 2, s. 143–170; *Studia nad regionalizacją fizycznogeograficzną Polski*, red. M. Kistowski, U. Myga-Piątek, J. Solon, Warszawa 2018.

⁵ <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/84324> (dostęp: 4.04.2020).

⁶ J. Kondracki, A. Richling, *Regiony fizycznogeograficzne*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1993, tabl. 53.3.

Pojezierze Litewskie. Rzeźba terenu historycznego województwa, ukształtowana w trakcie zlodowaceń, jest dosyć zróżnicowana: od młodoglacjalnych wzgórz morenowych i kemowych na północy, poprzez pola sandrowe, kotliny i doliny rzeczne (Biebrzy, Narwi i Bugu), krajobraz równinny oraz wysoczyznowy na południu. Najwyższym punktem historycznego Podlasia jest wzniesienie o współczesnej nazwie Góra Sygnałowa (217 m n.p.m.), znajdujące się nieopodal wsi Rozbity Kamień (pow. drohicki)⁷. Na mapach WIG i KdWR zaznaczona jest jako wzniesienie bez nazwy, a na mapach wcześniejszych (Kwatermistrzostwa, Heldensfelda) trudno ją zidentyfikować spośród innych wzniesień reprezentowanych metodą kreskową. Innym wzniesieniem przekraczającym 200 m n.p.m. jest Uszeście nieopodal Mielnika (204 m n.p.m.).

Największa część województwa rozpościera się na obszarze Niziny Północnopodlaskiej, którą ze względu na kontynentalne cechy klimatu (wysokie amplitudy temperatur sięgające współcześnie 23 stopni Celsjusza) oraz położenie na obszarze subborealnej strefy leśnej Europy Wschodniej zalicza się do podprowincji Wysoczyzn Podlasko-Białoruskich. Pod względem ukształtowania terenu jest jednak podobna do Nizin Środkowopolskich, na co wpływ miało zlodowacenie Warty. Północną granicę makroregionu wyznacza zasięg ostatniego zlodowacenia, zachodnią – dolina Pisy, prawe zbocze doliny Narwi i wschodnie podnóże wału Czerwonego Boru, południową – zbocze doliny Bugu, a wschodnią – okolice Grodna i Świsłoczy. Nizina Północnopodlaska dzieli się na osiem mikroregionów, z których sześć znajdowało się na obszarze XVI-wiecznego województwa podlaskiego⁸.

Kotlina Biebrzańska jest rozległym i bagnistym obniżeniem o powierzchni ok. 2600 km², długości ponad 100 km i szerokości 10–20 km. W czasie zlodowacenia Wisły pełniła funkcję pradoliny odprowadzającej wody fluwioglacjalne do Narwi, ale przepływ wody ustał w okresie późnolodowcowym, dzięki czemu rozwinęły się procesy zatorfienia, czego skutkiem są kilkunastometrowe pokłady torfu. Bagienne obszary doliny Biebrzy są siedliskiem roślinności torfowo-bagiennej, łągów, olsów, grądów i borów oraz reliktów tundrowych. Na południe od Kotliny znajduje się Wysoczyzna Białostocka o zróżnicowanym krajobrazie polodowcowym, m.in. wzgórz moren i kemów przekraczających niekiedy 200 m n.p.m. oraz pól sandrowych i morenowych. Dolina Górnej Narwi – będąca zabagnionym obszarem pradoliny, w której meandruje Narew – oddziela Wysoczyznę Białostocką od Wysoczyzny Wysokomazowieckiej – obszaru o urozmaiconym przez zdenudowane pagórki żwirowe (ok. 150 m n.p.m.) krajobrazie. Na zachód od Wysoczyzny Wysokomazowieckiej i na południe od Doliny Górnej Narwi znajduje się Równina Bielska, której rzeźba terenu urozmaicana jest pagórkami morenowymi. Na jej obszarze, chociaż już poza XVI-wiecznym województwem podlaskim, znajduje się Puszcza Białowieska. Pomiędzy Nurcem a Podlaskim Przełomem Bugu rozpościera się Wysoczyzna Drohiczyńska. Ten wyniesiony obszar charakteryzuje się wzniesieniami przekraczającymi 200 m n.p.m., np. wspomniane już Uszeście nieopodal Mielnika (204 m n.p.m.).

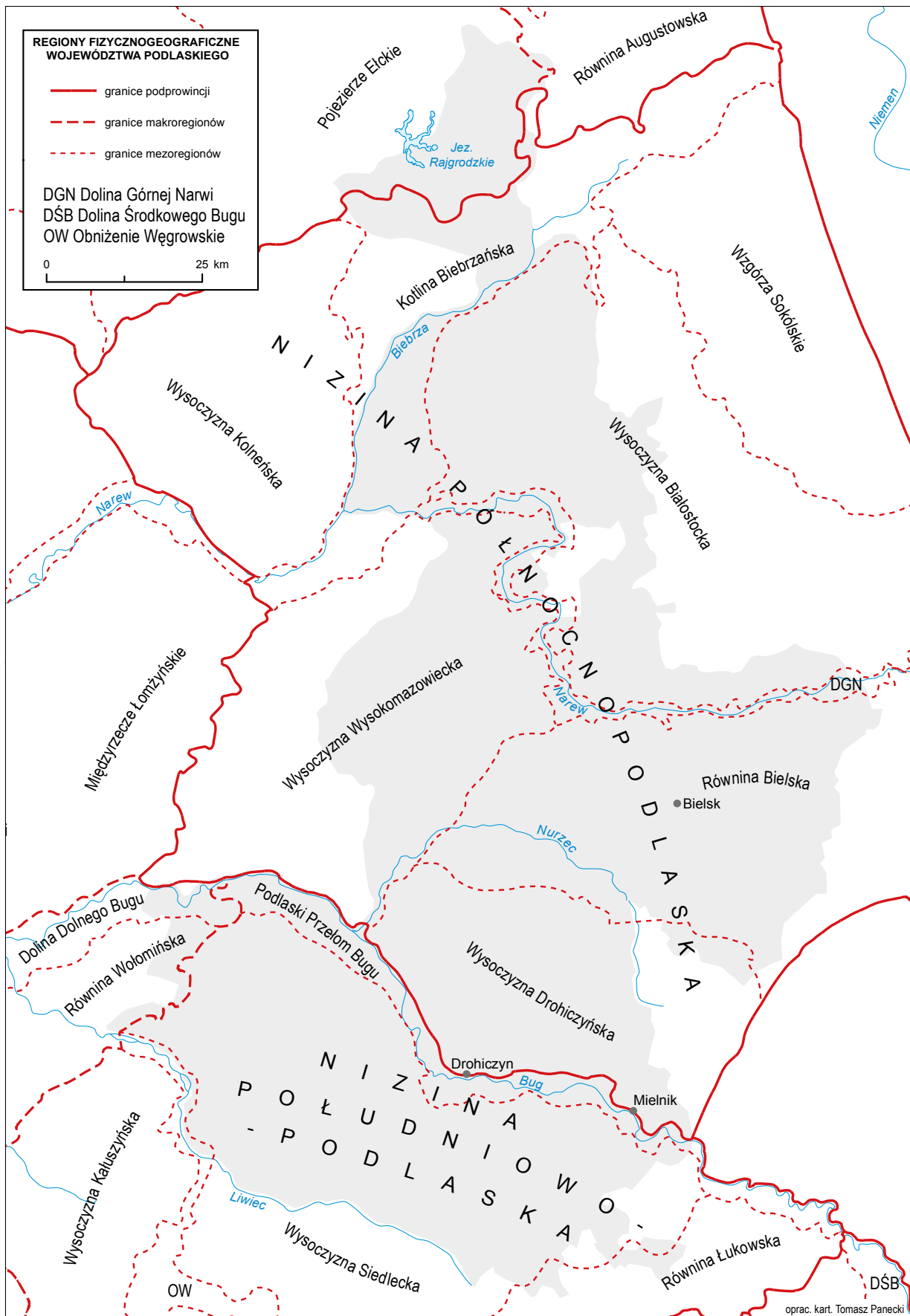
Drugi pod względem powierzchni makroregion, na którego obszarze znajdowało się XVI-wieczne województwo podlaskie, to Nizina Południowopodlaska, będąca częścią podprowincji Nizin Środkowopolskich. Przez jej środek przebiega granica zlodowacenia Warty (już poza obszarem województwa). Klimat jest tu nieco chłodniejszy od obszarów położonych za zachodzie, na co wpływ mają miesiące zimowe. Pod względem geobotaniczym makroregion zbliżony jest do Wyżyny Lubelskiej, a w krajobrazie występuje m.in. jodła – charakterystyczna dla południowej części Polski. Nizina Południowopodlaska graniczy od północy, poprzez dolinę Bugu, z Niziną Północnopodlaską, od wschodu z Polesiem, od południa z Wyżyną Lubelską, a od zachodu z Niziną Środkowomazowiecką. Makroregion dzieli się na osiem mikroregionów, z których trzy znajdowały się na terenie XVI-wiecznego województwa podlaskiego⁹.

Najbardziej na północ położoną częścią Niziny Południowopodlaskiej jest Podlaski Przełom Bugu. Szerokość doliny rzecznej waha się na długości ok. 180 km od 1,3 do 6 km, a wcięcie otaczających ją wysoczyzn – od 30 do 60 m. Obecnie piaszczysty taras zalewowy wznosi się od 4 do 8 m nad zwierciadłem rzeki. Na południe znajduje się Wysoczyzna Siedlecka, leżąca w strefie moren czołowych zlodowacenia Warty i jego faz recesyjnych, a wysokości dochodzą do ok. 200 m n.p.m. Południowy

⁷ Góra Sygnałowa [w:] <https://pzgik.geoportal.gov.pl/prng/ObiektFizjograficzny/PL.PZGiK.204.PRNG.00000000-0000-0000-000000134076-261947> (dostęp: 3.04.2020).

⁸ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 206–215.

⁹ Tamże, s. 201–205.

Mapa 1. Regiony fizycznogeograficzne województwa podlaskiego

fragment województwa leży na obszarze Równiny Łukowskiej, która jest piaszczystym obszarem w strefie odpływu wód fluwioglacjalnych, pochylonych nieco w kierunku południowo-wschodnim.

Niewielkie fragmenty województwa podlaskiego leżą na terenie trzech innych makroregionów: Pojezierza Mazurskiego, Pojezierza Litewskiego oraz Niziny Środkowomazowieckiej. W skład pierwszego wchodzi Pojezierze Ełckie, obejmujące północną część województwa¹⁰. Obszar ten cechuje się bardzo zróżnicowaną rzeźbą terenu oraz jeziorami, spośród których największym jest Jezioro Rajgrodzkie. Pojezierze Ełckie graniczy na wschodzie z Równiną Augustowską, wchodzącą w skład Pojezierza Litewskiego¹¹. Jest to pole sandrowe obniżające się w kierunku północnym, od Suwałk do Augustowa, z licznymi jeziorami, które nie były częścią województwa i należały w XVI w. do ekonomii grodzieńskiej¹². Zachodni fragment województwa leży na obszarze Niziny Środkowomazowieckiej i dwóch mikroregionów: Równiny Wołomińskiej i Doliny Dolnego Bugu¹³.

Rzeźba terenu oraz litologia obszarów powierzchniowych jest ściśle powiązana z typami i rozmieszczeniem gleb. Gleby Podlasia wykształciły się przede wszystkim z piaszczystych i gliniastych utworów polodowcowych. Na przeważającym obszarze dominują mało żyzne, pozbawione tlenu gleby opadowo-glejowe, które powstały na skutek zalegających płytko wód opadowych i procesu oglejenia. Na północnych krańcach województwa, najsilniej zaznaczonych zlodowaceniem, między Rajgrodem a Augustowem, dominują gleby brunatne wytworzone z morenowych glin zwałowych, które cechują się nieźle wykształconym poziomem próchniczym, korzystnym z punktu widzenia uprawy. Na obszarach dolin rzecznych mamy do czynienia z glebami murszowo-torfowymi, a największy kompleks tych gleb występuje wzdłuż doliny Biebrzy, Narwi i Supraśli. Niezwykle korzystne z punktu widzenia rolnictwa mady rzeczne wykształciły się głównie wzdłuż Bugu, a także Broku i Śliny. Na obszarach wysoczyznowych na środkowym i północnym Podlasiu mamy także spore połacie słabych i wymagających gleb rdzawych oraz bieliec. W części Wysoczyzny Siedleckiej, na południe od Bugu, występują gleby płowe wykształcone na glinach i piaskach gliniastych¹⁴. Zdecydowana większość Podlasia cechuje się glebami o niskiej przydatności rolniczej, przeważnie należącymi do IV i V klasy bonitacyjnej. Jedynie na obszarach wysoczyznowych, gdzie skałą macierzystą są gliny i piaski gliniaste, mamy do czynienia z III klasą, a na niewielkim obszarze między Orłanką a Nurcem – II¹⁵. Niemniej jednak nie jesteśmy w stanie wnioskować o wysokości plonów na podstawie współczesnej bonitacji gleb, a ich rolnicza przydatność wynikać może ze stosowania dawniej odmiennych technik uprawy i nawożenia, a także różniących się od dzisiejszych stosunków wodnych¹⁶.

Przybliżoną rolniczą przydatność gleb w interesującym nas okresie można, w ograniczonym zakresie, próbować ocenić poprzez analizę lustracji dóbr królewskich. Dla 185 miejscowości podawano informację o jakości gleby, którą określano przeważnie jako: **złą**¹⁷ (grunt błotny, bagnisty, piaszczysty, podły, podlejszy, nader podły, zły), **średnią** (średni, dobry na poły ze średnim) i **dobrą** (dobry, godny do orania i siania, przedni)¹⁸. Na podstawie lustracji królewskich można stwierdzić, że w krajobrazie województwa podlaskiego dominowały gleby złe (56 miejscowości) i średnie (43). Tylko w przypadku 25 miejscowości lustratorzy określili glebę jako dobrą. Dla porównania na pobliskim Mazowszu 94 miejscowości miało glebę dobrą, 49 – średnią, a 42 – złą¹⁹. Warunki glebowe, ale przede wszystkim klimatyczne pozwalały także na uprawę winorośli w zamkowej winnicy w Drohiczyńcu, której – wzmiankowane w lustracji z 1570 r. – wyschnięcie mogło mieć także związek z ostrymi zimami w drugiej połowie XVI w.²⁰

¹⁰ Tamże, s. 115.

¹¹ Tamże, s. 122–123.

¹² J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkksiążęce puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010; LWP 1570, 1576, s. 125.

¹³ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 193–196.

¹⁴ S. Białousz, *Gleby – klasyfikacja genetyczna*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, tabl. 41.1.

¹⁵ J. Strzelec, *Bonitacja gleb*, [w:] tamże, tabl. 41.3.

¹⁶ A. Wyczański, *O badaniu plonów zbóż w dawnej Polsce*, KHKM, t. 16, 1968, nr 2, s. 251–271.

¹⁷ Określenia w nawiasach mają charakter źródłowy.

¹⁸ LWP 1570, 1576, passim.

¹⁹ A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962, s. 10.

²⁰ LWP 1570, 1576, s. 7. Na uprawę winorośli na pobliskim Mazowszu wskazywała A. Wawrzyńczyk; też, *Gospodarstwo chłopskie*, s. 10; zob. też A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, [w:] *Puszcze wielkksiążęce na północnym*

Przy okazji gleb warto też wspomnieć o zasobach mineralnych. Podlasie jest obszarem ubogim w surowce kopalne, a do nielicznych występujących na tym obszarze należą kreda, margiel, wapień i torf. Kredę wydobywano w XVI w. przede wszystkim w Mielniku, Radziwiłłowce, Surażu oraz w mniejszym stopniu w Knyszynie²¹. Na Podlasiu występowały rudy darniowe żelaza, z których mogły korzystać kuźnice²².

Obszar Podlasia w całości należy do zlewni Wisły, w zlewisku Morza Bałtyckiego. Do głównych rzek należy przede wszystkim Bug (w części południowej województwa) wraz z jego większymi dopływami (Nurzec i Brok) oraz Narew (w części środkowej i północnej) z dopływami: Orlanką, Supraślą i przede wszystkim Biebrzą, której główne dopływy to: Sidra, Brzozówka, Neta (Netta) i Łęk (Ełk). Na obszarze Podlasia Biebrza i Narew meandrują w zatorfionych kotlinach rzecznych, podczas gdy Bug płynie w głęboko wciętej dolinie, której wysokość brzegów sięga nawet kilkudziesięciu metrów. Sieć jezior jest niewielka i obejmuje kilka akwenów na północy między Rajgrodem a Augustowem. Cechą charakterystyczną hydrografii Podlasia są bagna i błota, szczególnie u ujścia Biebrzy do Narwi. W epoce nowożytniej poziom wód najprawdopodobniej był wyższy niż współcześnie, co pozytywnie wpływało na możliwości transportowe i spławność rzek, ale miało jednocześnie negatywne konsekwencje dla ruchu lądowego, np. z uwagi na większe zabagnienia²³. Świadczy o tym m.in. obecność portu rzecznego w Drohiczyźnie nad Bugiem, wzmiankowanego w lustracji z 1570 r.²⁴

Rekonstrukcję XVI-wiecznej sieci hydrograficznej oparto na materiałach kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w., tj. sprzed okresu, gdy na dużą skalę przeprowadzano prace melioracyjne i regulujące koryta rzeczne. Do największych ingerencji w środowisko należy zaliczyć budowę Kanału Augustowskiego, chociaż inwestycja ta obejmowała jedynie północny skrawek XVI-wiecznego województwa podlaskiego²⁵. Ze względu na nizinny i bagienny charakter Biebrzy i Narwi zmienność ich koryt jest bardzo duża i można ją obserwować również współcześnie. Problematyczna była szczególnie rekonstrukcja Narwi, która jako rzeka anastomozująca płynie wieloma korytami, a jej obraz kartograficzny jest bardzo zbliżony na mapach współczesnych i dawnych. Trudno zatem niekiedy jednoznacznie wskazać główne koryto rzeki. Z tego względu istotna była tu kwestia generalizacji: nie sposób bowiem wiernie przerysować wszystkie koryta z map źródłowych do skali mapy głównej. Zdecydowano się zatem na wyrysowanie koryt oznaczonych szerokimi wstęgami i najważniejszych koryt bocznych oddalonych najdalej od koryta głównego, tak, aby oddać charakter rzeki i powierzchnię przez nią zajmowaną.

Takiego problemu nie było w przypadku Biebrzy, aczkolwiek tutaj mapy WIG pokazywały więcej szczegółów (meandrów, starorzeczy) niż np. mapa von Steina opracowana w kilkukrotnie większej skali. Rzeką o jeszcze innym charakterze był Bug, którego obraz na mapach z XVIII i XIX w. różnił się od widocznego na mapach WIG ze względu na starorzecza wynikające z licznych meandrów. Rzeka ta jest przedstawiona zarówno na pruskiej mapie von Steina, jak i austriackiej mapie Heldensfelda. W serii AHP, zgodnie ze stosowaną metodą, przyjmowaliśmy obraz z mapy dawnej korygowany mapą z okresu międzywojennego, uważając jednocześnie na zachowanie prawidłowych relacji przestrzennych między rzeką a miejscowościami.

Przy rekonstrukcji przebiegu rzek występowały także problemy szczegółowe. Ciekawym w świetle dawnej kartografii (von Stein, Textor, Kwaternistrzostwo) było połączenie rzek: Markowej (zlewnia Nurca) i Lizy (zlewnia Biebrzy). Taka reprezentacja kartograficzna, w której te dwa ciekawy tworzą jeden, sugerowałaby, że istniało połączenie pomiędzy Narwią a Biebrzą, co z hydrologicznego punktu widzenia jest niemożliwe. Na mapach późniejszych (mapy zaborcze, WIG) obie rzeki są już przedstawione jak osobne ciekawy i tak też wyrysowano je na mapie głównej.

Podlasie i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XVI–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne), red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 57.

²¹ A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, s. 47; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław 1976, s. 88–191.

²² M. Radwan, *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963, s. 91.

²³ A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, s. 49–50; też, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn 2012, s. 44–45.

²⁴ LWP 1570, 1576, s. 3.

²⁵ C. Błoch, *Ignacy Prądzyński i jego wkład w budowę Kanału Augustowskiego*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 357–401.

Jeziora były głównie częścią krajobrazu północnego Podlasia, tj. okolic Rajgrodu i Augustowa. Największym (ok. 1412 ha) było Jezioro Rajgrodzkie, które posiadało jeszcze dwie odnogi, obydwie w kierunku pruskim: Stacer i Przepiórkę. Poza Jeziorem Rajgrodzkim można wskazać 11 innych położonych pomiędzy Elkiem (rzeką) a Augustowem (Dręstwo, Jeziorko, Krassiowo Wielkie, Kukowo, Półjeziorko, Reszki, Ślepe, Tajno, Toczyłowo i Woźnawieskie). Nie sposób pominąć także Stawu Augusta (dziś: Jezioro Zygmunta Augusta lub Jezioro Czechowskie) – sztucznego zbiornika wodnego zbudowanego na rzece Nereśli²⁶.

Należy zakładać, że sieć jezior podlaskich była prawdopodobnie większa we wczesnej nowożytności niż dziś. Nie udało się zlokalizować na mapach jeziora Małego Błotnego, poświadczonego w lustracjach²⁷. Nie ma go ani na mapach z przełomu XVIII i XIX w., ani na mapach nowszych. Należy zatem założyć, że albo wyszło, co może sugerować nazwa (w okolicy znajdują się bagna), albo została tak nazwana w źródłach historycznych część pobliskiego jeziora Tajno. Dużo materiału na temat hydrografii dostarczają także opisy parafii opracowane na potrzeby przygotowania map szczególnych Karola Perthéesa (Szkice Perthéesa), ale zlokalizowanie wskazanych tam wielu obiektów fizjograficznych jest w zasadzie niemożliwe²⁸. Opis dekanatu augustowskiego przynosi znacznie więcej szczegółów, zwłaszcza dotyczących nazewnictwa, niż opis dekanatu knyszyńskiego. I tak w parafii Bargłowo (Bargłów Kościelny) znajdowało się jezioro Paluchowo – ok. 2,5 km na południowy zachód od Bargłowa. Na żadnej z map nie ma w tym miejscu zbiornika wodnego, ale niewykluczone jest utożsamienie go z pobliskim jeziorem Półjeziorko. W parafii Trzicane (Trzicanne) wspominanych zostało aż sześć jezior z nazwami własnymi²⁹, których nie udało się zlokalizować nawet na mapach z przełomu XVIII i XIX w., prawdopodobnie dlatego, że były to w większości jeziora zabagnione, być może o sezonowym charakterze.

Natknęliśmy się także na problem z wyschnięciem dwóch akwenów położonych na północ od Narwi w okolicach Tykocina. Pierwszy, na północ od Zajek (ok. 59 ha) i drugi – położony wzdłuż Nereśli (ok. 235 ha). Obydwa były reprezentowane jeszcze na mapach z przełomu XVIII i XIX w. (von Stein, Textor, Kwaternistrzostwo), ale już na mapie WIG oraz na mapie współczesnej mamy w tym miejscu wyłącznie rzekę z podmokłościami w niektórych miejscach. Źródła pisane nie wskazują na istnienie żadnych akwenów na północ od Tykocina, w związku z czym pozostały one nienazwane. Ogółem na mapie województwa podlaskiego zaznaczonych zostało 21 jezior, spośród których 17 posiada nazwę własną dla epoki staropolskiej.

W lustracjach wzmiankowane są także liczne stawy o charakterze gospodarczym, które również musiały zniknąć w ciągu 200 lat i nie było możliwości ich kartograficznej rekonstrukcji. Mowa tu m.in. o stawach w: Drohiczynie³⁰, Goniądzu³¹, Knyszynie³², Huzykach (Użykach)³³, Płoskach³⁴, Bargłowie³⁵ i Kuraszewie³⁶. Warto dodać, że podlaskie stawy, jak również rzeki i jeziora, były wykorzystywane do rybołówstwa. Zawracano też uwagę na konieczność zarybiania stawów, aby utrzymać możliwość połowu³⁷, tym bardziej że w przyzaskowych stawach w Drohiczynie „niewiele z nich ryb uławiają, ledwo z obiad albo 3 będzie”³⁸. Dużą rolę gospodarka rybna odgrywała w Knyszynie i starostwie knyszyńskim: poza Stawem Augusta mamy stawy na Kobylance, Bobrowce i Tołkaczówce³⁹,

²⁶ LWP 1602, s. 5, 11; SGKP, t. 1, s. 54; W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z 1784 roku*, Białystok 1990, s. 155.

²⁷ LWP 1570, 1576, s. 125, przyp. 290.

²⁸ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, Białystok 1993; też, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z 1784 roku*.

²⁹ Gogoł, Orla, Dąbrówka, Białe, Nurczaste, Mielewszczyk; por. też, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, s. 224.

³⁰ LWP 1570, 1576, s. 5.

³¹ LWP 1602, s. 43.

³² Tamże, s. 8.

³³ „Użykowski Staw”, LWP 1602, s. 56; LWP 1570, 1576, s. 54.

³⁴ LWP 1570, 1576, s. 60.

³⁵ Tamże, s. 115.

³⁶ Tamże, s. 132.

³⁷ LWP 1602, s. 9.

³⁸ LWP 1570, 1576, s. 5.

³⁹ Rzeki niezlokalizowane.

dwa tarliska pod Knyszynem oraz 40 sadzawek⁴⁰. Liczne stawy gospodarcze wzmiankowane są też w Szkicach Perthéesa.

Istotną częścią sieci hydrograficznej są także bagna, które na Podlasiu występowały przede wszystkim wzdłuż Biebrzy i Narwi⁴¹. Ogółem stanowiły ok. 10% powierzchni województwa według stanu na przełomie XVIII i XIX w. Lustracje województwa podlaskiego przynoszą nam informacje o łąkach i ich rolniczym wykorzystywaniu przez mieszkańców, a wiele spośród nich to właśnie łąki na bagnach i bielach⁴². Warto wskazać kilka największych podlaskich obszarów podmokłych, wyodrębnionych przestrzennie lub nazewniczo. Idąc od północy, duży obszar bagienny występował wzdłuż Ełku aż do ujścia do Biebrzy, a o jego niedostępności świadczy informacja na mapie Perthéesa: „Błota znaczne, przez które letnią porą nie można przejeżdżać chyba [że] zimą”. Podobne informacje można znaleźć na mapach pruskich i austriackich. Na mapie von Steina na północny wschód od Goniądza mamy drogę, przy której zaznaczono: „Bey ausserst durren Sommer nur mit Bauerwagen zu passieren”, a na mapie Heldensfelda między Treblinką a Wólką Okrąglik mamy zapis „Dieser Sumpf ist nie zu passieren”.

Szczególnym miejscem jest ujście Biebrzy do Narwi i bagna rozciągające się od Boru Dobarz na północy do Puszczy Czarnej (Tykocińskiej) na południu (współczesne bagno Ławki)⁴³. Pomimo swej niedostępności obszar ten budził zainteresowanie mieszkańców ze względu na możliwość pozyskiwania siana⁴⁴. Na mapie von Steina zamieszczono informację, że bagno można przejść jedynie latem. Spory opis tego obszaru znajduje się w Szkicach Perthéesa: błotniste łąki miały rozciągać się od Biebrzy do Nereśli (do wsi Wiszowate i Bajki), na południe ok. 15 staj (ok. 14 km⁴⁵, tj. aż do Narwi, co zgadza się z mapami z tego okresu), a na północ w kierunku wsi Szorce, Chojnowo, Mrocзки Kulesze⁴⁶. O zagospodarowaniu świadczą nazwy terenowe: Głuchowszczyzna czy zaścianek Urbanowski (niezidentyfikowane)⁴⁷. Mamy tam także „solników obrębników” zidentyfikowanych przez wydawców lustracji z 1576 r. z uroczyskiem Solniki⁴⁸, a „solnicy” są też wspomniani w inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r. („Solnicy też nadto snadź do Raigroda wozić beli powinni kogo kazano”)⁴⁹.

Informacje z lustracji pozwoliły nam także nanieść na mapę główną AHP niektóre nazwy własne mniejszych bagien, np. Biele Augustowskie (bagno u ujścia Turewki do Netty)⁵⁰ czy miejsce nazywane Somaczkim⁵¹ (uroczysko Sumiackie na mapie WIG położone na południowy zachód od miasta Narew, pow. bielski). Nazwy bagien pojawiają się też w inwentarzach, ale ich lokalizacja jest niemożliwa lub niezwykle niepewna⁵². W inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r. mamy cztery nazwy własne bagien w obrębie Boru Dobarz⁵³. Spośród nich udało się zidentyfikować bagno Orle (uroczysko Orli Grąd na mapie WIG). Także Szkice Perthéesa dostarczają nam istotnego materiału toponomastycz-

⁴⁰ M. Piszczatowska, *Miasto Knyszyn i starostwo knyszyńskie w rękach Jana i Tomasza Zamojskich (1574–1638)*, [w:] *Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. P. Gołdyn, Kraków 2008 (Biblioteka Porozumienia Doktorantów Uczelni Krakowskich, t. 1), s. 62.

⁴¹ J. Tyszkiewicz, *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1983, s. 21–22.

⁴² Biel może być rozumiana jako ‘grząski, bagienny teren – błoto’; zob. AHP Lubelskie, w tej edycji III.1.3; por. NMPol, t. 1, s. 169; K. Moszyński, *Uwagi o słowiańskiej terminologii topograficznej i fizjograficznej oparte przeważnie na materiale białorusko-poleskim*, „Archiwum Nauk Antropologicznych”, t. 1, 1921, nr 5, s. 2–3. Podano tam, że biel oznacza także ‘błotną łąkę’; zob. T. Panecki, T. Związek, *Przywileje ołędzkie w badaniach nad rekonstrukcją XVI-wiecznego zalesienia na przykładzie okolic Nowego Tomyśla*, SG, t. 5, 2017, s. 29–62.

⁴³ A. Pałczyński, *Bagna Jaćwieskie (pradolina Biebrzy). Zagadnienia geobotaniczne, paleofitosocjologiczne i gospodarcze*, Warszawa 1975 (Roczniki Nauk Rolniczych Polskiej Akademii Nauk, seria D, Monografie, t. 145).

⁴⁴ LWP 1570, 1576, s. 140–142.

⁴⁵ Przy założeniu, że K. Perthées operował stają milową – ok. 893 m.

⁴⁶ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, s. 225.

⁴⁷ LWP 1570, 1576, s. 139.

⁴⁸ Tamże; zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.2a.8.

⁴⁹ Goniądz 1571, s. 163, 178.

⁵⁰ LWP 1570, 1576, s. 115.

⁵¹ Tamże, s. 33, 70.

⁵² „Diedowe Błota” w okolicy Kleszczel: „Tameż za borem miesckim, u Diedowe Błota, od Polowcow [granic z powiatem brzeskim]”, por. *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 240. Ciekawy jest także opis zaścianków i błot przy mieście Narwi, gdzie mamy wiele nazw terenowych uroczysk, błot i bagien w okolicach miasta, których lokalizacja jest w zasadzie niemożliwa; por. AWAK 14, s. 72–73.

⁵³ Na Orlem, Na Bakalinie, U Sobieszczkowej Drogi, Na Ihntatowie; por. Goniądz 1571, s. 195.

nego, również trudnego w identyfikacji i lokalizacji. W parafii Augustów mamy bagno „znaczniejsze” Zgniłka oraz Pogrzalka⁵⁴. Lokalizacja tego pierwszego pokrywa się z „Bielem Augustowskim”, ale nie można tego stwierdzić z całą pewnością, natomiast drugie pozostało niezidentyfikowane. W parafii Bargłowo mamy bagna: Zgniłki, Paluchowo i Trokiele, a to ostatnie można identyfikować z obszarem źródłiskowym rzeki Turewki⁵⁵. W parafii goniądzkiej udało się zlokalizować bagno Łosia Biel, ciągnące się od Downarów do Goniądza wzdłuż Biebrzy⁵⁶.

Przy rekonstrukcji zalesienia według stanu z przełomu XVIII i XIX w. wykorzystywane były mapy zaborcze: von Steina/Textora, Heldensfelda oraz Kwatermistrzostwa. Ze względu na skalę wydawniczą naszego opracowania (1:250 000) i czytelność mapy do prezentacji przyjęto, podobnie jak we wcześniejszych tomach AHP, obszary leśne o minimalnych rozmiarach 4 x 4 mm w skali roboczej 1:100 000, co odpowiada ok. 16 ha.

Na podstawie zgromadzonych danych można stwierdzić, że północna część województwa podlaskiego (na północ od Narwi i Supraśli) była znacznie bardziej zalesiona niż południowa. Uwagę zwracają przede wszystkim kompleksy leśne między Rajgrodem a Dolistowem – dawne obszary Puszczy Grodzieńskiej, zaznaczone na dawnych mapach jako zabagniony las w Dolinie Biebrzy nazywany „Netta Bruch” (Textor) albo „Bagno Netta” (Kwatermistrzostwo), Bór Dobarz⁵⁷ (zwany Puszcza Leśnictwa Goniądzkiego⁵⁸) położony na południe od Goniądza wzdłuż Biebrzy, bagienna Puszcza Czarna (Tykocińska albo Las Czarny⁵⁹), Puszcza Knyszyńska rozciągająca się między Knyszynem, Tykocinem a Dobrzyniewem⁶⁰ oraz Puszcza Ladzka będąca pozostałością po Puszczy Bielskiej⁶¹. Puszcza Białowieska rozciągała się za wschodnią granicą Podlasia, stanowiącą od 1569 r. granicę między Koroną a Litwą⁶².

Roślinność Podlasia kształtowała się w kontekście zmian klimatycznych oraz działalności człowieka, którą można datować od ok. 5 tys. lat⁶³. Według Kazimierza Ślaskiego lesistość Podlasia w średniowieczu należy szacować na ok. 65–70%⁶⁴, a zdaniem Józefa Śliwińskiego lasy stanowiły 70% powierzchni dorzecza Niemna⁶⁵. Od XV w. nad zagospodarowywaniem puszczy czuwali urzędnicy leśni, którzy z ramienia starostów dbali o prowadzenie racjonalnej gospodarki leśnej. Rozległe lasy dzielone były na tzw. puszcze podporządkowane królewskim urzędnikom, a bezpośrednią ochroną lasów zajmowali się tzw. osocznicy, których ziemia mogła być zwolniona z podatku w zamian za ich powinności⁶⁶. W procesie kształtowania się podlaskiego osadnictwa lasy były karczowane, dając miejsce pod wsie i folwarki, a ze zwartych i dużych kompleksów leśnych wyodrębniały się mniejsze. Nie bez znaczenia była także reforma gospodarcza zwana „pomiarą włóczną”, w rezultacie której wymierzono grunty poszczególnych wsi, zlikwidowano śródleśne osady i ujednolicono powinności włościan⁶⁷. W XVI w. tereny dwóch największych puszczy – Grodzieńskiej i Bielskiej – uległy zmniejszeniu i podziałowi, wskutek czego wyodrębniły się inne, mniejsze, m.in. Dobarz (Goniądzka), Knyszyńska, Tykocińska (Czarna) czy Ladzka⁶⁸. W pierwszym etapie wyrębywano przeważnie lasy liściaste:

⁵⁴ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, s. 168.

⁵⁵ Tamże, s. 175; <https://eshp.ijp.pan.pl/search/results/358303> (dostęp: 4.03.2020).

⁵⁶ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, s. 196.

⁵⁷ Opisany w inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r., że „idzie aż od Tykocińskiej puszczy nad rzeką Biebrzą, jest jej blisko 3 mil na podobieństwo w dłuż, a przy niej bieje idą”, Goniądz 1571, s. 195.

LWP 1570, 1576, s. 115.

⁵⁸ Perthées, Podlasie.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ R. Misiuk, *Kształtowanie się osadnictwa leśnego na terenie Puszczy Knyszyńskiej – uwarunkowania historyczne i prawne*, „Architecturae et Artibus”, t. 4, 2012, nr 4, s. 13–29.

⁶¹ A. Kołodziejczyk, *Puszcze na Podlasiu, ich kolonizacja i podziały w XV–XVI wieku*, [w:] *Puszcze wielkoksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie*, s. 204–206.

⁶² O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939.

⁶³ A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, s. 43–65; też, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu*, s. 46.

⁶⁴ K. Ślaski, *Lasy a osadnictwo*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. J. Broda, A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, s. 43–44.

⁶⁵ J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie*, s. 69.

⁶⁶ LWP 1570, 1576, s. 140; por. A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu*, s. 47–48.

⁶⁷ R. Misiuk, *Kształtowanie się osadnictwa leśnego*, s. 15.

⁶⁸ J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie*, s. 73.

dębowo-grabowe, które porastały żyzne gleby, dogodne do prowadzenia gospodarki rolnej⁶⁹. Najważniejszym przykładem niemal całkowicie wytrzebionego lasu jest Puszcza Bielska, która na skutek rozwoju osadnictwa w zasadzie przestała istnieć do końca XVIII w., a jej niewielką pozostałością jest Puszcza Ladzka⁷⁰. W XVI w. Puszcza Bielska była jeszcze wyraźnie wyodrębniana od Puszczy Białowieskiej⁷¹. Do innych wytrzebionych jeszcze w średniowieczu puszczy należą Puszcza Choroszcz – rozciągająca się od ujścia Supraśli i od Narwi do rzeki Niewodnicy oraz Puszcza Błudów nad Supraślą⁷². Rozległa Puszcza Grodzieńska pozbawiana była najbardziej wartościowych zasobów leśnych na skutek działalności osadniczej Radziwiłłów. Już w końcu XV w. zaczęto ją dzielić na mniejsze jednostki: Puszcę Nowodworską i Perstuńską (Grodzieńską)⁷³. Gdzieniedzie zachowały się także niewielkie kompleksy leśne, raczej o charakterze wyspowym, m.in. bór Koniewo, bór Rybczyzna, bór Belda, bór Czarny (Czarny Las), bór Pasznia czy zalesione Błota Pieńczykowskie⁷⁴.

Na obszarze XVI-wiecznego Podlasia funkcjonowały cztery leśnictwa podlegające starostom: bielskie (20 miejscowości), tykocińskie i goniądzkie (5), knyszyńskie (1). Zostały one wydzielone w wyniku wprowadzenia tzw. ustawy leśnej, regulującej gospodarkę i zarządzanie kompleksami leśnymi⁷⁵. Do leśnictwa bielskiego należały wsie znajdujące się na obszarze Puszczy Ladzkiej oraz jej pozostałości rozpościerającej się na wschód od Bielska. Wsie posiadały średnio po ok. 10 do 30 włók gruntu, a jedynie w nielicznych wzmiankowane są kategorie podatkowe świadczące o prowadzeniu gospodarki leśnej⁷⁶. W czterech przypadkach są to barcie, w trzech – osocznicy (włoki osocznickie), a w dwóch – strzelcy („na strzelectwo wolnych włóki”)⁷⁷. Leśnictwa tykocińskie i goniądzkie, w skład których wchodziło w sumie pięć miejscowości, obejmowały swoim zasięgiem tereny Boru Dobarz oraz Puszczy Czarnej, a także pogranicze podlasko-litewskie (Krzywa, Krukowszczyzna). W leśnictwie knyszyńskim wzmiankowana była tylko jedn wieś – Pogorzałki.

Pozostałości po średniowiecznych puszczech można zrekonstruować na podstawie Szkiców Perthéesa, ale ich precyzyjna identyfikacja jest często niemożliwa. W parafii Dolistowo (dekanat augustowski) wzmiankowane są lasy Dąbrowa oraz Grzędy i oba określane jako niewielkie (niezlokalizowane)⁷⁸. W parafii Goniądz z dużą pewnością zlokalizowaliśmy lasy: Kramkowski, Krzczkowski, Kułakoszczyzna, Puszkarze oraz Rybacki⁷⁹. W parafii Jasionówka mamy Gaj Zapowiedz – graniczny między Podlasiem a Litwą, który „ma w sobie dębinę, olszynę, brzezine, łozinę”⁸⁰. W parafii rajgrodzkiej wspomniany jest jeden kompleks leśny: „krzaki nazywające się gorstwinarzami” (Gorstwiny na szkicu), ale nie udało się ich zidentyfikować, mimo dość precyzyjnego opisu położenia⁸¹.

Lasy na Podlasiu były w XVI w. istotnym elementem gospodarki: w uroczyskach znajdowały się barcie, wypalano smołę i węgiel drzewny, wydobywano także rudę darniową⁸². Bartnicy byli wymieniani w lustracjach w Puszczy Tykocińskiej⁸³, skąd pozyskiwano także drzewa bartne oraz w Borze Dobarz, w której bartnicy nie byli w stanie pozyskać piętnastu „rączek”, tj. trzech beczek miodu jako podatku⁸⁴. Po przyłączeniu Podlasia do Korony drzewa bartne z Puszczy Goniądzkiej

⁶⁹ A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu*, s. 45.

⁷⁰ Tamże, s. 48–52.

⁷¹ Г.Б. Волович, *Ревизия пуцц и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском, с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пуцци и на земли, составленная старостою Мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 году, с прибавлением другой актовой книги, содержащей в себе привилегии, данные дворянам и священникам Пинского повета, составленной в 1554 году*, Вильна 1867, s. 28.

⁷² Tamże, s. 52–54.

⁷³ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, s. 54.

⁷⁴ A. Kołodziejczyk, *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV do połowy XVI w.: lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2006, nr 2, s. 201–202.

⁷⁵ Tamże, *Puszcze na Podlasiu*, s. 239–244.

⁷⁶ LWP 1570, 1576, s. 125–145; LWP 1602, s. 60.

⁷⁷ LWP 1570, 1576, s. 125–135.

⁷⁸ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, s. 190.

⁷⁹ Tamże, s. 197.

⁸⁰ Tamże, s. 205.

⁸¹ Tamże, s. 216.

⁸² J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie*, s. 77.

⁸³ LWP 1570, 1576, s. 140–142.

⁸⁴ Tamże, s. 142–144.

były wyrąbywane i transportowane do zamku w Goniądzu, a lokalnej szlachcie zakazano ich dalszej eksploatacji⁸⁵. Być może właśnie to prowadziło do przypadków celowego niszczenia drzew bartnych i kradzieży miodu⁸⁶. O eksploatacji gospodarczej tego niedostępnego obszaru świadczą osady budziarskie oznaczone na mapie Perthéesa (Budy Doboskie, Rudkowskie Budy) oraz drogi zimowe biegnące równoleżnikowo.

Rudę darniową i drzewo na węgiel pozyskiwano m.in. z miejsca nazywanego Turowszczyzną (*Thurowszczyzna*), będącego osadą kuźniczą, której nie udało się nam zlokalizować. Przypuszczalnie mogło ono znajdować się w okolicach Zygmuntowa (pow. bielski), prawdopodobnie na terenie Puszczy Ladzkiej⁸⁷. Wieś ta płaciła także „wyrębne” – ekwiwalent pracy przy wyrębie lasu⁸⁸. Mamy też poświadczone różnego rodzaju roboty leśne w okolicach Augustowa⁸⁹. Bardziej szczegółowe informacje posiadamy dla Puszczy Knyszyńskiej, w której istniały przynajmniej dwa młyny tarciczne (poświadczone w latach 1574 i 1578): jeden pod Knyszynem na Jaskrance, drugi pod Dobrzyniewem nad Supraślą, a także tartak w Borsukówce⁹⁰. Las był oczywiście miejscem polowań, najczęściej w ostępach, które nie podlegały żadnej innej, poza łowiectwem, eksploatacji⁹¹. Warto również wspomnieć o dworze w Knyszynie, w którym król często zatrzymywał się na polowania. We wsi Dawidowo (pow. bielski, Puszcza Ladzka) wymienieni są strzelcy i wspomniani wcześniej osocznicy, jako ci, których zadaniem jest strzeżenie puszczy oraz udział w łowach⁹². Także w Goniądzu według inwentarza z 1571 r. mamy strzelców (25 osób), których powinnością było „do puszczy jechać z starostą albo z leśniczem kiedy każą, są powinni, i na inne potrzeby”⁹³. Warto zaznaczyć, że wszystkie wymienione wyżej przykłady eksploatacji lasu dotyczą obszarów położonych na północ od Narwi lub w jej sąsiedztwie (Puszcza Ladzka). Przez las biegły też drogi, które ze względu na specyfikę podlaskich puszczy wymagały budowy swego rodzaju grobli (gaci, haci), gdzie droga moszczona była drewnem⁹⁴.

Eksploatacja lasów to także polowania, którym chętnie oddawał się ostatni Jagiellon: Zygmunt August wielokrotnie odwiedzający lasy okolic Grodna, Knyszyna, Tykocina i Białowieży. Istotnym problemem, z którym monarcha próbował się zmierzyć, było kłusownictwo, formalnie zakazane na podstawie tzw. ustawy leśnej z 1567 r., która jednak nie doprowadziła do zahamowania tego procederu⁹⁵. Aby skuteczniej zapobiegać kłusownictwu chroniono m.in. żubry, urządzając dla nich specjalne ostoje, a na ich zabicie wymagane było uzyskanie zgody króla. Niemniej jednak w drugiej połowie XVI w. według lustracji Bór Dobarz został już tak przetrzebiony, że brakowało w nim grubej zwierzyny, a prowadzenie tam polowań było bezskuteczne⁹⁶.

Istotnym problemem przy opracowaniu mapy głównej AHP były kwestie nazewnicze. Tylko nieliczne obiekty fizjograficzne (rzeki, jeziora, bagna, lasy) mają swoje nazwy na dawnych mapach topograficznych. Są to głównie większe rzeki, nieliczne jeziora i niektóre bagna, których nazwy są często zniekształcone ze względu na pruską bądź austriacką proveniencję map. W źródłach pisanych, np. w rejestrach poborowych, brak jest tego typu informacji, a w lustracjach dóbr królewskich z XVI i początku XVII w. oraz w inwentarzach dotyczą one albo największych rzek, albo – z drugiej strony – małych stawów czy cieków, przy czym informacja o ich lokalizacji jest nieprecyzyjna i tym samym niejednoznaczna. Wobec powyższego niezwykle przydatnym materiałem do rekonstrukcji nazw terenowych był także będący jeszcze w opracowaniu Elektroniczny słownik hydronimów Polski (ESHPP)⁹⁷ oraz prace

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ Tamże, s. 140.

⁸⁷ Tamże, s. 61; M. Gochna, *Charakter osiedli* w tomie AHP Podlasie, s. 149, w tej edycji III.3.2a.8.

⁸⁸ LWP 1570, 1576, s. 57.

⁸⁹ Tamże, s. 111–113.

⁹⁰ M. Piszczałowska, *Miasto Knyszyn*, s. 63.

⁹¹ J. Śliwiński, *Grodzięszczyzna i Podlasie*, s. 79; A. Kołodziejczyk, *Puszcze na Podlasiu*, s. 232–233.

⁹² LWP 1570, 1576, s. 127.

⁹³ Goniądz 1571, s. 159.

⁹⁴ J. Maroszek, *Chodkiewiczowie i ich Puszcza Błudów*, SP, t. 21, 2013, s. 25.

⁹⁵ J. Śliwiński, *Eksploatacja lasów na Podlasiu i Grodzięszczyźnie*, [w:] *Puszcze wielkosiężące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzięszczyźnie*, s. 396–397.

⁹⁶ LWP 1570, 1576, s. 142.

⁹⁷ ESHPP, Elektroniczny słownik hydronimów Polski – projekt realizowany w Pracowni Toponomastycznej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie: <https://eshp.ijp.pan.pl/> (dostęp: 30.03.2020).

o charakterze toponomastycznym⁹⁸. Co do zasady, zgodnie z ustaleniami serii, w przygotowaniu mapy preferowaliśmy nazwę XVI-wieczną, a przy jej braku wybieraliśmy najwcześniejszą poświadczoną⁹⁹.

Ogółem na mapie województwa podlaskiego zaznaczono nazwy 124 rzek, 18 jezior, 13 kompleksów leśnych, 7 bagien i 2 uroczysk. Spośród rzek 68 ma poświadczone nazwy z okresu do 1650 r., 22 do 1850 r., a 34 nadano nazwy późniejsze. Niekiedy występowały dość duże różnice w nazwach między nazwą współczesną a historyczną. Na przykład strumień płynący przez Goniądz, będący lewym dopływem Biebrzy, to Goniądzka według Szkiców Perthéesa, ale później (i współcześnie) nazywana jest Czarną Strugą¹⁰⁰, a wpływająca do Bugu Sterdynka to dziś Buczynka. Jeżeli chodzi o jeziora, to 12 ma nazwy sprzed 1650 r., jedynie jeziora Kukowo i Reszki mają swoje poświadczenia dopiero w Szkicach Perthéesa. Źródłem nazewnictwa do pozostałych elementów fizjografii były głównie wspomniane Szkice Perthéesa, lustracje i inwentarze.

2021 r.

⁹⁸ N. Sulima, *Słownik nazw geograficznych gminy Czeremcha*, Czeremcha 2008; I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny: topograficzne i kulturowe*, Warszawa 1978; Kondratiuk.

⁹⁹ W. Pałucki, *Nazewnictwo* [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.4.7.

¹⁰⁰ <https://eshp.ijp.pan.pl/search/results/45917> (dostęp: 4.04.2020).

III.1.9a. PRUSY KRÓLEWSKIE

Marian Biskup

Szkic geomorfologiczny Prus Królewskich

Szkic niniejszy stanowi niezbędny wstęp, ułatwiający zrozumienie mapy głównej i kartogramów. Opracowany on został głównie na podstawie *Przeglądowej mapy geomorfologicznej województwa bydgoskiego* R. Galona i L. Roszkówny oraz *Przeglądowej mapy geologicznej Polski* w skali 1:300 000 (ark. Toruń, Bydgoszcz, Gdańsk)¹⁰¹.

Szkic przedstawia najistotniejsze elementy geomorfologiczne Prus Królewskich, które, jak wiadomo, w XVI stuleciu dzieliły się na trzy województwa: chełmińskie, malborskie i pomorskie. Wszystkie trzy województwa leżały w Polsce północnej, której rzeźba jest wynikiem akumulacji najmłodszego zlodowacenia.

Pod względem ukształtowania powierzchni wyróżnia się w Polsce północnej dwa równoleżnikowe pasy: pas nizin nadmorskich, inaczej zwany pasem pobrażę bałtyckich, oraz pas pojezierzy nadbałtyckich. Pierwszy ciągnie się od dzisiejszej zachodniej granicy państwa w okolicy Szczecina i Świnoujścia po granicę ze Związkiem Radzieckim, drugi od Odry po Niemen. Granica między nimi jest dość wyraźna, zaznacza ją bowiem widoczny stopień terenowy oraz zmiana krajobrazu, związana z pojawieniem się typowych jezior pochodzenia lodowcowego, których na nizinach nadmorskich na ogół brak.

Oba te pasy dzielą się na kilka naturalnych regionów. Poniżej zostaną omówione tylko te, które znajdowały się na obszarze Prus Królewskich.

Obszar nadmorski, tzw. Pobrażę Kaszubskie, stanowi równinę moreny dennej. Jej jednostajność przerywają liczne, szerokie i zabagnione pradoliny, nad których dnami wznoszą się odosobnione wyniosłości zwane kępami. Największa z tych pradolin nosi nazwę pradoliny rzek Reda – Łeba.

Na wschód od Jeziora Żarnowieckiego ciągnie się wyniesiona równina moreny dennej, urywająca się na północy stromym stokiem nad Błotami Karwieńskimi, a na wschodzie nad bagnistą pradoliną Płutnicy. Na równinie tej, porozcinanej węższymi dolinami, wyróżnia się Kępę Żarnowiecką, Sławoszyńską i inne drobniejsze.

Kępa Swarzewska, leżąca na wschód od pradoliny Płutnicy, kończy się stromym stokiem nad Bałtykiem i Zatoką Pucką. Na południe od niej wznosi się Kępa Pucka, zamknięta od zachodu Puszcza Darzłubską. Pod wsią Reda pradolina Reda – Łeba rozdwaja się i obejmuje swymi ramionami wyniosłą Kępę Oksywką. U wylotu południowego ramienia do morza ulokowała się dzisiejsza Gdynia, u stóp ostatniej wyróżniającej się kępy nadmorskiej – Kępy Redłowskiej z partią Kamiennej Góry.

Wybrzeże morskie na omawianym odcinku ma dwojaki charakter: tam, gdzie wyniesiona równina moreny dennej, porozcinana na poszczególne kępy, dochodzi do morza, widoczny jest stromy, wysoki nieraz na kilkadziesiąt metrów brzeg tzw. klifowy. Brzeg niski, bagnisty, występuje zaś w miejscach wylotu pradolin do morza.

¹⁰¹ W opracowaniu tego rozdziału posługiwano się głównie wynikami pracy S. Lencewicza, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1955 oraz M. Kielczewskiej-Zaleskiej, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Warszawa 1956, Prace Instytutu Geografii PAN, nr 5, s. 25 n.

Wzdłuż niego, a widać to zwłaszcza nad otwartym morzem, ciągnie się pas niewysokich wydm nadmorskich, przeważnie zalesionych. Zatokę Pucką od północnego wschodu zamyka niemal Mierzeja Helska, długa, u nasady wąska, a u cypla szeroka do 3 km piaszczysta kosa, w znacznej części zalesiona, usypana przez przybrzeżny prąd morski.

Analogiczny do nadbrzeżnego obszar moreny dennej spotyka się wzdłuż Wisły na południe od Gdańska. Ciągnie się on niemal bez przerwy aż po miasto Nowe. Obszar ten od wschodu graniczy z innym typem nizin nadmorskich, z Żuławami Wiślانymi. Jest to niski, częściowo położony poniżej poziomu morza obszar delty Wisły. Wschodnią jego granicę stanowi krawędź Pojezierza Mazurskiego i Wysoczyzny Elbląskiej. Obszar delty w ogólnym zarysie ma kształt trójkąta o długości 50 km, a podstawie 40 km. Jest to niezmiernie płaski teren, nieznacznie obniżający się z południa na północ i na boki. Najwyższy jego punkt wznosi się na 9 m n.p.m., a na bokach występują depresje, sięgające minus 1,8 m. Delta oddzielona jest od morza pasem wydm zalesionych, ciągnących się z niewielkimi przerwami od Sopotu i wchodzących na Mierzeję Wiślانą. Liczne drobne kanały przecinające ją mają charakter odwadniający i przeprowadzone są dla celów rolniczych. Ostatnim wreszcie członem regionu nizin nadmorskich jest Nizina Pruska, położona na wschód od Żuław. Zachodnia jej część, w granicach interesujących nas Prus Królewskich, reprezentowana jest przez tzw. Wysoczyznę Elbląską, podobną ze swego charakteru do kęp Pobrzeża Kaszubskiego. Obejmuje ona około 200 km² falistej moreny dennej, wznoszącej się do 198 m n.p.m. i opadającej stromymi stokami ku Żuławom i Zalewowi Wiślانemu.

Na południe od pasa nizin nadmorskich po obu stronach Wisły występuje rozległy, wyżynny obszar pojezierny, utworzony przez osady akumulacyjne najmłodszego zlodowacenia głównie w postaci moren czołowych, dennych i sandrów. Jego linię przewodnią tworzą wały moren czołowych, ciągnące się zgodnie z kierunkiem Bałtyku. Między Odrą i Wisłą obszar ten nosi nazwę Pojezierza Pomorskiego, zaś na wschód od Wisły aż po Niemen – Pojezierza Mazurskiego. Nas interesować będą jedynie te części obu Pojezierzy, które wchodziły w granice Prus Królewskich. Wschodnie krańce Pojezierza Pomorskiego, będące jego najwyższą częścią, noszą nazwę Pojezierza Kaszubskiego. Kulminację swą osiągają one w okolicach Kartuz w obrębie Wzgórz Szymbarskich (Wieżyca – 331 m). Kilka łańcuchów moren czołowych stanowi tu największe nagromadzenie usypisk materiału lodowcowego, ciągnące się od Bytowa po Kartuzy i Sopot. Liczne jeziora, przeważnie rynnowe, długie i wąskie, podkreślają malowniczość terenu. Ku południowi, jak i ku wschodowi obszar Pojezierza stopniowo się obniża, formy terenu są drobniejsze, jeziora mniej liczne i mniejsze.

Na południe od wału moren czołowych, od Białoboru i Bytowa po Kościerzynę, Nowe i Tucholę ciągnie się niemal nieprzerwanie rozległy obszar piaszczystych sandrów pomorskich, pobrużdżony rynnami jeziernymi i poprzerwany wystającymi spod ich powierzchni płatami moreny dennej czy fragmentami moren czołowych. Widać to w okolicy Brus, Wiela i Czerska. Obszar ten wąskim językiem dochodzi aż do Wisły na północny wschód od Świecia. Zbudowany z piasków i żwirów stanowi teren o glebach przeważnie jałowych, nie przydatnych dla rolnictwa, pokrywają go więc duże kompleksy leśne, z których największy, zalegający obszar dorzeczy Brdy i Czarnej Wody, nosi nazwę Borów Tucholskich. Wspomniany poprzednio obszar moreny dennej, ciągnący się od Gdańska po Nowe wyłania się spośród sandru jako teren gliniasty na obszarze powiatu świeckiego, jednak w formie mniej zwartej, gdyż poprzerwany jest i poszarpany przez liczne odgałęzienia sandru.

Sandry pomorskie wysuwając ku południowi liczne ramiona wzdłuż dolin rzek Brdy, Głdy i innych mniejszych otaczają nimi rozległy obszar falistej moreny dennej, rozciągający się od miasta Czarnego przez Człuchów po Tucholę, obok którego występują liczne ciągi moren czołowych, nieosiągających jednak tak wielkich kulminacji jak na Pojezierzu Kaszubskim. Jeziora są tu mniej liczne i mniejsze, jedynie u północnej jego krawędzi, już wśród sandru, na północny zachód od Chojnic leży jedno z największych jezior Pojezierza Pomorskiego, Jezioro Charzykowskie.

Od wschodu dochodzi do Wisły rozległy obszar Pojezierza Mazurskiego. W jego zachodniej partii leżały szesnastowieczne województwa malborskie i chełmińskie. Część północna pierwszego została już omówiona poprzednio (Żuławy i Wysoczyznę Elbląską). Część południową, zawartą między Wisłą i Dzierzgonią, stanowi obszar pofalowanej moreny dennej z niewielkimi pasmami moren czołowych, stanowiących odgałęzienia większych pasm północnej części Pojezierza Mazurskiego.

Na południe od wspomnianego województwa, między rzekami Ossą i Drwęcą, rozciąga się Pojezierze Chełmińskie, będące najbardziej na zachód wysuniętym regionem Pojezierza Mazurskiego. Niemal całkowicie zajmował je obszar województwa chełmińskiego.

Pojezierze to obniża się stopniowo ku Wiśle; najwyższe wzniesienia znajdują się w jego wschodniej części, wokół Lubawy. Kulminacja jednak zachodniej części Pojezierza Mazurskiego znajduje się już poza granicami województwa na obszarze Prus Książęcych.

Pojezierze Chełmińskie wypełnione jest w większej części utworami moreny dennej, z lekka pofalowanej, wyniesionej do 90–100 m n.p.m. W jego części środkowej przebiega okazały łańcuch moren czołowych zaczynający się w okolicach Wąbrzeźna i kierujący się na Iławę. Sandry występujące na południe od Wąbrzeźna, na wschód od Biskupca i w okolicach Lidzbarka Welskiego, nie osiągają takich rozmiarów jak sandry na Pojezierzu Pomorskim.

Podstawową rolę w całości opracowanej problematyki odgrywa mapa główna. Zawiera ona najistotniejsze elementy środowiska geograficznego Prus Królewskich oraz na jego tle – najważniejsze elementy osadnictwa. Na elementy środowiska geograficznego składają się: rzeźba terenu, hydrografia, lasy, łąki i bagna.

a. Ukształtowanie terenu

Dla uzyskania przejrzystości obrazu większe wzniesienia na terenie Prus oznaczono tylko kotami, rezygnując z wykreślenia warstwie.

Kulminację wzniesień pruskich stanowi wspomniany już pas pojezierzy, przekraczający wysokość 200 m n.p.m. Wysokości względne sięgają często kilkudziesięciu metrów. Na północ i południe od niego teren powoli się obniża. Dość urozmaiconą rzeźbę ma pas pobrzeży nadbałtyckich dzięki licznie występującym głębokim pradolinom.

Południowa część Pomorza stanowi w znacznym stopniu domenę sandrów pomorskich o na ogół monotonnej rzeźbie, pomijając nieliczne wystąpienia wzgórz morenowych i wydm. Teren staje się bardziej niespokojny jedynie tam, gdzie występują obszary morenowe. Wysokości bezwzględne obracają się wokół 150 m n.p.m., a w części wschodniej, w pobliżu Wisły spadają nawet poniżej 100 m n.p.m. Natomiast obszar delty Wisły jest obszarem płaskim, wyniesionym na kilka m n.p.m.; spotyka się tutaj nawet niewielkie depresje.

Zachodnia część województwa chełmińskiego jest terenem na ogół płaskim. Występuje tu tzw. płaska morena denna. Im bardziej na wschód, tym teren staje się bardziej pofalowany. Wysokości bezwzględne, wynoszące w pobliżu Wisły poniżej 100 m n.p.m., wzrastają na wschodzie w Lubawskim, przekraczając nawet 200 m n.p.m.

b. Hydrografia

Jak wyjaśniono wyżej, sieć hydrograficzna Prus Królewskich została opracowana głównie na podstawie osiemnastowiecznych przekazów kartograficznych (Schröttera) i odpowiednich korektur map współczesnych. Na ich podstawie ustalono przybliżony obraz szesnastowiecznej hydrografii Prus, który będzie niżej przedstawiony z podkreśleniem najistotniejszych przemian, które zaszły między XVI–XVII oraz XVIII i XX stuleciem.

Jedyną wielką rzeką przecinającą omawiany obszar jest Wisła. Dzieli ona na dwie części pas pojezierzy nadbałtyckich, będący wybitnym działem wodnym północnej Polski. Wyływające zeń rzeki są na ogół krótkie, o dużym i nie zawsze wyrównanym spadku. Jedne rzeki, biorące początek w pasie pojeziernym, płyną wprost ku morzu, inne ku Wiśle lub jej znaczniejszym dopływom. Do morza uchodzą: Łeba, Radunia i Reda. Płyną one po dnie szerokich, podmokłych pradolin, które są pozostałością dawnego odwodnienia ich po ustąpieniu lodowca. Do Wisły wpadają: Wierzycza, Czarna Woda, Brda, a do Noteci – Głda. Wysoczyzną Elbląska ma jedynie rzeki krótkie, wpadające do Zalewu Wiślanego. Zachodnią jej granicę stanowi Elblązka, biorąca początek w jeziorze Drużno.

Żuławy objęte obwałowanymi ramionami Wisły poza drobnymi rzeczkami wpadającymi wprost do Zalewu Wiślanego lub do któregoś z dopływów Wisły pokryte są gęstą siecią kanałów odwadniających. Wśród rzek Prus Królewskich, poza Wisłą, największa jest Drwęca, stanowiąca w dolnym swym biegu na długiej przestrzeni południową granicę województwa chełmińskiego. Źródła jej znajdują się na północnych stokach Wzgórz Dylewskich, położonych już w granicach Prus Książęcych (region Ostródy). O silnym spadku, wijąca się w licznych skrzętach, płynie ona w głębokie i wąskiej dolinie. Większe dopływy jak: Gierłozia, Wel, Brynica przybiera z lewej strony. Drugą rzeką w tym województwie jest Ossa, wpływająca spośród jezior brodnickich, a wpadająca do Wisły na północ od Grudziądza.

Obok wspomnianych rzek, które odgrywały i nadal odgrywają pewną rolę komunikacyjną i gospodarczą, omówić należy jeziora, stanowiące jeden z charakterystycznych rysów krajobrazu trzech województw. Pojezierze Pomorskie, jak i Pojezierze Mazurskie obfituje w liczne jeziora pochodzenia lodowcowego. Liczne są tu zwłaszcza jeziora długie i wąskie, nieraz o znacznej głębokości, zwane rynnowymi. Na obszarach nadmorskich jest ich znacznie mniej. Największe jest tutaj Jezioro Żarnowieckie (15 km²). U stóp Wysoczyzny Elbląskiej leży jezioro Drużno, resztką dawnego zalewu morskiego, oddzielona obecnie od morza deltą Wisły. Do największych jezior Pojezierza Pomorskiego, znajdującego się w granicach województwa pomorskiego, należy jezioro Wdzydze (14 km²) o skomplikowanej linii brzegowej, powstałej z dwóch prostopadle przecinających się rynien lodowcowych, dalej Jezioro Charzykowskie (13,7 km²), Jezioro Raduńskie (8,5 km²), składające się właściwie z dwóch jezior przedzielonych groblą, a długie na 18 km, dalej Jezioro Ostrzyckie (2,5 km²), leżące u stóp Wieżycy, jezioro Karsin (5,8 km²), jezioro Gowidolino (5 km²) i inne. Poza tym występuje tu wiele jezior drobniejszych, najczęściej zajmujących dna obniżen międzymorenowych. Często trafiają się wśród nich jeziora bezodpływowe.

Pojezierze Chełmińskie jest nieco mniej obfite w jeziora. Do największych zalicza się jezioro Wieczno (4,4 km²) i Jezioro Chełmżyńskie (4,0 km²). Liczne, lecz niewielkie, położone wśród lasów jeziora występują na północ od Brodnicy.

Źródła kartograficzne pozwalają częściowo prześledzić zmiany w sieci hydrograficznej Prus Królewskich zaszłe w ciągu ostatnich wieków.

Na ogół będą to zmiany niewielkie i poza Wisłą i jej deltowym ujściem zaobserwować je można jedynie wśród jezior, z których wiele zmniejszyło znacznie swą powierzchnię, sporo też już zaginęło.

Koryto Wisły powyżej podzielenia się na dwa ramiona, tj. Leniwkę i Nogat, większych zmian nie wykazuje. Drobne zmiany polegają na niewielkich odchyleniach jego od krawędzi doliny. O przebiegu dawnego koryta świadczą dziś starorzecza. Najsilniej to zjawisko występuje na północ od Fordonu, gdzie obecny nurt rzeczny przesunął się znacznie na wschód od lewej krawędzi doliny.

Według H. Bindemanna Nogat przed wiekami nie był ujściowym ramieniem Wisły, lecz oddzielną rzeką wpadającą do Zalewu Wiślanego¹⁰². Jednym z dowodów tego ma być obecnie istniejąca rzeczka Stary Nogat, wpadająca do Wisły tuż poniżej podzielenia się jej na dwa ramiona. Dawny Nogat miał swe źródła w okolicach miasta Gardei (Prusy Książęce) i płynął na północ równolegle do Wisły. W pobliżu wsi Biała Góra (województwo malborskie) zbliżał się na niewielką odległość od Wisły i skręcał dość raptownie na północny wschód kierując się do Zalewu Wiślanego.

Połączenie jego z Wisłą istniało w połowie XVI w.¹⁰³; nastąpiło to zapewne już w końcu XIV stulecia. Do zagarnięcia Nogatu przez Wisłę mógł przyczynić się jakiś większy wylew, gdy wody tej ostatniej szeroko się rozlały. Niewykluczone jest także, że w pewnej mierze przyczyniła się do tego i ręka ludzka, poszerzająca i może pogłębiająca to połączenie, w perspektywie potrzeb żeglugi. Z czasem Wisła sama zaczęła większość wód kierować ku nowemu ujściu, zubożając przez to pierwotnie jedyne swe ramię, tj. Leniwkę.

Już w XVII i XVIII w. starano się zapobiec temu, gdyż korzystanie z Nogatu miało wiele stron ujemnych. Zalew Wiślany był dla wielu statków wtedy już zbyt płytki, a jedyna droga jego ujścia do morza pod Piławą – zbyt odległa.

W połowie XIX w. wyjątkowo silny wylew wiosenny skierował główny nurt wody w koryto Leniwki i przerwał pas wydm dzielących Leniwkę od morza, tworząc jej bliższe ujście do Zatoki Gdańskiej, zwane Wisłą Śmiałą. Ujście to nie dało jeszcze należytej drogi spławnej, przeto w końcu tegoż wieku przekopano kanał będący przedłużeniem Leniwki wprost do morza na północ. Stare koryto Leniwki, dążące pod Gdańsk, zubożałe w wodę, nazwano Martwą Wisłą. Celem zapobieżenia dalszemu odpływowi zbyt dużej ilości wód Nogatem odcięto go od Leniwki śluzami¹⁰⁴.

Wyrównana dawniej linia brzegowa Zatoki Gdańskiej od najstarszego ujścia Leniwki aż po Piławę ma obecnie dwa wybrzuszenia: jedno przy ujściu Wisły Śmiałej, drugie przy przekopie.

¹⁰² H. Bindemann, *Die Abzweigung der Nogat von der Weichsel*, Gdańsk 1903 (Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen, z. 12) (mapy).

¹⁰³ Świadczą o tym mapy Strackwitza z połowy XVI w., zamieszczone w pracy H. Bindemanna.

¹⁰⁴ S. Lencewicz, *Geografia fizyczna Polski*, s. 188.

Jest to rezultat akumulacyjnej pracy ujściowych ramion Leniwki. Największe zmiany linii brzegowej w porównaniu ze stanem osiemnastowiecznym zauważyć można w Zalewie Wiślanym u ujścia Nogatu i jednego z ramion Leniwki, Szkarpawy, uchodzącej też do Zalewu. Nogat jak i Szkarpawa uchodzą do Zalewu kilkunastoma ramionami. One to niosąc osady usypały w ciągu wieków znaczny obszar delty, skutkiem czego brzeg przesunął się znacznie na wschód i na północ, zmniejszając przez to powierzchnię Zalewu. W przedstawieniu kartograficznym dla XVI w. linia brzegowa Zalewu jest więc cofnięta bardziej na zachód i południe niż na mapach współczesnych.

Pewne zmiany, dotyczące wielkości, zauważyć można także w jeziorach. Jedne jeziora zmniejszyły swą powierzchnię, inne zaginęły. To drugie zjawisko dotyczyć będzie jezior małych i zapewne płytkich.

Dość znaczne zmiany linii brzegowej widać przy jeziorze Drużno. Dotyczy to zwłaszcza jego wschodniego brzegu, który w środkowej części jeziora obecnie znacznie posunął się ku zachodowi. Niewielkie także zmiany można zauważyć na południowym brzegu. Trudno zauważyć jakieś zmiany w większych jeziorach Pojezierza Pomorskiego. Są to bowiem przeważnie jeziora rynnowe, a więc głębokie, gdzie proces zarastania postępuje znacznie wolniej i mało jest widoczny. Niewielkie zmniejszenie powierzchni widać wśród jezior powiatu świeckiego, zwłaszcza jeśli chodzi o jeziora Radozież i Łakorz, których dawne wąskie zatoki są obecnie mokradłami. W powiecie człuchowskim zaś spotykamy się ze zjawiskiem zaniku małych jezior koło Pawłowa (na północny wschód od Chojnic). Zjawisko zaniku jezior częściej występuje w województwie malborskim i chełmińskim. Dotyczy ono także tylko jezior drobnych. Zanikło np. jezioro w pobliżu Nowego Targu w województwie malborskim, zaś w województwie chełmińskim – w pobliżu Wąbrzeźna, Chełmży i Kowalewa. Na miejscu ginących jezior rozciągają się dzisiaj mokre łąki, mocno nieraz zatorfione.

c. Szata roślinna

Odtworzenie szaty leśnej Prus Królewskich z połowy XVI w. uniemożliwia brak danych kartograficznych z tego czasu. Udało się jedynie odtworzyć stan osiemnastowieczny na podstawie atlasu Schröttera z końca XVIII w. oraz map dzisiejszych; pewne wyjaśnienie dają także dane historyczne, dotyczące gospodarki leśnej na przestrzeni od XVI do XVIII w. Uzyskany obraz wskazuje na bardzo poważny zasięg lasów przede wszystkim na terenie zachodniej części Prus Królewskich. Będą to zwłaszcza tereny województwa pomorskiego z ogromnym kompleksem Borów Tucholskich i tzw. Puszczą Darłubską w części północnej. Natomiast niemal zupełnie brak lasów w zachodniej części województwa malborskiego. Występują one tylko w części południowo-wschodniej na Wysoczyźnie Elbląskiej oraz na zachód od Sztumu. W województwie chełmińskim lasy pojawiają się głównie w części wschodniej w rejonie Brodnicy, w słabszym zaś stopniu w zachodniej strefie nad Wisłą i Drwęcą.

Największy ubytek lasów schyłku XVIII w. w stosunku do powierzchni lasów obecnych wykazuje województwo chełmińskie, a zwłaszcza jego część zachodnia. Można założyć z całą pewnością, że i w XVI w. ta część województwa była zalesiona w niewielkim stopniu, ponieważ obfituje ona w bardzo żyzne gleby i była z dawna krainą typowo rolniczą. Znikły tam duże połacie lasu zwłaszcza na północ od Torunia, w pobliżu Łążyńca i Biskupic, na północ od Chełmży, tak że dzisiaj okolice wymienionych miejscowości są prawie bezleśne. Wąskie pasy leśne zachowały się jedynie na terenie słabym pod względem glebowym, tj. w niektórych częściach doliny Wisły, a więc w pobliżu Torunia, Ostromecka i Grudziądza (piaski wydymowe, wydmy). Wycięte zostały lasy wokół Wąbrzeźna i Wonnego. Bardzo duży ubytek widać także w największym dzisiejszym kompleksie leśnym między Brodnicą a Biskupcem. Wycięta została niemal cała jego zachodnia część, sięgająca daleko na zachód pod Dębową Górę i Osieczek. Drobniejsze zmiany wykazuje wschodnia część województwa w okolicach Lubawy i Lidzbarka Welskiego.

W województwie malborskim pokrywa leśna większych zmian nie wykazuje poza częścią północno-wschodnią, tj. Wysoczyzną Elbląską, gdzie ubytek lasów jest dość znaczny.

W województwie pomorskim zmiany szaty leśnej są dwojakiego rodzaju: pewne jego połacie wykazują znaczny ubytek powierzchni leśnej, a inne nawet przyrost. Ten ostatni jest jednak o wiele mniejszy od jej ubytku i widoczny jest głównie w pasie nadmorskim. Dzięki intensywnemu zalesianiu wydm przybrzeżnych, trwającemu od XVIII w. po dzień dzisiejszy, nieprzerwany niemal pas lasów ciągnie się od Piaśnicy po kraniec Półwyspu Hel oraz od Gdańska wzdłuż Zatoki Gdańskiej, wkraczając na Mierzeję Wiślaną. Są to jednak zmiany stosunkowo nieznaczne w porównaniu z powyższym

ubytkiem szaty leśnej między XVIII a XX w. Intensywne karczowanie lasów widoczne jest zwłaszcza w północnej i środkowej części województwa pomorskiego. Jeszcze w końcu XVIII w. ciągnął się po Jezioro Żarnowieckie niemal nieprzerwany ciąg lasów łączący się z lasami Pojezierza Kaszubskiego, które było wówczas o wiele bardziej lesiste, zwłaszcza okolice Jeziora Raduńskiego i obszar między tymże jeziorem a jeziorem Gowidlino.

Na wschód od Kościerzyny lasy nie tworzyły już zwartych kompleksów, lecz występowały w postaci mniejszych czy większych wysp. Bory Tucholskie dzisiejsze zachowały się prawie w dawnej wielkości, tj. z końca XVIII w. Wykarczowane zostały jedynie wąskie języki i pasma na ich krańcach. Podobne zjawisko występuje wśród polan leśnych, a więc w okolicach Brus, Wiela, Czerska. Drugi wielki kompleks leśny tego województwa, leżący między Białoborem a Człuchowem, także większych zmian nie wykazuje.

Należałoby z naciskiem podkreślić, że zasięg szaty leśnej ustalony dla końca XVIII w. nie zawsze odpowiadać może przypuszczalnemu zasięgowi z drugiej połowy XVI stulecia, szczególnie dla obszaru województwa pomorskiego. Wiadomo, że między XVI a XVIII w. intensywnie karczowano lasy¹⁰⁵. Gospodarka rabunkowa wiąże się z przebiegiem tzw. drugiej kolonizacji niemieckiej na Pomorzu oraz powstawaniem licznych drobnych osiedli, np. typu hutniczego, szczególnie w rejonie Skarszew, Kościerzyny i Gdańska¹⁰⁶. Zjawiska te, przyczyniając się z jednej strony do poważnego wzmocnienia sieci osadniczej województwa pomorskiego, spowodowały z drugiej strony znaczny ubytek w jego szacie leśnej. Dlatego też w przedstawieniu kartograficznym uderzają na terenie województwa pomorskiego puste obszary wśród lasów, pozbawione osiedli w XVI w. np. w rejonie Kościerzyny (pow. tczewski) czy Człuchowa (pow. człuchowski, tucholski), a które w XVI stuleciu zapewne jeszcze pokryte były lasem.

Z problemem powyższym wiąże się także zagadnienie zasięgu łąk, bagien i torfowisk Prus Królewskich. Dane zaczerpnięte z atlasu Schröttera wykazują, że największy zasięg łąk i pastwisk występuje w pasie nadwiślańskim, szczególnie w województwie chełmińskim oraz powiecie świeckim i nowskim (województwo pomorskie). Drugie centrum stanowi województwo malborskie, szczególnie w części południowo-wschodniej oraz na terenie Żuław. Trzeci obszar – to terytorium miasta Gdańska (Szkarpawa, okolice Gdańska) oraz nadmorska część powiatu puckiego. Bagna i torfowiska występują przede wszystkim w województwie chełmińskim (rejon jeziora Wieczno, Wąbrzeźno i okolice Grudziądza) oraz w dolinie Drwęcy i Brynicy na wschód od Brodnicy. Drugi poważny obszar występowania bagien i torfowisk – to północna część województwa pomorskiego w rejonie Pucka (dolina Redy, Błota Karwieńskie). Czy powyższy zasięg łąk i bagien odpowiada w całości stanowi z XVI w., jest rzeczą więcej niż wątpliwą. Wiadomo, że od XVI do XVIII w. odbywała się kolonizacja właśnie na obszarach nadwiślańskich lub na terenie Żuław (osadnictwo olenderskie), zamieniając dawne pastwiska czy tereny zabagnione na pola uprawne¹⁰⁷. Zjawisko to szczególnie wyraźne jest na terenie województwa malborskiego w okolicy jeziora Drużno, które jeszcze w XVI w. stanowiło podmokłe pastwiska. W ciągu następnego stulecia powstało tutaj kilkanaście osiedli. Podobnie zagospodarowano depresyjne obszary na terytorium miasta Elbląga między Nogatem a Elbląską oraz w rejonie Wisły Elbląskiej¹⁰⁸. Fakty te wyjaśniają więc brak obszarów bagiennych w województwie malborskim u schyłku XVIII stulecia, które jednak bez wątpliwości istniały w omawianym okresie. Z tych względów wydaje się uzasadniona uwaga, iż zasięg osiemnastowiecznych łąk i bagien odpowiada tylko w minimalnym stopniu przypuszczalnemu zasięgowi z drugiej połowy XVI stulecia, szczególnie zaś w województwie malborskim.

1961 r.

¹⁰⁵ F. Mager, *Geschichte der Landeskultur Westpreussens und des Netzebezirks bis zum Ausgang der polnischen Zeit*, Berlin 1936, s. 114 n.

¹⁰⁶ M. Kielczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi*, s. 126 n.

¹⁰⁷ Szczegółowsze zestawienie wsi „olenderskich” w Prusach Królewskich daje ostatnio W. Maas, *Zur Siedlungskunde Westpreussens 1466–1772*, Marburg 1958, s. 37 n. (mapa *Holländersiedlungen in Westpreussen*).

¹⁰⁸ Instruktywny obraz tych przemian daje mapka H. Bertrama, *Eindeichung, Trockenlegung und Besiedlung des Weichseldeltas seit 1300*, która wykazuje poważny przyrost osiedli na wymienionych wyżej obszarach od schyłku XVI–XVIII w. Podobnie mapy W. Maasa *Holländersiedlungen in Westpreussen* oraz *Besiedlung Westpreussens 1466–1772*.

III.2. PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE

III.2.1. GRANICE PAŃSTWOWYCH JEDNOSTEK TERYTORIALNYCH

III.2.1.1. WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Henryk Rutkowski

Tematem tego rozdziału jest opracowane terytorium pod względem granic zewnętrznych i wewnętrznych. Granice województwa krakowskiego ukształtowały się ostatecznie w latach 1563 i 1564, kiedy wcielono do Królestwa i włączono do województwa księstwo oświęcimskie i księstwo zatorskie. Przedtem były to ziemie osobne, przyłączone do Polski w XV w. przez wykupienie od książąt śląskich, co przeprowadzili królowie Kazimierz Jagiellończyk i Jan Olbracht¹. W 1564 r. utworzono z tych ziem jeden powiat śląski, ale z zachowaniem tytułu księstw. Powiat podporządkowany wiecowi krakowskiemu otrzymał polską organizację sądów i urzędów².

Województwa, a także istniejące w niektórych województwach ziemie, były głównymi jednostkami politycznego podziału terytorium Korony. Służyły one administracji państwowej, stosunkowo słabej, oraz rozwijającemu się samorządowi szlacheckiemu³. W województwach istniała hierarchia urzędów ziemskich oraz działały sejmiki. Wszystkich urzędników ziemskich mianował król, ale w XVI w. stali się oni w praktyce nieusuwalni, mogli być tylko awansowani na wyższy urząd. Większość urzędów była już tylko honorowymi tytułami. Województwa i ziemie, które ukształtowały się w ciągu kilku poprzednich stuleci, od wieku XVI do drugiej połowy XVIII przedstawiały strukturę ustabilizowaną, ich granice były trwałe (przyłączenie księstw śląskich stanowiło wyjątek)⁴.

Jak już zaznaczono we wstępie do komentarza, ten tom Atlasu oprócz województwa krakowskiego obejmuje także księstwo siewierskie, które było prywatną własnością biskupów krakowskich. W 1443 r. kupił je biskup Zbigniew Oleśnicki od księcia cieszyńskiego Waclawa. Sytuacja prawno-polityczna księstwa nie była uregulowana. W Rzeczypospolitej monarcha wyznaczał kandydatów na stolice biskupie, biskupi krakowscy (tak jak wszyscy ordynariusze diecezji rzymskokatolickich) byli senatorami, ale w Siewierzu mieli władzę suwerenną, co królowie polscy milcząco uznawali. Taki stan prawny przetrwał aż do roku 1790⁵.

W podziale województwa krakowskiego na wewnętrzne jednostki terytorialne, czyli na powiaty, występuje cecha, która skłania do poruszenia w tym rozdziale niektórych zagadnień bardziej ogólnych.

Powiaty powstały jako okręgi sądowe stanu szlacheckiego. Sądy ziemskie nie miały kompetencji w odniesieniu do dóbr królewskich i kościelnych – w zasadzie powiaty obejmowały tylko miejscowości szlacheckie, które trafiały do ksiąg ziemskich wtedy, gdy były przedmiotem jakichś spraw.

¹ *Prawa, przywileje, statuty i lauda księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, wyd. S. Kutrzeba, „Archiwum Komisji Prawniczej AU”, t. 9, 1913, s. 216–226; J. Wiśniewski, *Wstęp*, [w:] SHGK, cz. 1, z. 1, s. VII.

² *Urzednicy IV/2*, s. 7–8.

³ J.A. Gierowski, *Szlachecki samorząd województw i ziem w XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Wrocław 1988 (Acta Universitatis Wratislaviensis, t. 945), s. 151–159.

⁴ Buczek, MWK, s. 88.

⁵ Z. Noga, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w księstwie siewierskim do 1790 roku*, [w:] *Siewierz. Czeladź. Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 169–172. Zob. także komentarz M. Wilskiej do planu miasta Siewierza, w tej edycji III.6.28.1.

W przeciwieństwie do powiatów, z pojęciem podziałów administracyjnych państwa w XVI w. wiążą się okręgi podlegające starostom grodowym, mające bardzo różną wielkość, rozmaicie skorelowane z powiatami. Starosta przekazywał swoje kompetencje mianowanym przez siebie zastępcom: podstaroście i sędziemu grodzkiemu, którzy dysponowali różnymi funkcjonariuszami (w kancelarii i poza nią). Sąd grodzki wykonywał określoną jurysdykcję nad szlachtą (w zakresie tzw. czterech artykułów starościńskich). Do urzędu grodzkiego należał m.in. nadzór nad drogami publicznymi oraz egzekucje wyroków sądowych⁶. Kancelaria grodzka przyjmowała codziennie wpisy do ksiąg. W ciągu XVI w. rosło znaczenie grodów starościńskich kosztem sądów ziemskich, którym ubywało spraw⁷. W końcu tego stulecia kancelarie grodzkie województwa krakowskiego uzyskiwały prawo nadawania mocy wieczystej uwierzytelnianym aktom, co wcześniej przysługiwało tylko wpisom do ksiąg sądów ziemskich. Poza tym starostowie wybierali niektóre podatki. Te uprawnienia wskazują, że starostowie grodowi wraz z zatrudnionymi przez nich ludźmi mieli dobrą orientację w terenie, który im podlegał.

Dotyczy to m.in. znajomości granic powiatów. Chociaż powiaty nie obejmowały własności królewskiej i kościelnej, to ze względów praktycznych były używane do określania położenia wsi królewskich, czego wczesne przykłady podał Juliusz Bardach⁸. Podział województwa na powiaty stosowano również do ściągania podatków i do rejestrowania podatników. Aby objąć wszystkie miejscowości i utworzyć ich dokładną ewidencję, wykorzystywano także organizację kościelną – parafie.

W XVI w. sejm uchwalał podatki nadzwyczajne, obejmowane ogólną nazwą poborów, z których największy przychód pochodził z podatku gruntowego, czyli poboru łąnowego, a na drugim miejscu z czopowego od napojów alkoholowych. W uniwersale poborowym z reguły wyznaczano osobnego poborcę dla każdego województwa (lub także ziemi). Pod koniec stulecia, wraz z postępującą decentralizacją ustroju skarbowego, poborców zaczęły wybierać sejmiki. Poborcy (egzaktorowie) byli więc czasowymi urzędnikami ziemskimi, należącymi do szlachty osiadłej w danym województwie; najczęściej wyznaczano ich z grona posłów obecnych na sejmie⁹. Poborcy zatrudniali swoich przedstawicieli – sukkoletorów, pisarzy. „Miejscem, dokąd znoszono podatki, było zwykle miasto powiatowe, gdzie w oznaczonym czasie zasiadał poborca do przyjmowania opłat”¹⁰. Zebranie podatków z miast i miasteczek prawdopodobnie wymagało od poborcy albo raczej od jego sukkoletorów objazdu wszystkich miejscowości mających prawo miejskie.

Poborca rozliczał się przed podskarbin koronnym, a także przed sejmem, ale często uniwersały poborowe postanawiały, że wcześniej powinien przedłożyć rozliczenie swojemu sejmikowi. Pieniądze nie od razu wpływały do skarbu państwa, gdyż wielu podatników zalegało z opłatami. „Poborcy spisują zaległości, podają do urzędu starościńskiego tych, którzy się nie uiszczają, starostowie czynią dość śpieszną i skuteczną egzekucję”¹¹. Tak zwane retenty wpływały w ciągu paru lat. Na przykład z podatków uchwalonych w 1564 r. tylko 47% wpłynęło w owym roku, 40% w następnym, a 13% w 1566¹². Ściągłość podatków nadzwyczajnych w różnych latach była różna, na co wskazują zmiany liczby łąnów, które zanotowały rejestry i sumariusze poborowe w województwie krakowskim¹³. Szczególnie duży wzrost przychodów dała skarbowi gruntowna reforma podatkowa, którą przeprowadzono na sejmie piotrkowskim w 1562–1563 r. Zmieniła ona m.in. stopę podatkową i odrzucając wpłacanie świadczeń według „starych kwitów”, wprowadziła zasadę aktualnych zeznań o podstawach wymiaru podatku¹⁴.

⁶ Od pierwszego bezkrólewia w 1572 r. zaczęły się w Polsce pojawiać oddziały zaciężne, tworzone przez sejmiki lub zjazdy ponadwojewódzkie. Te oddziały, które m.in. miały wspierać urzędników grodzkich w ochronie bezpieczeństwa wewnętrznego, nazywano przeważnie żołnierzami powiatowymi, chociaż powiaty nie odgrywały żadnej roli przy ich formowaniu; D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008, s. 23–71, 309–311.

⁷ *Katalog Krajowego Archiwum Aktów Grodzkich i Ziemskich w Krakowie*, oprac. S. Kutrzeba, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. 3, 1909, s. 15.

⁸ J. Bardach, *Powiat w Polsce późnośredniowiecznej*, CPH, t. 19, 1967, z. 2, s. 144.

⁹ O poborcach w Wielkopolsce w XV–XVI w. i o egzekucji zaległych podatków przez starostów zob. A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku*, Poznań 1965, s. 32–35; por. J. Bardach, *Powiat*, s. 150–151.

¹⁰ A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881 (Źródła Dziejowe, t. 8) s. 282; zob. też A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku*, Wrocław 1977, s. 20–23; A. Filipeczak-Kocur, *Skarb koronny za Zygmunta III Wazy*, Opole 1985, s. 23–25, 32–34.

¹¹ A. Pawiński, *Skarbowość*, s. 286.

¹² J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, t. 1, Poznań 1947, s. 220.

¹³ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 262.

¹⁴ Źródła oświetlające to zagadnienie w woj. krakowskim z lat 1563–1565 opisał A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne*, s. 13–20.

Rejestry podatków sejmowych, czyli rejestry poborowe, były sporządzane przez poborców, a raczej przez ich pisarzy. Od połowy XVI w. ustalił się w ogólnym zarysie formularz takiego rejestru, spisany jeszcze przed rozpoczęciem wybierania podatku. Oto cytat z uniwersału poborowego z 1565 r.: „Poborce też wszystkie wsi porządkiem wedle parafii rejestrować mają, także też karczmy, młyny i wszelakie inne podatki, które będą wybierać z pilnością, każdą rzecz osobno pisząc, ile czego od kogo wezmą”¹⁵. Rejestry poborowe były następnie przechowywane w urzędzie podskarbiego koronnego, gdzie używano ich do kontroli w związku z uchwalaniem i wybieraniem nowych podatków. Rejestry z 1578 r. były podstawą ściągania podatków w 1629 r. i jeszcze później, a to w tym sensie, że pobierano określone wielokrotności stawki z 1578 r.¹⁶

Przytaczamy teraz kilka zdań Ireny Gieysztorowej, która wnikliwie analizowała rejestry poborowe. „Schemat administracyjny księgowości poborowej miał dla administracji skarbowej jedynie znaczenie pomocnicze, ułatwiający ewidencję podatników. Jego ciągła aktualizacja zarówno w zakresie granic parafialnych jak i powiatowych stanowiłaby dla poborców czy pisarzy zbędne raczej utrudnienie, grożąc możliwością pominięcia jakiejś osady. [...] Ta powszechna, jak się wydaje, tendencja konserwatywna księgowości poborowej nie wyłącza jednak możliwości indywidualnych inicjatyw poborców lub pisarzy, mających na celu swoiste uproszczenie podziałów administracyjnych, niezgodnie ze stanem rzeczywistym”¹⁷. W przypisie do ostatniego zdania znajduje się przykład z rejestru województwa krakowskiego, dotyczący granicy między powiatami krakowskim i śląskim. W 1565 r. poborca przeniósł w rejestrze niektóre parafie lub wsie do powiatu śląskiego, by parafie nie zostały podzielone między powiaty. To odstępstwo od podziałów administracyjnych znalazło się tylko w tym rejestrze, w następnych powrócono do stanu wcześniejszego¹⁸.

Pomimo wad i braków rejestry poborowe, mające wykazać wszystkie miejscowości, są jedynym źródłem, które pozwala ze stosunkowo dużą dokładnością poznać granice państwowych jednostek administracyjnych w XVI w. Z kolei podstawą rekonstrukcji granic parafialnych powinny być przede wszystkim źródła kościelne z najstarszymi wizytacjami na czele, jednak i one nie o wszystkich parafiach zawierają potrzebne dane. W tym miejscu należy zaznaczyć, że w omawianej serii Atlasu występują elementy pewne oraz w różnym stopniu hipotetyczne, o których informują rozdziały komentarza.

Szlachecki sąd ziemski był sprawowany przez sędziego ziemskiego lub jego zastępcę (podsędką), kancelarię kierował zaś pisarz ziemski; wszyscy trzej byli mianowani przez króla spośród kandydatów przedstawionych przez sejmik. Powiat śląski utworzony w 1564 r. otrzymał własny sąd ziemski z siedzibą w Zatorze. Poza tym dla województwa był tylko jeden sąd ziemski w Krakowie, który odbywał roki sądowe cztery razy do roku, kolejno w stolicy każdego powiatu¹⁹. Tak działo się od wieku XV do drugiej połowy XVII. Od 1665 r. sąd ziemski krakowski nie funkcjonował przez równe sto lat, w przeciwieństwie do sądów grodzkich, które poszerzyły zakres swej jurysdykcji. Powiatów sądowych w XV–XVII w. było sześć (bez śląskiego): krakowski, proszowski, ksiąski, lelowski, czchowski, biecki²⁰. Do sądenia spraw granicznych w całym województwie, łącznie z powiatem śląskim, był jeden podkomorzy krakowski, który w powiatach powoływał komorników granicznych²¹.

Od 1564 r. województwo dzieliło się na cztery okręgi starościńskie. Nie jest to określenie wzięte ze źródeł – okręgi te bywały nazywane ziemiami, terminem mało precyzyjnym²². Starostowie grodowi byli sobie równi pod względem kompetencji, chociaż starosta krakowski uzyskał w XVI w. tytuł starosty generalnego Małopolski. Podlegały mu cztery powiaty: krakowski, proszowski, ksiąski i lelowski.

¹⁵ Dalej uniwersał precyzuje normy wybierania podatku obowiązujące poborców i starostów; VC, t. 2, cz. 1, s. 189.

¹⁶ J. Senkowski, *Rejestry podatkowe 1472–1776*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespolach*, red. J. Karwasińska, wyd. 2, Warszawa 1975, s. 109–111; J. Wiśniewski, *Podstawowe źródła do badań toponomastycznych w Polsce i próba krytyki ich wartości*, „Onomastica”, t. 30, 1986, s. 40–43.

¹⁷ I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, [w:] AHP Mazowsze, przyp. 21, w tej edycji II.1.7.

¹⁸ Rejestry poborowe województwa krakowskiego z XVI w. zachowały się wyjątkowo licznie; zob. K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji II.1.1.

¹⁹ Zob. np. w konstytucji z 1565 r. o sądeniu roków ziemskich w woj. krakowskim; VC, t. 2, cz. 1, s. 163. Zmiany wprowadzone w 1590 r.; VL, t. 2, s. 314 (1337).

²⁰ S. Kutrzeba, *Studia do historii sądownictwa w Polsce*, ser. 1, Lwów 1901, s. 82–83. Zasięg powiatów ksiąskiego i lelowskiego do pierwszej połowy XVI w. jest zarysowany na podstawie ksiąg sądowych w SHGK, cz. 3, z. 2, s. 315–317; tamże, z. 3, s. 520–521.

²¹ Urzędnicy IV/2, s. 6–9, 12.

²² MRPS III, nr 316 (1502 r.); MRPS IV/2, nr 16332 (1532 r.).

Starosta sądecki z grodem w Nowym Sączu wykonywał swoją władzę na obszarze powiatu czchowskiego, dlatego w źródłach spotyka się czasem nazwę podwójną – powiat sądecki czyli czchowski²³. Wcześniej ziemia sądecka była oprawą wdów po panujących i stanowiła wydzieloną jednostkę administracyjno-sądową. Do powiatu sądowego czchowskiego przyłączono ją w połowie XV w.²⁴ Starostwo grodowe bieckie w powiecie o tej nazwie zostało w 1520 r. oddane w zastaw Sewerynowi Bonerowi. Ponieważ skarb koronny nie wykupił tego zastawu, starostami aż do 1637 r. byli Bonerowie oraz dziedziczący po nich Ligęzowie²⁵. Wypada zaznaczyć, że w XVI w. urząd starosty upodabniał się coraz bardziej do urzędów ziemskich i w 1611 r. został do nich formalnie zaliczony. Czwarty okręg starościński w województwie krakowskim stanowił powiat śląski z grodem w Oświęcimiu²⁶. Przez analogię do ziem występujących w innych województwach tylko okręgowi krakowskiemu mogłaby przysługiwać nazwa ziemi, w mniejszym stopniu – ziemi sądeckiej oraz księstwu oświęcimskiemu i zatorskiemu.

Korzystanie przez poborców podatkowych z podziałów terytorialnych państwa na ogół sprawiało, że powiaty występujące w rejestrach poborowych odpowiadają tym podziałom, które są znane z ksiąg sądowych ziemskich. Tak było np. w województwach sandomierskim i sieradzkim. Inaczej jednak jest w województwie krakowskim, na części jego obszaru występują rozbieżności. Zwrócił na to uwagę już Stanisław Kutrzeba, który przyjął, że w XVI w. istniały trzy rodzaje podziałów w obrębie województw: podział administracyjny występujący najwyraźniej w rejestrach poborowych, powiaty sądów ziemskich i powiaty sądów grodzkich²⁷. W nowszej historiografii przyjęto rozróżnienie na powiaty sądowe (ziemskie) i na powiaty skarbowe (zwane też administracyjnymi)²⁸. Wymienionym rozróżnieniem posłużyli się Jerzy Wiśniewski²⁹ oraz Stanisław Cynarski i Alicja Falniowska-Gradowska³⁰.

Zestawiając powiaty skarbowe województwa krakowskiego z powiatami sądowymi w drugiej połowie XVI w., można stwierdzić, że większość odpowiednich powiatów obu kategorii pokrywa się. Nie podejmując badań w tym kierunku, należy dla ścisłości podkreślić, że sprawę traktujemy ogólnie, nie wnikamy w ewentualne szczegółowe różnice. Charakter sądowy i zarazem skarbowy miały powiaty: ksiąski, lelowski, czchowski czyli sądecki (w rejestrach poborowych występuje druga z tych nazw), biecki oraz śląski. Połączone terytorium dwóch pozostałych powiatów sądowych, krakowskiego i proszowskiego, pokrywało się z obszarem dwóch powiatów skarbowych, proszowskiego i szczyrzyckiego. Powiat skarbowy proszowski składał się z powiatu sądowego proszowskiego i z północnej części powiatu krakowskiego. Takie połączenie występowało już w pierwszej połowie XVI w. Powiat szczyrzycki to południowa, zawiślańska część powiatu sądowego krakowskiego³¹.

W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. znajdujemy dla pierwszego z wymienionych powiatów skarbowych określenia następujące: „powiatu krakowskiego pierwsza część po tej stronie Kleparza wespół z powiatem proszowskim” (1564), „pierwsza część krakowskiego powiatu alias proszowski powiat” (1565), „powiat krakowski za Kleparzem alias proszowski” (1576)³². W rejestrach z lat 1577 i 1580 brak tytułu tego powiatu, natomiast w rejestrze z 1581 r. (opublikowanym przez Adolfa Pawińskiego w *Źródłach Dziejowych*) oraz w następnych do 1595 r. występuje nazwa „powiat proszowski”. Jeszcze osobny rejestr powiatu proszowskiego (tytuł został nadany przez pisarza z XVIII w.), spisany w 1612 r., objął taki sam zasięg terytorialny jak w XVI w.³³ Zmiana nastąpiła dopiero po tej dacie.

Powiat skarbowy szczyrzycki utworzono niewątpliwie z powodu dużego obszaru powiatu krakowskiego, wydzielając jego większą część położoną na południe od Wisły. W XV–XVII w. nie było na

²³ Np. *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 38.

²⁴ *Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku*, oprac. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, A. Sochacka, P. Wojciechowski, B. Wyrozumska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1990, s. 19; *Urzędnicy IV/2*, s. 6.

²⁵ *Urzędnicy IV/2*, s. 11, 49–51.

²⁶ Tamże, s. 10–11.

²⁷ S. Kutrzeba, *Studia do historii sądownictwa*, s. 80–81.

²⁸ Prawdopodobnie pierwszy raz określenie „powiat skarbowy” pojawiło się we wstępie do *Rej. pob.* 1680, s. XXII.

²⁹ SHGK, cz. 1, z. 1, s. VIII.

³⁰ *Urzędnicy IV/2*, s. 6.

³¹ Zob. przyp. 29.

³² ASK I 93, k. 1 (1564); 97, k. 5 (1565); 114, k. 1 (1576).

³³ ASK IV 50.

tym terenie osobnego powiatu sądowego, a nazwę dla powiatu skarbowego wzięto od nazwy opactwa Cystersów zwanego Szczyrzycem. Powiat szczyrzycki istniał co najmniej od 1485 r.³⁴ Sprawdzenie jego zasięgu według miejscowości parafialnych występujących w rejestrze poradnego z 1490 r. dla powiatu szczyrzyckiego pozwoliło stwierdzić, że dane z tego źródła są zgodne z danymi z drugiej połowy XVI w.³⁵

Inaczej jest z powiatem krakowskim w tym rejestrze – występujące w nim ośrodki parafii leżały także w powiatach ksiąskim i lelowskim³⁶. Wygląda na to, że dwuczęściowy rejestr z 1490 r. objął okręg krakowskiego starosty grodowego, który – jak wyżej wspomniano – miał związek z wybieraniem podatków. Podobnie przedstawia się wykaz wsi płacących poradne, zamieszczony w lustracji z 1564 r. Wykaz wymienia cztery powiaty: krakowski (tożsamy z powiatem proszowskim w rejestrach poborowych), ksiąski, lelowski i szczyrzycki³⁷.

Ogół szlachty wiedział, w jakim mieszka powiecie i w jakim województwie. W aktach sejmikowych województwa krakowskiego (z lat 1572–1620) występują powiaty sądowe, przy czym powiat czchowski ma w 1574 r. oboczną nazwę sądeckiego, a powiat śląski występuje zawsze jako oświęcimsko-zatorski lub podobnie³⁸. Można przypuszczać, że inaczej było z powiatami skarbowymi – jeżeli różniły się od sądowych, istniały w świadomości tylko grupy ludzi. Niemniej takie terytoria, których odbicie źródłowe znajdujemy w rejestrach podatkowych, należały do rzeczywistości historycznej. Właśnie one są elementem tego, co przedstawiamy w Atlasie jako państwowe podziały terytorialne w drugiej połowie XVI w. ze szczególnym uwzględnieniem końca tego stulecia. Na mapach występują granice powiatów skarbowych, przeważnie zgodne z granicami powiatów sądowych. W powiecie sądeckim są oznaczone dwie stolice: Nowy Sącz (Sądecz Nowy) i Czchów, a w powiecie szczyrzyckim nie ma miasta powiatowego³⁹.

Pierwsza zmiana powiatów skarbowych nastąpiła między 1612 a 1620 r., być może w tej drugiej dacie. Wtedy sejmik województwa krakowskiego, zebrany zgodnie z tradycją w Proszowicach, uchwalił podatki i wybrał sześciu poborców do sześciu powiatów sądowych⁴⁰. Oznaczało to ujednoczenie powiatów skarbowych z sądowymi przez rozdzielenie powiatów krakowskiego i proszowskiego oraz likwidację powiatu szczyrzyckiego. Stan taki nie trwał długo. Już w 1626 r. przywrócono południową część powiatu krakowskiego jako powiat skarbowy szczyrzycki, ale granica krakowsko-proszowska pozostała⁴¹. Tak się zakończyło kształtowanie podziału administracyjnego województwa krakowskiego (pomijając zmiany w szczegółach przebiegu granic); taka organizacja terytorialna przetrwała do 1772 r., czyli do pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej⁴².

Wykreślenie granicy między powiatami krakowskim i proszowskim umożliwia rejestr poborowy z 1629 r.⁴³ Taki sam przebieg granicy wynika z rejestru z 1680 r. Sytuacja pokazana na mapie tekstowej (s. 33) pomija fakt, że po 1620 r. parafia Sieciechowice należała nie do powiatu skarbowego krakowskiego, ale do ksiąskiego. Za kwestię otwartą natomiast trzeba uznać przynależność pięciu innych wsi zaliczonych do powiatu krakowskiego. Są to: Wrzodowa Góra (obecnie Górka Kościelnicza, w niej kościół parafialny), Kościelniki (pomijane w rejestrach poborowych) i Węgrzynowice, a także Stanisławice (z parafii Rusiec czyli Ruszcza) i Wrozenia (z parafii Pobiednik). Wymienione miejscowości w drugiej połowie XVIII w. znajdowały się w powiecie proszowskim⁴⁴. Również w XV w. Wrzodowa

³⁴ MRPS I, nr 1812.

³⁵ P. Małopolska, t. 4, s. 445–450.

³⁶ Tamże, s. 432–444.

³⁷ LK 1564, cz. 2, s. 73–94.

³⁸ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1, s. 18, 38, 127–128, 426–427.

³⁹ Księgi ziemskie czchowskie były przechowywane w Czchowie, w siedzibie sądów; *Katalog Krajowego Archiwum*, s. 25.

⁴⁰ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1, s. 427.

⁴¹ Tamże, t. 2: 1621–1660, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1955, s. 59.

⁴² Rej. pob. 1680, s. XXII; por. Urzędnicy IV/2, s. 5–6. Członek zespołu *Słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w średniowieczu*, dr Jacek Laberschek, który opracował w tym Atlasie plan Krakowa wraz z komentarzem, po zapoznaniu się z tekstem tego rozdziału sformułował opinię, że nie podziela poglądów autorów mapy głównej w sprawie podziałów terytorialnych województwa krakowskiego i metodologii zastosowanej przy ich rekonstrukcji.

⁴³ Rej. pob. 1629, s. 9–11, 15–16, 97, 116–120.

⁴⁴ MWK. Niektóre źródła zaliczają cztery z tych wsi do pow. krakowskiego; zob. Materiały WK.

Góra, Kościelniki i Stanisławice były przypisane do powiatu sądowego proszowskiego⁴⁵. W XVI w. należały do jednego właściciela z górnej warstwy stanu szlacheckiego: najpierw do Kurozwęckich, następnie do Lanckorońskich, a w końcu stulecia posiadał je Sebastian Lubomirski⁴⁶. Węgrzynowice i Wrożeńca stanowiły przez wiele wieków własność klasztorną.

Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu, oparty przede wszystkim na dokumentach i księgach sądowych, podaje także przynależność powiatową miejscowości według rejestrów poborowych, w tym opublikowanego rejestru z 1581 r. Nie ogranicza się zatem do powiatów sądowych, lecz przyjmuje powiat skarbowy szczyrzycki oraz – mniej konsekwentnie – rozszerzony powiat proszowski. We wstępie do *Słownika* Jerzy Wiśniewski napisał, że od 1477 r. podział województwa na powiaty sądowe nie zmieniał się, ale granice tych okręgów nie były ustabilizowane, przynależność wsi pogranicznych często ulegała zmianie⁴⁷. W związku z tym nasuwa się pytanie, czy na powstanie takiego poglądu nie wywarło zbyt wielkiego wpływu uwzględnienie danych z rejestrów poborowych. Zestawienie razem informacji odnoszących się do powiatów różnych kategorii może sugerować zmiany, gdy w rzeczywistości różnice mogą być wynikiem dość swobodnego traktowania granic powiatów sądowych przez poborców⁴⁸.

Jeszcze w źródłach z ostatniej ćwierci XVIII w. występują sprzeczności dotyczące granic powiatowych w województwie krakowskim. „Dosyć często zdarza się, że źródła, nawet oficjalne, zaliczają całą parafię lub klucz majątkowy do tego powiatu lub województwa, w którym znajduje się kościół parafialny lub ośrodek klucza (starostwa), mimo że ta lub inna wieś leżała już w granicach sąsiadującego powiatu lub województwa”⁴⁹. Prawdopodobnie pamięć o dużym powiecie proszowskim jeszcze w 1787 r. myliła niektórych plebanów co do aktualnej przynależności do powiatu krakowskiego⁵⁰. W 1765 r. wznowiono po stuletniej przerwie krakowski sąd ziemski, ale zaraz zaczęły następować zmiany w jego funkcjonowaniu i dawny podział na sześć powiatów sądowych nie odrodził się⁵¹. W części województwa zachowanej podczas pierwszego rozbioru przetrwały jedynie powiaty skarbowe, czyli administracyjne, z których zapewne nieczęsto korzystano, znajomość ich była więc dość ograniczona.

Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. zostały wykorzystane jako podstawowe źródła, które pozwalają zrealizować program tej serii Atlasu, a jest nim przede wszystkim rekonstrukcja ówczesnej sieci osadniczej. W konsekwencji przedstawienie podziałów administracyjnych jest również oparte na tym typie źródeł. Genezy tego programu należy upatrywać już w inicjatywie Adolfa Pawińskiego i Aleksandra Jabłonowskiego wydania wybranych rejestrów podatkowych, co zainspirowało Stanisława Smolkę do ogłoszenia w 1880 r. referatu „O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski”⁵². Opublikowane dotychczas zeszyty *Słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w średniowieczu*, które udostępniają obszerny zasób informacji ze źródeł trudnych do wykorzystania, nie mogły nas skłonić do zmiany przyjętych założeń. Gdyby to województwo miało opracowane granice powiatów sądowych w XVI w., można byłoby je uwzględnić w Atlasie jako dodatkowy element⁵³.

⁴⁵ MRPS I, nr 1981; SHGK, cz. 1, z. 4, s. 837, 838; cz. 3, z. 1, s. 49; zob. też Z. Kozłowska [Budkowa], *Mapa historyczna granic politycznych i kościelnych powiatu proszowskiego*, Kraków 1922 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, t. 1), s. 19–20.

⁴⁶ W okresie Sejmu Czteroletniego klucz Kościelniki, obejmujący także niedaleką Wolicę, był w rękach Eliasza Wodzikiego.

⁴⁷ SHGK, cz. 1, z. 1, s. VIII.

⁴⁸ Takie wątpliwości nasuwają objaśnienia wskazujące na przeniesienie w XVI w. niektórych miejscowości z powiatu lelowskiego do powiatów sąsiednich; SHGK, cz. 3, z. 3, s. 521–523.

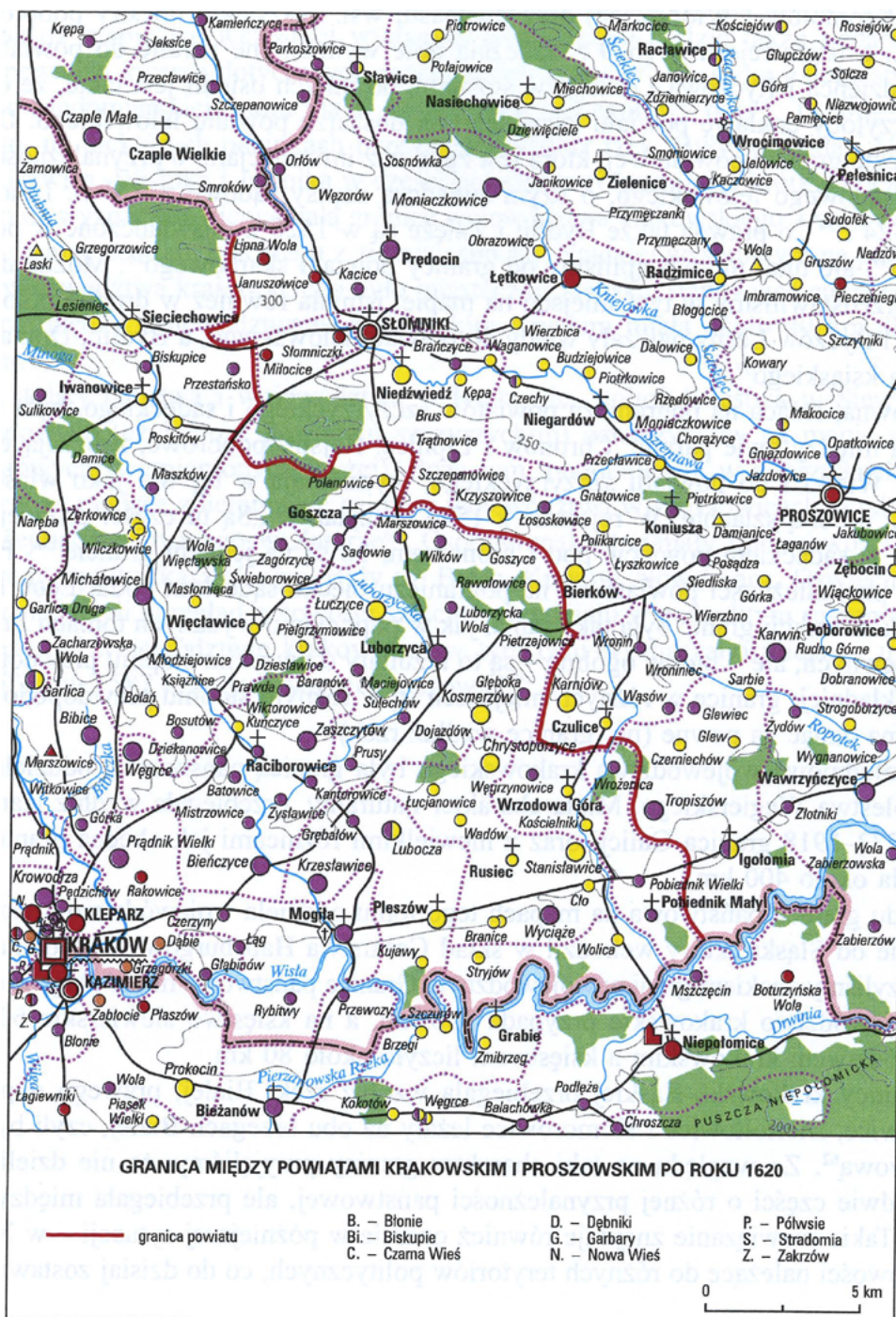
⁴⁹ Buczek, MWK, s. 87. Kilka przykładów: Krzepice, Krzesławice, Krzywopłoty, Kujawy, Kwilina; zob. tamże.

⁵⁰ Z. Kozłowska, *Mapa historyczna*, s. 18; Buczek, MWK, s. 86.

⁵¹ S. Kutrzeba, *Studia do historii sądownictwa*, s. 40–45, 83; Urzędnicy IV/2, s. 8–9.

⁵² O tym H. Rutkowski, *Atlas historyczny Polski*, w: *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolniewicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa 2009, s. 121–122.

⁵³ Po zakończeniu prac nad rekonstrukcją granic mogliśmy zapoznać się z maszynopisem jeszcze nieukończonyj rozprawy Mariusza Lubczyńskiego „Granice powiatu ksiąskiego w XVI w. Problem podziału administracyjnego województwa krakowskiego w okresie wczesnonowożytnym” (ss. 50). Lektura tego opracowania potwierdza nasz pogląd, że granice powiatów skarbowych nie mogą być zastąpione odmiennymi granicami powiatów sądowych m.in. dlatego, iż te drugie w wielu miejscach nie dają się dokładnie ustalić. Autorowi dziękujemy za udostępnienie maszynopisu.

Mapa 1. Granica między powiatami krakowskim i proszowskim po roku 1620

Przedstawiając granice powiatów skarbowych, wyjątkowo odstąpiliśmy od tej zasady. Takim przypadkiem jest Ogrodzieniec (miasto i zamek) wraz z należącym do jego parafii Ryczowem Leśnym. Miejscowości te wchodziły w skład wielkich dóbr, których właścicielami byli Bonerowie, a w końcu XVI w. Mikołaj Firlej. Dobra znajdowały się w trzech powiatach skarbowych: lelowskim, proszowskim i ksiąskim, w większości na styku tych terytoriów. Jeżeli pominąć odległość półtora kilometra między granicami parafii Ogrodzieniec i parafii Bydlin, to był to jeden kompleks złożony z trzech miast (oprócz Ogrodzienia – Kromołów i Włodowice) oraz dwunastu wsi. Wszystkie rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w., a także rejestr z 1629 r. zaliczają obie wymienione parafie do powiatu ksiąskiego. Położenie Ogrodzienia i Ryczowa Leśnego w stosunku do innych osiedli jest takie, że oparcie się na rejestrach stworzyłoby enklawę powiatu ksiąskiego na obszarze powiatu lelowskiego. Dlatego wprowadziliśmy korektę granicy powiatowej, która jest zgodna z informacjami o przyna-

leżności Ogrodzieńca do powiatu sądowego lelewskiego, o czym świadczą zapisy sądowe z XV w. i dane z Metryki Koronnej do 1524 r.⁵⁴ Co prawda także Bydlin i Załęże są w 1520 r. poświadczane w powiecie sądowym lelewskim⁵⁵, ale tutaj nie odstąpiliśmy od granicy powiatu skarbowego⁵⁶. Można dodać, że taka sytuacja, jaką przedstawiliśmy w tym miejscu na mapie, istniała również w drugiej połowie XVIII w. – Ogrodzieniec i Ryczów Leśny należały wtedy do powiatu lelewskiego, a Bydlin, Domaniewice i Załęże do powiatu ksiąskiego⁵⁷.

Wieś Borowna, leżąca na pograniczu powiatów szczyrzyckiego i sądeckiego, była według wizytacji podzielona między dwie parafie, Chronów i Lipnicę. Rejestry poborowe, zaliczające Borownę do parafii Wiśnicz Wielki i do powiatu szczyrzyckiego, wymieniają w tej wsi jako właściciele panów z Wiśnicza oraz drobną szlachtę. W rejestrze z 1576 r. czytamy: „Są tu części drobnej szlachty, ale płacają i płacili w sądeckim powiecie pod Chronowem, bo są na jednym gruncie”⁵⁸. Przykład kilku wsi o niejasnej przynależności powiatowej na pograniczu biecko-sądeckim podał Leon Białkowski⁵⁹.

Metoda rekonstrukcji granic była taka sama jak w poprzednio wydanych tomach Atlasu. Nie daje ona wyników pewnych, ale – biorąc ogólnie – są to rezultaty o wysokim stopniu prawdopodobieństwa. Mówiąc zaś dokładniej: granice w różnych miejscach są w różnym stopniu prawdopodobne, a niektóre odcinki można uznać za pewne (np. granice wzdłuż rzek).

Granica południowa województwa krakowskiego była granicą państwową, oddzielała Królestwo Polskie od Królestwa Węgierskiego. Miała charakter naturalny, przebiegała wzdłuż Karpat, tak samo jak w latach 1772–1918 granica Galicji oraz z niewielkimi różnicami jak obecna granica polsko-słowacka⁶⁰. Liczyła ok. 400 km.

Od zachodu granica państwowa na mapach tego tomu oddziela województwo krakowskie i księstwo siewierskie od Śląska, który wchodził w skład Cesarstwa Habsburgów. Wschodnią granicę tego księstwa oznaczyliśmy znakiem granicy województwa. Granica państwowa miała długość ok. 210 km, z czego na województwo krakowskie przypada 150 km, a na księstwo siewierskie 60 km. Granica między województwem krakowskim a księstwem liczyła ok. 80 km.

Część granicy krakowsko-śląskiej przebiegała wzdłuż rzeki Białej, prawego dopływu Wisły⁶¹. Wsie Mikuszowice, Biertołtówce i Komorowice leżały na obu brzegach Białej, czyli były podzielone granicą państwową⁶². Ze względu na taki charakter granicy przyjęliśmy, że nie dzieliła ona każdej z tych wsi na dwie części o różnej przynależności państwowej, ale przebiegała między wsiami o tej samej nazwie. Takie rozwiązanie znajduje również oparcie w późniejszej sytuacji – w XIX w. były to osobne miejscowości należące do różnych terytoriów politycznych, co do dzisiaj zostawiło ślady w nazewnictwie (Mikuszowice Krakowskie i Mikuszowice Śląskie, analogicznie Komorowice)⁶³. Można dodać, że wieś Żebaczka jako występująca w XVI w. w Oświęcimskim znajdowała się na prawym brzegu Białej, blisko jej ujścia obok Kaniowa (obecnie Żebaczka jest przesunięta na lewy brzeg)⁶⁴. Od ujścia Białej granica państwowa w dalszym ciągu opierała się o rzeki: Wisłę, Przemszę i Brynicę. Końcowy odcinek tej granicy przebiegał wzdłuż Liswarty.

Od strony północnej i wschodniej województwo krakowskie sąsiadowało z województwami: sieradzkim, sandomierskim i ruskim. Granica krakowsko-sieradzka liczyła ok. 110 km. Została już przedstawiona na mapie we wcześniej wydanej tomie Atlasu, gdzie także podano w komentarzu

⁵⁴ SHGK, cz. 3, z. 3, s. 522, przyp. 4.

⁵⁵ SHGK, cz. 1, z. 2, s. 301–302.

⁵⁶ Przynależność do powiatu sądowego lelewskiego parafii Ogrodzieniec i parafii Bydlin, w której trzecią wsią były Domaniewice, na podstawie ksiąg sądowych z XVI w. ustalił w cytowanej pracy M. Lubczyński.

⁵⁷ MWK.

⁵⁸ ASK I 114, k. 67; por. P. Małopolska, t. 3, s. 56, 147–148; SHGK, cz. 1, z. 2, s. 190–191.

⁵⁹ *Ziemia sandecka*, PH, t. 12, 1911, s. 91–92. O wsi Lipniczka zob. też SHGK, cz. 3, z. 2, s. 659–661.

⁶⁰ Zob. wyżej, E. Rutkowska, *Środowisko geograficzne*, s. 20.

⁶¹ SHGK, cz. 1, z. 1, s. 61.

⁶² Np. w wizytacji z 1598 r. napisano: „Est capella in villa Mikuszowice, quam dividit fluvius Biała, dislimitans regnum Poloniae a Silesia, et ex ea ratione media villa seu una pars villae iacet in regno Poloniae, alia vero medietas villae in Silesia”; AV Cap. 17, k. 13.

⁶³ SGKP, t. 6, s. 415–416, t. 7, s. 146; SHGK, cz. 1, z. 1, s. 105–106; cz. 2, z. 4, s. 727–729.

⁶⁴ Zlokalizowaliśmy ją w przybliżeniu jako związaną z Kaniowem, co wynika z rejestrów poborowych. Położenie na prawym brzegu Białej widać na mapie Porębskiego z 1563 r.; por. SGKP, t. 14, s. 753.

wyjaśnienia pewnych kwestii dotyczących przebiegu tej granicy⁶⁵. To samo należy stwierdzić o granicy krakowsko-sandomierskiej, która ma w komentarzu szczegółowy opis⁶⁶. Ta długa granica, licząca ok. 400 km, na niektórych odcinkach przebiegała wzdłuż rzek. Były to: Nida i Nidzica na północ od Wisły, a Uszwica, Wisłoka i Jasiołka w części południowej (pomijając krótkie odcinki innych rzek). Jasiołka również wyznaczała niemal całą granicę województwa krakowskiego z województwem ruskim, dokładniej – granicę powiatu bieckiego z ziemią sanocką. Najdalej wysuniętym na południowy wschód fragmentem województwa krakowskiego było miasteczko Jaśliska, stanowiące enklawę w ziemi sanockiej⁶⁷. Granica między województwami krakowskim i ruskim miała ok. 40 km długości, a wokół Jaślisk 16 km.

Oprócz stolicy państwa i województwa w Krakowie, stolicy księstwa w Siewierzu oraz stolic powiatów sądowych (czyli poza powiatem szczyrzyckim) oznaczyliśmy na mapie głównej siedziby starostw grodowych (wymienionych wyżej). Poza tym, podobnie jak w poprzednich tomach Atlasu, zostało oznaczone miejsce zbierania się sejmiku województwa w Proszowicach, a także podporządkowanego mu sejmiku ziemskiego w Zatorze⁶⁸. Osobny znak otrzymały miejscowości, z którymi były związane urzędy (tytuły) kasztelanów. Były to: Biecz, Kraków, Nowy Sącz, Oświęcim i Wojnicz.

Okazowanie, czyli przegląd gotowości szlachty do udziału w pospolitym ruszeniu, zwoływano od czasu do czasu. W województwie krakowskim w tym celu wyznaczano miejsce „u Krakowa przed Kazimierzem”, a w 1587 r. wyjątkowo „u Proszowic”⁶⁹.

2008 r.

⁶⁵ H. Rutkowski, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.1.5.

⁶⁶ W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, [w] AHP Sandomierskie, s. 35–37, w tej edycji III.2.1.2. O wsi Lubcza w powiecie pilzneńskim przy granicy z pow. bieckim zob. SHGK, cz. 3, z. 3, s. 703.

⁶⁷ SHGK, cz. 2, z. 2, s. 272–273, zwł. przyp. 1.

⁶⁸ W przywileju wcielenia księstw śląskich z 1563 r. wymieniono jako miejsce sejmiku Oświęcim albo Zator, w konstytucji z 1581 r. wystąpił już tylko sejmik zatorski; VC, t. 2, cz. 1, s. 138, 448; zob. też *Prawa, przywileje, statuty*, s. 222, 226.

⁶⁹ VC, t. 2, cz. 1, s. 106, 126; VL, t. 2, s. 229 (1059–1060), s. 366 (1449).

III.2.1.2. WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Władysław Pałucki

Należące do Małopolski woj. sandomierskie wywodzi się z dawnej piastowskiej dzielnicy książęcej, której tron wyznaczyła uchwytna źródłowo dla przełomu XI i XII w. prowincja sandomierska¹. Do niej w XII w., zdaniem wielu mediewistów, przyłączono: ziemię wiślicką, trzy kasztelanie nadpilickie (Małogoszcz, Żarnów i Skrzynno) oraz północne, lesiste obszary ziemi radomskiej².

Już przed 80 laty K. Potkański zwrócił uwagę na „uderzającą” niezgodność granic woj. sandomierskiego z wcześniejszymi, hipotetycznie odtwarzanymi podziałami plemiennymi³, J. Natanson-Leski zaś może zbyt przesadnie dodał, że „granice woj. sandomierskiego z XV–XVI w. nie mają ani **rąbka** [podkreślenie nasze] wspólnego z dawnymi”, pierwotnymi⁴. Interesujące wszakże, iż nie tylko „rąbki”, lecz także znaczne odcinki tych granic ustalonych w średniowieczu, pomimo późniejszych zmian, zwłaszcza z XIX i XX w., przetrwały aż do 1975 r.⁵

Woj. sandomierskie obejmowało obszary graniczące na północy z Mazowszem na dolnej Radomce (Radomierzy) i równoleżnikowym odcinku Pilicy, pozostawiając tzw. Zapilcze po stronie mazowieckiej⁶. Granicę z woj. łęczyckim i sieradzkim wyznaczała Pilica, a z woj. krakowskim na północ od Wisły – Nidzica. Na południu woj. sandomierskie obejmowało zawiślańską część dawnej ziemi wiślickiej i dawny pow. tarnowski (później pilźnieński), w skład którego wchodził dekanat dębicki zwany leśnym⁷. Na południowym wschodzie granica z Rusią Czerwoną (ziemiami sanocką i przemyską) biegła szerokim pasem prastarej Puszczy Sandomierskiej. Na wschodzie woj. sandomierskie niemal do schyłku średniowiecza przekraczało Wisłę i obejmowało obszerną ziemię lubelską oraz łukowską. Dopiero w 1474 r. po utworzeniu woj. lubelskiego (wydzielonego z sandomierskiego) granicę naszego województwa od ujścia Sanu do ujścia Kurówki ustalono na Wiśle⁸. Jednakże najbardziej wysuniętą na

¹ Gall Anonim (II,7,16) wymienia Sandomierz wśród „sedes regni principales”. O stosowanym wówczas podziale na prowincje obszerniej pisał S. Zajączkowski, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII w.*, CPH, t. 7, 1955, m.in. powołując (s. 295) dokument z 1198 r. ze wzmianką: „in Sandomiriensi provincia”.

² T. Wojciechowski, *Szkice historyczne jedenastego wieku*, wyd. 3. Warszawa 1956, s. 306–318 (objaśnienie statutu Bolesława III); S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, przedruk [w:] tenże, *Z dziejów średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 357–372; G. Labuda, *Testament Bolesława Krzywoustego*, [w:] *Opuscula Casimiri Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 170–194; S. Zajączkowski, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem*; W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, Warszawa 1964, s. 63–98; T. Lalik, *Sandomierskie we wczesnym średniowieczu. Prowincja, księstwo, województwo*, [w:] *Studia sandomierskie*, s. 45–104.

³ K. Potkański, *Puszcza Radomska*, [w:] tenże, *Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1922, s. 114.

⁴ J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s. 204.

⁵ Na Pilicy z odchyleniami: łęczyckim pod Inowłodzem i sieradzkim pod Sulejowem, na Wiśle z odchyleniami pod Zawichostem i Solcem, uwidoczonymi na mapach podziałów administracyjno-politycznych z XIX–XX w. aż do ostatniej: *Polska Rzeczypospolita Ludowa, mapa administracyjna*, 1:500 000, PPWK, Warszawa 1974.

⁶ Zdaniem J. Natansona-Leskiego (tenże, *Zarys granic i podziałów*, s. 42) Mazowsze utraciło Zapilcze na rzecz Sandomierza po 1138 r. Sprawę tę ostatnio naświetlił A. Świeżawski, *Przynależność terytorialna Zapilcza po 1359*, „Zeszyty Historyczne UŁ”, S.I., 1966, z. 45, s. 37–49, stwierdzając, zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami A. Wolffa, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Warszawa 1962, s. 26 n., że Zapilcze tylko w latach 1345–1348 wchodziło w skład woj. sandomierskiego; ostatecznie zwrócił je Siemowitowi III Kazimierz Wielki układem z 1359 r.

⁷ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 2, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1914, s. 157: „Decanatus de Silvis seu Dambicia”.

⁸ W. Pałucki, *Studia nad uposażeniami urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI w.*, Warszawa 1962, s. 138 n. Co do daty utworzenia woj. lubelskiego w niektórych pracach tuła się jeszcze błędny pogląd, zaczerpnięty od K. Niesieckiego,

północny wschód zawiślańską, lesistą, później kolonizowaną ziemię stężycką pozostawiono wówczas w granicach woj. sandomierskiego⁹.

Określenie „ziemia stężycka” wymaga krótkiego objaśnienia. Do schyłku XVI w. obszar ten, nazywany alternatywnie *terra* (ziemia) lub *districtus* (powiat), należał do ziemi radomskiej. Od początku XVII w. do schyłku dawnej Rzeczypospolitej określany był on z reguły, zwłaszcza w źródłach oficjalnych (konstytucje, lauda sejmikowe), jako ziemia stężycka. Nie oznaczało to jednak (wróć do tej sprawy pod koniec rozdziału), aby „terra Stenzicensis” nabyła w ramach woj. sandomierskiego uprawnień polityczno-administracyjnych, jakie miały ziemie: wieluńska w woj. sieradzkim, wschowska w woj. poznańskim, dobrzyńska w woj. inowrocławskim czy sąsiadująca ze stężycką – ziemia łukowska w woj. lubelskim. Nazywano ją ziemią stężycką ze względu na jej peryferyjne położenie geograficzne (za Wisłą i Wieprzem) w stosunku do swej prowincji, później województwa. Podobne było położenie ziemi nakielskiej (za Notecią) w woj. kaliskim czy zawkrzeńskiej (za Wkrą) w woj. płockim.

Ziemia stężycka, położona na wschód od Wisły i biorąca nazwę od swego głównego grodu sądowego, obejmowała tereny pokryte niegdyś gęstą szatą leśną, której trzebież i zasiedlenie prowadzono głównie z dwóch kierunków: z Mazowsza i ziemi radomskiej. Dlatego obszary te jeszcze w XVI w. nazywano niekiedy Podlasiem lub Polesiem¹⁰, co dla sąsiadującego z ziemią stężycką pow. garwolińskiego na Mazowszu trafnie określił znawca tych stron Jędrzej Świącicki¹¹.

Tak w dużym skrócie przedstawiał się zasięg terytorialny woj. sandomierskiego do 1772 r. Zaznaczyć jednak trzeba, że na kształtowanie się granic tego województwa, oprócz warunków naturalnych, fizjograficznych, duży, a miejscami nawet decydujący wpływ miały stosunki polityczne, a często także społeczne i gospodarcze: rozwój osadnictwa na terenach zalesionych, pierwotnie niczyich, później monarszych, nadania na rzecz duchowieństwa i rycerstwa oraz zawłaszczenia (jak wyszło to na jaw w czasie tzw. rewizji listów na królewskiej przysiężnicy przeprowadzonej w 1564 r.¹²) i towarzyszące nadaniom wytworzenie się mieszanych stosunków własnościowych.

Na rolę puszczy jako wyznacznika granic naturalnych niejednokrotnie – od czasów ukazania się pięknej na ten temat rozprawy K. Potkańskiego¹³ – zwracano uwagę w historiografii przy rozpatrywaniu zagadnień terytorialnych. Uwidacznia się to wyraźnie tam, gdzie owe puszcze niegdyś na terenie woj. sandomierskiego dominowały: na północy Puszcza Jedleńska (Radomska) oddzielająca Sandomierz od Mazowsza, na południowym wschodzie – Sandomierska rozgraniczająca w średniowieczu ziemie polskie od czerwonoruskich.

Podobną rolę w kształtowaniu granic woj. sandomierskiego odegrały rzeki. Wprawdzie rzeki, zwłaszcza gdy płynęły przez obszary etnicznie jednorodne lub pokrewne, nie dzieliły, lecz łączyły osadnictwo, wyznaczając główne kierunki jego rozwoju w średniowieczu, często jednak wykorzystywano je do rozgraniczeń politycznych i administracyjnych. Dla zewnętrznych granic woj. sandomierskiego takimi rzekami, na dłuższych lub krótszych odcinkach, były: Wisła, Radomka, Pilica, Nida, Nidzica

Herbarz Polski, t. 1, Lipsk 1839–1846, s. 184, powtórzony przez Z. Glogera, *Geografia historyczna dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 187, że nastąpiło to w 1471 r.; zob. M. Stankowa, *Księgi sądu kasztelana lubelskiego w Wąwolnicy*, „Rocznik Lubelski”, t. 1, 1958, s. 248; też, *Powiat urzędowski w Polsce przedrozbiorowej pod względem prawno-ustrojowym*, [w:] *Z dziejów powiatu kraśnickiego*, Lublin 1964, s. 49.

⁹ Wniesiony na sejmie grodzieńskim 1793 r. projekt włączenia ziemi stężyckiej do woj. lubelskiego (VL, t. 10, s. 311) z wiadomych przyczyn (II rozbiór) nie został zrealizowany.

¹⁰ LS 1564/1565, s. 200: „Regestrum exactionis fumulium villarum poleskich”, tamże, przyp. 339; LR 1529, s. 407–422, wymienia wsie położone w ziemi stężyckiej z zaznaczeniem, że leżą one „in Podlasze”. W dok. Władysława Jagiełły z 1388 r. król zezwala mieszczanom Ryczywołu, aby swe towary mogli „in Polyessie ducere, emere et vendere”, a że chodzi tu o tereny ziemi stężyckiej i łukowskiej, świadczy mandat skierowany równocześnie do starostów sieciechowskiego i łukowskiego, aby przestrzegali zaleceń tego przywileju; ZDM VI, nr 1537.

¹¹ *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Świącickiego*, wyd. S. Pazyra, Warszawa 1974, s. 143: „ultra Vistulam aliquanto latius patet, vocatur ea regiuncula Polesie, quod excisis sylvis non ita pridem coli ceperit”. O wyodrębnieniu sądowego powiatu stężyckiego zob. s. 48 n.

¹² AGAD, Tzw. Metryka Litewska, IV B, 7, f. 44v: „Ilsz ich jest niemało, którzy w sąsiedztwie będąc z imion[a]mi Króla Jego Mości granic pewnych nie miawszy, ani komisarzów na granice chcąc wywieszc, przywłaszczając sobie siła gruntu i pożytków królewskich a zwłaszcza w lesiech, kędy bywały wręby i paśnie od owiecz, J.Kr.Mości znajdowacz raczy, aby starostowie bronili...”.

¹³ K. Potkański, *Puszcza Radomska*, passim.

i dolny San. Na rolę Pilicy już dość wcześniej zwrócił uwagę Potkański, stwierdzając, że w czasach Kazimierza Sprawiedliwego (a może już za ks. Henryka Sandomierskiego) „linia wodna Pilicy okazała się wyraźniejszą i lepszą granicą, ją też wybrano i uznano”¹⁴.

Podobnie jak przy opracowywaniu mapy Mazowsza w XVI w., podstawą rekonstrukcji granic polityczno-administracyjnych (województwa i powiatów) były rejestry poborowe. Jednak i ta, dla naszego opracowania korzystna podstawa źródłowa często, choćby wskutek niekiedy błędnego wpisania osiedla do innej, niż własna, parafii lub powiatu, okazała się niewystarczająca. Należało więc, wykorzystując źródła innego typu, przeprowadzić nie tylko weryfikację danych zaczerpniętych z rejestrów poborowych, lecz także uzupełnić je miejscowościami, które z różnych powodów (np. zwolnienie od podatków na kilka lat wsi nowo lokowanych) w rejestrach tych się nie znalazły. Położenie takich nowo lokowanych osad, jeśli były zakładane w pobliżu granic polityczno-administracyjnych, ułatwiało poprawne wykreślenie biegu ich niektórych odcinków. W tym celu wykorzystaliśmy przede wszystkim źródła kościelne, zwłaszcza cenną radziwiłowską wizytację diecezji krakowskiej z lat 1596–1598, w której obok dawniejszych uwzględniono też osady lokowane w ostatnich latach XVI w. Jest to jednak dla woj. sandomierskiego źródło – z naszego punktu widzenia – niepełne, nie obejmuje bowiem należącego do archidiecezji gnieźnieńskiej archidiaconatu kurzelowskiego, tj. większości pow. chęcińskiego i całego pow. opoczyńskiego oraz północno-zachodniej części pow. radomskiego.

Ponadto wizytacje kościelne wymieniają osiedla w układzie parafialnym, bez podania przynależności powiatowej (parafie często nie mieściły się w granicach jednego powiatu, lecz je przekraczały). Na niemałe też trudności natknęliśmy się przy wytyczaniu granic biegnących przez pustkowia i tereny zalesione. Wobec braku osadniczych punktów odniesienia, trzeba było brać pod uwagę fizjograficzne właściwości terenu, uwzględniając najstarsze mapy topograficzne w skali szczegółowej. Ze starszych opracowań najprzydatniejszą, a właściwie jedyną, pomocą była „Mappa szczegulna województwa sandomierskiego” K. Perthéesa z lat 1788–1791, na której uwidoczniono granice województwa i powiatów¹⁵. To szczytowe dzieło polskiej kartografii epoki stanisławowskiej, zbliżone (1:225 000) do skali tej serii map Atlasu Historycznego Polski, ma przecież swe mankamenty. Pomijając zrozumiałe dla czasów, kiedy powstało, nieścisłości kartograficzne, przypomnieć wypada, że przedstawia ono środowisko geograficzne i krajobraz historyczno-polityczny u schyłku XVIII w., już znacznie zmieniony w stosunku do schyłku XVI w.¹⁶ Bardziej jednak niekorzystny dla naszej pracy był fakt, że mapa ta, wykonana po pierwszym rozbiórce 1772 r., nie obejmuje zawiślańskiej części woj. sandomierskiego.

Na tych południowych obszarach województwa niektóre odcinki granic, biegnące przez tereny w XVI w. mało lub wcale niezasiedlone (Puszcza Sandomierska), mogą się więc okazać nieco hipotetyczne. Weryfikowaliśmy je bowiem na podstawie późniejszych źródeł i opracowań kartograficznych, takich jak A. Jabłonowskiego, M. Korduby i A. Fastnacha¹⁷.

Dla całego województwa nie pominęliśmy map dołączonych do kolejnych tomów lustracji dóbr królewskich w Małopolsce, w szczególności opracowanej przez H. Rutkowskiego do lustracji woj. sandomierskiego z 1564–1565 r. Ponadto przy ustalaniu granic woj. sandomierskiego z krakowskim wykorzystaliśmy mapy woj. krakowskiego w XVII w. opracowane przez E. Trzynę, S. Żygę i Z. Rzepę¹⁸, lustrację dróg woj. krakowskiego z 1570 r., wydaną przez B. Wyrozumską, uwzględniając (dla obszarów

¹⁴ Tamże, s. 116.

¹⁵ Wcześniejsze, pięknie przedstawiające się dzieło kartograficzne K. Perthéesa, mianowicie *Polonia* z 1770 r., obejmujące całą ówczesną Rzeczpospolitą, w skali 1:893 000, okazało się dla naszych potrzeb mało przydatne, ponieważ wyrysowano tam granice niedokładnie, a miejscami (z Mazowszem i woj. sieradzkim) wręcz bałamutnie. Z tych samych względów nie wykorzystaliśmy również pięknej mapy, opracowanej i wydanej w dwa lata później przez J.A. Rizzi-Zannoniego, *Carte de la Pologne, dmsee par provinces et palatinatus*, w skali ok. 1:692 000, Londyn 1772.

¹⁶ Np. dolny San i jego ujście do Wisły biegnie już nowym korytem, przesuniętym na północ w stosunku do dawnego; zob. K. Chłapowski, *Środowisko geograficzne*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.1.2.

¹⁷ A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej*, Dział II: *Ziemie Ruskie*, Warszawa–Wiedeń 1899–1904; M. Korduba, *Zachodne pohranycze Halyckoj derżawy miż Karpatamy ta dolisznym Sanem*, „Zapysky Naukowe Towarzystwa im. Szewczenka”, t. 138–140, Lwów 1925 (z mapą); A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław 1962.

¹⁸ *Województwo krakowskie w r. 1680*, 1:200 000, oprac. E. Trzyna, S. Żyga, Z. Rzepa, zał. do: *Rejestr poborowy woj. krakowskiego z r. 1680* [data wątpliwa, przypuszczalnie z 1656 r.], oprac. E. Trzyna, S. Żyga, red. S. Inglot, Wrocław 1959; *Rozmieszczenie dóbr koronnych woj. krakowskiego w latach 1660–1670*, 1:400 000, oprac. E. Trzyna, zał. do: tenże, *Położenie ludności wiejskiej w królewskich woj. krakowskiego w XVII w.*, Wrocław 1963.

na północ od Wisły) cenną *Mapę województwa krakowskiego z doby sejmu czteroletniego, 1788–1792*¹⁹, oraz *Taryfę mostowego i grobelnego województwa lubelskiego z r. 1767*²⁰.

Szczegółowy przebieg granicy woj. sandomierskiego przedstawiał się następująco. Zaczynając od północnego wschodu, tzn. od styku granic trzech województw: lubelskiego (ziemia łukowska), mazowieckiego (ziemia czerska) i sandomierskiego (ziemia stężycka), w kierunku zachodnim, aż do styku województw: rawskiego, łęczyckiego i sandomierskiego (pow. opoczyński), północną granicę naszego województwa w XVI w. wytyczono już na mapie Mazowsza. Jej odcinek środkowy, na dolnej Radomce, jest dobrze poświadczony źródłowo²¹. Umieszczenie natomiast na mapie „szczegulnej” K. Perthéesa wsi Olszewo (par. Wyszemierzyce) po stronie mazowieckiej, według źródeł XVI w. należącej do woj. sandomierskiego, prawdopodobnie nastąpiło wskutek zmian dokonanych w XVIII w.

Po opuszczeniu południowo-zachodniego skraju Mazowsza na Pilicy rzeka ta została także wykorzystana, już w średniowieczu, do rozgraniczenia Sandomierskiego z Łęczyckiem, następnie z Sieradzkim. Z woj. łęczyckim granica w XVI w. biegła krótkim (ok. 20 km) odcinkiem rzeki, z wyjątkiem należącego do woj. łęczyckiego skrawka terytorialnego na prawym brzegu Pilicy pod Inowłodzem. To odchylenie granicy od biegu rzeki przetrwało, rzecz znamienna, aż do 1975 r., pomimo późniejszych zmian terytorialno-administracyjnych.

Od ujścia Wolborki do Pilicy rozpoczynała się granica naszego województwa z sieradzkim, ciągnęła się ona korytem Pilicy w kierunku południowym aż do styku obu tych województw na północny wschód od Nowopola (dziś Koniecpol) z woj. krakowskim. Na tym dość długim, źródłowo poświadczonym²² odcinku granicznym woj. sieradzkie przekraczało Pilicę pod Sulejowem, obejmując znaczny, prawobrzeżny, należący do miasta Sulejowa szmat ziemi²³, przy czym, znów fakt znamienny, stan ten przetrwał do 1975 r. Sam jednak klasztor Cystersów sulejowskich (bo północna granica tej sieradzkiej quasi-enklawy biegła tuż pod klasztorem) znajdował się już na terenie woj. sandomierskiego²⁴.

W niektórych, zwłaszcza dawniejszych opracowaniach kartograficznych występuje jeszcze jedno odstępstwo granicy wojewódzkiej od biegu Pilicy, mianowicie pod Przedborzem. Podstawą do przyjęcia, że to niewielkie terytorium obejmujące parę kilometrów kwadratowych na zachód od Pilicy należało do woj. sandomierskiego było wymienienie w rejestrach podatkowych tego województwa z lat 1527–1530 i 1576 wsi Wola, należącej do starostwa przedborskiego²⁵, którą słusznie identyfikowano z Wolą Przedborską, leżącą za miastem na lewym brzegu Pilicy. Wyjaśnienie tej kwestii utrudniał

¹⁹ Pod kierunkiem W. Semkowicza, oprac. K. Buczek, Kraków 1930.

²⁰ Wyd. Z. Góralski, KHKM, t. 3, 1956, s. 543–574.

²¹ *Najstarszy opis Mazowsza*, s. 138: „tractus, qua Radomirria flumen decurrit: Sandomiriensem provinciam tanguit”; LS 1660/1664, t. 1, s. 126: „do rzeki Radomierzy, która graniczy ziemię sandomierską od Mazowsza”. W zbiorach króla Stanisława Augusta znajdowała się „Mappa rzeki Radomierzy, graniczącej Województwo Sandomierskie od Mazowieckiego od Sidlowiec [s] aż do Wisły de anno 1788”; zob. K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, t. 3), s. 298.

²² Długosz, *Annales*, I, s. 78: „Pileza[...]terram Sandomiriensem a Siradiensi in aliquibus locis disterminans”.

²³ Początkowe położenie Sulejowa (na lewym czy na prawym brzegu Pilicy?) było od dawna w historiografii kontrowersyjne; S. Arnold, *Z dziejów średniowiecza*, s. 312 i mapa: *Małopolska w XII–XIII w.* oraz J. Mitkowski, *Początki klasztoru w Sulejowie*, Poznań 1949, s. 176 n., uważali, że Sulejów pierwotnie leżał na prawym brzegu Pilicy. S. Zajączkowski (tenże, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem*, s. 305) lokalizował go na lewym brzegu tej rzeki. Wcześniej K. Potkański, *Pisma pośmiertne*, t. 1, s. 141, przyp. 5, też zaliczył Sulejów do Sieradzkiego, dodając: „wprawdzie liczono Sulejów później [tzn. od XIV w.] do ziemi sandomierskiej, uważam to wszakże za późniejszą zamianę”. Trudność w rozwiązaniu tej kwestii wynikała z tego, że nie zawsze zdawano sobie sprawę, iż mamy tu do czynienia nie z jedną, lecz dwiema jednostkami osadniczymi: miastem lokowanym na lewym brzegu Pilicy i klasztorem Cystersów, od samego początku znajdującym się na prawym brzegu rzeki w Sandomierskiem; zob. zwł. S. i S.M. Zajączkowscy, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 r.*, cz. 2, Łódź 1970, s. 124–127.

²⁴ Fakt ten podają też zgodnie dwa, co prawda późniejsze (z końca XVIII w.), ale całkiem wiarygodne źródła kartograficzne: „Wykaz dóbr duchownych” umieszczony na mapie K. de Perthéesa podaje wśród wsi należących do opactwa sulejowskiego w tymże województwie m.in. „klasztor sulejowski”. W *Geograficzno-statystycznym opisanu parafii Królestwa Polskiego* na karcie zatytułowanej: „Województwo Sieradzkie, powiat Piotrkowski, parafia Sulejów miasteczko” (szkic kartograficzny) zanotowano w wykazie osiedli tej parafii przy nazwie Sulejów: „19 chałup w wojew[ództwie] sand[omijskim] i klasztor 1000 k[roków] od kościoła[parafialnego]”, podobnie przy nazwie Strzelce – „za r[zeką] Pilicą w wojew[ództwie] sand[omijskim]”; mkf. i fot. karty Sulejów w zbiorach IH PAN.

²⁵ P. Małopolska, s. 276, 573. Być może skłoniło to S.M. Zajączkowskiego, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 4, 1966, mapa: *Powiat radomszczański w połowie XVI w.*, do zaliczenia Woli Przedborskiej do woj. sandomierskiego.

brak inwentarzy i lustracji starostwa przedborskiego z XVI w. (było ono wówczas obciążone sumami zastawnymi), a skomplikował M. Kromer. Opisując ostatnie dni panowania Kazimierza Wielkiego (polowanie w Puszczy Przedborskiej) i upadek z konia, co stało się przyczyną zgonu króla (nie wiadomo na podstawie jakiego źródła, gdyż najbardziej wiarygodny podkanclerzy Janko z Czarnkowa o tym nie wspomina), Kromer dodał przy tej okazji błędnie, że Przedbórz należał do woj. sieradzkiego²⁶. Już jednak w dokumencie z 1488 r., tyczącym się młyna królewskiego pod Przedborzem położonego „super fluvio Pylcza”, stwierdzono, że leży on „in ripa terre Siradiensi, terram ipsam a Sandomieriensi dividens”²⁷. Księga uposażeń J. Łaskiego wspomina wśród łąk przed Przedborzem – jedną, położoną na lewym brzegu Pilicy w ziemi sieradzkiej²⁸. Co prawda lustracja woj. sandomierskiego z 1660 r. wymienia za mostem na Pilicy pod Przedborzem folwark Wola nazwany²⁹, nie zaznaczając jego położenia w Sieradzkim, lecz bardzo szczegółowa lustracja tegoż województwa z 1789 r. wyraźnie podaje, że folwark ten leżał w ziemi sieradzkiej³⁰. Wreszcie K. Perthées na mapie woj. sandomierskiego z 1788 r. wytyczył granicę między woj. sieradzkim i sandomierskim pod Przedborzem biegiem Pilicy oraz – co bardziej przekonujące – nie wymienił Woli Przedborskiej w aneksie do tej mapy, zawierającym wykaz dóbr królewskich w woj. sandomierskim, a m.in. starostwa przedborskiego. Dopiero w okresie zmian w podziałach administracyjnych Królestwa Polskiego postanowieniem Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z 25 XI 1823 osadę Widoma i folwark Wola Przedborska przeniesiono z pow. radomskiego woj. kaliskiego³¹ do pow. koneckiego woj. sandomierskiego³². Ustalona wówczas granica pod Przedborzem, uwidoczniła na wielu mapach XIX i XX w., przetrwała do 1975 r., wywołując złudzenie, że pochodzi z czasów przedrozbiorowych.

Na wysokości wsi Wąsosz (w woj. krakowskim) kończyła się granica woj. sandomierskiego z sieradzkim, a zaczynała z krakowskim. Po odejściu od Pilicy biegła ona w kierunku wschodnim, oddzielając grunta wsi: Zwleczka, Bichniów, Bałków (pow. chęciński) od Krzepic, Bieganowa (woj. krakowskie), dochodząc na północ od Dzierzkowa (Dzierzgowa, woj. krakowskie) do Białej Nidy, przy czym przygraniczna wieś Podłazie leżała po stronie krakowskiej, „tam, gdzie się dzieli sandomierska ziemia z krakowską”³³; dalej granica biegła w kierunku wschodnim Białą Nidą aż do granicy między Bizorędą (woj. krakowskie) i Bizorędką (woj. sandomierskie). Na tym odcinku granice wojewódzkie częściowo nie pokrywały się z diecezjalnymi, bardziej krętymi. Najgłębiej w woj. krakowskie wchodziła parafia ciereńska, należąca do archidiecezji kurzelowskiej archidiecezji gnieźnieńskiej (jedynie należąca do tej parafii, z ośrodkiem we wsi Cierno, wieś Popowice leżała na północnym brzegu Nidy, w woj. sandomierskim). Te różnice w przebiegu granic nie zostały dotąd ostatecznie wyjaśnione w literaturze naukowej.

Niejasne jest też pochodzenie wąskiego klina, którym woj. krakowskie koło Bizorędy wcinano się w obręb Sandomierskiego³⁴. Stąd łukiem, wygiętym na południe, granica biegła na wschód, by dojść między Mokrskiem Górnym (pow. chęciński) i Mokrskiem Dolnym (w Krakowskim) do środkowej Nidy, a następnie biegiem tej rzeki zmierzać aż do ujścia do niej Mierzawy, której ok. 10 km odcinek już we wczesnym średniowieczu rozgraniczał ziemię wiślicką od krakowskiej. Między Wrocierzem (Krakowskie) a Zagajowem Małym (Wiślickie) granica województwa skręcała na południe i, tworząc dwa większe kliny, dochodziła na południe od Działoszyc do Nidzicy. Od tego miejsca Nidzica stanowiła

²⁶ M. Cromeri, *De origine et rebus gestis Polonorum*, Bazylea 1558, s. 326: król Kazimierz wracając z Rusi, gdzie zajmował się polowaniem, przybył do Przedborza, „quod oppidum in Siradiensi tractu est”.

²⁷ MK 14, f. 247.

²⁸ Łaski LB, I, s. 617: „item secundum [pratum] habet in alia parte fluvii in terra Siradiensi inter prata regalia haereditatis quondam Wola”.

²⁹ LS 1660/1664, t. 2, s. 66: „Folwark za mostem Wola nazwany; zarabiają go nosalowanie”.

³⁰ LS 1789, cz. 1, s. 88: „Starostwo Przedborskie w województwie sandomierskim leżące, pow. Chęciny, oprócz folwarku Wola zwanego, który leży w województwie sieradzkim”.

³¹ W ówczesnym podziale administracyjnym nie reaktywowano woj. sieradzkiego; jego obszar włączono do woj. kaliskiego.

³² W. Trzebiński, A. Borkiewicz, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918*, Warszawa 1956 (Dokumentacja Geograficzna, t. 4), s. 35.

³³ LDK, s. 69.

³⁴ Bizorędka nie występuje w rejestrach poborowych XVI w., ponieważ była traktowana jako przysiółek Mzurowej; w rejestrze pogłównego z 1676 r.: „Mzurowa cum Bizorenda”, BCzart, rkps Łoyki, nr 1099, s. 403. Wzmianki z XVI w. zob. MRPS IV, nr 16918, 23237; Paprocki, dz. cyt., s. 257 n. (wg dokumentu z 1419 r.).

granicę między woj. sandomierskim i krakowskim aż do jej ujścia do Wisły pod osadą Ławy. Ten źródłowo dobrze poświadczony odcinek granicy wojewódzkiej na Nidzicy³⁵ różni się w trzech miejscach od przedstawionej na mapie woj. krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego. Na tej bowiem mapie wsie: Jastrzębniki (par. Wola Suszczycka), Grodzanowice (par. Dzierżązna) i Sokolniki (par. Skalbmierz) znalazły się w woj. krakowskim; w rzeczywistości, dowodnie od XV w. należały one do ziemi wiślickiej, co zresztą autorzy tej mapy zaznaczyli w później wydanych materiałach do *Słownika*, prostując owe błędy³⁶.

Przebieg granicy przy ujściu Nidzicy do Wisły należało uściślić, ponieważ wspomniana wieś Ławy występuje w źródłach z XV–XVIII w. raz po stronie krakowskiej³⁷, innym razem po stronie sandomierskiej (wiślickiej)³⁸. Dokładna analiza tekstów źródłowych wykazała, że równocześnie istniały dwie osady tej nazwy: jedna, na prawym brzegu rzeki, to Ławy należące do starostwa korczyńskiego, lecz położone w woj. krakowskim; drugie osiedle, na lewym brzegu, to szlachecka osada karczmarza Ławy, leżąca w pow. wiślickim. Nadto według „Mapy części Województwa Sandomierskiego położonej nad Wisłą, poczynając od wsi Trzebicy, aż do rzeczki Ławy” F. Podoskiego z 1790 r.³⁹ i późniejszych map szczegółowych Nidzica płynęła – podobnie jak w XVI w. – kilka kilometrów przed ujściem do Wisły dwoma ramionami, lewe zaś (wschodnie) ramię określano w źródłach w XVI w. jako starą rzekę. Wobec tego granicę wojewódzką przeprowadziliśmy biegiem tego właśnie starszego koryta.

Od ujścia Nidzicy do Wisły granica woj. sandomierskiego z krakowskim biegła na krótkim odcinku Wisłą w górę rzeki, aż do ujścia jej prawego dopływu – Uszwi. Następnie – źródłowo poświadczonym korytem tej rzeki⁴⁰. Na wysokości wsi Bielcza (pow. pilzneński), obejmując zakolem położoną na zachód od Uszwy wieś Wokowice (pow. pilzneński), skręcała granica na południowy wschód i między Wojniczem (woj. krakowskie) a Łukową (pow. pilzneński) pod wsią Isep (pow. pilzneński) dochodziła do Dunajca⁴¹, którego odcinek długości 4 km stanowił granicę obu województw.

Na ten odcinek granicy swego czasu zwrócił uwagę S. Arnold, sądząc, że w okresie wcześniejszym kasztelania wojnicka mogła obejmować tereny na wschód od Dunajca i dopiero ekspansja osadnictwa z Sandomierskiego zmieniła dawny stan rzeczy⁴². Sprawa ta nie została dotąd wyjaśniona, ale trzeba zaznaczyć, że o przynależności administracyjno-politycznej Wojnicza, stolicy kasztelanii większej woj. krakowskiego, położonej na lewym brzegu Dunajca, tuż przy granicy z woj. sandomierskim, dwa przekazy tego samego źródła dają całkiem sprzeczne informacje. Według szesnastowiecznego transumptu

³⁵ Długosz LB, II, s. 149: „fluvius Nidzicza, qui terram Cracoviensem a Sandomiriensi et archidiaconatum Sandomiriensem [...] a praepositura Vislicensi disternit”; Długosz, *Annales*, I, s. 78: „Item Nydzicza cuius fons in villa Zandowicze, hostia circa villam seu locum Lawy terram Cracoviensem a Sandomiriensi dividens”. LDK, s. 29: „przyjechaliśmy do gruntu wsi, którą zowią Ławy, która wieś należy do starostwa nowomiejskiego. Opowiadali nam też tam, iż cło biorą, ale nam nic nie ukazali; wymierziliśmy gościnnie i rozkazaliśmy, aby naprawili. Stamtąd wróciliśmy się, bo tam już granica przyszła do krakowskiej ziemie od sandomierskiej”.

³⁶ MWK, *Materiały*, s. 68 (p. 2), 80 (p. 6), 287 (p. 1).

³⁷ P. Małopolska, s. 10 (1581 r.); ASK LVI 2, II, s. 22 (1585 r.): „wieś Ławy do folwarku przemysłowskiego należąca, w niej karczem 3, tamże młyn [...] na rzece Nydzie rzeczzonej”; Rejestr poborowy woj. krakowskiego z 1629 r., s. 103; Rejestr poborowy woj. krakowskiego z 1680 r., s. 102; MWK, *Materiały*, s. 168; zob. też przyp. 35. Natomiast w *Lustracji woj. krakowskiego 1789*, wyd. A. Falniowska-Gradowska, I. Rychlikowa, cz. 1, Kraków 1962, s. 215 n., karczma w dawnych Ławach królewskich nad Nidzicą zaliczona była do wsi Piotrowice. Na mapie zaś Heldensfelda Ławy oznaczono tylko na lewym (wschodnim) brzegu Nidzicy. Jak zaznaczył A. Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500–1660*, Warszawa 1964, s. 139, „3 karczmy w Ławach, na uczęszczanym trakcie wzdłuż Wisły wiodącym [z północnego wschodu] na południowy zachód służyły jako zajazdy gościnne przejeżdżającym podróżnym”.

³⁸ P. Małopolska, s. 490 (1508 r.): „taberna in Lavy”; rozgraniczenie wsi królewskiej Ławy od wsi klasztoru tynieckiego Urzuty w 1508 r.; MK 22, f. 147. LS 1564/1565, s. 48 n.: „Villa sive taberna Lavy in via publica Cracoviensi. [...] Rzeka Nyedzyca graniczy inter villam regiam Lavy et inter villam Morawyany nobilium Dunyn sive Jordan. Na nowy rzece buduje starosta most i gacią drogę naprawuje, a na stary rzece, która graniczy dziedziny, buduje most i drogi naprawuje haeres de Morawyany. Na które mostów i drogi naprawowanie jest nadane mostowe iuxta contenta decreti Warszaviensis; które mostowe trzymają arendą, rok z królewski strony, a drugi [rok ze] strony ziemiański, karczmarze, a mostowe na poły dzielą”. Podobnie z małymi zmianami: ASK LIV 2,1, f. 35, 1572 r.: „A iż granica p. Jordana przyszła od wsi Morawian [pow. wiślicki] do drugiej strony rzeki brzegu jednego Nidzicy, na którym ma swą karczmę, od której też [...] budują drugą połowę mostu”.

³⁹ Odbitka foto w zbiorach kartograficznych Zakładu Atlasu Historycznego Polski IH PAN.

⁴⁰ LDK, s. 29: „przewieźliśmy się przez Wisłę i przyjechaliśmy do gruntu wsi, którą zowią Górka pana Morskiego. Tameśmy jechali gruntem pana Morskiego aż do rzeki, którą zowią Usseph, tam już przyszła ziemia krakowska do sandomierskiej”.

⁴¹ ZDM I, nr 58, r. 1349.

⁴² S. Arnold, *Z dziejów średniowiecza*, s. 358 n.

dokumentu Ludwika Węgierskiego z 1381 r., przenoszącego Wojnicz z prawa średzkiego na magde-burskie, powiedziano, że Wojnicz należy do woj. sandomierskiego, w osiemnastowiecznej kopii tego dokumentu zaś, że do pow. pilzneńskiego (sic!) woj. krakowskiego⁴³.

Po opuszczeniu Dunajca granica województwa początkowo szła na południowy wschód, otaczając od południa należącą do pow. pilzneńskiego Lubienię, następnie – w kierunku wschodnim linią łamaną między wsiami Rychwałd, Meszna, miastem Tuchów, wsiami Zalasowa, Wola Lubecka, Lubcza Górna, Zwanowa (dziś Dzwonowa) i Kawęczyn, należącymi do pow. pilzneńskiego, a wsiami: Jodłowa Polska, Lewin, Dąbrówka, Bestwiszowa, Kowalowa, położonymi w pow. bieckim. Poniżej Kawęczyna granica skręcała na południowy wschód i na południe od Skorowej (po stronie pilzneńskiej) dochodziła do Wisłoki, której korytem biegła aż do ujścia do niej pod Ulaszowicami (w pow. pilzneńskim) – Jasiołki.

Przy ujściu tej rzeki granica biegła krótkim, zaledwie 1 km jej odcinkiem, następnie skręcała na północ (pozostawiając w wytworzonym tam klinie terytorialnym pow. pilzneńskiego wieś Ulaszowice) i łukiem, w którym znalazły się wsie starostwa jasielskiego: Gorajowice i Brzeszczki (pow. biecki), dochodziła za wsią Rostoki (pow. biecki) do Jasiołki. Odtąd granicę stanowiła ta rzeka (z wyjątkiem skrawka pilzneńskiego na wschodnim brzegu rzeki pod Jedliczem), aż do wschodnich obszarów wsi Zręcina (pow. biecki), gdzie stykały się ze sobą granice trzech województw: krakowskiego, sandomierskiego i ruskiego.

Spod Zręcina granica skręcała na północny wschód i, pozostawiając po stronie woj. ruskiego Krosno z Odrzykoniem (ziemia sanocka), a po stronie sandomierskiej Polankę i Turoszówkę (pow. pilzneński), dochodziła na wschód od tej ostatniej do Wisłoka. Po przebyciu ok. 4 km odcinka tej rzeki opuszczała ją pod wsią Bratkówka (pow. pilzneński)⁴⁴, ostrym klinem obejmowała tę wieś i zawracała na wschód, pozostawiając po stronie pilzneńskiej Węglówkę Ruską i Krosnę, przez jeszcze dziś okazałe tereny leśne dochodziła do Domaradza Niżnego, zwanego dawniej Zakobylem⁴⁵. Tę drugą nazwę Domaradz przejął od biegnącego tu z północy na południe potoku wpadającego do Stobnicy, który na tym odcinku rozgraniczał ziemię sandomierską od sanockiej⁴⁶.

Za Domaradzem granica województwa skręcała na wschód, następnie – pozostawiając wieś Barycz (Ruską) po stronie sanockiej – na północ i wreszcie na północny zachód. W utworzonym w ten sposób klinie terytorialnym znalazła się wieś Gwoździówka. Dalej biegnąc w tym samym kierunku, granica ciągnęła się przez puszcze między wsiami: Blizna, Barycz (Polska), Połomia, Wyżne i Babica (pow. pilzneński) a Straszdydle i Lubienia (ziemia przemyska), i dochodziła na wschód od wsi Czudec (Sandomierskie) do Wisłoka. Rzekę tę wykorzystano tylko na krótkim odcinku (ok. 5 km). Następnie, pozostawiając w małym wysuniętym na zachód klinie ziemi przemyskiej wsie: Lutoryż, Zarzeczce i Boguchwałę⁴⁷, granica z nieznacznymi odchyleniami biegła na północny wschód aż pod wieś królewską Mrowię w pow. pilzneńskim.

Za Mrowią granica biegła w kierunku wschodnim krótkim odcinkiem rzeki tej samej nazwy (Mrowia)⁴⁸, lewego dopływu Wisłoka, ale już na wysokości Rudna Wielkiego (ziemia przemyska) raptownie skręcała na północny zachód wzdłuż Osiny (lewego dopływu Mrowli), a po ok. 3 km na północny wschód dolną Rogoźnicą – dopływem Osiny, potem na wschód od Zabajówki, poniżej Głowna (pow. pilzneński) w kierunku północnym, by przeciąć trudną w tych stronach do przebycia puszcze, która rozgraniczała ziemie polskie od ruskich (w pełnym średniowieczu istnieć tam mogły przesieki).

Powyżej gruntów wsi Wola Zielonka (pow. sandomierski) granica woj. i pow. sandomierskiego skręcała na wschód, a pod wsią Górno (Sandomierskie) – na południowy wschód, obejmując klinem wieś Dołęga (pow. sandomierski), od której znów biegła na północny wschód. Na tym dość długim odcinku, ciągnącym się przez pobrzeża Puszczy Sandomierskiej, granica biegła na wschód od wsi Łowiska, Łętowice i Tarnogóra (pow. sandomierski), potem skręcała najpierw na wschód, następnie

⁴³ ZDM I, nr 164, wg transumptu Zygmunta Augusta z 21 XII 1558 r., wpis do MK 93, f. 85v–87v: „nostrae civitatis Woyniciensem sitae in terra Sandomiriensi”; MK 92, f. 352v (kopia Metryki z XVIII w.): „oppidum nostrum Woynicz in terra Cracoviensi et districtu Pilznensi situm”.

⁴⁴ P. Małopolska, s. 529: „Bratkówka villa in terra Sandomiriensi”.

⁴⁵ Tamże, s. 515: „Domaradz Inferior seu Zakobila”. Po stronie ruskiej (sanockiej) leżał drugi Domaradz zwany Wyżnym.

⁴⁶ AGZ, t. 8, nr 94, 1480 r.: od tego miejsca, „ubi fluvius Zakobila, qui dividit terras Sandomiriensem et Sanocensem inter praedictas villas caedit in fluvio Stobnyca”. Zob. też A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej*, s. 20.

⁴⁷ ZDM I, nr 142, r. 1373: „eadem haereditas mediat limites Sanocenses et Sandomirienses”.

⁴⁸ ZDM III, nr 697, r. 1367: „super fluvium Mrowia [...] in districtu Sandomiriensi”.

na północ i przed wsią Kopki (pow. sandomierski)⁴⁹ na wysokości Krzeszowa (ziemia przemyska) osiągała koryto Sanu.

Wytyczenia granicy woj. sandomierskiego z woj. ruskim, następnie lubelskim na Zasaniu nie można było oprzeć wyłącznie na podstawie rejestrów poborowych z XVI w., ponieważ biegła ona przez obszary wówczas niemal całkowicie zalesione. Proces osadniczy tych obszarów wszczęty dość późno, z większym nasileniem dopiero w XVIII w., nie dostarczał dla naszego przekroju chronologicznego dostatecznej liczby punktów odniesienia, ułatwiających przeprowadzenie duktów granicznych.

Już w trakcie opracowania mapy woj. lubelskiego, dla której przyjęto przekrój ok. 1564 r., przy wykreślaniu granicy południowej tego województwa zaznaczono, że „nie była ona tutaj dokładnie wytyczona, skoro osiedla po jej obu stronach znajdowały się stosunkowo daleko na obrzeżach puszczy, toteż przebieg jej wykreślony na mapie należy traktować tylko jako przypuszczalny zasięg” województw sąsiednich⁵⁰.

Dlatego tym razem brak źródeł bezpośrednich (rejestry poborowe) uzupełnialiśmy późniejszymi z drugiej połowy XVII w.⁵¹ oraz opracowaniami kartograficznymi ze schyłku XVIII i początków XIX w. Te ostatnie (Perthées, Liesganig, Heldensfeld) dla tej części naszego opracowania są bardzo cenne, przedstawiają bowiem dość szczegółowo bieg południowej granicy woj. lubelskiego, poświadczony równocześnie w zachowanych raportach polskiej komisji delimitacyjnej z 1776 r.⁵² Z raportów tych przesyłanych do Warszawy wynika, że wytyczone wówczas, po pierwszym rozbiórce Polski, granice – z wyjątkiem dolnego Sanu, który zmienił swe koryto i ujście do Wisły ok. 1706 r.⁵³ – biegły na pozostałym, zasańskim odcinku woj. sandomierskiego starą, południową granicą pow. lubelskiego⁵⁴.

Zaczynając od wschodu, po opuszczeniu Sanu między wsiami Kopki (Sandomierskie) i Kamionka (Przemyskie), granica woj. sandomierskiego szła w kierunku północno-wschodnim, pozostawiając po stronie sandomierskiej wymienione we wspomnianych raportach wsie: Bieliny, Kurzyna i Golce, a po stronie przemyskiej: Hucisko, Sieraków i Hutę Krzeszowską, i dochodziła do wsi Buczek⁵⁵, której obszar w kształcie niewielkiego klina należał do woj. lubelskiego, gdzie stykały się granice trzech województw: sandomierskiego, lubelskiego i ruskiego.

Zbieg wspomnianych granic w okolicy dzisiejszej wsi Golce poświadczony jest przez akt komiarski z 1566 r., rozgraniczający posiadłości Stanisława Górki, mianowicie wsi Biała i Zwoła (w woj. lubelskim), od dóbr starostwa sandomierskiego⁵⁶. Wspomniane w tym dokumencie miejsce zwane „Cielczowa Gora” oraz las „Miessicza”, występujące w obrębie dóbr królewskich, pozostawiły ślad jako nazwy terenowe trwające do dziś w obrębie wsi Golce i Kurzyna⁵⁷. Sąsiednia Maziarnia natomiast powstała w XVII w. w obrębie dóbr krzeszowskich, toteż jej teren należy zaliczyć do woj. ruskiego⁵⁸.

⁴⁹ Archiwum ks. Sanguszków, nr 113, r. 1521: „villa Kopki in terra et districtu Sandomiriensi”.

⁵⁰ AHP Lubelskie, rozdz. o podziałach administracyjnych, w tej edycji III.2.1.3.

⁵¹ ASK I 67, Rejestr pogłównego generalnego woj. sandomierskiego z lat 1662–1664; BCzart, rkps Łoyki, nr 1099, cz. 2, Rejestr pogłównego generalnego Małopolski z r. 1676.

⁵² O wartości map J. Liesganiga i M. Heldensfelda zob. rozdz. *Źródła kartograficzne*. Opracowana zaś przez Perthéesa *Mappa szczegulna woj. lubelskiego*, wydana w 1786 r., odznacza się, zwłaszcza w południowych partiach województwa, godną podziwu szczegółowością. Podaje bowiem wiele wsi, drobnych przysiółków, a nawet pojedynczych chałup, przy których dla identyfikacji dodano nazwisko posiadacza, właśnie tuż przy granicach z ziemią przemyską. Co istotne, te same miejscowości znajdujemy w raportach polskiej Komisji delimitacyjnej z 1776 r.

⁵³ AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dział cesarski, pudło 31c/1, s. 239–249, 264–265. Zob. rozdz. *Środowisko geograficzne*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.1.2.

⁵⁴ Na wysłane do Warszawy zapytanie: „Gdyby na gruncie sprzeczka była [między komisjami polską i austriacką] o granice województwa, co czynić?”, kanclerz wielki koronny A. Młodziejowski przesłał 31 III 1776 r. Pawłowi Tłubickiemu, ppłk. artylerii koronnej, kierownikowi polskiej komisji granicznej, następujące zalecenie: „Ad causam sprzeczki o granice woj. lubelskiego, gdyby się indzinerowie cesarscy nie chcieli przeświadczyć o ubikacji ich przez świadectwa obywatelów tam mieszkających, gdzie się demarkacja czynić będzie i w tym punkcie u[r]. Tłubicki odezwać się ma do Departamentu Spraw Cudzoziemskich. Tymczasem in omnem eventum granic tego województwa kwerenda w Metryce Koronnej zalecona będzie”, AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dział cesarski, pudło 31c/1, s. 6.

⁵⁵ Tamże, s. 214, 264. Wspomniane miejscowości, poza Kurzyną i Sierakowem, powstały dopiero po końcu XVI w. W sprawie przynależności administracyjnej wsi: Bieliny, Kurzyna i Golce powstał w 1776 r. ostry spór między polskimi i austriackimi komisarzami wytyczającymi granicę, co spowodowało parodniową przerwę w pracy komisji.

⁵⁶ MRPS V, nr 10652.

⁵⁷ Urzędowe nazwy, pow. Nisko, s. 38–40.

⁵⁸ BN, rkps: M. Stworzyński, *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr ordynacji Zamoyskiej z r. 1834*, s. 158; por. A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej*, Dział II: *Ziemia Ruskie*, Warszawa–Wiedeń 1899–1904; AHP Lubelskie, rozdz. o podziałach administracyjnych, w tej edycji III.2.1.3.

Co prawda w 1662 r. wymieniono jakąś Maziarnię w rejestrze woj. sandomierskiego w par. Pysznicą, lecz w lasach w okolicy Kurzyny powstawać i ginąć mogły łatwo tego typu niewielkie osady śródleśne.

W tym miejscu wypada nam odejść od opisu granic woj. sandomierskiego, by podać **przebieg południowego odcinka granicy woj. lubelskiego z ruskim**, zgodnie z założeniem obecnie przez nas przyjętym, że między drugą połową XVI w. a XVIII w. nie nastąpiły tu istotniejsze zmiany. Brak bowiem o nich wzmianek, a trudno przypuścić, by tego rodzaju przesunięcia granicy nie znalazły wyrazu w odpowiednich aktach sejmikowych i sejmowych, gdy – jak zwracamy uwagę na to przy opisie granicy między woj. sandomierskim i lubelskim – nawet możliwość niewielkich zmian wywoływała ostre protesty na sejmikach.

Na podstawie wspomnianych map z XVIII w. i raportów polskiej komisji delimitacyjnej z 1776 r. wytyczamy więc obecnie bieg granicy woj. lubelskiego z ruskim od wspomnianej wsi Buczek, powstałej po XVI w. Granica ta biegła stąd lekko wygiętym na północ łukiem w kierunku wschodnim, a pod wsią Kiszki (w XVIII w., woj. lubelskie) skręcała na południe, otaczając od północnego wschodu dawne obszerne starostwo krzeszowskie (ziemia przemyska) i dochodziła na zachód od wsi Łazory (w XVIII w., Lubelskie) do rzeki Tanwi. Na mapie woj. lubelskiego, przedstawiającej stan z ok. 1564 r., przyjęto, że granica od strony ziemi przemyskiej była wówczas zgodna z granicą diecezjalną, a zatem rejon Biłgoraja, miasta lokowanego w 1578 r., nie należał jeszcze do woj. lubelskiego⁵⁹. Obecnie, zgodnie z poprzednią uwagą o braku danych dotyczących przesunięcia tu w XVI w. granicy wojewódzkiej, sądzimy, że teren późniejszego okręgu biłgorajskiego należał do woj. lubelskiego w końcu tego stulecia, a może już w XV w. Toteż granicę poprowadziliśmy na mapie tak jak biegła ona w XVIII w., a więc Tanwią aż do ujścia do niej Łady, a następnie między Tanwią i Ładą oraz Czarną Ładą, pozostawiając po stronie lubelskiej wymienione w XVIII w. wsie: Biedaczów, Sól, Ruda Solska i Deraźnia, a po stronie przemyskiej: Majdan Książopolski i Brodziaki⁶⁰. Od tej wsi, położonej przy ujściu Rotwicy do Czarnej Łady, granica skręcała na północ, a na wschód od wsi Rapy (w XVIII w., Lubelskie) dochodziła do punktu, w którym stykały się granice ziem chełmskiej i przemyskiej, należących do woj. ruskiego.

Wracając do miejsca, w którym przerwaliśmy **opis granic woj. sandomierskiego**, by przy tej okazji uściślić granice woj. lubelskiego z ziemią przemyską, granicę ostatniego odcinka naszego województwa na Zasaniu spod wspomnianej wsi Buczek wytyczyliśmy w kierunku północno-zachodnim: od wsi Bigos (w XVIII w., Lubelskie)⁶¹ zachodnim brzegiem rzeki Bukowej, od wsi Bąk (w XVIII w. Lubelskie) zaś nieco wygiętym na północ łukiem (zmiana w stosunku do przedstawienia na mapie woj. lubelskiego), między wsiami Branwicą (woj. lubelskie) a Jastkowicami i Bartnią Łąką (woj. sandomierskie, dziś Książę Kolano) do Sanu przy ujściu do niego Bukowej. Granicę na północny wschód i północ od Jastkowie wytyczyliśmy, biorąc pod uwagę przynależność do tej wsi niewielkich przysiółków powstałych po XVI w., głównie w XIX w., położonych w rozległym kompleksie leśnym. Od ujścia Bukowej do Sanu granica biegła starym korytem Sanu aż do jego ujścia do Wisły nieopodal Sandomierza.

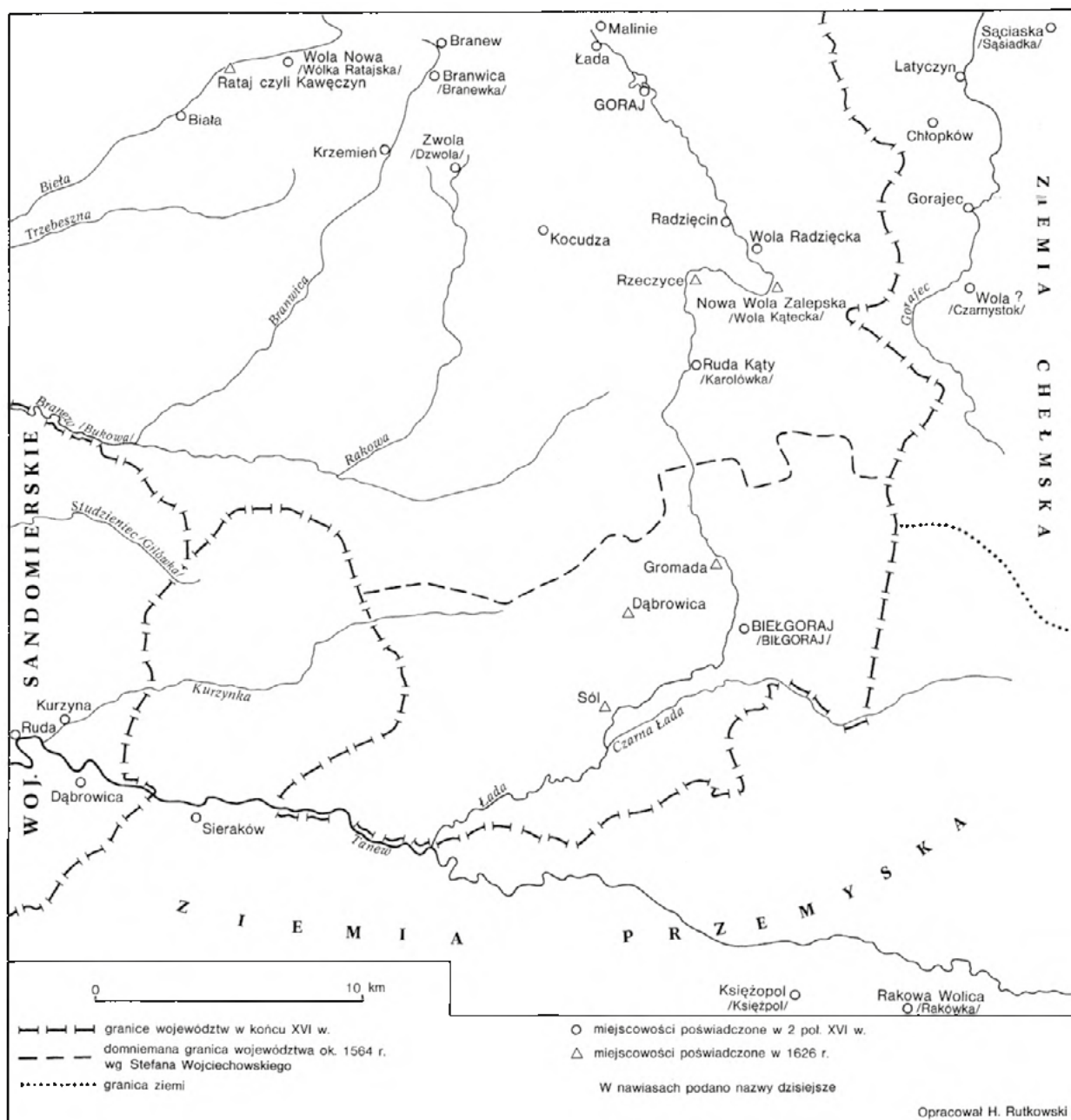
Podobnie jak Pilica na zachodzie – z woj. sieradzkim, tak Wisła na wschodzie, od ujścia Sanu do ujścia jej prawego dopływu Kurówki (za Puławami), od 1474 r. stanowiła granicę woj. sandomierskiego z lubelskim. Bieg jej Wisła, z wyjątkiem obecnie skorygowanych dwóch odcinków, został już przedstawiony na mapie woj. lubelskiego. Granica na Wiśle, zapewne przyjęta według starego podziału, jaki się ustalił między dawnymi ziemiami sandomierską i lubelską przed podniesieniem tej ostatniej do rangi województwa, była naturalna, co utrudniało możliwość jej naruszania. Jeśli taki wypadek się zdarzył, „przez co preiudicium województwu naszemu [nastąpiło], gdyż w podatkach znaczną szkodę przynosi”, jak zaznaczono w 1685 r. w uchwałach szlachty woj. sandomierskiego, wywoływał on natychmiastową reakcję⁶².

⁵⁹ AHP Lubelskie, rozdz. o podziałach administracyjnych, w tej edycji III.2.1.3.

⁶⁰ AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dział cesarski, pudło 31c/1, s. 244.

⁶¹ W 1776 r. strona austriacka kwestionowała także przynależność administracyjną wsi Bigos do woj. lubelskiego.

⁶² Uchwałę tę powzięto dlatego, że w 1685 r. właściciel wsi Wrzawy (woj. lubelskie), położonej blisko ujścia Sanu do Wisły, „przeciw wszelkiej słuszności w województwie naszym a powiecie sandomierskim za niesłusznym udaniem w Trybunale Koronnym Lubelskim część dóbr pewną na gruncie wsi Wrzaw albo Strachocin należącą na tej [s] stronie Wisły w województwie naszym na gruncie i dziedzictwie przereczonem, między wsiami Słupca z jednej, a Dwoma Kozami [Dwikożami] albo Bożym Darem – z drugiej strony, kędy i rolni i na tym miejscu osadzeni byli, i chrosty, lasy, zarośla były, a potem je wykopano i na tychże kopaninach chałupy akcesorowie imp. Andrzejowicza postawili, i tamże imp. Andrzejowicz też i po dekrete trybunalskim kilka chałup postawił, i grunta i rolę tamże zasiewając, od województwa naszego do województwa lubelskiego

Mapa 1. Południowo-wschodnie pogranicze województwa lubelskiego w końcu XVI w.

Ustalona w 1474 r. granica między województwami na Wiśle nie zlikwidowała jednak wcześniej istniejących w podziale administracyjnym odchyłek od głównego koryta rzeki. Od czasów Długosza⁶³ napotykamy w źródłach wzmianki, że Wisła na pewnych odcinkach zmieniła swój bieg, skutkiem czego wiele nadbrzeżnych osad po gwałtownych powodziach albo całkowicie zostało pochłoniętych przez nowy nurt, słowem – znikło, albo znalazło się po innej stronie rzeki, niż je pierwotnie lokowano.

jest oddalone, przez co praeiudicium województwu naszemu, gdy w podatkach znaczną szkodę przynosi, tedy uprosiliśmy [...] braci naszych imp. [nazwiska trzech urzędników sandomierskich], którzy na ten grunt zjadą i onego słuszną i rzetelną uczynią rewizją, i czyli w województwie naszym sandomierskiem, aboli w lubelskiem według opisanych praw koronnych te pomienione grunta leżą, i do którego województwa z tego gruntu podatkować winni”, Biblioteka PAN Kraków, rkps 8338, Teki Pawińskiego 21, Lauda sejmikowe woj. sandomierskiego, f. 716. Sprawa ciągnęła się długo, bowiem jeszcze w 1693 r. (tamże, f. 783) w laudach sejmikowych woj. sandomierskiego wpisano, by „rewizyja gruntów do województwa naszego sandomierskiego należących, między Słupcą i Wrzawami, per commissarios była naznaczona, procurabunt imp. posłowie”. Prawdopodobnie spór „według praw koronnych” rozstrzygnięto na korzyść sandomierzan, a ślad przyczyny tego sporu odczytać można na starych mapach z drugiej połowy XVIII i pierwszej ćwierci XIX w. (kolano Wisły pod wsiami Słupca – Bożydar).

⁶³ Długosz LB, III, s. 266, 272.

Tym można by tłumaczyć fakty, że na długim odcinku Wisły rozgraniczającym woj. sandomierskie od lubelskiego w XVI–XVIII w. spotykamy kilka uwidoczniionych już na mapie woj. lubelskiego zaskakujących odchyłeń od głównego jej biegu.

Na północ od Zawichostu granica województwa nie biegła Wisłą, lecz jej widocznym na starych mapach starorzeczem. Włączając do woj. sandomierskiego leżącą na prawym brzegu Wisły wieś Janiszów⁶⁴, wracała do głównego koryta rzeki przed położoną na jej lewym brzegu w woj. sandomierskim wsią Mistrzowice.

Następne wyraźne odchylenie granicy, tym razem na zachód od dzisiejszego głównego koryta Wisły, obejmuje wieś Ostrów, która należała do woj. lubelskiego. Znaczniejsze odchylenie granicy występowało na wysokości Solca. Tu, na odcinku długości ponad 12 km, granica województwa biegła na wschód od prawego ramienia Wisły (płynącej pod Solcem dwoma korytami) i objęła na rzecz woj. sandomierskiego wieś: Kamień, Braciejowice, Zakrzew i Jarantowice⁶⁵.

Nieco obszerniejszego wyjaśnienia wymaga sprawa polityczno-administracyjnej przynależności wsi Wojszyn, należącej do starostwa kazimierskiego, a położonej na lewym brzegu Wisły. Historiografia poszła tu za wiadomością J. Długosza, który na podstawie dokumentu z 1254 r. dla norbertanek zwierzynieckich w Krakowie podał, że Wojszyn wraz z innymi wymienionymi w tym dokumencie wsiami blisko Wisły znajdował się w ziemi lubelskiej⁶⁶. Nie zwrócono jednak uwagi na to, że z tekstu tego dokumentu nie wynika, by Wojszyn należał do ziemi lubelskiej, a więc sformułowanie Długosza nie może tym razem być decydujące. Dalsza analiza przekazów źródłowych dotyczących się Wojszyna rozrosłaby się do rozmiarów sporego artykułu, przeto ograniczamy się do zestawienia najważniejszych przekazów⁶⁷. Przynależność Wojszyna w XVI w. do woj. lubelskiego poświadczą tylko rejestr poborowy z 1563 r.⁶⁸, a dla XVII w. – rejestry z lat 1626⁶⁹ i 1676⁷⁰. Brak natomiast Wojszyna w rejestrach poborowych woj. lubelskiego z lat 1533, 1543, 1552. Trzykrotnie zaś poświadczona jest przynależność Wojszyna do ziemi radomskiej w królewskim komisarskim akcie granicznym z lat 1539–1546⁷¹.

⁶⁴ P. Małopolska, s. 177. Położona na wschodnim brzegu wieś Janiszów pierwotnie należała do kasztelanii zawichojskiej, później do starostwa zawichojskiego (LS, 1564/1565, s. 155). Wyszłą odnogę Wisły, stanowiącą na wschód od Janiszowa granicę woj. sandomierskiego, wymieniono jeszcze w 1767 r.: „Stara Wisła zwana most”, *Taryfa mostowego i grobelnego woj. lubelskiego z r. 1767*, wyd. Z. Góralski, KHKM, t. 3, 1956, s. 566. Warto tu zanotować charakterystyczny konserwatyzm: zawiślańska część woj. sandomierskiego koło Janiszowa ze zrozumiałych względów odeszła później do woj. lubelskiego (następnie guberni). Zwyciężyła jednak tradycja, postanowieniem z 19 XII 1843 r. bowiem wieś Janiszów przeniesiono z okręgu krańickiego pow. zamojskiego gub. lubelskiej do okręgu, powiatu i guberni sandomierskiej; W. Trzebiński, A. Borkiewicz, *Podziały administracyjne*, s. 64.

⁶⁵ Przynależność wsi leżących na wschód od Wisły: Kamień, Braciejowice, Zakrzów i Jarantowice do woj. sandomierskiego poświadczają m.in.: ZDM VII, nr 2144, dok. Władysława Jagiełły z 1433 r.: „Kamyen, Jarunthowice [...] in terra Radomiensi”; dok. Władysława Jagiełły z 1432 r., tamże, nr 2096, dotyczący wykupienia dóbr należących do starostwa soleckiego: „Jarunthowice, Kamień in terra Sandomiriensi”, „Kamyen, Jarunthowice, [...] in terra Radomiensi”; w 1552 r.: „Kamień villa ad capitaneatum Solecensi, hec villa contributionem in Radom solvit”, ASK I 33, f. 397; zob. też LS 1660/1664, t. 1, s. 192; LS 1789, cz. 1, s. 29. Wieś Kamień, położona między starym i nowym korytem Wisły (mieściła się tam przy przeprawie wiślanej stara komora celna, która należała posessoryjnie do starostwa soleckiego, polityczno-administracyjnie – do woj. sandomierskiego), traktowana była przez szlachtę obu województw jako wygodne miejsce do ważniejszych zjazdów, np. w czasie bezkrólewia. W 1576 r. powoływano się na uchwałę woj. sandomierskiego i lubelskiego „według konstytucji soleckiej i pod Kamieniem postanowionej”, Biblioteka PAN Kraków, rkps 8338, Teki Pawińskiego, nr 21, Lauda sejmikowe woj. sandomierskiego, f. 24. Podobnie w 1577 r. konstytucje obu województw uchwalono „sub oppido Solec et villa Kamień”, tamże, f. 28.

⁶⁶ Długosz LB, III, s. 59: „villas suas ducales iuxta Vistulam fluvium in terra Lublinensi sitas, videlicet: Skowyszyn, Wyetrzna góra, Krampa, Woyszyn, Rzeczicza, Jaworzec cum utraque littore Vistulae”; Jaworzec już w czasach Długosza (tamże, s. 59) nie istniał, pochłonęła go wcześniej Wisła.

⁶⁷ KDKK, t. 1, nr 40: „Skowyszyn, Vetrngora dicta in terra Lublinensi cum adiacentibus haereditatibus id est cum Krampa, Woyszyn, Reczicza, Yaworze cum utraque littore Wisle”.

⁶⁸ ASK I 33, f. 476.

⁶⁹ *Rejestr poborowy województwa lubelskiego (Powiat lubelski i urzędowski z r. 1626, Ziemia lukowska z r. 1620)*, oprac. J. Kolasa, K. Schuster, red. S. Inglot, Wrocław 1957, s. 123.

⁷⁰ P. Małopolska, s. 22a.

⁷¹ MK 71, f. 126–145: „Limites inter bona regia Woyszyn et palatinum Lublinensem [był nim Piotr Firlej z Dąbrownicy] Janowiec confirmantur”; wg wpisu aktu z 1539 r.: „bona nostra Woyszyn in terra Radomiensi et Janowiec, Oblasy, Msza dl etiam in terra Radomiensi”; wg wpisu aktu z 1541 r. zaś: „villa Voyszyn in terra Radomiensi [...] oppidum Kazimierz et Zaszczytów, Seroczko, Leskowcze in terra Lublinensi”. Sąd komisarski działał w składzie: Sebastian Branicki biskup poznański, Bernard Maciejowski kasztelan lubelski, Andrzej Lasota z Łopiennika podkomorzy i podsędek ziemski lubelski, Jan Gołuchowski podsędek sandomierski, Piotr Kochanowski sędzia grodzki i komornik graniczny radomski urzędu podkomorzego sandomier-

W ziemi radomskiej leżała też wieś starostwa kazimierskiego Trzcianki, założona ok. 1580 r. na lesistych terenach wsi Wojszyna⁷². Obie te zawiślańskie wsie starostwa kazimierskiego w XVIII w. należały do pow. radomskiego⁷³. Przemawiałoby to za przynależnością Wojszyna do woj. sandomierskiego także w drugiej połowie XVI i w XVII w., gdy ówczesni dzierżawcy starostwa kazimierskiego (od 1509 r. do połowy XVII w. w rękach Firlejów) dla swej wygody wykazywali tę wieś w rejestrach poborowych woj. lubelskiego. Biorąc tedy pod uwagę tę rozbieżność, przedstawiliśmy na mapie dwa warianty tego odcinka granicy, inaczej więc niż na mapie woj. lubelskiego; główny wariant poprowadziliśmy Wisłą, zaliczając Wojszyn do woj. sandomierskiego, drugi zaś (bez wstążki) – w ten sposób, by ukazać uwzględnianie Wojszyna w księgach poborowych woj. lubelskiego z 1563 r.

Zasługuje także na szersze omówienie sprawa przynależności polityczno-administracyjnej starostwa niegrodowego gołębskiego, położonego w widłach Wieprza i Wisły. W literaturze historycznej od dawna przyjmowano, że starostwo gołębskie należało do woj. lubelskiego, mimo że wiarygodne źródła stwierdzają przynależność dzierżawy gołębskiej jeszcze w pierwszej połowie XVI w. do starostwa stężyckiego, które dawniej wchodziło w skład obszernych dóbr starostwa radomskiego⁷⁴. Nie przeprowadzając specjalnych badań, opierano się prawdopodobnie na mylnie zinterpretowanych, wydanych przez A. Pawińskiego, rejestrach poborowych z 1531⁷⁵ i 1676 r.⁷⁶ oraz na mapach K. Perthéesa i F. Czajkowskiego z drugiej połowy XVIII w.

Już w czasie przygotowania do druku mapy woj. lubelskiego w drugiej połowie XVI w. sprawa ta nie wydawała się nam całkowicie oczywista. Dlatego, „oprócz właściwej granicy wojewódzkiej wzdłuż rzek Wisły i Wieprza zaznaczono słabszym znakiem [wstążka przerywana] zasięg obszaru, który wykazywał związek z województwem sąsiednim”⁷⁷. Obecnie, po przeprowadzeniu wszechstronnej kwerendy źródłowej, jesteśmy w stanie rzecz tę wyjaśnić dokładniej. O przynależności Gołębia do woj. lubelskiego wzmiankują rejestry poborowe z lat 1531, 1552, 1563⁷⁸, lustracja woj. lubelskiego z 1765 r.⁷⁹ Do woj. sandomierskiego, ziemi stężyckiej, zalicza Gołąb większość rejestrów podatkowych z lat 1507–1790⁸⁰, a także wszystkie inwentarze, rewizje i – z wyjątkiem 1765 r. – lustracje dóbr królewskich z lat 1507–1789⁸¹, wreszcie taryfa hiberny z 1716 r.⁸², rachunki kwarciane z lat 1631–1652⁸³, rewizje łańów wybranieckich z 1658 i 1772 r.⁸⁴, Metryka Koronna z lat 1505–1621⁸⁵,

skiego Stanisława Tęczyńskiego, a więc osób, które w większości, z racji pełnionych funkcji, musiały dobrze orientować się w przebiegu granicy między woj. sandomierskim i lubelskim.

⁷² ASK I 33, f. 76, z 1580 r.: „Trzcianki in dilatione”; Trzcianki, par. Janowiec (pow. Radom): P. Szafran, *Rozwój średnio-wiecznej sieci parafialnej w Lubelskim*, Lublin 1958, s. 200, na podstawie aktu Archiwum Konsystorza w Lublinie z 1603 r., s. 112–113. Dla 1674 r. zob. P. Małopolska, s. 58a.

⁷³ *Spis ludności diecezji krakowskiej z r. 1787*, wyd. J. Kluczycki, Kraków 1894 (Archiwum Komisji Historycznej AU, t. 7), s. 394, 446.

⁷⁴ Do wyjątków należy opracowanie S. Arnolda, *Z dziejów średniowiecza*, mapa Małopolski, na której obszar starostwa gołębskiego w XVI w. został objęty granicą ziemi stężyckiej.

⁷⁵ W rejestrze poborowym woj. lubelskiego (P. Małopolska, s. 360) wymieniono samą wieś Gołąb, oddzielnie zaś wieś drobnoszlachecką Kośmin (s. 371) położoną w par. Gołąb. Kośmin rzeczywiście należał do woj. lubelskiego.

⁷⁶ P. Małopolska, s. 19a–21a; rejestr poborowy woj. lubelskiego z 1676 r. podaje dziewiętnaście wsi należących do par. Gołąb, ale pozostałe wsie teje parafii: Stoki, Nieciecza, Bałutów, Wola Gołębska, Gromki i sam Gołąb są tam pominięte, oczywiście dlatego, że leżały w pow. stężyckim; ASK I 67, f. 207.

⁷⁷ AHP Lubelskie, rozdz. o podziałach administracyjnych, cyt. ze s. 25, w tej edycji III.2.1.3.

⁷⁸ ASK I 33, f. 66v, 1531 r.; f. 394v, 1552 r.: Gołąb, Nieciecza, Bałutów, Borowa „ad districtum proprium Lublinense non solvunt, sed in Radom”, tamże, f. 464, 1563 r.

⁷⁹ ASK LVI B 12, f. 5v.

⁸⁰ ASK LIV 9, f. 18, 1507 r.; ASK I 83, f. 17, 1540 r.; AGAD, Dz. XVIII, 30, f. 125, 1567 r.; ASK I 83, f. 17, 1569 r.; P. Małopolska, s. 338 n., 1576 r.; ASK XLVI 148, f. 94, 1580 r.; *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego, 1576–1586*, cz. 2, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881, s. 260; J. Herburt, *Statuta Regni Poloniae*, Cracovia 1563, 7; ASK I 67, f. 204, 1662 r.; tamże, f. 470, 1673 r.; tamże, f. 441, 1674 r.; BCZart, rkps nr 1099, I, s. 91, 1676 r.; ASK I 9, f. 715, 1711 r.

⁸¹ ASK LVI B, I, f. 19, 1507 r.; LS 1564/1565, s. 241, 1564 r.; AGAD, Dz. XVIII, 30, f. 125, 1567 r.; AGAD, Dz. XVIII, 33, f. 148, 1627 r.; LS 1660/1664, t. 2, s. 165–172, 1660 r.; LS 1789, cz. 1, s. 273, 1789 r.; ASK LVI G, 12, f. 18, 32, 1771 r..

⁸² *Plata wojska y chleb zasłużonych to jest taryfy kwart. hyberty, pogłównego, łańowego... roku 1771*, b.m., s. 70, 1716 r.

⁸³ ASK III 6, f. 132v, 218v, 554, 645, 675, lata 1631–1652.

⁸⁴ ASK I 67, f. 14; ASK XLVI 192, f. 220.

⁸⁵ MK 21, f. 190, 1505 r.: „molendinum nostrum in fluvio Curowka in villa nostra Golambye in terra Sandomiriensi”; tamże, f. 325, 1506 r.; MK 28, f. 96, 1514 r.; MK 86, f. 425, 1554 r.; MK 132, f. 194, 1586 r.; MK 135, f. 875, 1590 r.; MK 148, f. 70, 1603 r.; MK 148, f. 379, 1604 r.; MK 153, f. 122v, 1609 r.; MK 165, f. 161v–162, 1621 r.

księgi Referendami Koronnej z lat 1606⁸⁶, 1781–1782⁸⁷ i źródła opisowe z XVIII w.⁸⁸ oraz wizytacja kościelna z 1748 r.⁸⁹

Mimo że zdecydowaną przewagę, nie tylko liczbowo, lecz także swym ciężarem gatunkowym, mają źródła świadczące o przynależności starostwa gołębskiego do ziemi stężyckiej, należy tu jeszcze wyjaśnić, dlaczego niektóre tzw. konsensy na starostwo gołębskie, wpisywane do Metryki Koronnej, mówią o jego położeniu w woj. lubelskim. Konkretnie na osiem takich wpisów z lat 1586–1621, z okazji zmiany posesorów starostwa, trzy podają, że wsie tegoż starostwa: Skoki, Bałtów i Nieciecza leżały w woj. lubelskim. Otóż oprócz zwykłych pomyłek kancelaryjnych, jakie – co do położenia miejscowości – nierzadko spotykamy w Metryce Koronnej (przykładem wspomniany wyżej Wojnicz), te trzy wzmianki z błędną lokalizacją tyczą się nie całego starostwa gołębskiego, lecz jego południowo-wschodniej części (trzy wsie). Jeden zaś z tych dokumentów został wydany w 1609 r. przez kancelarię mniejszą dla Piotra Borkowskiego w obozie pod Smoleńskiem⁹⁰, gdzie nietrudno było o zamierzone czy przypadkowe pomyłki tego typu.

Z okresu błędnych wpisów do Metryki Koronnej najważniejszym i rozstrzygającym jest konsens na starostwo gołębskie dla Jerzego Ossolińskiego z 1621 r. Ossoliński, wkrótce podskarbi, następnie podkanclerzy, wreszcie kanclerz wielki koronny, kupił to starostwo za sumę 22 000 zł od Jerzego Grudzińskiego⁹¹. Dopilnował wszakże, by wszystkie wsie tego, po krótkiej przerwie z powrotem scalonego, starostwa (Gołąb, Bałtów, Skoki, Nieciecza, Wola Gołębska i Gromki) wpisano poprawnie do Metryki Koronnej, jako należące do ziemi stężyckiej woj. sandomierskiego⁹².

Na wytworzone w dawnej historiografii stanowisko w tej sprawie oprócz sugestywnego obrazu położenia geograficznego (widły Wieprza – Wisły tworzyć tu miały rzekomo naturalną granicę terytorialną) wpłynęła w dużym stopniu lustracja dóbr królewskich w 1765 r., do której wpisano starostwo gołębskie. Błąd ten sprostowano w ostatniej lustracji z 1789 r.⁹³, najlepszej i najbardziej szczegółowej z tych, które po 1664 r. przeprowadzono w dobrach królewskich. Dodać należy, że też najlepszy i ostatni w dziejach skarbowości Polski, wysoko ceniony spis podymnego, sporządzony w 1790 r. przez Komisję Porządkową Cywilno-Wojсковą, wyraźnie stwierdza: „parochia Gołębska w ziemi stężyckiej”⁹⁴.

Ze wspomnianej, sporządzonej w pośpiechu lustracji dóbr królewskich z 1765 r. czerpali pełną ręką statyści i pisarze polityczni, wykorzystując sporządzony wówczas na jej podstawie sumariusz dochodów z dóbr królewskich opublikowany w 1771 r.⁹⁵, a przedrukowywany kilkakrotnie, co przyczyniło się

⁸⁶ Księgi Referendarii Koronnej, AGAD, Dz. VII, 3, f. 10; Acta Tomicianiana, t. 15, nr 85.

⁸⁷ *Księgi Referendarii Koronnej z drugiej połowy XVIII w.*, t. 2, wyd. A. Keckowa, W. Pałucki, Warszawa 1957, s. 339–345, 1782 r.

⁸⁸ K. Wyrwicz, *Konfederacja gołębska*, Poznań 1853, s. 1: „Gołębska konfederacja w dzierzawie królewskiej gołębskiej w ziemi stężyckiej leżącej nazwana”. K. Wyrwicz, opat hebdowski, autor pracy: *Cartografia czasów teraźniejszych albo opisanie kraju*, Warszawa 1794, opracował konfederację gołębską na podstawie zbiorów archiwalnych Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zob. też *Krótkie zebranie historii i geografii polskiej*, Supraśl 1767, s. 317 n, gdzie wśród starostw niegrodowych woj. sandomierskiego wymieniono na ostatnim miejscu „Gołębskie”.

⁸⁹ AKM, rkps Wizytacja biskupa A.S. Załuskiego, t. 11, dekanat kazimierski. Informację tę zawdzięczam uprzejmości prof. dr. Stanisława Litaka.

⁹⁰ MK 153, f. 122v: „Datum in castro nostro ad Smolensciam”.

⁹¹ J. Ossoliński, *Pamiętnik z lat 1595–1621*, wyd. 3, oprac. W. Czaplinski, Warszawa 1975, s. 90.

⁹² MK 165, f. 161v–162: „in Palatinatu Sandomiriensi et districtu Stanziensium”.

⁹³ LS 1789, cz. 1, s. 275: „Opisanie starostwa gołębskiego. To starostwo w województwie sandomierskim, do ziemi stężyckiej należące [...] najporządniej z pomiędzy wszystkich ziemi stężyckiej królewskiej jest utrzymane”. Wydawczyni (s. XII) nie podając źródła informacji, zaznaczyła, że (jak należy się domyślać między 1765 i 1789 r.) nastąpiła zmiana w podziale administracyjnym ziemi stężyckiej, dodając (przyp. 37): „starostwo gołębskie nie wchodziło w obręb ziemi stężyckiej w r. 1765”. Jednakowoż dwa kolejne inwentarze podawcze starostwa z 1771 r. (na rzecz Jacka Ogrodzkiego pisarza wielkiego koronnego) i z 1772 r. (cesja Ogrodzkiego na rzecz Stanisława Kostki Krajewskiego instygatora koronnego) stwierdzają zgodnie: „Działo się na gruncie dóbr JKM Gołębia w województwie sandomierskim leżących”, ASK LVI G, 12, f. 32.

⁹⁴ Spis ten do 1944 r. znajdował się w AGAD, lecz w czasie powstania warszawskiego uległ kompletnemu zniszczeniu. Sporządzone przed wojną wypisy mieszczą się w kartotece słownika historyczno-geograficznego woj. lubelskiego z XVIII w., w zbiorach IH PAN.

⁹⁵ *Plata wojska*, s. 13; F. Paprocki, *Wiadomości każdemu obywatelowi Korony Polskiej y W.X. Litewskiego potrzebne, albo specyfikacya starostw y królewskiej, emfiteutycznie, ekspektatywą, dożywociem sumowane i dziedzicznie dysponowanych przez Seym Roku 1775 i 1776 skończony*, Łowicz 1777; E. Piotrowski, *Sumariusz królewskiej w całej Koronie Polskiej*, Żytomierz 1861, s. 15; K. Czemyński, *O dobrach koronnych bylej Rzeczypospolitej polskiej*, Lwów 1870, s. 21. Nawet tak wytrawny znawca źródeł i ich wydawca, jakim był Teodor Wierzbowski, dyrektor AGAD, drukując „Convenciones in Stężyca”

do upowszechnienia omawianego błędu. Dodajmy wreszcie, iż nikt dotąd nie zwrócił uwagi na to, że począwszy od *Platy woyska...* z 1771 r. wszyscy następni wydawcy tego sumariusza powtarzali jeszcze jeden, nawet dla niespecjalisty rzucający się w oczy błąd dotyczący się starostwa gołębskiego. Mianowicie dzierzawę Gołąb i Bałtów umieszczano tam w powiecie checińskim!⁹⁶

Ostatnią terytorialnie drobną, lecz kłopotliwą w jej rozwiązaniu sprawą była przynależność polityczno-administracyjna osady Borowa. Położona w widłach Wieprza i Wisły, była to jedyna na tym terenie wieś szlachecka, otoczona od południowego wschodu przez obszerne starostwo gołębskie. W XV w. wzmiankowano ją raz w pow. lubelskim⁹⁷, drugi – koło Stężycy⁹⁸. W XVI w., dla naszego przekroju chronologicznego podstawowym, wymieniano ją również to w pow. stężyckim, to w lubelskim, a w XVII i XVIII w. – lubelskim⁹⁹. Że sprawa przynależności polityczno-administracyjnej Borowy długo była sporna, świadczy niezwykle interesująca wiadomość, jaką znaleźliśmy w laudach sejmikowych woj. sandomierskiego z 1678 r. Szlachta tego województwa poleciła wówczas swym posłom, aby na najbliższym sejmie spowodowali wysłanie komisji do ustalenia granic między woj. sandomierskim a lubelskim właśnie w kącie Wisły i Wieprza, ponieważ Wisła oderwała część wsi Borowa, co – jak się obawiano – mogłoby wpłynąć na zmianę granic województwa¹⁰⁰. Na skutek tej prośby sandomierszan sejm w tymże roku wyznaczył mieszaną komisję, ponieważ „donieśli nam ur. posłowie ziemscy, jako przez Wisłę confinia ziemi stężyckiej od wsi Borowie są powaryowane”; komisja miała zapobiec, „aby limites województw nie mieszały się”¹⁰¹. Wyników tej komisji nie znamy, gdyż księgi sądowe najbliższego, właściwego grodu stężyckiego, w którym taki akt komisarski powinien być oblatowany, zostały zniszczone w czasie ostatniej wojny. Ale w późniejszych niezależnych od siebie źródłach z XVIII w. znaleźliśmy ślady tego „powariowania” granic: wzmiankę o czterech chałupkach położonych na lewym brzegu Wisły, a należących do wsi Borowa¹⁰²; punkt na mapie K. Perthéesa wniesiony na lewym brzegu Wisły z objaśnieniem: „chałupa do Borowa”¹⁰³. Warto jeszcze dodać, że w czasie ostatniej lustracji starostwa gołębskiego z 1789 r. ekonomowie tegoż starostwa zostali zaprzysiężeni na rzetelność zeznanych dochodów „w asystencji opatrzego woźnego Grzegorza Gabryolki ze wsi Borowy”¹⁰⁴, a – jak wiadomo – woźny był tonsuratus przez wojewodę, tym razem raczej sandomierskiego. Stwierdziwszy jednak przewagę dowodów świadczących o przynależności Borowej do woj. lubelskiego, zdecydowaliśmy się to administracyjno-polityczne kuriozum potraktować jako enklawę woj. lubelskiego na terenie ziemi stężyckiej.

Ostatnią z opisywanych tu dość długą część granicy woj. sandomierskiego, obejmującą od południowego wschodu ziemię stężycką aż do styku z woj. mazowieckim, przyjęliśmy, z drobną korektą, według duktu zaznaczonego na mapie woj. lubelskiego. Mianowicie odcinek biegu rz. Wieprza między Kockiem a Łysobykami (Jeziorzanami) przesunęliśmy częściowo na północ do starego koryta rzeki. Przyjmujemy bowiem, że Wieprz na tym odcinku płynął dawniej nieco na północ od wsi Mściska, która w XV w. należała do par. Rudno, w XVII – do par. Kock w woj. lubelskim¹⁰⁵. Kiedy nastąpiło

z 1775 r. (*Uchansiana seu collectio documentorum illustrantium vitam et res gestas Jacobi Uchański*, t. 1, Warszawa 1898, s. 401), objaśnił: „Stężyca, **wówczas** [podkreślenie nasze] w woj. lubelskim, dziś w gub. siedleckiej, pow. Garwolin”.

⁹⁶ SGKP, t. 2, s. 664, też błędnie: „Gołębskie starostwo niegrodowe leżało w wództwie sędomirskim, w ziemi stężyckiej, powiecie checińskim”!

⁹⁷ Ks. ziemskie lubelskie, X, s. 341, r. 1420, cyt. wg *Słownika historyczno-geograficznego woj. lubelskiego w średnio-wieczu*, oprac. S. Kuraś, Warszawa 1983 (Dzieje Lubelszczyzny, t. 3), s. 35. Doc. dr. S. Kurasiowi dziękuję uprzejmie za możliwość skorzystania z maszynopisu tej publikacji.

⁹⁸ Ks. ziemskie lubelskie, I, s. 228, r. 1446, cyt. wg powołanego w poprzednim przepisie *Słownika*.

⁹⁹ W rejestrach poborowych woj. lubelskiego z 1541 i 1543 r. Borowa nie została wymieniona. W 1540 r. wymieniono ją w rejestrze poborowym ziemi radomskiej (ASK I 83, f. 127), w 1673 r. – w rejestrze woj. lubelskiego (WAP Lublin, ks. 239, f. 141v), podobnie w 1676 r. (P. Małopolska, s. 19a).

¹⁰⁰ Biblioteka PAN Kraków, rkps 8338, Teki Pawińskiego nr 21, Lauda sejmikowe woj. sandomierskiego, s. 624: „A że egzekucyje od województwa lubelskiego przechodami swemi przez ziemię stężycką do oderwania i przez Wisłę confinium ziemi radomskiej, przez co limites województwa variari muszą, zapobiegając tej konfuzji starać się będą pp. posłowie, żeby naznaczeni na terażniejszym sejmie byli comisarii”.

¹⁰¹ VL, t. 5, s. 587.

¹⁰² „Borowa, wieś Czaplica łowczego kor., tamże karczemka i 4 chałupki za Wisłą”, Kartoteka słownika historyczno-geograficznego woj. lubelskiego w XVIII w., zbiory IH PAN.

¹⁰³ K. Perthées, *Mapa szczegulna woj. sandomierskiego*, odcinek ujścia Wieprza do Wisły.

¹⁰⁴ LS 1789, cz. 1, s. 269.

¹⁰⁵ Długosz LB, II, s. 556, III, s. 251; P. Małopolska, s. 362, 25a; por. AHP Lubelskie, mapa.

przesunięcie koryta Wieprza na tym odcinku, nie mogliśmy ustalić, ale zgodnie z polskim prawem granicznym, jeśli rzeka stanowiąca granicę dóbr sama zmieniła swoje koryto, granica – jak dawniej – powinna iść starym łożyskiem. To stare łożysko, noszące nazwę Mentula¹⁰⁶, istniało jeszcze, według dawnych map (np. Heldensfelda-Benedictiego), w pierwszej ćwierci XIX w.

Pozostaje jeszcze omówienie **granic powiatów**. Województwo sandomierskie dzieliło się na siedem powiatów, przy czym zewnętrzne granice każdego z nich pokrywały się z granicami wojewódzkimi. Podobnie jak w komentarzu do mapy Mazowsza w XVI w., ograniczymy się do zaznaczenia tylko najważniejszych kwestii, które należało rozwiązać przy wytyczeniu wewnętrznych granic powiatowych, uwzględniając charakterystyczne cechy ich przebiegu w terenie.

Zaczynając od północnego wschodu, granica między pow. radomskim a stężyckim była naturalna – stanowiła ją bowiem Wisła. Na tym odcinku płynęła ona kilkoma zmieniającymi swe położenie korytami, przy czym nurt główny w czasach wczesnopiastowskich znajdował się bliżej południowo-zachodniego, na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych zaś – bliżej południowo-wschodniego skraju doliny. Na zmiany jej biegu zwróciliśmy uwagę, omawiając sprawę przynależności terytorialnej wsi Borowa. Uwidocznione na naszej mapie odchylenia granicy między pow. radomskim a stężyckim od koryta Wisły, przedstawionego według stanu z przełomu XVIII i XIX w., świadczą o zmianach biegu rzeki zaszłych w odległych czasach¹⁰⁷. W XVI w. granica między pow. radomskim i stężyckim biegła po części starorzeczami wiślаныmi, zaznaczonymi na niektórych starszych mapach (Czajkowski, Perthées), po części głównym nurtem.

Między pow. radomskim i opoczyńskim granica biegła na północny wschód nieregularnym, wygiętym na zachód łukiem. Jej północny, dość długi odcinek, z odchyleniami pod Nieznamierowicami, stanowiła dolna i średnia Drzewiczka. Dalej, w kierunku południowym – parokilometry, dolny bieg uchodzącej do Drzewiczki Gielniówki, następnie, po przekroczeniu linią łamaną niezasiedlonych wówczas terenów dawnej puszczy, na wschód od kuźnicy Wól (dziś Wołów, pow. Opoczno), granica ta dochodziła do rzeki Kamiennej, gdzie zbiegały się granice trzech powiatów: radomskiego, opoczyńskiego i sandomierskiego. Od tego miejsca w kierunku wschodnim ciągnęła się linią falistą granica pow. radomskiego i sandomierskiego. Tu granica między powiatami nie dochodziła jednak do dzisiejszego koryta Wisły, lecz powyżej ujścia Kamiennej – do starorzecza Wisły na wysokości wsi Ostrów, która (jak już wspomniano), choć była położona na jej lewym brzegu (dawniej w rozwidleniu rzeki), należała już do woj. lubelskiego.

Położony w północno-zachodniej części woj. sandomierskiego pow. opoczyński sąsiadował z omawianym wcześniej pow. radomskim, na południowym wschodzie – z sandomierskim, a na południu – z chęcińskim. Z pow. sandomierskim granica pow. opoczyńskiego była najkrótsza, wynosiła ok. 7 km. Spod kuźnicy Wól nad Kamienną biegła w kierunku południowo-zachodnim linią prostą przez tereny wówczas niezamieszkałe, zapewne do wzgórza oznaczonego dzisiaj Δ 388,2. Stąd, gdzie rozpoczynała się granica pow. opoczyńskiego z chęcińskim, skręcała ona na północny zachód. W tym miejscu odcinek granicy pow. opoczyńskiego z chęcińskim został przedstawiony na mapie alternatywnie, ponieważ źródła z XVI w. wymieniają położoną na tym terenie kuźnicę Szałas należącą do biskupów krakowskich raz po stronie opoczyńskiej, innym razem – chęcińskiej. Daliśmy więc na mapie podwójną granicę, jedną – znakiem silniejszym, zaliczając sporny (ok. 40 km²) obszar osady Szałas do pow. chęcińskiego, drugą – znakiem słabszym, na południe od kuźnicy Szałas, włączając ją do pow. opoczyńskiego.

Wschodnia część pow. chęcińskiego sąsiadowała z pow. sandomierskim i wiślickim. Od styku pow. chęcińskiego z sandomierskim granica między tymi powiatami biegła na południowy zachód

¹⁰⁶ W 1531 r. występuje Leonard Mentula z Ostrowa, zob. *Słownik historyczno-geograficzny woj. lubelskiego*, sub Ostrów, s. 171.

¹⁰⁷ O zmianach koryta Wisły w XVIII–XIX w. na wysokości klasztoru sieciechowskiego zob. J. Gacki, *Benedyktynski klasztor w Sieciechowie*, Radom 1872, s. 9. Dość szczegółowe opracowanie sieciechowskiego ośrodka osadniczego, wsparte dołączonymi zdjęciami ze starych map, zob. T. Wąsowicz, *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, KHKM, 1957, s. 444–498. Ostatnio E. i W. Kalinowscy, *Zaginione grodzisko w Radomskim*, KHKM, t. 21, 1972, s. 245, po szczegółowych badaniach terenowych ustalili, że grodzisko sieciechowskie leży na wprost ujścia Wieprza do Wisły, 100 m na wschód od stacji kolejowej Zajezerze. Byłoby to w znacznym stopniu zgodne z wcześniejszym wnioskiem K. Potkańskiego, *Pisma pośmiertne*, t. 1, s. 143, że gród ten niegdyś leżał na wyspie utworzonej przez odnogę Wisły, która w tym miejscu odcinała jej główne koryto.

Górami Świętokrzyskimi (przez szczyt Łysicy), pozostawiając po stronie sandomierskiej Św. Krzyż, między wsiami: Belno (pow. chęciński) i Lechów (pow. sandomierski) dochodziła do rzeki Belnianki (Nidzianki), gdzie zbiegały się granice trzech powiatów. Stąd w kierunku zachodnim Belnianką aż do ujścia jej lewego dopływu Pierzchnianki, następnie – w kierunku południowym, ciągnęła się granica między pow. chęcińskim i wiślickim, po czym łagodnym łukiem między wsią Kije (pow. wiślicki) oraz dolnym biegiem strumienia, idącego spod wsi Chwałowice, dochodziła do Nidy. Należy tu dodać, że Nida na wysokości wsi Czechów (pow. wiślicki) płynęła dwoma ramionami. W środku długiej ok. 5 km wyspy znajdował się w średniowieczu gród kasztelanii czechowskiej, granica między pow. chęcińskim i wiślickim w XVI w. przekraczała zaś Nidę o 1/4 km na północ od grodziska, będącego śladem owego grodu¹⁰⁸. Wyjaśnienie powodów wytyczenia granicy między pow. chęcińskim i wiślickim tuż pod dawnym grodem kasztelanii czechowskiej, której obszar został określony tylko hipotetycznie, wykracza poza ramy naszego komentarza. Prawdopodobnie zadecydowały o tym, jak w przypadku Rakowa (zob. niżej) stosunki własnościowe, kiedy w XV w. likwidowano mniejsze powiaty sądowe: stopnicki i szydłowski.

Pow. wiślicki w południowej, zawiślańskiej części graniczył z pow. pilzneńskim. Granica pow. pilzneńskiego z sąsiednimi powiatami miała kilka zaskakujących odchyłeń powstałych nie tylko pod wpływem warunków fizjograficznych (podmokły, zalesiony teren, na którym osadnictwo rozwijało się stopniowo jeszcze w XVII–XVIII w.), lecz także, a może przede wszystkim, w wyniku powikłanych stosunków własnościowych. Najbardziej rzucają się w oczy dwa długie, poszarpane i w stosunku do siebie odwrócone kliny terytorialne. Jeden należący do pow. pilzneńskiego w dwóch miejscach (na północ od wsi Surowa i Gliny) dochodzi do Wisły pod Połańcem. Drugi – na zachód od dolnej Wisłoki – należy do pow. sandomierskiego, ponadto przekracza Wisłę dwoma małymi wcinkami wciśniętymi w północny nadwiślański klin pow. pilzneńskiego: większym, zachodnim, obejmującym wsie Otałęż i Wola Otałęska, i małym, liczącym zaledwie kilka kilometrów kwadratowych, z wioską Bystrzamowice.

Granica między pow. wiślickim i sandomierskim na lewym brzegu Wisły też miała parę nienaturalnych, trudnych do wyjaśnienia odchyłeń. Na zachód od Połańca wysunięty klin sandomierski obejmował wieś Zdziecz. Następnie granicę poprowadziliśmy w ten sposób, by wieś Ruda znalazła się w pow. sandomierskim, zgodnie z zapisami rejestrów z lat 1538, 1577, 1578, 1662, 1676. Ponieważ jednak w latach 1579 i 1585 wymieniona została wieś ta w pow. wiślickim, więc słabszym znakiem (bez wstążki) zaznaczyliśmy jej przynależność do pow. wiślickiego. Dalej w kierunku południowo-zachodnim dla rozgraniczenia pow. wiślickiego i sandomierskiego wykorzystano trzykrotnie na dłuższych lub krótszych odcinkach bieg Czarnej. Oparta na tej rzece granica słynnego od XVI w. miasteczka ariańskiego Rakowa wyznaczała najbardziej wysunięty na zachód, wciśnięty w ziemię wiślicką klin pow. sandomierskiego, który powstał zapewne w czasie, kiedy likwidowano dawny pow. szydłowski. Wytyczenie granic między pow. pilzneńskim i sandomierskim, poczynając od Wisłoki w kierunku wschodnim, nie nastroczało większych trudności, chociaż z natury rzeczy (teren zalesiony z rzadkim wówczas osadnictwem), jak już wspomniano, przebieg tej granicy na niektórych odcinkach przedstawiony został hipotetycznie.

Ziemie dawnego woj. sandomierskiego pod względem administracyjnym, wojskowym i sądowym we wczesnym średniowieczu dzieliły się na **kasztelanie**, później, od połowy XIV w. – na powiaty sądowe i skarbowe. Liczba kasztelanii, z 11 w czasach Kazimierza Wielkiego¹⁰⁹, spadła w drugiej połowie XV w. do ośmiu: sandomierska – większa, mniejsze zaś: wiślicka, radomska, żarnowska, zawichojska, małogojska, połaniecka i czechowska. Stało się to w wyniku reform przeprowadzonych w polityczno-administracyjnej organizacji kraju, pierwszej z lat 1434–1438, kiedy dokonano „koekwacji” stanu liczbowego kasztelanii w poszczególnych prowincjach Korony¹¹⁰, drugiej – z 1474 r., w którym to roku, jak już nadmienialiśmy wyżej, z obszernego woj. sandomierskiego wyłączono zawiślańskie ziemie lubelską i łukowską, tworząc z nich woj. lubelskie.

Jak wiadomo, ustrój kasztelański od połowy XIV w. był wypierany przez okręgi sądowe ziemskie zwane powiatami. Jednakowoż nowo utworzone **powiaty** nie zawsze pokrywały się z dawnymi okręgami

¹⁰⁸ W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, Warszawa 1964, s. 81–89.

¹⁰⁹ Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. 1: *Organizacja państwa*, Poznań 1939, s. 193–295, pominął łukowską, zob. W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, s. 94.

¹¹⁰ W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, s. 91–98.

kasztelańskimi. Były bowiem i takie powiaty, np. pilzneński, które nie miały kasztelanii swego imienia, a kasztelanie zawichojska, połaniecka czy czechowska już utraciły własne okręgi. W razie pospolitego ruszenia prowadzenie szlachty powiatu niemającego swego kasztelana na wojewódzki punkt zborny powierzano innemu kasztelanowi „bez przydziału”, jak np. w 1506 r. kasztelanowi połanieckiemu, któremu zlecono prowadzenie szlachty pow. pilzneńskiego¹¹¹.

Rzut oka na mapę łącznie z tym, co już powiedziano uwidacznia, że znaczny (ok. 1/6 całości) obszar dawnego woj. sandomierskiego między Wisłą i Wisłokiem nie miał kasztelana i grodu kasztelańskiego. Fakt ten można – jak sądzę – wytłumaczyć tylko tym, że w nieznanym bliżej czasie, jak przyjmował S. Arnold prawdopodobnie w XIV w.¹¹², część kasztelanii wojnickiej na wschód od Dunajca została oderwana od woj. krakowskiego i włączona do sandomierskiego. Pozostała zaś większa część obszaru między Wisłą a Wisłokiem w okresie organizacji kasztelańskiego systemu grodowego i administracyjnego była niemal nietkniętą działalnością osadniczą puszcza, w której nie zachodziła potrzeba lokowania grodu kasztelańskiego. Prawdopodobnie teren ten należał wówczas do kasztelanii wiślickiej, a przypuszczenie takie wspierałby fakt, że położone na wschodnich krańcach pow. pilzneńskiego wsie królewskie Bratkowice i Mrowia do połowy XVI w. należały do starostwa korczyńskiego¹¹³ (w kasztelanii wiślickiej?).

Sprawy tej nie rozwiązujemy, lecz tylko sygnalizujemy. Wymagałaby ona gruntownego zbadania i oddzielnego opracowania. Istnieją bowiem także przesłanki źródłowe mogące świadczyć, że w drugiej połowie XIV i w pierwszej połowie XV w. południowa, zawiślańska część ziemi sandomierskiej obejmowała tereny lesiste, które później, być może po reformach sądowych woj. sandomierskiego w latach 1456–1476, weszły w skład pow. pilzneńskiego, jak np. uposażenie kasztelanii sandomierskiej położone w tymże powiecie, „Za broną”¹¹⁴.

W hierarchii polityczno-administracyjnej i stosowanej w źródłach terminologii wyższy stopień miały **ziemie** obejmujące niekiedy większy obszar niż kasztelania czy późniejszy powiat. W woj. sandomierskim znajdowały się trzy takie ziemie: sandomierska, wiślicka i radomska, których ziemskość wywodziła się z okresu piastowskiego. Z czasem te większe ziemie stały się okręgami szlacheckiego sądownictwa wyższej instancji zwanymi wiecami lub rokami sądowymi. Ziemia sandomierska w XVI w. obejmowała kasztelanie własną (pow. sandomierski i dawniejszy opatowski) i zawichojską, wiślicka – kasztelanie wiślicką, małogojską i czechowską oraz zawiślańskie tereny pow. sądowego tarnowsko-pilzneńskiego, radomska – kasztelanie radomską, żarnowską (pow. opoczyński) i dawną sieciechowską (stężycką)¹¹⁵.

Ten stan rzeczy został potwierdzony w konstytucji z 1589 r.¹¹⁶, według której roki ziemskie woj. sandomierskiego miały być odprawiane w 6 kadencjach, po dwie na zmianę w Sandomierzu, Radomiu i Wiślicy. Rozszerzenie się jednak zakresu kompetencji starostów, m.in. przez przyjmowanie do ksiąg grodzkich transakcji ziemią (kupno, sprzedaż, a także sprawy spadkowe), zwłaszcza od momentu, gdy w 1611 r. stali się oni urzędnikami nie tylko królewskimi, lecz zarazem ziemskimi, a także utworzenie w 1578 r. Trybunału Koronnego osłabiły sądownictwo ziemskie, choć formalnie nie zostało ono zniesione. Dlatego ordynacja z 1685 r.¹¹⁷ wyznaczyła dla woj. sandomierskiego już tylko dwa okręgi sądownictwa ziemskiego: w Sandomierzu i w Radomiu.

Czołowe miejsce w ustroju polityczno-administracyjnym i sądowym naszego województwa zajmowała ziemia sandomierska, która w terminologii źródłowej występowała w alternatywnym znaczeniu: w szerszym – obejmowała całe woj. sandomierskie¹¹⁸, stąd niektóre sandomierskie urzędy ziemskie miały charakter ogólnowojewódzki, np. sędziego lub podkomorzego, co uwidaczniano w tytułaturze

¹¹¹ Tenże, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie*, Warszawa 1962, s. 53.

¹¹² S. Arnold, *Z dziejów średniowiecza*, s. 358.

¹¹³ W czasie rewizji listów w 1563 r. powiedziano, że wsie Bratkowice i Mrowia leżą w ziemi sandomierskiej, AGAD, Tzw. Metryka Litewska, IV B, 7, s. 53; powołano też akt zamiany (frymarku) z 1554 r. (tamże, s. 174) wsi Siedlce w woj. krakowskim za „wsie królewskie Bratkowice, Mrowia w pow. pilzneńskim, starostwie nowokorczyńskim”.

¹¹⁴ W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem*, s. 143.

¹¹⁵ Np. w dokumencie lokacyjnym miasta Łaskarzew z 1418 r. na terenie wsi Korciczewo wyraźnie powiedziano, że wieś ta jest „in terra et districtu Radomiensi prope metas Mazowiae sita”, ZDM VII, nr 1873.

¹¹⁶ VL, t. 2, s. 790.

¹¹⁷ VL, t. 5, s. 718.

¹¹⁸ Zob. indeks w t. 1 *Knigi Polskiej Koronnej Metriki XV stolitia* (Warszawa 1914, Monumenta Iuris, t. 2); LS 1564/1565, pt. „Ziemia Sandomirska” (s. 21) wymieniła wszystkie objęte lustracją królewskiej województwa (s. 21–336).

dotądkiem „generalny” (np. *succamerarius terrae Sandomiriensis generalis*)¹¹⁹. Znalazło to także odbicie w oficjalnej tytulaturze królewskiej¹²⁰. W ścisłym znaczeniu ziemia sandomierska obejmowała obszerny pow. sandomierski.

Na formowanie się podstawowych jednostek podziałów polityczno-administracyjnych decydujący wpływ miały miejsca, w których odbywały się ziemskie roczki sądowe. Początkowo woj. sandomierskie dzieliło się na dziewięć powiatów sądowych (sandomierski, wiślicki, radomski, checiński, opatowski, szydłowski-stopnicki, stężycki, pilzneński i tarnowski). W toku reform w organizacji sądów ziemskich woj. sandomierskiego, przeprowadzonych w latach 1465 i 1476, zmniejszono liczbę tych powiatów do siedmiu, likwidując szydłowski-stopnicki (włączony do wiślickiego) i tarnowski (włączony do pilzneńskiego)¹²¹. W rezultacie utrzymały się w naszym województwie następujące powiaty: sandomierski, wiślicki, radomski, checiński, opoczyński, pilzneński i stężycki¹²². Teren pow. stężyckiego (od schyłku XVI w. stale nazywany ziemią stężycką) należał w wiekach średnich do dawnej kasztelanii sieciechowskiej¹²³, przy czym już w jednym z dokumentów z XV w. użyto określenia – ziemia sieciechowska¹²⁴. Po likwidacji kasztelanii sieciechowskiej i utworzeniu w XV w. sądów grodzkiego i ziemskiego w Stężycy dla szlachty tej ziemi, na początku XVI w. nastąpiła dłuższa przerwa w działalności tego sądu. Mianowicie po trzech wielkich najazdach tatarskich, które w latach 1500–1502 dotknęły nie tylko prawobrzeżne obszary nadwiślańskie (Lubelskie), lecz także okolice Opatowa, Kunowa i Łagowa¹²⁵, sądy i ich księgi przeniesiono ze Stężycy do Radomia. Dopiero w 1563 r. urzędy te wraz z księgami, które „quondam propter hostium incursionem” znalazły się w Radomiu, powróciły do Stężycy na prośbę szlachty ziemi stężyckiej „propter itineris in Radom longitudinem, tum propter fluvii Vistulae, que districtus Stenzycensis a Radomiensi seiungitur”¹²⁶.

Jak już wspominałem, określenie: ziemia stężycka, stosowane w licznych przekazach źródłowych z XVI–XVIII w., było także używane przez niektórych autorów opisujących ziemie dawnej Polski i przez statystyków Rzeczypospolitej¹²⁷. Bliższy zaś naszym czasom Z. Gloger nie bez racji zauważył, że „ziemia radomska [miała] zaiste słuszniejsze prawo do tytułu [ziemi] niż stężycka, była bowiem przeszło 3 razy większa od stężyckiej, miała w Radomiu sądy ziemskie i kilka powiatów”¹²⁸. Nie zajmując się tu przemianami ustroju i organizacji sądownictwa terytorialnego, ziemskiego i grodzkiego, wypadało przecież odnotować w komentarzu to jedynie terminologiczne, nie zaś instytucjonalne wyodrębnienie terytorium stężyckiego. Na mapie natomiast wszystkie jednostki podziału skarbowego i sądowego traktujemy jako równorzędne powiaty, zgodnie ze stanem rzeczy w ustroju dawnej Rzeczypospolitej.

¹¹⁹ M. Cromer *Polonia*, wyd. W. Czermak, Kraków 1901, s. 40; M. Kromer, *Polska*, tłum. S. Końkowski, wyd. R. Marchwiński, Olsztyn 1977, s. 117.

¹²⁰ „Nos [...] rex Poloniae [...] nec non [...] terrarum Cracoviae, Sandomiriae [...] dominus et haeres”. W laudach sejmikowych znaleźliśmy następujące określenie: „Sandomierz, metropolia województwa”, Biblioteka PAN Kraków, rkps 8338, Teki Pawińskiego 21, s. 438.

¹²¹ S. Kutrzeba, *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich*, t. 2: *Woj. sandomierskie*, Kraków 1901, s. 438.

¹²² S. Starowski, *Polska albo położenie Królestwa Polskiego*, wyd. A. Piskadło, Kraków 1976, s. 80, dodał mylnie pow. „korczyński”.

¹²³ Z. Kaczmarczyk, *Monarchia*, t. 1, s. 294.

¹²⁴ KDMłp., nr 730, „incolae terrarum Lublinenses, Secechovienses et Lucovienses” zostali zwolnieni w 1359 r. od dziesięcin na lat trzydzieści.

¹²⁵ M. Bielski, *Kronika Polska*, t. 1, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1856, s. 917; F. Papee, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków 1949, s. 57.

¹²⁶ MK 96, f. 90–92v: „Restitutio iurisdictionis terrestris et castrensis nobilitatis districtus Stenzycensis”. Ponieważ jednak ta uchwała sejmu piotrkowskiego z 1563 r. nie została wpisana do konstytucji tego sejmiku, więc czynności sądu grodzkiego i ziemskiego w Stężycy zostały wznowione dopiero w następnym roku. VL, t. 2, s. 640: „Sąd grodzki i ziemski, któryśmy na prośbę rycerstwa całego powiatu w Stężycy sejmiku przeszłego postanowili, iż się to było w konstytucjach sejmiku przeszłego opuściło, praesentis conventus autoritate approbujemy”.

¹²⁷ S. Starowski, *Polska*, s. 82: „północna część województwa [sandomierskiego] jakby na dodatek ma ziemię stężycką pod drugiej stronie Wisły”; W. Wielądło, *Heraldyka czyli opisanie herbów*, t. 1, Warszawa 1792, s. 68: „Sandomierskie [...] obszerne to województwo powiatów w sobie sześć zamyka: Sandomierz, Radom, Opoczno, Chęciny, Wiślica, Pilzno... Ziemia także Stężycka do niego należy”. W *Glosie... mianym na sesji sejmowej dn. 17 kwietnia 1790 roku Fryderyka Józefa Moszyńskiego*, w dołączonym *Summariuszu generalnym wszystkich dochodów Rzeczypospolitej...* (Warszawa 1791), w rubryce: „Prowincja Małopolska województwami” podano: „Sandomierskie i Z[iemiami] Stężyc[ka]”; zob. też S. Konferowicz, *Fryderyk Józef Moszyński, statystyk doby Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1963, s. 64a (tabela).

¹²⁸ Z. Gloger, *Geografia historyczna dawnej Polski*, Kraków 1901, s. 188.

Na mapie woj. sandomierskiego (podobnie jak na mapie Mazowsza) oprócz ośrodków administracyjnych zaznaczyliśmy stolice kasztelanii, **miejsca sejmików generalnych** (prowincjonalnych) i **partykularnych** oraz **siedziby starostw grodowych**. Sejmiki generalne już od XV w. dla całej Małopolski odbywały się na terenie woj. sandomierskiego – w Nowym Mieście Korczynie¹²⁹, partykularne – w Opatowie. Próba przeniesienia tych partykularnych sejmików do Skrzynna, podjęta w 1510 r. za panowania Zygmunta Starego¹³⁰, nie udała się. W 1519 r. zniesiono je w Skrzynnie i nakazano ich odbywanie w Opatowie według starego obyczaju¹³¹. **Popisy rycerstwa** całego województwa odbywały się w Pokrzywnicy (Koprzywnicy)¹³². Wreszcie starostwa grodowe – w woj. sandomierskim było ich sześć: sandomierskie, radomskie, nowomiejskie korczyńskie, chęcińskie, opoczyńskie i stężyckie.

1993 r.

¹²⁹ A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie*, Warszawa 1895, Dodatek, s. LIII–LVI.

¹³⁰ Ponieważ „oppidum Opatoviense longe distet a districtibus Radomiensi et Opoczneni”, *Corpus Iuris Polonici*, t. 3, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, s. 111, art. 21: „De conventu in Skrzin”.

¹³¹ Tamże, nr 210, art. 11: „Unus duntaxat particularis conventus in terra Sandomiriensi iuxta antiquam consuetudinem celebretur, conventu Skrzinensi, qui ex speciali concessione nostra annis superioribus agebatur, abolitio penitus et sublato”.

¹³² VL, t. 2, s. 641.

III.2.1.3. WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Stefan Wojciechowski

Granice województwa lubelskiego, które zostało utworzone w 1474 r. przez wyodrębnienie z województwa sandomierskiego, oraz jego wewnętrzne podziały administracyjne zrekonstruowano na ok. 1564 r. Od tej zasady dopuszczono jeden wyjątek, przyjmując przynależność województwa podlaskiego już nie do Wielkiego Księstwa Litewskiego, lecz do Korony, jak to było po 1569 r., więc od tej strony obwiedziono zasięg naszego terytorium granicą wojewódzką, a granicę Korony zaznaczono tylko na styku z województwem brzeskim-litewskim.

Mapa przedstawia podziały administracyjne państwowe oraz Kościoła rzymskokatolickiego, te drugie bez dekanatów. Trzon podziałów stanowią granice najmniejszych jednostek, czyli parafii, z którymi pokrywają się wszystkie granice kościelne wyższego rzędu, a także większość granic administracji państwowej.

Punktem wyjścia w opracowaniu granic była kartoteka osiedli, podająca ich przynależność parafialną. Po naniesieniu miejscowości na kalkę (na podkładzie 1:300 000) wytyczono granice parafialne najpierw drogą interpolacji, a więc w przybliżeniu.

Pierwsze trudności, jakie wystąpiły, dotyczyły lokalizacji ośrodków parafialnych. Tak było z Białką, która leży 13,5 km na południowy wschód od Łęcznej – dopiero zestawienie informacji rejestrów poborowych z 1563 i 1564 r. z drobną wzmianką z XV w. pomogło zidentyfikować tę wieś parafialną¹. Nieco innym przykładem są parafie w Czemiernikach, dwóch miejscowościach o tej samej nazwie – wsi nad Wieprzem i miasta w łuku Tyśmienicy. W XV i przez dużą część XVI w. nie rozróżniano obu parafii i należące do nich wsie zapisywano pod jedną miejscowością parafialną, dopiero w 1580 r. odróżniono wyraźnie oba okręgi kościelne².

Rejestry poborowe – podstawowe źródło naszej mapy – podają o przynależności parafialnej wielu osiedli wiadomości sprzeczne. Jakkolwiek bowiem państwowa administracja skarbowa korzystała w swoich aktach z jednostek administracji kościelnej, to jednak nie przywiązywała do tego aż tak wielkiej wagi, żeby stosować się w prowadzeniu rejestrów ściśle do rzeczywistego, aktualnego stanu zasięgów parafialnych. Stąd pochodzi nie tylko sprzeczność wielu informacji, gdy te same miejscowości w jednym rejestrze są wymieniane w innej parafii niż w drugim, lecz także łączenie niektórych wsi z parafiami dość odległymi, czego nie potwierdzają źródła kościelne, a co mogło być spowodowane np. powiązaniem własnościowymi. Stąd również zdarza się, że rejestry poborowe przedstawiają zasięg parafii dawniej istniejący, ale w danym czasie już nieaktualny. Te nieścisłości podstawy źródłowej, utrudniające poprawne wyznaczenie granic, starano się w miarę możliwości skorygować przy pomocy

¹ Wspólne dla tych zapisów jest nazwisko jednego z właścicieli, Witalisa. W 1485 r. Witalis był jednym z właścicieli Jaszczowa i Białki (*Lubelska księga podkomorska piętnastego wieku*, wyd. L. Białkowski, Lublin 1934, s. 97), w latach 1563 i 1564 zaś Jan Witalis występuje jako jeden z właścicieli wsi parafialnej Białka (ASK I 33, k. 486v, 508). To, jak również usytuowanie parafii Białka w rejestrze z 1564 r. między Piaskiem a Krzczonowem, kazało szukać jej w okolicy Piaska, ściślej zaś w okolicy Jaszczowa. W 1611 r. zaś Białka występuje już w parafii Biskupice (Archiwum Kapituły w Krakowie, Wizytacje nr 65, k. 540). Jeszcze pod koniec XIX w. leżały obok niej 2 jeziora: Bieleckie i Księżę, co też tą przetrwała nazwą jeziora wskazuje na istnienie tutaj kiedyś parafii (SGKP, t. 1, s. 165).

² Długosz LB, II, s. 550; P. Małopolska, t. 3, s. 350; ASK I 33, k. 753, 790. Po 1626 r. (ewentualnie wcześniej) parafia we wsi Czemierniki przestała istnieć, a wieś samą włączono do parafii w Biskupicach. Szerzej o identyfikacji obydwu osiedli w rozprawie autora: *Czemierniki Lubelskie*, czytanej na zebraniu PTH w Lublinie w 1952 r., jeszcze nieopublikowanej; por. P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 132–135.

źródeł kościelnych³, jak również korzystano z informacji rejestrów podatkowych późniejszych, z XVII w. Zależało nam zwłaszcza na tym, aby sprawdzić takie zapisy, które sugerują istnienie w obrębie okręgu parafialnego enklawy innej parafii, albo też bardzo dużą odległość wsi od kościoła. Najwięcej trudności tego rodzaju sprawiła północno-zachodnia część powiatu lubelskiego (parafie: Baranów, Gołąb, Klementowice, Końska Wola, Kurów, Mnichów, Ostrów, Rudno, Włostowice). Przykładowo podajemy, że z wielkiej według rejestrów poborowych parafii Końska Wola (obecnie Końskowola) po sprawdzeniu z danymi wizytacji 1603 r.⁴ wyłączono do parafii Baranów wsie: Kotliny, Żerdź, Wilczanka i Pogonów, dalej do parafii Gołąb wsie: Żyrzyn, Borysów i Niebrzegów, a do parafii Włostowice – Puławy, Wolę Puławską i Wólkę Profecką.

Należy podkreślić, że sprawdzenie zasięgów parafialnych w innych źródłach poza rejestrami poborowymi z XVI w. było tylko częściowe i że na ogół przedstawione granice są zgodne z danymi tych rejestrów. Ten bowiem element naszej mapy nie jest specjalnym studium organizacji kościelnej, w której wówczas występowały spory o przynależność parafialną niejednej wsi⁵, ale przede wszystkim ma ułatwiać orientację w masie miejscowości, jak niegdyś ułatwiał czynności poborcom podatkowym.

Z tego założenia wynikają jeszcze dwie konsekwencje. Po pierwsze – kościoły filialne, które miały własne okręgi, zostały potraktowane tak jak ośrodki parafii (Karczmiska filia Kazimierza, Ratoszyn filia Chodla, Włostowice filia Jaroszyna). Po drugie – nie uwzględniliśmy na mapie faktu, że ok. 1564 r. wiele kościołów parafialnych w województwie lubelskim znajdowało się w rękach protestantów, czyli według terminologii katolickiej było „sprofanowanych”⁶. W takiej sytuacji parafia faktycznie nie istniała, a ludność katolicka korzystała z usług kleru w dalszych kościołach. Na przykład wspomniana wyżej parafia w Białce zanikła na skutek reformacji już przed 1565 r.⁷ i potem nigdy nie została reaktywowana, podobnie parafia we wsi Łucka występuje w wizytacji 1565 r. jako „jeszcze nie sprofanowana”, ale wkrótce (przed 1595 r.) została objęta przez protestantów⁸. Dodajmy, że silnie rozwinięty w Lubelskiem ruch reformacyjny budował także nowe świątynie – zbory, z których niejedną parę dziesiątków lat później miał zostać nowym katolickim kościołem parafialnym (Dąbrowica, Firlej, Rawa). Na mapie nie zaznaczono również cerkwi prawosławnych, o których mamy wiadomości z rejestrów poborowych.

Ustalwszy przynależność parafialną osiedli, przystąpiono do dokładnego wyznaczania granic każdej parafii. Przyjęto jako założenie podstawowe, że granice terytoriów miejscowości starszych są w zasadzie od kilku co najmniej wieków niezmiennione, albo zmienione w nieznacznym tylko stopniu, ewentualnie pomniejszone o terytoria nowszych osiedli, później w ich sąsiedztwie powstałych i gospodarujących na obszarach z tych starszych osiedli wydzielonych. Wykorzystano do tego celu mapę gromad dzisiejszego województwa lubelskiego⁹, analizując szczegółowo zasięg każdej parafii i posiłkując się w tym przypadku wcześniej sporządzoną kartoteką, obejmującą źródłowe dane do historii wszystkich osiedli w województwie lubelskim. Pozwoliło to na prześledzenie związków młodszych osiedli ze starszymi parafiami, a tym samym na ściślejsze ustalenie zasięgu każdej z szesnastowiecznych parafii. Tak skorygowano wykreślone uprzednio schematycznie granice parafii, prowadząc je teraz także w oparciu o elementy fizjograficzne (rzeki, kompleksy leśne).

Z kolei na podstawie sieci granic parafialnych wyznaczono granice województwa, ziemi i powiatu, które tylko częściowo odbiegały od tych pierwszych, a także granice archidiaconatów i diecezji. Przy

³ W tym celu korzystano także z opracowań: P. Szafran, *Rozwój*; S. Litak, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku*, *Roczniki Humanistyczne*, t. 12, 1964, z. 2.

⁴ Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie, Rep. 60 A 96, s. 625, 643, 655, 664.

⁵ Np. sporna była przynależność do parafii Gołąb wsi Żyrzyn i Parzachwina Wola (obecnie Parafianka); Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie, Rep. 60 A 23, k. 27bis, Zapiska w aktach konsystorza lubelskiego z 1634 r.

⁶ J. Bukowski, *Dzieje reformacji w Polsce*, t. 1–2, Kraków 1883–1886; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904; L. Zaleski, *Ze stosunków wyznaniowych w Lubelskiem. Na podstawie notatek z Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie*, Lublin 1931; A. Kossowski, *Protestantyzm w Lublinie i Lubelskiem w XVI–XVII w.*, Lublin 1933; W. Urban, *Chłopi wobec reformacji w Małopolsce w drugiej połowie XVI w.*, Kraków 1959.

⁷ Archiwum Kapituły w Krakowie, Wizytacje nr 1, s. 281. W rejestrach poborowych występuje aż do 1580 r. i na naszej mapie jeszcze została uwzględniona.

⁸ Tamże, s. 306; Archiwum Kapituły w Krakowie, Wizytacje nr 3. Przed 1603 r. Łucka i należące do jej okręgu wsie włączone zostały do sąsiedniej parafii Lubartów; Archiwum Kurii w Lublinie, Rep. 60 A 96, s. 333.

⁹ Mapa gromad woj. lubelskiego wg stanu z 1952 r. w skali 1:300 000, opracowanie prof. F. Uhorczaka na UMCS w Lublinie. Autorowi mapy wyrażam podziękowanie za jej udostępnienie. Podaną metodę odtworzenia granic parafii zastosowałem jeszcze przed wysunięciem jej przez T. Ładogórskiego – ZH, t. 21, z. 3–4, w recenzji pracy M. Biskupa i A. Tomczaka, *Mapa woj. pomorskiego* (1955).

ustalaniu granicy wojewódzkiej pomocne były informacje o pogranicznych osiedlach należących do województw sąsiednich¹⁰ oraz mapa Perthéesa, ponieważ jeszcze pod koniec XVIII w. przebieg tej granicy był w większości zgodny z przebiegiem w wieku XVI.

Południowa granica województwa lubelskiego w drugiej połowie XVI w. przechodziła pasem puszczańskim, który obecnie nazywa się Puszczą Solską. Nie była ona tutaj dokładnie wytyczona, skoro osiedla po obu jej stronach znajdowały się stosunkowo daleko, na obrzeżach puszczy, toteż przebieg wykreślony na mapie należy traktować tylko jako przypuszczalny zasięg wpływów województw sąsiednich, który w miarę późniejszego rozwoju osadnictwa mógł się coraz bardziej uściślać. Na odcinku zachodnim granica szła wzdłuż rzeki Bukowy, odchodząc od niej tylko w pobliżu Jastkowic, wsi województwa sandomierskiego. Na odcinku wschodnim prawdopodobnie sięgała poza Bukowę, gdzie przypuszczalnie w okolicach dzisiejszej wsi Golce znajdował się styk województwa lubelskiego z dwoma innymi, ruskim i sandomierskim.

Granica z województwem sandomierskim była najdłuższa. Od ujścia Bukowy szła Sanem, który wówczas zostawiał po stronie lubelskiej m.in. Skowieszyn i Wrzawy. Od ujścia Sanu aż do ujścia Wieprza granicę stanowiła Wisła. W niezbyt szerokiej dolinie rzeka bardziej niż teraz zasobna w wodę mogła bez przeszkód ze strony człowieka dokonywać zmian koryta i odbiegać od ustalonej granicy. W stosunku do biegu Wisły oznaczonego na mapie granica wykazuje odchylenia na kilku odcinkach, z których jeden nie da się wyjaśnić dawnym korytem rzeki. Chodzi o niewątpliwą przynależność do województwa lubelskiego wsi Wojszyn¹¹, która leży na wysokim brzegu ponad doliną Wisły naprzeciwko Kazimierza; w tym wypadku granica administracji państwowej (tak samo zresztą granica parafii) była zgodna ze stosunkami własnościowymi, tj. z przynależnością Wojszyna do starostwa kazimierskiego.

Parafia Gołąb w widłach Wisły i Wieprza należała do województwa lubelskiego, ale właśnie w okresie, którego dotyczy mapa, wystąpiło łączenie kilku tutejszych wsi z województwem sandomierskim, a ściślej – z powiatem stężyckim (początkowo radomskim). Były to mianowicie wsie królewskie: Gołąb, Wola Gołębska, Skoki, Nieciecz i Bałtów, a także jedna wieś szlachecka, Borowa¹². Wobec tego na mapie oprócz właściwej granicy wojewódzkiej wzdłuż rzek zaznaczono słabszym znakiem zasięg obszaru, który wykazywał związek z województwem sąsiednim.

W dalszym ciągu granica lubelsko-sandomierska szła Wieprzem, aby odejść od niego koło Kocka i dzieląc po drodze kilka parafii między sąsiednie województwa (parafia Kock, Wojcieszków, Wilczyńska), dotrzeć pod Płozami, czyli Szyszkami do styku z województwem mazowieckim.

Stosunkowo krótka granica lubelsko-mazowiecka szła częściowo wzdłuż Muchawki i kończyła się jej ujściem do Liwca na północnych krańcach naszego terytorium. Z kolei zaczynała się jeszcze krótsza granica z województwem podlaskim, którą stanowił Liwiec.

Od wsi Sobicz w parafii Zbuczyn do Uhnina w parafii Parczów województwo lubelskie sąsiadowało z Wielkim Księstwem Litewskim, czyli z należącym do niego województwem brzeskim. Na krótkim odcinku granica szła rzeką Piwonią, która m.in. dzieliła wsie Chmielów i Przewłokę, zamieszkałe przez szlachtę zagrodową, na części polskie (lubelskie) i litewskie (brzeskie)¹³.

Od Uhnina zaczynała się granica z województwem ruskim, najpierw z ziemią chełmską, a następnie z ziemią przemyską. Wbrew temu, co pisał Z. Gloger¹⁴ i co utrwał w kartografii historycznej W. Semko-

¹⁰ P. Małopolska, t. 3 (rejstry poborowe woj. sandomierskiego); P. Mazowsze (woj. mazowieckie); Podlasie I/II/III (woj. podlaskie); *Ziemie ruskie: Ruś Czerwona*, cz. 2, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1903 (Źródła Dziejowe, t. 18) (woj. ruskie); A. Jabłonowski, *Ziemie ruskie Rzeczypospolitej. Atlas Historyczny Rzeczypospolitej Polskiej*, dz. II, Warszawa 1899–1904; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.

¹¹ ASK I 33, k. 475, 776v.

¹² Wymienione wsie występują w XVI w. niekiedy w rejestrach woj. lubelskiego, a przeważnie w rejestrach sandomierskich jak w 1569 r.; P. Małopolska, t. 3, s. 334, 338–339. W 1552 r. w retentach woj. lubelskiego zapisano, że Gołąb, Nieciecz, Bałtów i Borowa „ad districtum proprium Lublinense non solvunt, sed in Radom”, ASK I 33, k. 394v. Według lustracji woj. sandomierskiego z 1564/1565 r., która te wsie objęła, Bałtów i Skoki należały do starostwa radomskiego, a Gołąb wraz z Wolą stanowił osobną dzierżawę. W rejestrze poborowym powiatu lubelskiego z 1626 r. i w rejestrze pogłównego z 1676 r. wsie królewskie z parafii gołębskiej nie występują. Gołąb i Wola Gołębska są wymienione w ziemi stężyckiej jeszcze w rejestrze podatku groszowego z 1711 r.; zob. też LS 1789, cz. 1, s. XIX, 273.

¹³ M. Dogiel, *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae...*, Wilno 1758, s. 22–33, 67–78; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności*, s. 18–22, 58–60 i mapa poza tekstem.

¹⁴ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 194, 214, 255–256 i dołączona mapa J. Babi-reckiego.

wicz¹⁵, województwo lubelskie w XVI w. nie sąsiadowało z bełskim, które nie oddzielało ziemi chełmskiej od przemyskiej¹⁶. Południowo-wschodni fragment granicy Lubelskiego w końcu XVI w. przedstawiał się inaczej niż ok. 1564 r., kiedy to okolice Biłgoraja zapewne należały jeszcze do województwa ruskiego. Biłgoraj został lokowany w 1578 r. i wtedy także utworzono w nim parafię, ale przyłączony do województwa lubelskiego pozostał jednak w granicach diecezji chełmskiej.

Kończąc omawianie zewnętrznych granic województwa lubelskiego, chcemy jeszcze podkreślić, że w znacznej części były to granice naturalne. Rzeki Bukowa i San na południu, Wisła na zachodzie, dolny Wieprz, Muchawka i Liwiec na północy, a na wschodzie na krótkich odcinkach Piwonia i Wieprz, poza tym puszcze na wschodzie (Parczowska) i na południu (Solska) stanowiły rozgraniczenie z sąsiednimi województwami.

Województwo lubelskie składało się z trzech powiatów: lubelskiego w centrum, urzędowskiego na południu i łukowskiego na północy, który stanowił właściwie oddzielną ziemię.

Wyznaczenie granicy pomiędzy powiatem lubelskim a ziemią łukowską nie nastęczało trudności, rejestry poborowe z XVI w., jak również źródła piętnastowieczne czy siedemnastowieczne wyraźnie pokazują granicę na Wieprzu i Tyśmienicy.

Inaczej przedstawia się problem granicy między powiatem lubelskim i urzędowskim. Rejestry poborowe z wyjątkiem rejestru z 1531 r. nie rozgraniczały ściśle obu tych powiatów. Może było to wynikiem zbierania poborów w obydwu powiatach przez te same osoby, zatem odpadała konieczność wyznaczania granicy i ustalania obszaru podlegającego tej operacji fiskalnej. Przyjmując przekazy wcześniejsze, a przede wszystkim ów rejestr z 1531 r. za podstawę, ponadto uwzględniając przetrwała i bardzo skrupulatnie przez hierarchię kościelną strzeżoną granicę jurysdykcji kościelnej (archidiakonatu), która zapewne stała się podstawą rozgraniczenia powiatów lubelskiego i urzędowskiego, wykreślono tę granicę. Zaczynając ją od Wisły w okolicach Piotrawina, zostawiono po stronie powiatu urzędowskiego przy granicy parafie: Rybitwy, Boby, Urzędów, Popkowice, Kraśnik i Batorz, po stronie powiatu lubelskiego zaś parafie: Piotrawin, Kliczkowice, Chodel, Ratoszyn, Wilkołaz, Kielczewice, Bychawa i Targowisko, a także dwie położone na południe od wzniesienia Zachodniego Roztocza: Biała i Goraj. Dwie na końcu wymienione parafie, jedyne istniejące w tym południowo-wschodnim zakątku województwa lubelskiego, mają w rejestrach dobre udokumentowanie dla uznania ich za przynależne do powiatu lubelskiego, mimo braku połączenia terytorialnego z resztą powiatu¹⁷.

Obliczenie powierzchni parafii przy pomocy planimetru dało po zsumowaniu dla poszczególnych powiatów wyniki:

powiat lubelski	– 6666 km ²
powiat urzędowski	– 1929 km ²
ziemia łukowska	– 2089 km ²
województwo lubelskie	– 10 684 km ²

1966 r.

¹⁵ W. Semkowicz, *Szkolny atlas historyczny*, Lwów 1932.

¹⁶ *Ziemie ruskie: Ruś Czerwona*, s. 22; A. Jabłonowski, *Ziemie ruskie*.

¹⁷ M. Stankowa w artykule: *Powiat urzędowski w Polsce przedrozbiorowej pod względem ustrojowo-prawnym*, ogłoszonym w pracy zbiorowej pt. *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały sesji naukowej*, red. K. Myśliński, J. Szaflik, Lublin 1964, s. 49–55, idąc za M. Balińskim i T. Lipińskim, *Starożytna Polska* oraz SGKP, przeprowadza inaczej rozgraniczenie obydwu powiatów. Potwierdzenia swojej tezy doszukała się autorka w faktach stwierdzenia przez osoby nie pochodzące z pow. urzędowskiego, że – w przypadkach stawania przed sądem urzędowskim – „odstępują od jurysdykcji powiatu swego własnego, a przystępują do jurysdykcji powiatu urzędowskiego”. Wypadałoby wobec tego przyjąć, że osoby z powiatu lubelskiego stające przed sądem urzędowskim, jeżeli przy ich sprawie nie zaznaczono wyraźnie, iż zrzekają się jurysdykcji sądu lubelskiego, zadecydowały o włączeniu przez autorkę ich macierzystej parafii w całości do powiatu urzędowskiego. Danych Balińskiego-Lipińskiego oraz SGKP nie można w tej kwestii uznać za wystarczające. Teza Stankowej nie jest na tyle uzasadniona, by mogła spowodować zmianę przyjętych za Pawińskim i umotywowanych granic między obydwoma powiatami. Nie zaprzeczamy, że w końcu XVI w. albo później granice między obu powiatami mogły ulec zmianie i że powiat urzędowski mógł powiększyć niemal dwukrotnie swój obszar. Dołączono przecież do woj. lubelskiego na przełomie XVI i XVII w. obszar parafii biłgorajskiej. Ponadto bądź powstały na omawianym terenie nowe parafie (Prawno, Zaklików, Branew, Frampol, Radzięcin, Radomyśl), bądź dawne przenieśli w sąsiedztwo swoje siedziby, jak Biała do Janowa, Słupie do Modliborzyc. Ale to dokonało się już później, w okresie, który wykracza poza przekrój chronologiczny naszej mapy. Zatem takie czy też zbliżone do tych, które podaje Stankowa, granice rzeczywiście istniały, ale w późniejszym okresie, jak na mapie Perthéesa.

III.2.1.4. WIELKOPOLSKA

Michał Gochna

Przedmiotem niniejszego opracowania są granice administracji państwowej województw poznańskiego i kaliskiego. Oba województwa wchodziły w skład tzw. Wielkopolski właściwej. Wielkopolska w szerszym znaczeniu obejmowała również województwa sieradzkie, łęczyckie, brzeskie kujawskie, inowrocławskie oraz ziemie wieluńską i dobrzyńską. W najszerszym znaczeniu, jako jedna z trzech prowincji Rzeczypospolitej, obok Małopolski i Wielkiego Księstwa Litewskiego, składała się także z województw Mazowska (płockie, rawskie i mazowieckie) oraz Prus Królewskich. Wielkopolska w tym ostatnim znaczeniu podlegała jurysdykcji Trybunału Koronnego w Piotrkowie (utworzonego w 1578 r.). Ze względu na pewne związki szlachty podlaskiej z sejmikiem generalnym w Kole do Wielkopolski zaliczano też niekiedy Podlasie¹. W niniejszym opracowaniu pod pojęciem Wielkopolski rozumiemy jednak jedynie województwa poznańskie i kaliskie.

Granice obu województw ukształtowały się w głównej mierze w XIV w. W 1343 r. w skład województwa poznańskiego weszła ziemia wschowska², a w 1368 r. terytorium wałeckie³. Skomplikowane losy drugiego z wymienionych obszarów nie pozwalały przez dłuższy czas na stabilizację jego granic. Nastąpiła ona w połowie XV w., a ściślej od zakończenia wojny trzynastoletniej w 1466 r.⁴ Również i w XVI w. jego zasięg na północny i zachód był przedmiotem sporów pomiędzy Polską a Księstwem Pomorskim i Brandenburgią⁵. Podział administracyjny zrekonstruowany dla końca XVI w. przetrwał w zasadzie bez większych zmian do 1768 r., kiedy to utworzono odrębne województwo gnieźnieńskie, obejmujące powiaty gnieźnieński i kcyński⁶. Z większych zmian terytorialnych obu województw przed rozbiorem odnotować należy zagarnięcie w 1668 r. przez kurfirsta brandenburskiego Fryderyka Wilhelma starostwa drahimskiego⁷.

¹ *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 30; E. Kalinowski, *Podlasianie Wielkopolaninem? Z nieznanych dziejów przynależności terytorialnej Podlasia po 1569 r.*, PH, t. 106, 2015, z. 3, s. 421–440; VL, s. 184 (966–967), VC, t. 2, z. 1, s. 409; T. Jurek, *Wielkopolska*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 582–583. Na proces formowania się prowincji wielkopolskiej miał wpływ statut Kazimierza Jagiellończyka z 1456 r., przyporządkowujący sejmikowi generalnemu w Kole następujące ziemie: poznańską, kaliską, sieradzką, łęczycką, brzeską, inowrocławską, dobrzyńską. Do tego zestawienia w 1476 r. dołączyło woj. rawskie; zob. H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne Królestwa Polskiego w „Annales” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz: 600. lecie urodzin. Region, Polska, Europa w jego twórczości*, red. J. Maciejowski, P. Oliński, W. Rozynkowski, S. Zonenberg, Toruń 2016, s. 117.

² A. Bieniaszewski, *Urzednicy wschowscy XV–XVIII wieku*, SMDWP, t. 15, 1984, z. 2, s. 141–144.

³ K. Górka-Gołaska, T. Jurek, *Walczyk – terytorium i powiat*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 502. Joannicy zajmowali jeszcze przez jakiś czas zamek w Starym Drawsku (w XVI w. Drahim), odzyskany ostatecznie w 1407 r.; K. Górka-Gołaska, *Drahim* [w:] SHGPoz, cz. I, s. 392–395.

⁴ J. Bielecka, *Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich Wielkopolski XIV–XVIII wieku. Województwo poznańskie, kaliskie gnieźnieńskie, inowrocławskie*, Poznań 1965, s. 92; HistPowWał, s. 51.

⁵ A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory graniczne w latach 1536–1555*, PZ, t. 10, nr 5–6, s. 64–111; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 584–588.

⁶ VL, t. 7, s. 348 (747); Z. Chodyła, *Utworzenie i początki funkcjonowania województwa gnieźnieńskiego (1768–1774–1776)*, [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 2, red. J. Topolski i in., Warszawa–Poznań 1987, s. 5–68.

⁷ J.M. Roszkowski, *Utrata starostwa drahimskiego przez Polskę i próby jego odzyskania 1657–1773*, „Koszalińskie Zeszyty Historyczne”, t. 14, 1984 (1986), s. 61–80; W. Sadowski, *Sprawa starostwa drahimskiego i jej odzwierciedlenie na sejmiku lubelskim na tle stosunków polsko-brandenburskich za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, „Res Historica”, t. 17, 2004, s. 29–39. Starostwo drahimskie jako zastaw przyznano kurfirstowi brandenburskiemu już w 1657 r. na mocy trak-

Terytorium obu województw dzieliło się na powiaty. Pod względem administracji skarbowej województwo poznańskie składało się z czterech jednostek tego typu – powiatów poznańskiego, kościańskiego, waleckiego oraz wschowskiego, określanego jako jedyny na terenie omawianych województw mianem ziemi (zob. niżej). Województwo kaliskie dzieliło się z kolei na sześć powiatów – kaliski, koniński, pyzdrski, gnieźnieński, kcyński i nakielski.

Z punktu widzenia organizacji sądów ziemskich, które miały siedziby w Kaliszu, Poznaniu i Wschowie, w Wielkopolsce funkcjonowało dziewięć powiatów. Były to powiaty z miejscami roków (rozpraw) sądowych w: Kaliszu, Koninie, Pyzdrach, Gnieźnie, Kcyni i Nakle w Kaliskiem oraz Poznaniu, Kościanie i Wschowie w Poznańskim. Nie prowadziliśmy kompleksowych badań w kwestii zgodności przebiegu granic podawanych przez źródła skarbowe i sądowe, jednak w większości rozpatrywanych przez nas przypadków konkretnych osad, oprócz kilku wyjątków, źródła obu typów były zbieżne co do przynależności powiatowej tychże osad leżących przy granicach dwóch jednostek.

Wyjątek stanowi powiat sądowy poznański, obejmujący terytorium powiatów skarbowych poznańskiego i waleckiego. Przyczyną tego były zmienne losy terytorium waleckiego, które od końca XIII w. do 1368 r. należało do Brandenburgii. Długotrwały związek z tym państwem, liczna, w porównaniu do innych terenów wielkopolskich, obecność ludności niemieckiej oraz odmienne zwyczaje prawne sprawiły, że nie wytworzył się tam sąd ziemski. W związku z tym występujące w źródłach XV-wiecznych i późniejszych określenie tych terenów jako *districtus* oznaczało nie powiat sądowy, rozumiany jako związany z działającym na jego terenie sądem ziemskim⁸, ale pewne terytorium w okolicach Wąlcza o nie do końca sprecyzowanych granicach⁹.

Pewne zmiany na tym terenie przynosi powstanie w 1554 r. w miejscu dotychczasowej tenuty waleckiej starostwa grodowego, posiadającego prawo przyjmowania akt wieczystych. Starostwo to utworzone zostało na mocy przywileju królewskiego, o który wystarali się tenutariusz walecki Łukasz Górka wraz z braćmi Andrzejem i Stanisławem, razem z prawem do wyznaczania surogatorów, wskazywanych przez starostę, a mianowanych przez króla. Już na początku 1555 r. protestację przeciwko tej decyzji złożył starosta generalny Wielkopolski Janusz Kościelecki, argumentując, że stanowi to uszczuplenie jego prerogatyw. Działanie to nie przyniosło rezultatów, starostwo waleckie rozpoczęło swoje funkcjonowanie¹⁰. Nie potrafimy jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, jaki dokładnie obszar podlegał jurysdykcji starosty waleckiego. Na tym etapie badań można przypuszczać, że w jakiejś mierze pokrywał się z terytorium powiatu skarbowego. Wskazywać mogą na to tytuły rejestrów poborowych powiatu waleckiego z 1579 i 1582 r.: „Exactio Contributionis Regalis in Conventu Warszewiensis laudatae **ex pagis ad Castrum Valczense pertinentibus** per Generosum Dominum Andream Bilenczki sive Karchowski exactorem in Annum Domini 1579” oraz „[Exact]io contributionis Regalis [in C]onventu Warszewiensis Anno Domini [1582] in palatinatu Posnanensis [la]udatae. **De villis ad castrum Valczense pertinentibus** [podkr. – M.G.]”¹¹. Użyty w cytowanych fragmentach zwrot mówiący o wsiach należących do zamku waleckiego nie odnosi się jedynie do posiadłości królewskich pod zarządem starostów waleckich, znajdują się tam bowiem wpłaty z miejscowości z całego terenu skarbowego powiatu waleckiego (bez osad stale pomijanych w rejestrach poborowych). Wobec tego można domniemywać, że chodziło o osady podlegające jurysdykcji starosty waleckiego, co, jak wyżej zaznaczono, pozwala przypuszczać, że zasięg terytorialny tejże jurysdykcji odpowiadał zasięgowi powiatu waleckiego wyznaczanemu przez źródła skarbowe.

Specyfiką Wielkopolski był urząd starosty generalnego, który wykształcił się w XIV w. w miejsce starostów poznańskich i kaliskich. Nie miejsce tu na szczegółowe omówienie jego kompetencji administracyjno-sądowych, stwierdzić jednak można, że choć na ogół nie odbiegały one od prerogatyw innych starostów w Koronie, to urząd ten, ze względu na znaczny obszar mu podległy, cieszył się

tatów welawsko-bydgoskich. Po 1668 r., mimo licznych prób, nie udało się tegoż starostwa odzyskać; *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*. Spisy, oprac. A. Bieniaszewski, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1987, s. 7–8.

⁸ A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965, s. 81.

⁹ K. Górka-Gołaska, T. Jurek, *Walcz – terytorium i powiat*, s. 501–502.

¹⁰ J. Bielecka, *Sąd grodzki w Wąlczu*, RH, t. 26, 1960, s. 267–269. Brak jest starostów waleckich w wydanych spisach urzędników wielkopolskich XVI–XVIII w.; zob. *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*.

¹¹ RPWP, wlc, 1579, Wstęp; RPWP, wlc, 1582, Wstęp.

dużym zainteresowaniem¹². Główną siedzibą „generała wielkopolskiego”, jak zwano niekiedy starostę generalnego, był Poznań, gdzie urzędował również jego zastępca – surogator, biorący udział w sądach i przyjmujący akta sporne i wieczyste¹³. Starości generalnemu podlegały grody w Kaliszu, Kościanie, Pyzdrach, Koninie, Gnieźnie i Kcyni. Jeszcze w początku XVI w. objeżdżał on podległe mu terytoria, by od lat 20. tego stulecia na stałe urzędować tylko w Poznaniu. W pozostałych grodach podległych jego jurysdykcji miał swoich zastępców. W Kaliszu był to, podobnie jak w Poznaniu, surogator, mianowany po raz pierwszy w 1523 r.¹⁴ Pozostałe grody, tj. Kościan, Pyzdry, Konin, Gniezno i Kcynia, miały początkowo jedynie burgrabiów, bez kompetencji przyjmowania wpisów wieczystych. Surogatorowi kaliskiemu podlegał burgrabia koniński¹⁵. Po zaprzestaniu objazdów grodów przez starostę generalnego rola burgrabiów w kierowaniu urzędem grodzkim malała na rzecz pisarzy grodzkich. Tych z kolei, również w grodzie wschowskim, zastąpili w połowie XVII w. regenci¹⁶.

W pozostałych powiatach – wałeckim, nakielskim i wschowskim – działali samodzielni starostowie. O starości wałeckim była już mowa. Obszar powiatu nakielskiego, zwanego również Krajną¹⁷, podlegał jurysdykcji starosty grodowego w Nakle. Urząd ten wzmiankowany był już w XIV w. Jego pojawienie się związane było z rolą tego terenu w sporach Władysława Łokietka z książętami głogowskimi¹⁸. Starosta nakielski był niezależny od starosty generalnego Wielkopolski, przez co był jedynym samodzielnym starostą grodowym w województwie kaliskim. W grodzie nakielskim funkcjonował jego zastępca – burgrabia, a od 1519 r., kiedy to utworzono tam sąd grodzki, surogator¹⁹.

Występowanie starosty grodowego we Wschowie wiąże się ściśle ze specyfiką tej najmniejszej obszarowo jednostki administracyjnej w Koronie²⁰. Do Polski przyłączona została w 1343 r. i niedługo potem (1349 r.) wzmiankowany był starosta wschowski. Na stałe starostowie wschowscy pojawiają się jednak dopiero od XV w.²¹ Prawo polskie, w tym sądy ziemskie i urząd podkomorzego (który zanikł po 1546 r.), na terenie ziemi wschowskiej wprowadził w 1422 r. Władysław Jagiełło²². Tak też funkcjonowała ona i w XVI w., posiadając jednak niepełną hierarchię urzędów (uzupełnioną dopiero w 1670 r.)²³. W grodzie wschowskim działał zastępca starosty – surogator²⁴. Dla drugiej połowy XVI w. właściwość terytorialna powiatu wschowskiego, zarówno pod względem sądownictwa ziemskiego, jak i administracji starościńskiej oraz skarbowej, wydaje się być jednolita.

Omawiając sytuację ziemi wschowskiej, wypada zaznaczyć, że terminologia określająca terytorium wschowskie nie jest do końca jednoznaczna. Źródła określają je mianem „powiatu” lub „ziemi”. Są to terminy współwystępujące w czasie, przy czym jeden lub drugi z nich używany był częściej bądź rzadziej, w różnych przekrojach chronologicznych²⁵. W niniejszym tomie stosowaliśmy pojęcie „ziemia wschowska”, przyjmując ustalenia Arkadiusza Borka²⁶. Jest to zarazem jedyny spośród opracowywanych

¹² J. Łojko, *Utworzenie starostwa generalnego Wielkopolski*, RH, t. 44, 1978, s. 131–143; M. Zwierzykowski, *Odrębności ustrojowe Wielkopolski w dobie nowożytnej*, [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Staropolski regionalizm*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 56–57. O zmianach zakresu kompetencji od późnego średniowiecza do XVI w. zob. A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 1970, s. 170–201.

¹³ Surogator poznański na stałe rozpoczął funkcjonowanie w 1524 r.; J. Bielecka, *Inwentarze*, s. 32.

¹⁴ Tamże, s. 54.

¹⁵ Tamże, s. 66.

¹⁶ J. Bielecka, *Organizacja i działalność kancelarii ziemskich i grodzkich wielkopolskich XIV–XVIII w.*, „Archeion”, t. 22, 1954, s. 34, 55, 66, 71, 78, 83, 88, 130–131. W XIV i w pierwszej XV w. odnotowano występowanie również starostów konińskich. Według A. Gąsiorowskiego byli to początkowo burgrabiowie konińscy, których nie można utożsamiać z XVI-wiecznymi burgrabiami rozumianymi jako zastępcy starosty. Rola i kompetencje ówczesnych burgrabiów nie są do końca określone. Po 1430 r. byli już tylko przedstawicielami starosty generalnego; A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarządu lokalnego*, s. 150–155.

¹⁷ Szafran, s. 27.

¹⁸ S. Kutrzeba, *Starostowie: ich początki i rozwój w XIV w.*, Kraków 1903, s. 255–258; A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarządu lokalnego*, s. 148–149.

¹⁹ J. Bielecka, *Inwentarze*, s. 97.

²⁰ A. Borek, *Ziemia wschowska w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] RPWP.

²¹ A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarządu lokalnego*, s. 149–150.

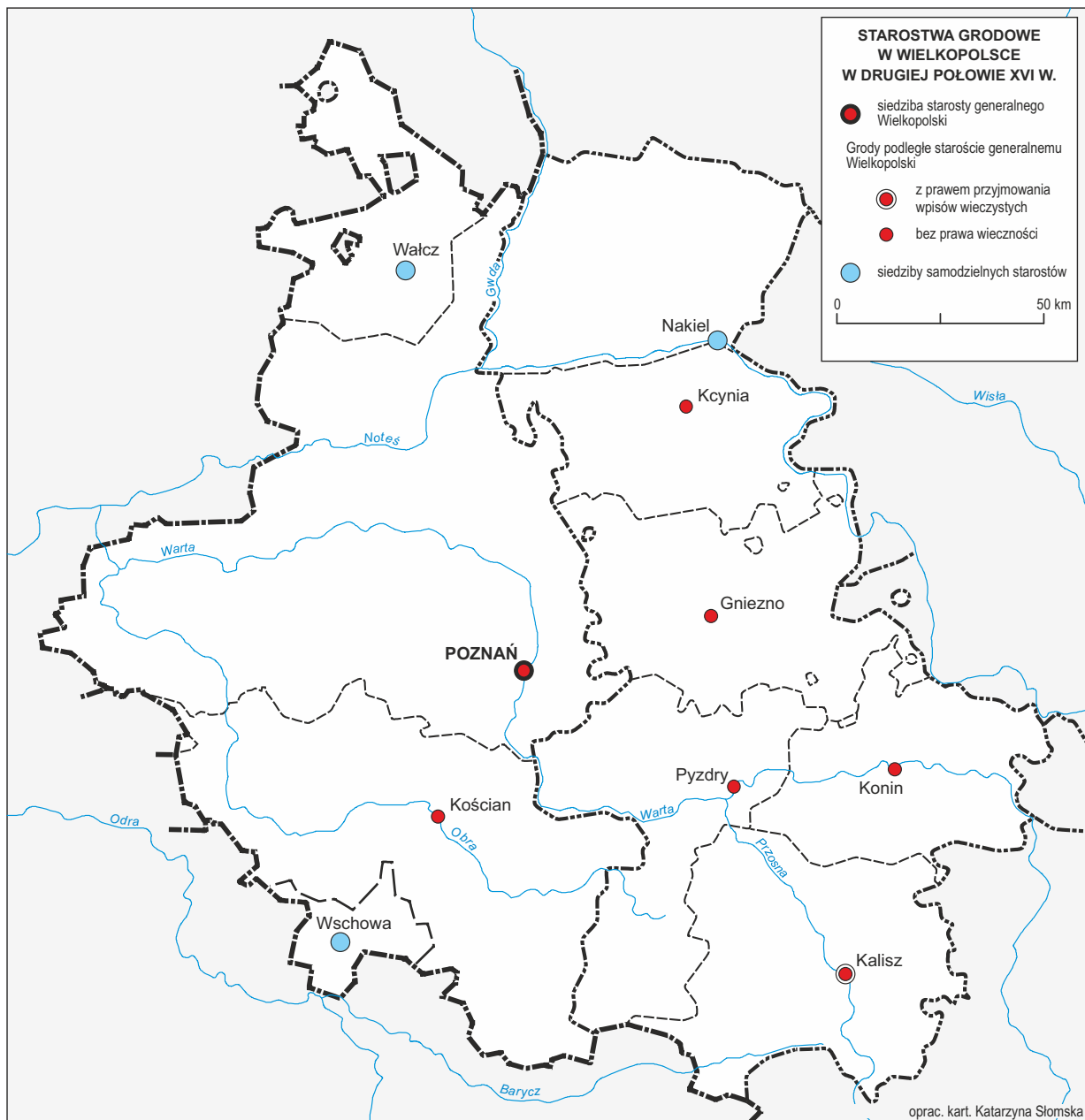
²² A. Bieniaszewski, *Urzednicy wschowscy*, s. 142.

²³ *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*, s. 9; VL, t. 5, s. 36.

²⁴ J. Bielecka, *Inwentarze*, s. 87.

²⁵ Jako przykład: RPWP, wch, 1567, nr 29–36, „terra et districtu wschovensis”; RPWP, wch, 1565, Wstęp, „terra [w]schoviensis”.

²⁶ A. Borek, *Ziemia wschowska*.

Mapa 1. Starostwa grodowe w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

w niniejszym tomie powiatów określany mianem ziemi. Zaznaczyć jednak należy, że ziemia wschowska nie była równorzędna innym ziemiom w Koronie²⁷.

Nieco inaczej rzecz się ma w przypadku powiatów nakielskiego i waleckiego, które wielokrotnie w literaturze określano mianem ziemi²⁸. Zdaje się jednak, że pod tą nazwą nie kryje się konkretna jednostka administracyjna – „ziemia” (jak ziemia wschowska czy ziemie na Mazowszu), ale raczej pewne terytorium umownie określane ziemią. Widać to szczególnie w przypadku powiatu waleckiego, który, jak już wspomniano, nie był powiatem sądowym, lecz skarbowym, a od 1554 r. tożsamym terytorialnie z utworzonym wówczas okręgiem jurysdykcji starościńskiej. Współcześni używali różnych nazw, co potwierdzają m.in. XVI-wieczne zapiski sądowe. Znaleźć w nich można takie określenia jak „powiat walecki”, „terytorium waleckie powiatu poznańskiego” czy też „powiat poznański *vel*

²⁷ H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne*, s. 114.

²⁸ Tak określa: K. Górka-Gołaska, *Wstęp*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. VII; *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*, s. 6–7: „ziemia nakielska”, „ziemia walecka”. Natomiast A. Gąsiorowski słusznie wskazuje na nieprecyzyjność statusu pow. nakielskiego, określając go jako „ziemia lub powiat” lub, podobnie jak przy ziemi wschowskiej, „ziemia-powiat”; tenże, *Urzednicy zarządu lokalnego*, s. 148–149; J. Bielecka, *Inwentarze*, s. 93, 97; Bąk, *Walcz*, zwł. s. 11.

wałeckim”²⁹. Określenie „ziemia” znalazłem tam jedynie w zapisce z 1541 r., później jednak pojęcie to nie występuje, od drugiej połowy XVI w. coraz częściej pojawia się określenie powiat³⁰. Tak również wystąpił w rejestrach poborowych z lat 1563 i 1567³¹. Pewna odrębność terytorium waleckiego powodowała niekiedy spory sądowe dotyczące kompetencji terytorialnej grodu poznańskiego³². Nie dziwi więc przyjmowanie w niektórych opracowaniach na określenie terytorium waleckiego pojęcia „ziemia”, szczególnie niejasnego w tym kontekście³³. Również występowanie starosty grodowego waleckiego mogło być jednym z powodów przyjmowania takiej nazwy. Stwierdzić jednak należy, że dla terytorium waleckiego właściwym pojęciem wydaje się być powiat. Takiej nazwy używamy w niniejszym tomie AHP. Tym samym mianem określamy także powiat nakielski. W zapiskach w Tekach Dworzaczka nie odnaleźliśmy terminu „ziemia nakielska”, pojęcie „powiat nakielski” pojawia się zaś w nich stale od XV w. Jako *districtus* zawsze przedstawiają go rejestry poborowe³⁴. Zapewne i w tym przypadku o nazywaniu powiatu nakielskiego ziemią decydować mogło występowanie starosty grodowego lub jej zwarty, przygraniczny obszar³⁵.

Tak zarysowując podziały administracyjne obu województw wielkopolskich, przejdźmy do opisu ich granic. Zaczniemy od granicy państwowej. Ta pokrywała się z północną, zachodnią i południową granicą województwa poznańskiego oraz na krótkich odcinkach z granicą południową województwa kaliskiego. Jej przebieg przedstawia się następująco. Opis wypada zacząć od okolic Łędyczka, gdzie spotykały się granice województw kaliskiego, należącego do Korony województwa pomorskiego oraz rządzonego przez dynastię Gryfitów Księstwa Pomorskiego. Dalej granica przesuwiała się wzdłuż Gwdy na południe, oddzielając województwo kaliskie od Księstwa Pomorskiego, by po ok. 10 km zetknąć się z granicą województwa poznańskiego. Od tego miejsca granica państwowa stanowi zarazem granicę tegoż województwa. Następuje wówczas zwrot w kierunku północno-zachodnim i zachodnim aż do okolic Nowego Worowa po stronie polskiej i Gawronca (Gersdorfu) (ok. 100 km, na niektórych odcinkach rozgraniczenie opierało się o rzeki Samborę – w XVI w. Brzeźnicę i Dębnicę – w XVI w. Damicę), gdzie rozpoczyna się granica Korony z Brandenburgią. Ciągnie się ona na odcinku ok. 300 km do okolic Boryszyna (w XVI w. Borszyn) w powiecie poznańskim i Lubrzy (Liebenau) na Śląsku (niekiedy wzdłuż rzek Płocicznej i Drawie). Następnie pewien odcinek stanowi granica Korony ze śląskim okręgiem świebodzińskim (ok. 30 km), by na wysokości Brudzewa i Koźminka znów oddzielać państwo polskie od Brandenburgii, aż do Chwalimia (ok. 18 km). Wówczas to znów rozpoczyna się granica polsko-śląska, ciągnąca się na odcinku ok. 250 km (m.in. po Lipcu – w XVI w. Obrzycy i Śląskim Rowie – w XVI w. Rowie Granicznym) do okolic Odolanowa, gdzie spotyka się z granicą województwa sieradzkiego. Wcześniej jednak, w okolicy Jutrosina, kończy się granica województwa poznańskiego, przechodząc w granicę województwa kaliskiego.

Tak w ogólnym zarysie przedstawiają się odcinki zewnętrznej granicy państwowej pokrywające się z granicami województw poznańskiego i kaliskiego w drugiej połowie XVI w. W większość przypadków jej przebieg pokrywał się z liniami granicznymi wyrysowanymi na mapach Karola Perthéesa, Davida Gilly’ego, UMTB i MTB³⁶. Kilka przypadków wymaga jednak bliższego omówienia.

²⁹ K. Górską-Gołąska, T. Jurek, *Walc – terytorium i powiat*, s. 501; Teki Dworzaczka, 3640a (nr 1392), 1514, „w teryt. walec., pow. pozn. (!)”; Teki Dworzaczka, 6445 (nr 894), 1553, „w pow. pozn., a w teryt. walec.”; Teki Dworzaczka, 6939 (nr 896), 1555, „w p. pozn. i teryt. walec.”; Teki Dworzaczka, 41 (nr 21), 1559, „p. pozn. a teryt. walec.”; Teki Dworzaczka, 8924 (nr 1396), 1560, „w p. pozn. vel walec.”; Teki Dworzaczka, 49 (nr 21), 1560, „w teryt. walec.”

³⁰ Teki Dworzaczka, 941 (nr 1394), 1541, „w z. walec.”; Teki Dworzaczka, 3702 (nr 962), 1594, „p. walec.”; Teki Dworzaczka, 238 (nr 32), 1597, „p. walec.”

³¹ RPWP, wlc, 1563, Wstęp; RPWP, wlc, 1577, Wstęp.

³² K. Górską-Gołąska, T. Jurek, *Walc – terytorium i powiat*, s. 501.

³³ Por. uwagi A. Borka; tenże, *Ziemia wschowska*.

³⁴ RPWK, nkl, 1565, Wstęp; RPWK, nkl, 1567, Wstęp; RPWK, nkl, 1578, Wstęp; RPWK, nkl, 1579, Wstęp; RPWK, nkl, 1580, Wstęp; RPWK, nkl, 1581, Wstęp; RPWK, nkl, 1591, Wstęp.

³⁵ Por. uwagi W. Pałuckiego o ziemi stężyckiej; tenże, *Granice i podziały administracyjno-polityczne*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.2.1.2.

³⁶ Perthéés Poznań; Gilly 1802; Gilly-Cron; UMTB, ark. 873 (1839 r.), 970 (1839 r.), 971 (1839 r.), 972 (1838 r.), 1066 (1840 r.), 1067 (1838 r.), 1068 (1838 r.), 1158 (1838 r.), 1159 (1838 r.), 1160 (1838 r.), 1248 (1833 r.), 1249 (1839 r.), 1334 (1833 r.), 1567 (1833 r.), 1638 (1832 r.), 1778 (1832 r.), 1920 (1828 r.), 1988 (1822 r.), 1989 (1822 r.), 2125 (1828 r.), 2192 (1828 r.), 2264 (1824 r.), 2337 (1824 r.), 2338 (1824 r.), 2412 (1824 r.), 2413 (1826 r.), 2414 (1824 r.), 2415 (1826 r.), 2488 (1826 r.), 2562 (1826 r.); MTB – wiele arkuszy.

Odcinek północny granicy państwowej nie był do końca ustabilizowany. W XVI w. trwały spory graniczne z Księstwem Pomorskim. W połowie XVI stulecia komisja graniczna sporządziła dwa protokoły. Każdy z nich zawierał opis przebiegu granicy według roszczeń jednej ze stron. Przebieg granicy w opinii strony polskiej jest w większości spójny z granicą przez nas wyrysowaną. Różni się od niej jedynie na odcinku od obecnego uroczyska Stare Borno do Łędyczka. Według protokołu polskiego granica z tego miejsca biegnie niemal prosto do Łędyczka, przecinając rzeki Plitnicę, dochodząc do rzeki Czarnej i nią do Gwdy. Na naszej mapie granica od okolic Starego Borna skręca na południowy wschód, gdzie dochodzi do Samborzy, po czym za Samborskiem (które w XVI w. leżało już po stronie pomorskiej) kieruje się na północny wschód, zostawiając Jastrowie po stronie polskiej, za którym dochodzi do Gwdy.

Granica z protokołu pomorskiego z kolei już na początku opisu zostawia Popielewko (w XVI w. Popielewo Małe) po stronie pomorskiej. Dalej biegnie podobnie jak w protokole polskim i na naszej mapie – wzdłuż rzeki Dębnicy, jednak odbija na południe w miejscu, w którym do tej rzeki wpływa rzeka Karsina (w XVI w. Karsin). Dalej kieruje się na południowy wschód, zostawiając m.in jeziora Dębno (w XVI w. Damecz), Brody i Pile w Księstwie Pomorskim. Biegąc dalej na południe, dochodzi do wschodniej granicy brandenburskiej enklawy Turze Błoto, wzdłuż której dochodzi do południowej odnogi Margrabskiej Drogi. Dalej tą drogą biegnie do Samborzy i po tej rzece aż do Gwdy. W takim układzie granicznym po stronie pomorskiej i poza granicami Korony znalazłyby się wsie Dudylany (w XVI w. Duderlak) i Nadarzyce (w XVI w. Nadorycz) oraz miasto Jastrowie, co do których wiadomo, że w drugiej połowie XVI w. znajdowały się w Koronie³⁷.

Omawiając granicę polsko-pomorską, należy wyjaśnić wątpliwości związane z niepewną przynależnością państwową Popielewka. Kontrowersje te związane są m.in. z układem cieków na tym terenie. Protokół polski z 1549 r. wskazuje, że granica biegła za polami Popielewa Małego ówczesną Bliską Strugą (dziś nieistniejący ciek), która to rzeka wpadała do Dębnicy. Protokół pomorski granicę kładzie na ówczesnej rzece Drzewiana Struga (obecnie mylnie zwana Bliska Struga, w XVI w. również Holzbach)³⁸. Z kolei lustracja z lat 1564–1565 wskazuje, że Bliska Struga wpływa najpierw do Drzewianej Strugi (Holzbachu), a dopiero potem tą rzeką do Dębnicy³⁹. Podobnie zapisano w dekreście komisarskim w sprawie granic między Polską i Księstwem Pomorskim z 1630 r., dołączonym do lustracji z lat 1628–1632⁴⁰. Na mapie UMTB widać w tej okolicy dwa cieki wpływające do Drzewianej Strugi – jeden przez Popielewko, drugi na zachód od wsi⁴¹. Ponieważ protokół polski z 1549 r. mówi o Bliskiej Strudze jako płynącej po polach za tą osadą, za rzekę tę należałoby uznać drugi ze wspomnianych cieków, co zostawiałoby Popielewko po stronie polskiej. Lustracja z lat 1564–1565 stwierdza,

³⁷ A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory*, s. 68–75, 100. W haśle *Wielkopolska* w SHGPoz granicę na jej końcowym odcinku oznaczono wg protokołu polskiego, który nie uwzględnił Samborska; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 584–588. Atlas historyczny Pomorza w rekonstrukcji własności na 1628 r. po stronie pomorskiej zostawia miejscowości, których obszar w XVI w. należał do Korony: Zacharzyn (w drugiej połowie XVI w. obszar w enklawie brandenburskiej Turze Błoto), Liszkowo (w 1628 r. Altenwalde), Międzylesie (w 1628 r. Atlmühl), Uradz (w 1628 r. Orden), Stare Koprzywno (w 1628 r. Koprieben, na naszej rekonstrukcji granica idzie przez środek późniejszej wsi), Popielewko (w XVI w. Popowo Małe; w atlasie pomorskim dla 1628 r. Klein Poplow); *Historischer Atlas von Pomern: Karte 1 (neue Folge), Besitzstandskarte von 1628*, red. W. von Schulmann, F. Engel, Köln–Graz 1959.

³⁸ Protokół polski: „Incipit a flumine quod fluit in campo retro Poplow minus quod appellatur flumen vulgariter Polonice, Blysscha Struga, quod flumen, minus Poplow adherere regno Poloniae significat. Hoc ipsum flumen incidit in fluminum Damice dictum”. Protokół pomorski: „Et primum quidem fluviolus Holtbeck dividit maiorem et minorem Populoniam ita ut maior ad inclitum Regnum Poloniae et minor Populoniam ad Ducatum Pomeraniae pertineat. Distinguiturque Regnum Poloniae et Ducatus Pomeraniae per eundem fluviolum Holtbeck eousque [sic! – MG], quo se in flumen Dametze exonerat”. A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory*, s. 68, 102–103. O nazwach rzek Bliska i Drzewiana Struga zob. K. Górka-Golaska, *Bliska Struga*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 61; też, *Drzewiana Struga*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 417.

³⁹ „[...] od tego błota [Niedźwiedzie Gniazdo, niezident. – M.G.] do strugi, którą zową Westen Fleth po niemiecku, po polsku Bliska Rzeka; tą strugą do drugiej strugi, którą swą Helthbeczk, po polsku Drzewiana Struga; tą strugą zasię aż do rzeki Damecz niedaleko Małego Popielewa, które jeszcze w Koronie leży, ale Pomorzycy je dzierżą w Pomorskiej ziemi”, LWWK 1564, s. 208.

⁴⁰ „[...] et ab eodem loco [Niedźwiedzie Gniazdo – M.G.] ad torrentem dictum polonice Bliska Struga er germanice Nestflit. Inde ad alium torrentem Olbek dictum, qui incidit in fluvium Magnum Damic. Quo ductu per longissimam planiciem pervenerunt ad fluvium praefatum Magnum Damic sub gaio quircineo circiter 5 stadiorum a villa Popielewo a dextra parte ductus villa eadem Popielewo utraque iacente”, LWWK 1628, s. 58.

⁴¹ UMTB, ark. 873 (1839 r.).

przypomnijmy, że sporna osada „jeszcze w Koronie leży ale Pomorzycy je dzierżą w Pomorskiej ziemi”⁴². Popielewko pojawia się w rejestrze poborowym z 1577 r., kiedy to płaci pobór z jednego koła młyńskiego i dwóch zagrodników, a podymne w 1631 r. – z czterech domów⁴³. W pogłównym 1676 r. podatek zapłacono razem z Popielewem⁴⁴. Powyższe przesłanki, zwłaszcza opłacenie poboru w 1577 r. i utrzymanie tej tendencji w następnych dziesięcioleciach, zadecydowały za pozostawieniem Popielewka w Koronie⁴⁵.

W granicach województwa poznańskiego, dokładnie na terenie powiatu waleckiego, znajdowały się trzy enklawy brandenburskie: Bolegorzyn (Bulgrin), Turze Błoto i Próchnowo z Piecnikiem.

Przynależność Bolegorzyna do Brandenburgii w drugiej połowie XVI w. nie budzi większych wątpliwości. Lustracja z lat 1564–1565 potwierdza, że miejscowość ta nie należała już do Polski⁴⁶. Powróciła do niej dopiero w XVII w.⁴⁷ Sąsiadujące z Bolegorzynom Nowe Worowo znajdowało się w XVI w. w rękach polskich, podobnie jak Kluczewo (w XVI w. Klausewo)⁴⁸. Pewne wątpliwości nasuwają się w związku z określeniem zasięgu terytorialnego enklawy. Od zachodu ograniczona Worowem, od wschodu Kluczewem, na północy zapewne nie sięgała daleko od Bolegorzyna⁴⁹. Nie do końca jasna jest natomiast sytuacja w części południowej i południowo-zachodniej, niektóre protokoły graniczne wskazują bowiem, że Bolegorzyn nie stanowił wydzielonej enklawy na terenie Korony, ale był połączony z Nową Marchią wąskim korytarzem między Nowym Worowem a Jeziorem Drawskim. Przebieg granicy w tym miejscu nie jest do końca jasny, na mapie głównej oznaczyliśmy Bolegorzyn jako wydzieloną enklawę⁵⁰.

Drugą enklawą jest Turze Błoto. Znajdowała się ona na południowy wschód od Czaplinka. Obszar ten, niezasiedlony (dopiero w XVI stuleciu powstała tam karczma⁵¹), od 1439 r. był własnością Borcków i wchodził w skład ich dóbr falkenburskich (złocienieckich). Na przełomie XV i XVI w. ród ten uznał zwierzchnictwo margrabiów brandenburskich, czego skutkiem była eksterytorialność Turzego Błota w Koronie. W 1505 r. król Aleksander Jagiellończyk zezwolił swoim dworzanom na wykup tych i innych posiadłości Borcków, jednak w przypadku Turzego Błota nie doszło do skutku⁵². Przy wyrysowywaniu granic enklawy opieraliśmy się na opisach zawartych w falsyfikacie rzekomo z 1251 r., lustracji z 1564–1565 r. i haśle *Turze Błoto* w SHGPoz⁵³. Enklawa rozciągała się pomiędzy osadami Broczyno (w XVI w. Brocz), Jeziorna (w XVI w. Flokesia), Machliny, Nowa Wieś (w XVI w. Schönholtzig), Bysze (obecnie nie istnieje⁵⁴), Nadarzyce (w XVI w. Nadorycz), Dudylany (w XVI w. Duderlak). Tak zarysowany obszar odbiega nieco od granic enklawy wyrysowanych na mapie dołączonej do hasła *Wielkopolska* w SHGPoz⁵⁵. Główna różnica polega na tym, że w naszej rekonstrukcji zlokalizowaliśmy wieś Bysze, należącą w drugiej połowie XVI w. do Korony, koło obecnego Jeziora Businowskiego.

⁴² LWWK 1564, s. 208.

⁴³ RPWP, wlc, 1577, nr 6; Podymne 1631, k. 66v.

⁴⁴ Pogłówny poz. 1676, k. 1467–1467v.

⁴⁵ Por. Teki Dworzaczka, 802 (nr 79), 1629, „G. Egard, Henryk i Michał Popielewscy z W. Popielewa 35 (?) d., z folw. Bruczna – 3 chał., Popielewo M., – młyn i 3 chał. (f. 380v)”.

⁴⁶ LWWK 1564, s. 183.

⁴⁷ Lustracja z lat 1628–1632 wskazuje, że miało to miejsce w 1624 r. L. Bąk z kolei podaje datę 1629 r., kiedy to wraz z Bolegorzynom do Polski wrócić miały wsie Cieminko (za zachodnią granicą Korony, na wysokości Nowego Worowa) i Lipno (wchodziło w skład enklawy bolegorzyńskiej); LWWK 1628, s. 41; Bąk, Wałcz, s. 57; zob. K. Górską-Gołaską, *Bolegorzyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 87.

⁴⁸ E. Syska, *Rzekoma umowa graniczna polsko-nowomarchijska datowana na rok 1521*, RH, t. 64, 1998, s. 139–142; K. Górską-Gołaską, *Bolegorzyn*, s. 87; taż, *Klaushagen*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 197–198; T. Jurek, *Wielkopolska* (mapa); RPWP, wlc, 1577, nr 57; RPWP, wlc, 1579, nr 2; RPWP, wlc, 1582, nr 2; LWWK 1564, s. 181.

⁴⁹ Być może granica północna dochodziła do bagna Eschebruch; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 589; UMTB, ark. 970 (1839 r.).

⁵⁰ LWWK 1564, s. 210; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 588–593, por. przyp. 13 i 15 tamże i arkusz 1 dołączonej mapy; Bąk, Wałcz, s. 57–58; E. Syska, *Rzekoma umowa*, s. 140–143. Podobnie jako enklawę brandenburską oznaczono Bolegorzyn w atlasie historycznym Brandenburgii i Berlina; *Historischer Handatlas von Brandenburg und Berlin*, arkusz 36: *Die Mark Brandenburg 1319–1575*, red. G. Heinrich, Berlin 1971.

⁵¹ LWWK 1564, s. 183–184.

⁵² E. Syska, *Rzekoma umowa*, s. 139–140.

⁵³ Tamże; LWWK 1564, s. 183–184; K. Górską-Gołaską, *Turze Błoto*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 405–406.

⁵⁴ Zob. A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.1.4.

⁵⁵ T. Jurek, *Wielkopolska*, arkusz 1 mapy.

Trzecią enklawę na terenie powiatu wałęckiego tworzyły należące do Brandenburgii wsie Próchnowo (Prochenow) i Piecnik (Petznick), leżące między Wałczem a Mirosławcem (w XVI w. Frydland). Zasięg enklawy ograniczony był należącymi do Korony wsiami Bronikowo (w XVI w. Brunkowo), Hanki (w XVI w. Henkendorf), Toporzyk (w XVI w. Langenhof), Laski Wałęckie (w XVI w. Laczek), Górnica (w XVI w. Hohenstein), Jabłonowo (w XVI w. Apelweth), Pilów (w XVI w. osada młyńska Pilawka), Nakielno i Marcinkowice (w XVI w. Marcinkowo)⁵⁶.

Pozostając przy opisie granicy państwowej, kilka uwag należy poświęcić wsiom stanowiącym własność komandorii joannitów w leżącym poza granicami Korony Łagowie. Te wsie to Boryszyn (w XVI w. Borszyn), Templewo, Wielowieś (w XVI w. Langfuld) i Zarzyń (w XVI w. Żarzyn). Wbrew ustaleniom zespołu SHGPoz umieszczamy te miejscowości w granicach Korony⁵⁷. Za takim rozwiązaniem przemawia kilka istotnych przesłanek. Przede wszystkim wsie te regularnie płaciły pobór w pow. poznańskim w drugiej połowie XVI w. Co więcej, w rejestrze poborowym z 1567 r. zanotowano, że wpłaty czopowego dokonali miejscowi piwowarzy z Templewa, Boryszyna, Zarzynia i Wielowisi, a więc osoby tam mieszkające. W pozostałych rejestrach płatnikami byli albo starosta międzyrzecki, albo kantor łagowski. Gdyby wsie te leżały poza granicami Korony, to nie tylko nie płaciłyby podatku w Polsce, ale tym bardziej nie mogłyby ich płacić starosta międzyrzecki⁵⁸. Brak wpłat z tych miejscowości odnotowano w rejestrze podymnego z 1631 r., a w spisie pogłównego z 1676 r. wyraźnie zaznaczono, że wsie te należą już do Brandenburgii⁵⁹.

Interesujący pozostaje fakt, że w 1629 r. Jan Opaliński, wojewoda poznański, wysłał list do elektora brandenburskiego, zawierający powołanie się na falsyfikat rzekomo z 1251 r. oraz przyznanie, że cztery wsie komandorii łagowskiej leżą w Nowej Marchii, a nie w Polsce. Z tego wynika, że wcześniej strona polska zajmowała stanowisko odmienne, co strona brandenburska musiała respektować. Dopiero

⁵⁶ K. Górka-Gołaska, *Próchnowo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 820; też, *Petznick*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 628–629. W podobny sposób oznaczono enklawę w atlasie historycznym Brandenburgii i Berlina; *Historischer Handatlas von Brandenburg und Berlin*, arkusz 36; tamże, arkusz 26: *Verwaltungsgliederung*, red. G. Heinrich, Berlin 1969.

⁵⁷ K. Górka-Gołaska, *Boryszyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 98; też, *Langenpfuhl*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 572–573; T. Jurek, *Templewo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 285–287; tenże, *Wielkopolska*, s. 594, 601, arkusze 3 i 4 mapy. Najwięcej informacji na ten temat przynoszą ostatnie dwa hasła. W hasle *Wielkopolska* na arkuszu 3 dołączonej do hasła mapy pominięto osady Trzemeszno Lubuskie (w XVI w. Czarmyśl) i Grochowo, których przynależność do Korony w tym czasie nie budzi wątpliwości. Z przebiegu granicy polsko-brandenburskiej tam wyrysowanej można odnieść mylne wrażenie, że wsie te należały do Brandenburgii. O przynależności Trzemeszna i Grochowa do polski zob. J. Luciński, *Grochowo*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 675–676; G. Rutkowska, *Trzemeszno*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 359–361; RPWP, pzn, 1553, nr 84, 151; RPWP, pzn, 1563, nr 103, 190; RPWP, pzn, 1567, nr 113, 350; RPWP, pzn, 1576, nr 98, 165; RPWP, pzn, 1577, nr 103, 179; RPWP, pzn, 1580, nr 109, 180; RPWP, pzn, 1581, nr 108, 174; RPWP, pzn, 1583, nr 102, 177. Również na późniejszych mapach wsie te znajdują się w woj. poznańskim; Perthées Poznań; Gilly-Cron; Gilly 1802; Gaul/Raczyński. Wsie Czarmyśl, Grochowo, Wielowieś, Templewo i Boryszyn różnie ujęte zostały na trzech arkuszach *Historischer Handatlas von Brandenburg und Berlin*. Arkusz 4 (*Neue Siedlungen in Brandenburg 1500–1800*) zalicza wszystkie wymienione osady do Brandenburgii. Na arkuszu 26 (*Verwaltungsgliederung 1608–1806*) Czarmyśl i Grochowo zostały zaliczone do Korony, a pozostałe miejscowości co prawda umieszczono w Brandenburgii, jednak zaznaczono, że w latach 1606–1608 był to obszar sporny. Na arkuszu 36 (*Die Mark Brandenburg 1319–1575*) Czarmyśl i Grochowo widnieją w granicach Brandenburgii, podobnie jak wsie komandorii łagowskiej, przy których jednak zaznaczono, że w XV w. należały do Polski; *Historischer Handatlas von Brandenburg und Berlin*, arkusz 4: *Neue Siedlungen in Brandenburg 1500–1800*, red. B. Schulze, H.K. Schulze, Berlin 1960; tamże, arkusz 26 i 36.

⁵⁸ Głównym powodem, dla którego autorzy SHGPoz uznali przynależność Boryszyna, Templewa, Wielowisi i Zarzynia do Brandenburgii, są informacje zawarte w falsyfikacie rzekomo z 1251 r., w świetle których wspomniane wsie leżały po stronie brandenburskiej. Rację jednak ma E. Syska, twierdząc, że były to jedynie roszczenia i nie odzwierciedlały stanu faktycznego; też, *Rzekoma umowa*, s. 150–151. Podobnie nie do końca jasny pozostaje argument, jakoby umowa polsko-brandenburska z 1527 r., na mocy której starosta międzyrzecki ma nie wymuszać większych ciężarów od mieszkańców wspomnianych wsi, świadczyła o przynależności tych osad do Brandenburgii. Świadczenia na rzecz starostwa zostały bowiem podtrzymane. Ponadto nie możemy zgodzić się z opinią, jaką wysuwa autor hasła *Templewo* T. Jurek, że wpłaty podatku poborowego z czterech omawianych wsi wynikały z zobowiązań na rzecz starostwa międzyrzeckiego. To, że na tych wsiach ciążyły takie zobowiązania, wcale nie oznacza, że tym samym zobowiązane były do opłacania poboru. Czym innym były obciążenia wynikające z dawnych zobowiązań względem Międzyrzecza, a czym innym ogólnopaństwowy podatek uchwalany na sejmie; zob. T. Jurek, *Templewo*, s. 287.

⁵⁹ Pogłównie poz. 1676, s. 1355: „Paro[chia] Langfuld. Do Margrabstwa należy nie dało”; tamże, s. 1378 „Paro[chia] Templewo do Margrabstwa”; tamże, s. 1384: „Par[ochia] Zarzyn, Borszyn do Margr[abstwa]”. Podobnie Templewo w rejestrze pogłównego z 1673 r.: „Templewo do Margrabstwa cessit”; Pogłównie poz. 1673, s. 1192. Nie dziwi więc oznaczenie Boryszyna, Templewa, Wielowisi i Zarzynia na mapach Perthéesa, Gaula, Gilly’ego w Brandenburgii, gdyż w czasie sporządzania tych map osady te faktycznie tam się znajdowały; Perthées Poznań; Gaul/Raczyński; Gilly 1802; Gilly-Cron.

gdy elektor, jak można się domyślać, wystąpił do Polski z odpowiednim wnioskiem, wtedy decydującą rolę odegrał brandenburski falsyfikat⁶⁰.

Kończąc opis granicy państwowej, wskazać jeszcze trzeba na niepewną przynależność do Korony dwóch przygranicznych osad: Nowego Dworku (w XVI w. Nowy Dwór) i Jordanowa (w XVI w. Jordan), będących uposażeniem cystersów paradyjskich. Nowy Dworek pojawił się w rejestrach poborowych powiatu poznańskiego tylko raz, w 1553 r., kiedy to podatek zapłacono z karczmy⁶¹. Jordanowo odnotowano trzykrotnie – dwa razy, w 1580 i 1581 r., w rejestrach widniała tylko nazwa miejscowości, a raz, w 1583 r., faktycznie zapłacono podatek (z 2 młynów, 120 owiec, 8 zagrodników z ziemią, 4 zagrodników bez ziemi i 4 ratajów)⁶². Podobne wpłaty odnotowano dla Paradyża w 1580 i 1581 r. We wcześniejszych latach (1553, 1567, 1570, 1576, 1577) z Paradyża płacono tylko z młynów⁶³. Można więc przypuszczać, że pojawienie się w rejestrach wpłat od owiec, zagrodników i ratajów spowodowane było wprowadzeniem w 1578 r. w systemie poborowym nowych kwitów, a co za tym idzie – aktualizacją podstawy opodatkowania. Wtedy też, czyli w pierwszym zachowanym po „reformie” rejestrze poznańskim w ASK z 1580 r., pojawia się nazwa Jordan, co przemawia za przynależnością tej osady do Korony w drugiej połowie XVI w. Obie miejscowości nie występują w rejestrach podymnego z 1631 r. i pogłównego z lat 1673 i 1676. Rejestr Franciszka Czaykowskiego notuje je jednak w powiecie poznańskim⁶⁴. Na mapie Karola Perthéesa (Nowy Dworek jako Neudorf i Jordanowo jako Św. Anna/Jordanowice) znajdują się już poza granicami Polski, nie uwzględniono ich również w wykazie dóbr duchownych dołączonych do mapy. Podobnie na mapach Davida Gilly’ego (Neuhof i St. Anna), Ernesta Gaula (Neuhof i św. Anna) i UMTB (Neuchoefchen i Jordan). Na tej ostatniej mapie oznaczono dwa młyny na Paklicy – jeden po stronie północnej, drugi na środku rzeki – które mogły być tożsame z młynami wymienionymi w rejestrach poznańskich z drugiej połowy XVI w. Biorąc powyższe przesłanki źródłowe po uwagę, zdecydowaliśmy się pozostawić Jordanowo i Nowy Dworek w Koronie. Granica w tym miejscu biegła najprawdopodobniej przez puszcę na południe od Paklicy, pozostawiając dwie omawiane osady po stronie polskiej, a tereny obecnej wsi Glińsk (Leimnitz na UMTB⁶⁵) po stronie śląskiej⁶⁶. Jordanowo i Nowy Dworek zostały zagarnięte przez Śląsk zapewne w XVII w.⁶⁷

Przejdźmy teraz do opisu granic wojewódzkich. O granicy północnej, zachodniej i południowej województwa poznańskiego powiedzieliśmy już przy opisie granicy państwowej. Wróćmy do wspomnianej okolicy Jutrosina, gdzie stykały się granice województw poznańskiego i kaliskiego ze Śląskiem. Od tego miejsca granica oddzielająca obie jednostki wielkopolskie biegła w kierunku północnym. Tylko na niektórych, krótkich odcinkach opierała się o ciek, takie jak Obra lub Warta. Dopiero dochodząc do Noteci w okolicach Ujścia, po przebyciu ok. 300 km, biegła dalej na nieco dłuższym odcinku w górę Gwdy, między Grodną a Lędyczkiem stając się, wspomnianym wcześniej, fragmentem granicy państwowej między województwem kaliskim a Księstwem Pomorskim (łącznie od Ujścia do Lędyczka ok. 70 km). Skręcając na wschód, opierała się o rzeki Dobrzynkę i Kamionkę, oddzielając województwo kaliskie od pomorskiego i dochodząc do Brdy (ok. 70 km). Dalej granica województwa kaliskiego biegła na

⁶⁰ E. Syska, *Rzekoma umowa*, s. 134; W. Freier, *Das Land Sternberg. Brandenburgische Geschichte mit besonderer Berücksichtigung der Neumark*, Zielenzig 1892, s. 461. Pogląd E. Syski (s. 153), że w 1527 r. spreparowany dokument mógł wpłynąć na rozstrzygnięcie zatargów granicznych, nie znajduje oparcia w akcie przyjętym wówczas przez komisarzy obu stron, ponieważ nie ma w nim chociażby aluzji do przebiegu granic państwowych; też, *Rzekoma umowa*, s. 153; *Codex Diplomaticus Brandenburgensis*, t. 6, wyd. A.F. Riedel, Berlin 1858, s. 346–348.

⁶¹ RPWP, pzn, 1553, nr 334. O początkach Nowego Dworku zob. O. Borkowski, *Powstanie i rozwój opactwa cysterskiego w Paradyżu-Gościkowie w XIII–XIV wieku*, „Rocznik Lubuski”, t. 14, 1986, s. 203–204, 206.

⁶² RPWP, pzn, 1580, nr 207; RPWP, pzn, 1581, nr 202; RPWP, pzn, 1583, nr 208.

⁶³ RPWP, pzn, 1553, nr 333; RPWP, pzn, 1567, nr 721; RPWP, pzn, 1570, nr 41; RPWP, pzn, 1576, nr 422; RPWP, pzn, 1577, nr 456; RPWP, pzn, 1580, nr 471; RPWP, pzn, 1581, nr 469; RPWP, pzn, 1583, nr 473.

⁶⁴ Czaykowski, s. 832.

⁶⁵ UMTB, ark. 1989 (1822 r.).

⁶⁶ Por. T. Jurek, *Paradyż*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 575–576; tenże, *Nowy Dwór*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 334. Jordanowo na terytorium śląskim uwzględnili autorzy atlasu Śląska w końcu XVIII w.; *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII w.*, t. 1–2, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1976 (różne mapy).

⁶⁷ Świadczyć może o tym list króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego do starosty głogowskiego z 1671 r., w którym władca polski podkreśla przynależność tych osad do Korony pomimo uiszczania przez nie podatku na rzecz Habsburgów; T. Warmiński, *Urkundliche Geschichte des ehemaligen Cistercienser-Klosters zu Paradies*, Meseritz 1886, s. 203–204, 261.

południe, by dojść do okolic Mąkowska i Hamra (ok. 10 km). Odtąd oddzielała województwo kaliskie od inowrocławskiego, biegnąc wzdłuż m.in. Płytwicy, Noteci, Kwieciszówki na odcinku ok. 150 km. W okolicy Kwieciszewa rozpoczynała się granica z województwem brzeskim kujawskim, ciągnąca się przez ok. 80 km do okolic Brdowa. Dalej rozciągała się granica z województwem łęczyckim, licząca ok. 50 km, a na wysokości Brudzewa przechodziła w granicę kalisko-sieradzką. W okolicach tego miasta skręcała na zachód, by dojść do wspomnianego punktu koło Odolanowa, gdzie stawała się granicą państwową polsko-śląską (łącznie ok. 200 km).

Oprócz zarysowanych wyżej granic wojewódzkich należy wspomnieć o dwóch enklawach. Były to Mirosławice – eksklawa powiatu gnieźnieńskiego województwa kaliskiego w powiecie kruszwickim województwa brzeskiego kujawskiego⁶⁸ oraz Lechlin (w XVI w. Lechnino) – eksklawa powiatu i województwa poznańskiego w powiecie gnieźnieńskim województwa kaliskiego⁶⁹.

Jeden przypadek na granicy województw poznańskiego i kaliskiego, a dokładnie powiatów poznańskiego i nakielskiego, wymaga bardziej szczegółowego omówienia. Otóż leżącą nad Gwdą wieś Dobrzycę zaliczyliśmy do województwa poznańskiego (obecnie funkcjonuje ona pod tą samą nazwą i znajduje się po obu stronach rzeki). Wieś ta należała do starostwa ujsko-pilskiego, po raz pierwszy wzmiankowana była w 1590 r.⁷⁰ W rejestrach poborowych z XVI w. wpłatę z niej odnotowano tylko w 1591 r., w rejestrze z powiatu nakielskiego, przy czym określono ją jako wieś nowo lokowaną⁷¹. Widnieje ona również w rejestrze poborowym powiatu nakielskiego z lat 1618–1620. Nie dokonano z niej wówczas wpłaty, mimo wymienienia poszczególnych kategorii podatkowych, od których należało ją uiścić⁷². Z kolei już w rejestrze podymnego z 1631 r. występuje w powiecie poznańskim⁷³. Nie notują jej rejestry pogłównego z lat 1673 i 1676 dla obu województw. Przejście Dobrzycy w źródłach skarbowych z powiatu nakielskiego w 1591 do poznańskiego w 1631 r., niejasny status osady w latach 1618–1620, kiedy to podatku nie zapłacono, przynależność do starostwa ujsko-pilskiego, którego osady leżały w obu powiatach⁷⁴ – wszystko to nasuwa pewne wątpliwości co do przyporządkowania Dobrzycy do jednego lub drugiego powiatu skarbowego. Czynnikiem decydującym o zaliczeniu jej do powiatu poznańskiego było w tym wypadku jej położenie po poznańskiej stronie Gwdy⁷⁵.

W przypadku powiatów wielkopolskich ich granice tylko na niektórych odcinkach oparte były na przeszkodach naturalnych. Wyjątkowy pod tym względem jest powiat nakielski w województwie kaliskim – ze wszystkich stron otoczony ciekami. Południowa granica tego powiatu oparta była na Noteci, zachodnia na Gwdzie, północna na Debrzynie i Kamionce, pozostawiając po stronie nakielskiej Dawnicę (w XVI w. Lędyczek) i Debrzno-Wieś (w XVI w. Debrzno)⁷⁶, a wschodnia na Płytwicy.

⁶⁸ Przynależność wsi szlacheckiej Mirosławic do pow. gnieźnieńskiego nie budzi większych wątpliwości. Stale występuje ona w rejestrach poborowych powiatu gnieźnieńskiego w drugiej połowie XVI w.; RPWK, gzn, 1564, nr 393, 609, 610; RPWK, gzn, 1565, nr 392, 610, 611; RPWK, gzn, 1576, nr 365, 554–556; RPWK, gzn, 1577, nr 355, 522; RPWK, gzn, 1579, nr 177–180; RPWK, gzn, 1580, nr 482–485; RPWK, gzn, 1581, nr 409, nr 604–606; RPWK, gzn, 1582, nr 378, 552–554; RPWK, gzn, 1583, nr 383, 553–555; RPWK, gzn, 1588, nr 407–410. Również w księgach sądowych z XV–XVII stulecia określane są jako przynależne do pow. gnieźnieńskiego; Teki Dworzaczka, 10047 (nr 11, gr. 1388) 1494, 10062 (nr 11, gr. 1388) 1494, 5575 (nr 19) 1511, 596 (nr 262) 1534, 4748 (nr 335a) 1534, 6995 (nr 34) 1549, 8652 (nr 1418) 1634. Brak Mirosławic na mapie Perthéesa woj. brzeskiego kujawskiego i inowrocławskiego; K. Perthées, *Mappa szczegulna woiewodztw brzeskiego kuiawskiego y inowroclawskiego*, 1785 r, ok. 1:222 500, AGAD, AK 108 (Zb. SA 6), www.rokmapy.pl/pl/galeria-map/200-rocznica-smierci-pertheesa/mapy-pertheesa#r8 (dostęp: 21.03.2017).

⁶⁹ Należąca do biskupa poznańskiego wieś Lechlin występuje w rejestrach poborowych pow. poznańskiego, a nie gnieźnieńskiego; RPWP, pzn, 1553, nr 265; RPWP, pzn, 1563, nr 332; RPWP, pzn, 1567, nr 220; RPWP, pzn, 1576, nr 326; RPWP, pzn, 1577, nr 356; RPWP, pzn, 1580, nr 359; RPWP, pzn, 1581, nr 357; RPWP, pzn, 1583, nr 365. Również w haśle w SHGPoz zaliczona została do pow. poznańskiego; K. Górka-Gołaska, *Lechnino*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 577–579. Na mapie Perthéesa Lechlin leży już w pow. i woj. gnieźnieńskim; Perthées Poznań.

⁷⁰ Żmizdiński, s. 58.

⁷¹ RPWK, nkl, 1591, nr 204; ASK I 4, k. 771v: „Novę villae sequuntur/Dobrzyca ad Usczie”.

⁷² Parczewski, s. 292. Dobrzyca wymieniona została w parafii Łobżenica.

⁷³ Podymne 1631, k. 4r.

⁷⁴ LWWK 1659, s. 58: „Villa Borki alias Dobrzyca in districtu [sic!] Ustensis existens”.

⁷⁵ Dobrzycę notuje rewizja starostwa ujskiego 1627 r. Jest tam mowa o rozszerzaniu granic wsi w kierunku osad Łubianka, Krępa i Hamer (Pilski), leżących po poznańskiej stronie Gwdy, co potwierdza słuszność naszego założenia; AP Poznań, Akta miasta Ujście, I/1, s. 31.

⁷⁶ Leżąca po południowej stronie Debrzynki Dawnica nazywana była również Lędyczkiem Szlacheckim i stale pojawiała się w rejestrach poborowych. Po drugiej stronie Gwdy, w pow. człuchowskim woj. pomorskiego, leżała odrębna miejscowość parafialna Lędyczek; RPWK, nkl, 1564, nr 61; RPWK, nkl, 1576, nr 78; RPWK, nkl, 1577, nr 62; RPWK, nkl, 1578, nr 88;

Jedynie na krótkim odcinku na północy i wschodzie nie biegła wzdłuż cieku. Podobnie rzecz się miała w wypadku powiatu kcyńskiego, obejmującego obszar Pałuk⁷⁷. Jego granice od północy i wschodu oparte były niemal w całości na Noteci, a zachodnia część granicy południowej na Wełnie. Z innych większych międzypowiatowych odcinków granicznych biegnących wzdłuż rzek wskazać można jeszcze na styk powiatów kościańskiego i pyzdrskiego, rozdzielonych na pewnym odcinku Wartą.

Oprócz cieków granice jednostek administracyjnych opierały się niekiedy na większych kompleksach leśnych. Największe z nich to lasy oddzielające powiat koniński od kaliskiego, ciągnące się łukiem od Grzymiszewa do Pyzdr i Łądka, w końcowym odcinku stanowiąc granicę między powiatami konińskim i pyzdrskim. Nieco mniejsze leśne odcinki graniczne to fragmenty granicy wspomnianych ostatnich dwóch powiatów na wysokości Raszkowa i Rozdrażewa. Podobna sytuacja występowała pomiędzy powiatami pyzdrskim i kościańskim – między Pogorzelą a Strzelcami Wielkimi.

Obszar leśny rozciągał się również wokół zachodniej części granicy poznańsko-kościańskiej – od Opalenicy przez Rogoziniec do Międzyrzecza. Na naszej mapie jego część na Równinie Nowotomyskiej nie została zaznaczona, co wynika z założeń niniejszej serii AHP, zgodnie z którymi zalesienie rekonstruowane jest na koniec XVIII w.⁷⁸ Teren Równiny Nowotomyskiej był zaś przedmiotem intensywnej kolonizacji olęderskiej w XVIII w., co doprowadziło do wycięcia znacznych połaci leśnych, istniejących tamże w drugiej połowie XVI w. Rekonstrukcję granicy na tym odcinku oparliśmy na XVIII-wiecznych stosunkach osadniczych⁷⁹.

W wielu przypadkach o przebiegu granicy decydowały stosunki własnościowe⁸⁰. Widać to chociażby na granicy powiatów poznańskiego i kcyńskiego w okolicach Budzyna i Chodzieży, gdzie po stronie poznańskiej leżały należące do starostwa ujskiego wsi Rataje, Podanino i młyn Krąpka oraz wieś Podstolice i Budzyn podległe starostwu rogozińskiemu, a po kcyńskiej – będące własnością szlachecką wsie Stróżewo, Ostrówek i folwark Huta. Podobnie rzecz się miała na pograniczu wałecko-poznańskim. Granica między dobrami należącymi do starostwa ujsko-pilskiego a tymi, które stanowiły własność starostwa wałeckiego, była zarazem granicą między powiatami poznańskim i wałeckim.

W kilku przypadkach, oprócz już wymienionych wsi Mirosławice i Lechlin, odnotowaliśmy występowanie eksklaw jednego powiatu na terenie drugiego. W województwie kaliskim odnotowaliśmy eksklawę powiatu gnieźnieńskiego na terenie powiatu kcyńskiego – Chomiążę w parafii Ostroszce. Osada ta – zwana niekiedy w XVI w. Chomiążą Księżą (*Spirituale*), dla odróżnienia od Chomiąży par. *loco* w powiecie kcyńskim, będącej własnością szlachecką – stanowiła własność należącego do sufraganii gnieźnieńskiej probostwa żnińskiego. Stale pojawia się w rejestrach poborowych powiatu gnieźnieńskiego, a nie kcyńskiego, z drugiej połowy XVI w.⁸¹ Również rejestr poborowy z lat 1618–1620 zalicza ją do powiatu gnieźnieńskiego⁸². Co więcej, brak tej osady w rejestrze podymnego z powiatu kcyńskiego z 1635 r. (występuje tylko Chomiąża Szlachecka), co może wskazywać, że i wówczas zaliczano ją do powiatu gnieźnieńskiego, ponieważ rejestr ten obejmuje wpłaty tylko z powiatu kcyńskiego. W rejestrach pogłównego z lat 1673 i 1674 również zaliczono ją, wówczas jako pustkę, do

RPWK, nkl, 1579, nr 80; RPWK, nkl, 1580, nr 85; RPWK, nkl, 1581, nr 84; RPWK, nkl, 1582, nr 79; RPWK, nkl, 1591, nr 63. P. Szafran z kolei podaje, że było to przedmieście Łędyczka; Szafran, s. 140. Na mapie Schmettaua określony jako „Landeck”, u Schröttera i Messtichblatt „Adel. Landeck”; Schrötter; Schmettau, blat 32; Messtichblatt. Podobnie rzecz się miała w przypadku Debrzna-Wsi, sąsiadującego z Debrznem/Frydlandem, które nie tworzyły jednego organizmu. Debrzno nakielskie jako takie stale pojawiało się w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.; RPWK, nkl, 1564, nr 62; RPWK, nkl, 1565, nr 74; RPWK, nkl, 1576, nr 79; RPWK, nkl, 1577, nr 63; RPWK, nkl, 1578, nr 89; RPWK, nkl, 1579, nr 81; RPWK, nkl, 1580, nr 86, 87; RPWK, nkl, 1581, nr 85, 86; RPWK, nkl, 1582, nr 80; RPWK, nkl, 1591, nr 64; por. Szafran, s. 136–167. Mapy niemieckie jasno precyzują odrębność obu miejscowości, określając Debrzno nakielskie mianem „Dobbrin”, a Debrzno pomorskie – „Friedland”; Schrötter; Schmettau Blatt 33, Messtichblatt.

⁷⁷ H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne*, s. 114–115.

⁷⁸ Zob. E. Rutkowska, *Środowisko geograficzne* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.1.4.

⁷⁹ T. Panecki, T. Związek, *Materiały do badań nad rekonstrukcją zalesienia na Równinie Nowotomyskiej w XVI w.*, IH PAN, red. techn. A. Borek, G. Myrda, www.atlasfontium.pl/index.php?article=webhuland (dostęp: 21.03.2017).

⁸⁰ O istotnym wpływie rozkładu własności osad na granice powiatów zob. A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce*, s. 72–78.

⁸¹ RPWK, gzn, 1564, nr 238; RPWK, gzn, 1565, nr 244; RPWK, gzn, 1576, nr 230; RPWK, gzn, 1577, nr 221; RPWK, gzn, 1579, nr 305; RPWK, gzn, 1580, nr 300; RPWK, gzn, 1581, nr 247; RPWK, gzn, 1582, nr 220; RPWK, gzn, 1583, nr 227; RPWK, gzn, 1588, nr 250.

⁸² Parczewski, s. 206.

powiatu gnieźnieńskiego⁸³. Wobec powyższych przekazów źródłowych postanowiliśmy na naszej mapie oznaczyć Chomiążę w sposób jak podano wyżej⁸⁴.

Eksklawą powiatu kcyńskiego w powiecie gnieźnieńskim było Radłowo par. Słaboszewo. Osada ta odnotowywana była tylko w rejestrach poborowych kcyńskich⁸⁵. Znajdujemy ją również w rejestrze z tego powiatu z lat 1618–1620 (tu w par. Chomiąża), jak też w spisie podymnego z powiatu kcyńskiego 1635 r. i w rejestrach pogłównego z lat 1673 i 1674⁸⁶. Odrębność administracyjną Radłowa widać również pod względem sądowym. Wielokrotnie w księgach grodzkich i ziemskich pojawiają się zapiski zaliczające tę osadę do powiatu kcyńskiego, zarówno w stuleciu XVI, jak też XVII i XVIII⁸⁷.

Ryszewko par. *loco* wraz z należącym do tejże parafii szlacheckim Ryszewem było kolejną eksklawą powiatu kcyńskiego w powiecie gnieźnieńskim. Osada ta, będąca uposażeniem kanoników regularnych z Trzemeszna, pojawia się tylko w kcyńskich rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.⁸⁸ W tym powiecie płacono z niej podatek według rejestrów: poborowego z lat 1618–1620, podymnego z 1635 r. oraz pogłównego z lat 1673 i 1674 (w tych ostatnich jako pustka)⁸⁹. Z kolei leżące na północ od Ryszewka pozostałe dobra klasztoru w Trzemesznie w tym kluczu (Gąsawa, Głowy, Oćwieka, Konratowo, Łysinino, Szelejewo), leżące w powiecie gnieźnieńskim, pojawiają się stale już tylko w tamtejszych rejestrach.

Enklawę z Ryszewkiem tworzyło Ryszewo par. Ryszewko, odnotowywane tylko w rejestrach kcyńskich z drugiej połowie XVI w.⁹⁰ W rejestrze poborowym powiatu kcyńskiego z lat 1618–1620 zaznaczono, że Ryszewko leżało poza tym powiatem, jednak rejestr z powiatu gnieźnieńskiego z tego okresu Ryszewa nie notuje⁹¹. Brak jednak tej miejscowości w spisie podymnego z powiatu kcyńskiego 1635 r., co może świadczyć o jej przynależności w tym czasie do powiatu gnieźnieńskiego. Przypuszczenie to potwierdzają rejestry pogłównego z lat 1673 i 1674, w których Ryszewo odnotowano w powiecie gnieźnieńskim⁹². Pod względem sądowym jej przynależność jest niepewna, zapiski z ksiąg grodzkich i ziemskich z XVI i początku XVII w. przyporządkowują ją zarówno do jednego, jak i drugiego powiatu⁹³.

W rejestrze Czaykowskiego obie miejscowości, Ryszewo i Ryszewko, widnieją już w powiecie gnieźnieńskim⁹⁴.

⁸³ Pogłównie kal. 1673, k. 59, „Chomiąża desertum”; Pogłównie kal. 1674, k. 200v, „Chomiąża desertata”.

⁸⁴ Nieznane pozostają przyczyny odrębności administracyjnej tej osady. Dwie inne miejscowości probostwa żnińskiego, Rydlewo i Skarbienice (w XVI w. Skarbienica), pojawiają się tylko w rejestrach poborowych pow. kcyńskiego, niekiedy wpłaty podatku z nich są sumowane (1579, 1581, 1582); RPWK, kcn, 1564, nr 253, 254; RPWK, kcn, 1565, nr 254, 255; RPWK, kcn, 1576, nr 217, 218; RPWK, kcn, 1577, nr 258, 259; RPWK, kcn, 1578, nr 273, 274; RPWK, kcn, 1579, nr 256, 257; RPWK, kcn, 1581, nr 256, 257; RPWK, kcn, 1582, nr 248, 249; RPWK, kcn, 1583, nr 246, 247; RPWK, kcn, 1591, nr 248, 249. Nie mamy więc do czynienia z sytuacją, gdy to miejsce wpłaty podatku przez płatnika wpływało na przyporządkowanie osady do rejestrów danego powiatu. Por. M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński w drugiej połowie XVI w.*, SG, t. 3, 2015, s. 93. Autorka zalicza jednak Chomiążę do powiatu kcyńskiego.

⁸⁵ RPWK, gzn, 1564, nr 374; RPWK, gzn, 1565, nr 373; RPWK, gzn, 1576, nr 230; RPWK, gzn, 1577, nr 30; RPWK, gzn, 1578, nr 38; RPWK, gzn, 1579, nr 27; RPWK, gzn, 1581, nr 27; RPWK, gzn, 1582, nr 25; RPWK, gzn, 1583, nr 24; RPWK, gzn, 1591, nr 27.

⁸⁶ Parczewski, s. 241; Podymne 1635, k. 76; Podymne kal. 1673, k. 88; Podymne kal. 1674, k. 236 („iuxta regestrum 1673 anni”).

⁸⁷ Teki Dworzaczka, 1483 (nr 786) 1509, 5518 (nr 1393) 1525, 5647 (nr 1393) 1525, 4516 (nr 335a) 1529, 406 (nr 1394) 1538, 408 (nr 1394) 1538, 3130 (nr 1395) 1548, 7261 (nr 898) 1557, 8327 (nr 1396) 1557, 8354 (nr 1396) 1557, 8973 (nr 1396) 1560, 7079 (nr 76) 1623, 5698 (nr 191) 1699, 6992 (nr 210) 1745, 14300 (nr 100) 1773.

⁸⁸ RPWK, kcn, 1564, nr 191; RPWK, kcn, 1565, nr 192; RPWK, kcn, 1576, nr 163; RPWK, kcn, 1577, nr 197; RPWK, kcn, 1578, nr 210; RPWK, kcn, 1579, nr 194; RPWK, kcn, 1581, nr 194; RPWK, kcn, 1582, nr 187; RPWK, kcn, 1583, nr 184; RPWK, kcn, 1591, nr 187.

⁸⁹ Parczewski, s. 256; Podymne 1635, k. 76v; Pogłównie kal. 1673, k. 89, „Ryszewko desertum”; Pogłównie kal. 1674, k. 237, „Ryszewko desertum”.

⁹⁰ RPWK, kcn, 1564, nr 192; RPWK, kcn, 1565, nr 193; RPWK, kcn, 1576, nr 164; RPWK, kcn, 1577, nr 198; RPWK, kcn, 1578, nr 211; RPWK, kcn, 1579, nr 195; RPWK, kcn, 1581, nr 195; RPWK, kcn, 1582, nr 188; RPWK, kcn, 1583, nr 185; RPWK, kcn, 1591, nr 188.

⁹¹ Parczewski, s. 256, „Ryszewo extra districtum”.

⁹² Pogłównie kal. 1673, k. 70; Pogłównie kal. 1674, s. 216.

⁹³ Teki Dworzaczka, 7085 (nr 1390) 1505, 5607 (nr 19) 1506, 3436 (nr 25) 1514, 1666 (nr 866) 1514, 3778 (nr 1392) 1516, 4595 (nr 1392) 1520, 6297 (nr 30) 1535, 6558 (nr 31) 1538, 4897 (nr 335a) 1539, 6738 (nr 32) 1540, 833 (nr 263) 1543 około, 881 (nr 263) 1543 około, 5338 (nr 335a) 1550, 9186 (nr 938) 1582, 1441 (nr 1405) 1606, 6876 (nr 1409) 1614.

⁹⁴ Czaykowski, s. 132.

Eksklawą powiatu konińskiego w powiecie gnieźnieńskim było z kolei Czartowo par. Skulsko. Taka przynależność tej osady wynika zapewne z faktu, że wchodziła ona w skład dóbr kazimierskich. Dobra te leżały niemal w całości w granicach powiatu konińskiego, gdzie płacono z nich podatek. Również źródła sądowe zaliczają Czartowo do powiatu konińskiego⁹⁵.

Dwie miejscowości – Bochlewo par. Kazimierz i Tokarki par. Dobrosołowo – były eksklawą powiatu pyzdrskiego pomiędzy powiatami gnieźnieńskim i konińskim. Stanowiły własność biskupa poznańskiego, a w późniejszym czasie jezuitów poznańskich i kaliskich. Występują tylko w rejestrach poborowych powiatu pyzdrskiego z drugiej połowy XVI w., jak również w rejestrze z lat 1618–1620⁹⁶. Na mapie Perthéesa widnieją w powiecie konińskim, brak ich w wykazie dóbr duchownych dołączonym do mapy, w tym czasie były już bowiem własnością szlachecką⁹⁷. Do powiatu konińskiego zaliczają je również rejestry pogłównego z lat 1673 i 1674 oraz rejestr Czaykowskiego⁹⁸.

Kolejną eksklawą powiatu pyzdrskiego, tym razem leżącą tylko w jednym powiecie – gnieźnieńskim, było Kosowo par. Giewartowo. Osada ta wchodziła w skład klucza ciężańsko-słupeckiego biskupów poznańskich. Stale pojawia się w rejestrach poborowych pyzdrskich, również z lat 1618–1620⁹⁹. Nie wymieniają jej rejestry pogłównego z 1673 i 1674 r. Na mapie Perthéesa i w rejestrze Czaykowskiego Kosowo widnieje w powiecie pyzdrskim¹⁰⁰.

Jedyną enklawą międzypowiatową w województwie poznańskim był Koźminek par. *loco*. Osada ta stanowiła uposażenie opata paradyskiego. Wpłatę podatku odnotowują rejestry poznańskiego z lat 1567, 1570, 1576, 1577, 1580, 1581, 1583¹⁰¹. W rejestrach kościańskich z 1563 i 1565 r. zaznaczono, że z Koźminka zapłacono podatek w powiecie poznańskim, przy czym w 1563 r. wymieniono kategorie podatkowe i wysokość podatku, a w latach 1576 i 1580 odnotowano tylko nazwę miejscowości¹⁰². Nie odnotowuje Koźminka podymne z 1631 r., w rejestrach pogłównego z lat 1673 i 1676 zaliczony został on do powiatu poznańskiego¹⁰³. Na mapie Perthéesa osada ta widnieje w powiecie kościańskim, jednak pamiętać należy, że Perthées nie oznaczał enklaw międzypowiatowych. W dołączonym do mapy wykazie dóbr duchownych Koźminek widnieje już w powiecie poznańskim¹⁰⁴. Również SHGPoz podaje przynależność Koźminka do powiatu poznańskiego¹⁰⁵.

Pewne wątpliwości nasuwa granica pomiędzy powiatami poznańskim i kościańskim¹⁰⁶. Niemal na całej swojej długości biegła ona lądem, jedynie w pobliżu Opalenicy na krótkim odcinku opierała się na Mogilnicy, a niedaleko Mosiny – na rzece o tej samej nazwie i Warcie. Pomiędzy Bukowcem Małym i Łomnicą przebiegała przez puszcę na Równinie Nowotomyskiej. W okolicach tych naturalnych przeszkód określenie przynależności powiatowej nie nastęrczało problemów. Gorzej było w wypadku wsi położonych przy granicy lądowej. Wątpliwości nasuwa występowanie tych osad w rejestrach podatkowych obu powiatów¹⁰⁷, jak również podawanie zmiennej przynależności powiatowej w księgach

⁹⁵ RPWK, knn, 1564, nr 279; RPWK, knn, 1565, nr 296; RPWK, knn, 1576, nr 221; RPWK, knn, 1577, nr 304; RPWK, knn, 1578, nr 569; RPWK, knn, 1579, nr 320; RPWK, knn, 1581, nr 371, 372; RPWK, knn, 1583, nr 323; Parczewski, s. 130; Pogłówny kal. 1673, k. 26v; Pogłówny kal. 1674, k. 157v; Teki Dworzaczka, 7308 (nr 1393) 1534, 1119 (nr 9) 1546, 8580 (nr 1396) 1558, 4628 (nr 21 I. i Rel. Kon. 21) 1585, 6620 (nr 38) 1615, 10840 (nr 63) 1682, 11274 (nr 69) 1692, 12552 (nr 75) 1718, 13173 (nr 76) 1730.

⁹⁶ RPWK, pzd, 1552, nr 77, 80, 418; RPWK, pzd, 1565, nr 158, 161; RPWK, pzd, 1576, nr 120, 123; RPWK, pzd, 1577, nr 139, 143; RPWK, pzd, 1578, nr 76, 79; RPWK, pzd, 1580, nr 72, 75; RPWK, pzd, 1581, nr 74, 77; RPWK, pzd, 1582, nr 74, 77; RPWK, pzd, 1583, nr 69, 72; RPWK, pzd, 1591, nr 64, 67; Parczewski, s. 150.

⁹⁷ Perthées Kalisz; Teki Dworzaczka.

⁹⁸ Pogłówny kal. 1673, k. 25v („Bochlewo alias Bolemowo”), 37; Pogłówny kal. 1674, k. 156v, 168; Czaykowski, s. 139.

⁹⁹ RPWK, pzd, 1552, nr 121, 122, 424; RPWK, pzd, 1565, nr 79; RPWK, pzd, 1576, nr 72; RPWK, pzd, 1577, nr 81; RPWK, pzd, 1578, nr 99; RPWK, pzd, 1580, nr 95; RPWK, pzd, 1581, nr 98; RPWK, pzd, 1582, nr 97; RPWK, pzd, 1583, nr 91; RPWK, pzd, 1591, nr 86; Parczewski, s. 152.

¹⁰⁰ Perthées Kalisz; Czaykowski, s. 154, „Kosowo woytos. w p. pyzdr. Szygowski”. Dziękuję Jerzemu Łojko za cenne uwagi co do przynależności powiatowej Czartowa i Kosowa.

¹⁰¹ RPWP, pzn, 1567, nr 508; RPWP, pzn, 1570, nr 33; RPWP, pzn, 1576, nr 229; RPWP, pzn, 1577, nr 245; RPWP, pzn, 1580, nr 243; RPWP, pzn, 1581, nr 242; RPWP, pzn, 1583, nr 250

¹⁰² RPWP, ksc, 1563, nr 151; RPWP, ksc, 1565, nr 149; RPWP, ksc, 1576, nr 148; RPWP, ksc, 1580, nr 325.

¹⁰³ Pogłówny poz. 1673, s. 1166; Pogłówny poz. 1676, s. 1347.

¹⁰⁴ Perthées Kalisz.

¹⁰⁵ T. Jurek, *Koźminek* [w:] SHGPoz, cz. II, s. 432–433.

¹⁰⁶ Zwracał na to uwagę już A. Gąsiorowski; tenże, *Powiat w Wielkopolsce*, s. 79.

¹⁰⁷ Nieco zamieszania wprowadził rejestr poborowy powiatu kościańskiego z 1563 r. Przy niektórych osadach z pow. kościańskiego podano informację, że podatek zapłacono w pow. poznańskim (najczęściej w formie: „solvit Poznaniae”), choć

sądowych. Ostatecznie, wymieniając najbardziej wątpliwe przypadki, po stronie kościańskiej zostawiliśmy następujące w powiecie kościańskim miejscowości: Kuślin (w XVI w. Kuślino) i Witowle (ob. Witobel). Do powiatu poznańskiego zaliczyliśmy: Lutol Mokry, Rogoziniec, Wąsowo i Witowle Małe.

Wpłatę podatku z pierwszej z wymienionych wyżej dwóch miejscowości w powiecie kościańskim – Kuślina par. Michorzewo Mokre – odnotowały dwukrotnie rejestry tegoż powiatu – w 1565 i 1567 r. W latach 1563 i 1576 w rejestrach kościańskich zaznaczono, że podatek zapłacono w powiecie poznańskim. W rejestrze kościańskim z 1580 r. odnotowano jedynie nazwę miejscowości. Z kolei rejestry poznańskie odnotowują wpłaty z Kuślina w latach 1567, 1576, 1577, 1580, 1581, 1583¹⁰⁸. Taka sytuacja była spowodowana zapewne tym, że płatnik poboru z Kuślina, Jan Strzeżmiński, płacił podatek tylko w powiecie poznańskim, również z innych dóbr, których zapewne był właścicielem (m.in. Brody, Trzcianka, Krobielewo, Lubikowo, Ninino). W 1580 r. tego samego dnia (18 kwietnia) zapłacił podatek z Kuślina, Lubikowa i Brodów, w 1581 r. z Brodów, Trzcianki, Kuślina i Lubikowa 20 kwietnia, z Krobielewa 21 kwietnia, a z Ninina 24 kwietnia¹⁰⁹. Również zapiski sądowe przypisują Kuślin do różnych powiatów¹¹⁰. W rejestrze podymnego z 1631 r. osada ta występuje w powiecie kościańskim, podobnie jak w rejestrach pogłównego z lat 1673 i 1676, w rejestrze Czaykowskiego i na mapie Perthéesa¹¹¹.

Przynależność w XVI w. wsi szlacheckiej Witowle par. Łodzia do powiatu kościańskiego, a osady młyńskiej Witowle Małe do powiatu poznańskiego nie budzi większych wątpliwości pod względem skarbowym¹¹². Do różnych powiatów zaliczają te osady zapiski sądowe¹¹³. W rejestrze Czaykowskiego Witowle (już jako Witobel) wymienione zostały w powiecie kościańskim¹¹⁴.

Do powiatu poznańskiego zaliczyliśmy należący do opata paradyskiego Lutol Wodny (zwany również Mokrym) par. Zbąszyń, który pojawia się w rejestrach poznańskich z lat 1567, 1570, 1576,

wymienione zostały wszystkie kategorie podatkowe wraz z należnym podatkiem. Można przypuszczać, że płatnik zapłacił już pobór w pow. poznańskim, a subkolektorowi w pow. kościańskim przedstawił pokwitowanie, z którego ten wciągnął dane do swojego rejestru. Niezależnie jednak od przyczyny pojawienia się wspomnianej adnotacji nie oznacza ona z pewnością przynależności danej osady do pow. poznańskiego. Bliższa analiza tego i innych rejestrów poborowych kościańskich pozwala stwierdzić, że była to jedynie informacja o zapłaceniu podatku w pow. poznańskim, a nie o faktycznej przynależności terytorialnej osady. Wymownym tego przykładem są Konary par. *loco*, przy których w rejestrze kościańskim z 1563 r. widniała rzeczona informacja „solvit Poznaniae”. Ze względu na jej położenie w południowej części pow. kościańskiego, jej przynależność do pow. poznańskiego jest niemożliwa. Informacja o opłaceniu podatku w pow. poznańskim związana jest zapewne z osobą Jana Konarskiego, w tym czasie podkomorzego poznańskiego, który jako płatnik podatku z tej osady występuje w rejestrze z 1567 r. Posiadał on liczne dobra w innych powiatach wielkopolskich, mógł więc zapłacić w pow. poznańskim ze wszystkich lub z niektórych swoich wsi; RPWP, ksc, 1563; RPWP, ksc, 1563, nr 78; RPWP, ksc, 1567, nr 206. Podobnie rzecz się miała w przypadku Krzekotowic par. Pępowo Małe, Góreczki Żabiej par. Czesram, położonych nieopodal granicy kościańsko-pyzdrskiej, Gaju par. Błociszewo – niedaleko granicy kościańsko-pyzdrskiej, Chobienic par. Zbąszyń i Mszczyczyna par. Dolsk; RPWP, ksc, 1563, nr 81, 183, 434, 594. Analogiczna sytuacja (dopisek „ad Poznaniae/ad Posnaniae”) ma miejsce w rejestrze z 1565 r. w przypadku Chociszewic par. *loco*, Koźminka par. *loco*, Lutola Wodnego par. Zbąszyń, Rogozińca par. *loco* i Wąsowa par. Wytomyśl; RPWP, ksc, 1565, nr 149, 156, 157, 604, 663.

¹⁰⁸ RPWP, ksc, 1563, nr 380; RPWP, ksc, 1565, nr 266; RPWP, ksc, 1567, nr 47; RPWP, ksc, 1576, nr 393; RPWP, ksc, 1580, nr 431; RPWP, pzn, 1576, nr 328; RPWP, pzn, 1577, nr 358; RPWP, pzn, 1580, nr 361; RPWP, pzn, 1581, nr 359; RPWP, pzn, 1583, nr 367.

¹⁰⁹ RPWP, pzn, 1580, nr 48, 361, 557; RPWP, pzn, 1581, nr 49, 52, 465, 552; RPWP, pzn, 1581, nr 359; ASK I 6, k. 359 (w edycji błędna data 29 kwietnia).

¹¹⁰ Teki Dworzaczka, 9345 (nr 11, gr. 1388) 1493, 15848 (nr 1403) 1600, 5312 (nr 1406) 1607, 5784 (nr 1406) 1609, 2626 (nr 1408) 1613, 1738 (nr 164) 1639, 2986 (nr 59) 1660, 5003 (nr 1426) 1672.

¹¹¹ Podymne 1631, k. 48v; Poglówne poz. 1673, s. 1235; Poglówne poz. 1676, s. 1429; Czaykowski, s. 726; Perthées Poznań; por. hasło *Kuślin* w SHGPoz, gdzie w 1435 r. Kuślin w pow. kościański, w 1580 r. w pow. poznańskim; T. Jurek, *Kuślin*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 562–563.

¹¹² RPWP, ksc, 1563, nr 362; RPWP, ksc, 1565, nr 366, 367; RPWP, ksc, 1567, nr 456, 457; RPWP, ksc, 1576, nr 372, 373; RPWP, ksc, 1580, nr 409, 410; RPWP, ksc, 1583, nr 426, 427; RPWP, pzn, 1563, nr 646; RPWP, pzn, 1567, nr 444; RPWP, pzn, 1576, nr 634, 635; RPWP, pzn, 1577, nr 676; RPWP, pzn, 1580, nr 672, 715; RPWP, pzn, 1581, nr 663; RPWP, pzn, 1583, nr 673, 718, 719. Podymne 1631, k. 22, wymienia Witowle tylko w pow. poznańskim. Ze względu na występujący w rejestrze młyn, z którego nie płacono do tej pory w kościańskich Witowlach, potraktować należy wymienione w podymnym Witowle jako osadę młyńską Witowle Małe. W rejestrach pogłównego Witowle pojawia się tylko w pow. poznańskim, prawdopodobnie już jako jedna wieś; Poglówne poz. 1673, s. 1191; Poglówne poz. 1676, s. 1376.

¹¹³ Teki Dworzaczka, 2674 (nr 1395) 1545, 2825 (nr 1395) 1546, 2946 (nr 1395) 1547, 2681 (nr 891) 1551, 6479 (nr 894) 1553, 12621 (nr 347) 1581, 3446 (nr 270) 1590, 13283 (nr 1400) 1590, 14088 (nr 1401) 1594, 10016 (nr 1420) 1641.

¹¹⁴ Czaykowski, s. 706. Mało przydatna dla określenia przynależności powiatowej obu omawianych osad jest mapa Perthéesa, na której cały obszar XVI-wiecznej parafii Łodzia włączony został do pow. kościańskiego; Perthées Poznań.

1577. W rejestrach z tegoż powiatu z 1580 i 1583 r. brak wpłat podatku, a przy ostatnim z nich zaznaczono, że opłacono go w powiecie kościańskim. W rejestrach kościańskich z kolei występuje w latach 1563 (z adnotacją, że wpłaty dokonano w powiecie poznańskim, jednak widnieją tu kategorie podatkowe i kwota podatku), 1565 (brak wpłat, lecz podobnie jak w poprzednim z informacją o wpłacie w powiecie poznańskim), 1576 (brak wpłat, podatek uiszczono faktycznie w sąsiednim powiecie), 1580, 1581 i 1583 (odnotowano wpłatę podatku)¹¹⁵. Rejestr podymnego z 1631 r. wskazuje na jego przynależność do powiatu poznańskiego, podobnie jak rejestry pogłównego z lat 1673 i 1676¹¹⁶. Na mapie Perthéesa Lutol Mokry wprawdzie widnieje po kościańskiej stronie granicy, jednak w dołączonym do mapy wykazie dóbr cystersów paradyskich osadę tę zaliczono do powiatu poznańskiego¹¹⁷.

Kolejną sporną miejscowością na pograniczu poznańsko-kościańskim, którą ostatecznie umiejscowiliśmy w powiecie poznańskim, jest należący do starostwa międzyrzeckiego Rogoziniec par. *loco*. Osada ta pojawia się w rejestrach poznańskich w latach 1553, 1567, 1576, 1577, 1583, przy czym tylko w 1553 i 1576 r. odnotowano wpłatę podatku. W pozostałych przypadkach zapisano jedynie nazwę miejscowości. Rejestry kościańskie notują Rogoziniec w latach 1563 i 1565 – w obu przypadkach zaznaczono wówczas, że podatek z tej miejscowości zapłacono w powiecie poznańskim, choć w 1563 r. wynotowano jednak kategorie podatkowe i sumę podatku, a w rejestrze z 1565 r. widniała tylko nazwa miejscowości – oraz w 1576 i 1580 r.¹¹⁸ Do powiatu poznańskiego zalicza Rogoziniec także rejestr podymnego z 1631 r., jak również rejestry pogłównego z lat 1673 i 1676 oraz mapa Perthéesa i dołączony do niej wykaz dóbr królewskich¹¹⁹.

Podobne wątpliwości budzi wieś szlachecka Wąsowo par. Wytomyśl. Wpłaty z tej miejscowości odnotowano w rejestrach poznańskich z lat 1553, 1563, 1576, 1577, 1580, 1581, 1583. Żadnej wpłaty nie odnotowano w rejestrach kościańskich z lat 1563 (tylko nazwa miejscowości), 1565 (adnotacja o opłaceniu podatku w powiecie poznańskim) i 1576 (tylko nazwa miejscowości)¹²⁰. Na przynależność Wąsowa do powiatu poznańskiego wskazują również rejestry podymnego z 1631 r. oraz pogłównego z lat 1673 i 1676¹²¹. Zapiski z ksiąg grodzkich i ziemskich wskazują na przynależność Wąsowa do powiatu kościańskiego, choć nieliczne zapisy, zwłaszcza z XVIII w., zaliczają go do powiatu poznańskiego¹²². Do tego ostatniego zalicza tę osadę rejestr Czaykowskiego¹²³. Na mapie Perthéesa Wąsowo znajduje się w powiecie kościańskim, jednak jest to ten fragment granicy na Równinie Nowotomyskiej, który Perthées zaznacza zupełnie inaczej niż to zostało przedstawione na naszej mapie (włącza bowiem parafię Wytomyśl w całości do powiatu kościańskiego)¹²⁴.

Oprócz opisanych wyżej enklaw międzypowiatowych i spornych osad na pograniczu poznańsko-kościańskim pewne wątpliwości co do przynależności powiatowej, wynikające czy to z położenia części miejscowości w innym powiecie, różnic między źródłami skarbowymi i sądowymi, czy też z innych przyczyn, odnotowaliśmy również w wypadku kilku innych miejscowości.

¹¹⁵ RPWP, pzn, 1567, nr 506; RPWP, pzn, 1570, nr 37; RPWP, pzn, 1576, nr 315; RPWP, pzn, 1577, nr 345; RPWP, pzn, 1580, nr 349; RPWP, pzn, 1583, nr 354; RPWP, ksc, 1563, nr 599; RPWP, ksc, 1565, nr 604; RPWP, ksc, 1576, nr 615; RPWP, ksc, 1580, nr 768; RPWP, ksc, 1581, nr 534; RPWP, ksc, 1583, nr 597.

¹¹⁶ Podymne 1631, k. 13; Pogłównie poz. 1673, s. 1172; Pogłównie poz. 1676, s. 1355.

¹¹⁷ Perthées Poznań. W SHGPoz przynależność Lutola Wodnego do pow. poznańskiego podano na podstawie rejestrów poborowych (1508 r. – pow. kościański, 1566 r. – pow. poznański); zob. T. Jurek, *Lutol Mokry*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 687–688.

¹¹⁸ RPWP, pzn, 1553, nr 402; RPWP, pzn, 1567, nr 332; RPWP, pzn, 1576, nr 484; RPWP, pzn, 1577, nr 528; RPWP, pzn, 1583, nr 547; RPWP, ksc, 1563, nr 155; RPWP, ksc, 1565, nr 157; RPWP, ksc, 1576, nr 155; RPWP, ksc, 1580, nr 595.

¹¹⁹ Podymne 1631, k. 17v; Pogłównie poz. 1673, s. 1183; Pogłównie poz. 1676, s. 1366; Perthées Poznań. Lustracje dóbr królewskich nie podają przynależności powiatowej Rogozińca; LWWK 1564, s. 166; LWWK 1616, s. 7–8; LWWK 1628, s. 10–12; LWWK 1659, s. 23.

¹²⁰ RPWP, pzn, 1553, nr 538; RPWP, pzn, 1563, nr 672; RPWP, pzn, 1576, nr 661; RPWP, pzn, 1577, nr 702; RPWP, pzn, 1580, nr 741; RPWP, pzn, 1581, nr 730; RPWP, pzn, 1583, nr 745; RPWP, ksc, 1563, nr 658; RPWP, ksc, 1565, nr 663; RPWP, ksc, 1576, 682.

¹²¹ Podymne 1631, k. 24v; Pogłównie poz. 1673, s. 1196; Pogłównie poz. 1676, s. 1380.

¹²² Teki Dworzaczka, 15665 (nr 1403) 1600, 16055 (nr 1404) 1601, 1169 (nr 1405) 1605, 4061 (nr 1410) 1616, 117 (nr 1424) 1649, 4525 (nr 1144) 1707, 4594 (nr 1144) 1708.

¹²³ Czaykowski, s. 775.

¹²⁴ Perthées Poznań. Przynależność Wąsowa do pow. poznańskiego potwierdza również SHGPoz, odnotowując jednak trzy zapisy z ksiąg sądowych z XV w. zaliczające Wąsowo do pow. kościańskiego; G. Rutkowska, *Wąsowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 532–534.

W dwóch przypadkach zauważyliśmy przesunięcie granicy powiatowej obejmujące całą grupę osad. Pierwszy przypadek to Łęgowo i Sienno par. Łęgowo oraz Ochodza i Łaziska par. Wągrowiec. Miejscowości te stanowiły uposażenie cystersów wągrowieckich. Początkowo, w latach 60., odnotowywane były w rejestrach poborowych kcyńskich. Później jednak, od lat 70., źródła skarbowe konsekwentnie umieszczały je w powiecie gnieźnieńskim, również i w XVII w.¹²⁵ Jedyne rejestr Czaykowskiego podaje przynależność Ochodzy i Łazisk do powiatu kcyńskiego¹²⁶.

Drugi przypadek to miejscowości w parafii Kobierno: Biadki (w XVI w. Biejatki), Tomice, Gorzupia (w XVI w. Gorzub), Dąbrowa i sama wieś parafialna Kobierno. Dąbrowa i Gorzupia pojawiają się w rejestrach kaliskich z lat 1563, 1564, 1565 i 1576, przy czym w wypadku Dąbrowy zawsze zaznaczano, że leży w powiecie pyzdrskim, a w przypadku Gorzupii taka adnotacja pojawia się tylko w 1564 r. Wpłaty z tych wsi dokonywano jednak tylko w powiecie pyzdrskim, również w XVII w.¹²⁷ Podobnie sytuacja wygląda w przypadku wsi parafialnej Kobierno. Wymieniają ją rejestry kaliskie z lat 1563 i 1576, z zaznaczeniem, że leżała poza powiatem. Wpłaty dokonywano stale w powiecie pyzdrskim, także w świetle rejestrów XVII-wiecznych¹²⁸. W przypadku Tomic rzecz się ma nieco inaczej. Osada ta została odnotowana we wspomnianych wyżej rejestrach kaliskich (dodatkowo jeszcze w 1552 r.), jednak w latach 1563, 1564, 1565, 1576 podatek został faktycznie zapłacony w tym powiecie. Dopiero od 1578 r. stale opłacano go w powiecie pyzdrskim¹²⁹. Tomice do powiatu pyzdrskiego zaliczają również rejestry z XVII w.¹³⁰ Najmłodszą w omawianej grupie osad wydaje się być miejscowość Biadki, wzmiankowana w rejestrze kaliskim z 1563 r. jako „osiadła od kilku lat”. Jest to pierwsze wystąpienie tej osady wśród rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. Od 1578 r. stale notują ją rejestry pyzdrskie¹³¹. Również i w świetle rejestrów z XVII w. Biadki należały do powiatu pyzdrskiego¹³². Na mapie Perthéesa wszystkie wymienione wyżej wsie z parafii Kobierno widnieją w powiecie pyzdrskim¹³³.

Podobne zjawisko przesunięcia granicy obserwujemy w przypadku miejscowości Koźlanka par. Mieścisko. W latach 1564 i 1565 notują tę osadę rejestry poborowe z powiatu gnieźnieńskiego, później już tylko kcyńskie¹³⁴. Do powiatu kcyńskiego zaliczają ją również rejestry XVII-wieczne¹³⁵.

Kończąc omawianie granic międzypowiatowych, nieco miejsca poświęcić należy omówieniu przynależności powiatowej kilku osad. I tak będące głównym ośrodkiem starostwa mosińskiego miasto Mosina par. *loco* leżało w powiecie poznańskim, jednak w powiecie kościańskim znajdowało się wójtostwo mosińskie. Rejestry kościańskie z lat 1580 i 1583 podają wielkość wójtostwa na 1 łan, w lustracjach

¹²⁵ RPWK, kcn, 1564, nr 281–284; RPWK, kcn, 1565, nr 282–285; RPWK, gzn, 1576, nr 426–429; RPWK, gzn, 1577, nr 423–426; RPWK, gzn, 1579, nr 419–422; RPWK, gzn, 1580, nr 571–574; RPWK, gzn, 1581, nr 477–480; RPWK, gzn, 1582, nr 89, 444–447; RPWK, gzn, 1583, nr 447–450; RPWK, gzn, 1588, nr 480–483. Brak tych osad w rejestrze poddymnego pow. kcyńskiego z 1635 r. Do pow. gnieźnieńskiego zaliczają je rejestry pogłównego z lat 1673 (oprócz Sienna, którego brak w rejestrze w obu powiatach) i 1676; Poglówne kal. 1673, k. 64, 67; Poglówne kal. 1676, k. 208v, 212, 217; Czaykowski, [sygn.]

¹²⁶ Czaykowski, s. 97.

¹²⁷ RPWK, kls, 1563, nr 16, 18, 109; RPWK, kls, 1564, nr 118, 120; RPWK, kls, 1565, nr 190, 192; RPWK, kls, 1567, nr 126, 128; RPWK, pzd, 1552, nr 62, 63; RPWK, pzn, 1565, nr 152, 153; RPWK, pzd, 1576, nr 114, 115; RPWK, pzd, 1577, nr 133, 134; RPWK, pzd, 1578, nr 158, 161; RPWK, pzd, 1580, nr 159, 162; RPWK, pzd, 1581, nr 161, 164; RPWK, pzd, 1582, nr 160, 163; RPWK, pzd, 1583, nr 149, 152; RPWK, pzd, 1591, nr 137, 140; Parczewski, s. 156; Poglówne kal. 1673, k. 47–48; Poglówne kal. 1674, k. 182–183.

¹²⁸ RPWK, kls, 1563, nr 117; RPWK, kls, 1576, nr 125; RPWK, pzd, 1565, nr 151; RPWK, pzd, 1576, nr 113; RPWK, pzd, 1577, nr 132; RPWK, pzd, 1578, nr 156; RPWK, pzd, 1580, nr 157; RPWK, pzd, 1581, nr 159; RPWK, pzd, 1582, nr 158; RPWK, pzd, 1583, nr 147; RPWK, pzd, 1591, nr 135; Parczewski, s. 156; Poglówne kal. 1673, k. 49; Poglówne kal. 1674, k. 185.

¹²⁹ RPWK, kls, 1552, nr 94; RPWK, kls, 1563, nr 17, 108; RPWK, kls, 1564, nr 119; RPWK, kls, 1565, nr 191; RPWK, kls, 1576, nr 127; RPWK, pzd, 1578, nr 157; RPWK, pzd, 1580, nr 158; RPWK, pzd, 1581, nr 160; RPWK, pzd, 1582, nr 159; RPWK, pzd, 1583, nr 148; RPWK, pzd, 1591, nr 136

¹³⁰ Parczewski, s. 156; Poglówne kal. 1673, k. 54; Poglówne kal. 1674, k. 191v.

¹³¹ RPWK, kls, 1563, nr 19, 110; RPWK, pzd, 1578, nr 16; RPWK, pzd, 1580, nr 161; RPWK, pzd, 1581, nr 163; RPWK, pzd, 1582, nr 162; RPWK, pzd, 1583, nr 151; RPWK, pzd, 1591, nr 139.

¹³² Parczewski, s. 156; Poglówne kal. 1673, k. 45; Poglówne kal. 1674, k. 179v.

¹³³ Perthéés Kalisz.

¹³⁴ RPWK, gzn, 1564, nr 170; RPWK, gzn, 1565, nr 176; RPWK, kcn, 1576, nr 143; RPWK, kcn, 1577, nr 179; RPWK, kcn, 1578, nr 190; RPWK, kcn, 1579, nr 174; RPWK, kcn, 1581, nr 174; RPWK, kcn, 1582, nr 167; RPWK, kcn, 1583, nr 164; RPWK, kcn, 1591, nr 167.

¹³⁵ Parczewski, s. 254; Podymne 1635, k. 73v; Poglówne kal. 1673, k. 83; Poglówne kal. 1674, k. 232v.

dóbr królewskich są to 2 ślady, które uprawiali chłopci z należącej do tego samego starostwa wsi Krosno (w XVI w. Krosna) w powiecie kościańskim¹³⁶.

Wieś szlachecka Brenno par. *loco* w powiecie kościańskim stale występuje w rejestrach tego powiatu z drugiej połowy XVI w. Jeden raz – w 1567 r. – wpłatę podatku zapisano w rejestrze wschowskim, gdzie wyraźnie zaznaczono, że osada ta leży w powiecie i ziemi wschowskiej¹³⁷. Rejestry podymnego z 1631 r. i pogłównego z lat 1673 i 1676 zaliczają ją do powiatu kościańskiego¹³⁸. W zapiskach sądowych notowana jest raz w powiecie kościańskim, innym razem w ziemi wschowskiej¹³⁹. Na mapie Perthéesa widnieje w powiecie kościańskim¹⁴⁰. W związku z powyższymi przekazami źródłowymi zaliczyliśmy Brenno do powiatu kościańskiego.

Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku wsi szlacheckiej Stare Szczepankowo (w XVI w. Szczepankowo) par. Charbielino. Osada ta stale notowana była w rejestrach kościańskich, a raz – w 1563 r. – wymieniono ją w rejestrze wschowskim, przy czym, w odróżnieniu od Brenna, podano tylko nazwę miejscowości. Rejestry podymnego z 1631 r. i pogłównego z lat 1673 i 1676 zaliczają ją do powiatu kościańskiego¹⁴¹. Różną przynależność powiatową podają zapisy z ksiąg grodzkich i ziemskich dla XVI w., w pierwszej połowie XVII w. zdecydowanie dominują zapiski zaliczające Stare Szczepankowo do powiatu kościańskiego¹⁴².

Dwie miejscowości w ziemi wschowskiej – Śmieszkowo i Potrzebowo, obie w parafii Lgiń – nie występują w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., ze względu na późną lokację – w końcu XVI w.¹⁴³ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia tylko Potrzebowo, zaliczając je do ziemi wschowskiej¹⁴⁴. W rejestrach pogłównego z lat 1673 i 1676 obie miejscowości odnotowano w ziemi wschowskiej¹⁴⁵. Różną przynależność powiatową obu miejscowości podają zapiski sądowe¹⁴⁶. Na mapie Perthéesa Śmieszkowo i Potrzebowo widnieją w ziemi wschowskiej¹⁴⁷.

W powiecie pyzdrowskim, przy granicy z powiatem kościańskim, leżała wieś duchowna Rogusko (w XVI w. Rogosko) par. Solec. Stanowiła uposażenie biskupa poznańskiego. Miejscowości tej nie odnotowują rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. Wzmiankuje ją inwentarz dóbr biskupa poznańskiego z 1564 r.¹⁴⁸ Rejestry pogłównego zaliczają ją do powiatu pyzdrowskiego, podobnie jak rejestr Czaykowskiego i mapa Perthéesa¹⁴⁹.

Leżąca w powiecie nakielskim Buka (w XVI w. Nowa Wieś) par. Zakrzewo pojawia się w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. dopiero od 1578 r. jako wieś nowo lokowana. Płacono przy niej podatek z połowy koła młyńskiego, należącej do powiatu nakielskiego (*ad Crainam*). Druga

¹³⁶ LWWK 1564, s. 132–133; LWWK 1628, s. 90–91; LWWK 1659, s. 4–5.

¹³⁷ RPWP, ksc, 1563, nr 41; RPWP, ksc, 1565, nr 38; RPWP, ksc, 1567, nr 17; RPWP, ksc, 1576, nr 40; RPWP, ksc, 1580, nr 46; RPWP, ksc, 1581, nr 44; RPWP, ksc, 1583, nr 43; RPWP, wch, 1567, nr 30.

¹³⁸ Podymne 1631, k. 35r; Pogłowne poz. 1673, s. 1212; Pogłowne poz. 1676, s. 1400.

¹³⁹ Teki Dworzaczka, 7856 (nr 902) 1560, 8958 (nr 1396) 1560, 11577 (nr 1398) 1575, 722 (nr 10) 1587, 416 (nr 204) 1607, 5856 (nr 1406) 1609, 1322 (nr 25) 1609, 560 (nr 205) 1615, 3596 (nr 1107 III) 1684, 5042 (nr 87) 1738. SHGPoz podaje, na podstawie ksiąg sądowych, przynależność Brenna do pow. kościańskiego; K. Górka-Gońska, *Brenno*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 103–105. Rejestr Czaykowskiego umieszcza Brenno ogólnie w województwie poznańskim; Czaykowski, s. 828.

¹⁴⁰ Perthées Poznań.

¹⁴¹ Podymne 1631, k. 36v; Pogłowne poz. 1673, s. 1214; Pogłowne poz. 1676, s. 1403.

¹⁴² T. Jurek, *Szczepankowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 815–816. Autor hasła twierdzi, że Szczepankowo leżało na granicy dwóch powiatów. Można przypuszczać, że taka sytuacja miała miejsce jeszcze w pierwszej połowie XVI w., natomiast w drugiej połowie XVI i w XVII w. Szczepankowo wydaje się w całości przynależać do pow. kościańskiego; Teki Dworzaczka, 13942 (nr 1401) 1594, 584 (nr 968) 1598, 6191 (nr 1416) 1630, 972 (nr 207) 1635, 7321 (nr 301) 1647, 1194 (nr 208) 1652, 3050 (nr 59) 1660.

¹⁴³ Zob. A. Borek, *Ziemia wschowska*.

¹⁴⁴ Podymne 1631, k. 62.

¹⁴⁵ Pogłowne poz. 1673, s. 1266; Pogłowne poz. 1676, s. 1459.

¹⁴⁶ Teki Dworzaczka, 1322 (nr 25) 1609, 1323 (nr 25) 1609; Potrzebowo: Teki Dworzaczka, 12591 (nr 346) 1578, 1407 (nr 6) 1590, 5644 (nr 1406) 1609, 5856 (nr 1406) 1609, 1322 (nr 25) 1609, 1323 (nr 25) 1609, 1809 (nr 1407) 1610, 529 (nr 204) 1612, 560 (nr 205) 1615, 2835 (nr 1414) 1623, 8788 (nr 1418) 1635, 2300 (nr 47) 1636, 9466 (nr 1419) 1638, 9474 (nr 1419) 1638, 9985 (nr 1420) 1641, 10600 (nr 1421) 1644, 3806 (nr 73) 1681.

¹⁴⁷ Perthées Poznań.

¹⁴⁸ Inw. bp. poz. 1564, s. 292.

¹⁴⁹ Pogłowne kal. 1673, k. 44; Pogłowne kal. 1674, k. 178v; Czaykowski, s. 817 (dobra biskupa poznańskiego); Perthées Kalisz. Według wykazu dóbr duchownych dołączonego do mapy Perthéesa Rogusko było wówczas własnością kapituły gnieźnieńskiej.

połowa, w świetle rejestrów, należała do powiatów człuchowskiego lub tucholskiego w województwie pomorskim (*ad Ducatum Prussiae*)¹⁵⁰. Lokalizacja tego obiektu, jak również przyczyny takiej sytuacji, pozostają nieznane. Młyn znajdował się zapewne na rzece Stołuni lub Kamionce.

Wątpliwości nasuwa również przynależność powiatowa wsi Rataje par. Chodzież, należącej do starostwa ujskiego. Osada ta, położona w powiecie poznańskim, stanowi zwieńczenie klina tegoż powiatu wbijającego się w powiat kcyński niedaleko Chodzieży. Pojawia się w rejestrach poborowych obu powiatów. Rejestry kcyńskie odnotowują ją w latach 1564, 1565, 1576, 1577, 1578 i 1591, przy czym tylko w 1564 i 1565 r. zapłaciła tam podatek. W 1591 r. zaznaczono, że leży poza powiatem¹⁵¹. Z kolei w rejestrach poznańskich dwukrotnie – w 1563 i 1576 r. – zaznaczono, że Rataje leżą w innym powiecie. W kolejnych dwóch rejestrach – z lat 1577 i 1580 – nie odnotowano wpłaty podatku. Opłacono go dopiero w latach 1581 i 1583¹⁵². Można więc założyć, że przynależność powiatowa omawianej wsi ustabilizowała się dopiero w ostatniej ćwierci XVI w. Przypuszczenie to potwierdzają rejestry XVII-wieczne. W rejestrze poborowym z lat 1618–1620 nie odnotowano Ratajów w powiecie kcyńskim, co może wskazywać na przynależność tej osady do powiatu poznańskiego. Do tego ostatniego zaliczają ją rejestry podymnego z 1631 r. i pogłównego z lat 1673 i 1676¹⁵³.

Niekiedy wątpliwości co do przynależności powiatowej osad wynikają z różnic pomiędzy zapisami w źródłach skarbowych i sądowych. Przykładem jest wieś Krzekotowo par. Słaboszewo¹⁵⁴. Osada ta w rejestrach poborowych stale pojawia się w powiecie gnieźnieńskim¹⁵⁵. Rejestr podymnego z 1635 r. z powiatu kcyńskiego nie notuje jej, co może wskazywać, że również w tym roku należała do powiatu gnieźnieńskiego. Taką przynależność powiatową potwierdzają rejestry pogłównego z lat 1673 i 1674¹⁵⁶. Jednak w zapiskach sądowych z XVI w. stale lokalizowane jest w powiecie kcyńskim. Dopiero od lat 20. XVII w. pojawiają się wzmianki w księgach grodzkich i ziemskich o przynależności tej osady do powiatu gnieźnieńskiego¹⁵⁷.

Podobna sytuacja występuje w zachodniej części południowej granicy powiatu kcyńskiego. Wieś szlachecka Pokrzywnica par. Pruśce (w XVI w. Pruśca), leżąca na północ od granicznej rzeki Wełny, stale pojawia się w rejestrach poborowych gnieźnieńskich¹⁵⁸. W rejestrze z lat 1618–1620 odnotowano jedynie nazwę miejscowości, bez wpłaty i bez podania kategorii podatkowych¹⁵⁹. Miejscowości nie notuje spis podymnego, co może wskazywać na jej przynależność do powiatu gnieźnieńskiego. W tymże powiecie umieszczają ją rejestry pogłównego z lat 1673 i 1674¹⁶⁰. Wszystko to przemawia za przyporządkowaniem Pokrzywnicy właśnie do powiatu gnieźnieńskiego. Tak oznaczyliśmy ją na mapie głównej. Zapiski sądowe zaś umieszczają ją w powiecie kcyńskim od drugiej połowy XV w., przez całe XVI i XVII stulecie, sporadycznie jedynie zaliczając ją do powiatu gnieźnieńskiego. Dopiero w XVIII w. określają ją jako „gnieźnieńską”¹⁶¹.

¹⁵⁰ RPWK, nkl, 1578, nr 262; RPWK, nkl, 1579, nr 229; RPWK, nkl, 1580, nr 257; RPWK, nkl, 1581, nr 243, 244; RPWK, nkl, 1582, nr 222, 223.

¹⁵¹ RPWK, kcn, 1564, nr 42; RPWK, kcn, 1565, nr 42; RPWK, kcn, 1576, nr 36; RPWK, kcn, 1577, nr 52; RPWK, kcn, 1578, nr 61; RPWK, kcn, 1591, nr 47.

¹⁵² RPWP, pzn, 1563, nr 90; RPWP, pzn, 1576, nr 92; RPWP, pzn, 1577, nr 98; RPWP, pzn, 1580, nr 102; RPWP, pzn, 1581, nr 103; RPWP, pzn, 1583, nr 97.

¹⁵³ Podymne 1631, k. 5; Pogłowne poz. 1673, s. 1153; Pogłowne poz. 1676, s. 1334. Por. uwagi do przynależności powiatowej w SHGPoz; T. Jurek, *Rataje*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 41–42.

¹⁵⁴ Por. M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński*, s. 92–93.

¹⁵⁵ RPWK, gzn, 1564, nr 375; RPWK, gzn, 1565, nr 374; RPWK, gzn, 1576, nr 345; RPWK, gzn, 1577, nr 336; RPWK, gzn, 1579, nr 151; RPWK, gzn, 1580, nr 454; RPWK, gzn, 1581, nr 387; RPWK, gzn, 1582, nr 356; RPWK, gzn, 1583, nr 361; RPWK, gzn, 1588, nr 381.

¹⁵⁶ Pogłowne kal. 1673, k. 63v; Pogłowne kal. 1674, k. 208.

¹⁵⁷ Teki Dworzaczka, 300 (nr 862) 1505, 414 (nr 862) 1506, 7260 (nr 1390) 1506, 6786 [Służow] (nr 1390) 1507, 1253 (nr 786) 1508, 4659 (nr 335a) 1532, 785 (nr 263) 1537 około, 6428 (nr 31) 1537, 6744 (nr 32) 1540, 1998 (nr 157) 1577, 2533 (nr 215) 1577, 4087 (Iudiciales) (nr 19) 1623, 4259 (nr 19) (Iud.) 1625, 463 (nr 78) 1626, 9550 (nr 86) 1677, 5264 (nr 132) 1692.

¹⁵⁸ RPWK, gzn, 1564, nr 262; RPWK, gzn, 1565, nr 268; RPWK, gzn, 1576, nr 253; RPWK, gzn, 1577, nr 244; RPWK, gzn, 1579, nr 330; RPWK, gzn, 1580, nr 326; RPWK, gzn, 1581, nr 274; RPWK, gzn, 1582, nr 248; RPWK, gzn, 1583, nr 256; RPWK, gzn, 1588, nr 273.

¹⁵⁹ Parczewski, s. 208.

¹⁶⁰ Pogłowne kal. 1673, k. 69v; Pogłowne kal. 1674, k. 215.

¹⁶¹ Teki Dworzaczka, 7417 [Pozn.] (nr 1386) 1474, 9622 [Kcynia] (nr 9, gr. 1386) 1480, 6102 [Wągrowiec] (nr 1387) 1486, 915 (nr 863) 1509, 1563 (nr 786) 1509, 4132 (nr 1392) 1517, 2280 (nr 1395) 1543, 5156 (nr 335a) 1544, 1178 (nr 23)

Na mapie głównej oznaczyliśmy **stolice obu województw** w Poznaniu i Kaliszu oraz **stolice powiatów skarbowych** – Wałcz, Poznań, Kościan, Wschowa, Kalisz, Konin, Pyzdry, Gniezno, Kcynia, Nakło. W przypadku **starostw grodowych** oznaczyliśmy te, w których na stałe działał starosta. Były to zatem grody w Poznaniu, Wschowie, Wałczu i Nakle. Grody podlegające starości generalnemu wielkopolski, tj. Kalisz, Kościan, Pyzdry, Gniezno, Konin i Kcynia, nie zostały oznaczone jako starostwa grodowe. Wiąże się to z tym, że w ramach niniejszej serii na mapie głównej oznaczane są starostwa grodowe rozumiane przede wszystkim jako siedziby działających tam czynnie starostów, uprawnionych do przyjmowania akt wieczystych¹⁶². Odrębna mapa grodów z oznaczeniem podległości wobec starosty generalnego Wielkopolski została zamieszczona na s. 49.

Na mapie oznaczone zostały również **siedziby kasztelanów**. W województwie poznańskim są to Poznań, Krzywiń, Międzyrzecz (drugi w hierarchii kasztelanów mniejszych), Przemęt, Rogoźno i Śrem, a w kaliskim: Kalisz, Biechowo, Gniezno, Nakło, Kamień Krajeński i Łąd¹⁶³. Kasztelanowie poznański i kaliski należeli do kasztelanów większych, pozostałych zaliczano do kasztelanów mniejszych¹⁶⁴. W Wielkopolsce występował jeszcze tytułarny urząd kasztelana santockiego, nawiązujący do wchodzącego wcześniej w skład Korony Santoka. Miejscowość ta odpadła od Polski w XV w.¹⁶⁵

Z obu województw wielkopolskich w senacie, oprócz wspomnianych kasztelanów, zasiadali także wojewodowie poznański i kaliski. Pierwszy z nich zajmował pierwszą pozycję w hierarchii wojewodów, na zmianę z wojewodą krakowskim, a przed wojewodą wileńskim, drugi zaś piątą – po zaliczonym do hierarchii wojewódzkiej kasztelanie wileńskim, a przed wojewodą trockim. Z duchowieństwa urzędy senatorskie sprawowali arcybiskup gnieźnieński (przed arcybiskupem lwowskim) i czwarty w hierarchii biskupiej biskup poznański, na zmianę z wileńskim¹⁶⁶. Łącznie na Wielkopolskę przypadało 15 urzędów senatorskich ziemskich (od 1768 r. doszedł jeszcze wojewoda gnieźnieński), najwięcej spośród wszystkich województw i ziem Rzeczypospolitej, oraz dwa duchowne¹⁶⁷.

Tradycyjnym miejscem obrad **sejmiku ziemskiego**, na który zjeżdżała szlachta z województw kaliskiego i poznańskiego, była Środa. Na zjazdach średzkich wybierano dwunastu posłów na sejm walny¹⁶⁸. **Sejmik generalny (prowincjonalny)** zbierał się w Kole. W jego obradach brała udział szlachta ze wspomnianych województw, jak również z województw łęczyckiego, sieradzkiego i Kujaw z ziemią dobrzyńską¹⁶⁹. Pewne związki ze zjazdem kolskim posiadała również szlachta z województw płockiego i rawskiego, a przejściowo nawet podlaska¹⁷⁰. Sejmik w Kole już w drugiej połowie XVI w. zaczął tracić na znaczeniu, by w początku XVIII w. zaniknąć całkowicie, choć przez cały ten okres szlachta wielkopolska domagała się jego reaktywacji. Nie było to zjawisko odosobnione, podobnie rzecz się miała m.in. w Nowym Mieście Korczynie¹⁷¹.

1545, 1179 (nr 23) 1545, 5342 (nr 335a) 1550, 5344 (nr 335a) 1550, 7766 (nr 1396) 1554, 2851 (nr 43) 1564, 7987 (nr 906) 1564, 9680 (nr 1397) 1564, 1888 (nr 157) 1575, 2577 (nr 215) 1579, 1093 (nr 1405) 1605, 3861 (nr 126) 1610, 2204 (nr 1407) 1611, 237 (nr 1424) 1649, 11464 (nr 1068) 1655, 11004 (nr 1222) 1730, 15332 (nr 1243) 1736, 12920 (nr 1249) 1737, 12962 (nr 1251) 1737, 12975 (nr 1251) 1737, 6041 (nr 190/195) 1749.

¹⁶² *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*, w przyp. na s. 7 wskazuje, że Kościan, Kalisz, Pyzdry, Konin, Gniezno i Kcynia mylnie są uważane za starostwa grodowe. Do grupy tej zalicza też Poznań, choć w tym przypadku sądzić można, że przemawiało za tym funkcjonowanie urzędu starosty generalnego Wielkopolski i braku, przynajmniej od połowy XIV w., odrębnego starosty poznańskiego, którego jurysdykcja ograniczałaby się tylko do poznańskiego okręgu grodowego; por. J. Łojko, *Utworzenie starostwa generalnego*, s. 131–143.

¹⁶³ *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*, s. 23.

¹⁶⁴ VL, t. 2, s. 93 (778); VC, t. 2, z. 1, s. 239–241.

¹⁶⁵ A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce*, s. 38, przyp. 176; T. Jurek, *Santok*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 286–299.

¹⁶⁶ VL, t. 2, s. 93 (778); VC, t. 2, z. 1, s. 239–241.

¹⁶⁷ M. Zwierzykowski, *Odrębności ustrojowe Wielkopolski*, s. 57.

¹⁶⁸ Tamże, s. 57–58. Wart odnotowania jest pogląd autora, że „w czasach nowożytnych nie można jeszcze mówić o siedzibie [sejmiku – M.G.]”, a jedynie o zwyczajowym miejscu zjazdów szlacheckich.

¹⁶⁹ W. Dworzaczek, *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572–1632, cz. 1: 1572–1616, Poznań 1957, s. V.

¹⁷⁰ E. Kalinowski, *Podlasianin Wielkopolaninem?*, s. 426–434.

¹⁷¹ W. Dworzaczek, *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1, s. V–VI; M. Zwierzykowski, *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego: lata 1696–1732*, Poznań 2008, s. XI. Ostatni zjazd sejmiku kolskiego odbył się w 1702 r.

Okazowanie, tj. przegląd szlachty gotowej do wzięcia udziału w pospolitym ruszeniu odbywać się miało, na mocy konstytucji sejmowej z 1563 r., w Pyzdrach dla szlachty województwa kaliskiego i w Poznaniu dla szlachty poznańskiej¹⁷². W 1587 r. miejsce popisu wyznaczono w Środzie, a w 1631 r. w stolicach powiatów¹⁷³.

2017 r.

¹⁷² VL, t. 2, s. 28 (642); VC, t. 2, z. 1, s. 126.

¹⁷³ VL, t. 2, s. 229 (1060); VC, t. 2, z. 1, s. 22. Wybór Środy potwierdzono w 1607 r., zaznaczając, że okazowanie odbywać się ma na miejscu sejmiku partykularnego, jednak w przypadku Wielkopolski to lokalna szlachta miała zadecydować o przyjęciu tej konstytucji; VL, t. 2, s. 438 (1607); VC, t. 2, z. 2, s. 345. Podobnie rzecz się miała w 1620 r.; VL, t. 3, s. 176–177 (364–365); VC, t. 3, z. 1, s. 265; VL, t. 3, s. 331 (692–693); VC, t. 3, z. 2, s. 116.

III.2.1.5. WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Henryk Rutkowski

Z dwóch województw objętych tym opracowaniem województwo łęczyckie było tożsame z ziemią łęczycką, a województwo sieradzkie składało się z ziem sieradzkiej i wieluńskiej. Nazwy województwa sieradzkiego używano w dwojakim znaczeniu, częściej odnoszono ją tylko do ziemi sieradzkiej, lecz w naszym opracowaniu przyjmujemy szerszy zakres tej nazwy, żeby uniknąć nieporozumień. Ziemie łęczycka i sieradzka powstały w XIV w. jako kontynuacja dwóch księstw dzielnicowych, istniejących od ok. 1262 r. Na początku XV w. wcielono trwale do Królestwa Polskiego ziemię wieluńską, czego następstwem stało się jej wejście w skład województwa sieradzkiego¹.

Województwo łęczyckie dzieliło się na trzy powiaty: łęczycki, brzeziński i orłowski. W ziemi sieradzkiej były cztery powiaty: sieradzki, szadkowski, piotrkowski i radomszczański. Ostatni z wymienionych nazywał się w XVI w. powiatem radomskim, ale przyjmujemy nowszą formę przymiotnika od nazwy Radomsko, by zachować różnicę z powiatem mającym ośrodek w Radomiu. Ziemia wieluńska dzieliła się na dwa powiaty, nazywane także ziemiami: powiat wieluński i powiat ostrzeszowski. Granice województw, ziem i powiatów zmieniały się jeszcze w XV w., później uległy stabilizacji aż do schyłku XVIII w., do rozbiorów Rzeczypospolitej (pomijając wyjątkowe przesunięcia pojedynczych miejscowości).

Wspólna granica między województwem łęczyckim a województwem sieradzkim liczyła w przybliżeniu 150 km, prawie na całej długości była wyznaczona przez dwie rzeki: Ner i Wolbórkę. Poza tym województwo łęczyckie graniczyło z województwami: kaliskim, brzeskim kujawskim, rawskim i sandomierskim. Województwo sieradzkie sąsiadowało z województwami sandomierskim i krakowskim, następnie ze Śląskiem należącym do państwa Habsburgów austriackich, czyli pośrednio do Cesarstwa Rzymskiego (ze Śląskiem graniczyła tylko ziemia wieluńska), dalej z województwem kaliskim. Granice zewnętrzne obu województw liczyły w przybliżeniu 880 km, z czego na granicę państwową ze Śląskiem przypadało 120 km, granica z woj. kaliskim miała 230 km (w tym 200 km granicy woj. sieradzkiego), granica z woj. brzeskim kujawskim liczyła 50 km, z woj. rawskim 220 km, z woj. sandomierskim 150 km (w tym 110 km granicy woj. sieradzkiego), granica z woj. krakowskim miała 110 km. Granicę z woj. sandomierskim wyznaczała Pilica, a część granicy ze Śląskiem Proсна.

Jak w poprzednich tomach Atlasu, zasadniczą podstawę rekonstrukcji granic stanowiły rejestry poborowe, informujące o przynależności osiedli do określonych jednostek administracji państwowej. W odniesieniu do terenów niezasiedlonych lub o rzadkim osadnictwie przydatne były mapy Perthéesa, które przedstawiają miejscowości powstałe w XVII i XVIII w. w pobliżu granic wojewódzkich i powiatowych. Istnieją mapy Perthéesa obejmujące województwo łęczyckie oraz wszystkie województwa sąsiednie, co w niewielkim stopniu może zastąpić brak mapy woj. sieradzkiego tego kartografa. Poza tym korzystaliśmy z map z XX w., na których są oznaczone granice gmin i gromad, identyfikując z nimi fragmenty granic z XVI w. Przebieg zewnętrznych granic naszego terytorium oczywiście

¹ Ukształtowanie się województw sieradzkiego i łęczyckiego omawiają: Zajączkowski, O kształtowaniu się; Rosin, Rozwój; tam cytowane wcześniejsze opracowania; zob. też *Urzednicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV wieku. Spisy*, oprac. J. Bieniak, A. Szymczakowa, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1985; *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku*, t. 2, z. 1; *Urzednicy II/2*; S. Wojtkowiak, *Polska Środkowa – tradycje historyczne i aspiracje w propozycjach nowego podziału administracyjnego kraju (rozważania do dyskusji)*, „Rocznik Łódzki”, t. 44, 1997, s. 187–203.

uzgodniliśmy z przebiegiem odpowiednich granic w poprzednich tomach Atlasu², a także skonfrontowaliśmy z granicami przedstawionymi w opracowaniach innych terytoriów ościennych³.

Przykładem obszarów niezasiedlonych, a pokrytych lasami mogą być północno-zachodnie i północno-wschodnie tereny powiatu ostrzeszowskiego, pierwsze graniczące z województwem kaliskim, drugie – także z ziemią sieradzką. Część północno-wschodnia pow. ostrzeszowskiego, położona na wschód od Proсны, miała tylko trzy miejscowości (Kraszewice, Kuźnicę Grabowską – wtedy Kraszowicką i Czajków), które jako królewszczyzny należały do starostwa grabowskiego. Ten właśnie teren został najpóźniej przyłączony do woj. sieradzkiego, zapewne dopiero na przełomie XV i XVI w. odłączono go od woj. kaliskiego⁴. Granice województwa i ziemi na wymienionych krańcach pow. ostrzeszowskiego zostały oznaczone na podstawie mapy Perthéesa woj. kaliskiego, z uwzględnieniem granic gmin. Należy przy tym zaznaczyć, że przynależność administracyjna osiedli pokazana przez Perthéesa rzadko bywa niezgodna ze stanem znanym z XVI w. Na przykład Szadłowice w parafii Turek kartograf z XVIII w. zaliczył do pow. sieradzkiego (tak samo jest w Rejestrze Czaykowskiego), gdy w XVI w. ta wieś należała do powiatu konińskiego w województwie kaliskim⁵. W wypadkach takich niezgodności mamy do czynienia bądź to ze zmianą granicy między wiekiem XVI a XVIII, bądź to z błędem na mapie Perthéesa. Przedstawiona metoda rekonstrukcji granic nie daje wyników pewnych, ale – biorąc ogólnie – są to rezultaty o wysokim stopniu prawdopodobieństwa. Mówiąc zaś dokładniej: granice w różnych miejscach są w różnym stopniu prawdopodobne, a niektóre odcinki można uznać za pewne (np. granice wzdłuż większych rzek).

Przebieg granic w niektórych miejscach wymaga komentarza, zaczynamy go od granicy państwowej ze Śląskiem. Wieś Ligota (dawna nazwa Lgota) w parafii Kobyła Góra była w latach 1420–1424 zaliczana do Ostrzeszowskiego, lecz w 1531 r. należała do Śląska⁶. Nie mamy danych z późniejszych lat XVI w., ale w rejestrach podatkowych z 1663 i 1673 r. Ligota występuje jako miejscowość w Polsce⁷, dlatego przyjęliśmy, że również w końcu XVI stulecia znajdowała się w granicach Rzeczypospolitej, w pow. ostrzeszowskim.

Autorzy opracowań dotyczących woj. sieradzkiego uznali, że wieś parafialna Dobrów należała w XVI w. do ziemi sieradzkiej, tak jak w 1357 r.⁸ Źródła z tego stulecia wskazują jednak, że Dobrów znajdował się w powiecie konińskim woj. kaliskiego, tak było też w XVII i XVIII w.⁹

W stosunku do mapy Mazowska opublikowanej jako wcześniejszy tom Atlasu dokonaliśmy drobnej korekty przebiegu granicy wojewódzkiej łączycko-rawskiej na wschód od Kutna, co wiązało się z poprawieniem lokalizacji przygranicznej wsi Bielawki w ziemi gostyńskiej (zwanej w XVI w. ziemią gostyńską). Nie zmieniliśmy natomiast granicy wojewódzkiej w rejonie Brzezin, a byłoby to konieczne, gdybyśmy uznali identyfikację szesnastowiecznego Bilanowa z Bielankami, którą od wydawcy *Liber beneficiorum* Łaskiego przejęli Zajączkowscy¹⁰. Bilanowo, które zostało zanotowane w kilku rejestrach powiatu brzezińskiego z drugiej połowy XVII w. jako wieś opustoszała, nie wystąpiło na mapach z przełomu XVIII i XIX w. Dopiero w Tabeli z 1827 r. znalazło się „Zalesie belanow”, co w identycznej formie powtórzył na swej mapie Chrzanowski¹¹. Nasze rozwiązanie polega na lokalizacji przybliżonej przez połączenie znaku Bilanowa ze znakiem Zalesia. Nie zmieniliśmy również pobliskiego odcinka granicy, przebiegającego między Będzelinem w pow. brzezińskim a wsiami Długie i Redzeń w powiecie rawskim. Będzelin należał do biskupstwa włocławskiego; według inwentarza dóbr biskupich z 1598 r. granicę własnościową (czyli także granicę wojewódzką) stanowiła tu droga publiczna prowadząca do Lublina. Drogę tę oznaczyliśmy, wykorzystując późniejsze źródła kartograficzne¹².

² AHP Mazowsze; AHP Sandomierskie.

³ MWK; Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, dwie mapy załącznikowe; L. Polaszewski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976, mapa załącznikowa; *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku*, t. 2, red. J. Janczak, Wrocław 1984, cz. 1, tabl. 5.

⁴ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 179–181; Rosin, *Słownik*, s. 98; LWWK 1564, II, s. 118, przypis.

⁵ P. Wielkopolska, t. 1, s. 239; L. Polaszewski, *Własność feudalna*, s. 159.

⁶ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 85 n., 153 n.; Rosin, *Słownik*, s. 104.

⁷ ASK I 65, k. 224; 74, k. 537.

⁸ Zajączkowscy, cz. 1, s. 69; Zajączkowski, *O kształtowaniu się*, s. 144 n.; Rosin, *Rozwój*, s. 426–428.

⁹ L. Polaszewski, *Własność feudalna*, s. 90.

¹⁰ Zajączkowscy, cz. 1, s. 14.

¹¹ Por. SGKP, t. 14, s. 332.

¹² Inw. 1598, s. 122. Zob. też rozdział o drogach.

Na naszej mapie granica tylko częściowo przebiega wzdłuż gościńca, nie widzieliśmy jednak potrzeby doprowadzenia do pełnej zbieżności, inwentarz bowiem przedstawia stanowisko strony biskupiej w odniesieniu do spornej granicy.

Granica wojewódzka sieradzko-krakowska w rejonie parafii Dąbrowa miała trochę inny przebieg niż na mapie Perthéesa oraz na Mapie województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego: znajdująca się przy granicy wieś Knieja należała do woj. krakowskiego, a nie do woj. sieradzkiego¹³. Można tutaj dodać, że w 1606 r. założono w pobliżu klasztor Bernardynów pod wezwaniem św. Anny (obecnie wieś Święta Anna), który wybudowano dokładnie na granicy między województwami, a zarazem między diecezjami gnieźnieńską i krakowską¹⁴. Dawnym klasztorem przy granicy wojewódzkiej był Mstów. Znajdował się on tam, gdzie na odcinku paru kilometrów granicę wyznaczała Warta. Klasztor Kanoników Regularnych na lewym, północnym brzegu rzeki wchodził w skład woj. sieradzkiego, a miasto na prawym brzegu należało do woj. krakowskiego¹⁵.

W okolicach Mykanowa w powiecie wieluńskim granicę wojewódzką stanowiły rzeka Kocinka i jej prawy dopływ Sękowica. W parafii Mykanów znajdowała się m.in. wieś Rybna. Należała ona częściowo do woj. sieradzkiego, a częściowo do woj. krakowskiego, lub raczej były to dwie wsie o tej samej nazwie, położone po obu stronach granicznej rzeki, co sugeruje mapa Perthéesa. Odrębność, którą zrodziła granica polityczna istniejąca od XIII w., została wzmocniona przez różną przynależność własnościową: Rybna po stronie sieradzkiej stanowiła własność klasztoru Klarysek w Krakowie, zaś Rybna po stronie krakowskiej była wsią szlachecką¹⁶. Taka nieprosta sytuacja wywoływała pomyłki w dawnych rejestrach podatkowych, a także w opracowaniach historycznych¹⁷.

Ryszard Rosin zaliczył do ziemi wieluńskiej niezasiedlony teren na lewym brzegu Kocinki (do Białej Olszy), uzyskując w ten sposób połączenie rejonu Mykanowa z rejonem Wąsoszy, czyli z trzonem ziemi wieluńskiej¹⁸. Przy zupełnym braku osadnictwa na tym pasie ziemi, a więc przy braku danych źródłowych, taka hipoteza jest dopuszczalna, chociaż raczej dla wcześniejszych stuleci. Sądzymy, że nasza metoda rekonstrukcji granic daje wynik lepiej uzasadniony. Przyjęliśmy zatem, iż granica przebiegała w XVI w. tak jak w XVIII w., wskutek czego okolice Mykanowa, Kruszyny i Kłomnic stanowiły enklawę ziemi wieluńskiej na obszarze powiatu radomszczańskiego.

Po granicach wojewódzkich zostało jeszcze kilka innych miejsc do skomentowania, zaczynając od parafii Wilamów (dawniej Wielanów), która stwarzała szczególne trudności ustalenia granic administracji państwowej. Wilamów leżał nad Wartą w woj. sieradzkim, na terenie sąsiadującym z województwami łęczyckim i kaliskim. We wszystkich rejestrach poborowych woj. sieradzkiego z XVI w. brakuje południowo-zachodniej części tej parafii, tj. kilku wsi, które występują w *Liber beneficiorum* Łaskiego oraz w wizytacji z 1636 r. Z tych brakujących wsi Podłużyce są notowane w rejestrach pow. konińskiego w woj. kaliskim¹⁹. Rejestry podatkowe z lat 1674 i 1676 dla pow. sieradzkiego oraz z lat 1662, 1674 i 1676 dla pow. szadkowskiego pozwoliły ustalić, że Kozubów, Sarbice i Łęg Wielki (dawniej Wielgiłak) należały do pow. szadkowskiego, a Radyczyny do pow. sieradzkiego²⁰.

Męcka Wola (dawniej Wola Męcka) w parafii Męka nie ma zdecydowanie ustalonej przynależności powiatowej, należała albo do pow. sieradzkiego, albo do szadkowskiego (na pierwszym miejscu wymieniamy przynależność bardziej prawdopodobną). Ostrówek (dawniej Ostrów) z parafii Uników

¹³ Por. *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, red. F. Sikora, oprac. J. Kurtyka i in., cz. 2, z. 4, Kraków 1993, s. 598 n.

¹⁴ Materiały MWK, s. 305. Jeszcze w XX w., do 1975 r., Święta Anna leżała na granicy województw.

¹⁵ O złożonej przynależności kościelnej Mstowa zob. w rozdziale o granicach.

¹⁶ O Rybnej sieradzkiej zob. *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z r. 1529* (tzw. *Liber retaxationum*), wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968, s. 316; ASK I 24, k. 788. O Rybnej krakowskiej zob. P. Małopolska, t. 3, s. 82; zob. też Materiały MWK, s. 99, 265; Zajączkowski, cz. 2, s. 235.

¹⁷ P. Wielkopolska, t. 2, s. 304; *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*, red. S. Inglot, wyd. W. Domin i in., Wrocław 1956, s. 187; Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 39, 76 n.; Zajączkowski, O kształtowaniu się, s. 152, 154; Rosin, *Rozwój*, s. 428, przyp.

¹⁸ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 39, 50, 77 i mapy załącznikowe; Rosin, *Słownik*, mapa.

¹⁹ P. Wielkopolska, t. 1, s. 229; L. Polaszewski, *Własność feudalna*, s. 157.

²⁰ ASK I 74, k. 292, 402, 419v; BCzart, rkps 1100 (mkf BN, nr 1856), s. 216, 221; Zajączkowski, O kształtowaniu się, s. 144 n., zaliczył Kozubów, Sarbice i Radyczyny do pow. szadkowskiego; Rosin, *Rozwój*, s. 428, zaliczył te trzy wsie i Łęg Wielki do pow. sieradzkiego.

(Unków) należał albo do pow. wieluńskiego albo do sieradzkiego. Dwie osady koło Wieruszowa, Kuźnica Skakawska i Dobrygość, znajdowały się bądź to w pow. wieluńskim, bądź to w ostrzeszowskim.

Oprócz stolic województw, ziemi i powiatów oznaczono na mapie siedziby starostw grodowych, które w administracji państwowej miały czołowe znaczenie. Znajdowały się one do połowy XVI w. tylko w ośrodkach ziem: w Łęczycy, Sieradzu i Wieluniu, a także w Ostrzeszowie, którego niewielki okręg bywał też traktowany jako ziemia. W 1557 r. sejm postanowił, że powstanie starostwo grodowe w Piotrkowie, ale ta sama osoba będzie starostą sieradzkim i piotrkowskim. Do oddzielenia starostwa piotrkowskiego od sieradzkiego doszło w 1569 r., wtedy faktycznie powstało to starostwo grodowe, któremu podlegały powiaty piotrkowski i radomszczański²¹.

Miejszem zbierania się sejmiku województwa łęczyckiego była Łęczyca²². Sejmik ziemi sieradzkiej – podstawowy, związany z sejmem – odbywał się w Szadku, tylko sejmik elekcyjny, na którym wybierano kandydatów na urzędy ziemskie (podkomorzego, sędziego, podsędka i pisarza sądu ziemskiego), miał miejsce w Sieradzu²³. Sejmik ziemi wieluńskiej zbierał się w Wieluniu²⁴. Po utworzeniu Trybunału Koronnego w 1578 r. powstała instytucja sejmików deputackich, wybierających sędziów tego sądu (deputatów); w ziemi sieradzkiej sejmik deputacki miał miejsce w Sieradzu, a od 1598 r. także w Piotrkowie. Piotrków był przed 1569 r. zwyczajnym miejscem zbierania się sejmu walnego, w 1578 r. zaś został jedną z dwóch siedzib Trybunału Koronnego (drugim miejscem był Lublin)²⁵.

Na mapie oznaczono miejscowości, z którymi w XVI w. były związane urzędy (tytuły) kasztelanów. W woj. łęczyckim były to Łęczyca, Brzeziny oraz Inowłódz, w ziemi sieradzkiej – Sieradz, Rozprza i Spicymierz, w ziemi wieluńskiej – Wieluń²⁶. Wypada dodać, że w hierarchii ziem, która wyrażała się w ustalonej kolejności wojewodów i kasztelanów pod względem dostojęstwa, województwo sieradzkie stało wyżej od województwa łęczyckiego.

1998 r.

²¹ VL, t. 2, s. 12; *Urzędnicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy*, s. 14 n.; *Urzędnicy II/2*, s. 6 n., 119.

²² J. Włodarczyk, *Sejmiki łęczyckie*, Łódź 1973, s. 23–27.

²³ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, cz. 1, Warszawa 1987, s. 13 n., 18 n.

²⁴ W. Szczygielski, *Dzieje ziemi wieluńskiej*, Łódź 1969, s. 17–22.

²⁵ H. Rutkowski, *Trybunał Koronny w Piotrkowie*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989, s. 111–137.

²⁶ *Urzędnicy II/2*, s. 6–9, 23 n., 38 n., 61, 64 n., 131 n., 141 n., 145 n., 184 n., 211.

III.2.1.6. KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

Wiesława Duży

Celem tego rozdziału jest przedstawienie przebiegu granic administracji państwowej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zgodnie z zasadami serii AHP. Przyjmując podział ziem Korony na prowincje, należy uznać, że omawiany obszar należał do Wielkopolski w jej najszerszym rozumieniu. Wynikało to zarówno z kształtowania się zasięgu tej prowincji pod wpływem statutu Kazimierza Jagiellończyka z 1456 r., jak i zakresu jurysdykcji Trybunału Koronnego w Piotrkowie, utworzonego w 1578 r.¹

We wczesnym państwie polskim Kujawy prawdopodobnie ograniczały się do ziemi kruszwickiej i należały do rdzennej Wielkopolski, a w XII w. rozszerzyły się na pogranicze Mazowsza². Pierwsze księstwo kujawskie powstało zapewne w 1186 r., jego władcą był syn Mieszka III Starego, Bolesław, który poległ w 1195 r.³ Księżę mazowiecki Konrad I, panujący od ok. 1200 r., władał również Kujawami, które w 1230 r. wydzielił jako osobne księstwo dla swego syna Kazimierza. Wchodząca w skład Mazowsza ziemia dobrzyńska przestała należeć do tej dzielnicy w 1248 r., po przyłączeniu do księstwa kujawskiego (od 1287 r. była osobnym księstwem). Po śmierci Kazimierza I w 1267 r. nastąpił podział Kujaw na dwie dzielnice: południową – brzeską i północną – inowrocławską. Z tej drugiej na początku XIV w. wydzielono księstwa: gniewkowskie i wyszogrodzkie (bydgoskie), ich żywot nie był jednak długi, nie przetrwały bowiem wymienionego stulecia. Granice ziem kujawskich i dobrzyńskiej przez długi czas pozostawały na różnych odcinkach zmienne.

Częścią omawianego obszaru władali przejściowo również Krzyżacy⁴. Od pierwszej połowy XIII w. na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, w pewnym stopniu powielając zasięg księstw dzielnicowych, kształtowała się sieć kasztelanii, która bezpośrednio wpłynęła na strukturę późniejszej sieci powiatów na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Spośród trzynastu kasztelanii funkcjonujących w XIII w. pięć zaniknęło już w pierwszej połowie XIV w. Pozostałe kasztelanie (oprócz słońskiej) – bydgoska, inowrocławska, kruszwicka, włocławsko-brzeska, kowalska, dobrzyńska, rypińska – stały się załączkami późniejszych starostw i powiatów. Wyjątkiem były powiaty lipnowski w ziemi dobrzyńskiej i przedecki w województwie brzeskim. Część obszaru pierwszego z nich należała zapewne od drugiej połowy XIV w. do kasztelanii słońskiej. Powiat przedecki z kolei wykształcił się z pogranicznego terytorium przedeckiego prawdopodobnie w drugiej połowie XIV w.⁵ Granice województw kujawskich ukształtowały się ostatecznie w ciągu XV w., po połączeniu województw gniewkowskiego z inowrocławskim oraz zakończeniu wojen z Krzyżakami.

W XVI w. Kujawy dzieliły się na dwa województwa: brzeskie i inowrocławskie. Jednostkami podziału administracyjnego niższego rzędu zarówno na Kujawach, jak i w ziemi dobrzyńskiej były powiaty. Różnica między Kujawami i ziemią dobrzyńską polegała na tym, że na ziemi dobrzyńskiej nie wykształcił się urząd wojewody. Z tego względu krótkiego wyjaśnienia wymaga tu status ziemi dobrzyńskiej. Spór o to, czy należy traktować ją na równi z innymi województwami Korony, czy też

¹ Zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.1.4.

² Por. W. Pałucki, *Wstęp*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji I.2.7.

³ H. Rutkowski, *Zajęcie Kujaw przez Mieszka Starego*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae. Pisma wybrane*, oprac. M. Zbie-
ranowski, M. Słoń, Warszawa 2014, s. 217–235.

⁴ J. Bieniak, *Średniowiecze na ziemi dobrzyńskiej*, cz. 1, [w:] *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej*, t. 1, red. Z. Goźdz, Dobrzyń
nad Wisłą 1997, s. 7–26; cz. 2, [w:] tamże, t. 2, red. Z. Goźdz, Dobrzyń nad Wisłą 1998, s. 7–33.

⁵ Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 109, 160–162, 170, 177–182, 229, 231, 236–237.

jako część województwa inowrocławskiego pozostaje nierozstrzygnięty⁶. Dodać przy tym należy, że sprawy nie rozwiązuje kwestia tytułatury, ponieważ określenie *terra* znajdujemy w źródłach z XVI w. zarówno w odniesieniu do ziemi dobrzyńskiej, jak i kujawskich województw brzeskiego i inowrocławskiego. Dla przykładu: mianem *terra* określono w pierwszej połowie XVI w. oba województwa kujawskie (w 1507 r. Gębice odnotowano jako leżące „in terra Juniwladislaviensi”⁷, w 1524 r. zaś Płowce jako leżące „in terra Brzestensi et districtu Radzieoviensi”⁸, a w 1525 r. Niemojewko „in terra Juniwladislaviensi”⁹). Z kolei w wybranych źródłach z drugiej połowy XVI w. określano tak całe Kujawy, niekiedy pominawszy podział na województwa. Warto przywołać tu kilka przykładów. Pierwszym są informacje o opustoszałej wsi Pniewy „in terra Cuiaviensi et palatinatu Brzestensi”, która w 1552 r. została nadana w dożywocie Mikołajowi Trzebuchowskiemu z Roszek, podkomorzemu inowrocławskiemu¹⁰ i ponownie, w 1554 r., nadano ją jako „fundum seu hereditatem snostram [sic!] desertam Pniewy dictam in pallatinatu et capitaneatu Brzestensi sittam”¹¹. Innym przykładem jest informacja z 1564 r. o wsiach królewskich Świątosławice, Sarnowo i Skaszyn, które określono jako położone „in terra Cuiaviae et districtu Predecensi”¹². Z kolei w 1566 r. Gniewków wzmiankowano jako leżący „in terra Cuiavie et districtu Juniwladislaviensi”¹³, a w 1569 r. – „in terra et districtu Juniwladislaviensi”¹⁴. Wskazany podział chronologiczny nie jest jednak sztywny, o czym świadczy zapis z 1552 r., umiejscawiający wieś Tupadły „in terra et districtu Juniwladislaviensi”¹⁵. Dodać też należy, że określenie *terra* stosowano również w przypadku jednostek terytorialnych mniej samodzielnych niż Kujawy czy ziemia dobrzyńska. Dla przykładu ziemię wschowską w hierarchii podziałów administracyjnych należy umieścić raczej bliżej powiatu niż województwa, choć – jak widać w analizowanych źródłach – określenie tej jednostki jednocześnie jako *terra* i *districtus* nie wykluczało się¹⁶. Z uwagi na samodzielność administracyjną, pełną hierarchię urzędniczą (z wyjątkiem wojewody), funkcjonowanie sądów ziemskich i osobny sejmik szlachty dobrzyńskiej uznajemy ziemię dobrzyńską za jednostkę równą województwom¹⁷.

Kujawy i ziemia dobrzyńska nie graniczyły z innymi władztwami, stąd brak granicy państwowej na mapie głównej. W odległości ok. 6 km od północno-wschodniego krańca ziemi dobrzyńskiej przebiegała granica z Prusami Książęcymi, lecz na tym odcinku to Prusy Królewskie, a nie ziemia dobrzyńska, łączyły się z Mazowszem, omijając interesujący nas obszar. Wszystkie zewnętrzne granice Kujaw i ziemi dobrzyńskiej były granicami wojewódzkimi.

Granica między Kujawami i ziemią dobrzyńską przebiegała wzdłuż Wisły z niewielkimi odchyleniami – największym jest obszar miasta **Nieszawa (Nowa Nieszewa, k)**, należący do powiatu lipnowskiego w ziemi dobrzyńskiej, lecz znajdujący się na lewym brzegu Wisły. Oba województwa kujawskie (brzeskie i inowrocławskie) graniczyły na zachodzie z województwem kaliskim w Wielkopolsce. Na północy inowrocławskie stykało się z województwem pomorskim w Prusach Królewskich. Na południu zaś województwo brzeskie łączyło się z łęczyckim i rawskim. Ziemia dobrzyńska graniczyła na północy z województwem chełmińskim w Prusach Królewskich oraz na wschodzie z województwem płockim należącym do Mazowsza. Granice Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z województwami ościennymi

⁶ J. Siemieński, *Organizacja sejmiku Ziemi Dobrzyńskiej*, Kraków 1906, s. 1; Urzędnicy VI/2, s. 7; Guldon, Kujawy, s. 23–24.

⁷ MK 23, s. 191; MRPS IV/1, nr 213.

⁸ MK 36, s. 530.

⁹ MK 38, s. 184; MRPS IV/1, nr 4634.

¹⁰ MK 83, k. 284v; MRPS V/1, nr 1622.

¹¹ MK 86, k. 363r; MRPS V/2, nr 6575. Także w 1553 r. wspomniano *bona deserta Pniewa*: MK 84, k. 155r–155v; MRPS V/2, nr 6213.

¹² MK 96, k. 355v; MRPS V/2, nr 9409.

¹³ MK 99, k. 286r.

¹⁴ MK 105, k. 13r.

¹⁵ MK 82, k. 73v; MRPS V/2, nr 5585.

¹⁶ Zob. A. Borek, *Ziemia wschowska w drugiej połowie XVI w.*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI w.*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, t. 3, 2015, atlasfontium.pl/index.php?article=poznanskie (dostęp: 7.10.2020).

¹⁷ Urzędnicy VI/2, s. 7; por. A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.2.1.7; H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne Królestwa Polskiego w „Annales” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz – 600. lecie urodzin: region, Polska, Europa w jego twórczości*, red. J. Maciejewski, P. Oliński, W. Rozynkowski, S. Zonenberg, Toruń–Bydgoszcz 2016, s. 111–120.

w większości scharakteryzowano już w poprzednich tomach serii AHP. Nie wymagają one rewizji. Warto jednak przypomnieć dotychczasowe ustalenia w tym zakresie i nieco je uszczegółowić.

Granica kujawsko-wielkopolska między województwami inowrocławskim i kaliskim wiodła od Mąkowska i Hamra (leżących w Wielkopolsce) wzdłuż szeregu jezior oraz rzek Płytwicy i Noteci. W tym miejscu należy dodać kilka informacji dotyczących biegu Noteci w okolicach Pakości. Niewykluczone, że kwestia ta wpływała na zmiany przebiegu granicy w tym miejscu, o czym niżej. Rynek w Pakości rozplanowano na wyspie w widłach dwóch odnóg Noteci. Obecnie koryto rzeki biegnie na wschód od rynku, ale jeszcze na UMTB zaznaczono kanał na zachód od rynku (Blatt 1651). Informację tę trudno potwierdzić w innych źródłach kartograficznych. Kanału czy odnogi Noteci nie znajdujemy na mapie Schröttera, choć możemy się domyślać rozwidlenia tuż pod Pakością. Na podstawie reprodukcji planu Pakości z 1836 r. sporządzonej przez Henryka Müncha również nie sposób odtworzyć przebiegu kanału, jednak warto zwrócić uwagę na teren na zachód od miasta lokacyjnego, między miastem a wsią Ludkowa, gdzie zaznaczono podmokły teren zwany Łakami Ludkowa¹⁸. Zmiany w zagospodarowaniu terenu, zanik mniejszej wyspy w rejonie miasta lokacyjnego oraz jednej z odnóg Noteci najpewniej można wiązać z pracami melioracyjnymi przeprowadzonymi w latach 60. XIX w.¹⁹

Wracając do przebiegu granicy kujawsko-wielkopolskiej, należy zauważyć, że kolejny jej odcinek ciągnął się wzdłuż jeziora Pakoskiego i rzeki Małej Noteci przez ok. 150 km aż do okolic Kwieciszewa. Od tego punktu na południowy wschód przez ok. 80 km wiodła granica między województwami brzeskim i kaliskim aż do okolic wielkopolskiego Brdowa, wsi Psary, leżącej na południowym krańcu Jeziora Modzerowskiego, oraz wsi Korzecznik i jeziora o tej samej nazwie²⁰. Krótki, liczący ok. 50 km odcinek granicy z województwem łęczyckim biegł najpierw na południowy wschód od Przedcza aż do wsi Łązek, a następnie nieznacznie na północny wschód do rzeki Ochni²¹. Na okolicznych mokradłach kończy się granica kujawsko-łęczycka i zaczyna kujawsko-mazowiecka z województwem rawskim, prowadząc w kierunku północno-wschodnim, do wsi Białotarczek, Jeziora Trzebowskiego i dalej aż do Wisły, równoległe do terenów leżących na Mazowszu, a należących do klasztoru norbertanek płockich²² nad jeziorem Soczewką i rzeką Skrwą.

Nieopodal wspomnianej wielkopolskiej osady Hamer zaczynała się również granica kujawsko-pruska. Na krótkim odcinku biegła wzdłuż rzeki Brdy (do okolic pruskiego Suskiego Młyna), meandrując następnie w pasie lasu aż do pruskiej Strugi Granicznej i dalej prawdopodobnie do rzeki Kotomierzycy w okolicach wsi Nieciszewo. Następnie wiodła na południowy wschód, okalając wsie należące do cystersów koronowskich: Trzeciewiec (Cietrzewiec, d) i Włóki (d), aż do Wisły. Ostatni odcinek granicy kujawsko-pruskiej biegł wzdłuż Wisły, aby powyżej Torunia, między Kaszczorkiem i Złotorią, przejść w granicę z ziemią dobrzyńską²³.

Granica na Wiśle między Kujawami a ziemią chełmińską uwzględniała podział licznych na tym odcinku rzeki kęp – tradycyjnie znaczna ich część należała do Fordonu²⁴ i do Torunia, zgodnie ze średniowiecznymi nadaniami na rzecz Krzyżaków²⁵. Z kolei przebieg dalszego odcinka granicy – wzdłuż Wisły, między Kujawami a ziemią dobrzyńską – ustalili się m.in. na drodze sporów sądowych. Dla przykładu, w 1545 r. król Zygmunt August zatwierdził wyrok komisji, która zdecydowała o podziale Wisły między miasto Bobrowniki (k) w ziemi dobrzyńskiej a wieś Kucierz (d), należącą do kapituły włocławskiej i leżącą na kujawskim brzegu rzeki, lecz sprawa ta toczyła się jeszcze przez kilka lat²⁶.

¹⁸ H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946, tabl. XLVII.

¹⁹ R. Kabaciński, *W czasach staropolskich*, [w:] *Dzieje Pakości*, red. W. Jastrzębski, Warszawa-Poznań 1978, s. 43–44.

²⁰ Zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.1.4.

²¹ H. Rutkowski, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.1.5.

²² M. Stawski, *Początki norbertanek w Płocku*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, t. 5, 2007, s. 36–51; por. Z.H. Kuźniewska, *Norbertanki płockie*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, t. 10, 2018, s. 37, 39–42.

²³ Por. MPK, s. 28.

²⁴ *Fordon*, oprac. hist. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 3), s. 11.

²⁵ Zob. Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 172–173.

²⁶ Por. S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II. Dokumenty w kopia-riuszach*, t. 4: *Kopiarz Kan. P. Piotrkowskiego z 1551 roku*, Włocławek 2000, s. 86; tenże, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, t. 1: *1232–1550*, Włocławek 1994, s. 283; MRPS V/1, nr 965.

Granica ziemi dobrzyńskiej z Prusami Królewskimi przebiegała prawie na całej długości wzdłuż rzek. Długi odcinek tej granicy – od Złotorii do obszaru na północ od wsi Radziki Małe (s), Łapinózek (Łapinos Mały, s) i Łapinóż (Łapinos Wielki, s) – wyznaczała Drwęca. Rypienica uchodząca do Drwęcy stanowiła kolejny odcinek granicy dobrzyńsko-pruskiej. Był to niewielki jej fragment, ponieważ przy wsi Łapinózek rzeką graniczną między ziemią dobrzyńską i Prusami Królewskimi stawała się Pisa. Kolejny odcinek – począwszy od okolic na zachód od Księtego i Gołkowa – biegł przez teren klucza górzeńskiego należącego do biskupa plockiego, otaczając wieś Grażawy i dalej wzdłuż rzeki Brynicy na wschód, aż do rzeki Wkry.

Granica między kujawskimi województwami brzeskim i inowrocławskim prowadziła od zachodu przez wieś Łąkie (zob. niżej) do północnego krańca jeziora Gopło, a następnie przez obszar bagien i błot bachorskich aż do wsi Sędzino i Koczkowo w okolicach źródeł rzeki Bachorza²⁷. Kolejny jej odcinek wiódł na północ, meandrując między miejscowościami przynależnymi do obu województw, by w okolicach wsi Starograbie skręcić na wschód przy południowej granicy Puszczy Gniewkowskiej. Następnie – znów wijąc się między poszczególnymi miejscowościami – kończył się w okolicach Nieszawy (Nowa Nieszewa, k), która należała administracyjnie do ziemi dobrzyńskiej, mimo że leżała na lewym brzegu Wisły.

Komentarza wymaga przede wszystkim przynależność administracyjna kilku miejscowości zlokalizowanych na pograniczu województw.

W pracy poświęconej własności na Kujawach Zenon Guldon podał, że wieś **Górki Górne (Górki, s)** w parafii Białotarsk (Białotarczek, d) znajdowała się w granicach powiatu kowalskiego w województwie brzeskim na Kujawach²⁸. Z kolei w trakcie prac nad tomem AHP Mazowsze zakwestionowano ustalenia Gulдона i podano, że wieś ta przynależała administracyjnie do powiatu gostynińskiego w województwie rawskim na Mazowszu²⁹. Z zachowanych przekazów źródłowych wynika, że Górki płaciły część danin w każdym z tych województw, w związku z czym na mapie głównej niniejszego tomu granicę poprowadzono w taki sposób, aby odpowiednio zaprezentować tę podwójną przynależność.

Podobną sytuację znajdujemy w przypadku wsi **Łąkie** na Kujawach, należącej do klasztoru norbertanek w Strzelnie. Na podstawie zapisów z licznych kujawskich rejestrów poborowych ustalono, że wieś ta charakteryzowała się podwójną przynależnością administracyjną. Sugeruje to już zapis z rejestru poradlnego z 1489 r., gdzie wyraźnie zaznaczono, że połowa wsi Łąkie zapłaciła podatek z powiatu kruszwickiego, a połowa – z inowrocławskiego³⁰. Decyzję o podwójnej klasyfikacji podjęto po stwierdzeniu, że Łąkie płaciło podatek zarówno w powiecie kruszwickim w województwie brzeskim w parafii Ostrów, jak i w powiecie inowrocławskim w województwie inowrocławskim w parafii Rzadkwin. Świadczą o tym równoległe zapisy w dwóch parafiach (Rzadkwin i Ostrów) w rejestrach z lat: 1553, 1577, 1581, 1582 i 1583³¹. W latach, gdy zarejestrowano wieś wyłącznie w jednej parafii, liczba łąnów, od których zapłacono podatek, była zawsze mniejsza niż w tych rejestrach, w których podano informację o podatku zapłaconym od dwóch części wsi; wyjątkiem jest zapis z 1570 r., gdy podatek od 11 łąnów kmiecych zapłacono tylko w parafii Rzadkwin w powiecie inowrocławskim³². W kilku rejestrach zanotowano podatek od wsi Łąkie zapłacony tylko w jednej parafii. Do parafii Rzadkwin zaklasyfikowano wieś w latach 1552, 1563, 1564, 1565, 1570, 1573 i 1576³³. Wyłącznie do parafii Ostrów zaklasyfikowano Łąkie w latach 1557, 1567, 1579, 1580 i 1589³⁴. W związku z omówioną sytuacją na mapie głównej Łąkie jest wsią leżącą na granicy województw brzeskiego i inowrocławskiego.

O procesie kształtowania się granicy między województwami brzeskim i inowrocławskim świadczy nie tylko przypadek wsi Łąkie, lecz również przykład **Strzelna**. W tym samym rejestrze poradlnego

²⁷ Por. K. Słomska-Przech, T. Panecki, *Środowisko geograficzne* w tomie AHP Kujawy, s. 33, w tej edycji III.1.6.

²⁸ Guldon, Kujawy, s. 26, 65.

²⁹ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji, w tej edycji III.2.1.7.

³⁰ Lustracja 1489, s. 151: „Lankye medietas” (tu w parafii Strzelno, pow. kruszwicki); s. 170: „Lankye, medietas cuius ad districtum Juniwladislaviensem pertinet”.

³¹ ASK I 50, k. 842r; ASK I 29, k. 209v; ASK I 30, k. 279v; ASK I 29, k. 445r; ASK I 50, k. 704r; ASK I 30, k. 605v; ASK I 50, k. 674r, 638r; ASK I 30, k. 665; ASK I 50, k. 599r; ASK I 30, k. 728v.

³² ASK I 50, k. 775v.

³³ ASK I 92, k. 8v; ASK I 50, k. 549r, 726r, 753v, 775v, 791v, 808v.

³⁴ ASK I 29, k. 334r, 410v, 503v, 594v; ASK I 30, k. 771r.

z 1489 r. podano, że miasteczko to zapłaciło podatek zarówno z części przynależnej do powiatu kruszwickiego, jak i do powiatu inowrocławskiego³⁵. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. Strzelno figuruje konsekwentnie jako własność klasztoru norbertanek w Strzelnie, płacąca podatek w powiecie kruszwickim w województwie brzeskim.

Nie są to zresztą przypadki odosobnione. Stopniowe regulowanie kwestii przynależności administracyjnej, a co za tym idzie – przebiegu granic, obserwujemy również w okolicach miasteczka **Przedecz**³⁶. Część starostwa przedeckiego (z Kłodawą) znajdowała się w granicach województwa łęczyckiego³⁷, co znajduje wyraz w lustracjach dóbr królewskich, gdzie starostwo to umieszczono wśród królewszczyzn łęczyckich, nie zaś brzeskich³⁸. Sam Przedecz określono jako *Wola Parzysz* w parafii Boniewo w województwie brzeskim na Kujawach w lustracji poradnego z 1489 r., mimo lokacji miasta na prawie niemieckim około połowy XIV w.³⁹ W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. Przedecz już konsekwentnie klasyfikowany był jako miasteczko z własną parafią, zlokalizowane w województwie brzeskim.

Zmiany przebiegu granic wojewódzkich od XIV do XVI w. obserwujemy również w okolicy **Pakości**. W tym przypadku dostępne źródła informują o zmianie przynależności administracyjnej Pakości z powiatu gnieźnieńskiego w województwie kaliskim na powiat inowrocławski w województwie inowrocławskim. Kwestia przebiegu granicy kujawsko-wielkopolskiej na tym obszarze nie jest jednak jednoznaczna. Kiedy bowiem w 1359 r. doszło do lokacji miasta na prawie niemieckim, zaznaczono, że miasto miało być założone „in fundo sue ville Pakosch in terra Cuyaviensi situatę”⁴⁰. Pakości nie znajdujemy jednak w lustracji poradnego z 1489 r. dla województw brzeskiego i inowrocławskiego. Z kolei w 1512 r. miejscowość znalazła się w wykazie miast kujawskich, w których mieszczan brzeskich zwolniono z płacenia cła⁴¹. Kwestii nie wyjaśniają późniejsze przekazy źródłowe, ponieważ w 1520 r. w aktach sprawy związanej z posagiem Anny Krotoskiej z Kościelca Pakość pojawia się jako miasto (*oppidum*) leżące w powiecie gnieźnieńskim w Wielkopolsce. Posag ten był zapisany na licznych dobrach w powiatach inowrocławskim i gnieźnieńskim, w tym częściowo również na Pakości⁴². Z kolei w rejestrach poborowych z lat 1534 i 1535 zanotowano, że Pakość zapłaciła szos w powiecie gnieźnieńskim⁴³. Księgi sądowe z lat 40. XVI w. dostarczają jednak informacji o jej przynależności do kujawskiego powiatu inowrocławskiego⁴⁴. Istnieją też wskazówki sugerujące, że w 1541 r. na wniosek właściciela miasta król Zygmunt August przeniósł Pakość do województwa inowrocławskiego, ale nie udało się tego potwierdzić w analizowanych źródłach⁴⁵.

Ciekawym przypadkiem miejscowości zlokalizowanej na granicy dwóch województw, na rzece Skrwie, jest **Mieszczk** (s), notowany w źródłach zarówno w powiecie rypińskim w ziemi dobrzyńskiej, jak i w powiecie sierpeckim w województwie płockim. Na mapie głównej wyodrębniono dwa punkty dla ośrodka o tej nazwie. Decyzję tę podjęto z uwagi na różne typy miejscowości: Mieszczk dobrzyński to wieś szlachecka odnotowywana we wszystkich rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. w powiecie rypińskim. We wsi była karczma, lecz nie podano żadnej informacji o młynie. Z kolei Mieszczk mazowiecki był osadą młyńską z młynem dziedzicznym. Oprócz nazwy obie miejscowości

³⁵ Lustracja 1489, s. 151: „Parochia Strelno opidum, in cuius medietate, que Crusviciensem spectat districtum”; s. 170: „Item in medietate opidi Strelno, que ad districtum Juniwladislaviensem pertinent”.

³⁶ Guldon, Powierski, Podziały, s. 110, 198.

³⁷ O kształtowaniu się granicy kujawsko-łęczyckiej w XIII i XIV w. zob. tamże, s. 238–262.

³⁸ Zob. M. Słomski, *Przynależność własnościowa osiedli* w tomie AHP Kujawy, w tej edycji III.3.3.6, s. 123; Guldon, Powierski, Podziały, s. 110–111.

³⁹ Lustracja 1489, s. 98; por. Guldon, Powierski, Podziały, s. 109.

⁴⁰ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1879, nr 1397.

⁴¹ MRPS IV/2, nr 10284 = MK 26, k. 139r.

⁴² MRPS IV/1, nr 3193 = MK 34, k. 210v.

⁴³ ASK I 12, k. 396v, 497r.

⁴⁴ Teki Dworzaczka, 1540 r.: 830 (nr 1394) 1540: „M D. Janusz Latalski, w. pozn. i st. inowrocł., całe cz. dziedz. m. Pakość i wsi Rybitwy w p. inowrocł. i całe cz. przedm. m. Pakości i wsi Liutkowo [Ludkowo – W.D.] i Bielawy w p. gn. G. Zofji Jaktorowskiej, ż. G. Sylwestra z Kretkowa wdzica brzesk. za 3000 zł. wyd. (f. 368v)”; tamże, 1548 r.: 2044 (nr 213) 1548: „M. Andrzej Krotoski, klan inowrocławski, całe m. Łobżenica i wsie: Piessna p. nakł., miasto Barcin i wsie: Krotoszyno, Sadłogoszcz, Piekczyno, Mikołajkowo, Jankowo os. oraz części wsi Lutkowo, Bielawy, Wierzejcze pustki p. gn. i kc., oraz cz. miasta Pakość i wsi: Rybitwy, Wielawieś oba, Radłówek, Wierzbiczany w inowrocł., Ptur, Barczino w bydg. daje wiecz. synowi Janowi klanowi rogozińskiemu (f. 131)”.

⁴⁵ Z. Wojciechowski, *Pakość. Miasto nad Notecią*, Toruń–Pakość 2013, s. 9.

miały też tę samą przynależność parafialną – była nią parafia Sierpc (Sieprc, s), stąd domniemanie o możliwym podziale jednej miejscowości na dwie osobne. Nie sposób jednak ustalić, czy i kiedy dokładnie mogłoby to nastąpić, sprawy nie rozstrzygają informacje zebrane w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa płockiego w średniowieczu* ani nawet kartoteka Adama Wolffa z materiałami do tegoż. *Registr diecezjów* Franciszka Czaykowskiego z XVIII w. wymienia dwie osobne miejscowości⁴⁶.

Dopełnieniem informacji na temat przebiegu granic wojewódzkich jest jeszcze uwaga o wsi **Mirosławice**, będącej eksklawą powiatu gnieźnieńskiego województwa kaliskiego, zlokalizowanej jednak w powiecie kruszwickim województwa brzeskiego. Wieś Mirosławice wymieniano w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. w powiecie gnieźnieńskim i na tej podstawie uznano jej przynależność administracyjną do tego powiatu⁴⁷.

Bardziej skomplikowane były podziały administracyjne niższego rzędu na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Granice powiatowe miały charakter znacznie bardziej umowny, rzadziej wykorzystując elementy krajobrazu naturalnego. W efekcie przynależność administracyjna niektórych miejscowości zmieniała się lub była trudna do jednoznacznego określenia na podstawie dostępnych źródeł.

Jednym z takich przypadków jest **Arciszewo** (s) na Kujawach. W XV w. lustratorzy zanotowali dwa folwarki szlacheckie Arciszewo Lasota i Arciszewo Kreczonka w powiecie brzeskim⁴⁸. Następnie w rejestrze poborowym z 1531 r. pojawiają się Arciszewo Rozdziałowe i Arciszewo Pagowe w części obejmującej wykaz szlachty bezkmiecej powiatu przedeckiego⁴⁹. Sytuacja jeszcze bardziej komplikuje się w kolejnych latach. W rejestrze poborowym z 1539 r. zanotowano Arciszewo w parafii Boniewo w powiecie brzeskim i Arciszewo Rozdziałowe w spisie szlachty bezkmiecej w powiecie przedeckim⁵⁰. Następnie w rejestrze z 1553 r. (notującym podatek zapłacony w dwóch ratach) podano informację o Arciszewie w parafii Boniewo w powiecie brzeskim przy obu ratach⁵¹, tę przynależność administracyjną potwierdza rejestr z 1557 r.⁵² Jednak już dekadę później, w rejestrze poborowym z 1567 r., podano informację o wsiach Arciszewo Rozdziałowe i Arciszewo Długoszowe w spisie szlachty bezkmiecej powiatu przedeckiego⁵³. Taka sama sytuacja oddana została w rejestrze z 1577 r.⁵⁴ Z kolei dwa lata później, w czasie sporządzania kolejnego rejestru, wsie Arciszewo Rozdziałowe i Arciszewo Długoszowe znalazły się w parafii Boniewo w powiecie brzeskim, aby następnie w latach 1580, 1581, 1582, 1583 i 1589 znów figurować w spisie szlachty bezkmiecej powiatu przedeckiego⁵⁵. Z kolei w drugiej połowie XVII w. wsie Arciszewo Rozdziałowe i Arciszewo Długoszowe zostały wpisane zarówno w powiecie brzeskim, jak i w powiecie przedeckim, z tym że w 1673 r. Arciszewo Długoszowe zarejestrowane w powiecie brzeskim oznaczono jako *deserta*, podatek zapłacono zaś we wsi Arciszewo Długoszowe przypisanej do powiatu przedeckiego. W przypadku wsi Arciszewo Rozdziałowe sytuacja była odwrotna: w powiecie brzeskim zapłacono podatek, w przedeckim zaś podano informację o wsi opustoszałej⁵⁶. Nieliczne wzmianki w protokołach powizytacyjnych mogą sugerować niewielką samodzielność tych osiedli. W wizytacjach z XVIII w. zanotowano wsie Arciszewo Maior i Arciszewo Minor, co utrudnia identyfikację⁵⁷. Nowego ujęcia dostarcza wizytacja z 1779 r. Zanotowano tam informację o miejscowościach „Wolka Paruszevska cum Jarciszewo Długoszowe deserta” oraz „Jarciszewo Rozdziałowe villa”⁵⁸. W *Rejestrze diecezjów* Czaykowskiego, a zatem i na mapie

⁴⁶ Czaykowski, s. 625; por. *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu*, z. 3, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, Warszawa 1998, s. 190.

⁴⁷ Szczegółowe informacje na ten temat podaje M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.1.4.

⁴⁸ Lustracja 1489, s. 98.

⁴⁹ ASK I 29, k. 108r.

⁵⁰ Tamże, k. 166r, 187r.

⁵¹ Tamże, k. 194v; ASK I 30, k. 269r.

⁵² ASK I 29, k. 239r.

⁵³ Tamże, k. 400v.

⁵⁴ Tamże, k. 436v.

⁵⁵ Tamże, k. 466v, 591r, 602r; ASK I 30, k. 654v, 715r, 761r. Należy tu podkreślić, że rejestracja z 1580 r. nie jest pewna z uwagi na przemieszanie stron w tej części księgi nr 29 ASK.

⁵⁶ ASK I 65, k. 284v, 290v; ASK I 74, k. 844r, 850r.

⁵⁷ Repertorium 71, s. 150, 215.

⁵⁸ Repertorium 73, s. 312.

Perthéesa wsie Arciszewo zlokalizowano w powiecie brzeskim⁵⁹. Przeanalizowany materiał źródłowy dla XVI w. nie pozwala na rozstrzygnięcie kwestii przynależności administracyjnej, ponieważ wydaje się, że na przypisanie do jednego z powiatów miała wpływ kwestia szlachty bezkmiecej wymienianej w rejestrze. Sprawę tylko częściowo wyjaśnia analiza późniejszych źródeł, które już w XVIII w. przypisują obie wsie do powiatu brzeskiego. Nie mając jednoznacznych informacji odnośnie do drugiej połowy XVI w., przyjęto, że na mapie głównej obie omawiane wsie zostaną zlokalizowane na granicy powiatów brzeskiego i przedeckiego, w indeksie zaś wskazano przy nich przynależność alternatywną: w powiecie brzeskim lub przedeckim. Zdecydowało o tym kilka powodów. Pierwszym z nich jest opisana kwestia rejestracji wsi w spisach szlachty bezkmiecej. Drugim – stan z XVIII w. przypisujący wsie jednoznacznie do powiatu brzeskiego. Trzeci element wniosku wpływa na określenie charakteru lokalizacji. Jak wspomniano, w latach 30. XVI w. jedna z omawianych wsi została zarejestrowana jako Arciszewo Pagowe. Pagowo jako osobna miejscowość, niezależna od Arciszewa, pojawiła się jeszcze dwukrotnie w latach 30. XVII w. W rejestrze podymnego z 1634 r. odnotowano je jako Pągowo Grodzki w parafii Zgłowiączka⁶⁰, a w wizytacji z 1639 r. jako Pągowo w parafii Boniewo⁶¹ i jest to ostatnia znana wzmianka tego typu. Z uwagi na charakter źródła z 1639 r. należy przyjąć podaną tam przynależność parafialną jako właściwą, a lokalizację wskazaną w rejestrze podymnego jako efekt przyjmowania wpłaty od Grodzkiego (z Grójca?). Należy przypuszczać, że Pągowo było częścią jednej z dwóch wsi Arciszewo, usamodzielnioną na krótko w XVII w. Wskazuje na to tak nazwa osady, jak i informacja podana na mapie Gilly’ego, gdzie znajdujemy Pangowo sąsiadujące z Arciszewem od północy. Jest to jedyna wzmianka o tej miejscowości zidentyfikowana w materiale kartograficznym. Prawdopodobnie było ono związane z Arciszewem Długoszowym, ponieważ analizowane wzmianki źródłowe każą utożsamiać tę wieś ze wzmiankowanym Arciszewem Pagowym. Jak wspomniano, z późniejszej wizytacji (z 1779 r.) wiadomo, że Arciszewo Długoszowe opustoszało, co pozwala uznać, że folwark Arciszewo widoczny na mapie WIG jest tożsamy z Arciszewem Rozdziałowym. Folwark Arciszewo (jako jedyna osada o tej nazwie) znalazł się w *Tabelli miast i wsi* z 1827 r.⁶² Lokalizację Arciszewa Długoszowego (Pagowego) można rozpoznać na podstawie mapy Perthéesa, lecz z uwagi na charakter tej mapy nie można jej określić precyzyjnie. Dodatkowo wyodrębniono również Pągowo, gdyż przez krótki czas rejestrowano je jako niezależną osadę. Ponieważ jedyne wzmianki o Pągowie pochodzą z lat 1634–1639, nie znalazła się ona na mapie głównej.

Innym przykładem zmiany przynależności administracyjnej jest grupa miejscowości na granicy kujawskich powiatów brzeskiego i radziejowskiego. W okolicach wsi Drwalewo, Faliszewo, Powalkowice Wielkie, Powalkowice Małe, Sadług, Sadłużek i Torzewo doszło do nieregularnych przesunięć prawdopodobnie w XVII w. W lustracji poradnego z 1489 r. sześć z tych wsi (oprócz Drwalewa) zarejestrowano w powiecie radziejowskim w parafii Witowo⁶³. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. wszystkie wsie występują w powiecie brzeskim i zgodnie z tymi zapisami poprowadzono granicę powiatową na mapie głównej. W rejestrze podymnego z 1634 r. wsie Faliszewo i Drwalewo znalazły się w powiecie radziejowskim, a pozostałe w brzeskim⁶⁴. W XVII i XVIII w. następowały na tym obszarze dalsze przesunięcia, wymienione wsie częściowo klasyfikowano jednak w powiecie radziejowskim⁶⁵. Granicę na mapie Perthéesa poprowadzono w taki sposób, że wszystkie wymienione wsie znalazły się w powiecie radziejowskim.

W omawianej okolicy funkcjonowały dwa młyny – Gąska i Tornuczka – które wymieniono w wizytacji z 1598 r. w parafii Witowo. Być może należy je utożsamiać z młynami bez nazwy wymienionymi w rejestrach poborowych przy wsiach Sadług i Sadłużek. Dwa młyny bez nazwy pojawiają się również w późniejszych wizytacjach przy wsiach Sadług, Sadłużek i Faliszewo, i na podstawie zarejestrowanej tam przynależności parafialnej określono ich przynależność administracyjną do powiatu brzeskiego.

⁵⁹ Czaykowski, s. 839.

⁶⁰ Podymne 1634.

⁶¹ ADWł, sygn. 0213/1, s. 114.

⁶² *Tabella miast, wsi, osad, Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona*, t. 1, Warszawa 1827, s. 5.

⁶³ Lustracja 1489, s. 134–135: „Item ville, que districtum Brzestensem spectant et ad suprascriptam parrochiam pertinent”.

⁶⁴ *Rejestr podymnego województwa brzesko-kujawskiego z 1634 r.*, wyd. R. i Z. Guldonowie, PKHBTN, t. 9, 1973, s. 211–241.

⁶⁵ Z. Guldon, *Osadnictwo powiatu radziejowskiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria A: *Historia*, 1978, s. 221–254.

Sytuację analogiczną do omówionej powyżej obserwujemy w przypadku wsi Jarantowice i Jarantowiczki. W 1489 r. zarejestrowano je w powiecie radziejowskim⁶⁶, lecz w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. występują one w powiecie brzeskim. Identyczną przynależność administracyjną obie wsie miały w XVII w.⁶⁷ Tę samą sytuację – zmiany w zakresie przynależności administracyjnej między powiatami radziejowskim i brzeskim – zaobserwowano w przypadku wsi Borek (d; parafia Orle), którą w rejestrze podymnego z 1634 r. zaklasyfikowano do powiatu radziejowskiego, mimo że wcześniejsze źródła informują o przynależności do powiatu brzeskiego. Z kolei wsie Nagórki i Szalonki, które w rejestrze poradnego z 1489 r. wykazano w powiecie radziejowskim, w późniejszych źródłach znalazły się w powiecie brzeskim⁶⁸. Wątpliwości dotyczące przynależności administracyjnej wsi Wola Zagajkowa zadecydowały o włączeniu jej do powiatu brzeskiego. Przynależność do powiatu radziejowskiego sugerują informacje z rejestru poradnego z 1489 r. oraz mapy Perthéesa. Wieś znajdujemy w rejestrze poborowym z 1531 r. – w wykreślonym wpisie – w powiecie brzeskim, do którego przynależała również według rejestru z lat 1673–1674⁶⁹.

Przebieg granic między powiatami wyznaczało również kilka młynów. Między innymi młyn w Orlu, który zanotowano w powiecie brzeskim w rejestrach z lat 1531–1557, mimo że wieś **Orle** (d) zlokalizowana była w powiecie radziejowskim⁷⁰. W przypadku granicy między powiatami brzeskim i przedeckim zidentyfikowano trzy młyny zlokalizowane w powiecie brzeskim: młyn we wsi Ryn (s) występuje w powiecie brzeskim w rejestrach z lat 1531–1557⁷¹, mimo że wieś przynależy do powiatu przedeckiego, młyny we wsiach Kołatki (s) i Kucice (s) w rejestrze z 1557 r. występują w powiecie brzeskim, osada młyńska Kołatki i wieś Kucice zaś w rejestrach z drugiej połowy XVI w. występują już w powiecie przedeckim⁷².

Z kolei granica między powiatami kowalskim i brzeskim zmieniała się m.in. w okolicach wsi **Lutoborz**⁷³. W rejestrze poradnego z 1489 r. zanotowano ją w powiecie kowalskim, w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. zaś znajdujemy ją w powiecie brzeskim. W zapisie z rejestru podymnego z 1634 r. podano dwa działki wsi: jeden w powiecie kowalskim, drugi zaś w brzeskim. Inne materiały z XVII i XVIII w., w tym mapa Perthéesa, lokalizują Lutoborz w powiecie kowalskim⁷⁴. Na mapie głównej wieś znalazła się w powiecie brzeskim z uwagi na przynależność administracyjną wskazaną w rejestrach poborowych.

Określenie przynależności administracyjnej w drugiej połowie XVI w., a zatem wytyczenie granic, staje się niekiedy skomplikowane nie tylko z powodu zmieniającego się stanu prawnego, lecz również rejestracji poszczególnych miejscowości w analizowanych źródłach. Dla przykładu: informację o **Nakonowskim Młynie** zamieszczono w powiecie kowalskim w rejestrach poborowych z lat 1577–1589 (z wyjątkiem rejestru z 1579 r.). Zapiska ta znalazła się na końcu wpisu dotyczącego parafii Kłótno. Tymczasem w innych źródłach młyn zarejestrowano przy wsi Nakonowo w powiecie brzeskim⁷⁵. Nakonowski Młyn był najpewniej tożsamy z młynem w Nakonowie, co potwierdza rejestr poborowy z 1579 r.⁷⁶, w którym przy wpisie dotyczącym wsi Nakonowo w powiecie brzeskim odnotowano młyn o dwóch kołach – identyczny jak ten, który zapisano w innych źródłach w Nakonowskim Młynie. Jednocześnie wśród wpisów obejmujących powiat kowalski w rejestrze z tego roku nie ma wzmianki o Nakonowskim Młynie. Wieś Nakonowo z młynem znajdujemy również w wizytacji

⁶⁶ Lustracja 1489, s. 106.

⁶⁷ Podymne 1634; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria E: *Kształtowanie środowiska*, 1985, s. 155.

⁶⁸ Lustracja 1489, s. 136; w przypadku wsi Szalonki por. też Z. Guldon, *Osadnictwo powiatu radziejowskiego*, s. 250, ponieważ autor klasyfikuje tę wieś w pow. radziejowskim.

⁶⁹ ASK I 74, k. 875r.

⁷⁰ ASK I 29, k. 198v, 207v, 208r, 247r, 257v, 258r, 259v; ASK I 30, k. 271v, 278r, 278v.

⁷¹ ASK I 29, k. 198v, 277r; ASK I 30, k. 271v.

⁷² ASK I 29, k. 248v; 397v, 398v, 401v, 437r, 484v, 603r, 608v; ASK I 30, k. 587v, 592r, 651v, 655r, 711v, 716r, 758v, 761v.

⁷³ Lustracja 1489, s. 119.

⁷⁴ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu kowalskiego w XVII–XVIII w.*, ZKD, seria C: *Oświata i kultura*, 1980, s. 275–290.

⁷⁵ Lustracja 1489, s. 93; ASK I 29, k. 86v, 91r, 120v, 125r, 157r, 164r, 177r; Podymne 1634, k. 84v; ASK I 74, k. 818v, 839r.

⁷⁶ ASK I 29, k. 462r.

z 1639 r.⁷⁷ Późniejsze źródła kartograficzne jasno wskazują, że młyn przy Nakonowie nie stanowił jednostki odrębnej przestrzennie. Z tego powodu – wbrew zapisom w rejestrach poborowych – należy uznać przynależność tego młyna do wsi Nakonowo w powiecie brzeskim, a zapisy z rejestrów potraktować jako efekt dzierżawienia młyna przez płatnika podatku z powiatu kowalskiego.

Inny przykład niejasnej reprezentacji informacji źródłowych dotyczy wsi **Żórawice**, która znalazła się w powiecie kowalskim (w parafii Wola Pierowa) w rejestrach poborowych z lat 1577 oraz 1580–1583 i 1589 jako wieś z zagrodnikami i wiatrakiem⁷⁸. Należy jednak podejrzewać, że została ona błędnie zarejestrowana w powiecie kowalskim, wpisy te dotyczą zaś wsi Żórawice w powiecie przedeckim w parafii Chodzież, ponieważ taka wieś znana jest z późniejszych rejestrów poborowych oraz źródeł kościelnych⁷⁹. W rejestrach z drugiej połowy XVI w. Żórawice w powiecie przedeckim pojawiają się tylko raz, w rejestrze z 1579 r.⁸⁰ W tym samym źródle obejmującym wsie z powiatu kowalskiego nie znajdujemy wsi o tej nazwie. Podjęto decyzję o poprowadzeniu granicy między powiatami, włączając wieś Żórawice do powiatu przedeckiego.

Grażawy leżące na pograniczu dobrzyńsko-pruskim są kolejnym przykładem wątpliwości wynikających z niejasnego przekazu źródłowego. Według ustaleń Zenona Gulдона i Jana Powierskiego wieś lokowana na prawie niemieckim w 1322 r. Była ona siedzibą parafii w dekanacie rypińskim, powstałej w latach 30. XIV w. Na początku XV w. miejsce zlokalizowania wsi (razem z innymi okolicznymi wsiami należącymi do biskupa płockiego) nazwano terytorium krzyżackim, co wynika zapewne z wcześniejszego zamieszania spowodowanego tym, że na początku XIV w. Krzyżacy otrzymali 200 łanów w tej wsi, po czym okazało się, że przynależy ona do biskupa płockiego (w ramach klucza górzeńskiego), w efekcie Krzyżacy otrzymywali więc czynsz z takiego samego arealu we wsi Księża⁸¹. Grażawy nie występują w rejestrach poborowych ziemi dobrzyńskiej z XVI w. Wsi nie znajdziemy jednak również w pruskim rejestrze poborowym z 1570 r. obejmującym ziemię michałowską. Marian Biskup w MPK zaznacza, że wieś Łaszewo w ziemi michałowskiej należała do parafii Grażawy, leżącej w ziemi dobrzyńskiej⁸². Guldon nie wymienia Grażaw wśród wsi klucza górzeńskiego, korzysta przy tym z inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1595 r. Podaje, że Grażawy (i inne wsie) należały do dekanatu rypińskiego tylko w latach 1506–1510⁸³. Wieś Grażawy (parafii własnej) wymieniono jednak w wizytacji z 1597 r., podając przy tym informację o opuszczonym kościele we wsi w dekanacie rypińskim⁸⁴. Wieś pojawia się w rejestrze podymnego powiatu rypińskiego z 1662 r. w parafii Księża, lecz zapis nie jest jasny, nie tylko z uwagi na wcześniej funkcjonującą parafię w Grażawach, lecz również dlatego, że jest to jedyna wieś wymieniona w parafii Księża⁸⁵. Być może zapis ten należy interpretować jako dodanie przez pisarza informacji o wsi biskupiej w formularzu, który sporządzono na podstawie wcześniejszych formularzy, niezawierających wpisów o Grażawach. Wieś znajdujemy w rejestrach pogłównego z 1673 i 1674 r.⁸⁶, z tym że w drugim z wymienionych źródeł wpisano *Jankowo seu Grażawy*, mimo że rok wcześniej Grażawy i Jankowo spisano osobno, podobnie jak w rejestrze podymnego z 1662 r.⁸⁷ Ostatecznie, z uwagi na powtarzającą się rejestrację wsi w źródłach fiskalnych, podjęto decyzję o umieszczeniu na mapie wsi Grażawy w granicach ziemi dobrzyńskiej, w powiecie rypińskim⁸⁸.

⁷⁷ ADWł, sygn. 0213/1, s. 65.

⁷⁸ ASK I 29, k. 430v, 623r; ASK I 30, k. 581r, 646r, 705r, 754v; dodać należy, że zapiska z 1583 r. (ASK I 30, k. 705r) informuje o podatku zapłaconym od łanów kmiecych, lecz stawka tego podatku – po porównaniu z informacją z uniwersału – jasno wskazuje, że chodzi o podatek od zagrodników.

⁷⁹ Por. Z. Guldon, *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w.*, ZH, t. 31, 1966, nr 1, s. 73–79.

⁸⁰ ASK I 29, k. 485.

⁸¹ Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 52, 151–152, 205; A. Bogucki, *Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzyńskiej*, PH, t. 63, 1972, nr 2, s. 230; por. W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 86, gdzie zaliczono Grażawy do ziemi michałowskiej na podstawie XIV-wiecznych wzmianek.

⁸² MPK, [mapy]; por. Guldon, *Dobrzyń*, s. 15, przyp. 2.

⁸³ Guldon, *Dobrzyń*, s. 7 (tab. 3), 22.

⁸⁴ ADP, sygn. 2, Akta wizytacji z 1597 r., k. 35.

⁸⁵ ASK I 65, k. 315.

⁸⁶ ASK I 73, k. 103r; tamże, k. 165r.

⁸⁷ Tamże, k. 314r.

⁸⁸ Czaykowski, s. 462.

Kolejnym zagadnieniem wpływającym na przebieg granic administracji terytorialnej w drugiej połowie XVI w. jest kwestia mereologii poszczególnych miejscowości przygranicznych. Obrazuje ją przykład wsi (lub części wsi) o nazwie **Wilkowia** leżącej w pobliżu wsi Mysłakowo w powiecie lipnowskim i Mysłakówko w powiecie dobrzyńskim w ziemi dobrzyńskiej. Wilkowia była pierwotnie wsią, a następnie częścią jednej z tych wsi, nie sposób jednak ustalić, kiedy przestała być odrębną miejscowością; należała do rodziny Mysłakowskich⁸⁹. Antoni Biliński podaje, że dziedzicem w Wilkowie był Wojciech Mysłakowski Świeszek, przynajmniej w latach 1564–1568, dodając, że był to „dziedzic części w Mysłakówku, zwanej Wilkowja”, lecz wsi Wilkowia nie notują rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. Biliński informuje jeszcze, że Wilkowia należała do parafii Ligowo w powiecie lipnowskim⁹⁰. Taką przynależność parafialną Wilkowie potwierdza wizytacja z 1609 r., wymieniając tę wieś na liście „Villae Parochiales in Ereptione originali contentae” razem z Mysłakowem⁹¹. Problem polega na tym, że w tej samej wizytacji obie wsie wymienione są również jako przynależące do parafii Tłuchowo⁹². W obu wpisach obejmujących wsie parafialne nie ma jednak wsi Mysłakówko, wymienianej w rejestrach poborowych powiatu dobrzyńskiego w parafii Tłuchowo. Niewykluczone, że wsie Mysłakówko i Wilkowie należy utożsamić (a nie tylko podkreślić ich zależność mereologiczną), lecz nie sposób tego stwierdzić, ponieważ – jeśli przyjąć ustalenia Bilińskiego – obie nazwy mogły występować w XVI i XVII w. W tej sytuacji podjęto decyzję o utrzymaniu odrębności Wilkowie i ustalono przebieg granicy między powiatami lipnowskim i dobrzyńskim, uwzględniając jej przynależność do powiatu dobrzyńskiego, zgodnie z informacjami o przynależności administracyjnej Mysłakówka.

Na mapie głównej oznaczone zostały **stolice** obu województw kujawskich (Brześć i Inowrocław) oraz ziemi dobrzyńskiej (Dobrzyń), jak również stolice powiatów skarbowych. W województwie brzeskim były to: Brześć, Kowal, Kruszwica, Przedecz, Radziejów, a w województwie inowrocławskim Bydgoszcz i Inowrocław. W ziemi dobrzyńskiej na mapie zaznaczono jako siedziby powiatów: Dobrzyń (który był także stolicą ziemi), Lipno i Rypin. Na mapie głównej oznaczono również **siedziby starostw** grodowych. Na Kujawach były to miasta tożsame z siedzibami powiatów: Brześć, Kowal, Kruszwica, Przedecz, Radziejów, Bydgoszcz, Inowrocław. W ziemi dobrzyńskiej siedziba starostwa grodowego dla całej ziemi znajdowała się w Bobrownikach, a siedziby powiatów skarbowych dobrzyńskich były jednocześnie siedzibami starostw niegrodowych.

Sejmiki ziemskie na Kujawach zbierały się w Radziejowie⁹³. Sejmik ziemski dla ziemi dobrzyńskiej zbierał się w Lipnie⁹⁴. Informację tę ukazano na mapie głównej. Oznaczono tam również **siedziby kasztelanów**. Zgodnie z precedencją senatorską (od najważniejszego) byli to kasztelanowie więksi: brzeski i inowrocławski oraz kasztelanowie mniejsi: dobrzyński, bydgoski, kruszwicki, kowalski, rypiński, słoński. W senacie zasiadali oczywiście wojewodowie brzeski i inowrocławski⁹⁵.

Kolejne konstytucje sejmowe określały miejsca odbywania **okazowania szlachty**, w przypadku Kujaw potwierdzając regularnie, że były to miasta wojewódzkie Brześć i Inowrocław. Popis szlachty dobrzyńskiej odbywał się w Lipnie⁹⁶.

⁸⁹ ADP, sygn. 6, Akta wizytacji z 1609 r., k. 345; P. Mysłakowski, [rec.] Piotr Galkowski, *Genealogia ziemiaństwa ziemi dobrzyńskiej XIX i XX w.*, Rypin 1997, PH, t. 89, 1998, nr 2, s. 317.

⁹⁰ A. Biliński, *Szlachta Ziemi Dobrzyńskiej za ostatnich Jagiellonów. Studium historyczno-heraldyczne*, przyg. do dr. Z. Wdowiszewski, Warszawa 1932, s. 116–117.

⁹¹ ADP, sygn. 6, Akta wizytacji z 1609 r., k. 345.

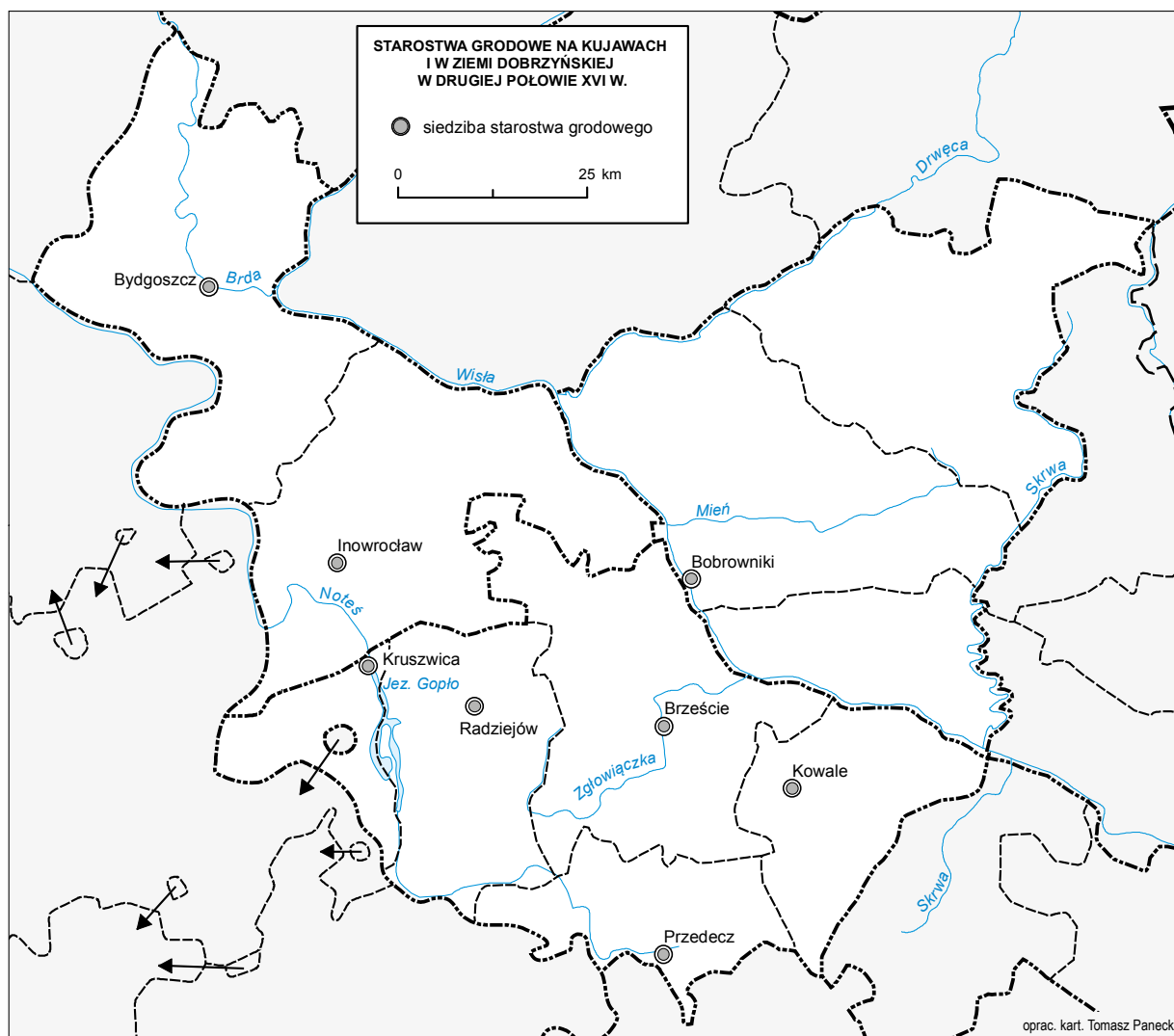
⁹² Tamże, k. 348v.

⁹³ VL, t. 1, s. 167; Urzędnicy VI/2, s. 8.

⁹⁴ VC, t. 2, cz. 1, s. 203 (por. VL, t. 1, s. 641); J. Siemiński, *Organizacja sejmiku Ziemi Dobrzyńskiej*, s. 6; W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 29.

⁹⁵ VL, t. 2, s. 93 (778); por. Urzędnicy VI/2, s. 11.

⁹⁶ 1563 r.: VL, t. 2, s. 28; 1587 r.: tamże, 229; 1607 r. („na miejscach tych, gdzie Seymiki partykularne”): tamże, s. 438; 1620 r. („na miejscach tych gdzie Seymiki partykularne”): VL, t. 3, s. 176.

Mapa 1. Starostwa grodowe na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

2021 r.

III.2.1.7. MAZOWSZE

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Terytorium Mazowsza w drugiej połowie XVI w. było podzielone na trzy województwa znacznie różniące się wielkością. Powstały one w wyniku stopniowego wcielania księstw mazowieckich do Korony. Wcześniejszą genezę miały ziemie, które stanowiły rezultat podziałów politycznych Mazowsza książęcego oraz wykształconej w XIV w. organizacji szlacheckich sądów ziemskich. W niemal wszystkich ziemiach mazowieckich wyodrębniły się powiaty będące mniejszymi okręgami sądowymi. Mazowsze charakteryzowało się dużym rozdrobnieniem ziem i powiatów, spowodowanym długotrwałą odrębnością polityczną, licznymi podziałami na niewielkie dzielnice książęce, a przede wszystkim rozrodzeniem drobnej szlachty.

Powiaty obok roli sądowej odgrywały także rolę skarbową, jako okręgi pobierania podatków państwowych, i administracyjną, np. dla zwoływania pospolitego ruszenia. Chociaż więc jurysdykcji sądów ziemskich nie podlegała ludność dóbr monarszych i kościelnych, rozciągały się na nią inne funkcje powiatów, przyczyniając się do ustalenia terytorialności tych okręgów i ich granic¹. W drugiej połowie XVI w. granice powiatów były na ogół ustabilizowane, zmiana ich wymagała dekretu królewskiego. Zapewne konsekwencją pierwotnego, sądowego charakteru powiatu była pewna eksterytorialność okolic o przewadze własności kościelnej, posiadającej immunitet sądowy (np. dobra arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w województwie rawskim – wyliczane w rejestrach podatkowych w obrębie ziem, a nie powiatów), a także własności królewskiej (obszar puszczy Zagajnicy)².

Zasadniczą podstawę rekonstrukcji granic województw, ziem i powiatów stanowiły rejestry poborowe, weryfikowane w miarę możliwości innymi źródłami.

Punktem wyjścia do oznaczenia granic administracyjnych na mapie Mazowsza XVI w., zarówno państwowych, jak kościelnych, było ustalenie zasięgu i – jako hipotezy – linearnych granic najmniejszej jednostki administracji kościelnej, czyli parafii.

Przy rekonstrukcji granic parafialnych wykorzystano w zasadzie źródła dwojakiego typu: przede wszystkim proveniencji kościelnej (wizytacje parafii, dokumenty erekcji parafii itp.) oraz skarbowe, księgujące podatki według schematu: województwo, ziemia, powiat, parafia³.

Jakkolwiek sieć parafialna Mazowsza w swoim zasadniczym zrębie była uformowana już w drugiej połowie XV w.⁴, w ciągu XVI w. notujemy dalszy jej rozwój, widoczny w przyroście liczby kościołów parafialnych, zwłaszcza na terenach nowszego osadnictwa, znajdujących się w trakcie kolonizacji i organizacji. Ten stan rzeczy wymagał krytycznego wykorzystania źródeł skarbowych przy rekonstrukcji granic

¹ Wolff, s. 11–16; A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI w.*, Poznań 1965 (Prace Komisji Historycznej PTPN, t. 21, z. 2); rec. T. Lalik, KH, 1966, z. 3, s. 703–706; J. Bardach, *Powiat w Polsce późnośredniowiecznej*, CPH, t. 19, 1967, z. 2, s. 142–143.

² Wciągając do rozważań ogólniejszy materiał porównawczy, należałoby podkreślić, że poczynając od połowy XVI w. widać w ustawodawstwie Rzeczypospolitej ogólną tendencję do stabilizacji i rewizji dotychczasowych granic, począwszy od państwowych (por. VL, t. 2, f. 596, § 30), skończywszy na powiatowych, przy czym warto podkreślić, że przy określaniu granicy powiatu braławskiego w 1589 r. wyraźnie stwierdzono, że obejmuje on zarówno dobra szlacheckie, jak i królewskie (tamże, s. 371).

³ Zachował się m.in., poza ogólnie znanymi rejestrami poboru, rekognicjarz poborowy ziemi warszawskiej z 1563 r. o układzie parafialnym; ASK O I 27, k. 208 n.

⁴ A. Dunin-Wąsowicz, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, *Problèmes de l'histoire de l'Église dans l'Atlas Historique du la Pologne du XVI siècle sur l'exemple de la Mazovie*, referat wygłoszony na Kolokwium Historii Porównawczej Kościołów 28 X 1971 r. (w druku w księdze kolokwium).

parafialnych. Niedostatecznie zachowane wizytacje parafii XVI w. dla niektórych rejonów wymagały często stosowania metod retrogresywnych dla odtworzenia zasięgu parafii.

Źródła skarbowe mają ten walor, że obejmują całe interesujące nas terytorium, wymagają jednak w większym stopniu krytyki wiarygodności oraz aktualizacji przekazywanego stanu rzeczy wiadomościami o erekcjach nowych kościołów parafialnych, gdyż zazwyczaj poborcy podatków przepisywali schemat ze starych formularzy ksiąg, odzwierciadlających stan z początków XVI w., pomijając powstałe w międzyczasie parafie. Rejestry poboru grupowały także często osiedla królewskie lub kościelne w kluczach własnościowych, w obrębie całego powiatu lub nawet ziemi, bez określenia ich przynależności parafialnej. Wymagało to weryfikacji materiałami późniejszymi: skarbowymi z XVII w. (podymne i pogłównne) oraz z XVIII w. (taryfy dymów 1789–1790 r.), a także materiałami kościelnymi z XVIII w.⁵, oraz wykorzystania pomocniczo źródeł kartograficznych i materiałów słownikowych z XIX w.⁶, ponieważ sieć parafialna Mazowska przetrwała niekiedy bez większych zmian do połowy XIX w. W wypadku dalszych wątpliwości stosowaliśmy w indeksie miejscowości, przy określaniu ich przynależności parafialnej, alternatywę: *par.x* albo *par.y*.

Po ustaleniu i wniesieniu na mapę w skali roboczej 1:100 000 osiedli wchodzących w XVI w. w obręb poszczególnych parafii interpolowano granice parafialne. W wypadku podziału obszaru niezasiadlonego jeszcze w XVI w. na styku dwóch lub więcej parafii kontrolowano schematyczną linię granic zasięgiem lasu z dawnych przekazów kartograficznych XVIII–XIX w. oraz przynależnością parafialną osiedli powstałych pomiędzy XVII a XIX w., zakładając, że poddano je prawu parafialnemu tego kościoła, któremu podlegał w przeszłości obszar, na którym zostały założone. Hipotetycznie przeprowadzoną dla XVI w. granicę parafii porównywano czasem z przebiegiem dzisiejszych granic gmin i gromad, w uzasadnionych wypadkach identyfikując z nimi jej fragmenty.

Na kanwie granic parafialnych w skali 1:100 000 opracowywano następnie przebieg granic kościelnych wyższego rzędu (dekanatu, archidiakonatu i diecezji) oraz granic powiatu, ziemi, województwa, sprawdzając skrupulatnie (zwłaszcza w wypadkach parafii dzielonych pomiędzy kilka jednostek administracji państwowej) przynależność powiatową poszczególnych miejscowości położonych w bezpośrednim sąsiedztwie granicy.

Podstawowy zrąb podziałów powiatowych Mazowska został przejęty w spadku po okresie książęcym. Zmiany w ciągu XVI w. ograniczyły się do wydzielenia czterech nowych powiatów (sierpecki ok. 1538 r., garwoliński w 1539 r., radziłowski w 1548 r., serocki w 1567 r.), które poprzez cały XVI w. nie pełniły jednak funkcji skarbowych, oprócz powiatu serockiego, w obrębie którego wyjątkowo w 1591 r. ściągnięto pobór, wydzielając go w rejestrze łańcowego z powiatu zakroczymskiego i nowomiejskiego. Trzeba wspomnieć także o tym, że w województwie rawskim powiat bialski miał chyba wyłącznie sądowy charakter i nie odegrał żadnej pomocniczej roli w księgowaniu poboru w ciągu XVI w., w odróżnieniu od powiatów gąbińskiego i mszczonowskiego, które występowały (jakkolwiek niekonsekwentnie i niezbyt często) w formularzach rejestrów poborowych ziemi gostyńskiej i sochaczewskiej badanego przez nas czasu.

Na przykładzie Mazowska XVI w. należy stwierdzić, że związek z powiatem dóbr królewskich lub dóbr w posiadaniu instytucji kościelnych był bardziej ścisły na obszarach starszego osadnictwa oraz w powiatach mających dawniejszą tradycję istnienia. Rejestry poboru dzielą dość konsekwentnie pomiędzy powiat nurski i kamieniecki zarówno dobra biskupstwa płockiego, jak i królewskiej na tym obszarze, mające dawną metrykę osadniczą. I odwrotnie, napotkaliśmy liczne trudności przy rekonstrukcji granic powiatu, wyrażające się w rozbieżności danych przekazywanych przez różne typy źródeł na temat przynależności powiatowej osiedli położonych na pograniczu nowo kreowanych w XVI w. powiatów, np. serockiego czy radziłowskiego, a również na obszarach nowo osadzonych, gdzie w dodatku istniały kompleksy własności królewskiej. Te same trudności występują na tych terenach także przy ustalaniu przebiegu granicy ziemi, która była niewątpliwie jednostką administracyjną. Wydaje się, że dopiero nowe osadnictwo na terenach leśnych – jak np. na styku ziemi liwskiej, nurskiej i warszawskiej – uczyniło tę granicę precyzyjną. W wątpliwych wypadkach przynależność powiatową ustalano retrogresywnie na podstawie źródeł XVIII–XIX w., zwłaszcza map K. Perthéesa i taryf dymów z 1789–1790 r.

⁵ Taryfy 1789–1790; Czaykowski.

⁶ Tabela 1827; SGKP.

Zewnętrzna granica Mazowsza XVI w. stanowiła granicę polityczną lenna mazowieckiego przed jego inkorporacją do Korony. Na północy była ona identyczna z granicą państwową, tj. granicą Korony z lennem Prus Książęcych. Odcinek granicy Mazowsza z Podlasiem do 1569 r. również był granicą państwową, po Unii Lubelskiej zmienił charakter na granicę pomiędzy województwem mazowieckim i podlaskim. Na pozostałych odcinkach granicy Mazowsze sąsiadowało z Małopolską, Wielkopolską, Kujawami, ziemią dobrzyńską i Prusami Królewskimi.

Granice Mazowsza z innymi ziemiami Korony zrekonstruowano po naniesieniu na mapy 1:100 000 pełnego osadnictwa trzech województw: mazowieckiego, płockiego i rawskiego. Skartowano również pas sąsiadujących z Mazowszem obszarów, nanosząc na mapy robocze osiedla wchodzące w skład, graniczących z mazowieckimi, parafii na obszarze następujących województw i ziem: lubelskiego (w ziemi łukowskiej), sandomierskiego (powiatu stężyckiego, radomskiego i opoczyńskiego), łęczyckiego (powiatu brzezińskiego, orłowskiego i łęczyckiego), brzeskiego, kujawskiego (powiatu kowalskiego), ziemi dobrzyńskiej (powiatu dobrzyńskiego, lipnowskiego i rypińskiego) oraz województwa chełmińskiego (ziemi michałowskiej). Podstawą skartowania sąsiedztwa Mazowsza były rejestry poboru, publikowane w kolejnych tomach „Źródeł Dziejowych” (*Polska XVI wieku*).

Linie rozgraniczające osiedla mazowieckie od pozostałych, zlokalizowanych na sąsiednich ziemiach koronnych (po skontrolowaniu jej przebiegu i wyjaśnieniu zachodzących ewentualnych różnic pomiędzy XVI i XVIII w. przy pomocy map Perthéesa), uznano za granicę Mazowsza w obrębie Rzeczypospolitej.

Przy wyznaczaniu **granicy państwowej na odcinku Mazowsze – Prusy Książęce** przyjęto inną metodę, ze względu na brak dostępu do źródeł umożliwiających kontrolę linii granicznej zasięgiem osadnictwa pruskiego w końcu XVI w.⁷ Metoda ta polega na retrogresji przy jednoczesnym założeniu linearności tej granicy, jej trwałości i niezmienności od chwili rozgraniczenia ziem mazowieckich od zakonnych w XIV w., aż do czasu, kiedy na szczegółowych dawnych przekazach kartograficznych staje się uchwytne przebieg linii granicznej w terenie. Argument, jaki możemy przytoczyć na poparcie tego założenia, jest następujący: rozgraniczenie Mazowsza od ziem Zakonu dotyczyło terenów jeszcze słabo zasiedlonych⁸. Kolonizacja tych obszarów od strony pruskiej zaczęła się właściwie dopiero w XV w., a po stronie mazowieckiej jeszcze w końcu XVI w. długie odcinki tej granicy biegły puszczą. Niemniej jednak linearna granica prusko-mazowiecka ustabilizowała się już zapewne w XV w., jeżeli nie wcześniej, świadczą o tym liczne wzmianki w księgach sądowych mazowieckich o znakach granicznych z Prusami⁹. Podobny przebieg granicy poświadczą identyczność pewnych elementów granicznych, wymienianych zarówno w dokumentach XIV w., jak w źródłach XVI w. (jak rzeka Orzyc czy rzeka Łek – w krótkich co prawda odcinkach ich biegu). Względna stabilizacja granicy nie oznaczała jednak jej niezmienności. W konstytucjach sejmowych pierwszej połowy XVII w. istnieją ślady powoływania komisji do rozgraniczenia pomiędzy księstwem pruskim oraz województwami mazowieckim i podlaskim, świadczące o istnieniu w tym czasie spornych odcinków granicy prusko-mazowieckiej¹⁰. Drobne przesunięcia w przebiegu tej granicy, spowodowane stosunkami własnościowymi w obrębie poszczególnych wsi, odnotowują także źródła XVIII w.¹¹

Przy rekonstrukcji **granicy Mazowsza z innymi ziemiami Korony** wynikły trudności na styku z **Podlasiem**, związane z obfitością punktów spornych poświadczonych dla XVI w. W 1546 r. prace

⁷ J. Małek, *Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1966, nr 1(91), s. 131.

⁸ Przekazy z pierwszej połowy XIV w. dotyczące przebiegu granicy Mazowsza z ziemiami Zakonu wyznaczają tę samą strefę graniczną, opierając się na fizjografii terenu: lasach i rzekach. Jeden z tych przekazów na oznaczenie znaków granicznych używa terminu *signa*, podkreślając jednocześnie, że nie mają one charakteru trwałego; *Preussisches Urkundenbuch*, t. 2, nr 882, dokumenty z lat 1314–1335; t. 3, z. 1, nr 417; z. 2, nr 613, 616, 617, dokumenty z 1343 r. O utrwaleniu się granicy przeprowadzonej w XIV w. między Zakonem i Mazowszem może świadczyć fakt, że w XIV–XV w. kolonizacja pogranicznych terenów puszczańskich po stronie pruskiej, chociaż była w przeważnej mierze przeprowadzana przez osadników polskich z sąsiedniego Mazowsza, podlegała kompetencjom urzędników zakonnych; W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 225–226, 309–331, 331–357, 384–404, 420–448, 448–467.

⁹ Wolff, s. 15–16.

¹⁰ Konstytucja 1607 r. (VL, t. 2, s. 444), 1609 r. (tamże, s. 467), 1611 r. (VL, t. 3, s. 14), 1613 r. (tamże, s. 91), 1616 r. (tamże, s. 144).

¹¹ Świadectwem drobnych przesunięć na granicy mazowiecko-pruskiej w końcu XVIII w. jest wzmianka w opisie lustratorskim wsi Dąbrowa, graniczącej ze wsią Pruskie Rozłogi: „Ze wszystkim swoim położeniem ma sąsiedztwo z Prusami, której też dawniejszym czasem do wsi Pruskie Rozłogi zwanej, gruntu niemało sztukę zabrano”, Lustracja starostwa ostrołęckiego 1789 r., AGAD XLVI 166, k. 9/307.

komisarzy królewskich koronnych, podjęte z inicjatywy Zygmunta Augusta, doprowadziły do spisania dokumentu zawierającego zarówno zeznania, jak i skargi właścicieli pogranicznych dóbr, wykaz tytułów własności do dóbr leżących w pobliżu granicy, wreszcie opis różnych wersji linii granicznych, podawanych zarówno przez stronę polską, jak litewską¹². Dokument ten miał mieć charakter projektu, stanowiącego podstawę późniejszej decyzji co do przebiegu granicy. Choć nie została ona oddzielnie wydana, przyjmuje się na ogół, że wynik pracy komisarzy z 1546 r. nabrał z biegiem czasu mocy obowiązującej¹³.

Porównując przebieg granicy z 1546 r. dzielącej W. Ks. Litewskie od Mazowsza oraz zasięg osadnictwa mazowieckiego i podlaskiego, zrekonstruowany na podstawie rejestrów poborowych z końca XVI w.¹⁴, widzimy znaczne cofnięcie się granicy mazowieckiej na zachód; jeszcze w pierwszej połowie XVI w. sięgała ona na wschód poza Biebrzę¹⁵. Zwłaszcza duże zmiany zaszły w tym czasie w widłach rzek Biebrzy i Narwi.

W związku z powyższym, za podstawę wykreślenia granicy mazowieckiej schyłku XVI w. przyjmujemy zasięg osadnictwa z końca XVI w., wychodząc z założenia, iż: po pierwsze, rozgraniczenie z 1546 r. nie miało mocy prawnej, po drugie, w ciągu XVI w. spory graniczne pomiędzy mieszkańcami Podlasia i Mazowsza mogły być rozstrzygane drogą każdorazowych decyzji sądowych, jak np. ciągnąca się przez cały wiek XVI regulacja granicy pomiędzy Niwiskami i Wolińcami od strony mazowieckiej oraz Chodowem i Siedlcami od strony podlaskiej, z wyznaczeniem rzeki Żytniej jako granicy¹⁶; po trzecie, zaksięgowanie poboru ze spornych miejscowości pogranicznych w rejestrach skarbowych województwa mazowieckiego lub podlaskiego w końcu XVI w. stało się dla nas podstawą wytyczenia granicy między tymi województwami, a zatem przypuszczenia, że istniał odpowiedni podział kompetencji pomiędzy urzędami ziemskimi województwa mazowieckiego i podlaskiego¹⁷.

Trudności w przeprowadzeniu rekonstrukcji granicy na obszarach peryferyjnych, o rzadkim osadnictwie, najjaskrawiej wystąpiły na spornym niemal przez cały XVI w. odcinku, dzielącym jednocześnie mazowiecki kompleks dóbr kapituły warszawskiej od majątków szlachty podlaskiej z Lipek i Maliszewa. Granica ta jeszcze w połowie XVI w. nie była precyzyjnie wytyczona. Dawne znaki własnościowe na drzewach bartnych (gdyż terenem spornym był obszar lasu) zostały zniszczone przez wyręb, bardzo intensywny w tym czasie, wiążący się z produkcją i eksportem towarów leśnych z dóbr kapitulnych¹⁸. Spory graniczne na tym terenie, szczególnie zacięte z wypadkami zabójstwa kmieci kapituły przez szlachtę podlaską, doprowadziły do kilkakrotnego rozgraniczenia dóbr w latach 1526–1551¹⁹. Akta komisji granicznych nie zawierały jednak poza nazwami dwóch rzek: Kołodziaży i Ugoszczy – innych elementów topograficznych, których nazwy przetrwałyby do dzisiejszego dnia w terenie i mogłyby umożliwić dokładną rekonstrukcję tej granicy²⁰. W związku z tym zarys granicy na tym odcinku oparto na XVIII-wiecznym przebiegu, utrwalonym na mapie Perthéesa z 1789–1791 r.²¹

¹² AD 1546. *Descriptio finium, iniuriarum et differentiarum subditorum SRM Magni Ducatus Lituaniae et Masoviae occasione finium utrinque exortarum...*, [w:] Dogiel.

¹³ L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, Lwów 1913, s. 272–276.

¹⁴ Podlasie I, por. też Podlasie II, s. 23.

¹⁵ Nadania dla Bożejewa (1436 r.), Brzostowa (1536 r.), Mocarzy Dąbrówki z obu brzegami rz. Biebrzy, por. Dogiel, s. 4; nadania dla Targoni (1513 r.) z obu brzegami rz. Śliny, por. Dogiel, oraz AGAD, Kapiciana, nr 58.

¹⁶ 1509 r., MRPS IV/1, 603; 1609 r., VL, t. 2, s. 394.

¹⁷ W 1546 r. wieś Trzciana była podzielona pomiędzy Litwę i Mazowsze („via per medium praedictae villae Trzciana, quam inter Ducatus praefatos rivulus quidam illic oriundus usque ad montem dividit”, Dogiel, s. 3). W końcu XVI w. wieś ta płaciła pobór w pow. bielskim woj. podlaskiego (Podlasie I, s. 118, 155). Nie mamy żadnych informacji co do wpłaty poboru łąkowego z Woli Dobarskiej, leżącej w 1546 r. na spornym terenie pomiędzy Mazowszem i Podlasiem, natomiast puszcza Dobarz w 1571 r. była zaliczona do starostwa goniądzkiego (tamże, s. 178), a bór Dobarz w tym samym czasie lustrwany w obrębie woj. podlaskiego (LWP 1570, 1576, s. 142 i przyp. 284, s. 123). Schoczwie to wieś Szorce Cibarzewo, płacąca pobór w 1580 r. w powiecie bielskim woj. podlaskiego (Podlasie I, s. 118). Co do wsi Zayki Bykowie można stwierdzić przynajmniej to, że wieś Zayki opłacała pobór zarówno w 1580, jak w 1591 r. w par. Tykocin, pow. bielskiego (tamże, s. 120, 154); miejscowości Bykowie nie potrafimy zidentyfikować, nie jest to jednak wieś Byki w par. Kulesze (tamże, s. 100, 201).

¹⁸ Ulanowski, *Acta coll. Vars.*, nr 3, s. 35 i nr 59, s. 61, z lat 1521–1526.

¹⁹ Tamże, nr 3, s. 35 (Rażny Lipki 1517 r.), nr 104, s. 30, 123, s. 33, 124 (Kołodziaż – Lipki 1526 r.), nr 46, s. 54; por. MK 80, k. 47v; MRPS V/2, nr 5346.

²⁰ Poza rzeką Kołodziaż wymienianą przez akt komisarski z 1546 r. (Dogiel, s. 19–20) i rz. Ugoszczą, wspomnianą w akcie rozgraniczenia dóbr Kołodziaż i Lipki z 1551 r., wchodziły w grę następujące wyznaczniki granic: łąki zwane „Roschewskie”, las zw. „Panów Kąth”, stary dąb zw. „Trup” oraz droga z Węgrowa do wsi Rażny (MK 80 k. 45–47v).

²¹ Zob. H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji II.2.7.

Ustalenie przebiegu granic mazowieckich z pozostałymi ziemiami Korony nie nastęczyło większych trudności. Krótki odcinek **granicy z województwem lubelskim** na styku **powiatu liwskiego i ziemi lukowskiej** został w niniejszym opracowaniu potraktowany odmiennie niż w AHP Lubelskie, na skutek lokalizacji paru peryferyjnych osiedli mazowieckich: Dropie, Domanie, Bębenek, poświadczonych niepublikowanym rejestrem poboru z 1578 r.

Bardziej hipotetyczny przebieg granic Mazowsza z ziemiami Korony uzyskaliśmy na terenach leśnych, np. na styku z województwem sandomierskim. Granica ta była w XV w. naruszana przez szlachtę powiatu radomskiego, która wyrębywała i przywłaszczała sobie włóki w należącej do Mazowsza Puszczy Stromieckiej²².

Należy podkreślić, że mapa Mazowsza wprowadza pewne zmiany w **granicy mazowiecko-kujawskiej**, w porównaniu z publikacją Z. Gulдона²³. Są one nieduże, na ogół mają charakter linearny, wynikający z metody naszej pracy, a mianowicie oparcia fragmentów linii granicznej na granicach administracyjnych XVIII–XX w. Odmiennie natomiast, niż praca Z. Gulдона, mapa Mazowsza zalicza do powiatu gostyńskiego dwie miejscowości pograniczne: Piotrowo i Rębowo, a także część wsi Górki z par. Białotarsk, które autor ten zaliczył niesłusznie do Kujaw²⁴.

Powierzchnia Mazowsza zakreślona tak zrekonstruowaną granicą wynosiła w XVI w. 33 493 km². Różnica pomiędzy naszymi obliczeniami a pomiarami A. Pawińskiego da się wyjaśnić większą dokładnością dzisiejszych map, na których zostały przeprowadzone obliczenia²⁵, i uwzględnieniem bardziej różnorodnych źródeł w naszym opracowaniu, co pozwoliło ustalić liczbę znanych nam XVI-wiecznych osiedli mazowieckich na 6679, czyli o ok. 600 miejscowości więcej; część z nich leży na pograniczu Mazowsza i być może rozszerzyła jego zasięg²⁶.

Przechodząc do omówienia rekonstrukcji granic w obrębie Mazowsza, podajemy zestawienie obszaru poszczególnych ziem i powiatów wchodzących w skład trzech województw, które daje ogólną orientację zarówno co do ich rozległości, jak struktury administracyjnej Mazowsza XVI w. Województwo mazowieckie liczyło 10 ziem i 27 powiatów, województwo płockie 2 ziemie i 8 powiatów, województwo rawskie 3 ziemie i 6 powiatów. Łącznie w obrębie Mazowsza istniało 15 ziem i 41 powiatów²⁷.

Mapa Mazowsza XVI w. rekonstruuje granice, oznacza centra ziem i powiatów, a także wyróżnia miejscowości, w których istniały starostwa grodowe²⁸ i siedziby kasztelanii²⁹, oraz miejsca odbywania się sejmików generalnych³⁰ i partykularnych³¹, nie wyróżnia natomiast specjalnym znakiem miejsc odbywania sądów ziemskich na ogół identycznych z centrum powiatu.

Północna **granica województwa rawskiego** na styku z województwem płockim i mazowieckim, biegnąca linią Wisły, oddalała się od rzeki w XVI w. na niewielkich odcinkach w okolicy Dobrzykowa, Troszyna³² oraz Kamiona.

Troszyn i Dobrzyków (obydwa wsie będące ośrodkami parafii) konsekwentnie płaciły w tym czasie pobór w województwie płockim, natomiast pozostałe wsie wchodzące w skład tych parafii płaciły

²² LM 1565, cz. 1, s. 59, Zbąski z Wierchowin w pow. radomskim.

²³ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II poł. XVI w.*, Toruń 1964.

²⁴ Tamże, s. 25, 65 i mapa. Wszystkie wyżej wymienione miejscowości płacą pobór przez cały XVI w. w pow. gostyńskim, a więc na Mazowszu. Uzasadnienie Z. Gulдона co do przydzielenia wsi Górki do pow. kowalskiego wydaje się być tylko częściowo słuszne, ponieważ wieś ta opłacała poradne w końcu XV w. oraz łanowe w XVI w. z części łanów w województwie brzesko-kujawskim, z części zaś na Mazowszu; Lustracja 1489, s. 121; P. Mazowsze, s. 196, P. Wielkopolska, t. 2, s. 19. Cytowane przez autora źródło, odnoszące się do wsi Piotrowo i Rębów, poświadcza przynależność tych wsi do diecezji włocławskiej, natomiast nie określa powiatu.

²⁵ Pawiński przeprowadzał pomiary na mapie Kwatermistrzostwa w skali 1:126 000, otrzymując wynik 31 847,26 km²; P. Mazowsze, wstęp, s. 5; por. aneks I – schemat administracyjny i powierzchnia Mazowsza (s. 60–61).

²⁶ Zob. H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

²⁷ Por. aneks I, schemat administracyjny i powierzchnia Mazowsza, oraz P. Mazowsze, wstęp, s. 4–5.

²⁸ W województwie płockim – Płock, w rawskim: Rawa, Gostynin i Sochaczew, w mazowieckim: Warszawa, Czersk, Wizna, Wyszogród, Zakroczym, Ciechanów, Łomża, Rożan, Liw, Nur.

²⁹ Płock, Raciąż, Sierpc, Rawa, Sochaczew, Gostynin, Czersk, Warszawa, Ciechanów, Zakroczym, Wyszogród, Wizna, Liw.

³⁰ Raciąż, Bolimów, Warszawa.

³¹ Raciąż, Rawa, Sochaczew, Gąbin, Czersk, Warszawa, Wizna, Wyszogród, Zakroczym, Ciechanów, Łomża, Rożan, Liw, Nur.

³² Por. WP, gdzie zasygnalizowano to w formie hipotezy (s. nlb. dodatkowa, dodana w czasie druku pracy).

obciążające je podatki poborcy ziemi gostyńskiej³³. Ten stan rzeczy potwierdzają materiały lustracyjne: Troszyn w XVI i XVII w., jako wieś królewska, lustrowany był przez lustratorów województwa płockiego, a nie rawskiego³⁴.

Kamion wraz z Przeclawicami (obydwie wsie królewskie), położone na lewym brzegu Wisły, płaciły w XVI i XVII w. pobór w ziemi wyszogrodzkiej i lustrwane były w 1565 r. w województwie mazowieckim³⁵.

Ten stan rzeczy, mający zapewne swoją genezę w związkach własnościowych tych wsi z kompleksami dóbr w województwie płockim i mazowieckim³⁶, przetrwał aż do trzeciej ćwierci XVIII w.³⁷ i był przyczyną tego, iż często – zapewne na skutek omyłki – zaliczano w rejestrach skarbowych wsie położone w powiecie gąbińskim sąsiadujące z tymi wsiami raz do województwa płockiego, innym razem do województwa mazowieckiego. I tak wieś Grabie z parafii Dobrzyków w 1564 r. opłacała pobór w powiecie płockim (zapewne ze względu na bliskie sąsiedztwo z samym Dobrzykowem), a Młodzieszyn, będący wówczas ośrodkiem parafii, sąsiadujący z parafią Kamion, został zaliczony w 1576 r. przez poborców województwa mazowieckiego do powiatu wyszogrodzkiego i parafii Wyszogród.

Granica pomiędzy województwem płockim i mazowieckim dzieliła kilka miejscowości, a mianowicie: Bodzanowo (pozostawiając w obrębie powiatu wyszogrodzkiego miasto, natomiast przedmieście w powiecie płockim) oraz wsie: Gąsowo, Mąkolino (pomiędzy powiat płocki i wyszogrodzki) i Gardlino Racibory (którego część leżała w powiecie mławskim, część zaś w powiecie przasnyskim).

Granica pomiędzy województwem mazowieckim i rawskim dzieliła wieś Grzegorzewice pomiędzy ziemię sochaczewską i powiat tarczyński³⁸. Należy również zasygnalizować małe przesunięcie na odcinku tej granicy, które nastąpiło w drugiej połowie XVI w., kiedy mandatem królewskim z 1558 r. przeniesiono wieś Darnowo z powiatu białskiego ziemi rawskiej do powiatu grójeckiego ziemi czerskiej w województwie mazowieckim³⁹.

Omawiając granice ziem i powiatów, ograniczymy się na tym miejscu do skomentowania granic szczególnie trudnych do rekonstrukcji: niedostatecznie udokumentowanych materiałami XVI w. lub zmieniających się i płynnych jeszcze w XVI w. Dla ułatwienia zachowujemy układ omawiania granic powiatów w obrębie poszczególnych województw i ziem, zaczynając ze względów metodycznych od województwa mazowieckiego, jako terenu stosunkowo późnego osadnictwa, na którym najwyraźniej wystąpiły trudności przy ustalaniu przebiegu granic.

Granice ziemi ciechanowskiej tworzą zewnętrzne odcinki granic trzech powiatów, wchodzących w skład tej ziemi: **ciechanowskiego, przasnyskiego i sąchockiego**. Sygnalizujemy trudności w ustaleniu linii granicznej na podstawie rejestrów podatkowych XVI–XVII w. z ziemią rożańską, u zbiegu granic trzech powiatów: przasnyskiego, ciechanowskiego oraz makowskiego (por. niżej); źródła skarbowe zaliczały miejscowości pograniczne tego rejonu raz do jednego, raz do drugiego powiatu.

Południowa część ziemi ciechanowskiej, sięgająca Czerwińska nad Wisłą, tworząca powiat sąchocki, zawdzięcza swój skomplikowany kształt u schyłku XVI w. licznym zmianom granicznym, jakie nastąpiły

³³ Troszyn w zbadanych latach (1551, 1552–1553, 1567, 1578) płacił pobór w powiecie płockim, par. Słupno; rejestry poboru powiatu gąbińskiego natomiast odnotowują w latach 1563 i 1564 *Trossin ad Ploczk attinet*; podobnie w XVII w. rej. pogłównego 1673 i 1674 *Trossin sola ad Plock*. Wieś Dobrzykowo w tych samych latach płaciła pobór w pow. płockim, par. Imielnica, a w rejestrach powiatu gąbińskiego znajdujemy analogiczne wpisy w latach 1563, 1564 i 1565 *Dobrzykow sola ad Ploczk*.

³⁴ Por. LP, s. 10–11 (1565 r.), s. 40–41 (1570 r.), s. 61–62 (1616 r.) i in.

³⁵ LM 1565, t. 2, s. 207.

³⁶ Świadczy o tym m.in. przywilej z 1472 r. nadający Mikołajowi Dołędze, marszałkowi dworu, wieś książęcą Dobrzyków, należąca do Płocka wraz z dwoma brzegami Wisły i starym przewozem, wydany już po włączeniu z. gostyńskiej do Korony w 1462 r.; MK 6, k. 225–225v. Dokument ten określa Dobrzyków jako leżący w ziemi gostyńskiej. Należy jednak pamiętać, że przywilej ten został wydany przez ks. Kazimierza III; gdyby w istocie wieś ta należała do ziemi gostyńskiej, książę płocki nie miałby prawa dysponowania dobrami, znajdującymi się w gestii Korony.

³⁷ Sejm w 1775 r. przyłączył 8 wsi do ówczesnego powiatu gąbińskiego: „Dla bliższości dogadzając dziedzicom i possessorom dóbr nad Wisłą województwo płockie od ziemi gostyńskiej rozgraniczając leżących też wsie jako to: Kamion, Troszyn, Dobrzyków, Tokary, Radziwie, Popłacin, Brwilno i Górki całe szlacheckie do powiatu gąbińskiego przyłączamy” (VL, t. 8, s. 164), a realizację tego postanowienia uwidoczniała lustracja 1789 r.: „Troszyn. Ta wieś należała przedtem do województwa płockiego, lecz konstytucją 1775 r. do województwa rawskiego z. gostyńskiej przyłączona jest” (LR 1789, s. 238).

³⁸ Również Wiz. arch. warsz. 1598–1603 poświadczają podział tej wsi pomiędzy dwie parafie: par. Mszczonów i par. Lutkówka.

³⁹ MRPS V/2, nr 8538; MK 91, f. 577v.

w XV i XVI w. Powiat sąchocki wywodził się z dawnego powiatu czerwińskiego i zapewne pokrywał się z nim terytorialnie. Miejscem odbywania roków sądowych dla tego powiatu stał się Zakroczym, a następnie Płońsk. Po włączeniu w 1495 r. księstwa płockiego wraz z Płońskiem do Korony, został wyznaczony w tymże roku Sąhocin jako nowe miejsce odbywania sądów. Wybór Sąhocina na stolicę powiatu nie zadowolili wszystkich mieszkańców. Część właścicieli dóbr ziemskich położonych na najodleglejszym południowym krańcu powiatu – wśród nich opat czerwiński – uzyskała w latach 1522–1524 zgodę książąt na przyłączenie swych dóbr do ziemi wyszogrodzkiej, jedna wieś Słotwin natomiast weszła w granice powiatu zakroczymskiego⁴⁰.

Na styku powiatu sąchockiego z powiatem ciechanowskim obserwujemy w ciągu XVI w. pewną płynność granicy, przejawiającą się w tym, iż nie tylko pojedyncze wsie usytuowane na pograniczu, ale całe kompleksy terytorialne były w jednych latach zaliczane przez władze skarbowe do jednego, w innych latach do drugiego powiatu. Charakterystyczny pod tym względem jest obszar parafii Sąhocin⁴¹, Królewo⁴² i Gromadzino⁴³; na tym przejściowym terenie leży również wieś Kałużyn (z parafii Nowe Miasto), której przynależności powiatowej dla XVI w. nie potrafiliśmy ustalić⁴⁴, oraz dwie wsie Niewikl (parafia Gromadzino albo Płońsko), które zlokalizowaliśmy w jednym punkcie. Jedna z nich – Niewikl Wielka położona była w powiecie sąchockim, druga zaś, Niewikl Mała – w powiecie ciechanowskim. W pobliżu tego obszaru, w granicach powiatu sąchockiego, leży również wieś Konradzic (parafia Sąhocin), która przejściowo w początkach XVI w., a następnie w końcu XVII w. opłacała pobór łanowego w powiecie ciechanowskim. Do powiatu sąchockiego zaliczono również biskupią wieś Rogatkowo (parafia Krysk), wymienianą w ciągu XVI w. – zapewne mylnie – w rejestrach sąsiedniego powiatu nowomiejskiego (1530, 1531, 1576 r.), której oznaczenie na mapie w tym powiecie spowodowałoby konieczność eksklawy powiatu nowomiejskiego na obszarze powiatu sąchockiego. Przynależność tej wsi do powiatu sąchockiego potwierdza stan z XVIII w. – taryfa dymów z 1789 r.⁴⁵

Podobnie dużą płynność wykazuje w XVI w. styk graniczny powiatów ciechanowskiego i przasnyskiego. Granica ta uległa zmianie formalnie w 1548 r., na skutek petycji szlachty zamieszkującej pogranicze powiatu przasnyskiego, aby dobra jej zostały włączone do powiatu ciechanowskiego *ut propinquiori*. Zmiana dotyczyła obszaru parafii Zeńbok, Lekowo oraz dwóch wsi z parafii Ciechanów⁴⁶. Poza wymienionymi miejscowościami⁴⁷ na pograniczu tych dwóch powiatów leży jeszcze wiele wsi, które w XVI w. rejestry skarbowe zaliczały na przemian raz do powiatu ciechanowskiego, innym razem do powiatu przasnyskiego, a mianowicie: cała grupa przysiółków wsi Żmijewo (w parafii Żmijewo Kościelne)⁴⁸

⁴⁰ W 1522 r. wsie szlacheckie: Łazęki, Sobanice, Osiek, Raszewo, Glinice, Bitkowice, Gawarzec, Zarębin i Żukowo; w 1524 r. dobra opata czerwińskiego, wraz z opaką częścią miasta Czerwińska (być może nie zostało to zrealizowane, gdyż w XVI–XVIII w. część opaka miasta Czerwińska w rej. skarbowych występuje konsekwentnie w powiecie sąchockim ziemi ciechanowskiej), i wsie: Chmielewo, Bolino, Garwolewo, Janikowo, Parlino, Sielc, Komsin, obydwie Wilkowyje, Zdziarki i Wilkowiec do ziemi wyszogrodzkiej, natomiast wieś Słotwin do ziemi zakroczymskiej; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV w. (1370–1526)*, Wrocław 1970, s. 22–24; Wolff, s. 20–21.

⁴¹ Wola Wodyńska (par. Sąhocin) – sąch.: 1564; ciech.: 1531, 1542, 1576, 1580, w XVII w.; Kuchary (król.) – pow. sąch.: 1567, ciech.: 1531, 1532, 1542 i 1674; Rzy (król.) – sąch.: 1531, 1532, 1567, 1674, ciech.: 1542, 1576, 1580 (skrótów nazw powiatów zob. Indeks miejscowości).

⁴² Przepitki – pow. sąch.: 1552, 1580, ciech.: 1564, 1567, 1573, 1674; Idziki – sąch.: 1580; ciech.: 1542, 1573, 1576, 1567, 1674; Bołęcino – sąch.: 1580, ciech.: 1542, 1552, 1567, 1573, 1576, 1674; Królewo – ciech.: 1567, 1573; Królewo Wlk. – sąch.: 1564, 1576, 1577, 1580, ciech.: 1542, 1573, 1674; Pruszkowo – sąch.: 1531, 1542, 1552, 1564, 1580, ciech.: 1567, 1573, 1576.

⁴³ Kołoząb – sąch.: 1528, 1531, 1542, 1552, 1564, 1576, 1580, ciech.: 1567, 1573; Gromadzino – sąch.: 1542, 1552, 1564, 1576, 1577; ciech.: 1531, 1567, 1573; Kuchary (szl.) tylko w pow. ciech.: 1542, 1567, 1573, 1674.

⁴⁴ Kałużyn (szl.) przez cały XVI w. nie płacił poboru; wiadomość o jego istnieniu jest przypadkowa, pochodzi z opisu sąsiedztwa wsi królewskich Rzy i Kuchary (LM 1565, t. 2, s. 21–22), dane o przynależności parafialnej z wizytacji 1609 r.

⁴⁵ Taryfy 1789–1790.

⁴⁶ Z par. Lekowo wsie: Karniewo, Radzymino, Kozdroje (tj. Radzymino Kozdroje), Trzcianka, Włostki (tj. Radzymino Włosty), Targonie, Klicze Wlk. i Mł.; z par. Zeńbok: obie wsie Jarłuty i Zeńbok oraz z par. Ciechanów wsie: Ropyle i Niecostoim (tj. Niestum), MRPS IV/3, nr 23042; por. też A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej*, s. 26; mapa opiera się na wizytacji 1599 r., zaliczającej Radzymino Wlk. do par. Ciechanów, oraz na rejestrach z drugiej połowy XVI w., które do tejże parafii zaliczały Trzciankę.

⁴⁷ Według rejestrów skarbowych jeszcze w 1552 r. w pow. przasnyskim opłacały pobór następujące wsie: Jarłuty i Zeńbok (z par. Zeńbok) oraz Klicze Mł. i Wlk., Radzymino Włosty, Radzymino Kozdroje i Targonie (z par. Lekowo).

⁴⁸ Żmijewo Włosty pow. przasn. 1528, 1531, 1577; ciech. 1567, 1580; Żmijewo Śierzogi przasn. 1528, 1531, 1577, ciech. 1567, 1580; Żmijewo Zalesie przasn. 1564, ciech. 1567, 1580; Żmijewo Mikły przasn. 1531, 1542, 1564, 1577, ciech. 1567, 1580.

oraz 9 wsi z parafii Koziczyno⁴⁹. Do powiatu ciechanowskiego ciążyła również grupa wsi o wspólnej nazwie Umięcino⁵⁰ oraz wieś Obręb, która (w pierwszej połowie XVI w., aż do 1552 r. włącznie) opłacała pobór w powiecie ciechanowskim⁵¹.

Najbardziej jednak niejasną przynależność powiatową wsi obserwujemy w XVI w. u zbiegu granic trzech powiatów: przasnyskiego, ciechanowskiego i makowskiego (ziemi rożańskiej), zwłaszcza na obszarze parafii: Karniewo, Gołymino i Krasne⁵². Mapa wydziela osobnym znakiem najbardziej sporny obszar pomiędzy powiatem ciechanowskim i przasnyskim, na którym nie można było ustalić dla drugiej połowy XVI w. zdecydowanej przewagi zapisów, świadczącej o trwałej przynależności wspomnianych parafii do jednego z tych powiatów. Sygnalizujemy również, że pewna liczba wsi, leżąca poza granicami tego obszaru, przejściowo była zaliczana do sąsiednich powiatów. Są to m.in. wszystkie pozostałe wsie parafii Karniewo na obszarze powiatu makowskiego, które w 1567 r. opłacały pobór w powiecie przasnyskim⁵³ oraz kilkanaście wsi z obszaru parafii Krasne powiatu przasnyskiego, które sporadycznie występowały także w powiecie ciechanowskim (m.in. grupa wsi Mosaki oraz Zdybyki)⁵⁴. Wydaje się, że fakty te są świadectwem braku ostatecznej stabilizacji granicznej na tym terenie oraz dezorientacji władz skarbowych co do właściwej przynależności powiatowej wsi pogranicznych⁵⁵.

Wschodnia granica powiatu przasnyskiego w XVI w. ginęła w olbrzymim kompleksie puszczańskim (ok. 2000 km²), sięgającym granicy pruskiej na północy, a na wschodzie granic ziemi łomżyńskiej i rożańskiej. Nie dysponujemy materiałami XVI w., pozwalającymi na rekonstrukcję tej granicy. Należałoby się zastanowić, czy granica administracji państwowej, która wydzielała jednostkę terytorialną zasiedloną przez szlachtę z miejscem sądów ziemskich, już w XVI w. przebiegała przez teren puszczy. Jak wiadomo, puszcza ta (której część później otrzymała nazwę Puszczy Kurpiowskiej) nie miała w XVI w. osadnictwa rolnego, do uroczysk z barciami mieli prawa bartnicy ze wsi – przeważnie królewskich – położonych na skraju obszarów leśnych. Puszcza ta, jako własność panującego, należała do następujących starostw: ciechanowskiego (Puszcza Mazuch z uroczyskami: Sitwa, Leśniska, Pięć Gai, Płodownica)⁵⁶, do dzierżawy Płodownica⁵⁷, do starostwa rożańskiego (Puszcza Rożańska)⁵⁸, do starostwa łomżyńskiego (las Jednaczewo, lasy łomżyńskie, Puszcza Zambrowska, Czerwony Bór)⁵⁹. Puszcza Zagajnica była częściowo w gestii starosty łomżyńskiego, częściowo zaś starosty ostrołęckiego⁶⁰.

Wydaje się dosyć problematyczne, aby w puszczy, w której nie było jeszcze osadnictwa szlacheckiego, wytyczano już wówczas granice powiatowe. Byłoby to równoznaczne z podleganiem mieszkańców

⁴⁹ Nieborzyno pow. przasn. 1531, 1542, 1552, 1564, 1576, ciech. 1567, 1573, 1580; Koziczyno pow. przasn. 1576 i 1674, ciech. 1552, 1564, 1567, 1573, 1576; Koziczyno Sulmierz przasn. (Sulmierz) 1576 i 1580 (Sulmierz Mł.); Lipa przasn. 1576 i 1674, ciech. 1531, 1542, 1552, 1564, 1567, 1573, 1580; Wierzbowo przasn. 1552, 1576 i 1674, ciech. 1531, 1542, 1552, 1567, 1573, 1577; Wola Wierzbowska przasn. 1576 i 1674, ciech. 1531, 1542, 1577, 1580; Szczepanki pow. przasn. 1531, 1542, 1552 (następnie wszystkie trzy wsie Szczepanki wykazywane w pow. ciechanowskim, z tym że Szczepanki Pieski jeden raz w 1576 r. wymienione zostały w pow. przasnyskim).

⁵⁰ W 1542 r. wykazane było w pow. ciechanowskim Umięcino Falki (a właściwie Chreżony Falki, które identyfikujemy z tą wsią), w 1564 r. Umięcino Ciężkie, a w 1573 r. Umięcino Andrychy.

⁵¹ Potem stale w pow. przasnyskim.

⁵² Są to następujące wsie: Chełchy-Chabdżino, Chełchy-Wiechny, Chełchy-Klimki, Chełchy-Rutki (par. Karniewo), Chełchy Hłowo, Grabowo-Trojany (par. Zielona lub Krasne), Karniewo-Malechy i Karniewo-Rafały (par. Karniewo), Korytki-Wierzchonie (par. Karniewo), Milewo-Byki, M. Bylice, M. Kulki, M. Leśne, M. Malonki, M. Mrzegędy, M. Nadolne, M. Płaczkki, M. Roszczyny, M. Mrozy, M. Wolmiry, M. Skubiele, M. Szwejki, M. Kwarty, M. Tabuły, M. Pogorzel, M. Wypychy, Korytki (par. Krasne i Karniewo), Leśniewo-Karniewo (par. Karniewo) Łukowo-Łoś, Wola Wronowska (czyli Wola Łosiów) i Wronowe-Łoś (par. Karniewo), Tłocznicza i Zalesie (par. Karniewo).

⁵³ Karniewo, Żabino-Karniewo, Byszewo, Ośnica, Chełchy-Dzierżki, Ch. Cibory, Ch. Kmiece, Ch. Wiechny, a także Młodzianowo (z par. Węgrzynowo) oraz Krzyżewo (z par. Podosie); por. P. Mazowsze, s. 347 n.

⁵⁴ Mosaki-Księżde i Mosaki-Skuczki, M. Gacz, M. Rukle w 1577 r., M. Hłowo w 1564 i 1577 r., Zdybyki Gawronki, Z. Kurpięta, Z. Antonie, Z. Stara Wieś, Z. Kierzki, Z. Nowiny w 1577 r., Szczuki i Wężowo w 1580 r.

⁵⁵ Mylenie ich przynależności powiatowej przez poborców ma charakter trwały. Natomiast nie należy – jak się wydaje – ufać rejestrowi 1573 r., który jednorazowo zalicza do pow. ciechanowskiego sporą liczbę wsi nieraz bardzo odległych od granicy tego powiatu, a mianowicie: Górki, Pszczółki-Czubaki, Kołaki-Jaźwiężino, Smoleń-Poluby, S. Górki, S. Trcianka, Tańsk-Kęsochy, T. Grzymki, T. Wasiły, Gadamiec-Wyraki, Ulatowo-Adamy i Ulatowo-Borzuchy.

⁵⁶ LM 1565, t. 2, s. 25–28.

⁵⁷ Tamże, s. 45.

⁵⁸ Tamże, s. 129.

⁵⁹ Tamże, s. 71, 88, 92.

⁶⁰ Tamże, s. 44; LM XVII, s. 100–101.

wydzielonych powiatów sądom ziemskim. Raczej było prawdopodobniejsze, iż granice te były ustalane w miarę zasiedlania terenów leśnych.

Najwcześniej osadnictwo powiatu przasnyskiego sięgnęło puszczy w strefie północnej, graniczącej z Prusami. Jeszcze u schyłku XVI w. pojawiły się tam nowe wsie, podległe parafii Chorzele (Zaręby i Krukowo)⁶¹, a następnie w XVII w. została tam erygowana parafia w Zarębach, której podlegała szybko zasiedlana okolica⁶². Głębiej w puszczy sięgały osiedla jednodworcze o charakterze przemysłowym, jak np. rudy zakładane nad rzeką Omulew w pierwszych latach XVII w., które – jak Brodowa Łąka i ruda Oborzyska – wkrótce przekształciły się w większe osiedla. Wyjątkiem były osiedla w głębi puszczy, jak Płodownica i Rupino pomiędzy rzekami Omulew, Płodownicą i Grycz⁶³. Bardziej na południu osadnictwo powiatu przasnyskiego raczej trzymało się jeszcze w XVII w. linii rzeki Orzyc (wsie Olszewka, Rachujka i Jednoróżec)⁶⁴.

Rekonstrukcja najwcześniejszych, powstających w miarę rozwoju osadnictwa zapewne w XVII w., jeśli nie w XVIII w., podziałów powiatowych ziemi ciechanowskiej i łomżyńskiej na terenie puszczy, wprowadzonych odrębnym, przerywanym znakiem na AHP Mazowsze, opiera się na identyfikacji granic powiatów ewentualnie ziem z granicami starostw XVI–XVII w.⁶⁵ oraz na sprawdzeniu zasięgu tak ustalonych powiatów przynależnością administracyjną osadnictwa puszczańskie, uchwytną dla czasów późniejszych, zwłaszcza dla XVIII w.⁶⁶

Granice ziemi czerskiej z ziemią warszawską na styku powiatu grójeckiego z powiatem tarczyńskim przebiegały przez miejscowość Cychry, dzieląc ją na dwie części. Miejscowość ta również na przełomie XVI–XVII w. – według informacji zarówno źródeł kościelnych, jak i skarbowych – należała do dwóch parafii: Jeziora Małe i Lutkówka⁶⁷.

Ziemia czerska do 1539 r. składała się z 3 powiatów: czerskiego, grójeckiego i wareckiego⁶⁸. Szlachta powiatu czerskiego zamieszkująca miejscowości położone na prawym brzegu Wisły była zmuszona do przeprawy przez Wisłę w celu stawiania się na terminach sądowych w Czersku. W pierwszej połowie XVI w. rozwijają się na tym terenie żywe procesy osadnicze⁶⁹, które być może przyspieszyły ustanowienie osobnego sądu w Garwolinie i podział dotychczasowego powiatu czerskiego na

⁶¹ ADP, nr 6, f. 232v.

⁶² Rejestry z drugiej połowy XVII w. zaliczają okoliczne wsi do par. Zaręby (m.in. wieś Bindugę).

⁶³ Regesty dokumentów z 20 XII 1570 i 15 VI 1571 r. w: F. Pułaski, *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ord. Krasińskich*, Warszawa 1915, s. 166; elementy lokalizacji tych wsi: VL, t. 3, s. 388; MK 139, k. 252 oraz AGAD, Ciechanowskie wieczyste, nr 1, poszyt III nlb. (ok. 1548–1566). Od strony ziemi łomżyńskiej natomiast jeszcze w końcu XVII w. osadnictwo nie wchodziło głębiej w puszczy, czego dowodem jest uwaga wizytatora parafii Nowogród w 1693 r.: „Na puszczy kilka chałup, jako to Dobry Las, Pianki, Frydryszka, Osowiec, Zbójna”, ADP, nr 47, f. 737.

⁶⁴ Rejestr pogłównego z 1674 r.

⁶⁵ Nie jest to jednak metoda niezawodna, ponieważ np. Ruda Skroda należąca do starostwa łomżyńskiego poświadczona została w 1627 r. nie w powiecie łomżyńskim, lecz w kolneńskim; MK 173, f. 470v–471v.

⁶⁶ W XVI w. istniało starostwo ciechanowskie, a nie przasnyskie, oraz starostwo łomżyńskie i dzierzawa Ostrołęka; LM 1565, t. 2, s. 25–28, 44, 71, 88, 92; LM XVII, s. 100–101. Wszystkie niżej wymienione materiały, dotyczące podziału puszczy Zagajnicy, Pracownia Atlasu Historycznego Polski zawdzięcza doc. dr. J. Wiśniewskiemu, zwolennikowi tezy o wczesnym (przynajmniej z XVI w.) podziale puszczy na powiaty sądowe, identycznym ze stanem XVIII w. W kolneńskiej części puszczy stwierdzono w XVIII w. istnienie wsi o następujących nazwach: Bączki, Dudy Puszczańskie, Ksebki, Piekło, Popiołki, Potasie, Ptaki Dolne, Pupki, Szablaki, Trzczańskie, Cherubin, Dudy Nadrzeczne, Górszczyzna, Klimagi, Kozioł, Samule, Waszki. W części nowogrodzkiej puszczy (tzn. część odpowiadająca pow. łomżyńskiemu) wsie: Baliki, Gawrychy, Gąski, Giętki, Gontarze, Korwki, Kuzie, Morgowniki, Pianki, Poredy, Serwatki, Siwki, Szablaki; Księgi bartne nowogrodzkie, AP m. Poznania i woj. poznańskiego – Mscr A, I-III, 254–256. Ostrołęcka część puszczy zajmowała obszar pomiędzy rzekami Omulwią i Szkwą, przasnyska – między rzekami Omulwią i Orzycem. Na tym obszarze występowały następujące wsie: Brodowe Łąki, Budki, Czerwińsk, Jednoróżec, Oborzyska, Małowidz, Lipa, Łaz, Olszewka, Parciaki, Oględa, Połomia, Pościenie, Pruskołęka, Rachujka, Szła, Wólka Kobylak, Żelazna i Bakuła; L. Krzywicki, *Kurpie*, [w:] tenże, *Dziela*, t. 6, Warszawa 1962. W części rożańskiej występowały następujące wsie: Czarnotrzew, Dłutówka, Rzaniec, Wyszel, Grabówek, Budnę, Perzanki. Wzdłuż granicy pomiędzy ziemią rożańską i pow. przasnyskim leżały od strony przasnyskiej następujące miejscowości: Czerwińsk, Baranowo, Jastrząbka, od strony ziemi rożańskiej zaś: Czarnotrzew, Budna i Dłutówka.

⁶⁷ W rejestrach poborowych pow. grójeckiego 1576, 1577 i 1588, pow. tarczyńskiego 1578, 1579, 1580 i 1581 r. W Wiz. arch. warsz. 1598–1603 w dwóch parafiach (k. 100 i 121). Ten stan rzeczy poświadczony jest stanem z końca XVIII w.: Taryfy 1789–1790 wymieniają część miejscowości w pow. grójeckim w par. Jeziora, drugą część miejscowości w pow. tarczyńskim w par. Lutkówka. Czaykowski wymienia zaś dwie odrębne miejscowości tej nazwy, znajdujące się w rękach jednego właściciela: Cychry w par. Lutkówka oraz Cycherki w par. Jeziora.

⁶⁸ Por. aneks nr I.

⁶⁹ Widoczne np. w osadzeniu puszczy osieckiej czy w zagęszczaniu sieci miast na tym obszarze.

dwa mniejsze: czerski i garwoliński. Dokument Zygmunta I z 25 II 1539 r. określa zasięg terytorialny powiatu garwolińskiego, ograniczając sądy czerskie do miejscowości położonych na lewym brzegu Wisły oraz do miejscowości w parafii Radwankowo i parafii Karczew, które „iuxta veterem morem venire et ibidem causas suas agere debeant”⁷⁰.

Rejestry skarbowe XVI–XVII w. nie wydzielają powiatu garwolińskiego, księgi sądowe garwolińskie zaś z lat 1540–1683 zaginęły w 1944 r.⁷¹ Zasięg powiatu garwolińskiego w XVIII w., znany nam z taryf podymnego 1789–1790 r. oraz z mapy Perthéesa, był już bardzo zmieniony w porównaniu ze stanem z XVI w. (mianowicie granicą powiatów czerskiego i garwolińskiego stała się Wisła, powiat czerski natomiast rozszerzył się na zachodzie kosztem skrawków powiatu grójeckiego) i nie może służyć jako podstawa rekonstrukcji granic. W związku z tym na mapie schyłku XVI w. przyjęliśmy – biorąc za podstawę treść dokumentu z 1539 r. i analizę rozmieszczenia w terenie parafii – następujący zasięg powiatu czerskiego: parafia Czersk, Góra, Cieciszewo, Jazgarzewo, Sobikowo, Chynowo, Karczewie i Radwankowo, oprócz tych parafii – wieś Chylice należąca do parafii Piaseczno, a także wieś Falenica należąca do parafii Zyrzno⁷². Cały pozostały obszar, zaliczany przez rejestry podatkowe XVI w. do powiatu czerskiego, uznaliśmy za teren powiatu garwolińskiego.

Granice powiatu czerskiego w XVI w. były względnie stałe (poza wydzieleniem w 1539 r. powiatu garwolińskiego). Sygnalizujemy nieliczne pograniczne miejscowości płacące pobór na przemian w różnych powiatach, a mianowicie: Chylice (zaliczone w 1539 r. do powiatu grójeckiego), Grębice (1563 r. powiat warecki) oraz Duczoły (poświadczone w 1564 r. zarówno w powiecie czerskim w parafii Cieciszewo, jak i w powiecie grójeckim w parafii Prażmowo). Duczoły, których nie potrafiliśmy zlokalizować na mapie, wymieniane były w XVI w. w różnych parafiach, a mianowicie: parafii Sobikowo (1569, 1573, 1577 i 1588), parafii Czersk (1576) lub parafii Góra (1510). W związku z tym fragment granicy na mapie jest niepewny.

Linia graniczna pomiędzy powiatem wareckim i grójeckim w okolicach miasta Wyśmierzyc jest również wątpliwa, ponieważ nie potrafimy przesądzić z całą pewnością, do którego powiatu miasto to należało w XVI w., a przekazy źródłowe z XVIII w. są również w tej kwestii sprzeczne⁷³.

Granice **ziemi liwskiej** mają przebieg hipotetyczny na odcinku z ziemią nurską, ponieważ nie udało się ustalić na podstawie źródeł XVI w. przynależności powiatowej następujących miejscowości położonych na pograniczu tych ziem: Królowa Wola, Myszaźła, Ruda, Rynia, Czernik, Wójtyszy czyli Zawady oraz Zawiszyn (por. niżej).

Ustalenie granic **ziemi łomżyńskiej** nie nastęrczało specjalnych trudności, wytyczenie granic na obszarze puszczy Zagajnicy zostało omówione wyżej.

Rekonstrukcja granicy **ziemi nurskiej** ma również charakter w pewnej mierze hipotetyczny na obszarach peryferyjnych: na styku z ziemią warszawską i liwską. Powodem stały się trudności określenia przynależności do powiatu, a nawet ziemi wielu miejscowości, zwłaszcza tam, gdzie występowały klucze własności królewskiej z nowo osadzonymi wsiami na terenach leśnych, a mianowicie na pograniczu ziemi warszawskiej w okolicach wsi: Głębczyca Borucza i Wólka Pieczęcina oraz na pograniczu ziemi liwskiej⁷⁴.

Najbardziej sporny obszar wraz z wsiami: Zawiszyn, Królowa Wola, Ruda oraz Myszaźła został na mapie wyodrębniony podwójnymi granicami.

W dobrach kapituły warszawskiej, zwłaszcza na obszarze sąsiadujących z województwem podlaskim parafii Sadowne i parafii Stoczek, przebieg granicy ziemi nurskiej (identyczny z granicą województwa mazowieckiego i podlaskiego, por. wyżej) został oparty na XVIII-wiecznych materiałach kartograficznych.

⁷⁰ MK 55, k. 273v–275 (regest w MRPS IV, nr 19583, jest nieściśly, ponieważ pomija par. Radwankowo i Karczew); T. Wierzbowski, *Krzysztof Warszawicki 1543–1603 i jego dzieła*, Warszawa 1887, s. 48; por. też Wolff, s. 25–26.

⁷¹ Wolff, s. 25–26.

⁷² Według Taryf 1789–1790 (oraz mapy Perthéesa) Falenica wraz z par. Zyrzno wchodziła do pow. garwolskiego, do pow. czerskiego zaś wchodziły następujące parafie: Chynów, Cieciszew, Czersk, Drwalew, Góra, Jazgarzew, Ostrówek, Pieczęyska, Prażmów, Słomczyn i Sobików.

⁷³ W 1573 r. występuje w pow. wareckim, w 1563 r. w pow. grójeckim. W XVIII w. Perthées zalicza do pow. wareckiego, Taryfy 1789–1790 zaś do pow. grójeckiego.

⁷⁴ Rynia – nowo założona wieś w XVI w. (LM 1565, t. 2, s. 198), według rejestrów skarbowych końca XVI w. płaciła pobór w pow. kamienieckim, liwskim, a nawet jednorazowo – w pow. warszawskim; Głębczyca – w pow. warszawskim lub kamienieckim; Czernik – w pow. kamienieckim lub liwskim.

Ziemia rożańska, składająca się z dwóch powiatów, **rożańskiego** i **makowskiego**, miała w XVI w. płynną granicę na pograniczu powiatu makowskiego i przasnyskiego, na odcinku wytyczonym wsiami: Młodzianowo – Krzyżewo – Chelchy – Karniewo, czyli na obszarze trzech parafii: Węgrzynowo, Karniewo i Podosie (por. ziemia ciechanowska)⁷⁵.

Sygnalizujemy wątpliwy przebieg granicy ziemi warszawskiej na styku z nurską, zwłaszcza na obszarze parafii Stanisławów, gdzie dla kilku wsi nie potrafiliśmy ustalić przynależności powiatowej dla XVI w. i zdecydowaliśmy się na przyjęcie alternatywy: powiat warszawski lub kamieniecki. Zachodnia granica ziemi warszawskiej przebiega przez miejscowość Grzegorzewice, dzieląc ją na dwie części, pomiędzy powiat tarczyński ziemi warszawskiej i powiat mszconowski ziemi sochaczewskiej, a tym samym pomiędzy województwa mazowieckie i rawskie⁷⁶.

Ziemia warszawska składała się z 3 powiatów: warszawskiego, błońskiego i tarczyńskiego. Wydzielono je na podstawie rejestrów poboru, które (z wyjątkiem opublikowanego rejestru 1580 r.) dość konsekwentnie utrzymują podział na powiaty we wszystkich niemal formularzach rejestrów poboru tej ziemi XVI w.

W pierwszej połowie XVI w. **ziemia wiska** składała się z dwóch powiatów: **wiskiego** i **wąsoskiego**. Trzeci powiat, **radziłowski**, wydzielono w 1548 r.⁷⁷ Rejestry skarbowe ziemi wiskiej przy księgowaniu poboru nie uwzględniały jednak tego powiatu w XVI w.

W chwili kreowania nowego powiatu, w 1548 r. weszły w jego granice 53 wsie, leżące w dwóch dotychczas istniejących powiatach ziemi wiskiej; do powiatu wiskiego należały miejscowości leżące na południe od rzek: Wissy, Słuczy i Kubry, do powiatu wąsoskiego miejscowości leżące na północ od biegu tych rzek⁷⁸. Rejestry poborowe z końca XVI w., które nie uwzględniały wydzielenia powiatu radziłowskiego, podają inną przynależność powiatową pogranicznych miejscowości niż dokument z 1548 r.⁷⁹

Pomiędzy połową i schyłkiem XVI w. nastąpiły zmiany w osadnictwie tego obszaru, wyrażające się w przyroście liczby osiedli, analiza nazewnictwa i rozmieszczenia miejscowości umożliwiła identyfikację wsi znanych z dokumentu 1548 r. z wsiami wymienianymi przez źródła schyłku XVI w. oraz uznanie pewnej liczby nowo powstałych wsi za genetycznie związane z istniejącymi wcześniej. Należy tu zwłaszcza wymienić wsie – przysiółki o wspólnej nazwie głównej, z których część była wymieniona w dokumencie 1548 r. Dla reszty wsi, leżących wewnątrz kompleksu miejscowości stanowiących powiat radziłowski (powstałych pomiędzy 1548 r. i schyłkiem XVI w.) przeprowadzono kontrolę przynależności tych wsi do powiatu radziłowskiego w XVIII w.⁸⁰ Porównanie zasięgu terytorialnego zakreślonego dokumentem 1548 r. z granicami powiatu w XVIII w. przekazanymi przez dwie wersje

⁷⁵ Młodzianowo (z par. Węgrzynowo), Chelchy – Cibory, Ch. Dzierżki, Ch. Wiechny, Ch. Kmiece (par. Karniewo), Krzyżewo Nadrzeczne, K. Podburzne, K. Jurki (par. Podosie) opłaciły w 1567 r. pobór w pow. przasnyskim, Karniewo zaś również w pierwszej połowie XVI w. (w latach 1531, 1542); por. także przyp. 53.

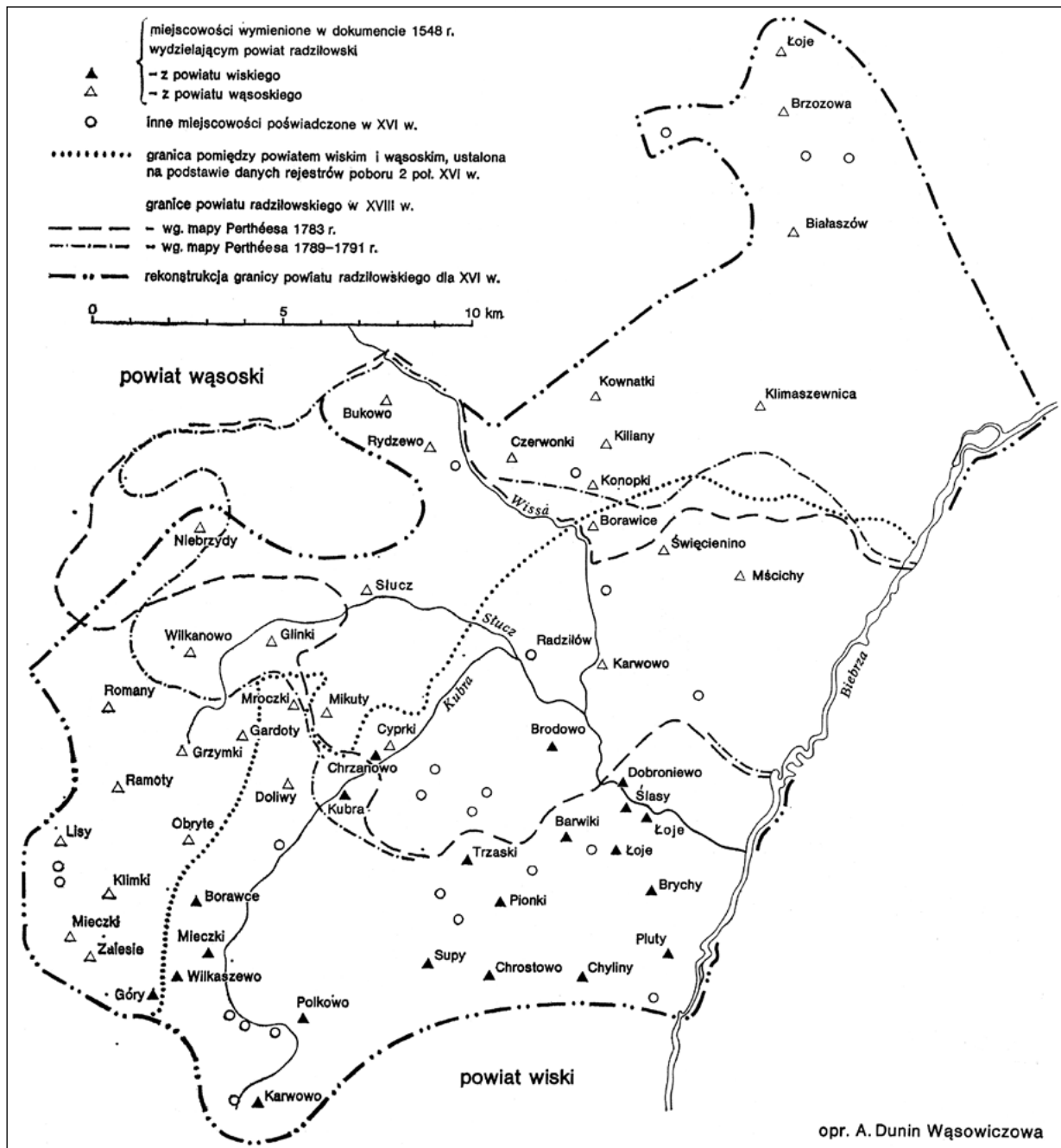
⁷⁶ Por. przyp. 38.

⁷⁷ Tekst dokumentu z 1548 r., znany z oblaty z 1613 r. w księgach grodzkich wąsoskich (w odpisie Kapicy), udostępniony został Pracowni Atlasu Historycznego Polski przez prof. dr. Jakuba Sawickiego.

⁷⁸ „Dobroniewo, Slassy, Łoie, Brychy, Pluthy, Chyliny, Chrostowo, Supy, Polkowo, Mieczki, Olszewo, Góry, Wilkaszewo, Karwowa, Borawce, Chrzanowo, Kubra, Trzaski, Barwki, Pionki, Konopki, Brodowo de districtu Viznensi et Cyprki, Doliwy, Obrythe, Lissy, Klimki, Ramoty, Mieszki, Zalesie, Romany, Wilkanowo, Glinki, Niebrzydy, Słucz, Mikuty, Mroczi, Gardoty Grzymki, Bukowo, Rydzewo, Czerwonki, Konopki, Kownatki, Borawice, Świącienino, Klimaszewnica, Białasów, Kiliany, Łoje, Brzozowa, Mścichy, Karwowo, de districtu Wassosensi”.

⁷⁹ P. Mazowsze, s. 356–359, 361–362, 364–365.

⁸⁰ W par. Przytuły – 18 wsi: Barwki, Trzaski, Kubra, Cyprki, Doliwy, Mroczi, Borawice, Racibory, Ślasy-Czachy, Ś. Gręzki, Ś. Łoje, Pluty-Rogowo, Supy-Gręzka, Wilkeseowo, Chrzanowo-Dusze, Ch. Stare, Ch. Wypychy, Pieńki-Grodzisko. Wewnątrz tego kompleksu w XVI w. położone były jeszcze 2 miejscowości: Mieszki i Karwowo-Brychy, poświadczone w pow. radziłowskim przez Taryfy 1789–1790; w par. Romany – 12 wsi: Obrytki, Lisy, Bagienice-Klimki, Romoty, Mieczki Suche, Zalesie-Pieniążek, Romany, Wilamowo, Gardoty, Grzymki, Olszewo MŁ, O. Góry oraz 2 wsie poświadczone przez Taryfy 1789–1790: Żelazki i Brzostowo; w par. Słucz – 8 wsi: Glinki, Niebrzydy, Słucz, Mikuty, Bukowo Duże i Małe, Rydzewo, Szlacheckie i R. Pieniążek; w par. Wąsosz: Czerwonki, Konopki a Wissa, Kownatki, Kiliany oraz poświadczona przez taryfę dymów 1789 r. wieś Kramarzewo, położona między wsiami Kiliany i Konopki; w par. Radziłowo – Świącienino, Mścichy, Karwowo a Wissa, Borawice a Wissa, Konopki Brodowo a Wissa, oraz wieś Miski, położona w obrębie par. Radziłowo, a także wieś Okrasino, należąca w XVI w. do tejże parafii i poświadczona przez Taryfy 1789–1790; w par. Białaszewo – Klimaszewnica, Białaszewo, Łojewo, Brzozowo-Wólka, Gać-Brzozowo, Mścichy-Brzozowo, a także wieś Pieniążki, poświadczona w obrębie tej parafii; w par. Burzyno – Chyliny Kąty i Ch. Wity; w par. Jedwabne – Chrostowo, Polkowo, Karwowo-Byczki, K. Kubrzane, K. Pawelki, K. Stryjaszki, K. Wszebory i K. Zabłocie.

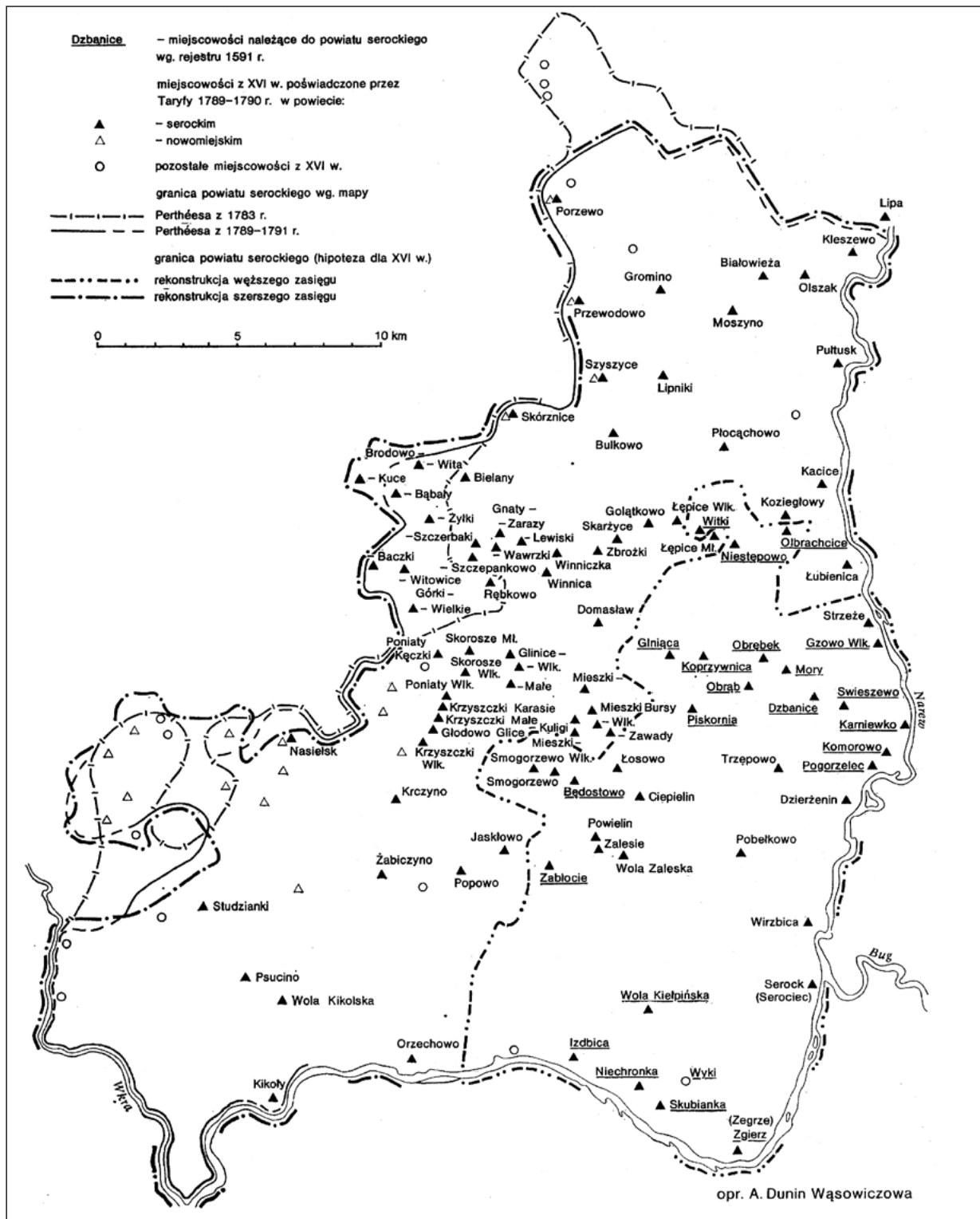
Mapa 1. Rekonstrukcja granic powiatu radziłowskiego

mapy K. Perthéesa oraz przez taryfy dymów z 1789-1790⁸¹ wykazuje liczne i poważne różnice⁸², wszystkie jednak trzy przekazy są zgodne co do tego, iż powiat radziłowski w XVIII w. był mniej rozległy niż w XVI w.⁸³

⁸¹ Zob. niżej, mapa.

⁸² Granicę pow. radziłowskiego na mapie Perthéesa na dosyć długim odcinku pń.-wsch. stanowiła rz. Wisła, podczas gdy według taryfy podymnego 1789 r. do powiatu tego zaliczano 5 osiedli z par. Białaszewo, położonej po drugiej stronie rz. Wisły. Różny rysunek granic powiatowych na obu wersjach mapy Perthéesa był wynikiem braku dokładności przy lokalizacji wsi pogranicznych.

⁸³ Pow. radziłowski na mapie Perthéesa obejmuje par. Radziłów, par. Słucz, z par. Romany tylko wieś Wilamowo, z par. Przytuły wsie Chrzanowo, Wypychy, Kubrę, Konopki Błonie. W taryfie podymnego natomiast pow. radziłowski składa się z 26 wsi par. Przytuły, 12 wsi par. Radziłowo; pomiędzy pow. wąsoski i radziłowski dzielone były parafie: Białaszewo (pow. radziłowski 5 wsi), Romany (jw. 23 wsie), Wąsosz (jw. 5 wsi) i Słucz (jw. 10 wsi), pomiędzy pow. radziłowski i wiski podzielone zostały parafie Burzyn (pow. radziłowski 3 wsie) i Jedwabne (jw. 3 wsie).

Mapa 2. Rekonstrukcja granic powiatu sierockiego

Po interpolacji granic obejmujących teren wsi wymienionych w dokumencie 1548 r., oraz wsi powstałych na tym obszarze w drugiej połowie XVI w. – uznano zakreślony tymi granicami obszar za powiat radziłowski, aktualny dla schyłku XVI w.

Granica ziemi dzieliła miasto Czerwińsko pomiędzy **ziemię wyszogrodzką** (część stanowiąca własność biskupów płockich) a powiat sąchocki ziemi ciechanowskiej (własność klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku)⁸⁴.

⁸⁴ Por. też wyżej, przyp. 40.

Do 1567 r. **ziemia zakroczymska** dzieliła się na 2 powiaty: **zakroczymski i nowomiejski**. **Powiat serocki** został oficjalnie wydzielony z ziemi zakroczymskiej na sejmie 1567 r. „za prośbą posłów ziemi zakroczymskiej, folgując dalekości przyjazdu pewnych parafii, tak jako pierwszej zdawna było...”, przy czym postanowiono, aby „w miasteczku Seroczcu roki ziemskie były sądzone, parafii tych, które się tam przedtem sądziwały”⁸⁵.

Formularze rejestrów poborowych dopiero w 1591 r. wydzielają miejscowości należące do powiatu serockiego, przy czym informacje z tego roku są niepełne, gdyż wsie naniesione na mapę nie stanowią zwartego kompleksu terytorialnego⁸⁶. Zacytowany wyżej tekst uchwały sejmowej sugeruje, iż powiat utworzony w drugiej połowie XVI w. odpowiadał granicami dawnej jednostce administracyjnej z sądem w Serocku. Zrekonstruować jej w pełni nie potrafimy, ponieważ zaginęły w czasie ostatniej wojny zapiski sądu serockiego, jednak z fragmentów publikowanych w pracach K. Tymienieckiego oraz z notatek A. Wolffa wynika, że w XV w. Serock stanowił ośrodek administracyjny, niemieszczący się jednak w schemacie podziału Mazowsza na ziemie i powiaty; nie stanowił wówczas ośrodka trzeciego powiatu ziemi zakroczymskiej, lecz leżąc w powiecie nowomiejskim, stanowił forum sądowe także dla zachodniej części powiatu kamienieckiego, tzw. Pobuża. Zdaniem A. Wolffa sąd serocki nie był zwykłym sądem ziemskim, lecz raczej starościńskim, działającym na pograniczu dwóch ziem⁸⁷. Sondaż materiałów zawartych w księgach sądowych wieczystych zakroczymskich po 1567 r. – to jest po wydzieleniu powiatu serockiego – ujawnia procesy świadczące o braku stabilizacji granicznej ówczesnego powiatu serockiego. Z jednej strony bowiem szlachta pozywana przed sąd w Serocku udowadnia prawo odpowiadania przed sądem w Nowym Mieście, a nie Serocku, powołując się na tradycję⁸⁸, z drugiej zaś strony wymieniane są tam wsie sądzące się w sądzie serockim⁸⁹.

Wobec powyższego starano się odtworzyć granice tego powiatu w oparciu o metodę retrogresji, sięgając do materiałów XVIII w. Mimo zbieżności chronologicznej źródła te przekazują trzy różne wersje granic powiatu serockiego. Wszystkie jednak przekazy XVIII w. wyznaczają niewspółmiernie rozległy obszar tego powiatu w porównaniu z zasięgiem ustalonym na podstawie przekazu z 1591 r. Taryfy 1789–1790 zaliczają do tego powiatu następujące parafie: Dzierżenin, Koprzywnica, Przewodowo, Serock, Smogorzewo, Winnica, część parafii Nasielsk, Pomiechów, Pułtusk oraz parafię Zegrze bez wsi Poniaty Cibory.

Mapy Perthéesa (1783 i 1789–1791)⁹⁰ przesuwają granicę powiatu serockiego w stosunku do zasięgu taryf podymnego jeszcze bardziej na zachód. Osiemnastowieczna granica na północy, obejmująca w tym czasie także kompleks własności biskupiej koło Pułtuska, określane jeszcze w XV w. terminem *districtus* i podlegający, przynajmniej wówczas, immunitetowi sądowemu, wydaje się wskazywać na to, że zasięg powiatu serockiego w XVIII w. był rezultatem ewolucji, która nastąpiła dopiero między XVII a XVIII w.⁹¹ Granica powiatu serockiego ustalona dla końca XVI w. na mapie Mazowsza obejmuje teren poświadczony przez rejestr 1591 r. oraz część miejscowości uzupełniających zwartość tego obszaru, których przynależność do powiatu serockiego jest poświadczona źródłami z końca XVIII w. – to znaczy

⁸⁵ VL, t. 2, s. 71.

⁸⁶ Rejestr ten zalicza do pow. serockiego tylko część miejscowości należących do następujących parafii: Koprzywnica (Bądostowo, Głniąca, Koprzywnica, Niestępowo, Piskornia, Witki), par. Dzierżenin (Dzbanice, Gzowo Wielkie, Karniewko, Komorowo, Mory, Obręb, Obrębek, Pogorzelec, Świeszewo), par. Zegrze (Izdbice, Niechronka, Skubianka, Wola Kiełpińska, Wyki oraz Zegrze), par. Pułtusk (Olbrachcice), par. Serock (Zabłocie).

⁸⁷ Wolff, s. 27–34.

⁸⁸ AGAD, Zakroczymskie wieczyste, ks. 61, k. 11: wezwany do sądu serockiego Bieliński z Bielaw argumentował, iż jego przodkowie zawsze sądzili się w Nowym Mieście, które od Bielaw oddalone jest o 2½ mili, natomiast Serock o 3½ mili. Konstytucja piotrkowska z 1567 r. natomiast mówi, że tylko te wsie podlegają Serockowi, które tam mają bliżej i tam się zawsze sądziły; VL, t. 2, s. 71.

⁸⁹ AGAD, Zakroczymskie wieczyste, ks. 61, k. 26v, 29–50. Opinia Macieja Chądzyńskiego, że cała parafia Winnica ma się sądzić w Serocku (tamże, ks. 62, k. 45–51, 164v), przeniesienie roków sądowych nowomiejskich do Winnicy z powodu zarazy w 1571 r. (tamże, ks. 69, k. 262).

⁹⁰ Zob. H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji II.2.7.

⁹¹ Wolff, s. 27. W 1591 r. – rzecz charakterystyczna – do pow. serockiego zaliczono szlachecką wieś Olbrachcice z par. Pułtusk, natomiast reszta graniczących z tym powiatem miejscowości od północy to wsie biskupie zaliczane w dalszym ciągu do pow. nowomiejskiego. Nie jest rzeczą przypadku, że największe trudności w ustaleniu powiatu w XVI w. napotykamy przy wsiach, które nie stanowiły w tym czasie własności szlacheckiej, ponieważ ludność zamieszkująca dobra królewskie odpowiadała przed sądami starosty, ludność zaś wsi kościelnych w dużych kluczach, np. dobr biskupich lub arcybiskupich, podlegała sądownictwu patrymonialnemu na zasadzie immunitetu sądowego, mającego czasem bardzo dawne tradycje w obrębie powiatów.

przeważną część parafii Koprzywnica, część parafii Smogorzewo, parafię Dzierżenin, Serock i Zegrze, w granicach wchodzących w 1567 r. do powiatu nowomiejskiego; wydzielona została natomiast na mapie strefa pomiędzy powiatem nowomiejskim i serockim, obejmująca łącznie 90 miejscowości, których przynależności powiatowej w końcu XVI w. nie potrafiliśmy ustalić⁹². Podobny problem nasunął się w trakcie ustalania przynależności powiatowej kilku wsi nieszlacheckich, położonych na styku dwu powiatów: zakroczymskiego i nowomiejskiego⁹³; opierając się na danych z XVIII w.⁹⁴ zdecydowano się zaliczyć je do powiatu zakroczymskiego.

W województwie rawskim w XVI w. **ziemia gostyńska** składała się z dwóch powiatów: **gostyńskiego** i **gąbińskiego**. Wydzielenie obu powiatów w obrębie ziemi i rekonstrukcja ich granic napotkała na trudności, ponieważ większość rejestrów skarbowych XVI w. notowała wpłaty poboru w obrębie całej ziemi, natomiast podział na powiaty znajduje się w kilku tylko rejestrach z 60. lat XVI w. (1563, 1564 i 1565 r.), przy czym najpełniejszy rejestr pochodzi z 1564 r. Rejestry te do powiatu gąbińskiego zaliczają wsie następujących parafii: Gąbin, Kamion, Brochów (część), Kiernozia, Jamno, Brzozów, Rybno, Sanniki, Dobrzyków, Sochaczew (część), Giżyce, Pacyna, Czermino, Kozłów Szlachecki.

Oprócz tych danych rejestr 1589 r. grupuje wsie szlachty zagrodowej w dwóch wykazach oddzielnych, pod nagłówkami: *parochia Gąbin* i *parochia Gostynin*. Z analizy rozmieszczenia tych wsi wynika, że chodzi tu o przynależność nie do parafii, lecz do powiatów gostyńskiego i gąbińskiego. Rejestr ten wymienia – poza wynotowanymi już wyżej w powiecie gąbińskim – wsie należące do parafii: Luszyn, Troszyn, Życko, Mistrzowice i Osmolin.

Wydzielenie wyżej wymienionych wsi linią graniczną od powiatu gostyńskiego wyodrębnia powiat gąbiński, na którego obszarze znajdowały się ponadto terytorialnie związane z nim parafie: Młodzieszyn, Złakowo, Kocierzewo, Łowicz – par. NMP oraz Kępina; ich przynależność do powiatu gąbińskiego nie jest bezpośrednio poświadczona przez rejestry poboru XVI w. Analizując związek z powiatem gąbińskim poszczególnych miejscowości, dochodzimy jednak do wniosku, że milczenie źródeł w tym wypadku nie jest kontrargumentem. Parafia Młodzieszyn, niewystępująca w rejestrach ziemi gostyńskiej w latach 1563, 1564 i 1565 r., została zaliczona w rejestrach retent poboru do parafii Kozłów Szlachecki, ten zaś należał do powiatu gąbińskiego. Natomiast w czterech pozostałych parafiach znajdują się dobra arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, których rejestry skarbowe nie wymieniają w poszczególnych parafiach, lecz w osobnym wykazie dóbr arcybiskupich ziemi gostyńskiej. Zapewne ten stan rzeczy był spowodowany brakiem w tych wsiach ludności szlacheckiej, podlegającej sądownictwu ziemskiemu, a więc z kolei brakiem potrzeby wytyczania na tym terenie granic powiatu. Rejestry skarbowe XVII w. przy pobieraniu pogłównego w latach 1673–1674 zastosowały jedynie podział tych dóbr według schematu administracji gospodarczej, to znaczy w obrębie kluczy łowickiego i kępińskiego. Nie wyklucza się możliwości, iż cały kompleks dóbr arcybiskupich na Mazowszu stanowił jeszcze w XVI w. odrębną jednostkę administracyjną, której granice i prawa ustaliły się w toku rozgrywek z książętami i przetrwały do czasu włączenia ziemi rawskiej do Korony. Świadczyłoby o tym używanie terminu *capitaneatus*, przyjętego na określenie kompleksów gospodarczych dóbr kościelnych także i na innych obszarach Mazowsza, np. w stosunku do dóbr wyszkowskich, pułtuskich i brockich w posiadaniu biskupstwa płockiego. Utrzymywała się także w obrębie dóbr arcybiskupstwa tradycyjna nazwa kasztelanii łowickiej, stosowana w XV w. równoległe z powiatem łowickim (*in castellania sive districtu Lovicensi*), a przeciwstawnie do powiatu skierniewickiego (*in districtu Skierniewicensi*)⁹⁵.

Ziemia rawska dzieliła się w XVI w. na dwa powiaty: **rawski** i **białski**. Mimo że tradycja tego podziału była dość wczesna – XV-wieczna⁹⁶, nie zachowały się źródła, które by pozwoliły precyzyjnie

⁹² Należących do następujących parafii: Winnica (38 wsi, tzn. całość ówczesnej parafii), par. Pomiechowo (9 wsi, tzn. część położona na lewym brzegu Narwi), par. Nasielsk (21 wsi, tzn. prawie całość parafii z wyjątkiem 1 wsi położonej w pow. zakroczymskim), par. Pułtusk (10 wsi), par. Przewodowo (8 wsi, tzn. prawie cała parafia bez 3 wsi w pow. nowomiejskim) oraz par. Ciekosyn (4 wsie, reszta w pow. nowomiejskim).

⁹³ Należących do biskupa płockiego: Gostolino, Juniec, Kawęczyn i Szumlino, posiadłości klasztoru czerwińskiego: Kossówko, Pomnichowo i Słocwino oraz jedna miejscowość królewska – Sobieszczki, należąca do dzierżawy Nowe Miasto.

⁹⁴ Głównie Taryfy 1789–1790 i mapy Perthéesa.

⁹⁵ *Regestra theloni aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915, s. 64, 99, 111, 150, 171, 185, 196, 300, 342; Liber privilegiorum kapituły łowickiej, BN, mkf nr 9205, k. 47, 101.

⁹⁶ Wolff, s. 17.

wydzielić zasięg powiatu bialskiego w XVI w., podział ten nie był również wprowadzony w rejestrach skarbowych. Wobec tego za punkt wyjścia do rekonstrukcji granic przyjęto stan z XVIII w.

Mapa Perthéesa oraz taryfy dymów z lat 1789–1790 są zasadniczo zgodne co do zasięgu tego powiatu, różniąc się jedynie co do parafii Sierzchowy, którą mapa Perthéesa zalicza do powiatu rawskiego, natomiast taryfy podymnego do powiatu bialskiego. Analiza układu parafii w obrębie XVI-wiecznych rejestrów poboru doprowadza do wniosku, iż do parafii Biała zapisane zostały wszystkie inne parafie, które w XVIII w. niewątpliwie należały do powiatu bielskiego, a ponadto następujące parafie: Krzemienica, Czerniewice (obie w sąsiedztwie Sierzchowów) i Białynin. Parafie Czerniewice i Krzemienica leżały znacznie bliżej Rawy niż Białej, co świadczyłoby o tym, że mieszkańcy tych parafii zapewne i w XVI w. odpowiadali przed sądem rawskim, usytuowanie zaś parafii Białynin w ogóle wykluczało jej przynależność do powiatu bialskiego. W rezultacie przyjęliśmy dla XVI w. granicę podaną na mapie Perthéesa z zaznaczeniem alternatywy dla parafii Sierzchowy.

Na uwagę zasługuje fakt, że miejscowość parafialna Jaruzel w XVI w. płaciła pobór w dwóch ziemiach: rawskiej i sochaczewskiej. Ten stan rzeczy został potwierdzony również i w XVIII w. przez taryfy podymnego 1789–1790 r., gdzie część wsi Jaruzel z plebanią wymieniona została w powiecie mszczonowskim, druga zaś część wsi w powiecie bialskim.

Ziemia sochaczewska składała się w XVI w. z dwóch powiatów: **sochaczewskiego** i **mszczonowskiego**. Rejestry poboru wydzielają powiat mszczonowski w latach 1552 i 1557, zaliczając do niego parafie: Mszczonów, Chojnata i Jaruzel (część), natomiast przynależność do powiatu mszczonowskiego jeszcze dwóch innych parafii: Grodzisko i Osuchów, została poświadczona przez rejestr z 1497 r., samej zaś parafii Grodzisko także przez dokument odnowienia erekcji parafii w 1590 r.⁹⁷

Wynik rekonstrukcji granic **województwa płockiego** na AHP Mazowsze w porównaniu z WP wykazuje rozbieżności, wynikające z przyjętej odmiennej metody pracy. Mają one charakter nie tylko linearny – przekazując inne wygięcia granicy – lecz także wprowadzają korekty co do przynależności powiatowej i parafialnej poszczególnych miejscowości. Wśród tych zmian należy wymienić próbę odmiennego rysunku granic parafii Kuklino, tworzącej w poprzednim ujęciu eksklawę powiatu szeńskiego w powiecie mławskim.

Województwo płockie w początkach XVI w. liczyło 2 ziemie i 7 powiatów. W latach 30. XVI w. (zapewne ok. 1538 r.) został wyodrębniony z powiatu bielskiego nowy, ósmy powiat – sierpecki⁹⁸.

Przy wykreślaniu granic kilka miejscowości leżących na pograniczu dwu powiatów przecięto granicą (ponieważ analiza wpłat poboru wykazała, że miejscowości te konsekwentnie płaciły z części wsi podatki w jednym powiecie, z części wsi natomiast – w innym), a mianowicie: pomiędzy powiatem płońskim i bielskim miejscowość Górę, pomiędzy powiatem szeńskim i raciańskim miejscowość Strzegowo.

ANEKS

Powierzchnia województw Mazowsza

Województwa	km ²	wg Pawińskiego km ²
płockie	4304	4202,8
rawskie	6173	5075,4
mazowieckie	23 016	22 371,8
Mazowsze	33 493	31 847,3

⁹⁷ P. Mazowsze, s. 146, przyp. 1; M. Bojanek, *Kościół i parafia w Grodzisku. Monografia historyczna na podstawie źródeł parafialnych*, Warszawa 1917, s. 9 i 11.

⁹⁸ W latach 1531 i 1538 rejestry poboru jeszcze nie wydzielały powiatu sierpeckiego. Po raz pierwszy wystąpił on w rejestrze 1540 r.; ASK I 4, k. 77–97v, 182 n., 396–400v). Natomiast notatka w księgach grodzkich płockich z 1538 r. określa wieś Krajewice Żabowo jako położoną w powiecie sierpeckim; Kartoteka SHGM, Płockie grodz, wiecz. 5, 56v–57.

Powierzchnia powiatów i ziem Mazowsza

Powiaty	km ²	wg Pawińskiego km ²	Ziemie	km ²	wg Pawińskiego km ²
1	2	3	4	5	6
Województwo płockie					
szreński	953	959,2	zawkrzeńska	1779	1746,1
mławski	433	440,5			
niedzoborski	393	346,4			
płocki	548	495,8	płocka	2525	2453,2
bielski	429	467,1			
płoński	280	302,1			
sierpecki	776	699,5			
raciąski	491	488,7			
Województwo rawskie					
gąbiński	1139	–	gostyńska	1933	1615,9
gostyński	794	–			
rawski	1420	–	rawska	2234	1852,9
białski	814	–			
sochaczewski	1601	–	sochaczewska	2006	1606,5
mszczonowski	405	–			
Województwo mazowieckie					
czerski	664	2440,3	czerska	4189	4042,4
garwoliński	1890	697,7			
grójecki	687	904,4			
warecki	948				
warszawski	2027	–	warszawska	2890	2859,7
tarczyński	408	–			
błoński	455	–			
wyszogrodzki	587	628,8	wyszogrodzka	587	628,8
zakroczymski	417	334,4	zakroczymska	1346	1155,4
nowomiejski	721	820			
serocki	208	–			
makowski	353	313,5	rożańska	922	897,4
rożański	569	583,5			
nurski	844	1001,8	nurska	3457	3655,6
kamieniecki	2063	2141,4			
ostrowski	550	512,5			
liwski	1038	947,4	liwska	1038	947,4
wiski	385	555,9	wiska	1397	1419,6
radziłowski	361	–			
wąsoski	651	863,7			
ciechanowski	779	696,8	ciechanowska	2981	2705,2
przasnyski	1852	1725,3			
sąchocki	350	283,1			
łomżyński	1006	763,5	łomżyńska	4209	4260,3
ostrołęcki	1416	1980,5			
kolneński	1135	682,3			
zambrowski	652	833,9			

1973 r.

III.2.1.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Michał Gochna

Niniejszy rozdział dotyczy granic administracyjnych województwa podlaskiego, które wchodziło w skład Korony Królestwa Polskiego od 1569 r., ale jest przedstawione w takim zasięgu, jaki miało w końcu XVI w. Jednostka ta została wydzielona z województwa trockiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVI w. Istotne są tu dwie daty: 1513 r., kiedy po raz pierwszy w źródłach wzmiankowany był wojewoda podlaski (Iwan Sapieha) oraz 1520 r., w którym król Zygmunt Stary utworzył województwo podlaskie ze stolicą w Drohiczynie. Obszar ten był częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego i składał się z ziem bielskiej, drohickiej, mielnickiej, brzeskiej, kamienieckiej i kobryńskiej¹. Nowo utworzone województwo miało znaczną powierzchnię, w dodatku o niekorzystnym, wydłużonym południkowo kształcie, utrudniającym sprawne administrowanie. Do tego dochodziły różnice między jego częściami w zakresie sytuacji prawnej. Część północno-zachodnia ówczesnego województwa podlaskiego w XIV i XV w. kilkakrotnie przechodziła pod panowanie książąt mazowieckich. Całe Podlasie dostało się pod ich władanie na krótko od 1382 do 1383 r., następnie od 1390 r. do początków XV w. W latach 1440–1444 ziemię drohicką trzymał książę Bolesław IV². Okolice Goniądza i Rajgrodu w wyniku walk z Jaćwingami przypadły Mazowszu, jednak z czasem zostały włączone do Wielkiego Księstwa Litewskiego³. Piastowie mazowieccy wspierali napływ osadników z Mazowsza na nowo pozyskane tereny, nadając czy to nowe posiadłości swoim poddanym, czy też prawo polskie tutejszej szlachcie⁴. Po ponownym włączeniu poszczególnych ziem podlaskich do Wielkiego Księstwa Litewskiego władcy litewscy potwierdzali osadnikom prawa nadane przez książąt mazowieckich. W 1445 r. Kazimierz Jagiellończyk potwierdził prawa polskim poddanym z ziemi drohickiej, przyznane jeszcze przez Witolda i Zygmunta Kiejstutowicza. Ziemia ta prawo polskie uzyskała ostatecznie w 1516 r.⁵ Z kolei w 1501 r. Aleksander Jagiellończyk nadał niepełne prawo polskie ziemi bielskiej, uzupełnione o nadanie pełnego prawa w 1547 r.⁶ Odmienność prawna Podlasia północno-zachodniego i południowo-wschodniego wiązała się z wytworzonymi w procesie osadniczym

¹ Część badaczy, jak E. Dubas-Urwanowicz czy W. Jarmolik, opowiada się za 1513 r. jako faktyczną datą powstania województwa podlaskiego. Za 1513 r. opowiedział się również Tomasz Jaszczółt w dyskusji nad niniejszym komentarzem. Tu przychylamy się do opinii Ł. Gołaszewskiego i A. Zakrzewskiego oraz D. Michałuk i traktujemy powstanie województwa jako proces, zwieńczony dokumentem z 1520 r.; *Urzednicy podlascy*, s. 13; W. Jarmolik, *Powstanie województwa podlaskiego*, „Białostoczczyzna”, 1989, nr 4(16), s. 6–9; Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 195–196; Michałuk, *Granice województwa podlaskiego*, s. 172–173. Dokument utworzenia województwa opublikował A. Jabłonowski; *Podlasie III*, s. 257–259.

² Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 331–360. Po ponownym włączeniu ziemi drohickiej do Wielkiego Księstwa Litewskiego po stronie mazowieckiej miał pozostać okręg węgrowski, mylnie niekiedy zwany powiatem, jednak umowy tej nie dotrzymano i Węgrów z okolicą przeszedł we władanie litewskie; *Urzednicy podlascy*, s. 8; T. Jaszczółt, *Granica pomiędzy ziemiami drohicką i liwską w świetle protokołów komisji z 1546 roku*, „Rocznik Liwski”, t. 6, 2012/2013, s. 17–19; zob. M. Gochna, *Węgrów* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.30.8.

³ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 333; M. Radoch, *W sprawie daty nadania przez Władysława Jagiełłę ziemi drohickiej księciu mazowieckiemu Januszowi I*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 11–20; T. Jaszczółt, *Dokument Władysława Jagiełły dla Abrahama Chamca z 1 VII 1390 roku – najstarsze znane nadanie dóbr ziemskich na Podlasiu*, „Białostockie Teki Historyczne”, t. 4, 2006, s. 58–60.

⁴ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 342–351.

⁵ VL, t. 1, s. 174–175 (384–387).

⁶ Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 196; VL, t. 1, s. 287–288.

różnicami etnicznymi i wyznaniowymi: w ziemiach drohickiej, mielnickiej i bielskiej w dość znacznym stopniu obecne było osadnictwo mazowieckie i wyznanie katolickie, podczas gdy w ziemiach brzeskiej, kamienieckiej i kobryńskiej dominowała ludność ruska i prawosławie. Ostatnie z wymienionych terenów zachowały także dotychczasowe ustawodawstwo ruskie i litewskie⁷. Kiedy więc na sejmie wileńskim z lat 1565–1566 uchwalono reformę administracyjną Wielkiego Księstwa Litewskiego, województwo podlaskie zostało zreorganizowane z uwzględnieniem powyższych podziałów. Odłączono od niego ziemie brzeską, kamieniecką i kobryńską, które w połączeniu z księstwem turowsko-pińskim utworzyły nowe województwo brzeskie litewskie ze stolicą w Brześciu Litewskim⁸. W województwie podlaskim pozostały zaś ziemie drohicka, mielnicka i bielska. W tym kształcie województwo zostało przyłączone do Korony w 1569 r.⁹ Po inkorporacji zachodnia i południowo-zachodnia granica województwa podlaskiego oddzielała je od innych województw wchodzących w skład Korony – mazowieckiego i lubelskiego, wschodnia zaś nie tylko odgradzała Podlasie od województw brzeskiego i trockiego, ale stała się zarazem granicą między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim. Nie zmienił się za to status północnego odcinka granicy – nadal była to granica państwowa z Prusami Książęcymi.

Województwo podlaskie zostało początkowo włączone do prowincji wielkopolskiej, a przedstawiciele Podlasia pojawiali się na sejmiku generalnym w Kole. Na przełomie XVI i XVII w. kolski sejmik generalny zanikł, a już od 1571 r. i w XVII w. przedstawiciele Podlasia uczestniczyli w sejmiku generalnym mazowieckim¹⁰. Sejmiki w województwie podlaskim formalnie powołano w 1565 r., jednak już wcześniej odbywały się zjazdy szlachty podlaskiej, na których m.in. wybierano lokalnych urzędników. Na Podlasiu funkcjonowały trzy sejmiki, po jednym w każdej ziemi. Na każdym z nich wybierano dwóch posłów. Liczbę tę utrzymano również po inkorporacji Podlasia do Korony¹¹.

Gdy w 1578 r. utworzono Trybunał Koronny i podzielono państwo polskie na dwie prowincje, Podlasie przydzielono do prowincji małopolskiej z siedzibą Trybunału w Lublinie (Mazowsze należało do prowincji wielkopolskiej). Tak więc Podlasie było w różnych związkach terytorialnych – innym sejmowym, a innym trybunalskim (zmieniło się to około połowy XVII w., kiedy już na stałe zaliczano ten obszar do prowincji małopolskiej)¹². Dwóch deputatów podlaskich do Trybunału wybierał sejmik

⁷ Michaluk, *Granice województwa podlaskiego*, s. 174. Szlachta litewska często powoływała się na prawa panujące na Podlasiu jako podstawę do wysuwanych postulatów reform administracyjnych; *Urzędnicy podlascy*, s. 14–15.

⁸ A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Olsztyn 2012, s. 155–157. W niniejszym tomie stosujemy nazwę „brzeskie litewskie” na określenie tego województwa. Funkcjonowała ona w drugiej połowie XVI w. obok formy „brześciański”. Wydaje się, że z czasem zaczęła przeważać pierwsza ze wspomnianych wersji. Bartosz Paprocki podaje nazwę „bereszczajskie”; tenże, *Herby Rycerstwa Polskiego Na pięcioro Xiąg rozdzielone* [...], Kraków 1584, s. 719. U Marcina Bielskiego jest to województwo „brzeskie”; tenże, *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Ioach[ima] Bielskiego syna iego wydana* [...], Kraków 1597, s. 7(10). W hierarchii urzędów senatorskich z sejmu 1569 r. wojewoda określony został jako „brześciański”. Podobnie przymiotnika „brześciański” lub „brześciański” użyto w listach poborców podatkowych w uniwersale podatkowym w tym samym roku, ale już w 1578 r. występuje jako „brzeskie litewskie” (to ostatnie określenie powtarzano w następnych uniwersałach poborowych, będących po części powieleniem tego z 1578 r. – w latach 1580, 1581 i 1588). Z kolei od 1589 r. (w latach 1590, 1591 i 1593) pobór miał oddawać poborca w „Brześciu Litewskim”; VL, t. 2, s. 68 (777–778), 106 (805), 197 (993), 203 (1006), 218 (1036), 276 (1259), 303 (1316), 325 (1362), 339 (1392), 354 (1424); VC, t. 2, z. 1, s. 239, 262, 429, 439, 461; z. 2, s. 96, 135, 167, 189, 214. Analogicznie tę wersję nazwy stosujemy na określenie powiatu brzeskiego. Ilekroć w niniejszym tomie wspomniane jest województwo brzeskie, to chodzi o jednostkę należącą do Wielkiego Księstwa Litewskiego, a nie o koronne województwo brzeskie kujawskie, chyba że zaznaczono inaczej.

⁹ VL, t. 2, s. 77–80 (745–752); VC, t. 2, z. 1, s. 216–200: Konstytucja „O ziemi podlaskiej. Przywilej przywrocenia ziemi podlaskiej do Korony Polskiej” z 5 III 1569 r. Choć stolicą województwa był Drohiczyń, to nie stał się on jego centrum politycznym. Ze względu na rozległy, południkowy obszar województwa, gdzie dodatkowo w ziemi bielskiej dominowała własność królewska, wykształciło się z biegiem czasu kilka lokalnych ośrodków polityczno-administracyjnych. J. Reder dla czasów stanisławowskich zalicza do nich Bielsk, Brańsk, Drohiczyń, Goniądz, Mielnik, Sokołów i Tykocin. Ł. Gołaszewski i A. Zakrzewski wliczają do tego grona również Suraz, tracący z biegiem czasu na znaczeniu; J. Reder, *Podlasie. Z dziejów ustroju terytorialnego i nazewnictwa*, CPH, t. 56, 2004, nr 1, s. 54; Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 209; VL, t. 7, s. 153 (348–349).

¹⁰ J.A. Gierowski, *Sejmik generalny Księstwa Mazowieckiego: na tle ustroju sejmikowego Mazowsza*, Wrocław 1948, s. 23–25; E. Kalinowski, *Podlasianin Wielkopolaninem? Z nieznanych dziejów przynależności terytorialnej Podlasia po 1569 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 106, 2015, nr 3, s. 421–440; VL, t. 2, s. 197 (993), 207 (1004) i VC, t. 2, z. 1, s. 429, 439, gdzie w świetle uniwersałów poborowych z lat 1578 i 1580 Podlasie przynależało do Wielkopolski.

¹¹ Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, 199–200, 203–204; J. Urwanowicz, *Funkcjonowanie sejmików podlaskich w XVI–XVIII wieku. Typowość czy specyfika?*, [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 105–119.

¹² E. Kalinowski, *Podlasianin Wielkopolaninem?*, s. 438–439.

deputacki w Drohiczynie¹³. Od 1611 r. jeden z nich pochodził z ziemi drohickiej, drugi na przemian z bielskiej i mielnickiej¹⁴. Taka sytuacja generowała spory pomiędzy szlachtą ziem drohickiej i bielskiej. Druga z nich była zarazem ostatnią w hierarchii ziem województwa podlaskiego, który to stan próbowano zmienić. W 1699 r. zlikwidowano wspomniany sejmik deputacki w Drohiczynie (zwany „generałem”, choć niemający nic wspólnego z sejmikiem generalnym), wybory deputatów pozostawiając ziemiom z zachowaniem alternaty¹⁵. Dopiero w 1764 r. przyznano województwu podlaskiemu trzeciego deputata, co ograniczyło dotychczasowe spory szlachty¹⁶.

Jak wspomniano wcześniej, województwo dzieliło się na trzy ziemie – drohicką, mielnicką i bielską, ze stolicami odpowiednio w Drohiczynie, Mielniku i Bielsku. Każda z nich była odrębnym powiatem skarbowym.

Siedzibą starosty drohickiego, urzędu i sądu grodzkiego oraz sądu ziemskiego był Drohiczyn¹⁷. Na sejmie z 1631 r. jako dodatkowe miejsce odbywania roków sądowych ziemi drohickiej wyznaczono Miedznę (Międzyzlesie). Uchwała ta nie doszła jednak do skutku, przez co parlament dokonał jej reasumpcji w 1678 r.¹⁸ W 1764 r. sejm postanowił o powołaniu dodatkowych sesji sądów ziemskich w Mokobodach (Mąkobodach) i Sokołowie Podlaskim (Sokołowie)¹⁹.

Ziemia mielnicka stanowiła początkowo część ziemi drohickiej. Proces jej wydzielenia przypadał na lata 30. i 40. XVI w.²⁰ Pozostałości tego związku widoczne są jeszcze w XVI w. w postaci wspólnego chorążego (urząd został rozdzielony w początkach XVII w.) oraz w organizacji poboru podatku łańowego²¹. W latach 1576, 1577, 1580 i 1588 pobór w obu ziemiach był przeprowadzany przez tych samych poborców – odpowiednio: Macieja Pobikrowskiego, Arnolfa Hlebowicza (Hlebowicza Korczewskiego), chorążego drohickiego i mielnickiego, Jana Grota sędziego drohickiego i Nikodema Jałbrzyka Wyszynskiego, a rejestry poborowe z lat 1576, 1580 i 1588 dla obu ziem tworzą jedną całość²². Siedzibą starosty, urzędu i sądu grodzkiego, a także miejscem odbywania sądów ziemskich była stolica powiatu – Mielnik²³.

Główny urząd grodzki dla ziemi bielskiej funkcjonował w XVI w. nie w stolicy ziemi, ale w Brańsku. Formalnie jednak był określany jako sąd grodzki ziemi bielskiej, chociaż w Bielsku najprawdopodobniej nigdy nie sądził²⁴. Stąd w źródłach stojącego na jego czele starostę i urzędników grodzkich określano albo podwójnym mianem bielskiego i brańskiego, albo jednym z nich (już w XV w.)²⁵. Wpływ na tę sytuację mogła mieć okoliczna struktura osadnicza. W okolicy Bielska znajdowały się przede wszystkim dobra wielkopsiążące, natomiast wokół Brańska dominowała własność drobno- i średnioszlachecka. Na to nakładał się konflikt szlachty bielskiej ze starostą bielskim Olbrachtem Gasztołdem, który dążył do ograniczenia aktywności politycznej tutejszej szlachty i na pewien czas zawiesił sądy ziemskie. Po wielu próbach szlachta bielska zdołała w 1533 r. wykupić starostwo od Gasztołda, Bielsk spadł wówczas do roli starostwa niegrodowego.

Do pewnych zmian w sądownictwie grodzkim ziemi bielskiej doszło w XVII w. W 1667 r. utworzono urząd grodzki w Goniądzu jako odpowiedź okolicznej szlachty na problemy związane z koniecznością pokonywania znacznych odległości, wraz z przeprawą przez Narew, celem załatwienia spraw urzędowych w Brańsku. Urząd ten funkcjonował jako filialny, podlegający jurysdykcji starosty

¹³ VL, t. 2, s. 182 (963); VC, t. 2, z. 1, s. 407.

¹⁴ VL, t. 3, s. 14 (22).

¹⁵ Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 206.

¹⁶ J. Urwanowicz, *Funkcjonowanie sejmików podlaskich*, s. 110.

¹⁷ J. Reder, *Podlasie*, s. 53.

¹⁸ VL, t. 3, s. 331 (692); VL, t. 5, s. 284 (582).

¹⁹ VL, t. 7, s. 153 (348–349).

²⁰ *Urządnicy podlascy*, s. 7–9.

²¹ Tamże, s. 9; J. Reder, *Podlasie*, s. 52.

²² Podobnie uniwersał z 1578 r. wyznacza wspólnego poborcę dla obu ziem – Leonarda Mężyńskiego; ASK I 47, k. 35, 496, 739; VL, t. 2, s. 180 (958), 203 (1006), 276 (1259); VC, t. 2, z. 1, s. 429, 439; z. 2, s. 96. Struktura rejestru z 1580 r. przedstawia się następująco: wsie z. drohickiej, wsie z. mielnickiej, miasta z. drohickiej, miasta z. mielnickiej, retenty z. drohickiej, retenty z. mielnickiej.

²³ *Urządnicy podlascy*, s. 7–9; VL, t. 2, 208–209 (1016–1017); VC, t. 2, z. 1, s. 449.

²⁴ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 378.

²⁵ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 337, 339–341.

brańskiego i tamtejszych urzędników. W tym charakterze, choć z pewnymi późniejszymi zmianami, działał do końca XVIII w.²⁶

Sądy ziemskie w ziemi bielskiej odbywały się w Surażu, Brańsku i Tykocinie. Na początku XV w. sesje sądowe prowadzono w Surażu, od około połowy XV w. w Brańsku, przy czym w obu miejscach sądził ten sam skład sędziowski²⁷. Ponieważ nie odbywały się roki sądowe w stolicy ziemi – Bielsku – a sądy w Surażu i Brańsku były sądami ziemskimi dla całego obszaru tej jednostki administracyjnej, ich urzędników zwano przemiennie brańskimi, suraskimi lub bielskimi. Od 1581 r. sesje sądowe miały miejsce także w Tykocinie²⁸. Kwestię roków ziemskich w ziemi bielskiej określiła konstytucja sejmowa z 1588 r., ustalając terminy sądów brańskich, suraskich i tykocińskich²⁹. Powstałe w ten sposób okręgi sądowe zaczęto nazywać, zwłaszcza w XVII i XVIII w., traktami lub – analogicznie do jednostek koronnych – powiatami³⁰. Roki ziemskie suraskie i brańskie przeniesiono ostatecznie do Bielska w 1768 r., pozostawiając roki tykocińskie na dawnym miejscu³¹.

Hierarchia urzędnicza na Podlasiu odzwierciedlała w pewnym stopniu mieszanie się wpływów tradycji administracyjnych koronnych i litewskich. W XVI-wiecznym województwie podlaskim obok urzędów grodzkich i ziemskich, typowych dla Korony (starosta, podkomorzy i wojski; sędzia, podsędek i pisarz grodzcy; sędzia, podsędek i pisarz ziemscy), funkcjonowały urzędy charakterystyczne dla Wielkiego Księstwa Litewskiego. Około 1513 r. oprócz wojewody podlaskiego odnotowano bobrowniczego, hajewnika i leśniczego podlaskich. Urzędy te funkcjonowały w XVI w. również w ziemiach drohickiej, bielskiej i mielnickiej. Z kolei spośród urzędów koronnych w województwie podlaskim, jeszcze przed unią z 1569 r., odnotowano występowanie referendarza podlaskiego, mającego m.in. rozstrzygać spory między szlachtą, oraz marszałków powiatowych. Wszystkie powyższe godności zanikły wraz z przyłączeniem Podlasia do Korony, a województwo zachowało dotychczasową hierarchię urzędników ziemskich na wzór koronnych³². Interesujący jest w tym kontekście przypadek chorążego drohicko-mielnickiego, który choć tytułarnie tożsamy z chorążym koronnym, to jednak posiadał nieco inne kompetencje³³. W 1578 r. uzupełniono listę urzędów wojewódzkich o podczaszego, stolnika, cześnika i podstolego, a w drugiej połowie XVII w. dodano jeszcze urzędy wojewódzkie chorążego i wojskiego. Hierarchia urzędów w poszczególnych ziemiach podlaskich ustabilizowała się dopiero około połowy XVII w.³⁴

W województwie podlaskim występowały dwa urzędy senatorskie: wojewoda i jeden kasztelan. Pierwszemu z nich wyznaczono w 1520 r. miejsce w radzie książęcej po wojewodzie nowogródzkim³⁵. Po 1569 r. wojewoda podlaski zasiadał w senacie po wojewodzie mazowieckim, a przed rawskim. Kasztelan podlaski, zaliczony do grona kasztelanów większych, miał miejsce po kasztelanie czerskim, a przed rawskim. Urząd ten powołano dopiero w 1566 r.³⁶

Sejm wileński z 1544 r. postanowił, aby szlachta podlaska przeprowadzała popis w każdym powiecie przed odpowiednim starostą³⁷. Po inkorporacji Podlasia w 1569 r. województwo zachowało dotychczasową organizację wojskową, czyli wyprawy łanowe, tj. wystawianie jednego jeźdźca z 10 lub 20 wólk, w zależności od rodzaju wyposażenia (odpowiednio jeździec kozacki lub husarski)³⁸. W 1587 r. na miejsce okazowania w województwie podlaskim wyznaczono Drohiczyn dla ziem

²⁶ Urzędnicy podlascy, s. 11–12.

²⁷ Jaszczolt, Ziemia drohicka i bielska, s. 338–342. W drugiej połowie XV. przez pewien czas działał także, odrębny od sądu surasko-brańskiego, sąd w Goniądzu, jednak wkrótce zanikł; tamże, s. 333.

²⁸ VL, t. 2, s. 208 (1017); VC, t. 2, z. 1, s. 449.

²⁹ Konstytucja ta zniósła wcześniejszy zapis z 1581 r. dotyczący roków tykocińskich; VL, t. 2, s. 208 (1017), 266 (1238–1239); VC, t. 2, z. 2, s. 83.

³⁰ Urzędnicy podlascy, s. 12; ASK I 70, k. 315, 382, 504, 626, 684, 757, 817; BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, s. 701, 761, 791.

³¹ VL, t. 7, s. 339–340 (727–728).

³² Urzędnicy podlascy, s. 18–19.

³³ Tamże, s. 22.

³⁴ Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 206; Urzędnicy podlascy, s. 22–23.

³⁵ Podlasie III, s. 258.

³⁶ VL, t. 2, s. 93 (777–778); Urzędnicy podlascy, s. 135.

³⁷ *Русская историческая библиотека*, t. 33, Юрьевъ 1914, kol. 111; Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 200.

³⁸ K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013 (Dissertationes – Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, t. 3), s. 43.

drohickiej i mielnickiej oraz Suraz dla ziemi bielskiej, co potwierdziły również konstytucje z lat 1620 i 1632³⁹.

Utworzenie województwa podlaskiego w pierwszej połowie XVI w., podział z 1566 r. oraz przyłączenie do Korony w 1569 r. sprawiały, że granice tej jednostki administracyjnej w końcu XVI w. nie były ściśle uregulowane. Znaczny wpływ miała tu struktura własnościowa. Tendencje posiadaczy dóbr leżących po obu stronach granic województwa podlaskiego zmierzały do ograniczania obciążeń fiskalnych, przez co nierzadko magnaci zaliczali swoje dobra raz do Korony, a raz do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jak wskazuje Dorota Michaluk na przykładzie ziemi mielnickiej, znaczący wpływ na rozstrzygnięcie sporów granicznych miał także fakt, że w momencie przyłączania poszczególnych dóbr do Podlasia ich właścicielami były osoby związane z Koroną czy to urzędami, czy majątkami⁴⁰. Do tego dochodziły animozje polityczne i sprzeciw części magnaterii litewskiej wobec przyłączenia Podlasia do Korony⁴¹. Z problemem wytyczenia i ustabilizowania granic województwa podlaskiego zmagano się jeszcze przez pierwszą połowę XVII w. Sejmy wielokrotnie powoływały komisje graniczne do rozgraniczenia województwa podlaskiego z sąsiednimi województwami, zwłaszcza litewskimi. Takie uchwały podejmowano w latach 1589, 1591, 1596, 1598, 1601, 1607, 1611, 1616, 1620, 1623, 1635, 1638, 1649 i 1661⁴². W związku z powyższym przynależność administracyjna kilku kluczy dóbr na granicy Podlasia wymaga obszerniejszego komentarza.

Do województwa podlaskiego w 1569 r. na krótko włączono trakt wołyńsko-łomaski. Było to terytorium sporne co najmniej od XV w. W 1447 r. król Kazimierz Jagiellończyk odłączył go od starostwa parczewskiego województwa lubelskiego, włączając te ziemie do Wielkiego Księstwa Litewskiego jako część swoich dóbr gospodarskich. W połowie XVI w. trakt był częścią starostwa brzeskiego, a po reformie z lat 1565–1566 znalazł się w województwie brzeskim. Po włączeniu Podlasia do Korony próbowano przyłączyć te tereny do Podlasia. Dzierżawca dóbr wołyńsko-łomaskich Ostafi Wołłowicz nie złożył jednak przysięgi na wierność Koronie. W odpowiedzi na to król nadał te dobra Janowi Tarle, kasztelanowi radomskiemu. Wołłowicz zmienił wówczas zdanie i przysięgę złożył, co spowodowało włączenie traktu do Korony, a w 1570 r. zezwolił, choć z oporami, na ich zlustrowanie. Wkrótce po śmierci Zygmunta Augusta dobra te zostały jednak ponownie włączone do województwa brzeskiego (nie objęła ich m.in. lustracja z 1576 r.), choć spory o ich przynależność administracyjną trwały nadal⁴³.

Do województwa podlaskiego po unii lubelskiej nie został włączony także klucz dóbr z ośrodkiem w Choroszczy. Ich właściciel Grzegorz Chodkiewicz, kasztelan wileński, podobnie jak Wołłowicz nie złożył przysięgi na wierność Koronie⁴⁴. Taka sytuacja utrzymała się aż do rozbiorów i dobra te stale wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Przynależność administracyjna dóbr międzyrzeckich przez długi czas nie była określona. W granicach województwa podlaskiego sprzed 1566 r. zaliczano je raz do powiatu mielnickiego, innym razem do brzeskiego. Kontrowersje nasiliły się po podziale województwa w 1566 r. Od tego momentu spór dotyczył już nie tyle przebiegu granic dwóch powiatów, ile województw. W końcu, po przyłączeniu Podlasia do Korony w 1569 r., scysje urosły do rangi konfliktu granicznego dwóch państw składowych Rzeczypospolitej. Choć do złożenia przysięgi na wierność Koronie wezwano również ówczesnego właściciela dóbr międzyrzeckich księcia Stefana Zbaraskiego, to nie złożył on przysięgi, a dobra nie zostały włączone

³⁹ VL, t. 3, s. 392–393 (828–829), 176–177 (364–365).

⁴⁰ Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 49.

⁴¹ H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, s. 17–39.

⁴² VL, t. 2, s. 287 (1281), 289 (1287), 332 (1376), 365 (1448–1449), 391 (1505), 393 (1509), 444 (1620); VL, t. 3, s. 14–15 (22–23), 151–152 (312–313), 180–181 (372–373), 219 (454–455), 414 (874), 429 (905–906), 448–449 (945–946), 149 (325–326); VL, t. 4, s. 336 (720); VC, t. 2, z. 2, s. 113, 116, 179, 232–233, 244–245, 276, 279, 354; VC, t. 3, z. 1, s. 27, 220–221, 271, 327, 293, 325–326; VC, t. 4, z. 1, s. 220; VC, t. 4, z. 2, s. 110–111. O komisjach granicznych zob. A. Wilkiewicz-Wawrzyńczyk, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, „Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego”, t. 1, 1938, s. 93–205.

⁴³ LWP 1570, 1576, s. XIX–XX, XXIII, 10–25; zob. mapę starostwa wołyńskiego dołączoną do lustracji; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 36–47; Michaluk, Granice województwa podlaskiego, s. 182. Pomiędzy dobrami wołyńsko-łomaskimi znajdowały się również wsie szlacheckie – Połubicze, Przewłoka, Chmielewo, Kopiny, Przegalino i Żelazna. Ich właściciele czynili starania o przyłączenie swoich włości do ziemi mielnickiej, a wcześniej o utworzenie odrębnego powiatu ze stolicą w Parczewie, Łomazach lub Wohyniu, jednak były to próby bezskuteczne; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 40.

⁴⁴ Michaluk, Granice województwa podlaskiego, s. 181; J. Maroszek, J. Tęgowski, *Pogranicze polsko-rusko-litewskie*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 36.

do województwa podlaskiego (przysięgę złożył dopiero jego syn Piotr Zbaraski, wojewodzie trocki). W 1578 r. na wniosek szlachty z województwa brzeskiego powołano komisję graniczną, która miała rozstrzygnąć o przynależności państwowej wspomnianych dóbr (a także traktu wołyńsko-lomaskiego). Terytoria te pozostawiono w województwie brzeskim, nie była to jednak decyzja ostateczna. Kolejne komisje zbierały się w latach 1589, 1591, 1596, 1598, 1601 i 1607, nie dając jednoznacznego rezultatu. Dopiero komisja powołana w 1616 r. dekretem z 1620 r. przyłączyła dobra międzyrzeckie oraz trakt wołyńsko-lomaski wraz z dobrami kozieradzki⁴⁵ do ziemi mielnickiej województwa podlaskiego. Wywołało to sprzeciw szlachty litewskiej, jednak zarówno dobra międzyrzeckie, jak i kozieradzkie pozostały w granicach województwa podlaskiego do rozbiorów⁴⁶. Przyłączono wtedy również dobra rossoskie i horodyskie, które odtąd stanowiły eksklawę ziemi mielnickiej w województwie brzeskim. Przyłączenie wspomnianych terytoriów, bez starostwa wołyńskiego, potwierdzono w 1638 r.⁴⁷

W związku z powyższymi uwagami wspomniane wyżej terytoria nie znalazły się na mapie głównej województwa podlaskiego, obrazującej stan na koniec XVI w. Wykształcone w pierwszej ćwierci XVII w. granice województwa podlaskiego przetrwały bez większych zmian do III rozbioru Polski w 1795 r.⁴⁸

Zgodnie z metodologią wypracowaną w niniejszej serii AHP granice państwowych jednostek terytorialnych wykreślono pomiędzy dwiema osadami o różnej przynależności administracyjnej⁴⁹. W zdecydowanej większości przypadków dokładny ich przebieg pomiędzy sąsiadującymi ze sobą miejscowościami w drugiej połowie XVI w. pozostawał nieznany. Wobec tego zostały one wykreślone przede wszystkim na podstawie naturalnych przeszkód terenowych, głównie cieków. Tam zaś, gdzie granica biegła po łądzie, stosowano interpolację. Retrogresywnie korzystano również ze współczesnych obrębów ewidencyjnych, których granice w zależności od sytuacji generalizowano⁵⁰. Głównym źródłem pozwalającym na zaliczenie danej osady do województwa podlaskiego lub danej jego ziemi były źródła z drugiej połowy XVI w. (rejestry poborowe, następnie lustracje, popisy wojskowe). W przypadku niejasnej przynależności terytorialnej posiłkowano się źródłami z XVII w. (spisy podatkowe ziemi bielskiej z 1634 i 1635 r., ziemi mielnickiej z lat 1627 i 1629, rejestry pogłównego z XVII w.). Jedynym materiałem kartograficznym ukazującym granice województwa podlaskiego i jego poszczególnych ziem były mapy województw podlaskiego i mazowieckiego Karola Perthéesa, wraz ze szkicami parafii i dekanatów z tych województw. W miarę możliwości korzystano ze znanych w literaturze rozgraniczeń: czy to województw, czy też poszczególnych dóbr⁵¹. Informacje z ksiąg sądowych i zbioru wypisów z nich stworzonego przez Ignacego Kapicę (tzw. Kapicjana) czerpano przede wszystkim za pośrednictwem literatury, zwłaszcza regionalnej.

⁴⁵ Kozierady – dziś Konstantynów; PRNG, nr 57323.

⁴⁶ T. Jaszczółt, *Dokument Władysława Jagiełły*, s. 49–51; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 33, 47, 50.

⁴⁷ Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 46–49. Autorka podaje, że szlachta mielnicka wysuwała pretensje terytorialne również względem innych dóbr, m.in. Bukowicz, Kozierad, Wysokiego, Wulina (Welanowa), Białej Podlaskiej, Janowa Podlaskiego, Borysowej Woli, Litwinowicz, części parafii dziadkowskiej, Nosowa i okolic szlacheckich Iwanowskie, Wahanowskie, Telatycze i Bukraby; tamże, s. 32, 50.

⁴⁸ Tamże, s. 52.

⁴⁹ Por. H. Rutkowski, *Metoda retrogresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, SG, t. 7, 2019, s. 146–162.

⁵⁰ T. Panecki, *Cartographic Modelling of Administrative Divisions in the "Historical Atlas of Poland"*, „Polish Cartographical Review”, t. 52, 2020, nr 1, s. 27–38.

⁵¹ W przypadku granicy podlasko-mazowieckiej najwięcej informacji przynosiło rozgraniczenie Korony z Wielkim Księstwem Litewskim z 1546 r.; AGAD, *Varia Oddziału I*, sygn. 55–56. Protokół koronny po łacinie przedrukowany w: M. Dogiel, *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*, Wilno 1758, s. 1–66 („Limites inter Regnum Poloniae ac Magnum Ducatum Lituaniae, nec non Prussiam”). O tym rozgraniczeniu i sporach granicznych zob. T. Jaszczółt, *Granica pomiędzy ziemiami drohiczką i liwską*, s. 13–54; P. Sianko, *Granica mazowiecko-litewska do 1569 roku. Kształtowanie się, rola społeczna*, Białystok 2019, mps pracy doktorskiej, s. 290–332, 361–427. Sięgnięto także do opisu granic grodzieńskich, bielskich i goniądzkich z 1529/1536 r.; *Археографический сборник документов относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси издаваемый при Управленіи Виленскаго учебнаго округа*, t. 1, Wileń 1867, nr 18, s. 18–24. Północny i północno-zachodni odcinek województwa wyrysowano na podstawie rozgraniczenia z 1358 r.; H. Rutkowski, *Granica mazowiecko-litewska między Wizną a Grodnem z 1358 r.*, SG, t. 5, 2017, s. 140–155. Por. dyskusję na temat tego odcinka granicy: E. Kowalczyk-Heyman, *O mazowiecko-litewskiej ugodzie granicznej z 1358 r. (głos w dyskusji)*, SG, t. 7, 2019, s. 213–226; H. Rutkowski, *Odpowiedź na krytykę artykułu o granicy z 1358 r.*, SG, t. 7, 2019, s. 227–233; P. Sianko, *Rozgraniczenie mazowiecko-litewskie z 1358 r. – nowe spojrzenie*, [w:] *Granice i pogranicza*, red. P. Guzowski, M. Liedke, W. Walczak, Białystok 2019, s. 11–46; H. Rutkowski, *O dokumencie z roku 1358 raz jeszcze*, SG, t. 8, 2020, s. 215–219. O zmianach granicy na tym odcinku zob. J. Jakubowski, *Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w wieku XVI*, „Ateneum Wileńskie”, 10, 1935, s. 161–164.

Przejdźmy zatem do opisu granicy województwa podlaskiego. Rozpoczynamy od najbardziej na północ wysuniętego jej odcinka w okolicy wsi Grabowo. Na tym obszarze zbiegały się granice Korony (województwo podlaskie), Wielkiego Księstwa Litewskiego (województwo trockie) oraz Prus Książęcych (Natangia). Z punktu granicznego na północny zachód od Grabowa lądowa granica między Podlasiem a Prusami biegła w kierunku południowo-zachodnim. Dochodząc do Jeziora Rajgrodzkiego, przedzierała je, zostawiając część południo-wschodnią w Koronie, a północno-zachodnią w Prusach⁵², po czym znów po łądzie dochodziła do granicy z województwem mazowieckim w okolicy podlaskiej wsi Toczyłowo i mazowieckiej Bogusze oraz pruskich Prostek. Zbieg granic trzech państw – Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Prus Książęcych – oznaczony został w sierpniu 1545 r. istniejącym do dzisiaj słupem granicznym w miejscowości Bogusze nad rzeką Ełk (Łek)⁵³. Od tego miejsca granica biegła na południe wzdłuż rzeki Ełk, oddzielając województwo podlaskie od mazowieckiego. Następnie wraz z ujściem Ełku do Biebrzy granica skręcała na zachód i południowy zachód, biegnąc po drugiej ze wspomnianych rzek aż do jej ujścia do Narwi. Dalej granica biegła w górę Narwi, w kierunku wschodnim, po czym skręcała na południe wzdłuż wpadającej do Narwi rzeki Śliny. Następnie za mazowieckimi Zawadami, na wysokości podlaskich Kopic, granica odchodziła od rzeki, biegnąc po łądzie w kierunku południowo-zachodnim, zostawiając po stronie podlaskiej okolice szlacheckie Sikory, Wnory, Grodzkie, Kulesze, Gołasia i Tybory, a po mazowieckiej Cibory, Zambrzyca i Kołaki⁵⁴. Za podlaską okolicą Miodusy skręcała na południe, na wysokości okolicy Rosochate kierowała się na południowy wschód, dzieląc okolicę szlachecką Dąbrowa, pozostawiając jej część północną na Podlasiu, a południową na Mazowszu⁵⁵. Za nią skręcała na południe, mijając mazowieckie okolice Siennica (Sienica), Zawisty, Kutylowo, Boguty i Tymianki (Tymianka), a na Podlasiu m.in. Łuniewo Wielkie, Małe (Łuniewo Szczubły), Uszę (Wielką i Małą), za Ciechanowcem i Kozarzami dochodząc do rzeki Nurzec⁵⁶. Wzdłuż tej rzeki granica między województwami podlaskim i mazowieckim biegła aż do Bugu. Następnie tą rzeką kierowała się na zachód, odchodząc od niej w kierunku południowym za miejscowością Kielczew (Kielczewo). Dalej biegła na południowy zachód do rzeki Liwiec, pozostawiając na Mazowszu wsie Morzyczyn Włościański (Morzyczyno), Orzełek, Kołodział (Kołodziącz), Brzózka, Miednik, Zgrzebichy (Grzebichy), Stary Zambrzyńiec (Zembrzyńiec), Matały (Matałki) i Twarogi, a na Podlasiu Prostyń (Prostynia), Złotki, Stare Lipki (Lipki), Ugoszcz (Ugoszcza), Kozołupy, Kałęczyn (Kałęczynek) i Wólkę Paplińską (Zadnią Wołę). Następnie granica podążała w górę Liwca, od ujścia rzeki Muchawki (Żytnej), oddzielając województwo podlaskie od lubelskiego. Idąc dalej po Liwcu, odbijała od tej rzeki za miejscowością Próchenki i kierowała się na wschód, oddzielając ziemię mielnicką od dóbr międzyrzecznych, znajdujących się wówczas w powiecie brzeskim województwa brzeskiego. Na tym odcinku po stronie podlaskiej zostały wsie Korczówka, Krawce, Mostowo, Siliwonki (Sieliwonki),

⁵² Zob. granicę wytyczoną jeszcze w 1422 r. po Jeziorze Rajgrodzkim na mapie starostwa etckiego Józefa Narońskiego z ok. 1600 r.; J. Szeliga, *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVII wieku*, Warszawa 1997 (Studia i Materiały z Historii Kartografii, t. 15).

⁵³ Słup ten widoczny jest na mapie Kaspara Hennenbergera *Prvssiae: Das ist des Landes zu Preussen Welches das herrlichste Theil ist Sarmatiae Europaeae, Eigentliche vnd Warhafftige Beschreibung* [...], przedrukowanej w 1638 r. w Królewcu; <https://polona.pl/item/prvssiae-das-ist-des-landes-zu-preussen-welches-das-herrlichste-theil-ist-sarmatiae,NDg5ODg0Nw/0/#info:metadata> (dostęp 12.05.2020).

⁵⁴ Na tym odcinku wieś Krawce-Starawieś oznaczono na mapie Perthéasa w woj. podlaskim, jednak w drugiej połowie XVI w. przynależała do powiatu zambrowskiego woj. mazowieckiego; ASK I 39, k. 117 (rej. pob. mielnicki z 1577 r.); AHP Mazowsze (mapa główna). Okolica szlachecka Czarnowo była od drugiej połowy XV w. podzielona granicą najpierw państwową, potem wojewódzką – Byki pozostały po stronie podlaskiej, Ondy po mazowieckiej; por. Jaszczółt, Ziemia drohicka i bielska, s. 349.

⁵⁵ Na tym odcinku granica biegła przez wieś Rosochate Nartoły (Rosochate Świątek), co precyzuje rozgraniczenie z 1546 r. Część podlaska tej wsi stale (jako Rosochate Świątko lub tylko Rosochate) pojawia się czy to w popisach wojskowych i rejestrach poborowych z XVI w., czy też w spisie przysięg składanych przez szlachtę podlaską na wierność Koronie w 1569 r.; Popis 1565, s. 335–336; Popis 1567, s. 934; AUPL, s. 289; ASK I 47, k. 61v, 542v, 753 (rej. pob. drohickie 1576, 1580 i 1588); ASK I 27, k. 931 (rej. pob. drohicki 1578); Jaszczółt, Ziemia drohicka i bielska, s. 349; M. Dogiel, *Limites Regni Poloniae*, s. 14.

⁵⁶ Granica lądowa na tym odcinku oznaczona była za pomocą „płóz”, wspominanych wielokrotnie w rozgraniczeniu z 1546 r., będących najprawdopodobniej oznaczeniami poziomymi na ziemi; zob. E. Kowalczyk-Heyman, *Czym były mazowieckie „płozy”?* (uwagi wstępne), SG, t. 4, 2016, s. 27–37. Wydaje się, że przebieg owych „płóz” na niektórych odcinkach widoczny jest na mapie von Steina (cienka, przerywana linia), a niekiedy również na współczesnych podziałach geodezyjnych. Zob. granicę w pobliżu wsi Sikory Bartyczki.

Dziadkowskie (Dziatkowskie) i Mielniki. Po dotarciu do rzeki Krzywuli granica skręcała na północ, za Huszlewem i Wólką kierując się na wschód i dalej na południowy wschód, pozostawiając Bokowicze w województwie brzeskim, a Nosów (Nosowo), Droblin, Koszelówkę i Starą Bordziłówkę (Borzyłową Wolę) w ziemi mielnickiej. Następnie biegła po rzece Klukówce (Białce), mijając mielnickie Witulin i Cicibór Mały (Cicibór), za ostatnią z tych miejscowości skręcając na północ⁵⁷. Po minięciu Ossówki (Woli Osowskiej) kierowała się na północny zachód, szerokim łukiem omijała dobra kozieradzkie i obok wsi Nosów (Nosowo), Stara Kornica (Kornica), Walim, Raczki i Gnojno dochodząc do Bugu. Następnie oddzielała mielnicki Niemirów (Niwicze) od brzeskich Krynek, kierując się na północ. W okolicach Żerczyc dochodziła do rzeki Nurczyk, po której biegła aż do jej ujścia do rzeki Nurzec⁵⁸.

Następnie podążała w górę rzeki Nurzec, od której odchodziła w kierunku południowo-wschodnim, zostawiając Kalejczyce (Kaleczyce) oraz wsie dzierżawy kleszczelskiej po stronie bielskiej⁵⁹. Za osadami Czeremcha-Wieś (Nurzec) i Kuzawa (Babicze) skręcała w kierunku północno-wschodnim i północnym, a mijając wsie starostwa bielskiego, dochodziła do Narewki. Biegła wzdłuż tej rzeki na krótkim jej odcinku, po czym odbijała w kierunku zachodnio-północnym, pozostawiając w województwie podlaskim wsie dzierżawy narewskiej oraz bojarskie Hożnę i Żywkowo, a w województwie trockim dobra zabłudowskie. W okolicy wsi Złotniki i Tryczówka skręcała na północ, mijając wieś parafialną Juchnowiec Górny (Juchnowiec-Dwór) oraz okolicę szlachecką Niewodnica. Następnie wyginała się w kierunku zachodnio-północnym, po czym w okolicy wsi Horodniany kierowała się na północny wschód, dochodząc do rzeki Biały Stok. Dalej biegła w dół tej rzeki, pozostawiając dobra białostockie w ziemi bielskiej, po czym odbijała na wschód i dochodziła do rzeki Supraśli.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że przebieg granicy w okolicach Białegostoku i Choroszczy rekonstruujemy odmiennie niż zostało to pokazane na mapie Perthéesa. Zasadniczą zmianą jest przedstawienie dóbr choroskich jako eksklawy województwa trockiego w Koronie, bez terytorialnego połączenia z Wielkim Księstwem⁶⁰. Wynika to przede wszystkim z rozgraniczenia wsi Starosielce i zaginionych Parszyc (na mapie głównej zlokalizowanych w stopniu przybliżonym) z należącymi do starostwa suraskiego wsiami Klepacze i Horodniany z lat ok. 1593–1594⁶¹. Bezpośrednie graniczenie ze sobą wspomnianych miejscowości wykluczało możliwość istnienia korytarza terytorialnego w tej okolicy⁶².

⁵⁷ Niejasna przynależność administracyjna dotyczyła wsi Cicibór oraz Kajków, którą na naszej mapie uwzględniliśmy jako podwiazaną do pierwszej z nich. Cicibór wzmiankują rejestry poborowe ziemi mielnickiej z lat 1577 i 1580. Ten ostatni wymienia obok Cicibora również Kajków i jest to w zasadzie jedyna jak dotąd znana wzmianka o tej osadzie z drugiej połowy XVI w. Według D. Michaluk wieś ta w XVII w. należała już do województwa brzeskiego. Na mapie Perthéesa Cicibór widnieje w graniach tegoż województwa, wieś Kajków nie została oznaczona; ASK I 47, k. 554 (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 765v (rej. pob. mielnicki z 1577 r.); por. SGKP, t. 3, s. 671; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 51. Z kolei wieś Nosowo wykazywała zmienną przynależność administracyjną w pierwszej połowie XVI w. Od drugiej połowy tego stulecia znajdowała się już stale w ziemi mielnickiej; ASK I 47, k. 552 (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 755 (rej. pob. mielnicki z 1588 r.), 788v (rej. pob. mielnicki z 1577 r.); BOss, sygn. 4279, k. 6 (rejestr poboru ziemskiego z. mielnickiej, 1627 r.); APL, AWor., sygn. 1, s. 3 (rejestr poboru ziemskiego z. mielnickiej, 1629 r.); Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 28. Sąsiadująca z Nosowem od południa wieś Bukowice (Bokowicze) należała już do woj. brzeskiego, choć również jej przynależność administracyjna była w XVI w. sporna; tamże, s. 28–29, 43–44; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 27–28, 48–55; por. AWAK 33, s. 176–179, gdzie w świetle dokumentu z 1609 r. Bokowicze leżały w ziemi mielnickiej.

⁵⁸ Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 34, przytacza fragment opisu tej części granicy.

⁵⁹ W rozgraniczeniu z 1565 r. zaznaczono, że Kalejczyce miały zmienną przynależność administracyjną, jednak popisy wojskowe oraz rejestry poborowe z drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII w. zaliczają ją konsekwentnie do ziemi bielskiej. Również w świetle ksiąg sądowych ziemi bielskiej dziedzice Kalejczyc podlegali jurysdykcji tej ziemi (informacja od dr. T. Jaszczolta). W woj. brzeskim widnieją na mapie Perthéesa; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 34; Popis 1565, s. 318; Popis 1567, s. 1106; ASK I 47, k. 261, 264v, 268 (rej. pob. bielski z 1577 r.), 796v (rej. pob. bielski z 1591 r.); APB, Księgi grodzkie i ziemskie podlaskie, sygn. 1, k. 10, 31v.

⁶⁰ Miejscowości w tej okolicy na mapie Perthéesa nie zostały oznaczone poprawnie. Zaburzone są wzajemne relacje przestrzenne pomiędzy poszczególnymi osadami. Pamiętać należy, że w ciągu dwóch stuleci mogło dojść do zmian w osadnictwie na tym terenie, wszak XVI w. to okres kolonizacji tego obszaru, w znakomitej większości składającego się z puszczy; zob. J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku w latach 1547–1692*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 53–54.

⁶¹ ZZG, sygn. 2, s. 109–112.

⁶² Por. H. Rutkowski, *Granica mazowiecko-litewska*, s. 149, 151. Zarówno dobra choroskie, jak i dojlidzkie pozostawały w rękach Grzegorza Chodkiewicza, później jego syna Aleksandra, stąd być może utarło się przekonanie o terytorialnym połączeniu tych dóbr, co znalazło odzwierciedlenie na mapie Perthéesa; J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku*, s. 61; por. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości w tomie AHP Podlasie*, w tej edycji III.3.1.8.

Od rzeki Supraśli granica między koronnym województwem podlaskim a litewskim trockim biegła w kierunku północnym wzdłuż rzeki Czarnej, pozostawiając miasto Wasilków w WKŁ⁶³. Następnie granica dochodziła do rzeki Brzozówki, po której biegła aż do jej ujścia do Biebrzy⁶⁴. Dalej na krótkim odcinku kierowała się na północ wzdłuż tej rzeki, a następnie wzdłuż wpadającej do Biebrzy Netty (Nety). Za Augustowem skręcała na północny zachód, biegnąc wzdłuż rzeki Pruski dochodziła do punktu w okolicach Grabowa, od którego zaczynaliśmy niniejszy opis⁶⁵.

Zanim przejdziemy do opisu granic między poszczególnymi ziemiami województwa podlaskiego, kilka słów poświęcić trzeba granicy wspomnianej już enklawy choroskiej. Jej opis rozpoczynamy od ujścia rzeki Supraśli do Narwi. Biegnąc w górę Supraśli, granica dochodziła do rzeki Biały Stok, po czym skręcała na południe, idąc wzdłuż tej rzeki i pozostawiając osadę Bacieczki po stronie litewskiej⁶⁶. Następnie na wysokości obecnego osiedla Wysoki Stoczek podążała dalej na południe, pozostawiając Starosielce w Koronie⁶⁷. Biegnąc dalej ku zachodowi i południowemu zachodowi, zostawiała w Koronie Oliszki, Czaplino i Mińce (Mińcze). Za litewskimi Baciutami skręcała na zachód, dochodząc do Narwi, od której odchodziła na północ, za przynależną do Wielkiego Księstwa Litewskiego wsią Topilec. Pozostawiała w Koronie wsie Izbiszcze, Konowały i Pańki, dochodząc do Narwi. Wzdłuż tej rzeki biegła w kierunku północno-wschodnim, pozostawiając Rogówek (Rogowo) w ziemi bielskiej, i dochodziła do wspomnianego ujścia Supraśli do Narwi⁶⁸.

Opis granic pomiędzy poszczególnymi ziemiami województwa podlaskiego rozpoczynamy od rozgraniczenia ziem drohickiej i bielskiej. Północny bieg granicy zaczynał się od granicy województwa podlaskiego z województwem mazowieckim między wsiami Sanie-Dąb w ziemi łomżyńskiej (powiat zambrowski) a wsiami Tybory Uszyńskie (Tybory-Usza) w ziemi drohickiej i Gołasze-Dąb (Gołasie-Dąb) w bielskiej⁶⁹. Od tego miejsca granica biegła na południowy wschód, pozostawiając okolice szlacheckie Gołasze (Gołasie) i Chojane w ziemi bielskiej, a wsie Tybory-Wólka (Tybory-Wola) i Stare Osipy (Osipy) w drohickiej. Za miastem Wysokie Mazowieckie (Wysokie) skręcała na południe, zostawiając okolicę Długa Dąbrowa⁷⁰ oraz wsie Bryki w ziemi drohickiej, a wsie Brzóska Stare (Brzóska), Mysłki-Rzym

⁶³ Zygmunt August próbował przyłączyć Wasilków do Podlasia, jednak była to próba nieudana i miasto pozostało w Wielkim Księstwie Litewskim do rozbiorów; J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku*, s. 58–60.

⁶⁴ Na tym odcinku pewne wątpliwości występują w przypadku wsi Krukowszczyzna; zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.1.8.

⁶⁵ O trwałości granicy nad tym odcinkiem i kontrowersjach związanych z jej przebiegiem zob. H. Rutkowski, *Granica mazowiecko-litewska*, s. 140–155; E. Kowalczyk-Heyman, *O mazowiecko-litewskiej ugodzie granicznej*, s. 213–226; H. Rutkowski, *Odpowiedź na krytykę*, s. 227–233.

⁶⁶ Na mapie Perthéesa Bacieczki umieszczono w granicach Korony, jednak żadne znane źródła nie wskazują na jej przynależność do woj. podlaskiego w końcu XVI w. Opis parafii Białystok, będący w tym miejscu podstawą wspomnianej mapy, w pkt. 2 poświęconym sąsiednim kościołom zawiera: „Bacieczki cerkiew na pograniczu – fundacji Chodkiewiczów, własność bazylianów”, *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat knyszyński i dekanat augustowski*, oprac. W. Wernerowa, Warszawa 1996, s. 20. Perthées nie mógł się z tego dowiedzieć, po której stronie granicy jest ta osada.

⁶⁷ W opisie parafii Białystok (dekanat knyszyński) granica między parafiami białostocką i choroską biegła na zachód od boru przy XVIII-wiecznym młynie Marczycki (Marczuk na mapie von Steina). Tak też przedstawiliśmy ją na mapie głównej; W. Wernerowa, *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 22–24.

⁶⁸ Rogówek został wymieniony, jako Rogowo, w popisach wojskowych z lat 1528 i 1565, w tym pierwszym jako wieś bojarska. W ziemi bielskiej wymienia go również sumariusz z 1591 r., wypis z ksiąg sądowych z 1602 r. oraz rejestry podatkowe tej ziemi z lat 1634 i 1635; Popis 1528, s. 139; Popis 1565, s. 314; ASK I 47, k. 799; APB, Księgi ziemskie i grodzkie podlaskie, sygn. 1, k. 18v, 37; Kondratiuk, s. 173; I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny: dzierżawcze, patronimiczne i rodzinne*, Warszawa 1976, s. 147–148. Drugie Rogowo (o takiej nazwie współczesnej i XVI-wiecznej) w drugiej połowie XVI w. leżało w enklawie litewskiej wokół Choroczycy i należało do Chodkiewiczów. Wieś tę do woj. trockiego zalicza rejestr podymnego z 1690 r., po stronie litewskiej widnieje również na mapie Perthéesa; *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego: województwo trockie 1690 r.*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2000, s. 92.

⁶⁹ Na mapie Perthéesa wieś Tybory Uszyńskie widnieje w ziemi bielskiej, jednak rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. konsekwentnie zaliczają ją do ziemi drohickiej; ASK I 47, 58v (rej. pob. drohicki z 1576 r.), 557 (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 753v (rej. pob. drohicki z 1588 r.); ASK I 27, k. 930 (rej. pob. drohicki z 1577 r.).

⁷⁰ Spośród leżących przy granicy obu ziem wsi wchodzących w skład okolicy Długa Dąbrowa w przypadku wsi Dąbrowa Moczydły popis z 1528 r. zalicza ją do ziemi bielskiej. Wpłaty z tej osady odnotowano także w dwóch rejestrach poborowych ziemi bielskiej z lat 1578 i 1579 oraz w rejestrze z 1635 r. Pozostałe źródła z XVI w. zaliczają ją konsekwentnie do ziemi drohickiej. Tak też przedstawia ją mapa Perthéesa; Popis 1528, s. 142; Popis 1565, s. 334; Popis 1567, s. 937; AUPL, s. 282; ASK I 47, k. 59v–60 (rej. pob. drohicki z 1576 r.), 367v (rej. pob. bielski z 1579 r.), 466v (rej. pob. bielski z 1578 r.), 542, 556v (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 753v (rej. pob. drohicki z 1588 r.), 929v (rej. pob. drohicki z 1578 r.); APB, Księgi grodzkie i ziemskie podlaskie, sygn. 1, s. 29.

(Mysłki), Plewki, Dąbrowa Dołęgi (Dołęgi) i okolicę Szepietowo w ziemi bielskiej. Następnie miała bielskie okolice szlacheckie Wojny, Warele, Wyszonki i Kostry oraz drohicką Piętki, pozostawiając wsie Lubowicz-Kąty (Kąty), Lubowicz-Byzie i Lubowicz Wielki (Lubowicz) w ziemi drohickiej, po czym dochodziła do rzeki Nurzec. Dalej biegła w górę tej rzeki, między Patokami a Brańskiem odbijając na południe i południowy wschód, by minawszy bielską Brzeźnicę i drohickie Lubieszce (Lubiesz) dojść do rzeki Czarnej między osadami Widźgowo w ziemi drohickiej i Klichy w bielskiej. Następnie wciniała się nieregularnym kształtem w ziemię drohicką, dochodząc do rzeki Leszczki (Lichczy) i pozostawiając po stronie drohickiej wsie Widźgowo, Puchały Stare, Spieszyn (Spieszyno), Chrościanka⁷¹, Smolugi (Smoluhy), Siekluki i Żołoćki, a po bielskiej Hołonki, Zamianowo, Siedlece (Siedlec), Sielc (Sielec) oraz osady młyńskie Solniki, Żegunia i Wojtki (Wojtkowic). Dalej biegła wzdłuż rzeki Leszczki na północ, po czym skręcała na wschód i częściowo po Nurcu dochodziła do jego zbiegu z rzeką Nurczyk.

W tym miejscu należy bliżej przyjrzeć się zbiegowi granic ziem drohickiej, bielskiej i mielnickiej w okolicy miasta Boćki. Niejasny status miała wieś Boćki, leżąca na południowym brzegu Nurca naprzeciwko wspomnianego miasta o tej samej nazwie. Wieś ta, zwana później Zarzeczem, w początkach XVI w. administracyjnie przynależała do ziemi mielnickiej (własność Stanisława Montewicza i Iwaszki Hlebowicza). W 1512 r. w ramach zamiany otrzymał ją Iwan Sapieha, włączając do dóbr Boćki w ziemi bielskiej. Źródła podatkowe z drugiej połowy XVI w. nie odnotowują tej osady, natomiast w samych Boćkach w 1577 r. pojawia się ulica Zarzecka. Można więc sądzić, że wieś stała się w tym czasie częścią miasta Boćki, a co za tym idzie zmianie uległa granica obu powiatów skarbowych na tym obszarze⁷². Dodatkowo przebieg granicy zmodyfikowało rozgraniczenie między dobrami Boćki a dobrami Andryjanki (Andrianeki) z 1525 r. Pierwsze z nich leżały w ziemi bielskiej, a drugie w drohickiej. Ponieważ w świetle wspomnianego rozgraniczenia dobra te stykały się bezpośrednio, to tym samym przerwane zostało terytorialne połączenie wsi Skalimowo (Jakubowicze-Skolimowo) i Jakubowskie (Jakubowicze-Stara Wieś) z resztą ziemi mielnickiej, w wyniku czego osady te siłą rzeczy musiały tworzyć w tym czasie enklawę mielnicką⁷³. Tak zostało to przedstawione na mapie głównej.

Przejdźmy do opisu granicy pomiędzy ziemiami drohicką i mielnicką, który rozpoczynamy od zbiegu rzek Nurca i Nurczyka. Od tego miejsca granica biegła na południowy wschód, skręcając na zachód w okolicach wsi mielnickich Lubiejki i Hornowo. Między Osmolą w ziemi drohickiej a Dziadkowicami (Dziadkowiczami) w mielnickiej dochodziła do granicy enklawy ziemi bielskiej, którą tworzyły wsie Brzeziny-Janowięta, Brzeziny-Niedźwiadki (Brzeziny-Chrościanka) i Wojeniec (Wojeńcze). Od tego punktu granica biegła na zachód i południowy zachód, zostawiając Zaręby, Malinowo i Kłopoty Patry po stronie drohickiej, a Korzeniówkę i Lipiny po mielnickiej⁷⁴. Następnie odbijała w kierunku południowo-wschodnim, by pomiędzy mielnickimi wsiami Żurobice i Tołwin (Tołwino) oraz drohickimi Wiercień Duży i Wiercień Mały (Wiercienie i Wiercienie Zabłotne) skrócić na południe i za wsiami Baciki Średnie (Baciki) i Baciki Bliższe (Trzcieniec) dojść do rzeki Mahomet⁷⁵. Po jej przekroczeniu kierowała się na południowy wschód, zostawiając dobra siemiatyckie wraz z Boratyńcem Ruskim po stronie drohickiej (do której zostały włączone w 1546 r.), a Boratyniec Lacki po mielnickiej, po czym

⁷¹ Chrościankę w ziemi drohickiej wymieniają rejestry poborowe tejsze ziemi z lat 1576, 1578, 1580. W bielskiej umieszcza ją tylko rejestr z 1591 r. Na mapie Perthéesa Chrościanka widnieje w ziemi drohickiej; ASK I 47, k. 51v (rej. pob. drohicki z 1576 r.), 538v (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 795 (rej. pob. bielski z 1591 r.), 938 (rej. pob. drohicki z 1578 r.).

⁷² O przesunięciu granicy ziemi bielskiej w okolicach Bociek pisali m.in. D. Michaluk i Z. Romaniuk; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 29; Z. Romaniuk, *Boćki na Podlasiu. Monografia historyczna*, Boćki 2013, s. 17–18, 20; ASK I 47, k. 112v (rej. pob. bielski z 1577 r.); ZZG, sygn. 337, s. 9–10. Rejestr pogłównego z 1696 r. również wymienia ul. Zarzecką w Boćkach, natomiast na mapie von Steina ta część miasta widnieje jako przedmieście; Z. Romaniuk, *Boćki na Podlasiu*, s. 503.

⁷³ ZZG, sygn. 337, s. 10–12. Na mapie Perthéesa widnieje co prawda połączenie, jednak wspomniane rozgraniczenie precyzuje sytuację na tym obszarze w XVI w., a więc mamy do czynienia z podobną sytuacją jak w przypadku przebiegu granicy wojewódzkiej w okolicy Białegostoku i Choroszczy.

⁷⁴ Choć wieś Lipiny bez wątpliwości leżała w ziemi mielnickiej, to raz, w 1580 r., wpłatę podatku łanowego odnotowano w ziemi drohickiej; ASK I 47, k. 539v (rej. pob. drohicki z 1580 r.). D. Michaluk zalicza Kłopoty Patry do ziemi mielnickiej, jednak zarówno popisy wojskowe z lat 1565 i 1567, jak też rejestry poborowe z lat 1576, 1580 i 1588 odnotowują ją w ziemi drohickiej; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 108, 120, 153, 162; Popis 1565, s. 321; Popis 1567, s. 879; ASK I 47, s. 38v (rej. pob. drohicki z 1576 r.), 505 (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 744v (rej. pob. drohicki z 1588 r.).

⁷⁵ Być może granica opierała się na rzece Mahomet na wysokości przed Bacikami. Rekonstrukcję przebiegu granicy na tym odcinku oparliśmy na mapie Perthéesa, który po zachodniej stronie rzeki na wysokości wsi Baciki Średnie umieszcza karczmę.

skręcała na południe, kierując się w stronę Bugu⁷⁶. Dalej biegła wzdłuż tej rzeki, by w pobliżu Drażniewa skręcić na południe, idąc w okolicy rzeki Toczny i pozostawiając po stronie drohickiej osady Drażniew (Drażniewo), Ruda, Tokary, Hruszew (Hruszewo), Myszkowice (Myszkowicze), Patków (Prussy), Patków Ruski (Padkowicze), a po mielnickiej – Rusków (Ruskowo). Następnie skręcała na zachód, pozostawiając w ziemi drohickiej Niemojki i Lipiny, a Zakrze i Stare Biernaty w mielnickiej, po czym biegła na południe, by w okolicy wsi Klimy (Bejdy Klimy) połączyć się z granicą województwa⁷⁷.

Województwo podlaskie w tak zarysowanych granicach miało powierzchnię 10 530 km², z czego 5811 km² przypadało na ziemię bielską, 3550 km² – drohicką, a 1169 km² – mielnicką.

2021 r.

⁷⁶ Na rzece Moszczonie znajdowało się wówczas sześć młynów wodnych należących do starostwa mielnickiego. Ponieważ już w drugiej połowie XVI w. tereny te należały do starostwa mielnickiego, granicę narysowaliśmy nie bezpośrednio na rzece Moszczonie, ale po jej zachodniej stronie; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 30, 67–68. O osadzie Młynarze i młynach na rzece Moszczonie zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* i J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.1.8; AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 7644 (przywilej królewski zatwierdzający przeniesienie dóbr siemiatyckich z 5 XI 1546 r.).

⁷⁷ Granica drohicko-mielnicka na odcinku od Bugu do okolic wsi Rzewuski Zawady i Bejdy Klimy nie była w drugiej połowie XVI w. ściśle uregulowana. Zmienną przynależnością administracyjną odznaczały się wsie Drażniew, Myszkowice, Patków Ruski i Niemojki. Drażniew zarówno w ziemi drohickiej, jak i mielnickiej odnotował popis wojskowy z 1565 r. i rejestr poborowy z 1576 r., następnie w mielnickiej rejestr z 1580 r., a w drohickiej z 1588 r. Myszkowice do ziemi drohickiej zalicza popis z 1565 r., a do mielnickiej popis z 1567 r. W 1569 r. przysięgę w grodzie drohickim złożył z Myszkowic Krzysztof Raczko wraz z braćmi. Osadę tę odnotowano w ziemi mielnickiej w 1580 r., a w drohickiej w 1588 r. Patków Ruski w ziemi mielnickiej umieszcza popis z 1567 r. oraz rejestry poborowe z lat 1577 i 1580. Do ziemi drohickiej zaliczają ją rejestry z lat 1580 i 1588. Niemojki dwukrotnie występują w rejestrze poborowym ziemi drohickiej z 1580 r. i raz w rejestrze mielnickim z tego samego roku. Niewykluczone, że granica między powiatami biegła przez wymienione wsie, co mogłoby tłumaczyć ich występowanie w rejestrach obu ziem (np. w Myszkowicach z 1580 r. płacili w ziemi drohickiej Krzysztof Patkowski, a w mielnickiej Piotr Patkowski i Wojciech Dziatkowski). Dokładny przebieg granicy na tym odcinku wymaga dalszych badań szczegółowych z uwzględnieniem informacji z ksiąg sądowych. Pamiętać również należy, że właściciele wsi mogli uiszczać pobór raz w ziemi drohickiej, a raz mielnickiej, co z kolei wpływało na zaszerogowanie tych osad w rejestrach tych ziem w zależności od miejsca wpłaty podatku. Powyższe osady zaliczyliśmy do ziemi drohickiej, posilując się ich przynależnością w XVII w. Osad tych nie notują bowiem rejestry poboru ziemskiego ziemi mielnickiej z lat 1627 i 1629, a rejestry pogłównego z lat 1662–1663, 1673–1674 i 1676 konsekwentnie wymieniają je w ziemi drohickiej. Do woj. podlaskiego osady te zostały zaliczone na mapie Perthéesa; Popis 1565, s. 319, 339, 350; Popis 1567, s. 976; AUPL, s. 289; ASK I 47, k. 38v (rej. pob. drohicki z 1576 r.), 65 (rej. pob. mielnicki z 1576 r.), 509 (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 548v (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 557 (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 561v (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 563 (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 745 (rej. pob. drohicki z 1588 r.), 752v (rej. pob. drohicki z 1588 r.); BOss, sygn. 4279, k. 1–18; APL, AWor., sygn. 1, s. 1–5; ASK I 70, k. 6, 10, 78v, 199v, 246; BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, s. 573, 587–588, 622. Na mapie Perthéesa do ziemi drohickiej zaliczona została również wieś Czuchów (Czuchowo), jednak w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. przynależała do ziemi mielnickiej; Popis 1567, s. 976; ASK I 47, k. 562v (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 563 (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 766v (rej. pob. mielnicki z 1577 r.); BOss, sygn. 4279, k. 6v; APL, AWor., sygn. 1, s. 4; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 50.

III.2.1.9a. PRUSY KRÓLEWSKIE

Marian Biskup

Drugą część składową mapy stanowią najważniejsze elementy z dziedziny osadnictwa. Wśród nich występują: siedziby parafii oraz przynależne osiedla oznaczone tylko punktami. Związany z tym jest podział administracyjny w skali parafialnej oraz powiatowej i wojewódzkiej. Dodatkowo mapa uwzględnia główne ośrodki administracji królewskiej (zamki) i samorządowej Prus oraz drogi. Na wstępie omówić należy zagadnienie podziału administracyjnego Prus Królewskich.

a) Podział administracyjny

Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w. składały się z trzech województw: chełmińskiego, malborskiego i pomorskiego. Do Prus zaliczano także Warmię, stanowiącą jednak odrębną jednostkę administracyjno-ustrojową pod zwierzchnią władzą biskupów warmińskich. W rzeczywistości więc właściwe Prusy Królewskie obejmowały terytorium historycznego Pomorza Nadwiślańskiego, ziem chełmińskiej i lubawskiej oraz na północy obszar Żuław i Powiśla (okolice Sztumu, Malborka i Elbląga), wchodzących w skład województwa malborskiego. Poza granicą województwa pomorskiego pozostawały okręgi Bytowa i Lęborka, stanowiące od 1526 r. lenno książąt zachodniopomorskich. Na północy Prusy Królewskie graniczyły z Bałtykiem, od zachodu – z Księstwem Pomorskim (Pomorzem Zachodnim), na południu z Krajną (województwo kaliskie, powiat nakielski), Kujawami (województwo inowrocławskie) i ziemią dobrzyńską oraz Mazowszem (województwo płockie)¹. Na wschodzie Prusy Królewskie graniczyły z lennymi Prusami Książęcymi. Faktycznie więc tylko wzdłuż brzegu Bałtyku i miejscami wzdłuż granicy zachodniej granica Prus Królewskich była jednocześnie zewnętrzną granicą państwa polskiego (przy uznaniu lennych obszarów Bytowa i Lęborka oraz Prus Książęcych za jego część składową).

Granice Prus Królewskich w części północnej były naturalne (Bałtyk), podobnie jak częściowo na południu (rzeka Drwęca). W południowej strefie granicy zachodniej rolę tę spełniał pas lasów wokół miasta Czarne i rzeka Głda.

Podział Prus na województwa nastąpił po wydaniu aktu inkorporacji w 1454 r., lecz ostatecznie ukształtował się po pokoju toruńskim 1466 r. Poszczególne województwa dzieliły się na powiaty, utworzone przede wszystkim dla celów sądowych już w czasach krzyżackich, a nawet książąt pomorskich (na Pomorzu Nadwiślańskim), a służące także celom skarbowym i sejmikowym². Obok powiatów samodzielne jednostki administracyjne stanowiły także terytoria wielkich miast pruskich, powstałe głównie drogą nadań królów polskich w latach 1454–1526 (Gdańsk, Toruń, częściowo i Elbląg) oraz latyfundium biskupstwa chełmińskiego w województwie chełmińskim. Szczegółowszy podział administracyjny na obszarze poszczególnych województw przedstawiał się następująco.

¹ Obszerniej por. M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, t. 1: *Rozmieszczenie własności ziemskiej*, t. 2: *Sieć parafialna*, Toruń 1955, s. 24 n. Granica między woj. chełmińskim a Mazowszem płockim została przez autorów mapy *Województwo płockie około 1578 r.* wykreślona nieco błędnie. Poprawiono ją na podstawie korektury H. Rutkowskiego.

² M. Bär, *Die Behördenverfassung in Westpreussen seit der Ordenszeit*, Gdańsk 1912, s. 43.

Województwo chełmińskie

Województwo chełmińskie w drugiej połowie XVI w. obejmowało obszar o wielkości 4654 km². Granice województwa biegły na północy od Wisły do Ossy i górnej Drwęcy, a na wschodzie do Działdówki, stanowiąc jednocześnie granicę z Prusami Książęcymi. Na południu linia graniczna oddzielała województwo od ziemi dobrzyńskiej, biegnąc wzdłuż Brynicy, Pissy i Rypienicy oraz prawego brzegu Drwęcy aż do jej ujścia do Wisły pod Toruniem. Granicę zachodnią stanowiła linia Wisły. Granice województwa obejmowały więc swoim zasięgiem dawną ziemię chełmińską, lubawską i michałowską oraz południową część Pomezanii na prawym brzegu Ossy.

W drugiej połowie XVI w. województwo chełmińskie dzieliło się na 2 powiaty: chełmiński i michałowski. Nie obejmowały one jednak całości obszaru województwa, gdyż dobra należące do jednego z największych właścicieli feudalnych – biskupa chełmińskiego – stanowiły osobne okręgi (egzymowane). Podobnie terytorium miasta Torunia w rzeczywistości stanowiło odrębną jednostkę administracyjną. Powiat chełmiński zajmował część zachodnią województwa, dochodząc do linii rzeki Lutryny, a nawet przekraczając ją w części północnej. Część południowo-zachodnią powiatu przy Wiśle zajmowało terytorium miasta Torunia. Powiat michałowski obejmował część wschodnią województwa. Znaczna część obszaru strefy wschodniej województwa należała jednak do biskupstwa chełmińskiego, które posiadało tutaj poważny kompleks dóbr wokół Lubawy, Kurzętnika i Płowęza. Mniejsze okręgi dóbr biskupich znajdowały się na obszarze powiatu chełmińskiego wokół Wąbrzeźna, Chełmży, Papowa Biskupiego, Starogrodu i Chełmna.

Pod względem wielkości poszczególne powiaty i wydzielone okręgi województwa chełmińskiego przedstawiały się następująco:

Powiat chełmiński	2065 m ²
Powiat michałowski	1314 m ²
Terytorium biskupstwa chełmińskiego	916 m ²
Terytorium miasta Torunia	359 m ²
Razem	4654 m ²

Województwo malborskie

Województwo malborskie zajmowało obszar ogółem 2096 km². Granicę jego na zachodzie stanowiła Wisła z Leniwką, na północy terytorium miasta Gdańska z Zalewem Wiślany. Od wschodu województwo graniczyło z Warmią, a następnie – częściowo wzdłuż linii jeziora Drużno i Dzierzgoni – z Prusami Książęcymi, podobnie jak na odcinku południowym. Województwo, utworzone w tych granicach po pokoju toruńskim 1466 r., stanowiło w zasadzie zwarty kompleks, obejmujący obszar Wielkich, Małych i Elbląskich Żuław, Wysoczyznę Elbląską, region Tolknicka, Sztumu i zachodnią część okręgu Dzierzgonia. Jedynie na wschodnim brzegu jeziora Drużno osada Lipniki (Hansdorf) stanowiła enklawę należącą do Prus Książęcych (jako dawna własność szpitala krzyżackiego w Pasłęku). Podobnie łąki nadwiślańskie na prawym brzegu Wisły na wysokości Gniewu należące do tamtejszego starostwa, zaliczono do województwa pomorskiego³. Natomiast do obszaru województwa wliczano dwie enklawy, położone na terenie Prus Książęcych (Rychliki i Stare Kusy), stanowiące jeszcze w czasach krzyżackich własność szpitala Świętego Ducha w Elblągu. Granice te utrzymały się od 1466 r. bez zmian do końca istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej z wyjątkiem fragmentu północno-wschodniego, gdzie dwa osiedla położone przy granicy z Warmią (Karszewo i Krzyżewo), jako własność podupadłego zakonu brygidek w Gdańsku, zostały zagarnięte w XVII–XVIII w. przez biskupów warmińskich i stanowiły do 1772 r. część składową Warmii. Województwo malborskie, w odróżnieniu od pozostałych województw Prus Królewskich, nie stanowiło tak zwartego reliktu administracyjnego z czasów krzyżackich, gdyż w skład jego weszły fragmenty różnych jednostek terytorialnych. Wyróżnia się jednak terytorium

³ Obszar ten na mapie M. Biskupa, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955, omyłkowo nie został uwzględniony jako przynależny do województwa.

Małych i Wielkich Żuław i byłego wójtostwa sztumskiego, stanowiących częściowy relikw dawnego komturstwa malborskiego, dalej terytorium Elbląga i okręg Tolkmicka – fragment byłego komturstwa elbląskiego – oraz okręg Dzierzgonia – część dawnego komturstwa dzierzgońskiego⁴.

Województwo malborskie, jak już wspomniano, nie było podzielone na powiaty. Przyczyny tego szukać należy tak w jego niewielkich rozmiarach terytorialnych, jak w rozmieszczeniu i układzie własności ziemskiej. Przewaga własności królewskiej oraz skupienie się dóbr szlacheckich, dla których przecież tworzono sądy powiatowe, w południowej części, wywarło wpływ na zorganizowanie tylko jednego sądu ziemskiego rezydującego w Sztumie, a kompetentnego dla szlachty całego województwa, podobnie jak wojewódzki sąd grodzki rezydujący w Dzierzgoniu⁵. Natomiast odrębną jednostką terytorialną stanowi rozległe terytorium miasta Elbląga ze swoimi enklawami; jednocześnie dzieli ono województwo na dwie nierówne części: centralną z Malborkiem i Sztumem, i peryferyjny mały obszar wokół Tolkmicka (z wyłączeniem enklawy Brzeziny należącej do terytorium elbląskiego), który w ten sposób stanowi jakby odrębną jednostką terytorialną. Podział administracyjny województwa w większej skali przedstawiałby się w cyfrach w sposób następujący:

Województwo bez terytorium Elbląga i rejonu Tolkmicka	1466 km ² 118 km ²
Rejon Tolkmicka	1584 km ²
Terytorium Elbląga	512 km ²
	<u>2096 km²</u>

Województwo pomorskie

Obszar województwa pomorskiego w omawianym okresie wynosił około 12 907 km². Północną granicę jego stanowiła linia Bałtyku, na zachodzie okręgi lęborski i bytowski oraz Księstwo Pomorskie. Zarówno granica północna, jak i zachodnia w większości stanowiły jednocześnie granicę państwową. Na południu województwo graniczyło z terenem Krajny (powiat nakielski, województwo kaliskie) i Kujaw (województwo inowrocławskie). Zachodnią granicę województwa stanowiła Wisła aż do rozgałęzienia Wisły Elbląskiej z wyjątkiem enklawy położonej na prawym brzegu Wisły naprzeciw Gniewu. Całość obszaru województwa (z włączeniem okręgu bytowskiego i lęborskiego) odpowiadała w zasadzie obszarowi historycznego Pomorza Nadwiślańskiego z XIII – początków XIV w.

Województwo pomorskie dzieliło się na 8 powiatów powstałych już w okresie krzyżackim⁶. Dziewiątą, odrębną jednostką administracyjną tworzyło terytorium miasta Gdańska. Wielkość poszczególnych 9 jednostek administracyjnych województwa przedstawiała się następująco:

Powiat człuchowski	2436 km ²
Powiat gdański	661 km ²
Powiat mirachowski	1137 km ²
Powiat nowski	720 km ²
Powiat pucki	981 km ²
Powiat świecki	1473 km ²
Powiat tczewski	3038 km ²
Powiat tucholski	1818 km ²
Terytorium miasta Gdańska	643 km ²
Razem	<u>12 907 km²</u>

⁴ L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren*, Gdańsk 1878, s. 435 n.

⁵ M. Bär, *Die Behördenverfassung*, s. 41.

⁶ Zagadnienia podziału administracyjnego województwa pomorskiego obszernie zostały omówione w pracy M. Biskupa, A. Tomczaka, *Mapy*, s. 24 n. Na tym miejscu ograniczono się tylko do niezbędnych informacji i uzupełnień.

W zestawieniu tym uderza rozległość powiatów tczewskiego i człuchowskiego oraz terytorium miasta Gdańska, jak również mała powierzchnia powiatów – gdańskiego i nowskiego. Wyjaśnienie tych zjawisk tkwi w organizacji administracji z czasów krzyżackich, opierającej się zresztą w znacznym stopniu na podziałach z okresu książęcego⁷. Jedyne mała powierzchnia powiatu gdańskiego znajduje swoje wyjaśnienie w powstaniu po 1454 r. odrębnego terytorium Gdańska. Zasadniczo wszystkie jednostki administracyjne tworzyły zwartą całość⁸, z wyjątkiem terytorium miasta Gdańska. Główną część jego stanowił obszar położony między Gdańskiem, Bałtykiem, Zalewem Wiślanym, Wisłą Elbląską, Leniwką oraz wschodnią granicą powiatu tczewskiego. Obszar ten dzielił się na mniejsze jednostki administracyjne: Wyżynę Gdańską, Urząd Budowlany, Żuławy Steblewskie, Szkarpawę i Mierzeję Wiślaną. Na terenie Żuław Steblewskich znajdowało się kilka enklaw, należących do własności szlacheckiej i kościelnej, zaliczanych do powiatów gdańskiego⁹ i tczewskiego¹⁰, podobnie jak enklawa kościelnych posiadłości pod samym Gdańskiem, należąca do powiatu gdańskiego¹¹. Do terytorium gdańskiego należała także południowa część Półwyspu Hel z miastem Helem oraz dwie enklawy położone na obszarze powiatu gdańskiego (Kowale i Lubiewo) i jedna na obszarze powiatu tczewskiego (Warcz).

1961 r.

⁷ Tamże, s. 26–28.

⁸ Wyjątek stanowią: 1) enklawa Trzebciny w powiecie świeckim, zaliczana do powiatu tucholskiego i 2) osiedla Klonowo i Zamrzenica, położone na terenie powiatu tucholskiego, a zaliczone do powiatu świeckiego. Podobnie posiadłości starostwa grudziądzkiego i rogozińskiego położone na Pomorzu zaliczono do powiatu świeckiego lub nowskiego; por. tamże, s. 18.

⁹ Osiedla: Grabiny Duchowne, Krępice, Mokry Dwór, Nonnenhof i Wiślina.

¹⁰ Osiedla: Giemlice i Przejazdowo.

¹¹ Głównie posiadłości biskupstwa włocławskiego: Biskupia Górka, Chełm, Hoppenbruch i Stare Szkoty.

III.2.2. GRANICE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ

III.2.2.1. WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Marta Piber-Zbieranowska

Podobnie jak w poprzednich tomach tej serii Atlasu Historycznego Polski, ośrodki oraz granice administracji Kościoła katolickiego (łacińskiego) pod koniec XVI w. ukazane zostały na dwóch mapach: na szczegółowej mapie głównej z pełnym osadnictwem i na specjalnej mapie przeglądowej, sporządzonej w dwukrotnie mniejszej skali (1:500 000). Na mapie głównej oznaczono wszystkie ośrodki administracji kościelnej, tj. stolicę diecezji oraz siedziby archidiakonatów, dekanatów i parafii, a także granice tych jednostek, z pominięciem jednak granic dekanalnych. Granice te pokazuje natomiast dodatkowa mapa specjalna (nr 2), na której widoczne są również granice diecezji i archidiakonatów, nie ma zaś granic parafialnych. Na mapie specjalnej oznaczono ponadto siedziby wszystkich jednostek administracji Kościoła łacińskiego funkcjonujące w województwie krakowskim i księstwie siewierskim u schyłku XVI stulecia (ze względu na czytelność mapy bez symbolu stolicy diecezji). Zarówno na mapie głównej, jak i na mapie dodatkowej przedstawiono podziały administracji kościelnej według stanu z końca XVI w., uwzględniając zmiany, jakie zaszły w przebiegu granic dekanalnych w latach 1577–1596.

Obszar województwa krakowskiego w omawianym okresie znajdował się w zasięgu dwóch diecezji. Znakomitą większość terytorium obejmowała diecezja krakowska, a niewielkie skrawki pogranicza w północnej części województwa należały do diecezji gnieźnieńskiej. Opracowane terytorium graniczyło w dwóch miejscach z diecezją wrocławską: od północnego zachodu na niewielkim odcinku, gdzie granica przebiegała częściowo na rzece Liswarcie, oraz na południowo-zachodnim krańcu województwa, gdzie granica diecezji biegła po rzece Białej (od źródeł do ujścia do Wisły). W obu tych miejscach granica diecezji krakowskiej pokrywała się z granicą państwa. Południowo-wschodnia granica województwa stanowiła jednocześnie granicę biskupstw krakowskiego i przemyskiego. Południowa granica diecezji krakowskiej była zarazem granicą państwa. Przebiegała tu Karpatami od późniejszego Zwardonia na zachodzie do Jaślik na wschodzie. Na tym odcinku biskupstwo sąsiadowało z archidiecezją ostrzyhomską oraz diecezją nitrzańską i egerską na Węgrzech (obecna Słowacja). Sąsiedztwo to było przegrodzone szerokim pasem górskim, na ogół niezamieszkanym¹. Teren Spisza, o którego przynależność kościelną już od XIII w. trwał spór, w omawianym okresie podlegał archidiecezji ostrzyhomskiej. W początkach XVII w. jurysdykcja nad dominium lubowelskim, które wchodziło w skład należącego do Polski starostwa spiskiego, powróciła do biskupa krakowskiego². Dopiero jednak w 1643 r. na synodzie diecezjalnym krakowskim siedem istniejących tam parafii zostało wydzielonych i włączonych przez biskupa Piotra Gembickiego do nowo utworzonego dla nich dekanatu spiskiego w granicach archidiakonatu sądeckiego³.

Diecezja krakowska miała w omawianym okresie najbardziej rozbudowane i różnorodne struktury wewnętrzne⁴. Obszar województwa krakowskiego, podlegający biskupstwu krakowskiemu, dzielił się na dwie główne jednostki: archidiakoniat krakowski i archidiakoniat sądecki. Zasięg obu tych archi-

¹ Kumor, *Dzieje*, t. 1, s. 126–127 i 135; B. Kumor, *Granice (archi)diecezji krakowskiej (1000–1939)*, „Prawo Kanoniczne”, t. 6, 1963, s. 537–540; zob. rozdział H. Rutkowskiego, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*.

² Zob. niżej, J. Suproniuk, *Starostwo spiskie*.

³ B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK, t. 8–9, 1964, s. 286. Na temat sporów o przynależność kościelną Spisza zob. T.E. Modelski, *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (XIII–XVIII) z mapą*, Zakopane 1928; Kumor, *Dzieje*, t. 1, s. 135–140.

⁴ S. Litak, *Organizacja kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej w XVI i XVIII w. ze szczególnym uwzględnieniem diecezji krakowskiej*, [w:] *Kościół katolicki w Małopolsce w średniowieczu i wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce 2001, s. 31.

diakonatów wychodził poza północne i północno-wschodnie granice województwa krakowskiego na teren województwa sandomierskiego. W całości na terenie województwa krakowskiego znajdowało się 12 dekanatów archidiakonatu krakowskiego: dobczycki, krakowski, lelowski, lipnicki, nowogórski, proszowski, skalski, skawiński, wielicki, wolbromski, wrocimowicki i zatorski. Poza obszar województwa wychodziły granice czterech dekanatów: andrzejowskiego (jędrzejowskiego), oświęcimskiego, witoskiego i wojnickiego. Niewielkie skrawki omawianego obszaru podlegały dekanatom, których siedziby znajdowały się poza granicami województwa krakowskiego. Są to dekanaty: bytomski (obejmujący niemal całe księstwo siewierskie), sokoliński (w pow. proszowskim) i tarnowski (w pow. bieckim)⁵. W archidiakonacie sądeckim w całości na terenie województwa krakowskiego znajdowało się pięć dekanatów: biecki, bobowski, nowotarski, sądecki i żmigrodzki. Granice dekanatu jasielskiego obejmowały także częściowo teren województwa sandomierskiego, w zasięgu zaś dekanatu Pilzno znajdowały się dwie parafie z terenu województwa krakowskiego: Jodłowa i Brzyska⁶.

Nieduże północne części powiatów lelowski i ksiąski podlegały arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu. Parafia Krzepice należała do terytorium wieluńskiego⁷. Na terenie archidiakonatu uniejowskiego znajdowały się trzy wsie z województwa krakowskiego. Stary Kocin i Rybna w powiecie lelowskim należały do parafii Mykanów (dekanat brzeźnicki)⁸. Wieś Knieja (pow. lelowski) znajdowała się w graniach parafii Dąbrowa Zielona, podległej dekanatowi radomszczańskiemu⁹. Teren parafii mstowskiej był podzielony między dwie diecezje, krakowską i gnieźnieńską, co było sytuacją zupełnie wyjątkową. Siedzibą parafii był Klasztor Mstowski, położony w województwie sieradzkim. Wsie należące do tej parafii z terenu województwa krakowskiego, które leżały na północ od rzeki Warty, podlegały arcybiskupowi gnieźnieńskiemu (dekanat brzeźnicki), na południe zaś od tej rzeki (w tym miasto Mstów) – biskupowi krakowskiemu (dekanat lelowski)¹⁰. Archidiakonowi kurzelowskiemu podlegały dwie parafie położone w granicach omawianego województwa: Kuczków (w całości, pow. lelowski) oraz Cierno (pow. ksiąski sześć wsi, w woj. sandomierskim jedna wieś)¹¹.

Archidiakoniat krakowski powstał najpewniej pod koniec XI w., obejmując początkowo całą diecezję. Do końca pierwszej ćwierci XIV w. stopniowo wydzielili się z niego inne jednostki obejmujące w całości lub większej części późniejsze województwa sandomierskie i lubelskie¹². Mimo tych uszczupień, teren podległy archidiakonowi krakowskiemu nadal był ogromny (ok. 17 500 km²) i gęsto zaludniony, licząc w 1437 r. ponad 500 parafii¹³. Dlatego też w 1448 r. kardynał Zbigniew Oleśnicki, biskup krakowski, fundując kolegiatę pod wezwaniem św. Małgorzaty w Nowym Sączu, jednocześnie erygował archidiakoniat sądecki. Po uzyskaniu zgody archidiakona krakowskiego Dzierśława z Borzymowa i prepozyta wiślickiego Dzierśława z Krzyżanowic, kardynał Oleśnicki wyłączył spod jurysdykcji archidiakona krakowskiego dekanaty: sądecki, biecki, bobowski, nowotarski i jasielski, z prepozytury wiślickiej zaś dekanat pilzneński i poddał je nowo powołanemu archidiakonowi sądeckiemu (terytorium mu podległe liczyło wówczas 8780 km²)¹⁴.

⁵ Pod koniec XVI w. dekanat tarnowski obejmował 17 parafii, ale 10 z nich należało do prepozytury tarnowskiej podlegającej bezpośrednio biskupowi. Parafie Pleśna, Tuchów i Ryglice, których zasięg obejmował wsie z województwa krakowskiego, należały wówczas do dekanatu tarnowskiego, podległego archidiakonowi krakowskiemu; zob. AV Cap. 7, k. 17–24v. Sytuacja ta zmieniła się w 1616 r., kiedy bp Piotr Tylicki włączył parafie z dek. tarnowskiego do prepozytury. Od tego momentu granice prepozytury pokrywały się z granicą dekanatu; B. Kumor, *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK, t. 12, 1966, s. 215–216; Kumor, *Dzieje*, t. 4, s. 91.

⁶ Zob. aneks: Zestawienie jednostek administracji kościelnej.

⁷ Łaski LB, II, s. 117–120; H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, aneks A: *Zestawienie jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.2.5.

⁸ Łaski LB, I, s. 524–525.

⁹ Tamże, s. 515; H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej* [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.2.5.

¹⁰ AV Cap. 20, k. 110. Na temat specyfiki parafii mstowskiej podzielonej między dwie diecezje obszernie: H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*; zob. też Kumor, *Dzieje*, t. 1, s. 150–151.

¹¹ Łaski LB, I, s. 563, 576; zob. A. Dunin-Wąsowicz, *Granice jednostek administracji kościelnej*, aneks 1, *Schemat sieci administracji kościelnej*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.2.2.2. Do zestawienia tego wkraśl się błąd. Parafię Kuczków umieszczono tu w dek. lelowskim archidiakonatu krakowskiego. Poprawną przynależność administracyjną pokazuje natomiast mapa *Podziały administracji kościelnej*, tamże, cz. 1, *Mapy*.

¹² Kumor, *Dzieje*, t. 4, s. 26.

¹³ *Bullarium Poloniae. Litteras apostolicas aliaque monumenta Poloniae Vaticana continens*, t. 5: 1431–1449, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Rzym, Lublin 1995, nr 661, s. 115; Kumor, *Dzieje*, t. 4, s. 38.

¹⁴ B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, s. 285–286; Kumor, *Dzieje*, t. 4, s. 37–40.

Pierwsze wzmianki o istnieniu dekanatów w diecezji krakowskiej pochodzą z połowy XIII w. Pod koniec XIV stulecia było ich już na omawianym obszarze 18, a w XV w. przybyły następne dwa¹⁵. W latach 1513–1577 na terenie województwa krakowskiego funkcjonowały następujące dekanaty: andrzejowski, biecki, bobowski, bytomski, dobczycki, jasielski, lelowski, lipnicki, nowogórski, nowosądecki, nowotarski, oświęcimski, pilzneński, pleszowski, skalski, skawiński, sokoliński, tarnowski, wielicki¹⁶, witowski, wojnicki, wolbromski, wrocimowicki i zatorski¹⁷. Podupadła nieco w wiekach poprzednich instytucja dziekana została wzmocniona na soborze trydenckim w 1563 r. Pogłębianie życia religijnego i odnowę duchową wiernych, które Kościół stawiał sobie za cel w dobie szerzącej się reformacji, łatwiej i skuteczniej można było przeprowadzić w mniejszych okręgach dekanalnych. Dziekanów zobligowano wówczas do przeprowadzania wizytacji kościołów i duchowieństwa w swoich dekanatach. W diecezji krakowskiej szerszą recepcję powyższych postanowień przyniósł dopiero pontyfikat kardynała Jerzego Radziwiłła (1591–1600)¹⁸. W latach 1593–1598 przeprowadził on reorganizację i rozbudowę podziału dekanalnego swojej diecezji, tworząc mniejsze jednostki. W związku z trwającą wówczas wizytacją generalną tuż przed 1596 r. utworzono nowe dekanaty w archidiakonacie sądeckim: z rozległego dekanatu Jasło wydzielono dekanat Żmigród, a dekanat Pilzno podzielono na trzy mniejsze: Pilzno, Mielec i Ropczyce. W archidiakonacie krakowskim przywrócono funkcjonowanie dekanatu w Wieliczce¹⁹. Utworzono także nowy dekanat z siedzibą w Proszowicach z parafii wydzielonych z trzech dekanatów: skalskiego, pleszowskiego i witowskiego²⁰. Osobny dekanat stanowiła aglomeracja krakowska, obejmująca wówczas 11 parafii. W latach 1598–1599 podzielono na dekanaty jednolite dotąd tzw. archidiakonaty kresowe, tj. sandomierski, zawichojski, lubelski, dekanat kielecki (dawniejszy archidiakoniat radomski) oraz prepozyturę kielecką²¹.

Podstawowym źródłem do ustalenia przebiegu granic jednostek administracji kościelnej, a przede wszystkim zasięgu poszczególnych parafii w diecezji krakowskiej jest wizytacja przeprowadzona z polecenia kardynała Jerzego Radziwiłła w latach 1595–1599²². Wizytację tę przyjęto jako podstawę opracowania granic parafialnych. W przypadkach niejasnych bądź też braku informacji o zasięgu parafii, spowodowanego najczęściej zajęciem kościoła przez innowierców, posiłkowano się księgą

¹⁵ W tym czasie granice i siedziby dekanatów ulegały wielu zmianom; zob. B. Kumor, *Rozwój sieci dekanalnej w południowej części diecezji krakowskiej do 1772 r.*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 9, 1962, s. 77–89; Kumor, *Dzieje*, t. 4, s. 143–147; S. Litak, *Organizacja*, s. 31; zob. też J. Szymański, *Dekanat wojnicki w świetle niektórych uwag o organizacji dekanalnej diecezji krakowskiej w XIII–XVI w.*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 8, 1961, z. 1, s. 75–77; J. Chachaj, *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna w diecezji krakowskiej*, ABMK, t. 71, 1999, s. 379–384.

¹⁶ Zob. przyp. 19.

¹⁷ Kumor, *Dzieje*, t. 4, s. 148–149, tabela: *Sieć dekanatów w diecezji krakowskiej w latach 1513–1577*. Autor zestawienia oparł się zapewne na księgach retaksacji pochodzących z lat: 1513, 1527, 1539, 1561 i 1577; zob. też B. Kumor, *Prepozytura tarnowska*, s. 219–220.

¹⁸ H.E. Wyczawski, *Studia nad wewnętrznymi dziejami kościelnymi w Małopolsce na schyłku XVI w.*, „Prawo Kanoniczne”, t. 7, 1964, nr 1–2, s. 45–49; H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*.

¹⁹ O czasowym zawieszeniu funkcjonowania tego dekanatu świadczyć może fakt, że w ogóle brak go w księgach retaksacji z lat 1561, 1577 i 1602; AKap., *Liber beneficiorum retaxationum 1561* (sygn. Reg. C. 6); 1577 (Reg. C. 7); 1602 (Reg. C. 8). Parafie znajdujące się według wcześniejszych zapisów w tym dekanacie wpisane zostały do dekanatu lipnickiego; por. Kumor, *Dzieje*, t. 4, s. 146, 151.

²⁰ Można tak wnioskować na podstawie zapisu ksiąg retaksacji z lat 1561 i 1577 (księga z 1602 r. powieliła ten układ), wedle których przynależność parafii z późniejszego dekanatu proszowskiego (jego zasięg podaje wizytacja Radziwiłłowska, a potwierdzają późniejsze wizytacje tego terenu) była następująca: Raciborowice i Więclawice Stare (dek. skalski); Niegardów, Koniusza, Proszowice, Biórków Wielki, Luborzycza, Czulice, Górka Kościelnicka, Ruszcza, Grabie (dek. witowski); Pleszów, Pobiednik Mały, Igołomia, Wawrzeńczyce, Poborowice, Żębocin (dek. pleszowski); Reg. C. 6, k. 42v, 46–49; Reg. C. 7, k. 39v–40, 44v–49; Reg. C. 8, k. 46, 50–54. Pozostałe parafie z dekanatu pleszowskiego (Kościelec, Brzesko Stare i Brzesko Nowe) włączono do dekanatu witowskiego. Kwestia powstania dekanatu proszowskiego nie doczekała się dotąd opracowania. Najnowsza monografia Proszowice poświęca temu zagadnieniu zaledwie jedno zdanie; zob. F. Leśniak, *W okresie Polski szlacheckiej. Parafia, kościół, duchowieństwo*, [w:] *Proszowice. Zarys dziejów do 1939 r.*, red. F. Kiryk, Kraków 2000, s. 231.

²¹ Kumor, *Dzieje*, t. 4, s. 151.

²² AV Cap. 2, 5, 7, 10, 15, 17. W opracowywaniu zagadnienia korzystano przede wszystkim z mikrofilmów wypożyczonych z archiwum ABMK w Lublinie. Jednak w przypadku braków stron lub nieczytelności odbitek sięgnięto do oryginałów wizytacji Radziwiłłowskiej (dotyczy to dekanatów lipnickiego, wielickiego, wojnickiego, tarnowskiego, bobowskiego, nowotarskiego i sądeckiego). Wykorzystano też wydane drukiem wizytacje: dekanatu krakowskiego (Wiz. 1599) oraz *Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego dokonanej w roku 1598 z polecenia Jerzego Kardynała Radziwiłła, biskupa krakowskiego*, wyd. M. Wojtas, Katowice 1938; zob. też wyżej, rozdz. *Źródła pisane*.

uposażeń biskupstwa krakowskiego autorstwa Jana Długosza²³ oraz innymi wizytacjami z terenu diecezji krakowskiej, z lat: 1565–1570²⁴, 1602²⁵, 1607–1608²⁶, 1610–1613²⁷, 1609–1614²⁸, 1617–1619²⁹, 1629–1639³⁰, 1644³¹, 1655–1658³², 1663–1665³³, 1690³⁴, 1708–1709 i 1711³⁵. Informacje zawarte w *Liber retaxationum* z 1529 r. traktowano natomiast jedynie pomocniczo, księga ta nie notuje bowiem przynależności parafialnej poszczególnych wsi, lecz jedynie fakt płacenia przez nie dziesięciny i mesznego do danego kościoła³⁶. Niekiedy niezbędne było sięgnięcie do późniejszych źródeł: *Regestru Diecezjów* sporządzonego przez księdza Franciszka Czaykowskiego³⁷ oraz *Spisu ludności Diecezji Krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 roku*³⁸. Pomoc stanowiły także *Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego*³⁹. Te trzy pozycje nie obejmują jednak tych terytoriów, które w wyniku I rozbioru (1772) znalazły się poza Rzeczpospolitą, a zatem – na omawianym obszarze – dekanatów: dobczyckiego, lipnickiego, oświęcimskiego, części proszowskiego, skawińskiego, wielickiego, części witowskiego, wojnickiego, tarnowskiego, zatorskiego w archidiakonacie krakowskim, a także dekanatów: nowotarskiego, sądeckiego, bobowskiego, bieckiego, jasielskiego i żmigrodzkiego w archidiakonacie sądeckim. Do obszarów położonych na południe od linii Wisły wykorzystano pomocniczo tzw. Tabele biskupa A.S. Załuskiego z lat 1747–1749⁴⁰ oraz tabelaryczny opis parafii z terenów utraconych w wyniku pierwszego rozbioru z 1776 r.⁴¹ Wskazówkami służył nam również *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, notujący przynależność parafialną w drugiej połowie XIX w.⁴²

Wizytacja Radziwiłłowska w niektórych przypadkach podaje niepewną lub błędną przynależność dekanalną parafii. W przypadkach wątpliwych pomocne były, oprócz wspomnianych wizytacji, *Reformationes generales ad clerum et populum Dioecesis Cracoviensis R.D. Martini Szyszkowski ep.*

²³ Długosz LB.

²⁴ AV Cap. 1. Na temat tej wizytacji przeprowadzonej za rządów biskupa Filipa Padniewskiego zob. T. Glemma, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510–1570*, „Nasza Przeszłość”, t. 1, 1946, s. 57–69, a zwłaszcza wykaz kościołów wówczas wizytowanych z podaniem daty i kart w księdze, s. 70–80.

²⁵ AV Cap. 20 (dek. Nowa Góra, Wolbrom, Lelów, Zator), 21 (dek. Jasło, Żmigród, Biecz, Wojnicz).

²⁶ AV Cap. 24 (1607, dek. Bobowa), 25 (1607–1608, dek. Nowy Sącz, Nowy Targ), 26 (1608, dek. Pilzno, Jasło, Żmigród, Biecz).

²⁷ AV Cap. 28 (1610, dek. Witów, Sokolina, Skawina, Zator, Oświęcim, Wolbrom, Skała), 30 (1610–1612, dek. Andrzejów), 31 (1611–1613, dek. Nowa Góra, Bytom, Nowy Targ).

²⁸ AV Cap. 32 (dek. Lelów, Kraków, Nowy Sącz, Proszowice, Wrocimowice).

²⁹ AV Cap. 33 (1617–1618, dek. Skawina, Nowa Góra, Oświęcim, Zator, Wieliczka), 37 (1618–1619, dek. Biecz, Jasło, Żmigród, Pilzno), 39 (1618, dek. Bobowa, Nowy Sącz, Nowy Targ, Biecz, Jasło, Żmigród), 40 (1618, dek. Dobczyce, Lipnica, Wojnicz, Skała), 41 (1618, dek. Sokolina, Andrzejów, Wrocimowice, Proszowice, Witów, Bytom).

³⁰ AV Cap. 42 (1629–1630, dek. Wieliczka, Proszowice, Lipnica; 1634, Witów; 1639, Wrocimowice), 43 (1637, dek. Tarnów; 1638, Kraków; 1639, dek. Nowy Targ, Nowy Sącz).

³¹ AV Cap. 45 (dek. Nowa Góra, Skawina, Zator, Oświęcim).

³² AV Cap. 46 (dek. Dobczyce, Bytom, Oświęcim).

³³ AV Cap. 47 (1664–1665, dek. Proszowice, Lipnica, Dobczyce, Tarnów); AV 8 (1663–1665, dek. Skawina, Zator, Nowa Góra, Skała, Wrocimowice, Andrzejów, Oświęcim, Witów, Sokolina, Wieliczka).

³⁴ AV 13 (dek. Wolbrom).

³⁵ AV 16 (1708–1709, dek. Zator, Oświęcim), 17 (1711, dek. Lelów).

³⁶ LR 1529. Fakt płacenia mesznego do danego kościoła z dużym prawdopodobieństwem świadczy o przynależności wsi do tejże parafii.

³⁷ Czaykowski. O podstawie i zasięgu spisu ks. Czaykowskiego zob. tamże, *Wstęp*, s. VII–XII oraz mapa s. XIII.

³⁸ Wyd. i oprac. B. Kumor, ABMK, t. 35, 1977, s. 255–283; t. 36, 1978, s. 349–369; t. 37, 1978, s. 361–400; t. 38, 1979, s. 151–188; t. 39, 1979, s. 237–277 (dalej: Spis). Spis biskupa krakowskiego Michała Jerzego Poniatowskiego nie obejmuje tych samych terenów co wykaz sporządzony przez ks. Franciszka Czaykowskiego. Obejmuje on też tylko częściowo dekanat bytomski, a mianowicie uwzględnia tylko te parafie z wyłonionego z niego dekanatu siewierskiego, które znajdowały się w granicach Polski oraz dwie leżące już na Śląsku: Kamień i Mysłówice; S. Litak, *Struktura terytorialna kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.*, Lublin 1980, s. 42–43.

³⁹ Materiały MWK.

⁴⁰ AKM, *Tabella eorum super quibus in visitatione inquirendum est*, t. 3, 5, 6, 7, 8, 12 (dalej: Tabella).

⁴¹ AKM, *Descriptio ecclesiarum parochialium et beneficiorum in dioecesi Cracoviensi parte cisvistulana consistentium. Cum circumstantiis in tabella normali ab excelso gubernio sub die – 2da septembris anni elapse peracta specificatis facta AD 1776 (bez sygn.) (dalej: Descriptio)*. Źródło to ma większe znaczenie dla przynależności dekanalnej parafii, tylko w nielicznych bowiem przypadkach zanotowany został tu zasięg parafialny. Opis koncentruje się na osobie plebana oraz uposażeniu danej parafii.

⁴² SGKP, wszystkie tomy.

Cracoviensi z 1621 r., zawierające wykaz kościołów parafialnych i filialnych diecezji krakowskiej w układzie jednostek administracyjnych wyższego rzędu⁴³, oraz księgi retaksacji z lat 1529, 1561, 1577 i 1602⁴⁴. Te ostatnie jednak w niektórych przypadkach nie uwzględniały aktualnego podziału dekanalnego, powielając, jak się wydaje, układ przejęty z poprzednich ksiąg. Parafie dekanatu wielickiego na przykład, idąc za tekstem ksiąg z 1561 i 1577 r., wpisano w *Liber retaxationum* z 1602 r. w dekanacie lipnickim. Podobnie, wykorzystując zapewne schemat poprzednich ksiąg, księga ta notuje dekanat pleszowski, a parafie znajdujące się już wówczas w nowo utworzonym dekanacie proszowskim wpisane zostały według starego podziału częściowo w dekanatach pleszowskim, skalskim i witowskim⁴⁵. W ten sposób postąpiono z parafiami dekanatów żmigrodzkiego i pilzneńskiego, które księga z 1602 r., tak samo jak poprzednie, notuje w dekanacie jasielskim. W kilku sytuacjach w ostatecznym rozstrzygnięciu pomogły nam opracowania Stanisława Litaka⁴⁶.

Diecezja krakowska była największa wśród diecezji koronnych. Zajmowała obszar 54 000 km², który podzielony był między trzy województwa: krakowskie, sandomierskie i lubelskie. Ponadto dwa dekanaty na zachodzie – bytomski (częściowo) i pszczyński – obejmowały fragment terenu Śląska należący do Cesarstwa Habsburskiego. W granicach województwa krakowskiego znajdowało się więcej niż połowa obszaru tej diecezji⁴⁷.

Przebieg granic diecezjalnych wymaga komentarza w kilku miejscach.

Według szesnastowiecznych źródeł wieś Mikuszowice (pow. śląski) podzielona była graniczną rzeką Białą. Jedna część wsi położona była na terytorium Śląska, druga – na obszarze Korony⁴⁸. W naszym opracowaniu przyjęto, że granica państwa nie dzieliła wsi na części, lecz przebiegała między dwiema wsiami o tej samej nazwie⁴⁹. Wizytacja Radziwiłłowska stwierdza, że istniejąca w Mikuszowicach kaplica znajduje się na prawym brzegu rzeki w Królestwie Polskim. Notuje także, iż kaplica owa należała wówczas do luteranów⁵⁰. Na początku XVII w. kaplica przeszła w ręce katolików i zaczęła funkcjonować jako kościół filialny. W wizytacji z 1617 r. zapisano, że kościół w Mikuszowicach wiele lat był sprofanowany i nie ma własnego duchownego, ale posługę pełni tu pleban z parafii Lipnik⁵¹. *Reformationes* z 1621 r. wymieniają kościół w Mikuszowicach w dekanacie Oświęcim⁵². Zdaniem Bolesława Kumora parafia w Mikuszowicach podzielona była między dwie diecezje: krakowską i wrocławską⁵³. Wedle przyjętego powyżej założenia stwierdzenie to trzeba uściślić: administracja biskupa krakowskiego obejmowała wieś Mikuszowice położoną na prawym brzegu rzeki, śląska zaś wieś Mikuszowice podlegała jurysdykcji biskupa wrocławskiego. Analogicznie rzecz się miała z pobliską parafią Biertułtowiec.

Granica parafii Jaśliśka pokrywała się z granicą miasteczka (wraz z przedmieściami) stanowiącego enklawę województwa krakowskiego w ziemi sanockiej. Jaśliśka lokowane były przez Kazimierza Wielkiego na lewym brzegu rzeki Jasiołki wyznaczającej granicę między województwem krakowskim a ziemią sanocką. Dlatego też miasto zaliczono do województwa krakowskiego i biskupstwa krakowskiego. W 1434 r. Władysław Jagiełło nadał Jaśliśka w uposażenie biskupstwu przemyskiemu. Od tego momentu kolejni biskupi przemyscy starali się wyłączyć parafię spod władzy biskupa krakowskiego.

⁴³ Na synodzie w 1621 r. bp Marcin Szyszkowski przyjął zasadniczo podział ustanowiony przez bp. Radziwiłła. Podzielił jednak dekanat Kraków na dwa mniejsze. Wykaz zamieszczony jest w rozdziale XI akt synodu, pt. *Ordo et numerus ecclesiarum secularium et regularium in dioecesi Cracoviensi*, k. 27–35 (dalej: *Reformationes*). Korzystano z egzemplarza, który znajduje się w zbiorach BN.

⁴⁴ Zob. przyp. 19 i 36.

⁴⁵ AKap., Reg. C. 8, k. 46, 50–54, por. Reg. C. 7, k. 39v–40, 44v–49.

⁴⁶ S. Litak, *Struktura*; tenże, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996; Litak, *Atlas*.

⁴⁷ S. Litak, *Organizacja*, s. 31; por. Kumor, *Dzieje*, t. 1, s. 152.

⁴⁸ AV Cap. 17, k. 13.

⁴⁹ Zob. rozdział H. Rutkowskiego, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*.

⁵⁰ AV Cap. 17, k. 13; zob. też rozdz. *Gminy wyznań różnowierczych*. W tym miejscu należy wspomnieć, że zbory w Mikuszowicach i w pobliskich Wilkowicach zostały wzniesione przez innowierców, nie zaś przejęte przez nich od katolików. Ze względów praktycznych traktujemy je jako ośrodki parafii, tak bowiem były postrzegane przez poborców podatkowych.

⁵¹ AV Cap. 33, k. 72v. Jako jeden z powodów wcześniejszego sprofanowania kościoła wizytator wskazał jego położenie tuż przy granicy Królestwa Polskiego. W późniejszym czasie Mikuszowice były filią kościoła w Łodwigowicach; S. Litak, *Struktura*, s. 193.

⁵² *Reformationes*, k. 31.

⁵³ Kumor, *Dzieje*, t. 1, s. 128–129.

Nastąpiło to jednak ostatecznie dopiero w 1763 r., kiedy dekretem arcybiskupa lwowskiego Wacława Sierakowskiego Jaśliska zostały wcielone do diecezji przemyskiej⁵⁴.

Obszar parafii Klasztor Mstowski podzielony był między diecezje gnieźnieńską i krakowską⁵⁵.

Parafia Olsztyn wydzielona została przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Dzierzgowskiego z parafii Klasztor Mstowski w 1552 r. Miasto Olsztyn i trzy wyłączone wsie położone były w tej części parafii, która należała do diecezji krakowskiej. W wizytacji z 1598 r., a także kolejnej z 1602 r., zaliczono parafię Olsztyn do dekanatu lełowski. W 1609 r. wyniknął jednak spór o przynależność diecezjalną tej parafii, gdyż arcybiskup próbował podporządkować ją swej jurysdykcji. Konflikt został rozstrzygnięty na synodzie krakowskim w 1621 r. na korzyść biskupstwa krakowskiego⁵⁶.

Parafia Cierno położona była na prawym brzegu rzeki Nidy, granicznej między diecezjami gnieźnieńską i krakowską. Jeszcze w latach 1470–1480 cały prawy brzeg Nidy podlegał biskupowi krakowskiemu. Jan Długosz zanotował jednak, że pleban z Cierna *per fas et nefas* stara się oderwać parafię od archidiakonatu krakowskiego i przyłączyć do dekanatu kurzelowskiego diecezji gnieźnieńskiej. Wysiłki jego zakończyły się wkrótce powodzeniem⁵⁷.

Parafia Krzepice została wydzielona z parafii Kłobuck w diecezji krakowskiej. Przed 1357 r. król Kazimierz Wielki, który uposażył nową parafię, zwrócił się do biskupa krakowskiego Bodzanty z prośbą o nadanie jej dziesięcin ze stołu biskupiego, lecz ten odmówił. Wówczas arcybiskup Jarosław Bogoria ze Skotnik uposażył parafię krzepicką dziesięcinami stołu arcybiskupów gnieźnieńskich, jednocześnie włączając parafię do swojej diecezji⁵⁸.

Parafia Stare Krzepice, położona w ziemi wieluńskiej, podlegała biskupstwu wrocławskiemu (archidiakoniat opolski, archiprezbiteriat olesnowski)⁵⁹. W poprzednim tomie Atlasu, przedstawiającym województwo sieradzkie, zasięg tej parafii przekracza granicę województwa krakowskiego na rzece Liswarcie. Nie mając dostępu do wizytacji Radziwiłłowskiej, przyjęto tam osiemnastowieczne granice parafii starokrzepickiej, która obejmowała wówczas wsie Podłęże i Kostrzyna, położone na terenie województwa krakowskiego. Według zapisu wizytacji z 1598 r. do parafii Przystajń należała kuźnica Warchałowska⁶⁰. Inną nazwą tej kuźnicy, bardziej wówczas rozpowszechnioną, był Kostrzyn, późniejsza Kostrzyna⁶¹. Wieś Podłęże (późniejsze Podłęże Królewskie) wówczas jeszcze nie istniała, a jej początki datuje się dopiero na pierwszą połowę XVII w.⁶² Zgodnie z zapisem wizytacji przyjęto zatem, że granica parafii Przystajń, a tym samym granica diecezji krakowskiej, biegła pod koniec XVI stulecia rzeką Liswartą, a zmiany w przynależności parafialnej wsi na tym obszarze nastąpiły później, zapewne w związku z przynależnością własnościową wsi Kostrzyna i Podłęże do starostwa starokrzepickiego.

Granice jednostek wyższego rzędu (archidiakonatów i dekanatów) oparte zostały na przebiegu granic parafialnych.

Omówienie przebiegu granic dekanalnych wypada zacząć od wyjaśnienia kwestii związanych z nazewnictwem dekanatów. W szesnastowiecznych źródłach kościelnych w określeniach kilku dekanatów występują podwójne nazwy ośrodków. W zapisach pojawia się zatem: dekanat Bytom albo (*seu*) Siewierz, Lipnica albo Chełm, Skała albo Wysocice⁶³. We wszystkich tych przypadkach przyjęto jako siedzibę

⁵⁴ SHGK, cz. 2, z. 2, s. 272–273 (zwł. przyp. 1); Kumor, Dzieje, t. 1, s. 140–141.

⁵⁵ Zob. przyp. 10.

⁵⁶ AV Cap. 15, k. 129v–131v; 20, k. 125; Reformationes, k. 32; Kumor, Dzieje, t. 1, s. 152. Księgi retaksacji nie notują parafii Olsztyn.

⁵⁷ Długosz LB, III, s. 369; Łaski LB, I, s. 575–577; SHGK, cz. 1, z. 3, s. 402–403; Kumor, Dzieje, t. 1, s. 149.

⁵⁸ Łaski LB, II, s. 117–120; SHGK, cz. 3, z. 1, s. 198, 205–206; Kumor, Dzieje, t. 1, s. 149–150.

⁵⁹ Rosin, Ziemia wieluńska, s. 91; H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, aneks A.

⁶⁰ AV Cap. 15, k. 122.

⁶¹ Nazwa, którą podaje wizytacja, została utworzona od nazwiska poprzedniego właściciela kuźnicy, Jana Warchoła, w którego posiadaniu kuźnica ta znajdowała się od momentu założenia w 1560 aż do 1578 r. Rok później od spadkobierców tegoż odkupił ją Andrzej Słupski. Nazwa Kostrzyn, pochodząca od rzeki Kostrzyna, na której wspomniana kuźnica działała, występuje w księgach poborowych 1577, 1581, 1589 i 1595, 1629 i 1680; zob. MRPS V, nr 2745; B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII*, Warszawa 1954, s. 108–109, 249–251, 270; SHGK, cz. 3, z. 2, s. 381.

⁶² W lustracji z 1636 r. jest mowa o sześciu zagrodnikach wsi Zakostrzynianie alias Podłężanie, którzy wożą węgiel do kuźnicy Kostrzyn; B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa*, s. 255.

⁶³ AKap., Reg. C. 6, k. 28; Reg. C. 7, k. 30; Reg. C. 8, k. 38; AV Cap. 7, k. 162; 15, k. 1; *Akta wizytacji dekanatów bytomskiego*, s. 25. Podobnie dla XV w. występowały Dobczyce albo Szczyrzyc; zob. też J. Szymański, *Dekanat wojnicki*, s. 77 i 92; L. Poniewozik, *Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie Wysocice w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 43, 1995, z. 2, s. 6, przyp. 6.

pierwszą podaną parafię, ponieważ w źródłach z pierwszej połowy XVII w. nazwy te funkcjonują już bez podania alternacji i ustalają się jako jedynie obowiązujące. Zdaniem B. Kumora wahania dotyczące siedzib dekanatów są nie tyle wynikiem urzędowej zmiany, ile raczej związane były z miejscowością parafialną, w której dziekan był plebanem. Od tej miejscowości dekanat otrzymywał swoją nazwę⁶⁴.

Wieś Biezanów (pow. szczyrzycki) należała do krakowskiej kapituły katedralnej. Na jej wniosek biskup w 1422 r. erygował tu parafię⁶⁵. Parafia znajdująca się pod patronatem kapituły nie była wizytowana w normalnym trybie, brak jej zatem w wizytacji Radziwiłłowskiej⁶⁶. We wszystkich wspomnianych szesnastowiecznych księgach retaksacji Biezanów umieszczony jest w dekanacie Lipnica⁶⁷. Należy jednak pamiętać, że między 1577 a 1596 r. z północno-zachodniej części tego dekanatu ponownie wydzielono dekanat wielicki, a właśnie na przynależność Biezanowa do tej jednostki wskazują późniejsze wizytacje oraz *Reformationes* z 1621 r.⁶⁸ Parafia Miechów (pow. ksiąski), znajdująca się pod zarządem bożogrobców z miejscowego klasztoru, także nie była wizytowana razem z innymi parafiami aż do XVIII w. Pierwsze wzmianki na temat wsi wchodzących w skład tej parafii oraz jej przynależności dekanalnej pochodzą z wizytacji biskupa Poniatowskiego z 1783 r. i ze *Spisu ludności* z 1787 r.⁶⁹ Źródła te umieszczają Miechów w dekanacie ksiąskim. W końcu XVI w. siedziba tego dekanatu znajdowała się we Wrocimowicach, dlatego też hipotetycznie przyjęto, że Miechów należał w omawianym okresie do tego dekanatu. Parafie Dłużec (pow. lelowski) i Kidów (pow. ksiąski) w zapisach ksiąg retaksacji oraz w *Reformationes* z 1621 r. znajdują się w dekanacie lelowskim, jednak wszystkie wizytacje umieszczają te parafie w dekanacie Wolbrom⁷⁰. Wizytacja z 1596 r. umieszcza parafię Iwkowa (pow. sądecki) w dekanacie sądeckim, jednak we wszystkich późniejszych wizytacjach i księgach retaksacji oraz *Reformationes* Iwkowa znajduje się w dekanacie lipnickim⁷¹. Przynależność dekanalna parafii Melsztyn (pow. sądecki) nie była, jak się zdaje, w omawianym czasie jednoznacznie ustalona. Opis parafii Melsztyn w wizytacji Radziwiłłowskiej zamieszczony jest w dekanacie wojnickim. Na marginesie wpisu znajduje się jednak adnotacja: *ad lipnicensem decanatum*⁷². Przynależność Melsztyna do dekanatu lipnickiego notują księgi retaksacji oraz wizytacje z lat 1618 i 1630, w dekanacie Wojnicz zaś umiejscawiają go wizytacja z 1602 r., *Reformationes* i wizytacja z 1664 r., a potem źródła osiemnastowieczne⁷³. W naszym opracowaniu przyjęliśmy, że parafia Melsztyn należała w końcu XVI w. do dekanatu lipnickiego, a zmiana tej przynależności nastąpiła już w późniejszym czasie. W kwestii przynależności dekanalnej parafii w Jaworniku (pow. szczyrzycki) lektura źródeł skłania do stwierdzenia, że sprawa ta najpewniej nie była w omawianym okresie ustalona. Księgi retaksacji umieszczają Jawornik w dekanacie skawińskim, wizytacja Radziwiłłowska natomiast w dekanacie dobczyckim⁷⁴. Bardziej precyzyjne informacje znajdujemy w wizytacji z 1618 r., w której Jawornik znajduje się w dekanacie Dobczyce, lecz z adnotacją *abstracta ad Skawina*⁷⁵. Braku jednoznacznych ustaleń w tej materii zdaje się dowodzić fakt, że *Reformationes* umieszczają tę parafię w dwóch dekanatach: Skawina i Dobczyce, w kolejnych zaś wizytacjach z 1644 i 1655 w ogóle ona nie występuje⁷⁶. Według wizytacji z 1663 r.

⁶⁴ B. Kumor, *Rozwój sieci dekanalnej*, s. 78; J. Szymański, *Dekanat wojnicki*, s. 93–94.

⁶⁵ KDKK, t. 2, nr 611; zob. SHGK, cz. 1, z. 1, s. 111–113.

⁶⁶ W alfabetycznym wykazie wszystkich parafii poprzedzającym tekst wizytacji przy Biezanowie znajduje się jedynie zapis, że wieś ta nie była wizytowana; AV Cap. 7, karty początkowe, nienumerowane.

⁶⁷ LR 1529, s. 231; AKap., Reg. C. 7, k. 32v; 8, k. 38v.

⁶⁸ W wizytacji z 1618 r. również Biezanów nie występuje ani w dek. Lipnica (AV Cap. 40), ani w dek. Wieliczka (AV Cap. 33); *Reformationes*, k. 27; AV Cap. 42, k. 6; AV 8, k. 359; AKM, Tabella, t. 6, nr 63; S. Litak, *Struktura*, s. 189; Litak, Atlas, s. 252.

⁶⁹ Parafii Miechów nie notuje także tabela bp. A.S. Załuskiego; AKM, Wizytacja bpa Michała Poniatowskiego, k. 340; Spis, ABMK, t. 37, s. 368–369.

⁷⁰ LR 1529, s. 189, 202; AKap., Reg. C. 7, k. 56, 57; Reg. C. 8, k. 60, 61; *Reformationes*, k. 32–33; AV Cap. 15, k. 65v, 75; 20, k. 64, 75; AV 13, k. 19v.

⁷¹ AV Cap. 5, k. 14v; 40, k. 39; 42, k. 41; 47, k. 12–13; LR 1529, s. 77; AKap., Reg. C. 6, k. 30; Reg. C. 7, k. 35; Reg. C. 8, k. 41v; AKM, Tabella, t. 6, nr 9; AKM, Descriptio, k. 20.

⁷² AV Cap. 7, k. 101.

⁷³ AV Cap. 21, k. 279; 40, k. 33v; 42, k. 36v–37; AV Cap. 47, k. 54; *Reformationes*, k. 30; LR 1529, s. 59; AKap., Reg. C. 6, k. 30; Reg. C. 7, k. 35v; Reg. C. 8, k. 41v; AKM, Tabella, t. 6, k. 102; AKM, Descriptio, k. 37.

⁷⁴ AV Cap. 7, k. 41; LR 1529, s. 175; AKap., Reg. C. 7, k. 36v; Reg. C. 8, k. 42v.

⁷⁵ AV Cap. 40, k. 10v. W o rok wcześniejszej wizytacji dek. skawińskiego (AV Cap. 33) i wcześniejszej z 1610 r. (AV Cap. 28) parafia Jawornik nie jest odnotowana.

⁷⁶ *Reformationes*, k. 28, 30; AV Cap. 45 i 46.

Jawornik znajduje się w dekanacie Skawina, a przynależność ta ustaliła się wówczas ostatecznie i tak notują ją źródła osiemnastowieczne⁷⁷. Podobne rozbieżności w źródłach pojawiają się w przypadku parafii w Makowie Podhalańskim (pow. śląski). Zarówno wizytacja Radziwiłłowska, jak i kolejne wizytacje notują tę parafię w dekanacie zatorskim⁷⁸. W *Reformationes* oraz *Libri retaxationum* z lat 1529, 1561, 1577 i 1602 Maków Podhalański umieszczony jest natomiast w dekanacie skawińskim, przy czym ta ostatnia księga notuje tę parafię także w dekanacie Zator⁷⁹. W przypadku parafii Leńcze (pow. śląski) rzecz ma się odwrotnie: wizytacje umieszczają ją w dekanacie Skawina, *Reformationes* i księgi retaksacji zaś w dekanacie Zator. Wyjątek stanowi tu tylko księga retaksacji z 1602 r., w której umieszczono Leńcze z innymi parafiami dekanatu zatorskiego, ale z adnotacją, że parafia ta należy do dekanatu skawińskiego⁸⁰. W przypadku parafii Tropie i Siedlec także przyjęto ich przynależność do dekanatu bobowskiego zanotowaną przez wizytację Radziwiłłowską, mimo że księgi retaksacji i następna chronologicznie wizytacja (1608 r.) notują je w dekanacie sądeckim. W dekanacie Bobowa umieszczają wspomniane parafie wykaz z 1621 r. oraz źródła z XVIII w.⁸¹

Zasięg dekanatu proszowskiego, utworzonego za pontyfikatu kardynała Jerzego Radziwiłła, podaje wizytacja Radziwiłłowska, a potwierdzają go kolejne wizytacje tego terenu, z lat 1614, 1618 i 1629⁸². Warto w tym miejscu wspomnieć, że rozbieżności co do przynależności dekanalnej między zapisami wizytacji a księgami retaksacji pojawiają się także dla innych terenów, zwłaszcza dekanatów bieckiego, bobowskiego i jasielskiego. W przypadku wszystkich tych różnic przyjęto za właściwy zapis wizytacji Radziwiłłowskiej, który potwierdza kolejna wizytacja z 1608 r.⁸³

Najmniejszymi jednostkami w organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego były parafie, które pełniły również istotną rolę w administracji państwa⁸⁴. Niekiedy zdarzało się, że kościół parafialny miał również swoją filię. Przyjęliśmy zasadę, by kościoły filialne z własnym, wydzielonym okręgiem traktować jak parafie, najczęściej bowiem były to dawne świątynie parafialne, które z różnych przyczyn włączone zostały do sąsiednich jednostek. W innym wypadku świątyni filialnej nie uznawaliśmy za ośrodek parafii. W ustaleniu faktu istnienia filii z wydzielonym okręgiem pomocny był tekst wizytacji, która z reguły niesamodzielne kościoły filialne umieszczała wśród wsi należących do parafii macierzystej. Niekiedy jednak brzmienie źródeł jest na tyle niejasne, że uznanie (bądź nie) danego osiedla za ośrodek parafii jest jedynie hipotezą. Szczególnie dużo trudności w tej kwestii sprawiła nam sytuacja w dekanacie nowotarskim. Trudne warunki naturalne i związane z nimi słabe osadnictwo tych terenów, a co za tym idzie niskie uposażenie powodowały, że tamtejsze parafie, nie mogąc się utrzymać, afiliowane były do sąsiednich ośrodków⁸⁵. W przypadku jednowioskowych parafii filialnych w dekanacie Nowy Targ przyjęliśmy zasadę, by wydzielić jako ośrodki parafialne te kościoły, które wcześniej pełniły rolę samodzielnych parafii. Dlatego też nie uwzględniliśmy na przykład kościoła filialnego w Ochotnicy Dolnej, który powstał ok. 1566 r. i od początku funkcjonował jako filia kościoła w Tylmanowej⁸⁶.

⁷⁷ AV 8, k. 5v; AKM, Tabella, t. 6, nr 17; AKM, Descriptio, k. 3; por. Litak, Atlas, s. 252.

⁷⁸ AV Cap. 17, k. 168; 20, k. 156; 33, k. 95; 45, k. 134–135; AV 8, k. 22.

⁷⁹ LR 1529, s. 212; AKap., Reg. C. 7, k. 36; Reg. C. 8, k. 42v, 77v.

⁸⁰ AV Cap. 17, k. 205v; 28, k. 107–109; 33, k. 14v; 45, k. 106–107; LR 1529, s. 342; AKap., Reg. C. 7, k. 75; Reg. C. 8, k. 44, 77v.

⁸¹ AV Cap. 5, k. 14; 25, k. 471, 499; LR 1529, s. 295, 312; AKap., Reg. C. 7, k. 88, 90; Reg. C. 8, k. 89, 91. W wizytacji 1618 r. brak Tropi w obu tych dek; AKM, Tabella, t. 12, nr 12 i 14; AKM, Descriptio, k. 25.

⁸² Wątpliwości mogą powstać co do par. Kościelec (dek. witowski), który w wizytacji z 1618 r. występuje w dwóch dekanatach, proszowskim i witowskim; AV Cap. 41, k. 106v–107. Wynika to jednak zapewne z pomyłki piszącego. Rozbieżności przebiegu granicy dek. proszowskiego z zapisami ksiąg retaksacji, zwłaszcza księgi z 1602 r., omówione zostały wyżej.

⁸³ Księgi retaksacji umieszczają w dek. bobowskim następujące parafie z dek. bieckiego: Ciężkowice, Szymbark, Turza, Gromnik, Rzepiennik, Staszkówka, Łużna, w dek. bieckim zaś następujące parafie z dek. jasielskiego: Bączal Dolny, Trzcinica, Czermna, Sławęcina, Harkłowa; AKap., Reg. C. 7, k. 93–94v, 101–101v; Reg. C. 8, k. 94v–95, 99–100. Różnice dotyczą też m.in. trzech par. z dek. wojnickiego: Rzezawa, Biesiadki i Porąbka Uszewska, które księgi retaksacji umieszczają w dek. lipnickim; por. J. Szymański, *Dekanat wojnicki*, s. 81–83.

⁸⁴ H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*.

⁸⁵ Na ten temat zob. B. Kumor, *Afiliacja kościołów parafialnych na Podhalu (1350–1783)*, „Prawo Kanoniczne”, t. 4, 1961, nr 1–4, s. 276–293.

⁸⁶ Kościół w Ochotnicy Dolnej wzniesiono z powodu znacznego oddalenia od siedziby parafii i częstych wylewów rzeczki Ochotniczka; AV Cap. 5, k. 48–48v. Więcej o wsi Ochotnica zob. niżej, K. Chłapowski, *Cerkwie prawosławne i osadnictwo wołoskie*. Parafii Sromowce Niżne nie uznaliśmy za filię parafii w Sromowcach Wyżnych, ponieważ źródła nie akcentują nadrzędności żadnej z nich.

Niejednoznaczne są przekazy źródłowe na temat zależności kościołów w Żarnowcu i w Łanach Wielkich (dek. Wolbrom). W opisie kościoła w Żarnowcu wizytacja z 1598 r. stwierdza, że został on wzniesiony w granicach parafii Łany. Kościół w Łanach Wielkich zaś określa jako dawny kościół parafialny, macierzysty dla parafii w Żarnowcu, wówczas jednak połączony ze swą filią. Nie wydzieli też wsi należących do kościoła w Łanach Wielkich⁸⁷. Wizytacje z lat 1610 i 1690 wydziela natomiast oba kościoły z ich okręgami, przy czym to ostatnie źródło nazywa kościół w Żarnowcu filią kościoła parafialnego w Łanach⁸⁸. Ten stan prawny poświadczają też źródła XVIII w.⁸⁹ W opracowaniu przyjęto, że kościół w Żarnowcu był filią kościoła w Łanach Wielkich, uznając sytuację opisywaną w źródłach z przełomu XVI i XVII w. za stan przejściowy⁹⁰.

W 1582 r. wzniesiono kościół parafialny w Sidzinie. Parafia ta jednak nie zdołała zachować swojego samodzielnego charakteru, gdyż już w 1601 r. została odnotowana jako filia kościoła w Makowie Podhalańskim⁹¹.

Jednowioskowej parafii filialnej w Ryczowie zdecydowano nie uznawać za ośrodek samodzielnej parafii, gdyż nie posiadała w tym czasie własnego plebana „tanquam ad aliam ecclesiam pertinens”⁹². Istniał jednak spór między plebanami z parafii Woźniki i Spytkowice o to, czyją filią jest Ryczów. Według zapisu kolejnych wizytacji prawa do Ryczowa, poparte dokumentami, miał pleban ze Spytkowic, ale faktycznie posługę duszpasterską sprawował tu pleban z parafii Woźniki z przyzwolenia klasztoru mogińskiego, w którego posiadaniu znajdowały się obie wsie⁹³. Dlatego też większość źródeł kościelnych notuje Ryczów bądź w granicach parafii Woźniki, bądź też jako ich filię⁹⁴.

Według przekazu wizytacji Radziwiłłowskiej, uzupełnionej danymi z innych dostępnych źródeł, na omawianym obszarze 34 wsie podzielone były między dwie parafie⁹⁵.

Przedstawiony na mapie głównej przebieg granic parafialnych wymaga szerszego omówienia w odniesieniu do niektórych miejsc.

Parafia w Cięcynie (pow. śląski), której początki sięgają połowy XIV w., była najdalej położoną parafią powiatu śląskiego, a jej południowe granice wyznaczał zasięg osadnictwa na tym terenie⁹⁶. Zapewne lokalizacja na terenie górzystym sprawiła, że parafia ta kilkakrotnie zanikała. W drugiej połowie XV w. Cięcina należała do parafii miasta Żywiec, później zaś posługę duszpasterską zaczął sprawować tu pleban z parafii Radziechowy⁹⁷. Fakt zarządzania kościołem w Cięcynie przez plebana

⁸⁷ AV Cap. 15, k. 81–85v. Stan ten potwierdza wizytacja z 1602 r. *Lany, villa in suburbano civitatis Zarnowiensis situata, matrix ecclesiae eiusdem civitatis, per dominum plebanum Zarnowiensem ex antiquo regitur*; AV Cap. 20, k. 66–69.

⁸⁸ AV Cap. 28, k. 175. W wizytacji z 1610 r. nie zachował się fragment dotyczący kościoła w Łanach, jednak w opisie parafii Żarnowiec (także niepełnym) wymienione są tylko trzy wsie należące do tej parafii; AV 13, k. 26v–27v.

⁸⁹ S. Litak, *Struktura*, s. 203–204; Litak, *Atlas*, s. 261; Spis, ABMK, t. 37, s. 378.

⁹⁰ W tym miejscu należy wspomnieć, że brak wyodrębnienia wsi parafialnych Łanów Wielkich w wizytacji Radziwiłłowskiej spowodował wątpliwości co do zasięgu tej parafii. W opracowaniu przyjęto zasięg potwierdzony przez źródła kościelne z XVII i XVIII w. Niejasna jest tylko przynależność parafialna wsi Wierzbica, którą Długosz, wiz. 1690 r. i Spis z 1787 r. umieszczają przy par. Łany, rejestry poborowe zaś w granicach parafii Żarnowiec; Długosz LB, II, s. 208–210; AV 13, k. 27v; Spis, ABMK, loc. cit.; P. Małopolska, s. 91; Rej. pob. 1595, k. 369. W przypadku kościoła w Starym Żywcu, który był parafią macierzystą kościoła w mieście Żywiec, wizytacja Radziwiłłowska wspomina, że od wielu lat nie miał on własnego plebana i był zarządzany „a plebano ecclesiae filialis Novae Żywiec”, AV Cap. 17, k. 15. Wizytacja traktuje jednak obie parafie osobno i w żadnym innym miejscu nie nazywa kościoła w Żywcu filialnym. Późniejsze wizytacje natomiast albo nie wydziela parafii w Starym Żywcu, traktując ją razem z par. w mieście Żywiec (AV Cap. 28, k. 150, 1610 r.), bądź też w opisie zasięgu parafii miasta Żywiec notują wsie wymienione powtórnie jako należące do par. w Starym Żywcu; AV Cap. 33, k. 66, 67, 1617 r. W XVIII w. par. w Starym Żywcu była filią kościoła w mieście Żywiec; Litak, *Atlas*, s. 254.

⁹¹ AV Cap. 17, k. 170v; 20, k. 157–158; 33, k. 96–96v; J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI w.*, ABMK, t. 68, 1997, s. 275.

⁹² AV Cap. 17, k. 193v–194; 20, k. 174v (msze sprawowane tu były tylko w niektóre niedziele).

⁹³ AV Cap. 17, k. 193v; 33, k. 103; 45, k. 121.

⁹⁴ Długosz LB, II, s. 234; LR 1529, k. 81; AV Cap. 20, k. 194v; 28, k. 144; AV 8, k. 40; AKap., Reg. C. 8, k. 77v; S. Litak, *Struktura*, s. 192.

⁹⁵ Były to wsie: Borowna, Bukowiec, Charsznica, Drzykowa, Giebułtów, Gołkowice, Jastrzębie, Jeżówka, Kawec, Kręzoły, Lgota Wolbromska, Łany, Łyczanka, Łęg, Ostrężnica, Owczary, Pasierbiec, Pękowice, Pobrzeże, Przeginia, Rogów, Roztoka, Rudno Niższe, Rzeszotary, Słupów, Smroków, Spytkowice, Stanisław, Surówka, Szczereż, Węgre Wielkie, Wola Więclawska, Żakowa, Żerosławice.

⁹⁶ Na temat powstania parafii Cięcina zob. SHGK, cz. 1, z. 3, s. 405; J. Kurzeja, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 27, 1979, z. 2, s. 30, 32.

⁹⁷ Długosz LB, I, s. 87; t. 2, s. 289; LR 1529, s. 340. Brak Cięciny w księgach retaksacji z lat 1561, 1577 i 1602.

radziechowskiego notuje wizytacja Radziwiłłowska, lecz wymienia ona też wsie (Cięcina, Milówka i Cisiec), które płaciły meszne do miejscowego kościoła, co zdaje się dowodzić, że pełnił on ówczas samodzielne funkcje duszpasterskie⁹⁸. Już wkrótce sytuacja znów uległa zmianie, wizytacja z 1610 r. zalicza bowiem Cięcinę do parafii Radziechowy. Ten stan rzeczy również nie trwał długo: w 1617 r. zanotowano, że Cięcina jest siedzibą parafii, do której należy 14 wsi, w tym 11 nowo lokowanych⁹⁹. Wskrzeszenie parafii okazało się jednak nietrwałe. Wedle późniejszych źródeł w Cięcinie istniała kaplica, funkcjonująca w granicach parafii Radziechowy¹⁰⁰.

W opracowaniu przyjęto istnienie w końcu XVI w. parafii we wsi Wysoka (pow. śląski), choć wizytacja z 1598 r. notuje, że tamtejszy kościół nie udzielał już wówczas posług duszpasterskich, a przed 1602 r. stał się on filią kościoła w Marcyporębie¹⁰¹. Wiadomo jednak, że kościół parafialny funkcjonował w Wysokiej w drugiej połowie XVI w., o czym świadczyć może również fakt płacenia przez niego świętopietrza w latach 1551–1563¹⁰². Podobnie rzecz się miała z jednowioskową parafią Przybradz (pow. śląski), którą przed 1551 r. wydzielono z parafii Frydrychowice¹⁰³. Kilkanaście lat później przeszła ona w ręce innowierców, a jej parafianie uczęszczali do kościoła w Frydrychowicach¹⁰⁴. Ten stan rzeczy spowodował ponowne włączenie Przybradza do Frydrychowic¹⁰⁵. Analogicznie postąpiono w przypadku parafii Ślęcin (pow. lelewski). Wizytacja Radziwiłłowska przekazała, że tamtejszy kościół parafialny jest opuszczony, a Mikołaj Rey, właściciel wsi, pozbawił go uposażenia, przenosząc świątynię do miasta Oksa, gdzie wznosił zbór protestancki¹⁰⁶.

Ponieważ kościół w Kromołowie zamieniony został na zbór kalwiński, przed 1566 r. erygowano nową parafię w Skarżycach, włączając do niej wsie Żerkowice, Dupice i Morsko. W 1574 r. kościół w Kromołowie ponownie wyświęcono i przywrócono parafię, jednak już bez wsi należących do parafii w Skarżycach¹⁰⁷. Ta specyficzna sytuacja istnienia jednej parafii w granicach drugiej powodowała zapewne początkowo niejasności co do przynależności parafialnej wsi. Dowodzić tego może zapis wizytacji z 1602 r., która notuje wsie Morsko w obu parafiach, Dupice zaś w parafii Kromołów¹⁰⁸.

Pod koniec XVI w. parafia w Lubczy (pow. ksiąski) znajdowała się w posiadaniu innowierców. Dlatego w 1598 r. kościoła nie wizytowano, nie zanotowano też wsi wchodzących w skład tej parafii¹⁰⁹. Wizytacja z 1618 r. powtarza informacje o stanie kościoła, dodając, że wierni z tej parafii ze wsi Lubcza i Wola Lubecka pobierają sakramenty w kościele w Nawarżycach¹¹⁰. W 1690 r. stan ten został

⁹⁸ AV Cap. 17, k. 19–19v: „haec ecclesia caret rectore proprio, ex antiqua consuetudine administratur per plebanum Radziechoviensi”.

⁹⁹ AV Cap. 28, k. 152; 33, k. 70v. Parafię w Cięcinie notują także Reformationes, k. 31.

¹⁰⁰ AV Cap. 45, k. 178; 46, k. 251. W 1628 r. natomiast wzniesiono kościół w Milówce, który po 1644 r. erygowano jako parafię pw. Wniebowzięcia NMP „quia remote existit a dicta parochiali nec parochianis longe lateque commorantibus sacramenta commode administrari possunt”, AV Cap. 46, k. 252. W XVIII w. Cięcina jest filią kościoła w Radziechowach; Litak, Atlas, s. 254.

¹⁰¹ Wieś znajdowała się wówczas w posiadaniu innowierców; AV Cap. 17, k. 184v; 20, k. 173. Z powodu sprofanowania i tego kościoła wierni z Wysokiej przyjmowali sakramenty w kościele w Witanowicach; jako filię Marcyporęby notują Wysoką późniejsze źródła: AV Cap. 33, k. 104v; 45, k. 116; Litak, Atlas, s. 254. Na temat zasady przyjętej w opracowaniu w przypadku kościołów zajętych przez innowierców zob. niżej.

¹⁰² J. Chachaj, *Rozwój*, s. 266, 301.

¹⁰³ Tamże, s. 274, 293.

¹⁰⁴ AV Cap. 17, k. 150v (1598 r.); 33, k. 87v (1617 r.).

¹⁰⁵ AV Cap. 45, k. 152; AV 8, k. 31v. W XVIII w. Przybradz jest filią kościoła w Frydrychowicach; Litak, Atlas, s. 254.

¹⁰⁶ AV Cap. 10, k. 98v. Zdarzenie to musiało mieć miejsce między 1562 r., kiedy Mikołaj Rey podał kandydata na plebanie w Ślęcinie, a 1566 r., kiedy notowany jest po raz pierwszy minister kościoła w Oksie. Rey zmarł w 1569 r.; zob. PSB, t. 31, s. 198. Księga retaksacji z 1577 r. nie notuje jeszcze żadnych zakłóceń w funkcjonowaniu parafii w Ślęcinie; AKap., Reg. C. 7, k. 68v. W księdze z 1602 r. zanotowano, że uposażenie kościoła zostało zaanektowane przez Reya; AKap., Reg. C. 8, k. 71v. W 1618 r. w kościele w Ślęcinie był spichlerz zbożowy; AV Cap. 41, k. 60. Kościół ponownie znalazł się w rękach katolików na krótko przed 1664 r.; AV 8, k. 171v. Później połączono go z parafią w Nagłowicach; Spis, ABMK, t. 37, s. 372.

¹⁰⁷ AV Cap. 15, k. 145–146, 148v; SHGK, cz. 3, z. 1, s. 149, przyp. 5.

¹⁰⁸ AV Cap. 20, k. 132v, 135. Podobnie w wizytacji z 1598 r., wymieniając wsie należące do parafii w Kromołowie, wpisano okręg parafialny sprzed wydzielenia par. w Skarżycach; AV Cap. 15, k. 149v–150. Kościoła w Skarżycach nie notują księgi retaksacji z lat 1577 i 1602.

¹⁰⁹ AV Cap. 10, k. 116: „per hereticos diruta et omni decore, ornamentis [...] spoliata”. Kościół w Lubczy został przejęty przez innowierców jeszcze w pierwszej połowie XVI w., nie notuje go już księga retaksacji z 1561 r.; por. LR 1529, s. 191.

¹¹⁰ *Ecclesia a multis annis diruta*, AV Cap. 41, k. 68v–69. Parafię tę wymienia księga retaksacji z 1602 r. (AKap., Reg. C. 8, k. 70) oraz Reformationes z 1621 r., k. 30.

usankcjonowany prawnie i parafię Lubcza włączono wraz z okręgiem do parafii w Nawarzacach¹¹¹. Zapewne w końcu XVI w. do parafii Lubcza należała jeszcze wieś Stępcowice¹¹². Nie jest także wykluczone, że w omawianym okresie do wspomnianej parafii należała wieś Węchadłów, jednak ostateczne rozstrzygnięcie tego nastęca poważne problemy. W naszym opracowaniu przyjęliśmy hipotetycznie, że Węchadłów znajdował się w granicach parafii Wola Knyszyńska albo Lubcza¹¹³. Kościół w Woli Knyszyńskiej pod koniec XVI w. był opuszczony i popadł w ruinę, zatem praktycznie nie pełnił funkcji duszpasterskich¹¹⁴. Dlatego w 1606 r. parafia ta została wraz z uposażeniem włączona do parafii w Sancygniowie¹¹⁵. Z wizytacji z 1610 r. wiadomo, że w granicach tejże parafii znalazł się wówczas Węchadłów¹¹⁶. O wcześniejszej jego przynależności źródła kościelne milczą. Źródła świeckie umieszczają zaś tę wieś w parafii Lubcza bądź też notują ją jako siedzibę własnej parafii¹¹⁷. *Liber retaxationum* z 1529 r. notuje, że dziesięcina z Węchadłowa płacona była częściowo do Woli Knyszyńskiej, a częściowo do kościoła w Lubczy, co potwierdza wizytacja biskupa Padniewskiego¹¹⁸. Wiadomo, że w drugiej połowie XVII i w wieku XVIII wieś Węchadłów podzielona była między parafię Sancygniów i Góry (woj. sandomierskie)¹¹⁹. Ustalenie, jak i kiedy część Węchadłowa znalazła się w granicach parafii Góry, jest na tym etapie badań niemożliwe, od końca XVI w. bowiem parafia ta była sprofanowana i kolejne wizytacje nie notują jej zasięgu parafialnego. Być może ma to związek z przynależnością własnościową Węchadłowa do tych samych właścicieli co Góry.

Parafia filialna w Czarnym Dunajcu została wydzielona z parafii w Ludzimierzu przed 1596 r. Według wizytacji Radziwiłłowskiej do parafii należało wówczas siedem wsi¹²⁰. Nowy kościół wybudował w 1595 r. własnym kosztem sołtys Dunajca – Tomasz Miętus i uposażył go ogrodem. Formalny dokument fundacyjny sołtysów podhalańskich z prośbą o erekcję parafii został wystawiony w 1605 r. W 1606 r., po zatwierdzeniu fundacji przez króla, biskup Bernard Maciejowski erygował w Czarnym Dunajcu samodzielną parafię¹²¹. Istnieją wątpliwości co do przynależności parafialnej do parafii w Dunajcu albo w Ludzimierzu trzech wsi. Przyjęto, że wieś Długopole należała wówczas do parafii w Ludzimierzu, tak jak notuje to wizytacja z 1596 r., dopuszczając jednak alternatywnie przynależność do parafii Czarny Dunajec¹²². W przypadku wsi Rogoźnik i Bystre założono natomiast, że znajdowały się w granicach parafii w Czarnym Dunajcu, wskazując jednak możliwość przynależności do parafii w Ludzimierzu¹²³.

¹¹¹ Czaykowski, s. 229; Spis, ABMK, t. 37, s. 375; Kumor, *Dzieje*, t. 4, s. 392–393.

¹¹² Długosz LB, I, s. 426; P. Małopolska, t. 3, s. 89; Rej. pob. 1595, k. 359. O Stępcowicach nie wspomina wizytacja z 1618 r., brak ich też w wizytacji z 1664 r. w granicach par. Nawarzyce. W XVIII w. należały do par. Sancygniów; Czaykowski, s. 353; Spis, ABMK, t. 38, s. 158.

¹¹³ Jak to zostało zaznaczone we wstępie do indeksu miejscowości, w przypadku braku całkowitej pewności co do przynależności parafialnej danej miejscowości przy jej nazwie podane są dwa ośrodki parafialne rozdzielone słowem „albo”. Pierwsza podana nazwa odpowiada siedzibie parafii przedstawionej na mapie (bardziej według nas prawdopodobnej), druga innemu ośrodkowi parafialnemu, któremu podlegać mogła dana miejscowość w owym czasie. Sytuacja powyższa miała miejsce w dwóch różnych przypadkach: informacji o sporze pomiędzy dwoma plebanami bądź też braku jednoznacznych przekazów źródłowych, zob. dalej.

¹¹⁴ AV Cap. 10, k. 116: „Ecclesia [...] antiquitate desolata corrui ita ut vix locus extet”. Wizytacja bp. Padniewskiego nie stwierdza natomiast żadnych uchybień w funkcjonowaniu tegoż kościoła; AV Cap. 1, k. 190. Parafię tę odnotowują też księgi retaksacji z lat 1561, 1577 i 1602.

¹¹⁵ Kumor, *Dzieje*, t. 4, s. 392.

¹¹⁶ AV Cap. 28, k. 87 (wizytacja z 1610 r.). Stan ten potwierdza także kolejna wizytacja z 1618 r.; AV Cap. 41, k. 43v.

¹¹⁷ Rejestr poradnego z 1490 r., P. Małopolska, t. 4, s. 439; LK 1564, t. 2, s. 80 (Rejestr wsi płacących poradne). Rejestry poborowe uznają Węchadłów za osobną parafię, nazywając ją „Misiowska Góra alias Węchadłów”, Rej. pob. 1595, k. 359; podobnie: P. Małopolska, t. 3, s. 89; Rej. pob. 1629, s. 136. Istnienia takiej parafii nie potwierdzają źródła kościelne.

¹¹⁸ LR 1529, s. 148, 191. W wizytacji bp. Padniewskiego wizytowana była par. Wola Knyszyńska; AV Cap. 1, k. 190v.

¹¹⁹ AV 8, k. 302–302v (1664 r.); AV 17, k. 90–91 (1711 r.); Czaykowski, s. 351, 353. zob. też E. Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVII w. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976, s. 143–144, 156.

¹²⁰ AV Cap. 5, k. 67–67v.

¹²¹ AV Cap. 25, k. 638–641. Wizytacja wymienia ponadto imiennie osadników każdej z osad, które znalazły się w parafii Dunajec, k. 642–643 (druk [w:] L. Wyrostek, *Dokument chłopów podhalańskich*, [w:] *Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938, s. 495). Na temat początków parafii Dunajec zob. J. Rafacz, *Z dziejów kościoła na Podhalu*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1917, s. 97–109; B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, s. 165–167.

¹²² AV Cap., 5, k. 66. Długopole występuje w dokumencie fundacyjnym parafii w Dunajcu z 1605 r. i wśród jej wsi parafialnych w 1608 r.; AV Cap. 25, loc. cit. Wizytacja z 1639 r. notuje spór o Długopole między tymi parafiami, który rozstrzygnięty został ostatecznie na korzyść parafii w Dunajcu; B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, s. 166.

¹²³ Wizytacja 1596 r. zalicza wieś Rogoźnik do par. Dunajec, wymienia ją też dokument z 1605 r., wizytacja 1608 r. notuje go natomiast w par. Ludzimierz; AV Cap. 25, k. 634. Wieś Bystre, lokowana w 1591 r., pojawia się w źródłach kościel-

Wieś Sędowice zanotowana została w wizytacji Radziwiłłowskiej w dwóch parafiach: Wrocieryż i Grudzyń¹²⁴. Z wizytacji z 1618 r. dowiadujemy się, że między plebanami istniał spór o tę wieś, który w drugiej połowie XVII w. rozstrzygnięty został na korzyść parafii Wrocieryż¹²⁵. Taką też przynależność parafialną Sędowic przyjęliśmy w naszym opracowaniu. Roszczenia plebana z Grudzyń wynikały prawdopodobnie z faktu płacenia dziesięciny ze wsi Sędowice do tego kościoła¹²⁶.

Między plebanami z parafii Rudawa i Paczółtowice toczył się spór o wieś Pisary¹²⁷. Powodem konfliktu mógł być fakt, że dziesięcina z ról folwarcznych z Pisar płacona była do kościoła w Paczółtowicach¹²⁸. Jak się wydaje, w omawianym okresie bardziej uzasadnione jest zaliczenie Pisar do parafii w Rudawie (tak przyjęliśmy na mapie), taką bowiem przynależność tej wsi notuje Jan Długosz¹²⁹. Wizytacja z 1602 r. nie odnotowuje wsi Pisary w parafii Rudawa, w przypadku Paczółtowic zaś zapisano, że jest to parafia jednowioskowa. Podobne informacje na temat tej parafii przynoszą wizytacje z lat 1611 i 1617. Według tego ostatniego źródła wieś Pisary należała do parafii w Rudawie¹³⁰. Ostatecznie jednak spór zakończył się pomyślnie dla plebana w Paczółtowicach: źródła z drugiej połowy XVII i z XVIII w. umieszczają Pisary w granicach tej parafii¹³¹.

Brak jest jednoznacznych przekazów co do kościoła parafialnego dla wsi Łęka. W opracowaniu przyjęto, że należała ona do parafii w Sławkowie albo do parafii Chechło. Wizytacja Radziwiłłowska notuje wspomnianą osadę w obu tych parafiach¹³². W wizytacji z 1602 r. Łęka nie występuje wśród wsi parafialnych Chechła, omawiając zaś parafię w Sławkowie, wizytacja stwierdza, że miejscowy pleban pobiera tu dziesięcinę z pięciu ról kmiecych na zmianę z plebanem z Chechła¹³³. Ten stan rzeczy trwał od dawna, notuje go bowiem już *Liber retaxationum* z 1529 r.¹³⁴ Stąd zatem wynikać musiały spory o przynależność parafialną i niekonsekwentne zapisy źródłowe: w wizytacji z 1611 r. Łęka pojawia się tylko w granicach parafii Sławków, ale w kolejnej wizytacji z 1617 r. zanotowano ją ponownie w obu parafiach¹³⁵. Zapewne wątpliwości rozstrzygnięte zostały wkrótce na korzyść parafii w Sławkowie, gdyż zarówno wizytacja z 1644 r., jak i źródła osiemnastowieczne poświadczają wieś Łęka w tylko granicach tej parafii¹³⁶.

Niejednoznaczna jest również kwestia przynależności parafialnej wsi Nieprześnia, o którą w omawianym okresie prowadzili spór plebani z Sobolowa i Chełma¹³⁷. Wynikał on zapewne z faktu, że dziesięcina z Nieprześni częściowo płacona była kościołowi w Sobolowie, a częściowo plebanowi w Chełmie¹³⁸. Być może te właśnie kontrowersje spowodowały, że w kolejnej wizytacji Nieprześni nie wymieniono w żadnej z tych parafii¹³⁹. W opracowaniu przyjęto, że bardziej prawdopodobna jest przynależność Nieprześni do parafii w Sobolowie, tak bowiem umieszczają tę wieś Długosz oraz późniejsze źródła¹⁴⁰.

Niejasności istnieją także co do przynależności parafialnej wsi Bistuszowa (pow. biecki). Zarówno Jan Długosz, jak i wizytacja Radziwiłłowska notują tę wieś w parafiach Ryglice i Tuchów. Podziału

nych dopiero w wizytacji 1727 r. w granicach parafii Dunajec; B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, loc. cit. Rejestry poborowe z XVII w. wymieniają Bystre w par. Ludzimierz; Rej. pob. 1629, s. 228.

¹²⁴ AV Cap. 10, k. 85v, 87. Wizytacja biskupa Padniewskiego nie jest tu pomocna, notuje bowiem zasięg parafialny tylko przy par. Wrocieryż; AV Cap. 1, k. 180v.

¹²⁵ AV Cap. 41, k. 52v; AV 8, k. 185v, 187 („Sędowice per decretum accessit”).

¹²⁶ LR 1529, s. 341.

¹²⁷ AV Cap. 17, k. 99, 109v. Pisary zostały wpisane w obu wspomnianych parafiach, wzmianka o sporze znajduje się przy par. Paczółtowice.

¹²⁸ LR 1529, s. 157.

¹²⁹ Długosz LB, I, s. 39. Alternatywnie przyjęliśmy jednak, że Pisary mogły wówczas należeć do Paczółtowic.

¹³⁰ AV Cap. 20, k. 44; 31, k. 194v; 33, k. 30v, 39v.

¹³¹ AV Cap. 45, k. 19; AV 8, k. 85v; Czaykowski, s. 298; Spis, ABMK, t. 37, s. 392, 397; por. Litak, Atlas, s. 249.

¹³² AV Cap. 17, k. 74, 78.

¹³³ „Alternatim cum plebano in Chechlo”, AV Cap. 20, k. 55. Wizytacja nie podaje zasięgu parafii, notując jedynie jej uposażenie.

¹³⁴ LR 1529, s. 107 (par. Sławków), 152 (par. Chechło).

¹³⁵ AV Cap. 31, k. 67; 33, k. 46v, 49.

¹³⁶ AV Cap. 45, k. 42; Czaykowski, s. 300; Spis, ABMK, t. 37, s. 393.

¹³⁷ AV Cap. 7, k. 188v.

¹³⁸ LR 1529, s. 84, 194.

¹³⁹ AV Cap. 40, k. 48v–49.

¹⁴⁰ Długosz LB, II, s. 115; AV Cap. 47, k. 30 (1664 r.); AKM, Tabella, t. 6, nr 17; AKM, Descriptio, k. 19.

między dwie parafie nie potwierdzają jednak późniejsze źródła, które zaliczają Bistuszwą jedynie do parafii Ryglice¹⁴¹.

Nie jest pewna przynależność parafialna wsi Mrukowa (pow. biecki). Z zapisu wizytacji wynika, że toczył się o nią spór między plebanami z Samokłesk i Skalnika, do tej ostatniej bowiem parafii Mrukowa niegdyś należała. Informację tę potwierdza fakt płacenia przez Mrukową mesznego do kościoła w Skalniku w 1529 r.¹⁴² Sytuacja nie była jasna i później, wizytacja z 1608 r. umieszcza bowiem Mrukową jedynie w granicach parafii Skalnik, stwierdzając, że Samokłęski są parafią jednowioskową¹⁴³.

Przynależność parafialna wsi Wierzbica w omawianym czasie budzi wątpliwości. Przyjęliśmy, że znajdowała się ona już wówczas w parafii Niegardów, dopuszczając alternatywnie lokalizację w parafii Prędocin. Wizytacja Radziwiłłowska nie notuje Wierzbicy w żadnej z tych parafii, natomiast wcześniejsza o ok. 30 lat wizytacja biskupa Padniewskiego zalicza ją do parafii Prędocin¹⁴⁴. Następną wzmianką na ten temat pochodzi z wizytacji 1664 r., która umieszcza Wierzbicę w parafii Niegardów, potwierdzając to również źródła osiemnastowieczne¹⁴⁵.

Na temat przynależności parafialnej wsi Rżąka w końcu XVI w. brak wiadomości. W opracowaniu przyjęto, że należała ona bądź do parafii w Bieżeńcu, bądź do parafii św. Jakuba na Kazimierzu. W granicach parafii św. Jakuba notuje Rżąkę Jan Długosz, lecz faktu tego nie potwierdzają wizytacje z lat 1599 i 1609. Z XVI i XVII w. brak danych na temat zasięgu parafii Bieżeńcu. Wiadomo jedynie, że w 1573 r. biskup krakowski nadał temu kościołowi dziesięciny snopowe we wsi Rżąka. W XVIII w. Rżąka znajdowała się w parafii Bieżeńcu¹⁴⁶.

Najpewniej na przełomie XVI i XVII w. nastąpiła zmiana przynależności parafialnej wsi Mszczęcin. Wieś ta, położona na prawym brzegu Wisły, należała początkowo do kościoła w Pobiedzisku Małym, który znajdował się na przeciwnym brzegu rzeki. Utrudniony dostęp do posługi duszpasterskiej spowodował, że parafianie zaczęli przyjmować sakramenty w pobliskim kościele w Niepołomicach. Ten stan rzeczy został zapewne później sformalizowany¹⁴⁷.

O przynależności wsi Podobin do parafii Mszana Dolna wnioskować możemy pośrednio z późniejszych źródeł, gdyż wizytacja Radziwiłłowska nie wymienia Podobina wśród wsi znajdujących się w tej parafii. Kolejna wizytacja (1618) zalicza Podobin do nowo utworzonej parafii w Niedźwiedziu. Z zapisu wynika, że wsie należące wówczas do tej parafii zostały wyłączone z parafii Mszana Dolna¹⁴⁸. Budowę kościoła w Niedźwiedziu ukończono w 1593 r., jednak dopiero w 1605 r. zgody na powołanie nowej parafii i jej uposażenie udzielił król Zygmunt III Waza. Na jego prośbę w tym samym roku parafię erygował biskup Bernard Maciejowski¹⁴⁹.

Nie wiadomo dokładnie, kiedy formalnie przynależność parafialną zmieniła wieś Ochojna. Znaczne oddalenie wsi od siedziby parafii św. Jakuba na Kazimierzu obok Krakowa sprawiło, że wierni uczęszczali do pobliskiego kościoła w Podstolicach. Taka praktyka istniała zapewne od dawna, już bowiem Jan Długosz zanotował przynależność Ochojna do Podstolic¹⁵⁰. Sądzić można, że sytuacja nie była uporządkowana prawnie jeszcze w końcu XVI w. Wizytacja Radziwiłłowska nie wymienia Ochojna ani

¹⁴¹ Długosz LB, III, s. 223; AV Cap. 2, k. 112; 7, k. 24; 47, k. 536; SHGK, cz. 1, z. 1, s. 126. Na temat zasięgu tych parafii zob. B. Kumor, *Prepozytura tarnowska*, s. 243–244, 273–276.

¹⁴² AV Cap. 2, k. 137; LR 1529, s. 69.

¹⁴³ AV Cap. 26, k. 376, 379. Rejestry poborowe umieszczają Mrukową w par. Samokłęski, co łączyło się zapewne z faktem, że obie wsie miały tego samego właściciela; P. Małopolska, t. 3, s. 123; Rej. pob. 1595, k. 486. Przed 1748 r. parafia w Skalniku została włączona do par. Samokłęski; AKM, Tabella, t. 5, nr 43; zob. też B. Kumor, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce południowej do końca XVI w.*, „Prawo Kanoniczne”, t. 6, 1963, s. 501 n.

¹⁴⁴ AV Cap. 1, k. 219v.

¹⁴⁵ AV Cap. 47, k. 118; Spis, ABMK, t. 37, s. 364. W wizytacjach 1614 i 1618 brak Wierzbicy zarówno w par. Prędocin, jak i Niegardów.

¹⁴⁶ Długosz LB, III, s. 50; AV Cap. 42, k. 6; AKM, Tabella, t. 6, nr 63. Na temat specyfiki parafii Bieżeńcu zob. wyżej.

¹⁴⁷ *Liber beneficiorum* Długosza oraz wizytacja Radziwiłłowska notują zapewne „stan przejściowy”, Mszczęcin bowiem wpisany został tam w obu wspomnianych parafiach; Długosz LB, II, s. 154, 164; AV Cap. 7, k. 236; 10, k. 183. W 1618 r. podczas wizytacji parafii Pobiedzisko zanotowano, że wieś Mszczęcin *antiquitus* należała do tej parafii „verum propter flumen quo ab ecclesia separantur parochiani in Niepołomice ecclesia sacramenta percipiunt”, AV Cap. 41, k. 102v. W wizytacji 1665 r. Mszczęcin zaliczony został do parafii Niepołomice; AV 8, k. 352.

¹⁴⁸ AV Cap. 40, k. 5–6v.

¹⁴⁹ AV Cap. 46, k. 43–46. W późniejszych źródłach Podobin zaliczany jest do parafii Niedźwiedź; AV Cap. 47, k. 405; AKM, Tabella, t. 6, nr 45.

¹⁵⁰ Długosz LB, I, s. 106.

w parafii Podstolice, ani św. Jakuba¹⁵¹. Dopiero z wizytacji 1618 r. pochodzi zapis, że w granicach parafii Podstolice znajduje się też *novissima* wieś Ochojno, która niegdyś należała do kościoła św. Jakuba na Kazimierzu, lecz z powodu odległości do tejże parafii „uti parochus asserit a officiali adiuncta est”¹⁵².

W rejestrach poborowych wieś Chroszcza występuje jako osobna parafia¹⁵³. Źródła kościelne nie odzwierciedlają jednak tego faktu, podobnie jak nie jest potwierdzony zapis wizytacji Radziwiłłowskiej, że wieś ta podzielona jest między parafie Brzezie i Niepołomice¹⁵⁴. Zarówno Długosz, jak i źródła z XVII w. notują Chroszczę tylko w parafii Brzezie¹⁵⁵.

Przejęcie kościoła przez innowierców bądź też jego opuszczenie z innych przyczyn powodowały, że świątynia nie była wizytowana, a do księgi wpisywano jedynie krótką notę o jej wezwaniu, patronacie, stanie prawnym (kościół parafialny, filia, kaplica) i niekiedy ogólnikowo o uposażeniu. Nie podawano wówczas z reguły informacji o wsiach należących do danej parafii. Pod koniec XVI w. w województwie krakowskim odsetek kościołów niepełniących posług duszpasterskich był dość znaczny. Wizytacja Radziwiłłowska nie zanotowała wiadomości o okręgu parafialnym w 50 kościołach, co stanowi ponad 10% liczby ogólnej. Jak już wspomniano wyżej, w takich sytuacjach szukano informacji w kolejnych wizytacjach, porównując te dane z zapisami w *Liber beneficiorum* Jana Długosza i *Liber retaxationum* z 1529 r. Informacje o przynależności parafialnej podawane przez księgi poborowe bądź inne źródła świeckiej proweniencji traktowano jedynie orientacyjnie i z dużą ostrożnością, źródła tego rodzaju bowiem wielokrotnie podawały mylne dane na ten temat¹⁵⁶. Dużą trudność sprawiał nam fakt długotrwałego (nieraz przez wiele dziesięcioleci) pozostawiania danego kościoła w rękach innowierców. Wymagało to sięgania do kilku kolejnych wizytacji danej parafii, niekiedy nawet o sto lat późniejszych niż omawiany okres. Analogicznie jak w poprzednich tomach Atlasu uwzględnialiśmy ośrodki parafii zajęte przez innowierców (nawet przez dłuższy czas) w przypadku, gdy władze katolickie nie przeniosły siedziby parafii do innej miejscowości. W ten sposób bowiem postępowali w XVI w. poborcy podatkowi, sporządzając swoje rejestry¹⁵⁷. Ustalenie granic całego okręgu parafialnego na podstawie innych niż wizytacja Radziwiłłowska źródeł miało miejsce w przypadku następujących parafii: Bruśnik, Głębowice, Iwanowice, Jastrzębia, Kobylany, Korzenna, Kościelec, Makowiska, Miechów, Mstyczów, Nienaszów, Poborowice, Podlesie, Poręba Dzierżna, Złoty Potok, Przeginia, Sanka, Szczekociny, Tropie, Wilczyńska, Górka Kościelnicza, Wysocice.

Ustalenie na takiej samej podstawie przynależności parafialnej jednej lub kilku wsi zostało przeprowadzone dla parafii: Andrychów, Bestwina, Bobin, Brzesko Stare, Cerekiew, Czchów, Dobra, Gorlice, Gorzków, Jordanów, Kłobuck, Lipnik, Mszana Dolna, Olsztyn, Palczowice, Piotrkowice, Rachwałowice, Raciborowice, Nowy Żmigród.

W kilku przypadkach, na podstawie innych źródeł, ustalono inną przynależność parafialną niż notuje to wizytacja Radziwiłłowska: Dobranowice (par. Poborowice), Dalechowice (par. Bobin), Iwanowice Duże (par. Kłobuck), Czepurka (par. Złoty Potok), Maszków (par. Iwanowice), Białowieża, Krężoły¹⁵⁸, Pękosław i Wojciechów (Mstyczów).

Liczba wszystkich parafii, których granice znajdowały się na terenie województwa krakowskiego i księstwa siewierskiego, pod koniec XVI w. wynosiła 483. Wliczono tu również parafie, których

¹⁵¹ Ochojna w granicach parafii św. Jakuba na Kazimierzu nie notuje także wizytacja z 1609 r.; AV Cap. 32, k. 75.

¹⁵² AV Cap. 33, k. 119v.

¹⁵³ P. Małopolska, t. 3, s. 67; Rej. pob. 1595, k. 271.

¹⁵⁴ AV Cap. 7, k. 236, 238.

¹⁵⁵ Długosz LB, I, s. 127; AV 8, k. 354v.

¹⁵⁶ Rejestry poborowe nie zawsze oddawały rzeczywisty stan sieci parafialnej, podziały na parafie pełniły w nich bowiem jedynie rolę pomocniczą i nie należały do istoty tych rejestrów. Nierzadko zdarzało się, że w różnych latach ta sama wieś została zaliczona do różnych parafii bądź też jedną wieś umieszczano w dwóch parafiach. Ponieważ często wykaz poboru z jednego roku stanowił podstawę pobierania podatku w następnych latach, raz zaliczona mylnie do danej parafii wieś mogła być do niej przypisywana nieraz przez długi czas. Stąd pewność co do przynależności parafialnej dają tylko źródła kościelne.

¹⁵⁷ Zob. H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*. Z tego powodu uwzględniono np. parafię w Makowiskach (pow. biecki), mimo że zajęty przez innowierców kościół uległ zniszczeniu, a tutejsza parafia już się nie odrodziła. W XVIII w. włączona była do par. Kobylany; AV Cap. 2, k. 142v; 26, k. 88v; AKM, Tabella, t. 5, nr 40; na ten temat zob. też B. Kumor, *Zanik i afiliacja parafii w archidjakonacie sądeckim, wojnickim i prepozyturze tarnowskiej (1326–1787)*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 11, 1964, z. 4, s. 127 n.

¹⁵⁸ Wieś Krężoły wizytacja Radziwiłłowska notuje w par. Mironice (AV Cap. 10, k. 112). W opracowaniu przyjęto za *Słownikiem historyczno-geograficznym*, że wieś ta była wówczas podzielona między parafie Mironice i Mstyczów (SHGK, cz. 3, z. 1, s. 141–142), co potwierdzają późniejsze źródła (Materiały MWK, s. 145–146).

terytorium wykraczało poza granicę omawianego terenu (12) oraz parafie, których ośrodki znajdowały się w sąsiednich województwach, ale ich zasięg obejmował interesujący nas obszar (11)¹⁵⁹. Kościołów filialnych z okręgami było w sumie 16. Pomijając 11 ośrodków zewnętrznych (w tym 1 miasto), spośród 472 kościołów parafialnych i filialnych z okręgami 75 znajdowało się w miastach (w tym trzy miasta na terenie księstwa siewierskiego oraz trzy wchodzące w skład aglomeracji krakowskiej, która liczyła w sumie 11 parafii), a 396 we wsiach, jedna na zamku (Melsztyn), a siedzibą jednej parafii była kuźnica (osada kuźnicza) o nazwie Poczesna¹⁶⁰. Jedno miasto nie miało własnej parafii – Mstów, a siedziba tej parafii znajdowała się w innej diecezji.

Na terenie części diecezji krakowskiej znajdującej się w granicach województwa krakowskiego istniało pod koniec XVI w. dziesięć kolegiat: pięć w Krakowie (św. Michała na Wawelu, św. Jerzego na Wawelu, św. Idziego Opat¹⁶¹, Wszystkich Świętych, św. Anny), a poza tym na Kleparzu (św. Floriana), w Skalbmierzu, Nowym Sączu, Wojniczu i Bobowej. Ponadto funkcjonowało sześć kolegiat o niepełnym składzie: w Bieczu, Olkusz, Imielnie, Książu Wielkim, Moskorzewie i Ruszczy¹⁶².

Na omawianym terenie istniało w końcu XVI w. sześć opactw (Hebdów, Jędrzejów, Mogiła, Nowy Sącz, Szczyrzyc, Tyniec), których siedziby oznaczono na mapie głównej. Prepozyt bożogrobców w Miechowie był traktowany w konstytucjach sejmowych na równi z opatami, stąd umownie przyjęliśmy także dla Miechowa symbol właściwy opactwu.

Kościół parafialne według podziału na murowane i drewniane

Krzysztof Chłapowski

Przedstawienie administracji kościelnej w województwie krakowskim uzupełniamy informacją o podziale kościołów parafialnych według materiałów budowlanych, czyli o liczbie świątyń murowanych i drewnianych. Ponieważ województwo niemal w całości leżało w diecezji krakowskiej, zagadnienie to opracowaliśmy na podstawie wizytacji Radziwiłła z lat 1595–1599.

W interesującej nas części diecezji krakowskiej w końcu XVI w. znajdowało się 458 kościołów parafialnych i równorzędnych filialnych, o których wizytacja zawiera potrzebne tu informacje. Dwa kościoły były całkowicie zniszczone (Makowiska w dek. żmigrodzkim i Poborowice w dek. proszowskim)¹⁶³ i dlatego nie zostały wliczone do liczby ogólnej. Wśród 456 kościołów było 144 murowanych (31,6%), 303 drewniane (66,4%), 9 murowano-drewnianych (2,0%)¹⁶⁴. Powyższe procenty nieco odbiegały do wyliczonych dla całej diecezji w XV w. (27,4% murowanych, 71,2% drewnianych, 1,4% murowano-drewnianych). Dla porównania warto także przytoczyć dane z Mazowsza w końcu XVI w. – wśród 447 kościołów parafialnych było 24% w całości lub częściowo murowanych, a 76% drewnianych¹⁶⁵.

Na interesującym nas obszarze województwa krakowskiego należącym do diecezji krakowskiej w końcu XVI w. leżały 73 miasta, przy czym jedno z nich (Mstów) nie było siedzibą parafii, która znajdowała się w klasztorze mstowskim w województwie sieradzkim. W 50 miastach znajdowały

¹⁵⁹ W tej ogólnej liczbie w księstwie siewierskim znajdowało się 14 parafii (w tym 10 miało siedziby na terenie księstwa, siedziby dwóch znajdowały się w sąsiednich powiatach, a dwóch poza granicami państwa).

¹⁶⁰ Była to sytuacja zupełnie wyjątkowa. Kościół w Poczesnej wzniesiono ok. 1592 r. Według zapisu wizytacji w 1598 r. nie był on jeszcze poświęcony, lecz odprawiano tu msze i udzielano sakramentów za zgodą władz kościelnych; AV Cap. 15, k. 131v–132v; 20, k. 123 (1602 r.).

¹⁶¹ Kolegiata św. Idziego uległa likwidacji w 1591 r.; zob. K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli*, zwł. przyp. 34.

¹⁶² Kumor, *Dzieje*, t. 2, s. 361–485; t. 3, s. 173–194, 267–352, 407–425.

¹⁶³ Zniszczony był także kościół w Dalewicach (dek. proszowski), który – wobec wątpliwości – nie został potraktowany jako parafialny.

¹⁶⁴ Do tej ostatniej kategorii należały kościoły w: Bolechowicach (dek. skalski), Dukli (dek. żmigrodzki), Dziekanowicach (dek. dobczycki), Nowym Targu (dek. nowotarski), Oświęcimiu (dek. oświęcimski), Podegrodziu (dek. nowosądecki), Sędziszowie (dek. andrzejowski), Wadowicach (dek. zatorski) i Zalasie (dek. nowogórski).

¹⁶⁵ S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 82; A. Dunin-Wąsowicz, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, *L'Atlas historique de la Pologne. Problèmes de l'histoire de l'église. L'exemple de la Mazovie*, „Miscellanea Historiae Ecclesiasticae”, t. 5, 1974, s. 85.

się murowane kościoły parafialne (69,4%), w 18 drewniane (25%), w czterech murowano-drewniane (5,5%). Z 50 miast z kościołami parafialnymi murowanymi 25 to miasta królewskie, 14 – szlacheckie, 11 – kościelne. Z 18 z kościołami drewnianymi osiem to miasta królewskie, osiem to szlacheckie, dwa kościelne. Z czterech miast, w których kościoły parafialne były częściowo murowane, trzy to miasta królewskie, a czwarte – szlacheckie.

W 373 wsiach parafialnych na interesującym nas obszarze w 285 były kościoły drewniane (76,4%), w 83 – murowane (22,3%), a w 5 – murowano-drewniane (1,3%).

ANEKS

Zestawienie jednostek administracji kościelnej

Wykaz przedstawia stan na koniec wieku XVI. W spisie uwzględniono tylko parafie położone w granicach województwa krakowskiego w całości lub częściowo oraz parafie, których ośrodki znajdowały się poza granicami województwa, ale należące do nich wsie położone były na terenie województwa krakowskiego. Ośrodki parafii znajdujące się w województwie krakowskim, których granice wychodziły poza jego obszar, oznaczono *, ośrodki parafii spoza województwa krakowskiego oznaczono **. W wykazie podano, w porządku alfabetycznym, ówczesne nazwy siedzib parafii, w nawiasie zaś nazwę obecną, jeżeli różni się od dawnej. Miasta oznaczono literą m. W przypadku kościoła filialnego z własnym okręgiem w nawiasie podano nazwę jego parafii macierzystej.

Diecezja krakowska

Archidiakoniat krakowski

Dekanaty:

andrzejowski (jędrzejowski): Andrzejów (Jędrzejów) m., Brzegi**, Chlevice, Dzierzków* (Dzierzgow), Grudziń (Grudziń), Jemielno (Imielno), Kossów m., Krzęcice (Krzęcice), Lubcza, Mironice (Mieronice), Mokrsko* (Mokrsko Dolne), Moskorzów (Moskorzew), Nagłowice, Nawarzyce, Piotrkowice, Rakoszyń, Sędziszów, Słupia, Ślęcin, Tarnowa (Tarnawa), Tczeniec (Trzcinec), Wodzisław m., Wola Knyszyńska, Wrocirysz (Wrocierz).

bytomski: Będzin m., Chroszczobród (Chruszczobród), Cięgowice (Ciągowice), Czeladź* m., Grodziec (Będzin-Grodziec), Kamień** (Piekary Śląskie-Kamień), Kozięgłowy m., Kozięgłowski, Mysłów** m., Sączów, Siemunia (Siemonia), Siewierz m., Targoszyce, Wojkowice Kościelne.

dobczycki: Dobczyce m., Dobra, Droginia, Dziekanowice, Gruszów, Jaworznik (Jawornik), Jordanów m., Łapanów, Łętownia, Łososina (Łososina Górna), Mszana Niżna (Mszana Dolna), Myślimice (Myślenie) m., Nowa Rybie (Nowe Rybie), Pcin (Pcim), Raba (Raba Wyżna), Rabka (Rabka Zdrój), Raciechowice, Siepraw, Skrzydlna, Słopnica (Słopnice), Szczyrzycka Góra (Góra św. Jana), Szyk, Tarnawa, Trzemeszna (Trzemeśna), Tymbark m., Wilkowiska (Wilkowisko), Wiśniowa, Zakliczyn.

krakowski:

Kraków m.: N. Marii Panny, Wszystkich Świętych, św. Krzyża, św. Szczepana, św. Anny, św. Mikołaja;
Kleparz m.: św. Floriana;
Kazimierz m.: św. św. Michała i Stanisława, św. Jakuba, Bożego Ciała;
Zwierzyniec (św. Salwatora).

lełowski: Biała Większa (Biała Górna), Częstochowa m., Drochlin, Goleniowy, Irzędze (Irządze), Klasztor Mstowski** (Mstów), Kłobucko (Kłobuck) m., Kroczyce, Kromołów (Zawiercie-Kromołów) m., Lelów m., Miedzwno (Miedzno), Mrzygłód (Myszków-Mrzygłód) m., Nakło, Niegowa, Obichów (Obiechów), Ogrodzieniec m., Olsztyn m., Poczesna, Podlesie, Potok (Złoty Potok), Przerów (Przyrów) m., Przestań

(Przystajń), Przybynów, Przyłęk, Rokitno, Skarzyce (Zawiercie-Skarzyce), Stare Miasto (Staromieście), Szczekociny m., Wilkowiecko, Włodowice m., Zdrębice (Zrębice II), Żarki m., Żórawie (Żuraw).

lipnicki: Bochnia m., Brzeźnica, Chełm, Chronów (filia par. Wiśnicz Wielki), Czchów m., Gnojnik, Godprzydowa (Gosprzydowa), Iwkowa, Królewka (Królówka), Krzyżanowice, Lipnica (Lipnica Murowana) m., Łapczyca, Melsztyn, Olchawa, Pogwizdów, Poręba (Poręba Spytkowska), Rabrot (Rajbrot), Sobolów, Trzciana, Tymowa, Uszew, Wiśnicz Wielki (Stary Wiśnicz), Wojakowa, Złota, Żegocina Wola (Żegocina).

nowogórski: Babica (Babice), Chechło, Chrzanów (Chrzanów-Kościelec) m., Czarniechów (Czarnichów), Gorynice (Gorenice), Jaworzno, Kościelec, Krzeszowice, Liski (Liszki), Morawica, Nowa Góra m., Olkusz m., Paczółtowice, Płaza, Płoki, Poręba (Poręba Żegoty), Przegonia, Raclawice, Regulice, Rudawa, Rybna, Sławków m., Sosnka (Sanka), Tęczynek (Tenczynek), Trzebinia, Zalas.

oświęcimski: Bestwina, Bielany, Biertułowice (Bielsko-Biała – Zabawa), Cięcina, Czaniec, Dankowice, Gilowice, Grodziec (Grojec), Jawiszowice, Jelesna (Jeleśnia), Kęty m., Kozy, Lipnik (Bielsko-Biała – Lipnik), Łękawica, Łodwigowice (Łodygowice), Mikuszowice (Bielsko-Biała – Mikuszowice Krakowskie), Nidek, Osiek, Oświęcim* (Oświęcim – Stare Miasto) m., Pisarzowice, Poręba Wielka, Radziechów (Radziechowy), Rychwałd I, Stara Wieś, Stary Żywiec, Ślemię (Ślemień), Wilamowice, Wilkowice, Witkowice, Żywiec m.

proszowski: Bierków (Biórków Wielki), Czulice, Grabie, Igołomia, Koniusza, Luborzycza, Mogiła (Kraków-Mogiła), Niegardów, Pleszów (Kraków-Pleszów), Pobiednik Mały, Poborowice (Dobranowice-część), Proszowice m., Raciborowice, Rusiec (Kraków-Ruszcza), Wawrzyńcycze (Wawrzeńcycze), Więclawice (Więclawice Stare), Wrzodowa Góra (Górka Kościelnicka), Zębocin (Żębocin).

skalski: Biały Kościół, Bolechowice, Chodów, Czaple Wielkie, Giebułtów, Gołcza, Goszcza, Imbramowice, Irzmanowice (Jerzmanowice), Iwanowice (Iwanowice Dworskie), Jangrot, Korzkiew, Minoga, Modlnica Wielka (Modlnica), Niedźwiedź, Prędocin (Prandocin), Saspów, Sieciechowice, Skała m., Słomniki m., Smarzewice (Smarzowice), Sułoszowa, Śreniawa (Szreniawa), Tczyca, Ulina (Ulina Wielka), Uniejów (Uniejów-Parcela), Wysocice, Zadroże (filia par. Skała), Zielonki.

skawiński: Gaj, Głogoczków, Herbułtowice (Harbutowice), Izdebnik (filia par. Lanckorona), Krzęcin, Krzywaczka, Lanckorona m., Lińcze Górne (Leńcze), Mogilany, Pobiodr (Paszkówka-część), Przytkowice (Przytkowice), Radziszowska Wola (Wola Radziszowska), Radziszów (Radziszów), Skawina m., Sulikowice (Sułkowice), Tyniec (Kraków-Tyniec), Zebrzydowice.

sokoliński: Działoszyce* m., Secygniów (Sancygniów), Skarbimierz* (Skalbmierz) m., Wolica Szyszczka** (Wolica).

tarnowski: Pleśna**, Ryglice Niższe (Ryglice), Tuchów** m.

wielicki: Bieżanów (Kraków-Bieżanów), Biskupice, Bodzanów, Brzezcie, Gdów, Kosocice (Kraków-Kosocice), Łęczany (Łazany), Niegowiec (Niegowić), Niepołomice, Podstolice, Wieliczka m.

witowski: Bobin, Brzesko Nowe m., Brzesko Stare (Hebdów-część), Cerkiew (Cerekiew), Cudzynowice, Gorzków, Kazimierza Wielka, Koszyczki (Koszyce) m. (filia par. Witów), Kościelec, Książnice Więsze (Książnice Wielkie), Mikuszowice, Przymeków* (Przemeków), Rachwałowice (filia par. Przymeków), Uście (Uście Solne) m., Witów.

wojnicki: Biesiadki (filia par. Porąbka), Brzeżek (Brzesko) m., Brzozowa, Dębno, Gwoździec, Jadowniki, Jasień, Olszyny, Porąbka (Porąbka Uszewska), Rzezawa, Siemichów (Siemiechów), Szczepanów*, Wojnicz* m., Zakliczyn m.

wolbromski: Bydlin, Chlina, Dłużec, Gołaczów (Gołaczewy), Kidów, Kiełto (Giełto), Łany Wielkie, Pilcza (Pilica) m., Poręba Dzieżyca (Poręba Dzierżna), Poręba Górna, Strzegowa, Wolbram (Wolbrom) m., Żarnowiec m. (filia par. Łany).

wrocimowicki: Kalina (Kalina Wielka), Kozłów, Książ Mały, Książ Wielki m., Łętkowice, Małoszów, Miechów m., Mstyczów, Nasiechowice, Pełsnica (Pałecznicza), Raclawice, Radzimice (Radziemice), Słaboszów, Sławice (Sławice Duchowne, Sławice Szlacheckie), Wrocimowice, Zielenice.

zatorski: Andrzychów (Andrychów) (filia par. Wieprz), Barwałd Niższy (Barwałd Dolny), Choczni, Frydrychowice, Gierałtowice, Głabowice (Głębowice), Grabiszycze (Graboszyce), Inwałd, Kletcza (Klecza Dolna), Krzeszów, Maków (Maków Podhalański), Miłoszów (Sidzina), Mucharz, Palczowice, Piotrowice, Polanka (Polanka Wielka), Poręba Markowa (Marcyporęba), Przeciszów, Przybradz, Radocza, Spytkowice, Stryszów, Tłuczań, Wadowice m., Wieprz, Witanowice, Woźniki, Wysoka, Zator m., Zembrzyce.

Archidiakoniat sądecki

Dekanaty:

biecki: Biecz m., Bieniarowa (Binarowa), Cieszkowice (Ciężkowice) m., Gorlice m., Gromnik, Kobylanka Niższa (Kobylanka), Libusza, Lipinki, Łużna, Moszczenica Polska (Moszczenica), Ołpiny Wyższe (Ołpiny), Ropa, Rozembark (Rożnowice), Rzepiennik (Rzepiennik Biskupi), Sękowa, Staszkówka, Szerzyny, Szymbark, Świącany, Turza, Wójtowa, Zagórzany.

bobowski: Bobowa m., Bruśnik, Grębów (Grybów) m., Jastrzębia, Korzenna, Krużłowa (Krużłowa Niżna, Krużłowa Wyżna), Lipnica Niemiecka (Lipnica Wielka), Mogilno, Pałecznicza (Pałecznicza), Podole (Podole-Górowa), Polna, Przedanica Niżna (Przydonica), Siedlec (Siedlce), Siedliska (filia par. Bobowa), Szalowa, Tropie, Wilczyska, Zborowice.

jasielski: Bączal Niżny (Bączal Dolny), Cieklin, Czermna, Dębowiec m., Hartłowa (Harkłowa), Jasło* m., Jedlicze**, Łężany (Łężyń), Łubienko, Ossownica (Osobnica), Sławęcina, Tarnowiec, Trzcienica (Trzcienica), Załęże, Zrzęcin* (Zręcin).

nowotarski: Dębno Spiskie (Dębno), Dunajec (Czarny Dunajec) (filia par. Ludzimierz), Grywałd (filia par. Krościenko), Hartłowa (Harkłowa), Klukoszowa (Klikuszowa) (filia par. Nowy Targ), Kluczkowice (Kluczkowice) (filia par. Maniowy), Krościenko (Krościenko nad Dunajcem) m., Ludzimierz (Ludźmierz), Łopuszna (filia par. Ostrowsko), Maniowy, Nowy Targ m., Ostrowsko, Sramowice Niżne (Sromowce Niżne), Sramowice Wyżne (Sromowce Wyżne), Szafłary, Szczawnica Wyżna (filia par. Krościenko), Tylmanowa, Waksmand (Waksmund) (filia par. Nowy Targ).

pilzneński: Brzostek** m., Brzyska, Jodłowa Niemiecka (Jodłowa).

sądecki: Barcice (Barcice Dolne), Bieganice (Nowy Sącz-Biegonice), Chomranice Wyższe (Chomranice), Czarny Potok, Ilmanowa (Limanowa) m., Jakubkowice (Łososina Dolna-Jakubowice), Jazowsko, Kamienica, Kamionka (Kamionka Wielka), Kanina, Łącko, Łukowica, Męcina Wyżna (Męcina), Muszyna m., Mystków, Nawojowa, Pisarzowa, Piwniczna (Piwniczna Zdrój) m., Podegrodzie, Przyszowa, Ptaszkowa, Sądecz Nowy (Nowy Sącz) m., Sądecz Stary (Stary Sącz) m., Tęgoborza (Tęgoborze), Ujanowice, Wielogłowy, Zbyszycze, Żeleźnikowa Wielka.

źmigrodzki: Bobrek (Bóbrka), Dukla m., Jaśliska m., Kobylany, Makowiska, Nienaszów, Osiek (Osiek Jasielski) m., Skalnik, Sowokłęski (Samokłęski), Wietrzno, Żmigród (Nowy Żmigród) m., Żmigród Stary (Stary Żmigród).

Diecezja gnieźnieńska

Terytorium wieluńskie

Krzepice m.

Archidiecezja uniejowska

Dekanaty:

brzeźnicki: Klasztor Mstowski** (Mstów), Mykanów**.

radomszczański: Dąbrowa** (Dąbrowa Zielona).

Archidiecezja kurzelowska

Cierno* (Cierno-Żabieniec), Kuczków.

2008 r.

III.2.a.1. GMINY WYZNAŃ RÓŻNOWIERCZYCH

Krzysztof Chłapowski

Mapa pokazuje rozmieszczenie zborów – gmin kościołów różnowierczych (a nie budynków służących kultowi) w województwie krakowskim w drugiej połowie XVI w. Podstawę jej opracowania stanowią zarówno źródła wytworzone przez różnowierców (*Akta synodów różnowierczych*)¹, jak i wzmianki o profanacji kościołów katolickich zawarte w *Libri retaxationum* z lat 1561 i 1577² (niemal z reguły inne źródła potwierdzają działanie gmin różnowierczych w tych miejscowościach) oraz wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1595–1599³. Sięgnęliśmy do opracowań, których autorzy czerpali z fragmentarycznej wizytacji z lat 1565–1570 i z wizytacji z pierwszej połowy XVII w., a także z innych kościelnych źródeł szczegółowych dotyczących konkretnych miejscowości⁴. Wykorzystaliśmy literaturę dotyczącą historii reformacji w Rzeczypospolitej, poczynając od opracowań Juliana Bukowskiego i Henryka Merczynga⁵, przez rozmaite rozprawy i artykuły zawierające dane z zakresu geografii historycznej reformacji w Małopolsce, a publikowane w czasopismach „Reformacja w Polsce”⁶ i „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”⁷ oraz w innych czasopismach⁸ lub pracach zbiorowych⁹, monografie miast i inne opracowania¹⁰, a także sięgaliśmy do biogramów w *Polskim słowniku biograficznym*.

¹ ASR, ważny był zwł. t. 3.

² AKM I, 26, 27.

³ Szerzej o aktach wizytacji zob. wyżej, zwł. przyp. 18–22.

⁴ Np. T. Glemma, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510–1570*, „Nasza Przeszłość”, t. 1, 1946, s. 43–96; S. Kot, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI–XVIII w.*, Lwów 1912; B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, ABMK, t. 8, 1964, s. 271–304, t. 9, 1964, s. 93–286; J. Wiśniewski, *Dekanat miechowski*, Radom 1917; tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskim, Skalbmierskim i Wiślickim*, Mariówka 1927; tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskim*, Mariówka 1930; tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Mariówka 1932; tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskiem*, Mariówka 1935–1936; B. Kumor, *Reformacja w diecezji krakowskiej i jej wpływ na kasatę parafii katolickich*, [w:] Kumor, *Dzieje*, t. 4, Kraków 2002, s. 399–420 – tekst ten zawiera błędne identyfikacje miejscowości oraz błędy w odczycie nazwisk (Studnicki zamiast Stadnicki, Mysłowska zamiast Myszkowska, Michoszewiński zamiast Moskorszewski, Szylaciński zamiast Silnicki, Bonarowicz (sic!), kasztelan sandomierski itd.).

⁵ J. Bukowski, *Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, t. 1, Kraków 1883; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904.

⁶ Np. W. Budka, *Zbór w Gorlicach i jego patroni*, „Reformacja w Polsce”, t. 3, 1924, s. 134–141; A. Kamiński, *Zbór w Marcyporębie*, „Reformacja w Polsce”, t. 11, 1948–1952, s. 43–55.

⁷ W. Urban, *Materiały do uzupełnienia podane przez Merczynga zestawienia zborów arianckich*, OiRwP, t. 1, 1956, s. 134–139; tenże, *Reformacja wśród chłopów w Oświęcimskim*, OiRwP, t. 2, 1957, s. 151–175; H. Kowalska, *Stanisław Szafraniec z Pieskowej Skaly*, OiRwP, t. 3, 1958, s. 99–131; W. Urban, *Reformacja mieszczańska w powiecie bieckim*, OiRwP, t. 6, 1961, s. 139–174; tenże, *Kroniczka rodziny Taszyckich z końca XVI wieku*, OiRwP, t. 13, 1968, s. 205–213; tenże, *Kontrolerska o zbor we Włodzisławiu*, OiRwP, t. 25, 1980, s. 221–222.

⁸ Np. J. Tazbir, *Arianizm w ziemi sądeckiej*, „Rocznik Sądecki”, t. 8, 1967, s. 311–334; L. Huczek, *Nowe dane o reformacji wśród chłopów w Żywiecczyźnie*, „Małopolskie Studia Historyczne”, t. 3, 1961, nr 4, s. 83–86.

⁹ H. Merczyng, *Rejowie jako członkowie polskiego kościoła ewangelickiego*, [w:] *Z wieku Mikołaja Reya. Księga Jubileuszowa*, Warszawa 1905, s. 49–98; W. Urban, *Z dziejów kultury regionu jasielskiego w dobie Odrodzenia i reformacji*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków 1964, s. 217–233; M. Michalewicz, *Kultura i reformacja w dawnym powiecie bieckim w XVI i XVII wieku*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, red. J. Garbacik, Kraków 1972, s. 277–306.

¹⁰ Np. J. Latoszyński, *Monografia miasteczka Wilamowice*, Kraków 1910; *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, red. F. Kiryk, Warszawa 1978; *Wieliczka: dzieje miasta (do roku 1980)*, red. S. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków

Uwzględniliśmy zbory, o których wiemy na pewno lub z wielkim prawdopodobieństwem, że działały co najmniej dziesięć lat¹¹. Pominęliśmy te gminy, o których istnieniu wiemy jedynie ze wzmianek pochodzących z czasów po 1600 r.¹² Spośród zborów ariańskich nie uwzględniliśmy uznanych przez Wacława Urbana za niepewne¹³. Nie oznaczyliśmy na mapie zboru w Uściu w powiecie szczyrzyckim, ponieważ informacji o jego istnieniu, podanej przez H. Merczynga¹⁴, nie potwierdzają żadne źródła, oraz – z tego samego względu – zboru w Bóbrce w powiecie bieckim¹⁵. Sądzymy, że w obu wypadkach Merczyng błędnie odniósł informacje źródłowe do miejscowości w województwie krakowskim.

Krytycznie potraktowaliśmy zestawienia parafii diecezji krakowskiej przejętych przez protestantów, sporządzone przez Bolesława Kumora, ponieważ autor potraktował (naszym zdaniem pochopnie) wzmianki w źródłach kościelnych o tym, że kościół parafialny jest opuszczony lub brak plebana jako dowody na ich przejęcie przez protestantów na cele kultowe¹⁶.

W kilku przypadkach, wobec braku pewności, czy informacje źródłowe świadczą o istnieniu zboru w danej miejscowości, powstrzymaliśmy się od oznaczenia ich na mapie, np. kościoły parafialny w Wieprzu w powiecie śląskim oraz filialny w Andrychowiu w tymże powiecie były w 1577 r. wzmiankowane jako zniszczone¹⁷, ale brak jakichkolwiek danych źródłowych o działalności innowierców w tych miejscowościach kazał nam przyjąć, że spustoszenie kościoła nastąpiło z innych przyczyn. Zdeprawowanie kościoła bywało czasem dziełem kolatora katolika, np. Walenty Dembiński, kasztelan krakowski – według zapiski wizytacji z 1597 r. – zniszczył kościół parafialny w Poborowicach w powiecie proszowskim, z uzyskanego materiału wznosił zabudowania folwarczne, a uposażenie plebańskie przyłączył do uposażeń kościołów w Wawrzyńcycach i Zembocinie. W wizytacji podano, że aktualnym dziedzicem wsi jest Bolestraszycki *vir haereticus*, ale nie musi to znaczyć, że we wsi funkcjonował zbor¹⁸. Podobnie o istnieniu zboru nie świadczy wzmianka z 1577 r., że dziedzic wsi Ulina w powiecie ksiąskim, Piotr Krasowski *vir haereticus*, zniszczył kościół parafialny, zwłaszcza że w wizytacji z 1598 r. czytamy tylko, że parafia nie ma prawowitego plebana i jest administrowana *per vagos praesbiteros*¹⁹. Być może sytuacja była taka jak w przypadku kościoła filialnego w Ślęcinie w powiecie lelowskim, który został zniszczony przez różnowiercę Mikołaja Reya, ale zbor został przez niego zorganizowany nie na miejscu, lecz w pobliskim miasteczku Oksza, leżącym już w województwie sandomierskim²⁰. Nie mamy też pewności, czy był zbor w Niegowej w powiecie lelowskim – w 1577 r.

1990; *Dzieje miasta Nowego Sącza*, red. F. Kiryk, Warszawa–Kraków 1992; W. Urban, *Chłopi wobec reformacji w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, Kraków 1959.

¹¹ Pominęliśmy zbory: w Bieżanowie pow. szczyrzycki, wzmiankowany tylko w 1566 r. (ASR, t. 2, s. 201), w Chełmie pow. proszowski, wzmiankowany tylko w latach 1552 i 1561 (tamże, t. 1, s. 193, t. 2, s. 72), w Dzierzkowie pow. lelowski, wspomniany tylko w 1560 r. (tamże, s. 32), w Grabowej pow. proszowski – tylko w 1558 r. (tamże, s. 228), w Korzkwi pow. proszowski – tylko w 1561 r. (AV Cap I, 27, k. 53v, w wizytacji z 1598 r. znajduje się informacja, że „ecclesia ruinosa et desolata... a multis annis vacat”, AV Cap. 15, k. 18), w Kuczkowie pow. lelowski – tylko w latach 1561 i 1563 (ASR, t. 2, s. 79, 121, 351), w Piekarach pow. proszowski – tylko w latach 1595 i 1598 (ASR, t. 3, s. 110, 193), w Pisarzowej pow. sądecki – tylko w 1577 r. (AKM I, 26, k. 89v), w Pisarzowicach pow. śląski – tylko w 1561 r. (AKM I, 27, k. 105), w Rożnowie pow. sądecki – tylko w 1563 r. (ASR, t. 2, s. 351), w Radziechowach pow. śląski – tylko w 1561 r. (AKM I, k. 105) oraz w Starych Wilamowicach – tylko w 1561 r. (AKM I, 27, k. 105v).

¹² W Błażkowej w pow. bieckim – pierwsza wzmianka z 1603 r. (ASR, t. 3, s. 244), w Marchocicach pow. proszowski – z 1609 r. (tamże, s. 298), w Wielkiejnocy w pow. ksiąskim – z 1615 r. (tamże, s. 365), w Skorczowie pow. proszowski – z 1622 r. (tamże, s. 438) i w Łuźnej pow. biecki – z 1627 r. (tamże, s. 499; według W. Budki, *Zbor w Łuźnej*, „Reformacja w Polsce”, 4, 1926, s. 176–180 powstał między 1602 a 1620 we dworze).

¹³ W. Urban, *Materiały*, s. 136–137.

¹⁴ H. Merczyng, *Zbory*, s. 78.

¹⁵ Tamże, s. 47. Miał on działać w latach 1561–1639. Wieś była własnością opactwa koprzywnickiego, co raczej wyklucza istnienie w niej zboru, zwłaszcza przez tyle lat. W grę nie wchodzi też zamek Bobrek w pow. śląskim, ponieważ jego dziedzice Ligęzowie byli katolikami.

¹⁶ Kumor, *Dzieje*, t. 4, s. 403, tabl. 54 – „Kościoły parafialne przejęte przez protestantów w diecezji krakowskiej – 1571 r.”, s. 405–407, tabl. 55 – „Parafie przejęte przez protestantów do 1577 r.”; s. 410–415, tabl. 56 – „Parafie w rękach protestantów w 1608 r.”.

¹⁷ AKM I, 26, k. 74v, 73v.

¹⁸ AKM 10, k. 191v. O zbudowaniu nowego kościoła informuje wizytacja z 1618 r. (S. Kot, *Szkolnictwo parafialne*, s. 287); A. Tomczak, *Walenty Dembiński kanclerz egzekucji ok. 1504–1584*, Toruń 1963, nie wspomina o sprawie zniszczenia kościoła w Poborowicach. Według Kumora, *Dzieje*, t. 4, s. 418, nowy kościół w Poborowicach został parafialnym w 1615 r.

¹⁹ AKM I, 26, k. 40; AV Cap. 15, k. 50v.

²⁰ AV Cap. 10, k. 98 v.

kościół był zniszczony, lecz w 1598 r. wizytator odnotował, że kościół parafialny „per haeresiam fuit violata tandem catholicis restituta”²¹. Podobna wątpliwość dotyczy Dalowic w powiecie proszowskim – z wizytacji z 1598 r. wiadomo, że kościół został zniszczony przez Stanisława Sobka, innowiercę, założyciela zboru w pobliskim Sobkowie²².

Większość zborów w województwie krakowskim działała w przejętych przez różnowierców kościołach parafialnych. Część domów modlitwy znajdowała się w dworach dziedziców różnowierców, a w miastach królewskich w rozmaitych budynkach (Ciężkowice, Grybów, Jasło, Kraków, Olkusz, Nowy Sącz, Wieliczka, Zator)²³. Miejscowości nieparafialnych, w których znajdował się zbor, było dziesięć (Aleksandrowice pow. proszowski, Balice pow. proszowski, Hałcnów pow. śląski, Luślawice pow. sądecki, Pawlikowice pow. szczyrzycki, Piotrkowice pow. proszowski, Raciborsko pow. szczyrzycki, Świdnik pow. sądecki [par. Tęgoborze], Wojnarowa pow. biecki i Wywła pow. lelowski).

Stosunki własnościowe miały duży wpływ na rozmieszczenie zborów. W dobrach duchownych istniały tylko dwa zbory i to efemerycznie: we wsi kapituły krakowskiej Bieżanów, powiat szczyrzycki oraz we wsi prepozyta krakowskiego Dzierzków w powiecie lelowskim²⁴. W dobrach królewskich funkcjonowały zbory w wymienionych wyżej miastach oraz we wsiach: Dziekanowice (pow. szczyrzycki), Łętkowice (pow. proszowski) oraz, przez krótki czas, we wsi Pisarzowa (pow. sądecki)²⁵.

Po względem wyznaniowym ogromną większość stanowiły zbory kalwińskie, czyli ewangelicko-reformowane, co dokumentują zachowane akta synodów; o trzech zborach wiadomo, że były lutezańskie, czyli ewangelicko-augsburskie – Biertułowice *vel* Komorowice, Mikuszowice i Wilkowice (wszystkie w pow. śląskim). Dzięki pracy Wacława Urbana wiemy, gdzie były zbory ariańskie²⁶. Część z nich to pierwotnie zbory kalwińskie, które z czasem stały się ariańskimi. Oto lista zborów ariańskich: Bobowa pow. sądecki (najpierw kalwiński), Bruśnik pow. biecki, Chomranice pow. sądecki (początkowo kalwiński), Gnojnik pow. sądecki, Jakubkowice pow. sądecki (najpierw kalwiński), Jasło pow. biecki, Jastrzębie pow. sądecki, Luślawice pow. sądecki, Męcina pow. sądecki, Moskorzów pow. lelowski (początkowo kalwiński), Nienaszów pow. biecki, Olkusz pow. proszowski²⁷, Pawlikowice pow. szczyrzycki, Pełsnica pow. proszowski (najpierw kalwiński), Piotrkowice pow. proszowski, Przyszowa pow. sądecki, Nowy Sącz pow. sądecki, Sobolów pow. szczyrzycki (początkowo kalwiński), Świdnik pow. sądecki, Tarnowa pow. ksiąski (najpierw kalwiński), Wieliczka pow. szczyrzycki (początkowo kalwiński), Zakliczyn pow. sądecki, Zbyszyce pow. sądecki.

Na mapie oznaczyliśmy razem 110 zborów: w powiecie śląskim – 27, w proszowskim – 25, w sądeckim – 15, w powiatach bieckim i lelowskim – po 13, w powiecie ksiąskim – 9, w szczyrzyckim – 8.

Wykaz zborów oznaczonych na mapie (w nawiasach nazwy dzisiejsze różniące się od szesnastowiecznych, m. = miasto):

pow. proszowski – Aleksandrowice, Balice, Bobin, Gorzków, Iwanowice, Kazimierza Wielka, Kościelec, Kraków m., Łętkowice, Nasiechowice, Niedźwiedź, Olkusz m., Pełsnica (Patecznica), Piotrkowice, Poręba Górna, Przegonia, Rachwałowice, Raclawice, Sąspów, Sosnka, Sułoszowa, Witów, Wrzodowa Góra (Górka Kościelnicka), Wysocice, Zielonice;

pow. ksiąski – Krzczęcice, Książ Mały, Książ Wielki, Lubcza, Mironice, Mstyczów, Tarnowa, Tczeniec, Wodzisław m.;

²¹ AKM I, 26, k. 55v; AV Cap. 15, k. 140v.

²² AV Cap. 10, k. 162; H. Kowalska, *Sobek Stanisław*, PSB, t. 39, s. 454–457.

²³ W Ciężkowicach nabożeństwa odbywały się na folwarku wójtowskim (W. Urban, *Reformacja mieszczańska*, s. 155–156), w Grybowie – w kościele św. Bernardyna (tenże, *Chłopi wobec*, s. 139–140), w Jasle w ratuszu (tamże, s. 182–183), w Krakowie w specjalnie wzniesionej budowlu (*Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, wyd. R. Żelewski, Kraków 1962). W Olkuszku innowiercy mieli zbor na Przedmieściu Sławkowskim, szkołę i cmentarz (AV Cap. 17, k. 89v), w Nowym Sączu mieli nabożeństwa w kaplicy zamkowej, potem w budynku położonym za rzeką Kamienicą (J. Tazbir, *Arianizm*, s. 313), w Wieliczce w jednym z domów w mieście (*Wieliczka: dzieje miasta*, s. 163, 173), w Zatorze w kościele dominikanów (H. Kowalska, *Myszkowski Mikołaj*, PSB, t. 22, s. 378).

²⁴ Zob. przyp. 11.

²⁵ Jw.

²⁶ W. Urban, *Materiały*.

²⁷ Według wizytacji z 1598 r. w Olkuszku znajdowali się „omnes haeretici tam ariana, quam calviniana quam etiam luteriana haeresi infecti”, AV Cap. 17, k. 89v.

pow. lelowski – Kossów m., Kromołów m., Moskorzów, Nagłowice, Obichów, Ogrodzieniec, Podlesie, Potok, Przyłek, Rakoszyn, Szczekociny m., Włodowice m., Wywła;

pow. szczyrzycki – Dziekanowice, Pawlikowice, Pobiodr, Raciborsko, Sobolów, Tarnawa, Wieliczka m., Zakliczyn;

pow. sądecki – Bruśnik, Chomranice Wyższe, Gnojnik, Godprzydowa, Jakubkowice, Jastrzębia, Korzenna, Lusławice, Męcina Wyżna, Przyszowa, Sądecz Nowy m., Świdnik, Tropie, Wielogłowy, Zbyszyce;

pow. biecki – Bobowa m., Cieszkowice m., Gorlice m., Grębów (Grybów) m., Jasło m., Kobyłany, Makowiska, Nienaszów, Siedliska, Szalowa, Tarnowiec, Wilczyńska, Wojnarowa;

pow. śląski – Bachowice, Bestwina, Biertułowice (Komorowice), Dankowice, Gierałtowice, Głabowice, Hałcnów, Jawiszowice, Kozy (Dwiekozy), Lipnik, Mikłuszowice, Osiek, Palczowice, Polanka, Poręba Markowa (Marcyporęba), Przeciszów, Przybradz, Radocza, Spytkowice, Tłuczań, Wilamowice, Witkowice, Wysoka, Zator m., Zebrzydowice, Żywiec m.

2008 r.

III.2.2b.1. CERKWIE PRAWOSŁAWNE I OSADNICTWO WOŁOSKIE

Krzysztof Chłapowski

Od końca XIV w. osadnictwo wołoskie posuwało się od wschodu wzdłuż Karpat, by – począwszy od końca XV w. – stopniowo obejmować część województwa krakowskiego, a konkretnie południowe obszary powiatów bieckiego i sądeckiego¹. Wołosi, ludność rumuńska z domieszkami południowo-słowiańskimi, w tej części Małopolski później zwani Łemkami, byli wyznania prawosławnego. Rozmieszczenie cerkwi w województwie krakowskim w drugiej połowie XVI w. odpowiadało zasięgowi osadnictwa wołoskiego. Stopniowa sławizacja ludności wołoskiej oraz etniczne i wyznaniowe wymieszanie ludności w wielu osadach tej części województwa krakowskiego nastąpiły znacznie później. Po drugiej stronie Karpat osadnictwo wołoskie sięgało znacznie dalej na zachód niż w Rzeczypospolitej, w której to osadnictwo zatrzymało się, napotkawszy zasiedlone wcześniej tereny starostw czorsztyńskiego i nowotarskiego.

Podstawą oznaczenia na mapie cerkwi prawosławnych są informacje z rejestrów poborowych (popostwa były opodatkowane). W końcu XVI w. w powiatach bieckim i sądeckim było odpowiednio 20 oraz 8 (w tym 4 w kluczu muszyńskim) parafii prawosławnych. We wsiach tzw. państwa muszyńskiego, które w rejestrach poborowych spisywano łącznie, według rejestru z 1595 r. były cztery cerkwie (popostwa)². Wiemy, że być może istniała wówczas cerkiew w Mochnaczce Niżnej³, ale nie znamy lokalizacji trzech pozostałych.

Wszystkie cerkwie funkcjonujące w powiatach sądeckim i bieckim należały do prawosławnej diecezji przemyskiej, której biskup, Michał Kopystyński (Kopestyński), w 1596 r. nie przystąpił do unii z Kościołem rzymskokatolickim (uczynił to następny biskup Kościoła Wschodniego w Przemysłu, wyświęcony w 1610 r. Aleksander Atanazy Krupecki, ale do 1681 r. sytuacja nie była ustabilizowana)⁴. W 1765 r. na tym samym obszarze było już 100 unickich cerkwi parafialnych i 8 filialnych⁵.

Na mapie głównej południowe tereny powiatów bieckiego i sądeckiego nie mają oznaczonych granic parafialnych, ponieważ na obszarze zwartej osadnictwa wołoskiego nie było wsi katolickich. Sieć parafialna Kościoła rzymskokatolickiego miała znaczenie pomocnicze dla organizacji skarbowej jako ułatwienie przy ewidencji podatkowej (spisywanie poboru), a z ambon kościołów odczytywano uniwersały podatkowe i inne akty królewskie. W rejestrach poborowych powiatów bieckiego i sądeckiego z drugiej połowy XVI w. oraz z lat 1629 i 1680 oprócz katolickich występują parafie prawosławne z określeniami „bożnica”, „fara bożnica”, a nawet tylko „fara” (z wyjątkiem obszaru klucza muszyńskiego,

¹ K. Pieradzka, *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Kraków 1939 (tamże wcześniejsza literatura); B. Kumor, *Osadnictwo łemkowskie i sieć parafialna w kluczu muszyńskim biskupstwa krakowskiego (do 1780)*, „Rocznik Sądecki”, t. 24, 1996, s. 9–23. Wbrew tytułowi przedmiotem zainteresowania autora były także wsie wołoskie i parafie prawosławne (od 1681 r. unickie), które w XVI w. i później leżały poza obszarem klucza muszyńskiego (Bielczarowa, Boguszowa, Królowa Wołoska, Łabowa, Maciejowa, Szlachtowa i inne) i nie należały do dóbr biskupstwa krakowskiego.

² BCzart, rkps 329, k. 287.

³ H. Stamiński, *O nowożytnej akcji osadniczej w Sądeczyczynie (1573–1800)*, „Rocznik Sądecki”, t. 10, 1969, s. 198, przyp. 3.

⁴ M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 108–119.

⁵ W. Kołbuk, *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 241–242, 246, 254–255.

którego wsie były spisywane łącznie)⁶. Być może zatem na wspomnianym obszarze cerkwie prawosławne pełniły analogiczną funkcję publiczną jak kościoły katolickie.

Ponieważ stwierdziliśmy, że niektóre ze wsi spisywanych w rejestrach poborowych powiatu bieckiego w prawosławnych parafiach Bednarka, Miscowa, Grabie z pewnością w tych parafiach nie leżały (przynależność taka była wykluczona ze względu na położenie tych wsi), inne wsie leżały znacznie bliżej innych cerkwi oraz ze względu na fakt, że wsie klucza muszyńskiego były w rejestrach poborowych spisywane łącznie, na mapie cerkwi nie oznaczyliśmy zasięgu terytorialnego parafii prawosławnych.

Podstawą uznania danej wsi za zamieszkałą przez ludność prawosławną były informacje z rejestrów (nie zawsze konsekwentne), że na daną osadę składają się dworzyszcz wołoskie (we wsiach wołoskich termin ten używany był najczęściej zamiennie z terminem łan duży, czyli 32-prętowy).

Należy zwrócić uwagę, że wsie zamieszkałe przez ludność prawosławną należały do różnego rodzaju własności ziemskiej; do królewskiej (starostwo bieckie⁷, sądeckie, grybowski i tenuta Osiek⁸) – 19 wsi, do własności kościelnej, czyli duchownej (klucz muszyński biskupstwa krakowskiego) – 34 wsie i do szlacheckiej – 47 wsi.

Pełny wykaz wsi wołoskich, a więc w XVI w. zasiedlonych przez ludność prawosławną, przedstawia się następująco:

Powiat sądecki:

Par. Bielczarowa: Bielczarowa

Par. Królowa Wołoska: Królowa Wołoska, Boguszowa

Par. Łabowa: Hamrzyska, Łabowa, Maciejowa, Wola

Par. Szlachtowa: Jaworki, Szlachtowa

Tzw. Państwo Muszyńskie: Banica, Berest, Bieliczna, Brunary Niżne, Brunary Wyżne, Czarna, Czerzyżne, Czyrna, Florynka, Izby, Jastrzębnik, Jaskzowa, Jędrzejówka, Kamianna, Krynica, Leluchowa, Miestko, Milik, Mochnaczka Nizna, Mochnaczka Wyżna, Muszynka, Piorunka, Polana, Powroźnikowa, Słotwiny, Stawisza, Szczawnik, Śnietnica, Wawrzki, Wierchomla, Wojkowa, Złocko, Zubrze, Żegiestów

Powiat biecki:

Par. Barwinek: Barwinek

Par. Bednarka: Bednarka, Nowa Wola Cieklińska

Par. Grabie: Dołche, Grabie, Nieznajowa, Ozinna, Radocina, Rostanie, Wysowatka

Par. Hanczowa: Blechnarka, Hanczowa, Ropka, Wysowa

Par. Krempna: Hałbów, Krempna

Par. Łosie: Bielanka, Klimkowa, Łosie

Par. Męcina: Męcina, Wapienne

Par. Miscowa: Kotan, Miscowa, Polana, Ropianka

Par. Mszana: Cherowa, Mszana

Par. Pątna: Pątna

Par. Pielgrzymka: Pielgrzymka

Par. Ropica: Bartnia, Przegonina, Ropica, Wołowiec

Par. Rozdziele: Rozdziele

Par. Rychwałd: Rychwałd

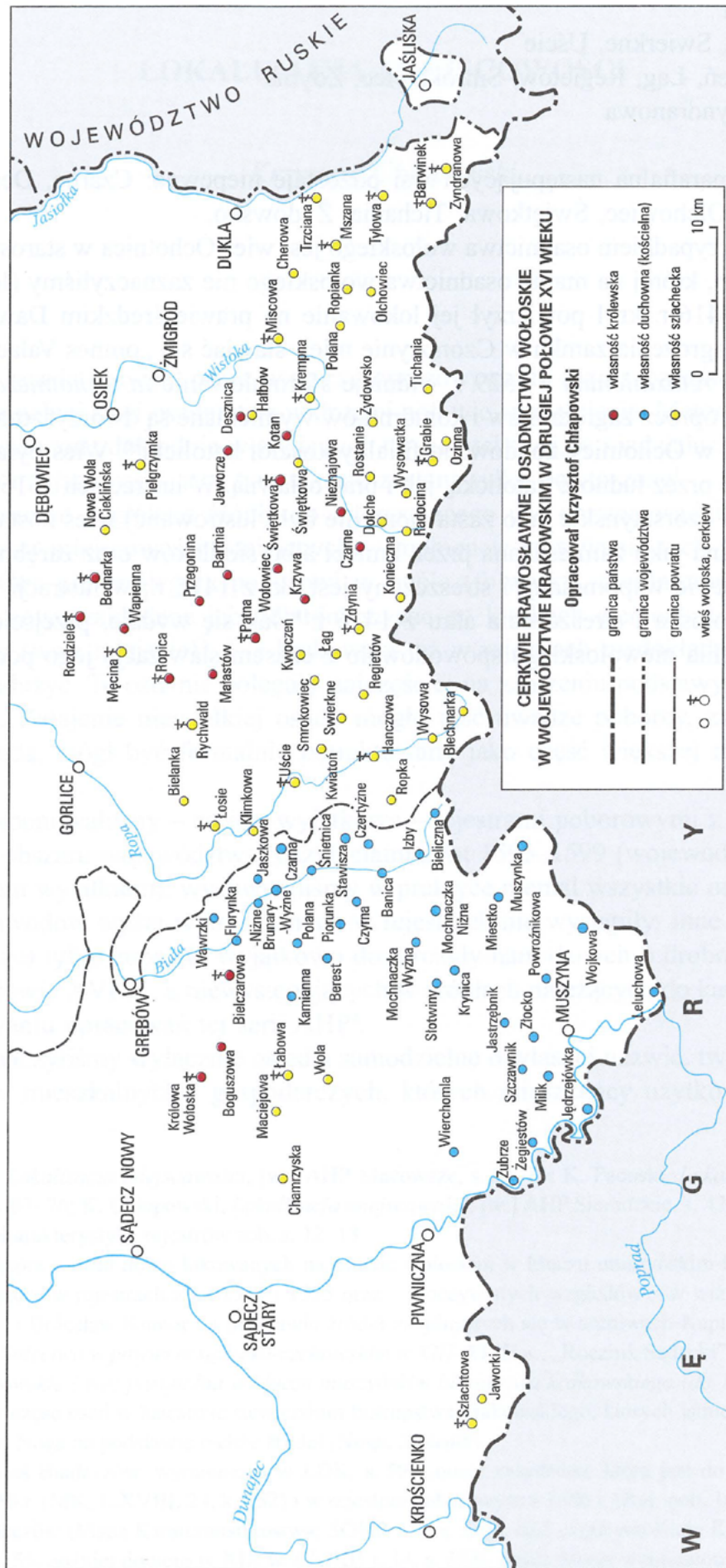
Par. Świętkowa: Jaworze, Świętkowa

Par. Trzciana: Trzciana

⁶ W drugiej połowie XVI w. są spisane imiennie tylko w rejestrach z 1577 r. – 12 wsi, w których było 31½ półdworzyszcz wołoskich (ASK I 117, k. 223), w 1588 r. – także 12 wsi, ale już 63 półdworzyszcz wołoskie (ASK I 126, k. 255v) i w 1593 r. – 20 wsi, w których było 115 półdworzyszcz wołoskich (BJ, rkps 5043, k. 254v). W 1629 r. spisano łącznie 28 wsi, a w nich 127 półdworzyszcz wołoskich (Rej. pob. 1629, s. 234), w 1680 r. również 28 wsi, a w nich 137½ półdworzyszcz wołoskich (Rej. pob. 1680, s. 249).

⁷ W lustracji województwa krakowskiego z 1765 r. w starostwie bieckim zostały spisane „wsie ruskie” starostwa w liczbie osiemnastu; LK 1765, s. 130–135.

⁸ Królowa Wołoska należała do starostwa sądeckiego, Bielczarowa i Boguszowa do grybowskiego, Desznica i Jaworze do tenuty Osiek, Rozdziele do drobnej tenuty Lipinki.

Mapa 1. Cerkwie prawosławne i osadnictwo wołoskie w województwie krakowskim w drugiej połowie XVI w.

Par. Tylowa: Tylowa

Par. Uście: Kwiatów, Swierkne, Uście

Par. Zdynia: Kwoczeń, Łąg, Regietów, Smrokowiec, Zdynia

Par. Zydranowa: Zydranowa

Przynależność parafialna następujących wsi pozostaje niepewna: Czarne, Desznica, Konieczna, Krzywa, Małastów, Olchowiec, Świętkowa, Tichania, Żydowsko.

Szczególnym przypadkiem osadnictwa wołoskiego jest wieś Ochotnica w starostwie czorsztyńskim w powiecie sądeckim, której na mapie osadnictwa wołoskiego nie zaznaczyliśmy (leżała na zachód od zasięgu mapy). W 1416 r. król powierzył jej lokowanie na prawie średzkim Dawidowi Wołochowi, przy czym w razie zagrożenia zamku w Czorsztynie mieli stawiać się „omnes Valachi et incolae villae praedictae”; w *Liber relaxationum* z 1529 r. widnieje sformułowanie *in Ochotnicza a Valachis*, w rejestrach poborowych oprócz zagrodników i komorników wymieniane są dworzyszczka wołoskie⁹. W drugiej połowie XVI w. w Ochotnicy zbudowano filialny kościół katolicki¹⁰. Wieś była zatem zamieszkała wówczas zarówno przez ludność katolicką, jak i prawosławną. W lustracjach 1616–1620 i 1627–1629 (wcześniej starostwo czorsztyńskie jako zastawione nie było lustrwane) wieś została nazwana Ochotnicą Wołoską i opisana jako zamieszkała przez kmieci albo siodlaków oraz zarębników, czyli zagrodników, a przy sołtystwie wspomniany i streszczony jest akt z 1416 r.; w lustracji 1659–1664 nie ma już przymiotnika Wołoska i streszczenia aktu z 1416 r.¹¹ Jak się wydaje, przejście sołtystwa w ręce posesorów pochodzenia niewołoskiego spowodowało z czasem sławizację jego poddanych.

2008 r.

⁹ *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 6, wyd. S. Kuraś i J. Sułkowska-Kurasiowa, Wrocław 1974, nr 18904; LR 1529, s. 279.

¹⁰ AKM 65, k. 183.

¹¹ MK L.XVIII 20, k. 153v–1555v; 22, k. 278–279v; LK 1659–1664, s. 306.

III.2.2.2. WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Mapa szczegółowa woj. sandomierskiego pokazuje granice administracji kościelnej wyższego rzędu (diecezji, archidiaconatów) oraz parafialne w końcu XVI w.; osobna mapa (nr 3) zawiera schemat podziałów włącznie z podziałami dekanalnymi¹. W komentarzu natomiast omawiamy ważniejsze zmiany, jakie nastąpiły w XVI w. Wiązały się one zarówno z sukcesami reformacji, jak i reorganizacjami przeprowadzanymi przez episkopat po soborze trydenckim. W interesującym nas zakresie wyrażały się one przede wszystkim w powiększaniu liczby dekanatów, awansujących do roli podstawowego ogniwa między władzami diecezji i parafiami, co miało usprawnić administrację kościelną i wzmocnić wewnętrzną dyscyplinę duchowieństwa². W drugiej połowie XVI w. obserwujemy podział niektórych archidiaconatów lub większych dekanatów na mniejsze jednostki (w archidiaconatach: sądeckim, lubelskim i radomskim, czyli dziekanacie kieleckim).

Diecezje

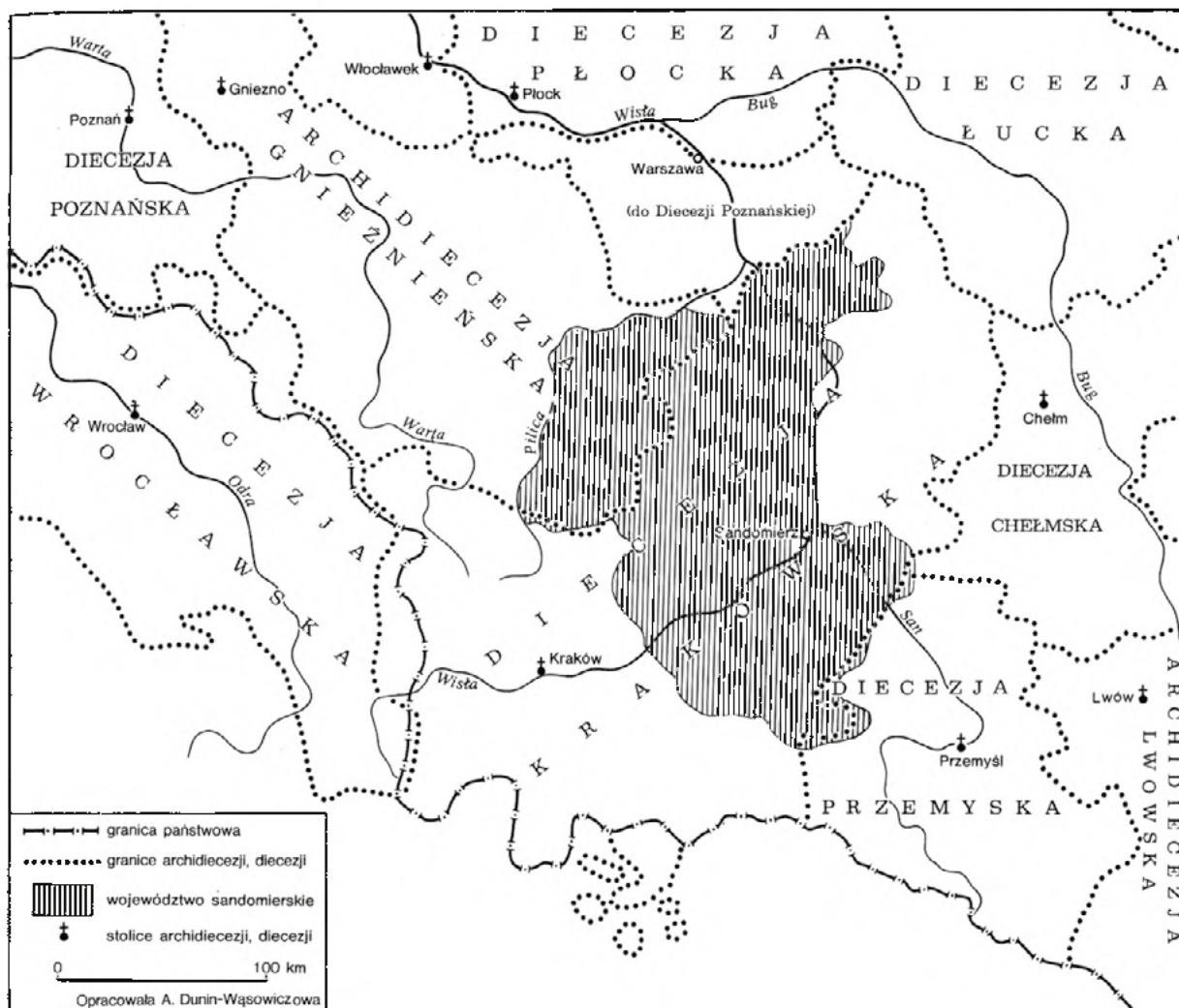
Obszar woj. sandomierskiego przecinały w omawianym czasie granice diecezjalne. Największa część województwa leżała w diecezji krakowskiej; należały do niej pow.: sandomierski, wiślicki, pilzneński, ziemia stężycka oraz części pow. radomskiego i chełmińskiego. Północno-zachodnia część województwa (pow. opoczyński oraz zachodnie części pow. radomskiego i chełmińskiego) należała do archidiecezji gnieźnieńskiej. Ponadto w granicach woj. sandomierskiego znalazła się par. Łaskarzew, położona w ziemi stężyckiej, a podlegająca diecezji poznańskiej³. Pokazano też hipotetyczną przynależność paru miejscowości położonych w pow. pilzneńskim, na samej granicy woj. sandomierskiego, do diecezji przemyskiej⁴.

¹ Wizytacje kościelne przechowywane w Archiwum Kurii Metropolitalnej i Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie cytuję według sygnatur, bez podawania nazwy archiwum.

² W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1969, s. 92 i 94.

³ A. Dunin-Wąsowicz, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, Aneks II: Schemat sieci administracji kościelnej na Mazowszu XVI w., w tej edycji III.2.2.7; por. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, ABMK, t. 18–24, 1969–1971, tu t. 18, 1969, s. 350 n.

⁴ W dotychczasowej literaturze przedmiotu przyjmowano, że na tym odcinku granica diecezji była zgodna z przebiegiem granicy województwa (B. Kumor, *Granice*, ABMK, t. 20, 1970, s. 255). Analiza przynależności parafialnej poszczególnych wsi wykazała jednak dwie osady (Węglówka Ruska i Bratkówka), których przynależność parafialną w XVI w. trudno było ustalić ze względu na brak o nich informacji w wizytacjach diecezji krakowskiej z końca tego stulecia. Trudno rozstrzygnąć, czy wsie te pozostawały poza organizacją Kościoła rzymskokatolickiego (sugestię tę nasuwa wystąpienie na pograniczu krakowsko-przemyskim kilku cerkwi prawosławnych, m.in. właśnie w Węglówce Ruskiej, P. Małopolska, s. 256), czy też podlegały one już wówczas organizacyjnie diecezji przemyskiej, jak to notują współczesne źródła skarbowe lub znacznie późniejsze kościelne. W opisie par. Odrzykoń Węglówka wystąpiła dopiero w XIX w.; według schematyki administracji apostolskiej Łemkowszczyzny Węglówka, zwana po rusińsku Waniwka, sięgać ma początkami XV lub XVI w., co miałoby sugerować także jej ówczesną przynależność parafialną do Odrzykonii; autor schematyki nie podał jednak podstawy źródłowej swej wiadomości – informacja listowna z 1975 r. ks. J. Atamana z Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu; por. A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław 1962, s. 17 n.; Z. Perzanowski, *Przegląd najstarszych dziejów osad wiejskich regionu krośnieńskiego*, [w:] *Krosno, Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, Kraków 1973, s. 413 n. Bratkówka wystąpiła w wizytacji

Mapa 1. Województwo sandomierskie na tle granic diecezji

Podziały archidiakonalne i dekanalne

Diecezja krakowska w XVI w. na obszarze woj. sandomierskiego miała 8 archidiakonatów i odpowiadających im jednostek wizytacyjno-jurysdykcyjnych lub ich części. W całości w granicach naszego województwa leżały: prepozytura kielecka, prepozytura tarnowska, archidiakonat sandomierski, natomiast dziekanat kielecki oraz archidiakonaty krakowski, sądecki, zawichojski, lubelski obejmowały zarówno tereny należące do woj. sandomierskiego, jak i sąsiednich województw.

1646 r. w par. Odrzykoń, Archiwum Diecezjalne Przemyskie, rkps 64, s. 229; według wspomnianej informacji ks. J. Atamana, któremu serdecznie dziękuję za uprzejme wyjaśnienie tych spraw. Za tezę, że wsie te mogły leżeć w diecezji krakowskiej, choć podlegały parafii należącej do diecezji przemyskiej, przemawia zapis w wizytacji parafii w dekanacie ropczyckim w 1608 r. (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, mkf nr 3242, k. 20v): „Est ecclesia parochialis in Odrzikon in dioecesia Praemisliensi, cuius medietas parochiae iacet in dioecesi Cracoviensi”. Ten fakt rzeczywistego podziału okręgu parafialnego pomiędzy dwie diecezje, co wywoływało oczywiste spory, nie jest odosobniony. Parafii Głowów (diecezja krakowska) podlegała w końcu XVI w. wieś Rogoźnica, odłączona od diecezji przemyskiej (AV Cap. 4, k. 81). Z Mazowsza zaś znamy dokument rozgraniczający obszar kompetencji biskupów poznańskiego i płockiego z lat 1547–1548, którego analiza doprowadza do wniosku, że spory związane z dziesięcinami i beneficjami kościelnymi miały też swe konsekwencje w czasowym podporządkowywaniu pewnych wsi kościołom parafialnym spoza macierzystej diecezji; A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.2.2.7.

1. **Dziekana kielecki**, zwany też **archidiakonatem radomskim**, podlegał od schyłku XII w. jurysdykcji dziekana kolegiaty kieleckiej⁵. Obejmował on w końcu XVI w. większość pow. radomskiego i prawie całą ziemię stężycką, małym klinem wkraczał na mazowieckie Zapilcze (par. Głowaczewo). W początkach XVI w. wyodrębniano w nim część wschodnią, położoną w ziemi stężyckiej, określaną jako „sub decanatu Radomiensi in Transilvania” lub „sub decanatu Radom in Podlasze”⁶; terytorialnie obszar ten odpowiadał późniejszemu dekanatowi stężyckiemu. W drugiej połowie stulecia (zapewne po 1576 r.)⁷ nastąpił wewnętrzny podział dziekanatu kieleckiego na 3 dekanaty: radomski, zwoleński i stężycki⁸.

Niejasna jest przynależność archidiakonatu kilku parafii leżących na pograniczu ziemi radomskiej i woj. lubelskiego. Mianowicie według wizytacji dziekanatu kieleckiego z 1598 r. należały do niego par. Gołąb, Oleksów, Regów i Jaroszyn (par. Gołąb wizytowana była w dek. stężyckim, a trzy pozostałe – w dekanacie zwoleńskim)⁹. Co prawda pozostałe przekazy wymieniają te parafie w archidiakonacie lubelskim, poczynając od końca XV w., a więc od *Liber beneficiorum* Długosza¹⁰, poprzez *Liber retaxationum* z 1529 r.¹¹, aż do wizytacji przeprowadzonej przez archidiakona zawichojskiego Piotra Skidzińskiego w 1611 r., w której to wizytacji parafie te wymieniono w dekanacie parczowskim archidiakonatu lubelskiego¹². Nie można jednak tego stanu rzeczy tłumaczyć tezą P. Szafrana, iż w latach 1447–1470 ziemia stężycka i łukowska (a przed 1565 r. prawobrzeżna część archidiakonatu radomskiego) należały przejściowo do archidiakonatu lubelskiego¹³, wobec kontrargumentów S. Litaka¹⁴. Należałoby raczej widzieć w przejściowym zaliczeniu tych czterech parafii do archidiakonatu radomskiego potrydencką próbę reorganizacji administracji kościelnej na terenach przyległych do obszarów stosunkowo późnego osadnictwa, jakie stanowiła ziemia stężycka.

Należy też zwrócić uwagę, że położoną w ziemi stężyckiej par. Łysobyki (dziś Jeziorzany), która później należała do dekanatu łukowskiego archidiakonatu lubelskiego, zaliczano jeszcze w początkach XVI w. wraz z sąsiednią par. Kocko „ad Radom in Podlasze”, czyli do archidiakonatu radomskiego¹⁵.

2. **Prepozytura kielecka**¹⁶ obejmowała części 4 powiatów, mianowicie radomskiego, sandomierskiego, chęcińskiego i wiślickiego; na jej terenie występowało skupisko posiadłości biskupstwa krakowskiego, były to klucze: iłżecki i kielecki¹⁷. Z rekonstrukcją zewnętrznych granic tej prepozytury nie było większych trudności, z wyjątkiem terenu czterech parafii, usytuowanych na granicy z archidia-

⁵ T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 123 n.; B. Kumor, *Granice*, ABMK, t. 18, s. 352. W opracowaniach występuje także nazwa: dziekania kielecka.

⁶ LR 1529, s. 407, 412, 414, 416, 420–425; LS 1564/1565, s. 200–204 oraz przyp. 339.

⁷ S. Litak, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, t. 9, 1958, s. 104.

⁸ *Compendium actorum exterioris visitationis ecclesiarum districtus Radomiensis ad visitationem decani Kielcensis pertinentium in 3 decanatus divisas: Radomiensem, Zwolinensem et Stężycensem...* AD 1598, AV Cap. 65, k. 279–311; por. także wizytację z 1598 r., AV Cap. 14, k. 281–309, z której korzystano za pośrednictwem wypisów sporządzonych w okresie międzywojennym dla AHP przez Z. Kozłowską-Budkową. Parafia miejska w Radomiu wizytowana była osobno w 1598 r. wraz z większymi kościołami i klasztorami diecezji krakowskiej, AV Cap. 9, k. 569, wizytacja klasztoru sieciechowskiego, tamże, k. 592. Par. Głowaczewo (przeniesiona z Leżenie) położona była w całości na Mazowszu; por. AHP Mazowsze, mapa.

⁹ AV Cap. 65, k. 292, 299, 300, 301.

¹⁰ Długosz LB, II, s. 548 (par. Gołąb i Oleksów), s. 563 (par. Jaroszyn); par. Regów została jedynie wymieniona obok par. Gołąb; par. Bobrowniki (tamże, s. 547) wystąpiła w późniejszych przekazach w dekanacie stężyckim dziekanatu kieleckiego.

¹¹ LR 1529, s. 435 n.; 438, 441, par. Gołąb, Jaroszyn, Oleksów i Regów w archidiakonacie lubelskim.

¹² *Compendium actorum visitationis ecclesiarum decanatus Chodelensis et Parczoviensis ad archidiaconatum Lublinsensem pertinentium...* A. 1611, AV Cap. 65, k. 545v (par. Gołąb, Regów), 546 (par. Jaroszyn; zamiast „sprofanowanego” kościoła parafialnego w Oleksowie wizytowano kaplicę w Bierdzieży, wymienioną też w tejże par. w 1598 r.; tamże, k. 299).

¹³ P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 42, 92.

¹⁴ S. Litak, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego*, s. 103.

¹⁵ LR 1529, s. 419 i 424, podaje, że par. Przetoczno i Kocko należą „ad Radom in Podlasze”; nie zostały one jednak wymienione w wizytacji dziekanatu kieleckiego w 1598 r. Par. Łysobyki czyli Przetoczno (jak ją określano w rejestrach poboru w XVI w. np. w 1569 r.; P. Małopolska, s. 332 n.) została również pominięta przez wizytację dekanatu łukowskiego w 1595 r. (AV Cap. 65, k. 496v–501v) oraz przez wizytację sąsiedniego dekanatu parczowskiego w 1611 r. (tamże, k. 539–548), ponieważ parafia ta była przejęta przez kalwinów; w XVIII w. była początkowo zaliczana do dekanatu parczowskiego diecezji krakowskiej (w wizytacji z 1739 r., cytowanej przez Ambrożego Wadowskiego, *Kościół diecezji lubelskiej XIX/XX w.*, rkps BN, mkf 40753, k. 130 n. oraz wg F. Czaykowskiego, *Regestr dyecezyów (1783–1784)*, BN, mkf 7679). W 1790 r. poświadczona jest jej przynależność do dekanatu łukowskiego diecezji chełmskiej (potem lubelskiej); B. Kumor, *Granice*, ABMK, t. 20, s. 324.

¹⁶ B. Kumor, *Granice*, ABMK, t. 18, s. 352.

¹⁷ T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu*, s. 123.

konatem zawichojskim (par. Manina, Szewna i Michów) oraz z archidiaconatem sandomierskim (par. Baczkowice), które to parafie wizytowano na przełomie XVI i XVII w. zarówno w obrębie prepozytury kieleckiej¹⁸, jak i sąsiednich archidiaconatów¹⁹.

3. **Archidiaconat krakowski** sięgał na południowo-zachodnie krańce woj. sandomierskiego. Na naszym terenie do tego archidiaconatu w końcu XVI w. należał skrawek dekanatu jędrzejowskiego (par. Brzegi i Sobków oraz część par. Mokrsko)²⁰, cały dekanat opatowiecki²¹, część dekanatu wojnickiego²², szczytkowy dekanat tarnowski, mianowicie ta jego część, która nie została włączona do prepozytury tarnowskiej²³, wreszcie dawna prepozytura wiślicka, podporządkowana w XVI w. władzy archidiaconata krakowskiego.

Na mapie woj. sandomierskiego w XVI w. nie wyodrębniono prepozytury wiślickiej, bowiem w źródłach z XVI i XVII w. ona nie występuje. Spośród 5 dekanatów, które początkowo wchodziły w jej skład, a mianowicie bolesławskiego (potem opatowieckiego), czarnocińskiego (potem sokolińskiego), dębickiego, kijskiego, książnickiego (potem pacanowskiego), odpadł dekanat dębicki na rzecz nowo utworzonego w 1448 r. archidiaconatu sądeckiego, a pomiędzy XV a XVIII w. dekanat opatowiecki został ściśle związany z archidiaconatem krakowskim²⁴. Fakt ten datować można zapewne na schyłek XVI w., ponieważ dekanat ten wizytowano w 1596 r. z inną częścią archidiaconatu krakowskiego niż wizytowane dwa lata później dekanaty kijski, sokoliński i pacanowski²⁵.

Pomiędzy końcem XV w. i 1604 r. nastąpiły przesunięcia w przynależności archidiaconalnej 4 parafii granicznych; od archidiaconatu krakowskiego odłączono par. Borowa i Czermin na rzecz archidiaconatu sądeckiego oraz par. Gawłuszowice i Połaniec na rzecz archidiaconatu sandomierskiego²⁶; ta druga zmiana nastąpiła zapewne między 1598 i 1604 r.²⁷

4. **Prepozytura tarnowska** powstała w 1400 r. W XVI w. jej zasięg ulegał poszerzaniu, co można by tłumaczyć centralizacją własności ziemskiej Tarnowskich i ich sukcesorów, posiadających prawo patronatu nad kolegiatą tarnowską. Dopiero jednak w 1618 r. relikty dekanatu tarnowskiego zostały całkowicie podporządkowane władzy prepozyta²⁸. Na przełomie XVI i XVII w. prepozytura ta obejmowała 10 parafii: Łysagóra, Jastrząbka, Żdżarzec, Zassów, Skrzyszów, Szywałd, Zalasowa,

¹⁸ Wizytacja prepozytury kieleckiej przeprowadzona przez prepozyta kieleckiego Stanisława Sułowskiego, kanonika krakowskiego w 1597 r.; AV Cap. 65, k. 506–516; por. AV Cap. 8, k. 507–516v. W wizytacji tej pominięto par. Bardo, której istnienie poświadczono jest już wcześniej; zob. m.in. Długosz LB, II, s. 465; LR 1529, s. 378; par. w Kielcach wizytowano natomiast w 1598 r.; AV Cap. 9, k. 569.

¹⁹ Wizytacja archidiaconatu zawichojskiego z polecenia Marcina Szyszkowskiego, archidiaconata zawichojskiego, przeprowadzona przez wikariusza kolegiaty sandomierskiej Andrzeja z Żarnowa w 1592 r., kompendium, AV Cap. 65, k. 450–494; wizytacja archidiaconatu sandomierskiego (z czasów biskupa Bernarda Maciejowskiego) z r. 1604 przez archidiaconata sandomierskiego Marcina Wróblewskiego, tamże, k. 518–531. Długosz LB, II, s. 468 n., wymienił kościoły w Baczkowicach (jako filię par. w Łagowie) i par. Manina w prepozyturze kieleckiej, par. Szewna zaś w archidiaconacie zawichojskim (tamże, s. 508).

²⁰ Kompendium wizytacji z 1596 r., AV Cap. 65, k. 223v–224 (*decanatus Andreoviensis*); por. AV Cap. 10, k. 223–226 (protokoł tejże wizytacji).

²¹ Kompendium wizytacji z 1596 r., AV Cap. 65, k. 110–124v; protokoł tejże wizytacji, AV Cap. 7, k. 110–124v (*decanatus Opatouiecensis*). Kościół św. Wawrzyńca w Gorzysławicach (przedmieście Wiślicy) wizytowano w 1598 r., AV Cap. 9, k. 412, podobnie kolegiatę wiślicką, tamże, k. 374.

²² Kompendium wizytacji z 1596/1597 r., AV Cap. 65, k. 97–108v; według protokołu tej wizytacji, AV Cap. 10, k. 73–111, interesujące nas parafie w pow. pilzneńskim były wizytowane w dekanacie dobczyckim, w obrębie którego znalazły się w tej wizytacji kościoły dekanatu wojnickiego, co trudno wytłumaczyć bez sprawdzenia akt biskupich.

²³ Wizytacja z 1596 r. (tamże, k. 64–76v) dzieliła dekanat tarnowski na dwie części; wizytację drugiej części zatytułowano (tamże, k. 72): „sequitur parochiales ecclesiae in eodem decanatu, quae non subiacet iurisdictioni seu officio praepositi Tarnoviensis”. W protokole wizytacji z 1596 r. (AV Cap. 7, k. 1–23) nie wydzielono prepozytury tarnowskiej.

²⁴ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965, s. 26 n., 45 n.; tenże, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII w.*, Lublin 1976 (Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce, t. 2, cz. 3), s. 19 n.

²⁵ Dekanat opatowiecki wizytowany był w 1596 r. wraz z dekanatami tarnowskim, dobczyckim, wojnickim, lipnickim i wielickim (AV Cap. 65, k. 64–157), dekanaty pacanowski, kijski, sokoliński zaś wizytowane były w 1598 r. wraz z dekanatami jędrzejowskim, wrocimowickim, pleszewskim i witowskim (tamże, k. 190–278); por. AV Cap. 7, k. 110–124v; 10, k. 192–220 (wykorzystano według wypisów dla AHP).

²⁶ E. Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka*, s. 80; parafie te w 1529 r. wymienione zostały „sub decanatu Kxyązncyce”, LR 1529, s. 265, 268.

²⁷ Par. połaniecka wizytowana była w 1598 r. w dekanacie pacanowskim (dawnym książnickim) (AV Cap. 65, k. 195), w 1604 r. zaś – w archidiaconacie sandomierskim (tamże, k. 528).

²⁸ B. Kumor, *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historii Kościoła w Polsce*, ABMK, t. 12, 1966, s. 214–216.

Łękawica, Poręba Radlna i Wierzchosławice; natomiast do dekanatu tarnowskiego, który nie podlegał jurysdykcji prepozyta tarnowskiego, należało już tylko 7 parafii: Jurków, Góra Zbylitowska, Jodłówka, Piotrkowice, m. Tuchów, Ryglice²⁹ i Pleśna³⁰.

5. **Archidiakoniat sądecki**, którego większość terenu leżała w woj. krakowskim, wchodził klinem od południa w woj. sandomierskie, głównie w pow. pilzneński³¹. Archidiakoniat ten wydzielono w połowie XV w. z archidiakonatu krakowskiego³². Podział na dekanaty archidiakonatu sądeckiego znamy z paru przekazów źródłowych, które wykazują znaczne rozbieżności co do liczby i zasięgu poszczególnych jednostek w XVI w.

W 1529 r. według *Liber retaxationum* większą część rozpatrywanego obszaru zajmował dekanat pilzneński³³, kilkanaście zaś parafii na południowym wschodzie znajdowało się w dekanacie jasielskim (Przeczyca, Brzostek, Klecice, Gogolów, Frysztak, Kołaczyce, Sieklówka, Bieździedza, Lubla, Warzyce, Szebnie i Jedlicze)³⁴. Na podstawie wizytacji z końca XVI w. możemy stwierdzić, że dekanat pilzneński został podzielony. Z północnej jego części utworzono dekanat mielecki (czyli przeclawski)³⁵, z wschodniej – ropczycki³⁶; zasięg tak okrojonego dekanatu pilzneńskiego został na południu powiększony o dziewięć parafii kosztem dekanatu jasielskiego³⁷. Taki podział ukazuje jeden z przekazów wizytacji z 1595 r. i oparte na nim kompendium. Drugi natomiast przekaz protokołu tejże wizytacji ukazuje inny obraz³⁸. Wydaje się jednak, że albo jego formularz zawierał błędy, albo przedstawiał on próbę innego podziału tego obszaru na dekanaty, która nie została przeprowadzona. Wizytacja bowiem biskupa krakowskiego z 1608 r. ukazuje te same podziały, co kompendium wizytacji z 1595 r., niewielkie zaś zaobserwowane rozbieżności wynikają z przeprowadzenia podziału dekanatów między 1595 i 1608 r., kiedy to z dekanatu ropczyckiego wydzielono nowy dekanat strzyżowski³⁹.

6. **Archidiakoniat sandomierski** obejmował południowo-wschodnią i wschodnią część pow. sandomierskiego oraz skrawek pow. pilzneńskiego. Zasięg tego archidiakonatu został ustalony na podstawie wizytacji z 1604 r., z czasów biskupa Bernarda Maciejowskiego⁴⁰. W porównaniu ze stanem z początku XVI w. utrwalonym w *Liber retaxationum* wspomniana wizytacja wyraźnie wskazuje przynależność do tego archidiakonatu terenów nowego osadnictwa w Puszczy Sandomierskiej, w widłach Sanu i Wisły, gdzie w XVI w. erygowano nowe parafie.

Wizytacje z przełomu XVI i XVII w. nie ukazują podziału tego archidiakonatu na dekanaty; nie wydaje się więc uzasadnioną teza W. Müllera o ich zorganizowaniu na tym terenie już w latach pięćdziesiątych XVI w.⁴¹, co – jak się wydaje – nastąpiło dopiero w początkach XVII w.

²⁹ Zob. przyp. 23.

³⁰ Wizytacja dekanatu tarnowskiego z 1596 r., AV Cap. 7, k. 20.

³¹ AV Cap. 65, k. 3–56v.

³² T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu*, s. 124 n.

³³ Razem z par. Zassów (LR 1529, s. 68), która potem przeszła do dekanatu tarnowskiego; zob. przyp. 23.

³⁴ LR 1529, s. 62–4, 71, 77, 91 n., 168, 171, 283, 286.

³⁵ Kompendium wizytacji z 1595 r. (AV Cap. 65, k. 13–21v), protokół tejże wizytacji (AV Cap. 2) (*decanatus Mielcensis seu Przeczlauiensis*).

³⁶ Kompendium wizytacji z 1595 r. (AV Cap. 65, k. 23–31v), protokół tejże wizytacji (AV Cap. 2).

³⁷ Kompendium wizytacji dekanatu pilzneńskiego z 1595 r. (AV Cap. 65, k. 3–12v), protokół tejże wizytacji (AV Cap. 2, k. 1–29), kompendium wizytacji dekanatu jasielskiego (AV Cap. 65, k. 49–56v).

³⁸ Dwa protokoły wizytacji, przeprowadzonej w tym samym czasie (25 X–19 XII 1595) przez prepozyta tarnowskiego Krzysztofa Kazimierskiego, sporządził ten sam notariusz Stanisław Zięba, kleryk diecezji krakowskiej. Tekst AV Cap. 2, na którym oparto kompendium, AV Cap. 65, został uwierzytelniony jedynie przez pisarza, jego podpisem i pieczęcią; zatytułowany jest *Acta visitationis exterioris decanatum Pilznensis, Mielcensis, Ropciensis, Biecensis, Jaslensis et Żmigrodensis ad archidiaconatum Sandecensem pertinentium...* Tekst drugi, AV Cap. 4, pisany ozdobniejszym i staranniejszym pismem, zatytułowany: *A.D. 1595 die 25 Octobri... visitatio ecclesiarum parochialium decanatum Pilznensis, Ropciensis et Biecensis...*, został uwierzytelniony zarówno przez pisarza, jak i prepozyta tarnowskiego, Kazimierza Kazimierskiego. W AV Cap. 4 parafie, które według AV Cap. 2 wizytowane były w dekanacie jasielskim, zostały włączone do dekanatu bieckiego; jednocześnie cały dekanat mielecki oraz południowa część dekanatu ropczyckiego (wg AV Cap. 2) wizytowane były według AV Cap. 4 w dekanacie pilzneńskim, w dekanacie zaś ropczyckim wykazano w AV Cap. 4 jedynie 9 parafii: Ropczyce, Witkowice, Sędziszów, Górę, Głowów, Mrowię, Trzcianę, Nockową, Zgłobię (a więc północną część tego dekanatu według AV Cap. 2).

³⁹ Wizytacja z 1608 r., AV Cap. 26 i AV Cap. 27 (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, mkf 3242, k. 15–455).

⁴⁰ Kompendium wizytacji 1604 r., AV Cap. 65, k. 518–531; AV Cap. 18 i AV Cap. 23 (wykorzystano według wypisów dla AHP).

⁴¹ W. Müller, *Diecezje*, s. 94 n.; T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu*, s. 120.

7. **Archidiakoniat zawichojski** obejmował parafie po obu stronach Wisły, częściowo w woj. lubelskim, częściowo w woj. sandomierskim. Rekonstrukcja jego granic w naszym województwie oparta została na wizytacji z 1592 r.⁴² Przy omawianiu granic prepozytury kieleckiej wspomniano już, że parafie leżące na jej pograniczu z archidiakonatem zawichojskim wizytowane były w obu tych okręgach jurysdykcyjnych⁴³. Pewne przesunięcia granic tego archidiakonatu nastąpiło na jego styku z archidiakonatem lubelskim: par. Piotrawin (z ośrodkiem w woj. lubelskim) wraz ze swym kościołem filialnym, pełniącym faktycznie funkcje parafialne, w Pawłowicach (w woj. sandomierskim), wizytowane w 1592 r. w archidiakonacie zawichojskim, należały w 1595 r. do archidiakonatu lubelskiego⁴⁴; podobną zmianę przynależności obserwujemy w woj. lubelskim na przykładzie par. Boby i Zakrzówek⁴⁵; zapewne ta korekta granic związana była z podziałem archidiakonatu lubelskiego na dekanaty.

Przebieg granicy archidiakonalnej nad Sanem w rejonie par. Wrzawy (archidiakoniat zawichojski) i par. Zaleszany oraz Charzowice (archidiakoniat sandomierski) zrekonstruowaliśmy inaczej niż to przedstawił S. Wojciechowski na mapie woj. lubelskiego. Wieś kapituły sandomierskiej, Żabno, należała bowiem nie do par. Charzowice, jak przyjął to Wojciechowski, ale do par. Wrzawy⁴⁶. Granicę tej parafii, a zarazem granicę archidiakonatu zawichojskiego poprowadziliśmy więc na południe od Żabna wzdłuż starego koryta Sanu.

8. **Archidiakoniat lubelski** wcinął się w woj. sandomierskie między archidiakonatem zawichojskim i dziekanatem kieleckim (czyli archidiakonatem radomskim) oraz obejmował północno-wschodnie pogranicza województwa⁴⁷. Przymuszczenie wraz z wprowadzeniem podziału na dekanaty nastąpiło na pograniczu województw przesunięcia w przynależności kilku parafii. W całości w woj. sandomierskim mieścił się dekanat solecki, którego zasięg zrekonstruowaliśmy na podstawie kompendium wizytacji z 1595 r.⁴⁸ Do dekanatu łukowskiego wchodziły w tymże roku par. Wojcieszów i Adamów położone na wschodnim pograniczu ziemi stężyckiej⁴⁹. Jak już wspomnieliśmy, do dekanatu parczewskiego w 1611 r. zaliczono cztery parafie wizytowane w 1598 r. w dziekanacie kieleckim, a także par. Kocko⁵⁰. Do dekanatu chodelskiego należała zaś w 1611 r. par. Piotrawin, uprzednio w 1592 r. wizytowana w archidiakonacie zawichojskim, a już w 1595 r. w archidiakonacie lubelskim⁵¹.

Parafie, których przynależność archidiakonalna nie jest pewna, wskazano w aneksie I. Na mapie 3 oddzielono je granicą od odpowiednich jednostek administracyjnych, ale tę przynależność, którą uznano za bardziej prawdopodobną, zaznaczono strzałkami. Na mapie głównej występuje tylko jedna granica, pewniejsza.

Archidiecezja gnieźnieńska obejmowała w woj. sandomierskim tereny należące przede wszystkim do archidiakonatu kurzelowskiego oraz nieco osad położonych w archidiakonatach: łowickim, łączyckim i uniejowskim.

1. **Archidiakoniat kurzelowski** obejmował północno-zachodnią część naszego województwa, przy czym zachodnie pogranicze tej jednostki kościelnej leżało w sąsiednim woj. sieradzkim, a północne na Mazowszu. Wobec braku wizytacji zasięg tego archidiakonatu zrekonstruowaliśmy na podstawie *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego z początku XVI w. Taki sam zasięg występuje w drukowanych aktach synodu archidiecezji gnieźnieńskiej z 1628 r. Wówczas archidiakoniat kurzelowski dzielił się na 6 dekanatów (Kurzelów, Małogoszcz, Opoczno, Przytyk, Skrzynno, Żarnów), natomiast w początkach XVI w. podział dekanalny jeszcze nie istniał, a zatem nie został przedstawiony na naszej mapie⁵².

⁴² Kompendium wizytacji 1592 r., AV Cap. 65, k. 450–494; por. T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu*, s. 120; H. Grocholski, *Powstanie archidiakonatu zawichojskiego i jego najstarsze kościoły do połowy XIV w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 13, 1965, s. 151–162.

⁴³ Zob. wyżej opis prepozytury kieleckiej (par. Manina, Michów, Szewna).

⁴⁴ AV Cap. 1, k. 45 n. (archidiakoniat zawichojski), AV Cap. 3, k. 95, 100 (archidiakoniat lubelski).

⁴⁵ AV Cap. 65, k. 467, 534, 536.

⁴⁶ AHP Lubelskie, rozdz. o granicach kościelnych, w tej edycji III.2.2.3; Długosz LB, I, s. 389, II, s. 369; wizytacja archidiakonatu zawichojskiego, 1592 r., AV Cap. 65, k. 459.

⁴⁷ T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu*, s. 120 n.

⁴⁸ Kompendium wizytacji z 1595 r., AV Cap. 65, k. 502–505.

⁴⁹ Tamże, k. 495–501.

⁵⁰ Por. przyp. 15.

⁵¹ Zob. przyp. 44; AV Cap. 65, k. 534 (1611 r., dekanat chodelski).

⁵² Łaski LB, I, s. 541–713; *Constitutiones synodi archidioecesis Gnesnensis presidente... dno Joanne Wężyk... AD 1628 die 10 mensis Mai*, Cracoviae 1630, s. E–E 2; por. B. Kumor, *Granice*, ABMK, t. 18, s. 325, 329; T. Silnicki, *Organizacja*

2. **Archidiakoniat łowicki** obejmował na naszym terenie par. Łęgonice (miasto) oraz osady należące do parafii, które miały kościoły w woj. rawskim (Łęgonice wieś) i łęczyckim (Inowłódz)⁵³.

3. **Archidiakoniat łęczycki** obejmował wsie należące do par. Maluszyn, Nagórzyce i Sulejów, położonych w dekanacie tuszyńskim, a woj. sieradzkim⁵⁴.

4. **Archidiakoniat uniejowski** wkraczał na nasz teren skrawkiem dekanatu brzeźnickiego, do którego należała par. Borzykowa, której ośrodek znajdował się w woj. sieradzkim⁵⁵.

Sieć parafialna

Przy rekonstrukcji sieci parafialnej woj. sandomierskiego przyjęto podobne zasady jak w opracowaniu mapy Mazowsza w XVI w.⁵⁶, opierając się przede wszystkim na źródłach kościelnych z drugiej połowy XVI w. oraz z przełomu XVI i XVII w. Dane wcześniejsze, z XV w., lub późniejsze, z XVIII–XIX w., a także materiały skarbowe wykorzystano pomocniczo, zwłaszcza dla terenów, dla których nie zachowały się wizytacje parafii z XVI w.; źródła te były pomocne przy uzupełnianiu informacji dla ustalania zasięgu nowo erygowanych parafii. Starano się również wykorzystać istniejącą literaturę przedmiotu⁵⁷.

Na obszarze woj. sandomierskiego w XVI w. istniało 380 parafii⁵⁸, w tym 100 miejskich; 11 miasteczek nie miało w tym czasie własnych kościołów, podlegając sąsiednim parafiom wiejskim⁵⁹. Szesnastowieczne fundacje 40 kościołów parafialnych lub pełniących ich rolę towarzyszyły w znacznej mierze rozwojowi sieci osadniczej na terenach nowo zagospodarowywanych (w Puszczy Sandomierskiej czy w części ziemi stężyckiej, zwanej ówczynie Polesiem); w pewnej mierze kościoły te powstały w sąsiedztwie dawnych ośrodków parafialnych, przejętych przez wyznania reformowane i pozostających przez dłuższy czas w ich użytkowaniu.

Kościół filialne zostały oznaczone na mapie głównej jako parafie tylko wówczas, gdy miały faktycznie własny okręg duszpasterski, jak np. w Pawłowicach (filia par. Piotrawin w archidiakonacie zawichojskim, następnie lubelskim)⁶⁰. Pominięto natomiast kościoły niepełniące funkcji parafialnej, np. kościół zbudowany we wsi Gródek w dekanacie zwoleńskim⁶¹, ponieważ w wizytacji napisano o nim: „nondum parochialis, recenter aedificata [ecclesia] inter fines parochiae Sieciechoviensis”⁶². W Pawłowicach pod Stężycą natomiast dawny zbór, wzniesiony przez Anzelma Gostomskiego (zm. w 1588 r.), rozbudowany został przez jego syna Jakuba jako kościół katolicki „ad instar parochialis”, lecz prawnie była to kaplica, podlegająca parafii w Wargocinie, gdzie właśnie w końcu stulecia także budowano nowy kościółek, gdyż dawny został zniesiony przez wylew Wisły⁶³. Z innych nowo powstałych kaplic

archidiakonatu, s. 103 n.; H. Rybus, *Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich*, ABMK, t. 3, 1961, s. 111–404.

⁵³ Łaski LB, II, s. 310, 316.

⁵⁴ Tamże, s. 186, 209.

⁵⁵ Tamże, I, s. 511.

⁵⁶ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.2.2.7.

⁵⁷ O sieci parafialnej zob. E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Kraków 1966, s. 237–371; S. Litak, *Struktura i funkcja parafii w Polsce*, [w:] tamże, t. 2, Kraków 1969, s. 261–479.

⁵⁸ Policzone parafie, których kościoły parafialne leżały w woj. sandomierskim, pominięto zaś te, których ośrodki leżały poza granicami naszego województwa, a którym podlegały wsie leżące na pograniczu woj. sandomierskiego. Są to parafie: w woj. rawskim Łęgonice, w woj. mazowieckim: Jasiona, Wyszemierzyce (Wyśmierzyce), w woj. lubelskim: Kazimierz, Kock, Piotrawin, Radorzyż, Świeciechów, w woj. ruskim: Odrzykoń, w woj. krakowskim: Działoszyce, Dzierzków, Cierno, Jasło, Mokrośko Dolne, Przemków, Sancygniów, Skarbmierz (Skalbmierz), Szczepanów, Wojnicz, Zrzęcin, w woj. sieradzkim: Borzykowa, Maluszyn, Nagórzyce, Nowopole (Koniecpol), Sulejów, w woj. łęczyckim Inowłódz.

⁵⁹ W pow. sandomierskim miasteczko Lasocin podlegało par. Dębno, m. Rudnik – par. Kopki, m. Gliniany – par. Bidziny; w pow. wiślickim m. Dębno i m. Raków – par. Szumsko; w pow. pilzneńskim m. Niebylec – par. Konieczkowa; w pow. chełmińskim m. Oksza – par. Konieczno, m. Włoszczowa – par. Włoszczowa wieś; w pow. radomskim m. Lipsko – par. Krępa, m. Ciepeliów (Grzymałów) – par. Ciepeliów wieś; w pow. stężyckim m. Wyprzedów (Nowodwór) – par. Żabia Wola.

⁶⁰ AV Cap. 65, k. 476.

⁶¹ Tamże, k. 298.

⁶² Wizytacja dekanatu zwoleńskiego z 1598 r., AV Cap. 14, k. 298 (według wypisów dla AHP).

⁶³ AV Cap. 65, k. 303; AV Cap. 14, k. 88, 90v.

wspomnieć można np. kaplice w Jadamowie (Adamowie)⁶⁴, Radorzyżu (podlegającą parafii w Tuchowiczu, w dekanacie łukowskim)⁶⁵ czy w Rzecznowie w dekanacie soleckim, leżąca w par. Sienno⁶⁶.

Wśród nowo powstałych kościołów i kaplic na obszarze woj. sandomierskiego były również takie, które – jakkolwiek ich oficjalna erekcja przypadła na XVII w. – pełniły już w XVI w. obowiązki kościołów parafialnych, udzielając sakramentów, najczęściej w granicach parafii, w której dawny kościół parafialny został przejęty przez wyznania reformowane, jak np. nowy kościół w Bierdzieży w granicach par. Oleksów (dekanat zwoleński)⁶⁷. Szczególna sytuacja wystąpiła w nowo założonym mieście Sobkowie, gdzie kościół wzniesiono jako zbór, następnie przekazany katolikom; funkcjonował on według wizytacji z 1598 r. już faktycznie jako ośrodek parafii, choć jeszcze niekonsekwantnie; oficjalna erekcja nastąpić miała dopiero w następnym roku⁶⁸.

Średnia rozległość parafii w woj. sandomierskim wyniosła ok. 68 km². Najniższa średnia w granicach powiatów wystąpiła w pow. wiślickim (45,7 km²), najwyższa w pow. stężyckim (146,9 km²). Wielkości ekstremalne w granicach całego województwa to: najmniejsza par. Książnice w pow. wiślickim (4,3 km²), największa par. Charzowice w pow. sandomierskim (łącznie 378 km² z obszarem parafii wychodzącym poza granice województwa), największą zaś parafią mieszczącą się w całości w obrębie woj. sandomierskiego była par. Iłża w pow. radomskim o powierzchni 310,8 km². Parafie o obszarze znacznie przekraczającym wielkość średnią wystąpiły na terenach zalesionych w pow. sandomierskim, radomskim i stężyckim, jak zauważył to S. Litak⁶⁹.

Dla **diecezji krakowskiej** rozporządzamy kilku spisami kościołów parafialnych, które ułatwiają badanie przemian sieci parafialnej. Są to *Liber beneficiorum* Jana Długosza z lat siedemdziesiątych XV w., *Liber retaxationum* z 1529 r., a wreszcie wizytacje z przełomu XVI i XVII w., stanowiące główną podstawę rekonstrukcji. Niektóre rejony zostały pod tym kątem opracowane⁷⁰.

W pow. wiślickim, zarówno na obszarze dawnej prepozytury wiślickiej, jak i dekanatu opatowieckiego oraz prepozytury kieleckiej nie nastąpiły w XVI w. zmiany w liczebności i rozmieszczeniu

⁶⁴ AV Cap. 65, k. 501: „Jadamow oppidum [...] ecclesia seu capella [...] e lignis quondam recenter constructa, nullam habet dotem et fundationem, nempe pastorem legitimum habens, consecrata per sacerdotes [...] sacramenta in eadem administrante”.

⁶⁵ Tamże, k. 500v: „Radorzys villa nobilium sub parochia Tuchoviensi. Ecclesia seu capella sub parochia ecclesiae de Tuchowicz [...] noviter et recenter ex lignis constructa [...] consecrata...”, ponieważ jednak kolator nie przedstawił dokumentów, „ideo divina officia in ea silent”.

⁶⁶ Tamże, k. 504v: „Capella [...] sub parochia oppidi Sienno”. Z wizytacji diecezji krakowskiej z lat 1595–1611 znamy jeszcze następujące kaplice niepełniące funkcji parafialnych, a położone w osiedlach wiejskich w woj. sandomierskim: w Zawadzie, par. Lubzina, dekanat pilzneński (tamże, k. 17v), w Czarnkowach, par. Stary Korczyn, dekanat opatowiecki (tamże, k. 116), w Sieciechowicach, par. Góra Zbylitowska, dekanat tarnowski (AV Cap. 7, k. 19), w Szklanowie, par. Stobnica, dekanat pacanowski (AV Cap. 65, k. 200v), w Turbi, par. Charzowice, archidiakoniat sandomierski (tamże, k. 520v), w Żyrakowie, par. Straszęcina, dekanat mielecki (tamże, k. 19), w Chotlu Zielonym, par. Busko, dekanat kijski (tamże, k. 204v).

⁶⁷ AV Cap. 65, k. 299: „villa Bierdziedza [...] ecclesia recenter ex muro extracta inter limites parochiae profanatae Olexow, nondum consecrata, ad instar tamen parochialis aedificata [...] administrat sacramenta parochianis parochiae Olexoviensis...”; tak też AV Cap. 14, k. 73.

⁶⁸ Wizytacja dekanatu jędrzejowskiego z 1598 r., AV Cap. 10, k. 92–92v: „Oppidum Sobkow nouum. Ecclesia noua inter limites parochiae Mokrsko pro haereticismo aedificata a Stanislao Sobek thesaurario Regni, castell[ano] sendomirien[si], ubi et corpus eius sepultum est, in catholicam usum ab aliquod annos per filios defuncti conversa, titulumque nominatum habet Assumptionis BMV, nondum consecrata, nec dotem inscriptum habet...”, natomiast na k. 93 podano uposażenie, które wyznaczone było przy założeniu zboru. Data śmierci podskarbiego Stanisława Sobka 27 X 1569 wyznacza termin *post quem* przekazania świątyni katolikom. Według J. Wiśniewskiego, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskiem, Mariówka 1930*, s. 357, oficjalna erekcja nastąpiła w 1599 r. O lokacji miasta Sobkowa zob. niżej, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, przyp. 32.

⁶⁹ S. Litak, *Struktura*, s. 284 n.

⁷⁰ O sieci parafialnej diecezji krakowskiej zob. W. Müller, *Diecezja krakowska w relacjach biskupów z XVII–XVIII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 13, 1965, z. 2, s. 5–149; wschodnie skraje pow. stężyckiego omawia S. Litak, *Formowanie się sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI w. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 12, 1964, z. 2, s. 5–137; opracowanie dotyczące archidiakonatu sandomierskiego opublikowano tylko w streszczeniu (S. Jop, *Sieć parafialna archidiakonatu sandomierskiego do końca XVI w.*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, t. 7, 1953–1956, s. 154–158), natomiast sieć parafialna archidiakonatu zawichojskiego przebadana została tylko dla okresu wcześniejszego (zob. wyżej, przyp. 42); rozwój sieci parafialnej w dziekanacie kieleckim opracował S. Litak (zob. przyp. 7), w prepozyturze wiślickiej – E. Wiśniewski (zob. przyp. 24), w prepozyturze tarnowskiej – B. Kumor (zob. przyp. 28), w archidiakonacie sądeckim; tenże, *Archidiakoniat sądecki*, ABMK, t. 8, 1964, s. 271–304, t. 9, 1964, s. 93–286.

ośrodków parafialnych, z wyjątkiem zaniku par. Strzelce (dekanat pacanowski) w drugiej połowie tego stulecia⁷¹. Warto może wspomnieć, że parafię św. Wawrzyńca, wymienioną przez Długosza na przedmieściu Wiślicy, zlokalizowano w Gorysławicach⁷².

W pow. pilzneńskim erygowano w XVI w. następujące nowe parafie: w prepozyturze tarnowskiej – w Jastrząbkach⁷³, a w dekanacie tarnowskim – w Piotrkowicach, gdzie uprzednio istniał kościół filialny podległy par. Tuchów⁷⁴, w dekanacie mieleckim – w Radomyślu⁷⁵, w dekanacie ropczyckim – w Głowowie⁷⁶ i Małej⁷⁷, w archidiakonacie sandomierskim – w Kolbuszowej⁷⁸. Funkcje parafialne pod koniec XVI w. spełniały też w tym powiecie kościoły w Przewrotnej (archidiakonacie sandomierski)⁷⁹ i w Niwiskach (dekanacie mielecki)⁸⁰.

Przez pow. radomski przebiegała granica między diecezją krakowską i archidiecezją gnieźnieńską. Część tego powiatu należąca do diecezji krakowskiej podzielona była w drugiej połowie XVI w. między prepozyturę kielecką, dziekanat kielecki, czyli archidiakonacie radomski, archidiakonacie lubelski oraz archidiakonacie zawichojski. Na przełomie XV i XVI w. w pow. radomskim powstały nowe ośrodki parafialne w Brzozie w dekanacie zwoleńskim⁸¹ i w Wielgich w dekanacie soleckim⁸²; natomiast później, w XVI w., powstały następujące parafie w dekanacie zwoleńskim: w Policznej⁸³, Kozienicach⁸⁴ i Kazanowie⁸⁵, w dekanacie soleckim zaś funkcje parafialne pełnił już faktycznie kościół w Lipsku⁸⁶, w archidiakonacie zawichojskim natomiast kościół filialny w Pawłowicach⁸⁷. Nie zaliczyliśmy do kościołów parafialnych świątyń w Gródku w dekanacie zwoleńskim⁸⁸, w Rzecznowie⁸⁹ i mieście Ciepeliowie⁹⁰ w dekanacie soleckim.

Parafia w Jarosławicach Nadolnych określona została w wizytacji dekanatu radomskiego z 1595 r. jako „deserta”⁹¹, jej zasięg zrekonstruowano na podstawie porównania stanu z końca XV w. według

⁷¹ E. Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka*, s. 115 n.

⁷² Długosz LB, II, s. 370 n.; LR 1529, s. 263; E. Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka*, s. 75–77; zob. przyp. 21.

⁷³ B. Kumor, *Prepozytura tarnowska*, s. 228.

⁷⁴ Tamże, s. 238; pełne prawa parafialne kościół otrzymał w 1513 r.

⁷⁵ Kościół był wizytowany jako parafialny już w 1595 r. (AV Cap. 65, k. 19v), oficjalna erekcja parafii nastąpiła w 1599 r. (B. Idzik, *Rys historyczny Radomyśla Wielkiego*, „Rocznik Ziemi Mieleckiej”, 1971, s. 106); o lokacji miasta w 1581 r. zob. s. 79, przyp. 18.

⁷⁶ Parafia istniała faktycznie już w 1581 r., kościół uposażony został w 1606 r.; B. Kumor, *Archidiakonacie sądecki*, ABMK, t. 8, s. 229; o lokacji miasta zob. niżej, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, przyp. 35.

⁷⁷ Parafia występuje już w wizytacji z 1595 r. (AV Cap. 65, k. 31v), erygowana oficjalnie w roku następnym (B. Kumor, *Archidiakonacie sądecki*, ABMK, t. 8, s. 233 n.).

⁷⁸ Parafia erygowana w 1523 r., „Rocznik Diecezji Tarnowskiej”, 1967, s. 194.

⁷⁹ W rejestrach poborowych z lat 1581–1674 Przewrotna wymieniana była w par. Kołaczyce. W 1569 r. lustratorzy zanotowali (AGAD, Dz. XVIII, 29, k. 266v): „zbudowali poddani w tej wsi kościółek [...] sami poddani na ten czas chowają kapłana i mistrza”. W wizytacji archidiakonatu sandomierskiego z 1604 r. (AV Cap. 23, k. 36) zanotowano natomiast: „Przewrotne [...] ecclesia seu capella s. Magdalenae ab annis 30 constructa per nob. d. Konarzewski, villae istius locatorem, parochialis ipsa tantum Przewrotne”.

⁸⁰ Według wizytacji z 1608 r. (AV Cap. 65, k. 77): „Villa Niwiska intra limites ecclesiae parochiae Zochoviensis ab annis tredecem plus vel minus constructa, in qua quidem ecclesia administrantur sacramenta colonis villarum Niwiska et Trześnia”. Por. B. Kumor, *Archidiakonacie sądecki*, ABMK, t. 8, s. 153.

⁸¹ S. Litak, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego*, s. 106. Parafia ta nie występuje jeszcze u Długosza, wymieniona jest natomiast w LR 1529, s. 403.

⁸² Wielgie nie występują jeszcze jako parafia u Długosza, natomiast odnotowuje je LR 1529, s. 434 n.

⁸³ Poświadczona jako parafia w 1531 r.; J. Wiśniewski, *Dekanacie kozienicki*, t. 1, Radom 1913, s. 102.

⁸⁴ Parafia powstała ok. 1577 r.; S. Litak, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego*, s. 106.

⁸⁵ Według wizytacji dekanatu zwoleńskiego z 1598 r. (AV Cap. 65, k. 291) w Kazanowie była „ecclesia nova, nondum per loci ordinarium approbata, ex licentia tamen in ea celebratur et sacramenta administrantur, nondum consecrata”. O lokacji miasta Kazanowa zob. niżej, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, przyp. 37.

⁸⁶ Lipsko wymienione w wizytacji z 1595 r. (AV Cap. 65, k. 504) jako „oppidum noviter locatum” z kościołem, którego budowa była jeszcze niezakończona.

⁸⁷ Zob. przyp. 60.

⁸⁸ Zob. przyp. 61, 62.

⁸⁹ Zob. przyp. 66.

⁹⁰ W wizytacji z 1595 r. (AV Cap. 65, k. 503; AV Cap. 3, k. 503) odnotowano, że „ecclesia nondum perfecta, non consecrata” podlegała nadal kościołowi parafialnemu położonemu we wsi Ciepeliów. O lokacji miasteczka zob. niżej, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, przyp. 36.

⁹¹ Wizytacja dekanatu radomskiego z 1598 r., AV Cap. 14, k. 286.

Długosza⁹² i z końca XVIII w., zarejestrowanego przez F. Czajkowskiego⁹³. Pewne trudności wystąpiły też przy oznaczaniu miejscowości należących do parafii miejskiej w Radomiu i parafii w Starym Radomiu, ponieważ w przekazach z różnych lat zaobserwowano duże rozbieżności. Jako podstawę rozgraniczenia między tymi parafiami przyjęto więc wizytację z 1595 r., uzupełniając ją danymi z rejestrów skarbowych, ponieważ wizytacja nie wymieniła wszystkich miejscowości objętych wcześniejszymi wykazami wsi, które podlegały prawu parafialnemu obu tych kościołów⁹⁴. Nie wyodrębniono wreszcie parafii w Gąsawach, w których u schyłku XV w. znajdował się kościół parafialny, chociaż rejestry poborowe wymieniały przez cały XVI w. tę miejscowość jako siedzibę parafii, zapewne opierając się na starych formularzach. Jednakże według wizytacji prepozytury kieleckiej Gąsawy należały do par. Jastrzęb, podobnie jak podano wcześniej w wykazie dochodów prebend kościelnych z 1529 r.⁹⁵

Pow. stężycki prawie w całości należał do dziekanatu kieleckiego, jedynie jego obrzeże leżało w archidiakonacie lubelskim. W XVI w. sieć parafialna była tu znacznie rzadsza niż na lewym brzegu Wisły w pow. radomskim, co wiązało się ze słabym rozwojem osadnictwa w Stężyckiem. W radomskiej części dziekanatu kieleckiego na początku XVI w. funkcjonowały 24 parafie, na Podlasiu stężyckim zaś było wówczas zaledwie 12 parafii⁹⁶. Na XVI w. przypadło założenie nowych parafii w Żabiance i Kłoczewie⁹⁷, funkcje zaś parafialne w końcu XVI w. spełniały też kościoły w Jadamowie⁹⁸ i Radorzyżu⁹⁹. Zasięg par. Łysobyki (być może w XVI w. jeszcze par. Przetoczno) zrekonstruowano na podstawie rejestrów skarbowych, gdyż nie była – jak wspomniano przy omówieniu dziekanatu kieleckiego – wizytowana na przełomie XVI i XVII w. Co prawda według wizytacji z 1739 r., cytowanej przez Ambrożego Wadowskiego, kościół parafialny miał być fundowany dopiero przez wojewodę sieradzkiego Jana Odrowąża Pieniążka, a więc na przełomie XVII i XVIII w., lecz była to zapewne powtórna fundacja w tym samym miejscu albo przeniesienie kościoła¹⁰⁰.

Duże zmiany w sieci parafialnej w XVI w. obserwujemy w pow. sandomierskim. Na terenie starego osadnictwa powstało co prawda niewiele nowych parafii, przede wszystkim w nowo lokowanych miasteczkach: Denkowie¹⁰¹, Janikowie¹⁰², Ożarowie¹⁰³, Tarłowie¹⁰⁴ oraz Lasocinie¹⁰⁵, leżących w tej części archidiakonatu zawichojskiego, która znajdowała się w granicach pow. sandomierskiego.

⁹² Długosz LB, I, s. 514.

⁹³ *Registr Diecezyów*, mkf BN nr 7679 (dekanat radomski).

⁹⁴ Długosz LB, I, s. 514; LR 1529, s. 404, 407, 453; wizytacja dekanatu radomskiego z 1598 r., AV Cap. 14, k. 289.

⁹⁵ Długosz LB, II, s. 487 n.; par. Gąsawy wyodrębniona w rejestrach poborowych z lat 1526, 1576 i 1577; w źródłach kościelnych z XVI w. Gąsawy występują w par. Jastrzęb: LR 1529, s. 378; wizytacja prepozytury kieleckiej z 1597 r., AV Cap. 8, k. 512; podobnie u Czajkowskiego w jego *Regestrze Diecezyów* (dekanat kunowski).

⁹⁶ Na podstawie zestawień S. Litak, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego*, s. 105 n.

⁹⁷ Tamże, s. 106; par. w Kłoczewie istniała od 1559 r., w Żabiance powstała zaś między 1570 i 1575 r.

⁹⁸ Kościół parafialny zbudowany przez Hieronima Rusieckiego niedługo po lokacji miasteczka istniał od 1545 r.; tamże; *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis dioecesis Lublinsensis pro AD 1902*, Lublin 1901, s. 86; por. rozdz. *Charakter i wielkość osiedli*, przyp. 48. Jednak na początku drugiej połowy XVI w. kościół obrócono na zbór; Miasta polskie, t. 1, s. 696. Według wizytacji dekanatu łukowskiego z 1595 r. istniała w Jadamowie nowa „ecclesia seu capella”, która pełniła funkcje parafialne; zob. przyp. 64.

⁹⁹ Zdaniem S. Litaka, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego*, s. 106, par. w Radorzyżu istniała od 1580 r., jednak według wizytacji z 1595 r. był to wówczas nieczynny kościół filialny parafii tuchowickiej; por. przyp. 65. Sam Radorzyż leżał już za granicą woj. sandomierskiego, lecz do jego okręgu duszpasterskiego należały wsie z naszego województwa.

¹⁰⁰ Rejestry skarbowe XVI w.: parafia „Przetoczno seu Lissobiki”, P. Małopolska, s. 332. Jan Odrowąż Pieniążek zm. ok. 1712 r., jego życiorys zob. PSB, t. 26, s. 93–97. Natomiast *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis pro AD 1902*, Lublin 1901, s. 88, kładzie erekcję parafii w Łysobykach na początek XVII w.; zob. też przyp. 15.

¹⁰¹ Kościół w Denkowie erygowany był wg SGK, t. 1, s. 957, w 1591 r., wizytowany był w 1592 r., AV Cap. 65, k. 478.

¹⁰² Według wizytacji z 1592 r., AV Cap. 65, k. 490v: „Janina oppidum noviter extractum [...] parochia [...] noviter extracta...” Podczas wizytacji w 1598 r. (AV Cap. 12, k. 24) świątynia była „lignea, non consecrata et iam pene diruta, ad quam omnes apparatus ecclesiastica ex ecclesiae Czyzoviensis iam haeresi infectae translati”. Funkcje kapłańskie sprawował ks. Jan Konopacki z archidiecezji lwowskiej, „quem uti peregrinum oppidani in usum proprium detinuerunt...”.

¹⁰³ Tamże, k. 490: „Ecclesia lignea [...] noviter per oppidanos constructa [...] oppidum [...] in cruda radice noviter locatum”.

¹⁰⁴ Tamże, k. 475, 477; parafię miejską w Tarłowie wykrojono z par. Pawłowice.

¹⁰⁵ Według wizytacji z 1598 r., cytowanej przez J. Wiśniewskiego, *Dekanat Opatów*, Radom 1907, s. 252, po założeniu Lasocina, lokowanego w 1549 r., właściciel Andrzej Lassota „ecclesiam novam in eo aedificavit, eandem in Dembno dissolvit ac diruit, ex trabibus benedictis bovine construxit...”. Pomimo tego nadal „villae ad eandem ecclesiam [w Dębnie] pertinebant: Dembno et Biedrzychow”. Kompedium wizytacji z 1592 r. (AV Cap. 65, k. 491) wymienia tak Lasocin, jak i Dębno jako parafie; w Lasocinie prezbitera, w Dębnie – plebana. Wizytacja z 1598 r. (AV Cap. 12, k. 25) stwierdza, że kościół w Lasocinie

Nie ustalono dokładnie, kiedy własną parafię otrzymały Gliniany, w końcu XVI w. należały one raczej jeszcze do par. Bidziny¹⁰⁶. W należącej do pow. sandomierskiego części prepozytury kieleckiej nie powstała żadna nowa parafia, natomiast par. w Dąbrowie przyłączono do par. bodzęcińskiej¹⁰⁷. Istotniejsze zmiany sieci parafialnej wystąpiły na obszarze Puszczy Sandomierskiej, gdzie zakładano wówczas nowe osiedla. Do nowo lokowanego miasteczka Rudnika przeniesiono parafię ze wsi Kopki¹⁰⁸, nowe zaś parafie lub kościoły pełniące funkcje parafialne powstały w Grębowie¹⁰⁹, Pyszniczy¹¹⁰, Jeżowej Woli¹¹¹, Górnej¹¹², Dzikowcu¹¹³, Jaślanach¹¹⁴ i Sławogórze (Ostrowiu)¹¹⁵ w archidiakonacie sandomierskim, zaś w Zgórsku¹¹⁶ w dekanacie mieleckim archidiakonatu sądeckiego.

Dla archidiakonatu kurzelowskiego **archidiecezji gnieźnieńskiej** nie zachowały się wizytacje z XVI i XVII w., więc granice parafialne rekonstruowano na podstawie *Liber beneficiorum* Łaskiego, którego część odnosząca się do naszego terenu powstała w 1511 r.¹¹⁷ Wykorzystaliśmy też dane źródeł skarbowych z XVI w. i późniejszych.

Pow. chęciński w większości należał do archidiakonatu kurzelowskiego; mniejsza jego część leżała w diecezji krakowskiej, mianowicie w prepozyturze kieleckiej, a skrawki w dekanatach kijańskim i jędrzejowskim archidiakonatu krakowskiego. W archidiakonacie kurzelowskim par. Chrzastów utraciła w 1544 r. prawa parafialne na rzecz kościoła w Nowopolu (obecnie Koniecpolu), leżącym poza granicami naszego województwa¹¹⁸, a parafia w Starych Chęcinach została wcielona do parafii miejskiej w Chęcinach już w 1500 r., lecz w rejestrach skarbowych jeszcze w latach 1527–1530 i 1662 utrzymywano nazwę nieistniejącej parafii starochęcińskiej¹¹⁹. Ośrodek par. Włoszczowa zlokalizowaliśmy

„non habet parochum, atque fortassis de consensu Illmi Cardinalis ad instantiam Dnae Ciołkowa ven. Franciscus canonicus Opatoviensis ibidem sacramenta administrat”; por. J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, Radom 1915, s. 101.

¹⁰⁶ Miasteczko Gliniany, lokowane w 1595 r., miało kościół św. Wojciecha, który jednak na przełomie XVI i XVII w. pełnił funkcję zboru. W prezbiterium na belce zrębu zachowała się wycięta data 1573 r.; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, z. 7: pow. Opatów, Warszawa 1959, s. 19.

¹⁰⁷ J. Wiśniewski, *Dekanat Opatów*, s. 32.

¹⁰⁸ Miasto Rudnik lokowano w 1552 r., parafię ze wsi Kopki przeniesiono do Rudnika w 1585 r. (SGKP, t. 9, s. 933), wizytowana w 1604 r. (AV Cap. 18, k. 13); natomiast na k. 17 zaznaczono o Kopkach, że jest to „villa nobilium, habens ecclesiam parochialem s. Martini dirutam”.

¹⁰⁹ Wizytacja archidiakonatu sandomierskiego z 1604 r. (AV Cap. 18; AV Cap. 23, k. 23) wymienia Grębów wśród ośrodków parafialnych z adnotacją: „oratorium coloni atque ruricolae [...] ab annis 80 construxerunt [...] qui olim titulum dederunt S. Adalberti”.

¹¹⁰ Zezwolenie królewskie na wzniesienie kościoła pod wezwaniem Świętego Krzyża w królewskiej wsi Pyszniczy i wyznaczenie uposażenia plebańskiego pochodzi z 1569 r.; MRPS V, nr 4067. Parafia była wizytowana w 1604 r.; AV Cap. 18; AV Cap. 23, k. 10. Według SGKP, t. 9, s. 330, erekcja parafii odbyła się w 1605 r., co zapewne dotyczyło oficjalnego wyznaczenia okręgu parafialnego.

¹¹¹ Erekcja parafii w Jeżowej Woli nastąpiła w 1603 r.; *Schematismus universi ven. cleri saecularis et regularis dioc. ritis latinensis Premislensis pro anno 1886*, Przemyśl 1885, s. 178; SGKP, t. 3, s. 585. Według inwentarza z ok. 1590–1597 (AGAD, Dz. XVIII, 69, k. 306 n.) wieś Jeżowa, założona na surowym korzeniu w 1554 r., miała „kościół nowo zbudowany przez gromadę na gruncie wójtowskim bez pozwolenia, który stać może, wszakoż ujma gruntu wójtowskiego na siedlisko księdza i na ogrody żadna być nie ma”. Parafia była wizytowana w 1604 r.; AV Cap. 65, k. 522v.

¹¹² Parafia w Górnej powstała w 1599 r. (*Schematismus*, s. 178), parafia wizytowana w 1604 r. (AV Cap. 65, k. 522v).

¹¹³ Parafia uposażona w 1576 r.; B. Kumor, *Zanik i afiliacja parafii w archidiakonatach sandomierskim, wojnickim i prepozyturze tarnowskiej, 1326–1782*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1964, s. 121.

¹¹⁴ Wieś Jaślany wymieniono w rejestrach skarbowych w par. Chorzelów, zapewne dlatego, że istniejąca w niej kaplica została inkorporowana do par. Osiek w 1580 r., do par. Chorzelów w 1599 r.; B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, ABMK, t. 9, 1964, s. 141. Wizytacja archidiakonatu sandomierskiego z 1604 r. zaliczyła Jaślany do ośrodków parafialnych; AV Cap. 65, k. 524v. Inwentarz z ok. 1590–1597 (AGAD, Dz. XVIII, 69, k. 455) stwierdza, że Wola Grochowa prosiła o prawo płacenia dziesięcin do Jaślan, gdzie im „sacramenta administrantur”.

¹¹⁵ Kościół w Sławogórze (Ostrowiu) poświęcony w 1562 r. (SGKP, t. 7, s. 705), wizytowany w 1604 r. (AV Cap. 65, k. 524v).

¹¹⁶ Kościół parafialny w Zgórsku, zbudowany ok. 1561 r., konsekrowany w 1595 r., parafia erygowana w 1583 r.; B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, ABMK, t. 9, 1964, s. 163.

¹¹⁷ Datowanie opisu uposażeń kościołów w archidiakonacie kurzelowskim według J. Łukowskiego [w:] Łaski LB, I, s. XV. Wizytacje tego archidiakonatu z XVIII w. wykorzystał S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.*, Lublin 1980, s. 31–34, 149–154.

¹¹⁸ Zachowały się rejestry metrykalne par. nowopolskiej od 1604 r., a Chrzastów wymieniany jest w tejsze parafii jeszcze w XVIII w.

¹¹⁹ Łaski LB, I, s. 586 i przyp. 4.

we wsi, a nie w mieście tejże nazwy¹²⁰, par. Babelno zaś we wsi Babelno Mniejsze, zgodnie z danymi Łaskiego¹²¹. W XVI w. w tej części pow. chęcińskiego, która należała do archidiaconatu kurzelowskiego, powstały nowe parafie w Bolminie¹²² i Mniowie¹²³, w części zaś należącej do diecezji krakowskiej w Sobkowie (dekanat jędrzejowski)¹²⁴ oraz w Tumlinie (prepozytura kielecka)¹²⁵.

Zaobserwowano na tym obszarze zjawisko przynależności jednego osiedla do dwóch różnych parafii; zapewne w związku z opłatą dziesięciny z gospodarki własnej zgodnie z wolą właściciela dwór w Lasocinie należał do par. małogojskiej, dwór w Gruszczynie zaś do par. krasocińskiej, natomiast poddani obu wsi podlegali parafii w Kozłowie¹²⁶.

W pow. opoczyńskim została erygowana par. Skotniki między 1528 i 1530 r. (wieś ta poprzednio należała do par. Ręczno)¹²⁷. Należy też wspomnieć, że wieś Damujowice, w której istniał kościół parafialny, od XVII w. nazywała się Solek, w 1674 r. występuje nazwa: „Zameczek alias Damuiowice Sołek”.

W tej części pow. radomskiego, która należała do archidiaconatu kurzelowskiego, wystąpiły pewne trudności w rekonstrukcji granic parafii, których ośrodki były w posiadaniu różnowierców w XVI w. Najjaskrawszym przykładem takich komplikacji było ustalenie granicy parafii jedlińskiej oraz sąsiadujących z nią par. Goryń, Jankowice i Lisów – Komorniki. Par. Jedlińsko erygowano po raz pierwszy w 1540 r. W latach 1560–1630 Jedlińsko pozostawało w rękach arian i kościół nie funkcjonował. Przy ponownej erekcji kościoła w Jedlińsku wyznaczono nowy zasięg parafii na prośbę właściciela wsi Zawady, Piaskowa, Jedlonki, Woli Gutowskiej, Nowej Woli i Lisowa Wielkiego; zostały one włączone do nowo erygowanej parafii, gdyż mieszkańcy ich mieli utrudnione dojście do kościołów parafialnych w Goryniu, Jankowicach i Lisowie z powodu odległości i innych przeszkód¹²⁸; a więc nie można na tej podstawie rekonstruować szesnastowiecznych granic okręgu duszpasterskiego Jedlińska. Rekonstrukcję zasięgu tych parafii oparto na materiałach skarbowych z XVI w., uwzględniając też źródła późniejsze.

Kościół zajęte przez różnowierców

Jedynym elementem z dziedziny wyznaniowej, który przedstawiamy na mapach szczegółowych Polski w drugiej połowie XVI w., jest organizacja terytorialna Kościoła katolickiego¹²⁹. Nie tylko bowiem był to Kościół panujący, lecz sieć parafialna pełniła zarazem istotne funkcje pozareligijne, zarówno społeczne, jak państwowe, gdyż w strukturze państwowej Polski nowożytnej nie było mniejszych okręgów niż powiaty sądowe o bardzo znacznych rozmiarach. Parafie ogniskowały więc więź współżycia sąsiedzkiego, przekraczającego granice wsi. Ułatwiały też przekazywanie zarządzeń o charakterze państwowym. Według podziałów parafialnych układano rejestry poborowe, stanowiące podstawowe źródło naszego opracowania. Dla poborców i ich pomocników było przy tym bez znaczenia, czy i o ile organizacja parafialna została nadwyreżona przez reformację. W rejestrach z drugiej połowy XVI w.

¹²⁰ Według SGKP, t. 13, s. 722, kościół parafialny znajdował się we wsi Włoszczówce; J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pow. włoszczowskim*, Mariówka 1932, s. 270 n., lokalizuje pierwszy kościół pomiędzy Włoszczową a Podzamczem.

¹²¹ Łaski LB, I, s. 551, 569 n., podobnie rejestr z 1577 r. (ASK 0 I 9, k. 345); natomiast np. rejestr z 1564 r. podaje jako ośrodek parafii Babelno Maior (ASK 0 I, 9, k. 763v).

¹²² Parafia w Bolminie erygowana w 1574 r.; zob. J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskim*, s. 204 n., 216; H. Rybus, *Regesty*, s. 195.

¹²³ Mniów w par. Chełmce (zob. Łaski LB, I, s. 591), erekcja parafii w 1596 r. (por. H. Rybus, *Regesty*, s. 207); *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3: *Pow. Kielce*, z. 4, Warszawa 1957, s. 47; kościół zbudowany z fundacji Jakuba Rawity Gawrońskiego, kasztelana wieluńskiego.

¹²⁴ Zob. przyp. 69.

¹²⁵ Kościół filialny z fundacji kardynała Jerzego Radziwiłła. Wzmianka o położeniu kamienia węgielnego 5 IX 1598 r. w czasie przeprowadzania wizytacji z napisem „Memoriae B. Stanislai M[artiri], Regni Patroni, Georgius Radziwil[...]ipse religiose posuit [...] AD MDXCVIII, V September” (AV Cap. 9, k. 481). Dokument erekcji kościoła z 1599 r. (ASK XLVI 71, s. 217 n.; por. SGKP, t. 12, s. 624; J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, t. 1, Wrocław 1967, s. 63). Kościół parafialny w Tumlinie konsekrował biskup Piotr Tylicki 4 VII 1610 r. (AV Cap. 30, k. 398 n.).

¹²⁶ Łaski LB, I, s. 583, 606, 607.

¹²⁷ H. Rybus, *Regesty*, s. 151.

¹²⁸ J. Wiśniewski, *Dekanat radomski*, Radom 1911, cz. 1, s. 76, 94, cz. 2, s. 4 n.; por. H. Rybus, *Regesty*, s. 167.

¹²⁹ Zob. odnośne rozdziały [w:] AHP Lubelskie, w tej edycji III.2.2.3, i AHP Mazowsze, w tej edycji III.2.2.7.

występują nadal te parafie, które faktycznie nie funkcjonowały w wyniku przejścia ich kościołów przez wyznania reformowane, co dobitnie ukazuje znaczenie organizacji parafialnej dla aparatu skarbowego, a pośrednio – jej rolę w życiu społecznym. Z drugiej strony katolicka hierarchia kościelna uważała, że parafie, których świątynie użytkowali wyznawcy kościołów reformowanych, istniały nadal jako instytucje kościelnego prawa katolickiego. Z tych powodów na mapie podstawowej (1:250 000) i na mapie kościelnej organizacji terytorialnej (1:500 000) przedstawiono wszystkie parafie jednakowo, pomijając sprawę ich działania religijnego, a więc wpływów reformacji.

Granice parafii, które na przełomie XVI i XVII w. faktycznie nie funkcjonowały jako elementy organizacji Kościoła katolickiego i z tego powodu bądź nie zostały objęte ówczesnymi wizytacjami, bądź nie były dokładnie opisane, wykreśliliśmy na podstawie rejestrów podatkowych. Do sprawdzenia ich danych posłużyły wcześniejsze i późniejsze źródła kościelne. We wspomnianych wizytacjach pominięto mianowicie parafie w Malicach i Niekraszowie (pow. sandomierski, archidiakoniat sandomierski) oraz w Łysobykach (pow. stężycki, w pierwszej połowie XVI w. dziekanat kielecki, w drugiej połowie następnego stulecia archidiakoniat lubelski)¹³⁰. Niekiedy, jak w Jarosławicach (pow. radomski, dziekanat kielecki) czy w Dymitrowie (pow. sandomierski, archidiakoniat sandomierski), wizytatorzy nie podali wsi, które należały do okręgu parafialnego, zapewne dlatego, że ich kościoły były zniszczone¹³¹. Bywało, że właściciel wsi parafialnej, który był zwolennikiem wyznania reformowanego, nie dopuścił do wizytacji, o czym wspomnieli np. wizytatorzy w 1598 r. we wzmiance o kościele w Siennie (pow. radomski, dekanat solecki)¹³².

Co prawda zachowane wizytacje kościołów w diecezji krakowskiej z przełomu XVI i XVII w. pochodzą z lat, gdy ofensywa reformatorskich kręgów katolickich przyniosła im już znaczne sukcesy. Wiele kościołów powróciło już z rąk różnowierców pod zarząd katolików. Niekiedy nawet nowo wzniesione zbory zamieniono na kościoły katolickie, jak w Sobkowie¹³³, choć jeszcze w końcu lat osiemnastych XVI w. szlacheccy zwolennicy wyznań reformowanych zajmowali niekiedy kościoły parafialne i obracali je na swe potrzeby religijne, jak np. w Oleksowie (pow. radomski, dekanat zwoleński), gdzie według wizytacji z 1598 r. świątynia została sprofanowana przed 9 laty¹³⁴. Z reguły jednak wizytatorzy podawali informacje o tym, czy wizytowany kościół był przejściowo w rękach innowierców, a także zaznaczali, które kościoły nie były jeszcze rekonyliowane, choć odbywały się w nich nabożeństwa katolickie za odpowiednim zezwoleniem biskupim¹³⁵. Toteż informacje wizytacyjne pozwalają ustalić,

¹³⁰ Sprawdzono wizytacje archidiakonatu sandomierskiego AV Cap. 18, AV Cap. 23 oraz kompendium AV Cap. 65, k. 518–531. O Łysobykach zob. przyp. 15 i 100.

¹³¹ O Jarosławicach zob. w podrozdz. *Sieć parafialna*. W wizytacji 1604 r. zaznaczono przy Dymitrowie, że świątynia jest „penitus desolata” i nie podano wykazu wsi należących do parafii; AV Cap. 18; AV Cap. 23, k. 31. Wieś ta należała do wojewody brzeskiego kujawskiego Andrzeja Leszczyńskiego, który był też właścicielem Baranowa i wsi należących do parafii baranowskiej (P. Małopolska, s. 200); przy opisie kościoła w Baranowie wizytatorzy zaznaczyli, że „haereticus est ipse haeres” i nie podali wsi należących do tej parafii (wizytacje cytowane, k. 31).

¹³² AV Cap. 65, k. 504.

¹³³ Zob. przyp. 69.

¹³⁴ AV Cap. 65, k. 292, zaznaczając zarazem, że „vicarium in Tsczow, qui circa hanc ecclesiam manebat, et dum haeriarcha induceratur, per eundem inde pulsus est” (por. przyp. 67). Poza wspomnianymi kościołami w Jarosławicach Nadolnych (przyp. 91), Jedlińsku (przyp. 128), Malicach, Niekraszowie, Łysobykach (przyp. 15), Dymitrowie, Baranowie (przyp. 131), Siennie (przyp. 132) w rękach innowierców w końcowych latach XVI w. pozostawały według wizytacji krakowskich na terenie woj. sandomierskiego następujące świątynie parafialne: w archidiakonacie sądeckim – w Czudcu i Sieklówce (AV Cap. 2; AV Cap. 4), w archidiakonacie zawichojskim – w Czyżowie i Ożarowie (AV Cap. 1), w dziekanacie kieleckim – w Drzązgowie (AV Cap. 14, k. 120: „ecclesia parochialis [...] prophanata per Nic. Kłoczowski [...] omnibus clenodii, argento, apparatus omnique decore suo spoliata. Administratur per haeresiarcham Paulum et per eundem agri coluntur”).

¹³⁵ Np. AV Cap. 7, k. 111, świątynia parafialna w Żabnie, pow. opatowiecki, „per haeresim ante viginti annos et duos [a więc w 1574 r.] prophanata per m. quondam Hier. Buzinski tes. regni, neque adhuc reconciliata, sed per licentiam in ea celebratur”. AV Cap. 2, k. 35, świątynia w Książnicach, dekanat mielecki, „per haereticos prophanata nec reconciliata, licentiam tamen celebrantur ad nonam diem mensis Junii futuri anni duraturam”. AV Cap. 14, k. 106v, w Okrzei, dekanat stężycki, „ecclesia [...] prophanata et ab haereticis multis annis possessa, tandum per gen. ol. Paulum Samborzecki catholicis restituta; nescitur utrum reconciliata”. AV Cap. 65, k. 209v, w Korytnicy, dekanat kijski, świątynia była, jak stwierdzili wizytatorzy „per haereticos [...] prophanata [...] viginti annos a prophanatione catholicis restituta, nondum tamen reconciliata, per licentiam in ea celebratur”. Tamże, k. 305, w Wilczyskach dekanat stężycki, „ecclesia [...] per mag. d. Stanislaum Gostomski prophanata, per fratrem ipsius germanum ill. et mgf. dnum Hieronimum Gostomski palatinum Posnaniensem catholicis restituta, nondum reconciliata”; jeszcze w 1595 r. Stanisław Gostomski występował jako patron zboru w Wilczyskach (zob. jego życiorys w PSB); niedługo po wizytacji z 1598 r. kościół w Wilczyskach rekonyliował kardynał Radziwiłł, biskup krakowski (AV Cap. 9,

że w tej części diecezji krakowskiej, która na przełomie XVI i XVII w. znajdowała się w woj. sandomierskim, 12% kościołów parafialnych dłużej lub krócej pozostawało w gestii wyznań reformowanych. Daleko mniej pełne dane dla archidiakonatu kurzelowskiego archidiecezji gnieźnieńskiej pozwalają sądzić, że istniała tam podobna sytuacja. Ponieważ jednak dla tej części województwa sandomierskiego nie można było w sposób pewny przedstawić rozmieszczenia kościołów „sprofanowanych”, wypadało więc zrezygnować z opracowania mapy ukazującej takie kościoły w całym województwie. O zasięgu wpływów reformacji orientuje natomiast mapa zborów wyznań reformowanych w XVI w., której sposób sporządzenia omówiono niżej (III.2.2a.2).

ANEKS I

Schemat sieci administracji kościelnej w woj. sandomierskim w końcu XVI w.

Miasta wyróżniono literą: m. W nawiasie podano oboczną formę nazwy miejscowej z XVI w. lub dzisiejszą, jeśli zmiana uniemożliwia identyfikację. W nawiasie podano też datę powstania parafii erygowanych w XVI w. lub pierwszej znanej nam wzmianki, a także informacje o likwidacji dawnej parafii w XVI w. i przejściu funkcji przez inny kościół parafialny. Zaznaczono też kościoły i kaplice w miejscowościach położonych poza siedzibą parafii, o ile źródła nasuwały przypuszczenie, że miały one w XVI w. prawo udzielania sakramentów. Parafie położone w archidiakonatach zawichojskim, lubelskim, sandomierskim, krakowskim oraz w dziekanacie kieleckim i prepozyturze kieleckiej, których to parafii przynależność do odpowiednich okręgów terytorialnych nie jest pewna, oznaczono gwiazdką. O różnicach w podziałach dekanalnych występujących w dwóch protokołach wizytacji z 1595 r. w archidiakonacie sądeckim zob. wyżej. W schemacie przyjęto podział według AV Cap. 2 i kompendium – AV Cap. 65.

Diecezja krakowska

Archidiakoniat zawichojski

Bałutów, Bidziny, Czyżów, Denków m. (1591), Dębno (potem Lasocin), Gierczyce, Góry Wysokie, Janików m. (Janina) (1592), Jankowice, Lasocin m. (2. połowa XVI w.), Łukawa, Manina*, Michów*, Opatów m., Ożarów m. (1592), Pawłowice* (filia Piotrawina), Pkanów, Przybysławice, Ruszków, Słup Nadbrzeżna, Sobótka, Szewna*, Ścimiłów m. (Ćmielów), Święta Trójca, Tarłów m. (2. połowa XVI w.), Wojciechowice, Wsześwięte, Zawichost m., Zemborzyn.

Archidiakoniat lubelski

Dekanat solecki

Chodcza, Ciepeliów wieś (wraz z kościołem w Ciepeliowie m., 2. połowa XVI w.), Janowiec m. (Sero-komla), Krępa, Lipsko m. 1595), Siemno m. (wraz z kaplicą w Rzeczniowie), Solec m., Wielgie (1529).

Dekanat chodelski

Pawłowice*.

Dekanat lukowski

Jadamów m. (Adamów) (1545), Wojcieszków m., zapewne także Łysobyki m. (Nowe Przetoczno).

k. 606v). W Jodłowie natomiast, dek. tarnowski, „ecclesia par. recenter extracta” była podczas wizytacji jeszcze „non consecrata”, dawna zaś świątynia uległa zniszczeniu „cum fuisset ab haereticis prophanata et per viginti annos ab eisdem possessa” (AV Cap. 7, k. 20).

Dekanat parczowski

Gołęb*, Jaroszyn*, Oleksów*, Regów*.

Archidiakoniat sandomierski

Baczkowice*, Baranów, Bieliny, Charzowice, Chobrzany, Cmolasy, Dymitrów, Dzikowiec (1576), Gałuszowice, Gorzyce, Gożlice, Górna (1599), Grębów (1. połowa XVI w.), Gryzikamień, Iwaniska m., Jaślany (koniec XVI w.), Jeżowa Wola (1554), Kiełczyna, Kliczanów, Kolbuszowa (1523), Kopki (do 1585 r., potem Rudnik m.), Łuniów, Malice, Michocin, Modlibożyce, Mydlów, Niekraszów, Obrazów, Olbierzowice, Osiek m., Padew, Pokrzywnica m. (Koprzywnica), Połaniec m.*, Przewrotna (1569), Pysznica (Pyszna Wola) (1569), Raławice, Ramiżów, Rudnik m. (1585), Samborzec, Sandomierz m. (par. św. Piotra i par. św. Pawła), Skotniki, Sławogóra (Ostrów) (1562), Strzegom, Strzeżowice, Sulisławice, Szczeglice, Trześnia, Ujazd, Wiązownica, Wielawieś, Włostów, Zaleszany.

Dziekanat kielecki (tzw. archidiakoniat radomski)

Dekanat radomski

Borkowice, Chlewiska, Jarosławice Nadolne, Kowala Sępcocina, Mniszek, Nowa Cerkiew, Radom m., Stary Radom, Szydłowice m., Wierzbica m., Wola Kowalska (Wola św. Doroty, dziś: Wolanów), Wsola, Wysoka, Zakrzów.

Dekanat zwoleński

Brzeźnica, Brzoza (przed 1529), Jaroszyn*, Jedlna, Kazanów m. (1598), Kozienice m. (ok. 1537), Odachów, Oleksów* (wraz z kościołem w Bierdzieży), Policzna (1531), Regów*, Ryczywół m., Sieciechów m. (wraz z kościołem w Grodku), Skarżyszów m. (dziś: Skaryszew), Sucha, Świerże Wielkie, Tczów, Zwoleń m.

Dekanat stężycki

Bobrowniki m., Drzągów m., Gołęb*, Górzno Wyższe, Kłoczów (1559), Korytnica, Maciejowice m., Okrzeja m., Ryki, Samogoszcza, Stężyca m., Wargocin (wraz z kaplicą w Pawłowicach), Wilczyńska, Żabia Wola (dziś: Żabianka) (1570–1575), Żelechów m.

Prepozytura kielecka

Baczkowice*, Bardo, Bodzęcin m. (dziś: Bodzentyn), Brzeziny, Chybice, Dąbrowa (potem par. Bodzęcin), Dębno, Daleszyce m., Grzegorzowice, Iłża m., Jastrząb m., Kielce m., Krzynki (Skrzynki, dziś: Krynki), Krzyżanowice, Kunów m., Łągów m., Manina*, Michów*, Mierc (dziś: Mirzec), Pawłów, Potok, Słup Nowa m., Słup Stara, Szewna*, Szumsko, Świętomarza, Tarzek (dziś: Tarczek), Tumlin (1599), Waśniów m., Wąchocko m., Wzdół, Zbylutka.

Archidiakoniat sądecki

Dekanat pilzneński

Bieździedza, Brzeziny, Brzostek m., Dobrków, Fryszak m., Gogolów, Gumniska, Klecice (dziś: Klecie), Kołaczyce m., Lubcza Górna, Lubla, Łęki Górne, Pilzno m., Przeczyca, Siedliska, Siekluka (Sieklówka), Zwiernik.

Dekanat mielecki (przeclawski)

Borowa, Brzeźnica, Chorzelów, Czermin, Dębica m., Książnice, Lubzina, Mielec m., Niwiska (ok. 1595), Przeclaw m., Radomyśl m. (1599), Straszecin, Wadowice, Zgórsko (1583–1595), Żochów m. (dziś: Rzochów).

Dekanat ropczycki

Czudec m., Dobrzechów, Głowów m. (1581), Góra, Konieczkowa, Kozłów, Ludcza, Łączki (k. Niedźwiady), Łączki Małe, Łęki Wielkie, Mała (1595), Mrowia, Niewodna, Nockowa, Połomia, Pstrągowa Niżnia, Ropczyce m., Sędziszów m., Strzeżów m., Trzciana, Wielopole m., Witkowice, Zgłobień.

Dekanat jasielski

Jedlicze, Szebnie, Warzyce.

Archidiakoniat krakowski

Prepozytura tarnowska

Jastrząbka (połowa XVI w.), Łękawica, Łysagóra (dziś: Lisia Góra), Poręba (Poręba Radlna), Skrzyżów, Szynewald, Tarnów m., Wierzchosławice, Zalasowa, Zassów, Zdżarzec.

Dekanat tarnowski

Góra Zbylitowska, Jodłówka, Jurków, Piotrkowice (1513), Pleśna, Tuchów m.

Dekanat wojnicki

Bodzęcin (Borzęcin), Radłów, Szczurowa.

Dekanat opatowiecki

Bejsce, Bolesław, Dąbrowa Wielka, Dobrowoda, Gorysławice, Gręboszów, Kocina, Korczyn Stary, Nowe Miasto Korczyn m., Olesno, Opatowiec m., Oporyszów, Ostrowce, Otwinów, Piasek Wielki, Rogów, Solec, Stróżyska, Szczucin, Świnary, Wietrzychowice, Wiślica m., Żabno m.

Dekanat pacanowski

Beszowa, Biechów, Kargów, Koniemłoty, Kotuszów, Książnice, Kurozwęki m., Oleśnica m. (wraz z kościołem w Strzelcach od połowy XVI w.?), Pacanów m., Połaniec m.*. Staszów m., Stobnica m., Strzelce (do połowy XVI w.), Szydłów m., Tuczępy, Zborówek.

Dekanat kijski

Bogucice, Busko m. (wraz z kaplicą w Chotlu Zielonym), Chmielnik m., Drugnia, Chomętów, Chotel Czerwony, Gnojno, Janina, Kije, Korytnica, Krzyżanowice, Lisów, Łukowa, Pierzchnica m., Pińczów m., Piotrkowice, Sędziejowice, Szaniec, Szczaworzysz, Zagość.

Dekanat sokoliński

Chroberz, Czarnocin, Dzierżązna, Góry, Jurków, Kazimierza Mała, Michałów, Młodzawy Małe, Pełczyska, Probołowice, Sokolina, Stradów (Zastępów), Wolica Szyszczycka.

Dekanat jędrzejowski (andrzejowski)

Brzegi, Sobków m. (1560–1570).

Archidiecezja gnieźnieńska

Archidiakoniat kurzelowski

Bedlno, Bębello Mniejsze, Białaczów m., Białobrzegi, Bieliny, Błogie, Błotnica, Bolmin (1574), Brudzewice, Bukowno, Chełmce, Chęciny m., Chotów, Chrząstów (do 1544 r., potem Nowopole), Czarncza, Czermno, Damujowice (Sołek), Dąbrowa, Drzewica m., Fałków m., Gielniów m., Goryń, Goworców m., Jankowice, Januszowice, Jedlińsko m. (1540), Kaszów, Klwów, Konieczno, Końskie, Kozłów, Krasocin, Kraśnica, Kunice Wielkie, Kurzelów m., Libiszów, Lipa, Lisów-Komorniki, Łopuszno, Małogoszcz m., Mnin, Mniów (1596), Nieznamierowice m., Odrowąż Wielki, Odrzywół m., Opoczno m., Piękoszów, Pilczyca, Policzko, Potrykozy, Potworów, Przedbórz m., Przytyk m., Radoszyce m., Radzanów, Rembieszycy, Secemin m., Skorkowice, Skotniki (1528–1530), Skrzyń m. (Skrzynno), Skrzyń Stara (Skrzyńsko), Sławno, Smogorzów, Stanowiska, Węgleszyn, Wieniawa, Włoszczowa, Wojcin, Wrzeszczów, Wrzos, Złotniki, Żarnów m., Żelazne Nogi (Żeleźnica).

Archidiakoniat łowicki

Łęgonice m.

Diecezja poznańska

Archidiakoniat warszawski

Dekanat garwoliński

Łaskarzew m.

Przynależność administracyjna kościołów parafialnych położonych poza granicami województwa, którym podlegają osiedla województwa sandomierskiego.

Diecezja krakowska

Archidiakoniat zawichojski: Piotrawin*, Świeciechów (woj. lubelskie).

Archidiakoniat lubelski: Kocko m., Piotrawin*, Radorzyż (ok. 1580–1595), Kazimierz m. (woj. lubelskie).

Archidiakoniat sądecki, dekanat jasielski: Jasło m. i Zrzęcin (woj. krakowskie).

Archidiakoniat krakowski, dekanat wojnicki: Wojnicz m. i Szczepanów (woj. krakowskie); *dekanat sokoliński:* Działoszyce m., Skarbmierz m. (dziś: Skalbmierz) i Sancygniów (woj. krakowskie); *dekanat jędrzejowski (andrzejowski):* Dzierzków i Mokrsko Dolne (woj. krakowskie); *dekanat lelowski:* Kuczków.

Dziekanat kielecki: Głowaczewo m. (woj. mazowieckie).

Archidiecezja gnieźnieńska

Archidiakoniat kurzelowski: Cierno (woj. krakowskie), Jasiona, Stromiec i Wyszemierzyce (woj. mazowieckie), Nowopole dziś Koniecpol (woj. sieradzkie).

Archidiakoniat łowicki: Łęgonice (woj. rawskie), Inowłódz m. (woj. łęczyckie).

Archidiakoniat łęczycki, dekanat tuszyński: Maluszyn, Nagórzyce, Sulejów m. (woj. sieradzkie).

Archidiakoniat uniejowski, dekanat brzeźnicki: Borzykowa (woj. sieradzkie).

Diecezja przemyska

Dekanat krośnieński: Odrzykoń (woj. ruskie).

1993 r.

III.2.2a.2. GMINY WYZNAŃ REFORMOWANYCH

Krzysztof Chłapowski

Mapa 4 pokazuje rozmieszczenie zborów – gmin wyznań reformowanych (a nie budynków służących kultowi) w woj. sandomierskim w XVI w. Podstawę opracowania stanowią dwie kartoteki, znajdujące się w Oddziale Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Pierwsza z nich, opracowana pod kierunkiem dr Marii Sipayło, jest indeksem do wydawnictwa aktów synodów różnowierczych. Druga jest kopią kartoteki opracowanej przez prof. dr. Wacława Urbana, znajdującej się w Zakładzie Dokumentacji Instytutu Historii PAN w Krakowie, zawiera ona informacje źródłowe dotyczące zborowi szkół różnowierczych (kalwińskich, ariańskich, luterzańskich)¹. Obie kartoteki obejmują całość ziem Rzeczypospolitej w XVI–XVII w. Bezpośrednio wykorzystano przekazy źródłowe o profanacji kościołów katolickich przez różnowierców, zawarte w wizytacjach kościołów w diecezji krakowskiej² oraz wydane przez M. Sipayło akta synodów różnowierczych³. Sięgnięto też do odpowiednich monografi⁴ oraz artykułów i opracowań różnych autorów zamieszczonych w czasopiśmie „Reformacja w Polsce” i jego kontynuacji – „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”.

Zachowane akta synodów kalwińskich pozwoliły na ustalenie wszystkich zborów tego wyznania, które działały w XVI w. na terenie woj. sandomierskiego. Jesteśmy też prawie pewni, że udało się uchwycić wszystkie gminy ariańskie, gdyż zbory tego wyznania były bardzo ostro atakowane tak przez katolików, jak i wyznawców innych kościołów reformowanych, w wyniku czego istnieje dość znaczna dokumentacja źródłowa. Gminy luterzańskie natomiast są źródłowo słabo uchwytny, toteż w tym zakresie nasz obraz nie może być pełny. Część gmin ariańskich przeszła do wyznania kalwińskiego. Niekiedy nie udało się ustalić przynależności do określonego wyznania reformowanego różnowierców, którzy – według wizytacji – spowodowali sprofanowanie kościoła katolickiego. Z tych względów potraktowaliśmy jednolicie wszystkie zbory, nie wyróżniając ich charakteru wyznaniowego. Gminy wyznań reformowanych powstawały w różnym czasie, część z nich szybko upadła. Wyróżniono więc te, których istnienie jest poświadczane dla okresu dłuższego niż 10 lat. Nie oznaczono tych zborów, których działalność poświadczona jest dopiero dla czasów po 1600 r.⁵ Uwzględniono natomiast takie gminy różnowiercze, których istnienie w XVI w. nie jest poświadczane w sposób niewątpliwy, lecz o których działalności istnieją informacje pośrednie, uprawdopodobniające ich funkcjonowanie w XVI w.⁶

¹ Za ich udostępnienie wdzięczność należy się dr Marii Sipayło. Kartoteki te pozwoliły na znaczne poszerzenie, a przede wszystkim zweryfikowanie danych zawartych w pracy: H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestantcy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904.

² Por. wyżej, uwagi A. Dunin-Wąsowiczowej o kościołach zajętych przez różnowierców.

³ ASR, t. 1–3.

⁴ M.in.: W. Urban, *Chłopi wobec reformacji w Małopolsce w drugiej połowie XVI w.*, Kraków 1959; B. Kumor, *Archidiaconat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK, t. 8, 1964, s. 271–304; t. 9, 1964, s. 93–286; tenże, *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK, t. 12, 1966, s. 205–288; t. 4, 1967, s. 249–256; E. Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII w. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976 (Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce, t. 2, cz. 2).

⁵ Np. nie uwzględniono zboru w Radzanowie (pow. wiślicki), wzmiankowanego w 1602 r. (H. Merczyng, *Zbory*, s. 71; ASR, t. 3, s. 242), choć być może istniał on już wcześniej.

⁶ Np. niepewne informacje o zborze w Kolosach (par. Sokolina, pow. wiślicki) potwierdzają do pewnego stopnia informacje wizytacji kościelnej z 1618 r. o arianinie w tej wsi (E. Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka*, s. 161); tradycja, że budynek z ok. 1580 r. w Pęczelicach (par. Szczaworzysz, pow. wiślicki) to dawny zbor, zbiega się z przekazem wizytacji z 1618 i 1635 r. o innowiercach w tej parafii (tamże, s. 72).

Publikowaną więc mapę należy traktować jako indeks kartograficzny wiadomości o istnieniu zborów różnowierczych w XVI w., opracowany na przedstawionej wyżej podstawie.

Wzięto pod uwagę grupy różnowiercze o różnej liczebności wyznawców, które nie zawsze dysponowały specjalnie wzniesionym budynkiem służącym celom kultowym (zbozem) lub też użytkowały przejęte kościoły parafialny. Takie gminy bez własnych zborów – świątyni znajdowały się często w miastach⁷; mamy z nimi do czynienia także wówczas, gdy kościół parafialny funkcjonował jako świątynią katolicka (Ćmielów, Lutcza, Staszów), a częściowo tam, gdzie nie było poprzednio kościoła parafialnego⁸. Przypomnieć trzeba, że w Sandomierzu nie było gminy wyznania reformowanego, choć właśnie w tym mieście odbył się słynny zjazd przedstawicieli różnych wyznań reformowanych w 1570 r.⁹ Wyróżniono miasta lokowane w XVI w. przez różnowierców, które to miejscowości były z reguły silnymi ogniskami reformacji; wśród nich najślawniejszy był Raków¹⁰. Po upadku reformacji w Polsce miasta te stawały się ośrodkami nowych parafii.

Na rozmieszczenie zborów, jak wskazuje mapa 4, nie miały wpływ miał układ stosunków własnościowych. Zborów nie było w dobrach królewskich, z wyjątkiem ośrodków starostw, gdy użytkowali je innowiercy (Stobnica, Pilzno, Chęciny, Wiślica). W dobrach biskupich wyjątkowo istnieć miał zbor w miasteczku Kunów. W każdym razie w 1570 r. na synodzie generalnym w Sandomierzu w wykazie zborów w dystrykcie szydłowskim wymieniono: Oleśnicę, Solec, Iwaniska, Kunów¹¹. Powstaje jednak pytanie, czy nie jest to błąd pisarza, czy nie szło tu o Łuniów, w którym istotnie był w tym czasie zbor¹², tym bardziej że poza tym zbor w Kunowie nie występuje w źródłach¹³. Biorąc te względy pod uwagę, nie wprowadzono na mapę informacji o zborze w Kunowie, gdyż wydaje się, że funkcjonowanie zboru w miasteczku biskupim jako zjawisko wyjątkowe powinno być odnotowane także w innych źródłach, zwłaszcza pochodzenia kościelnego.

Ogółem oznaczono na mapie 97 zborów, w pow. wiślickim – 25, w pow. sandomierskim – 18 (nie uwzględniając Kunowa), w pow. chęcińskim – 14, w pow. radomskim – 14, w pow. pilzneńskim – 12, w pow. opoczyńskim – 8 i w pow. stężyckim – 6.

1993 r.

⁷ Np. w Stobnicy zbor mieścił się w domu na rynku. W Pilźnie nabożeństwa odbywały się w domach mieszczkańskich; podobnie było w Wiślicy; por. W. Urban, *Z dziejów reformacji w Wiślicy*, „Małopolskie Studia Historyczne”, t. 2, 1959, nr 2/3, s. 35–51.

⁸ Np. w Ćmielowie zbor mieścił się w kaplicy zamkowej. W Lutczy źródła kościelne stwierdzają kilkakrotnie (1565, 1577, 1596), że kościół nie został zajęty przez innowierców, choć kolatorowie do nich należą; nabożeństwa odbywały się więc zapewne w dworze; B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, ABMK, t. 9, s. 255.

⁹ H. Rutkowski [w:] *Studia sandomierskie*, s. 307.

¹⁰ O nim zob. m.in. *Raków – ognisko arianizmu*, red. S. Cynarski, Kraków 1968.

¹¹ ASR, t. 2, s. 270: „Secundus dictrictus Szydłowiensis, cui md. Petrus a Zborów, palatinus Sendomiriensis, est patronus designatus. Superintendens Nicolaus Socolovius, pastor in Kurozwęki, est designatus. Seniores ex equestri ordine in synodo sua particulari eligent viros pios ac sapientes. Parochiae: parochia Oleśnica, Solec, Iwaniska, Kunów; parochia Kurozwęki, Książnice, Wadowice, Rogów, cum suis ministris et viris nobilibus”.

¹² Tamże, s. 88, 324, 352.

¹³ Nic na ten temat nie pisze A. Bastrzykowski, *Monografia historyczna Kunowa nad Kamienną i jego okolicy*, Kraków 1939.

III.2.2b.2. CERKWIE PRAWOSŁAWNE W WOJ. SANDOMIERSKIM W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

Podstawą do oznaczenia na tejże mapie czterech cerkwi prawosławnych (Bonarówka, Krosna, Oparówka, Węglówka) były informacje z rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w.¹⁴ oraz przekazy rejestrów podatkowych z XVII w. O istnieniu cerkwi we wsi Oparówka świadczy też dokument nadania popostwa w tej wsi, wystawiony przez jej właściciela, opata tynieckiego, w 1559 r.¹⁵ Dodatkowo wykorzystano informacje zebrane przez ks. W. Sarne¹⁶. Wspomniane cerkwie należały do prawosławnej diecezji przemyskiej, której biskup, Michał Kopystyński, w 1596 r. nie przystąpił do unii z Kościołem rzymskokatolickim¹⁷.

1993 r.

¹⁴ P. Małopolska, s. 246, 256.

¹⁵ AGAD, dok. perg. 6337.

¹⁶ W. Sarna, *Opis powiatu krośnieńskiego pod względem geograficzno-statystycznym*, Przemyśl 1898, s. 344, 358, 395.

¹⁷ M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 108–119.

III.2.2.3. WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Stefan Wojciechowski

Z kolei wypada zająć się nieco podziałami kościelnymi ok. 1564 r. i zaznaczyć najważniejsze zmiany, jakie w nich nastąpiły do końca XVI w.

Parafie przedzielone granicą wojewódzką miały ośrodek kościelny albo w obrębie naszego województwa, jak Kock, albo poza nim, jak Zawichost. Parafia kocka stanowi szczególny przypadek, ponieważ była podzielona między trzy jednostki administracyjne: ziemię łukowską, w której leżał ośrodek parafii, powiat lubelski oraz powiat stężycki w województwie sandomierskim. Jeśli chodzi o wsie z powiatu lubelskiego, to ta stara parafia¹ obejmowała osiedla leżące na północ od szerokiego pasa leśnego, ciągnącego się w kierunku północnym od krawędzi Wyżyny Lubelskiej. Wieprz, wówczas kiedy erygowano parafię w Kocku w XII w., zapewne nie płynął ani tak jak obecnie, ani tak jak go przedstawiają mapy z przełomu XVIII i XIX w., lecz toczył swe wody niemal prosto na zachód już od Leszkowic tym obniżeniem, w którym obecnie leżą jeziora: Firlejowskie i Kunowskie, a stąd dalej na zachód wpływając w obecne swoje koryto między Giżycami a Krupami. O jeziorach Firlejowskim i Kunowskim Długosz w swej *Chorografii* nie wspomina, co jednak nie znaczy, że wówczas nie istniały, ale leżąc w głębi lasów, daleko od osiedli, więc gospodarczo niewykorzystywane, nie zwróciły na siebie uwagi historyka z XV w.² Zatem Wieprz prawdopodobnie nie odcinał w czasie erygowania parafii kockiej tych osiedli (czy choćby terytorium, gdzie miały powstać), które później znalazły się na jego lewym brzegu i przy ustalaniu granicy między ziemią łukowską a powiatem lubelskim na dolnym biegu rzeki Tyśmienicy znalazły się w obrębie powiatu lubelskiego, nie tracąc jednak związku ze swoim kościołem parafialnym. W ziemi łukowskiej parafia Kock miała 10 osiedli, a w powiecie lubelskim 11.

Niektóre parafie były małe, obejmowały nawet tylko samą wieś parafialną (jak wspomniana Białka), istniały również parafie mające po kilkadziesiąt osiedli, ale najliczniejsze były parafie, do których należało od 4 do 10 miejscowości. Poniższa tabela ilustruje wielkość parafii w Lubelskiem mierzoną liczbą wsi do nich należących.

Poza zestawionymi liczbowo 81 parafiami, które mieściły się w obrębie województwa lubelskiego, wchodziło na jego teren 6 części parafii, których siedziby leżały poza granicami (Wilczyńska, Wojcieszków, Drażgów, Zawichost, Zaleszany i Charzowice); miały one razem 26 osiedli lubelskich.

Od ok. 1564 r. do końca XVI w. w ziemi łukowskiej powstały 3 parafie: Radoryż w 1588 r., Domanice (kościół filialny w parafii łukowskiej, ale z wydzielonym okręgiem) przed 1595 r., Stanin w 1599 r.³ W powiecie urzędowskim zapewne w ostatnich latach XVI w. utworzono parafie w niedawno lokowanym Radomyślu⁴, a także wybudowano kościół w Zakrzówku, który w 1592 r. miał wydzielony

¹ S. Litak, *Sieć parafialna archidiekanatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, t. 9, 1958, s. 57–58. Zmniejszenie tej parafii na początku XV w. o tereny wschodnie stanowiące odtąd parafię w Czemiernikach (późniejszym mieście) omówiliśmy w cytowanej rozprawie: Czemierniki Lubelskie.

² S. Wojciechowski, *Krajobraz dawnej ziemi lubelskiej w rozwoju historycznym*, z mapami, Kraków 1929, mps dysertacji doktorskiej.

³ S. Litak, *Sieć parafialna archidiekanatu radomskiego*, s. 66–69, 76–79 i mapa.

⁴ W wizytacji z 1592 r. jest wzmianka: „Oppidum Radomyśl in cruda radice locatum non procul a villa Wrzawy. In quo D. Jacobus Sieniński construit ecclesiam ligneam...” (Archiwum Kurii w Krakowie, Wizytacje nr 1, k. 16). W wykazie parafii z końca XVI w. Radomyśl jest pośród parafii sprofanowanych (Archiwum Diecezjalne w Kielcach, Kopiarz wiślicki, k. 444v), w 1617 r. występuje jako parafia (Archiwum Kapituły w Krakowie, Wizytacje nr 34 k. 37v).

Tabela 1. Wielkość parafii

Liczba osiedli w parafii	Powiat			Razem parafii
	lubelski	lukowski	urzędowski	
1	2	–	–	2
2	2	–	2	4
3	2	–	2	4
4	4	1	2	7
5	5	1	1	7
6	4	–	1	5
7	10	–	2	12
8	5	–	–	5
9	4	–	1	5
10	4	–	1	5
11	2	–	1	3
12	–	–	1	1
13	2	1	–	3
14	1	–	1	2
15	2	–	–	2
20	3	–	–	3
21	1	2	–	3
22	–	1	–	1
23	2	–	–	2
26	–	1	–	1
29	1	–	–	1
40	–	1	–	1
51	–	1	–	1
74	–	1	–	1
Razem	56	10	15	81

okręg, chociaż formalnie nie był jeszcze kościołem parafialnym⁵. W 1599 r. siedzibę parafii Nowogród w powiecie lubelskim przeniesiono do Kijan⁶.

Terytorium województwa lubelskiego należało do diecezji krakowskiej, której granica otaczała je od wschodu, a częściowo od południa i północy. Parafie powiatu lubelskiego wraz z połacią województwa sandomierskiego (kilkanaście parafii na lewym brzegu Wisły), stanowiły archidiakoniat lubelski⁷, południowa część naszego terytorium należała do archidiakonatu zawichojskiego, skrawek do sandomierskiego. Łukowskie obejmował archidiakoniat radomski, ale między 1565 a 1595 r. nastąpiło przyłączenie parafii tej ziemi do archidiakonatu lubelskiego⁸.

⁵ Archiwum Kurii w Krakowie, Wizytacje nr 1, k. 32–32v. Do tego kościoła przyłączono wsie: Zakrzówek i Sułów z parafii Kraśnik oraz Bystrzycę i Rudniczek z parafii Kiełczewice (według rejestrów poborowych wszystkie wymienione wsie były w parafii Kraśnik).

⁶ P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 158–159.

⁷ Tamże, s. 35–38, 51–56, 89–93 i mapa.

⁸ S. Litak, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego*, s. 26.

W województwie były dwa sądy ziemskie – dla dwóch ziem – w Lublinie i w Łukowie, z tym że sąd ziemski lubelski sądził osobno dla powiatu lubelskiego i osobno, w Urzędowie, dla powiatu urzędowskiego. Sądy i urzędy grodzkie znajdowały się także w Lublinie i Łukowie. Lublin – stolica województwa – był od 1532 r. miejscem zbierania się sejmiku wojewódzkiego, a poprzednio odgrywał tę rolę Urzędów. Z Lublinem związany był tytuł jedyne w XVI w. kasztelana tego województwa, przy czym w dziejach tej kasztelanii nastąpiła przerwa trwająca od 1474 (data utworzenia województwa) do 1518 r., w którym urząd kasztelanów lubelskich na nowo kreowano⁹. Drugą w tym województwie, starą średniowieczną kasztelanię łukowską, zanikłą w pierwszej połowie XV w., wznowiono dopiero w 1775 r.¹⁰

Lublin, obok stołecznego Krakowa i centralnie położonego w Koronie Piotrkowa, był do unii lubelskiej jednym z miejsc zbierania się sejmów. Jego walorem było położenie na drodze z Krakowa do Wilna stosunkowo niedaleko od granicy z Litwą, a ponadto był miastem dużym, zbiegały się w nim drogi z wielu stron, stał zamek mogący pomieścić dwór królewski. W Lublinie w XVI w. odbyły się 4 sejmy (1506, 1554, 1566 i 1569), a jeden sejm (1564) zebrał się w Parczowie, odległym od granicy litewskiej zaledwie o 6 km¹¹. W 1578 r. Lublin został wybrany na jedną z dwu siedzib trybunału koronnego.

Herbem województwa lubelskiego był w polu czerwonym jelen biał w skoku, o rogach złotych (złoty), z koroną na szyi¹².

1966 r.

⁹ W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1962, s. 151–154.

¹⁰ Tamże, s. 48, przyp. 16.

¹¹ Więcej zjazdów politycznych odbyło się w Parczowie w XV w.; M. Zakrzewska-Dubasowa, *Parczew w XV–XVIII wieku*, Lublin 1962, s. 9–15.

¹² *Stemmata Polonica*. Rękopis nr 1114 „Klejnotów” Długosza w Bibliotece. Arsenalu w Paryżu, wyd. H. Polackówna, „Prace Sekcji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, t. 1, z. 2, 1927, s. 163, 172–175, 191. Praca ta zawiera rycinę z tzw. herbarza arsenalskiego, wykonaną w połowie XVI w., według niej przedstawiono herb województwa na mapie; por. B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 909; M. Friedberg, *Klejnoty Długosze*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 10, 1930 (1931) s. 54, 96.

III.2.2.4. WIELKOPOLSKA

III.2.2a.4. DIECEZJA GNIEŹNIEŃSKA I WŁOCLAWSKA

Arkadiusz Borek

Tradycyjnie dla serii AHP podziały i centra administracji kościelnej zostały zaprezentowane na dwóch mapach. Na mapie głównej przedstawiono siedziby jednostek administracji kościelnej oraz granice parafii, archidiaconatów i diecezji. Mapa tematyczna pt. „Podziały kościelne Wielkopolski w końcu XVI w.” prezentuje stolice parafii, dekanatów, archidiaconatów i diecezji wraz z granicami dekanatów i jednostek wyższego rzędu. Zgodnie z ustalonymi założeniami serii oddają one w przybliżeniu stan na koniec XVI w. Niniejszy tekst stanowi komentarz do przedstawionych na niej podziałów administracyjnych dwóch diecezji: gnieźnieńskiej i wrocławskiej. Jako że diecezja wrocławska obejmowała obszar Wielkopolski w marginalnym stopniu, zdecydowanie większa część tego tekstu jest poświęcona diecezji gnieźnieńskiej¹. W dalszych częściach komentarza omówiono przemiany struktur administracji kościelnej w XVI w., czyli powoływanie nowych archidiaconatów, dekanatów oraz erygowanie parafii itp. Opisano także wypadki wątpliwej lub niepewnej przynależności do jednostek administracji kościelnej, sytuacje konfliktowe czy też miejscowości o dzielonej przynależności parafialnej. Opisywane niżej fragmenty obu tych diecezji znajdowały się prawie wyłącznie na terenie województwa kaliskiego.

Zasób źródłowy do badań struktur diecezji gnieźnieńskiej jest dość nierówno rozłożony między jej poszczególne części. Za najlepiej udokumentowane (mimo braku szczegółowych opracowań naukowych²) pod tym względem można uznać archidiaconaty gnieźnieński i kaliski w diecezji gnieźnieńskiej. Zostały one opisane w *Liber beneficiorum*³ na początku XVI w. (część o archidiaconacie gnieźnieńskim została spisana w 1517, a o kaliskim w 1521 r.⁴) i zachowały się dla nich wizytacje z pierwszej dekady XVII w.⁵ Dzięki czemu dysponujemy niemal kompletnym obrazem tych archidiaconatów, dla obu przekrojów czasowych, a wszelkie zmiany w ciągu XVI w. są łatwo uchwytne przez porównanie obu źródeł. Znacznie gorzej prezentuje się podstawa źródłowa do rekonstrukcji struktur XVI-wiecznego archidiaconatu kamińskiego, do którego należał powiat nakielski, nie opisano go w *Liber beneficiorum* ani nie zachowały się jego wizytacje z początku XVII w. O okręgach parafialnych informuje nas dopiero wizytacja z 1653 r. (choć nie wyczerpująco). Wydano ją wraz z dokumentami reorganizującymi struktury

¹ O powodach używania terminu diecezja zamiast archidiecezja zob. H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, przyp. 1, w tej edycji III.2.2.5.

² Pomijam tutaj opracowania dziejów poszczególnych miejscowości i ich parafii. Jedynie dla powiatu konińskiego pojawiła się ostatnio praca omawiająca tamtejsze podziały parafialne (J. Łojko, P. Wojtyński, *Powiat koniński od XVI do XVIII wieku*, „Rocznik Koniński”, t. 18, 2013, s. 97–113), nie prezentuje jednak wyczerpująco zagadnienia. Bardzo ogólny charakter mają opisy granicy i struktur całej diecezji gnieźnieńskiej w pierwszym tomie katalogu arcybiskupów gnieźnieńskich autorstwa Jana Korytkowskiego (tenże, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, t. 1, Poznań 1888, s. 29–39) i opracowanie Bolesława Kumora (tenże, *Granice metropolii i diecezji polskich 966–1939*, Lublin 1969). Nie okazały się one przydatne przy opracowaniu niniejszego tematu.

³ LBG I, s. 7–333; LBG II, s. 5–85.

⁴ LBG II, s. V–VI.

⁵ Wiz. Gn. 1608–1609; Librowski, Repertorium 1, s. 114–128; Wiz. Kal. 1603–1607; Librowski, Repertorium 1, s. 107–114; Wiz. Kal. 1610–1611; Librowski, Repertorium 1, s. 128–134; Wizytacja parafii archidiaconatu kaliskiego ok. 1602 (ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Akta wizytacji archidiaconatu kaliskiego 1602, AAG, Wiz. 1 [Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3810]; Librowski, Repertorium 1, s. 105–106) jest tak naprawdę brudnopisem wizytacji 1603–1607, kontrolne porównanie obu tych zabytków nie wykazało istotnych różnic, dlatego w przygotowaniu komentarza i mapy wykorzystano jej czystopis.

kościelne archidiaconatu z 1617 r., pozwalającymi na uchwycenie przynajmniej centrów parafialnych na terenie powiatu nakielskiego⁶. Stan z początku i połowy XVI w. przedstawiają ponadto ułożone według parafii spisy dziesięcin arcybiskupich z klucza kamińskiego z 1511⁷ i 1548 r.⁸ Obejmują one około połowy miejscowości powiatu nakielskiego i niekiedy podawana przez nie przynależność parafialna budzi wątpliwości (miejscowość znajduje się w znacznej odległości od przypisanej do niej parafii). W wypadku archidiaconatu kamińskiego wielką pomocą było opracowanie jego dziejów autorstwa Andrzeja Mietza⁹. Trudności w rekonstrukcji sieci parafii i okręgów parafialnych są w dużej mierze związane również ze znacznie silniejszą reformacją w powiecie nakielskim niż na terenach na południe od Noteci.

W jednostkowych przypadkach dla całego terytorium wykorzystano późniejsze wizytacje diecezji gnieźnieńskiej z XVII i XVIII w.¹⁰ Użyteczne było również *Ordo ecclesiarum* zawarte w tomie statutów synodalnych z 1628 r.¹¹ Przydatne okazały się rejestry z akt arcybiskupów gnieźnieńskich wydane przez Henryka Rybusa¹² i repertoria wizytacji Stanisława Librowskiego¹³. Obszar diecezji gnieźnieńskiej obejmują opisy wielkopolskich kościołów: Jana Korytkowskiego *Brevis descriptio*¹⁴ i Stanisława Kozierowskiego *Schematyzmy*¹⁵. Wspomnieć należy o dość szczegółowych i opatrzonych odniesieniami do źródeł przypisach, autorstwa Korytkowskiego, w LBG. Niestety, wszystkie te prace są dalekie od próby kompleksowego opisu stosunków historycznych i podane w nich informacje są wyrywkowe. Pomocniczo wykorzystano *Regestr diecezjów* Franciszka Czaykowskiego¹⁶, jako dokumentujący stan diecezji w końcu XVIII w., nie obejmuje on jednak terenów zajętych przez Prusy w ramach pierwszego rozbioru. Opierano się również na danych z rejestrów poborowych, należy jednak zaznaczyć, że posługiwano się nimi dość ostrożnie. Układ parafialny stosowany w rejestrach poborowych nie zawsze oddawał stan faktyczny. Podział powiatu na parafie służył w tych spisach bardziej wygodzie samym pisarzy w układaniu rejestru i uwzględniał dawne podziały parafialne lub mieszał je ze strukturą własnościową, występowały przesunięcia miejscowości między parafiami, a nawet, w wyniku błędów kancelaryjnych, ujęte są w nich nieistniejące parafie¹⁷. Dlatego odwoływano się do nich, jako do samodzielnego źródła, jedynie w przypadkach, kiedy nie można było udokumentować przynależności parafialnej w inny sposób, a w wypadku sprzecznych informacji pierwszeństwo przyznawano źródłom kościelnym.

Ze względu na podstawę źródłową struktury kościelne archidiaconatów kaliskiego i gnieźnieńskiego na mapie odpowiadają stanowi zarejestrowanemu w wizytacjach z pierwszej dekady XVII w., uwzględniając tylko zmiany do 1600 r. włącznie. Warto odnotować, że fluktuacje przynależności parafialnej – między LBG i pierwszymi wizytacjami – mają charakter zupełnie marginalny (zazwyczaj

⁶ Panske.

⁷ Ulan. Visit., s. 331–334.

⁸ AAG, ACap. I, B. 143 (Inwentarz dóbr arcybiskupich 1548–1585, dalej cyt. wg sygn.), k. 207–212.

⁹ Mietz.

¹⁰ AAG, ACons. E 2b (Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego 1632–1633); AAG, ACons. E 3 (Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego kamińskiego 1639–1640); AAG, ACons. E 6 (Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego 1696–1699); AAG, ACons. E 9a (Wizytacja archidiaconatu kaliskiego 1712–1713); AAG, ACons. E 22b (Wizytacja archidiaconatu kaliskiego 1752–1755); AAG, ACons. E 52 (Wizytacja archidiaconatu kaliskiego 1719), dalej cyt. wg sygn.

¹¹ Constitutiones.

¹² Rybus, s. 111–404.

¹³ Librowski, Repertorium 1–8.

¹⁴ J. Korytkowski, *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis et Posnaniensis ad ordinem decanatum digestarum nec non elenchus universi cleri ecclesii, sacellis publicis aliisque institutis hoc tempore deservientis: addita sunt nonnulla alia scitu digna cultum divinum et utilitatem cleri spectantia, praecedente serie archiepiscoporum Gnesnensium, episcoporum Posnaniensium et archiepiscoporum Gnesnensium et Posnaniensium auctore Joanne Korytkowski, Gniezno 1888.*

¹⁵ S. Kozierowski, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań 1934; tenże, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Poznańskiej*, Poznań 1935.

¹⁶ Czaykowski.

¹⁷ Na przykład pojawiająca się w rejestrach parafia Gniezno – św. Wojciech, w której wymieniano miejscowość Kawiary (Kawiory) i Rzegnowo (RPWK, gzn, 1564, nr 326; RPWK, gzn, 1565, nr 328; RPWK, gzn, 1576, nr 306, 307; RPWK, gzn, 1577, nr 297, 298; RPWK, gzn, 1579, nr 102, 103; RPWK, gzn, 1580, nr 405, 406; RPWK, gzn, 1581, nr 345, 346, 347; RPWK, gzn, 1582, nr 312, 313, 314; RPWK, gzn, 1583, nr 322, 323; RPWK, gzn, 1588, nr 336, 337). Źródła kościelne jednoznacznie wskazują, że Kawiary należały do par. Świętej Trójcy, a Rzegnowo do par. Dębica Mała. Gnieźnieńska parafia św. Wojciecha jest jedynie twórczością własną pisarzy.

były związane z erekcją nowych kościołów) i wszystkie zostały opisane w niniejszym komentarzu. Bardziej utrudnione było przyjęcie konkretne przekroju czasowego dla nakielskiej część archidiakonatu kamińskiego. Struktury dekanalne zostały przedstawione według stanu sprzed 1617 r. Problem przynależności parafialnej jest bardziej skomplikowany, ponieważ dysponujemy z jednej strony nie do końca godnymi zaufania źródłami z XVI w. (rejestry poborowe, spisy dziesięcin arcybiskupich), a z drugiej wizytacjami od połowy XVII w. i późniejszymi. W tej sytuacji przedstawiona rekonstrukcja sieci parafialnej i okręgów parafialnych ma częściowo charakter hipotetyczny i retrogresywny. Dotyczy to głównie północno-zachodniej części powiatu.

W wypadku kilku parafii należących do diecezji włocławskiej, których terytorium wchodziło na obszar województwa kaliskiego, nie natrafiono na większe problemy interpretacyjne. Podstawą do rekonstrukcji ich zasięgu i przynależności terytorialnej były źródła z XVI w. opublikowane w *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*¹⁸ oraz niewydane w tej serii wizytacje włocławskie przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie¹⁹. Stan przedstawiony na mapie odpowiada temu z końca XVI w.

Diecezja gnieźnieńska

Granice diecezji

Analiza granic diecezji gnieźnieńskiej obejmuje jedynie jej część leżącą na terenie Wielkopolski (około 1/3 całej diecezji), pomijając północną część archidiakonatu kamińskiego położoną w województwie pomorskim (Prusy Królewskie), a także obszar południowo-wschodni, opisane w poprzednich tomach AHP. Omawiana tutaj część diecezji gnieźnieńskiej zajmowała większość województwa kaliskiego, marginalnie wychodząc poza jego obszar. Jedynym przypadkiem, gdy diecezja gnieźnieńska wchodziła na teren województwa poznańskiego, była wieś Stęszewko (Stęszewo) w parafii Wronczyno w archidiakonacie gnieźnieńskim.

Wschodnia granica diecezji gnieźnieńskiej, zaczynając od północno-wschodniego krańca powiatu nakielskiego, w kierunku południowym prowadziła początkowo przeważnie wzdłuż rzek i pokrywała się z granicą wojewódzką; rzeki te to kolejno od północy: Brda, Krówka (Plitwica), Noteć (Noteś), Mała Noteć. Od Gębic (woj. brzeskie kujawskie) zarówno granica wojewódzka (do Brodowa), jak i diecezjalna odchodziły od granic naturalnych, tylko miejscami opierając się na rzekach. Granica diecezji rozmięła się także z granicami wojewódzkimi w kilku miejscach. Pierwszym wyjątkiem był obszar klina między Krówką i Notecią, obejmujący parafie Nakło (Nakiel, pow. nakielski), Samsieczno (Sąsieczno, pow. nakielski), Ślesin (pow. bydgoski) i kujawską część parafii Samokłęski (pow. kcyński). Genezę tego klina można tłumaczyć warunkami środowiskowymi obszaru – zabagniona dolina Noteci mogła powodować, że pierwotnie (w momencie wykształcania się granic diecezji) były to tereny lepiej skomunikowane z częścią gnieźnieńską. Położenie Ślesina i część parafii Samokłęski w województwie inowrocławskim jest już zapewne efektem zmian własnościowych i wykształcania się granic powiatowych²⁰. O pierwotnej spójności tego obszaru może świadczyć to, że jeszcze w 1299 r. Rynarzewo leżało *in territorio de Nackle*²¹.

Następne odsunięcie granic diecezji od granicy wojewódzkiej i Noteci miało miejsce w przypadku parafii Łabiszyn, czemu należy poświęcić kilka słów. W literaturze można spotkać pogląd, że miasto, którego centrum znajdowało się na wyspie na Noteci, było podzielone między diecezję gnieźnieńską i włocławską, ich granicę stanowiła zaś Noteć. W XVI w. do tej pierwszej należało właściwe miasto,

¹⁸ MHDW 1, 11, 17, 19, 20, 22, 23, 24.

¹⁹ AAG, ACons. E 1 (Wizytacje diecezji włocławskiej z lat 1582, 1585, 1597, dalej cyt. wg sygn.); zob. W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Gnieźnie*, cz. 1, ABMK, t. 77, 2002, s. 151–190.

²⁰ A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965, s. 72–79.

²¹ S. Arnold, *Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, [w:] *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, t. 2, Kraków 1927, s. 30.

a do drugiej prawobrzeżne przedmieście²². Tę opinię należy odrzucić, ponieważ opiera się ona na powierzchniowej analizie źródeł. Taki podział miasta przedstawiony jest w wizytacji diecezji wrocławskiej z 1578 r.²³ Zawiera ona informacje o dwóch kościołach po stronie gnieźnieńskiej (parafialnym św. Mikołaja i szpitalnym Świętego Ducha) i trzech po stronie wrocławskiej (św. Tomasza i dwóch niewymienionych z wezwania, ale znanych skądinąd Świętego Krzyża i św. Jana Chrzciciela²⁴). Te informacje nie wytrzymują konfrontacji z innymi źródłami. Poczynając od datowanego na 1527 r. wrocławskiego *liber retaxationum*²⁵ po wizytacje z XVIII w. przedmiotem zainteresowania wizytatorów jest kościół parafialny św. Mikołaja, a nie św. Tomasza na przedmieściu. Tak samo jest we wspomnianej wizytacji z 1578 r., będącej głównym powodem zamieszania – opisywany jest w niej murowany i położony w mieście kościół św. Mikołaja²⁶. Z drugiej strony nie ma żadnej wizytacji gnieźnieńskiej, która obejmowałaby Łabiszyn (nie wspomina o nim też LBG). Błędny przekaz wizytacji z 1578 r. można tłumaczyć odwołaniem się do kontekstu geograficznego przez autora wizytacji. Wizytacja z 1583 r. podaje: „Praedicta ecclesia [św. Mikołaj – A.B.] est ultra fluvium iam in Polonia Maior, qui fluvius limitat dioeceses et districtus”²⁷. Generalnie traktowano więc Notec jako granicę diecezjalną i stąd w wizytacji z 1578 r. informacja o podziale miasta. Wy tłumaczeniem tego faktu jest to, że jeszcze w drugiej połowie XV w. kościołem parafialnym Łabiszyna był św. Tomasz leżący po „wrocławskiej” stronie Noteci²⁸, co mogło rzutować na postrzeganie granicy diecezjalnej.

Podobny charakter miało rozejście się granic przy Barcinie, centrum parafii także znajdowało się po „gnieźnieńskiej” stronie Noteci, jednak można przypuszczać, że pierwotny ośrodek osadniczy znajdował się po stronie kujawskiej. Również najwcześniejsze źródła kartograficzne wskazują, że dostęp do miasta był trudniejszy od strony wielkopolskiej, ze względu na zabagnioną dolinę Noteci²⁹. Kolejne przypadki różnic między granicą diecezjalną i wojewódzką to: Pakość, Skulsk, Sompolno i Brdów (Brdowo). Pierwsze trzy leżały na Kujawach, a Brdów w powiecie konińskim. Przynależność diecezjalna parafii Pakości do diecezji gnieźnieńskiej wynikała z jej położenia na lewym brzegu na Noteci³⁰. W przypadku Skulska parafia należała do diecezji wrocławskiej i jej centrum leżało na Kujawach, ale większość wsi w jej okręgu znajdowało się w powiecie gnieźnieńskim (być może jako granicę naturalną między diecezjami traktowano linię pobliskich jezior?). Brdów z kolei, mimo iż należał do diecezji wrocławskiej, był częścią powiatu konińskiego. Zarówno Skulsk, jak i Brdów były wzmiankowane w diecezji wrocławskiej już w 1325 r.³¹ Sompolno jest o tyle interesującym przy-

²² S. Kozierowski, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 113–114; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, t. 1, cz. 1, z. 2, Lublin 1965, s. 66; R. Nowicki, *Z przeszłości Łabiszyna*, Łabiszyn 1997, s. 5–6; W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym we Gnieźnie*, cz. 1, s. 157; M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński w drugiej połowie XVI w.*, SG, t. 3, 2015, s. 96.

²³ MHDW 17, s. 21–22.

²⁴ AAG, ACons. E 1, k. 18v, 63v; R. Nowicki, *Z przeszłości Łabiszyna*, s. 5–6; M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński*, s. 96.

²⁵ MHDW 11, s. 63.

²⁶ W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku*, cz. 1: *Wizytacje XVI i XVII wieku*, ABMK, t. 68, 1997, s. 56.

²⁷ AAG, ACons. E 1, k. 18v.

²⁸ Ulan. Act. Cap., t. 1, nr 1189. Potwierdzają to też wizytacje z 1578 r. (MHDW 17, s. 21), 1582 i 1585 r. (AAG, ACons. E 1, k. 17v–18v, 63r). Chociaż istnieją ślady sugerujące obecność starszej budowli w miejscu kościoła św. Mikołaja (J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, t. 4: *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1897, s. 163; KZS, t. 11, z. 14: *Szubin i okolice*, Warszawa 1977, s. 29). Należy jeszcze zwrócić uwagę na to, że współczesny kościół św. Mikołaja stoi na miejscu dawnego kościoła św. Tomasza. Historyczny kościół pw. św. Mikołaja spłonął w 1761 r., obecnie jest to kościół Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny. Kościół św. Tomasza został rozebrany pod koniec XVI w., na jego miejscu postawiono zbór, który również został zlikwidowany i w 1627 r. sprowadzono w to miejsce reformatów, którzy wybudowali klasztor z nowym kościołem św. Tomasza, a po kasacji klasztoru w 1829 r. kościół poklasztorny w 1833 r. otrzymał wezwanie św. Mikołaja; R. Nowicki, *Z przeszłości Łabiszyna*, s. 16, 18, 21; A. Drozd-Lipińska, *Klasztor O.O. Reformatorów w Łabiszynie: historia i teraźniejszość*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, t. 15, 2010, s. 85–87. Ta kłopotliwa sytuacja łatwo skutkuje pomyłkami; zob. M. Wrzeszcz, *Łabiszyn*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006, kol. 339.

²⁹ Gilly 1802; UMTB, ark. 1650 (1832 r.).

³⁰ Od połowy XIII do połowy XIV w. kościół w Pakości był pod patronatem arcybiskupa; S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 151.

³¹ S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, t. 1, cz. 1, z. 2, s. 68, 75. Dla drugiej połowy XVI w. zob. Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, s. 31, 37.

padkiem, że zarówno wcześniej³², jak i w XVI w. uważane było za część Kujaw. Dodatkowo leżało na skraju dekanatu, którego było centrum, jednocześnie było jedyną parafią z tego dekanatu leżącą na Kujawach. W tym wypadku o rozejściu się granicy diecezjalnej i wojewódzkiej (a także statusu Sompolna jako centrum dekanatu) decydowała zapewne przynależność własnościowa Sompolna do arcybiskupa gnieźnieńskiego³³. Niewielkie rozejście się granic miało miejsce w przypadku wsi Brzezcie w powiecie przedeckim, która należała do parafii Mąkolno (Mąkolino) w diecezji gnieźnieńskiej. Za Brodowem granica wojewódzka przebiegała już wewnątrz diecezji gnieźnieńskiej i została omówiona w dalszej partii tekstu. Krótki fragment granicy między diecezjami wrocławską i gnieźnieńską pokrywał się z granicą między powiatami kaliskim i ostrzeszowskim. Granica między diecezjami gnieźnieńską i poznańską została omówiona w komentarzu do tej ostatniej (zob. dalej).

Archidiakonaty

Archidiakonaty okręgowe były znane w diecezji gnieźnieńskiej od XIII w.³⁴ Na początku XVI w. na terenie diecezji gnieźnieńskiej w województwie kaliskim istniały dwa archidiakonaty: gnieźnieński i kaliski. Na teren tego województwa zachodził, w stopniu zupełnie marginalnym, archidiakoniat łęczycki, obejmujący dwie wsie w powiecie konińskim: Bylice i Byliczki należące do parafii Borzysławice (pow. łęczycki) w dekanacie kłodawskim³⁵ oraz uniejowski – też w powiecie konińskim – obejmujący wieś Podłużyce, należącą do parafii Wilamów (Wielanów, powiat szadkowski) w dekanacie uniejowskim. Liczba archidiakonatów na omawianym tu terytorium wzrosła już na początku drugiej dekady tego stulecia, kiedy to arcybiskup Jan Łaski 20 X 1512 r. erygował archidiakoniat kamiński. Został on wydzielony z północnych dekanatów archidiakonatu gnieźnieńskiego (zob. niżej), jego powołanie było związane z problemami w utrzymaniu karności duchowieństwa na tych terenach³⁶. Obszar tego nowo wydzielonego archidiakonatu pokrywał się z terytorium wcześniej istniejącego oficjalu kamińskiego³⁷.

Archidiakonaty kaliski, gnieźnieński i kamiński tworzyły obszar ciągnący się z południa na północ, a ich granice zachodnie i wschodnie (oprócz odcinka południowego archidiakonatu kaliskiego) pokrywały się z granicami diecezji. Podziały między nimi przebiegały równoleżnikowo i w znacznym stopniu pokrywały się z granicami powiatowymi. Archidiakoniat kaliski obejmował większość powiatu kaliskiego i część pyzdrowskiego (dekanat krotoszyński/kobyliński), a na wschodzie również sieradzkiego. Archidiakoniat gnieźnieński zajmował powiaty koniński, gnieźnieński i kcyński, wchodząc od północnego wschodu w powiat pyzdrowski i fragmentami na teren województwa łęczyckiego (par. Grzegorzewo) i sieradzkiego (par. Turek). Południowa połowa archidiakonatu kamińskiego (do rzek Kamionka i Debrzynka na północy) pokrywała się z terenem powiatu nakielskiego. Wyjątkiem była parafia Ślesin w województwie inowrocławskim. Na północy archidiakoniat ten wykraczał poza obszar województwa kaliskiego i obejmował tereny powiatów człuchowskiego i częściowo tucholskiego. Opisana tutaj zbieżność granic wynikają bardziej z czynników środowiskowych niż związków historycznych między podziałami świeckimi i kościelnymi – granica między archidiakonatami kamińskim i gnieźnieńskim biegła Notecią, między gnieźnieńskim i kaliskim zaś puszcza na pograniczu powiatów konińskiego i kaliskiego.

Jako ślad dawnych podziałów świeckich interpretowane są wschodnia i zachodnia granica archidiakonatu kaliskiego. W tym wypadku wyraźne jest przesunięcie głównego terytorium archidiakonatu

³² S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 33.

³³ Sytuację, kiedy dobra instytucji kościelnej leżały poza diecezją tej instytucji uważano za dość niedogodną. Znane są starania kapituły krakowskiej o zamianę dóbr pabianickich, leżących w diecezji gnieźnieńskiej, na klucz piórkowski, na terenie diecezji krakowskiej, należący do biskupów kujawskich w połowie XV w. (M. Kowalski, *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000, s. 55–56) oraz zamiana klucza wolborskiego biskupów kujawskich położonego w diecezji gnieźnieńskiej na dekanat bydgoski w XVIII w. (B. Kumor, *Granice metropolii*, s. 327–329).

³⁴ T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, „Studia z Historii Prawa Polskiego”, t. 10, 1927, nr 2, s. 46.

³⁵ H. Rutkowski, *Organizacja kościelna na początku XVI wieku*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.2a.5.

³⁶ Mietz, s. 21–22. Dokument erekcyjny wydali: J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, t. 1, s. 611–614; Panske, s. 1–7; Mietz, s. 269–274. Dziesięć lat później został erygowany archidiakoniat łowicki; zob. H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*.

³⁷ A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Początki oficjalu kamińskiego archidiecezji gnieźnieńskiej (wieki XIV–XV)*, KH, t. 103, 1996, nr 2, s. 17. Warto tutaj wspomnieć, że do początków XIV w. diecezja gnieźnieńska sięgała znacznie dalej na północ, obejmując kasztelaninę słupecką. Tereny te odpadły od diecezji wraz z przerwaniem ich związku z państwem polskim (tamże, s. 4–8).

na wschód względem obszaru powiatu kaliskiego, gdzie po stronie sieradzkiej pozostawał pas parafii archidiaconatu. Historyczny związek archidiaconatu i terytorium kaliskiego wydaje się pewny. Porównując granice innych archidiaconatów z jednostkami administracji państwowej, to właśnie archidiaconat kaliski i terytorium wieluńskie są najbardziej zbliżone do swych świeckich odpowiedników. W przypadku archidiaconatu kaliskiego doszło jednak do dość dużych zmian w trakcie wykształcania się granic administracji państwowej. W literaturze przyjmuje się, że właśnie wschodnia granica archidiaconatu stanowi pozostałość pierwotnej granicy ziemi kaliskiej, która z czasem zaczęła przesuwać się ku zachodowi³⁸. Jako wcześniejszy od struktur świeckich interpretowany jest także bieg granic archidiaconatu na zachodzie, wraz z oddzieloną eksklawą kobylińską. Jej geneza nie jest jasna, najbardziej prawdopodobne wydaje się łączenie jej z pierwotną zależnością tych terenów od diecezji gnieźnieńskiej w ramach terytorium częstomskiego. Późniejsze zaś procesy osadnicze na zalesionym terenie na północ od Odolanowa ukształtowały znane w XVI w. granice³⁹.

Dekanaty

Istnienie dekanatów w diecezji gnieźnieńskiej w początkach XVI w. jest dobrze potwierdzone, jednak ich sieć w ciągu tego stulecia uległa znacznym zmianom. Ta reorganizacja była wynikiem dążeń episkopatu polskiego do zatrzymania postępu reformacji. Biskupi widzieli w urzędzie dziekanów wiejskich narzędzie do dyscyplinowania i reformowania duchowieństwa, którego niski poziom moralny i intelektualny postrzegany był jako czynnik sprzyjający popularności protestantyzmu⁴⁰. Dokładna datacja zmian w archidiaconatach gnieźnieńskim i kaliskim nie jest znana, w wypadku archidiaconatu kaliskiego nie jest nawet pewne, czy faktycznie miała miejsce. W literaturze przedmiotu umieszcza się te wydarzenia w latach 1583–1589. Choć nie udało się odnaleźć podstawy źródłowej dla tych twierdzeń, wydają się one w pełni prawdopodobne⁴¹. Data dolna to rok synodu diecezjalnego gnieźnieńskiego, na którym postawiono problem odnowienia dekanatów⁴². Granica górna to z kolei data następnego synodu diecezjalnego, którego postanowienia się nie zachowały⁴³. Bardziej szczegółowo do odnowy dekanatów odniósł się synod diecezjalny w 1593 r.⁴⁴ Dowiadujemy się, że reorganizacją starych i utworzeniem nowych dekanatów mieli się zająć archidiaconi w trakcie swojej najbliższej wizytacji. Tymi wizytacjami z pewnością nie były te z pierwszej dekady XVII w., które nie wspominają o takich zmianach. Wincenty de Seve, wizytujący archidiaconat gnieźnieński w 1608 r., wspominał, że ok. 1603 r. przeprowadził inną wizytację, ale w tym wypadku również nie ma podstaw do odnoszenia do niej reformy struktur dekanalnych w archidiaconacie gnieźnieńskim⁴⁵. Biorąc pod uwagę osobę Stanisława Karnkowskiego, arcybiskupa w latach 1581–1603, mocno zaangażowanego w przebudowę Kościoła polskiego w duchu potrydenckim, który sam przeprowadzał wizytację diecezji gnieźnieńskiej czy też nakazywał ich wykonanie archidiaconom⁴⁶, można przyjąć, że reforma dekanalna (w przypadku

³⁸ S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 34; S. Trawkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, [w:] tenże, *Opuscula medievistica*, Warszawa 2005, s. 192–193.

³⁹ S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 35, 42; Now2, s. 32–33.

⁴⁰ M. Przybyłko, *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*, „Prawo Kanoniczne”, t. 5, 1962, z. 1–2, s. 136; W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 180–181; B. Kumor, *Dzieje ustroju kościelnego w Polsce*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1: *Do roku 1764*, cz. 2: *Od roku 1506*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa 1974, s. 107, 249; I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1981, s. 106.

⁴¹ M. Aleksandrowicz, *Gnieźnieńska Archidiecezja (Dekanaty)*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1182 – jest to najwcześniejsze odnalezione w literaturze podanie tych dat.

⁴² *Synodus archidioeclesiana Gnesnensis preasidente Stanislao Karnkowski archiepiscopo Gnesnensi et primate Regni Poloniae Lovicii Anno Domini MDLXXXIII celebrata, nec non articuli eiusdem dioecesis sub Jacobo Uchański archiepiscopo habitae*, red. Z. Chodyński, Varsoviae 1871, s. 41.

⁴³ *Concilia Poloniae*, t. 5: *Synody archidiecezji gnieźnieńskiej i ich statuty*, wyd. J. Sawicki, Warszawa 1950, s. 171–172.

⁴⁴ *Synodus dioeclesiana Gnesnensis celebrata Lovicii, Anno Christi M.D.XCIII Die XXIX mensis Martii*, Posnania 1593, s. 44.

⁴⁵ *Wiz. Gn. 1608–1609*, k. 3r. Można tę wcześniejszą wizytację gnieźnieńską łączyć z wizytacją kaliską z lat 1603–1607, na co bezpośrednio wskazuje wspomnienie o Wincentym de Seve przez archidiacona kaliskiego; *Wiz. Kal. 1603–1607*, s. 7–8; zob. też Librowski, *Repertorium*, cz. 1, s. 107; Librowski, *Repertorium*, cz. 5, s. 24.

⁴⁶ A. Bruzdziński, *Działalność prymasa Stanisława Karnkowskiego w zakresie wprowadzania uchwał Soboru Trydenckiego w Polsce 1581–1603*, Kraków 1996, s. 168–171; tenże, *Działalność duszpasterska prymasa Stanisława Karnkowskiego*,

archidiakonatu gnieźnieńskiego) miała miejsce jeszcze w XVI w., za czym przemawiają wspomniane ustawy synodalne. Na ostatnim synodzie diecezjalnym, zwołanym przez Karnkowskiego w 1602 r., nie powzięto żadnych nowych ustaleń w kwestii dekanatów, jedynie powtórzono artykuł z 1593 r.⁴⁷, co może sugerować, że nie we wszyscy archidiaconi wywiązali się ze swoich obowiązków (na pewno było tak w wypadku archidiakonatu kamińskiego).

Skutki reformy dekanatów w archidiakonacie gnieźnieńskim są w pełni uchwytnie przez porównanie LBG i najstarszych wizytacji. LBG wymienia sześć dekanatów: gnieźnieński⁴⁸, łekneński, żniński, zbarski, koniński, słupecki; w wizytacji 1608–1609 było już osiem dekanatów: gnieźnieński – św. Piotra⁴⁹, gnieźnieński – Świętej Trójcy, gnieźnieński – św. Michała zwany zbarskim (nazwy od wezwań gnieźnieńskich świątyń⁵⁰), łekneński, żniński, koniński, sompoleński i słupecki. W ramach tych zmian nienaruszone zostały jedynie dekanaty łekneński, koniński i słupecki. Główną treścią reformy było powołanie trzech dekanatów gnieźnieńskich i dekanatu sompoleńskiego z terytorium dekanatów gnieźnieńskiego i zbarskiego. Dekanaty św. Piotra i Świętej Trójcy powstały odpowiednio z północno-zachodniej i południowo-zachodniej części dekanatu gnieźnieńskiego. Dekanat św. Michała zwany zbarskim (dalej św. Michała) powstał ze wschodniej części dekanatu gnieźnieńskiego i północnej zbarskiego. Po tym ostatnim przejął też część swojej nazwy, ta zaś pochodziła od grodu Zbar. Data jego zaniku nie jest znana, dał on nazwę terytorium i kasztelanii, które były wspomniane w źródłach do XV w. Zbieżność między terytorium i dekanatem zbarskim jest dość dobrze potwierdzona – część miejscowości pojawiających się w dokumentach średniowiecznych i lokalizowanych w ziemi zbarskiej była później wymieniana w dekanacie zbarskim w LBG⁵¹. Ten przypadek oraz ewidentne rozminięcie się granic dekanalnych z powiatowymi jednoznacznie wskazuje, że podziały dekanalne w archidiakonacie gnieźnieńskim z początku XVI w. mają dość dawną genezę. Ostatnim z nowo erygowanych w XVI w. dekanatów był dekanat sompoleński, utworzony z południowej części dawnego dekanatu zbarskiego. W wyniku reform niewielkie straty terytorialne poniósł dekanat żniński. Na rzecz dekanatu św. Piotra utracił on jednowioskową parafię Skórki⁵², do dekanatu św. Michała została zaś włączona parafia Wielatowo⁵³. Problemem jest przynależność dekanalna parafii Trzemeszno na początku XVI w. Nie została ona wymieniona w LBG⁵⁴, a znajdowała się na pograniczu dekanatów gnieźnieńskiego, zbarskiego i żnińskiego. Po reformie dekanalnej należała ona do dekanatu św. Michała⁵⁵. Warto zauważyć, że w przeprowadzonej reformie nie widać dążenia do uwzględniania podziałów administracji państwowej.

„Folia Historica Cracoviensia”, t. 3, 1996, s. 109–110; zob. też J. Gręźlikowski, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego w dzieło recepcji reformy trydenckiej w diecezji włocławskiej*, „Prawo Kanoniczne”, t. 44, 2001, nr 1–2, s. 161–184; A. Bruzdziński, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego w zastosowanie uchwał Soboru Trydenckiego w diecezji kujawsko-pomorskiej (1567–1581)*, „Studia Włocławskie”, t. 6, 2003, s. 439–451; J. Gręźlikowski, *Biskup Stanisław Karnkowski jako ustawodawca. Wkład w dzieło recepcji reformy trydenckiej w diecezji włocławskiej*, „Studia Włocławskie”, t. 7, 2004, s. 355–368.

⁴⁷ *Concilia Poloniae*, t. 5, s. 187–200.

⁴⁸ Niewymieniony z nazwy; zob. J. Łukowski, *Liber Beneficiorum Jana Arcybiskupa Łaskiego*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 10, 1878, s. 8.

⁴⁹ Centrum dekanatu był obecny kościół św. św. Piotra i Pawła. Drugi z apostołów pojawia się w wizytacji jako wezwanie kościoła dopiero w 1697 r. i w tym roku po raz pierwszy został dodany do nazwy dekanatu; Librowski, *Repertorium* 5, s. 77–79.

⁵⁰ Na mapie jako siedziby dekanatów św. Piotra i św. Michała zostały oznaczone miejscowości Wójtostwo i Piotrowo. W wykorzystanym materiale (LBG, rejestry poborowe, wizytacje, Librowski, *Repertorium* 5) nigdy nie był one źródłem dla nazw parafii, których były centrum. Parafie te zawsze określano przez ich wezwania, co najwyżej określając je jako gnieźnieńskie (na przedmieściu, za murami). Z tego względu nazwy tych parafii różnią się od nazw miejscowości na mapie. Ta sama sytuacja dotyczy parafii św. Wawrzyńca w Jędrzejewie.

⁵¹ S. Kozierowski, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 51; S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 23–24; J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300–1306*, Poznań 1969, s. 40–41, 153; UdR. Spisy I/1, s. 166; SGKP XIV, s. 509.

⁵² LBG I, s. 165; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 56v–58r. Trzeba zwrócić uwagę, że w LBG wymienienie tej parafii w dekanacie żnińskim może mieć związek z tym, że znajdowała się ona w komendzie u plebana rogowskiego. W 1608 r. Skórki miały już insyтуowanego, choć nierezydującego, plebana.

⁵³ LBG I, s. 187–188; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 232v–234v.

⁵⁴ Co może wynikać z faktu, że był to jednocześnie kościół kowentualny i z tego względu nie został ujęty w spisie beneficjów. Z archidiakonatu gnieźnieńskiego nie zostały wymienione też parafie w Trlangu i Strzelcach, ale ze względu na położenie ich przynależność dekanalna nie budzi wątpliwości i na początku XVI w. była taka sama jak w jego końcu.

⁵⁵ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 230r.

Tabela 1. Parafie w archidiecezji gnieźnieńskiej, które zmieniły przynależność dekanalną między początkiem a końcem XVI w.

Nazwa XVI-wieczna	LBG	Wizytacja 1608–1609
Budzisław	zbarski	św. Michała
Czerniewo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Dąbrowa	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Dębna	zbarski	sompoleński
Dębnica Mała	gnieźnieński	św. Piotra
Dęby	zbarski	sompoleński
Dusznno	gnieźnieński	św. Michała
Dzieskanowice	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Gądecz	gnieźnieński	św. Piotra
Jemiłno	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Gniezno	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Gostawice	zbarski	sompoleński
Grzybowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Gurowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Jabłkowo	gnieźnieński	św. Piotra
Jankowo	gnieźnieński	św. Michała
Janowiec	gnieźnieński	św. Piotra
Jarząbkowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Jędrzejewo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Kamieniec	zbarski	św. Michała
Kazimierz	zbarski	sompoleński
Kędzierzyno	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Kiszkowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Kłeko	gnieźnieński	św. Piotra
Kleczew	zbarski	św. Michała
Kołdrąb	gnieźnieński	św. Piotra
Krapsko	zbarski	sompoleński
Kruchowo	gnieźnieński	św. Michała
Lichyń	zbarski	sompoleński
Linowiec	zbarski	św. Michała
Lisowo	zbarski	św. Michała
Lubstowo Wielkie	zbarski	sompoleński
Lubstowo Małe	zbarski	sompoleński
Łagiewniki	gnieźnieński	św. Piotra
Łopienno	gnieźnieński	św. Piotra
Łubowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Mąkolino	zbarski	sompoleński

Nazwa XVI-wieczna	LBG	Wizytacja 1608–1609
Marzenino	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Mieścisko	gnieźnieński	św. Piotra
Modliszewo Małe	gnieźnieński	św. Piotra
Morzysław	zbarski	sompoleński
Niechanowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Orchowo	zbarski	św. Michała
Osiek Wielki	zbarski	sompoleński
Ostrowąż	zbarski	św. Michała
Ostrowite Arcybiskupie	gnieźnieński	św. Michała
Pawłowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Pobiedziska	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Podlesie	gnieźnieński	św. Piotra
Pomorzany	gnieźnieński	św. Piotra
Popowo	gnieźnieński	św. Piotra
Racięcice	zbarski	sompoleński
Raczkowo	gnieźnieński	św. Piotra
Rękawczyno	zbarski	św. Michała
Siedlimowo	zbarski	św. Michała
Skórki	żniński	św. Piotra
Sławno	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Ślesin	zbarski	sompoleński
Sokolniki	gnieźnieński	św. Piotra
Strzyżewo	gnieźnieński	św. Michała
Trzemeszno	[niewymienione]	św. Michała
Waliszewo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Wąsosze	zbarski	sompoleński
Węglewo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Wielatowo	żniński	św. Michała
Wilczyno	zbarski	św. Michała
Witkowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Wójcino	zbarski	św. Michała
Wrząca Wielka	zbarski	sompoleński
Wroneczyno	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Września	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Złotkowo	zbarski	św. Michała
Zwanowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Żydowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy

Źródło: LBG i Wiz. Gnz. 1608–1609, oprac. własne.

Najmniej jasne są podziały dekanalne w archidiakonacie kaliskim na początku XVI w. LBG nie podaje żadnych informacji o dekanatach na tym terenie i tym samym nie ma możliwości stwierdzenia jakichkolwiek zmian względem późniejszej struktury. Wizytacje z lat 1603–1607 i 1610–1611 opisują pięć dekanatów: kaliski, kobyliński *sive* krotoszyński, pleszewski, stawski, stawiszyński. Są jednak dowody na istnienie dekanatów na tym terenie już w XV w. Najstarsza odnaleziona wzmianka na temat dekanatu pleszewskiego pochodzi z 1471/1473 r.⁵⁶, z akt konsystorza kaliskiego, które wspominają Piotra, plebana i dziekana wiejskiego w Pleszewie⁵⁷, w 1539 r. zaś te same funkcje sprawował Łukasz⁵⁸. Istnienie urzędu dziekana pleszewskiego potwierdzają księgi miejskie tego miasta z XVI w., wspomniani są tam dziekani Grzegorz w 1512 r.⁵⁹ oraz Wojciech w 1553 i 1563 r.⁶⁰ Prócz tego w kaliskich aktach konsystorskich da się odnaleźć wzmianki o dekanacie stawiszyńskim⁶¹. Przypuszczać można, że dość wcześnie osobny dekanat tworzyła enklawa wokół Krotoszyna. Z punktu widzenia administracji kościelnej naturalne byłoby powołanie tam oddzielnej jednostki, ze względu na oddalenie od reszty archidiakonatu. Na początku XVII w. doszło do zmiany nazwy tego dekanatu. Jak informują nas wizytacje, po odzyskaniu kościołów w Krotoszynie przez katolików w 1600 r.⁶² urząd dziekański został przeniesiony z Kobyliny do Krotoszyna i od tego miasta miał wziąć swoją nazwę dekanat („non Cobelinensis sed Crotosinensis decanatus amplius nominatur”). Zmiana ta miała być konsultowana jeszcze z arcybiskupem Karnkowskim (wizytacja Krotoszyna odbyła się niedługo po jego śmierci)⁶³. Z tego powodu właściwą nazwą dla tego dekanatu w drugiej połowie XVI w. jest określenie kobyliński, a nie krotoszyński. Zjawisko zmiany nazw dekanatów wraz z przeniesieniem godności dziekana (zwłaszcza we wczesnym okresie ich funkcjonowania) jest znane⁶⁴. Informacja ta sugeruje, że dekanat na terenie eksklawy miał tradycje sięgające co najmniej XVI w. Jak zaznaczono, LBG nie dostarcza żadnych informacji na temat podziałów dekanalnych (nie wspomina nawet o dziekanach!). Analiza przestrzenna kolejności wpisów o parafiach nie wykazała większych zbieżności z układem dekanalnym z początku XVII w.⁶⁵, brak więc jakichkolwiek podstaw do podejmowania prób hipotetycznej rekonstrukcji. Układ parafii w LBG można tłumaczyć preferencjami podróży archidiakona⁶⁶ i zwartością tego terytorium. Od pokusy utożsamienia granic dekanatów z końca XVI w. z tymi wcześniejszymi powinna powstrzymać przede wszystkim wspomniana już tendencja do przeprowadzania reform dekanalnych w drugiej połowie XVI w. Podsumowując: istnienie dekanatów w archidiakonacie kaliskim przed XVII w. nie ulega wątpliwości. Nie można wszakże nic powiedzieć o ich zasięgu ani liczbie. Milczenie LBG o dekanatach archidiakonatu kaliskiego można wiązać z faktycznym upadkiem znaczenia dekanatów w Polsce w końcu średniowiecza⁶⁷.

Inaczej niż w przypadku dwóch wcześniej opisanych archidiakonatów, w archidiakonacie kamińskim reforma dekanalna jest bardzo dobrze udokumentowana w źródłach. Została ona tam przeprowadzona później, w 1617 r. (co mogło być związane z niestabilnością struktur kościelnych na obszarze

⁵⁶ A. Kozak, *Indeks do ksiąg konsystorza kaliskiego do początków XVI w.* Udostępniany w Pracowni Słownika historyczno-geograficznego Wielkopolski.

⁵⁷ ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Konsystorz Kaliski, 5, k. 34r.

⁵⁸ Tamże, 13, k. 212r.

⁵⁹ *Najstarsza pleszewska księga radziecka. Zapiski z lat 1485–1519*, wyd. A. Kozak, Poznań 2014, s. 150. W LBG II, s. 32, jest on określony tylko jako pleban.

⁶⁰ M. Stępnia, *Pleszew i jego mieszkańcy w latach 1531–1563*, „Rocznik Pleszewski”, t. 14, 2014, s. 264, 267.

⁶¹ ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Konsystorz Kaliski, 9, k. 154v; tamże, 12, k. 5v.

⁶² Wiz. Kal. 1603–1607, s. 166, 175.

⁶³ Tamże, s. 177; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 491.

⁶⁴ J. Szymański, *Dekanat wojnicki w świetle niektórych uwag o organizacji dekanalnej diecezji krakowskiej w XIII–XVI w.*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 8, 1961, z. 1, s. 87–90; B. Kumor, *Rozwój sieci dekanalnej w południowej części diecezji krakowskiej do r. 1772*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 9, 1962, z. 1, s. 78–79.

⁶⁵ Z tej perspektywy kolejność parafii LBG wygląda następująco: 1 parafia z późniejszego dekanatu kaliskiego, 1 ze stawskiego, 1 ze stawiszyńskiego, 3 z kaliskiego, 7 z krotoszyńskiego (cały dekanat z pominięciem parafii w Sulmierzycach), 10 z pleszewskiego, 1 ze stawiszyńskiego (Chodecz leżąca przy granicy z dekanatem pleszewskim), 8 z pleszewskiego, 8 z kaliskiego, 4 z pleszewskiego, 5 z kaliskiego, 16 ze stawskiego, 1 ze stawiszyńskiego (Kamion [Kamień] przy granicy z dekanatem stawskim), 4 ze stawskiego, 15 ze stawiszyńskiego i 1 ze stawskiego.

⁶⁶ LBG II, s. 5: „Inventarum beneficiorum [...] per venerabilem dominum Mathiam de Slywnyky [...] archidiaconum Calisiensem [...] in visitatione sua compilata”.

⁶⁷ M. Przybyłko, *Urząd dziekana*, s. 131–137; W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, s. 181; T. Pawlak, *Dekanat*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 1114.

objętym silną reformacją), ale dokument reorganizujący z 1617 r. pozwala na rozpoznanie granic dekanatów sprzed tej daty⁶⁸. W nakielskiej części archidiakonatu kamińskiego w XVI w. leżały dwa dekanaty: nakielski (w 1617 r. podzielony na nakielski i łobżenicki) oraz sępoleński (później wiec-borski). Te dekanaty (oraz chojnicki i tucholski na Pomorzu) znane są też z dokumentu erygującego archidiakoniat kamiński w 1512 r.⁶⁹ Dekanat sępoleński już pod koniec XVI w. zarządzany był przez plebana wiec-borskiego, ale określenie *Decanatus ruralis Więzborgensis* pojawia się po raz pierwszy w 1621 r.⁷⁰ Należy zaznaczyć, że Kamień Krajeński, chociaż był stolicą archidiakonatu, nie był stolicą dekanatu. Pewnego wyjaśnienia wymaga granica dzieląca archidiakoniat do reorganizacji w 1617 r. na część północną i południową wzdłuż rzek Kamionka i Debrzynka, która w kilku miejscach odbiegała od granicy wojewódzkiej⁷¹.

Pierwszym i najbardziej kontrowersyjnym punktem, wymagającym dłuższego komentarza, jest Downica (Łędyczek, w XIX w. zwany Szlacheckim), osada poświadczona po raz pierwszy dopiero w 1556 r.⁷², dla której ustalenie przynależności parafialnej i tym samym dekanalnej nastręcza wiele trudności. W rejestrach poborowych nakielskich jest ona określana jako miejscowość parafialna, w której znajdowało się również Debrzno-Wieś. Mimo to istnienie takiej parafii w Downicy trzeba odrzucić i uznać za konstrukcję kancelaryjną. Nie mamy żadnego potwierdzenia istnienia w XVI w. świątyni w Downicy, a Debrzno-Wieś należało do innej parafii (zob. niżej). Świątynia znajdowała się za to w Łędyczku starościńskim bezpośrednio po drugiej stronie Debrzynki, naprzeciw Downicy (czyli Łędyczka Szlacheckiego). Łędyczek starościński Marian Biskup i Andrzej Tomczak⁷³ oznaczyli jako siedzibę parafii, powołując się na rejestr poborowy województwa pomorskiego z 1570 r.: „Landeck villa habet templum”⁷⁴. Jednak nie był to pełnoprawny kościół parafialny, jak odnotowano w lustracji z 1565 r.: „Kościoła nie masz jedno kapliczka mała, do której, aby służba boża bywała, ogrodnicy osiedli 19 płacą plebanowi per sol. 5. Dziesięciny nie płacą”⁷⁵ (nie podano, o jakiego plebana chodzi). Obecność kościoła w pomorskiej części Łędyczka mogła być powodem, dla którego odnotowywano część nakielską jako siedzibę parafii, umieszczenie w niej Debrzno-Wsi wynikało zaś zapewne z tego, że należało ono do parafii mającej swoje centrum na Pomorzu, przez analogię do kościoła w Łędyczku starościńskim. Problemu tego nie wyjaśnia Andrzej Mietz. Najpierw w swoim opracowaniu archidiakonatu kamińskiego sugeruje on, co częściowo wynika z błędnej interpretacji wiadomości z rejestrów poborowych, że w XVI w. Downica podlegała parafii w Łędyczku starościńskim po pomorskiej stronie Debrzynki i tym samym stanowiła część dekanatu chojnickiego (w 1617 r. podzielonego na dekanaty człuchowski i czarneński). W dalszych częściach książki Mietz wspomina już o przynależności tej miejscowości do parafii w Zakrzewie, leżącej w dekanacie nakielskim⁷⁶. Za tym pierwszym rozwiązaniem mogą przemawiać z jednej strony rejestry poborowe (które, jak wykazano wyżej, nie są w pełni wiarygodne) oraz wizytacja z 1652–1653 r., która opisując oba Łędyczki łącznie, wspomina kościół drewniany oraz to, że mieszkańcy (mimo iż protestanci) płacą meszne plebanowi w Uniechowie (co sugeruje przynależność do tej parafii). Na słuszność drugiego rozwiązania wskazuje z kolei przypisanie Downicy do parafii w Radawnicy w XVIII w.⁷⁷ (prawdopodobnie wydzielonej z zakrzewskiej na początku XVII w., zob. niżej) oraz XVI-wieczne stosunki własnościowe, które wiązały Downicę-Łędyczek z powiatem nakielskim⁷⁸. Wykaz kościołów diecezji gnieźnieńskiej z 1628 r. informuje o Łędyczku dwukrotnie, raz jako filii Uniechowa (co koresponduje z późniejszą wzmianką z wizytacji) i drugi raz jako świątyni sprofanowanej w dekanacie łobżenickim⁷⁹ (tutaj

⁶⁸ Mietz, s. 36–38.

⁶⁹ Tamże, s. 269.

⁷⁰ Tamże, s. 135.

⁷¹ Tamże, s. 35.

⁷² Teki Dworzaczka, Regesty, 7112 (nr 897) 1556.

⁷³ M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955, s. 75.

⁷⁴ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 12: *Prusy Królewski*, oprac. I. Baranowski, Warszawa 1911 (Źródła Dziejowe, t. 23), s. 219.

⁷⁵ *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 61.

⁷⁶ Mietz, s. 35–36, 94 (przyp. 189), 98 (przyp. 225), 185.

⁷⁷ Tamże, s. 88, 98, przyp. 225; Szafran, s. 140; Librowski, Repertorium 5, s. 153.

⁷⁸ Zob. Teki Dworzaczka, Regesty, 7112 (nr 897) 1556, 2171 (nr 213) 1557, 2262 (nr 215) 1564, 1735 (nr 156) 1571, 2206 (nr 159) 1581, 3149 (nr 964) 1595.

⁷⁹ Constitutiones, E2v, E3v.

zapewne chodziło o świątynię wybudowaną przez protestantów). Jako że przy reorganizacji w 1617 r. Lędyczek pomorski trafił do dekanatu człuchowskiego, ta druga informacja z wykazu kościołów odnosi się do Lędyczka nakielskiego. Ponieważ nie posiadamy żadnej wiarygodnej informacji o przynależności parafialnej Downicy w XVI w. (dotyczy to też innych miejscowości w tej części powiatu nakielskiego, zob. niżej), a źródła późniejsze nie są jednoznaczne, zdecydowano w tym przypadku o przypisaniu Downicy-Lędyczka do parafii w Zakrzewie. Takie przekonanie wzmacnia również to, że granica na Debrzynie w tej okolicy była dość trwała, jeśli chodzi o podziały administracyjne, do 1466 r. była to granica państwowa, a jeszcze pod koniec XIX w. leżące naprzeciw siebie Lędyczek i Lędyczek Szlachecki należały nie tylko do oddzielnych parafii, ale także powiatów⁸⁰. Oba Lędyczki zostały zaś połączone ze sobą dopiero po II wojnie światowej. Najsilniejszym argumentem przeciw temu rozwiązaniu mogłaby się wydawać odległość dzieląca Lędyczek od Zakrzewa, czyli ok. 19 km, lecz należy zaznaczyć, że na tym terenie odległości między innymi miejscowościami (lepiej udokumentowanymi źródłowo) a ich parafiami w pojedynczych wypadkach sięgały 15 km i więcej⁸¹. Niemniej nie da się ukryć, że odległość ta w wypadku Lędyczka jest największa. Taka sytuacja była zapewne wynikiem opóźnienia w rozwoju sieci parafialnej względem osadnictwa, na co wpłynęła również reformacja, a próbą rozwiązania tych problemów było utworzenie parafii w Radawnicy (zob. niżej).

Granica dekanalna w XVI w. odbiegała od powiatowej i naturalnej w przypadku osady Debrzno-Wieś (Debrzno), należącej do parafii Debrzno (Frydland), której centrum znajdowało się w dekanacie chojnickim⁸². Z kolei dekanat tucholski przechodził na nakielską stronę Kamionki przy wsi Mała Cerkwica, należącej do parafii Duża Cerkwica w województwie pomorskim⁸³. Przekraczanie granicy wojewódzkiej na Kamionce odbywało się też w drugą stronę. Dekanat sępoleński obejmował pomorskie miejscowości Orzełek (par. Kamień) i Pamiętowo (par. Zalesie)⁸⁴. Pewne wątpliwości może budzić przynależność parafialna miejscowości Obkas w powiecie tucholskim. W 1592 r. tamtejszy kościół określono jako *cappella*, a całe uposażenie, łącznie z mesznem, przynależało do beneficjum archidiacona kamińskiego⁸⁵, do którego, na mocy dokumentu erekcyjnego, inkorporowany był też kościół parafialny w Kamieniu⁸⁶. Wydaje się, że pod koniec XVI w. mogło dojść do afiliowania kościoła w Obkasie, ale brak wystarczających dowodów na pełne udokumentowanie tej tezy, dlatego na mapie Obkas nie znalazł się w zasięgu parafii kamińskiej⁸⁷.

Parafie i okręgi parafialne

Zasady wyznaczania ośrodków parafialnych na mapach głównej i przeglądowej struktur kościelnych są identyczne z tymi z poprzednich tomów AHP⁸⁸. Oznaczone zostały centra parafialne i okręgi duszpasterskie funkcjonujące pod koniec XVI w. Na równi z nimi potraktowano kościoły filialne⁸⁹ z własnymi okręgami duszpasterskimi, oznaczono je w ten sam sposób (sygnatura i granice) co parafie

⁸⁰ SGKP V, s. 140.

⁸¹ W parafii Zakrzewo: Górzna (15 km), Grodna (17,5 km); w parafii Złotowo: Kielpin (15 km).

⁸² AAG, ACap. I, B. 143, k. 212v; Ulan. Visit., s. 334; Mietz, s. 35, 83, 163.

⁸³ AAG, ACap. I, B. 143, k. 176v; AAG, ACap. I, B. 147 (Inwentarz dochodów arcybiskupstwa 1592–1621), k. 302.

⁸⁴ Mietz, s. 36.

⁸⁵ AAG, ACap. I 147, k. 301r.

⁸⁶ Mietz, s. 270.

⁸⁷ Formalna inkorporacja kościołów w Obkasie, Cerkwicy Wielkiej i Dąbrówce nastąpiła w 1615 r. w ramach reorganizacji klucza dóbr arcybiskupich. Z tego powodu późniejsze źródła wymiennie sytuują je w dekanacie tucholskim lub wiecborskim (do którego należał Kamień); tamże, s. 132, 143–144.

⁸⁸ M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.2.2.1.

⁸⁹ Określeniem „filialny” posługuję się w odniesieniu do różnego typu świątyń, które nie miała pełnych praw parafialnych. Źródła w tej kwestii są dość niejednoznaczne – odnosi się to zwłaszcza do rozróżnienia między terminami *ecclesia filialis* i *capella*. Bez szczegółowych badań nad sytuacją prawną poszczególnych świątyń i ich funkcjonowaniem nie da się wprowadzić żadnych arbitralnych kategorii, dla uporządkowania statusu innych obiektów sakralnych znajdujących się na terenie parafii. Jedną z możliwości jest wyróżnienie świątyń filialnych z własnymi okręgami (parafii filialnych), jak czyni się to od początku serii AHP. Ich formalne uprawnienia bywały bardzo różne; zob. S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980, 20–22; tenże, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 56–59, 62; Mietz, s. 44–45; E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 54–56; P. Jokes, *Kościół filialny i ich miejsce w organizacji parafialnej średniowiecznych Moraw*, „Prace Historyczne”, t. 137, 2010, s. 21–26.

właściwe. Status tych świątyń nie zawsze jest oczywisty. Wykorzystane źródła często nie pozwalają na jednoznaczne rozstrzygnięcie, a późniejszy status najbardziej problematycznych przypadków jest wynikiem długiego procesu, którego przebieg był determinowany czynnikami prawnymi, ekonomicznymi lub instytucjonalnymi i trudno rzutować go bezpośrednio na wiek XVI. Drugim założeniem przyjętym w serii jest oznaczanie kościołów parafialnych zajętych przez protestantów, których funkcja i okrąg nie zostały zniesione przez władze Kościoła katolickiego⁹⁰, zostały zaprezentowane tak samo jak kościoły pozostające w rękach katolików⁹¹. Informacje na temat świątyń protestanckich ujęto w osobny rozdział i zaprezentowano na osobnej mapie. Nie można więc mówić o przedstawieniu na mapie „czystego” obrazu sieci jednostek duszpasterskich. Biorąc pod uwagę, że stworzona mapa ma stanowić pomoc do dalszych badań historycznych, uzasadnione jest ujęcie na niej także ośrodków, których status odbiega od wyobrażenia o normalnie funkcjonującej parafii⁹², ale na które historycy mogą trafić w ramach własnych badań. W źródłach kościelnych były one ciągle uwzględniane, jako byty prawne, przynajmniej w sferze postulatycznej i nie ma przesłanek do arbitralnego włączania ich do innych jednostek duszpasterskich.

Zmiany w statusie świątyń i tym samym sieci okręgów duszpasterskich na terenie diecezji gnieźnieńskiej z prawnego punktu widzenia przebiegały w dwóch wariantach: erygowanie nowej parafii na wydzielonym terytorium wcześniej istniejącej parafii, zniesienie/zanik parafii i włączenie jej terytorium do sąsiedniej.

W archidiecezji kaliskiej w ciągu XVI w. przez wydzielenie zostały erygowane trzy nowe parafie: w Zakrzynie (Zaksino, odłączone od Liskowa w 1540 r.)⁹³, w Żernikach (odłączona od Blizanowa w 1569 r.)⁹⁴ oraz w Dębem (odłączone od parafii w Kamieniu w 1600 r.)⁹⁵. Pewnego komentarza wymaga status parafii w Żernikach. Chociaż dochował się dokument potwierdzający erekcję tamtejszego kościoła parafialnego, prawne podstawy jego istnienia były podawane w wątpliwą przez plebanów z Blizanowa i Rychnowa. Było to związane z sytuacją, w której dokonano owej erekcji. Mianowicie przed 1568 r. kościoły w Blizanowie i Rychnowie zostały zajęte przez protestantów. Wykorzystał tę sytuację ówczesny właściciel Żernik Jan Ciświcki, uzyskał zgodę na utworzenie w Żernikach osobnej parafii, czego konsekwencją były straty terytorialne wcześniej istniejących parafii – Blizanów utracił Żerniki, a Rychnowo – Kurzę i Wyganki. Było to logiczne z punktu widzenia praktyki łączenia obszaru parafii z kluczem dóbr. Wyganki również należały do Jana Ciświckiego, a w Kurzej był on tenentariuszem⁹⁶. Zaistnienie parafii w Żernikach odbyło się więc kosztem dwóch sąsiednich, w momencie, kiedy były one pozbawione plebanów, a ich patroni – protestanci – albo nie uważali tego faktu za istotny, albo ich głos sprzeciwu nie był brany pod uwagę z powodu wyznania. Sytuacja zmieniła się, kiedy kościoły w Rychowie i Blizanowie ponownie stały się katolickie. Ich plebani rozpoczęli starania o przywrócenie stanu przedreformacyjnego⁹⁷.

Ciekawym przypadkiem z punktu widzenia procesów zaniku parafii jest Chorzewo w powiecie kaliskim. W 1518 r. tamtejsza parafia została połączona unią z Brzeziem. Inicjatywa wyszła od strony patronów kościoła w Chorzewie, argumentujących swoją prośbę nikłymi dochodami beneficjum, z którego nie mógł utrzymać się pleban. Kiepską sytuację finansową kościoła potwierdza LBG, gdzie na cztery wsie parafialne tylko Chorzewo nie zostało określone jako *deserta*⁹⁸. Słabe uposażenie i związana z tym unia beneficjów plebańskich zazwyczaj kończyły się zniesieniem parafii słabszej ekonomicznie,

⁹⁰ Postępowanie to ma uzasadnienie w ówczesnym prawodawstwie kościelnym. W drugiej połowie XVI w. na synodach diecezjalnych, a później prowincjonalnych przyjęto, że parafie zajęte nie powinny być rozwiązywane, a opieka nad parafianami (i związane z tym dochody) przechodzi na sąsiednich plebanów; zob. B. Kumor, *Dzieje ustroju kościelnego*, s. 106; I. Subera, *Synody prowincjonalne*, s. 116, 256–257. Takie rozwiązanie w praktyce potwierdzają pośrednio wizytacje gnieźnieńskie z początku XVII w., opisujące zajęte parafie (choć zazwyczaj mniej dokładnie) z zaznaczeniem, że parafianie uzyskują sakramenty w sąsiednich kościołach.

⁹¹ M. Piber-Zbieranowska, *Granice*, s. 36.

⁹² E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 55–56.

⁹³ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 244; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 234, 339; Rybus, s. 167; Librowski, *Repertorium* 2, s. 113.

⁹⁴ AAG, ACap. B. 5 (Liber privilegiorum kapituły gnieźnieńskiej 1459–1585, dalej cyt. wg sygn.), k. 511r–513r; Rybus, s. 194; LBG II, s. 76, przyp.

⁹⁵ LBG II, s. 67, przyp.; Rybus, s. 212.

⁹⁶ AAG, ACap. B. 5, k. 512v; Teki Dworzaczka, *Regesty*, 2726 (nr 1395) 1545.

⁹⁷ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 458–459; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 435.

⁹⁸ ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Konsystorz Kaliski, 11, 57r–57v; LBG II, 36–37, 46–47.

zwykle przez jej afiliację⁹⁹. Proces ten zatrzymało zajęcie przez protestantów kościoła w Brzeziu, który pozostawał w ich rękach jeszcze w początku XVII w.¹⁰⁰ W tym jednostkowym przypadku reformacja, oceniana przeważnie jako czynnik destruktywny dla struktur kościelnych¹⁰¹, zakonserwowała stan wyjściowy. Parafia w Brzeziu nie była instytucjonalnie i funkcjonalnie zdolna do zupełnego przejścia połączonego z nią kościoła. W efekcie, kiedy wizytator na początku XVII w. wizytował oba ośrodki, to Chorzewo, mimo iż po kościele zostały tylko szczątki, a wieś była w znacznym stopniu wyludniona, zostało przedstawione jako centrum ośrodka parafialnego¹⁰². Z tego powodu parafia ta została oznaczona na mapie w ten właśnie sposób.

Mimo niesprzyjających uwarunkowań formalnie utrzymała się parafia w Ostrówcach (w. XVI w. Ostroszce, pow. kcyński). Jest to sytuacja o tyle szczególna, że mamy tutaj do czynienia z upadkiem nie tylko samego kościoła, ale też całej wsi. Jeszcze na początku XVI w. parafia funkcjonowała, chociaż nie dysponowała zbyt dużym dochodem¹⁰³. Z biegiem lat wieś opustoszała¹⁰⁴, a kościół popadł w ruinę („brevi nulla istius [ecclesiae] parochialis extabat vestigia”) i jego istnienie w tamtym okręgu było jedynie formalne¹⁰⁵. Wydaje się, że dopiero w drugiej połowie XVII w. doszło do prawnej likwidacji parafii, a jej okręg przejął kościół w Wenecji¹⁰⁶.

Typowym przypadkiem zaniku parafii przez unię jest Kamienna Wieś (Kamiona) w powiecie kaliskim. Kościół w Kamiennej wspomniano na początku XVI w. jako będący w unii z Iwanowicami¹⁰⁷. Wizytacje z początku XVII w. mówią już o inkorporacji i afiliacji kościoła do Iwanowic, przeprowadzonej przez arcybiskupa Jana Gruszczyńskiego w drugiej połowie XV w. W ciągu XVI stulecia świątynia upadła zupełnie, a na jej miejscu wybudowano kaplicę¹⁰⁸. W ciągu XVI w. swoje prawa parafialne utracił kościół w Russowie. W LBG opisany jest jako wakujący¹⁰⁹. Wizytacje podają tę świątynię jako filialną Tykadłowa w tejże parafii¹¹⁰. W ten schemat wpisuje się historia kościoła w Koczonowie (Kocanowie), w archidiakonacie gnieźnieńskim. W 1500 r. został onłączony unią z kościołem w Pobiedziskach (ponownie z racji słabego uposażenia). W 1608 r. wizytator stwierdził istnienie jedynie niepoświęconej kaplicy, a samą wieś przypisuje do parafii w Pobiedziskach¹¹¹. Już na początku XVI w. w opłakanym stanie znajdował się kościół w Kozarzewku¹¹² w powiecie konińskim. Jego włączenie w skład parafii w Kazimierzu musiało nastąpić niewiele później, skoro wizytator w 1608 r. wspominał o nim zupełnie marginalnie¹¹³. W XVI w. upadła także parafia w Stępuchowie

⁹⁹ B. Kumor, *Afilacja kościołów parafialnych na Podhalu (1350–1783)*, „Prawo Kanoniczne”, t. 4, 1961, nr 4, s. 279–280, 285; I. Subera, *Synody prowincjonalne*, s. 80; S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 47–48.

¹⁰⁰ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 362.

¹⁰¹ B. Kumor, *Afilacja*, s. 278; tenże, *Dzieje ustroju kościelnego*, s. 105–106, 249; S. Litak, *Parafie*, s. 43–44; Mietz, s. 52–53.

¹⁰² Wiz. Kal. 1603–1607, s. 363.

¹⁰³ LBG I, s. 179–180.

¹⁰⁴ RPWK, kcn, 1564, nr 172; RPWK, kcn, 1565, nr 173; RPWK, kcn, 1576, nr 144, Ostroszce; Teki Dworzaczka, *Regesty*, 894 (nr 5) 1581 i 844 (nr 121) 1593.

¹⁰⁵ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 308v; Librowski, *Repertorium* 5, s. 43, 53.

¹⁰⁶ Librowski, *Repertorium* 5, s. 75, 108.

¹⁰⁷ LBG II, s. 56.

¹⁰⁸ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 258; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 321–323.

¹⁰⁹ LBG II, s. 80.

¹¹⁰ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 435; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 454, 458–459.

¹¹¹ LBG I, s. 58; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 202v, 205v.

¹¹² Źródła nie są precyzyjne co do tego, czy kościół stał w Kozarzewie, czy Kozarzewku. Rejestry poborowe (RPWK, kcn, 1564, nr 111–113; RPWK, kcn, 1565, nr 124–126; RPWK, kcn, 1576, nr 92, 93; RPWK, kcn, 1577, nr 127–130; RPWK, kcn, 1578, nr 114–116; RPWK, kcn, 1579, nr 136–139; 181, nr 29–32; RPWK, kcn, 1583, nr 141, 142) wymiennie podają te miejscowości jako centrum parafii. Wizytacja 1608–1609 (k. 262v) podaje *Kozarzewo*. W Tekach Dworzaczka, *Regesty* można spotkać się z Kozarzewem Kościelnym, ale raz jest ono wymieniane obok Kozarzewa Małego (8338, nr 10, gr. 1387, 1491), innym razem zaś obok Kozarzewa Wielkiego (1891, nr 6, zs. I. i Rel. Z. Kon. 6, 1542). Librowski (Librowski, *Repertorium* 6, s. 127, Wizytacja z 1790–1792) podaje *Kozarzewko*, daw. *Kozarzewo*, ale chodzi tu już o kościół zbudowany w 1780 r. W indeksie do repetytorium nie rozstrzyga tej sprawy (Librowski, *Repertorium* 8, s. 110). Kozarzewek jako siedzibę parafii przyjęto za informację z LBG I (s. 235, przyp.) i SGKP (IV, s. 541), gdzie wspomniano, że w Kozarzewie można było jeszcze zobaczyć ruiny kościoła, oraz wpisu z Tek Dworzaczka, *Regesty* (5482, nr 28 I. i Rel. Kon. 28, 1598), gdzie utożsamiono Kozarzewo Małe z Kościelnym.

¹¹³ LBG I, s. 235; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 282v.

(Stopachowie, pow. kcyński). Na początku XVII w. istniała tam już tylko kapliczka, a wieś włączono do parafii w Kozielsku¹¹⁴.

Jeżeli chodzi o kościoły filialne z własnymi okręgami duszpasterskim, to w archidiakonacie kaliskim natrafiono na trzy takie przypadki: Rypinek (filia Dobrzca Wielkiego)¹¹⁵, Goliszewo (filia Złotnik) i Ołobok („filia” Rososzycy, choć status tamtejszego kościoła był niepewny). W archidiakonacie gnieźnieńskim były to następujące świątynie: Chotunia (filia Słupcy)¹¹⁶, Nowa Wieś (filia Dobrosołowa)¹¹⁷, Gączy (Gądecz, filia Łopienna), Gurowo (filia kościoła św. Wawrzyńca w Gnieźnie)¹¹⁸, Otoczna (filia Szamborowa)¹¹⁹, kościół św. Bartłomieja w Koninie (filia kościoła św. św. Piotra i Pawła w Starym Mieście), Grzybowo (filia Gozdowa w diecezji poznańskiej), Kramsk (Krapsko, filia Pyzdr w diecezji poznańskiej) i Kościelec (filia Koła).

Szerszego komentarza wymaga sytuacja kilku z nich. Parafia w Goliszewie (pow. kaliski) jeszcze przed spisaniem LBG została połączona unią z kościołem w Złotnikach. Była traktowana jako podrzędna wobec parafii w Złotnikach i nie opisano jej jako osobnego okręgu parafialnego¹²⁰. Osobną parafię w Goliszewie przywrócił w 1602 r. arcybiskup Karnkowski, kiedy osadził tam plebana i włączył do parafii Jankowo¹²¹. Chociaż nie mamy potwierdzenia osobnego okręgu duszpasterskiego dla Goliszewa, to świadectwo rejestrów poborowych, gdzie Goliszewo i Jankowo są stale wymieniane w parafii Goliszewo, wskazują, że jej ponowna erekcja z 1602 r. miała za podstawę dawne podziały parafialne i być może okrąg duszpasterski Goliszewa funkcjonował w jakiejś formie w XVI w. Dlatego też Goliszewo jako kościół filialny wraz z okręgiem zostało przedstawione na mapie.

Znacznie bardziej złożony jest problem istnienia centrum parafialnego w Ołoboku, gdzie znajdowało się opactwo Cysterek (pow. kaliski). W LBG mowa jest o kościele parafialnym w Ołoboku (do której należy także Wielowieś, obie osady to wsie cysterek), którego wezwania nie podano. Trudno wyobrazić sobie, że autorowi chodziło o kościół klasztorny, skoro pisze wyraźnie o gospodarstwie plebańskim¹²². Późniejsze wypadki nie pozwalają jednak na bezkrytyczne przyjęcie tezy o istnieniu kościoła parafialnego. Kolejna chronologicznie informacja, jaką można znaleźć w literaturze, pochodzi od Jana Korytkowskiego i dotyczy afiliacji świątyni w Ołoboku do kościoła w Rososzycy w 1532 r.¹²³ Nie udało się zweryfikować jej w źródłach. W aktach konsystorza kaliskiego, z tego samego roku, znajduje się tylko wyrok w sprawie między Leonardem zakonikiem w Ołoboku (odpowiadającym zapewne za obsługę liturgiczną żeńskiego klasztoru) i Wawrzyńcem plebanem w Rososzycy. Ten ostatni skarżył, że mieszkańcy Ołoboka i Wielowśi, zamiast chrzczyć dzieci w Rososzycy, jak wynika to ze zwyczaju i praw jego parafii, udają się do Ołoboka. Oficjał uznał skargi plebana za jak najbardziej uzasadnione, ponieważ zakazał Leonardowi udzielania sakramentów. W całej zapisce nie ma natomiast nic, co mogłoby sugerować istnienie w Ołoboku świątyni innej niż klasztorna¹²⁴. Dalsze losy stosunków między Ołobokiem i Rososzycą wskazują, że wyrok nie był respektowany. Pierwsze wizytacje ponownie informują, że w Ołoboku udzielane są sakramenty mieszkańcom dwóch wsi należących do cysterek, dzieje się to w świątyni *extra villam*. Chodzi tu o obecny kościół św. Jana Chrzciciela na cmentarzu w Ołoboku¹²⁵. Wizytatorzy nie mieli wątpliwości, że nie jest to świątynia parafialna i określili Ołobok

¹¹⁴ LBG I, s. 142; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 104r.

¹¹⁵ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 108, 110; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 96.

¹¹⁶ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 361r.

¹¹⁷ LBG I, s. 298–299; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 371v–372r.

¹¹⁸ LBG I, s. 12–13, 41; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 177r.

¹¹⁹ LBG I, s. 324; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 390v.

¹²⁰ LBG II, s. 71–72. Korytkowski przeprowadzenie unii przypisywał Janowi Łaskiemu.

¹²¹ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 420; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 390–391; Teki Dworzaczka, Regesty, 2285 (nr 7) 1602.

¹²² LBG II, s. 50.

¹²³ LBG II, s. 51, przyp. S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Poznańskiej*, s. 265; S. Karwowski, *Klasztor PP. cysterek w Ołoboku*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 26, 1900, s. 110 (również zwraca uwagę na brak informacji źródłowej u Korytkowskiego); *Inwentarz drewnianej architektury sakralnej w Polsce*, z. 4a: *Kościoły w Wielkopolsce XVI wieku*, oprac. M. Pawlaczyk, Wrocław 1985, s. 77; Librowski, *Repertorium* 8, s. 129 (podaje 1540 r. jako datę afiliacji).

¹²⁴ ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Konsystorz Kaliski, 13, k. 101v.

¹²⁵ Data jego budowy nie jest do końca jasna, analiza na podstawie cech architektonicznych datuje ją na pierwszą ćwierć XVI w. (*Inwentarz drewnianej architektury sakralnej w Polsce*, z. 4a, s. 77–79), co nie do końca współgra z informacjami z wizytacji o wystawieniu jej przez księżkę Teofilę Siemikowską (objęła urząd w 1557 i piastowała go do śmierci w 1601 r.;

i Wielowieś jako wsi w parafii Rososzycy. W statystykach dekanalnych podano natomiast, że świątynia w Ołoboku jest filią Rososzycy lub że znajduje się w komendzie. Z kolei pleban w Rososzycy w wizytacjach przedstawia całą listę argumentów za tym, że świątynia w Ołoboku usurpuje sobie prawa parafialne. Podaje wszak, że *cura animarium* jest tam sprawowana z pozwolenia oficjała kaliskiego. Wizytator odnotował także, że ta sytuacja wynika ze znacznego oddalenia wsi cysterek od Rososzycy, zwłaszcza kiedy podnosił się poziom wody w rzekach i podróż była utrudniona¹²⁶. Wzmianka o pozwoleniu od oficjała wskazuje, że działalność kapelanów cysterek nie była całkowicie bezprawna. Ta sytuacja wydaje się nawiązywać do wydanego w 1161 r. przez papieża Aleksandra III pozwolenia na udzielanie sakramentów w klasztorach cysterskich za zgodą biskupa¹²⁷. Wykonywanie czynności parafialnych w Ołoboku potwierdzono w 1628 r.¹²⁸ Nie powstrzymało to plebanów z Rososzycy od dalszego dochodzenia swoich praw, wyrok w tej sprawie został wydany ponownie w 1688 r., przed 1719 r. doszło do afiliacji kościoła w Ołoboku do Rososzycy¹²⁹, co miało zapewne przynajmniej formalnie zadowolić plebanów w Rososzycy. W 1744 r. w Ołoboku powołano samodzielną parafię¹³⁰. Wątpliwości budzi też spotykane w literaturze twierdzenie o XIII-wiecznej genezie kościoła św. Jana Chrzciciela¹³¹. Dla interesującego nas okresu nie da się więc jednoznacznie rozstrzygnąć statusu tego kościoła. Z jednej strony istnieje dość mocny argument w postaci opisu w LBG, skłaniający do uznania kościoła w Ołoboku za parafialny, z drugiej pozostałe źródła i dalsze losy tego kościoła skłaniają raczej do przypuszczenia, że świątynię w Ołoboku można uznać jedynie za faktycznie wykonującą funkcje parafialne, z quasi-sformalizowanym okręgiem parafialnym, wytworzonym na bazie własności cysterek i odległości do Rososzycy, chociaż uprawomocnienie tego stanu przyszło później. Mimo to właśnie ze względu na ten faktycznie istniejący okrąg parafialny Ołobok na mapie został przedstawiony jako centrum parafialne, ze względu zaś na roszczenia plebana w Rososzycy można go dla uproszczenia określić jako filialny.

Interesującymi przypadkiem zmiany wraz z upływem czasu kryterium filialności między LBG i wizytacjami są przykłady relacji między kościołami w Gączy i Łopiennie¹³² (pow. gnieźnieński) oraz Starym Mieście i Koninie¹³³ (pow. koniński). Na początku XVI w. to Gącz w pierwszej parze i Stare Miasto w drugiej były określane jako *ecclesia matrix*. Jednak ze względu na większe znaczenie ośrodków w obu wypadkach plebani rezydowali przy kościołach filialnych (w Łopiennie i Koninie)¹³⁴. Później określenia te zostały odwrócone. W 1608 r. Gącz został określony już jako dawny kościół macierzysty, w 1632 r. zaś jako afiliowany do Łopienna. Podobnie kościół w Starym Mieście, który w drugiej połowie XVII w. zaczął być określany jako afiliowany do Konina. Wydaje się, że w obu wypadkach genetyczne kryterium filialności zostało wyparte przez kryterium hierarchiczne (zob. dalej, s. 112). Opierając się na opisie pierwszych wizytacji, przyjęto, że pod koniec XVI w. to Gącz (*matrix olim fuit*) był filią Łopienna, a Konin (*filia parochialis ecclesiae in Antiqua Konin quae est matrix*) ciągle pozostawał filią Starego Miasta (*mater ecclesiae parochialis Coninensis*). Ciekawą sytuacją jest przypadek kościoła w Grzybowie (pow. gnieźnieński), który uznawano za filialny parafii Gozdowo w diecezji poznańskiej¹³⁵. Genezę tej dziwnej sytuacji można łączyć z faktem, że Gozdowo do 1364 r. należało do diecezji gnieźnieńskiej i dopiero w delimitacji między dwiema diecezjami przyznano go

S. Karwowski, *Klasztor PP. cysterek w Ołoboku*, s. 48). To datowałyby świątynię najwcześniej na drugą połowę XVI w., a najpóźniej jego kościółkę, skoro w wizytacji została określona jako nowa; Wiz. Kal. 1603–1607, s. 103.

¹²⁶ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 10, 101–103, 123; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 161, 175–178.

¹²⁷ S. Karwowski, *Klasztor PP. cysterek w Ołoboku*, s. 110.

¹²⁸ Tamże.

¹²⁹ Rybus, s. 297, 325; Librowski, Repertorium 1, s. 166.

¹³⁰ Librowski, Repertorium 1, s. 213.

¹³¹ J. Korytkowski, *Brevis descriptio*, s. 122–123; S. Karwowski, *Klasztor PP. cysterek w Ołoboku*, s. 110; S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Poznańskiej*, s. 264. Chronologia ta wypływa zapewne z błędnego rozumienia dokumentu fundacyjnego klasztoru (KDW I, nr 81, gdzie mowa jest o kościele klasztornym) i prawdopodobnego błędu u Długosza; zob. G. Kucharski, *Początki klasztoru cysterek w Ołoboku*, [w:] *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, red. J. Dobosz, A. Wyrwa, Poznań 2000, s. 322, 329–330; W. Baran-Kozłowski, *Wokół początków fundacji klasztoru cysterek w Ołoboku*, „Nasza Przeszłość”, t. 102, 2004, s. 452.

¹³² LBG I, s. 86; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 53v; Librowski, Repertorium 5, s. 41.

¹³³ LBG I, s. 238–240; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 105r, 108v; Librowski, Repertorium 5, s. 51, 71, 89–90, 109.

¹³⁴ E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 54.

¹³⁵ LBG I, s. 34; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 187r.

diecezji poznańskiej¹³⁶. Niemniej nie jest to pełne wytłumaczenie, ponieważ sama kaplica w Grzybowie powstała zapewne niedługo przed 1440 r.¹³⁷, czyli już po wspomnianej delimitacji. Komentarza wymaga też lokalizacja na mapie kościoła św. Gotarda pod Kaliszem, będącego filią Dobrzca Wielkiego. W wizytacjach jego położenie określa się jako *in villa Minori Dobrzec alias na (in) Rypinku*¹³⁸. Ponieważ na mapie zarówno Dobrzca Mała, jak i Rypinek stanowią osobne miejscowości, właściwą lokalizacją dla tego kościoła jest Rypinek.

Pełnię praw względem innych parafii straciły kościoły w Kościelcu i Kramsku (Krapsko, obie miejscowości w pow. konińskim). Pierwszy z nich został *incorporata et unita* do parafii kolskiej, co nastąpiło zapewne w 1552 r. Parafia w Kościelcu jednak nie zanikła, a kościół nie upadł, był natomiast obsługiwany przez wikariusza¹³⁹. Kościół w Kramsku w 1518 r. został inkorporowany do prepozytury pyzdrowskiej, na co wyrazili zgodę król (oba beneficja były jego patronatu) i arcybiskup. W związku z tym beneficjum plebańskie w Kramsku zostało zniesione, a zamiast tego arcybiskup Łaski utworzył wikarię wieczystą, nad którą prawo patronatu miał prepozyt pyzdrowski¹⁴⁰.

Na krótką wzmiankę zasługuje świątynia w Strzałkowie par. Liskowo (pow. kaliski), wybudowana na przełomie XVI i XVII w. Celem fundatora, Stanisława Zaręby, było wyniesienie jej do godności kościoła parafialnego, nie udało mu się jednak osiągnąć tego celu i kościół w Strzałkowie stał się świątynią filialną¹⁴¹.

Wątpliwą sprawą jest istnienie świątyni parafialnej w Chwaliszewie (Chwalczewo, pow. kaliski). W LBG miejscowość ta została przypisana XVI w. do parafii w Zdunach, zapewne w wyniku błędu¹⁴². W wizytacjach pojawia się jako przynależna do parafii w Sulmierzycach (Sulimierzycach). Wizytacje wspominają również o kościele parafialnym, który został afiliowany do Sulmierzyc. Jednakże uległ on w międzyczasie zniszczeniu. Jako datę afiliacji Jan Korytkowski podaje 1540 r.¹⁴³ Informacje na ten temat są powtarzane w kolejnych wizytacjach¹⁴⁴. Ponieważ nie udało się odnaleźć jakiegokolwiek wcześniejszego śladu istnienia tam kościoła parafialnego, nie oznaczono Chwaliszewa jako centrum okręgu duszpasterskiego.

Jak wcześniej zaznaczono, dwa dekanaty archidiaconatu kamieńskiego, ze względu na zupełnie inną podstawę źródłową, wymagały odmiennego potraktowania. Głównym punktem oparcia są tutaj ustalenia Andrzeja Mietza w jego badaniach nad strukturami kościelnymi archidiaconatu kamieńskiego. Odnotował on kilka przypadków związanych ze zmianą statusu kościołów parafialnych. Pierwszym z nich był kościół w Miasteczku Krajeńskim, który jeszcze w 1511 r. był określany jako filialny wobec świątyni w Brzostowie¹⁴⁵. Prawdopodobnie przed 1529 r. centrum parafii zostało ze względu na znaczenie ośrodka przeniesione do Miasteczka¹⁴⁶. Kościół w Brzostowie popadł w ruinę¹⁴⁷. Pozostałe wymienione przez Mietza kościoły filialne są zazwyczaj zlokalizowane na przedmieściach lub ich afiliacja

¹³⁶ KDW III, nr 1522; Now2, s. 34.

¹³⁷ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 374; S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 65–66. Wydany przez Ulanowskiego wpis mówi tylko o przekazaniu ziemi, na której stoi kościół. Nie jest to więc równoznaczne z informacją o erygowaniu świątyni.

¹³⁸ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 108, 110; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 96.

¹³⁹ LBG I, s. 247; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 146r.

¹⁴⁰ MK 31, s. 234–235; LBG I, s. 222; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 288r–288v; Librowski, Repertorium 8, s. 111.

¹⁴¹ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 211; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 236.

¹⁴² LBG II, s. 19. Do tej samej parafii w LBG zaliczono także Uciechów, który wizytacja również wymienia przy Sulmierzycach. Również położenie geograficzne Chwaliszewa i Uciechowa jednoznacznie wiąże je z Sulmierzycami. Parafia w Sulmierzycach nie została opisana w LBG, jednak jest ona potwierdzona w XV w.; S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Poznańskiej*, s. 392.

¹⁴³ LBG II, s. 19 (przyp.); Wiz. Kal. 1603–1607, s. 205; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 513–514; S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Poznańskiej*, s. 59–60. Librowski, Repertorium 8, s. 84, podaje, że parafia w Chwaliszewie powstała w XIV w. z parafii zdunskiej i sulmierzyckiej, ale nie dokumentuje tego źródłowo.

¹⁴⁴ Librowski, Repertorium 1, s. 167, 187, 214.

¹⁴⁵ Ulan. Visit., s. 331.

¹⁴⁶ S. Kozierowski, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 126. Jeszcze w spisie dziesięcin z 1548 r. to Brzostow jest parafią, a Miasteczko jest w niej tylko wymienione. Można w tym się doszukiwać faktycznej późniejszej afiliacji Miasteczka, albo uznać za efekt skopiowania struktury spisu z poprzedniego rejestru; zob. Ulan. Visit., s. 331; AAG, ACap. I, B. 143, k. 208.

¹⁴⁷ Mietz, s. 48.

nastąpiła jeszcze w XV w. i nie ma dowodów na posiadanie przez nie okręgów duszpasterskich¹⁴⁸. Przepuszczalnie jako kościół filialny z okręgiem parafialnym można wymienić Komierowo. W ordynacji z 1617 r., reorganizującej stosunki między świątyniami, został on wymieniony jako pozostający pod opieką prepozyta z Sępólna Krajeńskiego (Sempelbork), *iuxta antiquum usum*. Od 1628 r. był on konsekwentnie wymieniany jako podległy kościołowi w Wałdowie¹⁴⁹. Jednak nie da się tego stwierdzić dla XVI w. Na omawianym terenie doszło też do erygowania parafii w Głubczynie (Głupczynie), wydzielonej z parafii w Krajence w 1588 r.¹⁵⁰ Według Mietza pod koniec XVI w. został wystawiony kościół w Buczku Wielkim, który do 1617 r. był kościołem filialnym, a następnie stał się centrum parafii wydzielonej z parafii zakrzewskiej¹⁵¹. Formuluje on tę opinię na podstawie rejestrowanych uposażeń kościoła w Buczku z inwentarza kościoła w Dźwiersznie, z których najstarsze pochodzą z 1570 i 1600 r.¹⁵² Oryginalne wpisy w aktach grodzkich nakielskich¹⁵³ i ziemskich poznańskich¹⁵⁴ nie wspominają o kościele w Buczku, a ich obecność w tymże inwentarzu należy tłumaczyć tym, że dobra, których dotyczyły wpisy, dopiero później stały się jednym z elementów uposażenia kościoła buczkowskiego. Z tego powodu fundację kościoła wypada przesunąć na początek XVII w.

Oprócz tych zmian wyjaśnienia wymaga kilka innych problemów. Pierwszą jest kwestia centrum parafialnego w Łobżenicy i Luchowie. Protestanci przejęli kościół łobżenicki już w 1554 r., a niedługo później świątynię filialną na przedmieściach¹⁵⁵. Odzyskano je odpowiednio w 1622 i 1663 r.¹⁵⁶, czyli przez prawie 70 lat w Łobżenicy nie działała świątynia katolicka. Wiadomo, że miejscowi katolicy korzystali w tym czasie z kościoła w Luchowie. Kiedy parafia w Łobżenicy została przywrócona dla duszpasterstwa katolickiego, kościół w Luchowie został przy niej afiliowany, a w końcu upadł¹⁵⁷. Zgodnie z wcześniej przedstawionymi założeniami opracowywania map w serii AHP oba te ośrodki zostały przedstawione na mapie jako parafialne, nie ma bowiem żadnych informacji o formalnym połączeniu kościołów Łobżenicy i Luchowie w drugiej połowie XVI w. Tę decyzję wspiera fakt, że obie te parafie istniały jeszcze przed reformacją i jest możliwa rekonstrukcja zasięgu tych parafii¹⁵⁸. Ponadto w 1617 r., przy reorganizacji dekanatów, mimo że Łobżenica była miastem protestanckim, nadano jej status formalnej stolicy dekanatu¹⁵⁹. Specyficzna była również sytuacja jednowioskowej parafii Dębno pod koniec XVI w. W 1570 r. właściciel wsi Marcin Dembiński zabił tamtejszego plebana, czego skutkiem było nałożenie interdyktu na kościół. Od tego czasu wierni z Dębna uczęszczali do kościoła w Dźwiersznie Wielkim. Nie jest znany formalny status opuszczonego kościoła. Jak wynika z późniejszych wzmianek, został on afiliowany do Dźwierszna. Nastąpiło to z pewnością przed 1617 r., kiedy to Dębno zostało wymienione jako wieś przypisana do kościoła w Dźwiersznie¹⁶⁰. Ponieważ nie ma możliwości dokładnego określenia, kiedy doszło do włączenia Dębna do parafii w Dźwiersznie, a Dębno przez większą część XVI w. posiadało własną parafię, zdecydowałem o oznaczeniu jej na mapie.

Wśród kościołów na omawianym tutaj terenie archidiecezji gnieźnieńskiej warto wspomnieć kościół w Trzemesznie (pow. gnieźnieński), który został określony zarówno jako kościół klasztorny, jak i parafialny (*ecclesia conventualis parochialis*)¹⁶¹. Był to jedyny przypadek tego typu, który udało się odnaleźć.

¹⁴⁸ Tamże, s. 45.

¹⁴⁹ Constitutiones 1628, k. E3r; Panske, s. 13, 280–281; Librowski, Repertorium 5, s. 155; Mietz, s. 176. Nie jest wykluczona wcześniejsza zależność kościoła w Komierowie od ośrodka w Wałdowie. Dwukrotnie w rejestrach poborowych Komierowo było wymienione jako wieś w parafii Wałdowo: RPWK, nkl, 1565, nr 150; RPWK, nkl, 1581, nr 184.

¹⁵⁰ Panske, s. 321, 324–340; Mietz, s. 120.

¹⁵¹ Mietz, s. 121.

¹⁵² Biblioteka Kórnicka, rkps 1732, Inwentarz kościoła Dzwierskiego [...] po uspokoiniu wojny szwedzkiej spisany, k. 69v.

¹⁵³ AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Nakle, 53/19/0/-/Nakło Gr.22, k. 125r–128r.

¹⁵⁴ AP Poznań, Księgi sądu ziemskiego w Poznaniu, 53/9/0/-/48, k. 4r–5r.

¹⁵⁵ Mietz, s. 68.

¹⁵⁶ Tamże, s. 108.

¹⁵⁷ Constitutiones, E3v; Panske, s. 296; Mietz, 160, 162, 163.

¹⁵⁸ Ulan. Visit., s. 332; AAG, ACap. I, B. 143, k. 209.

¹⁵⁹ Panske, s. 24: „Lobzenica oppidum celebre, sed haereticum”.

¹⁶⁰ Biblioteka Kórnicka, rkps 1732, Inwentarz kościoła Dzwierskiego [...] po uspokoiniu wojny szwedzkiej spisany, k. 9r; A. Mietz, J. Pakulski, K. Rybacki, *Parafia i kościół św. Mikołaja w Dźwiersznie Wielkim: dzieje, wiara, trwanie*, Toruń 1999, s. 40, 98–99; Mietz, s. 123–124, 161.

¹⁶¹ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 230r.

Granice parafii

Ustalenie przynależności parafialnej poszczególnych miejscowości na terenie archidiaconatów kaliskiego i gnieźnieńskiego w większości wypadków nie nastęczało większych trudności, dzięki możliwości porównania LBG z wizytacjami z początku XVII w. W przypadku archidiaconatu kamińskiego, z gorszym zasobem źródeł kościelnych, skala problemów była zdecydowanie większa. Dla całego opracowywanego terenu diecezji gnieźnieńskiej przyjęto zasadę, że jeśli wiadomości z pierwszej połowy XVI w. (LBG, rejestry dziesięcin biskupich w powiecie nakielskim) znalazły potwierdzenie w źródłach kościelnych z XVII lub XVIII w. (wizytacje, Czaykowski), uznawano, że jest to stan odpowiadający temu z drugiej połowy XVI w. Podobnie jeśli późniejsze źródła kościelne potwierdzały przynależność parafialną z rejestrów poborowych (te, jak już zaznaczono, często odnotowywały starszą przynależność parafialną). W przypadku jednak kiedy rejestry poborowe podawały przynależność inną niż źródła kościelne, pierwszeństwo przyznawano przeważnie tym drugim. Oczywiście nie wszystkie miejscowości z rejestrów zostały wymienione w najwcześniejszych wizytacjach lub LBG, czasami odnotowywano je dopiero w późniejszych źródłach kościelnych. Na wizytacjach późniejszych niż z początku XVII w. i *Regestr diecezjów* Czaykowskiego opierano się także, kiedy miejscowość nie pojawiała się ani w rejestrach poborowych, ani wcześniejszych źródłach kościelnych. Nie wszystkie przypadki były też jasno opisane w źródłach kościelnych. Czasami wnioskowanie opierało się na informacjach o uposażeniu parafii. Szczególnie istotne były tu wzmianki o mesznie¹⁶². Należy zaznaczyć, że szczególnie dla części powiatu nakielskiego nie było możliwe pełne określenie przynależności parafialnej dla drugiej połowy XVI w., zwłaszcza kiedy oczywiste jest, że to początek XVII w. był okresem wzmożonych przemian w strukturach tamtejszego Kościoła¹⁶³. Dlatego wiele przypadków rozstrzygano indywidualnie w zależności od dostępnego materiału, raz uznając za bardziej wiarygodne wzmianki z XVI w., a w innym wypadku wizytację z 1653 r. Przynależność parafialna poszczególnych osad była czasami wymieniona tylko w jednym źródle kościelnym, a niekiedy tylko w rejestrach. W takich przypadkach opierano się na tych pojedynczych wzmiankach. Czasami nie odnaleziono jednak jakiegokolwiek podstawy źródłowej umożliwiającej określenie przynależności parafialnej, w większości były to jednak osady, które leżały przy innych miejscowościach (młyny, osady przedmiejskie) i w źródłach były traktowane zapewne jako część miejscowości, w takich sytuacjach przynależność parafialną określano właśnie na podstawie tego związku między miejscowościami. Jeszcze trudniejsze były przypadki, kiedy przynależność parafialną można było określić przypuszczalnie na podstawie lokalizacji danej miejscowości lub stosunków własnościowych. W czterech przypadkach nie było żadnej możliwości określenia przynależności parafialnej¹⁶⁴.

Na wielkopolskim terenie diecezji gnieźnieńskiej występowało wiele miejscowości, które miały podzieloną przynależność parafialną (często według podziału na dwór i wieś). W powiecie kaliskim w ten sposób podzielone były osady: Borucin (dwór należał do parafii Kuczkowo, wieś do parafii Sobótka, tym samym był też podzielona między dekanaty kaliski i pleszewski)¹⁶⁵, Krzywosądów (podzielony między te same parafie, granica przebiegała rzeką)¹⁶⁶, Cieszyków (podzielony między parafie Staw i Rajsko)¹⁶⁷. W powiecie gnieźnieńskim były to: Lednogóra (w XVI w. Góra, wieś podzielona między parafie Dziekanowice i Węglewo)¹⁶⁸, Gorzuchowo (dwór należał do parafii Kłęcka w dekanacie

¹⁶² Nieraz w wizytacjach zamiast informacji o terytorium parafii podawano wsie, z których do kościoła płynęły pewne dochody. Co nie zawsze się pokrywało. Czysze lub dziesięciny były często otrzymywane spoza okręgu parafialnego, ale już wzmianka o mesznie w większości wypadków świadczy o przynależności osady do określonej parafii i jej okręgu duszpasterskiego; K. Kaczmarczyk, *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, PH, t. 11, 1910, s. 157; J. Matuszewski, *Missalia – mensalia*, [w:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1976, s. 375, 378–379.

¹⁶³ Mietz, *passim*.

¹⁶⁴ Wszystkie to niezlokalizowane osady są bardzo słabo udokumentowane źródłowo: Gliszczyno (pow. nakielski), Łoscica (pow. kcyński), Niedźwiady (pow. kaliski) i Wiesiołowo (pow. kaliski).

¹⁶⁵ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 147, 348; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 120.

¹⁶⁶ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 147, 348; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 120.

¹⁶⁷ Wizytacje z początku XVII w. wymieniają je tylko w parafii Staw, a pleban w Rajsku pobierał jedynie dziesięcinę z tamtejszych ról pustych. Wizytacje z 1719 i 1761 r. ponownie informują o podziale, dlatego zdecydowano się go utrzymać; LBG II, s. 8, 65; Wiz. Kal. 1603–1607, s. 216, 231; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 189, 203; AAG, ACons. E 52, k. 219r, 244v; AAG, ACons. E 22b, s. 710, 829.

¹⁶⁸ LBG I, s. 44, 56; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 200v, 203r.

Gniezno – św. Piotra, wieś do parafii Sławno w dekanacie Gniezno – Świętej Trójcy)¹⁶⁹, Sarbia (Sarbka, podzielona między parafie Popowo Kościelne i Podlesie Kościelne)¹⁷⁰, Szyszyn (podzielony między parafie Ostrowąż w dekanacie św. Michała i Ślesin w dekanacie sompoleńskim)¹⁷¹, Żydówko (dwór należał do parafii Łubowo, wieś do parafii Dziekanowice)¹⁷². W powiecie kcyńskim tendencja do podziału na dwór i wieś jest szczególnie widoczna w przypadku parafii Kozielsko (dekanat łekneński), w obrębie której znajdowały się dwory osad Dąbrowa¹⁷³, Niemczyn¹⁷⁴, Starężyn, Starężynek¹⁷⁵ i Zuzoły¹⁷⁶, wsie należały zaś do parafii sąsiednich: Dąbrowa, Starężyn i Starężynek do Janczewa (dekanat żniński), Niemczyn do parafii Łekno, a Zuzoły do parafii Żerniki. Oprócz wymienionych wyżej na początku XVI w. podzieloną przynależność miało także kilka innych osad, jednak późniejsze wizytacje już tego stosunku nie potwierdzają. Nie wiadomo, czy doszło do uregulowania tych kwestii, czy są to niedopatrzona wizytatorów. W powiecie konińskim: Koźmin (Kozimino) – na początku XVI w. dwór należał do parafii w Janiszewie, a wieś do parafii Dobrowo, w 1608 r. odnotowano ją już tylko pod tą pierwszą parafią¹⁷⁷; Sulanki – wieś należała do parafii Gosławice, a dwór do parafii Morzysław, w 1608 r. odnotowano tę osadę tylko przy Morzysławiu, w tym wypadku doszło do wyludnienia się wsi należącej do parafii w Gosławicach¹⁷⁸. W powiecie kcyńskim podobna sytuacja dotyczyła Międzylesia – dwór należał do parafii Kozielsko, wieś zaś do parafii Janczewo, w 1608 r. już tylko do Janczewa¹⁷⁹. Dość nietypowy podział dotyczył Mierucina w powiecie gnieźnieńskim. Zarówno LBG, jak i wizytacja podają, że o ile sama wieś należała do parafii Parlin, o tyle dwóch kmieci należało do parafii Słaboszewo¹⁸⁰. Zapis taki, sugerujący dość nietypowy personalny charakter przynależności parafialnej, oznacza zapewne podział terytorialny (łany kmiece). Z tego powodu Mierucino zostało zakwalifikowane do obu tych parafii. Szczególny był również podział wsi Węgrzynów w powiecie kaliskim, podzielonej między parafie Lutynia i Magnuszewice, a więc należącej do dwóch diecezji (zob. dalej, s. 96).

Przynależność parafialna wymaga w kilku miejscach komentarza. Wieś Głogówiec¹⁸¹ (pow. gnieźnieński) w rejestrach poborowych była konsekwentnie wymieniana w parafii Kwieciszewo¹⁸². Zdecydowałem jednak o jej przynależności do parafii Strzelce. Głogówiec nie pojawia się bowiem w parafii Kwieciszewo ani w LBG¹⁸³, ani w wizytacji z 1608 r.¹⁸⁴ W parafii Strzelce nie został wymieniony jako do niej należący¹⁸⁵, a jedynie płacący dziesięcinę¹⁸⁶. Przynależność Głogówca do parafii Strzelce jest potwierdzona jednoznacznie dopiero w wizytacji z 1632 r.¹⁸⁷ Wiadomości o przynależności Głogówca do parafii Kwieciszewo należy uznać za wątpliwe – prawdopodobnie wynikały z tego, że Głogówiec należał do tego samego właściciela co Czarnotul w parafii Kwieciszewo¹⁸⁸. Podobnym przypadkiem jest wieś Hłowo (Jełowo, pow. nakielski), odnotowana w rejestrach poborowych w parafii

¹⁶⁹ LBG I, s. 53–54, 90, 97; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 33r, 217v.

¹⁷⁰ LBG I, s. 76, 78; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 44r, 46r.

¹⁷¹ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 249r, 265r.

¹⁷² W wizytacji 1608–1609 tylko Dziekanowic, ale wizytacja z 1632 r. potwierdza, że dwór należał do Łubowa; LBG I, s. 44; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 200v; AAG, ACons. E 2b, s. 35.

¹⁷³ LBG I, s. 141, 157; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 102, 103.

¹⁷⁴ LBG I, s. 106, 140; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 59r, 102r.

¹⁷⁵ LBG I, s. 140, 157; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 102r, 313r.

¹⁷⁶ LBG I, s. 141, 162; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 102r, 318r.

¹⁷⁷ LBG I, s. 252, 256; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 157v.

¹⁷⁸ LBG I, s. 230, 237; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 290v.

¹⁷⁹ LBG I, s. 120, 142, 157; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 313r.

¹⁸⁰ LBG I, s. 172, 184; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 328r, 337r.

¹⁸¹ Jeszcze pod koniec XV w. był tam kościół parafialny; zob. S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 45.

¹⁸² RPWK, gzn, 1564, nr 305; RPWK, gzn, 1565, nr 308; RPWK, gzn, 1576, nr 290; RPWK, gzn, 1577, nr 281; RPWK, gzn, 1579, nr 82; RPWK, gzn, 1580, nr 382; RPWK, gzn, 1581, nr 324; RPWK, gzn, 1582, nr 291; RPWK, gzn, 1583, nr 302; RPWK, gzn, 1588, nr 320.

¹⁸³ LBG I, s. 328.

¹⁸⁴ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 345v.

¹⁸⁵ Tamże, k. 344r.

¹⁸⁶ Tamże, k. 536r.

¹⁸⁷ AAG, ACons. E 2b, s. 247.

¹⁸⁸ Zob. Teki Dworzaczka, Regesty.

Sępólno Krajeńskie (Sempolbork)¹⁸⁹, ale w wizytacji z 1653 r. w parafii Sypniewo¹⁹⁰. Tutaj podobnie zdecydowałem o przyjęciu później potwierdzonej w źródłach kościelnych przynależności parafialnej. Za tą decyzją przemawia lokalizacja miejscowości. Świadcstwo rejestrów poborowych budzi zaś wątpliwości. Iłowo pojawia się po raz pierwszy w rejestrze z 1576 r. w zapisie *Iłowa cum Zdziechowa*¹⁹¹. Dziechowo (Zdziechowa) było wsią bożogrobców gnieźnieńskich w parafii sępoleńskiej. Nie wiadomo, czemu kancelaria połączyła te dwie miejscowości, a nastąpiło to przez dopisanie (wciśnięcie) nad nazwą *Zdziechowa* określenia *Iłowa*. W ten sposób w następnych rejestrach kopiowano tę kolejność i Iłowo zawsze występowało przed Dziechowem w parafii Sępólno. Za zgodną z rejestrami przyjęto przynależność parafialną wsi Jeziercze (pow. gnieźnieński, zob. dalej, s. 181–182), wymienianą w nich w parafii Pobiedziska. *Regestr diecezjów* i Korytkowski wzmiankują z kolei, że mogła ona należeć do parafii Imielno (Jemielno)¹⁹². Uznałem, że nie są to wystarczające przesłanki do odrzucenia przekazu z rejestrów poborowych, gdyż wzmiankujące o tym źródła powstały kilkadziesiąt lat już po ostatecznym zaniku wsi.

Źródła kościelne pozornie dość nieprecyzyjnie określają przynależność parafialną Goczałkowa (pow. gnieźnieński), umieszczając je jednocześnie w parafii Kędzierzyn i Niechanowo, co spowodowane było płaceniem dziesięciny z tej wsi do obu tych parafii. Inne, dokładniejsze fragmenty dotyczące uposażenia jednoznacznie wskazują, że właściwą parafią Goczałkowic było Niechanowo¹⁹³. Wątpliwości budzi przynależność parafialna Nakwasina (Nakwasino, pow. kaliski), który w 1521 r. należał do parafii w Koźminku, na początku następnego stulecia zaś odnotowywany został już w parafii Rajsko¹⁹⁴. Późniejsze źródła ponownie odnotowują tę wieś przy parafii Koźminek¹⁹⁵. Przekaz wizytacji z 1607 i 1611 r. wynika zapewne z tego, że Nakwasin płacił do kościoła w Rajsku dziesięcinę ze wszystkich pól, z racji tego zaś, że Koźminek był wówczas zajęty przez protestantów, opis jego okręgu parafialnego nie znalazł się w tych wizytacjach. Cała sytuacja nie jest jednak dostatecznie klarowna. Trzeba wykluczyć zniesienie parafii w Koźminku w czasie reformacji, ponieważ pozostałych wsi z parafii koźmińskiej nie spotykamy w innych parafiach, a tego typu rozwiązanie nie zgadzałoby się z ogólnymi założeniami polityki władz kościelnych wobec kościołów zajętych. Czasowe przeniesienia miejscowości do sąsiednich parafii nie było jednak niemożliwe (zob. dalej, s. 113), ale nie posiadamy na to wyraźnego potwierdzenia. Analogicznie przedstawia się sytuacja Wyszek (Wyszkowy, pow. kaliski), w 1605 i 1611 r. wymienionych w parafii Twardowo¹⁹⁶, a w źródłach wcześniejszych i późniejszych występujących w parafii Magnuszewice¹⁹⁷. Wyszki zostały również pominięte w opisie parafii Magnuszewice w 1611 r.¹⁹⁸ Tutaj również należy zwrócić uwagę na pewną wątpliwość. Magnuszewice pod koniec XVI w. były w zarządzie plebana twardowskiego i w tej sytuacji nie ma pewności, czy z tego nie wynikły pewne „pomyłki”¹⁹⁹. W obu tych sytuacjach, biorąc pod uwagę z jednej strony zdecydowany wydźwięk źródła, z drugiej zaś małe prawdopodobieństwo czasowej zmiany przynależności parafialnej zarówno dla Nakwasina, jak i Wyszek, nie zdecydowałem się na jednoznacznie określenie przynależności parafialnej, przyznając pierwszeństwo kościołowi w Koźminku jako parafii Nakwasina i kościołowi w Magnuszewicach dla wsi Wyszki.

Uściślić trzeba przynależność parafialną Laskownicy Wielkiej i Laskownicy Małej w powiecie keyńskim. LBG bez rozróżnienia nazw zalicza jedną z nich do parafii w Łeknie, drugą zaś do

¹⁸⁹ RPWK, nkl, 1576, nr 125; RPWK, nkl, 1577, nr 101; RPWK, nkl, 1578, nr 154; RPWK, nkl, 1579, nr 139; RPWK, nkl, 1580, nr 151; RPWK, nkl, 1581, nr 143; RPWK, nkl, 1582, nr 133; RPWK, nkl, 1591, nr 107.

¹⁹⁰ Panske, s. 293.

¹⁹¹ RPWK, nkl, 1576, nr 125.

¹⁹² Czaykowski, s. 28; J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883, s. 226.

¹⁹³ LBG I, s. 19–22; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 178v, 180v, 514v.

¹⁹⁴ LBG II, s. 8, 63; Wiz. Kal. 1603–1607, s. 231; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 203.

¹⁹⁵ Czaykowski, s. 168; AAG, ACons. E 52, k. 248v; AAG, ACons. E 22b, s. 724.

¹⁹⁶ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 358; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 571.

¹⁹⁷ LBG II, s. 38; Czaykowski, s. 116. W wizytacjach z 1719 r. (AAG. ACons. E 52, k. 117r) i 1753 r. (AAG. ACons. E 22b, s. 430) do parafii w Twardowie zaliczono tylko Twardowo i Wolę.

¹⁹⁸ Wiz. Kal. 1610–1611, s. 572.

¹⁹⁹ To, że wizytator czerpał informacje o parafii w Magnuszewie od plebana twardowskiego, wydaje się mieć pewien wpływ na język opisu tej parafii. Wizytacja podkreśla jej dawną (Magnuszewice były wydzielone z Twardowa) i obecną zależność od Twardowa.

Grylewa²⁰⁰. Wizytacja z 1608–1609 r. przypisuje z kolei Laskownice Wielką do parafii w Grylewie, a *Luchownice* (Laskownica, błąd pisarza) do parafii w Łeknie²⁰¹. Biorąc pod uwagę położenie obu Laskownic, taka przynależność wydaje się być pomyłką. Kolejne wizytacje odróżniają jedynie formy *Laskownica* (w par. Łekno) i *Łaskownica* (w par. Grylewo)²⁰². Dopiero w 1712 r. zapisano Laskownice Małą do Grylewa²⁰³. Uwzględniając położenie obu wsi, przyjęto za rozstrzygający przekaz z 1712 r.²⁰⁴

Skomplikowane jest ustalenie przynależności parafialnej wsi Paruszka i Sokolna w powiecie nakielskim. Obie wsie nie pojawiają się w rejestrach poborowych – pierwsza z nich była zapewne lokowana w końcu XVI w. (pierwsza wzmianka 1598 r.²⁰⁵), druga zaś ma prawdopodobnie starszą metrykę, ale przez część XVI w. była raczej pustką²⁰⁶. Wizytacja z 1653 r. wymienia je w parafii Głubczyno²⁰⁷, przy czym dokument erekcyjny tej parafii z 1588 r. wspomina tylko o Głubczynie i Starym, jako miejscowościach wschodzących w jej skład²⁰⁸. Wspomniana wizytacja przy okazji opisu parafii w Krajence nadmienia, że tamtejszy pleban jest skonfliktowany z plebanem w Głubczynie m.in. o meszne z Paruszka i Sokolnej, ponieważ obie te wsie zostały „in territorio parochiae Krainensis aedificatis”²⁰⁹. Z tego powodu uznano, że właściwą przynależnością parafialną na koniec XVI w. dla obu tych wsi jest właśnie Krajenska. Do parafii w Głubczynie trafiły one zapewne, kiedy to katolicy przejęli tamtejsze świątynie poprotestanckie, które zostały afiliowane do Głubczyna²¹⁰, a kościół w Krajence był pod zarządem plebanów głubczyńskich²¹¹.

Trudnym terenem do rekonstrukcji granic parafialnych w drugiej połowie XVI w. jest północno-zachodni obszar powiatu nakielskiego (w przybliżeniu wyznaczony rzekami Łobżanką od wschodu i Kanałem Śmiardowskim od południa). Najważniejszą tego przyczyną był trwający tam w ciągu XVI w. proces lokacji nowych miejscowości (zob. dalej, s. 198–200), za którym nie nadążała rozbudowa sieci parafialnej, a także stosunkowo głęboka reformacja²¹². Zagadnienia te odnoszą się również do wspomnianej wcześniej Downicy (Lędyczka, zob. wyżej). Z tego powodu dla wielu miejscowości pierwsze informacje o przynależności parafialnej posiadamy dopiero z połowy XVII w., kiedy struktura kościelna na tym terenie została już znacznie przeorganizowana²¹³. Nie licząc kilku świątyń pomocniczych, dotyczyło to dwóch parafii powstałych na początku XVII w. – w Buczku Wielkim (Buczek Wielki, Batorowo, Buczek Mały, Buka, Czyżkowo, Trudna²¹⁴) i Radawnicy (Radownica, Górzna, Grudna, Kamień, Krzywa Wieś, Nowy Dwór²¹⁵)²¹⁶. Obie były w rejestrach poborowych konsekwentnie wymieniane w parafii zakrzewskiej²¹⁷ i do niej zakwalifikowano osady wymieniane przy tych późniejszych parafiach.

W wypadku Gniezna i Kalisza podziały parafialne przebiegały natomiast na wewnątrz samych miast lub na terenie przedmieść. W Gnieźnie istniały cztery parafie: obejmująca główną gminę miejską parafia Świętej Trójcy, parafia św. Wawrzyńca w miasteczku Jędrzejewo, parafia św. Piotra na przedmieściu

²⁰⁰ LBG I, s. 106, 113.

²⁰¹ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 59r, 66r.

²⁰² AAG, ACons. E 2b, s. 138, 151; AAG, ACons. E 3, s. 71v, 74v; AAG, ACons. E 6, k. 452v, 455r.

²⁰³ AAG, ACons. E 9a, k. 186v, 189v.

²⁰⁴ Laskownica Wielka dopiero pod koniec XIX w. trafiła do parafii grylewskiej; LBG I, s. 106 przyp. 4, s. 113 przyp. 7.

²⁰⁵ Teki Dworzaczka, Regesty, 2786 (nr 163) 1598.

²⁰⁶ Tamże, 1995 (nr 213) 1545; Szafran, s. 194.

²⁰⁷ Panske, s. 340–341.

²⁰⁸ Tamże, s. 331, 338.

²⁰⁹ Tamże, s. 321.

²¹⁰ Mietz, s. 101, 105, 162–163.

²¹¹ Tamże, s. 160.

²¹² Szafran, s. 53; A. Mietz, *Parafie archidiekanatu kamińskiego w okresie potrydenckim*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe na Krajnie i Palukach*, red. S. Łaniecki, L. Skaza, Nakło nad Notecią 2004, s. 100; Mietz, s. 76–84.

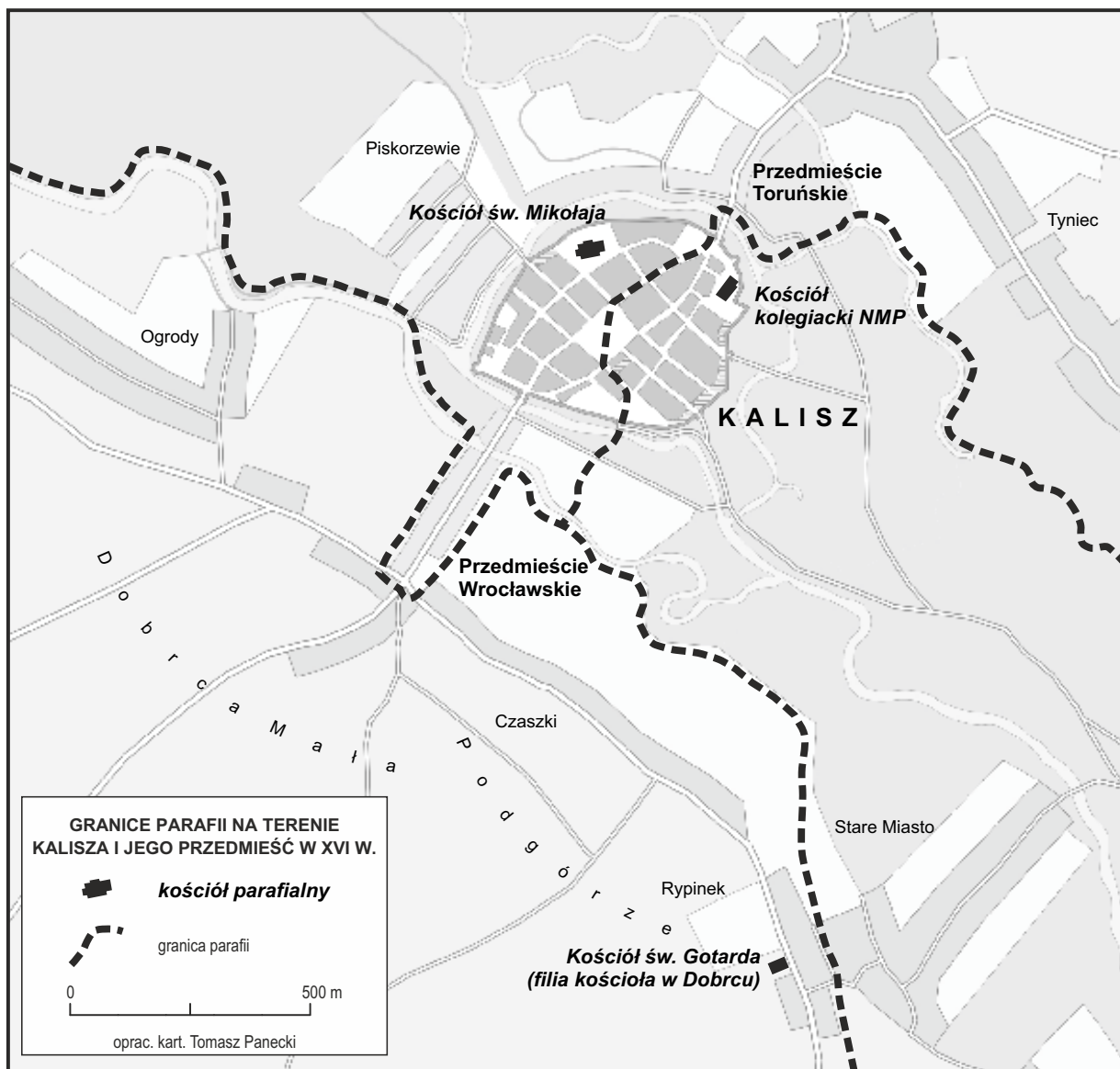
²¹³ Mietz, *passim*.

²¹⁴ Według wizytacji z 1653 r., s. 342. Trudna według wizytacji 1766–1767 (AAG, ACons. E 42, s. 532). Pominięto miejscowość Stare Grunowo – poświęconą jako parafialna w XVI w. (Mietz, s. 43) i Debrzno-Wieś – przynależne w XVI w. do parafii Debrzno.

²¹⁵ Według wizytacji 1766–1767 (AAG, ACons. E 42, s. 560, 568, 584–586, 588).

²¹⁶ Zob. wyżej i Mietz, s. 121–122.

²¹⁷ RPWK, nkl, 1564, nr 150, 152; RPWK, nkl, 1565, nr 172, 175; RPWK, nkl, 1576, nr 187, 190; RPWK, nkl, 1577, nr 154, 158; RPWK, nkl, 1578, nr 237, 233; RPWK, nkl, 1579, nr 207, 203; RPWK, nkl, 1580, nr 234, 230; RPWK, nkl, 1581, nr 218, 222; RPWK, nkl, 1582, nr 198, 202; RPWK, nkl, 1591, nr 175, 179.

Mapa 1. Granice parafii na terenie Kalisza i jego przedmieść w XVI w.

Piotrowie i parafia św. Michała na Wójtostwie. W Kaliszu miasto i jego najbliższa okolica były od 1303 r. podzielone między parafię kolegiacką św. Marii (część północno-wschodnia miasta) i parafię miejską św. Mikołaja (część południowa i zachodnia)²¹⁸ (zob. dalej, U. Sowina, T. Związek, T. Panecki, *Kalisz w połowie XVI wieku*). Wizytacja z 1603–1607 r. zawiera informację, że do parafii św. Marii należała trzecia część miasta wewnątrz murów, a do parafii św. Mikołaja pozostała część miasta i przedmieścia²¹⁹.

Tabela 2. Uchwytne zmiany przynależności parafialnej między początkiem i końcem XVI w.

Miejscowość	Przynależność parafialna na początku XVI w.	Przynależność parafialna pod koniec XVI w.
Brzostowo*	Brzostowo	Miasteczko
Byszkowy*	Brzostowo	Miasteczko
Chwalczewo (Chwaliszewo)	Zduny	Sulimierzyce

²¹⁸ M. Młynarska, *Proces lokacji Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, red. A. Gąsiorowski, Kalisz 1960, s. 112; I. Skierska, *Konflikty międzyparafialne w późnośredniowiecznym Kaliszu*, RH, t. 70, 2004, s. 146–147, 165.

²¹⁹ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 25, 78.

Miejscowość	Przynależność parafialna na początku XVI w.	Przynależność parafialna pod koniec XVI w.
Dębe (+)	Kamion	Dębe
Dębno**	Dębno	Dźwierszno
Dziembowo*	Brzostowo	Miasteczko
Głupczyno (Głubczyno) (+)	Krajenka	Głupczyno
Goliszewo***	Złotniki	Goliszewo
Grabiona*	Brzostowo	Miasteczko
Grabowo*	Brzostowo	Miasteczko
Jankowo***	Złotniki	Goliszewo
Kaminona (Kamionna Wieś) (-)	Kaminona	Iwanowice
Kocanowo (Koczonowo) (-)	Koczonowo	Pobiedziska
Kozarzewo Małe (-)	Kozarzewo Małe	Kazimierz
Kozarzewo Wielkie (-)	Kozarzewo Małe	Kazimierz
Kozmino (Koźmin)	Dobrowa i Janiszewo	Janiszewo
Kurza (+)	Rychnowo	Żerniki
Miasteczko*	Brzostowo	Miasteczko
Międzylesie	Janczewo i Kozielsko	Janczewo
Morzewo*	Brzostowo	Miasteczko
Nakwasin****	Koźminek	Koźminek lub Rajsko
Radwaniec (-)	Kozarzewo Małe	Kazimierz
Russowo (-)	Russowo	Tykadłowo
Stare (+)	Krajenka	Głupczyno
Stopachowo (Stępuchowo) (-)	Stopachowo	Kozielsko
Sulanki	Gosławice i Morzysław	Morzysław
Tokarki (-)	Kozarzewo Małe	Dobrosołowo
Wojsko*	Brzostowo	Miasteczko
Wyganki (+)	Rychnowo	Żerniki
Wyszki****	Magnuszewice	Magnuszewice lub Twardowo
Zaksino (Zakrzyno) (+)	Liskowo	Zaksino
Żatkowo (Rzadkowo)*	Brzostowo	Miasteczko
Żerniki (+)	Blizanowo	Żerniki

Legenda: (+) – erekcja nowej parafii; (-) – zniesienie parafii (afiliacja do innego kościoła); * – przeniesienie centrum parafii; ** – zmiana nieuwzględniona na mapie AHP, miała miejsce między 1570 a 1617 r.; *** – parafia inkorporowana do sąsiedniej na początku XVI w., poświadczona jest trwanie okręgu parafialnego, reaktywowana w 1602 r.; **** – możliwa pomyłka w wizytacjach.

Źródło: LBG i Wiz. Gnz. 1608–1609, oprac. własne.

Na naszej mapie oznaczono cztery eksklawy parafialne: Kiełpin i Drażno (Drzązn) w powiecie nakielskim, Komorowo w powiecie kcyńskim i Nosków (Noskowo) w powiecie kaliskim. Ich wydzielenie na mapie wynika częściowo z potrzeb wizualizacji kartograficznej granic parafialnych. W przypadku Kiełpina, który dzieli od Złotowa ponad 15 km i obszar parafii Zakrzewo, sytuacja ta jest następstwem wspomnianego specyficznego rozwoju sieci parafialnej na tym terenie. Należy jednak podkreślić, że

Kiełpin jest wymieniany w parafii Złotowo zarówno w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.²²⁰, jak i wizytacji z połowy XVII w.²²¹, a więc już po erygowaniu nowych parafii. Przypisanie Noskowa do parafii kolegiackiej w Kaliszu wynika zapewne z jej przynależności do dóbr arcybiskupich²²².

Oficjalaty

Program AHP nigdy nie uwzględniał sądowych jednostek podziału kościelnego, czyli oficjalatów. W związku z tym potraktowano je w tym komentarzu jedynie skrótowo. I tak omawiany tutaj teren diecezji gnieźnieńskiej znajdował się w granicach oficjalatów okręgowych kamieńskiego, gnieźnieńskiego i kaliskiego, podległych oficjalatowi generalnemu w Gnieźnie. Jak się powszechnie przyjmuje, ich terytoria pokrywały się z granicami archidiaconatów, z którymi dzieliły stolice. Oficjalat kamieński istniał wcześniej niż archidiaconat kamieński, i to granice oficjalatu wyznaczyły granice archidiaconatu²²³.

Diecezja gnieźnieńska w końcu XVI w.

W wielkopolskiej części diecezji gnieźnieńskiej znajdowało się 310 parafii, z czego 306 miało swoje centra na obszarze województwa kaliskiego, 12 z nich było parafiami filialnymi, 67 to parafie miejskie, a 239 – wiejskie.

Wielkopolski tom AHP jest ostatnim obejmującym większą część diecezji gnieźnieńskiej, co niemal wyczerpuje opracowywanie jej terytorium w serii, jedynie cała parafia Ślesin, Sompolno i centrum parafii Pakość znajdowały się na Kujawach²²⁴. Z tego względu zdecydowano się tutaj podsumować dotychczasowe ustalenia i przedstawić statystyki opisujące tę diecezję w końcu XVI w. Potrzebę tę uzasadnia również brak całościowej monografii diecezji. W poniższych statystykach zebrano informacje z dotychczas wydanych tomów serii AHP²²⁵ oraz atlasu województwa pomorskiego²²⁶, uwzględniając wspomniane części kujawskie. W poniższych statystykach nie zostały wyróżnione kościoły filialne.

Teren diecezji gnieźnieńskiej w końcu XVI w. obejmował rozległy obszar prawie 41 tys. km² – od południowo-zachodniej części województwa pomorskiego do północno-zachodniej sandomierskiego, w mniejszym lub większym stopniu zachodząc na terytoria dziesięciu staropolskich województw. Uwagę zwraca nierównomierne rozłożenie przestrzenne całego jej terytorium. Północna część diecezji (do dekanatu konińskiego na południu) ze wschodu na zachód nie przekracza 70 km szerokości, południkowo zaś rozciąga się na długości ponad 200 km. Część południowa tworzy bardziej zwarty obszar o wymiarach ponad 200 km w najszerszym miejscu linii wschód-zachód i ponad 170 na linii północ-południe. Obszar diecezji dzielił się na 8 archidiaconatów (w tym tzw. terytorium wieluńskie²²⁷), a te z kolei na 30 dekanatów (archidiaconat kurzelowski²²⁸ i terytorium wieluńskie²²⁹ nie były podzielone). Najmniejszym jednostką archidiaconalną było terytorium wieluńskie (ponad 1,7 tys. km²), największym archidiaconatem – gnieźnieński (ponad 7,5 tys. km²). Średnia powierzchnia dekanatu wyniosła ponad 1,1 tys. km², największym był dekanat chojnicki (ponad 2,5 tys. km²), najmniejszym zaś kobyliński

²²⁰ RPWK, nkl, 1564, nr 146; RPWK, nkl, 1565, nr 168; RPWK, nkl, 1576, nr 183; RPWK, nkl, 1577, nr 150; RPWK, nkl, 1578, nr 228; RPWK, nkl, 1579, nr 199; RPWK, nkl, 1580, nr 226; RPWK, nkl, 1581, nr 214; RPWK, nkl, 1582, nr 194; RPWK, nkl, 1591, nr 169.

²²¹ Panske, s. 308.

²²² E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 53.

²²³ W. Patykiewicz, *Późniejsze oficjalaty gnieźnieńskie*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 5, 1958, nr 4, s. 117; I. Skierska, *Oficjalat kaliski w XV wieku*, „Rocznik Kaliski”, t. 25, 1994/1995, s. 97–98; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Oficjalaty okręgowe w późnośredniowiecznej archidiecezji gnieźnieńskiej*, CPH, t. 47, 1995, s. 96–97, 103–105; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Początki oficjalatu kamieńskiego*, s. 17.

²²⁴ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności*, s. 37.

²²⁵ A. Dunin-Wąsowicz, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.2.2.7; też, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.2.2.2; H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.2.5; M. Piber-Zbieranowska, *Granice*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.2.2.1.

²²⁶ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. S. Herbst, oprac. M. Biskup, L. Koca, Warszawa 1961 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Przeglądowe, t. 1), s. 32. Wykorzystano również informacje z: M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego*, s. 72–77.

²²⁷ H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*.

²²⁸ A. Dunin-Wąsowicz, *Granice administracji kościelnej*, s. 55.

²²⁹ H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*.

(300 km²), powierzchnia większości dekanatów mieściła się między 700 a 1,4 tys. km². Na całym jej obszarze znajdowało się łącznie 757 ośrodków parafialnych (pełnoprawnych parafii i filii parafialnych), z czego 162 (21,7%) znajdowało się w miastach. Średnio na 100 km² diecezji gnieźnieńskiej przypadało 1,9 kościoła parafialnego, czyli 1 świątynia na 54 km². Najwięcej świątyń parafialnych posiadał archidiecezja gnieźnieńska (183), najmniej łowicki (45). Pod względem gęstości rozmieszczenia świątyń pierwsze miejsce zajmował archidiecezja kaliski (1 kościół na 37 km²), zbliżone pod tym względem były terytorium wieluńskie (1 na 39 km²) i archidiecezja gnieźnieńska (1 na 42 km²). Najrzadszą sieć parafialną posiadał archidiecezja kurzelowski (1 na 75 km²). Na poziomie dekanatów podobne statystyki przedstawiały się następująco: najwięcej kościołów znajdowało się w dekanacie chojnickim (51), a różnica między nim i kolejnymi dekanatami żnińskim i konińskim (po 29) była dość duża; najmniej parafii (7) znajdowało się w dekanacie kobylińskim; średnio na jeden dekanat na terenie diecezji gnieźnieńskiej przypadało 21 parafii. Najgęstsza sieć posiadały dekanaty pleszewski (1 kościół na 27 km²) i słupecki (1 na 28 km²), dalej pod tym względem plasowały się inne dekanaty z archidiecezjami kaliskiego i gnieźnieńskiego. Największe statystycznie odległości dzieliły kościoły w dekanatach radomszczańskim (1 na 90 km²) i szadkowskim oraz nakielskim (w obu 1 kościół na 87 km²).

Tabela 3. Liczba parafii w diecezji gnieźnieńskiej w końcu XVI w.

Archidiecezja	Dekanat	Liczba parafii
Gniezno	Konin	29
	Łekno	20
	Słupca	27
	Sompolno	17
	Gniezno – św. Michała	20
	Gniezno – św. Piotra	17
	Gniezno – Świętej Trójcy	24
	Żnin	29
	Razem	183
Kalisz	Kalisz	20
	Kobylin	7
	Pleszew	23
	Staw	22
	Stawiszyn	22
	Razem	94
Kamień	Chojnice	51
	Nakło	25
	Sępólno	20
	Tuchola	16
	Razem	112
Kurzelów		78
Łęczyca	Kłodawa	19
	Kutno	21
	Łęczyca	14
	Stary Tuszyn	28
	Zgierz	20
	Razem	102

Archidiakoniat	Dekanat	Liczba parafii
Łowicz	Łowicz	14
	Rawa	18
	Skierniewice	13
	Razem	45
Uniejów	Brzeźnica	18
	Radomskie	13
	Szadek	21
	Uniejów	24
	Warta	21
	Razem	97
terytorium wieluńskie		46
diecezja gnieźnieńska		757

Źródło: seria AHP, oprac. własne.

Diecezja włocławska

Struktury kościelne diecezji włocławskiej nie sprawiają istotnych problemów interpretacyjnych. Obszar tej diecezji wschodzący w skład województwa kaliskiego ma zasięg zupełnie marginalny i obejmuje zaledwie kilkanaście miejscowości i żadnej pełnej parafii. Można jedynie wspomnieć o Barcinie, który bywał czasami wymieniany w dekanacie raciańskim²³⁰, jednak biorąc pod uwagę odległość Barcina od tego dekanatu, taką możliwość należy wykluczyć i przypisać go do dekanatu inowrocławskiego²³¹. W przypadku miejscowości z diecezji włocławskiej leżącej w województwie kaliskim mamy do czynienia z ośrodkami parafialnymi, których okręgi znajdowały się w większości na terenie Kujaw (Barcin, Brdów, Łabiszyn) lub wsiami, których ośrodki parafialne znajdowały się poza województwem kaliskim (wsie Buszkowo, Czartowo, Kobyłanki, Paniewo, Popielewo – par. Skulsk; wieś Mirosławice – par. Kościeszki). Oprócz Brodowa, który należał do dekanatu radziejowskiego w archidiakonacie włocławskim, pozostałe miejscowości należały do archidiakonatu kruszwickiego, z czego Łabiszyn i Barcin do dekanatu inowrocławskiego, a reszta do dekanatu kruszwickiego. W drugiej połowie XVI w. nie doszło do zmian w organizacji kościelnej na omawianym tu terytorium diecezji włocławskiej²³². Jeżeli chodzi o oficjalaty, to cały ten teren był podporządkowany oficjalemu okręgowemu i generalnemu we Włocławku²³³.

2017 r.

²³⁰ MHDW 1, s. 21; MHDW 11, s. 72; MHDW 19, s. 65, 121.

²³¹ MHDW 1, s. 21; MHDW 22, s. 198; zob. W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, cz. 1, s. 40.

²³² W 1586 r. doszło do przeniesienia dekanatu raciańskiego z archidiakonatu kruszwickiego do włocławskiego i zmiany nazwy dekanatu nieszawski. Pozostałe zmiany są już z początku XVII w.; zob. I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, t. 4, 1961, nr 4, s. 691–693; S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, t. 1, cz. 1, z. 1, Lublin 1964, s. 37–38.

²³³ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, t. 1, cz. 1, z. 1, s. 35.

III.2.2b.4. DIECEZJA POZNAŃSKA I WROCŁAWSKA

Bogumił Szady

Diecezja poznańska

Granice zewnętrzne i zasięg diecezji poznańskiej

Pierwotne terytorium diecezji poznańskiej (przed 1000 r.) wyznaczały granice państwa Mieszka I¹. Po zniszczeniach z lat 30. XI w. organizacja terytorialna Kościoła polskiego uzyskała nowy kształt na skutek działań Bolesława Szczodrego (1075 r.), a następnie legata Idziego z Tusculum (1123/1124 r.). W tym czasie, tj. ok. 1124 r., ukształtował się zasadniczy zrąb terytorialny diecezji poznańskiej oraz jej podział na część wielkopolską i mazowiecką². Ze względu na graniczne położenie diecezji poznańskiej jej kształt terytorialny warunkowały zarówno zmiany granic politycznych, jak też powstawanie nowych diecezji, w szczególności gnieźnieńskiej, lubuskiej, kamińskiej i wrocławskiej. Dla opisu granic zewnętrznych diecezji poznańskiej w XVI w., która w części północnej, zachodniej i południowej przeważnie pokrywała się z granicami Królestwa Polskiego, cenne ustalenia przynosi hasło *Wielkopolska* opracowane w ramach SHGPoz³. Należy też pamiętać, że obszernie omówienie granic zewnętrznych diecezji (wraz z mapami) dał Józef Nowacki⁴. Dość szczegółowe granice diecezji zawiera także mapa pt. „Wielkopolska epoki piastowskiej”, przygotowana przez Tadeusz Szulca, dołączona do czwartego tomu KDW⁵. Analizę przebiegu i zmian granic diecezji ułatwiają też monograficzne studia dla sąsiednich diecezji: kamińskiej⁶, lubuskiej⁷ i wrocławskiej⁸.

Granice zewnętrzne diecezji poznańskiej zostaną omówione według podziału na część północną, wschodnią oraz południowo-zachodnią. Zasięg poszczególnych odcinków będzie następujący:

- granica północno-zachodnia i północna (od granicy śląsko-brandenburskiej, tj. okolic Boryszyna w parafii Żarzyn do parafii Piła),
- granica wschodnia (od parafii Piła do parafii Wysocko Wielkie),
- granica południowa i południowo-zachodnia (od parafii Wysocko Wielkie do granicy śląsko-brandenburskiej, tj. okolic Boryszyna w parafii Żarzyn).

Przed przedstawieniem granic zewnętrznych diecezji poznańskiej należy poruszyć zagadnienie jurysdykcji terytorialnej biskupów na terenach objętych reformacją. Terytorium diecezji, które wyznaczone było przez zasięg jurysdykcji i władzy biskupa miejsca (*ordinarius loci*), miało zwarty charakter. Tę zwartość określało stabilne funkcjonowanie podstawowych jednostek terytorialnych, jakimi były

¹ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Lwów 1890, s. 56–57; Now2, s. 7; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich 966–1939*, Lublin 1972, s. 78.

² T. Jurek, *Między Poznaniem a Czerskiem i Warszawą. Geneza i początki mazowieckiej enklawy diecezji poznańskiej*, KMP, t. 80, 2012, nr 1, s. 29–30; L.P. Słupecki, *Dzieje Czerska w XI–XIV wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. 3, 2006, s. 28–29 (streszczenie dyskusji na temat enklawy czerskiej).

³ T. Jurek, *Wielkopolska*, [w:] SHGPoz, t. V, z. 3, s. 578–601.

⁴ Now2, s. 7–39.

⁵ KDW IV.

⁶ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamińskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 35, 1987, nr 2, s. 41–57.

⁷ A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977.

⁸ B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Breslau 1940.

parafie. Reformacja w Wielkopolsce, poza obszarami przygranicznymi, zasadniczo nie doprowadziła do trwałego upadku katolickich struktur parafialnych. Po okresie zajęcia części świątyn i uposażenia beneficjów zasadniczo wróciły one do postaci z pierwszej połowy XVI w. Co prawda na początku XVII w. zreorganizowano strukturę dekanalną, ale kościoły parafialne w znakomitej większości zostały odzyskane⁹. Do wyjątków należą tutaj najbardziej wysunięte na południe, zachód i północ tereny sąsiadujące z Pomorzem, Brandenburgią i Śląskiem. Zgodnie z powyższym, głównym kryterium decydującym o przynależności danego obszaru do diecezji poznańskiej będzie trwałe administrowanie i kontrola parafii przez biskupów poznańskich. Pominięte zostaną tereny (parafie), względem których biskupi poznańscy jedynie okazjonalnie, czasami na zasadzie roszczeń i w sytuacjach spornych, dokonywali pojedynczych czynności prawnych. Jeżeli w okresie reformacji doszło do czasowego ograniczenia kompetencji biskupa poznańskiego, a po pewnym czasie (w XVII lub XVIII w.) kościół i jego uposażenie zostały przywrócone jurysdykcji biskupa, ośrodek taki i teren mu podległy będą uznawane za część diecezji poznańskiej. Pominięte zostaną natomiast tereny, na których doszło do trwałego zaniku katolickich struktur parafialnych i utraty zwierzchności przez ordynariusza poznańskiego. W największym uproszczeniu oznacza to, że granice diecezji poznańskiej na zachodzie, południu i północy należy wyznaczyć wzdłuż granic państwowych.

Zarówno Józef Nowacki, jak i Marek Okoń przesunęli północno-zachodnią granicę diecezji poznańskiej zdecydowanie poza granicę Królestwa Polskiego i Brandenburgii. Obaj utrzymywali, że granica między diecezjami poznańską i kamińską w pierwszej połowie XVI w. biegła nurtem Warty. Pierwszy uważał, że sięgała aż do Okszy i Głuchowa¹⁰, drugi natomiast umieszczał ją nieco bardziej na wschód (okolice Kołczyna i Włostowa), gdzie miała dochodzić do diecezji lubuskiej¹¹. Przebieg granicy w tym rejonie przedstawiony przez Okonia zbiega się z wcześniejszymi ustaleniami Anzelma Weissa i Bolesława Kumora¹². Powstaje pytanie, czy granice diecezji poznańskiej w XVI w. pokrywały się z granicami państwowymi, czy też je przekraczały, dochodząc do Warty, obejmując swoim zasięgiem Drezdenko, Santok, Karnin, Gorzów Wielkopolski, Lubniewice, Glisno, Kołczyn, Krzeszyce, Okszę, Głuchowo, a także Jemiołów, Sieniawę i Staropole¹³. Podstawa źródłowa dla potwierdzenia funkcjonowania parafii w niektórych z wymienionych miejscowości, nawet dla okresu przed reformacją, jest bardzo wątpliwa (np. Głuchowo, Oksza, Karnin, Kołczyn), a przynależność diecezjalna budzi wątpliwości (Jemiołów, Krzeszyce)¹⁴. Za bardzo wątpliwe należy uznać umieszczenie ich przez Nowackiego na mapie diecezji poznańskiej w 1602 r. Wszystkie wymienione ośrodki kościelne leżące w drugiej połowie XVI w. poza granicami Korony upadły w okresie reformacji i nie mogą być traktowane jako część diecezji poznańskiej. Nie przeczy temu doraźna i okazjonalna opieka biskupów poznańskich w XVI–XVIII w. nad nielicznymi skupiskami katolików zamieszkujących przygraniczne obszary protestanckiej Brandenburgii. Granicę zasięgu diecezji poznańskiej w tym rejonie wyznaczała więc granica województwa i Korony – najdalej wysuniętymi parafiami były: Trzemeszno Lubuskie (Czarmyśl), Wielowieś (Langfuld), Bledzew i Sokola Dąbrowa (Falkwald), należące do dekanatu Międzyrzecz.

Podobny problem dotyczy zasięgu diecezji poznańskiej w zachodniej części ziemi wałeckiej, z Kaliszem Pomorskim (Nowym Kaliszem). Okolice tego ośrodka miejskiego od XIII w. były terenem rywalizacji politycznej i kościelnej między Brandenburgią (biskupstwem kamińskim) i Polską (biskupstwo poznańskie). Trudno zgodzić się z konkluzją Nowackiego na temat przynależności kościelnej tego

⁹ J. Dworzaczkowa, *Reformacja w Wielkopolsce*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 562–567.

¹⁰ Now2, s. 17.

¹¹ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamińskiej*, s. 54.

¹² B. Kumor zaliczał parafię Oksza do diecezji poznańskiej. A. Weiss, mimo że włączył do diecezji lubuskiej parafię Krzeszyce, pominął leżące bardziej na zachód: Okszę i Głuchowo. Jego słownik historyczno-geograficzny biskupstwa lubuskiego ujmuje Pyrzany, ale pomija już Świerkocin; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej*, s. 144; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 82.

¹³ Bliższego wyjaśnienia wymaga przynależność miejscowości Templewo, Wielowieś (Langfuld), Żarzyn oraz Boryszyn (Borszyn). Na mapie załączonej do hasła *Wielkopolska* w SHGPoz zostały one włączone niesłusznie do Brandenburgii, ponieważ odpadły od Polski dopiero w 1629 r.; zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tomie AHP Wielkopolska, s. 53–54, w tej edycji III.2.1.4.

¹⁴ Zob. Słownik historyczno-geograficzny miejscowości biskupstwa lubuskiego w pracy A. Weissa; Now2, s. 481, 558; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej*, s. 231–285.

obszaru: „Politycznie należała znaczna część tej strefy od Złocieńca poprzez Kalisz Pomorski aż do Barnimia i Niemcza także po r. 1368 nadal do Nowej Marchii margrabiów brandenburskich. Sprotektantyzowana w połowie XVI w. przepadła w całości dla diecezji poznańskiej i Kościoła katolickiego. Nie zmieniło to jednak prawnej granicy diecezji”¹⁵. Podobnie jak w przypadku strefy nadnoteckiej, położenie terenu poza granicami Korony, na co nałożył się trwały upadek struktur katolickich w okresie reformacji, spowodowało, że zasięg diecezji w tym regionie wyznaczała granica państwa¹⁶. Diecezję poznańską w jej nowym kształcie otaczała od zachodu i północy Misja Północna, historyczna jednostka katolickiej administracji kościelnej, obejmująca m.in. obszary zlikwidowanych w połowie XVI w. diecezji kamieńskiej (1545 r.) i lubuskiej (1566 r.)¹⁷. Należy ponadto podkreślić, że na niektórych najbardziej wysuniętych na zachód skrawkach ziemi wałeckiej jurysdykcja biskupa poznańskiego, ze względu na brak parafii katolickich, mogła mieć jedynie charakter tytularny, np. w okolicach Mirosławca (Frydlandu).

W części północnej granica diecezji poznańskiej pokrywała się z granicą województwa poznańskiego. Najdalej wysuniętą na północny wschód miejscowością diecezji poznańskiej i województwa poznańskiego (pow. wałeckiego) było Jastrowie. Tutaj stykały się też granice diecezji poznańskiej z gnieźnieńską i była kamieńską. Nowacki na swoich mapach (1510, 1602 r.) przesunął granicę poznańską zbyt daleko na północny wschód, włączając do diecezji parafie: Drawień, Lotyń (Łotyń), Węgorzewo, Łomczewo (Łowczew), Brokęcino, Okonek, Chwalimie (Walny), Borucino, Podgaje, Pniewo, Ciosaniec oraz kościół filialny w Glinkach Mokrych (chodzi być może o kaplicę cmentarną widoczną na pruskich mapach z pierwszej połowy XIX w.)¹⁸. Nie przytoczył podstawy źródłowej, na podstawie której zaliczył do diecezji poznańskiej w XVI w. miejscowości położone na północ od Jastrowia aż do ujścia rzeki Osoki do Gwdy (okolice miejscowości Drawień)¹⁹. Granica zarówno powiatu wałeckiego, jak też diecezji poznańskiej w tym regionie przebiegała tuż na północ od Jastrowia, wzdłuż rzeki Młynówka i przecinając rzekę Oskę. Po stronie Księstwa Pomorskiego leżały wsi Samborsko, Pniewo i Podgaje²⁰. Taki przebieg granicy diecezji kamieńskiej w tym rejonie przedstawił także Okoń²¹.

Od wschodu część wielkopolska diecezji poznańskiej graniczyła z diecezją gnieźnieńską. Rozległą parafię Piła od wschodu ograniczała rzeka Gwda. Od ujścia Gwdy do Noteci granica biegła na wschód, wchodząc na teren województwa kaliskiego (Pałuki). Parafia Chodzież była podzielona między województwa poznańskie i kaliskie²², parafia Margonin leżała zaś już całkowicie w powiecie kcyńskim województwa kaliskiego. Przebieg granic diecezji w tym rejonie został ukształtowany w XIV w. w wyniku sporu biskupa poznańskiego i arcybiskupa gnieźnieńskiego. Na mocy ugody z 1364 r. wsi na terenie Pałuk zostały podzielone na 3 grupy: przy arcybiskupstwie gnieźnieńskim pozostały: Żoń (Żuń), Grylewo, Gołańcz, Chojna i Jaktorowo, biskupowi poznańskiemu przyznano: Margonin, Próchnowo i Sułaszewo (Szulaszewo), trzecia zaś grupa (*villae intermediae*) miała należeć do diecezji poznań-

¹⁵ Now2, s. 14.

¹⁶ Nie można zaliczać do diecezji poznańskiej parafii: Niemieńsko (Niemcz), Barnimie, Biały Zdrój, Dębsko, Kalisz Pomorski, Cybowo, Suchowo, Płociczno, Stara Korytnica, Pożrzadło Wielkie, Pomierzyn, Stara Studnica, Sienica, Żeńsko (Borujsko), Żabin, Żabinek, Wierzchowo, Lubieszewo, Osiek Drawski, Linowno, Stawno, Gudowo, Suliszewo, Drawsko Pomorskie, Kosobudy, Złoceniec, Bobrowo, Cieszyno (Czechy), Chlebowo oraz enklawy brandenburskiej wokół Próchnowa i Piecnika. Na mapie załączonej do hasła *Wielkopolska* w SHGPoz zakradł się drobny błąd: miejscowość Sadowo została umieszczona w Brandenburgii; Now2, s. 391, 553–554; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 591.

¹⁷ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 82; G. Wejman, *Kościół katolicki na ziemi lubuskiej 1124–2010. Zarys problemu*, [w:] *Kościół na Środkowym Nadodrzu. Historia i postacie praca zbiorowa*, red. G. Chojnacki, Zielona Góra 2011, s. 23–24.

¹⁸ Miejscowości Łomczewo, Pniewo, Ciosaniec i Glinka Mokre (Glinka) występują tylko na mapach załączonych do monografii J. Nowackiego. Pomija je zestawienie indeksowe.

¹⁹ Now2, s. 13, 389.

²⁰ Według SHGPoz północna granica woj. poznańskiego w tym rejonie w XVI w. była sporna. Tak też jest przedstawiona na mapie załączonej do hasła *Wielkopolska*. Autorzy pominęli jednak tymczasową regulację granicy między Polską i księstwem pomorskim w okolicy Jastrowia z 1588 r. Granica na rzece Młynówce w okolicach Jastrowia miała się utrwalić już na początku XVI w.; K. Górską-Gołaskę, *Jastrowie*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 56–57; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 584–588.

²¹ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamieńskiej*, s. 54.

²² Podział parafii Chodzież między województwa kaliskie i poznańskie zbiegał się z podziałem własnościowym. Wszystkie miejscowości parafii Chodzież należące do woj. poznańskiego to królewszczyzny, natomiast wśród części kaliskiej występuje jedynie własność szlachecka. Wyjaśnienia takiej korelacji można szukać we wcześniejszej, jeszcze przed ukształtowaniem podziałów administracji państwowej, fundacji parafii chodzieskiej; L. Kurpisz, *Kronika kościołów chodzieskich*, Chodzież 1933, s. 7–11.

skiej, ale dziesięcinę opłacać do Gniezna: Kowalewo, Lipiny i Szamocin (Szamocino)²³. W nieznanych okolicznościach wieś Próchnowo trafiła ponownie pod władzę arcybiskupa gnieźnieńskiego²⁴.

Diecezja poznańska w części wschodniej wkraczała bardzo wyraźnie na terytorium województwa kaliskiego. Nowacki stwierdza, że „wytyczono [...] całą granicę wschodnią dowolnie, zdaje się raczej w oparciu o granice kasztelanii aniżeli powiatów”²⁵. Wcześniej Władysław Abraham wskazywał na związki podziału diecezjalnego z podziałem politycznym, twierdząc, że pierwotna granica między diecezjami poznańską i gnieźnieńską nie uległa w średniowieczu istotnym przesunięciom²⁶. Zagadnienie związku między granicami państwowymi a kościelnymi w średniowieczu jest ciągle dość słabo zbadane. Ponieważ istnienie granic linearnych między kasztelaniami jest wątpliwe i należy mówić raczej o strefach wpływów²⁷, także granice diecezji w tamtym okresie można określić jedynie w przybliżeniu. Literatura przedmiotu przynosi tutaj bardzo wiele hipotez, z których najciekawsza, także w kontekście powstania enklawy czerskiej diecezji poznańskiej, dotyczy przynależności ziemi kaliskiej do diecezji poznańskiej (Tomasz Jurek). Bardzo wątpliwy jest pogląd dotyczący powołania jeszcze w XI w. odrębnej diecezji w Kaliszu²⁸. O wiele bardziej prawdopodobne wydaje się stopniowe, będące dłuższym procesem, kształtowanie granic między diecezjami poznańską i gnieźnieńską w tym rejonie. Zapewne było to proces wcześniejszy od utrwalenia podziałów wojewódzkich i powiatowych, datowanego w Wielkopolsce na wiek XIV²⁹. Wskazywać mogą na to okręgi parafialne podzielone między województwa poznańskie (pow. poznański) i kaliskie (pow. gnieźnieński, pyzdrowski): Rogoźno, Lechlin (Lechnino), Skoki, Wronczyn (Wronczyno) (wieś Stęszewko³⁰), Iwno (wieś Rujsca [Ruszcza³¹]), Kostrzyn, Pierzchno. Nie można wykluczyć, że jurysdykcja biskupów poznańskich na wschód od Rogoźna (parafie Potulice, Pruśce [Pruśca], Łęgowo) wskazuje pośrednio na pierwotny zasięg kasztelanii rogozińskiej (wieś Sienno)³². Problematiczna w tym rejonie pozostaje przynależność diecezjalna osady Ostrowo-Młyn (Ostrowski), wzmiankowanej regularnie w rejestrach poborowych powiatu kcyńskiego. Dokumentacja dla parafii Łęgowo, do której przypisał tę osadę Stanisław Kozierowski, jest dość skąpa³³ – udało się jedynie potwierdzić obecność pola zwanego Ostrówki w parafii Łęgowo w 1778 r.³⁴ Położony nad samą Wełną młyn był zapewne wąskim łącznikiem stolicy parafii – Łęgowa – z leżącą po drugiej stronie rzeki wsią Bobrowniki³⁵.

Wspomniany wyżej spór między biskupem poznańskim i arcybiskupem gnieźnieńskim dotyczył także granic diecezji na terenie powiatu pyzdrowskiego województwa kaliskiego, który niemal w całości należał do diecezji poznańskiej³⁶. Analiza mapy zasięgu „terytoriów plemiennych” Stanisława Arnolda wskazuje na daleko idące analogie między zasięgiem kasztelanii w Gieczu i Biechowie a wschodnią granicą diecezji poznańskiej w tym rejonie. Podział diecezjalny znany już z 1136 r. włączał Giecz do

²³ S. Arnold, *Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, [w:] *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, t. 2, Kraków 1927, s. 30–31; Now2, s. 33–34.

²⁴ Nie można wykluczyć, że zostało to ustalone w wyniku toczącego się nadal w latach 1367–1371 sporu granicznego między biskupami poznańskim i gnieźnieńskim. W gnieźnieńskiej księdze uposażeń arcybiskupa Łaskiego Próchnowo należy do parafii Żoń; LBG I, s. 116; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 36–37.

²⁵ Now2, s. 35.

²⁶ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce*, s. 59–64.

²⁷ A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965, s. 44, 68.

²⁸ Pełny przegląd poglądów na temat „diecezji kaliskiej” podaje T. Jurek, *Czy istniało średniowieczne biskupstwo kaliskie?*, „Rocznik Kaliski”, t. 24/25, 1995, s. 83–93.

²⁹ A. Gąsiorowski, *Podziały terytorialne i zarząd wewnętrzny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 33; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 390.

³⁰ LBG I, s. 64; ASK I 5, k. 239v, 407, 531v, 725v; ASK I 6, k. 159, 416; ASK I 4, k. 707v; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 210v.

³¹ Przynależność wsi Rujsca do parafii Iwno i diecezji poznańskiej może być pozostałością związków tej wsi z opolem kostrzyńskim; S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 42.

³² Tamże, s. 21.

³³ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 2: M–Z, Poznań 1922, s. 122.

³⁴ Wiz. Poz. 1777–1784, k. 362v.

³⁵ Przynależność wsi Bobrowniki do parafii Łęgowo została ustalona na podstawie wizytacji z 1778 r. Wcześniejsze wizytacje sąsiednich parafii Rogoźno i Potulice pomijają tę miejscowość. Rejestry poborowe rejestrują ją najczęściej bez przynależności parafialnej, wśród innych dóbr związanych z klasztorem wągrowieckim; tamże, k. 362.

³⁶ Now2, s. 34.

diecezji poznańskiej, a „podziały dzielnicowe wiązały kasztelanę giecką z księstwem gnieźnieńskim (podział 1249 r.) lub też z gnieźnieńsko-kaliskiem (podział 1253 r.)”³⁷. Od XIV w. Giecz traci znaczenie na rzecz Biechowa, stolicą administracyjną powiatu oraz dekanatu zostały zaś Pyzdry. O przebiegu granicy między diecezjami poznańską i gnieźnieńską w tym rejonie wzdłuż rzeki Wrześnica pisał w swojej *Chorografii* Jan Długosz³⁸. Do parafii podzielonych przez granice powiatowe (pyzdry, gnieźnieński) należy Opatówko, ale to zapewne na skutek decyzji sądu i ugody z 1364 r.³⁹

Na południe od Warty granica diecezji wchodziła częściowo na teren powiatu kaliskiego. Parafie Żerków i Wilkowyja były podzielone między powiatami pyzdry i kaliskim. Wyjątkowa sytuacja miała miejsce w przypadku wsi Węgrzynowo (obecnie część Wilczy), która była podzielona między parafie Lutynia (diecezja poznańska) i Magnuszewice (diecezja gnieźnieńska)⁴⁰. Dyskusyjna jest przynależność wsi Orpiszewek (Orpiszewko). Pominięta przez księgi uposażeń diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej, w rejestrach poborowych w XVI w. była zaliczana do parafii Lutynia (diecezja poznańska), jednak w późniejszych źródłach kościelnych figuruje w parafii Sośnica (diecezja gnieźnieńska)⁴¹. Za pozostawieniem tej wsi w granicach diecezji poznańskiej przemawia umowa z 1543 r. między dziedzicem Orpiszewka Stanisławem Suchorzewskim a plebanem w Lutyni Marcinem, dotycząca zamiany dziesięciny wytycznej na pieniądze⁴². Przebieg granic diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej w tym rejonie uległ zmianie w okresie średniowiecza – terytorium czestramskie (kasztelania starogrodzka) należało pierwotnie do diecezji gnieźnieńskiej i zostało przejęte przez diecezję poznańską. Pozostałością dawnej przynależności tego obszaru do diecezji gnieźnieńskiej była tzw. enklawa krotoszyńska⁴³.

Granica południowa i południowo-zachodnia diecezji poznańskiej opierała się na granicach Wielkopolski i Śląska (diecezji wrocławskiej). Na krótkim odcinku w części wschodniej zasięg diecezji poznańskiej wyznaczała granica między województwami kaliskim i sieradzkim (parafie Wysocko Wielkie i Odolanów [Odałanów]). Dyskusyjna w tym rejonie jest przynależność kościelna wsi Uciechów. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. była zaliczana do parafii Odolanów, jednak księga uposażeń diecezji gnieźnieńskiej wymienia tę wieś w opisie parafii Zduny, a w późniejszych źródłach kościelnych pojawia się w parafii Sulmierzyce⁴⁴. Ta ostatnia przynależność wydaje się najbardziej prawdopodobna. Specyficzna sytuacja – oprócz wspomnianej enklawy krotoszyńskiej – dotyczyła kilku parafii w ziemi wschowskiej, a także okolic Sławy oraz okolic Świebodzina. Na potrzebę bardziej szczegółowych badań nad dziejami parafii pogranicznych zwrócił uwagę Jurek⁴⁵. Należy przy tym wziąć pod uwagę wpływ reformacji, a następnie proces tzw. redukcji parafii protestanckich z lat 1653–1654 oraz wpływ tych zjawisk na kształt granicy diecezjalnej między Poznaniem i Wrocławiem⁴⁶. Trudne jest oddanie przynależności diecezjalnej tych parafii, które nie funkcjonowały w drugiej połowie XVI w., a kościoły parafialne pełniły funkcje zborów protestanckich. Dodatkowo część kościołów zaliczanych do diecezji poznańskiej przed wybuchem reformacji, a położonych na terenach przygranicznych w Wielkopolsce lub na Śląsku, znalazła się w XVII w. w granicach diecezji wrocławskiej.

Problematiczne jest zaliczenie przez Nowackiego do diecezji poznańskiej parafii Trzebosz, Jabłonna i Kaczkowo leżących na Śląsku. Przyjął on, że wzmianki w aktach konsystorza poznańskiego na temat określonej parafii świadczą jednoznacznie o jej przynależności diecezjalnej. Opracowanie Bernharda

³⁷ S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 42.

³⁸ H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne Królestwa Polskiego w „Annales” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz: 600. lecie urodzin. Region, Polska, Europa w jego twórczości*, red. J. Maciejewski, P. Oliński, W. Rozynkowski, S. Zonenberg, Toruń 2016, s. 115.

³⁹ Now2, s. 34.

⁴⁰ „Pertinentes villae ad parochiam [Lutynia]. Lutynia. In Wegrzynowo aula tantum cum hortulanis et molendino, emethones vero pertinent ad Magnuszowice”; *Wiz. Poz.* 1610–1619, k. 105v. Węgrzynowo, jako wieś należąca do parafii Magnuszewice, została ujęta także przez wizytacje diecezji gnieźnieńskiej z lat 1605 i 1610; *Wiz. Kal.* 1603–1607, s. 358; *Wiz. Kal.* 1610–1611, s. 572.

⁴¹ *Wiz. Kal.* 1719, s. 261; Czaykowski, s. 117.

⁴² *Wiz. Śrm.* 1672–1685, k. 309–309v.

⁴³ S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 35–42.

⁴⁴ LBG II, s. 19–20; *Wiz. Kal.* 1728–1730, s. 183.

⁴⁵ T. Jurek, *Stan, potrzeby i perspektywy badań nad dziejami średniowiecznej diecezji poznańskiej*, [w:] *Kościół poznański w historiografii*, red. L. Wilczyński, Poznań 2009, s. 21–22.

⁴⁶ J. Mandziuk, *Kościół katolicki na Śląsku pod panowaniem habsburskim*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne”, t. 1, 1994, nr 1, s. 78–79.

Panzrama poświęcone strukturze parafialnej diecezji wrocławskiej w średniowieczu dwie z nich – Trzebosz i Jabłonną – zalicza do diecezji wrocławskiej. Zostało natomiast pominięte przez niego bardziej wysunięte na północ Kaczkowo, uznane zapewne za należące do diecezji poznańskiej⁴⁷. Z kolei spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 wymieniają Trzebosz w ramach dekanatu śremskiego diecezji poznańskiej, przy czym w 1561 r. znalazł się on w grupie ośrodków zajętych przez protestantów⁴⁸. Jabłonna i Kaczkowo zostały pominięte przez wspomniane rejestry. Kumor uważa, że diecezja wrocławska uzyskała te parafie w XV i XVI w.⁴⁹ Wszystkie te parafie upadły w czasie reformacji, przy czym Trzebosz nie wrócił już do funkcjonowania jako parafia katolicka, natomiast Jabłonna i Kaczkowo, po ich odzyskaniu przez katolików, zeszyły do rangi kościołów filialnych parafii Czernina, należącej do diecezji wrocławskiej⁵⁰. W związku z powyższym nie mogą zostać objęte granicami diecezji poznańskiej na przełomie XVI i XVII w.

Na terenie województwa poznańskiego, w ziemi wschowskiej, w drugiej połowie XVI w. znajdowało się kilka parafii diecezji wrocławskiej. Granica województwa na południu przecinała parafię Wyszaków – stolica parafii leżała na Śląsku, a dwie miejscowości – Górczyna i Dryżyna (Dreżyna) – w ziemi wschowskiej. Granica diecezji poznańskiej i wrocławskiej w XV–XVII w. w okolicach Wschowy została określona przez Nowackiego jako „płynna”, co wiązało on ze sporną przynależnością polityczną rejonu Wschowy na przełomie XIII i XIV w.⁵¹ Obszar biskupstwa poznańskiego zbiegał się w tym rejonie ze średniowiecznym zasięgiem kasztelanii przemęskiej⁵² i został wyznaczony przez pierwotne granice Wielkopolski ze Śląskiem⁵³. Ważne informacje na temat zasięgu diecezji poznańskiej w tym rejonie w drugiej połowie XVI w. przynosi wizytacja diecezji wrocławskiej z 1580 r.⁵⁴ Zalicza ona do dekanatu Góra w diecezji wrocławskiej następujące parafie: Konradowo (Kunersdorf, Kursdorf, w jej okręgu parafialnym została wymieniona wieś Kandlewo [Kandel]), Stare Drzewce (Drzewce, Drewitz), Zamysłów (Szymolewo, Himsdorff, Hinzendorf), Kowalewo (Kavel, Kabel), Jędrzychowice (Heyersdorf, Heindersdorf), Wyszaków (Schwusen), Siedlnica (Sidnica, Zedlitz, Czedlitz). Jedynie dwie z nich określa jako należące do Kościoła rzymskokatolickiego: Konradowo i Zamysłów⁵⁵. Parafie te zaliczane były do diecezji wrocławskiej także w średniowieczu⁵⁶. Dość złożona była sytuacja kościołów w Kowalewie, Siedlnicy i Jędrzychowicach. Po ich zajęciu przez protestantów biskup poznański usiłował uzyskać jurysdykcję nad ośrodkiem w Siedlnicy. Podjęta przez biskupa poznańskiego w 1606 r. próba przywrócenia parafii poprzez wprowadzenie instytucji plebana katolickiego nie powiodła się. W wizytacji diecezji poznańskiej z 1619 r. kościół ten wciąż figuruje wśród zajętych przez „heretyków” (Swidnica). W wizytacjach diecezji wrocławskiej z drugiej połowy XVII w. funkcjonuje jako katolicki, określany jako filialny Kowalewa („filia est ecclesiae haereticae in Kavel”), który znajdował się nadal w rękach innowierców, podobnie jak podlegająca mu druga filia – w Jędrzychowicach⁵⁷.

Na mapach diecezji poznańskiej opracowanych przez Nowackiego jej granica w część zachodniej przekraczała znacząco granicę państwa ze Śląskiem i Brandenburgią. Dotyczy to okolic Sławy i Kolska. Oba ośrodki wymienione zostały przez spisy kontrybucji diecezji poznańskiej z drugiej połowy XVI w., aczkolwiek występują wśród kościołów zajętych przez protestantów. Wizytacja diecezji poznańskiej z 1619 r. wzmiankuje Sławę wśród kościołów zajętych przez protestantów, chociaż sposób zapisu tej miejscowości może wskazywać, że została dodana jako uzupełnienie⁵⁸. Ze względu na fakt, że

⁴⁷ Jabłonna jest wymieniona w archiprezbiteracie Góra diecezji wrocławskiej już w 1376 r.; *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakoniat Glogau*, t. 1, wyd. J. Jungnitz, Breslau 1907, s. 19–23; B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen*, s. 120–121; Now2, s. 423.

⁴⁸ AAP, CP 404, k. 27; ASK I 3, k. 335v; Now2, s. 31.

⁴⁹ Now2, s. 30–31; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 102.

⁵⁰ *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 110–111.

⁵¹ Now2, s. 29.

⁵² S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 47.

⁵³ KDW IV: *Suplement*, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20091, dostęp: 3.11.2016 (edycja elektroniczna).

⁵⁴ Now2, s. 29–30, 440–442.

⁵⁵ *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21.

⁵⁶ B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen*, s. 114–117.

⁵⁷ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180; *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21, 114, 190; T. Jurek, *Kowalewo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 423–424.

⁵⁸ AAP, CP 404, k. 41v–42; ASK I 3, k. 341v; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180; *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 37.

w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. obie parafie znajdowały się w zarządzie braci czeskich – Kolsko w latach 1582–1654, Sława w latach 1570–1654⁵⁹, a po przywróceniu katolikom zostały włączone w skład diecezji wrocławskiej – granice diecezji poznańskiej na tym odcinku poprowadzone zostały wzdłuż granic państwowych. Zbliżona sytuacja jak w przypadku Sławy i Kolska dotyczy całego okręgu świebodzińskiego, który należał do Śląska, ale był od niego oddzielony terytorium Brandenburgii. Całkowity upadek struktur katolickich oraz samego dekanatu Świebodziń w połowie XVI w., a także nieudane próby odzyskania wpływów na tym terenie podejmowane przez biskupów poznańskich (1592 r.)⁶⁰ uniemożliwiają uznanie tego okręgu jako podległego diecezji poznańskiej. Po rekatolicyzacji w XVII w. okolice Świebodziń zostały wcielone do diecezji wrocławskiej.

Na zakończenie należy omówić granicę diecezji na południu dekanatu Międzyrzecz, w kontekście relacji między Paradyżem (Gościkowem) i Jordanowem (Jordanem). O parafii w Paradyżu wspominają regularnie rejestry poborowe w drugiej połowie XVI w. (od 1553 r.). Wieś Jordanowo (Jordan) pojawia się w rejestrach poborowych z lat 1580–1583 w parafii Iwno, dlatego w SHGPoz występuje jako osada opustoszała k. Iwna. Jednak rejestr z 1583 r. wspomina o wsi Jordanowo (Jordan) we własności klasztoru paradyckiego, a wymienione tam dwa młyny – Hamerski i Nowy – można zlokalizować na rzece Paklicy⁶¹. Wizytacja z 1603 r. wskazuje, że siedzibą parafii Paradyż był kościół zlokalizowany we wsi Jordanowo⁶². Według Nowackiego parafia ta powstała w XVI w., na co ma wskazywać jej pominięcie zarówno w księdze uposażeń z 1510 r., jak też w innych rejestrach. Teza ta wydaje się zbyt wątpliwa, gdyż nie można wykluczyć, że rejestry poborowe, wymieniając parafię w Paradyżu, odwoływały się do nazwy klasztoru, a nie parafii. Prawdopodobna jest także inkorporacja parafii do klasztoru w Paradyżu, co może wyjaśniać jej pominięcie w spisach kontrybucji z lat 1540 i 1561⁶³.

Archidiakonaty i dekanaty

Podział na archidiakonaty terenowe wielkopolskiej części diecezji poznańskiej, ustanowiony decyzją biskupa Andrzeja Zaremby z 21 I 1298 r., utrzymał się bez większych zmian do końca epoki staropolskiej. Dokonał się przez podział jedyne istniejącego wówczas archidiakonatu poznańskiego na trzy części. Nazewnictwo utworzonych wówczas archidiakonatów (większy, średni i mniejszy) ukształtowało się później. Archidiakonaty mniejszy nazywany był od połowy XIV w. pszczewskim, średni – śremskim, większy zaś – poznańskim. Hierarchia ta oddawała rangę poszczególnych archidiakonów, wyrażoną miejscem w kapitule katedralnej, a nie wielkością terytorialną jednostek, którymi kierowali. Podział z końca XIII w. nie objął terytorium całej diecezji poznańskiej – poza strukturą archidiakonatalną pozostała część zanotowana diecezji, zarezerwowana dla czwartego archidiakona.

Opis granic archidiakonatów zawarty w dokumencie biskupa Andrzeja Zaremby był dość ogólny. Nowacki nie dostrzegł analogii między obszarami jednostek administracji państwowej (kasztelanie, opola) i podziałem archidiakonatalnym⁶⁴. Ten ostatni oparty był na granicach naturalnych (Warta) i istniejących parafiach. W dokumencie zostały wymienione, w układzie południe-północ, poczynając i kończąc na rzece Warcie, najbardziej wysunięte na zachód parafie archidiakonatu większego (poznańskiego): Mosina, Łódź (Łodzian), Modrze, Granowo, Drużyn (Drożyn), Słupia, Niepruszewo (Nieproszewo), Kaźmierz (Kazimierz), Szamotuły, Obrzycko. Po wschodniej stronie Warty, gdzie granica archidiakonatu była jednocześnie granicą diecezji, zostały wymienione tylko dwie parafie skrajne ograniczające terytorium archidiakonatu od południa (Ciężyn [Ciężym]) i od północy (Drezdenko [Drdzeń]). Rzeka Noteć miała wyznaczać jego północną granicę. Archidiakonaty średni (śremski) zajmował południową część diecezji i miał być oddzielony od poznańskiego i pszczewskiego przez rzeki Wartę i Obrę. Archidiakonaty mniejszy (pszczewski) znajdował się z kolei między rzekami Wartą i Obrą, przy czym zostały wymienione wschodnie parafie odgraniczające od archidiakonatu poznańskiego, w porządku

⁵⁹ S.J. Ehrhardt, *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens*, t. 3/1, Liegnitz 1783, s. 202, 217–218.

⁶⁰ Now2, s. 22–23.

⁶¹ RPWP, pzn, 1583, nr 208.

⁶² „Paradis monasterium ordinis Cisterciensis. Ibidem villa Jordan in qua est ecclesia parochialis”; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 24v.

⁶³ AAP, CP 404, k. 5v; ASK I 3, k. 348; zob. też M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych w tomie AHP Wielkopolska*, w tej edycji III.2.1.4.

⁶⁴ Now2, s. 291.

północ-południe: Wronki, Otorowo, Wilczyna, Ceradz Kościelny (Ceradz Stary), Buk, Ptaszkowo (Ptaszkowo Wielkie), Łęki Wielkie⁶⁵.

W zarysowanych powyżej granicach wspomniane archidiakonaty utrzymały w zasadzie swoją strukturę do końca XVI w. Księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. nie zawiera informacji o podziale diecezji na archidiakonaty, jednak został on oddany przez kolejność opisywanych dekanatów. Pominięta przy tym została część zanotecka diecezji oraz nieleżący w granicach państwa dekanat świebodziński. Istotną trudność w rekonstrukcji granic archidiakonatów ok. 1600 r. stanowi status terenów położonych na północ od Noteci. Zarówno Nowacki, jak też SHGPoz odwołują się do dokumentu z 1349 r. jako podstawowej przesłanki świadczącej o funkcjonowaniu i zasięgu czwartego archidiakonatu diecezji poznańskiej. Przesłanki, dodać należy, dość wątpliwej, gdyż opartej na pojedynczej wzmiance o Henryku, archidiakonie „inter Notesz et Drawam”⁶⁶. Brak innych świadectw na ten temat, zważywszy wagę urzędu, a także dokładność kwerend przeprowadzonych przez Nowackiego, może świadczyć o tym, że plan powołania czwartego archidiakonatu dla części zanoteckiej, wyrażony w dokumencie z 1298 r., nie doszedł do skutku. Do takiego samego wniosku, choć niewyrażonego wprost, doszedł prawdopodobnie Nowacki, skoro tereny położone na północ od Noteci zaliczył do archidiakonatu poznańskiego⁶⁷.

Tabela 1. Reorganizacja diecezji poznańskiej ok. 1601 r.

Archidiakonat	Dekanaty przed 1601 r.	Dekanaty po 1601 r.
Śrem	Nowe Miasto nad Wartą (Nowe Miasto)	Nowe Miasto nad Wartą (Nowe Miasto)
		Borek Wielkopolski (Borek)
		Koźmin
	Śrem	Śrem
		Krobia
	Kościan	Kościan
		Śmigiel
Wschowa	Wschowa	
Pszczew	Wronki	Wronki (od 1640 r. Lwówek)
	Grodzisk Wielkopolski	Grodzisk Wielkopolski
	Międzyrzecz	Międzyrzecz (od 1640 r. Zbąszyń)
Poznań	Pyzdry	Pyzdry
	Poznań	Poznań
		Środa Wielkopolska (Środa)
		Kostrzyn
	Stęszew	Stęszew (od XVIII w. Buk)
	Oborniki	Oborniki
		Rogoźno
(obszar zanotecki)	Czarnków	

Podział diecezji poznańskiej na dekanaty został przeprowadzony w XIV w., a wzmianki o nich w aktach konsystorskich występują od 1403 r. Rekonstrukcja tego podziału na koniec XVI w. jest dość trudna. Na przełomie XVI i XVII w. nastąpiła reorganizacja sieci dekanalnej, przy czym – w opinii Nowackiego – niemożliwie jest podanie precyzyjnej daty powstania nowych dekanatów. Miało to nastąpić między 1590 a 1602 r., przy czym za najbardziej prawdopodobną interpretację uznaje się

⁶⁵ KDW II, nr 770, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20067 (dostęp: 3.11.2016); Now2, s. 286–293.

⁶⁶ KDW II, nr 1284, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20067 (dostęp: 3.11.2016).

⁶⁷ Now2, s. 291.

reformę diecezji przeprowadzoną przez Wawrzyńca Goślickiego po objęciu przez niego rządów diecezjalnych w 1601 r.⁶⁸ Z tego względu mapa struktur kościelnych oddaje stan i granice dekanatów sprzed synodu 1602 r. Przeprowadzona wówczas reorganizacja liczbę 12 dekanatów (wliczając jako odrębny dekanat zanotecką część diecezji i pomijając utracony w XVI w. dekanat Świebodzin) podniosła do 19. Największe zmiany zaszły w archidiakonacie poznańskim i śremskim. Liczba dekanatów w archidiakonacie pszczyńskim się nie zmieniła. Generalny zakres zmian przedstawia powyższa tabela, przy czym należy zaznaczyć, że do pewnych przesunięć doszło też w przynależności poszczególnych parafii. Oznacza to, że nie zawsze parafia należąca do dekanatu podanego w kolumnie środkowej (przed 1601 r.) znalazła się w jednym z dekanatów opisanych w kolumnie prawej (po 1602 r.). Największe zmiany zaszły w północnej części diecezji, gdzie bardzo zmniejszył się dekanat Oborniki, a jego północna część wraz z fragmentem diecezji leżącym na północ od Noteci weszła w skład nowego dekanatu Czarnków. W znacznym stopniu zmienił się też zasięg dekanatów: Wschowa, Grodzisk Wielkopolski (Grodzisko) i Międzyrzecz (od 1640 r. jako dekanat Zbąszyń) oraz Stęszew (w XVIII w. jako dekanat Buk) i Wronki (od 1640 r. jako dekanat Lwówek).

Podstawowymi źródłami do rekonstrukcji podziału dekanalnego w XVI w. jest księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz dwa spisy kontrybucji – z lat 1540 i 1561⁶⁹. Warto dodać, że spis z 1561 r. nie był znany Nowackiemu. Porównanie wymienionych wykazów z wykazem dekanatów z 1471 r. wskazuje na dość trwałą sieć dekanalną diecezji poznańskiej do połowy XVI w.

Jak ilustruje powyższa tabela w 3 archidiakonatach diecezji poznańskiej funkcjonowało w drugiej połowie XVI w. sumie 11 dekanatów – po cztery w archidiakonacie poznańskim (Poznań, Pyzdry, Oborniki, Stęszew) oraz śremskim (Śrem, Wschowa, Kościan, Nowe Miasto nad Wartą) oraz trzy w archidiakonacie pszczyńskim (Grodzisk Wielkopolski, Wronki, Międzyrzecz). Problematyczny jest w tym okresie charakter okręgu świebodzińskiego oraz zanoteckiej części diecezji poznańskiej. W obu przypadkach zasadniczą rolę odgrywa wpływ granic państwowych na kształt ustrojowy Kościoła poznańskiego, a także skutki, jakie wywołała reformacja na obszarach diecezji wysuniętych najdalej na północ i zachód. Kwestia dekanatu świebodzińskiego została już wyżej wyjaśniona. Bardziej złożony jest przypadek dekanatu waleckiego, określanego inaczej kaliskim, zanoteckim, po 1602 r. zaś – przy znacznie zmienionych granicach – czarnkowskim. Teren ten został pominięty zarówno przez księgę uposażeń z 1510 r., jak i spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. Opinia o istnieniu w okresie przedreformacyjnym dekanatu w Kaliszu Pomorskim, mieście należącym do Brandenburgii, opiera się na słabych przesłankach (wzmianki w latach 1509–1511). Lech Bończa-Bystrzycki datuje jego powstanie na drugą połowę XIV w., bez podania jednak podstawy źródłowej⁷⁰. W czasie reformacji „dekanat ten faktycznie przestał istnieć z powodu oddania kościołów przez ich patronów innowiercom”⁷¹, stąd pominięcie tej jednostki na mapie tematycznej poświęconej strukturze Kościoła łacińskiego w końcu XVI w.

Dzięki spisom kontrybucji z lat 1540 i 1561 większych wątpliwości nie budzi przyporządkowanie parafii do poszczególnych dekanatów. Pewne wątpliwości nasuwa pogranicze dekanatów Grodzisk Wielkopolski i Międzyrzecz (parafie Brójce, Rogoziniec i Koźminek), ale wydaje się, że należy pójść za rozstrzygnięciami Nowackiego. Za przypisaniem tych parafii do dekanatu Grodzisk Wielkopolski może przemawiać ich przynależność do powiatu kościańskiego (zgodność granic państwowych i kościelnych). Jest to jednak przesłanka za słaba, aby podważyć opinię Nowackiego, zwłaszcza że przynależność powiatowa miejscowości w tym regionie też nie jest do końca pewna. Wątpliwości nasuwa pojawienie się parafii zapisanej w spisie kontrybucji z 1561 r. jako „Brodze” w dekanacie Grodzisk Wielkopolski. Podobieństwo form nazewniczych wskazuje, że może chodzić tutaj o parafię Brójce. Nie można jednak wykluczyć leżącego niedaleko Brudzewa, a to byłaby z kolei mocna przesłanka za odrębnością tej parafii od Kręcka (Kręska) w drugiej połowie XVI w.⁷²

Dekانات diecezji poznańskiej stanowiły w większości twory zwarte i regularne. Komentarza wymagają informacje źródłowe dotyczące położenia parafii Wysocko Wielkie oraz Sławoszew (Słaboszewo)

⁶⁸ Tamże, s. 325.

⁶⁹ LBP; AAP, CP 404; ASK I 3, k. 326–348.

⁷⁰ L. Bończa-Bystrzycki, *Dekanat walecki w XVI–XVIII wieku*, „Koszalińsko-Kołoobrzeskie Wiadomości Diecezjalne”, t. 13, 1985, nr 1–2, s. 37.

⁷¹ Now2, s. 324, 386.

⁷² ASK I 3, k. 343.

w dekanacie Śrem, które występują w spisach kontrybucji z lat 1540 i 1561⁷³. We wstępie do edycji księgi uposażeń z 1510 r. Nowacki zaznaczył, że parafie te w rękopisie zostały ujęte w dekanacie Śrem, ale uznał to za błąd i przeniósł je do dekanatu Nowe Miasto nad Wartą⁷⁴. Główną przesłanką do takiej zmiany – choć niewyraźną wprost – było położenie tych parafii daleko od dekanatu śremskiego, tuż przy granicy z diecezją gnieźnieńską. Położenie geograficzne tych parafii wskazuje na ich przynależność do dekanatu Nowe Miasto. Nie można jednak całkowicie wykluczyć istnienia eksterytorialnych dwóch enklaw dekanatu śremskiego złożonych z parafii Wysocko Wielkie i Sławoszew. Były to sytuacje bardzo rzadkie, ale odnotowywane w innych diecezjach. Dla przykładu w drugiej połowie XVIII w. parafia Mnich (dekanat Gostynin, diecezja płocka) w dekanacie Bobrowniki (diecezja włocławska), rozdzielona na dwie części przez parafię Czernikowo (dekanat Lipno, diecezja płocka), a także dekanat Wolbórz (diecezja włocławska) z dwiema enklawami położonymi w dekanacie Zgierz (diecezja gnieźnieńska)⁷⁵.

Parafie i okręgi parafialne⁷⁶

Prezentacja zagadnień związanych ze strukturą parafialną diecezji poznańskiej w drugiej połowie XVI w. winna być poprzedzona uwagami o charakterze wstępnym i metodologicznym. Podstawa informacyjna dotycząca poszczególnych parafii – głównie dzięki podstawowym ustaleniom Nowackiego, a także pracy zespołów Zakładu Słownika Historyczno-Geograficznego Ziemi Polskich w Średniowieczu oraz Zakładu Atlasu Historycznego w IH PAN – jest dość bogata. Nie pozwala ona jednak w wielu sytuacjach na wyprowadzenie jednoznacznych wniosków dotyczących funkcjonowania oraz statusu jednostek administracji kościelnej w końcu XVI w. Należy podkreślić, że zjawisko reformacji spowodowało istotne przekształcenia w strukturze parafialnej w Wielkopolsce. Wobec braku wizytacji kanonicznych diecezji poznańskiej z drugiej połowy XVI w. trudno niekiedy precyzyjnie określić moment odzyskania świątyni z rąk protestanckich i przywrócenia parafii dla duszpasterstwa katolickiego. Wiele kościołów katolickich utraciło swój pierwotny, parafialny charakter i po odzyskaniu z rąk protestanckich przybrało charakter świątyni filialnych. Dodatkowo niektóre kościoły filialne posiadały okręgi duszpasterskie – w dalszej części tekstu będą one określane jako „parafie filialne”. Zgodnie z zasadą przyjętą w serii AHP kościoły filialne posiadające okręgi parafialne traktowane były jak parafie i oznaczone zarówno na mapie głównej, jak też na mapie kościelnych struktur terytorialnych⁷⁷.

Istotnymi czynnikami branymi pod uwagę przy decyzjach o uwzględnieniu lub pominięciu parafii była trwałość (stabilność) struktur oraz odrębność terytorialna parafii. Dokładne odtworzenie procesu odzyskiwania wielu parafii z rąk protestantów oraz rekonstrukcja ich okręgów parafialnych dla drugiej połowy XVI w. na podstawie źródeł kościelnych była często niemożliwa. Duża dynamika zmian przy słabej podstawie źródłowej proveniencji kościelnej zmusza do odwołania się do rejestrów poborowych jako istotnego wskaźnika odrębności terytorialnej parafii. Z pewnością rejestrują one stan bliższy rzeczywistości społecznej XVI w. niż odległe w czasie opisy struktur parafialnych z drugiej połowy XVII czy też z XVIII w. Zostały więc uwzględnione na mapie te ośrodki parafialne, które wymieniono w spisach kontrybucji kościelnej z 1540 i 1561 r., a następnie systematycznie wzmiankowane jako ośrodki parafialne w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. – nawet jeżeli zmieniły swój charakter na ośrodki filialne lub zostały całkowicie wchłonięte przez inne parafie na skutek zmian poreformacyjnych (w XVII lub XVIII w.). Księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. stanowią tym samym decydujące źródło w rekonstrukcji okręgów parafialnych. Źródła kościelne z XVII i XVIII w. – wizytacje kościelne oraz rejestr diecezji Franciszka Czaykowskiego – służą jako materiał do weryfikacji informacji, mając charakter pomocniczy i uzupełniający.

Omówienie struktury parafialnej diecezji poznańskiej zostało podzielone na trzy podrozdziały. Pierwszy z nich (*Walcz, Wschowa, Międzyrzecz*) zawiera przedstawienie sytuacji na trzech obszarach, gdzie rekonstrukcja sieci parafialnej u schyłku XVI w. jest szczególnie trudna: w północnej (zanoteckiej)

⁷³ AAP, CP 404, k. 25, 27v; ASK I 3, k. 334, 335.

⁷⁴ LBP, s. 22, 115, 152.

⁷⁵ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.

⁷⁶ Omówienie wątpliwych zagadnień związanych z parafiami poznańskimi, jak np. przynależność Ostrowa i Piętrowa (obecnie części Poznania) do parafii św. Małgorzaty (Śródka), znalazło się w komentarzu do planu Poznania autorstwa P. Dembińskiego.

⁷⁷ H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.2.5.

części diecezji, w dekanacie Wschowa oraz w dekanacie Międzyrzecz. Odrębne potraktowanie tych terenów wynika także z tego, że dynamiczne zmiany w sieci parafialnej pociągały za sobą równie częste przekształcenia zasięgu samych parafii i ich okręgów. Komentarz dotyczący większości obszaru diecezji, zdecydowanie stabilniejszego pod względem administracji kościelnej, został podzielony na dwie części: *Parafie i filie* oraz *Okręgi parafialne*. W pierwszej znalazła się charakterystyka problemów związanych z rekonstrukcją sieci parafialnej, w szczególności poświęcona kwestiom parafii inkorporowanych i filialnych, które utraciły lub utrzymały odrębność terytorialną. Procesy te nader często były związane z upadkiem części parafii w okresie reformacji. W drugiej zaś podjęto próbę wyjaśnienia wątpliwości związanych z przynależnością parafialną poszczególnych osad. Szczególną uwagę zwrócono przy tym na wpływ decyzji władz kościelnych oraz patronów świeckich, niekompletną rejestrację w źródłach osad o mniejszym znaczeniu (młyńskich, kuźniczych) oraz wpływ stosunków własnościowych na rejestrację przynależności parafialnej.

a) Wałcz, Wschowa, Międzyrzecz

Zdecydowana większość zarówno parafii, jak i okręgów parafialnych diecezji poznańskiej miała stabilny charakter i zasięg terytorialny. Najwięcej wątpliwości budzi sytuacja parafii położonych w północnej (zanoteckiej) części diecezji, w dekanatach Wschowa oraz Międzyrzecz.

W przypadku zanoteckiej części diecezji poznańskiej (tzw. dekanat wałecki lub zanotecki) poważny problem stanowi brak podstawy źródłowej pozwalającej określić parafialny lub filialny charakter kościołów funkcjonujących przed reformacją, a tym bardziej zrekonstruować okręgi parafialne. Dotyczy to przede wszystkim obszarów, gdzie struktura Kościoła katolickiego całkowicie upadła w XVI w.⁷⁸ Niekiedy tylko pojawiają się pojedyncze wzmianki świadczące o parafialnym charakterze kościołów z okresu wcześniejszego (XIV – pierwsza połowa XVI w.). Głównie dotyczą one obsady plebańskiej w pierwszych dekadach XVI w.⁷⁹ Pierwszą parafią, która została przywrócona dla duszpasterstwa katolickiego, był Wałcz, a stało się to w latach 1595–1602⁸⁰. Na obszarze tym reformacja oznaczała nie tylko przejście świątyń katolickich, ale także budowę struktur ewangelickich na surowym korzeniu na terenach, gdzie rozwijało się nowe osadnictwo. Oznacza to, że liczne miejscowości nie zostały w XVI w. wcale objęte katolicką opieką duszpasterską. Z powodu luk źródłowych zrezygnowano na mapie głównej z pełnej rekonstrukcji okręgów parafialnych, pozostawiając jedynie oznaczenie stolicy parafii w Wałczu, Tucznie i Czaplunku. W opinii autorów SHG-Poz nie znajdują potwierdzenia hipotezy Nowackiego dotyczące funkcjonowania w drugiej połowie XVI w. wielu parafii w okolicach Człopy: Dzwonowo (Szonowo), Szczuczcz (Czuczcz), Przelewice (Pieczyska), Jaglice (Gogolce), Wołowe Lasy, Niekursko, Golin (Gołacza), Brzeźniak (Barchold), w rejonie Wałcza: Różewo (Rozwałd), Prusinowo Wałeckie (Prusendorf), Kłębowiec (Klausdorf) oraz Tuczna: Strzaliny (Stralemberg), Zdbowo (Stibowo), Jezioraki (Schulzendorf), Rzeczyca (Knakendorf)⁸¹. Sam Nowacki miał w tej kwestii wiele wątpliwości: „Istniały więc powyższe kościoły przed 1550, trudno natomiast przesądzić założenie wszystkich przed 1510 r. oraz ich charakter jako parafialnych czy tylko sukursalnych”⁸².

Ważne przesłanki świadczące o utracie praw parafialnych przez wiele świątyń w pierwszej połowie XVI w. zawierają zeznania świadków w procesie o odzyskanie uposażenia parafii w Tucznie w 1607 r. Wszystkie okoliczne kościoły już przed reformacją miały charakter filii i były obsługiwane przez plebana z Tuczna⁸³. Utratę praw parafialnych przez wiele świątyń potwierdzają także rejestry poborowe powiatu poznańskiego z lat 1580 i 1583, które zarejestrowały parafię Człopa, a w jej granicach takie

⁷⁸ Na temat reformacji i kontreformacji w ziemi wałeckiej zob. Bąk, Wałcz; zob. też M. Kuc-Czerep, *Zbory różnowiercze w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2c.4.

⁷⁹ Pierwszy względnie kompletny spis parafii – jak przyjmuje się w literaturze przedmiotu – dla tego obszaru pochodzi z dokumentu 1349 r. (KDW II, nr 1284, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20067, dostęp: 3.11.2016). Aby być jednak precyzyjnym, był to w istocie przekazany przez Henryka, archidiacona dla północnej części diecezji poznańskiej („*terram inter Noteć et Drawam*”), rejestr miejscowości, które miały płacić dziesięcinę biskupowi poznańskiemu. Parafialny status wielu z nich budzi wątpliwości, zwłaszcza wobec braku potwierdzenia w innych źródłach. Jak zostało zaznaczone wcześniej, obszar ten został pominięty zarówno przez księgę uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r., jak i spisy kontrybucji duchowieństwa z lat 1540 i 1561.

⁸⁰ Bąk, Wałcz, s. 249.

⁸¹ Now2, s. 385–397.

⁸² Tamże, s. 395.

⁸³ Bąk, Wałcz, s. 230.

miejsowości jak Dzwonowo, Szczuczarz, Trzebin (Trzebinia), Wołowe Lasy, Załom (Załomia) czy Brzeźniak, uznane przez Nowackiego za ośrodki odrębnych parafii przed reformacją⁸⁴. Odnowieniu katolickich struktur kościelnych w powiecie wałęckim towarzyszył rozwój osadnictwa i pojawianie się nowych osad, których przynależność parafialna nie była od razu określona, zwłaszcza na obszarach pogranicza katolicko-luterańskiego. Ten dynamiczny obraz rejestrują wizytacje tego obszaru z lat 1628–1629 i 1640–1641. Ukazują one też dość chaotyczne i piętrowe zależności jednych kościołów od innych. Za przykład mogą posłużyć relacje między Człopą, Dzwonowem, Trzebinem i Przelewicami opisane w 1641 r. Najpierw Przelewice i Trzebin zostały zaliczone do parafii w Człopie, a następnie ujęte jako kaplice kościoła w Dzwonowie, który „fuit olim seorsiva, et pro parochiali habebatur, modo ab aliquot annis parochus Człopensis per commendam illam administrat”. Ponadto w opisie kaplicy i kościoła filialnego w Trzebinu można znaleźć fragment: „Ad eandem parochiam pertinet filialiter villa Czuchar seu Cicer [Szczuczarz, Czuczarz – B.S.] dicta”⁸⁵. Odbudowa struktur katolickich polegała na odzyskiwaniu dawnych parafii katolickich i ich uposażenia, ale także na próbie budowy nowych ośrodków duszpasterskich na bazie powołanych do istnienia w XVI w. świątyń protestanckich⁸⁶. Dotyczy to prawdopodobnie szeregu miejscowości na pograniczu ujsko (pilsko)-wałęckim: Nadarzyce (Nadorycz), Brzeźnica, Budy (Buda), Głowaczewo (Klawiter), Szwecja, Zdbice (Zbytno), Sypniewo (Sypnow), Dudylany (Duderlak). Większość tych miejscowości pojawia się w źródłach dopiero w drugiej połowie XVI w., parafia katolicka w Nadarzacach powstała zaś dopiero na początku XVII stulecia⁸⁷.

Ośrodkiem tradycyjnie wymienianym jako parafialny w XVI w. był także Czaplinek. Obok wspomnianych wyżej Nadarzac jest to najbardziej wysunięta na północ funkcjonująca w okresie nowożytnym parafia diecezji poznańskiej. Według wizytacji z 1628 r. jurysdykcja terytorialna plebana w Czaplunku była tytularna, ponieważ okolicę zamieszkiwali tylko ewangelicy⁸⁸. Wizytacja nie wymienia w okręgu parafialnym wsi: Kluczewo (Klausewo), Rakowo i Nobliny (Nabliny)⁸⁹. Według Friedricha Wilhelma Ferdinanda Schmitta i Fritza Bahra kościół w Czaplunku w momencie wybuchu reformacji miał charakter filialny i należał do parafii w Wałczu⁹⁰. Kluczowa dla zwycięstwa katolicyzmu w Czaplunku i odnowienia tam parafii katolickiej w latach 1624–1625 była postawa Jana Czarnkowskiego, starosty drahimskiego⁹¹. Nie wszystkie próby (od)budowy parafii katolickich po reformacji kończyły się od razu powodzeniem. Do parafii Dzwonowo, której przyporządkowane zostały na początku XVII w. trzy kościoły filialne: Szczuczarz, Przelewice i Trzebin, powołano najpierw w 1616 r. plebana z Tuczna, a następnie w 1637 r. z Człopy. W drugiej połowie XVII i w XVIII w. wszystkie te świątynie wymieniane są jako filialne w parafii Człopa⁹². W 1602 r. Krzysztof Zadow, pleban z Tuczna, objął parafie w Strzalinach, Mielęcinie i Marcinkowicach (Marcinkowie). Według SHGPoz akt ten dotyczył tych wsi, gdzie na początku XVI w. nie było kościołów filialnych zależnych od parafii w Tucznie i gdzie powstały kaplice zbudowane przez innowierców⁹³. Już w wizytacji z 1628 r. wszystkie te miejscowości (prawdopodobnie na podstawie wyroku z 1607 r.) ujęte zostały jako wsi parafialne Tuczna⁹⁴.

⁸⁴ RPWP, pzn, 1580, nr 821–831; RPWP, pzn, 1583, nr 881–892; Now2, s. 395–396.

⁸⁵ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 323–324.

⁸⁶ Z wizytacji parafii Czaplinek z 1641 r.: „Istae omnes ecclesiae sumptibus haereticorum extractae. Anno vero 1625 (it fama est) recuperatae, gremioque Sanctae Romanae Ecclesiae adscriptae sunt”; tamże, k. 336v.

⁸⁷ Niejasna jest relacja między kościołami w Nadarzacach i Brzeźnicy. „Ecclesia parochialis cuiusquam sancti nomine non intitulata, ab haereticis olim extracta et ante annos duodecem catholicis restituta non consecrata. Filialis matricis ecclesiae in Brzeznica ad quam et aliae in Buda, Klawiter, Succia, Zbytno, Sypniow et Duderlak villis filiales ab haereticis itidem extractae et non consecratae spectant”; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8.

⁸⁸ „Habet haec ecclesia octo filiales in villis Lubal, Szwarcenze, Pelen, Wurowa, Szarfenor, Flakenze, Groszwarzenze et Cykier, quas memoratus plebanus non solet adire neque ulla ecclesiastica administrare sacramenta, cum omnes in iis sint parochiani haeretici”; tamże, k. 8v.

⁸⁹ Now2, s. 389–390; K. Górska-Gołaska, *Czaplinek*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 278–279.

⁹⁰ Schmitt, s. 83; F. Bahr, *Kirchengeschichte des Landes Draheim*, Stettin 1931 (Forschungen zur Kirchengeschichte Pommerns, t. 1), s. 31–32.

⁹¹ Bąk, Wałcz, s. 418–419; C. Motsch, *Grenzgesellschaft und frühmoderner Staat. Die Starostei Draheim zwischen Hinterpommern, der Neumark und Grosspolen (1575–1805)*, Göttingen 2001 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, t. 164), s. 213–214.

⁹² Wiz. Poz. 1628–1629, k. 12; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 320–323v; Now2, s. 395.

⁹³ K. Górska-Gołaska, *Marcinkowice*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 87–88.

⁹⁴ Wiz. Poz. 1628–1629, s. 11.

Ta sama wizytacja wymienia parafię w Róży oraz jej dwa kościoły filialne – w Gostomi i Leżenicy⁹⁵. Najwidoczniej próba powołania tej parafii także się nie powiodła, gdyż w latach następnych wszystkie trzy kościoły zaliczane są już do parafii w Wałczu⁹⁶. Niepowodzeniem zakończyła się także próba utworzenia w XVII w. samodzielnego ośrodka duszpasterskiego w Nakielnie. Wizytacja z lat 1628–1629 informuje co prawda o parafii w tej miejscowości oraz należących do niej wsi: Strączno (Stręczone), Dzikowo (Dykowo), Rutwica (Hermansdorf), Prusinowo Wałeckie (Prusendorf), ale w latach następnych Nakielno notowane jest jako filia Tuczna⁹⁷. Nie ma także mocnego poświadczenia parafialnego charakteru kościołów we wsiach Dobino (Braksztyn) i Skrzatusz, który stał się samodzielnym ośrodkiem duszpasterskim dopiero w 1660 r.⁹⁸

Nieco lepsza podstawa źródłowa, głównie z powodu istnienia rejestrów poborowych spisujących przynależność parafialną, dotyczy zanotekkich parafii dekanatu Oborniki (Wieleń, Czarnków, Biała, Piła). Oprócz większej liczby spisów poboru łanowego oraz wizytacji dochodzi tutaj jeszcze podający przynależność parafialną rejestr podymnego województwa poznańskiego z 1631 r.⁹⁹ To ostatnie źródło podaje jednak często inną przynależność parafialną miejscowości niż wizytacje i powinno być traktowane z dużą dozą krytycyzmu. Istniejąca podstawa źródłowa nie pozwala na potwierdzenie wyprowadzonych przez Nowackiego przypuszczeń w kwestii funkcjonowania przed 1619 r. parafii w Jastrowiu. Istniejący tam kościół, przekształcony w XVII w. w katolicki, został wybudowany przez protestantów¹⁰⁰. Miejscowość ta, jak wskazują rejestry poborowe z lat 1580, 1581 i 1583, należała do parafii w Pile¹⁰¹. Do teje parafii zostały włączone także miejscowości z tego regionu pojawiające się w źródłach dopiero w drugiej połowie XVI w.: Czechyń (Czechy), Zabrodzie (Garbaty Most, Garbacz), Czaplino (Głochotka, Borowy, Matter), Dobrzyca, Zawada, Kuźnica Pilska (Hamer Pilski), Dolaszewo, Szydłowo (Biała Góra)¹⁰², a także Płytnica i Krępsko (Krępa)¹⁰³. Pewne wątpliwości może budzić funkcjonowanie jednowioskowej parafii w Białej (dekanat Oborniki) – wzmiankowana w LBP (bez opisu)¹⁰⁴ i spisie kontrybucji z 1540 r.¹⁰⁵ (bez opisu), w rejestrze poborowym z 1583 r. oraz rejestrze podymnego z 1631 r. pojawia się w parafii Człopa¹⁰⁶. Nowy kościół powstał tuż przed wizytacją parafii w 1628 r.¹⁰⁷ W opinii Ludwika Bąka (jednak bez podania podstawy źródłowej) „kościół pod wezwaniem Wszystkich Świętych [w Białej – B.S.] pozostał katolicki w czasie reformacji”¹⁰⁸. W świetle dostępnych

⁹⁵ Tamże, k. 12v.

⁹⁶ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 528v–530; Now2, s. 396–397.

⁹⁷ Nakileno dopiero w XVIII w. uzyskało status samodzielnej parafii; Now2, s. 392; Wiz. Poz. 1695–1696, k. 516v.

⁹⁸ Nie można uznać za poświadczenie parafialnego charakteru obecności komendariusza w 1597 r. Komendariusze pojawiali się często przy kościołach afiliowanych lub przy parafiach nieposiadających pełni praw parafialnych; K. Górską-Gołąska, *Braksztyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 102; też, *Skrzatusz*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 488–489; Now2, s. 387.

⁹⁹ Podymne 1631, k. 25v–26; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 318 (Wieleń), 365v, 362 (Piła); Wiz. Poz. 1695–1696, k. 501–501v (Wieleń), 555v, 572v–573v (Piła, Jastrowie).

¹⁰⁰ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 340v; Bąk, Wałcz, s. 149; K. Górską-Gołąska, *Jastrowie*, s. 56–57.

¹⁰¹ RPWP, pzn, 1580, nr 475; RPWP, pzn, 1581, nr 473; RPWP, pzn, 1583, nr 477; Now2, s. 388.

¹⁰² Wsie Zawada (lokowana w 1598 r.), Dolaszewo (lokowana w 1586 r.), Szydłowo (pod nazwą Biała Góra, lokowana w 1586 r.), Pokrzywnica (lokowana w 1567 r.), Ługi Ujskie (Olędrowo, lokowana w 1597 r.), Dobrzyca (nazywana także Borka, powstała przed 1590 r.), osada kuźnicza Kuźnica Pilska (pod nazwą Hamer, powstała krótko przed 1564 r.) oraz osady młyńskie Czaplino (niekiedy jako młyn Matter, powstała przed 1569 r.) i Cyk (także jako młyn Kłapsztyn, powstała w 1586 r.) zostały ujęte przez wizytacje z XVII i XVIII w. W Czechyniu wraz z lokacją wsi w 1597 r. powstał prawdopodobnie zbór protestancki. Nie jest znana data odebrania go ewangelikom – jeszcze w 1612 r. urzędował w nim kaznodzieja luterański. Wizytacja z 1641 r. zalicza kościół filialny w Czechyniu oraz wieś Zabrodzie (Garbacz) do parafii w Pile. Huta szkła Pokrzywno (Huta Pokrzywnicka), osady młyńskie Kępa (Kłoda, Gędek) oraz Ptusza, osada kuźnicza Smolary (Smolany) oraz osada karczenna Piaskinia (Belzant) zostały zaliczone do parafii Piła bez wyraźnego poświadczenia źródłowego. Przesłanką było położenie w powiecie poznańskim, blisko Piły oraz w pobliżu innych miejscowości należących do tej parafii; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 6; Podymne 1631, k. 6v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 356v–362; Wiz. Poz. 1695–1696, k. 555v, 572v–573v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 329v–333; Bąk, Wałcz, s. 395–396; Żmidziński, s. 57–60.

¹⁰³ Wsie Płytnica (lokowana w 1594 r.) oraz Krępsko (powstała ok. 1584 r.), posiadające kaplice ewangelickie zbudowane prawdopodobnie razem z lokacją tych wsi, zostały włączone przed 1628 r. do nowej parafii w Jastrowiu; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 7; Żmidziński, s. 58–60; Bąk, Wałcz, s. 393.

¹⁰⁴ LBP, s. 82.

¹⁰⁵ AAP, CP 404, k. 16v (zapis obok Czarnkowa, kolejność parafii w spisie kontrybucji jest zbieżna z księgą uposażeń z 1510 r.).

¹⁰⁶ RPWP, pzn, 1583, nr 893; Podymne 1631, k. 3v.

¹⁰⁷ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 12–12v.

¹⁰⁸ Bąk, Wałcz, s. 406.

źródeł trudno określić parafię lub parafie, z których została wydzielona w XVII w. parafia Trzcianka (Trzciana Łąka). Sam kościół powstał zapewne wraz z lokacją Trzcianki w 1586 r.¹⁰⁹ W protokole wizytacji z 1628 r. należały do niej wsie Łomnica i Nowa Wieś¹¹⁰. Na wcześniejszą przynależność parafialną Trzcianki oraz jej wsi parafialnych może wskazywać jej zaliczenie do parafii Człopa w spisie poborowym z 1583 r. oraz spisie podymnego z 1631 r.¹¹¹

Niemal równie trudno, jak w przypadku powiatu waleckiego, przebiega rekonstrukcja sieci parafialnej w drugiej połowie XVI w. w ziemi wschowskiej. Rejestry podatkowe nie podają tutaj przynależności parafialnej. Nieco więcej informacji można zebrać w stosunku do południowego skrawka tej ziemi, który należał do diecezji wrocławskiej (zob. wyżej). Jeżeli chodzi o część należącą do diecezji poznańskiej, to z konieczności trzeba się oprzeć na źródłach późniejszych, głównie na wizytacjach, zestawiając je z wcześniejszymi cząstkowymi wiadomościami. Niejednoznaczne informacje dotyczą sąsiadujących ze sobą parafii Święciechowa (Święciechów) i Ogrody. Są one potwierdzone przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561¹¹². Według Nowackiego parafia Ogrody upadła w XVI w., a jej obszar w 1675 r. włączono do parafii Święciechowa (podstawą miał być dokument z 1675 r.). Ustalenie to zostało podważone przez Jurka przy opisie miejscowości Przybyszewo – w jego opinii włączenie wsi Przybyszewo, Ogrody i Trzebiny (Trzebinia) do parafii Święciechowa nastąpiło wcześniej (cytowany akt erekcyjny nie był datowany). W skład parafii Ogrody w 1510 r. wchodziła wieś Strzyżewice (Strzeżewice). Dopisany inną ręką (wg Nowackiego z połowy XVI w.) fragment księgi uposażeń diecezji poznańskiej dotyczy przynależności Przybyszewa i przynajmniej jeszcze jednej wsi o niepodanej nazwie do parafii Święciechowa¹¹³. Według Jurka położenie miejscowości wskazuje, że Przybyszewo należało przed reformacją do parafii Ogrody, podobnie jak Trzebiny i Strzyżewice. Można przyjąć założenie, że przyłączenie parafii Ogrody i jej terytorium do parafii Święciechowa nastąpiło przed 1639 r., gdy okazało się, że odbudowa parafii katolickiej w Ogrodach jest niemożliwa¹¹⁴. Być może w tym samym okresie wieś Strzyżewice została przeniesiona z parafii Ogrody do parafii Leszno¹¹⁵. Na mapie głównej parafie Święciechowa i Ogrody oznaczono odrębnie, przypisując do parafii Ogrody wsi Przybyszewo, Trzebinę i Strzyżewice. Jako samodzielne jednostki ujęto na mapie także parafie Niechłód i Jezierzycy Kościelne (Jezierzyce), które utraciły prawa parafialne prawdopodobnie w wyniku zmian będących skutkiem reformacji, przy czym większe wątpliwości budzi samodzielność parafii w Jezierzycach Kościelnych¹¹⁶. Zgodnie z ustaleniami SHGPoz, podważającymi tezy Nowackiego, odrębnie potraktowano także parafie Łysiny (Łysina) i Tylewice¹¹⁷. Na podstawie wizytacji z 1619 r. do parafii w Łysinach zaliczone zostały Wygnańczyce, gdzie znajdował się zbór protestancki¹¹⁸. Odmienne okoliczności dotyczą relacji między parafiami Lasocice i Leszno. Obie parafie – wzmiankowane przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 – zostały połączone przed reformacją, w 1514 r.¹¹⁹ Jeszcze wcześniej, bo na początku XV w., doszło

¹⁰⁹ Tamże, s. 404.

¹¹⁰ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 13v.

¹¹¹ RPWP, pzn, 1583, nr 886; Podymne 1631, k. 3v–4.

¹¹² AAP, CP 404, k. 40v, 42v; ASK I 3, k. 341, 342.

¹¹³ LBP, s. 136.

¹¹⁴ *Terminus ante quem* na podstawie fragmentu dopiski dotyczącej parafii Święciechowa w poznańskiej księdze uposażeń; tamże, s. 136, 153; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 636v; Now2, s. 437–438; T. Jurek, *Ogrody*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 417; tenże, *Przybyszewo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 886–887; tenże, *Strzeżewice*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 714–715; tenże, *Święciechowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 126–130; SHGPoz, cz. V, z. 2, s. 355.

¹¹⁵ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 646v.

¹¹⁶ W księdze uposażeń z 1510 r. Jezierzycy Kościelne pojawiają się dwa razy – w parafii Gołanice oraz jako osobna parafia. Parafię Jezierzycy Kościelne wymienia spis kontrybucji z 1540 r., gdzie jest ona połączona klamrą z Gołanicami. Kolejny spis kontrybucji z 1561 r. zapisał „Golancza Iezierzicze annexa eidem”. Jeszcze w 1673 r. jako filie Gołanic, Niechłód i Jezierzycy Kościelne posiadają odrębne uposażenia, same wsi określane są zaś jako parafialne; AAP, CP 404, k. 41v; ASK I 3, k. 341v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 643–643v; Now2, s. 439; S. Chmielewski, *Jezierzyce*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 72–73; T. Jurek, *Niechłód*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 250–251; K. Górską-Gołaska, *Piotrowice*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 677–679.

¹¹⁷ J. Nowacki uważał, że inkorporacja parafii Tylewice do parafii Łysiny nastąpiła już w 1444 r. SHGPoz przesuwa ten fakt na początek XVII w., po jego odzyskaniu z rąk protestantów; T. Jurek, *Łysiny*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 69–70.

¹¹⁸ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 165.

¹¹⁹ J. Nowacki uważa, że w Lasocicach nigdy nie było kościoła parafialnego, a jedynie kaplica filialna. Odmiennego zdania jest T. Jurek, który stwierdza, że w XIV w. istniała tam parafia, która utraciła prawa parafialne na rzecz kościoła w Ogrodach; AAP, CP 404, k. 42–42v; ASK I 3, k. 342; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 645v; Now2, s. 437–438; T. Jurek, *Lasocice*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 575–577.

do połączenia parafii Długie Nowe i Długie Stare, przy czym siedzibą parafii w latach następnych był kościół w Długich Starych¹²⁰.

Brakuje pewnych informacji o przynależności parafialnej w XVI w. wsi Przyczyna Dolna. Została ona ujęta w parafii wschowskiej na podstawie wizytacji z XVIII w.¹²¹ Do źródeł późniejszych sięgnięto także, aby potwierdzić przynależność wsi Długie Nowe do parafii Długie Stare¹²², wsi Buczyna (Buchwald) do parafii Osowa Sień¹²³ oraz wsi Dominice do parafii Włoszakowice¹²⁴. Wizytacja z 1619 r. była podstawą zaliczenia wsi Hetmanice oraz Nowa Wieś do parafii Lgiń. Pomija ona folwark Zaborowiec (Zaborowo), który według Stanisława Malepszaka został założony w latach 1583–1590 i pojawia się w parafii Lgiń w późniejszych źródłach¹²⁵. Do parafii Lgiń należy zaliczyć także wsie Śmieszkowo i Potrzebowo. Pierwsza z wymienionych została prawdopodobnie wyodrębniona z parafii Lgiń (w 1619 r. tamtejszy kościół był pod zarządem plebana w Lginiu). Za Jurkiem należy odrzucić hipotezę Nowackiego o istnieniu w Śmieszkowie kościoła parafialnego przed reformacją, gdyż sama miejscowość pojawia się u schyłku XVI w., podobnie jak Potrzebowo¹²⁶. Istniejącą rozbieżność źródłową dotyczącą przynależności wsi Miastko rozstrzygnięto na korzyść Brenna¹²⁷. Trudno wyjaśnić, dlaczego w rejestrach poborowych wieś ta była zapisywana w parafii Włoszakowice. Rejestry poborowe wskazują na związek wsi Trzebidza zarówno z parafią w Grobi (1563–1580), jak też w Charbielinie (1581 r.). O jej przypisaniu do Charbielina na mapie zdecydowały kościelne źródła z XVII i XVIII w.¹²⁸

Na zakończenie rozważań dotyczących dekanatu wschowskiego należy poruszyć kwestię parafii w Kaszczorze (Starym Klasztorze). W rejestrach poborowych Kaszczor (Stary Klasztor) jest konsekwentnie umieszczany w parafii Przemęt. Parafia ta została wymieniona (bez opisu) przez księgę uposażeń z 1510 r. oraz spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r.¹²⁹ Dokument z 1603 r. erygujący parafię w Kaszczorze (Starym Klasztorze) miał więc – jak pisał Nowacki – charakter odnowienia i powtórnej erekcji po długim czasie jej zaniedbania przez opatów cysterskich, jako patronów i właścicieli miejscowości. Być może właśnie z powodu zaniedbania patronów spisy podatkowe włączały Kaszczor (Stary Klasztor) i miejscowości tej parafii do parafii św. Piotra w Przemęcie (Świętopietrze). Rekonstrukcję okręgu parafialnego parafii Kaszczor (Stary Klasztor) można przeprowadzić jedynie na podstawie wspomnianego dokumentu z 1603 r. – księga uposażeń z 1510 r. w opisie parafii Przemęt (św. Piotra) wymienia tylko Radomierz i Starkowo. W konkluzji należy założyć, że w końcu XVI w. parafia Stary Klasztor (tym samym dekanat Wschowa) sięgała na północy aż do dekanatu Grodzisk, obejmując miejscowości: Ciosaniec, Szreniawa, Łupice (Łupica), Mochy, Wieleń, Wijewo i Osłonin (Osłonino)¹³⁰. Granicę naturalną od strony parafii Przemęt (św. Piotra) stanowił prawdopodobnie kompleks jezior: Górskie, Olejnickie, Radomierskie i Przemęckie oraz lasów je otaczających.

Trzecim obszarem, który wymaga odrębnego omówienia, są okolice Międzyrzecza, najdalej wysuniętej na zachód części diecezji poznańskiej. Podobnie jak w przypadku okolic Wschowy, silne piętno pozostawiły tutaj w strukturze parafialnej ruchy reformacyjne. Dość trudne jest precyzyjne ustalenie statusu wielu kościołów katolickich w drugiej połowie XVI w. Biorąc pod uwagę fakt, że źródła z XVII i XVIII w. oddają już zmieniony, poreformacyjny kształt podziałów parafialnych, ważną rolę w ustaleniu odrębności poszczególnych parafii muszą odgrywać rejestry poborowe. Głównym ośrodkiem, którzy oddziaływał na całą zachodnią i południową część dekanatu, była parafia w Międzyrzeczu. Na południu ważną rolę odgrywał także klasztor Cystersów w Paradyżu (Gościkowie). W części

¹²⁰ Now2, s. 440; S. Chmielewski, *Długie Stare*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 357–360.

¹²¹ Wiz. Śrm. 1725–1728, k. 17; Czaykowski, s. 831.

¹²² Now2, s. 440; Czaykowski, s. 828; S. Chmielewski, *Długie Nowe*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 357.

¹²³ Czaykowski, s. 830.

¹²⁴ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 156a; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 602v; Czaykowski, s. 830.

¹²⁵ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 163v–164; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 615; Czaykowski, s. 180; Now2, s. 444–445; S. Malepszak, *Bukowiec Górny na tle dziejów Krainy Przemęckiej*, Leszno 1995, s. 97; S. Chmielewski, *Hetmanice*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 731; T. Jurek, *Nowa Wieś*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 319–320.

¹²⁶ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 164; Now2, s. 445; S. Malepszak, *Bukowiec Górny*, s. 97; T. Jurek, *Śmieszkowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 7–8.

¹²⁷ LBP, s. 155; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 154; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 599; Czaykowski, s. 828.

¹²⁸ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 611; Czaykowski, s. 829.

¹²⁹ LBP, s. 154; AAP, CP 404, k. 41v; ASK I 3, k. 341v.

¹³⁰ Taki okręg parafialny potwierdza też wizytacja z 1673 r., przy czym zaznacza, że Wijewo przynależy już do parafii Brenno; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 590–591; Czaykowski, s. 829.

wschodniej i północnej dekanatu rozciągały się rozległe parafie: Trzciel, Pszczew (Pczew), Rokitno, Skwierzyna i Przytoczna (Przetoczno). Biorąc pod uwagę spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 oraz informacje o przynależności parafialnej z rejestrów poborowych, utrzymana została odrębność wielu jednowioskowych parafii, które w XVI i XVII w. były inkorporowane do Międzyrzecza lub Chociszewa. Należy do nich parafia Rogoziniec, rejestrowana zarówno przez rejestry poznańskie, jak też kościańskie. W większości z nich stanowi odrębną parafię. Jedynie w dwóch rejestrach kościańskich z lat 1563 i 1565 wieś ta została przyporządkowana do parafii w Chociszewie z zaznaczeniem płatności w powiecie poznańskim¹³¹. W wizytacji z 1603 r. kościół ten był ciągle zajęty przez protestantów. Został przywrócony dla katolickiego duszpasterstwa w 1604 r. przez biskupa Wawrzyńca Goślickiego i przyłączony jako filialny do Międzyrzecza¹³². Do parafii inkorporowanych, zachowujących w świetle rejestrów podatkowych odrębność terytorialną, należały także Goruńsko, Chycina, Kursko, Pieski, Grochowo, Nietoperek i Kęszycza (Kęsica)¹³³. Mimo poważnych wątpliwości na mapie głównej została oznaczona odrębna parafia w Lutolu Suchym (dekanat Międzyrzecz). W 1551 r. została ona przyłączona do Chociszewa, jednak w spisach podatkowych nadal traktowana była odrębnie¹³⁴. Po jej odzyskaniu z rąk protestanckich na początku XVII w. obsługiwana była, podobnie jak Rogoziniec, przez plebanów z Międzyrzecza, a następnie przyłączona do parafii Międzyrzecz w 1645 r.¹³⁵ Utrzymana została także na mapie odrębność jednowioskowej parafii w Chełmsku, zależnej od kościoła w Bledzewie, a następnie w XVII w. afiliowanej do Rokitna¹³⁶ oraz parafie, które upadły ostatecznie na początku XVII w.: Policko i Gorzycko¹³⁷.

Dość złożony jest przypadek wsi i potencjalnej parafii w Lutolu Mokrym (Lutolu Wodnym), o której wspomina Nowacki. Należy dodać, że wymieniają ją regularnie rejestry poborowe powiatu poznańskiego z drugiej połowy XVI w.¹³⁸ Rejestry kościańskie przypisują Lutol Mokry do parafii Zbąszyń. Istnienie kościoła w tej miejscowości zakwestionował Jurek, stwierdzając, że podany przez Nowackiego dokument z 1645 dotyczy Lutola Suchego¹³⁹. Jest to wniosek jak najbardziej uzasadniony, biorąc pod uwagę także fakt, że na początku XVII w. meszne z Lutola Mokrego (Lutolka) płacone było do Zbąszynia¹⁴⁰. Podanie w rejestrach poborowych powiatu poznańskiego parafii w Lutolu Mokrym wynikało z pogranicznego charakteru tej miejscowości – parafia Zbąszyń leżała na terenie powiatu kościańskiego. Nie ma także mocnych przesłanek na odrębność dwóch parafii: św. Wojciecha i Bobowicko, od parafii Międzyrzecz¹⁴¹.

Niejednoznaczna w świetle źródeł jest przynależność parafialna wsi Trzebiszewo k. Skwierzyny, wchodzącej w skład pszczewskiego klucza dóbr biskupich. Być może z tej przyczyny niektóre rejestry poborowe włączają ją do parafii Skwierzyna, inne zaś do parafii Pszczew. Najciekawszy w tym kontekście jest rejestr z 1576 r. Wymienia on Trzebiszewo dwukrotnie – raz w parafii Skwierzyna, drugi raz w parafii Pszczew, zaznaczając jednak wyraźnie, że „Trzebyszewo episcopatus Posnaniensis clavis Pczewensis pertinet ad parochiam Sqwyerzyna”¹⁴². Według wizytacji z 1607 r. w Trzebieszewie

¹³¹ RPWP, ksc, 1563, nr 155; RPWP, ksc, 1565, nr 157.

¹³² Wiz. Psz. 1603–1607, k. 32v, 140v; Now2, s. 474.

¹³³ Trudno wyjaśnić pominięcie przez spisy kontrybucji 1540 i 1561 r. parafii Nietoperek; AAP, CP 404, k. 50v–53; ASK I 3, 345–345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 70–73, 90–90v; Now2, s. 471–472.

¹³⁴ Now2, s. 473; T. Jurek, *Lutol Suchy*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 688–689.

¹³⁵ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 31–33.

¹³⁶ Tamże, k. 98; Now2, s. 480.

¹³⁷ Now2, s. 471–472.

¹³⁸ RPWP, pzn, 1576, nr 315; RPWP, pzn, 1580, nr 349; RPWP, pzn, 1583, nr 354.

¹³⁹ Podstawa opinii T. Jurka jakoby w dokumencie z 1645 r. chodziło o Lutol Suchy, a nie Lutol Mokry jest nieznaną; Now2, s. 473; T. Jurek, *Lutol Mokry*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 687–688.

¹⁴⁰ W wizytacji parafii Zbąszyń z 1607 r. jest mowa o mesznym płaconym z półnanką w miejscowości Lutolek; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 132.

¹⁴¹ W wizytacji z 1640 r. pojawia się oratorium w Świętym Wojciechu. Jego opis, m.in. brak uposażenia plebańskiego, różni się od innych kościołów (*ecclesiae*) w Rogozińcu, Lutolu Suchym, Kęszycy i Nietoperku, które mimo filialnego charakteru posiadały odrębność majątkową. Wizytacja z 1603 r. wspomina o kościele w Bobowicko, do którego miał być afiliowany kościół w Policku (oba zajęte przez protestantów), jednak inne źródła – zwłaszcza rejestry poborowe – wskazują na przynależność wsi Bobowicko do parafii Międzyrzecz; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 32v, 140v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 70–76v; Now2, s. 469–471.

¹⁴² RPWP, pzn, 1576, nr 434, 572.

znajdował się drewniany kościół pw. Narodzenia NMP (bez obsady plebańskiej i okręgu parafialnego). Przez analogię z kościołem w Murzynowie można założyć jego inkorporację do parafii w Skwierzynie¹⁴³.

b) Parafie i filie

Zgodnie z założeniem poczynionym we wstępie do tej części, na mapach głównej i przeglądowej, dotyczącej struktur kościelnych, obok normalnie funkcjonujących parafii znalazły się ośrodki, które mimo spowodowanego reformacją zaniku duszpasterstwa katolickiego, głównie poprzez brak obsady plebańskiej, były traktowane w drugiej połowie XVI w. jako jednostki administracyjne (parafie filialne). Mowa tutaj także o kościołach filialnych i inkorporowanych, które zachowały odrębność terytorialną od parafii macierzystych i są traktowane jako odrębne parafie. Należy do nich parafia w Gaci, która mimo zajęcia przez protestantów w połowie XVI w. jest regularnie notowana przez spisy podatkowe (rejestry poborowe, podymne) oraz spisy kontrybucji. Jedynie w rejestrze z 1580 r. Gać oraz jej miejscowości parafialne (Brzeźno i Łopuchowo) znalazły się w parafii Długa Goślina (Goślina Długa). Podobne okoliczności wystąpiły w przypadku jednowioskowych parafii w Ocieszynie¹⁴⁴ i Lewicach¹⁴⁵. Do parafii inkorporowanych legitymujących się stałym i dobrze poświadczonym okręgiem parafialnym należało także Mutowo (Szamotuły Stare). Najwyraźniej formalny akt połączenia parafii św. Stanisława w Szamotułach z parafią św. Marcina (Mutowo, Szamotuły Stare) z 11 VI 1478 r. nie wszedł do codziennej praktyki, skoro nadal w XVI w. obie parafie traktowane były odrębnie¹⁴⁶. Mimo pewnych wątpliwości na mapie głównej utrzymano odrębność parafii Boguszyn (Boguszyno). Jest ona wymieniona przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561¹⁴⁷. Podczas wizytacji w 1619 r. nie było pewności odnośnie do jego parafialnego charakteru. W opinii Nowackiego kościół i parafię Boguszyn przyłączono do Radomiczka dopiero w latach 1694–1697¹⁴⁸. Także w przypadku parafii Lipno, Witosław, Drużyn (Drożyn), Trzebaw, Brójce, Mieczewo, Radzewo, Słupia, Kępa Mała oraz Ziemin przyjęto założenie, że ich zanik nastąpił w XVII w. Parafia Lipno, wzmiankowana regularnie przez źródła z drugiej połowie XVI w., została oddana w XVII w. w zarząd plebana sąsiedniej parafii w Mórkowie, a następnie kościół został rozebrany¹⁴⁹. Podobnie było w przypadku parafii Witosław, która po upadku w XVII w. weszła w skład parafii Drzeczkowo¹⁵⁰. Parafia Drużyn została przyłączona w 1632 r. do parafii w Granowie¹⁵¹. Wcześniej upadła parafia we wsi Trzebaw, gdyż wizytacja parafii Łódź (Łodzka) z 1628 r. ujmuje tę miejscowość w swoim okręgu parafialnym i wzmiankuje tylko zniszczony zupełnie, niegdyś istniejący kościół¹⁵². Parafia Brójce (być może ukryta pod nazwą Brodce w spisie z 1561 r.), regularnie wzmiankowana przez rejestry poborowe w XVI w., po odebraniu innowiercom została decyzją patrona (powodowaną nikłym uposażeniem) afiliowana do Babimostu w 1614 r.¹⁵³ Z kolei parafie w Mieczewie po 1614 r. i w Radzewie po 1616 r. zostały włączone do parafii Bnin. Nie jest znana dokładna data upadku jednowioskowej parafii w Słupi. Według Nowackiego już przed 1537 r. została ona inkorporowana do parafii w Witaszycach. Wzmiankowana systematycznie w źródłach XVI-wiecznych, pojawia się w okręgu uposażeniowym parafii Witaszyce w 1610 r.¹⁵⁴ Z przerwami i nieregularnie na przełomie

¹⁴³ W aktach XV i XVI w. nie ma żadnych informacji o tej świątyni. Nowacki przypuszcza jego parafialny charakter w XV stuleciu na podstawie charakteru wyposażenia i przywileju odpustowego z 1454 r.; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 145v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 203v; Now2, s. 480.

¹⁴⁴ RPWP, pzn, 1580, nr 171–174; Now2, s. 376–377; K. Górka-Gońska, *Gać*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 449.

¹⁴⁵ RPWP, pzn, 1553, nr 228; RPWP, pzn, 1583, nr 313–314; Now2, s. 461–462; J. Luciński, *Lewice*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 592–594.

¹⁴⁶ LBP, s. 78–79; AAP, CP 404, k. 15v; ASK I 3, k. 330v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 205v; Now2, s. 372.

¹⁴⁷ AAP, CP 404, k. 32; ASK I 3, k. 338.

¹⁴⁸ Odnośnie do kościoła w Boguszynie w wizytacji z 1619 r.: „Est controversia an pertineat ad parochialem ecclesiam in Radomiczko ut nonnulli asserunt, nec non”. Przynależność wsi Boguszyn i Bronikowo, gdzie niegdyś były odrębne parafie oraz kościoła parafialnego w Radomiczku stanowiła przedmiot sporu w drugiej połowie XVII w.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 141v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 465; Now2, s. 432.

¹⁴⁹ AAP, CP 404, k. 33; ASK I 3, k. 338; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 138; Now2, s. 431.

¹⁵⁰ W wizytacji tego miejsca w 1672 r. zaznaczono, że znajduje się ono pod opieką plebana z Osiecznej; AAP, CP 404, k. 32; ASK I 3, k. 338; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 134–134v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 437v; Now2, s. 429.

¹⁵¹ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 145; Now2, s. 369.

¹⁵² Wiz. Poz. 1628–1629, k. 59v.

¹⁵³ Zob. przyp. 72; Now2, s. 474.

¹⁵⁴ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 106v; Now2, s. 401–402.

XVI i XVII w. funkcjonowała parafia w Zieminie¹⁵⁵. Na początku XVII w. na skutek wylewu Warty zniszczony został kościół we wsi Kępa Mała. Nie został już odbudowany, a uposażenie włączono do parafii Zaniemyśl (Niezamyśl)¹⁵⁶.

Na mapie głównej utrzymano odrębność parafii Krzan (Krzon), mimo że jeszcze przed reformacją została inkorporowana (1508 r.) do parafii w Starym Białczu (Białcz, Białejezioro)¹⁵⁷. Tak też – w parafii Stary Białcz – wieś ta została odnotowana przez rejestr poborowy w 1563 r.¹⁵⁸ Jednakże spisy kontrybucji (1540, 1561 r.) oraz inne rejestry poborowe wciąż wymieniają parafię Krzan¹⁵⁹. Ważną przesłanką przemawiającą za odrębnością parafii był charakter inkorporacji, który miał zachować prawa parafialne obu połączonych kościołów, a także odrębne uposażenie kaplicy w Krzanie, podane w wizytacji z 1610 r.¹⁶⁰ Problematyczna jest odrębność parafii w Rostarzewie (Rzestarzewie), gdyż wszystkie rejestry poborowe umieszczają tę wieś w parafii Wolsztyn. Parafia ta została ujęta w spisie kontrybucji z 1540 r., pominięta zaś w analogicznym spisie z 1561 r.¹⁶¹ Proces z 1513 r. między dziedzicem Rostarzewa a plebanem Wolsztyna wynika z podważania przez tego drugiego parafialnego charakteru owej świątyni i żądań przejścia jego uposażenia przez parafię Wolsztyn. Sprawę utrudnia dodatkowo przejście kościoła w ręce innowierców w drugiej połowie XVI w. Główną przesłanką przemawiającą za utrzymaniem tej jednowioskowej parafii na mapie są wzmianki potwierdzające jej funkcjonowanie w drugiej połowie XVI w. (np. prezenta dla plebana w 1543 r., potwierdzenie dokumentu erekcyjnego w 1551 r., obsada przez komendariusza od 1595 do 1603 r.) oraz wzmianka z wizytacji 1603 r.: „Nullas habet villas parochiales, sed ipsamet villa est per se, ubi dicta ecclesia est aedificata”¹⁶². Parafia w Pierzchnie została potraktowana jako odrębna mimo inkorporacji do prepozytury kórnickiej. Co prawda w spisie z 1540 r. wymieniono ją w jednej pozycji z Kórnikami, ale wszystkie rejestry poborowe podają ją jako właściwą dla sąsiednich miejscowości. Na początku XVII w. była zaniedbana, sakramentów zaś albo wcale nie udzielano, albo tylko dwa razy do roku. Zarządzał nią pleban z Kórnika¹⁶³. Mimo że inkorporacja do prepozytury w Kórniku miała miejsce w 1431 r., jeszcze na początku XVIII w. parafia w Pierzchnie zachowała ślady odrębności terytorialnej (okręg parafialny)¹⁶⁴. W 1548 r. parafia Bojanice, z powodu małego uposażenia, za zgodą patronów została inkorporowana do parafii Świerczyna. Mimo to jest traktowana przez spisy kontrybucji oraz rejestry poborowe jako odrębna jednostka¹⁶⁵. Podobnie wyglądał przypadek parafii w Gałęzewie. W 1446 r. kapituła poznańska wyraziła zgodę na przyłączenie kościoła parafialnego w Gałęzewie jako filialnego do parafii w Szamarzewie – w 1510 r. pleban z Szamarzewa zarządzał kościołem w Gałęzewie. W 1540 r. biskup uznał ponownie niezależność kościoła w Gałęzewie jako parafialnego¹⁶⁶. Nie ma także w źródłach z XVI w. wyraźnych i trwałych efektów czasowego połączenia parafii Łaszczyn (Łaszczyno) i Sarnowa (Sarnowo)¹⁶⁷. Ciekawa, z punktu widzenia przynależności administracyjnej, jest relacja parafii w Noskowie i Potarzycy. W księdze uposażeń z 1510 r. Nostków (Noskowo) w dekanacie Nowe Miasto pojawia się jako wieś z kaplicą i prebendą w parafii Potarzyca¹⁶⁸. Parafia w Noskowie została erygowana w 1434 r. Nowacki przypuszcza, że powstały trudności ze strony plebana potarzyckiego przy realizacji dokumentu erygującego parafię w Noskowie. Wyrazem tego może być zróżnicowana terminologia używana wobec

¹⁵⁵ Now2, s. 451–452.

¹⁵⁶ Tamże, s. 359–362.

¹⁵⁷ T. Jurek, *Krzon*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 487.

¹⁵⁸ RPWP, ksc, 1563, nr 4–5.

¹⁵⁹ AAP, CP 404, k. 33; ASK I 3, k. 338; RPWP, ksc, 1565, nr 335; RPWP, ksc, 1583, nr 394.

¹⁶⁰ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 78v; Now2, s. 434.

¹⁶¹ AAP, CP 404, k. 44.

¹⁶² Wiz. Psz. 1603–1607, k. 15; P. Dembiński, *Rzeszotarzewo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 265.

¹⁶³ AAP, CP 404, k. 8v; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 79v–80; Now2, s. 359; H. Fokciński, *W sprawie odtworzenia średnio-wiecznej sieci parafialnej w diecezji poznańskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 21, 1973, nr 2, s. 126–127.

¹⁶⁴ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 358; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 19v–20.

¹⁶⁵ AAP, CP 404, k. 23; ASK I 3, s. 335; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 31; K. Górka-Gołaska, *Bojanice*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 83–84.

¹⁶⁶ W spisie kontrybucji z 1540 r. wymienione pod jedną pozycją, jednak słowo *unitae* jest przekreślone; AAP, CP 404, k. 12v; Now2, s. 364.

¹⁶⁷ Now2, s. 420–422.

¹⁶⁸ W indeksie geograficznym J. Nowacki utożsamiał te miejscowości. Jednak wezwanie kościoła w mieście Noskowie (św. Helena) różni się od wezwania kościoła parafialnego we wsi Noskowie (Święta Trójca). Może to być przesłanka, że chodzi o dwie różne miejscowości; tamże, s. 142, 152, 347.

tego beneficjum (*oraculum, altare, ecclesia parochialis, beneficium perpetuum*). W jego opinii parafia w Noskowie uzyskała pełną samodzielność dopiero w drugiej połowie XVI w.¹⁶⁹

Pominięcie niektórych parafii przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 wynikało najczęściej z ich szczególnego położenia formalnoprawnego lub dynamiki zjawisk reformacyjnych. Należy do tej grupy parafia Budzyń, wzmiankowana regularnie przez rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. i późniejsze źródła wizytacyjne¹⁷⁰. Jej pominięcie przez wspomniane wykazy może wynikać z pewnego rodzaju zależności, powodującej niekiedy konflikty z sąsiadującą i macierzystą, według Nowackiego, dla Budzyna parafią w Chodzieży¹⁷¹. Podobnie wygląda sytuacja jednowioskowej parafii w Wyszanowie, występującej systematycznie w rejestrach poborowych, a powiązanej z parafią w Starym Dworze¹⁷². Na mapie głównej, choć nie bez wątpliwości, zachowano także jednowioskową parafię Brudzewo. O jej odrębności świadczą rejestry poborowe i podymne z 1631 r., mimo przyłączenia w 1563 r. do parafii Kręcko (Kręsko)¹⁷³. Przemawia za tym także jej pominięcie w okręgu parafialnym Kręcka w wizytacji z 1603 r. „*Villae parochiales sunt 2 Nova et Vetus Kromsko, utraque villae reverendi domini abbatis*”¹⁷⁴. Podobne okoliczności zadecydowały o pozostawieniu na mapie odrębnej parafii w Koźminku. Jest ona ujmowana zarówno przez rejestry poborowe powiatu kościańskiego (z racji położenia geograficznego), jak też powiatu poznańskiego (z racji związków własnościowych z cystersami w Paradyżu). W przypadku rejestrów kościańskich była ona z reguły włączana do parafii w Kręcku, niekiedy bez podania sumy i podstawy podatku, z odesłaniem do powiatu poznańskiego¹⁷⁵. Suma i podstawa podatku pojawia się regularnie w przypadku ujmowania Koźminka jako odrębnej parafii w rejestrach poborowych powiatu poznańskiego¹⁷⁶. Kościół ten nie został objęty wizytacją z 1603 r., gdyż jako niedawno odzyskany z rąk protestantów nie miał jeszcze obsady duszpasterskiej¹⁷⁷. Pominięcie w spisach kontrybucji odnotowywanej w rejestrach poborowych parafii Łagowiec może wynikać z jej zależności, choć niepotwierdzonej w dokumentach, od Bukowca Międzyrzeckiego (Bukowca)¹⁷⁸. Z kolei brak w rejestrze z 1561 r. parafii Świętego Ducha w Obornikach mógł wynikać z jej szczególnego charakteru (kościół szpitalny, druga parafia w Obornikach, na przedmieściu). Jako prepozyturalny parafialny wzmiankowany jest jeszcze w wizytacji z początku XVIII w.¹⁷⁹

Część parafii w wyniku inkorporacji, związanej niekiedy także z upadkiem parafii w trakcie reformacji, utraciła odrębność terytorialną. Morasko (Morawsko) wzmiankowane jest jako siedziba parafii tylko w rejestrze poborowym z 1553 r.¹⁸⁰ Po inkorporacji do parafii w Chojnicy w 1507 r., a następnie zajęciu uposażenia w połowie XVI w., parafia upadła. W spisach kontrybucji z 1540 i 1561 r. została określona jako połączona z Chojnicą, a rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. i późniejsze źródła zaliczają wieś do parafii Chojnica¹⁸¹. Podobnie wyglądała sytuacja parafii Stare Borówko (Borówko), która została połączona z parafią Czempin w 1470 r. (po śmierci plebana Michała). Dekret w tej sprawie wydał biskup poznański w 1460 r.¹⁸² Parafia ta została co prawda wymieniona jeszcze przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 (bez sumy podatku), jednak została pominięta w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., w księdze uposażeń z 1510 r. Borówko należy zaś do parafii Czempin¹⁸³. Także istniejąca na początku XVI w. parafia Przyprostynia (Przeprostynia) została inkorporowana w 1515 r. do parafii w Zbąszyniu. Spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. wskazują na jej związek ze

¹⁶⁹ AAP, CP 404, k. 35v; ASK I 3, k. 340v; Now2, s. 402–403.

¹⁷⁰ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 598; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej*, s. 282.

¹⁷¹ Now2, s. 383; K. Górską-Gołąska, *Budzyń*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 137–138.

¹⁷² Wiz. Psz. 1603–1607, k. 24v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 170; Now2, s. 475.

¹⁷³ RPWP, ksc, 1563, nr 150; RPWP, ksc, 1583, nr 348; Podymne 1631, k. 46; Now2, s. 458.

¹⁷⁴ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 20v.

¹⁷⁵ RPWP, ksc, 1563, nr 151; RPWP, ksc, 1565, nr 149; RPWP, ksc, 1576, nr 48; RPWP, ksc, 1580, nr 325.

¹⁷⁶ RPWP, pzn, 1576, nr 229; RPWP, pzn, 1577, nr 245; RPWP, pzn, 1580, nr 243; RPWP, pzn, 1581, nr 242; RPWP, pzn, 1583, nr 250.

¹⁷⁷ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 24v; Now2, s. 458; T. Jurek, *Koźminek*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 432–433.

¹⁷⁸ Now2, s. 473; G. Rutkowska, *Łagowiec*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 4–5.

¹⁷⁹ Wiz. Poz. 1726–1728, k. 140–141v.

¹⁸⁰ RPWP, pzn, 1553, nr 268–269.

¹⁸¹ AAP, CP 404, k. 16v; ASK I 3, k. 330v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 252–252v; Wiz. Poz. 1695–1696, k. 176v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 118v; Now2, s. 374.

¹⁸² Now2, s. 426; S. Chmielewski, *Borówko*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 94–95.

¹⁸³ LBP, s. 126; AAP, CP 404, k. 30; ASK I 3, k. 338.

Zbąszyniem, rejestry poborowe odnotowują zaś tę wieś konsekwentnie w parafii Zbąszyn¹⁸⁴. Parafia w Błażejewie (Błożejewie) wzmiankowana była przez spis kontrybucji z 1540 r. wspólnie z prepozyturą w Bninie, do której została inkorporowana w 1513 r. Pomija ją już kolejny spis z 1561 r.¹⁸⁵ Podobny los spotkał parafie w Osiecku i Nowej Wsi, których kościoły zostały włączone do parafii w Sokole Dąbrowej (Falkwald) i zeszyły do rangi filii¹⁸⁶. Boryszyn jako odrębna parafia jest wzmiankowany tylko w jednym rejestrze – z 1553 r.¹⁸⁷ Już w 1540 r. był jednak prawdopodobnie filią Żarzyna i do niego przypisują tę wieś pozostałe rejestry poborowe¹⁸⁸. Parafia w Głuchowie utraciła odrębność terytorialną prawdopodobnie w XV lub pierwszych dekadach XVI w. Jest wzmiankowana (bez opisu) w księdze uposażeń z 1510 r., pominięta jednak przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561. Nowacki zauważa brak wzmianek o plebanach w Głuchowie po 1427 r. Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. zaliczają tę wieś do parafii w Pogorzeli¹⁸⁹. Parafia Rybojady została przyłączona do parafii Trzciel, według Nowackiego już w XIV stuleciu, choć pamięć o tej inkorporacji wyraża jeszcze dokument instytucyjny na obie plebanie z 1583 r.¹⁹⁰ Włączenie parafii Dąbcze (Dąbiec) do parafii Rydzyna nastąpiło na początku XV w., parafii Słupia Kapitulna (Słupia) zaś do parafii Czesram przed 1510 r. Samodzielnym ośrodkiem duszpasterskim Słupia Kapitulna stała się ponownie dopiero w połowie XVII w.¹⁹¹ Z kolei inkorporacja parafii Sobiałkowo do Miejskiej Górki (Górka) nastąpiła, według Nowackiego, na przełomie XIV i XV w. Spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. oba ośrodki traktują jako połączone, rejestry poborowe zaś konsekwentnie zapisują Sobiałkowo w parafii Miejska Górka¹⁹². Nie jest znana dokładna data przyłączenia parafii we wsi Dłoń (Dłonia) do parafii Kołaczkowice. Wymieniana przez spis kontrybucji w 1540 r., została pominięta przez analogiczny spis z 1561 r., wszystkie rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. włączają ją zaś do parafii Kołaczkowice¹⁹³.

Różnie w spisach podatkowych jest traktowana wieś Wysoka – w niektórych stanowi odrębną parafię, w innych należy do parafii Kaława¹⁹⁴. Pomijają ją spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. Na mapie głównej została włączona do okręgu parafialnego Kaławy, do którego należała ze swoim kościołem filialnym w 1603 r.¹⁹⁵ Do parafii, które utraciły prawa parafialne w czasie reformacji i nie są wzmiankowane lub są odnotowywane jedynie fragmentarycznie przez źródła spisowe drugiej połowy XVI w., należały także Mieściska (Mieścisko, par. Ceradz Stary)¹⁹⁶, Górka (wieś opustoszała w XVI w., w par. Trzebaw)¹⁹⁷ oraz Dąbrowa (wieś opustoszała w par. Dębno)¹⁹⁸. Z kolei powołany do istnienia w drugiej połowie XVI w. kościół w Radlinie, wzmiankowany przez wizytację z 1610 r., nie może być uznany za parafialny, gdyż nie było przy nim beneficjum duszpasterskiego i zarządzał nim pleban z Wilkowyi. Miejscowość ta nie została wymieniona w okręgu parafialnym Wilkowyi, a przy parafii w Mieszkowie jest adnotacja, że „olim pertinebat etiam Radlinum, sed postea per compositionem separatum”. Najwyraźniej na początku XVII w. parafia w Radlinie była w fazie organizacji¹⁹⁹.

¹⁸⁴ Także kościół w Chobie; AAP, CP 404, 44v; ASK I 3, 342v; Now2, s. 456; P. Dembiński, *Przeprostynia*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 853–855.

¹⁸⁵ AAP, CP 404, k. 8; Now2, s. 359.

¹⁸⁶ Wymienione w spisach kontrybucji z 1540 i 1561 r. W 1561 r. obie parafie były zajęte przez protestantów. Wszystkie rejestry poborowe podają je w parafii Sokola Dąbrowa; AAP, CP 404, k. 51v, 52v; ASK I 3, k. 345v–346; Now2, s. 477–478.

¹⁸⁷ RPWP, pzn, 1553, nr 11.

¹⁸⁸ W 1540 r. Żarzyn i Boryszyn były obsługiwane przez tego samego plebana. Boryszyn został pominięty przez spis kontrybucji z 1561 r.; AAP, CP 404, k. 51v; Now2, s. 476; K. Górka-Gołaska, *Boryszyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 98.

¹⁸⁹ LBP, s. 151; Now2, k. 404–405.

¹⁹⁰ Now2, s. 472.

¹⁹¹ Informacje o parafii Słupia zawarte w rejestrach poborowych pow. kościańskiego z lat 1563–1580 dotyczą Słupi (Biskupiej) k. Stęszewa, a nie Słupi Kapitulnej (k. Czesramia). Ze względu na swoje pograniczne położenie parafia Słupia (Biskupia) była rejestrowana zarówno przez rejestry poznańskie, jak i kościańskie; LBP, s. 118; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 222v–223v; Now2, s. 420; I. Skierska, *Słupia*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 556–557.

¹⁹² AAP, CP 404, k. 27v; ASK I 3, k. 335; Now2, s. 421; K. Górka-Gołaska, I. Skierska, *Sobiałkowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 570–573.

¹⁹³ AAP, CP 404, k. 27v; Now2, s. 418; K. Górka-Gołaska, *Dłoń*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 354–355.

¹⁹⁴ Niekiedy nawet w tym samym rejestrze występowała jako miejscowość w parafii Kaława lub jako samodzielna parafia; RPWP, pzn, 1553, nr 106, 554; RPWP, pzn, 1576, nr 204, 653; RPWP, pzn, 1577, nr 221, 696.

¹⁹⁵ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 25v.

¹⁹⁶ Now2, s. 460; J. Luciński, *Mieściska*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 118–120.

¹⁹⁷ AAP, CP 404, k. 22; K. Górka-Gołaska, *Górka*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 625–626.

¹⁹⁸ AAP, CP 404, k. 34v; ASK I 3, k. 340v; Now2, s. 399–400.

¹⁹⁹ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 103, 110v; Now2, s. 578.

Na mapie głównej symbol parafii oznacza jej główną siedzibę także w sytuacjach, gdy była ona zajęta przez protestantów. Dotyczy to np. parafii w Skokach, gdzie na skutek zajęcia kościoła przez ewangelików nastąpiło czasowe przeniesienie siedziby parafii katolickiej do Potrzebanowa²⁰⁰. Podobnie było w przypadku parafii Gnin (Gnino), gdzie czasowo funkcję kościoła parafialnego przejął kościół filialny w Jabłonie (Jabłona Stara)²⁰¹. W niektórych przypadkach mogła występować różnica między nazwą parafii a jej siedzibą lub nazwy te mogły występować zamiennie (Paradyż – Jordanowo; Oborniki: Świętego Ducha – Stara Wieś). W Żerkowie z kolei występowały dwie parafie – miejska św. Mikołaja oraz przedmiejska św. Stanisława²⁰². Szczególnie ciekawym przypadkiem są relacje między kościołami w parafii Grobia-Bucz (Bocz). Sytuację dodatkowo komplikowała w tym wypadku reformacja – w wizytacji na początku XVII w. kościoły w Buczu i Grobi są odnotowane jako opuszczone²⁰³. Restytucja parafii Grobia, już przy nowej siedzibie w Buczu (miejscowość Grobia zanikła), nastąpiła w 1641 r.²⁰⁴ Z kolei parafię w Charbielinie przeniesiono po 1650 r. do kościoła św. Jakuba w Dłużynie²⁰⁵. Problematyczne było określenie głównej siedziby parafii Wolsztyna – Komorowa. Źródłem kontrowersji było powołanie kościoła w mieście Wolsztynie na terenie parafii Komorowo. Decyzją biskupa z 1461 r. msze święte niedzielne miały być odprawiane w obu kościołach, poranna w macierzystym Komorowie, suma zaś w filialnym Wolsztynie²⁰⁶. Trzeba podkreślić, że pojęcia „macierzystość” (*matrix*) oraz „filialność” (*filialis*) należy odnosić do praw parafialnych bardzo ostrożnie, gdyż nie można wprost utożsamiać kościoła macierzystego (*matrix*) z parafialnym (*parochialis*) oraz kościoła filialnego (*filialis*) z nieparafialnym (*non parochialis, filialis*). Należy wyróżnić:

- 1) filialność świątyni powodowaną jej późniejszym czasem powstania w stosunku do kościoła macierzystego (kościół filialny to kościół młodszy w stosunku do macierzystego) – kryterium genetyczne,
- 2) filialność świątyni wynikająca z podległości oraz zależności duszpasterskiej – kryterium hierarchiczne.

Świątynia w Wolsztynie jest doskonałym przykładem kościoła filialnego (w pierwszym rozumieniu), który uzyskał stopniowo prawa parafialne, powodując jednocześnie przekształcenie kościoła macierzystego w Komorowie w kościół filialny (w drugim rozumieniu). Trudno uchwycić precyzyjnie moment przejścia praw parafialnych na kościół w Wolsztynie, gdyż był to proces. Większe znaczenie kościoła w Wolsztynie już w 1540 r. wydaje się określać wyrok w procesie Błażeja plebana w Wolsztynie i Komorowie, mówiący o tym, że we wszystkie święta poza niedzielami właśnie w Wolsztynie, gdzie było większe zgromadzenie wiernych, miały odbywać się uroczyste msze śpiewane. Wyjątkiem było święto patronalne, kiedy msza śpiewana miała miejsce w Komorowie²⁰⁷.

Tabela 2. Obszar dekanatów i liczba parafii łacińskich w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w końcu XVI w.

Archidiakoniat	Dekanat	Obszar (km ²)	Liczba parafii
Poznań	Oborniki	4633	52
	Poznań	1279	38
	Pyzdry	601	25
	Stęszew	617	15
	Wałcz (Zanotecki)	2333	4
		9463	134

²⁰⁰ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 38v; Now2, s. 577.

²⁰¹ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 46.

²⁰² Wiz. Poz. 1610–1619, k. 99–101; Now2, s. 401.

²⁰³ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 144v.

²⁰⁴ Now2, s. 435; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 454v („ecclesia in Grobia seu Bucz”). Na temat lokalizacji miejscowości Grobia zob. A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.1.4.

²⁰⁵ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 608; Now2, s. 444.

²⁰⁶ A. Weiss, *Parafia Komorowo-Wolsztyn w Polsce przedrozbiorowej*, Lublin 1979, s. 38–39; J. Luciński, *Komorowo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 277–281.

²⁰⁷ Wiz. Psz. 1724–1725, k. 107; J. Luciński, *Komorowo*, s. 277–281.

Archidiakoniat	Dekanat	Obszar (km ²)	Liczba parafii
Pszczew	Grodzisk	1662	33
	Międzyrzecz	1579	33
	Wronki	1971	25
		5212	91
Śrem	Kościan	1107	39
	Nowe Miasto	1789	49
	Śrem	1796	36
	Wschowa	693	22
		5385	146
Razem		20 060	371

c) Okręgi parafialne

W wielu sytuacjach budzi wątpliwość przynależność parafialna pojedynczych wsi czy mniejszych osad (folwarków, osad młyńskich etc.). W ich rozstrzygnięciu należy brać pod uwagę także decyzje władz kościelnych lub patronów w indywidualnych przypadkach. Problematyczna w świetle źródeł pozostaje przynależność Buszewa. W 1411 r. biskup poznański przeniósł tę miejscowość z parafii Otorowo do parafii Psarskie²⁰⁸. Część rejestrów poborowych oraz podymne z 1631 r. ciągle jednak przypisują tę miejscowość do parafii Otorowo²⁰⁹. Inne rejestry z drugiej połowy XVI w. oraz wizytacja z 1603 r. odnotowuje Buszewo w parafii Psarskie²¹⁰. Źródła podatkowe drugiej połowy XVI w., z wyjątkiem najwcześniejszego rejestru podatkowego z 1553 r., umieszczają wieś Konin (Konino) w parafii Lwówek. W 1557 r. biskup poznański przeniósł czasowo tę miejscowość do parafii Lwówek, gdyż parafia Pniewy została zajęta przez protestantów. Konin znalazł się prawdopodobnie ponownie w parafii Pniewy pod koniec XVI w., wraz z jej powrotem do kultu katolickiego. W latach 1585 i 1590 zostało instytuowanych dwóch plebanów w Pniewach, a wizytacja tej parafii z 1603 r. wymienia Konin w okręgu parafialnym, choć z zaznaczeniem „Konin sub Lwowko”²¹¹. Zbliżona sytuacja miała miejsce w przypadku wsi Kawczyn (Kawczyno). Po zajęciu parafii Oborzyska w 1562 r. przez protestantów biskup poznański na prośbę Łukasza Rydzynskiego, dziedzica Kawczyna, przyłączył tę wieś do parafii Bonikowo²¹². Na mapie głównej pozostawiono Kawczyn w parafii Oborzyska, trudno bowiem ocenić, czy decyzja z 1562 r. została zrealizowana, skoro wszystkie rejestry podatkowe nadal notują tę wieś w parafii Oborzyska, podobnie jak źródła kościelne z XVII i XVIII w.²¹³ Nie ma także potwierdzenia wykonania decyzji biskupa poznańskiego, który na prośbę właścicieli Powodowa w 1560 r. czasowo przeniósł tę wieś z parafii Niałek Wielki do parafii Siedlec. Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w., a także najwcześniejsza zachowana wizytacja z 1603 r. odnotowują tę miejscowość w parafii Niałek Wielki²¹⁴. Z kolei umieszczenie wsi Strychy (Strych) w parafii Międzychód wynika z nowej ordynacji dla tego kościoła z 1591 r., w której znalazła się decyzja o przeniesieniu wsi Strychy z parafii Przytoczna (Przetoczno)²¹⁵.

Decyzje władz kościelnych powinny być także brane pod uwagę przy analizie przynależności parafialnej wsi Wyszynki (Wyszyny) oraz Proсна na pograniczu parafii Ryczywół i Chodzież (dekanat Oborniki). W 1510 r. obie wsie należały do parafii Chodzież, przy czym Wyszynki połowę dziesięcin

²⁰⁸ Now2, s. 463; K. Górską-Gołąska, *Buszewo*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 154–155.

²⁰⁹ RPWP, pzn, 1580, nr 427; RPWP, pzn, 1581, nr 425; RPWP, pzn, 1583, nr 431; Podymne 1631, k. 15.

²¹⁰ W parafii Psarskie wymienia Buszewo wizytacja z 1641 r., zaznaczając jednak, że dziesięcinę płaci do Otorowa. Być może z tego powodu Buszewo zostało zaliczone do parafii Otorowo w *Regrze diecezjów*; RPWP, pzn, 1553, nr 340; RPWP, pzn, 1576, nr 409; RPWP, pzn, 1577, nr 443; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 40v; Wiz. Czr. 1640–1641, k. 292v; Czaykowski, s. 773.

²¹¹ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 42v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 236–236v; Czaykowski, s. 774; Now2, s. 462, 555; K. Górską-Gołąska, *Konin*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 301–303.

²¹² K. Górską-Gołąska, *Kawczyn*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 149.

²¹³ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 519v; Czaykowski, s. 739.

²¹⁴ RPWP, ksc, 1563, nr 399; RPWP, ksc, 1583, nr 465; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 18.

²¹⁵ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 33v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 217; Czaykowski, s. 773; Now2, s. 467–468.

płaciły do Ryczywołu²¹⁶. W latach 1559–1561 biskup Andrzej Czarnkowski przeniósł te dwie miejscowości z zajętej przez innowierców parafii Chodzież do Ryczywołu, aż do czasu powrotu parafii Chodzież w ręce katolików²¹⁷. Fakt ten nie znalazł odbicia w rejestrach poborowych. Prosna pojawia się w nich jako należąca do parafii Chodzież²¹⁸, natomiast Wyszynki na zmianę – raz w parafii Chodzież, innym razem w parafii Ryczywół. Istotne jest, że pojawianie się Wyszynek w parafii Ryczywół w rejestrach poborowych dotyczy także okresu sprzed decyzji biskupa poznańskiego, a w dwóch przypadkach poborca, zapisując Wyszynki wśród miejscowości parafii Ryczywół, wyraźnie zazaczył, że wieś ta należy do parafii Chodzież²¹⁹. Dekret biskupa poznańskiego nie został prawdopodobnie zrealizowany, a w 1586 r. pojawił się w parafii chodzieskiej katolicki duchowny (komendariusz). Wizytacje z XVII i XVIII w. potwierdzają przynależność Prosny do parafii w Chodzieży oraz podział wsi Wyszynki między parafie Chodzież i Ryczywół (meszne w 1641 r. płacone były na zmianę do obu parafii)²²⁰. Podział uposażenia z jednej miejscowości między dwie parafie był zjawiskiem stosunkowo częstym, ale nie oznaczał zawsze administracyjnego podziału miejscowości między dwa okręgi parafialne. Do osad podzielonych między dwie parafie należało Małachowo (Malechowo), wymieniane zarówno przy parafii Kunowo, jak i Dolsk. W rejestrach poborowych pojawia się wyłącznie przy parafii Dolsk. Wizytacja parafii Dolsk z 1610 r. zaznacza, że dziesięciny z folwarku płacone były do Kunowa, natomiast meszne z łąnów kmiecych do parafii w Dolsku²²¹. Podobnie sprawę przedstawiają wizytacje parafii Kunowo i Dolsk z lat 1672–1685: „Małachowo. Habetur praedium curiae et spectat ad ecclesiam parochialem in Kunowo. Post agros vero cmetonales solvuntur missalia venerabili parcho in Dolsko”²²². Spór o uposażenie z Małachowa plebani Dolska i Kunowa toczyli już w XV w.²²³ Trwały był także podział Grąbkowa między parafie Jutrosin – folwark i Golejewko (Czesram) – wieś, przy czym rejestry poborowe przypisywały konsekwentnie tę miejscowość do parafii Golejewko (Czesram)²²⁴. Także wieś Strzyżew (Strzeżewo) leżała na pograniczu parafii Lutynia – dwór i zagrodnicy oraz Dobrzyca – *ipsa villa*²²⁵. O podziale między dwie parafie miejscowości Boszkowo i Węgrzynowo oraz potencjalnie Raszkowa wspomniano w innych miejscach²²⁶.

Dość zawile relacje na przełomie XVI i XVII w. łączyły parafie w Przemęcie – św. Piotra (Świętopietrze) i św. Andrzeja. Obie są wzmiankowane przez księgę uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz księgi kontrybucji z 1540 i 1561 r.²²⁷ Kluczowa jest w tym przypadku wizytacja z 1619 r., podająca, że poza miastem był niegdyś kościół pw. św. Piotra, lecz zniszczony ze starości został kilka lat temu zniesiony, a jego miejsce sprofanowane. Jednocześnie jego uposażenie oraz obowiązki zostały, za zgodą opatów przemęckich, przejęte przez parafię św. Andrzeja. Wśród miejscowości świadczących niegdyś na rzecz kościoła św. Piotra miały być: Błotnica, Górsko, Radomierz, Starkowo i Boszkowo. Za wyjątkiem Górska są to miejscowości wymienione w parafii Przemęt (Świętopietrze) w rejestrach poborowych z lat 1563 i 1565²²⁸. Położenie geograficzne Górska przemawia za zaliczeniem go także do parafii Przemęt (Świętopietrze), czyli zgodnie z wizytacją, a nie rejestrami poborowymi. Trudniej

²¹⁶ LBP, s. 83–84.

²¹⁷ Now2, s. 382; K. Górska-Gołaska, *Prosna*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 818–819.

²¹⁸ RPWP, pzn, 1576, nr 91; RPWP, pzn, 1583, nr 96.

²¹⁹ RPWP, pzn, 1553, nr 369 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1563, nr 458 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1576, nr 455 („Wysyny ad parochiam Chodziesz pertinet”); RPWP, pzn, 1576, nr 95 (Chodzież); RPWP, pzn, 1577, nr 499 („Wissiny ad parochiam Chodziesz”); RPWP, pzn, 1580, nr 515 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1580, nr 106 (Chodzież); RPWP, pzn, 1581 nr 512 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1583, nr 512 (Ryczywół).

²²⁰ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 3v; Podymne 1631, k. 5, 17v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 375; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 161; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 87v.

²²¹ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63v.

²²² Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 98, 105.

²²³ T. Jurek, *Malechowo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 73–77.

²²⁴ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 217v, 230v; LBP, s. 116, 118.

²²⁵ W 1539 r. dziesięcina ze Strzyżewa została zasądzona plebanowi w Lutyni. Zgodnie z tenorem wizytacji z lat 1672–1683 meszne raz na 3 lata miało być płacone do parafii w Lutyni; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 105v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 309, 311v, 691v.

²²⁶ Zob. s. wyżej i dalej.

²²⁷ Spis kontrybucji z 1561 r. wymienia dwa kościoły w Przemęcie – św. Andrzeja oraz „Sancti Spiritus ante Przemeth”. Jest to zapewne pomyłka (ewentualnie drugie wezwanie) i chodzi o kościół św. Piotra. Nie jest znany żaden kościół pw. Świętego Ducha w tym mieście.

²²⁸ RPWP, ksc, 1563, nr 457–461; RPWP, ksc, 1565, nr 455–459.

zrekonstruować okręgi parafialne sąsiadujących ze sobą parafii w Wysocku Wielkim i Ostrowie Wielkopolskim (Ostrowie). Parafia w Wysocku Wielkim, obsługiwana przez pewien czas przez dwóch plebanów, miała starszą, prawdopodobnie XII-wieczną metrykę. Wyodrębniona z niej parafia w Ostrowie Wielkopolskim (Ostrowie) funkcjonowała niekiedy pod nazwą Ostrów Krępe. Nowacki, opierając się głównie na księdze uposażeń z 1510 r. oraz rejestrach poborowych, podaje bardzo rozległy, składający się z 19 miejscowości okręg parafii Wysocko Wielkie. Do parafii Ostrów Wielkopolski zalicza tylko samo miasto parafialne²²⁹. Inaczej wygląda to w świetle źródeł kościelnych. Protokoły wizytacji parafii w Ostrowie Wielkopolskim przeprowadzonych w latach 1672 i 1683 stwierdzają, że na podstawie dokumentu erekcyjnego od początku należały do niej wsie: Zacharzew (Zacharzewo), Krępa (Krępe), Zębców (Ząbczewo) oraz Stare Kamienice (Kamienice)²³⁰. Trudno wyjaśnić, dlaczego dwie z tych miejscowości – Zacharzew i Zębców – zostały uwzględnione w opisie parafii Wysocko Wielkie w księdze uposażeń z 1510 r.²³¹

Źródłem problemów powodujących trudności interpretacyjne w określeniu przynależności parafialnej miejscowości jest często brak pełnych informacji źródłowych lub ich niedokładność. Wiąże się to niekiedy ze sposobem zapisu niewielkich osad młyńskich albo kuźniczych, które były rejestrowane jako obiekty gospodarcze przy większych ośrodkach. Drugim elementem powodującym istotne zamieszanie jest zapisywanie miejscowości w rejestrach poborowych według klucza własnościowego, a nie parafialnego, który jest podstawowym porządkiem spisowym. W świetle rejestrów poborowych drugiej połowy XVI w. niejasny pozostaje zasięg parafii Rożnowo i Rogoźno. Zawsze były one zapisywane obok siebie, przy czym w rejestrze z 1553 r. występuje jednowioskowa parafia Rożnowo, po niej zaś parafia Rogoźno, z wieloma przynależącymi do niej miejscowościami²³². W późniejszych rejestrach kolejność ta została odwrócona i pojawia się jednowioskowa parafia Rogoźno, a po niej następuje parafia Rożnowo z tymi samymi miejscowościami, które zostały wymienione w parafii Rogoźno w 1553 r.²³³ Sposób zapisu w rejestrach z lat 1563–1583 nie oznacza zmiany przynależności parafialnej tych miejscowości. Wskazują na to zarówno protokoły wizytacji z XVII w., jak też rejestry poborowe powiatu gnieźnieńskiego, do którego należały wsie: Marlewo i Żerniki²³⁴. Nieco problematyczna jest też przynależność do Rogoźna dwóch miejscowości: Rudnice i Runowo (Rumnowo). Były one rejestrowane zarówno przez spisy podatkowe powiatu poznańskiego (par. Rogoźno), jak też kcyńskiego (par. Potulice)²³⁵. Przypisanie tych pogranicznych miejscowości do parafii Potulice w rejestrach poborowych powiatu kcyńskiego wynikało z faktu, że rejestry te wcale nie ujmowały parafii Rogoźno, leżącej już w powiecie poznańskim, zaliczając te miejscowości do najbliższej sąsiadującej i najbardziej wysuniętej na zachód parafii swojego powiatu. Decydujący w tej sytuacji stał się zapis w wizytacji parafii Potulice z 1628 r., stwierdzający, że oprócz miejscowości parafialnej należą do niej tylko dwie wsie: Nowe Brzeźno (Brzeźna) i Żelice²³⁶, co potwierdzają późniejsze wizytacje parafii Potulice i Rogoźno²³⁷. Zapewne podobna okoliczność zadecydowała o zaliczaniu w rejestrach poborowych powiatu poznańskiego miejscowości Brzekiniec do parafii w Rogoźnie. Ponadto wieś ta wchodziła w skład starostwa rogozińskiego. Należała ona jednak do sąsiadującej parafii w Potulicach, położonej w powiecie kcyńskim i pomijanej przez rejestry poznańskie²³⁸.

Słabo poświadczony jest w drugiej połowie XVI w. okręg parafii Łęgowo, inkorporowanej w 1596 r. do konwentu wągrowieckiego²³⁹. Uposażenie parafii, które pobierał klasztor, podane w wizytacji z 1628 r.,

²²⁹ AAP, CP 404, k. 39; ASK I 3, k. 340v; Now2, s. 409.

²³⁰ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 707, 714–714v.

²³¹ LBP, s. 116, 152.

²³² RPWP, pzn, 1553, nr 375–390.

²³³ RPWP, pzn, 1563, nr 465–490; RPWP, pzn, 1577, nr 500–527 (Międzyzlesie w parafii Rogoźno); RPWP, pzn, 1583, nr 517–546.

²³⁴ RPWK, gzn, 1564, nr 309–311; RPWK, gzn, 1588, nr 324–325; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 43.

²³⁵ RPWP, pzn, 1563, nr 487–489; RPWP, pzn, 1583, nr 543–545; RPWK, kcn, 1564, nr 181–182; RPWK, kcn, 1583, nr 176–177.

²³⁶ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 41.

²³⁷ Wiz. Poz. 1726–1728, k. 377v, 389; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 256–257, 265.

²³⁸ LBP, s. 89; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 265; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 377v.

²³⁹ Trudno określić podstawę źródłową twierdzenia J. Nowackiego jakoby do parafii w 1510 r. należały: Łęgowo, Sienno, Bobrowniki i część Czekanowa. Uposażenie parafii nie zostało podane w księdze uposażeń z 1510 r.; LBP, s. 89; Now2, s. 380.

pochodziło z samego Łęgowa oraz wsi Sienno i Czekanowo (o kwestii przynależności wsi Bobrowniki była mowa wcześniej)²⁴⁰. Czekanowo należy jednak zaliczyć do parafii w Lechlinie (Lechninie), gdyż tam płacona była połowa mesznego²⁴¹. Tak też przypisuje tę miejscowość księga uposażeń z 1510 r. oraz wszystkie rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. i późniejsze wizytacje²⁴². Na mapie głównej wieś Roszkowo (Raszkowo) została zaliczona do parafii w Lechlinie. W pierwszej połowie XVIII w. należała do parafii Skoki, przy czym nie można wykluczyć także jej wcześniejszego podziału między parafie Lechlin i Skoki²⁴³. Nieco problematyczny, ze względu na rozbieżność informacji źródłowych, jest zasięg parafii Grobia na granicy z parafiami Wilkowo Polskie i Przemęt (Świętopietrze). Informacje na ten temat w księdze uposażeń z 1510 r. są niekompletne²⁴⁴. Rejestry poborowe wskazują na przynależność wsi Boszkowo do parafii Przemęt (Świętopietrze), Barchlina (Barklina) zaś do parafii Wilkowo Wielkie. Stoi to w pewnej sprzeczności z informacją podaną przez Nowackiego, że zgodnie z treścią dokumentu Andrzeja Bnińskiego z 1440 r. Boszkowo i Barchlin należały do parafii Grobia (w XVII w. Bucz)²⁴⁵. Wizytacja parafii Przemęt z 1619 r. wymienia Boszkowo wśród miejscowości, które niegdyś płaciły meszne do kościoła św. Piotra w Przemęcie²⁴⁶. Pewne wyjaśnienie przynosi fragment wizytacji parafii Przemęt z lat 1672–1684: „Boszkowo. Habetur praedium et pertinet ad sanctam Barbaram in Grobia, villa pertinet ad parochiam Premetensem”²⁴⁷. Na tej podstawie można przyjąć przynależność tej osady do dwóch parafii (Przemęt [Świętopietrze] i Grobia). Trudniej natomiast wyjaśnić, dlaczego w rejestrach poborowych przypisywano Barchlin do parafii Wilkowo Wielkie. W świetle zarówno wspomnianego dokumentu, jak też późniejszych źródeł kościelnych bardziej prawdopodobna jest przynależność do parafii w Grobi²⁴⁸.

Już od połowy XV w. wątpliwości budziła przynależność parafialna wsi Sworzycy. Pretensje do niej zgłaszali zarówno plebani Bukowca (Bukowca Małego), jak i Grodziska Wielkopolskiego (Grodziska). Rejestry poborowe konsekwentnie zapisują Sworzycy w parafii Grodzisk Wielkopolski, jednak wizytacja z 1603 r. oraz późniejsze źródła kościelne zaliczają ją do parafii w Bukowcu²⁴⁹. Taką też przynależność, mimo wątpliwości dotyczących czasu przejścia Sworzyc pod jurysdykcję Bukowca, prezentuje mapa główna. Za taką przynależnością parafialną może przemawiać też położenie geograficzne Sworzyc, blisko Kąkolewa (drugiej miejscowości parafialnej Bukowca) i w znacznym oddaleniu od miejscowości parafii Grodzisk Wielkopolski. Problematyczna jest także przynależność parafialna wsi Szczepowice. Wykazuje ona od XV w. wyraźne związki z Konojadem, jednak w rejestrach poborowych była zaliczana do parafii Modrze. Ważną przesłanką za włączeniem tej miejscowości do parafii Konojad jest dokument odnawiający erekcję kościoła w Konojadzie z 1601 r., który wymienia Szczepowice w tej parafii²⁵⁰. W świetle dostępnych informacji trudno wyjaśnić zmianę przynależności parafialnej wsi Wróżewy w rejestrach poborowych – spisy z lat 1576 i 1577 wymieniają tę miejscowość w parafii Lutogniew, kolejne – w parafii Benice. Źródła kościelne z XVII i XVIII w. oraz położenie geograficzne między

²⁴⁰ Zob. przyp. 35.

²⁴¹ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 40.

²⁴² LBP, s. 37; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 395v; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 272.

²⁴³ Wieś Roszkowo płaciła meszne do parafii w Lechlinie w 1628 r. Wizytacja z 1727 r. wspomina o podziale uposażenia z tej miejscowości między parafie Skoki i Lechlin, przy czym meszne i sama miejscowość należała do parafii Skoki, co potwierdza także wizytacja parafii Lechlin 1778 r., zaznaczając: „Villam Roszkowo anteriores visitationes inter villas parochiales ecclesiae Lechlinensis specificant, ultima vero Kaczkoviana eam in controverso cum parochia Skocense extitisse asserit, ad praesens est sub regimine parochi Skocensis, quo titulo et a quo tempore ex documentis ecclesiae Lechlinensis non constat”. Przy opisie okręgu parafialnego Skoki jest natomiast adnotacja: „Villa Raszkowo ad vigore erectionis ad hanc ecclesiam iure parochiali spectans”; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 39v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 395v, 401; Wiz. Poz. 1777–1784, k. 367v, 372v.

²⁴⁴ LBP, s. 127–128.

²⁴⁵ Por. krytyka wzmianki w wizytacji przez J. Nowackiego i K. Górską-Gołaską; Now2, s. 435; K. Górską-Gołaska, *Grobia*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 673–674.

²⁴⁶ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 147.

²⁴⁷ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 448v.

²⁴⁸ Tamże, k. 458; Wiz. Śrm. 1725–1728, k. 516; Czaykowski, s. 805.

²⁴⁹ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 46; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 51v; Czaykowski, s. 722; G. Rutkowska, *Sworzycy*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 755–756.

²⁵⁰ Wieś ta pojawia się także w okręgu uposażeniowym parafii Konojad w 1641 i 1724 r.; Wiz. Czr. 1640–1641, k. 149; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 21–22; J. Luciński, *Konojad*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 306–310; G. Rutkowska, *Szczepowice*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 816–818.

Bożacinem i Lutogniewem, w jego bezpośrednim sąsiedztwie i po tej samej stronie rzeki, wskazują na przynależność do parafii Lutogniew²⁵¹.

Parafia Rogoźno pojawia się często w drugiej połowie XVI w. jako właściwa dla osady młyńskiej Jaracz. Należy jednak wziąć pod uwagę przynależność tej osady do parafii Parkowo, co jest poświadczane przez księgę uposażeń z 1510 r., rejestry poborowe z 1508 i 1553 r. oraz późniejsze wizytacje²⁵². Sytuację komplikuje sam charakter osady, która notowana była w spisach jako młyn przy wsi Parkowo lub przy wsi Wełna, której przynależność do parafii Rogoźno także nie jest jednoznaczna²⁵³. Być może z tego powodu nie została uwzględniona w wizytacji parafii Parkowo z 1628 r., stwierdzającej, że nie ma w niej innych wsi oprócz parafialnej²⁵⁴. Charakter miejscowości wpłynął też prawdopodobnie na różną rejestrację osad młyńskich Sapolny Młyn i Bobrówka. Sapolny Młyn w rejestrach poborowych XVI w. pojawia się aż w trzech parafiach: Trzciel²⁵⁵, Wytomyśl²⁵⁶ i Lwówek²⁵⁷. Wizytacja archidiaconatu pszczyńskiego z lat 1603–1607 nie wymienia tych miejscowości w okręgach wspomnianych parafii, jedynie młynarze z Sapolna oddawali plebanowi w Lwówku jedną ćwiertnię (miara, metreta) mąki²⁵⁸. Źródła kościelne początku XVII w. pomijają całkowicie osadę młyńską Bobrówka. W rejestrach poborowych w drugiej połowie XVI w. pojawia się ona także w parafiach Trzciel²⁵⁹, Wytomyśl²⁶⁰ i Lwówek²⁶¹, przy czym najczęściej w parafii Wytomyśl. Młyn ten został wymieniony w okręgu uposażeniowym parafii Wytomyśl w wizytacji z 1725 r.²⁶² Wynikało to najprawdopodobniej z faktu, że we wszystkich tych parafiach rozciągały się dobra Marcina Lwowskiego, właściciela Bobrówki. Do parafii Wytomyśl została zaliczona także, pominięta przez rejestry poborowe, osada młyńska w Mniszku. Na jej przynależność parafialną pośrednio wskazuje związek z dobrami Trzciel i Lwówek²⁶³.

Rejestry poborowe pomijają folwark Krowi Lasek, którego dokładnego położenia nie udało się ustalić. Jest on wymieniony w księdze uposażeń z 1510 r. przy parafii w Goniembicach (Goniębicach), do której należały dziesięciny z części jego gruntów. Wyraźnie jednak zaznaczono, że „Praedium dictum Croylasek decimat plebano suo”²⁶⁴. Chodzi tutaj najpewniej o plebana w Osiecznej, który pobierał dziesięcinę z tego folwarku także w XVII w.²⁶⁵ Folwark Maliny (Malinie), należący do parafii Wieszczyżyn (Wieszczyżyno), był rejestrowany w źródłach podatkowych przy parafii Dolsk (Dolsko). Problematyczna afiliacja jest najpewniej związana ze sporem toczącym się o tę miejscowość w połowie XV w. między plebanami Wieszczyżyna i Dolska. Ugoda zawarta w 1449 r. przypisywała wieś do parafii w Wieszczyżynie²⁶⁶. Mniej wiadomo o przynależności folwarku Gaj na pograniczu parafii Dolsk i Kunowo. Wzmiankowany po raz pierwszy w 1471 r., w źródłach pojawia się rzadko.

²⁵¹ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 739–739v; Czaykowski, s. 747.

²⁵² RPWP, pzn, 1553, nr 336; ASK I 3, k. 15; LBP, s. 89; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 413v.

²⁵³ Trudności sprawia jednoznaczne określenie przynależności parafialnej wsi Wełna. W 1510 r. należała ona do parafii Rogoźno, jednak dziesięciny z dwóch folwarków płacone były do Parkowa. W 1628 r. prawo patronatu do parafii w Parkowie dzierżyli dziedzice Wełny. W 1727 r. dziesięcina z folwarku Wełna trafiała do Rogoźna, a ćwiertnia (metreta) mąki z młyna przy wsi Wełna do plebana w Parkowie. Wizytacja parafii Rogoźno z 1778 r. notuje: „Villa autem Wełna qualiter ad parochiam Parkoviensem applicata”, a jej przynależność nie była *ex iure* tylko *ex usu*; ASK I 6, k. 135v; LBP, s. 89; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 42v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 388v, 413v; Wiz. Poz. 1777–1784, k. 337, 419; K. Górską-Gołaską, *Jaracz*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 26–27.

²⁵⁴ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 42v.

²⁵⁵ RPWP, pzn, 1553, nr 511; RPWP, pzn, 1563, nr 634; RPWP, pzn, 1576, nr 620; RPWP, pzn, 1577, nr 662; RPWP, pzn, 1583, nr 705.

²⁵⁶ RPWP, pzn, 1580, nr 737; RPWP, pzn, 1581, nr 737.

²⁵⁷ RPWP, pzn, 1577, nr 293.

²⁵⁸ Osada o takiej nazwie została wymieniona w parafii Lwówek także w *Regestrze diecezjów*; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 45; Czaykowski, s. 772.

²⁵⁹ RPWP, pzn, 1553, nr 512.

²⁶⁰ RPWP, pzn, 1563, nr 668; RPWP, pzn, 1576, nr 655; RPWP, pzn, 1577, nr 698; RPWP, pzn, 1580, nr 736; RPWP, pzn, 1581, nr 725; RPWP, pzn, 1583, nr 741.

²⁶¹ RPWP, pzn, 1577, nr 294.

²⁶² Wiz. Psz. 1724–1725, k. 284.

²⁶³ J. Luciński, *Mniszek*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 178–179.

²⁶⁴ LBP, s. 132.

²⁶⁵ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 131; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 432; K. Górską-Gołaską, *Krowi Lasek*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 470.

²⁶⁶ LBP, s. 107; Wiz. Śrm. 1725–1728, k. 399; T. Jurek, *Malinie*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 80–81.

SHGPoz, za Janem Korytkowskim, przyporządkowuje ten folwark do parafii w Kunowie²⁶⁷. Niepewna jest przynależność parafialna lokowanej w drugiej połowie XVI w. wsi Ciężyń (Ciężym). Ze względu na brak informacji porównawczych z wizytacji z pierwszej połowy XVII w. utrzymano jej afiliację przy parafii w Boruszynie, podaną w rejestrach poborowych. W XVIII w. zaliczana była do parafii w Połajewie²⁶⁸. Podobna trudność dotyczy wsi Szczepankowo na pograniczu parafii Ostroróg i Szamotuły. Rejestry poborowe zaliczają tę wieś do parafii Szamotuły²⁶⁹, co potwierdza najwcześniejsza zachowana księga metrykalna parafii²⁷⁰. W wizytacjach od połowy XVII w. wieś ta rejestrowana jest w parafii Ostroróg²⁷¹. Nie jest znana także dokładna data przejścia wsi Karna z parafii Zbąszyń do parafii Siedlec²⁷², wsi Krasne Dłusko (Dłusko) z parafii Skwierzyna do Przytoczna²⁷³, wsi Lubikowo z parafii Rokitno do parafii Przytoczna²⁷⁴, wsi Grzybno z parafii Brodnica do parafii Iłowiec (Iłowiec Mały)²⁷⁵, wsi Młodzikowo z parafii Solec do parafii Gogolewo²⁷⁶, wsi Gronowo (Grunowo) z parafii Goniembice do parafii Leszno²⁷⁷. W świetle analizowanych źródeł nie udało się ustalić czasu podziału wsi Śląskowo między parafie Dubin (Dupino) i Jutrosin²⁷⁸ oraz wsi Sulęcín (Sulęcino) między parafie Solec i Gogolewo²⁷⁹. Księga uposażeń z 1510 r. była podstawą przypisania pustek Melpin (Małpino) i Mączlino do parafii Mórka (Morka)²⁸⁰, pustki Konotopia do parafii Długa Goślina (Goślina Długa)²⁸¹, osady młyńskiej Biedrusko (Cietrzewka) do parafii w Chojnicy²⁸² oraz wsi Sienno do parafii Goniembice²⁸³. Z kolei pustkę Sokolniki ze względu na przynależność otaczających miejscowości przypisano do parafii w Głuszynie²⁸⁴. Na podstawie podymnego z 1631 r. oraz późniejszych źródeł kościelnych przyporządkowano także osady młyńskie: Chachle do parafii Kąkolewo²⁸⁵, Kuźnica Zbąska-Borujka do parafii Siedlec²⁸⁶, Bugaj (Nadolnik) do parafii Margonin²⁸⁷, pustki: Uście do parafii w Kopanicy²⁸⁸, Kokoszki do parafii w Nekli²⁸⁹,

²⁶⁷ Folwark Gaj został wymieniony w parafii Dolsk w spisie podymnego z 1631 r. Przynależność do Kunowa potwierdza natomiast wizytacja z lat 1672–1685 oraz spis F. Czaykowskiego z drugiej połowy XVIII w.; Podymne 1631, k. 37v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 97v; Czaykowski, s. 820; K. Górka-Gońska, *Gaj*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 450.

²⁶⁸ Wiz. Poz. 1737–1738, k. 96; Czaykowski, s. 793.

²⁶⁹ SHGPoz zaliczył tę wieś do parafii Szamotuły Stare; P. Dembiński, *Szczepankowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 814–815.

²⁷⁰ AAP, PM 292/01, Księga metrykalna parafii Szamotuły, 1602–1636 (za przekazanie tej informacji dziękuję p. Joannie Napierale).

²⁷¹ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 296; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 270; Czaykowski, s. 773.

²⁷² Księga uposażeń, rejestry podatkowe oraz wizytacja z początku XVII w. przypisują ją do parafii Zbąszyń. W XVIII w. zaliczana była już do parafii Siedlec; LBP, s. 162; Podymne 1631, k. 59; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 132; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 115v; Czaykowski, s. 727.

²⁷³ Jeszcze w 1725 r. wieś Dłusko należała do parafii Skwierzyna. *Registr diecezjów* odnotowuje folwark o tej nazwie w parafii Przetoczno; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 208; Czaykowski, s. 833.

²⁷⁴ LBP, s. 336; Czaykowski, s. 833; G. Rutkowska, *Lubikowo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 627–630.

²⁷⁵ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 40v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 24; Czaykowski, s. 739.

²⁷⁶ LBP, s. 66; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 486; Czaykowski, s. 784.

²⁷⁷ Ślady przynależności Gronowa do parafii Leszno sięgają początku XVI w. – w poznańskiej księdze uposażeń z 1510 r. dziesięciny z jednego z folwarków były płacone do Leszna. Kwestię praw parafialnych do dwóch folwarków w Gronowie porusza także wizytacja parafii Leszno z 1672 r.; LBP, s. 132; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 136v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 442, 646; Czaykowski, s. 829.

²⁷⁸ Wizytacja z lat 1672–1684 podaje, że folwark podlegał parafii Jutrosin, natomiast sama wieś parafii w Dubinie. Kwestię uposażenia z folwarku we wsi Śląskowo dla parafii w Jutrosinie porusza też wizytacja z 1667 r.; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 217, 251; Czaykowski, s. 752.

²⁷⁹ LBP, s. 66; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 486; Czaykowski, s. 784, 817.

²⁸⁰ Taką przynależność potwierdza także wizytacja z lat 1672–1685; LBP, s. 121, 132; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 35.

²⁸¹ LBP, s. 87.

²⁸² Tamże, s. 177; S. Chmielewski, *Cietrzewka*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 261–262.

²⁸³ G. Rutkowska przypuszcza włączenie Sienna (lokalizacja miejscowości przybliżona) do Gronowa; LBP, s. 133; G. Rutkowska, *Sienna*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 400–404.

²⁸⁴ T. Jurek, *Sokolniki*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 589–590.

²⁸⁵ Podymne 1631, k. 48.

²⁸⁶ Tamże, k. 56a.

²⁸⁷ AAP, AV26, Akta wizytacji dekanatu czarnkowskiego, 1738, k. 79.

²⁸⁸ Podymne 1631, k. 45av; Czaykowski, s. 725.

²⁸⁹ Trudno jednoznacznie określić przynależność parafialną pustki Kokoszki. Dostępne wzmianki z XVI w. wskazują na jej związek z parafią w Gieczu. S. Mazurkiewicz podaje, że na początku XVII w. należała ona jednak do parafii Nekla. Mimo że nie podaje on podstawy źródłowej takiego stwierdzenia, to biorąc pod uwagę położenie geograficzne samej miejscowości, wydaje się ono dość prawdopodobne; RPWK, pzd, 1552, nr 101; ASK I 11, s. 59; S. Mazurkiewicz, *Nekla. Historia miasta monografia na jubileusz 600-lecia*, Września–Nekla 2007, s. 31.

folwark Kobylarnia do parafii Sieraków²⁹⁰, wieś: Zaorle do parafii Dubin²⁹¹, Dębiec do parafii w Bninie²⁹², Zdziechowo (Zdziech) do parafii w Zieleńcu²⁹³, Wojnowo do parafii Nowe Kramsko (Krapsko Wielkie)²⁹⁴, Pawłowo do parafii Jutrosin²⁹⁵, Wyki (Wykowy) do parafii Koźmin²⁹⁶, Nowa Wieś i Maciejew do parafii Rozdrażew (Rozdrażewo)²⁹⁷, Pławno do parafii Murowana Goślina (Goślina Kościelna)²⁹⁸. Wieś Wierzbno, której położenia nie udało się ustalić, została przypisana do parafii w Kosieczynie (Kosieczynie) na podstawie jedynej o niej wzmianki w rejestrze poborowym z 1583 r.²⁹⁹ Przynależność parafialna osady kuźnicznej Kozarzyn (Hamer Szamociński), przy braku innych przesłanek, została określona na podstawie położenia przy Szamocinie, należącym do parafii Margonin. Nie udało się natomiast wskazać przynależności parafialnej bliżej nieznannej wsi Robienko Małe w powiecie kościańskim, wzmiankowanej w rejestrze poborowym z 1567 r.³⁰⁰

Rejestry poborowe niejednoznacznie informują o przynależności parafialnej osady młyńskiej Witobel (Witowle Małe). Miejscowość ta pojawia się zarówno w parafii Trzebaw, jak i Stęszew³⁰¹. Tę dwuznaczność może nieco rozjaśnić zapis w rejestrze z 1583 r., gdzie Witobel został zaliczony do parafii Stęszew, ale z zaznaczeniem „Molendinum circa Witowlie sub parochia Trzebaw solvit”. Wynikało to prawdopodobnie z płacenia podatku razem z dobrami Dębowskich, a nie Gułtowskich³⁰². Rejestr podymnego z 1631 r. oraz późniejsze źródła kościelne zaliczają Witobel do parafii Stęszew i takie rozstrzygnięcie prezentuje mapa główna³⁰³. Źródła z XVI w. podają także różną przynależność parafialną wsi Ogieniewo (Iłowiec Wielki). Na istniejące wątpliwości odnośnie do przynależności parafialnej może wskazywać rejestr poborowy z 1565 r. Ogieniewo (Iłowiec Wielki) zostało w nim zapisane w parafii Czempień, a następnie przekreślone. Suma poboru i jego podstawa zostały natomiast podane przy parafii Iłowiec Mały, razem z dobrami Iłowieckich³⁰⁴. Księga uposażeń z 1510 r. oraz większość rejestrów poborowych włączała Ogieniewo (Iłowiec Wielki) do parafii Czempień³⁰⁵. Źródła niejednoznacznie określają także przynależność Szymanowa (Szymunowa). Rejestry poborowe wskazują na przynależność do parafii w Łaszczynie, jednakże wizytacja z 1619 r. zalicza ją do parafii Sarnowa (Sarnowo). Przypisanie w rejestrach poborowych Szymanowa do parafii w Łaszczynie mogło wynikać ze związków własnościowych Szymanowa i Sierakowa. W latach 1582–1583 Andrzej Górka, kasztelan międzyrzecki, był właścicielem zarówno Szymanowa, jak i Sierakowa, należącego do parafii w Łaszczynie³⁰⁶. Nie bez wpływu pozostało zapewne trwające przez 50 lat połączenie parafii w Sarnowie i Łaszczynie³⁰⁷ oraz spór między obu plebanami o uposażenie pochodzące z tej wsi³⁰⁸. Wyjaśnienia odnotowywania w rejestrach poborowych wsi Bonice (w okresie przedwojennym Bojnice) w parafii Środa Wielkopolska (Środa) należy szukać w związkach własnościowych z pobliskim Babinem – właścicielami obu wsi byli kolejno Wojciech, Sebastian i Agnieszka Pierzchleńscy.

²⁹⁰ Podymne 1631, k. 21; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 242v; Czaykowski, s. 775.

²⁹¹ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 251; Czaykowski, s. 750 (jako Poluszyny nowa osada).

²⁹² Wiz. Poz. 1695–1696, k. 349v; Czaykowski, s. 814.

²⁹³ Czaykowski, s. 805 (jako Zdychowice karczma).

²⁹⁴ Wiz. Psz. 1724–1725, k. 149; Czaykowski, s. 833.

²⁹⁵ Czaykowski, s. 752.

²⁹⁶ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 663; Czaykowski, s. 747.

²⁹⁷ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 682; Czaykowski, s. 749.

²⁹⁸ Autorzy SHGPoz wskazują na przynależność tej miejscowości w XV w. do parafii Głębozec. Od XVI do XVIII w. wieś ta wchodziła w skład dóbr Murowana Goślina, przez co bardziej prawdopodobna jest przynależność w tym okresie do parafii Murowana Goślina (Goślina Kościelna), poświadczona przez spis podymnego z 1631 oraz wizytację z 1727 r. Do parafii Głębozec została natomiast przyporządkowana, głównie na podstawie rejestrów poborowych oraz podymnego z 1631 r., wieś Worowo; Podymne 1631, k. 7v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 425v.

²⁹⁹ RPWP, ksc, 1583, nr 358.

³⁰⁰ RPWP, ksc, 1567, nr 347.

³⁰¹ Dwukrotne przyporządkowanie do parafii Swarzędz należy uznać za pomyłkę pisarza, który nie zaznaczył parafii przy Stęszewie, następującym po Swarzędzu w układzie alfabetycznym; RPWP, pzn, 1580, nr 672; RPWP, pzn, 1581, nr 663.

³⁰² RPWP, pzn, 1583, nr 673.

³⁰³ Podymne 1631, k. 22; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 333; Czaykowski, s. 709.

³⁰⁴ RPWP, ksc, 1565, nr 125, 263.

³⁰⁵ RPWP, ksc, 1580, nr 102–103; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 504; LBP, s. 127.

³⁰⁶ I. Skierska, *Sierakowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 407–410; też, *Szymanowo*, [w:] tamże, s. 866–869.

³⁰⁷ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 196v–198.

³⁰⁸ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 128v–129, 134.

Księga uposażeń diecezji poznańskiej i kościelne źródła z XVII i XVIII w. wskazują jednoznacznie na przynależność tej wsi do parafii Grodzisko (Grodziszczko)³⁰⁹. Podobnie w przypadku Gąsiorowa, które należało do parafii w Pogorzeliczy, a źródła podatkowe przypisywały tę wieś do parafii Czeszewo³¹⁰. Gąsiorów (Gąsiorowo), jak też sąsiadujące z nim Szczodrzejewo, należące już do parafii w Czeszewie, znajdowały się w tym samym kompleksie dóbr Jana Pępowskiego, a następnie Jana Roszkowskiego. Wieś Sowiniec wymieniana jest zarówno w rejestrach poborowych powiatu kościańskiego (par. Mosina), jak i poznańskiego (par. Trzebaw). Nie ulega wątpliwości, że należała do parafii Mosina, a jej pojawienie się w parafii Trzebaw w rejestrach poznańskich było warunkowane wspólnymi losami majątkowymi rodzin Białośliwskich, Marszewskich i Ciświckich³¹¹. Należy także dodać, że parafia Mosina, leżąca na granicy powiatów poznańskiego i kościańskiego, nie pojawia się w spisach podatkowych powiatu poznańskiego z drugiej połowy XVI w., samo miasto zaś było rejestrowane przy okazji poboru szosu. Najpewniej to właśnie z tej przyczyny rejestry poborowe drugiej połowy XVI w. przypisują wieś Pożegowo do parafii Wiry (Wiry Wielkie). Spis podatkowy z 1508 r., księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz źródła kościelne z XVIII w. wskazują na jej przynależność do parafii Mosina³¹². Do tejże należała też zapewne osada młyńska Niwka. Co prawda ujmowana była w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. w parafii Trzebaw, jednak rejestr z 1508 r., jak też późniejsze źródła kościelne, wskazują na związek z parafią w Mosinie³¹³. Pobór z wsi Brzostownia (Brzostownia) był także niekiedy zapisywany według klucza własnościowego (par. Włościejewki)³¹⁴, a nie przynależności administracyjnej kościelnej (par. Książ). Klucz własnościowy wpłynął zapewne także na zapis w rejestrach poborowych do parafii Odolanów wsi należących do starostwa odolanowskiego. Źródła kościelne z XVII i XVIII w. nakazują jednak Łakociny (Łakocin) i Daniszyn (Daniszyno) zaliczyć do parafii w Jankowie Zalesnym (Jankowie)³¹⁵, a Uciechów do parafii w Sulmierzycach (diecezja gnieźnieńska)³¹⁶. Analogiczna sytuacja dotyczy wsi Tłukawy i Zawady (Zawada), które były rejestrowane z innymi miejscowościami starostwa rogozińskiego w parafii Rogoźno. W świetle księgi uposażeń z 1510 r. oraz późniejszych wizytacji kanonicznych należały one jednak do parafii w Ryczywole³¹⁷. Własnościowe i administracyjne czynniki komplikowały przynależność wsi Szymankowo. Rejestry poborowe notowały tę wieś konsekwentnie w parafii Uchorowo – obie miejscowości należały najpierw do Piotra Potulickiego, a następnie Melchiora Raczkowskiego³¹⁸. Wizytacja z 1695 r. zalicza ją formalnie do sąsiedniej parafii Radzim, a podstawą miał być dokument erekcyjny oraz wyrok sądowy z 31 I 1397 r. Wskazuje przy tym, że faktyczne duszpasterstwo sprawowane jest przez plebana z Białężyna³¹⁹. Mapa główna prezentuje stan przynależności faktycznej Szymankowa, warunkowanej zapewne w XVI w. sytuacją własnościową, a więc przy parafii Uchorowo, inkorporowanej następnie do Białężyna³²⁰. Nie bez znaczenia było też położenie Szymankowa po drugiej stronie Warty w stosunku do parafii w Radzimi, co utrudniało z pewnością egzekucję roszczeń. Pleban w Radzimi zgłaszał także pretensje do leżącego po drugiej stronie Warty Starczynowa (par. Białężyn). Powoływał się przy tym na bliżej nieznaną wyrok Jakuba, archidiacona i oficjała poznańskiego³²¹.

W niektórych sytuacjach, jak w przypadku miejscowości Łęczeczki (Łęczce Małe) i Łęczce (Łęczce Wielkie), pomyłki dotyczące przynależności parafialnej w rejestrach poborowych są dość

³⁰⁹ LBP, s. 63; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 25; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 546v; Czaykowski, s. 741.

³¹⁰ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 98; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 385v–386; Czaykowski, s. 786.

³¹¹ T. Jurek, *Sowiniec*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 603–605.

³¹² ASK I 3, k. 12v; LBP, s. 103; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 354; Czaykowski, s. 707.

³¹³ ASK I 3, k. 12; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 24v; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 354v; Czaykowski, s. 707.

³¹⁴ LBP, s. 140; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 352; S. Chmielewski, *Brzostownia*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 130–131.

³¹⁵ Wsi te pominięte zostały w opisie parafii Odolanów w księdze uposażeń z 1510 r. (parafia Jankowo nie ma opisu); LBP, s. 149; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 734v–735.

³¹⁶ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 205; Czaykowski, s. 61, 745–746.

³¹⁷ LBP, s. 92; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 247v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 161; Czaykowski, s. 794.

³¹⁸ RPWP, pzn, 1576, nr 641, 642; RPWP, pzn, 1577, nr 683, 684; RPWP, pzn, 1580, nr 721, 722.

³¹⁹ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 179.

³²⁰ W drugiej połowie XVIII w. Szymankowo było rejestrowane w parafii Radzim. J. Nowacki podaje, że wizytacja z 1727 r. wzmiankuje o przynależności Szymankowa do parafii Uchorowo, jednak informacja taka nie znajduje się na cytowanej stronie źródła; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 418v; Czaykowski, s. 793; Now2, s. 378.

³²¹ „Starczynowo villa iure parochialis mere ad Radzyn huc spectans, in visitatione ecclesiae Białężynensis superius descripta”; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 37, 45.

oczywiste³²². Podobnie błędem było zaliczenie Mościejewa do parafii Łęzce w 1577 r.³²³ Na karb pomyłek kancelarii należy złożyć wymieszanie w trzech rejestrach poborowych miejscowości należących do oddalonych od siebie parafii Mieczewo i Mądre³²⁴. Bardzo trudno wyjaśnić także dwukrotne wzmiankowanie, w latach 1576 i 1577, wsi Nowa Wieś należącej do parafii Wronki wśród miejscowości sąsiedniej parafii Biezdrowo³²⁵.

Na zakończenie kilka słów należy poświęcić enklawom parafii znacznie oddalonym od siedziby głównej parafii. Należy do nich miejscowość Stary Dworek k. Bledzewa, przypisywana konsekwentnie we wszystkich rejestrach poborowych do parafii Żarzyn, leżącej na południu dekanatu Międzyrzecz. Twórcy SHGPoz przypisali do niej wzmiankę w spisie kontrybucji z 1540 r., która ma świadczyć o funkcjonowaniu tam parafii. Interpretacja taka wydaje się wątpliwa, gdyż podobny układ miejscowości występuje w księdze uposażeń z 1510 r., w której nie chodzi o Stary Dworek k. Bledzewa, a o parafię Stary Dwór k. Paradyża. Nie potwierdza się też w źródłach informacja podana przez Nowackiego jakoby rejestr poborowy z 1580 r. podawał parafię w Starym Dworku k. Bledzewa. Pierwsza wzmianka o tamtejszym kościele pojawia się w wizytacji z 1603 r., który w latach następnych jest filią parafii w Bledzewie³²⁶. W procesie kształtowania ustroju parafialnego diecezji poznańskiej niektóre miejscowości utraciły łączność terytorialną z głównym członem parafii: Orliczko (Orle Małe, par. Psarkie), Tuchorza³²⁷ i Kuźnica Zbąska-Borujka (par. Siedlec).

Diecezja wroclawska

Na południu województwa poznańskiego na teren powiatu wschowskiego kilkoma parafiami wkraczała diecezja wroclawska. Należały one do archidiaconatu głogowskiego i archiprezbiteratu (odpowiednik dekanatu) Góra³²⁸. Ze względu na fakt, że były to parafie pograniczne, większość kwestii została poruszona wcześniej, przy okazji omawiania granicy diecezji poznańskiej. W tym miejscu należy tylko odnieść się do wątpliwości związanych z zasięgiem okręgów parafialnych. Na pograniczu śląsko-wielkopolskim, ale zdarzało się to także na innych terenach, gdzie obok siebie występowały kościoły katolickie i ewangelickie, filialne kościoły katolickie zaliczane były niekiedy przez katolików do swych dawnych parafii, które w danym czasie zajmowali ewangelicy. Należy pamiętać, że reformacja i przejęcie kościołów przez protestantów z punktu widzenia władz Kościoła katolickiego były całkowicie nielegalne i traktowane jako stan przejściowy. Stąd np. wizytacje katolickie w położonej już na Śląsku wsi Goła (Guhlau) z 1670 i 1679 r. mówią o jego podległości parafii w Starych Drzewcach (Drzewcach), która ciągle pozostaje w rękach protestanckich (nie udało się jej przywrócić katolikom w czasie działania cesarskiej komisji redukcyjnej w latach 1653–1654). Podobnie było w przypadku parafii w Siedlnicy (Sidnicy) i Jędrzychowicach. W wizytacji z 1670 r. oba kościoły traktowane są jako filialne parafii w Kowalewie, przy czym Siedlnica znajdowała się już w rękach katolickich, natomiast kościoły w Kowalewie i Jędrzychowicach ciągle w rękach protestanckich. Kościół w Siedlnicy mimo filialnego charakteru miał okręg terytorialny (parafia filialna), do którego należały Olbrachice. Wobec utrzymania w źródłach kościelnych takiego rodzaju trwałości organizacyjnej zdecydowano o ujęciu na

³²² W rejestrach z lat 1580, 1581 i 1583 dwukrotnie została zarejestrowana miejscowość Łęszcze Minus, raz jako należąca do parafii Chrzypsko Wielkie, a innym razem jako samodzielna parafia. W przypadku parafii chodzi oczywiście o Łęzce Wielkie. Wskazuje na to chociażby porównanie charakteru własności; RPWP, pzn, 1580, nr 91, 343; RPWP, pzn, 1581, nr 92, 341; RPWP, pzn, 1583, nr 86, 348.

³²³ RPWP, pzn, 1577, nr 339.

³²⁴ Wieś Czołowo w parafii Mądre (RPWK, pzd, 1565, nr 191; RPWK, pzd, 1576, nr 153; RPWK, pzd, 1577, nr 176); wieś Mieczewo w parafii Mądre (RPWK, pzd, 1565, nr 193; RPWK, pzd, 1576, nr 156); wsi Nadziejewo i Pigłowice w parafii Mieczewo (RPWK, pzd, 1577, nr 180, 181).

³²⁵ RPWP, pzn, 1576, nr 21; RPWP, pzn, 1577, nr 25.

³²⁶ RPWP, pzn, 1580, nr 789; AAP, CP 404, k. 51v; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 29v; LBP, s. 175; T. Jurek, *Stary Dwór*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 652–653; K. Górską-Gołaska, *Stary Dworek*, [w:] tamże, s. 652; Now2, s. 479.

³²⁷ Na początku XVII w. podjęto próbę powołania parafii w Tuchorzy. Prawdopodobnie do 1641 r. kościół nie został jednak erygowany i był zarządzany przez komendariusza, plebana z Wolsztyna, a w 1663 r. afiliowany do Siedleca; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 18v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 196–196v; Now2, s. 579.

³²⁸ *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21, 102–119.

mapie parafii wymienionych przez wizytację z 1580 r., mimo że tylko dwie z nich pozostawały w tym czasie w rękach katolickich (Konradowo i Zamysłów). Przyporządkowanie wsi Dryżyna (Dreżyna) i Górczyna do mającej siedzibę na Śląsku parafii Wyszyny zostało oparte na wizytacji z 1670 r.³²⁹

ANEKS

Zestawienie jednostek administracji kościelnej w Wielkopolsce

Liczba wszystkich parafii na terytorium województw poznańskiego i kaliskiego w końcu XVI w. wynosiła 698 (315 w diecezji gnieźnieńskiej, 371 w poznańskiej, 7 w wrocławskiej, 5 we wrocławskiej), wliczając w to parafie, których terytoria wychodziły poza ten obszar (12) oraz te, których centra znajdowały się poza granicami interesujących nas tu województw (13). Kościołów filialnych z okręgami było 20. Pomijając (13) ośrodków zewnętrznych (w tym 5 miast), spośród 685 kościołów 154 znajdowało się w miastach, 5 na przedmieściach, a 525 we wsiach, jedna osada parafialna była określana jako pustka (Ostrowce), 8 miast nie było centrami ośrodków parafialnych: Chwaliszewo, Stanisławowo i Ostrów (część aglomeracji poznańskiej), Kwiatów (par. Ociąż), Krystianowo (par. Kazimierz Biskupi), Korab (par. Brudzewo Wielkie), Koźmin Nowy (par. Koźmin) i Mirosławiec (Frydland, parafia zanikła w wyniku reformacji).

W województwie poznańskim znajdowały się 282 kościoły parafialne, a średnia powierzchnia pełnych parafii (nieprzeciętych granicą województwa) wyniosła 52 km². Województwo kaliskie liczyło 403 kościoły, z których każdy zasięgiem obejmował średnio powierzchnię 41 km². Średnia powierzchnia pełnych parafii na terenie obu województw wyniosła 46 km².

* * *

Wykaz przedstawia stan na koniec wieku XVI. W spisie uwzględniono parafie położone w granicach województw kaliskiego i poznańskiego w całości lub częściowo, wśród nich parafie, których kościoły znajdowały się poza granicami tych województw, ale należące do nich wsie położone były na terenie województw kaliskiego i poznańskiego. Ośrodki parafii, których granice wychodziły poza województwa kaliskie i poznańskie, oznaczono *, ośrodki parafii spoza tych województw oznaczono **. W wykazie podano, w porządku alfabetycznym, ówczesne nazwy siedzib parafii, w nawiasie zaś nazwę obecną, jeżeli różni się od dawnej. Miasta oznaczono literą „m”. W przypadku kościoła filialnego z własnym okręgiem w nawiasie podano nazwę jego parafii macierzystej.

Diecezja gnieźnieńska

Archidiakoniat gnieźnieński

Dekanat Gniezno – św. Michała

Budzisław (Budzisław Kościelny), Dusznica, Gniezno – św. Michał (Wójtostwo m., Gniezno – część), Jankowo (Jankowo Dolne), Kamieniec, Kleczew m., Kruchowo, Linowiec, Lisowo (Lisowo Parcele), Orchowo m., Ostrowąż, Ostrowite Arcybiskupie (Ostrowite Prymasowskie), Rękawczyno (Rękawczyn), Siedlimowo, Strzyżewo (Strzeżewo Kościelne), Trzemeszno m., Wielatowo (Wylatowo) m., Wilczyno (Wilczyn) m., Wójcino (Wójcin), Złotkowo (Złotków)

Dekanat Gniezno – św. Piotra

Dębica Mała (Dębica – część), Gądecz (Gącz, filia Łopienna), Gniezno – św. Piotr (Piotrowo, Gniezno – część), Jabłkowo, Janowiec m., Kłęcko m., Kołdrąb, Łagiewniki (Łagiewniki Kościelne),

³²⁹ W SHGPoz błędnie podano przynależność Siedlnicy do parafii w Kandlewie (Kędlewie) w 1670 r. W rzeczywistości chodzi o Kowalewo (Kabel), a nie Kandlewo (Kandlau). W tej samej wizytacji Kandlewo należało do parafii Konradowo; *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21, 117–118, 190, 192; Now2, s. 29–30, 440–441; T. Jurek, *Olbrachce*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 420–421; S. Chmielewski, *Dryżyna*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 410–411; tenże, *Górczyna*, [w:] tamże, s. 618.

Łopienno m., Mieścisko m., Modliszewo Małe (Modliszewko), Podlesie (Podlesie Kościelne), Pomorzany (Pomarzany), Popowo (Popowo Kościelne), Raczkowo, Skórki, Sokolniki

Dekanat Gniezno – Świętej Trójcy

Czerniewo (Czerniejewo) m., Dąbrowa (Dąbrówka Kościelna), Dziekanowice, Gniezno – św. Wawrzyńca (Jędrzejewo, Gniezno – część) m., Gniezno – Świętej Trójcy m., Grzybowo (filia Gozdowa w diecezji poznańskiej), Gurowo (filia kościoła św. Wawrzyńca w Gnieźnie), Jarząbkowo, Jemielno (Imielno), Kędzierzyna (Kędzierzyn), Kiszkowo m., Łubowo, Marzenino (Marzenin), Niechanowo, Pawłowo, Pobiedziska m., Sławno, Waliszewo, Węglewo, Witkowo, Wronczyno (Wronczyn), Września m., Zwanowo (Dzwonowo), Żydowo

Dekanat koniński

Białkowo (Białków Kościelny), Brudzew m., Dąbroszyno (Dąbroszyn), Dobrowo (Doborów), Grabienice, Grochowy, Grodziec, Grzymiszew m., Janiszewo (Janiszew), Koło m., Konin m. (filia kościoła św. św. Piotra i Pawła w Starym Mieście), Kościelec (filia Koła), Królikowo (Królików), Krzymowo (Krzymów), Kuchary (Kuchary Kościelne), Lisiec Wielki, Rusocice, Rychwał m., Rzgowo (Rzgów Pierwszy), Sławsko Wielkie (Sławsk), Stare Miasto, Trąbczyno (Trąbczyn), Tuliszków m., Turek** m., Wyszyno (Wyszyna), Zagórów m.

Dekanat lekneński

Chojna, Czeszewo, Dziewierzewo, Gołańcza (Gołańcz) m., Grylewo, Jaktorowo, Kcynia m., Kozielsko, Łekno m., Panigródz, Rynarzewo m., Samokłęski* (Samokłęski Duże), Słupy, Smogulec m., Srebrna Górka (Srebrna Góra), Szaradowo, Szubin m., Tarnowo (Tarnowo Pałuckie), Wągrowiec m., Żuń (Żoń)

Dekanat słupecki

Brudzewo, Chotunia (Kotunia, filia Słupcy), Cienino Wielkie (Cienin Kościelny), Dobrosołowo, Giewartowo (Giewartów), Golina m., Graboszewo, Jaroszyn, Kawnica (Kawnice), Koszuty, Kowalewo, Łądek m., Mielżyn m., Młodujewo (Młodojewo), Myślíbórz, Nowa Wieś (filia Dobrosołowa), Odrowąż, Ostrowite Kapitulne (Ostrowite), Ostrów (Ostrowo Kościelne), Otoczna (filia Szamborowa), Powidz m., Skarboszewo, Słupca m., Staw, Strzałkowo, Szamborowo, Wola (Wola Koszucka)

Dekanat sompoleński

Dębna (Dębno Królewskie), Dęby (Dęby Szlacheckie), Gosławice (Konin – część), Grzegorzewo** m., Kazimierz (Kazimierz Biskupi) m., Krąpsko (Kramsk, filia kościoła w Pyzdrach w diecezji poznańskiej), Lichyń (Licheń Stary) m., Lubstowo Małe (Lubstówek), Lubstowo Wielkie (Lubstów), Mąkolino* (Mąkolno), Morzysław (Konin – część), Osiek Wielki, Racięcice, Ślesin m., Wąsosze, Wrząca Wielka

Dekanat żniński

Brzeskorzystew (Brzyskorzystew), Cerekwica, Chomętowo, Chomiąza (Chomiąza Szlachecka), Gąsawa m., Gorzyce, Gościszyno (Gościeszyn), Góra (Żnin-Góra), Izdebno, Janczewo (Junczewo), Kierzkowo, Kwieciszewo m., Lubecz (Lubcz), Mogilno m., Niestronno, Ostroszce (Ostrowce), Pakość** m., Pałędzie Wielkie (Pałędzie Kościelne), Parlino (Parlin), Rogowo m., Ryszewko, Słaboszewo, Strzelce, Szczepanowo, Świętkowo (Świątkowo), Trląg, Wenecja, Żerniki m., Żnin m.

Archidiecezja kaliska

Dekanat kaliski

Biskupice Szalone (Biskupice Ołoboczne), Dobrzec (Dobrzec Wielki), Droszewo (Droszew), Giżyce*, Gostyczyna, Górzno, Kalisz – św. Maria m., Kalisz – św. Mikołaj m., Kościół (Kościelna Wieś), Kucharki Rycerskie (Kucharki), Kuchary Połężne (Kuchary), Lewkowo (Lewków), Ociąż, Ołobok („filia” Rososzyce), Rososzyca, Rypinek (Kalisz – część, filia Dobrzca Wielkiego), Skalmierzyce, Skrzebowa, Sobótka Wielka (Sobótka) m., Szczury

Dekanat kobyliński

Baszkowo, Kobelin (Kobylin) m., Kobierno, Krotoszyn m., Sulimierzyce (Sulmierzyce) m., Wyganowo (Wyganów), Zduny m.

Dekanat pleszewski

Broniszewice, Brzezie, Chorzewo (Chorzew), Czermino (Czermin), Gołuchowo (Gołuchów), Grodzisko, Jedlec, Kajewo (Kajew), Karmino Wielkie (Karmin), Koryta, Kotlino (Kotlin), Kowalewo (Kowalew), Kretkowo (Kretków), Kuczkowo (Kuczków), Lenartowice, Magnuszewice, Pleszów (Pleszew) m., Sośnica, Sowina Kościelna (Sowina), Szymanowice, Tursko Małe (Tursko), Twardowo (Twardów), Żegocino (Żegocin)

Dekanat stawiszynski

Blizanowo (Blizanów), Borkowo (Borków Stary), Brudzewo Wielkie (Brudzew), Chodecz (Chocz) m., Dębe, Dzierzbino (Dzierzbín), Goliszewo (Goliszew, filia Złotnik), Jastrzębniki, Kamion (Kamień), Kokanin, Kosmowo (Kosmów), Kościelec, Lipe, Pamięcino (Pamięcin), Piątek Wielki, Rychnowo (Rychnów), Stawiszyn m., Tykadłowo (Tykadłów), Zbiersko (Zbiersk), Zborowo (Zborów), Złotniki Wielkie, Żerniki

Dekanat stawski

Błaszki**, Chełmce, Chlewo*, Gać Powężowa, Godzieszewy Wielkie (Godziesze Wielkie), Góra*, Iwanowice m., Koźminek m., Liskowo* (Lisków), Malanów**, Opatówek m., Przespolewo* (Przespolew Kościelny), Rajsko, Staw** m., Tłokinia (Tłokinia Kościelna), Zaksino (Zakrzyn)

Archidiakoniat kamieński

Dekanat chojnicki

Debrzno** m.

Dekanat nakielski

Bługowo, Dębno, Dębowo, Dźwierszno (Dźwierszno Wielkie), Glisno (Glesno), Głupczyno (Głubczyn), Gromadno, Grunowo (Stare Grunowo), Koszutowo (Kosztowo), Krajenka m., Krostkowo, Luchowo, Łobżenica m., Miasteczko (Miasteczko Krajeńskie) m., Mościska, Nakiel (Nakło nad Notecią) m., Satki (Sadki), Skicz (Skic), Sławianowo, Sypniewo, Śmiełowo (Śmiłowo), Wyrzysko (Wyrzysk), Wysoka m., Zakrzewo, Złotowo (Złotów) m.

Dekanat sępoleński

Drzewianowo, Kamień* (Kamień Krajeński) m., Klunia Wielka (Wielka Klonia), Komirowo (Komirowo), Lutowo, Łąck Wielki (Łąsko Wielkie), Mąkowarsk (Mąkowarsko), Mrocza m., Pruszcz, Sącieszno (Samsieszno), Sempolbork (Sępólno Krajeńskie) m., Wałdowo, Wąwelno, Wielewicz (Wielowicz), Wierzchucino (Wierzchucin Królewski), Więcbork m., Wyrza, Zabartowo, Zalesie*

Dekanat tucholski

Cerkwica Wielka**

Archidiakoniat łączycycki

Dekanat kłodawski

Borzysławice**

Archidiakoniat uniejowski

Dekanat uniejowski

Wielanów**

Diecezja poznańska

Archidiakoniat poznański

Dekanat obornicki

Biała, Białężyno (Białężyn), Boruszyno (Boruszyn), Budziszewo (Budziszewko), Budzyń m., Cerkwica (Cerekwica), Chludowo, Chodzież m., Chojnica, Czarnków m., Gać, Głębozec, Goślina Długa (Długa Goślina), Goślina Kościelna (Murowana Goślina) m., Kazimierz (Kaźmierz) m., Kicina (Kicin), Kiekrz, Kiszewo, Lechnino (Lechlin), Łęgowo, Lubasz, Ludomie (Ludomy), Łukowo, Lusowo, Margonin m., Objezierze, Oborniki m., Obrzycko, Ocieszyno (Ocieszyn), Owieńska (Owińska), Parkowo, Piła m., Połajewo, Potulice, Pruśca (Pruśce), Radzim, Rogoźno m., Roźnowo, Ryczywół m., Skoki m., Słomowo, Słoplanowo, Sobota, Stara Wieś (Oborniki – część), Stobnica m., Szamotuły m., Szamotuły Stare (Mutowo), Tarnowo (Tarnowo Podgórne), Uchorowo, Ujście m., Wieleń m., Żydowo

Dekanat poznański

Bagrowo, Bnin m., Czerlenino (Czerlejno), Giecz, Głuszyna (Poznań – część), Grodziszczko (Grodzisko), Gułtowo (Gułtowy), Iwno, Kępa Mała, Kleszczewo, Kostrzyn m., Koszuty, Kryrowo (Krerowo), Kurnik (Kórnik) m., Mączniki, Mądre, Mieczewo, Nekla, Niezamyśl (Zaniemyśl), Poznań m. – św. Mikołaja (Ostrów Tumski, Zagórze, Poznań – część), Pierzchno (filia Kurnika), Poznań m. – św. Marii Magdaleny, Radzewo, Rogalinko (Rogalinek), Siedlec, Siekierki Wielkie, Śmieciska (Śnieciska), Solec, Sławie (Poznań – część), Środa (Środa Wielkopolska) m., Śródka (Poznań – część) m., Swarzędz (Swarzędz), Święty Jan (Poznań – część), Święty Marcin (Poznań – część), Święty Wojciech (Poznań – część), Tulce, Urzazowo (Uzazewo), Wierzenica

Dekanat pyzdrski

Bardo, Biechowo, Bieganowo, Ciężym (Ciężen), Czeszewo, Gałęzewo, Gorazdowo, Gozdowo, Grabowo (Grabowo Królewskie), Kaczanowo, Kołaczkowo, Mikuszewo, Milesna Górka (Targowa Górka – część) m., Miłosław m., Murzynowo Kościelne, Nietrzanowo, Nowa Wieś (Nowa Wieś Królewska), Opatówko, Pyzdry m., Romiejewice (Rumiejki – część), Sokolniki, Szamarzewo, Winna Góra, Wszeborz (Wszembórz), Zieleniec (Zieliniec)

Dekanat stęszewski

Drożyn (Drużyn), Dupiewo (Dopiewo), Granowo, Komorniki, Konarzewo, Łodzia (Łódź), Modrze, Mosina m., Nieproszewo (Niepruszewo), Skórzewo, Słupia, Stęszew m., Tomice, Trzebaw, Wiry Wielkie (Wiry)

Dekanat walecki (zanotecki)

Czaplinek m., Człopa m., Tuczo m., Wałcz m.

Archidiakoniat pszczewski

Dekanat grodziski

Babimost m., Brudzewo (filia Kręska), Bukowiec Mały (Bukowiec), Dąbrówka (Dąbrówka Wielkopolska), Dokowo Mokre (Dakowy Mokre), Gnino (Gnin), Gościeszyno (Gościeszyn), Grodzisko (Grodzisk Wielkopolski) m., Kamieniec, Kieblów (Kębłowo) m., Konojad, Kopanica m., Kosiczyno (Kosieczyn), Koźminek, Krąpsko Wielkie (Nowe Kramsko), Kręsko (Kręcisko), Łęki Wielkie, Michorzewo Mokre (Michorzewo), Niałek Wielki, Obra, Opalenica m., Parzęczewo, Prochy, Ptaszkowo Wielkie (Ptaszkowo – część), Rakoniewice (Rakoniewice – część), Ruchocice, Rzestaszewo (Rostaszewo), Siedlec, Wielichowo m., Wolsztyn m., Zbąszyń m., Zielęcino (Zielęcina), Ziemin

Dekanat międzyrzecki

Bledzew m., Brójce m., Bukowiec (Bukowiec Międzyrzecki), Chełmsko, Chociszewo, Chycina, Czarnyś (Trzemeszno Lubuskie), Falkwald (Sokola Dąbrowa), Goruńsko, Gorzyca, Grochowo, Jordan (Jordanowo), Kaława, Kęsica (Kęszyca), Kursko (Stare Kursko, filia Chycina), Łagowiec, Langfuld (Wielowieś), Lutol Suchy (filia Chociszewa), Międzyrzecz m., Nietoperek, Pzew (Pszczew) m., Pieski,

Policko, Przetoczno (Przytoczna), Rogoziniec, Rokitno, Skwierzyna m., Stary Dwór, Templewo, Trzciel m., Wyszczanowo, Żarzyn, Zębsko (Zemsko)

Dekanat wronecki

Biezdrowo, Brody, Buk m., Bytyń, Ceradz Stary (Ceradz Kościelny), Chrzypsko Wielkie, Duszniki, Kamiona (Kamionna) m., Kwilcz, Lewice m., Łężce Wielkie (Łężce), Lubosz, Lutomie (Lutom), Lwówek m., Międzychód m., Ostroróg m., Otorowo, Pniewy m., Psarskie, Sieraków m., Wierzbno, Wilczyna, Wronki m., Wytomyśl, Zajączkowo

Archidiecezja śremska

Dekanat kościański

Białcz (Stary Białcz), Błociszewo, Boguszyno (Boguszyn), Bojanowo (Stare Bojanowo), Bonikowo, Brodnica, Bronikowo, Chorynia (Choryń), Czacz, Czemiń m., Czerwony Kościół (Czerwona Wieś), Drzeczkowo, Głuchowo, Gołębino (Stary Gołębin), Goniębice (Goniembice), Górka Mnisza (Górka Duchowna), Grobia, Gryżyna, Iłowiec Mały (Iłowiec), Jaskowo, Kąkolewo, Kościan m., Krzon (Krzan, filia Białcza), Lipno, Mórkowo, Oborzyska (Stare Oborzyska), Osieczna m., Pawłowice, Przemęt m., Przewóz, Rąbino (Rąbiń), Radomicko, Śmigiel m., Świętopietrze (Przemęt – część), Wilkowo Polskie, Witosław, Woniesiecz (Wonieść), Wyskocz (Wyskoć), Żabno

Dekanat nowomiejski

Benice, Bieździadowo (Bieździadów), Borek (Borek Wielkopolski) m., Borzęcice, Brzostkowo (Brzostków), Cerekwica, Chwałkowo (Chwałkowo Kościelne), Cielcza, Dębno, Dobrzyca m., Głogowa, Gogolewo, Golina, Góra, Jankowo (Janków Zalesny), Jaraczewo m., Jarocin m., Jezewo, Kolniczki, Koźmin m., Książ (Książ Wielkopolski) m., Lgowo (Lgów), Lutogńiew, Lutynia, Mchy, Mieszków, Mokronos, Noskowo (Nosków), Nowe Miasto (Nowe Miasto nad Wartą) m., Odalanów (Odolanów) m., Ostrów (Ostrów Wielkopolski) m., Panienska, Pogorzela (Pogorzela) m., Pogorzelica, Pogrzybowo (Pogrzybów), Potarzyca, Raszkowo (Raszków) m., Rozdrażewo (Rozdrażew), Siedlimin (Siedlemin), Słaboszewo (Sławoszew), Słupia (filia Witaszyc), Starygród (Stary Gród), Wielawieś (Wielowieś), Wilkowyja, Witaszyce, Włociszewki, Wysocko Wielkie, Żerków m. – św. Mikołaja, Żerków m. – św. Stanisława

Dekanat śremski

Bojanice (filia Świerczyny), Czesram (Golejewko – część), Dalewo, Dolsko (Dolsk) m., Domachowo, Dupino (Dubin) m., Gołaszyno (Gołaszyn), Górka (Miejska Górka) m., Gostyń m., Gostyń Stary (Stary Gostyń), Jutrosin m., Kołaczkowice, Konary, Krobia m., Krzywiń m., Kunowo, Łaszczyno (Łaszczyn), Lubiń, Morka (Mórka), Niepart, Oporowo, Pakosław, Pępowo Małe (Pępowo – część), Poniec m., Rydzyna m., Sarnowo (Sarnowa) m., Siemowo, Skaradowo (Szkardowo), Skoroszewice (Skoraszewice), Smolice, Śrem m., Strzelce Wielkie, Świerzyna, Wieszczyzno (Wieszczyzyn), Zakrzewo, Żytowiecko

Dekanat wschowski

Brenno, Bukowiec Wielki (Bukowiec Górny), Charbielino (Charbielin), Dębowa Łęka, Długie Stare, Gołanice, Jezierzycy (Jezierzycy Kościelne, filia Gołanic), Krzycko Małe, Leszno m., Lgii, Łysina (Łysiny), Niechlód, Ogrody, Osowa Sień, Przyczyna Górna, Stary Klasztor (Kaszczor), Święciechów (Święciechowa) m., Tylewice, Wilkowo (Wilkowice), Włoszakowice, Wschowa m., Zbarzewo

Diecezja wrocławska

Archidiecezja głogowska

Archiprezbiterat górecki (Góra)

Drzewce (Stare Drzewce), Jędrzychowice, Kunersdorf (Konradowo), Kowalewo, Sidnica (Siedlnica), Szymolewo (Zamysłów), Wyszczanów**

Diecezja włocławska

Archidiakonat kruszwicki

Dekanat inowrocławski

Barcin* m., Łabiszyn* m.

Dekanat kruszwicki

Kościeszki**, Skulsko (Skulsk)** m.

Archidiakonat włocławski

Dekanat radziejowski

Brdowo* (Brdów) m.

2017 r.

III.2.2c.4. ZBORY RÓŻNOWIERCZE W WIELKOPOLSCE W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Marta Kuc-Czerep

Mapa przedstawia rozmieszczenie zborów różnowierczych na terenie Wielkopolski w drugiej połowie XVI w. Pod pojęciem zboru należy rozumieć funkcjonującą w danej miejscowości wspólnotę wiernych (gminę), pozostającą pod opieką duszpasterską ewangelickiego ministra i dysponującą czynnym kościołem lub domem modlitwy. Jest to rozumienie zboru w sensie administracyjnym, jako parafii. Cztery elementy konstytuowały jej istnienie, poza kościołem była to szkoła, szpital i cmentarz¹. Na mapie zaznaczone zostały dwa typy zborów. Po pierwsze takie, których istnienie w badanym okresie znajduje potwierdzenie w źródłach z drugiej połowy XVI w. Po drugie zaś te, których istnienie można uznać za prawdopodobne. Oznacza to, że dane na temat ich funkcjonowania pochodzą ze źródeł z początku XVII w.

Mapa została przygotowana na podstawie założeń metodologicznych wypracowanych w poprzednich tomach serii AHP². Materiały źródłowe wykorzystane do opracowania tego zagadnienia można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej zaliczają się źródła wytworzone przez różnowierców. Podkreślić jednak należy, że nie są to dokumenty, które można by rozumieć w sensie archiwum zborowego. W przypadku zdecydowanej większości zborów nie zachowały się materiały dokumentujące ich działalność w badanym okresie. Konieczne było sięgnięcie po inne zachowane typy źródeł, przede wszystkim związane z działalnością synodów prowincjonalnych i generalnych. W przypadku zborów braci czeskich zasadnicze znaczenie miała edycja źródłowa *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, których tom czwarty dotyczy Wielkopolski³. Poza tym w Archiwum Państwowym w Poznaniu zachował się zbiór dokumentów zwany Akta Braci Czeskich⁴. Wiele informacji na temat funkcjonowania zborów ewangelicko-augsburskich (luterzańskich) zawierają wydane drukiem akta synodów luterzańskich⁵. Zachowała się także dokumentacja dotycząca synodów odbywanych przez braci polskich (arian)⁶. Ważnym uzupełnieniem powyższych źródeł była kartoteka przygotowana przez Marię Sipayło, obecnie przechowywana w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie⁷. Stała się ona podstawą do wydania kolejnych tomów ASR. Natomiast kartoteka Wacława Urbana zawiera dane dotyczące głównie zborów różnowierczych istniejących na terenie Małopolski⁸. Do drugiej grupy zaliczają się źródła wytworzone przez instytucje Kościoła rzymskokatolickiego. Chodzi w tym przypadku przede wszystkim o wizytacje

¹ Zbór definiowany jest również w sensie istnienia wspólnoty wiernych, choć nie spełniał wymogów stawianych parafii jako jednostce administracyjnej. Sprowadzało się to w praktyce do braku stałej obecności ministra, który przyjeżdżał z innego zboru co pewien czas; por. szerzej W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996, s. 75.

² Por. K. Chłapowski, *Gminy wyznań różnowierczych*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.2.2a.1.

³ ASR.

⁴ ABCz, zbiór został zamieszczony na stronie internetowej Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej: www.wbc.poznan.pl/publication/34865.

⁵ ASL.

⁶ S. Szczotka, *Synody arian polskich*, „Reformacja w Polsce”, t. 7–8, 1935–1936; *Najstarsze synody arjan polskich z rękopisu kołozwarskiego*, wyd. S. Zachorowski, Kraków 1922; K. Dobrowolski, *Nieznana kronika arjańska: 1539–1605*, Kraków 1926.

⁷ Kartoteka nazw miejscowych przechowywana jest w Gabinetie Starych Druków w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

⁸ Kartoteka znajduje się w Gabinetie Starych Druków w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

biskupie diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej⁹. Zasadniczym mankamentem tych archiwaliów jest to, że przeważnie ukazują one sytuację wyznaniową w Wielkopolsce w pierwszej połowie XVII w., a zatem w okresie, gdy znaczna część zborów różnowierczych przestała już działać.

Wykorzystana została także literatura przedmiotu poświęcona rozwojowi reformacji w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVI w.¹⁰, w szczególności dotycząca takich kwestii jak chronologia reformacji, sytuacja prawna protestantów oraz wzajemne relacje między poszczególnymi konfesjami¹¹. Zasadnicze znaczenie miały wyniki badań nad reformacją na terenie Wielkopolski¹². Wiele szczegółowych informacji przyniosły publikacje odnoszące się do sytuacji w poszczególnych powiatach, np. w konińskim¹³, kaliskim¹⁴, waleckim¹⁵ i w ziemi wschowskiej¹⁶. Przedmiotem zainteresowania historyków były dzieje poszczególnych zborów, np. w Karminie (pow. kaliski)¹⁷, Ostrorogu (pow. poznański)¹⁸ i Poznaniu¹⁹. Pod względem rozpoznania naukowego z pewnością najlepiej ukazane zostały dzieje Jednoty braci czeskich, głównie dzięki publikacjom autorstwa Jolanty Dworzaczkowej²⁰. Powstały także prace dotyczące ewangelików reformowanych²¹, luteranów²² i braci polskich²³. W przygotowaniu mapy i komentarza uwzględnione zostały również publikacje poświęcone dziejom diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej, głównie ustalenia Józefa Nowackiego, który w książce poświęconej archidiecezji poznańskiej sięgnął do akt biskupich i konsystorskich²⁴.

⁹ Wiz. Gnz. 1608–1609; Wiz. Kal. 1603–1607, Wiz. Poz. 1610–1619; Wiz. Poz. 1628–1629.

¹⁰ Por. K. Kolbuszewski, *Przegląd prac z zakresu dziejów reformacji w Polsce*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo Kwartalne Poświęcone Historii i Krytyce Literatury Polskiej”, t. 25/1/4, 1928, s. 490–506; M. Zawadka, *Bibliografia polska dotycząca wyznań protestanckich w Rzeczypospolitej w XVI wieku*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne”, t. 7/2, 2000, s. 247–260; Ł. Kurdybacha, *Historia reformacji w Polsce*, „Reformacja w Polsce”, t. 11, 1953; J. Wijaczka, *Reformacja w Koronie w XVI w. – sukces czy niepowodzenie?*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, t. 8, 2014; A. Rykała, *Uwarunkowania geograficzno-polityczne oraz społeczne genezy i rozprzestrzeniania się protestantyzmu w Polsce*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, t. 10, 2009, s. 61–87.

¹¹ Por. J. Bidło, *Udział Jednoty Brackiej w walce o proces i egzekucję konfederacji warszawskiej*, OiRwP, t. 22, 1977, s. 159–175.

¹² Por. T. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, Leipzig 1911; tenże, *Geschichte der Reformation im Lande Posen*, Lissa 1913; A. Rhode, *Geschichte der evangelischen Kirche im Posener Lande*, Würzburg 1956; S. Papée, *Wielkopolska wczoraj i dziś*, Poznań 1933; E. Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Roth bei Nürnberg 1964; tenże, *Die Pastoren der evangelisch-augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Eging 1968.

¹³ Por. J. Dworzaczkowa, *Zbory braci czeskich w dawnym powiecie konińskim*, „Rocznik Koniński”, 1997, nr 11; A. Mendrok, *Świątynie Kościoła Ewangelicko-Augsburgskiego na ziemi konińskiej*, [w:] *Protestantyzm w Polsce na przestrzeni wieków*, red. P. Gołdyn, Poznań 2009, s. 159–167.

¹⁴ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, Plauen in Vogtland 1937; W. Urban, *Z dziejów reformacji w dawnym powiecie kaliskim*, „Rocznik Kaliski”, t. 2, 1969.

¹⁵ Por. F. Bahr, *Kirchengeschichte des Landes Draheim*, Szczecin 1931 (Forschungen zur Kirchengeschichte Pommerns, t. 1); Bąk, Wałcz; HistPowWał.

¹⁶ H. Moritz, *Reformation und Gegenreformation in Fraustadt*, t. 1, Posen 1907; *Reformacja i tolerancja: jedność w różnorodności? Współistnienie różnych wyznań na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2015; B. Kopaczyński, *Rozwój ruchu protestanckiego w zachodniej Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Materiały związane z polsko-niemiecką sesją popularnonaukową pt. *Protestancka przeszłość Wschowy*, zorganizowaną w Muzeum Ziemi Wschowskiej 23–24 IX 2004 r.; www.wschowskielapidarium.interbit.pl/sesja_PL.pdf (dostęp: 10.11.2016).

¹⁷ J. Dworzaczkowa, *Zbór braci czeskich w Karminie*, OiRwP, t. 13, 1968, s. 185–198.

¹⁸ H. Gmiterek, *Utrata Ostroroga i zabiegi o utworzenie nowego ośrodka Braci Czeskich w Obrzycku*, OiRwP, t. 23, 1978, s. 103–121.

¹⁹ Por. O. Kiec, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015.

²⁰ J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995; też, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997; też, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003; por. J. Bidło, *Wzajemne stosunki czeskiej i polskiej Jednoty w okresie 1587–1609*, „Reformacja w Polsce”, t. 2, 1922, z. 5–6.

²¹ H. Gmiterek, *Kalwinizm po czesku? Kościół ewangelicko-reformowany i Jednota braci czeskich w Rzeczypospolitej w XVI w.*, [w:] *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i aksjologia ewangelików reformowanych w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. D. Chemperek, Warszawa 2015.

²² J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie od 1517 do 1795 roku*, [w:] *Kościół luterski na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 56–67.

²³ Por. Z. Ogonowski, *Arianie polscy*, Warszawa 1952; L. Chmaj, *Bracia polscy. Ludzie, idee, wpływy*, Warszawa 1957; L. Szczucki, *Wokół dziejów i tradycji arianizmu*, Warszawa 1971.

²⁴ Now2, s. 550–575.

Obok podnoszonych przez historyków reformacji kwestii dotyczących doktryny i liturgii podkreślić należy zagadnienie geografii reformacji²⁵. Wskazanie na podstawie dostępnych źródeł struktury przestrzennej zborów stwarza bowiem możliwość ukazania realnej pozycji protestantów w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVI w. Z tego punktu widzenia istotne znaczenie mają prace historyków, którzy przygotowali zestawienie zborów funkcjonujących w Wielkopolsce w tym właśnie okresie. Przywołać należy nazwiska takich badaczy jak Józef Łukaszewicz²⁶, Albert Werner²⁷, Henryk Merczyng²⁸. Zebrali oni podstawowe dane dotyczące zborów, ich przynależności wyznaniowej, patronów i okresu funkcjonowania. W przeważającej liczbie przypadków dokonali oni identyfikacji nazw miejscowych. Na podstawie poczynionych przez nich ustaleń podjęte zostały dalsze badania nad odtworzeniem sieci zborów różnowierczych. W pierwszym tomie *Dziejów Wielkopolski* zamieszczona została mapa przedstawiająca zbory istniejące w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. Została opracowana przez E. Jarnuszkiewicza (woj. poznańskie) i T. Kowalskiego (woj. kaliskie)²⁹. W kolejnych latach inicjatywę opracowania mapy zborów podjął Zespół Historii Kultury Staropolskiej przy Instytucie Historycznym UW, kierowany w latach 2002–2006 przez Urszulę Augustyniak. W ramach projektu przygotowane zostało *Zestawienie zborów protestanckich w Rzeczypospolitej czynnych w XVI–XVIII w.*³⁰

W dziejach rozwoju Kościołów ewangelickich w Wielkopolsce w epoce nowożytnej wyróżnić można trzy okresy. Wiek XVI to czas sporów teologicznych oraz tworzenia struktur organizacyjnych i terytorialnych poszczególnych wyznań protestanckich. Wówczas też podejmowane były inicjatywy współpracy między poszczególnymi odłami polskiego protestantyzmu. W 1555 r. podpisana została unia w Koźminku³¹, w 1570 r. zawarta zgoda sandomierska³², a w 1595 r. odbył się synod w Toruniu³³. W XVII stuleciu, po okresie osłabienia i upadku wielu ośrodków protestanckich, który miał miejsce na przełomie XVI i XVII w., na nowo ukształtowała się sieć zborów. Nastąpiło to w efekcie migracji ludności luteranckiej z Czech i ze Śląska w okresie wojny trzydziestoletniej³⁴. Do kolejnych masowych migracji ludności niemieckojęzycznej doszło w pierwszej połowie XVIII w.³⁵ Decydujący wpływ na ukształtowanie się stosunków wyznaniowych w tym stuleciu miało także przywrócenie dysydemtom w 1768 r. swobody wyznaniowej. W latach 1775–1780 w Wielkopolsce powstało 30 nowych zborów luteranckich, w latach 1775–1793 zaś 32 nowe kościoły ewangelicko-reformowane³⁶.

Zgodnie z założeniami serii AHP na mapie ukazany został stan sieci zborów innowierczych dla drugiej połowy XVI w. Oznacza to konieczność ścisłego rozpoznania źródłowego, który zbor powstał i funkcjonował w tym właśnie okresie, który zaś został ufundowany dopiero w pierwszej połowie XVII w. lub później. Dla przykładu zbor ewangelicko-reformowany w Żychlinie (pow. koniński) formalnie

²⁵ Por. W. Urban, *Projekt słownika geograficzno-historycznego reformacji w Polsce*, OiRwP, t. 8, 1963, s. 149–156.

²⁶ J. Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkiej Polsce*, Poznań 1835.

²⁷ A. Werner, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904.

²⁸ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej. Z mapą Dawnej Polski pod względem kościelnym ewangelickim*, Warszawa 1905. Autor we wstępie zaznaczył, że jego celem było zbadanie „rozwoju terytorialnego reformacji polskiej”. W pracy tej w przypadku zborów znajdujących się na terenie Wielkopolski zbory niemieckie zostały wskazane w tekście, ale już nie zaznaczone na mapie.

²⁹ *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969; E. Jarnuszkiewicz i T. Kowalski byli autorami nieopublikowanych prac: *Rozmieszczenie zborów reformacyjnych w województwie poznańskim*, b.m. i d. oraz *Rozmieszczenie zborów reformacyjnych w województwie kaliskim*, b.m. i d.

³⁰ Wyniki projektu zostały zamieszczone na stronie internetowej www.atlasfortnium.pl (dostęp: 10.11.2016); por. szerzej K. Kubik, M. Próba, *Zbory ewangelickie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Baza danych. Projekt badawczy*, „Barok”, t. 31, 2009, s. 307–311.

³¹ Szerzej zob. T. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, s. 141–143; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 29–30.

³² Szerzej zob. U. Augustyniak, *Konfesja sandomierska: wstęp historyczny*, Warszawa 1994.

³³ W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2002.

³⁴ Por. J. Dworzaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe w przedrozbiorowej Wielkopolsce*, OiRwP, t. 23, 1978, s. 87; Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964.

³⁵ Por. J. Dworzaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe*, s. 87; Z. Chodyła, *Pochodzenie, nazwiska, wyznanie i narodowość mieszkańców osad ołederskich założonych w latach 1700–ok. 1783 na obszarze dzisiejszego powiatu nowotomyskiego*, „Przegląd Nowotomyski”, t. 18, 2011, z. 2, s. 3–22.

³⁶ J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 22; B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.

rozpoczął działalność w 1610 r.³⁷ Wbrew dotychczasowym ustaleniom zborów w Borzęcizkach (pow. pyzdrowski) najprawdopodobniej powstał na początku XVII w. W wizytacji zborów należących do braci czeskich z 1604 r. zanotowana została następująca informacja: „W Borzęcizkach petycja o ministra do założonego nowego kościoła”³⁸. W tym też roku Krzysztof Mycielski wystawił dokument, w którym opisane zostało uposażenie ministra przy nowo powołanym zborze³⁹. Wzniesiony został wówczas nowy budynek kościoła. W latach 1607–1608 ministrem był Maciej Węgierski⁴⁰.

Zwolennicy idei głoszonych przez Marcina Lutera pojawili się na terenie Rzeczypospolitej już za panowania Zygmunta I Starego. W miastach Prus Królewskich, w Gdańsku, Elblągu i Toruniu, a także w Warszawie w latach 20. doszło do gwałtownych rozruchów społecznych, których ideologicznym podłożem były hasła reformacyjne⁴¹. Wystąpienia ludności na tle wyznaniowym miały miejsce także w miastach wielkopolskich⁴². W Poznaniu nowe idee rozpropagowywane były zarówno poprzez słowo drukowane, jak i kazania głoszone przez kaznodziejów. W 1525 r. działał w tym mieście Jan z Bamberg, niemieckojęzyczny kaznodzieja, zwolennik luteranizmu. W 1541 r. po stronie reformacji opowiedzieli się polskojęzyczny kaznodzieja Stanisław z Przybysławka oraz niemieckojęzyczny kaznodzieja Albert z Wolsztyna⁴³. Z kolei w 1535 r. w Wałczu mieszczanie zwolennicy luteranizmu zniszczyli ołtarz w kaplicy pod wezwaniem Bożego Ciała w kościele parafialnym⁴⁴. Natomiast we Wschowie altaryzta Jan Clocz został oskarżony o „błędy luterskie”, a altaryzta Paweł Rebyger z tego powodu utracił prebendę⁴⁵. Według niektórych badaczy jeden z najwcześniejszych zborów luterskich powstał w Łobżenicy już w 1537 r., a funkcję ministra pełnił nieznany z nazwiska Martin⁴⁶.

Jednak dopiero wraz objęciem tronu przez króla Zygmunta Augusta rozpoczęła się właściwa faza polskiej reformacji, przejawiająca się w przekształcaniu przez szlacheckich patronów kościołów katolickich w protestanckie zbory. Z dotychczasowych badań wynika, że na obszarze Wielkopolski większość zborów ewangelickich powstała w okresie między 1555 a 1572 r.⁴⁷ Na przełomie XVI i XVII w. znaczna ich część zakończyła swoją działalność. Związane to było z polityką prowadzoną przez Zygmunta III oraz nasileniem działań kontrreformacyjnych podjętych przez Kościół katolicki. W przypadku zborów należących do Jednoty braci czeskich Dworzaczkowa jako datę graniczną wskazała lata 1608–1609⁴⁸. W tym też okresie zmieniła się sytuacja zborów luterskich na obszarze powiatu poznańskiego. W 1594 r. na mocy mandatu królewskiego luteranom odebrano kościół w Wałczu, obsadzając tam katolickiego plebana⁴⁹. W 1598 r. został nim Joachim Libarius, który skutecznie działał na rzecz przywrócenia dominacji Kościoła katolickiego na obszarze powiatu wałeckiego⁵⁰. Działalność kontrreformacyjna przyczyniła się także do znacznego osłabienia pozycji protestantów w ziemi wschowskiej⁵¹.

W drugiej połowie XVI w. na terenie Wielkopolski istniały zbory czterech wyznań protestanckich: ewangelicko-augsburski (luterski), braci czeskich, ewangelicko-reformowany (kalwiński) oraz braci polskich (ariański).

³⁷ Wizytacja biskupia z 1608 r. potwierdza obecność we wsi protestantów; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 108v; por. W. Kriegseisen, *Zbór ewangelicko-reformowany (kalwiński) w Żychlinie koło Konina*, OiRwP, t. 37, 1993, s. 104–114; J. Dworzaczkowa, *Materiały do dziejów zboru w Żychlinie*, OiRwP, t. 15, 1996, s. 97–98; K. Gorczyca, *Żychlin pod Koninem*, Warszawa 1997 (tam też starsza literatura przedmiotu).

³⁸ ASR IV, s. 178.

³⁹ Opatrzanie kaznodzieja w Borzęcizkach, ABCz, nr 892; J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich w Polsce do początków XVII w.*, OiRwP, t. 29, 1984, s. 143.

⁴⁰ ASR IV, s. 452.

⁴¹ Por. W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, s. 431–441; G. Schramm, *Reformacja w miastach Prus Królewskich. Przykład Gdańska, Elbląga i Torunia w latach 1517–1558*, [w:] tenże, *Polska w dziejach Europy Środkowej. Studia*, tłum. M. Płomińska-Krawiec, Poznań 2010, s. 127–156.

⁴² Szerzej por. T. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, s. 79–82.

⁴³ Por. szerzej J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast królewskich Wielkopolski*, OiRwP, t. 10, 1965, s. 65, 78; O. Kiec, *Historia protestantyzmu*, s. 22–23.

⁴⁴ Informacja o tym wydarzeniu zachowała się w księgach grodzkich wałeckich; Bąk, Wałcz, s. 142–143.

⁴⁵ Czwojdrak, Kopaczyński, s. 39–40.

⁴⁶ A. Mietz, J. Pakulski, *Łobżenica. Portret miasta i okolicy*, Łobżenica–Toruń 1993.

⁴⁷ Zob. J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 17; J. Dworzaczkowa, *Zbory braci czeskich*, s. 42.

⁴⁸ Por. szerzej J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich*, s. 136.

⁴⁹ Bąk, Wałcz, s. 248–249.

⁵⁰ Szerzej na temat prowadzony przez niego działań zob. tamże, s. 252–254.

⁵¹ Zob. Czwojdrak, Kopaczyński, s. 46–51.

Powstanie Jednoty braci czeskich było ściśle związane z przybyciem w 1548 r. grupy wyznawców wygnanych z Czech przez Ferdynanda I. Przyniesli oni ze sobą ukształtowane normy doktrynalne i liturgiczne oraz wypracowane zasady organizacji struktur kościelnych. Nauka braci zawarta była w *Konfesji* i *Apologii* z 1538 r.⁵² Od 1557 r. Jednota braci czeskich w Wielkopolsce stanowiła, obok czeskiej i morawskiej, trzecią prowincję kościelną. Jej organizacja opierała się na modelu czeskim. Najwyższym organem władzy w tym Kościele była Uzka Rada, tj. Ścisła Rada. W jej skład wchodził duchowni wybierani dożywotnio na synodzie z grona braci starszych, czyli seniorów duchownych⁵³. Ważną instytucją były synody, na których głos należał do braci starszych – seniorów i konseniorów. Ministrowie zbierali się osobno, a następnie przedstawiali starszym swoje propozycje⁵⁴. W 1573 r. powołano sześciu świeckich seniorów dla sześciu dystryktów, nie uczestniczyli oni jednak czynnie w zarządzaniu Kościołem⁵⁵. Z tego też względu ustrój Kościoła braci czeskich określić należy jako episkopalny, ponieważ główne decyzje podejmował senior duchowny, mający do pomocy dwóch lub trzech konseniorów⁵⁶. W drugiej połowie XVI w. zdecydowana większość zborów braci czeskich była polskojęzyczna. Kilka niemieckojęzycznych gmin powstało w ziemi wschowskiej, m.in. w Lesznie oraz w Lasocicach i Gołanicach⁵⁷. Zbór niemieckojęzyczny funkcjonował także od 1557 r. w Poznaniu⁵⁸. Ośrodkiem dyspozycyjnym w Rzeczypospolitej był Ostroróg, gdzie znajdowała się szkoła, seminarium, archiwum i biblioteka. W mieście tym rezydował senior Jednoty⁵⁹. Jednota braci czeskich na obszarze Rzeczypospolitej pozostała Kościołem lokalnym, mającym swe struktury jedynie w Wielkopolsce i częściowo na Kujawach⁶⁰. Ten fakt skłonił Dworzaczkową do rozważań nad Jednotą braci czeskich jako przejawem specyfiki i odrębności Wielkopolski⁶¹. Według ustaleń wspomnianej autorki w latach 1551–1608 w Wielkopolsce funkcjonowało ok. 40 zborów⁶².

Z kolei zwolennicy wyznania ewangelicko-reformowanego pojawili się dość wcześnie wśród szlachty na Kujawach. Ich patronem był starosta radziejowski Rafał Leszczyński, a ważnym ośrodkiem stało się królewskie miasto Radziejów. Zbory reformowane powstawały na terenie województwa sieradzkiego i ziemi wieluńskiej, od początku jednak ściśle związane były z prowincją małopolską⁶³. Wśród badaczy istnieje rozbieżny pogląd na temat funkcjonowania na terenie Wielkopolski w drugiej połowie XVI w. odrębnej Jednoty ewangelicko-reformowanej, obok Jednoty małopolskiej i litewskiej. Niektórzy z badaczy przyjęli, że funkcjonujące na Kujawach i w Wielkopolsce zbory tworzyły odrębną prowincję⁶⁴. Inni wskazywali, że zbory te nie utworzyły własnej, odrębnej struktury terytorialnej⁶⁵. W pierwszej połowie XVII w. doszło do zbliżenia między ewangelikami reformowanymi a braćmi czeskimi. W 1627 r. miał miejsce akces ministrów kalwińskich do Jednoty, w 1633 r. zaś w Orli zawarta została unia Kościoła braci czeskich z Kościołem ewangelicko-reformowanym⁶⁶. Odmienne niż w Małopolsce, w województwie poznańskim i kaliskim ruch braci polskich był słabo reprezentowany⁶⁷.

⁵² M. Gmiterek, *Kalwinizm po czesku?*, s. 103.

⁵³ Tamże, s. 90–92.

⁵⁴ J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 50–51.

⁵⁵ Por. K. Bem, *Ustroje kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII wieku*, *OiRwP*, t. 57, 2013, s. 137–141.

⁵⁶ Seniorami w drugiej połowie XVI w. byli Jan Rokita (1557–1580), Jan Lorenc (1581–1587), Szymon Bogumił Turnowski (1587–1608); por. T. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, s. 135.

⁵⁷ Por. J. Dworzaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe*, s. 85.

⁵⁸ *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 549.

⁵⁹ ASR IV, s. IX.

⁶⁰ H. Gmiterek, *Kalwinizm po czesku?*, s. 103.

⁶¹ J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy przejawem odrębności Wielkopolski*, [w:] taż, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, s. 122–126.

⁶² Według szacunków J. Bidlo w 1555 r. było 20 zborów braci czeskich, trzy lata później zaś ich liczba wzrosła do 40; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 196; M. Gmiterek, *Kalwinizm po czesku?*, s. 90. J. Bidlo, *Jednota bratrská v prvním vyhnání*, t. 1: *Buvsik a Kohout*, Praha 1900, s. 93.

⁶³ ASR IV, s. VII.

⁶⁴ Por. M. Gmiterek, *Prowincje czy konfesje?. Przyczynek do sprawy ujednoczenia obrządku w zborach kalwińskich i braci czeskich w XVII wieku*, *OiRwP*, t. 29, 1984, s. 146.

⁶⁵ Por. M. Ptaszyński, *O ustroju kościoła. Uwagi na marginesie edycji Akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, *OiRwP*, t. 56, 2012, s. 207–208.

⁶⁶ J. Dworzaczkowa, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, s. 123.

⁶⁷ Por. J. Tazbir, *Antytrinitaryzm w Gdańsku i okolicach*, *OiRwP*, t. 21, 1976, s. 57–82.

W drugiej połowie XVI w. w Wielkopolsce największą społeczność protestancką tworzyli wyznawcy Kościoła ewangelicko-augsburskiego⁶⁸. Na czele wielkopolskiego Kościoła stał senior (superintendent), którym od 1566 r. był Erazm Gliczner⁶⁹. Na czele poszczególnych zborów stali ministrowie, a obok nich funkcjonowali diakoni i nauczyciele⁷⁰. Zadaniem gminy wyznaniowej było utrzymanie ministra i nauczyciela, stąd jej członkowie zobowiązani byli do regularnego opłacania składek. Funduszami zboru zarządzali witrykowie⁷¹. Podczas synodu w Gostyniu w 1565 r. została podjęta decyzja o organizacji struktur terytorialnych Kościoła, powołano trzy okręgi kościelne, na czele których stali seniorzy okręgowi⁷². W 1607 r. podczas synodu w Miłosławiu ustanowiono sześć dystryktów: poznański, pyzdrowski, kobyliński, wschowski, kościański i międzyszycki⁷³. Rozbieżne są szacunki odnośnie do liczby zborów luteranckich na terenie Wielkopolski w drugiej połowie XVI w.⁷⁴

Król Zygmunt Stary poprzez kolejne edykty starał się powstrzymać rozwój reformacji na terenie Wielkopolski. Edykty wydane 3 V i 24 VII 1520 r. zakazywały sprowadzania do kraju i sprzedaży ksiąg luteranckich pod karą konfiskaty dóbr i wygnania. Nakaz ten powtórzył edykt z 15 II 1522 r., który skierowany został do starostów i rad miejskich. Na mocy edyktu z 7 III 1523 r. zwolennikom luteranizmu groziła kara śmierci i konfiskata majątku. Wreszcie edykt z 5 IX 1523 r. zezwalał na rewizję w domach mieszczanckich w poszukiwaniu druków reformacyjnych i wprowadzał cenzurę prewencyjną rektora Uniwersytetu Krakowskiego. Kolejne rozporządzenia królewskie ukazały się w latach 40. W 1544 r. Zygmunt I wydał postanowienie zakazujące głoszenia „nowinek religijnych” w dobrach królewskich i wyjazdów do ośrodków protestanckich oraz sprowadzania do kraju tekstów propagujących idee reformacyjne⁷⁵. Kolejne mandaty królewskie przeciw protestantom w Poznaniu i w Koninie wydał Zygmunt August w 1555 r. W roku następnym król wydał trzy edykty antyreformacyjne, z których dwa odnosiły się do Wielkopolski. W pierwszym starostowie zostali zobowiązani do przeciwdziałania rozpowszechnianiu nowinek religijnych we wsiach i w miastach królewskich. Drugi skierowany został do starosty generalnego z takim samym nakazem⁷⁶.

Praktyczna realizacja edyktów królewskich była jednak uzależniona od woli starostów, którzy niejednokrotnie sprzyjali reformacji. W konsekwencji w dobrach koronnych starostwa międzyszyckiego wiele parafii przeszło we władanie protestantów⁷⁷. Wyznanie ewangelicko-augsburskie zostało oficjalnie przyjęte w miastach królewskich we Wschowie, w Międzyszyczku, Skwierzynie i Wałczu⁷⁸. Pomimo wyraźnego poparcia władz miejskich Poznania dla reformacji, jej oficjalne wprowadzenie w mieście okazało się niemożliwe⁷⁹. Wpłynęło na to jednoznaczne stanowisko króla i starosty generalnego wielkopolskiego⁸⁰.

⁶⁸ Tenże, *Spoleczny i terytorialny zasięg polskiej reformacji*, KH, t. 82, 1975, nr 4, s. 728.

⁶⁹ ASL, s. 60, 63, 112. Szerzej na temat jego działalności zob. H. Barycz, *Gliczner Erazm*, [w:] PSB, t. 8, s. 50–52; W. Sławiński, *Erazm Gliczner wobec Zgody Sandomierskiej. Przyczynek do biografii*, „Czasy Nowożytne”, t. 15, 2003, s. 9–70.

⁷⁰ J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 27.

⁷¹ Tamże.

⁷² Tamże, s. 26.

⁷³ ASL, s. 124.

⁷⁴ Według H. Merczynga funkcjonowały 32 zbory polskojęzyczne i ok. 110 zborów niemieckojęzycznych. W opinii J. Dworzaczkowej było ok. 40 zborów polskojęzycznych i ok. 100 niemieckojęzycznych. Podobne dane podał A. Brüning (142 zbory luteranckie, w tym 32 były polskojęzyczne); H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy*, s. 15; J. Dworzaczkowa, *Luteranizm w Wielkopolsce i jego społeczno-narodowe aspekty*, [w:] *Reformacja na polskich ziemiach zachodnich. W 500-lecie urodzin Marcina Lutra. Materiały z sesji naukowej*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1986, s. 146; A. Brüning, *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569–1648)*, Wiesbaden 2008, s. 146; S. Tworek, *Z zagadnień liczebności zbiorów kalwińskich na Litwie*, OiRwP, t. 18, 1972, s. 207, 211.

⁷⁵ Szerzej na ten temat zob. P. Kras, *Od represji do kompromisu. Edykty antyprotestanckie Zygmunta I i Zygmunta II Augusta*, [w:] *Jagiellonowie i ich świat. Dynastia królewska w drugiej połowie XV i w XVI w.*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2016, s. 352–378; Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary (1506–1548)*, oprac. i wstęp A.F. Grabski, Warszawa 1979; J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 15–16.

⁷⁶ J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 68.

⁷⁷ Now2, s. 557.

⁷⁸ Por. J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 69.

⁷⁹ Poznańskie zbory luteranów i braci czeskich funkcjonowały pod opieką magnatów: Górków, Ostrorogów, Tomickich. W 1564 r. Ostroróg zapewnił wyłączenie swoich domów znajdujących się na przedmieściu św. Wojciecha spod jurysdykcji miejskiej i kościelnej. Oba zbory zostały zaznaczone na planie Poznania w AHP Wielkopolska (plansza nr 6); por. I. Błaszczyk, *Dawny zbór Świętego Krzyża na Grobli: obecny kościół parafialny Wszystkich Świętych*, Poznań 2001.

⁸⁰ Por. J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 77.

Rozwój reformacji w XVI-wiecznej Wielkopolsce możliwy był dzięki poparciu ze strony możnych rodów szlacheckich. Starosta generalny Wielkopolski Jakub Ostroróg, właściciel Ostroroga, Koźminka i Chodcza, był faktycznie założycielem polskiej Jednoty braci czeskich⁸¹. Ważnym protektorem tego Kościoła był także kasztelan śremski Rafał Leszczyński⁸². Z punktu widzenia Kościoła ewangelicko-augsburskiego decydujące było poparcie udzielone przez Andrzeja Górkę, starostę generalnego Wielkopolski i kasztelana poznańskiego, oraz jego synów Łukasza i Stanisława, piastujących kolejno urząd wojewody poznańskiego, oraz Andrzeja, kasztelana międzyrzeckiego⁸³. Istotną rolę odegrał także Stanisław Ostroróg, kasztelan międzyrzecki, który był jednym z inicjatorów zwołania do Poznania w 1555 r. pierwszego synodu luterańskiego. Uznawany był za głównego patrona luteranów wielkopolskich⁸⁴. Patronami zborów ewangelicko-reformowanych byli przedstawiciele rodziny Latalskich i Jan Tomicki, kasztelan gnieźnieński⁸⁵. Bracia polscy mogli liczyć na protekcję Stanisława Cikowskiego, Eliasza Arciszewskiego i Kaspra Brzeźnickiego⁸⁶.

Istotne znaczenie dla szerzenia się idei reformacyjnych miało poparcie miejscowej szlachty, choć dokładne określenie liczby szlacheckich rodzin, które opowiedziały się po stronie nowej wiary, jest trudne⁸⁷. Niemniej przywołać można nazwiska rodzin szlacheckich, które przyłączyły się do zborów poszczególnych wyznań ewangelickich. Do braci czeskich należeli: Broniewscy, Bronikowscy, Bukowieccy, Gajewscy, Grodzicy, Grudzińscy, Kurnatowscy, Marszewscy, Mielęccy, Suchorzewscy, Twardowscy, Żychlińscy⁸⁸, do zborów luterańskich zaś: Potulicy, Orzelscy, Ossowscy, Ujscy, Gnińscy, Goltzowie, Unrugowie⁸⁹. Nazwiska szlacheckich zwolenników reformacji zapisane zostały w aktach synodów luterańskich i braci czeskich, które odbywały się w drugiej połowie XVI w.

Zatem powołanie protestanckiego zboru na terenie Wielkopolski uzależnione było od woli szlacheckiego właściciela miasta lub wsi. Zadaniem patrona było zapewnienie ministrowi odpowiedniego uposażenia. Niekiedy otrzymywał on dotychczasowe dochody i uposażenie plebanii, a poddani mieli oddawać mu dziesięcinę. Niekiedy wypłacał ministrowi wynagrodzenie w pieniądzu i w naturze. W przypadku Jednoty braci czeskich patron wystawiał tzw. prowizję. Z badań Dworzaczkowej wynika, że zachowały się prowizje 22 zborów, a w przypadku kolejnych sześciu niepełne informacje⁹⁰. Dokumenty te pozwalają na określenie pozycji materialnej poszczególnych ministrów. Kwestia niedostatecznego uposażenia była niejednokrotnie przedmiotem dyskusji na synodach Jednoty braci czeskich, np. w przypadku zborów w Trłągu i Szamotułach⁹¹. Z powodu niskiego uposażenia przez pewien czas nieobsadzone było stanowisko ministra w Bojanowie⁹².

Związane z tym zagadnienie dotyczy wpływu patrona świeckiego na obsadzenie stanowiska ministra w zborze. Analizując tę kwestię w porównaniu z praktyką Kościoła katolickiego, Bogumił Szady stwierdził, że w przypadku wielkopolskich Kościołów ewangelickich nie należy przeceniać pozycji i roli patrona świeckiego w funkcjonowaniu zboru⁹³. W Jednocie braci czeskich świeccy współwyznawcy odgrywali niewielką rolę w wyborze ministrów, decyzja w tej kwestii należała do seniorów i konseniorów duchownych. Według Dworzaczkowej świecki patron zboru mógł się zwrócić do seniora

⁸¹ M.B. Topolska, *Ostroróg Jakub*, [w:] PSB, t. 24, s. 501–502.

⁸² K. Gis, *Rafał Leszczyński – wielkopolski protektor reformacji*, [w:] *Reformacja i tolerancja*, s. 25–37.

⁸³ „Zwiastun Ewangeliczny”, 1901, nr 2, s. 41–42; W. Dworzaczek, *Górka Andrzej*, [w:] PSB, t. 8, s. 401–405; R. Żelewski, *Andrzej Górka*, [w:] tamże, s. 405–407; W. Dworzaczek, *Górka Łukasz*, [w:] tamże, s. 412–414; K. Lepczy, *Górka Stanisław*, [w:] tamże, s. 416–421.

⁸⁴ *Stanisław Ostroróg*, [w:] PSB, t. 24, s. 528–530; ASL, s. 10.

⁸⁵ *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1981, s. 767.

⁸⁶ Por. *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 555; *Wielkopolski słownik biograficzny*, s. 27.

⁸⁷ J. Łukaszewicz podał 348 nazwisk, zostały one zweryfikowane przez J. Dworzaczkową, która na podstawie dostępnych źródeł wyliczyła ok. 200 nazwisk; J. Dworzaczkowa, *Konwersje na katolicyzm szlachty ewangelickiej wyznania czeskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, OiRwP, t. 50, 2006, s. 89.

⁸⁸ Por. *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 547.

⁸⁹ Por. tamże, s. 549.

⁹⁰ Por. J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich*, s. 123.

⁹¹ ASR IV, s. 104, 134.

⁹² W aktach synodu w Bolesławiu obradującego 3–12 VI 1598 r. zostało zapisane: „Bojanowa ministrem teraz opatrzyć nie możemy, a interim pp. patronowie prowizją lepszą niech obmyślą”; tamże, s. 150.

⁹³ Por. szerzej B. Szady, *Między panem i plebanem – mechanizmy obsady funkcji duchownych w Rzeczypospolitej wielu wyznań w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Między Rzymem i Nowosybirskiem. Księga jubileuszowa dedykowana ks. Marianowi Radwanowi SCJ*, red. I. Wodzianowska, H. Łaskiewicz, Lublin 2012, s. 206.

duchownego o wyznaczenie ministra, np. w 1589 r. do synodu obradującego w Poznaniu wpłynęła prośba od zboru w Poniecu, który prosił o przysłanie kaznodziei znającego język niemiecki⁹⁴. Wprowadzenie do zboru konkretnego ministra zależało jednak od seniora duchownego, który mógł podjąć decyzję o jego odwołaniu i przeniesieniu do innego zboru. Kwestie obsady urzędu ministra niejednokrotnie były przedmiotem decyzji podejmowanych podczas synodów obradujących w drugiej połowie XVI w. Podobne rozwiązania, zakładające decydujący głos seniorów duchownych w wyborze ministra, obowiązywały w ustawodawstwie ewangelików reformowanych i luteranów⁹⁵.

W przypadku Jednoty braci czeskich w zdecydowanej większości zbory działały w przejętych przez protestantów kościołach parafialnych. Przywołać można nieliczne przykłady wybudowania przez patrona nowego budynku kościoła na potrzeby wspólnoty wyznaniowej. Zbór w Poznaniu znajdował się poza murami miejskimi, na Przedmieściu św. Wojciecha, w budynku należącym do Jakuba Ostroroga. Na mocy przywileju królewskiego został on wyłączony spod jurysdykcji miejskiej. Na potrzeby zboru Jan Krotoski w 1575 r. przekazał sąsiedni dom. Inną nieruchomość ofiarował sędzia Jan Gajewski. Powstał w ten sposób kompleks budynków należących do zboru, obejmujący dwa budynki kościelne, szkołę, szpital, pięć domów mieszkalnych z ogrodem oraz cmentarz⁹⁶. Nowy drewniany budynek kościoła przeznaczony na potrzeby braci czeskich powstał w Marszewie. Wybudował go patron Wojciech Marszewski⁹⁷. W Gołuchowie Rafał Leszczyński odebrał kościołowi katolickiemu całe uposażenie, dla braci czeskich zaś wystawił nowy, drewniany kościół⁹⁸. Za przykład posłużyć może także zbór braci czeskich w Krotoszynie. Jan Rozdrażewski przekazał ewangelikom kościół parafialny, a następnie w latach 1592–1597 sfinansował budowę nowego murowanego kościoła, przeznaczonego na potrzeby zboru. Powstały także zabudowania dla ministra i służby kościelnej oraz budynek przeznaczony na szkołę⁹⁹. Innym przykładem jest wieś Dąbrowa w powiecie kcyńskim, której właściciel Mikołaj Orzelski zbudował kaplicę na potrzeby współwyznawców, zapewne braci czeskich. Przed śmiercią powrócił do katolicyzmu, a kaplicę przekazał Kościołowi katolickiemu¹⁰⁰. Inaczej sytuacja wyglądała pod tym względem w przypadku zborów luteranów fundowanych na terenie województwa poznańskiego. W drugiej połowie XVI w. rozwijało się na tym terenie nowe osadnictwo. Na potrzeby osiedlającej się tam ludności, w przeważającej mierze wyznania ewangelicko-augsburskiego, wznoszone były nowe budynki kościołów. Tak było w rejonie Międzyrzecza, Wschowy i Czaplina-Wałcza¹⁰¹.

Konsekwencją materialnego uzależnienia zboru od woli szlacheckiego patrona, przy braku osobowości prawnej zborów w Koronie, był jego upadek w sytuacji konwersji wyznaniowej dokonanej przez patrona lub jego dziedziców¹⁰². Największa fala konwersji na katolicyzm nastąpiła w latach 90. XVI w.¹⁰³ Za przykład posłużyć może Grodzisk Wielkopolski (Grodzisk), w którym starosta międzyrzecki Stanisław Ostroróg oddał w 1553 r. (lub 1563 r.) kościół parafialny luteranom. Po konwersji jego syna Andrzeja kościół wraz z całym uposażeniem przekazano w 1593 r. nowemu katolickiemu plebanowi¹⁰⁴. Niejednokrotnie upadek zboru następował wskutek sprzedaży wsi katolikowi. Przyczyną upadku zboru mogło być także zaprzestanie jego finansowania przez ewangelickiego patrona, jak było w przypadku zborów w Gromadnie (pow. nakielski) i Niemczynie (pow. kcyński)¹⁰⁵.

Największe skupisko zborów braci czeskich znajdowało się na terenie województwa kaliskiego. W drugiej połowie XVI w. w powiecie kaliskim zbory funkcjonowały w należących do Leszczyń-

⁹⁴ ASR IV, s. 104.

⁹⁵ B. Szady, *Między panem i plebanem*, s. 206.

⁹⁶ Por. J. Łukasiewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 2, Poznań 1838, s. 175–177; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 66–67.

⁹⁷ Por. J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich*, s. 129.

⁹⁸ *Taż*, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 76.

⁹⁹ Por. K. Krotoski, *Dzieje miasta Krotoszyna. Miasto Krotoszyn i jego dziedzice za czasów polskich (od 1415 do 1779)*, cz. 1, Krotoszyn 1930, s. 52.

¹⁰⁰ Brak informacji o obecności ministra; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 314v.

¹⁰¹ A. Mietz, *Archidiakoniat kamiński archidiecezji gnieźnieńskiej. Struktura terytorialna i stan kościołów w czasach staropolskich 1512–1772*, Włocławek 2005, s. 79; Bąk, Wałcz, s. 155.

¹⁰² J. Dworzaczkowa, *Konwersje na katolicyzm*, s. 89–100.

¹⁰³ Por. J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 6; A.K. Banach, *Konwersje protestantów na katolicyzm w Koronie w latach 1560–1600*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 1985, z. 77, s. 21–35.

¹⁰⁴ Czwojdrak, Kopaczyński, s. 44.

¹⁰⁵ Por. J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich*, s. 135.

skich Gołuchowie (Gołuchowo)¹⁰⁶ i Blizanowie (Blizanowo)¹⁰⁷. Patronem zboru w Jastrzębnikach¹⁰⁸ i w Lipe¹⁰⁹ był Jan Lipski. Jeden z najważniejszych zborów znajdował się w Koźminku należącym do Ostrogskich¹¹⁰. Patronem zboru w Marszewie (Marszewo)¹¹¹ i Chodczu (Chocz)¹¹² był Wojciech Marszewski. Zbory funkcjonowały także w Broniszewicach Suchorzewskich¹¹³, w Karminie (Karmino Wielkie) Marszewskich i Sośnickich¹¹⁴ oraz w Kamieniu (Kamion) Zarembów¹¹⁵. Patronem zboru w Stawiszynie był prawdopodobnie Jan Zaremba z Kalinowej¹¹⁶. W wizytacjach z początku XVII w. znajdują się informacje na temat dwóch miejscowości, w których kościoły parafialne zostały zajęte na długi czas przez protestantów. Najprawdopodobniej były to zbory braci czeskich. Znajdowały się we wsi Zakrzyn (Zaksino)¹¹⁷ oraz Kretków (Kretkowo)¹¹⁸. To źródło dostarcza także informacji na temat zboru działającego we wsi Rychnów (Rychnowo)¹¹⁹. Natomiast brak podstawy źródłowej potwierdzającej funkcjonowanie zboru braci czeskich w Kaliszu¹²⁰.

¹⁰⁶ Patronem był Rafał Leszczyński. W 1581 r. wystawiona została tzw. prowizja. Ministrowie: Jan Rokita (1578 r.), Andrzej z Koła (w latach 1597–1601). W 1601 r. po konwersji na katolicyzm Wacław Leszczyński oddał kościół katolikom; ASR I, s. 225; ASR IV, s. 117, 121–122, 129, 132–134, 140, 150–151, 153–154, 159–161, 164, 361, 364; ASR III, s. 28; ABCz, nr 1435, 1436, 1438, 1442; ASL, s. 113; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 372.

¹⁰⁷ W wizytacji z 1606 r. znajduje się informacja o erygowaniu w Żernikach kościoła parafialnego. Miejscowość ta została wyłączona z dotychczasowej parafii w Blizanowie, która została przejęta przez braci czeskich. Ministrowie: Błażej Adamicjusz, a następnie Jakub Tychcicki. Kościół został odzyskany przez katolików ok. 1605 r.; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 440, 458; Wiz. Kal. 1610–1611, k. 469.

¹⁰⁸ Dostępne źródła pozwalają potwierdzić, że zbor ten funkcjonował w drugiej połowie XVI w. Według wizytacji z 1606 r. w miejscowości przebywał minister „kalwinista”; ASR IV, s. 105, 121, 178, 194; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 461–462; *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. S. Librowski, ABMK, t. 28, 1974, s. 133; ASR IV, s. 178.

¹⁰⁹ Właścicielami i patronami zboru byli Jan i Maciej Lipsy. Według wizytacji z 1606 r. kolator kościoła Jan Lipski oddał kościół parafialny braciom czeskim ok. 1570 r. W 1589 r. ministrem był Stanisław Hiperyk. Wizytacja potwierdziła, że syn patrona, jako katolik, przywrócił kościół katolikom; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 462; ASR IV, s. 105.

¹¹⁰ ASR IV, s. 9, 57, 61, 77, 104, 107, 119; ASL, s. 113; BRacz, rkps 50, k. 176, 184, 196; ABCz, nr 892; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 323.

¹¹¹ W 1588 r. wystawiona została prowizja dla tego zboru. Ministrowie: Łukasz Andronicus (w 1564 i 1587–1595), Stefan Felix (1573–1587), Samuel Aorg (1587 r.), Wojciech Pietraszek (1597 r.), Andrzej z Koła i diakon Adam Hilarius (1598 r.). Ok. 1600 r. pojawiły się problemy z obsadzeniem stanowiska ministra z powodu słabego uposażenia. Według wizytacji z 1605 r. zbor w Marszewie nadal funkcjonował, obecny był minister; ASR I, s. 83; ASR IV, s. 99, 104, 107, 123, 151, 156–157, 159, 163–164, 166; ABCz, nr 892; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 372, 386.

¹¹² Tzw. prowizja określająca uposażenie zboru została wystawiona w 1575 r. Ministrowie: Piotr Abdeel, Jakub Trofim, Jan Memoratus, Jakub Widłak, Jan Lucjusz Turnowski, Adam Moller, Mateusz Serenius Chodowiecki; ASR I, s. 221, 225, 258–261; BRacz, rkps 50, k. 128–130; ASR IV, s. 219, 250, 298, 385–386; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 451.

¹¹³ Ministrowie: Adam Moller do 1591 r., następnie Jan Wiglef do 1606 r. Od 1601 r. pomagał mu zięć Maciej Cyrinus. Przy zborze istniała szkoła. W 1606 r. minister został odprawiony ze zboru przez właścicielkę. Stanisław Suchorzewski dokonał konwersji na katolicyzm, zmarł w 1615 r.; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 381; ASR IV, s. 150, 166, 177–178; BRacz, rkps 62, f. 33.

¹¹⁴ W wizytacji z 1605 r. znajduje się zapis potwierdzający, że właściciele wsi byli ewangelikami, a kościół od wielu lat był zajęty. Pierwsza wzmianka o obecnym tam ministrze pochodzi z 1601 r. Pierwsza datowana wzmianka o zborze znajduje się w aktach synodu w Lipniku w 1608 r. Ministrowie: Jan Turnowski (1595 r.?), Andrzej z Koła (1601 r.); ASR IV, s. 164, 166, 170, 178, 193, 206, 228, 319–320, 322, 401; BRacz, rkps 46, k. 105v; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 386.

¹¹⁵ W 1587 r. wystawiona została tzw. prowizja, kolejna w 1590 r. Ministrowie: Andrzej Vitalis (1587–1589), Stanisław Hypericus (1589–1609?), Szymon Leopolda (1608–1609?). Akta synodów oraz wizytacja z 1605 r. wskazują na aktywną działalność Andrzeja Zaremby, patrona zboru oraz fakt zajęcia kościoła przez protestantów; ASR IV, s. 105–106, 164, 178–179, 185, 190, 194, 201, 321; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 459.

¹¹⁶ Ministrowie: Mateusz Gacki (1575–1597), Piotr Studensky (1577 r.), Stanisław Hypericus (do 1579 r.), Samuel Aorg (1590 r.), Maciej Dukat (1597–1607), Sebastian z Turku (1607–1610); ASR IV, s. 90, 129, 131, 154; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 394.

¹¹⁷ Właścicielem wsi w 1579 r. był Mikołaj Siedlecki; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 244; Wiz. Kal. 1610–1611, k. 339; ASK 1579, k. 700.

¹¹⁸ Wieś należała w 1581 r. do Jakuba Włostowskiego i Giżyckich. Według wizytacji z 1608 r. działał w niej zbor ewangelicki, przy którym obecny był minister. Ok. 1590 r. kościół odzyskali katolicy. Znajdowały się w nim groby protestantów; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 342; ASK 1581, k. 197.

¹¹⁹ Istnienie zboru w tej miejscowości potwierdza wizytacja z 1606 r. Powstał najprawdopodobniej przed 1568 r. W tym bowiem roku erygowany został kościół parafialny w Żernikach, a samą miejscowość odłączono od parafii w Blizanowie zajętej przez braci czeskich. W wizytacji zostało podane, że także kościół w Rychnowie został zajęty przez innowierców, najprawdopodobniej przez braci czeskich. Potwierdzona została obecność ministra, który głosił kazania. Ok. 1605 r. zbor upadł, właściciel wsi Jan Koberzycki przekazał kościół katolikom; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 457–458.

¹²⁰ J. Dworzaczkowa przywołała informacje z kroniki jezuickiej z tego miasta, w której znalazła się informacja o konwersjach protestantów dokonujących się w latach 1586–1598; por. H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanccy*, s. 28; J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 78; W. Urban, *Z dziejów reformacji*, s. 230–231.

Na terenie powiatu konińskiego nie udały się próby wprowadzenia reformacji w samym Koninie¹²¹. Zbory funkcjonowały w należących do rodziny Grodzieckich Grodźcu¹²², Wyszynie (Wyszyno)¹²³, Krzymowie (Krzymowo)¹²⁴ i Drażnie-Holendrach (Dżązno)¹²⁵. Kolejne zbory zostały ufundowane w Kawnicach (Kawnice)¹²⁶ należących do Gorzewskich oraz w Cieninie Kościelnym (Cienino Wielkie) Przyjemskich¹²⁷. Wizytacja kościelna z 1608 r. potwierdziła działalność zboru w Myśliborzu należącym do Rocha Żychlińskiego¹²⁸. Prawdopodobnie zbor funkcjonował także w Rychwale, którego właścicielami była rodzina Złotkowskich¹²⁹.

Pewne funkcjonowanie zboru braci czeskich na terenie powiatu pyzdrskiego można potwierdzić dla Krotoszyna¹³⁰. Na terenie powiatu kcyńskiego zbor działał w Barcinie, jego patronem był Jan Krotoski¹³¹, oraz w Niemczynie (Miemczyno) należącym do Grudzińskich¹³². Prawdopodobnie w rękach braci czeskich znajdował się wspomniany w wizytacji zbor w Jaktorowie¹³³. W powiecie gnieźnieńskim zbor funkcjonował w należących do rodziny Latałskich Łągiewnikach Kościelnych (Łągiewniki)¹³⁴ i w Skokach¹³⁵

¹²¹ W 1546 r. proboszczem został zwolennik reformacji Stanisław Lutomirski. Zyskał poparcie starosty konińskiego Stanisława Dziaduskiego. W 1555 r. Lutomirski uczestniczył w zjeździe w Gołuchowie i w synodzie w Koźminku. W 1555 r. proboszcz obłożony został ekskomuniką, w następnym roku ukazał się antyreformacyjny mandat królewski. Wykonał go starosta generalny wielkopolski Janusz Kościelecki. W 1556 r. do Konina wprowadzony został nowy katolicki proboszcz, Mikołaj Grochowski. Według wizytacji biskupiej z 1608 r. w mieście nie było protestantów; ASR IV, s. 903; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 105; por. J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 76.

¹²² Ministrowie: Jakub Troffin do 1581 r., Jakub Widłak do 1586 r. Zbor upadł zapewne po śmierci patrona w 1587 r. Według wizytacji biskupiej z 1608 r. w miejscowości nie było protestantów; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 125.

¹²³ Jego patronem był Andrzej Grodziecki, a następnie jego syn Adam Grodziecki. Ministrowie: Tomasz Wrzesita (od 1573 r.), Błazek (1587 r.), Samuel Orlik (1595 r.), Andrzej Witalis (1608–1610), Sebastian Campensis (Turcensis); ASR IV, s. 99, 178; ASL, s. 114; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 142v.

¹²⁴ Według wizytacji z 1608 r. patronem zboru był Władysław Grodziecki, który był właścicielem wsi od 1580 r. Przekazał on kościół parafialny braciom czeskim. Przy zborze obecny był minister, którym w 1597 r. był Szymon Leopolda. Od 1607 r. wieś należała do katolika Rafała Jarochońskiego, który przywrócił w niej stan sprzed reformacji; ASR IV, s. 117, 122, 129; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 143.

¹²⁵ W 1595 r. ministrem był Piotr; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 143; ASR III, s. 128.

¹²⁶ Wizytacja z 1608 r. potwierdza zajęcie kościoła przez ewangelików przed wielu laty i obecność ministra. Ministrowie: Maciej Dukat i Maciej Teodor Włostowski (1596–1597), Szymon Leopolda przed 1608 r.; ASR IV, s. 117, 131, 178, 190, 192, 219, 380; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 375v.

¹²⁷ W 1568 r. wystawiona została prowizja dla zboru, kolejna w 1572 r. Ministrowie: Bartłomiej Organista 1568 r., Jan Lucjusz Turnowski do 1572 r., Mikołaj Hermes do 1598 r., Daniel Mikołajewski 1598 r., Jan Pietraszek od 1598 r.; ASR IV, s. 151, 159, 178, 192–193, 206, 240, 323, 380, 402; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 373v; BRacz, rkps 48, k. 33v, 36v, 48v; BRacz, rkps 62, k. 93.

¹²⁸ Ministrowie: Paweł Patiens w 1597 r. We wsi funkcjonowała szkoła, a diakonem w 1598 r. był Jerzy Clemens; ASR IV, s. 117, 122, 124, 131, 133, 175, 178, 192–193, 206, 380; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 376.

¹²⁹ Zachowała się pojedyncza wzmianka o ministrze Stanisławie Hypericusie z Poznania, który przebywał w zborze w 1573 r. Zbor upadł zapewne wraz ze śmiercią Złotkowskiego w 1574 r. Jego syn Stanisław najprawdopodobniej był już katolikiem. W wizytacji z 1608 r. brak informacji o obecności protestantów; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 128v.

¹³⁰ Patronem zboru był Jan Rozdrażewski. Przekazał on kościół parafialny braciom czeskim. Następnie wybudował ewangelikom nowy murywany zbor. W 1600 r. po śmierci patrona, za zgodą jego żony Katarzyny z Potulickich, zbor oddany został katolikom i zmieniony na katolicki kościół parafialny pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela. Wizytacja z 1612 r. wskazuje jednak, że w mieście nadal przebywali bracia czescy. Ministrowie i kaznodzieje: Kasper z Krotoszyna, Paweł Orlik (1573–1595), Jan Turnowski (1597–1600). Istniała szkoła, którą Jan Rozdrażewski zgodził się utrzymywać, przeznaczając na ten cel 20 fl. rocznie. W 1599 r. członkowie zboru zwrócili się do patrona o pomoc w znalezieniu kaznodziei niemieckojęzycznego i bakałarza; ASR IV, s. 122, 129, 131, 134, 151, 153–154, 156, 187, 252, 383; ASL, s. 113; ABCz, nr 1704, k. 6; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 166, 175.

¹³¹ Istnienie zboru potwierdzają zarówno źródła innowiercze, jak i katolickie. W latach 1570–1578 ministrem w zborze był Jan Lucjusz Turnowski, w 1595 r. funkcję tę pełnił Andreas Sylvianus. W 1598 r. po okresie wakatu na stanowisku ministra do Barcina został wysłany Wojciech z Marszewa. W 1600 r. ministrem był Georgius Clemens. W Barcinie funkcjonowała szkoła; ASR IV, s. 164; ASR III, s. 28; ASR II, s. 311; ASL, s. 72, 114; MHDW 17, s. 123; MHDW 19, s. 65; BRacz, rkps 48, k. 50v.

¹³² Ministrowie: Jan Campensis (1579–1599), Maciej Cyrin (1598 r.), Paweł Orlik (1600r.). Według wizytacji z 1608 r. Jan Grudziński nadal był ewangelikiem, ale nie było już ministra. W kościele znajdował się grób ewangelika; ASR IV, s. 131, 153, 158, 163; ASL, s. 114; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 103v.

¹³³ Patronem zboru był Jan Jaktorowski, który ok. 1588 r. oddał protestantom miejscowy kościół parafialny św. Anny. Według wizytacji z 1608 r. we wsi nie było ministra; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 72.

¹³⁴ Według wizytacji przy zborze przez wiele lat był „minister Bohemus secta calviniana”. Ministrowie: Jan Enoch (1596 r.), Maciej Nachor Paszkowski (1600–1611); ASR IV, s. 117, 126, 153; BRacz, rkps 46, k. 22–22v; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 37.

¹³⁵ Patronem był właściciel Jerzy Latałski. Minister: Jan Fortunat od 1596 r.; ASR IV, s. 178, 193, 206, 234, 243.

oraz w Trlągu, którego patronem był Jan Modlibóg¹³⁶. Na terenie powiatu nakielskiego znajdowały się dwa zbory: w Łobżenicy, ufundowany przez Jana Erazma Krotoskiego¹³⁷, i w Sypniewie¹³⁸. Zbyt mało informacji źródłowych utrudnia pewne potwierdzenie zboru w Gromadnie¹³⁹. Z wizytacji biskupich z początku XVII w. wynika, że zwolennicy reformacji zamieszkiwali także w miastach królewskich, np. w Gnieźnie¹⁴⁰, Kłecku¹⁴¹ czy Pobiedziskach¹⁴².

W przypadku dwóch miejscowości brak podstaw źródłowych pozwalających potwierdzić działalność zboru w drugiej połowie XVI w. Dotyczy to miejscowości Golina w powiecie konińskim, którą wymieniła Dworzaczkowa¹⁴³. Według wizytacji biskupiej z 1608 r. tamtejszy kościół został sprofanowany przez pochówek protestanta. W momencie przeprowadzania wizytacji w Golinie nie było innowierców¹⁴⁴. Natomiast zbor w Bardo w powiecie pyzdrowskim wymienili Andrzej Węgierski i Józef Łukaszewicz. Według nich patronami zboru byli Bardzcy, którzy ok. 1570 r. oddali kościół parafialny na potrzeby współwyznawców. Krzysztof Bardzki podpisał się pod synodem toruńskim w 1595 r. Zbor upadł przed 1608 r. Nie zachowały się dane na temat ministrów ewangelickich. Brak informacji źródłowych o tej miejscowości w aktach synodów oraz w wizytacjach kościelnych¹⁴⁵.

Z wizytacji biskupich wynika, że istniały ośrodki protestanckie, które przyciągały szlacheckich zwolenników reformacji z okolicznych wsi. Do Barcina w powiecie kcyńskim udawał się Jan Dąbrowski wraz z rodziną ze wsi Dąbrówka¹⁴⁶. W powiecie konińskim do Cienina, gdzie znajdował się zbor obsługiwany przez ministra, przyjeżdżał Maciej Pniewski z Nowej Wsi¹⁴⁷. W powiecie gnieźnieńskim do zboru znajdującego się w Dębnicy należącej do Jerzego Latalskiego przyjeżdżali na kazania protestanci z okolicznych wsi: z Łubowa¹⁴⁸, Latalic (Gwiazdowa)¹⁴⁹, Dziećmiarek¹⁵⁰, Imiołek (Jemiołowic)¹⁵¹. Zbor we wsi Wyszyno w powiecie konińskim, należącej do Andrzeja Grodzieckiego, przyciągał okolicznych ewangelików. Na kazania wygłaszane przez obecnego tam ministra przybywali Anna Lisiecka i jej trzech synów ze wsi Lisiec Mały¹⁵² oraz wdowa Biskupska ze wsi Biskupice¹⁵³.

¹³⁶ Patronem zboru był Jan Modlibóg, który miał prawo patronatu nad kościołem parafialnym. Ministrowie: Krzysztof Musonius (1589 r.), Paweł Patiens (1590–1597). Wizytacja z początku XVII w. potwierdziła działalność zboru. Zbor upadł ok. 1600 r.; ASR IV, s. 104, 122, 361, 464; BRacz, rkps 46, k. 16–16v; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 342.

¹³⁷ Ministrowie: Wojciech Serpentinus (1573 r.), Jan Ryba (1573 r.), Szymon Musonius (do 1592 r.), Andrzej Sylwan (1592 r.), Jan Memoratus (1598 r.), Andrzej z Koła (1602 r.), Jan Turnowski (1604–1609), Mikołaj Rausmann (1609–1612), Mikołaj Laureus. W mieście funkcjonowała szkoła, a funkcję bakałarzy pełnili: Krzysztof Musonius (1568 r.), Jan Textor (1597 r.); ASR IV, s. 112, 121, 124, 130, 135; BRacz, rkps 48, k. 50v; por. Mietz, s. 108.

¹³⁸ Patronem zboru był Jan Białośliwski. W 1580 r. w tzw. prowizji zostało określone uposażenie zboru. Obecni byli ministrowie: Szymon Musonius (1580–1588) oraz Jan Ryba (1588–1592), który jako „emeritus miles Christi” zmarł w Sypniewie w 1596 r.; ASR IV, s. 155, 362; BRacz, rkps 46, k. 22.

¹³⁹ Pierwotnie był to zbor luterński, który został następnie przekształcony w zbor braci czeskich. W 1593 r. wystawiona została tzw. prowizja określająca uposażenie zboru; J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa duchowieństwa braci czeskich*, s. 141.

¹⁴⁰ W drugiej połowie XVI w. wpływy reformacji były niewielkie. Według wizytacji z 1608 r. w mieście wśród obywateli było dwóch protestantów. Byli to krawcy Jerzy Pudłozek i Jan Majewski. Ich żony i pozostali członkowie rodziny byli katolikami; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 170v.

¹⁴¹ Według wizytacji z 1608 r. wśród mieszkańców miasta protestantami byli Laurentius („pistor germanus”) oraz Daniel Szotus, wraz z żonami i dziećmi. Pastorem był Dawid. Poza nimi w mieście było wielu Szkotów, którzy przychodzili na kazania Dawida; tamże, k. 33.

¹⁴² Według wizytacji z 1608 r. w mieście dwóch protestantów: Joannes Thesarz „germanus” oraz Joachimus Płociennik „germanus”; tamże, k. 207v.

¹⁴³ J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 196.

¹⁴⁴ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 375v; por. J. Łukaszewicz, *O Kościołach Braci Czeskich*, s. 284; J. Dworzaczkowa, *Zbory braci czeskich*, s. 46.

¹⁴⁵ ASL, s. 115; por. J. Łukaszewicz, *O Kościołach Braci Czeskich*, s. 269; J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa duchowieństwa braci czeskich*, s. 141.

¹⁴⁶ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 349v.

¹⁴⁷ Tamże, k. 373.

¹⁴⁸ Protestantami byli Jan, Stanisław i Mikołaj, właściciele części wsi; tamże, k. 200.

¹⁴⁹ Tamże, k. 204v.

¹⁵⁰ Tamże, k. 221v.

¹⁵¹ Tamże.

¹⁵² Tamże, k. 112.

¹⁵³ Tamże, k. 124v.

Wspomniane wizytacje dostarczają również informacji na temat rodzin szlacheckich, które opowiadały się po stronie reformacji. Nie przesądza to jednak o istnieniu zboru w miejscowościach, gdzie mieszkaly. W świetle tychże danych protestantami byli Mikołaj Słupski wraz z żoną Zofią Głębocką we wsi Iwno¹⁵⁴ oraz Zofia Grocholska we wsi Grocholino¹⁵⁵ w powiecie kcyńskim. W powiecie konińskim ewangelikami byli Jakub Nieradzki z synem we wsi Kragola¹⁵⁶, Dorota i Stanisław Czyżewscy w Kucharach¹⁵⁷, Andrzej Kucharski, jego żona i siostra w Kucharach Borowych¹⁵⁸, Piotr Biskupski w Łagiewnikach¹⁵⁹, Mikołaj Piruski wraz z żoną we wsi Grochowo¹⁶⁰, Andrzej Wolski we wsi Wola¹⁶¹. Na terenie powiatu gnieźnieńskiego ewangelikami byli żona Andrzeja Bronikowskiego we wsi Turostowa¹⁶², Chrzastowski w Stawianach¹⁶³, Jan Płocki w Popkowicach¹⁶⁴ oraz Adam Napruszewski w Napruszewie¹⁶⁵.

Za niepewną przesłankę funkcjonowania zboru uznać należy także przekazaną w wizytacjach biskupich informację o profanacji kościoła parafialnego przez pochówek protestanta. Tak było w przypadku następujących wsi: Podlesie Kościelne (Podlesie)¹⁶⁶, Rękawczyn (Rękawczyno)¹⁶⁷ w powiecie gnieźnieńskim oraz Chojna¹⁶⁸, Dziewierzewo¹⁶⁹, Srebrna Góra (Srebrna Górka)¹⁷⁰ w powiecie kcyńskim. W źródle tym nie ma wzmianek ani o przejęciu kościoła przez protestantów, ani o obecności ministra w otoczeniu szlacheckiego właściciela wsi.

Zbory braci czeskich działały także w granicach województwa poznańskiego. Na terenie powiatu poznańskiego, w Poznaniu, działał jeden z najwcześniej powołanych i najważniejszych zborów. W mieście działała też szkoła i szpital¹⁷¹. Drugim był zbor w Ostrorogu¹⁷². Patronat nad nimi sprawowali Ostrorogowie. Ponadto zbory działały w Szamotułach¹⁷³, Kwilczu¹⁷⁴ i Policku¹⁷⁵. Na terenie tego powiatu

¹⁵⁴ Tamże, k. 77v.

¹⁵⁵ Tamże.

¹⁵⁶ Tamże, k. 110.

¹⁵⁷ Tamże, k. 114. Ok. 1606 r. porzucili jednak protestantyzm przy udziale Jana Makowskiego SJ.

¹⁵⁸ Tamże, k. 119v.

¹⁵⁹ Tamże, k. 125. Ok. 1606 r. powrócił do wiary katolickiej.

¹⁶⁰ Tamże, k. 130v.

¹⁶¹ Tamże, k. 294.

¹⁶² Tamże, k. 214.

¹⁶³ Tamże.

¹⁶⁴ Tamże, k. 219v.

¹⁶⁵ Tamże, k. 366v.

¹⁶⁶ Tamże, k. 47.

¹⁶⁷ Tamże, k. 236.

¹⁶⁸ Tamże, k. 71v.

¹⁶⁹ Tamże, k. 87v.

¹⁷⁰ Tamże, k. 100.

¹⁷¹ Ministrowie: Jerzy Izrael (1580 r.), Szczepan Bydżowski (1582 r.), Jerzy Erastus (1573–1575), Łukasz Andronik (1572–1573), Szczepan Felix, Jakub Tichy, Baltazar Eichner, Jan Enoch, Jan Siffert, Grzegorz Moller (do 1581 r.), Jan Girk (do 1592 r.?), Jan Girk młodszy, Maciej Rybiński (1592–1596), Samuel Aorg (do 1595 r.), Jan Turnowski młodszy (1596 r.), Paweł Orlik starszy (1597–1598). W szkole pracował Walenty Cornelius (1570 r.) oraz Marcin Gracjan Gertych; ASR IV, s. 98, 107–108, 126, 131, 133–134, 152, 158, 166–167, 171; ASL, s. 113; BRacz, rkps 48, k. 59.

¹⁷² Ministrowie: Jerzy Izrael (1560 r.), Jan Lorenc (1578, 1587 r.), Symeon Bogumił Turnowski (1587–1608). W mieście funkcjonowała szkoła, a bakałarzem był Stanisław Scribonius; BRacz, rkps 50, k. 176; AGAD, Depozyt Wileński 38 (Acta et conclusiones orthodoxarum synodarum provincialium in minore Polonia 1547–1650), k. 34; ASR II, s. 311–312; ASR IV, s. 83, 94, 97, 99, 103–104, 106–107, 112, 119, 121, 125, 127, 131–132, 134–135, 140–141, 148, 151, 153, 156, 158, 160, 164, 167, 169, 170–171; ASR III, s. 28; ASL, s. 73.

¹⁷³ Patronami zboru byli Łukasz Górka i Jan Świdwa Szamotulski. Ministrowie: Błażej Adamatius (1570, 1573, 1578, 1589 r.), Maciej Maj (1589 r.), Paweł Orlik starszy, Wacław Epenet (1597 r.), Mateusz Kralicki (1608 r.), Maciej Dukat (1611 r.). W 1555 r. po pożarze w Ostrorogu Jan Lorenc i Piotr Skalnik kwestowali na ubogich w Szamotułach, mieszkańcy wystąpili przeciwko braciom czeskim. W 1594 r. bracia czescy utracili kościół parafialny i przenieśli się do szpitalnego kościółka Świętego Ducha.

¹⁷⁴ Pierwsza wzmianka o przejęciu kościoła przez protestantów pochodzi z 1561 r. Patronem zboru był Jan Kwilecki. Z 1577 r. pochodzi prowizja dla tego zboru wystawiona przez 11 osób. Ministrowie: Jan Beldowski (do 1601 r.). Przy zborze funkcjonowała szkoła; ASR IV, s. 160, 166, 170, 172, 175, 177, 193, 201, 206, 319–321, 327, 331, 384, 401; BRacz, rkps 48, k. 28v; ASK I 3, k. 345.

¹⁷⁵ Własność Polickich. Według zachowanych źródeł kościół parafialny został zajęty przez protestantów w połowie XVI w. obecny był minister: Paweł Patiens (1587–1590). Obecność protestantów potwierdzają wizytacje z początku XVII w.; ASR IV, s. 99; ASK I 3, k. 346; BRacz, rkps 46, k. 14; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 59.

w drugiej połowie XVI w. działał też zbor w Tomicach, którego patronem był Jan Tomicki. W 1557 r. odbyło się tam kolokwium braci czeskich z Franciszkiem Lismaninem, który doradzał wysłanie *Konfesji* i *Apologii* braci czeskich do Genewy z prośbą o opinię. Odbywały się wówczas nabożeństwa w obrządku braci czeskich¹⁷⁶. Potwierdzenie źródłowe znajduje istnienie zboru w Cerekwicy¹⁷⁷.

Prawdopodobnie zbor braci czeskich działał we wsi Parkowo. Z 1561 r. pochodzi informacja o zajęciu kościoła parafialnego przez innowierców. Nie ma jednak źródłowego potwierdzenia obecności ministra. W wizytacji z 1628 r. podana została informacja, że kościół znajdował się w ruinie¹⁷⁸.

Na obszarze powiatu kościańskiego znajdowały się trzy zbory braci czeskich: w Chobienicach należących do Miękickich¹⁷⁹, w Poniecu¹⁸⁰ i Godziszewie¹⁸¹. W ziemi wschowskiej ważnym ośrodkiem braci czeskich było Leszno należące do Leszczyńskich¹⁸². W 1580 r. wystawiona została tzw. prowizja określająca uposażenie tego zboru¹⁸³. W mieście funkcjonowała też szkoła. W 1573 r. starosta radziejowski Jan Leszczyński zobowiązał się do przekazywania rocznie na szkołę 200 fl. Kwestię jej funkcjonowania Leszczyński podjął w 1578 r. na synodzie w Piotrkowie. W 1579 r. wystawił on dokument, w którym przekazał na rzecz szkoły „9 prętów roli” w Lesznie. W 1580 r. pojawiły się konflikty w związku z jej finansowaniem. Według wzmianki z synodu w Stawiszynie w 1586 r. szkołę sponsorował Rafał Leszczyński¹⁸⁴. W tym powiecie zbory działały także w Lasocicach¹⁸⁵, Gołanicach¹⁸⁶ i Wilkowicach (Wilkowo)¹⁸⁷.

Na terenie Wielkopolski powstały trzy zbory ewangelicko-reformowane, których funkcjonowanie w drugiej połowie XVI w. znajduje potwierdzenie w źródłach. Były one zlokalizowane na terenie województwa kaliskiego. Dwa z nich znajdowały się w powiecie kcyńskim, w Brzyskorzystewie (Brzeskorzystewie)¹⁸⁸ i Chomętowie¹⁸⁹, a jeden w powiecie gnieźnieńskim, w należącej do Latalskich Dębniczy¹⁹⁰.

W Wielkopolsce działalność wyznaniową podjęli bracia polscy. W 1566 r. w Poznaniu pojawił się Marcin Czechowicz z grupą współwyznawców w celu wywołania dysputy z ministrem luteranckim. Został jednak wypędzony z miasta na mocy decyzji starosty generalnego. Nieudana była także próba powołania zboru ariańskiego w Kościanie¹⁹¹. Braciom polskim udało się zaś utworzyć zbor w Śmiglu

¹⁷⁶ Dostępne źródła potwierdzają, że w 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. W wizytacji z początku XVII w. brak informacji o obecności ewangelików we wsi; ASR I, s. 240; BRacz, rkps 50, s. 133v–141v; ASK I 3, k. 332v; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 339.

¹⁷⁷ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 53v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 255.

¹⁷⁸ ASK I 3, k. 331v; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 42v.

¹⁷⁹ Ministrowie: Adam z Żarnowca do 1587 r., Wojciech Maximus w 1589 r., następnie w Sebastian Melissius; ASR IV, s. 99, 104, 127, 170; BRacz, rkps 48, k. 38v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 12v.

¹⁸⁰ Minister: Walenty Cornelius (1587–1598), pomocnik Jan Pietrasz. Zbor zgłaszał potrzebę zatrudnienia kaznodziei znającego język niemiecki. Przy zborze funkcjonowała szkoła; ASR IV, s. 97, 104, 135.

¹⁸¹ Z akt synodów wynika, że diakonem w zborze był Jacobus Tichinus. Uczestniczył on w zjeździe w Poznaniu w 1570 r.; ASR II, s. 312.

¹⁸² Dokumenty dotyczące zboru leszczyńskiego, w tym zapisy kroniki miasta Leszna dot. lat 1500–1637, wykazy pastorów oraz rektorów i nauczycieli gimnazjum zob. ABCz, nr 2528.

¹⁸³ Por. J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich*, s. 143.

¹⁸⁴ ASR IV, s. 28, 68, 91, 98–99, 107, 113, 122, 129; ASL, s. 113; AGAD, Depozyt Wileński 38, k. 37v; ABCz, nr 892.

¹⁸⁵ W 1575 r. w Lesznie starosta radziejowski Rafał Leszczyński wystawił dokument potwierdzający przekazanie kościoła braciom czeskim. Ministrowie: Georg Erastus starszy (1560–1577), Baltazar Eichner (1573–1575), Georg Mollerus (1587–1604), przy nim pomocnik Łukasz Helicz (ok. 1597 r.), Paweł Fabricius (Schmidt). Według wizytacji z 1610 r. kościół nadal znajdował się w posiadaniu protestantów; ASR IV, s. 107, 122, 129, 193, 214, 388; BRacz, rkps 48, k. 59; ABCz, nr 2530, k. 14–15; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180.

¹⁸⁶ Minister Wacław Epent w 1587 r.; ASR IV, s. 99.

¹⁸⁷ Minister Fabrycyjus (ok. 1597–1602); tamże, s. 129, 151.

¹⁸⁸ Według wizytacji z początku XVII w. patronem zboru był Zygmunt Smogulecki. Odnotowany został w niej długoletni wakans, plebania była opuszczona. Potwierdzona została obecność ministra reformowanego, ale w okresie przeprowadzania wizytacji już go nie było; ASL, s. 114; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 312v.

¹⁸⁹ Według wizytacji z początku XVII w. patronem był Jan Pałędzki. Kościół oddany został ewangelikom, długoletni wakans na plebanii. Wizytacja potwierdziła aktywną działalność ministrów. Ministrowie: Stanisław z Górzyna (1576–1595), Marcin Orminius, brat czeski, do 1612 r.; ASR IV, s. 248; ASL, s. 113; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 315v.

¹⁹⁰ W końcu XVI w. patronem był Jerzy Latalski, na początku XVII w. zaś Mikołaj Latalski. Ministrem był Piotr Tarnowski (1570–1595); ASR IV, s. 126, 156; ASL, s. 64, 112; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 37.

¹⁹¹ Por. J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 77.

w powiecie kościańskim¹⁹². W 1594 r. w mieście tym odbył się ogólnopolski synod braci polskich¹⁹³. Natomiast funkcjonowanie zboru ariańskiego w Międzyrzeczu nie ma potwierdzenia w źródłach, stąd trudno uznać jego istnienie w badanym okresie¹⁹⁴.

Zbory ewangelicko-augsburskie powstawały w przeważającej mierze na obszarze województwa poznańskiego. Wynikało to z faktu, że na tych terenach, a w szczególności w okolicach Międzyrzecza, w powiecie waleckim i w ziemi wschowskiej wśród mieszkańców znaczny był udział ludności niemieckojęzycznej. Z dotychczasowych badań wynika, że wyznanie ewangelicko-augsburskie było wśród niej dominujące¹⁹⁵.

W granicach powiatu poznańskiego zbor luterński działał w Poznaniu¹⁹⁶. W pobliżu tego miasta zbory zostały ufundowane w dobrach należących do Piotra Potulickiego, wojewody płockiego, w Murowanej Goślinie (Goślina Kościelna)¹⁹⁷ oraz we wsi Ceradz Kościelny (Ceradz Stary)¹⁹⁸. Zbor luterński działał także w Szamotułach, którego współwłaścicielem był luteranin Stanisław Górka. W 1573 r. wyszedł on z propozycją skierowaną do drugiego właściciela miasta, Jana Świdwy Szamotulskiego, wyznawcy Jednoty braci czeskich, by połączyć oba zbory¹⁹⁹.

Liczne ośrodki protestanckie powstały w zachodniej części powiatu poznańskiego. Na terenie dekanatu wroneckiego zbor luterński działał w mieście Międzychód, będącym własnością rodziny Ostrogskich²⁰⁰. W jego pobliżu ufundowane zostały zbory we wsi Wierzbno²⁰¹ i w należącej częściowo do starostwa międzyrzeckiego wsi Murzynowo²⁰². Potwierdzenie źródłowe mają także zbory w dobrach szlacheckich, w mieście Lewice²⁰³. W połowie XVI w. protestanci przejęli kościół parafialny w należącej do Łukasza Górki Sierakowie, brak jednak podstawy źródłowej do potwierdzenia ufundowania zboru w tym mieście²⁰⁴.

Na terenie dekanatu międzyrzeckiego zbory ewangelicko-augsburskie powstały w dobrach należących do starostwa międzyrzeckiego. W dwóch miastach królewskich, w Międzyrzeczu²⁰⁵ i Skwierzynie²⁰⁶, zbory luterńskie powstały w połowie XVI w. Potwierdzone źródłowo są także zbory we wsiach Kęszycza

¹⁹² Patronem zboru był Stanisław Cikowski, Andrzej Dudycz i Eliasz Arciszewski. Wśród ministrów tego zboru byli Andrzej i Krzysztof Lubienieccy, Walenty Schmalc oraz Krzysztof Ostorodt (Osterode). W mieście funkcjonowała szkoła; ASR IV, s. 360, 378; por. *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 555; *Elias Arciszewski*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, s. 27; K. Drzymała, *Bracia polscy zwani arianami*, „*Studia Theologica Varsaviensia*”, t. 1, 1963, s. 266; J. Tazbir, *Antytrynitaryzm*, s. 63; M. Pawelec, *Bracia polscy w Śmiglu*, <http://reformacja.muzeumleszno.pl/?p=1310> (dostęp: 9.04.2018).

¹⁹³ Por. S. Szczotka, *Synody arian polskich*, s. 47, 48.

¹⁹⁴ Brak pewnego potwierdzenia okresu istnienia zboru. Ministrem był prawdopodobnie Jan Caper, który od 1560 r. pełnił funkcję luterńskiego ministra w tym mieście. Sprawował następnie urząd wielkopolskiego superintendenta, którego został pozbawiony w 1566 r. ze względu na wyznawany kryptokalwinizm. W 1588 r. zdecydował się na kolejną zmianę wyznania; por. T. Wotschke, *Die unitarische Gemeinde in Meseritz-Bobolewitz*, „*Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen*”, 1911, s. 167; *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 556; J. Tazbir, *Walka z braćmi polskimi w dobie kontrreformacji*, OiRWp, t. 1, 1956, s. 189.

¹⁹⁵ Por. J. Dworzaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe*, s. 79–101; Czwojdrak, Kopaczyński, s. 40.

¹⁹⁶ Ministrowie polskojęzyczni: Bartosz Piscator, Mikołaj Gliczner, Andrzej Luperian. Ministrowie niemieckojęzyczni: Abraham Abdeel, Georgius Enoch, Paweł Gericius. W Poznaniu przy zborze utworzona została szkoła. Nauczycielem był w niej Jacobus Schwenck; ASL, s. 73, 128; ASR IV, s. 108.

¹⁹⁷ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 36v; ASK I 3, k. 331v.

¹⁹⁸ Zachowane źródła z 1561 r. potwierdzają przejęcie kościoła parafialnego przez protestantów. Ministrem w zborze był m.in. Erazm Gliczner (1562–1566). Wizytacja z 1603 r. nie zawiera informacji o obecności protestantów w tej miejscowości. Informacja taka znalazła się w wizytacji z 1610 r.; ASK I 3, k. 344v; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 49; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 55.

¹⁹⁹ ASR II, s. 311–312; ASR IV, s. 26.

²⁰⁰ W 1561 r. kościół parafialny był w rękach protestantów; ASR IV, s. 172, 175, 320; ASK I 3, k. 345.

²⁰¹ Fakt przejęcia kościoła przez protestantów potwierdza wizytacja z 1640 r. W 1597 r. ministrem był Wawrzyniec Krasznicki; ASR IV, s. 126; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 105.

²⁰² Według wizytacji w 1603 r. kościół (kaplica) był w posiadaniu protestantów. Nadal przyjeżdżał tam minister luterński; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 32v, 59, 145.

²⁰³ Z 1561 r. pochodzi informacja, że kościół parafialny został zajęty przez protestantów. Zostało to potwierdzone w wizytacji biskupiej z 1603 r.; ASK I 3, k. 344v; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 80.

²⁰⁴ Właścicielem tego miasta był Łukasz z Górki (w latach 1558–1571), następnie Jakub Rokossowski. Od 1591 r. miasto było własnością Jana Opalińskiego; ASK I 3, k. 344v; por. SHGPoz, cz. IV, s. 410–422.

²⁰⁵ W 1561 r. kościół parafialny był w rękach protestantów. Protestancki charakter miasta podkreśliły wizytacje z początku XVII w.; ASK I 3, k. 345v; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 58; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 40.

²⁰⁶ Zbor funkcjonował w drugiej połowie XVI w. W 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. Potwierdziła to także wizytacja biskupia z 1604 r. Nie zachowały się informacje dotyczące ministrów. W 1604 r. katolicy przejęli kościół parafialny; ASK I 3, k. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 96.

(Kęsica)²⁰⁷, Lutol Suchy²⁰⁸ i Nietoperek²⁰⁹. Źródła potwierdzają również funkcjonowanie zborów w dobrach szlacheckich, we wsiach: Bukowiec Międzyrzecki (Bukowiec)²¹⁰, Stare Kursko (Kursko)²¹¹, Chycina²¹², Gorzyca²¹³, Grochowo²¹⁴, Trzemeszno Lubuskie (Czarzyśl)²¹⁵, Pieski²¹⁶ i Goruńsko²¹⁷. W przypadku wsi Przytoczna²¹⁸ zachowała się informacja o przejęciu kościoła parafialnego w połowie XVI w. Nie ma jednak potwierdzenia źródłowego, że powstał tam zbor protestancki.

W powiecie poznańskim ośrodki reformacyjne powstały w dobrach należących do opactwa cystersów w Paradyżu. Potwierdzenie źródłowe mają zbory luterzańskie w miejscowościach Kaława²¹⁹, Chociszewo²²⁰ i Stary Dwór²²¹. Silne wpływy widoczne były w miejscowościach należących do zakonu joannitów. *Prawdopodobnie już w XVI w. działał zbor we wsi Łagowiec*²²². W przypadku wsi Żarzyn²²³, Templewo²²⁴ i Wielowieś (Langfuld)²²⁵ informacje o przejęciu kościoła pochodzą z połowy XVI w. Brak innych źródeł potwierdzających fakt powołania i funkcjonowania zborów luterzańskich. Reformacja pojawiła się także w dobrach cystersów bledzewskich. Z połowy XVI w. pochodzi informacja o przejęciu przez protestantów kościołów w następujących miejscowościach: Bledzew²²⁶, Chełmsko²²⁷, Sokola Dąbrowa (Falkwald)²²⁸, Osiecko²²⁹, Zemsko (Zębsko)²³⁰, Rokitno²³¹, Nowa Wies²³², Stary

²⁰⁷ W 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. Funkcjonowanie zboru potwierdzają informacje zawarte w wizytacji z 1640 r.; ASK I 3, s. 346; Wiz. Czur. 1640–1641, AMBK, 370, k. 70–72.

²⁰⁸ Podstawowym źródłem są wizytacje biskupie z lat 1603–1607 i 1640 r.; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 73; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 32v.

²⁰⁹ Według wizytacji z 1603 r. kościół nadal znajdował się w rękach protestantów. Fakt ten potwierdziła wizytacja z 1640 r.; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 59; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 39v, 67, 72.

²¹⁰ Zachowane źródła potwierdzają przejęcie kościoła parafialnego przez protestantów w połowie XVI w. Ministrem był David Saur. Obecność ministra ewangelickiego zanotowana została w aktach wizytacji z 1603 r. W 1640 r. kościół nie był wizytowany, ponieważ był w posiadaniu protestantów; ASK I 3, k. 346; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 43; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 33v.

²¹¹ Dostępne źródła potwierdzają przejęcie kościoła przez luteranów w połowie XVI w. Według wizytacji z 1640 r. kościół znajdował się w rękach luteranów; ASK I 3, k. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90v.

²¹² Kościół parafialny został przejęty przez luteranów w połowie XVI w. Według wizytacji z 1640 r. kościół ten nadal był w rękach protestantów. Patronem był Jan Bukowiecki, który sprowadził ministra luterńskiego; ASK I 3, k. 345v; BRacz, rkps 48, k. 28–38v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90.

²¹³ Źródła potwierdzają istnienie zboru w drugiej połowie XVI w. Według wizytacji z 1640 r. kościół zajęty był przez protestantów; ASK I 3, k. 346; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90v.

²¹⁴ Źródła potwierdzają przejęcie kościoła przez protestantów w połowie XVI w. Według wizytacji biskupiej z 1640 r. kościół zajęty był przez protestantów; ASK I 3, k. 346; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90v.

²¹⁵ Źródła potwierdzają przejęcie kościoła przez protestantów w połowie XVI w. Według wizytacji biskupiej z 1640 r. kościół nadal był w rękach protestantów. Obecny był minister luterński; ASK I 3, s. 345; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 34–35.

²¹⁶ W 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. Przed 1603 r. minister został usunięty, jednak kościół pozostał zamknięty. Wynikało to z trudności pozyskania niemieckojęzycznego kaznodziei. Wizytacja z 1640 r. potwierdziła, że kościół znajdował się w rękach luteranów; ASK I 3, k. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90v.

²¹⁷ Funkcjonowanie zboru luterńskiego w drugiej połowie XVI w. jest potwierdzone w zachowanych źródłach. Według wizytacji z 1640 r. kościół zajęty był przez protestantów. Obecny był minister luterński. Zbor upadł ok. 1640 r., gdy katolik Stanisław Bukowiecki oddał katolikom kościół parafialny; ASK I 3, k. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90.

²¹⁸ W 1561 r. kościół parafialny został przejęty przez innowierców; ASK I 3, k. 345v.

²¹⁹ Kościół parafialny w połowie XVI w. przejęli luteranie. Z wizytacji z 1603 r. wynika, że sytuacja ta trwała wiele lat; ASK I 3, s. 346; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 45; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 36.

²²⁰ Kościół parafialny został zajęty przez luteranów w połowie XVI w. Według wizytacji z 1640 r. katolicy odzyskali kościół ok. 1605 i w 1613 r. nowym plebanem został cysters Paweł z Lwówka; ASK I 3, s. 345; Wiz. Czur. 1640–1641, AMBK, 370, k. 31; por. SHGPoz, cz. I, s. 201–202.

²²¹ Kościół parafialny został przejęty przez luteranów w połowie XVI w. Stan ten trwał do początku XVII w. Wówczas katolicy odzyskali kościół; ASK I 3, s. 345; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 34.

²²² Wizytacja z 1641 r. potwierdziła przejęcie kościoła przez protestantów oraz obecność ministra. Z tego powodu kościół nie był wizytowany; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 33v.

²²³ Kościół w połowie XVI w. był w rękach luteranów; ASK I 3, s. 345v.

²²⁴ Źródła wskazują, że w połowie XVI w. kościół został zajęty przez innowierców; tamże.

²²⁵ Tamże; por. SHGPoz, cz. II, s. 572–573.

²²⁶ ASK I 3, s. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 88, 131; por. SHGPoz, cz. I, s. 57–58.

²²⁷ Według wizytacji z 1640 r. niemal wszyscy mieszkańcy wsi byli katolikami; ASK I 3, s. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 98; por. SHGPoz, cz. I, s. 188–189.

²²⁸ ASK I 3, s. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 91; por. SHGPoz, cz. IV, s. 589.

²²⁹ ASK I 3, s. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 92; por. SHGPoz, cz. III, s. 456.

²³⁰ ASK I 3, s. 345v. Brak informacji o tej miejscowości w wizytacji z 1640 r.

²³¹ Tamże, s. 346; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 99; por. SHGPoz, cz. IV, s. 131.

²³² ASK I 3, s. 346; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 91.

Dworek²³³. Znajdujące się tam kościoły parafialne przez dłuższy czas pozostawały nieobsadzone przez plebanów. Na podstawie wizytacji biskupich trudno stwierdzić, że powstały w nich zbory protestanckie. Podobna sytuacja wystąpiła w dobrach biskupich koło Międzyrzecza, we wsi Wojciechowo²³⁴.

Istniejące źródła innowiercze i katolickie nie pozwalają potwierdzić funkcjonowania zboru w drugiej połowie XVI w. w królewskim mieście Piła²³⁵. Podobna sytuacja dotyczy szlacheckich miast Człopa²³⁶ i Wielen²³⁷. W północnej części powiatu poznańskiego zbor luteranski funkcjonował prawdopodobnie we wsiach królewskich Pokrzywnicy²³⁸ oraz Jastrowiu²³⁹.

Kilka zborów ewangelicko-augsburskich działało w powiecie kościańskim, którego głównym ośrodkiem miejskim był Kościan. W drugiej połowie XVI w. w mieście tym nie udało się utworzyć ośrodka reformacji²⁴⁰. Potwierdzenie źródłowe mają natomiast zbory we wsiach szlacheckich, w: Gninie (Gnino)²⁴¹, Granowie²⁴², Rostarzewie (Rzestarzewo)²⁴³, Gołaszynie (Gołaszyno)²⁴⁴, Starym Bojanowie (Bojanowo)²⁴⁵ i Wilkowie Polskim²⁴⁶. Zbory działały też w miastach prywatnych, w: Gostyniu²⁴⁷, Grodzisku Wielkopolskim (Grodzisko)²⁴⁸ i Rydzynie²⁴⁹. Najprawdopodobniej zbor luteranski istniał

²³³ Wizytacja z 1641 r. wspomina o obecności protestantów we wsi; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90.

²³⁴ W wizytacji XVII-wiecznej znajduje się wzmianka o przejęciu kościoła przez protestantów. Na jej podstawie trudno potwierdzić istnienie zboru protestanckiego w tej wsi; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 59.

²³⁵ Wizytacja z 1628 r. wspomina o wypędzeniu z miasta protestantów; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 5.

²³⁶ W wizytacji z 1628 r. nie ma jasnego stwierdzenia, że w mieście funkcjonował zbor protestancki. W przytoczonym przez L. Bąka przywileju dla miasta zezwolono protestantom mieszkańcom miasta na publiczny kult oraz chowanie zmarłych na cmentarzu ewangelickim; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 14v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 320; Bąk, Wałcz, s. 138.

²³⁷ W wizytacji z 1628 r. odnotowany został długoletni wakans plebanii, nie jest to jednoznaczne z funkcjonowaniem zboru; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 15; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 314.

²³⁸ Informacje o zborze pochodzą z wizytacji z 1641 r. Według niej mieszkańcy wsi byli protestantami, obecny był także minister luteranski; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 6; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 356v.

²³⁹ O jego funkcjonowaniu informują wizytacje z początku XVII w. Pierwszy budynek kościoła we wsi został zbudowany dla społeczności luteranckiej. Według wizytacji biskupiej z 1628 r. kościół został przejęty przez katolików w 1619 r. Informacje o kościele zbudowanym przez luteranów oraz o obecności ministra zawarte zostały w wizytacji z 1641 r.; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 7; por. Wiz. Czur. 1640–1641, k. 340.

²⁴⁰ Władze miasta miały prawo powoływania kaznodziei przy kościele parafialnym, polsko- i niemieckojęzycznego. W 1542 r. kaznodzieją niemieckojęzycznym został zwolennik luteranizmu Marcin „Luckaw”, a w następnym roku kaznodzieją polskojęzycznym Wawrzyniec Discordia. W mieście swobodnie działał Szymon z Grodziska, a po jego przejściu do Rydzyny żonaty ksiądz Stanisław z Bołemowa. W 1561 r. król wydał mandat zakazujący szerzenia w mieście reformacji. W tym samym roku plebanem został Jan Powodowski, który przeciwdziałał szerzeniu w mieście luteranizmu. Szerzej T. Wotschke, *Die Reformation in Kosten*, „Correspondenzblatt des Vereins f. Geschichte d. evang. Kirche Schlesiens”, t. 9/2, 1905, s. 165, 166; J. Dworzaczkowa, *Reformacja w miastach*, s. 65, 74–75; *Dzieje Kościana*, t. 1, red. K. Zimniewicz, Kościan 2000, s. 157, 178.

²⁴¹ W wizytacji z 1603 r. zapisana została informacja, że kościół znajdował się w rękach innowierców oraz obecny był tam minister luteranski. W latach 1595–1597 ministrem był Wawrzyniec Krasznicki, senior dystryktu poznańskiego; ASL, s. 113; ASR IV, s. 126; ASR III, s. 135; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 20; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 167.

²⁴² Zachowane źródła potwierdzają przejście kościoła parafialnego przez luteranów w połowie XVI w. Z informacji zawartych w wizytacji z 1641 r. wynika, że w kościele znajdował się grób protestanta; ASK I 3, k. 332v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 145.

²⁴³ Informacje zawarte w wizytacji z 1641 r. potwierdzają, że zbor istniał w XVI w.; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 179.

²⁴⁴ W księgach sądowych znajduje się informacja, że w 1526 r. pleban katolicki Benedykt został usunięty przez luteranów. Nastąpiło to zapewne za zgodą właściciela wsi i kolatora kościoła Andrzeja Bojanowskiego. Dostępne źródła potwierdzają zajęcie przez protestantów kościoła w połowie XVI w.; ASK I 3, k. 335v; SHGPoz, cz. I, s. 533; P. Klint, *Szlachta różnowiercza w południowo-zachodniej Wielkopolsce (okolice Leszna i Śmigła) w XVI–XVIII wieku*, <http://reformacja.muzeumleszno.pl/?p=1285> (dostęp: 9.04.2018).

²⁴⁵ Zbor założył prawdopodobnie Jan Bojanowski w 1575 r. Od 1584 r. właścicielem był Mikołaj Bojanowski, luteranin. W 1589 r. poszukiwał ministra, który znał język polski i niemiecki. Z 1598 r. pochodzi informacja o trudnościach z pozyskaniem ministra z uwagi na słabe uposażenie zboru. Ministrowie: diakon Wit Baśat 1573 r., Andrzej Królik 1587 r., Jan Nigran, Marcin Serafin 1598 r.; ASR IV, s. 104, 135, 150–151, 170, 175, 177.

²⁴⁶ W 1570 r. ministrem był Szymon, który był seniorem dystryktu kościańskiego. Według wizytacji z 1610 r. kościół zajęty był przez luteranów, potwierdzona została w niej obecność ministra; ASR II, s. 311; ASL, s. 72; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 78, 180.

²⁴⁷ W 1561 r. kościół parafialny był przejęty przez protestantów. Patronem zboru był Mikołaj Gostyński; ASK I 3, k. 335v; ASL, s. 49.

²⁴⁸ W 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. Ministrowie: Wawrzyniec (1560 r.), Jakub z Łobżenicy (1567 r.), Erazm Gliczner (1578, 1569–1589). Przy zborze funkcjonowała szkoła i drukarnia. Decyzja o założeniu szkoły została podjęta na synodzie w Poznaniu w 1582 r.; ASR II, s. 38; ASR III, s. 28; BRacz, rkps 50, k. 4v; ASL, s. 94; ASK I 3, k. 343.

²⁴⁹ W zjeździe w Poznaniu w 1570 r. uczestniczył Piotr z Kościana, który był pastorem w Miłosławiu oraz archiprezbiterem w Rydzynie. Wizytacja z 1610 r. potwierdziła działalność zboru w mieście, który w momencie jej sporządzania przestał funkcjonować. Jego patronem był Jan Mycielski; ASR II, s. 311; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 201v.

również we wsi Kręcisko (Kręcisko), ale informacje na ten temat pochodzą dopiero z wizytacji z 1640 r. Patronami zboru była wówczas rodzina Dziembowskich²⁵⁰. Podobna sytuacja dotyczy zborów w Śmiglu²⁵¹ i Miejskiej Górcie (Górka)²⁵², należącej do Stanisława Górki. W drugiej połowie XVI w. prawdopodobnie istniał zbor w Brójcach²⁵³, Zielęcinie (Zielęcino)²⁵⁴ i Kargowej²⁵⁵.

W ziemi wschowskiej zbor luterński funkcjonował w głównym ośrodku miejskim, jakim było królewskie miasto Wschowa²⁵⁶. Prawdopodobnie w drugiej połowie XVI w. zbory istniały w następujących miejscowościach: Przyczyna Górna²⁵⁷, Siedlnica (Sidnica)²⁵⁸, Osowa Sień²⁵⁹, Długie Stare²⁶⁰, Jędrzychowice²⁶¹, Dębowa Łęka²⁶².

Odtworzenie przestrzennego rozmieszczenia zborów protestanckich na obszarze powiatu wałęckiego stwarza poważny problem ze względu na stan zachowania źródeł. Nie dotrwały do naszych czasów dokumenty dotyczące funkcjonowania poszczególnych zborów. Procesy reformacyjne nie znalazły także odzwierciedlenia w wałęckich aktach grodzkich. Wszelkie dane na ten temat pochodzą ze źródeł późniejszych, przede wszystkim z wizytacji biskupich z 1628 i 1641 r.²⁶³ Nie bez znaczenia dla rozwoju reformacji pozostawał fakt, że większa część wsi została na tym terenie lokowana i zasiedlona dopiero w drugiej połowie XVI w., głównie przy udziale ludności niemieckojęzycznej.

W świetle dostępnych źródeł funkcjonowanie zboru ewangelicko-augsburskiego w królewskim mieście Wałcz uznać należy za prawdopodobne²⁶⁴. Spośród innych miejscowości należących do starostwa wałęckiego pewne funkcjonowanie zboru potwierdzić można tylko dla wsi Róża²⁶⁵. W przypadku pozostałych wsi informacje o zborach luteranckich pochodzą z wizytacji z początku XVII w., stąd uznać je można jedynie za prawdopodobne. Dotyczy to wsi: Brzeźnica²⁶⁶, Budy²⁶⁷, Chwiram²⁶⁸,

²⁵⁰ A. Werner podał nazwiska ministrów. Byli to Jakob Zammendorf (1553 r.), Matthias Dietrich, Andreas Jechner; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 24v; por. A. Werner, *Geschichte der evangelischen Parochien*, s. 161.

²⁵¹ Według wizytacji z 1619 r. w mieście działał kościół dla innowierców, ufundowany przez Waclawa Rozdrażewskiego. Został on zbudowany ok. 1600 r.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 120.

²⁵² W aktach synodu odbytego w Poznaniu w 1573 r. znajduje się wzmianka o patronie zboru. Był nim Stanisław Górka. Niejasne są informacje o działających tam ministrach. W 1570 r. ministrem był Daniel Cervinus lub Rehart; BRacz, rkps 48, k. 42; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 121.

²⁵³ Potwierdzenie obecności społeczności luteranckiej znajduje się dopiero w wizytacji z 1640 r.; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 33v.

²⁵⁴ Informacje o zborze pochodzą dopiero z wizytacji 1641 r.; tamże, k. 170.

²⁵⁵ Prawdopodobnie była to fundacja Żychlińskich. Ministrem w latach 1582–1610 był Sigismund Bär; A. Werner, *Geschichte der evangelischen Parochien*, s. 134.

²⁵⁶ Obecność zboru luteranckiego i ministra potwierdziła wizytacja z 1610 r.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 167; J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 71; Czwojdrak, Kopaczyński, s. 42–43.

²⁵⁷ Funkcjonowanie zboru potwierdziła wizytacja z 1610 r. Kościół był zajęty przez protestantów; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180.

²⁵⁸ Według wizytacji z 1610 r. kościół zajęty był przez protestantów; tamże, k. 180; Czwojdrak, Kopaczyński, s. 51.

²⁵⁹ Według wizytacji z 1610 r. kościół był w rękach protestantów; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180.

²⁶⁰ W wizytacji z 1610 r. znajduje się informacja o odzyskaniu przez katolików kościoła przed kilkoma laty. Wezniej był on posiadaniu protestantów; tamże, k. 173.

²⁶¹ Por. D. Czwojdrak, *Ewangelicy w Jędrzychowicach*, „Kalendarz Ewangelicko-Reformowany”, 2009, s. 71–72.

²⁶² Według wizytacji z 1610 r. kościół był zajęty przez protestantów od wielu lat; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 166v.

²⁶³ Por. szerzej Bąk, Wałcz, s. 29–50.

²⁶⁴ Konkretnych danych na ten temat nie dostarczają wizytacje z początku XVII w. L. Bąk przeanalizował zachowane wyciągi z księgi miejskiej Wałcza z lat 1558–1604. Stwierdził, że na ich podstawie trudno jednoznacznie wskazać nazwisko pastora ewangelickiego nauczającego w tym mieście; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 9v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 342v; Bąk, Wałcz, s. 144–146.

²⁶⁵ W wizytacji z 1641 r. znalazła się informacja o odnowieniu kościoła w Róży w 1623 r. Poza tym podana została informacja, że od blisko 70 lat funkcjonowała tam kaplica protestancka; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 12v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 347.

²⁶⁶ Z wizytacji 1628 r. wynika, że znajdujący się w niej kościół był w posiadaniu protestantów. Prawdopodobnie został zbudowany na potrzeby zboru luteranckiego. W 1616 r. został przejęty przez katolików i stał się kościołem filialnym parafii w Nadarzacach; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 338v; SHGPoz, cz. I, s. 127.

²⁶⁷ Według wizytacji z 1628 r. znajdował się tam kościół, zbudowany zapewne przez luteranów. W 1616 r. został przejęty przez katolików. Stał się kościołem filialnym parafii w Nadarzacach; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 339.

²⁶⁸ W 1608 r. Chwiram została włączona do parafii Wałcz. Według wizytacji z 1641 r. w miejscowości znajdowała się kaplica (oratorium). Liczna była społeczność luterancka, do której przyjeżdżał minister; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 9v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 346v.

Dudylany (Duderlak)²⁶⁹, Głowaczewo (Klawiter)²⁷⁰, Nadarzyce (Nadorycz)²⁷¹, Szwecja²⁷², Zdbice (Zbytno)²⁷³.

W świetle istniejących źródeł funkcjonowanie zboru luterańskiego w Czaplunku uznać należy za prawdopodobne. Według wizytacji biskupich z 1628 i 1641 r. kościół parafialny znajdował się w posiadaniu protestantów. Brak jednak źródeł z XVI w., które przekazałyby nazwiska obecnych tam ministrów. Kościół został odzyskany w latach 1624–1625, a pierwszym proboszczem został Jakub Hildebrand²⁷⁴. Na terenie starostwa drahimskiego pewne potwierdzenie funkcjonowania zboru luterańskiego dotyczy wsi Nowe Worowo (Worowo)²⁷⁵. W przypadku innych wsi informacja o istniejących tam zborach pochodzi z wizytacji XVII-wiecznych, które nie zawierają dokładnej informacji o dacie ufundowania zboru. Dotyczy to wsi: Sikory (Cykier)²⁷⁶, Jeziorna (Flokesia)²⁷⁷, Siemczyno (Heinrichsdorf)²⁷⁸, Kluczewo (Klausewo)²⁷⁹, Lubowo²⁸⁰, Nobliny (Nabliny)²⁸¹, Polne (Polempol)²⁸², Rakowo²⁸³, Ostroróg (Szarpentort)²⁸⁴, Czarne Wielkie (Swartęzel Wielki)²⁸⁵ i Czarne Małe (Swartęzel Mały)²⁸⁶.

Na terenie powiatu wałeckiego zbory protestanckie funkcjonowały w miejscowościach należących do rodzin Tuczyńskich i Wedelskich. Dotyczy to miasta Tuczo²⁸⁷ oraz wsi: Marcinkowice

²⁶⁹ Według wizytacji z 1628 r. w tej miejscowości znajdował się kościół będący w posiadaniu protestantów. W 1616 r. został przejęty przez katolików i stał się kościołem filialnym parafii w Nadarzacach; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 338.

²⁷⁰ Według wizytacji z 1628 r. kościół znajdował się w posiadaniu protestantów. Po 1616 r. był to kościół filialny parafii w Nadarzacach; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 339v.

²⁷¹ Według informacji z wizytacji z 1628 r. kościół – prawdopodobnie zbudowany przez luteranów – został przejęty przez katolików w 1616 r.; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 337v.

²⁷² We wsi istniał kościół najprawdopodobniej zbudowany na potrzeby miejscowych luteranów. W 1616 r. został przejęty przez katolików i stał się kościołem filialnym wobec Nadarzac. Według wizytacji z 1641 r. w domu plebana przy kościele przebywał minister; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 339v; por. SHGPoz, cz. IV, s. 859.

²⁷³ Według wizytacji z 1628 r. istniał tam kościół będący w posiadaniu protestantów. W 1616 r. został przejęty przez katolików i stał się kościołem filialnym parafii w Nadarzacach; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8.

²⁷⁴ Tamże, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 334; Bąk, Wałcz, s. 421–422.

²⁷⁵ Patronami byli Pogorzelscy. W 1595 r. ministrem był Piotr Dresnensis, a w 1599 r. Stanisław Scribonius. Według informacji zawartej w wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; ASR IV, s. 156; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8.

²⁷⁶ Wspomniana w wizytacji kaplica została najprawdopodobniej zbudowana przez protestantów. W 1628 r. mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 334; por. SHGPoz, cz. I, s. 278–279.

²⁷⁷ We wsi istniała kaplica, którą najprawdopodobniej zbudowali luteranie. Po 1624 r. została kościołem filialnym parafii w Czaplunku. Według wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 336.

²⁷⁸ Na początku XVII w. Siemczyno znalazło się formalnie w okręgu parafialnym kościoła w Czaplunku, jednak kościół pozostał w rękach protestantów. Potwierdza to wizytacja z 1641 r.; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 336v.

²⁷⁹ W 1641 r. miejscowość podlegała jurysdykcji proboszcza z Czaplinka, jednak nadal obecny był tam minister ewangelicki; tamże, k. 334v; Bąk, Wałcz, s. 421.

²⁸⁰ We wsi istniała kaplica, którą najprawdopodobniej zbudowali luteranie. Po 1624 r. została kościołem filialnym parafii w Czaplunku. Według wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 335v.

²⁸¹ Od 1624 r. poluterański zbor podlegał proboszczowi w Czaplunku, we wsi przebywał jednak nadal minister ewangelicki; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 335v; por. SHGPoz, cz. III, s. 293; Bąk, Wałcz, s. 421.

²⁸² We wsi istniała kaplica, którą najprawdopodobniej zbudowali luteranie. Po 1624 r. została kościołem filialnym parafii w Czaplunku. Według wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 335.

²⁸³ Najprawdopodobniej istniejąca tam kaplica została zbudowana na użytek zboru luterańskiego. Według wizytacji biskupiej z 1641 r. kościół podlegał proboszczowi Czaplinka, jednak nadal obecny był tam minister ewangelicki; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 335v; SHGPoz, cz. I, s. 278–279; SHGPoz, cz. IV, s. 39; Bąk, Wałcz, s. 421.

²⁸⁴ Według wizytacji biskupiej z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami. We wsi znajdowała się kaplica zbudowana najprawdopodobniej przez luteranów, po 1624 r. stała się kościołem filialnym kościoła parafialnego w Czaplunku; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 336.

²⁸⁵ Brak źródeł utrudnia potwierdzenie istnienia zboru w drugiej połowie XVI w. We wsi była kaplica zbudowana zapewne na potrzeby miejscowych luteranów. Po 1624 r. był to kościół filialny parafii w Czaplunku. Według wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 335.

²⁸⁶ We wsi istniała kaplica zbudowana zapewne na potrzeby mieszkających tam luteranów. Po 1624 r. kościół ten stał się filialnym parafii w Czaplunku. Według wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 334; por. SHGPoz, cz. I, s. 279.

²⁸⁷ Kościół parafialny został przekazany luteranom w 1544 r. W 1593 r. Krzysztof Tuczyński wygnał z miasta „luterskich ministrów”. W 1602 r. do miasta sprowadzeni zostali jezuici. Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; Księgi grodzkie wałeckie, gr. 19,

(Marcinkowo)²⁸⁸, Rzeszyca (Knakendorf)²⁸⁹, Bronikowo (Brunkowo)²⁹⁰ i Lubiesz (Lubsdorf)²⁹¹. Prawdopodobnie w drugiej połowie XVI w. zbory istniały również w Mielęcinie²⁹² i Rusinowie (Ruschen-dorf)²⁹³. Ośrodki innowiercze powstawały też w dobrach protestanckiej rodziny Wedłów-Frydlandzkich. Należało do niej miasto Mirosławiec (Frydland). Zbór luterański prawdopodobnie powstał tam już w drugiej połowie XVI w., lecz z tego okresu nie zachowały się żadne źródła. O jego istnieniu wspominają wizytacje z początku XVII w.²⁹⁴ Zbór luterański funkcjonował prawdopodobnie w należących do nich wsiach Hanki (Henkendorf)²⁹⁵ i Laski Wałeckie (Laczk)²⁹⁶.

Ludwik Bąk, przywołując relację pastora w Laskach, Henryka Garbrechta, z końca XVII w., wymienił zbory wraz z datą ufundowania, które w drugiej połowie XVI w. powstały w dobrach należących do rodziny Golców. Były to następujące wsie: Kłosowo (Hansfeld) (1540 r.), Golce (Nowy Golcz) (1540 r.), Rzepowo (1546 r.), Lubno (1548 r.), Giżyno (1550 r.), Piaseczno (Plumward) (1555 r.), Siemczyno (Heinrichsdorf) (1560 r.), Jabłonowo (Apelweth) (1562 r.), Machliny (1567 r.), Górnica (Hohenstein) (1568 r.), Broczyno (Brocz) (1572 r.), Dębołęka (Damlank) (1579 r.), Karsibór (Kiesembork) (1579 r.), Rudki (1580 r.) i Popielewo (1581 r.). Autor zaznaczył, że poszczególne daty budzą zastrzeżenia badaczy, którzy wysuwają własne propozycje²⁹⁷. Jedynie w przypadku Kłosowa (Hansfeld)²⁹⁸ i Siemczyna (Heinrichsdorf)²⁹⁹, które zostały wymienione w XVII-wiecznej wizytacji, można uznać, że zbór istniał prawdopodobnie już w XVI w. W większości przypadków brak możliwości źródłowego potwierdzenia funkcjonowania zborów luterańskich w tych miejscowościach w badanym okresie. Z tego powodu nie zostały one uwzględnione na przygotowanej mapie. Zbór luterański prawdopodobnie funkcjonował we wsi Kłębowiec (Klausdorf)³⁰⁰.

Kilka zborów ewangelicko-augsburskich funkcjonowało na terenie województwa kaliskiego. Ważnym ośrodkiem luterańskim w powiecie pyzdrowskim było miasto Miłosław, należące do Macieja Górskiego, starosty wschowskiego³⁰¹. Zbór działał także w prywatnym mieście należącym do Pogo-

s. 34v; Bąk, Wałcz, s. 229; T. Wujewski, *Oltarze w Tucznie i w Marcinkowicach a sprawa autorstwa Hermana Hana*, „Artium Quaestiones”, t. 18, 2007, s. 117–149.

²⁸⁸ Prawdopodobnie kaplica i plebania zostały zbudowane dopiero dla ministra luterańskiego. W wizytacji biskupiej z 1628 r. znajduje się informacja o przejęciu przez katolików kościoła posiadanego przez protestantów. W 1599 r. wygnany został pastor luterański Jung; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 327; por. SHGPoz, cz. III, s. 87; Bąk, Wałcz, s. 230.

²⁸⁹ Ministrowie: Jan Cluentius (1595 r.), Stanisław Discordia (1599 r.), Grzegorz Milicz (1601 r.), Stanisław Orłowski (1603 r.), Stumer (1607 r.). Po 1607 r. kościół w Rzeszycy stał się kościołem filialnym parafii w Tucznie. Potwierdziły to wizytacje z 1628 i 1641 r. Potwierdzona została w nich także informacja, że kościół był wcześniej zajęty przez protestantów; Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, sygn. 1182, k. 44–61; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 327v; por. Bąk, Wałcz, s. 230.

²⁹⁰ W wizytacji z 1619 r. zachowała się wzmianka o tym, że kościół został 20 laty wcześniej naprawiony i „przywrócony religii katolickiej”. Nastąpiło to ok. 1605 r.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 143; Bąk, Wałcz, s. 229.

²⁹¹ Informacje dotyczące działalności zboru pochodzą z wizytacji z 1628 r. Przed okresem reformacji we wsi nie było plebanii, została zbudowana dopiero dla ministra luterańskiego. W wizytacji biskupiej z 1628 r. znajduje się informacja o odebraniu kościoła z rąk protestantów przez katolików. Nastąpiło to w 1599 r. W 1607 r. kościół w Lubieszu uznany został za kościół filialny parafii w Tucznie; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 328; por. SHGPoz, cz. II, s. 674; Bąk, Wałcz, s. 229.

²⁹² Obecność zboru potwierdziły wizytacje z 1628 i 1641 r.; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; SHGPoz, cz. III, s. 114–115.

²⁹³ Kościół parafialny zajęli luteranie, co potwierdziła wizytacja z 1628 r. Pierwszym ministrem był Joachim Recz. W 1616 r. kościół odzyskali katolicy; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 328; por. SHGPoz, cz. IV, s. 220–221; Bąk, Wałcz, s. 230.

²⁹⁴ Według wizytacji z 1641 r. kościół nadal był w rękach protestantów; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 333v; SHGPoz, cz. I, s. 442–445; Bąk, Wałcz, s. 133–134.

²⁹⁵ Przed okresem reformacji w miejscowości znajdował się kościół parafialny. Brak podstawy źródłowej do potwierdzenia funkcjonowania zboru w drugiej połowie XVI w. W 1641 r. kościół parafialny znajdował się w rękach innowierców; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 333v.

²⁹⁶ Według wizytacji z 1641 r. przy kościele był obecny minister; tamże; por. Bąk, Wałcz, s. 134.

²⁹⁷ Por. Bąk, Wałcz, s. 154.

²⁹⁸ Istnienie zboru potwierdza dopiero wizytacja z 1641 r. Wedle niej kościół znajdował się w posiadaniu protestantów. Potwierdzona została obecność ministra luterańskiego; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 333v.

²⁹⁹ Była to własność królewsko-szlachecka; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 336v–337v.

³⁰⁰ L. Bąk, przywołując zapisy z księgi metrykalnej parafii wałeckiej z 1695 r., stwierdził, że początki zboru można datować na 1535 r. Na początku XVII w. kościół stał pusty. Nie został wymieniony w wizytacji z 1628 i z 1641 r.; Bąk, Wałcz, s. 153, 256.

³⁰¹ W 1561 r. tamtejszy kościół parafialny znalazł się w rękach protestantów. Z akt zjazdu w Poznaniu wynika, że w 1570 r. ministrem w zborze był Piotr z Kościana, po nim funkcję tę objął Adrian. Od 1597 r. ministrem był Stanisław Scribonius; ASR II, s. 311; ASR IV, s. 127, 158; ASL, s. 72; ASK I 3, k. 328v; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 72v.

rzelskich – Pogorzeli (Pogorzel)³⁰². Prawdopodobnie zbor luterński działał też w należącym do Stanisława Górki Kórnika (Kurnik)³⁰³ i w Bninie, którego właścicielami była rodzina Bnińskich³⁰⁴, oraz w Żerkowie³⁰⁵. Natomiast w powiecie kcyńskim zbor luterński funkcjonował w należącym do Piotra Potulickiego, wojewody płockiego, mieście Chodzież³⁰⁶ oraz prawdopodobnie w Szaradowie³⁰⁷. Podobnie w powiecie kaliskim zbor luterński został ufundowany w prywatnym ośrodku miejskim – Pleszewie (Pleszów)³⁰⁸ oraz we wsi Brzezie, należącej do rodziny Chwalibowskich³⁰⁹. Ważnym ośrodkiem protestanckim w powiecie nakielskim była Łobżenica. W literaturze naukowej utwierdził się pogląd, że był to jeden z pierwszych zborów luterńskich w Wielkopolsce³¹⁰. Z uwagi na to, że jego działalność nie znalazła odbicia w wizytacjach katolickich i aktach synodów, zbor ten uznany został za prawdopodobny³¹¹. W świetle dostępnych źródeł za pewne należy uznać zbory w Krajence, Gromadnie, Kaczorach i Tarnówce³¹².

Na mapie zaznaczono 149 zborów, w tym 98 ewangelicko-augsburskie, 47 należących do braci czeskich, 3 ewangelicko-reformowane oraz 1 braci polskich. Znajdowały się one: w województwie kaliskim: w powiecie kaliskim – 16, gnieźnieńskim – 4, konińskim – 8, kcyńskim – 7, pyzdrowskim – 6, nakielskim – 7; w województwie poznańskim: w powiecie poznańskim – 34, kościańskim – 20, waleckim – 35, w ziemi wschowskiej – 11.

ANEKS

Zestawienie zborów ewangelickich w Wielkopolsce

Wykaz przedstawia etap rozwoju zborów protestanckich w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. Uwzględnione zostały w nim zbory uznane za pewne i prawdopodobne. Nazwy miejscowości wymieniono w porządku alfabetycznym (w nawiasach podano nazwy dzisiejsze różniące się od XVI-wiecznych; litera „m.” oznacza miasto).

³⁰² Na synodzie w Miłosławiu w 1607 r. Jan Pogorzelski został wybrany na seniora świeckiego. Ministrem w zborze był Piotr Dresdensis. W 1595 r. podpisał on synod toruński. Uczestniczył także w synodzie w Miłosławiu w 1607 r.; ASR IV, s. 156; ASL, s. 113; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 96v.

³⁰³ Patronem był właściciel miasta Stanisław Górka. W 1555 r. ministrem był Marcin, który brał udział w zjeździe ministrów w Gołuchowie. Zbor upadł w 1592 r. wraz z przejściem miasta przez katolika Jana Czarnkowskiego; BRacz, rkps 50, s. 4v.

³⁰⁴ Patronem zboru mógł być właściciel Stanisław Bniński. Uczestniczył on aktywnie w działalności Kościoła ewangelicko-augsburskiego, m.in. brał udział w synodzie, który odbył się w 1566 r. w Poznaniu oraz uczestniczył w synodzie w Sandomierzu w 1570 r. W zborze obecny był minister, Laurentius. Zbor upadł po 1592 r. wraz z przejściem miasta przez katolika Jana Czarnkowskiego; ASL, s. 54, 63; Teki Dworzaczka 12445 (nr 1399); por. A. Werner, *Geschichte der evangelischen Parochien*, s. 19.

³⁰⁵ Informacja na temat tej miejscowości pochodzi z XVII-wiecznej wizytacji. Wynika z niej, że ok. 1610 r. katolicy odzyskali kościół parafialny, przejęty wcześniej przez protestantów. Nadal jednak obecny był minister ewangelicki; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 100v.

³⁰⁶ W 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. Fakt ten potwierdziła wizytacja z 1628 r.; ASK I 3, k. 331v; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 3; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 374v.

³⁰⁷ Minister Daniel Kitzling uczestniczył w synodzie w Miłosławiu w 1607 r. W wizytacji biskupiej z 1608 r. znajduje się informacja o sprofanowaniu kościoła parafialnego poprzez pochówek protestanta oraz stwierdzenie o braku protestantów w tej wsi; ASL, s. 128; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 79v.

³⁰⁸ Patronami była rodzina Kościeleckich. Zbor powstał ok. 1560 r., gdy protestanci przejęli kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela. Potwierdza to wizytacja z 1605 r., w której znajduje się wzmianka o przejściu kościoła przed 40 laty. Przy kościele obecny był minister i scholar; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 327.

³⁰⁹ Wieś w rękach tej rodziny znajdowała się od połowy XVI w., wówczas kupił ją Bartłomiej Chwalibowski. W 1579 r. właścicielami wsi byli Bartłomiej i Mikołaj Chwalibowscy. Z powodu braku źródeł trudno wskazać datę powstania zboru. Na synodzie generalnym odbywającym się w Krakowie w 1578 r. był obecny „Valentinus a Brzezie”. W momencie wizytacji w 1605 r. kościół był w posiadaniu protestantów. Potwierdzona została także obecność ministra; ASL, s. 82; rej. pob. 1579, k. 676v; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 362; Teki Dworzaczka 5861 (nr 888).

³¹⁰ Por. A. Mietz, *Archidiakoniat kamieński*, s. 99.

³¹¹ Wizytacja z 1640 r. potwierdziła obecność w mieście licznej społeczności protestanckiej; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 349.

³¹² Por. ustalenia A. Mietza na podstawie XVII i XVIII-wiecznych wizytacji archidiakonatu kamieńskiego; tenże, *Archidiakoniat kamieński*, s. 96–97, 106.

Województwo kaliskie

Powiat gnieźnieński

Dębница, Łagiewniki (Łagiewniki Kościelne), Skoki m., Trląg

Powiat kaliski

Blizanowo (Blizanów), Broniszewice, Brzezie, Chodecz (Chocz) m., Gołuchowo (Gołuchów), Jastrzębniki, Kamion (Kamień), Karmino Wielkie (Karmin), Koźminek m., Kretkowo (Kretków), Lipe, Marszewo (Marszew) m., Pleszów (Pleszew) m., Rychnowo (Rychnów), Stawiszyn m., Zaksino (Zakrzyn)

Powiat kcyński

Barcin m., Brzeskorzystew (Brzyskorzystew), Chodzież m., Chomętowo, Jaktorowo, Miemczyno (Niemczyn), Szaradowo

Powiat koniński

Cienino Wielkie (Cienin Kościelny), Drżazno (Drażno-Holendry), Grodziec, Kawnica (Kawnice), Krzymowo (Krzymów), Myślībórz, Rychwał m., Wyszyno (Wyszyna)

Powiat nakielski

Gromadno, Łobżenica m., Sypniewo

Powiat pyzdrowski

Bnin m., Kurnik (Kórnik) m., Krotoszyn m., Miłosław m., Pogorzel (Pogorzela) m., Żerków m.

Województwo poznańskie

Powiat kościański

Bojanowo (Stare Bojanowo), Brójce m., Chobienice, Gnino (Gnin), Godziszewo, Gołaszyno (Gołaszyn), Gostyń m., Górka (Miejska Górka), Granowo, Grodzisko (Grodzisk Wielkopolski), Kargowa, Kręsko (Kręcko), Poniec m., Rydzyna m., Rzestarszewo (Rostarszewo), Stary Dwór, Śmigiel m., Wilkowo Polskie, Zielęcino (Zielęcín)

Powiat poznański

Bukowiec (Bukowiec Międzyrzecki), Czarnyśl (Trzemeszno Lubuskie), Ceradz Stary (Ceradz Kościelny), Cerekwica, Chociszewo, Chycina, Goruńsko, Gorzyca, Grochowo, Goślina Kościelna (Murowana Goślina), Jastrawie, Kaława, Kęsica (Kęszyca), Kursko (Stare Kursko), Kwilcz, Lewice m., Lutol Suchy, Łagowiec, Międzzychód m., Międzyrzecz m., Murzynowo, Nietoperek, Ostroróg m., Parkowo, Pieski, Pokrzywnica, Policko, Poznań m., Skwierzyna m., Stary Dwór, Szamotuły m., Tomice, Wierzbno

Powiat walecki

Buda (Budy), Brunkowo (Bronikowo), Brzeźnica, Chwiram, Cykier (Sikory), Czaplinek m., Duderlak (Dudylany), Flokesia (Jeziorna), Frydland (Mirosławiec), Henkendorf (Hanki), Hansfeld (Kłosowo), Heinrichsdorf (Siemczyno), Klausdorf (Kłębowiec), Klawiter (Głowaczewo), Kluczewo (Klausewo), Knakendof (Rzeczyca), Laczka (Laski Wałeckie), Lubowo, Lubsdorf (Lubiesz), Marcinkowo (Marcinkowice), Mielęcín, Nadorycz (Nadarzyce), Nabliny (Nobliny), Polempol (Polne), Rakowo, Róża, Ruschendorf (Rusinowo), Swartężel Wielki (Czarne Wielkie), Swartężel Mały (Czarne Małe), Szarpenort (Ostroróg), Szwecja, Tuczno m., Wałcz m., Worowo (Nowe Worowo), Zbytno (Zdbice)

Ziemia wschowska

Dębowa Łęka, Gołanice, Jędrzychowice, Leszno m., Lasocice, Osowa Sień, Przyczyna Górna, Sidnica (Siedlnica), Wilkowo (Wilkowice), Wschowa m.

2017 r.

III.2.2d.4. ŻYDZI W MIASTACH WIELKOPOLSKI

Jarosław Suproniuk

W poprzednio wydanych tomach tej serii atlasowej nie było rozdziałów ani map dotyczących ludności żydowskiej, którą wyróżniało pochodzenie etniczne związane z religią mojżeszową (judaizmem). Dzieje Żydów na ziemiach polskich mają bogatą literaturę¹. W tomie dotyczącym województwa krakowskiego znalazł się niewielki akapit wymieniający miasta wspomnianego terytorium, w których zamieszkiwali Izraelici w drugiej połowie XVI w.² W obecnym tomie AHP chcemy przedstawić rozmieszczenie ludności żydowskiej zamieszkałej w miastach Wielkopolski. Choć w ostatnim czasie ukazały się osobne opracowania, których tematem przewodnim jest historia wielkopolskich Żydów, to jednak nadal brakuje pozycji odnoszących się w szczególności do wieku XVI. Wydane dotychczas prace koncentrują się najczęściej na pierwszych źródłowych wzmiankach poświadczających obecność ludności żydowskiej w poszczególnych ośrodkach miejskich bądź dotyczą niektórych tylko zagadnień z historii Żydów wielkopolskich³.

Pojęcie Wielkopolski właściwej oznacza terytorium obejmujące swoim zasięgiem ówczesne województwa kaliskie (powiaty: gnieźnieński, kaliski, kcyński, koniński, nakielski i pyzdrski) i poznańskie (powiaty: kościański, poznański i walecki) wraz z ziemią wschowską. Zakres chronologiczny omawianego tematu wymaga kilku słów wyjaśnienia.

¹ Stan badań nad dziejami Żydów w średniowiecznej Polsce przedstawiła ostatnio H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011 (tam również obszerna bibliografia: s. 505–538); pragnę podziękować prof. Hannie Zaremskiej za wszystkie uwagi i sugestie przy pisaniu tekstu. Podstawową literaturę dotyczącą historii i kultury Żydów w średniowieczu zawiera m.in.: *Vademecum historyka mediewisty*, red. J. Nikodem, D.A. Sikorski, Warszawa 2012, s. 452–457; zob. też *Encyclopaedia Judaica*, wyd. 2, t. 16, red. F. Skolnik, Detroit 2007, s. 325–326; G.D. Hundert, *Polish Jewish History*, „Modern Judaism”, t. 10, 1990, nr 3, cz. 1, s. 259–270 (zwl. s. 262–263: *Jews in Poland before 1648*); por. też: B. Geremek, *Żydzi w społeczeństwie chrześcijańskim – od segregacji do ekskluzji*, [w:] tenże, *O średniowieczu*, Warszawa 2012, s. 238–287; zob. też H. Samsonowicz, *Grupy etniczne w Polsce XV wieku*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Chrobaczyński, A. Jureczko, M. Śliwa, Kraków 1993, s. 461–469; A. Wyrobisz, *Mniejszości etniczne i wyznaniowe w miastach Europy wczesnonowożytnej (XVI–XVIII w.)*, [w:] tamże, s. 471–484.

² J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w] AHP Krakowskie (przyp. 50), w tej edycji III.3.2.1, wymienia 14 miast województwa krakowskiego, w których mieszkała ludność żydowska w drugiej połowie XVI w., mianowicie: Będzin, Bobowa, Bochnia, Dobczyce, Jasło, Kazimierz, Lanckorona, Lelów, Nowy Sącz, Olkusz, Oświęcim, Pilica, Sławków oraz Uście Solne.

³ Przykładowo: Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII w.*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1999, s. 18–44; ciż, *Żydzi wśród chrześcijan w miastach wielkopolskich w okresie przedrozbiorowym*, „Nasza Przeszłość”, t. 79, 1993, s. 149–186; ciż, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim w XVI–XVII wieku*, Biuletyn ŻIH, 1992, nr 2–3 (162–163), s. 63–77; A. Teller, *Warunki życia i obyczajowość w żydowskiej dzielnicy Poznania w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, s. 57–70; D. Tollet, *Ludność żydowska i prawa gmin*, [w:] tamże, s. 9–17; zob. też M. Bogucka, *The Jews in the Polish Cities in the 16th–18th Centuries*, [w:] *Studies in the History of the Jews in Old Poland in Honor of Jacob Goldberg*, red. A. Teller, Jerusalem 1998 (Scripta Hierosolymitana, t. 38), s. 51–57; D. Tollet, *Les Juifs dans la société polonaise au XVIIème siècle*, „La Rassegna Mensile di Israel”, t. 61, 1995, nr 1, s. 61–89; tenże, *Les activités économiques des Juifs de Pologne au XVIe siècle et dans la première moitié du XVIIe siècle*, [w:] *Les Juifs et l'économie: miroirs et mirages*, red. Ch. Benayoun, A. Medam, P.-J. Rojzman, Toulouse 1992, s. 97–107; P. Wróbel, *Żydzi w Wielkopolsce przed I wojną światową*, Biuletyn ŻIH, 1991, nr 1 (157), s. 31–55; D. Tollet, *Marchands et hommes d'affaires Juifs dans la Pologne des Wasa (1588–1668)*, „Revue des Études Slaves”, t. 56, 1984, z. 4, s. 641–647; tenże, *Działalność gospodarcza Żydów w Grodzisku Wielkopolskim za panowania Wazów w latach 1588–1668*, Biuletyn ŻIH, 1976, nr 2 (98), s. 19–38; tenże, *Les activités économiques des Juifs a Grodzisk Wielkopolski dans la Pologne des Wasa de 1588 à 1668*, Archiwum ŻIH, Prace magisterskie [1973 r.], sygn. 347/63.

Głównym – lecz nie jedynym – źródłem danych są rejestry poborowe, czyli wykazy (spisy) podatku nadzwyczajnego uchwalanego przez sejm Rzeczypospolitej na cele wojskowe z drugiej połowy XVI w.⁴ Rejestry poborowe – w zależności od powiatu – pochodzące z województwa kaliskiego obejmują lata 1552–1591, natomiast z województwa poznańskiego – lata 1553–1583⁵. Rygorystyczne trzymanie się wspomnianych przedziałów czasowych spowodowałoby, że naszym oczom umknęłyby te miasta i miasteczka wielkopolskie, w których ludność żydowska poświadczona jest przed okresem 1552–1553 i po 1583–1591. Należy także zaznaczyć, że w kilku przypadkach nie wszystkie rejestry poborowe odnotowują, z różnych przyczyn, opłaty pobierane od Żydów. Aby przedstawiany przez nas stan osadnictwa żydowskiego w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. był jak najpełniejszy i najdokładniejszy, sięgamy do informacji pochodzących z lat 30. i 40. tego stulecia⁶, jak również do źródeł z początku następnego⁷, porównawczo wykorzystywane będą także dane z lat 30. XVII w.⁸ W konsekwencji czytelnik otrzymuje obraz występowania ludności żydowskiej w miastach wielkopolskich, który swoim zasięgiem obejmuje okres prawie 80 lat: od początku lat 30. XVI w. do 1600 r. W tak przyjętych ramach chronologicznych ujęto zarówno miejscowości, w których obecność Żydów jest źródłowo poświadczona w latach 30. i 40. XVI w., jak też w okresie 1552–1591 oraz krótkotrwałe ich pobyty – w niektórych miejscowościach – w latach 90. XVI w.

Chcemy podkreślić, że na mapie nie oznaczamy gmin żydowskich, synagog (bóżnic, domów modlitwy)⁹ czy cmentarzy ludności mojżeszowej, w wielu ośrodkach miejskich niemożliwe jest bowiem zlokalizowanie, z braku źródeł dla wspomnianego okresu, nie tylko synagog, ale nieraz i dzielnic żydowskich¹⁰. Jedynie na zrekonstruowanych w niniejszym tomie planach Gniezna¹¹, Kalisza i Poznania¹² w drugiej połowie XVI w. oznaczone zostały synagogi (Gniezno, Kalisz, Poznań) oraz cmentarz żydowski (Kalisz).

Zamieszczone na końcu komentarza aneksy zawierają wykazy miast i miasteczek wielkopolskich, w których odnotowana jest w źródłach obecność Żydów, wraz z odpowiednimi wypisami dotyczącymi ludności mojżeszowej (przede wszystkim z rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w.).

⁴ Zob. M. Stoń, *Źródła pisane* w tomie AHP Wielkopolska, s. 20–28, w tej edycji II.1.4.

⁵ Zob. RPWK i RPWP.

⁶ Przykładowo: E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach w miastach polskich w XIV–XVI w.*, „Bleter far Gesichte”, t. 1, 1934, s. 59–73 (zwl. s. 60–62).

⁷ Przykładowo: LWWK 1616, LWWK 1628.

⁸ Podymne 1631, Podymne 1635.

⁹ Zob. R. Żebrowski, *Gmina*, [w:] *Polski słownik judaistyczny* (www.jhi.pl/psj/gmina, dostęp: 16.03.2017); tenże, *Synagoga*, [w:] tamże (www.jhi.pl/psj/synagoga, dostęp: 16.03.2017).

¹⁰ Por. m.in. M. Cieśla, *Jewish Shtetl or Christian Town? The Jewish in Small Towns in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th and 18th Centuries*, [w:] *Jewish and Non-Jewish Spaces in the Urban Context*, red. A. Gromova, F. Heinert, S. Voigt, Berlin 2015 (*Jüdische Kulturgeschichte in der Moderne – Jewish Cultural History in the Modern Era*, red. J. Schlör, t. 4), s. 63–81; M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, cz. 2: *Wybrane miasta*; ciż, *Skupiska żydowskie w strukturze przestrzennej miast dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 1, Toruń 1996 (*Studia Polonica Historiae Urbanae*, t. 1), s. 171–193 (zwl. s. 177–183); E. Leszczyńska, *Przyczynki do dziejów funkcjonowania poznańskiej dzielnicy żydowskiej w sąsiedztwie średniowiecznych murów obronnych*, KMP, 1996, nr 3, s. 138–151. W ramach porównania zob. K. Szende, *Laws, Loans, Literates. Trust in Writing in the Context of Jewish–Christian Contacts in Medieval Hungary*, [w:] *La Cohabitation religieuse dans les villes européennes, X^e–XVe siècles [Religious Cohabitation in European Towns, 10th–15th Centuries]*, Brepolis 2014 (*Religion and Law in Medieval Christian and Muslim Society*, t. 3, red. J. Tolan), s. 243–271; J. Heyde, *Raum und Symbol. Das Jüdische Viertel in der frühen Neuzeit als „Ghetto” in den Werken Majer Batabans*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2011, nr 4, s. 445–461; H.-J. Gilomen, *Juden in den spätmittelalterlichen Städten des Reichs: Normen – Fakten – Hypothesen. Arye Maimon-Vortrag an der Universität Trier, 5 November 2008*, „Kleine Schriften des Arye Maimon-Instituts”, 2009, z. 11, s. 7–65; tenże, *Spätmittelalterliche Siedlungssegregation und Ghettoisierung, insbesondere im Gebiet der heutigen Schweiz*, [w:] *Stadt- und Landmauern*, t. 3: *Abgrenzungen – Ausgrenzungen in der Stadt und um die Stadt*, Zürich 1999 (Veröffentlichungen des Instituts für Denkmalpflege an der Eidgenössischen Technischen Hochschule Zürich, t. 15/3), s. 85–106.

¹¹ Zob. w tomie AHP Wielkopolska A.P. Orłowska, *Gnieźnieński zespół osadniczy w XVI wieku, część: Dzielnica żydowska*, s. 339, w tej edycji III.6.11.4.

¹² Zob. w tomie AHP Wielkopolska P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy w XVI wieku*, zwl. przyp. 78, w tej edycji III.6.24.4; por. też: R. Witkowski, *Żydzi w Poznaniu. Krótki przewodnik po historii i zabytkach*, Poznań 2012; KMP, 2006, nr 3: *Poznańscy Żydzi* (tam m.in.: L. Muszyński, B. Bergman, *Sylwetki poznańskich rabinów*, s. 14–37; M.J. Mika, *Materiały do dziejów Żydów poznańskich w okresie staropolskim*, s. 51–71; R. Witkowski, *Księga protokołów elektorów gminy żydowskiej w Poznaniu*, s. 72–94; *Akt rewizji kamienic, domów i placów żydowskich w Poznaniu w 1641 r.*, wyd. Z. Wojciechowska, s. 95–106; R. Witkowski, *Spory dominikanów poznańskich z gminą żydowską w XVI i XVII wieku*, s. 117–122; J. Wiesiołowski, *Z okien rezydencji karmelitów. Żydzi w świetle kroniczki rezydencji karmelitów trzewickowych z ul. Żydowskiej*, s. 123–137).

Osadnictwo żydowskie w Wielkopolsce ma wczesnośredniowieczną metrykę. Osada żydowska w Kaliszu była jedną z najstarszych powstałych w Polsce i swoimi początkami sięgała przynajmniej połowy XII w.¹³ Od końca lat 80. XII w. działała w Kaliszu mennica, w której wytwarzano brakteaty (monety ze stemplem odbitym tylko z jednej strony) z napisami w języku hebrajskim; na przełomie XII i XIII w. grupa Izraelitów działała także przy gnieźnińskiej mennicy oraz w sąsiedniej Kruszwicy na Kujawach¹⁴. Możliwe, że w połowie XIII w. była także kolonia żydowska w Poznaniu¹⁵.

16 VIII 1264 r. książę wielkopolski Bolesław Pobożny wydał w Kaliszu statut dla Żydów zamieszkujących w rządzonej przez niego dzielnicy¹⁶. Statut ten, potwierdzony przez Kazimierza Wielkiego (oraz następných władców) i rozszerzony na ludność żydowską w całej Polsce, omawiał i opisywał kwestię sądownictwa nad nią, zasady i przepisy, na jakich mogła prowadzić działalność kredytową i handel oraz regulował stosunki starozakonnych z ludnością chrześcijańską¹⁷.

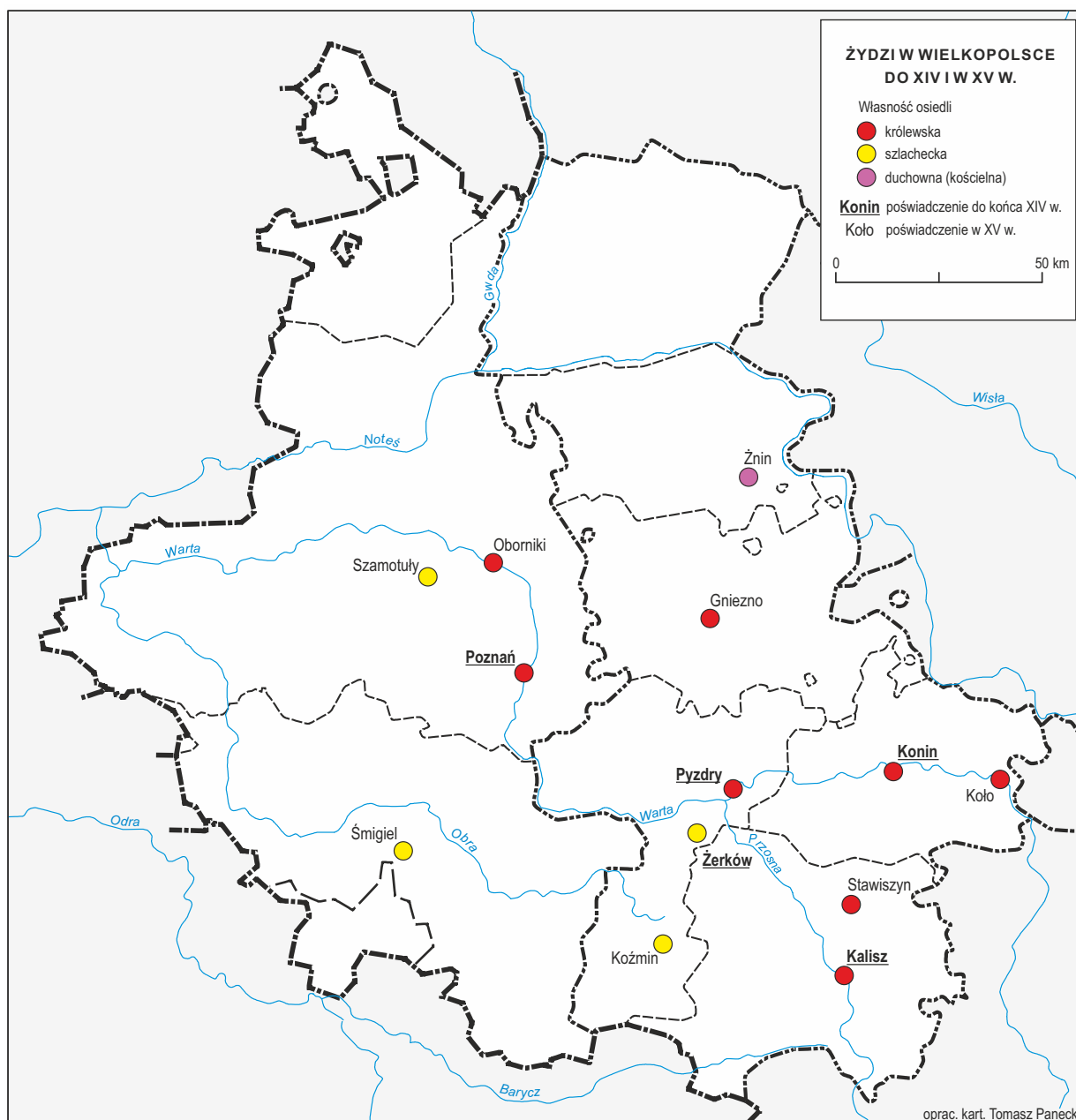
¹³ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznym Kaliszu*, [w:] *Kalisz na przestrzeni wieków*, red. T. Baranowski, A. Buko, Kalisz 2013, s. 167–177; G. Kucharski, *Żydzi kaliscy do końca XIV wieku*, Biuletyn ŻIH, 2000, nr 3 (195), s. 306–307; T. Jurek, *Żydzi w późnośredniowiecznym Kaliszu*, „Rocznik Kaliski”, t. 24, 1992/1993, s. 29. „Pojedyncze rodziny żydowskie osiedlały się w Kaliszu już w XII w., ale dopiero w drugiej jego połowie, a nie jak chce tego Chodyński [chodzi tu o pracę *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza ułożona przez Adama Chodyńskiego*, Kalisz 1885, s. 2 – J.S.] twierdzący, że już w 1139 r. tutaj Żydzi zamieszkiwali”, cyt za: E. Feldman, *Żydzi w Kaliszu do połowy XVI wieku*, Archiwum ŻIH, Prace magisterskie [Warszawa 1929], sygn. 117/27, s. 21; M. i K. Piechotkowie, *Krajobraz z menorą. Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 2008, s. 16: „W Kaliszu, przed lokacją miasta na nowym miejscu, Żydzi mieszkali prawdopodobnie w jednej z osad położonych w pobliżu grodu i targu (zwanego potem Starym Miastem) lub w miejscowości Żydowo”.

¹⁴ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznym Kaliszu*, s. 167–169; D. Gorlińska-Sobusiak, *Rola Żydów w mennictwie polskim w ostatniej ćwierci XII i pierwszej połowie XIII wieku* (streszczenie rozprawy doktorskiej na stronie: depotuw.ceon.pl/handle/item/84, dostęp: 10.01.2017); J. Rudzińska, *Żydzi w późnośredniowiecznym Poznaniu*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 349; G. Kucharski, *Żydzi kaliscy*, s. 306–307; P. Fijałkowski, *Początki obecności Żydów w Polsce (X–XIII wiek)*, [w:] *Studia z dziejów Żydów w Polsce. Materiały edukacyjne dla szkół średnich i wyższych*, t. 1, red. Z. Borzymińska, Warszawa 1995, s. 15, 17; R. Grodecki, *Dzieje Żydów w Polsce do końca XIV w.*, [w:] tenże, *Polska piastowska. Pisma pośmiertne*, Warszawa 1969, s. 639, por. też s. 633–638; M. Gumowski, *Monety hebrajskie za Piastów*, Biuletyn ŻIH, 1962, nr 42, s. 6; I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 9; Z. Zakrzewski, *Gniezno i Kalisz. Dwie mennice wielkopolskie za czasów Mieszka III*, Kraków 1927 (odb. z: „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologicznych”), s. 32–39.

¹⁵ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 114, 242. R. Witkowski przyjmuje, że: „Początki osadnictwa żydowskiego w Poznaniu sięgają drugiej połowy XIII wieku. Prawdopodobnie już w momencie lokacji miasta w 1254 roku oraz wyznaczania parceli i pierwotnych ulic określona została strefa, gdzie mogli osiedlać się Żydzi”, cyt. za: tenże, *Zarys dziejów osadnictwa żydowskiego w Poznaniu XIII–XVII w.* (poznaj.jewish.org.pl/index.php/Zydzi-w-Poznaniu/XIII-XVII-w.html, dostęp: 9.06.2017); L. Muszyński, *Poznańscy rabini*, [w:] *Żydowskie gminy wyznaniowe. Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 1, red. J. Woronczak, Wrocław 1995, s. 47; por. J. Wyrozumski, *Żydzi w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej. Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce. Uniwersytet Jagielloński 22–26 IX 1986*, [red. A. Link-Lenczowski, T. Polański], Wrocław 1991, s. 130; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 127: „napływowym elementem miejskim byli Żydzi, którzy tutaj zjawili się za Mieszka Starego lub może nawet jeszcze wcześniej i zorganizowali w odrębną gminę”. Zob. też S. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1959, s. 96–97; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden in Posen, nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Koschmin–Bromberg 1914, s. 1. T. Nożyński uważał, że: „Jako środowisko i ognisko żydostwa wielkopolskiego występuje Poznań dopiero w drugiej połowie XIV w. W źródłach wcześniejszych głucho o żydach w Poznaniu”, cyt. za: tenże, *Żydzi poznańscy w XV w. (1379–1502)*, KMP, t. 10, 1932, nr 1, s. 90. W. Tyloch przyjmował, że gminy żydowskie w Poznaniu i Kaliszu istniały już w XII w.; zob. tenże, *Przywileje dla Żydów Bolesława Pobożnego i Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Z dziejów Żydów w Polsce*, red. W. Tyloch, Warszawa 1983, s. 13. I. Schiper sądził, że „gmina żydowska w Poznaniu co najmniej jest tak starą, jak gmina w Kaliszu, lub bodaj czy nie starszą”, cyt. za: tenże, *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza*, Lwów 1911, s. 63. E. Leszczyńska przyjmuje, że: „Z braku dokumentów pozwalających jednoznacznie określić czas założenia poznańskiej gminy żydowskiej, przyjęto uznawać II połowę XIV wieku za czas pojawienia się tutaj zorganizowanej społeczności żydowskiej”, cyt. za: tenże, *Przyczynek do dziejów*, s. 138.

¹⁶ KDW I, nr 605 (www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=20061, dostęp: 10.01.2017); tłum. pol. przywileju [w:] H. Nussbaum, *Historyja Żydów od Mojżesza do epoki obecnej*, t. 5: *Żydzi w Polsce*, Warszawa 1890, s. 32–40; L. Gumplowicz, *Prawodawstwo polskie względem Żydów*, Kraków 1867, s. 7–10; zob. też P. Fijałkowski, *Statut kaliski*, [w:] *Polski słownik judaistyczny* (www.jhi.pl/psj/Statut_Kaliski, dostęp: 7.03.2017).

¹⁷ Zob. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 116–142 oraz rozdz. 1.5: *Przywileje Kazimierza Wielkiego dla Żydów i ich średniowieczne konfirmacje*, s. 143–171; por. m.in.: M. Hlebionek, *Bolesław Pobożny i Wielkopolska jego czasów*, Kraków 2010, s. 130–132; J. Wiesiołowski, *Bolesław i Jolenta, czyli początki polskiej tolerancji. Przywilej kaliski księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego z 1264 roku*, KMP, 2006, nr 3, s. 7–13; M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum*, s. 20–21; H. Zaremska, *Statut Bolesława Pobożnego dla Żydów. Uwagi w sprawie genezy*, RDSG, t. 64, 2004, s. 107–132; W. Tyloch,

Mapa 1. Żydzi w Wielkopolsce do XIV i w XV w.

W Wielkopolsce do końca XIV w. osadnictwo żydowskie istniało w 5 ośrodkach miejskich (Kalisz, Konin, Poznań, Pzdzry, Żerków)¹⁸, z XV w. pochodzą informacje o kolejnych skupiskach Żydów

Przywileje dla Żydów Bolesława Pobożnego i Kazimierza Wielkiego, s. 13–18; J. Sieradzki, *Bolesława Pobożnego statut kaliski z roku 1264 dla Żydów*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, red. A. Gieysztor, Kalisz 1960, s. 131–142; L. Koczy, *Studia nad dziejami gospodarczymi Żydów poznańskich przed połową wieku XVII*, KMP, t. 12, 1934, nr 3, s. 260, 263–264; J. Ptaśnik, *Żydzi w Polsce wieków średnich*, „Przegląd Warszawski”, R. 2, t. 2, 1922, nr 8, s. 220–222; I. Schiper, *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów*, s. 45–51; M. Schorr, *Organizacja Żydów w Polsce od najdawniejszych czasów aż do r. 1772*, KH, t. 13, 1899, s. 487–491 oraz osobna odbitka: Lwów 1899, s. 6–10; R. Hube, *Przywilej żydowski Bolesława i jego potwierdzenia*, „Biblioteka Warszawska”, t. 1, 1880, s. 426–442; zob. też S. Kutrzeba, *Stanowisko prawne Żydów w Polsce w XV stuleciu*, „Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do Gazety Lwowskiej”, t. 29, 1901, nr 11, s. 1007–1018 i nr 12, s. 1147–1156.

¹⁸ Zob. I. Schiper, *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów*, s. 62–63; E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 62; Żerków: A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in der Posener Landen nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Koschmin–Bromberg 1909, s. 1022 (pożar synagogi w 1382 r.). Według księdza M. Łukaszewicza: „W Żerkowie pojawiają się Żydzi dopiero za panowania Bolesława Wstydlwego [...] nie mieszkali właściwie w Żerkowie, lecz mieli osadę swoją pomiędzy Żerkowem a Grodem Ostrowskim, o staje od niego odległości w stronie zachodnio-południowej. [...] Bożnica z osadą żydowską splanęła razem z grodem Ostrowskim w pierwszych

(można jedynie przypuszczać, że osiedlili się tam wcześniej) w następnych 6 wielkopolskich miejscowościach (Gniezno, Koło, Koźmin, Oborniki, Stawiszyn, Szamotuły)¹⁹. Na przełomie XIV i XV w. ludność żydowska przebywała zapewne jakiś czas w Śmiglu, skoro w 1415 r. wzmiankowany jest tam plac żydowski²⁰. W 1449 r. Żydzi zostali wydalenii ze Żnina, miasta należącego do arcybiskupów gnieźnieńskich²¹.

Do końca XV w. obecność ludności mojęszowej poświadczona jest w 13 wielkopolskich ośrodkach miejskich, 8 z nich stanowiło własność książęca, następnie królewską (zob. mapę pt. Żydzi w Wielkopolsce do XIV i w XV w.).

Z 1507 r. pochodzi „Taxa Judeorum in civitatibus et opidis Regni existentibus”, rejestrująca dochody z podatku nadzwyczajnego zebranego w związku z koronacją Zygmunta Starego²². Ten wykaz podatku koronacyjnego pobranego od Żydów w 1507 r. obejmuje ludność żydowską z Wielkopolski (wraz z Kujawami), Małopolski, Mazowsza i Rusi Czerwonej. Brak w nim informacji o ludności wyznania mojęszowego z Prus Królewskich, z Podola oraz tej części Mazowsza, którą włączono w skład Królestwa Polskiego w 1526 r. Spośród 54 obłożonych podatkiem – i wymienionych w Taksie – osiedli żydowskich 18 znajdowało się w Wielkopolsce²³. Wykaz ten uzupełniony został przez wydawcę Taksey o kolejne 3 wielkopolskie miejscowości, w których funkcjonowanie Żydów poświadczono jest z innych

dniach Sierpnia 1382 r., w skutek czego Żydzi dopiero za nowem upoważnieniem Władysława Jagiełły odbudowali się i na zgliszczu starej nową wzniesli bożnicę, która wytrzymała aż do naszych czasów i dopiero roku 1861 dnia 14 Sierpnia wśród ogólnego pożaru Żerkowa stała się pastwą płomieni”, cyt. za: tenże, *Strażnica Ostrów i miasto Żerków. Obrazek z dziejów przeszłości naszej*, Poznań 1891, s. 50–51.

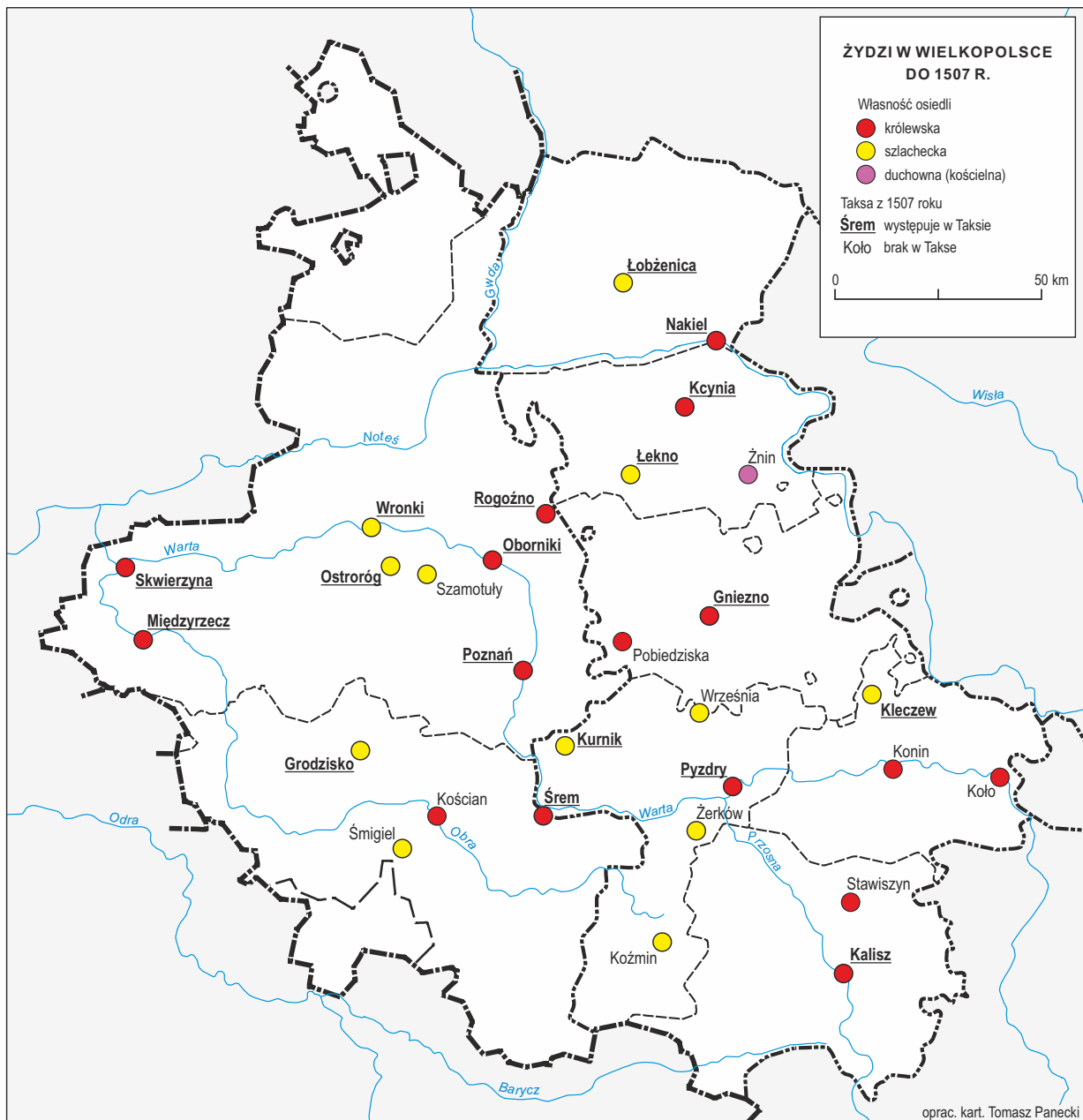
¹⁹ Koło: K. Witkowski, *Koło w średniowieczu*, [w:] *Najdawniejsze dzieje Koła (do lat 20. XVI stulecia)*, red. K. Witkowski, wyd. 2, Koło 2012, s. 87, podaje, odwołując się do księgi ziemskiej konińskiej przechowywanej w AP Poznań (Z. 3, k. 191), że: „Pierwsza wzmianka o kolskich Żydach pochodzi z 1432 r. [...] Błędny jest podnoszony w literaturze rok 1429 jako data pojawienia się ludności mojęszowej w Kole. [...] Podczas kwerendy ksiąg ziemskich konińskich nie natrafiłem na ślad obecności Żydów w Kole w 1429 roku”; tak samo: tenże, *Żydzi w Kole do końca XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów Żydów kolskich – w 70. rocznicę Zagłady w obozie zagłady Kulmhof (materiały z sesji popularnonaukowej, która odbyła się w dniu 17 stycznia 2012 r.)*, red. K. Witkowski, Koło 2012, s. 11: „Pierwsza wzmianka o kolskich Żydach pochodzi z 1432 r. Wówczas to niejaki Lochman, Żyd kolski, procesuje się z Janem, synem Mrokoty z Janiszewa”. Rok 1429 jako pierwszą wzmiankę źródłową o Izraelitach w Kole podają Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 68, którzy powołują się na pracę: E. Feldman, *Do statystyki Żydów w dawnej Polsce*, „Miesięcznik Żydowski”, R. 3, t. 1, 1933, z. 1–2, s. 131. Wcześniejsza literatura uznawała rok 1555 za pierwszą informację o Żydach w Kole; zob. np. M. Rawita-Witanowski, *Wielkopolskie miasto Koło, jego przeszłość i pamiątki*, Piotrków 1912, s. 153; zob. też E. Feldman, *Do statystyki Żydów*, s. 130–131; tenże, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 152; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 66; I. Schiper, *Ранняя стадия еврейской колонизации в Польше (Городская колонизация)*, „Еврейская Старина”, t. 3, 1911, nr 3, s. 348, 351–357.

²⁰ KDW VII, nr 760: „den garten, welcher da heiset der Judenplatz” (www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=20111, dostęp: 10.01.2017).

²¹ A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 1031; C. Sikorski, *Zarys dziejów Żnina*, Żnin 1990, s. 40: „Mieszkających tu Żydów, z powodu bliżej nie określonego zatargu z katolikami, dekretem kapituły gnieźnieńskiej z 24 IV 1449 r. wydano z miasta po wsze czasy. Aż do rozbiorów nie pozwolono osiedlić się w Żninie żadnej żydowskiej rodzinie”; M. Gumowski, *Żnin w wiekach średnich*, Poznań 1928 (odb. z: „Historji Powiatu Żnińskiego”), s. 99: „Zdaje się, że podejrzenie o podpalenie miasta padło wówczas na żydów, jacy w Żninie byli osiedleni. Mieszczanie i pogorzelnicy nie oskarżyli ich wprost o tę zbrodnię, ale w czasie najbliższego wakansu po śmierci arcybiskupa Wincentego zanieśli na nich skargę do kapituły gnieźnieńskiej, obwiniając ich o różne kradzieże, szkody i krzywdy ludności chrześcijańskiej wyrządzone. Sprawą tą zajmowała się kapituła na posiedzeniu dnia 24 kwietnia 1449 r. i postanowiła w rezultacie wypędzić wszystkich żydów ze Żnina, aby więcej szkód mieszczanom nie czynili”.

²² M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, Biuletyn ŻIH, 1974, nr 3 (91), s. 11–15. O podatkach „koronacyjnych” w Polsce w tym okresie zob. H. Rutkowski, *Podatek „koronacja” w Polsce na początku XVI w.*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae. Pisma wybrane*, oprac. M. Zbieranowski, M. Słoń, Warszawa 2014, s. 53–70.

²³ Gniezno, Grodzisk Wielkopolski, Kalisz, Kcynia, Kleczew, Kórnik, Łekno, Łobżenica, Międzyrzecz, Nakło, Oborniki, Ostroróg, Poznań, Pyzdry, Rogoźno, Skwierzyna, Śrem oraz Wronki; zob. M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich*, s. 13. Wydawca Taksey (tamże) wymienia Leszno (*in Lesna*), jednak na zamieszczonej fotografii rkps (s. 12) widoczne jest skreślenie nazwy i nadpisanie: *in Lekna*; nazwa Łekno występuje w polskim tłumaczeniu Taksey, zob. *Taksa Żydów żyjących w miastach i miasteczkach Królestwa*, tłum. B. Wyrozumska, [w:] H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 245 oraz na s. 244 kolorowe zdjęcie rkps. Leszno uzyskało prawa miejskie w 1547 r.; zob.: T. Jurek, *Leszno*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 589 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=leszno&d=7&t=1, dostęp: 10.01.2017); Z. Kulejewska-Topolska, *Ze studiów nad zagadnieniem lokacji miejskich w Wielkopolsce w XVI–XVIII w.*, PZ, t. 9/3, 1953, nr 9–12, s. 182; Szczygieł, s. 211. Wymieniony w tekście przez M. Horna Sieraków (*in Suyerakow*) również nie występuje w Taksie (brak także w tłumaczeniu B. Wyrozumskiej); przyjmuje się, że chodzi tu najpewniej o *Gnyewkow*, czyli Gniewkowo na Kujawach; zob. T. Jurek, *Sieraków*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 421 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=23209, dostęp: 10.01.2017).

Mapa 2. Żydzi w Wielkopolsce do 1507 r.

źródła²⁴. Niektóre z tych kolonii żydowskich były zapewne wielorodzinne i liczne, jak świadczy choćby przykład z Nakłą, w którym w 1515 r. spłonęła synagoga oraz 21 żydowskich domów²⁵.

²⁴ Konin, Kościan (dyskusyjne są początki obecności Żydów w Kościanie: I. Schiper, powołując się jedynie na „najdawniejsze zapiski sądowe”, datuje pojawienie się Izraelitów w Kościanie na drugą połowę XIV w., por. tenże, *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów*, s. 63, natomiast E. Feldman, polemizując z wywodami I. Schipera, zaznaczył, że: „Mojem zdaniem gmina w Kościanach w XIV wieku jeszcze nie istniała”, cyt. za: E. Feldman, *Do statystyki Żydów*, s. 130; M. Horn odwołuje się do informacji I. Schipera, który z kolei w swojej pracy powołuje się na „najdawniejsze zapiski sądowe”) oraz Szamotuły; zob. M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich*, s. 14. Brak w Taksie tych miejscowości tłumaczy się zasadami wybie-rania tego podatku: zdarzało się, że pobierano go również z miasta sąsiedniego oraz że kilka ośrodków opłacało go wspólnie, a w Taksie odnotowano tylko gminę odpowiedzialną za zapłatę zebranej sumy; por. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 243; M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich*, s. 14. Wspólne wnoszenie opłat potwierdza też sama taksa (*Taksa Żydów*, s. 245): „W Warcie Szamaj z zięciem lub gdziekolwiek by byli jest obowiązany płacić 5 florenów [...]. W Bełzie z Żydem Samuelem, który jest w Potyliczu 5 florenów [...]. W Lublinie razem z Kazimierzem 75 florenów [...]. W Krakowie z Tarnowem 300 florenów”. Wielkość zapłaconej kwoty w Taksie czy wysokość innych opłat wnoszonych przez Żydów „informuje nas przede wszystkim o zamożności, a nie o liczebności poszczególnych gmin. Można jednak założyć, że liczba domów tworzących kolonię była najważniejszym elementem obliczania podatku i że jego wysokość informuje nas o grupie ich

Łącznie do 1507 r. odnotować możemy obecność Żydów w 29 wielkopolskich ośrodkach miejskich: 18 w województwie kaliskim (Gniezno, Kalisz, Kcynia, Kleczew, Koło, Konin, Kościan, Koźmin, Kórnik, Łekno, Łobżenica, Nakło, Pobiedziska, Pyzdry, Stawiszyn, Września, Żerków i Żnin) i 11 w województwie poznańskim (Grodzisk, Międzyrzecz, Oborniki, Ostroróg, Poznań, Rogoźno, Skwierzyzna, Szamotuły, Śmigiel, Śrem i Wronki)²⁶ (zob. mapę pt. Żydzi w Wielkopolsce do 1507 r.).

Wszelkie próby oszacowania liczebności ludności żydowskiej zamieszkującej Polskę, czy to w średniowieczu, czy w epoce nowożytnej, opierają się głównie na źródłach związanych z podatkami. Problemy w badaniach m.in. nad demografią żydowską wynikają z niedostatku odpowiednich źródeł: brak jest materiału do badań statystycznych, a wysokość płaconych przez Żydów podatków miała z reguły charakter opłat zryczałtowanych²⁷, pobieranych z poszczególnych miast, gmin bądź terytorium przez egzaktorów, czyli poborców podatków opłacanych przez ludność żydowską²⁸.

Przyjmowanie przez badaczy różnych danych dotyczących liczby skupisk żydowskich, odmienne szacowanie ich wielkości, posługiwanie się niejednolitymi przelicznikami „liczby osób na dom” – wszystko to powoduje, że próby oszacowania ludności żydowskiej w Polsce ok. 1500 r. obejmują duży zakres: mieszczą się w granicach od 4500 do 30 tys. osób²⁹.

właścicieli”; cyt. za: H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 258. Badaczka dodaje również, że: „Dane te dają nam orientację co do liczby bardzo niewielkich, niezastępowalnych na osobne opodatkowanie kolonii w poszczególnych regionach kraju. Sądzę, że są to skupiska liczące tylko jedną, najwyżej dwie rodziny. Kolonie takie stanowiłyby w Wielkopolsce około 70%”; tamże, s. 245. E. Feldman stwierdza, że dla drugiej połowy XV w.: „Osiedla w [...] Stawiszynie, Koźminie [...] jako bardzo małe, niekiedy nawet jednorodzinne, są pominięte [...], albowiem prawdopodobnie opłacały *census annuus* z sąsiednimi większymi gminami żydowskimi”, cyt. za: tenże, *Do statystyki Żydów*, s. 132.

²⁵ M. Aschkewitz, *Die Juden in Westpreußen am Ende der polnischen Herrschaft (1772)*, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker in Östlichen Mitteleuropa”, t. 6, 1957, z. 4, s. 561: „In Nakel wo die Juden bereits um 1500 nachweisbar sind, gingen bei einem Brande im Jahre 1515 auch 21 jüdische Häuser und eine Synagoge verloren”; R. Heidrich, *Die Stadt Nakel und ihre Geschichte*, Nakel 1910, s. 48: „Im Jahre 1515, wo die Stadt abbrannte, waren in Nakel 21 jüdische Häuser und eine Synagoge; nach dem Brande ist ihnen vielleicht ein besonderes Stadtviertel (die Posener Straße) angewiesen worden”.

²⁶ Pobiedziska (A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 875: w 1502 r. został zabity Żyd Sloma z Pobiedzisk), Września (w 1502 r. wymieniony jest bezimienny Żyd z Wrześni oraz Salomon, *Judeus de Wrzeschna*; zob. *Acten der Kriminalgerichtsbarkeit*, B: *Geständnisse „Maleficiorum liber ab anno 1502 ad annum 1554”*, [w:] *Stadtbuch von Posen*, t. 1: *Die mittelalterliche Magistratsliste. Die ältesten Protokollbücher und Rechnungen*, wyd. A. Warschauer, Posen 1892, s. 335, 337); por.: Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czaszy Nowożytne”, t. 21, 2008, s. 174–180; Z. Guldon, *Skupiska żydowskie w miastach polskich w XV–XVI wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 2: *Materiały z konferencji, Kraków 24–26 XI 1998*, red. K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski, Kraków 2000, s. 13–25, zwł. Aneks na s. 22–25; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 66; ciż, *Żydzi wśród chrześcijan*, s. 150–151. B.D. Weinryb zestawia liczbę miast i miasteczek, w których zamieszkiwała ludność żydowska od XII do XVI w., z podziałem na poszczególne dzielnice Polski, lecz nie podaje ani nazw miast, ani jakichkolwiek przypisów źródłowych; zob. tenże, *The Jews of Poland. A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*, [Philadelphia] 1973, s. 31.

²⁷ Zob. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 258–261. W 1512 r. Żydzi z Poznania Szloma i Samuel wpłacili do skarbu królewskiego sumę 235 florenów (złoty) będącą podatkiem koronacyjnym nałożonym na Żydów wielkopolskich, bez jakiegokolwiek informacji o finansowym podziale na poszczególne ośrodki miejskie; zob. MK 25, k. 182 (rkps on-line: pther.eu/MK/025/PL_1_4_1-025_0366.html, dostęp: 17.01.2017).

²⁸ O egzaktorach i ich działalności w pierwszej połowie XVI w. zob. M. Horn, *Żydzi i mieszczanie w służbie celnej Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta*, Biuletyn ŻIH, 1987, nr 1 (141), s. 9–12; od połowy XVI w. „podatki nakładane na ludność żydowską wybierane były przez naznaczonych przez króla egzaktorów chrześcijańskich, bądź też wpływały do skarbu królewskiego za pośrednictwem chrześcijańskich celników lub urzędników skarbowych”, cyt. za: tamże, s. 12. O podatkach pobieranych od ludności żydowskiej zwanych „czynszem królewskim” zob. J. Rutkowski, *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, KH, t. 23, 1909, nr 1–2, s. 30–31.

²⁹ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 240 oraz rozdz. I.8: *Ilu Żydów mieszkało w średniowiecznej Polsce*, s. 239–266. Wspomniana badaczka szacuje, że: „Liczba Żydów zamieszkujących obszary objęte Taksą wynosiłaby zatem około 5000” (tamże, s. 263), a „najliczniejsze gminy żydowskie: lwowska, krakowska (przeniesiona na Kazimierz) oraz poznańska liczyły od 500 do 800 osób” (taż, *Żydzi w średniowiecznym Kaliszu*, s. 171); por. też: Z. Guldon, *Żydzi w Polsce do końca XVIII w. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Z przeszłości Żydów polskich: polityka, gospodarka, kultura, społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kraków 2005, s. 8–9; tenże, *Skupiska żydowskie*, s. 13; tenże, *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym*, „Czaszy Nowożytne”, t. 4, 1998, s. 27–28; tenże, *Osadnictwo żydowskie i liczebność ludności żydowskiej na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym. Stan i program badań*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 1: *Materiały z konferencji, Kraków 21–23 XI 1995*, red. K. Pilarczyk, Kraków 1997, s. 148; H. Samsonowicz, *The Jewish Population in Poland during the Middle Ages*, „Dialectics and Humanism. The Polish Philosophical Quarterly”, t. 16, 1989, nr 1, s. 35–42; Z. Guldon, *Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XVI–XVIII wieku*, KHKM, t. 34, 1986, nr 2, s. 250; E. Feldman, *Do statystyki Żydów*, s. 130, 134–135;

Chociaż w drugiej połowie XVI w. wzrosła liczba rejestrów poborowych (niektóre z nich wymieniają liczbę Żydów, od których pobrano opłaty), a w XVII w. pojawiło się dodatkowe źródło, jakim są rejestry pogłównego generalnego z lat 1662–1676³⁰, to nadal podstawę do szacunków zaludnienia Polski aż do końca XVIII w. stanowią źródła skarbowe. W literaturze przedmiotu panuje pogląd, że: „Szacunki zaludnienia XVI–XVIII w. oparte z braku źródeł bezpośrednich na źródłach pośrednich typu skarbowego mają wyłącznie znaczenie orientacyjne, wyznaczając jedynie rząd wielkości”³¹. Wykorzystanie danych skarbowych do wszelkich szacunków demograficznych ludności wyznania mojżeszowego wywołuje wśród badaczy liczne dyskusje i kontrowersje³².

Uchwalane w drugiej połowie XVI w. uniwersały poborowe nakładały na Żydów opłatę „od każdej głowy po złotemu monety” (czyli po jednym florenie od osoby)³³, wyjątkiem były uniwersały poborowe sejmów z 1580 i 1587–1588 r., kiedy to stawka została podwyższona do 1,5 florena od osoby³⁴. Zawarte w uniwersałach poborowych określenia, aby przy poborze „na ubóstwo względ ma być”³⁵, „a na iałmużniki ma być baczenie”³⁶, wynikały z praktyki ściągania podatku w sytuacji zróżnicowania majątkowego poszczególnych osób. Trudności związane z poborem opłat oraz niedoskonałości systemu podatkowego Rzeczypospolitej zaowocowały w 1581 r. nałożeniem na ludność żydowską

I. Schiper, *Rozwój ludności żydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 1, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Haffika, Warszawa [1932], s. 26–27. „U schyłku średniowiecza [...] ich liczbę w Polsce szacuje się na 18 tys., na Litwie zaś 6 tys. Stanowili oni łącznie zaledwie 0,6 proc. ogółu ludności obu tych państw”; cyt. za: M. Horn, *Rola gospodarcza Żydów w Polsce do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów Żydów w Polsce*, s. 27. B.D. Weinryb szacuje, że pod koniec XV w. Polskę zamieszkiwało najpewniej od 10 do 15 tys. Żydów: „There are a few estimates of the number of Jews in Poland by the end of the century, based on the amount of recorded taxes they paid. These estimates range from 10–11,000 to 17,400. (The last figure is definitely too high.) To these Jews of Poland proper should be added those who lived in Lithuania and Kiev. Altogether the number of Jews at the end of the fifteenth century would apparently have been between ten and fifteen thousand persons”; cyt. za: tenże, *The Jews of Poland*, s. 32.

³⁰ Z. Guldon, W. Kowalski, *The Jewish Population of Polish Towns in the Second Half of the 17th Century*, [w:] *Studies in the History of the Jews in Old Poland*, s. 67–81 (zwł. s. 77–81); ciż, *Ludność żydowska w miastach polskich w II połowie XVII w.*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza*, s. 485–496; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 64–65; por. Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach małopolskich i czerwonoruskich w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] tenże, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990, s. 87–108; tenże, *Ludność żydowska w miastach województwa sandomierskiego w II połowie XVII w.*, *Biuletyn ŻIH*, 1982, nr 3–4 (123/124), s. 17–29. O rejestrach pogłównego zob. m.in.: I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 192–196; R. Rybarski, *Skarb i pieniądź za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 189–195; J. Kleczyński, *Pogłówny generalny w Polsce i oparte na niem popisy ludności*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, II, t. 5 (30), 1894, s. 33–61.

³¹ Cyt. za: I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, s. 146.

³² Zob. np.: M.J. Wierczski, *Demograficzne aspekty osadnictwa żydowskiego w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, *Archiwum ŻIH*, Prace magisterskie [Poznań 1996], sygn. 347/210, s. 14–37. „W świetle przedstawionych powyżej zasad pobierania pogłównego całkowicie nieuzasadnione wydają się dotychczasowe próby oszacowania liczebności ludności żydowskiej w drugiej połowie XVI w.”; cyt. za: Z. Guldon, *Źródła i metody szacunków*, s. 253. „W praktyce oznacza to zakwestionowanie przydatności badawczej wykazów pogłównego żydowskiego dla obliczeń demograficznych. Z chwilą zryczałtowania tego podatku brak i tak wątpliej podstawy dla szacunków demograficznych”; cyt. za: Z. Guldon, N. Krikun, *Przyczynek do krytyki spisów ludności żydowskiej z końca XVIII wieku*, *SŻ*, t. 23, 1978, s. 153; zob. też P. Guzowski, *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, *PDP*, t. 37, 2015, nr 2, s. 17–22; K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, rozdz. 1: *Rejestry podatkowe i problem ich wiarygodności badawczej*, s. 63–81; tenże, *Przeszość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, *PDP*, t. 37, 2015, nr 2, s. 27–52; P. Guzowski, R. Poniat, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI w.*, *PDP*, t. 37, 2015, nr 2, s. 77–93.

³³ Zestawienie uniwersałów poborowych dotyczących ludności żydowskiej z lat 1552–1601 zob. *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. Wybór tekstów źródłowych*, wybór i oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006, s. 34–45; zob.: uniwersał poborowy sejmu w Warszawie z 1563/1564, sejm w Piotrkowie z 1565 i z 1567 r., sejm w Lublinie z 1569 r., sejm w Warszawie z 1570 r., sejm elekcyjny pod Kamieniem z 1573 r., sejm z 1577 r., sejm w Warszawie z 1578 r., sejmów zwyczajnych w Warszawie z 1590/1591 i 1593 r., sejm w Krakowie z 1595 r., w Warszawie z 1598 i 1601 r.; dodatkowo uniwersały poborowe z lat 1601–1603 podkreślały, aby pobór opłacili „Żydowie wszyscy i każdy z osobna [...] od każdej głowy po złotemu [...] żadnego obojej płci, małego i wielkiego nie wyjmując”, zob.: uniwersały poborowe sejmu zwyczajnego w Warszawie z 1601 r., sejm zwyczajny w Warszawie na rok 1602, sejm zwyczajny w Krakowie z 1603 r., tamże, s. 45–46. Pełne teksty uniwersałów w: VC, t. 2, z. 1 i 2; VL, t. 2.

³⁴ *Sejmy i sejmiki koronne*, s. 39–40.

³⁵ Tamże, s. 38: uniwersał poborowy sejmu w Warszawie z 1570 r.

³⁶ Tamże, s. 39: uniwersał poborowy sejmu w Warszawie z 1578 r.

ryczałtowego podatku w wysokości 30 tys. florenów (złoty polskich)³⁷. Kolejne sejmy potwierdzały podatki nakładane na Żydów w formie zryczałtowanych opłat, zwiększając jednocześnie ich wielkość³⁸. Odpowiedzialnymi za sprawy skarbowe w gminach żydowskich byli „starsi”, *seniores* (tzw. *parnassim* lub *roszim*)³⁹, którzy przy pomocy cenzorów (tzw. *szamaim*) rozkładali na poszczególnych członków gminy przypadające na nich opłaty⁴⁰.

Faktem jest, że te same dane o charakterze skarbowym dają podstawę do całkowicie odmiennych obliczeń demograficznych. Na podstawie wspomnianych źródeł liczebność Żydów w Koronie w drugiej połowie XVI w. szacowana jest w granicach od 30 do 150 tys. osób⁴¹. Na lata 60. i 70. XVI w. przyjmowana jest zaś wielkość od 30 do 100 tys. osób⁴². Bardziej wiarygodnym źródłem do określania

³⁷ Tamże, s. 39–40; uniwersał poborowy sejm zwyczajnego w Warszawie z 1581 r.: „Żydowie, tak w Koronie iako w Wielkim Księstwie Litewskim nemine prorsus excepto, mają się złożyć na summę trzydzieści tysięcy złotych do panów podskarbiów i szafarzów, koronnego i litewskiego, oddać będą powinni na każdy rok od dwu lat po trzydzieści tysięcy. A dywizya summy tej takowa być ma, że Żydowie koronni po piętnaście tysięcy na rok także dawać będą powinni”; por. J. Kleczyński, *Spisy ludności w Rzeczypospolitej polskiej*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, II, t. 5 (30), 1894, s. 33–61 (zwl. s. 36–37).

³⁸ Zob. A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII w.*, Warszawa 1994, s. 13–15; R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w.*, PDP, t. 1, 1967, s. 132. W 1589 r. sejm w Warszawie uchwalił, że „Żydowie tak polscy, jako litewscy i wszech państw należących mają, z sobą podział i rachunek uczyniwszy, złożyć pieniędzy dwadzieścia tysięcy złotych na odprawę potrzeby ukraińskiej”; tamże, s. 41 (uniwersał poborowy sejm zwyczajnego [pacyfikacyjnego] w Warszawie z 1589 r.). Sejm w 1590 r. ustanowił, aby „Żydowie w Koronie sami przez się, miasto pogłównego i poboru, będą powinni dać na dzień ś. Jana Chrzyciela złotych dwadzieścia tysięcy do panów podskarbiów i prowizorów koronnych, którzy przy nas będą”; tamże, s. 42 (uniwersał poborowy sejm zwyczajnego w Warszawie z 1590 r.). Sejm z 1611 r. uchwalił, że „Żydowie wszyscy i każdy z osobna w Koronie [...] od każdej głowy po groszy czterdziestu płacić mają [...] wszakże na ubogie i pogorzelnice ma być baczenie [...]. A jeśliby też sami Żydowie to pogłównie sumą jaką znaczną do skarbu w czas oddaną odkupić chcieli, tedy za kwitami podskarbiego koronnego od poborów i poborców wolni być mają”; tamże, s. 48 (uniwersał poborowy sejm zwyczajnego w Warszawie z 1611 r.). Drugi sejm z 1613 r. postanowił, że: „Żydowie wszyscy w Koronie mają dać sumę siedm dziesiąt tysięcy [złoty] polskich miasto pogłównego, to jest do Lwowa na dzień Gromnic 40.000 złotych, a do Bydgoszczy 30.000. A gdy Żydowie takie pogłównie oddadzą, inszego poboru i od rzemiosł, i sług swoich oddawać nie będą powinni. A jeśliby się Żydzi nie iścili, wolno ich będzie wszędzie skarbowi zabierać, tak towary, jako i osoby ich”; tamże, s. 50 (uniwersał poborowy sejm nadzwyczajnego w Warszawie z 1613 r.). O powinnościach wojennych i obowiązku obrony miast przez Żydów zob. M. Horn, *Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1978, s. 12–82; tenże, *Świadczenia Żydów na rzecz obronności kraju i miast rodzinnych w dawnej Polsce (w XVI i XVII w.)*, Biuletyn ŻIH, 1976, nr 2 (98), s. 3–17.

³⁹ I. Schiper, *Wewnętrzna organizacja Żydów w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej*, t. 1, s. 95; M. Schorr, *Organizacja Żydów w Polsce*, s. 767–769; por. też: M. Bałaban, *Ustrój kahału w Polsce XVI–XVIII wieku* (na okładce, gdzie jest podana treść zeszytu: *Ustrój kahału w Polsce XVI–XVIII wieku*), „Kwartalnik Poświęcony Badaniu Przeszłości Żydów w Polsce”, t. 1, 1912, z. 2, s. 17–54 (zwl. s. 22–25); zob. też P. Fijałkowski, *Senior; starszy*, [w:] *Polski słownik judaistyczny* (www.jhi.pl/psj/senior_starszy, dostęp: 7.03.2017); R. Żebrowski, *Parnas*, [w:] tamże (www.jhi.pl/psj/parnas, dostęp: 7.03.2017).

⁴⁰ Por. H. Glejzer, *Życie Żydów w Polsce w XVI i XVII wieku na podstawie responsów*, Archiwum ŻIH, Prace magisterskie, sygn. 117/51, s. 10.

⁴¹ Dane zestawili m.in.: Z. Guldon, *Źródła i metody szacunków*, s. 253; tenże, *Osadnictwo żydowskie i liczebność ludności żydowskiej*, s. 149; tenże, *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów*, s. 29; Z. Guldon, N. Krikun, *Przyczynek do krytyki spisów*, s. 153; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 63–64; por. I. Schiper, *Rozwój ludności żydowskiej*, s. 31; Z. Guldon, J. Wijaczka, *The Accusation of Ritual Murder in Poland, 1500–1800*, „Polin. Studies in Polish Jewry”, t. 10 (*Jews in Early Modern Poland*), s. 99–101: *The Size of the Jewish Population*; te same szacunki podają: Z. Guldon, W. Kowalski, *Jewish Settlement in the Polish Commonwealth in the Second Half of the Eighteenth Century*, „Polin. Studies in Polish Jewry”, t. 18 (*Jewish Women in Eastern Europe*), s. 311. Odosobnione jest stanowisko Z. Sułowskiego, który szacował populację ludności żydowskiej w Rzeczypospolitej na koniec XVI w. na 300 tys. osób (zob. tenże, *Mechanizmy ekspansji demograficznej Żydów w miastach polskich XVI–XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe KUL”, t. 17, 1974, nr 3, s. 95, tab. 1), którą potem obniżył do 120 tys. (tenże, *Jewish Population Figures for the Polish Territories during the last Millenium*, [w:] *International Conference on the History and Culture of Polish Jews. Abstracts*, Jerusalem 1988, s. 110). *Historia Polski*, t. 1: *Do roku 1764*, cz. 2: *Od połowy XV w.*, red. H. Łowmiański, Warszawa 1958, s. 138, podaje, że w Polsce pod koniec XVI w. było ponad 150 tys. Żydów.

⁴² „The number of Jews in the 1560s and 1570s can be estimated from 30,000 to no more than 100,000”; cyt. za: W. Kowalski, *The Placement of Urbanised Scots in the Polish Crown During the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, [w:] *Scottish Communities Abroad in the Early Modern Period*, red. A. Grosjean, S. Murdoch, Leiden–Boston 2005, s. 64. Z. Guldon i J. Wijaczka szacowali liczebność ludności żydowskiej w miastach wielkopolskich w latach 1569 i 1578 na „minimum 4500–7500 osób”; zob. ciż, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 72; por. też Z. Guldon, W. Kowalski, *The Jewish Population of Polish Towns*, s. 67–69. T. Czacki stwierdza, że w 1550 r. „tylko 16 589 Żydów obojej płci narachowano”; zob. *Rozprawa o Żydach i Karaitach przez T. Czackiego z dodatkiem wiadomości o życiu i pismach autora*, z. 1, Kraków 1860 (Biblioteka Polska, t. 30), s. 49.

liczebności Żydów w poszczególnych ośrodkach miejskich jest liczba domów żydowskich⁴³. Należy jednak pamiętać, że i w tym przypadku istnieją duże rozbieżności wśród badaczy w kwestii określenia ilości osób mieszkających w domu⁴⁴. Dodatkowym elementem utrudniającym badania demograficzne jest mobilność ludności możeszowej. Lustratorzy określający wielkość opłat przynależnych Żydom w Międzyrzeczu w 1564 r. podkreślali, że: „To jest niejednostajny płać, czasem ich przybędzie, a czasem ubędzie”⁴⁵. Dopiero na mocy uchwały sejmu z 1764 r. przeprowadzono w Rzeczypospolitej w 1765 r. pierwszy spis ludności żydowskiej⁴⁶.

W XVI w. podejmowane były w Wielkopolsce działania mające na celu usunięcie Żydów z niektórych ośrodków miejskich. Próby takie miały miejsce w 1520 r. w Międzyrzeczu i Skwierzynie⁴⁷. Król Zygmunt Stary wyraził zgodę na wydalenie Żydów z obu wspomnianych miast pod warunkiem przejścia przez mieszczan obowiązku płacenia żydowskich podatków⁴⁸. Nie wiemy, czy mieszkańcy Skwierzyny i Międzyrzecza wyrazili zgodę na takie warunki. Nawet jeśli ludność żydowska opuściła wspomniane miasta to raczej na niezbyt długi czas skoro w 1532 r. Izraelici z Międzyrzecza i Skwierzyny uzyskali od margrabiego brandenburskiego Joachima I przywilej na odwiedzanie jarmarków w Brandenburgii⁴⁹.

Niektóre miasta wielkopolskie zabiegały u władców o otrzymanie przywileju zakazującego osiedlania się ludności żydowskiej na ich terenach i posiadania tam jakichkolwiek nieruchomości (tzw. przywilej *de non tolerandis Judaeis*)⁵⁰. W 1578 r. król Stefan Batory wydał zakaz osiedlania

⁴³ Zob. Inw. Żydów z 1564 r.

⁴⁴ M.J. Wiczerki, *Demograficzne aspekty osadnictwa żydowskiego*, rozdz. 3: *Zaludnienie domów*, s. 22–36; zestawienie gęstości zaludnienia domów żydowskich w XVI–XVIII w. (w opinii współczesnych badaczy) prezentuje tab. 6, gdzie zakres zaludnienia wynosi od 6 do 36 mieszkańców na dom. Odosobniony (i raczej mało realny w rzeczywistości) jest pogląd I. Schipera, że: „W gettach polskich, a zwłaszcza w gettach większych miast, jak Poznań, Kraków i Lwów, istniała już w połowie XVI wieku taka ciasnota, że – jak wykazały nowsze badania – nieraz w jednym domu o 9 do 12 izbach i izdebkach gnieździło się do stu ludzi z rodziny, oprócz belfrów i osób, przychodzących jeno na nocleg”; cyt. za: tenże, *Rozwój ludności żydowskiej*, s. 28.

⁴⁵ LWWK 1564, cz. 1, s. 162; por. H.-J. Gilomen, *Jüdische Migration in die Städte im Spätmittelalter – „Ganz Israel ist füreinander verantwortlich beim Tragen der Last des Exils”*, [w:] *Migration als soziale Herausforderung*, red. J. Bahlke, R. Leng, P. Scholz, Stuttgart 2011, s. 123–148.

⁴⁶ R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce*, s. 131–180; Ch. Korobkow, *Статистика еврейского населения Польши и Литвы во второй половине XVIII вѣка*, „Еврейская Старина”, t. 3, 1911, nr 4, s. 541–562; *Żydzi ziemi łwowskiej i powiatu żydaczowskiego w roku 1765*, zestawił F. Bostel, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 6, 1891, s. 357–378; *Liczba głów żydowskich w Koronie z Taryf roku 1765*, wyd. J. Kleczyński, F. Kluczycki, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 8, 1898, s. 388–407; *Spis Żydów z województwa krakowskiego z roku 1765*, wyd. A. Czuczynski, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 8, 1898, s. 408–427. Tekst uchwały „Poglówne żydowskie” uchwalony na konfederacji generalnej w 1764 r. w: VL, t. 7, s. 26–29; zob. też Sh. Stampfer, *Jews in the Grand Duchy of Lithuania in the Second Half of the Eighteenth Century. An Introduction to the Study of the First Jewish Censuses in the Grand Duchy of Lithuania (1764/1765 and 1784/1785)*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2015, nr 2 (254), s. 197–202; A. Podraza, *Jews and the Village in the Polish Commonwealth*, [w:] *The Jews in Old Poland 1000–1795*, red. A. Polonsky, J. Basista, A. Link-Lenczowski, London–New York 1993, s. 299–321; Z. Guldon, *Uwagi o spisach ludności żydowskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] tenże, *Żydzi i Szkoci w Polsce*, s. 127–144; por. też: Z. Guldon, L. Stepkowski, *Spis ludności żydowskiej z 1790 r.*, Biuletyn ŻIH, 1986, nr 3–4 (139–140), s. 123–130; A. Eisenbach, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, KH, t. 66, 1959, nr 2, s. 511–520; zob. też C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 61–63; *Historia Polski w liczbach: ludność, terytorium*, oprac. A. Wyczański i in., Warszawa 1994, s. 40.

⁴⁷ A. Kirmiel, *Skwierzyna – miasto pogranicza. Historia miasta do 1945 roku*, Bydgoszcz 2004, s. 49: „Wielki mistrz na pomoc ściągnął z Rzeszy oddziały żołnierzy zaciężnych, które pod wodzą [...] Wolfa Schönberga ruszyły do Prus. Najemnicy po drodze zniszczyli dwa królewskie miasta Międzyrzecz i Skwierzynę. Korzystając z faktu, że stojący przed problemem odbudowy mieszczanie mogli liczyć na ulgi ze strony władcy, zażądali od króla wydalenia Żydów z miasta”; M. Tureczek, *Międzyrzecz od momentu lokacji miejskiej do przelomu czasów średniowiecznych i nowożytnych*, [w:] *Międzyrzecz – dzieje miasta*, red. W. Strzyżewski, M. Tureczek, Międzyrzecz 2009, s. 152: „za kapitulację miasta w 1520 roku winiono Żydów, co stało się powodem ich usunięcia”.

⁴⁸ MRPS IV/2, nr 12798: „Ex oppido Myedzirzecz iudaei amovetur, postquam incolae censum ab eis solutum in se assumserunt” (zob. MK 35, s. 159–160; rkps on-line: pther.eu/MK/035/PL_1_4_1-035_0166.html i następna, dostęp: 2.02.2017); MRPS IV/2, nr 12799: „Similes litterae contra iudaeos incolis oppidi Sqwyrzyna concessae sunt” (zob. MK 35, s. 160; rkps on-line: pther.eu/MK/035/PL_1_4_1-035_0167.html, dostęp: 2.02.2017).

⁴⁹ M. Tureczek, *Międzyrzecz od momentu lokacji*, s. 152; A. Kirmiel, *Skwierzyna – miasto pogranicza*, s. 49. O Żydach w Międzyrzeczu w początkach XVI w. zob. G. Rutkowska, *Międzyrzecz*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 136 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=mi%C4%99dzyszecz&d=7&t=1, dostęp: 28.02.2017), a o Żydach w Skwierzynie zob. K. Górska-Gołaska, *Skwierzyna*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 518 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=skwierzyna&d=7&t=1, dostęp: 28.02.2017).

⁵⁰ Zob.: J. Heyde, *Polemics and Participation: Anti-Jewish Legislation in the Polish Diet in the 16th Century and its Political Context*, [w:] *Religion in the Mirror of Law. Eastern European Perspectives from the Early Modern Period to 1939*, red. Y. Kleinmann, S. Stach, T.L. Wilson, Frankfurt am Main 2016, s. 3–20; J. Goldberg, *De non tolerandis Iudeis. On the Introduction of the Anti-Jewish Laws into Polish Towns and the Struggle against them*, [w:] *Studies in Jewish History Presented*

się Żydów i Szkotów w królewskim mieście Kościanie⁵¹; podobny przywilej miał jakoby otrzymać Koźmin w 1575 r.⁵²

Napływ Żydów do Wschowy na przełomie lat 80. i 90. XVI w. (najprawdopodobniej z Głogowa) spowodował, że władze miasta podjęły działania mające na celu usunięcie Izraelitów ze Wschowy. Interwencja przyniosła pewien skutek: 22 IV 1592 r. król Zygmunt III Waza nakazał Żydom opuścić Wschowę i jednocześnie polecił staroście wschowskiemu Wacławowi Kiełczewskiemu wykonanie tego polecenia i zapobieganie osiedlaniu się ludności mojżeszowej w mieście i poza jego murami. Brak reakcji i jakichkolwiek działań ze strony starosty, który pozostawał w ciągłych konfliktach i zatargach z władzami Wschowy, a także czerpał korzyści majątkowe z osiedlania się ludności żydowskiej, wymusił kolejne działania magistratu wschowskiego. 3 VII 1592 r. król Zygmunt III Waza nadał Wschowie przywilej *de non tolerandis Judaeis*⁵³. Odwoływania się obu stron (magistrat miasta oraz ludność żydowska) do sądu grodzkiego, apelacje wschowskich Żydów do króla, podejmowane przez władze Wschowy czynności mające na celu odcięcie Izraelitów od żywności, wody oraz opału doprowadziły w październiku 1593 r. do starć pomiędzy mieszczanami a ludnością mojżeszową⁵⁴. Ostatecznie 7 XII 1594 r. zapadł wyrok sądu pod przewodnictwem króla: Żydom nakazano opuścić Wschowę; pod koniec czerwca 1595 r. ludność mojżeszowa opuściła miasto⁵⁵. Część z wypędzonych Izraelitów osiadła w pobliskiej Dębowej Łące, skąd również zostali po kilku latach usunięci⁵⁶.

W 1594 r. Zygmunt III zakazał nabywania przez Żydów nowych budynków i placów w Kcyni⁵⁷.

to Prof. Raphael Mahler on his Seventy-Fifth Birthday, red. Sh. Yeivin, Marhavia 1974, s. 39–52; por. też P. Fijałkowski, R. Żebrowski, *De non tolerandis judaeis*, [w:] *Polski słownik judaistyczny* (www.jhi.pl/psj/de_non_tolerandis_judaeis, dostęp: 7.03.2017).

⁵¹ LWWK 1628, cz. 1, s. 66: „Produkowali tutecznego miasta obywatele przywilej KJM PN terażniejszego de data Varsaviae in conventu Regni generali die 6 mensis Octobris a. 1597, w którym inhaerendo Stephani regis DN privilegio de data Varsaviae in conventu Regni generali die 7 mensis Martii 1578 pozwala, aby Żydów i Sztotów w tym tu mieście nie cierpieli, wkładając to na wszystkie starostwa tutecznego posesory, aby im ratunkiem swym do tego pomagali, kiedy to Żyd który albo Sztot miał suum fiere [s] domicilium”; zob. MK 118, k. 268v–269v (rkps on-line: pther.eu/MK/118/PL_1_4_1–118_0543.html i n., dostęp: 24.02.2017). Informacja jakoby w 1529 r. istniała synagoga w Kościanie (Z. Guldon, J. Wijaczka, *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI–XVIII wieku*, Kielce 1995, s. 65) lub kahał (ciż, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce*, s. 175) nie znajduje potwierdzenia w źródle (Biblioteka Kórnicka PAN, rkps nr 68, k. 149). Ks. Z. Ciepluch, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, Kościan 1929, s. 10, podaje, że: „W Kościanie do roku 1778 nie było żadnego Żyda, w r. 1811 mieszkało tu za pozwoleniem magistratu Żydów 13. Przyszli tu w ślad za zaborcami i razem z nimi odeszli”. O pierwszych wzmiankach o Izraelitach w Kościanie por. przyp. 24.

⁵² Z. Guldon i J. Wijaczka (ciż, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce*, s. 179) podają, że Koźmin otrzymał w 1575 r. przywilej *de non tolerandis Judaeis*, powołując się na pozycję A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden* (s. 542), w której brak jest wspomnianej informacji.

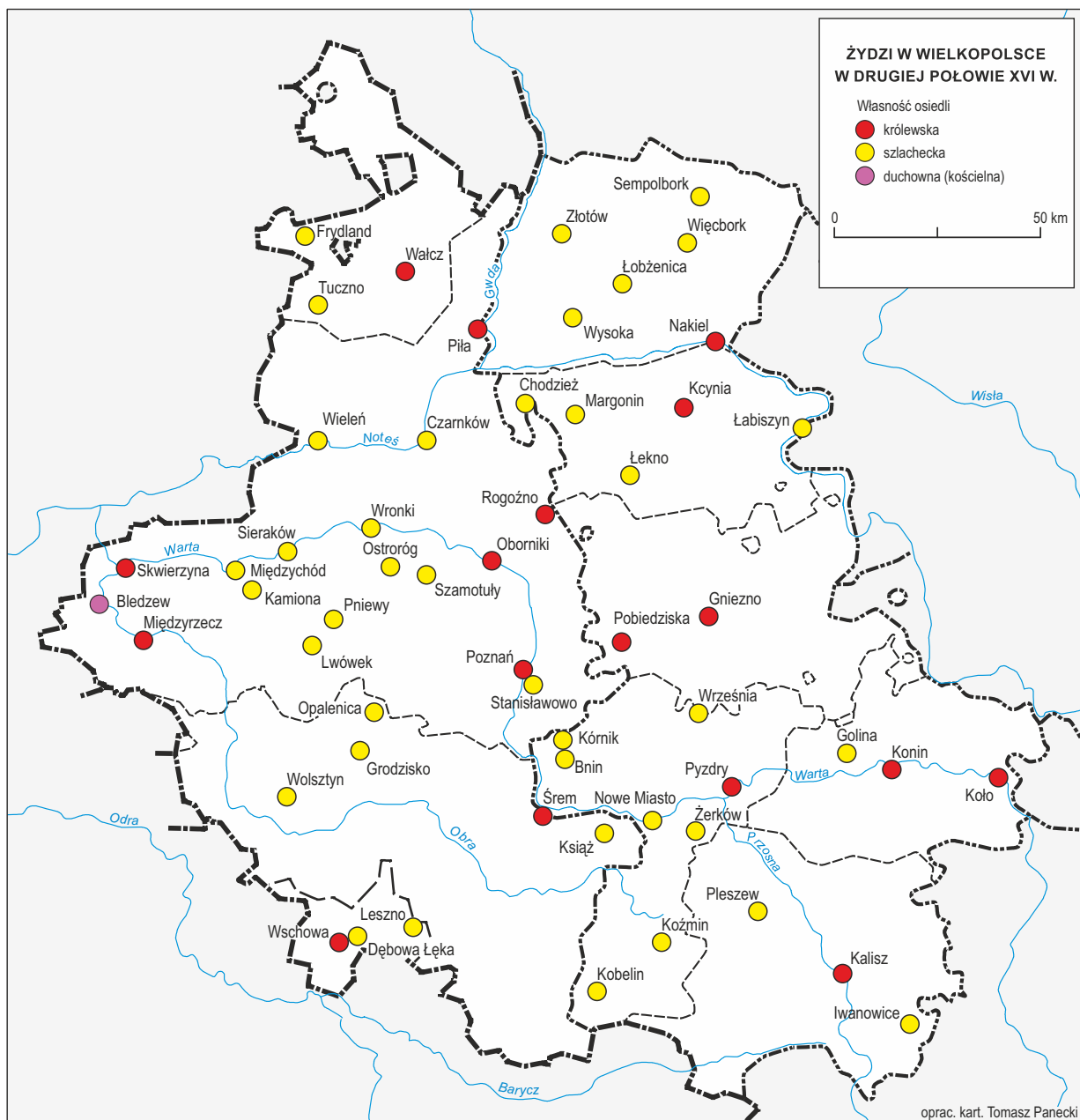
⁵³ J. Morgensztern, *Regestry z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1588–1632)*, Biuletyn ŻIH, 1964, nr 51, s. 61, pkt 9: „Zygmunt III na prośbę przedstawicieli m. Wschowa nadaje temu miatu przywilej *de non tolerandis Judaeis*, zabraniający Żydom mieszkać również na przedmieściach, jak też na terenach wszelkich innych, należących do dworu itp. nie podlegający jurysdykcji miejskiej”.

⁵⁴ Obszerniej na ten temat zob. Sobczak, *Żydzi*, s. 74–77; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 398–400; por. też: D. Czwojdrak, *Żydowskie osadnictwo na ziemi wschowskiej od XV do XVIII w.*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klinta, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2009, s. 82–85; Nowakowski, *Wschowa*, s. 129–130; *Stan Miasta J.K. Mci Wschowy Pod Słodkim Panowaniem Nayiasniejszego Stanisława Augusta Krola Miłościwego [...]*, Leszno 1783, s. 35–36.

⁵⁵ Sobczak, *Żydzi*, s. 77.

⁵⁶ Tamże, s. 78 oraz przyp. 23.

⁵⁷ M. Horn, *Regestry dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1697–1795)*, t. 2: *Rządy Stanisława Augusta (1764–1795)*, cz. 1: *1764–1779*, Wrocław 1984, nr 114: „Warszawa 17 czerwca 1765. Stanisław August zatwierdza przywileje nadane mieszczanom kcyńskim, m.in. przywilej Zygmunta III nadany w Kcyni 12 II 1594 r. W przywileju tym, po wysłuchaniu skargi mieszczan na Żydów i Szkotów, którzy czynią im przeszkody w działalności handlowej, król zakazuje nabywania przez Żydów kcyńskich nowych budynków lub placów budowlanych. Ponadto wydaje zakaz zatrudniania przez gospodarzy żydowskich służby i wynajmowania mieszkań komornikom. Podczas jarmarków i targów towary mają sprzedawać nie na rynku w miejscu publicznym, ale wyłącznie we własnych domach, przy czym zabrania się handlowania solą, rybami, miodem sytnym i innymi trunkami, jak również chlebem i zbożem zarówno w miejscach publicznych, jak i w domach prywatnych. Bydło mają bić nie przed własnymi domami, a poza miastem. Ciężary miejskie wszystkich rodzajów mają ponosić na równi z mieszczanami. Przywilej Zygmunta III z 1594 r. potwierdzili kolejno: Władysław IV w Warszawie 30 IV 1633 r., Michał Korybut Wiśniowiecki w Krakowie 20 XI 1669 r., Jan III w Warszawie 29 IV 1683 r. i August II w Warszawie 6 III 1731. Ten ostatni władca potwierdzając przywileje swych poprzedników wydał dodatkowo zakaz propinacji trunków przez Żydów i inne osoby nie należące do cechu piwowarskiego”.

Mapa 3. Żydzi w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Oprócz królewskich zakazów dotyczących osiedlania się Izraelitów w niektórych miastach Wielkopolski były także przypadki, kiedy władcy zezwalali ludności mojżeszowej na osiedlanie się w nowych miejscach: w 1564 r. Zygmunt August zezwolił Żydom mieszkać w Kole⁵⁸, a w 1593 r. Żydzi poznańscy otrzymali zgodę na osiedlenie się i zamieszkanie w pobliskim Stanisławowie, lokowanym w 1562 r.⁵⁹

⁵⁸ M. Bersohn, *Dyplomatarysz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty (1388–1782)*, Warszawa 1910 [1911], nr 82: „Tenże król [Zygmunt August], daje przywilej Żydom w mieście Kole, iż oni pod względem handlu i zarobku, porównani są z innymi mieszkańcami tego miasta, gdyż ponoszą zarówno ciężary i podatki”; tamże, nr 533: „Król Zygmunt August, dozwala Żydom przemieszkować w mieście Kole, prowadzić handel hurtem i detalicznie, wyjąwszy miodem i poleca, aby podatki do połowy z mieszkańcami chrześcijańskimi płacili”; MK 96, k. 273–273v (rkps on-line: pther.eu/MK/096/PL_1_4_1_096_0554.html i n., dostęp: 23.03.2017); MRPS V/2, nr 9337. Ludność żydowska wzmiankowana jest w Kole w 1432 r. (zob. przyp. 19), brak Koła w Taksie z 1507 r.; możliwe jest, że Izraelici opuścili Koło pod koniec XV w. i ponownie powrócili do miasta w połowie XVI w.

⁵⁹ M. Bersohn, *Dyplomatarysz dotyczący Żydów*, nr 203: „Przywilej, pozwalający dla braku miejsca w Poznaniu, na prośbę tamtejszych żydów zamieszkiwać im w m. Stanisławowie”; zob. MK 138, k. 131–134 (rkps on-line: pther.eu/MK/138/PL_1_4_1_138_0266.html i n., dostęp: 13.03.2017).

Jednakże już w 1599 r. miasto to zostało zlikwidowane i włączone w granice Poznania jako przedmieście o nazwie Łacina⁶⁰.

Z 1564 r. pochodzi „Inwentarz rewizyjny Żydów z województw Wielkiej Polski wyżej opisanych stacyj albo platu dorocznego, które na każdy rok z tych miast Żydowie powinni płacić do skarbu JKM, przez p. rewizory spisany”⁶¹. Źródło to, które powstało w czasie lustracji województw wielkopolskich i kujawskich w latach 1564–1565, oprócz sum należnych do zapłaty zawiera dodatkowe informacje o niektórych skupiskach ludności żydowskiej w Wielkopolsce. Łącznie wymienionych jest tam 13 miast (w tym jedno szlacheckie – Wronki): 6 z województwa kaliskiego (Gniezno, Kalisz, Kcynia, Koło, Pызdry i Nakło) i 7 z województwa poznańskiego (Poznań, Wronki, Międzyrzecz, Śrem, Skwierzyna, Rogoźno i Piła). Kolejność zapisu w źródle wskazuje, że odzwierciedla liczebność Izraelitów w wymienionych ośrodkach (liczba domów), jednakże wielkość zapłaconej sumy pokazuje nam raczej zamożność poszczególnych skupisk żydowskich (np. Nakło z 4 domami starozakonnych, tak jak i Pызdry, zapłaciło więcej niż Koło z 9 domami ludności mojżeszowej, a Międzyrzecz – posiadający tyle samo domów żydowskich co Śrem – zapłacił ponad 2 razy więcej niż wspomniany Śrem).

Bez wątplenia Żydzi zamieszkujący w Poznaniu stanowili jedną z najliczniejszych i najzamożniejszych gmin w Koronie. W XV w. większość ludności żydowskiej mieszkała na ul. Małej Żydowskiej. Migracja nasiliła się w połowie XV w., kiedy sukiennicy i krawcy wypchnęli Żydów z ul. Sukienniczej. Przed pożarem miasta w 1464 r. ludność żydowska opanowała większość posesji na tyłach ul. Wielkiej i Szewskiej oraz część bloku przy ul. Sukienniczej⁶².

Druga połowa XVI w. to okres rozkwitu i rozwoju gminy poznańskiej. Od połowy XVI do połowy XVII w. proporcja domów żydowskich do ogólnej liczby domów w mieście wzrosła z 21,7 do 36%; przyjmuje się także, że nastąpił wzrost liczebności ludności mojżeszowej w Poznaniu: z 1500 osób w 1590 r. do 2 tys. w 1618 r.⁶³

W 1556 r. zawarta została ugoda, która zezwalała Żydom na posiadanie w Poznaniu 49 domów⁶⁴. W 1558 r. władze Poznania zawarły z władzami gminy kolejną ugodę, na mocy której w rękach żydowskich mogły być już 83 domy⁶⁵.

Tendencji wzrostowej nie zatrzymał nawet pożar, który zniszczył dzielnicę żydowską w 1590 r., skoro pochodzący z 1613 r. „Rejestr domów i kamienic szlacheckich” wymienia „wszystkich żydowskich kamienic albo domów 147”⁶⁶.

Z października 1619 r. pochodzi wyjątkowe źródło: „Rewizja mieszkań żydowskich w Poznaniu”, która wymienia imię właściciela, liczbę izb i zamieszkujących je gospodarzy oraz liczbę mieszkających osób. Raport królewskiej komisji odnotował liczbę 3130 Żydów zamieszkujących poznańską dzielnicę żydowską (w tym 335 poza nią)⁶⁷.

⁶⁰ Zob. T. Jurek, *Stanisławowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 634 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=stania%C5%82awowo&d=7&t=1, dostęp: 13.03.2017); Szczygieł, s. 331.

⁶¹ Inw. Żydów, s. 271–273, por. też skany rkpsu on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0609.htm i n., dostęp: 16.03.2017; zob też Rybarski, *Handel*, s. 223–227.

⁶² Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 180; T. Nożyński, *Żydzi poznańscy w XV w.*, s. 92; por. też A. Michałowska, *Między demokracją a oligarchią. Władze gmin żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu (od połowy XVII do końca XVIII wieku)*, Warszawa 2000, s. 11–12.

⁶³ D. Tollet, *Ludność żydowska i prawa gmin*, s. 11. Jednocześnie D. Tollet dodaje, że: „Konieczne jest jednak zrewidowanie tych szacunków na podstawie obliczeń dotyczących 1619 r., z których wynika, że w Poznaniu było ponad 700 rodzin żydowskich”; tamże. Zob. w tomie AHP Wielkopolska P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy*, przyp. 78 i 79, w tej edycji III.6.24.4.

⁶⁴ *Concessio perpetua quadraginta novem domorum in civitate Posnaniensi consistentium Judaeis civitatis censibus annuis de praedictis domibus in praetorium Posnaniense pendi ac solvi solitis salvis manentibus*, druk [w:] *Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России*, t. 3: *Документы къ истории польскихъ и литовскихъ евреевъ (1365–1569)*, oprac. С.А. Бершадский, С.-Петербургъ 1903, nr 160, s. 225–227; MK 90, k. 69v–70v (rkps on-line: pther.eu/MK/090/PL_1_4_1-090_0109.html i następnie, dostęp: 23.03.2017).

⁶⁵ J. Łukaszewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 1, Poznań 1838, s. 77–78: „Nadto oddano im cztery place puste, a natomiast zabroniono im mieszkać po basztach, i wieżach miejskich”.

⁶⁶ *Rejestr kamienic i domów szlacheckich, z których właściciele zalegają z płaceniem szosu, uchwalonego na sejmie w 1613 r.*, [w:] *Opisy i lustracje Poznania z XVI–XVIII wieku*, wyd. M.J. Mika, Poznań 1960, s. 54–55.

⁶⁷ *Rewizja mieszkań żydowskich w Poznaniu*, [w:] *Opisy i lustracje Poznania*, s. 59–64; A. Teller, *Warunki życia i obyczajowość*, s. 60–62 i przyp. 13, gdzie autor zaznacza, że „podsumowanie podane w źródle nie zgadza się z rzeczywistą sumą poszczególnych kategorii mieszkańców”; Z. Guldon i J. Wijaczka (ciż, *Żydzi wśród chrześcijan*, s. 152) podają dane za źródłem:

Ignacy Schiper w swoich badaniach oceniał, że w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. Żydzi stanowili 11,6% populacji miejskiej⁶⁸; z kolei Zenon Guldon przyjmuje, że Żydzi wielkopolscy w drugiej połowie XVI w. stanowili „aż 28,6% [...] żydostwa polskiego”⁶⁹; a Maria Bogucka uznała, że: „W licznych ośrodkach wzrosła też szybko liczba Żydów; w pierwszej połowie XVII w. stanowili oni już średnio ok. 10% zaludnienia miast Wielkiej i Małej Polski”⁷⁰.

Na 160 miast i miasteczek w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. (93 w województwie kaliskim i 67 w poznańskim) ludność żydowska poświadczona jest w 51 miastach: 23 w województwie kaliskim i 28 w województwie poznańskim (zob. Aneks I i Aneks II).

W województwie kaliskim na 16 miast królewskich obecność ludności żydowskiej stwierdzona jest w 7 (44%), natomiast na 63 miasta szlacheckie Izraelici przebywali tylko w 16 (25%). W żadnym z miast w województwie kaliskim będącym własnością duchowną (kościelną) nie stwierdziliśmy w drugiej połowie XVI w. obecności ludności mojżeszowej.

W województwie poznańskim widoczna jest również przewaga miast królewskich: w 9 spośród 16 (56%) potwierdzona jest obecność Żydów w drugiej połowie XVI w. Znacznie większy jest udział miast szlacheckich województwa poznańskiego niż kaliskiego: na 38 miast będących własnością prywatną w 18 mieszkała ludność żydowska (47%). W tym też województwie w jednym z 13 miast duchownych (Bledzew, własność cystersów) odnotowana została obecność Izraelitów.

W całej Wielkopolsce w co drugim mieście królewskim (16 z 32) potwierdzona jest obecność Żydów w drugiej połowie XVI w. Znacznie mniejszy jest odsetek miast szlacheckich: ze 101 miast tylko w 34 wzmiankowana jest ludność mojżeszowa (34%). Z 26 miast wielkopolskich będących własnością duchowną (kościelną) tylko w jednym przebywali Żydzi w drugiej połowie XVI w.

ANEKS I

Wykaz miast województwa kaliskiego, w których poświadczona jest obecność ludności żydowskiej w drugiej połowie XVI w.

Bnin:

- 1565 r.: „Ab Iudeis undecem fl. 11” (RPWK, pzd, 1565; ASK I 13, k. 073v);
- 1577 r.: „Item Zid ze Bnina fl. 3” (RPWK, pzd, 1577; ASK I 11, s. 412);
- 1578 r. [3 Decembris]: „Item od zýda ze Bnyna fl. 3” (ASK I 11, s. 626);
- 1579 r.: „Item od czterech Zýdow nędznikow po zlotemu” (ASK I 13, k. 768v).

Chodzież⁷¹:

- 1564 r.: „Qu[attu]or Iudaeis floreni qu[attu]or” (RPWK, kcn, 1564; ASK I 12, k. 571);
- 1565 r.: „Iudaeis quator” (RPWK, kcn, 1565; ASK I 4, k. 219);
- 1576 r.: „Iudei ex oppidis: Chodziesz fl. 5” (RPWK, kcn, 1576; ASK I 12, k. 660v);
- 1577 r.: [Żydzi] „s Chodzieza flor. 7” (RPWK, kcn, 1577; ASK I 13, k. 211);
- 1578 r.: „Zýdzý s Chodzieza fl. czternasczie” (RPWK, kcn, 1578; ASK I 4, k. 353v);
- 1579 r.: „Item od Zidow fl. 22” (RPWK, kcn, 1579; ASK I 4, k. 377).

762 rodziny żydowskie i łącznie 2263 osoby. Stosunki mieszkaniowe w dzielnicy żydowskiej w 1619 r. omawia też S. Waszak, *Ludność i zabudowa mieszkaniowa miasta Poznania w XVI i XVII w.*, PZ, t. 9/3, 1953, nr 9–12, s. 112–113.

⁶⁸ I. Schiper, *Rozwój ludności żydowskiej*, s. 29.

⁶⁹ Z. Guldon, *Osadnictwo żydowskie i liczebność ludności żydowskiej*, s. 154; tenże, *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów*, s. 36.

⁷⁰ M. Bogucka, *Miasta a życie polityczne w Polsce XVI–XVII w.*, [w:] *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w. Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1989, s. 43.

⁷¹ Pierwsze wzmianki o Żydzie Jakubie, który posiadał dom i ogród, pochodzą z księgi miejskiej Chodzieży z lat 1551 i 1553; z 1575 r. pochodzą wzmianki o braciach Marku i Josku, a z 1601 r. o Josku i Joskowej oraz Ieku i Szymonie; cyt. za: S. Chmielewski, *Od lokacji miasta do połowy XVII wieku (1434–1654)*, [w:] *Dzieje Chodzieży*, red. S. Chmielewski, Chodzież 1998, s. 50–51. Wspomniany autor szacuje wielkość ludności żydowskiej w Chodzieży pod koniec XVI w. na około 100 osób; tamże, s. 48. Rejestr podymnego z 1635 r. wymienia w Chodzieży 28 domów żydowskich; zob. Podymne 1635, k. 79. W 1635 r. łączna liczba domów w Chodzieży to 218 budynków, z których 13% to domy żydowskie.

Gniezno⁷²:

- 1564 r.: „W Gniessnie żydowskich kamienic i domów 22, a najemnych u chrześcian domów 5, szkolniczy dom i bożnicę swoją mają; dawają każdy rok płatu JKM in moneta fl. 40, który płat p. Andrzej z Gorki, starosta gnieźniński, od nich każdy rok bierze”⁷³;
- 1565 r.: „A Iudeis Gnesnen[sibus] fl. 98” (RPWK, gzn, 1565; ASK I 13, k. 803v);
- 1579 r.: „Iudei Gnesnen[ses] numero 110 contributioni publicam pro anno presenti solverunt fl. 100” (RPWK, gzn, 1579; ASK I 3, k. 380v).

Golina:

- 1548 r.⁷⁴

Iwanowice:

- 1544 r.⁷⁵

Kalisz:

- 1563 r.: „Calis iudei ex ibidem. Ad dominum Marszewski remissi a personis 56 non solverunt” (RPWK, kls, 1563; ASK I 11, s. 783);
- 1563 r.: „Iudei Calissienses non solverunt fl. 56 [cyfry przekreślone – J.S.] quinquaginta sex iuxta regestrum personarum tantum ad rationem dederunt fl. 100” (RPWK, kls, 1563; ASK I 11, s. 767);
- 1564 r.: „W Kalischu żydowskich domów 18, szkolniczy dom i bożnicę mają; płacą na każdy rok na ś. Marcina płatu JKM do starszych swych pro tempore existentibus do Gniezna fl. 14 a przedtem dawli więcej, a natenczas dlatego mniej dają, iż ich 6 co bogatszych zabito w Olessniczi, gdy jechali z śląskiego Wrocławia”⁷⁶;
- 1565 r. [wpis dokonany 25 V 1566 r. – J.S.]: „A Iudeis fl. 89” (RPWK, kls, 1565; ASK I 13, k. 121);
- 1576 r.: „13 Augusti perfidi Iudei Calissienses solverunt fl. 90” (RPWK, kls, 1576; ASK I 12, k. 603v);
- [1577 r.]⁷⁷: „Iudei Calisienses solverunt contributionem alias poglowne fl. 110” (RPWK, kls, 1564; ASK I 13, k. 189v);
- 1579 r.: „A centum triginta Iudeis, defalcando 40 pauperes qui a solutione eiusmodi sunt exempti fl. 130” (RPWK, kls, 1579; ASK I 12, k. 725);
- 1591 r.: „Et eiusdem contributionis de domibus spiritualium, quorundem nobilium et aliquorum Iudeorum retenta esse quinquaginta quattuor fl. et gr. tredecem dixerunt easdemque domus de quibus eadem contributio retenta est in in [!] retentis porrexerunt” (RPWK, kls, 1591; ASK I 11, s. 1631).

Kcynia⁷⁸:

- 1564 r.: „A Iudeis kczÿnen[sibus] fl. 31” (RPWK, kcn, 1564; ASK I 12, k. 586);

⁷² J. Topolski uznaje dla drugiej połowy XVI w. w Gnieźnie, że „przyjęcie 600 osób jako liczby ludności żydowskiej nie będzie wygórowane”; *Dzieje Gniezna*, s. 271. M. Zwierzykowski w swoim tekście przytacza wyliczenia J. Topolskiego; zob. M. Zwierzykowski, *Mieszkańcy*, [w:] *Dzieje Gniezna – pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016, s. 251; por. A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, Posen 1918, s. 130–133; O.M. Przybyłowicz, „Wolno będzie Żydom mieć okna szklane, w tych jednak żeby nieotworzyste...”. *O współistnieniu konwentu klarysek z gminą żydowską w Gnieźnie w XVI–XVII wieku*, [w:] *Cum gratia et amicitia. Studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, red. D. Adamska, K. Chrzan, A. Pankiewicz, Warszawa–Wrocław 2017, s. 313–325,

⁷³ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0612.htm i n., dostęp: 16.03.2017).

⁷⁴ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 62.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0611.htm, dostęp: 16.03.2017). „W Kaliszu jeszcze w pierwszej połowie XVI w. (przed 1540 r.) było tylko sześć domów żydowskich i szkoła (bóżnica)”; cyt. za: M. i K. Piechotkowie, *Krajobraz z menorą*, s. 33; H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznym Kaliszu*, s. 171: za Zygmunta Starego „wolno było Żydom kaliskim posiadać 6 domów w mieście”; zob. rozdz. U. Sowina, T. Związek, T. Panecki, *Kalisz w połowie XVI wieku* w tomie AHP Wielkopolska s. 318–319, w tej edycji III.6.13.4.

⁷⁷ Rejestr opatrzony jest datą 1564 i pod tym rokiem został zamieszczony w RPWK; dokonane kwerendy przesuwają datację na rok 1577; zob. M. Słoń, *Źródła pisane* w tomie AHP Wielkopolska, s. 21–22, w tej edycji II.1.4.

⁷⁸ W 1559 r. oskarżono Żydów w Kcyni o zamordowanie chrześcijańskiego dziecka dla celów rytualnych; zob. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Procesy o mordy rytualne w Polsce*, s. 68; F. Mincer, *Dzieje Kcyni do 1772 r.*, [w:] *Dzieje Kcyni i okolic*, red.

- 1564 r.: „W Kcziny żydowskich domów [puste miejsce, nie podano liczby – J.S.], szkolniczy dom i bożnicę swoją mają; dawają każdy rok płatu JKM do starszych swych do Gniezna pro tempore existentibus w monecie fl. 12 a przeszłego roku dali fl. 10 gr. 15⁷⁹”;
- 1565 r.: „A iudeis kczinen[sibus] fl. 31” (RPWK, kcn, 1565; ASK I 4, k. 236);
- 1576 r.: „Iudei ex oppidis: Kczinia fl. 9” (RPWK, kcn, 1576; ASK I 12, k. 660v);
- 1577 r.: „Żydzy Kczinscy fl. 12” (RPWK, kcn, 1577; ASK I 13, k. 211);
- 1578 r.: „Żydzi kczinscy fl. osmnascie” (RPWK, kcn, 1578; ASK I 4, k. 353v);
- 1579 r.: „Od Żydów fl. 20” (RPWK, kcn, 1579; ASK I 4, k. 378).

Kobylin:

- 1578 r.: „Wzialem s Kobylina od 5 Zidow fl. 5” (RPWK, pzd, 1578; ASK I 11, s. 626).

Koło⁸⁰:

- 1564 r.: „W Kole żydowskich domów 9, a dziesiąty szkolniczy; płacą każdy rok na ś. Marcin płatu JKM do starszych swych do Gniezna w monecie fl. 5⁸¹”;
- 1564 r.: „A Iudeis fl. 31 gr. 12” (RPWK, knn, 1564; ASK I 5, k. 804);
- 1565 r.: „A Iudeis eiusdem civitatis quorum numero sunt quadraginta personae una cum pauperibus fl. 30” (RPWK, knn, 1565; ASK I 13, k. 29v);
- 1579 r.: „Iudei Colen[ses] ratione personarum, quorum numerus est 46 solverunt fl. triginta” (RPWK, knn, 1579; ASK I 13, k. 253).

Konin:

- 1579 r.: „Iudeus de tribus personis respectu paupertatis solvit fl. unum” (RPWK, knn, 1579; ASK I 13, k. 253).

Koźmin:

- 1546/1547 r.: Żyd Jakub Łysy z Koźmina⁸².

- *Krotoszyn*⁸³.

W. Jastrzębski, Kcynia 1993, s. 43; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 376. Rejestr podymnego z 1635 r. wymienia w Kcyni 20 domów żydowskich; zob. Podymne 1635, k. 79; w 1635 r. łączna liczba domów w Kcyni wynosiła 186, z których 11% to domy żydowskie.

⁷⁹ Inw. Żydów, s. 273 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0613.htm, dostęp: 16.03.2017).

⁸⁰ Księga miejska Koła wymienia pod rokiem 1551 Żyda Szymona i Jakuba; zob. AGAD, zespół 445, Księga miasta Koła 1, sygn. 1/445/0/-/1, s. 2 (searcharchives.pl/1/445/0/-/1/skan/full/7s85QBJf_PIVRoC0YyPhSQ, dostęp: 23.06.2017; skany całej księgi zob. [searcharchives.pl/1/445/0/-/1?q=Ko%C5%82o+XDSTOPz:\[*+TO+1800\]&wynik=1&rpp=15&page=1#tab-Skany](http://searcharchives.pl/1/445/0/-/1?q=Ko%C5%82o+XDSTOPz:[*+TO+1800]&wynik=1&rpp=15&page=1#tab-Skany), dostęp: 23.06.2017).

⁸¹ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0611.htm i n., dostęp: 16.03.2017); wg lustracji z lat 1616–1620 w Kole „żydowskich domów na ten czas osiadłych jest 24”; cyt. za: LWWK 1616, s. 329; natomiast wg lustracji z lat 1628–1632 w Kole było 20 domów żydowskich: „Item z domów, ile ich jest osiadłych, których na ten czas było 209, a teraz tylko się znajduje 138, szlacheckich 7, żydowskich 20, z każdego dawać powinni po gr 1 den. 3. Facit fl. 5/11”; cyt. za: LWWK 1628, cz. 1, s. 100.

⁸² W poznańskich rachunkach z lat 1546/1547 występuje Żyd Jakub Łysy z Koźmina; cyt. za: A. Warschauer, *Aus den Posener Stadtrechnungen, besonders des XVI. Jahrhunderts*, Posen [1905], s. 4 [odb. z „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, t. 20, 1905, z. 2]; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 542.

⁸³ W literaturze przedmiotu brak jest zgody odnośnie do okresu, w którym pojawili się po raz pierwszy Żydzi w Krotoszynie: podawane są stulecia: XIV, XV, XVI i XVII. Przykładowo: Sh.L. Kirshenboim datuje (bez podania źródła i literatury) powstanie gminy żydowskiej w Krotoszynie na XIV w.: „The Jewish community was established in the 14th century, and by virtue of an ancient privilege allowing the Jews to trade, engage in crafts, and build houses, the community prospered”; tenże, *Krotoszyn*, [w:] *Encyclopaedia Judaica*, t. 12, s. 373. H. Berger wskazuje na koniec XV w., kiedy to żydowscy kupcy i rzemieślnicy osiedlili się w Krotoszynie: „Es ist anzunehmen, daß sich bereits gegen Ende des 15. Jahrhunderts jüdische Kaufleute und Handwerker in Krotoschin niedergelassen und etwa im 16. Jahrhundert eine eigene Gemeinde gebildet haben”; tenże, *Geschichte der Juden in Krotoschin*, Krotoschin 1907, s. 3. A. Heppner i I. Herzberg powołując się na informację, że gmina żydowska w Krotoszynie w 1423 r. była zadłużona wobec kościoła w Czylcz na 166 talarów, uznali, że Żydzi osiedlili się w tym mieście we „wczesnym okresie”: „Daß in Krotoschin sich schon frühzeitig Juden niedergelassen und daselbst ein

– *Kórnik*⁸⁴.

Łabiszyn:

- 1564 r.: „A Judeis Labiszyn fl. 16” (RPWK, kcn, 1564; ASK I 12, k. 586);
- 1565 r.: „A iudeis Labischinen[sibus] fl. 16” (RPWK, kcn, 1565; ASK I 4, k. 236);
- 1576 r.: „Iudei ex oppidis: Łabiszin fl. 10” (RPWK, kcn, 1576; ASK I 12, k. 660v);
- 1577 r.: [Żydzi] „z Łabÿssina fl. 15” (RPWK, kcn, 1577; ASK I 13, k. 211);
- 1578 r.: „Żydzi łabisczi fl. szesnasczie” (RPWK, kcn, 1578; ASK I 4, k. 353v);
- 1579 r.: „Item od Żydów fl. 20” (RPWK, kcn, 1579; ASK I 4, k. 377v).

Łekno:

- 1569 r.⁸⁵
- 1571 r.⁸⁶

Łobżenica:

- 1564 r.(?)⁸⁷: „Judei de Lobzenÿcza fl. 20” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, 287v);
- 1565 r.: „Judaei de Lobzenicza fl. 20” (RPWK, nkl, 1565; ASK I 5, k. 276);
- 1576 r.: „Lobzenicza 34 zidow fl. 34” (RPWK, nkl, 1576; ASK I 12, k. 668v);
- 1577 r.: „Od Zidow Lobzenica fl. 16” (RPWK, nkl, 1577; ASK I 13, k. 130v);
- 1578 r.: „Żydowie Lobzenicza Ad r[ati]o[ne]m personarum 40 fl. 38” (RPWK, nkl, 1578; ASK I 5, k. 833).

Margonin:

- 1565 r.: „A iudeis Margonin fl. 6” (RPWK, kcn, 1565; ASK I 4, k. 236).

eingenes Gemeinwesen gebildet haben, geht aus dem Schuldenverzeichnis der jüdischen Gemeinde hervor, in welchem vermerkt ist, daß diese seit dem 26. Januar 1423 der kath. Kirche zu Czylcz 166 Tal. und 20 Sgr. Schulde”; ciż, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 561. M. Bałaban podaje w wątpliwość datę 1423 i wskazuje rok 1540 za właściwy odnośnie do długu zaciągniętego przez Żydów w Krotoszynie wobec kościoła w Czylcz: „На раннее поселение евреевъ въ Кротошыне есть указание въ книгѣ долговѣ общины; въ 1423 г. она была должной католической церкви въ Чильцѣ 166 талеровъ. Дата подвергается сомнѣніямъ, но есть указание на этотъ же долгъ въ 1540 г.”; M. Балабанъ, *Кротошынъ*, [w:] *Еврейская энциклопедія. Сводъ знаній о еврействѣ и его культурѣ въ прошломъ и настоящемъ*, t. 9, Sankt-Peterburg 1906–1913, s. 876 (www.runivers.ru/bookreader/book206604/#page/1/mode/1up, dostęp: 10.01.2017). R. Marciniak przyjmuje, że gmina żydowska w Krotoszynie istniała prawdopodobnie w XVI w.; zob. *Krotoszyn*, t. 2: *Historia*, red. R. Marciniak, Krotoszyn–Poznań 1996, s. 114. *The Jewish Encyclopedia. A Descriptive Records of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*, red. I. Singer, t. 10, New York–London 1905, s. 144, jako pierwszą wzmiankę o Żydach w Krotoszynie podaje rok 1617, kiedy występuje pierwszy rabin w tymże mieście Hirsch ben Samson (www.jewishencyclopedia.com/articles/9532-krotoschin, dostęp: 25.02.2017); natomiast Z. Guldon, J. Wijaczka (ciż, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 68) jako najstarszą wzmiankę o Żydach w Krotoszynie uznają rok 1674.

⁸⁴ W 1505 r. wzmiankowany jest *Iacob iudaeo de Curnik* (zob. MRPS III, nr 2237 i 2271), w 1507 r. ludność żydowska z Kórnika zapłaciła 2 fl. (zob. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 245). Kolejna wzmianka o Żydach z Kórnika pochodzi dopiero z 1618 r. (zob. *Lustracja domów chrześcijańskich i pomieszczeń zajętych przez Żydów wbrew ugodzie*, 14 III 1618 r., [w:] *Opisy i lustracje Poznania*, s. 56: „Na podwórzu w komorze Żyd z Kurnika”). Możliwe jest, że ludność żydowska przeniosła się na pewien czas do sąsiedniego Brnina.

⁸⁵ M. Bersohn, *Dyplomatarjusz dotyczący Żydów*, nr 118 (1569 r.): „Tenże król [Zygmunt August], przeznacza dworzanninowi swojemu Stanisławowi Olszowskiemu 50 zł pobierać się mających z czynszu od Żydów miast: Skwirczyna, Wronki, Szamotuły, Gniezno, Kalisz, Sieradz, Władysławów, Pakość, Łobżenica, Nakło, Łekno, Brześć, Kowal, Dobrzyń, Płock, Bielsk, Mława, Ciechanów, Płońsk, Gąbin, Łęczycza, Krośniewice, Koło, Kcynia, Nieszawa, Rawa, Września, Pызdry, Rogoźno, Oborniki, Chodecz, Bydgosz i Sochaczew”; MK 107, s. 538 (rkps on-line: pther.eu/MK/107/PL_1_4_1-107_0539.html, dostęp: 17.03.2016, datowany na 2 V 1570 r.).

⁸⁶ MK 110, *Pensio Nobilis Iacobi Liessiewski pro Iudeis civitatum inferius descriptorum*, k. 247 (rkps on-line: pther.eu/MK/110/PL_1_4_1-110_0498.html, dostęp: 30.03.2017).

⁸⁷ W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. M. Gochna, *Rejestr poborowy powiatu nakielskiego 1564 r.*, [w:] RPWK, nkl, 1564, Wstęp.

Nakło:

- 1564 r.: „Żydowskich domów w Nakle 4, a piąty najemny; płacą na każdy rok płatu na ś. Marcin JKM w monecie do starszych swych pro tempore existentibus do Gniezna fl. 8 a czasem dawają fl. 10. Anni 1564 dali in moneta fl. 15”⁸⁸;
- 1564 r.(?)⁸⁹: „Judei Naklen[ses] fl. 12” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, 287v);
- 1565 r.: „Naklen[ses] Iudei fl. 13” (RPWK, nkl, 1565; ASK I 5, k. 276);
- 1576 r.: „Z Nakla żydzi 7 fl. 7” (RPWK, nkl, 1576; ASK I 12, k. 668v);
- 1577 r.: „Z nakła od zidow poglownego fl. 9” (RPWK, nkl, 1577; ASK I 13, k. 130v);
- 1578 r.: „Nakiel Ad r[at]io[ne]m personarum 20 fl. 12” (RPWK, nkl, 1578; ASK I 5, k. 833);
- 1579 r.: „A judeis personaru[m] 20 solver[un]t fl. 12” (RPWK, nkl, 1579; ASK I 6, k. 047v).

Pleszew:

- 1576 r.⁹⁰

Pyzdry:

- 1564 r.: „W Pizdrach żydowskich domów 4, a piąty szkolniczy; dają płatu na każdy rok na ś. Marcin JKM do starszych swoich do Gniezna w monecie fl. 4”⁹¹;
- 1577 r.: „Zidowie s Pizdr. Zidowie zapłacili dani poborową fl. 20” (RPWK, pzd, 1577; ASK I 11, s. 412);
- 1578 r. [3 Decembris]: „Wziąłem od żydow w Pyszdrach mieszkających fl. 26” (RPWK, pzd, 1578; ASK I 11, s. 626);
- 1579 r. [26 Novembris]: „Iudaei pisdrenses wzięłem od żydow w Pyzdrach mieszkających fl. 30” (ASK I 13, k. 765v).

Sępólno Krajeńskie:

- 1564(?)⁹²: „Jacob de Sempelbork a quinque personis taleros duos cum medio fl. 2 gr. 22,5; Marek ex eodem oppido a qu[attu]or personis fl. 3” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, k. 287v);
- 1565 r.: „Marek de Sempolbork a qu[attu]or personis fl. 3. Jakob de Sempolbork a tribus personis fl. 1 gr. 3” (RPWK, nkl, 1565; ASK I 5, k. 276);
- 1577 r.: „Sempelbork od zidow fl. 5” (RPWK, nkl, 1577; ASK I 13, k. 130v);
- 1578 r.: „Sempelbork Ad r[at]io[ne]m personarum 10 fl. 7” (RPWK, nkl, 1578; ASK I 5, k. 833).

Więcbork:

- 1564 r.(?)⁹³: „Ex oppido Wieczbork a quinque personis fl. 3 gr. 15” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, k. 287v);

⁸⁸ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0610.htm i n., dostęp: 16.03.2017). LWWK 1616, cz. 1, s. 358: „Żydzi nie ukazali żadnego prawa ani kontraktu od miasta, za którym by im w tym mieście mieszkać i handle swoje odprawować było pozwolono. Którzy, iż z dawna w mieszkali się, a jest ich na ten czas domów nro 12, płaci do zamku każdy gospodarz per fl. 4 facit fl. 48. A komornicy, których na ten czas jest nro 4, per fl. 2 facit fl. 8. Przy tym daje każdy gospodarz i komornik po funcie pieprzu, funt per gr 10, facit fl. 5/10. Z osobna z miastem wszystkie onera civilia, more aliorum Iudeorum civitates inhabitantium, ponosić mają; tego dokładając, iż im więcej domów nabywać bez pozwolenia miejskiego nie będzie wolno”; LWWK 1628, cz. 1, s. 191: „Domów wszystkich w mieście i na przedmieściach na on czas pod przeszłą lustracją było 186. Teraz nie znajduje się osiadłych tylko 80, a pustych 76, żydowskich 16 i siedemnasta bożnica. Ostatek pustemi placami leży”.

⁸⁹ W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. M. Gochna, *Rejestr poborowy powiatu nakielskiego 1564 r.*

⁹⁰ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 62. „Żydzi pojawili się w Pleszewie jako zwarta grupa etniczna, zamieszkująca miasto na stałe, dopiero na przełomie XVIII i XIX w. Wcześniej kupcy żydowscy przebywali w mieście tylko czasowo, nie posiadając na własność, ani nie dzierżawiąc domostwa”, cyt. za: R. Witkowski, *Uwag kilka o dziejach gminy żydowskiej w Pleszewie*, „Rocznik Pleszewski”, 2009, s. 177.

⁹¹ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0612.htm, dostęp: 16.03.2017). Lustracja z lat 1616–1620 wymienia: „Żydowskich domów jest wszystkich nro 7, w których gospodarzów i komorników 15, to jest: gospodarzów nro 7, każdy z nich dawać powinien po 2 funty pieprzu; komorników nro 8, dawa każdy z nich po funcie 1 pieprzu, funt per gr 20; facit fl. 14/20. Ciż wszyscy Żydzi dawać powinni funt szafranu, funt valoris fl. 8, facit fl. 8”; cyt. za: LWWK 1616, cz. 1, s. 56.

⁹² W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. M. Gochna, *Rejestr poborowy powiatu nakielskiego 1564 r.*

⁹³ W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. tamże.

- 1565 r.: „Iudaei Jacob de wieczbork a qu[attu]or personis fl. 3 gr. 9” (RPWK, nkl, 1565; ASK I 5, k. 276);
- 1576 r.: „Wieczbork zydow 3 fl. 3” (RPWK, nkl, 1576; ASK I 12, k. 668v);
- 1577 r.: „Od Zidow Wieczbork personis 7 fl. 7” (RPWK, nkl, 1577; ASK I 13, k. 130v);
- 1578 r.: „Zydowie Wiendzbork Ad r[ati]o[ne]m personarum 8 fl. 5” (RPWK, nkl, 1578; ASK I 5, k. 833).

Września⁹⁴:

- 1565 r.: „A Iudeis wrzesn[ensibus] fl. 36” (RPWK, gzn, 1565; ASK I 13, k. 803v);
- 1579 r.: „Iudei ex Wrzasnia numero 75 solverunt contributioni anni presentis fl. 60” (ASK I 3, k. 380v).

Wysoka:

- 1564 r.(?)⁹⁵: „Ex oppido Vyszoka fl. 1 gr. 3” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, k. 287v);
- 1578 r.: „Zydowie Wissoka fl. 2” (ASK I 5, k. 833).

Złotów:

- 1564 r.(?)⁹⁶: „[Judei] Ex oppido Zlothowo fl. 3” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, k. 287v);
- 1565 r.: „Joachim Bak de zlothowo a tribus personis fl. 2, Abram Zlothowo tribus personis fl. 2” (RPWK, nkl, 1565; ASK I 5, k. 276);
- 1578 r.: „Zydowie Zlotowo Ad r[ati]o[ne]m personarum 17 fl. 9” (RPWK, nkl, 1578; ASK I 5, k. 833).

- *Żerków*⁹⁷.

ANEKS II

Wykaz miast województwa poznańskiego, w których poświadczona jest obecność ludności żydowskiej w drugiej połowie XVI w.

Bledzew:

- 1543 r.⁹⁸
- 1563 r.: „Iudei de Miedzirzecz et Bledziow [...] simul fl. 90” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 247v).

Czarnków⁹⁹:

- 1567 r.: „Czarnkow iudeus unus pauperimus. Ex sorte magnifici domini castellani Szremski dedit fl. 1” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v).

⁹⁴ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 62, podaje 1538 r. S. Mazurkiewicz uważa, że: „Gmina żydowska powstała we Wrześni jeszcze w XIV wieku. Wybudowano wówczas po wschodniej stronie placu targowego drewnianą synagogę”; w innym miejscu pisze: „W połowie XIV wieku, prawdopodobnie przy okazji lokacji miasta, przybyli do Wrześni pierwsi Żydzi”. Według wspomnianego autora: „Najstarsze źródłowe wzmianki potwierdzające obecność Żydów we Wrześni pochodzą z 23 stycznia 1460 roku oraz z 17 czerwca 1528 roku”, przy czym brak jest przypisów źródłowych; zob. tenże, *W okresie staropolskim (1256–1793)*, [w:] *Września historia miasta*, red. M. Torzewski, Września 2006, s. 65, 77.

⁹⁵ W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. M. Gochna, *Rejestr poborowy powiatu nakielskiego 1564 r.*

⁹⁶ W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. tamże.

⁹⁷ Według ks. M. Łukaszewicza: „Żydzi dopiero za nowem upoważnieniem Władysława Jagiełły odbudowali się i na zgłiszczu starej nową wzniesli bożnicę, która wytrzymała aż do naszych czasów i dopiero roku 1861 dnia 14 Sierpnia wśród ogólnego pożaru Żerkowa stała się pastwą płomieni. [...] Przed 20 laty zmarły rabbi ben Abram był z rządu 35 rabinem i powiedział mi, że na cmentarzu ich znajduje się kilka nagrobkowych kamieni, które dość głęboko w ziemię zapadły i które miały na sobie już wtedy napisy na przeszło 600 lat stare, bo wedle ich rachuby pochodziły z roku 5029”; tenże, *Strażnica Ostrów i miasto Żerków*, s. 50–51.

⁹⁸ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 60 (*Bledzewe*). Brak informacji o ludności żydowskiej w Bledzewie do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. K. Górską-Gołaską, *Bledzew*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 57–58 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=16024, dostęp: 12.06.2017).

⁹⁹ Brak informacji o Żydach w Czarnkowie do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. K. Górską-Gołaską, *Czarnków*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 288–289 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=17340, dostęp: 12.06.2017); też, *Czarnków – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 289–295 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=17341, dostęp: 12.06.2017).

Dębowa Łąka:

- 1595–1599¹⁰⁰.

Grodzisk¹⁰¹:

- 1513 r.: „Data est libertas 2 annorum ab exactionibus et contributionibus iudaeis in oppido Grodzysko residentibus”¹⁰²;
- 1563 r.: „Judei ex Grodzisko fl. 26” (ASK I 4, k. 212v);
- 1566 r.: „Item Judei eiusdem oppidi [Grodzisko] solverunt fl. 28” (RPWP, ksc, 1565; ASK I 4, k. 293v);
- 1567 r.: „Iudaei [...] Ex Grodzisko 21 junii contributionem S[acrae] R[egiae] M[ai]s[ta]tis dederunt in moneta fl. 15” (RPWP, ksc, 1567; ASK I 5, k. 392);
- 1576 r.: „Judaei eiusdem oppidi solverunt a 24 capitibus fl. 15 in moneta” (RPWP, ksc, 1576; ASK I 5, k. 603);
- 1577 r.: „Die 18 Octobris, Felix et Jdzko Iudaei de Grodzisko suo et aliorum omnium nominibus ad rationem capitum ibidem degentium contributionis regni dederunt fl. 24” (ASK I 5, k. 759v).

Kamionna¹⁰³:

- 1563 r.: „Item Iudei ex eadem Camiona Augustii 11 fl. 7” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 246);
- 1567 r.: „Judei in Kamiona numeraverunt fl. 4” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1577 r.: „Die 15 Octobris, Judaei Jozeph Tkać et Abram Bazwieg de oppido Kamiona a capitibus suis uxorum liberorumque suorum 6 solverunt fl. 6” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 740).

Kościan:

- 1531 r.¹⁰⁴

Książ¹⁰⁵:

- 1563 r.: „Judei ex Książs quorum persone 19 qui et artifices sunt nihil” (ASK I 4, k. 212v).

Leszno:

- 1551 r.¹⁰⁶

Lwówek:

- 1578 r.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Wypędzeni ze Wschowy w 1595 r. przenieśli się do Dębowej Łąki. „Księgi miejskie wymieniają Żyda z Dębowej Łąki jeszcze w 1599 r.”; Sobczak, *Żydzi*, s. 78, przyp. 23.

¹⁰¹ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Grodzisku 26 domów żydowskich (w tym 4 domy wielkie); zob. Podymne 1631, k. 28v. Na wymienione w 1631 r. 204 domy w Grodzisku domy żydowskie stanowiły 13% ogółu zabudowań.

¹⁰² MRPS IV/2, nr 10426.

¹⁰³ Brak informacji o ludności żydowskiej w Kamionnej do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. J. Luciński, *Kamionna*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 118–121 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=kamionna&d=7&t=1, dostęp: 20.06.2017).

¹⁰⁴ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 60. Brak jest jakichkolwiek informacji o Żydach w Kościanie do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. K. Górską-Gołąską, *Kościan*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 342–407 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=ko%C5%9Bcian&d=7&t=1, dostęp: 25.02.2017); zob. przyp. 24.

¹⁰⁵ Brak informacji o ludności żydowskiej w Książu do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. T. Jurek, *Książ*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 527–530 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=ksi%C4%85%C5%BC&d=7&t=1, dostęp: 22.06.2017).

¹⁰⁶ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 61. Brak jest jakichkolwiek informacji o Żydach w Lesznie do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. T. Jurek, *Leszno*. Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Lesznie 27 domów żydowskich; zob. Podymne 1631, k. 29. Na ogólną liczbę 335 domów w 1631 r. w Lesznie domy żydowskie stanowiły 8% ogółu zabudowy miejskiej.

¹⁰⁷ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 61. Brak jest jakichkolwiek informacji o Żydach we Lwówku do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. J. Luciński, G. Rutkowska, *Lwówek*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 696–708 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=Lw%C3%B3wek&d=7&t=1, dostęp: 9.06.2017).

Międzychód¹⁰⁸:

- 1577 r.: „Die 16 Octobris, Marcus Judaeus de Medzirec a persona sua, uxoris, duorum liberorum ac duorum famulorum a singulis capitibus per fl. 1 solvit fl. 6” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 744).

Międzyrzecz:

- 1553 r.: „Miedzirzecz oppidum ibidem iudei a focus fl. 12” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1563 r.: „Iudei de Miedzirzecz et Bliedziow [...] simul fl. 90” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 247v);
- 1564 r.: „W Miedzirzecz domów żydowskich 18, szkolnik 1 i bożnica, płacą na każdy rok płatu JKM na ś. Marcin w monecie fl. 26 a czasem dawają fl. 30, którą sumę dają każdego roku do starszych swych do Gniezna”¹⁰⁹;
- 1567 r.: „Miedzirenczen iudei dederunt fl. 70” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1570 r.: „Iudei de Miedzirzecz poglowia szwego daly fl. 45” (RPWP, pzn, 1570; ASK I 5, k. 415);
- 1576 r.: „Iudei ibidem de domibus 3, a capitibus 18 pauperibus solverunt fl. 16. Caeteri conflagrati” (RPWP, pzn, 1576; ASK I 5, k. 556);
- 1577 r.: „Iudaei Medzirecenses solverunt fl. 16 caetera igne conflagrata” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 743).

Mirosławiec (Frydland):

- 1563 r.: „Friedland item a Iudeis fl. 2” (RPWP, wlc, 1563; ASK I 5, k. 201).

Oborniki¹¹⁰:

- 1553 r.: „Obornyký oppidum ibidem Iudei tres in una domo manentes et unum focum habentes pauperimi homines fl. 1 solverunt” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1564 r.: wzmiankowana synagoga¹¹¹;
- 1571 r.¹¹²

Opalenica¹¹³:

- 1563 r.: „Iudei ex Opalienicza fl. 5” (ASK I 4, k. 212v);
- 1576 r.: „Iudaeus Salomon inquilinus in Opalienicza a se ipso, uxore et liberis solvit fl. 2 gr. 15” (RPWP, ksc, 1576; ASK I 5, k. 617);
- 1577 r.: „Die 18 Octobris, Salomon Judaeus de Opalienicza contributionis publicae solvit fl. 2 gr. 15” (ASK I 5, k. 759).

Piła:

- 1563 r.: „[...] Iudei ex eadem Piła solverunt fl. 9” (RPWP, ksc, 1563; ASK I 5, k. 246);

¹⁰⁸ Brak jest informacji o ludności żydowskiej w Międzychodzie do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. J. Luciński, *Międzychód*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 122–125 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=mi%C4%99dzych%C3%B3d&d=7&t=1, dostęp: 22.06.2017).

¹⁰⁹ Inw. Żydów, s. 271–272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0610.htm, dostęp: 23.03.2017). LWWK 1564, cz. 1, s. 162, wymienia: „Żydowskich domów jest 18. Płacą z domu każdego po gr 30, facit fl. 18 i po dwu funtu pieprzu po gr 24, [facit] fl. 28 gr 24. A wszyscy Żydowie winni dać kamień oliwy, funt po gr 6, [facit] fl. 4 gr 24 i pół funta szafranu frankfurskiej wagi, [facit] fl. 4. Żydowie, co komorą mieszkają, płacą po gr 15, [facit] fl. 2 gr 15 i po funcie pieprzu, których teraz jest 5, [facit] fl. 4”. LWWK 1616, cz. 1, s. 5: „Domów żydowskich jest na ten czas 27. Z każdego domu płacą po taleru, rachując taler per fl. 1/6, i po dwa funty pieprzu, funt per gr 20, facit fl. 57. Wszyscy ci Żydowie winni dać kamień oliwy, funt per gr 7, facit fl. 2/24. Także pół funta szafranu frankoforskiej wagi valoris fl. 4. Żydowie, co komorą mieszkają, których jest na ten czas nro 8, płacą czynszu per gr 18 i po funcie pieprzu, funt per gr 20, facit fl. 10/4”.

¹¹⁰ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Obornikach 35 domów żydowskich; zob. Podymne 1631, k. 30. Na 147 domów wymienionych w rejestrze 1631 r. w Obornikach domy żydowskie stanowiły 24% ogółu zabudowań.

¹¹¹ W 1564 r. wzmiankowana synagoga: [M.] Maćkowiak, *Kronika miasta powiatowego Oborniki*, Oborniki 1926, s. 9: „O żydach powiada dokument tylko urywkami tyle, że mieli oni już przed rokiem 1564 swoją bożnicę”; tak samo Z. Chodyła, *Czasy nowożytne*, [w:] *Dzieje Obornik*, red. C. Łuczak, Poznań 1990, s. 66, 75. Wcześniejsze wzmianki o Żydach w Obornikach zob. G. Rutkowska, *Oborniki*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 355, pkt 3Ab (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=oborniki&d=7&t=1, dostęp: 25.03.2017).

¹¹² MK 110, *Pensio Nobilis Iacobi Liessiewski pro Iudeis civitatum inferius descriptorum*, k. 247 (rkps on-line: pther.eu/MK/110/PL_1_4_1-110_0498.html i n., dostęp: 9.06.2017).

¹¹³ Brak informacji o Żydach w Opalenicy do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. T. Jurek, *Opalenica*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 424–427 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=opalenica&d=7&t=1, dostęp: 22.06.2017).

- 1564 r.: „Żydowskich domów w Pile 3 i bożnicę swoją mają; płacą na każdy rok na ś. Marcin płatu JKM w monecie fl. 4 gr. 24, który płat dają do starszych swych pro tempore existentibus do Gniezna”¹¹⁴;
- 1569 r.: „Żydow piecz domów s kazdego czynssu placzą po fl. 1 gr. 22; 8 fl. 20 gr. A do Gniezna swym stharszym szosu crol[ewskiego] placzą fl. 7 ½ in moneta”¹¹⁵;
- 1578 r.: „Iudaei, Anno 1578 die 10 Martii, Abram Haske, Abram Bagk Iudaei seniores ex oppido Piela suo et aliorum nomine Iudaeorum ad rationem personarum ibi degentium contributionis publice dederunt fl. 10” (ASK I 5, k. 747);
- 1585 r.: Żyd Jakub z Piły¹¹⁶.

Pniewy¹¹⁷:

- 1563 r.: „Item Iudei eiusdem oppidi [Pniewi] solverunt fl. 19 gr. 10” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 247);
- 1567 r.: „Iudei de Pniewi numeraverunt [fl.] 7” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1576 r.: „Iudei eiusdem oppidi [Pniewy] in summa solverunt fl. 15. Ratio paupertatis habita” (RPWP, pzn, 1576; ASK I 5, k. 561);
- 1577 r.: „Die 17 Octobris, Abram Sklarz et Jacub Kuchman Iudei seniores suo et aliorum Iudeorum nominibus ad rationem capitum ibi degentium contributionis publicae extradiderunt fl. 18” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 748).

Poznań¹¹⁸:

- 1553 r.: „Poznania civitas ibidem Iudei a focus 113 fl. 113” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1563 r.: „Item Iudei poznanienses, Septembris XIII, contributionum pro eis laudata solverunt fl. 1000” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 243);
- 1564 r.: „W Poznaniu żydowskich kamienic i domów własnych 50, k temu dom doktorów i 3 domy ku bożnicom, w których mieszkają szkolnicy i kantorowie. Bożnic 2, a k temu domów najemnych od chrześcijan trzymają 43, których bywa czasem więcej, czasem mniej. Płacą do skarbu JKM albo temu, komu tę stacyją KJM dać raczy, każdy w rok w monecie fl. 200”¹¹⁹;
- 1567 r.: „Posnanienses iudei dederunt [fl.] 1000” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1577 r.: „Die 18 Octobris, Seniores Iudaei Posnanienses nomine suo et aliorum omnium Iudaeorum nominibus in civitate degentium contributionis anno presenti laudate ad ratione capitum seu personarum Iudaicarum dederunt fl. 850” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 736).

Rogoźno:

- 1563 r.: „Ibidem [Rogozno] a iudeis fl. 15” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 248);

¹¹⁴ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0610.htm, dostęp: 23.03.2017). LWWK 1564, cz. 1, s. 139: „Żydów 3 domy, z każdego płacą czynszu po fl. 1 gr 22, facit fl. 5 gr 6”.

¹¹⁵ LWWK 1569, k. 7v (13v); zob. K. Górską-Gołaska, *Piła*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 667 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=21519&q=Piła&d=7&t=1, dostęp: 25.04.2017).

¹¹⁶ 17 XI 1585 r. wzmiankowany jest *Jakub Żyd spilly*, zob.: Rach. kom. cel., sygn. C. 11, Regestr wybierania czła K. Je. Msci na komorze wronieczki A.D. 1585, k. 3v; *Księga komory celnej we Wronkach z 1585 i początku 1586 roku*, [w:] *Księgi celne Korony z drugiej połowy XVI wieku*, wyd. S. Kazusek, Kielce 2017, s. 193.

¹¹⁷ Z 1553 r. pochodzi pierwsza wzmianka o Żydach mieszkających w Pniewach; zob. G. Rutkowska, *Pniewy*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 697.

¹¹⁸ W 1578 r. Poznań zapłacił 1058 fl. pogłównego żydowskiego; zob. A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881 (Źródła Dziejowe, t. 8), s. 177. S. Waszak przyjmuje, że „ludność żydowska w mieście w murach mogła się zamykać w granicach 1400–1700 osób”; tenże, *Ludność i zabudowa*, s. 113. O dzielnicę żydowskiej w Poznaniu zob. też w tomie AHP Wielkopolska P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy w XVI wieku*, przyp. 78, w tej edycji III.6.24.4.

¹¹⁹ Inw. Żydów, s. 271; w dalszej części: „na co kwity ukazali i mandat na pergaminie z zawieszoną pieczęcią ś.p. króla Zygmunta, de data Cracoviae, fer. 4 prox. p. f. Conversionis s. Pauli ap. [27 I], anno 1519, i ręką własną JKM podpisany, którym rozkazować raczy, aby ci Żydowie poznańscy nie byli od poborzc na więcej wyciągani nad tę sumę, którą z nimi postanowić raczył, aby każdy rok dawali płatu nie więcej, jedno 200 zł w monecie do starszych swych, a ten płat starsi mają ich dawać ur. Janowi Rachembergowi do żywota, qui illos de eo censu ipso nostro 200 fl. praedictorum quietabit, nos vero eius quietationem suscipiemus. Drugi mandat dzisiejszego KJM de data anno 1564, podpisany ręką ks. Piotra Miskowskiego R[egni] P[oloniae] vicecancellarii, którym rozkazuje, aby tę stacyją 200 zł w monecie, którą powinni na każdy rok na ś. Marcina dawać do skarbu JKM, exhibitori mandati ad manus numerent atque tradant” (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0609.htm i następna, dostęp: 16.03.2017).

- 1564 r.: „W Rogossnie żydowskich domów 5, szkolniczy dom; dawają każdy roku płatu JKM do starszych swych do Gniezna pro tempore existentibus w monecie [brak zapłaconej sumy – J.S.]”¹²⁰;
- 1567 r.: „Rogozinenses iudei dederunt pauperes fl. 8” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1571 r.¹²¹

Sieraków:

- 1577 r.: „Die 18 Octobris, Iudaei a personis 4 ibi habitantibus ad rationem dederunt fl. 4” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 755).

Skwierzyna¹²²:

- 1553 r.: „Sqwÿerzÿna oppidum, ibidem iudei a focus 12 [fl.] 12” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1564 r.: „W Squirziney żydowskich domów 17, szkolniczy dom 1 i bożnica; płacą na każdy rok na ś. Marcin płatu JKM w monecie fl. 15, który płat dają do starszych swych pro tempore existentibus do Gniezna”¹²³;
- 1567 r.: „Squirzinenses iudei dederunt [fl.] 40” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1570 r.: „Novembris 1, Iudei poglowia szwego dali fl. 20” (RPWP, pzn, 1570; ASK I 5, k. 415v);
- 1576 r.: „Iudei ibidem [Sqwÿerzÿna] in summa solverunt fl. 20, ratio paupertatis habita” (RPWP, pzn, 1576; ASK I 5, k. 566).
- 1577 r.: „Die 16 Octobris, Joachim et Lasarus Iudaei seniores de Squirzina suo aliorumque iudaeorum ibidem degentium nominibus ad rationem personarum contributionis Regni solverunt fl. 30” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 752).

Stanisławowo:

- 1593 r.¹²⁴

Szamotuły¹²⁵:

- 1553 r.: „Exceptis tum iudeis domini Swidwa in Shamotuly” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1563 r.: „Item Isaac Schot et Isaac Mazur Iudei utriusque domini de utraque sorte a tota communitate Iudeorum in Schamotuli solverunt fl. 60” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 245);
- 1567 r.: „Samothulienses iudei dederunt fl. 70” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1576 r.: „Iudei Szamothulienses ex sorte domini castellani Santhocensis solverunt fl. 25. Item ex sorte domini Johannis Swidwa fl. 23” (RPWP, pzn, 1576; ASK I 5, k. 568);
- 1577 r.: „Die 17 Octobris, Jacub Mazur et Jozeph Socha seniores Iudei nomine suo et aliorum contributionis publicae ad rationem personarum ibidem degentium dederunt fl. 40” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 754).

¹²⁰ Inw. Żydów, s. 273 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0613.htm, dostęp: 23.03.2017); LWWK 1564, cz. 1, s. 246: „Żydów jest 5, każdy z nich płaci z domu po czerwonemu zł, fecit fl. 8 gr 20”.

¹²¹ MK 110, Pensio Nobilis Iacobi Liessiewski pro Iudeis civitatum inferius descriptorum, k. 247 (rkps on-line: pther.eu/MK/110/PL_1_4_1-110_0498.html i następna, dostęp: 8.06.2017).

¹²² Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Skwierzynie 34 domy żydowskie (w tym 21 domów „mniejszych”); zob. Podymne 1631, k. 32. Na ogólną liczbę 284 domów w Skwierzynie w 1631 r. domy żydowskie stanowiły 12% ogółu zabudowy miejskiej.

¹²³ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0610.htm, dostęp: 23.03.2017); LWWK 1564, cz. 1, s. 167: „Żydowie płacą czynszu z każdego domu po gr. 30, [facit] fl. 17 i po ft. 2 pieprzu, funt po gr. 24, facit fl. 27 gr 6, których jest na ten czas domów 17. A wszyscy winni dawać kamień oliwy, funt po gr 6, [facit] fl. 4 gr 24 i szafranu pół funta, facit fl. 4. Żydów którzy komorą mieszkają, jest 5, każdy płaci czynszu po gr 15, [facit] fl. 2 gr 15 i po funcie pieprzu, [facit] fl. 4”. LWWK 1616, cz. 1, s. 14: „Żydowskich domów jest nro 23, z każdego domu płacą po taleru, każdy taler rachując per fl. 1/6; także po 2 funty pieprzu dawają, funt per gr 20 [facit] fl. 42/28. Wszyscy powinni dać kamień oliwy valoris fl. 2/24. Także pół funta szafranu frankofortskiej wagi, taksując jego fl. 4. Żydów, co komorą mieszkają, jest c[itra] v[el] u[ltra] nro 10. Płacą czynszu per gr 18 i po funcie piepszu dawać powinni, funt per gr 20, facit fl. 12/20”.

¹²⁴ M. Bersohn, *Dyplomatarysz dotyczący Żydów*, nr 203 (1593 r.): „Przywilej, dozwalający dla braku w Poznaniu, na prośbę tamtejszych żydów zamieszkiwać im w mieście Stanisławowie”; MK 138, k. 131–133 (rkps on-line: pther.eu/MK/138/PL_1_4_1-138_0266.html i następne, dostęp: 30.03.2017).

¹²⁵ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Szamotułach 31 domów żydowskich; zob. Podymne 1631, k. 32v. Na łączną liczbę 199 domów w 1631 r. domy żydowskie w Szamotułach stanowiły 16% ogółu zabudowy miasta.

Śrem¹²⁶:

- 1563 r.: „Judei Sremen[ses] talis 100 fl. 110” (ASK I 4, k. 212v);
- 1564 r.: „W Szremie domów żydowskich 18, szkolnik i bożnicę mają; płacą na każdy rok na ś. Marcin płatu JKM w monecie fl. 11, który płat dają do starszych swych do Gniezna”¹²⁷;
- 1565 r.: „Item Iudei eiusdem oppidi [Szrem] solverunt fl. 50” (RPWP, ksc, 1565; ASK I 4, k. 295v);
- 1567 r.: „Judaei, 22 Decembris, ex Szrem contributionem in moneta fl. 44” (RPWP, ksc, 1567; ASK I 5, k. 392);
- 1576 r.: „Iudaei eiusdem oppidi [Szrem] a capitibus 24 solverunt fl. 21” (RPWP, ksc, 1576; ASK I 5, k. 629v);
- 1577 r.: „Die 17 Octobris, Joachim et Idzko Iudaei de Szrem suo et ceterorum omnium nomine ad rationem cepitum seu personarum ibi degentium dederunt fl. 30” (ASK I 5, k. 758v).

Tuczno:

- 1563 r.: „Tuczno oppidum [...], ibidem Iudei 3 solverunt fl. 3” (RPWP, wlc, 1563; ASK I 5, k. 200).

Walcz:

- 1564 r.¹²⁸;
- 1592 r.: Łazarz Żyd z Walcza¹²⁹.

Wieleń:

- 1581 r.¹³⁰

Wolsztyn

- 1531 r.¹³¹

Wronki:

- 1553 r.: „Wronkÿ oppidum, ibidem Iudei a focus 16 fl. 16” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1563 r.: „Item Iudei eiusdem oppidi Julii 16 solverunt fl. 150” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 247v);
- 1564 r.: „We Wronkach żydowskich domów 35, szkolniczy dom i bożnica; płacą na każdy rok panu z Gorki, wojewodzie poznańskiemu, dzierżawcy swemu mc. 20. Tak sprawę dali starszy ich”¹³²;
- 1576 r.: „Iudei eiusdem oppidi solverunt fl. 30. Habita ratio desolationis et paupertatis” (RPWP, pzn, 1576; ASK I 5, k. 572);
- 1577 r.: „Die 14 Octobris, Jacub Russek et Moisch Mucha Iudaei seniores ex oppido Wronki ad rationem personarum Iudaicarum ibidem degentium contributionis Regni publicae dederunt fl. 40” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 757v).

Wschowa:

- 1581 r.: Żyd Simon¹³³.

2017 r.

¹²⁶ Wypisy źródłowe dotyczące Żydów w Śremie w XIV–XV w. zebrała I. Skierska, zob. *Dawny Śrem w źródłach historycznych. Ludzie – Instytucje – Budynki*, do druku przyg. A. Gąsiorowski, G. Rutkowska, Śrem 2016 (Biblioteka Śremskiego Notatnika Historycznego, red. K. Budzyń, t. 3), s. 71–72. Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Śremie 29 domów żydowskich; zob. Podymne 1631, k. 32v. Na łączną liczbę 281 domów w 1631 r. w Śremie domy żydowskie stanowiły 10% budynków w mieście.

¹²⁷ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0610.htm, dostęp: 23.03.2017).

¹²⁸ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 61.

¹²⁹ K. Górka-Gołaska, T. Jurek, *Walcz – terytorium i powiat*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 489.

¹³⁰ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 61.

¹³¹ Tamże.

¹³² Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0611.htm, dostęp: 23.03.2017); LWWK 1564, cz. 1, s. 199: „jest Żydów domów 35”.

¹³³ „Źródłowo udokumentowane informacje o żydowskich mieszkańcach Wschowy pochodzą z końca XVI w. Jako pierwszy osiedlił się we Wschowie w 1581 r. Żyd Simon. Zamieszkał on w obrębie miasta, ale na gruntach należących do starosty. Liczniejsze nazwiska żydowskie spotkać można w księgach miejskich i grodzkich począwszy od 1592 r. Analiza tych danych wskazuje, że ludność żydowska Wschowy nie przekraczała 150 osób wliczając w to kobiety i dzieci”, cyt. za: Sobczak, *Żydzi*, s. 74–75; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 398; por. D. Czwojdrak, *Żydowskie osadnictwo*, s. 82–83; Nowakowski, *Wschowa*, s. 131. Informacja jakoby ludność żydowska zamieszkiwała we Wschowie już w latach 1461–1462 nie znajduje potwierdzenia źródłowego. Wygnani zostali oni ze Wschowy w 1595 r.

III.2.2.5. WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Henryk Rutkowski

Analogicznie do wcześniej wydanych tomów Atlasu, na obszarze województw sieradzkiego i łęczyckiego zostały oznaczone ośrodki i granice jednostek terytorialnych Kościoła katolickiego (łacińskiego). Na mapie podstawowej oraz na dodatkowej mapie podziałów kościelnych, która ma skalę dwukrotnie mniejszą, przedstawiono wszystkie ośrodki administracyjne w końcu XVI w., tj. siedziby archidiecezji, dekanatów i parafii. Także obie mapy pokazują granice diecezji i archidiecezji, różnice natomiast zachodzą w wyborze granic niższego rzędu: mapa podstawowa zawiera granice parafii, a mapa dodatkowa – granice dekanatów.

Opracowane terytorium znajdowało się w zasięgu dwóch diecezji. Całe województwo łęczyckie, a województwo sieradzkie w znacznej większości należało do diecezji gnieźnieńskiej. Tutaj chcemy zaznaczyć, że rozpowszechnione w historiografii nazywanie diecezji gnieźnieńskiej archidiecezją wydaje się jeszcze dla XVI w. niewłaściwe (dla średniowiecza jest anachronizmem)¹. Ostrzeszowskie, długo związane politycznie ze Śląskiem, wchodziło w skład diecezji wrocławskiej.

Terytorium sieradzko-łęczyckie, które podlegało arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, dzieliło się głównie na trzy jednostki: archidiecezję łęczycką i uniejowską oraz terytorium wieluńskie. To ostatnie było równorzędne z archidiecezją i czasem je tak nazywano – nieściśle, gdyż z powodu braku w kolegiacie wieluńskiej archidiecezji jego funkcję wykonywał prepozyt². Różne części pogranicza należały do archidiecezji: kaliskiej, gnieźnieńskiej, łowickiej i kurzelowickiej³. Archidiecezje istniały od kilku wieków, tylko archidiecezja łowicka powstała w XVI stuleciu. Erygował go arcybiskup Jan Łaski w 1522 r. z części archidiecezji łęczyckiej, obejmującej dekanaty rawski

¹ W *Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce* oraz w *Słowniku staropolskim* archidiecezja (*archidioecesis*) nie występuje. W opracowaniu Jakuba Sawickiego poświęconym synodom diecezji gnieźnieńskiej od początku XV w. określenie archidiecezja (po łacinie) pojawia się w źródłach od 1572 r., lecz jeszcze statuty z 1612 r. mają w tytule synod diecezjalny, a nie archidiecezjalny (*Concilia Poloniae*, t. 5, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1950, s. 147, 204 i passim). Podobnie było w diecezji lwowskiej, gdzie tytuł statutów z 1614 r. mówi o synodzie archidiecezji, a tytuły z lat 1593, 1641 i 1765 o synodach diecezjalnych (informacja Stanisława Litaka). Tak więc w aktach kościelnych pisanych po łacinie przez długi czas nie obowiązywała reguła, że diecezję zarządzaną przez arcybiskupa nazywa się archidiecezją. Jeszcze później termin archidiecezja przyjął się w języku polskim, w polszczyźnie ogólnej (potocznej) zapewne dopiero w XX w. Archidiecezji brak nie tylko w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*, lecz także w dziełach z XIX w.: słowniku Lindego (jest wyłącznie jako odsyłacz do hasła arcybiskupstwo) oraz w encyklopedii Orgelbranda; jeszcze *Podręczna encyklopedia kościelna* (t. 1–2, 1904) postąpiła jak Linde. *Słownik języka polskiego* (PWN, t. 1, 1978, s. 74) zamieszcza dwie definicje archidiecezji, które oddają znaczenie właściwe (diecezja zarządzana przez arcybiskupa) oraz niewłaściwe (prowincja kościelna). Zamienne używanie pojęć archidiecezja i metropolia (prowincja) odnotowuje również *Encyklopedia katolicka* (t. 1, 1973, s. 873 n.). Wcześniej w odniesieniu do prowincji bywał stosowany termin arcybiskupstwo, np. w XVI w., o czym świadczy tekst Piotra Skargi z 1577 r. (zob. cytaty w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*, t. 1, 1966, s. 205 n.). Według *Encyklopedii katolickiej* geneza archidiecezji jest niejasna. Można przypuszczać, że tę nazwę – na podłożu dążności wyższego kleru do wyróżniania się dostojnymi tytułami – zrodził przykład nazw świeckich (hrabstwo, księstwo), ponieważ nie ma innej różnicy między archidiecezją a diecezją niż godność ordynariusza. Zob. *Dictionnaire de droit canonique*, t. 4, Paris 1949, s. 1263 n. W tej publikacji nie ma osobnego hasła *archidioecèse*, ponadto tego słowa nie wymienia Émile Littré, *Dictionnaire de la langue française* (t. 1, 1959). Można to określić jako opóźnienie w porównaniu z językiem polskim, podobnie jest też w języku niemieckim. Sprawa wymagałaby zbadania, powyższe uwagi są wynikiem pobieżnej obserwacji.

² Sprawę „archidiecezji” wieluńskiej, o którym w historiografii pisano błędnie, wyjaśnił (rozszerzając wnioski W. Patykiewicza) Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 87–90.

³ Zob. Aneks A: Zestawienie jednostek administracji kościelnej.

i bedleński, jednak już w 1528 r. drugi z wymienionych został przywrócony Łęczycy⁴. Mapy ujawniają dużą zbieżność granic diecezji, a zwłaszcza archidiaconatów z granicami województw i ziemi, ujawniają także znamienne rozbieżności w tym zakresie. Stan granic w końcu XVI w. był oczywiście rezultatem przemian w stuleciach wcześniejszych, w których zdarzało się dostosowywanie podziałów kościelnych do podziałów politycznych lub na odwrót⁵.

Kiedy po Soborze Trydenckim wzrosło w Kościele znaczenie dekanatów, zreorganizowano i rozbudowano ich sieć w diecezji gnieźnieńskiej. Dokonało się to zapewne w latach 1583–1589, lecz szczegółową informację o ówczesnej strukturze terytorialnej diecezji mamy dopiero z 1628 r. Wtedy dekanaty znajdowały się we wszystkich archidiaconatach i tylko „oficjalat czyli terytorium wieluńskie” jeszcze było ich pozbawione⁶. Wcześniej podział dekanalny z końca XVI w. jest poświadczony w dwóch archidiaconatach obejmujących pogranicze interesującego nas obszaru: w archidiaconacie kaliskim (dwie wizytacje z lat 1603–1611) oraz w archidiaconacie gnieźnieńskim (wizytacja z lat 1608–1609).

Najniższe okręgi w organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego, parafie, pełniły również funkcje w administracji państwowej, ponieważ nie było w niej jednostek mniejszych niż powiaty (np. z ambony ogłaszano uniwersały królewskie, parafie stanowiły element porządkujący zbieranie podatków i ich rejestrację). Oprócz normalnych parafii istniały stosunkowo nieliczne okręgi, w których obsługa duszpasterska należała do kościołów filialnych; przeważnie były to wcześniej kościoły parafialne, które z różnych powodów zostały przyłączone do sąsiednich jednostek. Takie kościoły traktowaliśmy jako parafie. Tutaj potrzebna jest uwaga, że w odniesieniu do kościołów pomocniczych i kaplic panuje w źródłach terminologiczny zamęt⁷. To zjawisko wraz z niedostatkami informacji źródłowych sprawia, iż część naszych decyzji o uznaniu albo nieuznaniu kościoła za ośrodek parafii ma charakter hipotetyczny. Trudności nastręczały również kościoły parafialne, które były zajęte przez innowierców. Nawet jeżeli mieliśmy dane, że taka sytuacja trwała przez dłuższy czas, ale katolickie władze kościelne nie przenieśli parafii do innej miejscowości, to uwzględnialiśmy dawny ośrodek. Oznaczyliśmy np. parafię w Dankowie (terytorium wieluńskie), chociaż tamtejszy kościół znajdował się w posiadaniu protestantów, a jego funkcje długo pełniła kaplica (kościół?) w Zajączkach⁸. Tak samo postępowali w XVI w. poborcy podatkowi, układając swe rejestry.

Podstawą opracowania sieci parafialnej były przede wszystkim źródła kościelne, zwłaszcza te z nich, które wymieniają wszystkie miejscowości należące do poszczególnych parafii. Wprawdzie brak takich materiałów z drugiej połowy XVI w., ale duża trwałość podziałów parafialnych umożliwia przyjęcie informacji wcześniejszych lub późniejszych za odpowiadające stanowi z naszego przekroju chronologicznego.

Wykaz kościołów parafialnych i częściowo filialnych diecezji gnieźnieńskiej, w układzie jednostek administracyjnych wyższego rzędu, zawierają wydrukowane akta synodu diecezjalnego z 1628 r., niestety z brakami⁹. Właściwemu wykorzystaniu tego źródła, w szczególności wydzieleniu kościołów, które powstały po roku 1600, pomogło opracowanie Stanisława Librowskiego, będące alfabetycznym zestawieniem wszystkich parafii diecezji gnieźnieńskiej w okresie staropolskim wraz z podaniem czasu ich funkcjonowania¹⁰. Korzystaliśmy także z opracowania Stanisława Litaka, dokładność jego danych umożliwiła rozstrzygnięcie niektórych wątpliwości¹¹. Wizytacje kościelne, które są najlepszą podstawą ustalenia zasięgów parafii, dla terytorium sieradzko-łęczyckiego zachowały się częściowo. Naszego

⁴ *Zbiór ważniejszych dokumentów natury kościelnej archidiecezji gnieźnieńskiej do lat 1818/1821*, oprac. S. Librowski, cz. 3: *Ośrodek Łowicz*, ABMK, t. 35, 1977, s. 349–362, nr 18, 20.

⁵ Zajączkowski, O kształtowaniu się, s. 127 n., 167 n.; Rosin, Rozwój, s. 425–427; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Oficjalaty okręgowe w późnośredniowiecznej archidiecezji gnieźnieńskiej*, CPH, t. 47, 1995, s. 98–108.

⁶ Terytorium wieluńskie określono jako należące do archidiaconatu uniejowskiego; *Constitutiones*, k. C4–E3; *Encyklopedia katolicka*, t. 5, 1989, szp. 1182.

⁷ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 95; Librowski, *Repertorium*, cz. 1, z. 1, s. 86 n.; S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980, s. 20–22.

⁸ *Constitutiones*, k. E; Librowski, *Repertorium*, cz. 1, z. 1, s. 84 n., 145; Librowski, *Repertorium*, cz. 4, s. 86, 170.

⁹ Niektóre nazwy podano błędnie, np. w dekanacie warszkim zamiast Miłkowice wymieniono Mikołajewice, które wcześniej zostały poprawnie umieszczone w dekanacie uniejowskim. Pominięto m.in. parafie: Dobra w dekanacie zgierskim, Boleszczyń w dek. warszkim, Łobudzice w dek. szadzkowskim, Działoszyn, Szczyty i Trębaczów w dek. brzeźnickim; *Constitutiones*.

¹⁰ Librowski, *Repertorium*, cz. 4, s. 53–174.

¹¹ Litak, *Kościół*, s. 16, 167–207. Opracowanie to w odniesieniu do kościołów parafialnych jest minimalnie zmienionym powtórzeniem poprzedniej publikacji autora (S. Litak, *Struktura*).

obszaru dotyczą następujące wizytacje diecezji gnieźnieńskiej (wymieniamy najstarsze zachowane): wizytacja dekanatów kaliskiego i stawskiego z lat 1603–1607, dekanatów konińskiego i sompoleńskiego z lat 1608–1609, wizytacja archidiaconatu uniejowskiego z lat 1635–1636 oraz terytorium wieluńskiego z lat 1668–1669¹². W tej sytuacji czołowa rola przypadła księdze uposażeń diecezji gnieźnieńskiej, spisanej na polecenie Jana Łaskiego w latach 1511–1523¹³.

Braki w informacjach ze źródeł kościelnych uzupełnialiśmy danymi ze źródeł wytworzonych przez aparat skarbowy państwa, przede wszystkim z rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. Przynależność parafialna miejscowości w *Liber beneficiorum* Łaskiego i w rejestrach poborowych jest w znacznej większości taka sama, ale w rejestrach zdarzają się nieścisłości, np. pod wpływem stosunków własnościowych lub w parafiach przeciętych granicą administracji państwowej. Niekiedy trzeba było sięgnąć do Rejestru Czaykowskiego z drugiej połowy XVIII w. oraz do Tabeli miast, wsi, osad Królestwa Polskiego, wydanej w 1827 r., która podaje przynależność parafialną¹⁴.

Diecezja wrocławska dzieliła się na archidiaconaty, a te z kolei na archiprezbiteraty, będące odpowiednikiem dekanatów i czasem tak też określane. W granicach Korony Polskiej znajdowała się część archidiaconatu wrocławskiego (archiprezbiterat ostrzeszowski ze skrawkiem sycowskiego) oraz jedna parafia z archidiaconatu opolskiego (Starokrzepice w archiprezbiteracie olesnowskim). Statuty synodu diecezji wrocławskiej z 1592 r. wymieniają archiprezbiterów („archipresbyteri, seu decani rurales”), w tym ostrzeszowskiego, co stanowi pierwsze potwierdzenie istnienia tego okręgu kościelnego z ośrodkiem w Ostrzeszowie¹⁵. Wizytacje kościołów w Ostrzeszowskiem z lat 1638, 1651 i 1670 są opublikowane¹⁶, rękopis wizytacji z lat 1633–1635 wykorzystali Józef Nowacki i Ryszard Rosin¹⁷. Pomocny był rejestr kościołów z 1667 r., a także publikacja Litaka¹⁸.

Rekonstrukcja granic parafialnych opierała się na założeniu ich względnej trwałości. Stosowaliśmy w dużym stopniu regresję, tj. uwzględnialiśmy przynależność parafialną osiedli, które powstały w XVII–XIX w. na terenach niezasiedlonych, korzystaliśmy z granic gmin i gromad oznaczonych na mapach z XX w. Na granicach parafialnych zostały oparte granice jednostek wyższego rzędu.

Granica między diecezjami gnieźnieńską i wrocławską częściowo przecinała ziemię wieluńską, a częściowo pokrywała się z granicą państwa. Inne biskupstwa sąsiadujące z województwami sieradzkim i łęczyckim to od południa diecezja krakowska, a od północy diecezje: poznańska (jej część mazowiecka), płocka (parafia Mnich) i włocławska. Sąsiedztwo rozumiemy tutaj ściśle, jako pokrywanie się granicy diecezjalnej z granicą wojewódzką; mapy pokazują, w których miejscach zasięg diecezji gnieźnieńskiej oddalał się od obszaru sieradzko-łęczyckiego. Archiprezbiterat ostrzeszowski stykał się od strony północno-zachodniej z diecezją poznańską.

Przebieg granic diecezjalnych wymaga objaśnień w trzech miejscach. Granica północna długo miała odcinki sporne, ustaliła się dopiero w XV w.¹⁹ Jeszcze jednak w XVI stuleciu przedmiotem sporu była jednowioskowa parafia Korzecznik, znajdująca się w województwie brzeskim kujawskim na pograniczu z województwami łęczyckim i kaliskim. Po stronie gnieźnieńskiej parafia ta należała do archidiaconatu łęczyckiego i do dekanatu bedleńskiego, następnie kłodawskiego²⁰. Tę drugą przynależność pokazaliśmy na mapie podziałów kościelnych. W diecezji włocławskiej Korzecznik był

¹² Librowski, Repertorium, cz. 1, z. 1, s. 107–146.

¹³ Łaski LB, I–II.

¹⁴ Zob. rozdział o źródłach pisanych.

¹⁵ *Concilia Poloniae*, oprac. J. Sawicki, t. 10, Wrocław 1963, s. 613; por. Rosin, Ziemia wieluńska, s. 90 n.; Rosin, Słownik, s. 97. W XV w. granica między archidiaconatami przebiegała inaczej niż w XVII w., okolice Bieczyny i Kluczborka należały jeszcze do archidiaconatu wrocławskiego, a nie opolskiego; B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Breslau 1940, s. 52 n., 61, 86 i mapa III.

¹⁶ *Visitationsberichte der Dioecese Breslau. Archidiaconat Breslau*, t. 1, wyd. J. Jungnitz, Breslau 1902, s. 131–137, 155–170, 741–776; por. J. Köhler, *Das Ringen um die tridentische Erneuerung im Bistum Breslau [...] 1564–1620*, Köln–Wien 1973, s. 22, 173–178, 184, 285–288 i zał. I, IV, V.

¹⁷ Now2, s. 496–503; Rosin, Słownik.

¹⁸ *Wykaz kościołów diecezji wrocławskiej z 1667 roku*, oprac. J. Kopiec, ABMK, t. 55, 1987, s. 157–159, 172 n., 185; Litak, Kościół, s. 447, 466–468, 476.

¹⁹ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, ABMK, t. 18, 1969, s. 325; Zajączkowski, O kształtowaniu się, s. 140.

²⁰ Łaski LB, II, s. 48; Constitutiones, k. D 2.

zaliczony do dekanatu brzeskiego w archidiecezji wrocławskiej²¹. Ostatecznie parafia ta pozostała w diecezji gnieźnieńskiej²².

Wyjątkowy charakter miała parafia Mstów jako podzielona między dwie diecezje: gnieźnieńską i krakowską. Siedzibą parafii był Klasztor Mstowski w diecezji gnieźnieńskiej, a sąsiadujące z nim przez rzekę miasto podlegało biskupstwu krakowskiemu. Granicę wyznaczał w większości bieg Warty, wskutek czego po stronie gnieźnieńskiej znajdowały się nie tylko wszystkie wsie należące do woj. sieradzkiego (dwie z nich, Łuszczyn i Krasice, leżały na południe od Warty), lecz także kilka wsi z woj. krakowskiego (później tworzyły one okręg kościoła filialnego w Rędzinach). Taką granicę ustalono w 1456 r.²³ Ten układ był przestrzegany przez następne stulecia. Parafię, zgodnie z przynależnością jej siedziby, wizytowali przedstawiciele arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i w aktach wizytacji spisywali wszystkie miejscowości podległe kościołowi parafialnemu, co wynikało ze względów praktycznych. Do połowy XVIII w. wizytatorzy pomijali dwa kościoły pomocnicze w mieście, które występują natomiast w wizytacjach krakowskich. Dlatego nie ma uzasadnienia pogląd (m.in. Karola Buczka), że jeszcze w XVIII w. granica diecezjalna koło Mstowa była sporna²⁴.

Inaczej wygląda sprawa granicy koło Wieruszowa. W 1368 r. parafia z ośrodkiem w tym mieście, należąca do diecezji wrocławskiej, obejmowała osady i na zachód od Proсны (m.in. Świba z kaplicą), i na wschód (Chobanin). Kiedy w pierwszej połowie XV w. przeniesiono Wieruszów do diecezji gnieźnieńskiej, Świba pozostała w dawnym biskupstwie i jej kaplica prawdopodobnie zaczęła pełnić funkcje kościoła parafialnego. *Liber beneficiorum* Łaskiego wymienia w parafii wieruszowskiej tylko Mirków, wieś na lewym brzegu Proсны. Poza tym brak danych o stosunkach kościelnych ma tym terenie w XVI w., informacje mamy dopiero z następnego stulecia. Wtedy przynależność diecezjalna miejscowości położonych po lewej stronie Proсны (Mirków, Kuźnica Skakawska) była sporna. Również przynależność samej Świby do diecezji wrocławskiej była podważana przez stronę gnieźnieńską. W 1622 r. kościół w tej wsi był konsekrowany przez sufragana wrocławskiego, ale w 1651 r. ubolewano, że poddał go swej władzy pleban wieruszowski. Gdy wizytacja wrocławska z 1670 r. traktuje Świbę jako parafię w tej diecezji, to wizytacja gnieźnieńska z lat 1668–1669 widzi w niej tylko kaplicę w parafii wieruszowskiej. Taka też przynależność kościelna Świby utrwaliła się w następnym stuleciu²⁵.

Przechodzimy do skomentowania kilku miejsc w sieci parafialnej. Zgodnie z informacjami *Liber beneficiorum* Łaskiego, pięć miejscowości miało podzieloną przynależność parafialną, do jednego kościoła należała wieś (ludność chłopska), a do drugiego dwór. Były to miejscowości: Białe, Warszycy i Wola Warszyccka w parafiach Gieczno (tutaj wsie) i Modlna (dwory), Konarzewo w parafiach Piątek (wieś) i Gieczno (dwór), Boczki w parafiach Uniejów (wieś) i Niewiesz (dwór)²⁶. Tuszyn w archidiecezji łęczyckim był nie tylko ośrodkiem parafii, lecz także dekanatu. Kościół parafialny stał nie w mieście Tuszynie, ale w przylegającej do miasta wsi Stary Tuszyn, zwanej także Tuszyńkiem lub Wolą Tuszyńską (nazwa dzisiejsza: Tuszynek Starościński)²⁷. Taka nietypowa sytuacja bywa źródłem pomyłek²⁸. W archidiecezji uniejowskiej występuje na naszej mapie parafia Puszcza (nazwa dzisiejsza: Puszcza Osińska). Początek dała kaplica wystawiona w XV w. wśród lasów, którą arcybiskup w 1529 r. zmienił w kościół parafialny. Do parafii zaliczone zostały dwie wsie, Osiny i Chabelice, przy czym pierwsza z tych miejscowości stała się nazwą parafii, której siedzibę stanowił kościół w puszczy („in eremo”).

²¹ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej za Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, s. 27; Rosin, *Rozwój*, s. 417.

²² Librowski, *Repertorium*, cz. 4, s. 109.

²³ Długosz LB, III, s. 148 n.; J. Laberschek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lełowskim do 1500 r.*, [w:] *Księga jubileuszu stulecia diecezji kieleckiej (1883–1983)*, Kielce 1986, s. 232; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Oficjalaty okręgowe*, s. 104, przyp.

²⁴ ADWł, AAG, Wiz 5, s. 132–135; K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, Kraków 1930, s. 95; Materiały MWK, s. 192; Librowski, *Repertorium*, cz. 1, z. 1, s. 138, 151, 159, 182 n., 200; Librowski, *Repertorium*, cz. 4, s. 126 n., 140; Litak, *Kościół*, s. 198 n., 246.

²⁵ Łaski LB, II, s. 147 n.; *Visitationsberichte der Diocese Breslau*, t. 1, s. 166, 765, 775; Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 69, 90; Rosin, *Słownik*, s. 66, 117, 161, 174 n.; Now2, s. 501; Librowski, *Repertorium*, cz. 1, z. 1, s. 145, 175; Litak, *Kościół*, s. 207.

²⁶ Łaski LB, I, s. 369; II, s. 409–412; A. Tomczak, *Zarys dziejów parafii Gieczno do roku 1939*, Toruń 1997, s. 22, 26, 70 n.

²⁷ Łaski LB, II, s. 163; P. Wielkopolska, t. 2, s. 264; Librowski, *Repertorium*, cz. 4, s. 158 i podane tam odesłania do *Repertorium*. Dawną topografię pokazuje mapa Gilly'ego.

²⁸ Litak, *Kościół*, s. 194, wymienił dwukrotnie ten sam kościół, w mieście i we wsi.

Nazwa parafii Puszcza oficjalnie przyjęła się dopiero w początkach XVIII w.²⁹ W Wieluńskim sąsiadowały ze sobą dwa miasteczka, Kamień (dawniej Kamion) i Toporów. Kamień był kościołem filialnym w parafii Mierzyce, a do jego okręgu należała wieś Załęcze Małe, Toporów natomiast nie miał kościoła i należał wprost do parafii Mierzyce³⁰.

W Ostrzeszowskim, czyli w diecezji wrocławskiej, na pograniczu ze Śląskiem znajdowała się wieś Mielęcín, której przynależność parafialna w XVI w. budzi wątpliwości. Przyjęliśmy alternatywę: albo parafia Czermin, albo parafia Parzynów (na pierwszym miejscu wymieniamy przynależność bardziej prawdopodobną). Według wizytacji z 1670 r. (wtedy duszpasterstwo nad nielicznymi katolikami w Mielęcínie sprawował pleban z Parzynowa), w początkach XVII w. wieś ta podlegała kościołowi w Czerminie. Czermin leżał na Śląsku w archidiecezji sycowskiej, był filią parafii Turków (Turkowy). Około 1738 r. Mielęcín zaliczano do parafii Parzynów³¹.

Liczba wszystkich parafii, które znajdowały się na obszarze województw sieradzkiego i łęczyckiego w końcu XVI w., wynosiła 295. Zostały tu wliczone parafie wykraczające częściowo poza terytorium łęczycko-sieradzkie (było ich 21) oraz mające ośrodki na sąsiednich terytoriach, a wchodzące częściowo swego obszaru w nasze granice (10). Wyróżniliśmy w sumie 12 kościołów filialnych z okręgami, z tego 8 na terytorium wieluńskim. Pomijając 10 ośrodków zewnętrznych (w tym 4 miasta) – spośród 285 kościołów parafialnych i filialnych z okręgami 220 znajdowało się we wsiach, a 65 w miastach. Oprócz wspomnianych Tuszyń i Toporowa 5 innych miast nie miało swoich kościołów. Były to miasteczka: Budzynek w parafii Leźnica Wielka (pow. łęczycki), Zamysłów w par. Dobra (pow. sieradzki), Pławno w par. Gidle (pow. radomszczański), Wodziczna w par. Trzcienica (pow. wieluński), Borek w par. Ostrzeszów.

Ziemia sieradzka, największa, liczyła 126 parafii, których powierzchnia wynosiła średnio 71 km². W najmniejszej ziemi wieluńskiej było 77 parafii o największym zagęszczeniu – średnia wielkość 46 km². Razem w całym województwie sieradzkim znajdowały się 203 parafie, na każdą przypada powierzchnia 62 km². Województwo łęczyckie liczyło 82 parafie, mające średnio 53 km². Na całym terytorium sieradzko-łęczyckim średnia wielkość parafii wynosiła 59 km² (w półtora raza większym województwie sandomierskim było to 68 km²)³².

Oficjalaty okręgowe (foralne) sprawowały sądownictwo kościelne na wyznaczonych terenach, urzędem oficjała był konsystorz. Wymieniamy oficjalaty diecezji gnieźnieńskiej, które miały swe siedziby w granicach województw sieradzkiego i łęczyckiego w końcu XVI w. Były to oficjalaty w Łęczycy, Uniejowie, Wieluniu oraz w Wolborzu. Trzy pierwsze urzędy istniały już w XV w., a oficjałat wolborski zaczął działalność zapewne w latach czterdziestych XVI w., przejąwszy funkcje wcześniejszego oficjałatu w Łęgonicach³³. Oficjalaty miały zasięg przeważnie zgodny z granicami odpowiednich archidiaconatów. W latach 1482–1511 przeniesiono grupę parafii z oficjałatu uniejowskiego do wieluńskiego, nie zmieniając ich przynależności archidiaconalnej³⁴. Oficjałat wolborski, jako umieszczony poza siedzibą archidiaconatu, nie mógł mieć okręgu wyznaczonego tylko przez granice administracyjne tego rządu, tak samo było z jego poprzednikiem – oficjałatem łęgonickim³⁵. Wydaje się, że w porównaniu

²⁹ Łaski LB, I, s. 537, przyp.; Rybus, s. 150; Librowski, Repertorium, cz. 1, z. 1, s. 139, 149, 158; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 130.

³⁰ Ulanowski, Visitationes, s. 659; Constitutiones, k. E. Por. Łaski LB, II, s. 95, 113; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 103 n. (brak lokalizacji kościoła).

³¹ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. II b 12: Schematismus des Bistums Breslau [...] 1738, s. 41 (informację przekazał Jan Wosch); *Visitationsberichte der Dioecese Breslau*, t. 1, s. 473 n., 744; Now2, s. 505.

³² A. Dunin-Wąsowiczowa, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.2.2.2; por. Litak, *Kościół*, s. 63–65.

³³ W. Patykiewicz, *Późniejsze oficjalaty gnieźnieńskie*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 5, z. 4, 1958 (1959), s. 118–120; P. Hemperek, *Oficjałat okręgowy w Lublinie XV–XVIII w.*, Lublin 1974, s. 70–72; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 119, 167; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Oficjalaty okręgowe*, s. 95–108.

³⁴ W. Patykiewicz, *Późniejsze oficjalaty gnieźnieńskie*, s. 120 n.; Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 89.

³⁵ A. Gąsiorowski i I. Skierska (ciż, *Oficjalaty okręgowe*, s. 104–106) uznali, że granicą między oficjałatami łęgonickim i łowickim była Pilica (nad nią leżą Łęgonice), lecz ich argumenty są nieprzekonujące. Przypuszczalnie Łęgonicom podlegała na lewym brzegu Pilicy co najmniej ta część archidiaconatu łowickiego, która wchodziła w skład woj. łęczyckiego. Dokument z 1522 r. erygujący archidiaconat łowicki określił jego obszar przez wymienienie dwóch dekanatów, bedleńskiego i rawskiego, czego ci autorzy nie zauważyli. Odwołując się do wzmianek w tym dokumencie o oficjałatach łowickim i łęgonickim, napisali, że nowa jednostka administracji kościelnej objęła te oficjalaty, ale chociaż stwierdzili rozbieżność granic archidiaconatu łowickiego i oficjałatu łęgonickiego, nie wyjaśnili tej kwestii. Naszym zdaniem wystawca dokumentu zakładał, że terytorium

z archidiakonata i dekanatami oficjalaty miały zasięg mniej ściśle przestrzegany, mieszkańcy terenów pogranicznych mogli stawać przed różnymi sądami konsystorskimi.

ANEKS A

Zestawienie jednostek administracji kościelnej

Zestawienie przedstawia stan z ok. 1600 r. W obrębie diecezji, archidiakonatów i dekanatów (lub jednostek równorzędnych) wymieniono parafie znajdujące się w granicach województw sieradzkiego i łęczyckiego. Jako nazwy parafii przyjęto nazwy miejscowości z kościołami parafialnymi według stanu z XVI w., odmienne nazwy obecne podano w nawiasach. Również w nawiasach zaznaczono filie wraz z określeniem macierzystych parafii. Miasta wyróżniono literą m. Parafie częściowo wykraczające poza terytorium sieradzko-łęczyckie oznaczono gwiazdką, a mające siedziby poza tym obszarem – dwiema gwiazdkami.

Diecezja gnieźnieńska

Archidiakonat łęczycki

Dekanat łęczycki

Bełdowo (Bełdów), Chociszewo (Chociszew), Chodowo (Chodów), Dalikowo (Dalików), Domaniewo (Domaniew), Kałowo (Kałów), Kazimierz m., Leźnica Mała, Leźnica Wielka, Łęczycza m., Parzynczów (Parzęczew) m., Poddąbice (Poddębice) m., Solca Wielka, Tur

Dekanat kłódawski

Bierzwienna Karczemna (Bierzwienna), Błonie, Borzysławice (Borysławice Kościelne)*, Chełmo (Chełmno), Chodowo Większe (Chodów), Dąbie m., Dąbrowice m., Dzierzbice, Goraj (Byszew Grabowski), Grabowo (Grabów Łęczycki) m., Kłodawa m.*, Krośniewice m., Mazowo (Mazew), Miłonice, Pieczewo (Pieczew), Rdułtów (Rdutów), Siedlec, Sobótka, Unienie (Umień)

Dekanat kutnowski

Bąkowo (Bąków Górny), Bedlno, Grochowo (Grochów), Kaszewo Kościelne (Kaszewy Kościelne), Kościół (Tum Poduchowny), Łąkoszyn m., Łęki (Łęki Kościelne), Nowe, Oporów m., Orłów m., Plecka Dąbrowa, Słaboszewo (Sławoszew), Sobota m., Strzegocino (Strzegocin), Sleszyno-Solek (obecnie nie istnieje), Topola (Topola Królewska), Witunia (Witonia), Zduny, Żychlin m.

Dekanat zgierski

Bielawy m.*, Bratoszewice m., Brzeziny m.*, Ciechosławice (filia par. Piątek), Dobra, Gieczno, Góra (Góra Świętej Małgorzaty), Kozieł (Kozle), Łodzia (Łódź) m., Mąkolice, Mileski (Mileszki), Modlna, Niesułków, Oszkowice, Piątek m., Skoszewy (Skoszewy Stare) m., Stryków m., Szczawin, Waliszewo (Waliszew), Zgierz m.

Dekanat tuszyński

Bąkowa Góra, Bęczkowice, Będków m., Bogdanów, Chełm (Chełmo), Chorzęcin, Czarnocin, Dłutów (Dłutów), Gorkowice, Łaznowo (Łaznów), Maluszyn*, Mierzyn, Milejów, Moszczenica, Nagórzyce*, Niedośpielin, Piotrków (Piotrków Trybunalski) m., Rączno (Ręczno), Rozprza m., Rzgów m., Rzuje-

archidiakonatu tylko w przybliżeniu będzie się pokrywać z obszarem dwóch oficjalatów, obejmie jednak ich siedziby. Nawet jeżeli arcybiskup postanowił o rozciągnięciu oficjalatu łowickiego na cały dekanat bedleński, to przecież nie uwzględnił tej części oficjalatu łęgonickiego, która należała do archidiakonatu kurzelowskiego, nie zmienił granic tego ostatniego. Do nieścisłości w artykule Gąsiorowskiego i Skierskiej przyczyniło się pominięcie przez nich dokumentu z 1528 r., który ograniczył archidiakoniat łowicki do dekanatu rawskiego; zob. wyżej, przyp. 4.

wice (Rzejowice), Srookie (Srock), Stary Tuszyn (Tuszynek Starościński), Sulejów m.*, Wielgi Młyn (Wielgomłyny), Witów, Wolborz (Wolbórz) m.

Archidiecezja uniejowska

Diecezja uniejowska

Bełdrzychów (Bałdrzychów), Brodnia (filia par. Glinno), Drużbin, Faliborzyce (Chwałborzyce), Glinno, Górka Wielka (Górka Pabianicka), Grodzisko, Kwiatkowice, Lutomirsko (Lutomiersk) m., Małyń, Męka, Mikołajowice (Mikołajewice), Niemysłów, Niewiesz, Pabianice m., Pięcznów (Pęczniew), Rossoszyca, Świeńce (Świnice Warckie), Uniejów m., Wartkowice, Wielanów (Wilamów)*, Wielenino (Wielenin), Wierzchy, Zadzim

Diecezja warcka

Boleszczyno (Boleszczyn), Brzeźno (Brzeźnio), Burzenin m., Charłupia Mała (Charłupia Mała), Charłupia Wielka (Charłupia Wielka), Chojne, Dąbrowa Wielka, Dobra m., Jeziersko (Jeziorsko), Kamionacz, Kliczków Stary (Kliczków Mały), Miłkowice, Sieradz m., Skęcznów (Skęczniew), Spycymierz, Stolec, Tubądzin, Unków (Uników), Warta m., Wąglczów (Wąglczew), Wróblów (Wróblew)

Diecezja szadkowska

Borzyszowice (Borszewice), Brzyków, Buczek m., Drużbice, Grabno, Grocholice m., Korczów (Korczew), Krzepczów, Łasko (Łask) m., Łobodzice (Łobudzice), Marzenin, Parzno, Puszcza (Puszcza Osińska), Rychłocice Wielkie (Rychłocice), Rzestarczów (Restarzew Poduchowny), Sędziejowice, Strońsko, Szadek m., Szczerców m., Widawa m., Wygielzów

Diecezja radomszczańska

Borzykowa*, Dąbrowa (Dąbrowa Zielona)*, Dmynin (Dmenin), Dobryszycy, Gidle, Kamieńsko (Kamieńsk) m., Kłomice (Kłomnice), Kobbiele (Kobbiele Wielkie), Kodrąb, Krempa (Krępa), Radomskie (Radomsko) m., Wszeborzyce (Soborzyce), Żytne (Żytno) m.

Diecezja brzeźnicka

Borowno, Brzeźnica (Nowa Brzeźnica) m., Dworzyszowice (Dworszowice Kościelne), Działoszyn m., Jedlno, Klasztor Mstowski (Mstów)*, Kruszyna, Lgota (Lgota Wielka), Makowiska, Mykanów*, Pajęczno m., Rząsna (Rząśnia), Siemikowice (Siemkowice), Sulmierzyce (Sulmierzyce), Szczyty (filia par. Działoszyn), Trębaczów, Wąsosze (Wąsosz), Wiewiec

Terytorium wieluńskie

Biała, Bolesławiec m., Chotów, Cieszęcin, Czarnożyły, Czastary, Danków, Dzierzniki (Dzierzniki), Dzierzychowice (Dzierzkowice), Jaworzno (filia par. Parzymiechy), Kadłub, Kamion (Kamień – filia par. Mierzyce) m., Komorniki (filia par. Mokrsko), Konopnica (filia par. Osjaków), Kowale (filia par. Praszka), Krzepice m.**, Krzywa Rzeka (Krzyworzeka), Lutułów (Lututów) m., Łagiewniki, Łaszów, Łubnice (filia par. Dzierzychowice), Łyseskornie (Łyskornie), Mierzyce, Mileszyn (Mieleszyn), Mokrsko, Naramice, Osjaków m., Ożarów, Parzymiechy, Pałnów, Praszka m., Raczyn, Ruda, Rudlice, Rudniki, Skomlin, Sokolniki, Stradziec (Strojec – filia par. Praszka), Waliknowy (Walichnowy), Wieluń m., Wieruszów m., Wierzbie (filia par. Ożarów), Wierzchlas, Wójcin, Wydrzyn, Żytniów

Archidiecezja kaliska

Diecezja stawski

Błaszki*, Głuchów, Goszczonów (Goszczanów), Góra**, Gruszczyce, Kalinowa, Liskowo (Lisków)**, Malanów*, Przespolewo (Przespolew)***, Staw m.*, Tokary, Wojków

Diecezja kaliska

Giżyce**

Archidiakonat gnieźnieński

Dekanat koniński

Kowale (Kowale Pańskie), Psary Korytkowskie (Psary), Słomów (Słomów Kościelny), Turek m.*

Dekanat sompoleński

Grzegorzewo (Grzegorzew) m.*

Archidiakonat łowicki

Dekanat łowicki

Łowicz m.**

Dekanat rawski

Budziszewice m.**, Inowłódz (Inowłódz) m.*, Lubocheń Wielki (Lubochnia), Małecz (Małecz)*, Rzeczyca, Tobiasze, Ujazd m.

Archidiakonat kurzelowski

Dekanat kurzelowski

Nowopole (Koniecpol) m.*, Przedbórz m.**

Dekanat opoczyński

Białobrzegi**

Diecezja wrocławska

Archidiakonat wrocławski

Archiprezbiterat ostrzeszowski

Baranów m., Bukownica, Chlewo, Chochłowy (Kochłowy), Domaborów (Donaborów), Doruchów, Grabów m., Kobyla Góra m., Kotłów, Mikorzyn, Mikstat m., Myjomice, Olszowa, Opatów, Ostrzeszów m., Parznowo (Parzynów), Przedborów, Rogaszyce, Siemianice, Świba (filia par. Wieruszów z diecezji gnieźnieńskiej?), Trzcieńca (Trzcinica), Wyszanów

Archiprezbiterat sycowski

Czermin (filia par. Turków)**

Archidiakonat opolski

Archiprezbiterat olesnowski

Stare Krzepice (Starokrzepice)*

ANEKS B

Gminy wyznań reformowanych

Krzysztof Chłapowski, Henryk Rutkowski

Podajemy zestawienie gmin wyznań reformowanych, czyli zborów, o których wiemy z pewnością lub z dużym prawdopodobieństwem, że istniały przed rokiem 1600. Wykaz ten zapewne nie jest kompletny, m.in. z powodu braku katolickich wizytacji z przełomu XVI i XVII w., które z reguły wymieniały kościoły zajęte przez różnowierców. Tylko co do części gmin ewangelickich mamy wiadomości o czasie ich istnienia, prawdopodobnie niektóre z nich trwały zaledwie kilka lat.

W sumie udało się ustalić istnienie w drugiej połowie XVI w. 17 zborów, z czego 2 w województwie łęczyckim, 5 w ziemi sieradzkiej, a 10, czyli najwięcej, w ziemi wieluńskiej. Wykaz ten przedstawia się następująco:

- pow. łęczycki – Jagodnica,
- pow. brzeziński – Brzeziny,
- pow. szadkowski – Lutomiersk, Zyгры,
- pow. piotrkowski – Bogdanów, Żerechowa,
- pow. radomszczański – Konięcpol,
- pow. wieluński – Cieszęcin, Danków, Działoszyn, Jaworzno, Parzymiechy, Siemianice, Trębaczów, Wieruszów,
- pow. ostrzeszowski – Myślniew, Parzynów.

Nie uwzględniliśmy w wykazie Burzenina w pow. sieradzkim oraz Mikorzyna w pow. ostrzeszowskim, ponieważ źródła mówią tylko o odbyciu się synodów w tych miejscowościach.

Większość z wymienionych gmin ewangelickich powstała w ośrodkach parafii katolickich (protestanci umieszczali swoje świątynie w zajętych kościołach); parafii nie było we wsiach: Jagodnica, Myślniew, Zyгры i Żerechowa. Siedziba 5 zborów znajdowała się w miastach (Brzeziny, Działoszyn, Konięcpol, Lutomiersk, Wieruszów).

Główną podstawę powyższego zestawienia stanowią akta synodów różnowierczych wydane przez Marię Sipayło¹. O zborach w Cieszęcinie i Dankowie informują przypisy J. Korytkowskiego do *Liber beneficiorum* Łaskiego², a o zborach w Myślniewie, Parzynowie i Siemianicach wspomina J. Nowacki³. Szczególnego objaśnienia wymagają Brzeziny. Krzysztof Lasocki, współwłaściciel (z bratem Jakubem) tego miasta, w 1551 r. założył zbor kalwiński, który następnie stał się zborom arianskim⁴. W 1565 r. odbył się w Brzezinach synod ariański. Wkrótce Krzysztof Lasocki sprzedał bratu swój udział we własności miasta i gmina przestała istnieć⁵.

Rozróżnienie zborów według wyznania nie jest z pełni możliwe. Znaczną większość stanowiły gminy wyznania kalwińskiego⁶. Trzy z nich zostały oddane braciom czeskim: Lutomiersk, Wieruszów i Zyгры⁷. W Cieszęcinie miał być zbor luteranski⁸.

1998 r.

¹ ASR, t. 1–4 (według indeksów). Dla Bogdanowa i Zygrów zob. też H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904, s. 43, 48.

² Łaski LB, II, s. 116, 148.

³ Now2, s. 499–502.

⁴ O. Bartel, *Do historii Brzezin i prepozytury brzezińskiej Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, „Reformacja w Polsce”, t. 12, 1953–1955, s. 139; T. Nowak w: *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 71; zob. też A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 13, Warszawa 1909, s. 389, 393.

⁵ ASR, t. 1, indeks, t. 2, s. 193 n.; L. Szczucki, *Szymona Budnego relacja o początkach i rozwoju anabaptyzmu w zborze mniejszym*, OiRwP, t. 31, 1986, s. 107 (tutaj definitywne rozstrzygnięcie sporu o miejsce tego synodu na korzyść tych Brzezin).

⁶ Zbory woj. sieradzkiego były związane z prowincją małopolską wyznania ewangelicko-reformowanego, na synodzie sandomierskim w 1570 r. zaliczono je do dystryktu żarnowskiego; ASR, t. 1, s. VII–X, t. 2, s. 270, t. 4, s. VII.

⁷ J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997, indeks.

⁸ Łaski LB, II, s. 148.

III.2.2a.5. ORGANIZACJA KOŚCIELNA NA POCZĄTKU XVI WIEKU

Henryk Rutkowski

Liber beneficiorum Jana Łaskiego, spisany w latach 1511–1523, jest jedynym źródłem z XVI w., które przedstawia stosunkowo dokładnie organizację terytorialną diecezji gnieźnieńskiej. Na tej podstawie opracowaliśmy mapę tej diecezji w zasięgu województw sieradzkiego i łęczyckiego. Podobną mapę opublikował wcześniej Eugeniusz Wiśniowski: *Sieć parafialna w archidiecezji gnieźnieńskiej (bez archidiaconatu kamieńskiego) w początkach XVI wieku*¹. Tak jak Wiśniowski pokazaliśmy granice archidiaconatów i dekanatów oraz siedziby wszystkich parafii i szpitali, lecz w przeciwieństwie do tego autora nie uwzględniliśmy szkół (znajdowały się prawie we wszystkich parafiach) i nie wyróżniliśmy parafii obejmujących ośrodki miejskie, w których nie było kościoła parafialnego. Oznaczyliśmy natomiast kolegiaty, kościoły filialne (na mapie Wiśniowskiego niektóre występują), kaplice i klasztory, a także pokazaliśmy liczbę księży przy kościołach parafialnych i filialnych. Informacje *Liber beneficiorum* nie są jednolite. W opisie terytorium wieluńskiego, które tu jest nazwane archidiaconatem², występują liczne kościoły filialne i kaplice, gdy gdzie indziej niektóre zostały pominięte (np. kościoły w Piotrkowie i Szadku). W archidiaconacie łęczyckim wymienia się systematycznie wikariuszy i innych duchownych pomocniczych, a w „archidiaconacie” wieluńskim zapewne nie wszystkich wspomniano. Tak więc zwłaszcza w zakresie liczby księży mapa nasza jest obciążona brakami występującymi w podstawie źródłowej.

W stosunku do stanu z końca XVI w.³ podział administracyjny diecezji gnieźnieńskiej na obszarze sieradzko-łęczyckim w początkach XVI w. różnił się następująco: późniejsze dekanaty łęczycki i zgierski tworzyły jeden dekanat szczawiński, a dekanaty kłodawski i kutnowski były dekanatem bedleńskim. Nie istniał jeszcze archidiaconat łowicki, jego terytorium stanowiło dekanat rawski w archidiaconacie łęczyckim. W archidiaconacie uniejowskim dekanat brzeźnicki obejmował także późniejszy dekanat radomszczański. Archidiaconaty kaliski i kurzelowski jeszcze nie były podzielone na dekanaty, a w archidiaconacie gnieźnieńskim siedziba dekanatu znajdowała się nie w Sompólnie, lecz w Zbarzu. Niewielkie różnice wystąpiły w granicach dekanalnych. Parafia Tobiasze należała do dekanatu tuszyńskiego (później do rawskiego), parafia Spicymierz – do dekanatu uniejowskiego (później do warckiego), teren nieistniejącej jeszcze parafii Chojne znajdował się w granicach dekanatu szadkowskiego (później warckiego), a teren parafii Puszcza Osińska należał do dekanatu brzeźnickiego (później do szadkowskiego).

Parafie połączone unią traktujemy tak jak parafie samodzielne, parafię afiliowaną do sąsiedniej parafii określamy jako kościół filialny z funkcjami kościoła parafialnego. Zakres funkcji takich kościołów bywał różny, niekiedy źródło nasuwa wątpliwości, do jakiej kategorii należy zaliczyć daną świątynię. Łubnice w Wieluńskim Wiśniowski zaliczył do kościołów filialnych z funkcjami parafialnymi, my uznaliśmy tę miejscowość za ośrodek parafii będącej w unii z parafią Dzieztkowice⁴. Kowale (także w Wieluńskim) były wcześniej osobną parafią, która w 1507 r. została włączona do parafii Praszka. W czasie spisywania *Liber beneficiorum* kościół w Kowalach był zupełnie spustoszony i nie pełnił żadnych funkcji religijnych, dlatego nie oznaczyliśmy go na tej mapie. Nowy kościół filialny

¹ *Kościół w Polsce*, t. 1: *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1968, mapa załącznikowa nr 5.

² Łaski LB, II, s. 89, 92.

³ Zob. Aneks A: Zestawienie jednostek administracji kościelnej.

⁴ Łubnice jako filia Dzieztkowic występują w 1628 r., taki stan przyjęliśmy dla końca XVI w.; *Constitutiones*, k. E; Łaski LB, II, s. 142; Rosin, Słownik, s. 110; E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1, s. 272, 278–280.

zbudowano (według S. Librowskiego) może w drugiej połowie XVI w., co uwzględniliśmy na mapach przedstawiających stan z końca tego stulecia⁵. Opis parafii Szadek w księdze uposażeń Łaskiego nie wspomina kościoła filialnego św. Idziego, który jest poświadczony w 1372 r. w Starym Szadku. Zgodnie z ustaleniami Zajączkowskich oznaczyliśmy tę świątynię w mieście Szadku, a nie w Wielkiej Wsi, jak chciał Librowski⁶. Chojny Wielkie w parafii Mileszki (Łęczyckie) miały od 1492 r. kościół filialny z osobnym kapłanem. Inaczej jednak niż Wiśniowski, który przyznał temu kościołowi funkcje parafialne, my oznaczyliśmy w Chojnach zwykły kościół filialny (sprawa pozostaje dyskusyjna)⁷.

Umieszczone w legendzie mapy objaśnienie, że liczba księży oznacza liczbę stanowisk przy kościele parafialnym lub filialnym, ma związek z niedokładnością informacji źródłowych. Istniały kościoły parafialne niemające plebana, a zarządzane dorywczo przez komendarzy lub przygodnych kapłanów⁸. Niektórzy plebani z powodu kumulacji beneficjów nie rezydowali w parafii, bywali też tacy, którzy nie mieli wyższych święceń kapłańskich (prezbiteratu) i nie mogli pełnić funkcji duszpasterskich⁹. Mapa pomija te zjawiska i każdą parafię traktuje tak, jakby rezydował w niej pleban, czyli co najmniej jeden ksiądz. Wymienieni w *Liber beneficiorum* wikariusze, a także altaryści, kapelani i mansonarze podwyższają liczbę księży. Wzmianki o domku dla wikariusza traktujemy jak informację o obecności takiego księdza¹⁰.

Pomijając kolegiaty i klasztory, więcej niż trzech księży znaleźliśmy w 16 miastach i w 3 wsiach. Były to: w archidiakonacie łęczyckim: Będków, Bielawy, Brzeziny, Chełmo (wieś)¹¹, Łęczyca, Piątek, Piotrków, Wolbórz, Zgierz; w archidiakonacie uniejowskim: Brzeźnica, Kamieńsk, Łask, Radomsko, Sieradz, Spicymierz (wieś), Warta; w archidiakonacie gnieźnieńskim: Grzegorzew, Turek, w archidiakonacie kaliskim Kalinowa (wieś).

Na omawianym obszarze znajdowały się cztery kolegiaty: w Kościele (czyli w Tumie koło Łęczycy), w Uniejowie, Sieradzu i Wieluniu. Kolegiaty uniejowska i wieluńska były również ośrodkami parafii, kolegiata sieradzka była związana z kaplicą przy zamku¹², a w Kościele (Tumie) oprócz okazałej romańskiej kolegiaty pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny stał kościół parafialny św. Mikołaja¹³.

Klasztory, tylko przygodnie wzmiankowane w *Liber beneficiorum* Łaskiego, zostały oznaczone na mapie zgodnie z opracowaniem Jerzego Kłoczowskiego¹⁴. Pomocne były także publikacje Stanisława Librowskiego i Stanisława Litaka¹⁵. Za Kłoczowskim pominięto małe placówki zakonne (np. w Kazimierzu), prepozyturę benedyktynów w Uniejowie uwzględniono tylko jako kościół filialny (kaplicę)¹⁶. W sumie oznaczyliśmy 13 klasztorów w 12 miejscowościach (w Wieluniu 2 domy zakonne). Rozmieszczenie klasztorów według zakonów było następujące: paulini – Oporów, Wielgomłyny, Wieluń, Wieruszów; dominikanie – Łęczyca, Piotrków, Sieradz; kanonicy regularni laterańscy – Klasztor Mstowski, Kłodawa; franciszkanie w Radomsku, bernardyni w Warcie, augustianie

⁵ W wizytacji z lat 1668–1669 wymieniono Kowale z kaplicą afiliowane do parafii Praszka; Łaski LB, II, s. 124; Rosin, Słownik, s. 137; Librowski, Repertorium, cz. 1, z. 1, s. 145 n.; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 110.

⁶ Łaski LB, I, s. 439–441; Zajączkowsky, cz. 2, s. 114 n.; Librowski, Repertorium, cz. 1, z. 1, s. 139, 148; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 154; Litak, Kościół, s. 202.

⁷ W 1628 r. Chojny zostały wymienione wśród parafii (Constitutiones, k. D 2), lecz inne źródła aż do XVIII w. nie wskazują, żeby należało uznać ten kościół za filię z okęciem; Łaski LB, II, s. 384 (tutaj także podstawa lokalizacji Chojen Wielkich i Chojen Małych); E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 279; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 83; Litak, Kościół, s. 195; Czaykowski; mapy Perthéasa i Gilly'ego. Datę erekcji kościoła filialnego ustalił J. Szymczak, *Erekcja kościoła w podlódzkich Chojnach w 1492 r.*, „Rocznik Łódzki”, t. 43, 1996, s. 15–35.

⁸ Takich parafii nieobsadzonych przez plebanów E. Wiśniowski wymienił z terytorium sieradzko-łęczyckiego 14 (tenże, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 287).

⁹ Tamże, s. 280, 287–295.

¹⁰ W Milejowie są wzmiankowane domki wikariuszy (Łaski LB, II, s. 188 n.), dlatego przyjęliśmy liczbę trzech księży. O wikariuszach i liczebności duchowieństwa parafialnego m.in. w archidiakonatach uniejowskim i łęczyckim zob. E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 311–315, 323–329.

¹¹ W Chełmie (dekanat tuszyński) była sytuacja wyjątkowa – trzech plebanów (wątpliwe, czy wszyscy rezydowali), wikariusz i altarysta (był równocześnie plebanem w Siedlcu); Łaski LB, II, s. 200–206; E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 283, 326; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 82.

¹² Zob. komentarz do planu Sieradza, s. 90.

¹³ Łaski LB, II, s. 429 n.

¹⁴ J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1, s. 495–582 i mapa załącznikowa nr 4.

¹⁵ Librowski, Repertorium, cz. 4; Litak, Kościół.

¹⁶ O kościołach w arcybiskupim Uniejowie zob. Łaski LB, I, s. 338–359; E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 283–285; *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź 1995, s. 73 n., 397–401.

w Wieluniu, norbertanie (premonstratensi) w Witowie. Wielgomłynny i Witów były wsiami, Klasztor Mstowski sąsiadował przez granicę województwa i diecezji z miastem Mstowem, pozostałe placówki zakonne znajdowały się w miastach. Cztery kościoły klasztorne stanowiły ośrodki parafii (Klasztor Mstowski, Kłodawa, Oporów i Wielgomłynny)¹⁷.

Szpital, czyli przytułek, z reguły łączył się z własnym kościołem lub kaplicą¹⁸. Księga uposażeń Łaskiego i opracowania pozwoliły oznaczyć 17 szpitali w 16 miastach. Były to: Bolesławiec, Brzeziny, Brzeźnica, Dobra¹⁹, Kłodawa²⁰, Krośniewice, Kutno, Łask²¹, Łęczyca (2 szpitale), Piątek, Piotrków, Sieradz, Uniejów, Warta, Wieluń, Wolbórz²².

Większość kościołów filialnych z funkcjami parafialnymi, które istniały w końcu XVI w., miała już ten charakter w czasie spisowania księgi uposażeń diecezji gnieźnieńskiej. Miejscowości z pozostałymi kościołami tego typu to wspomniane wyżej Łubnice i Kowale, następnie Szczyty, które w 1563 r. utraciły samodzielną parafię, oraz Konopnica, gdzie w latach 1551–1552 zbudowano kościół i utworzono filię parafii Osjaków²³. Mieleszyn i Sokolniki, wcześniej parafie, w początkach XVI w. były przejściowo afiliowane do sąsiednich parafii i wkrótce potem odzyskały samodzielność²⁴. Topola natomiast była długo filią parafii Kościół (Tum), odłączono ją w 1599 r.²⁵ Istniejący w czasach Łaskiego kościół filialny w Słomowie stał się osobną parafią przed końcem XVI w.²⁶ W tym samym okresie powstały cztery nowe parafie w miejscowościach, w których nie było wcześniej kościoła: w Krzepczowie (parafia utworzona w 1526 r.), w Chojnem (1527), Dłutowie (1540) i Kliczkowie Małym (1590)²⁷. W 1529 r. erygowano parafię przy kaplicy w Puszczy Osieńskiej²⁸. W XVI stuleciu wystąpiły dwa przypadki przeniesienia ośrodka parafii ze wsi do miasta, w którym znajdował się kościół filialny danej parafii. W 1523 r. parafię ze wsi Rosocha zastąpiono prepozyturą w mieście Będkowie (dotychczas był tam kościół filialny z 4 wikariuszami)²⁹. W 1548 r. nastąpiło przeniesienie parafii z Chrząstowa do Nowopola (Konieczpola)³⁰.

1998 r.

¹⁷ Kanonicy regularni z Kłodawy zarządzali także dwiema pobliskimi parafiami w Rdurowie i Sobótce; Łaski LB, II, s. 451–454, 459–463; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 106, 140, 148; por. Litak, Kościół, s. 98, 191, 516.

¹⁸ E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 346–356.

¹⁹ W Dobrej wizytacji z lat 1635–1636 i 1683 wymieniają prepozyturę szpitalną z kościołem Świętego Ducha lub św. Stanisława. Łaski podaje tylko kaplicę pod wezwaniem św. Stanisława i in., lecz ponieważ jego informacje są niepełne, przyjmujemy istnienie szpitala już na początku XVI w.; Łaski LB, I, s. 403; Librowski, Repertorium, cz. 1, z. 1, s. 140, 150; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 88.

²⁰ Szpital kanoników regularnych; J. Kłoczowski, *Zakony*, s. 510.

²¹ Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 118.

²² Wezwania Świętego Ducha i św. Leonarda odnosiły się do jednego szpitala w Wolborzu, a nie do dwóch; Łaski LB, II, s. 176, 178; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 167.

²³ Rybus, s. 179; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 109, 154.

²⁴ Constitutiones, k. E; Łaski LB, II, s. 145, 150; Rosin, Słownik, s. 114, 124, 155; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 124, 129, 148 n.

²⁵ Łaski LB, II, s. 429 n.; Rybus, s. 211; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 156.

²⁶ Constitutiones, k. D (błędnie Płomowo zamiast Słomowo); Łaski LB, I, s. 258, 261; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 147.

²⁷ Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 83, 88, 106, 113.

²⁸ Zob. *Granice administracji kościelnej* w tomie AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.2.5.

²⁹ Łaski LB, II, s. 230–233; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 76, 141.

³⁰ Łaski LB, I, s. 558, 562; Rybus, s. 172, 175; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 128 n.

III.2.2.6. KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

Arkadiusz Borek

Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, struktury organizacji Kościoła katolickiego przedstawiono na dwóch mapach. Szczegółowa mapa główna prezentuje siedziby jednostek administracji kościelnej oraz granice diecezji, archidiaconatów i parafii. Na przeglądowej mapie „Podziały kościelne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w końcu XVI wieku” zaznaczono z kolei stolice diecezji, archidiaconatów, dekanatów i parafii oraz granice diecezji, archidiaconatów i dekanatów. Obie mapy przedstawiają stan na koniec XVI w. Opracowywany w tym tomie obszar Kujaw i ziemi dobrzyńskiej należał wówczas do diecezji włocławskiej¹ (Kujawy i fragment ziemi dobrzyńskiej), płockiej (większość ziemi dobrzyńskiej i niewielki fragment Kujaw) i w marginalnym zakresie do diecezji gnieźnieńskiej. Poniższy tekst stanowi komentarz do tego statycznego obrazu, mający na celu przybliżenie przemian struktur kościelnych w drugiej połowie XVI w. oraz zwrócenie uwagi na przypadki niepewne lub dyskusyjne. Z racji faktycznych stosunków terytorialnych tekst jest poświęcony w większość diecezji włocławskiej.

Zasób źródeł dla diecezji włocławskiej i płockiej kształtuje się odmiennie. Pewne różnice są również widoczne na poziomie niższych struktur administracyjnych w ramach konkretnego biskupstwa. Bardzo dobrą dokumentacją dysponujemy dla diecezji włocławskiej. Podstawowymi źródłami dla rozpoznania jej struktur jest szereg wizytacji z ostatniej ćwierci XVI w. Treść wszystkich z nich została opublikowana. Dla archidiaconatu włocławskiego i częściowo kruszwickiego pełne teksty wizytacji zostały wydane w seriach *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*² i *Visitationes archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Wladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*³ (znalazły się tam wizytacje kilku parafii dekanatu bydgoskiego). Treść wizytacji archidiaconatu kruszwickiego, przechowywanych obecnie w AAG, jest znana z dość dokładnych streszczeń Witolda Kujawskiego zamieszczonych w *Repertoriach ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej* publikowanych w ABMK⁴. Rękopisy wizytacji zostały rozproszone w archiwach kościelnych we Włocławku, Gnieźnie i Pelplinie w wyniku porozbiorowych zmian granic diecezji. Najwcześniejsza zachowana wizytacja diecezji włocławskiej pochodzi z 1577 r.⁵, kolejna jest tylko o rok późniejsza – z 1578 r.⁶ Obie

¹ Na synodzie w Piotrkowie w 1551 r. jako oficjalny został przyjęty tytuł biskupów włocławskich jako włocławsko-pomorskich; *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, wyd. Z. Chodyński, Varsaviae 1890, s. VIII; I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, t. 4, 1961, nr 1–4, s. 681–768, tu s. 686; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, ABMK, t. 19, 1969, s. 302; S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1, Lublin 1964 (ABMK, t. 8), s. 25–30; A. Tomczak, *Kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpisów (XV–XVIII w.)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 69, 1964, nr 3, s. 17. W niniejszym tekście podległą im diecezję będą określał tylko pierwszym członem.

² MHDW 1, 11, 17, 19–23.

³ VAP 1–2.

⁴ Repertorium 77, s. 149–268; Repertorium 78, s. 71–159.

⁵ MHDW 17, s. 45–135; MHDW 19, s. 28–40.

⁶ MHDW 17, s. 6–44. Od s. 31 spis problemów poszczególnych parafii. Można spotkać opinie uznające akta wizytacji z lat 1577 i 1578 za wynik jednej akcji (M. Pawlak, *Reformacja na Kujawach w świetle wizytacji duszpasterskich biskupów Stanisława Karnkowskiego i Hieronima Rozrażewskiego z lat 1577–1584*, [w:] *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*, red. Z. Zyglewski, Bydgoszcz 2007, s. 179), jednak w obu spisach powtarza się 27 parafii, co każe widzieć w nich raczej efekty osobnych wizytacji, ale temat wymaga głębszych badań.

zostały przeprowadzone na zlecenie biskupa Stanisława Karnkowskiego, nie obejmują wszystkich kościołów na Kujawach i nie da się określić ich konkretnego klucza terytorialnego. Następne wizytacje pochodzą z czasów pontyfikatu Hieronima Rozdrażewskiego. Pierwsza – z 1582 r. – obejmuje właściwie całość kujawskiej części diecezji, ale dla archidiakonatu wrocławskiego niejednokrotnie pomija wiadomości o okręgach parafialnych⁷. Znacznie bardziej kompletna pod względem zasięgu terytorialnego i informacji o wsiach parafialnych jest wizytacja lat 1584–1585 archidiakonatów wrocławskiego i kruszwickiego⁸. W 1586 r. zwizytowano dekanaty kruszwicki i inowrocławski (dość pobieżnie)⁹, w 1594 r. archidiakonaty wrocławski¹⁰, w 1596 r. archidiakonaty kruszwicki¹¹, a w 1598 r. ponownie wrocławski¹². Prócz tych akt zachowały się również wizytacje pojedynczych kościołów¹³. W przypadkach tego wymagających sięgano do źródeł z XVII i XVIII w.¹⁴ Uzupełnieniem pełnych wizytacji są wykazy świątyń diecezji: z ok. 1570 r. (według patronatu), 1577 r. (najpewniej rejestry wizytacji z tego roku), 1583 r. (z podziałem na dekanaty i archidiakonaty)¹⁵ oraz spis synodalny z 1620 r.¹⁶ Ciekawym źródłem jest rękopiśmienna mapa diecezji wrocławskiej, przedstawiająca kościoły i podziały dekanalne, której powstanie Paweł Groth wydatował na lata 1620–1630¹⁷. Ta datacja jest jednak problematyczna, gdyż większość mapy prezentuje wcześniejsze podziały dekanalne, a nawet nie uwzględnia przeniesienia siedziby dekanatu z Raciążka (Raciąż, d) do Nieszawy (Nowa Nieszewa, k). Do tego obrazu nie pasuje jedynie obecność późniejszego dekanatu bobrownickiego (zob. niżej). Mapa musiała być więc w większości sporządzona na podstawie wizytacji Rozdrażewskiego, co zauważył Stanisław Librowski¹⁸. Niestety nie sprawdza się zupełnie jako źródło kartograficzne, ze względu na brak jakiegokolwiek kartometryczności. Również możliwość wykorzystania jej jako wykazu kościołów jest ograniczona, ze względu na ilość błędów i niejasności¹⁹.

Nie dysponujemy żadnym źródłem kościelnym dla szerszej rekonstrukcji granic parafialnych sprzed wyżej wymienionych wizytacji. *Liber retaxationum* diecezji wrocławskiej z 1527 r.²⁰ informuje prawie wyłącznie o zobowiązaniach płatniczych poszczególnych wsi wobec kościołów parafialnych, co oczywiście w znacznym stopniu pokrywało się z okręgami parafialnymi, jednak wielokrotnie też się z nimi rozmiękało. Dlatego, o ile nie podano, że płaconą daniną jest meszne, które było związane z podległością duszpasterską wobec danej świątyni, to możemy traktować informacje z księgi retaksacji tylko jako sugestie do rekonstrukcji okręgów parafialnych²¹.

Znacznie mniej korzystnie przedstawia się zasób źródeł kościelnych do odtworzenia struktur administracyjnych części ziemi dobrzyńskiej należącej do diecezji płockiej. Pierwsze wizytacje większości parafii archidiakonatu dobrzyńskiego pochodzą z lat 1597–1598. Zachowały się dwie redakcje. Wcześniejsza znajduje się w tomie wizytacji o sygnaturze 1 w Archiwum Diecezjalnym w Płocku i obejmuje 40 kościołów archidiakonatu dobrzyńskiego zwizytowanych jesienią 1597 r. (przemieszanych

⁷ MHDW 19, s. 41–72; VAP 1, s. 96–102; Repertorium 77, s. 151–161.

⁸ MHDW 22; VAP 1, s. 172–188; Repertorium 77, s. 161–168.

⁹ Repertorium 77, s. 168–172.

¹⁰ MHDW 23, s. 4–62.

¹¹ VAP 2, s. 276–290; Repertorium 77, s. 182–190; Repertorium 78, s. 106–117.

¹² MHDW 20, 21.

¹³ Na przykład wizytacja Lubrańca i podległych mu kościołów z 1583 r. (MHDW 19, s. 73–80), kościołów w Nieszawie, Brześciu, Kowalu z 1584 r. (MHDW 19, s. 81–109), parafii Piaski z 1595 r. (Repertorium 77, s. 181), kościołów w Skulsku, Warzymowie, Rządwinie, Kobielicach i Sędzinie z końca XVI w. (MHDW 23, s. 63–77).

¹⁴ Repertorium 68, s. 113–160; Repertorium 71, s. 141–252; Repertorium 77, s. 190–267; Repertorium 78, s. 71–102, 117–134.

¹⁵ MHDW 1, s. 7–24.

¹⁶ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. 178–180.

¹⁷ P. Groth, *Nieznana mapa diecezji wrocławskiej z XVII w.*, ZH, t. 25, 1960, nr 2, s. 119–126.

¹⁸ S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 41.

¹⁹ Między innymi w granicach diecezji wrocławskiej znalazły się Pakość i Kwieciszewo, należące do diecezji gnieźnieńskiej, omiędta została utworzona pod koniec XVI w. parafia w Modzurewie, Barcin zaś zaliczony do dekanatu kruszwickiego.

²⁰ MHDW 11; A. Borek, *Liber beneficiorum Jana Łaskiego – przyczynek do krytyki źródłoznawczej gnieźnieńskiej księgi uposażeń*, ABMK, t. 112, 2019, s. 44–45.

²¹ K. Kaczmarczyk, *Ciążary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, PH, t. 11, 1910, s. 157; J. Matuszewski, *Missalia – mensalia*, [w:] *Cultus et cognitio: studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1976, s. 375, 378–379; A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i wrocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2a.4.

z parafiami z innych terenów)²². Późniejsza redakcja, z informacjami z początku 1598 r., obejmuje już kompleksowo dekanaty dobrzyński, lipnowski i rypiński²³. Co ciekawe, zachodzą między nimi istotne różnice w treści. Nie jest to jednak miejsce na głębszą analizę kwestii źródłowych. Wykorzystano oba rękopisy. Dla omawianego tutaj tematu istotne jest głównie to, że jest to w większości wizytacja wewnętrzna i z reguły pomija kwestie zasięgów parafii, wyjątkiem jest część parafii dekanatu rypińskiego. Z interesujących nas wizytacji parafii diecezji płockiej leżących w ziemi dobrzyńskiej wydania doczekały się jedynie opisy kilku parafii z późniejszego dekanatu górzeńskiego²⁴. Z 1605 r. pochodzi wizytacja kilku kościołów ziemi dobrzyńskich, ponownie jednak bez informacji o okręgach parafialnych²⁵. Pierwsza pełna wizytacja, która pozwala na uchwycenie sieci parafialnej wraz z okręgami parafialnymi dla dekanatów dobrzyńskiego i lipińskiego, pochodzi z 1609 r.²⁶, dla dekanatu rypińskiego z 1623 r. (niestety podaje tylko okręgi uposażeniowe parafii, a nie duszpasterskie)²⁷, kolejna zaś dla tych terenów dopiero z 1694 r.²⁸ Dla rekonstrukcji samej sieci parafialnej pomocny był również spis kościołów z taksy beneficjów z 1628 r.²⁹ Dla archidiakonatu dobrzyńskiego nie mamy więc w pełni użytecznych źródeł kościelnych z drugiej połowy XVI w.

Do opracowania fragmentów diecezji gnieźnieńskiej wykorzystano te same źródła, jak w tomie wielkopolskim AHP³⁰.

Oprócz wizytacji, pomocniczo, wykorzystano rejestry poborowe, które stosowały układ parafialny. Należy jednak jasno stwierdzić, że parafie w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. służyły organizacji treści spisów i ich celem nie było oddanie faktycznych stosunków kościelnych. Jednocześnie w przytłaczającej większości przypadków informacje z rejestrów potwierdzają akta kościelne, dlatego – mimo błędów³¹ – uzasadnione jest korzystanie z rejestrów przy braku źródeł proveniencji kościelnej.

Problematyka historii struktur administracji kościelnej dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej była już przedmiotem różnych opracowań. Oprócz Zenona Gulдона³² dużo informacji zebrał w swoich pracach Witold Kujawski, jednak w większości są one oparte na źródłach wykorzystanych tutaj bezpośrednio³³. Na tym materiale bazuje również artykuł Ignacego Subery. Niestety autor popełnia tam wiele błędów i uproszczeń (pomija np. kwestię zmian granic diecezjalnych między diecezjami włocławską i płocką w średniowieczu)³⁴. Struktury administracyjne archidiakonatu włocławskiego omówił w swojej książce Stanisław K. Olczak³⁵, ale wyjaśnienie to ma charakter dość pobieżny i nie stanowi głównego tematu jego pracy. Informacje o strukturach kościelnych w ziemi dobrzyńskiej zbierają też artykuły Zofii Kuźniewskiej³⁶. Podziałami administracyjnymi diecezji płockiej zajmowali się: Wiesław Müller³⁷,

²² ADP, sygn. 1.

²³ ADP, sygn. 2.

²⁴ *Visitationes moderni Decanatus Gorznensis nec non ecclesiae parochialis in Bialuty*, wyd. P. Czapplewski, Toruń 1910 (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 14), s. 633–768.

²⁵ ADP, sygn. 4, k. 1r–12r.

²⁶ ADP, sygn. 6.

²⁷ ADP, sygn. 14.

²⁸ ADP, sygn. 47.

²⁹ ADP, Ep. 34/59, s. 92–114.

³⁰ A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2a.4.

³¹ Tamże.

³² Guldon, Kujawy; Guldon, Dobrzyń.

³³ W. Kujawski, *Źródła kościelne do dziejów zawiślańskich terenów diecezji kujawsko-pomorskiej*, ZK-D, t. 14: *Wyznania na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej*, 2000, s. 225–268; tenże, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich (od początku do 1925 r.)*, ZK-D, t. 29: *Administracja państwowa, samorządowa i kościelna na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej od średniowiecza do 1975 roku*, 2014, s. 9–26; Kujawski, Parafie; W. Kujawski, *Zmiany przynależności parafii pomiędzy diecezjami płocką i włocławską w ciągu dziejów*, „Studia Włocławskie”, t. 20, 2018, s. 555–574.

³⁴ I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*.

³⁵ S.K. Olczak, *Kościół parafialny w archidiakonacie włocławskim XVI–XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 19–29.

³⁶ Z.H. Kuźniewska, *Sąsiedztwo diecezji płockiej i włocławskiej oraz problemy z tym związane*, „Notatki Płockie”, t. 49, 2004, nr 3, s. 4–13; też, *Kościelne podziały administracyjne ziemi dobrzyńskiej na tle jej dziejów (od początku do 1925 r.)*, ZK-D, t. 29, 2014, s. 27–44.

³⁷ W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej w XVI–XVIII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 15, 1967, nr 2, s. 129–174; tenże, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 153–226.

Bolesław Kumor³⁸ i Eugeniusz Wiśniowski³⁹. Są to jednak ujęcia statystyczne, niepomocne w rozstrzygnięciu problemów szczegółowych, a ponadto sama ziemia dobrzyńska nie doczekała się wyczerpującego opracowania pod względem kościelnym⁴⁰.

W niniejszym tomie przyjęto ustalone w serii kryteria oznaczania na mapie ośrodków parafialnych⁴¹. Wyróżniono więc te centra parafii i ich okręgi, których prawne istnienie zostało potwierdzone w końcu XVI w. Na równi z nimi potraktowano kościoły filialne posiadające odrębny okręg duszpasterski (na mapie ta sama sygnatura i granice). Trzeba jednak zaznaczyć, że określenia jakiegoś kościoła jako filialnego może oznaczać dość szerokie spektrum związków między dwoma świątyniami, o charakterze genetycznym lub hierarchicznym, a źródła nie zawsze są jednoznaczne w tej materii⁴². Drugim istotnym założeniem jest to, że decydującym dla uwzględnienia parafii było uznawanie przez administrację kościelną istnienia danego ośrodka parafialnego, a nie jego faktyczne funkcjonowanie. Tak więc nawet jeśli parafia pozostawała bez obsady i nie pełniła realnie funkcji duszpasterskich trafiała na mapę. Jednym z częstszych powodów wakowania kościoła w drugiej połowie XVI w. było zajęcie go przez protestantów. Nawet w takich sytuacjach władze kościelne z reguły nie likwidowały formalnie parafii, co było zgodne z zaleceniami synodów polskich, ale traktowały ją jako zajętą i uwzględniały jej istnienie w wizytacjach, chociaż faktycznie tamtejsi katolicy w celu przyjęcia sakramentów udawali się do sąsiednich kościołów⁴³.

Bardziej skomplikowana jest kwestia ustalenia przynależności parafialnej poszczególnych osad. W zależności od dostępnego zasobu źródłowego przyjęto kilka założeń, którymi kierowano się przy rozstrzygnięciu wątpliwości. Dla diecezji włocławskiej za rozstrzygający przyjmowano przeważnie przekaz wizytacji z drugiej połowy XVI w., nawet jeśli rejestry poborowe poświadczały inną przynależność parafialną. Nierzadko występowały różnego rodzaju problemy (np. niezgodność wizytacji XVI-wiecznych między sobą), wówczas sięgano do wizytacji późniejszych, aby rozstrzygnąć wątpliwości. Ze względu na bazę źródłową inny sposób postępowania przyjęto w przypadku diecezji płockiej, gdzie w większości wypadków za wystarczające uznawano potwierdzenie przynależności z rejestrów przez źródła kościelne z XVII i XVIII w. Jeśli jednak wizytacje i rejestry były ze sobą sprzeczne, zazwyczaj dawano wiarę tym pierwszym, zwłaszcza jeśli pochodziły z pierwszej połowy XVII w. lub istniały wątpliwości co do przekazu rejestrów (np. ze względu na położenie danej miejscowości). Zarówno w przypadku diecezji włocławskiej, jak i płockiej były miejscowości, których przynależność parafialną można było określić tylko na podstawie rejestrów poborowych lub tylko na podstawie wizytacji (również późniejszych). Ostatecznie kierowano się lokalizacją danej miejscowości. Dla 10 miejscowości (9 z nich to osady młyńskie) nie udało się ustalić właściwej parafii – lokalizacja wszystkich jest nieznaną. Dalej w komentarzu opisano te przypadki, przy których uznano, że przypisana przynależność parafialna wymaga dodatkowego wyjaśnienia.

³⁸ B. Kumor, *Granice diecezji płockiej*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 45–58.

³⁹ E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 119–152.

⁴⁰ Za przyczynek do tego można by uznać pracę Czesława Białego *Kościół archidiakonatu dobrzyńskiego w średnio-wieczu* (Lublin 1960, Archiwum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, mps), ale ze względów na trwające obostrzenia epidemiczne w momencie kończenia tego tekstu (marzec – maj 2020 r.) nie udało się do niej dotrzeć. Tematu nie wyczerpuje też praca Z.H. Kuźniewskiej, *Kościelne dzieje Dobrzyń nad Wisłą*, Płock 2014.

⁴¹ M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.2.2.1; A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2a.4.

⁴² A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2a.4; B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska*, [w:] tamże, w tej edycji III.2.2b.4.

⁴³ Praktykę tę usankcjonowano na synodzie prowincjonalnym w 1607 r.; B. Kumor, *Dzieje ustroju kościelnego w Polsce*, [w:] *Historia kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa 1974, s. 106; I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1981, s. 116, 256–257; A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2a.4.

Diecezja włocławska

Granice obu województw kujawskich w przeważającej większości odpowiadały granicom diecezji włocławskiej. Istniały niewielkie odstępstwa od tej zasady na granicach zachodniej i południowej oraz dość duże rozbieżności wzdłuż linii Wisły. Północna granica województwa inowrocławskiego przebiegała wewnątrz samej diecezji. Zarówno granice zachodnie, jak i południowa diecezji włocławskiej zostały już przedstawione w poprzednich tomach AHP przy okazji opisu granic diecezji gnieźnieńskiej⁴⁴.

Prócz punktów spornych wymienionych w poprzednich tomach dyskusyjna pozostawała kwestia zasięgu granicznej parafii w Warzymowie (pow. kruszewicki, dzisiejsza Kolonia Warzymowska), należącej do diecezji włocławskiej. Jest ona względnie słabo udokumentowana źródłowo. W tej parafii wzmiankowane były dwie miejscowości, zakwalifikowane w AHP Wielkopolska do parafii Lisewo (pow. koniński) w diecezji gnieźnieńskiej. Wizytacje diecezji włocławskiej wspominają zaś o przynależności do parafii warzymowskiej zarówno samego Lisewa, jak i należącej do jego parafii wsi Dąb (Krasny Dąb). Informację o przynależności Lisewa można uznać za pomyłkę – pojawia się w bliżej niedatowanej wizytacji z końca XVI w.⁴⁵ i niewątpliwą samodzielność tamtejszej parafii (choć słabo uposażonej i przeważnie nieobsadzonej) potwierdzają źródła gnieźnieńskie⁴⁶. Dąb również z pewnością należał do parafii w Lisewie (chłopi płacili meszne plebanowi)⁴⁷. W parafii warzymowskiej Dąb wymieniają wizytacje z końca XVI w.⁴⁸, w obu jednak informacja o tej miejscowości pojawia się z zastrzeżeniem, że wieś nie poczuwa się do przynależności do tej parafii. Brak też wzmianki o Dębie w wizytacji z 1577 r.⁴⁹ Wydaje się zatem, że wymienianie Dębu wśród wsi parafialnych Warzymowa wynikało raczej z jego obecności w uposażeniu parafii (a dokładniej ufundowanych tam mansjonarii)⁵⁰, a nie faktycznej przynależności parafialnej. Z tego powodu nie dokonano na tym odcinku korekty granicy diecezjalnej i Dąb pozostał w parafii Lisewo⁵¹.

Nie ma też podstaw do zmiany przebiegu granicy diecezji ustalonej w sieradzko-łęczyckim tomie AHP w przypadku parafii Korzecznik (s)⁵². Choć warto tutaj dokładniej przybliżyć jej sytuację, ponieważ to wizytatorzy diecezji włocławskiej podnosili kwestię jej przynależności diecezjalnej, sugerując się zapewne położeniem na Kujawach tej jednowioskowej i ubogiej parafii. Problem ten był wspominany w wizytacjach archidiakonatu włocławskiego z lat 80. i 90. Wyjaśnieniu sytuacji nie sprzyjały również brak stałej obsady i niechęć patronów do przyjęcia wizytatora⁵³. Wizytatorzy włocławscy uzasadniali przynależność Korzecznika do diecezji włocławskiej dwojako. Po pierwsze płaceniem przez tę wieś dziesięciny biskupowi włocławskiemu – jednak z innych pól płacono również arcybiskupowi gnieźnieńskiemu⁵⁴. Drugim argumentem było zobowiązanie się plebana z Korzecznika w 1539 r. do rezydencji przy swoim kościele parafialnym przed oficjałem włocławskim⁵⁵. Jednak stulecie wcześniej, w 1437 r., pleban w Korzeczniku był skarżony przed konsystorzem gnieźnieńskim, co wskazywałoby na zaliczanie wówczas Korzecznika do diecezji gnieźnieńskiej⁵⁶. Z kolei na początku

⁴⁴ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.2.2.7; H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.2.5; A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2a.4.

⁴⁵ MHDW 23, s. 77.

⁴⁶ LBG 1, s. 206–207; ADWł, sygn. 033 (Ośrodek ABMK, mkf 3812), k. 247–249.

⁴⁷ LBG 1, s. 206–207.

⁴⁸ MHDW 23, s. 66; Repertorium 78, s. 113. Wydawca MHDW podał dla niej datę 1599 r., ale treściowo jest ona zbieżna z tym, co znajdujemy w rękopisie przechowywanym w Gnieźnie pod datą 1596 r. Mogą być to więc dwie kopie tego samego tekstu.

⁴⁹ MHDW 17, s. 109.

⁵⁰ MHDW 11, s. 55; MHDW 23, s. 65–66, 77.

⁵¹ Podanie w jednej wizytacji Lisewa, a w drugiej Krasnego Dębu nasuwa przypuszczenie, że w pierwszym przypadku również chodziło o Krasny Dąb.

⁵² H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.2.5. Do diecezji włocławskiej zaliczył Korzecznik Z. Guldon; Guldon, *Kujawy*, s. 26–27.

⁵³ MHDW 19, s. 55; MHDW 20, s. 117–118; MHDW 23, s. 54, 94.

⁵⁴ LBG 2, s. 448; *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 254.

⁵⁵ ADWł, sygn. 107, s. 445.

⁵⁶ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 2, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1902, nr 328.

lat 40. XVII w. w wizytacji wrocławskiej stwierdzono, że Korzecznik leży w innej diecezji⁵⁷. Po stronie gnieźnieńskiej parafia pojawia się w XVI w. w dekanacie bedleńskim, a następnie kłodawskim archidiaconatu łączyckiego⁵⁸.

Bardziej skomplikowany był bieg granic diecezji wrocławskiej od strony południowo-wschodniej (granica powiatu kowalskiego) i wschodniej (wzdłuż Wisły na wysokości województwa brzeskiego). Na tym odcinku granice diecezji znacznie odbiegają zarówno od granic świeckich, jak i naturalnej linii wyznaczonej Wisłą. Na południu na terytorium rawskie wchodziły wrocławskie parafie w Łaniętach (s; w całości w województwie rawskim) i Białotarsku (Białotarczku, d; przebieg granicy w tym rejonie ustalono w 1444 r.⁵⁹), dalej to diecezja plocka sięgała w głąb powiatu kowalskiego, obejmując parafię Duninów (Duninowo, k, dekanat gostyniński)⁶⁰ i osady lewobrzeżnej części parafii Dobrzyń nad Wisłą (Dobrzyń, k; wokół Dobiegniewa, k, które w XVII w. otrzymało kościół filialny z własnym okręgiem, ale stało się też przedmiotem sporu między diecezjami⁶¹), leżące w wąskim pasie osadnictwa nadwiślańskiego wspomnianego powiatu. Patrząc w dół Wisły, sytuacja ponownie się odwracała i diecezja wrocławska wchodziła na ziemię dobrzyńską, obejmując parafie w Zadusznikach (s), Szpetalu Dolnym (Szpital Nadolny, ds), Chełmicy (s), Ostrowitem, Bobrownikach (k) i część kujawskiej parafii Przepust – wieś Stare Rybitwy (Rybitwy, k) i nieistniejący współcześnie folwark Starkowiec (s). Kształt granicy diecezjalnej na tym odcinku został określony wyrokiem arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława z 3 IX 1321 r., rozstrzygającego spór między diecezjami wrocławską i plocką o jurysdykcję nad tym obszarem⁶². Kolejna zmiana przebiegu granicy między diecezjami wrocławską i plocką miała miejsce już w latach 30. XVII w., kiedy to bracia Maciej i Stanisław Łubieńscy, biskupi odpowiednio wrocławski i plocki, zawarli ugodę w sprawie przyłączenia czterech parafii, będących własnością biskupów wrocławskich i leżących wzdłuż południowego brzegu Drwęcy, do diecezji wrocławskiej⁶³.

* * *

Diecezja wrocławska w drugiej połowie XVI w. dzieliła się na trzy archidiaconaty: wrocławski, kruszewicki i pomorski. Podział ten znany jest już z przełomu XII i XIII w.⁶⁴ i utrzymał się do likwidacji diecezji w 1817 r. Kujawska część diecezji wrocławskiej właściwie w całości pokrywała się z archidiaconatami wrocławskim i kruszewickim, ten pierwszy obejmował również parafie w ziemi dobrzyńskiej.

⁵⁷ Repertorium 68, s. 142.

⁵⁸ LBG 2, s. 448; S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, cz. 4: *Indeks geograficzno-historyczny*, z. 1: *Indeks do części I (zasób wrocławski)*, ABMK, t. 37, 1978, s. 109. Pierwsza wizytacja, która wspomina o Korzeczniku po stronie gnieźnieńskiej, pochodzi dopiero z 1759 r. Wcześniejsze wizytacje archidiaconatu łączyckiego sponęły w 1944 r. w Warszawie; tenże, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej: część 3: akta przechowywane w Częstochowie, Łodzi, Łowiczu, Pelplinie, Poznaniu i Warszawie*, ABMK, t. 34, 1977, s. 44.

⁵⁹ *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, wyd. J.T. Lubomirski, Warszawa 1863, nr 192; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 303; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 7; B. Kumor, *Granice diecezji plockiej*, s. 46; Z.H. Kuźniewska, *Sąsiedztwo diecezji plockiej i wrocławskiej*, s. 8–9.

⁶⁰ Do diecezji wrocławskiej parafia ta została włączona w 1800 r.; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 6–7, 54–55; B. Kumor, *Granice diecezji plockiej*, s. 51; W. Kujawski, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich*, s. 18; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne podziały administracyjne ziemi dobrzyńskiej*, s. 35.

⁶¹ ADP, sygn. 47, s. 1267; Kujawski, *Parafie*, s. 310.

⁶² *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. VIII–IX; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 32; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 2: *Wizytacje w latach 1123–1421*, ABMK, t. 10, 1965, s. 144; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 302–303; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 6; B. Kumor, *Granice diecezji plockiej*, s. 46; Z.H. Kuźniewska, *Sąsiedztwo diecezji plockiej i wrocławskiej*, s. 5–7; taż, *Kościelne podziały administracyjne ziemi dobrzyńskiej*, s. 34–35; W. Kujawski, *Źródła kościelne do dziejów zawiślańskich terenów diecezji kujawsko-pomorskiej*, s. 229–230.

⁶³ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. IX; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 32; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 303; tenże, *Granice diecezji plockiej*, s. 46–47; W. Kujawski, *Źródła kościelne do dziejów zawiślańskich terenów diecezji kujawsko-pomorskiej*, s. 230; Z.H. Kuźniewska, *Sąsiedztwo diecezji plockiej i wrocławskiej*, s. 7–8; taż, *Kościelne podziały administracyjne ziemi dobrzyńskiej*, s. 35.

⁶⁴ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. IX; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 34–35; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 9–10; W. Kujawski, *Struktury Kościoła katolickiego na Kujawach wschodnich ze szczególnym uwzględnieniem biskupstwa wrocławskiego*, ZK-D, t. 15: *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w średniowieczu*, 2001, s. 25–26; tenże, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich*, s. 12.

Granica północna województwa inowrocławskiego pokrywała się z granicą archidiecezji kruszwickiego i tylko w niewielkim zakresie na teren województwa wkraczał archidiecezja pomorski. Ta zbieżność wynikała z kształtu granicy między Królestwem Polski a państwem zakonu krzyżackiego przed drugim pokojem toruńskim. W skład archidiecezji wrocławskiej wchodziły dekanaty: brzeski, radziejowski i nieszawski (wcześniej raciążecki), w skład archidiecezji kruszwickiego: kruszwicki, inowrocławski i bydgoski. Wydaje się, że podział dekanatów między archidiecezje pozostawał nieuregulowany jeszcze do interesującego nas okresu. Dekanat nieszawski w 1583 r. został wymieniony w archidiecezji kruszwickiej⁶⁵. Notka w wizytacji z 1586 r. wskazuje, że przynależność tego dekanatu mogła być przedmiotem wcześniejszych kontrowersji⁶⁶. Ostatecznie jednak do końca XVI w. sprawa została rozstrzygnięta na korzyść archidiecezji wrocławskiej. Sytuacja dekanatu raciążecko-nieszawskiego koresponduje z informacjami o dekanacie bydgoskim, który aż do początków XVI w. był zaliczany do archidiecezji wrocławskiej, a jego przeniesieniu do archidiecezji kruszwickiego towarzyszyło zapewne jednoczesne oddanie dekanatu radziejowskiego pod władzę archidiecezji wrocławskiej⁶⁷. Granice archidiecezji w ogólnym obrazie opierały się na granicach świeckich. Archidiecezja kruszwicki obejmował powiat kruszwicki i prawie całe województwo inowrocławskie z wyjątkiem jego południowo-wschodniej części. Ta należała do archidiecezji wrocławskiej wraz z resztą województwa brzeskiego i zawiślańskimi terenami diecezji wrocławskiej.

* * *

Podział diecezji wrocławskiej na dekanaty znany jest już ze spisu świętopietrza z lat 1325–1327, a wcześniejsze wzmianki o dziekanach każą datować ich powołanie najpóźniej na początek XIV w. Obraz struktur terytorialnych diecezji wrocławskiej ze wspomnianego wykazu znacznie odbiega od tego znanego później⁶⁸. Następnym źródłem, które podaje dekanaty diecezji, jest krótki spis sprzed 1479 r., zdecydowanie bliższy stanowi z XVI w.⁶⁹ Ze źródeł XVI-wiecznych znamy sześć dekanatów: brzeski, nieszawski (wcześniej zwany raciążeckim, obejmujący także zawiślańskie tereny diecezji), radziejowski, kruszwicki, inowrocławski i bydgoski. W świetle zachowanych wizytacji przeniesienie stolicy dekanatu z Raciążka do Nieszawy miało miejsce między 1586 i 1594 r.⁷⁰ Podobnie jak w innych diecezjach prowincji gnieźnieńskiej, w odpowiedzi na wyzwania wynikające z reformacji⁷¹, również w diecezji wrocławskiej doszło do zmian w sieci dekanalnej, ale na Kujawach miało to miejsce w pierwszej połowie XVII w.⁷²

Granice dekanatów na wielu odcinkach były zbieżne z granicami powiatów, przy czym żaden z dekanatów nie pokrywał się w całości z odpowiednim powiatem. Między innymi granica między dekanatami bydgoskim i inowrocławskim opierała się na naturalnej granicy, którą był niezasiedlony

⁶⁵ MHDW 1, s. 21.

⁶⁶ S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 37; Repertorium 77, s. 172.

⁶⁷ S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 2, s. 155; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 11. Niestety *Liber retaxationum* z 1527 r. nie informuje o archidiecezjach.

⁶⁸ S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 36–39; tamże, z. 2, s. 145, 155–160; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 9–11; W. Kujawski, *Struktury Kościoła katolickiego na Kujawach wschodnich*, s. 28–29; tenże, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich*, s. 13–14.

⁶⁹ MHDW 1, s. 6. Co do datacji tego wykazu zob. S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 2, s. 185. Ta lista dekanatów jest właściwie zgodna ze stanem znanym z XVI w. Jedynym wyjątkiem jest pojawiający się na niej dekanat wrocławski. Można się jednak domyślać, że jest to błąd. *Vladislavensis* ma się odnosić do całej kujawskiej części diecezji, tak jak dalej *Pomeraniae* do pomorskiej, i nie oznacza dekanatu. Niestety wykaz nie zachował się do naszych czasów (tamże) i nie można potwierdzić tego przypuszczenia.

⁷⁰ W. Kujawski, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich*, s. 16.

⁷¹ M. Przybyłko, *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*, „Prawo Kanoniczne”, t. 5, 1962, nr 1–2, s. 136; W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 180–181; B. Kumor, *Dzieje ustroju kościelnego w Polsce*, s. 107, 249; W. Müller, *Diecezja plocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 169–170; I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, s. 106.

⁷² W tym okresie ostatecznie z dekanatu brzeskiego wyodrębniono dekanat kowalski, z radziejowskiego izbicki (w jego skład weszły także parafie Świerczyna i Chalno z dekanatu brzeskiego), z nieszawskiego służewski i bobrownicki oraz z inowrocławskiego gniewkowski; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 38; *Statuta synodalia Dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae*, s. 178–179; W. Kujawski, *Struktury Kościoła katolickiego na Kujawach wschodnich*, s. 38; tenże, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich*, s. 17.

teren puszczy na południe od Bydgoszczy, inaczej niż w przypadku granicy powiatowej. Dekanat nieszawski swoją zachodnią granicę prawie w całości opierał na fragmencie granicy województwa brzeskiego (które na tym odcinku wchodziło klinem w inowrocławskie), jednocześnie rozciągając się na terytorium obu kujawskich województw.

Do momentu reformy z początków XVII w. przynależność dekanalna kościoła w Dybowie-Podgórzu (k, obecnie część Torunia) nie była w świetle źródeł stała (zob. niżej). W 1582 r. został on wymieniony w dekanacie raciążeckim⁷³, w 1583 r. w inowrocławskim⁷⁴, w 1584 r. ponownie w raciążeckim⁷⁵, w 1596 r. znów w inowrocławskim⁷⁶, a w 1598 r. w nieszawskim⁷⁷. Od 1620 r. pozostawał już niezmiennie w dekanacie gniewkowskim⁷⁸. Nie ma więc jednoznacznej podstawy do określenia przynależności dekanalnej tej parafii w interesującym nas okresie. Wyraźnie nie mamy tu do czynienia ze zmianami natury administracyjnej, ale raczej z błędami kancelaryjnymi lub brakiem ostatecznych ustaleń w tej kwestii. W tej sytuacji na mapie podziałów kościelnych i w aneksie przedstawiającym jednostki administracji kościelnej przynależność dekanalną tej parafii zdecydowano się pokazać jako alternatywną i na mapie wyróżnić osobną sygnaturą. Nie jest wykluczone, że są to efekty opisanych wyżej zmian granic administracji kościelnej na poziomie archidiaconatów i dekanatów. Jakimś przejawem tego jest też przynależność dekanalna parafii w Orlu (d, pow. radziejowski) i Solcu Kujawskim (Solec, k, pow. bydgoski) – w *Liber retaxationum* z 1527 r. inna niż ta, którą podają wizytacje z drugiej połowy XVI w.⁷⁹

Za zwyczajny, powielany błąd kancelaryjny, wynikający z kopiowania starszych układów wizytacji, należy uznać wymienianie parafii Barcin (s, pow. kcyński, woj. kaliskie) i Dąbrówka Barcińska (Dąbrówka, s) w dekanacie raciążeckim⁸⁰. Z perspektywy geograficznej nie ma to bowiem żadnego sensu.

Pewne problemy, jeśli chodzi o przynależność dekanalną, może nasuwać świątynia w Wudzynie (Wodzino, d; czasami też określana jako kościół w Wudzynku, Wodzinek, d), wsi opatów koronowskich leżącej na pograniczu kujawsko-pomorskim. Istniejący tam kościół parafialny nie miał własnego plebana i w drugiej połowie XVI w. był obsługiwany przez kapłanów z Serocka (k; zob. niżej). Z tego powodu znajdujemy w 1583 r. wzmiankę o kościele wudzynskim w opisie parafii Serock w dekanacie z siedzibą w Świeciu⁸¹. Do dekanatu świeckiego kościół w Wudzynie jednoznacznie zaliczyła mapa diecezji włocławskiej z początków XVII w.⁸² Jednak w źródłach z lat 70. XVI w. jest on zawsze wymieniany wśród kościołów kujawskiej części diecezji⁸³, a w 1598 r. nie pojawia się w spisie kościołów dekanatu świeckiego⁸⁴. W dekanacie bydgoskim Wudzyn pojawia się ponownie od 1699 r.⁸⁵ Przypisanie Wudzyna do dekanatu świeckiego należy więc uznać za odzwierciedlenie jego związku z Serockiem, a nie faktyczne informacje o przynależności.

Utworzona pod koniec XVI w. parafia w Modzerowie (Modzurowo, s) w powiecie przedeckim (zob. niżej) wcześniej występuje jako wieś w parafii izbickiej (dekanat radziejowski), a później należała do dekanatu izbickiego (po jego utworzeniu w początkach XVII w.)⁸⁶, co sugeruje, że po erygowaniu powinna znaleźć się w granicach dekanatu radziejowskiego. Jednak jedyny przekaz dotyczący tej kwestii z drugiej połowy XVI w. – z 1598 r. – jest jednoznaczny i umieszcza Modzerowo w dekanacie brzeskim⁸⁷.

⁷³ MHDW 19, s. 70. Wcześniejsze wizytacje nie mają układu dekanalnego.

⁷⁴ MHDW 1, s. 21.

⁷⁵ MHDW 22, s. 78.

⁷⁶ Repertorium 77, s. 185; AAG, ACons. E44, k. 30v (pominięte w repertorium W. Kujawskiego).

⁷⁷ MHDW 21, s. 186.

⁷⁸ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. 179; Repertorium 77, s. 192, 215.

⁷⁹ MHDW 11, s. 37, 73. Solec w dekanacie raciążeckim pojawia się jeszcze w 1583 r.; MHDW 1, s. 21.

⁸⁰ MHDW 1, s. 21; MHDW 11, s. 72; MHDW 19, s. 62, 65.

⁸¹ VAP 1, s. 86, 123.

⁸² P. Groth, *Nieznana mapa diecezji włocławskiej*, s. 123.

⁸³ MHDW 1, s. 7, 18; MHDW 17, s. 130.

⁸⁴ MHDW 1, s. 26.

⁸⁵ Repertorium 77, s. 199, 213, 229, 255.

⁸⁶ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. 178.

⁸⁷ MHDW 20, s. 119.

Status wielu świątyń w omawianej diecezji włocławskiej w drugiej połowie XVI w. wymaga szerszego wyjaśnienia. Chodzi tutaj zarówno o parafie niedziałające ze względu na reformację, jak i kościoły filialne z własnymi okręgami parafialnymi, pozostające w unii z sąsiednimi parafiami lub inkorporowane do innych instytucji kościelnych, co oznaczało *de facto* ten sam stan braku samodzielności prawnej.

Od około połowy przedostatniej dekady XVI w. związane zostały dzieje sąsiadujących ze sobą parafii w Siniarzewie (Świniarzewo, s) i Kościelnej Wsi (Kościół, s) w powiecie brzeskim. Patroni obu kościołów przeszli na protestantyzm – w Kościelnej Wsi pojawił się minister protestancki, a w Siniarzewie patron dążył do zupełnej likwidacji kościoła. Sytuację wykorzystał właściciel wsi Ruszki (Roszki, s), należącej do parafii Kościelna Wieś, zakupił on od dziedzica Siniarzewa Filipa Zakrzewskiego (według wizytacji z 1594 r. – za dwa psy) budynek kościoła czy też budulec, który się na niego składał, i postawił w Ruszkach nową świątynię, która służyła katolikom z parafii Kościelna Wieś i była obsługiwana przez dominikanów z Brześcia. Nie została ona jednak konsekrowana i ufundowana, a liturgię odprawiano tam na mocy specjalnego indultu biskupa. Działalność tej świątyni nie trwała długo, ponieważ w latach 1609–1615 kościół w Kościelnej Wsi ponownie objęli katolicy, a Ruszki funkcjonowały jako kaplica. W przypadku kościoła w Siniarzewie konflikt między biskupem Hieronimem Rozdrażewskim i Filipem Zakrzewskim, cieszącym się sporym poparciem wśród miejscowej szlachty, toczył się najpierw przed sądem ziemskim, a następnie Trybunałem Koronnym. W 1598 r. biskup i patron zawarli umowę, w której Zakrzewski zgodził się ponownie ufundować kościół parafialny w Siniarzewie. Układ nie został jednak zrealizowany. Kościół został odbudowany dopiero w 1642 r.⁸⁸ W tej sytuacji zdecydowano się pozostawić na mapie centrum parafialne w Kościelnej Wsi, ponieważ świątynia w Ruszkach, mimo iż faktycznie pełniła funkcję kościoła parafialnego, działała tymczasowo i nie była pełnoprawną parafią. Również w przypadku Siniarzewa doszło tylko do przerwy w funkcjonowaniu parafii, a nie jej likwidacji, chociaż wsie tej parafii w 1598 r. wspomniano także przy parafii Łowiczek⁸⁹.

Inaczej potoczyły się losy kościoła w Zakrzewie (s, pow. brzeski), także pod patronatem wspomnianego Filipa Zakrzewskiego. Budynek świątyni również został sprzedany przez patrona. W 1584 r. kupił go Stanisław Wilkowstowski, patron kościoła parafialnego w Osiecinach (s), gdzie świątynia spłonęła w tym samym roku. Parafia w Zakrzewie, w przeciwieństwie do tej w Siniarzewie, nie została reaktywowana. W 1598 r., kiedy Rozdrażewski układał się z Zakrzewskim w sprawie Siniarzewa, nie widać podobnych zabiegów w stosunku do Zakrzewa. Nie jest jednak jasne, czy i kiedy parafia zakrzewska została formalnie rozwiązana. Nowa świątynia katolicka w Zakrzewie pojawiła się dopiero w połowie XVII w., ale była to tylko kaplica, w 1745 r. wzniesiono tam nawet klasztor karmelitów, ale parafia ciągle nie została przywrócona, nastąpiło to dopiero w 1924 r.⁹⁰ W kolejnych wizytacjach miejscowości z parafii zakrzewskiej odnajdujemy w sąsiednich parafiach: w 1598 r. Gęsin (Gęsino, s) wymieniono jako wieś w parafii Koneck⁹¹; inne osady pojawiają się później: nieistniejąca współcześnie wieś Krajewice (s) w 1711 r. w parafii Siniarzewo⁹², Wola Bachorna (s) w 1764 r. w parafii Sędzin⁹³. Samo Zakrzewo zaś od 1598 r. było odnotowywane jako miejscowość, w której kiedyś znajdował się kościół parafialny, a w 1764 r. zostało wspomniane w parafii Chlewiska⁹⁴. Jak zaznaczono, brak było aktu prawnego zatwierdzającego te zmiany, dopiero wizytacja z 1711 r. wspomina, że wsie parafii zakrzewskiej trafiły do sąsiednich parafii⁹⁵. W tej sytuacji nie da się jednoznacznie dowieść, czy w końcu XVI w. parafia zakrzewska istniała formalnie, a do wyboru pozostają dwie możliwości rekonstrukcji podziałów parafialnych: z istniejącą parafią zakrzewską lub według podziałów znanych z XVIII w. Ostatecznie przyjęto tę drugą wersję. Uzasadnieniem tego jest brak informacji o próbach przywrócenia kościoła pod koniec XVI w. Można się domyślać, że biskup Hieronim Rozdrażewski,

⁸⁸ MHDW 17, s. 114; MHDW 19, s. 63; MHDW 20, s. 133–137; MHDW 21, s. 193–197; MHDW 23, s. 18, 57–58; L. Dombek, *Reformacja na Kujawach w XVI wieku*, PKHBTN, Seria C, t. 3, 1966, s. 60; Kujawski, Parafie, s. 260–267, 870–879.

⁸⁹ MHDW 21, s. 174.

⁹⁰ MHDW 17, s. 116; MHDW 19, s. 63–64; MHDW 20, s. 137; MHDW 22, s. 51; MHDW 23, s. 20, 44; Kujawski, Parafie, s. 285–296, 886–888.

⁹¹ MHDW 21, s. 195.

⁹² Repertorium 71, s. 182.

⁹³ ADW1, sygn. 0224, k. 88v.

⁹⁴ ADW1, sygn. 0226, s. 172; Czaykowski, s. 859.

⁹⁵ Repertorium 71, s. 183.

tocząc spory z Filipem Zakrzewskim, musiał mieć na uwadze oba zlikwidowane przez różnowiercę kościoły, jednocześnie zawarta ugoda wymagała zapewne ustępstw obu stron. Zatwardziały protestant, którym niewątpliwie był Zakrzewski, zgodził się na ponowne wybudowanie, wyposażenie i ufundowanie kościoła i beneficjum, ze strony biskupa zaś ustępstwem było najwyraźniej odpuszczenie sprawy kościoła w Zakrzewie. Oznaczałoby to, że pod koniec XVI w. władze kościelne faktycznie pogodziły się z likwidacją parafii zakrzewskiej i nie miały zamiaru jej reaktywować. Co z kolei powoduje, że podziały parafialne na naszej mapie powinny uwzględnić ten stan.

Poważne skutki reformacji są widoczne również w przypadku kościoła w Lisewie Kościelnym (Lisewo, s). Patroni tejże świątyni w miejsce plebana sprowadzili ministra. Inaczej niż w podobnych przypadkach, doszło do pełnego i formalnego przeniesienia centrum parafialnego. Nową świątynię wybudowali właściciele Pęchowa i tam biskup Stanisław Karnkowski erygował w 1579 r. nową parafię, przypisując jej wszystkie osady podległe wcześniej kościołowi w Lisewie Kościelnym (choć w drugiej połowie XVI w. wizytacjach obie świątynie były opisywane osobno). Sytuacja ta zmieniła się dopiero w 1611 r. Katolicy odzyskali kościół w Lisewie Kościelnym i wydzielono dla niej osobny okręg z parafii w Pęchowie⁹⁶. W tej sytuacji na mapie jako parafię właściwą dla końca XVI w. oznaczono kościół w Pęchowie⁹⁷.

Wiele innych kościołów zostało również zajętych przez protestantów w drugiej połowie XVI w., jednak katolicy odzyskali wszystkie najpóźniej w ciągu XVII w. i nie skutkowało to tak istotnymi zmianami w sieci parafialnej, jak przedstawione powyżej. Więcej informacji na ten temat przedstawiono w rozdziale poświęconym świątyniom protestanckim (zob. dalej).

Do faktycznej, ale nieuprawomocnionej unii kościołów doszło pod sam koniec XVI w. między świątyniami w Broniszewie (s, pow. radziejowski) i Warzymowie. Zarówno rejestry poborowe, jak i wizytacja z 1598 r. jednoznacznie wskazują, że leżące na południowo-wschodnim brzegu Gopła Broniszewo było wyludnione i znajdował się tam tylko kościół parafialny. Wieś należała do Sokołowskich, którzy byli właścicielami leżącego po przeciwnej stronie Gopła Warzymowa, również centrum parafialnego pod ich patronatem. Właśnie działalność patronów doprowadziła do nieformalnego połączenia parafii. Wizytacja parafii w Warzymowie z 1599 r. wspomina, że tamtejszy komendariusz pobierał dziesięcinę z Noci, należącej do parafii broniszewskiej, w zamian za obsługę liturgiczną w Broniszewie. Kontrakt między Jarosławem Sokołowskim a pewnym kapłanem z 1617 r. dość jednoznacznie sugeruje, że obsadzanie obu kościołów jedną osobą było stałą praktyką w tym okresie, przy czym pozycja Warzymowa była nadrzędna⁹⁸. Z tego powodu parafia w Broniszewie w późniejszych wizytacjach była łączona z dekanatem kruszwickim⁹⁹ zamiast z radziejowskim, w którym Broniszewo było wymieniane w XVI w. Niezależnie od tego, do sformalizowania związku obu parafii nie doszło. Z uwagi na pełnioną funkcję Broniszewo zostało na mapie oznaczone jako pustka parafialna.

Parafii filialnych z własnymi okręgami na Kujawach było kilka. Filią był jeden z bardziej znanych zabytków architektury romańskiej w Polsce: kościół NMP w Inowrocławiu (k). Choć starszy i pierwotnie macierzysty, z czasem stał on się formalnie podległy kościołowi św. Mikołaja wewnątrz murów miejskich Inowrocławia – przy tym ostatnim w XVI w. rezydował pleban, a kościół NMP obsługiwał wikariusz. Parafia św. Mikołaja obejmowała miasto lokacyjne, a parafia NMP przedmieścia i okoliczne wsie, jej centrum znajdowało się na Staromieściu (m; obecnie część Inowrocławia)¹⁰⁰. Podobne związki łączyły kościoły w Nieszawie i Przypuście. Przeniesiona w 1460 r. na nowe miejsce Nieszawa znalazła się w granicach parafii Przypust i mimo że dość długo wspomniano o filialności kościoła w Nieszawie względem świątyni w Przypuście, to realne znaczenie nowego ośrodka spowodowało, że to ten pierwszy stał się dominujący i przy nim rezydował pleban. Obie parafie posiadały własne okręgi¹⁰¹. Filią była

⁹⁶ MHDW 17, s. 121; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, t. 2: *Lata 1551–1760*, Włocławek, nr 661; Repertorium 77, s. 157, 165, 171, 183–184, 196; Repertorium 78, s. 108; Kujawski, Parafie, s. 200–201, 214–215.

⁹⁷ Taką wersję przyjął również Z. Guldon, nie mając jednak pełnych informacji; Guldon, Kujawy, s. 35.

⁹⁸ ASK I 29, k. 206r, 256r, 441v, 498v; MHDW 22, s. 69; MHDW 23, s. 66; Kujawski, Parafie, s. 730–739.

⁹⁹ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. 179; Repertorium 77, s. 208, 225.

¹⁰⁰ MHDW 17, s. 154; Guldon, Powierski, Podziały, s. 21–22; Repertorium 77, s. 167–168, 182, 194.

¹⁰¹ MHDW 11, s. 70; MHDW 1, s. 12–13; MHDW 19, s. 57–58; MHDW 21, s. 117, 120, 128, 130; MHDW 22, s. 77; MHDW 23, s. 4–5; W. Rozynkowski, *Z dziejów kościelnych Nieszawy*, [w:] *Dzieje Nieszawy*, t. 1: *Do 1945 roku*, red. R. Czaja, Toruń 2004, s. 269–271; Kujawski, Parafie, s. 597, 629–631.

również jednowioskowa parafia Orłowo (k), położona na północ od Inowrocławia, inkorporowana do kościoła w Dybowie-Podgórzu (być może była to zależność jeszcze z czasów przed przeniesieniem Nieszawy)¹⁰². Parafią filialną kościoła w Lubieniu Kujawskim (Lubień, s) była parafia Wola Pierowa (Pierowa Wola, s), inkorporowana w 1516 r.¹⁰³

Wizytacja z 1577 r. określa kościół w Brannie (s) jako macierzysty względem kościoła w Murzynnie (Murzyno, k)¹⁰⁴, ale należy rozumieć to wyłącznie w kontekście genetycznym i zależności historycznej (parafia w Murzynnie powstała przed końcem XIV w.¹⁰⁵), a nie XVI-wiecznych formalnych stosunków między obiema parafiami.

Dość szczególnymi więzami były połączone parafie w Lubrańcu (s), Bytoniu (Bytom, k) i Zgłowiączce (Zgłowiątka, d). Do tego pierwszego w 1497 r. sprowadzono kanoników regularnych i inkorporowano do ich klasztoru tamtejszy kościół parafialny. W drugiej dekadzie XVI w. dzięki działaniom biskupa poznańskiego Jan Lubrańskiego do klasztoru kanoników lubrańskich inkorporowano jeszcze kościoły parafialne w Bytoniu i Zgłowiączce, które od tej pory były określane jako filie kościoła lubrańskiego, z własnymi okręgami parafialnymi, a obsługę liturgiczną zapewniali oddelegowywani kanonicy¹⁰⁶.

Niejednoznaczna jest sytuacja kościoła w Wudzynie. W latach 70. XVI w. jest on wzmiankowany jako kościół parafialny (wówczas w Budzinku), ale bez własnego plebana, obsługiwany przez kapłana z Serocka¹⁰⁷. W 1583 r. Wudzyń znalazł się w opisie parafii Serock, należącej do dekanatu świeckiego w archidiecezji pomorskiej i został określony jako wakująca *cappella* opactwa koronowskiego, którą należy konsekrować, dawniej parafia¹⁰⁸. Później parafia ciągle funkcjonowała bez plebana, administrowana przez kapłanów sąsiednich parafii¹⁰⁹. Ze względu na ubóstwo informacji nie jest łatwo określić jej status prawny w drugiej połowie XVI w. Twierdzenie, że była to wówczas filia Serocka¹¹⁰ nie jest jednak podparte jednoznacznymi wzmiankami źródłowymi. Niezależnie od tego kościół w Wudzynie posiadał własny okręg parafialny i jako parafia został oznaczony na mapie.

Wiele parafii w diecezji włocławskiej było w drugiej połowie XVI w. inkorporowanych do innych niż kościoły parafialne instytucji kościelnych, co wiązało się z przejęciem uposażenia i prawa patronatu nad parafią. Kościół parafialny w Brześciu Kujawskim (Brzeście, k) inkorporowano w 1578 r. do uposażenia kapituły włocławskiej¹¹¹, parafię w Buczynie (d) do kolegium mansjonarzy katedry włocławskiej¹¹², parafię w Piaskach (ds) pod Kruszwicą do kolegium wikariuszy kolegiaty kruszwickiej¹¹³, parafię w Wieńcu (d) w 1569 r. do beneficjum kaznodziei katedry włocławskiej¹¹⁴, a włocławską parafię św. Jana Chrzciciela do kolegium wikariuszy wspomnianej katedry¹¹⁵. Klasztorom w Koronowie (d) i Strzelnie (d) podlegały tamtejsze parafie (w drugim przypadku świątynia klasztorna była tożsama z parafialną)¹¹⁶.

Przy wielu kaplicach wspomniano również o ich filialnym charakterze, ale nie posiadały one własnych okręgów duszpasterskich. Do takich należała kaplica św. Floriana leżąca w lasach izbickich

¹⁰² MHDW 11, s. 62; MHDW 17, s. 15, 117; Repertorium 77, s. 155, 167, 184; Repertorium 78, s. 109; Kujawski, Parafie, s. 208–210.

¹⁰³ MHDW 11, s. 39; MHDW 17, s. 100; MHDW 20, s. 74; MHDW 22, s. 29–31; MHDW 23, s. 51; Kujawski, Parafie, s. 588.

¹⁰⁴ MHDW 17, s. 81.

¹⁰⁵ S. Józwiak, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej na terenach komturstwa nieszawskiego i domen krzyżackich na Kujawach inowrocławskich do początku XV w.*, ZK, t. 10, 1994, s. 11.

¹⁰⁶ MHDW 11, s. 35, 45; MHDW 17, s. 28, 66, 102–103; MHDW 19, s. 69, 77, 78; MHDW 20, s. 38, 45, 47; MHDW 22, s. 53, 155; MHDW 23, s. 32, 38–40; S. Muznerowski, *Lubraniec (monografia)*, Włocławek 1910, s. 39–52; J. Pakulski, *Krąg rodzinny biskupa Jana Lubrańskiego*, [w:] *Jan Lubrański i jego dzieło*, red. J. Wiesiołowski, Poznań 1992, s. 30–31; Kujawski, Parafie, s. 281–284, 319–322, 749–751.

¹⁰⁷ MHDW 1, s. 7, 18.

¹⁰⁸ VAP 1, s. 86, 123.

¹⁰⁹ Repertorium 77, s. 199, 213, 229, 255; R. Jurasz, T. Jurasz, *Bydgoszcz i okolice*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1977 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: Dawne województwo bydgoskie, z. 3), s. 77; Kujawski, Parafie, s. 130–131.

¹¹⁰ *Diecezja chełmińska: zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 263.

¹¹¹ MHDW 17, s. 55; MHDW 19, s. 94; MHDW 20, s. 4, 12; Kujawski, Parafie, s. 228.

¹¹² MHDW 17, s. 69; MHDW 22, s. 111; MHDW 23, s. 37; Kujawski, Parafie, s. 740.

¹¹³ MHDW 11, s. 46; MHDW 22, s. 151, 153; MHDW 21, s. 94; Repertorium 77, s. 173, 181; Kujawski, Parafie, s. 69–73.

¹¹⁴ MHDW 17, s. 114; MHDW 19, s. 54; MHDW 20, s. 140; MHDW 22, s. 63–64; MHDW 23, s. 57; Kujawski, Parafie, s. 301.

¹¹⁵ MHDW 23, s. 60; Kujawski, Parafie, s. 313.

¹¹⁶ MHDW 11, s. 56, 67; MHDW 17, s. 60; Repertorium 77, s. 153, 179; Repertorium 78, s. 116; Kujawski, Parafie, s. 86–90, 117–120.

przy drodze na Chotel (d), nazywana *ecclesia Chotlensis* i określana jako filia kościoła w Izbicy Kujawskiej (Izbica, s)¹¹⁷. Podobnie kaplica św. Marka przy młynie Diabełek w parafii Kruszyn¹¹⁸ (k, dzisiaj kościół św. Marka zwany Diabełek znajduje się w granicach wsi Nakonowo, k). Z kolei za dawny macierzysty kościół parafialny wobec świątyni w Przedczu (k) uważana była kaplica św. Katarzyny, leżąca na terenie folwarku Święta Katarzyna¹¹⁹. Prócz nich można wspomnieć jeszcze m.in. kościoły św. Idziego pod Bydgoszczą (k)¹²⁰, św. Piotra w Starym Brześciu (Stare Miasto, kd)¹²¹ czy kościół wyszogrodzki pod Fordonem¹²².

Na interesującym nas obszarze diecezji włocławskiej w drugiej połowie XVI w. erygowano tylko jedną parafię – w Modzerowie, na styku Kujaw, Wielkopolski i ziemi łęczyckiej. Wieś ta odłączona została od parafii w Izbicy Kujawskiej wraz z wsią Stypin (Stypino, s). Parafia modzerowska została ufundowana 27 XI 1591 r., erygowana 8 stycznia kolejnego roku, a kościół konsekrowano w 1595 r.¹²³

Wyjaśnienia wymaga sprawa lokalizacji centrum parafialnego w parafii Podgórz-Dybowo obejmującej obszar położony naprzeciw Torunia. Sam kompleks osadniczy ma dość skomplikowaną historię, wynikającą z przeniesienia w 1460 r. z tego miejsca Nieszawy, po której pozostał zamek Dybów wraz z osadą przyzamkową. W Dybowie znajdował się kościół św. Mikołaja, położony na nadwiślańskich terenach zalewowych, na zachód od zamku¹²⁴. Osadę przeniesiono w 1555 r. na wysoki brzeg Wisły i była od tej pory nazwana Podgórzem. Wspomniane położenie kościoła powodowało jego ciągle zalewanie i ostatecznie, po powodzi w 1570 r., zrezygnowano z urządzania w nim nabożeństw. Przez kilkanaście lat podejmowano starania o wzniesienie nowej świątyni w bezpieczniejszym miejscu. Z 1598 r. pochodzi informacja o wybudowaniu kościoła, jeszcze niekonsekrowanego. Do konsekracji, pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP i św. Jacka, doszło zapewne niedługo później¹²⁵. Jego lokalizacja była zapewne tożsama z później wzmiankowanym kościołem św. Anny – to jest na zachodnim krańcu Podgórza w stronę Gniewkowa (Gniewków, k)¹²⁶. Biorąc to pod uwagę, Podgórze oznaczono jako centrum parafii¹²⁷.

* * *

Prócz statusu kościołów parafialnych wyjaśnień i komentarza wymaga oznaczona przynależność parafialna niektórych osad. Chodzi o przypadki, gdy rościły sobie do nich prawo dwie parafie lub źródła pozostawiały pewną dwuznaczność w interpretacji.

Podzielona między parafie w Piotrkowie Kujawskim (Piotrkowo, s) i Kaczewie (d) była wieś Wąsewo¹²⁸ (Wąsowo, s, pow. radziejowski), podobnie między Piotrków Kujawski i Bytów – wieś Świesz (s)¹²⁹

¹¹⁷ MHDW 17, s. 51; MHDW 21, s. 46; MHDW 22; Kujawski, Parafie, s. 385–388.

¹¹⁸ MHDW 22, s. 7; MHDW 23, s. 47; Kujawski, Parafie, s. 272–273.

¹¹⁹ MHDW 17, s. 46; MHDW 20, s. 112; MHDW 22, s. 41; MHDW 23, s. 53; Kujawski, Parafie, s. 570.

¹²⁰ Repertorium 77, s. 187.

¹²¹ MHDW 19, s. 97–98; Guldon, Powierski, Podziały, s. 41.

¹²² Repertorium 77, s. 159, 199; Repertorium 78, 166; Z. Zyglewski, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII stuleciu*, [w:] *Promotio historica. Zbiór prac adiunktów Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz 1998, s. 31–43.

¹²³ MHDW 20, s. 119; F.H. Czerwiński, *Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro Anno Domini 1876*, Varsaviae 1876, s. 37; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, t. 2, nr 630; Kujawski, Parafie, s. 444–445.

¹²⁴ K. Ciesielska, T. Zakrzewski, *450 lat toruńskiego Podgórza 1555–2005*, Toruń 2005, s. 28–29.

¹²⁵ ADW1, sygn. 029, k. 171. Wizytacja podaje, że konsekracji dokonał sufragan włocławski Franciszek Łacki, który sakrę biskupią otrzymał 24 VIII 1598 r., a zmarł w 1617 r.; *Biskupi sufragani włocławscy. Z akt kapituły włocławskiej*, wyd. S. Chodyński, Włocławek 1906, s. 46–50.

¹²⁶ Literatura nie jest jednoznaczna w kwestii interpretacji tożsamości obu świątyni, ale ta lokalizacja odpowiadaj jednej z dwóch rozważanych w 1582 r.; zob. MHDW 19, s. 70; K. Ciesielska, *Kościół Świętej Anny w Podgórzu*, „Rocznik Toruński”, t. 25, 1998, s. 69, 77; P. Machała, *Kościół parafialne pod wezwaniem NMP Wniebowziętej i św. Jacka oraz św. Anny. Przyczynek do topografii sakralnej Podgórza*, „Rocznik Toruński”, t. 31, 2004, s. 71, 73, 79–80, 87, 97–98.

¹²⁷ MHDW 17, s. 82; MHDW 19, s. 70; MHDW 21, s. 184–185; MHDW 22, s. 78; Repertorium 68, s. 122; I. Janosz-Biskupowa, *Dzieje miasta Podgórza (1555–1938)*, ZH, t. 27, 1962, nr 3, s. 360–361, 364; P. Machała, *Kościół parafialne*, s. 67–75; K. Ciesielska, T. Zakrzewski, *450 lat toruńskiego Podgórza*, s. 23–26, 41–48; Kujawski, Parafie, s. 168–171.

¹²⁸ Zob. m.in. MHDW 22, s. 139, 144.

¹²⁹ MHDW 20, s. 47; MHDW 21, s. 27.

(pow. radziejowski), między Górę (s) i Parchanie (Parkanie, d) – Niemojowo¹³⁰ (s, pow. inowrocławski), między Parchanie i kościół NMP na inowrocławskim Staromieściu – Słońsko¹³¹ (s, pow. inowrocławski). Za podzielone uznano również wsie Pławinek (Pomianowice, s) i Wierzchosławice (s) w powiecie inowrocławskim oraz Łęg (Łąg, s) w powiecie kruszwickim. Wszystkie wymienione jeszcze w latach 80. występowały tylko w jednej parafii (kolejno Góra¹³², Płonkowo¹³³ i Kościeszki¹³⁴), od ostatniej dekady do początków XVIII w. pojawiały się jednocześnie w innych parafiach (odpowiednio Parchanie¹³⁵, Ostrowo¹³⁶ i Polanowice¹³⁷), a później ponownie tylko w swoich parafiach z początków ostatniej ćwierci XVI w. Jako że ta podwójna przynależność jest potwierdzona w końcu XVI w. i później, zdecydowano się oddać ją na mapie głównej.

Kilka zmian w przebiegu granic parafialnych nastąpiło na terenie zakola Noteci w południowej części powiatu bydgoskiego. Wyżej wspomniano o likwidacji parafii w Lisewie, co przyczyniło się zapewne do przeniesienia z niej wsi Mochel (s) do parafii w Dźwierzchnie¹³⁸. Podobnie Gniewkowice (Gniewkowiec, s) i Dobrogościce (s) trafiły do parafii w Tucznie¹³⁹. Te trzy wsie znalazły się co prawda w dokumencie ponownie erygującym parafię w Liskowie, jako do niej należące¹⁴⁰, ale późniejsze wizytacje jednoznacznie wskazują, że do niej nie powróciły (z wyjątkiem Dobrogościc w połowie XVIII w.¹⁴¹). Prócz tego z parafii Dźwierzchno do parafii Dąbrówka Barcińska przeszła wieś Złotowo (s)¹⁴².

W końcu XVI w. doszło do zmiany przynależności parafialnej młyna Kut (obecnie część Otłoczyna). W większości źródeł z XVI w. pojawia się on w parafii Raciążek. W 1598 r. został już zanotowany jednocześnie w parafii Raciążek (z dopiskiem niepodanym przez wydawcę: „parochie y catechismu nie wiesz”) oraz Słońsk¹⁴³. Wizytacje z początku XVII w. wspominają ten młyn tylko przy Słońsku¹⁴⁴, w XVIII w. zaś pojawia się z powrotem w parafii Raciążek¹⁴⁵. Przy czym warto wspomnieć, że w drugiej połowie XVIII w. Słońsk był w zarządzie plebana z Raciążka¹⁴⁶. Za właściwą dla końca XVI w. przyjęto więc przynależność Kuta do parafii Słońsko, jako wynik zmiany z końca XVI w., potwierdzonej na początku kolejnego stulecia.

W ostatniej dekadzie XVI w. jakieś prawa parafialne do wsi Niszczewy (Nieszczewy, s) rościł sobie pleban w Zbrachlinie (Zbrachlino, d), chociaż wówczas (jak i wcześniej) była ona wymieniana w parafii Koneck, którą to parafię jako właściwą wskazywał wizytator w 1594 r.¹⁴⁷ Była to jednak krótkotrwała sytuacja, w XVII w. przynależność Niszczew nie wzbudzała kontrowersji i pojawiały się one tylko przy Konecku.

Młyn Jarki, chociaż został wymieniony pod koniec XVI w. jako jeden z młynów dybowskich¹⁴⁸, należy uznać za przynależny do parafii w Gniewkowie, w tych dobrach został bowiem wybudowany¹⁴⁹ i w tamtejszej parafii był wspominany w XVIII w.¹⁵⁰

¹³⁰ Wizytacje z XVI w. wymieniają ją w tych parafiach naprzemiennie. Dopiero wizytacje z XVIII w. informują o tym jednoznacznie i wspominają o podziale na dwór i wieś; Repertorium 77, s. 210, 253; Repertorium 78, s. 94, 98.

¹³¹ Repertorium 77, s. 154–155, 163, 186; Repertorium 78, s. 110. Od końca XVII w. miejscowość ta znika z parafii NMP i pojawia się w parafii Szadłowice; Repertorium 77, s. 191–192, 208, 210.

¹³² Repertorium 77, s. 158, 164, 172.

¹³³ Tamże, s. 171.

¹³⁴ Tamże, s. 161.

¹³⁵ Tamże, s. 181, 186, 191, 193, 210; Repertorium 78, s. 110.

¹³⁶ Repertorium 77, s. 185–186, 191–192; Repertorium 78, s. 109–110.

¹³⁷ Repertorium 77, s. 180, 201; Repertorium 78, s. 112–113.

¹³⁸ AAG, ACons. E1, k. 60; AAG, ACons. E44, k. 27v.

¹³⁹ Repertorium 77, s. 195; Repertorium 78, s. 109. Tak jak przy Mochelu dokument ponownej erekcji Lisewa twierdził inaczej, ale nie widać potwierdzenia tego faktu w wizytacjach (zob. poprzedni przypis).

¹⁴⁰ AAG, ACons. E9b, s. 79.

¹⁴¹ Repertorium 77, s. 237.

¹⁴² AAG, ACons. E1, k. 60, 170v; AAG, ACons. E44, k. 27.

¹⁴³ ADWł, sygn. 024, k. 158v; MHDW 21, s. 139, 190.

¹⁴⁴ ADWł, sygn. 028, k. 14r; Repertorium 68, s. 156.

¹⁴⁵ ADWł, sygn. 0222, k. 76 i późniejsze wizytacje.

¹⁴⁶ Kujawski, Parafie, s. 672–673.

¹⁴⁷ MHDW 21, s. 168, 195; MHDW 23, s. 15, 23.

¹⁴⁸ ASK I 30, k. 788r, Rejestr poborowy z 1589 r.

¹⁴⁹ MRPS V/1, nr 2816.

¹⁵⁰ Repertorium 77, s. 216, 250.

Niepewna jest przynależność parafialna osady smolnej Dębowa Góra (d) w powiecie bydgoskim przy granicy z województwem pomorskim. Wieś, której osada ta była pozostałością, zaniknęła jeszcze przed XVI w. (w *Liber retaxationum* jest już pustką¹⁵¹) i od XVII w. nie pojawia się w źródłach. Nie odnaleziono żadnej wzmianki o jej przynależności parafialnej. Znana jest jedynie jej lokalizacja zachowana w postaci nazwy terenowej widocznej na współczesnych mapach. Prócz tego jedyną wskazówką są informacje ze średniowiecza, wiążące tę miejscowość z terytorium świeckim¹⁵². Biorąc pod uwagę obie te przesłanki, wydaje się, że właściwą parafią dla Dębowej Góry był Wudzyń, również ciążący ku dekanatowi świeckiemu. Do tej parafii na początku XX w. zaliczano także miejscowość Stary Jasieniec¹⁵³, w której współczesnych granicach znajduje się wzniesienie Góra Dębowa.

Jako pewną określono przynależność parafialną Rudzka Dużego (Rucko Wielkie, s), chociaż należy zwrócić uwagę na pewne wątpliwości. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. Rudzk Duży i Mały pojawiają się z reguły, odpowiednio, w parafiach Połajewo i Rzeczyca¹⁵⁴. Wizytacje z tego okresu nie rozróżniają obu wsi, jedynie wizytacja z 1594 r. podaje *Rudzki 2* w parafii Rzeczyca¹⁵⁵. Dopiero XVIII-wieczne wizytacje oddzielają od siebie obie osady i podają ich przynależność zgodną ze wspomnianymi rejestrami – Rudzk Wielki w parafii Połajewo, Rudzk Mały w parafii Rzeczyca¹⁵⁶. Ze względu jednak na jednoznaczność wizytacji XVI-wiecznych, niewspominających o żadnym Rudzku w parafii Połajewo, Rudzk Duży przypisano do parafii Rzeczyca.

Pod koniec XVI w. występują pewne niejasności w kwestii granic parafii Grabie i Chlewiska. Miejscowości Zduny (Zdunowo, s) i Wilkostowo (s) pojawiają się w obu parafiach w latach 1594¹⁵⁷ (obie osady) i 1598¹⁵⁸ (Wilkostowo). W wizytacjach późniejszych, z XVII i XVIII w., sytuacja ta się nie powtarza¹⁵⁹. W 1594 r. przy Wilkostowie w parafii Chlewiska zanotowano krótkie *do Grabia*. Każę to uznać informacje z końca XVI w. za pomyłkę. Dlatego też obie wsie przypisano jednoznacznie – Zduny do parafii w Chlewiskach, Wilkostowo do Grabi.

Wsie Lipie (Lipie Górne, s) i Lipionka (Lipie Dolne, s) w powiecie inowrocławskim przypisano odpowiednio do Branna i Gniewkowa. W rejestrach Lipie pojawia się przy Gniewkowie, a Lipionka przy Brannie¹⁶⁰. Wizytacje jasno jednak wskazują, że Lipie należało do parafii w Brannie, a Lipionka do Gniewkowa. Zmianę sygnalizują dopiero wizytacje z końca XVI w., które wspominają, że parafianie z Lipia udawali się do Gniewkowa w celu przyjmowania sakramentów, kiedy ich kościół parafialny był zajęty przez protestantów¹⁶¹. W późniejszym okresie doprowadziło to do sytuacji, że oba Lipia (Górne i Dolne) trafiły do parafii gniewkowskiej¹⁶².

Jako jednoznacznie oznaczono przynależność Uniechowa. Wizytacja z 1599 r. stwierdza co prawda, że wieś była przedmiotem sporu między kościołami w Szpetalu i Zadusznikach¹⁶³. Jednak zarówno wcześniej, jak i później miejscowość ta pojawia się tylko w parafii Szpetal¹⁶⁴. Uznano więc te pretensje kościoła w Zadusznikach za nieuzasadnione.

Wizytacje z lat 1584 i 1598 wspominają o istnieniu wsi *Chrząszczewo* lub *Chrząszczewo seu Kałęczyno* w parafii Kościelna Wieś¹⁶⁵. Identyfikować należy ją jednoznacznie z leżącym na lewym brzegu Bachorzy Kałęczynem (Kałęczyno, s), który aż do XVIII w. należał do Chrząszczewskich¹⁶⁶.

¹⁵¹ MHDW 11, s. 69.

¹⁵² Zob. *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, oprac. Z. Guldon, do druku przyg. J. Wijaczka, atlasfontium.pl (dostęp: 24.10.2020), s. 154–155.

¹⁵³ *Diecezja chełmińska: zarys historyczno-statystyczny*, s. 264.

¹⁵⁴ ASK I 29, k. 205r, 206v, 254r, 257r, 407v, 442v, 495r, 501r, 589r, 596r; ASK I 30, k. 276v, 277v, 596v, 659r, 662r, 720r, 724r, 765r, 767v.

¹⁵⁵ MHDW 23, s. 31.

¹⁵⁶ Począwszy od 1711 r.; Repertorium 71, s. 174.

¹⁵⁷ MHDW 23, s. 12, 58.

¹⁵⁸ MHDW 21, s. 180, 183.

¹⁵⁹ Począwszy od 1639 r.; Repertorium 68, s. 151–152.

¹⁶⁰ ASK I 30, k. 782r, 782v; ASK I 50, k. 546v, 553r, 588r, 588v, 628r, 628v, 664v, 665r, 698v, 720r, 745v, 786v, 803v, 839v, 844v; ASK I 92, k. 3v.

¹⁶¹ Repertorium 77, s. 185; Repertorium 78, s. 110.

¹⁶² Repertorium 77, s. 191.

¹⁶³ MHDW 21, s. 208, 212; Guldon pomylił tu Uniechowo z Zarzyczewem; Guldon, Dobrzyń, s. 24, przyp. 84.

¹⁶⁴ MHDW 23, s. 16; Repertorium 71, s. 190.

¹⁶⁵ MHDW 22, s. 61; MHDW 20, s. 136.

¹⁶⁶ ASK I 29, k. 330v, 421v, 460v; Czaykowski, s. 858.

Jednak tenże Kałęczyn jest jednocześnie wymieniany w parafii Bądkowo, również stosunki terenowe – oddzielenie od Kościelnej Wsi bagnami Bachorzy – właściwie wykluczają podzieloną przynależność parafialną tym przypadku. W wizytacjach wcześniejszych i późniejszych Kałęczyn jest zaliczany tylko do Bądkowa i tak też zostało przyjęte w niniejszym tomie.

Kontrowersje wokół zasięgu parafii w Warzymowie opisano wyżej.

Na terytorium kujawskim istniała jedna eksklawa parafialna – Myślęcinek (Myślęcino, s), który zaliczany był do parafii w Żołędowie, a nie w bliższym Osielsku, chociaż należy zaznaczyć, że nie są to duże różnice w odległościach (odpowiednio 6 i 3 km). Przy Osielsku Myślęcinek wspomina jedynie wizytacja z 1577 r.¹⁶⁷ Wszystkie rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. oraz wizytacje z lat 1584, 1596 i 1699 zaliczają ją do parafii w Żołędowie¹⁶⁸.

* * *

W średniowieczu oba archidiakonaty kujawskie diecezji włocławskiej znajdowały się pod jurysdykcją oficjała generalnego włocławskiego. Drugi oficjaliał diecezji miał siedzibę w Gdańsku i obejmował część pomorską. Sytuacja ta uległa zmianie w drugiej ćwierci XVI w., kiedy powołano oficjaliał okręgowy w Bydgoszczy, obejmujący dekanaty bydgoski i świecki, a więc przełamujący granice archidiakonatów¹⁶⁹.

* * *

Ogółem na opracowanym terenie diecezji włocławskiej liczba wszystkich kościołów parafialnych wynosiła 123, w tym 3 parafie wychodziły poza to terytorium, a 5 miało centra na terytoriach sąsiednich. Z tej ogólnej liczby kościołów 6 to parafie filialne z okręgami. 27 parafii miało swoje centra w miastach, 92 we wsiach, 2 w osadach folwarcznych, 1 w pustce i 1 na przedmieściach. Z miast kujawskich tylko Noć (Noteś, ks) nie była stolicą parafii. Siedziby parafii w osadach folwarcznych Byszewo (d) i Zgłowiączka (Zgłowiątka, d) oznaczono na mapie jako osada folwarczna parafialna.

Diecezja płocka

Granica między diecezjami włocławską i płocką została przedstawiona wyżej. Na terenie ziemi dobrzyńskiej północna granica ziemi pokrywała się z granicą diecezjalną, biegnąc wzdłuż rzeki Drwęcy. Na tym odcinku dochodziło jedynie do rozejścia się tej granicy przy parafii Ciechocin, która obejmowała leżącą na północnym brzegu Drwęcy wieś Elgiszewo (d)¹⁷⁰. Na północnym wschodzie granica diecezji odchodziła od granicy ziemi, ciągnąc dalej Drwęcą, i obejmowała kilka parafii w województwie chełmińskim (ziemię michałowską), po czym wracała do biegu granicy świeckiej na północ od Górzna (d). Te północno-wschodnie odcinki granic były przedmiotem sporów z diecezją chełmińską w XIV w.¹⁷¹

* * *

Większość terytorium diecezji płockiej, które obejmuje niniejszy tom, znajdowała się w granicach archidiakonatu dobrzyńskiego (był on najstarszym wzmiankowanym archidiakonatem diecezji, wyodrębnionym zapewne w końcu XIII w.¹⁷²), dzielącego się na dekanaty: dobrzyński, lipnowski i rypiński.

¹⁶⁷ MHDW 19, s. 33.

¹⁶⁸ VAP 1, s. 186; Repertorium 77, s. 200; Repertorium 78, s. 116.

¹⁶⁹ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 35–36; A. Mietz, *Oficjaliał foralny bydgoski (ok. 1530–1765). Rzut oka na dzieje i strukturę organizacyjną*, [w:] *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*, t. 16, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1998, s. 65–69; W. Kujawski, *Struktury Kościoła katolickiego na Kujawach wschodnich*, s. 27.

¹⁷⁰ Guldon, Powierski, Podziały, s. 8.

¹⁷¹ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 279; tenże, *Granice diecezji płockiej*, s. 46; Guldon, Powierski, Podziały, s. 9.

¹⁷² Guldon, Powierski, Podziały, s. 11; W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 156; E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, s. 128; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne podziały administracyjne ziemi dobrzyńskiej*, s. 32.

Pojedyncze parafie i wsie należały do archidiakonatu płockiego i leżały w dekanatach gostyńskim (Duninów na lewym brzegu Wisły) i sierpeckim (fragmenty na granicy ziemi dobrzyńskiej i Mazowsza, parafie Sikórz i Sierpc). Parafie Rokice, Bądkowo Kościelne, Tłuchowo¹⁷³ i Skrwilno¹⁷⁴ z archidiakonatu dobrzyńskiego wchodziły również na teren Mazowsza. Granica między archidiakonatami, podobnie jak granica administracji państwowej, w większości opierała się na rzekach.

Najwcześniej, bo w XIV w., na terenie archidiakonatu dobrzyńskiego potwierdzony jest dekanat lipnowski¹⁷⁵. XVI-wieczny kształt sieci dekanalnej diecezji wynikał z reformy dekanalnej Erazma Ciołka przeprowadzonej w 1506 r. i dla ziemi dobrzyńskiej skorygowanej w 1510 r. Jednak ze względu na fatalny stan zachowania spisu dokumentującego tę reformę dokładne ustalenie podziału parafii między dekanaty jest trudne¹⁷⁶. Również wizytacja z 1597 r. ma dla rekonstrukcji granic dekanalnych ograniczone znaczenie – pierwsza redakcja nie wymienia wszystkich parafii, a w drugiej nie wyróżniono dekanatu rypińskiego i jego parafie wpisano między kościoły dekanatu lipnowskiego. W tej sytuacji wątpliwości rozstrzygała przynależność dekanalna z wizytacji dekanatów dobrzyńskiego i lipińskiego z 1609 r., a niewymienienie danej parafii wskazywało na jej położenie w dekanacie rypińskim. Stan widoczny w wizytacjach z 1609 i 1623 r. (dekanat rypiński) jest identyczny z tym ze spisu parafii z 1628 r., co należy uznać za potwierdzenie stabilności tej struktury. Uzyskane wyniki pokrywają się z tymi znanymi z *Mapy ziemi dobrzyńskiej* Zenona Gulдона, który również oparł się na wizytacji z 1609 r.

W świetle tak zrekonstruowanych podziałów dekanalnych tylko granice dekanatu rypińskiego były w większości zbieżne z granicą odpowiadającego mu powiatu, choć i w jego przypadku widoczne są różnice – parafie Ruże, Sudragi i te leżące w ziemi michałowskiej. Dekanat lipnowski zajmował tylko północno-zachodnią część powiatu lipnowskiego, a dekanat dobrzyński wschodnie części powiatów dobrzyńskiego i lipnowskiego oraz kilka miejscowości w powiecie kowalskim. Zmiana struktur dekanalnych na omawianym terenie zaszła dopiero na synodzie w 1643 r., kiedy z dekanatu rypińskiego został wyodrębniony dekanat górzeński¹⁷⁷.

* * *

W archidiakonacie dobrzyńskim istniało kilka świątyń, których status i prawa parafialne wymagają omówienia. Nie jest jasny pierwotny status świątyni w Osieku nad Wisłą (Osieczek, s, pow. lipnowski), która jeszcze w XVI w. była filią parafii Łążyn. Informacja o erygowaniu parafii w Osieku w 1388 r. nie ma potwierdzenia źródłowego¹⁷⁸. Faktycznie pierwsza wzmianka źródłowa o tamtejszym kościele

¹⁷³ W ramach prac nad niniejszym tomem zweryfikowano niektóre twierdzenia zawarte w AHP Mazowsze, gdzie wsie parafii Tłuchowo leżące po stronie mazowieckiej zakwalifikowano do parafii Bożewo i Mochowo. Chodzi o miejscowości Obręb Wielki i Mały oraz Sułkowo-Bariany, -Rzeczne, -Błony, -Jasionki (te w wizytacjach występują jako jedna miejscowość). Wszystkie je do parafii Tłuchowo zalicza wizytacja z 1609 r.; ADP, sygn. 6, 348v.

¹⁷⁴ W przypadku tej parafii jako pewną uznano przynależność do niej miejscowości Mościska i Czarnia Duża. W AHP Mazowsze było to oznaczone jako wątpliwe.

¹⁷⁵ E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, s. 129.

¹⁷⁶ W literaturze (J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, [w:] tenże, *Concilia Poloniae: źródła i studia krytyczne*, t. 6, Warszawa 1952, s. 79–80; W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej*, s. 154; tenże, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 156–157, 170) jako rok przeprowadzenia reformy przeważnie podaje się 1506, za nagłówkiem w aktach biskupów płockich, po którym następuje bardzo zniszczony spis nowo utworzonych dekanatów wraz z ich kościołami (ADP, sygn. 9, s. 103–108). Jednak pod nagłówkiem *Decanatus Dobrzinensis* znajduje się niewyraźny dopisek, który należy czytać: „[O]rd[o] de Anno Domini 1510 die s. Marci in sinodo factus in archi[diac]ona[tu] Dobrzinensi”. O synodzie tym wspominał H. Folwarski, a za nim J. Sawicki (H. Folwarski, *Erazm Ciołek, biskup i dyplomata*, Varsoviae 1935 (Studia Historico-Ecclesiastica, t. 1), s. 113; J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, s. 83). Pierwszy z badaczy podał jako datę odbycia synodu 5 marca zamiast 25 kwietnia, co jest wynikiem niepoprawnego odczytu: *5 marcii* zamiast *5 Marci*, a to zaś wynika z korzystania przez historyków z odpisów ks. J. Mąkowskiego (obecnie niedostępnych, być może zaginionych) zamiast oryginału. Tytuł ten odnosi się do korekty reformy dekanalnej w archidiakonacie, o czym świadczy zmiana liczby parafii w dekanacie dobrzyńskim, niejasne zapisy o dekanacie michałowskim w tymże wykazie na s. 107 (W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej*, s. 161; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 12, 45, 47). Jako zupełne nieporozumienie należy traktować powielane bezrefleksyjnie twierdzenie H. Folwarskiego o wydzieleniu dekanatów dobrzyńskiego, lipińskiego i rypińskiego z dekanatu ciechanowskiego (tenże, *Erazm Ciołek, biskup i dyplomata*, s. 110), wysnute zapewne na podstawie błędnej interpretacji odpisów Mąkowskiego i bez choćby rzutu oka na jakkolwiek mapę.

¹⁷⁷ J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, s. 159; W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej*, s. 161; tenże, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 181.

¹⁷⁸ SGKP, t. 7, s. 628; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 48.

pochodzi dopiero z wizytacji z 1597 r., w której występuje jako filia Łążyna; nie pojawia się w spisach z początku XVI w. Jednak obie redakcje tej wizytacji dostarczają nieco innych, ale wzajemnie niewykluczających się informacji na temat tego kościoła. Pierwsza sugeruje, że jakiś *parochus* był kiedyś obecny przy kościele, druga jednoznacznie stwierdza, że *secullum* w Osieku było filią Łążyna, w którym też od dawna nie było plebana¹⁷⁹. Wizytacja z 1609 r. jasno zaś stwierdza brak jakichkolwiek wsi parafialnych¹⁸⁰. W późniejszych wizytacjach także nie mamy informacji o jakichś prawach parafialnych tej świątyni. Również rejestry poborowe nie sugerują wydzielenia osobnego okręgu parafialnego, chociaż stosunki przestrzenne sprzyjałyby temu. Istnieje więc prawdopodobieństwo, że kaplica ta powstała dopiero w ciągu XVI w. Być może osobny okrąg parafialny miał kościół w Wielgiem (Wielkie, s, pow. lipnowski), będący filią Działynia. Nie jest to jednak pewne i mimo że wizytacja z 1694 r. wspomina dawne prawa parafialne świątyni i określa okręg parafialny¹⁸¹, to brak wiadomości o tym kościele sprzed 1609 r.¹⁸² nakazuje umieszczać jego założenie najwcześniej w XVI w. Świątynią, która utraciła prawa parafialne na przełomie XV i XVI w., był kościół parafialny w Grodzeniu (s, pow. lipnowski). Wizytacja z 1597 r. określa go jako filię Kikołu, bez określonego okręgu parafialnego; inkorporacji miał dokonać biskup płocki Wincenty Przerębski. Zależność tę potwierdzono również w 1609 r.¹⁸³ W tym przypadku zdecydowano się jednak na wydzielenie jednowioskowego okręgu Grodzenia, ze względu na poświadczenie jego istnienia w rejestrach poborowych i wspomnienie w wizytacji z 1694 r.¹⁸⁴ W 1502 r. do kościoła w Chojnem został inkorporowany kościół w Chrostkowie¹⁸⁵. Zależność ta musiała zniknąć dość szybko, ponieważ jej śladów nie odnajdujemy w źródłach późniejszych – kościół w Chrostkowie ma własnego kapłana (komendarza) w 1597 r.¹⁸⁶, a zasięg okręgu parafialnego jest dobrze poświadczony. Również w 1502 r. erygowana miała zostać parafia Wola (pow. lipnowski)¹⁸⁷. Kolejną zmianą z tego roku było podporządkowanie plebanowi w Rypinie (k) kościoła w Pręczkach (Pręczkowo, s). W przeciwieństwie do Chrostkowa nie odzyskał on jednak samodzielności¹⁸⁸. Kaplicą bez jakichkolwiek praw parafialnych, mimo starej metryki, była świątynia w Szczutowie (d) w parafii Górzno¹⁸⁹. W początkach XVII w., między 1609 i 1628 r., powstała w archidiakonacie dobrzyńskim jednowioskowa parafia w Czarnem (s)¹⁹⁰, wyodrębniona z Wierzbicka (s).

* * *

Przedstawione na wstępie założenia metodologiczne pozwoliły na rozwiązanie większości problemów wynikających ze skąpej bazy źródłowej archidiakonatu dobrzyńskiego. Niemniej kilka sytuacji zdecydowano się tutaj szerzej skomentować.

Za podzieloną między dwie parafie uznano wieś Zarzeczewo (s). W wizytacjach włocławskich z drugiej połowy XVI w. pojawia się ona stale w parafii Szpetal Dolny¹⁹¹, po stronie płockiej dopiero w 1609 r. w parafii Grochowalsk (s), jednak jest to pierwsza wizytacja wymieniająca miejscowości parafialne¹⁹². Późniejsze wizytacje z obu diecezji mówią już o podziale wsi między te dwie parafie, sugerują również podział na wieś (Szpetal) i dwór z młynem (Grochowalsk)¹⁹³. Również wieś Szczepanki (s) oznaczono jako podzieloną między parafie Wierzbick (diecezja płocka) i Ostrowite (diecezja

¹⁷⁹ ADP, sygn. 1, k. 178v; ADP, sygn. 2, k. 12v; Guldon, Powierski, Podziały, s. 48–49.

¹⁸⁰ ADP, sygn. 6, k. 303r: „villas parochiales non habet”.

¹⁸¹ W 1694 r. miał osobny okrąg obejmujący również Klonowo; ADP, sygn. 6, s. 1151, 1167.

¹⁸² ADP, sygn. 6, k. 313r–v.

¹⁸³ ADP, sygn. 1, k. 176v; ADP, sygn. 2, k. 9r; ADP, sygn. 6, k. 293r–v.

¹⁸⁴ ADP, sygn. 47, k. 1198.

¹⁸⁵ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 3, cz. 1, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908, nr 206.

¹⁸⁶ ADP, sygn. 1, k. 181r.

¹⁸⁷ Tamże, k. 177r.

¹⁸⁸ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 3, cz. 1, nr 206; Guldon, Powierski, Podziały, s. 54.

¹⁸⁹ Guldon, Powierski, Podziały, s. 53; ADP, sygn. 4, k. 19v.

¹⁹⁰ W 1609 r. jest jeszcze wsią w parafii Wierzbick (ADP, sygn. 6, k. 371v), a już w 1628 r. odnotowano tam osobne beneficjum (ADP, Ep. 34/59, s. 106).

¹⁹¹ MHDW 19, s. 69; MHDW 21, s. 212; MHDW 23, s. 16.

¹⁹² ADP, sygn. 6, k. 367v.

¹⁹³ Repertorium 71, s. 190, 238; ADP, sygn. 47, s. 1259; ADP, sygn. 257, k. 14r.

włocławska). Choć w 1541 r. biskup płocki Jakub Buczacki przeniósł tę wieś do tej drugiej parafii¹⁹⁴ i pojawia się ona w diecezji włocławskiej zarówno w drugiej połowie XVI w., jak i później¹⁹⁵, to w diecezji płockiej jest wymieniana do 1694 r.¹⁹⁶ Z tego powodu Szczepanki otrzymały podwójną przynależność parafialną. Oczywiście istnieje duże prawdopodobieństwo, że obecność tej wsi w wizytacjach płockich wynika z powtarzania w nich nieaktualnego stanu prawnego. Zarzeczewo i Szczepanki były więc podzielone nie tylko między dwie parafie, ale również dwie diecezje. Za istniejący w XVI w. uznano podział wsi Głodowo (s) między parafie w Lipnie i Wierzbicku, potwierdzony w wizytacjach z XVII w.¹⁹⁷

Wizytacja z 1609 r. zalicza wieś Cebryszewo (Czebrzyszewo, s) do parafii w Wierzbicku¹⁹⁸, zarówno dokument erekcyjny parafii w Karnkowie, rejestry z drugiej połowy XVI w. i późniejsze wizytacje¹⁹⁹ do parafii w Karnkowie. I do tej ostatniej zakwalifikowano Cebryszewo. To, że przekaz z 1609 r. jest błędny, definitywnie potwierdza lokalizacja tej wsi, bezpośrednio przyległej do Karnkowa.

Eksklawą parafii Kikół była wieś Brzeźno (s) w powiecie lipnowskim, oddzielona od swojego kościoła miejscowościami z parafii Sumin i Lipno. Stan ten jest potwierdzony również w XVIII w.²⁰⁰

* * *

Teren ziemi dobrzyńskiej leżący w granicach diecezji płockiej w całości podlegał oficjelowi generalnemu w Płocku, którego jurysdykcja rozciągała się na archidiaconaty dobrzyński i płocki²⁰¹.

* * *

Ogółem na omówionym tu terenie diecezji płockiej liczba wszystkich kościołów parafialnych wynosiła 54, w tym 8 parafii, które wychodziły poza to terytorium oraz 2 parafie z centrami na terytoriach sąsiednich. Z tej ogólnej liczby kościołów tylko 1 był parafią filialną z okręgami. 6 parafii miało swoje centra w miastach, 48 we wsiach.

Diecezja gnieźnieńska

Na obszar Kujaw marginalnie wchodziła diecezja gnieźnieńska, łącznie obejmowała ona 12 miejscowości w 7 parafiach. Nie był to zwarty obszar, ale fragmenty porozrzucane wzdłuż granicy z województwami łęczyckim i kaliskim. Każda z tych parafii wchodziła w skład innego dekanatu. Dekanaty z kolei znajdowały się w granicach trzech archidiaconatów i tym samym podlegały trzem różnym oficjelowi (łęczyckiemu, gnieźnieńskiemu i kamieńskiemu)²⁰². W całości na terenie Kujaw znajdowały się tylko jednowioskowa parafia w Korzeczniku, mająca dość problematyczny status (zob. wyżej, s. 53), i Sompolno. Ta druga, choć obejmująca niewiele miejscowości i leżąca na skraju diecezji, była stolicą dekanatu, co wynikało zapewne z faktu, że miasto Sompolno (Sąpolno, d) należało do arcybiskupów gnieźnieńskich²⁰³.

¹⁹⁴ S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, t. 1: *Lata 1232–1550*, Włocławek 1994, nr 495.

¹⁹⁵ MHDW 19, s. 71; MHDW 21, s. 205; Repertorium 68, s. 159; Repertorium 71, s. 188.

¹⁹⁶ ADP, sygn. 6, k. 288r, 372r (pierwsza wzmianka dotyczy parafii Lipno, co uznano za pomyłkę); ADP, sygn. 47, s. 1215.

¹⁹⁷ ADP, sygn. 6, k. 288v, 372r; ADP, sygn. 257, s. 1201, 1215.

¹⁹⁸ ADP, sygn. 6, k. 372r.

¹⁹⁹ ADP, sygn. 257, k. 37v

²⁰⁰ Czaykowski, s. 489.

²⁰¹ W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej*, s. 170–171; tenże, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 181.

²⁰² A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Oficjaly okręgowe w późnośredniowiecznej archidiecezji gnieźnieńskiej*, CPH, t. 47, 1995, s. 101, 103–104.

²⁰³ A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2a.4.

Doprecyzowania wymaga również pewne uproszczenie dokonane w tomie wielkopolskim AHP. Stwierdzono tam, że XVIII w. miała miejsce „zamiana klucza wólborskiego biskupów kujawskich położonego w diecezji gnieźnieńskiej na dekanat bydgoski”²⁰⁴. Dokładniej: w 1765 r. ogłoszono wymianę terytoriów między diecezjami gnieźnieńską i wrocławską. Biskupi wrocławscy objęli wówczas jako ordynariusze osiem parafii leżących na pograniczu województw sieradzkiego i łęczyckiego, m.in. miasta Wólbórz i Łódź, wchodzące w skład ich tamtejszego klucza dóbr, które to parafie utworzyły dekanat wólborski – eksklawę diecezji wrocławskiej. W zamian arcybiskupi gnieźnieńscy otrzymali parafie przygraniczne diecezji wrocławskiej, zarówno w archidiecezji kruszwickiej, jak i wrocławskiej. Zaczynając od północy, były to: Dąbrówka Kujawska, Strzelewo, Bydgoszcz, Barcin, Ostrowo, Ludziska, Gębice, Skulsk, Borniszewo, Warzymowo, Brdów i Modzerewo²⁰⁵.

Kujawy i ziemia dobrzyńska pod względem liczby kościołów

Ogółem na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej liczba wszystkich kościołów parafialnych na terytoriach trzech diecezji wynosiła 184, w tym 13 parafii, które wychodziły poza to terytorium, oraz 10 parafii z centrami na terytoriach sąsiednich. Z parafii mających centra na opracowywanym obszarze 71 leżało w województwie brzeskim, 46 w inowrocławskim, 57 w ziemi dobrzyńskiej. Z tej ogólnej liczby kościołów 7 to parafie filialne z okręgami – 4 w województwie brzeskim, 2 w inowrocławskim, 1 w ziemi dobrzyńskiej. 31 parafii miało swoje centra w miastach (w woj. brzeskim 14, w inowrocławskim 10, w ziemi dobrzyńskiej 7), 143 w osadach wiejskich (w woj. brzeskim 57, w inowrocławskim 36, w ziemi dobrzyńskiej 50). Średnio na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej jeden kościół przypadał na 54 km², w województwie brzeskim na 46 km², w inowrocławskim na 60 km², a w ziemi dobrzyńskiej na 53 km².

ANEKS

Zestawienie jednostek administracji kościelnej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej

Wykaz przedstawia stan na koniec XVI w. W spisie uwzględniono parafie położone w granicach Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w całości lub częściowo, a wśród nich także parafie, których kościoły znajdowały się poza granicami tego terytorium, ale należące do nich wsie położone były na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Ośrodki parafii, których granice wychodziły poza Kujawy i ziemię dobrzyńską, oznaczono *, ośrodki parafii spoza tego terytorium oznaczono **. W wykazie podano, w porządku alfabetycznym, ówczesne nazwy siedzib parafii, w nawiasie zaś nazwę obecną, jeżeli różni się od dawnej. Miasta oznaczono literą „m”. W przypadku kościoła filialnego z własnym okręgiem w nawiasie podano nazwę jego parafii macierzystej poprzedzoną literą „f.”.

Diecezja wrocławska

Archidiecezja kruszwicka

Dekanat bydgoski

Bydgoszcz m., Byszewo, Dąbrówka (Dąbrówka Nowa), Dobrcz, Fordan m. (Fordon, część Bydgoszczy), Koronowo m., Osielsko, Solec m. (Solec Kujawski), Strzelewo, Włoki, Wtelno, Wodzino (Wudzyn), Żółędowo

²⁰⁴ Tamże.

²⁰⁵ I. Subera, *Terytorium diecezji wrocławskiej i pomorskiej*, s. 688–689; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 33–34.

Dekanat inowrocławski

Barcin** m., Branno, Brodnia (Brudnia), Dąbrówka (Dąbrówka Barcińska), Dźwierzno (Dźwierzchno), Gniewków m. (Gniewkowo), Góra, Inowrocław m., Jaksice, Kobielice, Kościelec, Łabiszyn** m., Liskowo (Liszkowo), Murzyno (Murzynno), Orłowo (f. Podgórze), Ostrów, Ostrów, Parkanie (Parchanie), Pęchowo, Pieranie, Płomykowo (Płonkowo), Sędzino (Sędzin), Staromieście (część Inowrocławia [f. Inowrocławia m.]), Szawłowice (Szadłowice), Tuczno

Dekanat kruszewicki

Gębice m., Kościeszki*, Kruszwica m., Ludzicko (Ludzisko), Ostrowo, Polanowice, Rzodkwino (Rzadkwino), Skulsko* m. (Skulsk), Sławsko (Sławsk Wielki), Stodoły, Strzelno m., Warzymowo (Kolonja Warzymowska)

Archidiecezja kruszewicka lub włocławska

Dekanat inowrocławski lub nieszawski (raciążecki)

Podgórze m. (Podgórz, część Torunia)

Archidiecezja pomorska

Dekanat świecki

Niewieściny**, Serock**

Archidiecezja włocławska

Dekanat brzeski

Białotarczek* (Białotarsk), Błędna (Błenna), Boniewo, Brzeście m. (Brześć Kujawski), Chalno, Choceń, Chodecz m., Dąbie (Dąbie Kujawskie), Grabkowo, Kłobnia, Kłobnia Mała (Kłóbka), Kłotno (Kłótno), Kościół (Kościelna Wieś), Kowale m. (Kowal), Kruszyn (Kruszyno), Lubień Kujawski m. (Lubień), Lubomin (Lubomino), Lubraniec m., Modzurowo, Osiecin, Pierowa Wola (Wola Pierowa [f. Lubienia]), Przedecz m., Śmiłowice, Świerczyno (Świerczyn), Wieniec, Wisłka Szlachecka (Wistka Szlachecka), Włocław m. (Włocławek), Zgłowiązka (Zgłowiączka [f. Lubrańca])

Dekanat nieszawski (raciążecki)

Bądkowo, Bobrowniki m., Chełmica (Chełmica Duża), Chlewiska, Grabie, Koneck, Łowiczek (Łowicz), Lubanie, Nowa Nieszawa m. (Nieszawa), Ostrowąs, Ostrowite, Przepust (f. Nowej Nieszawy), Raciąż m. (Raciążek), Świniarzewo (Siniarzewo), Słońsko (Słońsk Górny, część Ciechocinka), Służewo m., Straszewo, Szpital Nadolny (Szpetal Dolny), Zaduszniki, Zbrachlino (Zbrachlin)

Dekanat radziejowski

Brdowo** m. (Brdów), Broniewo, Bronisław, Broniszewo, Byczyna, Bytom (Bytoń [f. Lubrańca]), Chełmce, Izbica m. (Izbica Kujawska), Kaczewo, Krzywosądza (Krzywosądz), Lubotyń, Mąkoszyno (Mąkoszyn), Orle, Ostrów (Ostrowo), Piaski, Piotrkowo (Piotrków Kujawski), Płowce, Połajewo Stare, Radziejów m., Rzeczyca, Sadlno, Witowo

Diecezja płocka

Archidiecezja dobrzyńska

Dekanat dobrzyński

Bądkowo* (Bądkowo Kościelne), Dobrzyń m. (Dobrzyń nad Wisłą), Grochowalsk, Karnków, Ligowo, Mokowo, Rokicie*, Siecinie (Sieceń), Skąpe m. (Skąpe), Sobowo, Tłuchowo*, Wielkie (Wielgie), Wierzbick

Dekanat lipnowski

Ciechocin*, Czernikowo, Dobrzejewice (Dobrzejewice), Działyń, Grodzień (f. Kikoła), Kikoł (Kikół), Chrostkowo, Łążyno (Łążyn), Lipno m., Mazowsze, Nowogród, Sumino (Sumin), Wola, Złotoria

Dekanat rypiński

Chojno, Dulsk, Gośc (Gójsk), Górzno* m., Grążawy*, Gulbiny, Kłóšno (Kłušno), Księżte, Łukomie, Osiek*, Płonne, Radomino (Radomin), Radziki (Radziki Duże), Rogowo, Ruż (Ruże), Rypin m., Sadłowo, Skwino (Skrwilno)*, Strzygi, Sudrągi, Świedziebna (Świedziebnia), Szczutowo, Trąbino (Trąbin), Żałe

Archidiecezja płocka**Dekanat gostyniński**

Duninowo (Nowy Duninów)

Dekanat sierpecki

Sieprc** m. (Sierpc), Sikorz**

Diecezja gnieźnieńska**Archidiecezja gnieźnieńska****Dekanat łekieński**

Samokłęski**

Dekanat sompoleński

Mąkolino**, Sapolno m. (Sompolno)

Dekanat żniński

Pakość* m.

Archidiecezja kamieńska**Dekanat sępoleński**

Ślesino* (Ślesin)

Archidiecezja łęczycka**Dekanat kłodawski**

Kłodawa** m., Korzecznik

2021 r.

III.2.2a.6. REFORMACJA NA KUJAWACH I W ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Arkadiusz Borek

Od tomu AHP poświęconego województwu sandomierskiemu jednym z tematów opracowywanych w serii jest geografia gmin, względnie zborów protestanckich. W zależności od dostępnego materiału prezentacja wyników badań przybierała różne formy: tomy sandomierski, krakowski i wielkopolski zawierały mapy sieci gmin różnowierczych w skali 1:500 000¹, z których tylko na mapie Wielkopolski zaznaczano poszczególne wyznania; z kolei w tomie sieradzko-łeczyckim poświęcono reformacji tylko jedną stronę komentarza bez jakiegokolwiek mapy². Również sam przedmiot zainteresowania definiowano nieco inaczej. Do tomu krakowskiego włącznie na mapach oznaczano gminy wyznań reformowanych, niekoniecznie posiadające własne świątynie³. W tomie wielkopolskim przyjęto jednak, że gmina powinna dysponować własnym miejscem zgromadzeń religijnych⁴. Stosowano też różne kryteria przy oznaczeniu zboru na mapie – w tomach krakowskim i sandomierskim były to gminy istniejące co najmniej 10 lat⁵.

To podsumowanie dotychczasowych sposobów prezentacji sieci gmin różnowierczych w serii AHP ma za zadanie wskazać, że kartograficzna wizualizacja tego zagadnienia jest dość problematyczna. Możliwości w tym zakresie są określane przez dostępną bazę źródłową. Jednocześnie istnieje wiele trudności natury koncepcyjnej. Przed przedstawieniem metodologii opracowania mapy w obecnym tomie wymagane jest więc wskazanie źródeł i literatury, którymi dysponujemy, a także podstawowych faktów o przebiegu reformacji na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej.

Z tradycyjnie wykorzystywanych w serii AHP *Akt synodów różnowierczych*⁶ oraz kartotek Marii Sipayłło i Wacława Urbana⁷ tylko te pierwsze okazały się przydatne, choć tylko w ograniczonym zakresie. Ostatecznie najbardziej wartościowe informacyjnie okazały się wizytacje kanoniczne diecezji włocławskiej. Wizytacje płockie, ze względu na chronologię najstarszych z nich, miały niewielkie znaczenie. Pełny spis wykorzystanych wizytacji przedstawiono w rozdziale dotyczącym granic administracji kościelnej (zob. wyżej). Wizytacje katolickie odnotowywały nie tylko fakt zajęcia kościoła przez protestantów dla własnych celów kultowych czy też jego nieobsadzenie przez patrona protestanta, ale również informowały o różnowiercach mieszkających w parafii. Do rozstrzygnięcia kilku sytuacji istotny był, obok właściwych wizytacji, również spis kościołów z podziałem na obsadzone i wakujące, pochodzący najpewniej z pierwszej połowy lat 70. XVI w.⁸

¹ AHP Sandomierskie, Mapa 4. Gminy różnowiercze w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w.; AHP Krakowskie, Mapa 3. Gminy różnowiercze województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI wieku; AHP Wielkopolska, Mapa 3. Gminy różnowiercze w Wielkopolsce w końcu XVI wieku.

² H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, Aneks *Gminy wyznań reformowanych*, oprac. K. Chłapowski, H. Rutkowski, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.2.5.

³ Tamże; K. Chłapowski, *Gminy wyznań reformowanych*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.2.2a.2; K. Chłapowski, *Gminy wyznań różnowierczych*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.2.2a.1; zob. też J. Tazbir, *Spoleczny i terytorialny zasięg polskiej reformacji*, KH, t. 82, 1975, nr 4, s. 723, przyp. 7.

⁴ M. Kuc-Czerep, *Zbory różnowiercze w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2c.4.

⁵ K. Chłapowski, *Gminy wyznań reformowanych*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.2.2a.2; tenże, *Gminy wyznań różnowierczych*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.2.2a.1.

⁶ ASR.

⁷ Obie kartoteki przechowywane są w Gabinetie Starych Druków w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie.

⁸ MHDW 21, s. 229–232. H. Merczyng datował ten spis na okres przed 1571 r. (tenże, *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej. Z mapą Dawnej Polski pod względem kościelnym ewangelickim*, Warszawa 1904, s. 23, przyp.) na

W sytuacji, kiedy dysponujemy tylko jednym dającym szerszy obraz źródłem, istotna staje się literatura przedmiotu, która w odniesieniu do Kujaw bazuje w dużym stopniu na wykorzystanych tutaj wizytacjach włocławskich. Sięgnięto więc po opracowanie Henryka Merczynga⁹, który prócz wspomnianych wizytacji opierał się także na studium Józefa Łukaszewicza o braciach czeskich w Wielkopolsce¹⁰. Zbory i świątynie katolickie zajęte przez protestantów oznaczył na swojej mapie Zenon Guldon (korzystając z przedstawionych tu źródeł i prac)¹¹. Literatura poświęcona ściśle reformacji na Kujawach jest uboga. Można wymienić tylko teksty Lucjana Dombka¹², Mariana Pawlaka¹³, Wojciecha Sławińskiego¹⁴ i ostatnio Tomasza Krzemińskiego¹⁵, z których ten pierwszy ma największe znaczenie. Jeśli chodzi o ziemię dobrzyńską, nie dysponujemy żadną pracą poświęconą reformacji na tym terenie w interesującym nas okresie¹⁶.

Lucjan Dombek w swojej rozprawie dotyczącej dziejów protestantyzmu na Kujawach wydzielił dwa okresy: od początków (połowa XVI w.) do ok. 1585 r. i od tej daty do 1645 r. (zniesienie zboru w Łabiszynie). Pierwszy okres ukazał jako rozwojowy, drugi jako czas kontrreformacji i właściwie upadku reformacji na Kujawach. Za obszary najsilniej poddane wpływowi nowych wyznań uznał kolejno powiaty: inowrocławski, brzeski, radziejowski i bydgoski. Odnotował nieobecność protestantyzmu w powiecie kowalskim¹⁷. Reformacja swoje pierwsze sukcesy na Kujawach zawdzięczała Rafałowi Leszczyńskiemu, staroście radziejowskiemu, jednemu z najbogatszych magnatów i najaktywniejszych zwolenników protestantyzmu w drugiej połowie XVI w.¹⁸ Ocenia się, że inspirował on pozostałych przedstawicieli kujawskiej szlachty do opowiedzenia się po stronie nowych prądów religijnych. To on zorganizował w 1554 r. w Radziejowie zбір kalwiński i ściągnął do niego na stanowisko seniora Andrzeja z Przasnysza (zwanego też Prażmowskim), wybitnego kaznodzieję, polemistę i organizatora kalwinizmu w Polsce, przed konwersją plebana lub wikarego kościoła św. Jana w Poznaniu, wyganego przez biskupa poznańskiego w 1549 r., zmarłego w 1592 r.¹⁹ W ten sposób powstał centralny ośrodek protestantyzmu na Kujawach. Po rezygnacji Rafała Leszczyńskiego z urzędu opiekę nad zbozem przejęli kolejni starostowie radziejowscy: Jan Leszczyński, syn Rafała, a później Świętosław Orzelski²⁰. Z kolei wspomniany Andrzej z Przasnysza już wcześniej działał na Kujawach. Po wygnaniu z Poznania osiadł w Lisewie w powiecie bydgoskim, gdzie prowadził swoją działalność pod opieką Jakuba Niemojewskiego²¹.

bazie informacji o ministrze Jerzyku, który miał umrzeć w 1571 r. Tenże Jerzyk jest jednak wzmiankowany jeszcze w 1577 r. (MHDW 17, s. 118). Na to, że bardziej prawdopodobne jest pochodzenie tekstu właśnie z pierwszej połowy lat 70. niż końca lat 60. wskazuje pobieżne porównanie listy duchownych z tego spisu z wizytacją z 1577 r. – wielu się powtarza, ale jednocześnie część z nich została już zastąpiona.

⁹ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*.

¹⁰ J. Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkiej Polsce*, Poznań 1835.

¹¹ Guldon, *Kujawy*, s. 39.

¹² L. Dombek, *Reformacja na Kujawach w XVI wieku*, PKHBTN, t. 3, 1966, s. 55–89.

¹³ M. Pawlak, *Reformacja na Kujawach w świetle wizytacji duszpasterskich biskupów Stanisława Karnkowskiego i Hieronima Rozrażewskiego z lat 1577–1584*, [w:] *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*, red. Z. Zyglewski, Bydgoszcz 2007, s. 178–198. Tekst ten właściwie w całości opiera się tylko na danych z wizytacji i zawiera zarówno bardzo dużo błędów merytorycznych, jak też sporo pomyślnych przypisów, co dyskwalifikuje go jako źródło informacji.

¹⁴ W. Sławiński, *Udział różnowierców kujawskich w toruńskim synodzie generalnym 1595 roku*, ZK, t. 13, 1998, s. 65–76.

Praca ta nie porusza większości interesujących nas tutaj problemów.

¹⁵ T. Krzemiński, *Protestanci na Kujawach wschodnich od XVI do połowy XX wieku*, [w:] *Ewangelicy w regionie kujawsko-pomorskim na przestrzeni wieków*, red. J. Kłaczek, Toruń 2020, s. 97–170. Reszta tomu jest poświęcona zjawiskom późniejszym, niewchodzącym w zakres tej pracy.

¹⁶ Opracowania doczekała się tylko powstała pod koniec XVIII w. gmina w Lipnie; K. Kłodawski, *Z dziejów parafii ewangelicko-augsburskiego wyznania w Lipnie (od końca XVIII wieku do roku 1914)*, „Notatki Płockie”, t. 53, 2008, nr 3, s. 3–12.

¹⁷ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 58–59.

¹⁸ M. Sipayłło, *Leszczyński Rafał*, [w:] PSB, t. 17, s. 132–135.

¹⁹ Taż, *Prażmowski (Prasmovius) Andrzej*, [w:] PSB, t. 28, s. 350–351.

²⁰ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 84.

²¹ W literaturze powtarzana jest często informacja podana przez J. Łukaszewicza, że Andrzej osiadł przy Jakubie Niemojewskim w Liszkowie (tenże, *O kościołach Braci Czeskich*, s. 341), co jest błędem wynikającym z podobieństwa nazw, sąsiedztwa Lisewa (należącego do Niemojewskich) i Liszkowa (własności Kaczkowskich) i faktu, że oba kościoły zamieniono na zbory. J. Tazbir twierdził, że Jakub Niemojewski udzielił wówczas schronienia nie Andrzejowi z Przasnysza, ale Wawrzyńcowi Discordii z Przasnysza (tenże, *Niemojewski Jakub*, [w:] PSB, t. 23, s. 11).

Jakub oraz jego bracia Jan i Wojciech byli przedstawicielami jednej z najważniejszych rodzin wspierających reformację na Kujawach, a także znanymi uczestnikami sejmów i polemistami religijnymi²². Warto wspomnieć również rodzinę Zakrzewskich. Najaktywniejszym jej przedstawicielem był Filip, wymieniony już wcześniej przy opisie sporu o kościół w Świniarzewie (Siniarzewie, zob. wyżej), który również parał się pisarstwem religijnym²³. Biorąc pod uwagę majątek, znaczną osobą był senior Jednoty Jan Krotoski, właściciel m.in. Łobżenicy, Barcina (w woj. kaliskim, na granicy wielkopolsko-kujawskiej) i Pakości oraz wojewoda inowrocławski²⁴. Aktywne zaangażowanie wymienionych rodzin w rozwój protestantyzmu na Kujawach poświadcza udział ich przedstawicieli w synodzie toruńskim w 1595 r.²⁵ W okresie postępów reformacji na omawianym obszarze protestanci mieli, jak się wydaje, znacznie silniejszą pozycję niż wynika to z zapisów wizytacji z ostatniej ćwierci XVI w. Sprzyjał im brak zdecydowanych działań biskupów włocławskich. Sytuacja zmieniła się diametralnie wraz z objęciem biskupstwa przez Stanisława Karnkowskiego w 1567 r.²⁶ Koniec XVI w. to coraz bardziej widoczny upadek reformacji: w 1615 r. zamknięto zbor w Radziejowie, a w 1627 r. ostatni zbor na interesującym nas terenie znajdował się w Świerczyńsku²⁷.

Na Kujawach dominującymi wyznaniem protestanckimi były kalwinizm i konfesja braci czeskich. 18 IX 1565 r. w Liszkowie Andrzej z Przasnysza, jako przywódca kalwinów kujawskich, w ramach ugody z braćmi czeskimi przyjął ich konfesję, zachowując niewielkie różnice w liturgii. Świątynie obu zborów miały być używane wspólnie. Andrzej z Przasnysza uległ w tym przypadku zapewne namowom swoich patronów, zarówno ówczesnego – Rafała Leszczyńskiego, jak i wcześniejszego – Jakuba Niemojewskiego, którzy należeli już do Kościoła braci czeskich²⁸. O dominującej pozycji zboru radziejowskiego na Kujawach świadczy wypowiedź Klemensa, ministra w Kościele (Kościelnej Wsi), który – chociaż pierwotnie został ordynowany w wyznaniu augsburskim – po otrzymaniu przed 1584 r.²⁹ posady na Kujawach przyjął doktrynę zboru radziejowskiego³⁰.

Na Kujawach pewną popularność zdobył także antytrynitaryzm. Od początku lat 60. XVI w. czołowym reprezentantem i propagatorem tego nurtu był Jan Niemojewski (pozostali bracia Niemojewscy pozostali przy Jednocie³¹), działający wraz z Marcinem Czechowicem. Z czasem, po przeniesieniu się do Lublina, Jan stał się jedną z głównych postaci ruchu³². Kolejnym aktywnym reprezentantem braci polskich (ale zdecydowanie mniej radykalnym) był wspominany już Filip Zakrzewski³³.

Nie jest jasna struktura organizacji zborów kujawskich. Istnieje szereg wzmianek o podziale zborów w Wielkopolsce i na Kujawach na dystrykty, ale nie da się wyciągnąć z nich żadnych wniosków. W kolejnych latach i w różnych kontekstach pojawiają się dystrykty: kujawsko-pomorski, kujawski, radziejowski, inowrocławski i kcyński. Nie ma pewności, jak należy rozumieć tę organizację w świetle ugody z 1565 r. między braćmi czeskimi i ewangelikami reformowanymi. Nie ma też podstaw do

²² J. Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich*, s. 341; J. Płokarz, *Jan Niemojewski: studium z dziejów arjan polskich*, „Reformacja w Polsce”, t. 2, 1922, nr 5–6, s. 71–117; L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 59, 60–61.

²³ W. Neothebel, „*Acrostichis*” własnego wyobrażenia Kniaża Wielkiego Moskiewskiego, oprac. G. Franczak, Warszawa 2016 (Biblioteka Dawnej Literatury Popularnej i Okolicznościowej, t. 25), s. 22.

²⁴ J. Dworzaczkowa, *Krotoski (Krotowski) Jan*, [w:] PSB, t. 15, s. 345–346.

²⁵ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 61–62; W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2002, s. 304–305.

²⁶ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 63–66, 72–75.

²⁷ Tamże, s. 86–88; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997, s. 103, 107–108.

²⁸ ASR 2, s. 195–196; J. Płokarz, *Jan Niemojewski: studium z dziejów arjan polskich*, s. 75; L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 63; H. Gmiterek, *Bracia czescy a kalwini w Rzeczypospolitej: połowa XVI – połowa XVII wieku. Studium porównawcze*, Lublin 1987, s. 36; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 37. Wydarzenie to nie doczekało się w literaturze głębszej interpretacji. H. Gmiterek w swoich pracach poświęcał mu niewiele miejsca, za istotniejsze uznając podobne umowy z początku XVII w.; tenże, *Bracia czescy a kalwini w Rzeczypospolitej*, s. 144–148, 167; podobnie J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 107.

²⁹ MHDW 22, s. 59.

³⁰ ASR 1, s. 129; W. Sławiński, *Udział różnowierców kujawskich w toruńskim synodzie generalnym*, s. 71–72.

³¹ J. Płokarz, *Jan Niemojewski: studium z dziejów arjan polskich*, s. 75–76.

³² Tamże, s. 79–81; L. Szucki, *Marcin Czechowic (1532–1613). Studium z dziejów antytrynitaryzmu polskiego XVI wieku*, Warszawa 1964, s. 64–83.

³³ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 70–71; W. Neothebel, „*Acrostichis*” własnego wyobrażenia, s. 31–32. Być może jego następcy przeszli na wyznanie reformowane; W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku*, s. 305.

wytyczania granicy tych dystryktów. Można jednak stwierdzić, że dystrykt kujawski pod koniec XVI w. obejmował także północną Wielkopolskę³⁴.

Przekazy o protestantach na terenie ziemi dobrzyńskiej, a szczególnie jej części należącej do diecezji płockiej są nieliczne. W samej diecezji płockiej reformacja rozwijała się bardzo słabo, przy czym w porównaniu z mazowiecką częścią diecezji w archidiakonacie dobrzyńskim wpływy nowych nurtów religijnych były najsilniejsze³⁵. Wiadomo, że wśród szlachty tej ziemi już od 1550 r. znajdowali się wyznawcy luteranizmu, na popularność tej konfesji miała wpływać bliskość Prus Książęcych. Wiele kościołów zostało zajętych³⁶. W swojej relacji do Rzymu z 1595 r. biskup płocki Wojciech Baranowski wspominał, że pod koniec XVI w. w archidiakonacie dobrzyńskim zajęto i sprofanowano dwa kościoły³⁷. Na podstawie wizytacji udało się ustalić, że jednym z nich był kościół w Wierzbicku (s; zob. niżej, s. 79, miał tam znajdować się zbor). Drugiej świątyni nie udało się zidentyfikować, nie wiadomo, czy w wyniku reformacji pozostawała nieobsadzona, czy też została zamieniona na zbor. Nic też nie wiemy o jakichkolwiek własnych świątyniach protestantów.

Zmiany reformacyjne w miastach kujawskich są słabo uchwytnie. Zbor w Radziejowie był jednoznacznie związany z protestantyzującą szlachtą, a nie mieszczanami. Wiadomo jedynie, że jakieś większe znaczenie nowe nurty religijne miały wśród mieszczan bydgoskich³⁸ i nieszawskich (zob. dalej, s. 78, 79). Ogółem kujawska reformacja widoczna jest w dobrach szlacheckich, a jej obecność w królewskich wynikała głównie z działań Rafała Leszczyńskiego jako starosty radziejowskiego. Plebejskiego charakteru nadało reformacji na Kujawach dopiero osadnictwo olęderskie, poczynając od przełomu XVI i XVII w. Było to jednak zjawisko zupełnie inne niż protestantyzm szlachty z drugiej połowy XVI w.³⁹

Ostatecznie na mapie „Reformacja na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku” zaprezentowano przestrzenny zasięg protestantyzmu poprzez ukazanie trzech zjawisk. Po pierwsze, oznaczono świątynie protestanckie, rozumiane szeroko jako miejsca wspólnej modlitwy różnowierców, a zatem zarówno zajęte kościoły katolickie, jak i miejscowości, w których protestanci mieli własne miejsca modlitw. Sugestią do oznaczenia tych ostatnich mogły być informacje, że różnowiercy z okolicy spotykają się w dworze konkretnego szlachcica lub o obecności ministra. Drugim zjawiskiem jest wakowanie kościołów katolickich ze względu na protestanckie wyznanie ich patronów (podobne założenie przyjął Zenon Guldon⁴⁰). Po trzecie, odnotowano występowanie protestantów w parafii. W wizytacjach opisywano to zjawisko na dwa sposoby: wspominając ogólnie, że na terenie parafii przebywali protestanci lub wymieniając konkretne miejscowości. To pierwsze ujęcie nie zostało na mapie oddane, gdyż oznaczałoby to wyróżnienie terytoriów prawie wszystkich parafii na Kujawach. Z większych obszarów tylko dla północno-zachodniej części powiatu bydgoskiego (posiadłości klasztoru koronowskiego), okolic klucza raciążeckiego i centrum powiatu kowalskiego nie ma żadnych wzmianek o protestantach z drugiej połowy XVI w. Na mapie zaznaczono zatem jedynie obecność różnowierców w konkretnych miejscowościach. Na równi traktowano informacje o zamieszkiwaniu przez protestanta w danej wsi i posiadaniu osady przez protestanta, traktując je jako przejawy wpływów reformacji.

Mapa prezentuje obraz zbiorczy dla całego okresu drugiej połowy XVI w. Nie zastosowano żadnych kryteriów w zakresie długości funkcjonowania zboru lub obecności protestantów w miejscowości. Jest to więc maksymalny zasięg reformacji na Kujawach, widoczny w źródłach z drugiej połowy XVI w. Podstawą dla tego przedstawienia jest sieć parafii katolickich, co wynika ze specyfiki głównego źródła,

³⁴ H. Gmiterek, *Bracia czescy a kalwini w Rzeczypospolitej*, s. 144–145; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 53, 103; zob. też M. Ptaszyński, *O ustroju kościoła. Uwagi na marginesie edycji Akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 56, 2012, s. 206–209.

³⁵ W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 156, 197; J. Tazbir, *Spoleczny i terytorialny zasięg polskiej reformacji*, s. 724; W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu w latach 1548–1572*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 30, 1985, s. 143–177.

³⁶ W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu*, s. 146–147, 162, 171–172.

³⁷ W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 167.

³⁸ VAP 2, s. 313; S. Pastuszewski, *Karta czesko-braterska i kalwińska w dziejach Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. 19, 1989, s. 55–63; F. Mincer, *Kultura, nauka i szkolnictwo w latach 1466–1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 304–309.

³⁹ T. Krzemiński, *Protestanci na Kujawach wschodnich*, s. 111–127.

⁴⁰ Guldon, Kujawy, s. 39.

którym są wizytacje kościelne. W przypadku archidiakonu dobrzyńskiego, ze względu na późną podstawę źródłową, obraz widoczny na mapie jest raczej niepełny.

Problemem w opracowaniu dokładnej mapy świątyń protestanckich, tak jak je zdefiniowano powyżej, jest widoczna w źródłach mobilność ministrów. Andrzej z Przasnysza przed 1577 r. przeniósł ministra z Płowiec do Góry⁴¹. Sam Andrzej też prawdopodobnie głosił kazania w różnych miejscowościach⁴². W dwóch różnych wsiach (pobliskich) w ciągu dwóch lat spotykamy jako ministra Walentego Neothebla⁴³. W Boniewie, ponieważ nie było stałego duchownego protestanckiego, w celu odprawiania pogrzebów pojawiali się ministrowie z innych miejscowości⁴⁴. Można więc przypuszczać, że krótko istniejących miejsc wspólnych modlitw było znacznie więcej. Przemieszczali się w końcu sami wierni: Hieronim Bieliński, sędzia brzeski, który mieszkał w parafii Kłobia Mała (Kłóbka), odwiedzał w celach religijnych (jak sugeruje to wizytacja) Radziejów⁴⁵. Podobnie czynili m.in. protestanci z parafii Błędna (Błenna) lub Zbrachlin⁴⁶.

Można mieć oczywiście wątpliwości, czy wizytatorzy byli wiarygodni w podawaniu wiadomości na interesujący nas temat (szczególnie w odniesieniu do wyznania konkretnych osób), zwłaszcza że sami czerpali informacje od miejscowego plebana lub innych świadków (np. wityków). Ogółem jednak wizytatorzy wydają się ostrożnie wydawać osądy na ten temat, starając się odróżnić protestantów od osób ekskomunikowanych i niespowiadających się. Dlatego też brano pod uwagę tylko jednoznaczne wiadomości o protestantach, pomijając osoby nieprzyjmujące komunii lub te, co do których wiary istniały nieokreślone wątpliwości. Nie wydaje się, aby administracji kościelnej zależało na przecenianiu zasięgu reformacji w swoich sprawozdaniach i oddzielano prawdziwych różnowierców od krnąbrnej i niechętnej instytucjom kościelnym katolickiej szlachty⁴⁷. Można więc uznać wizytacje kościelne za dość wiarygodne źródło w tej materii.

Na mapie wyznanie przypisano tylko do zborów. Ze względu na wspomnianą wyżej zgodę z 1565 r. między zborom radziejowskim i braćmi czeskimi nie odróżniano tych wyznań (w legendzie mapy jako „reformowani i bracia czescy”). Do tych połączonych konfesji należały prawie wszystkie świątynie⁴⁸. Widoczne jest to także w spisie kujawskich uczestników synodu toruńskiego z 1595 r.⁴⁹ Wyznanie do zboru w większości przypadków przypisywano nie na podstawie bezpośredniej informacji ze źródeł, bo takich jest niewiele, ale znanego z literatury przedmiotu kontekstu, np. osoby patrona.

Wśród zborów wymienianych w literaturze za Henrykiem Merczyngiem nie oznaczono na mapie kościoła w Dźwierzchnie (Dźwierzno, d)⁵⁰. Merczyng oparł się tutaj na błędnie odczytanym przez

⁴¹ MHDW 17, s. 70.

⁴² ASR 2, s. 100.

⁴³ Repertorium 77, s. 154; W. Neothebel, „*Acrostichis*” własnego wyobrażenia, s. 20.

⁴⁴ MHDW 20, s. 102; ADWł, sygn. 0213/1, s. 257.

⁴⁵ MHDW 22, s. 12.

⁴⁶ MHDW 17, s. 49; MHDW 22, s. 73.

⁴⁷ Jako równych protestantom w gnębieniu Kościoła opisał wizytator katolików w parafii Pieranie: „Parochiani nobiles promiscue religionis, sed catholici excepta fidei confessione in omnibus hereticorum mores induerunt”, AAG, E1, k. 71v. W swoich relacjach do Rzymu biskup płocki Wojciech Baranowski również opisywał, jak katolicka szlachta często po prostu zagarniała majątki kościelne i zamiast prawidłowo prezentować plebanów, zatrudniała wędrownych kapłanów za niewielką pensję; W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 167.

⁴⁸ Propozycję podziału zborów kujawskich między braci czeskich i ewangelików reformowanych przedstawiono w bazie danych *Zestawienie zborów protestanckich w Rzeczypospolitej czynnych w XVI–XVIII wieku*, red. M. Ptaszyński, atlasfontium.pl (dostęp: 31.01.2020). Te same informacje M. Ptaszyński z krótkim komentarzem powtórzył na marginesie artykułu recenzyjnego; tenże, *O ustroju kościoła*, s. 208. Nie odniósł się jednak do ugody z 1565 r., tak jak inni autorzy skupiając się na umowach z początku XVII w. W mojej opinii, w świetle kwerendy przeprowadzonej na potrzeby niniejszego tekstu, dla drugiej połowy XVI w. nie ma podstaw do dokonywania tego rodzaju kategoryzacji zborów kujawskich. Informacje o umowach z początków XVII w., wspominających tylko włączenie seniorów kujawskich bezpośrednio w struktury Jednoty (ASR 4, s. 310), potwierdzają, że wcześniejsze podziały należy raczej postrzegać jako utrzymanie przez Andrzeja z Przasnysza dominującej pozycji jako przywódcy gminy kujawskiej. Różne wzmianki źródłowe mogą co prawda sugerować, że w drugiej połowie XVI w. Jednota organizacyjnie odpowiadała za zbory położone na północ i zachód od Inowrocławia, ale próby dokładnej delimitacji nie mają wystarczających podstaw. Sprawy nie ułatwia też interpretacja oddzielająca wyznanie „świętyni” od wyznania obsługującego go duchownego; zob. J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 55, 197; też, *Bracia czescy – kalwiniści – ewangelicy reformowani. Problem terminologii*, „Biblioteka”, t. 9 (18), 2005, s. 143–148; zob. też ASR 4, s. VIII.

⁴⁹ W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku*, s. 302–305. Spis ten nie może służyć jednak jako podstawa do wyznaczenia podziałów na zbory braci czeskich i kalwinów ze względu na ograniczony zasięg.

⁵⁰ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 25. Za nim Z. Guldon; Guldon, Kujawy, s. 39.

wydawcę MHDW fragmencie spisu wakujących kościołów, gdzie słowo *odardum* nie jest imieniem kapłana, ale formą biernika od przymiotnika *odartus*⁵¹. Kapłan (katolicki, bo takie znaczenie ma w spisie słowo *sacerdos*) był po prostu bardzo ubogi. Dodatkowo Dźwierzchno było wsią biskupów wrocławskich, co właściwie wyklucza obecność protestanckiego ministra.

Zenon Guldon na podstawie wykorzystanej literatury oznaczył na swojej mapie zbór w Radojewicach (s)⁵². Nie udało się jednak odnaleźć informacji, z której skorzystał. Najprawdopodobniej jest to wynik pomyłki i oznaczone miało być Niemojowo⁵³ (zob. niżej).

Lucjan Dombek wśród kościołów odebranych przez biskupa Stanisława Karnkowskiego protestantom wymienił Przedecz i Inowrocław⁵⁴. Nie jest jasne, skąd pochodzi informacja o Przedczu, nie pojawia się on bowiem w cytowanym przez Dombka materiale. Wzmianka o Inowrocławiu pochodzi z *Ratio rerum* diecezji wrocławskiej Karnkowskiego dla Hieronima Rozdrażewskiego, kiedy ten drugi obejmował biskupstwo wrocławskie. Jednak w tym fragmencie chodzi o miasta, które są szczególnie podatne na herezję⁵⁵. O protestantach w Inowrocławiu nie ma żadnych informacji⁵⁶. Obu miast zatem na mapie nie oznaczono.

Dość interesująca sytuacja miała miejsce w Lubrańcu. Jakub Chlewicki, właściciel miasta od końca lat 50., kalwinista, ok. 1568 r. wypędził tamtejszych kanoników regularnych. Kościół nie został jednak zamieniony na zbór ani nieobsadzony. Chlewicki wprowadzał jako prepozytów świeckich swoich krewnych, co władze kościelne akceptowały, a nawet zatwierdzały, i chociaż owi nominaci nie prezentowali wysokiego poziomu jako kapłani i duszpasterze, to jednak byli katolikami⁵⁷. Lubraniec nie został więc oznaczony na mapie jako zbór.

Ogółem ustalona lista zborów na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej obejmuje 28 świątyń. Większość z nich to dawne kościoły katolickie zajęte przez patronów, odzyskane przeważnie przez Kościół jeszcze na przełomie XVI i XVII w. Prócz nich wyróżniono 7 kościołów nieobsadzonych ze względu na patronów protestantów i 81 miejscowości, w których mieli przebywać różnowiercy (trzech z nich nie ma na mapie, ze względu na nieznaną lokalizację tych osad). Najsilniejszy wpływ reformacji zaznaczył się w centralnej części Kujaw – na obszarze od posiadłości Niemojewskich na północnym zachodzie do starostwa radziejowskiego na południu, obejmującym południowy zachód powiatu inowrocławskiego, większość radziejowskiego i zachodnią część brzeskiego. Jak jednak zaznaczono wcześniej, protestantów można było znaleźć na terenie całych Kujaw.

Świątynie różnowiercze

Województwo brzeskie

Boniewo, powiat brzeski – na początku lat 80. XVI w. Jan Siewierski (patron kościoła) nakłonił tamtejszego plebana do ustąpienia z beneficjum (choć ten wracał co drugą niedzielę do Boniewa i najwyraźniej odprawiał mszę) i wraz z Sebastianem Osieckim starali się sprowadzić na jego miejsce ministra, nie mogli jednak dojść między sobą do porozumienia w sprawie wynagrodzenia dla duchownego⁵⁸. Ostatecznie w Boniewie nie było ministra na stałe. Jednak wizytacje z końca XVI

⁵¹ MHDW 21, s. 231.

⁵² Nie jest to jeden ze zborów dodanych przez niego na podstawie własnej kwerendy, ponieważ tych, zapewne przez pomyłkę, na mapie nie oznaczył; por. Guldon, Kujawy, mapa i s. 39.

⁵³ O Niemojewie wspomina niewielki popularnonaukowy artykuł Z. Czapl, *Heretycy na Kujawach*, „Dziennik Kujawski”, 5 XII 1926, z którego Z. Guldon korzystał i który wspomina o ministrze w tej miejscowości. W innym kontekście wspomniane są tam też Radojewice.

⁵⁴ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 75. Wymienia też wśród nich Boniewo (dając błędny przypis do: M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Wrocław 1882), ale jest to pomyłka.

⁵⁵ MHDW 10, s. 6.

⁵⁶ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej i początkach zabory pruskiego (1466–1815)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1: *Do 1919 r.*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1978, s. 275.

⁵⁷ MHDW 19, s. 48–49, 73–77; MHDW 20, s. 38–45; MHDW 23, s. 38–40; S. Muznerowski, *Lubraniec (monografia)*, Wrocław 1910, s. 48–52; J. Pielas, *Drobna własność szlachecka w rejonie Szydłowca w XVI–XVII wieku*, [w:] *Z dziejów powiatu szydłowieckiego*, red. M. Przeniosło, Kielce 2009, s. 65–67 (tam więcej o Chlewickim).

⁵⁸ MHDW 19, s. 47–48; MHDW 22, s. 59.

i końca pierwszej połowy XVII w. podają, że Boniewo stało się główną protestancką nekropolią Kujaw, zmarłych sprowadzano tu „ex tota terra Cuiaviensi”, a w uroczystościach pogrzebowych brał każdorazowo duchowny różnowierczy, najczęściej z Radziejowa⁵⁹. Z tego względu oznaczono Boniewo jako miejscowość ze świątynią różnowierczą. Kościół katolicki konsekrowano ponownie dopiero w 1682 r.⁶⁰

Borucin, powiat brzeski – pod koniec XVI i na początku XVII w. miał tam funkcjonować zbor arikański⁶¹.

Broniewo, powiat radziejowski – własność Zakrzewskich z kościołem ich patronatu. Pleban katolicki był tam jeszcze pod koniec lat 70.⁶² Przez krótki okres prawdopodobnie odprawiano tam nabożeństwa protestanckie, ale już w 1584 r. patron, wobec braku zainteresowanych, zamknął świątynię⁶³. Katolicy odzyskali świątynię przed 1624 r. wraz z powrotem do katolicyzmu kolejnego pokolenia Zakrzewskich⁶⁴.

Bytoń, powiat radziejowski – kiedy Jan Chlewicki wypędził kanoników regularnych z Lubrańca (zob. wyżej, s. 76), do których zgromadzenia inkorporowano bytońską parafię, Rafał Leszczyński, jako posiadacz starostwa radziejowskiego, do którego należał Bytoń, zajął tamtejszy kościół i jego dobra⁶⁵. Stanisław Muznerowski, opierając się na lokalnej tradycji, podał, że wiązało się to z wprowadzeniem ministra protestanckiego⁶⁶. Biorąc pod uwagę osobę Leszczyńskiego i jego podobne działania w Płowcach, istnienie zboru należy uznać za prawdopodobne.

Grabie, powiat brzeski – możliwe, że przez krótki czas na początku lat 90. XVI w. był tam minister⁶⁷, miał tam również miejsce pochówek protestancki⁶⁸.

Izbica, powiat przedecki – ostatnia z wizytacji z XVI w. nie potwierdza jednoznacznie istnienia zboru, ale fakt, że różnowierca był właścicielem miasta⁶⁹ oraz późniejsze wydarzenia⁷⁰ zdecydowanie to uprawdopodobniają. Zbor upadł w 1627 r.⁷¹

Koneck, powiat brzeski – jedyna wzmianka o ministrze, a właściwie plebanie, który pozbawił świątynię wyposażenia, kierując się najwyraźniej zasadami wyznań reformowanych, pochodzi sprzed 1577 r.⁷² Późniejsze informacje o pochówkach protestanckich (w czasie gdy był już tam pleban katolicki) nie wydają się z tym związane⁷³.

Kościelna Wieś, powiat brzeski – pierwsza wzmianka o zajęciu świątyni przez protestantów pojawia się w 1577 r.⁷⁴, minister potwierdzony jest w 1584 r.⁷⁵, kościół rekuncyliowany był w latach 1609–1615⁷⁶.

Kruszwica, powiat kruszwicki – według Józefa Łukaszewicza pod koniec XVI w. ówczesny starosta kruszwicki Adam Baliński utrzymywał na zamku ministra braci czeskich⁷⁷.

Płowce, powiat radziejowski – wieś należąca do starostwa radziejowskiego, a później przejęta przez Leszczyńskich (zob. dalej). Rafał Leszczyński wprowadził tam ministra kalwińskiego, później przeniesionego do Góry. Kościół został odzyskany przez katolików przed 1594 r.⁷⁸

⁵⁹ MHDW 20, s. 102; ADWł, sygn. 0213/1, s. 257.

⁶⁰ ADWł, sygn. 0214, k. 20v.

⁶¹ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 106.

⁶² MHDW 17, s. 37, 67.

⁶³ MHDW 22, s. 155.

⁶⁴ ADWł, sygn. 0213/1, s. 256.

⁶⁵ MHDW 20, s. 41–42.

⁶⁶ S. Muznerowski, *Bytoń*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, t. 3, 1909, nr 7–8, s. 237–238.

⁶⁷ MHDW 23, s. 11.

⁶⁸ MHDW 21, s. 181.

⁶⁹ Tamże, s. 50. Pod koniec XVI w. miasto dostało się w ręce Latalskich, którzy w 1570 r. utrzymywali własnego ministra; ASR 2, s. 252.

⁷⁰ ASR 4, s. 156, 206, 297.

⁷¹ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 27.

⁷² MHDW 21, s. 232.

⁷³ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 29.

⁷⁴ MHDW 1, s. 12.

⁷⁵ MHDW 22, s. 59.

⁷⁶ Kujawski, *Parafie*, s. 263.

⁷⁷ J. Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich*, s. 298.

⁷⁸ MHDW 17, s. 70; MHDW 21, s. 231; MHDW 23, s. 30.

Radziejów, powiat radziejowski – centrum kujawskiej reformacji. Zborem był dawny kościół parafialny św. Jana Chrzciciela⁷⁹. Minister Andrzej z Przasnysza został sprowadzony przez starostę Rafała Leszczyńskiego w 1554 r. Zbór istniał do 1615 r.⁸⁰

Warzymowo, powiat kruszewicki – kościół został zajęty najprawdopodobniej w latach 50., a odzyskany w drugiej połowie lat 80.⁸¹

Zakrzewo, powiat brzeski – własność Zakrzewskich, minister protestancki potwierdzony w 1582 r. (zob. też wyżej, s. 57)⁸².

Województwo inowrocławskie

Branno, powiat inowrocławski – w latach 80. XVI w. kościół został zajęty przez różnowierców⁸³. Ministra po raz pierwszy wzmiankowano w 1594 r., ale nie przebywał w Brannie na stałe⁸⁴. Odzyskany przez katolików w ciągu XVII w.⁸⁵

Bydgoszcz, powiat bydgoski – w 1582 r. Zuchokowski(?), nadzorca żup bydgoskich, miał organizować spotkania protestantów⁸⁶. Pod koniec XVI w. na przedmieściu w kierunku Osielska funkcjonował szpital dla różnowierców⁸⁷. Reformacja znajdowała w Bydgoszczy pewne grono zwolenników⁸⁸.

Gądecz, powiat bydgoski – ok. 1582 r. Wojciech Gąddecki sprowadził tam ministra z Lisewa⁸⁹.

Góra, powiat inowrocławski – kościół zamieniono na zbór już w 1557 r.⁹⁰ W 1577 r. do Góry został z Płowców przeniesiony minister przez seniora z Radziejowa Andrzeja z Przasnysza, chociaż w tym samym czasie był tam pleban katolicki (być może wzmianka ta odnosi się do Niemojewa, zob. niżej)⁹¹. O przejściu kościoła świadczy wizytacja z 1582 r.⁹² Parafię katolicy odzyskali w ciągu XVII w.⁹³

Lisewo Kościelne, powiat bydgoski – wieś Niemojewskich. Prawdopodobnie najstarszy zbór na Kujawach, w którym rozpoczynał działalność Andrzej z Przasnysza (zob. wyżej). Minister poświęcony w 1577 r.⁹⁴ Odzyskany przez katolików w 1611 r. (zob. wyżej).

Liszkowo, powiat inowrocławski – minister zapewne już od lat 50.⁹⁵ Kościół odzyskany przez katolików przed końcem XVI w.⁹⁶

Ludziska, powiat inowrocławski – minister potwierdzony w 1577 r. (jako działający tam od 2 lat)⁹⁷. Parafia odzyskana przez katolików być może w 1599 r.⁹⁸

Miedzyń, powiat bydgoski – w parafii Fordon (Fordan, k). Niedługo przed 1597 r. Wojciech Gąddecki miał tam wybudować zbór, do którego uczęszczali także Szkoci i pewni mieszczanie bydgoscy⁹⁹.

⁷⁹ MHDW 21, s. 18.

⁸⁰ J. Łukasiewicz, *O kościołach Braci Czeskich*, s. 340–342; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 38.

⁸¹ MHDW 22, s. 187; MHDW 23, s. 77; S. Chodyński, *Warzymowo*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, t. 7, 1913, nr 4, s. 101.

⁸² MHDW 19, s. 63.

⁸³ Repertorium 77, s. 155, 166, 170.

⁸⁴ MHDW 23, s. 12.

⁸⁵ Repertorium 78, s. 110; Kujawski, Parafie, s. 143–145.

⁸⁶ *Documenta ecclesias civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernentia*, wyd. E. Becker, Berlin 1918, s. 18.

⁸⁷ Repertorium 77, s. 188; S. Pastuszewski, *Karta czesko-braterska i kalwińska w dziejach Bydgoszczy*, s. 60.

⁸⁸ F. Mincer, *Kultura, nauka i szkolnictwo w latach 1466–1772*, s. 304–309.

⁸⁹ VAP 1, s. 101.

⁹⁰ Z. Czapla, *Heretycy na Kujawach*, s. 28.

⁹¹ MHDW 17, s. 70, 126.

⁹² Repertorium 77, s. 158.

⁹³ Kujawski, Parafie, s. 149.

⁹⁴ MHDW 17, s. 121.

⁹⁵ MHDW 1, s. 16; MHDW 17, s. 118; MHDW 21, s. 231.

⁹⁶ ASR 4, s. 360; Repertorium 77, s. 185.

⁹⁷ MHDW 1, s. 14; MHDW 17, s. 111.

⁹⁸ K. Hewner, *Ludzisko. Historia parafii*, Ludzisko 2005, s. 22. Jeszcze w 1595 r. na synodzie w Toruniu pojawił się Jakub z Jarocina Pruskiego „minister verbi Dei in Ludziczko”; W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku*, s. 303.

⁹⁹ VAP 2, s. 313.

Osoba patrona każe widzieć w nim kontynuację domu modlitw z Gądecza (zob. wyżej), a nie jakiegoś bydgoskiego, które to twierdzenie można spotkać w literaturze¹⁰⁰.

Modliborzyce, powiat inowrocławski – wieś w parafii Parchanie. Około 1581 r. jako minister występuje tam Walenty Neothebel, autor pism politycznych i religijnych, działający pod patronatem właściciela wsi Sebastiana Osieckiego¹⁰¹.

Niemojewo, powiat inowrocławski – własność Niemojewskich. Od 1563 r. działał tam zbór ariański¹⁰². Wizytacja z 1577 r. informuje, że różnowiercza szlachta z parafii Góra zbierała się w domu Jana Niemojewskiego, który utrzymywał kaznodzieję Marcina¹⁰³. W 1577 r. nie mogło już chodzić o Jana Niemojewskiego, działacza ariańskiego, który przebywał w tym czasie w Małopolsce, po wcześniejszym zrzeknięciu się swoich dóbr¹⁰⁴, ale o jego bratanka kalwinistę¹⁰⁵. Zaznaczenie w tej miejscowości zborów obu wspomnianych wyznań oznacza ich następstwo w czasie.

Pakość, powiat inowrocławski – kościół zamieniony na zbór braci czeskich, odzyskany przez katolików pod koniec XVI w.¹⁰⁶

Pieranie, powiat inowrocławski – własność m.in. Sebastiana Osieckiego, zajęty przed 1577 r.¹⁰⁷ Minister potwierdzony w 1582 r. – był nim wówczas wspomniany wyżej Walenty Neothebel¹⁰⁸. Kościół został odzyskany przez katolików w ciągu XVII w.¹⁰⁹

Płonkowo, powiat inowrocławski – minister protestancki przed 1577 r., przed końcem XVI w. zwrócony katolikom¹¹⁰.

Ziemia dobrzyńska

Nieszawa, powiat lipnowski – w mieście w drugiej połowie XVI w. istniała mała społeczność protestancka, gromadząca się na wspólnych modlitwach¹¹¹.

Wierzbick, powiat lipnowski – według wizytacji z lat 1597 i 1609 kościół przez pewien czas w drugiej połowie XVI w. był zajęty przez luteranów¹¹². To określenie wyznania należy jednak traktować z dystansem, gdyż wizytacje miały tendencję do jego nadużywania.

2021 r.

¹⁰⁰ S. Pastuszewski, *Karta czesko-braterska i kalwińska w dziejach Bydgoszczy*, s. 56, 60–61.

¹⁰¹ W. Neothebel, „Acrostichis” własnego wyobrażenia, s. 5–61; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 34.

¹⁰² L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 67.

¹⁰³ MHDW 17, s. 117, 127.

¹⁰⁴ J. Płokarz, *Jan Niemojewski: studium z dziejów arjan polskich*, s. 72; L. Szczucki, J. Tazbir, *Niemojewski Jan*, [w:] PSB, t. 23, s. 14.

¹⁰⁵ W. Sławiński, *Udział różnowierców kujawskich w toruńskim synodzie generalnym*, s. 73, przyp. 41.

¹⁰⁶ ADWł, sygn. 033 (Ośrodek ABMK, mkf 3812), k. 339r; ASR 4, s. 159, 164, 360; J. Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich*, s. 333; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 35; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 196.

¹⁰⁷ MHDW 1, s. 17.

¹⁰⁸ Repertorium 77, s. 154.

¹⁰⁹ Kujawski, Parafie, s. 161.

¹¹⁰ MHDW 21, s. 231; MHDW 1, s. 16; ASR 4, s. 360; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 36; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 196.

¹¹¹ MHDW 19, s. 58, 88; MHDW 20, s. 120; MHDW 23, s. 5; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 34; L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 75.

¹¹² ADP, sygn. 2, k. 6v–7; ADP, sygn. 6, k. 371v.

III.2.2.7. MAZOWSZE

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Przechodząc do omówienia rekonstrukcji **granic administracji kościelnej**, podajemy dla ogólnej orientacji schemat struktury administracji kościelnej na Mazowszu XVI w. w aneksie III. Rekonstrukcja granic tych jednostek była istotną pomocą dla wyznaczenia granic świeckich, w rozdziale ich dotyczącym została więc omówiona metoda pracy nad tym zagadnieniem.

Dotychczasowe badania nad przebiegiem granic administracji kościelnej przyniosły bardzo uproszczoną znajomość zarysu granic diecezji i archidiaconatu, czy dekanatu¹. Dokładniejsze odtworzenie tych granic wymagało ustalenia zasięgu poszczególnych parafii, których suma składała się na zewnętrzne granice jednostki administracji kościelnej wyższego rzędu.

Mazowsze w końcu XVI w. liczyło 447 parafii, w tym ponad 100 parafii w ośrodkach miejskich. Wszystkie parafie były w tym czasie na ogół czynne jako katolickie, z wyjątkiem nielicznych, opoływanych przez dysydentów – jak Sierzchowy, Zwoła czy Suserz².

Na rozległym obszarze trzech województw Mazowsza zbiegały się w XVI w. granice kilku diecezji. Nie pokrywały się one z podziałami administracji państwowej. **Diecezja plocka** – to znaczy leżący na Mazowszu **archidiaconat plocki, pultuski** i skrawek **dobrzyńskiego** – obejmowała zarówno województwo plockie, północną część województwa mazowieckiego, jak i północno-zachodnią część województwa rawskiego.

Archidiaconat warszawski, stanowiący mazowiecką eksklawę diecezji poznańskiej, rozciągał się na obszarze województw mazowieckiego i rawskiego³.

Od południa i południowego zachodu wchodziła na teren Mazowsza **archidiecezja gnieźnieńska** w postaci **archidiaconatu łowickiego** (dekanat łowicki, skierniewicki i większa część rawskiego), który w XVI w. wyodrębniono z dwóch wielkich dekanatów: łęczyckiego i rawskiego, oraz w postaci

¹ T. Żebrowski, *Diecezja plocka*, mps, s. 6; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, ABMK, t. 18, 1969, s. 288–352, t. 19, 1969, s. 271–351, t. 20, 1970, s. 253–374, t. 21, 1970, s. 309–404; Now2, s. 35–39, por. mapa; W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji plockiej w XVI–XVIII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 15, 1967, z. 2, s. 129–174; tenże, *Diecezje rzymsko-katolickie w XV–XVIII w.*, [w:] *Rozwój organizacji Kościoła w Polsce*, „Znak”, 1965, nr 137–138, s. 1514–1515; T. Silnicki, *Organizacja archidiaconatu w Polsce*, Lwów 1927; por. też *Kościół w Polsce*, t. 1–2, Kraków 1966–1970 (mapy XVI–XVIII w.).

² Parafia Sierzchowy – dyskusja na kolokwium Historii Porównawczej Kościołów 28 X 1971; parafia Zwoła – „per hereticos, qui per aliquot annos in eadem ecclesia religionem suam exercebant, erat violata et devastata”, Wiz. arch. warsz. 1598–1603, k. 82; parafia Suserz – Rejestr poboru od duchowieństwa 1561 r.; ASK I 27, k. 285v–287; Now2, s. 509; por. też Ch. Wollek, *Das Domkapitel von Plock 1524–1564*, Köln 1972, s. 84–124.

³ Por. aneks II, dla diecezji plockiej oparty na następujących źródłach: *Distinctio nova decanatum in dioecesi Plocensi – 1506*, ADP, Akta Konsystorza, nr 6, f. 103–108 (tamże opis z kopii wyk. przez ks. W. Mąkowskiego); *Ecclesiarum archidiaconatus Plocensis visitationes anni 1598–1599 et partim 1600 et 1602 peractae*, tamże, f. 16v–383; fragmenty wizytacji kościołów dekanatu łomżyńskiego i wiskiego 1598 r.; tamże, nr 8, f. 301–394v; fragmenty wizytacji 1609 r. dekanatów: ciechanowskiego (tamże, nr 11, f. 220–280v), łomżyńskiego (tamże, nr 14, f. 133–225), wiskiego (tamże, nr 14, f. 225–260), wyszkowskiego (tamże, nr 11, f. 1–50), czerwińskiego (tamże, nr 9, f. 88–118v), gostyńskiego (tamże, f. 248–341); *Regestrum in quo proventus beneficiorum curatorum et non curatorum in archidiaconatu Poltoviensi existencium – a.D. 1530 conscriptum*, [w:] *Materiały do dziejów kolegiaty pultuskiej*, Kraków 1916 (AKH, t. 10), s. 389–390. Podział ogólny diecezji plockiej z 1628 r. w *Taxa beneficiorum* (ADP, Akta Konsystorza, nr 59, p. 92–114), z 1631 r. (tamże, p. 733–734), z 1632 r. (BCzart, rkps 28808; wypis wyk. przez Zakład Dokumentacji IH PAN w Krakowie, w posiadaniu ZBHG); por. też T. Żebrowski, *Diecezja plocka*, mps, s. 6; B. Kumor, *Granice*, t. 19, s. 272; W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji plockiej*, s. 129–174. Archidiaconat warszawski oparty na: Wiz. arch. warsz. 1598–1603; por. też Now2, s. 35–39; B. Kumor, *Granice*, t. 19, s. 289 n.

skrawków **archidiecezji łęczyckiego** (dekanat kutnowski, to znaczy, na obszarze Mazowsza parafie: Głogowiec, Kutno i Jemięlna; ta ostatnia parafia z kolei stanowiła filię kościoła parafialnego w Grochowcu)⁴. Od południa na terenie województwa mazowieckiego podlegała archidiecezji gnieźnieńskiej także część **archidiecezji kurzelowskiego** (parafie Wyśmierzyce, Jasiona i Stromiec)⁵. **Diecezję krakowską** na pograniczu województw mazowieckiego i sandomierskiego reprezentowała jedna parafia Głowaczów, należąca do **archidiecezji radomskiego**⁶, **diecezję wrocławską** zaś na granicy województwa rawskiego – parafia Białotarsk i jej kościół filialny w Łaniętach, należące do dekanatu brzesko-kujawskiego **archidiecezji wrocławskiego**⁷. Wszystkie wymienione wyżej diecezje podlegały metropolii w Gnieźnie, natomiast metropolii we Lwowie podlegała peryferyjnie położona na granicy północno-wschodniej Mazowsza parafia Dąbrowa, należąca do **diecezji łuckiej**⁸.

Mapa rekonstruuje granice jednostek administracji kościelnej wyższego rzędu (diecezja, archidiecezja) oraz parafii. Zmiany zachodzące w drugiej połowie XVI w., związane z wyodrębnieniem dekanatu stanisławowskiego z dekanatów nurskiego i wyszkowskiego, podaje szkic na s. 56.

Ze względu na szczupłość komentarza będziemy unikać szczegółowego opisu granic, sygnalizując jedynie problemy nasuwające się przy ich rekonstrukcji i uzyskany stopień dokładności przebiegu linii granicznej na mapie.

Granice **archidiecezji gnieźnieńskiej** zostały ustalone w oparciu o dane z początków XVI w. (1511–1523) oraz wyrywkowe dane z końca XVI w.⁹ Konfrontacja jej granic z granicami diecezji poznańskiej (archidiecezja warszawska), rekonstruowanymi na podstawie pierwszej zachowanej wizytacji parafii dla lat 1598–1603, nie wykazała rozbieżności.

Na XVI w. przypada wydzielenie z dekanatu rawskiego i łęczyckiego osobnego archidiecezji łowickiego, składającego się z trzech dekanatów: łowickiego, skierniewickiego i rawskiego, przy czym w pierwotnym podziale kościołów parafialnych pomiędzy dotychczas istniejące dekanaty (przede wszystkim rawski) zaszły podstawowe zmiany¹⁰.

Na północnym zachodzie obszar **diecezji płockiej** wykraczał poza granicę Mazowsza¹¹. Na północy – poza krótkim stykiem w województwie chełmińskim i diecezją chełmińską – granica diecezjalna pokrywa się z granicą Mazowsza, a tym samym z granicą Korony i lenna Prus Książęcych, sąsiadując z diecezją pomeząską i warmińską. Na północnym wschodzie z diecezją wileńską, której podlegała północna część województwa podlaskiego do linii rzeki Narwi, natomiast na południe od Narwi – z diecezją łucką¹². Wymienione powyżej granice były ustabilizowane w końcu XVI w., a ich rekonstrukcja nie narażała poważniejszych trudności.

Szczegółowa rekonstrukcja osadnictwa XVI w. pozwoliła ustalić, że granica diecezji płockiej przechodziła w kilku nieznanach dotąd miejscach przez linię Wisły. Mianowicie m.in. Pomocna i Suchodół (parafia Zakrzewo), wsie leżące na lewym brzegu Wisły w powiecie gąbińskim, należały do dekanatu wyszogrodzkiego diecezji płockiej. Zapewne powodem tego były związki własnościowe, gdyż wsie te stanowiły własność biskupstwa płockiego. Do tejże parafii Zakrzewo, a więc i diecezji płockiej, należały również w tym czasie osiedla położone na kępach wiślanych – Nieznachy¹³.

⁴ Łaski LB, II, s. 161–162, 475.

⁵ Tamże, I, s. 662–671.

⁶ Długosz LB, II, s. 557; S. Litak, *Sieć parafialna archidiecezji radomskiej w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, t. 9, 1958, s. 103.

⁷ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach*, Toruń 1964 (RTNT, t. 69, z. 2), rozdz. V: *Podział kościelny Kujaw w 2 pol. XVI w.*, s. 25–26.

⁸ W archidiecezji brzeskim dekanacie brańskim; P.J.K. [Józef Pruszkowski], *Janów Biskupi czyli Podlaski*, Kraków 1897, s. 26–27; rekonstrukcja granic tej parafii została dokonana na podstawie rej. poborowych XVI w. (Podlasie I, s. 149–216) oraz porównania ze stanem w XVIII w. na podstawie materiałów K. Perthéesa (*Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego*, t. 12, dekanat drohicki, mkf IH PAN).

⁹ Łaski LB, I, s. 4; II, s. 161–162.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Wizytacja 1609 r. dekanatu gostyńskiego (ADP, nr 9, f. 312, 299); por. Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności*, s. 26.

¹² J. Szymański, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1: *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1968, s. 127–220, tamże mapa: L. Miillerowa, J. Szymański, *Diecezje na ziemiach polskich ok. 1500 r.* (1:2 400 000); W. Müller, *Diecezje rzymsko-katolickie w XV–XVIII w.*, [w:] *Rozwój organizacji Kościoła w Polsce*, s. 1514–1515.

¹³ ADP, nr 6, f. 178–180. Wituski według tekstu z 1511–1512 były osiedlem identycznym z Nieznachami, tj. osiedlem rybaków Nieznachów na kępie wiślanej zwanej Piasek, w posiadaniu szlachcica Wituskiego (Ulanowski, *Visitationes*, s. 94), natomiast wizytacja 1598 r. wymienia osobno Nieznachy i Wituski (nr 6, f. 180).

Na południu diecezja płocka stykała się z granicami archidiakonatu warszawskiego – eksklawy diecezji poznańskiej na obszarze Mazowsza. Tu granica była sporna jeszcze w XVI w., zwłaszcza na odcinku biegnącym od linii Wisły w kierunku Liwu¹⁴.

Należy podkreślić, że stabilizacja granicy pomiędzy diecezją płocką i poznańską na spornym odcinku pomiędzy Okuniewem i Liwem wiązała się z trwającym poprzez XVI w. procesem ustalania nowej organizacji sieci parafialnej i dekanalnej na tym terenie.

Rozgraniczenie obu diecezji w tej strefie na AHP Mazowsze nasuwało sporo trudności. Założeniem roboczym było takie przeprowadzenie granicy na mapie, aby przebiegała ona pomiędzy poszczególnymi miejscowościami, zaliczając je do właściwych im parafii, bez dzielenia przy tym parafii na części leżące w obu diecezjach. Założenie sformułowane niemal truistycznie – parafia bowiem stanowiła najmniejszą jednostkę administracji kościelnej w obrębie jednej diecezji – nie łatwe było w realizacji. Rozgraniczenie spornej strefy wzdłuż starej drogi na Litwę, biegnącej od Warszawy do Liwu, dokonane w 1547–1548 r. na podstawie porozumienia biskupa poznańskiego Benedykta Izdbieńskiego i biskupa płockiego Andrzeja Noskowskiego¹⁵, bądź nie przestrzegało tej zasady, bądź operowało wcześniejszym, niedostatecznie nam znanym układem sieci parafialnej na tym terenie. Kilka miejscowości leżących na spornym obszarze ma niezbyt dobrze poświadczoną dla schyłku XVI w. przynależność parafialną, a także i powiatową, co utrudniało kwerendę źródłową, ponieważ na omawianym obszarze zbiegają się granice ziem: warszawskiej, czerskiej, nurskiej i liwskiej; odnosi się to zwłaszcza do wsi stanowiących własność królewską, a więc ówczasie zaliczanych pod względem administracyjnym raczej do starostw i dzierżaw, a nie do powiatów.

W rezultacie przebieg tego odcinka granicy diecezjalnej przyjęty na AHP Mazowsze odzwierciedla stan z 1548 r. z małymi poprawkami odnoszącymi się do pojedynczych miejscowości, o ile późniejsze dane pozwoliły nam na utożsamianie odcinków granicy parafialnej z diecezjalną. Poniżej podajemy uzasadnienie dla kolejnych spornych odcinków granicy.

Trudności rekonstrukcji zaczynają się od odcinka granicy biegnącej na wschód od Okuniewa. Układ z 1548 r. ustalał, że granica diecezji przebiegała przez Okuniew, jedna część tej miejscowości miała należeć do diecezji płockiej, druga zaś do poznańskiej. U schyłku XVI w. Okuniew był ośrodkiem parafii. W momencie przeprowadzania granicy w 1548 r. miejscowość ta od 10 lat posiadała prawa miejskie, a więc i własną parafię, erygowaną w latach 1538–1540; nie figurowała ona jednak w wykazie parafii dekanatu nurskiego. W początkach XVII w. cała parafia Okuniew należała do diecezji płockiej¹⁶ i taki stan rzeczy przyjmujemy na mapie końca XVI w.

Źródła skarbowe XVI w., oraz materiały XVIII i XIX w. wymieniają wieś Budziska w parafii Okuniew, a więc w diecezji płockiej, układ z 1548 r. pozostawia tę wieś po stronie diecezji poznańskiej, i ten stan rzeczy przyjęliśmy na naszej mapie.

Idąc dalej z biegiem granicy w kierunku wschodnim, natrafiamy na kolejną trudność. Wieś parafialna Pustelnik (parafia erygowana 1540 r.) leżała po stronie diecezji płockiej, wieś Goździówka zaś w granicach diecezji poznańskiej. Dokument erekcyjny parafii Pustelnik z 1540 r. wymienia wśród wsi należących do tej parafii Wolę Goździową, którą identyfikujemy z Goździówką; ten stan rzeczy potwierdzają również materiały z XVIII w., świadczące o przynależności wsi Goździówka do parafii Pustelnik. Wieś ta nie była poświadczona przez wizytację 1609 r. w parafii Pustelnik (dekanat stanisławowski diecezji płockiej), ani w parafii Mińsk (dekanat liwski diecezji poznańskiej) przez

¹⁴ Piętnastowieczne spory pomiędzy plebanem Liwu (diecezja poznańska) i plebanem Pniewnika (diecezja płocka) o dziesięciny pobierane *alternatim* z niektórych wsi i o prawo parafialne, były kontynuowane w XVI w., a stan pobierania z tych wsi dziesięcin w 1667 r. wskazuje na nieuregulowanie tych spraw jeszcze w drugiej połowie XVII w.; Knapieński, Notaty, par. Pniewnik, s. 511. Próbę rozgraniczenia spornej strefy widzimy w porozumieniu biskupa poznańskiego Benedykta Izdbieńskiego i biskupa płockiego Andrzeja Noskowskiego z 1547 r., ratyfikowanym przez kapitułę w Piotrkowie 28 I 1548 r. Granicą miała być stara droga na Litwę. Do diecezji poznańskiej miały należeć: Goćław, Sulejów, Długa, Okuniew, Budziska, Goździówka, Sokole, Rakowiec, Rudzienko (i Rudno), Czarnogłowska Wola, Czarnogłów, Osówno, Wyrzyki, Czerwonka, Liw Stary i Nowy, natomiast do diecezji płockiej: Praga, Kamion, Grochów, druga część Okuniewa, Michałowo, Pustelnik, Stanisławów, Osowieńska Wola czyli Nowa Wieś i Skarzyn; Now2, s. 38, 548.

¹⁵ Por. powyższy przyp.

¹⁶ Dekanat stanisławowski w 1628 r. (ADP, Akta Konsystorza, nr 59, p. 92–114). Wydaje się, że jedną z części Okuniewa można identyfikować z wsią Długa Okuń, która w latach 1569–1570 nosiła nazwę Długa Okuniowe lub Długa Okuniowej; miejscowość ta należała do par. Długa, a więc przez to do diecezji poznańskiej.

wizytację 1660 r. Stan z końca XVIII w. świadczy o zmianie granicy diecezjalnej w stosunku do ustaleń z 1548 r.¹⁷

Wieś Sokole, wymieniona w 1548 r. po stronie diecezji poznańskiej, była już w 1609 r. wizytowana w parafii Stanisławów, należącej do diecezji płockiej¹⁸.

Następne trudności wyłoniły się przy przebiegu granicy diecezji w okolicach parafii Dobre. Autor *Dziejów archidiecezji poznańskiej*, ks. J. Nowacki, wysunął hipotezę, że większa część tej parafii należała do diecezji poznańskiej, stwierdzając, że byłby to w każdym razie dosyć osobliwy wypadek uzależnienia części parafii od jurysdykcji biskupa innej diecezji¹⁹. Opierał się on na zasięgu parafii przekazanym przez źródła z drugiej połowy XVI w., jednak w momencie erekcji parafii Dobre w 1530 r. należały do niej tylko następujące wsie: Żadna alias Dobre, Makowiec, Rakowiec, Brzeźnik, Brzozowica i Kobylałaka²⁰.

Z wymienionych w 1530 r. wsi tylko Rakowiec został w 1548 r. zaliczony do diecezji poznańskiej. Brak nam materiałów źródłowych proveniencji kościelnej do ustalenia przynależności parafialnej tej wsi w późniejszym czasie, należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że rejestry podatkowe z 1578 i 1663 r. notują tę wieś w parafii Czerwonka, a więc parafii należącej do dekanatu liwskiego diecezji poznańskiej, jakkolwiek na błędne zaszeregowanie tej miejscowości wskazuje fakt, że również i sam ośrodek parafii – Dobre, został umieszczony w rejestrze parafii Czerwonka.

Analiza przynależności parafialnej w XVI–XVIII w. pozostałych wsi zaliczonych do diecezji poznańskiej, a notowanych przez rejestr łąnowego 1563 r. w parafii Dobre, doprowadza do wniosku, że w ciągu XVI w. weszły one w skład parafii sąsiadujących z parafią Dobre, ale położonych już na obszarze diecezji poznańskiej²¹ i taki stan rzeczy przyjmujemy na mapie.

Podobnie przedstawia się sprawa ostatniego odcinka granicy między diecezjami, gdzie wieś Skarzyno została zaliczona w 1548 r. do diecezji płockiej, podczas gdy sąsiednia wieś Wyrzyki do diecezji poznańskiej. W drugiej połowie XVI w. zarówno wieś Skarzyno (Skarzyno Koszewnica) jak i Wyrzyki (Skarzyno Wyrzyki) płaciły pobór łąnowego wraz z innymi wsiami w parafii Czerwonka, położonej w diecezji poznańskiej, a przynależność tych dwóch wsi do parafii Czerwonka potwierdzają źródła kościelne w 1617 r.²²

Granica pomiędzy **archidiaconatem płockim** i **pułtuskim** jest wątpliwa na styku dekanatu przasnyskiego i pułtuskiego. Parafia Podosie wykazywana jest – dość konsekwentnie w ciągu XVI i początku XVII w. – w obu dekanatach jednocześnie w następujących latach: 1506²³ i 1628 r.²⁴ (dekanat wiejski pułtuski – i dekanat przasnyski); w 1530 r. w wykazie obejmującym parafię archidiaconatu pułtuskiego Podosie jest wymienione tylko w dekanacie pułtuskim, natomiast w wykazie z 1632 r. jest poświadczony w dekanacie przasnyskim²⁵. Na mapie całą parafię obwiedliśmy granicą archidiaconatu, wskazującą na alternatywną przynależność tej parafii do wymienionych archidiaconatów.

Na tym miejscu – być może będzie to pomocne dla wyjaśnienia tej sytuacji – należy wspomnieć, że prace nad rekonstrukcją granic archidiaconatu pułtuskiego dały nam podstawy do wnioskowania, iż granica ta, wytyczona w chwili wydzielenia archidiaconatu mocą aktu z 1443 r.²⁶, przebiegała w innym miejscu. Granica ta w głównych zarysach była zgodna z przebiegiem ówczesnych granic politycznych, tzn. wschodniej granicy księstwa płockiego. Przebieg granicy można w przybliżeniu zrekonstruować w oparciu o dokument z 1443 r. i wykaz parafii w archidiaconacie pułtuskim z 1530 r., który być może zachował układ dawnego formularza²⁷. Następnie pomiędzy XV a schyłkiem XVI w., zapewne

¹⁷ Czaykowski.

¹⁸ ADP, nr 13, k. 48–81.

¹⁹ Now2, s. 548.

²⁰ ADP, Episcopalia, nr 33, k. 78–81.

²¹ Rudno – rejestry skarbowe 1567 i 1673 – par. Czerwonka, wizytacja 1617 i 1667 – par. Wiśniewo, Tabela 1827 – par. Dobre, Rudzienko – jw., Osowno – rej. skarbowe 1578, 1673 – par. Czerwonka, 1663 – par. Dobre, wizytacja 1617 – par. Czerwonka, Nowa Wieś (Osowieńska Wola, czyli Nowe Osowno) – rej. skarbowe 1578, 1663, 1673 – par. Czerwonka, Taryfy 1789–1790 – par. Czerwonka, Tabela 1827 – par. Pniewnik, Czarnogłów i Czarnogłówka Wólka – wizytacje 1617 i 1667, Czaykowski, Tabela 1827 – par. Wiśniewo.

²² Knapieński, Notaty, s. 86.

²³ ADP, Akta Konsystorza, nr 6, f. 103–108.

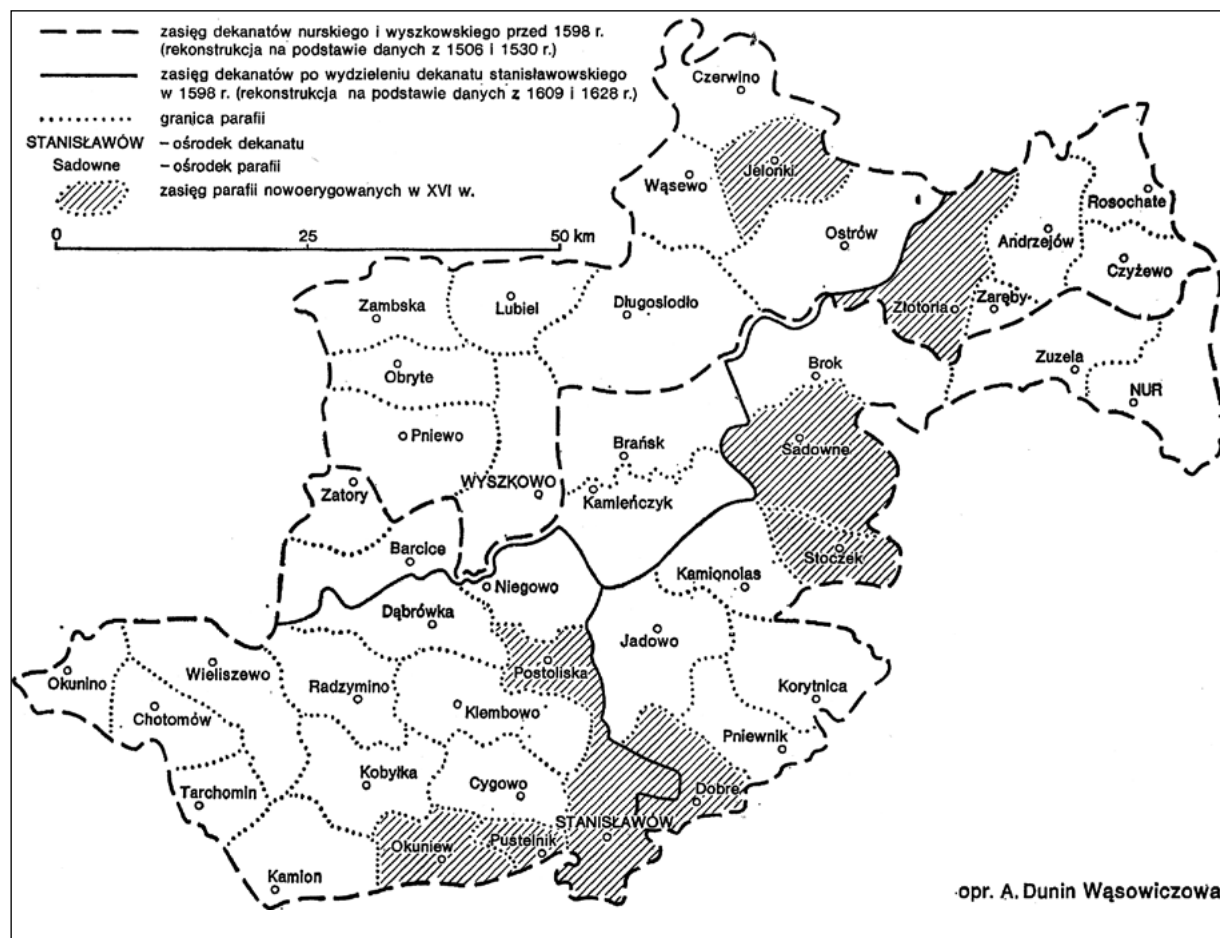
²⁴ ADP, Akta Konsystorza, nr 59, p. 92–114.

²⁵ BCzart, rkps 28808, zob. przyp. 3.

²⁶ KDMaz., s. 206, nr CLXXXIX.

²⁷ *Materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej*, AKH, t. 10, s. 388–389.

w związku z rozwojem sieci parafialnej na wschodnim Mazowszu, nastąpiła zmiana organizacji przestrzennej archidiakonatów i przesunięcie się granicy archidiakonatu pułtuskiego na wschód, polegające na włączeniu do archidiakonatu plockiego dekanatu przasnyskiego i ciechanowskiego, dotychczas pozostających w archidiakonacie pułtuskim.

Mapa 1. Wyodrębnienie dekanatu stanisławowskiego w końcu XVI w.

Na końcowe lata XVI w. (1593 r.) przypada wyodrębnienie dekanatu stanisławowskiego, utworzonego z części dekanatu nurskiego²⁸. Granicę tego dekanatu można zrekonstruować na podstawie wykazu parafii w archidiakonacie pułtuskim z początku XVII w.²⁹ Wiąże się to z bardzo intensywnym w XVI w. rozwojem organizacji parafialnej na tym terenie, który pod względem administracyjnym obejmował pogranicze ziemi warszawskiej, nurskiej, liwskiej oraz czerskiej.

Analiza zrekonstruowanych granic dekanalnych w obrębie diecezji plockiej wykryła znaczne przesunięcia tych granic w XVI w. pomiędzy dekanatem wiskim i łomżyńskim³⁰, ciechanowskim i przasnyskim³¹ oraz płońskim i mławskim³².

Rekonstrukcja granic archidiakonatu warszawskiego wchodzącego w skład diecezji poznańskiej nie nasunęła poważniejszych trudności poza wspomnianymi wyżej, dotyczącymi rozdzielenia diecezji plockiej i poznańskiej. Za podstawę zakreslenia zasięgu służyła wizytacja parafii archidiakonatu warszawskiego sporządzona za czasów biskupa W. Goślickiego w latach 1598–1603³³.

²⁸ T. Żebrowski, *Diecezja plocka*, mps.

²⁹ ADP, Akta Konsystorza, nr 59, p. 92–114.

³⁰ W 1530 r. do dek. wiskiego zaliczono Grajewo i Dobrzyjałowo, natomiast do dek. łomżyńskiego Rutki, Zawady i Kołaki; *Materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej*, s. 388–389.

³¹ W 1530 r. poważne przemieszczenie parafii tych dwóch dekanatów; tamże, s. 388–389.

³² Dziektarzewo w 1506 r. w dek. mławskim, w 1599 r. w dek. płońskim, w 1628 i 1632 r. w dek. bielskim.

³³ Wiz. arch. warsz. 1598–1603.

Na Mazowszu w ciągu XVI w. notujemy **rozwój sieci parafialnej**, zwłaszcza na terenach nowego osadnictwa. I tak, na pograniczu ziemi warszawskiej, nurskiej, czerskiej i liwskiej, w samym tylko dekanacie nurskim powstało wówczas 9 nowych parafii: Złotoria (1502)³⁴, Stoczek czyli Miednik (1518)³⁵, Jelonki (1510)³⁶, Stanisławów (1525)³⁷, Sadowne (ok. 1529)³⁸, Dobre (1530)³⁹, Postoliska (1531–1540)⁴⁰. Pustelnik (1540)⁴¹ i Okuniew (1540)⁴², co uzasadnia reorganizację administracji kościelnej tego obszaru, widoczną w wydzieleniu w 1593 r. nowego dekanatu stanisławowskiego.

W sąsiedztwie, w dekanacie wyszkowskim erygowano parafię Lubiel (1547)⁴³, w dekanacie liwskim archidiaconatu warszawskiego parafię Cegłowo (przed 1533)⁴⁴, parafię Wierzбно (1583)⁴⁵, w dekanacie garwolińskim parafię Kuflewo (1515)⁴⁶, parafię Siennica (1528)⁴⁷, parafię Zwoła (1529)⁴⁸, Jastrzębie (1547)⁴⁹ oraz Glinianka czyli Wawrzyńczewo (1556)⁵⁰.

Reszta nowo erygowanych parafii zlokalizowana jest głównie na północnym Mazowszu: w dekanacie mławskim – Niedzborz (Pokrytki – 1502)⁵¹, Białaszewo (1533)⁵² w dekanacie łomżyńskim, parafia Nowa Wieś (Nieradowo 1535)⁵³ w dekanacie wiskim, Chorzele (1551)⁵⁴ w dekanacie przasnyskim, Zieluń (1578)⁵⁵ w dekanacie szreńskim.

Przykładem trudności związanych z ustaleniem przynależności parafialnej miejscowości, wchodzących w skład nowo erygowanych parafii, jest zasięg parafii Dobre. Dla niej zachował się akt erekcji z 1530 r., lecz dla wsi nowo powstałych w XVI w. w jej najbliższym sąsiedztwie nie mieliśmy poświadczeń szesnastowiecznych, do jakiej parafii wówczas należały; rejestry poborowe podawały różną przynależność parafialną i powiatową w różnych latach.

Zaliczyliśmy do tej parafii, bądź na podstawie aktu erekcji 1530 r., bądź na podstawie źródeł XVIII w., następujące miejscowości, które źródła skarbowe XVI w. mylnie zapewne wymieniły w sąsiadujących parafiach, a mianowicie: Brzozowicę⁵⁶, Kobylą Łąkę⁵⁷, Żukówkę⁵⁸, Rynię⁵⁹, Czernik⁶⁰. Odtworzenie XVI-wiecznej przynależności parafialnej na podstawie późniejszego stanu było utrudnione spustoszeniem części tych wsi w XVIII w. i zmianami w stosunkach własnościowych na tym terenie⁶¹, uzyskane wyniki traktujemy zatem jako hipotetyczne.

³⁴ ADP, nr 252, f. 4–5.

³⁵ Tamże, f. 287; ADP, Episcopalia, nr 2, f. 365.

³⁶ ADP, nr 252, f. 107, 118.

³⁷ ADP, Akta Konsystorza, nr 33(53), f. 126v–127v.

³⁸ 1530 r. Sadowne nove erectionis, *Materiały do dziejów kolegiaty pultuskiej*, s. 389.

³⁹ ADP, Episcopalia, nr 33, k. 78–81.

⁴⁰ ADP, nr 252, f. 266.

⁴¹ ADP, Episcopalia, nr 33, k. 121–122.

⁴² Now2, s. 550; „Rocznik Archidiecezji Warszawskiej”, 1958, s. 404–5.

⁴³ ADP, nr 252, f. 131–132.

⁴⁴ Now2, s. 549.

⁴⁵ Knapiński, Notaty, s. 835; Now2, s. 547.

⁴⁶ Now2, s. 540.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Knapiński, Notaty, s. 947; Now2, s. 543.

⁴⁹ Knapiński, Notaty, s. 162; Now2, s. 543.

⁵⁰ Now2, s. 539.

⁵¹ „Rocznik Diecezji Płockiej”, 1966, s. 142; ADP, Episcopalia, nr 34 (1627–1633), f. 585v.

⁵² „Rocznik Diecezji Łomżyńskiej”, 1964, s. 47.

⁵³ ADP, Akta Kapituły Płockiej 3, k. 167.

⁵⁴ „Rocznik Diecezji Płockiej”, 1966, s. 59.

⁵⁵ Tamże, s. 157 (mylna datacja: 1578 zamiast 1588); ADP, nr 274, f. 12v.

⁵⁶ Brzozowica – rej. poborowe XVI w. – par. Postoliska lub par. Jadów, akt erekcji par. Dobre 1530 r. i Taryfy 1789–1790 – do par. Dobre.

⁵⁷ Kobyla Łąka – rej. skarbowe XVI w. par. Wodynie w z. czerskiej lub par. Jadów w pow. kamienieckim; zaliczono do par. Dobre na podstawie aktu erekcji par. 1530 r.

⁵⁸ Żukówka – rej. poboru 1552 i 1563 par. Jadów, 1569 r. par. Stanisławów, Czaykowski – par. Dobre.

⁵⁹ Rynia – rej. pob. XVI w. w pow. kamienieckim, liwskim lub warszawskim, 1576 r. – par. Niegowo, 1580 r. par. Stanisławowo; retrogresywnie przyjęto do par. Dobre na podstawie: Czaykowski, Tabela 1827 i SGKP.

⁶⁰ Czernik – rej. skarbowe 1562 r. – par. Stanisławów. Retrogresywnie zaliczono do par. Dobre na podstawie Taryf 1789–1790, Czaykowski i Tabela 1827.

⁶¹ „Ograniczenie dezertów Czernika i Żukówki prawu urodzonego Pawła Białobrzeskiego podległych z przyłączeniem Ryni i Głębozczy”, VL, t. 8, s. 147 (1775 r.).

Mapa podaje kościoły filialne, o ile posiadały w XVI w. one wydzielone okręgi⁶², nie wyróżniając ich jednak odrębnym znakiem od kościołów parafialnych⁶³.

Ustalenie, czy kościół filialny posiadał własny okręg w XVI w., wymagało również często żmudnych poszukiwań. Na przykład w Głównie istniał od 1427 r.⁶⁴ kościół z własnym okręgiem filialnym, który funkcjonował w dalszym ciągu i w XVI w., o czym świadczy przynależność opustoszałej i zamienionej na folwark w początkach XVI w. wsi Warchałowo *sub parochiali in Głowno*⁶⁵. Zasięg parafii zrekonstruowany na podstawie późniejszych źródeł, tzn. dokumentu erekcji parafii z XVII w., obejmował zaliczone w początkach XVI w. do parafii Domaniewice następujące wsi: Ruchna, Kamień, Grodnów, Borówko, Ostrołęka i Poleniec. Wspomnieć należy, że parafia Domaniewice leżała w powiecie sochaczewskim, natomiast okręg filialny tzn. parafia Głowno w powiecie rawskim.

Mapa pomija istniejące wówczas na terenie Mazowsza kościoły filialne, nieposiadające własnych okręgów, oraz kaplice (np. Belchów, Trojanów i in.). O zagęszczeniu sieci parafialnej na Mazowszu w końcu XVI w. informuje Aneks III, podający w obrębie poszczególnych ziem wielkość powierzchni parafii w liczbach bezwzględnych oraz w procentach.

ANEKS III

Schemat sieci administracji kościelnej na Mazowszu XVI w.

Diecezja płocka

Archidiakoniat płocki

Dekanat płocki (przed 1506 r. część dekanatu płockiego): Płock, Imielnica, Miszewo Śledziowe, Słupno, Miszewo Murowane, Miszewo Garwaskie, Świąciniec, Radzanowo, Woźniki, Zagroba, Ciachcino, Trzepowo.

Dekanat bielski (jw.): Bielsko, Słupia, Łęg, Biskupice, Drobin, Koziebrody, Raciąż, Krajkowo, Drozdowo, Baboszewo, Gralewo, Rogotworsk, Góra, Żochowo, Staroźreby.

Dekanat gostyński (jw.): Radziwie, Dobrzykowo, Ciechomice, Gostynin, Mnich, Sokołowo, Solec, Duninowo.

Dekanat sierpecki (jw.): Brwilno, Biała, Proboszczewice, Sikorz, Borzewo, Mochowo, Kurowo, Golezyno, Kisielewo, Borkowo, Sierpc, Lutocin, Biezuń, Rościszewo, Zawidz, Jeżewo, Gozdowo, Benisław.

Dekanat czerwiński (przed 1506 r. część dekanatu czerwińskiego, z którego utworzono 3 mniejsze dekanaty: czerwiński, płoński i wyszogrodzki): Radzymin, Żukowo, Naruszewo, Krysko, Grodziec, Radzikowo, Czerwińsko, Kociszewo, Miączyń, Smoszewo, Kamienica, Kroczewo, Zakroczym.

⁶² Do nich należą na terenie Mazowsza: Imielno (kościół filialny par. Grochowo), Głowno (kościół filialny par. Domaniewice), par. Góra i Nowe Miasto (początkowo kościołem filialnym było Nowe Miasto, pod koniec XVI w. wraz z rozwojem miasta parafia w Nowym Mieście uzyskała pełne prawa, natomiast Góra przejęła funkcje filialne), Łanięta (kościół filialny par. Białotarsk), Wielka Wola (kościół filialny par. św. Jana w Warszawie), Poniatowo (kościół filialny par. Chamsk) oraz Niechłonin (kościół filialny par. Sarnowo) i in.

⁶³ Ponieważ kościoły filialne z okręgami mogły po pewnym czasie się usamodzielnic, jak np. Duczymin, wydzielony z par. Krzynowłoga Wlk. w 1496 r. jako filialny (ADP, Episcopalia, nr 15, k. 155 – Kartoteka SHGM). Podobnie w drugiej połowie XVI w. możemy wymienić Solec – filię kościoła par. św. Jana w Warszawie (zastąpiony potem przez par. Jazdów), Czerwonkę, filię kościoła par. w Liwie, Ceglów, filię kościoła par. w Kiczkach, oraz Czermmo, filię parafii w Troszynie (Rejestr poboru od duchowieństwa 1561 r., ASK I 27, k. 272v, 282v, 283v, 287), które w wizytacji przełomu XVI–XVII w. występują już jako samodzielne parafie.

⁶⁴ Łaski LB, II, s. 343.

⁶⁵ Tamże, s. 233, 343.

Dekanat płoński (jw): Pomnichowo, Wrona, Wrońska Joniec, Gromadzino, Płońsko, Wierzbowiec, Sulerzyż, Sarbiewo, Glinojec, Unierzyż, Strzegowo, Unieck.

Dekanat wyszogrodzki (jw): Łętowo, Zakrzewo, Wyszogród, Rębowo, Kobylniki, Orszymowo, Bodzanów, Blichowo, Łubki, Daniszew, Bolkowo, Pilichowo, Kucice, Gumino, Skołatowo.

Dekanat mławski (przed 1506 r. część dekanatu zawkrzeńskiego, z którego utworzono dekanat mławski i szreński): Bogurzyn, Podkrajewo, Mława, Szydłowo, Wieczfnia, Kuklino, Janowiec, Wyszyny, Grzebsk, Żmijewo, Stopsko, Żeromino, Dąbrowa, Niedzborz (erekcja Pokrytki 1502 r.), Lekowo, Malużyno, Dziektarzewo (w 1599 r. w dek. płońskim).

Dekanat szreński (jw.): Grodzanowo, Radzanowo, Zgliczyn, Szreńsk, Kuczborck, Zielona, Chamsk, Karniszyn, Lubowidz, Nick, Niechłoin, Dłutowo, Sarnowo, Poniatowo, Zieluń (erekcja 1578 r), Lipowiec.

Dekanat ciechanowski (przed 1506 r. część dek. ciechanowskiego, z którego wyodrębniono 2 dekanaty: ciechanowski i przasnyski): Ciechanów, Zembok, Łysakowo, Grudusko, Czernice, Koziczyno, Pałuki, Ciemniewo, Kraszowo, Sońsko, Łopacino, Królewo, Sąchocino, Nowe Miasto, Ciekosyno, Nasielsko.

Dekanat przasnyski (jw.): Przysnysz, Węgra, Pawłowo, Dzierzgowo, Krzynowłoga Wlk., Krzynowłoga Mł., Bogate, Zielona, Krasne, Węgrzynowo, Makowo, Karniewo, Gołymino, Duczymino, Chorzele (erekcja 1551 r.) w 1506 i 1628 r. została zaliczona do dekanatu przasnyskiego także par. Podosie, niewizytowana w 1598 r., w archidiakonacie plockim.

Archidiakoniat pułtuski

Dekanat pułtuski: Pułtusk, Dzierżeninno, Serock, Zegrze, Smogorzewo, Pokrzywnica, Winnica, Klukowo, Szyszki, Przewodowo, Gąsiorowo, Gzy, Szwelice, Szelkowo, Rożan, Sieluń, Sielc, Podosie, Gąsowo.

Dekanat łomżyński: Łomża, Ostrołęka, Nowa Wieś albo Nieradowo (erekcja 1535 r.), Miastkowo, Nowogród, Płocko, Poryte, Kolno, Lachowo, Grabowo, Wąsosz, Niedźwiadna, Słucz, Radziłowo, Romany, Przytuły, Jedwabne, Burzyno, Dobrzyjałowo, Grajewo, Białaszewo (erekcja 1533 r.).

Dekanat wiski: Wizna, Drozdowo, Piątница, Puchały, Zambrowo, Somowo, Smlodowo, Lubotyń, Piski, Szczepankowo, Kleczkowo, Troszyno, Goworowo, Rzekuń, Rudki, Zawady, Kołaki.

W 1593 r. z dekanatów nurskiego i wyszkowskiego wydzielony został dekanat stanisławowski.

Dekanat wyszkowski przed 1593 r.: Wyszkowo, Pniewo, Obryte, Zambska, Długosiodło, Wąsowo, Czerwino, Ostrowia, Złotora (erekcja 1502 r.), Zaręby, Wronie, (późniejsza parafia Andrzejewo), Rosochate, Czyżewo, Jelenie (erekcja 1510 r.) oraz Lubiel (erekcja 1547 r.).

Dekanat wyszkowski po 1593 r.: Wyszkowo, Pniewo, Obryte, Zambska, Lubiel, Długosiodło, Wąsowo, Czerwino, Ostrowia, Jelonki (erekcja 1510 r.) oraz przyłączone z dawnego dek. nurskiego: Brańsk (Brańszczyk), Kamieniec (Kamieńczyk), Barcice oraz Zatory.

Dekanat nurski przed 1593 r.: Nur, Zuzela, Brok, Brańsk (Brańszczyk), Kamieniec (Kamieńczyk), Jadowo, Korytnica, Pniewnik, Niegowo, Dąbrówka, Tarchomin, Kamion, Nowydwór, Wieliszewo, Barcice, Zatory, Kamionlas, Sadowne (erekcja 1529 r.), Stok (Stoczek, erekcja 1518 r.), Stanisławowo (erekcja 1525 r.) Klembowo, Cygowo, Pustelnik (erekcja 1540 r.) Radzymino, Kobyłka, Okunino, Żadne albo Dobre (erekcja 1530 r.).

Dekanat nurski po 1593 r.: Nur, Zuzela, Brok, Złotora, Andrzejewo (dawną par. Wronie), Rosochate, Czyżewo, Jadowo, Kamionlas, Sadowne, Stoczek czyli Miednik, Korytnica, Pniewnik, Dobre.

Dekanat stanisławowski: Niegowo, Stanisławowo, Klembowo, Cygowo, Pustelnik (erekcja 1540 r.), Dąbrówka, Radzymino, Kobyłka, Okunino, Tarchomino, Kamion, Wieliszewo, Postoliska (erekcja 1531–1540), Chotomowo, Okuniewo (erekcja 1540 r.).

Archidiecezja gnieźnieńska

Archidiakoniat łowicki

(wydzielony w latach 20. XVI w. z części archidiakonatu łęczyckiego; podział na 3 dekanaty wprowadzony w końcu XVI w.).

Dekanat łowicki: Łowicz NMP, Łowicz – św. Ducha, Złaków, Kocierzewo, Kępina, Bednary, Nieborów, Pszczonów, Kołacinek, Dmoszyn, Domaniewice, Głowno, Chruslin, Bolemów.

Dekanat rawski: Rawa, Stara Rawa, Kurzeszyn, Boguszyce, Sierzchów, Łęgonice wieś i miasto, Nowe Miasto (Góra), Michałowice, Rzeczyca, Inowłódz, Lubochnia, Tobiasze, Małecz, Ujazd, Budziszewice, Czerniewice, Krzemienica.

Dekanat skierniewicki: Skierniewice, Żelazna, Maków, Wysokienice, Głuchów, Żelechlinek, Janisławice, Białynin, Jeżów, Słupia, Lipce, Godzianów, Bełchów.

Diecezja poznańska

Archidiakoniat warszawski

Dekanat liwski: Wierzbno (erekcja 1583 r.), Czerwonka, Liw, Niwiska, Oleksin, Wodynie, Cegłowo (erekcja przed 1583 r.), Jakubowo, Mińsk, Długa, Wiśniewo, Kałuszyno, Grębkowo.

Dekanat garwoliński: Garwolin, Łaskarzew, Tarnów, Wilga, Radwanków, Osiecko, Karczewo, Zerzeń, Wiązowno (erekcja 1589–1597 r.), Glinianka (erekcja 1556–1564 r.), Kołbiel, Siennica (erekcja 1528r.), Kiczki, Kuflewo (erekcja 1515–1548 r.), Żeliszew albo Łukowiec (erekcja 1532 r.), Latowicz, Seroczyn, Stoczek, Parysewo, Jastrzębie albo Borowie (erekcja 1547 r.), Miastkowo, Zwoła (erekcja 1529 r.).

Dekanat warecki: Warka, Wrociszewo, Promna, Boglewice, Drwalewo, Pieczyska, Chynowo, Sobikowo, Konary, Ostrołęka, Mniszewo, Roznieszewo, Magnuszewo, Grabowo.

Dekanat grójecki: Przybyszew, Mogielnica, Lubania, Lewin, Cielądz, Wilków, Błędów, Jeziora, Worów, Grójec, Jasieniec, Łęczeszyce, Lewiczyn, Goszczyn.

Dekanat mszczonowski: Tarczyn, Mszczonów, Biała, Żdżar, Chojnata, Sadkowiec, Ojrzanów, Jaruzel, Lutkówka, Osuchów, Regnów, Babsko, Skuły, Rembierkowo.

Dekanat piaseczyński: Czersko, Góra, Cieciszewo, Powsino, Milanów, Służewo, Jazdów (erekcja 1593 r. na miejsce Solca), Babice, Wawrzyszewo, Wlk. Wola, Raszyn, Piaseczno, Jazgarzew, Prażmów.

Dekanat błoński: Błonie, Zaborowo, Leszno, Głusko, Kazuń, Łomny, Kiełpino, Borzęcin, Żbików, Pęcice, Nadarzyn, Brwinowo, Grodzisko, Żukowo, Rokitno – św. Wojciech, Rokitno – św. Jakub, Pawłowice.

Dekanat sochaczewski: Sochaczew, Kozłów Biskupi, Kozłów Szlachecki, Rybno, Brzozowo, Giżyce, Młodzieszyn, Kamion, Mistrzewice, Brochów, Zawady, Kapinos, Kaski, Wiskitki, Białynin.

Dekanat gąbiński: Gąbin, Osmolino, Sanniki, Kiernozia, Luszyno, Pacyna, Suserz, Trąbki, Strzelce, Troszyno, Cermno (erekcja 1530 r.), Życko, Piotrkowo, Iłowo, Jamno.

Przynależność administracyjna pojedynczych parafii położonych na pogranicznych terenach Mazowsza, podlegających sąsiednim jednostkom administracji kościelnej, przedstawia się następująco.

Archidiecezja gnieźnieńska

Archidiakonat łęczycki – dekanat bedleński, a następnie kutnowski: par. Głogowiec, Kutno, Jemielno (filia Grochowa)

Archidiakonat kurzelowski – par. Wyśmierzyce, Jasionna, Stromiec

Diecezja płocka

Archidiakonat dobrzyński – dekanat dobrzyński – par. Bądkowo i Rokicie
– dekanat rypiński – par. Skrwilno

Diecezja włocławska

Archidiakonat włocławski – dekanat brzesko-kujawski – par. Białotarsk i filia w Łaniętach

Diecezja krakowska

Archidiakonat lubelski – par. Głowaczów dekanat radomski, potem zwoleński
Diecezja lucka – par. Dąbrowa

ANEKS II

Liczba parafii na Mazowszu w końcu XVI w. według wielkości (w liczbach bezwzględnych)* (parafie dzielone pomiędzy ziemie liczone podwójnie)

Ziemie	powierzchnia w km ² – grupy wielkościowe										
	1–10	11–20	21–30	31–40	41–50	51–60	61–80	81–100	101–150	151–200	ponad 200
płocka	3	7	11	10	9	21	12	4	1	1	–
zawkrzeńska	1	1	4	5	7	13	8	–	3	2	–
rawska	1	1	7	7	4	5	9	5	2	–	1
gostyńska	1	6	5	3	7	8	5	2	4	1	1
sochaczewska	–	1	2	2	–	3	6	1	8	–	2
łomżyńska	1	–	–	–	–	3	4	2	14	3	4
nurska	–	1	–	1	–	4	3	7	17	7	3
liwska	–	–	–	1	–	–	4	2	3	1	1
rożańska	–	–	–	–	1	–	2	2	7	–	1
wiska	–	–	–	–	3	1	4	3	6	–	4
czerska	–	1	–	8	9	3	14	9	12	2	1
warszawska	2	1	5	6	3	7	14	4	11	–	–
ciechanowska	–	3	3	7	9	3	12	4	7	4	1
zakroczymska	2	3	2	4	7	3	7	1	3	1	–
wyszogrodzka	–	4	4	–	5	3	1	–	–	–	–

* Średnia wielkość parafii na Mazowszu w końcu XVI w. wynosiła 74 km² (w województwie płockim – 50 km², w województwie rawskim – 65 km², w województwie mazowieckim – 86 km²).

Liczba parafii na Mazowszu w końcu XVI w. według wielkości (w procentach)

Ziemia, województwo	powierzchnia w km ² – grupy wielkościowe					
	0–50	51–100	101–150	151–200	ponad 200	razem
ziemia płocka	50	48	1	1	–	100
zawkrzeńska	40	48	7	5	–	100
województwo płockie	47	48	3	2	–	100
ziemia rawska	48	46	4	–	2	100
gostyńska	52	35	9	2	2	100
sochaczewska	20	40	32	–	8	100
województwo rawskie	43	40	13	1	3	100
ziemia łomżyńska	3	31	45	9	12	100
nurska	5	33	39	16	7	100
liwska	8	51	25	8	8	100
rożańska	8	30	54	–	8	100
wiska	14	39	28	–	19	100
czerska	30	44	20	4	2	100
warszawska	33	47	20	–	–	100
ciechanowska	41	36	13	8	2	100
zakroczymska	54	33	9	4	–	100
wyszogrodzka	76	24	–	–	–	100
województwo mazowieckie	29	38	24	5	4	100
Mazowsze	35	41	17	4	3	100

1973 r.

III.2.2.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Bogumił Szady

Granice diecezji łuckiej i wileńskiej na Podlasiu

Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI w. leżało w granicach dwóch diecezji rzymskokatolickich: łuckiej i wileńskiej. Fakt ten świadczy o historycznym związku Podlasia z Wielkim Księstwem Litewskim i ziemiami ruskimi (Wołyniem). Podlasie zamykało granice obu wymienionych diecezji od strony zachodniej. Jednocześnie obie diecezje obejmowały swoim zasięgiem obszary leżące daleko na północ i wschód od Podlasia, sięgając aż po Podole Braławskie (diecezja łucka) i granice Inflant (diecezja wileńska). Z tej przyczyny opis granic kościelnych będzie dotyczył zachodnich oraz południowych fragmentów granic obu diecezji, które niemal idealnie pokrywają się z granicami województwa podlaskiego i w większej części są wyznaczone przez rzeki.

Przez teren województwa przebiegała granica między metropolią gnieźnieńską, do której należała diecezja wileńska, oraz metropolią lwowską. Kontrowersje budziła wśród historyków przynależność metropolitalna diecezji łuckiej. Wiele uwagi poświęcili temu zagadnieniu Jan Fijałek i Władysław Abraham, pisząc o początkach Kościoła łacińskiego na ziemiach ruskich. Źródłem spornej przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej była sama jej geneza w pierwszej połowie XV w. i relacje z wcześniej funkcjonującą na tych obszarach diecezją włodzimierską. Ukształtowanie granic diecezji łuckiej oraz jej przynależność metropolitalna wpisują się w kontekst sporów politycznych i terytorialnych Polski i Litwy w początku XV w. oraz planów księcia Witolda uniezależnienia Kościoła łacińskiego na Litwie od wpływów Korony i metropolii halickiej (lwowskiej) przez powołanie odrębnej metropolii dla WKL. Miała do niej należeć m.in. diecezja włodzimierska¹, której kontynuacją była diecezja łucka. Wobec braku dokumentu erekcyjnego tej diecezji i dość zawiłych jej początków w relacji do diecezji włodzimierskiej, jej oficjalną nazwę w drugiej połowie XVI w. należy wyprowadzać ze źródeł prawodawczych Kościoła katolickiego z tego okresu. Zarówno akta synodalne, dokumenty powołujące biskupów, jak też pierwsze znane relacje *ad limina* używają określenia: *diocesis Luceoriensis* (diecezja łucka). W XVI w. niekiedy stosowano także termin „diecezja janowska”, co mogło wynikać z faktu, że Janów był rezydencją biskupów łuckich i ważnym ośrodkiem kościelnym². Dopiero w XVII w. zaczęła się upowszechniać podwójna nazwa: diecezja łucka i brzeska, co było związane z powstaniem archidiaconatu brzeskiego, do którego należały parafie z Podlasia i województwa brzeskiego litewskiego³.

Z formalnego punktu widzenia należy przyjąć, że diecezja włodzimierska została włączona do metropolii halickiej w momencie jej erygowania w 1375 r. W 1400 r. na prośbę księcia litewskiego Witolda biskupem włodzimierskim został mianowany przez Bonifacego IX Grzegorz z Buczkowa (Buczkowski), przeor dominikanów w Łucku. Ten sam papież na prośbę Władysława Jagiełły powołał

¹ W. Abraham, *Z dziejów dawnego biskupstwa łacińskiego w Łucku*, KH, t. 51, 1937, s. 143–144; J. Fijałek, *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (w. XIV/XV)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 16, 1911, nr 4, s. 20–21.

² *Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, współpr. R. Grzesik, Warszawa 2010, s. 40, 122, 131, 207, 211.

³ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 1–2, wyd. P. Rabikauskas, Roma 1971–1978, tu t. 2, s. 6–8.

w 1404 r. pierwszego biskupa łuckiego Świętosława, syna Jarosława, z zakonu karmelitów⁴. W ten sposób spór polityczny i terytorialny między Koroną a WKL przeniósł się na grunt kościelny⁵. Został on zażegnany dopiero po śmierci obu biskupów – w 1425 r. na mocy decyzji papieża Marcina V stolica diecezji włodzimierskiej została przeniesiona do Łucka⁶. O ile w XV w. przynależność diecezji łuckiej do metropolii halickiej (lwowskiej) nie budzi wątpliwości, o tyle w XVI w. pojawiają się ślady faktycznej, lecz nigdy niesformalizowanej, zwierzchności metropolitów gnieźnieńskich nad diecezją łucką. Świadczą o tym apelacje od sporów kierowane z terenu diecezji łuckiej w XV i XVI w. do arcybiskupów gnieźnieńskich i ich urzędników⁷. Zasadniczą różnicę zdań w kwestii przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej w okresie nowożytnym przedstawili w swoich pracach Bolesław Kumor i Wiesław Müller. Pierwszy z nich uważał, że diecezja łucka zmieniła swoją przynależność metropolitalną w XVI lub XVII w. i przeszła pod zwierzchność Gniezna, aczkolwiek nie znalazło to formalnej sankcji w żadnym dokumencie⁸. Odmienne stanowisko prezentował Müller, który wychodząc z przesłanek formalnoprawnych, zaliczał diecezję łucką niezmiennie do metropolii lwowskiej⁹. Opinię Kumora wsparł w monografii diecezji łuckiej Ludwik Królik, Müllera zaś poparł Stanisław Litak w swoich pracach na temat administracji terytorialnej Kościoła łacińskiego¹⁰. Na przełomie XVI i XVII w. przynależność metropolitalna pozostawała sporna, o czym może świadczyć fragment relacji arcybiskupa lwowskiego Jana Dymitra Solikowskiego z 1600 r., który jednoznacznie zaliczył ją do swojej metropolii, wskazując przy tym, że w sposób bezzasadny diecezja łucka odwołuje się do Gniezna, mimo że bulle papieskie, dokumenty, kroniki, zwyczaj, a nawet bliskość geograficzna wskazują na podległość metropolii lwowskiej¹¹. Biorąc pod uwagę fakt, że granice administracyjne i podziały terytorialne mają wymiar formalnoprawny, przy braku zatwierdzenia papieskiego dla zmiany przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej na mapie głównej oraz na mapie granic administracyjnych Podlasia w drugiej połowie XVI w. została ona zaliczona do metropolii lwowskiej.

Pierwotny obszar diecezji włodzimierskiej, oraz jej sukcesorki, diecezji łuckiej, jest trudny do określenia. Bez wątplenia nawiązywał do jednostek administracji państwowej oraz funkcjonującej wcześniej na tych ziemiach prawosławnej diecezji włodzimierskiej. Panuje przekonanie o szerokim zasięgu terytorialnym, obejmującym ziemie łucką, włodzimierską, brzeską i drohicką, a w początkowym okresie istnienia także chełmską i bełską oraz całe Podole¹². Warto dodać, że u zarania budowy struktur Kościoła łacińskiego w państwie piastowskim (do XII w.) zachodnia część Podlasia była niekiedy włączana przez historyków w granice diecezji gnieźnieńskiej, a później płockiej¹³. Pełny, a jednocześnie dość ogólny opis granic diecezji łuckiej w okresie nowożytnym przygotował w swoim syntetycznym opracowaniu Bolesław Kumor. W części podlaskiej diecezja łucka graniczyła od zachodu z diecezjami płocką i poznańską, od południa zaś z krakowską. Przez województwo podlaskie równoleżnikowo przebiegała granica metropolitalna oddzielająca diecezję łucką od wileńskiej, która należała do metropolii

⁴ Poparcie Władysława Jagiełły dla biskupa łuckiego Świętosława jest kwestią sporną. W starszej literaturze istniał pogląd, że Świętosław cieszył się poparciem Jagiełły. W świetle ostatnich badań było odwrotnie – objęcie przez niego katedry łuckiej miało się spotkać ze sprzeciwem króla, nie tylko wielkiego księcia Witolda; T. Graff, *Episkopat monarchii jagiellońskiej w dobie soborów powszechnych XV wieku*, Kraków 2008, s. 63–65; tenże, *Świętosław*, [w:] PSB, t. 51, s. 548.

⁵ T.M. Trajdos, *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434)*, Wrocław 1983, s. 77–83.

⁶ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich 966–1939*, Lublin 1972, s. 142–143; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 2, s. 5–6.

⁷ S.C. Rowell, *Church Court Records as Evidence for the Christianisation of Lithuanian Society in the Late-15th and Early-16th Century*, „Acta Historica Universitatis Klaipedensis”, t. 29, 2014, s. 44–50.

⁸ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 117.

⁹ W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 70; L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983, s. 116–117.

¹⁰ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996 (*Wspólnoty Religijne i Narodowe w Rzeczypospolitej w Drugiej Połowie XVIII Wieku*, t. 1), s. 42.

¹¹ *Relacje arcybiskupów lwowskich 1595–1794*, wyd. T. Długosz, Lwów 1937, s. 13.

¹² O tym, że przynajmniej ziemia drohicka należała do diecezji włodzimierskiej świadczą dokumenty biskupa włodzimierskiego Grzegorza z lat 1414–1424 (Węgrów, Sokołów, Kuczyn); J. Fijałek, *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy*, s. 20; T.M. Trajdos, *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich*, s. 104–105, mapa 2: Diecezja łucka w 1434 r.; Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 20.

¹³ Z. Sułowski, *Kościół w Polsce około 1200 (mapa)*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1: *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966; Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 18.

gnieźnieńskiej. Granice diecezji łuckiej z diecezjami plocką, krakowską i poznańską pokrywały się, poza drobnymi wyjątkami, z granicami jednostek administracji państwowej, które rozdzielały Podlasie od Mazowsza i Małopolski. Zostały one opisane w poprzednich tomach AHP¹⁴.

Granica diecezji łuckiej i krakowskiej w części podlaskiej była dość krótka i pokrywała się całkowicie z granicą województw podlaskiego i lubelskiego, która biegła wzdłuż rzeki Liwiec. Podobnie naturalny przebieg, wzdłuż dalszego biegu Liwca, miała granica między diecezją łucką oraz archidiaconatem czerskim diecezji poznańskiej. Na tym odcinku pokrywała się ona z granicą między województwami podlaskim i mazowieckim. Poniżej Węgrowa rozpoczynała się granica diecezji łuckiej z plocką, która biegnąc na północ, pokrywała się z granicą województwa. Na wysokości parafii Prostynia skręcała na wschód, biegnąc wzdłuż rzeki Bug, a następnie między Nurem (woj. mazowieckie) i Ciechanowcem (woj. podlaskie) kierowała się na północ, paralelnie z granicą między województwami podlaskim i mazowieckim. Jedynie obszar parafii Długa Dąbrowa (ob. Dąbrowa Wielka) w dekanacie Brańsk był podzielony między dwie jednostki administracji świeckiej. Większość obszaru parafii wraz z kościołem parafialnym należała do województwa podlaskiego. Kilka wsi z okolicy Długa Dąbrowa (Dąbrowa-Michałki, Dąbrowa-Kity (Dąbrowa-Gospodarze), Dąbrowa-Szatanki (Dąbrowa-Sienica), Dąbrowa-Nowa Wieś i Dąbrowa-Modzele) leżało natomiast w granicach województwa mazowieckiego. Dokument fundacyjny tej parafii z 1423 r., zredagowany ostatecznie w 1493 r., wymienia szereg wsi dziesięciny tej parafii, przy czym wszystkie leżały w województwie podlaskim: Miodusy, Kaczyno, Świętek Wielki (Święcko), Brzóski Stare (Brzóski), Średnica, Mystki-Rzym (Mysłki), Włosty-Olszanka, Plewki, Gierały i Szepietowo¹⁵. Biorąc pod uwagę wczesny rodowód tej parafii, można przyjąć, że granica diecezji w tym regionie ukształtowała się jeszcze przed stabilizacją granic państwowych i administracyjnych w XVI w.¹⁶ Fakt, że na terenie parafii leżała miejscowość Święcko, czyli stolica dawnej średniowiecznej kasztelanii oraz siedziba rozległej parafii¹⁷, należącej wcześniej do diecezji plockiej, może stanowić przesłankę, że pierwotne terytorium parafii należało w całości do tej kasztelanii i zostało podzielone w późniejszym okresie na skutek wydarzeń politycznych, które doprowadziły do jej rozpadu i włączenia jej części do ziemi drohickiej¹⁸. Podział tej parafii między dwa województwa potwierdzają także późniejsze źródła, m.in. szkice parafialne Karola Perthéesa z drugiej połowy XVIII w.¹⁹

Zasięg diecezji wileńskiej w okresie nowożytnym pokrywał się – jak pisał Władysław Semkowicz – z terytorium politycznym Litwy właściwej, przy czym od razu zaznaczał jej sąsiedztwo z diecezjami żmudzka i łucką, która obejmowała południowe Podlasie. Nie poświęcił niestety więcej uwagi kształtowaniu się granic diecezji²⁰. Analiza rozwoju sieci parafialnej przedstawiona przez Jerzego Ochmańskiego wskazuje, że nie był to akt jednorazowy, ale raczej długotrwały proces związany z chrystianizacją WKL²¹. Diecezja wileńska w jej części podlaskiej sąsiadowała od zachodu z diecezją plocką – granicę, patrząc z południa na północ, wyznaczały rzeki: Narew (od ujścia rzeki Śliny), następnie Biebrza od swojego ujścia do Narwi oraz Ełk od swojego ujścia do Biebrzy. Zdaniem Tadeusza Krahela „uformowanie się granicy na tym odcinku z pewnością miało związek z przyłączeniem przez wielkiego księcia Witolda do Litwy Podlasia”. Na wysokości jeziora Toczyłowo granica diecezji wileńskiej i plockiej dochodziła do granicy politycznej z Prusami. Zasięg diecezji wileńskiej w północnej części Podlasia był określony przez granicę państwa wytyczoną po układzie melneńskim w 1422 r. Jedynym

¹⁴ A. Dunin-Wąsowicz, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.2.2.7; M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.2.2.1.

¹⁵ Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 25–26.

¹⁶ A. Wilkiewicz-Wawrzyńczyk, *Spory graniczne polsko-litewskie w XIV–XVII w.*, „Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego”, t. 1, 1938, passim; E. Kalinowski, *Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewia w XVI–XVII wieku*, Warszawa 2020, s. 67.

¹⁷ D. Jaskanis, *Archeologiczne ślady najstarszej budowli sakralnej na wschodnio-mazowieckich peryferiach w Świątku Strumianach w woj. podlaskim*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 10, 2004, s. 251–264.

¹⁸ S. Zajączkowski, *Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu*, RDSG, t. 5, 1936, s. 13–44; A. Jusupović, *Zasięg terytorialny ziemi drohickiej w średniowieczu*, „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету”, t. 20, 2010, s. 77–80.

¹⁹ Szkice Perthéesa, t. 12, k. 62.

²⁰ W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie, 17–20 września 1935 r.*, Lwów 1936, s. 450–452.

²¹ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 55–78.

wyjątkiem, ale dotyczącym wieku XVIII, była przynależność pruskiej wsi Zawady-Tworki (Zawady) do parafii w Rajgrodzie²².

Nieco uwagi należy poświęcić także granicy diecezji łuckiej i wileńskiej na terenie Podlasia oraz przyczynom rozbieżności między granicami województw i diecezji. Zasięg diecezji łuckiej na północy, na terenie województwa podlaskiego, wyznaczony był najogólniej rzecz ujmując biegiem rzeki Narew, przy czym obszary parafii należących do diecezji łuckiej wkraczały często na jej prawy brzeg. Taki obraz przedstawiają mapy opracowane przez Tadeusza Trajdosa dla 1434 r. oraz Bolesława Kumora dla 1520 r.²³ W opinii Tadeusza Krahela granice między diecezjami łucką i wileńską na odcinku podlaskim kształtowały się dość długo²⁴. Północny zasięg diecezji łuckiej wyznaczały parafie Tykocin oraz Suraż w dekanacie Bielsk (ob. Bielsk Podlaski). Kształt granicy między diecezjami łucką a wileńską był pochodną zasięgu wcześniej zorganizowanych na tym obszarze diecezji prawosławnych oraz granic państwowych wzorowanych na strukturze ruskich księstw dzielnicowych. Podlasie nie było w średniowieczu jednolitym obszarem administracyjnym – podział na część południową (halicko-włodzimierską, z Drohiczynem, Mielnikiem, Surażem i Bielskiem) oraz północną (mazowiecko-litewską, z Goniądzem, Knyszynem i Rajgrodem) zaznaczył się już w XIII i XIV w.²⁵ W 1358 r. uzgodniono między Mazowszem a należącym do Litwy księstwem grodzieńskim granicę, która sięgała na południu do małej rzeki Niewodnicy, prawego dopływu Narwi, dalej rozciągała się ziemia drohicka²⁶.

Problemem badawczym czekającym na dokładniejszą analizę jest geneza podziału późniejszego powiatu bielskiego między dwie diecezje i metropolie. Prawdopodobny wydaje się scenariusz kształtowania się na przełomie XIV i XV w. granic kościelnych (erygowanie metropolii halickiej z podlegającymi jej sufraganiami: Halicz, Przemyśl, Włodzimierz i Chełm – 1375 r., erygowanie diecezji wileńskiej – 1388 r.) w warunkach konfliktu politycznego, w szczególności w okresie rywalizacji polsko(mazowiecko)-litewsko-krzyżackiej o wpływy na Podlasiu. Rywalizacja polityczna znalazła swój wyraz w krótkotrwałym równoległym funkcjonowaniu diecezji łuckiej (koronnej) i włodzimierskiej (litewskiej) oraz próbach powołania kościelnej metropolii dla Litwy, o czym była mowa wcześniej. Na podstawie ustaleń Tomasza Jaszczolta oraz Emila Kalinowskiego można przyjąć, że granice ziemi bielskiej ukształtowały się później w stosunku do granic kościelnych na tym terenie²⁷. Obaj wymienieni autorzy dopuszczają pierwotną i krótkotrwałą przynależność ziemi drohickiej, z której została wyodrębniona częściowo ziemia bielska, do diecezji płockiej i wileńskiej. O związkach z diecezją płocką można mówić już w okresie wcześniejszego średniowiecza (XII–XIII w.), wskazując fakt nadania przez Konrada Mazowieckiego w 1237 r. Drohiczyna i terenu go otaczającego templariuszom oraz podany wyżej przykład parafialnego ośrodka grodowego w Święcku Wielkim (Święcku). Władza biskupów płockich mogła sięgać na te obszary także w krótkim okresie rządów na Podlasiu książąt mazowieckich w końcu XIV w. (1390–ok. 1400). Z kolei teza o przynależności ziemi drohickiej do diecezji wileńskiej odwołuje się do zwierzchności politycznej Litwy nad tą częścią Podlasia oraz nadania biskupstwu wileńskiemu dwóch wsi leżących w południowej części ziemi drohickiej: Jarnice (Jarnicze) i Wasilew²⁸. Jurysdykcja biskupów płockich i wileńskich nad Podlasiem ze względu na pograniczny charakter tego terenu oraz przewagę ludności prawosławnej nie przybrała formy trwałej zwierzchności terytorialnej. Istotną rolę przy zmianach granic kościelnych mogły odgrywać także

²² T. Krahel, *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej*, „Studia Teologiczne: Białystok, Drohiczyn, Łomża”, t. 5–6, 1987–1988, s. 14. Miejscowość tę pomija rękopiśmienny opis parafii rajgrodzkiej z 1784 r.; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat knyszyński i dekanat augustowski*, wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1996, s. 201–203.

²³ T.M. Trajdos, *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich*, s. 104–105, mapa 2: Diecezja łucka w 1434 r.; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, mapa: Metropolie i diecezje na ziemiach polskich ok. 1520 r.

²⁴ T. Krahel, *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej*, s. 14.

²⁵ Jaszczolt, *Fundacje kościelne*, s. 16–19.

²⁶ H. Rutkowski, *Granica mazowiecko-litewska między Wizną a Grodnem z 1358 r.*, SG, t. 5, 2017, s. 140–155; E. Kowalczyk-Heyman, *O mazowiecko-litewskiej ugodzie granicznej z 1358 r. (głos w dyskusji)*, SG, t. 7, 2019, s. 213–226; H. Rutkowski, *Odpowiedź na krytykę artykułu o granicy z 1358 r.*, SG, t. 7, 2019, s. 227–233.

²⁷ Na późniejsze kształtowanie granic powiatów na Podlasiu w stosunku do podziałów kościelnych może wskazywać pośrednio także przypadek jednej z najstarszych parafii ziemi mielnickiej w Dziadkowicach (Dziadkowiczach) (1431 r.), która była podzielona między trzy powiaty; Jaszczolt, *Fundacje kościelne*, s. 41.

²⁸ W XV w. istniały dwie odrębne wsie Wasilew. Wasilew Szlachecki należał do drobnej szlachty Wasilewskich, natomiast druga wieś Wasilew została przez Witolda nadana w 1388 r. katedrze wileńskiej, a po 1407 r. biskupstwu włodzimierskiemu i łuckiemu; Jaszczolt, *Osadnictwo*, s. 175.

czynniki polityczne. W 1388 r. Witold był tylko księciem brzesko-grodzińskim, stąd rozumiało, że wsie z ziemi drohickiej nadawał biskupstwu wileńskiemu. W początkach XV w., już jako pan całego WKŁ, chcąc umocnić podstawy materialne biskupstwa włodzimierskiego, potem łuckiego, z pewnością przyczynił się do tego, że południowa część Podlasia weszła w jego skład. Wobec faktycznego braku łacińskich struktur parafialnych na Podlasiu do końca XIV w. zwierzchność ta miała raczej charakter nominalny i misyjny²⁹.

Ziemia bielska w granicach nowożytnych powstała z połączenia trzech terytoriów – części ziemi drohickiej (z grodami w Bielsku i Surażu), części dawnej kasztelanii święckiej oraz części ziemi wiskiej wraz z powiatem goniądzkim³⁰. Starostwo goniądzkie zostało podporządkowane władztwu Witolda już w końcu XIV w. (pokój saliński z Krzyżakami w 1398 r.) i zostało poddane jurysdykcji biskupa wileńskiego. Nieco później, zapewne ok. 1405 r., po czasowym posiadaniu przez Janusza I księcia mazowieckiego, ziemia drohicka oraz kasztelania święcka wróciły w ręce Witolda, przy czym zostały związane z diecezją włodzimierską (łucką)³¹. Fakt ten potwierdził dokument Aleksandra V z 1409 r. polecający biskupowi krakowskiemu Piotrowi Wyszowi rozsądzenie sporu o zwierzchnictwo kościelne nad Wołyniem i Podlasiem między biskupem włodzimierskim Grzegorzem a nominatem łuckim Świętosławem. Trudno określić dokładny zasięg terytoriów diecezji włodzimierskiej, gdyż dokument z 1409 r. wymieniał jedynie nazwy głównych miast, wśród nich „Droiczin”³². Jest to okres o tyle newralgiczny, że pokrywa się z czasem kształtowania się odrębności administracyjnej ziemi bielskiej. Wszystkie pograniczne parafie diecezji łuckiej położone w XVI w. po południowej stronie Narwi (Tykocin, Waniewo, Suraż i Narew) obejmowały także osady leżące na jej północnym brzegu. Wynikało to zapewne z faktu późniejszej metryki parafii litewskich położonych bliżej Narwi (Trzcianne (Trzciane), Turośń Kościelna (Turośna), Juchnowiec Górny (Juchnowiec-Dwór), Niewodnica Korycka (Niewodnica Koryckich), Choroszcz, Dobrzyniewo Kościelne (Dobrzyniewo), Knyszyn) w stosunku do starszych kościelnych ośrodków w Surażu i Tykocinie. Wszystkie wymienione parafie litewskie – poza Trzciannem (1496 r.) i Choroszczą (1459 r.) – powstały w XVI w., w związku z tym ich zasięg terytorialny w kierunku południowym został ograniczony przez wpływy istniejących już wcześniej na tym terenie parafii diecezji łuckiej.

Dekanaty i parafie

Diecezja łucka

Struktura terytorialna podlaskiej części diecezji łuckiej na przełomie XVI i XVII w. opiera się na dwustopniowym podziale na dekanaty i parafie. Problematyczna pozostaje terminologia występująca w źródłach historycznych na określenie jednostek administracji kościelnej średniego szczebla, która może sugerować także funkcjonowanie w tym okresie archidiaconatów. W aktach synodu diecezji łuckiej z 1589 r. została ona podzielona na trzy części (*partes*) oraz siedem dekanatów wiejskich. Powstaje pytanie, czy owe *partes* (mielnicka, janowska i sarnacka) mogą być traktowane jak równoważne archidiaconatom³³. Biorąc pod uwagę późniejszą strukturę diecezji i jej podział na dwa archidiaconaty (brzeski i łucki), poświadczony w XVII i XVIII w., nie można traktować tych części jak

²⁹ Tamże, s. 18–19; E. Kalinowski, *Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewi*, s. 37–41; M. Radoch, *W sprawie daty nadania przez Władysława Jagiellę ziemi drohickiej księciu mazowieckiemu Januszowi I*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 20; M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu. Monografia historyczna do 1939 r.*, Suraż 2010 (Białostockie Studia Historyczno-Kościelne, t. 6), s. 32–33.

³⁰ H. Rutkowski, *Odpowiedź na krytykę*, s. 231–232.

³¹ Obejmowanie władzy nad ziemią drohicką przez Witolda odbywało się zapewne etapami. Już w 1400 r. mógł on władać położonym najbardziej na północ grodem w Surażu; M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu*, s. 28.

³² W. Abraham, *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich do dziejów Polski w wiekach średnich za lata 1899–1913*, AKH, ser. 2, t. 1, 1923, s. 59.

³³ L. Królik przypuszcza, że podział ten mógł nastąpić w połowie XVI w. Wskazuje na synod zwołany przez biskupa Waleriana Protasiewiczza-Suszkowskiego w 1554 r.; tenże, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1981, s. 11.

archidiakonatów. Przemawia za tym również fakt, że w treści całego rozdziału akt synodalnych „De archipresbyteris seu decanis ruralibus” osoba archidiakona pojawia się wyłącznie w liczbie pojedynczej jako zastępca i pomocnik biskupa w zarządzie diecezją³⁴.

Ustalenie wykazu dekanatów i należących do nich parafii łacińskich funkcjonujących w podlaskiej części diecezji łuckiej nie nastęrcza poważniejszych trudności. Można jedynie uściślić lub dokonać pewnych komentarzy o charakterze wyjaśniającym, które będą dotyczyły różnic między tezami zawartymi w literaturze przedmiotu a ujęciem sieci parafialnej prezentowanym na mapie głównej oraz na mapie struktur kościelnych. Najważniejsze ustalenia dotyczące podziału dekanalnego i parafialnego diecezji łuckiej w okresie nowożytnym wraz z mapą przynoszą prace Ludwika Królika³⁵. Parafie podlaskie funkcjonujące w połowie XVI w. ukazał także na swojej mapie WKL Jan Jakubowski. Niestety ich lista jest daleka od kompletności, autor nie podał podstawy źródłowej rekonstrukcji sieci parafialnej, a symbolizacja kartograficzna nie pozwala na jednoznaczną interpretację treści mapy³⁶. Ludwik Królik wskazał dwa podstawowe źródła pozwalające na ustalenie listy parafii funkcjonujących ok. 1600 r. Pierwszym z nich jest wykaz parafii zawarty we wspomnianych aktach synodu z 1589 r. Został on wydany przez Zenona Chodyńskiego³⁷, a następnie omówiony przez Jakuba Sawickiego³⁸. Jak ustalił Sawicki, sam rękopis tego synodu nie zachował się, został zniszczony w czasie II wojny światowej. Drugim źródłem jest wykaz parafii diecezji łuckiej w aktach oficjalatu janowskiego z lat 1604–1607³⁹.

W świetle synodu łuckiego 1589 r. na terenie „diecezji podlaskiej” znajdowało się ogółem 95 parafii. W granicach województwa podlaskiego mieściło się 69 parafii położonych w dwóch częściach (*partes*) – Mielnik (3 dekanaty: [Brańsk], [Drohiczyn], [Bielsk]) i Sarnaki (2 dekanaty: [Łosice], [Węgrów])⁴⁰. Nie znajduje potwierdzenia w źródle konstatacja Ludwika Królika dotycząca określenia dekanatów mianem *partes*. Nie odnosi się ono bowiem do siedmiu dekanatów, ale do trzech części diecezji (Janów Podlaski (Janów), Mielnik, Sarnaki). Niejasna w świetle tego źródła jest przynależność wakującej parafii Jarnice, wymienionej dwukrotnie – raz w dekanacie [Łosice], a drugi raz [Węgrów]. Ludwik Królik zaliczył ją do dekanatu [Łosice]⁴¹.

Podstawowe znaczenie dla ustalenia sieci dekanalnej i parafialnej na przełomie XVI i XVII w. ma wykaz parafii zawarty w aktach oficjalatu janowskiego z lat 1604–1607⁴². Nie jest on niestety datowany ani nie zawiera dodatkowych informacji ułatwiających jego interpretację. Ludwik Królik datuje go na 1604 r. i odnosi do spisu parafii sporządzonego przez biskupa Marcina Szyszkowskiego, wspomnianego w aktach synodu z 1726 r.⁴³ Interpretacja taka budzi jednak wątpliwości, gdyż wykaz w aktach oficjalatu janowskiego nie zawiera informacji o konieczności naprawy kościołów, o której wspomina synod z 1726 r.⁴⁴ Uważniejsza analiza poprawek i naniesionych skreśleń w wykazie z lat 1604–1607 skłania do wniosku, że oddaje on zarówno strukturę dekanatów i parafii z końca XVI w., jak też zmiany wprowadzone zapewne na początku kolejnego stulecia (np. wydzielenie dekanatu Szereszów). Lista parafii nie uległa większym zmianom między latami 1589 a 1604–1607. Pojawiły się jedynie dwie dodatkowe parafie: Sady (nowa fundacja, dekanat Drohiczyn)⁴⁵ oraz Rusków (Ruskowo)

³⁴ *Acta synodi dioeceseanae Luceoriensis per Bernardum Maciejowski episcopum Luceoriensem tribus postremis diebus februarii anno Domini MDLXXXIV celebrate*, wyd. Z. Chodyński, Varsaviae 1875, s. 25–29.

³⁵ L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*; tenże, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*.

³⁶ J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. I. Część północna, skala 1:1.600.000: objaśnienie do mapy*, Kraków 1928.

³⁷ *Acta synodi dioeceseanae Luceoriensis*.

³⁸ J. Sawicki, *Synody diecezji łuckiej i ich statuty*, Warszawa 1949 (Concilia Poloniae, 3), s. 13–17.

³⁹ ADS, sygn. D 18, k. 108–108v.

⁴⁰ Nazwy dekanatów podane w nawiasach kwadratowych są umowne i pochodzą od nazw późniejszych stolic dekanatów. Akta synodu nie podały ani nazw dekanatów, ani ich stolic, stwierdzając jedynie, że dziekani będą wybierani przez biskupa spośród plebanów parafii należących do każdego dekanatu; *Acta synodi dioeceseanae Luceoriensis*, s. 28.

⁴¹ L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 12.

⁴² ADS, sygn. D 18, k. 108–108v.

⁴³ L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 13.

⁴⁴ „Verum quoniam iuxta connotationem anno 1604 de mandato reverendissimi olim Martini Szyszkowski episcopi Luceoriensis factam constat, et in infra sequentibus oppidis villisque nimirum, 1. in Winnica, 2. in Przyłuk [...] 15. in Kalnik ecclesiae parochiales debere reperiri, ut et inibi cultus Divinus innovetur”, Synod 1726, k. Aav.

⁴⁵ W wykazie z 1604 r. obok parafii Drohiczyn w tym samym wierszu pojawiła się nazwa Sady. Kościół w Sadach został ufundowany w 1596 r. przez Krzysztofa Sadowskiego. Parafia nie może zostać umieszczona na mapie, gdyż powstała dopiero w 1607 r. na mocy ugody plebana drohickiego i Stanisława Sadowskiego, brata Krzysztofa. Pleban zezwolił wówczas

(zajęta przez protestantów, dekanat Łosice)⁴⁶. Ludwik Królik uwzględnia w swoim opracowaniu także parafię Gródek (nad Bugiem) w dekanacie Węgrów. Przy tej konkluzji opiera się jednak na wykazach kościołów, a nie parafii. W Gródku funkcjonowała zapewne kaplica nieposiadająca praw parafialnych ani odrębnego okręgu duszpasterskiego⁴⁷.

Na mapie głównej oraz mapie tematycznej poświęconej strukturom kościelnym został ukazany podział dekanalny zgodnie z wykazem synodalnym z 1589 r. Zdecydowana większość parafii utrzymała swoją przynależność dekanalną do początku XVII w. Do najistotniejszych przesunięć doszło między dekanatami Drohiczyn i Brańsk oraz Łosice i Węgrów, co poświadczają także poprawki i skreślenia widoczne w wykazie z 1604 r. Dekanat Drohiczyn utracił na przełomie XVI i XVII w. na rzecz Brańska cztery parafie: Dołubowo (Dołobowo), Dziadkowice, Pobikry (Pobikrowy) oraz Rudka. W opinii Ludwika Królika przesunięcie to było spowodowane względami praktycznymi – bliższą odległością od stolicy dekanatu⁴⁸. Z kolei dekanat Łosice pomniejszył się na korzyść Węgrowa o dwie parafie: Mokobody (Mąkobody) i Suchożebry.

Przed podaniem wykazów i statystyki zbiorczej uściślenia wymaga kilka kwestii problemowych, związanych głównie z zagadnieniami lokalizacji kościoła parafialnego oraz samodzielności parafii jako jednostki administracji kościelnej. Zostaną przy tym zachowane zasady obowiązujące dotychczas w serii AHP, gdzie główną rolę odgrywało kryterium formalne i terytorialne funkcjonowania parafii⁴⁹. Na mapie głównej oraz mapie granic kościelnych, w sposób jednolity, zostały uwzględnione zarówno kościoły o pełni praw parafialnych, jak też kościoły filialne, które posiadały wyodrębniony okręg administracyjny. Niekiedy określane one były w źródłach jako filie parafialne (*ecclesia filialis parochialis*) lub parafie filialne (*ecclesia parochialis filialis*). Ujęte zostały też parafie (kościół i okręgi) czasowo zajęte przez protestantów w okresie reformacji⁵⁰.

Mimo stosunkowo słabego poświadczenia źródłowego na mapie oznaczono parafie w Krześlinie i Ruskowie. Pierwsza z nich jest wzmiankowana przez wykaz synodalny z 1589 r. i spis parafii z 1604 r.⁵¹, a także późniejsze wykazy aż do końca XVII w.⁵² Zastanawiać może włączenie wsi należących do dworu w Krześlinie w obręb parafii Suchożebry w aktach wizytacji z lat 1662–1664. Wynika z nich, że w Krześlinie znajdowała się kaplica („aedicula in forma templi”) tylko do użytku rodziny Wodyńskich, a sakramenty zawsze były udzielane w kościele parafialnym w Suchożebkach⁵³. Akta synodu z 1589 r. pominięły parafię w Ruskowie. W 1604 r. pojawia się informacja o kościele parafialnym w tej miejscowości, jednakże z adnotacją o zajęciu przez protestantów („Russowo prophana”). Dokument fundacyjny tej parafii został spisany w 1493 r., jednak było to zapewne kilkanaście lat po właściwej fundacji⁵⁴. SGKP podaje, że kościół w Ruskowie był zajęty przez protestantów w latach 1580–1619⁵⁵. W aktach synodu prowincjonalnego Jednoty Litewskiej z 1615 r. mieści się wzmianka, że zbor w Ruskowie znajduje się w stanie upadku⁵⁶. Niedługo potem, bo w 1619 r. kościół w Ruskowie został przejęty przez duchowieństwo rzymskokatolickie⁵⁷.

Nieco bardziej złożona była sytuacja parafii w Wierzchucy. Została ona ufundowana w 1469 r.⁵⁸ Analiza źródeł z drugiej połowy XVI i z XVII w. prowadzi do wniosku, że parafia ta, zajęta przez

na oddzielenie się kościoła w Sadach oraz oddał mu wsie z parafii Drohiczyn, które miały tworzyć nową parafię Sady: Sady, Koczery (Koczery) i Miłkowice. 14 VII 1607 r. nastąpiła instytucja ks. Stanisława Burzyńskiego do „nowo erygowanego kościoła parafialnego”, ADS, sygn. D 18, k. 166–168; ADS, sygn. D 149, k. 325v–328.

⁴⁶ Na temat parafii w Ruskowie zob. niżej na tej stronie.

⁴⁷ ADS, sygn. D 18, k. 108v (Grodek, capella [ujęte w nawias klamrowy, słowo capella przekreślone]). Rzekoma wzmianka o parafii w Gródku w aktach synodalnych z 1726 r. nie znajduje potwierdzenia; Synod 1726, k. Bb–Bb2v.

⁴⁸ L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 13.

⁴⁹ E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 15–18.

⁵⁰ H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.2.5; M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.2.2.1.

⁵¹ *Acta synodi dioeceseanae Luceoriensis*, s. 29; ADS, sygn. D 18, k. 97.

⁵² L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 30.

⁵³ ADS, sygn. D 149, k. 194v–195.

⁵⁴ Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 43.

⁵⁵ SGKP, t. 10, s. 32.

⁵⁶ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej: 1611–1625*, Wilno 1915 (Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, ser. 4, z. 2), s. 29; J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie na obszarze dystryktu podlaskiego*, OiRwP, t. 62, 2018, s. 147.

⁵⁷ ADS, sygn. D 20, k. 122v; ADS, sygn. D 149, k. 320.

⁵⁸ Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 27.

protestantów, nie została przywrócona do normalnego funkcjonowania. Z tej przyczyny została pominięta na mapie głównej oraz mapie granic kościelnych. Ostatni raz nazwa parafii („Wierchucza”) pojawia się w wykazie płatników, którzy nie opłacili podatku z biskupstwa łuckiego za lata 1567 i 1568 r. (tzw. srebrszczyzny) oraz w rejestrze poborowym z 1576 r. („Parafia Virschuczka”)⁵⁹. Później, czyli w wykazach z 1589 i 1604 r., nazwa ta nie jest wymieniana. Akta wizytacji z lat 1662–1664 zawierają odpisy dokumentów wskazujących na próbę reaktywowania parafii w XVII w.⁶⁰ Nie doszło to jednak do skutku i Wierchucza pojawia się w XVIII w. jako miejscowość należąca do parafii w Śledzianowie⁶¹.

Dokładniejszej analizy wymagają relacje kościelne miejscowości Miedzna i Międzyzlesie. W aktach synodu z 1589 r. i w wykazie z 1604 r. wymieniana jest parafia Międzyzlesie. W literaturze przedmiotu utożsamia się ją z parafią Miedzna⁶². Wobec istnienia w XVII i XVIII w. dwóch odrębnych miejscowości: Miedzna i Międzyzlesie, które dzieli odległość ok. 9 km w linii prostej, należy postawić pytanie o lokalizację kościoła parafialnego w XVI w. Źródła kartograficzne z przełomu XVIII i XIX w. (Heldensfeld, Perthées), a za nimi także mapa główna w niniejszym opracowaniu, ukazują kościół w Międzyzlesiu (ob. Miedzna). Parafia w Międzyzlesiu ma genezę XV-wieczną (przed 1470 r.), a więc powstała jeszcze przed lokacją miasta (dokument z 1531 r.)⁶³. Źródła z XVI i XVII w. używają obu nazw w odniesieniu do tej samej miejscowości. Najbardziej przekonującym świadectwem nakazującym lokalizować kościół parafialny pw. św. Stanisława w Międzyzlesiu jest wpis instytucji kanonicznej do tej parafii dla Baltazara „a Stanisławow” z 1586 r. (po odzyskaniu kościoła z rąk kalwinistów). Nagłówek tego wpisu brzmi: „Institutio Mieczna”, w treści wpisu występuje zaś określenie „ad parochialem ecclesiam in Miedziesze”⁶⁴. Także rejestr poborowy z 1580 r. wymienia „Miasteczko Miedzna”, a następnie pojawia się „Parochia Miedzieska”, do której należy „Thorzowa i Miedzna ze wsiami”⁶⁵. Jeszcze wizytacja z 1662 r. używa terminu „Ecclesia Miedziesensis”, przy czym w treści opisu parafii pojawiają się obie nazwy: Miedzna i Międzyzlesie⁶⁶. Należy przyjąć, że pojawiająca się w źródłach z XV i XVI w. nazwa Miedzna odnosi się do wsi, na gruntach której zostało lokowane późniejsze miasto Międzyzlesie⁶⁷. Na pewno należy natomiast odrzucić przypuszczenie Ludwika Królika jakoby parafia w Miedznej powstała między 1589 a 1604 r.⁶⁸

Biorąc pod uwagę sposób oznaczania miejscowości parafialnych w AHP (sygnatura miejscowości, w której znajdował się kościół parafialny), należy lepiej objaśnić relacje miejscowości Kożuchów (Kożuchowo) oraz Kożuchówek. Na mapach z drugiej połowy XVIII w. (Perthées, Heldensfeld) występuje wieś Kożuchówek, w której znajdował się kościół, oraz leżąca na północny zachód od niej wieś Kożuchów Wielki. Z kolei w źródłach pisanych z drugiej połowy XVI w. występuje tylko jedna miejscowość Kożuchów (zapisywana jako Kożuchowo, Kożuchowo Wielkie). Co ważne, dotyczy to także źródeł kościelnych podających nazwę parafii: Kożuchowo⁶⁹, Kożuchów⁷⁰. Wynika z tego, że w XVI w. istniała tylko jedna wieś Kożuchów, a kościół stał nieco na uboczu, w lokalizacji późniejszej wsi Kożuchówek. W XVII i XVIII w. pojawia się w źródłach spisowych nazwa Kożuchówek, z członem „Plebański” lub „na poświętnem”⁷¹. Była to zapewne część nadana kościołowi w XV lub XVI w., która przerodziła się w okresie późniejszym w odrębną miejscowość – jeszcze w wizytacji z 1662 r. lokalizacja kościoła została opisana jako miejsce odosobnione i słabo zaludnione⁷². Oznaczenie na

⁵⁹ ASK I 111, k. 108; ASK I 47, k. 43v.

⁶⁰ ADS, sygn. D 149, k. 343–345.

⁶¹ Synod 1726, k. Eev–Ee2v.

⁶² E. Beszta-Borowski, W. Krupa, *Sanktuarium Matki Bożej w Miedznej*, Drohiczyn 1996, s. 9–10.

⁶³ Jaszczolt, *Fundacje kościelne*, s. 38. Niespójne informacje na temat parafii w Miedznej (Międzyzlesiu) podaje L. Królik; tenże, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 283 (1470 r.); tenże, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 13 (1589–1604).

⁶⁴ ADS, sygn. D 15, k. 155v.

⁶⁵ ASK I 47, k. 500, 522.

⁶⁶ ADS, sygn. D 149, k. 206v.

⁶⁷ Zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.1.8.

⁶⁸ L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 13.

⁶⁹ *Acta synodi dioeclesanae Luceoriensis*, s. 29.

⁷⁰ ADS, sygn. D 18, k. 108v.

⁷¹ Zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.1.8.

⁷² „[...] in loco dicto Kożuchówek nullum habens vicinum et contiguitatem sed solus parochus cum suis subditis aliquot suo se loco et fundo ab aliis disternat”, ADS, sygn. D 149, k. 201.

mapie głównej Kozuchowa sygnaturą miejscowości parafialnej wskazuje na siedzibę parafii, ale należy pamiętać, że sam kościół był zlokalizowany w odległości ok. 1,5 km na południowy wschód od wsi.

Przyjęta w serii AHP metodyka oznaczania miejscowości parafialnych zdecydowała o oznaczeniu parafii Juchnowiec we wsi Juchnowiec Górny (Juchnowiec-Dwór). Kościół parafii juchnowieckiej, ufundowanej przez Stanisława Włoszka, zlokalizowany był w okresie nowożytnym w odległości ok. 1 km na północny wschód od Juchnowca Górnego (Dworu), w miejscu współczesnej wsi Juchnowiec Kościelny – na mapie von Steina oznaczony jako „Kirche und Krug Juchnowiec”⁷³. Podobne okoliczności zdecydowały o umieszczeniu sygnatury kościoła parafialnego we wsi Niewodnica Korycka (Niewodnica Koryckich). Kościół w Niewodnicy Koryckiej ufundowali Andrzej i Elżbieta Koryccy w 1596 r. „w posiadłości naszej niewodnickiej”, ok. 2,5 km na północny zachód od wsi Niewodnica Korycka, według Józefa Maroszka i Waldemara F. Wilczewskiego – „w bezpośrednim sąsiedztwie dworu”⁷⁴. Na mapie Perthéesa sygnaturą kościoła opatrzona została wieś Niewodnica, położona na północny zachód od Niewodnicy Koryckiej. Podobny obraz prezentuje mapa von Steina, gdzie kościół oznaczony został tuż obok dworu Niewodnica (Hof Niewodnica, współcześnie Niewodnica Kościelna).

Pewne trudności sprawia także poprawne umiejscowienie siedziby parafii w Kadłubach – Czeranowie (Czeranowie) na przełomie XVI i XVII w. W wykazie parafii diecezji łuckiej z 1589 r. podana została parafia w Kadłubach⁷⁵, w kolejnym analizowanym wykazie z 1604 r. zaś – w „Czeranowie”⁷⁶. Pierwszy kościół w Kadłubach istniał już w 1488 r., ale właściwe dokumenty fundacyjny i erekcyjny parafii zostały wystawione w 1508 r.⁷⁷ W opinii Tomasza Jaszczolta: „Część Czeranowa, w której został wzniesiony kościół, do połowy XVI w. nosiła nazwę Kadłuby”⁷⁸. Umiejscowienie siedziby parafii w Kadłubach wynika z tego, że na mapie głównej Kadłuby i Czeranów zostały oznaczone jako odrębne miejscowości. Kadłuby w drugiej połowie XVI w. zostały wchłonięte przez Czeranów – pojawiają się jeszcze w spisie z 1567 r.⁷⁹, jednak później miejscowość o tej nazwie zanika.

Parafie Łosice i Hadynów w wykazie z 1604 r. zostały ujęte jako jedna pozycja spisowa („Łossicze et Hadinow”). Biorąc po uwagę tytuł wykazu: „Ecclesiae parochiales dioecesis Luceoriensis”, należy sprecyzować, czy na mapie winny się znaleźć dwie, czy tylko jedna parafia. Starszą, bo XV-wieczną, metrykę miał kościół w Hadynowie. Na początku XVI w., bezpośrednio po lokacji miasta w 1505 r., powstał kościół w sąsiednich Łosicach⁸⁰. W dokumencie fundacyjnym Zygmunta I z 1511 r. jest mowa o przyłączeniu do parafii w Łosicach kościoła filialnego w Hadynowie⁸¹. W wykazie synodalnym z 1589 r. oba kościoły są wymienione ciągle jako parafialne⁸². W XVII w. kościół w Hadynowie pojawia się jako zależny od parafii w Łosicach (stąd ujęcie w jednej pozycji spisowej w 1604 r.), przy czym nie utracił on swojego odrębnego okręgu administracyjnego, o czym mogą świadczyć m.in. odrębne metryki kościelne. Za utrzymaniem obu parafii jako oddzielnie funkcjonujących pod względem administracyjnym w XVI w. przemawia trwałość własnych okręgów parafialnych aż do końca XVIII w.⁸³

Status kościoła filialnego posiadającego okręg parafialny miała świątynia w Starejwsi (Starej Wsi). Parafia w Jakimowiczach, bo taką nazwę pierwotnie nosiła Starawieś, została wyodrębniona z parafii węgrowskiej w drugiej połowie XV w. Według Tomasza Jaszczolta, za Aleksandrem Jabłonowskim, pierwotny kościół został wzniesiony w 1473 r. i był zależny od parafii w Węgrowie. W latach 1474–1477 uzyskał prawa parafialne – w 1477 r. wzmiankowany jest Mikołaj, pleban z Jakimowicz. Można domniemywać, że sytuacja materialna parafii nie była zbyt dobra, co mogło być spowodowane ciągłymi podziałami dóbr na przełomie XV i XVI w. W okresie reformacji kościoły w Starejwsi i Węgrowie zostały zajęte przez protestantów, przy czym w Węgrowie utworzono zbor. Po odzyskaniu kościołów

⁷³ J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, Juchnowiec Kościelny 2013, s. 34, 286–295.

⁷⁴ J. Maroszek, W.F. Wilczewski, *Niewodnica: dzieje kościoła i parafii 1596–1996*, Białystok 1996, s. 15–19.

⁷⁵ *Acta synodi dioeceseanae Luceoriensis*, s. 29.

⁷⁶ ADS, sygn. D 18, k. 108v.

⁷⁷ Jaszczolt, *Osadnictwo*, s. 141.

⁷⁸ Jaszczolt, *Fundacje kościelne*, s. 40.

⁷⁹ *Popis 1567*, s. 1024.

⁸⁰ Jaszczolt, *Fundacje kościelne*, s. 42.

⁸¹ ADS, sygn. D 162, k. 5v–7; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 119; T. Dobrowolski, *500 lat łosickiego kościoła: dzieje parafii i dekanatu*, Łosice 2011, s. 75.

⁸² *Acta synodi dioeceseanae Luceoriensis*, s. 29.

⁸³ Synod 1726, k. Ee2v–Ffv; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 116, 125; Jaszczolt, *Fundacje kościelne*, s. 42.

dla duszpasterstwa katolickiego na początku XVII w. parafia w Jakimowiczach została afiliowana do Węgrowa⁸⁴, przy czym – na co wskazują chociażby akta synodu łuckiego z 1726 r. – nie zatraciła okręgu parafialnego⁸⁵.

Jako jedna pozycja spisowa w wykazie parafii z 1604 r. występują Suraż i Poświętne (Poświętne) w dekanacie Bielsk. Kościół i parafia w Surażu należą do najstarszych na Podlasiu – mogły powstać z fundacji ks. Witolda. Na jej obszarze pod koniec XV w. w miejscowości Wilkogrzeby, którą należy utożsamiać z Poświętnem, powstała kaplica. Próby jej formalnego usamodzielnienia podjęte w XVI w. wywołały sprzeciw plebana w Surażu – stało się to dopiero w 1808 r.⁸⁶ Mimo to we wszystkich wykazach parafii z lat 1604–1750 Poświętne występuje jako odrębna parafia. W wizytacji z lat 1662–1664 podany jest jej okręg parafialny: „Villas haec ecclesia habet iure parochiae sibi subiectas pro administratione sacramentorum”⁸⁷. Potwierdzają tę odrębność także uchwały synodalne z 1726 r.⁸⁸ Przyłączenie (afiliacja) kościoła w Poświętnem do parafii w Surażu, poświadczone dokumentem z 1536 r., nie spowodowało jednak likwidacji okręgu parafialnego⁸⁹. W wykazie parafii z 1589 r. wymienione są jako odrębne: „Soraz” i „Poświętne”⁹⁰. „Parochia Poswiaczienska” pojawia się także w wykazie szlachty ziemi bielskiej składającej przysięgę Koronie w Bielsku w 1569 r.⁹¹, w cytowanym wykazie płatników, którzy nie opłacili podatku z biskupstwa łuckiego za lata 1567 i 1568 r. (tzw. srebrszczyzny)⁹² oraz w rejestrach poborowych z lat 1578 („Paraphia Poswaczienska”) i 1591 („Paraphia Poswiaczienska”)⁹³.

Odrębności i okręgu parafialnego nie zachowała natomiast parafia w Budzieszynie po inkorporacji do prepozytury w Mokobodach w 1541 r. Powstała ona w XV w. (pierwsza wzmianka w 1458 r.)⁹⁴. Połączenie starej parafii (Budzieszyn) z nową (Mokobody) nastąpiło po nadaniu praw miejskich wsi Mokobody w 1496 r. i ufundowaniu tam kościoła parafialnego. W literaturze przedmiotu utrzymywany jest 1513 r. jako data fundacji parafii i kościoła pw. św. Jadwigi w Mokobodach⁹⁵. Nie jest to do końca ściśle, gdyż w roku tym została ufundowana mansjonaria, czego nie można traktować za równoznaczne z powołaniem parafii, a raczej tylko jako zapowiedź jej erygowania⁹⁶. Z powodu wspomnianego połączenia parafii niektórzy historycy traktują fundację kościoła w Budzieszynie jako początek funkcjonowania parafii w Mokobodach⁹⁷. Sprawa połączenia obu beneficjów musiała powodować spory i konflikty, skoro jeszcze w XVII w. konieczne było powołanie komisji i potwierdzenie przyłączenia opuszczonej („desertata”) parafii w Budzieszynie do parafii św. Jadwigi w Mokobodach (1646 r.)⁹⁸.

Po uwzględnieniu powyższych uwag dotyczących statusu poszczególnych parafii, ich lokalizacji i odrębności terytorialnej, na mapie głównej oraz mapie problemowej dotyczącej granic administracji kościelnej znalazło się 70 parafii diecezji łuckiej położonych na terenie województwa podlaskiego,

⁸⁴ ADS, sygn. D 20, k. 136v; Jaszczółt, Osadnictwo, s. 123; Z.S. Rostkowski, *Kalendarium parafii i kościoła w Starej Wsi*, Białystok–Drohiczyń 2001.

⁸⁵ „Starawies ibi Ecclesia Parochialis Węgroviensi Parochialis Ecclesiae incorporata cui iure parochiae subsunt Villae 1. Starawies seu Krasnydwor”, Synod 1726, k. Bb–Bb2v.

⁸⁶ Jaszczółt, Fundacje kościelne, s. 45.

⁸⁷ ADS, sygn. D 149, k. 21.

⁸⁸ Synod 1726, k. Bb2v–Cc2.

⁸⁹ ADS, sygn. D 149, k. 249v–250v; BN, rkps 9133, s. 29–32.

⁹⁰ *Acta synodi dioeceseanae Luceoriensis*, s. 28.

⁹¹ AUPL, s. 247.

⁹² ASK I 111, k. 108.

⁹³ ASK I 47, k. 450v, 777v.

⁹⁴ ADS, sygn. D 149, k. 223; „Haec capella [in Budzieszyn] fuit quondam ecclesia parochialis, nunc unita ad ecclesiam Mąkobodensem ad quam capellam nobiles Męczynscy pretendunt sibi ius patronatus”, tamże, k. 11; Jaszczółt, Fundacje kościelne, s. 36.

⁹⁵ SGKP, t. 6, s. 620; L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 294; A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011, rozprawa doktorska, Uniwersytet w Białymstoku, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1016/1/Sredzinska_Aneta_doktorat.pdf (dostęp: 20.04.2021), s. 31, 211 (podana w przypisie strona z pracy T. Jaszczółta nie zawiera wskazanej informacji).

⁹⁶ Jaszczółt, Osadnictwo, s. 228.

⁹⁷ L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 283; Z. Romaniuk, *Kościół katolicki w miastach podlaskich w późnym średniowieczu*, [w:] *Male miasta: religie*, red. M. Zemło, Supraśl–Lublin 2006 (Acta Collegii Suprasliensis, t. 8), s. 28.

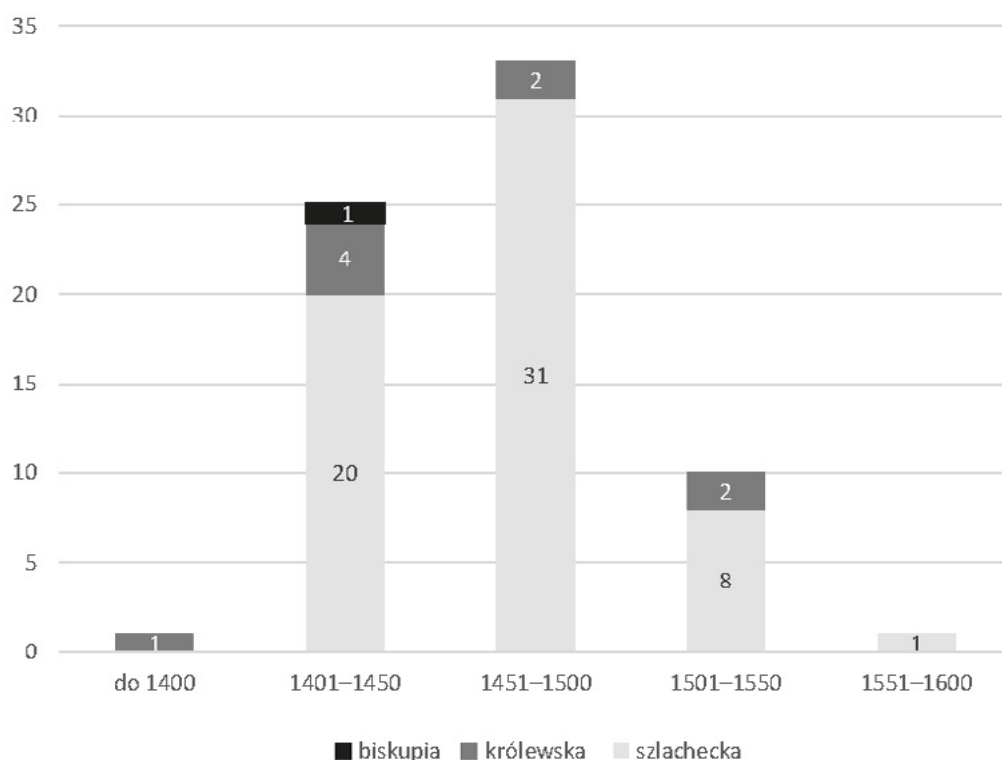
⁹⁸ ADS, sygn. D 26, k. 152–153.

w tym Dąbrowa Wielka (Długa Dąbrowa), której kilka miejscowości leżało na Mazowszu. Liczba ta nie uwzględnia parafii w Białej Podlaskiej (Białej), Milejczycach i Janowie (Janowie Podlaskim), których siedziby znajdowały się na terenie województwa brzeskiego litewskiego, a jedynie niektóre ich miejscowości należały do województwa podlaskiego, o czym będzie mowa dalej. 19 parafii położonych było w miastach (z których 9 było we własności królewskiej i 10 – szlacheckiej) oraz 51 we wsiach (z których 48 należało do szlachty, 2 – do duchowieństwa, jedna zaś była własności mieszanej, duchowno-szlacheckiej). Liczbę parafii w poszczególnych dekanatach oraz średnią powierzchnię przypadającą na każdą z nich podaje tabela 1.

Tabela 1. Liczba parafii oraz ich średnia powierzchnia w poszczególnych dekanatach (podlaska część diecezji łuckiej)

Dekanat	Liczba parafii	Powierzchnia dekanatu	Średnia liczba km ² na 1 parafię
Bielsk	15	2958	197
Brańsk	10	927	93
Drohiczyn	13	1671	128
Łosice	16	1417	89
Węgrów	16	1312	82

Kluczowy dla rozwoju sieci parafialnej w łuckiej części diecezji podlaskiej był wiek XV. Na ten okres przypada początek funkcjonowania 58 parafii, co stanowiło 83% wszystkich istniejących ok. 1600 r. (wykres 1). Charakterystyka i mechanizmy rozwoju sieci parafialnej na Podlasiu różnią się od obserwowanych w innych częściach Rzeczypospolitej. Pierwszą różnicą w stosunku do ziem Wielkopolski czy Małopolski właściwej był fakt, że sieć kościołów łacińskich powstała na terenach zamieszkiwanych częściowo przez ludność prawosławną, która posiadała na tym obszarze swoje parafie. Druga istotna różnica polegała na silniejszym i szybszym niż w centralnej Koronie udziale szlachty

Wykres 1. Rozwój sieci parafialnej w podlaskiej części diecezji łuckiej do końca XVI w. (według typu fundacji)

w procesie fundowania nowych świątyń. Wynika to z późniejszej chrystianizacji Podlasia w warunkach funkcjonujących już licznych nadań ziemskich dla szlachty mazowieckiej i litewskiej. Inicjatywa budowy struktury Kościoła łacińskiego leżała w rękach biskupów łuckich, władców oraz szlachty, przy czym biskupi łuccy angażowali się głównie od strony administracyjno-prawnej⁹⁹, król i szlachta zaś zabezpieczali kwestie materialne powstających parafii.

Zdecydowana większość parafii (60, tj. 86%) powstała z inicjatywy prywatnych właścicieli dóbr, co jest naturalne i koresponduje ze strukturą własności ziemskiej Podlasia (zob. wykres 1). Podana na wykresie 1 statystyka ma charakter zbiorczy i wstępny. Należy ją traktować ostrożnie, gdyż zgromadzone dane dotyczące początków parafii oraz typu fundacji mają w wielu przypadkach charakter dość hipotetyczny. Dotyczy to zwłaszcza dokładnej daty uzyskania praw parafialnych, której ustalenie z powodu braków podstawy źródłowej jest niekiedy bardzo trudne. Widać to dobrze w rozbieżnych interpretacjach czynionych przez historyków. Główne informacje zawierają tutaj cytowane wyżej opracowania Aleksandra Jabłonowskiego¹⁰⁰ i Tomasza Jaszczółta (dla całego województwa)¹⁰¹, Ludwika Królika (dla całej diecezji)¹⁰² oraz Doroty Michaluk (dla ziemi mielnickiej)¹⁰³, uzupełniane przez monograficzne opracowania dziejów parafii czy studia o charakterze regionalnym (monografie miejscowości lub regionów). Rozbieżności dotyczące chronologii początków funkcjonowania podlaskich parafii wynikają z wielu czynników, ale najczęściej z traktowania pierwszych wzmianek o parafii lub samych dokumentów fundacyjnych za daty powstania parafii¹⁰⁴.

Diecezja wileńska

Podobnie jak w przypadku diecezji łuckiej, także w odniesieniu do XVI-wiecznej diecezji wileńskiej trudno mówić o podziale na dekanaty wiejskie (terenowe, *ruralis*) w ich klasycznym nowożytnym rozumieniu. Według Tadeusza Krahela „rozwijająca się sieć parafialna w diecezji wileńskiej przez długi czas nie była organizowana w dekanaty”. Początków takiego podziału doszukuje się on w połowie XVI w. – w rejestrach podatkowych z lat 1553 i 1559 kościoły parafialne zostały zgrupowane w pięć kluczy: trocki, mejszagolski, antokolski, miednicki i rudomiński¹⁰⁵. Trudno powiedzieć, czy synod diecezjalny z 1555 r., polecając ustanowienie oficjałów wiejskich „po jednym w każdym dekanacie”, miał na myśli właśnie te jednostki administracyjne¹⁰⁶. Mimo pewnych wątpliwości¹⁰⁷ można ostrożnie przyjąć, że jakiś rodzaj podziału diecezji wileńskiej na pięć części przetrwał do początków XVII w., przy czym nazwy tych części podane w relacji z 1604 r. już tylko częściowo pokrywały się z podziałem przekazany przez spisy podatkowe pół wieku wcześniej: wileńska, niemenczyńska, rudnicka, rudomińska i miednicka. Tutaj już nie może być wątpliwości, że relacja traktuje o dekanatach wiejskich („*Dioecesis haec in quinque distincta est partes, quibus aliquot proprii praesunt decani rurales*”)¹⁰⁸. Za rządów biskupa Abrahama Wojny liczba dekanatów wzrosła, ale nie była stabilna – w 1608 r. mowa jest o 12 dekanatach, w 1635 r. zaś podano listę 10 dekanatów, wśród których pojawił się dekanat w Knyszynie¹⁰⁹. W następnych dwóch dekadach sieć dekanalna intensywnie się rozbudowała – relacja

⁹⁹ Z fundacji biskupów łuckich powstała tylko parafia w Skrzyszewie.

¹⁰⁰ Podlasie I, II, III, tu Podlasie II, s. 212–223.

¹⁰¹ Jaszczółt, Fundacje kościelne; Jaszczółt, Osadnictwo.

¹⁰² L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*; tenże, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*.

¹⁰³ Michaluk, Ziemia mielnicka.

¹⁰⁴ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 123.

¹⁰⁵ *Acta primae visitationis diocesis Vilnensis anno domini 1522 peractae*, wyd. S.C. Rowell, Vilnius 2015, s. 163–172.

¹⁰⁶ T. Krahel, *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej*, s. 15; J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*, s. 72.

¹⁰⁷ W. Müller pisał o utworzeniu przez biskupa A. Wojnę pięciu dekanatów. W samej relacji z 1604 r. jest jednak mowa o istniejącym już podziale diecezji na 5 części; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 2, s. 28; W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, s. 95; V. Sidorka, *Geneza, powstanie i organizacja diecezji grodzieńskiej (1991–2011)*, Lublin 2018, rozprawa doktorska, KUL, https://repozytorium.kul.pl/bitstream/20.500.12153/390/1/Sidorka_Geneza_powstanie_i_organizacja_diecezji_grodzienskiej_1991-2011_edited.pdf (dostęp: 20.04.2021), s. 45.

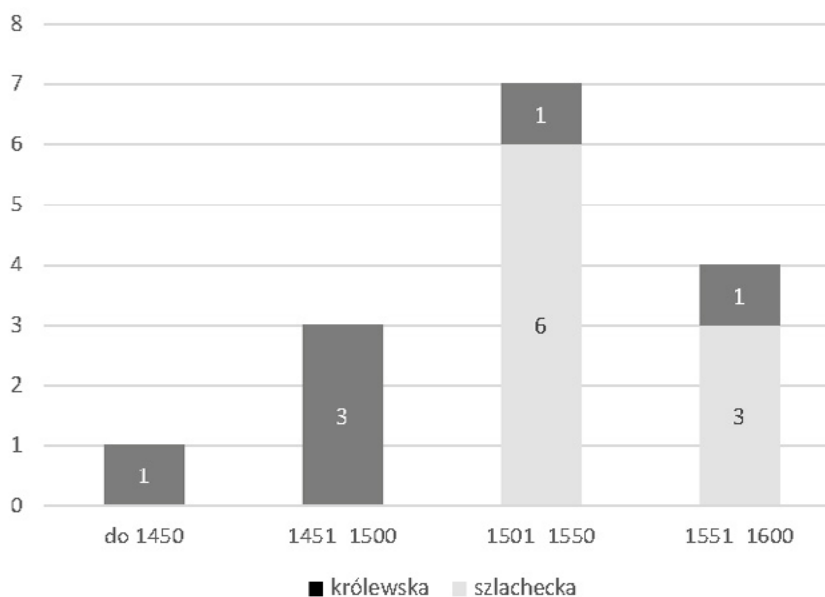
¹⁰⁸ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 2, s. 28.

¹⁰⁹ Tamże, s. 40, 67.

o stanie diecezji z 1651 r. mówi o 26 dekanatach, wśród których występowały dwa podlaskie: Knyszyn i Augustów¹¹⁰. Taki stan na Podlasiu utrzymał się do końca XVIII w.¹¹¹

Informacje źródłowe nie pozwalają na ukazanie podziału dekanalnego wśród parafii podlaskiej części diecezji wileńskiej na przełomie XVI i XVII w. Władysław Semkowicz w swojej pracy na temat historycznej mapy diecezji wileńskiej (niestety bez samej mapy) otwartą pozostawia sprawę możliwości rekonstrukcji sieci dekanatów dla okresu sprzed drugiej połowy XVII w. Niezrozumiała jest jego konstatacja jakoby podział dekanalny znany w głównych zarysach z wizytacji z połowy XVII w. istniał od samego początku¹¹². Nie znał on zapewne opisów organizacji diecezji wileńskiej podanych w wymienionych spisach podatkowych oraz w relacjach biskupów. Bardzo cenny, jeżeli chodzi o rekonstrukcję sieci dekanalnej w końcu XVI w., jest opublikowany przez Jerzego Ochmańskiego wykaz parafii diecezji wileńskiej z 1598 r. zawarty w rejestrze poborowym z dóbr biskupich, kapitulnych i plebańskich. Potwierdza on podany w spisach z lat 1553 i 1559 podział diecezji na pięć części. Niestety rejestr ten nie uwzględnił parafii na Podlasiu, które po 1569 r. płaciły podatki do skarbu koronnego¹¹³. Biorąc pod uwagę rozmieszczenie „dekanatów” diecezji wileńskiej, które są określane w źródłach i opracowaniach jako części, trakty czy klucze, parafie podlaskie w końcu XVI w. mogły być zaliczane do części trockiej, tak jak było to we wspomnianych spisach z 1553 i 1559 r. Jest to jednak wyłącznie hipoteza niepoparta źródłami historycznymi.

Kościół parafialne w podlaskiej części diecezji wileńskiej powstały później niż w części Podlasia należącej do diecezji łuckiej. Obrazuje to dobrze wykres 2. W pierwszym stuleciu funkcjonowania diecezji wileńskiej parafie na Podlasiu powstawały wyłącznie z fundacji panującego (zob. wykres 2). Dopiero w XVI w. ruch fundacyjny rozwinął się w dobrach szlacheckich, m.in. w posiadłościach Radziwiłłów (Dobrzyniewo Kościelne, Kalinówka Kościelna (Kalinówka), Knyszyn). Szereg opracowań poświęconych rozwojowi struktur parafialnych diecezji wileńskiej sprawia, że rekonstrukcja stanu na

Wykres 2. Rozwój sieci parafialnej w podlaskiej części diecezji wileńskiej do końca XVI w. (według typu fundacji)

¹¹⁰ Tamże, s. 91; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno 1912, s. 469; T. Krahel, *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej*, s. 15–16.

¹¹¹ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 299–302.

¹¹² „Chodzi teraz o to, czy możemy cofnąć się jeszcze dalej wstecz i zapytać, jak ta sprawa przedstawia się przed czasem pojawienia się wizyt kościelnych z w. XVII.”, W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*, s. 449.

¹¹³ J. Ochmański, *Powstanie, rozwój i kryzys sieci parafialnej w diecezji wileńskiej od chrystianizacji Litwy w roku 1387 do przełomu XVI/XVII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 38, 1990, nr 2, s. 55–57.

koniec XVI w. nie przysparza większych trudności¹¹⁴. Zestawienie przygotowane przez Ochmańskiego dla połowy XVI w. ujęło na terenie Podlasia 13 parafii należących do diecezji wileńskiej. Wśród nich znalazła się parafia w Choroszczy, która to miejscowość oraz jej okolice były przedmiotem sporów granicznych i jeszcze w 1558 r. jej właściciele zaliczali ją do województwa podlaskiego. W momencie zawarcia unii lubelskiej dobra choroskie nie zostały włączone do województwa podlaskiego – ich właściciel Grzegorz Chodkiewicz nie złożył przysięgi na wierność Koronie. Taka sytuacja utrzymała się do końca XVIII w.¹¹⁵ Do końca XVI w. powstały jeszcze 3 parafie: w Augustowie (1565 r.), Niewodnicy Koryckiej (1596 r.) i Grabowie (przed 1571 r.)¹¹⁶. W sumie w końcu XVI w. w podlaskiej części diecezji wileńskiej siedziby miało 15 parafii (bez Choroszczy, należącej już wówczas do woj. trockiego): 4 w miastach królewskich oraz we wsiach: 6 szlacheckich, 2 królewskich, 1 duchownej i 2 królewsko-szlacheckich.

Okręgi parafialne

Rekonstrukcja okręgów parafialnych na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. nastęrcza wiele trudności ze względu na strukturę wyznaniową mieszkańców oraz ograniczoną postawę źródłową. Był to obszar zamieszkały w wielu częściach przez ludność prawosławną, która nie była objęta duszpasterstwem katolickim. Z tego powodu w niektórych regionach brakuje informacji o przynależności wielu wsi do parafii łacińskich. Niewielka liczba rejestrów poborowych, rozbieżności w podawanych informacjach dotyczących przynależności parafialnej poszczególnych osad, a także brak wizytacji kościelnych dla tego okresu uniemożliwiają wiarygodną i pełną rekonstrukcję sieci parafialnej. Zasięg okręgów parafialnych przedstawiony na mapie głównej oraz w indeksie został wyznaczony przy wykorzystaniu metody retrogresywnej z odwołaniem do pierwszych najbardziej kompletnych spisów podających przynależność parafialną osad, które są zawarte w aktach synodalnych z 1726 (dla diecezji łuckiej) oraz z 1744 r. (dla diecezji wileńskiej). Wadą takiego rozwiązania jest oczywiście długi czas dzielący źródło wykorzystane do retrogresji i badany okres (ponad 100 lat). Wątpliwość tę osłabiają niewielkie zmiany w strukturze parafialnej, jakie zaszły w tym okresie. Synod diecezji łuckiej z 1726 r. wymienia 73 parafie w pięciu podlaskich dekanatach diecezji łuckiej (Węgrów – 19, Bielsk – 16, Brańsk – 14, Drohiczyń – 11, Łosice – 13)¹¹⁷. Pomija dwie parafie wymienione na przełomie XVI i XVII w.: Krześlin (Krześlino) i Kadłuby. Krześlin jako miejscowość pojawia się w parafii Suchożebry, natomiast Kadłuby nie zostały wymienione, gdyż miejscowość ta wraz z parafią została wchłonięta przez parafię Ceranów¹¹⁸. Ze względu na brak informacji źródłowych o zasięgu parafii w Krześlinie, a także słabe poświadczenie jej funkcjonowania, potraktowana została na mapie i w indeksie jako parafia jednowioskowa. Obok Ceranowa, który należy traktować jako kontynuację parafii w Kadłubach, w XVII w. pojawiły się tylko cztery nowe parafie: Huszlew (1666 r.), Niemirów (Niwicze) (1620 r.)¹¹⁹, Strabla (1616 r.)¹²⁰ i Stara Bordziłówka (Borzyłowa Wola) (1647 r.)¹²¹. Analiza synodu diecezji wileńskiej z 1744 r. wskazuje, że także w części Podlasia należącej do diecezji wileńskiej przyrost liczby parafii był niewielki. W dodatku ich status pod względem praw parafialnych nie jest do końca jasny (Brzozowa, Karpowicze). Pozwala

¹¹⁴ Tamże, s. 23–60; S.K. Olczak, *Rozwój sieci parafialnej w diecezji wileńskiej do II poł. XVIII w.*, „Studia Teologiczne: Białystok, Drohiczyń, Łomża”, t. 5–6, 1987–1988, s. 102–113.

¹¹⁵ E. Kalinowski, *Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewia*, s. 65–66. Na temat granicy województwa podlaskiego w tym rejonie zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.2.1.8.

¹¹⁶ J. Wiśniewski, *Nieznanym oryginał dokumentu lokacji Augustowa z 1557 roku*, „Rocznik Białostocki”, t. 3, 1962, s. 432; tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 133; M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu*, s. 67.

¹¹⁷ T. Długosz, *Sieć parafialna diecezji łuckiej w 1726 roku*, „Studia Theologica Varsaviensia”, t. 1, 1963, nr 1, s. 191–211.

¹¹⁸ Zob. wyżej.

¹¹⁹ Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 123–125.

¹²⁰ J. Hościłowicz, *Z przeszłości kościoła parafialnego w Strabli*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 6, 2000, s. 8; P. Karwowski, *Kult Matki Bożej w parafii w Strabli*, „Studia Teologiczne: Białystok, Drohiczyń, Łomża”, t. 36, 2018, s. 196–197.

¹²¹ Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 125.

to przyjąć roboczą hipotezę, że stabilność sieci parafialnej pociągała za sobą również względną trwałość w przynależności parafialnej miejscowości. Położenie geograficzne nowych parafii wskazuje, że nowe fundacje dotyczyły głównie południowo-wschodniego pogranicza województwa, a konkretnie ziemi mielnickiej (Huszlew, Niemirów).

Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, z jakiej parafii została wydzielona parafia w Huszlewie. Jej pierwotny okręg uposażeniowy obejmował następujące miejscowości: Huszlew, Ogrodniki*, Felin (Androsze), Bronin (Wólka), Żurawłówka, Mielniki (ob. uroczysko, dawna miejscowość), Zawadki (Zawadka)**, Pieczniki*, Mostów (Mostowo), Kolonia Mostów (Prusinowo, Prusńewo, Prosnów)**, Waśkówka (Wólka Waśkowska, Wólka Wośniewska)**¹²². Wszystkie te miejscowości są wymienione w okręgu parafialnym tej parafii w 1726 r.¹²³ Nie wiadomo, z powodu braku źródeł, do jakiej lub jakich parafii należały wymienione miejscowości przed powstaniem parafii w Huszlewie. Dorota Michaluk większość z nich przypisała do parafii w Górkach, poza Mostowem, które zostały przyporządkowane do parafii w Sarnakach¹²⁴. Samą fundację i erekcję parafii w Górkach badaczka przesuwa aż na drugą połowę XVI w. (1577 r.)¹²⁵. Bardziej wiarygodne są ustalenia Tomasza Jaszczółta, który zalicza parafię w Górkach do jednej z najstarszych w ziemi mielnickiej i przesuwa jej *terminus ante quem* na 1478 r. (wzmianka o nauczycielu szkoły parafialnej), czyli przed datowany na 1490 r. dokument fundacyjny wystawiony przez Grzymałę, dziedzica w Hruszniewie i Szczekatowie¹²⁶. Prawdopodobny dla końca XVI w. jest związek wymienionych miejscowości z parafią w Łosicach, co mogło być też spowodowane czasowym zajęciem świątyni w Górkach przez protestantów¹²⁷. Przesłanką w tym kierunku może być też przypisanie miejscowości Mostów do parafii w Łosicach w rejestrze poborowym z 1588 r.¹²⁸ Wcześniejsze dwa rejestry przypisywały tę miejscowość do bardziej oddalonych parafii w Mielniku lub Sarnakach¹²⁹.

Dokument fundacyjny parafii w Niemirowie z 1620 r. nie wyznaczał okręgu parafialnego. Można jednak przyjąć, biorąc pod uwagę późniejszy zasięg parafii, że był tożsamy z okręgiem dziesięcinnym i obejmował pierwotnie: Niemirów (Niwicze), Gnojno, Sutno (Sutino), Wólkę, Ponikwy**, Kobylany*¹³⁰, Mętą**¹³¹. Oblata dokumentu fundacyjnego w grodzie mielnickim zapowiada publiczne wezwanie do stawienia się wszystkich zainteresowanych, którzy mogą wyrazić sprzeciw wobec fundacji z powodu utraty uposażenia lub dziesięcin („littera cridae in vim citationis”). Miało ono zostać ogłoszone w trzech sąsiadujących z Niemirowem parafiach: Mielnik, Wysokie Mazowieckie (Wysokie) oraz Stawy, co wskazuje, że wspomniane miejscowości należały wcześniej do tych właśnie parafii¹³². Z dużym prawdopodobieństwem, na podstawie rejestrów poborowych i położenia geograficznego, można przyjąć, że większość z nich należała do parafii Mielnik, Ponikwy do parafii Stawy, Mętą zaś do parafii Wysokie¹³³.

Formalny status parafii w Strabli od momentu jej fundacji z 1616 r. aż do wystawienia dokumentu erekcyjnego w 1723 r. nie jest do końca jasny. Piotr Karwowski przypuszcza, że jest to powtórna erekcja parafii po utracie oryginalnych dokumentów z pierwszej połowy XVII w.¹³⁴ Dokument biskupa Stefana Bogusława Rupniewskiego przypisał parafię do dekanatu bielskiego i określił precyzyjnie jej okręg: Strabla, Mulawicze (Molawicze), Lesznia (Leśna), Biały Dwór (folwark)*, Łapcie¹³⁵. We wcześniejszym dokumencie fundacyjnym zamiast folwarku Biały Dwór występowała niezidentyfikowana osada

¹²² * – nieznaną lokalizacją miejscowości; ** – miejscowość wzmiankowana później lub leżąca poza woj. podlaskim.

¹²³ Synod 1726, k. Ee2v–Ffv. W świetle źródeł skarbowych z drugiej połowy XVII w. była to parafia jednowioskowa; Laszuk, Zaścianki, s. 18.

¹²⁴ Michaluk, Ziemia mielnicka, mapa 5.

¹²⁵ Tamże, s. 123.

¹²⁶ Jaszczółt, Fundacje kościelne, s. 43.

¹²⁷ ASK I 111 k. 108.

¹²⁸ ASK I 47, k. 757v.

¹²⁹ Tamże, k. 554 (1580 r., par. Sarnaki); ASK I 51 (1578 r., par. Mielnik).

¹³⁰ Identyfikacja miejscowości budzi wątpliwości ze względu na odległość dzielącą Niemirów i Kobylany. Kobylany nie zostały wymienione w okręgu parafii Niemirów w 1726 r.; Synod 1726, k. Eev–Ee2v.

¹³¹ * – nieznaną lokalizacją miejscowości; ** – miejscowość wzmiankowana później lub leżąca poza woj. podlaskim.

¹³² ADS, sygn. D 149, k. 349–350v.

¹³³ Zaraz po fundacji kościoła w Niemirowie, jeszcze w 1620 r. pleban mielnicki zawarł ugodę z nowo powołanym plebanem w Niemirowie, w której stwierdzono, że dziesięciny ze wsi Ostrowiec i Sutno od dawna były oddawane do Mielnika; ADS, sygn. D 20, k. 182v–183.

¹³⁴ P. Karwowski, *Kult Matki Bożej w parafii w Strabli*, s. 199.

¹³⁵ ADS, sygn. D 148, k. 61v.

„Gatica”¹³⁶. Na podstawie rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. można wysnuć wniosek, że Strabla i miejscowości, które weszły w skład jej parafii w XVII w., należały wcześniej do rozległej parafii w Surażu¹³⁷. Nie można jednak wykluczyć, że parafia Strabla została wydzielona z parafii Suraż i Bielsk, gdyż w 1617 r. przeciwko fundacji kościoła i parafii protestowali plebani Suraża i Bielska¹³⁸.

Parafia w Starej Bordziłówce (Borzyłowej Woli) została erygowana w 1647 r.¹³⁹ Treść dokumentu erekcyjnego rzuca ciekawe światło na administrację Kościoła łacińskiego w tej części Podlasia w XVII w. Dokument ten wyraźnie bowiem zaznacza, że miejscowości włączone do okręgu parafialnego w Starej Bordziłówce wcześniej nie były formalnie przypisane do żadnej z istniejących w okolicach parafii. Mieszkańcy dwóch z wymienionych miejscowości: Droblina i Koszelówki korzystali z posługi w najbliższym położonym kościele w Górkach¹⁴⁰. Pretensje do pozostałych miejscowości włączonych do nowej parafii: Stara Bordziłówka, Wygnanki**, Kielbaski**, Witulin, Ossówka (Wola Osowska) mogła natomiast zgłaszać parafia w Białej Podlaskiej (Białej), położona w województwie brzeskim litewskim¹⁴¹. Należy więc przyjąć, że na przełomie XVI i XVII w. na teren województwa podlaskiego rozciągała swoją jurysdykcję parafia w Białej. Dotyczy to zapewne także miejscowości Kolonia Kajków (Kajków) oraz Cicibór Mały (Cicibór), mimo że w rejestrach poborowych z lat 1577 i 1580 osady te wymienione zostały pod nagłówkiem parafii w Sarnakach. Znane są przypadki z innych obszarów Korony, kiedy w przypadku położenia siedziby właściwej parafii poza granicami województwa rejestry poborowe ujmowały należące do niej miejscowości w ramach najbliższej parafii pogranicznej leżącej w obrębie województwa lub powiatu, z którego pobierano podatek¹⁴².

Synod diecezji wileńskiej z 1744 r. wśród parafii leżących na Podlasiu podał tylko dwie nowe jednostki w stosunku do listy ustalonej dla drugiej połowy XVI w. Formalny status parafii w Brzozowej aż do XVIII w. budził wątpliwości. Mimo że synod diecezjalny z 1744 r. uznawał ten kościół za parafialny, przypisując mu do okręgu parafialnego także wieś Bobrówkę i folwark Grodzisko, to nie ma mocnych podstaw, aby nadać mu taki status w drugiej połowie XVI w.¹⁴³ W świetle wizytacji z 1633 r. w Brzozowej znajdował się kościół filialny parafii w Kalinówce Kościelnej (Kalinówce) i sama miejscowość została wymieniona wśród miejscowości należących do tej parafii¹⁴⁴. Podobnie sytuację przedstawiają opisy parafii litewskich z drugiej połowy XVIII w.¹⁴⁵ W tej sytuacji za jedyną nową parafię na tym terenie, która powstała do 1744 r., należy uznać jednowioskową parafię Karpowicze (Brzozowo-Karpowicze). Jak wynika z wizytacji przeprowadzonej w marcu 1700 r., została ona ufundowana w 1617 r. przez Józefa Karpa, marszałka wołkowyskiego, właściciela wsi Brzozowo, a w XVII w. zaczęła funkcjonować także pod nazwą Karpowicze. Z treści zgody biskupa wileńskiego Eustachego Wołłowicza na erygowanie nowej parafii wynika, że właściciel Brzozowa wcześniej odprowadzał dziesięcinę do parafii w Dolistowie Starym (Dolistowie)¹⁴⁶.

¹³⁶ Nie można wykluczyć związku tej nazwy z widoczną na mapie WIG gajówką Gaciska, na wschód od wsi Łapice.

¹³⁷ M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu*, s. 62–67.

¹³⁸ ADS, sygn. D 19, k. 92v–94v.

¹³⁹ Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 125.

¹⁴⁰ „[...] nobiles et incolas villarum Droblin et Kosielówka – quod nulli hucusque ecclesiae parochiali iure parochiae adscripti sint, ad ecclesiam vero parochialem Gorecensem in qua tanquam viciniori sacramenta ecclesiastica hucusque percipiabant”, ADS, sygn. D 26, k. 380. Utrudniona jest właściwa afiliacja kościelna wsi Koszelówka – na terenie parafii Górki funkcjonowały dwie miejscowości o takiej samej nazwie – jedna leżała obok Starej Bordziłówki, natomiast druga ok. 10 km na północ między Wólką Nosowską i Dubiczami (na terenie woj. brzeskiego litewskiego). W 1726 r. zarówno Wólka Nosowska, jak też Koszelówka (brzeska) zaliczone zostały do parafii w Górkach. Wólka Nosowska została przypisana do tej parafii już w dokumencie uposażeniowym z 1490 r. Trudno wskazać natomiast datę włączenia do tej parafii wsi Koszelówka (brzeska); ADS, sygn. D 148, k. 25 (1490 r.); Synod 1726, k. Ee2v–Ffv; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 64 (powstanie obu miejscowości datuje na lata 1580–1662).

¹⁴¹ „[...] tum et alias villas convicinas et adiacentes nulli vero hucusque ecclesiae iure parochiae adscriptas videlicet Borziłówka, Wygnanki, Kielbaski, Witulin, Osówka salvis nihilominus iuribus et privilegiis ecclesiae parochialis in Białła si qua ad dictas villas expressa habuerit”, ADS, sygn. D 26, k. 380.

¹⁴² ASK I 47, k. 554, 765v. Miejscowość Ciciborek (ob. Cicibór Mały) wraz z otaczającym ją wsiami Terebela i Hrud występuje w okręgu parafii Biała w spisie synodalnym z 1726 r.; Synod 1726, k. Aav–Bb.

¹⁴³ A. Szot, *O filii kościoła kalinowskiego w Brzozowej*, [w:] *Parafia w Kalinówce Kościelnej 1511–2011. Pięć wieków historii*, red. A. Szot, Kalinówka Kościelna–Białystok 2011 (Białostockie Studia Historyczno-Kościelne, t. 7), s. 125–126.

¹⁴⁴ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 251v, 273.

¹⁴⁵ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 70.

¹⁴⁶ BCzart, rkps 1775, s. 27; S. Ostrowski, *Karpowicze – dzieje parafii*, „Białostoczczyzna”, 1995, nr 1(37), s. 22.

Budowa struktur parafialnych przebiegała ze znacznym opóźnieniem w stosunku do rozwoju samego osadnictwa. Oznacza to, że wiele miejscowości nie miało w drugiej połowie XVI w. trwałej przynależności parafialnej i ich przypisanie do określonych okręgów parafialnych oddaje bardziej zasięg oddziaływania centrów kościelnych niż wyznacza ściśle granice parafii łacińskich, które nie wypełniały całego mieszanego konfesyjnie obszaru Podlasia. Jeszcze w XVIII w. mieszkańcy wielu wsi na tym zróżnicowanym wyznaniowo obszarze nie potrafili wskazać parafii łacińskiej, do której administracyjnie należała ich miejscowość. Przykładem może być szereg wsi w parafii Bielsk, których mieszkańcy w pierwszej połowie XVIII w. korzystali z posługi plebanów unickich lub opieki bielskich karmelitów¹⁴⁷.

Szczególnie dynamiczna i niejasna jest przynależność parafialna wielu miejscowości w południowo-wschodniej części ziemi mielnickiej. Wynikało to po części z wpływu stosunków własnościowych, w tym częstych podziałów dóbr, na słabą zwartość terytorialną parafii (enklawy, eksklawy). W opinii Doroty Michaluk „obejmowanie całego terytorium dóbr granicami jednej parafii było zwykłą praktyką”¹⁴⁸. Niejasny zasięg poszczególnych parafii i zmienność w przynależności parafialnej poszczególnych miejscowości widać dobrze w źródłach spisowych i podatkowych z drugiej połowy XVI w.

Po uwzględnieniu zmian spowodowanych powstaniem lub zanikiem parafii została przeprowadzona analiza retrogresywna polegająca na porównaniu informacji o przynależności parafialnej z 1726 (diecezja łucka) i 1744 r. (diecezja wileńska) oraz zawartej w źródłach z drugiej połowy XVI w., głównie w rejestrach poborowych. Należy powtórzyć, że przynależność parafialna zawarta w rejestrach poborowych województwa podlaskiego jest niejednoznaczna i bardzo wątpliwa. Większą rolę przy rejestracji poboru odgrywał porządek własnościowy. W wielu przypadkach dla ustalenia przynależności parafialnej konieczne było sięgnięcie do dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych oraz akt wizytacji z XVII w., które niekiedy informują wprost o okręgu parafialnym, niekiedy zaś podają nazwy miejscowe jedynie przy charakterystyce uposażenia beneficjum. Należy pamiętać, że – podobnie jak w innych polskich diecezjach – okręg parafialny nie zawsze pokrywał się z okręgiem dziesięcinnym¹⁴⁹. Jeżeli chodzi o diecezję łucką to podstawowy materiał weryfikacyjny przy stosowaniu metody retrogresywnej dostarczyły wizytacja kanoniczna lat 1662–1664¹⁵⁰ oraz zbiór praw i przywilejów diecezji łuckiej spisany w XVIII w.¹⁵¹ Dla podlaskiej części diecezji wileńskiej wykorzystano głównie wizytacje z 1633¹⁵² i 1700 r.¹⁵³ Inne wizytacje diecezji wileńskiej nie objęły dekanatów podlaskich¹⁵⁴, protokoły wizytacji sufragana Mikołaja Słupskiego znamy zaś tylko z odpisów sporządzonych przez Jana Kurczewskiego¹⁵⁵. Cenniejsze pod względem informacyjnym są zachowane inwentarze niektórych parafii podlaskich przygotowane na potrzeby tej wizytacji z 1674 r.¹⁵⁶

Przy braku informacji o przynależności parafialnej miejscowości w wymienionych wyżej źródłach niekiedy koniecznym było odwołanie się do źródeł z drugiej połowy XVIII w. – na plan pierwszy wysuwa się tutaj *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego* Karola Perthéesa

¹⁴⁷ „Villae infrascriptae nobilitares super bonis terrestres locatae, non agnoscentes Parochiam pro sacramentis percipiendis, partim ad Unitam Ecclesiam advenientes, partim ad Patres Carmelitas divertentes, et ab illis sacramenta percipientes” (1716–1728), cyt. za: E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Bielsku Podlaskim*, Drohiczyń–Warszawa 2012, s. 23.

¹⁴⁸ Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 124.

¹⁴⁹ Opłacanie dziesięciny nie zawsze świadczy o przynależności do parafii. Wieś Krzywa należąca do parafii w Jasionówce opłacała dziesięcinę do parafii w Kalinówce Kościelnej; BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 251v; *Synodus dioecesisana Vilnensis [...] anno Domini MDCCXLIV diebus 10. 11. 12. mensis februarii celebrata*, Vilnae [b.r.w.], s. 146; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 188; T. Krahel, *Zarys dziejów parafii w Kalinówce Kościelnej*, [w:] *Parafia w Kalinówce Kościelnej*, s. 26. Wieś Czechowizna należąca do parafii Knyszyn w XVII w. odprowadzała dziesięcinę do parafii Trzcianne; BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 240v; *Synodus dioecesisana Vilnensis*, s. 147; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 78; K. Cyganek, *Kronika parafialna kościoła knyszyńskiego*, Knyszyn 2012, s. 194.

¹⁵⁰ ADS, sygn. D 149.

¹⁵¹ ADS, sygn. D 148.

¹⁵² BUWil, sygn. F57-B53-40.

¹⁵³ BCzart, rkps 1775.

¹⁵⁴ W.F. Wilczewski, *Wizytacje generalne diecezji wileńskiej w XVII–XVIII w. Ewolucja problematyki*, „Soter. Religijos Mokslo Žurnalas”, 2010, nr 35(63), s. 99–109.

¹⁵⁵ LMAVB, f. 318-26479; W.F. Wilczewski, *Wizytacja diecezji wileńskiej przeprowadzona przez biskupa Mikołaja Słupskiego: czas trwania i zasięg*, ABMK, t. 72, 1999, s. 473–487.

¹⁵⁶ LVIA, sygn. 694-1-3970.

z końca XVIII w. oraz analogiczne, jednak zdecydowanie bogatsze w treść, wydane przez Wiesławę Wernerową opisy parafii litewskich¹⁵⁷. Uwzględniona została także literatura przedmiotu. Zgodnie z metodą przyjętą w serii AHP, która zakłada traktowanie parafii przede wszystkim jako jednostki administracji kościelnej, a nie skarbowej czy państwowej, większą wagę przywiązywano do źródeł proveniencji kościelnej, nawet jeżeli te informacje pochodziły z XVII lub XVIII w. Należy dodać, że źródła skarbowe na tym terenie nie precyzowały, czy podawane parafie należały do Kościoła łacińskiego, czy prawosławnego. W najtrudniejszych i najsłabiej poświadczonych źródłowo przypadkach umieszczono w indeksie możliwą przynależność miejscowości do innej niż wskazana na mapie parafii (par. X lub Y).

Odrębnej uwagi w aspekcie określania przynależności parafialnej wymagają miejscowości o lokalizacji wiązanej, przybliżonej i niepewnej. Często są to także osady słabo poświadczone źródłowo, co dodatkowo utrudnia ich przyporządkowanie do właściwych parafii. Aby jak najbardziej uprawdopodobnić konkluzję, przy braku bezpośrednich informacji w źródłach starano się wykorzystać wszelkie możliwe przesłanki pośrednie. Brano więc pod uwagę przynależność parafialną miejscowości nadrzędnej czy innych osad należących do tej samej okolicy lub klucza własnościowego. W analizie uwzględniano także kontekst źródła, np. przynależność parafialną miejscowości wspólnie opłacających podatek lub objętych jedną pozycją spisową. W jednym przypadku, wsi Stelokowo w ziemi drohickiej, która jest wzmiankowana tylko raz w spisie szlachty składającej przysięgę na wierność Koronie w 1569 r., nie udało się przyjąć żadnej, nawet hipotetycznej przynależności parafialnej.

Najbardziej hipotetyczny oraz niepewny, w świetle zebranych informacji źródłowych, okazał się zasięg parafii w ziemi mielnickiej – chodzi w szczególności o granice między parafiami Górki, Łosice, Hadynów i Niemojki. Nie stanowiły one zwartych terytorialnie obszarów skupionych wokół kościoła parafialnego, ale raczej mozaikę przecinających się fragmentów parafii oddzielonych od swojego kościoła parafialnego miejscowościami należącymi do innych parafii. Słabo poświadczony jest też okręg parafii w Mielniku. Zasięg tej parafii został wytyczony *de facto* dzięki informacjom o przynależności miejscowości do parafii sąsiadujących: Górki, Sarnaki i Siemiatycze. Podobnie jak w przypadku podanego wyżej zasięgu parafii Górki, wydaje się, że w granice województwa podlaskiego wkraczały parafie z sąsiadującego województwa brzeskiego litewskiego. Świadczy o tym przypisanie w aktach synodu 1726 r. osad Bonin i Raczki do parafii w Janowie oraz osad Gruzka (Hruska), Pokaniewo, Żerczyce, Zabłocie (Melechowicze) i Zalesie do parafii Milejczyce¹⁵⁸.

Niekiedy źródła dotyczące parafii w ziemi mielnickiej prowadziły do całkowicie rozbieżnych wniosków. Takim przykładem może być przynależność miejscowości Dąbrowa (Duplewicze) (par. Drohiczyn, Rusków, Przesmyki, Knýchówek) czy Łysów (Łysowicze) (par. Rusków, Przesmyki, Niemojki). Wieś Duplewicze rejestrowana była w popisie wojska litewskiego z 1565 r. i w spisie podatkowym z 1588 r. w parafii Drohiczyn¹⁵⁹. W 1580 r. miejscowość ta, traktowana łącznie z Tokarami, pojawia się w parafii Przesmyki¹⁶⁰, podobnie jak w spisie pogłównego z 1673 r.¹⁶¹ Jeżeli zaś chodzi o źródła kościelne, to wieś ta pojawia się w okręgu dziesięcinnym w odpisie dokumentu fundacyjnego parafii Rusków z drugiej połowy XV w. oraz w okręgu dziesięcinnym parafii w Przesmykach¹⁶². Z kolei spis synodalny z 1726 r. oraz *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego* włącza tę miejscowość do parafii w Knýchówku¹⁶³. Biorąc pod uwagę, że informacja o uposażeniu parafii w Ruskowie pochodzi z XV w., a w międzyczasie parafia ta była zajęta przez protestantów, za najbardziej prawdopodobną dla przełomu XVI i XVII w. uznano informację o przynależności wsi Duplewicze do parafii w Przesmykach, ale nie można także wykluczyć przynależności do parafii w Knýchówku, co znalazło odpowiednią adnotację w indeksie. Jeżeli chodzi o Łysów, to miejscowość o zbliżonej nazwie („Lisowicz”) pojawia się w parafii Międzylesie w rejestrze poborowym w 1580 r. ujęta pod nagłówkiem „Krzesslino”. Taki zapis wynika zapewne z faktu, że Krzeslin i Łysów należały do jednego kompleksu

¹⁵⁷ Szkice Perthéesa; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*.

¹⁵⁸ Synod 1726, k. Aav–Bb, Ffv–Ff2v; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 101, 139.

¹⁵⁹ Popis 1565, s. 322 (1765 r.); ASK I 47, k. 745 (1588 r.).

¹⁶⁰ ASK I 47, k. 510v.

¹⁶¹ Laszuk, Zaścianki, s. 108.

¹⁶² ADS, sygn. D 149, k. 318, 320; Jaszczółt, Fundacje kościelne, s. 43.

¹⁶³ Synod 1726, k. Ee2v–Ffv; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 131.

dóbr¹⁶⁴. Podobnie jak Duplewicze, wieś Łysów była wymieniona w okręgu uposażeniowym w dokumencie fundacyjnym parafii w Ruskowie¹⁶⁵. Spis pogłównego z 1673 r. zalicza z kolei tę miejscowość do parafii Przesmyki¹⁶⁶. Za bardziej wiarygodną – i taka została przyjęta na mapie – należy uznać jednak przynależność tej wsi do parafii w Niemojkach, jak rejestrują źródła kościelne z XVIII w. Podobne rozstrzygnięcie przyjęto w przypadku Wólki Łysowskiej¹⁶⁷. Przykładem innej, dość wyraźnej rozbieżności między źródłami w kontekście określenia przynależności parafialnej miejscowości w ziemi mielnickiej może być położona tuż nad Bugiem wieś Mężenin (Mężenino). Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. (1577, 1580, 1588) przypisują tę miejscowość do parafii w Sarnakach¹⁶⁸. Wynikało to zapewne z faktu zajęcia parafii w Ruskowie przez protestantów. W spisie pogłównego z 1673 r. wieś znajdowała się w parafii Rusków, co potwierdza także opis parafii Perthéesa¹⁶⁹. Z bliżej nieznanых przyczyn spis synodalny z 1726 r. zaliczył tę miejscowość do leżącej po drugiej stronie rzeki parafii w Drohiczynie¹⁷⁰.

Jeżeli chodzi o ziemię drohicką, to ze względu na wątpliwą przynależność parafialną zasługuje na uwagę wieś Łazów (Łazowo). Źródła skarbowe i spisowe z drugiej połowy XVI w. nie precyzują tego jednoznacznie. W świetle popisu wojskowego z 1565 r. wieś ta wzmiankowana jest dwukrotnie – w parafii Kadłuby (potem Ceranów) oraz w parafii Mokobody i Sterdyń (Sterdynia) (Маковецка и Стердыньска)¹⁷¹. W 1567 r. wieś Łazów pojawia się pod wspólnym nagłówkiem parafii Prostyń, Zembrów (Zembrowo) i Sterdyń¹⁷². Tomasz Jaszczółt przypisał tę miejscowość do parafii Sterdyń¹⁷³. Na taką pertynencję wskazują rejestry poborowe z lat 1578, 1580 i 1588, które podają Łazów w prawosławnej parafii Łazów i łańciskiej Sterdyń¹⁷⁴. Odminną interpretację nasuwa analiza źródeł proveniencji kościelnej – Łazów pojawia się bowiem w okręgu dziesięcinnym parafii w Zembrowie, a jest pominięty w dokumencie erekcyjnym parafii w Sterdyni¹⁷⁵. Taką (Zembrów) przynależność parafialną tej miejscowości podają także akta synodalne z 1726 r. oraz materiały Perthéesa z drugiej połowy XVIII w.¹⁷⁶ Jak powiedziano wyżej, rozbieżności w określaniu przynależności parafialnej między źródłami proveniencji świeckiej (rejestry podatkowe, inwentarze, popisy wojskowe) i kościelnej (wizytacje, akta synodalne, szkice parafialne Perthéesa) rozstrzygano na korzyść źródeł kościelnych, nawet jeżeli informacje pochodzą z XVII i XVIII w. Tak było w ziemi drohickiej np. w przypadku wsi Klukowo (par. Siemiatycze), Wierzchuca Nagórna, Wierzchuca Nadbużna (Wierzchuca Nadolna) (par. Śledzianów), Bryki (par. Ostrożany), Andryjanki (Andrianiki) (par. Boćki), Kozłowo i Mierzynowo (par. Pobikry), Pełch (par. Perlejewo [Pierlejewo]).

Słabo poświadczona źródłowo jest przynależność parafialna wsi Hołowienki, Sabnie i Grodzisk (Grodzisko). Wsie te zamieszkiwała ludność ruska, zapewne nie była więc objęta jurysdykcją żadnej z okolicznych parafii łańciskich¹⁷⁷. Z tego powodu za bardziej wiarygodny uznano ich związek z parafią Zembrów, widoczny w szkicach parafii koronnych Perthéesa¹⁷⁸, niż wcześniejsze wzmianki o przynależności do odległej parafii Skrzyszew (Skrzyszewo) (rejestry poborowe z 1578 i 1580 r.) czy do parafii Jabłonna Lacka (spis pogłównego z 1674 r.)¹⁷⁹. Do parafii Jabłonna zaliczona została natomiast cała

¹⁶⁴ Jaszczółt, Osadnictwo, s. 200–201; ASK I 47, k. 522.

¹⁶⁵ ASK I 47, k. 320.

¹⁶⁶ Laszuk, Zaścianki, s. 108.

¹⁶⁷ Synod 1726, k. Ee2v–Ffv; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 121.

¹⁶⁸ ASK I 47, k. 767v (1577r.), 553v (1580 r.), 755v (1588 r.); ASK I 51, k. 207; Michaluk, Ziemia mielnicka, mapa 5.

¹⁶⁹ Szkice Perthéesa, t. 12, k. 118; Laszuk, Zaścianki, s. 109.

¹⁷⁰ Synod 1726, k. Eev–Ee2v. Być może pamiętano fakt, że Mężenin był uwzględniany w parafii drohickiej w pierwszej połowie XVI w.; BN, rkps 9133, s. 326.

¹⁷¹ Popis 1565, s. 329, 347.

¹⁷² Popis 1567, s. 1022.

¹⁷³ Jaszczółt, Osadnictwo, s. 157–159.

¹⁷⁴ ASK I 27, k. 922–922v (1578 r., par. Łazów); ASK I 47, k. 527–527v (1580 r., par. Łazów, Sterdyń), 746 (1588 r., par. Sterdyń).

¹⁷⁵ ADS, sygn. D 149, k. 189v, 209v.

¹⁷⁶ Synod 1726, k. Bb–Bb2v; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 23.

¹⁷⁷ Jaszczółt, Osadnictwo, s. 161.

¹⁷⁸ Miejscowości te nie zostały wymienione *expressis verbis* w opisach parafii K. Perthéesa. Można to tłumaczyć faktem, że ludność zamieszkująca te osady była w całości obrządku wschodniego i należała do parafii Grodzisk; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 23.

¹⁷⁹ ASK I 27, k. 925v (1578 r.); ASK I 47, k. 529v (1580 r.); Laszuk, Zaścianki, s. 105; Jaszczółt, Osadnictwo, s. 161–162 (par. Skibniew-Podawce [Skibniewo-Podawce], Zembrów i Nieciecz Włociańska [Nieciecza]).

okolica Tchórznic (Tchórznic, Tchórznic Szlachecka [Tchórznic-Wyszki], Tchórznic Włościańska [Tchórznic-Mnich]). Trudno wyjaśnić przypisanie osady Tchórznic Szlachecka (Tchórznic-Wyszki) do parafii Zembrów w aktach synodu łuckiego z 1726 r.¹⁸⁰ – osada ta występuje zarówno w opisie uposażenia parafii Jabłonna z 1663 r., jak też w wykazie miejscowości tej parafii w szkicach Perthéesa¹⁸¹. Opis uposażenia parafii w Jabłonnie z 1663 r. dostarcza także istotnych informacji na temat relacji okręgów dziesięcinnego i parafialnego Jabłonna i Skrzyszewa. Zgodnie z jego treścią pograniczne miejscowości Wierzbice-Guzy, Wierzbice-Strupki, a być może także (określenie „Quae quidem villae praefatae” nie jest tu precyzyjne) wsi Kamianka (Kamianka Ruska) i Niemirki (Niemierki), płaciły dziesięcinę alternatywnie do parafii w Skrzyszewie i Jabłonnie. Z racji jednak tego, że mieszkańcy tych wsi przyjmowali sakramenty w położonym bliżej kościele w Jabłonnie, właśnie do tej parafii miały przynależeć w przyszłości dziesięciny z tych miejscowości¹⁸². Dość problematyczna w tej okolicy jawi się przynależność miejscowości Czekanów, której mieszkańcy zobowiązani byli w XVII w. do świadczeń na rzecz aż trzech parafii: Jabłonna, Skrzyszew i Mokobody¹⁸³. Ślady tej niejasnej lub dzielonej przynależności Czekanowa przetrwały aż do XVIII w., gdyż szkice parafialne Perthéesa rejestrują tę miejscowość zarówno w parafii Jabłonna, jak i Skrzyszew, przy czym w opisie pierwszej z nich przy pozycji „Czekanowa vel Czekanów” pojawia się dopisek czerwonym atramentem „vide parafia Skrzyszew”¹⁸⁴. Na ostateczną decyzję przypisania tej wsi do parafii Skrzyszew wpłynęła wzmianka w aktach synodu łuckiego z 1726 r., gdzie wieś ta została wymieniona w tej parafii¹⁸⁵. Parafię Skrzyszew jako właściwą dla Czekanowa wskazał także rejestr poborowy z 1578 r.¹⁸⁶ Sprzeczne przesłanki źródłowe dotyczyły też wsi Obniże, która w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. zaliczana była do parafii Drohiczyn, w materiałach Perthéesa z drugiej połowy XVIII w. wieś ta pojawiła się zaś zarówno w parafii Drohiczyn, jak też parafii Śledzianów. Podobnie jak w przypadku Czekanowa, przynależność na mapie oraz w indeksie została wyznaczona na podstawie informacji z akt synodu łuckiego z 1726 r. (par. Śledzianów)¹⁸⁷. Niekiedy, jak w przypadku wsi Czarna Cerkiewna (Czarna), Czarna Średnia (Czarna) czy Płatowo, przesłankę odnośnie do przynależności parafialnej stanowiła informacja o pertynencji sąsiednich miejscowości i własnościowy związek z określonym kompleksem dóbr (par. Rudka).

Rozbieżności między źródłami lub ich niedostatek utrudniły także rekonstrukcję okręgów parafialnych w ziemi bielskiej i obniżyły w wielu sytuacjach wiarygodność proponowanych rozwiązań czy wniosków. Dotyczy to w szczególności czterech najbardziej wysuniętych na wschód parafii: Narew, Kleszczele, Boćki i Bielsk. Podobnie jak w południowo-wschodniej części ziemi mielnickiej, obecność katolików miała charakter wyspiarski, przez co parafie nie stanowiły zwartych terytoriów, ale raczej mozaikę przenikających się fragmentów różnych parafii. Widać to również w rejestrach poborowych, które miejscowości na tym terenie przyporządkowują często do parafii prawosławnych. Najstarszą parafią katolicką w tym regionie była parafia w Bielsku, która według tradycji powstała u schyłku XIV¹⁸⁸ lub na początku XV w.¹⁸⁹ Odrębny podrozdział zmianom terytorialnym parafii w Bielsku poświęcił w swojej obszernej monografii tej parafii Eugeniusz Beszta-Borowski. Uważał on, że katolicy mieszkający potem w sąsiednich parafiach (Boćki, Kleszczele, Łubin Kościelny (Łubino), Strabla) pierwotnie przyjmowali sakramenty w świątyni w Bielsku. Z tego powodu zastosowanie znalazła tutaj także metoda progresywna – w przypadku braku informacji o przynależności parafialnej miejscowości leżących na pograniczu parafii bielskiej i parafii powstałych na tym obszarze w XVI w. przyjmowano niekiedy założenie, że nadal pozostawały one w ramach pierwotnej parafii bielskiej (brak potwierdzenia zmiany przynależności). Dokładniejsze wykazy miejscowości należących do tej parafii źródła podają

¹⁸⁰ Pewne znaczenie mogła mieć tutaj odległość do kościoła parafialnego. Mieszkańcy tej wsi do kościoła w Zembrowie musieli pokonać ok. 3 km, do Jabłonna zaś ponad 7 km w linii prostej.

¹⁸¹ ADS, sygn. D 149, k. 242v; Synod 1726, k. Bb–Bb2v; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 22.

¹⁸² ADS, sygn. D 149, k. 242.

¹⁸³ Tamże, k. 243; ADS, sygn. D 148, k. 30–30v.

¹⁸⁴ Szkice Perthéesa, t. 12, k. 22 (par. Jabłonna), 136 (par. Skrzyszew).

¹⁸⁵ Synod 1726, k. Ee2v–Ffv.

¹⁸⁶ ASK I 27, k. 925v.

¹⁸⁷ Popis 1565, s. 320; Popis 1567, s. 880–881; ASK I 47, k. 37v (1576 r.), 505v (1580 r.), 745 (1588 r.); Synod 1726, k. Eev–Ee2v; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 31, 41.

¹⁸⁸ E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej*, s. 18. Kościół w Bielsku istniał na pewno w 1445 lub 1446 r.; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 22.

¹⁸⁹ Jaszczolt, *Fundacje kościelne*, s. 44.

dopiero dla wieku XVIII¹⁹⁰. Dla kilku miejscowości pozbawionych odnośnych wzmianek w źródłach kościelnych leżących na pograniczu parafii Bielsk z parafiami Boćki i Suraż przyjęta została przynależność parafialna zapisana w rejestrze pogłównego z 1674 r. (par. Boćki: Toporki [Toporowo], Baranowce [Baranowczyzna], par. Bielsk: Ploski [Płoski])¹⁹¹. Jeżeli chodzi o zasięg parafii Narew to informacje są tutaj także bardzo skąpe, autor opracowania monograficznego poświęconego dziejom tej parafii przedstawił zaś jej okręg z początku XVII w. w postaci schematu (elipsa 4 na 10 mil)¹⁹². Bardzo cenne w tym kontekście są dwa dokumenty Zygmunta Augusta skierowane do leśniczego i starosty bielskich w sprawie przynależności kościelnej poddanych z nowo osadzonego leśnictwa bielskiego¹⁹³. W najbardziej wątpliwych przypadkach, przy braku poświadczeń źródłowych, została wzięta pod uwagę także późniejsza przynależność do okręgów wyodrębnionych z parafii Narew (Kuraszewo (Kuraszowo), Narewka) – dotyczy to takich miejscowości jak Nowokornino (Kornino Nowe), Podrzeczany (Porzecze), Rakowicze. Z tego samego powodu granice parafii Narew, a tym samym dekanatu Bielsk, przesunięto nieco na wschód, poza granice województwa podlaskiego. Trudno określić przynależność kościelną tych puszczańskich i niezamieszkałych obszarów w XVI w. O wysunięciu granic parafii Narew poza granice województwa zdecydował zasięg wyodrębnionej w drugiej połowie XVIII w. parafii filialnej Narewka¹⁹⁴. Także do parafii Kleszczele, wobec braku dokładnych informacji o jej zasięgu z XVI i XVII w., retrogresywnie włączono obszar zajmowany w XVIII w. przez kilka miejscowości należących do województwa brzeskiego litewskiego, a wymienionych w jej granicach w aktach synodu łuckiego z 1726 r.¹⁹⁵ Do innych, szczególnie wątpliwych przypadków w ziemi bielskiej należy przynależność osady młyńskiej Solniki (par. Brańsk), Koryciski (Koryciszcza) (par. Kleszczele), Miękisze (par. Bielsk), Kleszczewo (par. Kobylino Poświętne, eksklawa przy granicy województwa i par. Tykocin). Większych wątpliwości nie budzi natomiast przynależność do parafii w Boćkach wsi Bystre, leżącej już w województwie brzeskim litewskim¹⁹⁶.

Opisane wyżej trudności w przyporządkowaniu wielu miejscowości do właściwych jednostek kościelnych dotyczyły także bardziej na północ wysuniętych parafii łańskich, położonych przy wschodniej granicy ziemi bielskiej: Suraż, Białystok, Juchnowiec Górny (Juchnowiec-Dwór), Niewodnica Korycka, Knyszyn, Dobrzyniewo Kościelne (Dobrzyniewo), Jasionówka i Kalinówka Kościelna (Kalinówka). Marta Sokół i Wiesław Wróbel utrzymują, że pierwotne terytorium parafii Surażu było bardzo rozległe i rozciągało się zarówno na późniejsze parafie diecezji łuckiej, jak i wileńskiej. Według nich zostały z niego wyodrębnione w ciągu XV i XVI w. parafie w Poświętnem (Wilkożrzebach) (diecezja łucka), Turośni Kościelnej (Turośnej) (diecezja wileńska), Pietkowie (diecezja łucka), Juchnowcu (diecezja wileńska), Białymstoku (diecezja wileńska), Niewodnicy (diecezja wileńska). Przypuszczają także, że zasięg parafii w Surażu mógł wkraczać na tereny później powstałych parafii w Płonce Kościelnej, Sokołach i Kobylinie-Borzymach (Kobylinie Poświętnym)¹⁹⁷. Wątpliwości jeżeli chodzi o przynależność parafialną dotyczą zwłaszcza rozproszonych na dość dużym obszarze wsi należących do starostwa suraskiego i wymienianych w parafii Suraż, których mieszkańcy w praktyce korzystali z posługi bliżej położonych kościołów parafialnych w Niewodnicy (Oliszki) czy Juchnowcu (Hryniewicze, Pomigacze [Pomihacze]). W skład nowych parafii wydzielanych z parafii Suraż wchodziły głównie włości fundatora, wsi królewskie zaś wciąż formalnie pozostawały przy parafii macierzystej w Surażu¹⁹⁸. Tak mogło być też w przypadku parafii w Białymstoku. Zasięg teje parafii, wykraczającej poza granice województwa

¹⁹⁰ E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej*, s. 128.

¹⁹¹ Laszuk, *Zaścianki*, s. 103. Miejscowości Krywiatycze (Krzywiatycze), Antonowo (Wierwieczki), Wólka utworzyły w ten sposób eksklawę parafii Boćki położoną między parafiami Bielsk, Kleszczele i Narew. Układ przestrzenny może wskazywać na kościelny związek wymienionych osad z parafią Bielsk.

¹⁹² J. Poskrobko, *Dzieje rzymsko-katolickiej parafii Narew od jej powstania do wybuchu II wojny światowej (1528–1939)*, Lublin 1985, mps KUL, Aneks.

¹⁹³ ADS, sygn. D 133, k. 240–242 (za wskazanie i udostępnienie kopii tych dokumentów dziękuję dr. T. Jaszczolowski).

¹⁹⁴ D. Michaluk, *Dobra i miasteczko Narewka na tle dziejów regionu (do końca XIX wieku)*, Białystok–Narewka 1997, s. 82–83; J. Poskrobko, *Dzieje rzymsko-katolickiej parafii Narew*, s. 34–35.

¹⁹⁵ Werstok, Kuraszewo, Policzna, Bobinka, Opaka Duża (Opaka), Wołkostawiec; Synod 1726, k. Bb2v–Cc2.

¹⁹⁶ ADS, sygn. D 149, k. 256–257 (1528 r.); Synod 1726, k. Bb2v–Cc2. Trudno wyjaśnić, dlaczego miejscowość tę pominęła w swoim opracowaniu A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951 (mapa), cap. L.

¹⁹⁷ M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu*, s. 61–67.

¹⁹⁸ Tamże, s. 68.

podlaskiego, wskazuje, że jej obszar kształtował się jeszcze na początku XVI w., czyli przed podziałem dóbr białostockich między Raczkowiczów i Chodkiewiczów¹⁹⁹. Jako że nie ma pełnej informacji o jej terytorium w końcu XVI w., zdecydowano o wyznaczeniu jej orientacyjnego zasięgu na podstawie informacji z dokumentu uposażeniowego z 1581 oraz wizytacji z 1633 r.²⁰⁰

Klucze własnościowe, zwłaszcza starostwa, na skutek rozwoju sieci osadniczej nie zawsze tworzyły zwartą terytorialnie całość, co sprawiało, że nowo powstające parafie w dobrach szlacheckich rozбивały obszar starszej królewskiej parafii macierzystej na dwie lub trzy części. Ze względu na zmieniające się relacje własnościowe nie można traktować związku okręgu parafialnego z kluczem dóbr jako trwałego i niezmiennego. Widać to chociażby na przykładzie wsi Klepacze, która stanowiąc część starostwa suraskiego, w pierwszej połowie XVIII w. była zaliczana do parafii w Niewodnicy²⁰¹, a w drugiej połowie tego stulecia już do parafii w Surażu²⁰². W opinii Józefa Maroszka i Waldemara F. Wilczewskiego wieś Klepacze kilkakrotnie zmieniała przynależność parafialną²⁰³. Skomplikowana była także przynależność parafialna wsi leżących w okolicy Niewodnica, podzielonej między parafię Juchnowiec i Niewodnica. Wieś Zofiówka (Safiejewo) mimo przyporządkowania do parafii w Dobrzyniewie w aktach synodalnych z 1744 r. została zaliczona do parafii w Knyszynie²⁰⁴. Słabo poświadczona jest także przynależność parafialna takich osad jak: Wojszki (par. Juchnowiec)²⁰⁵, Kuczyn (Kuczyno-Bogdańce) (par. Trzciannie)²⁰⁶.

Jak wiadomo z innych obszarów Rzeczypospolitej, wyodrębnianie nowych parafii nie zawsze było procesem prostym i polegającym na wydzieleniu całego i zwanego fragmentu jednej lub kilku parafii, w celu poddania go jurysdykcji nowo powstającej jednostki. Zawsze wiązało się to z utratą części uposażenia istniejących beneficjów, co wywoływało protesty. Spotykane w źródłach świadectwa dotyczące podziału uposażenia z jednej miejscowości między dwie parafie, decyzje o odprowadzaniu dziesięciny z folwarku i wsi do dwóch różnych parafii lub uiszczania należności *alternatim* są wynikiem zawieranych w tym zakresie kompromisów. Ze względu na fakt, że w AHP folwarki nie są przedstawiane jako odrębne miejscowości, poza sytuacjami wyjątkowymi, kiedy funkcjonują w oddaleniu od wsi i pod własną nazwą, większość przypadków, kiedy wieś i folwark należały do dwóch różnych parafii jest prezentowana przez podanie podwójnej przynależności parafialnej. Na badanym obszarze wystąpiło kilka takich sytuacji i większość z nich dotyczyła ziemi bielskiej. Podwójną przynależność parafialną zdecydowano się wprowadzić w przypadku wsi Szpakowo, gdyż folwark (Folwark Szpakowo) jest rejestrowany w źródłach przy parafii Goniądz, natomiast sama wieś przy parafii Kalinówka. Stan taki utrzymywał się od momentu fundacji parafii w Kalinówce w 1511 r. aż do końca okresu nowożytnego. Co prawda dokument fundacyjny wystawiony przez Mikołaja II Radziwiłła nie podaje tej nazwy ani

¹⁹⁹ W opinii T. Kraheła parafia Białystok nie została wyodrębniona z parafii w Surażu. Jego twierdzenie opiera się na założeniu, że parafia po swoim powstaniu musiała należeć do tej samej diecezji co parafia macierzysta. W warunkach złożonego kształtowania się granic kościelnych i politycznych na Podlasiu reguła ta nie musiała jednak funkcjonować; tenże, *Zarys dziejów parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku*, [w:] *Bazylika katedralna w Białymstoku. Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia poświęcenia kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku (1905 – 17 IX – 2005)*, red. T. Kraheł, Białystok 2005, s. 11–22; T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 110–119; J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, red. H. Majecki, Białystok 1985, s. 16–26.

²⁰⁰ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 217–217v; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 3: *Białystok*, wstęp i oprac. J. Maroszek, Białystok 1999.

²⁰¹ *Synodus dioecesisana Vilnensis*, s. 148; J. Maroszek, W.F. Wilczewski, *Niewodnica*, s. 42–43 (1727 r.).

²⁰² „Droga – przechodzi przez grunta i wieś Klepacze do diecezji łuckiej, starostwa surazkiego należącej”, *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 98; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 17; M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu*, s. 74.

²⁰³ J. Maroszek, W.F. Wilczewski, *Niewodnica*, s. 60.

²⁰⁴ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 205v (1633 r., par. Knyszyn); *Synodus dioecesisana Vilnensis*, s. 146 (1744 r., par. Dobrzyniewo Kościelne); *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 79, 84 (1784 r., par. Knyszyn); K. Cyganek, *Kronika parafialna kościoła knyszyńskiego*, s. 194; Ł. Gołaszewski, *Spory o dziesięciny. Świeccy i duchowni w Knyszynie na przełomie XVI i XVII wieku*, Warszawa–Podkowa Leśna–Białystok 2016, s. 109.

²⁰⁵ Według J. Maroszka wieś ta należała do parafii w Bielsku. Nie potwierdzają tego wykorzystane źródła oraz opracowanie E. Beszty-Borowskiego; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 29; E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej*, *passim*.

²⁰⁶ E. Kalinowski, *Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewi*, s. 100; C. Kukło, *Funkcjonowanie społeczności parafialnej na tle analizy rejestracji chrztów parafii Trzciannie 1600–1654*, [w:] *Spółczesność staropolskie. Studia i szkice*, t. 3, red. A. Wyczański, Warszawa 1983, s. 197–200.

w okręgu uposażeniowym, ani w okręgu duszpasterskim nowej parafii, ale czyni to już potwierdzenie królewskie z 1534 r., w którym monarcha przyznał plebanowi w Kalinówce m.in. dziesięciny z dwóch wsi: Boguszewo i Szpakowo. Egzekucja tego uposażenia napotykała trudności już w XVI w. Mogło to być spowodowane faktem, że mieszkańcy tej wsi byli także zobowiązani do świadczeń na rzecz parafii i szpitala Świętego Ducha w Goniądzu. Można przyjąć, że granica między parafiami Goniądz i Kalinówka ukształtowała się na rzece Niereśla (Nereśl) – dwór i wieś Szpakowo leżały po dwóch stronach tej rzeki. Taki stan rzeczy przedstawiają opisy parafii litewskich Karola Perthéesa z 1784 r.²⁰⁷

Synod diecezji wileńskiej z 1744 r. dwukrotnie wymienia nazwę Boguszewo – w parafii Trzciannie i w parafii Kalinówka²⁰⁸. Nieco bardziej precyzyjna jest wizytacja z 1633 r. i opisy parafii Perthéesa z 1784 r., wskazujące, że dwór Boguszewo należy do parafii w Kalinówce, wieś zaś do parafii w Trzciannie²⁰⁹. Wątpliwości budzi natomiast zaproponowany przez Martę Sokół i Wiesława Wróbla podział osady Kowale na dwie części: Kowale (buzuńskie) należące do parafii Turośni oraz Kowale (przedmieście) związane z parafią Suraz²¹⁰. W świetle opisu parafii z 1784 r. wieś Kowale należała do parafii Turośń²¹¹. W kontekście akt synodu wileńskiego z 1744 r. nie można wykluczyć także jakiegoś rodzaju podwójnej przynależności parafialnej (Augustów, Bargłów Kościelny [Bargłowo]) słabo poświadczonej w źródłach wsi Borsuki²¹². Borsuki stanowiły własność plebana augustowskiego, jednakże zachowane inwentarze obu parafii z 1674 r. wyraźnie wskazują, że osada ta należała do parafii Bargłów²¹³. Podobnie nazwa Jaskra pojawiła się w aktach synodalnych z 1744 r. dwukrotnie, w parafiach Knyszyn i Kalinówka²¹⁴ – inne źródła dość jednoznacznie przypisują tę miejscowość tylko do parafii Kalinówka²¹⁵. Wieś Zubowo pojawiła się dwukrotnie w aktach synodu łuckiego z 1726 r. – w parafiach Bielsk i Narew²¹⁶ – ponieważ nie ma całkowitej pewności, że chodzi o tę samą osadę, zdecydowano przyporządkować tę miejscowość do parafii w Bielsku²¹⁷.

ANEKS

Wykaz parafii

Ośrodki parafii, których granice wychodziły poza województwo podlaskie, oznaczono *, ośrodki parafii spoza województwa podlaskiego oznaczono **, miasta oznaczono literą „m.”.

Diecezja łucka

Dekanat Bielsk

Bielsk (Bielsk Podlaski) m., Boćki* m., Kleszczele* m., Kobylino Poświętne (Kobylin-Borzymy), Łubino (Łubin Kościelny), Narew* m., Pietkowo, Płonka Kościelna, Poświętne (Poświętne, prawd. filia Suraza), Sokoły, Suraz m., Topiczewo (Topczewo), Tykocin m., Waniewo m., Wyszki

²⁰⁷ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 251v (1633 r.); BCzart, rkps 1775, s. 41, 300 (1700 r.); *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 71, 176; W. Wróbel, *Dzieje kościoła parafialnego w Kalinówce Kościelnej do końca XVI w.*, [w:] *Parafia w Kalinówce Kościelnej*, s. 90–105; J. Kłoz, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, s. 27, 119, 125, 209.

²⁰⁸ *Synodus dioecesisana Vilnensis*, s. 146–147.

²⁰⁹ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 240v, 251v; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 70, 214; T. Krahel, *Zarys dziejów parafii w Kalinówce Kościelnej*, s. 26.

²¹⁰ M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surazu*, s. 68–70, 74.

²¹¹ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 103.

²¹² *Synodus dioecesisana Vilnensis*, s. 145.

²¹³ LVIA, sygn. 694-1-3970, par. Augustów, Bargłów; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 132, 176, 207, 285.

²¹⁴ *Synodus dioecesisana Vilnensis*, s. 147.

²¹⁵ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 251v; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 70; T. Krahel, *Zarys dziejów parafii w Kalinówce Kościelnej*, s. 26.

²¹⁶ Synod 1726, k. Bb2v–Cc.

²¹⁷ Szkice Perthéesa, t. 12, k. 67; E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej*, s. 23, 128.

Dekanat Brańsk

Brańsk m., Dąbrówka (Dąbrówka Kościelna), Długa Dąbrowa* (Dąbrowa Wielka), Domanowo (Stare Domanowo), Jabłonia Kościelna (Jabłoń Kościelna), Jabłonka (Jabłonka Kościelna), Kuczyno (Kuczyn), Kulesze-Rokitnica (Kulesze Kościelne), Wysokie (Wysokie Mazowieckie) m., Wyszonki Kościelne

Dekanat Drohiczyn

Ciechanowiec m., Dołobowo (Dołubowo), Drohiczyn m., Dziadkowiec (Dziadkowice), Granne, Mielnik m., Ostrożany, Pierlejewo (Perlejewo), Pobikrowy (Pobikry), Rudka, Siemiatycze m., Śledzianów, Winna Stara (Winna-Poświętna)

Dekanat Łosice

Górki*, Hadynów (filia Łosic), Knychowo (Knychówek), Krześlino (Krześlin), Łosice* m., Mąkobody (Mokobody) m., Mordy m., Niemojki, Paprotnia, Przesmyki, Ruskowo (Rusków), Sarnaki, Skrzyszewo (Skrzeszew), Suchożebry, Wyrozęby-Podawce, Wyszaków

Dekanat Węgrów

Czerwonka, Jabłonna Lacka, Jarnicze (Jarnice), Kadłuby (w XVII w. Czeranowo), Kosowo (Kosów Lacki), Kożuchowo (Kożuchów), Międzyzlesie (Miedzna) m., Nieciecza (Nieciecz Włociańska), Prostynia (Prostyń), Rozbity Kamień, Skibniewo-Podawce (Skibniew-Podawce), Sokołów (Sokołów Podlaski) m., Stara Wieś (Starawieś, filia Węgrowa), Sterdynia (Sterdyń), Węgrów m., Zembrowo (Zembrów)

Dekanat Brześć (Brześć Litewski)

Biała (Biała Podlaska)**

Dekanat Janów (Janów Podlaski)

Janów (Janów Podlaski)**, Milejczyce**

Diecezja wileńska

Augustów m., Bargłowo (Bargłów Kościelny), Białystok*, Dobrzyniewo (Dobrzyniewo Kościelne), Dolistowo (Dolistowo Stare), Goniądz m., Grabowo, Jasionówka, Juchnowiec-Dwór (Juchnowiec Górny), Kalinówka (Kalinówka Kościelna), Knyszyn m., Niewodnica Koryckich (Niewodnica Korycka), Rajgród m., Trzciane (Trzcianne), Turośna (Turośń Kościelna).

2021 r.

III.2.2a.8. CERKIEW PRAWOSŁAWNA

Piotr Guzowski, Marzena Liedke

Głównym założeniem niniejszego rozdziału jest zwrócenie uwagi na geografę cerkiewną w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w., tj. opisanie struktur administracyjnych Kościoła prawosławnego, jego granic, sieci parafialnej i klasztornej oraz przedstawienie jej na mapie. Nie jest natomiast naszym zamiarem po raz kolejny prezentowanie dziejów prawosławia na tym obszarze, historia Cerkwi na Podlasiu doczekała się bowiem wielu opracowań. Znalazła też swoje miejsce w syntetycznych ujęciach dziejów Kościołów wschodnich czy monograficznych prezentacjach poszczególnych eparchii. Ze względu na chronologię przyjętą w podlaskim tomie AHP nie omawiano także szczegółowo wyżej wskazanych zagadnień w odniesieniu do Kościoła unickiego, jedynie w ostatnim paragrafie dotyczącą problemu unii brzeskiej.

Tytułem wprowadzenia przypomnimy jednak zasadnicze zagadnienia historyczne i prawne, które pozwolą na zrozumienie procesu kształtowania się struktur cerkiewnych w kontekście geograficznym oraz jakości i rozmiarów sieci parafialnej. W tym zakresie najbardziej przydatnym okazało się fundamentalne opracowanie pióra Ludomira Bieńkowskiego¹. Ponadto wykorzystano syntetyczne publikacje Antoniego Mironowicza², Andrzeja Gila i Igora Skoczylasa³ czy Józefa Maroszka⁴. Z kolei podstawowym opracowaniem dotyczącym sieci parafialnej Kościoła prawosławnego na Podlasiu pozostaje książka Antoniego Mironowicza *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku* (Białystok 1991). Mimo dosyć szerokiego potraktowania zakresu terytorialnego swoich rozważań (obejmującego też zachodnie powiaty litewskich województw nowogródzkiego, trockiego i brzeskiego oraz koronnego lubelskiego) i skupieniu przede wszystkim na XVII stuleciu autor zestawiał podstawowe informacje o prawosławnych ośrodkach religijnych, które zostały w pewnej części krytycznie zweryfikowane przez surowych recenzentów tego opracowania⁵ oraz badaczy podejmujących tę tematykę na przełomie XX i XXI w. Rozwój struktur Kościoła prawosławnego w ziemi mielnickiej był przedmiotem zainteresowania Doroty Michaluk⁶, a w przypadku zachodniej części ziemi drohickiej – Tomasza Jaszczolta⁷. W zakresie sieci parafialnej eparchii włodzimierskiej za ostatni głos należy uznać rozprawę doktorską Andrzeja Buczyły, który zrekonstruował prawosławną sieć parafialną w momencie zawarcia unii brzeskiej⁸. Wielu szczegółowych informacji dostarczają również publikacje Józefa Maroszka⁹, starsze prace

¹ I do niego odsyłamy po szczegółowe informacje dotyczące zarówno uprawnień, jak i uposażeń poszczególnych urzędów i organów duchownych Kościoła prawosławnego; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 780–1048.

² A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001; tenże, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003; tenże, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.

³ A. Гіль, І. Скочиляс, *Володимирсько-берестейська єпархія XI–XVIII століть. Історичні нариси*, Львів 2013; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014.

⁴ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*.

⁵ Zob. rec. pracy A. Mironowicza autorstwa L. Postołowicza („Białostoczczyzna”, 1992, nr 1(25), s. 43–36) i polemikę („Białostoczczyzna”, 1992, nr 2(26), s. 45–48). Swoje uwagi wyraziła w recenzji również T. Chynczewska-Hennel (SP, t. 4, 1993, s. 313–317).

⁶ Michaluk, *Ziemia mielnicka*.

⁷ Jaszczolt, *Osadnictwo*.

⁸ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*.

⁹ Najważniejsza wśród nich to *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000.

Jerzego Wiśniewskiego związane z osadnictwem¹⁰ oraz popularnonaukowe książki Grzegorza Sosny i Antoniny Troc-Sosny¹¹. Wymienieni autorzy musieli się zmierzyć z problemem niezwykle ubogiej podstawy źródłowej. W przypadku podlaskich dóbr monarszych najwięcej danych o funkcjonujących cerkwiach, ewentualnie też ich uposażeniu, dostarczają rejestry pomiarów włócznej, lustracje i inwentarze majątków. Z kolei opodatkowanie duchowieństwa prawosławnego pozwala wykorzystać koronne rejestry podatkowe, które będą ważne przede wszystkim w kontekście dóbr szlacheckich. Stosunkowo rzadko historycy mogą skorzystać z zachowanych dokumentów fundacyjnych bądź uposażeniowych poszczególnych cerkwi. Ich treść, zwykle zachowana w postaci XVII-, a zwłaszcza XVIII-wiecznych kopii unickich lub oblat sądowych, a nawet transumptów, nieraz wskazuje, że historycy mają do czynienia z fałszykatami (np. dokumenty fundacyjne cerkwi w Siemiatyczach¹² i Sawicach¹³). Czasem nawet źródłowe informacje o niezachowanych, ale istniejących w przeszłości zapisach fundacyjnych świadczą o fałszerstwach związanych z opisywaniem genezy parafii (cerkiew w Żerczycach).

Geneza prawosławia na Podlasiu i położenie prawne Cerkwi

Historia politycznych, a zapewne także religijnych, wpływów ruskich na obszarze szeroko rozumianego Podlasia może sięgać okresu, kiedy jego południowe obszary znalazły się pod kontrolą Rusi Kijowskiej, czyli nawet X w. Powstawały wówczas, wznoszone przez książąt ruskich, grody w Mielniku, Drohiczynie, Surażu, Bielsku, Brańsku czy Kamieńcu, pod którymi osiedlała się miejscowa i przybyła z Wołynia ludność ruska¹⁴. Od końca XII w. ziemia drohicka przeszła na krótko pod zwierzchnictwo Kazimierza Sprawiedliwego (1192/1193 r.), ale w wyniku późniejszych konfliktów polsko-ruskich¹⁵ znalazła się pod panowaniem Daniela Romanowicza, księcia halickiego, który ostatecznie, w 1253 r., w drohickiej cerkwi Bogurodzicy koronował się na króla za zgodą papieża Innocentego III¹⁶. Zmarł on w 1264 r., a osłabione Księstwo Halicko-Wołyńskie kilkakrotnie było najeżdżane przez Litwinów. O interesujące nas ziemie rozgorzały konflikty między nimi a Mazowszem¹⁷. W ich wyniku ziemia drohicka i brzeska weszły w skład państwa litewskiego i prawdopodobnie od 1340 r.¹⁸,

¹⁰ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVIII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 115–135; tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 13–294; tenże, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 11, 1977, s. 7–80.

¹¹ Zob. m.in. G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo. Nie istniejące już cerkwie w dorzeczu Biebrzy i Narwi*, Białystok 2002; ciż, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostoczczyźnie*, wyd. 2 popr. i uzup., Białystok 2006.

¹² J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w X–XVIII w. (do 1801 r.)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, red. H. Majecki, Warszawa 1989, s. 10–11.

¹³ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 129.

¹⁴ K. Bieńkowska, H. Karwowska, *Pradzieje*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 16–17; K. Piasecka, *Grody nadbużańskie – źródła archeologiczne*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszczek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 61–72; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 18. Odrębną kwestię stanowi problematyka związana z badaniem autochtoniczności ludności ruskiej; zob. D. Michaluk, *O możliwościach badań struktury etnicznej ludności Podlasia w XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2002, nr 17, s. 59–61.

¹⁵ O. Łatyszczek, *Ziemia brzesko-drohicka w X–XII wieku w świetle ostatnich badań*, [w:] *Podlasie nadbużańskie*, s. 37–49.

¹⁶ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 202, 224, 349 n.

¹⁷ S. Alexandrowicz, *Działania wojenne w XI–XIII wiekach*, [w:] *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodniej Polski*, red. Z. Koszytła, Białystok 1986, s. 13–45.

¹⁸ H. Paszkiewicz, *Z dziejów Podlasia w XIV w.*, KH, t. 40, 1928, s. 229–246; S. Zajęczkowski, *W sprawie zajęcia Podlasia przez Giedyminą*, „Ateneum Wileńskie”, t. 6, 1929, s. 1–7; J. Tyszkiewicz, *Ziemia podlaska w średniowieczu (do połowy XVII w.)*, [w:] *Z nieznanej przeszłości Białej i Podlasia*, red. T. Wasilewski, T. Krawczak, wstęp J. Skowronek, Białka Podlaska 1990, s. 13–36; J. Maroszek, J. Tęgowski, *Pogranicze polsko-rusko-litewskie*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, s. 19–37; O. Łatyszczek, *O rzekomym przyłączeniu Podlasia do Wielkiego Księstwa Litewskiego przez Giedyminą*, [w:] *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Guzowski, M. Liedke, K. Boroda, Białystok 2018, s. 365–373.

z pewnymi przerwami¹⁹, znajdowały się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁰, na którego obszarze, jeszcze przed oficjalną chrystianizacją Litwy w 1387 r., obecne było chrześcijaństwo (zarówno pod postacią katolicyzmu, jak i prawosławia)²¹.

Natomiast *Kronika halicko-wołyńska* informuje, że już w 1253 r. istniała w Drohiczynie cerkiew. Niewątpliwie też wczesną metrykę miała świątynia w Mielniku, powstała zapewne jeszcze przed 1260 r., oraz w Bielsku, funkcjonująca przed 1289 r.²², i można ostrożnie przypuszczać, że stosunkowo wcześniej powstawały cerkwie w okolicach lub w samych grodach wznoszonych przez książąt ruskich, funkcjonujące jako cerkwie zamkowe (np. wspomniana cerkiew w Mielniku). Nie dysponujemy jednak żadnymi świadectwami źródłowymi, które mogłyby potwierdzić taki stan rzeczy. Powstające wraz z wcześniejszym osadnictwem ruskim cerkwie podlaskie znajdowały się początkowo pod jurysdykcją biskupstwa turowskiego, utworzonego ok. 1088 r.²³, jednak później, już w XII w., wraz z przynależnością do Księstwa Halicko-Wołyńskiego, zaczęły podlegać diecezji włodzimierskiej²⁴, będącej częścią metropolii halickiej, w której skład wchodziły ponadto diecezje: halicka, przemyska, łucka, turowska i chełmska²⁵. Do zwierzchnictwa nad powstałą w 1303 r. metropolią pretensje zgłaszała metropolia kijowska, łącząc od 1308 r. administrowanie dwoma prowincjami cerkiewnymi: halicką i kijowską. Niezależność metropolii halickiej została przywrócona za sprawą księcia włodzimierskiego Lubarta Dymitra Giedyminowicza i władcy Teodora, ale w 1347 r. zlikwidowano ją w wyniku starań moskiewskiego księcia Symeona Pysznego²⁶. W 1354 r. patriarcha konstantynopolitański usankcjonował powstały w Nowogródku ośrodek władzy cerkiewnej dla ziem wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego (jako metropolię Litwy)²⁷. Jednak pretensje do zwierzchnictwa nad Cerkwią prawosławną na całej Rusi zgłaszała metropolia kijowska rezydująca we Włodzimierzu nad Kłajmą, ale podlegająca Moskwie. Sytuacja skomplikowała się w drugiej połowie XIV w. po przyłączeniu Kijowa do państwa litewskiego, którego władcy dążyli do uniezależnienia Cerkwi na ich ziemiach od dotychczasowych metropolitów. Ostatecznie w 1458 r. utworzono prawosławną metropolię kijowską. Jej obszar pokrywał się z ówczesnymi granicami państwa, a metropolici „litewscy” przyjęli tytuł „kijowskich²⁸, halickich i całej Rusi”. W 1509 r. odnowiono ów tytuł i został on uznany przez władze państwowe Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁹. Metropolici rezydowali jednak w Nowogródku lub w Wilnie³⁰.

Najwyższą rangą hierarchowie Kościoła prawosławnego w WKL i w Koronie podlegali patriarche Konstantynopola³¹, ale jego zwierzchnictwo nie było zbyt ścisłe i przejawiało się głównie w formalnym zatwierdzaniu kandydatów (w XVI w. wskazywanych już przez króla) na metropolitów³². Od końca

¹⁹ Przejściowo, w latach 1382–1401, a później 1440–1444 władali na tym obszarze książęta mazowieccy, co łączyło się także z akcją kolonizacyjną drobnego rycerstwa mazowieckiego; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 30.

²⁰ G. Błaszczuk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań 1998, s. 44, 100–104.

²¹ Na ziemiach rdzennie litewskich wpływy chrześcijaństwa były nieformalne, w dodatku nie zawsze spotykające się z pokojowym przyjęciem; G. Błaszczuk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, s. 166–178.

²² *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstęp i przyp. D. Dąbrowski, A. Jusupović, współpr. I. Juriewa, A. Majorow, T. Wiłkuł, Kraków–Warszawa 2017 (Pomniki Dziejowe Polski, ser. 2, t. 16), s. 239, 406, 629.

²³ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 63; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 26.

²⁴ Ustanowionej prawdopodobnie już w latach 1078–1085; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 102. Drohiczyn zaś tylko przejściowo należał do diecezji uhrowskiej; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 27.

²⁵ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 63; A. Mironowicz, *Diecezja włodzimierska do końca XVI wieku*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2013, nr 4, s. 13–23.

²⁶ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 73.

²⁷ Tamże, s. 74.

²⁸ Byli bowiem także zwierzchnikami przynależnej im diecezji kijowskiej. Wśród hierarchii prawosławnej arcybiskupami tytułowano także, od 1415 r., biskupów połockich; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 797.

²⁹ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 95 n.

³⁰ Tamże, s. 128.

³¹ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 788. Uważa się również, że: „Od tego czasu metropolia kijowska w ciągu następnych dziesięcioleci przebywała w komunii tak z Rzymem, jak i z Carogrodem”; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 94.

³² Formalnie metropolici winni byli być wybierani przez synod biskupów. W praktyce, zwłaszcza w okresie wcześniejszym, byli powoływani przez patriarchę i wysyłani do Wielkiego Księstwa i Korony. Kandydaci mogli być wybrani przez miejscowy synod lub, w XVI w., wskazani przez władzę. Musieli oni uzyskać sakrę i (później już tylko) błogosławieństwo patriarchy; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 790.

lat 80. XVI w. podjęto jednak wysiłki, by zależność tę wzmocnić³³. Władza metropolity na terenie jego prowincji również była mocno ograniczona, głównie na skutek prawa podawania, przysługującego monarsze, który w XVI w. przejął znaczną część uprawnień kanonicznych metropolity i synodów. Miał on decydujący wpływ na obsadę stanowisk duchownych – metropolii, biskupstw, ihumenii lub archimandryctw, niejednokrotnie czerpiąc z tego zyski. Jako główny patron sprawował opiekę nad majątkiem cerkiewnym³⁴ i erygował także parafie w dobrach królewskich. Prawie połowa miejscowości (45%), w których znajdowały się cerkwie w województwie podlaskim, stanowiła część królewszczyzn. Władca udzielał również zgody na zwołanie synodów. Nierzadko prerogatywy te były wykorzystywane bardziej zgodnie z interesem monarchy niż samej Cerkwi³⁵.

Metropolicie posiadali zaś prawo sądzenia i karania biskupów, ale mieli niewielkie możliwości egzekwowania swych decyzji (biskupi byli wskazywani przez króla). Nie mieli też prawa zasiadania w senacie Rzeczypospolitej, a więc inaczej niż zwierzchnicy katolickich prowincji gnieźnieńskiej i lwowskiej oraz sufragani podlegających im diecezji. W praktyce więc głównymi i realizowanymi prerogatywami metropolity było wyświęcanie biskupów prezentowanych (w XVI w.) przez władcę oraz zwoływanie synodów, na co jednak również metropolita musiał mieć zgodę monarchy.

Wskazany wyżej wpływ władcy na funkcjonowanie Cerkwi „greckiej” z jednej strony implikował, a z drugiej był efektem położenia prawnego tego Kościoła w Wielkim Księstwie Litewskim i w Koronie. W żadnej z części składowych przyszłej Rzeczypospolitej Cerkiew prawosławna nie uzyskała bowiem statusu wyznania panującego. Kościół rzymskokatolicki stale, nawet mimo chwilowych postępów reformacji, zajmował wiodącą pozycję w Koronie, a na Rusi Czerwonej, zakładając w 1367 r. metropolię halicką (przemianowaną w 1412 r. na arcybiskupstwo lwowskie), katolicyzm starał się umocnić już Kazimierz Wielki³⁶. Z kolei w Wielkim Księstwie Litewskim w wyniku postanowień unii krewskiej przeprowadzono jego oficjalną chrystianizację, wprowadzając katolicyzm, mimo że prawosławie było obecne wśród dynastów litewskich (m.in. poprzez małżeństwa z księżniczkami ruskimi) od dawna i panowało na obszarach ruskich zajmowanych przez wielkich książąt litewskich. W okresie oficjalnego chrztu Litwy wprowadzano w życie wiele postanowień, które miały zapewnić Kościołowi katolickiemu pozycję panującą. Spowodowało to ograniczenia w funkcjonowaniu Cerkwi prawosławnej, nie znano bowiem wówczas pojęcia równouprawnienia Kościołów³⁷.

Z ograniczeń, które dotknęły prawosławie, a miały wpływ na rozwój sieci parafialnej w Wielkim Księstwie Litewskim i Koronie, trzeba wskazać zakaz wnoszenia nowych i przebudowywania starych cerkwi. Obowiązywał on prawdopodobnie od momentu oficjalnej chrystianizacji Litwy. Mówił też o nim statut wieluńsko-kaliski z 1420 r. „O schizmatykach”, odnosząc jego postanowienia do obszarów prowincji gnieźnieńskiej³⁸. Ograniczenia takie wprowadzali Władysław Jagiełło i Witold³⁹, a później ponawiali kolejni władcy⁴⁰. Nie znaczy to jednak, że za specjalną zgodą panującego nie mogły w ogóle powstawać świątynie „greckie”⁴¹. Ograniczenia te miały dotyczyć tylko Litwy ściślejszej i obowiązywały w dobrach i miastach królewskich⁴².

³³ Tamże, s. 794.

³⁴ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 33, 118.

³⁵ Zdarzało się np., że władca przyznawanie władcy czy biskupstwa traktował jako swoistą nagrodę za wcześniejszą wierną służbę, np. wojskową, i przyznawał je nawet osobom świeckim, obarczonym rodzinami; Bienkowski, Organizacja Kościoła, s. 791, 798; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 34–35.

³⁶ Arcybiskupstwu lwowskiemu podporządkowane zostały biskupstwa łacińskie na Rusi, czyli przemyskie, łuckie, kamienieckie, kijowskie i chełmskie. Jednak w okresie jego rządów zachowano prawa Kościoła prawosławnego na tych terenach; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 23.

³⁷ Zob. m.in. W. Krieger, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo – kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, s. 10.

³⁸ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 79.

³⁹ A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, Warszawa 1937, s. 129.

⁴⁰ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 78 n.

⁴¹ Na przykład w 1514 r. zgodę na budowę dwóch nowych cerkwi wileńskich uzyskał Konstanty Ostrogski, hetman wielki litewski, po zwycięstwie nad Moskwą w bitwie orszańskiej w tym właśnie roku; A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, s. 132.

⁴² Na pozostałych obszarach WKL w dzielnicach ruskich bez przeszkód erygowano nowe cerkwie i powstało ich sporo w czasach Zygmunta Starego; tamże, s. 136. Szerzej na ten temat: T. Kempa, *Gdzie i w jakiej postaci funkcjonowały ogr-*

Istotny wpływ na miejsce Cerkwi w życiu politycznym państwa miał też fakt, że jej hierarchowie nie mogli zasiadać w radzie hospodarskiej, a później w senacie Rzeczypospolitej (będą się tego prawa w przyszłości, bezskutecznie, domagać inicjatorzy unii brzeskiej). Zakaz ten miał istotny wpływ na brak zainteresowania sprawowaniem wyższych godności duchownych przez prawosławnych przedstawicieli rodów magnackich i zamożnej szlachty. Brakowało więc czynnika, który mógł doprowadzić do wzmocnienia roli hierarchii prawosławnej. Prawosławnym świeckim przedstawicielom wymienionych grup społecznych udało się w latach 1563–1568 przewyciężyć ograniczenia ich praw politycznych obowiązujące od unii horodelskiej⁴³. Jednak procesy religijne związane z ekspansją reformacji, a następnie działań kontreformacyjnych zredukowały w XVI w. znacznie liczbę prawosławnych możnych. Miało to szczególne znaczenie dla stanu sieci parafialnej i ogólnego położenia Cerkwi, ponieważ w swych majątkach posiadali oni prawo podawania w przypadku parafii, erygowania nowych cerkwi, stosowania przymusu parafialnego⁴⁴ czy – z drugiej strony – likwidacji parafii, np. poprzez przekształcenie cerkwi w świątynię innego wyznania⁴⁵. Od woli świeckiego patrona zależała więc liczba cerkwi w jego dobrach i kondycja finansowa parafii. Na Podlasiu koronnym w przypadku wielkiej własności ziemskiej problem ten nie występował tak intensywnie w XVI w., jak w odniesieniu do świątyń katolickich czy terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, ponieważ majątki takich prawosławnych możnych jak Chodkiewiczowie leżały w głównej mierze po stronie litewskiej (Zabłudów, Supraśl). Jednak i tutaj z czasem, zwłaszcza po zawarciu unii kościelnej, zaczęły zachodzić zmiany, np. cerkiew w Sapieżyńskich Boćkach przekształcona została w świątynię unicką.

Świeckimi patronami Cerkwi, szczególnie pod koniec XVI w., w dobie unii brzeskiej byli także mieszczanie. W latach 80. XVI w. jako reformatorzy życia duchowego prawosławnych uaktywniały się bowiem bractwa cerkiewne. Szczególnie ważne i aktywne były bractwa we Lwowie i Wilnie, które otrzymały nawet prawo stauropigii, tzn. zostały wyjęte spod jurysdykcji biskupów, a podporządkowano je bezpośrednio patriarche⁴⁶.

W województwie podlaskim pierwsze bractwo cerkiewne powstało w 1594 r. i funkcjonowało przy sobornej cerkwi Objawienia Pańskiego (Bohojawleńskiej) w Bielsku. Jego przywilej polecał założenie jego członkom – głównie przedstawicielom cechu kuźnierzy – szkoły, szpitala i przytułku dla chorych i ubogich⁴⁷. Od momentu synodu brzeskiego stało się ono jednym z głównych ośrodków antyunijnych na Podlasiu. W 1599 r. powołano też bractwo przy bielskiej cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego⁴⁸, w Drohiczynie i Kleszczelach bractwa cerkiewne powstały już XVII stuleciu⁴⁹.

Diecezje

Metropolia kijowska dzieliła się na diecezje (eparchie), na czele których stali biskupi (władcy). Ich pieczy podlegało życie duchowe i organizacyjne diecezji. Władcy np. udzielali zgody na zakładanie nowych parafii, wyświęcali duchownych świeckich i zakonników, aprobowali duchownych wskazywanych

niczenia we wznoszeniu cerkwi prawosławnych w Wielkim Księstwie Litewskim i w Królestwie Polskim w okresie panowania Jagiellonów, [w:] *Jagiellonowie i ich świat. Polityka kościelna i praktyki religijne Jagiellonów*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2020, s. 299–319.

⁴³ M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu. Rusczy moiżni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004, s. 41–42.

⁴⁴ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 76.

⁴⁵ Szczególnie w dobie reformacji, a później kontreformacji, choć nie zawsze, wraz ze zmianą konfesji, w ich dobrach dokonywano likwidacji wszystkich cerkwi. Na pewno jednak kondycja tych, które przetrwały, nie ulegała poprawie.

⁴⁶ Świeccy członkowie bractw zyskali nadzór nad moralnością i prowadzeniem się nie tylko świeckich, ale i duchownych, mogąc oskarżać ich o niedociągnięcia przed biskupem. Zakładali szkoły, prowadzili działalność charytatywną, opiekowali się cerkwiemi, utrzymywali kapłanów i służbę cerkiewną, opiekowali się monasterami przy cerkwiach brackich; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 832 n. Podobne funkcje opiekuńcze w stosunku do parafii wiejskich przejawiały zapewne bractwa wiejskie, czyli gromady, choć o ich funkcjonowaniu zasadniczo niewiele wiadomo (także w kontekście województwa podlaskiego); tamże, s. 829.

⁴⁷ A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 86–93.

⁴⁸ G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995, s. 158.

⁴⁹ Tamże, s. 119, 127, 134–135.

przez patronów jako kandydatów na proboszczów czy ihumenów klasztorów⁵⁰. Nie wizytowali oni jednak swych diecezji – uważa się, że wobec rozległości terenów im podległych w praktyce takie wizytacje nie były możliwe do zrealizowania⁵¹, obowiązek wizytowania spadał więc na zarządców namiestnictw, czyli protopopów. Wobec symbolicznej władzy metropolity i stosunkowo małego znaczenia rzadko zwoływanych synodów, biskupi uzyskali faktyczną, dużą niezależność, ograniczaną jednak poważnie przez rządzących, świeckich patronów Kościoła oraz wzrastającą, za sprawą patriarchy konstantynopolińskiego, rolę świeckich bractw cerkiewnych⁵². Warto dodać, że w przypadku wyższych godności duchownych w Cerkwi prawosławnej nie były one zastrzeżone wyłącznie dla szlachty, a jeśli jej przedstawiciele decydowali się na karierę duchowną, to byli to przeważnie członkowie mniej znacznych rodzin. Sprawowanie prawosławnych funkcji duchownych nie interesowało bowiem magnatów (zob. wyżej).

Biskupi mogli natomiast korzystać na cele prywatne i duszpasterskie ze swych uposażeń⁵³. Ich podstawę stanowiły dobra ziemskie: miasteczka, wsie, folwarki. Ponadto kapłani posiadający beneficja parafialne składali biskupom z nich daninę jako znak czci i posłuszeństwa (kunica lub kunica soborowa, katedratyk). Otrzymywali również opłaty za rozsyłane do parafii krzyżmo; dochodziło też tzw. podjezdne przy okazji wizytacji, jak zaznaczono wyżej, nieczęstych jednak. Biskupom wnoszono także opłaty za wyświęcanie kapłanów. Dodatkowym źródłem uposażenia były też dzierżone dodatkowo archimandrie klasztorne⁵⁴. Metropolita czerpał również zyski z własnej, największej diecezji kijowskiej. Władcy korzystali z pomocy kryłosów katedralnych (z siedzibą w stolicy), czyli organów władzy administracyjnej i sądowniczej, których członkami byli prezbiterzy cerkwi parafialnych z ośrodka będącego siedzibą biskupstwa⁵⁵.

Biskupi z urzędu mieli prawo uczestniczenia, z głosem decydującym, w synodach prowincjonalnych (soborach lokalnych) Cerkwi. Stanowiły one, obok metropolity, centralny i kolegialny organ władzy kościelnej⁵⁶. Początkowo, w XV i w pierwszej połowie XVI w. odbywały się one nieregularnie, dopiero od 1589 r. na polecenie patriarchy Jeremiasza miały być zwoływane co roku. Obradowały w Brześciu Litewskim. Zwoływał je metropolita za zgodą władcy. Obok władcy mieli w nich uczestniczyć protopopi, przełożeni klasztorów, a od czasu ich usankcjonowania przez patriarchę Jeremiasza także przedstawiciele bractw cerkiewnych i świeccy patroni. Synody decydowały głównie w sprawach organizacyjnych i związanych z reformą Cerkwi. Miały też kompetencje sądu metropolitarnego w sprawach między biskupami lub biskupami a innymi stronami⁵⁷.

Od 1514 r. w skład metropolii kijowskiej wchodziły diecezje leżące na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego: kijowska, połocka, turowsko-pińska, łucka i włodzimierska oraz na obszarze Korony: chełmska, przemyska, halicka⁵⁸. Cerkwie na Podlasiu podlegały dwóm diecezjom: włodzimierskiej i kijowskiej. Diecezja włodzimierska składała się z dwóch „jednostek cerkiewno-organizacyjnych: kryłosów – oficjalatów: włodzimierskiego (ze stolicą we Włodzimierzu) oraz brzeskiego (z głównym ośrodkiem w Brześciu, będącym od 1566 roku stolicą województwa)”⁵⁹. Były one od siebie oddzielone przez zabużańską część diecezji chełmskiej⁶⁰.

⁵⁰ W zakresie kompetencji biskupów leżało również czuwanie nad czystością wiary, moralnością duchownych i wiernych, wypełnianiem przez nich ich obowiązków oraz nad sprawami duchownymi świeckich wiernych diecezji; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 802.

⁵¹ Tamże, s. 808.

⁵² Tamże, s. 802 n.

⁵³ Trzeba w tym miejscu nadmienić, że kwestia uposażenia duchownych różnych szczebli w przypadku Cerkwi prawosławnej miała szczególne znaczenie, duchowni tego Kościoła mogli bowiem zawierać związki małżeńskie, koszty utrzymania księży bywały więc wyższe niż w przypadku księży katolickich. Ponadto nawet wyżsi rangą hierarchowie tego Kościoła, często także przełożeni klasztorów, mieli swoje rodziny, których utrzymanie dofinansowywali niewątpliwie ze środków cerkiewnych.

⁵⁴ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 803 n.

⁵⁵ Ich kompetencje porównuje się do uprawnień kapituł w Kościele katolickim, choć były one rozszerzone o zadania konsystorza biskupiego, a z drugiej strony – niesprecyzowane w prawie kanonicznym; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 805 n.

⁵⁶ Tamże, s. 792; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 210.

⁵⁷ Odmianą synodów prowincjonalnych były w XV w. (ponieważ w XVI w. wybór należał już tylko do króla) synody elekcyjne, których zadaniem był wybór metropolity (spośród trzech kandydatów); Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 797. Prawo kanoniczne przewidywało także coroczne obrady synodów diecezjalnych dla rozpatrywania spraw o charakterze bardziej lokalnym, ale nie zwoływano ich w XVI w.; tamże, s. 797.

⁵⁸ Tamże, s. 794.

⁵⁹ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 104.

⁶⁰ A. Mironowicz, *Przynależność diecezjalna Brześcia do końca XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2007, nr 27, s. 13.

Granica między dwiema eparchiami prawosławnymi: włodzimierską i metropolitalną przebiegała na terenie województwa podlaskiego w ziemi bielskiej. Szczegółowe dane dotyczące przynależności parafii do poszczególnych władcyctw pochodzą jednak dopiero z XVIII w. i dotyczą już Kościoła unickiego⁶¹. Próbę rekonstrukcji zasięgu jurysdykcji diecezjalnych na początku epoki nowożytnej podjął Antoni Mironowicz, choć również on przyznał, że „ustalenia granic poszczególnych eparchii prawosławnych przed 1596 r. mają nadal charakter hipotetyczny”⁶². Zwrócił jednak uwagę, że zasięg brzeskiej części prawosławnego władcyctwa włodzimierskiego „pokrywał się, z niewielkimi różnicami, z zasięgiem katolickiej diecezji łuckiej [...] granica między katolicką diecezją wileńską a łucką w XVI w. przebiegała wzdłuż rzeki Narew, zostawiając przy ostatnim biskupstwie Tykocin, Suraż i Narew”⁶³. W przypadku diecezji prawosławnych istotną rolę odgrywały nie tylko państwowe i rzymskokatolickie podziały administracyjne, ale też zasięg osadnictwa białoruskiego i wołyńskiego oraz stosunki własnościowe, wśród których szczególne znaczenie miało nadanie Iwanowi Chodkiewiczowi Puszczy Błudowskiej, Suraskiej i dóbr Choroszcz⁶⁴. Można więc uznać, że podstawą rozgraniczenia jurysdykcji między eparchiami prawosławnymi była zapewne rzeka Narew, ale w wyniku procesów kolonizacyjnych idących od południa, od strony Puszczy Bielskiej granica została przesunięta nieco bardziej na północ, pozostawiając w granicach eparchii włodzimierskiej cerkwie we wsiach włości bielskiej (Ryboły, Puchły). Według Antoniego Mironowicza również obie cerkwie suraskie (po obu stronach rzeki Narew) należały do biskupstwa włodzimierskiego⁶⁵. Z kolei Andrzej Buczyło, wychodząc od stanu podziałów administracyjnych w okresie unickim, uważa, że Suraż pozostawał w diecezji metropolitalnej, podobnie jak wspomniane wyżej parafie w Rybołach i Puchłach⁶⁶. Obaj autorzy zgadzają się, że dalej na zachód od Suraża granicę między eparchiami stanowiła rzeka Narew aż do dóbr tykocińskich, które znajdowały się po stronie metropolitalnej⁶⁷.

Mając na względzie bardzo skromną podstawę źródłową, trudno jednoznacznie wskazać, która ze szczegółowych propozycji przebiegu granicy między eparchiami w województwie podlaskim bardziej odpowiada rzeczywistości drugiej połowy XVI w. i z tego powodu nie zdecydowano się na jej prezentację na mapie. Bez wątpliwości Andrzej Buczyło w swoich ustaleniach posłużył się szeroką podstawą źródłową (wizytacjami), aczkolwiek XVIII-wieczną. W przypadku okresu wcześniejszego możemy jedynie spekulować. Propozycja umieszczenia wsi Puchły i Ryboły na terenie eparchii włodzimierskiej wynika, według Antoniego Mironowicza, z przynależności tych miejscowości do włości bielskiej⁶⁸, a stolica ziemi była również miejscem urzędowania protopopa podległego eparchii włodzimierskiej. Należy przy tym jednak zauważyć, że wójtostwo należące do starostwa bielskiego znajdowało się w Rybołach, ale Puchły były wsią szlachecką. Zresztą obie miejscowości znajdowały się znacznie bliżej Zabłudowa, a więc siedziby protopopa z eparchii metropolitalnej niż Bielska. W związku z tym przynależność jurysdykcyjną cerkwi suraskich na dzisiejszym etapie badań można jedynie określić jako hipotetyczną. Co prawda Antoni Mironowicz kategorycznie stwierdza, że: „Niewątpliwie jednak obie cerkwie suraskie wraz z kaplicą w Zawykach należały do biskupstwa włodzimierskiego”⁶⁹, ale nie popiera tej opinii żadnym przypisem – ani do źródła, ani opracowania. Możemy się domyślać, że napływające od południa stosunkowo wczesne osadnictwo ruskie w tym mieście⁷⁰ wiązało pierwotnie ludność prawosławną z eparchią włodzimierską, ale trudno jednoznacznie przesądzić, czy taka sytuacja była aktualna w drugiej połowie XVI w.

Zdecydowana większość parafii prawosławnych województwa podlaskiego znajdowała się w obrębie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej. W drugiej połowie XVI w. były to świątynie w 52 wsiach i miasteczkach, podczas gdy cerkwie zaledwie z 8 miejscowości przynależały do diecezji metropolitalnej

⁶¹ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 27–31.

⁶² A. Mironowicz, *Diecezja włodzimierska do końca XVI wieku*, s. 21.

⁶³ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 66–67; zob. też B. Szady, *Granice jednostek administracji Kościoła łacińskiego* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.2.2.8.

⁶⁴ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 69.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 30.

⁶⁷ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 69; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 30.

⁶⁸ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 69.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 5, Wrocław 1975, s. 483–484.

(uznając rzekę Narew jako granicę między eparchiami, bez przesunięcia na północ zaproponowanego przez A. Mironowicza).

Protopopie

Diecezje dzieliły się na protopopie, będące namiestnictwami biskupimi, a w odniesieniu do struktury Kościoła katolickiego odpowiadające dekanatom. Na ich czele stali protopopi⁷¹. Ocenia się, że w XVI w. posiadali oni szeroki zakres uprawnień. Przede wszystkim nadzorowali duchowieństwo parafialne, dokonując jego wizytacji. Sprawowali też funkcje sądowe (pierwszej instancji) wobec podległych im księży i mogli wymierzać kary w razie stwierdzenia uchybień. Zajmowali się także sprawami wiernych, np. rozłączaniem małżonków czy udzielaniem dyspens od przeszkód małżeńskich. Prawdopodobnie pobierali również daniny od duchownych na rzecz biskupa⁷². Uważa się, że taki zakres kompetencji protopopów wynikał z zaniedbywania obowiązków i osłabienia władzy biskupów⁷³. Tytułu protopopa używali także honorowo proboszczowie ważniejszych parafii lub najważniejsi duchowni w danej parafii (protojerej)⁷⁴. Protopopi posiadali własne beneficja, ponadto pobierali opłaty sądowe czy też opłaty od podległych im duchownych⁷⁵.

Namiestnicy biskupa rezydowali zwykle w stolicach ziem lub powiatów⁷⁶, gdyż wygodniej było dostosować strukturę organizacyjną Cerkwi do podziałów wynikających z administracji państwowej. Liczba protopopii ulegała zmianie wraz z rozwojem sieci parafialnej, choć mogły się one wykazywać nierówną liczbą parafii. W przypadku województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI, a nawet w XVII w. brak jest szczegółowych danych na temat przynależności poszczególnych świątyń do istniejących protopopii. Można jedynie wskazać, że na obszarze szeroko rozumianego Podlasia w obrębie diecezji włodzimierskiej funkcjonowały trzy namiestnictwa: bielskie, drohickie i brzeskie. To ostatnie znajdowało się w drugiej połowie XVI w. poza granicami województwa, ale zapewne kontrolowało część parafii w ziemi mielnickiej. Z kolei w diecezji metropolitarnej przez większość XVI w. parafie podlaskie zapewne podlegały najpierw znajdującej się poza granicami województwa protopopii grodzieńskiej, choć w drugiej połowie XVI w., w związku ze wzrostem liczby parafii, wyodrębniono dodatkowo także protopopię podlaską z siedzibą w leżącym już w Wielkim Księstwie Litewskim Zabłudowie⁷⁷.

Parafie

Najmniejszą jednostką organizacyjną i terytorialną Cerkwi prawosławnej były parafie, wchodzące w skład poszczególnych protopopii. Na ziemiach ruskich w każdym mieście i miasteczku funkcjonowała cerkiew parafialna, a w niektórych było ich nawet więcej⁷⁸. W XVI w. odnotowuje się spory przyrost cerkwi parafialnych⁷⁹, z chwilowym załamaniem tej tendencji w okresie największych sukcesów reformacji⁸⁰. Nowe parafie powstawały nie tylko z pobudek religijnych, ale także materialnych, gdyż nawet skromnie uposażane fundacje przynosiły patronowi, a także biskupowi, pewien zysk⁸¹.

⁷¹ W odniesieniu do ziem koronnych nazywano ich namiestnikami, natomiast w przypadku WKL – protopopami; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 31. Nie zawsze było to konsekwentne, gdyż w eparchii przemyskiej używano obu form; A. Krochmal, *Archiwum historyczne eparchii przemyskiej*, Warszawa–Przemysł 2016, s. 200–201.

⁷² Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 812 n.

⁷³ Tamże; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 33.

⁷⁴ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 32.

⁷⁵ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 812.

⁷⁶ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 70.

⁷⁷ Tamże, s. 70 n.

⁷⁸ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 813 n.

⁷⁹ Tamże, s. 820.

⁸⁰ Tamże, s. 819.

⁸¹ Tamże, s. 820, 822.

Cerkwie parafialne mogły mieć swoje filie i kaplice, np. cmentarne. Przyczyny powoływania filii, a więc świątyń podporządkowanych parafialnym, bywały najczęściej finansowe i/lub demograficzne. Taniej było wybudować tylko budynek cerkiewny, natomiast nie musiało to pociągać za sobą osobnego uposażenia duchownego. Czyniono tak również w sytuacji, kiedy liczba ewentualnych parafian nie była duża. W filie przekształcano czasem dotychczasowe cerkwie parafialne, a działo się tak wówczas, kiedy z określonych przyczyn malała liczba parafian lub uposażenie duchownego okazywało się niewystarczające. Zdarzało się, że w okolicy budowano także nową cerkiew, która miała zastąpić starą, ale tej nie rozbierano i funkcjonowała ona dalej jako filia⁸². W cerkwiach filialnych nabożeństwa mogły odbywać się regularnie, mogły one też dysponować osobnym uposażeniem, a w okresie późniejszym czasami prowadzono przy nich także oddzielne księgi metrykalne⁸³ (choć trzeba dodać, że w przypadku Kościoła prawosławnego zalecenie dotyczące prowadzenia rejestracji metrykalnej przy cerkwiach wprowadzono dopiero w czasach metropolity Piotra Mołyły (1596–1647), a na jego realizację czekano co najmniej kilkadziesiąt lat⁸⁴). Funkcjonowały też cerkwie kaplice, bez osobnego uposażenia, gdzie nabożeństwa odbywały się nieregularnie, najczęściej tylko przy okazji większych świąt⁸⁵.

Liczbę księży i diakonów posługujących w cerkwiach parafialnych i filialnych trudno jest dokładnie oszacować, większość informacji źródłowych jest lakoniczna i nie pozwala na ujęcie statystyczne. Mimo to Antoni Mironowicz podjął próbę obliczenia stanu duchowieństwa i według niego w XVI w. na Podlasiu (rozumianym znacznie szerzej niż województwo podlaskie) można mówić o 207 duchownych, a więc przeciętnie na parafię na tym obszarze przypadało 1,42 duchownego⁸⁶. Podstawowe obowiązki kleru parafialnego stanowiły: opieka nad budynkiem cerkwi, prowadzenie, także przy udziale diakonów, szkółek parafialnych⁸⁷, a przede wszystkim sprawowanie wszelkich obowiązków duszpasterskich (odprawianie nabożeństw, udzielanie sakramentów przy różnych okazjach, zwłaszcza ślubów, chrztów czy pogrzebów). Przeciętna liczba parafian, wobec których winny być one świadczone, wynosiła w województwie ruskim, podolskim, wołyńskim i bełskim od 250 do 500 osób⁸⁸. Przy zbliżonym poziomie gęstości zaludnienia Wołynia i Podlasia oraz podobnej strukturze etnicznej i społecznej wyznawców prawosławia można uznać, że są to liczby również reprezentatywne dla XVI-wiecznych parafii podlaskich brzeskiej części eparchii włodzimierskiej.

Uposażenie duchowieństwa parafialnego było zróżnicowane, jeśli chodzi o jego wielkość – czasami bywało tak małe, że trudno było z niego utrzymać księdza i jego rodzinę, co zmuszało duchownego do własnoręcznego uprawiania ziemi⁸⁹. W Kościele prawosławnym praktykowano bowiem erygowanie nowych parafii bez względu na fakt, czy miały one dostateczne uposażenie⁹⁰.

Podstawą uposażenia księży była zwykle ziemia. Wskazuje się, że na Wołyniu i na Rusi Czerwonej wynosiło ono najczęściej pół łanu⁹¹, natomiast na ziemiach północnych było większe – dwułanowe⁹², przy czym więcej ziemi (na szeroko rozumianym Podlasiu średnio ok. 2,46 włóki) otrzymywali księża w dobrach królewskich, a mniej w prywatnych (2,18)⁹³. Było to znacznie mniejsze uposażenie niż podlaskich parafii rzymskokatolickich⁹⁴. Także podstawy materialne prawosławnych klasztorów

⁸² Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 60 n.

⁸³ Tamże, s. 61.

⁸⁴ I.A. Antonowa, D.N. Antonow, *Метрические книги России XVII–нач. XX в.*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”, t. 2, 2010, s. 154.

⁸⁵ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 62.

⁸⁶ Szczególnie w ośrodkach miejskich mogło być kilku duchownych; z drugiej strony nie wszystkie parafie posiadały diakonów; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 81.

⁸⁷ A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI–XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1994, nr 2, s. 21. Zdaniem J. Łukaszczyka nie było ich mało (tenże, *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 1, Poznań 1849, s. 349), natomiast M.B. Topolska uważa, że – z wyjątkiem większych miast – występowały one rzadko (taż, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984, s. 60).

⁸⁸ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 817.

⁸⁹ Zamożniejsi popi korzystali z usług służby najemnej; tamże, s. 825. Zdarzało się, że duchowny wraz z bliskimi utrzymywany był po prostu przez pana włości – otrzymywał od niego żywność, ubrania itp.; tamże, s. 824.

⁹⁰ Tamże, s. 821.

⁹¹ Tamże.

⁹² Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 82.

⁹³ Tamże, s. 86.

⁹⁴ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 437–447.

w Drohiczynie ledwo przekraczały 2 włóki. Nieco bogatsze uposażenie miał monaster św. Mikołaja w Bielsku, który dysponował nie tylko włókami we wsiach miejskich, ale również placami w samej stolicy ziemi⁹⁵. Było to jednak nieporównywalnie mniej niż otrzymał od swoich pierwszych dobrodziejów – Chodkiewiczów i Józefa Sołtana – leżący już poza granicami województwa podlaskiego klasztor w Supraślu, mający już na samym początku swojej działalności do dyspozycji kilkanaście wsi i folwarków oraz puszcze⁹⁶. Uzupełnieniem uposażenia duchownych i klasztorów bywały różne prawa i wolności⁹⁷.

Na terenie koronnego województwa podlaskiego w granicach XVI-wiecznych świątynie prawosławne funkcjonowały w co najmniej 60 miejscowościach: 29 w ziemi bielskiej, 18 w drohickiej i 13 w mielnickiej. Liczba ta jednak nie odnosi się do parafii, gdyż zdarzało się, że w miastach i miasteczkach funkcjonowało kilka parafii. Cztery lub pięć parafii (jeśli uznamy, że parafię stworzono przy klasztorze św. Mikołaja) znajdowało się w XVI-wiecznym Bielsku. Z podobną sytuacją mieliśmy do czynienia w Drohiczynie, gdzie istniało co najmniej pięć parafii, w tym jedna związana z klasztorem, albo nawet sześć, jeśli przyjmiemy, że określana jako szpitalna lub refektarzowa cerkiew św. Barbary była świątynią niezależnej wspólnoty, a nie filią cerkwi Świętej Trójcy. Po dwie parafie prawosławne działały w Kleszczelach, Łosicach, Mielniku, Surażu i być może w Gruzce (Hrusce). Z pewną dozą ostrożności, mając na uwadze wyrażone wyżej zastrzeżenia i przede wszystkim skromną i zazwyczaj lakoniczną w treści podstawę źródłową, można uznać za pewne istnienie co najmniej 73 parafii prawosławnych na terenie województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w. Niemożliwa jest natomiast rekonstrukcja okręgów parafialnych z tego okresu. O ich zasięgu potencjalnych wskazówek może dostarczać dokumentacja wytworzona przez administrację Kościoła unickiego w XVIII stuleciu, ale należy pamiętać, że odnosi się ona przede wszystkim do innej sytuacji osadniczej i wyznaniowej. W związku z brakiem możliwości szczegółowego i jednoznacznego odtworzenia podziałów administracji cerkiewnej informacje o świątyniach i parafiach województwa podlaskiego zdecydowano się pogrupować według istniejących w drugiej połowie XVI w. struktur państwowych.

Cerkwie/parafie w ziemi bielskiej

Większość parafii prawosławnych ziemi bielskiej wchodziła w skład brzeskiej części diecezji włodzimierskiej. Pierwsza informacja o istnieniu cerkwi w Bielsku⁹⁸ pochodzi z *Kroniki halicko-wołyńskiej*, gdzie pod rokiem 1289 wśród zasług Włodzimierza Wasylkowicza na rzecz krzewienia wiary wymieniono uposażenie bliżej nieokreślonej cerkwi w tym mieście⁹⁹. Według Antoniego Mironowicza i Andrzeja Buczyły była to cerkiew Narodzenia NMP (Preczystestieńska) – takie wezwanie miała bowiem późniejsza cerkiew zamkowa¹⁰⁰. Zachowany fragment rejestru pomiaru włócznej z lat 1560–1563 informuje, że w mieście funkcjonowały jeszcze trzy cerkwie prawosławne: św. Michała Archanioła i Objawienia Pańskiego (Bohojawleńska), Świętej Trójcy (Troicka) i Zmartwychwstania Pańskiego (Woskresieńska)¹⁰¹. W literaturze wskazuje się również na działanie na terenie miasta monasteru i cerkwi św. Mikołaja¹⁰².

⁹⁵ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 103–105.

⁹⁶ P. Chomik, *Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, Kraków 2013, s. 203–210.

⁹⁷ Były to serwituty, wolny wrąb, zakładanie barci, prawo polowania i łowienia, prawo mielenia bezpłatnie zboża na własne potrzeby parocha czy mnichów, prawo wolnego warzenia piwa lub sycenia miodu, także na własne potrzeby, rzadziej na sprzedaż, ewentualnie pobieranie targowego przy okazji jarmarków za zgodą pana. Duchowni otrzymywali też daniny i opłaty od parafian: daniny zbożowe (skopszczyzna, dziesięcina), daniny w naturze z okazji Bożego Narodzenia i Wielkanocy oraz opłaty za posługi religijne; czasami sami parafianie opłacali też np. zakup wina mszalnego czy świateł do cerkwi itp.; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 823 n.

⁹⁸ Zob. M. Sierba, *Bielsk Podlaski* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.2.8.

⁹⁹ *Kronika halicko-wołyńska*, s. 629.

¹⁰⁰ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 101; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 81.

¹⁰¹ APB, *Kamera Wojen i Domen*, sygn. 2816, k. 19–23v; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 101–114; G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, s. 14–21.

¹⁰² A. Mironowicz, *Bractwo Objawienia Pańskiego w Bielsku Podlaskim*, Bielsk Podlaski 1994, s. 5, 7; G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, s. 97–98.

W Brańsku ksiądz i diak zostali odnotowani w inwentarzu starostwa z 1558 r. To samo źródło wymienia „popa ruskiego” w Maleszach i Hodyszewie¹⁰³. Rejestr pomiarów włócznej Kleszczel z 1560 r. informuje zaś o cerkwi św. Mikołaja i św. Jerzego Męczennika (Jura)¹⁰⁴. Spośród innych świątyń prawosławnych w dobrach monarszych inwentarz z 1560 r. potwierdza istnienie „cerkwi ruskiej” w Narwi¹⁰⁵ oraz Klejnikach (Zygmuntowie)¹⁰⁶ i Łoknicy¹⁰⁷. Ta ostatnia nie funkcjonowała długo, gdyż jej duchowni nie pojawili się w żadnym rejestrze podatkowym po włączeniu województwa podlaskiego do Korony. Andrzej Buczyło tłumaczy to powstaniem nowej cerkwi w sąsiednich Czyżach, której duchowny został ujęty w rejestrze poborowym z 1578 r.¹⁰⁸ W lustracji dóbr królewskich z 1576 r. odnotowane są cerkwie w Dubiczach¹⁰⁹ i Rajsku¹¹⁰. Istniały także w Pasynkach¹¹¹ i według rejestru podatkowego w Proniewiczach¹¹².

W dobrach prywatnych w powiecie bielskim w XVI w. funkcjonowała jedna bądź dwie cerkwie we wsi Gruzka (Hruska)¹¹³. Być może od 1513 lub 1528 r. istniała cerkiew w założonych przez Iwana Sapiechę Boćkach¹¹⁴ oraz w Kośnej, będącej w rękach Pawła Sapiechy i odnotowanej w rejestrze pomiarów włócznej Kleszczel¹¹⁵. Duchowny prawosławny był także w Hryniewiczach Dużych¹¹⁶ i Pietkowie¹¹⁷. Cerkiew, być może o podwójnym wezwaniu: św. Jana Złotoustego i św. Szymona Słupnika, funkcjonowała od pierwszej połowy XVI w. w Orli¹¹⁸. Rejestr podatkowy z 1577 r. wskazuje też na duchownego prawosławnego z Podbiel¹¹⁹ oraz Kruhłej¹²⁰.

Do diecezji metropolitalnej należały najprawdopodobniej cerkwie ziemi bielskiej leżące na północ od linii Narwi. Znajdowały się one przede wszystkim w dobrach królewskich. Były wśród nich dwie świątynie prawosławne w Surażu: na lewym brzegu Narwi cerkiew Spaska, a na prawym św. Piotra i Pawła¹²¹. Ponadto funkcjonowały cerkwie w Tykocinie¹²², Święcicielach (Cieluszkach)¹²³

¹⁰³ AWAK 14, s. 26, 27.

¹⁰⁴ *Rejestr pomiarów włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 208, 210, 211; LWP 1570, 1576, s. 83.

¹⁰⁵ AWAK 14, s. 64.

¹⁰⁶ Tamże, s. 65; LWP 1570, 1576, s. 56; LWP 1602, s. 88.

¹⁰⁷ AWAK 14, s. 65.

¹⁰⁸ ASK I 47, k. 399v.

¹⁰⁹ LWP 1570, 1576, s. 46, 84.

¹¹⁰ Tamże, s. 84; LWP 1602, s. 76.

¹¹¹ LWP 1570, 1576, s. 54; LWP 1602, s. 86; zob. Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 83.

¹¹² ASK I 47, k. 399v, 42.

¹¹³ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 76. Identyfikację cerkwi w Gruzce podważył L. Postołowicz w recenzji książki A. Mironowicza („Białostoczczyzna”, 1992, nr 1(25), s. 45), ale informacje podane przez A. Mironowicza zostały później pozytywnie zweryfikowane przez A. Buczyło (*Buczyło, Kształtowanie się sieci*, s. 120).

¹¹⁴ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 267; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 120–121. Jednoznacznie na tę drugą datę wskazuje J. Maroszek; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 2: *Boćki*, wstęp, oprac. i tłum. J. Maroszek, Białystok 1999, s. 7–9.

¹¹⁵ *Rejestr pomiarów włócznej Kleszczel*, s. 233.

¹¹⁶ NGAB, f. 1744-1-6, k. 136; AWAK 33, s. 72–73;

¹¹⁷ Denis, pop z Pietkowa, mieszczanin bielski występuje na kartach niewydanej księgi Metryki Litewskiej; RGADA, f. 389, op. 1, nr 36, k. 72–72v, 93v–94, 108–109. Za wskazówkę dziękujemy Andrzejowi Buczyle.

¹¹⁸ Według A. Mironowicza w Orli były dwie cerkwie: św. Jana Teologa, ufundowana przez Jesko Iwanowicza ok. 1500 r., i św. Symeona Słupnika, ufundowana przez Bohusza Michała Bohowitynowicza ok. 1516 r.; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 75. Wydaje się jednak, że rację ma A. Buczyło, który wskazał argumenty za tym, że jednak w miasteczku funkcjonowała jedna świątynia o podwójnym wezwaniu: użycie liczby pojedynczej na określenie świątyni w dokumencie z 1525 r. osadzenia w Orli popa Karpa i diakona Zachariasza oraz rejestr podatkowy z 1577 r., który również informuje o płatności wniesionej tylko przez jednego popa; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 123; ASK I 47, k. 414; AR VIII 435, k. 3. Z kolei M. Sierba wskazuje, że brak bezpośrednich źródeł potwierdzających fundację świątyni przez Jesko Iwanowicza, choć funkcjonowanie dwóch cerkwi: dworskiej Jan Teologo (wcześniej Jana Złotoustego) i parafialnej św. Szymona Słupnika uważa za możliwe; tenże, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017, s. 184–185.

¹¹⁹ ASK I 47, k. 268.

¹²⁰ Tamże, k. 262.

¹²¹ *Rejestr pomiarowy miasta Suraża z roku 1562*, oprac. J. Kazimierski, „Teki Archiwalne”, t. 2, 1954, s. 182, 185; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 477; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, Juchnowiec Kościelny 2013, s. 39–40.

¹²² LWP 1570, 1576, s. 89–90, 100.

¹²³ Tamże, s. 51; LWP 1602, s. 83.

i Rybołach¹²⁴ oraz w należącem częściowo do króla Boguszewie¹²⁵. W Augustowie cerkiew ufundowano w drugiej połowie XVI w., a na jej uposażenie przeznaczono 2 włóki gruntu miejskiego¹²⁶ i 2 w pobliskim Żarnowie¹²⁷. W 1551 r. wybudowano cerkiew Przemienienia Pańskiego (św. Spasa) w Knyszynie, z uposażeniem 2 włók we wsi Chraboły¹²⁸. Rejestr podatkowy wskazuje też na funkcjonowanie duchownego prawosławnego w szlacheckiej wsi Puchły¹²⁹. Antoni Mironowicz w swojej pracy o ośrodkach prawosławnych na Podlasiu wymienia również jako siedziby parafii/cerkwi w drugiej połowie XVI w. Kożany i Kaniuki. Jako podstawę źródłową wskazuje edycję rejestru z 1580 r. (Kożany)¹³⁰ lub opracowanie Aleksandra Jabłonowskiego dotyczące Podlasia (Kaniuki)¹³¹. W obu miejscach nie ma jednak informacji o cerkwiach we wskazanych miejscowościach. Warto jednak zauważyć, że w inwentarzu starostwa suraskiego z 1558 r. przy opisie wsi Doroszki (sąsiadującej z Kożanami) wymieniony jest półwólczek należący do „popa Jurgowskiego”¹³², wiadomo zaś, że w późniejszym czasie cerkiew w Kożanach była pod wezwaniem św. Jerzego. W przypadku Kaniuków nie znaleźliśmy innego potwierdzenia istnienia cerkwi w XVI w., podobnie jak rzekomej świątyni w Nowym Berezowie¹³³.

Na stosunkowo niewielką liczbę świątyń i parafii prawosławnych w północnej części ziemi bielskiej duży wpływ miała, oprócz stosunków etnicznych, decyzja Grzegorza Chodkiewicza, właściciela dóbr na pograniczu województw nowogródzkiego, trockiego i podlaskiego, by w 1569 r. nie składać przysięgi na wierność królowi i Koronie polskiej. W ten sposób podlaskie wcześniej włości Chodkiewiczowskie z cerkwiami m.in. w Choroszczy, Fastach, Dojlidach oraz Puszcza Błudowska pozostały w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego¹³⁴.

Cerkwie/parafie w ziemi drohickiej

Pierwszą indywidualnie nazwaną w źródłach świątynią prawosławną w ziemi drohickiej wspomina już *Kronika halicko-wołyńska*¹³⁵. Chodzi o cerkiew Bogurodzicy zbudowaną, być może na górze zamkowej, w Drohiczynie przez Daniela Romanowicza przed 1253 r.¹³⁶ Późnośredniowieczną genezę ma cerkiew pw. Przczystej Bogurodzicy (Prieczysteńska) i św. Mikołaja, których duchowni są znani od pierwszej połowy XVI w.¹³⁷ Od początku XVI w. istniała też w mieście królewskim cerkiew Świętej Trójcy¹³⁸,

¹²⁴ LWP 1570, 1576, s. 50, 150; podobnie LWP 602, s. 81.

¹²⁵ LWP 1602, s. 29; ASK I 47, k. 829.

¹²⁶ W dotychczasowej literaturze za podstawę informacji o cerkwi augustowskiej przyjmowano dokument uposażenia z 1553 r.; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 115; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 412; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo*, s. 20–21. Możliwe jest jednak, że dotyczy on Augustowa w ziemi chełmskiej, a o fundacji świątyni prawosławnej w Augustowie w ziemi bielskiej możemy mówić w przypadku dokumentu z 29 X 1569 r., wpisanego do niewydanej Metryki Litewskiej, ks. 53, k. 18v, w którym król informuje, że Pilchowski wymierzył 2 włóki na cerkiew i wyznacza na popa Łukasza Rozumowicza (za sugestią dziękujemy A. Buczyle).

¹²⁷ LWP 1570, 1576, s. 112.

¹²⁸ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 206; LWP 1602, s. 9.

¹²⁹ ASK I 47, k. 633.

¹³⁰ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 268, wskazuje Podlasie I, s. 113. Ani w tym miejscu edycji, ani w oryginale źródła nie ma informacji o cerkwi; ASK I 47, k. 614–614v.

¹³¹ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 228, za: Podlasie II, s. 229.

¹³² AWAK 14, s. 53; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 43–44.

¹³³ A. Mironowicz (Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 269) niezbyt precyzyjnie powołuje się na Metrykę Koronną, dz. XVIII, k. 584. W rzeczywistości prawdopodobnie chodzi o MK, dział XVIII: Lustracje, sygn. 64, k. 584, zawierający lustrację królewskich z drugiej połowy XVII w., mówiącą m.in., że „cerkiew jest w tej wsi Uniacka do której należy włók no. 2”, z czego nie da się wysnuć wniosku, że cerkiew prawosławna istniała tam w XVI w. A. Buczyło (Buczyle, *Kształtowanie się sieci*, s. 178) zwraca uwagę, że wieś Nowe Berezowo została założona w 1611 r., cerkiew musiała więc powstać nieco później.

¹³⁴ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 114.

¹³⁵ Zob. T. Jaszczółt, *Drohiczyn* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.8.8.

¹³⁶ *Kronika halicko-wołyńska*, s. 239.

¹³⁷ AWAK 33, s. 35, 39–40.

¹³⁸ Według A. Mironowicza (Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 104) cerkiew Świętej Trójcy została ufundowana w 1494 r., na co wskazuje dokument uposażeniowy mówiący o nadaniu jej „6 ruczek miodu”. Zwrócono jednak uwagę, że prawdopodobnie dokument z 1494 r. dotyczy kościoła rzymskokatolickiego, również pod wezwaniem Świętej Trójcy, którego proboszczowie w XVI w. pobierali daninę właśnie w takiej formie; zob. Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 86. Być może cerkiew powstała

której być może świątynią filialną była cerkiew św. Barbary¹³⁹. W pierwszej połowie XVI w. zorganizowano również cerkiew i klasztor Przemienienia Pańskiego¹⁴⁰, a w połowie XVI w. źródła informują o cerkwi św. Eliasza¹⁴¹.

Najwcześniejszym śladem funkcjonowania duchowieństwa prawosławnego w dobrach szlacheckich ziemi drohickiej jest wzmianka z 1480 r. w księdze grodzkiej drohickiej o popie ruskim Tomaszowiczu „z Ciechanowca”¹⁴². W 1503 r. powstała też parafia prawosławna pod wezwaniem św. św. Kosmy i Damiana w Wysokiem Mazowieckim¹⁴³. W pierwszej połowie XVI w. funkcjonowała cerkiew w Siemiatyczach¹⁴⁴ i zapewne w zamieszkałych przez bojarów ruskich (Sawickich) Sawicach Ruskich, w których posiadanie wszedł w 1558 r. Maciej Sawicki: „nec non iure patronatus seu collatura fundi et ecclesie ritus atque professionis Rutenice in bonis Savicze Ruskie”¹⁴⁵. W pierwszej połowie XVI w. funkcjonowały również parafie w Łazowie¹⁴⁶, Mordach¹⁴⁷, Hołubli¹⁴⁸, Wirowie¹⁴⁹, Kosowie¹⁵⁰, Krześlinie¹⁵¹ i Rogowie¹⁵². W 1540 r. odnotowane są grunty „popa ruskiego” w Węgrowie¹⁵³. W drugiej połowie XVI w. w źródłach pojawiła się cerkiew w Andryjankach¹⁵⁴ oraz w Czarnej Cerkiewnej¹⁵⁵, której ksiądz Mantur posiadał pole we wsi Żurobice¹⁵⁶. Pod koniec stulecia, między 1587 a 1596 r., założono też cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Seroczynie¹⁵⁷. Rejestry podatkowe z 1580 i 1588 r. podają także informację o popie, płatniku z Mąkobodów¹⁵⁸. Możemy się domyślać, że świątynia prawosławna funkcjonowała też w Sokołowie. Choć pierwsze informacje o cerkwi pochodzą z 1612 r., to historyczny podział miasteczka na część laską i ruską oraz obecność Rusinów w miejscowości były opisane już w dokumencie lokacyjnym, co pośrednio świadczy o funkcjonowaniu świątyni prawosławnej¹⁵⁹. W drugiej połowie XVI w. funkcjonowała też cerkiew w Twarogach Ruskich, czego potwierdzeniem jest włóka popowska odnotowana w 1560 r. przy sprzedaży gruntów w tej wsi¹⁶⁰.

Trudny jest do ustalenia status cerkwi, które pierwszy raz pojawiają się w źródłach w początkach XVII w. jako świątynie unickie, ale istniejące od jakiegoś czasu (Grodzisk i Gródek). Antoni Mirono-

wcześniej, jeszcze w końcu XIV w., a na początku następnego ufundowano przy niej monaster; zob. J. Maroszek, L. Postołowicz, *Fundacje sakralne w Drohiczynie jako przejaw mecenatu artystycznego*, „Białostoczczyzna”, 1986, nr 2, s. 13.

¹³⁹ AWAK 33, s. 114. A. Mironowicz (Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 164) uznaje, że była to niezależna cerkiew parafialna, A. Buczyło zaś (Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 87) wskazuje, że źródło nie jest w tej sprawie jednoznaczne.

¹⁴⁰ AWAK 33, s. 44; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁴¹ AWAK 33, s. 47–48.

¹⁴² Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 128.

¹⁴³ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 478; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 517; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo*, s. 279–280.

¹⁴⁴ AGAD, dok. perg. nr 6808 mówi o sprzedaży przez Andrzeja i Jana Tęczyńskich dóbr Siemiatycze Bohuszowi Michałowi Bohowitynowiczowi „cum iure atonatus ecclesiarum Romane et Grece religionum”. J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich*, s. 10–11; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 128–129 (w pracach tych także omówienie kontrowersji związanych z dokumentem fundacyjnym uznanym za falsyfikat). Włóki należące do uposażenia parafii prawosławnej w Siemiatyczach odnotowuje rejestr podatkowy z 1580 r.; ASK I 47, k. 501v.

¹⁴⁵ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-28, k. 150.

¹⁴⁶ AWAK 33, s. 30–31; ASK I 27, k. 921; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 130.

¹⁴⁷ Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁴⁸ AWAK 33, s. 40–41; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 130; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁴⁹ AWAK 33, s. 27–28; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁵⁰ AWAK 33, s. 30.

¹⁵¹ AWAK 33, s. 35, 41; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 269; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁵² AWAK 33, s. 42–43; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 270; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁵³ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-24, k. 59: „a via, qua currit circa nemus noster Ruchenka usque ad agrum poponis Ruthenicorum”.

¹⁵⁴ Kopicjana 3, s. 34: w transakcji pomiędzy dziedzicami wsi jest mowa o „templo Ruthenico et ejus iure patronatus”; ASK I 47, k. 538v; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 456.

¹⁵⁵ ASK LVI 171, k. 171v. „Popowska włóka wspólna” odnotowana jest w inwentarzu dóbr rudzkich z 1553 r.; NGAB, Mińsk, f. 1715-1-84, k. 118v; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 267; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 131

¹⁵⁶ Wbrew temu, co pisze A. Mironowicz (Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 271) lustracja dóbr królewskich z 1576 r. nie odnotowuje cerkwi w Żurobicach; LWP 1570, 1576, s. 88.

¹⁵⁷ AWAK 33, s. 320; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 132.

¹⁵⁸ ASK I 47, k. 557, 760.

¹⁵⁹ G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, [w:] *Sokołów Podlaski: dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006, s. 257.

¹⁶⁰ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 27v, 180.

wicz uznał, że powstały przed 1596 r. i pierwotnie były świątyniami prawosławnymi, z kolei Andrzej Buczyło zwrócił uwagę, że znajdowały się w dobrach należących do biskupów płockich i z powodu patronatu kościelnego mogły już powstać jako świątynie greckokatolickie¹⁶¹. Pop z Gródka pojawia się w źródłach już w 1601 r.¹⁶²

Cerkwie/parafie w ziemi mielnickiej

Najstarsze wzmianki pisane o miejscach kultu chrześcijańskiego w obrządku prawosławnym w ziemi mielnickiej związane są z Mielnikiem. Według relacji *Kroniki halicko-wołyńskiej* w cerkwi pod wezwaniem św. Bogarodzicy już na początku drugiej połowy XIII w. znajdowała się cudowna ikona Chrystusa Zbawiciela¹⁶³. W literaturze przyjmuje się ciągłość funkcjonowania parafii średniowiecznej i utożsamia się ją z wczesnonowożytną cerkwią Narodzenia NMP¹⁶⁴. W inwentarzu starostwa mielnickiego i łosickiego z 1551 r. pojawia się informacja potwierdzająca istnienie także drugiej świątyni prawosławnej w Mielniku, pod wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego¹⁶⁵. Ten sam dokument potwierdza dwie świątynie prawosławne w Łosicach: Wniebowzięcia NMP i św. Michała¹⁶⁶. Być może jedna z nich funkcjonowała w tej miejscowości wcześniej, jeszcze przed nadaniem prawa magdeburckiego w 1505 r., gdyż pierwszy kościół rzymskokatolicki został zbudowany w 1511 r., a miejscowa społeczność musiała posiadać już jakąś świątynię. Dokument nadający prawo magdeburskie gwarantował również mieszczanom cztery jarmarki rocznie, w tym dwa akurat na święto Wniebowzięcia NMP i św. Michała Archanioła¹⁶⁷.

Inwentarz starostwa mielnickiego i łosickiego z 1551 r. potwierdza istnienie cerkwi w Kornicy¹⁶⁸ i Żerczycach¹⁶⁹. Z kolei inwentarz z 1560 r. wymienia cerkiew w Żurobicach, gdzie znajdowały się włóki popowskie już w 1534 r.¹⁷⁰, i w Próchenkach¹⁷¹.

Inwentarz starostwa mielnickiego i łosickiego z 1551 r. podaje informację, że we wsi Szpaki znajdowała się włóka nadana na cerkiew ostromęcką¹⁷². Ostromęczyn (Chłopków) do 1512 r. także należał do dóbr monarszych i cerkiew zapewne powstała tam zanim Zygmunt Stary nadał miejscowość Niemirze Hrymaliczowi¹⁷³. Do rodu Niemirów należała też wieś Gnojno, w której znajdowała

¹⁶¹ Mironowicz, Podlaskie ośrodki, s. 257; Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 151, 472.

¹⁶² NGAB, Mińsk, f. 1715-1-108, k. 1074.

¹⁶³ *Kronika halicko-wołyńska*, s. 406. Miała być ona otaczana wielką czcią – co dopisał jeden z późniejszych redaktorów źródła. Do obecności średniowiecznego świętego wizerunku, który miał być ukryty przed Tatarami w lasach nadbużańskich, nawiązuje literatura popularyzacyjna, wywodząca z niego kult na Górze Grabarce. J. Maroszek zasugerował jednak, że nie ma żadnych innych relacji o rozwoju kultu ikony Zbawiciela w późnośredniowiecznym Mielniku, a informacje o miejscu kultu na Grabarce pojawiły się w źródłach pisanych kilkaset lat później, już w okresie wczesnonowożytnym. W związku z tym, według tego badacza, relacja o cudownej ikonie odnosi się do wymienionego wcześniej w *Kronice halicko-wołyńskiej* wcześniej miasta, czyli Brześcia, a nie Mielnika; J. Maroszek, *Ośrodki kultowe nadbużańskiego Podlasia miejscem spotkań różnych wyznań*, [w:] 497. rocznica urodzin województwa podlaskiego. Referaty z sesji historycznej, Mielnik, 29 sierpnia 2010 r., red. A. Tobota, Białystok 2010, s. 159.

¹⁶⁴ Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 129–130; zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.19.8.

¹⁶⁵ ASK LVI 171, k. 12v; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 129–130; Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 67, 87–88.

¹⁶⁶ ASK LVI 171, k. 80.

¹⁶⁷ Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 88–89; S. Alexandrowicz, *Zarys dziejów Łosic (XIII–XVIII w.)*, [w:] tenże, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 2011, s. 332–339. Za niemożliwe do weryfikacji autorzy zajmujący się tą tematyką (S. Alexandrowicz, A. Buczyło) uważają twierdzenie L. de Verdmon Jacques (*Krótką monografią wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim*, Warszawa 1902, s. 146–147) jakoby cerkiew Wniebowzięcia NMP funkcjonowała w Łosicach już w 1264 r.; zob. *Przywileje królewskiego miasta Łosic 1505–1779*, oprac. A. Buczyło, J. Zawadzki, Ciechanowiec–Warszawa–Białystok 2018.

¹⁶⁸ ASK LVI 171, k. 17v; podobnie w rejestrze podatkowym z 1577 r.; ASK I 47, s. 672v.

¹⁶⁹ ASK LVI 171, k. 37v.

¹⁷⁰ Tamże, k. 171; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 17 (1530–1536)*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015, s. 427.

¹⁷¹ ASK LVI 171, k. 218.

¹⁷² Tamże, k. 22.

¹⁷³ Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 80; Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 134.

się cerkiew św. Praksedy Męczennicy¹⁷⁴. Dyspozycja z testamentu Bohusza Michała Bohowitynowicza z 1529 r. potwierdza istnienie świątyni prawosławnej w Witulinie¹⁷⁵. Witulim, podobnie jak Nosowo, w którym cerkiew powstała przed 1542 r., o czym informuje dokument Zygmunta Starego z tego roku potwierdzający wcześniejsze nadanie na rzecz świątyni¹⁷⁶, miały zmienną przynależność administracyjną już w pierwszej połowie XVI w.¹⁷⁷, ale koronne źródła skarbowe notują wybieranie poboru z Witulina Kaspra Dembińskiego¹⁷⁸ i z Nosowa Teodora Lackiego¹⁷⁹. W pobliżu tych miejscowości parafia prawosławna funkcjonowała przy kaplicy pw. Świętej Trójcy przy rezydencji w Witulinie, która obejmowała wieś Bukowiec¹⁸⁰. Cerkwie prawosławne znajdowały się również w dobrach Woźniki, należących w XVI w. m.in. do Kiszków. Z dokumentu Mikołaja Kiszki z 1588 r. możemy się dowiedzieć o istnieniu cerkwi Podwyższenia Krzyża w Chotyczach oraz założeniu świątyni w Mszanej¹⁸¹.

Cerkwie prawosławne działały też na najbardziej wysuniętych na południe obszarach Podlasia, które na trwałe zostały włączone do ziemi mielnickiej dopiero w pierwszej ćwierci XVII w. Wśród nich najważniejsze były dobra międzyrzeckie, Bokowicze i Kozierady¹⁸². W Międzyrzeczu świątynia prawosławna (pod wezwaniem św. Mikołaja) zapewne funkcjonowała już w XV w., a w połowie kolejnego stulecia powstała cerkiew św. św. Piotra i Pawła¹⁸³. Ponadto w XVI w. na tym terenie cerkwie prawosławne ufundowano również we wsiach Szóstka, Dołha, Horodyszczce, Jabłoń i Gęś¹⁸⁴.

Tabela 1. Siedziby parafii prawosławnych w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Diecezja	Ziemia	Miejscowość
metropolitalna	bielska	Augustów
		Boguszewo
		Knyszyn
		Kożany*
		Puchły*
		Ryboły*
		Suraż*
		Święciciele
włodzimierska		Bielsk
		Boćki
		Brańsk
		Czyże
		Dubicze
		Hodyszewo
		Hruszka
		Hryniewicze Duże
Kleszczele		
Kośna		

¹⁷⁴ AWAK 33, s. 25–127; Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 134.

¹⁷⁵ *Архивъ Юго-Западной Россіи*, t. 1, Кіевъ 1867, s. 76; Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 135.

¹⁷⁶ Maroszek, Dzieje województwa, s. 480; Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 136.

¹⁷⁷ Michałuk, Ziemia mielnicka, s. 28, 40–45.

¹⁷⁸ ASK I 47, k. 554, 755.

¹⁷⁹ ASK I 51, k. 206.

¹⁸⁰ Michałuk, Ziemia mielnicka, s. 135; Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 462.

¹⁸¹ AWAK 33, s. 115; AWAK 14, s. 410; Michałuk, Ziemia mielnicka, s. 87, 136; Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 137.

¹⁸² Michałuk, Ziemia mielnicka, s. 50.

¹⁸³ Tamże, s. 132.

¹⁸⁴ Tamże, s. 131–136; Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 468, 476, 491, 511.

Diecezja	Ziemia	Miejscowość
włodzimierska	bielska	Kruhła
		Łoknica
		Malesze
		Narew
		Orla
		Pasynki
		Pietkowo
		Podbiele
		Proniewicze
		Rajsk
		Zygmuntowo
	drohicka	Andrianki
		Ciechanowiec
		Czarna
		Drohiczyn
		Hołudla
		Kosów
		Krześlin
		Łazów
		Mokobody
		Mordy
		Rogowo
		Sawice Ruskie
		Seroczyno
		Siemiatycze
		Sokołów
		Twarogi Ruskie
		Wirów
	Węgrów	
	Wysokie	
	mielnicka	Chłoptkowo
		Chotycze
		Gnojno
		Kornica
		Łosice
		Mielnik
Mszana		
Nosowo		
Próchenki		
Witulín		
Żerczyce		
Żurobice		

Legenda: * sporna przynależność do eparchii metropolitalnej.

Klasztory

W strukturach Cerkwi prawosławnej trzeba wskazać na ważną formę życia i posługi religijnej sprawowanej przez część duchownych i mnichów, jaką były klasztory. Nie tworzyły one sieci zakonów określonej reguły (w Kościele prawosławnym nie praktykowano bowiem różnych reguł, ale jedną, zwaną regułą Bazylego Wielkiego), ale czasami w XV i XVI w. mogły one ulec przekształceniu w „zwykłe ośrodki parafialne obsługiwane przez »białe« duchowieństwo”¹⁸⁵. Klasztory odgrywały w życiu Cerkwi istotną rolę religijną i kulturalną (szczególnie w zachowaniu tradycji słowiańsko-bizantyńskiej w okresie ekspansji reformacji, a później działań kontrreformacyjnych¹⁸⁶). Bywały także świadectwem postaw religijnych fundatorów, powoływane były bowiem do życia przez książąt, magnatów czy nawet zamożną szlachtę. Tak jak monastyczne placówki katolickie, również i klasztory prawosławne stawały się miejscem rezydowania wdów i wdowców, nie tylko z rodziny fundatora. Mogły stanowić też wybory życiowe ich synów, częściej córek, w prawosławiu funkcjonowały bowiem także klasztory żeńskie. Z naszego punktu widzenia istotne jest również to, że powinny być i były matecznikiem kadr duchownych oraz ogniskiem poglądów polityczno-religijnych, szczególnie w dobie unii brzeskiej. Klasztory odgrywały też rolę w systemie edukacji prawosławnej, ponieważ przy miejskich ośrodkach monastycznych prowadzono szkoły przyklasztorne¹⁸⁷.

Monastery, zamieszkiwane głównie przez mnichów laików oraz kapłanów i diakonów, podlegały zwierzchnictwu biskupiemu, choć w praktyce duży wpływ na nie wywierali fundatorzy, a nawet sam panujący, który mógł mianować archimandrytów (opatów) i ihumenów (przeorów), czyli zarządzających klasztorami. Nominacje takie często nie miały wiele wspólnego z jakością życia czy wiedzą teologiczną kandydata, a bywały formą nagrody ze strony władcy. W oczywisty sposób wpływało to na formację mentalną, religijną i kulturalną zakonników w tym czasie¹⁸⁸. Istotną reformę życia klasztornego przeprowadzono jednak dopiero w XVII w., co było również udziałem Cerkwi unickiej (głównie reformy Józefa Welamina Rutskiego).

Pierwsza połowa XVI w. to okres rozwoju monasterów prawosławnych w Wielkim Księstwie Litewskim, choć powstawały one głównie poza granicami przyszłego koronnego województwa podlaskiego¹⁸⁹. W województwie podlaskim w granicach po unii lubelskiej klasztory prawosławne znajdowały się w Bielsku i Drohiczynie. Jak wynika z rejestru pomiaru włócznej z 1560 r. powstały zapewne na przełomie XV i XVI w. klasztor św. Mikołaja w Bielsku był stosunkowo dobrze uposażony¹⁹⁰. Dzięki temu pod koniec stulecia przy monasterze mógł powstać szpital i szkoła parafialna¹⁹¹. W Drohiczynie funkcjonował od początku XVI w. monaster przy cerkwi Przemienienia Pańskiego (znanej ze źródeł od 1509 r.)¹⁹². Niestety, nie dysponujemy informacjami źródłowymi mówiącymi o liczebności tych zgromadzeń ani aktywności społecznej, aczkolwiek fakt funkcjonowania w stolicy ziemi, mieście leżącym na ważnym szlaku handlowym, pozwala przypuszczać, że ich rola religijna i kulturotwórcza była znacząca.

Bez wątpienia jednak wielkie znaczenie dla prawosławnych mieszkańców województwa podlaskiego miały klasztory znajdujące się tuż poza granicami województwa. Chodzi przede wszystkim o monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy w Supraślu (w powiecie grodzieńskim)¹⁹³,

¹⁸⁵ Bieńkowski, Organizacja Kościoła, s. 1008 n.

¹⁸⁶ A. Gil, I. Skoczyła, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 89.

¹⁸⁷ A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne*, s. 21 n.

¹⁸⁸ Bieńkowski, Organizacja Kościoła, s. 997 n.

¹⁸⁹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 229–231; P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 264.

¹⁹⁰ APB, Kamera Wojen i Domen, sygn. 2816, k. 19–23v; G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, s. 21, 121–122; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 102; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 20.

¹⁹¹ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 104.

¹⁹² Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 87; A. Mironowicz (Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 104) powołując się na przygotowane przez A. Poppego hasło o Drohiczynie w *Słowniku starożytności słowiańskich*, stwierdził, że początki klasztoru św. Spasa „sięgają XIII w.” Autor przytoczonego hasła jednak w ogóle nie odnosi się w swoim tekście do dziejów tego monasteru; *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 1, Wrocław 1961, s. 386–387.

¹⁹³ Wokół genezy i charakteru klasztoru w Supraślu nieprzerwanie toczy się dyskusja, której zarys można znaleźć w najważniejszych publikacjach dotyczących monasteru, m.in. J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 107–155; A. Mironowicz, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej*, s. 107–155.

w mniejszym stopniu o zgromadzenie w Jabłecznej (powiat brzeski), rozwijające popularny w XVI w. kult św. Onufrego¹⁹⁴. Pierwszy z wymienionych klasztorów szybko stał się ośrodkiem monastycznym „najbardziej znaczącym w XVI w. na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego”¹⁹⁵, ale z czasem zaakceptował unię brzeską, klasztor w Jabłecznej, który początkowo miał znaczenie tylko regionalne, pozostał zaś wierny prawosławiu.

Kościół prawosławny po unii brzeskiej – położenie prawne i struktura organizacyjna

W wyniku działań episkopatu ruskiego i monarchy w latach 1590–1596 wykrystalizowały się i zostały przeprowadzone działania zmierzające do zawarcia unii kościelnej. Ze względu na bogatą literaturę przedmiotu¹⁹⁶ nie będziemy opisywać w tym miejscu przebiegu tych wydarzeń. Przypomnimy jedynie, że ostatecznie na synodzie brzeskim w 1596 r. unię Kościoła prawosławnego z rzymskokatolickim poparło sześciu biskupów prawosławnych, natomiast przeciw niej wypowiedzieli się władcy lwowski i przemyski, którzy uzyskali poparcie Konstantego Wasyla Ostrońskiego, części bractw cerkiewnych, monasterów, szlachty i mieszczaństwa.

Po ogłoszeniu zjednoczenia Kościołów Cerkiew unicka stała się jedynym legalnym Kościołem ruskim w Rzeczypospolitej, prawosławna zaś została zdelegalizowana, choć w praktyce tolerowana przez władzę¹⁹⁷. Biskupi lwowski i przemyski zachowali swe godności. Zwierzchnicy diecezji metropolitalnej – Michał Rahoza i włodzimierskiej – Hipacy Pocięj, pod których jurysdykcją pozostawały ośrodki prawosławne w województwie podlaskim, przyjęli unię, podczas gdy znaczna część przedstawicieli społeczności świeckiej oraz monasterów ją odrzuciła¹⁹⁸. Na sytuację poszczególnych parafii oraz decyzję o przystąpieniu lub odrzuceniu unii wpływ miało wiele czynników, w tym przede wszystkim postawa kolatorów i duchownych. Jak pisze Andrzej Buczyło: „W literaturze przedmiotu już dawno pożegnano się z obowiązującym niegdyś poglądem [...], że Kościół unicki był Kościołem bez wiernych utworzonym przez hierarchów, a wierni i zwykły kler mieli opowiedzieć się gremialnie za prawosławiem”¹⁹⁹. Niestety, niewiele mamy źródeł z okresu konfliktów o cerkiew z przełomu XVI i XVII w., bez wątplenia jednak unia budziła opór, a jej przeciwnicy, także w sojuszu z protestantami²⁰⁰, dążyli jeśli już nie do jej skasowania, to przynajmniej do przywrócenia stanu legalności Kościoła prawosławnego i odtworzenia jego hierarchii²⁰¹.

Dzięki tym zabiegom w latach 1607 i 1609 konstytucje sejmowe uznały Cerkiew prawosławną w Rzeczypospolitej i jej prawa²⁰², a Zygmunt III Waza obiecał, że godności duchowne w niej będzie nadawał prawosławnym. Jednak po śmierci biskupa przemyskiego król mianował na jego miejsce Atanazego Krupeckiego, który został biskupem unickim²⁰³. Cerkiew dyzunicka pod względem organizacyjnym posiadała więc w tym czasie tylko jedną diecezję (lwowską), a na terenie województwa

spolitej w XVI–XVIII wieku, red. J. Urwanowicz, współudz. E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 529–550; P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 202 n.

¹⁹⁴ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 97–101; С. Железнякович, *История Яблочинского Свято Онуфриевского Монастыря*, t. 1, Варшава 2006.

¹⁹⁵ P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 200.

¹⁹⁶ Zob. m.in. O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. 1–2, Lublin 1997 (wznowienie) czy prace opublikowane w przededniu 500-lecia unii, m.in. B. Kumor, *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, [w:] *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994, s. 26–44; B.A. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, tłum. H. Leskiw, A. Chrim, R. Łepa, Lublin 2008; T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 181–243 i inne.

¹⁹⁷ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 841.

¹⁹⁸ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 175.

¹⁹⁹ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 149.

²⁰⁰ Zob. R. Degiel, *Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birzańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000; L. Jarmiński, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992, s. 241.

²⁰¹ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 842.

²⁰² A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 75.

²⁰³ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 843.

podlaskiego funkcję zwierzchników parafii, które nie zaakceptowały unii, przejęli protopopi zabłudowscy (w części metropolitalnej) oraz bielscy i drohiccy (w części włodzimierskiej), którymi zostali przełożeni tamtejszych monasterów²⁰⁴.

Prawosławni zarówno w Wielkim Księstwie Litewskim, jak i Koronie dalej prowadzili działania zmierzające do poprawy sytuacji swego Kościoła. W 1620 r. nastąpiło nielegalne odtworzenie struktur Cerkwi prawosławnej na ziemiach Rzeczypospolitej za sprawą wysłannika patriarchy Konstantynopola, Teofanasa. Wyświęcił on w tajemnicy w Kijowie metropolitę (Hioba Boreckiego) oraz biskupów przemyskiego i połockiego, włodzimierskiego i łuckiego, chełmskiego i pińskiego²⁰⁵. Hierarchia ta nie została uznana przez króla, który nawiązywał do tradycji wskazywania biskupów przez monarchę. „Mianowani przez Teofanasa biskupi na katedrę włodzimiersko-brzeską Leoncjusz Karpowicz i Izakiasz Kurcewicz nie podjęli się zarządzania swymi eparchiami”²⁰⁶, a podlaskie cerkwie miały podlegać władcy chełmsko-bełskiemu, Pasjuszowi Hipolitowiczowi, rezydującemu w monasterze w Jabłecznej²⁰⁷. Dopiero po śmierci Zygmunta III Wazy w latach 1632–1635 nastąpiło zalegalizowanie prawosławnej hierarchii kościelnej – wznowiono prawosławną metropolię kijowską, która po śmierci unity Józefa Welamina Rutskiego miała objąć dobra katedralne w województwie kijowskim. Po śmierci biskupa przemyskiego miało także nastąpić przejęcie władcy przemyskiego. Pozostałymi biskupstwami prawosławnymi miały być: łuckie i nowo utworzone mścisławskie (białoruskie)²⁰⁸. Aby nawiązać do zwyczaju i praktyki XVI-wiecznej doprowadzono również do wyświęcenia nowych, wybranych już przez króla władcyków²⁰⁹. Decyzje te zostały zatwierdzone na sejmie 1635 r. Jednocześnie także potwierdzono unitom posiadanie własnej metropolii kijowskiej z biskupstwami połockim, włodzimierskim, chełmskim, pińskim i smoleńskim, co dawało im w praktyce siedem biskupstw (z dodatkowym, utrzymanym biskupstwem przemyskim). Natomiast w wyniku działań – legalnych i nielegalnych – restytuujących Cerkiew prawosławną po 1596 r. metropolia prawosławną składała się z pięciu diecezji: kijowskiej metropolitarnej, lwowskiej, łuckiej, przemyskiej i mścisławskiej. W 1649 r. dołączono do metropolii prawosławnej także biskupstwo chełmskie, a w 1650 r. wznowiono diecezję czernihowską²¹⁰.

Od 1635 r. istniały więc dwie metropolie kijowskie: unicka i prawosławną. Funkcjonowanie uznanego znowu przez monarchę Kościoła prawosławnego nacechowane było, zwłaszcza w pierwszej połowie XVII w., w okresie rządów metropolity Piotra Mohyły, dążeniem do wprowadzenia reform organizacyjnych i zmierzających do odrodzenia religijno-kulturalnego wiernych. Odbywało się ono jednak w warunkach już bardzo niesprzyjających i nie zapobiegło przystępowaniu do unii kolejnych ośrodków prawosławnych²¹¹.

²⁰⁴ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 176.

²⁰⁵ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 844; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 80–81.

²⁰⁶ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 176.

²⁰⁷ Tamże.

²⁰⁸ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 847.

²⁰⁹ Tamże, s. 847.

²¹⁰ Tamże, s. 849.

²¹¹ Zob. Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, *passim*.

Mapa 1. Siedziby parafii prawosławnych w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

2021 r.

III.2.2b.8. ZBORY PROTESTANCKIE

Piotr Guzowski, Marzena Liedke

Geneza i warunki rozwoju reformacji na Podlasiu

Historia świątyń (zborów) protestanckich w województwie podlaskim, mimo włączenia go do Korony w 1569 r., związana jest z dziejami reformacji w Wielkim Księstwie Litewskim. Na Podlasiu nowe wyznania wspierane były bowiem przez litewskie rody możnowładcze, które swe dobra miały także na tym obszarze.

Idee „heretyckie” przenikały do Wielkiego Księstwa Litewskiego różnymi drogami już w XV w. Znane tam były prawdopodobnie koncepcje Jana Husa¹, a od wschodu, kiedy w Wielkim Księstwie Moskiewskim zdemaskowano judaizantów i metropolitę Zosimę, który wyznawał ich poglądy, rozpoczęła się fala prześladowań członków tego ruchu, którzy uciekali w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego, jednocześnie propagując swe poglądy².

W pierwszej połowie XVI w., początkowo w swej luteranckiej odsłonie, docierała na ziemie polskie i litewskie reformacja „zachodnia”. Poglądy Lutera przenikały przez granicę litewsko-pruską i litewsko-inflancką³ oraz za sprawą m.in. litewskich franciszkanów: Franciszka Litwina, Wojciecha Kozaboviusa, Stanisława Rapagellanusa i prawnika Abrahama Kulwiecia czy Jana Tortyłowicza Batockiego⁴. Pierwsi zwolennicy reformacji musieli udać się na emigrację, najczęściej do niedalekiego Królewca. Jednak wkrótce, głównie za sprawą podróży edukacyjnych do objętych reformacją uniwersyteckich ośrodków na terenie tak Niemiec, jak i Królewca, ewentualnie dzięki angażowaniu preceptorów obcokrajowców, wielu z możnowładców litewskich zetknęło się z nowinkami religijnymi: początkowo także w wersji luteranckiej. Jednak w Koronie, a poprzez kontakty z nią także w Wielkim Księstwie Litewskim, większą popularność wśród magnaterii i szlachty zaczął zyskiwać kalwinizm, choć wyznawcami luteranizmu byli też niektórzy możni oraz kilka rodzin bogatej szlachty⁵. Nie mieli oni jednak swych majątków na Podlasiu. W XVI w. nie lokowano więc na tym obszarze zborów luteranckich – luteranizmem nie byli zainteresowani dłużej czołowi protektorzy reformacji, ponadto nie było tu dużych miast z niemieckim patrycjatem, który chętnie przyjmował to wyznanie, jak np. w Wilnie czy Kownie⁶. Z czasem jednak

¹ Ich rozprzestrzenianie się było związane z zaangażowaniem się Zygmunta Korybutowicza w walki o tron czeski; J. Wolff, *Kniaziovie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 179; E. Maleczyńska, *Ruch husycki w Czechach i w Polsce*, Warszawa 1959, s. 409, 430 n.; M.B. Дмитриев, *Православие и реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в.*, Москва 1990, s. 44; P. Kras, *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*, Lublin 1998, s. 53–54.

² O.A. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження*, Київ 1971, s. 126.

³ I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius 1999, s. 82 n.

⁴ J.N. Fijałek, *X. Jan Tortyłowicz-Batocki: pierwszy ewangelik na Żmudzi i apostoł luterski na Litwie pruskiej*, „Reformacja w Polsce”, t. 1, 1921, nr 2, s. 97–104; I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, s. 134 n.

⁵ T. Kempa, *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Kościół luterancki na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 116.

⁶ Zbory luteranckie pojawiły się też w niektórych miejscowościach leżących na pograniczu Prus Książęcych i Inflant; tamże, s. 102–110. Pierwsze kościoły luteranckie erygowano np. w Żejmelach, Dziewałtowie, Mejszagole, Rykontach, Taurogach, Szkudach, Szawkianach, Skirstymoni, Ejragole, Gojcieniskach, Wolanowie i Wiszniewie.

w dobrach magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim, zwłaszcza Radziwiłłów birżańskich, zezwolano na funkcjonowanie świątyń luterzańskich, np. w Kiejdanach (1640 r.). Trzeba także dodać, że w przeciwieństwie do ewangelików reformowanych luteranie litewscy nie stworzyli zorganizowanego Kościoła: „W XVII w. zbory luterzańskie nie przyciągały w zasadzie nowych wyznawców z kręgów szlacheckich. A znaczna część szlachty luterńskiej w Wielkim Księstwie Litewskim, głównie zresztą pochodzącej z Inflant, przeszła wówczas na katolicyzm”⁷.

Powrót z emigracji do kraju Jana Łaskiego młodszego, czołowego polskiego reformatora religijnego połowy XVI w., sprawił, że w obozie polskiej reformacji, a w związku z tym, jak zaznaczyliśmy wyżej, także litewskiej, zwyciężyły początkowo poglądy Jana Kalwina⁸. Wkrótce jednak popularność wśród części magnatów i szlachty zaczęły zdobywać idee braci polskich, czyli antytrynitarzy zwanych przez przeciwników arianami, którzy w 1562 r. i w kolejnych latach odeszli z Kościoła kalwińskiego, tworząc własne wyznanie. Dlatego dzięki protekcji magnackiej na interesującym nas obszarze spośród protestantów swoje świątynie posiadali kalwiniści i antytrynitarze.

Zakorzenie idei reformacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim tradycyjnie wiąże się z Radziwiłłami. Pierwszym litewskim magnatem, który je przyjął, w wersji luterńskiej, był prawdopodobnie Jan Radziwiłł, krajczy litewski, a luteranizmem interesował się też początkowo jego brat, Mikołaj Radziwiłł zwany „Czarnym”, podobnie także niektóre litewskie rodziny szlacheckie. W 1553 r. „Czarny” powołał do życia pierwszy zbor przy zamku w Brześciu Litewskim, z dala od Wilna – centrum katolicyzmu na Litwie⁹. Zwrócił się ku kalwinizmowi i umacniał w swych dobrach to wyznanie. Przyjęła je również znaczna część rodów szlacheckich, także tych, które swój związek z reformacją zaczynały od luteranizmu, jak Talwoszowie czy Billewiczowie (później były one wiernymi podporami konfesji helweckiej). „Czarny” uległ jednak później poglądom antytrynitarским i po rozbięciu protestantyzmu małopolskiego na Zbór większy (kalwiński) i mniejszy („ariański”) sprzyjał otwarciu temu drugiemu, usuwając nawet ministrów kalwińskich ze zborów w swych dobrach¹⁰, choć nigdy oficjalnie nie wyrzekł się kalwinizmu. Jego dobra odziedziczyli jednak synowie, którzy po rychłej, w 1565 r., śmierci ojca dokonali konwersji na katolicyzm. Reformację nadal wspierał Mikołaj Radziwiłł „Rudy”, stryjeczny brat „Czarnego”. Zakładał on zbory i gorliwie wspierał ewangelicyzm reformowany¹¹, którą to politykę kontynuowali jego potomkowie, zwłaszcza syn Krzysztof zwany „Piorunem”, wnuk tego samego imienia oraz prawnuki: Janusz (syn Krzysztofa II) i Bogusław (syn Janusza, kasztelana wileńskiego).

Z Radziwiłłami skoligacony był ród Kiszaków. Anna z Kiszaków była matką Mikołaja i Jana Radziwiłłów, a Stanisław Kiszka, wojewoda witebski, zwolennik kalwinizmu, poślubił Annę, córkę ostatniego męskiego przedstawiciela linii Radziwiłłów na Goniądzu i Medelach, Jana. Anna szybko owdowiała i w dobrach swoich i swych dzieci, którymi zarządzała, aktywnie wspierała kalwinizm („Za króla jego miłości Augusta kilkunastu kaznodziejom ewangelickim, gdy który pleban katolicki zmarł, poruczała kościoły”¹²), a kiedy zainteresowała ją doktryna antytrynitariska, gorliwie promowała to wyznanie. Podobną postawą religijną wykazywał się jej syn, Jan, krajczy litewski, a następnie kasztelan wileński i starosta generalny żmudzki¹³. Ożenił się jednak z katoliczką (po matce) Elżbietą z Ostrogskich. Zmarł w 1592 r. bezpotomnie, a zapisane przez niego żonie dobra Kiszaków Ostrogska wniosła swemu kolejnemu mężowi, Krzysztofowi Radziwiłłowi, wojewodzie wileńskiemu i hetmanowi wielkiemu litewskiemu. Ten zaś jako główny opiekun ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim rekalwinizował je, choć w okresie późniejszym w majątkach radziwiłłowskich znajdowali schronienie także prześladowani antytrynitarze (zob. niżej). Z kolei brat Jana, Stanisław Kiszka dokonał konwersji na katolicyzm i usuwał „herezję” antytrynitariską ze swych dóbr¹⁴.

⁷ Tamże, s. 124.

⁸ Zob. S. Tworek, *Starania o ujednoczenie obrządku kalwińskiego w Polsce w XVI wieku*, OIRwP, t. 16, 1971, s. 117–139.

⁹ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 43; T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 70–74.

¹⁰ J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565): kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Warszawa 1939, s. 387; H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym*, [w:] PSB, t. 30, s. 344.

¹¹ H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Rudym*, [w:] PSB, t. 30, s. 332.

¹² Cyt. za: J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna, 2vo Sadowska – burzliwe losy dziedziczki fortuny*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, współudz. E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 390.

¹³ Zob. J. Tazbir, *Jan Kiszka – ariański magnat*, [w:] tenże, *Świat panów Pasków. Eseje i studia*, Łódź 1986, s. 355–363.

¹⁴ T. Wasilewski, *Stanisław Kiszka h. Dąbrowa*, [w:] PSB, t. 12, s. 517.

Aktywność religijna magnatów miała więc niebagatelne znaczenie dla powstawania sieci zborów, głównie kalwińskich i antytrynitarskich. Zaczynały one swe funkcjonowanie w odbieranych katolikom lub prawosławnym budynkach, a także były lokowane na tzw. surowym korzeniu: „Przykład Mikołaja Czarnego Radziwiłła [...] pociągnął wszystkich niemal do ślepego naśladownictwa. Szlachta litewska [...] porzucała tłumami religią ojców, tak katolicką jak grecką i zaprowadzała po dobrach swoich i królewsczyznach dzierzanych kalwinizm, stawiając mu nowe zbory, albo też obracając w nie kościoły katolickie i cerkwie”¹⁵. Za przykładem magnackim także na Podlasiu działalność fundatorską podjęła z czasem również średnia szlachta, stosując zasadę *cuius regio eius religio*¹⁶.

Zbór większy

Reformowana Jednota Litewska była jedną z trzech prowincji (jednot) Kościoła ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej¹⁷. Miała ustrój synodalno-prezbiterialny z synodem prowincjonalnym jako głównym organem władzy oraz ogromną rolą świeckich patronów poszczególnych zborów i całego Kościoła¹⁸. Administracyjnie litewska prowincja ewangelicko-reformowana dzieliła się na dystrykty, a te na parafie. Pierwsze dwa dystrykty: wileński i podlaski (zwany też w początkach XVII w. brzeskim¹⁹) wykształciły się ok. 1560 r. (pierwszym zarządcą Mikołaj Wędrogowski, drugim – Szymon Zacjusz z Proszowic)²⁰, w XVII w. funkcjonowały zaś ponadto nowogródzki, ruski, zawilejski i żmudzki. Specyfiką organizacyjną Jednoty była możliwość zmiany przynależności dystryktowej poszczególnych parafii²¹. Bywało, że decydował o takiej praktyce stan zdrowia superintendenta lub zbyt duża rozległość dystryktu, uniemożliwiająca sprawne docieranie do najodleglejszych parafii superintendentem, czyli zarządcom tych jednostek organizacyjnych²².

O takich zmianach decydował synod prowincjonalny jako główny organ władzy Jednoty. Obradował on raz do roku, a podejmował decyzje w sprawach dotyczących wiary, relacji z innymi Jednotami, szkolnictwa, druków religijnych, dyscypliny duchowieństwa, spraw obyczajowych wiernych itp.²³ Wiele miejsca podczas jego sesji zajmowały sprawy finansowe i prawne Jednoty i jej poszczególnych zborów²⁴. Przebieg synodu był protokołowany. W obradach uczestniczyli patroni świeccy wspólnoty, zarówno szlacheckiego, jak i mieszczańskiego pochodzenia oraz duchowni wraz ze swymi superintendentami.

Pozycję tych ostatnich trudno porównywać np. do sytuacji biskupów w Kościele katolickim lub prawosławnym. Po pierwsze, ustrój Jednoty nie był episkopalny, po drugie, chociaż mieli oni sporo

¹⁵ Łukasiewicz, *Dzieje kościołów I*, s. 15.

¹⁶ T. Grzyb, *Zapomniane dziedzictwo? Ślady protestantyzmu w wielokulturowej przestrzeni Podlasia i ich wykorzystanie w internetowej promocji turystycznej na poziomie regionalnym i lokalnym*, „Turystyka Kulturowa”, 2019, nr 3, s. 145.

¹⁷ Jednota Małopolska, Wielkopolska – braci czeskich i Litewska.

¹⁸ M. Liedke, *Struktura i kompetencje władz Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII w. na tle europejskim*, [w:] *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10–12 września 2007 roku*, red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Kraków 2010, s. 347–366. W ostatnich latach prowadzono w polskiej historiografii dyskusję o organizacji kościelnej ewangelików reformowanych, która w części dotyczyła także Jednoty Litewskiej: M. Ptaszyński, *O ustroju kościoła. Uwagi na marginesie edycji Akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, *OiRwP*, t. 56, 2012, s. 203–226; K. Bem, *Ustroje kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII wieku*, *OiRwP*, t. 57, 2013, s. 123–153; M. Ptaszyński, *O znakach kościoła i ich znaczeniu. Polemika z Kazimierzem Bemem*, *OiRwP*, t. 58, 2014, s. 153–175; K. Bem, *O znakach, ściągach i ustrojach kościelnych oraz o różnicach prawdziwych i mniemanych – w odpowiedzi Maciejowi Ptaszyńskiemu*, *OiRwP*, t. 59, 2015, s. 249–257; M. Liedke, P. Guzowski, *Wstęp*, [w:] *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1638–1655*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski (w druku), s. VIII–XI, XIV–XXVIII.

¹⁹ „X. Superintendent Brzeski X. Maciej Bankowski” (synod w 1614 r.), *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej: 1611–1625*, Wilno 1915 (Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, ser. 4, z. 2), s. 24.

²⁰ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja*, s. 54.

²¹ Tamże.

²² LMAVB, f. 40-1136, k. 176.

²³ Zob. np. tamże, k. 64.

²⁴ Zob. P. Guzowski, M. Liedke, *Dobroczynicy czy inwestorzy? Partnerzy kredytowi Jednoty Litewskiej w XVII wieku*, „Czasy Nowożytne”, t. 31, 2018, s. 301–324; M. Liedke, P. Guzowski, *Problemy finansowe ewangelickiej Jednoty Litewskiej w pierwszej połowie XVII w. w świetle akt synodów prowincjonalnych*, *RDSG*, t. 78, 2017, s. 95–130.

obowiązków i uprawnień dyscyplinująco-administracyjnych, nie cieszyli się takimi przywilejami, jak hierarchia katolicka czy prawosławna, nie czerpali też ze swych beneficjów tak dużych korzyści. Finansowo zależni byli, jak cały Kościół, od świeckich patronów. Ich uposażenie stanowiły znaczniejsze, lepiej uposażone niż w przypadku wielu innych ministrów, zbory, rzadziej też przenoszono ich z parafii do parafii, mogli więc liczyć na pewną stabilizację, ale płacili za to sporym zakresem odpowiedzialności. Oprócz bowiem standardowej posługi duchownej w swoich parafiach mieli obowiązek zwoływania synodów dystryktowych, na których miano rozstrzygać sprawy bardziej lokalne w stosunku do tych zajmujących synod prowincjonalny (choć w praktyce ten ostatni i tak obradował m.in. nad kwestiami uposażenia lub naprawy poszczególnych zborów czy dyscyplinowania ich pasterzy), czasochłonnego wizytowania podległych sobie zborów i nadzorowania ich ministrów²⁵. W początkach XVII w. zobowiązano ich również do spisywania zborów w podległych im dystryktach oraz ministrów i finansów poszczególnych zborów. Formalnie wszyscy zarządcy dystryktów byli sobie równi. Dopiero w 1636 r., w celu usprawnienia nadzoru nad dystryktami, wprowadzono urząd starszego superintendenta²⁶. Funkcja ta wygasła jednak wraz ze śmiercią pierwszego duchownego ją sprawującego²⁷, a wznowiono ją dopiero w 1832 r.²⁸

Ich podwładni – ministrowie – mieli obowiązek zamieszkiwania przy swoich zborach²⁹, a zajmowali się przede wszystkim duchową obsługą wiernych, zapewnieniem, w części parafii, funkcjonowania szkółek parafialnych, utrzymywaniem budynków zborów i przyzborowych w odpowiednim porządku³⁰ i ich właściwym inwentaryzowaniem przed przeniesieniem się do innej parafii³¹. Ich obowiązkiem było uczestniczenie w synodach prowincjonalnych, dystryktowych³² i w sesjach zborowych poszczególnych parafii, na których zasiadali także patroni i wierni konkretnego zboru, i zajmujących się jego sprawami. W XVI w. pastory nie prowadzili jeszcze ksiąg metrykalnych – pierwsze pojawiały się w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie następnego stulecia, choć na terenie Korony taka praktyka sporadycznie występowała już w końcu XVI w.³³ Zdarzało się, że ministrowie mający skromne dochody sami pracowali na roli lub podejmowali działania zmierzające do poprawy swej kondycji finansowej. Nie zawsze były one godne zachowania ministra³⁴. Synody starały się zapobiegać takim sytuacjom, usiłując znaleźć rozwiązanie problemów finansowych duchownych³⁵.

Uposażeniem zarówno superintendentów, jak i pastorów były, tradycyjnie, dobra ziemskie, gwarantowano im także czasem produkty w naturze. Trzeba jednak dodać, iż bywało, że z nadanego uposażenia nakazywano im utrzymywać także bakałarza czy naprawiać szkody w budynkach zborowych. Rozmiary nadań były oczywiście bardzo różne i jak zauważamy wyżej, niekoniecznie wystarczały na godne życie ministra i jego rodziny (zarówno pastory, jak i rekrutujący się z nich superintendenci mogli się bowiem żenić). Na ogół najzamożniejsze parafie otrzymywali z czasem zasłużeni pastory czy superintendenci, choć bywało, że niektórzy duchowni niemal zaraz po ordynacji mieli dobry start finansowy i uzyskiwali opiekę zamożniejszego patrona. Prosił on wówczas synod o misję dla swego kandydata do utrzymywanej przezeń parafii.

Zależność od świeckich dobroczyńców Jednoty powodowała, że wraz ze zmianą wyznania przez patrona lub przejściem jego dóbr w ręce niekalwińskich spadkobierców te zbory, które powstały w dawnych kościołach katolickich stawały się obiektem sporów sądowych i często Jednota je traciła. Pewniejszą sytuację miały obiekty, które lokowane były na tzw. surowym korzeniu, od razu jako zbory kalwińskie, a Jednota dysponowała ich dokumentami fundacyjnymi. Prowincja litewska Kościoła

²⁵ M. Liedke, P. Guzowski, *Wstęp*, [w:] *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1638–1655*, s. XIII.

²⁶ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011, s. 147.

²⁷ Ksiądz Andrzej Dobrzański.

²⁸ E. Cherner, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939*, Warszawa 2017, s. 16.

²⁹ LMAVB, f. 40-1136, k. 62.

³⁰ Tamże, k. 49.

³¹ Tamże, k. 115.

³² Tamże, k. 112.

³³ S. Konarski, *Szlachta kalwińska w Polsce*, Warszawa 1936, s. X.

³⁴ Na przykład prowadząc działania zmierzające do uzyskania lepszego uposażenia kosztem kolegi; zob. m.in. LMAVB, f. 40-1136, k. 115.

³⁵ Tamże, k. 149.

ewangelicko-reformowanego uzyskała bowiem osobowość prawną, a jej pełnomocnikiem prawnym broniącym interesów wspólnoty był aktor zborowy wybierany z grona szlacheckich patronów.

Wszystkie zbory, które powstały i funkcjonowały na Podlasiu w XVI w., należały do dystryktu podlaskiego (funkcjonował do 1799 r.), obejmującego tereny utworzonego w latach 1513–1520 województwa. Mimo wydzielenia z niego w 1566 r. ziemi brzeskiej, kamienieckiej i kobryńskiej, a następnie przyłączenia w 1569 r. ziemi bielskiej, drohickiej i mielnickiej do Królestwa Polskiego dystrykt podlaski obejmował zbory z terenu dawnego województwa znajdujące się już po obu stronach granicy³⁶ (po 1569 r. leżały one na terenach koronnego województwa podlaskiego, litewskich województw: brzeskiego litewskiego, nowogródzkiego i trockiego). Były one kilkakrotnie tematem odrębnych opracowań³⁷, a tematykę reformacji na Podlasiu podejmowali także autorzy najważniejszych opracowań dziejów wyznań reformacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim³⁸. Zazwyczaj jednak studia ogólne³⁹, jak i monografie poszczególnych zborów skupiały się na okresie późniejszym⁴⁰. Wynika to nie tylko z dynamicznego rozwoju wspólnoty ewangelików reformowanych w pierwszej połowie XVII w., ale także ze znacznie bogatszej bazy źródłowej. Szczególną rolę odgrywają w niej akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej, które odbywały się corocznie w Wilnie i podejmowały decyzje m.in. o przynależności zborów do poszczególnych dystryktów (głównie w zależności od kondycji zdrowotnej i zakresu obowiązków poszczególnych superintendentów, czyli duchownych, którzy stali na czele dystryktów). Najstarsze zachowane źródła tego typu pochodzą z lat 1611–1625⁴¹, dokumentując struktury organizacyjne ewangelików reformowanych z okresu wykraczającego poza ramy AHP. Nie zachowały się też dla tego dystryktu akta synodów dystryktowych. Z tego względu niezwykle istotne są materiały związane z działalnością świeckich, zwłaszcza magnackich patronów zborów, którzy w kilku przypadkach przekształcili świątynie i wspólnoty zorganizowane pierwotnie na wzór kalwiński w zbory antytrynitarские.

Zbory ewangelickie

Zbór oznaczał zarówno świątynię, jak i wspólnotę wiernych. Na terenie ziemi bielskiej, drohickiej i mielnickiej zostało założonych w drugiej połowie XVI w. dziewięć zborów ewangelików reformowanych, z których trzy z czasem przekształcono w świątynie antytrynitarские, potocznie zwane ariańskimi. Jako miejsca funkcjonowania zborów kalwińskich zaznaczono w ziemi drohickiej: Miedznę, Mordy,

³⁶ Konkretnie informacje o zakresie terytorialnym dystryktu, którymi dysponujemy dopiero dla początków XVII w., a więc dla okresu, dla którego zachowały się akta synodalne, wskazują, że większość zborów dystryktu znajdowała się po stronie litewskiej. Regulacje w tej sprawie podejmowano w 1614 r. („do superintendenta brzeskiego należy: Brześć, Grodno, Pińsk, Słonim”, a więc zbory z obszaru tych powiatów) i w 1627 r., kiedy dołączono do nich zbory w Sielcu, Pietuchowie i Świsłoczy; J. Grodzki, *Czynniki wpływające na organizację dystryktu podlaskiego Jednoty Litewskiej w pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Granice i pogranicza*, red. P. Guzowski, M. Liedke, W. Walczak, Białystok 2019, s. 51.

³⁷ M. Liedke, *Dystrykt podlaski w strukturze Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim do końca XVII wieku – źródła i stan badań*, [w:] *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 62–68; J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie na obszarze dystryktu podlaskiego*, OiRwP, t. 62, 2018, s. 139–162; J. Grodzki, *Czynniki wpływające na organizację dystryktu*, s. 47–61.

³⁸ Zob. m.in. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II; Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, oprac. H.M. Merczyng, Warszawa 1904; M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja; tenże, Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1978; M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004. Protestanckie zbory podlaskie, choć nie wszystkie, uwzględniła w swym opracowaniu dziejów reformacji w WKL do pierwszego dziesięciolecia XVII w. (i w dołączonym doń zestawieniu zborów różnych wyznań) I. Lukšaitė; taż, *Reformacja Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*.

³⁹ M. Kosman, *Litewska jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole 1986; W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1697–1763). Sytuacja prawna, organizacja, stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996.

⁴⁰ T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, OiRwP, t. 4, 1959, s. 137–155; E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birzańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, SP, t. 12, 2002, s. 205–228; M. Sierba, *Kalwiński zbór orlański w XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2015, nr 44, s. 45–61.

⁴¹ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625; Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637.*

Węgrów, Sokołów, Siemiatycze i Suchożebry, w ziemi mielnickiej: Górki i Rusków, a w ziemi bielskiej Waniewo.

Pojawienie się pierwszych zborów protestanckich na Podlasiu związane było z działalnością wspomnianego Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, który po założeniu świątyni protestanckiej w Wielkim Księstwie Litewskim w Brześciu Litewskim (1552–1553)⁴² usunął rzymskokatolickiego proboszcza z kościoła w miasteczku Mordy, a na jego miejsce wprowadził kaznodzieję ewangelickiego. W 1563 r. miał miejsce w Mordach synod, który w swoim charakterze był już ariański⁴³.

W 1558 r. Anna z Radziwiłłów Kiszczyna już jako wdowa usunęła proboszcza katolickiego Walentego Suchodolskiego z kościoła i plebanii w Węgrowie i sprowadziła duchownych ewangelickich, co pociągnęło za sobą wieloletni spór prawny⁴⁴. Pierwszym kaznodzieją zboru węgrowskiego został Marcin Krowicki, którego niebawem zastąpił Piotr z Goniądza, także zwolennik doktryny antytrynitarskiej⁴⁵, i przyjmuje się, że od ok. 1563 r. świątynia zaczęła mieć charakter antytrynitarski⁴⁶. Jej patronem został wkrótce Jan Kiszka, syn Anny. Po jego śmierci w 1592 r., pod wpływem kolejnego męża Elżbiety z Ostrogskich, Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, zbor węgrowski ponownie nabrał charakteru kalwińskiego. O kościół ten i przynależne doń dobra toczony był spór z władzami Kościoła katolickiego, a sam budynek świątyni pozostawał zamknięty⁴⁷. W 1596 r. doszło do ugody z biskupem łuckim Bernardem Maciejowskim, na mocy której ziemię należącą do kościoła parafialnego zwrócono katolikom⁴⁸, ale sama świątynia pozostała protestancka do ok. 1630 r. Wówczas przeszła w ręce parafii rzymskokatolickiej, a ewangelicy reformowani otrzymali nowy, drewniany zbor, ufundowany przez Krzysztofa II Radziwiłła⁴⁹.

Anna Kiszczyna po 1563 r. przejęła także kościół rzymskokatolicki w Sokołowie, tworząc tam zbor ewangelicki. Prawdopodobnie już po trwałym objęciu dóbr rodowych przez jej syna, Jana Kiszkę, świątynia stała się antytrynitarska i taką pozostała do śmierci Jana Kiszki w 1592 r.⁵⁰ W tym samym roku w źródłach pojawił się rzymskokatolicki proboszcz w Sokołowie (i Węgrowie) – Szymon z Urzędowa⁵¹.

Około 1560 r. również kościół rzymskokatolicki w Ruskowie został przekształcony w zbor ewangelicki za sprawą właścicielki, Katarzyny Raczkowej, wdowy po Stanisławie Raczce, pośle ziemi mielnickiej. Choć już w 1614 r. donoszono o jego upadku⁵², to jako świątynia kalwińska funkcjonowała do 1619 r., kiedy dokonano intromisji katolików i rekuncji kościoła⁵³.

W Miedznej miejscowy kościół rzymskokatolicki ewangelikom miał przekazać w drugiej połowie XVI w. dziedzic miasteczka, Jan Wodyński, przyszedł wojewoda podlaski. Nastąpiło to zapewne po 1560 r., ale już w latach 80. z powrotem źródła notują plebanów katolickich, wprowadzonych przez Wodyńskiego i jego matkę, Katarzynę z Kosińskich, *secundo voto* Stanisławową Kryską⁵⁴.

Nieco więcej możemy powiedzieć o zborze w Górkach. Według Tomasza Dobrowolskiego parafię rzymskokatolicką w tej miejscowości na zbor kalwiński zamienił Stanisław Niemira, dziedzic Ostromęczyna⁵⁵. Według rejestru niezapłaconego przez plebanów diecezji łuckiej podatku za lata 1567–1568 przy Górkach odnotowano zapis „hereticus”⁵⁶. Żoną Stanisława Niemiry była Jadwiga Firlejówna, córka wojewody lubelskiego i ruskiego Piotra Firleja, który sprawował wcześniej opiekę nad jeszcze

⁴² Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 190.

⁴³ Tamże, s. 49–50; H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym*, s. 344.

⁴⁴ *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, ser. 1, z. 1, Wilno 1911, nr 6, s. 29–33.

⁴⁵ I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, s. 313. Kolejnym ministrem węgrowskim, ponownie już kalwińskim, był Jan Węgierski; Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 109.

⁴⁶ T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie*, s. 138.

⁴⁷ M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa – rola magnata w funkcjonowaniu miasta prywatnego*, Węgrów 2016, s. 42 i n.

⁴⁸ *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, ser. 1, z. 1, nr 7, s. 34–36.

⁴⁹ T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie*, s. 139; E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birżańskich*, s. 207–208; Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 90.

⁵⁰ G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, [w:] *Sokołów Podlaski: dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006, s. 250–251.

⁵¹ Tamże.

⁵² *Zbory i senatorowie protestanczy*, s. 96.

⁵³ ADS, sygn. D. 20, k. 122v; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 524.

⁵⁴ ADS, sygn. D. 15, k. 155v; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 514.

⁵⁵ T. Dobrowolski, *500 lat łosickiego Kościoła – dzieje parafii i dekanatu*, Łosice 2011, s. 374.

⁵⁶ ASK I 111, k. 108.

małoletnim jej przyszłym mężem. Choć sam Piotr Firlej umarł jako katolik, to jego synowie przeszli na kalwinizm i stali się możnymi protektorami protestantyzmu w Małopolsce⁵⁷. Być może córka Piotra Firleja również należała do wspólnoty ewangelików reformowanych. Zbór w Górkach miał funkcjonować co najmniej do 1588 r.⁵⁸

W starszej literaturze przyjmowano, że zbór kalwiński założony przez Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” funkcjonował w Siemiatyczach od 1588 r.⁵⁹ Jednak według Anety Średzińskiej kaznodzieja kalwiński Maciej Brzozowski był już w mieście w 1565 r.⁶⁰ Jego obecność wynikała z przekształcenia kościoła parafialnego w zbór przez książąt Olelkowiczów⁶¹. Wówczas rzymskokatolicki proboszcz Brzozowski został pastorem i był pozywany przed konsystorz biskupi w Janowie o bezprawne zajmowanie parafii⁶². W 1579 r. w Siemiatyczach ponownie pojawił się pleban rzymskokatolicki – ksiądz Bartłomiej Lazarowicz⁶³. Zbór zapewne przestał zatem istnieć zanim miasto objął w posiadanie ewangelik Krzysztof Radziwiłł „Piorun” czy ożeniony z jego córką Lew Sapieha, a więc urodzony w prawosławiu magnat z charakterystycznym dla epoki epizodem reformacyjnym w życiu, ostatecznie gorliwy katolik. Powtórnej weryfikacji wymaga zatem powtarzany w literaturze domysł Józefa Łukaszewicza o zborze w Siemiatyczach w końcu XVI w.⁶⁴, zwłaszcza że akta synodu diecezji łuckiej z 1589 r. wymieniają miejscową parafię wśród innych obsadzonych i funkcjonujących w ramach dekanatu mielnickiego⁶⁵.

Informacje o dwóch świątyniach ewangelickich przynosi wykaz niezapłaconego podatku litewskiego za lata 1567–1568, w którym terminem „hereticus” oznaczono parafie w Suchożebkach w ziemi drohickiej i w Waniewie w ziemi bielskiej⁶⁶. W 1565 r. przed konsystorzem janowskim toczył się proces przeciwko „Alberto heretico et occupatore ecclesie in Suchożebry”⁶⁷. Być może kościół katolicki został zamieniony na zbór przez Krzysztofa Olędzkiego, starostę brańskiego i właściciela miejscowości, lub jego brata Janusza, sprawującego opiekę nad dziećmi zmarłego Krzysztofa i następcę na urzędzie starosty brańskiego. Janusz zapoczątkował litewską linię Olędzkich, ewangelików reformowanych, którzy sprawowali opiekę nad zborami w Wielkim Księstwie Litewskim jeszcze w XVII w.⁶⁸

W Waniewie, wniesionym przez Elżbietę Radziwiłłównę do małżeństwa z Hieronimem Sieniawskim, doszło do zmiany kościoła na zbór ok. 1559 r. Toczył się wtedy w konsystorzu janowskim spór z właścicielami o zajęcie beneficjum kościelnego, zakończony rezygnacją z plebanii ks. Piotra Milewskiego⁶⁹. Hieronim Sieniawski, wówczas podkomorzy halicki, był protektorem kalwinizmu (choć zmarł jako katolik)⁷⁰. Zbór zapewne funkcjonował do momentu sprzedaży Waniewa Jerzemu Olelkowiczowi lub objęcia dożywocia przez wdowę po nim – Katarzynę Tęczyńską⁷¹.

Ewangelicyzm reformowany okazał się wyznaniem, które wypracowało stabilną strukturę administracyjną i organizacyjną oraz uzyskało osobowość prawną. Dlatego, mimo stosunkowo silnego w drugiej połowie XVI w. wsparcia antytrynitaryzmu przez część magnatów litewskich, także na Podlasiu, a później działań kontrreformacyjnych ze strony Kościoła rzymskokatolickiego⁷², na obszarze podlegającym Jednocie powstawały pod koniec XVI i w pierwszej połowie XVII w., już głównie na tzw. surowym

⁵⁷ A. Boniecki, *Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 5, Warszawa 1902, s. 288.

⁵⁸ T. Dobrowolski, *500 lat łosickiego Kościoła*, s. 374.

⁵⁹ Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 78; J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV–XVIII w. (do 1801 r.)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, red. J. Majecki, Warszawa 1989, s. 19.

⁶⁰ A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011, rozprawa doktorska, Uniwersytet w Białymstoku, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1016/1/Sredzinska_Aneta_doktorat.pdf (dostęp: 20.04.2021), s. 119.

⁶¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 530 (1566–1572)*, wyd. D. Baronas, L. Jovaiša, Vilnius 1999, nr 58.

⁶² ADS, sygn. D 12, k. 62v–74.

⁶³ ADS, sygn. D 14, k. 125.

⁶⁴ Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 78.

⁶⁵ *Acta synodi dioeceseanae Luceoriensis per Bernardum Maciejowski episcopum Luceoriensem tribus postremis diebus februarii anno Domini MDLXXXIV celebrate*, wyd. Z. Chodyński, Varsaviae 1875, s. 28

⁶⁶ ASK I 111, k. 108.

⁶⁷ ADS, sygn. D 12, k. 85.

⁶⁸ R. Niewiatowska, *Olędzcy herbu Rawicz, właściciele Siedlec w XVII wieku*, SP, t. 8, 2000, s. 11–13.

⁶⁹ ADS, sygn. D 10, k. 47, 111.

⁷⁰ M. Plewczyński, *Hieronim Sieniawski h. Leliwa*, [w:] PSB, t. 37, s. 122.

⁷¹ W. Jarmolik, *Kilka uwag o dziejach Waniewa*, „Białostoczczyzna”, 1989, nr (2)14, s. 30–31.

⁷² Przejawiających się m.in. w akcji odzyskiwania tych budynków zborowych, które wcześniej były kościołami katolickimi.

korzeniu, wciąż nowe zbory ewangelickie. Lokowano je także w dystrykcie podlaskim, ale większość nowych zborów tego dystryktu powstała na terenach znajdujących się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego. I tak w drugiej połowie XVI w. dokonano fundacji kalwińskiej w Sidrze, w powiecie grodzieńskim województwa trockiego (według J. Łukaszewicza dzięki Naruszewiczom lub Hołowczyńskim⁷³, obecnie przypisuje się ją Ostafiemu Wołłowiczowi, jak wynika z jego testamentu⁷⁴). W 1589 r. Krzysztof Radziwiłł „Piorun” założył zbor ewangelicki w Sielcu (pow. brzeski, woj. brzeskie litewskie), który funkcjonował do połowy XVIII w.⁷⁵ Zbory lokowano także w Świsłoczy (pow. wołkowyski, woj. nowogródzkie), Jamnie, Niepokojczycach (oba w pow. brzeskim, woj. brzeskim litewskim), Nurcu (pow. bielski, woj. podlaskie), gdzie fundatorami była szlachta: Piekarscy i Kochlewscy, a także w Pietuchowie, czyli późniejszym Izabelinie (pow. wołkowyski, woj. nowogródzkie) czy w 1608 r. w Zabłudowie (pow. grodzieński, woj. trockie)⁷⁶, gdzie w XVII i na początku XVIII w. rezydowali superintendenci podlascy.

Literatura przedmiotu wskazuje jako zbor dystryktu podlaskiego także Dokudów w powiecie brzeskim w województwie brzeskim litewskim, który działał do ok. 1596 r.⁷⁷ Była to pierwotnie filia kościoła parafialnego w Białej, który został zamieniony na zbor w kalwiński ok. 1555 r., a wraz z nim zbozem protestanckim stał się kościół w Dokudowie. Obie świątynie funkcjonowały zapewne też przez jakiś czas jako ariańskie pod patronatem Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”⁷⁸, a w czasach Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” zostały zamienione na kościoły rzymskokatolickie. Zbor ten bywa mylony w literaturze z funkcjonującym w XVII w. zbozem kalwińskim w innym Dokudowie, położonym w powiecie lidzkim województwa wileńskiego, początkowo w granicach dystryktu wileńskiego, a od 1653 r. nowogródzkiego⁷⁹.

Natomiast w części koronnej dystryktu podlaskiego powstał, choć dopiero w początkach XVII w., ważny z punktu widzenia integracji Kościoła ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej zbor kalwiński w Orli (ok. 1615–1617)⁸⁰. Warto bowiem dodać, że dystrykt podlaski Jednoty Litewskiej, a szczególnie Radziwiłłowska (i koronna) Orla spełniały rolę zwornika łączącego wszystkie trzy Jednoty kalwińskie Rzeczypospolitej. To w tym ośrodku, jako najdogodniej położonym, obradowały synody generalne kalwińskich duchownych i świeckich przedstawicieli Małopolski, Wielkopolski i Wielkiego Księstwa Litewskiego, poświęcone najważniejszym sprawom doktrynalnym, organizacyjnym i politycznym, jak choćby spotkanie w 1644 r. w sprawie zapowiedzianego przez Władysława IV Wazę na 1645 r. tzw. *colloquium charitativum*, mającego doprowadzić do porozumienia między wyznaniem chrześcijańskim w Rzeczypospolitej.

Seniorami dystryktu podlaskiego w XVI w. byli: wspomniany wcześniej Szymon Zacjusz, który przeniósł się z Wilna (a następnie został przetrzucony do opustoszałego zboru krakowskiego) i Mikołaj Trzciniński, który rezydował w Brześciu i zmarł w 1614 r.⁸¹ Tadeusz Wyszomirski pisał, że urząd superintendenta podlaskiego sprawował Maciej Krowicki, który miał siedzibę w Węgrowie⁸², ale według Józefa Łukaszewicza duchowny ten „na synodzie mordskim 1563 r. obranym został seniorem zborów socyniańskich na Podlasiu”⁸³. Nie mógł więc być superintendentem kalwińskim. Podlascy zarządcy

⁷³ Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 66.

⁷⁴ T. Wasilewski, *Testament Ostafiego Wołłowicza*, OiRwP, t. 7, 1962, s. 169.

⁷⁵ J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie*, s. 149.

⁷⁶ Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 19, 51, 55, 56, 83; J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie*, s. 148–149.

⁷⁷ Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 12.

⁷⁸ W. Urban, *Hieronim Piekarski h. Topór*, [w:] PSB, t. 26, s. 65–66; A. Rachuba, *Biała pod rządami Radziwiłłów w latach 1568–1813*, [w:] *Z nieznannej przeszłości Białej i Podlasia*, red. T. Wasilewski, T. Krawczak, wstęp J. Skowronek, Biała Podlaska 1990, s. 39; J. Flisiński, *Biała na Podlasiu: dzieje miasta i okolic do 1795 r.*, Biała Podlaska 2009, s. 355; A. Buczyło, *Dokument fundacyjny Jerzego Ilinicza z 1520 roku dla kościoła w Białej Podlaskiej*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 5, 2019, s. 235.

⁷⁹ LMAVB, f. 40-1136, k. 176; J. Grodzki, *Czynniki wpływające na organizację dystryktu*, s. 52, przyp. 19; J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie*, s. 149.

⁸⁰ M. Sierba, *Kalwiński zbor orlański*, s. 46–47.

⁸¹ Superintendenci podlascy sprawujący urząd już w XVII w. to: Andrzej Wysocki, który „długo posługiwał w zborze w Siedlcach” [Sielcu], Maciej Bańkowski i Mikołaj Wysocki (też posługiwał w Sielcu); Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 190 nn.

⁸² T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie*, s. 138.

⁸³ Tamże, s. 103. Wydaje się więc, że Krowicki był po prostu ministrem tego zboru; tamże, s. 109; zob. też M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa*, s. 38.

dystryktu podlaskiego nie mieli wyznaczonej stałej siedziby: „Siedliskiem zwykłym seniorów [superintendentów] dystryktu podlaskiego były w dawniejszych czasach Siedlce [chodziło o Sielec w pow. brzeskim, woj. brzeskiego litewskiego – P.G., M.L.⁸⁴], Węgrów⁸⁵, a później Zabłudów”⁸⁶, choć w innym miejscu autor ten wskazywał także Brześć (jako miejsce rezydowania Mikołaja Trzcńskiego)⁸⁷.

Zbór mniejszy

Powrót Jana Łaskiego młodszego do kraju w 1556 r. wpłynął znacząco na skryształowanie się protestantyzmu w Małopolsce i w Wielkim Księstwie Litewskim w duchu kalwińskiego, ale już wkrótce, za sprawą włoskich antytrynitarzy, m.in. Jerzego Blandraty, wielu ministrów, a także ich możliwych protektorów zaczęło się skłaniać ku poglądom antytrynitarским. Stało się to udziałem wspomnianego już Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, Jana Kiszki czy też mającego wpływ na dobra białostockie (zob. niżej) Ostafiego Wołowicza, podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1562 r. doszło więc do rozłamu i z dotychczasowej wspólnoty wyłonił się tzw. Zbór mniejszy, jednoczący zwolenników antytrynitarzy. Na synodzie w Pińczowie w 1563 r. usankcjonowano ten stan. Choć oficjalnie żaden ze wspomnianych magnatów nie przeszedł na to wyznanie, to wsparcie udzielane przez nich antytrynitarzom uszczupliło sieć zborów kalwińskich. O strukturze organizacyjnej antytrynitarzy w Rzeczypospolitej nie wiemy tak wiele jak w przypadku ewangelików reformowanych, ponieważ akta synodalne arian, także te z XVII w., zaginęły i znamy je tylko z opisów i informacji zestawionych z różnych źródeł, a przybliżył je w latach międzywojennych Stanisław Szczotka⁸⁸. Wiemy, że *Ecclesia Minor* nie dzieliła się na dystrykty, ale bracia odbywali swoje synody, które według wspomnianego badacza zasadniczo były wzorowane na kalwińskich. Zwoływano zaś synody generalne i prowincjonalne z udziałem świeckich oraz konwenty, w których uczestniczyli tylko duchowni.

Synody generalne obradowały raz do roku. Były odpowiednikiem kalwińskich prowincjonalnych i zajmowały się podobnymi sprawami, czyli kwestiami teologicznymi, rozbudowy sieci zborów i jej utrzymania, szkolnymi, wydawniczymi, ordynowaniem nowych ministrów, sprawami moralności wierznych, opieki nad sierotami i wdowami itp.⁸⁹ Synody prowincjonalne, odpowiednik dystryktowych kalwińskich, zajmowały się sprawami bardziej lokalnymi, natomiast konwenty – sprawami wiary i teologicznymi, choć rozpatrywano na nich także problemy administracyjno-gospodarcze⁹⁰. Obrady synodów były protokołowane. Antytrynitarze mieli swoją sieć parafialną, a obowiązkami ministrów było m.in. nauczanie zasad wiary, sprawowanie dwóch sakramentów – chrztu i komunii, udzielanie ślubów. W prowadzeniu parafii ministrom pomagali diakoni, zajmując się finansami wspólnoty czy działając charytatywnie, oraz seniorzy świeccy⁹¹.

Po 1658 r. oskarżeni o współpracę ze Szwedami antytrynitarze musieli albo opuścić kraj, albo nawrócić się na katolicyzm, choć tolerowano, zapewne fikcyjne, przejścia na kalwinizm. Z tej ostatniej opcji korzystano chętniej⁹², choć władze Jednoty Litewskiej wypowiadały się ostro przeciwko ideologii antytrynitarskiej. W latach 1658–1662 zostali zdelegalizowani jako wspólnota wyznaniowa w Rzeczypospolitej (ostatni ich synod odbył się w 1662 r. prawdopodobnie w Zabłudowie⁹³).

⁸⁴ J. Łukaszewicz w swoim opracowaniu przy okazji opisu seniorów dystryktu podlaskiego notorycznie Sielec nazywa Siedlcami, choć w swoim zestawieniu zborów posługuje się nazwą właściwą – Sielec; Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*.

⁸⁵ Posługę duchowną sprawował tam superintendent podlaski Jan Krzysztof Kraiński, zmarły w 1685 r.; tamże, s. 223.

⁸⁶ Tamże, s. 224.

⁸⁷ Tamże, s. 220.

⁸⁸ S. Szczotka, *Synody arian polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662)*, Kraków 1936, s. 2.

⁸⁹ Tamże, s. 23 n.

⁹⁰ Tamże, s. 24 n.

⁹¹ J. Tazbir, *Socynianizm w Prusach Książęcych XVII wieku*, OiRwP, t. 17, 1972, s. 170.

⁹² Tenże, *Bracia polscy w Zabłudowie i Dojlidach. Z dziejów arianizmu na Podlasiu*, OiRwP, t. 52, 2008, s. 7 n.

⁹³ Tamże, s. 24; J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku i okolicach*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 102.

Zbory antytrynitarskie

Zaginięcie akt synodalnych ariańskich (zob. wyżej) utrudnia również odtworzenie pełnej sieci zborów tego wyznania, niekiedy skazując historyków jedynie na domysły, jak w przypadku domniemanej świątyni ariańskiej w Białymstoku (zob. niżej). Dlatego podobnie jak w przypadku zborów kalwińskich badacze wykorzystują archiwalia i opracowania dotyczącej wielkiej własności ziemskiej lub ogólnie dziejów reformacji⁹⁴. Paradoksalnie, wbrew założeniom społecznym arian, ich świątynie nie mogłyby funkcjonować bez wsparcia materialnego zamożnych i wpływowych protektorów.

Jako zbory antytrynitarskie, „ariańskie”, na mapie zaznaczono Suraż w ziemi bielskiej, fundowany przez starostę suraskiego, oraz Mordy, Sokołów i Węgrów w ziemi drohickiej, w dobrach Kiszaków i Radziwiłłów.

Marceli Kosman pisał o Mikołaju Radziwiłłach „Czarnym”, że był dzieckiem „doby humanizmu, pokolenia poszukującego prawdziwej wykładni wiary, stąd jego wątpliwości i ostatecznie przyjęcie sugestywnych argumentów antytrynitarzy”⁹⁵. Doprowadził on więc do schizmy wśród ewangelików litewskich. Jednym z jej efektów było przekształcenie ok. 1563 r. zboru w Mordach w świątynię ariańską. Funkcjonowała ona do momentu przejścia miejscowości przez katolicką rodzinę Ciecierskich w 1571 r.⁹⁶

Arianizmowi sprzyjała też Anna z Radziwiłłów Kiszczyna, która przekształciła w antytrynitarskie zbory ewangelickie: najpierw w litewskich Kiejdanach, a potem w Węgrowie⁹⁷. Jej syn Jan Kiszka uruchomił tam ok. 1570 r. również drukarnię, a samo miasto stało się miejscem regularnych synodów „ariańskich” (począwszy od 1565 r.)⁹⁸. Janusz Tazbir pisał, że: „Mimo wyznawania poglądów unitariańskich oraz poparcia okazywanego arianom Kiszka nigdy formalnie do Zboru nie przystąpił: nie został bowiem ponurzony”⁹⁹. Konflikty z czołowymi przedstawicielami radykalnego nurtu ariańskiego, z Piotrem z Goniądza i Szymonem Budnym, nie przeszkodziły mu w dyspozycji testamentowej polecić spadkobiercom, aby utrzymywali ministrów ariańskich w swoich dobrach¹⁰⁰. W przypadku Węgrowa w 1592 r., po śmierci Jana Kiszki, zbor przeszedł jednak w ręce duchownych kalwińskich (Węgrów znalazł się w dobrach kalwinistów Radziwiłłów), a zbor w Sokołowie – księży katolickich¹⁰¹.

Zbór ariański w Surażu został założony przez Pawła Orzechowskiego po objęciu przez niego starostwa suraskiego w 1590 r. Patron wzorował się na własnych dobrach w województwie lubelskim: miasteczku Piaski i wsi Krupe. W przeciwieństwie do świątyń w majątku rodzinnym, którymi zaopiekował się po śmierci Pawła (w 1612 r.) jego syn Stanisław¹⁰², ariański zbor suraski „był jednakże efemerycznym i upadł, prawdopodobnie po śmierci założyciela”¹⁰³, choć zapewne funkcjonował jeszcze w 1618 r.¹⁰⁴

Warto wspomnieć o możliwości istnienia zboru ariańskiego w należącym do Kiszaków Ciechanowcu. Aneta Średzińska zwróciła bowiem uwagę, że według „Gazety Białostockiej” z 1913 r. do początków XX w. zachowały się w dworskiej części miasta fragmenty ścian budowli zwanej przez mieszkańców miasta „świątynią ariańską” lub „arianką”¹⁰⁵. Z drugiej strony należy podkreślić, że linia Kiszaków dziedzicząca na Ciechanowcu (w przeciwieństwie do dziedziczącej na Węgrowie) cały czas pozostawała katolicka.

Literatura przedmiotu wspomina także o antytrynitarskim zborze ufundowanym w latach 60. XVI w. przez Jana Kiszkę w Kostrowie koło Węgrowa, który przestał istnieć pod koniec tego stulecia po śmierci fundatora¹⁰⁶. Nie znamy jednak lokalizacji o takiej nazwie w pobliżu tego miasta, a Henryk

⁹⁴ Zob. np. *Zbory i senatorowie protestancy*.

⁹⁵ M. Kosman, *Rola Radziwiłłów w ruchu kalwińskim na Litwie*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3, 1989, s. 131.

⁹⁶ Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 218.

⁹⁷ J. Seredyka, *Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański*, OiRwP, t. 21, 1976, s. 87–88.

⁹⁸ S. Gruszecki, *Węgrów kolebką arianizmu polskiego*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 6, 1976, s. 314–324.

⁹⁹ J. Tazbir, *Jan Kiszka – ariański magnat*, s. 360; tenże, *Jan Kiszka h. Dąbrowa*, [w:] PSB, t. 12, s. 508.

¹⁰⁰ AR X 422, s. 11–14.

¹⁰¹ G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, s. 251.

¹⁰² S. Tworek, *Paweł Orzechowski h. Rogala*, [w:] PSB, t. 24, s. 284.

¹⁰³ Tenże, *Działalność polityczna i reformacyjna Pawła Orzechowskiego*, OiRwP, t. 5, 1959, s. 110.

¹⁰⁴ *Zbory i senatorowie protestancy*, s. 118.

¹⁰⁵ A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej*, s. 119.

¹⁰⁶ J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie*, s. 149.

Merczyng lokalizował zbor w innym Kostrowie – w powiecie pińskim w województwie brzeskim litewskim¹⁰⁷.

Nie jest natomiast pewnie potwierdzone funkcjonowanie zboru kalwińskiego czy antytrynitarzkiego w Białymstoku, od 1569 r. znajdującym się w obrębie Korony. Za istnieniem tam świątyni różnowierczej w drugiej połowie XVI w. przemawiać miałby fakt, że dziedzic Piotra Wiesiołowskiego starszego, również Piotr, syn Katarzyny z Wołłowiczów, znajdował się pod opieką swego wuja, podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ostafiego Wołłowicza. Możliwość władcy litewskiego porzucił prawosławie dla kalwinizmu, a następnie zainteresował się ideologią braci polskich, udzielając ewangelikom i antytrynitarzom silnego wsparcia. W 1556 r. został opiekunem osieroconych przez Piotra Wiesiołowskiego starszego dzieci swej siostry i mocno oddziaływał na ich wykształcenie, posyłając Jana i Piotra na nauki do protestanckich uniwersytetów w Królewcu i Tybindze¹⁰⁸. Przypuszcza się, że taka edukacja i wpływ popierającego antytrynitarzy wuja mogły zaowocować przyzwoleniem na odebranie katolikom drewnianego kościoła przez kalwinistów lub antytrynitarzy¹⁰⁹. Z drugiej strony Piotr Wiesiołowski młodszy miał dokonać konwersji z kalwinizmu na katolicyzm w 1579 r., prawdopodobnie w związku z poślubieniem Zofii z Lubomirskich¹¹⁰, a w 1581 r. w Białymstoku rozpoczęto budowę nowego drewnianego kościoła katolickiego¹¹¹. Janusz Tazbir uważał za prawdopodobne, że zbor kalwiński funkcjonował jednak między 1591 a 1617 r., kiedy zbudowano katolicki kościół murowany, choć nie znalazł potwierdzenia tego faktu w źródłach¹¹². Pewnym argumentem za możliwością istnienia zboru na przełomie XVI i XVII w. lub wcześniej jest fragment przywileju Jana Kazimierza z 1661 r. przywracającego uposażenie parafii białostockiej sprzed okresu „deoccupationis ab hereticis”, a także podający, że fundatorzy Piotr Wiesiołowski i jego syn Krzysztof kościół „post vindicationem eius de manibus hereticorum” z cegieł wystawili i wybudowali¹¹³. Józef Maroszek uważa, że konieczność przywrócenia uposażenia wynikała z zajęcia miejscowości w 1655 r. przez Szwedów, a później także Rosjan, a nie kalwinistów w okresie wcześniejszym¹¹⁴. Także Wiesław Wróbel wskazuje na odnotowywanie w źródłach proboszcza katolickiego Macieja Faszcy w latach 1599–1604¹¹⁵. Również brak wzmianki o białostockim zborze kalwińskim w najstarszych zachowanych (od 1611 r.) aktach synodów Jednoty Litewskiej sugeruje, że jeśli rzeczywiście przez jakiś czas istniała w Białymstoku świątynia protestancka, to raczej w okresie „małoletniości Piotra Wiesiołowskiego lub jego lat młodości, gdy wyznawał kalwinizm” – jak pisał Tadeusz Wasilewski¹¹⁶, czyli przed 1579 r.

Antytrynitarze zaś osiedli później, już w pierwszej połowie XVII w., w części obecnego Białegostoku należącej wówczas do Wielkiego Księstwa Litewskiego, czyli w Dojlidach (dzierzawionych od 1629 r. przez Samuela Przypkowskiego, antytrynitarza), dobrach klucza zabłudowskiego, należącego do Radziwiłłów, oraz w samym Zabłudowie. Zapewne odbywali tam swe nabożeństwa w domach prywatnych za zezwoleniem Krzysztofa Radziwiłła¹¹⁷. Bywali także arendarzami majątków radziwiłłowskich w części należącej do Korony. Mimo potępienia ideologii antytrynitarzkiej przez władze ewangelicko-reformowanej Jednoty Litewskiej, najmożliwsi jej świeccy patroni sprzyjali osiedleńcom ariańskim, choć w 1662 r., nie chcąc się narażać na zarzut ich protegowania, Bogusław Radziwiłł nakazał wyjechać im ze swych dóbr do Prus¹¹⁸.

W drugiej połowie XVI w. na Podlasiu z wyznań protestanckich zakorzenił się więc głównie kalwinizm i antytrynitarz, powstawały zatem tylko zbory kalwińskie i antytrynitarzkie. Te ostatnie

¹⁰⁷ *Zbory i senatorowie protestanczy*, s. 109.

¹⁰⁸ T. Wasilewski, *Testament Ostafiego Wołłowicza*, s. 166.

¹⁰⁹ Tenże, *Białystok w XVI–XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, s. 119.

¹¹⁰ Tamże, s. 120.

¹¹¹ J. Maroszek, *Najstarszy dokument uposażeniowy Kościoła Farnego w Białymstoku z 4 grudnia 1581 roku*, „Białostoczyczyna”, 1996, nr 2(42), s. 3–8; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 3: *Białystok*, wstęp i oprac. J. Maroszek, Białystok 1999.

¹¹² J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku i okolicach*, s. 83.

¹¹³ MK 203, k. 298v, 298.

¹¹⁴ J. Maroszek, *Najstarszy dokument*, s. 7.

¹¹⁵ W. Wróbel, *Proboszczowie parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku do roku 1806*, [w:] *Małe miasta: duchowość kanoniczna*, red. M. Zemło, Białystok–Supraśl 2020, s. 392.

¹¹⁶ T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, s. 119.

¹¹⁷ Zob. J. Tazbir, *Bracia polscy w Zabłudowie i Dojlidach*.

¹¹⁸ Tamże, s. 102 n.

na ogół nie funkcjonowały długo. Niektóre świątynie pod wpływem sympatyzujących z antytrynityzmem lub kalwinizmem patronów zmieniały, zwykle czasowo, swą przynależność wyznaniową, niektóre kilkakrotnie. Część z nich powołano do życia, przejmując kościoły katolickie, niektóre lokowano już na tzw. surowym korzeniu. Były to fundacje magnackie i średniej szlachty.

ANEKS

Zestawienie zborów protestanckich

Wykaz przedstawia stan rozwoju zborów protestanckich w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. Uwzględnione zostały w nim zbory uznane ze pewne. Nazwy miejscowości wymieniono w porządku alfabetycznym, litera „m.” oznacza miasto.

Powiat bielski

zбір ewangelicko-reformowany: Waniewo m.

zбір antytrynitarSKI: Suraż m.

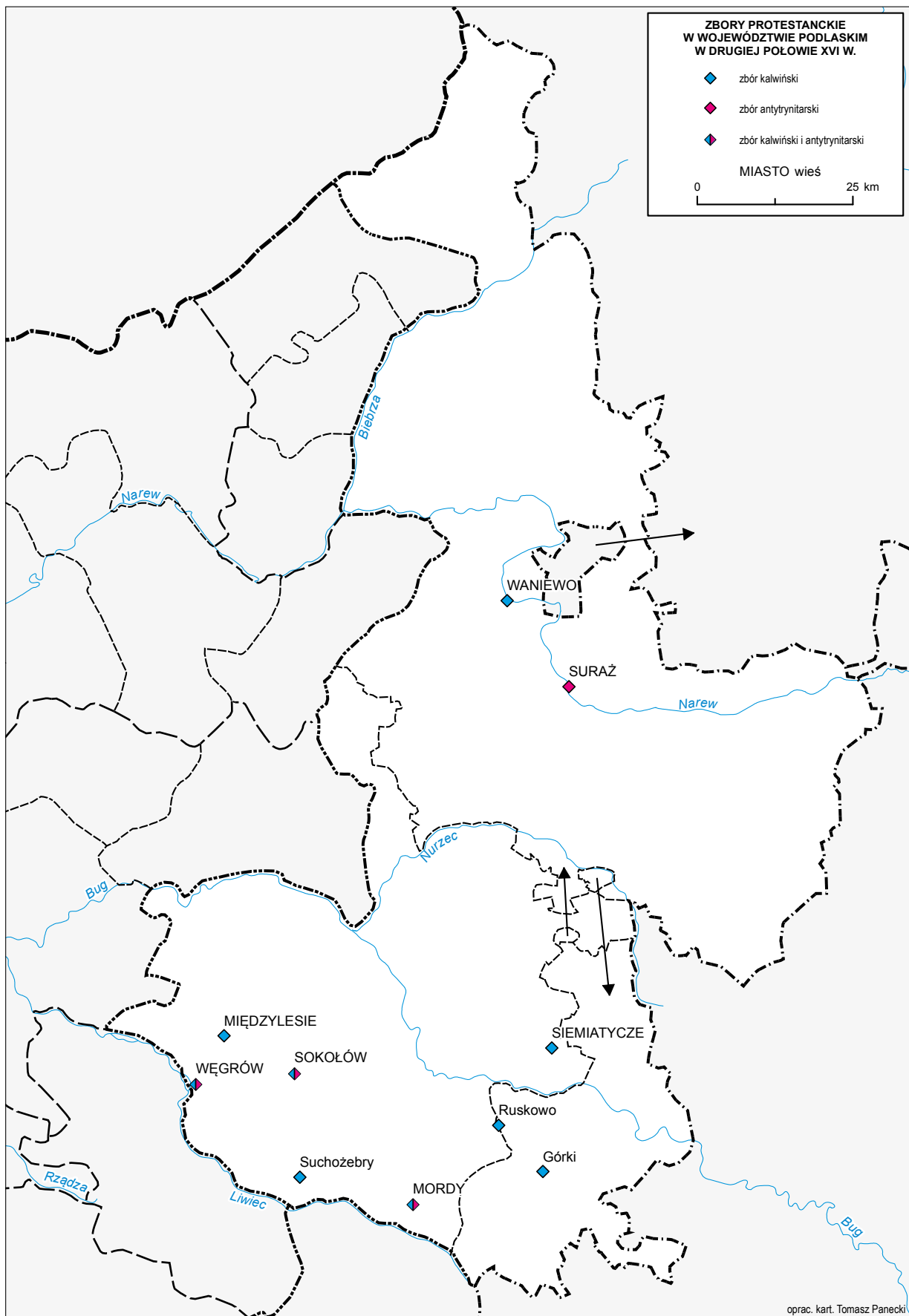
Powiat drohicki

zborny ewangelicko-reformowane: Miedzna (dawniej m., ob. wieś), Mordy m., Siemiatycze m., Sokołów (Sokołów Podlaski) m., Suchożebry, Węgrów m.

zborny antytrynitarSKie: Mordy m., Sokołów m., Węgrów m.

Powiat mielnicki

zborny ewangelicko-reformowane: Górki, Rusków.

Mapa 1. Zbory protestanckie w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

2021 r.

III.2.2.9a. PRUSY KRÓLEWSKIE

Marian Biskup

Województwo chełmińskie¹

Pod względem kościelnym województwo chełmińskie należało do diecezji chełmińskiej i płockiej. Do pierwszej z nich, powiększonej od czasów reformacji o tereny nad górną Drwęcą i na prawym brzegu Ossy, zaliczane uprzednio do diecezji pomezańskiej², należał przeważający obszar województwa o wielkości 4491 km². Diecezji płockiej podlegał obszar na lewym brzegu Drwęcy, tj. dawna ziemia michałowska, oraz teren parafii Polskie Brzozie, stanowiącej własność biskupów płockich, i wieś Elgiszewo na prawym brzegu Drwęcy. Wielkość udziału diecezji płockiej wynosiła 163 km².

Liczba parafii diecezji chełmińskiej wynosiła 112, a diecezji płockiej – 7, razem więc 119³. Z liczby tej 105 stanowią parafie wiejskie, a 14 – parafie miejskie. Do jednej parafii należy od 1 do 23 osiedli, przeciętnie zaś 5 osiedli. Przeważa typ parafii składającej się z 1–7 osiedli⁴. Wielkość obszaru poszczególnych parafii waha się w granicach między około 6,5–134 km², a przeciętna wielkość wynosi 39,1 km². Sieć parafialna w drugiej połowie XVI w. na terenie diecezji chełmińskiej była wynikiem przemian, jakie nastąpiły w wieku XV po wojnach polsko-krzyżackich oraz postępów reformacji w połowie XVI stulecia. Stąd też nastąpił poważny spadek liczby parafii (ogółem 20%). 19 parafii zupełnie zlikwidowano, a 10 kościołów uprzednio parafialnych zostało filialnymi⁵.

Województwo malborskie⁶

Pod względem kościelnym województwo malborskie należało w przeważającej mierze do diecezji pomezańskiej, administrowanej w tym okresie przez biskupów chełmińskich. Jedynie północno-wschodnia część z rejonem Tolkmicka i terytorium elbląskim na wschód od rzeki Elbląжки należała już od połowy XIII w.⁷ do diecezji warmińskiej. Faktycznie jednak terytorium elbląskie skutkiem zupełnego sprostamentyzowania było wyłączone – z wyjątkiem enklawy kościoła św. Mikołaja w Elblągu – spod wszelkiej jurysdykcji Kościoła katolickiego. Wielkość obszaru diecezji pomezańskiej na terenie województwa malborskiego faktycznie więc odpowiada wielkości całego województwa bez rejonu Tolkmicka i Elbląga, tj. 1466 km², diecezji warmińskiej – wielkości rejonu Tolkmicka (z wyłączeniem enklawy Brzeziny), tj. 118 km².

¹ MPK, s. 29

² Zagadnienie to obszerniej omówione w pracy M. Biskupa, *Podziały administracyjne województwa chełmińskiego w drugiej połowie XVI w.*, Poznań 1956 (SMDWP, t. 1, z. 2), s. 109 n.

³ Ponadto wieś Elgiszewo należała do parafii Cieclocin oraz wieś Łaszewo do parafii Grążawy (w ziemi dobrzyńskiej), podlegających diecezji płockiej. Faktycznie więc liczba parafii w całym województwie wynosi 121.

⁴ Dokładne zestawienie por. M. Biskup, *Podziały administracyjne województwa chełmińskiego*, s. 126.

⁵ Porównanie na podstawie danych S. Kujota, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Toruń 1904–1905 (RTNT, t. 11–12).

⁶ MPK s. 30n.

⁷ J.M. Saage, *Grenzen des ermländischen Bistumssprengels seit dem 13. Jahrhundert*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, t. 1, 1860, s. 65; J. Bender, *Begrenzung, Einteilung und Kirchen der ehemaligen Diözese Pomesanien*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, t. 2, 1863, s. 186–187.

Liczba parafii na obszarze województwa w połowie XVI w. ustalona głównie na podstawie XVI-wiecznych lustracji królewskich, rejestrów poborowych i wizytacji kościelnych z połowy XVII w. przedstawia się następująco:

Parafie na obszarze diecezji pomezańskiej (bez terytorium miasta Elbląga)	50
Parafie na terytorium Elbląga	10
Parafie na terenie diecezji warmińskiej	2
Razem	62

Na jedną parafię na najlepiej znanym obszarze diecezji pomezańskiej (bez terytorium Elbląga) przypada następująca liczba osiedli:

Parafie składające się z	1 osiedla	16
	2 osiedli	12
	3 osiedli	3
	4 osiedli	2
	5 osiedli	3
	6 osiedli	2
	7 osiedli	2
	8 osiedli	2
	9 osiedli	3
	11 osiedli	1
	13 osiedli	2
	15 osiedli	1
	16 osiedli	1
	Razem	50

Przeciętnie do jednej parafii należą tutaj 4 osady, a wielkość obszaru parafii waha się w granicach między około 8 a 113 km², średnio – ok. 29,3 km². Natomiast dla całości województwa średnie te są nieco wyższe i wynoszą prawie 5 osad na 1 parafię i 33,8 km². Liczba parafii wiejskich wynosi 56, miejskich – 6. W każdym razie cyfry te świadczą o bardzo gęstej sieci parafialnej zwłaszcza na terenie diecezji pomezańskiej, sieci najgęstszej w porównaniu z pozostałymi województwami. Uderza przy tym rzadziej występujący typ parafii, do której należy większa liczba (ponad 10) osad, typ występujący na terenie najdawniejszej ekspansji polskiej z okresu przedkrzyżackiego w okresie misji biskupa Chrystiana w początkach XIII w. Będą to szczególnie parafie: Postolin, Dzierzgoń, Żuławka i Tychnowy⁸. Na Wielkich Żuławach spotykamy tylko 1 parafię tego typu: w Lichnowach (niewątpliwie jedną z najstarszych osad na tym obszarze). Natomiast zdecydowaną przewagę zajmują parafie 1–2 wioskowe (do których należy maksymalnie 6 osiedli), występujące szczególnie na Wielkich i Małych Żuławach, niewątpliwym dowód ich powstania w okresie kolonizacji krzyżackiej w XVI stuleciu.

Należy z naciskiem podkreślić, że w omawianym okresie większość spośród 50 kościołów parafialnych diecezji pomezańskiej (poza wymienionym już terytorium Elbląga) faktycznie była opuszczona przez katolickich proboszczów w wyniku postępów reformacji, szczególnie na obszarze Wielkich i Małych Żuław, oraz częściowo objęta przez ewangelickich pastorów⁹. Doprowadziło to z czasem do poważnych przeobrażeń sieci parafialnej, zwłaszcza zaś do wydatnego zmniejszenia się liczby samodzielnych parafii katolickich, co widoczne jest w całej pełni w wizytacjach kościelnych z początków

⁸ Por. S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. 1, Toruń 1913–1914, s. 716.

⁹ Por. zestawienie parafii W. Żuław z 1562 r., Biblioteka PAN w Gdańsku, Msc. 1247; por. B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, Gdańsk 1919, s. XXXVI.

XVII w.¹⁰ Przedstawiony wyżej obraz sieci parafialnej diecezji pomezańskiej jest jeszcze w większości odbiciem dawniejszego, przedreformacyjnego stanu, który jednak już w omawianym okresie ulegał radykalnym przeobrażeniom.

Województwo pomorskie¹¹

Pod względem kościelnym województwo należało do trzech diecezji: włocławskiej, gnieźnieńskiej i pomezańskiej¹². Do pierwszej z nich zaliczano przeważającą część województwa położoną między Wisłą, Bałtykiem i Brdą, stanowiącą tzw. archidiakonat pomorski o obszarze około 9723 km². Do archidiecezji gnieźnieńskiej zaliczano część południowo-zachodnią, obejmującą powiaty człuchowski i tucholski aż do linii rzeki Brdy, stanowiącą tzw. archidiakonat kamieński. Udział archidiecezji gnieźnieńskiej wynosił około 2939 km². Do diecezji pomezańskiej należała jedynie część terytorium miasta Gdańska położona na prawym brzegu Wisły (Mierzeja Wiślana, Szkarpa) o powierzchni około 245 km².

Liczba parafii znajdujących się na terenie poszczególnych diecezji w omawianym okresie przedstawia się następująco:

Archidiakonat pomorski diecezji włocławskiej	126
Archidiakonat kamieński archidiecezji gnieźnieńskiej	67
Diecezja pomezańska	4
Razem	197

Trzeba również uwzględnić fakt, że 10 osiedli województwa należało do 6 parafii położonych poza granicami województwa, z tego 7 na obszarze archidiakonatu pomorskiego do 4 parafii położonych na terenie okręgu łęborskiego¹³, a 3 osiedla archidiakonatu kamieńskiego do 2 parafii położonych na terenie Krajny¹⁴. Ogółem 181 parafii stanowi parafie wiejskie, a 16 – parafie miejskie.

Należy jednak zaznaczyć, że na terytorium miasta Gdańska w omawianym okresie wystąpiło zjawisko powszechnego sprostestantyzowania mieszkańców, co pociągnęło za sobą upadek dawniejszej katolickiej organizacji parafialnej (podobnie jak na terytorium miasta Elbląga). Zjawisko to wystąpiło szczególnie w tej części terytorium, która należała do diecezji pomezańskiej, a dla której nie mamy dla omawianego okresu żadnych danych źródłowych. Z tych względów wyłączyć musimy 4 parafie diecezji pomezańskiej przy przedstawieniu liczby osiedli należących do 1 parafii na obszarze województwa i uwzględnić tylko liczbę 193 parafii diecezji włocławskiej i gnieźnieńskiej¹⁵.

Do jednej parafii należy więc od 1 do 27, przeciętnie zaś – 5 osiedli. Parafie jednowioskowe są najliczniejsze na terenie archidiakonatu kamieńskiego (Człuchowskie), w archidiakonacie pomorskim przeważa typ parafii 1–4-wioskowej.

Wielkość jednej parafii waha się w granicach od około 7,5 do 417 km², średnio zaś wynosi około 65 km². Jest to cyfra bardzo wysoka w porównaniu z wielkością parafii pozostałych województw, spowodowana rozległymi obszarami leśnymi niektórych parafii.

¹⁰ Archiwum Diecezjalne w Olsztynie, Archiwum Biskupie, B. 58 i 63.

¹¹ MPK s. 32n.

¹² Obszerniej: M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, t. 1: *Rozmieszczenie własności ziemskiej*, t. 2: *Sieć parafialna*, Toruń 1955, s. 58–79.

¹³ Osiedla: Niepoczolowice – do parafii Bukowina, Okalice i Zakrzewo – do parafii Łebunia, Brzyn, Nadole i Prusewo – do parafii Osieki Łęborskie oraz Kętrzyno – do parafii Rozłazino.

¹⁴ Osiedla Orzełek i Ovilav (zaginione) do parafii Kamień, osiedle Pamiętowo do parafii Zalesie. Faktycznie więc liczba parafii na terenie całego województwa wynosiła 203.

¹⁵ Za podstawę przyjmowano dane o przynależności parafialnej, ustalone przez A. Tomczaka; M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy*, s. 58 n. Jedynie dodatkowo ustalono przynależność dla 25 osiedli, podanych przez niego jako miejscowości „bez rozwiązanej przynależności parafialnej” (s. 161) na podstawie danych z XIX i XX w. Są to następujące osiedla (przeważnie młyny i folwarki):

Tabela 1. Przynależność osiedli w parafiach diecezji włocławskiej i gnieźnieńskiej województwa pomorskiego

Liczba osiedli w poszczególnych parafiach	Diecezja włocławska	Diecezja gnieźnieńska	Razem parafii
1	17	30	47
2	19	16	35
3	8	7	15
4	16	3	19
5	7	2	9
6	7	2	9
7	4	2	6
8	5	2	7
9	6	3	9
10	4	–	4
11	7	–	7
12	4	–	4
13	3	–	3
14	8	–	8
15	3	–	3
16	–	–	–
17	1	–	1
18	2	–	2
19	1	–	1
20	–	–	–
21	–	–	–
22	2	–	2
23	1	–	1
24	–	–	–
25	–	–	–
26	–	–	–
27	1	–	1
	Razem 126	67	193

* * *

Całość powierzchni Prus Królewskich przedstawia się więc następująco:

Województwo chełmińskie	4654 km ²
Województwo malborskie	2096 km ²
Województwo pomorskie	12 907 km ²
Razem	19 657 km ²

	parafia	powiat		parafia	powiat
Adamkowo	Mędromierz W.	tucholski	Okiersk	Cekcyn	tucholski
Barchnowy	Jabłowo	tczewski	Ostrza	Cierznie	człuchowski
Borowy Młyn	Borzyszkowy	człuchowski	Osusznica	Borzyszkowy	człuchowski
Brzeźnica	Białobór	człuchowski	Otomin	Żukowo	gdański
Czatkowy	Tezew	tczewski	Patuły „	Goręczyno	tczewski
Czymanowo	Żarnowiec	pucki	Pawłowo	Skarszewy	tczewski
Drzewina	Skarszewy	tczewski	Rębowo	Żukowo	gdański
Dworzyska	Gruczno	świecki	Rotmanki	Św. Wojciech	tczewski
Głazica	Szemud	pucki	Strzebielinko	Żarnowiec	pucki
Grupa	Święte	świecki	Sulmin	Żukowo	gdański
Kołodowo	Człuchów	człuchowski	Zawada	Nowe	nowski
Lipinki	Klonówka	tczewski	Zawada	Niewieścín	świecki
Lubania	Serock	świecki			

Wykaz osiedli, które zostały dodatkowo zidentyfikowane dla XVI w. na terenie województwa pomorskiego oraz ich przynależność parafialną i powiatową zob. dalej.

Prusy Królewskie dzieliły się na 11 powiatów (przy uznaniu województwa malborskiego z wyłączeniem terytorium m. Elbląga za 1 powiat) oraz 4 okręgi wydzielone, tj. terytorium (latyfundium) biskupstwa chełmińskiego oraz terytoria 3 wielkich miast (Gdańska, Elbląga i Torunia).

Pod względem kościelnym Prusy w części wschodniej należały głównie do diecezji chełmińskiej i pomezańskiej (w drobnym tylko stopniu do diecezji płockiej i warmińskiej), w części zachodniej – do diecezji włocławskiej i gnieźnieńskiej. Udział cyfrowy poszczególnych diecezji dla całości Prus przedstawiał się następująco:

Diecezja	włocławska	9723 km ²
	chełmińska	4491 km ²
	gnieźnieńska	2 939 km ²
	pomezańska	1711 km ²
	płocka	163 km ²
	warmińska	118 km ²
	Razem	19 145 km ²

Reszta, tj. 512 km², przypada na terytorium m. Elbląga, w rzeczywistości wyłączone spod wszelkiej zwierzchności biskupów pomezańskich czy warmińskich, do których diecezji należało do początków XVI w. mniej więcej po połowie (udział diecezji pomezańskiej wynosiłby więc około 1967 km², a warmińskiej – około 374 km²). Niewątpliwie więc decydującą rolę odgrywa diecezja włocławska i chełmińska.

Ogólna liczba parafii na terenie Prus Królewskich wynosi:

Województwo chełmińskie	119
Województwo malborskie	62
Województwo pomorskie	197
Razem	378

Przeciętna wielkość parafii w całych Prusach wynosiła około 52 km²: na 1 parafię przypadało przeciętnie 5 osiedli.

1961 r.

III.2.2.9b. PRUSY KRÓLEWSKIE

Tomasz Nowicki

Terytorium Prus Królewskich obejmowało pięć diecezji łacińskich należących do metropolii gnieźnieńskiej (chełmińska, plocka, pomezkańska, włocławska i gnieźnieńska) oraz jedną posiadającą egzempcję i podlegającą bezpośrednio biskupowi rzymskiemu, tj. diecezję warmińską¹. Udział terytorialny poszczególnych biskupstw był różny, co zostanie omówione w dalszej części komentarza.

Jeśli chodzi o województwo chełmińskie, zdecydowanie większa część jego terytorium należała pod koniec XVI stulecia do diecezji chełmińskiej. Należy zaznaczyć, że stolica diecezji i katedra biskupia nie znajdowały się w samym Chełmnie, lecz w leżącej bardziej centralnie Chełmży. Z kolei 22 miejscowości leżące na terenie omawianego województwa należały do diecezji plockiej. Poza jedną wsią (Elgiszewo, par. Ciechocin), pozostałe wchodziły w skład okręgów parafialnych, których centra zlokalizowane były na terenie Prus Królewskich i które tworzyły w miarę zwarty kompleks w okolicy Brodnicy. Granica między diecezją chełmińską i plocką przebiegała na Drwęcy, a dopiero w okolicy wsi Pokrzydowo odbiegała od rzeki w kierunku wschodnim, by po minięciu wsi parafialnej Polskie Brzozie ponownie skręcić w kierunku południowym, osiągając w okolicy Radoszek granicę Prus Królewskich i ziemi dobrzyńskiej, biegnącą w tym miejscu na rzece Brenicy². Z kolei diecezja chełmińska niemal w całości obejmowała teren województwa chełmińskiego. Do jej pierwotnego terytorium, wyodrębnionego w XIII w. z diecezji plockiej i ukształtowanego jeszcze okresie krzyżackim³, w XVI w. dołączone zostały dwa dekanaty, które wcześniej były częścią diecezji pomezkańskiej, tj. łański z parafiami Łasin, Mokre, Rogóźno, Szembruk i Gubiny oraz nowomiejski z parafiami Nowe Miasto, Skarlin, Szwarcenowo, Wonna, Chrośle i Radomno. Oficjalne potwierdzenie tego stanu rzeczy przez kurię rzymską nie nastąpiło automatycznie, jednak do końca XVI w. omawiane obszary stały się już integralną częścią diecezji⁴.

W większości przebieg zewnętrznej granicy diecezji chełmińskiej oparty był o granice zewnętrzne Prus Królewskich. Linia graniczna, począwszy od omówionego wyżej fragmentu diecezji plockiej, znajdującego się w województwie chełmińskim, przebiegała na Drwęcy, przed Toruniem dochodziła do Wisły i dopiero za Grudziądem, osiągając granicę z Prusami Książęcymi, zmieniała bieg w kierunku wschodnim. Od tego miejsca aż dopiero w okolicach Lidzarka ponownie dochodziła do terytoriów należących do diecezji plockiej. W tym miejscu zmieniając kierunek na zachodni, w większej części opierając się na rzece Brenicy, lewobrzeżnym dopływie Drwęcy, w okolicy par. Radoszki, dochodziła do tej części terytorium diecezji plockiej, które wchodziło w skład województwa chełmińskiego.

¹ W sprawie starań o włączenie diecezji chełmińskiej oraz warmińskiej do metropolii gnieźnieńskiej zob. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, ABMK, t. 18, 1969, s. 305–308, 317–319. Por. J. Wiśniewski, *Pomezania. Z dziejów kościelnych*, Elbląg 1996, s. 101–102.

² Zob. *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 22.

³ Zob. B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, t. 18, s. 330 n. Por. W. Rozyrkowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, s. 33–40.

⁴ Zob. B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, t. 18, s. 332; A. Nadolny, *Granice diecezji chełmińskiej*, „*Studia Pelplińskie*”, t. 16, 1985, s. 19; B. Dygdała, *Struktury parafialne diecezji chełmińskiej w XVII–XVIII wieku*, Toruń 2009, s. 102. Por. J. Wiśniewski, *Pomezania*, s. 176 n.; M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII w.*, t. 1: *Synteza dziejów*, Malbork 2012, s. 15 n.

Także województwo malborskie leżało na terenie dwóch diecezji. Większa jego część wchodziła w skład diecezji pomezkańskiej, mniejsza z kolei była częścią diecezji warmińskiej. Jak wspomniano już na wstępie, diecezja pomezkańska została znacząco uszczuplona w wyniku sekularyzacji Prus Zakonnych, przejścia do stanu świeckiego ostatniego biskupa Erharda von Queisa oraz zrzeczenia się przez niego zarządu diecezją pomezkańską na rzecz ks. Albrechta Hohenzollerna, jako pana świeckiego, co nastąpiło ostatecznie w 1527 r.⁵ Ta decyzja dotyczyła oczywiście tylko tej części diecezji, która obejmowała nowo powstałe Prusy Książęce. Południowe fragmenty dawnej diecezji pomezkańskiej, które były częścią województwa chełmińskiego, zostały omówione wyżej. Z kolei większy obszarowo północny fragment, leżący w województwie malborskim, był administrowany przez biskupów chełmińskich za zgodą Rzymu. Ten stan został ostatecznie usankcjonowany w liście Klemensa VII do biskupa chełmińskiego Wawrzyńca Gembickiego z 16 kwietnia 1601 r., w którym papież jednoznacznie potwierdzał związek diecezji chełmińskiej z diecezją pomezkańską⁶. Omawiana diecezja obejmowała również północny fragment województwa pomorskiego, czyli Mierzeję Wiślana, leżącą na terytorium należącym do Gdańska.

Zewnętrzne granice tej części diecezji pomezkańskiej, która znajdowała się w Prusach Królewskich⁷, biegiły od fragmentu leżącego nieco na północ od położonego już w Prusach Książęcych Kwidzyna, formalnej stolicy biskupstwa pomezkańskiego. Początkowo linia graniczna, podobnie jak granica wojewódzka, przebiegały nie na Wiśle, lecz na Liwie, będącej dawnym starorzeczem Nogatu, osiagając główną rzekę dopiero za Gniewem. Odtąd granica diecezji była oparta o Wisłę, w dalszej części podążała Wisłą-Leniwką aż do Wisłoujścia. W skład diecezji wschodziła cała Mierzeja Wiślana aż do granicy z Prusami Książęcymi. Na terenie województwa malborskiego rozgraniczeniem, które oddzielało diecezję pomezkańską od diecezji warmińskiej były rzeka Elbląg i jezioro Drużno. Warto zaznaczyć, że po koniec XVI w. był to tylko teoretyczny przebieg granicy, ponieważ dzielił on niemal dokładnie na pół terytorium należące do Elbląga, wszystkie zaś dawne świątynie katolickie były zajęte przez luteranów⁸. Dalej granica diecezji, przebiegająca początkowo na rzece Dzierżgoń, pokrywała się z granicą z Prusami Książęcymi. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na dwie niewielkie enklawy na terenie Prus Książęcych, ale będące częścią województwa malborskiego. Pierwsza skupiona była wokół miasteczka Rychliki (Reichenbach), a druga wokół wsi Stare Kusy (Alt Kusfeldt). Obie wchodziły w skład diecezji pomezkańskiej, ale jednocześnie były we władaniu Elbląga.

Z kolei diecezja warmińska, jak już zaznaczono, oddzielona była od pomezkańskiej linią: jezioro Drużno, rzeka Elbląg i wody Zalewu Wiślanego. Obejmowała zasadniczo Wysoczyznę Elbląską (choć w tym przypadku pod koniec XVI w. wszystkie parafie dawnego dekanatu elbląskiego zajmowali protestanci)⁹. Na terenie województwa malborskiego w ramach diecezji warmińskiej w rękach katolików pozostawały jedynie dwie parafie, tj. Tolkicko oraz Podgrodzie (Neukirch-Höhe).

Przechodząc do omówienia granic diecezjalnych w leżącym po lewej stronie Wisły województwie pomorskim, należy zaznaczyć, że poza wspomnianą częścią diecezji pomezkańskiej, obejmującej niewielki fragment Żuław Wiślanych oraz Mierzeję, pozostała część województwa przynależała do dwóch polskich diecezji, tj. włocławskiej i gnieźnieńskiej. Zdecydowanie większy obszar był pod jurysdykcją biskupów włocławskich i tworzył archidiakoniat pomorski tej diecezji¹⁰. Granice tego

⁵ Zob. J. Wiśniewski, *Pomezania*, s. 153.

⁶ Zob. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii*, t. 1, s. 15. Tekst papieskiego *breve* został umieszczony w t. 2: *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2013, s. 9–10. List papieski bynajmniej nie oznaczał likwidacji diecezji pomezkańskiej, która mimo braku oddzielnego biskupa była przedmiotem prawa kościelnego. Zob. W. Zawadzki, *Oficjalat pomezkański w l. 1601–1821*, ZH, t. 72, 2007, z. 1, s. 26.

⁷ Por. *Diecezja chełmińska*, s. 17–18. Szczegółowy opis kształtowania się obszaru diecezji zob. B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, t. 20, 1970, s. 266–271.

⁸ SGKP, t. 2, s. 331; A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993, s. 17.

⁹ Przebieg granicy pomezkańsko-warmińskiej na rzece Elbląg podali Carl Peter Woelky i Johann Martin Saage, edytorzy źródeł warmińskich. Zob. *Sedes archiepiscopales dioecesis Warmiensis*, [w:] *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellschriften zur Geschichte Ermlands*, red. C.P. Woelky, J.M. Saage, Braunsberg 1866, (*Monumenta historiae Warmiensis oder Quellsammlung zur Geschichte Ermlands*, t. 3), s. 391.

¹⁰ Było to na tyle odrębne terytorium w ramach diecezji włocławskiej, że już od XVI w. pojawiło się w tytularze biskupów włocławskich sformułowanie *episcopus Wladislaviensis et Pomeraniae*. Takiej tytulatury zaczął używać biskup Stanisław Karnkowski i potem wszyscy kolejni jego następcy. W późniejszym okresie pojawił się termin diecezja pomorska zamiast archidiakoniat, w 1766 r. zaś został nawet prekonizowany przez Klemensa XIII osobny sufragany pomorski rezydujący w Gdańsku: biskup Cyprian Wolicki. Nigdy jednak nie traktowano części pomorskiej diecezji włocławskiej jako jednostki

okręgu, odchodząc w kierunku północno-zachodnim od Wisły za wsią Kozielec, sąsiadowały od południa z archidiecezją wrocławską. Na północ od Koronowa linia graniczna docierała do Brdy. Odtąd granica diecezji wrocławskiej oparta była niemal w całości o tę rzekę, osiągając ostatecznie granicę państwową, pozostawiając po zachodniej stronie parafię Borzyszkowy, należąca już do diecezji gnieźnieńskiej. Następnie biegła w kierunku północnym aż do Bałtyku, zasadniczo wzdłuż granicy państwowej¹¹. Całe północne Pomorze Gdańskie wraz z Mierzeją Helską należało do diecezji wrocławskiej. Wschodnia granica zewnętrzna oparta była o linię Wisły, poczynając od ujścia jednego z jej ramion Wisły-Leniwki aż do wspomnianej na początku wsi Kozielec na południowym cyplu powiatu świeckiego¹².

Z kolei pozostałe terytorium województwa pomorskiego jurysdykcyjnie przynależało do diecezji gnieźnieńskiej. Najdalej na północ wysunięta część tej jednostki kościelnej z Tucholą, Chojnicami, Człuchowem, Hamersztynem i Białym Borem była fragmentem archidiecezji kamieńskiego, obejmującego również tereny przynależne administracyjnie do województwa kaliskiego¹³. Południowa granica terytorium należącego do arcybiskupów, a będącego częścią województwa pomorskiego, biegła na rzece Kamionce, dopływie Brdy, a od Debrzna (Frydlandu) na Debrzynie¹⁴. Od ujścia jej do Gwdy granica diecezjalna pokrywała się z granicą państwową, biegnąc na Gwdzie w kierunku północnym. Pozostawiając po stronie polskiej Białą Górę, linia graniczna zmieniała kierunek na wschodni i północno-wschodni, aby koło parafii Borzyszkowy osiągnąć granicę z terenami należącymi do biskupów wrocławskich, od których oddzielała terytorium arcybiskupie Brda¹⁵.

Diecezje łacińskie już od średniowiecza były dzielone na mniejsze jednostki terytorialne, zwane zazwyczaj archidiecezjami i dekanatami¹⁶. Używano również czasem nieco innego terminu na określenie dekanatu, a mianowicie nazwy archiprezbiterat, jak miało to miejsce w przypadku diecezji chełmińskiej, pomezjańskiej i warmińskiej. Z kolei najmniejszą jednostką administracji kościelnej była parafia¹⁷. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że w niniejszym komentarzu termin parafia jest rozumiany jednoznacznie jako okręg terytorialny obejmujący wiele lub nawet tylko jedną osadę/miejscowość. Z prawnoustrojowego punktu widzenia na mapie starano się zatem uwzględnić kanonicznie erygowane świątynie posiadające prawa parafialne. Oznaczało to, że taki kościół powinien posiadać koniecznie swój okręg parafialny i dodatkowo uposażenie, zwłaszcza w ziemi. Nieistotny był natomiast fakt, czy dana świątynia była administrowana przez samodzielnego rządcę, czy też przez wyznaczonego przez niego zastępcę lub choćby przez plebana z sąsiedniej parafii¹⁸.

całkowicie samodzielnej, odrębnej i niezależnej. Por. S. Chodyński, *Biskupi sufragani wrocławscy*, Wrocław 1906, s. 85–86; T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i wizyty w diecezji wrocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011, s. 11.

¹¹ Należy podkreślić, że granice kościelne diecezji wrocławskiej w końcu XVI w. obejmowały bez wątpienia dekanat lęborski wymieniany w wizytacjach biskupa Hieronima Rozdrażewskiego (zob. Fon. 1–3, s. 39; 536). Brak natomiast w tych wizytacjach wzmianek o parafiach okręgu bytowskiego. Marian Biskup i Andrzej Tomczak (zob. *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w. Rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć parafialna*, RTNT, t. 58, 1953, z. 1, s. 58), w oparciu o ustalenia niemieckie, opowiedzieli się za kościelną przynależnością Bytowa do biskupstwa w Kamieniu. Z kolei Bolesław Kumor (*Granice metropolii*, ABMK, t. 19, 1970, s. 300), wspominając o rozszereżeniach biskupów kamieńskich do jurysdykcji, podkreśla łączność obu okręgów z diecezją wrocławską także w XVI stuleciu. Pewne jest natomiast to, że po 1637 r. tak okręg lęborski, jak i bytowski weszły w skład diecezji wrocławskiej i pozostawały w niej nawet po przejęciu tego terenu przez księżat pruskich w 1657 r.

¹² O terytorium i granicach diecezji wrocławskiej, w tym jej części pomorskiej zob. Z. Chodyński, *Brevis narratio historica de episcopatu Wladislaviensi et Pomeraniae*, [w:] *Statuta synodalia*, s. VII–IX; Por. *Diecezja chełmińska*, s. 19–21.

¹³ W średniowieczu terytorium diecezji sięgało jednak znacznie dalej aż po Słupsk – A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Początki oficjalatu kamieńskiego diecezji gnieźnieńskiej (wieki XIV–XV)*, KH, t. 53, 1996, nr 2, s. 4 n.

¹⁴ Por. A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i wrocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2a.4.

¹⁵ Por. *Diecezja chełmińska*, s. 21–22. Szczegółowy opis granic i terytorium archidiecezji zob. A. Mietz, *Archidiecezja kamieńska diecezji gnieźnieńskiej. Struktura terytorialna i stan kościołów w czasach staropolskich 1512–1772*, Wrocław 2005, s. 24 n.

¹⁶ Warto zaznaczyć, że granice archidiecezji były zasadniczo bardziej trwałe niż granice dekanatów.

¹⁷ O znaczeniu parafii także dla administracji państwowej wspomniano już wyżej w niniejszych komentarzach. Por. też S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.*, Lublin 2004, s. 9–10.

¹⁸ Dotykamy tutaj problemu rozróżnienia kościołów parafialnych, filii z okręgiem terytorialnym, kościołów filialnych bez okręgu, które *de facto* można traktować jako kaplice publiczne. Problem był szczególnie istotny w Prusach Królewskich, gdzie wiele dawniej funkcjonujących i dobrze uposażonych kościołów parafialnych, po zawirowaniach reformacyjnych, czasem po utracie części uposażenia, czasem zmniejszenia liczby wiernych, było traktowanych jako kościoły filialne. Zob. tamże, s. 49;

Wspomniane wyżej podziały jednostek administracji kościelnej występowały w Prusach Królewskich, z tym że w mniejszych terytorialnie diecezjach chełmińskiej, pomezańskiej i warmińskiej w badanym okresie nie było podziału na okręgi archidiaconalne¹⁹, w diecezjach zaś włocławskiej i gnieźnieńskiej archidiaconaty w całości lub w części wchodziły w skład prezentowanego na mapach terytorium²⁰.

Zanim przejdziemy do omówienia podziałów wewnętrznych w poszczególnych diecezjach, które znajdowały się na terenie Prus Królewskich, warto krótko wspomnieć o wykorzystanej najważniejszej literaturze, będącej podstawą do rekonstrukcji kościelnych podziałów terytorialnych dla końca XVI w. Punktem wyjścia dla części pomorskiej Prus Królewskich były wydane już niemal 70 lat temu, ale znakomicie udokumentowane źródłowo ustalenia badawcze Mariana Biskupa i Andrzeja Tomczaka, opublikowane w opracowaniu *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*²¹ Z kolei dla części chełmińskiej i malborskiej podobne opracowanie przygotował samodzielnie Marian Biskup²². W obu opracowaniach czytelnik znajdzie dokładne informacje o bazie źródłowej, która stanowiła podstawę do opracowania komentarza, wykazów i map. Fundamentalnym źródłem do poznania kościelnych podziałów administracyjnych są przede wszystkim wizytacje kanoniczne²³. Dla diecezji, których terytoria wchodziły w skład Prus Królewskich najwartościowsze materiały dla XVI w. posiada archidiaconat pomorski²⁴, ale także diecezje warmińska²⁵ i płocka²⁶. W przypadku diecezji chełmińskiej, pomezańskiej²⁷ oraz archidiaconatu kamieńskiego²⁸ nie zachowały się niestety protokoły XVI-wieczne, jednak stan sieci kościelnej opracowany przez Biskupa i Tomczaka można było zwery-

T. Nowicki, *Liczba i sieć świątyń w archidiaconacie pomorskim w l. 1583–1781*, „Studia Pelplińskie”, t. 28, 1999, s. 171; B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 111.

¹⁹ Odnotowano wprowadzenie archidiaconów w drugiej połowie XIII w. w diecezjach chełmińskiej oraz warmińskiej, ale w badanym okresie nie było takich okręgów terenowych w diecezjach pokrzyżackich (zob. B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 20).

²⁰ Na małe znaczenie podziałów archidiaconalnych w Prusach Królewskich wskazywał S. Kościelak (*Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772. Szkice z dziejów*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 205).

²¹ RTNT, t. 58, 1953, z. 1. Opracowanie obejmuje w cz. 1: *Rozmieszczenie własności ziemskiej*. Cenniejsza z punktu widzenia niniejszego komentarza jest cz. 2, ustalająca sieć parafialną.

²² M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w.*, RTNT, t. 60, 1955, z. 2.

²³ W literaturze historycznej na znaczenie wizytacji dla badań nad strukturami kościelnymi wskazywało wielu autorów. Wystarczy wymienić Stanisława Litaka (*Parafie w Rzeczypospolitej*, s. 29 n.), zob. też B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 17 n.

²⁴ Najważniejsze są w tym przypadku wizytacje przeprowadzane w latach 80. i 90. w czasach rządów biskupa Hieronima Rozdrażewskiego (Wiz. G1a, Wiz. G1b, Wiz. G11 oraz edycje w Fon. 1–3 [1897–1899] oraz w MHDW 15). Doskonale dokumentują one stan archidiaconatu niemalże idealnie w końcu badanego okresu. Uzupełnieniem są protokoły wizytacji późniejszych, zwłaszcza wizytacji biskupa Bonawentury Madalińskiego (z lat 1686–1687, Wiz. G20a), archidiacona Krzysztofa Szembeka (z lat 1701–1702, Wiz. G4) i biskupa Konstantego Szaniawskiego (z lat 1710–1711, Wiz. G26). Sporadycznie należało sięgnąć do archiwaliów jeszcze późniejszych, tj. wizytacji archidiacona Józefa Narzymskiego (z lat 1728–1729, Wiz. G40), archidiacona Augusta Klińskiego (z lat 1745–1750, Wiz. G56) czy bardzo dokładnych wizytacji biskupa Antoniego Ostrowskiego (z lat 1765–1766, Wiz. G61, Wiz. G62, Wiz. G63a, Wiz. G63b) i Józefa Rybińskiego (z lat 1780–1781, Wiz. G69, Wiz. G70, Wiz. G71, Wiz. G72).

²⁵ W przypadku diecezji warmińskiej podstawowe znaczenie miał opis sporządzony w czasach pontyfikatu biskupa Marcina Kromera, informujący także o świątyniach w dekanacie elbląskim, które pod koniec XVI w. znajdowały się już w rękach protestantów (AAWarm, Wiz. B1). Przydatne były także wizytacje wcześniejsze z lat 1565–1572 (Wiz. B3), a także późniejsza wizytacja z roku 1622 (Wiz. B7).

²⁶ Parafie diecezji płockiej leżące na terenie województwa chełmińskiego zostały uwzględnione w wizytacjach z roku 1599 (Wiz. 2), 1605 (Wiz. 4, a także edycja w Fon. 14, s. 649–659), 1618 (edycja w Fon. 14, s. 660–672). Dodatkowo istotne uzupełnienia zawierały edycje wizytacji z 1763 (Fon. 14, s. 673–738) oraz z 1775 r. (*Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 10: *Ziemia dobrzyńska*, zebrał i oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1999).

²⁷ Dla diecezji chełmińskiej i pomezańskiej nie zachowały się niestety najstarsze wizytacje z czasów rządów biskupa Piotra Kostki z lat 1581 i 1588 (zob. B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 59–60), ale dostępne są protokoły z nieco późniejsze. Po pierwsze niepełne i wpisane w aktach kurialnych wizytacje biskupa Jana Lipskiego (z 1635 r., Wiz. C12) oraz Kaspra Działyńskiego (z 1640 r., Wiz. C13, k. 219–265v). Pewne informacje przynosi również inwentarz kościołów dekanatu chełmińskiego z 1641 r. (Wiz. C14). Znacznie więcej informacji, także dotyczących wsi parafialnych, przynosiły zachowane wizytacje biskupa Andrzeja Leszczyńskiego (z 1647 r., Wiz. C16 oraz edycja w Fon. 4) oraz biskupa Andrzeja Olszowskiego (z lat 1667–1672, Wiz. C19 oraz edycja w Fon. 6–10 [1902–1906]).

²⁸ Archidiaconat kamieński posiada wizytację przeprowadzoną w latach 1652–1653 przez archidiacona Stanisława Trebnica na polecenie arcybiskupa Andrzeja Leszczyńskiego (Wiz. K14 oraz edycja Fon. 11–12). Pomocniczo należało sięgnąć do wizytacji przeprowadzonych później, tj. z czasów rządów arcybiskupa Michała Radziejowskiego (z 1695 r.: Wiz. K15) oraz arcybiskupa Krzysztofa Szembeka (z lat 1743–1744: Wiz. K16).

fikować, wykorzystując archiwalia XVII-wieczne, a także dobrze opracowane monografie, również ze źródłowo udokumentowanymi wykazami wszystkich niemal parafii i miejsc kultu²⁹.

Omówienie wewnętrznych struktur terytorialnych Kościoła łacińskiego w Prusach Królewskich zaczniemy od diecezji chełmińskiej. Zdaniem Bolesława Kumora, już pod koniec XVI w. tworzyło ją dwanaście archiprezbiteratów³⁰. Dziesięć z nich zostało wymienionych w punktach z wizytacji biskupa Jana Lipskiego wpisanych w księdze dekretów kurii chełmińskiej w roku 1635³¹, wszystkie zaś dwanaście wraz z parafiami wymieniono w aktach synodu biskupa Kaspra Działyńskiego odbytego w Lubawie w 1641 r.³² Ten sam podział widoczny był w wizytacji biskupa Andrzeja Leszczyńskiego z 1647 i okazał się na tyle trwały, że przetrwał nawet do XIX w.³³ Można więc przyjąć, że także w końcu XVI w. diecezja chełmińska dzieliła się na następujące dekanaty: brodnicki (10 okręgów parafialnych), chełmiński (8), chełmżyński (15), golubski (8), grudziądzki (4³⁴), lidzbarski (6), lubawski (11), łański (5), nowomiejski (13), radzyński (9), toruński (14³⁵) oraz wąbrzeski (12). Przeciętnie zatem na jeden okręg dekanalny przypadało w diecezji chełmińskiej 9–10 parafii. Ogółem w diecezji chełmińskiej odnotowano 119 parafii i 474 przynależne do nich miejscowości, przeciętna parafia tej diecezji składała się więc z ok. 5 osad (wliczając w to także miejscowość z kościołem). 61 parafii (51%), czyli ponad połowę, stanowiły parafie składające się z od 1 do 4 miejscowości, 41 (35%) było takich, których okręg parafialny obejmował od 5 do 9 osad, najmniej liczne zaś były w diecezji chełmińskiej parafie mające 10 i więcej miejscowości (17 parafii, 14% ogółu). Dodać jeszcze warto, że pod koniec XVI w. najprawdopodobniej 5 parafii było zajętych przez protestantów. Były to trzy świątynie w okolicach Torunia, a mianowicie Grębocin, Lubicz i Rogowo³⁶. Ponadto Ostromecko³⁷ w tym samym dekanacie toruńskim, ale leżące w pobliżu zakola Wisły oraz parafia w Mokrem w dekanacie grudziądzkim³⁸.

Późniejsze przekazy wizytacyjne mogą sugerować istnienie na terenie diecezji chełmińskiej kilku miejscowości, które mogły należeć do dwóch różnych parafii. Chodzi w tym przypadku o osady Folwark (par. Radzyń)³⁹, Mlewiec (par. Kiełbasin)⁴⁰, Wałdowo Królewskie (par. Boluminek)⁴¹ i Łunawy

²⁹ Są to opracowania Bogusława Dygdały (*Struktury parafialne*) dla diecezji chełmińskiej, Mieczysława Józefczyka (*Z dziejów religijnych Pomezanii*, t. 1 i 2) i Jana Wiśniewskiego (*Kościoły i kaplice na terenie byłej diecezji pomezkańskiej 1243–1821*, Elbląg 1999) dla diecezji pomezkańskiej oraz Andrzeja Mietza (*Archidiaconat kamieński*) dla archidiaconatu kamieńskiego.

³⁰ B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, t. 18, s. 334.

³¹ Wymieniono w zestawieniu następujące archiprezbiteraty: golubski, radzyński, lubawski, łański, toruński, wąbrzeski, brodnicki, nowomiejski, chełmżyński, lidzbarski. Wykaz pominął zatem dekanaty grudziądzki i chełmiński. Zob. Wiz. C12, k. 78v–84v. Por. B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s.103–104.

³² Zob. Fon. 24, s. 133–135.

³³ Zob. B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 103–104.

³⁴ W tym jedna parafia zajmowana przez protestantów jeszcze w początkach XVII w.

³⁵ W tym cztery świątynie, które w końcu XVI w. były jeszcze w rękach protestantów.

³⁶ Zob. Wiz. C19, k. 17v, 108, 156v; Fon. 4, s. 15, 194, 278, 805.

³⁷ Według Bogusława Dygdały (*Struktury parafialne*, s. 45) katolicy odzyskali tę świątynię w pierwszych dziesięcioleciach XVII w. Rzeczywiście w wizytacjach z 1640 i 1647 r. parafia jest już w rękach katolików (zob. Wiz. C13, k. 221v; Wiz. C16, k. 7v; Fon. 4, s. 22).

³⁸ Podobnie jak Ostromecko, świątynię jeszcze ok. 1620 r. zajmowali protestanci (zob. B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 45), ale w 1640 i 1647 była w rękach katolików (zob. Wiz. C13, k. 226v; Wiz. C16, k. 16; Fon. 4, s. 44).

³⁹ Obie wizytacje z XVII w. przypisują miejscowość Folwark do dwóch parafii: Radzynia (w 1647: Wiz. C16, k. 16v; Fon. 4, s. 46; w 1667–1672: Wiz. C19, k. 443; Fon. 6–10, s. 712) oraz Rywałdu (w 1647: Wiz. C16, k. 18v; Fon. 4, s. 51; w 1667–1672: Wiz. C19, k. 468v; Fon. 6–10, s. 751). Parafie sąsiadują z sobą, ale jest całkiem możliwe, że w tym przypadku chodziło o dwie całkiem różne miejscowości, w których znajdowały się folwarki i pod taką nazwą zostały odnotowane w obu parafiach.

⁴⁰ Mlewiec został podwójnie przyporządkowany tylko w wizytacji biskupa Leszczyńskiego z 1647 r. Należał wówczas do par. Kiełbasin (Wiz. C16, k. 9v; Fon. 4, s. 28) oraz Srebrniki (Wiz. C16, k. 10; Fon. 4, s. 28). Ta podwójna zależność jest jednak wątpliwa, ponieważ Srebrniki były w tym czasie parafią pozostającą w zależności filialnej od Kiełbasina i być może dlatego wymieniono je tak pod parafią macierzystą (pod nazwą Mliwiec, ale pominięto tutaj same Srebrniki), jak przy opisie Srebrnik (tu pod nazwą Mlewiec). W kolejnej wizytacji z czasów biskupa Olszowskiego Srebrniki dalej odnotowano jako filię Kiełbasina, ale już bez innych wsi. Mlewiec wystąpił jedynie w okręgu par. Kiełbasin (Wiz. C19, k. 29; Fon. 6–10, s. 71).

⁴¹ Podwójna przynależność Wałdowa Królewskiego jest prawdopodobna, gdyż rzeczywiście znajdowało się na pograniczu par. Boluminek i Ostromecko. W 1647 r. zostało odnotowane w obu parafiach (Boluminek: Wiz. C16, k. 7v; Fon. 4, s. 21; Ostromecko: Wiz. C16, k. 7v; Fon. 4, s. 22). Jednakże w 1667–1672 wystąpiło już tylko w par. Boluminek (Wiz. C19, k. 163v; Fon. 6–10, s. 288).

Wielkie (par. Chełmno)⁴². Ewentualne podwójne przyporządkowanie nie zostało uwzględnione na mapach, a miejscowość przypisano do jednego ośrodka parafialnego zgodnie z ustaleniami Biskupa. Nie ma bowiem możliwości weryfikacji źródłowej wobec braku akt wizytacyjnych z XVI w., jednak na przynależność administracyjną do dwóch parafii mogą wskazywać wizytacje z 1647 i z 1667–1672 r.

Leżące na terenie województwa chełmińskiego parafie diecezji płockiej wchodziły w skład archidiaconatu dobrzyńskiego i dekanatu rypińskiego, który powstał jeszcze na początku XVI w. w wyniku reorganizacji przeprowadzonej przez biskupa Erazma Ciołka na synodzie diecezjalnym w 1506 r. W oparciu o spis synodalny, znany dzisiaj tylko z odpisów ks. Władysława Mąkowskiego wykonanych w latach 1926–1939⁴³ wiadomo, że pojawia się w nim dekanat michałowski, ale jako druga nazwa albo nawet określenie części dekanatu rypińskiego. Późniejsze źródła nie wspominają o jego istnieniu. Zdaniem Wiesława Müllera jest mało prawdopodobne, by kiedykolwiek taki dekanat istniał⁴⁴. Dekanat rypiński miał zostać wyodrębniony z istniejącego już średniowieczu dużego dekanatu ciechanowskiego wraz z dobrzyńskim i lipińskim⁴⁵. Zdaniem Arkadiusza Borka⁴⁶ jest to nieporozumienie, które do literatury historycznej wprowadził Henryk Folwarski⁴⁷ i które zostało wysnute zapewne na podstawie błędnej interpretacji odpisów Mąkowskiego.

W tym miejscu warto zaznaczyć, że na terytorium województwa chełmińskiego była również wieś Elgiszewo, wchodząca w skład parafii Ciechocin leżącej już w Ziemi Dobrzyńskiej w dekanacie lipnowskim diecezji płockiej. Taki podział administracyjny diecezji płockiej na terenie Prus Królewskich był aktualny także pod koniec XVI w., a istotne reorganizacje, także dotyczące parafii biskupstwa płockiego znajdujących się na terenie Prus Królewskich, nastąpiły w 1643 r. poprzez utworzenie dekanatu górzeńskiego⁴⁸.

Do pięciu parafii z diecezji płockiej należało 20 miejscowości leżących na terenie województwa chełmińskiego. Dodatkowo dwie wsie wchodziły w skład parafii, których siedziby były poza granicami Prus Królewskich. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w skład omawianej diecezji wchodziła też część Brodnicy, która leżała po lewej stronie Drwęcy, czyli tzw. Przedmieście Mazurskie. Istniała tutaj prepozytura szpitalna pw. św. Jerzego. Dodatkowo w pobliżu znajdowała się wieś Michałowo, w której dawniej był kościół, być może parafialny. Co ciekawe, w wizytacjach chełmińskich z 1647 i 1667–1672 Michałowo jest wymienione wśród wsi w parafii Brodnica, podobnie jak prepozytura św. Jerzego⁴⁹. Mogłoby to wskazywać na przynależność do diecezji chełmińskiej. Przeczą temu jednak wcześniejsze i późniejsze źródła proveniencji płockiej. „Brodnicza prepositura” / „prepositura ante Brodnicza” jest wspomniana w płockim spisie dekanalnym z 1506/1510 r., w dekanacie określanym jako „rypiński i michałowski”⁵⁰. Prepozytura szpitalna pojawia się też w wizytacji płockiej z 1597 r., jako niedawno odzyskana od mieszczan protestantów. Wiadomo także, że to pleban brodnicki Jan Lubowski był jednocześnie prepozytem szpitala św. Jerzego, ale instytuowanym przez prepozyta górzeńskiego⁵¹. Ta informacja nie wskazuje, by prepozytura szpitalna na Przedmieściu Mazurskim wchodziła w skład parafii brodnickiej, natomiast jednoznacznie przypisuje ją do diecezji płockiej.

⁴² Łunawy Wielkie Marian Biskup przypisał do par. Chełmno (*Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego*, s. 79), jednak wizytacja z 1647 r. odnotowała tę miejscowość tylko w par. Wabcz (Wiz. C16, k. 15; Fon. 4, s. 41). Kolejna z 1667–1672 przypisała jej podwójną przynależność, tj. do Chełmna, gdzie podano wysokość danin (Wiz. C19, k. 78v; Fon. 6–10, s. 151) i do Wabcza, gdzie wymieniono tylko samą nazwę wsi (Wiz. C19, k. 97; Fon. 6–10, s. 177). Być może w tym czasie już rozróżniano Łunawy Wielkie przynależące do par. Chełmno oraz Małe przynależne do par. Wabcz.

⁴³ Zob. Wiz 9, s. 107.

⁴⁴ W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej w XVI–XVIII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 15, 1969, nr 2, s. 161.

⁴⁵ Zob. E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 129; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 20.

⁴⁶ A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Kujawy, w tej edycji III.2.2.6.

⁴⁷ Por. H. Folwarski, *Erazm Ciołek, biskup i dyplomata*, Warszawa 1935, s. 110.

⁴⁸ W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej*, s. 161.

⁴⁹ Miejscowość pojawia się w wizytacji biskupa Andrzeja Leszczyńskiego z 1647 r. (zob. Wiz. C16, k. 19v; Fon. 4, s. 54) oraz wizytacji biskupa Andrzeja Olszowskiego z lat 1667–1672 (zob. Wiz. C19, k. 314v; Fon. 6–10, s. 521).

⁵⁰ Wiz. 9, s. 107.

⁵¹ Wiz. 2, k. 31–31v. Parafie dekanatu rypińskiego wizytowane były w 1597 r. Ksiądz Jan Lubowski posiadał liczne beneficja i tytuły. W latach 1592–1601 był kaznodzieją zamkowym i prepozytem Ducha Świętego w Malborku oraz plebanem w Pogorzalej Wsi. Był również kanonikiem lubelskim i prepozytem w Brodnicy. Zmarł 6 stycznia 1605 r. (zob. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii*, t. 1, s. 16).

Podobnie o prepozyturze oraz o Michałowie mówi wizytacja plocka z 1618 r. Co więcej, wizytatorowi udzielał wówczas informacji o uposażeniu dawny pleban z parafii Cielęta⁵². Powstaje jednak pytanie, do której parafii mogły należeć obie jednostki osadnicze pod koniec XVI w.⁵³ W wizytacjach brak na ten temat bezpośrednich wzmianek. Definitywna odpowiedź wymaga szerszej i dokładnej kwerendy źródłowej, zwłaszcza w aktach biskupich i konsystorskich. Informacje o przynależności lewobrzeżnej części Brodnicy do parafii Szczuka są dopiero XVIII-wieczne⁵⁴.

Przedreformacyjny podział diecezji pomezkańskiej obejmował kilkanaście dekanatów, ale w granicach Prus Królewskich po pokoju toruńskim północna część diecezji, leżąca w całości na terenie województwa malborskiego, podzielona była na pięć archidiecezji: dzierzgoński (13 parafii), malborski (9), nowostawski (8), sztumski (13) i żuławski (10)⁵⁵. Ten układ zapewne istniał także pod koniec XVI w., gdyż został potwierdzony w aktach synodu biskupa Działyńskiego odbytego w Lubawie w 1641 r.⁵⁶ Dodatkowo, jak już wyżej zaznaczono, przynajmniej teoretycznie do diecezji pomezkańskiej należały parafie, które znajdowały się na obszarach przynależnych do Gdańska (Mierzeja Wiślana i część Żuław Wielkich, tzw. Szkarpa) i Elbląga (Żuławy Elbląskie). Przed reformacją były one najpewniej częścią dekanatu żuławskiego. Na tym obszarze zidentyfikowano osiem dawnych świątyń katolickich, tj. na terytorium należącym do Gdańska: Bohnsack (Sobieszewo), Kobbelgrube (Stegna), Prybbernow (Przebrno) i Schönbaum (Drewnica)⁵⁷ oraz na terytorium należącym do Elbląga: Fürstenau (Kmiecin), Gross Mausdorf (Myszewo), Jungfert (Marzęcino) i Zeyer (Kępki). Dodatkowo do domeny elbląskiej należała parafia Reichenbach (Rychliki), która stanowiła enklawę na terenie Prus Książęcych. Pomijając jednak te zajęte przez protestantów parafie, okazuje się, że przeciętnie na jeden archidiecezji diecezji pomezkańskiej przypadało ok. 10 okręgów parafialnych. Diecezja pomezkańska liczyła ogółem (bez uwzględnienia omówionych wyżej) 53 parafie oraz 161 innych miejscowości, łatwo zatem obliczyć, że średnio parafia na tym obszarze liczyła 4 osady, 2/3 stanowiły jednak parafie maksymalnie 4-wioskowe (35 parafii, w tym aż 16 okręgów składających się tylko z miejscowości z kościołem⁵⁸). Co więcej, te obejmujące więcej osad (powyżej 6) występowały głównie w dekanatach sztumskim i dzierzgońskim, te mniejsze (do 5) z kolei były ulokowane w miarę równomiernie w całej diecezji.

Na terenie diecezji warmińskiej, podobnie jak w chełmińskiej i pomezkańskiej, nie było podziału na archidiaconaty, chociaż w średniowieczu był notowany urząd archidiacona okręgowego. Natomiast

⁵² O samym Michałowie jest informacja, że „in ea (villa) fuit templum muratum, verum collapsum, in profanos usus haeretici converterunt, maxime vero eiusdem villae scultetus, qui sibi cellarium ex hac materia fieri fecit”. Wspomniany sołtys dodatkowo uprawiał wówczas dwa kościelne łąny (zob. Fon. 14, s. 666–667).

⁵³ Możliwe, że przypadek Brodnicy jest podobny do przypadku Mstowa leżącego nad Wartą na granicy diecezji gnieźnieńskiej i krakowskiej. Zdaniem Henryka Rutkowskiego parafia Mstów była podzielona między te dwie diecezje. Zob. H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.2.5.

⁵⁴ Na początku XVIII w. parafiami w Cielętach i Szczuce oraz prepozyturą brodnicką św. Jerzego administrował jeden komendariusz ks. Bartłomiej Gościński (Wiz. 46, s. 556). Podobnie w 1724 r. te trzy świątynie obsługiwał jeden kapłan – Michał Bekierkiewicz (Wiz. 255, s. 7–8). Kolejna wzmianka z 1763 r. również informuje, że tymi trzema beneficjami zarządzała od 1755 r. ks. Michał Chmielewski (zob. Fon. 14, s. 720 n.). Z kolei wizytacja z 1775 r. już bezpośrednio wskazuje, że szpitalna prebenda św. Jerzego należała do parafii Szczuka, choć Michałowo nie zostało wówczas wymienione wśród miejscowości należących do tej parafii (*Materiały do dziejów ziemi plockiej*, t. 10, s. 163). Także Stanisław Litak (por. *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 r. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 262; tenże, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.*, Lublin 2006, s. 121, 272) przypisuje przedmieście brodnickie do parafii Szczuka. Kwestii przynależności parafialnej Przedmieścia Mazurskiego nie wyjaśnia również monografia Brodnicy pod redakcją Jerzego Dygdały, choć potwierdza przynależność prepozytury do diecezji plockiej (zob. *Brodnica. Siedem wieków miasta*, red. J. Dygdała, Brodnica 1998, s. 139–140).

⁵⁵ Trzeba w tym miejscu przypomnieć, że po sekularyzacji diecezji po 1525 r. południowe archidiecezjaty łasiński i nowomiejski, leżące na terenie województwa chełmińskiego, zostały wcielone bezpośrednio do diecezji chełmińskiej. Zob. J. Wiśniewski, *Kościoty i kaplice*, s. 62–62; tenże, *Skutki sekularyzacji w oficjalacie pomezkańskim (w świetle wizytacji biskupich XVII–XVIII wieku)*, [w:] *Laicyzacja i sekularyzacja społeczeństwa nowożytnego (XVI–XVIII w.)*, red. J. Wiśniewski, Olsztyn 2008, s. 45–46.

⁵⁶ Zob. Fon. 24, s. 135–136.

⁵⁷ Zapewne to o tych czterech świątyniach wspomniano w wizytacji biskupa Rozdrażewskiego z 1583 r., pisząc przy omawianiu świątyń Gdańska, że „sunt et in insula quadam cognomine Nereia ad Laternam quatuor ecclesiae similiter ab haereticis occupatae” (Wiz. G1a, k. 2a; Wiz. G1b, s. 3; Fon. 1–3, s. 9). Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej podług urzędowych akt kościelnych*, Pelplin 1880, s. 192–193.

⁵⁸ Parafie jednowioskowe były charakterystyczne dla kolonizacji niemieckiej w czasach krzyżackich. Por. M. Biskup, *Parafie w Państwie Krzyżackim*, [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, red. Z.H. Nowak, R. Czaja, Toruń 2000, s. 90.

podział na mniejsze okręgi terenowe, zwane tutaj także archiprezbiteratami, ma metrykę co najmniej XIV-wieczną⁵⁹. Podział ten był już utrwalony na przełomie XV i XVI w. i obejmował wówczas 14 archiprezbiteratów⁶⁰. W przypadku terytorium diecezji warmińskiej, które wchodziło w skład województwa malborskiego, należy zauważyć, że pod koniec XVI w. dwie parafie katolickie: Tolkmicko i Podgrodzie (Neukirch-Höhe) były zaliczane do dekanatu fromborskiego. Do tego samego dekanatu zaliczano również parafię Bludowo (Bludau) leżącą już poza województwem malborskim, choć jej terytorium wkraczało w granice województwa. Trzeba dodać, że jeszcze przed przejściem przez protestantów kościołów na terenie Elbląga⁶¹ i jego posiadłości na Wysoczyźnie Elbląskiej wchodziły one w skład archiprezbiteratów elbląskiego i fromborskiego⁶². Warto w tym miejscu również zaznaczyć, że problematyczne było zaliczenie do którejś z katolickich parafii wsi Majewo (Meybaum). Zlokalizowana była wprawdzie na terenie starostwa tolkmickiego, ale często dawana w zastaw elblążanom, co spowodowało, że mieszkańcy wsi byli protestantami⁶³. Być może z tego powodu nie notowano jej w żadnej parafii⁶⁴.

Organizacja struktur terytorialnych diecezji gnieźnieńskiej oraz włocławskiej oparta była już od średniowiecza na podziale dwustopniowym, tj. na archidiaconatach i dekanatach. Zwłaszcza archidiaconaty w obu diecezjach mają bardzo wczesną metrykę⁶⁵. W diecezji włocławskiej podział na trzy archidiaconaty (włocławski, kruszwicki i pomorski) odnotowano już w XIII w.⁶⁶ Podobnie dawny był podział dekanalny. W końcu XVI stulecia parafie diecezji włocławskiej, leżące na terenie województwa pomorskiego zorganizowane były w dziesięć dekanatów⁶⁷: gdański (9 okręgów parafialnych), gniewski (8), mirachowski (13)⁶⁸, nowski (18), pucki (13), starogardzki (19)⁶⁹, świecki (17), tczewski (16) i Wyspy Mniejszej (12)⁷⁰. Nieco inne okoliczności dotyczyły dekanatu lęborskiego, który w tym czasie znajdował się poza Prusami Królewskim i nie został zasadniczo uwzględniony na prezentowanych mapach poza kilkoma miejscowościami leżącymi w województwie pomorskim, które należały do okręgów parafialnych mających siedzibę w tym dekanacie⁷¹.

⁵⁹ A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 162–163.

⁶⁰ Zob. *Sedes archiepiscopales dioecesis Warmiensis*, s. 386 n.; por. A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 163.

⁶¹ Przed reformacją były tutaj dwie parafie katolickie, tj. dla Starego Miasta przy kościele św. Mikołaja oraz dla Nowego Miasta przy kościele Trzech Króli (zob. A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 200).

⁶² W skład archiprezbiteratu elbląskiego wchodziły leżące na terenie Malborskiego parafie Elbląg, Przezmark (Preussischmark), Pomorska Wieś (Pommehrendorf). Z kolei parafie Milejewo (Trünz) i Łęcze (Lentz) należały do archidiaconatu fromborskiego. Zob. *Sedes archiepiscopales dioecesis Warmiensis*, s. 408–409, 414–415. Jednak w drugiej połowie XVI w. wszystkie miejscowości z kościołem należące do diecezji warmińskiej i leżące na terytorium elbląskim były przypisane już tylko do archiprezbiteratu elbląskiego. Zob. Wiz. B1, k. 60v, 61, 62, 163, 164.

⁶³ Jak podał Eugen G. Kerstan (*Die Geschichte des Landkreises Elbing*, Elbląg 1925, s. 264), mieszkańcy chodzili na nabożeństwa do zbudowanego w 1599 r. zboru w Nowym Monasterzysku (Neu Münsterberg) leżącego już po stronie Prus Książęcych.

⁶⁴ Majewo mogłoby być zaliczone do najbliższej terytorialnie par. Bludowo (Bludau), ale przejrzone warmińskie wizytacje z przełomu XVI i XVII w. nie wymieniają miejscowości. Nie ma jej także wśród wsi parafialnych Tolkmicka, Bludowa czy Podgrodzia w wizytacji z 1729 r. (zob. A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 261).

⁶⁵ Zob. T. Silnicki, *Organizacja archidiaconatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 96 n.; J. Szymański, *Uwagi o organizacji archidiaconatu polskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 6, 1960, nr 3, s. 33 n.; tenże, *Powstanie i zanik organizacji prepozyturalnej w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 15, 1967, nr 2, s. 49–84; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Początki oficjalatu kamińskiego*, s. 3–4; S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku. Od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012, s. 69–70.

⁶⁶ Z. Chodyński, *Brevis narratio historica*, s. IX.

⁶⁷ Podział ten wprowadzony został na początku rządów biskupa Rozdrażewskiego w 1582 r. Por. S. Kościelak, *1000 lat gdańskiego Kościoła*, Gdańsk 1999, s. 71–72.

⁶⁸ Używano terminologii „decanatus Mirochoviensis seu/sive Kościerzynensis”, zapewne z racji siedziby dziekana, jak wyjaśniono w dokumentacji synodu gdańskiego z 1585 r. (zob. *Statuta synodalia*, s. 92; por. MHDW 1, s. 22, 25).

⁶⁹ Jak odnotowali pod rokiem 1583 wydawcy źródeł włocławskich, w przypadku tego dekanatu stosowano nazwy „Zaborszensis seu Podlaszensis (postea appellabatur Stargardiensis)”: zob. MHDW 1, s. 22. Jednak w aktach synodu gdańskiego z 1585 r. dekanat nazwano tylko starogardzkim. Podobnie w aktach synodów odbytych w Subkowach w latach 1589 i 1598 (zob. *Statuta synodalia*, s. 92, 93, 125, 147).

⁷⁰ Dekanat ten w aktach wizytacji biskupa Hieronima Rozdrażewskiego z 1583 r. nazywany był „Minoris Insule seu Stobleviensis” (zob. Wiz. G1a, k. 2; Wiz. G1b, s. 1; Fon. 1–3, s. 7).

⁷¹ Chodzi w tym przypadku o należące do parafii Osieki Lęborskie osady Bzino, Nadole i Prusowo leżące na lewym brzegu Jeziora Żarnowieckiego, następnie Kętrzyno wchodzące w skład parafii Rozłazino oraz Okalice i Zakrzewo, które były częścią parafii Łebunia.

Być może osobną kościelną jednostką terytorialną było miasto Gdańsk wraz kilkunastoma świątyniami (pod koniec XVI w. w większości zajętych przez luteranów) i z przyległościami. Wizytacje i wykazy świątyni dość wyraźnie oddzielają kościoły znajdujące się w samym mieście od dekanatu gdańskiego, ale nie podają jednoznacznie, by teren ten był osobnym dekanatem. Wykaz dekanatów z 1583 r. wymienia wszystkie 10, ale używa terminu *rurales*, co może potwierdzać, że miasto Gdańsk wraz jego świątyniami i przyległymi osadami leżącymi w jego dominium było traktowane jako osobny i izolowany okręg kościelny⁷².

W przypadku niektórych parafii tworzących archidiakoniat pomorski pojawiły się problemy związane z przypisaniem ich do właściwych dekanatów. Wynikały one przede wszystkim z faktu, że XVI-wieczne wizytacje z czasów biskupa Hieronima Rozdrażewskiego nie zawsze dokładnie podawały przynależność dekanalną⁷³. Zdecydowaną pomocą są za to wykazy kościołów zamieszczane w aktach synodów. Są to przede wszystkim spisy z czasów aktywnej działalności biskupa Rozdrażewskiego z synodów odbytych w Gdańsku (1585)⁷⁴ i Subkowach (1598)⁷⁵. Dodatkowo podobne wykazy z lat 1583 oraz 1598 opublikowali wydawcy wrocławskich źródeł biskupich⁷⁶. Analiza tych wykazów jest ważna, bo pozwala wychwycić zmiany, które następowały w ostatnich 20 latach XVI w. Swoistym potwierdzeniem stanu organizacyjnego dekanatów pomorskich z końca stulecia jest wykaz z synodu odbytego we Wrocławku w 1620 r. pod przewodnictwem biskupa Pawła Wołuckiego⁷⁷. Trzeba jednak zaznaczyć, że przeanalizowane wykazy świątyni nie są idealnym narzędziem pozwalającym ustalić przynależność parafialną do dekanatów. Niekiedy podają informacje sprzeczne, przypisując tę samą parafię do dwóch dekanatów⁷⁸. Ponadto nazwy niektórych miejscowości budzą poważne wątpliwości interpretacyjne⁷⁹. Pomijając te problemy, należy stwierdzić, że udało się jednoznacznie przypisać zdecydowaną większość pomorskich parafii do dekanatów. Przy niektórych jednak wymagana była dokładniejsza analiza zapisów wizytacyjnych i synodalnych⁸⁰.

⁷² W literaturze historycznej badacze różnie interpretują dekanalną przynależność Gdańska. Stanisław Kujot (*Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, RTNT, t. 10, 1903, s. 231) uważał, że w drugiej połowie XVI w. istniały dwa dekanaty gdańskie, tj. miejski i wiejski. Z kolei zdaniem Ignacego Subery (*Terytorium diecezji wrocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, t. 4, 1961, nr 1–4, s. 741) zawsze istniał jeden dekanat gdański. Bez wątpliwości taka sytuacja miała miejsce w XVII i XVIII w. Natomiast źródła z wieku XVI wyraźnie odróżniają dekanaty wiejskie i terytorium Gdańska. W wizytacji z 1583 r. wymieniono 16 świątyni „intra et extra muros”. Do tego wizytator biskupa Rozdrażewskiego dołączył jeszcze parafię na Helu oraz niewymienione z nazw czy wezwań cztery świątynie na Mierzei Wiślanej, które znajdowały się wprawdzie na terytorium gdańskim, ale w rzeczywistości należały do diecezji pomezjańskiej (zob. Fon. 1–3, s. 9; MHDW 1, s. 20, 22). O tym, że Gdańsk był traktowany wyjątkowo, może świadczyć fakt, iż w połowie XVI w. w kościołach miejskich było 155 kapłanów. Dokładny wykaz świątyni, beneficjów i szpitali w Gdańsku z liczbą pracujących kapłanów wskazuje, że duchowieństwo gdańskie liczyło nawet ponad 200 osób (zob. Fon. 1–3, s. 515–517). Zob. M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego*, s. 65–65; T. Nowicki, *Liczba i sieć*, s. 79; tenże, *Plebani archidiakonatu pomorskiego w XVIII w. Studium prozopograficzne*, Lublin 2008, s. 44; S. Kościelak, *Katolicy*, s. 71.

⁷³ Problemy takie stały również przed edytorami tych źródeł, a ich interpretacja przynależności dekanalnej niektórych ośrodków parafialnych wydaje się czasem przeczyć zapisom źródłowym (zob. Fon. 1–3, s. 5–7, 222b–222c; por. MHDW 15).

⁷⁴ Zob. *Statuta synodalia*, s. 93–94.

⁷⁵ Ważny był tutaj nie tylko wykaz dekanatów i parafii, ale również przepisy, które zmieniały przynależność dekanalną niektórych parafii w stosunku do zmian z 1582 r. Zgodnie z tym rozporządzeniem dodano do dekanatu gdańskiego parafie w Żukowie, Oliwie, Chwaszczynie, Kielnie, Matarni, Przodkowie, Szemudzie i Wielkim Kacku. Z kolei do dekanatu mirachowskiego dodano Niedamowo, odseparowane od dekanatu tczewskiego, do którego dotychczas należało. Z podobnych powodów do dekanatu starogardzkiego przyłączono Kleszczewo, Szczodrowo i Garczyno z tczewskiego oraz Dąbrówkę, Jabłowo i Bobowo z dekanatu nowskiego. Do dekanatu włączono nowo powstałą parafię w Topolnie. Zob. *Statuta synodalia*, s. 147–148.

⁷⁶ Zob. MHDW 1, s. 22–26.

⁷⁷ Por. *Statuta synodalia*, s. 179–180.

⁷⁸ Przykładowo w wykazie z synodu z 1598 r. par. Bobowo została wymieniona w dekanacie starogardzkim i gniewskim (zob. *Statuta synodalia*, s. 147, 148), par. Nową Cerkiew wpisano zaś w dekanacie nowskim i gniewskim na liście z tego samego roku edytowanej w MHDW 1, s. 26).

⁷⁹ Całkowicie niejasne są np. nazwy Zerenczino (dek. mirachowski) czy Sędziszowo (dek. tczewski) wymienione w spisie załączonym do akt synodu subkowskiego (zob. *Statuta synodalia*, s. 147, 148) czy też nazwy parafii w dekanacie gniewskim podane przez wrocławskiego wydawcę akt biskupich Scierzawo i Proszon (MHDW 1, s. 26).

⁸⁰ Na przykład problemem była przynależność dekanalną parafii Czersk i Łąg. Wykaz dekanatów z 1583 r. zaliczał te parafie do starogardzkiego i mirachowskiego (MHDW 1, s. 22, 23), z kolei wykazy z 1598 (MHDW 1, s. 25; *Statuta synodalia*, s. 147) i 1620 (*Statuta synodalia*, s. 180) wymieniały je tylko w dekanacie mirachowskim. Należy to jednak prawdopodobnie uznać za pomyłkę i przyjąć interpretację zastosowaną przez Stanisława Kujota, który w edycji wizytacji pomorskich zaliczył obie parafie do dekanatu starogardzkiego (por. Fon. 1–3, s. 5–7, 222b–222c). W tym zresztą dekanacie występowały cały czas w XVII i w XVIII w. Por. S. Kościelak, *1000 lat*, s. 74.

W przypadku archidiakonatu pomorskiego reformacja przyniosła najbardziej trwale i najliczniejsze straty świątyń. Najsilniejsze i najwcześniejsze wpływy protestantyzm uzyskał w samym Gdańsku⁸¹. Trzeba zaznaczyć, że przed reformacją funkcjonowało w mieście sześć parafii terytorialnych, tj. pw. Najświętszej Maryi Panny, św. Katarzyny Aleksandryjskiej, św. Jana Chrzciciela, św. Barbary, św. św. Piotra i Pawła oraz św. Bartłomieja, a ponadto dwie parafie na Nowym Mieście. Na mapie jednak nie uwzględniono tego szczegółowego podziału, gdyż podobnie jak w Elblągu, także w Gdańsku protestanci przejęli wszystkie świątynie parafialne⁸². Podobnie było na terytorium wiejskim należącym do największego miasta Prus Królewskich. Praktycznie przestał istnieć katolicki dekanat stebleski (tzw. Wyspy Mniejszej), gdzie poza jedną parafią w Giemlicach pozostałe przeszły w ręce luteranów. Znaczne straty były również w podmiejskim dekanacie gdańskim, zwłaszcza tam, gdzie patronat posiadał magistrat. Odpadło tutaj trwale od Kościoła katolickiego kilka okręgów parafialnych, a mianowicie Lublewo⁸³, Rokitnica (Müggenhagen)⁸⁴, Pruszcz (Praust)⁸⁵ czy Przyjaźń (Reinfeld)⁸⁶. Do powyższych można doliczyć co najmniej jeszcze trzy kaplice bądź kościoły filialne w par. Święty Wojciech, a mianowicie Juszkowo (Gischkau), Orunia (Ohra) i Wojanowo⁸⁷. W wizytacjach Rozdrażewskiego te świątynie są wymienione i uznane za filie par. Święty Wojciech, ale nie sposób jednoznacznie określić, czy można je traktować jako kościoły z okręgiem. Tym bardziej że nie wymieniały ich synodalne spisy świątyń, poza jedną informacją o Oruni w aktach synodu gdańskiego z 1585 r.⁸⁸

Dawniejsze katolickie parafie i kościoły były przejmowane przez protestantów nie tylko w Gdańsku i w jego dominium. Jeszcze na początku rządów biskupa Hieronima Rozdrażewskiego znacząca liczba świątyń w całym archidiakonacie nie miała katolickiego duszpasterza, a świątynie użytkowali innowiercy. Wizytacje tego czasu pokazują proces odzyskiwania tych świątyń, w wielu przypadkach zakończony sukcesem⁸⁹. Mimo to w rękach protestantów na terenie archidiakonatu pomorskiego pozostawało pod koniec XVI w. znacznie ponad 20 dawnych parafii, ale jeśli doliczyć kościoły na terenie Gdańska, to liczba ta przekraczała z pewnością 30 obiektów sakralnych. Niektóre inne dawne parafie katolickie, poprzez zawirowania reformacyjne, w zasadzie przestały istnieć jeszcze przed końcem XVI stulecia, jak to miało miejsce np. w Polednie (dek. świecki)⁹⁰. Być może do końca stulecia dotrwały parafia

⁸¹ O rozwoju reformacji na terenie miasta zob. S. Kościelak, *1000 lat*, s. 59 n.; tenże, *Katolicy*, s. 34 n.; tenże, *Dzieje wyznaniowe Gdańska od XVI do początków XIX w.*, [w:] *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutera*, t. 1: *Eseje*, red. E. Kizik, S. Kościelak, Gdańsk 2017, s. 65 n. Syntetyczne ujęcie rozwoju protestantyzmu w Prusach Królewskich zob. tenże, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich*, s. 213 n. Por. *Diecezja chełmińska*, s. 76–80.

⁸² J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 159–160, 168–171; S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich*, s. 206; tenże, *Katolicy*, s. 71–72 n.

⁸³ Wizytacje z lat 80.: Wiz. G1a, k. 13, 108; Wiz. G1b, s. 33, 184; Fon. 1–3, s. 43, 215. Wizytacja z lat 90.: Wiz. G11, k. 63; Fon. 1–3, s. 413. Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 185–186.

⁸⁴ Wizytacje z lat 80.: Wiz. G1a, k. 13, 108; Wiz. G1b, s. 33, 184; Fon. 1–3, s. 43, 215. Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 184.

⁸⁵ Wizytacje z lat 80.: Wiz. G1a, k. 12, 111v, 112v; Wiz. G1b, s. 31, 188, 189; Fon. 1–3, s. 40, 220, 221. Wizytacje z lat 90.: Wiz. G11, k. 60v; Fon. 1–3, s. 413. Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 184.

⁸⁶ Wizytacje z lat 80.: Wiz. G1a, k. 107v; Wiz. G1b, s. 184; Fon. 1–3, s. 215. Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 194–196.

⁸⁷ Zob. Juszkowo: Wiz. G11, k. 53v, 55; Fon. 1–3, s. 405, 406; MHDW 15, s. 78, 79. Orunia: Wiz. G1a, k. 112v, 113; Wiz. G1b, s. 189; Fon. 1–3, s. 221 oraz Wiz. G11, k. 55v; Fon. 1–3, s. 405, 407; MHDW 15, s. 78, 80. Wojnowo: Wiz. G1a, k. 111v; Wiz. G1b, s. 188; Fon. 1–3, s. 220; Wiz. G11, k. 53, 54v; Fon. 1–3, s. 404, 406; MHDW 15, s. 78, 79. Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 183–186, 192, 194.

⁸⁸ *Statuta synodalia*, s. 93. Podobne stanowisko zajmuje S. Kościelak, *Katolicy*, s. 73.

⁸⁹ Przykładowo katalog kościołów rewindykowanych w lipcu i sierpniu 1596 r. wlicza 20 miejscowości, ale jeszcze do końca XVI w. biskupowi Rozdrażewskiemu udało się rewindykować dziewięć świątyń (Fon. 1–3, s. 535 n.). Por. *Diecezja chełmińska*, s. 79; S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich*, s. 226–228.

⁹⁰ Już wizytacje biskupa Rozdrażewskiego z lat 80. mówiły o dawno zniszczonej świątyni i włączały wieś do par. Przysiersk (Wiz. G1a, k. 25v, 50v; Wiz. G1b, s. 65, 117; Fon. 1–3, s. 83, 132). O wydarzeniach związanych z rozbiórką świątyni przez Rafała Konopackiego i użyciem drewna do budowy tamy na jeziorze mówi wizytacja z końca lat 90. XVI w. (zob. Wiz. G11, k. 4v; Fon. 1–3, s. 344; por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 278). Wydarzenia te musiały nastąpić przez rok 1565, gdyż o tamie wspomina już lustracja starostwa świeckiego z tego czasu (zob. *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 178). O Rafale Konopackim zob. W. Nowosad, *Konopaccy herbu Odwaga – dzieje pomorskiej rodziny senatorskiej w XV–XVIII wieku. Studium genealogiczno-majątkowe*, Warszawa 2014, s. 74–80. Tam także informacja o konwersji na luteranizm oraz o wydarzeniach związanych z rozbiórką kościoła w Polednie.

i kościoł w Michalu (również dek. świecki)⁹¹. Przykłady można znaleźć także w innych dekanatach. Pozostawmy jednak przy świeckim. Nie zawsze bowiem upadek świątyni musiał iść w parze z likwidacją okręgu parafialnego. Wizytacje Rozdrażewskiego dobrze dokumentują taki fakt w przypadku parafii Święte Wielkie i kaplicy w Sartowicach leżącej na terenie tej parafii, do której zapewne w połowie lat 80. lub w początku 90. nastąpiło przeniesienie centrum parafii, sakramentów w zasadzie zaczęto udzielać w Sartowicach, choć dalej funkcjonowała parafia z siedzibą w Świętem Wielkim⁹². Warto też zaznaczyć, że w drugiej połowie XVI w. w tym samym dekanacie została ufundowana jedna nowa parafia katolicka w Topolnie⁹³.

Na terenie archidiakonatu pomorskiego spotkać można osady, które leżały na granicy dwóch okręgów parafialnych i pojawiały się w zestawieniach wsi obu parafii. Ewidentnym przykładem jest wieś Radonia⁹⁴ na pograniczu parafii Lipusz i Leśno, także być może osada o nazwie Rybna⁹⁵ (par. Żarnowiec i Góry). Mniej jednoznaczne przykłady to Borowski Młyn⁹⁶ wymieniany wśród osad w parafii

⁹¹ Nie wiadomo jednak jaki był dokładnie stan tej jednowioskowej parafii pod koniec XVI w. Wprawdzie została wymieniona wśród świątyni dekanatu w 1598 i 1620 r. (zob. *Statuta synodalia*, s. 148, 180), jednak już wizytacja z 1583 r. informowała, podobnie jak o Polednie, że „dudum ecclesia depopulata” (Wiz. G1a, k. 28v; Wiz. G1b, s. 73; Fon. 1–3, s. 94). Jednak chyba jeszcze wtedy świątynia w Michalu istniała, gdyż wiadomo, że rok później była „ab haereticis occupata” (Wiz. G1a, k. 58; Wiz. G1b, s. 129; Fon. 1–3, s. 148). Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 277–278; *Diecezja chełmińska*, s. 604–605.

⁹² W 1583 r. wizytator opisał par. Święte, przypisując do niej kilka osad, w tym Sartowice (Wiz. G1a, k. 28v; Wiz. G1b, s. 73; Fon. 1–3, s. 93). Tylko Święte zostało wymienione w zaleceniach po wizytacji (Fon. 1–3, s. 124). Podobnie oficjał bydgoski Sebastian z Szamotuł, wizytator Rozdrażewskiego, w trakcie wizyty z 1584 r. we wstępie wymienił tylko Święte bez Sartowic, a w opisie wspominał bez wymieniania nazw o czterech wsiach wchodzących w jej skład (Wiz. G1a, k. 57v; Wiz. G1b, s. 128; Fon. 1–3, s. 147). Brak w tym czasie osobnego protokołu dla Sartowic. Sytuacja uległa zmianie w wizytacjach z lat 90. Wówczas, obok protokołu dla par. Święte, pojawia się także protokół dla Sartowic. Co więcej, miejscowości parafialne, w tym Święte Wielkie, wymienione zostały przy Sartowicach. Jednakże z protokołu dla kościoła w Świętem wynika, że wprawdzie wszystkie sakramenty zostały przeniesione do Sartowic, lecz są one traktowane jako filia Świętego (zapewne bez osobnego okręgu parafialnego) (zob. Wiz. G11, k. 118, 119; Fon. 1–3, s. 364–366; MHDW 15, s. 28–30). Taki stan rzeczy potwierdzają wykazy kościołów umieszczone w aktach synodalnych 1598 i 1620 r., gdzie ani razu nie pojawiła się nazwa Sartowice, a zawsze wymieniano Święte (*Statuta synodalia*, s. 148, 180). Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 276–277; *Diecezja chełmińska*, s. 603, 604.

⁹³ Beneficjum ufundował Samuel Konarski, chorąży pomorski (zob. *Urzednicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, Wrocław 1990, s. 127). Początki fundacji sięgają lat 80. XVI w., ale zapewne formalnie parafię erygowano dopiero w latach 90. Jako parafia z okręgiem, do którego należało kilka okolicznych wsi wyłączonych z par. Gruczno i Niewieścín, opisana została w wizytacji biskupa Rozdrażewskiego z 1597 r. (zob. Wiz. G11, k. 5; Fon. 1–3, s. 340, 344, 352). Była też już wymieniana w aktach synodalnych. Na przykład na synodzie subkowskim w 1589 r. uczestniczył Wawrzyniec z Krakowa komendariusz z Topolna, z kolei na synodzie w 1598 r. był Wojciech z Topolna, prawdopodobnie już pleban. Wtedy też przyłączono ją formalnie do dekanatu świeckiego i została wymieniona w spisie świątyni (zob. *Statuta synodalia*, s. 125, 147, 148, 150). Por. *Diecezja chełmińska*, s. 611–614. Przy okazji warto zaznaczyć, że już na początku XVII w. utworzono jeszcze jedną parafię w Sulęcynie (dek. mirachowski), nieuwzględnioną na mapie. Była to fundacja szlachecka Reinholda Heidensteina. Według autorów opracowania historycznego diecezji chełmińskiej (zob. *Diecezja chełmińska*, s. 404) parafia powstała w 1595 r, ale nie informowała o niej żadna wizytacja z lat 90. XVI w., a miejscowość jest tylko wspomniana wśród wsi parafii Parchowo (zob. Wiz. G11, k. 70; Fon. 1–3, s. 463; MHDW 15, s. 94). Erygowano ją formalnie dopiero w 1616 r. przy okazji poświęcenia kościoła. Wskazuje na to zapis z wizytacji biskupa Szaniawskiego z 1711 r.: „Fundamentum erectionis et inscriptio mansorum est, in Actis Civitatem Bernensem Anno 1616” (Wiz. G26, s. 71).

⁹⁴ W wizytacji z 1583 r. wieś odnotowano przy Lipuszu, informując dość dziwnie, że trzech i pół mieszkańców płaci do parafii z łana po pół korca żyta i owsa (Wiz. G1a, k. 10; Wiz. G1b, s. 25; Fon. 1–3, s. 33). W wizytacji z 1584 z kolei wizytator zanotował Raduń w parafii Leśno informując jednak, że „medietatem solvit in Lipusz” (Wiz. G1a, k. 123; Wiz. G1b, s. 203; Fon. 1–3, s. 241). Z lat 90. XVI w. jest jedynie wizytacja par. Lipusz, ale zapis informuje, że wieś płaci tylko połowę (Wiz. G11, k. 68v; Fon. 1–3, s. 461; MHDW 15, s. 92), edytor zaś w przypisie poinformował o oddawaniu drugiej połowy dziesięćcin do Leśna (Fon. 1–3, s. 461, przyp. 3). W późniejszych, XVII- i XVIII-wiecznych wizytacjach Radunia była przypisywana do par. Leśno (np. 1686/1687: Wiz. G20a, k. 27; 1701/1702: Wiz. G24, s. 112).

⁹⁵ Miejscowość Rybna została jednocześnie wymieniona w obu parafiach w wizytacji z lat 90. XVI w. Zob. Wiz. G11, k. 91v, 100v; Fon. 1–3, s. 306, 482. W wizytacji z 1687 r. jest już tylko wśród miejscowości par. Góra (Wiz. G20a, k. 43v).

⁹⁶ Osada młyńska Borowski (rozpoznana przez edytora wizytacji jako Borowiec) została umieszczona wśród wsi parafialnych Lipusza w 1583 r. (Wiz. G1a, k. 10; Wiz. G1b, s. 25; Fon. 1–3, s. 33, też przyp. 1). Brak jej w wizytacji Parchowa z tego roku, ale została umieszczona w wizytacji Gniewosza, która przedstawia stan z lat 90. XVI w. pod nazwą Borowy Młyn (Wiz. G11, k. 70v). W tym samym źródle odnotowano ją w par. Lipusz, ale pod nazwą „Molendinum Borowski” (Wiz. G11, k. 68v; Fon. 1–3, s. 461; MHDW 15, s. 92). Zapewne w tym przypadku chodzi o tę samą miejscowość.

Lipusz i Parchowo oraz Brody (lub Bród)⁹⁷ (par. Gniew i Dzierżążno). Kilka przykładów można znaleźć w dekanacie świeckim w wizytacjach z lat 80.⁹⁸ i 90.⁹⁹ XVI w.

Reasumując, przeciętny dekanat w archidiakonacie pomorskim (nie licząc dekanatu lęborskiego) miał 15 parafialnych okręgów terytorialnych, bez uwzględnienia podziału na świątynie parafialne i filialne. Ogółem odnotowano na tym terenie 137 parafii, na które składało się 1029 przynależnych do nich miejscowości. Do tego można doliczyć jeszcze 18 osad, których nie udało się przyporządkować do żadnej parafii oraz 7, których ośrodek parafialny znajdował się poza terenem Prus Królewskich, o czym wspomniano wyżej. Nie uwzględniając faktu, że wiele okręgów parafialnych było pod koniec XVI w. zajęte przez protestantów, to przeciętna parafia w archidiakonacie liczyła ok. 7–8 miejscowości. Gdyby odliczyć okręgi utracone przez katolików, wówczas przeciętna parafia miała 8 osad. Najmniejsze (od 1 do 4 osad) stanowiły ok. 42% (58 okręgów), średniej wielkości obejmowały ok. 24% (33 parafie). Ponad 1/3 okręgów to te największe liczące 10 i więcej miejscowości (46 parafii)¹⁰⁰. Gdyby jednak wziąć pod uwagę liczbę miejscowości w parafiach, wówczas te najmniejsze obejmowałyby tylko 12% wszystkich ośrodków osadniczych, a największe aż 67%.

Z kolei fragment województwa pomorskiego będący w jurysdykcji arcybiskupów gnieźnieńskich był częścią istniejącego od 1512 r. archidiakonatu kamińskiego. Został on wówczas wyodrębniony z istniejącego już wcześniej archidiakonatu gnieźnieńskiego¹⁰¹. Podział dekanalny na tym terenie miał jednak starszą metrykę i był niejako kontynuacją układu terytorialnego, który funkcjonował już co najmniej w końcu XIV w.¹⁰²

Jak już wcześniej zaznaczono, z czterech dekanatów należących do omawianego archidiakonatu tylko chojnicki i tucholski znajdowały się w granicach Prus Królewskich. Nie obejmowały one równomiernie terenu diecezji wchodzącej w skład województwa pomorskiego. Zdecydowanie większy terytorialnie był dekanat chojnicki z 50 parafiami. W jego skład wchodziło też trzy razy więcej okręgów parafialnych niż było ich w dekanacie tucholskim (16 okręgów). Ogółem zatem na omawianym obszarze pod koniec XVI stulecia znajdowało się 66 parafii, które obejmowały 223 miejscowości. Dodatkowo trzy wsie pomorskie wchodzące w skład parafii przygranicznych należały do dekanatu sępoleńskiego leżącego już poza województwem pomorskim¹⁰³. Na omawianym terenie, w przeciwieństwie do archidiakonatu pomorskiego, dominowały dość wyraźnie mniejsze parafie liczące maksymalnie do 4 miejscowości, które stanowiły niemal 76% wszystkich okręgów parafialnych na tym terenie (50 z 66). Parafie o średniej wielkości obejmowały ok. 21% parafii (14). Tylko dwa okręgi parafialne liczyły po 11 miejscowości (3%)¹⁰⁴. Jak już wspomniano, licznie występujące parafie jednowioskowe były charakterystyczne dla kolonizacji niemieckiej w czasach krzyżackich¹⁰⁵. Była to sytuacja zbliżona do niektórych obszarów diecezji pomezkańskiej. Kontrastuje za to zdecydowanie z archidiakonatem pomorskim, gdzie trafiały się parafie liczące powyżej 20 jednostek osadniczych. Na terytorium archidiakonatu pod koniec XVI w.

⁹⁷ Osada folwarczna Brody lub Bród (dzisiaj Brody Pomorskie) znajduje się nad rzeką Wierzycą blisko jej ujścia, ale jeszcze przed Gniewem. W wizytacjach biskupa Rozdrażewskiego są tylko Brody należące do par. Dzierżążno (Wiz. G11, k. 21v; Fon. 1–3, 390; MHDW 15, s. 67). Także lustracja starostwa gniewskiego mówi o folwarku Brok w star. gniewskim (*Lustracja województwa pomorskiego 1565*, s. 151) i zapewne chodzi o miejscowość wymienioną w wizytacjach. O tym, że były to zapewne dwie, ale sąsiadujące miejscowości świadczy wizytacja biskupa Madalińskiego z 1687 r., w której w Dzierżążnie wymieniono Brody Polskie (Wiz. G20a, k. 92v), a przy Gniewie Bród Niemiecki (Wiz. G20a, k. 94).

⁹⁸ Podwójnie w wizytacjach z lat 80. XVI w. został przypisany Błędzim (par. Lubiewo: Wiz. G1a, k. 26v; Wiz. G1b, s. 68; Fon. 1–3, s. 87 i Świekatowo: Wiz. G1a, k. 54v; Wiz. G1b, s. 122; Fon. 1–3, s. 139), ale później pojawił się tylko w par. Świekatowo (Wiz. G11, k. 104v; Fon. 1–3, s. 368; MHDW 15, s. 32). Podobnie osada Więtkowo była w latach 80. zaliczana do par. Przysiersk (Wiz. G1a, k. 25v, 50v; Wiz. G1b, s. 65, 117; Fon. 1–3, s. 83, 132) i Gruczno (Wiz. G1a, k. 53; Wiz. G1b, s. 118; Fon. 1–3, s. 134), ale potem była już tylko przy Grucznie (Wiz. G11, k. 4; Fon. 1–3, s. 343; MHDW 15, s. 7).

⁹⁹ Dotyczy to Gofuszcyc wpisanych w par. Serock (Wiz. G11, k. 109v; Fon. 1–3, s. 375) i Łąki Polskie (Wiz. G11, k. 106; Fon. 1–3, s. 371; MHDW 15, s. 35) oraz Różanna w par. Przysiersk (Wiz. G11, k. 106v; Fon. 1–3, s. 371; MHDW 15, s. 35) i Łąki Polskie (Wiz. G11, k. 105v; Fon. 1–3, s. 354; MHDW 15, s. 18).

¹⁰⁰ Te współczynniki zmieniłyby się nieco, gdyby uwzględnić tylko parafie zajmowane przez katolików. Najmniejszych i największych parafii byłoby po 38%, tych średnich zaś dalej ok. 24%.

¹⁰¹ Zob. A. Mietz, *Archidiakoniat kamiński*, s. 21–22.

¹⁰² Tamże, s. 33.

¹⁰³ Były to należące do dekanatu sępoleńskiego Jadankowo i Pamiętowo z parafii Zalesie oraz Orzełek wchodzący w skład parafii Kamiń. Por. A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Kujawy, w tej edycji III.2.2.6.

¹⁰⁴ Potwierdzają to też badania A. Mietza (*Archidiakoniat kamiński*, s. 57).

¹⁰⁵ Zob. M. Biskup, *Parafie*, s. 90.

jeszcze spora liczba kościołów katolickich pozostawała w rękach protestantów, jednak charakterystyczne dla tej części województwa pomorskiego było to, że protestanci już w badanym okresie wykorzystywali wiele własnych, nowo budowanych świątyń¹⁰⁶.

Liczba wszystkich okręgów parafialnych na terytorium Prus Królewskich w końcu XVI w. wynosiła 397 (118 w diecezji chełmińskiej, 6 w płockiej, 61 w pomezkańskiej, 9 w warmińskiej, 137 we wrocławskiej, 66 w gnieźnieńskiej). Do tego należy doliczyć 9 parafii, których centra znajdowały się poza granicami województw pruskich, ale które swym obszarem wchodziły w granice Prus Królewskich. Pod koniec XVI stulecia znaczną liczbę dawnych parafii katolickich zajmowali protestanci. Łącznie było to co najmniej 60 ośrodków (5 w diecezji chełmińskiej, 11 w pomezkańskiej, 7 w warmińskiej, 22 we wrocławskiej, 15 w gnieźnieńskiej). Spośród 397 okręgów parafialnych Kościoła katolickiego 35 znajdowało się w miastach, 346 we wsiach, 10 w osadach folwarcznych, 5 w miejscowościach z klasztorem (Kartuzy, Oliwa, Pelplin, Żarnowiec, Żukowo), a jedna osada parafialna była określana jako zamek (Starogród). Nie było w Prusach Królewskich miasta, w którym nie byłoby kościoła parafialnego.

W województwie chełmińskim znajdowały się 124 okręgi parafialne (w tym 8 na terenie należącym do Torunia). Województwo malborskie liczyło 66 okręgów parafialnych (w tym 12 należących do terytorium Elbląga). W województwie pomorskim było 207 okręgów (w tym 20 na terytorium należącym do Gdańska).

ANEKS

Zestawienie jednostek administracji kościelnej w Prusach Królewskich

Wykaz ukazuje stan na koniec wieku XVI. Wymienione zostały parafie położone w granicach Prus Królewskich, a także takie okręgi parafialne, których kościoły znajdowały się poza granicami prowincji, ale należące do nich wsie zlokalizowane były na terenie województw chełmińskiego, malborskiego lub pomorskiego. Centra parafii, które znajdowały się poza granicami Prus Królewskich oznaczono „*”, ośrodki parafii zajmowane pod koniec XVI w. przez protestantów „+”. Wykaz sporządzono w porządku alfabetycznym według ówczesnych nazw siedzib parafii, podając w nawiasach nazwę obecną, jeśli różniła się od dawnej. Miasta oznaczono literą „m.”.

Diecezja chełmińska

Archiprezbiterat brodnicki

Bobrowo, Brodnica m., Brudzawy, Kruszyny, Lembarg, Mszano, Nieżywiec, Pokrzydowo, Wrocki, Żmijewo

Archiprezbiterat chełmiński

Chełmno m., Czyste (Czyste Wielkie), Kijewo (Kijewo Królewskie), Lisewo, Sarnowo, Starogród, Szynych, Wabcz

Archiprezbiterat chełmżyński

Biskupice, Chełmża m., Dźwierzno, Gostkowo, Gronowo, Grzybno, Grzywna, Kielbasin, Nawra, Papowo Biskupie, Rychnowo (Wielkie Rychnowo), Srebrniki, Trzebcz Szlachecki, Unisław, Wielka Łąka, Zajączkowo

¹⁰⁶ Szczegółowe zestawienie protestanckich ośrodków kultu podał A. Mietz, *Archidiakoniat kamiński*, s. 90–108.

Archiprezbiterat golubski

Golub m., Kurkocin, Lipnica, Łobdowo, Ostrowite, Pluskowęsy, Radowiska Wielkie, Zielen

Archiprezbiterat grudziądzki

Błędowo, Grudziądz m., Mokre+, Strzemięcín, Welcz Wielki, Wiewiórki

Archiprezbiterat lidzbarski

Boleszyn, Kiełpiny, Lidzbark m., Mroczno, Radoszki, Wleusk

Archiprezbiterat lubawski

Byszwałd, Grabowo, Grodzicznó, Kazanice, Lubawa m., Prątnica, Rumian, Samplawa, Świniarz, Złotowo

Archiprezbiterat lasiński

Gubiny, Łasin m., Rogóžno, Szczepanki, Szembruk, Szynwałd

Archiprezbiterat nowomiejski

Brzozie Lubawskie, Chrośle, Gwiździny, Kurzętnik m., Lipinki, Łąkorz, Mikołajki, Nowe Miasto m., Radomno, Skarlin, Szwarcenowo, Tylice, Wonna

Archiprezbiterat radzyński

Bursztynowo (Burznowo), Gruta, Jabłonowo, Linowo, Okonin, Ostrowite, Płowęż, Radzyń (Radzyń Chełmiński) m., Rywałd (Rywałd Królewski)

Archiprezbiterat toruński

Bierzgłowo, Boluminek, Czarnowo, Czarze, Grębocin+, Kaszczorek (Kaczorek), Lubicz+, Łązyn, Ostromecko+, Papowo (Papowo Toruńskie), Przeczno, Świerczynki, Toruń m.

Archiprezbiterat wąbrzeski

Chełmonie, Dębowa Łąka, Kowalewo (Kowalewo Pomorskie) m., Łopatki, Niedźwiedź, Nowa Wieś (Nowa Wieś Królewska), Orzechowo, Płużnica, Ryńsk, Wąbrzeźno m., Wronie

Diecezja płocka

Dekanat lipnowski

Ciechocin*

Dekanat rypiński

Cielęta, Gorczenica, Gortatowo, Jastrzębie, Grążawy*, Brzozie, Szczuka

Diecezja pomezańska

Archiprezbiterat dzierzgoński

Altenmarkt (Stary Targ), Bągart, Fischau (Fiszewo), Kiszpork (Dzierzgoń) m., Königsdorf (Królewo), Lichtfelde (Jasna)+, Neumark (Nowy Targ), Notzendorf (Krzyżanowo), Posilge (Żuławka Sztumska), Reichenbach (Rychliki)+, Rozen Garten (Rozgart), Schöwiese (Krasna Łąka), Thiergarten (Zwierzno)

Archiprezbiterat malborski

Altmünsterberg (Stara Kościelnica), Biesterfelde (Bystrze), Gnojau (Gnojewo), Gross Montau (Mątowy Wielkie), Malbork m., Mielenz (Miłoradz), Schönau (Kraśniewo), Kościelec (Kościeleczyki), Warnersdorf (Pogorzała Wieś)

Archiprezbiterat nowostawski

Barendt (Boręty), Gross Lasewitz (Lezvice), Lichnowy Wielkie+, Kunzendorf (Kończewice), Liesau (Lisewo), Neukirch (Nowa Cerkiew), Neuteich (Nowy Staw) m., Schadwald (Szawałd)

Archiprezbiterat sztumski

Braunswalde (Gościszewo), Deutch Damerau (Dąbrówka Malborska), Dietrichsdorf (Straszewo), Kalwe (Kalwa), Kiesling (Koślinka), Konradswald (Koniecwałd), Neudorf (Nowa Wieś Sztumska), Pestlin (Postelin), Peterswalde (Pietrzwałd), Schroop (Szropy), Stuhmdorf (Sztumska Wieś), Sztum m., Tiefenau (Tychnowy)

Archiprezbiterat żuławski

Fürstenwerder (Żuławki), Ladekopp (Lubieszewo), Lindenau (Lipinka), Marnowy, Szonberg (Ostaszewo), Schönsee (Jeziernik), Tanza (Świerki), Tiege (Tuja), Tiegenhagen (Cyganek)

Okręgi parafialne o nieustalonej przynależności dekanalnej

Bohnsack (Sobieszewo)+, Fürstenau (Kmiecin)+, Gross Mausdorf (Myszewo)+, Jungfert (Marzęcino)+, Kobbelgrube (Stegna)+, Prybbernow (Przebrno)+, Schönbaum (Drewnica)+, Zeyer (Kępki)+

Diecezja warmińska

Archiprezbiterat elbląski

Dörbeck (Próchnik)+, Elbląg m.+ , Lentz (Łęczce)+, Trünz (Milejewo)+, Pomerendorf (Pomorska Wieś)+, Preuschmark (Przezmark)+

Archiprezbiterat fromborski

Bludau (Bludowo)*, Neukirch (Podgrodzie), Tolkmicko m.

Diecezja włocławska

Archidiakoniat pomorski

Dekanat gdański

Chwaszczyno, Czapielsk+, Kielno, Kłodawa, Lublewo+, Łęgowo, Materna, Müggenhagen (Rokitnica)+, Oliwa, Praust (Pruszcz)+, Prągowo, Przodkowo, Reinfeld (Przyjaźń), Rosenberg (Różyny), Szynwałd (Szemud), Święty Wojciech, Wielki Kack, Żukowo, Żuława (Żuławka)

Dekanat gniewski

Barłóźno, Falknowy (Walichnowy Wielkie), Garc (Wielki Garc), Gniew, Lignowy, Rajkowy, Szprudowo, Tymawa

Dekanat lęborski

Bukowina*, Łebunia*, Osieki Lęborskie*, Rozłazino*

Dekanat mirachowski (zwany też kościerzyńskim)

Chmielno, Goręczyno, Kartuzy, Kiełpino, Kościerzyna m., Lipusz, Luzino, Niedamowo, Parchowo, Sierakowice, Stężyca, Strzepcz, Świanowo

Dekanat nowski

Bzowo, Czarny Las, Dzierżążno, Grabowo, Klonówka, Komorsk Wielki, Kościelna Jania, Królowy Las, Lalkowy, Lubień Wielki, Nowa Cerkiew, Nowe m., Opalenie, Pączewo, Piaseczno, Pieniążkowo, Płochocin, Skórcz

Dekanat pucki

Chylonia+, Góra, Krokowo+, Łepcz, Mechowo, Oksywa, Puck m., Reda, Rumia, Starzyno, Strzelno, Swarzewo, Żarnowiec

Dekanat starogardzki (zwany też zaborskim albo podlaskim)

Bobowo, Brusy, Czersk, Dąbrówka, Garczyn, Jabłowo, Kleszczewo, Kokoszkowy, Leśno, Lubichowo, Łąg, Nowa Wieś, Pelplin, Skarszewy m., Sobkowy, Starogard m., Szczodrowo, Szpęgawsko, Wiele

Dekanat świecki

Bysław, Ciekcin, Drzycim, Gruczno, Jeżowo, Lubiewo, Łąki (Polskie Łąki), Michale+, Niewieścín, Osie, Przysiersk, Serock, Śliwice, Świecie m., Świekatowo, Święte (Święte Wielkie), Topolno

Dekanat tczewski

Dalwin, Demlin, Godziszewo, Gorzędziej, Kiszewa (Stara Kiszewa), Lubiszewo, Miłobądz, Nierzeszyno+, Obozin, Pinczyn, Pogutkowy, Polaszki (Stare Polaszki), Tczew m., Trąbki Wielkie, Wysin, Zblewo

Dekanat Wyspy Mniejszej (zwany też steblewskim)

Giemlice, Gottswald (Koszwały)+, Gross Zinder (Cedry Wielkie)+, Güttland (Kozłiny)+, Käsemark (Kiezmark)+, Letzkau (Leczkowy)+, Reichenberg (Bogatka)+, Stüblau (Stebledo)+, Trutenau (Trutnowy)+, Wotzlaff (Wocław)+, Wossitz (Osice)+, Zugdam (Suchy Dąb)+

Okręgi parafialne o nieustalonej przynależności dekanalnej

Gdańsk m.+ , Hel m.+

Diecezja gnieźnieńska

Archidiakoniat kamieński

Dekanat chojnicki

Barkenfeld (Barkowo), Berwald (Bincze)+, Biały Bór m., Biskupnica, Borzyszkowy, Bretfeld (Sierpowo)+, Brzeźno Człuchowskie, Brzeźno Szlacheckie, Buchole (Bukowo), Chojnice m.+ , Chojniczki, Człuchów m.+ , Dębica+, Domisław, Drzonowo+, Falkenwald (Sokole), Ferstnowo (Gwieździn), Frydland (Debrzno) m., Gockowo+, Hamersztyn (Czarne) m.+ , Hangowice, Hansfeld (Nadziejewo), Henrichswald (Uniechów), Jączniki Wielkie, Kiełpin+, Koczała, Konarzyny+, Krępsk, Krystfeld (Chrzastowo), Kromża (Krzemieniewo), Landek (Lędyczek), Lichtenhagen (Głędowo), Losen (Łoża)+ , Marienfeld (Myśligruszcz)+, Mosiny, Moszczenica, Peterswald (Cierznie), Powalki, Princenwald (Prusinowo), Przechylewo, Rosenfeld (Rozwory), Rychnowo, Rzeczenica, Sapolno+, Schönfeld (Niezychowice), Steinborn (Słupia), Strieczona, Swornegacie, Szczytno+, Wierzchowo (Wierzchowo Człuchowskie)

Dekanat sepoleński

Kamień (Kamień Krajeński) m.* , Zalesie*

Dekanat tucholski

Blumfeld (Niwy), Cerkwica Wielka, Dąbrówka, Gostycyn, Jeleńcz, Lichnowy+, Mędomierz Wielki, Nowa Cerkiew, Obkas, Ogorzeliń, Ostrowite, Pawłowo, Raciąż, Siedlno (Silno), Sławęcín, Tuchola m.

2021 r.

III.3. OSADNICTWO

III.3.1. LOKALIZACJA MIEJSCOWOŚCI

III.3.1.1. WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Krzysztof Chłapowski

Podstawową zasadą przyjętą przez nas przy opracowywaniu map szczegółowych Polski XVI w. jest przedstawienie pełnej sieci osadnictwa w drugiej połowie tego stulecia. Metody zastosowane w tym celu zostały przedstawione dokładnie w wydanych tomach tej serii, w rozdziałach komentarzy poświęconych lokalizacji miejscowości, a w tym tekście zostaną tylko powtórzone¹.

Rejestry poborowe – główne źródła do interesującego nas obrazu osadnictwa – nie zawierają kompletnego wykazu miejscowości istniejących w momencie spisowania tych źródeł. Nie notowano w nich osiedli, które nie podlegały poborowi w ogóle (folwarki), zwolnionych z płacenia na pewien czas (osady nowo zakładane lub odbudowywane po klęskach elementarnych), płacących z innymi np. miastami (wsie miejskie)². Nie brakowało też w rejestrach niedokładności, przypadkowych opuszczeń oraz nadużyć. Te ostatnie polegały najczęściej na zaniżeniu podstawy poboru lub pominięciu całych osiedli. Zatajenie niewielkiej osady mogło ująć uwadze poborcy, przysiółek zaś, będący realnie osobną osadą, mógł być formalnie potraktowany jako część większej miejscowości tego samego właściciela.

Ponieważ dysponowaliśmy – co jest wyjątkowe – rejestrami poborowymi z lat 1593 i 1595 oraz, dla niemal całego obszaru województwa, wizytacjami z lat 1595–1599 (województwo krakowskie jest i pod tym względem wyjątkiem), wychwyciliśmy w praktyce niemal wszystkie osady nowo lokowane³ oraz te, które z powodów wyżej wymienionych w rejestrach nie wystąpiły. Inne źródła (w tym wcześniejsze i późniejsze) tylko zupełnie wyjątkowo dostarczyły nam danych o drobnych osadach istniejących w drugiej połowie XVI w., a niewystępujących w źródłach należących do kanonu wyzyskiwanych przy przygotowywaniu opracowań tej serii AHP⁴.

Na mapie oznaczyliśmy wyłącznie osiedla samodzielne o własnej nazwie, tworzące jedno lub parę skupień budynków mieszkalnych i gospodarczych, których mieszkańcy użytkowali określony teren,

¹ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.1.5.

² Zestawienie i charakterystyka rejestrów zob. K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji II.1.1.

³ Wyjątki to niektóre z osad nowo lokowanych na prawie wołoskim w kluczu muszyńskim biskupstwa krakowskiego, które nie wystąpiły jeszcze w rejestrach z lat 1593 i 1595 oraz – z oczywistych względów – w wizytacji, ale daty ich lokacji ustalili Stanisław Płaza i Bolesław Kumor na podstawie źródeł znajdujących się w Archiwach Kapitulnym i Metropolitalnym w Krakowie (S. Płaza, *Sołectwa w powiecie sądecko-czchowskim w XIII–XVIII w.*, „Rocznik Sądecki”, t. 9, 1968, s. 5–148; B. Kumor, *Osadnictwo lemkowski i sieć parafialna w kluczu muszyńskim biskupstwa krakowskiego (do 1780)*, „Rocznik Sądecki”, t. 24, 1996, s. 9–23) oraz część osad w księstwie siewierskim biskupstwa krakowskiego, których istnienie już w drugiej połowie XVI w. ustalił Zdzisław Noga na podstawie tychże źródeł (Noga, *Słownik*).

⁴ Na przykład wieś Biadaczów, wymieniona w LDK, s. 59 („nowo zasadzona, która jest do starostwa ojcowskiego”), potem w lustracji z 1660 r. (MK L.XVIII 24, k. 252) i w rejestrze poborowym z 1680 r. (Rej. pob. 1680, s. 85), później występująca pod nazwą Bodaczów (mapa Kwatermistrzostwa; SGKP, t. 1, s. 271), dziś część wsi Biały Kościół; osada Balachówka wymieniona w LDK, s. 55, później dopiero w XIX w. (SGKP, t. 14, s. 323); osada Strugi wymieniona przez Długosza (LB, III, s. 343), potem w 1579 r. (J. Sygański, *Arendy klasztoru starosądeckiego*, Lwów 1904, s. 10–11), w XVIII i XIX w. (Mapa Miega; SGKP, t. 11, s. 417–418 – tu dokładny opis położenia), dziś część wsi Chelmiec; osady Brzana i Obidza w powiecie sądeckim wymieniane w XV i na początku XVI w., potem w drugiej połowie XVIII w. [w:] E. Pawłowski, *Nazwy miejscowości Sądeckizny*, cz. 1: *Nazwy miast, wsi, przysiółków oraz dzielnic miejskich i wiejskich*, Wrocław 1971, s. 19, 83, cz. 2: *Nazwy osiedli*, Wrocław 1975, s. 54–55.

mniej lub bardziej dokładnie odgraniczony od obszarów przynależnych do sąsiednich osad⁵. Na gęsto zasiedlonych, zwłaszcza mniej zalesionych obszarach starego osadnictwa o stabilnych stosunkach własnościowych (powiaty proszowski, ksiąski, lelowski) rzadko powstawały nowe osady, natomiast w gęsto zalesionych terenach podgórszych i przygranicznych powiatów śląskiego, sądeckiego, szczyrzyckiego i bieckiego w drugiej połowie XVI w. przybierały stale nowe, liczne osady (najwięcej w „państwie żywieckim” Komorowskich, w starostwach lanckorońskim, nowotarskim, czorsztyńskim, sądeckim, bieckim, w kluczu muszyńskim biskupstwa krakowskiego, w dobrach Stadnickich w powiecie bieckim). Karczmy przedstawione zostały wyłącznie na mapie dróg i w komentarzu do niej.

Zakres odrębności poszczególnych osad bywał płynny, dotyczy to przede wszystkim folwarków i młynów. Przeważnie były one obejmowane nazwą wsi, przy której leżały, mimo że odległość od zwartej zabudowy wiejskiej mogła sięgać nawet kilku kilometrów. Niektóre z tych drobnych punktów osadniczych, bardziej odległe lub wyraźniej wyodrębniające się gospodarczo (np. folwarki należące do większych dóbr ziemskich, obsługiwane przez chłopów z kilku wsi), otrzymywały własne nazwy i traktowano je jako odrębne osady. Źródła nie zawsze wskazują, czy taką osadę należy potraktować jako folwark, czy jako wieś. Zauważyć też trzeba, że młyny lub karczmy leżące we wsi i niebędące osobnymi punktami osadniczymi mogły mieć własne nazwy, często urobione od nazwiska (przezviska) młynarza albo nawiązujące do usług świadczonych w karczmie lub ich skutków.

Bogactwo źródeł i ich rozmaita proveniencja spowodowały, że – w odróżnieniu do innych opracowań tej serii AHP – nie mieliśmy poważniejszych problemów, jeśli chodzi o identyfikację osad⁶ albo o rozstrzygnięcie, czy zapisane w źródłach nazwy odnosiły się do odrębnych miejscowości, czy też do ich części⁷.

W województwie krakowskim nie występowały osiedla szlachty zagrodowej, złożone z drobnych (przynajmniej trzech) przysiółków objętych wspólną nazwą, a rozróżnianych dodatkowym określeniem będącym drugim członem nazwy. Bardzo nieliczne były przypadki występowania dwóch osad o tej samej nazwie, nierozróżnionych drugim jej członem, a rozróżnienie następowało dopiero w XVII w. lub nie wystąpiło wcale. Takie osady oznaczyliśmy na mapie jednym punktem, a w indeksie zastosowaliśmy po nazwie symbol składający się ze znaku mnożenia i cyfry dwa, np. Branice x 2, Wilkowisko x 2.

Gdy nie byliśmy pewni, czy wieś należąca do dwóch różnych przedstawicieli wielkiej własności (lub też gdy jeden z tych właścicieli należał do wspomnianej kategorii) tworzyła jedną osadę czy też dwa osiedla o tej samej nazwie, stosowaliśmy następującą zasadę: jeśli brak jest wyraźnego potwierdzenia, że mamy w drugiej połowie XVI w. do czynienia z dwiema osadami, rozróżnianymi za pomocą drugiego członu nazwy (często jest to przymiotnik wskazujący na przynależność własnościową), to miejscowość należąca do dwóch właścicieli traktujemy jako jedno osiedle⁸.

Gdy w XVI w. występowały obok siebie dwie lub trzy osady o tej samej nazwie (rozróżnienie drugim członem przymiotnikowym wystąpiło później), w indeksie dodaliśmy cyfrę rzymską⁹.

W województwie krakowskim znaleźliśmy 16 przedmieść o własnej nazwie wyodrębnionych przestrzennie, które zostały oznaczone na mapie jako osobne osady. Tak jak w poprzednich opracowaniach tej serii, za osobne punkty osadnicze uznaliśmy położone poza miejscowościami młyny zbożowe i rudne (czyli kuźnice), huty szkła i zamki, które można dokładnie zlokalizować¹⁰.

⁵ Szerzej o tym H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

⁶ Na przykład w wypadku wsi Podlesice w pow. proszowskim, wymienionej przez Długosza (LB, II, s. 37), a potem dopiero w 1629 r. (Rej. pob. 1629, s. 151), uznaliśmy, że wieś Pokrzytowie w XVI w. wymieniona tylko w wizytacji 1597 r. (AV Cap. 65, k. 326v) jest prawdopodobnie z nią identyczna. Wieś Serafinowice w pow. sądeckim widoczną jeszcze na mapie Miega zidentyfikowaliśmy jako wieś Zaprzerwie, która na mapie Chrzanowskiego i następnych znajduje się dokładnie w tym samym miejscu.

⁷ Na przykład w wypadku wsi Grodziec w powiecie śląskim, która w rejestrze z 1589 r. została określona jako „Grodziec alias Łazy” (ASK I 127, k. 215), ze względu na to, że później zawsze są to dwie osobne wsie – Grodziec i Łazy – uznaliśmy, że w XVI w. nazwa Grodziec obejmuje dwie późniejsze i dzisiejsze wsie. Wieś Grudzina w pow. ksiąskim w rejestrach była często zapisywana „Grudzina alias Zegartowska Wola”, ale ponieważ w średniowieczu, w rejestrze z 1595 r. (BCzart, 329, k. 355) i później występowały dwie osobne wsie, nie zidentyfikowaliśmy Grudziny z Zegartowską Wolą.

⁸ Były to: w powiecie proszowskim Przeginia dziś Przeginia Duchowna i Przeginia Narodowa, w tymże powiecie Sławice dziś Sławice Duchowne i Sławice Szlacheckie, w powiecie bieckim Łubno dziś Łubno Opacie i Łubno Szlacheckie.

⁹ Wystąpiły dwa takie przypadki, oba w powiecie śląskim: Rychwałd I dziś Rychwałd i Rychwałd II dziś Rychwałdek oraz Międzybrodzie I dziś Międzybrodzie Kobiernickie, Międzybrodzie II dziś Międzybrodzie Żywieckie i Międzybrodzie III dziś Międzybrodzie Bielskie. Tak samo rozróżniliśmy Sikorkę I i II, leżące po obu stronach granicy powiatu śląskiego i księstwa siewierskiego.

¹⁰ Zlokalizowaliśmy 35 kuźnic, 3 osady młyńskie, 4 huty szkła i 11 zamków położonych poza miastami lub wsiami; zob. J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.2.1.

Rozmaitość wykorzystanych źródeł pozwoliła nam uchwycić 24 osady folwarczne o własnych nazwach, niezwiązanych z wsią¹¹. Wątpić należy, by ta liczba mogła znacznie wzrosnąć na skutek wykorzystania innych źródeł, ale nie wykluczamy, że spośród osad znanych tylko z wizytacji z lat 1595–1599 niektóre to folwarki. Zgodnie z ogólną zasadą nie wprowadziliśmy na mapę folwarków znanych tylko ze źródeł powstałych po XVI w.

Termin „lokalizacja miejscowości” określa dwa zabiegi. Pierwszy z nich to identyfikacja miejscowości istniejącej w XVI w. z osadą znaną z późniejszych, szczegółowych przekazów kartograficznych, a także z wykazów miejscowości z końca XVIII w., tabeli z 1827 r. czy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*. Drugi to umiejscowienie danego osiedla na opracowywanej mapie. Braliśmy też pod uwagę opracowania, których autorzy sięgali do źródeł trudno dostępnych lub nieistniejących¹². Niekiedy osadę niewymienioną w znanych nam źródłach z XVIII i XIX w. można było zlokalizować dzięki wykazom *Urzędowych spisów nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych*, serii, która miała objąć cały kraj, wydawanej w latach siedemdziesiątych. Zawiera ono bogaty, nierównej co prawda wartości, spis nazw terenowych zebranych na miejscu głównie w latach sześćdziesiątych XX w. Obfitość nazw na ogół przekracza to, co przynoszą informacje z XVIII i XIX w. Wydane zeszyty obejmują znakomitą większość interesującego nas terenu (z wyjątkiem obszarów byłych powiatów Kłobuck, Częstochowa, Myszków, Zawiercie oraz Bielsko-Biała z byłego województwa katowickiego).

Miejscowości lokalizowaliśmy na podkładzie map w skali 1:100 000 z XX w., lecz zgodnie z ich położeniem na najstarszych mapach szczegółowych z końca XVIII i pierwszej tercji XIX w. W znacznej części jest to usytuowanie inne niż obecnie z powodu licznych przemieszczeń spowodowanych parcelacją i komasacją gruntów ornych (przede wszystkim związanych z uwłaszczeniem), przebudową układu dróg, regulacją rzek oraz przemianami urbanizacyjnymi, np. na obszarze zajmowanym dziś przez aglomerację Nowej Huty. Rekonstrukcję obrazu danego osadnictwa ułatwiło posługiwanie się mapami Wojskowego Instytutu Geograficznego z okresu międzywojennego, poprzedzającego powojenne przemiany osadnictwa, oraz – jako materiałem wyjściowym – mapami szczegółowymi z końca XVIII i początku XIX w.

Ogromna większość miejscowości na naszej mapie ma lokalizację pewną, którą określić można jako identyfikację pewną z osadą zarejestrowaną na najstarszych mapach szczegółowych z przełomu XVIII i XIX w. Lokalizacja miejscowości na tych mapach jest na ogół bliska rzeczywistości drugiej połowy XVI w., a przypadkach zachowania się zabudowy zabytkowej (kościół, dwór, zamek) lub starego układu urbanistycznego można mieć pewność, że odpowiada ona stanowi z XVI stulecia, a nawet dawniejszemu.

Podstawą lokalizacji pewnej były mapy Miega, Heldensfelda i Kwatermistrzostwa, które odznaczają się bogactwem oznaczonych na nich punktów osadniczych, a także precyzją umieszczenia ich nazw¹³. Pomocniczo posługiwaliśmy się mapą W. Chranowskiego, sporządzoną co prawda w skali nieco mniejszej niż skala naszej mapy, ale opartą na rozmaitych dokładnych mapach¹⁴.

Wiadomo, że między schyłkiem XVI a końcem XVIII w. zdarzały się zmiany położenia niektórych osiedli, spowodowane powodziami pociągającymi za sobą zmiany koryt rzek, pożarami, lokalnymi przesunięciami dróg oraz powstawaniem miast na terenie starych osad wiejskich. Były to zmiany w znacznej części małe, czyli dla naszej mapy bez znaczenia i tego powodu, a także ze względu na brak ich bliższego rozpoznania, przez nas nieuwzględnione.

Niewielka część osiedli ma lokalizację przybliżoną. Zastosowaliśmy w takich przypadkach dwa sposoby postępowania. Osada położona w pobliżu innej miejscowości o lokalizacji pewnej została oznaczona kółkiem połączonym ze znakiem tej drugiej miejscowości; w legendzie określono takie wsie jako „wsie o lokalizacji wiązanej”, przy czym nazwa osady zlokalizowanej w przybliżeniu nie została wprowadzona na mapę, lecz tylko podana w indeksie¹⁵. Inne osady o lokalizacji przybliżonej

¹¹ Zob. tamże.

¹² Chodzi np. o: S. Płaza, *Solectwa*; B. Kumor, *Osadnictwo lemkowski*; Noga, *Słownik*; J. Sygański, *Arendy klasztoru starszadeckiego*.

¹³ Dzięki tym mapom mogliśmy zlokalizować w sposób pewny dwadzieścia osad dziś nieistniejących, które nie stały się częściami miejscowości dziś istniejących – po pięć w powiatach lełowski i sądeckim, po trzy w ksiąskim i śląskim, dwie w szczyrzyckim, po jednej w bieckim i w księstwie siewierskim.

¹⁴ Zob. wyżej rozdział o źródłach kartograficznych.

¹⁵ Z ok. 45 takich lokalizacji wiązanych najwięcej przypada na powiaty szczyrzycki (15) i sądecki (11).

oznaczyliśmy osobnymi kołkami o linii przerywanej, opatrzonymi osobnymi nazwami. Tak oznaczona miejscowość znajdowała się, według naszych ustaleń, prawdopodobnie na obszarze zajmowanym dziś przez osadę powstałą później lub leżała w jej pobliżu, ale nie mamy danych potwierdzających tego w sposób pewny (w pierwszym przypadku) lub nie umiemy wskazać jej dokładnego położenia (w drugim).

Pod pojęciem lokalizacji przybliżonej rozumiemy zatem dwa różne rodzaje umiejscowienia niepewnego: identyfikację niepewną oraz lokalizację przybliżoną *sensu stricto*. Identyfikacja hipotetyczna osady szesnastowiecznej z osadą istniejącą później wchodzi w grę wtedy, gdy podobieństwo nazwy czy kolejność spisania w źródłach sugerowały, że może chodzić o to samo osiedle, ale nie mieliśmy informacji pozwalających na identyfikację pewną. Lokalizację przybliżoną stosowaliśmy wtedy, kiedy osadę potrafiliśmy umiejscowić tylko w przybliżeniu, tj. z błędem przekraczającym 1 km (na mapie 4 mm), ponieważ na szczegółowych i dokładnych mapach nie odnajdowaliśmy śladu dawnej miejscowości. Lokalizację opieraliśmy wówczas na mniej ścisłych informacjach, np. na zapisach źródłowych wskazujących na przynależność do tego samego właściciela („attinencia”, „solvit cum” i podobne), na nazwach pól we wsiach dziś istniejących i nazwach części tych wsi utrwalonych w *Urzędowych spisach nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych*.

Z lokalizacji przybliżonej rezygnowaliśmy, gdy informacje o położeniu osady, którymi dysponowaliśmy, były zbyt ogólne, np. dotyczyły tylko przynależności parafialnej. Taką osadę uznawaliśmy za niezlokalizowaną i dlatego nazwa jej znajduje się tylko w indeksie miejscowości, a także w tabeli nr 1. Szczegółowe badania osadnicze mniejszych obszarów, z wykorzystaniem nieznanymi nam przekazów źródłowych, mogą w przyszłości spowodować upewnienie niektórych lokacji przybliżonych czy też wpłynąć na zmniejszenie się liczby osad niezlokalizowanych.

Nie zdołaliśmy zlokalizować, nawet w sposób przybliżony, 19 osiedli szesnastowiecznych (tabela nr 1). Ponieważ w województwie krakowskim (bez księstwa siewierskiego) mamy w XVI w. 2577 miejscowości, niezlokalizowane stanowią 0,7%, a zatem więcej niż w województwie sandomierskim (0,3%) i tyle, ile w województwach sieradzkim i łęczyckim (0,7%)¹⁶.

Do niezlokalizowanych nie zaliczyliśmy osady Głębokki Dół w powiecie szczyrzyckim, wymienionej w rejestrach z lat 1581 i 1583¹⁷, o której w rejestrze z 1588 r. czytamy, że „tam telko folwark nie powinien nic dawać, ani też z niego płacono”¹⁸, a później nie wystąpiła w żadnym źródle. Ponieważ folwarków niezlokalizowanych nie uwzględniamy, Głębokki Dół został pominięty. W naszym opracowaniu nie znalazła się też wieś Franciszowice w powiecie śląskim, od 1516 r. własność mieszczan oświęcimskich, wspomniana w *Liber retaxationum* z 1529 r., a potem tylko w wizytacji z 1598 r., ale tę ostatnią wzmiankę uznaliśmy za przepisana ze źródeł wcześniejszych, hipotetyczną zaś identyfikację ze znacznie później występującą wsią Pławy za zbyt ryzykowną¹⁹. Pominęliśmy też wieś Gawszyce w księstwie siewierskim, ostatni raz wymienioną w 1529 r. jako opustoszała²⁰.

Adolf Pawiński podał, że w województwie krakowskim w drugiej połowie XVI w., według rejestru, który wydał, było 71 miast i 2206 wsi, czyli 2277 osiedli²¹. Dzięki temu, że, po pierwsze – dla niemal całego terytorium województwa dysponowaliśmy wizytacjami z lat 1595–1599, po drugie – liczba rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. była znaczna (w tym mieliśmy do dyspozycji rejestry z lat 1593 i 1595), po trzecie – młyny, kuźnice i zamki, które miały własne nazwy i można je było zlokalizować, potraktowaliśmy jako osobne osady oraz po czwarte – ze względu na to, że lesiste tereny podgórskie wzdłuż granicy z państwem Habsburgów były w końcu XVI w. obszarem nowego osadnictwa, zweryfikowaliśmy wyżej podane liczby. Ogółem przyrost liczby miejscowości w stosunku do danych Pawińskiego wyniósł 16,7%, był wyższy niż uzyskany dla Sieradzkiego i Łęczyckiego (15,7%), nie mówiąc o Sandomierskim (13,8%)²². Zdecydowanie najniższy był przyrost w powiecie

¹⁶ K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.1.5.

¹⁷ P. Małopolska, t. 3, s. 56; ASK I 125, k. 122.

¹⁸ ASK I 127, k. 143.

¹⁹ AKM, 17, k. 57; SHGK, cz. I, z. 4, s. 684.

²⁰ Noga, Słownik, s. 51.

²¹ P. Małopolska, t. 3, s. 20, 23.

²² H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.1.5; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2.

ksiąskim (3,9%), średnie były w bieckim (6,4%), proszowskim (7,0%) i szczyrzyckim (11,9%), wysokie w śląskim (14,2%), lelowskim (16,8%), najwyższy w sądeckim (32,2%). Ponieważ wykazy osad księstwa siewierskiego opublikowane przez A. Pawińskiego nie pochodzą z XVI w., porównania takie dla tego księstwa nie mają sensu.

Na liczbę miejscowości znajdujących się na omawianym terytorium składały się osady o bardzo różnej wielkości – od przysiółków, osad młyńskich do większych miast, toteż dane z tabeli nr 2, zawierającej informacje o gęstości zasiedlenia, mają wartość przybliżoną. Gęstość osadnictwa w województwie krakowskim (12,9 miejscowości na 100 km²) była większa niż w województwie sandomierskim (11,9). Wprawdzie tereny górskie wzdłuż południowej granicy były słabo zasiedlone, ale pozostałe rejony województwa to obszary starego i bardzo gęstego osadnictwa. Dotyczy to zwłaszcza powiatów proszowskiego, ksiąskiego, niemal całego szczyrzyckiego. Na gęstość zasiedlenia miało też wpływ zalesienie – duże w pasie wzdłuż granicy południowej i w części powiatu lelowskiego, a także ukształtowanie terenu – tereny podgórskie są zwykle mniej zasiedlone niż nizinne.

Tabela 1. Miejscowości niezlokalizowane

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka
proszowski	Bierków	Wielka Droga	1598
proszowski albo ks. siewierskie	Chruszczobród	Przybysławice	1598 ^a
ksiąski	Kozłów	Stanowiska	1598
ksiąski	Mironice	Radziszów	1598
ksiąski	Sędziszów	Witkowice	1595 ^b
szczyrzycki	Chełm	Biernaszowice	1597
szczyrzycki	Droginia	Ratanica	1597 ^c
szczyrzycki	Królewna	Zakliczyn	1597 ^a
szczyrzycki	Niegowiec	Stara Wola	1595
szczyrzycki	Wieliczka	Wolica	1595 ^d
sądecki	Ilmanowa	Rzeka	1596 ^a
sądecki	Jakubkowice	Porzecze	1596 ^a
sądecki	Łososina	Wolaków	1597 ^a
sądecki	Nowy Targ	Zawada	1564 ^e
sądecki	Sądecz Nowy	Gocz	1608 ^f
sądecki	Sądecz Nowy	Hamplowa	1608 ^g
sądecki	Tęgoborze	Podgórze	1596 ^a
sądecki	Tropie	Załogoszcze	1680
śląski	Oświęcim	Sparowice	1598

^a Jedyna wzmianka.

^b W ciągu XVI w. Witkowice stałe należały do tych samych właścicieli co Pawłowice, ale – naszym zdaniem – nie musi to konieczne znaczyć, że leżały obok.

^c W SGKP, t. 9, s. 540, podano, że nazwę Ratanica nosi leśniczówka na obszarze Droginia.

^d Prawdopodobnie identyczna z Wólką występującą tylko w 1629 i 1680 r.; Rej. pob. 1629, s. 86; Rej. pob. 1680, s. 95.

^e W lustracji 1564 r. czytamy: „villa nova Zawada, osadzają wieś między miasteczkiem a wsią Klukoszowa, która zwana Zawada przeto, iż zawadza, w której osiadło kmieci 4” (LK 1564, cz. 1, s. 47). Jest to jedyna o niej informacja.

^f SHGK, cz. I, z. 4, s. 764.

^g SHGK, cz. II, z. 1, s. 137.

Tabela 2. Gęstość osadnictwa

Powiat	Powierzchnia w km²	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości na 100 km²
proszowski	3293	607	18,4
ksiąski	1451	215	14,8
lełowski	3191	299	9,4
szczyrzycki	3394	527	15,5
sądecki	3922	455	11,6
biecki	2163	281	13,0
śląski	2629	193	7,3
Województwo krakowskie	20 043	2577	12,9
Księstwo siewierskie	679	78	11,5
Razem województwo i księstwo	20 722	2655	12,8

2008 r.

III.3.1.2. WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Kazimierz Pacuski

Przy opracowywaniu map szczegółowych Polski XVI w. przyjęto jako zasadę podstawową przedstawienie pełnej sieci osadniczej, oznaczonej imiennie dla drugiej połowy tego stulecia¹. Pierwszym zadaniem było zatem sporządzenie kompletnego wykazu osad. Rejestry poborowe, które są głównym źródłem do rekonstrukcji interesującego nas obrazu osadnictwa, nie zawierają jednak – jak wiadomo – kompletnego wykazu miejscowości istniejących w momencie sporządzania wspomnianych źródeł. Przede wszystkim z reguły nie notowano tych osiedli, które poborowi nie podlegały, czyli klasztorów, tworzących samodzielne skupiska osadnicze, folwarków, a także osad nowo zakładanych lub też odbudowujących się po klęskach elementarnych (pożar, powódź) i z tych powodów zwolnionych na określony czas od podatków. Liczyć się też trzeba ze zwyczajnymi niedokładnościami, przypadkowymi opuszczeniami, a wreszcie nadużyciami podatkowymi. Co prawda przy oszustwach w grę wchodziło raczej zaniżanie podstawy wymiaru poboru niż pominięcie całych osiedli, lecz zatajenie istnienia samodzielnego przysiółka czy niewielkiej osady, zwłaszcza położonej peryferyjnie, mogło ujść uwadze poborcy.

Dla uzupełnienia zatem danych nie tak wielu przecież zachowanych rejestrów poborowych poszczególnych powiatów woj. sandomierskiego z drugiej połowy XVI w. sięgnęliśmy do innych źródeł². Przede wszystkim były to niezmiernie cenne wizytacje diecezji krakowskiej z końca XVI i początków XVII w. Wyzyskaliśmy też inwentarze i lustracje dóbr królewskich oraz kościelnych z XVI i XVII w., w których odnajdowaliśmy m.in. wiadomości o osadach nowo zakładanych w ostatniej ćwierci XVI w., nie zawsze odnotowywanych w aktach wizytacji parafii³.

Kwerendą źródłową objęliśmy też, podobnie jak dla Mazowsza, liczne źródła wcześniejsze i późniejsze. Miejscowości bowiem niewystępujące w wyzyskanych przez nas seriach źródeł z drugiej połowy XVI w., lecz poświadczone w źródłach z drugiej połowy XV i pierwszej XVI w., następnie w przekazach z XVII i XVIII stulecia, musiały najprawdopodobniej istnieć także w drugiej połowie XVI w. i dlatego zostały oznaczone na mapie⁴. Nieliczne miejscowości poświadczone wcześniej, tj. przed połową XVI w., a następnie dopiero w czasach porozbiorowych, uznaliśmy natomiast za opustoszałe już przed połową XVI w. (ich dawna nazwa przetrwała jako określenie terenowe, co pozwoliło na późniejsze przywrócenie jej jako nazwy miejscowej)⁵.

¹ Zasady lokalizacji miejscowości na mapach szczegółowych XVI w. przedstawił dokładnie H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości* [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7. Niektóre sformułowania niniejszego tekstu zostały zaczerpnięte z cytowanego tekstu H. Rutkowskiego; por. też I. Gieysztorowa, *Osadnictwo*, [w:] WP, s. 24 n.

² Rejestry te i inne źródła zestawili K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji II.1.2.

³ W wizytacji archidiaconatu sandomierskiego z 1604 r. nie odnotowano nazw osiedli w opisie aż 14 parafii, co stanowi 28% ogólnej ich liczby; były to przede wszystkim parafie w rękach różnowierców. W innych okręgach kościelnych Sandomierskiego w granicach diecezji krakowskiej procent ten był niższy; dla parafii archidiecezji gnieźnieńskiej w obrębie woj. sandomierskiego akta wizytacji nie zachowały się.

⁴ Na przykład w dobrach opatowskich biskupstwa lubuskiego w XV w. znajdowała się osada Bełsz; wg opisu Długosza była tu karczma i młyn (LB, I, s. 638 n.). Wymieniono ją w 1519 r. z racji przejścia tych dóbr przez Szydłowieckiego (J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, Radom 1908, s. 300 n.), a następnie w XVIII w. (od tego czasu nosi nazwę Bełcz). W XIX w. była to osada niewielka (Tabela 1827 – 2 domy, SGKP – 4 domy). Innym przykładem jest Borowno nad Kamienną koło Ćmielowa, wymienione w dobrach Szydłowieckich w 1510 r. (MRPS IV, nr 9775), a następnie – z racji dziesięcin – w dokumencie Piotra Brandysza (zm. w 1565 r.), cyt. za: J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, s. 110; wg Tabeli 1827 osada ta liczyła wówczas 4 domy.

⁵ Nie uwzględniliśmy np. Ocic koło Machowa, do XV w. niewielkiej wsi cystersów koprzywnickich, którą po spustoszeniu w pierwszej połowie tego stulecia klasztor zamienił na Siedleszany (Długosz LB, II, s. 358–360; III, s. 387). Nie

Na mapę wprowadziliśmy wreszcie nieco osad wymienionych w źródłach z pierwszego dziesięciolecia XVII w., jeśli przekaz wskazywał, że miejscowość ta istniała już w XVI w. Na przykład w wizytacji archidiakonatu sandomierskiego z 1604 r. odnotowano nazwy osad nieznanymi rejestrom poborowym z XVI w.; część z tych osad istniała dowodnie już w końcu XVI w., wymieniają je bowiem pochodzące z tego czasu inwentarze dóbr królewskich⁶; uprawdopodobnia to tezę, że także inne osady nieznanymi ze źródeł z XVI w., a wymienione w tej wizytacji istniały przed 1600 r.⁷ Innym przykładem jest kopalnia w dobrach biskupa krakowskiego koło Kielc w pow. chęcińskim, zwana Szczukowskie Góry, poświadczona od 1606 r.; przyjąłmy, że istniała ona już w końcu XVI w.⁸

Oprócz nazw niewątpliwie oznaczających oddzielne miejscowości w źródłach z XV–XVI w. występują także nazwy o charakterze topograficznym, przy czym nie zawsze można stwierdzić, że nie była to zarazem nazwa punktu osadniczego. Niektóre bowiem z tych nazw spotyka się w źródłach z XVII w. jako nazwy oddzielnych miejscowości. Nie wprowadziliśmy ich jednak na mapę, jeśli brak było wyraźnej informacji o istnieniu na tym terenie osady już w drugiej połowie XVI w. Przykładem takim jest osada Przewłoka nad Wisłą na południe od Pokrzywnicy-Koprzywnicy, wymieniona w 1662 r., znana do dzisiaj. Nazwa tego osiedla wywodzi się wprawdzie ze starej warstwy nazewniczej, wczesnośredniowiecznej (niewątpliwie skracano tu drogę łodziom płynącym Koprzywianką, czyli Koprzywnicą, do Wisły lub z powrotem), jednakże w XV w. zapewne było to jeszcze określenie terenowe, a w XVI w. w wyzyskanych źródłach nie zostało wymienione⁹.

Nie uwzględniliśmy miejscowości wymienionych w drugim i trzecim dziesięcioleciu XVII w., które nie zostały poświadczane w źródłach wcześniejszych, przez nas wyzyskanych, chociaż niektóre z nich mogły istnieć już w XVI w. jako odrębne osady. Na przykład w rejonie Pokrzywnicy-Koprzywnicy jest znany w XVII w. folwark Kąpie (później Kępie), związany wówczas własnościowo z pobliską wsią Niedrwić; być może jednak wcześniej zaliczano go do tej czy też jednej z sąsiednich miejscowości¹⁰. Innym przykładem jest młyn Bykowiec na rzece Łukawie, związany z wsią Góry Wysokie. Został on wymieniony w 1620 r., a na mapie Kwatermistrzostwa przedstawiono go jako oddzielną osadę młyńską. W rejestrach poborowych XVI w. wymieniono natomiast ten młyn bez nazwy własnej przy wsi Góry Wysokie, co zdaje się wskazywać, że traktowano go wówczas jako część tej wsi¹¹.

Rezygnowaliśmy również z uwzględnienia jednorazowego zapisu nazwy, pozbawionego danych szczegółowych, gdy brak było innych danych wskazujących, że jest to istotnie określenie oddzielnej miejscowości. Pominęliśmy np. Zawierzbie, zanotowane raz jeden w rejestrze z 1578 r., w pow.

odnotowano bowiem Ocic w źródłach z XVI–XVIII w., jak również na najstarszych mapach szczegółowych z przełomu XVIII i XIX w. Osada odrodziła się dopiero w XIX w. (SGKP, t. 7, s. 369 n.), występuje na mapie pruskiej 1:300 000 z 1910 r., a później na mapie 1:100 000 WIG na północny zachód od Machowa.

⁶ W par. Bieliny (pow. sandomierski) wizytacja z 1604 r. odnotowała nieznaną rejestrom poborowym wieś Kurzyne (f. 15); wiemy jednak, że była to wieś królewska, lokowana w 1571 r. (MRPS V, nr 10663), opisują ją inwentarze starostwa sandomierskiego z lat 1586 (Wola Kurzyńska), 1589, 1597 i późniejszych. Jednakże wieś królewska Komorów, lokowana w 1599 r., nie została jeszcze wymieniona w wizytacji z 1604 r., wg danych późniejszych należała do parafii Sławogóra.

⁷ Np. w par. Górna przy granicy z ziemią przemyską w wizytacji z 1604 r. (f. 18) odnotowano nieznaną źródłom wcześniejszym osadę Dołęga, w posiadaniu szlacheckim, bez informacji, że jest to osada nowo założona. Wprawdzie w 1662 r. określono ją jako predium, jednakże byli tu wówczas i kmiecie, mógł to być w XVI w. folwark, nie jesteśmy jednak tego pewni.

⁸ Kopalnia ta (rud ołowiu) została wymieniona w 1606 r. w aktach parafialnych kolegiaty kieleckiej; odnotowano tu dwa chrzty dzieci urodzonych w osadzie związanej z tą kopalnią; zob. J. Pazdur, *Dzieje Kielc do 1863 roku*, Wrocław 1967, s. 64. Wizytacja dekanatu kieleckiego z 1598 r. nie zawiera danych o osadach wchodzących w skład tej parafii.

⁹ Na tę Przewłokę zwrócił uwagę J. Nalepa, *Krytyczne i metodyczne uwagi o nazwach miejscowych dawnego województwa sandomierskiego*, [w:] *Opuscula Slavica*, t. 2, Lund 1973, s. 143. Nie wyzyskał tej nazwy sandomierskiej, jednej z nielicznych na ziemiach polskich, A. Wędzki, *Przewłoka*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 4, 1970, s. 390. Zapis nazwy u Długosza: „inter lacum Łązek et Przewocze” (LB, II, s. 321 n.) uległ oczywiście zniekształceniu. W XIX w. była to wieś średniej wielkości, z folwarkiem (SGKP, t. 9, s. 181).

¹⁰ Nazwę folwarku odnotował A. Bastrzykowski, *Monografia historyczna parafii Jankowice Kość. Sandomierskie*, Warszawa 1927, s. 136, wśród dóbr Andrzeja Boboli, XVII-wiecznego administratora czopowego w pow. sandomierskim, i jego żony Marcjanny z Łąpszów Trembeckiej; posiadali oni m.in. Niedrwić z dworem i folwarkiem Kąpie, Postronne z folwarkiem i części w Zbigniewicach.

¹¹ P. Małopolska, s. 176; A. Bastrzykowski, *Monografia historyczna parafii Góry Wysokie*, Sandomierz 1936, s. 204 n., wymienia ten młyn w opisie konfliktu z 1620 r. między kanonikiem prebendy dwikoskiej w kapitule sandomierskiej a księżnią nowo założonego sandomierskiego klasztoru Benedyktynek. Oddzielna osada młyńska została wprawdzie oznaczona na mapie Kwatermistrzostwa, jednak w Tabeli 1827 oraz w SGKP została pominięta.

sandomierskim, ale bez danych dotyczących wpłaty¹², czy też Miłą wymienioną wyłącznie w wizytacji z 1597 r. w par. Słupia Nowa (prawdopodobnie była to karczma, a karczmy zaliczano zazwyczaj do pobliskiej większej osady)¹³.

Na mapie oznaczyliśmy jedynie **osady samodzielne o własnej nazwie**, tworzące jedno lub parę skupień budynków mieszkalnych i gospodarczych, a których mieszkańcy eksploatowali określony teren, mniej lub bardziej dokładnie odgraniczony od obszarów należących do sąsiednich miejscowości.

Na procesy wyodrębniania się osad miały wpływ różne czynniki, przede wszystkim topograficzne, gospodarczo-własnościowe i administracyjno-sądowe¹⁴. W od dawna zasiedlonym terenie, np. na żyznych glebach w rejonie Sandomierza, Opatowa i Pokrzywnicy-Koprzywnicy, gdzie proces silnego zagęszczania sieci osad był znacznie zaawansowany już we wczesnym średniowieczu¹⁵, granice między osadami w XVI w. zazwyczaj były wyraźnie wytyczone w terenie i podlegały jedynie nieznacznym zmianom. Do stabilizacji tych granic przyczyniały się stosunki własnościowe, często bardzo trwałe; dotyczy to zwłaszcza osad należących do instytucji kościelnych. Inaczej było na terenach większych kompleksów leśnych, gdzie w XVI w. prowadzono żywą akcję osadniczą, np. na terenie wielkiej Puszczy Sandomierskiej; obok starszych osad powstawały tu liczne nowe osiedla, zakładane na surowym korzeniu, tak w dobrach monarszych, jak i szlacheckich; granice osad ustabilizowały się tu później¹⁶.

Zakres odrębności poszczególnych osad bywał płynny i podlegał ewolucji różnokierunkowej. Dotyczy to przede wszystkim osiedli mniejszych, takich jak folwarki, kuźnice i młyny. Najczęściej były one obejmowane nazwą wsi, przy której się znajdowały, jakkolwiek ich odległość od zwartej zabudowy wiejskiej była zróżnicowana, niekiedy były one położone nawet o kilka kilometrów od centrum osady. Jednakże spośród tych drobnych punktów osadniczych bardziej odległe lub wyraźniej wyodrębniające się gospodarczo, np. folwarki należące do większych dóbr ziemskich, obsługiwane przez chłopów z kilku wsi, często otrzymywały własną nazwę i traktowano je jako odrębne osady. Podobnie własną nazwę mógł też otrzymać oddzielnie stojący klasztor lub **zamek**, np. zamek Golesz związany z folwarkiem w posiadaniu benedyktynów tyńskich, usytuowany obronnie na górze na prawym brzegu Wisłoki¹⁷.

W woj. sandomierskim nie wystąpił, liczny na Mazowszu, typ osiedli szlachty zagrodowej, złożonych z drobnych, niekiedy tylko jednodworczych przysiółków objętych wspólną nazwą oraz odróżnianych dodatkowym określeniem (np. Zalesie Borowe, Zalesie-Grzymały, Zalesie-Lenki, Zalesie-Paczoski), w wyniku czego trudno było niekiedy rozstrzygnąć, czy były to osady odrębne, czy też części jednej wsi. „Mając do czynienia z zapisanymi w [mazowieckich] rejestrach poborowych nazwami, które mogły się odnosić do odrębnych osad albo ich niesamodzielnych części, przeważnie przyjmowaliśmy [jak stwierdził H. Rutkowski] pierwszą możliwość, żeby raczej nie pominąć rzeczywiście istniejącej miejscowości, niż ustrzec się uznania części wsi za osobne osiedle”¹⁸.

¹² P. Małopolska, s. 168. Nazwę tę odnotowano w rejestrze na końcu parafii Osiek; osady tej parafii leżą na południe od Pokrzywnicy (Koprzywnicy). W końcu XVIII w. Zawierzbie znajdowało się w innej parafii Samborzec pod Sandomierzem, stanowiło własność biskupstwa krakowskiego (Czajkowski); wg Tabeli 1827 liczyło 3 domy. Identyfikacja obu nazw byłaby wątpliwa, a nazwa w rejestrze poborowym – z uwagi na brak wzmianki o opodatkowaniu – mogła określać folwark, część innej wsi lub nawet obiekt topograficzny (pola wiejskie).

¹³ Wizytacja 1597 r., AV Cap. 8, k. 511. W XIX w. znamy identyczną nazwę Miła osady karczemnej pod Wilnem (SGKP, t. 6, s. 432). Niewątpliwie także od określenia karczmy wywodzi się nazwa Miła drobnej osady w Sandomierskiem przy drodze Końskie – Odrowąż, poświęconej ok. 1830 r. przez mapę Kwaternistrzostwa (przebieg drogi na tym odcinku por. też na mapie woj. sandomierskiego K. Perthéesa).

¹⁴ Szerzej o tym H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości* [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

¹⁵ Zob. zwł. R. Mochnacki, *Zasięg pralasu na wyżynie kielecko-sandomierskiej* (mapa 1:300 000), Kraków 1937; *Studia sandomierskie*, passim; por. też K. Pacuski, *Uwagi nad potencjałem gospodarczym Małopolski w XI w. w stosunku do innych dzielnic Polski*, KHKM, t. 16, 1968, s. 225–248.

¹⁶ Zob. przykładowo dokumenty rozgraniczenia własności królewskiej i dóbr Stanisława Mieleckiego oraz Jana Tarnowskiego na pograniczu Puszczy Sandomierskiej (Archiwum ks. Sanguszków, nr 103, 129, 178 w latach 1519, 1524, 1528). Granice zewnętrzne tych dóbr wytyczone w terenie, m.in. wzdłuż cieków wodnych, były oczywiście bardziej trwałe od granic poszczególnych osad w owych dobrach. O kolonizacji wspomnianych terenów zob. M. Dobrowolska, *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, „Krakowskie Odczyty Geograficzne”, 1931, nr 14. O zawłaszczaniu pogranicza lasów królewskich i przyłączaniu zawłaszczonych terenów do przyległych wsi szlacheckich zob. W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.3.2.

¹⁷ Zob. Guerquin, *Zamki*, s. 138 (tamże bibliografia). Związana później z tym zamkiem wieś Podzamecze nie istniała jeszcze w XVI w. i jest poświęcona dopiero od XVIII w.; benedyktyni posiadali w sąsiedztwie miasteczko Kołaczyce.

¹⁸ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

W Sandomierskiem natomiast nie zawsze byliśmy pewni, czy wieś należąca do dwóch różnych przedstawicieli wielkiej własności tworzyła naprawdę jedną zwartą osadę, czy też dwa osiedla o tej samej nazwie. Wchodziły tu w grę przede wszystkim wsie, których części należały do dwóch różnych właścicieli duchownych, np. do biskupstwa krakowskiego i do zamożnego klasztoru. Ze względu na to, iż wielcy właściciele z reguły dążyli do prawnego i przestrzennego wyodrębnienia swoich osiedli, przyjęliśmy zasadę, że brak wyraźnego poświadczenia, iż mamy w drugiej połowie XVI w. do czynienia z dwiema osadami rozróżnianymi za pomocą drugiego członu nazwy, nakazuje traktować osadę należąca do dwóch różnych właścicieli jako jedno osiedle¹⁹.

Jako odrębne miejscowości traktujemy liczne w Sandomierskiem **osady przedmiejskie** z własną nazwą, wyraźnie wyodrębnione przestrzennie. Znalazły się wśród nich przedmieścia dalsze m. Sandomierza, położone w odległości kilku kilometrów od murów miejskich; stanowiły one zgrupowania folwarków mieszczkańskich, a także drobne osady w posiadaniu klasztorów i kościołów sandomierskich, w rękach szlachty, a nawet króla. Nie pokazujemy natomiast na mapie głównej przedmieść bliższych, ściśle związanych z miastem i stanowiących bez wątpienia jego części składowe; przedstawiono je na planie Sandomierza²⁰.

Tak jak na mapie Mazowsza, za osobne punkty osadnicze uznaliśmy położone poza miejscowościami **młyny zbożowe** i rudne, czyli **kuźnice**, a nawet **huty szkła i kopalnie**, jeśli miały własną nazwę i utrwały swą odrębność osadniczą, co pozwoliło na ich dokładne zlokalizowanie²¹. Pominęliśmy zatem znaczną liczbę tych obiektów bez nazw własnych, a także bez poświadczonej odrębnej lokalizacji, traktując je jako należące do osad już przez nas oznaczonych. Występujące bowiem licznie w rejestrach poborowych i w innych źródłach przez nas wyzyskanych młyny, często określane nazwiskiem młynarza, zazwyczaj leżały przy samej wsi lub w jej pobliżu, tworząc tym samym części składowe większych osad, a nie samodzielne punkty osadnicze. Kuźnice, zwane zazwyczaj rudami, położone były wprawdzie przeważnie poza wsiami, lecz niekiedy ulegały zanikowi lub przemieszczeniom, a ze zmianą właściciela lub kuźnika również zmieniały czasem nazwę²².

Dzięki wyzyskaniu różnorodnych źródeł udało się uchwycić znacznie większą niż dla Mazowsza grupę samodzielnych **osad folwarcznych** o własnej nazwie, niezwiązanych z wsią.

Przykładem takiej osady jest Borów w pow. sandomierskim w dobrach Tarnowskich, zaliczanych bez wątpliwości do kategorii wielkiej własności szlacheckiej; w XV w. była to jeszcze wieś, w XVI w.

¹⁹ Przykładem takiej osady są Doły w pow. sandomierskim koło Kunowa. Oprócz części biskupa krakowskiego była tu mniejsza od niej część opata klasztoru świętokrzyskiego, wraz z młynem (LR 1529, s. 350). Dla części tych uformowały się później nazwy Doły Biskupie, Doły Opacie, poświadczone na mapach i w źródłach pisanych od przełomu XVIII i XIX w., poprzedzone przekazem K. Perthéesa na mapie woj. sandomierskiego z 1788/1791 r. (Doły Biskupskie, Doły Opackie). Zapewne w XVI w. obydwie te części osady były już przestrzennie wyodrębnione, lecz brak rozróżnienia nazewniczego w ówczesnych źródłach nakazał nam potraktowanie ich jako części składowych większej osady; oznaczyliśmy tu zatem jedną osadę.

²⁰ Zob. o nich M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. 120–127. Niektóre przedmieścia występują i w rejestrach poborowych, jak np. Chechły, przedmieście Ropczyc, zwane w XV w. „Antiqua Robeczice seu Chechli” (KDKK, nr 597, 605 z lat 1420, 1421). Dla XVI w. zob. P. Małopolska, s. 250 (1581 r.), 506 (1536 r.). Przy Zawichoście obok przedmieścia Dziurów, występującego w źródłach proveniencji kościelnej z XV i XVI w. oraz w rejestrach z XVII w., a należącego podobnie jak miasto do klarysek krakowskich, zaznaczyliśmy też jako osobne osiedle folwark królewski, z uwagi na odmienny charakter własności. Wprawdzie role należące do folwarku były rozrzucone, jednakże jego zabudowa tworzyła osobne skupisko, związane administracyjnie z zamkiem królewskim, położonym już na kępie wiślanej. Dane o folwarku podają inwentarze z 1510 (ASK LIV 9, f. 90 – predium zawichostense) i 1612 r. (ASK LVI 35, f. 4v – opis zabudowań folwarcznych). Zob. też LS 1564/1565, s. 155 n.

²¹ Szczególnym przykładem jest młyn Baryczka w pow. radomskim. W wizytacji z 1598 r., AV Cap. 14, f. 292, w par. Zwoleń, gdzie leży wieś Barycz, odnotowano też nazwę Baryczka, skądinąd tu nieznana. 11 km na wschód od Baryczy znajduje się osada Baryczka, poświadczona w 1663 r. jako młyn w par. Janowiec. Nazwa XVI-wieczna, znana wyłącznie w wizytacji, mogła określać osadę folwarczną lub młyńską, zatem identyfikację tę uznaliśmy za rozwiązanie najbardziej prawdopodobne. Nie jesteśmy jednak pewni, czy w XVI w. Baryczka była osadą młyńską, dlatego w indeksie opatrzyliśmy określenie młyn znakiem zapytania. Pominęliśmy natomiast młyn „Grabcina” wzmiankowany w wizytacji 1597 r. (AV Cap. 8, f. 507, par. Wzdół w pow. sandomierskim), ponieważ nie jesteśmy pewni jego identyfikacji z młynem zwanym Grabka (1662 r.), a następnie Grabków; w 1827 r. Grabków liczył 2 domy, został odnotowany na mapie Kwatermistrzostwa, następnie zaginął (należał do dóbr biskupstwa krakowskiego).

²² Zmiany nazewnicze widać na przykładzie huty szkła w dobrach szydlowieckich (Huta Jakubek, pow. radomski). W 1569 r. została wymieniona jako „Hutha ku Sidlowczowy” (P. Małopolska, s. 325), natomiast w innych rejestrach z XVI w. jako „Vitreaaria Jakubek”. Identyfikujemy ją z osadą Hucisko Jakubek (pogłównie z 1662 r.), następnie Hucisko (Czajkowski, Perthéés), Huta Szydlowiecka (mapa Kwatermistrzostwa), Huta (Hucisko) i wreszcie Hucisko na mapach z XX w. Zlokalizowaliśmy ją zgodnie z położeniem na mapach Heldensfelda i Kwatermistrzostwa.

nie wystąpiła już jednak w rejestrach poborowych, natomiast wymieniono ją wśród dóbr Tarnowskich, a w 1662 r. nazwano ją czytelnie „Borow praedium”, co pozwala uznać, że już w XVI w. był to wyłącznie folwark i dlatego nie wykazywano go w rejestrach; w konsekwencji oznaczyliśmy go na mapie jako folwark. Nie bez znaczenia był tu fakt, że Borów utrzymał charakter folwarku do pierwszej połowy XX w.²³ Ponieważ i w stuleciach po XVI w. samodzielne, wyodrębnione osiedla folwarczne były nieliczne, nie wydaje się, by obraz kartograficzny ich rozmieszczenia przedstawiony na naszej mapie mógł ulec większemu wzbogaceniu w wyniku wyzyskania dalszych źródeł²⁴.

Zgodnie z założeniem, folwarków złączonych z wsiami nie wyodrębnialiśmy, traktując je jako integralne części składowe oznaczanych miejscowości. Być może zresztą, że niektóre osady przedstawione na mapie jako wieś czy przysiółek były lub stały się w drugiej połowie XVI w. w istocie osadami folwarcznymi, pozbawionymi ludności kmiecej i zagrodniczej, rozgraniczenie bowiem obu typów osad było płynne. Źródłowe określenie *praedium* odnoszono niekiedy także do osad w posiadaniu szlacheckim, zamieszkałych nie tylko przez rodzinę właściciela i służbę, ale również przez kilku zagrodników, np. do osady zwanej Gaj, w XVII w. miejsca urodzenia i dłuższego pobytu znanego poety i historyka Wespazjana Kochowskiego, położonej w pobliżu Waśniowa w pow. sandomierskim; w drugiej połowie XVI w. płacono tu od trzech zagrodników, młyna i kwarty roli²⁵. Zgodnie z zasadą ogólną, na mapę nie wprowadziliśmy folwarków, znanych jedynie ze źródeł powstałych po XVI w.

Na mapie pokazujemy odrębnym znakiem **klasztory** położone poza miejscowościami, a zatem mające cechy oddzielnych punktów osadniczych o szczególnym charakterze. Są to klasztory benedyktyńskie: Sieciechów położony nad Wisłą w rejonie ujścia Wieprza opodal miasta również nazywanego Sieciechowem oraz Święty Krzyż położony na Łysej Górze (Łyścu), szczególnie znany z wielkich tradycji; klasztory cysterskie położone poza miastami lokacyjnymi w Pokrzywnicy (Koprzywnicy) i w Sulejowie, przy czym ten ostatni był odrębny od miasta umiejscowionego już na lewym brzegu Pilicy i należącego do sąsiedniego woj. sieradzkiego. Wreszcie w rejonie Łysicy leżał dużo młodszy od poprzednio wymienionych klasztor Bernardynów (od XIX w. żeński), zwany Święta Katarzyna²⁶.

Obecnie przejdziemy do właściwych zagadnień **lokalizacji miejscowości**. Termin ten określa w istocie dwa zabiegi. Pierwszym z nich jest **identyfikacja** miejscowości poświadczonej źródłowo dla drugiej połowy XVI w. z osadą znaną nam z późniejszych szczegółowych przekazów kartograficznych, a także z wykazów miejscowości z końca XVIII w., Tabeli 1827 czy pomnikowego *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*. Drugi zabieg to właściwe **umiejscowienie** danej osady na opracowywanej mapie. Często uwzględnić przy tym wypadało nowożytnie dzieje danej osady, zmiany jej nazwy i przynależności własnościowej w XVII i XVIII w. Sięgaliśmy wówczas do materiałów archi-

²³ Według Długosza (LB, II, s. 359) były tu łany kmiecie i dwa folwarki rycerskie. Borów wymieniono w 1527 r. wśród dóbr Spytka Tarnowskiego (MRPS IV, nr 15254), w 1571 r. – Stanisława Tarnowskiego (MPRS V, nr 10626). Jako „Folwark Borów” osadę tę określono jeszcze na mapie 1:100 000 WIG z 1938 r. Innym przykładem są Irzmanowice w dobrach opactwa świętokrzyskiego. Według Długosza (LB, II, s. 471) osada została wcześniej zamieniona na folwark; w XVII lub XVIII w. nazwa tego folwarku uległa przekształceniu na Wierzbontowice. W XIX w. była to osada drobna, liczyła tylko 1–2 domy (Tabela 1827; SGK, t. 13, s. 401).

²⁴ Na mapie Mazowsza w XVI w. oznaczono tylko trzy folwarki królewskie: Buszyce w pow. sochaczewskim, Szczawinek w pow. mszczonowskim i Rudę w pow. przasnyskim; zob. H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7. Przeoczono czwarty folwark królewski, zwany Rąbież, położony 2,5 km na północny wschód od wsi Dzbonie (na mapie Zbonie) w pow. ciechanowskim (lokalizacja wg map Kwatermistrzostwa i WIG), opisany w lustracjach 1565 r. (bez nazwy) i 1617 r.; LM 1565, cz. 2, s. 5; LM XVII, s. 57 n. Nazwa folwarku została mechanicznie zidentyfikowana ze wsią szlachecką Rąbież pod Gruduskiem (pow. przasnyski), w wyniku czego oznaczyliśmy tę ostatnią błędnie jako własność królewską. Błędy w lokalizacji na mapie Mazowsza prostuje errata, dołączona do niniejszego tomu AHP.

²⁵ W rejestrach poborowych notowano Gaj nie w par. Waśniów, lecz w sąsiedniej par. Grzegorzewice (tak też P. Małopolska, s. 185), z określeniem *predium* występuje Gaj w rejestrach z lat 1577 i 1581. Kochowscy mieli Gaj już w XV w., była to osada folwarczna („solus haeres agros arat”, Długosz LB, II, s. 475). O W. Kochowskim por. zwłaszcza biogram F. Bielaka i R. Pollaka, [w:] PSB, t. 13, s. 218–220. Lokalizacja osady została oparta na szczegółowej mapie Heldensfelda (położenie Gaju na zachód od Kowalkowic potwierdzone przez mapę Perthéesa), inną lokalizację pod Waśniowem podaje mapa Kwatermistrzostwa. Według Tabeli 1827 Gaj miał tylko 1 dom, następnie osada przestała istnieć; wprawdzie nazwa terenowa powinna przechować się w pamięci mieszkańców tego obszaru, jednakże w wykazie Urzędowych nazw nie została odnotowana.

²⁶ Por. *Kościół w Polsce*, t. 1: *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, indeks i mapy. Na Łysej Górze w sąsiedztwie klasztoru Świętego Krzyża w czasach Długosza istniały dwie karczmy (LB, III, s. 230), w 1529 r. przynajmniej jedna (LR 1529, s. 350). O położeniu Sulejowa – miasta i opactwa zob. W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.2.1.2.

walnych, a także do dawniejszej i nowszej literatury regionalnej, wyzyskującej źródła dziś nieistniejące lub trudno dostępne, z reguły rozproszone i niezinventaryzowane, poddając informacje te niezbędnej krytyce źródłoznawczej²⁷. Niekiedy osadę niewymienioną w znanych nam źródłach z XVII–XIX w. mogliśmy zlokalizować dzięki wykazom *Urzędowych nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych*, wydawnictwu powojennemu, mającemu objąć cały kraj, wydawanemu zeszytami dla poszczególnych jednostek administracyjnych, którego publikację przerwano niestety na początku lat siedemdziesiątych. Zawiera ono bogaty, jakkolwiek nierównej wartości, zestaw obecnie używanych nazw terenowych, dla niektórych terenów wyraźnie mniej licznych niż dawniej, jak ukazują to informacje z XVIII i XIX w. Z rzadka zestaw ten próbowaliśmy uzupełnić dzięki pomocy informatorów terenowych²⁸.

Miejscowości lokalizowaliśmy na podkładzie szczegółowych map WIG w skali 1:100 000 z pierwszej połowy XX w., lecz **zgodnie z położeniem przekazanym przez najstarsze mapy szczegółowe** z końca XVIII i pierwszej tercji XIX w. W niemałej części było to usytuowanie inne niż w XX w., z uwagi na liczne przemieszczenia osad spowodowane m.in. parcelacją i komasacją gruntów ornych, przede wszystkim związanymi z uwłaszczeniem, a także przebudową układu dróg, regulacjami rzek, przemianami urbanizacyjnymi, w tym – z powstawaniem nowych obiektów przemysłowych w XIX i XX w. Poważne zmiany osadnicze nastąpiły np. w dolinie rzeki Kamiennej w wyniku jej regulacji, budowy nowych zakładów i rozbudowy starszych ośrodków. Ostatnio wielkie zmiany osadnictwa objęły dolinę Wisły w rejonie Tarnobrzega i Machowa, gdzie podjęto od 1958 r. wydobywanie rudy siarkowej systemem odkrywkowym. Wyzyskiwanie jako podkładów map WIG z okresu międzywojennego, czyli sprzed okresu powojennych przemian osadnictwa, w niemałym stopniu ułatwiło rekonstrukcję starszego obrazu, a dla naszych celów dokładność tych starannie opracowanych map jest wystarczająca.

Schematyczny znak oznaczający miejscowości umieszczaliśmy na mapie według zasad generalizacji kartograficznej, dla miasta lokacyjnego – w miejscu rynku, dla wsi – kościoła, dworu, środka skupienia zabudowy, a dla osad o zabudowie rozproszonej – starego węzła drożnego, jeśli brakowało innych wspomnianych elementów.

Ogromna większość miejscowości na mapie ma **lokalizację pewną**, którą trzeba określić jako identyfikację pewną – niebudzącą żadnych wątpliwości – z osadą **zarejestrowaną na najstarszych mapach szczegółowych z przelomu XVIII i XIX w.**²⁹ Lokalizacja miejscowości przekazana przez te mapy jest bez wątpienia na ogół **bliska rzeczywistości drugiej połowy XVI w.**, a w razie zachowania starej zabytkowej zabudowy (np. kościoła, zamku, dworu, młyna) lub starego układu urbanistycznego mamy wręcz pewność, że odpowiada ona stanowi z XVI w. lub nawet jeszcze dawniejszemu.

Niekiedy jednak lepiej oświetlone źródłami przykłady szczegółowe wskazują, że i między schyłkiem XVI a końcem XVIII w. musiały się zdarzać zmiany położenia poszczególnych osad, zwłaszcza niewielkich, w wyniku powodzi i związanych z nimi zmian koryta rzek, pożarów, lokalnych przesunięć sieci drożnej, a także powstawania nowych miast na terenie starszych osad wiejskich³⁰. Przesunięcia nieprzekraczające kilometra nie są jednakże istotne przy zgeneralizowanym przedstawieniu osadnictwa na mapie w skali 1:250 000 (1 km w terenie – 4 mm na mapie). Dość wyjątkowym przykładem

²⁷ Zob. komentarz poświęcony źródłom pisanim. Spośród opracowań wyzyskaliśmy m.in. liczne prace ks. J. Wiśniewskiego, przedstawiające opisy parafii w poszczególnych dekanatach, a także obszernie monografie kilku parafii pióra ks. A. Bastrzykowskiego. Bardzo pożyteczne okazały się: E. Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII w. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976, obszerny tom poświęcony dziejom powiatu dąbrowskiego: *Dąbrowa Tarnowska. Zarys dziejów miasta i powiatu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Warszawa–Kraków 1974 oraz rozprawa E. Wiśniowskiego, *Z dziejów opactwa benedyktynów w Sieciechowie*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 7, 1958 (1960), z. 2, s. 23–120.

²⁸ Na zapytania kierowane do urzędów gminnych otrzymywaliśmy z reguły odpowiedzi negatywne.

²⁹ Przykładem identyfikacji pewnej są Młogolice (pow. wiślicki). Była to osada położona przy granicy woj. sandomierskiego nad Nidzicą, w sąsiedztwie Podolan, umiejscowionych już na prawym brzegu Nidzicy i zaliczanych do woj. krakowskiego; w XV i XVI w. Młogolice i Podolany były powiązane własnościowo (Długosz LB, II, 143 n., 146, 411, 420; P. Małopolska, s. 13, 216). Identyfikujemy ją z osadą Cło, zachowaną do dzisiaj, w sposób pewny na podstawie wzmianki z wizytacji z 1610 r. „Młogolice alias Czło”; tak zidentyfikował też E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965, s. 131, przyp. 230.

³⁰ Na przykład XVI-wieczną wieś Klimuntów trzeba identyfikować nie z późniejszym miastem Klimontowem, założonym przez Zbigniewa Ossolińskiego w 1604 r., które utraciło prawa miejskie w XIX w., ale z sąsiednią osadą Górki, wymienioną w 1662 r. jako „Klimuntów seu Gorki”. Miasto zostało bowiem założone na terenie wsi Ramułtowie, co poświadcza m.in. (zniekształcona) nazwa Rejmontowice dla części miasta (Urzędowe nazwy). Na terenie miasta lokalizujemy zatem XVI-wieczne Ramułtowie.

poważniejszej zmiany, która nastąpiła już w pierwszej ćwierci XIX w., jest przeniesienie miasteczka Ryczywołu na obecne miejsce, odległe ok. 2 km od poprzedniego; na naszej mapie, tak samo jak na mapie Mazowsza, Ryczywół leżący przy granicy województwa został oznaczony oczywiście w dawnym miejscu, tj. na niskim, zalewowym brzegu Wisły, przy ujściu Radomki³¹.

Niewielka część osad na mapie ma **lokalizację przybliżoną**. Oznaczyliśmy ją dwoma sposobami. Osada zlokalizowana osobno została oznaczona pojedynczym kółkiem o linii przerywanej, opatrzonym właściwą nazwą. Osada zlokalizowana w pobliżu innej miejscowości o lokalizacji pewnej została oznaczona dodatkowym kółkiem, połączonym z kółkiem o linii ciągłej; w legendzie określono takie oznaczenie jako „wieś o lokalizacji wiązanej”, przy czym nazwa osady zlokalizowanej w przybliżeniu nie została uwidoczniona na mapie, lecz wprowadzona do indeksu. Osada tak przedstawiona na mapie może być osadą z XVI w., która znajdowała się na terenie zajmowanym dzisiaj przez określoną miejscowość, ale jej dokładnego położenia nie znamy. Może to być również osada (lub osady – oznaczone odpowiednią liczbą dodatkowych kółek), której związek z określonym terenem jest hipotetyczny³².

Oznaczenie lokalizacji przybliżonej obejmuje zatem dwa różne rodzaje umiejscowienia niepewnego: lokalizację przybliżoną *sensu stricto* oraz identyfikację hipotetyczną. Pierwszy rodzaj stosowaliśmy wtedy, kiedy osadę można było umiejscowić tylko w przybliżeniu, tj. z błędem przekraczającym 1 km (na mapie 4 mm). Tak było wówczas, kiedy śladu dawnej miejscowości nie odnajdujemy już na szczegółowych i dokładnych mapach, nie możemy zatem jej położenia w terenie wyznaczyć dostatecznie precyzyjnie, a lokalizujemy ją na podstawie innych, mniej ścisłych informacji. Na przykład według Długosza wieś scholastyka sandomierskiego Mistrzowice leżała w pobliżu Zawichostu, nad Wisłą, o czym świadczą informacje, że rzeka zabrała część ról; graniczyła wówczas z Piotrowicami, Linowem i Wolą Linowską. Zlokalizowaliśmy ją zatem nad Wisłą na północ od Piotrowic i na wschód od Woli Linowskiej, w rejonie późniejszego Babina³³. Inny przykład to Kamień w pobliżu Opatowa; został on kilkakrotnie wymieniony w źródłach koło Karwowa, w 1662 r. określono wieś Kamień jako „deserta”. Zlokalizowaliśmy ją wraz z Karwowem z uwagi na informację, że w XIX w. dobra Karwów składały się z folwarku Karwów, Pobroszyn, attynencji Kamień, wsi Kamień i Pobroszyn³⁴.

Identyfikacja hipotetyczna osady szesnastowiecznej z miejscowością występującą później może dotyczyć tak osady nam współczesnej, jak i miejscowości już nieistniejącej, znanej nam ze starszych map. Na przykład wieś Bachowice w pow. pilźnieńskim, posiadłość biskupstwa krakowskiego, identyfikujemy w przybliżeniu z Dębina Łętowską, przysiółkiem biskupiej wsi Łętowice, znanym od drugiej połowy XVIII w. Wiemy bowiem, że Bachowice graniczyły z sąsiednią szlachecką wsią Zamoście,

³¹ O przeniesieniu tym, spowodowanym przez wielkie zniszczenia powodziowe, zwłaszcza w latach 1808 i 1814, zob. T.P. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce w XVIII i początku XIX w.*, [w:] *Studia z historii budowy miast*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, t. 5, 1955, z. 1/14, s. 61 n. i przyp. na s. 37–53; tamże reprodukcja planu dawnego Ryczywołu z 1813 r. (1:5000) – s. 62 oraz późniejsza mapa 1:50 000 na podkładzie mapy Kwatermistrzostwa, z wrysowaną sytuacją poprzednią – s. 63. Dawne położenie Ryczywołu pokazuje też mapa Heldensfelda.

³² Zlokalizowaliśmy w przybliżeniu np. XVI-wieczną osadę Nieciecza wraz ze wsią Szczytniki, zachowaną do dzisiaj. W XV w. Nieciecza była wsią klasztoru koprzywnickiego, położoną nad Wisłą, i została sprzedana Łukaszowi ze Słupczy (Długosz LB, III, s. 386). W rejestrze z 1662 r. określono ją jako „absorpta Istula fluvio”, jednakże w dzisiejszych Szczytnikach zachowała się nazwa „Niecieckie” dla części wsi i pola. Lokalizujemy Niecieczę w przybliżeniu, gdyż z uwagi na zmiany koryta Wisły dokładnego położenia tej osady w XVI w. wyznaczać nie można, nazwa zaś „Niecieckie” mogła oznaczać także pola we wsi Szczytniki położone przy granicy z wsią Nieciecza. Bardziej hipotetyczny przykład to Myślików w pow. pilźnieńskim. Występował on w wielu rejestrach poborowych XVI w. obok Białego Boru, znanego do dzisiaj, przy czym wiemy, że Biały Bór w XIX w. był wsią rozległą (SGKP, t. 1, s. 197 – niemal 4 tys. mórg łącznie z lasem). Najprawdopodobniej Myślików stał się zatem częścią tej większej osady; nie można jednakże wykluczyć, że znajdował się nieco dalej, w promieniu paru kilometrów od naszej lokalizacji pewnej dla Białego Boru.

³³ W posiadaniu scholastyka w tym rejonie pozostawał również Marszów (z folwarkiem). Dane lokalizacyjne Mistrzowice podał Długosz LB, I, s. 329, II, s. 493. Położony tamże Babin – poświadczony w rejestrach z XVII–XVIII w. i na mapie Heldensfelda, następnie również zaginął – należał także do scholastyka, mógł zatem być kontynuacją części Mistrzowic. Ta stara wieś scholastyka musiała znajdować się już poniżej skarpy, na niskim, zalewowym brzegu Wisły, która często zmieniała na tym odcinku koryto, oddziałując na rozmieszczenie osad przybrzeżnych.

³⁴ SGKP, t. 3, s. 891. Kamień należał do parafii Włostów (tak już Długosz LB, II, s. 344), co wskazuje, że leżał on bliżej Karwowa niż Pobroszyna, należącego już do parafii Opatów. Obecny Karwów jest osadą dużą, składa się z właściwej wsi i kilku kolonii, mógł zatem objąć obszar tej niewielkiej osady. Nazwa Kamienia nie wystąpiła w innych znanych nam źródłach pisanych i kartograficznych XVIII–XX w.

leżącą już w woj. krakowskim³⁵. Oczywiście identyfikacja hipotetyczna może mieć większy margines błędu od lokalizacji przybliżonej w węższym pojęciu.

Rezygnowaliśmy jednak z prób lokalizacji przybliżonej, kiedy zebrane informacje o położeniu osady były zbyt ogólne, np. dotyczyły tylko przynależności parafialnej³⁶. W takich sytuacjach osada pozostała niezlokalizowana, nazwę jej odnajdujemy jedynie w indeksie miejscowości. Nie znaczy to jednak, że możliwości lokalizacyjne zostały całkowicie wyczerpane. Szczegółowe badania osadnicze dla mniejszych obszarów, wyzyskujące nieznane nam przekazy źródłowe, mogą przynieść nowe wyniki, odnajdując powiązania niedostrzeżone przez nas.

Podstawą lokalizacji pewnej były mapy Heldensfelda, Miega oraz Kwatermistrzostwa WP. Jak wiadomo, mapy te wyróżniają się bogactwem w zakresie przedstawienia punktów osadniczych opatrzone precyzyjnie umieszczonym opisem nazewniczym. Przykładowo na mapie Kwatermistrzostwa odnajdujemy jedyny przekaz kartograficzny o osadzie Okręglów w pow. sandomierskim; był to dwór szlachecki położony w sąsiedztwie wsi Szeligi, na lewym brzegu Koprzywianki przy jej ujściu do Świśliny³⁷.

Często sięgaliśmy również do mapy W. Chrzanowskiego, wprowadzając w mniej szczegółowej skali 1:300 000, jednakże opartej na różnych dokładnych mapach poprzedzających obraz kartograficzny mapy Kwatermistrzostwa. Tylko wyjątkowo dla zlokalizowania osady zmuszeni byliśmy posłużyć się mapami późniejszymi; np. niewielką osadę Pułaczów (na pograniczu pow. sandomierskiego i wiślickiego) odnajdujemy dopiero na pruskiej mapie 1:300 000 z 1910 r., identyfikujemy z nią szesnastowieczną nazwę Puchaczów³⁸.

Spośród materiałów kartograficznych, które wyzyskiwaliśmy do lokalizacji miejscowości, jedynie mapy K. Perthéesa oraz F. Czajkowskiego nie można było przyjąć za wystarczającą podstawę lokalizacji pewnej z uwagi na poważne zniekształcenia, zatem miejscowości poświadczone jedynie przez te mapy, a następnie zaginione, mają lokalizację przybliżoną. Informacje nazewnicze tych map i związane z ich powstaniem materiały (tzw. opisy parafii K. Perthéesa) odegrały natomiast w naszych zabiegach lokalizacyjnych rolę niezastąpioną, pozwalając rozstrzygnąć wiele poważnych trudności identyfikacyjnych.

Nie udało się nam zlokalizować, nawet w sposób przybliżony, ogółem 9 osad szesnastowiecznych. W woj. sandomierskim drugiej połowy XVI w. znamy łącznie 3059 miejscowości, zatem niezlokalizowane stanowią 0,3%, kilkakrotnie mniej niż na Mazowszu (1,3%)³⁹. W żadnym z powiatów nie przekroczyły one 1% całości osadnictwa. Były to z reguły osady niewielkie i słabo poświadczone w źródłach, co rzutowało na możliwości lokalizacyjne.

³⁵ Bachowice Długosz wymienił bez danych lokalizacyjnych; liczyły tylko 4 łany kmiece; Długosz LB, II, s. 138. Informację, że Bachowice graniczyły z Zamościem Piotra Breńskiego (z 1460 r., WAP w Krakowie, Księgi ziemskie pilzneńskie, t. 18, 106) zacierpniliśmy z kartoteki Słownika historyczno-geograficznego woj. sandomierskiego w średniowieczu, przechowywanej w pracowni krakowskiej IH PAN. O Bachowicach brak informacji od końca XVI w.; w drugiej połowie XVIII w. pojawia się w tym rejonie Dębina (na mapie Miega), nienotowana w źródłach wcześniejszych. Był to przysiółek Łętowic, należących do dóbr biskupstwa krakowskiego, podobnie jak Bachowice. Można sądzić, że Bachowice włączono do Łętowic w XVII w., a w XVIII w. uformowała się tu nowa osada, traktowana jako przysiółek Łętowic (obecnie nosi nazwę Dębina Łętowska). Identyfikacja ta jest przybliżona, Bachowice mogły bowiem znajdować się też w promieniu paru kilometrów od późniejszej Dębiny.

³⁶ Szczególny przykład osad niezlokalizowanych występuje w pow. checińskim w niewielkim kluczu dóbr opata jędrzejowskiego między Pilicą a Kurzelowem. W XV i pierwszej połowie XVI w. była tu tylko wieś Rudniki, licząca ok. 1470 r. – 3 łany kmiece, a w latach 1527–1530 – 6 łanów (Długosz LB, III, s. 372; P. Małopolska, s. 572). Wkrótce potem powstały, w wyniku intensywnej kolonizacji, cztery dalsze osady: Oblasy, Lipna Nowa, Wojciechów i Ruda Pękowiec, występujące w źródłach od 1571 r., niekiedy błędnie określane jako własność arcybiskupa gnieźnieńskiego (P. Małopolska, s. 273). Dwie z tych miejscowości, Lipna i Wojciechów, występujące jeszcze w drugiej połowie XVII w., później zaginęły i nie zostały przez nas zlokalizowane; mieściły się niewątpliwie na obszarze należącym w XIX w. do dóbr Rudniki (por. SGK, t. 9, s. 936).

³⁷ Osadę tę znamy jedynie z rejestru 1565 r.: „Okręglow nobiles”: wymieniona bez informacji o opodatkowaniu w LS 1564/1565, s. 330. Zapewne tenże Okręglów wymienia Tabela 1827 w parafii Mníchów (1 dom). Następnie osada przestała istnieć, nazwy nie odnajdujemy nawet w wykazie urzędowych nazw z tego terenu.

³⁸ Była to drobna osada nowo lokowana, jej właścicielem był Jan Rusiecki, posiadacz wsi Niedźwiedz. Nazwę Pułaczów odnajdujemy na mapie 1:100 000 WIG, 1938 r.; w *Spisie miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1968 (wg stanu w 1966 r.), Pułaczów został określony jako kolonia Niedźwiedzia. Na mapie pruskiej 1:300 000 z 1910 r. osada ta nosiła zniekształconą nazwę Płaców.

³⁹ Zob. H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7. W opracowaniu woj. lubelskiego w drugiej połowie XVI w. osad niezlokalizowanych było 1,3%, tyle co dla Mazowsza.

Tabela 1. Miejscowości niezlokalizowane

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka	Uwagi
chęciński	Kurzelów	Lipna (Lipna Nowa)	1662	lokowane przed 1571 r., własność klasztoru Cystersów jędrzejowskich
chęciński	Kurzelów	Wojciechów	1662	
chęciński	Włoszczowa	Meszna	1673	znana od 1577 r.
radomski	Kowala Stępcocina	Brzyściany (Wrzeszczany)	1598	nieodnotowana w rejestrach poborowych ^a
radomski	Radzanów	Krukowa Wola	1662	wymieniona w pierwszej ćwierci XVI w. ^b
radomski	Regów	Ostrów	1598	jedyna wzmianka ^c
radomski	Regów	Sosnowy Łąg	1598	jedyna wzmianka
stężycki	Wargocin	Piaski	1598	jedyna wzmianka
wiślicki	Gręboszów	Świnia Wola	1711	jedyna wzmianka w XVI w. z 1598 r. ^d

^a Osada wymieniona przez Długosza (LB, II, s. 520) z niezbyt przekonującą informacją o przynależności do par. Chlewiska. Następnie w 1529 r. (LR 1529, s. 409) i w wizytacji z 1598 r. Jako wieś drobnoszlachecka mogła wejść w skład Parznic, dużej wsi drobnoszlacheckiej w par. Kowala Stępcocina.

^b Wystąpiła w opisie par. Radzanów, ale bez informacji o dziesięcinie, Łaski LB, I, s. 663. Nieodnotowana w rejestrach poborowych XVI w., w 1662 r. zwana Krukową Wólką.

^c Do par. Regów wg rejestrów z drugiej połowy XVII w. i danych z XVIII w. należała duża wieś Matygi, nieznana wcześniej. Leżała ona na północ od Gołębia, na prawym brzegu Wisły (zob. zwłaszcza szczegółowe zdjęcie Heldensfelda), zaliczano ją jednak do pow. radomskiego; może to być kontynuacja jednej lub obu osad niezlokalizowanych.

^d Odnotowana przez E. Wiśniowskiego, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII w. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976, s. 182; w wyzyskanych przez autora wizytacjach występuje do 1711 r.

Tabela 2. Gęstość osadnictwa

Powiat	Liczba osad	Powierzchnia km ²	Liczba osad na 100 km ²
sandomierski	742	6082	12,2
radomski	613	5241	11,7
wiślicki	502	3074	16,3
pilzneński	440	3988	11,0
chęciński	286	3176	9,0
opoczyński	266	2457	10,8
stężycki	210	1772	11,9
Woj. sandomierskie	3059	25 790	11,9

Adolf Pawiński doszedł w swoich obliczeniach do ustalenia, że w woj. sandomierskim miało być w drugiej połowie XVI w. 100 miast i 2586 wsi, czyli 2686 osad⁴⁰. Obliczenie to zostało przeprowadzone na podstawie wybranych, zróżnicowanych jakościowo rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. Nasze badania, wyzyskujące pełniejszy materiał źródłowy, powiększyły zestawienie Pawińskiego o 373 osady, tj. o 13,8%. W liczbach względnych jest to więcej niż uzyskaliśmy dla trzech województw Mazowsza (9,8%). Najwięcej osad niewystępujących w rejestrach poborowych opublikowanych przez Pawińskiego stwierdziliśmy w powiatach: chęcińskim (20,2%), sandomierskim (17,3%) oraz radomskim (16,6%), najmniej natomiast w opoczyńskim (6,8%) oraz pilzneńskim (7,8%). Jest to w części niewątpliwie wynikiem wyrównania niedostatków rejestrów wybranych przez Pawińskiego, w części zaś – także odbiciem intensywnych procesów kolonizacji terenów leśnych w okresie późniejszym od

⁴⁰ P. Małopolska, s. 20, 23.

przekroju chronologicznego rejestrów opublikowanych przez Pawińskiego (1569–1581). Trzeba jednak zauważyć, że dla pow. opoczyńskiego z pewnością nie uchwyciliśmy rzeczywistego stanu osadnictwa w drugiej połowie XVI w., co tłumaczy się słabością podstawy źródłowej służącej do rekonstrukcji osadnictwa szesnastowiecznego owego powiatu; z drugiej połowy tego stulecia zachował się jedynie rejestr z 1577 r., opublikowany (nie zawsze starannie) przez Pawińskiego, brak było także akt wizytacji z końca XVI w. z tego terenu archidiecezji gnieźnieńskiej. Nieco danych o osadach w tym rejestrze pominiętych uzyskaliśmy ze źródeł proveniencji kościelnej i z rejestrów z pierwszej połowy XVI w.

Zestawienie liczby osad woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVI w. (tab. 2) uwzględnia osady bardzo różnej wielkości, od jednodworczych osad młyńskich i niewielkich przysiółków o własnej nazwie aż po miasta osiągające kilka tysięcy mieszkańców, jak Sandomierz czy Tarnów. Nie są to zatem jednostki w pełni porównywalne. Zestawienie ich pokazuje jednak, że najbardziej zasiedlony był pow. wiślicki, wyróżniający się, jak wiadomo, znacznymi obszarami dobrych gleb oraz brakiem wielkich kompleksów leśnych, charakterystycznych dla innych terenów Sandomierskiego. Był on zasiedlony podobnie gęsto, jak żyzne tereny pow. sandomierskiego na północ od nurtu Wisły. Najmniej zasiedlonym, pomimo uwzględnienia dość licznych osad pominiętych w obliczeniach Pawińskiego, okazał się pow. chęciński, reprezentujący i w średniowieczu peryferie osadnicze Sandomierskiego. Miał on jednak przeważnie gleby mało przydatne dla użytku rolniczego, pokryte w dużym stopniu przez lasy. Położony natomiast na prawym brzegu środkowej Wisły pow. stężycki, swoista kontynuacja dawnej kasztelanii i następnie ziemi sieciechowskiej, zasiedlony słabo u progu późnego średniowiecza, w wyniku intensywnego rozwoju osadnictwa w XV i XVI w. osiągnął w naszym zestawieniu przeciętną dla całego województwa, wysuwając się nawet minimalnie przed pow. radomski. Pomijając Stężyckie, różnice w zagęszczeniu osadnictwa na terenie woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVI w. są na ogół wynikiem wcześniejszych wielowiekowych różnic w rozwoju osadnictwa owej części Małopolski, o czym poucza obserwacja średniowiecznych procesów kolonizacyjnych tych stron.

1993 r.

III.3.1.3. WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Stefan Wojciechowski

Mapa przedstawia wszystkie miejscowości, których istnienie w województwie lubelskim ok. 1564 r. zostało mniej czy bardziej pewnie stwierdzone, nawet jeżeli niektóre z nich były w tym czasie opustoszałe (natomiast nie uwzględniono części miejscowości mimo posiadania przez nie osobnych nazw).

Punktem wyjścia pracy była kartoteka osiedli w układzie parafialnym, jako że źródła wykorzystane w takim przeważnie układzie je wymieniały. Zasadniczą podstawę źródłową stanowiły rejestry poborowe z lat 1531–1580, a także lustracje. Na kartce każdego osiedla wynotowano nazwy dawne i nazwę współczesną, przynależność parafialną dawną i współczesną, przynależność powiatową, właściciela, względnie właścicieli, następnie wszystkie przekazane przez źródła elementy gospodarczo-społeczne. Zanotowane odmianki nazw pozwoliły na ustalenie nazwy właściwej, bez względu na pisownię, często podawaną w formie zlatynizowanej, a bez ścisłego przestrzegania jakichś reguł, jako że do drugiej połowy XVI w. formowała się jeszcze ortografia języka polskiego i występowały duże dowolności w transkrypcji dźwięku polskiego na pismo dostosowane do notowania dźwięków języka łacińskiego.

Z kolei naniesiono punkty osadnicze na kalkę, sporządzając koncept mapy w skali 1:300 000. Miejscowości zidentyfikowane z dzisiejszymi osiedlami od razu przy wnoszeniu do kartoteki nie sprawiały w tym następnym etapie trudności. Natomiast więcej uwagi należało poświęcić identyfikowaniu i lokalizowaniu tych osiedli, których szesnastowieczne nazwy nie dały się łatwo powiązać z dzisiejszym osadnictwem, które zwłaszcza już w ogóle zaginęły, a takich przecież nie brak w województwie lubelskim. Wykorzystując swoje dawne studium tego zagadnienia¹, posiłkując się mapami z XVIII–XX w. i dodatkowymi informacjami źródeł pisanych, takich jak rejestry podatkowe z XVII w., sprowadzono liczbę miejscowości niezlokalizowanych do 12. Przy tym jednak w niektórych wypadkach można było oznaczyć lokalizację tylko przybliżoną (np. Podbiele w parafii Ostrów, Szczepanów w parafii Świeciechów). A oto wsie, których nie udało się umiejscowić nawet w przybliżeniu:

w powiecie lubelskim	w parafii Baranów	– Stoczek
	w parafii Kamionka	– Śnieżna Wola
	w parafii Końska Wola	– Lipcowa Wola
	w parafii Końska Wola	– Wola Tenczyńska
	w parafii Lewartów	– Stanisławów
	w parafii Lewartów	– Wilków
w powiecie urzędowskim	w parafii Wrzawy	– Oczerchów
	w parafii Wrzawy	– Sinie Kozy
w powiecie łukowskim	w parafii Łuków	– Izdbiska
	w parafii Pruszyn	– Zawady
	w parafii Trzebieszów	– Koszuty
	w parafii Zbuczyn	– Boruty

¹ S. Wojciechowski, *Zaginione osady w Lubelskiem*, „Pamiętnik Lubelski”, t. 1, Lublin 1929.

Nazwy osiedli na mapie podano w brzmieniu szesnastowiecznym, a w pisowni dzisiejszej. Znaczniejsze odmianki nazw zostały uwzględnione w indeksie.

W województwie lubelskim znajdowało się ogółem 915 miejscowości, w tym 36 miast.

Tabela 1. Osiedla miejskie i wiejskie

Powiat	Powierzchnia w km ²	Ogółem osiedli		1 osiedle przypada na km ²	1 osiedle miejskie przypada na km ²	1 osiedle wiejskie przypada na km ²	Na 1 osiedle miejskie przypada osiedli wiejskich
		miejskich	wiejskich				
lubelski	6666	27	499	12,7	246,4	13,3	19
urzędowski	1929	2	108	17,5	964,5	17,8	54
łukowski	2089	7	272	7,4	298,4	7,6	38
Razem	10 684	36	879	11,6	296,7	12,1	24

Rozmieszczenie osadnictwa wskazuje na jego związek z warunkami fizjograficznymi, chociaż nie można przy tym zapominać, że na to rozmieszczenie oddziaływały również stosunki społeczne czy polityczne. Oczywista zależność człowieka od środowiska przyrodniczego była przed wiekami o wiele donioślejsza niż obecnie, a szczególną rolę odgrywała w czasie zakładania osiedli na nowych niezagospodarowanych jeszcze miejscach. W miarę możliwości poszukiwano warunków najkorzystniejszych tak pod względem glebowym, jak i zaopatrzenia w wodę, dostępności lasu itd. Zwłaszcza zależność osadnictwa od gleb, przy gospodarce w ogromnej mierze rolniczej, a stosunkowo słabym jeszcze rozwoju agrotechniki, musiała dochodzić do głosu.

I tak widoczne na mapie zagęszczenie osiedli w parafii Zbuczyn uwarunkowane było zalegającymi tam lepszymi niż na innych terenach glebami, jakimi są bielice, gdy np. w parafii Tuchowicz rzadkie rozmieszczenie osiedli spowodowane było słabymi glebami piaszczystymi. Dwie rozległe parafie na wschodzie powiatu lubelskiego, Ostrów i Parczów, pokryte przeważnie lasami, miały i mają nadal bardzo słabe piaski oraz obfitują w podmokłości. Piaszczysty teren położony na prawym brzegu Wieprza na odcinku między wsią Czemierniki a Łańcuchowem wykazuje zaledwie 5 osiedli. Natomiast dobre lessowe gleby leżące na północy Wyżyny Lubelskiej (mniej więcej po linię Puławy, Końskowola, Kurów, Garbów, Dys, Łęczna) miały duże zagęszczenie wsi starych, sięgających początkami przynajmniej XIII w.

W ciągu stulecia poprzedzającego przekrój czasowy naszej mapy znacznie wzrosła w województwie lubelskim liczba osiedli. Przyrost ten był niewielki na obszarach już stosunkowo gęsto zasiedlonych, jak brzegi większych rzek nawet płynących wśród dużych lasów. Natomiast na terenach położonych między Wieprzem a Tyśmienicą, Wieprzem a Mininą, na południe od dolnego biegu Wieprza i od Liwca, na południe od krawędzi Wyżyny Lubelskiej – od czwartego ćwierćwiecza XV w. do połowy XVI w. powstawały nowe osiedla, przeważnie własności szlacheckiej: na północy w ziemi łukowskiej zasiedlane przez drobną szlachtę, na południu przez chłopów.

Bezpośrednio po okresie przedstawionym na mapie, to jest w latach 1580–1620/1626 przybyło po parę wsi w okolicach Parczowa (Kopina, Wola Tulnicka), Bystrzycy (Wola Rozkopaczewska, Wola Zawieprzicka, Zalesie), w parafii Opole (Niedzów, Trzciniec, Trzebieszka) i w parafii Goraj (Rzeczyca, Wola Kątecka), nie licząc pojedynczych nowych wsi w jeszcze innych stronach.

1966 r.

III.3.1.4. WIELKOPOLSKA

Arkadiusz Borek, Michał Słomski

Podstawowym założeniem prac atlasowych jest przedstawienie na mapie pełnej sieci osadnictwa ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w. Znalazły się na niej, obok osad funkcjonujących przez całe półwiecze, również miejscowości, które w tym okresie zanikły lub zostały lokowane. Baza źródłowa wykorzystana w tym celu została przedstawiona wyżej (zob. M. Słoń, *Źródła pisane*). W tym rozdziale powtórzone zostaną znane z poprzednich tomów zasady lokalizacji miejscowości¹ i zamieszczona ogólna charakterystyka osadnictwa województw poznańskiego i kaliskiego, ze szczególnym uwzględnieniem nowego osadnictwa na północy. Termin „lokalizacja” oznacza tutaj dwuetapową metodę rekonstrukcji sieci osadniczej. Po pierwsze, identyfikację miejscowości wspomnianych w źródłach z tymi widocznymi na najwcześniejszych przedstawieniach kartograficznych (od końca XVIII w., zob. wyżej, T. Panecki, *Źródła kartograficzne*). Po drugie, oznaczenie tej zidentyfikowanej miejscowości na opracowywanej mapie.

Na mapie oznaczyliśmy samodzielne osady, posiadające własną nazwę, tworzące skupisko osadnicze, którego mieszkańcy użytkowali określony teren². Nie decydowała tutaj przynależność własnościowa lub parafialna, podziału na dwie miejscowości dokonywaliśmy tylko wypadkach, gdy mieliśmy potwierdzone wiadomości o osobnej nazwie dla tych części i dało je się wyróżnić przestrzennie.

Zakres takiej odrębności bywał różny, dotyczy to zwłaszcza folwarków i obiektów gospodarczych (młynów wodnych i rudnych-kuźnic, pił-tartaków). Jednostki obu tych kategorii często stanowiły części wsi i w takich wypadkach nie zostały przedstawione jako osobne punkty osadnicze. Zdarzało się jednak, że były one osobnym zgrupowaniem zabudowy z własną nazwą, wówczas oznaczaliśmy je na mapie, jeśli możliwe było ich zlokalizowanie w sposób pewny. Przestrzenną odrębność młynów od osad zupełnie pomijały rejestry poborowe, dopiero weryfikacja rejestrów na podstawie innych źródeł (pisanych i kartograficznych) pozwalała na zlokalizowanie ich na mapie. Najjaskrawszym przykładem jest tutaj młyn Gromadzki (pow. kcyński). W rejestrach poborowych był on wymieniany razem z Grocholinem³, które było od niego oddalone o 10 km i oddzielone kilkoma innymi miejscowościami. W tym samym powiecie przy Jaktorowie i Oleśnicy rejestry wzmiankowały kuźnice⁴, ale dopiero informacje z rejestru podymnego z 1635 r. pozwoliły na określenie ich jako osobne obiekty⁵, które można oznaczyć na mapie.

Przypadki wsi, które wystąpiły w liczbie przynajmniej trzech, objętych dwuczłonową nazwą – określeniem wspólnym i jego dopełnieniem, związane zazwyczaj z rozdrobnioną własnością szlachecką

¹ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.1.5; tenże, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.1.1.

² H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

³ RPWK, kcn, 1577, nr 137; RPWK, kcn, 1578, nr 149; RPWK, kcn, 1579, nr 134; RPWK, kcn, 1581, nr 133; RPWK, kcn, 1591, nr 128.

⁴ RPWK, kcn, 1564, nr 51; RPWK, kcn, 1565, nr 51; RPWK, kcn, 1576, nr 44; RPWK, kcn, 1577, nr 61; RPWK, kcn, 1578, nr 70; RPWK, kcn, 1579, nr 55; RPWK, kcn, 1581, nr 55; RPWK, kcn, 1582, nr 52; RPWK, kcn, 1583, nr 51; RPWK, kcn, 1591, nr 113.

⁵ Podymne 1635, k. 73r.

i powszechne na Mazowszu, wystąpiły tylko w powiatach gnieźnieńskim (Grzybowo, Gulczewo, Małachowo, Mikołajewice, Popowo, Strzyżewo)⁶, kaliskim (Gać, Prusy) i pyzdrowskim (Murzynowo, Nadarzyce). W większości wydzielenie ich poszczególnych części nie budziło wątpliwości, ponieważ zachowały one samodzielność przynajmniej do XIX w. W niektórych wypadkach nie można wykluczyć, że chodziło bardziej o działki własnościowe niż samodzielne jednostki osadnicze, jednak przyjmując zasadę o rozstrzygnięciu wątpliwości na korzyść samodzielności danej osady, tak je potraktowano. Zdarzały się też miejscowości, przy których taka interpretacja była jednak zbyt słabo udokumentowana i pojawiające się w źródłach nazwy – prawdopodobnie określenia działów – traktowano jako odmiankę nazwy danej miejscowości (np. Dębsko, Kamień, Karmin i Kościelec w pow. kaliskim).

Osady przedmiejskie oznaczono, kiedy występowały jako wyraźnie wyodrębnione jednostki osadnicze z własnymi nazwami (np. Świętopietrze pod Przemętą lub Sarnówka przy Sarnowie – oba przedmieścia w pow. kościańskim). Przedmieścia traktowaliśmy jako część miasta w dwóch wypadkach: gdy rozumiane były jako obszar ściśle przylegający do właściwego miasta, choć posiadały własną nazwę, oraz wtedy, gdy nazwy tej nie posiadały. I tak, chociaż przedmieścia Żnina (pow. kcyński) określano miastem Rybaków, Piskorzewa i Ostrowia, nie były one traktowane jako osobne jednostki osadnicze, dlatego też nie znalazły się na mapie⁷. Podobnie na mapie nie oznaczyliśmy znajdującej się pod Leszmem Leszczyńskiej Wsi (pow. wschowski). Podział na miasto i wieś o tej samej nazwie nastąpił zapewne w momencie lokacji miasta Leszna w latach 1547–1549. Co prawda Leszczyńska Wieś jest zaznaczona zarówno na mapie Karola Perthéesa, jak i Davida Gilly’ego, nie występuje jednak w wykorzystanych przez nas rejestrach poborowych, nie jest wymieniona jako osobny punkt osadniczy również w rejestrze podymnego 1631 r.⁸ Dlatego też nie uwzględniamy jej na mapie. Przedmieścia stanowiące część konurbacji miejskich, określane najczęściej nazwą przymiotnikową wywodzącą się od nazwy miejscowości, do której prowadziła przez to przedmieście droga z miasta, zostały uwzględnione jedynie na planach rekonstrukcyjnych poszczególnych miast (m.in. Wschowy, Dolska, Pleszewa) i z tego powodu nie znalazły się w indeksie. Lokalizowaliśmy wsie podmiejskie, które były wyodrębnione przestrzennie i w późniejszym czasie weszły w skład miast. W większości wypadków do zlokalizowania tych wsi wystarczały mapy Perthéesa, Gilly’ego i *Urmesstischblätter*⁹. Za przykład może posłużyć Doktorowo koło Grodziska w powiecie kościańskim, które dzisiaj jest zachodnią częścią Grodziska. Specyficzną formę wsi podmiejskich stanowiły Kissy, zarówno te koło Wielenia, jak i koło Czarnkowa (pow. poznański) – te drugie wzmiankowane niekiedy jako przedmieście¹⁰. Obecnie wchodzi one w skład tychże miast, oznaczono je na miejscu ulic Rybaki w obu miastach. Zarówno ich założenie, jak i obecne nazwy ulic na ich dawnych terenach wiązać należy z rybackim charakterem obu osad¹¹.

Zdarzało się jednak, że na podstawie najstarszych wykorzystanych przez nas map nie udało nam się odnaleźć podmiejskich wsi wzmiankowanych w rejestrach poborowych. Tak było w Kwiatkowie, Sobótce Wielkiej (oba miasta z pow. kaliskiego) oraz w przypadku Wojszczyzna pod Lwówkiem (pow. poznański). W takich sytuacjach lokalizację podmiejskiej wsi uznaliśmy za związaną i powiązaliśmy ją z miastem, przy którym się znajdowała.

⁶ J. Karczewska, *Rozmieszczenie wsi zagrodowych i drobnoszlacheckich w powiecie gnieźnieńskim na przełomie XV i XVI wieku*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, t. 29, 2014, nr 2, s. 21–27, 29–30, 33–34.

⁷ Wymienia je rejestr poborowy z 1591 r., zob. RPWK, kcn, 1591 (ASK I 4, k. 789r); Z. Schmidt, *Rozwój układu przestrzennego miasta, jego architektura i sztuka*, [w:] *Żnina. 700 lat dziejów miasta*, Bydgoszcz 1965, mapa III; Z. Górczyk, *Lokacja miejska Żnina oraz dzieje osady do końca średniowiecza*, [w:] *Żnina. 750 lat dziejów miasta*, red. T. Janicki, Żnina 2013, s. 64; R. Witkowski, *Czasy nowożytne (od początku XVI w. do 1815 r.)*, [w:] tamże, s. 90.

⁸ O powstaniu wsi Leszno/Leszczyńskiej Wsi wspomniano w: A. Wędzki, *Najdawniejsze dzieje Leszna do roku 1547*, [w:] *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997; T. Jurek, *Zagadki najdawniejszych dziejów Leszna*, [w:] *Leszno i Leszczyńscy. Sesja naukowa z okazji 450-lecia lokacji miasta Leszna*, red. A. Konior, Leszno 1997, s. 13–21; tenże, *Leszno*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 590.

⁹ Niejako osobną kategorię stanowiło osadnictwo wokół Poznania, zob. P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy w XVI wieku* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.6.24.4.

¹⁰ RPWP, pzn, 1563, nr 147.

¹¹ Z Kissów pod Czarnkowem w drugiej połowie XVI w. płacono pieniądze prawie wyłącznie od 5 do 7 rybaków (RPWP, pzn, 1563, nr 147; RPWP, pzn, 1567, nr 192, 586; RPWP, pzn, 1576, nr 126; RPWP, pzn, 1577, nr 130–131; RPWP, pzn, 1580, nr 135; RPWP, pzn, 1581, nr 94, 134; RPWP, pzn, 1582, nr 92; RPWP, pzn, 1583, nr 129–130). O tego rodzaju osadnictwie zob. H. Ludat, *Die Ostdeutschen Kietze. Mit einem Nachwortversehen*, Hildesheim–Zürich–New York 1984.

Na mapie głównej nie zaznaczono karczem z własnymi nazwami, które zostały zidentyfikowane jako jednostki osadnicze¹². Ich lokalizację przedstawiono na mapie dróg.

Na mapie oznaczyliśmy również te zamki i klasztory opackie, które były osobną jednostką osadniczą. Rozumiemy przez to sytuację, gdy wokół zamku lub klasztoru nie zorganizowało się stałe osadnictwo o charakterze wiejskim. Osobną jednostkę osadniczą stanowił zamek w Drahimiu (pow. walecki) oraz klasztory cysterskie w Łądzie (pow. koniński) i Paradyżu (pow. poznański). Za osobną jednostkę osadniczą uznaliśmy również zamek w Kole (pow. koniński), oddalony od miasta o ponad 1,5 km, do tego oddzielony od niego jedną z odnóg Warty¹³.

Zgodnie z pierwotnymi założeniami serii na mapie nie oznaczono wsi pustych, których obszar wykorzystywany był w drugiej połowie XVI w. jako areał rolniczy dla folwarków lub kmieci z sąsiednich wsi¹⁴. Ponieważ ich lokalizacja jest częstokroć znana (przetrwały jako nazwy terenowe lub zostały powtórnie zasiedlone), wiadomo także o ich przynależności powiatowej i parafialnej, informacje te można było wykorzystać do wytyczenia granic administracji państwowej i kościelnej. Wyjątkiem od tego założenia jest pustka Ostrówce (Ostroszcze, pow. kcyński), stał tam jedynie zrujnowany kościół, jednak do połowy XVII w. miejscowość tę uznawano za centrum parafialne z własnym okręgiem (zob. wyżej, s. 78).

Wspomniane we wstępie do niniejszego tomu przemiany technologiczne spowodowały potrzebę dookreślenia metody stawiania punktu osadniczego, co jest konsekwencją o wiele większej precyzji kartograficznej w pracy z Systemem Informacji Geograficznej (GIS). Przy opracowywaniu poprzednich tomów nanoszenie punktu na mapie od początku opierało się na oznaczeniu danej osady dwuwymiarowym znakiem, który w odniesieniu do terenu po opracowaniu kartograficznym stawał się okręgiem o kilkusetmetrowej średnicy (w skali rzeczywistej). Obecnie zaś oznaczenie miejscowości następuje przez naniesienie na podkład kartograficzny bezwymiarowego punktu, posiadającego jedynie współrzędne, co oznacza o wiele większą dokładność pierwotnego zaznaczenia. Ten punkt nabiera realnych wymiarów dopiero przy redakcji mapy. Z tego względu przyjęto dokładniejsze wytyczne dotyczące stawiania punktów osadniczych na mapie podkładowej, wspomniane już w poprzednich tomach serii¹⁵. W miastach oznaczano środek rynku, względnie inny znany środek dawnego centrum miasta. We wsiach parafialnych oznaczano kościół parafialny, w pozostałych wyraźne centrum osady, jej geometryczny środek, główne skrzyżowanie dróg lub obiekt, który z dużym prawdopodobieństwem nie zmienił swojej lokalizacji (dwór). Jeżeli posiadano informacje, które w danym przypadku nakazywały uznać za centrum osady inne miejsce, to oczywiście uwzględniano je. Jako podkład kartograficzny, na którym bezpośrednio lokalizowano miejscowości, tak jak w poprzednich tomach, zostały wykorzystane mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego z lat 20. i 30. XX w. Zdarzały się jednak przypadki, że ostatni raz lokalizacja nieistniejącej obecnie osady została oznaczona na mapach z XIX w.

Na mapach głównych serii lokalizacja miejscowości może wystąpić w trzech wariantach: pewnej, związanej lub przybliżonej. Zdecydowana większość znajdujących się na mapie osad ma lokalizację pewną (95%), co oznacza, że ich umiejscowienie na mapie nie powinno budzić wątpliwości, ale nie znaczy to też, że zawsze było sprawą oczywistą. Potencjalne „przesunięcia” miejscowości między XVI a XVIII w., wynikające ze zmiany koryta rzeki, pożarów, przemian sieci drożnej albo po prostu rozwoju zabudowy, nie mogły być tutaj uwzględniane, ponieważ nie są w żaden sposób uchwytnie. Jak już wspomniano, tam gdzie to możliwe, starano się oznaczać centrum osady na podstawie najstarszej zabudowy (kościół, dwór), co w niektórych wypadkach niwelowało te zmiany. Znaczenie tych „przesunięć” ogranicza także skala mapy (4 mm = 1 km). Lokalizacja wiązana (2% osad na mapie) wskazuje, że posiadaliśmy jedynie informacje sugerujące, że dana miejscowość znajdowała się w pobliżu innej

¹² Za takie uznano Górkę w pow. kościańskim i karczmę Belzant, założoną w 1593 r. nad jeziorem Trzebieszki; S. Chmielewski, *Górki*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 645; Żmizdiński, s. 59. W 1598 r. król potwierdził kolejny przywilej na karczmę Belzant, która wymieniona została jako osobna jednostka osadnicza również w 1627 r.; MK 142, k. 206v–207r; AP Poznań, Akta miasta Ujście, I/1, k. 17r.

¹³ Zob. też M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2c.4.

¹⁴ S. Mielczarski, J. Szaflik, *Zagadnienie łąk pustych w Polsce w XV i XVI wieku*, SMDWP, t. 1, 1956, z. 2, s. 95–102; A. Nowak, *Pustki na wsi kaliskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Rocznik Kaliski”, t. 41, 2015, s. 32–35.

¹⁵ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 69; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 72; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.1.1.

osady. Ten zabieg dotyczy głównie wsi, które współdzieliły nazwę z inną poprzez przymiotnik „Małe” lub inny (jak przy wspomnianych wsiach szlachty zagrodowej). Lokalizację przybliżoną (1,3% osad na mapie) nadawano punktom osadniczym w dwóch wypadkach. Po pierwsze, kiedy nie udało się odnaleźć danej miejscowości na mapach, a posiadaliśmy informacje opisowe dotyczące jej położenia czy też inne wskazówki o jej położeniu względem pobliskich osad (tutaj dla województwa poznańskiego nieocenioną pomoc stanowił SHGPoz). Drugą grupę stanowią przypadki, kiedy wątpliwa była identyfikacja miejscowości znalezionej w źródle z tą z najwcześniejszych map. Nie lokalizowaliśmy miejscowości, jeśli dysponowaliśmy tylko informacjami o jej przynależności parafialnej. Lokalizacja wiązana i przybliżona dotyczy wyłącznie wsi (także w wypadku powiązania z miastami), jeśli nie mogliśmy w miarę dokładnie zlokalizować młyna lub folwarku, pomijaliśmy go na mapie, ale został on wymieniony w indeksie miejscowości.

Początkowe trudności przy identyfikowaniu niektórych osad, głównie w powiecie waleckim oraz na pograniczu wielkopolsko-brandenburskim, sprawiało również nazewnictwo miejscowości. Częstokroć nazwy osad pojawiały się w niemieckiej formie, niejednokrotnie różniące się od obecnie funkcjonujących. W tym przypadkach pomocne były słowniki i opracowania językoznawcze¹⁶.

Niektóre z przypadków związanych z decyzją o lokalizacji wymagają tutaj uzasadnienia.

Jako jedną miejscowość zdecydowaliśmy się potraktować Zawadkę (Zawady) w powiecie konińskim, chociaż istnieją również przesłanki do rozdzielenia jej na dwie części. Zawadka występuje w rejestrach poborowych jako niewielka wieś królewska, której rozmiar potwierdzają lustracje¹⁷. Wyjątkiem jest tutaj pojawienie się w spisie z 1581 r. dodatkowej wklejki, przedstawiającej tę wieś jako znacznie większą i bogatszą, posiadającą młyn, bez podania właściciela¹⁸. Z tą informacją należy prawdopodobnie łączyć Zawady pojawiające się w Tekach Dworzaczka, należące w drugiej połowie XVI w. do Cisnowskich i Krzysztofa Iwińskiego, stanowiące mały klucz dóbr razem z Powierciem i Leśnicą. Zawadka w źródłach kościelnych pojawia się w różnych parafiach, jest wymieniana w parafii Kościelec¹⁹ (zapewne część królewska) i Grzegorzewo²⁰ (część szlachecka). Wskazuje to faktycznie na istnienie dwóch różnych wsi. W takim wypadku pewna byłaby lokalizacja wsi szlacheckiej – są to widoczne na mapach zabudowania z młynem na Warcie przy Powierciu. Nie jest pewne, gdzie można by w tym kontekście umieścić wieś (część) królewską. Podstawą jest tu stwierdzenie, że dobra starostwa kolskiego, do których należała królewska Zawadka, znajdowały się po przeciwnej stronie Warty niż Zawadka szlachecka. Dość niepewną informacją z tym związaną jest wzmianka, że łąka bernardynów kolskich „leży między wsiami Zawady a Kościelcem, podle gościńca kolskiego”²¹. Wydawcy lustracji królewskich z 1616 r. wskazują, że gościniec kolski oznacza drogę prowadzącą na Kalisz. Chodzi tu o trakt ciągnący się przez Brudzew do Turka (zob. mapę pt. „Ważniejsze gościńce Wielkopolski w XVI wieku”). Można przypuszczać, że ten opis odnosi się do Zawadki królewskiej. Oznacza to, że należy ją lokalizować na wschód od tej drogi, w kierunku gdzie za Wartą leży Zawadka szlachecka. Biorąc pod uwagę wszystkie te informacje, zbieżność nazw, bliskie położenie i brak możliwości ścisłej lokalizacji, na mapie została oznaczona tylko jedna Zawadka, o własności mieszanej, na miejscu zidentyfikowanym z częścią szlachecką.

Zmienne na najwcześniejszych mapach jest położenie Mielżynka (pow. pyzdrowski). Na mapie Gilly’ego został on wyraźnie oznaczony na południe od Mielżyna²², na późniejszym arkuszu *Urmesstischblätter* przylega zaś od strony zachodniej²³. W tym przypadku przyjęto lokalizację za *Urmesstischblätter*, ze względu na większą skalę mapy.

¹⁶ W. Kętrzyński, *Nazwy miejscowe polskie Prus Zachodnich, wschodnich i Pomorza wraz z przezwiskami niemieckimi*, Lwów 1879; A. Chludziński, *Nazwy miejscowe gminy Czaplinek (wybór)*, [w:] *Z dziejów ziemi drawskiej i szczecińskiej. Międzynarodowa Konferencja Naukowa. Siemczyno, gm. Czaplinek 6 lipca 2012 r.*, red. A. Chludziński, Pruszcz Gdański 2013, s. 43–68 oraz wspomniane niżej pozycje wykorzystane przy ustalaniu rozwoju osadnictwa w drugiej połowie XVI w., jak również poszczególne hasła w SHGPoz. Pomocniczo korzystano również z E. Callier, *Powiat walecki w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny*, Poznań 1888. Wykorzystano też poszczególne tomy NMP.

¹⁷ LWWK 1616, s. 342; LWWK 1628, s. 121; LWWK 1659, s. 181.

¹⁸ RPWK, knn, 1581, nr 71.

¹⁹ LBG I, s. 247; Wiz. Gn. 1608–1609, s. 146.

²⁰ LBG I, s. 219; Wiz. Gn. 1608–1609, s. 284.

²¹ LWWK 1616, s. 331.

²² Gilly 1802.

²³ UMTB, ark. 2002 (Mielżyn, 1830 r.).

Jako pewną lokalizację oznaczono Małą Wieś i Wielką Wieś pod Targową Górką (Milesna Górka) w powiecie pyzdrskim. Informacje o ich położeniu oparliśmy na wiadomościach od regionalistów.

Lokalizację XVI-wiecznego Dębówka (pow. nakielski) na miejscu dzisiejszego Dębówka Nowego należy uznać za pewną. Zabudowę na miejscu dzisiejszego Dębówka Starego potwierdzają dopiero mapy z końca XIX w.²⁴ i nie ma ono charakteru zwarteo. Co prawda na mapie Gilly'ego²⁵ oznaczenie Dębówki jest przesunięte na północ względem Krostkowa, ale obszar ten znajduje się poza właściwym zasięgiem tej mapy. Mapy z przełomu XVIII i XIX w.²⁶ jednoznacznie wskazują zabudowania bezpośrednio na zachód od Krostkowa, a więc na miejscu obecnego Dębówka Nowego.

Dłuższego komentarza wymaga lokalizacja wsi Kościerzyn Mały i Kościerzyn Wielki (Kościerzyna, pow. nakielski), która na naszej mapie jest odwrócona w stosunku do położenia tych wsi na mapach od początku XVIII w. Podstawą do takiego ich umiejscowienia były przekazy dotyczące przynależności parafialnej tych miejscowości i ich umiejscowienia względem Łobżonki. Rejestry poborowe konsekwentnie wymieniają Kościerzyn Wielki w parafii Luchowa, a Mały w Glesnie (Gliśno)²⁷, czyli do parafii położonych odpowiednio po północnej i południowej stronie rzeki Lubczy. Podobnie wizytacja z połowy XVII w. przypisuje Kościerzynę (bez określenia) do parafii Łobżenica²⁸ (do której afilowano Luchowo, zob. wyżej, s. 82), a Kościerzynę Minor (Kościerzynkę) jako obiekt sporów między plebanami z Gromadna i Glesna. Wynikało to z tego, że kościół w Gromadnie rościł sobie prawa do części wsi położonej na jednym z brzegów rzeki Łobżonki²⁹. Informacja o tym, że Kościerzyn Mały zajmował oba brzegi rzeki znajduje się również w Tekach Dworzaczka³⁰, Kościerzyn Wielki określany jest zaś jako leżący koło Łobżenicy i Trzebonia³¹. W źródłach kartograficznych to właśnie Kościerzyn Wielki zajmuje oba brzegi Łobżanki, naprzeciwko Kościerzyna Małego zaś znajduje się wieś Szczerbin (Szczerbinko), również istniejąca już w XVI w. W tej sytuacji jasne jest, że musiało dojść do zamiany nazw tych miejscowości. Przegląd regestów w Tekach Dworzaczka wskazuje, że zmiana ta zaszła prawdopodobnie na przełomie XVII i XVIII w., kiedy to przez jakiś czas pojawia się Kościerzyna Spalona.

W niewielkim stopniu została skorygowana lokalizacja Wierzchosławia (pow. kaliski), który bywa identyfikowany z dzisiejszym Żychlinem. Jednak na najwcześniejszych mapach³² osada Wierzchosław jest bliżej drogi między Karsami i Sobótką, a więc nieco na południowy wschód od dzisiejszych zabudowań Żychlina. Tam też oznaczono Wierzchosław na naszej mapie.

Jako pewną przyjęto lokalizację folwarku, a później osady młyńskiej Błotnino w powiecie kaliskim. Zidentyfikowano go z widocznym na mapach młynem Maślanka. Podstawą do tego była informacja o młynarzu Maślance, które posiadał młyn Błotnino w 1612 r.³³ W tym wypadku przydomek młynarza wyparł pierwotną nazwę obiektu³⁴.

Za pewną uznano również lokalizację wsi Jeziercze (Jezierza) w powiecie gnieźnieńskim. Folwark o tej nazwie jest oznaczony na wszystkich wykorzystanych źródłach kartograficznych. Wieś ta w 1534 r. pojawia się jako *deserta*³⁵. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. jest tam tylko jeden zagrodnik³⁶. W pogłównym z 1673 i 1674 r. również określona jako *deserta*³⁷. Według informacji

²⁴ Karte des Deutschen Reiches 1893.

²⁵ Gilly 1802.

²⁶ Schrötter, ark. s20+24; Pfau, ark. 57.

²⁷ RPWK, nkl, 1564, nr 28, 55; RPWK, nkl, 1565, nr 31, 32, 68; RPWK, nkl, 1576, nr 41, 42, 43, nr 73; RPWK, nkl, 1577, nr 28, 56; RPWK, nkl, 1578, nr 46, 47, nr 48, 82; RPWK, nkl, 1579, nr 37, 38, 3974; RPWK, nkl, 1580, nr 45, 46, 47, 79; RPWK, nkl, 1581, nr 44, 78; RPWK, nkl, 1582, nr 40, 41, 73; RPWK, nkl, 1591, nr 28, 57.

²⁸ Panske, s. 290.

²⁹ Tamże, s. 298, 368.

³⁰ Teki Dworzaczka, Regesty, 2095 (nr 158) 1580.

³¹ Tamże, 2681 (nr 163) 1597.

³² Perthées Kalisz; Gilly 1802; UMTB, ark. 2422 (Sobótka, 1829 r.).

³³ Teki Dworzaczka, Regesty, 2570 (nr 8) 1612.

³⁴ T. Gołębiewska, *Nazwy polskich młynów*, „Onomastica”, t. 14, 1969, z. 1–2, s. 106–110; J. Wiśniewski, *Nazwy młynów w Polsce*, KHKM, t. 18, 1970, nr 3, s. 449–455.

³⁵ Ulan. Visit., s. 497.

³⁶ RPWK, gzn, 1576, nr 245; RPWK, gzn, 1577, nr 235; RPWK, gzn, 1579, nr 320; RPWK, gzn, 1580, nr 317; RPWK, gzn, 1581, nr 263; RPWK, gzn, 1582, nr 233; RPWK, gzn, 1583, nr 240; RPWK, gzn, 1588, nr 261.

³⁷ ASK I 74, k. 62v, 205.

podanych przez Jana Korytkowskiego, lasy przy tej wsi stanowiły źródło drewna dla katedry gnieźnieńskiej, sama zaś osada zupełnie opustoszała w ciągu XVIII w., jej obszar pokryły lasy i jej granic nikt nie potrafił określić. Od nazwy wsi miało wziąć swoją nazwę nadleśnictwo³⁸. Mimo zerwania ciągłości osadniczej wydaje się, że zabudowania w środku lasu są śladem dawnej wsi.

Za oddzielne osady uznano Pępowo Małe i Pępowo Wielkie. Rejestry poborowe stale wymieniały dwie osady o nazwie Pępowo. Identyfikacji miejscowości nie ułatwiał brak konsekwencji w przekazach pochodzących z różnych źródeł. I tak, nazwa Pępowo Małe (Pępówko) odnoszona bywa do działu szlacheckiego, jednak w rejestrach poborowych jest dział ten określano jako Pępowo Wielkie. SHGPoz³⁹ uznał informacje na ten temat za przekazy o działach majątkowych – kustodii gnieźnieńskiej i szlacheckim. Podziału Pępowa nie rejestrowały wykorzystane źródła kartograficzne, ponadto obecnie istnieje tylko jedno Pępowo. Podstawą do wydzielenia obu wsi był dla nas właśnie przekaz z rejestrów poborowych (rozdzielenie nazwami), poparte one zostały widocznym na mapie podziałem miejscowości na dwie części przez rzekę Dąbroczną. Za rejestrami przyjęliśmy lokalizację centrum parafialnego w Pępowie Małym, należącym do kapituły. To, że kościół znajduje się właśnie w dziale kustodii, poświadcza wzmianka o prezentowaniu przez kustosa plebana pępowskiego w połowie XV w.⁴⁰ oraz informacje z pierwszej ćwierci XVII w. W 1612 r. dział kustodii (*Pempowo s. Pempówko*) został zakupiony przez Andrzeja Konarzewskiego⁴¹ (posiadającego już dział w Pępowie Wielkim), a w 1625 r. miał on wystawić na miejscu starego kościoła nową, ceglana świątynię⁴², co w sposób ewidentny łączy się ze sprzedażą działu kustodii wraz z kościołem i zapewne prawem patronatu.

Niejasny jest stosunek między dwiema miejscowościami w powiecie gnieźnieńskim w parafii Modliszewko (Modliszewo Małe), występującymi w rejestrach poborowych: Dębłowie i Przysieką. Trudności przynoszą tutaj działy własnościowe w tych wsiach oraz nazewnictwo. W rejestrach poborowych w Dębłowie⁴³ jako płatnicy występują tylko Klemens i Szymon Rudniccy (stryj i bratanek), kolejni kustosze katedry gnieźnieńskiej. Na przynależność tej wsi do uposażenia kustodii gnieźnieńskiej wskazują również informacje z 1535 i 1612 r.⁴⁴, nie ma jednak wzmianki na ten temat w wydanych przez Bolesława Ulanowskiego wizytacjach dóbr kapituły ani w katalogu kanoników Jana Korytkowskiego⁴⁵. Wiadomo również, że dział w tej wsi posiadali bożogrobcy z Gniezna⁴⁶, został on jednak określony jako *sortis in Deblowo Przesieka dicta*⁴⁷. Łączenie tego miejsca z Przysieką z rejestrów poborowych nie wydaje się właściwe ze względu na jednoznaczne określenie, że dział bożogrobców leżał w Dębłowie. Nie budzi również wątpliwości istnienie tam działu królewskiego, pozostającego w dzierżawie⁴⁸. Największe problemy stanowi obecność działu szlacheckiego w Dębłowie. Potwierdza ją lustracja z lat 1659–1665⁴⁹ (dwa działy szlacheckie) i *Regestr diecezjów*⁵⁰. W drugiej połowie XVI w. jako szlacheccy posiadacze w Dębłowie pojawiają się Goryńscy⁵¹, prawdopodobnie objęli tę wieś jako tenutariusze⁵². W drugiej interesującej nas miejscowości – Przysiece – jako płatnik pojawia się Krzysztof Mileński. W Tekach Dworzaczka dla drugiej połowy XVI w. nie udało się odnaleźć wzmianek, które można z pewnością odnieść do interesującej nas Przysieki, zwłaszcza że w powiecie gnieźnieńskim istniały jeszcze dwie miejscowości o tej nazwie, w tym jedna położona w sąsiedniej parafii Sokolniki. W innych źródłach również nie natrafiono na wzmianki o takiej

³⁸ J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883, s. 226–227.

³⁹ Zob. T. Jurek, *Pępowo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 638.

⁴⁰ Tamże..

⁴¹ Teki Dworzaczka, Regesty, 2275 (nr 1408) 1612.

⁴² SGKP VIII, s. 37.

⁴³ RPWK, gzn, 1565, nr 201; RPWK, gzn, 1576, nr 189; RPWK, gzn, 1577, nr 182; RPWK, gzn, 1580, nr 251; RPWK, gzn, 1583, nr 190; RPWK, gzn, 1588, nr 212.

⁴⁴ Teki Dworzaczka, Regesty, 166 (nr 262) 1535; 2321 (nr 1408) 1612.

⁴⁵ Ulan. Visit.; J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy*, t. 1, s. 173–174.

⁴⁶ F. Sikora, *Najstarsze dokumenty i dzieje klasztoru bożogrobców w Gnieźnie*, SŻ, t. 19, 1974, s. 63.

⁴⁷ AmGn, I 155, s. 8.

⁴⁸ MK 51, 184; MK 65, 344v–345r; LWWK 1564, s. XXXVIII; LWWK 1628, cz. 1, s. 150; LWWK 1659, s. 192.

⁴⁹ LWWK 1659, s. 192.

⁵⁰ Czaykowski, s. 36.

⁵¹ Teki Dworzaczka, Regesty, 10909 (nr 1398) 1571, 3440 (nr 51) 1571; również 9797 (nr 1420) 1640.

⁵² MK 29, 338; MK 51, 184.

miejsowości. Istotną wiadomość na ten temat dostarcza nam rejestr z 1581 r., w którym Przysieka została określona *sive Deblowo vocata*⁵³. W tej trudnej do jasnego zinterpretowania sytuacji zdecydowano się identyfikować Dębłowo z działami kościelnymi, królewskim i z Dębłowem Królewskim, Przysiekę (Dębłowo) zaś z potwierdzonym we wspomnianej lustracji z lat 1659–1665 Dębłowem Szlacheckim. Obie te miejscowości są widoczne na późniejszych mapach, Przysiece nadano jednak lokalizację przybliżoną. Rozwiązania to jest zapewne uproszczeniem XVI-wiecznej sytuacji osadniczo-własnościowej, jednak fragmentaryczność informacji nakazuje rezygnację z bardziej rozbudowanych interpretacji.

Rakoniewice (pow. kościański) zlokalizowaliśmy na miejscu dawnej wsi Rakoniewice, położonej na południowy zachód od miasta Rakoniewice (założonego w 1662 r. na gruntach tej wsi⁵⁴), oznaczonej na planach Perthéesa, Gilly'ego i na UMTB. Czesram (pow. kościański) zaznaczyliśmy w miejscu kościoła parafialnego w północno-wschodniej części Golejewka. Jeszcze na mapach Perthéesa i Gilly'ego przy Golejewku zaznaczano kościół z taką nazwą⁵⁵. Lokalizację Dębrzna (pow. poznański) ustalono na miejscu dzisiejszej osady Ławica k. Sierakowa⁵⁶. Umieszczenie Gorzuchowa (pow. poznański) na południowy wschód od Rogoźna uzasadniają informacje zaczerpnięte z mapy Gilly'ego i *Urmesstischblätter*, na których folwark Gorzuchowo zaznaczono na północ od Budziszewa (nie uwzględniała go mapa Perthéesa). Smyczyna Stara (pow. kościański) w drugiej połowie XVI w. praktycznie opustoszała, leżała najprawdopodobniej w okolicy dzisiejszej osady leśnej Smyczyna. Obecna wieś o nazwie Smyczyna znajduje się w odległości ok. 2,5 km na wschód od miejsca lokalizacji Smyczyny Starej, jest kontynuacją występującej pierwszy raz w 1608 r. Smyczyny Nowej⁵⁷. Lokalizację Trzebca (pow. kościański) ustalono na podstawie informacji o folwarku *Trzepiec* na zachód od Siemowa⁵⁸. Trzcielina Mały i Trzcielina Wielki (pow. poznański) stanowią obecnie jedną wieś Trzcielina, przez którą środek przepływa strumień. Lokalizacje tych wsi dokonaliśmy na podstawie *Urmesstischblätter*. Na wschód od rzeczki zaznaczono tam *Trzcielino Königlich*, na zachód zaś *Adlich*⁵⁹. Miejscowości Trzek i Widzierzewice (pow. poznański), obie leżące na wschód i północny wschód od Czerlenina, zlokalizowano na podstawie *Urmesstischblätter*, na której to mapie stanowią osobne jednostki osadnicze⁶⁰. Już arkusz *Messtischblätter* i mapy późniejsze na miejscu dawnych Widzierzewic lokalizują miejscowość Trzek. Obecnie Widzierzewice (jako Wydzierzawice) stanowią część Trzeku.

Omówienie lokalizacji przybliżonych zaczniemy od wsi Kobylice (pow. pyzdrski). Pojawiła się ona w inwentarzu dóbr biskupstwa poznańskiego z 1564 r.⁶¹ oraz rejestrach poborowych z 1553 i 1565 r.⁶² Zidentyfikowaliśmy ją jako zachodnią część dzisiejszego Ciążenia. Podstawą do tego było określenie w rejestrze w 1565 r. *Kobielicze sive alia Ciaszim*, w kolejnych rejestrach poborowych pojawia się zaś *Ciązym Alia*. Pierwsza część Ciążenia raz pojawiła się jako *Ciązim kościelne*⁶³, co sugeruje odniesienie do obecnej części wschodniej. Takie rozwiązanie uprawdopodobnia również widoczny podział Ciążenia na dwie części. Ponieważ jest to rozwiązanie o charakterze hipotetycznym, Kobylice otrzymały lokalizację przybliżoną.

Za hipotetyczną przyjęto lokalizację Wielkiej Wsi pod Dźwiersznem (pow. nakielski). Wyróżnienie jej jako osobnej jednostki osadniczej w drugiej połowie XVI w. nie budzi wątpliwości. Oddzielnie

⁵³ RPWK, gnz, 1581, nr 205.

⁵⁴ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964, s. 15, przyp. 66.

⁵⁵ Zob. też S. Chmielewski, *Czesram*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 314.

⁵⁶ J. Luciński, *Debrzno*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 347, przyp. 1.

⁵⁷ T. Jurek, W. Baran-Kozłowski, *Smyczyna*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 568. Większość wpisów dotyczących Smyczyny w wykorzystanych rejestrach poborowych jest pusta, jednak w latach 80. XVI w. opłacono pobór od młyna, czterech zagrodników i rataja (RPWP, ksc, 1580, nr 589). Wieś ta najpewniej już koło połowy XVI w. opustoszała, jako taką określano ją często przy transakcjach majątkowych (np. Teki Dworzaczka, Regesty, 7249 (nr 1393) 1534; 416 (nr 5) 1560 i n.).

⁵⁸ UMTB, ark. 2269 (Lubin, 1826 r.). Mapa WIG nie odnotowuje nazwy terenu dawnego folwarku. Obecnie znajduje się w tym miejscu część wsi Nowy Bełęcin pod nazwą Czepiec; K. Górską-Gołaska, G. Rutkowska, *Trzebiec*, cz. V, s. 351.

⁵⁹ UMTB, ark. 1996 (Dombrowka, 1830 r.). Trzcielino Małe nazywano w czasie sporządzania UMTB Królewskim w wyniku przejęcia dóbr kościelnych przez państwo w 1796 r.; por. T. Jurek, *Trzcielina Kapitulny*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 338.

⁶⁰ UMTB, ark. 1999 (Kostschin, 1830 r.).

⁶¹ Inw. bp. poz. 1564, s. 294.

⁶² RPWK, pzd, 1552, nr 45; RPWK, pzd 1565, nr 61.

⁶³ RPWK, pzd, 1576, nr 51.

od Dźwierszna traktują je nie tylko rejestry poborowe, ale także wiele innych źródeł⁶⁴. Przy podziale Dźwierszna i Wielkiej Wsi z 1566 r. wyraźnie wyróżniono obie osady⁶⁵. Zarówno dokument rozgraniczenia Dźwierszna i Wielkiej Wsi, jak i Topoli z 1579 r. wskazują, że Wielka Wieś znajdowała się właśnie od strony Topoli⁶⁶: zajmowała zachodnią część dzisiejszego Dźwierszna Wielkiego. Potwierdza ten fakt również informacja o tamtejszym folwarku, który jest jeszcze oznaczony na mapie Wojskowego Instytutu Geograficznego⁶⁷. Ograniczenie właściwego Dźwierszna do osady na przesmyku między jeziorami uprawdopodobnia znajdujące się w podziale z 1579 r. określenie go *Wsią Dźwiersnem albo Ostrowem*. Jednak ze względu na brak bezpośredniego potwierdzenia Wielkiej Wsi w przekazach kartograficznych zdecydowano się na nadanie jej lokalizacji przybliżonej.

O podobnym oznaczeniu Radziczka (pow. nakielski) zdecydowały informacje o jego przynależności parafialnej. Choć w rejestrach poborowych Radzicz i Radziczek były przypisywane do parafii Glesno⁶⁸, to z wizytacje z początku i połowy XVII w.⁶⁹ wspominają, że część wsi należała do parafii w Sadkowie (Satkowie). Kierując się tą informacją, jako Radziczek oznaczano zabudowę Radzicza na południe od rzeki Orla.

Przynależność parafialna zdecydowała również o lokalizacji względem rzeki miejscowości Kliszewo i Kotynino w powiecie kaliskim. Kliszewo miało się znajdować między Zagórzynem, Młynem Deska (późniejszym), Pruszkowem i Kościelną Wsią (Kościółem)⁷⁰. Z wyjątkiem tej ostatniej wszystkie pozostałe znajdowały się na prawym brzegu Proсны i właśnie położenie wsi parafialnej zdecydowało o lokalizacji Kliszewa. Kotynino miało graniczyć z Osiekiem i Śmiłowem oraz znajdować się blisko niezlokalizowanej Radziszewskiej Strugi⁷¹. Należało ono do parafii Godziesze Wielkie (Godzieszewy), osadę umiejscowiono więc na prawym brzegu Proсны.

Przybliżoną lokalizację otrzymała też osada Bartodzieje w powiecie kaliskim. Pojawiła się ona tylko na mapie Perthéesa, jako punkt na polanie w środku lasu. Ponieważ nie przedstawia jej tam żadne inne źródło kartograficzne, a na mapie Perthéesa nie oznaczono żadnego innego elementu, który mógłby służyć za odniesienie przestrzenne (rzeka, droga), uznano, że nie pozwala to na określenie tej lokalizacji jako pewnej, biorąc pod uwagę niską kartometryczność tej mapy. Dodatkowo jeszcze w latach 70. XX w. nazwą Bartodzieje określano pole w Starym Kiączynie, a więc miejscowości dalej na zachód od lokalizacji Perthéesa⁷². W tym przypadku, wskazując możliwą lokalizację, zasugerowano się tą drugą informacją.

Zamysłowo, nieistniejąca obecnie wieś w powiecie kcyńskim, otrzymała lokalizację przybliżoną, mimo braku bezpośrednich informacji o jego granicach. W tym wypadku zdecydował kontekst własnościowy odnotowany w Tekach Dworzaczka, gdzie pojawia się razem ze wsiami Koźlanka, Rąbczyn, Żabiczyn⁷³. Kolejną przesłanką była przynależność tej miejscowości do parafii Mieścisko. Informacje te dość wyraźnie wskazują, że musiała się ona znajdować w zakolu Wełny, być może między Koźlanką i Rąbczynem. Tam też oznaczono położenie Zamysłowa.

Bielawy (pow. poznański) zlokalizowano na podstawie informacji o sąsiedztwie wsi z Biezdrowskiem, Chojnicą i Owińskami⁷⁴. Znajdujące się przy granicy poznańsko-kościańskiej Dobiertki (pow.

⁶⁴ J. Pakulski, *Stosunki własnościowe i gospodarcze w czasach nowożytnych. Między wojną trzydziestoletnią a zaborem pruskim*, [w:] A. Mietz, J. Pakulski, K. Rybacki, *Parafia i kościół św. Mikołaja w Dźwiersznie Wielkim*, Toruń 1999, s. 31–39, 49–50.

⁶⁵ Biblioteka Kórnicka, rkps 1732, Inwentarz kościoła Dźwierskiego [...] po uspokoiniu wojny szwedzkiej spisany, k. 52.

⁶⁶ Tamże, k. 65.

⁶⁷ J. Pakulski, *Stosunki własnościowe*, s. 49.

⁶⁸ RPWK, nkl, 1564, nr 29, 31; RPWK, nkl, 1565, nr 33, 34, 38; RPWK, nkl, 1576, nr 44, 45, 212, 213; RPWK, nkl, 1577, nr 29, 31; RPWK, nkl, 1578, nr 52, 53, 54; RPWK, nkl, 1579, nr 43, 44, 45; RPWK, nkl, 1580, nr 51, 52; RPWK, nkl, 1581, nr 48, 49, 50; RPWK, nkl, 1582, nr 44, 45, 46; RPWK, nkl, 1591, nr 30, 31.

⁶⁹ Panske, s. 364, 366.

⁷⁰ J. Majchrowski, *Nazwy miejscowe dawnego województwa kaliskiego*, t. 2, mps, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków b.d.w., s. 505: [ASK 108, 46] 1789 r.: Kliszewo: „są tu tylko pola i łąki, brak budynków, znajdują się te grunta między granicami Zagorzyna, Młynem Deska y Pruszkowa także y Kościelną Wsią”.

⁷¹ SHGKart, Kotynino.

⁷² *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, t. 80: *Powiat kaliski i powiat miejski Kalisz, województwo poznańskie*, b.m.w., 1971, s. 15.

⁷³ Teki Dworzaczka, Regesty, 5312 (nr 1392) 1523, 4662 (nr 335a) 1532, 11803 (nr 1398) 1576, 4318 (nr 56) 1578, 1039 (nr 1405) 1604, 2645 (nr 1408) 1613, 9922 (nr 58) 1668.

⁷⁴ K. Górską-Gołaską, *Bielawy*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 42.

poznański) oznaczono na podstawie informacji o położeniu tej wsi między Rogalinem a Świątnikami oraz wiadomościami o lokalizacji miejscowości na prawym brzegu Warty⁷⁵. Grobię (pow. kościański) zaznaczono na mapie dzięki informacjom o granicach wsi z ok. połowy XVI w., gdy w 1547 r. wspomniano o kopcu narożnym między Grobią a Sęczkowem i Sęczkówkiem, a w 1568 r. o kopcu narożnym między Grobią, Dłużyną i Charbielinem⁷⁶. Sienno (pow. kościański), wspomniane ostatni raz w 1558 r., zlokalizowano na podstawie wzmianek w księgach sądowych: związane było z położonym na północ od Leszna Grunowem⁷⁷. Położenie wsi Poggenpol (pow. wałecki) ustalono na podstawie wzmianek o mokradłach o takiej nazwie w recesach granicznych między Królestwem Polskim a Księstwem Pomorskim, znajdujących się przy Jeziorze Kołbackim. Punkt symbolizujący miejscowość postawiono na miejscu dzisiejszej wsi Polne⁷⁸.

Część lokalizacji przybliżonych odnosi się do wsi, wobec których zachodzi podejrzenie, że w omawianym okresie były one pustkami, np. Radwankowo k. Buku w powiecie poznańskim jako pustka występuje już w Księdze uposażenia diecezji poznańskiej, w rejestrach poborowych zaś, choć wymieniano nazwę wsi, wszystkie wpisy jej dotyczące były puste⁷⁹.

Warto zwrócić uwagę na przypadek Żmina (pow. kościański), powiązanego z wsią Modrze. W XV w. założono miasto Żmin, które zostało właściwie wchłonięte przez lepiej prosperującą wieś Modrze, na której gruntach miasto miało być lokowane⁸⁰. Nie udało się dokładnie wyróżnić przestrzeni tych osad, lustracja królewszczyzn z 1564 r. wspomina tylko o tym, że grunt zajmowany przez Żmin znajdował się między wsią Modrze i dworem tej wsi⁸¹. Z tego powodu Żmin otrzymał lokalizację związaną przy wsi Modrze.

Innym przypadkiem lokalizacji związanej były wsie Chwarstnica i Mielęcín w powiecie wałeckim. Chwarstnica była wsią pojawiającą się w źródłach później niż leżący niedaleko od niej Mielęcín (o XIV-wiecznej metryce). Już od końca XV w. obie wsie często określano jako *Swarsnycza alias Malentin*⁸². W rejestrach poborowych powiatu wałeckiego wsie te były wymieniane osobno, Chwarstnica jako własność Stanisława Tuczyńskiego, Mielęcín z kolei Rudigera Wedelskiego⁸³. Podobnie wygląda sytuacja z miejscowością Lipia Góra w powiecie konińskim, którą powiązano ze Sługocinem na podstawie wzmianki z rejestru poborowego z lat 1616–1620 (*Slugocin seu Lipiagora*)⁸⁴ i pogłównego z 1673 r. (*Lipiegory inclusa summa cum villa Slugocino*)⁸⁵. W rejestrach poborowych wsie te występują osobno⁸⁶. Położone w powiecie kościańskim Piotrowice znajdowały się najpewniej na zachód lub północny zachód od Goniębice. Zachowały się wzmianki z przełomu XIV i XV w. dotyczące dwóch rozgraniczeń wsi Goniębice i Piotrowice od wsi Klunowo i Żakowo⁸⁷. Być może już w drugiej połowie XVI w. wieś została wchłonięta przez Goniębice, jednak ostała się w rejestrach poborowych, w których odnotowano wpłaty od młynów i wiatraków stojących w Piotrowicach⁸⁸. Występującą dopiero

⁷⁵ Teki Dworzaczka, Regesty, 2166 (nr 1407) 1611; K. Górską-Gołąska, *Dobierki*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 365. W 1767 r. wzmiankowane jako puste; Teki Dworzaczka, Regesty, 16320 (nr 1344) 1767.

⁷⁶ K. Górską-Gołąska, *Grobia*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 673.

⁷⁷ Teki Dworzaczka, Regesty, 7230 (nr 897) 1556, 8268 (nr 1396) 1556, 8674 (nr 1396) 1558; G. Rutkowska, W. Baran-Kozłowski, *Sienna*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 400–404.1.

⁷⁸ K. Górską-Gołąska, *Poggenpul*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 719; zob. też przyp. 106 na s. 190 tego komentarza.

⁷⁹ LBP, s. 97; RPWP, pzn, 1563, nr 353; RPWP, pzn, 1576, nr 347; RPWP, pzn, 1577, nr 377; RPWP, pzn, 1580, nr 383; RPWP, pzn, 1581, nr 380; RPWP, pzn, 1583, nr 390.

⁸⁰ G. Rutkowska, *Modrze*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 181–186 i przyp. 1 na s. 185.

⁸¹ LWWK 1564, s. 161: „Zmin abo Modrze, to jednę wieś abo dziedzinę ludzie tu w tem kraju mają. W tym to Zminie abo Zmigii tylko są ogrody, które ogrodnicy z czynszów dzierżą, których ogrodów w liczbie jest 30; [...] Siedzą ci ogrodnicy między dworem na folwarku modrskim zbudowanym a wsią Modrzem spółnie i nierodzielnie i między rolami folwarkowemi i między kmieciami. Żadnych praw nie mają ci ogrodnicy, z których be się pokazać mogło, żeby ten plac, na którym siedzą miasteczkiem kiedy był”.

⁸² K. Górską-Gołąska, *Chwarstnica*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 248; też, *Mielęcín*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 115, przyp. 1; *HistPowWał*, s. 320: błędnie opisany stosunek wsi do wsi Marta.

⁸³ RPWP, wlc, 1563, nr 30, 45; RPWP, wlc, 1577, nr 24, 35; RPWP, wlc, 1579, nr 41, 71; RPWP, wlc, 1582, nr 48, 77.

⁸⁴ Parczewski, s. 119.

⁸⁵ ASK I 74, k. 30v.

⁸⁶ RPWK, knn, 1564, nr 177, 179; RPWP, knn, 1565, nr 190, 192; RPWP, knn, 1576, nr 148, 149; RPWP, knn, 1577, nr 198, 200; RPWP, knn, 1579, nr 210, 212.

⁸⁷ K. Górską-Gołąska, *Goniębice*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 539.

⁸⁸ Wieś miała być opuszczona już w 1510 r.; LBP, s. 132.

w rejestrach poborowych wieś Szamarzewo w powiecie kościańskim powiązано z wsią Szymanowo, zgodnie z sugestią SHGPoz⁸⁹.

W województwach kaliskim i poznańskim nie udało się zlokalizować 65 miejscowości (zob. tab. 1), co stanowi 1,7% wszystkich osad. Jest to wartość znacznie większa niż w poprzednich tomach serii (0,3% w sandomierskim, 0,7% w sieradzkim i łączącym oraz 0,7% w krakowskim)⁹⁰. Wynik ten jest po części efektem wykorzystania Tek Dworzaczka, w których pojawia się wiele miejscowości niewymienionych w innych źródłach.

Tabela 1. Miejscowości niezlokalizowane w województwach kaliskim i poznańskim

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka
Województwo kaliskie			
nakielski	[nieznana]	Gliszczyno	1577*
nakielski	Zalesie	Jelowa	1579
kcyński	[nieznana]	Łoscica	1576*
kcyński	Chomętowo	Kościenkowo	1610
gnieźnieński	Gniezno – św. Michała	Wełnicki	1557
gnieźnieński	Strzyżewo	Płociczny	1588
gnieźnieński	Trląg	Broniewiczzi	1581
pyzdrowski	Bnin	Góra	1552*
pyzdrowski	Bnin	Łuckowo	1552*
pyzdrowski	Brudzewo	Wyrzutowo	1695
pyzdrowski	Giewartowo?	Stawiska	1552*
pyzdrowski	Gorazdowo	Góra	1552
pyzdrowski	Gozdowo	Cieczna	1552*
pyzdrowski	Gozdowo	Głochowo	1552
pyzdrowski	Grodziszczko	Bunice	1574*
pyzdrowski	Kobelin	Chwalenice	1611
pyzdrowski	Lutogniew	Cerekwica	1552*
pyzdrowski	Milesna Górka	Chwalenice	1580
pyzdrowski	Nietrzanowo	Zwola	1676
pyzdrowski	Niezamyśl	Miechnin	1586
pyzdrowski	Ostrów?	Sbakow	1552*
pyzdrowski	Pyzdry	Sieka	1576*
pyzdrowski	Wyganowo	Turkowiec	1552*
koniński	Cienino Wielkie	Inopole	1810
koniński	Gosławice	Pąclaw	1756
koniński	Morzysław	Błozino	1612
koniński	Siedlimowo	Siedlec	1583
kaliski	[nieznana]	Niedźwiady	1565
kaliski	[nieznana]	Wiesiołowo	1704

⁸⁹ I. Skierska, *Szamarzewo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 761.

⁹⁰ K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.1.1

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka
kaliski	Dobrzec	Gaj	1620
kaliski	Droszewo	Głuchowo	1674
kaliski	Gać Powężowa?	Gać Stirkowa	1592
kaliski	Gorzno?	Wierzbowa	1580*
kaliski	Gostyczyna	Chrostowo	1634
kaliski	Kajewo	Morza	1674
kaliski	Kamion	Bielawy	1617
kaliski	Witaszyce?	Prusy Wielkie	1585*
kaliski	Ociąż	Oswaldowo	1620
kaliski	Opatówek	Gorski	1591
kaliski	Pamięcino	Pruszkowo Małe	1674
kaliski	Pogrzybowo	Ociążek	1674
kaliski	Pogrzybowo	Szyjakowo	1766
kaliski	Pogrzybowo?	Świeligów	1674
kaliski	Przespolewo	Poroże Puste	1616
kaliski	Rajsko	Gotardy	1642
kaliski	Rajsko	Kraszewo	1591
kaliski	Skalmierzyce	Rzekty	1780
kaliski	Sowina Kościelna	Sowina Pusta	1624
kaliski	Staw	Deszna	1552*
kaliski	Staw	Siedliska	1674
kaliski	Szymanowice	Zarzecze	1634
kaliski	Tłokinia	Świędrew	1591
kaliski	Żegocino	Buszkowo	1571
Województwo poznańskie			
wałecki	[nieznana]	Rudna	1582
poznański	[nieznana]	Trejelny Młyn	1567*
poznański	Głębozec	Wiesiołowo	1622
poznański	Głuszyna	Dupice	1592
poznański	Głuszyna	Wojkowo	1583
poznański	Sieraków	Piotrów	1577*
poznański	Słomowo	Zalesie	1583
poznański	Tulce	Podanino	1628
kościański	[nieznana]	Robienko Małe	1567*
kościański	[nieznana]	Wierzbno	1583*
kościański	Osieczna	Krowi Lasek	1619
kościański	Krobia	Badurkowo	1692

Źródło: oprac. własne.

Legenda: * jedyna wzmianka o miejscowości.

Osadnictwo województwa poznańskiego w drugiej połowie XVI w. można podzielić na dwie główne części, oddzielone od siebie równoleżnikowo pasem Warty, Puszczy Noteckiej i Noteci. Jedynie na wschodnim krańcu puszczy, w rejonie Obornik, Rogoźna i Ryczywołu, osadnictwo było gęstsze i w swej genezie związane raczej z południową częścią województwa.

Północne tereny powiatu poznańskiego oraz powiat walecki charakteryzowały się dość rzadkim osadnictwem i stosunkowo intensywną w tym okresie kolonizacją licznych puszczy, mokradła i nieużytków. Stosunkowo najgęstsze osadnictwo obejmowało rejon Czarnkowa. W miarę stabilne i liczne miejscowości występowały w zachodniej części omawianego terenu, w okolicach Człopy, Tucznia i Mirosławca (Frydlandu), tuż przy granicy państwowej z Brandenburgią. 21 spośród tych osad pochodziło co najmniej z XIV w. i wymieniono je w spisany w 1337 r. Landsbuchu margrabiego brandenburskiego Ludwika⁹¹. Dopiero pod koniec XVI w. sieć osadnicza w tej części województwa zagęściła się (o przebiegu kolonizacji zob. niżej), głównie w rejonie Ujścia, Wałcza i Czaplina. Niektóre z przynależących do tej części powiatu poznańskiego osad, ulokowanych na północny wschód od Rogoźna, stanowiły człon nieco bardziej zwarte osadnictwa okolic Chodzieży, położonej na zachodnim krańcu powiatu kcyńskiego w województwie kaliskim. Osadnictwo zdecydowanie najrzadsze znajdowało się w rejonie dzisiejszej Trzcianki, na pograniczu powiatów waleckiego i poznańskiego, oraz w północno-wschodniej części omawianego regionu, w okolicach Jastrowia (które bardziej zasiedlone były na wschód od Gwdy, na terenie powiatu nakielskiego).

Przyczyn tak słabego zaludnienia północnej części województwa poznańskiego należy upatrywać przede wszystkim w warunkach geograficznych. Liczne i rozległe kompleksy leśne, zabagnione obszary Noteci, w końcu ukształtowanie terenu z licznymi wzgórzami morenowymi, a także piaszczyste gleby na przeważającej części obszaru powodowały, że tereny te w większości nie były łatwe do skolonizowania⁹². Nie miały wpływu na to, zwłaszcza w północnej części obszaru, miały zatargi graniczne między Królestwem Polskim a Księstwem Pomorskim oraz – w mniejszym stopniu – z Brandenburgią, dotkliwe przede wszystkim w powiecie waleckim, odczuwane już w XV w., jak również rozbójnictwo i agresywne działania tak polskiego, jak i zagranicznego rycerstwa⁹³.

Z kolei na południową część województwa, o odmiennej charakterystyce osadniczej, składały się pozostałe obszary powiatu poznańskiego oraz powiat kościański i ziemia wschowska. Rejon najliczniejszego osadnictwa zaczynał się w okolicach Rogoźna i po ominięciu wschodniego krańca Puszczy Noteckiej ciągnął się w kierunku południowym aż do granic województwa (a dokładniej południowej granicy powiatu kościańskiego) i państwa ze Śląskiem, w kierunku zachodnim sięgał okolic Międzychodu, Pniew i Lwówka, Opalenicy, Grodziska, Śmigła i Włoszakowic. Również w tej części województwa osadnictwo nie było rozłożone równomiernie. Zachodnie krańce, począwszy od Pczewa przez Skwierzynę, Bledzew, Międzyrzecz, Trzciel, Babimost, Wolsztyn, do Przemętu i dalej w ziemi wschowskiej, w porównaniu ze wschodnią częścią tej jednostki administracyjnej były dużo słabiej zasiedlone. Jedyne w zachodniej części powiatu kościańskiego nieco większe skupiska osadnicze znajdowały się w obszarze wyznaczonym przez Babimost, Wolsztyn i Zbąszyń.

Największe skupisko osadnicze w województwie tworzyła aglomeracja Poznania, z jego przedmieściami, okolicznymi miastami i wsiami⁹⁴. W powiecie kościańskim stosunkowo dużą gęstością

⁹¹ Były to: Arnsfelde (później Gostomia), Bercholt, Bronikowo, Chwiram, Giżyno, Henkendorf, Knakendorf, Lubsdorf, Łowicz, Marcinkowice, Marta, Mielęcín, Miłogoszcz, Nakielno, Orla, Ruschendorf, Sadowo, Schulzendorf, Stralenberg, Stręczno, Stubowo; zob. *Das Neumärkische Landbuch Markgraf Ludwigs des Älteren vom Jahre 1337*, red. L. Gollmert, „Historisch-Statistischer Verein zu Frankfurt a.O.”, t. 2, 1862 (=Mitteilungen des Historischen Vereins zu Frankfurt), s. 27–29; F. Schultz, *Das Deutsch Kroner Land im 14. Jahrhundert*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 39, 1899, s. 44–58; B. Janiszewska-Mincer, *Osadnictwo ziemi waleckiej do początków XVI w.*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 9, 1965, s. 621–630. Warto jednak zaznaczyć, że duża część wymienionych w 1337 r. wsi była określona jako opustoszałe.

⁹² HistPowWał, s. 13–15; B. Janiszewska-Mincer, *Osadnictwo*, s. 603–608; Bąk, Wałcz, s. 59–60; zob. też hasła w SHGPoz: K. Górską-Gołąska, *Czarnkowska Puszcza*, cz. I, s. 287; też, *Człopska Puszcza*, cz. I, s. 318; też, *[Notecka Puszcza]*, cz. III, s. 299–312.

⁹³ HistPowWał, s. 40–55; Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie w drugiej połowie XVI wieku. Zarys polityczny*, Poznań 1965, s. 205; K. Górską-Gołąska, *Zasadzka rycerstwa wielkopolskiego na Drodze Margrabskiej pod Turzą Górą w 1430 r.*, SMDWP, t. 12, 1976, nr 1 (23), s. 53–62.

⁹⁴ Zob. P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.6.24.4, jak też: J. Majewski, *Gospodarstwo folwarczne we wsiach miasta Poznania w latach 1582–1644*, Poznań 1957; Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji osadniczej Poznania od XV do końca XVIII wieku*, Poznań 1969.

zaludnienia charakteryzował się rejon Kościana, Śmigła i Charbielina, południkowy pas rozpoczynający się na obszarze między Śremem i Dolskiem, a kończący w rejonie Krobi oraz południowo-wschodnie okolice Grodziska.

Osadnictwo przyciągała również Warta – duża liczba miejscowości zlokalizowana była wzdłuż obu jej brzegów od miejsca wplynięcia rzeki na teren województwa aż do rejonu Obornik. Dalej, w jej równoleżnikowym biegu, osadnictwo, nieco mniej gęste, ale wciąż znaczne, skupiało się na południowym, lewym brzegu rzeki, aż do Międzychodu. O ile Warta była rzeką spajającą sieć osadniczą, o tyle kolejne dwie duże wielkopolskie rzeki, Obra i Noteć, często stanowiły barierę w rozwoju osadnictwa. Nad przepływającą przez powiat kościański i zachodni kraniec powiatu poznańskiego Obrą położone były miasta (Krzywiń, Kościan, Zbąszyń, Trzciel, Międzyrzecz) i wsie, jednak w centralnej części biegu rzeki jej główne koryto oraz liczne i rozległe rozlewiska tworzyły dla ówczesnego osadnictwa poważną barierę⁹⁵. Również Noteć nie należała do rzek sprzyjających osadnictwu w jej najbliższym sąsiedztwie, choć położone były nad nią dwa miasta: Czarnków i Wieleń oraz dobra z nimi związane. Dopiero na przełomie stuleci XVI i XVII dolinę Noteci zaczęto dość aktywnie kolonizować, często poprzez zakładanie wsi olęderskich⁹⁶.

Granica między powiatami poznańskim i kościańskim była nierównomiernie zasiedlona. Na wschód od Grodziska i Opalenicy osadnictwo pogranicza obydwu powiatów nie napotykało na przeszkody i zachowywało ciągłość, natomiast na zachód od wymienionych miast granice stanowiły dość rozległe puszcze, które rozciągały się aż do zachodniej granicy państwowej.

Ogólnie rzecz ujmując, osadnictwo w zachodniej części województwa poznańskiego (okolice Pczewa, Międzyrzecza, Trzciela) było dużo rzadsze, co mogło wynikać zarówno z pogranicznego położenia tych terenów, jak również z gorszych warunków naturalnych, przede wszystkim słabszych gleb i silniej rozwiniętej sieci hydrograficznej.

Gęstość osadnictwa województwa kaliskiego można w ogólnym zarysie określić jako dość równomierną, z tendencją malejącą w kierunku północnym. Sieć osadnicza na Krajnie w powiecie nakielskim była najrzadsza i najbardziej zróżnicowana. Nawet po kolejnych lokacjach, które miały miejsce w ciągu XVI w., wyraźnie widoczny jest podział na dwa regiony powiatu: słabiej skolonizowany północno-zachodni i południowo-wschodni z gęstszym osadnictwem. Granica między nimi przebiegała od Kamienia Krajeńskiego do Ujścia, wyciągając się ku południowemu wschodowi na obszarze między Dźwierzszem i Mroczą. Wyraźną cezurę między osadnictwem powiatów nakielskiego i kcyńskiego stanowiła Noteć wraz ze swoimi zabagnionymi brzegami. Powiat kcyński w centralnej i południowej części był równomiernie zasiedlony. Od tego centrum powiatu odcięte było pasem lasów terytorium wokół Chodzieży, sąsiadujące od zachodu ze słabo zaludnionymi obszarami powiatu poznańskiego. We wschodniej części powiatu kcyńskiego oddzielone lasami od centrum osadnictwa były również parafie Samokłeski i Łabiszyn. Druga z wymienionych parafii od wschodu zachowywała ciągłość z obszarem osadniczym południowych Kujaw. Wspomniana centralna część powiatu kcyńskiego miała przedłużenie w osadnictwie powiatu gnieźnieńskiego. Zachodnia część tego ostatniego wraz z północną częścią powiatu pyzdrskiego, na obszarze między Wełną i Wartą, była jednym z najgęściej zasiedlonych obszarów województwa kaliskiego, szczególnie w okolicach Gniezna. Wschodni obszar powiatu gnieźnieńskiego i północno-wschodni konińskiego charakteryzowały się w porównaniu z nimi rzadszą siecią osadniczą i większym zalesieniem. W powiecie konińskim osadnictwo skupiało się wzdłuż Warty, zwłaszcza w rejonie Koła (starostwo kolskie). Bardzo słabo zaludniony był pas lasów między powiatami konińskim i kaliskim. Mocno zróżnicowany pod względem gęstości osadnictwa był ten ostatni. Oprócz pogranicza kalisko-konińskiego, które zajęte było przez wielki kompleks puszczy, względnie rzadko zasiedlone było pogranicze z południową częścią powiatu pyzdrskiego i dalej na południe, na granicy ze Śląskiem i powiatem ostrzeszowskim (okolice Odolanowa), osady leżały właściwie wyłącznie wzdłuż rzek. Podobnie sytuacja wyglądała na granicy z powiatem sieradzkim, na południowy wschód od Godzieszy Wielkich. Jednym z gęściej zasiedlonych terenów województwa było natomiast centrum powiatu kaliskiego, gdzie osadnictwo skupione było wzdłuż Prosny, oraz pogranicze z powiatem sieradzkim na odcinku wschodnim. Dwa obszary osadnicze da się wyróżnić w południowym fragmencie powiatu pyzdrskiego. Jego część północna skupiona była wzdłuż dopływów Warty i łączyła się

⁹⁵ K. Górską-Gołąska, *Obra*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 384.

⁹⁶ M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo olęderskie na ziemi wieleńskiej*, Wieleń 2014, s. 27, 29.

z północno-zachodnim terytorium osadniczym powiatu kaliskiego. Jego część południowa skupiała się przy dopływach Odry i wykazywała ciągłość z osadnictwem południowej części powiatu kościańskiego. Osadnictwo w województwie kaliskim w oczywisty sposób związane było z warunkami geologicznymi. Nie zajmowano gleb piaszczystych – taki charakter miał najsłabiej zaludniony północno-zachodni obszar powiatu nakielskiego⁹⁷, północny wschód powiatu keyńskiego, pograniczne konińsko-kaliskie i południowe fragmenty powiatu kaliskiego.

* * *

W drugiej połowie XVI w. najintensywniejszy rozwój osadnictwa w województwie poznańskim miał miejsce w części powiatu poznańskiego i w całym powiecie waleckim, na terenach położonych na północ za Puszcza Notecką i Notecią. Były to bardzo zalesione tereny, o niezbyt dobrych glebach, z rozbudowaną siecią hydrograficzną i licznymi jeziorami, zwłaszcza na terenie powiatu waleckiego⁹⁸. Akcję kolonizacyjną przeprowadzano tu w dobrach należących do króla i szlachty. Jej rozwój, dużo dokładniejszy dla dóbr królewskich, przedstawiają poniższe tabele.

Tabela 2. Rozwój osadnictwa w starostwie drahimskim w drugiej połowie XVI w.⁹⁹

Nazwa miejscowości	Data powstania lub pierwszej wzmianki
Ruda	ok. 1564
Piła	ok. 1564
Rakowo	ok. 1564
Flokesia	ok. 1564
Lubowo	ok. 1564
Swartężel	ok. 1564 ¹⁰⁰
Klaushagen*	ok. 1564 ¹⁰¹
Sarphenort	ok. 1564 ¹⁰²
Nabliny	1565 ¹⁰³
Swartężel Nowy	1569 ¹⁰⁴
Cykier	1577 ¹⁰⁵

⁹⁷ Szafran, s. 52.

⁹⁸ Zob. więcej E. Rutkowska, *Środowisko geograficzne* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.1.4.

⁹⁹ Oprac. na podstawie: LWWK 1564, s. 178–182; LWWK 1569, k. 41v–47r; LWWK 1628, s. 33–64; K. Górską-Gołaską, *Drahim*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 394. Stosunkowo mało przydatne okazało się opracowanie E. Bahr, *Die Starosteie Draheim zwischen 1565 und 1632*, „Baltische Studien. Neue Folge”, t. 57, 1971, s. 27–42, które oparte jest jedynie na informacjach z lustracji z 1564–1565 i 1632 r., nie przedstawia zatem w zadowalający sposób rozwoju osadnictwa w starostwie w drugiej połowie XVI w. Piotrkowska Pozn. Wał, s. 84–85, jako należące do starostwa drahimskiego osady wymienia nieuwzględnione przez nas Cieminko (Ceminy), które są chyba nabytkiem XVII-wiecznym (LWWK 1628, s. 40, gdzie zapisano, że wieś znajduje się w posiadaniu starostwa od 2 lat), a także Uraz (Gołagóra/Kolberg), wieś znaną również dopiero z XVII w. (LWWK 1628, s. 41; zob. też K. Górską-Gołaską, *Goła Góra*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 528).

¹⁰⁰ W 1569 r. wspomniano, że wieś ma jeszcze 2 lata wolnizny. Zakładając, że otrzymała jej 10 lat, mogła powstać w 1560 lub 1561 r.; LWWK 1569, k. 44v.

¹⁰¹ W 1569 r. wspomniano, że wieś ma jeszcze 2 lata wolnizny. Zakładając, że otrzymała jej 10 lat, mogła powstać w 1560 lub 1561 r.; tamże, k. 43v.

¹⁰² W 1569 r. wspomniano, że mają jeszcze 4 lata wolnizny. Zakładając, że otrzymała jej 10 lat, mogła powstać w 1563 lub 1564 r.; tamże, k. 45r.

¹⁰³ W 1569 r. wspomniano, że mieszkańcy wsi korzystają z wolnizny 4 lata, mają jej jeszcze 6; tamże, k. 45r.

¹⁰⁴ W 1569 r. wspomniana jako założona w tym roku: *Swartenzeiek Nowi thego roku zasazadoni*; tamże, k. 45r. O wsi tej wspomina U. Piotrkowska (Piotrkowska Pozn. Wał., s. 20), choć w podanym przez nią odwołaniu źródłowym (LWWK 1564, s. 182) znajduje się informacja jedynie o Swartenzelu Wielkim.

¹⁰⁵ Piotrkowska Pozn. Wał., s. 65; por. LWWK 1628, s. 43.

Nazwa miejscowości	Data powstania lub pierwszej wzmianki
Poggenpol	1582 ¹⁰⁶
Prosino	ok. 1590
Nowa Wieś	ok. 1590 ¹⁰⁷

Legenda: * powtórna lokacja.

Tabela 3. Rozwój osadnictwa w starostwie waleckim w drugiej połowie XVI w.¹⁰⁸

Nazwa miejscowości	Data powstania lub pierwszej wzmianki
Róża	ok. 1555 ¹⁰⁹
Sypnow	1570 ¹¹⁰
Brzeźnica	1577 ¹¹¹
Duderlak	1582 ¹¹²

¹⁰⁶ Wieś o nazwie Baugienbul pojawia się w rejestrze poborowym 1582 r. (RPWP, wlc, 1582, nr 6). Jej nazwę wymienia również Z. Boras, pisząc o ugodzie zawartej między kmieciami z pomorskiej wsi Patzke a polską wsią po drugiej stronie granicy z 1586 r. (tenże, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 205, przyp. 49: „Ein interim contract sowegen der Dörfer Patzkeund Poggenful anno 1586 getroffen”). W pomorskiej wersji przebiegu granicy polsko-pomorskiej wspomniane są dwa obiekty: Poggenpul, Małe i Duże, którymi miała biec granica państwowa, identyfikowane jako mokradła lub jeziora położone między jeziorami Kołbackim i Komorowo (K. Górską-Gołąska, *Poggenpul*, s. 719; T. Jurek, *Wielkopolska*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 587). Przypuszczamy, że była to miejscowość na terenie dzisiejszej wsi Polne.

¹⁰⁷ LWWK 1628, s. 42. Piotrkowska Pozn. Wał., s. 57, traktuje obie wsi – Prosino i Nową Wieś – jako jedną miejscowość. LWWK 1628 wspomina jednak dwie odrębne miejscowości.

¹⁰⁸ Oprac. na podstawie: dokument z 19 IV 1590 r., z cesją starostwa waleckiego, uczynioną przez Hieronima Gostomskiego, ówczesnego starosty, na rzecz swego syna, Jana Gostomskiego (MK 135, k. 752r–752v [=SMK IV, nr 891]), potwierdzoną 15 I 1593 r. przez króla (MK 138, k. 13r–14r [=SMK VII, nr 18]); BOss, 334, II, Inwentarz waleckiego starostwa anni 1619 in Julio oddany w aręndzie panu Mikołajowi Nieborowskiemu przez pana Jana Gostomskiego starostę waleckiego, k. 381r–394r; Schmitt; Bocheński; HistPowWał; Bąk, Wałcz; K. Górską-Gołąska, T. Jurek, *Wałcz – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 500.

¹⁰⁹ Schmitt, s. 221; Bocheński, s. 71; HistPowWał, s. 341; Bąk, Wałcz, s. 66. Wydawcy pracy Ignacego Bocheńskiego w przyp. 4 na s. 71 zamieścili informację o wyludnieniu wsi Róża w 1582 r. Wydaje się, że chodzi raczej o Duderlak. Fragment, na który powołują się wydawcy (oraz Bąk, Wałcz, s. 66), wyraźnie stwierdza, że w 1602 r. w okręgu waleckim szalała zaraza, która spowodowała wymarcie założonej w 1582 r. wsi Róża, sąsiadującej z wsią Brocz, należąca do rodziny Golców (G. Brümmer, *Die Goltzen Herrschaft Brotzen. Geschichtliche Darstellung eines ländlichen Bezirkes mit einem Anhang bisher ungedruckter Urkunden*, Danzig 1893, s. 14–15). Skądinąd wiadomo, że to właśnie wsi Duderlak dotyczył przywilej starosty waleckiego z 1582 r. (Schmitt, s. 220; K. Górską-Gołąska, *[Margrabska Droga]*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 89).

¹¹⁰ Wieś w przywileju lokacyjnym z 1570 r. miała nazywać się Nałęcz (Schmitt, s. 223). Z 1589 r. pochodzi królewskie potwierdzenie przywileju z 1570 r.: Schmitt, s. 223; Bocheński, s. 53, 72; HistPowWał, s. 346. L. Bąk podaje datę 1577 r. (Bąk, Wałcz, s. 67).

¹¹¹ K. Górską-Gołąska, *Brzeźnica*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 127; Piotrkowska Pozn. Wał., s. 15. W 1574 r. na młyn na Brzeźnicy (rzeka?) miał najechać starosta Andrzej Górka (Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 200). Autorzy HistPowWał (s. 318) uważają, że lokacja z 1577 r. była lokacją wtórną. Pewne trudności interpretacyjne sprawia kwestia identyfikowania wspomnianej w źródłach wsi Łodzka w starostwie ujskim z Brzeźnicą właśnie (tak np. K. Górską-Gołąska, *Brzeźnica*, s. 127). Zob. też błędnie sporządzony regest w SMK VIII, nr 367, gdzie w 1595 r. wspomina się o karczmi Łodzka. W źródle znalazła się informacja o karczmi we wsi Łodzka: „in usu et possessione pacifica tabernae in villa Lodzia ad capitaneatum nostrum Walcensem pertinente”. Wzmianki te sugerują istnienie wsi o tej nazwie jeszcze pod koniec XVI w. Jednak już inwentarz 1619 r. nie zawiera nazwy Łodzka, występuje natomiast Brzeźnica (BOss, 334, II, k. 391r). Najpewniej w którymś momencie musiało dojść do zmiany nazwy wsi albo wchłonięcia gruntów wsi Łodzka do wsi Brzeźnica. Ignacy Bocheński odnalazł w księgach grodzkich waleckich przywilej dla wsi Brzeźnica z 1601 r. (Bocheński, s. 56), F.W.F. Schmitt uważa zaś, że przywilej z 1601 r. potwierdza założenie Brzeźnicy w 1600 r. (Schmitt, s. 219). Być może zatem rzeczywiście było tak, że Brzeźnica powstała na gruntach wsi Łodzka, albo grunty Łodzi zostały wchłonięte przez późniejszą lokację Brzeźnicy. Jednak w 1586 r. wzmianka o nowo lokowanej wsi Brzeźnica (K. Górską-Gołąska, *Brzeźnica*; taż, Sambrosko, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 281).

¹¹² Bocheński, s. 61; Bąk, Wałcz, s. 67. Początkowo (1582 r.) pod nazwą Róża, w 1587 r. Duderlak/Dudyłany (Schmitt, s. 220; K. Górską-Gołąska, *[Margrabska Droga]*, s. 89). Intrygujące informacje z lat 70. XVI w. przekazuje Z. Boras. W skardze podstarosty szczecineckiego do księcia pomorskiego z 1574 r. wzmiankowano o „niedawno założonej” wsi Dudyłany, koło której inną wieś miał założyć starosta walecki. W 1576 r. miało dojść do najazdu starosty na pomorską[!] wieś Dudyłany w 1576 r. (Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 200–201).

Nazwa miejscowości	Data powstania lub pierwszej wzmianki
Budy	1584 ¹¹³
Nadorycz	1586 ¹¹⁴
Nowy Dwór	1586 ¹¹⁵
Wiesiołka	1586 ¹¹⁶
Klawiter	1590 ¹¹⁷
Szwecja	1590 ¹¹⁸
Gostomia*	1590 ¹¹⁹
Zbytno	1595 ¹²⁰
Leżenica	1596 ¹²¹
Jaroszewo	1596 ¹²²

Legenda: * powtórna lokacja.

¹¹³ Bocheński, s. 57; Bąk, Wałcz, s. 67. Budy miały być wzmiankowane już w latach 1574–1584, gdzie na miejscu późniejszej osady stał najpierw młyn (Schmitt, s. 220; HistPowWał, s. 319; zob. też Piotrkowska Pozn. Wał., s. 15). Z. Boras (tenże, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 191–192) wspomina ponadto o wybudowaniu przez starostę Andrzeja Górkę dworku myśliwskiego w późniejszej wsi Budy nad rzeką Płytnicą, być może wcześniejszego niż młyn. Zob. też przywilej dla sołtysa wsi Budy z 1590 r.: MK 135, k. 741v–742r [=SMK IV, nr 871].

¹¹⁴ Bocheński, s. 65–66; HistPowWał, s. 336. Przywilej dla sołtysa z 1589 r.: MK 135, k. 513v–515r [=SMK IV, nr 551]. Bąk, Wałcz, s. 67, podaje datę 1589 r., Schmitt (s. 217) datuje zaś wieś na 1590 r. Co ciekawe, już w 1576 r. Pomorzanie twierdzili, że Nadarzyce zostały założone na gruncie należącym do Pomorza (Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 201).

¹¹⁵ Założony ok. 1560 r. jako folwark, w 1586 r. wzmiankowany jako wieś: Schmitt, s. 220; Bocheński, s. 66 (wzmiankę z 1560 r. odnosi do istniejącej już wsi, za nim czyni tak Bąk, Wałcz, s. 66); HistPowWał, s. 337–338; K. Górską-Gołąska, Nowy Dwór, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 335.

¹¹⁶ Schmitt, s. 222–223; Bocheński, s. 81 i przyp. 50 tamże; HistPowWał, s. 350. Autorzy ci uważają ponadto, że Wiesiołka została wtórnie lokowana. Za nimi informację podaje Piotrkowska Pozn. Wał., s. 77. Bąk, Wałcz, s. 67, zauważa, że przywilej lokacyjny Wiesiołki pochodzi z 1593 r., choć informacje źródłowe cofają niekiedy metrykę osady o sto lat, do XV w. Zob. też wpis do ksiąg grodzkich wałeckich z 1594 r.: Teki Dworzaczka, Regesty, 191 (nr 77a) 1594. Autor hasła słownikowego uważa z kolei, że Wiesiołka powstała na początku lat 90. XVI w. (T. Jurek, *Wiesiołka*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 640). O Wiesiołce wspomina jednak już dokument z 1590 r. z pierwszą zgodą na cesję starostwa wałeckiego (MK 135, k. 752r–752v).

¹¹⁷ HistPowWał, s. 323; Schmitt, s. 219 oraz Bąk, Wałcz, s. 67 podają datę 1593 r.

¹¹⁸ Dokument lokacyjny z 1590 r., w transumpcie królewskim z tego samego roku, opublikował G. Raddatz, *Geschichte des Dorfes Freudenfier (Kreis Dt. Krone)*, „Grenzmärkische Heimatblätter”, 1934, nr 2, s. 5–7; zob. też: Schmitt, s. 220; Bocheński, s. 71–72; HistPowWał, s. 346–347; Bąk, Wałcz, s. 67; T. Jurek, Szwecja, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 859.

¹¹⁹ Schmitt, s. 218; Bocheński, s. 53, 63; Bąk, Wałcz, s. 67; zob. też wpis do ksiąg grodzkich wałeckich z 1591 r., w których oblatowano dokument lokacyjny starosty wałeckiego oraz potwierdzenie królewskie z 1590 r.: Teki Dworzaczka, Regesty, 160 (nr 30) 1591.

¹²⁰ Ze Zbytnem łączymy informacje o wsi *Konieczbyczny* z 1589 i 1595 r., które znajdują się w Metryce Koronnej. Wpisano do niej zezwolenie na lokację na surowym korzeniu wsi o takiej nazwie w 1589 r. (MK 135, k. 490v–491r [=SMK IV, nr 530]) oraz potwierdzenie przywileju na sołectwo tamże w 1595 r. (MK 139, k. 350r [=SMK VIII, nr 369]). Wydaje się, że sugerowana nazwa osady miała związek z jeziorem Zbyczno, nad którym później leżała wieś Zbytno. Z drugiej strony pojawiają się pewne wątpliwości przy jednoznacznej identyfikacji wsi *Konieczbyczny* ze Zbytnem, gdyż w pierwszym przywileju nie wspomina się np. o żadnych korzyściach, jakie zasadzka mógł uzyskiwać z jeziora Zbyczno (por. z informacjami o przywilejach dla sołtysów czy mieszkańców wsi położonych, ogólnie rzecz ujmując, nad wodą: K. Górską-Gołąska, *Krapskie jeziora*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 446). Informacja o potwierdzeniu przywileju w 1595 r. zawiera tylko tytuł, bez wpisania treści dokumentu. Ponadto wieś ta nie została wymieniona we wspomnianych wyżej dokumentach z cesją starostwa z 1590 i 1593 r. Kolejną przesłanką negatywną może być fragment pochodzący z dokumentu lokacyjnego wsi Szwecja, gdzie określając granice mającej powstać wsi, wspomniano o rozciąganiu się osady „usque ad campum quod iacet penes stagnum Zbyczno” (G. Raddatz, *Geschichte*, s. 7). Przypuszczamy, że wzmianki te ilustrują przede wszystkim trudności, na jakie napotykali starostowie wałeccy i ich zasadzcy przy kolonizowaniu tego terenu.

¹²¹ Potwierdzenie przez króla w 1600 r. dokumentu starosty wałeckiego z 1596 r. dla sołtysa w Leżenicach za zasługi w lokowaniu wsi: MK 145, k. 116v–117v. L. Bąk wspomina o przywileju pochodzącym dopiero z 1624 r., w którym mowa o powtórnym zasiedleniu wsi sprzed kilku lat, datuje ją więc na 1620 r. (Bąk, Wałcz, s. 67).

¹²² Schmitt, s. 223; Bocheński, s. 53; HistPowWał, s. 326; Bąk, Wałcz, s. 67.

Tabela 4. Wsie szlacheckie w powiecie waleckim do 1600 r., nieuwzględnione w rejestrach poborowych powiatu waleckiego

Nazwa miejscowości	Data pierwszej wzmianki
Fulbek	1570 ¹²³
Bysze	1592 ¹²⁴
Laczk	1594 ¹²⁵
Langenhof	1594 ¹²⁶
Warniłęg	1595 ¹²⁷
Apelweth	1600 ¹²⁸
Byszki	1600 ¹²⁹
Hamer	1600
Nowy Golcz	1600 ¹³⁰
Schönholtzig	1600 ¹³¹

Tabela 5. Rozwój osadnictwa w starostwie ujskim w drugiej połowie XVI w.¹³²

Nazwa miejscowości	Data założenia lub pierwszej wzmianki
Jastrowie	1560 ¹³³
Hamer Stobnieński	1564 ¹³⁴

¹²³ K. Górską-Gołąską, Fulbek, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 447. F.W.F. Schmitt identyfikuje osadę Fulbek z miejscowością Wielboki, znajdującej się po stronie Brandenburgii, tuż przy granicy z Koroną (Schmitt, s. 250–251). Zob. też HistPowWał (s. 325), gdzie autorzy traktują Fulbek jako wieś, wzmiankowaną pierwszy raz w 1593 r. Istotnie, już na początku XVII w. Fulbek wymieniany jest jako wieś (Teki Dworzaczka, Regesty, 406 (nr 24) 1608 czy tamże, 483 (nr 78) 1613). Nie umieliśmy jednak wskazać dokładnej daty założenia wsi przy młynie wzmiankowanym w 1570 r., dlatego Fulbek został oznaczony na mapie głównej jako osada młyńska.

¹²⁴ HistPowWał, s. 319; K. Górską-Gołąską, Bysze, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 161–162.

¹²⁵ Schmitt, s. 248, lokuje w Lacku w 1540 r. protestanckiego kaznodzieję, a w 1584 r. jego następcę.

¹²⁶ Teki Dworzaczka, Regesty, 14000 (nr 1401) 1594 (dot. obu wymienionych miejscowości w 1584 r.). W haśle K. Górską-Gołąską, *Frydland*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 443, przy omawianiu podziału dóbr Frydland wspomniano o folwarku Langenhof; zob. też K. Górską-Gołąską, Latzke, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 577.

¹²⁷ Teki Dworzaczka, Regesty, 202 (nr 31) 1595.

¹²⁸ F.W.F. Schmitt wspomina o fundacji zboru protestanckiego w tej miejscowości w 1586 r. (Schmitt, s. 249). Zapewne na tej podstawie datuje się powstanie wsi w HistPowWał, s. 325.

¹²⁹ Wzmianka o pochodzących z 1509 r. braciach Beskye, łączonych z Byszkami: HistPowWał, s. 319.

¹³⁰ F.W.F. Schmitt wzmiankuje w 1540 w Nowym Golcu protestanckiego kaznodzieję (Schmitt, s. 246).

¹³¹ Teki Dworzaczka, Regesty, 260 (nr 23) 1600 (dot. wszystkich wymienionych miejscowości w 1600 r.); HistPowWał, s. 337. F.W.F. Schmitt wymienia Schönholtzig jako istniejącą dopiero w 1754 r. (Schmitt, s. 244).

¹³² Oprac. na podstawie: LWWK 1564, s. 139–156; LWWK 1569, k. 7r–19r; Ujście 1627; Żmidziński, s. 49–69; także: HistPowWał; Bąk, Wałcz. Na mapie nie uwzględniliśmy pojawiającej się w literaturze w 1592 r. wsi Kotuń. Informacje pojawiające się w pracy F. Żmidzińskiego nie są najpewniejsze, przypuszczalnie datuje on okres powstania wsi na lata 80. XVI w. na podstawie informacji z późniejszych źródeł i korelacji czasowej z lokacją położonego niedaleko młyna Kłapsztyn. Także informacja podana w przyp. 57 na s. 59 nie wydaje się dokładna. Opierając się na tym samym źródle autorka hasła słownikowego *Kotonia* wspomina jedynie o lesie zwanym Kotunia (K. Górską-Gołąską, *Kotonia*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 414; zob. też Bąk, Wałcz, s. 68). Wieś Kotonia wymieniona została w 1627 r. w inwentarzu starostwa ujskiego (AP Poznań, Akta miasta Ujście, I/1, k. 19r–19v), a być może już w 1607 r. (K. Górską-Gołąską, *Kotonia*, s. 414 wspomina o drodze wiodącej z Białej Góry do miejsca, nazywanego Kotunia, interpretując je jako wcześniejszy las, choć ze znakiem zapytania; o istnieniu w 1607 r. wsi przekonany jest Żmidziński, s. 59). Ponieważ nie udało się nam znaleźć potwierdzenia istnienia wspomnianej osady do 1600 r., nie uwzględniliśmy jej na mapie głównej.

¹³³ LWWK 1564, s. 152; LWWK 1569, k. 16r; Żmidziński, s. 57; K. Górską-Gołąską, Jastrowie, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 56–57.

¹³⁴ Żmidziński, s. 57. W 1564 r. wzmiankowany Hamer Stobnieński na rzece Pokrzywnicy; LWWK 1564, s. 140; zob. też T. Związek, *Kuźnica w Stobnie. Uwagi osadnicze na marginesie edycji przywileju dla rudnika Jana Gelinghausa z 1560 roku*, [w:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. M. Dzik, G. Śnieżko, Rzeszów 2017, s. 127–147.

Nazwa miejscowości	Data założenia lub pierwszej wzmianki
Smolany	ok. 1569 ¹³⁵
Gędek	1567 ¹³⁶
Pokrzywnica	1567 ¹³⁷
Głochotka Młyn	ok. 1569 ¹³⁸
Kaczory*	ok. 1577
Ptusza	1580 ¹³⁹
Skórka	1583 ¹⁴⁰
Plecemin	ok. 1584 ¹⁴¹
Krępa	1584 ¹⁴²
Dolaszewo	1586 ¹⁴³
Biała Góra	1586 ¹⁴⁴
Klapsztyn	1586 ¹⁴⁵
Dobrzyca	1590 ¹⁴⁶
Płytnica	1594 ¹⁴⁷
Czechy	1597 ¹⁴⁸

¹³⁵ Żmizdiński, s. 57. W lustracji 1569 r. wspomniano: „Hamer nowo sbudowany pul mile ode wsy w boru na rzece Lipniczi [recte: Piltwicy] yeszcze nierobi [...] Przithim Hamrze yesth kilko domkow nowo posiadlonych dimiarzow”; LWWK 1569, k. 16r. W rewizji starostwa ujskiego z 1627 r. wspomniana jako „wioska przy Hamrze”; Ujście 1627, k. 18r–18v.

¹³⁶ Żmizdiński, s. 57; K. Górka-Gołaska, Gędek, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 473.

¹³⁷ Wedle lustracji 1569 r. „nowo ode dwu liath ossadzona”; LWWK 1569, k. 15r. Przywilej lokacyjny dla wsi pochodzi dopiero z 1579 r.; Żmizdiński, s. 57, przyp. 48; Bąk, Wałcz, s. 68; zob. też K. Górka-Gołaska, Pokrzywnica, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 720.

¹³⁸ Wedle lustracji 1569 r. „szosthi mlyn Simek Glochotka na strudze za Lubianką”; LWWK 1569, k. 14r; Żmizdiński, s. 57.

¹³⁹ Żmizdiński, s. 57; K. Górka-Gołaska, Ptusza, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 915.

¹⁴⁰ Żmizdiński, s. 58. W 1564 i 1569 r. wspomniany tylko młyn (LWWK 1564, s. 140; LWWK 1569, k. 8r). Polaszewski, Własność, s. 84, podaje datę 1588 r. Ponieważ młyn leżał nad rzeką Głomią, wydaje się, że rozwijającej się przy nim wsi dotyczyło królewskie potwierdzenie z 1595 r. posiadania przez Stefana Chibora i jego żonę Annę sołectwa we wsi Głomia *penes molendinum Skorki sitam* (MK 139, k. 349v–350r).

¹⁴¹ Żmizdiński, s. 58; por. K. Górka-Gołaska, Plecemin, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 691, gdzie informacja z ksiąg grodzkich poznańskich z 1616 r., w których wspomniano, że część wsi w dobrach Krajenka, wśród nich Plecemin, zostało „niedawno” założonych przez starostów ujskich.

¹⁴² Żmizdiński, s. 58; Bąk, Wałcz, s. 68. Przypuszczamy, że tej wsi dotyczy zezwolenie królewskie na wykupienie sołectwa *in pago Krampczigensi*, wydane dla Pawła Prinna z 1599 r. (MK 143, k. 165r–165v).

¹⁴³ Żmizdiński, s. 58; Bąk, Wałcz, s. 68 (podaje datę 1585 r.).

¹⁴⁴ Żmizdiński, s. 58; K. Górka-Gołaska, Biała Góra, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 31–32; Bąk, Wałcz, s. 68 (podaje datę 1585 r.).

¹⁴⁵ Żmizdiński, s. 59; K. Górka-Gołaska, Klapsztyn, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 196. W 1591 r. król potwierdził młynarzowi Danielowi Klapsztynowi posiadanie młyna, określonego jako „molendini aquatici ad villam praefatam Białagora in capitaneatu Ustensi consistentis”; MK 136, k. 273r–273v [=SMK V, nr 328].

¹⁴⁶ Żmizdiński, s. 58; Bąk, Wałcz, s. 68.

¹⁴⁷ Żmizdiński, s. 59–60; Bąk, Wałcz, s. 68. W 1596 r. król nadał sołectwo i młyn we wsi Płytnicy Stanisławowi Łackiemu, kanclerzowi królewskiemu (MK 143, k. 49r–50r). Co ciekawe, w dwa lata później, w 1598 r., król zezwolił Pawłowi Prinna na wykupienie z rąk Joachima Medacha sołectwa we wsi nazwanej Nową Płytnicą (MK 142, k. 63v–64r). Joachim Medach miał być lokatorem tejże wsi (Żmizdiński, s. 60, przyp. 62). Zatem albo nadanie dla Stanisława Łackiego nie weszło w życie, albo chodziło o dwie różne wsi (Płytnicę i Nową Płytnicę). Warto jednak zauważyć, że w rewizji starostwa w 1627 r. wspomniano tylko o jednej Płytnicy (Ujście 1627, k. 15v–17r). Wieś o nazwie Płytnica znajdowała się również na terenie Księstwa Pomorskiego, na północ od Sypniewa i Nadarzyc, wspomniana przy okazji sporów granicznych na przełomie lat 60. i 70. XVI w. (Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 194). Być może dlatego wieś założoną w starostwie ujskim nazywano „nową”. Nie rozstrzyga to jednak, której wsi mógł dotyczyć dokument królewski z 1596 r.

¹⁴⁸ Żmizdiński, s. 60; Bąk, Wałcz, s. 68.

Nazwa miejscowości	Data założenia lub pierwszej wzmianki
Garbaty Most	ok. 1597 ¹⁴⁹
Olędrowo (Ługi Ujskie)	1597 ¹⁵⁰
Zawada	1598 ¹⁵¹
Jaracz	1598 ¹⁵²
Jeziorki	1598 ¹⁵³
Huta Pokrzywnicka	1599 ¹⁵⁴

Legenda: * powtórna lokacja.

Tabela 6. Rozwój osadnictwa w dobrach szlacheckich powiatu poznańskiego w rejonie Noteci¹⁵⁵

Nazwa miejscowości	Data powstania lub pierwszej wzmianki
Dobra człopskie	
Czuczarz*	ok. 1557 ¹⁵⁶
Szonowo*	ok. 1557 ¹⁵⁷
Trzebinia*	ok. 1557 ¹⁵⁸
Pieczyska*	ok. 1557 ¹⁵⁹
Gołęża*	ok. 1559 ¹⁶⁰
Załomie*	po 1559 ¹⁶¹
Bercholt*	po 1560 ¹⁶²
Bukholt*	po 1560 ¹⁶³

¹⁴⁹ Żmidziński, s. 60; Bąk, Wałcz, s. 68.

¹⁵⁰ Żmidziński, s. 60; Bąk, Wałcz, s. 68; Z. Chodyła, *Ługi Ujskie – najstarsza osada olęderska w Wielkopolsce (1597–1772)*, „Rocznik Nadnotecki”, t. 30, 1999, s. 25–58.

¹⁵¹ Żmidziński, s. 60; Bąk, Wałcz, s. 68. W 1564 r. jeszcze jako młyn; LWWK, s. 140.

¹⁵² Żmidziński, s. 60. Zob. jednak nadanie królewskie na młyn Jaracz, datowane na 1598 r. dla Pawła Piątkowskiego, muzyka królewskiego, w którym określono młyn jako wchodzący w skład wsi Śmiłowo: „molendinum Jaracz dictum ad villam Smielowo capitaneatus Ustensis consistentem” (MK 142, k. 136v–137r). Młyn ten został wymieniony osobno w spisie młynów starostwa w rewizji 1627 r. (Ujście 1627, k. 38r), F. Żmidziński wspomina o przywileju dla Walentego Kussowa. Jaracz pojawił się jako osoba jednostka osadnicza w najstarszej zachowanej wizytacji archidiakonu kamińskiego z 1652 r. (Panske, s. 349). Pomimo pewnych wątpliwości zdecydowaliśmy się zaznaczyć Jaracz jako osobną osadę młyńską.

¹⁵³ Żmidziński, s. 60; Polaszewski, Własność, s. 84.

¹⁵⁴ Żmidziński, s. 57–58.

¹⁵⁵ Oprac. na podstawie: LWWK 1564, s. 189–206; E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski to jest wojewodztw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego*, t. 1, Poznań 1841; Schulz, Merktafeln; Schulz, Quellen; Schulz, Netzegau; W. Dworzaczek, *Zastaw Wielenia Brandenburczykom*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 3, 1951, s. 342; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia nad Notecią (do pierwszego rozbioru)*, „Rocznik Nadnotecki”, t. 7, 1976, nr 1, s. 40–43; K. Górską-Gołaską, *Notecka Puszcza*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 302; M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo olęderskie*, s. 24; T. Jurek, *Wieleń – dobra i starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 559–562.

¹⁵⁶ K. Górską-Gołaską, *Czarnków – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 289; też, Czuczarz, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 319. W 1546 r. wzmiankowano wieś Czuczarz, jednakże nie wiadomo, czy chodziło o wieś opuszczoną.

¹⁵⁷ K. Górską-Gołaską, *Czarnków – dobra*, s. 289; K. Górską-Gołaską, Szonowo, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 852.

¹⁵⁸ K. Górską-Gołaską, *Czarnków – dobra*, s. 289; T. Jurek, Trzebinia, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 353–354.

¹⁵⁹ K. Górską-Gołaską, *Czarnków – dobra*, s. 289; K. Górską-Gołaską, Przelewice, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 834.

¹⁶⁰ K. Górską-Gołaską, Gołęża, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 537.

¹⁶¹ Wieś o XIV-wiecznej metryce, jeszcze w 1559 r. określona jako opuszczona; HistPowWał, s. 352; K. Górską-Gołaską, Holgrund, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 732.

¹⁶² Wieś o XIV-wiecznej metryce, w 1532 r. była jeszcze przedmiotem transakcji majątkowej, w latach 1559 i 1560 wzmiankowana jako opuszczona. Z 1578 r. pochodzi przywilej dla wsi, można chyba przypuszczać, że już osiadłej; Teki Dworzaczka, Regesty, 8924 (nr 1396) 1560; K. Górską-Gołaską, Bercholt, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 25; HistPowWał, s. 318.

¹⁶³ W 1560 r. wzmiankowana jako opuszczona, w 1574 r. była kolejny raz przedmiotem transakcji, być może już jako osiadła; Teki Dworzaczka, Regesty, 8924 (nr 1396) 1560; K. Górską-Gołaską, *Człopa [dobra]*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 317.

Nazwa miejscowości	Data powstania lub pierwszej wzmianki
Gogolce*	po 1560 ¹⁶⁴
Trzciana Łąka	1561 ¹⁶⁵
Wołowe Lasy	1564 ¹⁶⁶
Dobra czarnkowskie	
Radosiewie	1557 ¹⁶⁷
Jędrzejewo	1585 ¹⁶⁸
Siedliska*	1591 ¹⁶⁹
Dobra wielieńskie	
Żelichowo	ok. 1564 ¹⁷⁰
Kwiejce	1592 ¹⁷¹
Dzierżążno Małe	1592 ¹⁷²
Smrodyniak	1592 ¹⁷³
Dzierżążno Wielkie	1593 ¹⁷⁴
Piła	1593 ¹⁷⁵
Mniszek	1595 ¹⁷⁶
Piotrowo	1595 ¹⁷⁷
Janowo	1600 ¹⁷⁸

Legenda: * powtórna lokacja.

¹⁶⁴ Jedyna wzmianka o Gogolcach sprzed drugiej połowy XVI w. pochodzi z XV w. W latach 50. XVI w. kilkakrotnie wymieniania w działach majątkowych Czarnkowskich, jeszcze w 1560 r. określana jako opuszczona; Teki Dworzaczka, Regesty, 8924 (nr 1396) 1560.

¹⁶⁵ T. Jurek, *Trzciana Łąka*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 320. Trzciana Łąka była przedmiotem transakcji majątkowych Czarnkowskich w latach 1561, 1565, 1570; Teki Dworzaczka, Regesty, 63 (nr 1) 1565; 10740 (nr 1398) 1570. Datę 1567 podaje Schulz, Merktafeln, s. 13, 37. G. Wróblewska określała powstanie wsi na okres przed 1586 r.; taż, *Rozwój przestrzenny miasta Trzcianki*, „Rocznik Nadnotecki”, t. 1, 1966, s. 38. Niekiedy można spotkać się z informacją, że wieś Trzciana Łąka powstała na gruntach dawniejszej wsi o nazwie Rozdruzga (Schulz, Merktafeln, s. 37; por. K. Górską-Gołaską, *Rozdruzga*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 179; T. Jurek, *Trzciana Łąka*, s. 320–321).

¹⁶⁶ W 1564 r. Wojciech Sędziwój Czarnkowski zastawił swój dług m.in. na Wołowych Lasach, nazwanych w źródle „Wołowelaski”; Teki Dworzaczka, Regesty, 56 (nr 1) 1564; zob. też Schulz, Merktafeln, s. 13 (nie podaje jednak źródła wiadomości z 1564 r.).

¹⁶⁷ Teki Dworzaczka, Regesty, 8340 (nr 1396) 1557; K. Górską-Gołaską, Radosiewie, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 17.

¹⁶⁸ Data za: Schulz, Merktafeln, s. 13; Schulz, Quellen, s. 9–10, nr 5; wieś w XVI stuleciu wspomniana także w 1595 r.; Teki Dworzaczka, Regesty, 14320 (nr 1401) 1595; K. Górską-Gołaską, Radosiewie, s. 17.

¹⁶⁹ Najprawdopodobniej była to lokacja na miejscu wcześniej wzmiankowanej osady Maństwo; Schulz, Merktafeln, s. 13; Schulz, Netzegau, s. 232; K. Górską-Gołaską, *Maństwo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 87; I. Skierska, Siedliska, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 367.

¹⁷⁰ W momencie spisania lustracji 1564 r. wzmiankowany jako nowo rozkopany folwark; LWWK 1564, s. 197.

¹⁷¹ E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski*, s. XLVI; Schulz, Netzegau, s. 3 (tu data 1593 r.); K. Górską-Gołaską, Kwiejce, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 564.

¹⁷² Schulz, Quellen, s. 10–12, nr 6; Schulz, Merktafeln, s. 13–14; K. Górską-Gołaską, *Dzierżążna*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 435; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia*, s. 42; M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo ołęderskie*, s. 24.

¹⁷³ E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski*, s. XLVI; K. Górską-Gołaską, Smrodyniak, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 566.

¹⁷⁴ Schulz, Quellen, s. 12–15, nr 7; Schulz, Quelle, s. 139; Schulz, Merktafeln, s. 14; K. Górską-Gołaską, *Dzierżążna*, s. 435; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia*, s. 42; M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo ołęderskie*, s. 24.

¹⁷⁵ W lustracji 1564 r. wspomniano piłę na rzece Białej, która należała do wsi Pęckowo; LWWK 1564, s. 191; K. Górską-Gołaską, Piła, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 665. W 1593 i 1603 r. Piła wymieniana była jako osobna wieś (Teki Dworzaczka, Regesty, 4031 (nr 959) 1593 i 16569 (nr 1404) 1603), jako taka zapisana została również w rejestrze podymnego z 1631 r. (Podymne 1631, k. 26r).

¹⁷⁶ K. Górską-Gołaską, *Bukówka*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 152. Nie udało nam się potwierdzić wiadomości o istnieniu młyna Mniszek dla 1570 r. (tak M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo ołęderskie*, s. 24).

¹⁷⁷ K. Górską-Gołaską, *Piotrowo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 681; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia*, s. 42 (tu data 1592 r.); M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo ołęderskie*, s. 24.

¹⁷⁸ Schulz, Quellen, s. 16–17, nr 9; Schulz, Merktafeln, s. 14; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia*, s. 42; M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo ołęderskie*, s. 24.

Tabele uwzględniają również wtórne lokacje. Przeważały one w szlacheckich dobrach skupionych wokół Człopy (9 wtórnych na 11 odnotowanych lokacji), choć ponownie zasiedlane były również miejscowości w królewskich wsiach¹⁷⁹. W okolicach Człopy wymieniono dużo osad opuszczonych, wśród nich także te pochodzące z XIV i XV w. Być może doszło tam do jakichś trudności spowodowanych przez środowisko lub zaważyła niegospodarność właścicieli. W każdym razie dobra człopskie w rejestrach poborowych pojawiają się dopiero w latach 80. XVI w., co również może stanowić przesłankę świadczącą o problemach osadniczych w tej części województwa poznańskiego¹⁸⁰.

Wydaje się również, że doszło do co najmniej jednej nieudanej lokacji. W 1586 r. w grodzie nakielskim oblatowano przywilej z 1579 r. na sołectwo we wsi Jastrzębiec w starostwie wałeckim¹⁸¹. Inne wzmianki o wsi o takiej nazwie nie są znane, co może wskazywać albo na niepowodzenie zamiaru lokacyjnego, albo na funkcjonowanie osady pod inną nazwą (zob. dalej).

Zestawienie dat pierwszych wzmianek o uwzględnionych osadach pozwala określić, że w omawianym okresie najwcześniej do lokacji dochodziło w starostwie drahimskim oraz w okolicach Człopy, tj. w latach 50. i 60. XVI w., choć i w innych częściach za Notecią powstawały pojedyncze osady. Dopiero później, od końca lat 70. XVI w., zaczęto intensywnie kolonizować tereny starostwa ujskiego i wałeckiego, choć w starostwie ujskim osady młyńskie i kuźnice pojawiały się kilka–kilkanaście lat wcześniej. Najpóźniej zaczęto zasiedlać rejony Noteci w okolicach Wielenia, gdzie nasilenie akcji osadniczej zarejestrowano dla ostatniego dziesięciolecia XVI w.

Obraz intensywnej kolonizacji w dobrach królewskich nie jest tylko odzwierciedleniem stanu zachowania źródeł. Próby zasiedlania tych terenów przez starostów: drahimskiego, wałeckiego i ujskiego miały swoje podłoże zarówno ekonomiczne, jak i polityczne. Proces zasiedlania puszczy w starostwach wałeckim i ujskim wiązał się z zatargami na granicy polsko-pomorskiej. Z kolei akcja kolonizacyjna w starostwie drahimskim (poza aspektami politycznymi, tutaj również widocznymi) miała związek także z nadmiernym rozdawnictwem dóbr przez starostów dla okolicznej szlachty (szczególnie rodu Golców) oraz problemem pustoszenia wsi w tym rejonie na przełomie XV i XVI w. oraz w pierwszej połowie XVI stulecia¹⁸². Dzięki zakładaniu nowych osad starano się zapewne zwiększyć dochody z tych mało urodzajnych terenów. Starostwa wałeckie¹⁸³ i ujskie¹⁸⁴ jeszcze na początku drugiej połowy XVI w. należały do królewskich wsi o małej liczbie osad, z końcem stulecia zaś ich stan posiadania był jednym z większych w Wielkopolsce¹⁸⁵.

¹⁷⁹ Kaczory w starostwie ujskim, wymienione w 1513 r. przy okazji rozgraniczenia Śmiłowa i Kaczorów właśnie od wsi szlacheckich, otrzymały powtórnie przywilej lokacyjny w 1577 r.; MK 26, k. 268v [=MRPS IV/2, nr 10461]; Żmizdiński, s. 60. W 1590 r. w starostwie wałeckim doszło do lokowania wsi Gostomia na gruntach starszej wsi Arnsfeld, ostatni raz wspomnianej chyba w 1552 r.: „villae nostrae desertae Granswelle, in territorio Walcensi”; MK 82, k. 70v–71v [=MRPS V, nr 5581]. Niekiedy uważa się, że wtórnie lokowana była również Wiesiołka w starostwie wałeckim (zob. przyp. 116).

¹⁸⁰ Por. W. Schulz, *Die zweite deutsche Ostsiedlung im westlichen Netze-gau*, Leipzig 1938, s. 10–14.

¹⁸¹ Teki Dworzaczka, Regesty, 889 (nr 56 Rel.) 1586; K. Górską-Gołąska, *Ruschendorf*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 221.

¹⁸² Do połowy XVI w. jako stale wchodzące w skład starostwa drahimskiego osady wymieniano zamek w Drahimiu, miasto Czaplunek oraz wsie Heinrichsdorf i (Nowe) Worowo. Poza tymi wsiami jako przynależące do starostwa drahimskiego wymieniano również okoliczne wsie, które do połowy XVI w. zostały utracone na rzecz Brandenburgii lub znajdowały się w rękach rodziny Golców. W 1505 r. wymieniono Bolegorzyn, Klausshagen, niezidentyfikowane Vfstete, Clensko, Nowy Dwór, Turbergk oraz jeziora Krosino i Wilczkowo; MK 21, k. 245r [=MRPS III, nr 2322]; K. Górską-Gołąska, *Drahim*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 393. W 1553 r. wymieniono następujące osady: Czaplunek, Heinrichsdorf, Plumwerder, Worowo i opuszczone Clausshagen, Falkenhagen, Schuldendorf, Karbon; MK 83, k. 342v [=MRPS V/1, nr 1670]; K. Górską-Gołąska, *Drahim*, s. 393. Wspomnianych tu opuszczonych wsi Falkenhagen i Schuldendorf nie udało się zlokalizować, aczkolwiek nazwa tej pierwszej pojawia się na mapie Pomorza Schröttera; Schrötter, ark. 013; zob. też: K. Górską-Gołąska, *Falkenhagen*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 440–441; też, *Schuldendorf*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 326. Być może do starostwa należała również kolejna opustoszała wieś, Freienhagen; też, *Freienhagen*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 442. Na temat Freienhagen zob. też uwagę w też, *Bolegorzyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 87, gdzie informacja o tym, że w 1493 r. Popielewscy przekazali Andrzejowi Górskiemu, staroście drahimskiemu, miejscowości Falkenhagen, Freienhagen i Bolegorzyn. Skutkiem zarówno ich małej liczby, jak również ich pustoszeniu do prac na zamku pociągano ludność z pobliskich wsi należących do Golców; LWWK 1564, s. 186–188; K. Górską-Gołąska, *Drahim*, s. 393.

¹⁸³ Osadami wymienianymi jako należące do starostwa wałeckiego przed drugą połową XVI w. były: Walcz (1303 r.), Arnsfeld, Chwiram, Witkowo (wszystkie wymienione w 1337 r.), Skrzatusz (lokowany w 1438 r.), Rozwałd (powtórna lokacja w 1449 r.; rok wcześniej ten sam Jan Wedel zapisał żonie Annie posag i wiano, m.in. na wsi Rozwałd); Schmitt, s. 218, 221–222, 224; K. Górską-Gołąska, T. Jurek, *Walcz – starostwo*, s. 500. Było to zatem 1 miasto i 5 wsi.

¹⁸⁴ 2 miasta i 13 wsi do 1560 r.; LWWK 1564, s. 143–155; T. Jurek, *Ujście – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 440.

¹⁸⁵ 1 miasto i 18 wsi w starostwie wałeckim, 2 miasta i 26 osad w starostwie ujskim.

Aspekty ekonomiczne stały zapewne również za przyczyną akcji lokacyjnej w dobrach szlacheckich, wyraźnie najintensywniejszej w rejonie dóbr wielęńskich. Jeszcze w latach 60. XVI w. królewscy lustratorzy wzmiankowali dziewięć osad zlokalizowanych wokół miasta¹⁸⁶, rejestry poborowe z kolei odnotowują wpłaty z jedenastu wsi¹⁸⁷, a do 1600 r. włącznie powstało ich jeszcze osiem. Rozwój osadnictwa w rejonie Wielenia i Czarnkowa trwał jeszcze w pierwszej połowie XVII w.¹⁸⁸

Niekiedy jednak trudno jest stwierdzić, czy pierwsza wzmianka o danej miejscowości dotyczy rzeczywiście osady nowo założonej, czy takiej, która z jakichś powodów wymykała się wcześniej dokumentacji źródłowej. Widać to szczególnie wyraźnie w przypadku wsi szlacheckich powiatu wałeckiego, choć pewnie i tam szlachta zakładała nowe osady. W rejestrach poborowych powiatu wałeckiego (lata 1563, 1577, 1579, 1582) wzmiankowano 40 miejscowości należących do miejscowej szlachty, z których 31 pojawiło się w 1563, 5 w 1577 i 4 w 1579 r. Do końca 1600 r. udało znaleźć się kolejnych 8 wsi oraz 1 osadę młyńską i 1 osadę kuźniczą, należące do wałeckiej szlachty.

W powiecie wałeckim w drugiej połowie XVI w. znajdowały się również miejscowości szlacheckie, których nie objęły rejestry poborowe. Wydaje się, że wynikało to głównie z faktu zakładania przez wałecką szlachtę nowych osad, choć trudno stwierdzić to z pewnością. Można uznać taką ewentualność, gdyż sześć spośród wymienionych w tabeli 12 wsi znajdowało się w centralnej części powiatu, oddzielającej dobra szlacheckie o co najmniej XIV- i XV-wiecznej metryce od terenów starostwa wałeckiego.

Również na sąsiadujących z zanotecką częścią obu województw terenach, znajdujących się we władaniu książąt pomorskich i margrabiów brandenburskich, druga połowa XVI w. była okresem intensywnej kolonizacji. Zalesione rejony przy granicy z Królestwem Polskim, leżące na gruntach należących do pomorskiej ekonomii szczecińskiej i tamtejszych rodów (Glasenapp, von Wolde, Zastrow, Münchow) oraz rejon dolnej Noteci, na zachód od Wielenia, były w tym czasie kolonizowane przez władców i szlachtę z Księstwa Pomorskiego i Brandenburgii. Północne tereny powiatu poznańskiego oraz powiaty wałecki i nakielski stanowiły zatem istotną część większej akcji osadniczej, przeprowadzonej w drugiej połowie XVI w. w rejonie pogranicza polsko-brandenbursko-pomorskiego¹⁸⁹.

Podobnie jak w województwie poznańskim, również w województwie kaliskim dochodziło do intensywnej akcji lokowania nowych wsi w dobrach szlacheckich. Najsilniej zjawisko to wystąpiło w północno-zachodniej części powiatu nakielskiego (klucze dóbr należące do Grudzińskich, Potulickich i Kościeleckiego)¹⁹⁰. Listy nowo lokowanych miejscowości podają także rejestry poborowe powiatu nakielskiego od 1578 r.¹⁹¹ Wykaz ten uzupełniają informacje z Tek Dworzaczka i podane przez Przemysława Szafrana¹⁹².

Tabela 7. Nowe lokacje w dobrach szlacheckich w powiecie nakielskim w drugiej połowie XVI w.

Nazwa miejscowości	Data pierwszej wzmianki
Jelowa	1555 ¹⁹³
Downica (Lędyczek)	1556 ¹⁹⁴
Górzna*	1557 ¹⁹⁵

¹⁸⁶ LWWK 1564, s. 189–206.

¹⁸⁷ Były to: Biała Górna, Drawsko, Hamer Bliższy, Hamer Dalszy, Hamer Kamiennik, Kissy, Miały, Pęczkowo, Rosko, Wrzeszczyna, Żelichowo; RPWP, pzn, 1583, nr 774–784.

¹⁸⁸ M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo ołęderskie*, s. 24–26; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia*, s. 42–43.

¹⁸⁹ Kolonizowanie puszczy pomorskich było intensywne praktycznie przez całą drugą połowę XVI w., a akcja zakładania nowych osad na pograniczu brandenbursko-pomorskim nabrała na sile w samej końcówce stulecia; zob.: E. Gohrbandt, *Das Bauernlegen bis zur Aufhebung der Erbuntertätigkeit und die Kolonisation des 16. Jahrhunderts in Ostpommern*, „Baltische Studien. Neue Folge”, t. 38, 1936, s. 192–227; Z. Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań 1945, s. 149–154; A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory graniczne w latach 1536–1555*, PZ, t. 10, 1954, nr 5–6, s. 82–83; S. Talarczyk, *Początki osadnictwa w pradolinie Noteci*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 7, 1992, nr 36, 1, s. 27–37.

¹⁹⁰ Szafran, s. 52.

¹⁹¹ RPWK, nkl, 1578, nr 256–258.

¹⁹² Szafran, s. 52.

¹⁹³ Teki Dworzaczka, Regesty, 2151 (nr 213) 1555; RPWK, nkl, 1565.

¹⁹⁴ Teki Dworzaczka, Regesty, 7112 (nr 897) 1556.

¹⁹⁵ Tamże, 2170 (nr 213) 1557; LWWK 1564, s. 141: wieś została wspomniana jako założona przed 7–8 laty na gruntach starostwa ujsko-piłskiego.

Nazwa miejscowości	Data pierwszej wzmianki
Radawnica (Radownica)	1564 ¹⁹⁶
Buka (Nowa Wieś)	1578 ¹⁹⁷
Czyżkowo (Szyszkowo)	1578 ¹⁹⁸
Grudna	1578 ¹⁹⁹
Krukowo	1578 ²⁰⁰
Potulice	1578 ²⁰¹
Skarpa*	1578 ²⁰²
Stare Dzierżąno (Dzierżąna)*	1578 ²⁰³
Śmiardowo Złotowskie (Śmiardowo)	1578 ²⁰⁴
Wersk	1578 ²⁰⁵
Żeleznica (Hamer Żelazny)	1578 ²⁰⁶
Batorowo	1579 ²⁰⁷
Osówka	1579 ²⁰⁸
Buczek Mały	1580 ²⁰⁹
Kujan	1582 ²¹⁰
Trudna	1582 ²¹¹
Skórka	1588 ²¹²
Sokolna*	1596 ²¹³
Osowo (Ostrogóra)	1597 ²¹⁴
Paruszka	1598 ²¹⁵

Legenda: * prawdopodobne lokacje wtórne.

¹⁹⁶ Teki Dworzaczka, Regesty, 2262 (nr 215) 1564; LWVK 1564, s. 141: wieś została wspomniana jako założona przed 7–8 laty na gruntach starostwa ujsko-pińskiego. Szafran (s. 184) podaje 1432 r. (za Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu), ale wydaje się to mało prawdopodobne.

¹⁹⁷ RPWK, nkl, 1578, nr 262; podawany przez Szafrana 1553 r. odnosi się do miejscowości w par. Dźwierzszno Wielkie, co wskazuje, że chodzi o inną wieś.

¹⁹⁸ RPWK, nkl, 1578, nr 259.

¹⁹⁹ Tamże, nr 238.

²⁰⁰ Szafran, s. 163.

²⁰¹ RPWK, nkl 1578, nr 258.

²⁰² Tamże, nr 263.

²⁰³ Tamże, nr 257.

²⁰⁴ Tamże, nr 263. Szafran (s. 198) podaje 1560 r., jednak wzmianka ta nie ma podstawy źródłowej i może odnosić się do istniejącego wcześniej Śmiardowa Krajeńskiego.

²⁰⁵ RPWK, nkl, 1578, nr 260.

²⁰⁶ Tamże, nr 261. Szafran (s. 217) podaje 1534 r., jednak cytowany przez niego rejestr poborowy, na który się mówi tylko o minera feri (ASK I 11, k 418 r.), co nie pozwala na pewne odniesienie tej wzmianki do konkretnego obiektu.

²⁰⁷ Szafran, s. 126.

²⁰⁸ Tamże, s. 179.

²⁰⁹ Od tego roku jako osobna wieś, wcześniej prawdopodobnie łąny w Buczku Wielkim; Teki Dworzaczka, Regesty, 2619 (nr 215) 1580; Szafran, s. 120.

²¹⁰ Teki Dworzaczka, Regesty, 2665 (nr 215) 1582.

²¹¹ Tamże, 2678 (nr 215) 1582.

²¹² Szafran, s. 192.

²¹³ Teki Dworzaczka, Regesty, 2611 (nr 162) 1596.

²¹⁴ Szafran, s. 178.

²¹⁵ Teki Dworzaczka, Regesty, 2786 (nr 163) 1598; zob. też s. 86.

Nie we wszystkich przypadkach chodziło o wsie lokowane na surowym korzeniu. Wzmianki o kilku z nich w Tekach Dworzaczka pochodzą jeszcze sprzed połowy XVI w. W 1544 r. Dzierżążno zostało wspomniane jako pustka²¹⁶, podobnie w 1541 r. Skarpa (jeszcze w pod koniec pierwszej połowy XVI w. znajdowały się tam uprawiane działy szlacheckie)²¹⁷ i w 1545 r. Sokolna (miała istnieć już pod koniec XV w.)²¹⁸. W 1470 r. Jełowa była jeszcze zasiedlona²¹⁹. W wypadku Górzna, które w 1564 r. zostało wspomniane jako nowo lokowane, okres jego opustoszenia trwał co najmniej 25 lat, w 1508 r. było jeszcze zasiedlone²²⁰, a od 1532²²¹ do 1557 r. wzmiankowane jako pustka²²². Radawnica jest zaś wspomniana jako wieś w dokumencie z 1440 r.²²³ Wskazuje to, że w niektórych przypadkach mamy do czynienia z przerwaniem ciągłości osadniczej i ponownym zagospodarowaniem ziemi.

Nowe miejscowości zakładano przede wszystkim nad rzekami, które z pewnością zapewniały zarówno podstawy egzystencji, jak i komunikację między osadami. Jedną z charakterystycznych cech nowego osadnictwa w zanoteckiej części obu województw, zwłaszcza na puszczańskich terenach starostw wałeckiego i ujskiego oraz w okolicach Wielenia, było powstawanie skupisk osadniczych wokół obiektów przemysłowych, głównie młynów wodnych, ale też młynów rudnych-kuźnic bądź pił-tartaków. Wraz ze wzrostem liczby zamieszkujących je mieszkańców wytwarzały się wokół nich osobne wsie. Proces ten miał miejsce również po 1600 r. Wzmiankowane w źródłach obiekty przemysłowe niejednokrotnie znajdowały się w znaczącym oddaleniu od wsi, do których początkowo należały. Obie zaobserwowane cechy spowodowały, że na mapie zaznaczono część z tych obiektów jako osobne osady.

Trudne warunki naturalne, jak również rywalizacja nadgraniczna powodowały, że zakładanie wsi na tym terenie nie było łatwe. Należy przypuszczać, że wymienione wyżej daty pierwszych wzmianek o wsiach lub informacje źródłowe o kolejnych przywilejach wystawianych dla lokatorów lub sołtysów danej wsi wskazują na istotne trudności, na jakie napotymano w trakcie trwania kolonizacji. Powoduje to niejednokrotnie, że nie jesteśmy w stanie dokładnie odtworzyć jej przebiegu, zwłaszcza na najbardziej na północ wysuniętych rejonach zanoteckiej części województwa poznańskiego.

Inną charakterystyczną cechą, szczególnie widoczną w przypadku wsi powstających w starostwie wałeckim, jest nadawanie w dokumentach lokacyjnych wsi nazw, które na ogół nie przyjęły się jako powszechnie używane nie tylko wśród ludności miejscowej, ale też w późniejszych źródłach proveniencji państwowej²²⁴. Zapewne wynikało to z zasiedlania wsi ludnością niemieckojęzyczną, ewentualnie z osadzania wsi na terenach już wcześniej zamieszkanym²²⁵. Cechą charakterystyczną tego nowego osadnictwa był jego protestancki charakter. Koloniści organizowali własne życie religijne, budując zbory, a ich wsie pozostawały poza strukturami Kościoła katolickiego²²⁶.

W drugiej połowie XVI w. na terenie powiatów wałeckiego, nakielskiego i zanoteckiej części powiatu poznańskiego powstało co najmniej 107 nowych jednostek osadniczych, z których 51 powstało w dobrach

²¹⁶ Tamże, 2563 (nr 1395) 1544.

²¹⁷ Tamże, 602 (nr 144) 1468, 4999 (nr 335a) 1541; Szafran, s. 191.

²¹⁸ Teki Dworzaczka, Regesty, 1995 (nr 213) 1545; Szafran, s. 194.

²¹⁹ Teki Dworzaczka, Regesty, 57 (nr 1382) 1470.

²²⁰ Tamże, 459 (nr 146) 1508.

²²¹ Tamże, 1736 (nr 213) 1532.

²²² Lustracja z 1564 r. wskazuje Piotra Czarnkowskiego jako założyciela Górzna, ale informacje z Tek Dworzaczka, Regesty raczej to wykluczają. Do połowy XVI w. była ona własnością Kościeleckich, później zaś również Grudzińskich. Informacja z lustracji ma zapewne związek z faktem, że Piotr Czarnkowski był mężem Reginy Kościeleckiej, która otrzymała m.in. Górznię, a następnie zapisała na niej sumę dla swojego męża; Teki Dworzaczka, Regesty, 872 (nr 1394) 1540, 1920 (nr 213) 1541.

²²³ KDW X, 1531. Szafran (s. 184) podaje również 1432 r. (za Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu).

²²⁴ Zależność taką zauważono w przypadku Sypniewa (Nałęcz), Brzeźnicy (Łódzia), Dudylan (Róża). Wydaje się, że nadana wsi Szwecja nazwa również była rzadziej używana, przynajmniej przez mieszkańców, niż niemiecka nazwa Freudenfier. Swoją niemiecką nazwę (Weinkrug, Witunk) miało również Jastrowie; K. Górską-Gołaską, *Jastrowie*, s. 56. Być może wspomniana wcześniej w tekście wieś Jastrzębiec (1579/1586 r.) także była nazywana inaczej, dlatego nie potrafiliśmy przyporządkować jej do konkretnej miejscowości.

²²⁵ A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory*, s. 81, wspomina o wymienieniu w recesach granicznych Polski z Pomorzem z połowy XVI w. trzech osad: Nadorycza, Sypniewa i Brzeźnicy; Bąk, Wałcz, s. 68, uważa, że osady te mogły być gospodami przy brodach położonymi wzdłuż Margrabskiej Drogi. Z. Boras z kolei wspomina o wymienieniu w źródłach proveniencji pomorskiej z lat 70. XVI w. Nadorycza i Dudylan (zob. przyp. 110 i 112). Pomorzanie jeszcze pod koniec XVI w. skarżyli się, że poddani z Jastrowa, Sypniewa i Nadorycza nie płacili opłat do starostwa szczecińskiego; Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 206.

²²⁶ Mietz, s. 63–67; zob też wyżej, s. 86, 135, 144.

królewskich (14 w starostwie drahimskim, 14 w wałeckim, 23 w ujskim), 56 zaś w szlacheckich (co najmniej 10 w pow. wałeckim, 23 w pow. nakielskim i 23 w zanoteckiej części pow. poznańskiego).

Na południe od Noteci zakładanie nowych osad było rzadkością²²⁷. Był to obszar starszego i znacznie gęstszego osadnictwa. W województwie poznańskim znaleziono dziewięć nowo powstałych miejscowości, z których prawie wszystkie powstały w jego południowej części, na pograniczu powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej z Księstwem Głogowskim. Najwcześniejsze jednak nowe lokacje na południe od Noteci miały miejsce niedaleko Połajewa, koło którego przed 1555 r. założono Krośninko²²⁸, a przed 1561 r. między Połajewem a Czarnkowem założono wieś Ciężym (obie lokacje na terenie pow. poznańskiego)²²⁹. W powiecie kościańskim powstały wsie Szreniawa (1570 r., w dobrach opactwa Cystersów w Przemęcie)²³⁰, Szlemsdorf (przed 1580 r.)²³¹, Ostoje (1585 r.)²³² i Zaorle (1593 r.)²³³. W granicach ziemi wschowskiej założono trzy nowe wsie: Buchwald (między 1527 a 1563 r.), Potrzebowo i Śmieszkowo²³⁴. W dobrach klasztoru w Przemęcie doszło również do wtórnej lokacji wsi Ciosaniec i Łupice (przed 1563 r., pow. kościański)²³⁵. Wtórnie lokowane były również Gaj k. Śremu²³⁶ i Kokoszki (przed 1563 r.) (obie wsi w pow. kościański)²³⁷. W województwie kaliskim można wymienić tutaj Wałownicę na granicy powiatów kcyńskiego i inowrocławskiego (w 1539 r. Wałownicą nazywany był jeszcze bór nad Notecią, z 1558 r. mamy już wzmiankę o wsi²³⁸), Toporowo w powiecie kaliskim (pierwsza wzmianka w 1576 r.)²³⁹, Maciejew w pyzdrowskim (1586 r.)²⁴⁰, Biadki w pyzdrowskim (Biejatki, w latach 50. XVI w.)²⁴¹. W powiecie konińskim pod koniec XVI w. założono również miasto Krystynowo, na północ od Kazimierza Biskupiego (zob. dalej, J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*).

* * *

Według Adolfa Pawińskiego w województwie poznańskim w ostatniej ćwierci XVI w. były 62 miasta i 1313 wsi, a w województwie kaliskim 88 miast i 1869 wsi²⁴², łącznie 3332 miejscowości w obu województwach. W ramach prac nad obecnym tomem AHP, dzięki wykorzystaniu innych źródeł niż tylko rejestry poborowe, a zwłaszcza Teki Dworzaczka, dla drugiej połowy XVI w. ustalono istnienie łącznie 3784 punktów osadniczych, w tym 160 miast (67 w poznańskim, 93 w kaliskim), 3394 osad wiejskich (odpowiednio: 1353, 2041), 71 folwarków (24, 48), 126 osad młyńskich (67, 59), 22 osady kuźnicze (13, 9), 2 samodzielne zamki (Drahim i Koło), 2 samodzielne opactwa (Łąd i Paradyż), 3 osady smolne (w pow. nakielskim), 2 osady karczemne (Górki i Bełzant) i 1 hutę szkła (Huta Pokrzywnicka). W porównaniu z wynikami Pawińskiego jest to wartość wyższa o 13%. Zdecydowanie największa

²²⁷ Sprawdzenie list miejscowości zawartych w: Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu*, s. 109–250, dla kilku powiatów wykazała, że większość podanych przez niego miejscowości, które miały być lokowane w latach 1523–1600, da się odnieść zazwyczaj do wcześniejszego okresu.

²²⁸ K. Górka-Gońska, *Krośnino*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 468.

²²⁹ Pierwszy raz wymieniona w 1561 r. podczas transakcji majątkowej (Teki Dworzaczka, *Regesty*, 9148 (nr 1397) 1561), w rejestrze poborowym powiatu poznańskiego z 1563 r. opisana jako *noviter locata* (RPWP, pzn, 1563, nr 12).

²³⁰ T. Jurek, *Szreniawa*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 853.

²³¹ Tenże, *Szlemsdorf*, [w:] tamże, s. 846.

²³² I. Skierska, *Ostoje*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 486.

²³³ Taż, *Połuszyny*, [w:] tamże, s. 731. Wsie Szlemsdorf, Ostoje i Zaorle powstały tuż nad granicą z Księstwem Głogowskim. Dwie ostatnie wsie znajdowały się w rejonie, w którym na początku XVII w. doszło do pojawienia się kilku następnych miejscowości: Cegielnia (1611), Izbice (1620), Sworowo (1620), Ugoda (1620), Łakta (1631).

²³⁴ T. Jurek, *Śmieszkowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 7–8; A. Borek, *Ziemia wschowska w drugiej połowie XVI w.*, [w:] RPWP, § 5.1.

²³⁵ Obie wsie wymieniono w najstarszym nadaniu dla klasztoru w Wieleniu (później przeniesionego do Przemętu). W pierwszej połowie XVI w. Ciosaniec określano jako wieś opuszczoną (S. Chmielewski, *Ciosaniec*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 262), Łupice zaś ostatni raz wzmiankowano w połowie XV w. (I. Skierska, *Łupice*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 67). W rejestrze poborowym powiatu kościańskiego 1563 r. przy obu wsiach zapisano *novo adscripta* (RPWP, ksc, 1563, nr 463, 468).

²³⁶ S. Chmielewski, *Gaj*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 450; RPWP, ksc, 1563, nr 9.

²³⁷ J. Luciński, *Kokoszki*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 238 – 239; RPWP, ksc, 1563, nr 70.

²³⁸ Teki Dworzaczka, *Regesty*, 594 (nr 1394) 1539, 2398 (nr 37) 1558.

²³⁹ Tamże, 5059 (nr 4) 1576.

²⁴⁰ Tamże, 12646 (nr 1399) 1586.

²⁴¹ RPWK, kls, 1563, 19: „Bieiatki osiadła od kilku lyath”.

²⁴² P. Wielkopolska, t. 1, s. 63.

różnica zachodzi w wypadku powiatu waleckiego (wzrost o 81,3%), co wynika z uwzględnienia nowych lokacji w końcu XVI w. Wysoki przyrost liczby miejscowości wystąpił również w powiatach kcyńskim (24,9%), nakielskim (21,9%) i gnieźnieńskim (20,8%). Mniejsze są różnice w przypadku innych powiatów: konińskiego (14,3%), poznańskiego (12%) i kaliskiego (13%), a szczególnie pyzdrskiego (5,1%), kościańskiego (5%) i ziemi wschowskiej (2,3%).

Obliczenia liczby osad dla interesującego nas okresu dokonał również Konstanty Hładyłowicz. Z dwóch województw pominął on jednak powiaty koniński i walecki. W swoich obliczeniach dla końca XVI w. korzystał z jednej strony z danych z rejestrów poborowych (za Pawińskim) oraz z ksiąg sądowych (za Stanisławem Kozierowskim – wiarygodność podawanych przez niego informacji jest ograniczona), uwzględniając (prawdopodobnie) osady opustoszałe²⁴³. Porównanie tych danych nie jest więc w pełni uzasadnione. Ogólnie jednak dla obszaru ośmiu powiatów województw kaliskiego i poznańskiego Hładyłowicz wyliczył 3332 osad; dla tego samego obszaru w czasie prac nad osadnictwem obu województw odnaleźliśmy ich 3358. Różnica jest więc minimalna i wynosi zaledwie 0,7% więcej osad w AHP niż u Hładyłowicza. Na poziomie pojedynczych powiatów wyniki kształtują się różnorodnie: powiat gnieźnieński 0,4% mniej osad, kcyński – 7,9% więcej, kaliski – 8% więcej, kościański – 5,7% mniej, nakielski – 2,8% więcej, pyzdrski – 3,1% mniej, poznański – 3% więcej, ziemia wschowska – 4,3% mniej.

Tabela 8. Gęstość osadnictwa w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Liczba miejscowości ogółem	Liczba miejscowości na 100 km ²
nakielski	3229	223	6,9
kcyński	2384	286	12,0
gnieźnieński	3058	516	16,9
pyzdrski	2880	433	15,0
koniński	2312	336	14,5
kaliski	3264	461	14,1
Województwo kaliskie	17 127	2255	13,2
walecki	1945	87	4,5
poznański	8979	770	8,6
kościański	5175	628	12,1
ziemia wschowska	554	44	7,9
Województwo poznańskie	16 653	1529	9,2
Razem oba województwa	33 780	3784	11,2

Źródło: oprac. własne.

W tabeli 8 zaprezentowano gęstość osadnictwa na obszarze Wielkopolski z uwzględnieniem podziału na powiaty i województwa. Należy zaznaczyć, że dane te mają charakter przybliżony. W obliczeniach na równi potraktowano zarówno duże miasta, jak i osady młyńskie. Średnia gęstość osadnictwa była większa w województwie kaliskim niż poznańskim, ze względu na słabo zaludnione połacie zachodnie tego drugiego województwa. Średnia liczba miejscowości w obu województwach jest najniższa spośród terytoriów dotąd opracowanych w serii. Zaniża ją województwo poznańskie, samo województwo kaliskie miało bowiem gęstszą sieć osadniczą niż województwa sieradzkie (12,1 miejscowości na 100 km²), sandomierskie (11,9) czy krakowskie (12,9)²⁴⁴.

2017 r.

²⁴³ Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu*, s. 16–17, 78, 83.

²⁴⁴ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 75–76, w tej edycji III.3.1.7; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 75, w tej edycji III.3.1.2; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.1.5; tenże, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.1.1.

III.3.1.5. WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Krzysztof Chłapowski

Przy opracowywaniu map szczegółowych Polski XVI w. przyjęliśmy jako podstawową zasadę przedstawienie pełnej sieci osadnictwa w drugiej połowie tego stulecia. Zastosowane w tym celu metody zostały przedstawione dokładnie w wydanych tomach tej serii, w rozdziałach komentarzy poświęconych lokalizacji miejscowości, a w tym tekście zostaną jedynie powtórzone dla wygody użytkowników opracowania¹.

Rejestry poborowe – główne źródła do interesującego nas obrazu osadnictwa – nie zawierają kompletnego wykazu miejscowości istniejących w momencie spisania tych źródeł. Przede wszystkim nie notowano w nich tych osiedli, które nie podlegały poborowi, a więc folwarków, wsi miejskich (płaciły z miastem), osad nowo zakładanych lub też odbudowywanych po klęskach elementarnych (pożar, powódź) i z tego powodu zwolnionych na pewien czas z podatków². Nie brakowało też w rejestrach niedokładności, przypadkowych opuszczeń oraz nadużyć. Te ostatnie dotyczyły częściej zaniżenia podstawy poboru niż pominięcia całych osiedli. Zatajenie niewielkiej osady mogło ująć uwagę poborcy, przysiółek zaś, będący realnie osobną osadą, mógł być formalnie potraktowany jako część większej miejscowości tego samego właściciela.

Dla uzupełnienia danych z rejestrów z drugiej połowy XVI w. sięgnęliśmy do innych źródeł, także wcześniejszych i późniejszych³. Było to konieczne tym bardziej, że względnemu bogactwu rejestrów dla woj. łeczyckiego towarzyszyło ubóstwo rejestrów dla woj. sieradzkiego wraz z ziemią wieluńską. Ponadto, w odróżnieniu od pracy nad poprzednimi mapami tej serii, nie dysponowaliśmy wizytacjami z końca XVI w., lecz dopiero z pierwszej połowy XVII w., obejmującymi niestety tylko część obchodzącego nas terytorium. Dzięki wcześniejszym i późniejszym źródłom uzupełniliśmy wykaz osiedli o takie, które zostały wymienione w pierwszej połowie XVI stulecia i w XVII w., istniały więc w czasie przedstawionym na mapie⁴.

Pominęliśmy dwie kategorie miejscowości wspomnianych w źródłach z pierwszej połowy XVI wieku: po pierwsze – osady później już niewystępujące, po drugie – poświadczone ponownie dopiero w XIX w. Z drugiej kategorii uwzględniliśmy jednak te osady, które z powodu swego charakteru były zwolnione od poboru (folwarki, wsie miejskie), a także młyny, które w rejestrach figurowały jako należące do wsi i niemające własnych nazw, lecz źródła z końca XVIII i z XIX w. pozwoliły je uznać za odrębne osady młyńskie⁵. Osiedla wymieniane tylko w początku XVI w. były często określane (zwłaszcza w *Liber beneficiorum* Łaskiego) jako „haereditas deserta”, co pozwala przyjąć, że albo nigdy się

¹ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2.

² Zestawienie i charakterystyka rejestrów zob. K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji II.1.5.

³ Zob. tamże.

⁴ Najwięcej takich miejscowości wystąpiło w powiatach ostrzeszowskim i sieradzkim, gdyż rejestry tych powiatów były nieliczne, a przede wszystkim miały, jak się okazało, sporo opuszczeń i braków.

⁵ Np. folwark Dzięciarty w par. Rozprza, wsie miejskie Zapusty obok Sieradza, młyn Dobra w par. Dobryszyce, należący do plebana, który wizytacja z 1779 r. wymienia z adnotacją: „teraz Karkoszki nazwane” (Materiały J. Warężaka w IH PAN w Warszawie).

nie odrodziły⁶, albo jeśli ich istnienie jest udokumentowane źródłowo dopiero w XVIII w. i później, ponowne zasiedlenie nastąpiło po długiej przerwie, a zatem w drugiej połowie XVI w. nie istniały⁷. Na mapę nie wprowadziliśmy miejscowości znanych dopiero z lustracji z pierwszej połowy XVII w., nawet jeśli podejrzewaliśmy, że niektóre z nich mogły powstać przed 1600 r.⁸

Na mapie oznaczyliśmy wyłącznie osiedla samodzielne o własnej nazwie, tworzące jedno lub parę skupień budynków mieszkalnych i gospodarczych, których mieszkańcy użytkowali określony teren, mniej lub bardziej dokładnie odgraniczony od obszarów przynależnych do sąsiednich osad⁹. Na gęsto zasiedlonych, zwłaszcza mniej zalesionych obszarach starego osadnictwa o stabilnych stosunkach własnościowych rzadko powstawały nowe osady, natomiast na większych terenach leśnych akcja osadnicza była żywsza. W województwach łęczyckim i sieradzkim istniały w XVI w. dwa większe obszary zalesione: jeden na styku powiatów sieradzkiego, wieluńskiego i ostrzeszowskiego, należący głównie do dóbr królewskich, drugi na styku powiatów brzezińskiego, szadkowskiego i piotrkowskiego, należący do kapituły krakowskiej i do biskupstwa włocławskiego. Na obu tych terytoriach powstały w ciągu XVI w. liczne nowe osady¹⁰. W pozostałych regionach obchodzących nas województw lokacje nowych wsi zdarzały się wyjątkowo.

Zakres odrębności poszczególnych osad bywał płynny, dotyczy to przede wszystkim folwarków i młynów. Przeważnie były one obejmowane nazwą wsi, przy której leżały, mimo iż odległość od zwartej zabudowy wiejskiej mogła sięgać nawet kilku kilometrów. Niektóre z tych drobnych punktów osadniczych, bardziej odległe lub wyraźniej wyodrębniające się gospodarczo (np. folwarki należące do większych dóbr ziemskich, obsługiwane przez chłopów z kilku wsi), otrzymywały własne nazwy i traktowano je jako odrębne osady. Źródła nie zawsze wskazują, czy taką osadę należy potraktować jako folwark, czy jako wieś. Zauważyć też trzeba, że młyny lub karczmy leżące we wsi i niebędące osobnymi punktami osadniczymi mogły mieć własne nazwy, często urobione od nazwiska (przezwiseka) młynarza albo nawiązujące do usług świadczonych w karczmie bądź ich skutków.

Na terytorium dwóch województw objętych tym opracowaniem występowały osiedla szlachty zagrodowej, złożone z drobnych przysiółków objętych wspólną nazwą, a rozróżnianych dodatkowym określeniem, będącym drugim członem nazwy. Wywoływało to czasem trudność rozstrzygnięcia, czy były to osady odrębne, czy też części jednej wsi. Przyjmowaliśmy raczej tę pierwszą możliwość, aby nie pominąć rzeczywiście istniejącej miejscowości. W sumie stwierdziliśmy istnienie w XVI w. w województwie łęczyckim 28 skupisk składających się z co najmniej trzech osad o wspólnym pierwszym członem nazwy (pow. łęczycki 21, pow. orłowski 7), a w woj. sieradzkim – 9 takich skupisk. Najliczniejsze skupiska o wspólnej nazwie to: Idzikowice oraz Bielice w pow. łęczyckim, Gumino w orłowskim i Pęgowo w szadkowskim (po 7 osad). Gdy źródła wskazywały, że w XVI w. istniały obok siebie dwie lub trzy osady o tej samej nazwie nierozróżnione drugim jej członem, a rozróżnienie następowało dopiero w XVII w. lub nie wystąpiło wcale, oznaczaliśmy je na mapie jednym punktem, a w indeksie po nazwie zastosowaliśmy symbol składający się ze znaku mnożenia i cyfry oznaczającej liczbę osad, np. Topola x 3 czy Nieradza x 3¹¹.

⁶ Najliczniej takie osady wystąpiły w pow. łęczyckim, był to bowiem obszar licznego osadnictwa szlachty zagrodowej, która nie była w stanie odbudować zniszczonej wsi i raczej przenosiła się do innej.

⁷ Np. Dudy wymienione przez Łaskiego LB, II, s. 361 jako „haereditas deserta”, a później pojawiające się dopiero w XIX w. jako Dudły.

⁸ Np. w lustracji tenuty Klonowa z 1616 r. są wsie Lipica i Leliwa bez określeń wskazujących na świeżą lokację (LWWK 1616, cz. 1, s. 140), ale niepoświadczone w znanych nam źródłach wcześniejszych. Być może były lokowane jeszcze przed 1600 r.

⁹ Szerzej o tym H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

¹⁰ Na drugim z wymienionych obszarów w ciągu XVI w. kapituła krakowska lokowała 11 nowych osad (Karpino czyli Zarzecze w pow. brzezińskim, Malówka, Wola Latańska czyli Latalice, Wola Sulątkowska, Wola Zamojska czyli Zamoście w pow. szadkowskim, Brojce, Kochanie, Giemzów czyli Stróża, Huta, Leszczyny, Łaziska w pow. piotrkowskim), a biskup włocławski 5 (Chrosty, Mierzączka czyli Wólka, Rozrażew w pow. brzezińskim, Podstoła, Radociny w pow. piotrkowskim).

¹¹ W rejestrach poborowych występuje jedna Topola w trzech częściach, ale uznaliśmy, że realnie istniejący stan rzeczy oddaje uwaga widniejąca w lustracji 1564/1565 r.: „iż są trzy Topole, jedna królewska co ją mieszczanie łęczyccy dzierżą, a dwie ziemiańskie” (LWWK 1564, cz. 2, s. 137). Ostateczne ukształtowanie się trzech wsi, każda z drugim członem nazwy, nastąpiło dopiero w XIX w., w *Liber beneficiorum* Łaskiego i w wizytacji z 1636 r. znajduje się określenie: „Nieradza triplex” (Łaski LB, I, s. 410, 411; ADWł, AAG 5, k. 214), a rejestr podymnego z 1662 r. wymienia: Nieradza Wysoka, Nieradza Niska, Nieradza Piaski (ASK I 74, k. 277v–278).

Rozstrzygnięcie trudności, jakie stwarzały zapisane w źródłach nazwy, które mogły odnosić się do odrębnych miejscowości albo do ich części, chcemy pokazać na przykładzie Żakowic w pow. łęczyckim. W rejestrach podatkowych z XVI i XVII w. wystąpiły w różnych układach nazwy: Żakowice Wielkie, Żakowice Małe, Puśniki, Jeże, Gose. Mogły one oznaczać dwie albo trzy wsie, należące do szlachty zagrodowej i częstkowej. W *Liber beneficiorum* Łaskiego i w Rejestrze Czaykowskiego zanotowano trzy wsie, dokładne mapy z pierwszej połowy XIX w. pokazują dwie wsie, Żakowice i Puśniki, istniejące też obecnie. Analiza danych źródłowych doprowadziła do następujących wniosków: Żakowice Wielkie to dzisiejsze Żakowice. Żakowice Małe czyli Puśniki (tak wyraźnie w rejestrze z 1543 r.) powstały z połączenia dwóch osad o tych nazwach, które wymienił Łaski; w rejestrach z lat 1564 i 1576 są to Żakowice-Puśniki-Jeże. Rejestr z 1563 r. prawdopodobnie łączy nazwę Gose z tymi Żakowicami, które w innych rejestrach mają nazwę Puśniki, ale nie można wykluczyć związku tej nazwy z Żakowicami Wielkimi, które tu nie zostały wyraźnie wymienione¹². Nie ulega natomiast wątpliwości, że Gose należy potraktować jako część którejś z tych dwóch wsi, a nie osobną trzecią osadę, jak sugeruje Rejestr Czaykowskiego oraz mapa Perthéesa (lokalizuje ona Gossy na zachód od drogi Żakowice – Puśniki, co jest nie do przyjęcia, ponieważ tam wzdłuż rzeki przebiega granica gruntów tych wsi od strony Wojciechowic Małych).

Inny przykład to możliwość identyfikacji Nieradowa wymienionego tylko w *Liber beneficiorum* Łaskiego z wymienioną również przez to źródło osadą Bujnice Małe¹³. Podstawą były zapisy dotyczące dziesięciny.

Gdy nie byliśmy pewni, czy wieś należąca do dwóch różnych przedstawicieli wielkiej własności (lub też gdy jeden z tych właścicieli należał do wspomnianej kategorii) tworzyła jedną osadę, czy też dwa osiedla o tej samej nazwie, stosowaliśmy następującą zasadę. Jeśli brak jest wyraźnego potwierdzenia, że mamy w drugiej połowie XVI w. do czynienia z dwiema osadami, rozróżnianymi przy pomocy drugiego członu nazwy (często jest to przymiotnik wskazujący na przynależność własnościową), to miejscowość należąca do dwóch właścicieli traktujemy jako jedno osiedle¹⁴.

W województwie sandomierskim stosunkowo liczne były osady przedmiejskie o własnej nazwie, wyraźnie wyodrębnione przestrzennie, a w łęczyckim i sieradzkim znaleźliśmy tylko trzy takie osady: Zamoście – przedmieście Inowłodza leżące po drugiej stronie Pilicy, Żychelska Wieś – przedmieście Żychlina i Plebańska Wieś – przedmieście Szadka¹⁵.

Tak jak w poprzednich opracowaniach tej serii, za osobne punkty osadnicze uznaliśmy położone poza miejscowościami młyny zbożowe i rudne (czyli kuźnice), jeśli miały własną nazwę i utrwały swą odrębność osadniczą, co pozwoliło na ich dokładne zlokalizowanie¹⁶.

Oznaczyliśmy na mapie jedną karcznię z własną nazwą jako osobną jednostkę osadniczą. Była to karczma Żeglina w par. Sieradz, którą jeszcze w XIX w. wymieniano jako osobną osadę i tak oznaczono na mapie Kwaternmistrzostwa oraz na mapie Chrzanowskiego¹⁷.

¹² Por. dane rejestru z 1576 r., gdzie wśród właścicieli działów w obu Żakowicach występuje Jan Żakowski Gosz (P. Wielkopolska, t. 2, s. 85, 139).

¹³ Łaski LB, II, 216 (Nieradów), I, 555 (Bujnice Małe).

¹⁴ Wymienić tu można np. w pow. brzezińskim Swędowo dziś Swędów i Swędów Szlachecki, w pow. sieradzkim Unków dziś Uników i Uników Kapitulny, w pow. piotrkowskim Lutosławice dziś Lutosławice Rządowe i Lutosławice Szlacheckie, Wodzin Wielki dziś Wodzin Majoracki i Wodzin Prywatny, w pow. radomszczańskim Kruplin dziś Kruplin Poduchowny i Kruplin Radomszczański, w pow. wieluńskim Biała dziś Biała i Biała Rządowa. Zdarza się też, że dziś występują dwie wsie z nazwami różniącymi się przymiotnikiem świadczącym, że dawniej była to jedna wieś, której część należąca do plebana z czasem rozwinęła się w osobną osadę; w XVI w. ta część plebańska była na tyle mała, że nie kwalifikowała danej wsi do oznaczenia na naszej mapie jako szlachecko-duchownej czy królewsko-duchownej, np. Dylów dziś Dylów Szlachecki i Dylów Rządowy, Męka dziś Męka i Męka Księża, Unienie dziś Umień i Umień Poduchowny.

¹⁵ Zamoście wymienia *Liber beneficiorum* Łaskiego (Łaski LB, II, s. 315) i wizytacja z 1609 r. (SGKP, t. 3, s. 292); Żychelska Wieś i Plebańska Wieś występują w rejestrach poborowych.

¹⁶ Zlokalizowaliśmy ponad 50 młynów z własną nazwą i 8 kuźnic; zob. K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.2.5.

¹⁷ Jako karczma przy wsi królewskiej Bogumiłowo wymieniana jest w *Liber beneficiorum* Łaskiego oraz w lustracjach z lat 1564/1565, 1569, 1616, 1628–1632 i 1661 (Łaski LB, I, s. 431; LWWK 1564, cz. 2, s. 27; ASK XLVI 103d, k. 125; LWWK 1616, s. 95; LWWK 1628, cz. 2, s. 155; LWWK 1659, cz. 2, s. 88); Tabela 1827 r. wymienia osadę Żeglnia, mającą jeden dom i pięciu mieszkańców.

W rejestrach poborowych pow. piotrkowskiego z lat 1535, 1553 i 1577 w par. Milejów figuruje nazwa Przeora (1535 i 1577 po Milejowie, 1553 na końcu parafii), a przy niej odpowiednio ½, 1 i 1½ łana¹⁸. W rejestrze 1553 r., zawierającym określenia własnościowe, Przeora widnieje bez właściciela (w rejestrach 1511 i 1518 wystąpił młyn „Przicora”)¹⁹. Ponieważ nazwy tej brak w innych źródłach, wcześniejszych i późniejszych (również na mapach XIX i XX w.), uznaliśmy, że – wbrew pozorom – nie była to osobna jednostka osadnicza, lecz część wsi Milejów należącej do opata sulejowskiego, wydzielona na rzecz przeora klasztornego.

Rozmaitość źródeł, które wykorzystywaliśmy, pozwoliła nam uchwycić 12 osad folwarcznych o własnej nazwie, niezwiązanych ze wsią²⁰. Nie wydaje się, by liczba ta mogła wzrosnąć na skutek wykorzystania dalszych źródeł, w stuleciach bowiem następujących po XVI w. wyodrębnione osiedla folwarczne były nieliczne. Być może jednak niektóre miejscowości przedstawione na naszej mapie jako wsie były lub stały się w drugiej połowie XVI w. osadami folwarcznymi, pozbawionymi ludności kmiecej i zagrodniczej. W źródłach określenie „praedium” odnosiło się niekiedy także do osad w posiadaniu szlacheckim, zamieszkałych nie tylko przez rodzinę właściciela i służbę, ale również przez kilku zagrodników. Zgodnie z ogólną zasadą nie wprowadziliśmy na mapę folwarków znanych jedynie ze źródeł powstałych po XVI w.

Położone poza wsiami folwarki, młyny zbożowe, kuźnice i jedna karczma stanowiły razem 77 małych osad, które zbiorczo określamy jako osady młyńskie i folwarczne (zob. tabela 10 w rozdziale o przynależności własnościowej).

Termin „lokalizacja miejscowości” określa dwa zabiegi. Pierwszy z nich to identyfikacja miejscowości istniejącej w XVI w. z osadą znaną z późniejszych, szczegółowych przekazów kartograficznych, a także z wykazów miejscowości z końca XVIII w., Tabeli 1827 r. czy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*. Drugi to umiejscowienie danego osiedla na opracowywanej mapie. Czasem należało brać pod uwagę opracowania, których autorzy sięgali do źródeł dziś nieistniejących lub trudno dostępnych, rozproszonych i niezinwentaryzowanych²¹. Niekiedy osadę niewymienioną w znanych nam źródłach z XVIII i XIX w. można było zlokalizować dzięki wykazom *Urzędowych nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych*, serii, która miała objąć cały kraj, wydawanej w latach siedemdziesiątych. Zawiera ono bogaty, nierównej co prawda wartości, spis nazw terenowych zebranych na miejscu głównie w latach sześćdziesiątych naszego stulecia. Obfitość nazw dla niektórych terenów ustępuje temu, co przynoszą informacje z XVIII i XIX w., na ogół jest jednak wyższa. Niestety zeszyty dotyczące niektórych interesujących nas terenów nie zostały wydane – brak byłych powiatów: kutnowskiego, łaskiego, łódzkiego, pączęńskiego i rawskiego z województwa łódzkiego oraz ostrzeszowskiego i tureckiego z województwa poznańskiego.

Miejscowości lokalizowaliśmy na podkładzie map w skali 1:100 000 z XX w., lecz zgodnie z ich położeniem na najstarszych mapach szczegółowych z końca XVIII i pierwszej tercji XIX w. W znacznej części jest to usytuowanie inne niż obecnie z powodu licznych przemieszczeń spowodowanych parcelacją i komasacją gruntów ornych (przede wszystkim związanych z uwłaszczeniem), przebudową układu dróg, regulacją rzek, przemianami urbanizacyjnymi; do tych ostatnich należy powstanie osiedli przemysłowych w XIX w. w regionie łódzkim, w tym nowo lokowanych miast (Aleksandrów Łódzki, Konstantynów Łódzki, Tomaszów Mazowiecki), oraz gwałtowne przekształcanie się starych, drobnych osad w miasta przemysłowe (Łódź, Ozorków, Zduńska Wola). Ostatnio nastąpiły wielkie zmiany w rejonie Bełchatowa na skutek powstania odkrywkowej kopalni węgla brunatnego. Posługiwanie się mapami WIG z okresu międzywojennego, poprzedzającego powojenne przemiany osadnictwa, oraz – jako materiałem wyjściowym – mapami szczegółowymi z końca XVIII i początku XIX w., nakreśli-

¹⁸ ASK I 24, k. 481; P. Wielkopolska, t. 2, s. 252; ASK I 25, k. 255.

¹⁹ P. Wielkopolska, t. 2, s. 196.

²⁰ Folwarki są wymienione w: K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.2.5.

²¹ Np. prace dotyczące obszaru Łodzi pomogły nam w identyfikacji i lokalizacji młynów Chrapek, Kulan, Lamus (A. Zand, *Łódź rolnicza 1332–1793*, „Rocznik Łódzki”, t. 2, 1930, s. 53 n.; H.S. Dinter, *Dzieje wielkiej kariery 1332–1860*, Łódź 1965, s. 30 n.). Istotne znaczenie miały dla nas opracowania: *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. 1, Warszawa 1980; Rosin, *Słownik*. Natomiast mniejsze pożytki przyniosło wykorzystanie materiałów do słownika ziem łęczyckiej i sieradzkiej (Zajączkowski), ze względu na ich zakres chronologiczny, a także mapek osadnictwa tych województw w XVI w. opracowanych przez tych autorów, dołączonych do *Studiów nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XVI w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia Z Dziejów Osadnictwa”, t. 4, 1966.

nymi przed zmianami spowodowanymi uprzemysłowieniem regionu łódzkiego w czasach Królestwa Kongresowego, ułatwiło rekonstrukcję obrazu starego osadnictwa.

Ogromna większość miejscowości na naszej mapie ma lokalizację pewną, którą określić można jako identyfikację pewną z osadą zarejestrowaną na najstarszych mapach z przełomu XVIII i XIX w. Lokalizacja miejscowości na tych mapach jest na ogół bliska rzeczywistości drugiej połowy XVI w., a w razie zachowania się zabudowy zabytkowej (kościół, dwór, zamek) lub starego układu urbanistycznego istnieje pewność, że odpowiada ona stanowi z XVI stulecia, a nawet dawniejszemu.

Podstawą lokalizacji pewnej były mapy Gilly'ego-Crona i Kwatermistrzostwa, które odznaczają się bogactwem oznaczonych na nich punktów osadniczych, a także precyzją w umieszczeniu ich nazw²². Pomocniczo posługiwaliśmy się mapą W. Chrzanowskiego, sporządzoną co prawda w skali nieco mniejszej niż skala naszej mapy, ale opartą na rozmaitych dokładnych mapach. Nie można było przyjąć za wystarczającą podstawę lokalizacji pewnej map K. Perthéesa z powodu poważnych zniekształceń położenia punktów osadniczych. Natomiast informacje nazewnicze z tych map i ze związanych z ich powstawaniem materiałów dały możliwość rozstrzygnięcia niektórych trudnych wypadków z dziedziny identyfikacji.

Jako pewną przyjęliśmy lokalizację miejscowości Dobiesławice w pow. orłowskim, która zanikła w XIX w. Została ona odnotowana na mapach Perthéesa i Chrzanowskiego. Na mapach Gilly'ego-Crona i Kwatermistrzostwa w tym miejscu jest skrzyżowanie dróg i drobny, nieopisany punkt osadniczy. Jest to przykład lokalizacji stosunkowo pewnej, o stopniu prawdopodobieństwa wyższym niż lokalizacja przybliżona (w indeksie oznaczono Dobiesławice jako miejscowość zaginioną). Wieś Bielawki w par. Leźnica Wielka, w pow. łęczyckim, zlokalizowaliśmy w przybliżeniu, opierając się na informacjach źródłowych z XV w. o wsiach, z którymi graniczyła. Na takiej samej podstawie lokalizację przybliżoną wsi Przykuty w par. Żychlin w pow. orłowskim powiązaliśmy ze wsią Rakowiec. Zapisy z XV w., w których nazwy wsi Głowaczewice i Stypuły (par. Marzenin, pow. szadkowski) występowały zamiennie jako określenie jednej osady, pozwoliły nam powiązać lokalizację Głowaczewic z wymienianymi w XVI w. równolegle z nimi Stypułami, które istnieją do dziś²³.

Wiadomo, że między schyłkiem XVI a końcem XVIII w. zdarzały się zmiany położenia niektórych osiedli, spowodowane powodziami pociągającymi za sobą zmiany koryt rzek, pożarami, lokalnymi przesunięciami dróg oraz powstawaniem miast na terenie starych osad wiejskich. Takie zmiany nie są bliżej rozpoznane i nie mogły być uwzględnione w lokalizacji miejscowości, wolno jednak przypuszczać, że były to w znacznej części przesunięcia małe, czyli dla naszej mapy bez znaczenia.

Niewielka część osiedli ma lokalizację przybliżoną. Zastosowaliśmy tu dwa sposoby postępowania. Osada położona w pobliżu innej miejscowości o lokalizacji pewnej została oznaczona kółkiem połączonym ze znakiem tej drugiej miejscowości; w legendzie określono takie wsie jako „wsie o lokalizacji związanej”, przy czym nazwa osady zlokalizowanej w przybliżeniu nie została wprowadzona na mapę, lecz tylko podana w indeksie²⁴. Inne osady o lokalizacji przybliżonej oznaczyliśmy osobnymi kółkami o linii przerywanej, opatrzonymi osobnymi nazwami. Tak oznaczona miejscowość znajdowała się, według naszych ustaleń, prawdopodobnie na obszarze zajmowanym dziś przez osadę powstałą później lub leżała w jej pobliżu, ale nie umiemy wskazać jej dokładnego położenia.

Pod pojęciem lokalizacji przybliżonej rozumiemy zatem dwa różne rodzaje umiejscowienia niepewnego: lokalizację przybliżoną *sensu stricto* oraz identyfikację niepewną. Pierwszy rodzaj stosowaliśmy wtedy, kiedy osadę potrafiliśmy umiejscowić tylko w przybliżeniu, tj. z błędem przekraczającym 1 km (na mapie 4 mm). Tak było wówczas, kiedy na szczegółowych i dokładnych mapach nie odnawia-

²² Dzięki tym mapom mogliśmy w sposób pewny zlokalizować ok. 45 osad dziś nieistniejących, które nie stały się częściami miejscowości dziś istniejących – najwięcej w powiatach: sieradzkim – 10, łęczyckim – 9, orłowskim – 8, w szadkowskim – 7. Wśród nich znajduje się miejscowość Śleszyno-Sołek, zasługująca na osobne wspomnienie, gdyż był to ośrodek parafii. Według opisu Łaskiego kościół parafialny leżał poza wsiami Śleszyno Wielkie i Małe „in loco, qui dicitur Sołek” (Łaski LB, II, s. 497 n.). W 1835 r., kiedy kościół uległ ruinie, wzniesiono nowy w Śleszynie Wielkim i zmieniono pierwotną nazwę parafii (SGKP, t. 11, s. 57).

²³ Informacje źródłowe z XV w. dotyczące wsi Bielawki, Przykuty i Głowaczewice udostępnił nam recenzent, prof. Jan Szymczak, jako dane ustalone z dr. Tadeuszem Nowakiem i dr Alicją Szymczakową.

²⁴ Mniej więcej połowa z ok. 35 takich lokalizacji związanych znajduje się w pow. łęczyckim, gdyż osadnictwo tego powiatu w XVI w. charakteryzowało się znaczną liczbą drobnych osad, z których wiele potem zanikło. Potrafimy je związać z osadami o lokalizacji pewnej, wykorzystując dane własnościowe.

liśmy śladu dawnej miejscowości, a wobec tego lokalizację oparliśmy na mniej ścisłych informacjach. Najczęściej były to wskazówki dotyczące wspólnej przynależności do tegoż samego właściciela (zapisy w rejestrach pogłównego z XVII w. typu „attinencia”, „solvit cum” czy podobne zapisy z XVIII w.), a także nazwy pól we wsiach dziś istniejących lub nazwy ich części utrwalone w *Urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych*. Identyfikacja hipotetyczna osady szesnastowiecznej z miejscowością istniejącą później dotyczy najczęściej takich sytuacji, gdy podobieństwo nazwy czy kolejność spisania w źródłach sugerowały, że może chodzić o to samo osiedle, ale brak było informacji pozwalających na identyfikację pewną.

Z lokalizacji przybliżonej rezygnowaliśmy, gdy informacje o położeniu osady, którymi dysponowaliśmy, były zbyt ogólnikowe, np. dotyczyły tylko przynależności parafialnej. Taką osadę uznawaliśmy za niezlokalizowaną i dlatego nazwa jej znajduje się tylko w indeksie miejscowości, a także w tabeli nr 1. Szczegółowe badania osadnicze mniejszych obszarów, z wykorzystaniem nieznanymi nam przekazów źródłowych, mogą w przyszłości spowodować upewnienie niektórych lokalizacji przybliżonych czy też wpłynąć na zmniejszenie się liczby osad niezlokalizowanych.

Nie zdołaliśmy zlokalizować, nawet w sposób przybliżony, 17 osiedli szesnastowiecznych (tabela 1). Ponieważ w województwach łęczyckim i sieradzkim mamy w XVI w. 2468 miejscowości, niezlokalizowane stanowią 0,7%, a zatem wyraźnie więcej niż w woj. sandomierskim (0,3%) i mniej niż na Mazowszu (1,3%)²⁵. Najczęściej przeszkodą uniemożliwiającą choćby przybliżoną lokalizację było – jeśli chodzi o woj. sieradzkie – ubóstwo szczegółowych informacji w rejestrach poborowych. Osady niezlokalizowane z woj. łęczyckiego były to osiedla drobne, których mieszkańcy, jak wspomniano, po zniszczeniach czy nieurodzajach przenosili się gdzie indziej. Zaznaczyć należy, że w rejestrze poborowym powiatu piotrkowskiego z 1576 r. wystąpiła w par. Chorzęcin nazwa Golebki bez wpłaty. Jest to jedyne znane nam wystąpienie tej nazwy, które uznaliśmy za pomyłkę spisującego rejestr i nie uwzględniliśmy Golebek w indeksie oraz w tabeli miejscowości niezlokalizowanych.

W zestawieniu liczby miast i wsi w województwach i powiatach prowincji wielkopolskiej, zamieszczonym we wstępie swego wydawnictwa, Adolf Pawiński podał, że w województwach łęczyckim i sieradzkim było w drugiej połowie XVI w., według wydanych przezeń rejestrów, 67 miast i 1985 wsi, czyli 2052 osiedla²⁶. Ponieważ liczba wsi w powiecie sieradzkim widniejąca w tabeli Pawińskiego – 197 – budziła zastrzeżenia, obliczyliśmy ją ponownie i stwierdziliśmy, że we wspomnianej tabeli znajduje się błąd zecerski: 197 zamiast 297, a zatem łączna liczba miejscowości wynosić powinna 2152.

Mimo iż nie dysponowaliśmy wizytacjami z końca XVI w., a zachowanych rejestrów woj. sieradzkiego było niewiele, badania nasze pozwoliły na zweryfikowanie liczb podanych przez Pawińskiego (tab. 2). Było to możliwe dzięki sięgnięciu do innych źródeł omówionych wyżej²⁷, a po trosze wynikało z potraktowania jako osobne osady młynów o własnej nazwie, dających się zlokalizować. W niewielkim natomiast stopniu miała na to wpływ akcja osadnicza w końcu XVI w. Ogółem przyrost liczby miejscowości w stosunku do danych Pawińskiego wyniósł 15,7%, a więc był wyższy niż uzyskany dla Mazowsza (9,8%) i Sandomierskiego (13,8%)²⁸. W województwie łęczyckim przyrost ten wyniósł 6,9%, w ziemi sieradzkiej 21,4%, a w ziemi wieluńskiej 15,9%. Na taki rezultat wpłynął fakt, że rejestry woj. łęczyckiego i powiatu wieluńskiego wydane przez Pawińskiego są pełniejsze i bogatsze w informacje niż rejestry ziemi sieradzkiej i pow. ostrzeszowskiego. Najniższe przyrosty stwierdziliśmy w powiatach brzezińskim (3%), wieluńskim (5,3%) i łęczyckim (7,3%), najwyższe w ostrzeszowskim (55,5%), piotrkowskim (31,8%) i szadkowskim (27%). Szczególnie wysoki przyrost wsi w pow. ostrzeszowskim jest spowodowany wyjątkowym ubóstwem rejestru opublikowanego przez Pawińskiego oraz wykorzystaniem przez nas słownika Rosina, opartego na bardzo szerokiej podstawie źródłowej, z księgami sądowymi włącznie.

²⁵ K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2; H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

²⁶ P. Wielkopolska, t. 2, s. 63.

²⁷ Zob. K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.1.5.

²⁸ K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2; H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

W liczbie miejscowości omawianego terytorium mieszczą się osiedla o bardzo rozmaitej wielkości, od jednodworczych osad młyńskich i drobnych przysiółków do większych miast, zatem dane z tabeli 2, zawierającej informacje o gęstości osadnictwa, mają wartość przybliżoną²⁹. Wynika z nich, że gęstość zasiedlenia na zajmującym nas obszarze była większa niż w woj. sandomierskim (11,9), a mniejsza niż na Mazowszu (19,9)³⁰. Województwo łęczyckie było zasiedlone gęściej niż ziemie sieradzka i wieluńska. Decydowała o tym specyfika osadnictwa szlacheckiego podobna do mazowieckiej, tj. znaczna liczba drobnych osad szlachty bezkmiecej, a także stosunkowo małe zalesienie. Skupiska szlachty bezkmiecej występowały również na północnych obszarach powiatów szadkowskiego i sieradzkiego, co powoduje, że gęstość zasiedlenia tych powiatów jest nieco wyższa niż powiatów piotrkowskiego i radomszczańskiego. Pewien wpływ miało też zalesienie – większe na południu i wschodzie omawianego terytorium, mniejsze na północy i zachodzie, a także fakt, że obszary zajmowane przez wielką własność kościelną cechowały osady mniej liczne, ale za to większe; na obszarach osadnictwa średnio i drobnoszlacheckiego było odwrotnie.

Tabela 1. Miejscowości niezlokalizowane

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka
Województwo łęczyckie			
brzeziński	Wolborz	Czerwie	1676
łęczycki	Krośniewice	Lasocin	1583
łęczycki	Krośniewice	Pękawki	1590
łęczycki	Łąkoszyn	Kurosze Skonieczne	1673
łęczycki	Słaboszewo	Bojarki	1590
orłowski	Oporów	Wola Dryzdek	1581
Ziemia sieradzka			
piotrkowski	Bogdanów	Dylędy	1577
piotrkowski	Drużbice	Kozarze	1673
piotrkowski	Krzepców	Wola Głazowa	1673
piotrkowski	Srockie	Wola Hucka	1577
sieradzki	Błaszki	Kolędzice	1607 ^a
sieradzki	Jeziersko	Wola Bierułtowa	1576
sieradzki	Warta	Kawieczynko	1659–1663 ^b
sieradzki	Widawa	Stara Wola	1576 ^c
szadkowski	Strońsko	Trojaki	1565
szadkowski	Wygiełzów	Starczyny	1564
Ziemia wieluńska			
ostrzeszowski	Wieruszów?	Białalęka	1563 ^d

^a Wymieniona przez Łaskiego (LB, II, s. 58) i w rejestrach z lat 1511 i 1518 (P. Wielkopolska, t. 2, s. 180), a później tylko w wizytacji z 1607 r. (ADWł., AAG 2, k. 299).

^b Wystąpiła w rejestrach z 1511 i 1518 r. (P. Wielkopolska, s. 182) i u Łaskiego (LB, I, s. 410, 411), później związana z wójctwem warckim z określeniem *deserta* (MRPS IV, nr 5231, 17953); w drugiej połowie XVI i na początku XVII w. bez tego określenia (MK 114, k. 33v–34; 134, k. 297–298; 151, k. 41v–42v; 152, k. 228–229v), w wizytacji z 1636 r. (ADWł., AAG 5, k. 214) i po raz ostatni w lustracji 1659–1665 (LWWK 1659, cz. 1, s. 100).

^c W 1662 r. w par. Widawa wystąpiła Wola Pilchowa, być może identyczna ze Starą Wolą, również później nieznaną.

^d Nieznana z rejestrów poborowych, w 1563 r. wspomniana jako opustoszała, nazwa wystąpiła jeszcze 1722–1731 (Rosin, Słownik, s. 58). Rosin, Ziemia wieluńska, mapa załącznikowa, zlokalizował ją w przybliżeniu, ale dane przytoczone przez niego w tekście (tamże, s. 186) uznaliśmy za niewystarczające do lokalizacji przybliżonej.

²⁹ Planimetryczne obliczenie powierzchni parafii, co w wyniku dało powierzchnię powiatów, wykonali K. Chłapowski i M. Wilska.

³⁰ K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2; H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

Tabela 2. Gęstość osadnictwa

Powiat, ziemia, województwo	Powierzchnia w km²	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości na 100 km²
Powiat: łęczycki	2343	592	25,3
brzeziński	1318	179	13,6
orłowski	665	177	26,6
Województwo łęczyckie	4326	948	21,9
Powiat: sieradzki	2326	367	15,8
szadkowski	2228	386,5	17,3
piotrkowski	2117	301	14,2
radomszczański	2340	239	10,2
Ziemia sieradzka	9011	1293,5	14,4
Powiat: wieluński	2443	160,5	6,6
ostrzeszowski	1071	66	6,2
Ziemia wieluńska	3514	226,5	6,4
Województwo sieradzkie	12 525	1520	12,1
Razem	16 851	2468	14,6

1998 r.

III.3.1.6. KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

Urszula Zachara-Związek, Tomasz Związek

Podczas lokalizacji osad na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej przyjęto takie same zasady jak w poprzednich tomach serii, a w szczególności w tomie wielkopolskim¹. Na mapie głównej przedstawiającej stan osadnictwa w drugiej połowie XVI w. znalazły się osady zarówno istniejące przez cały analizowany okres, jak i opustoszałe w pewnym momencie oraz nowo lokowane². Proces lokalizacji (identyfikacji) polegał na zestawieniu list miejscowości opracowanych na podstawie źródeł pisanych z interesującego nas okresu z dostępnymi źródłami kartograficznymi. Sieć osadniczą Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zrekonstruowano, kierując się trzema zasadniczymi czynnikami identyfikującymi: położeniem, nazwą i odrębnością³. Mapa główna prezentuje więc obraz osadnictwa aktualny dla drugiej połowy XVI w.⁴

Podobnie jak w poprzednich tomach serii, lokalizacja (rozumiana jako identyfikacja i lokalizacja miejscowości *sensu stricto*) osad na mapie była określana jako pewna, przybliżona lub wiązana; w indeksie do tomu odnotowane zostały także miejscowości o nieznanej lokalizacji (zob. tab. 3). Oznaczając punkty na mapach referencyjnych, kierowaliśmy się występowaniem w poszczególnych miejscowościach punktów centralnych – kościołów lub dworów. Jeśli we wsi nie było takiego miejsca, punkt na mapie stawiany był w przestrzennym centrum danej osady. Lokalizacją **przybliżoną** określaliśmy osady, o których wiedzieliśmy, że znajdowały się w pewnej okolicy, tzn. wiemy, z którymi wsiami sąsiadowały, jednak nie udało się ich odnaleźć na dawnych mapach. Natomiast lokalizacja **wiązana** oznacza, że pewna osada znajdowała się w bliskim sąsiedztwie innej jednostki i bardzo często była z nią związana zarówno w sensie przestrzennym, jak i gospodarczym.

Celem niniejszego komentarza jest opisanie przykładów najbardziej dyskusyjnych lub takich, które w zebranych materiale mogą być potraktowane jako ciekawe lub charakterystyczne dla Kujaw⁵. W niniejszym komentarzu omówione zostaną wsie, osady młyńskie i przedmieścia.

Niektóre osady powstawały w wyniku podziałów i łączenia innych miejscowości. Tak było z Przyłubiem (Przyłubie Nowe, s) w województwie inowrocławskim, które nie zostało zlokalizowane przez Zenona Guldonga⁶. Wiadomo natomiast, że Maciej Przyłubski wydzielił w 1594 r. z Przyłubia (Przyłubia Starego, s) część wsi osadnikom olęderskim⁷. Doszło więc do podziału wsi na część starą i nową. Dawna wieś Przyłubie została na początku XX w. włączona do Solca Kujawskiego (Solec, k).

¹ Kompleksowe streszczenie poprzednich zasad dali A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.1.4.

² Na mapie głównej nie występują jednak osady odnotowane jako opustoszałe przez całą drugą połowę XVI w.

³ Por. P. Garbacz, A. Ławrynowicz, B. Szady, *Identity Criteria for Localities*, [w:] *Formal Ontology in Information Systems. Proceedings of the 10th International Conference, FOIS 2018*, red. S. Borgo, P. Hitzler, O. Kutz, Amsterdam 2018, s. 47–54; G. Myrda, B. Szady, A. Ławrynowicz, *Modeling and Presenting Incomplete and Uncertain Data on Historical Settlement Units*, „Transactions in GIS”, 5 II 2020, <https://doi.org/10.1111/tgis.12609> (dostęp: 8.10.2020).

⁴ Trzeba jednak zaznaczyć, że rok 1600 jest w serii decydujący dla rozstrzygnięcia konkretnych przypadków, jeśli doszło do zmiany charakteru, przynależności i własności. Na mapie głównej liczba osad jest skumulowana dla całej drugiej połowy XVI w.

⁵ Trzeba zaznaczyć, że duża część omawianych poniżej przykładów pochodzi z woj. inowrocławskiego. Wynika to głównie z charakteru własnościowego tego obszaru, na którym znajdowało się stosunkowo dużo dóbr duchownych i królewskich.

⁶ Guldon, Kujawy, s. 113.

⁷ Z. Guldon, R. Kabaciński, *Przywileje lokacyjne Przyłubia z lat 1359–1594*, [w:] *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński i in., Warszawa–Poznań 1974, s. 23–27.

Kolejnym przykładem może być wchłonięcie między 1573 a 1576 r. Stankowic przez Piotrkowice (s) w powiecie inowrocławskim. Do 1573 r. obydwie wsie występowały w rejestrach poborowych osobno⁸. Od 1576 r.⁹ w rejestrach stale pojawia się określenie *Piotrkowicze seu Stankowicze*¹⁰. Z tego też względu Stankowice zostały na mapie głównej osadnictwa podczipione pod Piotrkowice. Innym przykładem może być Beryno, wchłonięte przez Stary Dwór. Ostatnia wzmianka o Berynie jako samodzielnej wsi pochodzi z 1527 r.¹¹ W późniejszym okresie została ona wchłonięta przez folwark Stary Dwór, o czym świadczą wzmianki w kopiariuszach klasztoru koronowskiego wprost potwierdzające ten stan¹². W latach 60. XVI w. wzmiankowane były także łąki na Berzinach, z których korzystali mieszczanie koronowscy¹³. Dla drugiej połowy XVI w. traktujemy Beryno jako wieś opustoszałą, dlatego też nie zaznaczono jej na mapie głównej.

Rejestry poborowe często zawierały również informacje o drobnych działach, które w wyniku rozwoju procesów osadniczych niekiedy ulegały scaleniu z okolicznymi jednostkami osadniczymi¹⁴. Przykładem tego typu zależności mogą być Popowiczki (Smolsko, d), położone w parafii Brześć Kujawski (Brzeście, k). Osada ta w drugiej połowie XVI w. wchłonięła Ardziankowo (ob. część Popowiczek)¹⁵. W drugiej połowie XVI w. Ardziankowo na podstawie występowania w nim 1 łana kmiecego zostało uznane za samodzielną wieś¹⁶. Osada ta nie występuje jednak w rejestrach u schyłku XVI w., co mogłoby oznaczać jej wchłonięcie przez pobliskie Popowiczki. Lokalizujemy ją na zachód od Popowiczek na podstawie dostępnych materiałów kartograficznych. Warto przy tej okazji wspomnieć, że w Popowiczkach doszło z czasem do zmiany nazwy. Od lat 30. XVII w. było ono określane jako *Smolsko alias Popowiczki*¹⁷, podobnie zresztą w późniejszych rejestrach podymnego z lat 1662¹⁸ i 1673¹⁹. Zarówno materiały kartograficzne, jak i wizytacja z 1711 r. potwierdzają finalną zmianę nazwy na Popowiczki²⁰.

Dużych problemów lokalizacyjnych dostarczył Kruszynek-Kolonia (Kroszyno Wielkie, s)²¹. Wiadomo, że był on wymieniony w opisie granicy biskupiej wsi Brzeźno w 1598 r.²², jednak na mapie Gilly'ego z 1802 r. widać, że to Kruszynek (Kroszyno Małe, s) znajdował się bliżej Brzeźna niż Kruszyn, położony na południowy wschód od Kruszynka. Na mapie Kwatermistrzostwa widoczny jest już tylko Kruszynek, na mapie Perthéesa zaś źle określono relacje przestrzenne. Zatem o ile lokalizacja Kruszynka jest pewna, o tyle lokalizacja Kruszynka-Kolonii na południe od Kruszynka została określona jako niepewna.

Pełczyce (ob. prawdopodobnie część Grodzta) zlokalizowano w miejscu dawnego cmentarza żydowskiego, istniejącego w Kowalu przed II wojną światową. Dziś jest to orientacyjnie koniec ulicy Jędrzejewskiego. Tę lokalizację opieramy na poświadczeniu nabycia przez Żydów kowalskich gruntu pod kirkut w pobliżu wsi Pełczyce w 1568 r.²³

Z kolei leżące pod Włocławkiem Korabniki zlokalizowano poza terenem współczesnej części Włocławka o tej nazwie. Istnieje co prawda pogląd, że średniowieczne Korabniki znajdowały się tam,

⁸ Zob. np. ASK I 50, k. 549r (1552 r.), 791r (1565 r.), 753v (1573 r.).

⁹ Tamże, k. 725v: „Piotrkowicze seu Stankowicze simul de decem mansis possessionatis, de taberna manuali una molen-dinoque ventili manuali uno solvit”.

¹⁰ Tamże, k. 725v (1576 r.), 673v (1581 r.), 637v (1582 r.), 598r (1583 r.), 787v (1589 r.).

¹¹ MHDW 11, s. 69.

¹² *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, oprac. Z. Guldon, przyg. J. Wijaczka, atlasfontium.pl (dostęp: 22.11.2020), s. 83: „Berino seu Stary dwor, Starydwor olim Beryno (BR 134, f. 251, OMC 145)”; por. Guldon, Kujawy, s. 33, przyp. 152.

¹³ AGAD, VO1, k. 3v, 37v, 95v, 96v, 125r.

¹⁴ Por. K. Fokt, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków 2012, s. 258–273.

¹⁵ *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, s. 350; MHDW 11, s. 7: „item predium in Smolsko dictum Jardzyakonsthwo”; por. MHDW 12, s. 26.

¹⁶ ASK I 29, k. 381r (1567 r.); ASK I 50, k. 778r (1570 r.); ASK I 29, k. 327r (1576 r.), 418r (1577 r.), 454v (1579 r.).

¹⁷ Podymne 1634, k. 81v.

¹⁸ ASK I 65, k. 279r.

¹⁹ ASK I 74, k. 837r.

²⁰ Por. Perthéés, Brześć; Repertorium 71, s. 148.

²¹ Lokalizacja pobliskiego Kruszynka została oparta na podstawie inwentarzy biskupstwa włocławskiego z 1598 i 1604 r.; zob. Inw. 1598, s. 69; Inw. XVII, s. 8. Punkt osadniczy został postawiony na mapie na miejscu dzisiejszego Kruszynka.

²² Inw. 1598, s. 70.

²³ Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII wieku*, ZK, t. 9, 1993, s. 101.

gdzie dzisiejsze (w odległości ok. 6 km na północ od centrum Włocławka)²⁴. Mapy z przełomu XVIII i XIX w. wskazują jednak, że było to późniejsze osadnictwo olęderskie. Faktycznie grunty interesującej nas osady obejmowały w średniowieczu obszar od granic Włocławka do wsi Lubanie²⁵. Jednak jak wskazują inwentarze z początków XVII w., wieś znajdowała się niedaleko zamku włocławskiego²⁶, a pod koniec XVIII w. ta najbliższa część Korabników była już nazywana *Zazamczem*²⁷. I na terenie tej dzielnicy Włocławka oznaczono jej XVI-wieczne centrum.

Duże znaczenie przy lokalizowaniu niektórych osad miały dostępne zabytki kartograficzne. W tym kontekście warto wspomnieć o osadzie folwarcznej Zamyślin (Zamyślino)²⁸. W XVII w. była ona już opustoszała²⁹. Na mapie Perthéesa oznaczono tuż przy granicy z województwem brzeskim, na południowy wschód od Kruszyna i Kruszynka, osadę o nazwie Zamyślin, którą należy uznać za tożsamą z XVI-wiecznym Zamyśłowem. Na mapie Gilly'ego z 1802 r. widać *Zamyslin Hol.* na południe od drogi łączącej Kruszyn z Brudnowem (Blatt C1). Na mapie Kwatermistrzostwa również jest oznaczony folwark Zamyślin, między Kruszynkiem a Brudnowem, na południe od drogi łączącej obydwie wsie. Jednak już na MTB, a później na mapie WIG w tym rejonie znajdują się osady Wiktoryn i Michalin. Zachowując relacje przestrzenne na wymienionych trzech mapach (Perthéesa, Gilly'ego z 1802 r. i Kwatermistrzostwa), XVI-wieczne Zamyśłowo zidentyfikowano z Zamyślinem położonym na południe od linii łączącej Kruszyn z Brudnowem. Obecne Zamyślin stanowi kolonię wsi Kruszyniek-Kolonia (PRNG).

Podobnie zresztą Mątwy, znane z mapy Kaysera z 1770 r., gdzie zostały przedstawione po lewej, południowej stronie Noteci (Blatt 8), tak samo na mapach von Pfaua (Blatt 4) i Schröttera (sekcja 21+25). Na UMTB zabudowania oznaczono po obu stronach Noteci, ale etykieta pozostała wciąż na lewej stronie rzeki (Blatt 1722). Na MTB większe skupisko osadnicze znajduje się już na prawym brzegu rzeki, co związane było z wybudowaniem na tym terenie na przełomie lat 70. i 80. XIX w. cukrowni i fabryki sody³⁰. Dzisiaj południowa część Mątew stanowi część Tupadł, ale nie jest tożsama z dzielnicą Inowrocławia o nazwie Mątwy. Także lokalizacja Sławska Dolnego (Sławsko Małe, d) była możliwa dzięki analizie kartograficznej. Na UMTB (Blatt 1794) widać wieś i kolonię Sławsko, ale u Schröttera pojawia się tylko jedna wieś – Sławsko Małe, choć o podobnym kształcie jak na arkuszu UMBT. Osadę zlokalizowano w części obecnego Sławska Dolnego, która na MTB nosi nazwę *Kaiserhöh*, a na mapie WIG Sławsko Małe. Z kolei w kwestii osady Ptur (ob. część Pturka) u Schröttera widać osobno Ptur i Pturek (Blatt Schubin i Blatt Inowraclaw). Podział ten widoczny jest także na UMTB, lecz rozmieszczenie etykiet nazw wskazuje na inne położenie obu wsi niż u Schröttera. Na UMTB bliżej Barcina jest Ptur, a dalej Pturek (Blatt 1650), podczas gdy u Schröttera to Pturek jest bliżej Barcina niż Ptur. Podobnie u Gilly'ego (Blatt B1), to Pturek (*Klein Turke*) jest bliżej Barcina niż Ptur (*Gross Turke*). Na MTB występuje już tylko Pturek, podobnie na mapie WIG. W związku z tym, podążając za wykładnią Schröttera i Gilly'ego, punkt z Pturkiem oznaczamy na oddalonej od Barcina części dzisiejszej wsi Pturek, choć trzeba przyznać, że relacje przestrzenne między Barcinem, Pturkiem i Pturkiem w podobny sposób jak na UMTB przedstawione zostały na mapach von Pfaua (Blatt 4) i Gilly'ego.

Ciekawie wygląda z kolei historia relacji osadniczych w okolicach Swarowa (ob. część Bachórki). Wieś ta znana jest już od średniowiecza i funkcjonowała aż do drugiej połowy XVII w.³¹ XVI-wieczna osada, w której mogło mieszkać około 100 osób, po potopie szwedzkim była już opustoszała: rejestr poglównego z 1673 r. nie odnotował żadnego kmiecia, a młyn wodny nie działał³². Rok później rejestr

²⁴ K. Jażdżewski, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 4, 1956, s. 121, 134.

²⁵ J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego – najstarsze lokacje miejskie*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1: *Od początków do 1918 r.*, red. J. Staszewski, Włocławek 1999, s. 88–90, 100; J. Pakulski, *Władze i społeczność miejska w dobie polokacyjnej (XIV–XV w.)*, [w:] tamże, s. 125–126.

²⁶ MHDW 24, s. 19; Inw. XVII, s. 91.

²⁷ Szkice Perthéesa, t. 9, k. 42r; Czaykowski, s. 843.

²⁸ ASK I 30, k. 783v; MHDW 21, s. 62.

²⁹ ASK I 65, k. 303r; ASK I 73, k. 4r, 18r.

³⁰ Por. J. Brzezichowa, *Przeobrażenia gospodarcze miasta w okresie zaboru pruskiego (1815–1919)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1: *Do 1919 r.*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1978, s. 325, 329.

³¹ Por. *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, s. 74–75.

³² ASK I 74, k. 839r.

wymienił tylko 8 kmieci, a młyn nadal nie był użytkowany³³. Swarowo straciło na znaczeniu na korzyść sąsiedniej Bachórki, która pojawia się jako wieś w XVII w.³⁴ Można się domyślać, że w XVI w. była to część pola lub wsi, która z czasem przekształciła się w regularną osadę, wchłaniając Swarowo, o czym świadczy XVIII-wieczne określenie *Bachorka seu Swarowo*³⁵. Na mapie głównej Swarowo zostało określone jako wieś o lokalizacji przybliżonej.

Jedną z potencjalnych pustek osadniczych miał być Osiek Wielki (Osiek, k). Osada ta występowała zarówno w lustracji poradlnego z 1489 r., jak i w późniejszym czasie jako *deserta*³⁶. Tymczasem w *Liber retaxationum* przy Osieku wspomniano o jednym świeckim, który uiszczał opłaty plebanowi w Płonkowie³⁷, z kolei w wizytacji z 1577 r. ta jednostka osadnicza była określona jako *praedium dictum Osiek* w parafii Płonkowo³⁸. Oznacza to, że pewna część Osieka była w XVI w. opuszczona, inna zaś została przekształcona w folwark szlachecki. Stąd też na naszej mapie Osiek został określony jako osada folwarczna³⁹.

Przykładem wsi o wiązanej lokalizacji są Tupadły (ob. część wsi Siarzewo). Osada ta nie występowała na żadnych dostępnych mapach dawnych. Na podstawie danych z inwentarza kłucza raciążeckiego z 1604 r. ustalono, że znajdowała się nad Wisłą i graniczyła z Nieszawą, Niestuszewem, Raciążkiem i Siarzewem (Psarzewo, d)⁴⁰. Późniejsze wzmianki sugerują bliskie relacje przestrzenne właśnie z Siarzewem⁴¹. Dane te potwierdzają relikty w lokalnej mikrotoponimii, skąd dowiadujemy się, że Tupadły były określane jako część wspomnianego Siarzewa⁴². Z tego też względu zdecydowaliśmy się określić tę osadę jako podwiązaną do Siarzewa.

Bliskie relacje przestrzenne między poszczególnymi miejscowościami można było określić także dzięki informacjom z rejestrów poborowych o wnoszeniu opłat łącznie z kilku jednostek osadniczych. Widać to dobrze na przykładzie relacji Paprosa (d) z Droszewem (pustką) w powiecie przedeckim. W rejestrze z 1580 r. w zapisach poświęconych Paprosowi wspomniano o 2 łanach położonych we wsi Droszewo⁴³. Z kolei zapisy dotyczące Droszewa za każdym razem podawały, że podatek był opłacany wspólnie z Paprosem⁴⁴. Przestrzenne zlokalizowanie Droszewa na mapie było niemożliwe, stąd ze względu na bliskie relacje łączące obydwie jednostki osadnicze zdecydowano się na określenie ich lokalizacji jako wiązanej. Droszewo zostało podłączone pod możliwy do zlokalizowania Papros.

Przybliżoną lokalizację otrzymywały także osady, które mimo istnienia bardzo dokładnych opisów ich granic w źródłach pisanych nie były możliwe do jednoznacznego umieszczenia w przestrzeni. Taką wsią było m.in. Unimierze (s). Graniczyło ono z Dąbrówką i Niestuszewem⁴⁵. Wstępna lokalizacja umiejscawiała tę osadę między Dąbrówką, Sierzchowem, Markuszewicami, Niestuszewem i Raciążem. Jeszcze w 1661 r. osada ta była zamieszkała⁴⁶, jednak w 1674 r. określona została już jako *deserta*⁴⁷, nie wystąpiła także w późniejszych źródłach⁴⁸. Warto jednak odnotować, że w XVIII w. była wymieniana razem z Sierzchowem i Markuszewicami⁴⁹. Unimierz występuje jeszcze na mapie von Pfaua (Blatt 11) między Niestuszewem a Chromowolą, oddzielony od tej drugiej rzeką – leży na jej prawym

³³ Tamże, k. 872r.

³⁴ Tamże, k. 872v.

³⁵ Por. MHDW 11, s. 39 (1527 r.); Inw. 1598, s. 10; *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średnio-wieczu*, s. 74.

³⁶ Lustracja 1489, s. 158; MK 50, k. 510r (=MRPS IV, nr 17242); LWWK 1616, cz. 1, s. 303.

³⁷ MHDW 11, s. 61: „Ossiek 1 Laicus qui nihil dat, dicit habere ius, quod per quinque gr. debet solvere”.

³⁸ MHDW 17, s. 135.

³⁹ Por. Guldon, Kujawy, s. 90.

⁴⁰ Inw. XVII, s. 5–6.

⁴¹ R. Guldon, Z. Guldon, *Osadnictwo województwa inowrocławskiego w latach 1775–1789*, ZK, t. 6, 1981, s. 111, nr 62 i s. 112, nr 71.

⁴² *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, t. 172: *Powiat aleksandrowski, województwo bydgoskie*, b.m.w. 1971, s. 18.

⁴³ ASK I 29, k. 590r.

⁴⁴ Było tak w latach 1577 (ASK I 29, k. 443r), 1581 (ASK I 30, k. 601v), 1582 (tamże, k. 662v), 1583 (tamże, k. 725r) i 1589 (tamże, k. 768).

⁴⁵ Inw. 1598, s. 67, Inw. XVII, s. 6.

⁴⁶ ASK I 65, k. 302v.

⁴⁷ ASK I 73, k. 4r.

⁴⁸ Por. Czaykowski, s. 854.

⁴⁹ R. Guldon, Z. Guldon, *Osadnictwo województwa inowrocławskiego*, s. 111, nr 64.

brzegu. Pomimo bardzo szczegółowego opisu granic nie byliśmy w stanie umiejscowić tej osady, stąd też określiliśmy jej lokalizację jako przybliżoną.

Z kolei w województwie brzeskim Starczewę podłączono do Kąkowej Woli. Bliskie relacje przestrzenne między tymi dwiema osadami poświadczone są zarówno w XVI, jak i XVII w.⁵⁰

Istnienie niektórych osad określano na podstawie pojedynczych wzmianek źródłowych. Zaliczamy do nich np. dwie osady folwarczne w województwie inowrocławskim: niezlokalizowany Podgaj⁵¹ i Kiełczew o lokalizacji przybliżonej⁵². Dodatkową domniemaną wsią (o nieznannej lokalizacji) jest wspomniane w materiałach Stanisława Kozierowskiego Kurzelowo, znane ze wzmianki z 1591 r.⁵³ Z kolei z 1596 r. znana jest nazwa *na Prądziech*, która pojawiła się w kontekście uposażenia kaplicy św. Idziego za murami miasta Bydgoszczy⁵⁴. Była to jednak łąka, na terenie której faktycznie powstała wieś Prądy; jako wieś wspomniana jest dopiero w drugiej połowie XVII w.⁵⁵

Warto także wspomnieć, że w kujawskim tomie AHP nie została uwzględniona niewielka grupa miejscowości zaproponowana przez Zenona Gulдона w jego opracowaniu sieci osadniczej XVI-wiecznych Kujaw, co wynikało z przyjmowania przez nas odmiennych interpretacji zachowanego materiału źródłowego. Do takich osad należą np. Jabłowo⁵⁶, hipotetycznie położone w parafii Wudzyn, które znalazło się w wykazie miejscowości należących do klasztoru koronowskiego i w 1527 r. określone zostało jako wieś opuszczona⁵⁷. Na początku XV w. (1420 r.) oraz w stuleciach XVI i XVII nazwa ta funkcjonowała jednak jako określenie łąki⁵⁸. Domniemana wieś nie została także wymieniona w wykazie osad z 1489 r. Nawet zakładając, że Jabłowo przez krótki czas we wczesnej nowożytności było wsią, to zgromadzone dane dla drugiej połowy XVI w. nie pozwalają określić jej jako funkcjonującej wówczas osady tego typu. Z tego też względu miejscowość ta nie znalazła się na mapie ani w indeksie. W podobny sposób postąpiliśmy z Nową Górą⁵⁹, która także znana jest z jednej tylko wzmianki z 1527 r.⁶⁰

W trakcie opracowywania sieci osadniczej Kujaw zauważyliśmy też, że Zenon Guldon utożsamiał miejscowość Dębice (s) z Poddębicami Wielkimi (s). Wynikało to z tego, że większość rejestrów poborowych podaje albo parę nazw Poddębice Wielkie – Poddębice Małe, albo Poddębice – Dębice. Jedynie rejestr z 1579 r. jasno utożsamia Poddębice Małe z Dębicami⁶¹ i ten przekaz był dla nas podstawą do odniesienia obu tych nazw do jednej miejscowości.

Z kolei z miejscowości niezlokalizowanych przez Gulдона warto wymienić Kopanie, będące obecnie kolonią wsi Górki. Znane jest z map UMTB, MTB i WIG. Podobnie Mochelek: został zlokalizowany na podstawie UMTB między Lisewem Kościelnym i Jordanowem przy południowo-zachodnim brzegu jeziora. Obecnie jest to część Lisewa Kościelnego. Z kolei osadę folwarczną Kopanina⁶² identyfikujemy przestrzennie z Chrustami (Chrostami) na mapie Perthéesa na podstawie informacji z SGKP⁶³.

Niektóre z osad w XVI w. były wtórnie lokowane. Ze względu na charakter zachowanej bazy źródłowej na terenie całych Kujaw udało się potwierdzić dwa takie przypadki. Pierwszym są Szczutki (Szczutrkowy, d), które do lat 60. XVI w. były określane jako wieś opustoszała⁶⁴, w 1570 r. zaś

⁵⁰ MRPS IV, nr 3167 (1519 r.); LWWK 1616, cz. 1, s. 272.

⁵¹ MHDW 17, s. 135.

⁵² MHDW 19, s. 65.

⁵³ Guldon, Kujawy, s. 87; S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1, Poznań 1921, s. 439; zob. Archiwum Państwowe w Poznaniu, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Bydgoszczy, Gr. 18, k. 258v–259v (*non vidit*).

⁵⁴ *Documenta Ecclesias civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernentia*, wyd. E. Becker, Berlin 1918, s. 23.

⁵⁵ *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, wyd. Z. Guldon, Bydgoszcz 1966, s. 21, 28.

⁵⁶ Guldon, Kujawy, s. 84.

⁵⁷ MHDW 11, s. 69.

⁵⁸ *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, s. 491; AGAD, VO1, k. 2v, 36v, 95r, 96v, 124v; S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych*, s. 292.

⁵⁹ Guldon, Kujawy, s. 85.

⁶⁰ MHDW 11, s. 69.

⁶¹ ASK I 29, k. 462r: „Poddąbicze Minor seu Dąbicze”; *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, s. 141 i 345; zob. też Guldon, Kujawy, s. 57.

⁶² MHDW 21, s. 156.

⁶³ SGKP, t. 4, s. 373; por. R. Guldon, Z. Guldon, *Osadnictwo województwa inowrocławskiego*, s. 106, nr 7 i s. 108, nr 27.

⁶⁴ ASK I 50, k. 559v (1552 r.), 851v (1553 r.). Podobnie zresztą w 1563 r.: ASK I 92, k. 13r: „Istę villae [także Stronno i Mokre – U.Z.-Z., T.Z.] dudum sunt desertate, quod in registris vetustioribus patet nullosque agros habent cultos”. Wpisy z lat 1564 i 1565 pozostawały puste.

w osadzie tej został osadzony sołtys na 2 łanach⁶⁵. Podobnie było z Kobelnikami w parafii Tuczo, zasiedlonymi na nowo w 1562 r.⁶⁶ Wieś ta potwierdzona jest w dokumencie sprzedaży Wojciechowi Tupadlskiemu przez kapitułę wrocławską w 1557 r.⁶⁷

Warto podkreślić, że podczas prac nad poszczególnymi powiatami Kujaw i ziemi dobrzyńskiej nie zaobserwowano na tych obszarach we wczesnej nowożytności wzmoczonej kolonizacji.

W serii AHP o kwalifikowaniu młynów wodnych jako niezależnych osad młyńskich decydują następujące czynniki: 1) **przestrzenne**, rozumiane jako położenie z dala od wsi lub miasta i 2) **toponomastyczne**, wyrażające się w samodzielnie funkcjonującej nazwie takiego obiektu. Ich opracowanie było w niniejszym tomie dużym wyzwaniem. Wynikało to przede wszystkim z tego, że w kujawskich rejestrach poborowych bardzo często wydzielano ze wsi lub miast młyny posiadające własne nazwy. Szczególne nagromadzenie tego typu nazw miało miejsce w powiecie radziejowskim, gdzie wymieniono młyny: Chrzan, Jęczmion, Kaczka i Kozubek, z kolei istnienie tych młynów poświadczane jest jedynie w najstarszych rejestrach z drugiej połowy XVI w. (1553 i 1557 r.)⁶⁸. Dobrym przykładem może tu być także młyn w Noci, który w 1577⁶⁹, 1580⁷⁰, 1581⁷¹, 1582⁷², 1583⁷³ i 1589 r.⁷⁴ był wypisywany osobno w formularzu poborowym. Obiektu tego nie udało się jednak zlokalizować na dostępnych mapach, wszystkie więc dotyczące go wzmianki przypisano do wpisów związanych z miastem.

Ciekawym przykładem z punktu widzenia lokalizacji jest Ruda Otorowska (ob. część Otorowa). Założenie rudnicze *prope opidum Solecz* jest poświadczane już w pierwszej połowie XVI w. Młyn mógł wówczas nosić jednak inną nazwę, pochodzącą od imienia (lub przydomka) rudnika – Kośka⁷⁵. Pierwotne złożę limonitu musiało się z czasem wyczerpać, z tego też względu potrzebne było przeniesienie kuźnicy w inne dogodne miejsce, co w epoce przedprzemysłowej było stałą praktyką⁷⁶. O dawnym (opustoszałym) i nowym młynie rudnym na tym obszarze informacje można znaleźć w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.⁷⁷ Młyn rudny w Otorowie, mimo że osadniczo związany z pobliską wsią, uznajemy za niezależną jednostkę osadniczą: *Ottorower Mühle*, widoczny jest u Gilly'ego, na UMTB (Blatt nr 1508) i MTB (jako *Friedrich Wilhelms Mühle*) oraz na mapie WIG (bez nazwy). Późniejsze informacje o nim łączymy z przekazami o dwóch obiektach – młynie i kuźnicy – wydzierżawianych w drugiej połowie XVI w. rodzinie Wilde⁷⁸.

W podobny sposób zidentyfikowano i zlokalizowano jedną z dawnych kuźnic w powiecie radziejowskim o nazwie Ruda. W rejestrze z 1557 r. w wykazie młynów dziedzicznych występuje Ruda (bez dodatkowych informacji) i „Ruda circa Ruskowo generosi Joannis Ruskowski”⁷⁹. Młyn Ruda (bez dookreślenia miejscowości) nie pojawia się we wcześniejszych ani późniejszych materiałach, natomiast młyn w okolicach Ruszkowa był odnotowywany w późniejszych źródłach⁸⁰. Mimo że młyn Ruda znany jest tylko ze wzmianki z 1557 r. i nie pojawiał się w źródłach w kolejnych latach, to kontekst wpisów z tego roku jasno wskazuje na istnienie (przynajmniej w tym jednym roku) dwóch

⁶⁵ ASK I 50, k. 775v: „Scultetus ibidem Thomas Chirurgus de mansis 2 sculteciae suae noviter extirpatis contributionem adhuc nunquam solvebat”.

⁶⁶ Tamże, k. 802r: „Kobilniki non solvunt, quia a duobus annis locari noviter inceptit, de quo relatio ministerialis habetur”.

⁶⁷ MK 89, k. 141r–141v (=MRPS V, nr 7756).

⁶⁸ Por. np. ASK I 29, k. 209r; ASK I 30, k. 279r; ASK I 29, k. 261r.

⁶⁹ ASK I 29, k. 442r.

⁷⁰ Tamże, k. 599v.

⁷¹ ASK I 30, k. 600r.

⁷² Tamże, k. 661v.

⁷³ Tamże, k. 723v.

⁷⁴ Tamże, k. 767.

⁷⁵ Por. Z. Guldon, *Dzieje hutnictwa żelaznego na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do XVI wieku*, ZK, t. 4, 1974, s. 36.

⁷⁶ T. Związek, *Kuźnica w Stobnie. Uwagi osadnicze na marginesie edycji przywileju dla rudnika Jana Gelinghausa z 1560 r.*, [w:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. M. Dzik, G. Śnieżko, współpr. M. Starski, Rzeszów–Warszawa 2017, s. 127–147. Kwestia ta wymaga jednak dalszych badań, związanych z pytaniem, czy mamy do czynienia z przenoszeniem całego zakładu, czy też chodzi tu raczej o wędrujący *locus molendini* rozumiany jako miejsce wydobycia limonitu.

⁷⁷ ASK I 50, k. 727r (1576 r.), 705r (1577 r.).

⁷⁸ MK 82, k. 406v–408v (=MRPS V, nr 5912) z 1551 r.; MK 108, k. 365 (=MRPS V, nr 10536) i SMK VI, nr 300 z 1592 r.

⁷⁹ ASK I 29, k. 260v.

⁸⁰ Zob. np. ASK I 29, k. 499r, gdzie jest „molendinum ibidem [...] Ruda” lub ASK I 30, k. 723v (1581 r.), gdzie pojawia się z kolei jako „Molendinum Ruskowski”; por. Z. Guldon, *Dzieje hutnictwa żelaznego*, s. 40–41.

osobnych obiektów. Lokalizację tego obiektu ustaliliśmy na podstawie mapy WIG, na której pojawia się miejscowość Stara Ruda.

Osada młyńska w Jasnowie (ob. część Torunia) nie została oznaczona na mapach przez Zenona Gulдона. W niniejszym tomie AHP jej lokalizację utożsamiono z młynem Klucznik, znanym z lustracji starostwa dybowskiego z 1765 r.⁸¹ Klucznik obecny jest na mapach UMTB i MTB. Na podobnej zasadzie późnonowożytny młyn Dolny pod Lubrańcem został utożsamiony z młynem Szychem (ob. Marysin)⁸². Wilunt (ob. część Torunia) został natomiast podwiązany pod wieś Staw⁸³. Młyn Zieleniec (ob. część Torunia) lokalizowany był w źródłach pisanych *circa villam Nieszewka*⁸⁴. Umiejscowienie ustalono na podstawie UMTB (Blatt 1583), gdzie jest on wyraźnie zaznaczony.

Choć na mapie w skali 1:250 000 nie umieszczamy przedmieść, to warto tu wspomnieć o tych, które nie były możliwe do zlokalizowania w trakcie naszych prac. Zaczniemy od Obór, wzmiankowanych w inwentarzu dóbr królewskich w województwie brzeskim z 1494 r. jako części Radziejowa⁸⁵. W lustracji z 1616–1620 były wymienione domy przy ulicy Obornej⁸⁶, co oznacza, że ulica albo biegła w kierunku Obór, albo znajdowała się na miejscu dawnego przedmieścia. Z dokumentu Zygmunta Starego z 1519 r. wiadomo jednak, że Obory (przynajmniej w początkach XVI w.) były przedmieściem Radziejowa⁸⁷. Na podstawie wzmianki z 1596 r.⁸⁸ za przedmieście uznaliśmy także Babią Wieś, która w XVII w. traktowana była jako przedmieście Bydgoszczy⁸⁹.

Tabela 1. Liczba miejscowości niezlokalizowanych

Powiat	Liczba miejscowości niezlokalizowanych	Liczba miejscowości o przybliżonej lokalizacji	Liczba miejscowości o lokalizacji związanej
brzeski	10	13	9
kowalski	2	2	1
kruszwicki	4	3	1
przeddecki	4	3	2
radziejowski	10	–	3
woj. brzeskie	30	21	16
bydgoski	4	1	–
inowrocławski	11	5	10
woj. inowrocławskie	15	6	10
dobrzyński	3	–	4
lipnowski	5	–	–
rypiński	2	–	1
ziemia dobrzyńska	10	–	5

⁸¹ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich: 1765. Województwo inowrocławskie*, wyd. Z. Górski, R. Kabański, A. Mietz, Bydgoszcz 2011, s. 31: „Jasnow czyli Klucznik”; por. MK 143, k. 250v–251v.

⁸² R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria E: *Kształtowanie środowiska*, 1985, s. 152: „Nadolny alias Sych”.

⁸³ MK 78, k. 526v (=MRPS V, nr 5303) z 1551 r. i MK 138, k. 447v (=SMK VII, nr 632): „molendinum Weland dictum penes villam nostram Staw nuncupatam sittum prope civitatem nostram Toruń et arcem”.

⁸⁴ MK 136, k. 321v (=SMK VI, nr 396).

⁸⁵ Brzeskie 1494, s. 385.

⁸⁶ LWWK 1616, cz. 1, s. 348.

⁸⁷ LWWK 1628, cz. 3, s. 92: „śp. król Zygmunt divisionem prati, Obora nuncupati, inter suburbanos praedictos per venerabilem olim Stanislaum de Budzow, custodem Crusviciensem et canonicum Gnesnensem et capitaneum Radzieiowiensem, volens capitaneatus praedicti commoda ampliare et augere”.

⁸⁸ *Documenta Ecclesias civitatis Bidgostiensis*, s. 35: „Pro dote habet [szpital św. Stanisława w Bydgoszczy – U.Z.-Z., T.Z.] villam Babiawies ad suburbium Bidgostiense sitam”.

⁸⁹ Jako przedmieście została określona na pewno w drugiej połowie XVII w.; zob. *Opisy starostwa bydgoskiego*, s. 12; M. Czachorowska, M. Czaplicka-Jedlikowska, M. Jaracz, A. Pałuszak-Bronka, *Słownik toponimów miejskich Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2008, s. 33. Babią Wieś mogła także stanowić mniej lub bardziej integralną część bydgoskiego przedmieścia kujawskiego (zwanego też czasem toruńskim); por. tamże.

Tabela 2. Zagęszczenie osadnictwa na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej u schyłku XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Liczba miejscowości ogółem	Liczba miejscowości na 100 km ²
brzeski	1157,2	268	23,2
kowalski	611,5	79,5	13,0
kruszwicki	302,9	59,5	19,6
przedecki	494,5	122	24,7
radziejowski	727,2	150	20,6
woj. brzeskie	3293,3	679	20,6
bydgoski	1386	115	8,3
inowrocławski	1389,1	228,5	16,4
woj. inowrocławskie	2775,1	343,5	12,4
dobrzyński	508,5	108	21,2
lipnowski	1323,2	146	11,0
rypiński	1231,6	133	10,8
ziemia dobrzyńska	3063,3	388	12,7

Tabela 3. Miejscowości niezlokalizowane na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej

Województwo	Parafia	Nazwa	Ostatnia wzmianka (* jedyna wzmianka)
brzeskie	powiat brzeski		
	Zgłowiątką	Borzygniew	1634
	[nieznana]	Ciepliński Młyn	1557
	Witowo	Gąska	1598*
	Chalino?	Lędwiczyny	1598
	Świniarzewo	Krajewice	1639
	Choceń	Krzykosz	1634
	Zgłowiątką lub Lubraniec	Przeborowski Młyn	1557*
	[nieznana]	Ruda	1557
	Lubraniec	Stępa	1582
	Witowo	Toruńczka	1598*
	powiat kowalski		
	[nieznana]	Grodzeń	1557
	[nieznana]	Zygmunt	1557*
	powiat kruszwicki		
	Kościeszki	Gościejewo	1699
	Gębice?	Kłopot	1589*
	Warzymowo?	Ołdrzenica	1557
	Warzymowo	Sokołowo	1577*

Województwo	Parafia	Nazwa	Ostatnia wzmianka (* jedyna wzmianka)
brzeskie	powiat przedecki		
	[nieznana]	Bardy	1557
	Chodecz	Głębozec	1639
	[nieznana]	Kruszewski Młyn	1557
	Korzecznik?	Nadolny Młyn	1583
	powiat radziejowski		
	[nieznana]	Chrzan	1557
	[nieznana]	Jęczmień	1557
	[nieznana]	Kaczka	1557
	Ostrów	Kokoszyce	1639
	Sadlno	Kozubek	1598
	Piaski	Krery	1634
	Lubotyń	Nasiegniewice	1639
	Radziejów	Obora	1589
	Radziejów	Zacieżny	1589
	Bytom	Złotniki	1639
	inowrocławskie	powiat bydgoski	
Bydgoszcz?		Koska	1589
[nieznana]		Kurzelowo	1591*
Dźwierzno		Mochel	1699
Bydgoszcz		Nowy	1577*
powiat inowrocławski			
Staromieście		Bądkówko	1628
Góra		Dupki	1699
Służewo		Kobyle Błota Sobiesierskie	1598
Parkanie		Łagiewniki	1699
Płomykowo		Podgaj	1577*
Staromieście		Rogowo	1628
Płomykowo		Ściborze Małe	1699
Staromieście		Wierzbie	1628
Góra		Wilczkowice	1699
Kościelec		Wilkowo	1577
Ostrów		Wioteski	1699
ziemia dobrzyńska	powiat dobrzyński		
	Bądkowo	Gołębki	1573
	Szpital Nadolny	Łuskowo	1639
	Tłuchowo	Ruslawy	1609

Województwo	Parafia	Nazwa	Ostatnia wzmianka (* jedyna wzmianka)
ziemia dobrzyńska	powiat lipnowski		
	Ciechocin	Czajka	1639
	Bobrowniki	Czerwino	1584*
	Bobrowniki	Rudawa	1639
	Karnkowo	Sroki	1725
	Bobrowniki	Szerbino	1639
	powiat rypiński		
	Siepre	Paprotki-Kłobuki	1565
	Siepre	Paprotki-Ogony	1573*

2021 r.

III.3.1.7. MAZOWSZE

Henryk Rutkowski

Wśród elementów oznaczonych na naszej mapie pierwsze miejsce zajmuje osadnictwo, ono bowiem zdecydowało o wielkości skali, do niego dostosowano zakres przedstawienia innych elementów, wreszcie zaś – co nie mało ważne – opracowanie osadnictwa pochłonęło najwięcej czasu i wysiłku. Podstawowym założeniem mapy jest przedstawienie wszystkich miejscowości, które istniały na Mazowszu w drugiej połowie XVI w. Oprócz osad istniejących w tym czasie chodzi również o uwzględnienie miejscowości, które w wymienionym półwieczu zanikły, oraz tych, które właśnie wówczas zostały założone. Stopień realizacji tego zadania zależy oczywiście od podstawy źródłowej. Na czoło trudności spowodowanych niedostatkami źródeł, a także skomplikowaniem ówczesnego osadnictwa na Mazowszu, wysuwają się dwa problemy: osady a ich części oraz osady niewystępujące w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.

Zaczynając od pierwszego z tych problemów, należy zaznaczyć, że **odrębność osad** wyznaczały przede wszystkim trzy czynniki: a) wyodrębnienie przestrzenne zabudowy, czyli skupienie (albo skupienia) domów i budynków gospodarczych, b) odgraniczenie terenu danej miejscowości od terenów miejscowości sąsiednich, c) własna nazwa. Granice miejscowości przeważnie były oznaczone (co nie wyklucza, że mogły być sporne), rzadziej zastępowały je niezagospodarowane tereny graniczne, zwłaszcza lasy. Na podłożu czynników topograficznych kształtowała się odrębność gospodarza (np. pańszczyzna chłopów odrabiana w miejscowym folwarku) i administracyjna (np. wiejski sąd ławniczy).

Stopień odrębności poszczególnych osad bywał różny, istniały więc miejscowości niewyodrębnione przestrzennie (wsie bezpośrednio sąsiadujące zabudową) lub nawet bez wydzielonego własnego terenu. To ostatnie dotyczy wsi drobnoszlacheckich założonych na podstawie jednego nadania, które posiadały wspólną nazwę ogólną i wspólne granice zewnętrzne, między sobą zaś nie były rozgraniczone, lecz miały pola przemieszane¹. W tych warunkach niektóre skupienia zabudowy były przez jednych uważane za osobne wsie, a przez innych za przysiółki, stanowiące części większych miejscowości.

Istotny wpływ na wyodrębnienie osad miały stosunki własnościowe. Najprostszemu układowi przedstawiała sytuacja we własności jedno wioskowej, gdzie granice osadnicze pokrywały się z granicami majątkowymi. W większej własności poszczególne osady na ogół wyraźnie się wyodrębniały pod względem przestrzennym, tworząc skupienia zabudowy (jedno albo więcej skupień w osadzie). Folwarki na Mazowszu w XVI w. miały te same nazwy, co wsie, z którymi były związane; bardzo rzadko występowały folwarki o własnej nazwie i oddalone od wsi, a zatem takie, które wypada uznać za osobne miejscowości².

¹ Szachownicę gruntów powiększały działki rodzinne i sprzedaże; por. W. Smoleński, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908, s. 36–46; K. Tymieniecki, *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Warszawa 1921, s. 226–235; S. Rosłonec, *Samorzutne scalanie gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej*, Warszawa 1928, s. 81–101, 114–116; A. Żaboklicka, *Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej w XV–XVI w. na przykładzie ziemi liwskiej*, PH, t. 49, 1958, s. 250–260; S. Russocki, *Formy władania ziemią w prawie ziemskim Mazowsza (koniec XIV – połowa XVI wieku)*, Warszawa 1961, s. 38–40, 89–96, 132–134; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370–1526)*, Wrocław 1970, s. 128–132.

² W najlepiej znanych, dzięki opublikowanym lustracjom, dobrach królewskich na Mazowszu znajdowały się w XVI w. tylko trzy odrębne osady folwarczne (zob. niżej). Według informacji J. Wiśniewskiego, jego szczegółowe studia nad osadnictwem północno-wschodniego Mazowsza nie ujawniły, w żadnym typie własności, folwarków o nazwach odmiennych od nazw wsi.

Najbardziej skomplikowaną sytuację osadniczą przedstawiała drobna własność, tj. wsie szlachty częstkowej i zagrodowej. Należące do poszczególnych właścicieli części wsi otrzymywały osobne nazwy, z reguły w formie określenia dodanego do miana całej wsi lub do ogólnej nazwy grupy osad, które stanowiły własność jednej rozrodzonej rodziny³. Długotrwałość takich podziałów nierazkto prowadziła do traktowania części jako osobnych wsi, choćby pod względem topograficznym była to razem tylko jedna miejscowość.

Rejestry poborowe – główna podstawa źródłowa naszej mapy w zakresie osadnictwa – w założeniu powinny były objąć nazwy wszystkich miejscowości, aby przyporządkować im ewidencję podatników, podstawy opodatkowania oraz wpłat. Dwie tylko grupy osad miały pozostać nieuwzględnione, ponieważ nie podlegały poborowi: osady nowo lokowane, czyli jeszcze obdarzone wolnizną, oraz osady folwarczne, folwarki bowiem nie były obciążone podatkiem. W rzeczywistości jednak, gdy patrzymy na rejestry poborowe jako na spisy miejscowości z XVI w., wykazują one jeszcze inne braki. Dotyczy to szczególnie osadnictwa drobnoszlacheckiego.

Z jednej strony są to wypadki traktowania przez rejestr części wsi jako osobnych miejscowości, np. gdy zanotowano wpłatę tylko z jednej części i pominięto przy tym nazwę całej osady. Z drugiej strony mamy do czynienia z dopisywaniem jakiegoś działu w różnych latach do różnych sąsiednich wsi, a także z łączeniem przez rejestry poborowe odrębnych wsi w jedną. Przykładem ostatniego typu mogą być dwie wsie z powiatu gąbińskiego, Kąty i Lubiewo, notowane w rejestrach poborowych razem (częściowo w formie *Kąty alias Lubiewo*); sytuacja późniejsza, zwłaszcza pokazana na mapach z przełomu XVIII i XIX w., pozwoliła zdecydować, że i w XVI stuleciu musiały to być dwie wsie.

Wreszcie należy wymienić najpoważniejszy typ braków w rejestrach poborowych, mianowicie opuszczenie całych miejscowości. Pomijając wspomniany brak osad nowo lokowanych i folwarcznych, było to spowodowane czasowymi zwolnieniami od poboru, np. wskutek spalenia wsi, albo stanowiło wyraz nadużyć. Na ogół jednak opuszczenia całych miejscowości w rejestrach nie mogły być liczne, ponieważ trudno było ukryć wieś przed znajdującym powiat poborcą lub jego pomocnikiem, jedynie drobne osady w głębi puszczy łatwiej uchodziły rejestracji. Inaczej było z rzeczywistą liczbą włók i poddanych, od których należał się podatek, a które w dużej części nie trafiały do rejestrów. Wykorzystanie wszystkich zachowanych rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w., uzupełniających się wzajemnie, sprawia, że brak miejscowości w tych źródłach możemy uznać za znikomy.

Niemniej jednak, aby – dla przedstawienia na mapie całości osadnictwa – uzupełnić niedostatki wymienionych rejestrów, wykorzystaliśmy w miarę możliwości **inne źródła**. Były to przede wszystkim rejestry poborowe wcześniejsze oraz rejestry pogłównego i podymnego z drugiej połowy XVII w., a dalej wizytacje kościelne, lustracje dóbr królewskich, wypisy zgromadzone w kartotece Słownika historyczno-geograficznego Mazowsza w średniowieczu; sporadycznie korzystaliśmy także z innych źródeł, np. z Metryki Koronnej. Przyjęliśmy założenie, że miejscowość poświadczona w pierwszej połowie XVI lub nawet w XV w. oraz później w stuleciu XVII istniała w okresie przedstawionym na naszej mapie⁴.

Przy korzystaniu ze źródeł innych niż rejestry podatkowe należało pamiętać, że nie wszystkie występujące w nich nomenklatury są świadectwem istnienia osad. W wizytacjach, inwentarzach dóbr, aktach transakcji majątkowych, przywilejach królewskich i dokumentach erekcji parafii oprócz wsi i folwarków mogły występować także nazwy pól, łąk, gajów i uroczysk leśnych⁵. Dla wyjaśnienia

³ Tutaj można dodać, że niekiedy dochodziło do ząbienia się nazw wsi w okolicach drobnoszlacheckich: np. w pow. nurskim na pograniczu licznych wsi o wspólnej nazwie Bienica ze wsiami o wspólnej nazwie Godlewo znajdowała się Sienica Godlewo, a między Godlewami i Łętowami – Łętowo Godlewo.

⁴ Nieco odmiennym przypadkiem, w którym rolę odegrało również znaczenie nazwy miejscowej, było oznaczenie w pow. warszawskim wsi Grodzisko koło Bródna. Nazwa ta nie wystąpiła w rejestrach poborowych, natomiast w lustracji z 1569 r. mówi się o nieczynnym młynie Grodzisko (LM 1569, k. 79); w 1602 r. jest to rola z zabudowaniami, w 1619/1620 r. – wioska Grodzisko zasiedlona przez 4 chłopów (LM XVII, s. 237). Innym przykładem osady niewystępującej w rejestrach poborowych może być Kałęczyn w pow. ciechanowskim lub sąchockim; ta wieś szlachecka jest wzmiankowana w lustracji z 1565 r. (LM 1565, cz. 2, s. 21–22), a następnie w wizytacji z 1609 r. (ADP, nr 11, k. 262v). Natomiast nie uwzględniamy Woli Paprockiej w pow. wareckim, która jest wzmiankowana u Długosza (LB, I, s. 348), a potem występuje dopiero w XX w. (w *Skorowidzu miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* na podstawie spisu z 1921 r. – miejscowość z 1 domem).

⁵ W wizytacji np. mogło to być pole noszące nazwę wsi, która znajdowała się dawniej w tym miejscu, a wymieniono je ze względu na dziesięcinę. Tak samo ostrożnie należy traktować nazwy wzmiankowane w lustracjach przy opisie granic dóbr królewskich. Np. wieś Komorów w pow. białskim miała graniczyć m.in. z Korabiewicami (chodziło o Podskarbice) i „z Pruskim” (Ossowice lub ich część należąca do Pruskich); LR XVI, s. 12.

niektórych wątpliwości tego typu pomocne były mapy z przełomu XVIII i XIX w., chociaż teren zajęty wówczas przez miejscowość mógł być dwa stulecia wcześniej tylko polem o tej samej nazwie, a zatem uzyskany na tej drodze wynik należy uznać nie za pewny, lecz prawdopodobny.

Mając do czynienia z zapisanymi w rejestrach poborowych nazwami, które mogły odnosić się do odrębnych osad albo do ich niesamodzielnych części, przeważnie przyjmowaliśmy pierwszą możliwość, żeby raczej **nie pominąć rzeczywiście istniejącej miejscowości** niż ustrzec się uznania części wsi za osobne osiedle. Zasadą tą kierowaliśmy się także wtedy, kiedy rejestry podawały tylko jedną miejscowość, ale inne źródła z kartograficznymi włącznie przemawiały za odmiennym rozwiązaniem. Tak np. postąpiliśmy w wypadku dzisiejszej wsi Kaski w powiecie sochaczewskim, którą szesnastowieczne rejestry poborowe i lustracje przedstawiają jako jedną wieś, natomiast dane z przełomu XV i XVI w. oraz z XVIII w. wskazują na trzy osady (Kaski Gałolina, Kaski Młyńska Wieś i Kaski Wyczółki)⁶. Wałowice z powiatu rawskiego są przykładem miejscowości, którą część rejestrów wymienia jako jedną wieś złożoną z trzech działów, a pozostałe rejestry jako trzy osobne wsie. Wykorzystując pokazane na mapach Gilly'ego i Kwatermistrzostwa zgrupowania zabudowy, oznaczyliśmy trzy wsie Wałowice⁷.

Wymienionej zasady nie stosowaliśmy jednak w takich wypadkach, kiedy dwie nazwy dotyczyły raczej jednej miejscowości niż dwóch odrębnych. Przede wszystkim chodzi tutaj o nazwy wsi szlachty częściowej i zagrodowej zapisane w rejestrach z różnych lat, a składające się z tego samego członu głównego i odmiennych członów dodatkowych. Skomplikowane i dość płynne nazewnictwo wsi drobnoszlacheckich, gdyby każdą nomenklaturę uznać za oznaczającą inną miejscowość, prowadziłyby do nadmiernego powiększania liczby miejscowości zlokalizowanych w przybliżeniu lub zgoła niezlokalizowanych. Jeżeli więc późniejsza sytuacja pokazana na mapach umożliwia osobną lokalizację tylko jednej osady, a informacje obu zapisów (nazwisko właściciela, liczba włók itp.) pozwalały przyjąć możliwość, że mamy do czynienia z dwiema nazwami jednej wsi, decydowaliśmy się na takie rozwiązanie: w indeksie miejscowości obie nazwy zostały zestawione razem, z nich pierwsza jako hasło główne (tj. zgodne z nazwą umieszczoną na mapie), a druga w nawiasie ze znakiem zapytania. Na przykład w powiecie nurskim wieś Tymianka Wachnie (Tymianka Przeczki?), w powiecie gąbińskim Nieznachy (Piasek?, Długi Ostrów?), czyli dzisiejsza Kępa Antoniańska.

Różne nazwy występujące w tym samym rejestrze poborowym tylko wyjątkowo uznaliśmy za odnoszące się do jednej osady. Oto przykłady: Zaborowie Plebańskie w powiecie grójeckim było określeniem części wsi Zaborowie Małe, należącej do plebana w Lewiczynie, gdy pozostała część stanowiła własność szlachty zagrodowej⁸. Wzmiankowane w rejestrach poborowych powiatu błońskiego nazwy dwóch ośrodków parafii, Rokitno Górne i Rokitno Dolne, odnieśliśmy do jednej wsi Rokitno, gdyż nic innego nie wskazuje, aby to były dwie miejscowości⁹. Podole, Zalesie i Nowy Dwór w powiecie rawskim, zgodnie z rejestrami poborowymi i lustracjami, uznaliśmy za jedną wieś¹⁰.

Częściami miejscowości są przedmieścia, których nasza mapa nie pokazuje. Uwzględniliśmy natomiast wsie leżące obok miast i niekiedy nazywane przedmieściami (np. Kozina pod Goszczynem¹¹, Gniewań koło Latowicza¹²), w tym także wsie o takiej samej nazwie jak graniczące z nimi miasta (np. Karczew). Jak w ostatnim przykładzie lokacja miasta utworzyła obok wsi, a raczej na części jej terenu nową osadę o innym charakterze, tak w wypadku Chojnaty długotrwały podział własnościowy (i to najtrwalszy, gdyż jednym z właścicieli była instytucja kościelna) spowodował wyodrębnienie się dwóch wsi, Chojnaty Mniskiej i Chojnaty Pańskiej. Dodatkowym czynnikiem sprzyjającym temu podziałowi była granica ziem rawskiej i sochaczewskiej, która przebiegała między obydwu wymienionymi wsiami,

⁶ Rejestry z lat 1496, 1508 i 1510, Taryfy 1789–1790, mapy Perthéesa, Gilly'ego i Kwatermistrzostwa.

⁷ J. Łaski wymienia Wałowice triplex (LB, II, s. 293–294); w 1789 r. Wałowice Potrójne (Taryfy 1789–1790).

⁸ P. Mazowsze, s. 233, 1576 r.; Zaborowie Plebana wymienione także w rejestrze z 1573 r.

⁹ Tak też w wizytacji z 1603 r. (Wiz. arch. warsz. 1598–1603, k. 152) i w Kartotece SHGM; por. Now2, s. 517.

¹⁰ W rejestrach poborowych z lat 1534–1582: Podole alias Zalesie, Podole Zalesie. W 1523 r. „Podolye et Zalyeschye, villa in duas partes divisa et cognominibus praedictis cognominata” (Łaski LB, II, s. 288–289). W lustracjach z 1564 i 1570 r. wieś Nowy Dwór i Podole „jest jedna dziedzina” (LR XVI, s. 17–19, 159); w lustracjach z 1616, 1630 i 1661 r. to samo z dodaniem nazwy Zalesie (LR XVII, s. 42, 64, 127). Lustracja z 1789 r. mówi o wsi Nowy Dwór, że „składa się z sobą nierozdzielnych i nie odgraniczonych Nowego Dworu, Podola i Zalesia” (LR 1789, s. 46).

¹¹ LM 1565, cz. 1, s. 51; LM XVII, s. 163.

¹² LM 1565, cz. 1, s. 119, 177, 188.

ale nie mogła ona stanowić podstawowej przyczyny, jak świadczy przykład sąsiedniej wsi parafialnej, Jeruzala, który mimo podzielenia tą samą granicą pozostał jedną wsią.

Zgodnie z zasadą uwzględniania tylko osobnych osad oznaczyliśmy na mapie jedynie te młyny z własną nazwą (młyny zbożowe i rudne, czyli kuźnice), które leżąc poza miejscowościami, stanowiły odrębne **osady młyńskie**. Ponieważ większość młynów znajdowała się na terenach należących do wsi lub miast, kiedy nie mogliśmy zidentyfikować młyna szesnastowiecznego z młynem lub inną osadą na późniejszej mapie, albo gdy ta identyfikacja miała być tylko hipotetyczna, obiekt ten pomijaliśmy. Mówiąc inaczej – przedstawiliśmy jako osady młyńskie tylko młyny o lokalizacji pewnej, a inne uznaliśmy za należące do oznaczonych przez nas wsi i miast. Jednym wyjątkiem o lokalizacji niepewnej jest młyn Przejma w powiecie kamienieckim, ponieważ jego śladem mogą być aż dwie dzisiejsze miejscowości o nazwie Przyjmy (w gromadach Poręba Kocęby i Brańszczyk).

Zamiar przedstawienia **osad folwarcznych** według tej samej zasady co osady młyńskie dał rezultat znikomy. Jest to nie tylko odbiciem wspomnianej rzadkości na Mazowszu folwarków o własnych nazwach, lecz także skutkiem niedostatków naszej podstawy źródłowej. Oznaczyliśmy na mapie tylko trzy folwarki królewskie – Buszyce w powiecie sochaczewskim, Szczawinek w powiecie mszczonowskim i Rudę w powiecie przasnyskim¹³. Być może, iż niektóre miejscowości niewystępujące w rejestrach poborowych, ale wzięte przez nas z innych źródeł, były właśnie osadami folwarcznymi; nie mając jednak informacji o ich charakterze, oznaczyliśmy je znakiem dominującym na mapie, tj. jako wsie lub przysiółki. Jako osobne osady o szczególnym charakterze wystąpiły na naszej mapie trzy dwory królewskie, a dawniej książęce, w puszczy Zagajnicy: Krusko, Rososza i Szkwa¹⁴.

Przechodząc do zagadnienia **lokalizacji miejscowości**, musimy najpierw zaznaczyć, że terminu lokalizacja używamy przede wszystkim w szerszym znaczeniu, mieszczącym w sobie dwa pojęcia węższe. Są to dwa kolejne zabiegi metodyczne: **identyfikacja** miejscowości występującej w źródłach szesnastowiecznych z osadą oznaczoną w późniejszych przekazach kartograficznych, a następnie odpowiednie **umiejscowienie** dawnej miejscowości na opracowywanej mapie, czyli lokalizacja *sensu stricto*. Oprócz tej typowej metody postępowania lokalizacja obejmuje również rzadkie przypadki inne, kiedy nie można dawnej osady zidentyfikować na mapach, ale informacje opisowe lub nazwy polne umożliwiają jej oznaczenie¹⁵.

Miejscowości zostały zlokalizowane na podkładzie map dwudziestowiecznych, jednakże **zgodnie z położeniem zarejestrowanym na dawnych mapach**, z XVIII–XIX w. W większości wypadków nie wprowadziło to różnicy z mapami dzisiejszymi, ale w niemałej części jest to położenie inne niż obecnie, po przesunięciach spowodowanych reformami agrarnymi, parcelacją i komasacją. Przykładowo szesnastowieczną wieś Podskarbice Małe czyli Szlacheckie w powiecie bialskim zlokalizowaliśmy zgodnie z dawnymi mapami nie tam, gdzie obecnie są Podskarbice Szlacheckie, ale w miejscu dzisiejszej osady Tadzinek (odległość 1,5 km). Sulistryjowo, które od XVII w. nazywało się Siwów, zlokalizowaliśmy w miejscu obecnego Częstoniewa-kolonii, natomiast w dzisiejszym Siwowie umiejscowione zostało szesnastowieczne Zamoście (osady w powiecie grójeckim).

Schematyczne znaki miejscowości umieszczono na mapie zgodnie z zasadami generalizacji kartograficznej, np. w miejscu położenia kościoła, środka skupienia zabudowy itd.¹⁶

Przeważająca większość osad na naszej mapie ma lokalizację pewną, którą ściślej należałoby określić jako względnie pewną. Jest to przede wszystkim identyfikacja pewna miejscowości znanej ze źródeł szesnastowiecznych z miejscowością występującą w późniejszych źródłach kartograficznych. Tutaj wypada zaznaczyć, że szczegółowe mapy z przełomu XVIII i XIX w. oraz źródła pisane z drugiej połowy XVIII w.¹⁷ czasami pozwoliły uniknąć błędnej identyfikacji, która niejako sama się narzucała.

¹³ MRPS IV, nr 14131; LR XVI, s. 59–62, 175; LR XVII, s. 21–22; LR 1789, s. 135–136; LM 1565, cz. 2, s. 19–20; LM XVII, s. 68–69.

¹⁴ LM 1565, cz. 2, s. 92. W miejscu Rososzy i Szkw powstały później wsie, Krusko oznacza mapa Perthéesa nazwą Rudera Pałacu.

¹⁵ Wykorzystano m.in. informacje z terenu zebrane korespondencyjnie, zob. odnośny rozdział [w:] WP, s. 24. Nazwy polne zawiera również wydawnictwo: Urzędowe nazwy. Nie jest to jednak zestawienie kompletne, o czym świadczy przykład nazwy Żdżarek: w z. 18 (*Powiat białobrzeński*) brak nazwy Żdżarek, która według informacji z terenu (listy kierownika szkoły w Sucheju z 20 VIII i 20 XI 1953 r.) jest nazwą pola i lasu należących do wsi Sucha.

¹⁶ Por. WP, s. 25; J. Szaflarski, *Zarys kartografii*, Warszawa 1965, s. 343–345, 428.

¹⁷ Mapy Perthéesa, Gilly'ego, Textora, Heldensfelda-Benedictiego, Kwatermistrzostwa; Taryfy 1789–1790; Czaykowski.

Na przykład Wierzchy w powiecie rawskim nie zostały utożsamione z obecnymi Wierzchami Starymi, które wbrew nazwie są nowsze i nie występują jeszcze w pierwszej połowie XIX w.

Osobnej wzmianki wymagają miejscowości o nazwie Wola. Jak wiadomo, już paręset lat przed okresem przedstawionym na naszej mapie nazwa ta oznaczała wieś nowo lokowaną i cieszącą się z tego powodu wolnością od obciążeń na rzecz właściciela i państwa. Z czasem coraz częściej zdarzało się, że to przejściowe określenie utrzymywało się w nazwie wsi (np. Wielka Wola pod Warszawą). Sądzymy również, że stopniowo rozszerzało się znaczenie terminu *wola*, który w pewnych sytuacjach stawał się równoznaczny z terminem *wieś*. Tak więc w XVI w. wolami nazywano przede wszystkim wsie nowo osadzone, albo tylko nowe części starszych wsi, które później mogły stać się odrębnymi miejscowościami¹⁸. Poza tym nazwa *wola* mogła być odniesiona do starszej osady, czyli mieć wyłącznie znaczenie takie jak nazwa *wieś*. Świadczą o tym następujące przykłady: Stara Wola (obecnie Starowola), Stara Wola czyli Wola Brzeska (Brzuskowola). Wola Stara czyli Sienica Stara (Stara Siennica), Wola Kołybielska czyli Stara Kołybiel (Stara Wieś) – wszystkie w powiecie garwolińskim. Wydaje się, że w tych wypadkach (z wyjątkiem Woli Brzeskiej) na takie stosowanie nazwy *wola* wpłynęło założenie miasteczek w sąsiedztwie tych wsi. Kiedy dotychczasowa nazwa miejscowości przeszła na nowo lokowane miasteczko, w nazwie starszego ośrodka pojawiło się określenie *wola*, w sensie – *wieś*¹⁹.

Podstawą lokalizacji były mapy Textora, Gilly'ego i Heldensfelda-Benedictiego, a także mapa Kwatermistrzostwa. Z tej ostatniej korzystaliśmy wtedy, kiedy wcześniejsze zdjęcia zaborcze nie podawały interesującej nas osady, jak również wtedy, gdy na wcześniejszych mapach lokalizacja wydawała się mniej dokładna. Na przykład Stryków w powiecie bialskim zlokalizowaliśmy w tym miejscu, gdzie na mapie Kwatermistrzostwa jest folwark Stryków, oznaczony również na mapie Perthéesa, a niewystępujący na mapie Gilly'ego ani na szczegółowym zdjęciu Gilly'ego i Grona. Na tych ostatnich mapach w innym miejscu jest *Strikow Haus*, tam gdzie na mapie Kwatermistrzostwa występuje *Hollender*.

Wyjątkowo musieliśmy przyjąć lokalizację według danych późniejszych. Na przykład w przypadku wsi Suchy Łąg (obecnie Suchołęg) w powiecie warszawskim, która w XVIII i XIX w. nie istniała, a odrodziła się w bieżącym stuleciu, umiejscowienia dokonano na podstawie mapy z 1937 r.²⁰ Również wyjątkowo zlokalizowaliśmy osadę zgodnie z jej położeniem sprzed końca XVIII w., innym niż zarejestrowane w źródłach kartograficznych. Przykładem Ostrów w powiecie wareckim, oznaczony na dawnych mapach w miejscu obecnego Ostrówka, a wcześniej znajdujący się tam, gdzie dzisiaj leży Pólko²¹.

Spośród źródeł kartograficznych, służących nam do lokalizacji miejscowości, tylko map Perthéesa nie mogliśmy uznać za podstawę lokalizacji pewnej, zbyt wielkie bowiem są ich zniekształcenia. W tej sprawie konkluzja brzmi tak, że **lokalizacja pewna na naszej mapie odnosi się do przelomu XVIII i XIX w., natomiast dla drugiej połowy XVI w. ma ona na ogół charakter lokalizacji prawdopodobnej**. W niektórych jednak wypadkach również dla XVI w. możemy mieć pewność umiejscowienia, np. kościół stojący niezmiennie na jednym miejscu od kilku stuleci albo rynek starego miasteczka wyznaczają ściśle dawne położenie. Na terenach drobnej własności, istniejącej w XVI–XVIII w., lokalizacja ma wysoki stopień pewności, ponieważ przesunięcia osad były możliwe tylko w granicach własnościowych. Zresztą w ogóle zmiany położenia wsi między końcem XVI a końcem XVIII w. zdarzały się rzadko²². Dlatego przedstawione przez nas osadnictwo – pod względem ścisłości lokalizacji – jest niewątpliwie bliskie rzeczywistości w wybranym przekroju chronologicznym. Tak właśnie należy rozumieć użyte wyżej określenie: lokalizacja względnie pewna.

Lokalizację przybliżoną oznaczyliśmy na mapie dwójako: jeżeli odnosi się do osady umiejscowionej osobno, to jest oznaczona znakiem (kółkiem) o linii przerywanej, jeżeli zaś dotyczy miejscowości, którą zlokalizowaliśmy razem z inną miejscowością, wtedy lokalizacja przybliżona została wyrażona połączeniem dwóch znaków o linii ciągłej (oznaczenie to określono w legendzie jako *dwie wsie o wspólnej nazwie*). W ten sposób postępowaliśmy także wtedy, kiedy więcej niż dwie szesnastowieczne miejscowości znajdowały się na terenie, który obecnie jest zajęty przez jedną miejscowość,

¹⁸ Por. *Lustracja województwa lubelskiego 1565*, wyd. A. Wyczański, Wrocław 1959, s. 64.

¹⁹ Różne nazwy wsi związanych z miastami zestawil W. Kuhn, ale nie dostrzegł wśród nich nazw z członem Wola; *Die Stadtdörfer der mittelalterlichen Ostsiedlung*, „Zeitschrift für Ostforschung”, t. 20, 1971, z. 1, s. 37–59.

²⁰ SGKP, t. 1, s. 722, wymienia las Suchołęg.

²¹ Teren tam jest wyniesiony i w okresie wylewu rzek staje się wyspą. Informacja A. Niewęglowskiego z Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN na podstawie lokalnych źródeł kościelnych i autopsji.

²² Por. J. Burszta, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej*, Wrocław 1958, s. 78–108.

a nie była możliwa dokładniejsza lokalizacja tych osad – na mapie oznaczyliśmy zgrupowanie odpowiedniej liczby znaków. Mogą to być miejscowości, które na pewno znajdowały się na obszarze danej osady dzisiejszej, ale niemożność określenia ich wzajemnego położenia zmusza do przyjęcia formy mniej dokładnej. Mogą to również być miejscowości (wszystkie lub niektóre ze zgrupowania), których związek z tym obszarem jest domniemany. Nazwą zgrupowania jest albo nazwa jednej z połączonych osad, albo wspólny człon występujący w nazwach indywidualnych (zob. niżej).

Lokalizacja przybliżona na naszej mapie oznacza właściwie dwa różne typy umiejscowienia niepewnego: identyfikację hipotetyczną oraz lokalizację przybliżoną *sensu stricto*.

Identyfikacja hipotetyczna osady szesnastowiecznej może się odnosić do osady obecnie istniejącej, jak też do występującej tylko na starszych mapach. Na przykład wieś Tworzyjany w powiecie białskim została hipotetycznie utożsamiona z Parchlami; Tworzyjany nie występują już w drugiej połowie XVII w., gdy zjawiają się w tej samej parafii Parchle, które z kolei zanikają w XIX w. Identyfikację uznawaliśmy za niepewną również w takich wypadkach jak np. utożsamienie dawnej wsi Grochy, która po XVI w. w źródłach już nie występuje, z późniejszą Wólką Grochową. Ta ostatnia bowiem mogła powstać obok Grochów, nie od razu jednak znajdując odbicie w źródłach.

Przechodząc do **lokalizacji przybliżonej** *sensu stricto*, należy stwierdzić, że zastosowaliśmy ją wówczas, kiedy osadę można było umiejscowić tylko w przybliżeniu, tzn. z błędem większym niż 1 km (na mapie 4 mm). Tak było wtedy, kiedy dawna miejscowość zaginęła przed okresem powstania naszych źródeł kartograficznych i zlokalizowaliśmy ją na podstawie innych, mniej ścisłych informacji. Przykładowo wymienimy wieś Cywino Malinie w powiecie płońskim, umiejscowioną zgodnie z szesnastowiecznymi informacjami o jej położeniu²³, a także wieś Osowo w powiecie czerskim, którą zlokalizowaliśmy na podstawie informacji z terenu. Nie przyjmowaliśmy jednak nawet lokalizacji przybliżonej, kiedy wiadomości o położeniu osady były zbyt ogólnikowe, np. tylko przynależność parafialna; w takich wypadkach osada pozostała niezlokalizowana. Z powyższego wynika, że identyfikacja hipotetyczna kryje w sobie możliwość większego błędu od lokalizacji przybliżonej.

Informacje uzupełniające mapę w zakresie identyfikacji i lokalizacji podaje **indeks miejscowości**. Znajdują się w nim dla każdej osady: nazwa z drugiej połowy XVI w., tj. oznaczona na mapie, ważniejsze ówczesne odmianki tej nazwy, nazwa dzisiejsza (kursywą), jeżeli różni się od hasła głównego, przynależność powiatowa i parafialna oraz współrzędne literowo-cyfrowe położenia osady na mapie. **Indeks zatem wskazuje, z którą miejscowością dzisiejszą zidentyfikowano miejscowość z XVI w.** – jeżeli nazwa obecna nie jest podana, znaczy to, że jest identyczna z dawną.

Ponieważ lokalizację przeprowadzono na podstawie map z przełomu XVIII i XIX w., utożsamienie w indeksie osady szesnastowiecznej z dzisiejszą nie oznacza, że dawna miejscowość została zlokalizowana w dzisiejszym centrum osiedla lub choćby w jego obrębie. Indeks bowiem nie odróżnia osad znajdujących się niezmiennie w jednym miejscu od tych, które między początkiem XIX w. a naszymi czasami zmieniły swoje położenie. Chodzi tutaj o przesunięcie osady z miejsca, którego dzisiaj nie zajmuje inna osada, na miejsce, które w XVI w. było niezasiedlone. Jeżeli jednak osada, która istniała w XVI w., została w XIX–XX w. przeniesiona, ale na jej miejscu poprzednim (tj. poświadczonym na mapach z przełomu XVIII i XIX w.) istnieje teraz nowa osada, o innej nazwie, to indeks wiąże miejscowość szesnastowieczną z jej następcą na dawnym miejscu. Tego rodzaju przykładem była przytoczona wyżej lokalizacja Podskarbie Małych w miejscu obecnego Tadzinka. Tutaj podajemy dalsze przykłady: Paski Rykacze w powiecie zambrowskim zlokalizowano (zgodnie z mapą Kwatermistrzostwa) na skraju dzisiejszego Laskowca Nowego, w indeksie więc występuje zestawienie: Faski Rykacze, *Laskowiec Nowy*. Wieś Grabie w powiecie grójeckim znajdowała się do początku XX w. tam, gdzie obecnie jest wieś Dąbrówka, czyli w odległości ok. 2,5 km od dzisiejszej osady Grabie, w indeksie zidentyfikowaliśmy Grabie z Dąbrówką.

Jeżeli na obszarze dzisiejszej miejscowości zlokalizowaliśmy oddzielnie więcej niż jedną miejscowość szesnastowieczną, to w indeksie przy każdym z odpowiednich haseł podaliśmy nazwę dzisiejszej osady z dodatkiem: „część”; jeśli znamy nazwę tej części (dzielnicy), dopisaliśmy ją. Na przykład Biejkowo, *Bikówek* – część; Mokotowo, *Warszawa* – *Mokotów*.

²³ Informacje z 1548 i 1593 r. mówiące o sąsiedztwie Cywina Malinie z Mystkowem Grzymkami oraz z Brześciem (Kartoteka SHGM). Cywino Malinie nie występuje w rejestrach poborowych, ostatnia wzmianka w rejestrze dziesięcin z ostatniej ćwierci XVIII w. (Czaykowski) określa tę wieś jako opustoszałą; por. WP, s. 25.

Przykłady sytuacji odwrotnej są bardzo rzadkie, tutaj przytaczamy jeden z nich: Radwankowo w ziemi czerskiej, wieś królewska, mająca wójtostwo w posiadaniu szlacheckim oraz kościół parafialny z uposażeniem plebańskim, dzieliła się na dwie części. W XIX w. części te stały się osobnymi wsiami, istniejącymi do dzisiaj jako Radwanków Królewski i Radwanków Szlachecki. Obie te nazwy podaliśmy w indeksie jako odpowiednik wsi szesnastowiecznej.

Nazwy dawnych miejscowości, które mają na naszej mapie lokalizację pewną (tzn. opartą na mapach z przełomu XVIII i XIX w.), ale dzisiaj już nie istnieją, zostały opatrzone w indeksie krzyżykiem. Zgodnie z wyżej już podaną zasadą dotyczy to tylko takich wypadków, kiedy dawna miejscowość została zlokalizowana na miejscu obecnie niezasiedlonym. Ogółem oznaczyliśmy 141 takich osad.

Nazwy miejscowości zlokalizowanych na mapie w **przybliżeniu** zostały w indeksie oznaczone **gwiazdką**. Ma to szczególne znaczenie w odniesieniu do zgrupowań dwóch lub więcej znaków na mapie, ponieważ wyjaśnia, czy i które osady ze zgrupowanych mają lokalizację pewną. Ściśle biorąc – tylko jedna osada ze zgrupowania może mieć lokalizację pewną, a pozostałe – co najwyżej pewną identyfikację. Gwiazdka w indeksie przy nazwach wsi, które występują na mapie pojedynczo, oznacza albo identyfikację hipotetyczną (wtedy jest podana nazwa dzisiejsza jako różna od dawnej), albo lokalizację przybliżoną.

Zgrupowaniu znaków na mapie odpowiada w indeksie następujący układ: przyjęta na mapie nazwa stanowi w indeksie hasło główne, po którym jest umieszczony znak równania, a za nim w kolejności alfabetycznej nazwy poszczególnych miejscowości. Na przykład Wądołki Borowe = Wądołki Borowe (Wądołki Wierzch Prądnika – część), Wądołki Kałużyno*, Wądołki Kopki* (wsie z powiatu zambrowskiego). Przykład ten zarazem wskazuje, że dwie osady zlokalizowane w różnych, ale sąsiednich miejscach mogą mieć wspólną nazwę; w tym wypadku nazwa Wądołki Wierzch Prądnika obejmuje wymienione Wądołki Borowe oraz występujące osobno Wądołki Buczki.

Jak już wyżej podaliśmy, nazwą zgrupowania jest jedna z nazw indywidualnych albo wspólny człon tych nazw. Wspólny człon przyjmowaliśmy za nazwę całego zgrupowania wtedy, kiedy albo wszystkie osady oznaczone w zgrupowaniu mają lokalizację przybliżoną, albo więcej niż jedna osada ma lokalizację pewną, a zarazem brak w pobliżu innych miejscowości (zgrupowań), których nazwa jest identyczna z tym członem. Na przykład Rudno = Rudno Bystre*, Rudno Czachy Stare*, Rudno Janowięta*, *Rudno Jeziorowe* (w powiecie przasnyskim); Bieliny = Bieliny Małe, Bieliny Myślachowice (w powiecie białskim). Jeżeli istniała nazwa o treści szerszej, która obejmowała wszystkie zgrupowane miejscowości, to oczywiście wykorzystaliśmy ją dla określenia tego zgrupowania, np. Mężenino Wierzch Olszanka = Mężenino Stare*, Mężenino Nowe* (w powiecie zambrowskim).

W innych wypadkach nazwą zgrupowania została nazwa jednej z połączonych osad. Wybieraliśmy nazwę miejscowości o lokalizacji pewnej, a w razie jej braku tę nazwę szesnastowieczną, która przetrwała najdłużej, albo tę, która odpowiada największej miejscowości. Na przykład Rokitnica Wielka = R. Bogułały*, R. Marcinki*, R. Mińska*, R. Wielka, R. Zarzecz*, *Rokitnica* (w powiecie białskim). Ta zasada odnosi się, rzecz jasna, także do tych wypadków, kiedy brak wspólnego członu w nazwach miejscowości zgrupowanych. Na przykład Bońkowa Wieś = Bońkowa Wieś, Pisarskie*, Rzyńska* (Rzyśkowska Wieś), *Palczew* – część (w powiecie wareckim). Nazwa zgrupowania, które zostało oznaczone w miejscu osady już zaginionej, ale znanej z dawniejszych map, jest opatrzone krzyżykiem, np. Kurzątki+ = K. Mierki*, K. Strachomiry* (powiat kolneński).

Zadaniem indeksu jest m.in. podanie bliższego wyjaśnienia wtedy, kiedy miejscowości oznaczone w jednym zgrupowaniu należały do różnych parafii lub powiatów; mapa określa ten fakt tylko ogólnikowo, dopiero indeks precyzuje, które miejscowości do jakich jednostek administracyjnych należą. Na przykład Przydanowo = Drewnowo P., Konarze P., nurski, par. Nur; Łętowo Dmochy*, Łętowo Godlewo*, Łętowo Kalinowo*, nurski, par. Czyżewo Kośc., *Drewnowo Konarze*.

Jeżeli dwie sąsiednie miejscowości, które znamy tylko pod jednakową nazwą (np. zapisane jako Dzierzanowo dwoje, albo Ciemne Zaręby, altera Ciemne Zaręby), nie dały się zlokalizować oddzielnie, oznaczonemu na mapie zgrupowaniu odpowiada w indeksie zapis typu Dzierzanowo x 2. Wyjątkowo zdarzają się przykłady liczniejsze: Nieździno x 3, Korytowo x 4, Sarnowo x 5 (wszystkie miejscowości w powiecie wyszogrodzkim).

Jeżeli osada szesnastowieczna może być zidentyfikowana hipotetycznie z niejedną dzisiejszą miejscowością, a każda z tych identyfikacji jest równie prawdopodobna, na mapie przyjęliśmy jedną z tych możliwości jako lokalizację przybliżoną, a w indeksie przedstawiliśmy wszystkie dopuszczalne

rozwiązania (na pierwszym miejscu spośród osad dzisiejszych wymieniono tę, z którą zidentyfikowano dawną miejscowość na mapie). Na przykład Białe Pieczonki*, *Białe Gieźki*, albo *Białe Ghorasze*, albo *Białe Fikle*, albo *Białe Papieże* (powiat nurski).

Podobnie postępowaliśmy wtedy, kiedy zachodziła niepewność identyfikacji kilku miejscowości dawnych z równą liczbą miejscowości obecnych. Wówczas na mapie obok znaków osad (w tym wypadku znaki lokalizacji pewnej) przyjęliśmy nazwy jednakowe, czyli stanowiące wspólny człon nazw indywidualnych, i opatrzyliśmy je rzymskimi cyframi, a w indeksie zestawiliśmy nazwy szesnastowieczne oraz nazwy dzisiejsze (te ostatnie w kolejności zgodnej z oznaczeniami cyfrowymi). Na przykład Kutylowo I, II, III = K. Bliższe*, K. Dalsze*, K. Średnie*, *Złotki Stara Wieś*, *Złotki Przeczki*, *Złotki Pułapki* (powiat nurski). Analogicznie przedstawia się rozwiązanie identyfikacji niepewnej kilku miejscowości dawnych z mniejszą liczbą miejscowości obecnych; różnicę stanowią zgrupowania znaków, w sumie bowiem powinno być na mapie tyle znaków, ile jest miejscowości szesnastowiecznych. W indeksie odpowiada temu np. taki zapis: Otwocko I, II = O. Całowańskie, O. Duckie, O. Zbroszek, *Otwock Wielki*, *Otwock Mały* (powiat czerski).

Do wyjątków należy identyfikacja niepewna kilku miejscowości dawnych z większą liczbą miejscowości dzisiejszych. Osady dawne oznaczyliśmy na mapie w niektórych dzisiejszych (jako zlokalizowane w przybliżeniu) i przyjęliśmy jednakowe nazwy zróżnicowane cyframi; w indeksie spośród nazw dzisiejszych najpierw wymieniliśmy użyte do lokalizacji. Na przykład Zawisty Zuzałka I, II, III, *Zawisty Dworaki*, albo *Zawisty Piotrowice*, albo *Zawisty Koziany*, albo *Zawisty Kruki*, albo *Zawisty Króle*, albo *Zawisty Wity* (powiat nurski).

Oprócz wszystkich osad oznaczonych na mapie indeks zawiera także nazwy **miejscowości niezlokalizowanych**, które wyróżniliśmy **dwoma gwiazdkami**, np. Chodziszewo** (w powiecie sąchockim). Są to w znacznej większości małe wsie szlacheckie, ale zdarzają się także inne, np. Kosowo albo Kąsów, duża wieś arcybiskupa gnieźnieńskiego w kluczu skierniewickim. W 1553 r. liczyła ona 19 łanów kmiecych, była to jednak ostatnia wzmianka o tej miejscowości, która wkrótce potem musiała zaginąć, nie zostawiając śladu umożliwiającego lokalizację (może wchłonięta przez sąsiednią wieś?)²⁴.

Tabela 1. Miejscowości niezlokalizowane

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka*
Ziemia płocka			
płocki	Miszewo Murowane	Proczynie	1598
bielski	Będziszów	Gołaki	1598
bielski	Będziszów	Zalesie	1598
bielski	Łęg	Kukalice	1598
raciąski	Uniecko	Tyszki	1598
raciąski a. szreński	Zgliczyno	Płona	1598
sierpecki?	Rościszewo	Odnoga	1598
Ziemia zawkrzeńska			
szreński	Dłotów	Żuki	1598
szreński	Szreńsko	Ruski	1598
mławski	Wyszyny	Sienice	1598
niedzborski	Sulerzyż	Grzybsk	1676

²⁴ Rejestr pob. z. rawskiej 1553; J. Warężak, *Słownik historyczno-geograficzny księstwa łowickiego*, z. 1, Wrocław 1961, s. 157; tenże, *Osadnictwo kasztelanii łowickiej*, cz. 1, Łódź 1952, s. 162. Kolejność nazw w dokumencie z 1359 r. (KDW, t. 3, nr 1404) oraz informacja z 1553 r., że to miejscowość w kluczu skierniewickim, wskazywałaby na sąsiedztwo Samic, a nie Łyszkowic, przy których w 1510 r. wymieniono łąkę w Kossowie.

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka*
Ziemia rawska			
rawski	Jeżów	Wierzbie	1676
rawski a. sochaczewski		Kosowo	1553
białski	Biała	Krochów	1676
białski	Biała	Laski	1603
białski	Mogilnica	Wola Lipieńska	1573
Ziemia sochaczewska			
sochaczewski	Kozłowo Biskupie	Kałęcz	1676
sochaczewski	Pawłowice	Welcza	1616
sochaczewski	Sochaczew	Drozdy	1661
sochaczewski	Sochaczew	Kałęczyn	1564
sochaczewski	Sochaczew	Łazęki	1581
Ziemia gostyńska			
gostyński	Solec a. Sokołowo	Łęzek	1589
gostyński	Solec	Meszne	1676
gąbiński	Łów	Wicie	1589
Ziemia czerska			
czerski	Chynowo	Przekory	1623
czerski	Cieciszewo	Grąd	1676
czerski	Cieciszewo	Sosnka	1676
czerski	Góra	Zelawino	1676
czerski	Góra	Żerdź	1638
czerski	Jazgarzewo	Godek	1588
czerski	Radwankowo	Grodzisko	1640
czerski	Sobikowo?	Duczoły	1588
czerski	Sobikowo	Górki	1588
grójecki	Worowo	Byczyna	1676
grójecki	Worowo	Dąbrówka	1676
grójecki	Worowo	Mlekitki	1603
grójecki	Worowo	Zdzieszki	1603
warecki	Grabowo	Pawłowo Grabowskie	1588
warecki	Konary	Skowera	1576
warecki	Wrociszewo	Wola Myszczyzna	1676
garwoliński	Garwolin	Gorazdy	1676
garwoliński	Kiczki?	Glonkowa Wola	1603
garwoliński	Mińsko	Wólka Rososz	1588
garwoliński	Sienica	Przydanowo	1667
garwoliński	Żeliszewo	Kobierzec	1588
garwoliński	Żeliszewo	Rogoźnica	1676

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka*
Ziemia warszawska			
warszawski	Okuniew	Zadworze	1569
warszawski	Raszyniec	Dziuracze	1653
warszawski	Raszyniec	Skupie	1676
warszawski	Raszyniec	Ślasy	1676
warszawski	Służewo	Stojarty	1676
warszawski	Zyrzno	Kąty	1676
błotnicki	Borzęcin	Wola Rososka	1674
tarczyński	Lutkówka	Osowa Wola	1676
Ziemia zakroczymska			
nowomiejski	?	Zastocze	1569
Ziemia ciechanowska			
ciechanowski	Ciemniewko Kościelne	Rapaty	1567
ciechanowski	Klukowo	Ślubowo Kurzyny	1573
ciechanowski	Suńsk	Buksy	1599
ciechanowski	Zielona	Groty	1599
sąchocki	Wierzbowiec	Chodziszewo	1580
przasnyski	Chorzele	Młodzianowo	1599
przasnyski	Chorzele	Płodownica	1633
przasnyski	Krasne	Wzgórz	1599
przasnyski	Węgra	Pilchy	1567
przasnyski	?	Wola Kamborska	1552
przasnyski	?	Zalesie Jaszczuły	1580
Ziemia rożańska			
rożański	Ostrołęka	Grabownica Brzoski	1567
Ziemia łomżyńska			
łomżyński	Nowogród	Borzemy	1693
Ziemia nurska			
nurski	Czyżewo Kościelne	Somaniewice	1552
nurski	?	Protowa Wola	1563
ostrowski	Wąsowo	Żarnowo	1563
kamieniecki	Barcice	Grzymały	1580
kamieniecki	Barcice	Kownaty	1578
kamieniecki	Barcice?	Suchodół	1576
kamieniecki	Brańsk	Czczoty	1673
kamieniecki	Długosiodło a. Lubiel	Niedźwiedzica	1578
kamieniecki	Klembowo	Ławnino	1552
kamieniecki	Niegowo a. Dąbrówka	Krukówka	1564
kamieniecki	Pniewo a. Wyszkowo	Karłowo Wola	1676
kamieniecki	Pniewo a. Zambska	Zalesie	1563
kamieniecki	Postoliska	Janowo	1552

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka*
Ziemia liwska			
liwski	Czerwonka	Rudki	1673
liwski	Czerwonka	Tarnowo	1578
liwski	Kałużyno	Ostrów	1673
liwski	Kałużyno	Ruszna	1667
liwski	Kałużyno	SZCZUROWO	1673
liwski	Niwiska	Chojeczno Drozdowa Wola	1567
liwski	Niwiska	Wiernoszówka	1673

* Data ostatniej wzmianki w wykorzystanych przez nas źródłach, w tym także wzmianki o wsiach opustoszałych, zob. I. Gieysztorowa, *Źródła pisane* oraz H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości* [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.7.

Ogółem nie udało się zlokalizować, nawet w przybliżeniu, 88 miejscowości. Ponieważ liczba wszystkich miejscowości, które są nam znane na Mazowszu w drugiej połowie XVI w., wynosi 6679, niezlokalizowane stanowią 1,3%²⁵. Ich większość leżała na Mazowszu południowo-wschodnim, tj. w ziemiach czerskiej, warszawskiej, nurskiej i liwskiej (50 miejscowości niezlokalizowanych, czyli 2,5% całości osadnictwa tych ziem).

Ustalenia A. Pawińskiego, oparte na pojedynczych rejestrach poborowych dla każdej ziemi, wyrażały się liczbą 6084 osad na Mazowszu. Jak widać, nasze opracowanie powiększyło tę liczbę o 595 miejscowości, czyli o 9,8%, z tego w województwie mazowieckim przybyły 563 osady (wzrost o 14%), a w województwie rawskim – 32 (3%); w województwie płockim pozostała liczba Pawińskiego, co jednak nie oznacza, że liczyliśmy tylko miejscowości jemu znane²⁶. Zmiany w poszczególnych powiatach częściowo są wynikiem innego zasięgu niektórych jednostek administracyjnych niż przyjmował Pawiński, stąd też ubytek w kilku powiatach w stosunku do liczb miejscowości tego autora. Największy przyrost osad mamy do zanotowania w powiatach nurskim (37%) i ostrowskim (34%).

Oczywiście należy pamiętać, że **miejscowości były bardzo różnej wielkości**, od jednodworczych osad młyńskich lub złożonych z kilku zagród przysiółków aż po duże miasta, a zatem powyższych zestawień liczbowych nie można traktować tak jak zestawienia jednostek w pełni porównywalnych. **Największe zagęszczenie** osad widzimy w tych powiatach, w których tereny niezasiedlone były stosunkowo niewielkie, a osady raczej drobne (powiaty: ciechanowski, płoński, bielski, nowomiejski). **Najmniejsze zagęszczenie** przedstawiają te powiaty, w których poważną część terenu pokrywają lasy, na czele z rozległą puszcza – zwaną dzisiaj Kurpiowską (powiaty ostrołęcki i kolneński).

Tabela 2. Miejscowości według powiatów, ziem i województw

Powiat, ziemia, województwo	Powierzchnia w km ²	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości na 100 km ²
Powiaty: płocki	548	161	29,4
bielski	429	183	42,7
płoński	281	114	46,6
raciąski	491	130	26,5
sierpecki	776	163	21,0
Ziemia płocka	2525	751	29,7

²⁵ Opracowanie województwa płockiego ok. 1578 r. pozostawiło 7 miejscowości niezlokalizowanych (zob. WP, s. 25), z nich 3 udało się nam teraz zlokalizować, ale ze źródeł poprzednio niewykorzystanych doszło 7 innych osad niezlokalizowanych. W opracowaniu woj. lubelskiego miejscowości niezlokalizowane stanowią również 1,3% (zob. rozdział o lokalizacji [w:] AHP Lubelskie, w tej edycji III.3.1.3).

²⁶ P. Mazowsze, wstęp, s. 15–19. Opracowanie woj. płockiego (WP, s. 24) dało liczbę 1075 miejscowości, czyli mniej niż zestawienie Pawińskiego. Było to wynikiem uznania niektórych osad, liczonych przez Pawińskiego oddzielnie, za tożsame (części folwarczne i zagrodowe tych samych wsi).

Powiat, ziemia, województwo	Powierzchnia w km²	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości na 100 km²
Powiaty: szreński	953	159	16,7
mławski	433	139	32,1
niedzborski	393	82	20,9
Ziemia zawkrzeńska	1779	380	21,4
Województwo płockie	4304	1131	26,3
Powiaty: rawski	1420	225	15,8
białski	814	178	21,9
Ziemia rawska	2234	403	18,0
Powiaty: sochaczewski	1601	208	13,0
mszczonowski	405	67	16,6
Ziemia sochaczewska	2006	275	13,7
Powiaty: gostyński	794	128	16,1
gąbiński	1139	159	14,0
Ziemia gostyńska	1933	287	14,8
Województwo rawskie	6173	965	15,6
Powiaty: czerski	664	144	21,7
grójecki	687	172	25,0
warecki	948	126	13,3
garwoliński	1890	301	15,9
Ziemia czerska	4189	743	17,7
Powiaty: warszawski	2027	269	13,3
białski	455	117	25,7
tarczyński	408	96	23,6
Ziemia warszawska	2890	482	16,7
Ziemia wyszogrodzka	587	184	31,4
Powiaty: zakroczymski	417	94	22,5
nowomiejski	721	241	33,4
serocki	208	42	20,1
Ziemia zakroczymska	1346	377	28,0
Powiaty: ciechanowski	779	364	46,7
sąchocki	350	100	28,6
przasnyski	1852	444	24,0
Ziemia ciechanowska	2981	908	30,5
Powiaty: rożański	569	144	25,3
makowski	353	66	18,7
Ziemia rożańska	922	210	22,8
Powiaty: łomżyński	1006	138	13,7
ostrołęcki	1416	122	8,6
kolneński	1135	117	10,3
zambrowski	652	191	29,2
Ziemia łomżyńska	4209	568	13,5
Powiaty: wiski	385	96	24,9
radziłowski	361	98	27,1
wąsoski	651	140	21,5
Ziemia wiska	1397	334	23,9

Powiat, ziemia, województwo	Powierzchnia w km ²	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości na 100 km ²
Powiaty: nurski	844	274	32,5
ostrowski	550	78	14,2
kamieniecki	2063	217	10,5
Ziemia nurska	3457	569	16,5
Ziemia liwska	1038	208	20,0
Województwo mazowieckie	23 016	4583	19,9
Mazowsze	33 493	6679	19,9

Jeżeli pominęlibyśmy obszary przeważnie lub zupełnie niezasiedlone, to współczynnik zagęszczenia miejscowości moglibyśmy uznać za zbliżony do współczynnika rozdrobnienia osadnictwa. Widać to na przykładzie ziem łomżyńskiej i nurskiej, które się składają z powiatów o dużym zagęszczeniu miejscowości (powiaty: nurski i zambrowski) oraz o małym (ostrołęcki, kolneński, kamieniecki, łomżyński, ostrowski). Porównanie wskaźników zagęszczenia osad z procentami wsi dużych w poszczególnych ziemiach²⁷ daje taki wynik: ziemie o najmniejszym zagęszczeniu miejscowości (łomżyńska, sochaczewska, gostyńska, nurska) mają najwyższy odsetek wsi dużych, a z drugiej strony – ziemie o najbardziej zagęszczonym osadnictwie (ciechanowska, płocka, zakroczymska, wiska, rożańska, jedynie z wyjątkiem małej ziemi wyszogrodzkiej) wykazują procenty wsi dużych poniżej średniej mazowieckiej, w tym też zupełnie niskie.

W ogóle wszystkie powiaty liczące ponad 25,7 osad na 100 km² (zagęszczenie w powiecie błońskim), a takich powiatów jest 12, leżą na Mazowszu północnym, w krainie rozdrobnionego osadnictwa szlacheckiego. Natomiast Mazowsze południowe ma wskaźniki średnie i niskie, tak w związku z niemałym zalesieniem, jak i z dużymi wsiami w dobrach większej własności.

1973 r.

²⁷ Zob. I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7.

III.3.1.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Jarosław Suproniuk

Głównym celem obecnego tomu – tak jak całej serii AHP – jest przedstawienie pełnej sieci osadniczej województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w. W tym też miejscu przypomnimy zasady, które stosowaliśmy przy lokalizacji miejscowości w poprzednich tomach¹. Na mapie, oprócz osad istniejących i funkcjonujących przez całe półwiecze, uwzględniliśmy zarówno te miejscowości, które w tym okresie zanikły, jak i te wówczas założone². Stopień dokładności realizacji założonego celu zależy oczywiście od podstawy źródłowej, a zwłaszcza trudności związanych z niedostatkami źródeł pisanych³. Użyty termin „lokalizacja” oznacza – jak dotychczas – dwuetapową metodykę rekonstrukcji sieci osadniczej:

- a) identyfikacja miejscowości wymienionych w źródłach z tymi oznaczonymi na najwcześniejszych mapach kartometrycznych⁴,
- b) oznaczenie zidentyfikowanej osady na opracowywanej mapie.

¹ Zob. S. Wojciechowski, *Rozmieszczenie osiedli*, [w:] AHP Lubelskie, w tej edycji III.3.1.3; H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.1.5; tenże, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.1.1; A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.1.4; U. Zachara-Związek, T. Związek, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Kujawy, w tej edycji III.3.1.6.

² Por. Podlasie II, s. 190–196: *Osadnictwo w drugiej połowie w. XVI-go*. O zagospodarowywaniu puszczy i dolin rzecznych w XVI w. zob. np. *Ревизія пуць и переходовъ звѣринныхъ въ бывшемъ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ, съ присовокупленіемъ грамотъ и привилегій на входы въ пуцьи и на земли, составленная старостою Мстибозовскимъ Григоріемъ Боздановичемъ Воловичемъ въ 1559 году, съ прибавленіемъ другой актовъ книги, содержащей въ себѣ привилегіи, данныя дворянамъ и священникамъ Пинского повѣта, составленной въ 1554 году, приготовлены къ печати Начальникомъ Центрального Архива [Н.И. Горбачевским] и его помощникамъ [П.А. Гильтебрандтом, И.Я. Спрогисом]*, Вильна 1867; B. Dederko, *Polityka leśna za Zygmunta Augusta*, „Las Polski”, 1926, s. 600–607; J. Jakubowski, *Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w w. XVI*, „Ateneum Wileńskie”, t. 10, 1935, s. 161–164; O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939, zwł. s. 251–296; E. Wroczyńska, *Eksploatacja lasów na Podlasiu w XVI w.*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa 1981, s. 145–171; Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, plan [4], *Obszary leśne trzebione i kolonizowane przez Bielsk w XV i XVI w.*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa 1981, s. 145–171; J. Smykowski, *Ochrona Puszczy Bielskiej w XVI–XVIII w.*, „Białostoczczyzna”, 1991, nr 4(24), s. 6–8; L. Postołowicz, *Administracja leśna w puszczech ekonomii grodzieńskiej do połowy XVII w.*, „Białostoczczyzna”, 1993, nr 1(29), s. 5–11; J. Maroszek, *Dolina Biebrzy w przeszłości – do końca XVIII wieku*, „Białostoczczyzna”, 1995, nr 1(37), s. 1–21; tenże, *Dolina Nereśli w przeszłości*, „Białostoczczyzna”, 1997, nr 2(46), s. 3–19; tenże, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 397–409; A. Kołodziejczyk, *Z dziejów kolonizacji puszczy na Podlasiu w XV–XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 29–93; tenże, *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV do połowy XVI w.: lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2006, nr 2, s. 195–208; J. Maroszek, *Goniądzko-rajgrodzkie „państwo” Radziwiłłów (1509–1571)*, [w:] *Czas na Podlaskie – Rajgród. 496. rocznica urodzin województwa podlaskiego. Referaty z sesji historycznej, Rajgród, 8 sierpnia 2009 r.*, Białystok 2009, s. 17–31; tenże, *Puszcze i gospodarka leśna XV–XVIII w.*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 38–41; tenże, *Przemiany struktury agrarnej i krajobrazu kulturowego w wyniku reform królowej Bony i króla Zygmunta Augusta*, [w:] tamże, s. 42–47; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn 2012, s. 47–59, 101–155; T. Naruszewicz, *Wpływ osadnictwa dorzecza Douspudy (Douspudy, Dowspudy, Rospudy) na przemiany środowiska naturalnego do XVII wieku*, SP, t. 20, 2012, s. 91–127; J. Maroszek, *Chodkiewiczowie i ich puszcza Błudów w XV–XVI w.*, SP, t. 21, 2013, s. 7–27.

³ Zob. K. Boroda, *Źródła pisane w tomie AHP Podlasie*, w tej edycji II.1.8.

⁴ Zob. T. Panecki, *Źródła kartograficzne w tomie AHP Podlasie*, w tej edycji II.2.8.

Jako główny podkład kartograficzny do lokalizowania miejscowości, tak jak w całej serii AHP, wykorzystano mapy WIG z lat 20. i 30. XX w. w skali 1:100 000. We wcześniejszych tomach serii (AHP Lubelskie, AHP Mazowsze, AHP Sandomierskie, AHP Sieradzkie i AHP Krakowskie) oznaczenie punktu na mapie polegało na naniesieniu na mapę podkładową dwuwymiarowego znaku, który w skali rzeczywistej stawał się okręgiem o kilkusetmetrowej średnicy. Od tomu wielkopolskiego oznaczenie punktu osadniczego opiera się na pracy z GIS⁵. Wykorzystanie programów GIS do lokalizowania miejscowości pozwoliło poprawić dokładność ich położenia. W przypadku miast położenie miejscowości wyznacza środek rynku lub inny znany punkt stanowiący centrum osady. We wsiach parafialnych był to kościół (o ile nie zmienił swojego położenia), w pozostałych miejscowościach – wyraźne centrum zabudowy lub jej geometryczny środek, główne skrzyżowanie dróg w obrębie danej miejscowości lub obiekt, który z dużą dozą prawdopodobieństwa nie zmienił swojej lokalizacji. Miejscowości obecnie nieistniejące lokalizowane były na podstawie materiału kartograficznego opisanego w rozdziale *Źródła kartograficzne*.

Przedstawione na mapie głównej miejscowości mogą występować w trojakiem postaci: a) lokalizacji pewnej, b) lokalizacji przybliżonej i c) lokalizacji wiązanej. Lokalizacja przybliżona i wiązana dotyczy jedynie wsi; w przypadkach gdy osady młyńskie i folwarczne nie mogły być dokładnie zlokalizowane nie były umieszczane na mapie głównej, a informacje o nich znajdują się w indeksie miejscowości oraz w komentarzu.

Zdecydowana większość osad na mapie głównej (1515 z 1675 miejscowości, co stanowi 90,4%) ma lokalizację pewną, tj. niebudzącą większych wątpliwości. Ewentualne zmiany w położeniu miejscowości pomiędzy XVI a przełomem XVIII i XIX w., będące wynikiem klęsk elementarnych, zniszczeń wojennych, pożarów, zmian w sieci drożnej czy zmiany koryta rzeki, nie są dla nas uchwytnie w materiale źródłowym w zadowalającym stopniu i skali⁶. Przyjmujemy, że obraz kartograficzny z końca XVIII i początków XIX w. jest wysoce prawdopodobny odnośnie do osadnictwa z drugiej połowy XVI w. Możemy także założyć, że niewielkie zmiany w przestrzeni nie byłyby widoczne przy zastosowanej skali 1:250 000, gdzie 1 cm na mapie to 2,5 km w terenie (1 km = 4 mm).

Lokalizację przybliżoną (46 osad – w tym: w ziemi bielskiej 24, drohickiej 20 i 2 w ziemi mielnickiej – co stanowi 2,8% wszystkich miejscowości) stosowaliśmy w dwóch przypadkach. Pierwszy – gdy miejscowość nie występuje na mapach, ale posiadamy dostateczne informacje źródłowe (opisowe) na temat jej położenia lub inne wskazówki dotyczące lokalizacji, jak np. opisy granic czy pozostałe do dziś nazwy pól, łąk lub lasów. Drugi – gdy identyfikacja miejscowości potwierdzonych źródłowo w XVI w. z tymi oznaczonymi na najwcześniejszych mapach budziła uzasadnione wątpliwości⁷.

Lokalizacja wiązana (66 miejscowości – w tym: w ziemi bielskiej 42, drohickiej 21 i 3 w ziemi mielnickiej – co stanowi 3,9% wszystkich osad) stosowana była w przypadkach, kiedy nie była znana dokładna lokalizacja, a informacje źródłowe sugerowały, że dana osada znajdowała się w pobliżu innej miejscowości. Najwięcej przypadków lokalizacji wiązanej odnajdziemy w „okolicach” szlacheckich, gdzie niejednokrotnie działły z własnymi nazwami, mniejsze osady czy zaścianki były wcielane do

⁵ Zob. A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.1.4.

⁶ Znane są przypadki likwidacji wsi z pogranicza podlasko-litewskiego, np.: 5 XI 1641 r.: „Stało się pewne a nieodmienne postanowienie, między ich m-ściami wielebnymi im. xiędzem Nikodemem Szybinskim archymandrytą Supraslskim z wielebną kapitułą monasteru Supraslskiego z iedney, a im. xiędzem Adamem Moczarskim plebanem Niewodnickim, także im. panem Krzysztophem Skiwskim, y małżonką im. panią Katarzyną Korycką Skiwską, im. panem Andrzeiem Wilczewskim y małżonką iey mc. panią Zofią Korycką Wilczewską z drugiej strony, w ten sposób [...] Wioskę Piszczewo, dla rozpostrzenia gruntów folwarku Baciuckiego zniósł, a gospodarzow podobno poprzenosił do Baciut, na te siedziby, z których Boiarowie dumni powychodzili; toż samo z niektórymi wioskami, y do Topilskiego folwarku należącemi, uczynił, bo te dwa folwarki Baciuty i Topilec barzo gruntu mało mieli; ludzi do robocizny dość było, a nie mieli co robić”, *Археологический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. 9, Вильна 1870, s. 168–169, 172. Wpływ pożarów na zabudowę miast podlaskich omówił ostatnio J. Maroszek; zob. tenże, *Požary w miastach podlaskich do końca XVIII w.*, [w:] *Ars historiae – historia artis. Prace ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Maroszek, Białystok 2012, s. 187–201; por. też J. Topolski, *Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia*, [w:] *Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Lowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 309–349 (oraz rec. J. Ochmańskiego, „Rocznik Białostocki”, t. 1, 1961, s. 346–348); A. Laszuk, *Straty niektórych miast podlaskich po wojnach połowy XVII wieku*, „Białostoczczyzna”, 1992, nr 2(26), s. 1–4; A. Karpiński, *Požary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*. Katalog, współpr. E. Kalinowski, E. Nowosielska, Warszawa 2020 (woj. podlaskie s. 283–290).

⁷ Por. H. Rutkowski, *Metoda retrogresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, SG, t. 7, 2019, s. 150–151. „Lokalizacja przybliżona na naszej mapie oznacza właściwie dwa różne typy umiejscowienia niepewnego: identyfikację hipotetyczną oraz lokalizację przybliżoną sensu stricto”, tenże, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

sąsiednich miejscowości, dzielone lub opustoszały zanim zostały uchwycone w materiale kartograficznym⁸. Niekiedy jedyną przesłanką do lokalizacji związanej było nazwisko właściciela.

Pozostałe 48 osad (2,9% wszystkich miejscowości) – w tym: w ziemi bielskiej 21, drohickiej 25 i 2 w ziemi mielnickiej o lokalizacji nieznanej – opisane zostały w dalszej części komentarza.

Na Podlasiu – tak jak w przypadku osadnictwa na Mazowszu – na plan pierwszy wysuwają się dwa podstawowe problemy: samodzielność osad i ich poszczególnych części oraz miejscowości, które nie występują w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., a są odnotowane w innych źródłach (m.in.: popisy wojska z 1565 i 1567 r., inwentarze, pomiaru włóczna, lustracje z 1570 i 1576 r.). Samodzielność – a tym samym odrębność – osady opierała się na: a) przestrzennym wyodrębnieniu zabudowy tworzącym skupisko osadnicze, b) własnej nazwie, c) wydzieleniu użytkowanego przez mieszkańców terenu od obszaru sąsiednich miejscowości⁹.

Stopień odrębności poszczególnych osad bywał różny. Część z nich tworzyła, szczególnie na obszarach pogranicza podlasko-mazowieckiego, gdzie występowała rozdrobniona własność szlachecka (zwłaszcza część graniczna pomiędzy Narwią a Bugiem), tzw. okolice szlacheckie, zwane w literaturze również okolicami, gniazdami szlacheckimi, osadami szlachty zagrodowej (rzadziej: zagonowej) lub osadami drobnoszlacheckimi¹⁰. Były to miejscowości powstające w toku podziałów majątkowych pierwotnego nadania książęcego lub królewskiego na rzecz szlachcica. Zazwyczaj osady te zachowywały pierwszy wspólny człon nazwy, wywodzący się od nazwy pierwotnej miejscowości, do którego z czasem dołączano określenia częściowe, powstałe przeważnie od imion czy przydomków posiadaczy poszczególnych działów¹¹. W zależności od takich czynników jak wielkość pierwotnego nadania, stopień rozrodzenia rodziny właścicieli i ich losy, klęski elementarne i zniszczenia wojenne, okolice ewoluowały bezustannie przez całą epokę nowożytną. Jedne z nich były niewielkie, trzy lub czterowioskowe, inne zaś składały się nawet z dziesięciu i więcej osad, jak np.: Falki i Tybory (po 10 osad), Jabłoń, Roszki oraz Wojny (po 11 osad), Długa Dąbrowa (14 osad) czy Łapy (20 osad)¹². Drobnoszlacheckie wsie założone na podstawie jednego nadania królewskiego bądź książęcego, posiadające wspólną nazwę ogólną oraz granice zewnętrzne, bardzo często nie były rozgraniczone między sobą i miały przemieszane pola¹³. Pierwotne nadanie (zazwyczaj XV-wieczne) na skutek podziałów

⁸ Przykładowo: I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny: dzierżawcze, patronimiczne i rodzinne*, Warszawa 1976, s. 15; Abramowieta „dziś nie istniejąca cz. wsi Truskolasy”, s. 106; Łapy-Rechy część wsi Łapy-Szołajdy; Kondratiuk, s. 134; „Niemyje-Wity część wsi Niemyje-Siudy” (ob. Niemyje Nowe).

⁹ Por. H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

¹⁰ Zjawisko obecne nie tylko na wspomnianym terenie; zob. J. Karczewska, *Rozmieszczenie wsi zagrodowych i drobnoszlacheckich w powiecie gnieźnieńskim na przełomie XV i XVI wieku*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, t. 29, 2014, nr 2, s. 19–40.

¹¹ „Gdy w skutek częściowej odprzedarzy lub podziału dzielnicy między rodzeństwo, powstawały nowe osady i wioski, to wszystkie miały jedno nazwisko wspólne, a drugie oddzielne zwykle od nazwy założyciela lub nowego posiadacza wzięte. Ztąd powstawały podwójne i potrójne, a niekiedy poczwórne nazwy jakie dziś każda prawie wieś częściowej szlachty na Mazowszu i Podlasiu posiada. Na większych dzielnicach powstawało zwykle kilka a niekiedy kilkanaście wsi oddzielnych”, Z. Gloger, *Dawna ziemia bielska i jej częściowa szlachta*, Warszawa 1873, s. 6. W dalszej części pracy wymienione zostały wsie szlachty zagrodowej z podziałem na teren guberni łomżyńskiej i grodzieńskiej oraz konkluzja autora: „Jeżeli każdą wieś lub dzielnicę z której miana powstało nazwisko zamieszkującej ją szlachty, lub która wzięła nazwę od osiadłego w niej i żyjącego przez wieki rodu, będziemy słusznie uważać za gniazdo oddzielnego domu szlacheckiego, to gniazd takich znajduje się w z. bielskiej dwieście kilkadziesiąt”, tamże, s. 10. A. Jabłonowski sporządził wykaz 15 okolic szlacheckich w ziemi drohickiej w 1580 r. oraz 22 okolic w ziemi bielskiej w 1528 r.; zob. Podlasie III, s. 56. A. Laszuk dla drugiej połowy XVII w. zestawiała w ziemi drohickiej 34 okolice zaściankowe, w ziemi mielnickiej stwierdziła istnienie tylko jednej, a w ziemi bielskiej 37 okolic zamieszkałych przez „szlachtę gniazdową”; zob. Laszuk, *Zaścianki*, s. 91–92; por. też też, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 60–61, 76. Wykaz okolic szlacheckich znajdujących się na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. zamieszczony został na końcu tego tekstu, w Aneksie.

¹² Z. Gloger, *Dawna ziemia bielska*, s. 9–10, przytacza dane z taryfy podymnego ziemi bielskiej z 1775 r. i zwraca uwagę m.in. na Popławy liczące chat 74, a właścicieli 72 oraz na najmniejszą w tym czasie wieś Rzepniewo Małe z jednym dymem.

¹³ Zob. J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 118–120; H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, przyp. 1, w tej edycji III.3.1.7; tenże, *Metoda retrogresji*, s. 150; por. też S. Russocki, *Elementy wspólnoty w okolicach drobnoszlacheckich Mazowsza (XV–XIX w.)*, „Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku”, z. 19, Humanistyka, t. 4, Dział H – Prace historyczne, 1977, s. 175–199 oraz tamże: J. Wiśniewski, *[Zrelacjonowany głos w dyskusji]* (oprac. E. Kaczyńska, J. Waczyński), s. 307–332; Laszuk, *Zaścianki*, s. 89–90; T. Jaszczółt, *Napływ rycerstwa i szlachty na pogranicze mazowiecko-podlaskie w XV i pierwszej połowie XVI wieku (obszar dzisiejszego powiatu wysokomazowieckiego)*, [w:] *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D.K. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 159–242.

wielopokoleniowych i rozradzania się potomstwa ulegało rozdrobnieniu na coraz to mniejsze działy. Transakcje kupna, sprzedaży czy zamiany gruntów były operacjami mającymi wpływ na powstanie nowych wsi¹⁴. Występujące w źródłach nazwy osad mogły odnosić się zarówno do odrębnych miejscowości, jak również do ich niesamodzielnych części (np. nazwy zaścianków, pojedynczych dworów czy włók). Często w źródłach pojawiają się właściciele bez podania nazwy wsi. W przypadkach gdy nazwa wsi jest identyczna z nazwiskiem rodu nie rodzi to większych wątpliwości, jednakże źródła wymieniają wiele nazw wsi drobnoszlacheckich łącznie i nie jest jasne, czy zapis odnosi się do jednej wsi o kilku nazwach, czy do kilku odrębnych osad¹⁵.

Główna podstawa opracowania niniejszej mapy województwa podlaskiego, czyli rejestry poborowe, nastroczała wielu trudności w rekonstrukcji okolic podlaskich. Miało to związek m.in. z przyłączeniem Podlasia do Korony dopiero w 1569 r., a co za tym idzie także z brakiem doświadczeń z poborem i rejestracją podatku łąnowego według modelu (wzoru) koronnego. Analiza rejestrów poborowych pokazuje, że zbierając podatek i tworząc spisy, korzystano z wzorców wcześniejszych, tj. rejestracji na potrzeby popisów wojskowych¹⁶. Miało to miejsce zwłaszcza w przypadku nazw płatników: bardzo rzadko podawano nazwisko, najczęściej zaś imię ojca, rzadziej przydomek. Tak właśnie zapisywano osoby stające do popisów w czasie, gdy województwo podlaskie należało do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Można także przypuszczać, że względy praktyczne – osoba sporządzająca takie rejestry wiedziała, że dziedziczący np. w Łapach to Łapińscy, w Kosowie to Kosowcy, w Krasowie to Krasowscy, w Kuleszach to Kulesze czy w Wojnach to Wojno, we Wróblach to Wróblewscy, a w Wyczółkach to Wyczółkowscy – spowodowały, że odnotowano w rejestrach jedynie „nowych” właścicieli poszczególnych osad. Utrudniało to, a w wielu wypadkach wręcz uniemożliwiało identyfikację osób, choć były wymieniane kilkakrotnie w różnych rejestrach, popisach czy w spisach przysięg składanych na wierność Koronie w 1569 r. Biorąc jeszcze pod uwagę i to, że w znacznej mierze wpłacano pieniądze zbiorczo przez jednego płatnika w imieniu kilku (kilkunastu?) właścicieli działów z danej wsi (wpłaty „z cześnikami/czestnikami”) i że nie wiemy, ile tych działów faktycznie było, rekonstrukcja stosunków własnościowych w obrębie jednej osady, a niekiedy w całej okolicy pozostaje niemożliwa do zrealizowania przy tym materiale źródłowym. Sytuację osadniczą często komplikował fakt, że poszczególne części wsi otrzymywały swoje własne nazwy, chociaż pod względem topograficznym była to jedna miejscowość, stanowiąca własność jednej rozrodzonej rodziny. Długotrwałość wspomnianych podziałów często doprowadzała do uznania części wsi za osobne osady. Trudności w identyfikacji poszczególnych osad sprawiały również zmiany nazw lub wymienne ich stosowanie w źródłach. Zjawisko to miało miejsce nie tylko w drugiej połowie XVI w., ale występowało także w stuleciach XVII i XVIII¹⁷.

¹⁴ Zob. Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 72–74 (podrozdz. 5: *Kupna i sprzedaże części nadań jako zalążki nowych wsi*); tenże, *Osadnictwo Podlasia nadbużańskiego w XV i początkach XVI wieku*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 76–86.

¹⁵ Zob. J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa*, s. 119, gdzie przykład właściwego odczytu z rej. pob. z 1580 r.; por. S. Rosłonec, *Samorzutne scalanie gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej*, Warszawa 1928, s. 106–108 (rozdz. 11: *Nazwy gruntów drobnoszlacheckich*).

¹⁶ Nie posiadamy zachowanych rejestrów srebrszczyzny i nie wiemy, na ile doświadczenia ze zbieraniem tamtego podatku przekładały się na akcję wybierania poboru łąnowego. Rejestry podatkowe z Podlasia sprzed 1569 r. przekazywane do skarbu litewskiego w Wilnie również się nie zachowały.

¹⁷ Przykładowo: HerKM, s. 243: „de Łapy Łynki seu Kosmytki” (1577 r.); tamże, s. 101: „in Franki Chrościele seu Dąbrowa” (1600 r.) czy późniejsze wzmianki (1695 r.); tamże, s. 450: „sorte suam dictam Jasiewizna seu omnia bona in Kapice Lipniki sita donant”; Kondratiuk (cyt. za: „Archiwalne materiały własne Prof. dra J. Wiśniewskiego”), s. 87: „Kłopoty seu Bańki” (1551 r.); LWP 1602, s. 11: „Sioło Przytułki albo Sowniki”; tamże, s. 61: „Supraśla alias Lence”; tamże, s. 64: „Sioło Młodzianowo alias Stryki”; tamże, s. 65: „Sioło Kosczino alias Szastały”. Niekiedy informacje pochodzące z XVII, a nawet XVIII w. pozwalały na właściwą identyfikację osad, np. rejestr pogłównego z 1676 r.; zob. BCzart, *Zbiór Łoyki*, rkps 1099 IV, s. 767 (k. 378): „Dzierzki Marcinowięta seu Żąbki”; tamże, s. 773 (k. 381): „Truskolas Niwisko videatur Kruszewo Brodowo et Głąby”; tamże, s. 775 (k. 382): „Perki Mazowsze seu Xiki, Perki Stara Wieś seu Lachy”; tamże, s. 778 (k. 383v): „villa Rymki seu Dupki”; tamże, s. 782 (k. 385v): „Borowskie Nowa seu Wypychy”; Kondratiuk (cyt. za: „Taryfa dymów i podatku podymnego z dóbr ziemskich w woj. podlaskim ziemi bielskiej leżących [...] z nowej lustracji roku 1790”), s. 98: „Falki Nowosady czyli Kowale”; tamże, s. 103: „Wyszki Krupice czyli Tworki”; F. Łoyko, *Malopolska. Alfabetyczny zbiór wsiów: Alphabetica enumeratio omnium villarum Maioris Poloniae. Inducuntur districtus et parochia cuiusvis villae, necnon an in regia, ecclesiae aut nobilitatis consistit proprietate*, XVIII w., BCzart, *Zbiór Łoyki*, rkps 1112, s. 454: „Czuple seu Skrzyszewo”, „Chrome seu Remiszew Wielki”, „Czarna alias Milewskie”, „Chroczewice alias Długie Hozanki”; tamże, s. 458: „Dasze vel Dajzewicze alias Kossna”; tamże, s. 462: „Grabowiec alias Obychodnik”; tamże, s. 470: „Kozanki alias Martynowice”, „Kozanki drugie alias Chroczewice”; tamże, s. 475: „Nurzec alias Czeremcha”; tamże, s. 479: „Padarewo seu Kopow”; tamże, s. 500: „Zarywiec alias Dubicze”.

Kierując się przyjętymi w serii AHP zasadami, przyjmowaliśmy zazwyczaj, „żeby raczej nie pominąć rzeczywiście istniejącej miejscowości niż ustrzec się uznania części wsi za osobne osiedle”¹⁸. W większości przypadków skutkowało to o rozstrzygnięciu wątpliwości na korzyść samodzielności danej osady, tym bardziej że większość z nich zachowała swoją odrębność do końca XIX w., a nieraz i do współczesnych nam czasów. Pomocą służyły nam opracowania naukowe oparte na kwerendzie w podlaskich księgach grodzkich i ziemskich.

Za okolicę szlachecką uznawaliśmy skupisko minimum trzech osad objętych dwuczłonową nazwą: wspólnym określeniem oraz wyróżniającym dopełnieniem. Dodatkowo stosowaliśmy także kryterium przestrzenne: osady tworzące okolicę musiały znajdować się na dość zwartym obszarze. Stosując te kryteria, wyróżniliśmy w województwie podlaskim dla drugiej połowy XVI w. 82 okolice szlacheckie. W ziemi bielskiej odnotowaliśmy 39 okolic szlacheckich, w ziemi drohickiej – 42 oraz 1 okolicę w ziemi mielnickiej.

W ziemi drohickiej nie uznaliśmy istnienia okolicy w przypadku Wierzbic: Wierzbice Górne (Wierzbice-Żerebczyce) oddalone są o ok. 8,5 km na południowy wschód od wsi Wierzbice-Strupki i ok. 8 km od wsi Wierzbice-Guzy, a na terenie pomiędzy nimi (tj. między Wierzbicami Górnymi a Wierzbicami-Strupki oraz Wierzbicami-Guzy) znajdowały się grunty innych wsi, m.in.: Kamianka (Kamianka Ruska), Żółkwy, Kanabród (Kamionobród), Mołomotki-Folwark (ob. część wsi Mołomotki-Dwór, w XVI w. Momotki). Zastosowanie wspomnianego kryterium przestrzennego zaowocowało wydzieleniem dwóch okolic o nazwie Moczydły oraz dwóch o nazwie Miodusy; zostały one umownie oznaczone jako A i B, leżały bowiem w pewnej odległości od siebie, a osady tworzące okolicę przynależały do różnych parafii. W danych statystycznych i zestawieniach tabelarycznych nie uwzględniliśmy wzmiankowanej w 1547 r. okolicy Poniaty (Poniaty-Kosiorki, Poniaty-Krzepisie, Poniaty-Starawieś i Poniaty-Zagajne), chociaż można przypuszczać, że osady tworzące wspomnianą okolicę istniały w latach 50. (a może i 60.?) XVI w.¹⁹; zestawione jednak zostały w Aneksie.

Spośród 895 miejscowości w ziemi bielskiej 216 osad (24,1%) tworzyło wspomniane okolice szlacheckie. W ziemi drohickiej na 651 miejscowości 188 osad (28,8% wszystkich miejscowości z danej ziemi) wchodziło w ich skład. Jedynie w ziemi mielnickiej odsetek osad będących częścią okolic był niewielki: zaledwie 3 osady na 129 miejscowości (2,3%). W skali całego województwa podlaskiego w omawianym okresie 407 miejscowości (24,3% wszystkich) należy zaliczyć do osad tworzących okolice szlacheckie. Dokładne zestawienie przedstawia tabela 1. Szczegółowy wykaz okolic szlacheckich zamieszczony został w Aneksie.

Tabela 1. Liczba osad w okolicach szlacheckich na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Liczba okolic szlacheckich	Liczba osad wchodzących w skład okolic szlacheckich	Całkowita liczba miejscowości	Udział (%)
bielska	39	216	895	24,1
drohicka	42	188	651	28,8
mielnicka	1	3	129	2,3
Podlasie	82	407	1675	24,3

Lokalizacja osad folwarcznych i młyńskich nie nastęrczała większych problemów lokalizacyjnych²⁰. XVI-wieczne młyny określano zazwyczaj nazwiskiem właściciela, które to w początkach XVII w. stawało się nazwą młyna lub osady młyńskiej²¹; w takich sytuacjach stawialiśmy punkt na mapie

¹⁸ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

¹⁹ W 1547 r. wymienione zostały (ADS, sygn. D 45, k. 453): „Poniaty Kosiorki, Krzepysie, Starawieś, Zagayne, mansos 40, pro 20 taxant”.

²⁰ Zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.2a.8.

²¹ Zob. P. Złotkowski, *Nazwy młynów i osad młyńskich dawnego starostwa brańskiego*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 16, 2016, s. 345–364; por. T. Gołębiowska, *Nazwy polskich młynów*, „Onomastica”, t. 14, 1969, nr 1–2, s. 81–120; J. Wiśniewski, *Nazwy młynów w Polsce*, KHKM, t. 18, 1970, nr 3, s. 449–455.

głównej. Młyn Krupki oznaczyliśmy w miejscu współczesnej nazwy lasu *Krupki*²², na prawym brzegu rzeki Panasówki, ok. 1 km od ujścia do rzeki Bronki; młyn Niestrowicz zaznaczyliśmy według mapy von Steina, w miejscu nazwanym *Nelchi od: Kunitzki*²³.

W ziemi mielnickiej nie zlokalizowaliśmy osady folwarcznej Chmielów (okolice Chotycz), z kolei w ziemi bielskiej nie udało się zlokalizować trzech osad młyńskich: Markolewski (par. Dolistowo), Suskowski (okolice Bociek) oraz Wyszonki-Cicholas (okolice wsi Mień). Mimo informacji z 1602 r., wobec braku wzmianek z wcześniejszego okresu, zgodnie z zasadami serii AHP nie oznaczyliśmy na mapie młynów Jeleń oraz Wodziłówka, chociaż jest prawdopodobne, że funkcjonowały przed 1600 r.²⁴

Na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. stwierdziliśmy istnienie dwóch kuźnic jako osobnych jednostek osadniczych: Ruda i Turowczyzna; obie położone były w ziemi bielskiej. Lokalizacja Rudy została powiązana z obecną nazwą lasu *Rudnik*, ok. 1,5 km na południe od wsi Czechowizna i ok. 530 m od rzeki Nereśli²⁵. Niezlokalizowana Turowczyzna znajdowała się w okolicy wsi Klejnik (Zygmuntowo)²⁶ – może między Klejnikami a rzeką Łoknicą. Nie odnaleźliśmy potwierdzenia źródłowego na istnienie samodzielnych (z własną nazwą) opactw, karczem, hut szkła i kopalni na Podlasiu w interesującym nas okresie. Zgodnie z założeniami serii AHP nie oznaczamy na mapie głównej wsi pustych (pustek). Jedynie w ziemi bielskiej poświadczona jest źródłowo pustka królewska Zaprudzie o nieznanym lokalizacji²⁷. Nie została ona uwzględniona w danych statystycznych ani w zestawieniach tabelarycznych.

Specyfiką podlaską były osady zakładane na gruntach miast. Choć pod względem przestrzennym stanowiły odrębne jednostki osadnicze, to prawnie były częścią tych miast²⁸. Na mapie głównej zostały one zaprezentowane jako wsie będące własnością miejską dla odróżnienia od pozostałych wsi starostw (własność królewska), niebędących częścią miast²⁹. Z kolei przedmieścia bliższe, czyli obszary przylegające ściśle do miasta (z nazwą własną lub bez), zostały przedstawione na planach wybranych miast (Bielsk, Drohiczyn, Mielnik, Węgrów) oraz opisane w komentarzach do nich³⁰.

²² PRNG, nr 62639; zob. P. Złotkowski, *Nazwy młynów*, s. 348–349.

²³ Zob. P. Złotkowski, *Nazwy młynów*, s. 350, 358; Nelchy widoczne są na mapie Perthéesa między rzeką Nurzec a osadą Pace.

²⁴ LWP 1602, s. 11: „Sioło Czechowczyzna [...]. Drugi młyn jest, na imię Jeleń [...]. Trzeci młyn jest, na imię Wodziłówka”. Nie występują w lustracjach woj. podlaskiego z lat 1570 i 1576; zob. LWP 1570, 1576, s. 74.

²⁵ PRNG, nr 118091; inwentarz starostwa knyszyńskiego z 1561 r. odnotował, że: „Ruda [...] teraz nie płacą nic, bo spustoszała przez ubóstwo”, Chomętowski, *Materiały*, s. 265.

²⁶ LWP 1570, 1576, s. 61: „W wójtostwie zygmuntowskim [...]. Na Thurowczyźnie ruda i młyn mączny, i folusz był [...]. Teraz za postanowieniem naszym, dlatego iż rudy albo ziemie do brania na rudę nie masz, także też i drzewa albo palenia węgla i snać by miał być grunt odjęty, który przedtem do rudy należał, nie ma więcej płacić z tej rudy jedno po lit. kop 4”. Kuźnice funkcjonujące przy miejscowościach wymienione w M. Gochna, *Charakter osiedli* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.2a.8.

²⁷ LWP 1570, 1576, s. 75: „Wójtostwa i sioła do folwarku Boguszewo należące [...] Sioło Zaprudzie, włoka 1 i ta spustoszona”; LWP 1602, s. 30: „Sioło Zaprudzie W tem siele była niekiedy włoka jedna, ale teraz o tej włoce nie wiedzą, ani jej używają”. Pustka Nowikowski występuje w źródłach jako obręb; zob. LWP 1570, 1576, s. 139: „Jest też obręb Nowikowski pusty, którego Sorczowie ziemianie JKM bronią, mieniąc mieć swym”; ASK XLVI 149, k. 121–121v: „Jest też obręb Nowikowski, ale pusto leży i pożytek z niego żaden nie idzie” (1616 r.).

²⁸ Zob. K. Boroda, *Przynależność własnościowa osiedli* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.3.8.

²⁹ Zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.2a.8; tam też zestawienie zamków, które funkcjonowały na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.

³⁰ Zob. opisy miast i przedmieść oraz ich granice związane w pomiarą włóczną: Brańsk i Suraż 1560–1563 znajdują się [w:] PKGE II (pomiaru Brańska – s. 317–412, Suraża – s. 413–528); Suraż 1562, s. 138–191; por. też rec. H. Rutkowskiego [w:] „Kwartalnik Historyczny”, t. 61, 1954, nr 3, s. 261–262; Kleszczele: *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 201–248 (zob. też *Aneksy. Źródła do dziejów Kleszczel*, [w:] M. Roszczenko, *Kleszczele*, Bielsk Podlaski–Kleszczele 2002, s. 321–421, które jak podkreśla autor: „Nie zostały one przygotowane zgodnie z zasadami edytorstwa naukowego i wymagają oddzielnego opracowania w przyszłości. Zdecydowaliśmy się jednak opublikować je w takiej postaci, aby stały się dostępne miłośnikom historii Kleszczel”); Narew: *Miasta Narwi prętowanie (Excerpt wzięty z lustracji Dziewiałtowskiego miasta Narwi zapadley w roku 1560 (Sub folio 479))*, [w:] AWAK 14, s. 61–76. O pomiarze włócznej w XVI w. zob. np. В. Пичета, *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа и литовско-русская шляхта*, [w:] *Сборник статей въ честь Матвѣя Кузьмича Любавскаго*, Петроградъ 1917, s. 542–594; tenże, *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа въ литовско-русскомъ государствѣ*, cz. 1: *Подготовка и производство реформы*, Москва 1917; L. Kolankowski, *Pomiaru włóczna*, „Ateneum Wileńskie”, t. 4, 1927, nr 13, s. 235–251; J. Szewczyk, *Włoka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi*, Warszawa 1968 (Prace Geograficzne Instytutu Geografii PAN, t. 67); J. Ochmański, *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI wieku*, [w:] tenże, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 158–174; A. Czapiuk, *Reformy agrarne w dobrach królewskich na Podlasiu w XVI wieku na tle ich funkcjonowania*, Białystok 1990,

Tak jak w poprzednich tomach AHP, przyjęliśmy założenie, że „miejscowość poświadczona w pierwszej połowie XVI lub nawet w XV w. oraz później w stuleciu XVII istniała w okresie przedstawionym na naszej mapie”³¹. W obecnym tomie uwzględnione zostały (w indeksie, komentarzach oraz zestawieniach statystycznych) osady takie jak: Długie-Wola Kamionka (1567, 1726)³², Głębozeczek (1491, 1579, 1673, 1726)³³, Juchnowiec Górny i Juchnowiec Dolny (1536, 1540, 1676)³⁴, Juchnowszczyzna (1567, 1744)³⁵, Łapy-Żaki (1528, 1726)³⁶ czy Piszczaty-Tusiki (1528, 1634, 1635, 1726)³⁷.

Na mapie głównej nie oznaczyliśmy osad poświadczonych źródłowo jedynie w pierwszej połowie XVI w., dla których – na obecnym stanie badań – nie posiadamy wzmianek źródłowych po 1550 r. Niejednokrotnie pojedyncze informacje uniemożliwiały lokalizację poszczególnych miejscowości nawet w stopniu przybliżonym.

W 1528 r. zostały wymienione (położone w ziemi bielskiej) Łapy-Kwity³⁸, Niwino-Janowięta³⁹ czy Szepietowo-Mikołajowięta⁴⁰, o których nie posiadamy późniejszych wzmianek źródłowych.

Podobna sytuacja była w ziemi drohickiej, z lat 30. XVI w. posiadamy informacje źródłowe dla osad: Mikołajewo (zapewne parafia Miedzna) z 1534 r.⁴¹ oraz Nosale i Suchowierchy (obie prawdo-

rozprawa doktorska, mps, Biblioteka Uniwersytetu w Białymstoku, P.Dr. 264 (tam zebrana literatura); zob. też *Miasto Knyszyn R. 1561*, [w:] Chomętowski, Materiały, s. 263–290; Goniądz 1571, s. 135–197; *Ustawa na wołoki hospodara Korola Jeho-Miłości oraz Poprawa nekotorych artykułow w tej ustawie wyżej opisanych. Tohoż roku 1557 Mesieca Oktobra 20 dnia*, [w:] J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jęj cywilizacji, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, cz. 2: *Litwa w piérwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskiej*, Wilno 1844, s. 229–276.

³¹ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

³² Popis 1567, k. 1023: „Долгая Воля Каменка”; Synod 1726: „Kámienskie”.

³³ Podlasie II, s. 216: „W Grannem – założony [kościół – J.S.] 1491 r. przez Miska dziedzica na Sielcu i Krzemieniu i syna jego Jana Miskowicza łowczego W. ks. Litew., ma 5 wólk w Głęboczku, kąt w Łazach, etc”. Głębozeczek występuje w 1579 r. w przywileju wojewody podlaskiego Mikołaja Kiszki potwierdzającym uposażenie kościoła w Grannem (wpisany do księgi ziemskiej drohickiej); informacja od dr. T. Jaszczolta; 1673 r. zob. Laszuk, Zaścianki, s. 105; Synod 1726: „Głębock”.

³⁴ W październiku 1536 r. kanclerz wielki litewski Olbracht Gasztołd (wraz z synem Stanisławem, wojewodą nowogródzkim) przekazał swoje dobra żonie Zofii, m.in.: „dwor Juchnowski, dwor Juchnowski Huy nazwany”, *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 1998, nr 94, 95; 1540 r.: „Juchnowiec Stare Sioło”, „Juchnowski Dwór”, zob. Kondratiuk (cyt. za: „Archiwalne materiały własne Prof. dra J. Wiśniewskiego”), s. 78; por. J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, Juchnowiec Kościelny 2013, s. 239–248; 1676 r.: „Juchnowiec Góra”, „Juchnowiec Stary”, zob. BCzart, Zbór Łoyki, rkps 1099 IV, s. 788 (k. 388v).

³⁵ Popis 1567, k. 463: „Мѣсяца октебра 17 дня. Пань Станиславъ Влошекъ [...] з ымѣней своихъ – зъ Юхновщины въ повѣте Белскомъ а зъ Ростонянь въ повѣте Виленскомъ ставиль почту татаръ и хрестьянь коней чотырнадцать збройне”; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 254, podaje informację, że: „Po raz pierwszy Juchnowszczyznę jako samodzielną jednostkę osadniczą wymieniał spis miejscowości parafii juchnowieckiej z 1744 r.”; zob. *Synodus dioecisana Vilnensis ab [...] D. Michaele Joanne Zienkovicz [...] Episcopo Vilnensi [...] Anno D[omi]ni MDCCXLIV [...]*, Vilnae [1744], s. 148.

³⁶ Popis 1528, s. 125: „Село Лапы Жакове Земане Марько Рожько самъ. Марько Сасинъ самъ. Матеи Закревський самъ”; por. Podlasie I, s. 199; Synod 1726: „Lápy Ziáki”; zob. też Laszuk, Łapy, s. 23, tab. 1: Wsie Łapy w XVI–XVIII w.; Lubicz-Łapiński, s. 27 oraz mapa 4: *Podział wsi Łapy około 1528 r.*, s. 51, na s. 143, przyp. 15, informuje, że Sioło Łapy Żakowe ziemianie to „chodzi o Łapy Zięciuki”; jedna z możliwości lokalizacji umieszcza Łapy-Żaki pomiędzy Łapy-Bursięta a Łapy-Kosmytki; I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 106.

³⁷ Popis 1528, s. 133: „Село Пищаты Тосики Земане Матеи Щепановичъ самъ. Михаль Щепановичъ самъ. Янь Томьковичъ самъ. Павелъ Томьковичъ самъ. Петръ Щепановичъ самъ. Щепановаа вдова самъ. С тих всех 2 кони”; por. Podlasie I, s. 207; APB, Księga grodzka brańska z 1640 r., k. 16 (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1634 r.): „Piszczaty Tuszyki”; tamże, k. 35 (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1635 r.): „Piszczaty Tuszyki”; Synod 1726: „Piszczaty tuśiki”.

³⁸ Popis 1528, s. 124: „Село Лапы Квиты Земане Матых Якубовичъ самъ. Якубъ Яновичъ Воеводичъ самъ. Томько Яновичъ самъ. Станиславъ Яновичъ самъ. С тих Лапъ кон.”; por. Podlasie I, s. 199; zob. I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 106. Jedna z interpretacji o możliwej lokalizacji przybliżonej brzmi: „Ruski zapis Kwity można tłumaczyć jako *K Wity*, czyli przy Witach lub w stronę Wit”, Lubicz-Łapiński, s. 39, przyp. 27; por. też mapa 4: *Podział wsi Łapy około 1528 r.*, gdzie oznaczono „K Wity” pomiędzy Wity a Rechy, tamże, s. 27. W innym miejscu informacja, że: „Sioło Łapy Kwity” to „późniejsze Łapy Wity i Barwiki”, tamże, s. 142 oraz przyp. 7.

³⁹ Popis 1528, s. 113: „Село Нивино Яновята земляне Шчепанъ Яновичъ самъ. Аньдреевая Вдова самъ. Янь Томьковичъ самъ. Бернатъ Томьковичъ самъ. Щасныи Томьковичъ самъ. Томьковая Вдова самъ. С тихъ 2 кони”; por. Podlasie I, s. 188.

⁴⁰ Popis 1528, s. 142: „Село Шепетово Николаевата Земане Серафинъ Петровичъ. Венцьлавъ Яновичъ сам. Щепанъ Яновичъ сам. Павелъ Якубовичъ сам. Янь Жакъ сам. Марко Станиславович сам. Петръ ЯкѠбовичъ сам. Аньдреи Станиславович сам. С тих всех 3 кони. Село Шепетово Николаевата Земане Миколаи Миколаевичъ самъ. Янь Николаевичъ сам. Якубъ Миколаевичъ сам. С тих конь”; por. Podlasie I, s. 216.

⁴¹ W 1534 r. Jan syn Mikołaja Wodyńskiego zapisał wiano swej żonie Małgorzacie, córce Jana Radzanowskiego, na dobrach: „Stara Vola, Tchórzowa, Miedzna, Kozolupy, Ugoszcza, Rostky, **Mikołajewo** [podkr. J.S.], Pogorzel, Krześlino,

podobnie w parafii Rudka), wzmiankowanych w 1538 r.⁴² Sporządzony w 1547 r. kataster powinności wojskowych szlachty ziemi drohickiej⁴³ wymienia 25 osad, które – na obecnym stanie badań – nie są poświadczone w innych źródłach po tej dacie⁴⁴, wobec kryteriów przyjętych w serii AHP nie zostały one uwzględnione w statystykach i zestawieniach. Niektóre z nich – np. Dąbrowa-Biernatowięta, Dąbrowa-Serafinowięta, Dąbrowa-Tymianka, Miodusy-Szymanowięta, Poniaty-Krzepysie, Poniaty-Starawieś, Rytele-Adamowięta, Rytele-Dominikowięta, Rytele-Zapałkowięta, Rzewuski-Smyczki, Winna-Piętki – wchodziły zapewne w skład poszczególnych okolic i przez pewien czas stanowiły ich część.

Na mapie głównej nie oznaczyliśmy współczesnych wsi: Jasionowo Dębowskie oraz pobliskie Kopytkowo. Pierwsze wzmianki źródłowe o tych osadach pochodzą z lustracji z 1602 r.⁴⁵ i jest możliwe, że istniały one już pod koniec XVI w., jednakże wspomniane założenia serii AHP obejmują tylko miejscowości mające poświadczenie źródłowe do 1600 r. Na mapie głównej brakuje również miejscowości Bujakowszczyzna, która pojawia się w dokumentach po raz pierwszy w 1604 r. jako „włoka roli albo zaścianek *Buiakowszczyzna*”⁴⁶.

Po przedstawieniu głównych zasad towarzyszących lokalizacji osad w niniejszym tomie AHP przejdziemy do omówienia wybranych przypadków szczegółowych. Zaczniemy opis od przykładów o lokalizacji pewnej dla miejscowości zaginionych i o zmienionej lokalizacji, dalej o lokalizacji przybliżonej, wiązanej, kończąc na osadach niezlokalizowanych.

Lokalizacja pewna miejscowości obecnie nieistniejących opierała się przede wszystkim na przekazach kartograficznych z XIX i XX w. Opis tego typu przypadków zaczniemy od ziemi bielskiej.

Widoczna na mapie Perthéesa (*Bohmole*), na drodze pomiędzy wsiami Pietkowo i Osówka, wieś Bohomole została błędnie oznaczona na lewym brzegu rzeki Liza. Na mapie głównej jej lokalizacja oznaczona została według mapy von Steina, na której *Bohomete* zostały przedstawione tym razem na prawym brzegu Lizy, przy wspomnianej drodze, na skrzyżowaniu z drogą biegnącą do młyna Kalisz, położonego ok. 1,1 km na północ od skrzyżowania. Osada ta – już jako *Pohornele* – widnieje na mapie Textora oraz mapie Chrzanowskiego (zdjęcie terenu przedstawione na mapie Kwatermistrzostwa kończy się na lewym brzegu rzeki Liza). Wieś nie występuje w późniejszym materiale kartograficznym: na Jedno-, Dwu- i Trójwiorstówce, KdWR oraz mapach WIG w miejscu Bohomoli widoczne jest puste pole. Wieś oznaczyliśmy przy opisanej drodze, przy skrzyżowaniu z drogą w kierunku leśniczówki Pietkowo i kolonii Ostrów, ok. 1,3 km na południowy wschód od wsi Pietkowo Drugie i ok. 600 m na północ od lasu zwanego *Piaszczany Bród*⁴⁷.

Wieś Chmiele (na zachód od Rajgrodu) zlokalizowana została na podstawie mapy Kwatermistrzostwa, gdzie widnieje *Fol. Chmiele*. Nie wiemy, czy występują one na mapie von Steina, ponieważ sekcja, na której powinny znajdować się Chmiele, ma mały defekt: urwany prawy górny róg. W tym właśnie miejscu znajduje się teren pomiędzy miejscowościami Karwowo – Skrodzkie – Przestrzele. Osada Chmiele nie występuje na mapie Textora. Na Dwuwiorstówce, na północny wschód od Karwowa,

Kownaciska, Borki, Suchożebry, Naykory, Rzeszotkowo, Brzozowo, Lyssowo et Vola Lysowska”, odpis dr. T. Jaszczółta z wypisów ks. Zygmunta Dunin-Kozickiego, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 8822, z. 2, s. 117. W 1561 r. Mikołaj Wodyński (syn Jana) zapisał wiano swojej żonie Katarzynie Kosińskiej i wymienione zostały wówczas „oppidum Międzylesie cum castro, Orzeszowka, Stara Wola, Wolka, Tchorzowa, Miedzna, Kozołupy, Ugoszcza, Rostki, Wrotnowo, Kielczewo”, AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 326 (informacja od dr. T. Jaszczółta).

⁴² W 1538 r. Zofia Hlebowiczowa przekazała dobra Rudka swojemu zięciowi Maciejowi Kłoczce, m.in. *Nossale* oraz *Suchowyerchy* (LMAVB, f. 1-139); brak ich w późniejszym podziale dóbr między Mikołajem Hlebowiczem a Stanisławem Połońskim w 1553 r. (NGAB, Mińsk, f. 1715-1-84) oraz darowiźnie dóbr Rudka przez Marynę Mściławską Kiszkową staroście mostowskiemu i skidelskiemu Janowi Wiktorzynowi w 1562 r. (RGADA, f. 356-2-6, k. 304, informacja od dr. T. Jaszczółta).

⁴³ Zob. K. Boroda, *Źródła pisane* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji II.1.8; ADS, sygn. D 45, k. 452–457v.: „Comensurationis bonorum villarum in Terra Drohiciensi sitarum et Tariffae ingrossatio Acta Commissorialia Dimensurationis Fundorum Terrestrium ex Commisione Sacrae Regiae Majestatis factas in se continentem”.

⁴⁴ Są to: Biernaty, Boguszki, Dąbrowa Biernatowięta, Dąbrowa Serafinowięta, Dąbrowa Tymianka, Dębowe, Jabłona Świdry, Kamianki, Kęsza, Miłkowice Najewnik, Miodusy Szymanowięta, Piotrowice, Poniaty Krzepysie, Poniaty Starawieś, Rytele Adamowięta, Rytele Dominikowięta, Rytele Zapałkowięta, Rzewuski Smyczki, Sasiny, Świnopasy, Tarkowo Średnie, Trębice Wąchały, Winna Piętki, Wólka, Wólka Borychowska.

⁴⁵ LWP 1602, s. 61: „Jest do tego osocznicstwa w Zabieli włók 4, w Jasionowce włók 2½, w Kopytkowie włók 8. Płacą ci czynszu piątego z włóki każdej per zł 5, czyni zł 72/15”.

⁴⁶ Kondratiuk, s. 37

⁴⁷ PRNG, nr 99845.

widoczny jest (bez żadnej nazwy) skrót Дв. Wieś Chmiele widnieje na Szkicach terenowych przemarszu wojsk szwedzkich z 1655 r.⁴⁸

Duchny oznaczone zostały według mapy von Steina, w miejscu, gdzie obecnie znajduje się część lasu o identycznej nazwie⁴⁹. Widoczne są one jeszcze na mapie Kwatermistrzostwa oraz na mapie Chrzanowskiego, brak ich na późniejszych przekazach kartograficznych.

Gołasie-Wola zaznaczone zostały według ustaleń literatury przedmiotu. W źródłach z drugiej połowy XVI w. występują jako: Wola, Wolica Klepacka⁵⁰. Zlokalizowane zostały ok. 2 km na wschód od wsi Gołasze-Puszcza, w miejscu, gdzie obecnie znajduje się *Wola*, przysiółek wsi Gołasze-Puszcza. Ostatnie ustalenia Emila Kalinowskiego identyfikują Gołasie-Wola z Wolą Klepacką⁵¹.

XVI-wieczne Joški oznaczyliśmy ok. 950 m na południowy wschód od dzisiejszego centrum wsi Joški (Joški Centralne), w miejscu zwanym *Joški Wschodnie*⁵². Położenie takie wynika z XIX-wiecznego obrazu kartograficznego: na mapie von Steina na zachód od Hodyszewa, na wschodnim brzegu Lizy (nazwa rzeki według map Textora i Kwatermistrzostwa) oznaczony został *Hof Hodischewo*, mapa Kwatermistrzostwa ukazuje *Jaski* położone przy wspomnianej rzece. Na Jednowiorstówce w tym miejscu widnieją zabudowania określone jako *Буды-Лендово*, na Dwuwiorstówce obszar ten zapisano jako *Къ Юзькамъ*, a na KdWR – *zu Józki*. Punkt osady postawiony został na skrzyżowaniu w Joškach Wschodnich, ok. 470 m na wschód od współczesnego niewielkiego rowu melioracyjnego łączącego rzeki Markówka i Liza.

Wieś Koćmiery oznaczona została według mapy von Steina, w miejscu, gdzie widnieją *Kuczemery*, na prawym brzegu rzeki Tłoczewka. W tym miejscu, czyli między wsiami Jabłoń-Jankowce i Jabłoń-Piotrowce, przedstawione zostały na mapie Perthéasa (*Kocmiery*), Textora (*Kuczmetry*) oraz Kwatermistrzostwa (jako *J[ablón] Koczmetry*). Po raz ostatni Koćmiery zostały ukazane na mapie Chrzanowskiego (*Koćmery*), brak ich na późniejszych przekazach kartograficznych.

Kościiany zaznaczone zostały według mapy von Steina, widoczne są one również na mapach Kwatermistrzostwa oraz Chrzanowskiego. W miejscu, gdzie powinny znajdować się Kościiany Dwuwiorstówka przedstawia już pole. Współczesna nazwa części lasu *Kościiany* znajduje się ok. 980 m na południe od zaznaczonej przez nas na mapie głównej wsi⁵³. Miejscowość Kościiany umieszczona została na naszej mapie ok. 800 m na północny zachód od *Kościańskiej Góry*⁵⁴.

Kilka słów należy poświęcić wsi Kośna. Zamiast jednego symbolu na wspomnianą osadę o mieszanym charakterze własności (miejsko-szlacheckiej) oznaczona została ona na mapie głównej jako dwa osobne punkty: Kośna szlachecka (własność Sapiehów) oraz Kośna miejska, położona na gruntach należących do miasta Kleszczele. Kośna Sapiehów oznaczona została w miejscu współczesnej kolonii Kośna (cerkiew św. Mikołaja)⁵⁵ i zapewne obejmowała tereny obecnej wsi Żuki⁵⁶.

⁴⁸ Zob. Szkice terenowe przemarszu wojsk szwedzkich, 1655, [w:] K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1, Warszawa 2011, s. 268–269; *Szkiec terenowy miejscowości Augustów – Rajgród, 13 (23) listopada 1655*. Chmiele wymienione zostały w opisie parafii rajgrodzkiej z 1784 r. (opisy stanowiły podstawę map Perthéasa): „Chmiele Jmci Pana Purzyckiego, między zachodem letnim a południem miła wielka”, *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat knyszynski i dekanat augustowski*, wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1996, s. 201 (wcześniejsze wydanie: W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, SP, t. 4, 1993, s. 213). „Chmiele znajdowały się między Przestrzelami i Karwowem wśród wsi drobnoszlacheckich”, J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 229.

⁴⁹ PRNG, nr 26812.

⁵⁰ ASK I 47, k. 196 (rej. pob. bielski z 1577 r.): „z wolicy kliepaczkiej”.

⁵¹ E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, Wysokie Mazowieckie 2015, s. 109.

⁵² PRNG, nr 47173.

⁵³ PRNG, nr 180883.

⁵⁴ PRNG, nr 59370.

⁵⁵ PRNG, nr 59589; zob. SGKP, t. 15, cz. 2, s. 135.

⁵⁶ „Podanie włók temu siołu idąc od Cerkwi Pana Pawła Sapiehy wojewody Nowogródzkiego”, NGAB, Mińsk, f. 1705-1-69, k. 300v, Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 122, przyp. 636; tamże, s. 122: „Druga cerkiew pod patronatem Sapiehów na terenie powiatu bielskiego powstała w Kośnej. Wzmianka o niej pojawia się w rejestrze pomiaru włócznej Kleszczel z 1560 r. Według zanotowanej tam informacji jej fundatorem był wojewoda nowogródzki Paweł Sapieha. Wieś Kośna była podzielona na dwie części: jedna pozostawała w rękach króla, druga stała się własnością prywatną, stąd patronem cerkwi św. Mikołaja był właśnie P. Sapieha. Cerkiew została wspomniana w inwentarzu, gdyż została zbudowana na granicy obu części (w zamiśle fundatora miała zapewne pełnić rolę parafialnej dla całości wsi)”; por. też *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel*,

Punkt osadniczy dla Kośny miejskiej postawiony został w miejscu obecnej wsi Dasze⁵⁷. Rzeczywista odległość w terenie obu omawianych osad (odległość Kośna – Dasze to ok. 1,5 km w linii prostej) pozwoliła na postawienie na mapie głównej dwóch punktów o tej samej nazwie, ale o odmiennym charakterze własności.

Wieś Kruhła – występująca na mapach z tą nazwą do lat 20. XX w. – oznaczona została w miejscu dzisiejszego Pawlinowa. Materiał kartograficzny z XVIII–XIX w. ukazuje ją zawsze położoną na prawym brzegu rzeki Nurzec (Nurczyk na mapie von Steina), jako: *Kruhle* (Perthées), *Kruhle* (von Stein), *Krole* (Textor), *Króle* (Chrzanowski). Na Dwuwiorstówce pojawia się obok nazwy *Круглое* określenie na wschodnią część osady: *Г.дв. Павлиново*. Stan ten widoczny jest także na mapie WIG z 1922 r.: przy zachodniej części zabudowań widnieje nazwa *Kruchle*, a przy wschodniej – *Pawlinowo*. Na kolejnym wydaniu mapy WIG z 1937 r. nazwa *Kruchle* już nie występuje, jest tylko *Pawlinowo Fw*.

Komentarza wymaga również osada Krukowszczyzna nad Brzozówką⁵⁸. Identyfikację i lokalizację tej miejscowości utrudnia występowanie na prawym brzegu tej rzeki, na południe od Korycina, istniejącej do dziś wsi o identycznej nazwie. Tę drugą Krukowszczyznę widać na wszystkich mapach od końca XVIII w., próżno natomiast szukać na nich interesującej nas wsi podlaskiej.

W lustracji z 1576 r. wśród wsi należących do folwarku Krzywa wymieniono Krzywą, Olszanę i Krukowszczyznę⁵⁹. Wszystkie miejscowości znajdowały się wówczas w dzierżawie Jana Lisowskiego, kuchmistrza królewskiego. Wydawcy lustracji podają w przypisie, że interesująca nas Krukowszczyzna zaginęła i odsyłają do dwóch innych źródeł. Pierwsze z nich to rozgraniczenie puszczy kryńskiej z 1559 r. Granica tej puszczy na interesującym nas odcinku biegła wzdłuż rzek Brzozówka i Czarna, co potwierdza trwałość granicy wytyczonej w 1358 r.⁶⁰ Na rzece Brzozówce wymieniono młyn Krukowszczyznę, należący do wspomnianego Lisowskiego⁶¹. Z kolei źródło z 1561 r. to rewizja dworów puszczy knyszyńskiej, gdzie wymieniono młyn Kruk⁶². Ponadto autorzy edycji lustracji z 1576 r. zaznaczyli, że na mapie Textora widnieje młyn *Kruczek*. We wspomnianym miejscu zarówno na tej mapie, jak i na mapie von Steina owszem znajduje się *Kruczek*, jednak nie jest to młyn, lecz gospoda (*Krug*). Młyn o tej nazwie został zaś oznaczony na mapie Perthéesa.

Kolejną wzmiankę o Krukowszczyźnie znajdujemy w rekognicjarzu poborowym ziemi bielskiej z 1581 r. Wówczas to „szlachetny Ambroży Czarnacki, urzędnik pana Piotra Komorowskiego oddał pobór z dóbr imienia pana swego z Krzywej włók pólśiedmiu per gr 30, z Olszanki z włók osiadłych sześciu per gr 30, z Krukowizny z włók osiadłych 3 per gr 30, z młyna o dwu koł[ach] dorocznych per gr. 12, a od foluszowego gr 15. Item od ogrodników ośmiu po groszy sześciu. Na co rekognicję dał sub sigillo”⁶³. Areal we wszystkich trzech wsiach jest taki sam, jak podaje lustracja. Z danych tych wynika, że prawdopodobnie między 1576 a 1581 r. oddano je w dzierżawę. Dóbr Krzywa nie ujęto w lustracji z 1602 r., a w lustracji z 1616 r. nadal pozostawały w dzierżawie rodziny Komorowskich (Zygmunta, od 1603 r. Floriana)⁶⁴. Wieś Krukowszczyzna pojawia się ponadto w rejestrach pogłównego z 1674 i 1676 r., kiedy to stanowiła własność Stanisława Niemiery, cześnika lubelskiego, i liczyła – odpowiednio – 9 i 20 osób⁶⁵.

s. 233; M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 55: „Z kolei Sapiehowie pobudowali nawet w Kosnej, należącej przecież do wsi przedmiejskich starostwa kleszczelowskiego, cerkiew dla swych poddanych z sąsiednich Pohrebów i Żuków, z której korzystali oczywiście także mieszkańcy Kosnej”.

⁵⁷ *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel*, s. 233–234: „Sioło mieskie na Kosnej włók 42 gruntu dobrego [...]. To sioło mieskie siedzi dwiema połaciami na średnim polu. Ulica jednym końcem ku granicy pana Pawła Sapiechy wojewody nowogródzkiego, drugim końcem ku granicy pana Baki. [...] To pole, które leży bokiem od cerkwi pana Sapiechy, rzeczki Kosnej, na krzyż rozdane, z tej przyczyny, aby się popa tego sioła zgadzało z miastem Kleszczele”; F. Łoyko, *Małopolska. Alfabetyczny zbiór wsiów*, s. 458: „Dasze vel Dajzewicze alias Kossna”; „Rewizya przez komornika Pełchowskiego pomiaru miasta JKMCi Kleszczel” z 1784 r. wymienia: „Granica wsi Daszow czyli Kosney”, M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 418.

⁵⁸ Poniższy fragment dotyczący Krukowszczyzny przygotował M. Gochna.

⁵⁹ LWP 1570, 1576, s. 145.

⁶⁰ *Ревизія пуць у переходовъ*, s. 28–29, 32.

⁶¹ Tamże, przyp. 361.

⁶² Chomętowski, *Materiały*, s. 247.

⁶³ ASK I 47, k. 710.

⁶⁴ ASK XLVI 149, k. 93–93v.

⁶⁵ ASK I 70, k. 844v, 901v, 938v; BCzart, *Zbiór Łoyki*, rkps 1099 IV, s. 768 (dawniej k. 348v); zob. Laszuk, *Zaścianki*, s. 47–48, 76, gdzie Niemiery jako właściciel poświadczony w 1663 r., przy czym autorka błędnie określa Krukowszczyznę jako leżącą na terenie leśnictwa sokólskiego.

Opisy parafii sporządzone na potrzeby stworzenia map specjalnych Karola Perthéesa w parafii Korycin wzmiankują wieś Krukowszczyznę w ekonomii grodzieńskiej⁶⁶. Przy opisie jednej z dróg zapisano tam ponadto: „3tio droga do Jasienowki razem trakt publiczny warszawski, gdzie jest kościół parafialny między południem i zachodem zimowym, polem otwartym trzeba jechać przez młyn na rzece Brzozowej nazwany Kruczek W JMci Pani podkomorzyny nurskiej, gdzie się kończy granica parafii korycińskiej”⁶⁷. Z kolei w parafii Jasionówka pojawia się dwukrotnie zapis *Kruczek*. Za pierwszym razem opisano go jako: „Kruczek gdzie niegdyś wioska i młyn był podług powieści ludzkich i niektórych znaków, pół mili wielkie od kościoła na wschód letni, JW Jmci P Kuczyńskiego”, za drugim zaś: „Kruczek młyn i folwark tegoż Jmci pół ćwierci mili na wschód zimowy”⁶⁸.

Wiemy, że granicę na tym terenie wyznaczała rzeka Brzozówka. W opisie parafii Korycin czytamy: „Parafia korycińska jest na samej granicy podlaskiej i ją rozgranicza rzeka Brzozowa od Korony, ze wszystkimi wioskami i miejscami jest położona w ekonomii JKM grodzieńskiej, jako się wyżej o tym namieniło”⁶⁹. Przy parafii Jasionówka zapisano: „Parafia Jesionowska ze wszystkimi wioskami i miejscami jest położona w województwie podlaskim, w ziemi bielskiej, w powiecie brańskim, który się styka przez rzekę Kruczek [Brzozowa – M.G.] nazwaną z powiatem grodzieńskim na wschód letni”⁷⁰.

Biorąc powyższe wzmianki pod uwagę, zlokalizowaliśmy Krukowszczyznę na lewym brzegu Brzozówki, na wysokości osady litewskiej o tej samej nazwie (a więc tak jak oznaczyli to wydawcy wspomnianej lustracji na dołączonej do niej mapie). Pierwotnie obie wsie powstały zapewne na gruntach należących do właściciela młyna wzmiankowanego w XVI w. jako Kruk lub Krukowszczyzna, przy czym jedna znalazła się w granicach Korony, a druga Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wieś podlaska zaginęła do końca XVIII w., a litewska się utrzymała. Dla Krukowszczyzny, Krzywej i Olszanki przyjeśliśmy własność królewską, choć osady te przeszły na własność szlachty w końcu XVI w.

Wspólnego omówienia wymaga lokalizacja trzech miejscowości umieszczonych na mapie na terenie ziemi bielskiej: Krzywej Woli oraz dwóch miejscowości o nazwie Krzywiatycze⁷¹. W XVI-wiecznych rejestrach podatkowych i lustracjach dóbr królewskich nazwa Krzywiatycze pojawia się w odniesieniu do dwóch miejscowości: wsi wchodzącej w skład starostwa bielskiego⁷² oraz osady osoczników wchodzącej w skład leśnictwa bielskiego⁷³. Przez wydawców lustracji województwa podlaskiego z 1576 r. ta pierwsza została zidentyfikowana jako współczesna nam wieś Krzywa, leżąca ok. 2 km na wschód od ujścia rzeczki Krzywa do Orlanki. Identyfikacja ta w świetle zapisów zawartych w lustracji z 1664 r. nie budzi wątpliwości⁷⁴. Problematyczne natomiast okazało się określenie przestrzennej lokalizacji drugiej miejscowości o nazwie Krzywiatycze – osady osoczników leśnictwa bielskiego. Wydawcy lustracji z 1576 r. bez wyrażania jakichkolwiek wątpliwości utożsamili ją z istniejącą dzisiaj wsią Krywiatycze⁷⁵. Jednak autorzy prac poświęconych historii graniczących z leśnictwem bielskim dóbr orlańskich uznawali Krywiatycze za tożsame z należącą do tych dóbr miejscowością występującą w drugiej połowie XVI i pierwszej XVII w. pod nazwą Krzywej Woli, Woli lub Wólki⁷⁶. Przychylenie się do identyfikacji jednej z tych osad jako tożsamej z dzisiejszymi Krywiatyczami oznaczało konieczność wskazania wiarygodnej lokalizacji dla drugiej z nich. W przypadku uznania Krzywej Woli (występującej też pod nazwą Wola lub Wólka) za identyczną z dzisiejszymi Krywiatyczami jedyną możliwością lokalizacyjną dla Krzywiatycz leśnictwa bielskiego byłoby założenie, że tworzyły one wraz z Krzywiatyczami starostwa bielskiego jedną osadę podzieloną między te dwie instytucje. Przy założeniu natomiast, że dzisiejsze Krywiatycze są tożsame z Krzywiatyczami leśnictwa

⁶⁶ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, SP, t. 1, 1990, s. 168.

⁶⁷ Tamże, s. 172.

⁶⁸ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 204.

⁶⁹ Tamże, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 172.

⁷⁰ Tamże, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 206.

⁷¹ Poniższy fragment dotyczący Krzywej Woli i Krzywiatycz przygotował K. Boroda.

⁷² LWP 1570, 1576, s. 54, 65; LWP 1602, s. 85.

⁷³ ASK I 47, k. 95; LWP 1570, 1576, s. 127.

⁷⁴ LWP 1602, s. 85, przyp. 176.

⁷⁵ LWP 1570, 1576, s. 127, przyp. 301.

⁷⁶ M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017, s. 37; G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski–Ryboły–Białystok 1997, s. 19; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny – geneza, rozwój, zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 11, 1977, s. 23.

bielskiego, problem stanowiłoby wskazanie lokalizacji Krzywej Woli i wyjaśnienia źródła jej nazwy. Sytuację utrudnia tutaj brak źródeł dla leśnictwa bielskiego innych niż lustracja z 1576 r. i rejestr poborowy z 1577 r. Na szczęście zachowane dla dóbr orlańskich źródła z XVI i pierwszej połowy XVII w. pozwalają na rozstrzygnięcie tego dylematu. Kluczową rolę odgrywają tutaj: list Olbrachta Gasztołda, Aleksandra Iwanowicza Chodkiewicza i Andrzeja Borysowicza Łozki do Bohusza Michała Bohowitynowicza z 1529 r.⁷⁷ oraz inwentarze włości orlańskiej z lat 1635 i 1655⁷⁸. Wspomniany list powstał w efekcie przeprowadzonego przez jego autorów rozgraniczenia dóbr orlańskich Bohowitynowicza z dobrami gospodarskimi. Przebieg granic został w nim opisany dwukrotnie. Pierwszy opis, umieszczony na początku listu i dość skrótowy, przejęty został z przywileju gospodarskiego przedstawionego przez Bohusza Michała Bohowitynowicza. Drugi – dłuższy i bardziej szczegółowy – był opisem przeprowadzonego przez autorów listu w 1529 r. objazdu granic i ich odnowienia. W obu opisach jako punkt orientacyjny przebiegu granicy pojawia się nazwa miejscowa Krzywiatycze. Wedle drugiego, bardziej szczegółowego opisu, na wschodnim brzegu rzeki Orli granica między dobrami szlacheckimi (poza dobrami orlańskimi znajdowała się tam jeszcze wieś Szczyty, będąca w początkach XVI w. własnością Jana Jakubowicza Szczytowskiego) a królewską puszcza miała przebiegać: „Virch rzeczkom Krziwą sprosthowayancz granicze do dembu w kthorym naipierwei polozyl granicze pan Losska wedle kthorego thez my kopiecz polozily y granycze ponowili. A od thego dembu przes lasz po graniczą mimo łąki yego Krziwiathyczkie [...] asz do wierschu Kimbarew sthawu do Rzeky Orley”⁷⁹. Z opisu tego wynika, że nazwa miejscowa „Krzywiatycze” z pewnością nie odnosiła się do terenu należącej w drugiej połowie XVI w. do starostwa bielskiego wsi Krzywiatycze (późniejsza Krzywa). Wieś ta zresztą ewidentnie jeszcze wówczas nie istniała, gdyż w treści listu jako poszkodowani bezprawnym korzystaniem przez poddanych Bohusza Michała Bohowitynowicza z wchodów do puszczy gospodarskiej wymienieni zostali – wśród innych poddanych królewskich – mieszkańcy Łoknicy, a więc dzisiejszego Porzecza. Ponieważ współcześnie między rzeką Krzywą a miejscowością Łoknica (Porzecze) leżą grunta wsi Krzywa (XVI-wieczne Krzywiatycze starostwa bielskiego), do naruszania praw gospodarczych mieszkańców Łoknicy (Porzecza) przez poddanych Bohusza mogło dochodzić jedynie wówczas, gdyby miejscowości Krzywiatycze (Krzywa) jeszcze nie było. Jednocześnie miejsce określone w 1529 r. jako „Krzywiatycze” nie było własnością Bohusza Bohowitynowicza. W liście tym, podobnie jak w wystawionym w 1516 r. oryginalnym akcie Zygmunta Starego, jest on posiadaczem „łąk Krzywiatyckich” czy też „Krzywiatyckich sianożęci”. Chodzi więc tu o położone w pobliżu Krzywiatycz tereny, z których pozyskiwano paszę, a samą nazwę „Krzywiatycze” należy odnosić do osady osoczników odpowiadającej dzisiejszej wsi Krywiatycze. To, że identyfikacja Krzywej Woli/Woli/Wólki należącej do dóbr orlańskich z Krywiatyczami jest błędna wynika z zachowanych dla dóbr orlańskich źródeł. W liście z 1529 r. nie ma żadnej wzmianki o miejscowości Krzywa Wola/Wola/Wólka. Pierwsza o niej informacja pojawia się w rejestrze podatkowym z 1577 r., gdzie zanotowano ją jako Krzywą Wolę, której opodatkowany areał uprawny określono na 8 włók. W darowiźnie dóbr orlańskich Katarzyny z Tęczyńskich Radziwiłłowej na rzecz męża Krzysztofa Radziwiłła z 1585 r. pojawia się ona, bez informacji o areale, jako Wola⁸⁰. Z kolei w inwentarzu dóbr orlańskich z 1635 r. figuruje jako Wólka o areale uprawnym 8 włók⁸¹. W żadnym z tych źródeł nie pojawia się nazwa Krzywiatycze lub Krywiatycze. Po raz pierwszy istnienie w dobrach orlańskich miejscowości o nazwie Krywiatycze rejestrują inwentarze z lat 1654 i 1655, gdzie jej areał uprawny został określony na 9 włók. Jednocześnie jednak w inwentarzach tych pojawia się miejscowość Wólka, która – mimo nieco innego areалу (8 włók) – ponad wszelką wątpliwość jest tożsama z Wólką wymienioną w inwentarzu z 1635 r. Ponieważ spośród wymienionych w 1635 r. w Wólce gospodarzy pięć osób odnotowano ponownie w miejscowości Wólka w inwentarzu z 1655 r., mamy do czynienia z jedną i tą samą miejscowością. Potwierdza to więc poprawność identyfikacji zawartej w lustracji z 1576 r. osady osoczników o nazwie Krzywiatycze z dzisiejszymi Krywiatyczami. Wejście zaś Krywiatycz w skład dóbr orlańskich wypada datować na okres między 1635 a 1654 r., jednak badanie tej kwestii

⁷⁷ BJ, rkps 6 III, s. 198–201.

⁷⁸ Inwentarz dworu i miasta Orli oraz włości orlańskiej z 1635 r., [w:] G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu*, s. 148–174; AR XXV 2905, 2906.

⁷⁹ BJ, rkps 6 III, s. 198–201.

⁸⁰ M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla*, s. 53.

⁸¹ Inwentarz dworu i miasta Orli oraz włości orlańskiej z 1635 r., [w:] G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu*, s. 173–174.

wykracza poza ramy niniejszego komentarza⁸². Zamiast z Krywiatyczami pojawiającą się w rejestrze poborowym z 1577 r. Krzywą Wolę (nazwaną w 1585 r. Wolą, a w latach 1635, 1654 i 1655 Wólką) wypada identyfikować z istniejącą do dzisiaj miejscowością Wólka leżącą między Orlą a Parcewem. Wskazuje na to zamieszczony w przywoływanym już liście z 1529 r. opis przebiegu granicy między gruntami miasta Bielsk a dobrami orlańskimi. Nie ma w nim co prawda żadnej wzmianki o istnieniu miejscowości o nazwie Wola, ale informuje on o istnieniu mającej swe źródła na terenie dóbr orlańskich i płynącej w stronę Bielska rzeczki Krzywa: „y do wierschu thei rzeczki Wiotheskowki s sktoregosz wierschu wyciekla druga rzeczka kthorą zową Krziwą y pociekla pod miastho”. To właśnie nad niegdysiejszą rzeczką Krzywą leży dzisiaj miejscowość Wólka, a nazwa rzeczki – Krzywa – czyni zrozumiałym zastosowanie w XVI w. nazwy Krzywa Wola⁸³.

Do lokalizacji wsi Kulesze-Maćkowięta wykorzystaliśmy ustalenia literatury przedmiotu. W źródłach (z drugiej połowy XVI w.) pojawiają się tylko dwa razy: jako Kulesze Maćkowięta i Kulesze Litwa Maćkowięta⁸⁴. Przyjęliśmy za Emilem Kalinowskim, że: „W drugiej połowie XVI w. doszło do podziału Kulesz-Litwy na dwie części – Maćkowięta i Bogdanowięta. Potomkowie Macieja, chyba tego zmarłego przed 1528 r., dali początek dzisiejszej Starej Litwie”⁸⁵. Kulesze-Maćkowięta zaznaczyliśmy na naszej mapie w miejscu obecnej Starej Litwy.

Łapy Nowosiółki oznaczyliśmy według mapy von Steina, widoczne są także na mapie Textora jako *Lapy-Nowosiolky*. Na mapie Kwatermistrzostwa oraz późniejszych ujęciach kartograficznych tego obszaru (do lat 20. XX w.) widnieją w tym miejscu Łapy Leśniki. „O ile genezą Łapy Leśnik był dział jednego z dziedziców Łap Rech, to sąsiednie sióło Łapy Nowosiółki powstały pod koniec XVI wieku jako kolonia Łap Wit i Bocian. [...] Oba przysiółki przylegały do siebie i z czasem zespoliły się w jedną miejscowość. Już w drugiej połowie XVII wieku Leśniki i Nowosiółki wymieniano najczęściej jako jedną miejscowość. Nazwa Łapy Nowosiółki znikła ostatecznie w XIX wieku”⁸⁶.

Wieś Oczkowizna oznaczona została w miejscu współczesnej wsi Piętki-Żebry (PRNG, nr 101014; Krajowy Rejestr Urzędowy Podziału Terytorialnego Kraju [TERYT], nr 0398729). Na początku XVI w. Żebrowscy z Żebrow kupili od Andrzeja Oczki z Piętek i jego synów ich grunty, które zwały się Oczkowizna, potem na tych gruntach powstała wieś Piętki-Żebry⁸⁷. W latach 1576–1580 właścicielami wsi Oczkowizna byli Żebrowscy⁸⁸.

Do lokalizacji wsi Piszczaty-Tusiki posłużyła nam mapa von Steina (gdzie *Piessaty Tusscki*). Oznaczone one zostały także na mapie Perthéesa jako *Piszczaty Tuzyki y Konczary*. Zgodnie z przekazem von Steina Piszczaty-Tusiki zaznaczyliśmy na prawym brzegu rzeki Rokitnica, w miejscu zabudowań znajdujących się w północnej części współczesnej wsi Piszczaty-Kończany. Mapa Textora przedstawia już samą nazwę Piszczaty, brak ich na Kwatermistrzostwie, gdzie ukazane zostały już tylko Kończany.

Wieś Sobótka (w XVI w. Sobociec) oznaczona została ok. 2,2 km na północny zachód od dzisiejszej miejscowości Sobótka, leżącej na prawym brzegu rzeki Orlanki (Orla). Taka lokalizacja wynika ze zmiany miejsca położenia wspomnianej osady. Na mapie Perthéesa *Sobotka* widoczna jest na wschód od *Hryniewiczze m[ale]*, na mapie von Steina *Sobotka* zaznaczona została ok. 700 m od brzegu rzeki Orlanki i ok. 400 m na północ od późniejszego folwarku Sobótka, widocznego na mapach WIG z lat

⁸² Możliwe, że poprzedziło to przeniesienie dotychczasowych osoczników – lub części z nich – do innej osady. Część służb leśnych leśnictwa bielskiego została w początkach XVII w. przeniesiona do nowo powstałych miejscowości; zob. J. Smykowski, *Ochrona Puszczy Bielskiej*, s. 7. W znanym z 1670 r. przypadku osoczników z Dmitrowic i Sawczyc, podległych leśnictwu białowieskiemu, w związku z ograniczonym zapotrzebowaniem na ich usługi połowę posiadanego przez nich areалу uprawnego obciążono pańszczyzną typową dla zwykłej ludności chłopskiej; zob. A. Kołodziejczyk, *Z dziejów kolonizacji puszczy*, s. 87–88.

⁸³ W literaturze przedmiotu pojawiają się co prawda przypuszczenia o istnieniu tej wsi już nawet u schyłku XV w. (G. Sosna, D. Fionik, *Szczyty: dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski–Ryboły–Białystok 2005, s. 36–37), wydają się one jednak niniejszym bezpodstawne.

⁸⁴ ASK I 47, k. 591 (rej. pob. bielski z 1580 r.): „Villa Kuliesse Maczkowiętha”; ASK IV 41, k. 39 (rekognicjarz z 1581 r.): „s Kuliesz Lithwa Maczkowyąth”.

⁸⁵ E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze Kościelne*, Kulesze Kościelne 2018, s. 42.

⁸⁶ Lubicz-Lapiński, s. 48; por. też Laszuk, Łapy, s. 21, 23–25.

⁸⁷ Informacja od dr. T. Jaszczolta.

⁸⁸ ASK I 47, k. 56v (1576 r.): „Zebry Oczkowina Sliachetny jurgi nigdj mathiszow zebrowski Woiczzech nigdi janow szczesznikamy szwemi oddalj pobor”; ASK I 27, k. 928v (1578 r.): „Oczkowczizna Slach[atny] jezi Mathusz Zebrowszczi szczeszniki dal”; ASK I 47, k. 541v (1580 r.): „Oczkowczizna Sliachathni ierzi zebrowski s czesnikamy swemy dal”.

20. i 30. XX w. (ob. *Hendzel*⁸⁹, kolonia wsi Zubowo). W tym samym miejscu (na północ od wsi Orlanki) *Sobotki* ukazane zostały na mapie Chrzanowskiego. Zmiana położenia wsi widoczna jest na Jednowiorstówce i Dwuwiorstówce, gdzie *Cybońka* przedstawiona została w obecnym miejscu, tj. ok. 300 m na północny wschód od osady Orlanki. Sobotka została oznaczona na mapie głównej według przekazów kartograficznych z XVIII i pierwszej połowy XIX w.

XVI-wieczne Strubicze zaznaczyliśmy w miejscu współczesnej wsi Giełczyn. W 1580 r. Brzeziny były własnością sekretarza królewskiego Macieja Strubicza⁹⁰, w XVII w. dzisiejszy Giełczyn był określany jako „Giełczyn alias Brzeziny Strubiczów”, „villa Brzeziny Giełczyno”⁹¹. Od przełomu XVII i XVIII w. występuje już jako Giełczyn (Giełczyno). Punkt osady postawiony został przy skrzyżowaniu z drogą biegnącą na północ w kierunku części wsi zwanej *Poświętne* i dalej na północny zachód do kolejnej części wsi o nazwie *Kolodzieje*.

Osada Szyposze widoczna jest na mapie powiatu bielskiego z 1839 r. przy drodze pomiędzy wsiami Moskiewce (na mapie *Moskierow*) a Krasna Wieś (na mapie *Krasnawies*), na północ od osady Czechy Zabłotne (na mapie *Czochoy*), pojawia się jeszcze w SGKP z 1892 r.⁹² Na mapie von Steina widoczna jest w tym miejscu wieś *Troiany*, które również oznaczone zostały na mapie Chrzanowskiego (*Trojany*), brak jej na Dwu- i Trójwiorstówce. Wieś Szyposze oznaczyliśmy na naszej mapie w miejscu, które PRNG określa jako łąkę o nazwie *Błoto Szyposzy*⁹³.

Wieś Werweczki oznaczona została na mapie Perthéesa jako *Warweczki*, na mapie von Steina i Textora: *Werweczki*, na mapie Chrzanowskiego: *Werweczki*, widoczne są jeszcze na Trójwiorstówce jako *Вевеpаку*. Na Dwuwiorstówce w miejscu Werweczek widoczne jest pojedyncze zabudowanie z napisem *Оmд. об.* Na mapie WIG z 1922 r. brak jest jakiegokolwiek osady w tym miejscu, na wydaniu mapy WIG z 1937 r. pojawia się w tym miejscu wieś Antonowo. Miejscowość Werweczki zaznaczona została na mapie głównej w miejscu wspomnianego Antonowa (obecnie kolonia wsi Mikłasze), na prawym brzegu Orlanki, ok. 1 km na wschód od wsi Mikłasze⁹⁴.

„Folwark niedaleko miasta [Goniądz – J.S.] nazwany Wielkim Dworcem”⁹⁵ oznaczony został na podstawie przekazów źródłowych oraz kartograficznych z XVI w. Z informacji zawartych w inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r. wiemy, że folwark znajdował się pół mili na wschód od Goniądza, w bliskości rzeki Boberka (w XVI w. Klewianka), przy wsi Klewianka⁹⁶. Na mapie Perthéesa *Dwor* oznaczony został na północny wschód od wsi Smogorówka, a na zachód od osady Jodeszki, ale wobec informacji źródłowych nie może być podstawą do lokalizacji Wielkiego Dworu. Datowana na ok. 1561 r. „mapa dóbr knyszyńskich i rajgrodzko-goniądzkich z trzeciej ćwierci XVI wieku”, w skali ok. 1:100 000 (z licznymi odchyleniami od tej wartości w poszczególnych fragmentach mapy)⁹⁷, ukazuje *Dworzec*

⁸⁹ PRNG, nr 198608.

⁹⁰ ASK I 47, k. 618 (rej. pob. bielski 1580): „Slachathny jakub Ailiorowski jmieniem pana swe[go] je[go] m[os]czi pana Maczieia Strubicza secretharza K[rola] je[go] m[os]czi z dobr panu swego [...] Item z ymienia Brzeziny parochii Thikoczkiej”.

⁹¹ LWP 1570, 1576, s. 99, przyp. 216: „Giełczyn alias Brzeziny Strubiczów”; I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 56: „1653 [...] Super Bonis Haereditateque Villa Brzeziny Giełczyno in Terra Bielsensi et Districtu Tykocinensi sita et jacentia”.

⁹² Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Zbiorów Kartograficznych, M 4242 cim, *Karta jeograficzna białostockiego obwodu powiatu bielskiego*, rys. P.D. Szaranko, Białystok 1839, skan on-line: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/612030/display/Default> (dostęp: 7.06.2021), dziękuję dr. M. Sierbie za wskazanie tej mapy do lokalizacji wsi Szyposze; SKGP, t. 12, s. 125: „Szyposze, wieś w b. ziemi bielskiej”.

⁹³ PRNG, nr 136629.

⁹⁴ Zob. M. Sierba, *Dobra Orla przed przejściem ich przez Radziwiłłów birżańskich*, „Acta Universitatis Lodziensis”, *Folia Historica* 90, 2013, s. 11–13, 15, 17, 19; tenże, *Radziwiłłowskie dobra Orla*, s. 266 (tab. 14).

⁹⁵ LWP 1570, 1576, s. 78.

⁹⁶ Goniądz 1571, s. 164: „Wieś Smogorowka Niedaleko Wielkiego Dworca”; tamże, s. 165: „Wieś Klewianka Tuż u Wielkiego Dworca”; tamże, s. 187: „Folwark Wielki Dworzec Pół mile od miasta”; tamże, s. 189: „Za tem dworcem jest stawek i młynik na rzeczce Klewiance i drugi wyższej tego, który teraz nienaprawny jest [...]. Nie dojeżdżając Wielkiego Dworca, sadzwiki dwie są między miastem a Wielkim tem Dworcem w polu, ale za JMPaniej wojewodziny ryby z nich wyłowiono”; tamże, s. 184: „Młyn za Wielkim Dworcem i s stawkiem na rzece Klewiance, ale jest nienaprawny i dlatego s niego pożytku nie masz. Wyżej tego młynika jest i drugi młynek i z stawem niemałem, na tejsze rzeczce Klewiance, ale zepsowany barzo i upust wypadł. Trzeba go naprawić. Przy tychże młynikach są 4 obręby młynarskie, tamże ma łąki, s których około 60 wozów siana bywa i olszyny nieco”.

⁹⁷ Opis mapy [w:] S. Alexandrowicz, *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, KHKM, t. 4, 1966, nr 2, s. 296–300; tenże, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 136–137. Pragnę podziękować dr. M. Sierbie za udostępnienie kolorowej fotografii wspomnianej mapy przechowywanej obecnie w BUWil (F23-135).

Goniczky na wschód od Goniądza, na lewym (południowym) brzegu Biebrzy, mniej więcej w połowie odległości pomiędzy Goniądzem a ujściem dzisiejszej rzeki Jegrznia do Biebrzy. Wielki Dworzec oznaczyliśmy na wschód od Goniądza, pół średniej mili (czyli ok. 3515 m)⁹⁸ od wspomnianego miasta, w bliskiej odległości od współczesnej wsi Dawidowizna; przy zastosowaniu do lokalizacji wielkiej mili różnica w położeniu wyniosłaby ok. 390 m w terenie, czyli przy zastosowanej skali mapy głównej (1 km = 4 mm) przesunięcie folwarku wyniosłoby niecałe 1,6 mm na mapie w kierunku wschodnim.

Miejscowości obecnie nieistniejące, a posiadające na naszej mapie lokalizację pewną oraz te, których lokalizacja XVI-wieczna odbiega od współczesnego położenia (według PRNG) odnotowaliśmy także w ziemi drohickiej.

Osada Glina nie występuje w materiale kartograficznym do połowy XIX w. Pojawia się dopiero na Trójwiorstówce (jako *Омд. д. Глина*) oraz na KdWR (*Glina*), w obu przypadkach oznaczona została przy drodze Stara Maliszewa – Rostki. Na mapie WIG widoczne są luźne zabudowania na zachód od wspomnianej drogi. Współczesna wieś Glina położona jest ok. 1 km na zachód od wspomnianej drogi Rostki – Stara Maliszewa. XVI-wieczna Glina oznaczona została według położenia na Trójwiorstówce i KdWR, ok. 1 km na wschód od współczesnej miejscowości.

Koce-Chybowo oznaczone zostały według lokalizacji z mapy von Steina (*Koce Chibowo*), są one również oznaczone na mapie Textora. Zdjęcie terenu z mapy Kwatermistrzostwa kończy się w tym rejonie na rzece Nurzec. Brak jest osady Koce-Chybowo na mapie Chrzanowskiego, nie występuje ona na Dwu- i Trójwiorstówce oraz późniejszych mapach. Wieś zaginęła najprawdopodobniej w połowie XIX w.

Wsie Łempice-Klesie i Radziszewo-Przyrodki oznaczone zostały według mapy von Steina: na lewym brzegu Siennicy widoczne są *Klessie* i *Przirotki*. Również na wcześniejszej mapie Perthéesa widnieją, także na lewym brzegu rzeki, *Lempice Klosie* i *Radziszewo Przygodki*. *Przyrotki* widoczne są także na Kwatermistrzostwie, mimo że znajdują się na lewym brzegu Nurca, poza dokładnym zdjęciem terenu. W materiale kartograficznym ostatni raz Przyrodki uchwytnie są na mapie Chrzanowskiego. Łempice-Klesie oznaczone zostały przy drodze Kobusy – Radziszewo-Sieńczuch w miejscu, gdzie na mapie WIG znajduje się „krzyż lub figura religijna”, na terenie pola o nazwie *Klesie*⁹⁹, ok. 700 m na południe od Łempic. Lokalizacja wsi Radziszewo-Przyrodki znajduje się przy drodze Radziszewo-Sieńczuch – Czaje, ok. 800 m na południowy wschód od miejscowości Radziszewo-Sieńczuch i ok. 500 m na północny zachód od wsi Czaje-Wólka.

Do lokalizacji wsi Porzeziny-Jelitki została wykorzystana mapa von Steina, gdzie zaznaczono *Porezini Gelitki*. Znajdowały się one ok. 750–800 m na północny wschód od wsi Krynki Borowe i ok. 1 km na północny zachód od miejscowości Porzeziny-Mendle, na prawym brzegu rzeki Kukawki (Winna). Taką lokalizację ukazuje również mapa Textora, gdzie zapisano *Porczini-Gelitki*. Porzeziny-Jelitki widnieją jeszcze na Dwuwiorstówce jako *П.-Елумку* oraz mapie WIG z 1934 r. jako *Porz. Jelitki*, brak ich na mapie WIG z 1937 r.

Osada Reczki oznaczona została według lokalizacji z mapy WIG na terenie folwarku o tej samej nazwie. Ukazane one zostały m.in. na mapie Perthéesa (*Hreczki*), Heldensfelda (*Reck H*), Kwatermistrzostwie (*Fol. Reczki*), na mapie Chrzanowskiego (*Rętki*) czy Trójwiorstówce (*Ф. Реуку*). Obecnie w tym miejscu według PRNG jest „uroczysko-dawna miejscowość” o nazwie *Reczki*¹⁰⁰. O ile lokalizacja wsi Reczki jest pewna, o tyle jej istnienie w XVI w. budziło wątpliwości, które wynikały z faktu, że nieliczne wzmianki źródłowe mogły odnosić się do położonej ok. 1,4 km na północny wschód od osady Reczki wsi Dmochy-Rętki¹⁰¹. Rejestry poborowe wymieniają *Reczki* tylko w 1580 r., a *Rętki Dmochy* tylko w 1588 r.¹⁰²

⁹⁸ Mała mila = 6350 m, średnia mila = 7030 m i wielka mila = 7810 m; zob. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 14, Wrocław 1982, s. 155; J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004, s. 164.

⁹⁹ PRNG, nr 53740.

¹⁰⁰ PRNG, nr 183217.

¹⁰¹ Popis 1567, k. 998 (wpis pod nagłówkiem „Параоия Розбицка”): „Дмохи Редки. Янь Клепачь кляча, мечь. Янь Пузо кляча, кае., рогати.. Шимань Кесикь кляча, кае., рогати.. Щасный Войтехович пешо, рогати.. Войтехъ Счасникъ пешо, мечь. Щасный Клепачкий пешо съ кор.. Станиславъ Пузо выслалъ сына Яна, кляча, кор. Валенты Лавърынцовичъ пешь, мечь”; tamże, k. 1003–1004 (wpis pod nagłówkiem „Параоия Монкобоцка и Будеска”): „Дмохи Редки. Андрей Станиславовичъ кляча, кае., мечь. Янь Миколаевичъ кляча, кае., мечь. Янь Миколаевичъ Долгого кляча, кае., мечь. Станиславъ Бартошевичъ кляча, кае., мечь”.

¹⁰² ASK I 47, k. 515 (1580 r.): „Mingosi Ieruselic Reczki Sliachathni Sthanislaw Iarkowicz stich wiesek szczesnikami swemy daly z wlok 10 ziemskich po gr 15 czini zlo 5”; wcześniejszy wpis dotyczył wsi „Dmochi rogalie rozummi”; tamże, k. 741 (1588 r.): „Rętki Dmochy Stanislaw szczesnikamy zwlok slach 10 fl 5”.

O jednoczesnym istnieniu obu osad (*Reczki* i *Rętki*) informuje nas pochodzący z 1547 r. kataster powinności wojskowych szlachty ziemi drohickiej, w której wymieniono „Jaruzele, Reczki, Dmochy Mingosy, Rętki, viginti, pro decem”¹⁰³.

Sarnowo widoczne jest na mapie Perthéesa jako *Sarnow* na prawym brzegu rzeki Kołodziejka (w XVI w. Kamianka), na południe od Knychówka. Dokładną lokalizację przedstawia mapa Heldensfelda (*Żarnów*) oraz Kwatermistrzostwo (*Sarnów*), jeszcze mapa Chrzanowskiego ukazuje Sarnów. Na Dwuwiorstówce w miejscu, gdzie powinna znajdować się wieś Sarnowo widoczne są puste pola przy skrzyżowaniu dróg. Miejscowość Sarnowo oznaczona została w miejscu, w którym na mapie WIG znajduje się symbol „krzyża lub figury religijnej”, przy skrzyżowaniu dróg, ok. 990 m od Knychówka i ok. 980 m od Józefina. Współczesna osada leśna *Sarnowiec*¹⁰⁴ oddalona jest ok. 1,7 km na południowy wschód od zaznaczonego przez nas na mapie głównej Sarnowa (ok. 540 m na wschód od wsi Kamianki-Czabaje).

Warchoły oznaczone zostały ok. 1,3 km na wschód od współczesnej lokalizacji. Do lat 30. XX w. położone były tuż przy lewym brzegu rzeki Miedzanka (Miedzna), ok. 600 m na wschód od drogi Węgrów – Tchórzowa. Taki stan widoczny jest jeszcze na mapie WIG z 1933 r. Zmiany w lokalizacji, jakie zaszły do połowy lat 30. XX w. widoczne są na kolejnym wydaniu mapy WIG z 1937 r.: Warchoły znajdują się ok. 700 m na zachód od drogi Węgrów – Tchórzowa, przy terenie zalesionym i stan ten obowiązuje do dzisiaj. Wieś Warchoły oznaczyliśmy na wschód od wspomnianej drogi, przy rzece Miedzance (ok. 160 m od rzeki).

Wieś Winna-Krzyczki oznaczona została według mapy von Steina, na której widnieje *Hof Krziczki*, na prawym brzegu rzeki Kukawka (Winna), pomiędzy *Winna Wilki* a *Winna Poswientna*. Mapa Perthéesa również ukazuje *Dwor Krzyczki* pomiędzy *Winna Wilki* a *Winna Poswientna*. Miejscowość Winna-Krzyczki nie jest już uchwytana w późniejszym materiale kartograficznym: mapa Kwatermistrzostwa kończy się na prawym brzegu rzeki Nurzec, brak jej na mapie Chrzanowskiego. Na Trójwiorstówce widoczne są już tylko *Винно Посвентное* i *Винно Старе (бол)*.

Wólka oznaczona została w miejscu dzisiejszego przysiółka Wólki Zamkowej o nazwie Janówek (ok. 1,8 km na południowy zachód od Wólki). W miejscu tym – na mapach: von Steina, Textora, Kwatermistrzostwie, Dwuwiorstówce oraz Trójwiorstówce – widnieje wieś Wólka. Na wspomnianej Dwuwiorstówce, a także na KdWR (obie z 1915 r.) oraz na mapie WIG z 1934 r. obok Wólki przedstawiona została także Wólka Zamkowa; nazwa Janówek (w miejscu Wólki) pojawia się na mapach WIG z 1937 r.¹⁰⁵

Kilka słów wyjaśnienia należy poświęcić lokalizacji wsi Wyrozęby-Konaty i Wyrozęby-Podawce. Oznaczone one zostały według mapy Perthéesa oraz PRNG, gdzie Wyrozęby-Konaty zlokalizowane są na lewym brzegu rzeki Grobelki, a Wyrozęby-Podawce (siedziba parafii) na prawym jej brzegu. Mapa Perthéesa przedstawia wieś parafialną Wyrozęby oraz na zachód od niej Wyrozęby Kunaty. Potwierdzenie tej sytuacji znajdujemy również w Szkicach Perthéesa, gdzie zapisano: „Wyrozęby Kunaty 200 [kroków na] Zach[ód]” od parafialnej wsi Wyrozęby¹⁰⁶. Na mapie Heldensfelda wieś opisano tylko jako „Wyrozemby” (możliwy odczyt nazwy „Wyrzemby”), bez rozróżnienia na Konaty i Podawce. Zmiana lokalizacji omawianych wsi w stosunku do sytuacji przedstawionej na mapie Perthéesa pojawiła się na mapie Kwatermistrzostwa: na niej oznaczono Wyrozęby Podawce na lewym brzegu rzeki Grobelki, a Wyrozęby Konaty (wraz z symbolem kościoła) na prawym brzegu¹⁰⁷. Stan ten widoczny jest na mapach do końca lat 40. XX w., m.in.: Dwuwiorstówka (arkusz z 1915 r.) oraz Trójwiorstówka

¹⁰³ ADS, sygn. D 45, k. 455v; według T. Jaszczółta to odpis z początku XVIII w., z niezachowanej obecnie księgi ziemskiej drohickiej z 1547 r.; por. też Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 101–102.

¹⁰⁴ PRNG, nr 120919.

¹⁰⁵ Janówek oraz Wólka Zamkowa występują w *Skorowidzu miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorjalnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych*, oprac. Komitet Redakcyjny pod kier. T. Bystrzyckiego, Przemysł–Warszawa [ok.] 1933, s. 594, 1905.

¹⁰⁶ Szkice Perthéesa, t. 12, k. 133.

¹⁰⁷ Zob. B. Niemirka, *Szpital Fundacyjny św. Tadeusza w Wyrozębach (Fundacja Tadeusza i Stanisława Doria-Dernałowiczów)*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na Terenie Województwa Siedleckiego”, 1999, nr 11, s. 40–41 oraz przyp. 35: „Częste dawne pomyłki w umiejscowieniu szpitala wynikały przy tym z pomyłki twórców map topograficznych z XIX w., włącznie z mapą Kwatermistrzowską Królestwa Polskiego, gdzie Wyrozęby Podawce opisano jako Wyrozęby Kunaty (i odwrotnie)”. Dziękuję B. Niemirce za konsultację w tej sprawie.

(arkusz z 1912 r.) ukazują „Вырозембы-Конаты” na wschodzie oraz „Вырозембы-Подавцы” na zachodzie (względem biegu rzeczki Grobelki), KdWR (arkusz z 1915 r.) przedstawia ten sam stan: Wyrozęby-Konaty na wschodzie, a Wyrozęby-Podawce na zachodzie; mapa Chrzanowskiego ukazuje tylko jedno Wyrozęby. Nawet mapy WIG z lat 30. XX w. powielają taki stan: na mapach w skali 1:25 000 (z 1935 r.) oraz 1:100 000 (wydania z lat 1934 i 1937) tereny przy kościele nazwane zostały jako „Wyrozęby-Konaty”, a zabudowania na zachód od kościoła jako „Wyrozęby-Poniaty”. Interesujące jest, że austriacko-węgierska mapa Generalkarte von Mitteleuropa w skali 1:200 000 (arkusz 40–52 z 1913 r.) ukazuje obraz z mapy Perthéesa: Wyrozęby-Podawce umiejscowione zostały przy kościele na prawym brzegu rzeki, a Wyrozęby-Konaty na zachód od świątyni¹⁰⁸.

Lokalizację osad w stopniu przybliżonym stosowaliśmy podobnie jak w powyższej grupie w przypadku, kiedy osada zaginęła, a dostępny materiał źródłowy nie pozwala na jej pewną lokalizację (niekiedy pozostałością po niej jest jedynie istniejąca dzisiaj nazwa topograficzna). Wielokrotnie są to przypadki gdy lokalizację osady ustalono tylko na podstawie mapy Perthéesa. Ta zaś, ze względu na jej niekartometryczność i niedokładność, nie mogła być podstawą do pewnej lokalizacji. Także i tym razem opis zaczniemy od ziemi bielskiej.

Wzmiankowane w inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r. Boguchwały opisane zostały jako graniczące z Kramkowskimi: „Rzeczka Kramkowska, dzieli te Boguchwały od Kramkowskich i jest między nimi granicą”¹⁰⁹. Na mapie Perthéesa pomiędzy Kramkówką Wielką a Kuleszami widnieje *Boguszewka Zaścianek*¹¹⁰. Podobna nazwa *Boguszówek* pojawia się na mapie WIG z 1930 r. nad rzeką Kosodką między miejscowościami Kulesze a Mejły. Wykorzystując wspomniane informacje, oznaczyliśmy Boguchwały w stopniu przybliżonym na lewym brzegu Kosodki, ok. 1,2 km na południowy wschód od wsi Kulesze.

Podobnie zaznaczyliśmy wieś Chudziabino. Opisując włóki miasta Suraża w 1558 r., określono, że: „Na koncu tych włók mieszkich podle Chudziasy na s kątha, który zowią Kowale, osobliwie mieszkający”¹¹¹; z 1562 r. pochodzi informacja, że: „Na drugim miejscu zaścianek końcem jednym do granicy Iliasza Borowskiego, drugim końcem ku naddatkom ku włókom 16 Zarzeckim udzielanym, bokiem jednym do włók sioła Kowalow, drugim bokiem do gruntów paszni p. doktorowej imienia jej Chudziabina”¹¹². Według PRNG ok. 960 m na południowy zachód od wsi Dołki znajduje się pole o nazwie *Chudziabina*¹¹³. Lokalizację przybliżoną wsi Chudziabino oznaczyliśmy na terenie wspomnianego pola, ok. 4,5 km na północny wschód od Suraża.

Lokalizację wsi Ciekuny wyznaczyliśmy według nazw PRNG: pomiędzy Juchnowcem Dolnym a Hołówkami Małymi, na prawym brzegu rzeki Turośniarki (Turosna) znajdują się pola nazwane *Ciekuny*¹¹⁴. Miejscowość oznaczyliśmy ok. 620 m na południe od *Góry Ciekunskiej* i ok. 420 m od brzegów Turośniarki¹¹⁵.

Fałki Nowosady zlokalizowaliśmy na mapie w stopniu przybliżonym pomiędzy miejscowościami Filipy a Kowale. Wskazówką do tej lokalizacji była wzmianka z 1790 r.: „Falki Nowosady czyli Kowale”¹¹⁶. Jest wysoce prawdopodobne, że była to osada założona na gruntach wsi Filipy (Fałki-Filipy) w pobliżu Kowali (Falki-Kowale). Możliwe, że pozostałością po Falkach Nowosadach jest

¹⁰⁸ Zob. <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/200e/40-52.jpg> (dostęp: 17.06.2021).

¹⁰⁹ Goniądz 1571, s. 162.

¹¹⁰ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 173 (opis parafii goniądzkiej): „Boguszewka zaścianek JP Kramkowskiego, za Kramkówką Wielką, na zachód zimowy pięć ćwierci mili” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 193).

¹¹¹ AWAK 14, s. 50; zob. J. Maroszek, *Układ przestrzenny miasta Suraża, „Białostoczczyzna”*, 1995, nr 3(39), s. 48–49, 51. Brak wzmianki o tej wsi w: Demidowicz, s. 21–47.

¹¹² Suraż 1562, s. 186; rejestr pogłównego z 1676 r. wymienia *Chudziabin et Kowale*; zob. BCzart, *Zbiór Łoyki*, rkps 1099 IV, s. 783 (k. 386); F. Łoyko, *Małopolska. Alfabetyczny zbiór wsiów*, s. 455, wymienia *Chudziabin*.

¹¹³ PRNG, nr 16867; F. Łoyko, *Małopolska. Alfabetyczny zbiór wsiów*, s. 455, wymienia *Cekuny*.

¹¹⁴ PRNG, nr 17350; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 145: „Ciekuny, dawniej wieś, dziś nieistniejąca, obecnie pole i pastwisko we wsi Juchnowiec Dolny”; tak samo E. Borysiak, *Ciekuny*, [w:] NMPol, t. 2, s. 128 oraz Kondratiuk, s. 42.

¹¹⁵ PRNG, nr 17351; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 252: „Ciekuny były wsią należącą do majątku Góra Juchnowiecka. W 1673 r. wieś należała do dóbr Góra Juchnowiecka. Mieszkało tam 17 poddanych Gabriela Kurzenieckiego, chorążego parnawskiego”.

¹¹⁶ Kondratiuk, s. 98; tak samo NMPol, t. 5, s. 215.

widoczna dziś nieliczna zabudowa przy drodze między Filipami a Kowalami, ok. 800 m na północ od wsi Kowale¹¹⁷.

Wieś Grabówka nie widnieje na mapach do połowy XX w. Jednym ze śladów jej lokalizacji jest arkusz Dwuwiorstówki z 1913 r., na którym widnieje *Ур. Грабовка*, oznaczona na zachód od wsi Kamionka, nie ma jej na mapie WIG z 1930 r. XVI-wieczną miejscowość oznaczyliśmy w miejscu obecnie istniejącego przysiółka wsi Słomianka o nazwie *Grabówka*¹¹⁸.

Miejskie sioło Hruskie zostało „roku 1562 dnia 10 nowembr[a] przez Michała Łapę wymierzone” i składało się z trzech pól¹¹⁹. Ta nowo lokowana wieś dopiero miała się rozwijać i budować: „Sioło, we dwóch polach na średnich rezach, mają być zasadzone czołem domów na zachód słońca, gumna przez ulicę, której poprzek prętów 3”¹²⁰. Lokacja ta okazała się zapewne nieudana: brak jest danych źródłowych o funkcjonowaniu wsi pod koniec XVI oraz w XVII w.¹²¹ Pomimo braku pewności, czy lokacja doszła do skutku i przez jaki okres osada mogła funkcjonować, Hruskie oznaczyliśmy w miejscu dzisiejszego pola o nazwie *Hruska*¹²², ok. 1,4 km na północ od zabudowań miasta Suraza.

Osadę Koziółek (Koziełki) oznaczyliśmy przy ujściu rzeki Kurówka do Narwi. Mapa Perthésa przedstawia (w rozwidleniach Narwi) *Dawny Okop Koziółek zwany*, a na mapie Kwatermistrzostwa widoczny jest na lewym brzegu Narwi *Koziółek Red[uta]*. Wspomniana miejscowość zaznaczona została na naszej mapie jako wieś o lokalizacji przybliżonej w widłach Kurówki i Narwi, w miejscu widocznych współcześnie pozostałości tzw. szwedzkiego szańca¹²³. Wieś wymieniona została w 1673 r. w parafii Waniewo; *Koziółek* to również nazwa lasu na obszarze pozostałych do dziś fortyfikacji, ok. 370 m na północ od uroczyska *Zerwany Most*¹²⁴.

Miejscowość Krasowo-Rybałty otrzymała na naszej mapie lokalizację przybliżoną w miejscu obecnej wsi Wierzbowizna, na prawym brzegu rzeki Tłoczewki. W popisie z 1528 r. pod wsią Tłoczewo wymieniony został Jan Rybałt¹²⁵; w drugiej połowie XVI w. właścicielami miejscowości byli Wierzbowscy: w 1565 r. wymieniony jest Baltazar Wierzbowski, a w latach 1578–1580 Jan Wierzbowski. Na mapie Perthésa widnieje *Kraszewo Wierzbowizna*, von Stein przedstawia *Kraszewo Wierzbowizna*, na mapie Textora oznaczone zostało *Kraszewo*, Kwatermistrzostwo ukazuje: *Kraszowo Wierzbowizna*, a na mapie Chrzanowskiego widoczne jest *Krassowo*.

Łapy-Rechy zlokalizowane zostały na podstawie ustaleń Łukasza Lubicza-Łapińskiego: „Łapy Rechy stanowią dziś północną część miejscowości Łapy Szolajdy, przez którą zostały wchłonięte w ciągu XVII wieku”¹²⁶. Łapy-Stryjce oznaczone zostały jako lokalizacja przybliżona pomiędzy osadami

¹¹⁷ Jeszcze na mapie WIG z 1922 r. okoliczne miejscowości miały wspólny człon „Falki” w nazwie: Falki Filipy, Falki Godziemby, Falki Kowale, Falki Stare.

¹¹⁸ PRNG, nr 37675.

¹¹⁹ Suraz 1562, s. 186, por. też *Sioło Hruskie Mieszczie*, [w:] PKGE II, s. 451–452; zob. J. Maroszek, *Układ przestrzenny miasta Suraza*, s. 49–50 oraz mapa *Miasto Suraz w 1562 r. – odtworzenie struktur rolnych*, wklejka na końcu tego numeru „Białostoczczyzny”. Układ pól wsi Hruskie przedstawia mapa 7: *Suraz east bank, Kowale and Hruskie, 1563*, [w:] Demidowicz, s. 34.

¹²⁰ Suraz 1562, s. 187; tak samo [w:] PKGE II, s. 451.

¹²¹ Brak informacji o wsi Hruskie np. w rejestrze pogłównego z 1676 r.; zob. BCzart, *Zbiór Łoyki*, rkps 1099 IV, gdzie opisanie parafii suraskiej od s. 778 (k. 383v) do s. 785 (k. 387); F. Łoyko, *Małopolska. Alfabetyczny zbiór wsiów*, s. 463, wymienia w powiecie brańskim *Hruska*.

¹²² PRNG, nr 180783.

¹²³ Zob. S. Herbst, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, t. 2, Warszawa 1978, s. 125–127, gdzie również notatka pomiarowa autora. J. Maroszek przyjmował, iż: „Z opisu z 1560 r. wcale nie wynika, że Koziółek przynależał do twierdzy tykocińskiej, mógł zabezpieczać nie zamek gasztołdowski, a właśnie radziwiłowski w Waniewie, położony był bowiem przy ujściu Kurówki i połączony był z łądem właśnie od strony waniewskiego dworu w Kurowie”, tenże, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 343, przyp. 84, tamże (tabl. XXIV po s. 384) fort Koziółek według pomiarów J. Adamskiego z 1991 r.; ok. 850 m na północny wschód od Waniewa i ok. 820 m na północ od ujścia rzeki Waniewka do Narwi znajduje się grodzisko Zameczysko (PRNG, nr 180081); por. też A. Oleksicki, *Waniewo. Dzieje regresu dawnego miasta „Białostoczczyzna”*, 1988, nr 3(11), s. 10–11; tenże, *Waniewo, z przeszłości dawnego miasta*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 7, 2001, s. 162, 164, 166; o zamku w Waniewie zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.2a.8.

¹²⁴ Laszuk, *Zaścianki*, s. 111; PRNG, nr 60676.

¹²⁵ Popis 1528, s. 145: „Село Тлоче земляне Идоко Щепановичъ сам. Лавринецъ Презьдецкии сам. Станиславъ Лавринцевич сам. Янь Рибалтъ сам. Аньдреевад Прошевскаад сам. С тых 2 кони”.

¹²⁶ Lubicz-Łapiński, s. 28; por. tamże, s. 28–29: „Łapy Szolajdy i Rechy” oraz mapa 5: *Wsie Łapy Szolajdy i Rechy*; zob. też Laszuk, *Łapy*, s. 23, tab. 1: *Wsie Łapy w XVI–XVIII w.*; I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 106: „Rechy część wsi Szolajdy”.

Łapy-Kołpaki a Łapy-Pluśniaki. Punkt postawiony został na północ od *Sokołowskiego Gościńca*, na terenie należącym do miejscowości Łapy-Kołpaki, w miejscu pola o nazwie *Strycze*¹²⁷.

Łopienie-Grochy otrzymały lokalizację przybliżoną. Wynika to z faktu, że nie mamy pewności, która ze współczesnych części Łopieni stanowiła pierwotne nadanie. Łopienie-Grochy oznaczyliśmy na terenie dzisiejszej wsi Łopienie-Jeże, przy skrzyżowaniu z drogą idącą w kierunku wsi Skłody-Przyrusy, wykorzystując lokalizację przedstawioną na mapie Kwatermistrzostwa. Von Stein (a za nim i Textor) oraz mapa Chrzanowskiego wykazują różnice w położeniu miejscowości Łopienie-Jeże oraz Łopienie-Szelągi w porównaniu z Kwatermistrzostwem czy późniejszej Dwu- i Trójwiorstówki¹²⁸.

Przybliżona lokalizacja Niewodnicy Brzozczyńskiej opiera się na dotychczasowych badaniach i literaturze przedmiotu: „Stanisław Brzoska był bliskim sąsiadem Chołowieckich, jego dwór zwany Niewodnicą Brzozczyńską usytuowany był na lewym brzegu strumienia, pomiędzy Niewodnicą Nargilewską, a Niewodnicą Lewickich. Dziś w jego miejscu pozostało opuszczone, pozbawione zabudowy, zaorane siedlisko dworskie i ślady młyna wodnego”¹²⁹. Punkt oznaczający Niewodnicę Brzozczyńską postawiony został pomiędzy dzisiejszymi nielicznymi zabudowaniami a rzeką Niewodnicą, w miejscu, gdzie na zdjęciach Numerycznego Modelu Terenu (NMT) widoczne są pozostałości po stawach.

Wieś Olszanka widnieje tylko na mapie Perthéesa, pomiędzy wsią Krzywa a folwarkiem Grodzisk (Grodzisko), na północny wschód od miejscowości Romejki (Romiejki)¹³⁰. Nie występuje w materiale kartograficznym z XIX i XX w., zapewne pod koniec XVIII w. przestała istnieć. Olszanka oznaczona została w stopniu przybliżonym w miejscu lasu o tej samej nazwie, ok. 600 m na północ od Kolonii Kamionka¹³¹.

Parszyce, wymienione w latach 1581 i 1593–1594¹³², oznaczyliśmy za literaturą przedmiotu. Jerzy Wiśniewski przyjmował, że: „Wieś Parszyce była na prawym brzegu Białej, jej miejsce zajął folwark

¹²⁷ PRNG, nr 132189. Lubicz-Łapiński, s. 35: „Tuż przy Łapach Pluśniakach znajdował się ich przysiółek – Łapy Stryjce (lub Strycze) gdzie mieszkali Łapowie z przydomkiem Baran. Z czasem część wsi należąca do tej gałęzi rodziny nazywano Łapami Baranami lub Barankami. Nazwa tego przysiółka znikła z dokumentów pod koniec XVIII wieku wraz z wygaśnięciem linii Łapińskich-Baranów” oraz mapa 9: *Wsie Łapy Pluśniaki i Stryjce*, gdzie Stryjce oznaczono na południowy zachód od Łap Pluśniaków; w innym miejscu autor pisze (tamże, s. 71): „Baran (linia wygasła) Linia Łapińskich z tym przydomkiem posiadała dział ziemski między Łapami Korczakami, a Pluśniakami. Pod koniec XVI wieku przysiółek ten zwano Łapami Stryjcami (lub Stryczami), czasem pojawiła się także nazwa Łapy Barany. [...] Pozostałością po tej rodzinie jest nazwa zwyczajowa pola *Strycze* oraz *Góra Baranicha* w Łapach Pluśniakach”. Wspomniana góra (ob. Góra Baranicka, PRNG, nr 2651) znajduje się na północ od Sokołowskiego Gościńca, pomiędzy Łapy-Pluśniaki a Łapy-Kołpaki oraz pomiędzy Sikanową Górką (PRNG, nr 122563) a polem o nazwie Strycze (PRNG, nr 132189); zob. też Laszuk, Łapy, s. 23, tab. 1: *Wsie Łapy w XVI–XVIII w.*, s. 24, tab. 2: *Liczba majątków szlacheckich w Łapach na przełomie XVII i XVIII wieku oraz tabela (bez opisu) na s. 25.*

¹²⁸ Współczesne Łopienie-Szelągi, Łopienie-Zyski, Łopienie-Ruś, Łopienie-Pamięciaki oraz Łopienie-Jeże położone są – kolejność z północy na południe – na lewym brzegu rzeki Dzieża. Na mapie von Steina układ wspomnianych miejscowości jest odwrotny: *Jeze Lopienie* oznaczone zostały na północy, a kolejne osady w kierunku południowym to: *Tyszki Lopienie*, *Rus: Lopienie*, *Szelongi Lopienie*; tak samo na mapie Textora, gdzie na północy widnieją *Lopienie Jeze*, a na południu *Lopienie Szelongie*. Mapa Chrzanowskiego także odzwierciedla położenie z von Steina (i Textora).

¹²⁹ *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 1: *Niewodnica*, oprac. J. Maroszek, W.F. Wilczewski, Białystok 1997, s. 3–4; tak samo J. Maroszek, W.F. Wilczewski, *Dzieje obszaru gminy Turośń Kościelna*, Turośń Kościelna 1997, s. 4 oraz ciż, *Niewodnica: dzieje kościoła i parafii 1596–1996*, Białystok 1996, s. 7–8; „już w okresie międzywojennym siedziba dworska uległa znacznej dewastacji. Proces ten trwa do dziś. Dwór został zrujnowany, inne budynki dworskie rozebrano, wzniesiono natomiast wiele nowych. Stawy zarosły szuwarami a otoczenie rzeki olsami. Likwidacji uległa aleja dojazdowa. Z ogrodów usunięto prawie wszystkie drzewa ozdobne”, J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 270; zob. też *Niewodnica Brzozczyńska*, tamże, s. 266–269 oraz tenże, *Lewickie*, „Rubieże. Pismo Poświęcone Historii, Tradycji i Kulturze Polskiej”, 1993, nr 2–3, s. 107–111.

¹³⁰ Chomętowski, *Materiały*, s. 280: „Sioło Olszanka. Za to sioło wzięto odmianą od Jasińskiego kuchmistrza Kr.J.M. za które wzięto włók10, wójtostwo które miał pan Jasiński w siołach Kr.J.M., to jest w siele Bobrowce włók 5 a w Brzozowej włók 5, które miał na wójtostwo”; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 188 (opis parafii jasionowskiej): „Olszanka mila mierna na północ” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 204); zob. J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 404, 458, 477.

¹³¹ PRNG, nr 92542.

¹³² *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 3: *Białystok*, wstęp i oprac. J. Maroszek, Białystok 1999; zob. też J. Maroszek, *Najstarszy dokument uposażeniowy Kościoła Farnego w Białymstoku z 4 grudnia 1581 roku*, „Białostoczczyzna”, 1996, nr 2(42), s. 3–8; T. Krahel, *Zarys dziejów parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku*, [w:] *Bazylika katedralna w Białymstoku: Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia poświęcenia kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku (1905 – 17 IX – 2005)*, red. T. Krahel, Białystok 2005, s. 14; J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku w latach 1547–1692*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 64–66; ZZG, sygn. 2, s. 109–112.

Wysoki Stoczek i Ogrodniczki (pozostałością pole Parszyno)¹³³. Józef Maroszek opowiadał się za lokalizacją Parszyc w miejscu dawnej wsi Ogrodniczki Wysokostockie¹³⁴ (odległe o ok. 700–750 m na północny wschód od wsi Wysoki Stoczek); opinie zbieżne z poglądem Maroszka wyrażali m.in. Tomasz Popławski¹³⁵ oraz Tadeusz Krahel¹³⁶. Parszyce w lokalizacji przybliżonej oznaczyliśmy między wsiami Wysoki Stoczek a Ogrodniczki Wysokostockie, na terenie dzisiejszego Osiedla Wysoki Stoczek.

Osada Puszkarze widoczna jest tylko na Perthéesowskiej mapie Podlasia pomiędzy Piwowarami a Ołdakami. Inwentarz starostwa goniądzkiego z 1571 r. opisuje, że „Puszkarzowie [...] Granice mają z Hołdakami”¹³⁷. Wieś Puszkarze oznaczona została w miejscu obecnego pola, które PRNG określa jako *Puczgary*¹³⁸, ok. 900 m na północny zachód od miejscowości Kosiorki.

Roszki-Trojanki oznaczone zostały tylko na mapie Perthéesa. Zlokalizowane zostały, według wspomnianej mapy, na lewym brzegu rzeki Awissa, pomiędzy miejscowościami Roszki-Ziemaki a Roszki-Bieńki (dziś część wsi Roszki-Wodźki).

Wieś Solistowo (Szelistowo) również występuje tylko na mapie Perthéesa. Posiłkując się informacjami, że osada została „rozdzielona pomiędzy Solistówkę i Żrobki”¹³⁹, oznaczyliśmy lokalizację przybliżoną na lewym brzegu rzeki Słuczki, ok. 800 m na północ od Solistówki.

Trubianka wymieniona została i opisana w „Rejestrze pomiaru włócznej Kleszczel” w 1560 r., jednakże opis tam zamieszczony nie pozwala na precyzyjne postawienie punktu na mapie¹⁴⁰. Wyznaczono go w miejscu określonym przez PRNG jako część lasu o nazwie *Trubianka*, ok. 3 km na północny wschód od Kleszczel¹⁴¹. Lustracja z 1616 r. wspomina już o uroczysku Trubianka¹⁴².

¹³³ J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, red. H. Majecki, Białystok 1985, s. 26; na mapie *Osadnictwo okolic Białegostoku* (tamże, s. 19) Parszyce umieszczono ze znakiem „+” w zakolu rzeki Białystok, blisko ujścia strumienia Studena Woda (ob. ujście Bażantarki do rzeki Białej). Interesujące jest, że T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 112 oraz mapa na s. 113, nie wspomina nic o Parszycach: „W 1581 r. osady te wymienia przywilej na rzecz kościoła białostockiego pod nazwami Zawady i Miłasze”, zob. też tamże, przyp. 23: „dokument wymienia jedynie Zawady nad Supraślą [sic!]”.

¹³⁴ J. Maroszek, *Najstarszy dokument*, s. 6: „Dziesięcinę plebańską obowiązywać mieli mieszkańcy wsi [...] Parszyc (pewnie Ogrodniczek Wysokostockich); tak samo tenże, *Dzieje Białegostoku*, s. 66; wspomniany badacz wydając *Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych* (t. 3: *Białystok*), dopuszczał inną możliwość odnośnie do lokalizacji Parszyc: „Nazwa nie zidentyfikowana. I. Grochowska twierdziła, że wśród nazw gruntów uprawianych przez chłopów ze wsi Białegostoczku znajdowały się grunty zwane *Parszyna*, co miało być reminiscencją zaginionych Parszyc. Osobiście sądzimy, że Parszyce to nazwa wsi bojarńskiej istniejącej do XVIII w. wokół dzisiejszej ulicy Warszawskiej (dawniej ul. Bojarska) znanej z 1676 r. ale bez określenia nazwy”, *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 3: *Białystok*, s. 32, przyp. 23.

¹³⁵ T. Popławski, *Przestrzeń współczesnego miasta Białegostoku na tle historycznych podziałów*, „Białostoczczyzna”, 1996, nr 2(42), s. 16: „Nie jest znana data założenia wsi, choć wiele wskazuje na to, że Ogrodniczki wraz z założeniem dworskim Wysoki Stoczek to wymieniana w przekazach historycznych, istniejąca już w 1581 r. wieś kościelna Parszyce. Choć to może zabrzmieć mało przekonująco, ale podstawowym powodem dla którego twierdzę, że w tym miejscu ulokowane były Parszyce jest brak miejsca w innej części dóbr Białystok, gdzie mogłyby być założone”.

¹³⁶ T. Krahel, *Zarys dziejów parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny*, s. 14: „Parszyce były w miejscu późniejszego folwarku Wysoki Stoczek i Ogrodniczki”.

¹³⁷ Goniądz 1571, s. 162.

¹³⁸ PRNG, nr 112914.

¹³⁹ P. Swoboda, *Solistowo*, [w:] NMPol, t. 15, s. 63; zob. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 81, 85, 90–92.

¹⁴⁰ *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel*, s. 237–238: „Folwarki miesckie na Trubiance włók 25 gruntu podłego. Rozdanie idąc od Czochów [...]. Pola leżą końcami do ściany włók miesckich jednymi, drugimi końcami do włók sioła Czochów i puszczy JKMci, bokiem jednym do włók miesckich na Dobrej Wodzie, bokiem drugim do włók sioła Jelonki. Granice w okrąg na pręty obegnane. Jedna ściana graniczy w włókami miesckimi. Druga ściana graniczy z włókami sioła Jelonki. Trzecia ściana graniczy z włókami sioła Czechow i od puszczy JKMci Kamienieckiej”.

¹⁴¹ PRNG, nr 140564; Kondratiuk, s. 204: „Trubianka, dziś pole we wsi Kleszczele”; na mapie WIG z 1931 r. widoczne pola (aż do Jelonki) na prawo od drogi Kleszczele-Hajnowka; por. *Schematyczny plan gruntów Kleszczel z podziałem na pola miejskie [...] i przedmieścia według pomiaru włócznej z 1560 r.* zamieszczony w: M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 42.

¹⁴² ASK XLVI 149, k. 141: „Uroczysko Trubianka ma włók 25. Z każdej płacą czynszu po gr lit. 22, facit zł 22/27/9”. „Rewizya przez komornika Pełchowskiego pomiaru miasta JKMCi Kleszczel” z 1784 r. wymienia: „Granica obrembu Trubianki”, M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 419.

Wólka oznaczona została w lokalizacji przybliżonej pomiędzy miejscowościami Mazury i Brok. W 1576 r. *sioło Wolka*, przynależne do folwarku Mazury, miało „włók 10 gruntu średniego”¹⁴³. Lustracja z 1616 r. zawiera informację, że sioło Wólka: „Spustoszała, a grunty jej poddani ze wsi Mazurów i Broku trzymają. Było włók 10”¹⁴⁴. Pozostałością po tej wsi jest zapewne nazwa lasu *Mazury*¹⁴⁵, znajdującego się pomiędzy wskazanymi miejscowościami. Wólkę zaznaczyliśmy na terenie wspomnianego lasu, ok. 6,3 km na północny wschód od Wysokiego Mazowieckiego.

Podobne problemy występowały z lokalizacją osad w ziemi drohickiej.

Budkowszczyzna otrzymała lokalizację przybliżoną, ok. 2 km na zachód od Drohiczyna. Za taką przemawia dokument z 1522 r. dotyczący nadania ziemi – wtedy to Jan Radziwiłł starosta drohicki nadał grunty woźnemu drohickiemu Bartłomiejowi Budce. Dokument ten zawiera opis granic nadanej ziemi: z jednej strony wymieniona jest granica z gruntami miejskimi Drohiczyna, z drugiej zaś z gruntami wsi Runice¹⁴⁶. Możliwe, że pozostałością wspomnianej wsi Budkowszczyzna (w 1551 r. o nazwie Sadowiec) jest wschodnia, współczesna część gruntów wsi Wólka Zamkowa, która dość „nietypowo” oddziela wieś Runice od Drohiczyna (według danych Państwowego Rejestru Granic).

Miejscowości Blochy i Cholewy, znajdujące się na prawym brzegu rzeki Buczynki, oznaczyliśmy jako przybliżone, sugerując się ich położeniem na mapie Perthéesa. Zdecydowaliśmy się umieścić na głównej mapie osadę Blochy pomiędzy miejscowościami Sterdyń a Stelągi oraz wieś Cholewy między Stelągi a Kuczaby. Obie te osady nie pojawiają się w późniejszym materiale kartograficznym.

Wieś Choszczówka otrzymała na mapie lokalizację przybliżoną: oznaczona została na prawym brzegu rzeki Myśla, przy drodze Liszki – Skrzeszew, ok. 500 m od ostatnich zabudowań wsi Liszki¹⁴⁷.

Koce-Masły (kolonia oraz nazwa pola we wsi Koce-Basie i Koce-Schaby)¹⁴⁸ oznaczone zostały w lokalizacji przybliżonej na obszarze wsi Koce-Basie. Dzięki informacjom uzyskanym w sołectwie w Kocach-Schabach możliwa była dokładniejsza lokalizacja osady: Koce-Masły oznaczyliśmy ok. 630 m na południe od skrzyżowania dróg Koce-Basie – Kobusy a Koce-Schaby – Trzaski oraz ok. 620 na północ od lasu *Dąbrówka*¹⁴⁹.

Krakówki-Świdry zaznaczone zostały pomiędzy miejscowościami Krakówki-Dąbki a Borzymy. Między wspomnianymi osadami znajduje się pole, które przez okolicznych mieszkańców nazywane jest *Świdry*¹⁵⁰. Informacja ta pozwoliła na oznaczenie z lokalizacją przybliżoną miejscowości Krakówki-Świdry ok. 500 m na zachód od Krakówki-Dąbki i ok. 600 m na wschód od wsi Borzymy.

Wieś Leszczka-Mikulicze, pojawiająca się w źródłach w latach 60. XVI w. jako Mikulicze, Leszczka Mikulicze¹⁵¹, nie występuje w dostępnym materiale kartograficznym aż do połowy lat 30. XX w. Po raz pierwszy Leszczka widoczna jest na mapie WIG z 1937 r. Interesujące jest, że na mapie von Steina zaznaczona została polana w lesie, przy drodze biegnącej od Czartajewa do Wiercienia Dużego, o wymiarach ok. 650 m długości i ok. 170 m szerokości, w miejscu, w którym obecnie istnieje Leszczka. Czy ten pusty teren w lesie jest pozostałością po wyludnionej, opuszczonej bądź zniszczonej osadzie Leszczki-Mikulicze trudno jednoznacznie stwierdzić. Przy takim przypuszczeniu byłby to przykład przetrwania nazwy osady w świadomości mieszkańców tego regionu przez 300–400 lat. Osadę XVI-wieczną umieściliśmy na mapie we wspomnianej lokalizacji jako przybliżonej.

¹⁴³ LWP 1570, 1576, s. 106: „Sioło Wolka W tem siele włók 10 gruntu średniego, to jest: osadnych włók 7, z których płacą po zł pol. 4/5, co ze wszystkich włók osadnych uczyni zł pol. 29/5. Ciągłych włók 2, płacą z każdej zł pol. 1/25, a z obu wł[ó]ki [s] ciągłych czyni zł pol. 3/20. Pusta włóka 1”.

¹⁴⁴ ASK XLVI 149, k. 115v.

¹⁴⁵ PRNG, nr 78678.

¹⁴⁶ Informacja od dr. T. Jaszczolta.

¹⁴⁷ Dokładna lokalizacja Choszczówki była możliwa dzięki informacjom od mec. B. Niemirki, za które składam podziękowania.

¹⁴⁸ Kondratiuk, s. 90; nie występują w PRNG.

¹⁴⁹ PRNG, nr 22411.

¹⁵⁰ Informacja od dr. T. Jaszczolta.

¹⁵¹ W 1565 r. Mikołaj Kiszka starosta drohicki zamienił się dobrami z Leszczyńskimi z parafii Perlejewo: w zamian za pewne działki w Leszczce w parafii Perlejewo dał im grunty zwane Mikulicze, położone w jego dobrach Czartajew; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-9, k. 525v–526 (informacja od dr. T. Jaszczolta); Popis 1567, k. 981: „Село Микулече Ваврынецъ Станиславовичъ [...] Юри Миколаевичъ [...] Янь Павловичъ [...] Станиславъ Андрѣевичъ”; AUPL, s. 293: „Leszczka Mikulicze: szl. Jan s. Pawłow, szl. Jerzy s. Mikołajow, szl. Stanisław s. Andrzejow, szl. Wawrzyniec s. Andrzejow, dziedzicowie z Leszczki Mikulicz”.

Dłuższego komentarza wymaga przypadek wsi i miasta Miedzna vel Międzyzlesie¹⁵². Wieś Miedzna ma metrykę XV-wieczną. W stuleciu tym ufundowano tam kościół pw. św. Stanisława (pierwsza wzmianka 1470 r.). Fundatorem świątyni mógł być ówczesny właściciel wsi Stanisław Karski. Tenże zapisał w 1469 r. dobra miedzneńskie córce Jadwidze i jej mężowi Stanisławowi Wodyńskiemu. Po śmierci Wodyńskiego w 1503 r. właścicielem Miedzny został jego syn Mikołaj, zmarły w 1528 r., a po nim kolejny z rodu Wodyńskich – Jan, który wystawił Miedznie w 1531 r. przywilej na prawo magdeburskie. Wówczas to, oprócz nadania praw miejskich, doszło do zmiany nazwy miejscowości na Międzyzlesie¹⁵³. Nazwa ta w drugiej połowie XVI i w XVII w. funkcjonowała równolegle ze starszą nazwą Miedzna¹⁵⁴.

Lokacja miasta nie zlikwidowała całkowicie, jak się wydaje, wsi Miedzna. Obie jednostki osadnicze, miasto Międzyzlesie vel Miedzna i wieś Miedzna, funkcjonowały w drugiej połowie XVI w., co potwierdzają rejestry poborowe. Rejestr z 1578 r., choć nie zawiera wpłat podatków z miast, to wymienia wieś Miedznę, w której płacono z 7 włók kmiecych i 5 zagrodników z ziemią. Najwięcej informacji przynosi rejestr z 1580 r. Wymienia miasteczko Miedznę (58 włók miejskich, 16 domów rynkowych, 84 domy uliczne, ubogi szklarz, piekarka i czterech przekupniów) oraz wieś Miedznę (6 włók kmiecych). Oba rejestry odnotowują także wpłaty z poświęconego międzyzleskiego: w 1578 r. z 5 zagrodników z ziemią, w 1580 r. tylko z 5 zagrodników. Rejestr czopowego z 1580 r. pod nagłówkiem „Miedzna” odnotowuje wpłatę tego podatku, którą wnoszą „burmistrz z radą, mieszczanie międzyzlescy”¹⁵⁵. Ostatni rejestr, z 1588 r., wymienia tylko miasto Międzyzlesie (58 włók miejskich, 16 domów rynkowych, 20 domów ulicznych, 64 ubogie chałupy) oraz wpłatę zbiorczą (5 młynów dorocznych, 39,5 włók kmiecych, 19 zagrodników z ziemią) z parafii międzyzleskiej od Katarzyny z Lisowa Kryskiej, 1mo voto Wodyńskiej, żony Stanisława Kryskiego, wojewody mazowieckiego¹⁵⁶. Rejestry poborowe konsekwentnie określają parafię jako międzyzleska¹⁵⁷. Występowanie wsi Miedzna obok miasta Międzyzlesie w 1599 r. odnotowuje również Aleksander Jabłonowski¹⁵⁸.

Dokładna lokalizacja wsi Miedzna po lokacji miasta Międzyzlesia pozostaje nieznana. Jej identyfikację utrudnia fakt, że w XVII w. pojawia się wieś Międzyzlesie (istnieje współcześnie)¹⁵⁹, oddalona o ok. 9 km na północny zachód od dawnego miasteczka Międzyzlesie (obecnie wsi parafialnej i gminnej Miedzna). Pojawienie się tej osady w późniejszych źródłach utrudnia w tym wypadku posługiwanie się metodą retrogresywną. Zgodnie z założeniami serii AHP zdecydowaliśmy się jednak na zlokalizowanie w stopniu przybliżonym XVI-wiecznej wsi Miedzna w miejscu XVII-wiecznej wsi Międzyzlesie (identyfikacja hipotetyczna)¹⁶⁰. Przesłankę do takiego utożsamienia obu osad stanowi dokument z 1534 r., w którym właściciel obu miejscowości Jan Wodyński oprawia posag i wiano swojej żonie Małgorzacie Radzanowskiej. W akcie tym wymienione są miejscowości z ziemi drohiczkiej należące do Wodyńskiego w trzech kluczach dóbr – miedzneńskim, krześlińskim i łysowickim. Wspomniane w dokumencie osady z poszczególnych kluczy wymieniane są w sposób

¹⁵² Poniższy fragment dotyczący Miedzny vel Międzyzlesia przygotował M. Gochna.

¹⁵³ Jaszczolt, *Osadnictwo*, s. 126–129. Według E. Borowskiego Miedzna prawa miejskie otrzymała już w 1522 r., a w 1531 r. Jan Wodyński tylko proklamował ów przywilej; tenże, *Sanktuarium Matki Bożej w Miedznej*, Drohiczyn 1996, s. 10.

¹⁵⁴ ASK I 70, k. 31v, rejestr pogłównego z 1663 r.: w nagłówkach „Parochia Miedzilescen[is]” i „Miedzna cum villis et Miedzilesz”, w zapisce Miedzna. Tamże, k. 229, rejestr pogłównego z 1674 r.: w nagłówku „Paraphia Miedznienska”, w zapisce folwark i miasteczko miedzneńskie. BCzart, *Zbiór Łoyki*, rkps 1099 IV, k. 607, rejestr pogłównego 1676 r.: „Miasteczko Miedzna”. Konstytucja sejmowa z 1631 r. ustanawiająca roki ziemskie tamże określa miasto jako Międzyzlesie. W konstytucji z 1678 r., na nowo ustanawiającej sesję sądu ziemskiego po niedojściu do skutku poprzedniej uchwały, używano nazwy „Międzyzlesie alias Miedzna” oraz Miedzna. Z kolei przywilej Jana Butlera z 1690 r., *nota bene* dziedzica „na Miedznej i Krześlnie”, określa ją jako miasteczko Miedzna alias Międzyzlesie; VL, t. 3, s. 331 (692), t. 5, s. 284 (582); M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, Warszawa 1886, t. 3a, s. 417.

¹⁵⁵ ASK I 47, k. 560.

¹⁵⁶ A. Boniecki, *Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 12, Warszawa 1908, s. 385.

¹⁵⁷ ASK I 27, k. 917v; ASK I 47, k. 522, 748v. Więcej o parafii i kościele parafialnym zob. B. Szady, *Granice jednostek administracji Kościoła łacińskiego w tomie AHP Podlasie*, w tej edycji III.2.2a.8.

¹⁵⁸ Podlasie II, s. 252.

¹⁵⁹ ASK I 70, k. 31v, rejestr pogłównego z 1663 r.; tamże, k. 229, rejestr pogłównego z 1674 r.; BCzart, *Zbiór Łoyki*, rkps 1099 IV, k. 607, Rejestr pogłównego 1676 r.; PRNG, nr 80199.

¹⁶⁰ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7; zob. też wyżej, przyp. 7.

uporządkowany pod względem geograficznym, a z miejsca występowania danej osady na liście można domniemywać jej lokalizacji. W interesującym nas kluczu miedznieńskim wieś Miedzna wymieniona jest po Starej Woli, Tchórzowej, a przed Kozolupami, Rostkami, Ugoszczą, zaginioną wsią Mikołajewo i Pogorzelą¹⁶¹. Jest to zatem lokalizacja tożsama z lokalizacją XVII-wiecznej wsi Międzylesie. W celu odróżnienia miasta Wodyńskich od ich wsi Miedzna na określenie pierwszej z osad w niniejszym tomie AHP przyjęliśmy nazwę z dokumentu lokacyjnego – Międzylesie¹⁶². Przy takim założeniu wieś Miedzna, pierwotnie leżąca na miejscu dzisiejszej Miedzny, po lokacji miasta Międzylesia została przeniesiona wraz z nazwą w nowe miejsce, z pozostawieniem kościoła w starej lokalizacji. Następnie, najprawdopodobniej w pierwszej połowie XVII w., doszło do zamiany nazw miejscowości, przy czym na określenie miasta stosowano, jak już była o tym mowa wyżej, w XVII w. obie nazwy.

Mapa Perthéesa posłużyła do lokalizacji przybliżonej miejscowości Miodusy-Michałowięta. Oznaczona ona została pomiędzy Miodusami Wielkimi (Miodusy-Stara Wieś) a Miodusami-Perki (obecnie część wsi Miodusy Wielkie), na prawym brzegu rzeki Brok Mały. W 1546 r. właścicielami wsi *Miodusy Antiqua* byli synowie nieżyjącego Michała¹⁶³.

Osada Płatowo oznaczona została pomiędzy miejscowościami Mierzynówka a Czarna Wielka, w miejscu pola, które PRNG określa jako *Płatowo*¹⁶⁴. Znajduje się ono ok. 2,3 km na południowy wschód od Mierzynówka i ok. 2,5 km na północny zachód od Czarnej Wielkiej, na północ od drogi pomiędzy wymienionymi wsiami.

Porzeziny-Surały (Suwały) i Porzeziny-Sipki zlokalizowane zostały na północny zachód i północ od Porzeziny-Giętki (na zachód i południowy zachód od Kozłowa). Około 350–450 m na północny zachód od Porzeziny-Giętki znajduje się pole, które miejscowi mieszkańcy nazywają *Suwały*, tam też oznaczyliśmy Porzeziny-Surały¹⁶⁵. Pojawiające się w księgach sądowych Porzeziny-Sipki określane były jako osada granicząca z gruntami miejscowości Koryciny, co wskazywałoby, że Porzeziny-Sipki byłyby najdalej na północ wysuniętą wsią w tej okolicy¹⁶⁶. Oznaczone zostały one ok. 800 m na północ od Porzeziny-Giętki, przy drodze Kozłowo – Sypnie.

Wieś Winna-Cibory oznaczono w stopniu przybliżonym dzięki mapie Perthéesa. *Cibory* zostały umieszczone na niej pomiędzy miejscowościami Winna-Wilki a *Bojenka*, na prawym brzegu rzeki Kukawka (Winna). Na mapie von Steina w tym miejscu widnieje budynek nazwany *Heu Scheune*. Uwzględniając położenie na mapie Perthéesa, zaznaczyliśmy przybliżoną lokalizację osady Winna-Cibory przy drodze Winna-Wilki – Bujenka, ok. 600 m od wsi Winna-Wilki.

W ziemi mielnickiej również znajdujemy osady o lokalizacji w stopniu przybliżonym.

Cieciorki (Jeziorki) oznaczone zostały według informacji znajdujących się w księgach mielnickich, m.in. w pochodzącym z 1551 r. podziale dóbr pomiędzy dziedzicami Malinowa i Korzeniówki¹⁶⁷. Lokalizacja przybliżona osady Cieciorki oznaczona została ok. 750 m na południowy zachód od wsi Korzeniówka, na wschód od drogi między Malinowo/Lipiny a Korzeniówka; w tym też rejonie miejscowi nazywają pole, pastwisko i las jako *Jeziorki*.

Interesujący przypadek stanowi osada Młynarze nad rzeką Moszczoną¹⁶⁸. Rozpad wsi(?) Młynarze i podział na odrębne osady widoczny jest do dziś w nazwach miejscowości wywodzących się od

¹⁶¹ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 8822, z. 2, s. 117; AGAD, Sumariusz księgi ziemskiej drohickiej z l. 1529–1534, s. 138. Oba źródła to odpisy z zaginionej księgi drohickiej z lat 1529–1534. Drugi wypis wymienia także Orzeszówkę po Rostkach i przed Mikołajewem, ale autor wypisów opatrzył tę wzmiankę znakiem zapytania. Pierwszy wypis o tej osadzie nie wspomina, choć wiadomo, że była ona w XVI w. własnością Wodyńskich. Nawet jeśli rzeczywiście w oryginale wymieniona została Orzeszówka, nie zaburzyłoby to logicznego układu listy miejscowości w tym dokumencie.

¹⁶² Kopicjana 3, s. 314–321. Taka nazwa wymieniona także w itinerarium Stefana Batorego. Król zatrzymał się tam w drodze powrotnej z Tykocina do Warszawy 1 VIII 1576 r.; A. Pawiński, *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa 1881 (Źródła Dziejowe, t. 9), cz. 1, s. 58; M. Wrede, *Itinerarium króla Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa 2010, s. 81.

¹⁶³ ADS, sygn. D 5, k. 197; informacja od dr. T. Jaszczolta.

¹⁶⁴ PRNG, nr 102308.

¹⁶⁵ Informacja od dr. T. Jaszczolta.

¹⁶⁶ Informacja od dr. T. Jaszczolta.

¹⁶⁷ Informacja od dr. T. Jaszczolta.

¹⁶⁸ Zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.2a.8, gdzie obszerny opis zagadnienia i wątpliwości badawczych związanych z Młynarzami nad rzeką Moszczoną.

nazwisk właścicieli¹⁶⁹. Pomimo informacji źródłowych nie było możliwe wyznaczenie precyzyjnego punktu na lokalizację wsi Młynarze. Punkt z lokalizacją przybliżoną postawiony został pośrodku między dzisiejszymi osadami wyrosłymi w miejscu młynów, na lewym brzegu rzeki Moszczona, pomiędzy współczesnymi wsiami Homoty i Kudelicze, na wysokości miejscowości Szerszenie.

Po omówieniu lokalizacji w stopniu przybliżonym opiszemy obecnie kilka wybranych przykładów osad o lokalizacji związanej na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.

Wieś Dupki została oznaczona jako osada związana do miejscowości Rymki. Grunty osady Dupki przyłączone zostały do wsi Rymki na przełomie lat 50. i 60. XVI w.: w 1563 r. przy opisie siola Rymki pojawiają się nazwiska osób, które figurowały w Dupkach w 1558 r.¹⁷⁰ Nazwa miejscowości *Dupki* funkcjonowała zapewne dłuższy czas, skoro rejestr pogłównego z 1676 r. wymienia: „villa Rymki seu Dupki”¹⁷¹.

Folwark Karpowszczyzna, występujący w źródłach od 1581 r.¹⁷², otrzymał lokalizację związaną do wsi Werweczki. Przed 1581 r. folwark ten trzymał Karp, po nim Piotr Osmolski, a od 3 XI 1609 r. Erazm Sankiewicz¹⁷³; w 1617 r. Karpowszczyzna liczyła 7 włók 29 mórg i 14½ pręta¹⁷⁴. Nazwa folwarku nie pojawia się już w inwentarzach z lat 50. XVII w. Według ustaleń Michała Sierby: „Grunty tego folwarku zostały włączone w skład włók wsi Werweczki, choć nadal należały do wdowy po Sankiewiczzu i były wolne od wszelkich powinności wobec Radziwiłłów, a jego powierzchnia ponownie wynosiła 6 włók. Tuż po potopie szwedzkim nikt z potomków Sankiewicza nie zgłosił się po te grunty”¹⁷⁵.

Lokalizacja wsi Miłosze również wymaga kilku słów objaśnienia. Jan Glinka uważał, że Miłosze były położone nad rzeką Supraśl¹⁷⁶, Tadeusz Wasilewski przyjmował ich istnienie na północ od Białegostoku i na lewym brzegu wspomnianej rzeki¹⁷⁷, Jerzy Wiśniewski łączył Miłosze z Bojarami, a następnie z nazwą Sielachowskie¹⁷⁸, Józef Maroszek identyfikował Miłosze z dzisiejszą wsią Osowicze¹⁷⁹, Tadeusz Krahel (za Wiśniewskim) przyjął, że Miłosze to Bojary¹⁸⁰, Elżbieta Kowalczyk-Heyman (podobnie jak

¹⁶⁹ *Maskowic* = Maćkowicze, *Kudzielicz* = Kudelicze, *Wawrzyn Homoty* = Homoty, *Matys Pawłowicz* = Pawłowicze, *Oxincic* = Oksiutycze; Moszczona Młynarze została umieszczona przez D. Michaluk na prawym brzegu rzeki Moszczona w jej początkowym biegu, bez podania argumentów przemawiających za taką lokalizacją; Michaluk, Ziemia mielnicka, mapa 4: *Osadnictwo w ziemi mielnickiej w 1674 r.* oraz s. 68, 130.

¹⁷⁰ „Regestr pożytków zamku y dwora Saraskiego w roku 58” wymienia: „Wieś Dupki. W niey włók 5. Zapłacono czynszu z nich po gr. 60, czyni kop 5”, AWAK 14, s. 46. Ponownie Dupki występują przy opisie wójtostwa zawojkowskiego w tymże 1558 r.: „Wieś Dupki. Dorosz Hriniewicz [włoki] 1 Andrzej Chwieckowicz 1 Jacko y Ustian 1 Mikita z Iwanichą 1 Dorosz 1 W tey wsi włók 5”, tamże, s. 52; pochodzący z 23 XI 1563 r. opis siola *Rimki* wymienia m.in.: „Rosdanie wlok tego siola [...] a poczina sie rosdawanie od gruntow ziemian Szredzinskih. Rezy. [...] Dorosz [wloki] 1 Ustian Jaczko 1 Andrzei Jasiewicz, Iwanowa, Mikita, Klimko, Pasko 1 Andrzei Chwieczko; thim czterem wiszei pisanim wlok 1”, PKGE II, s. 462. Wieś Dupki oznaczona została na północ od wsi Rymki na mapie *The Suraz estate, 1558*, [w:] Demidowicz, s. 25. ASK I 47, k. 118 (1577 r.): „Sziolo Rimki wlok 10 czyni złotych 6/20”.

¹⁷¹ BCZart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, s. 778 (k. 383v).

¹⁷² ZZG, sygn. 32, s. 575 (informacja od dr. M. Sierby).

¹⁷³ M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla*, s. 57–58; tam też tekst dokumentu, w którym Krzysztof II Radziwiłł zastawia folwark zwany Karpowszczyzna. W 1581 r. Katarzyna z Tęczyńskich nadaje Piotrowi Osmolskiemu „na Jmieniu naszym nazwanym Karpowsczizna ktorego iest włók szeszcz z lasami, z łakamy, y z ogrody, ku nim należącizmy ktore pomienione Jmienie lezące w Dzierzawie Orlenskiej miedzy Graniczą Paniey Jerzikowiczowey, a miedzy Graniczą Wierwieczką”, wypis źródłowy otrzymany od dr. T. Jaszczolta.

¹⁷⁴ M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla*, s. 58.

¹⁷⁵ Tamże, s. 58.

¹⁷⁶ J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki”, t. 2, 1961, s. 55, przyp. 16: „Wsie bojarskie we włości białostockiej, podzielone według przynależności do dwóch kluczów: w kluczu wysokostockim wieś Bojary n. rz. Białą (ob. w m. Białymstoku, ul. Warszawska od rogu ul. 1 Maja do rogu ul. Marchlewskiego) i Bojary Miłasze n. Supraślą w miejscu późniejszego poligonu”.

¹⁷⁷ T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, s. 112: „Na północy dobra białostockie dochodziły do rzeki Supraśli. Na jej południowym brzegu położone były osady, Zawady i Miłosze, należące do dóbr białostockich, zamieszkałe przez bojarów”; tamże, przyp. 23: „Wieś Usowicze była zapewne pierwotnie częścią zaginionej wsi Miłasze”; na mapie s. 113 Miłasze oznaczone zostały pomiędzy Białostockiem a Jurowcami.

¹⁷⁸ J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, s. 26: „Miłosze (Miłasze), zwane także później Bojarami, występujące już w 1784 r. pod nazwą Sielachowskie (od nazwiska rodu bojarów Sielachowskich), znajdowały się na północ od Białegostoku”; na mapie (tamże, s. 19) Miłasze oznaczono ze znakiem „+” na południe od Sielachowskie pomiędzy wsiami Zawady a Pietrasze.

¹⁷⁹ J. Maroszek, *Najstarszy dokument*, s. 6: „Miłaszków (zapewne Usowicz nad Supraślą)”, tak samo w: *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 3: *Białystok*, s. 14; wspomniany badacz dopuszczał możliwość lokalizacji ze wsią Sielachowskie: „Miłaszków (Sielachowskich?)”; tenże, *Dzieje Białegostoku*, s. 66.

¹⁸⁰ T. Krahel, *Zarys dziejów parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny*, s. 14: „Miłasze – Bojary”.

Wiśniewski) traktuje Miłosze, Sielachowskie i Bojary jako jedną miejscowość¹⁸¹, a Henryk Rutkowski dopuszcza możliwość identyfikacji osady Miłosze z dzisiejszą dzielnicą Białegostoku o nazwie *Pietrasze*¹⁸². Brak podstaw do precyzyjnego określenia, w jakim miejscu znajdowały się wspomniane Miłosze w drugiej połowie XVI w. zdecydował o tym, że oznaczone zostały one w lokalizacji związanej ze wsią Osowicze (w XVI w. Supraśla).

Oziabły oznaczone zostały jako osada wiązana do miejscowości Baranki. Występuje w 1558 r. jako *Oziabły* oraz *Usziebli* i jest identyfikowana ze wsią Baranki¹⁸³. Nie wiemy, czy grunty wsi Oziabły zostały powiększone, a nazwa osady zmieniona na Baranki (Oziabły to 14 włók, Baranki zaś włók 31), czy może zostały włączone do nowopowstałej miejscowości. Tak jak w przypadku wsi Dupki niektóre z osób wymienionych w 1558 r. we wsi *Usziebli* pojawiają się w 1563 r. w rozdaniu włók sioła Baranki¹⁸⁴.

Wieś Zapole (wzmiankowana tylko w 1558 r.) wymieniona została w źródle razem ze wsią Tryczówka¹⁸⁵. Brak jakichkolwiek informacji odnośnie do lokalizacji Zapola zadecydował o nadaniu tej osadzie lokalizacji związanej do wspomnianej miejscowości Tryczówka.

Położona w ziemi drohickiej Długa Dąbrowa-Dworaki otrzymała lokalizację związaną do miejscowości Dąbrowa Wielka (w XVI w. Długa Dąbrowa). W źródłach z XVI w. wzmiankowane były niekiedy razem z Dąbrową Wielką (Długą Dąbrową) lub z Dąbrową-Cherubiny¹⁸⁶. Dworaki nie pojawiają się w materiale kartograficznym, co utrudnia ich lokalizację. Możliwe, że Długa Dąbrowa-Dworaki znajdowała się w rejonie pomiędzy Dąbrową Wielką a Dąbrową-Cherubiny¹⁸⁷.

Za przykład osady o lokalizacji związanej w ziemi mielnickiej może posłużyć Kajków. Wymieniony został tylko w 1580 r. razem ze wsią Cicibór (obecnie Cicibór Mały)¹⁸⁸. Nie pojawia się w materiale kartograficznym, co uniemożliwia jego lokalizację. Nieliczne późniejsze przekazy informują jedynie, że Kajków na początku lat 80. XIX w. należał do parafii w Bordziłówce, a w 1880 r. jako awuls był częścią

¹⁸¹ E. Kowalczyk-Heyman, *O mazowiecko-litewskiej ugodzie granicznej z 1358 r. (głos w dyskusji)*, SG, t. 7, 2019, s. 220: „Po pierwsze, nazwa *Sielachowskie* jest bardzo późna, poświęcona dopiero w 1784 r. Wcześniej wieś nosiła nazwę *Miłosze* (znana z 1581 r.), a następnie *Bojary*. Do tego początkowo leżała na północ od Białegostoku (nie potrafię jednak określić, po której stronie Białej, lewego dopływu Supraśli). W XIX w. wieś przeniesiono nad Supraśl i dziś jest to dzielnica Białegostoku”.

¹⁸² H. Rutkowski, *Odpowiedź na krytykę artykułu o granicy z 1358 r.*, SG, t. 7, 2019, s. 229: „Miłosze, później zwane także Bojarami, w 1784 r. miały już taką nazwę jak obecnie – *Pietrasze*”.

¹⁸³ AWAK 14, s. 46: „Wieś Oziabły. W niej włók 13. Zapłacono z włók 13 po gr. 60, zapłacono ze 3 obrubów Dziekciarskiego, Bohdankowskiego y Zimnochowskiego, w których iest włók 14 po gr. 60 czyni kop 27. Na woyta wolna włoka iedna od czynszu”; identyfikowana z występującą w źródłach nazwą *Usziebli* (tamże, s. 52–53: „Wieś Usziebli [...] W they wsi włók 14”); zob. Kondratiuk, s. 150: „Oziabły wieś zaginiona lub nie zidentyfikowana w pow. łap.: wieś *Oziabły*, *Usziebli* 1558 wójt. zawoykowskie, star. Suraż”; uznawana jest również za wcześniejszą nazwę wsi Baranki: „Thus Usziebly (Oziabły) in 1558 is known as Baranki in 1563”, Demidowicz, s. 32; ASK I 47, k. 118 (1577 r.): „Sziolo Baranki ma włók 31 czyni złotych 20/20 W tey wsi karczma iedna czyni gr 12”.

¹⁸⁴ AWAK 14, s. 52–53: „Wieś Uszebli [...] Prokop Sierhieiewicz [...] Apun [...] Narko [...] Grzesz [...] Marcholka Oliexa [...] Sienko Lewonowicz [...] Nestor [...] Chyc Stepanowicz [...] Iliasz Stepanowicz [...] Wieremey Wiesz [...] Konon Szczepanowicz [...] Choma Skoczkwicz [...] Klimko Antonowicz [...] Onacz Sarko [...] Kacz Woyth”; PKGE II, s. 463–464: „Siolo Baranki [...] Rosdanie włók [...] według pana Dziewialtowskiego imiona poddanich thu są pizsane [...] Procop Siergieiowicz [...] Hapun [...] Narko [...] Grzes [...] Oliexa Marchowka [...] Zienko Liewonowiczi [...] Niestor [...] Liewon Stepanowicz, Micz [...] Wieremei Wiesz, Iliasz Stepanowicz [...] Choma Skoczkwiczi [...] Klimko Antonowicz [...] Onacz Sarko [...] Kacz woith”.

¹⁸⁵ AWAK 14, s. 46: „Wieś Tryczowka Zapolie. W niej włók 24. Zapłacono czynszu z włók 24 po gr. 60. Zapłacono z ogrodow 6 po gr. 6; zapłacono z obrubów 2, w których iest włók 9, po gr. 60; zapłacono zascianku 1 gr. 24, wszytkiego czyni kop 34. Na woyta włoka 1 wolna od czynszu. Na młynarza włoka 1, którey płat pokaże się przy młynic”; tamże, s. 54: „Wieś Tryczowka y Zapole [...] Przy tey wsi włók 26”; obie informacje z 1558 r.

¹⁸⁶ Przykładowo: Popis 1565, s. 337: „Bernat Dombrowski Бернатъ з Длѣкгеи Домѣбровки, з Двораковъ, з часты Сарафановскои, ставиль кон в пань[серу], в пр[ыльбицы], з ошепомъ”; Popis 1567, k. 934: „Двораки Долгая Дуброва”; ASK I 47, k. 556v (1580 r.): „Cherubiny Dworaki oth yednego koła dorocznego”; tamże, k. 542 (1580 r.): „Długa Dąbrowa Dworaki Sliachathni ian wdzielcz[e?]nski s czesnikami swemi z dworakow dał z włók ziemskich 10 po gr 15 czyni zlothich 5”.

¹⁸⁷ Na mapie *Województwo podlaskie w II połowie XVII w. Osadnictwo i struktura własności ziemskiej zamieszczanej* w pracy A. Laszuk Dąbrowa, Dworaki, Serafiny oznaczone zostały na północ od Dąbrowy Długiej i na wschód od Dąbrowy Cherubiny, jednak bez podania argumentów za taką lokalizacją; zob. Laszuk, Zaścianki. Brak informacji o lokalizacji Dąbrowy-Dworaki m.in. w pracy J. Maroszka dotyczącej historii gminy Szepietowo; zob. tenże, *Dzieje obszaru gminy Szepietowo w XV–XX wieku*, Szepietowo 2006, s. 72.

¹⁸⁸ ASK I 47, k. 554: „Cziczibor Kaikow Sliachathni stanislaw olienski z ymion malzonki swoiey s czicziborza dał z włók osiadlich 3 po gr 30 [...] Oth ogrodnikow bes rolnich 2 po gr 4 czyni gr 8 Oth koła dorocznego gr 12 Pani iadwiga zarczinska dał oth ogrodnikow bes rolnich 5 po gr 4 czyni gr 20”; por. Podlasie I, s. 68.

dóbr Roskosz i Hrud¹⁸⁹. Bliskość granicy województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w., która przebiegała w tym rejonie wzdłuż rzeki Klukówki (w XVI w. Białka), zawęża obszar, na którym mógł znajdować się Kajków. Możemy przypuszczać, że był on położony gdzieś między Ciciborem Małym a Hrudem, na zachód od drogi łączącej Białą Podlaską z Janowem Podlaskim. Wymieniona w PRNG Kolonia Kajków (nr 48292), będąca częścią wsi Roskosz, znajduje się ok. 2 km na południowy wschód od wsi Cicibór Duży i położona jest na prawym brzegu rzeki Klukówki, który w drugiej połowie XVI w. znajdował się w województwie brzeskim litewskim¹⁹⁰. Wobec braku informacji dotyczących lokalizacji Kajkowa otrzymał on na naszej mapie lokalizację związaną do wsi Cicibór Mały¹⁹¹.

Lokalizacja nieznana. Na terenie województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w. nie zlokalizowaliśmy 48 miejscowości i osad (21 w ziemi bielskiej, 25 w drohickiej i 2 w ziemi mielnickiej), co stanowi 2,9% wszystkich osad. Niektóre z nich pojawiają się w materiale źródłowym sporadycznie, czasami jest to jedna wzmianka lub pojedynczy zapis. Niejednokrotnie lakoniczność informacji uniemożliwiała lokalizację nie tylko o charakterze przybliżonym, ale i określenie przynależności parafialnej¹⁹². Należy także pamiętać, że wiele nazw wsi, które pojawiają się w popisach wojskowych z lat 1565 i 1567, jest zniekształcona, odnosi się do działów lub części wsi czy nazwisk właścicieli, co utrudnia poprawną identyfikację¹⁹³.

Znane są przykłady wsi, które zostały włączone do folwarków. Pochodzący z 1571 r. inwentarz starostwa goniądzkiego wymienia m.in. Szpakowo Stare, Szpakowo Wielkie i Kolesniki¹⁹⁴. „Prze[z] powietrze ktore bylo w roku 1572 thakze y za ubostwem”¹⁹⁵ powiększyła się znacznie liczba łąnów opustoszałych i zmniejszyła liczba mieszkańców. Jednym ze skutków wspomnianego morowego powietrza było zwiększenie areału wielu folwarków. Spisany w 1573 r. inwentarz starostwa knyszynskiego wymienia już tylko jedno Szpakowo z 14 włókami, bowiem „sioło Szpakowo wielkie to na folwark obrocono”¹⁹⁶. Podobny los spotkał wieś Kolesniki: „jest gruntu podle[go] wł[ok] 1¼. Te isz spustoszały tedi ie oboczono do folwarku Potoczizni”¹⁹⁷. Jednakże Kolesniki, w przeciwieństwie do Szpakowa Wielkiego, nie zostały częścią folwarku. Nie wiemy, kiedy grunty zostały wyłączone z folwarku i ponownie zagospodarowane, być może przez powracających mieszkańców¹⁹⁸. Lustracje z lat 1602 i 1616 wymieniają w Kolesnikach 1,5 włoki (areał mniejszy niż 30 lat wcześniej)¹⁹⁹.

¹⁸⁹ SGKP, t. 3, s. 671; SGKP, t. 9, s. 757.

¹⁹⁰ O podziale dóbr Jerzego Ilinicza i dziejach tego rejonu w połowie XVI w. zob. m.in. A. Buczyło, *Dokument fundacyjny Jerzego Ilinicza z 1520 roku dla kościoła w Białej Podlaskiej*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 5, 2019, s. 233–249; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 25–52; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) – wojewoda wileński*, Warszawa 2000, s. 220–222; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 19–21, 24–26, 121; Podlasie II, s. 24–25. Cicibór (Duży) liczył w 1537 r. 17 włók; zob. P.A. Аляхновіч, С.А. Рыбчонак, А.І. Шаланда, *Род Іллінічаў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стагоддзях*, Мін 2015, s. 259, nr 139 (dziękuję dr. A. Buczyło za zwrócenie uwagi na tę pozycję).

¹⁹¹ W pracy D. Michaluk (Michaluk, *Ziemia mielnicka*) na załączonych mapach (mapa 3: *Osadnictwo w ziemi mielnickiej w 1580 roku*, mapa 5: *Sieć parafialna kościoła katolickiego w ziemi mielnickiej w 1580 roku*, mapa 6: *Sieć parafialna kościoła katolickiego w ziemi mielnickiej w 1674 roku*, mapa 10: *Własność ziemska w ziemi mielnickiej w 1580 roku*) Kajki oznaczone zostały na lewym brzegu Klukówki, na południowy wschód od Cicibora bez podania argumentów za taką lokalizacją; Kajków nie występuje na mapie II: *Powiat brzeski w drugiej połowie XVI w.* dołączonej do pracy A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu*.

¹⁹² Zob. B. Szady, *Granice jednostek administracji Kościoła łacińskiego w tomie AHP Podlasie*, w tej edycji III.2.2a.8.

¹⁹³ Przykładowo: Popis 1565, s. 297: Froncek Bernatowicz „з Бк8льковъ, з Нековъ”; tamże, s. 299: Jan Machowicz „с Митковской всы”; tamże, s. 340: Jakub Mikołajewicz „с Прытежыцкой стороны и с Помпъковской”; Popis 1567, k. 1141: „Матеушь Ленартовичъ Чайко съ Преровы”.

¹⁹⁴ Goniądz 1571, s. 168–170: „Wieś Szpakowo Stare w niej włók 10 gruntu średniego [...] Wieś Szpakowo Wielkie w nim włók 13 gruntu średniego”; tamże, s. 181: „Wioseczka Kolesniki w mili od miasta. W niej włók 1¼ gruntu podłego”.

¹⁹⁵ ASK LVI 110 (dawne K11), k. 37.

¹⁹⁶ Tamże, k. 55: „Sioło Szpakowo w tim siele wlok 14 [...] Pustich z roku 72 zawimarcziem i zaspustoszeniem wlok 8,5 [...] Zita dlia ubostwa nicz niedaly. Przitem siele bilo ogrodnikow 6. Czi wsziszci pokineli ogrodi ieszcze w roku 72 i snich isz ich nieuziwali nicz nieplaczily. Sioło Szpakowo wielkie to na folwark obrocono”.

¹⁹⁷ Tamże, k. 58; por. J. Maroszek, *Dobra goniądzkie w XVI–XVIII w.*, „Białostoczczyzna”, 1993, nr 4(32), s. 8.

¹⁹⁸ We wsi Krypno część spustoszonych w 1572 r. ról została ponownie zagospodarowana po 2 latach; zob. ASK LVI 110 (dawne K11), k. 38v: „spustoszałich za wimarcziem w roku 72 wlok 20¼ s ktorich nowoprzietho na rok 74 wł[ok] 6 i w temze roku 74 placzic z nich bendą powinny”.

¹⁹⁹ LWP 1602, s. 55: „Sioło Koleszniki. W tem siele jest włók 1½, z ktorých są wszystkie pociągłe. Dają z nich po gr 60, czyni zł 3”; ASK XLVI 149, k. 91: „Sioło Kolesniki. W tym siele jest włók 1½ pociągłych. Płacą z każdej na rok per zł 2, facit zł 3. Summa tego sioła facit zł 3” (dziękuję dr. M. Sierbie za wypisy z lustracji z 1616 r.).

Na mapie głównej przedstawiliśmy stan po 1573 r.: jedna miejscowość Szpakowo, folwark o tej samej nazwie oraz wieś Koleśniki.

Wykaz miejscowości, których lokalizacja nie była możliwa na mapie głównej, przedstawiamy poniżej. Przy każdej wsi o nieznanym rodzaju własności, jeśli nie była to szlachecka: (k) – królewska, (d) – duchowna oraz daty występowania w źródłach. Znakiem * oznaczono przypadki, kiedy była to jedyna dostępna informacja źródłowa. Osady młyńskie, kuźnice, folwarki oraz pustka opisane zostały powyżej w tekście.

Tabela 2. Miejscowości niezlokalizowane w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Miejscowość	Parafia	Własność	Wzmianki źródłowe
bielska	Czowczyzna ²⁰⁰	Narew	(d)	1577*
	Czuczerepki ²⁰¹	Brańsk	(k)	1527, 1558
	Doktorowizna ²⁰²	Rajgród		1591, 1634, 1635
	Dymidy ²⁰³	Kalinówka Kościelna	(k)	1571, 1576, 1602, 1616, 1664
	Jędrale ²⁰⁴	Sokoły		1578, 1579, 1580, 1581
	Kałęczyno ²⁰⁵	Sokoły		1565, 1567, 1569, 1580, 1581

²⁰⁰ ASK I 47, k. 261v: „Plebania Narewska Slachatni Marczin Jablonsky Vrzednik Plebaniey Nareusky dal poboru od Poddanych [...] Plebaniey z wlok ossiadlych wsy 2 z zigmunthowa y czowczyzny z wlok 20 po gr 20 czyni fl. 13 gr 10”; nie występuje w pracy: D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok–Narew 1996.

²⁰¹ Według rozgraniczenia z 1527 r. dokonanego przez Olbrachta Gasztołda wieś Czuczerepki należąca do Ostafieja Daszkowicza starosty czerkaskiego i kaniowskiego leżała w sąsiedztwie wsi Poletyły, wsi plebańskiej Załuskie Kościelne i rzeczki Bobrek (RGADA, f. 389-1-38, k. 134), informacja od dr. T. Jaszczolta; AWAK 14, s. 26: „Wieś Czuczerepki. W niey z obrubem Daskowem wlok 10. Na woyta włoka 1. W thym roku tylko zapłacono z wlok 9 po gr. 60, czyni kop 10”; tamże, s. 39: „Wieś Czuczerepki. Decz Titowicz ½ Joach Reska ½ Marcin Żegadłow zięc ¾ Jarosz Lit ¼ Sanek woyt 1 Wasilicha Barwichowicz ½ Wasko Przystupka ½ Maciey Duda z Pawłem ½ Michno zięc Mikołaiow ¼ Wasko Smaga ¼ Maczko Łabun ½ Mikołay Olszewski ½ Nogalia ¾ Maciey Klimkowicz ½ Sienko Krupka ½ Jan Koboska ¼. Summa wlok 9”; Kondratiuk, s. 47: „Czuczerepki wieś nie zidentyfikowana lub zanikła w powiecie bielskim”.

²⁰² ASK I 47, k. 802: „Dokthorowizna, Ruthki Danowskich. Włok slacheczkiich [sic!] 10”; APB, Księga grodzka brańska z 1640 r., k. 24 (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1634 r.): „Doktorowizna”; tamże, k. 40v (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1635 r.): „z Doktorowi”.

²⁰³ „Wioska Dziemidy w niej wlok 2 gruntu podłego. [...] Powinności tej wioski. Placą z włoki po 2 kopie pol. i po solance żyta. Inne powinności i roboty jako w Smogorówce, to jest gwałty, sina koszenia, także też i zwyczaj około piwa warzenia i inie rzeczy”; Goniądz 1571, s. 168; LWP 1570, 1576, s. 69: „Wójtostwa i sioła do folwarku Szpakowa należące [...] Sioła Dymidy lit. kop 2/24”; LWP 1602, s. 50: „Sioła Dimidy W tym siele wlok 2. Na czynszu jest włoka 1. Z niej placą zł 5. Pociągła włoka jedna. Dają z niej zł 4 – zł 4. Summa prowentów tego sioła zł 9”; tamże, przyp. 101: „Niezidentyfikowana wieś. Możliwe, że zanikła. Lustracja z 1616 r. wymieniała ją, zaś lustracja z 1664 r. nazywała ją Dymidy i opisywała jako *Cale pusta*”; por. I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 51.

²⁰⁴ ASK I 47, k. 449v: „Slachethny thomas czaykowski stanislawowicz zapłacił pobor z endralow dał spulpięthu wlok sliachczekich”; tamże, k. 350v: „Slachatny Tomas Czaikowskj Stanislawowicz z ondralow dał poboru z wlok pulpięthu slachaczekich”; tamże, k. 595v: „Villa Jędrale Slachathny Stanislaw przeslego Jana syn od siebie i od innych częsników swych spultrzcziu wlok slacheczkiich [...] Slachathny Piothr syn Stanislawow Jędral z dobr swoich spulthoru wlok slachaczekich”; ASK IV 41, k. 46v: „Villa Jędracie Ja Jakub Gieralth bylem przy them gdy slachathny Stanislaw olim Jana z ięndraliow oddawal pobor [...] na rok 80 uphalony sam od siebie y od inych częsników swych z imienia swego tho iesth z ięndraliow spultrzczi wlok slacheczkiich per gr 15 [...] villa Jędracie Ja sljachatny Piotr Stanislawow szyn z yądraliow dalem pobor spulthoru wlok slyachaczkiich i na tom dal kwit moi gr 22,5” (1581 r.); SGKP, t. 12, s. 532, wymienia Truskolasy-Ochale „nie podane w spisie z r. 1827”.

²⁰⁵ Popis 1565, s. 299: „Як8бѣ Воитеховичъ з Дроковъ и с Талечына – к?он в каф[ѣтане] з още[помъ]”; Popis 1567, k. 1068: „Калечино. Мѣсяса октября 9 дня. Якубѣ Войтеховичъ конь, кор. Станиславъ Войтеховичъ конь, кор. Павелъ Войтеховичъ конь, кор”; AUPL, s. 249: „Paulus olim Alberti de Caleczino, Martinus olim Alberti de ibidem”; tamże, s. 250: „Jacobus olim Alberti de Caleczino, Stanislaus olim Alberti de ibidem”; ASK I 47, k. 600v: „Slachathny Fącz przeslego Łukasza z dobr swoich [...] Item s kałęczyna skupna z wloki”; tamże, k. 602v: „Villa Porosla Głuchi, Grziwy y Kije, Kałęczino [...] Slachathny Michal przeslego jurgiego [...] item thenze z Kałęczina skupna swego spulwloczka slacheczkie[go]” (obie wzmianki z 1580 r.); tamże, k. 717: „Slachatny Michal przesle[go] Jurie[go] [...] a s kałęczyna spulwloczka gr 7 dal to” (1581 r.); ASK IV 41, k. 67: „Villa Całęczyno dano z wloki iedney czo iest przy wsi Raczbiorach Bzdzisewie [...] Thes spulwloczka slach[aczkię]o] przy porosli gluchach y grziwach VI: supra” (1581 r.).

Ziemia	Miejscowość	Parafia	Własność	Wzmianki źródłowe
bielska	Komorowo ²⁰⁶	Tykocin		1565, 1567, 1577, 1591, 1634, 1635
	Kostrzy-Masłowizna ²⁰⁷	Wyszonki Kościelne		1588*
	Koszewicze ²⁰⁸	Narew	(k)	1576*
	Kruszewo Mateuszowięta ²⁰⁹	Sokoły		1578*
	Piotrowizna ²¹⁰	Goniądz		1591*
	Przytułki ²¹¹	Knyszyn	(k)	1569, 1576, 1578, 1602, 1664
	Roszki-Czirzunki ²¹²	Płonka Kościelna		1580*
	Solniki ²¹³	Rajgród		1577–1581, 1591, 1634
	Wolica ²¹⁴	Brańsk	(k)	1558*
	Wyprotka ²¹⁵	Suraż	(k)	1558*
Żyranowie ²¹⁶	Tykocin		1591*	
drohicka	Długa Dąbrowa-Buczewizna ²¹⁷	Dąbrowa Wielka		1576*

²⁰⁶ Popis 1565, s. 317: „Матыс Серафинович с Комарова – к?он в каф[ѣтане] з ошепом”; Popis 1567, k. 1179–1180: „Парафия Тыкотинска [...] Коморово”; ASK I 47, k. 269v: „Villa Bagienskie Slachatni Andrzy olim Alexy szesczi swy[ch] y od unszych czesnikow swych s Komorzowa y z dopkowa” (1577 r.); tamże, k. 799: „Paraphia Thykoczka [...] Siekierki. Niecziecha. Hermany. Komorowo. Włok slacheczkich 20. Włok osiadłych 3” (1591 r.); APB, Księga grodzka brańska z 1640 r., k. 20v (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1634 r.): „Komorowo”; tamże, k. 37v (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1635 r.): „Komorowo”; por. I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 85, gdzie potwierdzenia dla lat 1598, 1604 i 1668 pochodzące ze zbiorów Ignacego Kapicy Milewskiego; Informacja zawarta w HerKM (s. 138: „Dom Hermanowskich. Dobra dawniej Komorowo, teraz Hermany zwane w ziemi bielskiej leżą”) sugeruje, że dobra Komorowo zostały włączone (przyłączone) do osady Hermany lub zmieniły nazwę na Hermany, jednak przytoczone powyżej wzmianki źródłowe wskazują, że nazwa Komorowo funkcjonowała nadal w drugiej połowie XVI oraz w XVII w. Informacje zawarte w wypisie z pomiarów włócznej starostwa tykocińskiego z 1559 r. pozwalają przypuszczać, że Komorowo znajdowało się najpewniej pomiędzy Łopuchowem a Hermanami, na prawym brzegu rzeki Ślina; zob. APB, mkf 278, Teki Glinki, teka 278, s. 150: „Wedle siola Łopuchowa y wedle siola Komarowa nad rzeką Sliną nad iednym miescu gruntu srednie[go] włoki cztyry ieszcze niedobrze wyprawione”.

²⁰⁷ ASK I 47, k. 745v: „Kocz Schaby Kostrj Masłowizna”.

²⁰⁸ LWP 1570, 1576, s. 127: „Sioło Koszewicze i Rakowicze – W tych siolach leziw 16, z których pust[y]ch leziw 5, a z przyjętych leziw 11; z każdego płacą po gr lit. 20, co czyni zł pol. 9/5”.

²⁰⁹ ASK I 47, k. 445v: „Sliachetny Adam sin woycziechow s Krussewa z matheussowiath s czesnikamy szwemy s Kruszewa ze dwu włok sliacheczkich po gr 15 czini fl. 1”.

²¹⁰ Tamże, k. 801: „Paraphia Ganiędzka [...] Piotrowizna. Włok osiadłych 3”.

²¹¹ ASK LVI 110 (dawne K11), k. 13v: „Trzecie Siolo Iowniki w ktorim iesth grunthu przedniego cziaaglich włok 9 sktorich mlinarska na cziesielstwo wolna włoka 1”; LWP 1570, 1576, s. 74: „Pierwsze wójtostwo hraboliwskie, w którym jest siól 5: [...] Siolo Przytułki albo Jowinki lit. kop 9/28”; ASK I 47, k. 392: „Wolosc Knyszynska [...] Wiesz przitulka w niey włok 9”; LWP 1602, s. 11: „Siolo Przytułki albo Sowniki W tem siele jest włok 9, z których wolna 1 na cieślę, z której powinien robić do dwora cziesielską robotę. [...] Jest przy tem siele młyn, z którego dają żyta beczek 25 miary młyńskiej”; tamże, przyp. 28: „Wież niezidentyfikowana, najprawdopodobniej zanikła. Znajdowała się nad rzeką Nereślą na południe od wsi Kropiwnica”. W lustracji z 1664 r.: „Przytuły alias Sowniki”, MK XVIII 64, s. 593; por. I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 142.

²¹² ASK I 47, k. 606v: „Thenze Augustin dal z Roszkow czirzunkow z włoki sliacheczkiej y z morgow siedm”.

²¹³ „Była to zapewne wieś służebna, zamieszkała przez solników rajgrodzkich, choć nie można wykluczać związku jej nazwy z Solistowem i rz. Solistówką. Jej bliższa lokalizacja nasuwa pewne trudności. Wiadomo, że część gruntów tej wsi weszła w skład pól wsi Żrobki, Łabętnik, Pomiany i Solistówka. [...] Dziś nazwa pola i lasu Solniki jest znana tylko na północ od Pomian, a na wschód od Łabętnika, oraz Solnikowa Biel na północno-wschód od Solistówki (Materiały T. Zdanewicza). Z drugiej strony w 1577 r. jest wspomniana villa Solniki lub włoki przy gruncie mieszczan na Solnikach”, J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 82; brak wspomnianych nazw w PRNG; por. I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 160.

²¹⁴ AWAK 14, s. 27: „Wieska Wolycza. W niey ogrodów 15. Zapłacono z każdego po gr. 6, czyni kop 1 gr 30”; tamże, s. 44: „Ogrodnikow. Wioska Wolica [...] Summa ogrodnikow 15”.

²¹⁵ Tamże, s. 46: „Wież Wyprothka Mienka. W niey włok 21. Zapłacono czynszu z włok 21 po gr. 60. Zapłacono z obrubów 2 czynszu z Woczniow y Stepankow, w ktorech iest włok 5, po gr. 60, wszystkiego czyni kop 26”; tamże, s. 54: „Wież Wyprothka Mienka [...] W tey wsi włok 21”.

²¹⁶ Można przypuszczać, że wymienione w 1591 r. *Zyranowie* (ASK I 47, k. 799: „Zyranowie Tatory Dobki Babino Bagienskie włok slacheczkich 25 włok osiadłych 2,5”) odnosi się do określenia właściciela lub płatnika; por. *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. 5, z. 1, red. W. Taszycki, Wrocław 1977, s. 77–78.

²¹⁷ ASK I 47, k. 60v: „Długodabrowa gogolia Dziecziel Buczewizna Sliachetny Grzegorz nigdi Stanislawow oddal pobor szesczi szwey ze trzech ogrodnikow po gr 4 Sliachetny Sebastian nigdi Pawlow Kamienski oddal pobor s czesnikami szwemi s piazci włok sliacheczki po gr 12”; Buczewizna to prawdopodobnie dział Dąbrowy-Dzięcieli.

Ziemia	Miejscowość	Parafia	Własność	Wzmianki źródłowe
drohicka	Długa Dąbrowa-Marcinówka ²¹⁸	Dąbrowa Wielka		1576*
	Dzieweczka ²¹⁹	Paprotnia		1588*
	Grabowo ²²⁰	Kuczyn		1554, 1576, 1580, 1588, 1717
	Kaczyno Małe ²²¹	Dąbrowa Wielka		1567*
	Kamień Średni ²²²	Dąbrowa Wielka		1567*
	Klimuntowszczyzna ²²³	Kuczyn		1580*
	Kłopoty-Piotry ²²⁴	Drohiczyn		1567, 1580
	Krynki-Pławy ²²⁵	Pobikry		1547, 1588
	Łempice Andrale ²²⁶	Winna-Poświętna		1567, 1576, 1588
	Łempice Nowe ²²⁷	Winna-Poświętna		1578, 1580
	Małki ²²⁸	Paprotnia		1565, 1567, 1580

²¹⁸ Tamże, k. 60v: „Długodabrowa Dziecziel Zablotna Sliachetni Seraphin Sin nigdi Barthosow oddal pobor z marczinowwthi [sic!] ze trzech ogrodników po gr 4”; wspomniane Marcinowięta mogły być działem którejś z części Dąbrowy.

²¹⁹ Tamże, k. 743v: „Krinki Kaliski Dzieweczka Andrzej Kaliski zwlok slach[eczkich] 3 Morgow 10 fl 1/20”; można również przyjąć, że *Dzieweczka* odnosi się do określenia właściciela lub płatnika któregoś z dziedziców Kalisk lub Krynek; por. *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. 1, z. 3, red. W. Taszycki, Wrocław 1967, s. 563.

²²⁰ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-27, k. 260: w 1554 r. Rafał i Waclaw, synowie zmarłego Abrahama z Lubowicza, zastawiają części albo dział od Płonki do granicy Moczydłowskiej w dobrach Grabowo Lubowicz, pod dobrami Szepietowo, Wojciechowi, synowi Jana Piotrasza z Wojen-Piętków, informacja od dr. T. Jaszczolta; ASK I 47, k. 56: „Slachetni Jurgi Voino szin nigdi Janow oddal pobor zwlok sliacheczskich pulтору po gr 12 tho iest z Grabowa spulwloczka Szadowa z Lubowicza z wloki”; tamże, k. 541: „Sliachatni Simon Pięthka z bracją swoią [...] z Grabowa dał oth yednego pulwloczka ziemskiego”; tamże, k. 749: „Lubowicz Grabowo Jan y Szesny z wlo[k]i osiad[le]i 1: ogrod: rol: 4 bez rol: 2 Lenarth Woiczich Jerzy Stanislaw Krupa zwlok slach[eczkich] 4,5”. Kasztelan podlaski Wiktoryn Kuczyński w swoim pamiętniku pod rokiem 1717 zapisał: „Także kupiłem okrąg zwany Zabłocie za fl. 900 od JMP Tomasza Wolińskiego, które to pastewniki należały do Piętk Gręsk, zaprzędane były poprzedniemu dziedzicowi Wilków, leżą między granicami: Grabowa, Moczydł, Szepietowa i Szeligi Piętki”, cyt. za: tenże, *Pamiętnik 1668–1737*, red. J. Maroszek, Białystok 1999, s. 48.

²²¹ Popis 1567, k. 938: „Кацыно Малыє. Мартинь Якубовичь кляча, кор. Михаль Авгуштынович кляча, кор. Жикгимонтъ Авгуштынович кляча, мечь. Петрь Шимановичь высалъ сына Войтеха, кляча, мечь. Янь Шимановичь, кляча, мечь. Янь Петровичь кляча, мечь. Брикцы Янович кляча, кор. Адамъ Щаснович кляча, кор. Яронимъ Авгуштынович кляча, кор. Станиславъ Мартинович кляча, кор. Матей Мартинович кляча, кор. Янь Бернатович кляча, кор”.

²²² Tamże, k. 932–933: „Камень Середни. Алекши Янович кляча, каө., рогати. Матысь Янович кляча, каө., саб. Якубъ Матысович кляча, мечь. Станиславъ Миколаевич кляча, мечь. Войтехъ Яронимович кляча, рогати. Ябрамъ Станиславович кляча, мечь. Вавърынецъ Станиславович Вошчолокъ кляча, мечь. Катерына, Щасного девька, высала мужа своего, кляча, каө., мечь”.

²²³ ASK I 47, k. 541: „Sliachatni Simon Pięthka dał z bracją swoią s klmunthowszczyzny z wlok 3 y ¼ po gr 15”; prawdopodobnie to dział Kuczyna należący w początkach XVI w. do Klemensa-Klimunta Kuczyńskiego.

²²⁴ Popis 1567, k. 878–879: „Клопоты Петры. Михаль высалъ сына Крыштова конь, каө., рогати. Мартинь Шимановичь конь, мечь. Собостьянь Петрович конь, каө., мечь. Станиславъ Якубович конь, каө., рогати. Михаль Степанович конь, каө., рогати., мечь. Кгабриель Степанович конь, каө., рогати., секер. Петрь Сеткович конь, рогати., мечь. Станиславъ Малиновский конь, каө., рогати”; ASK I 47, k. 505: „Klopothi Piothry Sliachatni Jakub Waskow szesznikami swemi daly zwlok 9 y 1/3 ziemskich po grs 15 czini zlotich 4 gr 20”.

²²⁵ ADS, sygn. D 45, k. 453v: „Krinky Plewty, Borowe, Białokunki, mansos viginti duos, pro decem taxant”; ASK I 47, k. 751v: „Krinki Pławy Białokunki Borowe Jerzi Krinsky szasz[nikami] zwlok slach[aczkich] 10 fl 5”.

²²⁶ Popis 1567, k. 914: „Лампице Андрияле. Щасный Янович з Лампиць зь Ендриялевь пешъ з рогати”; ASK I 47, k. 49v: „Lempicze Vndralie Thomek nigdi Raphaelow oddal pobor spulwlocznika gr 10. Sliachetni Thomasz Nigdy mikolaya winskiego oddal pobor zogrodnika gr 4. Sliachetni Baltizer Tofil Andrzej szin wojciechow, oddali pobor zwloki sliachecznych którą szami zarabiają gr 12. Sliachetni Bartotosz [sic!] Stanislawow oddal pobor szeszczi szwei zogrodnika iednego gr 4. Sliachetni Stanislaw Lempiczki Krawiecz oddal pobor zwloki sliacheczkiej którą szami zarabia gr 12. Tenze Stanislaw szesznikami szwemi oddal szeszczi janowskiej zwloki sliacheczkiej którą szami zarabiają gr 12”; ASK I 47, k. 745v: „Lepicze Klesze Andrale. Thomas szesznikami zwlok slach[ecznych] 21”; por. Kondratiuk, s. 115.

²²⁷ ASK I 27, k. 933: „Lepicze nowe slach[atny] Jan Woiczichow szeszniki z wlok 10 slach[ecznych]”; ASK I 47, k. 533: „Lempicze nowe Sliachatni Sthanislaw zandraliow nowey wsey dał szesznikami swemi zwlok 3,5 ziemskich y 1/3 trzecizni ziemski po gr 15”.

²²⁸ Popis 1565, s. 343: „M[e]c[e]да а8г8ста 18 днѣ Ваулавъ и Адамъ Миколаевич з Люзовъ, з Пань, з Малкъ и с Таркова ставили 2 кони зброино з ощепы”; Popis 1567, k. 953: „Малки. Станиславъ Петрович пешъ, рогати. Едамъ Кролевич конь, каө”; ASK I 47, k. 512: „Lozi papi malki Sliachatni Sthanislai y loza s szesznikami swemi dał zwlok

Ziemia	Miejscowość	Parafia	Własność	Wzmianki źródłowe
drohicka	Miodusy-Szczepanowięta ²²⁹	Miodusy Wielkie		1567, 1578, 1580
	Moczydły-Szosty ²³⁰	Perlejewo		1567*
	Orły ²³¹	Mokobody		1547, 1567, 1580, 1588, 1726
	Pożegi ²³²	Wysokie Mazowieckie		1552, 1558, 1578, 1579, 1582
	Sadowo ²³³	Kuczyn		1576, 1578, 1580, 1588, 1726
	Siennica ²³⁴	Rudka		1538, 1553, 1562
	Stelokowo ²³⁵	[nieznana]		1569*
	Sułki ²³⁶	Winna-Poświętna		1578, 1580, 1588
	Tybory-Żuławy ²³⁷	Jabłonka Kościelna		1578, 1580, 1588

ziemskich 5 po gr 15 [...] Sliachathni andrzy papinsky y marczin z malk szesnikami swemi dały zwłok ziemskich 5 po gr 15”;

możliwe, że położona była pomiędzy wsiami Łęczyski i Saprotnia oraz pomiędzy osadami Łozy i Pluty.
²²⁹ Popis 1567, k. 939: „Параоѣя Яблона Мала Свирчево. Село Медусы Степановента. Станиславъ коваль кляча, мечъ. Казимерь Рааоловичъ кляча, мечъ. Станиславъ Рааоловичъ кляча, мечъ. Матеѣ Андреевичъ кляча, мечъ. Яронимъ з маткою своею кляча, мечъ. Якубъ Матеевичъ кляча, мечъ. Жигимонтъ Станиславовичъ кляча, мечъ, секер. Удова Мартинова выслала сына Яна, кляча, мечъ”; ASK I 27, k. 931: „Miodusy Szczepanowięta Slach[atny] Macziey Andrzeiow z bracią z miodussow Lithwy Szczepanowięth Sthankowięth Woyciech s sinowczami 11 włok slach[eczkich]”; ASK I 47, k. 556v: „Szczepanowiętha miodusi Sliachathny Kazimierj dal z wlok 4 ziemskich po gr 15 czyni zło 2”;

możliwe, że była to

część wsi Miodusy-Litwa.

²³⁰ Popis 1567, k. 906: „Мочидлы Шосты Рафалъ Матеевичъ выслать сына Станислава, кляча, кор”.

²³¹ ADS, sygn. D 45, k. 455v: „Zemły, Pieńki, Orły quatuordecem, pro decem”; Popis 1567, k. 1004: „Орлы. Матеѣ Депа Павловичъ кляча, као., кор. Янъ Андреевичъ отъ ойца своего кляча, кор. Янъ Андреевичъ”; ASK I 47, k. 517v: „Pieńki zemli orli Sliachathni Jakub Swinarski Stubwiesek dal z wlok ziemskich 10 po gr 15 czyni zło 5”;

tamże, k. 741v: „Zemli Pieńki Orły Stanislaw Szwinarski szesznikami z zeszni (sic!) z wlok slach[eczkich] 10 fl 5”; Synod 1726: „Orły”.
²³² „Wieś Pożegi nie przetrwała do naszych czasów. Nie znamy nawet jej dokładnej lokalizacji, można tylko przypuszczać, że znajdowała się gdzieś pomiędzy Osipami a Brykami na gruntach przylegających do miasta Wysokie. [...] Wizytacja z 1605 r. nie wspomina już o Pożegach”, E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 47. ASK I 27, k. 931v (1578 r.): „Slach[atny] Marczin Młodzianowski Namiestnik Wysoczeki od Pana Owssianego Dzierzawczy Wysoczekiego dal [...] z ossipow i Pożekow z wlok 5 y czwierci oszia[dlich] y 8½ wlok pustych”; zob. też Kapicjana 9, s. 67 (1552 r.); ZZG, sygn. 1, s. 105: „Stanislaw Wnethrek de Pożegi” (1558 r.); MK 120, k. 486v (1579 r.); MK 127, k. 76 (1582 r.); materiały źródłowe do wsi Pożegi zebrał E. Kalinowski; tenże, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 47.

²³³ ASK I 47, k. 56: „Sadowo Liubowicz [...] Sliachetni Jurgi Voino szin nigdi Janiow oddal pobor z wlok sliacheczkich pulтору po gr 12 tho iest z grabowa spulwloczka s zadowa z Liubowicza z wloki”; ASK I 27, k. 928: „Sadowo Slach[atny] Jrzi Woyno od 1,5 wlok slach[ackich] z Lubowicza Sadowa Grabowa a slach[atny] Jakub z brathem Woinowie 1 wloki slach[ackiej] i ogrod[nika] bez rol 1”; ASK I 47, k. 541: „Sadowo Sliachathny Sthanislaw pank dal z wlok ziemskich 2”; tamże, k. 749v: „Sadowo Kuczino Stanislaw Pak z wlo[k] slach[aczkich] 3”; Synod 1726: „Sadowo”.

²³⁴ W 1538 r. Zofia Hlebowiczowa przekazała dobra Rudka swojemu zięciowi Maciejowi Kłoczce, m.in. *Semycza* (LMAVB, f. 1-139); Siennica występuje w podziale dóbr między Mikołajem Hlebowiczem a Stanisławem Połońskim w 1553 r. (NGAB, Mińsk, f. 1715-1-84) oraz w darowiźnie dóbr Rudka (Syenicza) Maryny Mściślawskiej Kiszkowej staroście mostowskiemu i skidelskiemu Janowi Wiktorzynowi w 1562 r. (RGADA, f. 356-2-6, k. 304); informacja od dr. T. Jaszczolta. Możliwe, że leżała w pobliżu rzeki Siennica.

²³⁵ AUPL, s. 271: „szl. Stanislaw Czeciborski z Stelokowa i od ojca swego starością już zjętego”.

²³⁶ ASK I 27, k. 932v: „Winna Krziszki Wilky Czibory Sulky Slach[atny] Szesny Mikołaiow imieniem Plebana Winskigo dal, Sulk, Kryszcz spulwloczka slach[ackiego] y 2 komor[nikow] po gr 2, od ogrod[nika] 1 bez rol. Slach[atny] Mathysz Janow s Cziborow Winney Sulk Wilkow szesniki zwłok 6,5 slach[ackich]”; ASK I 47, k. 532v: „Winni Kriszki Witki Czibory Sutki Sliachetni Sthanislaw sin nigdi Jana Sulkowa dal szesnikami swemi s tich wiesok z wlok 6,5 ziemi [...] Sliachathni Jan sin niebosczika Maczieya i Woyciecha (sic!) dal szesnikami ziemskich 3,5 po gr 15”; tamże, k. 745v: „Villa Kriski Wilki Sulki Czibory Math[iey] Winski szesnikami z wlok slach[eckich] 6,5”.

²³⁷ ASK I 27, k. 930v: „Trczianka Żuława Thybory Slach[atny] Salomon Jablonski Barthosz Kulchan s Thyborow Trczianki zwłok 5 slach[ackich] [...] Slach[atny] Daniel szesniki szwemi zwłok 4 slach[aczkich]”; ASK I 47, k. 543: „Trzanka Żuława Thib[o]rji Sliachathni Salomon Jablonski szesnikami swemi s Thiborow y Trczianki dal z wlok 5 ziemskich po gr 15 [...] Sliachathni Dawid szesnikami swemi piothrowiethy s Thiborow Trczianki dały zwłok ziemskich 5 po gr 15”; tamże, k. 753v: „Tibory Kamionka Żuława Jezierna Barthosz szesny szesz[nikami] zwłok slach[aczkich] 10 [...] Jarosz Jalbrzikowski zwłok oszad[lich] 1,5 y ¼ ogrodnikow rolnych 3”. „[...] występuje też [...] część Tybor zwanych Żuława, prawdopodobnie zlokalizowana gdzieś pomiędzy Trczianką a Kamianką. Niewiele więcej można o tej wsi czy przysiółku powiedzieć, nie pojawia się już bowiem w rejestrach pogłównego z następnego stulecia”, E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 102. Według przekazów znajdujących się w transakcjach zawartych w księgach sądowych drohickich z 1568 r. wieś Tybory-Żuławy znajdowała się prawdopodobnie pomiędzy wsiami Tybory-Trczianka, Tybory-Kamianka, Tybory-Jezierna i Jabłonka Świerczewo (NGAB, Mińsk, f. 1759-2-31, k. 25, 368v); informacja od dr. T. Jaszczolta.

Ziemia	Miejscowość	Parafia	Własność	Wzmianki źródłowe
drohicka	Uleski ²³⁸	Rudka		1538, 1558
	Wichowo ²³⁹	Kuczyn		1576, 1580, 1726
	Wola Niemojska ²⁴⁰	Mordy		1567*
	Ziemaki ²⁴¹	Dąbrowa Wielka		1569*
mielnicka	Wólka ²⁴²	Sarnaki		1567, 1580

Aleksander Jabłonowski szacował liczbę wsi na Podlasiu (dane tylko z lat 1571–1591) na 1304 osady, gdzie powiat drohicki to 534 miejscowości, mielnicki – 109, brański – 235, suraski – 208 oraz 218 w powiecie tykocińskim²⁴³.

Ustalenia ZAH przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Gęstość osadnictwa na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Powierzchnia w km ² według ZAH	Powierzchnia w km ² według Jabłonowskiego ²⁴⁴	Liczba miejscowości ogółem	Liczba miejscowości na 100 km ²
bielska	5811	5410,85	895	15,4
drohicka	3550	2779,26	651	18,4
mielnicka	1169	1375,68	129	11,0
Razem	10 530	9565,79	1675	15,9

²³⁸ W 1538 r. Zofia Hlebowiczowa przekazała dobra Rudka swojemu zięciowi Maciejowi Kłoczce, m.in. *Vlesky* (LMAVB, f. 1-139); brak ich w późniejszym podziale dóbr między Mikołajem Hlebowiczem a Stanisławem Połońskim w 1553 r. (NGAB, Mińsk, f. 1715-1-84) oraz darowiznie dóbr Rudka przez Marynę Mścislawską Kiszkową staroście mostowskiemu i skidelskiemu Janowi Wiktorzynowi w 1562 r. (RGADA, f. 356-2-6, k. 304), Vlezki występują w intromisji Mikołaja Kiszki do części dóbr Rudka z 1558 r. (NGAB, Mińsk, f. 1759-2-28, k. 103v, 116v); informacja od dr. T. Jaszczolta.

²³⁹ ASK I 47, k. 55v: „Sliachetny Jan nigdi Klimuntow oddal pobor szeszci szwey Kuczina z Wichowa Trojanowa spulwlocznikow trzech osiadlich po gr 10 i ze dwu ogrodnikow po gr 4 [...] Sliachetny Woiczeh Kuczinski nigdi mikołaiow z Grodka Kuczina oddal pobor z brathem szwim marczinem ze wsziskich czeszci swych Kuczina Grodka Wichowa Trojanowa Zabincza ze dwu pulwlocznikow po gr 10 a z ogrodnika gr 4”; tamże, k. 541: „Sliachathni Woyciech Luniewski dał [...] z Wichowa z iedney włoki osiadły złothy 1”; Synod 1726: „Wichowo”.

²⁴⁰ Popis 1567, k. 953–954: „Параѡна Мордка Воля Немојска и Яйкимовска Мартинъ Ревуски конь, каѡ. пр., рогати. Миколай Лясковски Андреевич конь, каѡ., рогати. Мартинъ Здебський пешь съ кор. Анъна вдова Трёмъбница выслала зятя Счасного съ Обичовъ, кляча. Сераѡнъ Сошенский кляча, мечъ. Езоѡъ Сошенский кляча, мечъ. Томъко Декгетка выслалъ сына, конь, кор. Валенты Сошенский выслалъ сына Яна конь, каѡ. Станиславъ Здебски выслалъ сына Яна, кляча, мечъ. Криштоѡъ Сошенский Вахноиць кляча, каѡ”.

²⁴¹ AUPL, s. 282: „dziedzicowie z Długiej Dąbrowy Kask i Ziemaków”; zob. T. Jaszczolt, *Napływ rycerstwa i szlachty*, s. 209–210.

²⁴² W 1567 r. Stanisław Niemira dziedzic z Ostromęczyna, Niwic i Gnojna zastawił „villa dicta Volka Kyssełowa” (w tekście transakcji także zapisy: „Kyssełowa Volka”, „Volka Kyssełowska”) Stanisławowi Poniatowskiemu z Borzyłowej Woli; NGAB, Mińsk, f. 1726-1-1, Księga grodzka mielnicka, k. 363 (informacja od dr. T. Jaszczolta); ASK I 47, k. 553: „Osthromieczin Urodzony piotr Skarbek przes sluge swe[go] ogunowskiego dal [...] z wolki z wlok osiadlich 3”; D. Michaluk oznaczyła Wolę (bez podania argumentów za taką lokalizacją) na północny zachód od Ostromęczyna; zob. Michaluk, Ziemia mielnicka, mapa 3: *Osadnictwo w ziemi mielnickiej*, mapa 4: *Osadnictwo w ziemi mielnickiej w 1674 r.*, mapa 5: *Sieć parafialna Kościoła katolickiego w ziemi mielnickiej w 1580 roku*. Piotr Skarbek (wymieniony w 1580 r.) to zięć Stanisława Niemiry, który w posagu po żonie wziął tę Wolkę; prawdopodobnie położona była blisko Kisiełewa, możliwe, że od strony Ostromęczyna.

²⁴³ Podlasie II, s. 48; w tabeli błędne zsumowanie: powinno być 660 osad i w konsekwencji 1303 miejscowości przy podanej liczbie 207, w powiecie suraskim powinno być 208, tak jak w dalszych zestawieniach, zob. tabele na s. 52, 78, gdzie w powiecie suraskim widnieje cyfra 208.

²⁴⁴ Tamże, s. 27; powierzchnia ziem w milach kwadratowych to: ziemia bielska – 98,27, drohicka – 50,47, mielnicka – 24,98, co łącznie daje dla całego Podlasia 173,72 mile kwadratowe. W 1795 r. powierzchnia woj. podlaskiego oszacowana została na 174,15 mil kwadratowych; szczegółowe wyliczenia dla poszczególnych powiatów (wraz z liczbą ludności) zob. A.C.A. Friederich, *Historisch-geographische Darstellung Alt- und Neu-Polens mit 2 Karten*, Berlin 1839, s. 151–152; gdzie *Das Land Bielsk* to 77,14 mil kwadratowych, *Das Land Mielnik* – 23,92 i *Das Land Drohiczyn* – 73,09 mil kwadratowych, krótki opis Podlasia (*Die Woiwodschafft Podlachien oder Bielsk*) zob. s. 149–152.

Jak widać z przedstawionego materiału, średnia gęstość osadnictwa Podlasia w drugiej połowie XVI w. wynosi prawie 16 (15,9) miejscowości na 100 km². Należy jednak pamiętać, że są to dane orientacyjne i mają charakter przybliżony. Uwzględniają z jednej strony duże miasta, a z drugiej zarówno jednodworcze osady młyńskie i folwarki, jak i przysiółki złożone z kilku zagrod. Na terenie województwa podlaskiego oprócz miejsc o dużej gęstości osadnictwa występowały także rejony słabo zaludnione oraz niezamieszkałe, jak np. obszary puszczy i lasów, bagien i mokradeł oraz błot czy dolin rzecznych²⁴⁵. Największą gęstość osadnictwa obserwujemy w ziemi drohickej – 18,4 osad na 100 km², najmniejszą zaś w ziemi mielnickiej – 11 miejscowości na 100 km². Średnia liczba miejscowości ziemi bielskiej (15,4 osad na 100 km²) zbliżona jest do średniej całego województwa podlaskiego.

Gęstość osadnictwa w poszczególnych województwach Korony w drugiej połowie XVI w. przedstawia tabela 4.

²⁴⁵ Na mapie Perthéesa teren pomiędzy Goniądzem a Rajgrodem opisany został jako „Błota znaczne przez które letnią porą nie można przejeżdżać chyba zimą”; zob. też *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, np.: s. 23–24: „Las w parafii białostockiej na wschód letni rozciąga się wzdłuż i wszerz na cztery mile, który nazywa się Puszczą Sobolewską. Na południe las Solnicki, brzezina i osina, między południem a zachodem zimowym Bór Marczycki około morgów dwadzieścia. Na zachód letni Bór Zawadzki wzdłuż i wszerz około pół mili. Na północ zarośle” (wcześniejsze wydanie: W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 114); s. 81: „Błota i bagna są wielkie i obszerne, zaczynają się od wioski nazwanej Krypna i od wioski Długoleki, leży między południem i zachodem zimowym do dwóch mil szerokości, te wszystkie stykają się z rzeką spławną nazwaną Narwą. [...] Chrostow więcej w parafii knyszyńskiej, aniżeli otwartego pola. Jest leśnictwo knyszyńskie [...] które wzdłuż i wszerz do trzech mil rozciąga się. [...] a po wielu miejscach chrosty i zarośle dosyć mają znaczną w sobie szerokość i długość, których nazwiska są niewiadome i dlatego się nie wyrażają” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 162); s. 90: „Lasu w parafii korycińskiej różnego na opał i budowlę użytecznego, do leśnictwa JKM ekonomii grodzieńskiej należącego, na mil dziesięć i więcej najduje się” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 171); s. 120: „Lasu jest więcej w parafii zabłudowskiej jak otwartego pola [...] w lewą stronę długości mil pięć, wszerz mil dwie. [...] Wioski niektóre mają swoje gaiki” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 198); s. 139: „Bagno znaczniejsze Zgniłka nie równej szerokości i długości, jednak najwięcej ćwierć mili [...] Bagno Pogorzałka szerokości i długości na ćwierć mili, przez które jest mostek niewygodny [...] Lasu w parafii augustowskiej jest więcej aniżeli samego pola [...] ciągnie się nad rzeką Netą aż ku południowi, szerokości i długości na kilka mil. [...] Nad samą zaś rzeką znajduje się najwięcej łąk błotnistych, które się ciągną ku południowi, w drugą stronę rzeki same zarośle i krzaki poczynają się od południa a ciągną się aż do tejże parafii sąsiedzkiej janowskiej” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 168); s. 148–149: „Błota znaczniejsze są następujące, naprzód od Augustowa nad rzeką portową Neta zwaną ciągnie się ku południowi na mil dwie i więcej długości, szerokości na kilkadziesiąt sznurów, nierówno jednak wszędzie. Drugie znaczne nad rzeką Bobrą zwaną ciągnie się ku Goniądzowi i dalej na mil kilka długości i szerokości na południe. Bagno znaczniejsze Trokiele zwane pół mili długości, szerokości zaś blisko ćwierci mili [...]. Bagno Zgniłki zwane, długości i szerokości na pół mili mające, leży między południem i zachodem zimowym półtóry mili mierne. Bagno Paluchowo zwane [...] długości i szerokości onego zmiarkować nie można, ponieważ między lasami i krzewiną niedostępną [...] Lasu w parafii bargłowskiej naokoło jest podostatkiem. [...] po wielu miejscach między lasami krzewiny i bagna niedostępne, po kilka morgów długości i szerokości zawierające w sobie” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 175); s. 178–179: „Bagno Łosiabiel ciągnie się poczynając od Downarow aż do rzeki Biebrzy na zdłuż ze trzy ćwierci mili, szeroko na ćwierć. Różnymi zaroślami zaćmione [...] Błota między Downarami i Kramkówkami oboma szerokie na prętów dwadzieścia, długie na ćwierć mili. Nazwiska nie mają. [...] Las Goniądzki do miasta Goniądza należący [...] Jest to wszerz pół mili, wzdłuż na mile aż do rzeki Biebrzy [...] Las Kramkowski do wielkiej i małej Kramkowki należący. [...] ciągnie się na wschód letni wzdłuż dwie mili wszerz [...] pół mili. Las Krzczkowski do Krzczowa i plebanii należący [...] Jest tego wzdłuż ćwierć mili, wszerz morgów kilkanaście. [...] Las Kułakoszczyzna do starostwa knyszyńskiego [...] zaroślami tylko niezdatnymi i błotami napelniony, długi na półtorej ćwierci mili, szeroki na pół. [...] Las Puszarze JP Kramkowskie[go] [...] długi na pół ćwierci mili, szeroki na kilkadziesiąt prętów. [...] Las Rybacki do Rybakow i Zblutowa należący [...] szeroki na morgów sześć, długi na pół ćwierci mili. [...] Jest więcej kawałkami różnych zarośli po rolach i po polach pozapuszczanych dla nieużyteczności gruntu bez pożytku żadnego” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 196–198); s. 205–206: „Bagno znaczniejsze nad rzeką Łkiem zaczyna się [...] przy wsi szlacheckiej Szymanach a ciągnie się ku wschodowi zimowemu blisko pół trzeci mili wzdłuż, wszerz zaś milę dużą. Błota na tychże bagnach są znaczne, przez które nikt letnią porą nie przejeżdża, chyba zimą. [...] Lasu jest więcej w parafii rajgrodzkiej niżeli otwartego pola, szczególnie jednak poczawszy od wschodu zimowego aż do zachodu, długości na mil pół trzeciej, szerokości na mil półtóry. Drzewa [...] jest podostatku” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 216); s. 219: „Lasu z łąkami błotnistymi do rzeki Biebrza w parafii Trzciańskiej mało, co nie na równie z otwartym polem znajduje się, poczawszy od rzeki Neresli [...] którego wrzec miejscem na małą, miejscem na wielką milę, a z łąkami błotnistymi nad rzeką Biebrzą leżącymi, na dwie mile mierne, gdzie rozgranicza województwo podlaskie od mazowieckiego i parafii trzciańskiej od burzyńskiej” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 225); por. też „Miasta Narwi prętowanie (Excerpt wyjęty z lustracyi Dziewiałtowskiego miasta Narwi zapadły w roku 1560 (Sub folio 479)”, [w:] AWAK 14, s. 72–76, gdzie opisy: „Zascianki y błota przy miescie Narwi” oraz „Błota puste, nikczemne przy miescie Narewskim”.

Tabela 4. Gęstość osadnictwa na ziemiach polskich Korony w drugiej połowie XVI w.²⁴⁶

Województwo	Liczba miejscowości na 100 km ²	Liczba miejscowości	Powierzchnia w km ²
płockie	26,3	1131	4304
łęczyckie	21,9	948	4326
brzeskie kujawskie	20,6	679	3293
mazowieckie	19,9	4583	23 016
podlaskie	15,9	1675	10 530
rawskie	15,6	965	6173
malborskie	13,8	290	2096
chełmińskie	13,7	636	4654
kaliskie	13,2	2255	17 127
krakowskie	12,9	2577	20 043
ziemia dobrzyńska	12,7	388	3063
inowrocławskie	12,4	343 ²⁴⁷	2775
sieradzkie	12,1	1520	12 525
sandomierskie	11,9	3059	25 790
księstwo siewierskie	11,5	78	679
poznańskie	9,2	1529	16 653
lubelskie	8,6	915	10 684
pomorskie	8,4	1079	12 907
Korona (bez Warmii)	13,6	24 650	180 638

Jak widać z przedstawionych powyżej danych, średnia gęstość osadnictwa na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. ustępuje jedynie czterem województwom Korony (płockie, łęczyckie, brzeskie kujawskie i mazowieckie). Pod względem liczby osad województwo podlaskie zajmuje również piątą pozycję, po województwach: mazowieckim, sandomierskim, krakowskim i kaliskim. Spoglądając przez pryzmat powierzchni poszczególnych województw koronnych w omawianym okresie, Podlasie znajduje się na miejscu dziewiątym, ustępując następującym województwom: sandomierskiemu, mazowieckiemu, krakowskiemu, kaliskiemu, poznańskiemu, pomorskiemu, sieradzkiemu i lubelskiemu.

²⁴⁶ MPK, s. 35; S. Wojciechowski, *Rozmieszczenie osiedli*, [w:] AHP Lubelskie, w tej edycji III.3.1.3; H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.1.5; tenże, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.1.1; A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.1.4; U. Zachara-Związek, T. Związek, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Kujawy, w tej edycji III.3.1.6.

²⁴⁷ U. Zachara-Związek, T. Związek, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Kujawy, w tej edycji III.3.1.6, w województwie inowrocławskim podają liczbę 343,5 miejscowości; w tym miejscu do obliczeń zaokrąglamy ją do 343.

ANEKS

Okolice szlacheckie poświadczone źródłowo w latach 1550–1600²⁴⁸

(w nawiasach podano nazwy współczesne)

• **ziemia bielska:**

1. **Borowo** (Borowskie)²⁴⁹ = -Cibory, -Gziki, -Michały, -Skórki, -Stare, -Szepiotki, -Wypychy, -Żaczki;
2. **Brzeziny** = -Chrościanka, -Janowięta, -Wytrykusy;
3. **Brzozowo** = -Antonie, -Chrzczony, -Korabie, -Maćkowieța, -Panki, -Solniki, -Stare;
4. **Chojane** = -Bąki, -Boruty, -Gorzany, -Pawłowieța, -Piecki, -Sierocięta, -Stankowieța, -Stara Wieś;
5. **Dzierżki** = -Janowięta, -Stankowieța, -Starawieś, -Tomkowieța, -Ząbki;
6. **Falki** = -Bartki, -Filipy, -Godzieby, -Janowięta, -Klimowieța, -Kowale, -Nowosady, -Paskowieța, -Stare, -Włosty;
7. **Franki** = -Chrościele, -Dąbrowscy, -Piaski;
8. **Gąsówka** = -Oleksino, -Stara Wieś, -Wojtkowieța;
9. **Gołasic**²⁵⁰ = -Dąb, -Górki, -Mościska, -Puszcza, -Wola;
10. **Grodzkie** = -Nowa Wieś, -Stare, -Szczepanowieța;
11. **Jabłonia** (Jabłoń) = -Biskupki, -Dąbrowa, -Dobki, -Jankowce, -Kościelna, -Markowieța, -Piotrowce, -Rykacze, -Wspały, -Zarzecze, -Zębrowizna;
12. **Jamiolki** = -Kłosy, -Kowale, -Piotrowięta, -Świetliki;
13. **Kalinowo**²⁵¹ = -Czosnowo, -Sulki, -Trojanki, -Trojanki-Nowa Wieś;
14. **Kamięskie** (Kamińskie) = -Jaski, -Ocioski, -Wiktory;
15. **Kobyliно** (Kobylin)²⁵² = -Gnatki, -Kuleszki, -Pieniązki, -Poświętne;
16. **Kostrы**²⁵³ = -Masłowizna, -Podsędkowieța, -Pułazie, -Stare;
17. **Krasowo** = -Częstki, -Rybały, -Wielkie;
18. **Kropiwnica** (Kropiewnica) = -Gajki, -Kiernoski, -Racibory;
19. **Kruszewo** = -Brodowo, -Głąby, -Mateuszowieța;
20. **Kulesze** = -Litwa, -Maćkowieța, -Miziołki, -Podawce, -Podlipne, -Rokitnica, -Wykno Nowe, -Wykno Stare;
21. **Łapy** = -Barwiki, -Bociany, -Bursięta, -Dębowizna, -Dzięciele, -Korczaکی, -Kosmytki, -Kwity²⁵⁴, -Leśniki, -Łynki, -Nowosiółki, -Pluśniaki, -Rechy, -Stryjce, -Szołajdy, -Wagle, -Wity, -Wojtasze, -Zięciuki, -Żaki;
22. **Niewodnica**²⁵⁵ = -Bronczany, -Brzosczyńska, -Koryckich, -Lewicka, -Nargilewska, -Siestrzytowskich, -Wysockich;
23. **Niwino** (Niewino) = -Borowe, -Janowięta²⁵⁶, -Leśne, -Mruczki, -Popławy, -Spasy, -Stare;

²⁴⁸ Brak przeprowadzonych kwerend w zachowanych podlaskich księgach grodzkich i ziemskich nie wyczerpuje przedstawionej tu listy podlaskich okolic szlacheckich.

²⁴⁹ Borowo-Prokuratowszczyzna oddalona jest o ok. 5,5–6,5 km na południe od okolicy Borowo i nie stanowi jej części.

²⁵⁰ O okolicy Gołasic zob. E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 107–109.

²⁵¹ O okolicy Kalinowo zob. tamże, s. 110–111.

²⁵² Kobylin-Cieszmy w źródłach z drugiej połowy XVI w. występuje jako Cieszmy.

²⁵³ Do tej okolicy nie zaliczamy wsi Kostrы-Litwa i Kostrы-Noski (Kostrы-Borówka) oddalonych od Kostrы-Śmiejęki (Kostrы-Pułazie) o ok. 11 km i ok. 9 km na północ; Kostrы-Masłowizna nie są oznaczone na mapie (lokalizacja nieznana).

²⁵⁴ Wzmiankowane w 1528 r., Popis 1528, s. 124: „Село Лапы Квиты Земане Матых Якубовичъ самъ. Якубъ Яновичъ Воеводичъ самъ. Томько Яновичъ самъ. Станиславъ Яновичъ самъ. С тых Лапъ конъ”; por. Podlasie I, s. 199. Literatura przedmiotu nie precyzuje, w jakim miejscu dokładnie miałyby znajdować się wspomniane Łapy-Kwity, jedna z interpretacji brzmi: „Ruski zapis Kwity można tłumaczyć jako *K Wity*, czyli przy Witach lub w stronę Wit”, Lubicz-Łapiński, s. 39, przyp. 27; por. mapa 4: *Podział wsi Łapy około 1528 r.*, gdzie oznaczono „K Wity” pomiędzy Wity a Rechy; tamże, s. 27; w innym miejscu informacja, że „Sioło Łapy Kwity” to „późniejsze Łapy Wity i Barwiki”, tamże, s. 142 oraz przyp. 7.

²⁵⁵ Odległość od Niewodnicy Nargilewskiej do Niewodnicy Kościelnej (mierząc przez Niewodnice: Brzosczyńską – Lewickich – Siestrzytowskich – Wysockich – Koryckich) wynosi ok. 14 km, co sprawia, że pod względem powierzchni wspomniana okolica jest jedną z największych na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.

²⁵⁶ Wzmiankowane tylko w 1528 r., Popis 1528, s. 113: „Село Нивино Яновята земляне Шчепанъ Яновичъ самъ. Андресева Вдова самъ. Янь Томьковичъ самъ. Бернатъ Томьковичъ самъ. Щасныи Томьковичъ самъ. Томькова Вдова самъ. С тыхъ 2 кони”; por. Podlasie I, s. 188.

24. **Perki** = -Bujenki, -Mazowsze, -Stara Wieś, -Wypychy;
25. **Piszczaty** = -Kończany, -Piotrowięta, -Tusiki;
26. **Płonka** = -Kościelna, -Kozły, -Matyski, -Strumieńskie;
27. **Porośla** (Porośl) = -Głuchy, -Grzywy, -Kije, -Wojsławy;
28. **Roszki** = -Bachy, -Bieńki, -Chrzczony, -Czirzunki, -Dusięta, -Piszczaty, -Sączki, -Trojanki, -Włodki, -Woćki, -Ziemaki;
29. **Sasiny** = -Stare, -Tworki, -Wity;
30. **Sikory** = -Bartkowieća, -Bartyczki, -Janowieća, -Pawłowieća, -Piotrowięta, -Tomkowieća, -Wojciechowięta;
31. **Stypułki** = -Giemzino, -Koziełki, -Szymany, -Świećhowięta;
32. **Szembory** (Szymbory) = -Andrzejewięta, -Jakubowięta, -Włodki;
33. **Szepietowo** = -Janówka, -*Mikołajowieća*²⁵⁷, -Podleśne, -Wawrzyńce, -Żaki;
34. **Średnica** = -Jakubowięta, -Maćkowieća, -Pawłowieća;
35. **Truskolas** (Truskolasy) = -Lachy, -Niwisko, -Olszyna, -Stara Wieś, -Wola;
36. **Warele** = -Filipy, -Nowe, -Stare, -Wyszonki;
37. **Wnory** = -Kużele, -Stara Wieś, -Wandy, -Wypychy;
38. **Wojny** = -Bakałarze, -Izdebnik, -Janowieća, -Króle, -Pieczki, -Piotrasze, -Pogorzal, -Pułazie, -Stara Wieś, -Szuby;
39. **Wyszonki** = osada młyńska -Cicholas, -Klukowo, -Kościelne, -Nagórki, -Posele, -Ruś, -Włosty, -Wojciechy, -Wypychy.

• **ziemia drohicka:**

1. **Bielony** (Bielany) = -Borysy, -Jarosławy, -Wąsy, -Żyłaki;
2. **Bogusze** = -Litwa, -Stara Wieś, -Żale;
3. **Czapple** = Czapple, -Andralewice, -Jarki, -Obrapałki;
4. **Czarkówka** = -Bydytki, -Chudaki, -Dobki, -Rolimy, -Zawady;
5. **Długa Dąbrowa**²⁵⁸ = Długa Dąbrowa, -*Biernatowieća*²⁵⁹, -Buczewizna, -Bydytki, -Cherubiny, -Dworaki, -Dzięciel, -Gogole, -Kamień, -Kaski, -Łazy, -Marcinówka, -Moczydły²⁶⁰, -*Serafinowieća*²⁶¹, -Tworki, -*Tymianka*²⁶², -Wilki, -Zabłotne;
6. **Długie** = -Grodzisko, -Łuki, -Wola Kamionka, -Wszebory;
7. **Dmochy** = -Mingosy, -Rętki, -Rogale, -Rozumy;
8. **Kaczyno** (Kaczyn) = -Harbasy, -Małe, -Stare;
9. **Kamianka** (Kamianki) = -Czabaje, -Lacka, -Mytki, -Wańki;
10. **Kłopoty** = -Bańki, -Patry, -Piotry, -Stanisławowieća, -Waśki;
11. **Kobylany** = -Kozięta, -Reczki, -Skorupki, -Stara Wieś;
12. **Koce** = -Basie, -Borowe, -Chybowo, -Kobusy²⁶³, -Masły, -Piskuły, -Schaby, -Stara Wieś;
13. **Kosianka** = -Boruty, -Leśna, -Stara Wieś, -Trojany;
14. **Koski** = -Falki, -Starawieś, -Wypychy;
15. **Krasnodęby** = -Kasmy, -Rafały, -Sypytki;

²⁵⁷ Wzmiankowane w 1528 r., Popis 1528, s. 142: „Село Шепетово Миколаевата Земане Серафинъ Петровиць. Венцлавъ Янович сам. Щепанъ Янович сам. Павелъ Якубовиць сам. Янъ Жакъ сам. Марко Станиславовиць сам. Петръ Як8бовиць сам. Анъдрей Станиславовиць сам. С тых всех 3 кони. Село Шепетово Миколаевата Земане Миколаи Миколаевич самъ. Янъ Миколаевич сам. Якубъ Миколаевич сам. С тых конь”; por. Podlasie I, s. 216.

²⁵⁸ W 1547 r. wymienione zostały (ADS, sygn. D 45, k. 452v–453): „Dąbrowa Dworaki, Cherubiny quinque mansos № 5, Dąbrowa Serafinowieća, Biernatowieća duodecem № 12, mansos, pro quinque, № quinque taxant, Dąbrowa Łazy, Dzięciela mansos quadraginta № 40 arenosi fundi, Dąbrowa Kamień, Dzięciela mansos triginta № 30, pro viginti № 20, Dąbrowa Kaski mansos duodecem № 12, Dąbrowa Wilki, Bydytki, Tymianka, Tworki mansos triginta № 30, Dąbrowa Moczydły viginti quinque № 25, pro viginti no viginti taxant, Dąbrowa Zabłotna viginti tres № 23, pro viginti № 20 taxati, Dąbrowa Gogole, Dzięciela mansos viginti duos № 22, pro viginti № 20”.

²⁵⁹ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁶⁰ Długa Dąbrowa-Moczydły w 1578 i 1579 r. występują w rejestrze poborowym ziemi bielskiej (zob. ASK I 47, k. 466v; tamże, k. 367v).

²⁶¹ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁶² Wzmiankowane w 1547 r.

²⁶³ Koce-Kobusy w 1567 r. występują jako Kobusy (Popis 1567, k. 920: „Кобусы Венцлавъ Якубовиць кляча, рогати. Харубинъ Якубовиць пешъ, рогати. Войтехъ Михайловичъ кляча, мечъ”).

16. **Krasowice** (Krasewice) = -Czerepy, -Jagielki, -Stare;
17. **Krynki** = -Białokunki, -Borowe, -Jarki, -Pławy;
18. **Księżopole** = -Budki, -Jałmużny, -Komory, -Smolaki;
19. **Lempicze** = -Andrale, -Klesie, -Nowe, -Stare;
20. **Luniewo** = -Szczubły, -Wielkie, -Wyszki;
21. **Miłkowicze** (Miłkowie) = -Jankowicze, -*Najewnik*²⁶⁴, -Paskowicze, -Ruskie, -Stawki;
22. **Miodusy** (A)²⁶⁵ = -Litwa, -Michałowięta, -Perki, -Piotrowięta, -Stara Wieś, -Stasiowięta, -Stok, -Szczepanowięta, -*Szymanowięta*²⁶⁶;
23. **Miodusy** (B)²⁶⁷ = -Bogusławy, -Junochy, -Koprzywne;
24. **Moczydły** (A)²⁶⁸ = -Kukielki, -Pidaje, -Pszczółki, -Stare;
25. **Moczydły** (B)²⁶⁹ = -Lachowskie, -Stare, -Zalesie;
26. **Niemyje** = -Jarmuły, -Siudy, -Skłody, -Stare, -Wity, -Zębki;
27. **Piętki** = -Basie, -Gręzki, -Szeligi;
*Poniaty*²⁷⁰ = -*Kosioroki*, -*Krzepisie*, -*Starawieś*, -*Zagajne*;
28. **Porzeziny** = -Gętki, -Jelitki, -Mędle, -Sipki, -Surawy;
29. **Radziszewo** = -Króle, -Przyrodki, -Sieńczuch, -Sobiechowie, -Stare;
30. **Ratyniec** = -Mursy, -Nowy, -Stary;
31. **Rytele**²⁷¹ = -*Adamowięta*²⁷², -Borki, -*Dominikowięta*²⁷³, -Olechny, -Średnie, -Święckie, -Wólka, -*Zapałkowięta*²⁷⁴;
32. **Rzewuski**²⁷⁵ = -*Smyczki*²⁷⁶, -Starawieś, -Suchodół, -Śmieszki, -Zawady, -Żale;
33. **Skolimowo** = -Cierpigórze, -Ptaszki, -Rogoziec, -Stara Wieś, -Wojnowo;
34. **Sosna** = -Korabie, -Kuzołki, -Trojanki;
35. **Tchórznicza**²⁷⁷ = Tchórznicza, -Mnich, -Wyszki;
36. **Toczyska** (Toczyski) = -Chrome, -Czortki, -Średnie;
37. **Trzcinięć** (Trzcinięć) = -Dupy, -Szłapy, -Średni;
38. **Twarogi** = -Lackie, -Mazury, -Ruskie, -Trubnica, -Wypychy;
39. **Tybory**²⁷⁸ = -Jezierna, -Kamianka, -Mistale, -Olszewo, -Trzcianka, -Usza, -Wola, -Żochy, -Żuławy;
40. **Winna**²⁷⁹ = -Cibory, -Krzyszczki, -Nowa Wieś, -*Piętki*²⁸⁰, -Stara, -Wilki, -Wypychy;
41. **Wojtkowicze** (Wojtkowice) = -Dady, -Glinna, -Stare;
42. **Żery** = -Bystry, -Czubiki, -Pilaki.

- **ziemia mielnicka:**

1. **Biernaty** = -Rudniki, -Stare, -Świrzbły.

²⁶⁴ Wzmiankowane w 1547 r.: „Miłkowie Najewnik, octo, pro quinque” (ADS, sygn. D 45, k. 454).

²⁶⁵ Okolice położona ok. 10 km na zachód od Wysokiego Mazowieckiego, w północno-zachodniej części ziemi drohickiej. W 1547 r. wymienione zostały (tamże, k. 453): „Miodusy Starawieś, Michałowięta, Szymanowięta, Stankowięta, Piotrowięta mansos 40”. O okolicy Miodusy zob. E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 84–89.

²⁶⁶ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁶⁷ Okolice znajduje się ok. 17 km na południowy wschód od Ciechanowca.

²⁶⁸ Okolice położona ok. 10 km na południowy wschód od Ciechanowca.

²⁶⁹ Okolice znajduje się ok. 11 km na północny zachód od Siemiatycz.

²⁷⁰ W 1547 r. wymienione zostały (ADS, sygn. D 45, k. 453): „Poniaty Kosioroki, Krzepysie, Starawieś, Zagayne, mansos 40, pro 20 taxant”.

²⁷¹ W 1547 r. wymienione zostały (tamże, k. 457): „Rytele Olechny viginti quinque, Rytele Dominikowięta, Zapałkowięta, Adamowięta, Wszołki, Borki, Święckie, Starawieś, centum, pro quinquaginta”.

²⁷² Wzmiankowane w 1547 r.

²⁷³ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁷⁴ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁷⁵ W 1547 r. wymienione zostały (ADS, sygn. D 45, k. 455): „Rzewuski Żale octodecem, pro quindecem, Rzewuski Smyczki, Zawady quinquaginta, pro quadraginta, Rzewuski Suchodół quadraginta, pro triginta, Rzewuski Beydy quadraginta, pro triginta”.

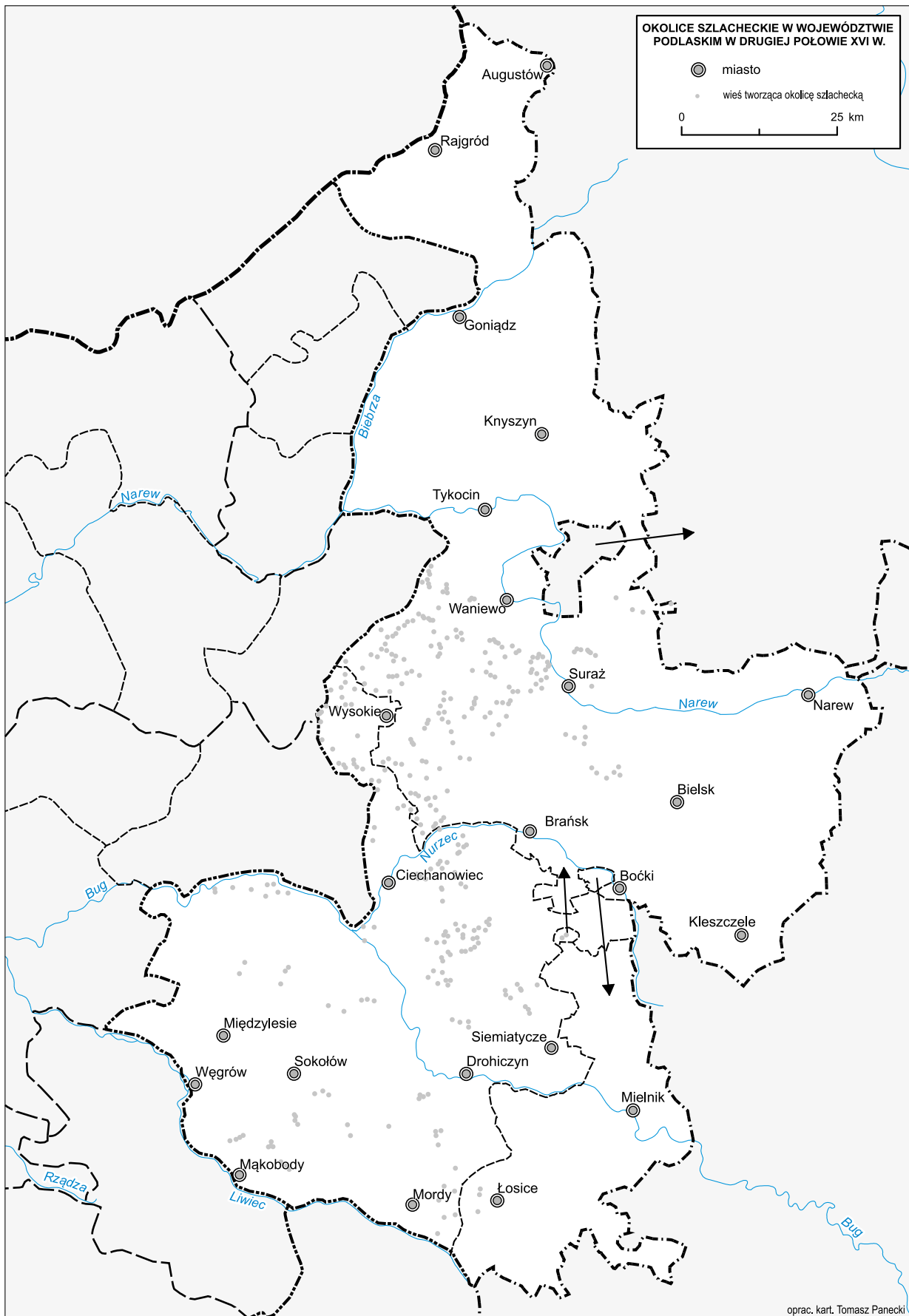
²⁷⁶ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁷⁷ Zaliczamy Tchórznicę, której nazwa stanowi trzon nazewnictwa okolicy i w źródłach z drugiej połowy XVI w. określana jest tylko jako Tchórznicza.

²⁷⁸ O okolicy Tybory zob. E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 98–107.

²⁷⁹ W 1547 r. wymienione zostały (ADS, sygn. D 45, k. 453): „Winna Starawieś, Wypychy, Krynki, Piętki, Wilki, Cybory 37 mansos, pro 20 taxant”.

²⁸⁰ Wzmiankowane w 1547 r.

Mapa 1. Okolice szlacheckie w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

2021 r.

III.3.1.9a. PRUSY KRÓLEWSKIE

Marian Biskup

Gęstość sieci osiedli na obszarze Prus Królewskich przedstawia się dość różnorodnie. Świadczy o tym poniższe zestawienie, ilustrujące liczbę osiedli w każdym z województw i powiatów (bądź też równorzędnych jednostek administracyjnych) przypadającą na km².

Z poniższych zestawień jasno wynika, że największe zagęszczenia osiedli obserwujemy w województwach chełmińskim i malborskim, gdzie liczba osiedli przypadająca na jednostkę powierzchni jest faktycznie równa (1/7,3 km² i 1/7,2 km²). W województwie chełmińskim najgęściej osiedla skupiają się w powiecie chełmińskim (1/6,3 km²) i na terytorium biskupstwa chełmińskiego (1/7,3 km²), najsłabiej na terytorium miasta Torunia (1/10,5 km²). Natomiast odmiennie kształtują się stosunki na terenie województwa pomorskiego, gdzie gęstość sieci osadniczej wykazuje poważne wahania (od 1/6,6 km² do 1/19,5 km²), przeciętnie zaś wynosi 1/12,1 km². Najgęstsze skupienie osiedli obserwujemy w północno-wschodniej części województwa – powiaty gdański, pucki, tczewski i terytorium miasta Gdańska (1/6,6 km² – 1/10,5 km²). Najsłabsze skupienie osiedli występuje na terenie powiatu człuchowskiego, mirachowskiego, nowskiego i tucholskiego (1/14 km – 1/19,5 km²), a więc w części południowej i zachodniej województwa. Wyjaśnienie powyższych zjawisk daje nam w znacznym stopniu obraz szaty leśnej Prus Królewskich, wskazując na jej poważne rozmiary właśnie na obszarach powyższych powiatów województwa pomorskiego oraz terytorium miasta Torunia w województwie chełmińskim. Podobnie słabsza urodzajność gruntów jest także czynnikiem oddziałującym na słabszy rozwój sieci osadniczej tych terenów, o czym niżej.

Tabela 1. Liczba osiedli miejskich i wiejskich województwa chełmińskiego

Powiat – jednostka administracyjna	Powierzchnia w km ²	Ogółem osiedli		1 osiedle przypada na km ²	1 osiedle miejskie przypada na km ²	1 osiedle wiejskie przypada na km ²	Na 1 osiedle miejskie przypada osiedli wiejskich
		miejskich	wiejskich				
chełmiński	2065	5	323	6,3	413,0	6,4	64
michałowski	1314	3	145	8,8	438,0	9,1	48
terytorium biskupstwa chełmińskiego	916	5	121	7,3	183,2	7,6	24
terytorium m. Torunia	359	1	33	10,5	359,0	10,9	33
Razem	4654	14	622	7,3	332,4	7,5	44

Tabela 2. Liczba osiedli miejskich i wiejskich województwa malborskiego

Jednostka administracyjna	Powierzchnia w km ²	Ogółem osiedli		1 osiedle przypada na km ²	1 osiedle miejskie przypada na km ²	1 osiedle wiejskie przypada na km ²	Na 1 osiedle miejskie przypada osiedli wiejskich
		miejskich	wiejskich				
województwo bez terytorium m. Elbląga	1584	5	221	7,0	316,8	7,2	44
terytorium m. Elbląga	512	1	63	8,0	512,0	8,1	63
Razem	2096	6	284	7,2	349,3	7,4	47

Tabela 3. Liczba osiedli miejskich i wiejskich województwa pomorskiego

Powiat – jednostka administracyjna	Powierzchnia w km ²	Ogółem osiedli		1 osiedle przypada na km ²	1 osiedle miejskie przypada na km ²	1 osiedle wiejskie przypada na km ²	Na 1 osiedle miejskie przypada osiedli wiejskich
		miejskich	wiejskich				
człuchowski	2436	5	120	19,5	487,2	20,3	24
gdański	661	–	100	6,6	–	6,6	–
mirachowski	1137	–	81	14,0	–	14,0	–
nowski	720	1	49	14,4	720,0	14,7	49
pucki	981	1	114	8,5	981,0	8,6	114
świecki	1473	1	127	11,5	1473,0	11,6	127
tczewski	3038	5	285	10,5	607,6	10,7	57
tucholski	1818	1	111	16,2	1818,0	16,4	111
terytorium m. Gdańska	643	2	76	8,2	321,5	8,5	38
Razem	12 907	16	1063 ¹	12,1	806,7	12,2	66

¹ Powyższe liczby osiedli wiejskich Pomorza odbiegają nieco od podanych w pracy M. Biskupa, A. Tomczaka, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, t. 1: *Rozmieszczenie własności ziemskiej*, Toruń 1955, s. 30, gdzie liczba osiedli wiejskich wynosi 1046; różnica więc dotyczy 17 osiedli. Z liczby tej dziesięć przypada na zamki starościńskie lub folwarki podzamkowe, które w obecnym opracowaniu wydzielono jako osobne osiedla, niezależne od sąsiednich ośrodków miejskich. Są to:

Białobór Folwark I	parafia Białobór	powiat człuchowski	Świecie-Zamek	parafia Świecie	powiat świecki
Białobór Folwark II	Białobór	człuchowski	Gniew-Zamek	Gniew	tczewski
Czarne-Zameczek	Czarne	człuchowski	Zamek Kiszewski	St. Kiszewa	tczewski
Człuchów-Zamek	Człuchów	człuchowski	Skarszewy-Zamek	Skarszewy	tczewski
Nowe-Zamek	Nowe	nowski	Tuchola-Zamek	Tuchola	tucholski

Osiedla: Olszynka (terytorium gdańskie) i Turza (powiat tczewski) zostały obecnie podane – zgodnie z XVI-wiecznymi przekazami – jako Olszynka Mała i Wielka oraz Turza Mała i Wielka. Na podstawie dodatkowych materiałów ustalono także 5 dalszych osiedli:

- Zakonieczyn, parafia Gdańsk, pow. gdański – wł. kościelna, szpital św. Elżbiety w Gdańsku – folwark; H. Schuch, *Nachrichten über Lappin und andere Hospitalgüter von Danzig*, Gdańsk 1894 (Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussens, t. 7), s. 9;
- Ruda Suchowska, par. Drzycim, pow. świecki – wł. królewska, star. świeckie – kuźnica; ASK XLVI 28, s. 593;
- Broda – Młyn, par. Wiele, pow. tucholski – wł. szlachecka – młyn; Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 1–3, s. 242;
- Męcikał, par. Brusy, pow. tucholski – wł. królewska, star. tucholskie – karczma; ASK LVI, t. 1, s. 97;
- Prądzonka, par. Leśno, pow. tucholski – wł. królewska, star. tucholskie – ok. 10 ł. kmiecych; tamże, s. 96v, 108.

Tabela 4. Liczba osiedli miejskich i wiejskich Prus Królewskich

Województwo	Powierzchnia w km ²	Ogółem osiedli		1 osiedle przypada na km ²	1 osiedle miejskie przypada na km ²	1 osiedle wiejskie przypada na km ²	Na 1 osiedle miejskie przypada osiedli wiejskich
		miejskich	wiejskich				
chełmińskie	4654	14	622	7,3	332,4	7,5	44
malborskie	2096	6	284	7,2	349,3	7,4	47
pomorskie	12 907	16	1063	12,1	806,7	12,2	66
Razem	19 657	36	1969	9,8	546,0	10,0	54

Gęstość osiedli **miejskich** Prus Królewskich kształtuje się niemal identycznie w województwie chełmińskim i malborskim (1/332,4 km² i 1/349,3 km²). W województwie pomorskim jest ona przeszło dwukrotnie rzadsza (1/806,7 km²). Podobnie stosunek liczbowy osiedli wiejskich do miejskich w obu pierwszych województwach kształtuje się podobnie (1/44 i 1/47), wyprzedzając o 50% województwo pomorskie (1/66). W całości Prus Królewskich 1 miasto przypada na 54 osiedla wiejskie. Zaznaczyć należy, że stosunek ten kształtuje się bardzo różnorodnie, zwłaszcza na obszarze województwa pomorskiego, wskazując na większe nasilenie osiedli miejskich w południowozachodnich i nadwiślańskich powiatach (powiaty człuchowski, nowski i tczewski) oraz na terytorium miasta Gdańska, gdzie waha się od 1/24–1/57, wobec znacznie słabszej sieci miejskiej w środkowej, północnej i południowej części województwa (powiaty mirachowski, pucki, świecki i tucholski) oscylującej między 1/111–1/127 czy 1/0. Oczywiście w grę wchodzi także fakt liczebności poszczególnych miast i ich znaczenia gospodarczego, zwłaszcza Gdańska, Elbląga i Torunia.

Należy dodać, że w konsekwencji odległość między poszczególnymi miastami jest bardzo różna. W województwie chełmińskim wynosi ona w linii prostej od 3 do 94 km, przeciętnie zaś – około 43 km, w województwie malborskim od 11–55 km, przeciętnie około 30 km, natomiast w województwie pomorskim od 13–157 km, a przeciętnie około 79 km. Dla obszaru całych Prus Królewskich odległości te wynoszą minimalnie 3 km, maksymalnie – 157 km, przeciętnie – około 42 km.

1961 r.

III.3.2. CHARAKTER I WIELKOŚĆ OSIEDLI

III.3.2.1. WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Jarosław Suproniuk

Zasady, które zostały przyjęte w poprzednich tomach Atlasu Historycznego Polski, zostały zastosowane także w obecnym wydaniu. Wyróżniliśmy na naszych mapach:

- ośrodki administracji państwowej, tj. województw i powiatów;
- ośrodki administracji kościelnej, tj. archidiaconatów, dekanatów i parafii;
- miasta i wsie z oznaczeniem rzędu ich wielkości;
- młyny, kuźnice, huty i folwarki o własnej nazwie, zlokalizowane w sposób pewny jako odrębne osady;
- zamki.

Na terenie województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI w. nie zaznaczyliśmy kopalń z własnymi nazwami, chociaż znane są nazwy kopalń i szybów z połowy XVI w. (nie zawsze możliwe do dokładnego zlokalizowania w terenie)¹. Mimo to znak kopalni symbolizujący zgrupowania szybów i kopalń (bez rozróżniania na kopalnie ołowiu lub soli) postawiliśmy na mapie głównej przy czterech miejscowościach: Bochnia, Olkusz, Ujków, Wieliczka. Górnictwo kruszcowe (ołowiowo-srebrne) reprezentuje Olkusz i Ujków, solne zaś Bochnia i Wieliczka.

W województwie krakowskim i w księstwie siewierskim w drugiej połowie XVI w. udało nam się stwierdzić istnienie trzech młynów (osobnych osad młyńskich) o własnej nazwie i pewnej lokalizacji:

- w powiecie szczyrzyckim: Dąbie;
- w powiecie śląskim: Czaniec Mały;
- w księstwie siewierskim: Smardzów.

Pomijamy młyny znajdujące się w miastach i wsiach, ponieważ program i założenia Atlasu nie uwzględniają ich².

Kuźnic z własnymi nazwami oraz takich, których nazwa pochodziła od najbliższej miejscowości, ale znajdujących się poza nią i o znanej nam lokalizacji, oznaczyliśmy 35³. Nie uwzględnialiśmy kuźnic

¹ Zob. LK 1564, t. 2, s. 57 n.: *Ratio orborae SMR Ilkusiensis anni 1550 summaria*; tamże, s. 62: *Ratio orborae Ilkusiensis SMR 1558 summaria*; *Acta actorum officii zupariatus Ilkusiensis sub regimine Generosi Iostii Lodouici Decii [...] 1567–1570*, BJ, rkps 1 [mkf w BN, nr 12470]; por. K. Pieradzka, *Przedsiębiorstwa kopalniane mieszczan krakowskich w Olkuszu od XV do początków XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” nr 16, Seria Nauk Społecznych, Historia, z. 3, 1958, s. 57–60, tam nazwy szybów i kopalń z 1552 r. Zestawienie nazw kopalń występujących w źródłach od 1430 r. zob. D. Molenda, *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI w.*, Wrocław 1963 (Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa, t. 8), s. 375 n. Nazwy szybów kopalni w Bochni z początku XVI w. zob. J. Piotrowicz, *Żupy krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XII do początków XVI wieku*, [w:] *Dzieje żup krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 149; w drugiej połowie XVI w. zob. A. Keckowa, *Żupy krakowskie w XVI–XVII wieku*, [w:] tamże, s. 165. O nazewnictwie szybów wielickich zob. J. Piotrowicz, *Żupy krakowskie*, s. 150; dla lat 60. i 70. XVI w. zob. A. Keckowa, *Żupy krakowskie*, s. 163.

² Por. J. Laberschek, *Kraków i okolice w drugiej połowie XVI w.*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.6.15a.1; zob. też J.W. Rączka, *Młyny królewskie w krajobrazie Krakowa*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. 12, 1978, s. 19–28, t. 13, 1979, s. 7–15; zob. AHMP Kraków, plan 4.10 – „Kraków i okolice na przełomie XV i XVI wieku”, oprac. J. Laberschek (skala 1:10 000). Dane z 1629 r. oraz z lat 60. XVII w. zob. E. Trzyna, *Położenie ludności wiejskiej w królewskich województwach krakowskiego w XVII wieku*, Wrocław 1963, s. 213, 215, 217.

³ J. Laberschek, *Kuźnice żelazne w ziemi krakowskiej w średniowieczu*, „Teki Krakowskie”, t. 3, 1996, s. 97–115; S. Miczulski, *Hutnictwo żelaza w księstwie siewierskim od średniowiecza do XVIII wieku (kuźnice dymarskie)*, [w:] *Siewierz, Czładź, Koziegłowy. Studia z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 467–498, zvl.

o niepewnej metryce z końca XVI w., jak i tych, których czas istnienia był krótki oraz trudnych do zlokalizowania. Oznaczyliśmy:

- w powiecie proszowskim⁴: Kuźnica Błędowska, Kuźnica Okradzionowska, Laski;
- w powiecie lelowskim⁵: Czyżówka, Dąbrowka, Gnaszyn (Połec)⁶, Kawka, Kostrzyn, Krze-mienda, Kuźnica (parafia Kromolów), Kuźnica Chybakowska, Kuźnica Dzbowska, Kuźnica Łaziec⁷, Kuźnica Marcisza⁸, Kuźnica Niczowa⁹, Kuźnica Pradelna, Kuźnica Przestańska, Kuźnica Stanowska, Ławy, Myszków, Panek (Kuźnica Herbułtowska), Piła, Poczesna, Poręba, Trcianka, Wąsosze¹⁰, Wiesiołka, Własna, Zawadzka¹¹;
- w księstwie siewierskim¹²: Czekańka, Kamienica, Kuźnica Stara¹³, Kuźnica Sulikowska¹⁴, Mijaczów (Kuźnica Będuska), Piwonia (Kuźnica Siekaczowska).

Folwarków z własnymi nazwami zlokalizowaliśmy 24¹⁵:

- w powiecie proszowskim: Biedaczów, Bolowiec, Damianice, Laski, Marszowice, Podchełmie, Wola;
- w powiecie lelowskim: Borowy, Brzostek, Ciecierzyn, Duliszycy, Kuków;
- w powiecie szczyrzyckim: Kopań, Wieża;

s. 469–475; B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII wiek*, Warszawa 1954, s. 269–272; R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 2: *Tablice i materiały statystyczne*, Poznań 1929, s. 324–326. O kuźnicach z metryką średniowieczną i powstałych w pierwszej połowie XVI w. zob. SHGK, cz. III, z. 2, s. 381–398. J. Laberschek, *Kuźnice żelazne*, s. 111, stwierdza, że w 1550 r. w ziemi krakowskiej i księstwie siewierskim czynnych było 27 kuźnic; R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa*, s. 326 – że w województwie krakowskim w latach 70. i 80. XVI w. było 28 kuźnic z 81 kołami i 233 robotnikami.

⁴ W powiecie proszowskim nie uwzględniliśmy kuźnicy Bolesławskiej (B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa*, s. 271: „parafia Sławków, szlachecka Chełmskich, wymieniona w r. 1578 jako »nowo zasadzona«, w r. 1589 spustoszona”).

⁵ W powiecie lelowskim nie uwzględniliśmy kuźnicy Sierakowskiej (tamże, s. 271: „parafia Przyrów, wymieniona w Metryce Koronnej w 1580 r., nie występuje w księgach poborowych ani w lustracjach”) oraz kuźnicy Zawada (tamże, s. 270: „wymieniona w lustracji z r. 1569 jako »nowo zbudowana« – poza tym w źródłach nie występuje”).

⁶ Zlikwidowana przed 1573 r.; zob. tamże, s. 269; SHGK, cz. III, z. 2, s. 385.

⁷ B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa*, s. 270: „Parafia Częstochowa, założona w r. 1553 (przywilej), w księgach poborowych wymieniona dopiero w r. 1595, w rękach kuźników Konopków, w r. 1620 wykupiona przez Wolskiego, wielki piec w r. 1631 opuszczony”.

⁸ SHGK, cz. III, z. 2, s. 383: zwana wcześniej Bilanowska; zlikwidowana w 1588 r. przez Wojciecha Padniewskiego. Od lat 30. XVI w. należała do rodziny Marciszów vel Marciszków.

⁹ 1552 r. minera Nycz, 1563 r. kuźnica Niczowa, zlikwidowana w 1588 r. (Wojciech Padniewski likwiduje Kuźnicę Nową i zamienia ją na folwark), reaktywowana w początkach XVII w., w końcu XVIII w. w obrębie Zawiercia Mniejszego; zob. SHGK, cz. III, z. 2, s. 397 n., hasło *Kuźnica Zawiercka*.

¹⁰ B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa*, s. 271: „W parafii Częstochowa, wymieniona w r. 1589 jako »nowa«, w rękę kuźników Konopków, w r. 1620 wykupiona przez Wolskiego, w r. 1631 opuszczona”.

¹¹ SHGK, cz. III, z. 2, s. 391: „W drugiej połowie XVI w. o nazwie Zawadzka; [...] 1565 r. Kuźnica Zawadzka wymieniona jako nowa w rękę kuźników Marciszów; 1588 r. Wojciech Padniewski wypędza Zawadzkiego kuźnika z Kuźnicy Nowej i zamienia ją na folwark, który został nazwany Zawadką”.

¹² W księstwie siewierskim nie uwzględniliśmy kuźnic z metryką XVII w. jak: Kuźnica Remiszowska (S. Miczulski, *Hutnictwo żelaza*, s. 474: „zbudowana na polecenie biskupa M. Szyszkowskiego w latach 1617–1618, [...] prawdopodobnie przed 1645 r. zakończyła działalność”), Kuźnica Tapkowska (pierwsza wzmianka – 1621 r., zob. B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa*, s. 271) czy niepewnym powstaniem w ostatnich kilku latach XVI w., jak: Kuźnica Przeczycka (S. Miczulski, *Hutnictwo żelaza*, s. 474 n.: „została założona może w początkach XVII w., gdyż wizytacja z 1598 r. nie notuje jej w parafii Targoszyce. Pewną wiadomość podaje o niej inwentarz z 1645 r. [...] W 1668 r. na jej miejscu była już piapiernia, być może więc kuźnica została zniszczona przez Szwedów po 1655 r.”) czy Kuźnice Jawiszów (tamże, s. 475: „zostały założone zapewne po 1598 r., bo wizytacja z tego roku nie notuje ich w parafii Wojkowice. W 1611 r. występowały tamże przy Wojkowicach i Warężynie jako »kuźnice Jachiszów«. [...] Inwentarze z 1645 i 1668 r. nie wymieniają tych kuźnic”).

¹³ S. Miczulski, *Hutnictwo żelaza*, s. 473: „Jeśli chodzi o nazwę Starej Kuźnicy [...]. Z końcem XVI w. nazywano ją Starą Kuźnicą lub Frankowską, w 1611 r. Szwankowską. W pierwszej połowie XVII w. występuje przeważnie nazwa »Marciszewska kuźnica« obok sporadycznie »Frankowskiej«, później utrwaliła się ostateczna nazwa – Stara Kuźnica”; por. też Noga, *Słownik*, s. 79–81.

¹⁴ SHGK, cz. III, z. 2, s. 398: „dwie kuźnice w Sulikowie [nad rzeką Mitręgą] – jedna w pobliżu Bobrowego Stawu, zbudowana na surowym korzeniu przed 1553 r., druga przy Kuźniczym Stawie, znacznie od niej starsza. Przed 1575 r. połączone w jedną kuźnicę, która funkcjonowała do 1763 r.”.

¹⁵ Por. K. Mikulski, J. Wroniszewski, *Folwark i zmiany koniunktury gospodarczej w Polsce XIV–XVII wieku*, „Klio”, t. 4, 2003, s. 25–39; W. Urban, *Przeplątanie ziemi między chłopami a folwarkiem w Małopolsce u schyłku XVI wieku*, [w:] *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, red. J. Topolski, współudz. C. Kukło, Lublin 1987, s. 119–129; A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580*, Warszawa 1960.

- w powiecie sądeckim¹⁶: Bieniowa¹⁷, Niecew¹⁸, Ratnowy;
- w powiecie bieckim: Dąbrowa, Gądky, Załawie, Zimna Wódka;
- w powiecie śląskim: Czerмна, Miejsce, Wilczkowie.

Zaznaczyliśmy cztery huty szkła z własnymi nazwami oraz te, które nazwy przejęły od najbliższej miejscowości, ale o znanej lokalizacji¹⁹:

- w powiecie lelowskim: Huta;
- w powiecie szczyrzyckim²⁰: Huta Trzebuńska²¹, Huta Zasańska²²;
- w powiecie śląskim: Huta Strzeszawa.

Wykaz karczem będących odrębnymi osadami (czyli z pominięciem karczem we wsiach i miastach) zamieszczony został w komentarzu Małgorzaty Wilskiej dotyczącym dróg (zob. niżej, s. 125). Obiekty te występują na mapie nr 5 (Ważniejsze drogi województwa krakowskiego w XVI w.), natomiast nie są uwzględnione na mapie głównej i w konsekwencji – w indeksie miejscowości.

Dla oznaczenia rzędu wielkości miast i wsi potrzebne było oszacowanie liczby ich mieszkańców, co oczywiście daje wyniki hipotetyczne. W tym celu wykorzystaliśmy rejestry poborowe z XVI w., lustracje dóbr królewskich, inwentarze dóbr duchownych oraz ustalenia literatury²³. Za podstawę do obliczeń ludności miast służyła nam przede wszystkim liczba domów. Przyjęliśmy, tak jak w tomach poprzednich (*Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie* oraz *Województwo sandomierskie*), średnio dziewięć osób na jeden dom. W przypadku braku danych o domach wykorzystaliśmy liczbę odnotowanych w rejestrach poborowych rzemieślników zamieszkujących dane miasto²⁴.

¹⁶ W powiecie sądeckim nie zaznaczyliśmy folwarku Lubomirka (parafia Słopnica) o niepewnej lokalizacji („w lesie nad rzeką Czarną”) i dwóch wzmiankach źródłowych z 1569 i 1620 r.; por. S. Płaza, *Solectwa w powiecie sądecko-czchowskim w XIII–XVIII w.*, „Rocznik Sądecki”, t. 9, 1968, s. 27, przyp. 55.

¹⁷ H. Stamiński, *Powodzie przyczyną zagłady Ciechoślawic, Gocza, Hamplowej i Zastonia w dawnej Sądeczyźnie*, „Rocznik Sądecki”, t. 5, 1962, s. 146: „Bieniowa [...] nigdy nie wymieniana w rejestrach poborowych, gdyż była tylko folwarkiem klarysek”.

¹⁸ 1563 r.: „tu ni masz telko folwark nic po niej w rejestrze”, cyt. za: H. Stamiński, *Poprawki i uzupełnienia prac historycznych o Sądeczyźnie*, „Rocznik Sądecki”, t. 9, 1968, s. 402.

¹⁹ Zob. J. Laberschek, *Huty szkła w ziemi krakowskiej od XIV do końca XVI w.*, „Teki Krakowskie”, t. 12, 2000, s. 115–128; SHGK, cz. II, z. 1, s. 149–153; A. Wyrobisz, *Liczba i rozmieszczenie hut szklanych w Małopolsce w XIV–XVII w.*, PH, t. 57, 1966, z. 3, s. 366–387; tenże, *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*, Wrocław 1968, s. 19–38. Według A. Wyrobisza (*Liczba i rozmieszczenie*, s. 386) w drugiej połowie XVI w. w całej Małopolsce czynnych było 38 hut.

²⁰ Nie zaznaczyliśmy huty Osieckiej (parafia Droginia), o której ostatnią wzmiankę źródłową posiadamy z 1524 r.; zob. SHGK, cz. II, z. 1, s. 150.

²¹ LK 1564, t. 1, s. 212: „Villa Trzebunia [...] jest huta jedna, z której płacą...”; zob. SHGK, cz. II, z. 1, s. 150 n.

²² AV Cap. 7, k. 36.

²³ Zob. K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.1.1.1.

²⁴ K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.2.5; A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.2.2; zob. P. Małopolska, t. 3, s. 45–48; I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 146–161; por. też K. Górską, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI w.*, SZ, t. 1, 1957, s. 185–189; Z. Guldon, *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w.*, ZH, t. 31, 1966, z. 1, s. 73–79; P. Szafran, *Inwentarze czy rejestry poborowe?*, ZH, t. 31, 1966, z. 1, s. 53–71. Praktycznie bezużyteczna była wielkość płaconego przez miasta podatku zwanego szosem: W. Czerkawski, *Metoda badania zaludnienia Polski w XVI wieku*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 2, 1897, nr 2, s. 11: „Szós utrzymywał się przez całe dziesiątki, prawie setki lat w tej samej wysokości, podczas gdy ludność oczywiście wzrastała lub malała”; W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną w dawnej Polsce*, RDSG, t. 13, 1951, s. 63 n.: Szós „był podatkiem uzależnionym od majątku, względnie dochodu opodatkowanych, zaś fakt, iż był on rozkładany »na oko« i często ryczałtowany ułatwiał czynienie z niego [...] narzędzia wprowadzania korektury w istniejący system podziału dochodu”. Por.: „Charakter tego podatku, jak również jego całkowite zryczałtowanie od przełomu XV/XVI w., oraz stwierdzone wielokrotnie dysproporcje owych ryczałtów z rozmiarami zabudowy miejskiej pozbawiają zapisane w rejestrach poborowych wysokości wpłat z tego tytułu z poszczególnych miast jakiegokolwiek wartości informacyjnej o rozmiarach ich zaludnienia”; I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii*, s. 166. A. Pawiński (P. Małopolska, t. 3, s. 46) zakładał, że 1 złotówka szosu „średnio wyraża liczbę 4 do 5 dymów miejskich, na które zatem przypada około 24 głów”. E. Vielrose stwierdził, że „ilość osób przypadających na 1 zł szosu waha się w bardzo szerokich granicach, od 17 do 180 osób”; zob. tenże, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, KHKM, t. 5, 1957, nr 1, s. 37; por. I. Gieysztorowa, T. Ładogórski, *W sprawie nowych badań nad zaludnieniem dawnej Polski*, KHKM, t. 6, 1958, nr 1–2, s. 45–60; I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, KHKM, t. 10, 1962, nr 3–4, s. 575–591; też, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, KHKM, t. 11, 1963, nr 3–4, s. 523–558; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, por. s. 353–392, rozdz. *Typologia miast na podstawie kryteriów demograficznych*.

W drugiej połowie XVI w. w województwie krakowskim stwierdziliśmy istnienie 73 miast i miasteczek, tj. miejscowości, które miały prawo miejskie i płaciły podatek szos²⁵. Nie uwzględniliśmy lokacji nieudanych, jak np. z 10 lutego 1550 r. miasta Lipowiec, oraz miast, które szybko utraciły swój miejski charakter, jak np. Czyżówka²⁶. Poza tym w księstwie siewierskim były trzy miasta.

Podajemy zestawienie miast w poszczególnych powiatach z zaznaczeniem przynależności własnościowej (k – królewska, d – duchowna, s – szlachecka).

W powiecie proszowskim: Będzin (k), Brzesko Nowe (d), Chrzanów (s), Działoszyce (s), Kleparz (k), Koszyczki (k), Kraków (k), Nowa Góra (s), Olkusz (k), Proszowice (k), Skała (d), Skarbimierz (d), Sławków (d), Słomniki (k).

W powiecie ksiąskim: Andrzejów (d), Książ Wielki (s), Miechów (d), Wodzisław (s), Wolbram (k), Żarnowiec (k).

W powiecie lelowskim: Częstochowa (k), Kłobucko (k), Kossów (s), Kromolów (s), Krzepice (k), Lelów (k), Mrzygłód (s), Mstów (d), Ogrodzieniec (s), Olsztyn (k)²⁷, Pilcza (s), Przerów (k), Szczekociny (s), Włodowice (s), Żarki (s).

W powiecie szczyrzyckim: Bochnia (k), Brzeżek (s), Dobczyce (k), Jordanów (s), Kazimierz (k), Lanckorona (k), Myślimice (k), Skawina (d), Tymbark (k), Uście (k), Wieliczka (k).

W powiecie sądeckim: Czchów (k), Ilmanowa (s), Krościenko (k), Lipnica (k), Muszyna (d), Nowy Targ (k), Piwniczna (k), Sądecz Nowy (k), Sądecz Stary (d), Wojnicz (k), Zakliczyn (s).

W powiecie bieckim: Biecz (k), Bobowa (s), Cieszkowice (k), Dębowiec (k), Dukla (s), Gorlice (s), Grębów (k), Jasło (k), Jaśliska (d), Osiek (k), Żmigród (s).

W powiecie śląskim: Kęty (k), Oświęcim (k), Wadowice (k), Zator (k), Żywiec (s).

W księstwie siewierskim: Czeladź (d), Koziegłowy (d), Siewierz (d).

Największa liczba miast i miasteczek przypada na powiaty lelowski (15) i proszowski (14), najmniejsza zaś – na powiaty ksiąski (6) i śląski (5), nie licząc księstwa siewierskiego. Zdecydowana przewaga miast królewskich widoczna jest w powiecie szczyrzyckim (8 miast królewskich na 11), sądeckim (7 miast królewskich na 11) oraz śląskim (4 miasta królewskie na 5); przewaga miast szlacheckich występuje w powiecie lelowskim (8 miast szlacheckich na 15). Wszystkie miasta w księstwie siewierskim były własnością duchowną. Najrówniej proporcje rozłożyły się w powiecie ksiąskim: po dwa miasta z każdej kategorii własności.

²⁵ Zob. J. Wyrozumski, *Rozwój sieci miejskiej w Małopolsce w średniowieczu i u progu czasów nowożytnych*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 363–371; por. Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, CPH, t. 8, 1956, z. 2, s. 253–268; Szczygieł, aneks I: *Nowe inicjatywy lokacyjne*, zwłaszcza s. 231 n.; H. Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, KH, t. 86, 1979, z. 4, s. 917–931.

²⁶ F. Kiryk, *Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 374, 381; Szczygieł, s. 231 n.

²⁷ F. Kiryk, *Lokacje*, s. 381: „lokacja [z 1478 r.] nie wskrzesiła miasteczka, skoro jeszcze w 1534 r. stało w nim tylko 10 domów mieszczańskich, których właściciele korzystali z wolnizny”. Olsztyn (Olsztynek) jednak stale występuje w wykazach miast i miasteczek w XVI- i XVII-wiecznych rejestrach poborowych. Rej. pob. 1595, s. 636 wymienia 1½ łąnu miejskiego, 2 rzemieślników, 2 komorników i zapłacony szos (f. 3, gr. 6).

Mapa 1. Miasta województwa krakowskiego

Na badanym przez nas terenie tylko jedno miasto możemy zaliczyć do kategorii miast dużych (powyżej 5000 mieszkańców) – Kraków²⁸. Jako miasta zostały zaznaczone na mapie te miejscowości z prawem miejskim, których liczba mieszkańców prawdopodobnie wynosiła co najmniej ok. 1000 osób. Były to:

- w powiecie proszowskim: Będzin²⁹, Olkusz³⁰, Proszowice³¹, Sławków³², Słomniki³³;
- w powiecie ksiąskim: Jędrzejów³⁴, Miechów³⁵, Żarnowiec³⁶;
- w powiecie lelowskim: Częstochowa³⁷, Przerów³⁸;

²⁸ K. Follprecht, Z. Noga, *Kraków w 1598 r.*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.6.15b.1, określają liczbę ludności Krakowa wewnątrz murów miejskich na ok. 14 700 do 15 900. LK 1569, k. 81v: „jest [...] domów albo kamienic [...] numero 538”, „jest domów wolnych [...] 129”. LK 1659–1664, t. 2, s. 317: „Kamienic, dworów i domów in possessione personarum spiritualium jest ad praesens w mieście nro 228, szlacheckich nro 120, miejskich, a prawie wszystkich widerkaufami onerowanych, nro 324”. W 1578 r. Kraków zapłacił 13 017 fl. 16 gr czopowego; zob. *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586 w dwóch częściach*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881 (Źródła Dziejowe, t. 9), s. 268.

²⁹ Rej. pob. 1595, s. 618 wymienia: 24 łany miejskie, 72 rzemieślników i 32 komorników. W 1578 r. Będzin zapłacił 595 fl. 11 gr czopowego (*Księgi podskarbińskie*, s. 269).

³⁰ Rej. pob. 1595, s. 620 n. wymienia 64 rzemieślników. D. Molenda, *Dzieje Olkusza do 1795 r. (Rozwój górnictwa i hutnictwa w okresie sztolniowym)*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. 1, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa–Kraków 1978, s. 250: „Rozwijające się w szybkim tempie zakłady górniczo-hutnicze dawały przy tym zatrudnienie znacznie większej niż poprzednio grupie ludności. Liczebność jej szacować można na około 1500 osób”; tamże, s. 309 n.: „W mieście zapłaciło ten podatek 181 osób, a na przedmieściach 249 osób. Osobno wymieniono 1032 górników. Razem więc było 1469 podatników. Doliczając dzieci i duchowieństwo, a także płacących oddzielny podatek 161 Żydów, kilkunastu gwarków i osiedlonych w Olkuszu urzędników górniczych, ludność miasta szacować można w 1662 r. na 2600 do 2700 osób”. W 1578 r. Olkusz zapłacił 709 fl. 8 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 269.

³¹ LK 1564, t. 1, s. 43: „jest domów natenczas 110”. W 1578 r. Proszowice zapłaciły 1226 fl. 11 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 270.

³² Rej. pob. 1595, s. 620, wymienia 14 łanów miejskich, 48 rzemieślników i 15 komorników. Por. Z. Noga, *W okresie nowożytnym*, [w:] *Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków 2001, s. 147: „Korzystny w dziejach Sławkowa wiek XVI zakończył się jednak w roku 1600 wyniszczającym pożarem [...]. Mimo to miasto podniosło się dość szybko z upadku, skoro wkrótce liczyło około 555 mieszkańców”. Wykaz domów i placów w Sławkowie w drugiej połowie XVII w. zob. tamże, s. 163–168, tab. 1. F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu*, s. 382 n.: „W oparciu o rejestr poborowy z 1581 r. obliczono wprawdzie ludność miasta na 602 mieszkańców, ale jest to szacunek nieprecyzyjny i z pewnością zaniżony. Ponieważ w 1668 r., już po zniszczeniach najazdu szwedzkiego, wykazano 121 domów zamieszkałych, 22 puste oraz 91 placów niezabudowanych, a wreszcie 9 domostw należących do wójtostwa – wolno przyjąć, że na przełomie XVI i XVII w. miasto liczyło 243 domy mieszkalne, a nadto 6 zagród z osady Podzamcze i Podedworze i kilka domów w samym dworze sławkowskim”. W 1578 r. Sławków zapłacił 128 fl. 17 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 269.

³³ LK 1564, t. 1, s. 111: „domów osiadłych w mieście 104”; LK 1569, k. 377v: „Oppidum Człomniki [...] jest domów na ten czas z placami pustymi numero 116”. W 1578 r. Słomniki zapłaciły 547 fl. 12 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 270.

³⁴ Rej. pob. 1595, s. 627 n. wymienia 21 łanów miejskich, 102 rzemieślników i 30 komorników. W 1578 r. Jędrzejów zapłacił 322 fl. 14 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 270.

³⁵ Rej. pob. 1595, s. 630: „Miechów pogorzał”. Rejestr poborowy 1593, k. 311v, wymienia 29 łanów, 72 rzemieślników i 17 komorników. Por. Z. Pęcowski, *Ziemia miechowska. Zarys dziejów osadnictwa do końca XVIII wieku*, Kraków 1992, s. 118: „w r. 1581 Miechów mógł mieć w przybliżeniu 1400 mieszkańców, w 1629 r. – 1206”. W 1578 r. Miechów zapłacił 455 fl. 14 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 270.

³⁶ LK 1617–1620, k. 63: „Oppidum Żarnowiec – domów wszystkich znajdzie się z regestów miejskich nro 228”, „placów pustych jest in nro 12”; MK L.XVIII 22, Lustracja województwa krakowskiego 1627, k. 94v: „Miasto Żarnowiec: domów wszystkich wedle rejestrów miejskich znajdzie się 215”, „placów pustych jest nro 30”. W 1578 r. Żarnowiec zapłacił 494 fl. 29 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 270.

³⁷ LK 1564, t. 2, s. 33: „domus in oppido numero 218”; LK 1569, k. 538: „jest na ten czas domów 249”; LK 1617–1620, k. 42v: „domowe – jest osady wszystkiej in nro 351”. J. Rajman, *Rozwój miasta do połowy XVII w.*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t. 1: *Okres staropolski*, red. F. Kiryk, Częstochowa 2002, s. 169, szacuje zaludnienie Częstochowy w poszczególnych latach na: 1569 r. – ok. 2060 mieszkańców, 1620 r. – ok. 2830 mieszkańców, ok. 1630 r. – na ok. 3210 osób zamieszkujących miasto. W 1578 r. Częstochowa zapłaciła 132 fl. 4 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 270.

³⁸ LK 1564, t. 2, s. 37: „jest mieszczan 86 starszych, którzy czynsz płacą wedle przywileja”; LK 1617–1620, k. 50v: „jest domów wszystkich nro 136”. W 1578 r. Przerów zapłacił 36 fl. 18 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 270.

- w powiecie szczyrzyckim: Bochnia³⁹, Kazimierz⁴⁰, Wieliczka⁴¹;
- w powiecie sądeckim: Lipnica⁴², Sądecz Nowy⁴³, Zakliczyn⁴⁴;
- w powiecie bieckim: Biecz⁴⁵, Gorlice⁴⁶;
- w powiecie śląskim: Kęty⁴⁷;
- w księstwie siewierskim: Kozięgłowy⁴⁸, Siewierz⁴⁹.

Z wymienionych miast tylko cztery: Biecz, Częstochowa, Sądecz Nowy i Żarnowiec mieszczą się w przedziale od 2000 do 5000 mieszkańców. Największy odsetek miasteczek obserwujemy w powiatach lelowskim (13 miasteczek na 15), bieckim (9 miasteczek na 11) oraz szczyrzyckim i sądeckim (8 miasteczek na 11). Najkorzystniejszy bilans ma powiat ksiąski: 3 miasta większe i 3 miasteczka. Szczegółowe dane liczbowe zawierają tabele na końcu rozdziału.

³⁹ F. Kiryk, *Bochnia do połowy XVII w.*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1980, s. 118: „z XV i XVI w. nie zachowały się konkretne dane źródłowe, na których podstawie byłoby możliwe odtworzenie chociaż w przybliżeniu zaludnienie miasta”. Rej. pob. 1595, s. 596 n. wymienia 20 łanów miejskich, 95 rzemieślników i 46 komorników. Należy pamiętać także o pracownikach w żupie bocheńskiej (ok. 500 osób); zob. J. Piotrowicz, *Żupy krakowskie*, s. 153. W 1578 r. Bochnia zapłaciła 2245 fl. 20 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 269.

⁴⁰ Rej. pob. 1595, s. 590 n., wymienia na Kazimierzu 188 rzemieślników i 26 komorników. W 1578 r. Kazimierz zapłacił 6573 fl. 1 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 269.

⁴¹ LK 1569, k. 333: „płacą czynsz z domów 82 mieszczanie”, k. 333v: „jest domów radzieckich 15 z których czynszu nie płacą”, „jest placów pustych 34 z których czynszu nie płacą”. Należy pamiętać także o pracownikach administracyjno-gospodarczych w Wieliczce; zob. J. Piotrowicz, *Żupy krakowskie*, s. 153: „Stan żalogi w Wieliczce wynosił: urzędnicy i czeladź gospodarstwa żupnego – 50 osób, pracownicy kopalni – minimum 290 osób, a warzelni – około 100 osób. Czyniłoby to razem około 440 pracowników żupy wielickiej, jednakże liczbę tę można śmiało podwyższyć do 500 pracowników”; por. J. Piotrowicz, *Dole i niedole Wieliczki za panowania ostatnich Jagiellonów i królów elekcyjnych (do „potopu” szwedzkiego)*, [w:] *Wieliczka: dzieje miasta (do roku 1980)*, Kraków 1990, s. 158: „wydarzenia losowe i kataklizmy, jakie wielokrotnie ugodziły w miasto Wieliczkę, w pełni tłumaczą anormalną sytuację, że okresowo liczba mieszkańców miasta z przedmieściami była niższa, niż ilość pracowników żupy wielickiej”. Przykładowe dane: w 1518 r. liczba mieszkańców Wieliczki = ok. 2000 osób, żaloga żupy = ok. 440 osób; 1569 r. – ludność miasta = ok. 1000, żaloga żupy = 850; 1580 r. – ludność miasta = ok. 635, żaloga żupy = ok. 600 (?); J. Piotrowicz, *Dole i niedole*, s. 158; por. też I. Pawłowska, *Pożary wielickie do 1914 roku*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. 22, 2002, s. 173–196; K. Kolasa, K. Kubik, *Poeksploatacyjne zapadliska wielickie*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. 12, 1983, s. 7–62, zwł. s. 27–34.

⁴² F. Kiryk, *Najdawniejsze dzieje Lipnicy Murowanej (XIII–XVI wieku)*, [w:] *Lipnica Murowana. Gród króla Władysława Łokietka*, Kraków 2007, s. 24: „Nie posiadamy zgoła żadnych informacji do połowy XVII w. o zaludnieniu miasta. [...] Przyjmuje się jedynie orientacyjnie [...], iż około 1580 r. miasto zamieszkiwało nieco ponad 1000 osób”. Podobnie tenże, *Inne miasta regionu bocheńskiego do połowy XVII w.*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, s. 145. Rej. pob. 1595, s. 610, wymienia 43½ łana miejskiego, 24 rzemieślników, 2 komorników i 23 zagrodników. W 1578 r. Lipnica zapłaciła 136 fl. 26 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 269.

⁴³ *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, red. F. Kiryk, Warszawa–Kraków 1992, s. 403: „Oceniając ilość domów w Nowym Sączu w drugiej połowie XVI w. na 240 [...] w samym mieście zamieszkiwało od 1440 do 1920 osób. [...] Możemy szacować liczbę mieszkańców okręgu miejskiego Nowego Sącza w granicach od 3,5 do 4 tysięcy osób”. W 1578 r. Sądecz Nowy zapłacił 2163 fl. 37 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 269.

⁴⁴ Szczygieł, s. 232: „W 1567 r. było w nim 157 domów mieszkalnych”. Rej. pob. 1595, s. 611 wymienia 3 łany miejskie, 65 rzemieślników i 24 komorników. W 1578 r. Zakliczyn zapłacił 118 fl. czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 269.

⁴⁵ W 1626 r. wewnątrz obwarowań miejskich było 150 domów; zob. *Materyały do historii miasta Biecza (1361–1632)*, oprac. F. Bujak, Kraków 1914, nr 495; *Regestum stationum exactarum sub Proconsulatu Famati D. Stanisłai Mądrowicz data [...] ad oppidum [...] in April Anno Domini 1626*, AP Kraków, Dep. 32, s. 1–7 oraz *Regestr stacyei wydatku na żołnierze Jego Msci Pana Przyleckiego ktorzy przyiechaly [...] za Burmistrza pana Stanisława Mądrowycza A.D. 1626*, Dep. 32, s. 15–24. Zob. T. Ślawni, *Studia nad ludnością Biecza w wiekach XIV–XVII*, „Małopolskie Studia Historyczne”, t. 1, 1958, nr 3–4, s. 29: „Mimo wszystko nie jesteśmy w stanie obliczyć ludności Biecza w XVI w.”; tamże, s. 30: „W 1629 r. [...] łącznie dla Biecza z przedmieściami wypadałoby 3712 osób”; tamże, s. 36: „dla pierwszej ćwierci XVII w. możemy stwierdzić, że ludność samego Biecza wynosiła w tym czasie co najmniej 1771 mieszkańców”. Por. F. Kącki, *Ludność powiatu bieckiego od I połowy XIV wieku do II połowy XVI wieku*, „Historia. Organ Młodych Historyków”, t. 4, 1937, s. 20–27. W 1578 r. Biecz zapłacił 568 fl. 29 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 269.

⁴⁶ Rej. pob. 1595, s. 603 wymienia 29 rzemieślników i 15 komorników. J. Barut, *Gorlice. Studium historyczno-urbanistyczne miasta*, Brzozów 1991, s. 78, szacuje liczbę wszystkich domów mieszkalnych w 1608 r. na 192, a liczbę mieszkańców na ok. 1500. W 1578 r. Gorlice zapłaciły 70 fl. 18 gr czopowego; *Księgi podskarbińskie*, s. 269.

⁴⁷ Rej. pob. 1595, s. 615, wymienia 9 łanów miejskich, 156 rzemieślników i 55 komorników.

⁴⁸ F. Kiryk, J. Rajman, *Miasta ziemi siewierskiej*, [w:] *Siewierz, Czeladź, Kozięgłowy*, s. 333: „W 1645 r. wykazano w Kozięgłowach aż 196 domów osiadłych, a w dwadzieścia lat później (1668) stały w mieście 204 domy zamieszkałe, a placów pustych po zniszczonych domostwach było 58. Możemy zatem przypuszczać, że przed potopem szwedzkim Kozięgłowy liczyły 262 domy”.

⁴⁹ Tamże, s. 333: „wykazano w Siewierzu w 1668 r. 188 domów zasiedlonych, 10 pustych i aż 69 placów pod zabudowę”.

W tym miejscu trzeba także wspomnieć o ludności żydowskiej zamieszkującej w miastach i miasteczkach województwa krakowskiego. Według prof. Jacka Wijaczki ludność żydowska w drugiej połowie XVI w. skupiała się w 14 miastach województwa: Będzin, Bobowa, Bochnia, Dobczyce, Jasło, Kazimierz, Lanckorona, Lelów, Nowy Sącz, Olkusz, Oświęcim, Pilica, Sławków, Uście Solne⁵⁰.

W przypadku wsi podstawą do obliczeń ich wielkości była liczba łąnów oraz liczba opodatkowanych osób (np. zagrodnicy, komornicy, młynarz, karczmarz)⁵¹. Fragmentaryczność wzmianek źródłowych (liczba kmieci i wielkość areалу) utrudnia przyjęcie odpowiednich przeliczników i mnożników, a zachowane inwentarze i lustracje w przytłaczającej większości odnoszą się do wsi królewskich. Jednakże i te informacje wykazują duże rozbieżności. W powiecie ksiąskim we wsiach królewskich (1564) najniższy współczynnik kmieć/łąn obserwujemy we wsi Dłużec (1,1), najwyższy – w Jeżówce (2,37). Licząc 5 dorosłych osób na jedno gospodarstwo kmiecie otrzymamy odpowiednio: 5,6 i 11,6 osób na łąn. W powiecie proszowskim w dobrach królewskich (1564) najniższy współczynnik kmieć/łąn widoczny jest we wsi Wielga Wieś (parafia Biały Kościół) – 0,9 (co daje 4,5 osoby na łąn), najwyższy zaś w Łobzowie (parafia św. Szczepana): 17,1 (co daje 85,5 osoby na łąn); w duchownej wsi Czułów Więszy (parafia Rybna) współczynnik ten wynosi 2,7 (13,5 osoby na łąn), a we wsi szlacheckiej Dziewięciele (parafia Nasiechowice) dane te wynoszą odpowiednio 2 i 10 osób na łąn kmiecy. W powiecie szczyrzyckim (1564) sytuacja wygląda następująco: w dobrach królewskich najniższy współczynnik ma wieś Zamieście (parafia Tymbark) – 0,6 (3 osoby na łąn), najwyższy zaś Osielec (parafia Maków) – 13,5 (67,5 osoby na łąn); w duchownej własności najniższy współczynnik ma wieś Sidzina (parafia Skawina) – 0,97 (4,85 osoby na łąn), najwyższy notujemy we wsi Trzciana – 2 (10 osób na łąn); w szlacheckiej wsi Kamyk sytuacja przedstawia się następująco: 2 (10 osób na łąn). W powiecie sądeckim w dobrach królewskich (1564) badana sytuacja wygląda tak: najniższy współczynnik jest we wsi Wolica (parafia Podegrodzie) – 1,1 (5,5 osoby na łąn), najwyższy w Iwkowej – 6,7 (33,5 osoby na łąn); w trzech wsiach będących własnością duchowną: Moszczenica Niżna oraz Moszczenica Wyżna (parafia Sądecz Stary) i Nieszkowa (parafia Podegrodzie) dane były identyczne – współczynnik 2 (10 osób na łąn); we wsiach szlacheckich najniższy współczynnik występował (1576) we wsi Połomia (parafia Wojakowa) – 2 (10 osób na łąn), najwyższy w Milejówce (parafia Wojnicz) – 4 (20 osób na łąn). Stosunkowo sporo danych posiadamy do wsi powiatu śląskiego. W dobrach królewskich (1564) sytuacja wyglądała następująco: najniższy współczynnik notujemy we wsi Ponikiew (parafia Wadowice) – 1 (5 osób na łąn), najwyższy we wsi Bujaków (parafia Kęty) – 8 (40 osób na łąn); w dobrach duchownych (1532–1533) badany współczynnik wahał się pomiędzy 4 (20 osób na łąn) we wsi Zegodowice (parafia Woźniki), a 4,8 (24 osoby na łąn) w Ryczowie (parafia Woźniki); we wsiach szlacheckich (1532–1533) najniższy współczynnik odnotowujemy w Stanisławiu (parafia Zebrzydowice) – 0,8 (4 osoby na łąn), a najwyższy (1598) we wsi Cisiec (parafia Cięcina) – 13 (65 osób na łąn). Średnia arytmetyczna z tych fragmentarycznych informacji (łącznie z pozostałymi danymi mieszczącymi się pomiędzy opisanymi wartościami granicznymi) wynosi: w dobrach królewskich – 15,75 osoby na łąn, w dobrach duchownych – 12,86, a we wsiach szlacheckich – 12,96 osoby na łąn.

Zdając sobie sprawę z dyskusyjności zastosowanych przeliczników, zdecydowaliśmy się przyjąć do naszych obliczeń następujące wskaźniki: 14 osób na 1 łąn, 6 osób na gospodarstwo młynarskie, karczmarzkie, 5 osób na gospodarstwo zagrodnicze, 4 osoby na gospodarstwo komornicze oraz 5 osób w przypadku pojawienia się rzemieślnika (np. piekarz, szewc)⁵². Za podstawę do obliczeń posłużyły

⁵⁰ Materiał dotyczący skupisk żydowskich w Koronie w drugiej połowie XVI w. został oddany do druku.

⁵¹ Wyjątek stanowią tu zachowane rejestry pogłównego z 1590 r. dla wsi Łobzów i Nowa Wieś w powiecie proszowskim; zob. J. Senkowski, *Zachowane rejestry pogłównego 1590 r.*, KHKM, t. 18, 1970, nr 3, s. 415–418.

⁵² Zob. przykładowo: C. Kukło, *Wielkość i struktura gospodarstwa domowego w Polsce wczesnonowożytnej. Próba charakterystyki*, [w:] *Cała historia to dzieje ludzi... Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu w 80-tą rocznicę urodzin i 55-lecie pracy naukowej*, red. C. Kukło, współudz. P. Guzowski, Białystok 2004, s. 167–181, tam literatura; M. Koczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII w.*, Warszawa 1998, s. 32, 48; A. Kiełbicka, *Zbiegostwo chłopów w województwie krakowskim na przełomie XVI i XVII wieku*, Wrocław 1989, s. 18; A. Izydorczyk, *Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku*, [w:] *Spółczesność staropolskie. Studia i szkice*, t. 3, red. A. Wyczański, Warszawa 1983, s. 7–26, zwł. s. 21; I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii*, s. 161–184; W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią*, s. 39–73 (zwł. s. 58–61), tam dyskusja z wcześniejszą literaturą; P. Małopolska, t. 3, s. 35–45; zob. też P. Guzowski, *Warunki gospodarowania chłopów w starostwie sanockim w XVI w.*, KHKM, t. 54, 2006, nr 1, s. 11–24; W. Jakóbczyk, *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich zachodnich województwach Korony w drugiej połowie XVI w.*, RDSG, t. 5, 1936, s. 45–68; G. Jawor, *Ludność chłopska i społeczności wiejskie w województwie lubelskim w późnym średniowieczu. Schyłek XIV – początek*

nam dane z rejestru poborowego województwa krakowskiego z 1595 r. lub, w przypadku ich braku, z rejestru poborowego tegoż województwa z 1593 r.⁵³ Wyjątek stanowią tu miejscowości z księstwa siewierskiego: brak kompletnych źródeł spowodował konieczność sięgnięcia do informacji z lat 1443 i 1667⁵⁴. Bardzo pomocne były dane zamieszczone w *Słowniku miejscowości księstwa siewierskiego* opracowanym przez Zdzisława Nogę, który udostępnił ocalałe informacje szesnastowieczne⁵⁵. W kilku przypadkach niemożliwe było określenie wielkości osad, dane w rejestrach obejmowały bowiem wspólny areal kilku miejscowości łącznie: np. w powiecie proszowskim miejscowości Balice, Burów i Szczeglice czy Trzebinia, Trzebinka i Górka, w powiecie szczyrzyckim – Chodzinice, Ryczywół oraz Podedworze, w powiecie sądeckim – Brzozowa i Polikta, w powiecie śląskim Bobrowniki, Gromiec oraz Gorzów.

Posługując się wspomnianymi mnożnikami i wskaźnikami, po przeprowadzeniu obliczeń, mogliśmy oznaczyć na mapie głównej te wsie, które liczyły prawdopodobnie ok. 200 i więcej mieszkańców. Są one objęte jednym znakiem razem z miasteczkami, które odróżniają się innymi literami w nazwach. W poniższym zestawieniu wsi dużych podana została w nawiasach przynależność własnościowa (k – królewska, d – duchowna, s – szlachecka, k/d – królewsko-duchowna, k/s – królewsko-szlachecka, d/s – duchowno-szlachecka, m – miejska).

W powiecie proszowskim: Bąbel (k), Bibice (d), Bieńczyce (d), Bierków (s), Bolesław (s), Borunice (k), Bronowice (d), Bukowno (d), Chechło (s), Chrystoporzyce (s), Czubrowice (k), Czusów (s), Długoszyn (k/d), Dziewięczyce (s), Garlica (d/s), Gołaczów (d), Gorynice (s), Gruszów (d/s), Gunów (d), Igołomia (d/s), Irzmanowice (k), Jangrot (d), Jaworzno (d), Jeleń (d), Karniów (s), Karwin (d), Kaszów (d), Kazimierza Wielka (s), Klimuntów (d), Kobylany (d), Kosmałów (k), Kosmerzów (s), Krowodrza (d), Krzesławice (d), Krzeszowice (s), Krzyszowice (s), Kwaczała (d), Lubocza (d/s), Luborzyca (d), Łęka (k), Łętkowice (k), Łosień (d), Łuczyce (s), Michałowice (d), Mogiła (d), Moniaczkowice (s), Morawica (s), Niedźwiedź (s), Nowa Wieś (k), Olszenica (d), Ostrów (d), Paczółtowice (s), Pleszów (s), Płaza (s), Prądnik Wielki (d), Prędocin (d), Przeginia (s), Przymków (k/d), Raclawice (k), Rudawa (d), Rybna (d), Sarbie (d), Sieciechowice (s), Stanisławice (s), Stradomia (k), Strzelce Wielkie (s), Strzemieszycze Małe (d), Strzemieszycze Wielkie (d), Sułoszowa (s), Tanie (d), Topola (d/s), Tropiszów (d), Wawrzyńczyce (d)⁵⁶, Węgrce (d), Wiąckowice (s), Wielga Wieś (k), Wielmoża (s), Wyciąże (d), Zagórze (s), Zalas (s), Zaszczytów (d), Zeków (k), Zielonki (k/d), Zimnodół (k), Zwierzyniec (d); 13 z wymienionych wsi przekroczyło liczbę 400 mieszkańców (Bibice, Bolesław, Igołomia, Irzmanowice, Krowodrza, Michałowice, Niedźwiedź, Prędocin, Sieciechowice, Stradom, Sułoszowa, Wawrzyńczyce i Zielonki).

W powiecie ksiąskim: Boryszowice (s), Chlina (k), Czaple Małe (d), Dziaduszyce (s), Jeżówka (k), Kalina (s), Kozłów (s), Krzczęcice (s), Łysaków (d), Nawarzyce (d), Niegosławice (d), Piotrkowice (s), Poręba Dzieżyca (s), Przybysławice (k), Sędowice (d), Sędziszów (s), Słupów (s), Tczyca (s), Tur (d), Węchadłów (s), Wierzbica (k), Wola (k), Wrocirysz (d), Zarzyszyn (s); tylko trzy z tych wsi przekroczyło liczbę 400 mieszkańców (Chlina, Sędowice i Tur).

W powiecie lelewskim: Błeszno (s), Częstochówka (d), Irzędze (s), Kocznia (k), Łany Wielkie (k), Łany Małe (k), Łobodna (k), Miedzwno (k), Mirów (k), Nagłowice (s), Nakło (s), Ostrowy (k), Otoła (k), Pierszne (k/s), Podlesie (s), Raszków (s), Rokitno (d), Sprowa (s), Strzegowa (s), Truskolasy (k), Walenczów (k), Wręczyce (k), Zarębice (k); tylko dwie wsie przekroczyły liczbę 400 mieszkańców (Łany Wielkie i Miedzwno).

W powiecie szczyrzyckim: Bieżanów (d), Bodzanów (d), Borzęta (k), Brody (s), Brzezie (s), Bysina (k), Bystra (s), Dziewin (k), Gdów (s), Głogoczów (s), Jasień (s), Jodłówka (k), Kłaj (k), Królewka

XVI wieku, Lublin 1991; A. Nowak, *Przeobrażenia struktury społecznej ludności wiejskiej w Polsce w okresie panowania systemu folwarczno-pańszczyźnianego (XV–XVIII w.)*, [w:] *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce (Problemy i metody)*, Warszawa–Poznań 1978, s. 131–146, zwł. s. 136–142; A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia*, Wrocław 1977, s. 70–191; L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962, s. 79 n.

⁵³ Zob. K. Boroda, *Kmieć, łan czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku*, [w:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 152–169. Dla późniejszego okresu por. E. Trzyna, *Położenie ludności wiejskiej*, s. 65–152.

⁵⁴ P. Małopolska, t. 4, s. 451.

⁵⁵ Noga, *Słownik*, zwł. opis wykorzystanych źródeł: s. 5–10.

⁵⁶ Nazwana raz miastem: AV Cap. 10, k. 189: „Villa Wawrzynczice seu oppidum”.

(k), Krzyszkowice (d), Kunice (d), Lubień (k), Łapczyca (d), Łazy (d), Łętownia (s), Miłoszów (k), Mogilany (s), Mszana Niżna (k), Mszana Wyższa (k), Naprawa (s), Niepołomice (k), Okocin (s), Olszówka (k), Pcin (k), Poręba (Spytkowska) (s), Prokocin (s), Przypkowice (s), Raba (s), Rabka (s), Rabrot (k), Radziszowska Wola (d), Radziszów (d), Rudnik (k), Rzezawa (k), Skawa (s), Skotniki (k), Spytkowa (s), Stróża (k), Sulikowice (k), Targowisko (d), Tarnawa (s), Toporzysko (s), Uszew (d), Wilkowiska (d), Wiśniowa (k); pięć z wymienionych wsi przekroczyło liczbę 400 mieszkańców (Jodłówka, Królewka, Pcin, Rzezawa i Wiśniowa).

W powiecie sądeckim: Bieganice (d), Bruśnik (s), Chełmiec (d), Dębno (s), Filipowice (s), Gnojnik (s), Godprzydowa (s), Gostwica (k), Gwoździec (s), Iwkowa (k), Jadowniki (k), Jastrzębia (s), Kamienica (d), Kamionka (d), Lipnica Niemiecka (s), Niedźwiedza (s), Pisarzowa (k), Podegrodzie (d), Przedanica Niżna (s), Sufczyn (s), Trzetrzewnia (k), Tymowa (s), Złota (s); z tych wsi tylko dwie przekroczyły liczbę 400 mieszkańców (Jadowniki i Złota).

W powiecie bieckim: Barwinek (s), Bieniarowa (k/d), Błaszczkowa (s), Cherowa (s), Czeluśnica (d), Czerмна (s), Dębowa (s), Grabie (s), Hartłowa (k), Jodłowa Niemiecka (k), Jodłowa Polska (k), Kryg (k/d), Libusza (k/d), Łużna (s), Miscowa (s), Moszczenica Niemiecka (k), Moszczenica Polska (k), Mszana (s), Mszanka (k), Olszyny (s), Ołpiny Wyższe (s), Ossownica (k), Przedmieście (m), Raclawice (k), Rozembark (k), Ryglice Wyższe (s), Rzepiennik (d), Rzepiennik Marciszów (k), Rzepiennik Strzeżów (k), Siemichów (k), Staszkówka (k), Strzeszyn (k), Szerzyny (s), Świącany (s), Świątkowa (k), Trzciana (s), Turza (k), Tyłowa (s), Wójtowa (k), Zydranowa (s); osiem wsi przekroczyło liczbę 400 mieszkańców (Bieniarowa, Błaszczkowa, Jodłowa Niemiecka, Moszczenica Niemiecka, Ossownica, Przedmieście, Siemichów i Szerzyny).

W powiecie śląskim: Bachowice (s), Barwałd Średni (k), Bestwina (s), Bielany (k), Chocznia (k), Czaniec (s), Frydrychowice (s), Głabowice (s), Grodziec (s), Hałcnów (s), Inwałd (s), Jawiszowice (s), Kletcza (s), Kobiernice (k), Kozy (s), Krzeszów (s), Krzęcin (d), Lipnik (k), Łękawica (s), Łęki (k), Osiek (s), Piotrowice (k), Pisarzowice (s), Polanka (s), Poręba Markowa (s), Poręba Wielka (s), Przeciszów (s), Przyborów (s), Spytkowice (s), Stanisławie (k/s), Stara Wieś (s), Stryszów (s), Strzeszawa (s), Wieprz (s), Wilamowice (s), Witanowice (s), Witkowice (s), Zembrzyce (s); osiem z nich przekroczyło liczbę 400 mieszkańców (Kozy, Lipnik, Osiek, Pisarzowice, Polanka, Przeciszów, Stryszów i Wieprz).

W księstwie siewierskim: Gniazdów (d), Grodziec (d), Lgota (d), Siedlec (d); żadna z tych wsi nie przekroczyła liczby 400 mieszkańców.

Stosując wspomniane przeliczniki, możemy także wskazać swoistych „rekordzistów” pod względem liczby mieszkańców: w powiecie proszowskim: Sułoszowa (ok. 1360 mieszkańców) i Prędocin (ok. 910 mieszkańców) oraz w powiecie śląskim Osiek (ok. 810 mieszkańców).

Największy odsetek wsi powyżej 200 mieszkańców obserwujemy w powiecie śląskim (20,2%), najniższy zaś w powiecie sądeckim (5,2%). Niemal identyczne odsetki występują w powiatach: proszowskim (14,3%), ksiąskim (14,5%) oraz bieckim (14,8%). Szczegółowe dane zawiera tabela na końcu rozdziału.

Tak jak w poprzednich opracowaniach tej serii, jako zamek potraktowaliśmy obiekty posiadające niewątpliwie charakter obronny, określane w źródłach jako: *castrum*, *arx* lub zamek. Wyjątek uczyniliśmy w przypadku Jeżowej oraz Książa. Jeżowa określona w 1527 r. jako *fortalicium*, w literaturze – dwór murowany, dom mieszkalno-obronny, a w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa krakowskiego* konsekwentnie nazywana jest zamkiem⁵⁷. W Książu późnorenesansowy pałac, zwany zamkiem na Mirowie, który wzniesiono w latach 1585–1595, jest przez Szymona Starowolskiego nazywany raz zamkiem, raz pałacem⁵⁸. Szymbark i Tarnowiec w powiecie bieckim potraktowaliśmy za literaturą jako dwór obronny (kasztel). Nazwę zamku podawaliśmy według nazw szesnastowiecznych lub – w przypadku braku własnej nazwy – podawaliśmy nazwę miejscowości, przy której znajdował się zamek, zgodnie z mapą główną. Zamki z własnymi nazwami oraz te, które stanowiły osobne punkty osadnicze (np.

⁵⁷ SHGK, cz. II, z. 2, s. 305–308; T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań 1979, s. 190; S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 141–143; *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2004, s. 216 n.

⁵⁸ SHGK, cz. III, z. 2, s. 312; S. Starowolski, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, tłum. z j. łac., wstęp i koment. A. Piskadło, Kraków 1976, s. 70: „są także zamki zbudowane na wyniosłych miejscach i skałach, jak [...] Książ”, s. 79: „Książ ma klasztor augustianów i poza granicami miasta pałac kolorowymi marmurami przepięknie wyłożony”.

Ogrodzieniec), znajdują się w indeksie z określeniem „zamek”; jest ich 11. W sumie na opracowanym terytorium zlokalizowaliśmy 46 zamków⁵⁹:

- w powiecie proszowskim:
Będzin (k)⁶⁰, Korzkiew (s)⁶¹, Kraków (k), Lipowiec (d), Łobzów (k), Morawica (s), Ociec (k)⁶², Pieskowa Skała (s), Rabsztyn (k)⁶³, Sławków (d)⁶⁴, Tęczyn (s)⁶⁵;
- w powiecie ksiąskim:
Bydlin (s)⁶⁶, Książ Wielki (s), Wodzisław (s), Żarnowiec (k)⁶⁷;
- w powiecie lelowskim⁶⁸:

⁵⁹ Zob. też Guerquin, *Zamki*; M. Kornecki, *Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*, Kraków 1966; J. Laberschek, *Czy istniał w średniowieczu system obronny na Jurze?*, „Teki Krakowskie”, t. 12, 2000, s. 167–179; T. Pokleński-Kozieliński, *Les châteaux sur les chemins des rois polonais (XIVe–XVIe siècles)*, [w:] *Châteaux, routes et rivières (Actes des Rencontres d’archéologie et d’histoire en Périgord 26–28 septembre 1997)*, Bordeaux 1998, s. 73–84; *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002 (zwl.: M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej w przestrzeni społecznej XIV–XV w.*, s. 275–312; L. Kajzer, *Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niżu Polskim*, s. 111–131; K. Olejnik, *Zamek w strukturach politycznych i militarnych państwa szlacheckiego*, s. 216–227). Por. też W. Błaszczuk, *Inwentaryzacja średniowiecznych zamków i strażnic warownych na Wyżynie Jurajskiej*, „Rocznik Muzeum w Częstochowie”, t. 2, 1966, s. 9–32; J. Bogdanowski, *Dawna linia obronna Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Problemy konserwacji i adaptacji dla turystyki*, „Ochrona Zabytków”, t. 17, 1964, z. 4 (67), s. 3–36, zwl. s. 6–16; G. Leńczyk, *Sprawozdanie z inwentaryzacji i planowania grodzisk w okolicy Krakowa*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 37, 1932, nr 9, s. 36–40; tenże, *Drugie sprawozdanie z inwentaryzacji i planowania grodzisk w województwie krakowskim w r. 1933*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 39, 1934, nr 3, s. 28–33; Widawski, *Mury*, s. 62–65: *Zamki miejskie i przyległe do miast*.

⁶⁰ LK 1564, t. 1, s. 254: „Zamek pograniczny Będzin. Ludzie mówią, że każdy gość, który jedzie, żałuje tego miejsca, iż tak opustoszały”. Materiały MWK, s. 5: „Zamek murem obwiedziony, wymurowany na skale nad rzeką Przemszą, mocno zniszczony”.

⁶¹ Materiały MWK, s. 101: „Na sąsiednim wzgórzu stoi zamek murowany, staroświecki, pusty, w którym wedle wizyty z r. 1748 była kaplica”.

⁶² LK 1617–1620, k. 89: „Zamek ten ojcowski bardzo spustoszały...”. Materiały MWK, s. 207: „Zamek staroświecki na kształt fortecy małej na litej i wysokiej skale wymurowany, w starożytnych pismach Ociec mianowany w dobrym stanie, ma duże kondygnacje, gontem pokryty”.

⁶³ LK 1789, cz. 1, s. 139: „Opisanie zamku – Ten na skale wystawiony, spustoszały, połowa jego tylko murów, rozwaliny stoją, na drugiej połowie dach do reszty spada, przez co już pokoje pogniły”. Materiały MWK, s. 253: „Zamek już spustoszały, tak że połowa jego murów stoi w ruinie”.

⁶⁴ J. Pierzak, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie*, Bytom 2002 (Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia, z. 15), s. 250 n.: „Skoro jednak zamek na widoku z XVI w. przedstawiony jest w całej okazałości należy zweryfikować pogląd i uważać, iż po najeździe w roku 1455 uszkodzenia budowli zamkowych zostały naprawione. Trudno na podstawie źródeł pisanych ustalić, kiedy przystąpiono do naprawy zamku. Wydaje się jednak, iż dokonano tego wkrótce po wspomnianym wyżej najeździe. [...] Wizerunek zamku wyobrażony na panoramie z Würzburga w pełni poświadcza jego obronny charakter. Wieża mieszkalno-obronna widziana tu od strony południowo-wschodniej jest w dobrym stanie technicznym, podobnie jak i dostawiona do niej klatka schodowa w postaci wieżyczki, sięgającej ostatniej kondygnacji wieży”. Materiały MWK, s. 282: „Tuż obok miasta zamek Sławków murowany, głęboką fosą opasany, w roku 1791 w ruinie”.

⁶⁵ Materiały MWK, s. 307: „W miejscowości tej znajduje się góra, na niej rudera murowanego w trójkąt zamku, znacznej dosyć wysokości, na kształt fortecy z trzema basztami, wedle którego zamczyska cztery pagórki na kształt rondli fortecznych (1783 r.)”.

⁶⁶ Pod koniec XVI w. właściciel wsi Mikołaj Firlej przebudował zamek na kościół św. Krzyża; zob. Guerquin, *Zamki*, s. 104; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje*, s. 122; *Leksykon zamków*, s. 119; SHGK, cz. I, z. 2, s. 303.

⁶⁷ LK 1564, t. 2, s. 101: „Castro Żarnowiec singulis quartalibus m. 4”; LK 1789, cz. 1, s. 285: „Zamek z kamienia i cegły murowany, ten w r. 1775 pogorzał, mury porysowane, z gruntu przestawienia potrzebujący. Oficyny murowane, gontem podbite, w których pokojów 8, garderobek 2, spiżarnia i kuchnia”.

⁶⁸ W powiecie lelowskim nie uwzględniliśmy zamku Bąkowiec z braku danych źródłowych o funkcjonowaniu budowli w XVI w.; zob. SHGK, cz. I, z. 1, s. 31 n. – ostatnie wzmianki źródłowo pochodzą z lat 40. XV w.; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje*, s. 112: „Brak badań archeologicznych i architektonicznych”; *Leksykon zamków*, s. 558: „Trudno obecnie stwierdzić, kiedy budowla przestała pełnić funkcję obronnej rezydencji”.

- Bobolice (s)⁶⁹, Krzepice (k)⁷⁰, Lelów (k)⁷¹, Mirów (s)⁷², Ogrodzieniec (s)⁷³, Olsztyn (k), Smoleń (s); Żarki (s)⁷⁴;
- w powiecie szczyrzyckim:
 - Dobczyce (k)⁷⁵, Lanckorona (k), Myślimice (k)⁷⁶, Niepołomice (k), Skawina (d)⁷⁷, Wieliczka (k), Wiśnicz Wielki (s);
 - w powiecie sądeckim⁷⁸:
 - Czchów (k), Czorsztyn (k)⁷⁹, Gródek (s), Melsztyn (s), Muszyna (d), Rożnów (s), Rytter (k)⁸⁰, Sądecz Nowy (k)⁸¹, Tropsztyn (s);
 - w powiecie bieckim:
 - Jeżowa (s);
 - w powiecie śląskim⁸²:
 - Bobrek (s)⁸³, Oświęcim (k)⁸⁴, Spytkowice (s), Zator (k), Żywiec (s);
 - oraz w księstwie siewierskim⁸⁵:
 - Siewierz (d)⁸⁶.

⁶⁹ Materiały MWK, s. 12: „Zamek na północy wsi spustoszały niedawno”.

⁷⁰ LK 1564, t. 2, s. 3: „Item ruina zamku krzepickiego, że się dwie stronie zamku z gruntu aż do wierzchu porysowały, ściany, sklepy i gmachy, jedna ku rzece, a druga ku miastu, gdzie brona stoi. Na co już JKM raczył był wysłać rewizory i panu staroście ex relatione rewizorów poprawę tej ruiny certis conditionibus położyć. Jakoż już na trzeciej stronie około wieże poprawę uczyniono”. Opis zamku krzepickiego zob. LK 1636, k. 64–65v. Materiały MWK, s. 149: „Za miastem blisko mostu na Liczwarcie, przy drodze z Krzepic do Kuźniczki, znajduje się zamek murowany z wieżą, opasany wałami, opustoszały”.

⁷¹ Opis zamku lełowskiego zob. MK L.XVIII 22, Lustracja województwa krakowskiego 1627, k. 89–91v.

⁷² Materiały MWK, s. 185: „Zamek stary spustoszały”.

⁷³ Tamże, s. 233: „Na wschód od podzamcza leży zamek Ogrodzieniec, w r. 1748 częściowo zamieszkały, pusty w r. 1783”.

⁷⁴ W akcie podziału dóbr prywatnych biskupa krakowskiego Piotra Myszkowskiego między trzech jego bratanków z 1 IV 1591 r. występuje: „oppidum Żarki cum arce”, MK 136, k. 146v.

⁷⁵ Opis zamku dobczyckiego zob. LK 1617–1620, k. 106v–110v.

⁷⁶ *Leksykon zamków*, s. 314: „Nowy zamek wznosił w obrębie miasta około połowy XVI wieku dziedziczny właściciel wójtostwa w Myślenicach, Spytek Wawrzyniec Jordan, późniejszy kasztelan krakowski”.

⁷⁷ Zob. *Leksykon zamków*, s. 458 n.; J. Mitkowski, *Najstarszy widok Skawiny*, „Małopolskie Studia Historyczne”, t. 6, 1963, nr 1–2, s. 31–37; Widawski, Mury, s. 425, 429.

⁷⁸ W powiecie sądeckim nie uwzględniliśmy np. zamku w Homoli (Jaworki, część miasta Szczawnica), w 1529 r. określonego jako „castrum desertum”; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje*, s. 138.

⁷⁹ Opis zamku czorszyńskiego zob. LK 1616, k. 129v–130v; MK L.XVIII 22, Lustracja województwa krakowskiego 1627, k. 286v–289.

⁸⁰ LK 1616, k. 95: „Był zameczek murowany, który dla niedozoru zaprzyszłych dzierżawców spustoszał, zostało trochę muru na górze wysokiej”; tak samo w MK L.XVIII 22, Lustracja województwa krakowskiego 1627, k. 211.

⁸¹ Opis zamku sądeckiego zob. MK L.XVIII 22, Lustracja województwa krakowskiego 1627, k. 184–185v.

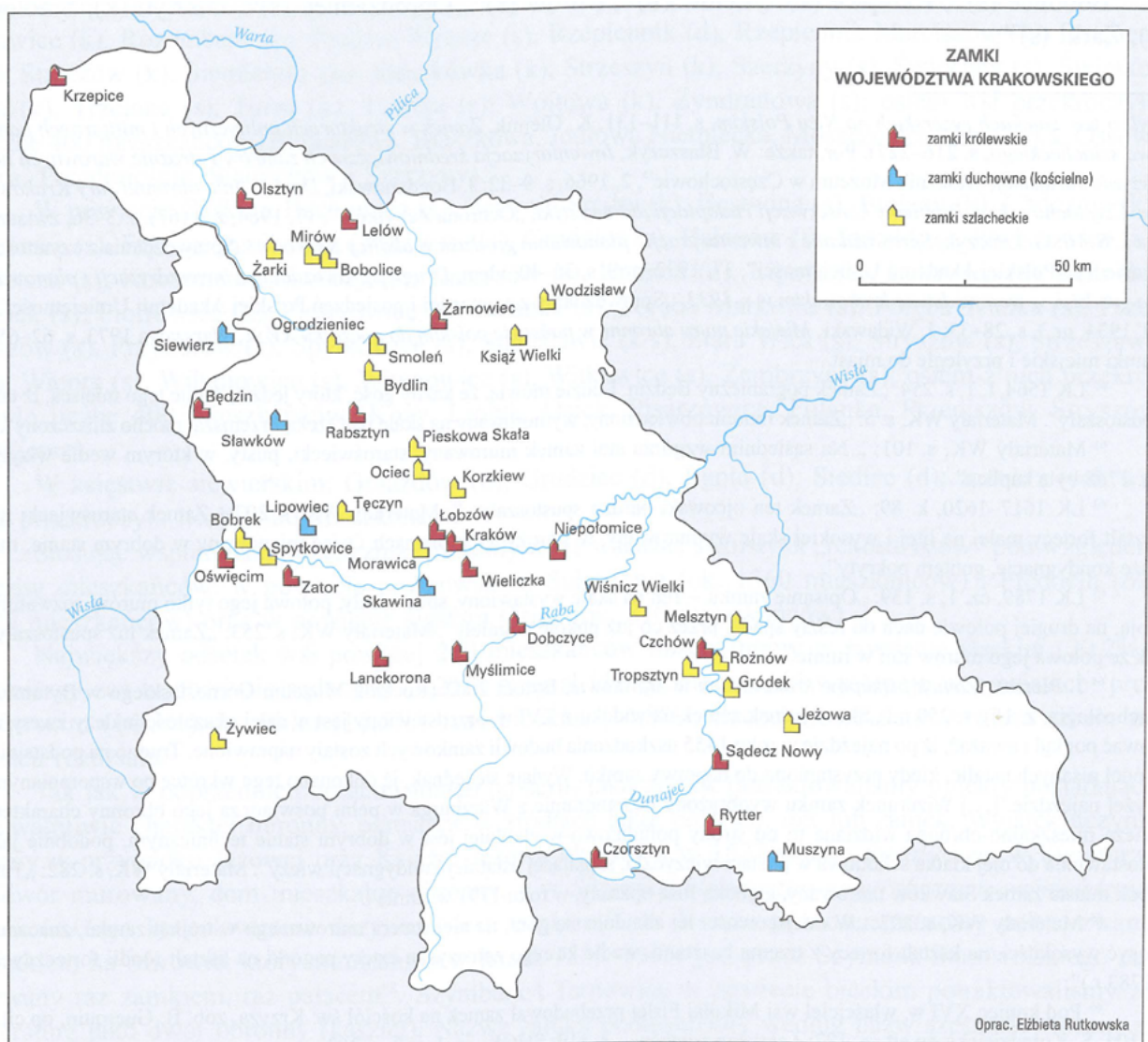
⁸² W powiecie śląskim nie uwzględniliśmy zamku Barwałd: zniszczony z rozkazu Kazimierza Jagiellończyka. Wspomniany w lustracji z 1564 r. w tenuncie Krzysztofa Komorowskiego jako: „arx Berwalth”; LK 1564, cz. 1, s. 216; por. SGHK, cz. I, z. 1, s. 24 n.

⁸³ LDK, s. 61: „przyjechaliśmy na grunt wsi, którą zowią Bobrowniki, która należy do zamku JM pana zawichojskiego Bobrku”; Materiały MWK, s. 12: „Zamek na wyspie małej między fosą błotnistą murowany, quondam i w czasie rewolucji krajowej był obronną forteczką, teraz przez wojsko rosyjskie w wałach i szańcach zrujnowany, od którego zamku samemi dla bagnisk mostami do wsi Bobrku gościniec”.

⁸⁴ Opis zamku oświęcimskiego zob. LK 1617–1620, k. 130v–132v; por. *Kronika Sarmacyey europejskiej [...] przez Aleksandra Gwagnina [...] a przez Marcina Paszkowskiego [...] z tacińskiego przełożona roku pańskiego 1611*, [w:] *Zbiór dziejopisów polskich*, t. 4, Warszawa 1768, s. 196: „Oświęcim miasto drzewiane nad błoniem leży, zamek też nad rzeczką Skawą drzewiany, oblepiony gliną”.

⁸⁵ W księstwie siewierskim nie zaznaczyliśmy zamku w Koziegłowach, który już w 1548 r. wzmiankowany był jako „dawno spustoszony”; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje*, s. 148. M. Antoniewicz, *Znaczenie zamku w Koziegłowach na tle dziejów pogranicza śląsko-małopolskiego w XIV i XV w.*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie”, Historia, z. 1, 1985, s. 45: „Proces zniszczenia musiał przebiegać jednak w dalszym ciągu, skoro w roku 1589 zamek znajdował się w całkowitej ruinie”.

⁸⁶ Materiały MWK, s. 277: „Nad stawem stoi zamek o 3 kondygnacjach, z wieżą, na kopcu, otoczony fosą, nad którą most przy wjeździe do zamku”.

Mapa 2. Zamki województwa krakowskiego

Tabela 1. Liczba miast w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Miasta			Razem
	królewskie	duchowne	szlacheckie	
proszowski	7	4	3	14
ksiąski	2	2	2	6
lelowski	6	1	8	15
szczyrzycki	8	1	2	11
sądecki	7	2	2	11
biecki	6	1	4	11
śląski	4	–	1	5
Województwo krakowskie	40	11	22	73
Księstwo siewierskie	–	3	–	3

Tabela 2. Gęstość sieci miejskiej w końcu XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Miasta większe	Miasteczka	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
proszowski	3293	6	8	14	235
ksiąski	1451	3	3	6	242
lelowski	3191	2	13	15	213
szczyrzycki	3394	3	8	11	309
sądecki	3922	3	8	11	357
biecki	2163	2	9	11	197
śląski	2629	1	4	5	526
Województwo krakowskie	20 043	20	53	73	275
Księstwo siewierskie	679	2	1	3	226
Razem	20 722	22	54	76	273

Tabela 3. Wsie powyżej 200 mieszkańców w drugiej połowie XVI w.

(własność: k – królewska, d – duchowna, s – szlachecka, k/d – królewsko-duchowna, k/s – królewsko-szlachecka, d/s – duchowno-szlachecka, m – miejska)

Powiat	Liczba wsi ogółem	Liczba wsi ponad 200 mieszkańców	% ogółu wsi	Wsie powyżej 200 mieszkańców:						
				k	d	s	k/d	k/s	d/s	m
proszowski	593	85	14,3	13	36	28	3	–	5	–
ksiąski	209	24	14,5	4	7	13	–	–	–	–
lelowski	284	23	8,1	12	2	8	–	1	–	–
szczyrzycki	516	50	9,7	20	11	19	–	–	–	–
sądecki	444	23	5,2	5	5	13	–	–	–	–
biecki	270	40	14,8	17	2	17	3	–	–	1
śląski	188	38	20,2	7	1	29	–	1	–	–
Województwo krakowskie	2504	283	11,3	78	68	127	6	2	5	1
%	–	100	–	27,2	24,1	44,5	2,0	0,5	1,4	0,3
Księstwo siewierskie	75	4	5,3	–	4	–	–	–	–	–

2008 r.

III.3.2.2. WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Na mapie woj. sandomierskiego wyróżniono, w myśl zasad przyjętych dla serii map szczegółowych XVI w.¹, ośrodki administracji państwowej i kościelnej (województw i powiatów² oraz archidiakonatów, dekanatów i parafii³). Wprowadzono zróżnicowanie osiedli na miasta i wsie z zaznaczeniem przybliżonego rzędu ich wielkości, a także wyodrębniono inne jednostki osadnicze o własnych nazwach w XVI w., najczęściej jednodworcze, przeważnie sprzężone z obiektami gospodarczymi (młyny, kuźnice, huty szkła, kopalnie, folwarki⁴), obronnymi (zamki)⁵ lub kultowymi (klasztery)⁶. Wszystkie te oznaczenia znalazły swoje odpowiedniki w legendzie mapy.

W granicach woj. sandomierskiego w końcu XVI w. znalazło się 3059 miejscowości, w tym 108 miast, które stanowiły nieco ponad 3% wszystkich osiedli.

¹ Zob. I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7.

² Por. W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.2.1.2.

³ Por. A. Dunin-Wąsowiczowa, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.2.2.2 (stolice diecezji leżały poza woj. sandomierskim).

⁴ Przy założeniu, że mapa zawiera obiekty mające własną nazwę w XVI w., które udało się dokładnie zlokalizować (por. I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7), podajemy ich wykaz (w nawiasie podano przynależność powiatową). **Młyny**: Baranek (chęc.), Baryczka (rad.), Białogon (chęc.), Bocheniec (chęc.), Cedzyna (chęc.), Chareża (chęc.), Drynia (opocz.), Gorczyca (sand.), Górny (rad.), Jaroski (rad.), Krupa (rad.), Krupa (stęż.), Książek (rad.), Łąceń (chęc.), Ojrzenia (opocz.), Pacyna (rad.), Pianka (rad.), Piechota (sand.), Pipała (sand.), Polny (opocz.), Siezek (rad.), Słopiec (chęc.), Stary Młyn (rad.), Śmietanka (rad.), Taraska (opocz.), Tracz (rad.), Zachwiejów (sand.), Zagożdżon (rad.), razem 28 młynów. **Kuźnice** (w ich nazwie występuje przeważnie określenie Ruda, które w tym zestawieniu pomijamy, chyba że samo stanowi całą nazwę): Adam (chęc.), Andryszowa (sand.), Babin (rad.), Babiradek (rad.), Bałutowska (rad.), Baranów (sand.), Belno (chęc.), Berezów (sand.), Biadaszek (chęc.), Błaszaków (opocz.), Błotnica (opocz.), Borków (wiśl.), Bród (rad.), Bzin (sand.), Czarna (opocz.), Duraczowa (rad.), Gozek (opocz.), Grodzisko (chęc.), Grzybów (opocz.), Jakubek (opocz.), Janikowska (rad.), Jaskowska (sand.), Kosior (rad.), Kowalikowska (rad.), Krzysztoperek (sand.), Kuczków (sand.), Kunowska (sand.), Kurosz (rad.), Lepieńska (rad.), Machor (opocz.), Majek (sand.), Marcinkowska (sand.), Mędrów (wiśl.), Michałkowa (sand.), Michałowska (chęc.), Milczą (rad.), Mroskowska (rad.), Mrozkowa (opocz.), Niedźwiedź (chęc.), Niewola (opocz.), Nieznach (rad.), Odachowska (rad.), Pękowiec (chęc.), Pianowska (chęc.), Pilczyca (chęc.), Płaczków (opocz.), Ruda (pilzn.), Ruda (rad.), Ruda (sand., par. Bieliny), Ruda (sand., par. Charzowice), Ruda (sand., par. Zbylutka), Ryj (rad.), Seliga (wiśl.), Siekliny (sand.), Stara Krzynecka (sand.), Starzechowska (sand.), Stapor (opocz.), Stefan (rad.), Stefanek (rad.), Stolin (rad.), Styczów (sand.), Suchyniowska (sand.), Szałas (chęc.), Śmiłowska (rad.), Wierzbnik (sand.), Wojtan (opocz.), Wół (opocz.), Zaborowska (chęc.), Zbroja (opocz.), Żupawa (sand.). Ogółem zlokalizowano 70 kuźnic o własnej nazwie, niemal wszystkie na obszarze tzw. Zagłębia Staropolskiego; 21 kuźnic leżało w pow. sandomierskim, 20 w radomskim, 14 w opoczyńskim, 11 w checińskim, 3 w wiślickim i 1 w pow. pilźnieńskim; por. B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w.*, Warszawa 1954. **Huty szkła** (zlokalizowano 6): Huta (dziś Kucębów, opocz.), Huta Chłewicka (rad.), Huta Jakubek (rad.), Huta Małacentów (sand.), Huta Niemiec (dziś Węgrzyn, chęc.), Widelki (wiśl.). **Kopalnie** (zlokalizowano 4, wszystkie w powiecie checińskim): Miedziane Góry, Miedzianka, Szczukowskie Góry i Zelejowa. **Folwarki** – zgodnie z przyjętym założeniem zlokalizowano w zasadzie tylko folwarki niezwiązane z wsiami lub miastami, a mianowicie: Borów (sand.), Brusów (stęż.), Brzezna (pilzn.), Brzozówka (rad.), Garbek (pilzn.), Golesz (pilzn.), Grochowiska (wiśl.), Irzmanowice (sand.), Kołków (wiśl.), Modrzewie (chęc.), Ostrów (rad.), Rudniki (chęc.), Soselów (wiśl.); wyjątkowo zlokalizowano folwark królewski w Zawichoście (zob. s. 70, przyp. 20).

⁵ Obiekty o charakterze obronnym – **zamki** sprzężone były z miastami lub wsiami (por. przyp. 70), jedynie Golesz był związany tylko z folwarkiem.

⁶ **Klasztory** zaznaczyliśmy na mapie tylko wówczas, jeżeli występowały jako samodzielne jednostki osadnicze, a mianowicie opactwa benedyktyńskie św. Krzyża i w Sieciechowie, cysterskie w Sulejowie i Pokrzywnicy (Koprzywnicy) oraz klasztor Bernardynów św. Katarzyny.

Wśród osiedli o charakterze wiejskim dominowały wsie zamieszkane – poza właścicielami wsi – przez ludność kmiecią i różne kategorie zagrodników oraz komorników, wśród których niewielki udział miała ludność trudniąca się zawodami pozarolniczymi (rzemiosłem wiejskim i handlem). Osiedla o innej strukturze zawodowej i społecznej miały zazwyczaj określoną rejonizację. Wsie zamieszkane przez szlachtę bezkmiącą, zagrodową stanowiły rzadkie, chociaż na ogół zwarte wysepki, a liczba ich nie przekraczała kilku dziesiątek osiedli; leżały one głównie w pow. sandomierskim i wiślickim⁷. Wsie łowców (*venatores*) wystąpiły głównie w Puszczy Sandomierskiej na prawym brzegu Wisły⁸. Osiedla przemysłowe były związane z reguły z rejonem wydobywania surowca, jak np. osiedla kuźnicze w tzw. później Zagłębiu Staropolskim czy kopalnie w pow. chęcińskim. W skali całego województwa nie przekraczały one paru procent wszystkich miejscowości⁹, lecz ich znaczenie, jako źródła dochodu państwa i dochodów wielkiej własności, było niepomierne większe. Osobną grupę stanowiły natomiast wsie zamieszkane przez dużą liczbę rzemieślników usługowych czy przekupniów, które pełniły funkcję lokalnych ośrodków wymiany i były zazwyczaj związane z kluczem dóbr jednego właściciela, nieposiadającym w swoich granicach osiedli miejskich; lokalizacja ich była zależna od rozmieszczenia własności ziemskiej na tym obszarze¹⁰. Zaplecze gospodarcze miast często miało również więcej ludności rzemieślniczej i handlowej niż inne wsie tego rejonu. Przedmieścia „dalsze” z własną nazwą zostały oznaczone na mapie tak jak wsie¹¹.

Podobnie jak przy opracowywaniu innych map szczegółowych przekroju XVI w.¹² **przyjęto prawno-ustrojowe kryterium wyodrębniania miast** (przywilej miejski zrealizowany przed lub w ciągu XVI w.; decydowały tu wzmianki o płaceniu szosu, a nawet – o ile źródła XVI w. nie były podstawą do jednoznacznej decyzji o miejskim charakterze osiedla – poświadczenie statusu miasta w późniejszym okresie).

W początkach XVI w. w granicach woj. sandomierskiego znajdowało się łącznie 80 miast i miasteczek¹³, w ciągu tego stulecia liczba ta podniosła się do 108¹⁴. W XVI w. uzyskały prawa miejskie Daleszyce

⁷ Np. w lewobrzeżnej części pow. sandomierskiego we wsiach par. Olbierzowice, Kielczyna, Strzeżowice, Mamina i in., a zwłaszcza we wsiach par. Waśniów (por. P. Małopolska, s. 171, 173–176, 181, 184–188, 190, 192–196, 199); po kilka osiedli tego rodzaju występowało w pow. wiślickim w par. Kije, Chotel czy Gnojno (tamże, s. 209–211, 219, 222, 224–225, 227), natomiast w pozostałych powiatach występowały one zupełnie sporadycznie; w pow. opoczyńskim w 1577 r. notujemy części szlachty zagrodowej w 4 wsiach (tamże, s. 290, 292–293); w pow. pilzneńskim (1581 r.), pow. chęcińskim (1573 r.) oraz pow. stężyckim (1569 r.) występują pojedyncze działki (tamże, s. 263, 271, 333), a w pow. radomskim w 1569 r. w ogóle rejestry poboru nie wykazały bezkmiących działek szlachty „*propriae culturae*”. W XVI w. pow. radomski i opoczyński to rejon drobnej własności szlachty cząstkowej, w którym dopiero w drugiej połowie XVII w. pojawia się w większym stopniu szlachecka własność bezkmiącą, czyli zagrodową.

⁸ P. Małopolska, s. 196–203.

⁹ Por. przyp. 4.

¹⁰ Np. Gogolów (pilzn.) własność Andrzeja z Górki (P. Małopolska, s. 245), gdzie oprócz 6 rzemieślników mieszkał karczmarz, czy Padew położona na prawym brzegu Wisły na nowo kolonizowanym obszarze, oddalona od miast, której plebańska część wsi skupiała 30 rzemieślników i 4 rzeźników (tamże, s. 203).

¹¹ Przedmieścia bliższe, a także bez własnej nazwy pominięto na mapie. Oznaczono na niej: Chwałki (sand.), Chechły (pilzn.), Dziurów (sand.), Gierlachów (sand.), Gołębice (sand.), Góra (pilzn.), Gryfów (pilzn.), Kobierniki (sand.), Kuchary (wiśl.), Kunice (pilzn.), Nabrzezie (sand.), Nawsie (chęc.), Osieczko (sand.), Pietrzejowa (pilzn.), Przedmieście Wielkie (pilzn.), Przedmieście Żarnowskie (opocz.), Radoszyce (chęc.), Rzeczyca Sucha (sand.), Strochce (sand.), Suchorzów (sand.).

¹² I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7.

¹³ W pow. radomskim 17 miast: Radom, Szydłowiec, Skrzywno, Solec, Sienno, Skarzeszów, Przytyk, Nieznanowice, Wierzbica, Klwów, Jedlińsk, Sieciechów, Zwolen, Ryczywół, Kozienice, Iłża oraz Jastrząb (P. Małopolska, s. 325–329); w pow. stężyckim 6 miast: Stężyca, Łaskarczów, Żelechów, Okrzeja, Łysobyki i Bobrowniki (tamże, s. 340–342); w pow. opoczyńskim 9 miast: Opoczno, Białaczów, Odrzywół, Drzewica, Gielniów, Goworców, Łęgonice, Falków, Żarnów (tamże, s. 288, 295–296); w pow. chęcińskim 7 miast: Chęciny, Radoszyce, Małogoszcz, Przedbórz, Secemin, Kurzelów, Kielce (tamże, s. 279–280); w pow. pilzneńskim 14 miast: Pilzno, Strzyżów, Żochów, Tuchów, Brzostek, Ropczyce, Fryszak, Kołaczyce, Dębica, Wielopole, Czudec, Przeclaw, Tarnów i Sędziszów (tamże, s. 265–269, 500–549); w pow. sandomierskim 15 miast: Sandomierz, Opatów, Pokrzywnica, Połaniec, Osiek, Staszów, Łagów, Słup Nw., Bodzęcin, Wąchock, Kunów, Iwaniska, Zawichost, Mielec, Waśniów (tamże, s. 204–208); w pow. wiślickim 12 miast: Wiślica, Nowe Miasto Korczyn, Szydłów, Pierzchnica, Pińczów, Busko, Opatowiec, Pacanów, Żabno, Stobnica, Kurozwęki i Oleśnica (tamże, s. 235–239).

¹⁴ Nie wliczamy tu Odrowąża w pow. opoczyńskim, którego właściciele otrzymali konsens na lokację miasta w 1570 r.; A. Wolff, *Zniszczone dokumenty Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie materiałów rękopiśmiennych*, t. 3, Warszawa 1957, s. 230, nr 315; późniejsze źródła, podymne i pogłówne z XVII w., wymieniają tę miejscowość wśród wsi; nie liczymy też Michowa (przywilej lokacyjny z 1564 r.; MRPS V, nr 9318), gdyż ostatecznie miasteczko to zostało lokowane w Denkowie w 1584 r. (Miasta polskie, t. 1, s. 526), obie miejscowości w pow. sandomierskim.

biskupów krakowskich, położone w pow. chełcińskim¹⁵ i królewskie Kozienice w radomskim¹⁶. Pozostałe lokacje miejskie miały związek z własnością magnacką i większymi dobrami szlacheckimi, np. Firlejowie założyli Janowiec (Serokomłę) w pow. radomskim¹⁷ oraz Radomyśl w pow. pilzneńskim¹⁸, Sienieńscy – Dębno w pow. wiślickim i Raków w sandomierskim¹⁹, Rusieccy – Jadamów (Adamów) w pow. stężyckim²⁰.

Liczebnie najwięcej lokacji miast prywatnych przypadło na pow. sandomierski, gdzie poza wspomnianym Rakowem należy wymienić założony przez Gnojeńskich Rudnik²¹, przez Szydłowieckich Ścimiół (Ćmiółów)²², przez Ożarówskich – Ożarów²³, przez Michowskich – Michów (które to miasteczko przeniesiono następnie do Denkowa, położonego również w dobrach tej rodziny)²⁴, przez Lasotów Lasocin²⁵, przez Bidzińskich Gliniany²⁶, Tarłowie założyli miasteczko Tarłów²⁷, w tym czasie otrzymał także prawo miejskie Janików²⁸. Z wyjątkiem Rudnika położonego nad Sanem wszystkie nowe lokacje w pow. sandomierskim powstały na lewym brzegu Wisły.

W pow. opoczyńskim natomiast nie obserwujemy w tym czasie ruchu lokacyjnego²⁹. W pow. chełcińskim lokowano trzy miasta prywatne, były to: Włoszczowa lokowana przez Szafranców³⁰, Oksza przez Mikołaja Reja³¹ oraz Sobków przez Stanisława Sobka z Sulejowa³². W pow. wiślickim, poza wspomnianym Dębniem Sienieńskich, Oleśnicy lokowali Chmielnik³³. W pow. pilzneńskim otrzymał prawo miejskie Niebylec (kolejno w rękach Machowskich, Romanów i Pieniążków)³⁴, wspomniany już Radomyśl Firlejów oraz założony przez Krzysztofa Głowę Głowów (Głogów)³⁵.

¹⁵ Daleszyce – przywilej lokacyjny z 1569 r.; MRPS V, nr 10195.

¹⁶ Kozienice – zgoda na lokację miasta „in cruda radice ex parte villae regiae eiusdem nominis, quae curiae regiae est proprior” na prawie magdeburskim dla starosty radomskiego i wojewody ruskiego Piotra Firleja z Dąbrowicy i Kocka, w 1549 r. (MRPS V, nr 4692) chyba była ponowieniem wcześniejszego przywileju, ponieważ już z 1537 r. pochodzi wzmianka o kościele „oppidi nostri Kozienice [...] annis superioribus locatum” [s.]. J. Wiśniewski, *Dekanat kozienicki*, cz. 2, Radom 1913, s. 47.

¹⁷ Janowiec – przywilej na lokację z 1537 r. dla wojewody ruskiego Piotra Firleja z Dąbrowicy i Kocka (J. Wiśniewski, *Dekanat kozienicki*, s. 18); por. nadanie prawa magdeburskiego w 1580 r. (tamże, s. 21–32).

¹⁸ Radomyśl – zezwolenie królewskie z 1581 r. na lokację miasta „in fundo villae Ruda et Doleza” (MK 123, f. 505 n.); w rejestrze szosu miasto to w 1589 r. płaciło 5 florenów z adnotacją: „oppidum in nova radice locatum Nicolai Firley” (ASK OI, 7, f. 889). Zob. też B. Idzik, *Rys historyczny Radomyśla Wielkiego*, „Rocznik Ziemi Mieleckiej”, 1971, s. 106.

¹⁹ Dębno – przywilej lokacyjny nieznan; w dokumencie z 1589 r. wzmianka o trzeciej mierze „in oppido novo erecto” (MK 135, k. 604); rejestr szosu 1591 r. podał niewielką liczbę domów płacących pobór „ob paupertatem oppidanorum” (ASK I 7, k. 712); Raków – lokacja w 1567 r.; J. Wiśniewski, *Dekanat ilżecki. Monumenta dioecesis Sandomiriensis*, Radom 1911, s. 116–118; Miasta polskie, t. 1, s. 535; *Raków ognisko arianizmu*, red. S. Cynarski, Kraków 1968, s. 13. Odmianą datę lokacji, 1569 r., podał J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, Radom 1907, s. 374 n.

²⁰ Zob. przyp. 48.

²¹ Rudnik – konsens z 1552 r. dla Krzysztofa Gnojeńskiego, zezwalający na założenie w dobrach dziedzicznych jego żony Katarzyny z Tarnowskich we wsi Kopki miasta na surowym korzeniu w pobliżu strumienia Rudnik (MRPS V/1, 1305; MK 80, k. 283).

²² Zezwolenie króla Aleksandra z 19 V 1505 r. na lokację Ścimiółwa przez Jakuba Szydłowieckiego podskarbiego królewskiego, starostę łączycyckiego (MRPS III, nr 2138); potwierdzone 9 X 1512 r. na prośbę Krzysztofa Szydłowieckiego, podkanclerzego, kasztelana sandomierskiego, dziedzica Ścimiółwa (MRPS IV/1, nr 1745).

²³ Ożarów – przywilej lokacyjny 1569 r.; SGKP, t. 8, s. 793; Miasta polskie, t. 1, s. 526.

²⁴ Zob. przyp. 14.

²⁵ Lasocin – konsens Zygmunta Augusta z 1549 r. na lokację miasta na prawie magdeburskim w lasach wsi Dębno dla Andrzeja Lasoty z Łopiennika (MRPS V, nr 479); por. Miasta polskie, t. 1, s. 516.

²⁶ Gliniany – przywilej lokacyjny z 1595 r.; J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, s. 172 n.; Miasta polskie, t. 1, s. 506.

²⁷ Tarłów – miasto założone w 1550 r. przez Andrzeja Tarłę na gruncie wsi Szczekarzewice (MRPS V, nr 940); Miasta polskie, t. 1, s. 559.

²⁸ Janików – lokacja miasta przed 1578 r. (w tym roku Janików opłacił podatek miejski, czyli szos); w wizytacji z 1592 r. wzmianka „parochia noviter extracta”; por. Miasta polskie, t. 1, s. 508.

²⁹ Pomijamy Odrowąż, zob. przyp. 14.

³⁰ Włoszczowa – przywilej lokacyjny z 1539 r.; Miasta polskie, t. 1, s. 553.

³¹ Oksza – miasto lokowane na gruntach wsi Tworów przez Mikołaja Reja w 1554 r.; MRPS V, nr 6854; por. Miasta polskie, t. 1, s. 520.

³² Sobków – zgoda z 1563 r. dla Stanisława Sobka, kasztelana bieckiego, na lokację miasta w części wsi Nida; MRPS V, nr 9172; MK 96, k. 106–107v.

³³ Chmielnik – konsens na lokację miasta dla Jana Oleśnickiego z 1551 r.; MRPS V, nr 5190.

³⁴ Wydaje się, że należy zakwestionować informację podaną przez Miasta polskie, t. 2, s. 372, o lokacji miasta w XV w. Zezwolenia królewskie na lokację miasta nazwanego następnie Niebylec na gruntach wsi Jawornik dla Mikołaja Machowskiego pochodzą z lat 1509–1510; MRPS IV, nr 866 oraz nr 1000; por. rejestr poboru z lat 1527–1530: „Niebiliecz villa, nunc malum [?] oppidum noviter locatum”, P. Małopolska, s. 520.

³⁵ Głowów – przywileje lokacji miasta z lat 1570–1578; por. F. Kotula, *Głowów, renesansowe miasteczko*, BHS, 16, 1954, s. 3–10; S. Herbst, *Uwagi nad renesansowym rozplanowaniem Głowowa*, BHS, 16, 1954, s. 11–14.

W pow. radomskim poza wspomnianym już Janowcem Firlejów zostało założone przez Kazanowskich miasto Ciepeliów³⁶, ci sami lokowali Kazanów³⁷, Ciołkowie – Odechów³⁸, Oleśnicy – Lipsko³⁹.

W pow. stężyckim, na obszarze stosunkowo późnej sieci osadniczej tzw. Podlasia⁴⁰, wyrosło w XVI w. 5 miast prywatnych, a mianowicie (poza wspomnianym Jadamowem) Maciejewscy lokowali Maciejowice⁴¹, Męcińscy Nowodwór czyli Wyprzedów⁴², Dzikowie – Wojcieszów (czyli Nowe Miasto)⁴³, Kłoczowscy Drażgów⁴⁴. Sondażowa analiza stanu posiadania właścicieli nowo lokowanych miast w pow. stężyckim ukazała, iż byli to przeważnie możni panowie, posiadający co najmniej kilkukrotne majątki, a nowo lokowane miasto miało zapewne pełnić rolę ośrodka lokalnej wymiany⁴⁵.

Wiele przecież miasteczek prywatnych lokowanych w XVI w. w Sandomierskim zachowało charakter rolniczy, półwiejski. Wspomnieć również należy o nieudanych lokacjach miejskich na tym terenie, tzn. o osiedlach, które pomimo przyznania im przywileju miejskiego w XVI w. pozostały nadal wsiami, jak w pow. sandomierskim Michów oraz Róża, którą miano lokować na gruncie wsi Strupicze w 1556 r.⁴⁶; innym przykładem jest Mirów w pow. wiślickim, wtopiony po lokacji w zespół miejski Pińczowa⁴⁷; można by wspomnieć także zagadkowy Jadaromin (w pow. radomskim), który jednak ze względu na zbieżność danych identyfikujemy z Jadamowem w pow. stężyckim⁴⁸.

Ocena wielkości miast (liczby mieszkańców) w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w. natrafiła na duże trudności, wynikające nie tylko z ogólnie znanych niedostatków metodycznych ustalania wielkości zaludnienia pojedynczych osiedli w okresie prestatystycznym. Dodatkową mianowicie trudność

³⁶ Ciepeliów – zezwolenie na lokację miasta Grzymałowa na gruntach wsi Ciepeliów dla Marcina Kazanowskiego z 1548 r.; MRPS IV/3, nr 23072.

³⁷ Przywilej na założenie miasta Kazanowa na gruntach wsi Miechowa dla Marcina Kazanowskiego nadany przez Zygmunta Augusta w 1566 r. (SGKP, t. 3, s. 920; Boniecki, t. 9, s. 356); odbiorca przywileju błędnie określony jako Marcin Strzałkowski (Miasta polskie, t. 1, s. 510).

³⁸ Odechów – zgoda na lokację miasta Nowy Targ we wsi Odechów należącej do Andrzeja Ciołka; MRPS IV/3, nr 18448.

³⁹ Lipsko – wymienione w wizytacji dekanatu soleckiego z 1595 r. jako „oppidum noviter locatum”; AV Cap. 3, k. 504, w posiadaniu Oleśnickiego; wg Miasta polskie, t. 1, s. 517, lokacja nastąpić miała dopiero w 1613 r.

⁴⁰ LR, s. 407: „sub decanatu radomiensi in Transilvania”; s. 412, 414, 419, 422, 423; „sub decanatu Radom in Podlasze”.

⁴¹ Maciejowice – przywilej z 1524 r. zwalniający od płacenia podatków miasto Ostrów, nowo założone przez Kacpra Maciejowskiego (MRPS IV, nr 13803); wg Miasta polskie, t. 2, s. 480, Maciejowice uzyskały konsens Zygmunta Starego na lokację w 1507 r.

⁴² Nowodwór lokowany we wsi Wyprzedów w pierwszej połowie XVI w.; Miasta polskie, t. 2, s. 490.

⁴³ Wojcieszów – przywilej z 1540 r. dla Mikołaja Pierścińskiego Dzika na lokację miasta na prawie niemieckim „in bonis Vocieskow”; MRPS IV, nr 6714.

⁴⁴ Drażgów – konsens dla Marcina Kłoczowskiego na lokację miasta i nadanie prawa magdeburskiego z 1544 r.; MRPS IV, nr 21493.

⁴⁵ Kłoczowscy, właściciele Drażgowa, w 1569 r. płacili podatek łanowego z 6 wsi, o łącznym areale 62,5 łana oraz 6,5 łana pustego (Mikołaj Kłoczowski płacił z Tyrzyna, Strychu, Kobylnicy, Zawitały, Lipin i Ułęża; Piotr Kłoczowski z Kawęczyna, Przesmyka, Podarza, Przeklewa i Czernic; P. Małopolska, s. 331 n.). Męcińscy, właściciele Nowogodworu czyli Wyprzedowa, posiadali w okolicy tego miasta 3 wsie: Białki, Trojankę i Wołę Chojdak o łącznym areale ponad 30 łanów (tamże, s. 332); o posiadłościach Rusieckiego, właściciela Jadamowa; zob. przyp. 48.

⁴⁶ „Locatio oppidi ex villa Strupicze Roza nuncupati in fundo Svieskovicensi [...] libertas 12 annorum [...] Alberti Meczinski conceditur”, MRPS V/2, nr 7353 z 1556 r.; por. też F. Kiryk, *Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikle w Malopolsce do polowy XVII stulecia*, KHKM, t. 28, 1980, s. 373–384, gdzie autor wymienia m.in. także Rembowo, Skotniki, Dębno oraz Spotów jako lokacje nieudane.

⁴⁷ Założenie „nowego miasta Mirowa” w 1592 r.; por. T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne miast w dobie renesansu i baroku*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, Warszawa–Poznań–Toruń 1976 (Prace XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich), s. 241; J. Małecki, *Zarys dziejów Pińczowa do końca XVIII w.*, [w:] *Pińczów i jego szkoły w dziejach*, red. J. Wyrozumski, Kraków 1979, „Zeszyty Naukowe UJ”, Prace Historyczne, z. 62, s. 23.

⁴⁸ W 1539 r. „*Adae et Hieronimo* Rusieczkim, fratibus germanis, oppidum in cruda radice Jadaromin in districtu Radomiensi [...] erigere iure theutonico consensus datur” przez Zygmunta I Starego (MRPS IV/3, nr 19711). Wpis pełnego tekstu w Metryce (MK 58, k. 166–170) nie zawiera dodatkowych elementów identyfikacyjnych. Jednakże w pierwszej połowie XVI w. osiedla położone w pow. stężyckim często zaliczano do pow. radomskiego, niewątpliwie dlatego, że sąd ziemski i grodzki stężycki urzędował w Radomiu, przeniesiony tam po zniszczeniu Stężycy w czasie najazdów tatarskich w latach 1500–1502, by powrócić na swe właściwe miejsce dopiero w 1563/1564 r.; W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.2.1.2. Z tego powodu utożsamiamy ów nieznaną Jadaromin z dobrze następnie poświadczonym Jadamowem, należącym do Rusieckich. W 1595 r. wizytator kościołów w dekanacie łukowskim zanotował: „Jadamów, op. g.d. Russieczki” (AV Cap. 3, k. 239v). Do tegoż Rusieckiego należały w 1560 r. pobliskie wsie: Gułów, Wola Ruszcza, Turzystwo, Wola Gutowska, Konorzatka i Dębowica, czyli wszystkie wsie par. jadamowskiej (P. Małopolska, s. 338). Dorzucmy, że kościół w Jadamowie, istniejący już w 1545 r., uposażył Hieronim Rusiecki (zob. rozdz. *Granice administracji kościelnej*, przyp. 98).

stanowi utrata akt miejskich większości miast tego regionu⁴⁹, które mogłyby posłużyć jako materiały weryfikujące szacunkowe dane, uzyskane na podstawie akt skarbowych⁵⁰. Uzyskane wyniki staraliśmy się w miarę możliwości sprawdzić z wynikami badań monograficznych nad potencjałem ekonomicznym, znaczeniem politycznym lub położeniem poszczególnych miast w układzie ogólnokrajowej i tranzytowej sieci komunikacyjnej, ich udziału w handlu, jako ośrodków wymiany lokalnej i regionalnej, pełnionych przez nie funkcji administracyjnych (centrum klucza własności, miejsce odbywania sejmików, gdzie należałoby się spodziewać np. rezerwy miejsc noclegowych), wreszcie ich roli rezydencjonalnej (przy uwzględnieniu pozycji aktualnego właściciela). Te dodatkowe wiadomości pozwalały na przybliżoną ocenę rzędu wielkości miast.

Do weryfikacji tych danych posłużyły porównawczo źródła skarbowe z drugiej połowy XVII w., a mianowicie rejestry podymnego i pogłównego; mają one niezbyt wielką wartość, ale niekiedy pomogły wychwycić krańcowe wartości (miasta o największej relatywnie liczbie dymów albo głów), a także skontrolować przyjęte wskaźniki na liczbę mieszkańców domu w miastach i miasteczkach tego regionu w obrębie powiatów⁵¹.

Uzyskane wyniki przedstawiają się następująco: na 108 miast woj. sandomierskiego liczbę 1000 mieszkańców przekroczyło 21 do 30 miast. Do największych miast wypada zaliczyć poza Sandomierzem, stolicą województwa (szacunkowo 3,5 tys. mieszkańców)⁵², Zwoleń w pow. radomskim⁵³, Połaniec w pow. sandomierskim⁵⁴, Chęciny w pow. chęcińskim⁵⁵ i Tarnów w pow. pilzneńskim⁵⁶ (liczące po ok. 2,5 tys. mieszkańców), a dalej Radom⁵⁷ i Kozienice⁵⁸ w pow. radomskim, Szydłów⁵⁹, Nowe Miasto Korczyn⁶⁰ oraz Pińczów⁶¹ w pow. wiślickim (po ok. 1,5 tys.). Wszystkie miasta, których wielkość szacujemy na co najmniej ok. 1000 mieszkańców, są wymienione w tabeli 6. Obejmuje ona m.in. te miasta woj. sandomierskiego, które w klasyfikacji dla celów podatkowych z 1520 r. zostały zaliczone do miast klasy II („civitates et oppida secundi ordinis”); z wymienionych były to: Sandomierz, Tarnów, Radom i Szydłów, a ponadto Pilzno, Opoczno, Wiślica, Opatów, Iłża i Bodzentyn⁶².

⁴⁹ A. Wolff, *akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego* [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1, Warszawa 1957, s. 183, 209.

⁵⁰ Zob. krytykę miejskich źródeł skarbowych, zwłaszcza zoszu, jako podstawy obliczania ludności; I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 183 n.

⁵¹ Próbę taką wykonano, zestawiając na przykładzie pow. radomskiego dane zawarte w pogłównym z 1662 r. dla miast tego obszaru (P. Małopolska, wstęp, s. 53, por. ASK OI, 67, k. 58 n.) oraz dane zawarte w podymnym z 1667 r. (ASK O I, 65, k. 58 n.), na podstawie których otrzymano wskaźnik najniższy 5 osób na 1 dom (Nieznamierowice), najwyższy zaś 16 osób na 1 dom (Skaryszew), przy średniej ok. 9 osób na 1 dom (w porównywanych ze sobą 17 miastach: Radomiu, Skaryszewie, Ciepeliowie, Iłży, Szydłowcu, Zwoleniu, Przytyku, Wierzbniku, Jedlińsku, Odechowie, Jastrzębiu, Nieznamierowicach, Klwowie, Skrzynnie, Sieciechowiu, Solcu i Kozienicach, dla których podana była zarówno liczba głów, jak i dymów, otrzymaliśmy 5202 mieszkańców i 599 dymów).

⁵² H. Rutkowski, *Z dziejów Sandomierza w okresie Odrodzenia*, [w:] *Studia sandomierskie*, s. 295.

⁵³ Zwoleń jako miasto królewskie był lustrowany w 1565 r., miał on w tym czasie 221 domów zamieszkałych i 40 pogrzałych; LS 1564/1565, s. 204. Z materiałów XVII w. wynika, że w mieście tym można zastosować dosyć wysoki mnożnik mieszkańców na 1 dom.

⁵⁴ Połaniec wg LS 1564/1565, s. 92, posiadał 287 domów i płacił z 500 ról, łąk, ogrodów i folwarków.

⁵⁵ W Chęcinach wg LS 1564/1565, s. 281, mieszkali liczni rzemieślnicy, a domów było 283.

⁵⁶ Tarnów wg rejestru szacunkowego pow. pilzneńskiego z lat 1527–1530 miał 200 domów oraz na przedmieściu 83 kmieci (P. Małopolska, s. 549; datowanie rejestru zob. s. 14).

⁵⁷ W drugiej połowie XVI w. Radom miał w obrębie murów ok. 120 domów, a wraz z przedmieściami liczył prawdopodobnie ok. 180 domów; LS 1564/1565, s. 162; SGK, t. 9, s. 401; *Urbanistyka i architektura Radomia*, red. W. Kalinowski, Lublin 1979, s. 58, 67–69.

⁵⁸ Kozienice według LS 1564/1565, s. 217, miały 177 domów, 55 łąnów miejskich, 194 ogrody i 107 łąk.

⁵⁹ W Szydłowie wg LS 1564/1565, s. 142 n., były 124 domy w mieście i 56 domów przedmiejskich, a także spora liczba rzemieślników.

⁶⁰ Nowe Miasto Korczyn wg LS 1564/1565, s. 21 n., płaciło ze 148 domów w mieście i na przedmieściach, a mieszkało tu wielu rzemieślników.

⁶¹ W Pińczowie w drugiej połowie XVII w. wykazano najwyższą liczbę głów opodatkowanych w miastach pow. wiślickiego, bo 1967 r., czyli dwukrotnie więcej niż w Nowym Korczynie, a trzykrotnie więcej niż w Szydłowie (P. Małopolska, wstęp, s. 51, wg pogłównego z 1662 r.).

⁶² Analogiczna klasyfikacja z 1590 r. nie wykazuje imiennie miast klasy I i II, lecz tylko określa, że do klasy II należą miasta płacące ponad 500 zł czopowego; Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, CPH, t. 8, 1956, z. 2, s. 262 n.; A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku*, Wrocław 1977, s. 218 n.

Tabela 1. Miasta w województwie sandomierskim

Powiat	Powierzchnia km ²	Miasta			
		ogółem	królewskie (k.)	duchowne (d.)	szlacheckie (sz.)
sandomierski	6082	24	3	8	13
radomski	5241	22	5	5	12
pilzneński	3988	17	2	3	12
chęciński	3176	11	4	3	4
wiślicki	3074	14	5	2	7
opoczyński	2457	9	1	2	6
stężycki	1772	11	1	1	9
Razem	25 790	108	21	24	63

Tabela 2. Zagęszczenie sieci miejskiej w końcu XVI w.

Powiat	Powierzchnia km ²	Liczba miast	Liczba km ² na 1 miasto
sandomierski	6082	24	253
radomski	5241	22	238
pilzneński	3988	17	235
chęciński	3176	11	289
wiślicki	3074	14	219
opoczyński	2457	9	273
stężycki	1772	11	161
Województwo	25 790	108	239

Tabela 3. Miasta większe

Powiat	Nazwa miasta i charakter własności		Liczba miast
	niewątpliwie ponad 1 tys. mieszkańców	zapewne ponad 1 tys. mieszkańców	
radomski	Radom (k.) Zwoleń (k.) Kozienice (k.)	Iłża (d.) Szydłowiec (sz.)	3 + 2 = 5
stężycki	Stężyca (k.)	–	1
wiślicki	Nowe Miasto Korczyn (k.) Wiślica (k.) Szydłów (k.) Pińczów (sz.)	Opatowiec (d.) Busko (d.) Pacanów (sz.)	4 + 3 = 7
opoczyński	Opoczno (k.)	–	1
pilzneński	Pilzno (k.) Tarnów (sz.)	Ropczyce (k.)	2 + 1 = 3
chęciński	Chęciny (k.) Kielce (d.) Przedbórz (k.) Daleszyce (d.) Secemin (sz.)	Małogoszcz (k.)	5 + 1 = 6

Powiat	Nazwa miasta i charakter własności		Liczba miast
	niewątpliwie ponad 1 tys. mieszkańców	zapewne ponad 1 tys. mieszkańców	
sandomierski	Sandomierz (k.) Bodzentyn (d.) Koprzywnica (d.) Opatów (sz.) Połaniec (k.)	Staszów (sz.) Zawichost (d.)	5 + 2 = 7
Razem			21 + 9 = 30

k. – własność królewska, d. – kościelna, sz. – szlachecka.

Tabela 4. Miasta większe według rodzaju własności

Rodzaj własności	Liczba miast		Razem
	niewątpliwie ponad 1 tys. mieszk.	zapewne ponad 1 tys. mieszk.	
królewska (k.)	13	2	15
duchowna (d.)	4	4	8
szlachecka (sz.)	4	3	7
Razem	21	9	30

Wśród większych miast dominowały miasta królewskie (13–15), drugie miejsce zajmowały należące do duchowieństwa (4–8), najmniej było miast prywatnych (4–7).

Ustalenie wielkości osiedli wiejskich oparte zostało na podobnych założeniach metodycznych jak dla Mazowsza w XVI w., ale przy zastosowaniu odmiennych wskaźników przeliczeniowych, określających liczbę kmieci przypadających na 1 łan. Rejestry poboru bowiem z drugiej połowy XVI w. w woj. sandomierskim dają możliwość zindywidualizowania tych wskaźników dla różnych typów własności, łącznie ze szlachecką, na przykładzie trzech z siedmiu istniejących wówczas powiatów, a mianowicie: sandomierskiego, pilzneńskiego oraz wiślickiego. W rejestrach tych powiatów podano bowiem z reguły przy każdej wsi obok liczby łanów, stanowiących wówczas podstawę opodatkowania, również liczbę kmieci, co umożliwiło obliczenie średniej wielkości nadziału kmiecego w poszczególnych powiatach⁶³. Nie wzięliśmy jednakże w naszych obliczeniach pod uwagę zapisów dotyczących położonej na południe od Wisły części pow. sandomierskiego. Dla tego bowiem terenu wynik obliczenia przeciętnego nadziału kmiecego, zwłaszcza w dobrach królewskich, znacznie odbiegał od średnich uzyskanych dla innych terenów. Nie umiemy wyjaśnić tego rezultatu; możemy jedynie podejrzewać, że był to efekt zarówno braku jeszcze stabilizacji osadniczo-gospodarczej we wsiach nowo zakładanych w Puszczy Sandomierskiej, z których część ludności mogła niekiedy uchodzić po zakończeniu okresu wolnizny, jak i tego, że przy podawaniu pełnej liczby osadników odnotowywano jednocześnie jedynie łany obowiązane już do płacenia podatków, pomijając te, które jeszcze były zwolnione od nich.

Uzupełniające materiały zacerpnęliśmy z rekognicji, które jednak w nadzwyczaj skromnej mierze dotyczą innych powiatów naszego województwa⁶⁴. Nie wzięliśmy natomiast pod uwagę lustracji oraz inwentarzy królewskich, a także inwentarzy dóbr duchownych. Co prawda kontrolne obliczenia przeprowadzone na tych źródłach na przykładzie własności królewskiej w pow. wiślickim oraz dóbr biskupa kujawskiego w pow. sandomierskim przyniosły nieco odmienne wskaźniki, lecz były to różnice, które nie miały znaczenia przy zaokrągłaniu wyników.

⁶³ P. Małopolska, pow. sandomierski 1578 r., s. 165–208; pow. wiślicki 1579 r., s. 209–240; pow. pilzneński 1581 r., s. 241–269.

⁶⁴ Przerobiono sondażowo rekognicje z 1563 r., przemieszczone z terytorium całej Korony, zawarte w ASK O I, 59. Przeważają tam rekognicje pow. wiślickiego, natomiast zupełnie wyjątkowo występują z innych powiatów woj. sandomierskiego, jak np. ze wsi Bolmin pow. chełmińskiego, gdzie pokwitowano pobór „de cmetonibus 9 in quartis residentibus”.

Otrzymane wyniki obliczeń wyglądają następująco: na 1 gospodarstwo kmieccy przypadało w poszczególnych powiatach średnio od 0,37 do 0,44 łana (czyli od 2,2 do 2,7 gospodarstwa kmieccy na 1 łan). Utrzymując wskaźnik 5 osób na 1 rodzinę kmieccą⁶⁵, otrzymujemy podobnie jak na Mazowszu mnożnik 11 do 13,5 osób na 1 łan kmieccy⁶⁶; mnożnik ten jednak zawiera w sobie element zróżnicowania terytorialnego. Najmniejsza średnia wielkość gospodarstwa kmieccy wystąpiła w pow. pilzneńskim (0,37 łana), największa w pow. wiślickim (0,44 łana). Nie rozporządzając danymi o charakterze masowym do zróżnicowania analogicznych wartości dla pozostałych czterech powiatów, zdecydowaliśmy się przyjąć dla nich jednolite wskaźniki w skali całego województwa, oparte na średniej, obliczonej dla powyższych trzech powiatów, indywidualizując je jedynie dla każdego rodzaju własności.

Większe gospodarstwa wystąpiły w dobrach królewskich i kościelnych (średnio 0,5 łana na 1 gospodarstwo kmieccy, czyli 2 gospodarstwa na 1 łan), mniejsze w dobrach szlacheckich (średnio 0,38 łana na 1 gospodarstwo kmieccy, czyli 2,5 gospodarstwa na 1 łan). Zgodnie z powyższym przyjęto następujące wskaźniki: w dobrach królewskich i kościelnych 10 osób na 1 łan kmieccy, w dobrach zaś szlacheckich 12,5 osoby na 1 łan kmieccy. Przyjęliśmy tu jednakowy wskaźnik liczby osób w gospodarstwie, gdyż brak dostatecznej podstawy dla jego zróżnicowania zależnie od wielkości gospodarstwa i rodzaju własności.

Poza tym zastosowaliśmy takie same wskaźniki liczby osób na rodzinę, jakie przyjęliśmy przy opracowywaniu mapy Mazowsza: dla rodzin zagrodniczych i komorniczych – 4 osoby, dla rodzin szlacheckich i rzemieślniczych – 5 osób⁶⁷. Wskaźnik 5 osób stosowaliśmy również przy kontroli liczebności rodzin tzw. *venatorum* (łowców), zamieszkałych we wsiach położonych w Puszczy Sandomierskiej⁶⁸.

Mnożnik we wsiach szlachty zagrodowej na 1 łan został utrzymany taki sam jak na Mazowszu (11 osób na 1 łan), ponieważ samo zjawisko w woj. sandomierskim wystąpiło w bardzo niewielkich rozmiarach, w wyniku czego nie można było się pokusić o zweryfikowanie wskaźnika ze względu na skromną podstawę. Własność szlachty zagrodowej, jak wspomnieliśmy wyżej, zaledwie w paru parafiach wystąpiła w bardziej zwartych kompleksach, miała ona charakter rozproszony, dotyczyła pojedynczych działów we wsiach szlachty cząstkowej, a także poszczególnych małych wiosek, w których przyjęcie nawet najwyższych wskaźników nie przesądziło by o zakwalifikowaniu osiedla do wsi mających powyżej 200 mieszkańców.

Na podstawie powyższych obliczeń zaznaczyliśmy na mapie duże wsie, których liczba mieszkańców prawdopodobnie przekraczała 200 osób⁶⁹.

⁶⁵ WP, s. 27; I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7.

⁶⁶ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7.

⁶⁷ Zob. WP, s. 59; I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7 (przy opracowywaniu mapy Prus Królewskich zastosowano nieco odmienne wskaźniki).

⁶⁸ P. Małopolska, s. 196–203.

⁶⁹ Liczba dużych wsi w woj. sandomierskim w końcu XVI w. ustalona została na 212, co w stosunku do wszystkich wsi tego obszaru stanowi ok. 7%. W pow. pilzneńskim oznaczono 70, w sandomierskim 57, wiślickim 27, stężyckim 23, radomskim 22, checińskim 9 oraz opoczyńskim 4 wsie oszacowane przez nas na ponad 200 mieszkańców. Są to następujące wsie (w nawiasie podano charakter własności): pow. pilzneński: Białodoliny (d.), Bielcza (d.), Borek (k.), Bodzęcin (d.), Borowa (sz.), Brzeziny (sz.), Bystrzyca (k.), Chechły (k.), Dąbrowa Wlk. (sz.), Glinnik (sz.), Glinnik Din. (sz.), Gnojnica (k.), Godowa (sz.), Gogolów (sz.), Góra (sz.), Grabówka (sz.), Gumniska par. własna (sz.), Gumniska par. Tarnów (sz.), Januszkowice (d./sz.), Jastrząbka (sz.), Kielków (sz.), Klikowa (sz.), Kolbuszowa (sz.), Kunice (sz.), Lubcza Górna (k.), Lubla (d.), Ludecza (sz.), Łękawica (sz.), Łęki (sz.), Łęki Din. (sz.), Łęki Grn. (sz.), Łęki Wlk. (sz.), Łopuchowa (k.), Mała (k.), Mieszna (d./sz.), Niechobrz (sz.), Niedźwiada (k.), Nockowa (sz.), Nowa Wieś Pstrągowa (sz.), Oporyszów (sz.), Pietrzejowa (k.), Połomia (sz.), Pstrągowa Niżnia (sz.), Róża (sz.), Ruda (sz.), Skodna (k.), Skrzyszów (sz.), Słotowa (k.), Szczerowa (d.), Szufnarowa (sz.), Szynwałd (sz.), Wadowice (sz.), Warzyce (d.), Węglówka Ruska (sz.), Wierciany (k.), Wiewiórka (sz.), Wiśniowa (sz.), Witkowiec (k.), Wola Dąbrowska (sz.), Wola Szarwark (sz.), Wyrynia (sz.), Zabłocie (sz.), Zagórzycy (k.), Zalasowa (sz.), Zgłobień (sz.), Zgłobień Nw. (sz.), Zwiernik (sz.), Żędzin (sz.), Żywnów Wyższy (sz.); pow. sandomierski: Borowa (sz.), Boruję (sz.), Charzewice (sz.), Chmielów (k.), Chorzeli (sz.), Cmolasy (sz.), Czajków (k.), Czermin (sz.), Dąbrowica (sz.), Dzikowiec (k.), Dzików (sz.), Gołego Wola (sz.), Gorzyce (k.), Grębów (k./sz.), Jaskowice (k.), Jaślany (k./sz.), Jeżowa Wola (k.), Leśna (d.), Łączna (d.), Malinie (sz.), Michocin (sz.), Nawodzice (sz.), Nieskurzów (d.), Nisko (k.), Padew (k.), Pław (k.), Pysznica (k.), Raclawice (sz.), Siedliszczany (sz.), Skopanie (sz.), Sławogóra (k.), Słupcza (sz.), Sobótka (k.), Sokolniki (k./sz.), Stodoły (k.), Strzegom (k.), Sucha (k.), Szczekarzowice (sz.), Śmierdzina (k.), Świniary (sz.), Trzciana (sz.), Trześnia (sz.), Turbia (d.), Tursko Wielkie (sz.), Tuszów (k.), Wiązownica (k.), Wiśniowa (sz.), Włostów (sz.), Wola Kamień (k.), Wola Lipnica (k.), Wola Pliska (k.), Wola Ramizowska (k.), Wzdół (d.), Zaduszniki (sz.), Zarzecze (d.), Zdziec (k.), Zgórsko (sz.); pow. wiślicki: Bejsce (sz.), Biechów (sz.), Biskupice (d.), Bogucice (k.), Chroberz (sz.), Czarnocin (sz.), Dzierżazna (d.), Góry (sz.), Gręboszów (sz.), Grotniki (k.), Jurków (sz.), Kije (sz.), Krzyżanowice (d.), Mędrzechów (k.), Michałów (sz.), Otwinów

Tabela 5. Wsie powyżej 200 mieszkańców

Powiat	Wsie ogółem	Wsie ponad 200 mieszk.							
		ogółem	%	rodzaj własności					
				k.	d.	sz.	k./sz.	d./sz.	m
radomski	591	22	3,7%	3	1	16	–	–	2
stężycki	199	23	11,5%	10	–	13	–	–	–
wiślicki	488	27	5,5%	4	4	18	–	1	–
opoczyński	257	4	1,5%	2	–	2	–	–	–
pilzneński	423	70	16,5%	14	6	47	–	3	–
sandomierski	718	57	7,8%	24	5	25	3	–	–
chęciński	275	9	3,3%	–	6	3	–	–	–
Razem	2951	212	7,1%	57	22	124	3	4	2
%	–	100	–	26,9	10,4	58,5	1,4	1,9	0,9

Powyższe szacunki opierają się na łańcach, którymi operowały rejestry skarbowe w celu ściągnięcia podatków; w obecnym stanie badań stosunek łańców „skarbowych” do łańców mierniczych (chełmińskiego, flamandzkiego czy frankońskiego) nie jest w pełni wyjaśniony⁷⁰, niemniej jednak wydaje się nam, że można było na tym materiale oprzeć badania, ponieważ dotyczyły one masowych zjawisk i na końcowe wyniki, będące średnią wyprowadzoną z sumy dotyczącej wielu szczegółowych wartości, oddziaływało prawo wielkich liczb (w związku z czym ewentualny błąd został zredukowany).

Wspomniane osiedla jednodworcze, towarzyszące obiektom przemysłowym i in., zaliczone zostały do najmniejszych miejscowości, tj. do wsi mających poniżej 200 mieszkańców.

Wyjaśnienia wymaga wreszcie wprowadzenie na mapę znaku na **zamek**, który towarzyszy niektórym miastom i osiedlom wiejskim⁷¹. Kryteria oznaczenia były następujące: wprowadzono na mapę obiekty, których charakter obronny nie budził wątpliwości i które oznaczone w źródłach zostały jako „castrum”, „arx” lub „zamek”⁷². Na mapę weszło 11 zamków królewskich, 3 duchowne i 21 prywatnych⁷³;

(sz.), Pełczyska (sz.), Piasek Wielki (sz.), Piestrzec (d./sz.), Sędziejowice (sz.), Słupiec Wlk. (sz.), Stawiany (d.), Szczucin (sz.), Świniary (sz.), Welcz (k.), Wójcza (sz.), Złota Wielka (sz.); pow. stężycki: Bazanów (k.), Dęba (k.), Górzno Wyższe (sz.), Jarczów (sz.), Kłoczów (sz.), Korytnica (sz.), Kozice (k.), Lipiny (sz.), Ownia (k.), Pawłowice (sz.), Przetoczno (sz.), Rososz (k.), Ryki (sz.), Sobieszyn (sz.), Stryj (k.), Swaty (k.), Trojanów (sz.), Wargocin (k.), Wilczyska (sz.), Wola Długa (sz.), Wola Łączna (sz.), Wola Zadybska (sz.), Życzyn (k.); pow. radomski: Bałutów (sz.), Bieliny (sz.), Brzoza (k.), Chechły (sz.), Dzierzków (m.), Gutów (sz.), Gzowice (k.), Gościszowice (sz.), Jedlna (k.), Jawor (sz.), Krępa (sz.), Krzyżanowice (sz.), Pakoślaw (sz.), Ruda Wlk. (sz.), Rzeczniów Większy (sz.), Skrzyń St. (sz.), Sławno (d.), Wir (sz.), Wola Gołębiowska (m.), Wola Kadłubska (sz.), Wola Kaszowska (sz.), Wola Sienińska (sz.); pow. checiński: Konieczno (d.), Korytnica (sz.), Kostomłoty (d.), Krajno (d.), Masłów (d.), Niewachłów (d.), Oleszno (sz.), Sułków (sz.), Zagnańsko (d.); pow. opoczyński: Błogie (d./sz.), Brudzowice (k.), Końskie (sz.), Radzice (k.).

⁷⁰ E. Stamm, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936; I. Rychlikowa, *Staropolskie miary ziemi*, KHKM, t. 18, 1970, s. 85–105; I. Rychlikowa, *Wieloznaczość i ewolucja pojęcia łańcu w Małopolsce w okresie folwarku pańszczyźnianego*, KHKM, t. 21, 1973, s. 575–616; J. Szewczyk, *Włóka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi* Warszawa 1968 (IG PAN, Prace Geograficzne, nr 67).

⁷¹ Tekst dotyczący zamków opracował Krzysztof Chłapowski.

⁷² W układzie terytorialnym wygląda to następująco: w pow. sandomierskim – zamki królewskie: Sandomierz, Zawichost i Przyszów; biskupi Bodzentyn i prywatne: Baranów, Czyżów, Ćmielów (Śćmielów), Konary, Mielec, Międzygórz, Podgrodzie, Rytwiary i Tudorów; w pow. wiślickim – królewskie: Nowe Miasto Korczyn, Szydłów i Stopnica, prywatne: Chroberz, Kurozwęki, Pińczów i Rembów; w pow. radomskim – królewskie: Radom i Solec, biskupi w Iłży i prywatne: Janowiec i Szydłowiec; w pow. checińskim – królewskie: Chęciny i Przedbórz, prywatne: Mokro Górze i Sobków; w pow. pilzneńskim – opacki Goleśz i prywatne: Tarnów (Tarnowiec), leżący na górze św. Marcina koło wsi Podgrodzie, i Rzemień; w pow. opoczyńskim – królewski w Opocznie i prywatne: Drzewica i Damujowice (obecnie Zameczek). Wymieniony zamek Goleśz był zamieszkały jeszcze w 1614 r. (W. Sarna, *Opis powiatu jasielskiego*, Jasło 1909, s. 372); w 1689 r. określony jako spustoszały od dawnego czasu (Inwentarz dóbr klasztoru benedyktynów w Tyńcu z 1689 r., Biblioteka PAN, Kraków, rkps 2885, f. 39v).

⁷³ Dla zamków królewskich podstawowe znaczenie mają lustracje zarówno wydane, jak rękopiśmienne; głównie lustracja z 1629 r. (AGAD, Dz. XVIII, 33), inwentarze, wpisy w Metryce Koronnej i wzmianki źródłowe w opracowaniach J. Wiśniewskiego, dotyczących poszczególnych dekanatów. Dla zamków biskupich oprócz *Liber beneficiorum* Długosza, przede

należy tu zastrzec, że mogły zostać pominięte niektóre małe zamki szlacheckie, które nie wystąpiły w wykorzystanych źródłach. Selekcja obiektów w razie niejasnego brzmienia przekazów źródłowych nastęrczała tu niejednokrotnie wiele trudności⁷⁴.

1993 r.

wszystkim, jako potwierdzenie – lustracja dóbr biskupa krakowskiego z 1789 r. (ASK XLVI 67, 69). Wreszcie dla zamków prywatnych wpisy w Metryce Koronnej, wzmianki w opracowaniach J. Wiśniewskiego, wzmianki w LB Długosza i Łaskiego oraz w *Liber retaxationum* z 1529 r., w wizytacjach z końca XVI w., a także w publikowanych dokumentach, jak np. Archiwum ks. Sanguszków. Dokumentację budowli zachowanych lub ich śladów zawierają odpowiednie zeszyty *Katalogu zabytków sztuki*. Z literatury przedmiotu wykorzystano przede wszystkim prace: Guerquin, Zamki.

⁷⁴ Zachowane opisy pozwalają stwierdzić, że nazywane czasem zamkami budowle w Steżycy i Ryczywole były drewnianymi dworami starościami, otoczonymi fosą i drewnianą palisadą (AGAD, Dz. XVIII, 33, f. 394–396; ASK LVI, S 3 II, f. 78v; LS 1564/1565, s. 219; Ryczywół – AGAD, Dz. XVIII 33, f. 454–457; SPPP, t. 6, nr 18; MRPS IV/2, 9378). Bardziej skomplikowana jest sprawa zamku w Wiślicy. Według wzmianki w lustracji 1765 r. (AGAD, Dz. XVIII, 35, f. 62) oraz nielicznych pośrednich danych zgromadzonych przez J. Widawskiego (Widawski, Mury, s. 502) zamek miał się znajdować poza murami miasta, na wyspie. Ponieważ nie sposób z całą pewnością stwierdzić, czy w wymienionym miejscu istniał zamek, czy też jedynie były tam dawniej obwałowania (relikty grodu przebudowane w XV w.?), zrezygnowano z oznaczenia zamku w Wiślicy. Przypadkowe i często nieprecyzyjne wzmianki, przy braku szczegółowych opisów, nie pozwalają na stwierdzenie, jaki charakter miały lub czy istniały w drugiej połowie XVI w. zamki w Gnojnie, Kazanowie, Maciejowicach (Podzamczu), Zborowie i Zgórsku. W Gnojnie wg *Katalogu zabytków*, t. 3, z. 1, s. 19, zbudowano *castellum*, rozbudowane w XVII w. W 1783 r. w Kazanowie wymieniony został „zamek stary, murowany” (Kartoteka Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej), którego pozostałości opisuje *Katalog zabytków* (t. 3, z. 5, s. 14). Wobec braku wzmianek wcześniejszych nie można stwierdzić, czy istniał on już w XVI w., co jest zresztą prawdopodobne z uwagi na właścicieli, którymi byli Kazanowscy. W 1557 r. wspomniane jest „fortalicium” w Maciejowicach (MRPS V/1, nr 1918); nie wiemy, jaki był charakter tej budowli przed rozbudowaniem jej w XVIII w. w pałac. Istnienie zamku w Zgórsku przyjętą na podstawie zachowanych śladów A. Gruszecki, *Zamki bastionowe w Malopolsce*, Warszawa 1962, s. 255; była to rezydencja Ossolińskich (*Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego, wojewody sandomierskiego, 1623*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1878, s. 29), a wcześniej Mieleckich, ale jej charakter obronny nie jest poświadczony. W Zborowie Marcin Zborowski (zm. 1565) „kosztem wielkim dwór zmurował” (*Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 146); S. Starowski (*Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, wyd. A. Piskadło, Kraków 1976, s. 83) opisuje zamek w Zborowie, ale w opisie dominują elementy wskazujące na to, że chodzi o zamek w Jastrzębcu, a więc informacja ta nie jest wiarygodna. Nie wiemy, czy zamek w Zborowie w takiej postaci, w jakiej istniał przed 1803 r. (*Katalog zabytków*, t. 1, z. 1, s. 86–87), został zbudowany w XVI w. Przeprowadzone badania wykazały, że w Przeclawiu w drugiej połowie XVI w. znajdował się jedynie wolnostojący piętrowy dwór murowany; J. Teodorowicz-Czerepińska, T. Augustyniak, *Wyniki badań architektonicznych w renesansowym dworze w Przeclawiu w pow. Mielec*, [w:] *Architektura rezydencjonalna i obronna woj. Rzeszowskiego*, Łańcut 1972, s. 193–203. Na mapie nie oznaczono zamku Jastrzębiec, który został co najmniej częściowo rozebrany przez Piotra Zborowskiego, zm. w 1581 r. (*Herby rycerstwa polskiego*, s. 139, 142); Guerquin (*Guerquin, Zamki*, s. 140) powtarza błędnie za S. Gawędą (*Możnowładztwo malopolskie w XIV i pierwszej połowie XV w.*, Kraków 1966, s. 92), że nastąpiło to w XVII w.

III.3.2.3. WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Stefan Wojciechowski

Miejscowości występujące w województwie lubelskim w XVI w. rozrózniono pod względem ustrojowo-prawnym na miasta oraz inne osiedla, a ze względu na charakter gospodarczy wyodrębniono osobne (tj. nieleżące w obrębie wsi lub miasta) osiedla młyńskie i hutnicze, czyli rudy (kuźnice).

Liczba 36 miast ok. 1564 r. nieco wzrosła do końca XVI w. Na miejscu czy obok wsi Sanny, występującej jeszcze w 1563 r., zostało przed 1580 r. lokowane miasto Zaklików¹, a przed 1592 r. założono miasto Radomyśl², obydwa miasta w powiecie urzędowskim.

Zgodnie z ogólnym programem AHP, wykraczającym poza samo województwo lubelskie, wielkość osiedli ujęto w 4 grupy, które zostały w legendzie określone przez omówienie. Wiadomo, że oznaczenie wielkości odpowiednio do liczby mieszkańców napotyka szczególnie duże trudności. Wielkość zaludnienia może być tylko szacowana w przybliżeniu na podstawie źródeł skarbowych, które dla różnych typów miejscowości mają odmienne rodzaje podstawy opodatkowania. Ponadto stopień niepełności danych podatkowych nie jest dla wszystkich osiedli taki sam, a przejście od informacji źródłowych do liczby ludności wymaga stosowania współczynników, które są bardziej zbliżone do rzeczywistości w skali masowej, natomiast w stosunku do poszczególnych miejscowości mogą być ogromnie zawodne.

Grupa I została przewidziana dla miast dużych czyli tych, które w drugiej połowie XVI w. prawdopodobnie liczyły ponad 5000 mieszkańców, grupa II – miasta – objęła osiedla mające prawo miejskie i liczące przypuszczalnie od 1000 do 5000 ludzi. W grupie III (miasteczka i wsie duże) znalazły się pozostałe miasta oraz wsie mające prawdopodobnie ponad 200 mieszkańców, a grupa IV objęła całą resztę miejscowości.

Jak z tego widać, podział zawiera pewne niekonsekwencje, przyjęte zresztą celowo, aby uchylić się od powiększania ilości rozgraniczeń między grupami. Tak więc wieś licząca niemal 200 mieszkańców będzie w niższej grupie niż miasteczko, które miało jeszcze mniej ludności. Jednakże przy tak niewielkiej liczbie grup wielkościowych możliwość błędnego zaszeregowania jest stosunkowo nieduża, oczywiście w stosunku do innych metod ustalania i określania wielkości osiedli w XVI w. czy w okresach zbliżonych.

Podstawą obliczeń były informacje rejestrów poborowych z lat sześćdziesiątych XVI w. Jeżeli brakowało w nich jakiegoś osiedla, wiadome zaś było z kartoteki, że istniało ono wcześniej i później, posługiwano się z konieczności danymi zaczerpniętymi z rejestru czy lustracji chronologicznie najbliższej lat 1563–1564. Informacje z tych lat posłużyły do obliczeń dla 76,3% miejscowości w powiecie lubelskim, dla 71% w powiecie urzędowskim, dla 52% w powiecie łukowskim. Szczegółowe dane z 1580 r. były podstawą obliczenia wielkości zaledwie 16% osiedli w województwie lubelskim.

Rejestry podawały liczby łanów kmiących, karczem, młynów, tartaków, liczby zagrodników, komorników, rzemieślników, rybaków, bartników, dudarzy, hultajów. Analogicznie do przyjętych już wcześniej norm³ w przeliczeniach informacji zaczerpniętych z rejestrów poborowych postępowano następująco: na 1 łan kmiący liczone 13 osób, na 1 rzemieślnika 5 osób, na 1 młyn, 1 probostwo, 1 tartak,

¹ W rejestrze poborowym z 1580 r. Zaklików „oppidum” (ASK I 33, k. 764); w 1592 r. „oppidum in cruda radice locatum, ecclesia ante 12 annos per oppidanos aedificata” (tamże, k. 549).

² Zob. wyżej, *Podziały administracyjne*, przyp. 4.

³ WP, s. 26–32; *E. Kartogramy 3–10. Zagadnienia demograficzne*, [w:] MPK.

1 karcznię po 6 osób, na 1 rybaka, bartnika, dudarza po 5 osób, na 1 zagrodę 4 osoby, na 1 komornika 3 osoby. Po 5 osób ponadto liczono na każdą inną rodzinę, a więc tak właściciela dużej, jak i średniej wielkości majątku ziemskiego (szlachcica), podobnie zresztą i na 1 rodzinę szlachcica zagrodowego, słuźki grodowego, administratora majątku, wójta bądź sołtysa, kmiecia i rzemieślnika miejskiego czy Żyda w mieście zamieszkałego. Przyjęto też doliczanie we wsiach z osiadłymi na rolach chłopami na folwark połowy obszaru ziemi uprawianej przez chłopów, licząc w takich przypadkach jeszcze tyle osób czeladzi folwarcznej, ile folwark miał łanów.

O wiele trudniejsze było obliczanie mieszkańców miast. Najczęściej dane o miastach zapisane w rejestrach są bardzo skąpe, ograniczają się do liczby rzemieślników (rzadko z podziałem na rodzaje), czasem podają liczbę czeladników (towarzyszy), szynków, młynów, komorników oraz kwoty szosu, a także wielkość ról miejskich (łany). Wyjątkowo spotykane liczby domów w mieście stanowiły szczególnie cenne informacje (lustracje o Ostrowie, Wąwolnicy).

Do dwóch miasteczek parafii lewartowskiej posiadamy szczególnie skąpe dane. Firlejów (obecny Firlej) założony został przez Mikołaja Firleja w 1557 r.⁴ Serocko (obecny Serock), lokowane jako wieś przed 1330 r.⁵, występuje w 1563 r. w parafii lewartowskiej, w 1569 r. płaćto już szos, a więc było miastem⁶, ale w 1626 r. było znowu wsią⁷. Nie mogło być jako miasto dużo większe od Serocka wsi, dlatego przyjęto dlań dane z 1531 r. Takich małych miasteczek było w owym czasie więcej, żeby wymienić tylko Rawę w parafii Rudno czy Budzyń w parafii Kozirynek.

Jedynym dużym miastem województwa, które liczyło ponad 5000 mieszkańców i znacznie przewyższało wielkością inne miasta, był Lublin⁸. Miał on liczne kupiectwo, wielu rzemieślników, 5 młynów, papiernię, woskobojnię, blech, poza tym kościół parafialny i cerkiew, klasztor: bernardynów, dominikanów i brygidek, szpital, szkołę, całą dzielnicę żydowską pod zamkiem starościńskim. Obok miasta rozłożyły się liczne już w XVI w. jurydyki⁹.

Poniższa tabela daje zestawienie innych miast w trzech grupach wielkościowych, trochę mniejszych niż przedziały zastosowane na mapie.

Wspomnieć należy jeszcze o owych małych miasteczkach – efemerydach, z których jedne zostały wchłonięte przez sąsiednie, od nich większe, inne wróciły do stanu pierwotnego, tj. stały się wsiami. Ambicją jedynie szlachecką tłumaczyć można istnienie obok siebie w przedstawionym na mapie okresie dwóch miast i jednej wsi na obszarze mającym niespełna 1 km²: Budzynia należącego do Kazanowskich obok królewskiego Radzyna i królewskiej wsi Kozirynek¹⁰. Te trzy osiedla zlały się z biegiem czasu w jedno miasto Radzyń, w którym samodzielne ongiś miejscowości Budzyń i Kozirynek przekazały dzielnicom swoje nazwy.

Dzięki takiej samej ambicji powstało maleńkie miasteczko Serocko, o którym była mowa, a także niedaleko od niego położona Rawa¹¹, które niedługo były miastami i rychło wróciły do wiejskiego bytowania. Wszystkie inne miasta, mimo iż nieduże, ale pełniące funkcje osiedli rzemieślniczych i handlowych, utrzymały na ogół prawo miejskie do końca Rzeczypospolitej, aż w XIX w. większość z nich spadła do rządu tzw. osad, czegoś pośredniego między miasteczkiem a wsią.

⁴ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, t. II/2, Warszawa 1885, 1114. W 1580 r. – ASK I 33, k. 783 – płaćcił czopowe. W 1626 r. – *Rejestr poborowy województwa lubelskiego (Powiat lubelski i urzędowski z r. 1626, Ziemia lukowska z r. 1620)*, oprac. J. Kolasa, K. Schuster, red. S. Inglot, Wrocław 1957, s. 142 – był już parafią, nadal też miastem.

⁵ KDMłp., t. 2, nr 602. Notowany też u Długosza w LB I 631, 632, jako wieś królewska w 1496 r. (Archiwum ks. Sanguszków, s. 22).

⁶ ASK I 33, k. 425v; P. Małopolska, t. 3, s. 406.

⁷ *Rejestr poborowy*, s. 143.

⁸ R. Szewczyk, *Ludność Lublina w latach 1583–1650*, Lublin 1947. Autor tej pracy przeprowadził w niej polemikę z S. Pazyrą (*Studia z dziejów miast na Mazowszu od XVI do pocz. XX w.*, Lwów 1939), liczącego 15 osób na 1 łan miejski, a na 1 dom miejski rodzinę 6-osobową. Polemizuje również z wynikami Z. Daszyńskiej-Golińskiej odnośnie do Uścia Solnego i z F. Bujakiem odnośnie do Limanowej. Sam oparł się na księgach metrykalnych Lublina, chrztów i ślubów, i uzyskał dla roku 1583 liczbę 5175 mieszkańców; por. W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski*, RDSG, t. 13, 1951, s. 84–86. Nasze obliczenia, uwzględniające również Żydów, dały liczbę nieco większą od tej, którą uzyskał Szewczyk (5714).

⁹ J. Mazurkiewicz, *Jurydyki lubelskie*, Wrocław 1956.

¹⁰ Por. S. Litak, *Sieć parafialna archidiaconatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, t. 9, 1958, s. 33–34, 51–52.

¹¹ Rawa po raz pierwszy występuje w 1563 r. (ASK I 33, k. 39, 415) na pustym uprzednio terenie jako miasto i miastem pozostała niemal do końca XVII w.

Tabela 1. Mniejsze miasta województwa lubelskiego

Powiat	do 400 mieszkańców	400–1000 mieszkańców	1000–2000 mieszkańców
lubelski	Baranów	Bełżyce	Kazimierz
	Chodel	Biskupice	Ostrów
	Czemierniki	Bychawa	Parczów
	Firlejów	Goraj	
	Kamionka	Końska Wola	
	Kliczkowice	Kurów	
	Lewartów	Łęczna	
	Markuszów	Opole	
	Mnichów		
	Piasek		
	Puhaczów		
	Rawa		
	Serocko		
Wąwolnica			
Wysokie			
urzędowski		Kraśnik	Urzędów
łukowski	Budzyń	Kocko	Łuków
	Serokomla	Radzyń	
	Tuchowicz	Siedlce	

Dodajmy wreszcie, że w miastach już w XVI w. występują Żydzi, najliczniej w Lublinie, dalej w Łukowie, Parczowie, Kazimierzu. Brak ich było na południe od linii Opole – Lublin – Piasek, nie mieszkali także po wsiach¹².

Zamki istniały ok. 1564 r. następujące: 3 zamki królewskie w powiecie lubelskim – w Lublinie, Wąwolnicy i Kazimierzu, oraz 9 zamków szlacheckich – Dąbrowica, Bełżyce, Wojciechów, Bochotnica, Końska Wola, Lewartów, Bychawa – te w powiecie lubelskim, Kraśnik w powiecie urzędowskim i Kock w ziemi łukowskiej.

1966 r.

¹² Skupisko Żydów w Lublinie liczyło ok. 350 głów. Mieli oni tutaj swój dom modlitwy, szkołę rabinacką, drukarnię, własnych przekupniów, rzemieślników, lekarzy, uczonych w piśmie; S. Wojciechowski, *Gmina żydowska w Lublinie w XVI wieku*, „Biuletyn ŻIH”, 1952, nr 2 (4), s. 204–230. Łuków liczył ok. 240 głów żydowskich, Parczów 120, Kazimierz 60. Te miasta królewskie posiadały widocznie najlepsze warunki dla rozwijających się gmin żydowskich. W Kamionce było Żydów 36, w Opolu ok. 20, po 10–15 w Końskiej Woli i Piasku i tylko po 1 rodzinie w Bychawie i Ostrowie.

III.3.2.4. WIELKOPOLSKA

III.3.2a.4. OSADY WIEJSKIE

Michał Gochna

W niniejszym tomie utrzymaliśmy zasady przyjęte w poprzednich tomach serii AHP. W przypadku osad wiejskich na mapie głównej oznaczyliśmy:

- osady wiejskie,
- osady młyńskie,
- folwarki,
- osady kuźnicze,
- hutę szkła.

Na obszarze obu województw odnotowaliśmy dwie osady karczemne – Górki i Piaskinię (w XVI w. Belzant)¹.

Na mapie głównej wyróżniliśmy osady młyńskie leżące poza miejscowościami i posiadające własne nazwy (w poniższych wykazach nazwa w nawiasie to nazwa XVI-wieczna; ponadto zastosowaliśmy skróty na oznaczenie własności: s – szlachecka, k – królewska, d – duchowna, m – miejska, ks – królewsko-szlachecka, dm – duchowno-miejska, ds – duchowno-szlachecka, dms – duchowno-miejsko-szlachecka). Są to:

- w województwie poznańskim:
 - w powiecie wałeckim: Iłowiec (Fulbek; s), Pilów (Pilawka; s), Żerdno (Piła; k);
 - w powiecie poznańskim: Bobrówka (s), Borowy Młyn (s), Cietrzewka (s), Cyk (Klaspstyn; k), Czaplino (Głochotka; k), Czapury (d), Czerwonak (d), Czerwony Młyn (d), Dąbie (s), Drawski Młyn (s), Grabowiec (Grabowy Młyn; s), Jaracz (s), Krąpka (k), Kuźnik (Kopermil; k), Łysy Młyn (s), Mitręga (s), Mniszek (s), Niwka (s), Niziołek (s), Nowy Młyn (s), Oberski Młyn (s), Osuch (s), Ptusza (k), Sapolny Młyn (s), Skoki (Stary Borowy Młyn; k), Smolnica (Smolenica; s), Topolnik (d), Węgielny Młyn (s), Witobel (Witowle Małe; s), Zawada (s), Zielonka (s);
 - w powiecie kościańskim: Błotkowo (Błutkowo; s), Chachle (s), Goworek (d), Kuźnica Zbąska (Borujka; s), Markowo (s), Mokrzec (Mokrski; s), Nowy Młyn (s), Ruchocki Młyn (d), Stary Młyn (s), Ziomek (Ziemek; s);
- w województwie kaliskim:
 - w powiecie nakielskim: Bielawy (Bielawski; k), Chwałka (s), Dolnik (s), Janowo (Nowy; s), Jaracz (k), Klawek (s), Kujan (s), Leśnicki Młyn (Leśnik; s), Rudki (k), Rudki (s), Sadkowski Młyn (Sakowski; k), Samostrzel (Słojek; s), Stara Lubcza (Lubcza; s), Tarnowski Młyn (Tarnowski; k), Tobała (s);
 - w powiecie kcyńskim: Dziekszyn (Dziekczyño; s), Chomiąza Szlachecka (Grzmiąca; s), Gromadzki (s), Kłos (s), Nadolnik (s), Ostrowski (d), Prostkowo (Proszków; s), Skoczka Młyn (Skoczek; s), Straszewski (d), Tur (s), Zrazim (s);
 - w powiecie gnieźnieńskim: Bełki (d), Biskupi Młyn (d), Bystrzycki Młyn (d), Kątno (Kątny Młyn; d), Korzecznik (s), Kruchowski Młyn (s), Ławiczno (Ławiczyn; d), Nadrožno (Nadrożny; k), Nagórny (d), Orchoł (Warchoł; d), Ruda Koźlanka (Ruda; k);

¹ Zob. w tomie AHP Wielkopolska: T. Związek, *Drogi*, w tej edycji III.5.4 i A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, w tej edycji III.3.1.4.

- w powiecie konińskim: Dzierzny (s), Radzimia (Radzymia; s);
- w powiecie pyzdrskim: Szyba (s), Trzykolne Młyny (Młyny; s);
- w powiecie kaliskim: Rudzki Młyn (s).

Na mapie nie oznaczyliśmy osad młyńskich, których nie udało nam się zlokalizować (w nawiasie informacja orientacyjna, w jakiej okolicy mógł się znajdować, a po średniku skrót na oznaczenie własności): Bliższy Młyn (k. Czarnkowa; s), Borowy Młyn (k. Poznania; d), Gędek (k), Górny Młyn (k. Czarnkowa; s), Kaszuba (par. Stobnica; s), Kosiczek (k. Piły; k); Mędzikowski Młyn (k. Mędziska; s), Nadolny Młyn (k. Czarnkowa; s), Niestachów (k. Poznania; s), Nowy Młyn (k. Poznania; d), Olszowy Młyn (k. Poznania; d), Piotrów (w par. Sieraków; s), Stary Folusz (k. Poznania; k), Trejelny Młyn (s), Ungrow (k. Poznania; m), Wierzbak (k. Poznania; m), Wójtowski Młyn (k. Obornik; s) w powiecie poznańskim; Węgliny (par. Gryżyna; s), Zalas (par. Czerwony Kościół; s) w powiecie kościańskim; Biała (par. Góra; d), Chojenka (par. Chojna; s), Krotoszyński (k. Kopaszyna; s) w powiecie keyńskim; Borowy (d), Płociczny (par. Strzyżewo), Przedmiejski (k. Trzemeszna; d), Radzicki (k. Pyszczyna; d), Rudki (Rudny młyn; d), Wełnicki (par. Gniezno św. Michał) w powiecie gnieźnieńskim; Powierski Młyn (k. Powiercia; s) w powiecie konińskim; Mroczi i Zwola (obie w par. Nietrzanowo; s) w powiecie pyzdrskim; Młyny Odalanowskie (k. Odalanowa; k), Psarski Młyn (k. Psar; s), Rokitno (k. Kakawy; s), Świądrew (par. Tłokinia; k) w powiecie kaliskim.

Na mapie głównej oznaczyliśmy również kuźnice będące w drugiej połowie XVI w. odrębnymi osadami i posiadające własne nazwy. Są to:

- w województwie poznańskim:
 - w powiecie wałeckim: Rudnica (Hamer; s), Kuźnica Drawska (Ruda; k);
 - w powiecie poznańskim: Kuźniczka (Hamer Bliższy; s), Kuźnica Czarnkowska (Hamer Czarnkowski; s), Kuźnica Żelichowska (Hamer Dalszy; s), Kamiennik (Hamer Kamiennik; s), Kuźnica Pilska (Hamer Pilski; k), Hamerski Młyn (s), Hamrzycko (Hamrzysko; s), Ruda (k), Smolary (Smolany; k);
 - w powiecie kościańskim: Kuźnica Zbąska (Hamer; s);
- w województwie kaliskim:
 - w powiecie nakielskim: Sokole Kuźnica (Hamer; d), Żeleznica (Hamer Żelazny; s), Młoty (s);
 - w powiecie kcyńskim: Hamer Jaktorowski (s), Trojanki (Hamer Oleski; s), Kozarzyn (Hamer Szamociński; s);
 - w powiecie pyzdrskim: Ruda (Ruda Bestwińska; s).

Nie udało nam się zlokalizować kuźnic: Kuźnica Przegocka i Kuźnica Odolanowska w powiecie kaliskim (w okolicach Przygodzic i Odalanowa), Hamer Trzecielski (w okolicy Hamrzyska k. Trziela) w powiecie poznańskim.

Na mapie głównej oznaczyliśmy odrębne folwarki o własnych nazwach:

- w województwie poznańskim:
 - w powiecie poznańskim: Chrustowo (Chrostowo; k), Cieśle (k), Gąsawy (s), Kobyłarnia (s), Młynkowo (d), Piaskowo (s), Rojewo (d), Stare (s), Strumiany (Stromiany; s);
 - w powiecie kościańskim: Gaj (k), Grodztwo (k), Grzymysław (Grzymisław; k), Maliny (Malinie; s), Nowy Dwór (d), Pianowo (d), Roszkowo (s), Zaborówiec (Zaborowo; s), Zaborowo (d);
- w województwie kaliskim:
 - w powiecie nakielskim: Byszki (Byszkowy; s), Krukówko (Krukowo; s), Lutówko (d);
 - w powiecie kcyńskim: Budki (s), Ciszewo (Czeszewo; s), Trzaskowice (Huta; s), Obórznia (Oborznia; s), Ujazd (d);
 - w powiecie gnieźnieńskim: Kustodia (s), Ludkowo (Lutkowo; s), Świerczewiec (d); Wójtostwo (k);
 - w powiecie konińskim: Wola Rozostowa (Wola; s);
 - w powiecie pyzdrskim: Dzieźmierowo (Dziećmiarowo; s), Grójec (Grodziec; s), Kromolice (s), Lipowiec (s), Orla (s), Parniczewo (s), Runowo (s), Zdziesz (s);
 - w powiecie kaliskim: Błotnino (s), Gręblów (Gręblewo; s), Kamień (s), Kowalew (Kowalewo; s), Macew (Macewo; s), Osuchów (Osuchowo; s), Roszkówko (Prusy Roszkowo; s), Rypino (d), Sulisław (s), Zdzienice (s).

Nie udało nam się zlokalizować folwarków: Kamienna Górka (k. Lubasza; s), Wilda (k. Wierzbicy; m) w powiecie poznańskim; Ciąszczewo (par. Lubiń; s), Krowi Lasek (par. Osieczna; s), Najdaka (k. folwarku Pianowo, par. Kościan; s), Troska (k. Osieka par. Gryżyna; s) w powiecie kościańskim; Kościenkowo (par. Chomętowo; s) w powiecie kcyńskim; Błozino (par. Morzysław; s), Drzązgi (k. Szetlewa Wielkiego; s), Piątnice (k. Polic; s), Tarnówka (k. Łagiewnik; s) w powiecie konińskim; Bielawy (par. Kamion; s), Chrostowo (par. Chlewo; s), Deszna (par. Chlewo; s), Gorski (par. Opatówek; d); Gotardy (par. Rajsko; s), Kraszewo (par. Rajsko; s), Międzyborze (par. Czermينو; s), Oswalodowo (par. Ociąż; s), Poświatne (k. Złotnik Wielkich; s), Sowina Pusta (par. Sowina Kościelna; s), Waliszewice Stare (k. Waliszewic Nowych; s), Zarzecze (par. Szymanowice; s) w powiecie kaliskim.

Na mapie głównej zazaczyliśmy jedną hutę – Pokrzywno (w XVI w. Hutę Pokrzywnicką)².

Ponadto w województwie kaliskim odnotowaliśmy trzy osady smolne: Jastrzębiec, Osiek, Popielewo³. Wszystkie leżały w powiecie nakielskim. W końcu XVI w. (1597 r.) powstała osada olęderska Ługi Ujskie (w XVI w. Olendrowo)⁴. Osady te oznaczyliśmy na mapie głównej sygnaturą taką jak wsie i przysiółki.

Na mapie oznaczyliśmy osady wiejskie z podziałem na wsie duże (liczące prawdopodobnie ponad 200 mieszkańców) i małe. Wielkość osad szacowaliśmy na podstawie danych zawartych w rejestrach poborowych. Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, przyjęliśmy mnożniki pozwalające przeliczać dane z rejestrów na szacunkową liczbę ludności. W przypadku danych dotyczących liczby przedstawicieli poszczególnych grup zawodowych przyjmowaliśmy mnożniki pozwalające szacować wielkość gospodarstwa rodzinnego na jedną osobę odnotowaną w rejestrze. I tak, dla rzemieślników, ratajów, komorników z dobytkiem i pasterzy przyjęliśmy mnożnik 4, dla zagrodników z ziemią i bez ziemi – 5, dla komorników niesprecyzowanych – 3, dla komorników z bydłem i bez bydła oraz dla czeladników – 2, dla ludzi luźnych (hultajów) i komornic – 1. Dla młynów i karczem przyjęliśmy mnożnik 6. W znacznej jednak mierze o wielkości osady świadczyła liczba odnotowanych łanów. Tu nasze szacunki przeprowadzaliśmy w dwóch etapach: najpierw szacowaliśmy liczbę gospodarstw kmiecych na łan, a następnie wielkość gospodarstwa kmiecego. Ostatecznie przyjęliśmy mnożnik 11 osób na łan (kmiecy, sołtysi, uprawiany przez szlachtę bezkmięcą). W przypadku łanów pustych mnożnik wynosi 1.

Podkreślić w tym miejscu należy, że powyższe przeliczniki nie dają wyników precyzyjnych, a jedynie pozwalają szacować liczbę ludności w dużym przybliżeniu. Są to wartości uśrednione w skali obu województw – nie wprowadzaliśmy rozróżnienia na typy własności, gdzie – jak wiadomo – przeciętna wielkość gospodarstw kmiecych nieco się różniła. Podobnie wielkości gospodarstw kmiecych różnią się w zależności od regionu. Dla obu opracowywanych w niniejszym tomie województw przeliczniki te przygotowaliśmy przede wszystkim na podstawie różnorodnych źródeł. I tak, w 1552 r. pobór wybierano nie z łanów, ale od kmieci, stąd w dwóch rejestrach poborowych z tego roku – z powiatów kaliskiego i pyzdrowskiego – znalazły się informacje o liczbie kmieci w poszczególnych miejscowościach⁵. Dzięki temu można było zestawiać dane o liczbie kmieci z danymi o liczbie łanów z późniejszych rejestrów dla tych terenów. Podobne porównanie można było przeprowadzić dla końca XVI w., dzięki zachowanemu rejestrowi podymnego dla województwa poznańskiego z 1631 r. i powiatu kcyńskiego z 1635 r.⁶ Ponadto opieraliśmy się na danych zaczerpniętych z wydanych drukiem lustracji, wizytacji i fragmentów pogłównego z 1590 r.⁷ Uzupełnieniem do informacji źródłowych była literatura przedmiotu⁸.

² Żmizdiński, s. 57–58.

³ RPWK, nkl, 1578, nr 283, 290; RPWK, nkl, 1579, nr 245, 246, 247; RPWK, nkl, 1580, nr 269, 275; RPWK, nkl, 1581, nr 257, 265; RPWK, nkl, 1582, nr 235; RPWK, nkl, 1591, nr 85.

⁴ Z. Chodyła, *Ługi Ujskie – najstarsza osada olęderska w Wielkopolsce (1597–1772)*, „Rocznik Nadnotecki”, t. 30, 1999, s. 29–58; Żmizdiński, s. 60.

⁵ RPWK, kls, 1552; RPWK, pzd, 1552; zob. uniwersał poborowy: VL, t. 2, s. 9 (600)–11 (605); VC, t. 2, z. 1, s. 35–38.

⁶ Podymne 1631; Podymne 1635.

⁷ LWWK 1564; LWWK 1616; LBG; LBP; J. Senkowski, *Uniwersał poboru pogłównego z 1590 roku*, KHKM, t. 18, 1970, nr 1, s. 61–84; tenże, *Zachowane rejestry pogłównego 1590 roku*, KHKM, t. 18, 1970, nr 3, s. 403–425. Szacunki liczby mieszkańców poszczególnych osad z podziałem na dokładniejsze przedziały zob. edycja elektroniczna rejestrów poborowych obu województw; zob. RPWK, RPWP.

⁸ K. Boroda, *Przeszłość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 27–52; K. Boroda, P. Guzowski, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia terenów wiejskich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 53–75; tam pozostała literatura.

Mając na względzie powyższe uwagi, na mapie głównej oznaczyliśmy wsie powyżej 200 mieszkańców. Są to:

- w województwie poznańskim:
 - w powiecie wałeckim: Broczyno (Brocz; s), Chwarstnica (s; powiązana z Mielęcinem); Dobino (Brakszyn; m), Dzikowo (Dykowo; s), Giżyno (s), Hanki (Henkendorf; s), Jeziorki (Schulzendorf; s), Jeziorna (Flokesia; k), Kłębowiec (Klausdorf; s), Kłosowo (Hansfeld; s), Lubiesz (Lubsdorf; s), Lubno (s), Lubowo (k), Machliny (s), Marcinkowice (Marcinkowo; s), Martew (Marta; s), Mielęcina (s), Nakielno (s), Nowe Worowo (Worowo; k), Orle (Orla; s), Popielewo (s), Prusinowo Wałeckie (Prusendorf; s), Różewo (Rozwałd; k), Rutwica (Hermansdorf; s), Rzeczyca (Knakendorf; s), Siemczyno (Heinrichsdorf; ks), Skrzatusz (k), Strzalin (Stralemberg; s), Witankowo (Witkowo; k), Zdbowo (Stibowo; s);
 - w powiecie poznańskim: Biała (s), Bolewice (Bolelice; s), Brody (s), Bukowiec Międzyrzecki (Bukowiec; s), Bzowo (s), Chelmsko (d), Chociszewo (d), Dobrzyca (k), Dopiewo (Dupiewo; s), Duszniki (d), Gaj Mały (Gaj; s), Gościejewo (k), Górczyno (dm), Jastrowie (s), Jastrowie (k), Jeżyce (m), Kaława (d), Kalsko (d), Kęszycza (Kęsica; k), Komorniki (d), Koninek (Konino; s), Konino (s), Lubikowo (s), Lubosz (s), Lutol Suchy (k), Łagowiec (s), Muszyńska Góra (m), Nowa Wieś (s), Ordzin (Ordzino; s), Osiecko (d), Pamiątkowo (s), Pieski (s), Plewiska (d), Podrzewie (d), Podstolice (k), Połajewo (s), Prusim (s), Przytoczna (Przetoczno; s), Rogoziniec (k), Rokitno (d), Rosko (s), Rożnowo (s), Samołęż (Samoląsz; s), Siercz (s), Śliwno (s), Stara Łubianka (Łubianka; k), Stary Dwór (d), Szczuczyn (Szczuczyno; s), Szewce (s), Tarnowo (Tarnowiec; k), Templewo (d), Trzemeszno Lubuskie (Czarmyśl; s), Wąsowo (s), Wielonek (Wielim; s), Wielowieś (Langfuld; d), Winiary (m), Wróblewo (s), Wymykowo (m), Wysoka (d), Zemsko (Zębsko; d), Zemsko (Zębsko; d), Żarzyn (d), Zębowo (s);
 - w powiecie kościańskim: Bukowiec Górny (Bukowiec Wielki; s), Błociszewo (s), Bodzewko Drugie (Bodzewko; s), Bodzewo (s), Bonikowo (k), Borowo (s), Brenno (s), Brodnica (s), Bukowiec (Bukowiec Mały; s), Chociszewice (s), Chwalim (s), Chwałkowo (s), Czacz (s), Czerwona Wieś (Czerwony Kościół; s), Dąbce (Dąbiec; s), Dalewo (d), Dąbrówka Wielkopolska (Dąbrówka; s), Dłużyna (s), Dokowo Mokre (s), Dokowo Suche (s), Doktorowo (s), Domachowo (d), Golina Wielka (Golina; s), Gołaszyn (Gołaszyno; s), Gorzyce (s), Gościejewice (s), Górka Duchowna (Górka Mnisza; d), Gradowice (d), Granowo (s), Granówko (s), Grąbkowo (s), Grodzisko (s), Grunowo (s), Jarogniewice (s), Jerka (d), Kąkolewo (s), Kawcze (s), Kąkolewo (Kokalewo; s), Kiełpiny (d), Kłoda (s), Kluczewo (s), Kiełczewo (Kielczewo; d), Kołaczkowice (s), Konojad (d), Kościelna Wieś (d), Kosieczyn (Kosieczyno; s), Koszanowo (Koszonowo; s), Kręcko (Kręsko; s), Krzekotowice (s), Krzemieniewo (s), Krzyżanowo (s), Lubiń (d), Lubonia (s), Łaszczyn (Łaszczyno; s), Łęka Wielka (s), Łęki Małe (s), Łomnica (s), Łubnica (s), Łuniewo (s), Łuszkowo (d), Mchy (s), Modrze (k), Mórkowo (s), Mościszki (d), Naclaw (m), Niemarzyn (Niemarzyno; s), Niepart (s), Nochowo (k), Nowa Wieś Zbąska (Nowa Wieś; s), Nowe Kramsko (Krapsko Wielkie; d), Obra (d), Oporowo (s), Osiek (s), Pakosław (s), Pawłowice (s), Perzyny (Pyrzyny; s), Piechanin (Piechinino; s), Podmokłe Małe (k), Podmokłe Wielkie (k), Posadowo (d), Przedmieście Dupińskie (s), Przyprostynia (Przeprostynia; s), Przyborowo (s), Rakoniewice (s), Rąbiń (Rąbino; s), Rębowo (d), Roszkowo (Roskowo; s), Siemowo (d), Sierakowo (m), Skoraszewice (Skoroszewice; s), Słupia Kapitulna (Słupia; s), Sobiałkowo (s), Stara Dąbrowa (Dąbrowa; s), Stara Krobica (d), Stara Przysieka Druga (Przysieka Niemiecka; d), Stare Bojanowo (Bojanowo; s), Stary Gołębin (Gołębino; s), Strzelce Wielkie (s), Sułkowice (d), Szkaradowo (Skaradowo; s), Szymanowo (Szymunowo; s), Śląskowo (s), Świerczyna (s), Targowisko (d), Tłoki (s), Turew (s), Tworzanie (Tworzanie; s), Wijewo (s), Wilkowo Polskie (s), Włoszakowice (s), Wonieść (Woniesiecz; d), Wyrzeka (d), Zakrzewo (s), Zalesie (s), Zbęchy (Zbechy; d), Żychlewo (d), Żytowiecko (s);
 - w ziemi wschowskiej: Boguszyn (Boguszyno; s), Dębowa Łęka (s), Długie Stare (s), Dryżyna (Dreżyna; s), Górczyno (s), Jezierzycze Kościelne (Jezierzycze; s), Jędrzychowice (s), Kandlewo (d), Konradowo (Kunersdorf; d), Kowalewo (s), Lasocice (s), Lgiń (s), Łysiny (Łysina; s), Niechłód (s), Osowa Sień (s), Przybyszewo (s), Przyczyna Dolna (m), Przyczyna Górna (m),

Siedlnica (Sidnica; s), Stare Drzewce (Drzewce; s), Tylewice (s), Wilkowice (Wilkowo; s), Wygnańczyce (s), Zamysłów (Szymolewo; d), Zbarzewo (s).

• w województwie kaliskim:

- w powiecie nakielskim: Bagienica (s), Białośliwie (s), Czajcze (s), Dąbki (s), Debrzno Wieś (Debrzno; s), Dębionek (Dębienek; s), Dębno (s), Dębowo (s), Dzedno (d), Glesno (Glisno; s), Głomsk (s), Głubczyn (Głupczyn; s), Grabionna (Grabiona; s), Grabówno (Grabowo; k), Gromadno (s), Jeziorki Kosztowskie (Jeziorki; s), Kościerzyn Mały (Kościerzyna Wielka; s), Krostkowo (s), Kruszki (Gruszka; s), Liszkowo (Liskowo; s), Lucim (d), Mała Cerkwica (Cerkwica; d), Mała Klonia (Klunia Mała; s), Mąkowsko (Mąkowsk; d), Morzewo (s), Mościska (s), Niezychowo (Niezychowo; s), Orle (s), Osiek nad Notecią (Osiek; s), Peperzyn (Pemperzyn; s), Płocicz (d), Pobórka Wielka (Pobórka; s), Podrózna (s), Radawnica (Radownica; s), Rościmin (Rościmino; s), Runowo Krajeńskie (Runowo; s), Rzadkowo (Żatkowo; s), Sadki (Satki; k), Sypniewo (s), Skic (Skicz; s), Skórka (k), Sławianowo (s), Słupowo (Słupowa; s), Stara Wiśniewka (Wiśniewka; s), Stare (s), Stawnica (s), Śmielin (Śmielino; s), Śmiłowo (Śmiełowo; k), Święta (s), Tłukomy (Tłukom; s), Wałdowo (s), Wąwelno (s), Wielka Klonia (Klunia Wielka; s), Wierzchucin Królewski (Wierzchucino; d), Witosław (s), Witrogoszcz (s), Włościborz (s), Wyrza (s), Wyrzysk (Wyrzysko; s), Wysoczka (s), Zakrzewo (s), Żelazno (Żelazne; s);
- w powiecie kcyńskim: Chojna (s), Czerlin (Czerlenino; s), Czeszewo (s), Dochanowo (Dochunowo; d), Dziewierzewo (s), Dziewoklucz (s), Grocholin (Grocholino; s), Górki Zagajne (Górki Daronie; s), Jaroszewo (d), Junczewo (Janczewo; d), Kopaszyn (Kopaszyno; s), Lipiny (s), Łukowo (s), Morakowo (s), Mureczyn (Mureczyno; d), Niemczyn (Miemczyno; s), Panigródz (d), Próchnowo (s), Retkowo (s), Sielec (Siedlec; s), Słębowo (s), Smuszewo (s), Srebrna Górka (s), Stołęzyn (Stołyżyno; s), Uścikowo (s), Wójtostwo (k), Zbyszewice (s), Żelice (s), Żurawia (Żórawia; s);
- w powiecie gnieźnieńskim: Dąbrowa (s), Dziekanowice (d), Grzybowo (s), Izdby (d), Jankowo (s), Komorowo (s), Krotoszyn (Krotoszyno; s), Lisewo Parcele (Lisowo; s), Marzenin (Marzenino; d), Mierucin (Mierucino; s), Mierzewo (s), Napruszewo (Napruszewo; s), Nieborzyn (Nieborzyno; s), Nożyczyn (Nożyczyno; s), Ostrowite (Ostrowite Kapitulne; d), Ostrowite Prymasowskie (Ostrowite Arcybiskupie; d), Pawłowo (d), Popowo Kościelne (Popowo; s), Przedmiejska Wieś (s), Rakowo (s), Sadłogoszcz (s), Strzelce (d), Szelejewo (d), Szydłowo (d), Witkowo (s), Wójcin (Wójcino; d), Zdziechowa (d), Złotków (Złotkowo; d);
- w powiecie konińskim: Kielczewo Smużny Pierwszy (Kielczewo Wielkie; s), Kowalewo-Sołectwo (Kowalewo; d), Królików (Królikowo; s), Kuchary Borowe (s), Lisiec Wielki (k), Lubstów (Lubstowo Wielkie; s), Myślubórz (s), Spławie (s), Wrząca Wielka (s);
- w powiecie pyzdrowskim: Benice (s), Borzęcice (s), Galew (Galewo; s), Głuchów (Głuchowa; s), Golina (s), Grabowo Królewskie (Grabowo; k), Kleszczewo (k), Lutogniew (s), Nowa Wieś (s), Nowa Wieś Królewska (Nowa Wieś; k), Rusko (s), Zieliniec (Zieleniec; s), Zimin (Ziemino; s);
- w powiecie kaliskim: Blizanów (Blizanowo; k), Brzezcie (s), Chwaliszew (Chwalczewo; ks), Dębsko (s), Długa Wieś Druga (Długa Wieś; k), Dobrzec (dm), Godziszewy Wielkie (d), Gołuchów (Gołuchowo; s), Janków Przygodzki (Jankowo; s), Jedlec (s), Kamiona (s), Karmin (Karmino Wielkie; s), Kościelna Wieś (Kościół; d), Kotlin (Kotlino; s), Morawin (Morawino; s), Ołobok (d), Piwonice (s), Przygodzice (s), Russów (Russowo; k), Rychnów (Rychnowo; s), Skrzebowa (s), Sławoszew (Sławoszewo; s), Stary Kiączyn (Kiączyno; k), Strzałków (Strzałkowo; s), Tłokinia Kościelna (Tłokinia; k), Wielka Wieś (Tursko Wielkie; s), Tykadłów (Tykadłowo; k), Tyniec (dms), Wola Książęca (s), Wyrów (Wyrowo; k), Zborów (Zborowo; k), Złotniki Wielkie (s).

Największe odnotowane przez nas wsie, liczące pomiędzy 500 a 1000 mieszkańców, to: Zakrzewo w powiecie nakielskim, Dobrzec i Tłokinia Kościelna (Tłokinia) w powiecie kaliskim, Jastrowie w powiecie poznańskim (od 1602 r. miasto), Bukowiec Górny (Bukowiec Wielki), Gołaszyn (Gołaszyno), Granowo, Kielczewo (Kielczewo), Sobiałkowo w powiecie kościańskim oraz Dębowa Łęka, Konradowo (Kunersdorf), Przyczyna Dolna, Przyczyna Górna, Siedlnica (Sidnica), Wilkowice (Wilkowo) w ziemi wschowskiej.

Tabela 1. Procent liczby wsi dużych w stosunku do liczby wszystkich osad wiejskich w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Liczba wszystkich osad	Liczba osad wiejskich	Liczba wsi dużych	Procent
nakielski	223	213	62	29
kcyński	286	272	29	11
kaliski	461	444	32	7
gnieźniński	516	494	28	6
pyzdrowski	433	414	13	3
koniński	336	319	9	3
województwo kaliskie	2255	2156	173	8
wschowski	44	41	25	61
wąlecki	87	82	30	37
kościański	628	595	117	20
poznański	770	729	63	8
województwo poznańskie	1529	1447	235	15
Razem	3784	3603	408	11

2017 r.

III.3.2b.4. MIASTA I MIASTECZKA W WIELKOPOLSCE W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Jarosław Suproniuk

Tak jak w poprzednich tomach serii AHP, na naszych mapach oznaczyliśmy sieć miejską w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. Na mapach znalazły się miejscowości, które posiadały prawo miejskie, płaciły podatek szos, a w źródłach określane były jako *civitas*, *oppidum*, *oppidulum* lub *miasto*, *miasteczko*. Według założeń przyjętych w serii AHP ośrodki miejskie zostały oznaczone pod względem zarówno własności (królewska, duchowna oraz szlachecka), jak i wielkości: miasteczka (poniżej 1 tys. mieszkańców), miasta (od 1 do 5 tys. mieszkańców) oraz miasta duże (ponad 5 tys. mieszkańców)¹.

Zaproponowana przed laty przez Henryka Samsonowicza² i Jacka Wiesiołowskiego³ typologia miast została ostatnio podjęta na nowo i skorygowana przez Marka Słońa, który dokonał uaktualnienia listy miast ułożonej przez Samsonowicza i zaproponował rozwinięcie wyliczeń dokonanych przez Wiesiołowskiego⁴. Analizując wybrane dane liczbowe z XV i XVI w. (m.in.: liczbę pieszych wystawionych przez miasta w 1458 r., wysokość zapłaconej cyzy w latach 1463–1464, wielkość podatku koronacyjnego w 1507 r., wysokość szosu oraz liczbę opodatkowanych rzemieślników odnotowanych w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.), Słoń dokonał rekategoryzacji miast wielkopolskich w XV–XVI w.⁵

W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że na przełomie XV i XVI w. było w Wielkopolsce od 152 do 170 miast i miasteczek⁶. W XVI w. kilkanaście wielkopolskich ośrodków przestało pełnić

¹ Por. J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.2.1. Tylko w zeszycie „próbnym”, jakim było *Województwo płockie ok. 1578 r.*, zastosowano 7 kategorii wielkościowych dla wszystkich osiedli województwa: I kategoria – mniej niż 30 mieszkańców, II kategoria – 30–100, III kategoria – 100–200, IV kategoria – 200–400, V kategoria – 400–1000, VI kategoria – 1–2 tys. i kategoria VII – ponad 2 tys. mieszkańców; zob. *Województwo płockie ok. 1578 r.* (w skali 1:200 000) pod kierunkiem S. Herbsta, oprac. I. Gieysztorowa, J. Humnicki, J. Lemené, A. Żaboklicka, Warszawa 1958 (Atlas Historyczny Polski, Seria A: Mapy Szczegółowe, 2), s. 32–33.

² H. Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, KH, t. 86, 1979, nr 4, s. 917–931; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, rozdz. 3: *Typologia miast na podstawie kryteriów demograficznych*, s. 353–392.

³ J. Wiesiołowski, *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 385–395.

⁴ M. Słoń, *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, RDSG, t. 77, 2016, s. 93–123.

⁵ Tamże, Aneks 1, s. 116–121.

⁶ O. Lange oszacował liczbę miast w Wielkopolsce na koniec XV w. na 152; zob. tenże, *Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich*, Lwów 1925, s. 45; Z. Kulejewska-Topolska, powołując się na pracę O. Langego, podaje liczbę 153 miast i miasteczek w Wielkopolsce pod koniec XV w.; zob. też, *Ze studiów nad zagadnieniem lokacji miejskich w Wielkopolsce w XVI–XVIII w.*, PZ, t. 9/3, 1953, nr 9–12, s. 181; też, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964, s. 7. H. Samsonowicz podaje liczbę 83 miast i miasteczek w woj. kaliskim oraz 87 w woj. poznańskim; zob. tenże, *Liczba i wielkość miast*, s. 917–931 (w „tabelarycznym podziale terytorialnym miast w Polsce ok. 1500 r.” mylnie wpisana cyfra 84 w województwie kaliskim); por. także uwagi L. Polaszewskiego do tekstu H. Samsonowicza: L. Polaszewski, *Uwagi do artykułu prof. dr Henryka Samsonowicza, Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, KH, t. 88, 1981, nr 3, s. 912–914; H. Samsonowicz, *Odpowiedź na list dr Leona Polaszewskiego w sprawie liczby i wielkości miast późnego średniowiecza Polski*, KH, t. 88, 1981, nr 3, s. 914–915. B. Rogalski ocenił, że pod koniec XV w. było w Wielkopolsce 165 miast i miasteczek; zob. tenże, *Kształtowanie się form przestrzennych sieci osadniczej Wielkopolski średniowiecznej*, Poznań 1988, s. 103. J. Wiesiołowski dla pierwszej połowy XVI w. przyjmuje liczbę 164 miast dla „poznańsko-kaliskiej dzielnicowej sieci miejskiej”; zob. tenże, *Sieć miejska*, s. 386, tab. 1.

swoje funkcje miejskie⁷. Większość z nich spadła do roli wsi, a niektóre, tak jak np. Półkpie, zniknęły już w połowie XVI w.⁸ Pomimo tego w XVI w. podejmowane były także nowe lokacje miejskie⁹.

W województwie kaliskim w XVI w. podjęto lokacje 11 nowych ośrodków miejskich. Dla 5 z nich (Ciężęń, Jaraczewo, Łopienno, Rusocice i Tabor) zachowały się przywileje lokacyjne, dla 6 pozostałych (Korab, Mielżyn, Nosków, Strzałków, Tarnówka i Wysoka) informacje o miejskim charakterze ośrodka pochodzą z innych źródeł¹⁰. Spośród wymienionych miejscowości Ciężęń, Nosków, Rusocice, Strzałków, Tabor i Tarnówka nie utrzymały swoich miejskich funkcji w XVI w. i okazały się lokacjami nieudanymi.

W województwie poznańskim podjęto lokację tylko 2 nowych ośrodków miejskich: Leszna i Bojanowa, przy czym lokacja tego drugiego (z 8 III 1583 r.) okazała się przedsięwzięciem niezrealizowanym¹¹.

W Wielkopolsce pojawiły się także lokacje miejskie obok miast już istniejących i funkcjonujących jako tzw. nowe miasta¹². Spośród lokacji miejskich z drugiej połowy XVI w. oznaczyliśmy te ośrodki, które stanowiły odrębne jednostki administracyjne i miały osobne władze. Według tych kryteriów na mapach znalazły się Krystynowo¹³ i Stanisławowo¹⁴.

Zduny w powiecie konińskim (określane niekiedy w literaturze jako przedmieście Koła) oznaczone zostały na naszych mapach – zgodnie z terminologią rejestrów poborowych z lat 1579, 1581 i 1583 (*villa*)¹⁵ – jako wieś, chociaż posiadamy informację, że król Zygmunt I Stary miał „nadać przedmieszczanom przywilej obierania własnego burmistrza (proconsul), którego działalność widoczna jest z księgi radzieckiej, rozpoczynającej się od r. 1585 a przechowywanej dotąd wraz z innymi dowodami w skrzyni cechowej”¹⁶; Michał Rawita-Witanowski podaje zaś, że „na czele zarządu przedmieścia stał

⁷ R. Szczygieł wymienia w woj. kaliskim (własność szlachecka): Benice, Czeszewo, Dzwonowo, Gołańcz, Lutynia, Łubowo, Półkpie, Rogowo, Rozdrażew, Smogulec, Srebrna Górką, Stępuchowo i Strzelce; w woj. poznańskim: Modrze (królewskie) oraz szlacheckie Drożyn, Głębozeczek, Lewice i Mchy; zob. Szczygieł, s. 98.

⁸ Por. Szczygieł, s. 187; Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 10, przyp. 23.

⁹ Zob. m.in.: Szczygieł, s. 33–38, 211–214; Z. Kulejewska-Topolska, *Ze studiów*, s. 182, też, *Nowe lokacje*, s. 9–11.

¹⁰ Szczygieł, s. 35–36, 211–214.

¹¹ Tamże, s. 33–34, 211.

¹² W 1562 r. lokowano Stanisławowo, w 1574 r. wzmiankowane jest Nowe Miasto w Łobżenicy, w 1584 r. Piotrowo (na gruntach wsi o tej samej nazwie), w 1593 r. lokowano Grodzisk Nowy, a w 1597 r. Krystynowo; zob. Szczygieł, s. 328, 331. Powstanie Nowego Miasta w Łobżenicy datowane jest najczęściej w literaturze przedmiotu na XVI w.; zob. m.in. Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 9 oraz s. 12, przyp. 41. Nie zwrócono natomiast uwagi „na zapiski sądu grodzkiego nakielskiego z 1450 r. wskazujące na istnienie starego i nowego miasta już w 1450 r. [...] Niewykluczone, że pierwsze budynki i posesje pojawiły się już w początkach XV w. O nich to zapewne mówi Piotr Wałdowski w przywileju z 26 I 1404 r.”; *W Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI–XVIII w.)*, [w:] A. Mietz, J. Pakulski, *Łobżenica. Portret miasta i okolicy*, Toruń 2014, s. 94. W przypadku Grodziska Nowego już w dokumencie lokacyjnym wystawionym przez Jana Ostroroga 2 XI 1593 r. znalazła się formuła wyjaśniająca, że późniejszy wojewoda poznański „nie dążył do stworzenia nowej, odrębnej prawnie gminy miejskiej. Pragnął tylko poprzez ufundowanie *nowej kolonii*, ściśle związanej ze Starym Grodziskiem, zapewnić jak najdogodniejsze warunki bytowania osadzie już istniejącej”; G. Wróblewska, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa–Poznań 1977, s. 82; Szczygieł, s. 35: „Postanowienie o wspólnym z mieszkańcami miasta starego prawie do wyboru władz miejskich świadczy, iż nie miał on także zamiaru organizować tam odrębnej gminy miejskiej. Dlatego też należy Nowy Grodzisk traktować jako element rozwoju przestrzennego miasta starego”. Piotrowo „nie rozwinęło się i mimo nadania mu przez kapitułę poznańską aktu erekcyjnego w 1602 r. pełniło w XVII w. funkcję jurydyki”; tamże, s. 34–35. Koźmin Nowy wzmiankowany jest od 1447 r.; zob. M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, s. 413; por. też S. Łukomski, *Koźmin Wielki i Nowy. Monografia historyczna*, Poznań 1914, s. 255–259, gdzie zamieszczono wykazy burmistrzów Koźmina Wielkiego i Koźmina Nowego. Z. Kulejewska-Topolska (taż, *Nowe lokacje*, s. 9; też, *Ze studiów*, s. 182) podaje datę lokacji Koźmina Nowego jako 1518 r.; brak informacji o Koźminie Nowym w pracy R. Szczygła, z kolei *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, Wrocław 1967, s. 247, informują tylko, że: „Na początku XVI w. miasto powiększyło się przez założenie tzw. Nowego Miasta”. O gnieźnieńskim zespole osadniczym (m.in. Cierpięgi, Grzybowo, Jędrzejewo, Targowisko, Wójtostwo) w XVI w. zob. w tomie AHP Wielkopolska A.P. Orłowska, *Gnieźnieński zespół osadniczy w XVI wieku*, s. 343–347, w tej edycji III.6.11.4.

¹³ Szczygieł, s. 37–38, 328; zob. zachowane „Akta radzieckie i wójtowskie miasteczka Krystynowa inaczej Nowego Miasta [Kazimierza]” z lat 1597–1682, AGAD, zespół 1/124/0, księgi miejskie Kazimierz, Kazimierz 3 (rkps on-line: szukawarchiwach.pl/1/124/0/-/3#tabSkany, dostęp: 17.03.2017); por. Z. Chodyła, *Czasy nowożytne (1504–1793)*, [w:] *Dzieje Kazimierza Biskupiego*, cz. 1: *Monografia*, red. Z. Chodyła, Kazimierz Biskupi–Konin 2001, s. 80–81, 100–101.

¹⁴ Miasto lokowane w 1562 r.; w 1599 r. włączone w granice Poznania jako przedmieście Łacina; zob. T. Jurek, *Stanisławowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 634 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=stanis%C5%82awowo&d=7&t=1, dostęp: 16.03.2017).

¹⁵ Zob.: RPWK, knn, 1579, Zduny, ASK I 13, k. 220; RPWK, knn, 1581, Zduny, ASK I 3, k. 216; RPWK, knn, 1583, ASK I 11, s. 1366.

¹⁶ Cyt. za: SGKP XIV, s. 548; i dalej: „W roku 1655 wojska Karola Gustawa spaliły przedmieście [...]. Zniknął wtedy i urząd burmistrzowski a zastąpił go bezprawnie cechmistrz garncarski. Trwało to do r. 1780”.

osobny burmistrz z radą, niezależni od burmistrza kolskiego, a pierwszym, na którego natrafiamy, był Wojciech Garncarz, więc jeden z cechowych braci¹⁷.

Nie wyróżnialiśmy na mapie głównej osobnym symbolem przedmieść, które były częściami miejscowości¹⁸ (takie przedmieścia zostały oznaczone tylko na planach miast). Przedmieścia leżące obok miast (i określane niekiedy jako wieś) oznaczone zostały jak wieś lub – jak np. Święty Marcin (przedmieście Poznania), Pyszca (przedmieście Śremu) czy Świętopietrze (przedmieście Przemętu) – jako duża wieś. Charakter każdej z osad określony został w indeksie.

Wśród wymienionych przez Ryszarda Szczygła ośrodków, które utraciły swoje funkcje miejskie, znajdują się m.in. Gołańcz i Smogulec. Przyjmując argumentację Marty Piber-Zbieranowskiej, że oba wspomniane ośrodki zachowały swój miejski charakter na przełomie XVI i XVII w., oznaczyliśmy na mapach Gołańcz i Smogulec jako miasteczka¹⁹.

W wykazach i statystykach uwzględniamy miasto biskupów poznańskich Ślesin, mimo że od 1579 r. występuje w źródłach jako wieś²⁰. Nie uwzględniamy natomiast pojedynczych wzmianek o miejskim charakterze osad, które budzą uzasadnione wątpliwości co do ich statusu. Dotyczy to np. Witkowa, o którym panuje przekonanie, że prawa miejskie otrzymał w latach 1676–1684, a które określone zostało w rekognicjarzu z 1591 r. jako *miasteczko Withkowo*²¹. W 1567 r. Słupia (parafia własna, w pow. poznańskim) została określona w rejestrze poborowym jako *oppidum*²², a w wielkopolskich księgach sądowych Wyrzysk określono jako miasto w 1525, 1533 i 1565 r. (występuje razem z wsią Wyrzysk), podobnie jak i Stopachowo w 1517 i 1521 r. oraz Dźwierzno w 1549, 1558, 1561, 1572 i 1583 r.²³ Nie oznaczyliśmy na mapach Królikowa (Królików), które jako miasto wzmiankowane jest jedynie w LBG²⁴, brak natomiast informacji o miejskim charakterze Królikowa w drugiej połowie XVI i w XVII w.

Szacuje się, że pod koniec XVI w. liczba miast i miasteczek wielkopolskich wahała się w granicach od 150 do 158²⁵. Według obliczeń AHP w Wielkopolsce ok. 1600 r. było 160 miast i miasteczek: 93 w województwie kaliskim i 67 w poznańskim (w nawiasach kwadratowych podano nazwę XVI-wieczną lub jej aktualny status prawny, a w nawiasach zwykłych określona została przynależność własnościowa osiedli: k – królewska, d – duchowna, s – szlachecka, ds – duchowno-szlachecka).

¹⁷ Cyt. za: M. Rawita-Witanowski, *Wielkopolskie miasto Koło, jego przeszłość i pamiątki*, Piotrków 1912, s. 128; autor informuje także, że: „Przedmieście to zw. *Miasteczko Zduny*, gdyż mieszkańcami byli przeważnie garncarze, założone zostało ok. r. 1559 na mocy przywileju Zygmunta Augusta, a za staraniem Stanisława *grabie* z Górki, starosty miejscowego – przynajmniej *Księga Spraw* rozpoczyna się od tej daty. Według słów samego starosty, wypisanych ozdobnie na tytułowej karcie – *dalem Księgi Miasteczku temu, do burmistrza ich, do których to Ksiąg będą ci mieszczanie iusz exnunc zapisywać wszelkie sprawy, które się przed urzędem ich, to jest burmistrzem i radzkimi toczyć będą, tak też wzdania gruntów, domostw zastawy, obligatie, oprawy, insze wszelkie zapisy, temu przerzeczonemu urzędowi należące i podległe do tihże Ksiąg wnosić będą*”; tamże, s. 128.

¹⁸ Zob. w tomie AHP Wielkopolska: A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 178, w tej edycji III.3.1.4; por. też H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2.

¹⁹ M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński w drugiej połowie XVI w.*, SG, t. 3, 2015, s. 98 oraz przyp. 48. Interesujące jest, że Gołańcz występuje na mapach z XVI w., m.in. na mapie Bernarda Wapowskiego z 1526 r., na mapie Europy Gerarda Mercatora z 1554 r. (wyd. 2 z 1572 r.), na mapach Polski: Wacława Grodeckiego z ok. 1562 r., Andrzeja Pograbki z 1570 r. oraz G. Mercatora z 1585 r. (na mapach Polski oznaczona jako *Golan*); zob. H. Rutkowski, *Kartografia wschodniej Wielkopolski do początku XIX w.*, Materiały z konferencji „Województwo kaliskie w XVI w.”, Kalisz, 29–30 IX 2011 r. (www.wbc.poznan.pl/Content/203950/index.pdf, dostęp: 11.05.2017).

²⁰ Rejestry poborowe z lat 1578, 1579, 1581 i 1583 wymieniają w Ślesinie 4 opodatkowanych rzemieślników, 6 zagrodników bez ziemi i 2 rybaków; zob. RPWK; por. *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, s. 306.

²¹ ASK I 11, f. 1750, „Regesthr y wpiissowanie recognicyj okolo poboru lanowego z miaszta, miasteczek y wissy tak duchownych iako y szwieczkich Warssawie na seimie na rok 91 uchwalioni”. Lokację Witkowa na 1684 r. podaje Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 13; też, *Ze studiów*, s. 183, podaje rok lokacji Witkowa jako 1680; wg *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, s. 319, Witkowo uzyskało prawa miejskie w latach 1676–1684.

²² RPWP, pzn, 1567, Słupia, ASK I 5, k. 320v: *Stoppia oppidum*.

²³ Zob. Teki Dworzaczka.

²⁴ LBG I, s. 279: *Crolykowo oppidum*.

²⁵ A. Pawiński szacował liczbę miast w woj. kaliskim na 88 (19 w pow. gnieźnieńskim, 18 w pyzdrowskim, 16 w kaliskim, 14 w konińskim, 11 w kcyńskim i 10 w nakielskim) oraz 62 w woj. poznańskim (32 w pow. poznańskim, 24 w kościańskim oraz po 3 w waleckim i wschowskim); zob. P. Wielkopolska, t. 1, s. 63. J. Wiesiołowski przyjmował ok. 1580 r. liczbę 152 miast w „poznańsko-kaliskiej dzielnicowej sieci miejskiej”; zob. tenże, *Siec miejska*, s. 392, tab. 5. M. Bogucka wraz z H. Samsowiczem zakładali istnienie u schyłku XVI w. 152 miast i miasteczek w woj. poznańskim i kaliskim; zob. ciż, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 371. R. Szczygieł pod koniec XVI w. wyliczył ilość miast w woj. kaliskim na 90, a w poznańskim na 68 (łącznie 158 ośrodków miejskich); zob. Szczygieł, s. 99.

Mapa 1. Sieć miejska Wielkopolski w drugiej połowie XVI w.

Tabela 1. Liczba miast w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.²⁶

Powiat	Miasta			Razem
	królewskie (k)	duchowne (d)	szlacheckie (s)	
gnieźnieński	5	5,5*	9,5*	20
kaliski	4	1	11	16
kcyński	1	2	10	13
koniński	3	3	9	15
nakielski	1	1	8	10
pyzdrowski	2	1	16	19
Razem	16	13,5	63,5	93

– w powiecie gnieźnieńskim: Czarniejewo (s), Gąsawa (d), Gniezno (k), Janowiec (s), Jędrzejewo [część Gniezna] (ds), Kiszkowo (s), KłECKO (k), Kwieciszewo (d), Łopienno (s), Mieścisko (k), Mogilno (d), Orchowo (s), Pobiedziska (k), Powidz (k), Rogowo (s), Skoki (s), Trzemeszno (d), Wylatowo [Wielatowo] (d), Wilczyn [Wilczyno] (s), Września (s);

– w powiecie kaliskim: Chocz [Chodecz] (s), Dobrzyca (s), Iwanowice (s), Kalisz (k), Korab (s), Koźminek (s), Kwiatków [Kwiatkowo] (s), Odolanów [Odalanów] (k), Opatówek (d), Ostrów Wielkopolski [Ostrów] (s), Pleszew [Pleszów] (s), Raszków [Raszkowo] (s), Sobótka [Sobótka Wielka] (s), Stawiszyn (k), Sulmierzyce [Sulimierzyce] (k), Zduny (s);

– w powiecie kcyńskim: Barcin (s), Chodzież (s), Gołańcz [Gołańcza] (s), Kcynia (k), Łabiszyn (s), Łekno (s), Margonin (s), Rynarzewo (s), Smogulec (s), Szubin (s), Wągrowiec (d), Żerniki (s), Żnin (d);

– w powiecie konińskim: Brdów [Brdowo] (k), Brudzew (s), Golina (s), Grzymiszew (s), Kazimierz Biskupi [Kazimierz] (s), Kleczew (s), Koło (k), Konin (k), Krystianowo [Krystynowo, część Kazimierza Biskupiego] (s), Łądek (d), Licheń Stary [Lichyń] (s), Rychwał (s), Ślesin (d), Tuliszków (s), Zagórów (d);

– w powiecie nakielskim: Kamień Krajeński [Kamień] (d), Krajenka (s), Łobżenica (s), Miasteczko Krajeńskie [Miasteczko] (s), Mrocza (s), Nakło nad Notecią [Nakiel] (k), Sępólno Krajeńskie [Sempolbork] (s), Więcbork (s), Wysoka (s), Złotów [Złotowo] (s);

– w powiecie pyzdrowskim: Bnin (s), Borek Wielkopolski [Borek] (s), Jaraczewo (s), Jarocin (s), Jutrosin (s), Kobylin [Kobelin] (s), Koźmin (s), Koźmin Nowy [część Koźmina] (s), Krotoszyn (s), Kórnik [Kurnik] (s), Mielżyn (s), Milesna Górka [część Targowej Górki] (s), Miłosław (s), Nowe Miasto nad Wartą [Nowe Miasto] (s), Pogorzela [Pogorzel] (s), Pyzdry (k), Słupca (d), Środa Wielkopolska [Środa] (k), Żerków (s).

Tabela 2. Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Miasta królewskie	% ogółu	Miasta duchowne	% ogółu	Miasta szlacheckie	% ogółu	Miast razem
gnieźnieński	5	25	5,5	27,5	9,5	47,5	20
kaliski	4	25	1	6	11	69	16
kcyński	1	8	2	15	10	77	13
koniński	3	20	3	20	9	60	15
nakielski	1	10	1	10	8	80	10
pyzdrowski	2	10	1	5	16	85	19
Razem	16	17	13,5	15	63,5	68	93

²⁶ Znakiem * określono Jędrzejewo w pow. gnieźnieńskim, które należało w części do kapituły gnieźnieńskiej, a w części do rodzin Grodzieckich i Żydowskich.

W województwie kaliskim widoczna jest przewaga miast szlacheckich: to 68% ogółu miast. Ten sam odsetek występuje w powiecie kaliskim, większy zaś w powiatach pyzdrskim (85%), nakielskim (80%) i keyńskim (77%). W skali województwa najmniej miast szlacheckich odnotowujemy w powiecie gnieźnieńskim (48%).

Znikomy jest udział miast duchownych w powiatach kaliskim (6%), nakielskim (10%) i pyzdrskim (5%) – po jednym mieście, największy odsetek miast będących własnością kościelną występuje w powiecie gnieźnieńskim (28%). W skali województwa własność duchowna stanowi 15%.

Miasta będące własnością królewską to 17% w skali całego województwa kaliskiego. Po jednym mieście królewskim odnotowujemy w powiatach keyńskim (8%), nakielskim i pyzdrskim (10%), największą ich liczbę mamy zaś w powiatach gnieźnieńskim, kaliskim (25%) i konińskim (20%).

Tabela 3. Liczba miast w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Miasta			Razem
	królewskie (k)	duchowne (d)	szlacheckie (s)	
kościański	5	5	15	25
poznański	9	7	19	35
wałecki	2	–	2	4
ziemia wschowska	1	1	1	3
Razem	16	13	38	67

– w powiecie kościańskim: Babimost (k), Brójce (k), Czempin (s), Dolsk [Dolsko] (d), Dubin [Dupino] (s), Miejska Górka [Górka] (s), Gostyń (s), Grodzisk Wielkopolski [Grodzisko] (s), Kęblowo [Kieblów] (s), Kopanica (k), Kościan (k), Krobia (d), Krzywiń (d), Książ Wielkopolski [Książ] (s), Opalenica (s), Osieczna (s), Poniec (s), Przemęt (d), Rydzyna (s), Sarnowa [Sarnowo] (s), Śmigiel (s), Śrem (k), Wielichowo (d), Wolsztyn (s), Zbąszyń (s);

– w powiecie poznańskim: Bledzew (d), Budzyń (k), Buk (d), Chwaliszewo [część Poznania] (d), Czarnków (s), Człopa (s), Murowana Goślina [Goślina Kościelna] (s), Kamionna [Kamiona] (s), Kazimierz [Kazimierz] (s), Kostrzyn (d), Lewice (s), Lwówek (s), Międzychód (s), Międzyrzecz (k), Mosina (k), Oborniki (k), Ostroróg (s), Ostrów [część Poznania] (d), Pszczew [Pczew] (d), Piła (k), Pniewy (s), Poznań (k), Rogoźno (k), Ryczywół (s), Sieraków (s), Skwierzyna (k), Stanisławowo [część Poznania] (s), Stęszew (s), Stobnica (s), Szamotuły (s), Śródka [część Poznania] (d), Trzciel (s), Ujście (k), Wieleń (s), Wronki (s);

– w powiecie wałeckim: Czaplonek (k), Mirosławiec [Frydland] (s), Tuczno (s), Wałcz (k);

– w ziemi wschowskiej: Leszno (s), Świąciechowa [Świąciechów] (d), Wschowa (k).

Tabela 4. Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Miasta królewskie	% ogółu	Miasta duchowne	% ogółu	Miasta szlacheckie	% ogółu	Miast razem
kościański	5	20	5	20	15	60	25
poznański	8	23	7	20	20	57	35
wałecki	2	50	–	–	2	50	4
ziemia wschowska	1	33,3	1	33,3	1	33,3	3
Razem	16	24	13	19	38	57	67

W województwie poznańskim odsetek miast szlacheckich wynosił 57%, tyle samo co w powiecie poznańskim, wyższy udział miast prywatnych widoczny jest w powiecie kościańskim: 60%. Własność królewska wśród miast stanowiła 24% w skali województwa poznańskiego, najwyższa była w powiecie wałeckim 50% (dwa miasta) oraz w ziemi wschowskiej: 33% (jedno miasto). Miasta duchowne (kościelne) w województwie poznańskim to 19% ogółu miast, brak ich było tylko w powiecie wałeckim. W powiatach kościańskim i poznańskim odsetek miast duchownych wynosił po 20%.

Tabela 5. Liczba miast w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Województwo	Miasta			Razem
	królewskie (k)	duchowne (d)	szlacheckie (s)	
kaliskie	16	13,5	63,5	93
poznańskie	16	13	38	67
Wielkopolska	32	26,5	101,5	160

Jednym z najtrudniejszych i najbardziej kontrowersyjnych zadań było oszacowanie wielkości poszczególnych ośrodków miejskich.

Pamiętając, że wszelkie szacunki zaludnienia dotyczące XVI–XVIII w. „oparte z braku źródeł bezpośrednich na źródłach pośrednich typu skarbowego mają wyłącznie znaczenie orientacyjne, wyznaczając jedynie rząd wielkości”²⁷, podjęliśmy próbę oszacowania wielkości miast w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. według zasad przyjętych w AHP²⁸. Za podstawę do obliczeń ludności w miastach wykorzystana została liczba domów, a przy jej braku liczba opodatkowanych rzemieślników²⁹, oraz obiektów gospodarczych, kwota zapłaconego podatku od wyrobu i sprzedaży alkoholu (czopowe); poza danymi ze źródeł uwzględnione zostały też ustalenia literatury.

Mając na uwadze, że przyjęte w AHP przeliczniki budzą dyskusje wśród badaczy oraz że ostatnie badania z demografii historycznej postulują obniżenie przeliczników do 5–6 osób na dom³⁰, pozostajemy, mimo to, przy przyjętym wcześniej przeliczniku 9 osób na dom, aby zachować równowagę i jednakowy poziom danych w obliczeniach wielkości miast w skali całej Korony. Po raz pierwszy w tym tomie (w tabelach) wydzieliliśmy z grupy miasteczek te miejscowości, których hipotetyczne zaludnienie wynosiło ok. 500 mieszkańców lub mniej³¹.

²⁷ Cyt. za: I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 146.

²⁸ Zob. J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, s. 71; por. J. Kleczyński, *Spisy ludności w Rzeczypospolitej polskiej*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, II, t. 5 (30), 1894, s. 33–61; tenże, *Poglówne generalne w Polsce i oparte na niem popisy ludności*, tamże, s. 240–262; zob. też: T. Lalik, *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza*, [w:] tenże, *Studia średniowieczne*, Warszawa 2006, s. 366–380; H. Samsonowicz, *Wiejskość osad miejskich w późnym średniowieczu*, [w:] *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław–Praha 2002, s. 13–16.

²⁹ Lista miast wielkopolskich z drugiej połowy XVI w. według ilości opodatkowanych rzemieślników zestawiona w: M. Słoń, *Miasta prywatne*, Aneks 1, s. 116–121.

³⁰ „Sądzimy, że w przypadku ośrodków mniejszych, charakteryzujących się przede wszystkim drewnianą zabudową, najwłaściwszym przelicznikiem służącym do szacowania liczby ich mieszkańców będzie 6 osób na dom”; P. Guzowski, R. Poniat, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 90 (zob. także s. 78–79: „Próby wykorzystania szosu” oraz s. 79–91: „Domy a liczba ludności”). „Optymalnym rozwiązaniem będzie więc przyjęcie przelicznika 5 osób na jednego płatnika z mieszczkańskich grup rzemieślniczo-handlowych oraz 3 osób na jednego zarejestrowanego komornika”, tamże, s. 92; zob. też: K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, rozdz. 1: *Rejestry podatkowe i problem ich wiarygodności badawczej*, s. 63–81; P. Guzowski, *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 7–25; K. Boroda, *Przeszość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 27–52; C. Kukło, *Badania nad demografią rodzin w mieście doby preindustrialnej*, [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2014, s. 51–78. J. Łojko przyjmuje, że „wskaźniki te wynoszą od 4 do 6 mieszkańców na dym lub domostwo i są uzależnione od stulecia i uwarunkowane klęskami elementarnymi (epidemie, pożary)”; J. Łojko, P. Łojko-Wojtyński, *Zaludnienie*, [w:] *Civitas Konin. Dzieje miasta i starostwa do schyłku XVIII w.*, t. 1, red. J. Łojko, Konin 2011, s. 105. T. Lalik uważał, że mnożnik 5 osób na jeden dom jest zaniżony; zob. tenże, *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, [w:] tenże, *Studia średniowieczne*, s. 350, przyp. 1. I. Gieysztorowa była zdania, że „stosowane dotychczas w badaniach polskich wskaźniki 6–7 mieszkańców na dom, należałoby nieco podnieść, zależnie od rangi ośrodka miejskiego, ocenianej w przybliżeniu na podstawie całości zachowanej dokumentacji”; też, *Wstęp do demografii staropolskiej*, s. 184 oraz przyp. 287, gdzie podano wcześniejsze ustalenia literatury. Por. też H. Samsonowicz, *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich. Studia nad dziejami Hanzji nad Bałtykiem w XIV–XV w.*, Warszawa 1968, rozdz. 3: *Zaludnienie miast nadbałtyckich*, s. 73–108; W. Czerkawski, *Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w.*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 2, 1897, nr 2, s. 8–12.

³¹ W tej kategorii znalazły się np. miasteczko Budzyń („Miasteczko Budzin. Ludzi jest w tem miasteczku 35, którzy mają po trosze rol z kopaniny, czynszów żadnych nie dają ani żadnej daniny, tylko pieszą robią robotę, a strawę jem z dworu dają”; LWVK 1564, cz. 1, s. 253; „Miasteczko Budzin. W tym miasteczku jest osiadłości 20, z których siedzi na rolach 10. [...]

Tabela 6. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Liczba mieszkańców						Razem
	do 500	do 1000	do 1000 (razem z 500)	do 2000	do 5000	ponad 5000	
gnieźnieński	16	3	19	–	1	–	20
kaliski	13	2	15	–	1	–	16
kcyński	9	1	10	2	1	–	13
koniński	13	–	13	2	–	–	15
nakielski	6	–	6	4	–	–	10
pyzdrowski	11	4	15	2	2	–	19
Razem	68	10	78	10	5	–	93

Jako miasta w województwie kaliskim oznaczyliśmy:

- w powiecie gnieźnieńskim: Gniezno³²;
- w powiecie kaliskim: Kalisz³³;
- w powiecie kcyńskim: Kcynia³⁴, Wągrowiec³⁵, Żnin³⁶;
- w powiecie konińskim: Koło³⁷, Konin³⁸;

Kołodziejów 8 [...] Targowego nie płacą dla zubożenia”; LWWK 1628, cz. 1, s. 84), Stawiszyn („Miasteczko Stawiszyn [...] Domów w tym miasteczku osiadłych 18, pustych 33, szlacheckich 2, wójtostwo plac goły, mielcuchów 5, bud 10”, LWWK 1628, cz. 1, s. 182) czy Wieleń („W tem miasteczku jest mieszczan 51, którzy mają domy, a do każdego domu są 4 łąki wymierne, 2 ogrody. Z każdego [z] tych domów, z ogrodów i łąk płacą czynszu po gr 2, [facit] fl. 3 gr 12”, LWWK 1564, cz. 1, s. 189).

³² W 1564 r. zostało opodatkowanych w Gnieźnie 195 rzemieślników; zob. RPWK, gzn, 1564, Gniezno, ASK I 12, k. 551. „W efekcie naszych obliczeń otrzymujemy około 3200 osób jako szacunkowe zaludnienie Gniezna około połowy XVI w. Traktować to należy raczej jako dolną granicę, bowiem zapewne nie dało uchwycić się zaludnienia drobniejszych jurysdykcji”; J. Topolski, *Gniezno miejscem wielkich jarmarków*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 272. „Do uzyskanej dotąd liczby ok. 3250 osób doliczyć należy ludność jurydyk. [...] Ludność miasta królewskiego (bez duchowieństwa i szlachty) oszacowaliśmy na ok. 2650 osób, co stanowi około 60% całej ludności miasta. W takim przypadku ludność Cierpię, Grzybowia i Wójtostwa stanowiąca [...] około 40% zaludnienia miasta, liczyłaby około 1760 osób. Tę liczbę dodamy teraz do oszacowanej ludności miasta królewskiego, ludności żydowskiej, duchowieństwa i szlachty, tzn. około 3250 osób, i uzyskamy około 5 tys. osób. [...] W rzeczywistości jednak, przypomnieć należy, na te 5 tys. osób składała się ludność kilku odrębnych pod względem formalnym miast: miasta królewskiego i jurydyk”; tamże, s. 274; wyliczenia J. Topolskiego przytacza M. Zwierzykowski; por. tenże, *Mieszkańcy*, [w:] *Dzieje Gniezna – pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016, s. 244. W 1578 r. Gniezno zapłaciło 1544 fl. czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

³³ W 1591 r. zostało opodatkowanych w Kaliszu 240 rzemieślników; zob. RPWK, kls, 1591, Kalisz, ASK I 11, s. 1630–1633. „W sumie, cała ludność Kalisza w 1579 r. wynosiła zapewne ok. 2700 osób”; A. Nowak, *Ludność Kalisza i jej struktura. A. Okres do połowy XVII w.*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 155. W 1578 r. Kalisz zapłacił 1070 fl. 25 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

³⁴ Rej. pob. z 1577 r.: „Kczinia miasteczko” (ASK I 13, k. 201v). W 1579 r. zostało opodatkowanych w Kcyni 92 rzemieślników; zob. RPWK, kcn, 1579, Kcynia, ASK I 4, k. 378. „[...] liczbę mieszkańców stolicy powiatu szacować można na ok. 1000”; M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński*, s. 99. Rejestr podymnego z 1635 r. odnotował w Kcyni łącznie 166 domów oraz 20 domów żydowskich; zob. Podymne 1635, k. 79. W 1578 r. Kcynia zapłaciła 404 fl. 16 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 274.

³⁵ W 1577 r. w Wągrowcu opodatkowanych zostało 125 rzemieślników; zob. RPWK, kcn, 1577, Wągrowiec, ASK I 13, k. 212. W 1591 r. pobrano szos w Wągrowcu z 30 domów rynkowych, 44 ulicznych, 14 domów (po 3 gr.) oraz 95 nędznych chałup; zob. A. Borek, *Rejestr poborowy powiatu kcyńskiego 1591 r.*, [w:] RPWK, kcn, 1591, Wstęp. Rejestr podymnego z 1635 r. informuje o 305 domach w Wągrowcu; zob. Podymne 1635, k. 79–79v. W 1578 r. Wągrowiec zapłacił 507 fl. 22 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 274.

³⁶ Rej. pob. z 1591 r. odnotował w Żninie 37 domów rynkowych, 261 domów ulicznych i 7 nędznych chałup; zob. A. Borek, *Rejestr poborowy powiatu kcyńskiego 1591 r.*; rejestr poborowy województwa kaliskiego z 1618–1620 r. wymienia w Żninie 201 domów; zob. Parczewski, s. 265. „Można przypuszczać, że w I ćwierci XVII w. zamieszkiwało w Żninie około 2000 osób”; C. Sikorski, *Zarys dziejów Żnina*, Żnin 1990, s. 42. Rejestr podymnego z 1635 r. odnotował w Żninie 257 domów; zob. Podymne 1635, k. 80. W 1578 r. Żnin zapłacił 904 fl. 17 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 274.

³⁷ „Item z domów, ile ich jest osiadłych, których na ten czas było 209, a teraz tylko się najduje 138, szlacheckich 7, żydowskich 20, z każdego dawać powinni po gr 1 den. 3. Facit fl. 5/11”; LWWK 1628, cz. 1, s. 100. W 1578 r. Koło zapłaciło 727 fl. 26 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

³⁸ W 1565 r. w Koninie opodatkowano 128 rzemieślników; zob. RPWK, knn, 1565, Konin, ASK I 13, k. 27. J. Łojko, powołując się na pracę A. Wędkiego, przyjmuje za nim, że „Konin w roku 1559 mógł liczyć 1200 mieszkańców w tym

- w powiecie nakielskim: Nakło³⁹, Krajenska⁴⁰, Łobżenica⁴¹, Złotów⁴²;
- w powiecie pyzdrowskim: Krotoszyn⁴³, Pyzdry⁴⁴, Słupca⁴⁵, Środa Wielkopolska⁴⁶.

Tabela 7. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w. (udział procentowy poszczególnych kategorii)

Powiat	Liczba mieszkańców												Razem
	do 500	% ogółu	do 1000	% ogółu	do 1000 (razem z 500)	% ogółu	do 2000	% ogółu	do 5000	% ogółu	ponad 5000	% ogółu	
gnieźnieński	16	80	3	15	19	95	–	–	1	5	–	–	20
kaliski	13	81	2	13	15	94	–	–	1	6	–	–	16
kcyński	9	69	1	8	10	77	2	15	1	8	–	–	13
koniński	13	87	–	–	13	87	2	13	–	–	–	–	15
nakielski	6	60	–	–	6	60	4	40	–	–	–	–	10
pyzdrowski	11	58	4	21	15	79	2	10,5	2	10,5	–	–	19
Razem	68	73	10	11	78	84	10	11	5	5	–	–	93

duchownych, urzędników szlacheckich (związanych z kancelarią ziemską i grodzką w mieście) oraz służby zamkowej”; J. Łojko, P. Łojko-Wojtyniak, *Zaludnienie*, s. 105. W 1578 r. Konin zapłacił 306 fl. 27 gr czopowego; zob. *Ducillorum contributionum 1578*, s. 273.

³⁹ LWWK 1616, cz. 1, s. 356: „Domów wszystkich w mieście i na przedmieściach jest na ten czas nro 186”; LWWK 1628, cz. 1, s. 191: „Domów wszystkich w mieście i na przedmieściach na on czas pod przesłą lustracją było 186. Teraz nie znajduje się osiadłych tylko 80, a pustych 76, żydowskich 16 i siedemnaście bożnica. Ostatek pustymi placami leży”. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. wymienionych jest od 39 do 44 opodatkowanych rzemieślników. W 1458 r. z powiatu nakielskiego tylko dwa miasta wystawiły zbrojnych: Łobżenica – 1 i Nakło – 4; w XVI w. przewagę ekonomiczną nad Nakłem zaczynają zdobywać Łobżenica, Złotów i Krajenska; zob. M. Słoń, *Miasta prywatne*, Aneks 1; por. S. Łaniecki, *Kamień okresu staropolskiego (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Dzieje Kamienia Krajeńskiego i okolic od pradziejów do współczesności*, red. J. Dorawa, T. Fiałkowski, Sępólno Krajeńskie 2009, s. 97. T. Bobowski pisał, że „miasto samo rozległe było bardzo i rozbudowane po obu stronach Noteci, liczyło przed wojnami szwedzkimi przeszło trzy tysiące mieszkańców”; T. Bobowski, *Co się działo w Nakle i okolicy od czasu pierwszego rozbioru Polski do dni ostatnich*, [w:] *Krajna i Nakło. Studia i rozprawy wydane z okazji pięćdziesięciolecia gimnazjum im. Bolesława Krzywoustego w Nakle*, Nakło [1926], s. 194. W 1578 r. Nakło zapłaciło 191 fl. 4 gr czopowego; zob. *Ducillorum contributionum 1578*, s. 274.

⁴⁰ S. Łaniecki szacował ludność Krajenski w 1580 r. na ok. 1900 mieszkańców; zob. tenże, *Kamień okresu staropolskiego*, s. 97. W 1576 r. pobrano szos z 60 domów; zob. RPWK, nkl, 1576, Krajenska, ASK I 12, k. 670. W 1578 r. Krajenska zapłaciła 85 fl. 28 gr czopowego; zob. *Ducillorum contributionum 1578*, s. 274.

⁴¹ „W 1580 r. mamy w Łobżenicy 2250 mieszkańców”; *W Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI–XVIII w.)*, s. 95. W 1565 r. w Łobżenicy opodatkowano 108 rzemieślników i 56 czeladników; zob. RPWK, nkl, 1565, Łobżenica, ASK I 5, k. 275v. W 1578 r. odnotowano w rejestrze 142 opodatkowanych rzemieślników; zob. RPWK, nkl, 1578, Łobżenica, ASK I 5, k. 829. W 1578 r. Łobżenica zapłaciła 515 fl. 12 gr czopowego; zob. *Ducillorum contributionum 1578*, s. 274.

⁴² S. Łaniecki szacował ludność Złotowa w 1580 r. na ok. 1940 osób; zob. tenże, *Kamień okresu staropolskiego*, s. 97. W 1578 r. Złotów zapłacił 74 fl. 16 gr czopowego; zob. *Ducillorum contributionum 1578*, s. 274.

⁴³ „W samym mieście w początku XVI stulecia mogło być 60 domostw, zamieszkałych przez około 400 ludzi”; R. Marciniak, *W Rzeczypospolitej szlacheckiej (1415–1793)*, [w:] *Krotoszyn*, t. 2: *Historia*, red. R. Marciniak, Krotoszyn–Poznań 1996, s. 82. „W roku 1629 liczył już 311 domów [...]. Mogło w nim wówczas mieszkać do 2000 ludzi”; tamże, s. 98. W 1578 r. Krotoszyn zapłacił 228 fl. czopowego; zob. *Ducillorum contributionum 1578*, s. 273.

⁴⁴ „W tym mieście osiadłości w rynku, w ulicach, na przedmieściu i z folwarkami 196, pustych domów 35, duchownych farskich i do Ś. Ducha należących 11, zakonniczych domów 17, szlacheckich 13”; LWWK 1628, cz. 1, s. 157. W 1578 r. Pyzdry zapłaciły 1108 fl. 16 gr czopowego; zob. *Ducillorum contributionum 1578*, s. 273.

⁴⁵ „[...] na początku wieku XVII było w Słupcy w obrębie murów około 300 domów, natomiast poza nimi jeszcze dalszych 200”; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, s. 297; J. Dobosz, *Słupca od lokacji miasta do końca XVI wieku*, [w:] *Dzieje Słupcy*, red. B. Szczepański, Poznań 1996, s. 54: „Przyjmując wyliczenia H. Samsonowicza uznać można, że Słupca u schyłku XV w. miała około 2000 mieszkańców”. W 1578 r. Słupca zapłaciła 864 fl. 10 gr czopowego; zob. *Ducillorum contributionum 1578*, s. 273.

⁴⁶ W 1578 r. w Środzie opodatkowanych zostało 101 rzemieślników; zob. RPWK, pzd, 1578, Środa, ASK I 11, s. 627–269. W 1578 r. Środa zapłaciła 903 fl. 20 gr czopowego; zob. *Ducillorum contributionum 1578*, s. 273.

W województwie kaliskim widoczna jest zdecydowana przewaga miast małych (do ok. 1 tys. mieszkańców), które stanowią 85% wszystkich miast. W przedziale liczbowym od 1 do 2 tys. osób znalazło się tylko 10 miast: po 2 w powiatach kcyńskim, konińskim i pyzdrskim, najwięcej (4 miasta) odnotowaliśmy w powiecie nakielskim. Ponad 2 tys. mieszkańców miało 5 miast (5% ogółu): po 1 w powiatach gnieźnieńskim, kaliskim i kcyńskim i 2 w powiecie pyzdrskim. Nie odnotowaliśmy w województwie kaliskim ani jednego dużego miasta (ponad 5 tys. mieszkańców).

Tabela 8. Gęstość sieci miejskiej w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ² wg AHP	Miasta powyżej 1000 mieszkańców	Miasteczka	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
gnieźnieński	3058	1	19	20	153
kaliski	3264	1	15	16	204
kcyński	2384	3	10	13	183
koniński	2312	2	13	15	154
nakielski	3229	4	6	10	323
pyzdrski	2880	4	15	19	152
województwo kaliskie	17 127	14	79	93	184

Tabela 9. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Liczba mieszkańców						Razem
	do 500	do 1000	do 1000 (razem z 500)	do 2000	do 5000	ponad 5000	
kościański	8	9	17	7	1	–	25
poznański	18	9	27	7	–	1	35
wałecki	–	2	2	2	–	–	4
ziemia wschowska	–	–	–	2	1	–	3
Razem	26	20	46	18	2	1	67

Tabela 10. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w. (udział procentowy poszczególnych kategorii)

Powiat	Liczba mieszkańców												Razem
	do 500	% ogółu	do 1000	% ogółu	do 1000 (razem z 500)	% ogółu	do 2000	% ogółu	do 5000	% ogółu	ponad 5000	% ogółu	
kościański	8	32	9	36	17	68	7	28	1	4	–	–	25
poznański	18	51	9	26	27	77	7	20	–	–	1	3	35
wałecki	–	–	2	50	2	50	2	50	–	–	–	–	4
ziemia wschowska	–	–	–	–	–	–	2	66,7	1	33,3	–	–	3
Razem	26	39	20	30	46	69	18	27	2	3	1	1	67

W województwie poznańskim zaznaczyliśmy jedno duże miasto: Poznań⁴⁷.

Jako miasta w województwie poznańskim oznaczyliśmy:

- w powiecie kościańskim: Miejska Górka⁴⁸, Gostyń⁴⁹, Grodzisk Wielkopolski⁵⁰, Kościan⁵¹, Poniec⁵², Rydzyna⁵³, Śmigiel⁵⁴, Śrem⁵⁵;
- w powiecie poznańskim: Buk⁵⁶, Czarnków⁵⁷, Człopa⁵⁸, Lwówek⁵⁹, Międzyrzecz⁶⁰, Piła⁶¹, Skwierzyna⁶²;
- w powiecie wałeckim: Czaplinek⁶³, Wałcz⁶⁴;
- w ziemi wschowskiej: Leszno⁶⁵, Świąciechowa⁶⁶, Wschowa⁶⁷.

W województwie poznańskim, tak jak w kaliskim, widoczna jest przewaga miast małych: 69% to miasteczka poniżej 1 tys. mieszkańców. Zbliżony stan możemy odnotować w powiecie kościańskim (68%), większy odsetek notujemy w powiecie poznańskim (77%). 18 miast w województwie poznańskim przekro-

⁴⁷ W 1563 r. w Poznaniu opodatkowanych zostało 542 rzemieślników; zob. RPWP, pzn, 1563, Poznań, ASK I 5, k. 243–243v. S. Waszak szacuje ludność Poznania na ok. 19–20 tys. mieszkańców; zob. tenże, *Ludność i zabudowa mieszkaniowa miasta Poznania w XVI i XVII w.*, PZ, t. 9/3, 1953, nr 9–12, s. 122: „Poznań lewobrzeżny i prawobrzeżny mógł liczyć ludności na koniec XVI wieku ok. 19–20 000”. W 1578 r. Poznań zapłacił 11 050 fl. 9 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

⁴⁸ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Miejskiej Górcie 221 domów; zob. Podymne 1631, k. 28v. W 1578 r. Miejska Górka zapłaciła 153 fl. 25 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁴⁹ „W 1528 r. było w Gostyniu 149 domów mieszkalnych”; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, s. 224. Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Gostyniu łącznie 190 domów; zob. Podymne 1631, k. 28v. W 1578 r. Gostyń zapłacił 25 fl. 24 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵⁰ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Grodzisku łącznie 204 domy (w tym 26 domów żydowskich) oraz 142 domy w Nowym Mieście; zob. Podymne 1631, k. 28v. W 1578 r. Grodzisk zapłacił 1141 fl. 6 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵¹ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Kościanie łącznie 318 domów; zob. Podymne 1631, k. 29. W 1578 r. Kościan zapłacił 1730 fl. czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵² Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w mieście Poniec łącznie 218 domów oraz 31 domów na przedmieściu; zob. Podymne 1631, k. 31v. W 1578 r. Poniec zapłacił 359 fl. 10 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵³ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Rydzynie łącznie 220 domów; zob. Podymne 1631, k. 31v–32. W 1578 r. Rydzyna zapłaciła 85 fl. 6 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵⁴ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Śmiglu łącznie 283 domy; zob. Podymne 1631, k. 32v. W 1578 r. Śmigiel zapłacił 414 fl. 12 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵⁵ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Śremie łącznie 281 domów (w tym 29 żydowskich); zob. Podymne 1631, k. 32v. W 1578 r. Śrem zapłacił 568 fl. 16 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵⁶ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Buku łącznie 229 domów; zob. Podymne 1631, k. 27v. W 1578 r. Buk zapłacił 1788 fl. 24 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

⁵⁷ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Czarnkowie łącznie 218 domów; zob. Podymne 1631, k. 28. W wykazie czopowego z 1578 r. przy Czarnkowie brakuje kwoty; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

⁵⁸ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Człopie łącznie 180 domów; zob. Podymne 1631, k. 28.

⁵⁹ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia we Lwówku łącznie 346 domów; zob. tamże, k. 29. W 1578 r. Lwówek zapłacił 544 fl. 24 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

⁶⁰ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Międzyrzeczu 241 domów oraz 101 domów na przedmieściu; zob. Podymne 1631, k. 29v. „Wydaje się, że ludność Międzyrzecza [...] można szacować w ogólnej średniej ok. 600–1000 mieszkańców, niemniej bardziej dokładne obliczenia pozostają raczej zawodne. Warto tu natomiast jeszcze odnotować, że według kroniki miejskiej w 1601 roku zmarło ok. 1100 osób. Dane te wydają się zwiększać liczbę ludności miasta na przełomie XVI i XVII wieku, w stosunku do wcześniejszych uwag”; M. Tureczek, *Międzyrzecz od momentu lokacji miejskiej do przełomu czasów średniowiecznych i nowożytnych*, [w:] *Międzyrzecz – dzieje miasta*, red. W. Strzyżewski, M. Tureczek, Międzyrzecz 2009, s. 159. W 1578 r. Międzyrzecz zapłacił 479 fl. 1 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

⁶¹ „Domów jest 153, z każdego domu płacą po gr 6 den. 12, [facit] fl. 34 [...]. Mieszczan 114, co błota dzierżą, na których mają łąki [...], rybaków 10 [...], szewców jest 13 [...], rzeźników 2 [...], kołodziejów 6 [...], bartników 15 [...], garncarzy [...] teraz ich jest 18 [...], Żydów 3 domy”; LWWK 1564, cz. 1, s. 139. Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Pile 273 domy; zob. Podymne 1631, k. 31v. W 1578 r. Piła zapłaciła 288 fl. 10 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

⁶² Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Skwierzynie łącznie 290 domów (w tym 34 domy żydowskie); zob. Podymne 1631, k. 32. W 1578 r. Skwierzyna zapłaciła 173 fl. 28 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁶³ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Czaplinku 249 domów; zob. Podymne 1631, k. 28.

⁶⁴ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Wałczu 226 domów oraz 64 domy na przedmieściu; zob. tamże, k. 33–33v.

⁶⁵ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Lesznie 289 domów (w tym 27 żydowskich) i 46 nowych oraz 75 domów na przedmieściu; zob. tamże, k. 29–29v. W 1578 r. Leszno zapłaciło 188 fl. czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁶⁶ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Świąciechowej 280 domów; zob. Podymne 1631, k. 32v. W 1578 r. Świąciechowa zapłaciła 269 fl. 15 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁶⁷ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia we Wschowie 163 domy oraz 512 domów na przedmieściach; zob. Podymne 1631, k. 33v. Por. w tomie AHP Wielkopolska A. Borek, *Wschowa*, s. 366–367, w tej edycji III.6.34.4. W 1578 r. Wschowa zapłaciła 1849 fl. 18 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

czyło próg ponad 2 tys. osób (27%), a tylko 2 miały więcej mieszkańców, ale poniżej 5 tys. (3% ogółu). Ponad 5 tys. mieszkańców miało tylko jedno miasto: Poznań, które oznaczone zostało jako miasto duże.

Tabela 11. Gęstość sieci miejskiej w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Miasta powyżej 1000 mieszkańców	Miasteczka	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
kościański	5175	8	17	25	207
poznański	8979	8	27	35	256
wałecki	1945	2	2	4	486
ziemia wschowska	554	3	–	3	185
województwo poznańskie	16 653	21	46	67	248

Tabela 12. Zaludnienie miast i miasteczek w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Województwo	Liczba mieszkańców						Razem
	do 500	do 1000	do 1000 (razem z 500)	do 2000	do 5000	ponad 5000	
kaliskie	68	10	78	10	5	–	93
poznańskie	26	20	46	18	2	1	67
Wielkopolska	94	30	124	28	7	1	160

W skali całej Wielkopolski (na 160 miast) przeważają miasta małe (poniżej 1 tys. mieszkańców): to 124 miejscowości w całej dzielnicy (78%). Miasta mające pomiędzy 1 a 2 tys. mieszkańców stanowią 17% wszystkich miast wielkopolskich. Ze 160 wielkopolskich ośrodków miejskich tylko 7 liczyło ponad 2 tys. mieszkańców (4% ogółu). W Wielkopolsce odnotowaliśmy tylko jedno duże miasto (ponad 5 tys. mieszkańców).

Tabela 13. Gęstość sieci miejskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Województwo	Powierzchnia w km ²	Miasta powyżej 1000 mieszkańców	Miasteczka	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
kaliskie	17 127	15	78	93	184
poznańskie	16 653	21	46	67	248
Wielkopolska	33 780	36	124	160	211

W obecnym tomie zamieszczone zostały rekonstrukcje planów 7 miast wielkopolskich w drugiej połowie XVI w.: Dolska, Gniezna, Kalisza, Kościana, Pleszewa, Poznania i Wschowy. Poniżej zestawiamy powierzchnie miast w obrębie murów miejskich bądź – jak w przypadku Dolska i Pleszewa – obszar oznaczony jako zabudowa miejska.

Tabela 14. Powierzchnia miast w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Miasto	Powierzchnia (m ²)
Poznań	210 600
Kalisz	181 000
Dolsk	144 065
Kościan	116 312
Pleszew	106 412
Gniezno	62 406
Wschowa	56 200

2017 r.

III.3.2c.4. ZAMKI I OPACTWA

Michał Słomski

Tak jak w poprzednich opracowaniach serii AHP, również w wielkopolskim tomie na mapie głównej oznaczono zamki występujące w drugiej połowie XVI w. Jako zamek potraktowaliśmy obiekty określane w źródłach łacińskimi terminami *castrum*, *arx* i polskim słowem *zamek*, stanowiące obronną siedzibę oraz stałe lub tymczasowe miejsce pobytu właściciela bądź jego urzędnika, zazwyczaj ulokowane w centrum włości lub klucza dóbr i odgrywające rolę w administracji majątkiem, dodatkowo pełniące funkcje reprezentacyjne i będące nośnikiem pewnych idei. Zdajemy sobie sprawę z licznych problemów, jakie powoduje wybór tego rodzaju kryterium.

Pierwszy to nieprecyzyjność i dowolność ówczesnej terminologii. Ten sam obiekt mógł być określany różnymi terminami (nie tylko *castrum* i *arx*, ale też *fortalicium* bądź *curia*). Ten sam termin mógł służyć do opisanie obiektów o różnym stopniu obronności i rozbudowania. Problem ten jest znany i dyskutowany¹. Na terenach wszystkich ziem polskich, nie tylko Wielkopolski, w XVI w. licznie występowały dwory, które nawiązywały w schemacie budowy bądź rozplanowania do założeń zamkowych. Tak jak zamki, otoczone były jakimś obwodem obronnym (fosą, palisadą, nasypem ziemnym), obiekty te miały jednak zredukowany program architektoniczny i użytkowy². Niekiedy trudno zdecydować, z jakiego rodzaju budowlami mamy do czynienia³. Tego typu obiekty powstawały w miejscowościach należących do króla, duchowieństwa i szlachty, choć chyba najliczniej właśnie w dobrach szlacheckich (co było też związane z proporcjami ogólnej struktury własności w państwie). Niejednokrotnie były one określane w źródłach terminem *castrum*⁴, choć przypuszczalnie odnosił się on raczej do obiektów o nieco większej od przeciętnej skali założenia.

Drugi problem – związany z pierwszym – to fakt, że dla współczesnych zamkiem mógł być zarówno „zamek” w naszym rozumieniu tego pojęcia (niekiedy dość intuicyjnym), jak i „zwykły” drewniany dwór na kopcu, stanowiący wystarczającą (przede wszystkim ze względu na możliwości finansowe) namiastkę założenia zamkowego⁵. Ponadto późne średniowiecze i wiek XVI były okresem przemian w postrzeganiu funkcjonalności zamków przez ich właścicieli. Walory obronne zaczęły ustępować

¹ J. Dobrzański, *Castrum. Problematyka badawcza*, [w:] *Początki zamków w Polsce*, Wrocław 1978 (Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Studia i Materiały, t. 5), s. 5–21; J. Rozpędowski, *Gród a zamek w Polsce – problem genezy i typologii*, [w:] tamże, s. 91–92; L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993, s. 12–14; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 13; J. Pietrzak, *Zamki państwowe prowincji wielkopolskiej na przełomie średniowiecza i nowożytności*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 148–150; tenże, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź 2003, s. 19–22.

² Guerquin, *Zamki*, s. 59; Leksykon, s. 65–73; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje*, s. 12; M. Kutzner, *Wielkopolska, Kujawy, ziemie łęczycka i sieradzko-wieluńska*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyński, Warszawa 1995, s. 162–163.

³ Por. z rozważaniami na temat obiektu w Bąkowej Górze nad Pilicą: L. Kajzer, *Czy Zbigniew Bąk mieszkał w prawdziwym zamku?*, KHKM, t. 51, 2003, 3–4, s. 337–354.

⁴ Por. tenże, *Uwagi o „zamku” w Kutnie i jego przemianach*, KHKM, t. 35, 1987, 3, s. 455.

⁵ Tenże, *Zamki i społeczeństwo*, s. 171–172, 175; K. Olejnik, *Zamek w strukturach politycznych i militarnych państwa szlacheckiego*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna*, s. 218–219.

miejsca wymogom wygody dnia codziennego i reprezentacji, choć wciąż mniej lub bardziej czerpano ze znanych wzorców architektonicznych⁶.

Wybierając zamki, opieraliśmy się w przeważającej mierze na istniejących już opracowaniach, co pozwoliło na selekcję obiektów zakwalifikowanych do umieszczenia na mapie⁷. Ich spis zamieszczono w drugiej części komentarza oraz oznaczono je na mapie. Do zamków zaliczyliśmy ponadto obiekty w Babimoście, Chodzieży, Iwanowicach i Rogoźnie.

Zamek w Babimoście (pow. kościański) wzmiankowano często w XIV i XV stuleciu. W 1566 r. wspomniano młyn zamkowy. Lustracja z XVII w. podaje informacje o dwóch budowlach, jednej nazywanej zamkiem. Wydaje się, że z racji swojego położenia na zachodniej granicy państwa w Babimoście istniało jakieś założenie spełniające kryteria wymagane do zakwalifikowania obiektu jako zamek⁸. Zamek w Chodzieży (pow. keyński) pierwszy raz wzmiankowano w 1520 r., gdzie określono go jako *castrum seu fortalitium*⁹. Najczęściej jako zamek określany był w księgach miasta Chodzieży¹⁰. Wydaje się, że założenie to, przebadane przez Tomasza Wujewskiego, istotnie można zakwalifikować jako zamek¹¹. Z końca średniowiecza i początku XVI w. pochodzą również wzmianki o *castrum* i *fortalicium* w Iwanowicach (pow. kaliski), pierwszy raz wzmiankowanym w 1472 r.¹² Informacje o komnacie na piętrze w obiekcie w Iwanowicach, w której przechowywano kosztowności¹³, sugerują co najmniej dwukondygnacyjność założenia, choć nie można stwierdzić, czy była to jakaś wieża obronna, czy po prostu właściciele użytkowali poddasze w celu przechowywania przedmiotów¹⁴. Wzmianki o zamku w Iwanowicach pojawiają

⁶ L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*, s. 169–170.

⁷ Podstawowymi pracami, z których korzystano, były: Guerquin, *Zamki oraz Leksykon*. Wykorzystano ponadto następujące pozycje: T. Jakimowicz, *Architektura świecka w Wielkopolsce*, [w:] *Studia nad renesansem w Wielkopolsce*, red. T. Rudkowski, Poznań 1970, s. 9–38; K. Olejnik, *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań 1993; Tomala Kal.; Tomala Wlkp.; L. Kajzer, *Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niżu Polskim*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna*, s. 115; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*; M. Strzałko, *Wielkopolskie zamki*, Poznań 2006.

⁸ LWWK 1628, s. 71–72; K. Górska-Golaska, *Babimost*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 7–9; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 37–38; Tomala Wlkp., s. 143–144.

⁹ MK 35, k. 115: „Significamus etc, quia nos ammonentes supplicationibus generosi Nicolai Pothuliczki de Chodziesza volentes, quo prospicere securitati castris seu fortalicii ipsius hereditarii dicti Chodziesza” [=MRPS IV/2, nr 12754, regest jest jednak niedokładny]. R. Kabat, *Historia zabudowy Chodzieży*, Chodzież 2008, s. 110–111, podaje 1482 r. jako datę wzniesienia budowli, chociaż chodziło chyba o erekcję w Chodzieży szpitala; Tomala Wlkp., s. 161–162. Zob. też KZS, t. 5: *Województwo poznańskie*, z. 1: *Powiat chodzieski*, oprac. U. Czartoryska, M. Kutner, Warszawa 1965, s. 4; S. Chmielewski, B. Dzieduszycka, *Początki Chodzieży na tle najstarszego osadnictwa*, [w:] *Dzieje Chodzieży*, red. S. Chmielewski, Chodzież 1998, s. 31; T. Wujewski, *Zamek w Chodzieży*, Chodzież 2005.

¹⁰ KZS, t. 5, z. 1, s. 4; S. Chmielewski, *Od lokacji miasta do połowy XVII wieku (1434–1654)*, [w:] *Dzieje Chodzieży*, s. 68, 70; Tomala Wlkp., s. 161–162. Zamkiem nazwano obiekt również w 1600 r. przy zapisie wiana dla Zofii Rostworowskiej m.in. na zamku w Chodzieży przez Jana Potulickiego (Teki Dworzaczka, Regesty, 15784 (nr 1403) 1600), choć na podstawie polskiego regestu nie wiadomo, jakiej formy użyto w źródle.

¹¹ Na miejscu, w którym miał znajdować się zamek, zachowały się pozostałości fabryki porcelitu, funkcjonującej do 1991 r.; S. Chmielewski, B. Dzieduszycka, *Początki Chodzieży*, s. 31. Obecnie na części dawnego terenu fabryki znajduje się hipermarket, jednakże budynek, który miał zostać postawiony na ruinach zamku, nie został wyburzony; R. Kabat, *Historia zabudowy Chodzieży*, s. 115.

¹² MK 12, k. 69v: „In et super castro, opido et villa Iwanowicze” [=MRPS I, nr 794] – zapis wiana dla Jadwigi z Żelaznej, żony Bartłomieja Gruszczyńskiego, m.in. na zamku (*castrum*) w Iwanowicach. O tej wzmiance również Tomala Kal., s. 98. Pozostałe wzmianki, np. AP Poznań, Księgi ziemskie, 19, k. 496v–497r („castrum et fortalitium Iwanowycze”; 1514 r.), gdzie wymieniany również burgrabia zamkowy.

¹³ „– pro violenta repercussione castris in Iwanowycze et caminate superioris ibidem in castro, ubi prefatus venerabilis dominus Joannes depositum habuit”; AP Poznań, Księgi ziemskie, 19, k. 446r. Zob. A. Wyczański, *Uwagi na temat dworu szlacheckiego w Wielkopolsce w XVI stuleciu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 24, 1979, nr 4, s. 353–354.

¹⁴ L. Kajzer, *Wstęp do badań nad siedzibami obronnymi Kaliskiego (uwagi na marginesie zakończenia edycji Inwentarza dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego)*, KHKM, t. 32, 1984, 3, s. 400, 403, gdzie autor traktuje obiekt w Iwanowicach jako typowy dla XVI w. dwór murowany należący do aspirującej szlachty urzędniczej. Niestety, nic o tego rodzaju obiekcie nie wzmiankuje A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w XV wieku*, Łódź 1998, s. 397, która pisząc o inicjatywach Gruszczyńskich (przede wszystkim arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Gruszczyńskiego) w Iwanowicach, wymienia murowany kościół, przy którym powstała prepozytura i kolegium mansonarzy oraz szpital Świętego Ducha. Żadnych wskazówek nie daje również Z. Górczak, *Kariery majątkowe rodzin aspirujących do kręgu elity możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI w.*, Poznań 2013, s. 83–135 (rozdz. dot. Gruszczyńskich), skupiający się przede wszystkim na działalności Gruszczyńskich w zakresie obrotu majątkiem ziemskim. Najobszerniej działalność arcybiskupa Gruszczyńskiego w rejonie Iwanowic przedstawiła I. Skierska, *Ad fratres et nepotes secundum carnem totus intensus. Późnośredniowieczny biskup polski wśród krewnych*, [w:] *Fundamenty średniowiecznej Europy*, red. Ż. Sztylec i in., Pelplin 2013, s. 261–265.

się w ciągu całego XVI stulecia¹⁵. Na podstawie przedstawionych informacji zdecydowaliśmy się na umieszczenie na mapie głównej zamku w Iwanowicach, choć zdajemy sobie sprawę, że było to najpewniej stosunkowo małe założenie, być może porównywalne z większością innych, nieuwzględnionych przez nas założeń rezydencjonalno-obronnych¹⁶. Lustracja dóbr królewskich z lat 60. XVI w. nazywa siedzibę starosty w Rogoźnie (pow. poznański) dworem¹⁷, choć zarówno w źródłach XV-wiecznych, jak i w lustracji z XVII w. mowa jest o zamku¹⁸. O ile w XV w. obiekt ten określany był na przemian *castrum* i *fortalitium*, o tyle lustracja starostwa z 1631 r. wyraźnie wskazuje, że zamek – jak zdefiniowano go w źródle – został „nowo zbudowany” przez Michała z Warzymowa Sokołowskiego, starostę w latach 1583–1619¹⁹. Część badaczy wiąże przebudowę (lub odbudowę) założenia z najazdem na dobra rogozińskie, jakiego dopuścili się w 1581 r. członkowie rodzin Potulickich, Grudzińskich i Kaczkowskich²⁰.

Krótkiego wyjaśnienia wymaga zagadnienie dwóch oznaczonych na mapie zamków: Zbąszynia (pow. kościański) i Gniezna (pow. gnieźnieński).

W drugiej połowie XVI w. Abraham Zbąski, właściciel Zbąszynia, rozpoczął przebudowę dawnej siedziby obronnej (określanej w źródłach najczęściej jako *fortalicium*). Przystępując do swojej śmierci w 1577 r. wybudował czworoboczną, ceglana wieżę, która weszła później w skład ukończonej przez Abrahama Ciświckiego w 1627 r. twierdzy w stylu *palazzo in fortezza*²¹. Choć zapewne ostateczny kształt założenie przybrało dopiero w pierwszej połowie XVII w., wydaje się, że już w drugiej połowie XVI stulecia obiekt spełniał kryteria wystarczające do umieszczenia go na mapie głównej²².

XVI-wieczny zamek w Gnieźnie, znajdujący się nad jeziorem Jelonek, zaczął budować Jan Łaski w 1518 r. Za jego życia (arcybiskup zmarł w 1531 r.) powstał murowany dom mieszkalny i bliżej nieokreślone zabudowania. Wcześniejsze założenie monarsze, znajdujące się na Górze Lecha w pobliżu kościoła św. Jerzego, przekazane zostało przez Kazimierza Jagiellończyka w 1457 r. kościołowi gnieźnieńskiemu. Później wikariusze katedralni wykorzystywali jego pomieszczenia dla własnych potrzeb²³.

¹⁵ W 1532 r. Piotr Koźmiński zastawił czwartą część miasta Iwanowice z zamkiem, przedmieściem i wsią za 700 złotych polskich. Dwa lata później (1534 r.) Jan Koźmiński wymienił z Piotrem Koźmińskim m.in. zamek w Iwanowicach. W 1567 r. Jan Koźmiński z Iwanowic, łowczy kaliski, sprzedał „zamek swój w Iwanowicach ze stawem go otaczającym” wraz z należącą do niego częścią miasta i przedmieściem Dobrogostowi Potworowskiemu, podsędkowi generalnemu kalickiemu. W 1588 r. Paweł Potworowski zapisał na zamku iwanowickim, placu, ogrodach, przykopie i stawie dług swojej żonie Katarzynie Nasięgniewskiej; Teki Dworzaczka, *Regesty*, 2788 (nr 4 zs. inser. i res.) 1532, 7158 (nr 1393), 1534, 4451 (nr 3), 1567 i 1299 (nr 6), 1588.

¹⁶ Być może – jest to wyłącznie hipoteza badawcza – zamek w Iwanowicach można łączyć z występującymi w XV i XVI stuleciu fundacjami założeń obronnych w rodowych dobrach polskich hierarchów kościelnych. Iwanowicki obiekt byłby w takim wypadku kolejnym przykładem zauważonej w źródłach działalności XV-wiecznych biskupów polskich (w przypadku Iwanowic arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Gruszczyńskiego) wystawiających zamki dzięki uzyskanemu beneficjum i, niejednokrotnie chwilowemu, wzrostowi znaczenia rodziny. Do takich zamków należą Gosławice (pow. koniński), Borysławice Zamkowe (pow. łączycki), Jastrzębiec (pow. wiślicki), Rytwiany (pow. sandomierski) i Oporów (pow. orłowski). Na początku XVI w. biskup poznański Jan Lubrański fundował wraz z bratem Mikołajem Lubrańskim w rodzinnym Lubrańcu kolejny tego rodzaju obiekt, określany jednak zarówno w źródłach, jak i literaturze *fortalicją* lub dworem, nieco później zaś w Drzewicy (pow. opoczyński) powstał zamek arcybiskupa gnieźnieńskiego Macieja Drzewickiego; L. Kajzer, *Szesnastowieczne „fortalicjum” wojewody poznańskiego Mikołaja Lubrańskiego w Lubrańcu na Kujawach*, SMDWP, t. 18, 1991, 2, s. 57–77; J. Pietrzak, *Prywatne zamki biskupów polskich w pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Oporów. Stan badań. Materiały sesji naukowej zorganizowanej z okazji 50. rocznicy Muzeum w Oporowie 22 listopada 1999 roku*, [red. G. Kin-Rzymkowska, U. Kowalska, A. Majewska-Rau], Oporów 2000, s. 111; *Leksykon*, s. 160–163.

¹⁷ LWWK 1564, s. 47–48. Być może jednak pisząc o „dworze” rogozińskim, miano na myśli to znaczenie pojęcia dwór, które obejmowało zespół budynków mieszkalnych i gospodarczych.

¹⁸ K. Górską-Gołaską, *Rogoźno – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 123–124; LWWK 1628, s. 79; zob. też J. Łojko, *Od początku XVI wieku do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Dzieje Rogoźna*, red. Z. Boras, Poznań 1993, s. 69–70. J. Tomala (Tomala Wlkp., s. 313) konsekwentnie nazywa obiekt zamkiem.

¹⁹ LWWK 1628, s. 79; K. Chłapowski, *Starostowie w Wielkopolsce, na Kujawach i Mazowszu 1565–1696 (materiały źródłowe)*, Warszawa 2007, s. 40.

²⁰ Teki Dworzaczka, *Regesty*, 8970 (nr 936) 1581; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 129, przyp. 1244. Także i ten autor (s. 128–129) konsekwentnie określa obiekt w Rogoźnie zamkiem.

²¹ *Leksykon*, s. 561; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 38; Tomala Wlkp., s. 376–377; Z. Chodyła, *Zbąszyn w czasach nowożytnych (1501–1793)*, [w:] *Dzieje Zbąszynia*, red. K. Rzepa, Poznań 2014, s. 105, 124–126.

²² Dodać można, że Abraham Zbąski w 1571 r. zapisywał żonie Dorocie z Opalenicy 3 tys. złotych polskich m.in. na zamku Zbąszyn; Teki Dworzaczka, *Regesty*, 11066 (nr 1398) 1571. Trudno jednak na podstawie polskiego rejestru sporządzonego przez W. Dworzaczka stwierdzić, jak obiekt określono w źródle.

²³ *Leksykon*, s. 185; C. Sikorski, *Uwagi o gnieźnieńskim zamku arcybiskupim*, [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 3, red. J. Topolski i in., Warszawa–Poznań 1990, s. 250, 261–265; K. Śmigiel, *Rezydencje prymasowskie*, „*Studia Gnesnensia*”, t. 26, 2012, s. 255–260.

Interesująca sytuacja miała miejsce w Szamotułach, gdzie w związku z podziałami własnościowymi miasta w drugiej połowie XVI w. funkcjonowały dwa założenia zamkowe, jedno należące do Świdwów (na południe od miasta) i drugie do Górków (na północ od miasta)²⁴.

Na mapie nie oznaczyliśmy niektórych obiektów, które w literaturze określa się jako zamki. Część z nich funkcjonowała jeszcze w XV w., jednak w stuleciu XVI straciły zamkowy charakter i zostały porzucone lub rozebrane. Inna część z nich nazywana była wówczas zamkami, choć wedle dzisiejszych kryteriów określających dany obiekt takim mianem były raczej dworami obronnymi. W powiecie nakielskim nie oznaczono zamku arcybiskupów gnieźnieńskich w Kamieniu. W pochodzących z XVI w. źródłach inwentarzowych dóbr arcybiskupich obiekt konsekwentnie określa się jako *curia*²⁵. Założenie w Kamieniu określone zostało jako *fortalicium* również w zwolnieniu z wyprawy wojennej Jana Krowickiego w 1513 r.²⁶ Najprawdopodobniej późnośredniowieczny zamek arcybiskupi w Kamieniu, często niszczony w czasie wojen z Krzyżakami, po ustaniu walk w drugiej połowie XV w. nie został odbudowany w swojej poprzedniej formie²⁷. Podobnie w powiecie kcyńskim nie uwzględniono zamku w Wenecji. Ten wybudowany w XIV w. przez Mikołaja z Chomiąży zamek, kupiony w 1420 r. przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Trąbę, został rozebrany w latach 70. XV w. na rozkaz arcybiskupa Jakuba z Sienna. Materiał, z którego zbudowany był zamek w Wenecji, wykorzystany został przy naprawie dworu arcybiskupiego w Żninie²⁸. W powiecie kcyńskim nie oznaczono również dwóch innych obiektów: w Danaborzu i Smogulcu. Zamek w Danaborzu, stanowiący w XV w. siedzibę wpływowej rodziny Danaborskich, pod koniec tego stulecia został porzucony, po przeniesieniu siedziby rodu do Krajenki²⁹. Z kolei na znajdującym się w Smogulcu grodzisku w XIV–XV w. znajdowała się rezydencja rodu Smoguleckich, która funkcjonowała jednak chyba tylko do końca XV w.³⁰ Istniejący w centrum królewskiego klucza dóbr w Pobiedziskach w powiecie gnieźnieńskim dwór również niekiedy określany jest w literaturze zamkiem. Jednakże na pewno w XVI w. obiekt ten nie miał charakteru założenia zamkowego, nawet jeżeli w późnym średniowieczu tak było³¹. Niektóre publikacje wspominają niekiedy o zamku w Krotoszynie w powiecie pyzdrowskim. Najpewniej znajdował się tam drewniany dwór, który ok. 1585 r. został przebudowany przez Jana Rozdrażewskiego z użyciem elementów murowanych³². Źródła miejskie związane z Pleszewem w powiecie kaliskim sugerują, że obiekt, który stanowił rezydencję właścicieli miasta, nazywano zamkiem³³. Z kolei zabudowania w innej miejscowości powiatu kaliskiego, w Chodczu (Chocz), miały raczej charakter murowanego dworu obronnego niż zamku. Początkowo przyjmowano, że zamek w Chodczu zaczął wznosić Kazimierz Wielki, jednak budowa nie została ukończona za życia władcy. Obecnie założenie to traktuje się jako murowany dwór obronny³⁴,

²⁴ Leksykon, s. 473–474; T. Jurek, *Średniowieczne Szamotuły i ich dziedzice*, [w:] *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 1, red. A. Gąsiorowski, Szamotuły 2006, s. 39–41; tenże, *Szamotuły – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 782, 799.

²⁵ Ulan. Visit., s. 311–314 (1512 r.), 695–697 (1548 r.); AAG, ACap. I, B. 147, Inventarium omnium proventuum et aedificiorum Archiepiscopatus Gnesn. sub Stanislao Karnkowski per Iacobi Pradzewski, k. 295–296v; Leksykon, s. 218.

²⁶ MK 28, k. 14v: „Johanni Crowiczsky terrigene [...] littera absolucionis a bello data est propter provisionem et custodiam fortalicii archiepiscopalis Kamyen” [=MRPS IV/1, nr 1949].

²⁷ K. Olejnik, *Grody i zamki*, s. 193–194; zob. też: S. Łaniecki, *W czasach średniowiecza*, [w:] *Dzieje Kamienia Krajeńskiego i okolic od pradziejów do współczesności*, red. J. Dorawa, T. Fiałkowski, Sępólno Krajeńskie 2009, s. 87; Tomala Wlkp., s. 217.

²⁸ Ulan. Visit., s. 306, przyp. 6; Leksykon, s. 532–534.

²⁹ C. Sikorski, *Zamek w pałuckiej Wenecji*, Bydgoszcz 1986, s. 109–111; Leksykon, s. 151; M. Dernoga, *Ruiny budowli gotyckiej w Danaborzu, stan. 18 (gm. Wągrowiec, woj. wielkopolskie). Badania archeologiczno-architektoniczne*, [w:] *Współczesne środowisko naturalne, osadnictwo i folklor Pałuk*, red. A.M. Wyrwa, Poznań 2003 (Studia i Materiały do Dziejów Pałuk, t. 5), s. 103–104; Tomala Wlkp., s. 167–168.

³⁰ C. Sikorski, *Zamek*, s. 112–113; E. Cnotliwy, *Badania weryfikacyjne późnośredniowiecznych siedzib obronnych w zachodniej części Pałuk*, [w:] *Osadnictwo i architektura w rejonie Łekna we wczesnym średniowieczu*, red. A.M. Wyrwa, Poznań 1995 (Studia i Materiały do Dziejów Pałuk, t. 2), s. 329–334.

³¹ LWWK 1564, s. 51–53; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 120–121; zob. Tomala Wlkp., s. 286–287, gdzie autor wspomina o funkcjonującym w Pobiedziskach w późnym średniowieczu obiekcie, którego charakter jest trudny do ustalenia; por. Z. Karolczak, *Gród – zamek – dwór starościański w Pobiedziskach*, „Kronika Wielkopolski”, t. 31, 2003, nr 2, s. 27–42.

³² Leksykon, s. 252 (autorzy przypuszczają, że pod relikiami dworu mogą znajdować się pozostałości starszego założenia); J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytnie założenia obronne między Krotoszynem a Żerkowem*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15, 2005, nr 1, s. 249.

³³ Więcej informacji zob. w poświęconym Pleszewowi tekście autorstwa M. Stępiak i M. Gochny w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.6.22.4; zob. też: L. Kajzer, *Wstęp do badań*, s. 400; Tomala Kal., s. 128–130.

³⁴ Leksykon, s. 129; L. Kajzer, *Małe czy duże*, s. 126.

które pozostało chyba w takiej formie do przeprowadzonej w XVIII w. z inicjatywy ówczesnych właścicieli miasta, Lipskich, przebudowy na barokowy pałac³⁵. O dworze w Chodczu wspominają również kontrakty dzierżawne i zastawne miasta z 1592 i 1619 r.³⁶ W powiecie kaliskim jako zamku nie potraktowano również powstałego w XVI w. dworu murowanego (czasem nazywanego „kamienicą”) w Dobrzycy, zbliżonego architektonicznie do zamków w Gołuchowie i Koźminie³⁷.

Podobnych wzmianek o siedzibach i rezydencjach szlacheckich z województwa poznańskiego, trudnych do jednoznacznej interpretacji, jest zapewne bardzo dużo w księgach sądowych z tego terenu. Licznych w tym względzie przykładów dostarczają opublikowane hasła SHGPoz. Na ich podstawie można stwierdzić, że w XV w. w granicach administracyjnych województwa poznańskiego pojawiały się obiekty nazywane *castrum*, których nie uwzględniliśmy na mapie. Potraktowaliśmy je raczej jako dwory obronne, niekiedy zapewne dość rozbudowane³⁸.

Krótkiego wyjaśnienia wymaga jednak obiekt w Ujściu. Zdaje się, że już na początku XVI w. nie przedstawiał on żadnych walorów użytkowych. Kilkakrotnie wspomniane w XV w. założenie (jako *castrum* i *fortalicium*)³⁹ miało zostać zbudowane przez Hieronima Mosińskiego, co zastrzegł król w 1512 r., potwierdzając posiadanie przez niego starostwa ujskiego⁴⁰. Lustracja z lat 60. XVI w. wspomina o baszcie zlokalizowanej na kopcu znajdującym się za dworem starościńskim, którą wspomniany Mosiński chyba istotnie zaczął wznosić. Najpewniej następni starostowie nie kontynuowali tego przedsięwzięcia⁴¹.

Niektóre z zamków pod koniec XVI w. najprawdopodobniej znajdowały się już w tak złym stanie, że zaprzestano ich użytkowania. Mamy tu na myśli przede wszystkim obiekty w Wałczu i Kole. Zamek wałecki, kilkakrotnie palony w XV i pierwszej połowie XVI w., po którymś z pożarów miasta nie został odbudowany, a siedzibę starostów przeniesiono na inne miejsce⁴². Z kolei zamek w Kole miał być w drugiej połowie XVI w. opuszczony, jednak pewne przesłanki zdają się sugerować użytkowanie i przydatność kolskiego założenia jeszcze w drugiej połowie XVI i na początku XVII w.⁴³

W Wielkopolsce osobną jednostką osadniczą był zamek w Drahimiu (Starym Drawsku), będący siedzibą starostwa drahimskiego⁴⁴. Znacznie oddalony od miasta był zamek w Kole, który również potraktowano jako osobną jednostkę osadniczą⁴⁵.

W sumie na opracowanym terytorium oznaczyliśmy 40 zamków.

³⁵ Tomala Włkp., s. 160–161.

³⁶ *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, t. 1: *Od XVI do połowy XVIII w.*, wyd. W. Rusiński, Wrocław 1955, s. 54 („dwór z mieluchem i ze wszystkim budowaniem dworowym”), 79 („item młyn pode dworem”); zob. jednak Tomala Kal., s. 66, gdzie informacja o wzmiance dotyczącej *castrum* w Choczcu z 1629 r.

³⁷ R. Kašinowska, *Dobrzyca. Fortalicja – pałac – muzeum*, Dobrzyca [b.d.w.], s. 21, 23; zob. też: L. Kajzer, *Wstęp do badań*, s. 403; Tomala Kal., s. 72–75.

³⁸ Mamy tu na myśli obiekty w następujących miejscowościach woj. poznańskiego: Gostyń, Górka Miejska, Kopanica, Książ, Oborniki, Obrzycko, Pczew, Poniec, Popielewo, Sarnowa, Sęszew, Trzciel. Dodać do tego można Niepart i Włoszakowice; L. Kajzer, *Małe czy duże*, s. 115, 127.

³⁹ T. Jurek, *Ujście – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 440–441.

⁴⁰ MK 25, k. 154r: „Ita tum, quod castrum ipsum Usczye construat et edificiet et construere sit obligatus” [=MRPS IV/1, nr 1505]. J. Tomala (Tomala Włkp., s. 350) uważa, że w zobowiązaniu chodziło raczej o dwór obronny niż jakąś formę zamkową.

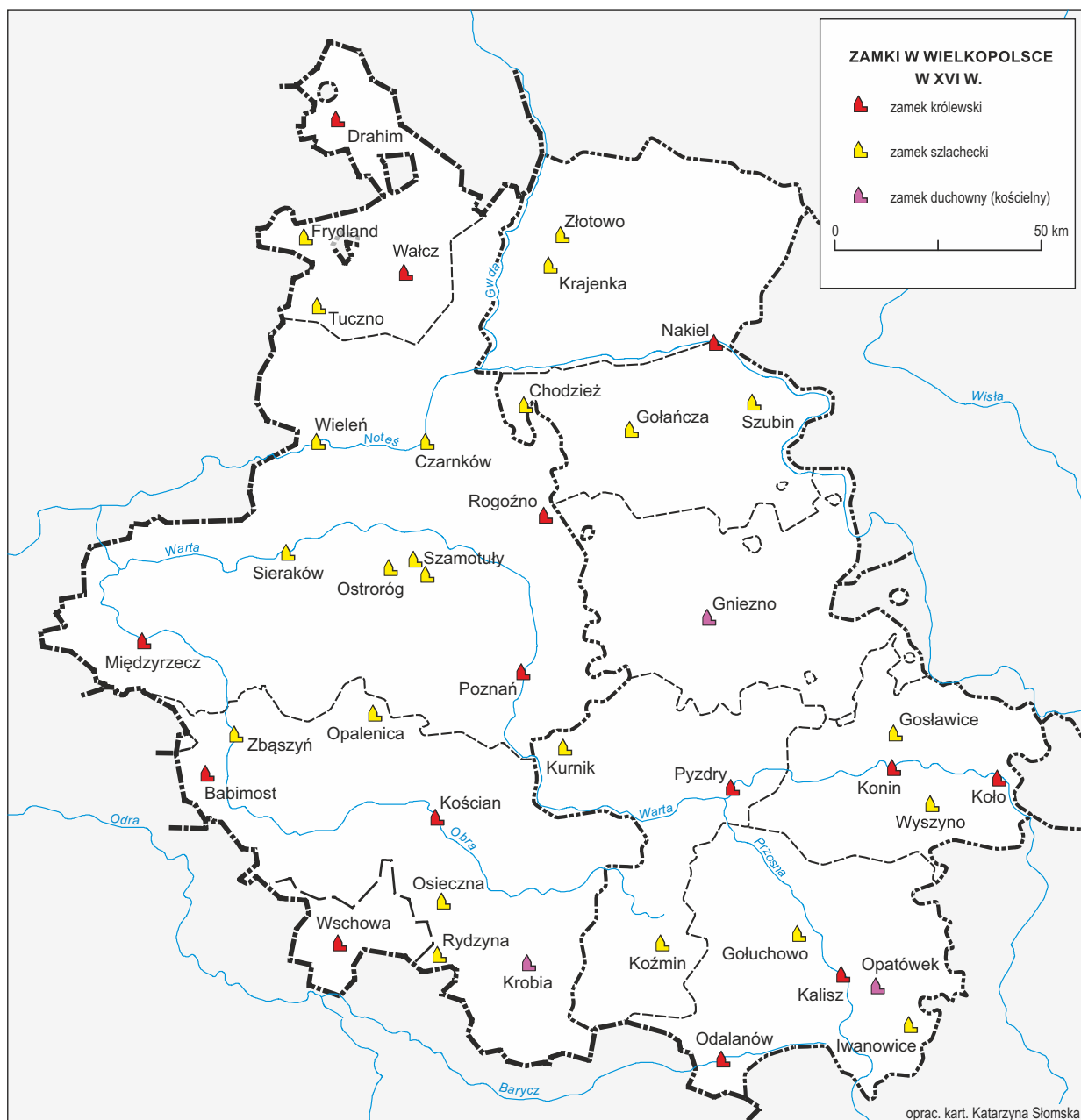
⁴¹ LWWK 1564, s. 24; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 47. Tenże we wcześniejszej swojej pracy (*Zamki państwowe*, s. 153) twierdził, że zamek w Ujściu został rozebrany na początku XVII w.

⁴² K. Górka-Gołaska, T. Jurek, *Wałcz – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 497. Pożary w Wałczu odnotowano w latach 1520, 1563, 1577 i 1584; ciż, *Wałcz*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 494. W inwentarzu starostwa wałeckiego z 1619 r., sporządzonym w momencie przekazywania starostwa warendę Mikołajowi Nieborowskiemu przez starostę wałeckiego Jana Gostomskiego, budynek opisywany przez osobę sporządzającą inwentarz nazywano dworem; BOss, 334, II, k. 381r; por. Leksykon, s. 526, gdzie opuszczenie i rozebranie zamku datuje się na XVII w.

⁴³ Leksykon, s. 226; zob.: J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 49; T. Olszacki, *Zamek w Kole w świetle wyników badań archeologicznych (1977–1983) i nowych interpretacji*, [w:] *Królewskie miasto Koło. Studia w 650. rocznicę lokacji miasta*, red. I. Skierska, Koło 2012, s. 106–111, którzy traktują opis z lustracji 1616–1620 jako przesłankę o użytkowaniu zamku w Kole.

⁴⁴ Z zamkiem w Drahimiu związany był jedynie przygródek, gdzie znajdował się drahimski folwark; LWWK 1564, s. 20–21.

⁴⁵ Przez odrębność osadniczą zamku w Kole rozumiemy przede wszystkim fakt znacznego oddalenia obiektu od miasta (ok. 1,5 km). Zdajemy sobie sprawę, że rezydencje bardzo często budowano w pewnej odległości od miejscowości (Z. Morawski, *Miejskie układy przestrzenne*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, s. 36; R. Grygiel, *Curia cum fortalicio (dwór i wieża obronna) podstawą układu rezydencjonalnego późnośredniowiecznej siedziby rycerskiej w Wielkopolsce*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 206), jednak na ogół nie była to tak duża odległość.

Mapa 1. Zamki w Wielkopolsce w XVI w.

W województwie poznańskim były to (na oznaczenie własności zastosowano następujące skróty: s – szlachecka, k – królewska, d – duchowna):

- w powiecie waleckim:
Drahim (Stare Drawsko) (k)⁴⁶, Frydland (Mirosławiec) (s)⁴⁷, Tuczno (s)⁴⁸, Wałcz (k)⁴⁹;
- w powiecie poznańskim:
Czarnków (s)⁵⁰, Międzyrzecz (k)⁵¹, Ostroróg (s)⁵², Poznań (k)⁵³, Rogoźno (k)⁵⁴, Sieraków (s)⁵⁵, Szamotuły (s – Świdwowie), Szamotuły (s – Górkowie)⁵⁶, Wieleń (s)⁵⁷;
- w powiecie kościańskim:
Babimost (k)⁵⁸, Kościan (k)⁵⁹, Krobia (d)⁶⁰, Opalenica (s)⁶¹, Osieczna (s)⁶², Rydzyna (s)⁶³, Zbąszyń (s)⁶⁴;
- w powiecie wschowskim:
Wschowa (k)⁶⁵.

W województwie kaliskim były to:

- w powiecie nakielskim:
Krajenka (s)⁶⁶, Nakło (k)⁶⁷, Złotów (s)⁶⁸;
- w powiecie kcyńskim:
Chodzież (s)⁶⁹, Gołańcz (s)⁷⁰, Szubin (s)⁷¹;

⁴⁶ Leksykon, s. 465–468; LWWK 1564, cz. 1, s. 17–22; K. Górską-Gołaską, *Drahim*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 392–395; H.W. Janocha, F.J. Lachowicz, D. Ptaszyńska, *Gród i zamek w Starym Drawsku*, Poznań 1972.

⁴⁷ Leksykon, s. 308; K. Górską-Gołaską, *Frydland*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 443; też, *Frydland – dobra*, [w:] tamże, s. 446.

⁴⁸ Leksykon, s. 506–508; K. Górską-Gołaską, *Tuczno – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 378; H.W. Janocha, *Tuczno – badania archeologiczne zamku*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 8, 1962, s. 547–548; H.W. Janocha, F.J. Lachowicz, *Tuczno. Z dziejów zamku i miasta*, Poznań 1981.

⁴⁹ Leksykon, s. 526; SMK VII, nr 18; K. Górską-Gołaską, T. Jurek, *Wałcz – starostwo*, s. 497.

⁵⁰ Leksykon, s. 137; K. Górską-Gołaską, *Czarnków – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 289–294.

⁵¹ Leksykon, s. 304–307; LWWK 1564, cz. 1, s. 12–15; LWWK 1616, cz. 1, s. 3; G. Rutkowska, *Międzyrzecz – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 155 i przyp. 1 s. 159.

⁵² Leksykon, s. 362; E. Callier, *Ostroróg. Monografia w głównych zarysach*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 18, 1891, nr 1, s. 136, 140, 146; G. Rutkowska, *Ostroróg – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 493.

⁵³ Leksykon, s. 396–397; LWWK 1564, cz. 1, s. 3–6; E. Linette, *Zamek w Poznaniu. 700 lat dziejów*, Warszawa–Poznań 1981; J. Skuratowicz, *Zamek starostów generalnych Wielkopolski*, KMP, 2004, nr 4, s. 162–172; A. Zarzycki, *Rezydencja władców polskich od XIII do XVIII w.*, [w:] *Zamek królewski w Poznaniu. Historia i restytucja*, red. A. Kaszubkiewicz i in., Poznań 2014, s. 69–91.

⁵⁴ Zob. przyp. 17–20.

⁵⁵ Leksykon, s. 455–456; J. Skuratowicz, *Zamek w Sierakowie*, „Kronika Wielkopolski”, t. 1 (68), 1994, s. 58–69; T. Jurek, *Sieraków*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 410, 415, 420.

⁵⁶ Leksykon, s. 473–474; T. Jurek, *Szamotuły – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 782, 799.

⁵⁷ Leksykon, s. 536; LWWK 1564, cz. 1, s. 27–30; T. Jurek, *Wieleń – dobra i starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 599.

⁵⁸ Zob. przyp. 8.

⁵⁹ Leksykon, s. 231; LWWK 1564, cz. 1, s. 8–11; K. Górską-Gołaską, *Kościan – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 411–412.

⁶⁰ Leksykon, s. 251; MK 35, s. 829 (1522 r.: „In castro Crobya mense episcopalis Posnaniensis”) [=MRPS IV/2, nr 13286]; MRPS IV/1, nr 3499 (1520 r.: „custodiam arcis Crobya”); G. Rutkowska, *Krobia – klucz dóbr, folwark i zamek (dwór)*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 458.

⁶¹ Leksykon, s. 353; T. Jurek, *Opalenica – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 427–428.

⁶² Leksykon, s. 359–360; T. Jakimowicz, *Zamek w Osiecznej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 32, 1970, s. 404–407; K. Górską-Gołaską, *Osieczna – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 463, 469.

⁶³ Leksykon, s. 436–439; L. Preibisz, *Zamek i klucz rydzynski*, Rydzyna 1938 (reprint: 1992); T. Jurek, *Rydzyna – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 254.

⁶⁴ Leksykon, s. 561; R. Linette, *Twierdza w Zbąszyniu*, [w:] *Studia nad renesansem w Wielkopolsce*, s. 39–50.

⁶⁵ Leksykon, s. 548; SMK VI, nr 243; LWWK 1616, cz. 1, s. 23–24.

⁶⁶ Leksykon, s. 236–237; H.W. Janocha, F.J. Lachowicz, *Zamki Pomorza Środkowego*, Koszalin 1990, s. 89–92.

⁶⁷ Leksykon, s. 315.

⁶⁸ Tamże, s. 563–564; H.W. Janocha, F.J. Lachowicz, *Zamki Pomorza Środkowego*, s. 213–216.

⁶⁹ Zob. przyp. 9–11.

⁷⁰ Leksykon, s. 189–191; C. Sikorski, *Zamek*, s. 106–107; M. Strzałko, *Palace i dwory w dawnym województwie kaliskim*, t. 2, Warszawa 1997, s. 31–63.

⁷¹ Leksykon, s. 482–483; C. Sikorski, *Zamek*, s. 107–109; A. Wędzki, *Rezydencja w Szubinie na Palukach w świetle źródeł pisanych*, Żnin–Szubin 1992 (Studia i Materiały do Dziejów Szubina, t. 2).

- w powiecie gnieźnieńskim:
Gniezno (d)⁷²;
- w powiecie konińskim:
Gośławice (s)⁷³, Koło (k)⁷⁴, Konin (k)⁷⁵, Wyszyno (s)⁷⁶;
- w powiecie pyzdrowskim:
Koźmin (s)⁷⁷, Kórnik (s)⁷⁸, Pyzdry (k)⁷⁹;
- w powiecie kaliskim:
Gołuchowo (s)⁸⁰, Iwanowice (s)⁸¹, Kalisz (k)⁸², Odolanów (k)⁸³, Opatówek (d)⁸⁴.

Na terenie województwa poznańskiego zlokalizowaliśmy 21 zamków, w kaliskim zaś 19. Ponad połowa (23, co stanowi 58%) należała do szlachty, 14 znajdowało się w dobrach należących do króla (35%), a właścicielami trzech (8%) byli wielkopolscy biskupi (arcybiskupi gnieźnieńscy w Gnieźnie i Opatówku, biskup poznański w Krobi). Przeważająca większość założeń zamkowych (35, czyli 87,5%) funkcjonowała przy miastach. Jedynie zamki w Gołuchowie, Gośławicach i Wyszynie (wszystkie w południowo-wschodniej części województwa kaliskiego) znajdowały się przy miejscowościach o wiejskim charakterze. O dwóch zamkach oddalonych od miast, potraktowanych jako odrębne jednostki osadnicze, pisaliśmy wyżej.

Na omawianym terenie istniało w końcu XVI w. 11 opactw, których siedziby oznaczono na mapie głównej, również wówczas, gdy nie stanowiły one osobnej jednostki osadniczej⁸⁵. W województwie poznańskim, na terenie diecezji poznańskiej, znajdowały się następujące opactwa: benedyktyńskie w Lubiniu, cysterskie w Bledzewie, Obrze, Owińskach (żeńskie), Paradyżu, Przemęcie – razem 6⁸⁶. Na terenie województwa kaliskiego, w granicach diecezji gnieźnieńskiej, znajdowało się 5 opactw: benedyktyńskie w Mogilnie, cysterskie w Łądzie, Ołoboku (żeńskie) i Wągrowcu, kanoników regularnych w Trzemesznie⁸⁷. Wszystkie klasztory opackie ulokowane były w miejscach nieco oddalonych od miejscowości, do których były zaliczane; wyjątek w tym względzie stanowiły opactwa i klasztory cystersów w Łądzie (pow. koniński) i Paradyżu (Gościkowie; pow. poznański).

2017 r.

⁷² Leksykon, s. 185; C. Sikorski, *Uwagi*, s. 261–265; K. Śmigiel, *Rezydencje*, s. 255–260.

⁷³ Leksykon, s. 194.

⁷⁴ Tamże, s. 226–228; J. Baciński, *Zamek królewski w Kole*, Koło 2005, s. 13–17; T. Olszacki, *Zamek w Kole*, s. 106–111.

⁷⁵ Leksykon, s. 228; LWWK 1564, cz. 1, s. 34–38; LWWK 1616, cz. 1, s. 31–32.

⁷⁶ Leksykon, s. 549; Z. Hirsch, Z. Reichert-Hirschowa, *Wyniki badań architektonicznych zamku w Wyszynie*, SMDWP, t. 13, 1962, s. 317–324.

⁷⁷ Leksykon, s. 232–234; *Zamek w Koźminie. Dzieje budowlane*, cz. 1, red. T. Poklewski-Koziół, J. Nekanda-Trepka, Łódź 1994; J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytnie założenia*, s. 236–239.

⁷⁸ Leksykon, s. 234–236.

⁷⁹ Tamże, s. 410; LWWK 1564, cz. 1, s. 41–45; L. Kajzer, T. Olszacki, *Zamek w Pyzdrach w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 47, 2011, s. 255–283.

⁸⁰ Leksykon, s. 191–193; T. Jakimowicz, *Gołuchów*, [Poznań 1973]; Tomala Kal., s. 80–97; por. L. Kajzer, *Wstęp do badań*, s. 403.

⁸¹ Zob. przyp. 12–16.

⁸² Leksykon, s. 217; LWWK 1564, cz. 1, s. 31–33; Tomala Kal., s. 32–33, 103–111.

⁸³ Leksykon, s. 335; Tomala Kal., s. 33, 120–123.

⁸⁴ Leksykon, s. 353; Ulan. Visit., s. 407 (1512 r.), 704–705 (1548 r.); AAG, ACap. I, B. 147, k. 266–266v; Tomala Kal., s. 33–34, 123–127.

⁸⁵ Por. z dwoma tomami serii, w których oznaczono na mapie głównej klasztory. Na mapie woj. sandomierskiego opactwa oznaczano tylko wówczas, gdy stanowiły samodzielne jednostki osadnicze (K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, przyp. 6, w tej edycji III.3.1.2), na mapie woj. krakowskiego zaś uwzględniono siedziby opactw województwa krakowskiego nawet wtedy, gdy nie były one samodzielną jednostką osadniczą (M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.2.2.1).

⁸⁶ LBP, s. 57; Now2, s. 756–760, 775; K. Górską-Gołaska, *Bledzew – opactwo*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 58–62; też, *Lubiń – opactwo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 633–655; T. Jurek, *Obra – opactwo cystersów i jego dobra*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 388–404; tenże, *Owińska – opactwo cysterek*, [w:] tamże, s. 539–548; tenże, *Paradyż – opactwo cystersów*, [w:] tamże, s. 576–593; tenże, *Przemęt – klasztor cystersów*, [w:] tamże, s. 842–850.

⁸⁷ Constitutiones, k. C4r: Ordo et numerus ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis; A.M. Wyrwa, *Organizacja wewnętrzna w klasztorach cysterek polskiej prowincji cystersów w świetle statutów Edmunda od Krzyża z 1580 r.*, [w:] *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej. Materiały z siódmej Międzynarodowej Konferencji Cystersologów odbytej z okazji 800. rocznicy fundacji opactwa cysterek w Trzebnicy. Trzebnica, 18–21 września 2002 r.*, red. A.M. Wyrwa, A. Kiełbasa SDS, J. Swastek, Poznań 2004, s. 53.

III.3.2.5. WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Krzysztof Chłapowski

Przy opracowywaniu charakteru i wielkości osiedli kierowaliśmy się tymi samymi zasadami, które przyjęliśmy przy sporządzaniu poprzednich map tej serii¹. Wyróżniliśmy zatem:

- ośrodki administracji państwowej, tj. województw, ziem i powiatów²,
- ośrodki administracji kościelnej, tj. archidiaconatów, dekanatów i parafii³,
- miasta i wsie z zaznaczeniem rzędu ich wielkości,
- młyny, kuźnice i folwarki o własnej nazwie, zlokalizowane w sposób pewny jako odrębne osady,
- zamki znajdujące się w miastach i wsiach.

Wszystkie te oznaczenia zostały opisane w legendzie mapy. Stwierdziliśmy, że w drugiej połowie XVI w. na opracowywanym obszarze nie wystąpiły huty szklane i kopalnie z własnymi nazwami⁴.

Wykaz młynów oznaczonych na mapie przedstawia się następująco:

w województwie łęczyckim:

w powiecie łęczyckim: Borowiec, Rudny;

w powiecie brzezińskim: Chachuła, Chrapek, Konewka, Krępa, Kulan, Lamus, Laskowski, Pluskwa, Ruchna, Spała;

w województwie sieradzkim:

w powiecie sieradzkim: Ciągnisz, Czartek, Czekaj, Grzybek, Jaryszek, Karśnia, Kiełbaska, Kolasa, Koszatka, Lipka, Lisek, Szłop;

w powiecie szadkowskim: Księży Młyn, Łętowski, Malczewski;

w powiecie piotrkowskim: Borowiec, Bugaj, Depczyk, Dziewuliny, Franek, Kociętek, Mąka, Wierzchy, Zbyszek;

w powiecie radomszczańskim: Barycz, Borowy, Dąbrowa, Dobra, Olszyński, Osty, Ruda, Soczewka, Stępka, Wójcik, Wójtowski;

w powiecie wieluńskim: Bezula, Drab;

w powiecie ostrzeszowskim: Czyżowski, Drożdżyny, Korpys, Krok, Kuźnica Bobrowska, Mysłaki, Niesób, Smolny.

Kuźnic zlokalizowaliśmy tylko osiem⁵, a znajdowały się one w województwie sieradzkim:

w powiecie sieradzkim: Kuźnica Brąszowska i Kuźnica Kłobar;

¹ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze; w tej edycji III.3.2.7 A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.2.2.

² Por. H. Rutkowski, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.2.1.5.

³ Por. tenże, *Granice administracji kościelnej*, [w:] tamże, w tej edycji III.2.2.5.

⁴ W inwentarzach dóbr kapituły krakowskiej z pierwszej połowy XVI w. znajdujemy wzmianki: w 1508 r. „villa vitreatorium”, 1516 r. „vitreatorium alias Huta”, w 1531 r. „Huta fuit officina vitreatoria” (SPPP, t. 12, s. 448, 459, 477 n.). Później występuje wyłącznie wieś Huta (pow. brzeziński). W inwentarzach dóbr biskupstwa kujawskiego z lat 1534 i 1568 znajdujemy wzmianki o istnieniu huty szklanej przy wsi Łaznowo w pow. brzezińskim (Inw. 1534, s. 66 n.); w rejestrze poborowym powiatu piotrkowskiego z 1577 r. przy wsi Dłotów widnieje „huta szklanna” (ASK I 25, k. 262). Huta leżąca kilka kilometrów od wsi rozwinęła się później w wieś noszącą nazwę Huta Dłotowska.

⁵ Ponadto istniała pewna liczba kuźnic przy wsiach. B. Zientara (*Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego w XIV–XVII wieku*, Warszawa 1954) zestawiał w Dodatku (s. 280) kuźnice w powiecie wieluńskim, z których w sposób pewny zidentyfikowaliśmy i zlokalizowaliśmy jedną. W Sieradzkim i Łęczyckim rudy żelaza, będące podstawą egzystencji kuźnic, występowały w znacznie mniejszych ilościach niż w Sandomierskim.

w powiecie szadzkowskim: Ruda;
w powiecie piotrkowskim: Kuźnica, Kuźnica Lubiecka;
w powiecie radomszczańskim: Dąbek;
w powiecie wieluńskim: Kuźnica Skakawska;
w powiecie ostrzeszowskim: Kuźnica Kraszowicka.

Folwarki z własnymi nazwami oznaczyliśmy następujące:

w województwie łęczyckim: Wójciki (w powiecie łęczyckim);

w województwie sieradzkim: Baszków, Cienia Mała, Garbów, Kociaty, Kołowa, Noski (w powiecie sieradzkim), Sepułki, Ubysław (w powiecie szadzkowskim), Dzieciarty (w powiecie piotrkowskim), Cisów (w powiecie wieluńskim).

Jedyna zlokalizowana karczma z własną nazwą, Żeglina, leżała w powiecie sieradzkim.

We wsiach mieszkali, oprócz właścicieli, kmiecie, zagrodnicy i bezrolni komornicy. Udział ludności zajmującej się zawodami pozarolniczymi (rzemiosło wiejskie i handel) był niewielki. Stwierdzić w tym miejscu należy, że rejestry poborowe województwa sieradzkiego zawierają stosunkowo skąpe informacje, zatem oceny zróżnicowania mieszkańców osad można formułować głównie na materiale dotyczącym województwa łęczyckiego, a także na podstawie informacji zaczerpniętych z lustracji dóbr królewskich oraz inwentarzy dóbr duchownych. Otóż liczba wsi województwa łęczyckiego, w których mieszkała większa liczba rzemieślników, nie przekraczała dwudziestu⁶. Jeżeli idzie o wsie o specjalnej strukturze zawodowej, wymienić trzeba osiem wsi w powiatach sieradzkim i szadzkowskim: wsie te (szlacheckie i arcybiskupie) były zamieszkane wyłącznie przez rybaków, co tłumaczy brak niektórych z nich w rejestrach poborowych⁷.

Podobnie jak w poprzednich opracowaniach tej serii, jako miasta potraktowaliśmy osady płacące szos, zarówno te, których przywilej miejski znamy, jak i te, których przywileju nie znamy. Uwzględniliśmy miasta istniejące w drugiej połowie XVI w., to znaczy te miejscowości, które miastami były wówczas na pewno albo prawdopodobnie. Natomiast pominęliśmy te osady, których charakter miejski był wyraźnie nie trwały, przejściowy (lokacje nieudane), oraz te, których lokacji – mimo nadania przywileju miejskiego – nie podjęto (lokacje nierealizowane).

Oto zestawienie miast w Łęczyckiem i Sieradzkim w drugiej połowie XVI w., wraz z podaniem kategorii przynależności własnościowej (k – królewska, d – duchowna, s – szlachecka) i – w szczególnych przypadkach – nazwy dzisiejszej:

Województwo łęczyckie:

powiat łęczycki: Budzynek (s), Dąbie (k), Grabowo (s), Grzegorzewo (d), Kazimierz (d), Kłodawa (k), Krośniewice (s), Łąkoszyn (s), Łęczyca (k), Parzynczów (Paręczew – s), Piątek (d), Poddąbice (szl), Zgierz (k);

powiat brzeziński: Będków (s), Bratoszewice (s), Brzeziny (s), Inowłódz (k), Łódzia (Łódź – d), Skoszewy (s), Stryków (s), Ujazd (s);

powiat orłowski: Bielawy (s), Oporów (s), Orłów (s), Sobota (s), Żychlin (s).

Województwo sieradzkie:

powiat sieradzki: Burzenin (s), Dobra (s), Sieradz (k), Staw (s), Szczerców (k), Turek (d), Warta (k), Widawa (s), Zamysłów (Dobra – część, s);

powiat szadzkowski: Buczek (s), Lutomirsko (Lutomiersk – s), Łasko (Łask – s), Pabianice (d), Szadek (k), Uniejów (d);

powiat piotrkowski: Grocholice (d), Piotrków(k), Rozprza (s), Rzgów (d), Sulejów (d), Tuszyń (k), Wolborz (d);

powiat radomszczański: Brzeźnica (Nowa Brzeźnica – k), Kamieńsko (s), Nowopole (Koniczpol – s), Pajęczno (k), Pławno (s), Radomskie (Radomsko – k), Żytne (Żytno – szl);

powiat wieluński: Bolesławiec (k), Działoszyn (k), Kamion (Kamień – k), Lututów (Lututów – s), Osjaków (s), Praszka (s), Toporów (d/s), Wieluń (k), Wieruszów (s), Wodziczna (s);

⁶ Np. w Sokołowie par. Zgierz było 12 rzemieślników (P. Wielkopolska, t. 2, s. 63), w Chełmie par. własna – 12 rybaków, w Lubocheniu Wielkim par. własna – 3 sprzedawców, 7 rzemieślników, 2 rzeźników, 4 piwowarów, w Sadykierzu par. Rzeczyca – 6 sprzedawców, 4 rzemieślników.

⁷ Wielgiąg, Brzozówka, Kozubów, Sarbice, Kawieczyno, Welszczyce, Boczki, Zaspy; Łaski LB, I, s. 345; Ulanowski, *Visitationes*, s.239; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955, s. 80; P. Wielkopolska, t. 2, s. 184, 405.

powiat ostrzeszowski: Baranów (s), Borek (k), Grabów (k), Kobyla Góra (s), Mikstat (k), Ostrzeszów (k).

U progu XVI w. na badanym terytorium, istniało – według Ryszarda Szczygła – 68 miast⁸. Liczba miast w końcu tego stulecia – według naszych ustaleń – wynosiła 72. Zwrócić trzeba uwagę, że nie uwzględniliśmy w końcu XVI w. miast Goraja i Kałowa (wymienionych przez R. Szczygła), ponieważ po raz ostatni z określeniami „oppidum” wystąpiły w *Liber beneficiorum* Łaskiego⁹. Nie zaliczyliśmy do miast Brusa, Gieczna (lokacje nieudane)¹⁰, Nowego Dobrzelina i Nakielnicy (lokacje niezrealizowane)¹¹, a także Chełma (lokacja nieudana lub tylko zamierzona)¹². Wszystkie te osady leżały w województwie łęczyckim. W województwie sieradzkim natomiast leżał Małyń, którego lokacja również się nie udała. W 1549 r. Marek Łubnicki otrzymał przywilej zezwalający na przekształcenie tej wsi w miasto, a w 1551 r. wśród mieszkańców okolicznych miast propagowano zasiedlanie tej osady¹³. Starania te nie przyniosły jednak rezultatu, skoro w rejestrach poborowych z lat 1552–1576 Małyń występuje jako wieś, tak samo też w wizytacjach z lat 1635–36 i 1683¹⁴. Dlatego informację, że w księgach metrykalnych miejscowej parafii ok. 1654 r. Małyń został określony jako miasto¹⁵, należy potraktować jako nieścisłość źródła, jeżeli nie jest to pomyłka pierwszego informatora.

W ciągu XVI w. liczba miast na obszarze będącym przedmiotem niniejszego opracowania wzrosła o 6¹⁶. Jak przekonywająco udowodnił R. Szczygieł, przywilej lokacyjny Rzgowa z 1467 r. zaczął być realizowany dopiero począwszy od 1505 r.¹⁷ W 1544 r. Stanisław Przerębski, stolnik sieradzki, otrzymał zezwolenie na przekształcenie w miasto swej wsi Pławno w pow. radomszczańskim¹⁸. W 1546 r. Jan Russocki, miecznik kaliski, otrzymał przywilej na przekształcenie swojej wsi Długiej w miasto o nazwie Niezamyśl¹⁹. Długa leżała przy mieście Dobra od strony zachodniej, natomiast Russocki założył to miasteczko obok Dobrej od strony północno-wschodniej, przy czym nazwa została zamieniona na Zamysłów. W 1550 r. arcybiskup wystawił akt erekcji kościoła w Zamysłowie, a w 1563 r. „Niemysłów” liczył 8 rzemieślników i zapłacił szos. Wkrótce potem osada utraciła charakter odrębnego miasteczka i stała się częścią Dobrej²⁰.

Z 1549 r. pochodzą akty lokacji Buczka w pow. szadkowskim (Buczkwscy)²¹. Wodziczna w pow. wieluńskim (własność szlachecka) jako miasto wspomniana została ok. 1570 r., a w 1670 r. i później figurowała jako wieś²². Przyjmujemy, że w końcu XVI w. była (przejściowo) miastem. W drugiej

⁸ Szczygieł, s. 22, wymienił 31 miast w woj. łęczyckim i 39 w woj. sieradzkim (razem 70), ale z liczby dotyczącej woj. łęczyckiego odrzucić trzeba Głowno i Łęgonice, ponieważ pierwsze leżało w woj. rawskim, a drugie w sandomierskim.

⁹ Tamże; Łaski LB, II, s. 371, 435; również R. Rosin, *Studia z dziejów dawnych miast województw łęczyckiego i sieradzkiego (XII–XVI w.)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. 14, 1959, s. 1–12, a także: *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów*, „Region Łódzki. Studia i Materiały”, 1971, s. 128, nie znalazł żadnych późniejszych informacji źródłowych.

¹⁰ O tych nieudanych lokacjach Szczygieł, s. 39, 214 n.; zob. też A. Tomczak, *Zarys dziejów parafii Gieczno do roku 1939*, Toruń 1997, s. 82 n.

¹¹ Szczygieł, s. 38, 215.

¹² Łaski LB, II, s. 442, tylko raz na wstępie opisu tej parafii określa Chełmo jako miasto, poza tym nie ma żadnych odniesień do miejskiego charakteru osady, w przeciwieństwie np. do Kałowa lub Goraja (tamże, s. 373, 435); por. Szczygieł, s. 38 n., 214 n.

¹³ Szczygieł, s. 40, 216.

¹⁴ AGAD I 25, k. 665; 26, k. 825; P. Wielkopolska, t. 2, s. 236; Librowski, Repertorium, cz. 1, z. 1, s. 136, 147.

¹⁵ Informację uzyskaną od Romana Kaczmarka podał R. Rosin, *Pabianice w XV i XVI wieku*, [w:] *Dzieje Pabianic*, red. G. Missalowa, Łódź 1968, s. 32.

¹⁶ Wbrew sugestiom Szczygła, s. 41 n., 117 n., 330, nie uwzględniliśmy Nowego Miasta przy Pabianicach. Postąpiliśmy tak, ponieważ akt z 1553 r. spowodował tylko poszerzenie istniejącego miasta o nowe działki budowlane i nowy rynek, ale nie utworzył obok Pabianic osobnej gminy miejskiej z własnymi władzami; por. M. Baruch, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr Kapituły Krakowskiej w sieradzkim i łęczyckim*, Warszawa 1903, s. 161–164, 341, 347; J. Goldberg, *Dzieje Pabianic w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1990, s. 7 n.

¹⁷ Szczygieł, s. 40 n., 167, 217.

¹⁸ MRPS IV, nr 21508; por. Szczygieł, s. 39, 166, 217.

¹⁹ MRPS IV, nr 7568; Szczygieł, s. 39 n., 167, 216 n.

²⁰ Rejestr pogłównego z 1662 r. wymienia „Dobra et Zamysłów” (ASK I 74, k. 281v). Lokalizację Zamysłowa pokazują mapy Perthéesa i Gilly’ego. Kościół (kaplica) św. Jana Chrzyciela poza miastem Dobra występuje w wizytacjach z lat 1635–1779; Rybus, s. 177 (dwie wzmianki); P. Wielkopolska, t. 2, s. 209; Librowski, Repertorium, cz. 1, z. 1, s. 140, 179; Librowski, Repertorium, cz. 4, s. 88.

²¹ Szczygieł, s. 39, 216.

²² Rosin, Słownik, s. 177 n.; Szczygieł pomija Wodziczną milczeniem.

połowie XVI w. Zborowscy osadzili, prawdopodobnie na surowym korzeniu, miasto Borek tuż przy Ostrzeszowie. W 1591 r. w drodze zamiany (frymark) Borek stał się królewszczyzną²³.

Przy określaniu wielkości miast (liczby mieszkańców) wykorzystaliśmy rejestry poborowe z XVI w., lustracje dóbr królewskich z trzech przekrojów (1564/1565, 1616–1620, 1628–1632), inwentarze dóbr duchownych, rejestry pogłównego z XVII w (porównawczo)²⁴ oraz ustalenia literatury. Podstawą szacunków była liczba domów, a w jej braku liczba rzemieślników²⁵. Zastosowaliśmy takie same podziały na kategorie wielkościowe jak w komentarzach do map Mazowsza i województwa sandomierskiego oraz taki sam przelicznik jak w Sandomierskiem (średnio 9 osób na 1 dom)²⁶.

Obliczenia wielkości miast przyniosły następujące wyniki: na 72 miasta badanego terytorium liczbę 1000 mieszkańców przekroczyło 18 (na mapie oznaczone jako miasta). Były to: Kłodawa²⁷, Łęczyca²⁸ i Piątek²⁹ (w powiecie łęczyckim), Brzeziny³⁰ (w powiecie brzezińskim), Sieradz³¹, Warta³² (w powiecie sieradzkim), Łask³³, Pabianice³⁴, Szadek³⁵ i Uniejów³⁶ (w powiecie szadkowskim), Piotrków³⁷, Rzgów³⁸, Tuszyn³⁹ i Wolbórz⁴⁰ (w powiecie piotrkowskim), Brzeźnica⁴¹ i Radomsko⁴² (w powiecie radomszczańskim), Wieluń⁴³ (w powiecie wieluńskim), Grabów⁴⁴ (w powiecie ostrzeszowskim). Być może przekraczały 1000 mieszkańców Inowłódz (w powiecie brzezińskim)⁴⁵, Turek⁴⁶ (w powiecie sieradzkim), Lutomiersk⁴⁷ (w powiecie szadkowskim).

²³ Rejestry poborowe nie wymieniają tego miasteczka. Aktu lokacji brak, a pierwsze wzmianki pochodzą z aktów wystawionych w związku z frymarkiem (MK 136, k. 37–38, 86–87); por. Szczygieł, s. 40, 215 n.

²⁴ Na temat tych źródeł zob. K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji II.1.1.

²⁵ J. Wiesiołowski, *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 391, jako podstawę klasyfikacji wielkościowej miast ok. 1580 r. przyjął liczbę rzemieślników i do miast dużych, liczących 90–100 lub więcej rzemieślników, na interesującym nas terytorium zaliczył (mapa nr 5): Łęczycę, Piątek, Kłodawę, Brzeziny, Sieradz, Piotrków i Wieluń. Dla porównania można dodać, że H. Samsonowicz (M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 115) podzielił miasta istniejące ok. 1500 r. na cztery kategorie wielkościowe, przy czym do kategorii pierwszej nie zaliczył żadnego miasta z województw sieradzkiego i łęczyckiego, do drugiej zaś – z sieradzkiego: Piotrków, Radomsko, Sieradz, Szadek, Uniejów, Wartę, Wieluń i Wolbórz, a z łęczyckiego Brzeziny, Inowłódz, Łęczycę i Piątek.

²⁶ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, przyp. 51, w tej edycji III.3.2.2.

²⁷ W 1616 r. w Kłodawie było 206 domów (LWWK 1616, cz. 1, s. 227).

²⁸ W 1564/1565 r. w Łęczycy były 183 place w samym mieście i 134 na przedmieściach (LWWK 1564, cz. 2, s. 131).

²⁹ W końcu XVI w. było w Piątku 180 domów, w połowie XVII w. 320 (Miasta polskie, t. 2, s. 64); S.M. Zajączkowski (*Zarys dziejów klucza piątkowskiego i tenuty zduńskiej arcybiskupa gnieźnieńskiego (do lat siedemdziesiątych XVI wieku)*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Historica, 29, 1987, s. 61) uważa, że w XVI w. Piątek liczył 900 mieszkańców bez ludzi związanych z dworem arcybiskupim.

³⁰ Ok. 1580 r. działało w Brzezinach ponad 300 rzemieślników, w znacznej części sukienników (A. Mączak, *Sukienictwo wielkopolskie w XIV–XVII wieku*, Warszawa 1955, s. 245–253); T. Nowak (*Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 63) podał, że w drugiej połowie XVI w. w Brzezinach było 441 rzemieślników, a H. Żerek-Kleszcz (tamże, s. 106), na podstawie analizy rejestracji metrykalnej, że w początkach XVII w. liczba ludności Brzezin mogła dochodzić do ok. 3800.

³¹ W 1628 r. w Sieradzu było 336 domów (LWWK 1628, cz. 2, s. 78).

³² W 1616 r. w Warcie było 260 domów (LWWK 1616, cz. 1, s. 107); por. K. Wiliński, K. Bryński, *Dzieje miasta Warty*, Warszawa 1984, s. 35.

³³ W 1620 r. w Łasku spłonęło 147 domów; Miasta polskie, t. 2, s. 52.

³⁴ W 1606 r. w Pabianicach były 163 domy; M. Baruch, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne*, s. 162 n.

³⁵ W 1616 r. w Szadku było 266 domów; LWWK 1616, cz. 1, s. 111.

³⁶ Ok. 1512 r. w Uniejowie było aż 290 domów (Ulanowski, *Visitationes*, s. 227), ale wkrótce rolę głównej rezydencji arcybiskupiej przejął Łowicz (od 1522 r. ośrodek archidiaconatu, tamże – obok Piotrkowa – miejsce odbywania synodów), co spowodowało zmirch świętości Uniejowa (J. Szymczak, *Uniejów do schyłku XVI wieku*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź–Uniejów 1995, s. 77, 95, 97 n.).

³⁷ Zob. przyp. 49.

³⁸ W 1606 r. było w Rzgowie 247 domów (J. Goldberg, *Dzieje Pabianic*, s. 7).

³⁹ W 1564/1565 r. w Tuszynie były 153 domy (LWWK 1564, cz. 2, s. 41).

⁴⁰ Zob. przyp. 51.

⁴¹ W 1628 r. w Brzeźnicy było 160 domów (LWWK 1628, cz. 2, s. 104).

⁴² W 1616 r. w Radomsku i na jego przedmieściach były 353 domy (LWWK 1616, cz. 1, s. 96).

⁴³ W 1563 r. w Wieluniu było 133 rzemieślników (P. Wielkopolska, t. 2, s. 309).

⁴⁴ W 1628 r. w Grabowie było 167 domów (LWWK 1628, cz. 2, s. 199).

⁴⁵ W 1564/1565 r. w Inowłodzu były 122 domy (LWWK 1564, cz. 2, s. 199).

⁴⁶ Ok. 1512 r. w Turku były 142 domy (Ulanowski, *Visitationes*, s. 242), ale w 1563 r. tylko 45 rzemieślników (P. Wielkopolska, t. 2, s. 309).

⁴⁷ W 1563 r. w Lutomiersku było 97 rzemieślników (P. Wielkopolska, t. 2, s. 309).

Wyróżnić trzeba Brzeziny⁴⁸, Piotrków⁴⁹, Sieradz⁵⁰ i Wolbórz⁵¹, ponieważ były to miasta największe, o liczbie mieszkańców niewątpliwie przekraczającej 2000.

Miasta, o których sądzić należy, że liczba ich mieszkańców nie przekraczała 1000, zostały oznaczone na mapie jako miasteczka.

Wśród miast większych do duchowieństwa należały: Pabianice, Piątek, Rzgów, Turek, Uniejów i Wolbórz, a do szlachty: Brzeziny, Lutomiersk i Łask. Pozostałe były miastami królewskimi.

Ustalenie wielkości osiedli wiejskich przeprowadzone zostało na podobnych założeniach metodycznych, jak przy opracowaniu tego zagadnienia dla Mazowsza i woj. sandomierskiego. Rejestry poborowe woj. sieradzkiego z drugiej połowy XVI w. nie zawierają danych dla obliczenia wskaźników określających liczbę kmieci przypadających na jeden łan. Wobec tego przyjęliśmy wskaźniki, które zastosowaliśmy dla Mazowsza i dla woj. sandomierskiego, to znaczy 11 do 13 osób na łan kmiecy zależnie od liczby i wielkości działów, stosując przy większym rozdrobieniu własnościowym większy wskaźnik⁵². Wzięliśmy pod uwagę fakt, że w dobrach królewskich i kościelnych gospodarstwa były większe niż w dobrach szlacheckich i dla tych dwóch typów własności użyliśmy (podobnie jak w poprzednich opracowaniach) wskaźnika 10 osób na 1 łan kmiecy. Jeśli chodzi o wskaźniki liczby osób na rodzinę, przyjęliśmy takie same jak dla mapy Mazowsza, to znaczy w wypadku rodzin zagrodniczych i komorniczych – 4 osoby, dla rodzin szlacheckich i rzemieślniczych – 5 osób⁵³. W przypadku wsi szlachty zagrodowej zastosowaliśmy również mnożnik taki sam jak na mapie Mazowsza (11 osób na 1 łan). Ponieważ na badanym terytorium szlachta zagrodowa występowała dość licznie, być może podstawa źródłowa pozwoliłaby na ściślejsze ustalenie mnożnika, ale – jak można przypuszczać – byłaby to weryfikacja nieznacząca, niewpływająca na wykaz osiedli liczących ponad 200 mieszkańców.

Posługując się źródłami oraz wymienionymi wskaźnikami i mnożnikami, mogliśmy – po przeprowadzeniu obliczeń – wskazać i oznaczyć na mapie następujące wsie, które prawdopodobnie liczyły ponad 200 mieszkańców:

powiat łęczycki: Błonie (s), Gaj (s), Grabowo-wieś (s), Kopy (s), Kościół (d), Krzepocino Wielkie (d), Ladorucz Wielki (d), Leszno Wielkie (s), Łęka (d), Mazowo (d), Mąkolice (d), Podgórczyce (d), Rdułtów (d), Sarnowo Wielkie (s), Słupeczka (d/s), Sobota (k), Sokołowo (s), Topola (k/s), Wiczkowice (k/s);

powiat brzeziński: Będzelin (d), Brynica (k), Gałków (d), Glinnik (k), Królowa Wola (k), Kurovice (d), Lubocheń Wielki (k), Łaznowo (d), Popielawy (d), Rokiciny (d), Rzeczyca (k), Sadykierz (k), Siernia (s), Wiskitno (d);

powiat orłowski: Bąkowo (d), Boguria (d), Borowo Wielkie (s), Dobrzelino (s), Łażniki (d), Łęki (s), PleckaDąbrowa (s), Skrzyszewo Wielkie (s), Sobocka Wieś (s), Strugienice (s), Urzecze (d), Wiskitnica (d), Zduny (d);

powiat sieradzki: Brzeźno (s), Dąbrowa Wielka (s), Goszczonów (d), Grąbków (d), Jakubice (k), Klonowa (k), Lubola (k), Męka (k), Woźniki (k), Ziemięcino (s);

powiat szadkowski: Bechcice (s), Borzewicko (s), Chocianowice (d), Rypułtowice (d), Wielenino (d);

powiat piotrkowski: Czarnocin (d), Gościmowice (d), Milejów (d), Podolin (d), Wielga Wieś (k), Wola Rakowska (d);

powiat radomszczański: Makowiska (d), Uszczanowice (k);

powiat wieluński: Dietrzychowice (d), Krzywa Rzeka (k), Łubnice (d), Sokolniki (k).

Przy niektórych miastach i osadach wiejskich znajduje się znak zamku. Podobnie jak w poprzednich opracowaniach tej serii, jako kryterium zaliczenia do tej kategorii przyjęliśmy niewątpliwą

⁴⁸ Zob. przyp. 30.

⁴⁹ H. Rutkowski (*Piotrków Trybunalski w XVI i pierwszej połowie XVII wieku jako miejsce zjazdów szlacheckich*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków 1967, s. 48) szacował, że tylko we właściwym mieście w latach 60. XVI w. mieszkało ok. 1800–2000 ludzi.

⁵⁰ Zob. przyp. 28.

⁵¹ R. Rosin (*Rosin, Wolbórz*, s. 53) szacuje, że w ciągu drugiej połowy XVI w. liczba mieszkańców Wolborza sięgała ok. 2800.

⁵² I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7; A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.2.2.

⁵³ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7.

charakter obronny obiektu, co określano w źródłach jako *castrum*, *arx* lub zamek⁵⁴. Jak przy innych kwestiach merytorycznych, utrudnieniem było ubóstwo danych źródłowych w porównaniu np. z województwem sandomierskim. Równocześnie wielką pomocą były prace L. Kajzera i J. Augustyniaka obejmujące całość interesującego nas obszaru⁵⁵. Autorzy ci wykorzystali skrupulatnie nie tylko źródła, ale przede wszystkim literaturę specjalistyczną łącznie z opracowaniami niedrukowanymi. Dzięki publikacjom wspomnianych autorów oraz pracy B. Guerquina⁵⁶ mamy pewność, że nie popełniliśmy istotniejszych błędów.

Na mapie oznaczyliśmy następujące zamki: w powiecie łęczyckim zamek królewski Łęczycza oraz szlacheckie Biesiekiery i Borysławice Zamkowe, w brzezińskim królewski Inowłódz oraz szlacheckie Brzeziny i Ujazd, w orłowskim szlachecki Oporów, w sieradzkim królewski Sieradz, w szadkowskim arcybiskupi Uniejów, w piotrkowskim królewski Piotrków, biskupi Wolbórz i szlacheckie zamki Byki i Majkowice, w radomszczańskim zamek królewski Brzeźnica, w wieluńskim królewskie Bolesławiec i Wieluń oraz szlachecki Danków i Wieruszów, w ostrzeszowskim królewskie zamki Grabów i Ostrzeszów.

Razem uwzględniliśmy 20 zamków (9 królewskich, 2 duchowne i 9 szlacheckich). Kierując się ustaleniami L. Kajzera, nie potraktowaliśmy jako zamki obiektów w Bąkowej Górze, Kępnie, Sobocie i Strykowie⁵⁷.

Tabela 1. Liczba miast w drugiej połowie XVI w.

Powiat, ziemia, województwo	Miasta			Razem
	królewskie	duchowne	szlacheckie	
Powiat: łęczycki	5	3	6	14
brzeziński	1	1	6	8
orłowski	–	–	5	5
Województwo łęczyckie	6	4	17	27
Powiat: sieradzki	3	1	5	9
szadkowski	1	2	3	6
piotrkowski	2	4	1	7
radomszczański	3	–	4	7
Ziemia sieradzka	9	7	13	29
Powiat: wieluński	3	0,5	6,5	10
ostrzeszowski	4	–	2	6
Ziemia wieluńska	7	0,5	8,5	16
Województwo sieradzkie	16	7,5	21,5	45
Razem	22	11,5	38,5	72

⁵⁴ Informacji dostarczyły: lustracje i inwentarze dóbr królewskich (o zamkach królewskich), *Liber beneficiorum* Łaskiego, inwentarze dóbr duchownych (o zamkach duchownych), MRPS i wpisy do MK (o zamkach wszystkich kategorii).

⁵⁵ L. Kajzer, *Studia na świeckim budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, Łódź 1980 (Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Archeologica 1); L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986; L. Kajzer, *Dwory obronne wieluńskiego w XIII–XVII wieku*, Łódź 1984 (Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Archeologica 6). Artykuł T. Nowaka i J. Szymczaka, *Obiekty obronne w Sieradzkim i Wieluńskim w świetle źródeł pisanych (do końca XVI w.)*, [w:] *Między Północą a Południem*, s. 81–93, dotyczy również osad, w których znajdowały się umocnienia ziemne lub drewniane określane jako fortalitium i dlatego autorzy ci wymieniają większą liczbę miejscowości niż my.

⁵⁶ Guerquin, Zamki.

⁵⁷ Pominęliśmy Kępno, ponieważ w XVI w. (a zapewne i później) było to fortalitium (Rosin, Słownik, s. 91 n.); Bąkową Górę ze względu na wątpliwości L. Kajzera do do charakteru obiektu (L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp*, s. 57–59); Sobotę, gdyż – jak stwierdził L. Kajzer, *Studia*, s. 281–287 – w pierwszej połowie XVI w. był to dwór murowany z fosą, a jedyna wzmianka źródłowa „in arce” pochodzi z 1632 r.; Stryków, który – według L. Kajzera, *Studia*, s. 287 n. – w 1505 r. nazwany został fortalitium, a w 1659 r. zamek albo dwór.

Tabela 2. Gęstość sieci miejskiej w końcu XVI w.

Powiat, ziemia, województwo	Powierzchnia w km ²	Miasto większe	Miasteczko	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
Powiat: łęczycki	2343	3	11	14	167
brzeziński	1318	2	6	8	165
orłowski	665	–	5	5	133
Województwo łęczyckie	4326	5	22	27	160
Powiat: sieradzki	2326	3	6	9	258
szadkowski	2228	5	1	6	371
piotrkowski	2117	4	3	7	302
radomszczański	2340	2	5	7	334
Ziemia sieradzka	9011	14	15	29	311
Powiat: wieluński	2443	1	9	10	244
ostrzeszowski	1071	1	5	6	179
Ziemia wieluńska	3514	2	14	16	220
Województwo sieradzkie	12 525	16	29	45	278
Razem	16 851	21	51	72	234

Tabela 3. Wsie powyżej 200 mieszkańców w drugiej połowie XVI w.

Powiat, ziemia, województwo	Liczba wsi ogółem	Liczba wsi ponad 200 mieszkańców	% ogółu wsi	Wsie ponad 200 mieszkańców				
				k	d	s	k/s	d/s
Powiat: łęczycki	575	20	3,5	5	8	5	1	1
brzeziński	161	14	8,7	6	7	1	–	–
orłowski	172	13	7,6	–	6	7	–	–
Województwo łęczyckie	908	47	5,2	11	21	13	1	1
Powiat: sieradzki	337	10	3,0	5	3	2	–	–
szadkowski	374,5	5	1,3	–	3	2	–	–
piotrkowski	282	6	2,1	1	5	–	–	–
radomszczański	220	2	0,9	1	1	–	–	–
Ziemia sieradzka	1213,5	23	1,9	7	12	4	–	–
Powiat: wieluński	146,5	4	2,7	2	2	–	–	–
ostrzeszowski	51	–	–	–	–	–	–	–
Ziemia wieluńska	197,5	4	2,0	2	2	–	–	–
Województwo sieradzkie	1411	27	1,9	9	14	4	–	–
Razem	2319	74	3,2	20	35	17	1	1
%	–	100	–	27,0	47,3	23,0	1,35	1,35

k – własność królewska, d – własność duchowna, s – własność szlachecka

1998 r.

III.3.2.6. KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

III.3.2a.6. OSADY WIEJSKIE

Wiesława Duży

Zgodnie z zasadami serii AHP, na mapie głównej oznaczono:

- wsie,
- osady młyńskie,
- osady kuźnicze,
- osady folwarczne,
- osady smolne,
- osady karczemne.

Analogicznie jak w poprzednich tomach serii AHP, w poniższych zestawieniach podajemy w nawiasie nazwę XVI-wieczną w przypadku tych miejscowości, których nazwa zmieniła się lub zniekształciła.

Osady młyńskie, które znalazły się na mapie głównej, miały własną nazwę i były zlokalizowane poza miejscowościami. Są to:

- na Kujawach:
 - w województwie brzeskim:
 - w powiecie brzeskim: Chaliński Młyn (s), Dulewski Młyn (s), Janiszewski Młyn (s), Kawka (d), Kłobski Młyn (k), Lisek (d), Luba (d), Lubrański Młyn (s), Olszak (s), Olszak (Olszowy, s), Ośła (d), Piaski (k), Poraza (d), Prusak (d), Ruda (d), Słodowo (d), Starobrzesci Młyn (Staromiejski, d), Sych (s), Wulsk (d), Zawada (d), Zochel (s);
 - w powiecie kowalskim: Bobrek (s), Diabełek (k), Maślanka (Motorąg, s), Słapa (Człapa, k);
 - w powiecie kruszwickim: Koszewski Młyn (s);
 - w powiecie przedeckim: Kołatki (s), Pasięka (s);
 - w powiecie radziejowskim: Dziadoch (s), Łysek (s), Nykiel (s), Ruda (s), Żelasko (d);
 - w województwie inowrocławskim:
 - w powiecie bydgoskim: Chelczonka (Chelczący, d), Miedzyn (Miedzna, k), Rudy (Rudny, k), Smukała (d), Wojdał (d);
 - w powiecie inowrocławskim: Chrząst (Chrząst, k), Czerniak (s), Dulinów (k), Filipia (Kukielka, k), Jarki (k), Jasień (k), Jasnowski Młyn (Jasnow, k), Kąkol (k), Kuczek (d), Kuta (Kot, d), Osikowy (s), Zieleniec (k);
 - w ziemi dobrzyńskiej:
 - w powiecie dobrzyńskim: Kuzki (d), Soszki (s), Uniechowo (s);
 - w powiecie lipnowskim: Bierzgło (d), Dulnik (Nadolny, d), Mień (s), Miszek (k), Ruda (Rudny, s), Sęk (d);
 - w powiecie rypińskim: Gniazdek (k), Kwaśno (s), Mały Zakroczy (k), Rudny (Rudne, k).

Mapa główna nie uwzględnia osad młyńskich o nieznannej, przybliżonej ani wiązanej lokalizacji. Są to:

- na Kujawach:
 - w województwie brzeskim:
 - w powiecie brzeskim: Czepliński (s), Gaska (s), Przeborowski Młyn (s), Ruda (s), Stępa (s), Tornuczka (s) – wszystkie o lokalizacji nieznannej; Swarowski Młyn (s), Świech (d), Wilcze Gardło (k), Zawada (s) – o lokalizacji przybliżonej; Wierzbowy (s) o lokalizacji wiązanej ze wsią Dębice (s);

- w powiecie kowalskim: Grodzeń (s) i Zygmunt (s) o lokalizacji nieznanej; Piątczyna (k) o lokalizacji związanej z miastem Kowal (k);
- w powiecie kruszwickim: Kłopot (s) i Ołdrzenica (s) o lokalizacji nieznanej oraz Trzcionka (Trzcioneek, s) o lokalizacji przybliżonej;
- w powiecie przedeckim: Bardy (d), Kruszewski (s), Nadolny (s) – wszystkie o lokalizacji nieznanej;
- w powiecie radziejowskim: Chrzan (s), Jęczmion (Jęczmień, s), Kaczka (s), Kozubek (s) – wszystkie o lokalizacji nieznanej – oraz Pogorzały (s) i Ruda (s) – oba o lokalizacji przybliżonej;
- w województwie inowrocławskim:
 - w powiecie bydgoskim: Koska (k) i Nowy (s) o lokalizacji nieznanej;
 - w powiecie inowrocławskim: Wilczak (d) o lokalizacji przybliżonej; Olender (d) o lokalizacji związanej ze wsią Otłoczyn (d); Podgórski Młyn (k) o lokalizacji związanej z miastem Podgórz (dziś część miasta Toruń); Rwąca (k) o lokalizacji związanej z osadą młyńską Dybowo/Cierpice (Chrzast/Chrzęst, k); Wilunt (k) o lokalizacji związanej ze wsią Stawki (Staw, k), która współcześnie stanowi część miasta Torunia.
- w ziemi dobrzyńskiej:
 - w powiecie dobrzyńskim: Zazdrość (s) o lokalizacji związanej ze wsią Szpetal Dolny (ds);
 - w powiecie lipnowskim: Czajka (Czayka, d) o lokalizacji nieznanej (prawdopodobnie w pobliżu wsi Ciechocin, d); Rudawa (s) o lokalizacji nieznanej (zlokalizowany prawdopodobnie koło późniejszej miejscowości Wąkolek, ale brak potwierdzenia w materiale kartograficznym).

Osady kuźnicze, które znalazły się na mapie, spełniały te same kryteria, co miejscowości dwóch wymienionych wyżej typów: miały nazwę własną i były wyodrębnione przestrzennie. Są to następujące miejscowości na Kujawach: Ruda Otorowska (k) w powiecie bydgoskim, Ruda (k) i Ruda (s) w powiecie kowalskim. Na ziemi dobrzyńskiej jest to Ruda (d) w powiecie rypińskim. Podkreślenia wymaga wielkość jednej z nich: Ruda (k) należąca do starostwa przedeckiego w powiecie kowalskim liczyła prawdopodobnie nawet do 100 mieszkańców. Osady młyńskie oraz osady kuźnicze oznaczono na mapie tą samą sygnaturą. Uzasadnieniem dla takiego oznaczenia jest fakt, że młyny zbożowe i kuźnice (zakłady hutnictwa żelaznego) wykorzystywały energię wodną, zatem ich położenie było tak samo zależne od warunków w terenie i tworzyło ten sam typ osadnictwa¹.

Kolejnym typem miejscowości wyróżnionym na mapie głównej są osady folwarczne, cechujące się posiadaniem nazwy własnej i lokalizacją poza granicami miejscowości. Są to:

- na Kujawach:
 - w województwie brzeskim:
 - w powiecie brzeskim: Chromowola (s), Falborek (k), Głuszynek (s), Gołębin (k), Janiszewko (s), Kalinowiec (k), Kopanina (s), Krukowo (k), Kucierz (d), Łopatki (d), Stawiec (s), Turowo (s), Wola Zagajkowa (s), Zduny (s), Zgłowiączka (d);
 - w powiecie kowalskim: Dąbrowka (s), Dziardonice (d), Grodztwo (Grodzkie, k), Kaliska (s), Rzegocin (s), Stępka (s);
 - w powiecie kruszwickim: Janikowo (s), Probstwo (d);
 - w powiecie przedeckim: Arkuszewo (k), Nowa Wieś Wielka (k), Ślázewo (k), Święta Katarzyna (k), Uklejnicza (s), Wolka Komorowska (s), Żórawice (s);
 - w powiecie radziejowskim: Brylewo (s), Pruchnowo (k), Świątniki (s), Świesz (s), Zakrzewek (s);
 - w województwie inowrocławskim:
 - w powiecie bydgoskim: Borówno (s), Byszewo (d), Krężoły (s), Kusowo (s), Miedzyn (Miedzna, s), Nowy Dwór (dm), Osowiec (Osowice, s), Stary Dwór (d), Trzebień (s), Trzęsacz (d), Wudzynek (Wodziniek, d), Żółwin (s), Żurczyn (s);

¹ Por. Z. Guldon, *Dzieje hutnictwa żelaznego na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do XVI wieku*, ZK, t. 4, 1974, s. 31–45, który wymienia też inne osady kuźnicze, zwracając uwagę, że od XVI w. często stawały się one osadami młyńskimi. Miejscowości te są rejestrowane na mapie głównej właśnie jako osady młyńskie. Trudności z identyfikacją osad kuźniczych w ziemi dobrzyńskiej na przykładzie miejscowości Zakroczek (Mały Zakrocze, k) przedstawiła A. Andrzejewska, *Przyczynki do dziejów hutnictwa żelaznego na ziemi dobrzyńskiej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, t. 24, 2004, s. 157–165; T. Związek, *Człowiek i środowisko we wzajemnych relacjach. Powiat kaliski od schyłku XV w. do około 1600 r.*, Warszawa 2020, mps rozprawy doktorskiej przyg. w IH PAN pod kier. M. Słonia.

- w powiecie inowrocławskim: Balin (Balino, s), Ciechocinek (Ciechocino, s), Dalkowo (d), Gnojno (s), Kopanie (s), Niemojewo (s), Osiek Wielki (Osiek, k), Ossówka (s), Podgaj (s), Popowiczki (Popowice, d), Raciążek Wola (Wola, m), Sławęcín (Sławęcino, s), Sławęcinek (Sławęcinko, k), Truszczyzna (d), Zamysłowo (Zamyślino, s);
- w ziemi dobrzyńskiej:
 - w powiecie dobrzyńskim: Strachoninek (k);
 - w powiecie lipnowskim: Ostrowitko (s).

Warto zwrócić uwagę na dwie osady folwarczne w powiecie bydgoskim wyróżniające się wielkością wśród osad tego typu: Osowiec (Osowice) i Trzebień mogło zamieszkiwać nawet do 100 mieszkańców. Osady folwarczne wyróżniono na mapie głównej osobną sygnaturą.

Podobnie jak w przypadku osad młyńskich, osady folwarczne o lokalizacji nieznannej, przybliżonej i wiązanej nie znalazły się na mapie głównej. Są to:

- na Kujawach:
 - w województwie brzeskim:
 - w powiecie brzeskim: Ciemięga (d), Popowiczki (d), Zagurówko (Zagarówko, s), Załuskowo (s) – wszystkie cztery o lokalizacji przybliżonej; Dąbrowa (s) o lokalizacji wiązanej ze wsią Toporzyszczewo (s), Kaniewko (d) o lokalizacji wiązanej ze wsią Kaniewo (s), Starczewo (Starczewa, k) o lokalizacji wiązanej ze wsią Kąkowa Wola (k), Zaduśniki (s) o lokalizacji wiązanej ze wsią Borzymie (s);
 - w powiecie kruszwickim: Gościejewo (k) o lokalizacji nieznannej; Poświętne (s) o lokalizacji przybliżonej;
 - w powiecie radziejowskim: Maszonki (d) o lokalizacji wiązanej ze wsią Rusinowo (s), Posikowo (s) o lokalizacji wiązanej ze wsią Pścínno (s);
 - w województwie inowrocławskim:
 - w powiecie inowrocławskim: Podgaj (s), Ściborze Małe (s), Wilkowo (d) – wszystkie trzy o lokalizacji nieznannej; Kielczew (s) o lokalizacji przybliżonej; Balinek (Balinko, s) o lokalizacji wiązanej ze wsią Balin (s);
 - w ziemi dobrzyńskiej:
 - w powiecie rypińskim: Mantyki (s) o lokalizacji wiązanej ze wsią Dzierzno (s).

Warto w tym miejscu jeszcze raz wspomnieć o osadzie folwarcznej Ciemięga (d), która przez znaczną część drugiej połowy XVI w. była osadą młyńską. Można identyfikować ją z młynem Kokoszka wymienionym w rejestrach poborowych z lat 50. XVI w., znanym też jako młyn Lasek. Spłonął przed 1594 i do 1607 r. Ciemięga występuje w źródłach jako niezagospodarowany folwark².

W ostatnich latach XVI w. nadwiślańskie tereny północnych Kujaw zostały objęte osadnictwem olęderskim. Rozwijało się ono w Dolinie Dolnej Wisły już od pierwszej połowy stulecia za sprawą migrantów z Niderlandów, którzy na mocy kontraktów zawieranych z właścicielami dóbr ziemskich otrzymywali prawo długoletniej dzierżawy zasiedlanych gruntów (emfiteuza) oraz korzystne uprawnienia osobiste i rzeczowe (tzw. prawo olęderskie)³. W świetle zachowanych informacji źródłowych najstarszą wsią olęderską na kujawskim brzegu Wisły było Przyłubie (Przyłubie Nowe, s). Właściciel wsi, szlachcic Maciej Przyłubski, osadził w niej olędrów na podstawie kontraktu zawartego z grupą osadników w styczniu 1594 r.⁴ Dwa lata później zgodę na wydzierżawienie olędom wsi Łęgnowo (Łęg, k), położonej między Bydgoszczą a Solcem Kujawskim, otrzymał starosta bydgoski Jan Kościelecki⁵. Trzecią najstarszą wsią olęderską na analizowanym obszarze była Wielka Nieszawka (k), położona na terenie starostwa dybowskiego. W jej skolonizowaniu wzięli udział olędrzy z Przyłubia, którzy na początku 1600 r. otrzymali kontrakt na dzierżawę położonych w niej gruntów od starosty Wojciecha Padniewskiego⁶. We wszystkich omówionych przypadkach osadnicy olęderscy osiedlani byli na

² M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 100–101; Inw. XVII, s. 86.

³ Z. Chodyła, *Zarys dziejów osadnictwa olęderskiego w Polsce*, [w:] *Olędry. Przestrzenie obok nas*, Poznań 2006, s. 32–34.

⁴ Z. Guldon, R. Kabaciński, *Przywileje lokacyjne Przyłubia z lat 1359–1594*, [w:] *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński i in., Warszawa–Poznań 1974, s. 23–27.

⁵ Ph. Rudolf, *Z historii Solca Kujawskiego i okolicznych wsi*, tłum. A. Domanowski, Solec Kujawski 2003, s. 41–43.

⁶ MK 145, k. 264–270; o miejscowościach tych, jak również o Małej Nieszawce (k), w której również notowano osadnictwo olęderskie; zob. M. Słomski, *Przynależność własnościowa osiedli* w tomie AHP Kujawy, w tej edycji III.3.3.6.

terenie już istniejących wsi o średniowiecznej metryce, co zapewne wiązało się ze zmianami ich układu przestrzennego oraz przesiedleniami zamieszkującej je wcześniej ludności⁷. Osadnictwo olęderskie na Kujawach rozwijało się intensywnie również w kolejnych latach, aż do końca XVIII w. Na mapie głównej miejscowości te oznaczono sygnaturą oznaczającą wieś.

W ten sam sposób na mapie oznaczono osadę smolną Dębowa Góra (d) w powiecie bydgoskim – jedyną tego typu, którą udało się zidentyfikować. Zebrany materiał źródłowy pozwolił też wyodrębnić jedną osadę karczemną zlokalizowaną na Kujawach. Chodzi o Dunaj (s) w powiecie brzeskim, który wyróżniał się nie tylko typem, lecz również wielkością – według przeprowadzonych szacunków w drugiej połowie XVI w. mogło tam mieszkać nawet do 100 osób. Zgodnie z zasadami serii osad karczemnych nie umieszczamy na mapie głównej. Dunaj oznaczono na mapie prezentującej drogi i karczmy.

Wzorem poprzednich tomów serii AHP na mapie głównej wyróżniono wsie duże (liczące prawdopodobnie powyżej 200 mieszkańców) i małe. Tak samo jak w poprzednich tomach do oszacowania wielkości wsi posłużyły dane zaczerpnięte z rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. Zgodnie z zasadami przyjętymi do tej pory, dane z rejestrów przeliczono na liczbę mieszkańców za pomocą odpowiednich mnożników. Zastosowano je przede wszystkim dla poszczególnych kategorii ludności: zagrodników wszystkich kategorii, czyli z ziemią, bez ziemi, z domem i niesprecyzowanych (mnożnik 5), rzemieślników, ratajów, rybaków, pasterzy, komorników z dobytkiem (mnożnik 4), komorników niesprecyzowanych (mnożnik 3), komorników bez dobytku oraz czeladników (2), ludzi luźnych i komornic (1). Z kolei dla młynów, karczem i wiatraków zastosowano mnożnik 6. Mnożniki te pozwalają szacować liczbę osób w gospodarstwie domowym każdego wymienionego w rejestrze. W szacunkach tych uwzględniono również mnożnik dla liczby łąnów w danej miejscowości. Zgodnie z ustaleniami z poprzednich tomów serii, zastosowano mnożnik 11 osób na łąn. Tę samą wartość mnożnika zastosowano do łąnów kmiecych, sołtysich oraz uprawianych przez szlachtę bezkmiącą⁸. Dla łąnów pustych zastosowano mnożnik 1 za łąn. Szczegółową analizę możliwości wykorzystania takich przeliczników przedstawiono w literaturze przedmiotu⁹.

Należy przy tym podkreślić, że podane informacje mają charakter szacunkowy oraz są pewnym modelem, uśrednionym w skali poszczególnych województw i ziem. Z uwagi na zróżnicowaną podstawę źródłową należy również z dużą ostrożnością prowadzić porównania między poszczególnymi województwami kujawskimi i powiatami ziemi dobrzyńskiej. Na tę podstawę źródłową składają się przede wszystkim rejestry poborowe z całej drugiej połowy XVI w. dla województwa brzeskiego i inowrocławskiego oraz rejestry poborowe z lat 60. XVI w. dla ziemi dobrzyńskiej¹⁰. Rejestry z powiatów kujawskich są liczniejsze, prowadzone według podobnego schematu (co oznacza, że rejestrowano w nim liczbę łąnów, od których płacono podatek) i dające przez to bogatszy materiał do analizy. W przypadku ziemi dobrzyńskiej dysponujemy tylko trzema rejestrami poborowymi z drugiej połowy XVI w., co powoduje dodatkową nierównomierność. Najpóźniejszy z nich – z 1573 r. – nie podaje jednak informacji o wielu miejscowościach znanych z wcześniejszych rejestrów i późniejszych źródeł. Sprawę komplikuje również schemat rejestracji wybranych kategorii podatkowych, odmienny od dwóch pozostałych rejestrów: w wykazie z 1573 r. nie uwzględniono działów własnościowych w poszczególnych wsiach. Z kolei najwcześniejszy rejestr z 1564 r. ma strukturę odmienną od dwóch pozostałych rejestrów dobrzyńskich i rejestrów z obszaru Kujaw w części dotyczącej podatku od łąnów. W rejestrze z 1564 r. podano bowiem listę kmieci oraz sumę podatku zapłaconego z danej wsi (lub jej działu) oraz stawkę podatku za 1 łąn, jednak bez wskazania liczby łąnów w danej wsi (lub jej części). Również stawka podatku pobieranego w 1564 r. za łąny kmieci nie odpowiada zapisom z uniwersału poborowego, w którym ogłaszano 20 gr za łąn¹¹. Według omawianego rejestru podatek płacony od 1 łąnu kmiecego wynosił zaś 16 gr i 2 solidy. W tej sytuacji mamy do czynienia z rejestrzem, w którym odnotowano przede wszystkim kmieci osiadłych (dzięki czemu dysponujemy imiennymi listami poddanych), nie zaś

⁷ M. Targowski, *Olendrzy z Wielkiej Nieszawki i okolic. Studium z dziejów osadnictwa olenderskiego w starostwie dybrowskim w XVII–XVIII w.*, Toruń 2020, s. 22, 28–29.

⁸ Por. M. Gochna, *Charakter i wielkość osiedli. Osady wiejskie*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2a.4.

⁹ Zob. K. Boroda, P. Guzowski, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia terenów wiejskich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 53–75.

¹⁰ Szczegółowe informacje na temat poszczególnych rejestrów zob. A. Borek, *Źródła pisane* w tomie AHP KUjawy, w tej edycji II.1.6.

¹¹ VC, t. 1, s. 147.

liczbę łąnów w danej wsi. Taki zapis utrudnia zastosowanie przelicznika dla łąnów, przyjętego na całym badanym obszarze. Przeprowadzone analizy wskazują, że można utożsamiać liczbę kmieci wymienionych w rejestrze z liczbą łąnów w danej wsi (lub jej dziale). Wskazują na to przeliczenia sumy podatku ze wsi na podstawie stawki podatku i liczby kmieci oraz porównanie liczby łąnów z 1564 r. z danymi o rok późniejszymi, pochodzącymi z rejestru z 1565 r. Wstępne wyniki badań wskazują, że różnice areału wykazane w rejestrach z 1564 i 1565 r. występują głównie w tych przypadkach, w których odnotowano łąny opuszczone lub spalone, które nie podlegały opodatkowaniu. Dostępne dane mogą sugerować częste występowanie gospodarstw jedno- lub półłanowych w ziemi dobrzyńskiej, lecz są to bardzo wstępne obserwacje, wymagające dalszych badań, a przede wszystkim analiz porównawczych przeprowadzonych na większej próbie rejestrów, w których zastosowano podobny schemat rejestracji podatku (na podstawie liczby kmieci, nie zaś liczby łąnów). W tej sytuacji, w przypadku miejscowości z obszaru ziemi dobrzyńskiej wielkość szacowano przede wszystkim na podstawie danych z rejestru poborowego z 1565 r., uzupełniając dane informacjami z rejestru z 1564 r. i tylko wyjątkowo zapisami z rejestru z 1573 r.

Uwzględniając powyższe zastrzeżenia i warunki, na mapie głównej znalazły się następujące wsie liczące powyżej 200 mieszkańców:

- na Kujawach:
 - w województwie brzeskim:
 - w powiecie brzeskim: Bądkowo (d), Brzezie (s), Choceń (s), Czamanin (s), Gęsin (s), Grabie (s), Jaranowo (s), Kłobia (k), Koneck (s), Kościelna Wieś (s), Kruszyn (k), Łowiczek (s), Opoki (d), Paniewo (s), Przybranowo (s), Przypust (m), Redecz Wielki (s), Śmiłowice (k), Smogorzewo (d), Sokołowo (kd), Święte (s), Ujma Wielka (d), Wieniec (d);
 - w powiecie kowalskim: Białotarsk (Białotarczek, d), Duninów (k), Grabkowo (d), Kłótno (d), Kurowo (d), Pierowa Wola (s);
 - w powiecie kruszwickim: Młyny (d), Stodoły (d);
 - w powiecie przedeckim: Dziwie (k), Kubłowo (k), Rybno (k), Wierzbie (s), Zakrzewo (d);
 - w powiecie radziejowskim: Bronisław (d), Chełmce (d), Dobrze (s), Latkowo (s), Sadlno (s), Stary Radziejów (k), Szóstka (d), Wąsewo (s), Wola Wapowska (d);
 - w województwie inowrocławskim:
 - w powiecie bydgoskim: Będzito (s), Dobrcz (Dóbrcz, d), Gądecz (s), Gogolin (Gogolina Wielka, s), Gościeradz (d), Nieciszewo (s), Osielsko (d), Sienno (s), Ślesin (Ślesino, s), Strzelce (s), Trzeciewiec (Cietrzewiec, d), Więżowno (d), Wtelno (d), Żołędowo (s);
 - w powiecie inowrocławskim: Broniewo (k), Dulsko (Dolsko, k), Łojewo (d), Markowice (s), Markowo (s), Murzynno (Murzyno, k), Niszczewice (Miszczewice, k), Orłowo (k), Ośno Dolne (Ośno, s), Ostrowąs (d), Parchanie (Parkanie, d), Przybysław (d), Rojewo (s), Rząd-kwin (Rzotkwino, d), Sędzin (Sędzino, d), Sławsko Wielkie (d), Szadłowice (Szawłowice, d), Tuczno (k), Wielowieś (Wielawieś, s), Wierzbiczany (s);
 - w ziemi dobrzyńskiej:
 - w powiecie dobrzyńskim: Bogucin (s), Chalin (s), Chełmica Mała (s), Chełmice (s), Glewo (s), Głowina (s), Grochowalsk (s), Jasień (s), Lanie Wielkie (k), Michałkowo (s), Mokówko (d), Mysliborzyce (s), Nasięgniewo (s), Nowa Wieś (s), Oleszno (s), Szpetel Górny (s), Tłuchowo (s), Uniejewo (s), Więclawice (s), Wielgie (s), Witkowo (s), Zaduszniki (s);
 - w powiecie lipnowskim: Biskupin (d), Ciechocin (d), Czarne (s), Czerniakowo (d), Czerniakówko (k), Głodowo (s), Jankowo (k), Karnków (s), Kijaszkowo (s), Kłokock (s), Liciszewy (s), Lubin (s), Łachocin (s), Łążyn (s), Maliszewy (d), Małszyce (d), Młyniec (s), Moszczonno (s), Oborowo (s), Osiek (s), Osówka (s), Radomice (k), Rudaw (d), Silno (k), Sitno (d), Steklin (s), Steklinek (s), Sudrągi (s), Sumin (s), Świętosław (s), Węgiersk (d), Wielgie (s), Wola (s), Zębowiec (s), Zębowo (s), Złotopole (s);
 - w powiecie rypińskim: Długie (s), Dobrze (s), Dylewo (s), Giżynek (s), Godziszewy (s), Gulbiny (s), Janowo (d), Kłóšno (s), Kotowy (s), Kretki Wielkie (s), Księża (s), Linne (s), Łukomie (s), Miesiączkowo (d), Nadróż (s), Nowa Wieś (s), Piórkowo (s), Półwiesk (s), Pręciki (s), Radomin (s), Radziki Małe (s), Rętfiny (Rentyfin, s), Rokitnica (s), Sadłowo (s), Sokołowo (s), Starorypin (ks), Świedziebnia (s), Trąbin (d), Ugoszcz (s), Wąpieliska (s), Wojnowo (s), Zasady (s), Zduniec (Sznancz, s), Żałe (s).

W wykazie tym zwraca uwagę znaczna liczba dużych wsi z ziemi dobrzyńskiej, znacznie wykraczająca ponad średnią z całego analizowanego obszaru (por. tab. 1), co może wynikać ze specyficznej podstawy źródłowej, opisanej wyżej. Dla pełnego obrazu sytuacji należy zwrócić uwagę na znaczne rozdrobnienie własnościowe wsi szlacheckich na tym obszarze, o czym szerzej w rozdziale *Przynależność własnościowa osiedli* w tym tomie.

Z kolei największe wsie (mieszczące się prawdopodobnie w przedziale powyżej 500 i do 1000 mieszkańców) w drugiej połowie XVI w. z obszaru Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, które znalazły się na mapie głównej, to:

- na Kujawach:
 - w województwie brzeskim:
 - w powiecie brzeskim: Guźlin (m), Lubanie (d);
 - w powiecie kowalskim: Rakutowo (k);
 - w województwie inowrocławskim:
 - w powiecie inowrocławskim: Jaksice (k);
 - w ziemi dobrzyńskiej:
 - w powiecie lipnowskim: Dobrzejewice (d), Działyń (s), Grodzień (s), Kikół (ks), Mazowsze (s);
 - w powiecie rypińskim: Dulsk (s), Osiek (s), Płonno (s).

Tabela 1. Udział wsi dużych w ogólnej liczbie wsi na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Liczba wszystkich miejscowości	Liczba osad wiejskich	Liczba wsi dużych (powyżej 200 mieszkańców)	Udział wsi dużych w ogólnej liczbie wsi (w %)
brzeski	268	265	25	9,4
kowalski*	79,5	77,5	7	8,9
kruszwicki*	59,5	55,5	2	3,6
przedecki	122	119	5	4,2
radziejowski	150	147	9	6,1
woj. brzeskie	679	664	48	7,2
bydgoski	115	111	14	12,6
inowrocławski*	228,5	222,5	21	9,5
woj. inowrocławskie	343,5	332,5	35	10,5
Kujawy	1022,5	997,5	83	8,3
dobrzyński	109	108	22	20,4
lipnowski	146	142	41	29,1
rypiński	133	131	37	28,7
ziemia dobrzyńska	388	381	100	26,5
Razem	1410,5	1378,5	183	13,3

* W przypadku 2 miejscowości stwierdzono podwójną przynależność administracyjną. Są to wsie: Łąkie (d) – zlokalizowane częściowo w woj. inowrocławskim (pow. inowrocławski), a częściowo w woj. brzeskim (pow. kruszwicki) oraz Górki (s) w parafii Białotarsk (Białotarczek), zlokalizowane częściowo w woj. rawskim (pow. gostyniński), częściowo w woj. brzeskim (pow. kowalski). Aby nie zawyżać bezwzględnej liczby miejscowości, w powyższym zestawieniu w poszczególnych jednostkach administracyjnych uwzględniono po połowie z obu miejscowości.

2021 r.

III.3.2b.6. MIASTA I MIASTECZKA NA KUJAWACH I W ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Patrycja Szewdo-Kielczewska

Zgodnie z zasadami przyjętymi w serii AHP, w niniejszym tomie na mapach szczegółowych została oznaczona sieć miejska na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. Tradycyjne, podstawowe kryterium pozwalające na wyodrębnienie miast spośród pozostałych typów osiedli stanowił ich status prawno-ustrojowy, poświadczony przez przywilej lokacyjny (jeśli jest znany) oraz źródłowe określenia charakteru miejscowości (*civitas, oppidum, miasto, miasteczko* itd.). Decydujące znaczenie miały również informacje na temat uiszczania przez mieszkańców opłaty szosu. Na tej podstawie określiliśmy miejscowości, które były uznawane za miasta, uwzględniając ich rolę w administracji państwowej i kościelnej. Poszczególne ośrodki zostały opracowane pod względem ich własności i wielkości. W poczet liczby miast nie zostały natomiast zaliczone te miejscowości, które mimo poświadczonej źródłowo lokacji na prawie niemieckim nie uzyskały statusu miasta bądź status ten z czasem zanikł.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu podstawowe informacje na temat miast znajdujących się na terytorium Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, chronologii procesu lokacji, charakteru własności oraz szacunkowej wielkości zostały przedstawione przede wszystkim w studiach Zenona Guldon¹. Tematem częściowo zajmowali się również Henryk Samsonowicz², Maria Bogucka³, Ryszard Kabaciński⁴, Ryszard Szczygieł⁵, Dariusz Karczewski⁶, Joanna Karczewska⁷, Daniela Szymańska⁸ oraz – w najnowszej pracy dotyczącej tego zagadnienia – Adam Kosecki⁹. Do dyspozycji badaczy pozostają także liczne opracowania monograficzne poszczególnych ośrodków, w których autorzy poruszali przedstawione wyżej zagadnienia. W dalszym ciągu brakuje jednak kompleksowych studiów nad siecią miast kujawskich i ich klasyfikacją.

Według dotychczasowych ustaleń w okresie od XIII do końca XVI w. na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej miało miejsce 41 inicjatyw lokacyjnych¹⁰. Proces ten najintensywniej przebiegał w XIV

¹ Guldon, Zaludnienie, s. 51–74; Z. Guldon, *Zaludnienie Bydgoszczy w XVI–XVIII wieku*, PKHBTN, t. 2, 1964, s. 99–126; Guldon, Kujawy; Guldon, Lokacje, s. 19–46.

² H. Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 86, 1979, nr 4, s. 917–931; tenże, *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 343–344; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 87, 116 n.

³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 353 n.; 393 n.

⁴ R. Kabaciński, *Geneza i rozwój miast kujawskich do końca XIV w.*, Toruń 1970, mps rozprawy doktorskiej, Biblioteka UMK w Toruniu.

⁵ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.

⁶ D. Karczewski, *Urbanizacja regionu nadgoplańskiego do połowy XVI w.*, „Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego”, t. 1, 2011, s. 25–30.

⁷ J. Karczewska, *Własność szlachecka na pograniczu wielkopolsko-kujawskim w pierwszej połowie XV wieku*, Kraków 2010.

⁸ D. Szymańska, *Przemiany miejskiej sieci osadniczej województwa bydgoskiego, toruńskiego i wrocławskiego ze szczególnym uwzględnieniem miast małych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Geografia”, t. 24, 1993, s. 181–199.

⁹ Kosecki, Miasta.

¹⁰ Guldon, Lokacje, s. 31–33; por. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 87; Kosecki, Miasta, s. 153–158; R. Szczygieł, *Lokacje miast*, s. 33.

i XV w. (70% podjętych lokacji), w kilku przypadkach zakończył się jednak niepowodzeniem. W literaturze przedmiotu brakuje zgodności co do liczby miast funkcjonujących na tym obszarze pod koniec XV i w XVI w. Zestawienia zaprezentowane w studiach Samsonowicza¹¹, Koseckiego¹², Guldonga¹³ i Szczygła¹⁴ różnią się pod tym względem. Dotychczasowe stanowisko badaczy w tej kwestii zestawia poniższa tabela.

Tabela 1. Liczba miast na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej – stan badań

Województwo	XV w.		XVI w.	
	Samsonowicz	Kosecki	Guldon	Szczygieł
brzeskie	10	15	14	15
inowrocławskie	12	11	9	11
ziemia dobrzyńska	6	–	7	7
Razem	28	26	30	33

Do drugiej połowy XVI w. status miasta utracił Kościelec. Ośrodek lokowano w 1443 r., w 1489 r. został określony terminem *oppidum*¹⁵, jeszcze w 1512 r. właściciele uzyskali od Zygmunta Starego konfirmację przywileju lokacyjnego¹⁶. Można przypuszczać, że ostatnie przedsięwzięcie stanowiło próbę pobudzenia rozwoju gospodarczego ośrodka, który nie rozwinął się w sposób oczekiwany bądź z czasem podupadł¹⁷. W rejestrach poborowych z 1536 i 1541 r. Kościelec pojawia się wśród miast powiatu inowrocławskiego, nie zapłacił jednak poboru ani czopowego, rozliczał się z podatku z 2 łanów¹⁸. Do lat 50. XVI w. ośrodek występuje niekiedy jako miasto, taką informację podaje jeszcze rejestr z 1552 r., wzmianka dotyczy jednak pustego wpisu, miejscowość nie pojawia się zaś w wykazie czopowego¹⁹. W kolejnych latach konsekwentnie brakuje przesłanek świadczących o miejskości tego ośrodka, nie ma informacji na temat opłaty szosu, głównie natomiast mowa jest o należnościach z łanów kmiecych²⁰. Mianem miasta określają natomiast Kościelec wizytacje z lat 1577²¹, 1578²² i 1596²³, choć pojawiająca się w ostatnim z wymienionych źródeł formuła *villa vel oppidum* wskazuje na wątpliwości w kwestii statusu tego ośrodka. W rejestrach pogłównego z lat 1673²⁴ i 1674²⁵ miejscowość odnotowana została

¹¹ H. Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast*, s. 925–926: ziemia dobrzyńska: Bobrowniki, Dobrzyń, Górno [sic!], Lipno, Rypin, Skępe; woj. brzeskie: Brześć, Chodecz, Izbica, Kowal, Lubiń [sic!], Nieszawa, Przedecz, Radziejów, Smulsko [sic!], Włocławek; woj. inowrocławskie: Bydgoszcz, Fordon, Gniewków, Inowrocław, Koronowo, Kruszwica, Łabiszyn, Pakość, Raciążek, Solec, Służewo, Strzelno. Obecny w zestawieniu Łabiszyn, leżący na granicy woj. inowrocławskiego i kaliskiego, w drugiej połowie XVI w. administracyjnie przynależał do Wielkopolski. W wykazie pominięto natomiast Gębice, Sompolno, Kościelec i Noć; por. Guldon, *Lokacje*, s. 26–30; Kosecki, *Miasta*, s. 153–157.

¹² Kosecki, *Miasta*, s. 152. Badacz charakteryzuje liczbę miast w końcu XV w. Publikacja nie uwzględnia lokacji miejskich realizowanych na ziemi dobrzyńskiej.

¹³ Guldon, *Lokacje*, s. 33. Wśród osad, które posiadały przejściowo status miasta w XV w., badacz wymienia także Przepust. Ze względu na uzyskany w 1611 r. przywilej prawa magdeburskiego nie uwzględnia w zestawieniu Podgórze.

¹⁴ R. Szczygieł, *Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia, właściciele, pełnione funkcje*, RDSG, t. 77 (specjalny), 2016, s. 30.

¹⁵ Lustracja 1489, s. 154.

¹⁶ MK 25, k. 210; MRPS IV/1, nr 1683: W nagłówku Kościelec określony został jako wieś: „Innovatio et confirmatio litterarum super villam Coszcielec”. Prośba o potwierdzenie, przedłożona przez Stanisława Kościeleckiego, umotywowana była z kolei przedawnieniem i zniszczeniem poprzedniego dokumentu: „Supplicat humiliter nostre Maiestati ut eidem privilegium tenor[is] infrascripti vetustatis rubigine et timearum corrosione pene iam consumptum de gratia et munificentia nostr[is] Regiis innovare, approbare, ratificare, confirmare dignemur”.

¹⁷ Por. Guldon, *Lokacje*, s. 32; Kosecki, *Miasta*, s. 151–152.

¹⁸ ASK I 50, k. 503–503v, 874–874v. Brak określenia charakteru ośrodka w *Liber retaxationum* z 1527 r.; zob. MHDW 11, s. 63.

¹⁹ ASK I 50, k. 556v, 557v.

²⁰ Tamże, k. 583; 623v, 660v, 696, 717, 780, 784v, 801, 838.

²¹ MHDW 1, s. 17: „Kościelec oppidum Magnifici D. Joannis Koszcielecki Capitanei Bithgostiensis”; s. 124 n.

²² MHDW 17, s. 17: „oppidum Kościelec”.

²³ AAG, sygn. E44, k. 22 r.: „villa vel oppidum”.

²⁴ ASK I 73, k. 2r, 8v.

²⁵ Tamże, k. 16r, 22v.

wśród wsi, podobnie jak w rejestrze podymnego z 1662 r.²⁶ Biorąc pod uwagę powyższe przesłanki, na mapie głównej Kościelec nie został oznaczony jako miasto.

Dość niejasno prezentuje się status Noci, lokowanej przed 1489 r. W rejestrze poborowym z 1557 r. miejscowość została określona jako *oppidum*²⁷. To samo określenie, jak i *oppidulum* występuje także w *Liber retaxationum* z 1527 r.²⁸ i wizytacjach z lat 1527, 1584²⁹ i 1598³⁰. W lustracji z 1564–1565 Noć została opisana jako miasteczko w powiecie radziejowskim, będące w połowie własnością królewską, a w połowie w posiadaniu Krzysztofa Sokołowskiego, starosty rogozieńskiego³¹. Sformułowanie to pojawia się także w późniejszych lustracjach. Miejscowość, znajdująca się wówczas w dzierżawie, została jednak po raz pierwszy odwiedzona przez urzędników królewskich dopiero w XVIII w.³² Krótka wzmianka o uiszczeniu opłaty z tytułu czopowego, gdzie miejscowość została umieszczona w wykazie miast, znajduje się w rejestrze z 1564 r.³³ W sumariuszu z 1564 r. wśród miast zapisano pobór 30 fl. 12 gr czopowego³⁴. Podobnie w 1565 r. uiszczono 28 fl. 24 gr³⁵. Noć nie pojawia się wprawdzie w sumariuszu z 1569 r., nie została jednocześnie wymieniona wśród wsi województwa brzeskiego³⁶. W rejestrze retent z 1571 r. ośrodek został natomiast wymieniony wśród miast, które zapłaciły czopowe³⁷. W rejestrach poborowych z lat 70. i 80. XVI w. miejscowość nie występuje już jako miasto, w żadnym nie odnotowano również informacji na temat opłaty szosu i czopowego, brak także przesłanek świadczących o udzieleniu Noci w tym czasie libertacji podatkowej. Irena Gieysztorowa zwracała jednak uwagę na fakt, że na Mazowszu miasteczka, które nie płaciły szosu z powodu ubóstwa, umieszczano zazwyczaj w układzie parafialnym³⁸. Osada nie pojawia się wśród miast wymienionych w rejestrze podymnego z 1634 r.³⁹ W rejestrach podymnego z 1662 r.⁴⁰ i pogłównego z lat 1673⁴¹ i 1674⁴² konsekwentnie wymieniana jest wśród wsi. Zdaniem Zenona Guldon, mimo wzmianek źródłowych przemawiających na korzyść miejskości tego ośrodka, w drugiej połowie XVI w. był on na powrót osadą wiejską⁴³. Na podstawie podanej w rejestrach poborowych liczby rzemieślników można jednak wnosić, że częściowo miejscowość mogła pełnić pewne funkcje gospodarcze wobec sąsiednich wsi i funkcjonowała jako osada o charakterze miejskim⁴⁴. Wzmianki na temat statusu ośrodka są niejednoznaczne również dla drugiej połowy XVII w. Poświadcza to dokument wpisany do Metryki Koronnej z datą 7 VII 1667 r., dotyczący sum zastawnych na królewskiej połowie miasteczka, gdzie miejscowość określona została jako „*oppidi Notes dicti ad fluvium Notes siti*”⁴⁵. Biorąc pod uwagę powyższe przesłanki, mimo braku udokumentowanych danych o płaceniu szosu, na podstawie świadectw z innych źródeł przyjmujemy, że Noć w drugiej połowie XVI w. miała status miasteczka, była jednak ośrodkiem bardzo słabo rozwiniętym.

Podobne wątpliwości dotyczące charakteru miejscowości może budzić także status Lubienia, niewielkiego miasta szlacheckiego. W latach 1581, 1582, 1583 i 1589 pobór z tego ośrodka odno-

²⁶ ASK I 65, k. 22v, 301r, 308r.

²⁷ ASK I 29, k. 256.

²⁸ MHDW 11, s. 46.

²⁹ MHDW 22, s. 134: „*oppidulum Notes regium*”.

³⁰ MHDW 21, s. 70: „*oppidum Nocz*”.

³¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 261.

³² LWWK 1616, cz. 1, s. 269: „*Poł miasteczka Notes*”; LWWK 1789, cz. 3, s. 198: „*Komisiji Skarbu Koronnego dn. 18 m. grudnia roku tegoż naznaczonego, JKM dworzanina, dn. 16 m. stycznia r. 1767 na gruncie półmiasteczka królewskiego wsi Noci spisane, wwiązane go posesora zostającego, zjechaliśmy*”.

³³ ASK I 29, k. 316r.

³⁴ ASK II 24, k. 149v.

³⁵ Tamże, k. 276 r.

³⁶ ASK I 112, k. 25v–28v.

³⁷ Tamże, k. 73r.

³⁸ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, zwł. przyp. 2, w tej edycji III.3.2.7.

³⁹ Podymne 1634, k. 106r–106v.

⁴⁰ ASK I 74, k. 830r, 831r.

⁴¹ Tamże, k. 855r, 857r.

⁴² Tamże, k. 889r, 891r.

⁴³ Guldon, *Lokacje*, s. 32.

⁴⁴ ASK I 29, k. 499; ASK I 30, k. 599v: w rejestrze wymieniony m.in. handlarz; tamże, k. 661: w rejestrze wymieniono 2 zakupniów; tamże, k. 723: w rejestrze wymieniony m.in. przekupień; tamże, k. 767.

⁴⁵ MK 206, k. 327–327v.

towany został wśród wsi⁴⁶. We wcześniejszych rejestrach miejscowość – określana co prawda jako *oppidum* – nie płaciła szosu⁴⁷. Jednakże w 1579 r. pojawił się zapis informujący o spaleniu miasta⁴⁸, podobna wzmianka o spalonych łąkach powtarza się w 1581 r.⁴⁹ Dwojaki określenie wobec Lubienia stosuje wizytacja z 1594 r.⁵⁰, inne – z lat 1584⁵¹ i 1598⁵² – traktują miejscowość już wyłącznie jako miasto. Według dokumentu wpisanego do Metryki Koronnej z datą 24 XII 1613 r. Zygmunt III Waza, na prośbę ówczesnego właściciela, odnowił akt przeniesienia miasta na prawo magdeburskie, a także ustanowił w Lubieniu dwa jarmarki i targ tygodniowy⁵³. W 1634 r. osada wymieniona została wśród miast płacących podymne⁵⁴, jako miasteczko zamieszkałe przez 32 mieszkańców opisuje ją także inwentarz z 1665 r.⁵⁵ Na mapach oznaczyliśmy Lubień jako miasto, interpretując wszelkie przeczące temu statusowi przesłanki jako świadectwo trwałego w skutkach zniszczenia miasta w wyniku pożaru.

Warto zwrócić uwagę, że w poszczególnych rejestrach wśród wsi odnotowany został także podatek zebrany w Chodczu⁵⁶, Przedczu⁵⁷, Izbicy Kujawskiej⁵⁸, Lubrańcu⁵⁹ i Radziejowie⁶⁰ (rej. pob. z 1557 r.), Podgórzu (rej. pob. z 1552⁶¹ i 1553 r.⁶²) Skulsku (rej. pob. z 1579⁶³, 1580⁶⁴ i 1583 r.⁶⁵), Służewie (rej. pob. z 1553⁶⁶, 1564⁶⁷ i 1565 r.⁶⁸), Strzelnie (rej. pob. z 1553 r.⁶⁹) i Sompolnie (rej. pob. z 1581 r.⁷⁰). Wpisy te przeważnie dotyczą jednak kwot płaconych od urzędzeń i kategorii, z których wnoszono opłaty również ze wsi, bądź świadczą o ich zniszczeniu na skutek pożaru.

W XVI w. na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej mamy do czynienia z tylko jedną lokacją miejską zakończoną powodzeniem. 14 IV 1509 r., na prośbę biskupa poznańskiego Jana Lubrańskiego, Zygmunt Stary wystawił przywilej zezwalający na lokację Lubrańca na prawie magdeburskim⁷¹. Pierwsza lokacja mogła jednak nie dojść do skutku, gdyż z nieznanymi przyczynami władca ponowił ten akt 5 III 1512 r.⁷² Niemniej w drugiej połowie XVI w. ośrodek funkcjonował na prawach miejskich, o czym świadczą m.in. płacony szos i nieliczne zachowane informacje na temat funkcjonowania rady miejskiej⁷³. Nieudane

⁴⁶ ASK I 30, k. 580, 645, 704.

⁴⁷ ASK I 29, k. 266, 392r, 449, 477.

⁴⁸ Tamże, k. 477: „Lubien conflagratum”.

⁴⁹ ASK I 30, k. 580.

⁵⁰ MHDW 23, s. 72.

⁵¹ MHDW 22, s. 31.

⁵² MHDW 20, s. 70.

⁵³ MK 156, k. 154v–156. Powyższe dane zostały pozyskane w wyniku badań przeprowadzonych w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki nr 2016/21/P/HS3/04034 pt. „Annual fairs in Greater Poland from the late Middle Ages to the Deluge”. Projekt zrealizowany ze środków przeznaczonych na program finansowania badań naukowych i innowacji UE „Horyzont 2020” na podstawie umowy nr 665778 o dofinansowanie działań pt. „Marie Skłodowska-Curie”.

⁵⁴ Podymne 1634.

⁵⁵ Za: Guldon, *Zaludnienie*, s. 60.

⁵⁶ ASK I 29, k. 276v.

⁵⁷ Tamże, k. 277.

⁵⁸ Tamże, k. 277. W 1579 r. miasto zostało spalone i w ciągu kolejnych 4 lat częściowo zwolnione od podatku. W 1578 r. nieuwzględnione wśród miast w wykazie czopowego; *Ducillorum contributionum 1578*, s. 274.

⁵⁹ ASK I 29, k. 247.

⁶⁰ Tamże, k. 253, 261.

⁶¹ ASK I 50, k. 549v.

⁶² Tamże, k. 847v.

⁶³ ASK I 3, k. 413.

⁶⁴ ASK I 13, k. 723.

⁶⁵ ASK I 30, k. 728v.

⁶⁶ ASK I 50, k. 839v.

⁶⁷ Tamże, k. 803v.

⁶⁸ Tamże, k. 787. Przy Służewie również kilkakrotnie odnotowano informacje o spaleniu miasta.

⁶⁹ ASK I 29, k. 211v.

⁷⁰ ASK I 30, k. 601.

⁷¹ MK 24, k. 94; MRPS IV/2, nr 8972.

⁷² MK 25, k. 140; MRPS I, nr 1440. S. Muznerowski sądził, że pierwszy przywilej nie wszedł w życie, dlatego konieczna była powtórna lokacja; zob. tenże, *Lubraniec (monografia)*, Włocławek 1910, s. 156–157. Z. Guldon jako datę lokacji przyjął 1509 r., odnotowując również powtórne zezwolenie na lokację z 1512 r.; zob. Guldon, *Lokacje*, s. 30, przyp. u. W. Kubiak stwierdził natomiast, że niezrealizowanie pierwszego aktu lokacyjnego mogło wynikać z protestu sąsiednich miast Izbicy Kujawskiej, Radziejowa, a przede wszystkim Brześcia Kujawskiego; zob. tenże, *Dzieje Lubrańca*, Toruń 2006, s. 40.

⁷³ W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, s. 41. W dokumencie Zygmunta Starego z 1513 r. dotyczącym włączenia parafii w Bytomiu do parafii w Lubrańcu ośrodek określony został mianem *oppidum*; AGAD, Nabytki niedokumentowane Oddziału I,

okazały się natomiast próby lokacji dwóch miast szlacheckich w ziemi dobrzyńskiej: Strzyg w 1552 r. i Płonno w roku następnym⁷⁴. Według Ryszarda Szczygła w 1589 r. miała również miejsce nieudana próba przekształcenia w miasto wsi parafialnej Piotrków Kujawski, należącej do Jana Rusinowskiego⁷⁵. Wzmianki źródłowe z drugiej połowy XVI w. świadczą o funkcjonowaniu ośrodka o miejskim charakterze także w Podgórzu (Dybowie). Najprawdopodobniej już na przełomie XV i XVI w. odbudował się on po zburzeniu i przeniesieniu w latach 1460–1462 Nieszawy na obecne miejsce, funkcjonował jako osada handlowa uczestnicząca w handlu wiślanym⁷⁶. Podgórz-Dybów zapewne formalnie uzyskał prawo magdeburskie dopiero na mocy dokumentu Zygmunta III Wazy z 7 XI 1611 r.⁷⁷ Z tego powodu nie został uwzględniony w opublikowanym przez Guldon wykazie miast kujawskich⁷⁸. Nie ulega jednak wątpliwości, że ośrodek jeszcze na długo przed uzyskaniem wspomnianego aktu pełnił funkcje miasta. W 1555 r. na mocy dokumentu Zygmunta Augusta Podgórz, określony również jako Stara Nieszawa, stanowiący szkodliwą dla Torunia konkurencję, został przeniesiony na oddalone od brzegów Wisły wzniesienie⁷⁹. W 1576 r. od Stefana Batorego uzyskał z kolei istotne przywileje handlowe⁸⁰. Jako miasteczko „Dibow alias Podgorze” ośrodek został określony w pierwszej lustracji 1564–1565⁸¹. Również w rejestrach poborowych od 1563 r. w sposób ewidentny poświadczony jest jego miejski status⁸².

W niniejszym tomie AHP przyjmujemy zatem, że ok. 1600 r. na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej funkcjonowały 32 miasta i miasteczka: 15 w województwie brzeskim, 10 w województwie inowrocławskim i 7 w ziemi dobrzyńskiej. Poniżej, według podziału na województwa, zestawiono liczbę miast wraz z określeniem ich przynależności własnościowej:

Tabela 2. Liczba miast na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Województwo	Miasta			Razem
	królewskie	duchowne	szlacheckie	
brzeskie	7,5	3	4,5	15
inowrocławskie	6	2	2	10
ziemia dobrzyńska	5	1	1	7
Razem	18,5	6	7,5	32

- powiat brzeski: Brześć Kujawski (Brzeście, k), Lubraniec (s), Włocławek (Włocław, d);
- powiat kowalski: Kowal (Kowale, k), Lubień Kujawski (Lubień, s);
- powiat kruszewicki: Gębice (k), Kruszwica (k), Skulsk (Skulsko, k), Strzelno (d);
- powiat radziejowski: Noć (Notes, ks), Radziejów (k), Sompolno (Sapolno, d);
- powiat przedeczki: Chodecz (s), Izbica Kujawska (Izbica, s), Przedecz (k);

sygn. 20, k. 51. W dokumentach klasztoru kanoników laterańskich w Lubrańcu z lat 1511–1513 w sprawie włączenia do klasztoru lubrańskiego parafii w Zgłowiączce, wpisanych do tego samego kopiariusza, brak określeń precyzujących status tego ośrodka. Za uwagę dziękuję dr. hab. Zbigniewowi Zyglewskiemu, prof. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

⁷⁴ Guldon, Lokacje, s. 29; tenże, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w XVI–XVII wieku*, ZK-D, seria D: *Gospodarka*, 1981, s. 235.

⁷⁵ R. Szczygieł, *Lokacje miast*, s. 33.

⁷⁶ I. Janosz-Biskupowa, *O położeniu i przeniesieniu Nieszawy (z dziejów handlu wiślanego w XV w.)*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 20, 1954, s. 190; też: *Dzieje miasta Podgórza (1555–1938)*, ZH, t. 27, 1962, nr 3, s. 360; por. *Dzieje Nieszawy*, t. 1: *Do 1945 r.*, red. R. Czaja, Toruń 2004; M. Duda, S. Józwiak, *Nowa Nieszawa in the Late Middle Ages According to New Research. The Town on the Border of Countries, Cultures and Nations*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” t. 43 (4), 2017, s. 23–45.

⁷⁷ K. Ciesielska, T. Zakrzewski, *450 lat toruńskiego Podgórza 1555–2005*, Toruń 2005, s. 58–59.

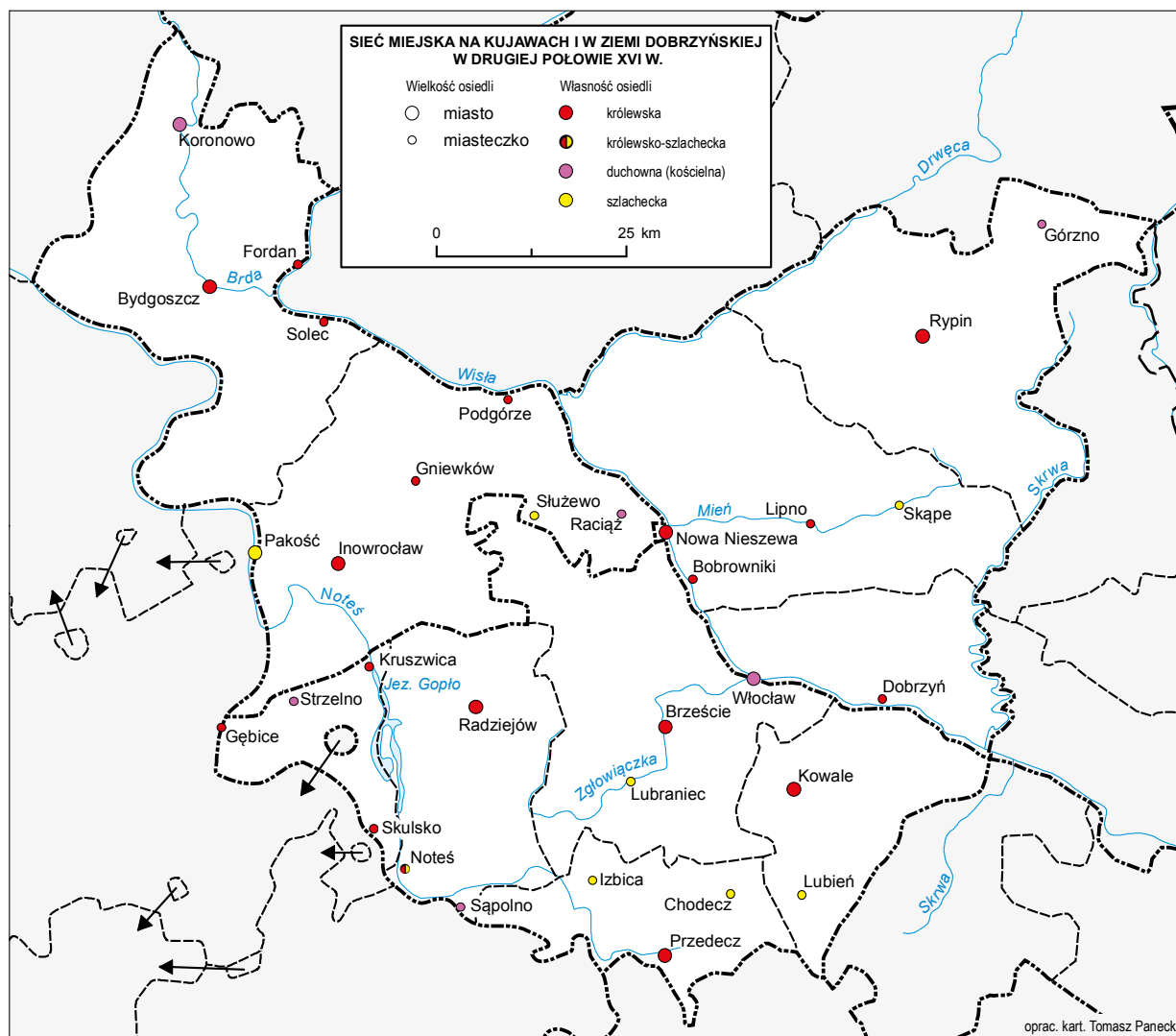
⁷⁸ Guldon, Lokacje, s. 20 n.

⁷⁹ Tamże, s. 56; I. Janosz-Biskupowa, *Dzieje miasta Podgórza*, s. 361; K. Mikulski, *Komturstwo nieszawskie i starostwo dybrowskie w XIII–XVII wieku – zasięg, osadnictwo*, [w:] *Zamek dybowski: archeologia, historia, przyszłość. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 września 1999 roku w Toruniu z okazji Dni Dziedzictwa Europejskiego*, Toruń 1999, s. 13.

⁸⁰ Guldon, Lokacje, s. 56; I. Janosz-Biskupowa, *Dzieje miasta Podgórza*, s. 361; K. Mikulski, *Komturstwo nieszawskie*, s. 13.

⁸¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 239: „Miasteczko Dibow alias Podgorze, ku zamkowi Dybowskiemu należące”.

⁸² ASK I 30, k. 796v; ASK I 50, k. 615v, 652, 688v, 751v, 739, 766, 793; ASK I 92, k. 11.

Mapa 1. Sieć miejska na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

- powiat bydgoski: Bydgoszcz (k), Fordon (Fordan, k), Koronowo (d), Solec Kujawski (Solec, k);
- powiat inowrocławski: Gniewkowo (Gniewków, k), Inowrocław (k), Pakość (s), Podgórz (Podgórze, k), Raciążek (Raciąż, d), Służewo (s);
- powiat dobrzyński: Dobrzyń nad Wisłą (Dobrzyń, k);
- powiat rypiński: Górzno (d), Rypin (k);
- powiat lipnowski: Bobrowniki (k), Lipno (k), Nieszawa (Nowa Nieszewa, k), Skąpe (Skąpe, s).

Na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej mamy do czynienia z przewagą ośrodków należących do domeny królewskiej, które stanowią ok. 58% ogólnej liczby wszystkich miast znajdujących się na tym terenie. Przy czym biorąc pod uwagę rozmieszczenie własności na analizowanym obszarze, dobra królewskie znajdowały się na ostatniej pozycji. Dominowała natomiast własność szlachecka, co zostało szczegółowo omówione w osobnym rozdziale niniejszego tomu⁸³. Odsetek miast duchownych (kościelnych) i prywatnych (szlacheckich) wynosił tutaj odpowiednio 18,75% oraz 23,4%. Ośrodki królewskie dominowały zarówno w województwach brzeskim (50%) i inowrocławskim (60%), jak też w ziemi dobrzyńskiej (71,4%), choć w żadnym z analizowanych powiatów nie było więcej niż cztery ośrodki. Żadne miasto kościelne nie znajdowało się na terenach powiatów: kowalskiego, przedeckiego, dobrzyńskiego i lipnowskiego. Miasta szlacheckie nie występowały z kolei w powiatach: kruszwickim, bydgoskim, dobrzyńskim i rypińskim.

Pod tym względem proporcje własnościowe dotyczące miast znajdujących się na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej odbiegają nieco od ogólnych tendencji charakteryzujących sieć miejską w XVI-wiecznej Koronie, gdzie dominowały przede wszystkim niewielkie ośrodki szlacheckie. Zjawisko to jest możliwe do zaobserwowania w sąsiednich województwach. W województwie płockim (16 miast) własność królewska stanowiła zaledwie 25% (4 miasta) ogółu przy 68% (11 miast) odnoszących się do ośrodków szlacheckich⁸⁴. Jeszcze wyraźniej tendencja ta występowała w Wielkopolsce, gdzie odsetek miast prywatnych szacuje się na 68% w województwie kaliskim (63,5 miasta) i 57% (38 miast) w poznańskim, przy stosunkowo niskim udziale miast królewskich, wynoszącym odpowiednio 17% (16 miast) i 24% (16 miast)⁸⁵. Również w niewielkim województwie łęczyckim wśród 27 miast 63% (17) stanowiło własność szlachecką, 39% zaś królewską (6 miast)⁸⁶. Podobnie w województwie sieradzkim, gdzie stosunek ten wynosił odpowiednio 47,8% (21,5 miasta) i 35,5% (16 miast)⁸⁷. Względna przewagę miast królewskich można wskazać w województwie rawskim – wśród 23 ośrodków 43% (10 miast) stanowiło część domeny, 34% zaś (8 miast) własność prywatną. Miasta szlacheckie nie występowały natomiast na obszarze województwa chełmińskiego, gdzie odsetek miast królewskich wynosił 64,28% (9 miast), pozostałe 35,71% stanowiły miasta kościelne (5 miast)⁸⁸. Do króla należały także wszystkie ośrodki położone na obszarze województwa pomorskiego (16)⁸⁹. Procentowy udział miast królewskich leżących na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej odpowiada również szacunkom przeprowadzonym dla województwa krakowskiego (54,8%), niemniej obszary te różniły się diametralnie, zarówno jeśli chodzi o wielkość, jak i stopień ich zurbanizowania⁹⁰.

Najwięcej trudności przy opracowaniu materiału źródłowego następuje próba oszacowania ówczesnej wielkości miast i miasteczek. Kwestia ta jest dyskusyjna zarówno biorąc pod uwagę podstawy obliczeń, jak i przyjmowane przez badaczy wskaźniki⁹¹. Materiał wykorzystany w niniejszym opra-

⁸³ M. Słomski, *Przynależność własnościowa osiedli* w tomie AHP Kujawy, w tej edycji III.3.3.6.

⁸⁴ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7.

⁸⁵ J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2b.4.

⁸⁶ K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.2.5.

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ *Rozmieszczenie własności ziemskiej*, [w:] MPK, cz. 1.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.2.1.

⁹¹ *Źródła dziejowe*, t. 12–24, oprac. A. Pawiński, A. Jabłonowski, I.T. Baranowski, J.F. Jakubowski, J. Kordzikowski, Warszawa 1883–1915; J. Kleczyński, *Spisy ludności w Rzeczypospolitej polskiej*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, II, t. 5 (30), 1894, s. 33–61; W. Czerkawski, *Metoda badania zaludnienia Polski w XVI wieku*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności” 1897, nr 2, s. 8–12; W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku)*, RDSG, t. 13, 1951, s. 23–106; K. Górka, *Przyczynki do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, SŻ, t. 1, 1957, s. 184–189; E. Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, KHKM, t. 5, 1957, nr 1, s. 37–42; I. Gieysztorowa, T. Ładogórski, *W sprawie nowych badań nad zaludnieniem dawnej Polski*,

cowaniu stanowiły głównie rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w., lustracje i inwentarze dóbr królewskich i kościelnych. Jednostkowy przypadek stanowił także inwentarz dóbr szlacheckich⁹². Za podstawę obliczeń przyjęliśmy przede wszystkim odnotowane informacje na temat liczby domów, wobec ich braku wykorzystano dane dotyczące rzemieślników opodatkowanych w poszczególnych ośrodkach. Porównawczo uwzględnione zostały wzmianki na temat wysokości szosu⁹³ oraz zapłaconej kwoty podatku od wyrobu i sprzedaży trunków, tj. czopowego.

Postanowiliśmy również pozostać przy dotychczasowym systemie szacowania wielkości poszczególnych ośrodków, przyjmując współczynnik 9 osób na dom (gospodarstwo domowe), tak jak to miało miejsce w poprzednich tomach. Biorąc pod uwagę rozwój badań w zakresie demografii historycznej i jej najnowsze ustalenia, zasadność tego stanowiska może być dyskusyjna. W tomie wielkopolskim problem ten podniósł już Jarosław Suproniuk⁹⁴. W związku z tym opieramy się na wybranym przez niego rozwiązaniu, którego celem jest przede wszystkim utrzymanie spójności serii.

Problem stanowił również zasób informacji zawartych w źródłach. Okazał się on wysoce niesatisfakcjonujący, zwłaszcza w przypadku ziemi dobrzyńskiej, gdzie brak danych na temat liczby domów, a także szczątkowe informacje na temat liczby rzemieślników zmusiły nas do uwzględnienia informacji pochodzących ze źródeł znaczenie późniejszych bądź posiłkowania się ustaleniami literatury. Decydujące znaczenie w przypadku miast dobrzyńskich miały zatem przede wszystkim informacje dotyczące wysokości opłaty z tytułu czopowego, pozwalające oszacować potencjał gospodarczy poszczególnych ośrodków. Biorąc pod uwagę narosłą wokół zagadnienia dyskusję i założenia leżące u podstaw serii, należy zatem podkreślić, że prezentowane ustalenia w dużym stopniu obarczone są dozą prawdopodobieństwa, zestawienie należy traktować jedynie jako wyobrażenie na temat rzędu wielkości liczby ludności miast znajdujących się na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Zgodnie z zasadą przyjętą w poprzednich tomach, miasta zostały podzielone na trzy kategorie: miasteczka (liczące według przybliżonego oszacowania do 1 tys. mieszkańców), miasta (z większą liczbą ludności, dochodzącą do 5 tys. mieszkańców) oraz duże miasta (ponad 5 tys. mieszkańców). Na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej brak ośrodków należących do ostatniej kategorii. Podział rozkłada się w następujący sposób:

Miasta w województwie brzeskim:

- powiat brzeski: Brześć Kujawski⁹⁵, Włocławek⁹⁶,

KHKM, t. 6, 1958, nr 1–2, s. 134–135; I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, KHKM, t. 10, 1962, nr 3–4, s. 575–593; Z. Guldon, *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w.*, ZH, t. 31, 1966, nr 1, s. 73–80; Guldon, *Zaludnienie*, s. 55 (badacz obliczając zaludnienie miast kujawskich, przyjmował przelicznik 6 osób na dom/rodzinę); I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7 (badaczka zastosowała przelicznik 6–7 osób na dom, później jednak postulowała o zwiększenie tej liczby; zob. też, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 182). W kolejnych tomach AHP przyjęto zatem przeliczniki 9 osób na dom (rodzinę): A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.2.2; K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.2.5; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.2.1; tenże, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2b.4; por. A. Wyczański, *Historyk wobec liczby*, [w:] *Metody i wyniki. Z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*, red. S. Kalabiński, Warszawa 1980, s. 11–31; H. Samsonowicz, *Wiejskość osad miejskich w późnym średniowieczu*, [w:] *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław–Praha 2002, s. 13–16; C. Kukło, *Badania nad demografią rodzin w mieście doby preindustrialnej*, [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2014, s. 51–78; P. Guzowski, R. Poniak, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 90; P. Guzowski, *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 7–26; K. Boroda, *Przeszłość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 27–52.

⁹² *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Jana Ostroroga, wojewody poznańskiego*, oprac. W. Chomętowski, Warszawa 1876.

⁹³ Z uwagi na zryczałtowany charakter tego świadczenia informacje o jego wysokości podane w przypisach mają wyłącznie charakter uzupełniający.

⁹⁴ J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2b.4.

⁹⁵ Stawka szosu w Brześciu Kujawskim wynosiła 96 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 95 fl. czopowego; *Ducillorum contributionum 1578*, s. 274. Podstawowych danych do obliczeń dostarczają nam lustracje informujące o 192 domach znajdujących się wewnątrz murów. Brak informacji o przedmieszczanach, którzy byli zwolnieni od podatku. Wspomniano o 115

- powiat kowalski: Kowal⁹⁷,
- powiat przedecki: Przedecz⁹⁸,
- powiat radziejowski: Radziejów⁹⁹.

rzemieślnikach oraz 108 piekarkach i przekupniach; zob. LWWK 1564, cz. 2, s. 207–208. Taką samą liczbę domów podaje lustracja z 1569 r. Wymienia ona również 109 rzemieślników oraz 28 piekarek z kramarkami; LWWK 1569, k. 325. Liczba domów pozostała bez zmian w lustracji z 1616–1620, zmalała wówczas do 89 liczba rzemieślników, piekarek z przekupniami odnotowano 69. W rejestrach poborowych wymienia się 48 czeladników w 1577 r. (ASK I 29, k. 447), 106 rzemieślników w 1579 r. (tamże, k. 453), 109 rzemieślników, 3 rybaków i 17 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 610), 95 rzemieślników, 13 rybaków i 1 komornika w 1582 r. (tamże, k. 662), 96 rzemieślników, 2 rybaków, 1 komornika w 1583 r. (tamże, k. 733), 119 rzemieślników i 29 komorników w 1589 r. (tamże, k. 774). Pod koniec XV w. w Brześciu znajdowało się 48 rodzin przedmieszkańskich, łącznie z zamieszkującymi w obrębie murów ok. 220 rodzinami; zob. Brzeskie 1494, s. 363–369; por. Guldon, Zaludnienie, s. 56–57.

⁹⁶ Szos pobierany w wysokości 48 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 503 fl. 29 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Liczba domów we Włocławku została dość dobrze udokumentowana. Inwentarz z 1534 r. wymienia 117 rodzin zamieszkujących w obrębie murów i na przedmieściach. W miejscu, gdzie rozpoczyna się wykaz opodatkowanych mieszczan i ich nieruchomości brakuje jednak jednej karty; zob. Inw. 1534, s. 5–6. Inwentarz z 1582 r. wspomina ok. 170 mieszczan płacących czynsz z placów miejskich, z czego 65 określone zostały jako *combustae*, 17 przedmieszczan i 15 rybaków; zob. Inw. 1582, s. 2–6; Inw. 1598, s. 1: „Domus in civitate 194 exceptis domibus civitati donatis et advocatilibus. Domus in nova civitate et in duobus suburbii 61”; Inw. XVII, s. 85: „Placów osiadłych nro 110”. Rejestry poborowe z 1570 r. wspominają o bliżej nieokreślonej liczbie rzemieślników, 9 rybakach, cukierniku i 9 szynkarzach (ASK I 50, k. 9); w 1577 r. zapisano pobór od 4 rzemieślników, 4 czeladników, 16 rybaków i 31 komorników (ASK I 29, k. 448); w 1581 r. od 63 rzemieślników i 15 rybaków (ASK I 30, k. 681); w 1582 r. od 62 rzemieślników, 20 komorników i 15 rybaków (tamże, k. 673); w 1583 r. od 66 rzemieślników, 16 rybaków, 24 komorników (tamże, k. 737v); w 1589 r. od 76 rzemieślników, 14 rybaków i 20 komorników; por. S. Ingot, *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Lwów 1927, s. 80; M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 40. Z. Guldon informuje o 43 potwierdzonych źródłowo domach wikariuszy zwolnionych z czynszu, szacując, że ich liczba mogła dochodzić nawet do 100; por. Guldon, Zaludnienie, s. 64.

⁹⁷ Stawka szosu wynosiła w Kowalu 76 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 167 fl. 16 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Lustracja z 1616–1620 podaje informację o 240 domach mieszkańskich, łącznie z żydowskimi, i 2 rzeźnikach; LWWK 1616, cz. 1, s. 257. Brzeskie 1494, s. 379–383, podaje liczbę 66 rzemieślników oraz 207 domów w wykazie podymnego. Według wizytacji z 1598 r. organista w Kowalu opłacany był przez mieszczan, którzy płacili 1,5 gr od każdego domu, uzyskana kwota wynosiła 10 fl., co w przeliczeniu daje sumę zebraną od 200 domów; por. T. Nowak, *Zarys dziejów powiatu kowalskiego do końca XVIII wieku*, [w:] *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 73. Rejestry poborowe informują o 6 rybakach, 13 komornikach, 14 czeladnikach w 1577 r. (ASK I 29, k. 447), 92 rzemieślnikach, 4 rybakach i 18 komornikach w 1579 r. (tamże, k. 473v), 67 rzemieślnikach, 16 komornikach, 5 rybakach w 1582 r. (ASK I 30, k. 671), 59 rzemieślnikach, 14 komornikach i 5 rybakach w 1583 r. (tamże, k. 735), 47 rzemieślnikach i 7 komornikach w 1589 r. (tamże, k. 776). Z. Guldon podaje liczbę 950 mieszkańców do 1583 r.; Guldon, Zaludnienie, s. 59.

⁹⁸ Stawka szosu wynosiła 32 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 166 fl. 8 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, k. 274. Według inwentarza z 1500 r. w Przedczu znajdowało się 45 domów, późniejszy inwentarz z 1538 r. informuje z kolei o 78 domach. W inwentarzu z 1556 r. liczba domów została oszacowana na 88; za: Guldon, Zaludnienie, s. 61. Ta sama liczba widnieje w późniejszej lustracji z 1616–1620; LWWK 1616, cz. 1, s. 217. Lustracja z 1564–1565 wskazuje na 124 opodatkowane place, wymienia także 28 piwowarów, 2 kowali, 1 kuśnierza, 7 szewców, 1 bednarza, 4 krawców i 6 rybaków, LWWK 1564, cz. 2, s. 167. Kolejna lustracja, z 1569 r., podaje liczbę 125 domów wraz z informacją o 32 piwowarach, 2 kowalach, 7 szewcach, 1 bednarzu, 1 cieśli i 5 krawcach; LWWK 1569, k. 304v–305. Rejestry poborowe wymieniają 8 komorników w 1577 r. (ASK I 29, k. 447v), 13 rzemieślników, 5 rybaków i 8 komorników w 1579 r. (tamże, k. 480), 26 rzemieślników w 1581 r. (ASK I 30, k. 612v), 31 rzemieślników i 6 komorników w 1582 r. (tamże, k. 651v), 25 rzemieślników, 6 rybaków w 1583 r. (tamże, k. 736), 13 rzemieślników w 1589 r. (tamże, k. 776v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 61.

⁹⁹ Stawka szosu wynosiła 80 fl. W 1578 r. miasto Radziejów uiściło 334 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Lustracja z 1616–1620 wymienia 24 domy znajdujące się na rynku, 113 „domów ulicznych”, 29 domów przy ulicy Obernej, 40 przy ulicy Krakowskiej, 8 domów szlacheckich i 8 ewangelickich. Co daje razem liczbę 198 domów. Źródło wymienia również 47 placów spalonych i nieodbudowanych po pożarze. Informuje także o 23 szewcach i 8 rzeźnikach funkcjonujących w mieście; LWWK 1616, cz. 1, s. 348. Brzeskie 1494, s. 383–390, podaje informację o ok. 155 domach. Rejestry poborowe wymieniają 11 rzemieślników, 12 komorników, 3 ludzi luźnych i 47 czeladników w 1577 r. (ASK I 29, k. 447), 169 rzemieślników, 14 komorników w 1579 r. (tamże, k. 491), 140 rzemieślników i 13 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 611v); 158 rzemieślników i 17 komorników w 1582 r. (tamże, k. 657, 670), 149 rzemieślników, 24 komorników w 1583 r. (tamże, k. 734), 110 rzemieślników, 10 rybaków, 15 komorników w 1589 r. (tamże, k. 775); por. Guldon, Zaludnienie, s. 62. Badacz szacuje liczbę mieszkańców na ok. 980.

Miasteczka w województwie brzeskim:

- powiat brzeski: Lubraniec¹⁰⁰,
- powiat kowalski: Lubień Kujawski¹⁰¹,
- powiat kruszewicki: Gębice¹⁰², Kruszwica¹⁰³, Skulsk¹⁰⁴, Strzelno¹⁰⁵,
- powiat przodecki: Chodecz¹⁰⁶, Izbica Kujawska¹⁰⁷,
- powiat radziejowski: Noc¹⁰⁸, Sompolno¹⁰⁹.

¹⁰⁰ Szos pobierany w wysokości 4 fl. W 1578 r. miasto Lubraniec zapłaciło 15 fl. 15 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe wymieniają 4 czeladników w 1577 r. (ASK I 29, k. 448v), 13 rzemieślników w 1579 r. (tamże, k. 469), 14 rzemieślników i 3 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 614), 9 rzemieślników w 1582 r. (tamże, k. 675), 9 rzemieślników w 1583 r. (tamże, k. 740), 7 rzemieślników i 2 komorników (tamże, k. 777v). Jurament z 1634 r. wpisany do ksiąg grodzkich brzeskich podaje liczbę 47 domów; za: Guldon, Zaludnienie, s. 61.

¹⁰¹ Najprawdopodobniej z powodu poważnego zniszczenia miasta w czasie pożaru Lubień zwolniony był z opłaty szosu. W 1578 r. zapłacono 5 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe wymieniają 13 rzemieślników i 2 komorników w 1567 r. (ASK I 29, k. 392) i 7 rzemieślników w 1579 r. (tamże, k. 477); por. Guldon, Zaludnienie, s. 60: dokładniejsze dane są dostępne dopiero po potopie szwedzkim, badacz szacuje liczbę ludności na ok. 129 osób.

¹⁰² Stawka szosu wynosiła 48 fl. W 1578 r. miasto Gębice uiściło 108 fl. 26 gr opłaty z tytułu czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe podają: 6 rzemieślników i 10 komorników w 1577 r. (ASK I 29, k. 449), 41 rzemieślników i 8 komorników w 1579 r. (tamże, k. 507), 78 rzemieślników i 18 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 605), 65 rzemieślników i 13 komorników w 1582 r. (tamże, k. 665, 672v), 76 rzemieślników i 21 komorników w 1583 r. (tamże, k. 737, 776v), 47 rzemieślników w 1589 r. (tamże, k. 776v); Guldon, Zaludnienie, s. 58.

¹⁰³ Stawka szosu 4 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 40 fl. 4 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry informują o 2 rybakach i 1 komorniku w 1577 r. (ASK I 29, k. 448), 6 rzemieślnikach i 2 rybakach w 1579 r. (tamże, k. 503), 9 rzemieślnikach i 3 komornikach w 1581 r. (ASK I 30, k. 612v), 8 rzemieślnikach w 1582 r. (tamże, k. 672), 15 rzemieślnikach i 2 komornikach w 1583 r. (tamże, k. 736v), 10 rzemieślnikach i 5 komornikach w 1589 r. (tamże, k. 777); por. Guldon, Zaludnienie, s. 60; K. Górski, *Dzieje Kruszwicy do końca XVII wieku*, [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń 1965, s. 210.

¹⁰⁴ Stawka szosu wynosiła 10 fl. 6 gr. W 1578 r. miasto Skulsk nie zapłaciło czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Według rejestrów poborowych w Skulsku było 5 rzemieślników i 2 komorników w 1579 r. (ASK I 29, k. 445), 5 rzemieślników, 9 rybaków i 2 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 504), 5 rzemieślników, 9 rybaków i 2 komorników w 1582 r. (tamże, k. 665), 7 rzemieślników i 6 komorników w 1589 r. (tamże, s. 777). Natomiast rejestr z 1583 r. informuje o 21 domach znajdujących się w mieście. Lustracja z 1616–1620 podaje informacje o 28 osiedlonych i 2 pustych placach; LWWK 1616, cz. 1, s. 349; por. Guldon, Zaludnienie, s. 63.

¹⁰⁵ Stawka szosu w Strzelnie wynosiła 32 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 113 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe podają liczbę 31 rzemieślników w 1570 r. (ASK I 50, k. 782), 3 rzemieślników, 15 komorników i 5 czeladników w 1577 r. (ASK I 29, k. 448), 45 rzemieślników i 8 komorników w 1579 r. (tamże, k. 506v), 62 rzemieślników i 15 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 613), 46 rzemieślników i 9 rybaków w 1582 r. (tamże, k. 673v), 63 rzemieślników w 1583 r. (tamże, k. 738); w 1589 r. miasto zostało zwolnione z poboru w wyniku pożaru (tamże, k. 777v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 64.

¹⁰⁶ Stawka szosu w Chodczu wynosiła 16 fl. W 1578 r. miasto uiściło 49 fl. 4 gr opłaty z tytułu czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe wymieniają 12 rzemieślników i 5 komorników w 1579 r. (ASK I 29, k. 486), 23 rzemieślników i 3 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 613v), 16 rzemieślników i 3 komorników w 1582 r. (tamże, k. 674v), 25 rzemieślników i 2 komorników w 1583 r. (tamże, k. 739), 8 rzemieślników i 3 komorników w 1589 r. (tamże, k. 777v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 58.

¹⁰⁷ Stawka szosu płaconego z Izbicy Kujawskiej wynosiła 12 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 24 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe podają 4 komorników w 1577 r. (ASK I 29, k. 449), 2 rzemieślników i 4 komorników w 1582 r. (ASK I 30, k. 675), 2 rzemieślników i 4 komorników w 1583 r. (tamże, k. 739v), 5 rzemieślników i 3 komorników w 1589 r. (tamże, k. 777). W 1579 r. miasto zostało spalone, z tego powodu obniżono także stawkę szosu w latach 1582–1583 (ASK I 29, k. 483v; ASK I 30, k. 675, 739v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 59.

¹⁰⁸ ASK I 29, k. 499: w 1579 r. 4 rzemieślników i 2 rzeźników; ASK I 30 k. 599v: w 1581 r. 4 rzemieślników nieokreślonych, 2 rzeźników, 1 handlarz, 1 piekarka; tamże, k. 661: w 1582 r. 4 rzemieślników, 1 piekarka, 2 przekupniów, 2 rzeźników; tamże, k. 723: w 1583 r. 4 rzemieślników, 1 piekarka, 1 przekupień, 2 rzeźników; tamże, k. 767: w 1589 r. 4 rzemieślników nieokreślonych, 1 rzeźnik.

¹⁰⁹ Stawka szosu pobieranego z Sompolna wynosiła 2 fl. 6 gr. W 1578 r. miasto zapłaciło 7 fl. 23 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Cytowana przez A. Gajdę rewizja miasta i wsi Sompolno z 1590 r. podaje informacje o 56 opodatkowanych domach w mieście; zob. tenże, *Monografia Sompolna: z dodatkiem o Lubustwie i okolicy (z zastosowaniem nowej pisowni)*, Koło 1936, s. 33. Rejestry poborowe podają liczbę 6 rzemieślników, 15 komorników i 5 czeladników w 1577 r. (ASK I 29, k. 449), 7 rzemieślników, 3 komorników w 1579 r. (tamże, k. 501), 11 rzemieślników i 2 komorników (ASK I 30, k. 674), 10 rzemieślników i 2 komorników w 1583 r. (tamże, k. 738v), 6 rzemieślników w 1589 r. (tamże, k. 777v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 63.

Miasta w województwie inowrocławskim:

- powiat bydgoski: Bydgoszcz¹¹⁰, Koronowo¹¹¹,
- powiat inowrocławski: Inowrocław¹¹², Pakość¹¹³.

Miasteczka w województwie inowrocławskim:

- powiat bydgoski: Fordon¹¹⁴, Solec Kujawski¹¹⁵,

¹¹⁰ Stawka szosu pobieranego z Bydgoszczy wynosiła 240 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 1352 fl. 27 gr; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Wizytacja z 1596 r. podaje liczbę 300 domów znajdujących się w murach Bydgoszczy; zob. *Documenta ecclesias civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernentia*, wyd. E. Becker, Berlin 1918, s. 25. Tę samą liczbę podaje wyrok sądowy z 1600 r. wydany w sporze między miastem a wójtostwem, wpisany do Liber privilegiorum civitatis Bidgostiensis (Archiwum Państwowe w Bydgoszczy); za: Z. Guldon, *Zaludnienie Bydgoszczy*, s. 109–110. Badacz szacuje liczbę przedmieszczan na ok. 240 osób, jest to stan aktualny w drugiej połowie XVII w.; por. *Dzieje Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 156–157. Wcześniejsze opracowania niesłusznie umieszczały Bydgoszcz w gronie największych ówczesnych miast polskich; por. K. Kantak, *Przedmowa*, [w:] *Kronika Bernardynów bydgoskich*, wyd. K. Kantak, Poznań 1907, s. 19–20. Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. notują: 98 opodatkowanych rzemieślników, 3 kupców, 2 Szkotów i 42 komorników w 1563 r. (ASK I 92, k. 17), 12 rzemieślników w 1565 r. (ASK I 50, k. 798), 17 rzemieślników i 20 szynkarów w 1573 r. (tamże, k. 763), w 1576 r. pojawiło się tylko 2 rybaków i 8 karczmarzy (tamże, k. 734), w 1577 r. jedynie 2 rybaków (tamże, k. 711v 712), w 1581 r. 94 rzemieślników i 2 rybaków (ASK I 30, k. 689), w 1582 r. 102 rzemieślników, 2 rybaków (ASK I 50, k. 652v), w 1583 r. 105 rzemieślników i 2 rybaków (tamże, k. 616), w 1589 r. 89 rzemieślników, 15 komorników (ASK I 30, k. 797v).

¹¹¹ Stawka szosu w Koronowie 12 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 249 fl. 12 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Inwentarz dóbr klasztoru koronowskiego z lat 1564–1565 (AGAD, Oddział I, Varia IV, k. 4–7v, 38–41v) wymienia: 153 mieszczan płacących z łanów, 5 budniczek, 3 rzeźników, 8 piekarek, 20 szewców w 1564 r. W następnym roku zaś 149 mieszczan, 4 budniczki, 10 piekarek, 6 rzeźników, 22 szewców. W rejestrach poborowych znajdują się informacje na temat 53 rzemieślników, 2 rybaków i 1 Żyda w 1563 r. (ASK I 92, k. 17v), 52 rzemieślników i 17 czeladników w 1564 r. (ASK I 50, k. 818–181v), 22 rzemieślników, 14 komorników i 15 czeladników w 1565 r. (tamże, k. 798), 35 rzemieślników, 26 komorników, 9 czeladników w 1573 r. (tamże, k. 764v–767), 39 rzemieślników, 8 komorników w 1576 r. (tamże, k. 737), 30 rzemieślników w 1577 r. (tamże, k. 713v–714), 38 rzemieślników i 6 komorników w 1581 r. (tamże, k. 690), 52 rzemieślników i 6 komorników w 1582 r. (tamże, k. 653v), 55 rzemieślników i 6 komorników w 1583 r. (tamże, k. 617), 60 rzemieślników i 34 komorników w 1589 r. (ASK I 30, k. 798); por. Guldon, *Zaludnienie*, s. 66: podaje liczbę 975 mieszczan.

¹¹² Stawka szosu 120 fl. W 1578 r. miasto Inowrocław zapłaciło 489 fl. 11 gr; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Lustracja z 1564–1565 podaje informację o 220½ zamieszkałych placach i 6 rzeźnikach (LWWK 1564, cz. 2, s. 244) oraz 27 domach żydowskich (tamże, s. 274); tę samą liczbę placów miejskich podaje także lustracja z 1569 r., wymienia też 13 szewców i 5 rzeźników (LWWK 1569, k. 340v). Na początku XVII w. liczba domów wzrosła do 310; zob. LWWK 1616, cz. 1, s. 276. Rejestry poborowe w 1553 r. wymieniają 15 opodatkowanych Żydów (ASK I 50, k. 848), 156 Żydów w 1563 r. (ASK I 92, k. 10), 168 Żydów w 1564 r. (ASK I 50, k. 810–810v), 50 rzemieślników, 8 przekupek, 7 komorników i ludzi luźnych, 16 czeladników i 136 Żydów (tamże, k. 792), 4 komorników, 7 ludzi luźnych, 12 czeladników i 1 szynkarkę w 1573 r. (tamże, k. 672v), 2 szynkarki w 1576 r. (tamże, k. 766v), 3 komorników, 11 czeladników, 2 ludzi luźnych w 1577 r. (tamże, k. 711v), 57 rzemieślników, 3 rybaków, 10 komorników w 1581 r. (tamże, k. 686), 83 rzemieślników, 16 komorników w 1583 r. (tamże, k. 613), 98 rzemieślników, 32 komorników z 1589 r. (ASK I 30, s. 795); por. Guldon, *Zaludnienie*, s. 66: 1860 mieszkańców; *Dzieje Inowrocławia*, t. 1: *Do 1919 r.*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1978, s. 250–251.

¹¹³ Stawka szosu w Pakości wynosiła 30 fl., w latach 1582 i 1583 wzrosła do 84 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 864 fl. 14 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W rejestrach z lat 1534 (ASK I 12, k. 396v) i 1535 (tamże, k. 497) pobór z Pakości odnotowany został w pow. gnieźnieńskim. Rejestry z drugiej połowy XVI w. podają: 74 rzemieślników, 172 Żydów, 36 ludzi luźnych i komorników oraz 10 przekupek w 1563 r. (ASK I 92, k. 10), 173 Żydów (podatek od rzemieślników zebrany kolektywnie) w 1564 r. (ASK I 50, k. 548, 810), 9 rzemieślników, 140 Żydów, 40 czeladników w 1565 r. (tamże, k. 792v), 15 rzemieślników w 1573 r. (tamże, k. 764), 1 rzemieślnika, 23 komorników i 24 czeladników w 1576 r. (tamże, k. 735v–736), 2 piekarzy, 1 czeladnika w 1577 r. (tamże, k. 712v–713), 7 rybaków, 70 rzemieślników i 46 komorników w 1581 r. (tamże, k. 687), 121 rzemieślników, 7 rybaków, 45 komorników w 1582 r. (tamże, k. 650v), 119 rzemieślników, 7 rybaków, 21 komorników w 1583 r. (tamże, k. 614), 104 rzemieślników, 7 rybaków, 35 komorników w 1589 r. (tamże, k. 796); por. Guldon, *Zaludnienie*, s. 67: badacz na podstawie jednego rejestru z 1583 r. podaje dla interesującego nas okresu liczbę 850 mieszkańców.

¹¹⁴ Wysokość szosu wynosiła 4 fl. W 1578 r. miasto Fordon uiściło 13 fl. 5 gr; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe wymieniają: 6 rzemieślników w 1564 r. (ASK I 50, k. 818), 3 rzemieślników w 1573 r. (tamże, k. 767), 4 rzemieślników w 1576 r. (tamże, k. 740), 4 rzemieślników, 4 rybaków w 1581 r. (tamże, k. 691), 3 rzemieślników i 2 rybaków w 1582 r. (tamże, k. 654), 24 mieszczan, 4 rzemieślników i 3 rybaków wspomniano w rejestrze z 1583 r.; w 1589 r. odnotowano natomiast 25 komorników i 3 rybaków (ASK I 30, k. 798); por. Guldon, *Zaludnienie*, s. 65.

¹¹⁵ Stawka szosu w Solcu Kujawskim wynosiła 9 fl. 18 gr. W 1578 r. miasto zapłaciło 120 fl. 19 gr opłaty z tytułu czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe wspominają o 4 rzemieślnikach w 1563 r. (ASK I 92, k. 18), 5 rzemieślnikach i 6 komornikach w 1564 r. (ASK I 50, k. 818), 24 rzemieślnikach i 14 komornikach w 1581 r. (tamże, k. 690v), 22 rzemieślnikach i 14 komornikach w 1582 i 1583 r. (tamże, k. 617v, 654), 6 rzemieślnikach i 12 komornikach w 1589 r. (tamże, k. 798v); por. Guldon, *Zaludnienie*, s. 68.

- powiat inowrocławski: Gniewkowo¹¹⁶, Raciążek¹¹⁷, Podgórz¹¹⁸, Służewo¹¹⁹.
- Miasta w ziemi dobrzyńskiej:
- powiat lipnowski: Nieszawa¹²⁰,
 - powiat rypiński: Rypin¹²¹

¹¹⁶ Stawka szosu wynosiła 24 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 293 fl. 13 gr opłaty z tytułu czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Według lustracji z 1569 r. w Gniewkowie znajdowało się 37½ placu i 2 browary, źródło wspomina także o 7 zagrodnikach; LWWK 1569, k. 350. Tę samą liczbę podaje wcześniejszy o 2 lata inwentarz dzierżawy gniewkowskiej; zob. Z. Guldon, K. Wajda, *Zarys dziejów Gniewkowa*, Bydgoszcz 1970, s. 87. Rejestry poborowe wspominają o 10 rzemieślnikach i 14 komornikach w 1563 r. (ASK I 92, k. 11), 8 komornikach w 1564 r. (ASK I 50, k. 810v), 2 rzemieślnikach i 8 komornikach w 1565 r. (tamże, k. 793), 24 komornikach w 1576 r. (tamże, k. 737v–738), 11 rzemieślnikach, 20 komornikach w 1581 r. (tamże, k. 678v), 3 rzemieślnikach i 6 komornikach w 1583 r. (tamże, k. 651), 9 rzemieślnikach i 4 zagrodnikach w 1589 r. (ASK I 30, k. 797); por. Guldon, *Zaludnienie*, s. 66: nie podaje liczby mieszkańców ze względu na ogólnikowość źródeł.

¹¹⁷ Szos w Raciążku wynosił 3 fl. 6 gr. W 1578 r. miasto zapłaciło 90 fl. 22 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Inwentarz dóbr biskupstwa włocławskiego z 1582 r. wymienia 76 rodzin mieszczańskich uiszczających różnego rodzaju opłaty; zob. Inw. 1582, s. 184–188. Późniejszy inwentarz z 1598 r. podaje z kolei: „Sunt in eodem oppido domus cum suis partibus familias nro 94; arceae desertae nro 21”; zob. Inw. 1598, s. 64; por. S. Inglot, *Stosunki społeczno-gospodarcze*, s. 79. Rejestry poborowe podają liczbę 35 rzemieślników w 1563 r. (ASK I 92, k. 11), 26 rzemieślników w 1564 r. (ASK I 50, k. 810), 21 rzemieślników i 5 komorników w 1570 r. (tamże, k. 777v), 16 rzemieślników i 5 komorników w 1573 r. (tamże, k. 765v), 17 rzemieślników w 1576 r. (tamże, k. 738), 7 rzemieślników i 8 komorników w 1581 r. (tamże, k. 688), 7 rzemieślników i 4 komorników w 1589 r. (ASK I 30, k. 796), w latach 1582 i 1583 miasto zostało zwolnione od poboru z powodu pożaru (ASK I 50, k. 652, 615v); por. Guldon, *Zaludnienie*, s. 68.

¹¹⁸ Stawka szosu w Podgórzu wynosiła 14 fl. W 1578 r. miasto nie zapłaciło czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Lustracja z 1616–1620 wymienia 103 domy w mieście; LWWK 1616, cz. 1, k. 295. Rejestry poborowe podają natomiast 12 rzemieślników i 12 komorników w 1564 r. (ASK I 50, k. 810v), 12 rzemieślników, 7 rybaków, 10 komorników, 6 luźnych i 1 czeladnika w 1565 r. (tamże, k. 793), 9 rzemieślników, 5 czeladników, 6 rybaków w 1573 r. (tamże, k. 766–766v), 7 rzemieślników, 5 rybaków i 25 zagrodników w 1576 r. (tamże, k. 739–739v), 6 rybaków w 1577 r. (tamże, k. 715v), 14 rzemieślników i 8 komorników w 1581 r. (tamże, k. 688v), 23 rzemieślników, 10 komorników i 5 rybaków z 1582 r. (tamże, k. 652), 20 rzemieślników, 10 komorników i 5 rybaków w 1583 r. (tamże, s. 615v), 20 rzemieślników i 15 komorników w 1589 r. (tamże, k. 796v); por. Guldon, *Zaludnienie*, s. 67.

¹¹⁹ Stawka szosu wyniosła 24 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 122 fl. 24 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Według rejestrów poborowych w 1576 r. funkcjonowało w mieście 22 rzemieślników, 3 zagrodników i 2 czeladników (ASK I 50, k. 738v), 2 rzemieślników, 3 zagrodników i 3 czeladników w 1577 r. (tamże, k. 715), 26 rzemieślników w 1581 r. (tamże, k. 688), 40 rzemieślników i 5 zagrodników w 1582 r. (tamże, k. 651v), 42 rzemieślników i 5 zagrodników w 1583 r. (tamże, k. 615). Na skutek pożaru miasto zostało zwolnione z podatku w latach 1563, 1573, 1577 (ASK I 92, k. 4; ASK I 50, k. 766, 715); por. Guldon, *Zaludnienie*, s. 68.

¹²⁰ Stawka szosu w Nowej Nieszawie wynosiła 76 fl. 24 gr. W 1578 r. miasto zapłaciło 308 fl. 12 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 miasto konsekwentnie płaciło dość wysoką roczną sumę czopowego, tj. 363 fl. 10 gr (ASK II 24, k. 156v) i 207 fl. 20 gr (tamże, k. 282v). W 1569 r. z powodu zarazy kwota ta spadła do 174 fl. (ASK I 112, k. 79v). Rejestry poborowe nie podają konkretnej liczby rzemieślników, podatek płacony był najczęściej kolektywnie (ASK I 30, k. 446 i 349). Pierwsze informacje na temat liczby domów pochodzą dopiero z lustracji z drugiej połowy XVII w.; zob. LWWK 1659, s. 290: „W tym mieście znajduje się osiadłych domów i z kamienicami miejskich 61, szlacheckich domów 7, włók w mieście 31”. Wcześniej, w zeznaniu podatkowym z 1659 r., złożonym przez przedstawicieli władz miasta przed urzędem grodzkim bobrownickim, w 1654 r. w Nieszawie wskazano 117 domów. Według tychże ksiąg liczba mieszkańców Nieszawy w 1658 r. wynosiła z kolei 666 osób; za: Z. Guldon, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej*, s. 249. Na podstawie wysokiej kwoty czopowego płaconego przez miasto, porównywalnej z innymi większymi ośrodkami, należy uznać, że Nieszawa była wówczas miastem liczącym ponad 1 tys. mieszkańców. Ośrodek zyskiwał w tym czasie na intensywnej sprzedaży i spławie zboża, o czym świadczy także duża liczba znajdujących się tam spichlerzy; zob. J. Dumanowski, *Czasy nowożytne*, [w:] *Dzieje Nieszawy*, t. 1, s. 56 n. W mieście znajdował się także konwent franciszkanów.

¹²¹ Stawka szosu wynosiła 60 fl. W 1578 r. miasto Rypin zapłaciło 180 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 natomiast uiszczało 129 fl. 7 gr (ASK II 24, k. 155v) oraz 115 fl. 24 gr (tamże, k. 283r), w 1569 r. zaś 136 fl. 5 gr. (ASK I 112, k. 80v). W rejestrach poborowych z 1565 r. wymieniono 6 rzemieślników nieokreślonych oraz 15 czeladników (ASK I 30, k. 354–355). Pozostałe rejestry nie przekazują żadnych informacji na ten temat. Lustracja z 1628–1632 podaje, że w miasteczku zniszczonym przez Szwedów w tym czasie zostało tylko 9 domów, zamieszkiwanych przez 13 mieszczan, przedtem było ich zaś 150; zob. LWWK 1628, cz. 3, s. 62. W ślad za tym Z. Guldon podaje, że na przełomie XVI i XVII w. miasto zamieszkiwało ok. 150 rodzin; zob. tenże, *Dzieje powiatu rypińskiego*, [w:] *Szkice rypińskie. Materiały z sesji popularno-naukowej [sic!] zorganizowanej z okazji 900-lecia Rypina w dniu 27 listopada 1965 r.*, Bydgoszcz 1967, s. 87; por. P. Bokota, P. Gałkowski, *Rypin w czasach nowożytnych (XVI–XVIII wiek)*, [w:] *Rypin – dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 roku*, red. K. Mikulski, Rypin 2010, s. 201–206. Dla porównania w XVIII w. Z. Guldon podaje liczbę 72 dymów; zob. tenże, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII wieku*, ZH, t. 39, 1974, nr 1, s. 101. Jeszcze w XIV w. miasto zostało otoczone murami. Znajdowało się w nim trzy kościoły i szpital; zob. C. Biały, *Parafie rypińskie oraz kościoły i kaplice na ich terenie*, Rypin 1983. Biorąc pod uwagę powyższe przesłanki, a także kwotę czopowego, pobieraną w podobnym wymiarze od innych ośrodków, które plasują się w przedziale powyżej 1 tys. mieszkańców, przyjmujemy, że Rypin w analizowanym okresie należał do tego grona.

Miasteczka w ziemi dobrzyńskiej:

- powiat dobrzyński: Dobrzyń nad Wisłą¹²²,
- powiat lipnowski: Bobrowniki¹²³, Lipno¹²⁴, Skepe¹²⁵,
- powiat rypiński: Górzno¹²⁶.

Prezentowane zestawienia liczebności miast znajdujących się na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, uwzględniające ich przynależność własnościową i rozróżnienie pod względem wielkości, świadczą o stosunkowo niskim poziomie zurbanizowania tego obszaru. Należy jednak zwrócić uwagę, że stan zagęszczenia sieci miejskiej poszczególnych terenów był nierównomierny. Najwięcej miast, w tym również ośrodków powyżej 1 tys. mieszkańców, znajdowało się w województwie brzeskim (1 miasto na 220 km²), gdzie stosunek liczby miast do pozostałych typów osiedli wynosił w przybliżeniu 1:44. Przy czym kształtował się on różnie w poszczególnych powiatach. Jedno miasto przypadało na ok. 14 osiedli w powiecie kruszwickim, były to jednak niewielkie, słabo rozwinięte ośrodki. W powiecie brzeskim na 1 miasto przypadało natomiast 88 osad, w tym ok. 70 wsi. Nieco mniejsze zagęszczenie występowało w województwie inowrocławskim (1 miasto na 278 km²). Stosunek liczby miast do pozostałych

¹²² Stawka szosu wynosiła 80 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 80 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 kwota czopowego wynosiła natomiast odpowiednio 121 fl. 27 gr (ASK II 24, k. 157v) i 74 fl. 14 gr (tamże, k. 281v), w 1569 r. zaś 78 fl. (ASK I 112, k. 78v). Rejestry z lat 1564, 1565 i 1573 nie podają liczby opodatkowanych rzemieślników. Podana jest łączna suma zebranego podatku, która niekiedy obejmuje również inne grupy ludności. W lustracji z 1565 r. podano informację na temat 9 domów żydowskich i 3 wynajmowanych przez Żydów u chrześcijan; zob. LWWK 1564, cz. 2, s. 274. Późniejsza lustracja z drugiej połowy XVII w. wskazuje na 30 osiadłości. Z. Guldon podaje natomiast, że pogłówne w tym czasie (1658 r.) płaciło 363 osoby, miasto poważnie ucierpiało jednak wskutek szwedzkiego najazdu w latach 1626–1629. W innym miejscu, dla XVIII w., badacz podaje, że w Dobrzyniu znajdowały się 162 dymy; zob. tenże, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej*, s. 101. Pobierana stawka szosu i suma czopowego stanowi przesłankę, że miasto w drugiej połowie XVI w. prawdopodobnie znajdowało się w grupie do 1 tys. mieszkańców.

¹²³ Bobrowniki płaciły 12 fl. szosu. W 1578 r. miasto uiściło 80 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 zapłaciło natomiast 55 fl. (ASK II 24, k. 156v) oraz 52 fl. 8 gr (tamże, k. 282v) z tego tytułu, w 1569 r. zaś 54 fl. 12 gr (ASK I 112, k. 79v). Na podstawie danych z rejestrów poborowych trudno określić przypuszczalny rząd wielkości tego ośrodka: ASK I 30, s. 507: 6 rzemieślników nieokreślonych i 1 młynarz; ASK I 30, k. 352: 6 ludzi luźnych; tamże, k. 452v: 6 ludzi luźnych; za nieokreśloną liczbę komorników zapłacono 5 fl. podatku. Pierwsze informacje na temat liczby domów pochodzą z lustracji z drugiej połowy XVII w.; LWWK 1659, s. 292: „Bywało osady nro 80. Teraz ich tylko nro 20 domów osiadłych”. K. Mikulski w tabeli dotyczącej zaludnienia miast kujawskich i dobrzyńskich w drugiej połowie XVI w. wskazuje liczbę 200 mieszkańców; zob. tenże, *Dzieje nowożytne*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radziwiński, Toruń 2017, s. 258. Z. Guldon podaje liczbę 61 dymów jako stan na 1775 r.; por. tenże, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej*, s. 101.

¹²⁴ Stawka szosu w Lipnie wynosiła 64 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 89 fl. 18 gr; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Natomiast w latach 1564 i 1565: 67 fl. 20 gr (ASK II 24, k. 156v) oraz 46 fl. 12 (tamże, k. 282v), w 1569 r. z kolei 90 fl. (ASK I 112, k. 79v). Rejestry wymieniają: 31 zagrodników (ASK I 30, k. 333 i 413) oraz 54 rzemieślników nieokreślonych (tamże, k. 507). Według lustracji z pierwszej połowy XVII w. w mieście znajdowało się 46 domów zamieszkałych, 160 parcel zostało opuszczonych. LWWK 1628, cz. 3, s. 68 informuje: „Osiadłości w tym mieście jest 46. Ostatek pustakami stoi, których jest pustek 160 tak w mieście jako i na przedmieściu”. Z. Guldon podaje z kolei informację na temat liczby osób zamieszkujących przedmieścia, dotyczą one jednak drugiej połowy XVII w. Autor wskazuje 11 przedmieszczań osiadłych na Zastawiu i 5 na przedmieściu św. Barbary. Podaje również, że wedle lustracji z 1661 r. wymieniono 13 domów, z zaznaczeniem, że „bywało quondam osiadłości numero 300”; zob. tenże, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej*, s. 249.

¹²⁵ Stawka szosu wynosiła 4 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło nie zapłaciło czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 uiściło odpowiednio: 9 fl. 3 gr (ASK II 24, k. 156v) i 11 fl. 12 gr (tamże, k. 282v), a w 1569 r. – 14 fl. (ASK I 112, k. 79v). Według rejestru z 1564 r. w mieście funkcjonowało 9 rzemieślników, 3 karczmarzy i 1 zagrodnik (ASK I 30, k. 352). Rejestr z 1573 r. wspomina o opodatkowaniu 3 nieokreślonych rzemieślników (tamże, k. 507). Według inwentarza tamtejszych dóbr z 1571 r. w mieście znajdowało się 230 domów: „Mieszczanie Skempego płacą od morgów po gr 1, ile morgów; tyle groszy. Z domu płacą każdy po gr 1. A domów wszystkich jest dwieście i trzydzieści. Z ogrodów płacą po gr 1 ½ które mają w polu. Kołodziejów jest 3 osiadłych”; zob. *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce*, s. 105; por. Z. Guldon, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej*, s. 250. Informacja budzi jednak pewne wątpliwości, jest to bowiem liczba porównywalna ze stanem zaludnienia Brześcia Kujawskiego.

¹²⁶ W 1578 r. miasto nie zapłaciło czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 odnotowano natomiast następujące sumy: 18 fl. 3 gr 6 denarów (ASK II 24, k. 155v) i 17 fl. 3 gr 6 denarów (tamże, k. 282r), w 1569 r. kwota ta wyniosła 14 fl. 6 gr. Rejestry wymieniają w 1564 r. 8 rybaków (ASK I 30, s. 325v), w 1565 r. pobór w kwocie 6 fl. i 6 gr zebrany został od nieokreślonej liczby rzemieślników, w rejestrach z 1573 r. wspomniany został 1 kotlarz i 5 luźnych ludzi, szos policzony został razem z podatkiem od liczby rzemieślników. Nieco więcej informacji na temat zaludnienia miasta dostarcza inwentarz dóbr biskupstwa płockiego z 1595 r., który wymienia 43 mieszczan zajmujących się uprawą roli, 8 krawców, 11 szewców, 2 kuśnierzy, 3 kowali, 1 bednarza i 1 zduna; za: Z. Guldon, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej*, s. 250.

Tabela 3. Gęstość sieci miejskiej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ² wg AHP	Miasta powyżej 1000 mieszkańców	Miasteczka	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
brzeski	1157,2	2	1	3	386
kowalski	611,5	1	1	2	306
kruszwicki	302,9	0	4	4	76
przeddecki	494,5	1	2	3	165
radziejowski	727,2	1	2	3	242
woj. brzeskie	3293,3	5	10	15	220
bydgoski	1386	2	2	4	347
inowrocławski	1389,1	2	4	6	232
woj. inowrocławskie	2775,1	4	6	10	278
dobrzyński	508,5	0	1	1	508
lipnowski	1323,2	1	3	4	331
rypiński	1231,6	1	1	2	616
ziemia dobrzyńska	3063,3	2	5	7	438
Razem	9131,7	11	21	32	285

Tabela 4. Liczba osad przypadających na jedno miasto na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Miasta	Wsie	Wszystkie osady wiejskie (bez miast i pustek)	Liczba osad wiejskich przypadających na 1 miasto	Liczba wszystkich osad przypadających na 1 miasto
brzeski	3	209	265	70	88
kowalski	2	62,5	77,5	31	39
kruszwicki	4	47,5	55,5	12	14
przeddecki	3	108	120	36	40
radziejowski	3	128	147	43	49
woj. brzeskie	15	555	665	37	44
bydgoski	4	88	111	22	28
inowrocławski	6	179,5	222,5	30	37
woj. inowrocławskie	10	267,5	333,5	27	33
dobrzyński	1	103	108	103	108
lipnowski	4	133	142	33	35,5
rypiński	2	124	131	62	65,5
ziemia dobrzyńska	7	360	381	51	55
Razem	32	1182,5	1378,5	37	43

typów osiedli wynosił tam natomiast 1:33, przy czym większe nasilenie ośrodków miejskich występowało w powiecie bydgoskim (1 miasto na ok. 28 osiedli). Szczególną uwagę zwraca jednak wyjątkowo słabo rozwinięta sieć miejska w ziemi dobrzyńskiej (1 miasto na 438 km²). W powiecie dobrzyńskim 1 miasto obejmowało swym zasięgiem ok. 508 km², w powiecie rypińskim zaś nawet 616 km². W ziemi dobrzyńskiej 1 miasto przypadało na ok. 55 osiedli, tylko jeden ośrodek funkcjonował natomiast przy 108 osadach innego typu na terenie powiatu dobrzyńskiego. Najwięcej miast w stosunku do pozostałych typów osad (1 na 35,5) występowało w powiecie lipnowskim, jednak podobnie jak w przypadku powiatu kruszwickiego wszystkie stanowiły słabo rozwinięte, małe, lokalne ośrodki.

Gęstość tkanki miejskiej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej była mniejsza niż w sąsiadującej Wielkopolsce (1 miasto na 220 km²)¹²⁷, w województwie łęczyckim (1 miasto na 160 km²)¹²⁸ czy sieradzkim (1 miasto na 234 km²)¹²⁹. Jak się wydaje, można ją porównać z ówczesnym stanem zurbanizowania Mazowsza (1 miasto na 313 km²)¹³⁰. Pod względem gęstości rozmieszczenia osiedli miejskich terytorium Kujaw i ziemi dobrzyńskiej przewyższało natomiast obszar Prus Królewskich, gdzie w województwach chełmińskim i malborskim 1 miasto przypadało odpowiednio na 332 km² i 349 km², a nawet na 806 km² w województwie pomorskim¹³¹. Niewielkie zagęszczenie tkanki miejskiej na tym obszarze wynikało jednak z obecności silnych, najlepiej rozwiniętych w skali kraju ośrodków oraz braku miasteczek szlacheckich. Na terytorium Kujaw i ziemi dobrzyńskiej nie wystąpiło na większą skalę zjawisko charakterystyczne dla pozostałych obszarów Korony w XV i XVI w. – intensywny proces lokacji miast prywatnych. Jedyne założony z sukcesem ośrodek – Lubraniec – nie rozwinął się dostatecznie, pozostając niewielkim miasteczkiem. Nieliczne, podejmowane w późniejszym czasie przedsięwzięcia kończyły się fiaskiem. Być może wpływ na to miały warunki geograficzne, a także nieco peryferyjne usytuowanie względem wiodących lądowych traktów handlowych oraz zmonopolizowanie handlu wiślanego przez większe ośrodki zlokalizowane poza omawianym terytorium.

Na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, podobnie jak na pozostałych obszarach Korony, przeważały miasta małe (do 1 tys. mieszkańców), które stanowiły 68,75% ogólnej liczby ośrodków miejskich na tym terenie. W województwie brzeskim procentowy stosunek liczby miasteczek w stosunku do ogółu liczby wynosi 53,3%. Wyłącznie same miasteczka znajdowały się w powiecie kruszwickim. Przewaga tego typu ośrodków widoczna jest także w województwie inowrocławskim (60%), zwłaszcza w powiecie inowrocławskim, gdzie wynosiła 66,7% ogólnej liczby miast. W obrębie tej grupy znalazły się niemal wszystkie miejscowości stanowiące własność szlachecką i kościelną, wyjąwszy Koronowo, Pakość i Włocławek. Znalazło się w niej również 11 miasteczek królewskich, czyli w sumie 61,1% miast należących do domeny. Na terenie ziemi dobrzyńskiej miasteczka stanowią natomiast 71,42% ogółu wszystkich ośrodków.

Najwięcej miast (ponad 1 tys. mieszkańców) znajdowało się w województwie brzeskim. Do tej grupy należały wszystkie niemal miasta będące stolicami powiatów (z wyjątkiem Kruszwicy), stanowiące własność królewską. Największym ośrodkiem był Włocławek – stolica biskupstwa ze sporą liczbą zamieszkującego miasto kleru (ponad 3 tys. mieszkańców). Nieco mniej zaludnione były natomiast pozostałe ośrodki, do których należały: Brześć Kujawski, Kowal, Przedecz i Radziejów (do 2 tys. mieszkańców). Wśród miast województwa inowrocławskiego najbardziej zaludniona była stolica powiatu bydgoskiego – Bydgoszcz (ponad 3 tys. mieszkańców), nieco mniejszy pod tym względem był Inowrocław, pełniący istotne funkcje administracyjne jako stolica powiatu i województwa (do 3 tys. mieszkańców). Większe ośrodki, jak się okazuje, stanowiły również Pakość i Koronowo (do 2 tys. mieszkańców), na terenie ziemi dobrzyńskiej zaś zaangażowana w handel zbożowy Nieszawa, niegdyś konkurent Torunia, a także Rybin – stolica powiatu. Na badanym obszarze nie funkcjonował żaden ośrodek, który moglibyśmy zaklasyfikować jako duże miasto, zamieszkiwane przez ponad 5 tys. mieszkańców.

2021 r.

¹²⁷ J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2b.4.

¹²⁸ K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.2.5.

¹²⁹ Tamże.

¹³⁰ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.5.

¹³¹ M. Biskup, *Zagęszczenie osadnictwa*, [w:] MPK, w tej edycji III.3.1.9a.

III.3.2c.6. ZAMKI I OPACTWA

Michał Słomski

Uwagi wstępne

Podobnie jak w poprzednich tomach serii AHP, również w tomie kujawsko-dobrzyńskim na mapie głównej oznaczono zamki funkcjonujące w drugiej połowie XVI w. na terenie województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz ziemi dobrzyńskiej. Podstawą do tego były hasła zamieszczone w *Leksykonie zamków w Polsce*. Wymieniono tam 17 zamków z obszaru Kujaw i ziemi dobrzyńskiej¹, z których większość została uwzględniona na mapie głównej. W mniejszym stopniu wykorzystaliśmy katalog zamków Bohdana Guerquina². Dodatkową pomocą były liczne prace dotyczące kujawsko-dobrzyńskich zamków, publikowane w stosunkowo obszernej literaturze przedmiotu, związanej głównie z terenami Kujaw brzeskich oraz ziemi dobrzyńskiej³. Dość dużo pisano również o zamkach biskupów włocławskich⁴.

Jako zamki potraktowano obiekty określane w źródłach łacińskimi terminami *castrum*, *arx* i polskim słowem *zamek*, które były obronnymi siedzibami, stanowiącymi stałe lub tymczasowe miejsce pobytu właściciela bądź wyznaczonego przez niego urzędnika, zazwyczaj ulokowanymi w centrum włości lub klucza dóbr i odgrywającymi określoną rolę w administracji majątkiem, dodatkowo pełniącymi funkcje reprezentacyjne i będącymi nośnikami pewnych idei symbolicznych⁵. Zdajemy sobie sprawę z wielu problemów, jakie powoduje wybór tego rodzaju kryterium.

Na stosowanie różnych terminów do określenia tej samej budowli wskazywano już w literaturze, podobnie jak na używanie tego samego pojęcia w stosunku do budowli o różnym stopniu obronności

¹ Leksykon. W kolejności alfabetycznej są to: Bobrowniki, Brześć Kujawski (Brzeście), Bydgoszcz, Dobrzyń nad Wisłą (Dobrzyń), Dybów, Inowrocław, Kowal (Kowale), Kruszwica, Mała Nieszawka (Nieszewka Mała), Pakość, Przedecz, Raciążek (Raciąż), Radziejów, Radziki Duże (Radziki), Sadłowo, Włocławek (Włocław), Złotonia. Odwołania do stron Leksykonu wskazaliśmy w przypisach poświęconych poszczególnym zamkom.

² Guerquin, Zamki.

³ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne ziemi dobrzyńskiej. Wstęp do badań*, Włocławek 1995; L. Kajzer, *Warownie Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w świetle nowszych badań*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9–10 maja 1994 roku)*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 105–122; tenże, *Z badań zamków kujawskich i pałuckich*, [w:] *Z dziejów Kujaw i Pałuk. Studia dedykowane pamięci dr. Czesława Sikorskiego. Materiały z sesji naukowej w Inowrocławiu (22 kwietnia 2005)*, red. J. Kozłowski, M. Woźniak, Inowrocław 2005, s. 62–68; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź 2003; T. Olszacki, *O trzech zamkach ziemi dobrzyńskiej w piętnaście lat później*, RMZDR, t. 2, 2011, s. 119–152; A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, *Zamki Kujaw brzeskich i ziemi dobrzyńskiej w badaniach Profesora Leszka Kajzera*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 26, 2018, s. 9–24 oraz literatura, którą zamieszczono w przypisach poświęconych poszczególnym zamkom.

⁴ S. Chodyński, *Zamki, pałace i rezydencje biskupów włocławskich*, [w:] MHDW 24, s. 66–93; L. Kajzer, *Z problematyki budownictwa obronnego biskupów włocławskich*, „Nasza Przeszłość”, t. 82, 1994, s. 281–298; E. Kubiak, *Rezydencje biskupów włocławskich w okresie nowożytnym*, Łódź 2010 oraz literatura, którą zamieszczono w przypisach poświęconych zamkom we Włocławku i Raciążku.

⁵ Szeroki kontekst funkcjonowania zamków zarysował ostatnio S. Gawlas, *Zamek średniowieczny: geneza i funkcje społeczno-ustrojowe*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w. Materiały z I Ogólnopolskiej Konferencji Colloquia Castrensia zorganizowanej przez Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum i Zakład Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: 15–16 października 2015 r.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017 (Colloquia Castrensia, t. 1), s. 17–46.

i rozbudowania⁶. Semantyka terminów mogła się różnić w zależności od postrzegania opisywanej budowli przez autora zapiski lub od informacji, jakie uzyskał on o wzmiankowanej budowli od osoby zainteresowanej zapisaniem informacji o niej. Zakres pojęciowy mógł się również zmieniać wraz z upływem czasu⁷. W literaturze przyjmuje się na ogół, że terminu *castrum/zamek* używano w kontekście opisanego „ufortyfikowanych siedzib pełniących zarówno funkcje militarne, jak i gospodarcze, administracyjne itp.”⁸. Taki charakter mogły mieć również licznie powstające w XV i XVI w. na terenach wszystkich ziem polskich *dwory obronne*, przede wszystkim możnowładcze i szlacheckie (wznoszone też w dobrach królewskich i kościelnych). Mogły to być murowane kamienice, stanowiące rezydencję ich właścicieli, których wielkość i wykorzystany budulec powodowały zwiększoną obronność w stosunku do innych rezydencji dworskich, ale też drewniane budynki wzniesione na kopcach lub nasypach ziemnych i otoczone fosą, parkanem lub wałem⁹. Nawiązywały one do założeń zamkowych poprzez schemat budowy lub rozplanowania, miały jednak zredukowany program architektoniczny i użytkowy, choć odznaczały się pewnymi walorami obronnymi. Z tego powodu niekiedy trudno zdecydować, z jakiego rodzaju budowlami mamy do czynienia (zob. dalej przykład Lubrańca w pow. brzeskim)¹⁰.

Wiąże się z tym rozbieżność między terminologią historyczną a wykorzystywaną obecnie przez badaczy: historyków, archeologów, architektów i historyków sztuki. Podstawowym kryterium służącym do odróżniania w literaturze przedmiotu grodów od zamków (określanych po łacinie tym samym określeniem *castrum*) jest wykorzystany budulec oraz sama konstrukcja umocnień z wykorzystaniem wałów drewniano-ziemnych¹¹. W rozróżnieniu między *zamkiem* a *dworem obronnym* (bardzo często nazywanych w źródłach *castrum* lub *fortalicium*) głównym kryterium różnicującym wydaje się wielkość omawianego założenia¹², ale także skala rozbudowania i rozplanowania przestrzennego czy ocena walorów obronnych¹³.

Omówione powyżej wątpliwości przy jednoznacznym zakwalifikowaniu obiektów obronnych do kategorii *zamku* lub *dworu* pojawiły się w kontekście dwóch oznaczonych na mapie głównej zamków. Leszek Kajzer zwracał uwagę na używanie wobec założeń w Kowalu (pow. kowalski) i Radziejowie (pow. radziejowski) określenia *zamek* w rozumieniu siedziby administracji starościńskiej, w której odprawiano sądy i przechowywano księgi grodzkie¹⁴. Badacz ten wspomniane założenia traktował raczej jako dwory obronne z murowanymi domami wieżowymi otoczonymi drewnianymi budynkami, zlokalizowane

⁶ J. Dobrzański, *Castrum. Problematyka badawcza*, [w:] *Początki zamków w Polsce*, Wrocław 1978 (Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Studia i Materiały, 5), s. 5–21; J. Rozpędowski, *Gród a zamek w Polsce – problem genezy i typologii*, [w:] tamże, s. 91–92; L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993, s. 12–14; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 13; A. Marciniak-Kajzer, *The Term Castle – what it Means to Us, and what it Meant to Medieval People*, [w:] *Building a Castle. Preparing for War or Keeping the Peace? Proceedings of a Symposium Held in Vordingborg, Nyborg and Elsinore in Denmark on the 24th to the 28th August 2015*, red. N. Engberg i in., Bonn 2018 (Castella Maris Baltici, t. 13), s. 177–186.

⁷ J. Pietrzak, *Zamki i dwory*, s. 19–21.

⁸ Tamże, s. 21.

⁹ L. Kajzer, *Dwory „zwyczajne” i „obronne” kowalskiego*, [w:] T.J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991 (Budownictwo Obronno-Rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej, t. 2), s. 180.

¹⁰ Guerquin, *Zamki*, s. 59; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne*, s. 12; L. Kajzer, *Czy Zbigniew Bąk mieszkał w prawdziwym zamku?*, KHKM, t. 51, 2003, nr 3–4, s. 337–354. Przykłady określenia mianem *zamku* obiektów, które z architektonicznego punktu widzenia *zamkami* nie były, na podstawie inwentarzy dóbr szlacheckich zapisanych w księgach bobrownickich podają L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 100.

¹¹ Rozróżnienie wykorzystanego materiału do klasyfikacji założenia na drewniano-ziemny *gród* i murowany *zamek* wykorzystał np. B. Guerquin, *Problematyka zamków na pograniczu polsko-krzyżackim*, [w:] *Średniowieczne zamki Polski Północnej. Wybór materiałów z sesji*, [red. A. Pawłowski], Malbork 1983, s. 9.

¹² L. Kajzer, *Warownie Kujaw*, s. 114: „Dla historyka sztuki i architektury małe założenie o walorach obronno-rezydencjonalnych to przede wszystkim »dwór«”; tenże, *Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niżu Polskim*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 112: *zamki* to „założenia obronno-mieszkalne, a potem i rezydencjonalne, o sporej skali budowlanej”.

¹³ J. Pietrzak, *Zamki i dwory*, s. 22, gdzie zdefiniował *dwór obronny* jako „założenie o czytelnej funkcji obronno-rezydencjonalnej lub rezydencjonalno-obronnej, dla którego sprawdzają się nie wszystkie (z punktu widzenia historii architektury, a więc w sensie przestrzennym, obronnym i budowlanym) desygnaty pojęcia *zamek sensu stricto*”; zob. też A. Marciniak-Kajzer, *The Term Castle*, s. 183.

¹⁴ L. Kajzer, *Zamek w Radziejowie w świetle badań terenowych 1987 r.*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica”, t. 12, 1991, s. 159; T.J. Horbacz, L. Kajzer, *Zamek w Kowalu w świetle badań 1981–1982 roku*, [w:] T.J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne*, s. 91–92, 116.

przy obu powiatowych miastach. Uznawał używanie wobec nich pojęcia *zamku* za tradycyjnie ugruntowane zarówno w źródłach z okresu średniowiecza i nowożytności, jak i w literaturze¹⁵. Trzeba przy tym podkreślić, że w lustracyjnym opisie z XVII w. zamek radziejowski wprost określono *dworem*¹⁶.

Podobne wykorzystanie terminu *zamek* zaobserwować można w inwentarzach klucza ciechocińskiego biskupów włocławskich z lat 1598 i 1616–1622. Przy opisanu budowli ciechocińskiej w latach 1616–1622 nazwano ją *dworem*, ale znajdujący się we wsi folwark określony został jako „do zamku należący”. Ponadto kmiecie z biskupiej wsi Pomorzany (pow. lipnowski) mieli pracować w Ciechocinie (pow. lipnowski) „w zamku do straży i do kuchni”, choć w 1598 r. wzmiankowano poddanych z Nowej Wsi i Małszyc (obie w pow. lipnowskim), którzy mieli pełnić straż *curiae Cziehoczinensis*¹⁷.

Warto podkreślić przemiany funkcjonalne, jakim podlegały zamki w epoce wczesnonowożytnej, również na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Wiek XVI był schyłkiem funkcjonowania założeń obronno-rezydencjonalnych w formie znanej ze średniowiecza. W tym czasie często przebudowywano dawne założenia zamkowe, aby odpowiadały ówczesnym trendom. Kładziono większy nacisk na rezydencjonalność i reprezentacyjność, co osiągnęto poprzez rozbudowę programów mieszkalnych i zaplecza gospodarczego, z biegiem czasu dominujących w strukturze założeń, choć na ogół nie powodowało to całkowitej utraty walorów obronnych¹⁸. Widać to dobrze zarówno na przykładzie zamków królewskich, jak i prywatnych. W renesansowym stylu przebudowany został zamek w Przedczu (pow. przedecki)¹⁹, obecność renesansowej kamienicy zaobserwowano również w Inowrocławiu (pow. inowrocławski)²⁰. Podobnie jak zamek-dwór radziejowski, również fortyfikację w Przedczu w lustracji z przełomu lat 20. i 30. XVII w. określono *dworem*, choć w tym samym źródle pisano o niej jako o zamku²¹. Przypuszczać można, że wynikało to właśnie z przebudowy założenia w duchu architektury renesansowej. Duży rozmach inwestycyjny cechował pontyfikat biskupa włocławskiego Hieronima Rozdrażewskiego, który przebudował zgodnie z obowiązującymi tendencjami architektonicznymi zamki w Raciążku (Raciążu; pow. inowrocławski) i we Włocławku (Włocławiu; pow. brzeski)²².

Kiedy powstały zamki?

Najstarsze murowane zamki na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej powstawały około połowy XIV w. Ich budowę należy traktować jako element intensywnego zwiększania obronności warowni kujawsko-dobrzyńskich po zakończeniu działań wojennych z państwem zakonu krzyżackiego w latach 1327–1333²³. Z okresem panowania Kazimierza Wielkiego łączone są murowane założenia z Brześcia

¹⁵ Kamienice w Kowalu i Radziejowie były jedynymi murowanymi elementami założeń (L. Kajzer, *Zamek w Radziejowie*, s. 156, 159; tenże, *Warownie Kujaw*, s. 111–112), przy czym kamienicę w Kowalu wzniesiono w drugiej połowie XVI w. lub nawet w pierwszej połowie stulecia następnego; T.J. Horbacz, L. Kajzer, *Zamek w Kowalu*, s. 115; A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, *Zamki Kujaw*, s. 13–14. Podobnie założenie w Radziejowie opisali: J. Danielewicz, K. Rolirad, *Zarys dziejów Radziejowa do końca XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, red. J. Danielewicz, Bydgoszcz 1982, s. 39.

¹⁶ LWWK 1628, cz. 3, s. 90–91, choć w inwentarzu starostwa z 1767 r. określony jako zamek: Z. Górski, *Inwentarz starostwa radziejowskiego z 1767 roku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 242–243.

¹⁷ Inw. 1598, s. 46–47; Inw. XVII, s. 139–140.

¹⁸ L. Kajzer, *Warownie Kujaw*, s. 113. L. Kajzer pisząc o dworze biskupów włocławskich w pomorskich Subkowach, zauważył, że określenie go *zamkiem* w źródle inwentarzowym z 1600 r. mogło wynikać z tego, że „zespół po przebudowie H. Rozdrażewskiego zyskał wyraźnie na walorach obronnych”; tenże, *Z problematyki budownictwa obronnego*, s. 288, zob. też s. 296.

¹⁹ L. Łbik, *Zamek w Przedczu na Kujawach*, MDKSB, t. 6, 2001, s. 134–136.

²⁰ C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia. Encyklopedia wiedzy o zabytkach Inowrocławia*, oprac. i przyg. J. Sikorska, Inowrocław 2002, s. 534. Przypuszczenie o podobnym przekształceniu zamku w Bydgoszczy na nowożytną rezydencję, z założonym obok parkiem; zob. F. Mincer, *Kultura, nauka i szkolnictwo w latach 1466–1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 258, przyp. 2.

²¹ LWWK 1628, cz. 3, s. 39–40.

²² E. Kubiak, *Tradycja, historia, nowoczesność. Rezydencje biskupa Hieronima Rozdrażewskiego w Subkowach, Raciążku i Wolborzu w latach 1582–1600*, [w:] *Rzeczpospolita domów*, cz. 1: *Zamki, dworki i pałace*, red. K. Krawiec-Złotkowska, Słupsk 2008, s. 211; też, *Rezydencje biskupów*, s. 184.

²³ B. Guerquin, *Problematyka zamków*, s. 10–11, 13; L. Kajzer, *Warownie Kujaw*, s. 110–111; A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Castles of King Casimir the Great along the Border with State of the Teutonic Order*, [w:] *Building a Castle*, s. 149–162. O roli warowni kujawskich i dobrzyńskich w działaniach wojennych toczonych w XIV w. zob. T. Nowak, *Znaczenie budowli obronnych w Wielkopolsce, Kujawach, ziemiach dobrzyńskiej, łęczyckiej i sieradzkiej w działaniach wojennych w XIV w. (1313–1385)*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica”, t. 36, 1989, s. 33–75.

Kujawskiego (Brześćcia; pow. brzeski), Bydgoszczy (pow. bydgoski), Inowrocławia i Kruszwicy (pow. kruszwicki), a także z Przedczu, który przeszedł na własność królewską w 1347 r.²⁴ Mniej więcej w tym samym czasie biskupi włocławscy Maciej z Gołańczy i Zbylut z Gołańczy przekształcili w mury warownie grody we Włocławku (Włocławiu) i Raciążku (Raciążu)²⁵. Z trzecią ćwiercią XIV w. łączy się zamek szlachecki w Pakości (pow. inowrocławski)²⁶, a z przełomem trzeciej i czwartej ćwierci XIV w. (lata 70. i 80.) zamki szlacheckie w Sadłowie i Radzikach (oba w pow. rypińskim)²⁷. Wątpliwości dotyczą czasu i osoby fundatora murowanego założenia w Bobrownikach (pow. lipnowski), choć ostatnio wskazuje się raczej na okres przed zastawieniem ziemi dobrzyńskiej Krzyżakom pod koniec XIV w. przez Władysława Opolczyka²⁸. Choć pierwsza i to pośrednia wzmianka o zamku w Radziejowie pochodzi z 1494 r., to przypuszcza się, że założenie obronne mogło powstać na przełomie XIV i XV w.²⁹ Wydaje się, że z przełomu tych stuleci pochodzi również zamek w Kowalu³⁰. Inwestycją XV-wieczną jest zamek w Dybowie (pow. inowrocławski), zbudowany z rozkazu króla Władysława Jagiełły po pokoju mełnieńskim z 1422 r. Jest to obiekt o najmłodszej metryce, jaki oznaczyliśmy na mapie głównej.

Zamki nieoznaczone na mapie głównej

Na mapie nie oznaczono kilku obiektów, które zostały wymienione w Leksykonie czy w pracy Guerquina, a także tych, które pojawiają się w innej literaturze z określeniem *zamku*. Wymaga to krótkiego wytłumaczenia oraz omówienia poszczególnych przypadków. Historia zamków kujawskich i dobrzyńskich związana była z niespokojnym sąsiedztwem krzyżackim. Część z nich została zniszczona w czasie wojny z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411, część zaś w czasie wojny trzynastoletniej. Po ustaniu wojen z zakonem w drugiej połowie XV w. kilka z nich utraciło swoje dotychczasowe znaczenie przygranicznych punktów obrony³¹. Zamek w Małej Nieszawce (Nieszewce Małej, pow. inowrocławski), którego budowę Krzyżacy rozpoczęli już w drugiej połowie XIII w., został rozebrany w 1424 r. na mocy pokoju w Mełnie³². Zamek w Złotorii (pow. lipnowski) w drugiej połowie XVI w. był w stanie ruiny wskutek zniszczeń uczynionych w czasie wojny polsko-krzyżackiej z lat 1409–1411 i nie był użytkowany³³. Zamek czy może raczej gród drewniano-ziemny w Dobrzyńcu nad Wisłą (Dobrzyń, pow. dobrzyński), ulokowany na nadwiślańskiej skarpie zwanej Górą Zamkową, został zniszczony przez Krzyżaków w 1409 r. i nie odbudowano go³⁴. Opisaną w inwentarzu z 1616 r. siedzibę starostwa dobrzyńskiego określono dworem³⁵. Budowla identyfikowana jako murowane założenie o charakterze

²⁴ L. Łbik, *Zamek w Przedczu*, s. 128–130. Leksykon, s. 403, datuje powstanie zamku na okres po 1364 r. Nieznany autor tekstu *Quomodo regebat regnum et populum*, zawierającego wykaz inwestycji obronnych Kazimierza Wielkiego, wśród wzniesionych przez tego króla zamków na Kujawach wymienił Kruszwicę, Złotorię, Przedecz i Bydgoszcz; T. Poklewski-Kozieł, *Przydatność tekstu „Quomodo regebat regnum et populum” do badania wielkości inwestycji obronnych Kazimierza Wielkiego*, [w:] tenże, *Studia o zamkach średniowiecznych*, oprac. J. Maik, M. Żemigala, Warszawa 2012, s. 65.

²⁵ L. Kajzer, *Warownie Kujaw*, s. 111, 113.

²⁶ Leksykon, s. 368–369.

²⁷ L. Kajzer, *Relikt zamku i jego badania*, [w:] *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*, red. L. Kajzer, Rypin 2004, s. 16; J. Bieniak, *Radziki (Radzikowo) i ich dziedzice w średniowieczu*, [w:] *Zamek w Radzikach Dużych na Ziemi Dobrzyńskiej*, red. L. Kajzer, Rypin 2009, s. 47.

²⁸ T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 125; inaczej: Leksykon, s. 96, 98.

²⁹ W inwentarzu dóbr starostwa brzeskiego z 1494 r. przy opisie Radziejowa jedną z ulic nazwano *platea castrensis*; Brzeskie 1494, s. 387; L. Kajzer, *Zamek w Radziejowie*, s. 137, 158.

³⁰ T.J. Horbacz, L. Kajzer, *Zamek w Kowalu*, s. 116; Leksykon, s. 231.

³¹ Por. L. Łbik, *Zamek w Przedczu*, s. 134.

³² Leksykon, s. 302; R. Domagała, *Zamek krzyżacki w Małej Nieszawce koło Torunia w świetle badań archeologicznych*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu”, t. 11, 2002, s. 86–113; S. Józwiak, *Zburzenie zamku komturskiego w Nieszawie 1422–1423*, „Rocznik Toruński”, t. 30, 2003, s. 19–33. Zob. też interesującą stronę internetową projektu „Stara Nieszawa”, na której dużo informacji o tamtejszym zamku konwentualnym, jego położeniu i rozplanowaniu, <https://staranieszawa.wordpress.com/informacje/>, zakładka „Mała Nieszawa” (dostęp: 10.02.2020).

³³ Guerquin, *Zamki*, s. 342–343 (B. Guerquin przypuszczał, że zamek został odbudowany po zniszczeniach w XV w.); Leksykon, s. 562–563; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 85–86, 214–217; T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 137–138.

³⁴ Guerquin, *Zamki*, s. 143; Leksykon, s. 159; T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 121–122; zob. W. Duży, *Dobrzyń nad Wisłą* w tomie AHP Kujawy, w tej edycji III.6.6.6.

³⁵ Z. Górski, *Inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 roku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 231–233. Jednak M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa*

zamku lub dworu obronnego w Rypinie (pow. rypiński), pochodząca albo z połowy XIV w.³⁶, albo z przełomu XIV i XV w.³⁷, również nie dotrwała do drugiej połowy XVI w. Znajdowała się najprawdopodobniej we wschodniej lub północno-wschodniej części rypińskiego rynku. Ostatnie o niej wzmianki pochodzą z XV w., co daje asumpt do przypuszczeń, że budowla ta została zniszczona, rozebrana lub utraciła funkcję siedziby władcy właśnie w tym stuleciu³⁸. Podobnie do XVI stulecia nie dotrwał wybudowany w pierwszej połowie XIV w. zamek w Starorypinie (pow. rypiński), którego funkcjonowanie jako (drewnianej) warowni władcy ograniczyło się chyba tylko do okresu ok. 1320–1345³⁹.

Nie oznacza to, że pozostałe zamki, które dotrwały do drugiej połowy XVI w., zachowały się w dobrym stanie. Zamek w Bobrownikach po wojnach z zakonem krzyżackim przestał być warownią graniczną, stanowiąc siedzibę starosty oraz miejsce składowania ksiąg grodzkich. Odbiło się to na jego stanie zachowania. Choć w drugiej połowie XVI i w pierwszych dziesięcioleciach XVII w. podejmowano na jego terenie prace budowlane, to był on w tym okresie już mocno zniszczony⁴⁰.

Inne nieoznaczone obiekty

Nie traktujemy jako zamku dworu biskupów płockich w Górznie (pow. rypiński)⁴¹. Nie oznaczono też na mapie Służewa (pow. inowrocławski), choć w literaturze pojawia się niekiedy informacja, że założenie pałacowe o XVII-wiecznej metryce powstało na miejscu i zachowało w sobie elementy wcześniejszego zamku – przypuszczamy, że był to dwór obronny, stanowiący rezydencję właścicieli miasta. Przypuszczalnie o nim wspominał Jan z Czarnkowa w swojej kronice pod rokiem 1375 („turris Jaroslai in Sluzewo”), że został obsadzony zbrojnymi przez Sędziwoja z Szubina w celu obrony przed wojskami księcia gniewkowskiego Władysława Białego⁴². Jeszcze Marcin Kromer określił siedzibę służewską mianem warownego zamku⁴³, traktujemy go jednak jako murowany dwór. Pojawiające się w XIV-wiecznych źródłach *castrum* w Gniewkowie (pow. inowrocławski), zamieszczone w katalogu

Polskiego księgi dwie, tłum. S. Kazikowski, wstęp i oprac. R. Machwiński, Olsztyn 1977, s. 33, wymienił Dobrzyń wśród zamków „warownych” leżących nad Wisłą (obok Bobrownik, Raciążka [Raciąza], Służewa, Dybowa i Nieszawy [Nowej Nieszewy]; tamże, s. 33–34).

³⁶ Tak: L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 88.

³⁷ Tak za J. Bieniakiem ostatnio: J. Wroniszewski, *Rypin – gród i miasto w czasach średniowiecza*, [w:] *Rypin – dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 roku*, red. K. Mikulski, Rypin 2010, s. 117.

³⁸ Tamże, s. 116–118 i przyp. 144 na s. 118. W okresie nowożytnym w Rypinie nie było dworu starościńskiego (P. Bokota, P. Gałkowski, *Rypin w czasach nowożytnych (XVI–XVIII wiek)*, [w:] *Rypin – dzieje miasta*, s. 184–185), który można by utożsamić z funkcjonalną kontynuacją siedziby średniowiecznej.

³⁹ L. Kajzer, *Nowy zamek w Starym Rypinie*, [w:] *Archaeologia et historia. Księga jubileuszowa dedykowana Pani Profesor Romanie Barnycz-Gupieńcowej*, [red. L. Kajzer i in.], Łódź 2000, s. 165–173.

⁴⁰ LWWK 1616, cz. 1, s. 304–305. W opisie zamku zamieszczonym w lustracji z lat 1628–1632 wspomniano, że na zamku jest „sklep do chowania ksiąg”: LWWK 1628, cz. 3, s. 58; T.J. Horbacz, *Z badań nad zamkiem bobrownickim w ziemi dobrzyńskiej*, ZK, t. 7, 1985, s. 84–85; T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 126, 135. Guerquin, *Zamki*, s. 107, pisał, że w 1461 r. uchwalono odbudowę zamku zniszczonego po wojnach z zakonem krzyżackim, nie odbudowano go jednak.

⁴¹ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 140–142. Pisząc o dziejach biskupiej rezydencji w Górznie, K. Grażawski, *Z badań archeologicznych w Górznie. Od średniowiecznego grodu do biskupiego dworu i kościoła bożogrobców*, RMZDR, t. 1, 2009, s. 64, używa pojęcia *zamek*. Domyślać się należy, że jest to dosłowne tłumaczenie pojawiającego się w źródłach określenia *castrum*, gdyż w późniejszych częściach pracy K. Głażewski określa siedzibę biskupią *dworem* (np. s. 73). O zamku biskupim w Górznie jako siedzibie centrum górzeńskiego klucza majątkowego w okresie nowożytnym piszą: A. Mietz, J. Pakulski, *Górzno – zarys dziejów*, Toruń 1989, s. 49.

⁴² *Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum*, oprac. J. Kanty Szlachetowski, [w:] *Monumenta Poloniae historica*, t. 2, wyd. A. Bielowski, Lwów 1892, s. 658. L. Kajzer (*Kujawy brzeskie w XVII-wiecznym opisie Andreasa Cellariusza*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 262) uważał za prawdopodobne istnienie w okresie wczesnonowożytnym zamku w Służewie. Badacz ten opierał się na opisie Kujaw brzeskich sporządzonym przez Andrzeja Cellariusza z 1659 r., w którym wymieniono Służewo pośród miast woj. brzeskiego (podobnie jak Raciąż [Raciązek] i Nieszawę [Nową Nieszewę]). W opisie tym nie wspomina się o zamku w Służewie, jedynie o tym, że było ono miasteczkiem (tamże, s. 258: *Sluzewia oppidulum*). Wzmianka z kroniki Jana z Czarnkowa nie upoważnia zaś do stwierdzenia, że wspomniana wieża w Służewie wchodziła „w skład większej średniowiecznej fortalicji” (tamże, s. 658).

⁴³ M. Kromer, *Polska*, s. 33–34; S. Paczkowski, *Służewo na Kujawach wschodnich. Zarys dziejów*, Włocławek 1999, s. 41; P. Bokota, P. Nowakowski, *Służewo – zespół pałacowy*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 3, red. S. Kunikowski, Włocławek 2004, s. 186–187.

Guerquina⁴⁴, nie zostało odbudowane po zniszczeniu w czasie walk między wojskami Sędziwoja z Szubina i Władysława Białego w latach 70. XIV w.⁴⁵ W drugiej połowie XVI w. siedzibę niewielkiej tenuty gniewkowskiej konsekwentnie nazywano dworem, który najprawdopodobniej nie został wybudowany na terenie wcześniejszego założenia⁴⁶. Związane z Władysławem Białym było również XIV-wieczne *castrum* w Szarleju (pow. inowrocławski), które w swojej *Chorografii* wspominał jeszcze Jan Długosz⁴⁷. Założenie w Chodczu (pow. przedeczki) również przedstawiało najprawdopodobniej cechy typowe raczej dla murowanego – przypuszczalnie dopiero od drugiej połowy XVI w. – dworu obronnego niż zamku, na co wskazywał Leszek Kajzer⁴⁸. Wniosek taki wysnuto dopiero po badaniach archeologicznych przeprowadzonych na terenie Zameczku, wysuniętej na północny zachód części Chodcza, gdzie znajdowało się założenie. W 1489 r. zlokalizowany tam obiekt określono mianem *fortalicium*, później również jako *castrum*⁴⁹. Wizytacja parafii chodeckiej z 1639 r. wspomina o *dworze* patrona kościoła parafialnego w Chodczu oraz dwóch młynach przy nim się znajdujących, z których jeden wzmiankowano również w rejestrze poboru podymnego z 1634 r.⁵⁰ Biskupia rezydencja w Ciechocinie została nazwana *dworem* w inwentarzu klucza ciechocińskiego, spisany między 1616 a 1622 r.⁵¹ Był to najprawdopodobniej murowany dwór wieżowy, stanowiący funkcjonalną kontynuację drewnianego dworu stożkowego, zniszczonego przypuszczalnie w drugiej połowie XIV w.⁵² Nie do końca wiadomo, czy w Lipnie (pow. lipnowski) funkcjonowało założenie zamkowe. Jedyna wzmianka o lipnowskim *castrum* pochodzi z 1330 r. i przypuszczalnie był to gród drewniano-ziemny, wykorzystywany w pierwszej połowie XIV w.⁵³ Najwięcej problemów przy podejmowaniu decyzji o oznaczeniu zamku na mapie głównej mieliśmy w przypadku założenia obronnego w Lubrańcu (pow. brzeski). Wybudowany w pierwszej ćwierci XVI w. dwór wojewody poznańskiego Mikołaja Lubrańskiego w 1598 r. został określony mianem *arx*⁵⁴, również w XVII w. kilkakrotnie budowla ta pojawiła się w źródłach z takim określeniem. Była to zapewne okazała, kilkunastokondygnacyjna murowana kamienica zbudowana na kopcu w ramionach Zgłowiączki, otoczona drewnianymi budynkami i parkanem. Nieoznaczenie na mapie głównej zamku w Lubrańcu wynika z wątpliwości, jakie względem formy architektonicznej i walorów obronnych typowych dla *zamków* miał badający to założenie Leszek Kajzer⁵⁵. Prawdopodobnie założenie to przypominało nieco wieżę w Ciechocinie, której również nie oznaczyliśmy na mapie.

⁴⁴ Guerquin, *Zamki*, s. 153; B. Guerquin, *Problematyka zamków*, s. 11; zob. też J. Pietrzak, *Zamki i dwory*, s. 74–75 (chyba jako drewniano-ziemny dwór). Zamku w Gniewkowie nie rejestruje Leksykon.

⁴⁵ *Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum*, s. 654–655, 657.

⁴⁶ ASK I 50, k. 570r–571r = Z. Guldon, K. Wajda, *Zarys dziejów Gniewkowa*, Bydgoszcz 1970, s. 92–93; J. Pietrzak, *Zamki i dwory*, s. 74; W. Chorążyczewski, *Gniewkowo i starostwo gniewkowskie w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Pamięć – tradycja – trwanie. Szkice z dziejów Gniewkowa i okolic*, red. T. Łaszkiwicz, Gniewkowo 2014, s. 61–62.

⁴⁷ *Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum*, s. 655; *Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 1–2, wyd. I. Dąbrowski, Varsoviae 1964, s. 91; J. Pietrzak, *Zamki i dwory*, s. 75.

⁴⁸ L. Kajzer, *Czy poznamy zamek prywatny w Chodczu na Kujawach?*, ZK, t. 12, 1997, s. 49.

⁴⁹ Wzmianka o *fortalicium* pochodzi z lustracji poradnego z 1489 r.: *Lustracja 1489*, s. 129. Za określaniem budowli jako *zamku* opowiadał się J. Pakulski na podstawie źródeł z XVI w., takich jak wykupienie zamku w Chodczu przez Grzegorza Kretkowskiego; A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisy w dzieje Chodcza*, Chodecz–Włocławek 1989, s. 13, 123–124. O rezydencji chodeckiej jako o zamku piszą też P. Bokota, P. Nowakowski, *Chodeczek – dwór*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 2, red. S. Kunikowski, Włocławek 2001, s. 49, 52–53; T. Sławiński, *Materiały do dziejów własności ziemskiej Kretkowskich w latach około 1500–1613*, ZK-D, t. 17: *Gospodarka (XX – początek XXI wieku)*, 2002, s. 263.

⁵⁰ Podymne 1634, k. 96v: „molendinum Zameczek” (1634 r.); ADWł, sygn. 0213/1, s. 380: „curia magnifici domini patroni alias Zameczek et duo molendina” (1639 r.); zob. też R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu przedecckiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria B: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1979, s. 184, nr 141.

⁵¹ Inw. XVII, s. 136–139. Przykłady nazywania dworu w Ciechocinie *zamkiem* w opracowaniach z XIX i XX w. przytaczają T. Grabarczyk, L. Kajzer, *Średniowieczny dwór murowany biskupów włocławskich w Ciechocinie nad Drwęcą*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, t. 8, 1987, s. 112. Ciehocin jako zamek oznaczył na opublikowanej w artykule o zamkach dobrzyńskich mapie T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 151.

⁵² L. Kajzer, *Z problematyki budownictwa obronnego*, s. 288–289; E. Kubiak, *Rezydencje biskupów*, s. 175–176.

⁵³ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 77–78, 157–160.

⁵⁴ MHDW 20, s. 39: „Autenticum harum indulgentiarum privilegium in arce Lubranensi depositum servatur”; tamże, s. 43: „Habet et hortum spaciosum iuxta viam publicam, versus arcem Conventui contiguum”.

⁵⁵ L. Kajzer, *Średniowieczne „fortalicium” wojewody poznańskiego Mikołaja Lubrańskiego w Lubrańcu na Kujawach*, SMDWP, t. 18, 1991, nr 2, s. 76. Zamku w Lubrańcu nie notują Guerquin, *Zamki* oraz Leksykon.

Lista zamków

W sumie na mapie głównej opracowanego terytorium oznaczyliśmy 14 zamków.

Województwo brzeskie

– w powiecie brzeskim:

Brześć Kujawski (Brzeście, k)⁵⁶, Włocławek (Włocław, d)⁵⁷;

– w powiecie kowalskim:

Kowal (Kowale, k)⁵⁸;

– w powiecie kruszwickim:

Kruszwica (k)⁵⁹;

– w powiecie przedeckim:

Przedecz (k)⁶⁰;

– w powiecie radziejowskim:

Radziejów (k)⁶¹.

Województwo inowrocławskie

– w powiecie bydgoskim:

Bydgoszcz (k)⁶²;

– w powiecie inowrocławskim:

Dybów (k)⁶³, Inowrocław (k)⁶⁴, Pakość (s)⁶⁵, Raciążek (Raciąż, d)⁶⁶.

⁵⁶ Brzeskie 1494, s. 396–397; opis zamku: LWWK 1564, cz. 1, s. 107–111; Guerquin, Zamki, s. 118; Leksykon, s. 116–117; L. Kajzer, *Zamek w Brześciu Kujawskim w świetle badań terenowych*, [w:] *Stolica i region*, s. 155–164.

⁵⁷ Opisy zamku we Włocławku (Włocławiu) z 1604 r.: MHDW 24, s. 4–8, z 1607 r.: Inw. XVII, s. 82–85; Guerquin, Zamki, s. 332; Leksykon, s. 543–544; L. Kajzer, *Z problematyki budownictwa obronnego*, s. 285; S. Chodyński, *Zamki, palace i rezydencje*, s. 73–81; L. Wojda, *Zamek we Włocławku na tle średniowiecznego miasta*, [w:] *Stolica i region*, s. 129–135; E. Kubiak, *Rezydencje biskupów*, s. 184.

⁵⁸ Zamek w Kowalu nie został opisany w lustracji z lat 1616–1620 (LWWK 1616, cz. 1, s. 256–265, gdzie opis starostwa); Guerquin, Zamki, s. 173–174; Leksykon, s. 231; T.J. Horbacz, L. Kajzer, *Zamek w Kowalu*, s. 86–117.

⁵⁹ Opis zamku: LWWK 1616, cz. 1, s. 247–248; Guerquin, Zamki, s. 188; Leksykon, s. 253–255; D. Kurzawa, *Zamek w Kruszwicy w świetle najnowszych badań (zarys problematyki)*, [w:] *Z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego. Zbiór studiów*, red. D. Karczewski, Strzelno 2007, s. 113–123; W. Dzieduszycki, M. Maciejewski, M. Małachowicz, *Zamek kruszwicki*, Kruszwica 2014.

⁶⁰ Opisy zamku: LWWK 1564, cz. 1, s. 99–103; LWWK 1628, cz. 3, s. 39–40; wzmianka o opisanu zamku w 1613 r. w LWWK 1616, cz. 1, s. 216; Guerquin, Zamki, s. 262; Leksykon, s. 403; L. Łbik, *Zamek w Przedczu*, s. 123–144.

⁶¹ L. Kajzer, *Zamek w Radziejowie*, s. 135–160. Radziejowa nie uwzględnił Guerquin, Zamki.

⁶² Guerquin, Zamki, s. 118; Leksykon, s. 118–119; J. Woźny, *Zamek bydgoski w świetle źródeł archeologicznych*, MDKSBR, t. 1, 1996, s. 14–18; R. Grochowski, *Zamek bydgoski*, „Kronika Bydgoska”, t. 27, 2005, s. 11–74; L. Łbik, *Zamek bydgoski*, „Kalendarz Bydgoski”, t. 39, 2006, s. 216–219; *Bydgoszcz późnośredniowieczna i nowożytna w świetle źródeł archeologicznych*, [red. M.F. Woźniak], Bydgoszcz 2014, s. 27–29.

⁶³ Opis zamku: LWWK 1628, cz. 3, s. 138–139; Guerquin, Zamki, s. 146–147; Leksykon, s. 164–166; M. Rzeczowska-Sławińska, I. Sławiński, *Zamek dybowski w świetle źródeł historycznych, architektonicznych i ikonograficznych*, [w:] *Zamek dybowski – archeologia, historia, przyszłość. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 września 1999 roku w Toruniu z okazji Dni Dziedzictwa Europejskiego*, [red. L. Grzeszkiewicz-Kotlewska, L. Kotlewski, T. Zakrzewski], Toruń 1999, s. 17–60; L. Grzeszkiewicz-Kotlewska, *Zamek Władysława Jagiełły w Dybowie w świetle badań archeologicznych w latach 1998–2001*, „Rocznik Toruński”, t. 29, 2002, s. 19–38.

⁶⁴ R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego z 1510 roku*, ZK, t. 3, 1971, s. 190–191. Opisy zamku: LWWK 1564, cz. 1, s. 114–117; LWWK 1628, cz. 3, s. 122–123. Wzmianka o pieniądzach na naprawę zamku: LWWK 1616, cz. 1, s. 284. Guerquin, Zamki, s. 164; Leksykon, s. 205; Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej i początkach zaboru pruskiego (1466–1815)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, red. M. Biskup, t. 1: *Do 1919 r.*, Warszawa–Poznań–Toruń 1978, s. 259–261; J. Frycz, *Architektura i sztuka Inowrocławia*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 2: *Od 1919 r. do końca lat siedemdziesiątych*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1982, s. 486–487; C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 516–535; S. Koc, *Panorama Inowrocławia Fryderyka Bernarda Wenera*, MDKSBR, t. 11, 2006, s. 73–77.

⁶⁵ Leksykon, s. 368–369; L. Kajzer, *Małe czy duże*, s. 124–125. Pakości nie uwzględnił Guerquin, Zamki.

⁶⁶ Guerquin, Zamki, s. 267; Leksykon, s. 412–413. Opis zamku: Inw. XVII, s. 1–2 (1604 r.). S. Chodyński, *Zamki, palace i rezydencje*, s. 81–83; L. Kajzer, *Zamek w Raciążku*, Łódź 1990; L. Kajzer, *Z problematyki budownictwa obronnego*, s. 285–286; E. Kubiak, *Rezydencje biskupów*, s. 181.

Ziemia dobrzyńska

- w powiecie lipnowskim:
Bobrowniki (k)⁶⁷;
- w powiecie rypińskim:
Radziki Duże (Radziki, s)⁶⁸, Sadłowo (s)⁶⁹.

Na terenie województwa brzeskiego zlokalizowaliśmy 6 zamków (43% wszystkich zamków na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w tym czasie), w województwie inowrocławskim 5 (36%), w ziemi dobrzyńskiej zaś 3 (21%). Analizując podział na powiaty, najwięcej zamków znajdowało się w powiecie inowrocławskim (4, czyli 29%). Dwa zamki funkcjonowały w drugiej połowie XVI w. w granicach powiatów brzeskiego oraz rypińskiego. Najczęściej jednak w powiatach było po jednym zamku (pow. bydgoski, kruszwicki, radziejowski, przedecki, kowalski, lipnowski). Żadnego zamku nie było na terenie powiatu dobrzyńskiego. W przypadku województw kujawskich widoczna jest zależność między ulokowaniem zamków królewskich w miejscowościach stanowiących centra administracyjno-sądowe powiatów – jedynie zamek w Dybowie nie znajdował się przy stolicy powiatowej. Zupełnie inaczej było w przypadku ziemi dobrzyńskiej, gdyż w ośrodkach powiatowych nie funkcjonował żaden zamek. Jedyne zamki związane z dobrzyńską administracją państwową znajdowały się w Bobrownikach, które stanowiły siedzibę starostwa grodowego, choć znajdowały się w granicach administracyjnych powiatu, którego siedzibą było Lipno⁷⁰. Większość zamków była założeniami królewskimi (9, czyli 64% wszystkich). Trzy zamki stanowiły własność szlachecką (21%), a dwa należały do biskupów włocławskich (14%). Żadnego zamku szlacheckiego nie zaobserwowano w województwie brzeskim, w ziemi dobrzyńskiej zaś nie było żadnego założenia zamkowego należącego do instytucji kościelnej. Jedyne zamki szlacheckie z ziemi dobrzyńskiej w Sadłowie i Radzikach Dużych (Radzikach) zostały wybudowane przy miejscowościach o charakterze wiejskim, pozostałe wymienione zamki znajdowały się przy miastach.

Na mapie głównej zaznaczono zamki leżące w obrębie zabudowy miejscowości lub w jej pobliżu. To ich sygnatury informują o obecności przy danej miejscowości. Nie oznaczaliśmy ich zatem tak jak na opracowanych przez siebie mapach Kujaw i ziemi dobrzyńskiej uczynił Zbigniew Guldon. Zazna- czył on zamki jako osobne punkty osadnicze zlokalizowane przy miejskich centrach powiatowych oraz dwóch miastach biskupich⁷¹. Jedyne zamek w Dybowie oznaczyliśmy jako osobny punkt osadniczy. Jego historia związana jest z przenoszeniem i zakładaniem nowych ośrodków miejskich na lewym brzegu Wisły w okolicach Torunia. Powstał on obok założonego w 1425 r. miasta Nieszawy (Nowej Nieszewy), a po przeniesieniu ośrodka w 1460 r. w górę Wisły na obecne miejsce, z miejscowościami o charakterze wsi i osad młyńskich w starostwie dybowskim. W drugiej połowie XVI w. przy zamku wykształciło się kolejne miasto – Podgórz, nazywane niekiedy *Podgorz alias Dybow*⁷². Można zatem zauważyć stałość lokalizacyjną założenia w stosunku do procesów osadniczych zachodzących w tej

⁶⁷ LWWK 1616, cz. 1, s. 304–305; Guerquin, *Zamki*, s. 107; Leksykon, s. 96–99; T.J. Horbacz, *Z badań nad zamkiem bobrownickim*, s. 71–113; tenże, *Zamek w Bobrownikach. Dzieje i konserwacja – zarys problematyki*, [w:] *Stolica i region*, s. 145–154; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 118–121; T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 123–136.

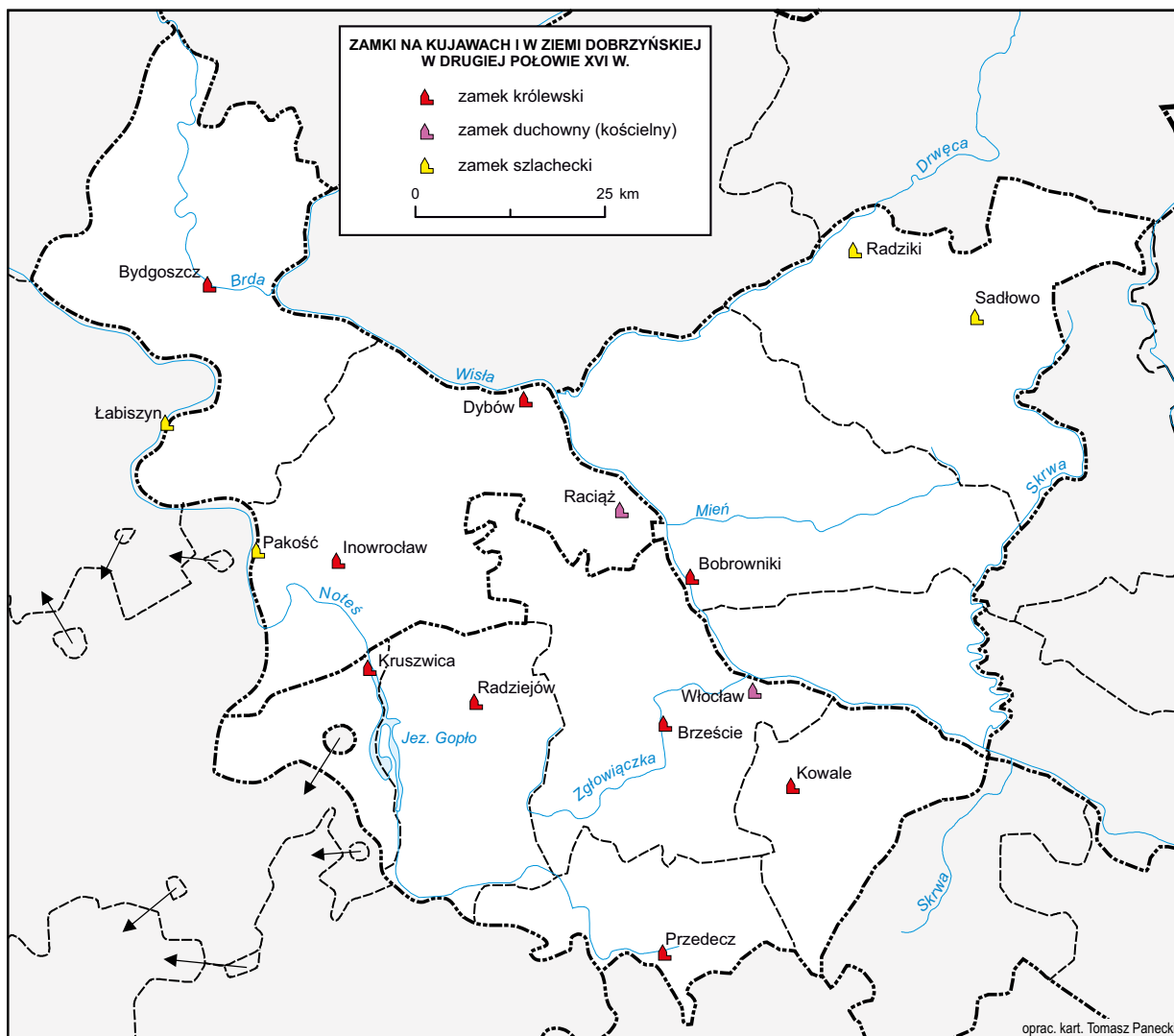
⁶⁸ Guerquin, *Zamki*, s. 269–270; Leksykon, s. 415–416; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 90–91, 176–179; L. Bokota, P. Bokota, G.J. Budnik, *Radziki Duże – zamek i zespół dworski*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Ziemia dobrzyńska*, t. 2, cz. 2, red. S. Kunikowski, Włocławek 2003, s. 85–126; A. Marciniak-Kajzer, L. Kajzer, *Zamek w Radzikach Dużych w świetle badań terenowych 2007 roku*, RMZDR, t. 1, 2009, s. 77–88; P. Gałkowski, *Zamek i wieś w czasach nowożytnych*, [w:] *Zamek w Radzikach Dużych*, s. 53–84.

⁶⁹ Guerquin, *Zamki*, s. 281; Leksykon, s. 445–446; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 91–93, 186–192; L. Kajzer, *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej – wstęp do problematyki badawczej*, ZK-D, t. 11: *Archeologia i etnologia*, 1997, s. 41–51; *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*; L. Kajzer, *Zamek Świnków w Sadłowie i jego badania*, [w:] *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej. XI Konferencja Historyczna „Dzieje Ziemi Dobrzyńskiej”*, Sadłowo, 23 października 2006 r., red. R. Bartoszewski, Dobrzyń nad Wisłą 2007, s. 7–16.

⁷⁰ Zob. więcej W. Duży, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tomie AHP Kujawy, w tej edycji III.2.1.6.

⁷¹ Z. Guldon wymienił zamki w Brześciu Kujawskim (Brześciu), Bydgoszczy, Dybowie, Inowrocławiu, Kowalu, Kruszwicy, Przedczu, Raciążku (Raciążu), Włocławku (Włocławiu); Guldon, Kujawy, s. 100, 102–103, 105, 108, 110–111, 113. Co ciekawe, jako osobnych miejscowości autor ten nie oznaczył zamków w ziemi dobrzyńskiej.

⁷² Zob. P. Szewdo-Kiełczewska, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku* w tomie AHP Kujawy, w tej edycji III.3.2c.6.

Mapa 1. Zamki na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

części województwa inowrocławskiego w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII w.⁷³ Zamek miał również swoją własną nazwę, konsekwentnie określano go mianem zamku dybowskiego, a królewski klucz majątkowy, którego był centrum administracyjnym, starostwem dybowskim⁷⁴. Choć część obiektów zamkowych była położona w niekiedy dość dużej odległości od miasta (przykład Bobrownik, oddalonych od miasta ok. 350 m, dodatkowo odgraniczonych przepływającym między zamkiem a miastem fragmentem koryta Wisły⁷⁵), nie znaleźliśmy przesłanek do oznaczenia ich jako osobnych punktów osadniczych⁷⁶.

Opactwa

Na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej funkcjonowało kilkanaście placówek klasztornych⁷⁷. Wśród nich znajdowało się jednak tylko jedno opactwo – cysterskie w Koronowie⁷⁸, które oznaczyliśmy na mapie, choć nie stanowiło ono osobnej jednostki osadniczej⁷⁹. Było jednak nieco oddalone od miasta w kierunku południowym. W 1563 r. opat koronowski włączył do Koronowa osadę nazywaną Waliszewem (lub Nowym Waliszewem). Znajdowała się ona na prawym brzegu Brdy, między miastem a klasztorem⁸⁰. Pomimo tego wyodrębnienia przestrzennego klasztoru koronowskiego od miasta, nie uznaliśmy go za osobną jednostkę osadniczą⁸¹.

Uzupełnienie do zamków wielkopolskich

W jednym ze swoich artykułów Leszek Kajzer wspomina o zamku w Łabiszynie (pow. kcyński woj. kaliskiego), zaliczając go do zamków kujawsko-dobrzyńskich⁸². Przez nieuwagę pominęliśmy go w spisie zamków wielkopolskich⁸³. Zamek ten znajdował się na wyspie łabiszyńskiej, a jedynymi jego pozostałościami są gotyckie piwnice, znajdujące się obecnie obok biblioteki w Łabiszynie⁸⁴. Wyspę łabiszyńską z obu stron opływały koryta Noteci, której bieg wyznaczał granicę między wojewódz-

⁷³ Zob. M. Rzeczowska-Sławińska, I. Sławiński, *Zamek dybowski*, s. 24: „Z chwilą, kiedy przeniesiono osadę [Podgórz – M.S.] na wysoki brzeg [Wisły – M.S.], nastąpiło oderwanie się jej od zamku dybowskiego, z którym była związana”.

⁷⁴ LWWK 1616, cz. 1, s. 294; LWWK 1628, cz. 3, s. 138–139.

⁷⁵ T.J. Horbacz, *Z badań nad zamkiem bobrownickim*, s. 85.

⁷⁶ Zob. F. Mincer, *Kultura, nauka i szkolnictwo*, s. 258: „Jednak odrębność zamku [w Bydgoszczy – M.S.] w stosunku do miasta była bardzo silnie zaznaczona pod względem administracyjnym i architektonicznym”.

⁷⁷ A.M. Wyrwa, *Rozwój sieci klasztornej zakonów mniszych, kanonicznych i żebrzących na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, ZK, t. 12, 1997, s. 53–80; Z. Zyglewski, *Stan badań nad dziejami klasztorów kujawskich do ich kasat*, [w:] *Historiograficzna prognoza 2000. Stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomorskiego i sąsiednich*, red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000, s. 109–110; M. Bilska-Ciećwierz, *Instytucje życia religijnego*, [w:] *Dzieje diecezji włocławskiej*, t. 1: *Średniowiecze*, red. A. Radziwiński, Włocławek 2008, s. 46–62.

⁷⁸ E. Okoń, P. Oliński, *Byszewo-Koronowo*, [w:] *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999, s. 42–63.

⁷⁹ Por. z dwoma tomami serii, w których oznaczano na mapie głównej opactwa. Na mapie woj. sandomierskiego opactwa oznaczano tylko wówczas, gdy stanowiły samodzielne jednostki osadnicze; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.1.2, przyp. 6. Na mapie woj. krakowskiego uwzględniono z kolei siedziby opactw nawet wtedy, gdy nie były one samodzielną jednostką osadniczą; M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.2.2.1. Podobnie oznaczyliśmy opactwa na mapie woj. poznańskiego i kaliskiego; M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2c.4.

⁸⁰ *Koronowo*, oprac. hist. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 2), s. 11.

⁸¹ Podobnie postąpiliśmy przy oznaczaniu opactw wielkopolskich. Wszystkie klasztory opackie ulokowane były w miejscach nieco oddalonych od miejscowości, przy których się znajdowały; M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2c.4.

⁸² L. Kajzer, *Małe czy duże*, s. 122–123.

⁸³ M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2c.4.

⁸⁴ T. Zajączkowska, A. Trzczińska-Kałużna, *Gotycki zamek w Łabiszynie. Historia ukryta w ziemi*, MDKSBR, t. 8, 2003, s. 144–154. Zamek jako od dawna pusty wspomina lustracja majątności łabiszyńskiej z 1742 r.; Archiwum Państwowe w Poznaniu, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Bydgoszczy, sygn. 90, k. 104v.

twami inowrocławskim i kaliskim⁸⁵. Granica administracji państwowej biegła prawą odnogą rzeki, Łabiszyn zaś nigdy nie był wymieniany w inowrocławskich rejestrach poborowych jako miasto, które płaciło podatek na Kujawach. Niemniej zdecydowaliśmy, aby oznaczyć zamek w Łabiszynie na mapie głównej, co wynikało z nadgranicznego położenia miasta i budowli oraz konieczności uzupełnienia tego przeoczenia.

Zamku w Łabiszynie nie uwzględniliśmy w zestawieniach kujawskich. Wypada jednak zaktualizować statystyki wielkopolskie, wskazując, że znajdował się on na terenie powiatu kcyńskiego województwa kaliskiego. Był obok Chodzieży, Gołańczy i Szubina jednym z czterech znajdujących się tam zamków. Po dodaniu zamku w Łabiszynie w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w. znajdowało się 20 zamków (przy 21 w woj. poznańskim).

2021 r.

⁸⁵ Zob. W. Duży, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tomie AHP Kujawy, w tej edycji III.2.1.6.

III.3.2.7. MAZOWSZE

Irena Gieysztorowa

Mapa Mazowsza w drugiej połowie XVI w. wyróżnia ośrodki administracji państwowej i kościelnej. Do pierwszych należą stolice województw, ziem i powiatów, oznaczone gradacją czcionki, do drugich ośrodki diecezji, archidiakonatów, dekanatów i parafii, wydobyte znakami symbolicznymi.

Podstawę zasadniczego zróżnicowania osadnictwa na miasta i wsie, wyrażonego odpowiednio wielkimi i małymi literami, stanowiło kryterium prawno-ustrojowe, równoznaczne z uzyskaniem przywileju lokacyjnego miejskiego¹ oraz późniejszym poświadczeniem jego realizacji przez odmienne opodatkowanie (szos), czy chociażby wzmianki źródłowe, potwierdzające miejski charakter osiedla w drugiej połowie XVI w.² Wynikłe stąd uzupełnienia w stosunku do zestawionej przez A. Pawińskiego listy ówczesnych miast mazowieckich³ dotyczą ośrodków mniejszych, słabiej udokumentowanych, budzących czasem niejaki wątpliwości co do zakresu i ciągłości ich funkcji miejskich. Z wykazów szosu w niepublikowanych rejestrach poborowych uwzględniono wymienione w nich jako miasta Grodzisk⁴, Kiernozię⁵ i Pacynę⁶. Mimo braku wiadomości o płaceniu szosu w XVI w. uznano również za miasta w oparciu

¹ Postulat Z. Kulejewskiej, *Ze studiów nad zagadnieniem lokacji miejskich w Wielkopolsce w XVI–XVIII w.*, „Przegląd Zachodni”, t. 3, 1953, s. 181, aby dla wyróżnienia ośrodka miejskiego przyjmować walor gospodarczy, podczas gdy strona prawna w postaci przywileju lokacyjnego miałaby znaczenie wtórne, wydaje się częściowo tylko słuszny; nie da się on również spełnić w obecnym stanie badań nad targami wiejskimi na Mazowszu XVI w. Wykaz miejskich lokacji mazowieckich do XVI w. włącznie podaje Pazyra, s. 111–124. Z wykazu tego wyeliminowano w pracach nad mapą Mazowsza błędnie odczytaną lokację Zajeziera (z. gostyńska 1356 r.), uzupełniając go natomiast lokacją nieznaną daty z przed 1573 r. Wodyni (por. przyp. 15) oraz uznając za wtórną lokację Kiernozi w XVIII w. na zasadzie określić jej jako miasto w 1523 r. (MRPS IV/2, nr 13450) i w rejestrach poborowych z 1563 i 1567 r. (por. przyp. 5). Zob. też R. Szczygieł, *Miasta polskie za ostatnich Jagiellonów – przegląd badań*, „Rocznik Lubelski”, t. 11, 1968, s. 123–253.

² Wbrew bowiem dotychczasowej opinii, że sposób księgowania wpłat w rejestrach poborowych, wyodrębniających wpływy z miast przesądza o miejskim lub wiejskim charakterze opodatkowanych osiedli, skłonni jesteśmy uważać, że miasteczka nieopłacające szosu z racji ubóstwa czy innych powodów zamieszczano w układzie parafialnym, jak świadczy zgromadzona poniżej dokumentacja.

³ P. Mazowsze, wstęp, s. 37–39.

⁴ W 1563 r. miasto to, należące wówczas do kasztelana czerskiego Piotra Okunia, nie opłaciło wprawdzie szosu, tylko podatek z łąnów, oraz – *respectu aliorum oppidorum* – od 8 rzemieślników, 4 gorzelni, 2 karczem, przekupniów i komorników (ASK I 48, k. 316). W rejestrach poborowych z następnych lat wpłaty z Grodziska księgowano w układzie parafialnym. W 1579 r. wnoszą je trzy działy, wśród nich Okunio wieś jako właściciele jednego z nich, płacąc z 4½ łąnów, 17 rzemieślników, 14 zagrodników i 7 komorników; por. P. Mazowsze, s. 146. Przemawiałoby to za kontynuacją miejskich funkcji ośrodka, stanowiącego może tylko część wsi, która staraniem Okuniów uzyskała w 1522 r. prawa miejskie. Źródła kościelne określają Grodzisk jako wieś w 1630 r., jako miasto w 1672 r.; por. Knapieński, Notaty, s. 148a, 150 n.

⁵ Określona w 1563 r. jako miasto nie płaci szosu, tylko z osiadłości, ponieważ po spaleniu jej mieszkańcy zostali zmuszeni przez właścicieli do robót (ASK I 22, k. 258). Podobne uzasadnienie nie płacenia szosu powtarza się w 1567 r. (ASK I 48, k. 506). W rejestrze z 1579 r. płacą z Kiernozi, wymienionej w układzie parafialnym, cztery działy, ani jeden z nich nie wykazuje rzemieślników, dwa zaś tylko po kilku zagrodników. Obok Kiernozi występuje natomiast w tymże rejestrze Kiernozia wieś; por. P. Mazowsze, s. 200. Wizytacja 1616 r. określa Kiernozię jako wieś. W 1672 r. jako miasto szlacheckie; por. Knapieński, Notaty, s. 242. Prawa miejskie utraciła Kiernozia ostatecznie w 1869 r.

⁶ Podzielona między dwu właścicieli nie płaci w 1563 r. szosu z racji spalenia (ASK I 22, k. 258). W 1567 r. opłaciła szos z obydwu działów w wysokości 2 fl oraz czopowe 26 fl (ASK I 48, k. 506). Opodatkowanie w 1579 r. poświadcza podział osiedla między czterech właścicieli i nie zawiera elementów przemawiających za ciągłością funkcji miejskich; por. P. Mazowsze, s. 197. Wizytacja 1616 r. określa jednak Pacynę jako miasto; por. Knapieński, Notaty, s. 470.

o świadectwa innych źródeł ówczesnych Białą⁷, Budziszewice⁸, Hów⁹, Kapinos (Kampinos)¹⁰, Magnuszew¹¹, Nowy Dwór¹², Sandomierz¹³, Wiskitki Kościelne¹⁴ i Wodynie¹⁵. Nie zostały natomiast wyodrębnione na mapie jako miasta te spośród wsi, które mimo uprawnień miejskich, przyznanych im dzięki zabiegom dbałych o pomnożenie swych dochodów właścicieli, nie zdołały zrealizować, czy trwale rozwinąć, wynikających z nich funkcji, nie mając zapewne dostatecznych po temu warunków gospodarczych. Wchodziłyby tutaj w rachubę siedemnaście nieudanych lokacji miejskich różnej daty, z których dwanaście nie znalazło w XVI w. poświadczenia źródłowego swej realizacji¹⁶, pięć zaś mimo ich potwierdzenia w 1539 r. (może na skutek nieznannej weryfikacji uprawnień targowych) w świetle późniejszej dokumentacji nie doprowadziło również do wykształcenia się organizacji miejskiej¹⁷.

W ostatecznym podsumowaniu bilans osadniczy Mazowsza w drugiej połowie XVI w. zamknięto liczbą 107 miast oraz 6572 wsi¹⁸. Ustalenie tych liczb nie obyło się bez wahań. Jednoznaczne bowiem rozstrzygnięcie charakteru miejskiego lub wiejskiego niektórych osad mazowieckich utrudnia niedostateczna podstawa źródłowa, ograniczona w wypadkach najmniejszych miasteczek w posiadaniu szlachty do pojedynczych lub rzadkich wzmianek w Metryce Koronnej, a przede wszystkim do rejestracji skarbowej, która – jak wynika z cytowanej dokumentacji – nie może przesądzać sprawy. Jednak i obszerniejsze opisy lustracyjne mniejszych ośrodków miejskich w posiadaniu królewskim wymagają wnikliwej lektury wobec rozbieżności zawartych w nich informacji.

Przykładem niech posłużą Wiskitki Kościelne, poświadczone jako miasto już w 1349 r. i później kilkakrotnie do początków XVI w.¹⁹, a wymieniane w rejestrach poborowych drugiej połowy XVI w. na czele wsi należących do parafii, której stanowią ośrodek. W 1579 r. opłaciły one podatek z 18 łanów oraz z ogromnego w stosunkach mazowieckich skupiska 36 zagrodników i, co niezwykle dla wsi tego

⁷ Miasteczko powiatowe w posiadaniu biskupów chełmskich; por. T. Wierzbowski, *Uchańsciana*, t. 5, Warszawa 1895, s. 147, 1557 r.; Świącicki, s. 104; Wiz. arch. warsz. 1598–1603 oraz rejestr pogłównego 1662 r. Rejestry poborowe wymieniają Białą na czele parafii, której stanowiła ośrodek, z 20 opodatkowanymi rzemieślnikami; por. P. Mazowsze, s. 168; por. też A. Świeżawski, *Biała Rawka w średniowieczu*, „Rocznik Łódzki”, t. 14 (17), 1970, s. 373–382.

⁸ Na podstawie LR XVII, s. 34, 1602 r., oraz rejestrów pogłównego z 1662 i 1674 r. W rejestrach poborowych XVI w. wymieniane w układzie parafialnym, obok wsi o tej samej nazwie; brak wpłat od rzemiosła czy zagrodników.

⁹ Lokowany w 1506 r. przez Radzanowskich i poświadczony w 1532 r. wspólnie z miastem Radzanowem jako ośrodek sukiennictwa (MRPS IV/1, nr 6152). W rejestrze 1579 r. wymieniony w układzie parafialnym z 19 zagrodnikami, 5 rzemieślnikami i 7 komornikami; por. P. Mazowsze, s. 201. Wizytacje 1616 i 1672 r. określają Hów jako miasto szlacheckie, por. Knapieński, Notaty, s. 173, 175. Prawa miejskie utracił ostatecznie w 1869 r.

¹⁰ Lokowany w 1414 r. występuje w XVI w. na przemian jako wieś (1508, 1546 r.) lub miasto (1517, 1521, 1530, 1557, 1559 r.; MRPS IV/1, nr 357, 3966, 5498; MRPS IV/2, nr 11164; MRPS V/2, nr 8072, 8554). Oddany tytułem zastawu Radziejowskiemu z początkiem XVI w., nie podlegał lustracjom aż do 1661 r., stanowiąc już wówczas niewątpliwą wieś; por. LR XVII, s. 159. Kiedy utracił prawa miejskie, nie wiadomo, rejestr poborowy 1579 r. wymienia Kampinos w układzie parafialnym z 20 zagrodnikami i 1 rzeźnikiem; por. P. Mazowsze, s. 144. Wizytacja 1616 r. określa Kampinos jako wieś królewska; por. Knapieński, Notaty, s. 210, 213.

¹¹ Wzmiankowany kilkakrotnie w rejestrach poborowych jako miasteczko (1540, 1541, 1564, 1573 r.), ale również jako położona obok wsi tejże nazwy (1564, 1573 r.).

¹² Na podstawie MRPS IV/3, nr 21811, 1545 r.; MK 190, k. 360, 1648 r.

¹³ Lokowany w 1549 r. koło Mińska, brak wzmianek źródłowych, potwierdzających jego funkcjonowanie jako miasta w drugiej połowie XVI w. Za realizacją przywileju lokacyjnego przemawiają jedynie czytelne w dzisiejszym układzie przestrzennym Mińska dwa odrębne rynki; por. M. Benko, *Sandomierz miasto nieznanne*, „Miasto”, t. 2, 1951, nr. 12.

¹⁴ Na podstawie LR XVI, s. 41, por. niżej.

¹⁵ Określone jako miasteczko w rejestrze poborowym z 1573 r., a w XVII w. wymieniane przemiennie jako miasto lub wieś; por. W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce w XVIII w.*, Warszawa 1962, s. 15.

¹⁶ Są to: Borowe (Jastrzębie), Buraków, Grajewo, Kalabona (Zwoła), Kleczkowo, Kozłów, Oleksin, Raszny (Rażny), Raszyn, Ślubów, Zambski i Zgierz (Zegrze); por. Miasta polskie, t. 1, s. 260, t. 2, s. 459, 473, 476, 492, 507, 517, 525.

¹⁷ Dmoszyn (MRPS IV/1, nr 6658; MRPS IV/3, nr 19938), Grabowo (MRPS IV/1, nr 601), Miastków (tamże, nr 6429), Ostrołęka nad Pilicą (tamże, nr 6366) i niezidentyfikowany Pstrążnik w ziemi łomżyńskiej (tamże, nr 6362). O problemie ciężarów nie do udźwignięcia przez nowo lokowane miasta zob. G. Labuda, *Miasta na prawie polskim*, [w:] *Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 193.

¹⁸ Według obliczeń Pawińskiego 95 miast i 5990 wsi; por. P. Mazowsze, wstęp, s. 37–39 (Czerwińsk wymieniony dwukrotnie) i niżej.

¹⁹ KDMaz., nr 70 (1349 r.): *Actum in Wyskythki oppido nostro*. Wagi tego świadectwa nie umniejsza fakt nadania Wiskitkom prawa chełmińskiego dopiero w 1417 r. (MRPS III/3, suppl. 84); por. S. Russocki, *Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV–XV wieku*, PH, t. 55, 1964, s. 189–195. Jako miasto wymieniają Wiskitki dokumenty z 1451, 1476 i 1506 r. (KDMaz., nr 196, 232; MRPS III, nr 2537); por. Pazyra, s. 106, 112. Jako wieś określane są w latach 1538–1546 (MRPS IV/3, nr 19101, 20972, 22411, 22450; MRPS IV/1, nr 7723).

obszaru, od przeszło dwudziestu rzemieślników²⁰. Jako posiadłość królewska były Wiskitki dwukrotnie lustrwane, w 1564 i 1570 r.; w tekście obydwu lustracji określono je wielokrotnie jako wieś, a licznych jej mieszkańców jako kmieci czy poddanych. Można by zatem uznać ówczesne Wiskitki za niewątpliwą wieś, gdyby nie podana tamże informacja, że „wszyscy poddani z tej wsi nie winni płacić żadnej dani do zamku, ani robić z włók, jako w inszych wsiach, bo ta wieś na miasteczko zasiadła”. Stanowią zatem wówczas Wiskitki przykład miasteczka niewykształconego organizacyjnie, lecz pełniącego w jakiejś mierze funkcje miejskie oraz korzystającego na zasadzie pierwotnego przywileju lokacyjnego z wolności od pańszczyzny²¹. Natomiast lustracja z 1602 r. informuje, że przed ponowną lokacją Wiskitek w 1595 r. ich mieszkańcy czas jakiś „robili do folwarku guzowskiego”²².

Zmienne koleje losów miejskich Wiskitek wydają się tłumaczyć znane ze źródeł zjawisko potwierdzania co pewien czas przywilejów lokacyjnych drobnych miasteczek. Starania takie wymagały na pewno kosztów, a więc podejmowano je dla płynących stąd korzyści, głównie targowych i propinacyjnych; cenę ich osiągnięcia stanowiło ponowne zapewnienie mieszkańcom choćby najskromniejszych prerogatyw stanu miejskiego. Podobnie jak w Wiskitkach, niepełne lub okresowe funkcjonowanie uprawnień miejskich było, można sądzić, udziałem znacznej części, jeśli nie większości, wymienionych powyżej miasteczek.

Wiele natomiast inicjatyw lokacyjnych anulować mogły zmiany właścicieli osiedli²³ i ich podziały majątkowe. Niezbyt wysokie dochody nie zawsze zachęcały do rozmierzania obszaru miejskiego, a tym bardziej do podejmowania długotrwałych i kosztownych inwestycji targowych i budowlanych. Przerost działań miastotwórczych zrodzonych z rozkwitu gospodarczego Mazowsza w XV w. i w pierwszej połowie XVI w. oraz z ambicji bogatszej szlachty doprowadził do nadmiernego zagęszczenia sieci miejskiej w niektórych okolicach, a nawet do zakładania miasteczek sprzężonych²⁴, ponad wszelką potrzebę ich rolniczego zaplecza i handlu mazowieckiego. Część tych przedsięwzięć urbanizacyjnych nie utrzymała się przy depresyjnej tendencji ogólnej koniunktury ekonomicznej, widocznej od schyłku XVI w. Lata nieurodzajów, zaraz i wojen, niosąc wyniszczenie wsi, doprowadziły do likwidacji ledwo poczętych ośrodków miejskich i długotrwałej wegetacji od dawna sprawnych. Regres gospodarczy zacieśniał coraz bardziej nikłą odrębność zewnętrzną większości rolniczych miasteczek Mazowsza od ich zaplecza wiejskiego, pozostawiając po częstych, a nieraz niemal doszczętnych pożarach tylko plac rynkowy, jako jedyny relikwyt ich dawnego charakteru.

Wiele bowiem spośród wsi mazowieckich XVI w., ośrodków parafii i większych kluczy majątkowych nie różniło się lub niekiedy nawet przewyższało zagospodarowaniem co podlejsze mazowieckie miściny, pełniąc zapewne również ich funkcje w zakresie lokalnej wymiany towarowej. Przykładem służyć tu może wieś u ujścia Bzury – Kamion nad Wisłą, naprzeciw Wyszogrodu, nie tylko obficie zaopatrzone w role, ale również skupiający 40 zagrodników i 30 piekarzy, co rzuci światło na potrzeby konsumpcyjne tego ośrodka portowego. Również Kałuszyn, w ziemi liwskiej, który dopiero w XVII w. otrzymał prawa miejskie, wyróżniał się większym od przeciętnych wsi skupiskiem rzemieślników kilku specjalności²⁵.

Charakterystyczny typ osadnictwa, różny od większej własności królewskiej, kościelnej czy szlacheckiej, wytworzyła drobna własność zagrodowa w postaci zespołu przysiółków, powiązanych terytorialnie i nazewniczo. Ich liczebność, wynikająca z szerokiej różnorodności zapisów nazewnictwa

²⁰ P. Mazowsze, s. 140.

²¹ LR XVI, s. 41, 172. Obie lustracje informują, że odbywały się tam wówczas targi w niedzielę na zboże i mięso, a targowe wynosiło stosunkowo dużą sumę 10–12 zł; karczma szynkująca piwo piątkowskie dawała ponad 19 zł dochodu, pozostałe zaś płaciły czopowe, czyli podatek ściągany w miastach od wyrobu i spożycia napojów alkoholowych; sąsiedztwo puszczы skupiało związanych z nią rzemieślników. Również plebania była jak na wieś rozbudowana, z czternastu domami na poświętnym. Natomiast nie ma mowy o władzach miejskich w postaci burmistrza i rajców.

²² LR XVII, s. 18; tamże zarówno w tytule, jak i w treści określa się Wiskitki Kościelne jako miasto, a mieszkańców jako mieszczan. Prawa miejskie utrzymały Wiskitki aż do 1869 r.

²³ Tytułem przykładu Grabowo, które z rąk mazowieckich dygnitarzy Ławskich przeszło w posiadanie mniej zamożnej szlachty; podobnie Raszyn należący do Wolskich dostał się biskupstwu włocławskiemu, por. dalej; również Kozłów zmienił właścicieli z Oborskich na Parysów, dziedziców pobliskiego miasteczka. Nowi nabywcy mogli nie mieć możliwości lub nie być zainteresowani w realizacji uprawnień miejskich tych osiedli.

²⁴ Np. miasta królewskie Liw Stary i Nowy oraz szlacheckie Dobre Stare i Nowe, Mińsk i Sandomierz; ostatnie dwa zespoły wynikły z podziałów własnościowych.

²⁵ Por. P. Mazowsze, s. 301, 417.

owych przysiółków drobnoszlacheckich, wydaje się słabiej ugruntowana od liczebności wsi królewskich, kościelnych czy należących do zamożniejszej szlachty. Stwierdzenie to opiera się na stosunkowo częstych przesunięciach rejestracyjnych – w obrębie całego zespołu osadniczego – poszczególnych działów, opłacających pobór w różnych latach; nadto niektóre nazwy przysiółków pojawiają się w rejestrach poborowych zaledwie raz lub dwukrotnie. Spostrzeżenia te prowadziłyby do uznania niejakiej dowolności w formułowaniu swego zaszeregowania osadniczego przez drobnoszlacheckich płatników. Trudności lokalizacyjne wielu wymienianych przez nich nazw typu przysiółkowego świadczyć mogą albo o tym, że nie utrwały one swej odrębności osadniczej, lub też nie miały jej w ogóle, będąc jedynie wyrazem doraźnego samookreślenia się sąsiedzkiej grupy płatniczej. Stąd też niektóre osiedla hipotetycznie powiązane na mapie Mazowsza z osiedlami zlokalizowanymi stanowią częśći tych ostatnich, odmiennie łączone czy określane przy różnych poborach. W odniesieniu zatem do osadnictwa drobnoszlacheckiego indeks wyraża, być może, tendencję do zawyżenia jego rzeczywistej liczebności. Mapa Mazowsza obejmuje również sześćdziesiąt osad młyńskich, uznając za takie młyny, wymienione z nazwy w rejestrach poborowych, zwłaszcza zaś w lustracjach, a możliwe do zlokalizowania²⁶. Z lustracji i z Metryki Koronnej pochodzą wprowadzone na mapie trzy folwarki mazowieckie o odrębnej nazwie²⁷.

Jednym ze składników osadnictwa mazowieckiego, wydobytych na mapie, są zamki. Były to budowle murowane lub drewniane z murowanymi elementami obronnymi, określane w terminologii łacińskiej jako *arx* lub *castrum*²⁸. Na mapę Mazowsza wprowadzono tylko nieulegające wątpliwości murowane zamki warowne książąt mazowieckich, wzniesione na miejscu dawnych grodów w ciągu XIV i XV w. w Płocku, Wyszogrodzie, Warszawie, Czersku, Ciechanowie, Liwie, Gostyninie, Rawie i Sochaczewie. Znalazły się na niej również murowane zamki obronne dygnitarzy kościelnych: prymasowski w Łowiczu i biskupi w Pułtusku, oraz zbudowany w pierwszej połowie XVI w. przez wojewodę płockiego, Feliksa Srzeńskiego, warowny zamek w Szreńsku²⁹. Z drewnianych zamków obronnych istniał jeszcze w XVI w. dawny gród (*castrum*) w Wiźnie, z piętrową bramą, pięcioma basztami, otoczony wałami wzmocnionymi częściowo murem i fosą³⁰.

Nieprecyzyjna natomiast różnorodność przypadkowych wzmianek przy braku szczegółowych opisów, jak również właściwego rozpoznania archeologicznego, nie pozwalają stwierdzić, czy były rzeczywiście zamkami nazywane tak czasem budowle w miastach królewskich Zakrocymiu i Rożanie, kościelnym Czerwińsku i Sieluniu³¹ oraz w posiadłościach szlacheckich Radzanowie, Leżenicach czy

²⁶ Ujemną stroną przyjętego założenia jest niepełny obraz rozmieszczenia osiedli młyńskich na Mazowszu w XVI w. koncentrujących się na mapie, ze względu na podstawę źródłową, głównie we własności królewskiej; por. wyżej.

²⁷ Folwark Szczawinek, zwany wcześniej Prawda (LR XVI, s. 175; LR XVII, s. 21 n.), Buszyce (MRPS IV, nr 14131; LR XVI, s. 59–62; LR 1789, s. 135–136) oraz Ruda (LM 1565, cz. 2, s. 19–20; LM XVII, s. 68–69).

²⁸ Materiał dotyczący zamków mazowieckich przygotował K. Chłapowski. Wspomniane wyżej terminy, używane również na oznaczenie grodu jako ośrodka administracji, nie powinny wprowadzać w błąd co do charakteru związanego z nim obiektu architektonicznego; por. liczne wzmianki w lustracjach mazowieckich XVI w. o obowiązkowych świadczeniach poddanych w stosunku do zamku.

²⁹ Dokumentację budowli zachowanych czy ich śladów zawierają *Katalog zabytków sztuki*, zeszyty opublikowane i materiał zebrany w Instytucie Sztuki PAN oraz zbiory Ośrodka Dokumentacji Zabytków (m.in. tzw. Teki Łopacińskiego). Ze źródeł pisanych podstawowe znaczenie dla zamków królewskich ma opis M. Wargawskiego z 1549 r. (zob. I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, [w:] AHP Mazowsze, przyp. 49, w tej edycji II.1.7). Spośród kościelnych niezachowany zamek w Łowiczu opisują: Ulanowski, *Visitationes*, s. 1; Święcicki, s. 102. Zamek w Szreńsku wymieniają: Święcicki, s. 98; Gwagnin, s. 204. Święcicki używa jedyne terminu *arx*, stąd jego świadectwo jest niemiarodajne dla rozróżnienia zamku od obronnego dworu.

³⁰ *Inventarium omnium privilegiorum in archivo Regni confectum 1682*, wyd. E. Rykaczewski, Paryż 1862, s. 350, 1505 r.; por. też H. Rutkowski, *Wizna. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Warszawa 1959, mps w Pracowni Konserwacji Zabytków; A. Kamiński, *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, „Rocznik Białostocki”, t. 1, 1961, s. 32–36.

³¹ W Zakrocymiu LM 1565, cz. 2, s. 141, wymienia wielki dwór, gdzie indziej dwór lub zamek; tak Gwagnin, s. 205 i M. Kromer, *Polonia*, wyd. W. Czermak, Kraków 1901, s. 27. W opisie Wargawskiego, k. 492, brak elementów fortyfikacyjnych. Dwór ten nie stał na grodzisku. W Rożanie LM 1617, s. 91, mówi o dworze; Gwagnin, s. 206, o „zamku na górze”. W podzielonym między biskupa płockiego i opata kanoników regularnych Czerwińsku źródła z XV w. wymieniają dwór biskupi, Kromer, *Polonia*, s. 27, wśród zamków – klasztor. Według W. Łuszczkiewicza, *Kościół klasztorny w Czerwińsku*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, t. 4, 1891, s. 40, w XVII w. znajdował się tam obok klasztoru budynek piętrowy z okrągłymi basztami, palisadami i mostem zwodzonym. Według W. Smoleńskiego, *Mazowiecka szlachta w poddaństwie proboszczów płockich*, [w:] *Pisma historyczne*, t. 1, Kraków 1901, s. 144 – *fortalitium* w Sieluniu przebudowano w pierwszej połowie XVI w. na zamek.

Kozłowie³². Część z nich zbliżała się może charakterem do dworów obronnych albo nieco większych obwarowanych założeń, nazywanych z łacińska *fortalitium* lub *castellum*, a poświadczonych źródłowo np. w królewskim Osiecku³³ lub w należących do zamożniejszej szlachty Karniszynie, Sarnowie, Zegrzu, Radziejowicach, Petrykozach i Zwoli³⁴. Pewne relikty obronności zachował również jeszcze w połowie XVI w. drewniany dwór łomżyński, niesłusznie określany w literaturze jako zamek³⁵.

Przejdźmy obecnie do kontrowersyjnie rozwiązywanego problemu szacunków ludnościowych w oparciu o dane rejestrów poborowych. Prace nad mapą Mazowsza koncentrujące się od 1964 r. na szczegółowej rekonstrukcji osadnictwa³⁶ ograniczyły rozróżnienie wielkości wsi do dwu grup, określonych w legendzie jako wsie i wsie duże; do tej drugiej grupy zaliczono osady powyżej 200 mieszkańców. Uproszczenie klasyfikacji pozwoliło na znaczne rozszerzenie podstawy źródłowej w porównaniu z dotychczasowymi obliczeniami, opartymi wyłącznie na rejestrach opublikowanych przez A. Pawińskiego. Stwierdzone bowiem różnice w podstawie opodatkowania poszczególnych wsi z różnych lat poboru przekonują dowodnie o niemal każdorazowej ich niepełności; nie można zatem opierać oceny ludnościowej osady na wpłacie poboru z jednego roku, ale należy wykorzystać całą zachowaną dokumentację skarbową w formułowaniu wniosków płynących z jej analizy³⁷. Okazało się również, że ustalone dla szerszych zasięgów terytorialnych mnożniki przeliczeniowe, umożliwiające przybliżone szacunki zaludnienia większych obszarów, zawodzą w zastosowaniu do pojedynczych osad. Wynikają one bowiem z obliczeń średnich rozmiarów gospodarstwa kmiecego, niwelujących indywidualne poważne ich zróżnicowanie, nie tylko na odległych od siebie obszarach i zależnie od typu własności, ale nawet w dwu pobliskich wsiach, należących do tego samego klucza³⁸. Wniosek stąd oczywisty, że znacznie cenniejsze dla obliczeń ludnościowych od rozmiarów opodatkowanego arealu uprawnego są bezpośrednie wiadomości demograficzne o liczebności osiadłych na nim kmieci, ludności małorolnej i bezrolnej oraz rzadkich na wsi mazowieckiej rzemieślników. Stąd waga rejestrów poboru z 1552 r. ściąganego wyjątkowo nie z łanów, lecz od kmieci, przy czym w niskim wymiarze ich opodatkowania³⁹ wolno pokładać nadzieję względnej wiarygodności wyników. Jeszcze cenniejszych, bo bogatszych i bardziej

³² W Radzanowie *fortalitium*; Płockie grodz, wiecz. 9, k. 80, 1543 r.; Gwagnin, s. 204, określa je jako „zamek murowany na górze między błotami”. W Leżenicach Święcicki, s. 83, podaje – *arx* (może położony w obrębie powstałego w 1445 r. na gruntach tej wsi miasta Głowaczowa). Tenże, s. 85, wymienia *arx* w Kozłowie, obecnie znajdują się tam na wzgórzu ślady fosy oraz gruzowisko ceglane; por. *Katalog zabytków sztuki*, t. 10, z. 2: *Pow. garwoliński*, Warszawa 1967, s. 14.

³³ KDMaz., 265, 1497 r. i MRPS IV/2, nr 14258, 1526 r. – *fortalitium*; Wargawski, k. 532 – *curia*, blankowanie; LM 1565, cz. 1, s. 68 – dwór.

³⁴ W Karniszynie według MK 34, k. 19, 1519 r. i MK 37, k. 13, 1520 r. – *castellum*, według Święcickiego, s. 99 – *arx*; w Sarnowie istniało w XV w. *fortalitium* mające przygródek, *quod iacet in aqua, praeterea pons et samborza*, MK 337, k. 28, 1467 r. i MK 9, k. 126, 1480 r., którego szczątki przetrwały do XIX w.; SGKP, t. 10, s. 323; w Zegrzu – *fortalitium*, AGAD, Zakroczymskie ziem. wieczyste, nr 17, 79, 1502 r. W Radziejowicach zgodnie z *Katalogu zabytków sztuki*, t. 10, z. 4: *Pow. grodzisko-mazowiecki*, Warszawa 1967, s. 29, istniał w XVI w. zameczek, *fortalicja*; w Petrykozach na przełomie XV i XVI w. wzniesiono *fortalitium sive opugnaculum z hostium more castrorum vulgariter dictum wzwod*, por. KDMaz., s. 333; obecnie brak śladów, *Katalog zabytków sztuki*, t. 10, z. 4, s. 25. Konsens na budowę w Zwoli *arx seu fortalitium*, por. MRPS IV/3, nr 18173, szczątki założenia obronnego potwierdza *Katalog zabytków sztuki*, t. 10, z. 2, s. 30.

³⁵ Por. Wargawski, k. 21. W dokumencie z 1532 r. przeciwstawia się *arcem Visnensem et curias Lomsensem et Novogrodensem*, AGAD, dok. perg. 673, por. MRPS IV/2, nr 16646.

³⁶ Por. S. Herbst, *Atlas na rozdrużu*, [w:] *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 143–149; I. Gieysztorowa, *O właściwą drogę Atlasu Historycznego Polski*, KHKM, t. 14, 1966, nr 4, s. 687–694; H. Rutkowski, *Mapy podstawowe i atlas historyczny*, KHKM, t. 14, s. 695–700; T. Ładogórski, *Uwagi o nowej koncepcji Atlasu Historycznego Polski*, KH, t. 74, 1967, s. 89–97; W. Pałucki, *Atlas historyczny ziem polskich drugiej połowy XVI wieku*, KH, t. 74, 1967, s. 99–110; tenże, *Na atlasowym gościńcu*, KHKM, t. 15, 1967, nr 2, s. 385–393; M. Kielczewska-Zaleska, *W sprawie Atlasu Historycznego Polski*, KHKM, t. 15, 1967, nr 2, s. 395–400.

³⁷ Wyzyskano pełnię dokumentacji poborowej dla ziemi wyszogrodzkiej, zakroczymskiej, rożańskiej, łomżyńskiej, wiskiej, warszawskiej i sochaczewskiej. Dla województwa płockiego rejestry z lat 1531, 1552, 1553, 1567 i 1578; dla pozostałych ziem mazowieckich ograniczono się do uzupełnień z rejestrów najbardziej przydatnych do obliczeń ludnościowych z lat 60. XVI w. (na ogół najwyższe dane opodatkowania) oraz z 1552 r., zachowanych z ziemi ciechanowskiej i nurskiej.

³⁸ Sprawę zróżnicowania rozmiarów gospodarstw chłopskich w królewskich ziemach mazowieckich omawia szerzej A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI w. i na początku XVII w.*, Warszawa 1962, s. 17 n. Tytułem przykładu dwie wsie starostwa płockiego: Wykowo, gdzie na 7 włókach siedziało aż 24 kmieci i Chelpowo o 16½ włókach i 11 kmieciach; por. LP, s. 9, 12.

³⁹ 2 gr od kmiecia (VL, t. 2, s. 9), podczas gdy łanowe w pierwszej połowie XVI w. wynosiło od 6 do 18 gr, najczęściej 12 gr z łanu osiadłego.

szczególowych informacji o zaludnieniu mazowieckich wsi królewskich dostarczają szesnastowieczne lustracje; dotkliwym natomiast brakiem jest niezachowanie się analogicznych materiałów ówczesnych z dóbr kościelnych na Mazowszu.

W stosunku do wsi, dla których dysponujemy wyłącznie liczbą łańów osiadłych, bez wiadomości o ich zagospodarowaniu, trzeba było nadal poprzestać na mnożniku przeliczeniowym. Z badań nad wielkością gospodarstw kmiecych w dobrach królewskich i kościelnych⁴⁰ oraz z porównania liczb kmieci z 1552 r. z liczbami osiadłych przez nich łańów we wsiach kilkunastołańowych, należących do jednego właściciela⁴¹, wynika, że gospodarstwa chłopskie były tam zazwyczaj rozleglejsze niż półłańowe, często łańowe, a nieraz nawet i większe. Ugruntowało to wysuniętą już w komentarzu do mapy województwa płockiego opinię o potrzebie obniżenia wskaźnika do 10 osób na łań kmiecy w odniesieniu do większej własności⁴². Równie ostrożnie przyjęto wskaźnik 11–13 osób na łań kmiecy w dużych wsiach szlachty częstkowej⁴³ oraz 11 osób na łań szlachty zagrodowej⁴⁴. Wskaźniki rodzinne utrzymano w wysokości pięciu osób na rodzinę szlachecką lub rzemieślniczą, cztery osoby na rodzinę zagrodniczą lub komorniczą, często niepełną lub z dziećmi wcześniej wysyłanymi z domu na zarobek. Mniejszego znaczenia element szacunku ludności pojedynczych osad – czeladź zredukowano w niniejszym ujęciu do liczby najwyżej 5 osób na folwark, natomiast uznano konieczność uwzględnienia czeladzi także w większych gospodarstwach chłopskich.

Ogólną tendencją obliczeń zaludnienia dużych wsi było wyzyskanie najpełniejszych informacji źródłowych w powiązaniu z umiarkowaną wysokością mnożników oraz pominięcie niektórych wsi budzących wątpliwości, czy istotnie liczyły więcej niż 200 mieszkańców. Oczywiście stopień trudności i możliwości błędu szacunku statystycznego, zwłaszcza przy kruchej podstawie szacunków, rośnie w miarę bliskości granicy podziału. W pracach nad mapą województwa płockiego miejscowościom oszacowanym na granicy poszczególnych grup wielkościowych poświęciliśmy znacznie więcej uwagi niż pozostałym. Dla obszaru całego Mazowsza rezygnacja z objęcia badaniem niższych kategorii wielkościowych zobowiązywała do tym większej dbałości o możliwie najpewniejsze przeprowadzenie linii rozgraniczającej. Możliwe jednak, że poza oznaczonymi na mapie wsiami, liczącymi naszym zdaniem ponad 200 mieszkańców, pewna część spośród niewyróżnionych wsi o zbliżonym zaludnieniu przekraczała również tę liczbę.

Szacunki zaludnienia miast mazowieckich w XVI w. są, jak wiadomo, jeszcze kłopotliwsze i mniej pewne od szacunków dotyczących wsi, z racji zawodnych podstaw źródłowych. Główny element świadczeń poborowych miejskich, szos tzw. królewski, był podatkiem majątkowym, a więc uzależnionym od zamożności, nie zaś od liczebności mieszkańców. W drugiej połowie XVI w. stanowił on już od dawna ryczałt, niekiedy obniżany trwale w stosunku do wymiaru z początku stulecia na skutek liberacji w związku z klęskami elementarnymi. Stwierdzone dysproporcje owych ryczałtów z rozmiarami zabudowy miejskiej sprawiają, że ponawiane próby odczytania zaludnienia miasta z wysokości wpłat szosu prowadzić mogą wyłącznie do nieporozumień⁴⁵. Ważnym natomiast elementem indywidualnej charakterystyki poszczególnych miast, orientującym pośrednio o wielkości ośrodka, są określone wysokością wpłat poborowych rozmiary skupisk rzemiosła i handlu. Udział ich jednak w stosunku do ogółu zaludnienia miejskiego pozostaje trudny do ustalenia. Wnioski płynące bowiem z relacji między liczbami ludności pozarolniczej i liczbami ludności miejskiej zatrudnionej w rolnictwie, wyprawdzanymi

⁴⁰ A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie*, s. 19. Przeciętne rozmiary gospodarstw chłopskich w dobrach kościelnych zestawiał z wcześniejszej literatury przedmiotu W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku)*, RDSG, t. 13, 1951, s. 56 n.; por. też L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962, s. 35 n.

⁴¹ Dane z rejestrów 1553 r. na ogół niższe, bo oparte zapewne na starej taryfie, stąd bardziej właściwe wydaje się zestawienie liczb kmieci z 1552 r. z odpowiadającymi im liczbami łańów z 1563 r. Tak również Z. Guldon, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w.*, Toruń 1970, s. 18–20.

⁴² Por. WP, s. 27.

⁴³ Zależnie od liczby i wielkości działów, stosując przy większym rozdrobieniu własnościowym wyższy wskaźnik.

⁴⁴ Wskaźnik wynikający z rozmiarów wyposażenia szlachty zagrodowej w ziemię w powiatach, w których wystąpiły liczące ponad 200 mieszkańców wsie przez nią zamieszkałe.

⁴⁵ Por. WP, s. 30 n.; I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki*, s. 589 n.; Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C, nr 2, 1963, s. 51–74, podnosi trudności szacunków zaludnienia miast w XVI–XVII w. oraz niemiarodajność informacji szosu w tym względzie; tak również Z. Guldon, K. Wajda, *Źródła statystyczne*, s. 21.

z opodatkowanych łąnów miejskich⁴⁶, budzą wątpliwości z racji choćby częściowego nakładania się wzajemnego obydwu tych grup.

Nadal więc głównym oparciem miejskich szacunków ludnościowych pozostaje liczba domów, znana dla części miast królewskich i kościelnych oraz wyjątkowo dla miast szlacheckich z abiat po pożarach. Podawano ją jednak w lustracjach często łącznie z niezabudowanymi siedliskami i ogrodami, nie zawsze natomiast wymieniając domy libertowane. Również znajomość zaludnienia domu miejskiego ogranicza się głównie do przeświadczenia o jego niewątpliwym zróżnicowaniu zależnie od rangi ośrodka miejskiego, usytuowania posesji i rodzaju zabudowy.

Wobec braku szczegółowych informacji przyjęto z konieczności wskaźnik 6–7 mieszkańców na dom⁴⁷, zależnie od przypuszczalnej wielkości miasta, ocenianej w przybliżeniu na podstawie całości zachowanej dokumentacji skarbowej; przy nieznanym zaś liczbie domów trzeba się było do tej oceny ograniczyć.

Mapa Mazowska ujmuje ośrodki miejskie w trzech grupach, dzieląc je na: miasta duże, miasta i miasteczka. Do pierwszej grupy miast dużych, której dolną granicę wyznaczono skromnie na 5000 mieszkańców, zaliczono jedynie Starą Warszawę⁴⁸. W drugiej grupie miast (1000–5000 mieszkańców) – wymienione poniżej w kolejności szacunkowych rozmiarów zaludnienia – Płock, Łomża, Przasnysz i Ciechanów, przekraczały zapewne 4000, a Łowicz, Pułtusk, Rawa, Sochaczew, Brok i Ostrów – 3000 mieszkańców. Ponad 2000 ludności liczyło naszym zdaniem dalszych 10 ośrodków, to jest: Warka, Wyszogród, Mława, Stanisławów, Zakroczym, Gąbin, Ostrołęka, Goszczyn, Rożan i Nowa Warszawa. Pozostałe 26 miast w tej grupie oszacowano na 1000–2000 mieszkańców⁴⁹. Zaludnienie przeważającej większości miast mazowieckich (60 ośrodków) oceniono poniżej 1000 mieszkańców, określając je mianem miasteczek⁵⁰. Choć ubóstwo informacji dotyczących najmniejszych ośrodków miejskich Mazowska pozostawia niekiedy wątpliwość, czy liczyły one ponad 200 mieszkańców, wszystkie miasteczka oznaczono na mapie tą samą sygnaturą co wsie duże.

Tabela 1. Liczba i zaludnienie miast mazowieckich w drugiej połowie XVI w.

Województwo	plockie				rawskie				mazowieckie				Mazowska			
	królewska	kościelna	szlachecka	ogółem	królewska	kościelna	szlachecka	ogółem	królewska	kościelna	szlachecka	ogółem	królewska	kościelna	szlachecka	ogółem
Ponad 5000 mieszkańców	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1	1	–	–	1
1000–5000 mieszkańców	3	1	1	5	5	2	–	7	30	3	1	34	38	6	2	46
do 1000 mieszkańców	1	–	10	11	5	3	8	16	5	7	21	33	11	10	39	60
Ogółem	4	1	11	16	10	5	8	23	36	10	22	68	50	16	41	107

⁴⁶ Niewyjaśniona genetycznie szeroka rozpiętość uposażenia w ziemię, jak również nieznaną, a zapewne zróżnicowaną warunki eksploatacji łąnów miejskich w różnych miastach ograniczają wartość jednolitego wskaźnika przeliczeniowego przyjmowanego w wysokości 15 ludzi na łąn; por. WP, s. 30 n.

⁴⁷ Mimo negatywnej oceny tej metody w badaniach zachodnioeuropejskich, por. I. Gieysztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, KHKM, t. 11, 1963, nr 3–4, s. 527, przyp. 22.

⁴⁸ Uwzględniając niedawne ustalenia W. Szaniawskiej, *Mieszkańcy Warszawy w latach 1525–1655*, „Rocznik Warszawski”, t. 7, 1966, s. 131, obniżające szacunek zaludnienia obu miast ok. 1580 r. do niecałych 6500 mieszkańców. W szacunku tym zadziwia zwłaszcza ocena ludnościowa zabudowy Krakowskiego Przedmieścia (5,5 mieszkańca na dom). Zdecydowano zatem nieco go podwyższyć, uznając, że Stara Warszawa wraz z przedmieściami przekraczała 5 tys. mieszkańców.

⁴⁹ Wymieniając w kolejności alfabetycznej, były to: Andrzejewo, Bolimów, Gostynin, Czersk, Garwolin, Grójec, Janowo, Kamieniec, Kolno, Latowicz, Stary Liw, Maków, Mińsk, Nowe Miasto (w z. zakroczymskiej), Nowogród, Nur, Płońsk, Piaseczno, Raciąż, Radziłów, Serock, Sierpc, Wąsosz, Wiza, Zakroczym, Zambrów.

⁵⁰ Zgodnie z propozycją J. Ochmańskiego, *W kwestii agrarnego charakteru miast W. Ks. Litewskiego w XVI w.*, [w:] *Studia historica. W 35-lecie*, s. 294, przyjmującego 6–6,5 osób na dym. Płynność terminologii źródeł podnosi Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, CPH, t. 8, 1956, z. 2, s. 253–268. LM 1565 określa mianem miasteczka m.in. Radziłów, liczący „309 domów i z siedliskami pustymi” (s. 55) oraz Ostrołękę z 334 domami (s. 41 n.).

Powyższe podsumowanie zbiorcze liczebności miast mazowieckich w drugiej połowie XVI w. z rozróżnieniem ich przynależności własnościowej i rozbiciem na grupy wielkościowe prowadzi do stwierdzenia, że niemal połowa spośród nich, a zarazem około 85% liczących ponad 1000 mieszkańców, należała do króla. Prawie 40% ogółu miast stanowiło własność szlachecką, ale z wyjątkiem dwu były to miasteczka liczące po kilkuset mieszkańców. Natomiast miast kościelnych na Mazowszu było tylko 15% ze zdecydowaną przewagą mniejszych.

Charakterystyka liczbowa zaawansowania procesu urbanizacyjnego szesnastowiecznego Mazowsza jest trudna. Szeroka rozpiętość wielkościowa, a co za tym idzie i funkcjonalna poszczególnych osiedli miejskich budzi zastrzeżenia co do równania ich w łącznym podsumowaniu. Z drugiej strony rozległa skala mazowieckiego zróżnicowania osadniczego osłabia wartość informacyjną niwelujących je przeciętnych statystycznych. Zestawienia porównawcze w odniesieniu do ogólnej liczby osiedli mazowieckich, wygórowanej ze względu na osadnictwo drobnoszlacheckie, stają się niemiarodajne zarówno w skali między dzielnicowej, jak i międzywojewódzkiej⁵¹. Ustalenia wzajemnych relacji ludności miejskiej w stosunku do ogółu zaludnienia budzą wątpliwości z racji niepewności obustronnych szacunków⁵². Zawodne również są stosunki liczb miast do powierzchni całej dzielnicy czy poszczególnych województw, ponieważ wewnętrzne ich zróżnicowanie w obrębie województwa mazowieckiego przewyższa znacznie, jak o tym świadczy poniższe zestawienie, różnice międzywojewódzkie.

Nadto liczbowy obraz zagęszczenia miast w poszczególnych województwach, a zwłaszcza ziemiach, zniekształca stan rzeczywisty obsługi miejskiej osadnictwa rolniczego, gdy w powierzchni ogólnej wiele ważą obszary zalesione. Przykładem ziemia łomżyńska, obejmująca większą część Puszczy Zagajnicy, ze wskaźnikiem 1 miasto na 842 km². Natomiast najniższe wskaźniki ziemi czerskiej (1:168) i zawkrzeńskiej (1:198) znajdują uzasadnienie w skupieniach drobnych osad miejskich, zawdzięczających swoje istnienie mającej szlachcie czerskiej – Mińskim, Siennickim, Oborskim, Parysom czy Wodyńskim⁵³ oraz płockiej – Sieprskim, Srzeńskim, Radzanowskim czy Kuczborskim. I w jednym, i w drugim wypadku nadmierny przyrost konkurencyjnych ośrodków miejskich na niewielkim obszarze ograniczał ich szanse rozwojowe, w porównaniu z miastami królewskimi czy kościelnymi, luźniej rozrzuconymi, wzrosłymi od dawna w oparciu o znacznie obszerniejsze kompleksy dóbr, a także obsługującymi szerokie zaplecze drobnoszlacheckie, którego oczywiście nie stać było na własne inwestycje miejskie.

Wyniki liczbowe szacunków zaludnienia wsi mazowieckich liczących w drugiej połowie XVI w. ponad 200 mieszkańców, wraz z ich rozbiem własnościowym, ujmuje tabela 3. Jak wynika z niej, stanowiły one ogółem zaledwie 7,6% całości mazowieckiego osadnictwa wiejskiego. Najwięcej spośród tych wsi stanowiło własność kościelną, niewiele mniej monarszą, w sumie było ich ponad półtora-krotnie więcej niż wsi szlacheckich, wśród których podobny stosunek zachodził między wsiami szlachty folwarcznej i zagrodowej.

Bardzo nierównomierne rozmieszczenie największych wsi mazowieckich w poszczególnych województwach i ziemiach pokrywa się na ogół z opinią o ich odmiennym obliczu własnościowym, rzutującym na zróżnicowanie form osadniczych. Najwyższym udziałem wsi o zaludnieniu przekraczającym 200 mieszkańców odznaczało się województwo rawskie (12,7%) w związku z największymi rozmiarami własności kościelnej i królewskiej oraz znikomą liczebnością drobnego osadnictwa na tym obszarze. Łączna liczba tych wsi w posiadaniu kościelnym i królewskim przewyższała tam trzykrotnie

⁵¹ Wskutek mnogości niewielkich osiedli drobnoszlacheckich w województwach mazowieckim i płockim, województwo rawskie górowało nad nimi półtorakrotnie wyższym udziałem miast (odpowiednio 1,5% i 2,2% ogółu osiedli). Natomiast w obrębie województwa mazowieckiego stosunek liczbowy miast ziemi ciechanowskiej wynosił zaledwie 0,65%, podczas gdy w ziemi czerskiej ponad 3% ogółu osiedli.

⁵² Województwo płockie i rawskie wydają się liczyć w drugiej połowie XVI w. ok. 20% ludności miejskiej, województwo mazowieckie nieco więcej, głównie dzięki skupionym tu kilku największym ośrodkom miejskim, dla których szacunki zaludnienia mogą zawierać największe odchylenia błędów.

⁵³ Dzięki Oborskim prawa miejskie otrzymały Kuflew ok. 1520 r., Kozłów w 1526 r. oraz Żeliszew (Jeruzal) w 1533 r. Również rodzina Dobrzynieckich, mająca swoje posiadłości w ziemi liwskiej i czerskiej, uzyskała trzy miejskie przywileje lokacyjne: dla Dobrego Starego w 1530 r., Dobrego Nowego przed 1563 r. oraz Wawrzyńcowa (Glinianka) w 1557 r. Siennickim zawdzięczają swoje istnienie dwa miasta: Siennica lokowana w 1526 r. oraz Seroczyn w 1548 r. Rok później Wolscy uzyskali jednocześnie dwa przywileje targowe dla swoich miast dziedzicznych, Sendomierza i Raszyna, uznane niesłusznie przez Pazyrę, s. 124, za przywileje lokacyjne; w istocie miasta te założył ojciec odbiorców tych nadań, Mikołaj Wolski, kasztelan sandomierski, marszałek dworu Bony.

liczbę wsi szlacheckich tej samej rangi. Spośród trzech ziem województwa rawskiego najżyźniejsza i najbogatsza ziemia gostyńska liczyła niemal tyleż wsi powyżej 200 mieszkańców co dwie pozostałe razem, z poważnym tu udziałem własności szlacheckiej.

Tabela 2. Zagęszczenie sieci miejskiej na Mazowszu w drugiej połowie XVI w.

Ziemia, województwo	Powierzchnia w km ²	Liczba miast miast	Liczba km ² na 1 miasto
Ziemie: płocka	2525	7	361
zawkrzeńska	1779	9	198
Województwo płockie	4304	16	269
Ziemie: rawska	2234	8	279
sochaczewska	2006	7	287
gostyńska	1933	8	242
Województwo rawskie	6173	23	268
Ziemie: czerska	4189	25	168
warszawska	2890	10	289
wyszogrodzka	587	2	293
zakroczymska	1346	5	269
ciechanowska	2981	6	497
rożańska	922	2	461
łomżyńska	4209	5	842
wiska	1397	3	466
nurska	3457	6	576
liwska	1038	4	259
Województwo mazowieckie	23 016	68	338
Mazowsze	33 493	107	313

Tabela 3. Rozmieszczenie wsi mazowieckich liczących ponad 200 mieszkańców w drugiej połowie XV w.

Ziemia, województwo	Ogółem wsi	Liczba wsi ponad 200 mieszkańców	% ogółu wsi	Wsie			
				królewskie	kościelne	szlachty	
						folwarcznej	zagrodowej
Ziemie: płocka	744	35	4,7	6	11	17	1
zawkrzeńska	371	28	7,5	2	2	24	–
Województwo płockie	1115	63	5,6	8	13	41	1
Ziemie: rawska	395	22	5,6	4	15	3	–
sochaczewska	268	39	14,6	17	18	4	–
gostyńska	279	59	21,1	13	23	23	–
Województwo rawskie	942	120	12,7	34	56	30	–
Ziemie: czerska	718	38	5,3	27	3	8	–
warszawska	472	20	4,2	10	5	5	–
wyszogrodzka	182	16	8,8	4	9	3	–
zakroczymska	372	21	5,6	9	11	1	–
ciechanowska	902	33	3,7	14	3	13	3
rożańska	208	12	5,8	6	6	–	–
łomżyńska	563	56	10,0	20	5	2	29
wiska	331	20	6,0	3	–	4	13
nurska	563	88	15,6	7	42	7	32
liwska	204	15	7,4	7	3	3	2
Województwo mazowieckie	4515	319	7,1	107	87	46	79
Mazowsze	6572	502	7,6	149	156	118	80

Województwo płockie według aktualnych obliczeń odznaczało się najniższym spośród trzech województw stosunkiem dużych wsi do ich ogółu⁵⁴. Własności kościelnej i królewskiej było tutaj niewiele, stąd też i proporcje między liczebnością wsi powyżej 200 mieszkańców wypadły w sposób odwrócony w porównaniu z pozostałymi województwami; dużych wsi szlacheckich było tu dwukrotnie więcej niż kościelnych i królewskich łącznie.

Województwo mazowieckie, zbliżone do województwa płockiego niewiele co wyższym udziałem dużych wsi do ogółu osadnictwa wiejskiego, miało ich przeszło półtorakrotnie więcej w dobrach królewskich i kościelnych niż szlacheckich. Natomiast poszczególne jego ziemie przedstawiają obraz ogromnie zróżnicowany zależnie od przewagi poszczególnych typów własności na ich obszarze. Stosunkowo najmniej dużych wsi (3,7%) miała ziemia ciechanowska, najwięcej (15,6%) ziemia nurska; tyleż dzięki koncentracji pokaźnych wsi kościelnych, co szlachty zagrodowej. Podobnie stosunkowo wysoki udział wsi powyżej 200 mieszkańców w ziemi łomżyńskiej (10%) jest wynikiem poważnego skupienia dużych wsi szlachty zagrodowej w powiecie zambrowskim, jak i wsi królewskich, wchodzących w skład starostwa łomżyńskiego. Natomiast wyjątkowe zagęszczenie królewskich wsi w ziemi czerskiej⁵⁵ wyraziło się jedynie najwyższą w całym województwie liczbą wsi królewskich ponad 200 mieszkańców, nie podnosząc jednak ogólnego wskaźnika (5,3%), a to ze względu na nikłą liczebność dużych wsi kościelnych i szlacheckich.

Wyprowadzone z powyższej tabeli wnioski opatrzyć należy dwiema uwagami. Po pierwsze, dyskusyjność przyjętych w obliczeniach mnożników, które umożliwiły wydzielenie wsi liczących ponad 200 mieszkańców otwiera pole w dalszych badaniach do nieznaczących, jak wolno sądzić, zmian w liczbach wymienionych w tabeli; nie powinno to jednak wpłynąć na zachodzące między nimi proporcje oraz ogólną ich wymowę. Po drugie, udział procentowy osad różnych kategorii własnościowych w niższej grupie wielkościowej, ale również znaczącej w skali mazowieckiej (np. około 150 mieszkańców), układałby się już może nieco inaczej.

Nie zmienia to opinii o wpływie wielkiej własności ziemskiej królewskiej i kościelnej na typ wielkościowy osadnictwa. Trudno bowiem uznać za przypadek zgrupowanie znacznej większości najludniejszych miast i wsi mazowieckich w domenę monarszej i w dobrach kościelnych.

1973 r.

⁵⁴ Różnice w porównaniu z ustaleniami przyjętymi w WP, s. 33, wynikają głównie ze wspomnianej już konieczności zróżnicowania wskaźnika przeliczeniowego na łan kmiecicy zależnie od rozmiarów własności.

⁵⁵ Por. LM 1565, cz. 1, s. XX.

III.3.2.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

III.3.2a.8. CHARAKTER OSIEDLI

Michał Gochna

W niniejszym tomie wyróżniono poszczególne rodzaje osiedli zgodnie z zasadami przyjętymi w serii AHP¹. Na mapie głównej oznaczono następujące rodzaje osad:

- wsie,
- osady młyńskie,
- osady folwarczne,
- osady kuźnicze,
- miasta,
- przedmieścia dalsze,
- zamki.

Ponadto wyróżniono ośrodki administracji państwowej (stolice województwa i ziem, starostwa grodowe, miejsca odbywania sejmików ziemskich) i kościelnej (siedziby dekanatów i parafii).

Podczas ustalania charakteru poszczególnych jednostek osadniczych wielokrotnie natrafiano na problemy wymagające poruszenia kwestii ogólnych i postawienia pytań o to, czym tak naprawdę jest miejscowość (lub jednostka osadnicza), co stanowi o jej tożsamości i jakie kryteria należy przyjąć przy określaniu takiego lub innego rodzaju osady. Problem ten wiązał się ze stosunkowo intensywnymi w XVI w. zmianami osadniczymi na Podlasiu, wynikającymi czy to z dzielenia się większych wsi na mniejsze (np. rozrastania się okolic szlacheckich)², czy też z przeprowadzania na tym terenie pomiarów włóczęj. Czynniki te skutkowały powstawaniem nowych osad, lokowanych na surowym korzeniu lub powstających w miejscu albo na części innych jednostek, zanikaniem osiedli, grupowaniem osad lub dodatkowymi ich podziałami. Na to nakładają się trudności natury źródłoznawczej, nie zawsze bowiem procesy te były w źródłach uchwytnie. Wszystko to powodowało problemy natury ontologicznej. Biorąc pod uwagę zasób wykorzystanych źródeł i zakres niniejszej serii AHP, nie było możliwe stworzenie pełnego słownika pojęć jasno precyzujących status poszczególnych typów osad i relacji między nimi. Bazując jednak na dotychczasowych doświadczeniach z prac nad AHP, przyjęliśmy kryteria definiujące poszczególne rodzaje osiedli jak poniżej. Zastrzec należy, że nie muszą one być ostateczne i w przyszłości mogą, a nawet powinny zostać zweryfikowane w toku badań szczegółowych³.

Jako wsie oznaczono te jednostki osadnicze, które określane były w źródłach mianem *sioło*, wymiennie z terminem *wieś* lub łacińskim *villa*. Inaczej rzecz wygląda w przypadku takich terminów jak *obrąb* (*obręb*, *obręb*) i *zaścianek*. Zebrany materiał źródłowy pokazuje, że utożsamienie określanymi tymi

¹ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7; A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.2.2; K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.2.5; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.2.1; M. Gochna, *Charakter i wielkość osiedli: osady wiejskie*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2a.4; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] tamże, w tej edycji III.3.2b.4; M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] tamże, w tej edycji III.3.2c.4.

² Zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Podlasie, w tej edycji III.3.1.8.

³ Zagadnienie to było w ostatnim czasie przedmiotem badań zespołu pod kierownictwem dr. hab. Bogumiła Szadego, prof. IH PAN, realizującego w IH PAN projekt pt. „Ontologiczne podstawy budowy historycznych systemów informacji geograficznej”; zob. *Metodologia tworzenia czasowo-przestrzennych baz danych dla rozwoju osadnictwa oraz podziałów terytorialnych*, red. B. Szady, <https://zenodo.org/record/3751266> (dostęp 16.06.2020), zwł. rozdz. P. Kulicki, T. Związek, *Definicje typów jednostek osadniczych i administracyjnych*, tamże, s. 437–454.

słowami jednostek osadniczych ze wsią, folwarkiem lub tylko ich częścią nie zawsze jest uzasadnione. *Obrąb* oznaczał bądź wieś, bądź jakąś część ziemi, posiadającą zazwyczaj własną nazwę. *Zaścianki* z kolei nie wskazywały przeważnie osad zamieszkałych przez szlachtę bezkmiącą, ale jakąś określoną przestrzeń przy innej jednostce osadniczej (wsi, mieście, folwarku), oddzielonej od niej pewną granicą („ścianą”) – naturalną (lasem, ciekim) bądź sztuczną (granicą wsi, innych włości). Duża dowolność stosowania wspomnianych terminów w źródłach pociąga za sobą konieczność rozpatrywania każdego przypadku indywidualnie⁴. Zgodnie z zasadami przyjętymi w serii AHP, na mapie i w indeksie nie oznaczono jednostek niższego rzędu niż osada (wiejska, folwarczna, inna). Jeżeli nie było pewności, czy dana jednostka jest już wsią, czy jeszcze obrębem lub zaściankiem, to wówczas oznaczano ją jako wieś, o ile jako taka została potwierdzona w pierwszej połowie XVII w.⁵ Wsie oznaczono z podziałem na małe i duże⁶.

Przykładem dobrze obrazującym powyższe problemy mogą być Solnicy w leśnictwie tykocińskim w ziemi bielskiej. W lustracji z 1576 r. charakter tej osady nie został określony wprost, podano tylko nazwę „Solnicy obrębnycy”, w których było łącznie 18 włości⁷. Podobnie określono tę jednostkę w rejestrze z 1577 r. oraz w lustracji z 1616 r. – wszędzie z dodatkiem „obrębnycy”, co wskazuje, że nie była to wieś, ale obręb lub grupa obrębów należących do solników (z czego 4 włości należały w 1576 r. do cejgwarta zamku tykocińskiego Bartosza Nacza, a w 1616 r. do niejakiego Markiewicza)⁸. Co więcej, przywilej Stefana Batorego dla Bartosza Nacza z 1580 r. wspomina jedynie o włościach pomiędzy dwoma wsiami, a nie o włościach w konkretnej miejscowości⁹. Wszystkie powyższe wzmianki przemawiają za uznaniem tej jednostki za obręb i nieoznaczeniem jej na mapie, tym bardziej że nieznane pozostaje jej położenie. Wydawcy lustracji z 1576 r. wskazują na znajdujące się na południe od Trzciannego uroczysko Solniki, jako przypuszczalne miejsce jej lokalizacji¹⁰. W PRNG uroczysko to zostało zakwalifikowane jako bagno, błoto¹¹. Wspomniany przywilej Stefana Batorego lokalizuje zaś obręb Solniki pomiędzy wsiami Chobotki i Góra, czyli ok. 9–13 km na południowy wschód od wspomnianego bagna. Z kolei inwentarz starostwa goniądzkiego z 1571 r. podaje, że przy wsi Trzianne istniały trzy włości „solnickie”¹². Nasuwa się zatem przypuszczenie, że włości omawianych tu Solników mogły być rozproszone na większym terytorium i nie stanowić zwartej osady. Taki domysł pośrednio potwierdza struktura tego obrębu, w którym różne stawki podatkowe mogły odpowiadać różnej jakości gleb. I tak według lustracji z 1576 r. spośród 18 włości z 8 płacono 1 zł 26 gr i 4,5 denara, z 6 włości po 2 zł, a 4 włości oddane cejgwartowi były zwolnione z podatku¹³. W rejestrze łanowego z 1577 r. płacono zbiorczo z 13 włości po 20 gr (czyli tyle, ile przewidywał uniwersał poborowy)¹⁴. W świetle lustracji z 1616 r. 4 włości nadal pozostawały wolne od należności, z 11 włości płacono po 2 zł 15 gr, a 3 włości leżały puste, „bo grunt zły, piaszczysty”¹⁵.

⁴ W lustracjach podlaskich z lat 1570 i 1576 podzielono zaścianki na folwarczne, miejskie (określone jako „przy mieście”; w tym zaliczono również zaścianki młynarskie i jeden „uroczyszcz”) , przedmiejskie, wiejskie (określone jako „przy wsiach”; w tym zaliczono również zaścianki młynarskie i puste); LWP 1570, 1576, s. 191 (indeks); w przyp. 12 na s. 30 w kontekście zaścianków miejskich autorzy precyzują: „Nie chodzi tu o tzw. zaścianek szlachecki, lecz o grunty znajdujące się poza granicami pól wiejskich (często za ścianą lasu), a wzięte pod uprawę, niekiedy zamieszkałe, zwane również nowinami, naddawkami”. Por. tamże, s. 112: „Obrąb albo sioło Żarnowo”; tamże, s. 139: „obrąb Nowykowski pusty, którego Sorczowie ziemianie KJM ronią, mieniąc być swym”. AWAK 14, s. 72: „obrąb wójta narewskiego, pana Matyssa Sawickiego włości 10 na Czortkowie przy Narwi mieście”. *Słownik języka polskiego*, t. 8, oprac. J. Karłowicz, A. Kryński, A. Niedźwiedzki, Warszawa 1983, s. 303; S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 4, Lwów 1858, s. 765; *Słownik języka polskiego*, t. 10, red. W. Doroszewski, 1968, „zaścianek”, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/zascianek;5527493.html> (dostęp: 18.07.2020).

⁵ Kierowaliśmy się zasadą, „żeby raczej nie pominąć rzeczywistości istniejącej miejscowości niż ustrzec się uznania części wsi za osobne osiedle”, H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.1.7; zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Podlasie, w tej edycji III.3.1.8.

⁶ Zob. P. Guzowski, *Wielkość osiedli*, [w:] AHP Podlasie, w tej edycji III.3.2b.8.

⁷ LWP 1570, 1576, s. 139.

⁸ ASK I 47, k. 116v; ASK XLVI 149, k. 121.

⁹ MK 123, k. 327v–328v.

¹⁰ LWP 1570, 1576, s. 139, przyp. 326.

¹¹ PRNG, nr 126485.

¹² Goniądz 1571, s. 178.

¹³ LWP 1570, 1576, s. 139.

¹⁴ ASK I 47, k. 116v; VC, t. 2, z. 1, s. 398.

¹⁵ ASK XLVI 149, k. 121. Lustracja z 1616 r. to ostatnie znane jak dotąd źródło, w którym pojawia się ten obręb. Nie wymieniają go, a tym bardziej wsi, rejestry poglównego z 1663, 1672, 1674 i 1676 r. Brak go również w opisach parafii Trzianne wydanych przez W. Wernerową; też, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, SP, t. 4, 1993, s. 222–234. Problem rejestracji osad podlaskich uwidacznia dobrze także przywilej króla Stefana Batorego z 1576 r. potwierdzający

Na mapie głównej oprócz wsi oznaczone zostały osady folwarczne, tj. folwarki o własnej nazwie, będące odrębną od wsi jednostką osadniczą. W źródłach określano je terminem *folwark* lub *praedium*. Nazwa folwarku mogła być odmienna lub tożsama z nazwą wsi, przy której leżał. Takie jednostki zidentyfikowaliśmy tylko w ziemi bielskiej i są to: Grodzisko (k), Hołowiesk (k), Kiersnowski (k), Lipniki (k), Stołowacz (k), Szpakowo (k), Wielki Dworzec (k), Użyki (Huzyki; k). Jedna osada folwarczna – Karpowszczyzna (s) – posiada lokalizację związaną do innej wsi (Antonowo, w XVI w. Wierwieczki), a więc zgodnie z zasadami niniejszej serii nie została przedstawiona na mapie¹⁶. W ziemi mielnickiej odnotowano jedną osadę folwarczną o lokalizacji nieznannej: Chmielów (s; okolice Chotycz).

Na mapie głównej oznaczono także osady młyńskie, tj. młyny o nazwie własnej, położone w pewnym oddaleniu od wsi lub miasta, stanowiące odrębną jednostkę osadniczą. W źródłach osady te nie posiadały niekiedy własnej nazwy – określano je jedynie nazwiskiem właściciela. W tych wypadkach umieszczono je na mapie pod warunkiem, że z własną nazwą wystąpiły w źródłach z pierwszej połowie XVII w. Osady młyńskie w województwie podlaskim zlokalizowaliśmy w ziemiach drohickiej i bielskiej:

- w ziemi drohickiej: Przekop (s);
- w ziemi bielskiej: Burchaty (Burkat; k), Frącki (k), Jacewicze (k), Jarmakowczyzna (Jarmarkowczyzna; s), Kiermusy (k), Krupki (k), Leszczyny (k), Niestrowicz (k), Pace (k), Puchacze (k), Solniki (k), Torule (Turule; k), Wilginie (k), Wojtki (Wojtkowicz; k), Żegunia (k).

Zgodnie z założeniami serii AHP na mapie głównej nie zostały zamieszczone osady młyńskie zlokalizowane w stopniu przybliżonym. W województwie podlaskim taki status ma w ziemi bielskiej osada Surojeska (k)¹⁷.

Osady młyńskie niezlokalizowane odnotowano tylko w ziemi bielskiej i są to: Markolewski Młyn (s; par. Dolistowo), Młyn Suskowski (s; okolice Bociek), Wyszonki-Cicholas (s; położona w okolicach wsi Mień par. Domanowo)¹⁸.

Nieco dłuższego komentarza wymaga osada Młynarze nad rzeką Moszczoną w ziemi mielnickiej. W inwentarzu starostwa mielnickiego z 1560 r. określona została jako „Siolo Młynarz”, w którym było 6 kmieci na 12 włókach¹⁹. W dalszej części inwentarza, po wyszczególnieniu oraz wyliczeniu należnych powinności²⁰, znalazł się opis jej granic. Od wschodu i południa wieś graniczyła z gruntami wsi Moszczona Królewska (Moszczona), od zachodu z rzeką Moszczoną, a od północy z gruntami „suminymi”²¹. W innym miejscu inwentarz wymienia z kolei sześć młynów „zamkowych”. Ich właścicielami były te same osoby jak we wsi Młynarze²². O jednej wsi Młynarze wspomina również lustracja z 1576 r., przy czym jej wydawcy uznali, że wieś Młynarze to: „Dziś grupa wsi nad rzeką Moszczoną o nazwach pochodzących od nazwisk młynarzy mających młyny nad tą rzeką”²³. Lustracja ta wymienia również ogólną liczbę 19 młynów w starostwie mielnickim. Z kolei w lustracji z 1616 r. znajdujemy informację, że na rzece Moszczonie funkcjonuje siedem młynów²⁴, a przy wsi Młynarze

Florianowi Łobeskiemu leśnictwo tykocińskie, w którym solników, osoczników i bartników potraktowano jako odrębne wsie: „cum praediis et villis: Wolie, Brzezyny, Psczoloczyno, Choyniki, Osoczniki et Barthniki ut praedio nostro Thrczianensi cum subditis et aliis omnibus pertinentiis huius praedii videlicet villis Ogrodniki, Solniki ac Chobotki”, MK, 114, k. 62.

¹⁶ Zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.1.8.

¹⁷ Surojeska, w XVII w. Wysokie, widnieje tylko na mapie Perthéesa w okolicy zbiegu rzek Nurca, Czarnej i Leszczki. Obecnie osada nie istnieje.

¹⁸ LWP 1602, s. 11. Dwie osady młyńskie w okolicy Knyszyna – Wodziłówka i Jeleń – mają potwierdzenia źródłowe z 1602 r. Jest bardzo prawdopodobne, że istniały jeszcze w końcu XVI w., jednak w świetle założeń serii AHP na mapę trafiają tylko te osady, dla których wzmianki mamy najpóźniej z 1600 r.

¹⁹ ASK LVI 171 (dawne M.2-I), k. 167v: „Siolo Młynarz [...] Oxiuta kleszkowicz [...] Olich osipowicz [...] Stanko Proszynczyz [...] Wasko Cimoszewicz [...] Szczęsny Ambrozy iurkowicze [...] Jwazsko kleszkowicz”.

²⁰ Zob. m.in.: „na przyiazd Kr[ola] Je[go] m[o]sci czasu iesieni obrobiwszysie budowania dwornego zinszemi Młynarzmi y zwłoscią miasto ciesli poprawowac będą powinni A na straz wpodwody y na tłoki chodziec niepowinni dla tego iż młynow od gwaltow y złodziejstwa strzegą iako na granicy”, tamże, k. 168.

²¹ Tamże. Niejasny jest status owych gruntów „suminych” – mogła to być nazwa własna obszaru bądź właściciela. W XVII w. istniała w tym miejscu wieś Sumicz Wólka; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 172.

²² ASK LVI 171 (dawne M.2-I), k. 184v: „Młyny Zamkowe Na Rzece Moszczoney młynow 6 Szczesny a Ambrozy Jurkowiczy młyn o iednym kole tamze y folusz Stanisław Ploszynczyz Młyn o iednym okole, tamze y folusz Jwazsko kleszkowicz, młyn o iednym kole, tamze y folusz Wasko Cimoszewicz, młyn o iednym kole, tamze y folusz Olich osipowicz, młyn o iednym kole, tamze y folusz Oksiuta Kleszkowicz, młyn o iednym kole, tamze y folusz. Te młyny miały zawzdy, kiedy zawoz bywa”.

²³ LWP 1570, 1576, s. 88, przyp. 164: „Wieś Młynarze facit lit. Kop 16/4”.

²⁴ ASK XLVI 149, k. 154–154v: „Jest przy tej wsi na rzece Moszczoney młynów 7. Młynarze trzecią miarę biorą, ze dwu miar królewskich do dworu należących ten pożytek arendą na rok przychodzi: 1. Młyn z foluszem trzyma Maskowicz. Dają z niego

odnotowano 6 włók za zastrzeżeniem, że „ciż trzymają, co i młyny przy Moszczoniej”²⁵. Ważną informację przynosi lustracja z lat 1661–1664, gdzie zapisano, że wieś ta nie posiada ról, tylko morgi należące do sześciu młynarzy²⁶. Wieś Młynarze wymieniają jeszcze rejestr pogłównego z 1676 r. oraz wizytacje cerkwi w Siemiatyczach z 1726 (tu jako *Moszczona Młynarze*) i 1759 r.²⁷ Obecnie osada nie istnieje, nie ma jej też na żadnych dawnych mapach. Występuje zaś, jak na to zwrócili uwagę cytowani wydawcy lustracji podlaskiej, wiele wsi powstałych na bazie osad młyńskich o nazwach wywodzących się od nazwisk właścicieli. Wszystkie powyższe informacje każą zadać pytanie, czy w tym przypadku możemy mówić o odrębnej jednostce osadniczej, jaką była wieś Młynarze? A jeśli tak, to jaka była jej relacja do wspomnianych młynów? Choć nie wiemy, czy właściciele młynów mieszkali w nich, czy we wsi oraz czy w Młynarach były jakieś zabudowania, to jednak jednostka ta miała nazwę własną, była umiejscowiona w konkretnej przestrzeni (posiadała określone granice) i płacono z niej szereg powinności (od młynów płacono oddzielnie). W związku z powyższym zdecydowaliśmy się na umieszczenie na mapie głównej wsi Młynarze, traktując wspomniane młyny jako powiązane z nią obiekty gospodarcze²⁸.

W województwie podlaskim odnotowano także dwie kuźnice będące odrębnymi jednostkami osadniczymi o nazwie własnej – Rudę (k) i Turowczyznę (k). Pierwszą zlokalizowano w okolicy wsi Czechowizna²⁹. Lokalizacja drugiej pozostaje nieznana (znajdowała się w okolicy Klejnik, w XVI w. Zyguntowa, w ziemi bielskiej)³⁰. Kuźnice na Podlasiu istniały przede wszystkim jako obiekty gospodarcze przy miejscowościach. Zidentyfikowano je w następujących osadach (tylko w ziemi bielskiej): Ruda (w starostwie knyszyńskim)³¹, Trościanica³², Hukowicze³³, Ruda (w dzierzawie kleszczelowskiej)³⁴.

fl. 25. 2. Młyn z foluszem trzyma Łapkowic. Dają z niego fl. 25. 3. Młyn z foluszem trzyma Kudzielicz. Dają z niego fl. 25. 4. Młyn z foluszem trzyma Wawrzyn Homoty, z niego fl. 25. 5. Młyn z foluszem, przy którym jest tartak, trzyma Matys Pawłowicz. Dają z niego fl. 25. 6. Młyn z foluszem trzyma Oxincic. Dają z niego fl. 25. 7. Młyn trzyma Pawłowicz Kuźma, ale iż na słabej wodzie i odległej przeto nic czyni tylko fl. 6. Facit z tych młynów fl. 156. Przy sześciu młynach są morgi, z których podług każdego młyna płać per fl. 5/25, facit fl. 35” (pragnę podziękować dr. M. Sierbie za dostęp do wypisów z lustracji 1616 r.).

²⁵ Tamże, k. 155. „Płać za wszystkie podatki i powinności, w ustawie dawnej opisane, na rok per fl. 5/25, facit fl. 35. Względem tychże włók powinni do dwora mielnickiego robić dni do roku 24 z toporem. Summa procentów tej wsi facit fl. 35”.

²⁶ MK XVIII, s. 558: „Wieś Młynarze wymiernych ról nie ma, tylko na morgach pewnych siedzą młynarze, których jest numero 6. Każdy z nich dawać powinien czynszu na św. Marcin z młyna swego po zł 5/25 względem czego trzecia miara im, a dwie JMP Staroście należą. Dostawać się może tych miar do roku żyta beczek numero 10, po zł 2, facit zł 20. Summa procentu z tej wsi facit zł 55” (dziękuję dr. M. Sierbie za przekazaną informację).

²⁷ BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, s. 680 (k. 333v): „Tenże ze wsiow Moszczony Młynarzow Baczykow oboyga”; APL, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 101, k. 348v („wieś Moszczona Młynarze”); LMAVB, f. 41-322, s. 701 („Młynarze”) (dziękuję dr. A. Buczyle za wskazanie informacji zawartych w wizytacji cerkwi w Siemiatyczach).

²⁸ O jej dokładnej lokalizacji zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.1.8.

²⁹ W świetle inwentarza starostwa knyszyńskiego kuźnica ta nie funkcjonowała już w 1561 r.: „Ruda, z której pierwiej płacono po kop 4 i po 3, teraz nie płać nic, bo spustoszała przez ubóstwo”, Chomętowski, Materiały, s. 265. LWP 1602, s. 11, odnotowuje w tym miejscu młyn: „Przy tej wsi [Czechowczyzna – M.G.] jest młyn, który zow[i]ją Ruda, niżej stawu augustowskiego. Dają z niego żyta beczek 16 miary młyńskiej, każda po gr 32 po., czyni zł 17/2”. Prawdopodobnie ruda darniowa w tym miejscu wyczerpała się i doszło do zamiany kuźnicy na młyn zbożowy. Obecnie ok. 1,4 km na południe od Czechowizny znajduje się las zwany Rudnik; PRNG, nr 118091.

³⁰ LWP 1570, 1576, s. 61.

³¹ Inwentarz starostwa knyszyńskiego z 1561 r. mówi o wsi i kuźnicy Ruda: „Sioło Ruda ma w sobie włók 30, z których na miernika zostawiono włók 3, na mielnika włoka 1, pustej pół włóki”, „Na tej rzece Jaskrze przy tymże młynie jest Ruda, z której w roku [15]60 rudnik dał sosnikow 60, które rachując po groszy 2 uczyni kop 2. A w roku idącym [15]61 rudnik ma zapłacić arendą kop 2”, Chomętowski, Materiały, s. 242, 243. W spisie nieodebranych dochodów za rok 1557 zapisano: „Item Ruda, którą trzyma Jan na rzece Jaskrze, która przy temże siole jest, z której na każdy rok płaciwano groszy kop 4, przez trzy lata w roku [15]57, [15]58, [15]59 dla ubóstwa pusta była, nic z niej nie przyszło. Ale roku [15]60 przeszłego rudnik dał z niej sosnikow 60, rachując po groszy 2, czyni kop 2. Jakoż to już wyżej przy młyniech knyszyńskich opisano”, tamże, s. 254. LWP 1570, 1576, s. 73, 75; LWP 1602, s. 31–33; ASK I 47, k. 276, 279; por. *Prawa i przywileje miasta Knyszyna 1509–1795. Monografia historyczna miasta Knyszyna z uwzględnieniem najnowszych badań archiwalnych*, oprac. J. Maroszek, Knyszyn 2018, s. 46, przyp. 159.

³² LWP 1570, 1576, s. 60; LWP 1602, s. 94.

³³ LWP 1570, 1576, s. 61; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław 1976, s. 105–107. Autor wzmiankę o rudzie należącej do Szczecha Rudnika łączy z Zyguntowem, jednak według zapisu źródłowego znajdowała się ona przy wsi Hukowicze na rzece Łoknicy.

³⁴ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 105–106. Autor podaje, że kuźnica działała również w Dobrzyniewie, jednak wzmianka o rudzie w inwentarzu starostwa knyszyńskiego z 1561 r. odnosi się do planowanej budowy kuźnicy, a nie do istniejącego już obiektu. Jej funkcjonowania nie potwierdzają inne źródła, w tym lustracje z lat 1602 i 1616; zob. Chomętowski,

Nie odnotowano istnienia opactw, karczem, kopalni i hut szkła funkcjonujących w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. jako samodzielne jednostki osadnicze.

Przed omówieniem rozwoju sieci miejskiej Podlasia w XVI w. przypomnieć należy, że wpływ na jej charakter miała w dużym stopniu przynależność tego obszaru do Wielkiego Księstwa Litewskiego przed 1569 r. Zachodzące tu średniowieczne procesy urbanizacyjne przypominały stosunki litewskie. Jak zauważył Stanisław Alexandrowicz, w WKL spośród osad, które w XV–XVI w. otrzymały prawo miejskie, wiele miało już wcześniej charakter miast pod względem gospodarczym, ale z prawnego punktu widzenia nie różniły się od innych osad położonych we włościach gospodarskich, kościelnych czy prywatnych. Tylko część miast litewskich posiadała przywilej lokacyjny³⁵. Sytuacja ta dotyczyła również Podlasia, przy czym zachodzące tu procesy urbanizacyjne odznaczały się nieco odmienną niż litewska specyfiką, na co miały wpływ związki Podlasia z Mazowszem (co przejawiało się m.in. w licznych lokacjach na prawie chełmińskim, podczas gdy na Litwie dominowało prawo magdeburskie)³⁶. W związku z powyższym, a także ze względu na słabą dla wielu miast podstawę źródłową, w wielu przypadkach nie wiadomo, czy dany ośrodek był w swoich początkach miastem rozumianym jako rozwinięty ośrodek gospodarczy typu litewskiego, czy miastem lokacyjnym. Dla wielu miast Podlasia niemożliwe pozostaje zatem określenie daty i charakteru pierwszej lokacji oraz stwierdzenie, na ile nadania XVI-wieczne rzeczywiście lokowały nowe miasto, a na ile zatwierdzały jedynie stan faktyczny bądź zmieniały wcześniejsze nadanie. W końcu XVI w. wszystkie omówione niżej ośrodki spełniały jeden bądź więcej kryteriów przyjętych w niniejszej serii AHP do zaliczenia dawnej osady do grona miast, tj. posiadały akt lokacyjny, opłacały szos bądź występowały inne przesłanki potwierdzające miejski charakter osady³⁷.

Z miast podlaskich znane są z XV w. następujące (w nawiasie data najstarszej znanej lokacji miejskiej z podaniem rodzaju prawa miejskiego) – miasta królewskie, a wcześniej książęce: Drohiczyn (1498 r., magdeburskie)³⁸, Mielnik (1440 r., chełmińskie)³⁹, Bielsk (1496 r., magdeburskie)⁴⁰, Brańsk (1493 r., magdeburskie)⁴¹, Suraż (1445 r., magdeburskie)⁴², Tykocin (1425 r., chełmińskie)⁴³, Goniądz⁴⁴ i Rajgród⁴⁵; miasta prywatne: Sokołów Podlaski (1424 r., średzkie)⁴⁶, Węgrów⁴⁷,

Materiały, s. 246; LWP 1570, 1576, s. 73, 75; LWP 1602, s. 31–33; ASK I 47, k. 276, 279 (rej. pob. bielski z 1577 r.); ASK LVI 110 (dawne K11), k. 20, 44, 76–77, 79v. Niepotwierdzone pozostaje istnienie kuźnicy w Narwi. Inwentarz włości narewskiej z 1560 r. wymienia co prawda jej mieszkańców o przydomku Rudnik, jednakże wzmianki te nie przesądzają o funkcjonowaniu obiektu. Zob. AWAK 14, s. 63: „Mosiey Rudnik Pawłow”; tamże, s. 66: „Matys Rudnik”, „Tomko Rudnik”; tamże, s. 69: „Szczech Rudnik”; tamże, s. 70: „Szczesny Rudnik”. Wspomniany Szczech Rudnik może być tożsamy z rudnikiem z rudy w Hukowiczach; zob. wyżej, przyp. 33. Być może kuźnica istniała także we wsi Kroszewo (Krosiewo) – w 1580 r. pobór opłacił Jakub Karwowski, syn Wojciecha Karwowskiego Rudnika. Tenże Wojciech wspomniany został także w nadaniu przez Jana Radziwiłła 200 włók dla Macieja Srebrowskiego z 1532 r. Włóki te, na których później powstała osada Neta i Brzozówka, graniczyły z rudą (*Rudnica*) należącą do Karwowskiego; ASK I 47, k. 617; LMAVB, f. 1-109.

³⁵ S. Alexandrowicz, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanistycznych w Wielkim Księstwie Litewskim*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 415.

³⁶ Tenże, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 146.

³⁷ Zob. wyżej, przyp. 1.

³⁸ Zob. T. Jaszczolt, *Drohiczyn* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.8.8. Jak wskazuje T. Jaszczolt, choć pierwszy znany przywilej na wójtostwo dla Drohiczyna pochodzi z 1439 r., to wójt drohicki pojawia się w źródłach już w 1414 r.; tamże.

³⁹ Zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.19.8.

⁴⁰ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 67–76. W 1430 r. wielki książę litewski Witold ufundował w Bielsku wójtostwo; tamże; zob. też M. Sierba, *Bielsk Podlaski* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.2.8.

⁴¹ Z. Romaniuk, *Rozwój i znaczenie ośrodka miejskiego w Brańsku w XV w.*, „Ziemia Brańska”, t. 4, 1993, s. 4–8.

⁴² W. Jarmolik, *Prawa miejskie Suraża za Jagiellonów*, „Białostoczczyzna”, 1995, nr 3(39), s. 1–7.

⁴³ Z. Romaniuk, *Tykocin w XV w.*, [w:] *Małe miasta: przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003, s. 279. Rok wcześniej książę mazowiecki Janusz I ustanowił tamże wójtostwo.

⁴⁴ Choć nie jest znany żaden dokument lokacyjny dla Goniądza z XV w., to najprawdopodobniej osada ta już wówczas posiadała prawa miejskie; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, s. 11–12; W. Jarmolik, *Prawa miejskie Goniądza w XVI w.*, „Białostoczczyzna”, 1991, nr 2(22), s. 5–6.

⁴⁵ Lokacja prawdopodobnie w XV w., pierwsi mieszczanie poświadczeni na przełomie XV i XVI w.; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 211–212.

⁴⁶ W. Jarmolik, *Pierwsza lokacja miejska na Podlasiu (Sokołów Podlaski 1424 r.)*, SP, t. 1, 1990, s. 71–84.

⁴⁷ Zob. M. Gochna, *Węgrów* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.30.8.

Ciechanowiec⁴⁸, Mordy (1488 r., chełmińskie)⁴⁹ i Mokobody (1496 r.)⁵⁰. Spośród nich w XVI w. potwierdzono prawa miejskie Bielskowi, Surazowi, Mielnikowi i Mokobodom (1501 r.)⁵¹ oraz Goniądzi (1547 r.)⁵² i Rajgrodowi (1568 r.)⁵³.

W XVI w. w województwie podlaskim lokowano dziesięć nowych miast. Prawo chełmińskie otrzymały: Waniewo (po 1510 r.)⁵⁴, Narew (1514 r., zmiana na magdeburskie w 1529 r.)⁵⁵ i Kleszczel (1523 r.)⁵⁶. Prawo magdeburskie nadano następującym osadom: Wysokie Mazowieckie (1503 r.)⁵⁷, Łosice (1505 r.)⁵⁸, Boćki (1509 r.)⁵⁹, Miedzna (1531)⁶⁰, Siemiatycze (1542 r.)⁶¹, Augustów (1557 r.)⁶², Knyszyn (1568 r.). Część z tych ośrodków funkcjonowała jako miasto jeszcze przed wystawieniem dokumentu lokacyjnego – taka sytuacja miała miejsce w Augustowie, Miedznie, Łosicach i Knyszynie.

Ostatnie z wymienionych wyżej ośrodków – Knyszyn – jako miasto po raz pierwszy był wzmiankowany w 1538 r., kiedy Aleksander Chodkiewicz, dzierżawca dóbr knyszyńskich, dokonując w latach 1537–1540 na polecenie królowej Bony pomiary włócznej tych dóbr, wydzielił 90 włók dla miasta Knyszyna. W 1540 r. też królowa potwierdziła lokację miasta, przy czym nieznaną pozostaje rodzaj prawa miejskiego, jakim mógł wówczas posługiwać się ten ośrodek. Najstarsze knyszyńskie księgi sądowe pochodzą z pierwszej połowy XVI w.⁶³ Nadanie przez króla Zygmunta Augusta prawa magdeburskiego w 1568 r. było zatem albo jego potwierdzeniem, albo zmianą prawa z chełmińskiego na magdeburskie⁶⁴.

⁴⁸ Nie zachował się akt lokacyjny Ciechanowca, a dokument lokacyjny z 1429 r. budzi wątpliwości. Mieszczanie ciechanowscy pojawiają się w źródłach z XV w.; T. Jaszczółt, *Osadnictwo Podlasia nadbużańskiego w XV i początkach XVI w. [w:] Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 86–87; N.D. Tomaszewski, *Historia Ciechanowca do 1989 roku*, Białystok 2012, s. 40–45.

⁴⁹ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 213.

⁵⁰ T. Jaszczółt, *Własność możnowładcza, średnio- i drobnoszlachecka na obszarze tzw. „podlaskiej” części powiatu węgrowskiego do poł. XVI wieku*, „Rocznik Liwski”, t. 5, 2010/2011, s. 21–22.

⁵¹ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 85; W. Jarmolik, *Prawa miejskie Suraza*, s. 4; zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.19.8. Mielnikowi zmieniono wówczas prawo z chełmińskiego na magdeburskie. T. Jaszczółt, *Własność możnowładcza*, s. 21–22. Podczas potwierdzenia prawa miejskiego dla Mokobód próbowano również zmienić nazwę miejscowości na Nowe Miasto, jednak zmiana ta nie przyjęła się i powrócono do starszej nazwy.

⁵² J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza*, s. 11–12, 80–81, 129–131; W. Jarmolik, *Prawa miejskie Goniądza*, s. 5–7.

⁵³ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 186, 212, 214.

⁵⁴ Zob. niżej.

⁵⁵ D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok–Narew 1996, s. 16–18; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8 (1499–1514)*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995, s. 141; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 9 (1511–1518)*, wyd. K. Pietkiewicz, A. Baliulis, Vilnius 2002, s. 151.

⁵⁶ *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 201–248, 201, 242–244; M. Roszczenko, *Kleszczel, Bielsk Podlaski–Kleszczel* 2002, s. 24–30, 321–322.

⁵⁷ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 213.

⁵⁸ *Przywileje królewskiego miasta Łosic 1505–1779*, oprac. A. Buczyło, J. Zawadzki, Ciechanowiec–Warszawa–Białystok 2018, s. 6, 36–44. Z treści dokumentu króla Aleksandra Jagiellończyka dla Łosic z 10 V 1505 r., w którym król nadawał prawo magdeburskie, wynika, że ośrodek ten już wcześniej mógł mieć charakter miejski.

⁵⁹ Z. Romaniuk, *Boćki na Podlasiu. Monografia historyczna*, Boćki 2013, s. 19.

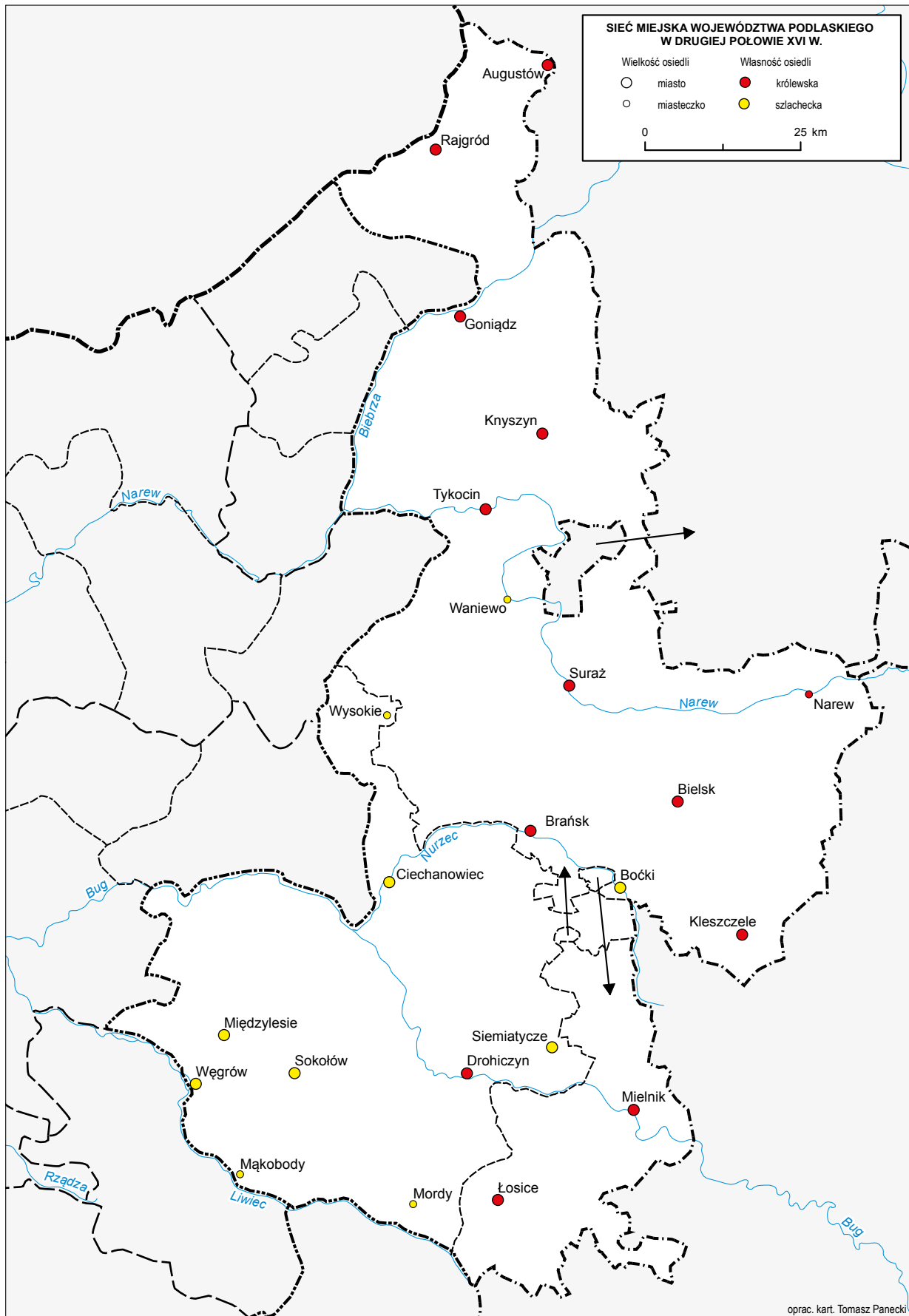
⁶⁰ T. Jaszczółt, *Własność możnowładcza*, s. 7; SGKP, t. 6, s. 334. E. Borowski datuje dokument królewski dla Międzylesia na 1522 r., twierdząc, że w 1531 r. tylko go proklamowano; tenże, *Sanktuarium Matki Bożej w Miedznej*, Drohiczyń 1996, s. 10. Miedzna jako miasto była wzmiankowana już w 1523 r. w testamencie Elżbiety Wodyńskiej, żony Mikołaja Wodyńskiego (dokument został potwierdzony w następnym roku przez króla Zygmunta Augusta) i w 1528 r., kiedy Mikołaj Wodyński wystawił *in Miedzlesie oppido* dokument, w którym nadawał swemu słudze z Dmochów włóki w Suchożebrach i 1 w Kownaciskach; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 12 (1522–1529)*, red. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 2001, s. 569; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-27, k. 216v.

⁶¹ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 214. Oryginalny dokument lokacyjny dla Siemiatycz przechowywany jest obecnie tamże przez osobę prywatną (informacja od dr. T. Jaszczółta); zob. T. Jaszczółt, *Miasto Siemiatycze w XVI w. pod rządami Tęczyńskich i Radziwiłłów*, [w:] *Прыватнаўласніцкія гарады Вялікага Княства Літоўскага: лёс праз стагоддзі. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі Нясвіж, 23–24 красавіка 2014 г.*, red. З.Л. Яцкевіч, Minsk 2014, s. 23–44.

⁶² J. Wiśniewski, *Nieznany oryginał dokumentu lokacyjnego Augustowa z 1557 roku*, „Rocznik Białostocki”, t. 3, 1962, s. 425–437; J. Szlasyński, A. Makowski, *Augustów: monografia historyczna*, Augustów 2007, s. 21–24. 17 V 1557 r. wydano przywilej nadający prawa miejskie dla Augustowa, jednak z jego treści wynika, że osada ta miała charakter miejski już wcześniej.

⁶³ *Akta albo sprawy sądów miasta knyszyńskiego: 1553–1580*, t. 1, wstęp i oprac. J. Maroszek, Białystok 1999, s. 1–8.

⁶⁴ *Prawa i przywileje miasta Knyszyna*, s. 7–8, 64–67, 71–75.

Mapa 1. Sieć miejska województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.

Jako miasto oznaczyliśmy także Waniewo. Zgodę na lokację miasta na prawie chełmińskim od króla Zygmunta I Starego uzyskał Mikołaj Radziwiłł w 1510 r., jednak nie wiadomo dokładnie, kiedy do niej doszło – dokument lokacyjny pozostaje nieznan. Rok później Radziwiłł ufundował tam kościół parafialny pw. Wniebowstąpienia Pańskiego⁶⁵. Waniewo funkcje miejskie rozwinęło w ograniczonym stopniu, w XVII w. spadając do rangi wsi⁶⁶. Przesłanką przemawiającą za zaliczeniem tej osady do miast podlaskich są występujące w źródłach skarbowych z lat 1577 i 1581 terminy, jakimi posługiwano się przy określaniu Waniewa – *miasteczko* lub *civitas*⁶⁷ oraz nadanie w 1604 r. przez właściciela części Waniewa Pawła Szczawińskiego nowej ordynacji miejskiej⁶⁸.

Charakteru miejskiego w XVI w. nie miała Orla. Wydane przez króla Aleksandra Jagiellończyka zezwolenie na założenie miasta z ok. 1500 r. nie zostało wykonane. Prawa miejskie osada ta uzyskała dopiero w 1614 r.⁶⁹

Łącznie w województwie podlaskim potwierdzono istnienie w drugiej połowie XVI w. 23 miast będących własnością królewską lub szlachecką (nie stwierdzono obecności miast należących do duchowieństwa)⁷⁰:

- w ziemi bielskiej: Bielsk (k), Augustów (k), Boćki (s), Brańsk (k), Goniądz (k), Kleszczele (k), Knyszyn (k), Narew (k), Rajgród (k), Suraz (k), Tykocin (k), Waniewo (s);
- w ziemi drohickiej: Drohiczyn (k), Ciecchanowiec (s), Miedzna (Międzyzlesie; s), Mokobody (Mąkobody; s), Mordy (s), Siemiatycze (s), Sokołów Podlaski (Sokołów; s), Węgrów (s), Wysokie Mazowieckie (Wysokie; s);
- w ziemi mielnickiej: Mielnik (k), Łosice (k).

Tabela 1. Rodzaje osiedli w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Rodzaj osiedla	Ziemia drohicka	Ziemia mielnicka	Ziemia bielska	Razem
miasto	9	2	12	23
wieś	641	126	820	1587
przedmieście	–	–	33	33
osada młyńska	1	–	19	20
osada folwarczna	–	1	9	10
osada kuźnicza	–	–	2	2
Razem	651	129	895	1675

Stosunkowo duże w porównaniu z miastami koronnymi nadziały ziemi, którymi dysponowały królewskie miasta podlaskie, skutkowały powstawaniem na tych terenach osad, nierzadko oddalonych od miasta o kilka kilometrów. Ich charakter oraz relację względem miast szczegółowo omówił w niniejszym tomie AHP Krzysztof Boroda w rozdziale dotyczącym przynależności własnościowej osad⁷¹.

⁶⁵ A. Oleksicki, *Waniewo, z przeszłości dawnego miasta*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 7, 2001, s. 159–164; tenże, *Waniewo. Dzieje regresu dawnego miasta*, „Białostoczczyzna”, 1988, nr 3(11), s. 9–12.

⁶⁶ BCzart, Zbiór Łoyki, 1099 IV, k. 387v: „we wsi Waniewie osób chłopskich 65”.

⁶⁷ ASK IV 41, s. 77; ASK I 47, k. 222v (rej. pob. bielski z 1577 r.). W 1577 r. podatek z Waniewa został zapłacony z 25 włók osiadłych, 4 włók plebańskich, 14 ogrodów przydomowych, młyna dorocznego o 3 kołach. Podatku nie zapłacono z 2 włók pustych, 2 ogrodów szpitalnych. A. Oleksicki i A. Jabłonowski przy Waniewie wymieniają także czterech rzemieślników (1 szewc, 2 krawców, 1 ślusarz), jednak w rejestrze zostali oni zapisani po wszystkich miejscowościach klucza waniewskiego. Nie jest zatem pewne, w których osadach mieszkali, choć lokalizowanie ich w Waniewie wydaje się najbardziej prawdopodobne; ASK I 47, k. 87v; A. Oleksicki, *Waniewo, z przeszłości dawnego miasta*, s. 166; Podlasie I, s. 182.

⁶⁸ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 216–220.

⁶⁹ M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017, s. 89–95. Tam podsumowanie stanu badań nad lokacją miejską Orli. W kwestii miast podlaskich por. też J. Bardach, *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XVI w. do połowy XVII stulecia*, KH, t. 87, 1980, nr 1, s. 21–51; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 88–195; W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, PH, t. 73, 1982, nr 1–2, s. 23–46; J. Maroszek, *Miasta – rzemiosło i handel*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 48–60.

⁷⁰ Por. K. Boroda, *Przynależność własnościowa osiedli* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.3.8.

⁷¹ Tamże.

Tabela 2. Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych wśród miast województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Miasta królewskie		Miasta szlacheckie		Miasta razem
	liczba	% ogółu	liczba	% ogółu	
drohicka	1	11	8	89	9
mielnicka	2	100	0	0	2
bielska	10	83	2	17	12
województwo podlaskie	13	57	10	43	23

Tabela 3. Gęstość sieci miejskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Liczba miast	Powierzchnia w km ²	Liczba km ² na 1 miasto	Liczba wsi	Liczba wsi przypadających na jedno miasto
drohicka	9	3550	394	641	71
mielnicka	2	1169	585	126	63
bielska	12	5811	484	820	68
województwo podlaskie	23	10 530	458	1587	69

Tu warto powtórzyć, że formalnie stanowiły one część miast. W dotychczasowej praktyce AHP tego typu przypadki traktowano jako przedmieście dalsze, a na mapie oznaczano jako wsi o własności miejskiej (przedmieścia bliższe oznaczono na planach miast)⁷². Tak też oznaczyliśmy je na mapie XVI-wiecznego województwa podlaskiego. Są to przedmieścia następujących miast:

- Augustowa: Biernatki, Turówka, Uścianki (Zaścianek), Żarnowo⁷³;
- Bielska Podlaskiego: Augustowo, Stryjki (Młodzianowo), Szastały (Koszczyno), Widowo (Stanisławowo), Parcewo (Piotrowo), Spiczki⁷⁴;
- Brańska: Glinnik⁷⁵;
- Goniądz: Białosuknie, Boguchwały, Downary, Jaski, Kosiorki (Kosiorkowie), Łupichy (Łupichowcy), Puszkarze, Pyzy, Owieczki, Zyburty, Żodzie⁷⁶;
- Kleszczel: Dasze (Kośna), Dobrowoda (Dobra Woda), Kuzawa (Babicze), Czeremcha-Wieś (Nurzec), Pogreby (Pohreby), Trubianka⁷⁷;
- Narwi: Makówka, Waniewo⁷⁸;
- Suraża: Daniłowo, Kowale, Hruskie⁷⁹.

Co charakterystyczne, osady takie występowały tylko w ziemi bielskiej, co wiązać należy ze zdecydowaną większą liczbą miast królewskich niż prywatnych tamże w porównaniu z ziemią drohicką i mielnicką.

⁷² A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.2.2; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2b.4.

⁷³ LWP 1570, 1576, s. 111–112; Kapijana 43, s. 474–478 (potwierdzenie praw przedmieszczan augustowskich przez królową Annę z 1584 r.).

⁷⁴ LWP 1570, 1576, s. 30–31, 43–44; LWP 1602, s. 64–66, 71; Kondratiuk, s. 212; ASK I 47, k. 145–146v (retenty poboru z 1577 r.); Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 23; por. M. Sierba, *Bielsk Podlaski* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.2.8.

⁷⁵ AWAK 14, s. 36.

⁷⁶ J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza*, s. 35; Goniądz 1571, s. 159–163: „Okolnicy mieszczańskie co mieszkają około miasta i opodal drudzy ale przecie ku miastu przysłuchają”; Podlasie I, s. 129 (sioła; włóki miejskie).

⁷⁷ *Rejestr pomiarów włócznej Kleszczel*, s. 229–238.

⁷⁸ AWAK 14, s. 70–72; D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic*, s. 30–33.

⁷⁹ PKGE II, s. 441–450.

Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, również w tomie podlaskim oznaczono na mapie głównej zamki istniejące na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. Głównym wyznacznikiem przemawiającym za uznaniem danego obiektu za zamek jest występujące w źródłach z epoki określenie obiektu jako *arx*, *castrum* lub „zamek”, przy czym należy pamiętać o pewnym zakresie dowolności stosowania tych terminów w badanym okresie⁸⁰. Konstrukcja zdecydowanej większości zamków na Podlasiu była drewniana. Jedynym w pełni bądź w przeważającym stopniu murowanym obiektem był zamek w Tykocinie⁸¹. Łącznie na mapie głównej oznaczono dziewięć zamków:

- w ziemi drohickej: Drohiczyń⁸², Ciechanowiec⁸³, Miedzna⁸⁴;
- w ziemi bielskiej: Tykocin⁸⁵, Bielsk (spłonął 22 VII 1564 r.⁸⁶), Goniądz⁸⁷, Suraż⁸⁸, Waniewo⁸⁹;
- w ziemi mielnickiej: Mielnik⁹⁰.

⁸⁰ Wątpliwości związane z przyjmowaniem wspomnianego kryterium podsumował M. Słomski w wielkopolskim tomie AHP; zob. tenże, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.2c.4.

⁸¹ A. Andrzejewska, *Jagiellonian Castles in Northern Podlasie*, [w:] *Building a Castle – Preparing for War or Keeping the Peace? Proceedings of a Symposium Held in Vordingborg, Nyborg and Elsinore in Denmark on the 24th to the 28th August 2015*, red. N. Engberg, V. Etting, L.M.S. Jens, C. Sørensen, D. Wille-Jørgensen, Bonn 2018, s. 144–145. Autorka oprócz wymienionych w niniejszym zestawieniu obronnych zamków królewskich Jagiellonów (Drohiczyń, Mielnik, Bielsk, Suraż, Tykocin) dzieli siedziby wielkich książąt litewskich i królów Polski na Podlasiu na rezydencje w miastach, które powstały na bazie dworów myśliwskich lub dawnych grodów (Łosice, Knyszyn, Narew oraz leżące poza granicami XVI-wiecznego woj. podlaskiego Krynki i Milejczyce) oraz dwory myśliwskie, które w dalszym ciągu pełniły swą funkcję (Burzyce, Wodzilówka, której funkcję przejął Knyszyn, a poza XVI-wiecznym woj. podlaskim – Białowieża); tamże, *passim*; por. D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic*, s. 27.

⁸² LWP 1570, 1576, s. 5–7. Lustracja podaje tylko sporadyczne wzmianki o powinnościach na rzecz zamku i folwarku „przy zamku drohickim”, co niekoniecznie musi oznaczać warownię, a tylko siedzibę starosty i urzędu grodzkiego; A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum tomii tres*, t. 2, Frankfurt 1584, s. 45: tylko „curia regia”; L. Pawlata, *Problematyka badań nad powstaniem i organizacją przestrzeni miejskiej średniowiecznego Drohiczyńska*, [w:] *Małe miasta: perspektywa archeologiczna*, red. M. Zalewski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2014, s. 64–67; J. Jaroszewicz, *Drohiczyń. Opis historyczny*, „Athenaeum”, 1847, z. 4, s. 36–38; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 91–93; zob. T. Jaszczółt, *Drohiczyń* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.8.8.

⁸³ Guerquin, *Zamki*, s. 111; Leksykon, s. 132; KZS, seria nowa, t. 9: *Województwo łomżyńskie*, z. 2: *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986, s. 23; SGKP, t. 1, s. 678; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, red. M. Siuchniński, Wrocław 1965, s. 252; N.D. Tomaszewski, *Historia Ciechanowca*, s. 66; M. Czarnecki, *Ciechanowiec, woj. łomżyńskie, stanowisko „Zameczko”*, „Informator Archeologiczny”, t. 13, 1979, s. 245; AR XXIII 86, plik 1, s. 13.

⁸⁴ Kopicjana 3, s. 318: „Laniatores hic macella habendo lanificium que exercendo annuatim ad arcem nostram per lapidem saepis dare tenebuntur”; AGAD, Sumariusz księgi ziemskiej drohickej z lat 1529–1534, s. 138: „gorad Miedzyles, w kriposti”; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-7, k. 484–485: „oppidum Miedzylesse cum arce”; AGAD, Drohicke ziemskie, nr 3, k. 326: „oppidum Miedzylesse cum castro”.

⁸⁵ Guerquin, *Zamki*, s. 291–292; Leksykon, s. 508; A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum*, t. 2, s. 44; ZZG, sygn. 527, s. 5–7 (inwentarz starostwa tykocińskiego z 1571 r.); A. Gruszecki, *Metoda i wyniki badań fortyfikacji bastionowej zamku w Tykocinie*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej”, t. 12, 1966, nr 1, s. 22–37; *Tykocin – zamek nad Narwią (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa 2015.

⁸⁶ A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum*, t. 2, s. 43: „Arx lignea fulminis ictu in praesentia regis incensa, penitusque exusta est”; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, s. 249–250; Podlasie II, s. 198; KZS, seria nowa, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 4: *Powiat bielski. Tekst*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, s. 10–12, 44; zob. M. Sierba, *Bielsk Podlaski* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.2.8.

⁸⁷ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, s. 259; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza*, s. 13–14.

⁸⁸ A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum*, t. 2, s. 44: zamek na wzgórzu „arx in colle fossa circumducta”; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, s. 286; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 95; PKGE II, s. 453–154.

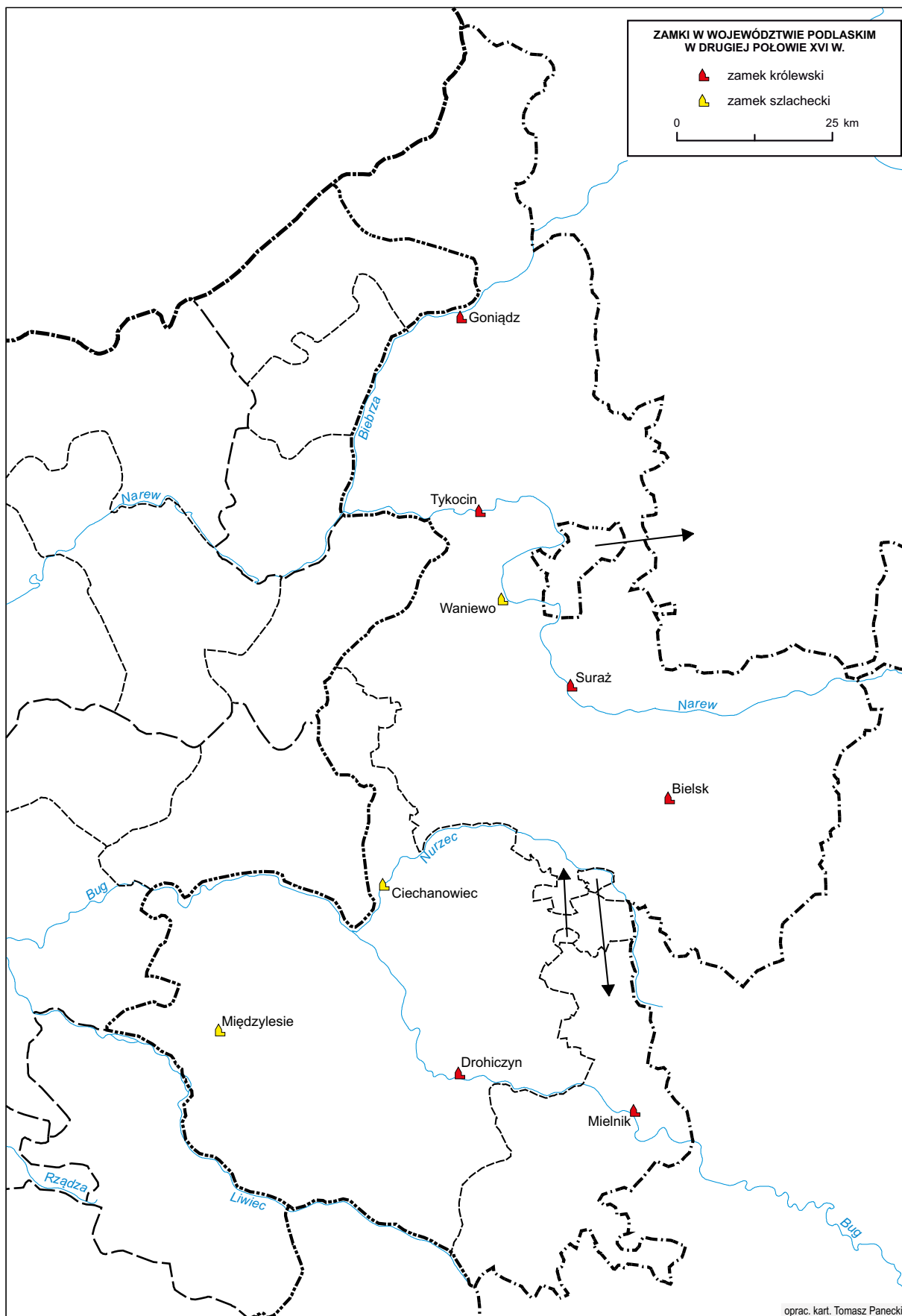
⁸⁹ Zamek w Waniewie został zniszczony jeszcze w pierwszej połowie XVI w. przez Olbrachta Gasztolda w odpowiedzi na spalenie przez Mikołaja Radziwiłła zamku tykocińskiego. W jakimś stopniu został zapewne odbudowany, skoro wymieniono go wśród dóbr księcia słuckiego Aleksandra w 1591 r.; A. Oleksicki, *Waniewo, z przeszłości dawnego miasta*, s. 164; KZS, seria nowa, t. 9, z. 2, s. 78; *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2009 (Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa, t. 5), nr 180; Kopicjana 9, s. 72: „Waniewo oppidum cum arce”; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-32, k. 336v: „Waniewo, zamok z miestom”; ZZG, sygn. 375, s. 29: „Waniewo [...] oppidum et castrum”. W. Bis, *Podlaska siedziba Radziwiłłów w Waniewie z początku XVI wieku w świetle źródeł pisanych i archeologicznych*, KHKM, t. 68, 2020, nr 4, s. 463–492. Autor przypuszcza, że zamek w Waniewie mógł istnieć do początku XVII w.

⁹⁰ A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum*, t. 2, s. 45: „arx vero in colle eminenti”; D. Michaluk, *Rezydencja gospodarska w Mielniku w XIV–XVI wieku*, „Białostoczczyzna”, 1991, nr 3(23), s. 1–4; A. Andrzejewska, *Jagiellonian Castles in Northern Podlasie*, s. 141–143; też, *Wzgórza zamkowe w Mielniku w świetle ostatnich badań terenowych*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 4, 2008, s. 223–245; też, *Castle Hill in Mielnik in the Light of the Latest Archeological Excavation*, „Materials on

Oprócz zamków w Ciechanowcu (Kiszkowie), Miedźnie (Wodyńscy) i Waniewie (Olelkowicze) wszystkie warownie były własnością królewską. Na mapie nie znalazł się obiekt w Białymstoku, który starsza literatura określała mianem zamku. Dotychczasowe badania sugerują, że w drugiej połowie XVI w. był to drewniany dwór, przebudowany prawdopodobnie w pierwszych dziesięcioleciach XVII w. przez Piotra Wiesiołowskiego na budynek murowany, otoczony parkanem wraz z budynkami gospodarczymi⁹¹.

the Archaeology of Belarus”, t. 19, 2010, s. 149–152; A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, *Ogrzewanie hypocaustum na zamku w Mielniku nad Bugiem*, [w:] *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, red. H. Taras, A. Zakościelna, Lublin 2009, s. 457–463; zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.19.8.

⁹¹ Podsumowanie ostatnich badań zob. *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1: *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012, s. 80–87; K. Łopatecki, W. Walczak, *The History of Branicki Palace until 1809. The Influence of „Versailles od Podlasie” on the Development of Białystok*, tłum. A. Stawikowska, Białystok 2015, s. 107–115, gdzie autorzy zakwestionowali XVI-wieczną metrykę murowanej siedziby szlacheckiej. Por. KZS, seria nowa. t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 2: *Miasto Białystok*, oprac. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2015, s. 88–90; W. Wróbel, M. Grassmann, *Pierwszy raport z badań piwnic pałacu Branickich*, „Medyk Białostocki”, 2012, nr 109, s. 24–26; por. starsze ustalenia: U. Stankiewicz, *Pałac Branickich w Białymstoku – źródła archeologiczne z lat 2001–2002*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 3, 2007, s. 29–32; J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki”, t. 2, 1961, s. 53–100; W. Paszkowski, *Wątki gotyckie pałacu Branickich w Białymstoku*, „Ochrona Zabytków”, 1952, nr 4, s. 287. J. Maroszek opowiadał się za powstaniem w 1546 r. drewnianego dworu, w pracy brak jednak podstawy źródłowej potwierdzającej to przypuszczenie; tenże, *Dzieje Białegostoku w latach 1547–1692*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 54; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, s. 242.

Mapa 2. Zamki w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

2021 r.

III.3.2b.8. WIELKOŚĆ OSIEDLI

Piotr Guzowski

Zgodnie z dotychczasową praktyką wypracowaną w ramach serii AHP na mapie oznaczono sieć osadniczą z podziałem wielkości miejscowości według kryterium demograficznego¹. Wśród osad wiejskich wyróżniono liczące do 200 mieszkańców oraz wsie i osady bardziej zaludnione (do 1000 osób), a także miasteczka posługujące się prawem miejskim z liczbą mieszkańców do 1000 mieszkańców oraz miasta, których zaludnienie mieści się w przedziale 1000–5000 mieszkańców. Podstawą szacunków stanu zaludnienia poszczególnych miejscowości były dane zaczerpnięte z rejestrów poborowych, lustracji i inwentarzy dóbr królewskich informujące o kategoriach mieszkańców, wielkości uprawianego areалу i liczbie domów. Zostały one przeliczone w przypadku osad wiejskich według mnożników przyjętych w wielkopolskim tomie AHP, które uznano za odpowiednie również dla województwa podlaskiego. Wśród nich najważniejszy dotyczy 11 osób na łan/włókę kmiecią, szlachecką i sołtysią. Co prawda w przeciwieństwie do innych regionów kraju dla Podlasia nie dysponujemy informacją o liczbie kmieci, którą notowały koronne rejestry podatkowe z 1552 r., ale dotychczasowe badania wykorzystujące inwentarze dóbr królewskich wskazują, że najczęściej spotykanym arealem znajdującym się w dyspozycji gospodarstw chłopskich było 0,5 włóki². Półłanowe gospodarstwo szlacheckie było też najbardziej charakterystyczne dla drobnej szlachty podlaskiej samodzielnie uprawiającej rolę³. Z kolei demograficzne analizy zaludnienia gospodarstw szlacheckich na podstawie XVII-wiecznych spisów podatku pogłównego wskazują, że zarówno przeciętne gospodarstwo szlacheckie, jak i chłopskie w województwie podlaskim liczyło mniej niż 4 osoby powyżej 10. roku życia⁴. Po doszacowaniu najmłodszych dzieci (ok. 30% populacji) możemy przyjąć średnią na poziomie 5,5 osoby na gospodarstwo chłopskie. Przeciętne gospodarstwo drobnoszlacheckie w końcu XVIII w. liczyło zaś 5,55 osoby⁵.

Pozostałe zastosowane przeliczniki to 6 osób na młyn, wiatrak i karcznię, 4 osoby na gospodarstwo rzemieślnicze, zagrodnicze/ogrodnicze i komorników z dobytkiem, 3 osoby na gospodarstwo komornika niesprecyzowanego w źródle i 2 osoby na komornika bez bydła. Są to w dużej mierze zmodyfikowane propozycje Adolfa Pawińskiego⁶, które w przyszłych szczegółowych badaniach nad stanem i populacją

¹ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 77–87, w tej edycji III.3.2.7; A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 77–86, w tej edycji III.3.2.2; K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 50–57, w tej edycji III.3.2.5; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, s. 69–82, w tej edycji III.3.2.1; M. Gochna, *Charakter i wielkość osiedli: osady wiejskie*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 203–208, w tej edycji III.3.2a.4; M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] tamże, s. 222–229, w tej edycji III.3.2c.4; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] tamże, s. 209–221, w tej edycji III.3.2b.4.

² A. Czapiuk, *Reformy agrarne w dobrach królewskich na Podlasiu w XVI wieku na tle ich funkcjonowania*, Warszawa 1990, rozprawa doktorska napisana pod kier. prof. A. Wyczańskiego, tab. 10c, 16, 23, 30, 39a–39E.

³ Ł. Lubicz-Łapiński, *Rodzina drobnoszlachecka na Podlasiu w XVI–XX wieku. Gospodarze uwarunkowania rozrostu rodu*, [w:] *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej – ciągłość czy zmiana?*, red. C. Kukło, Warszawa 2012, s. 129–138.

⁴ A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 102, 108.

⁵ P. Guzowski, *Rodzina szlachecka w Polsce przedrozbiorowej. Studium demograficzne*, Białystok 2019, s. 162.

⁶ W. Czerkawski, *Metoda badania zaludnienia Polski w XI wieku*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności”, 1897, nr 2, s. 8–12; W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku)*, RDSG, t. 13, 1951, s. 57–59; E. Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, KHKM, t. 5, 1957, nr 1, s. 4–49; I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 77–87, w tej edycji III.3.2.7; zob. K. Boroda, *Przeszłość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 27–52.

mogą zostać skorygowane⁷. W przypadku miast trzymano się propozycji przedstawionych przez Jerzego Topolskiego i Stanisława Alexandrowicza⁸. Obaj autorzy słusznie posługiwali się przelicznikiem 6 osób na dom i ich wyniki nie odbiegają od siebie znacząco. Podstawą ich obliczeń był zestaw źródeł wykorzystanych również w niniejszym projekcie (rejestry podatkowe, lustracje, inwentarze i rejestry pomiaru włócznej)⁹.

Najludniejszym miastem województwa był Bielsk, liczący ponad 3300 mieszkańców. Pozostałe stolice ziem, tzn. Drohiczyn i Mielnik, były ośrodkami znacznie mniejszymi, pierwszy zamieszkiwało ok. 2000 osób, a drugi ok. 1500. Wielkość i znaczenie ośrodków miejskich wynikało przede wszystkim z pozycji w systemie domeny najpierw wielkksiążęcej, a następnie królewskiej. Jako siedziby starostw funkcjonowały: Augustów, Bielsk, Drohiczyn, Goniądz, Knyszyn, Łosice, Mielnik, Rajgród i Tykocin. Centrum monarszego zespołu dóbr stanowiły też Kleszczele i Narewka. Spośród miast prywatnych największy był Ciechanowiec, liczący ok. 2000 mieszkańców. Około 1700 osób mieszkało w Węgrowie i ok. 1500 w Siemiatyczach. Zaludnienie pozostałych miasteczek znajdujących się w dobrach możnowładczych głównie południowego Podlasia nie przekraczało 1000 mieszkańców.

Bogate uposażenie miast podlaskich w ziemię sprawiało, że duża część ich mieszkańców zajmowała się rolnictwem. Ponad 300 włók ziemi nadano mieszczanom Bielska i Kleszczel, a po 100 lub więcej włók przeznaczono do dyspozycji mieszkańców Bociek, Brańska, Goniądza, Mielnika, Narwi, Siemiatycz i Suraża¹⁰. Część z tego arealu stało się podstawą wyodrębnienia osad wiejskich lub przedmieść, a miasteczka i miasta na terenie województwa spełniały z powodzeniem również funkcje ośrodków rzemieślniczych i handlowych oraz usługowych punktów komunikacyjnych. Połowa ludności takich miast jak królewskie Łosice i Narew oraz prywatne Wysokie utrzymywało się z pracy w warsztatach rzemieślniczych. Również duży odsetek mieszkańców (ok. 40%) Bielska i Drohiczyna stanowili rzemieślnicy i ich rodziny¹¹. Znaczenie handlowe i usługowe ośrodka widoczne jest przez pryzmat zbieranego w ośrodku miejskim podatku czopowego¹², który zdecydowanie w największym wymiarze płacono w 1578 r. w Drohiczynie i Bielsku (ponad 400 zł rocznie), co najmniej o połowę mniejsze skarb państwa pobierał w Augustowie, Brańsku, Tykocinie, Surażu, Knyszynie i Ciechanowcu (powyżej 100 zł). Niektóre z miast wykorzystywały korzystne położenie geograficzne, stanowiąc kluczowe porty w transporcie przede wszystkim surowca drzewnego i produktów rolnych do Gdańska. Na południowym Podlasiu istotną rolę odgrywał Bug z portem w Drohiczynie, w mniejszym stopniu Mielnik i Brańsk, położony nad Nurcem, będącym dopływem Bugu¹³. W północnej części województwa olbrzymie znaczenie miał Tykocin nad Narwią, ale spławiano towary również z portów w Narwi i Surażu. Z kolei nad Biebrzą znajdował się ważny ośrodek handlowy w Goniądzu, choć komory celne we Włocławku regularnie notują również kupców z oddalonych od portów rzecznych takich miast Podlasia jak Bielsk, Knyszyn i Rajgród¹⁴.

Wśród osad wiejskich (pomijając przedmieścia, osady folwarczne, kuźnicze i młyńskie) wyróżniono te, których liczba mieszkańców prawdopodobnie przekraczała 200 osób. Tak dużych wsi w województwie podlaskim było 257 (16%). Najwięcej z nich znajdowało się w ziemi bielskiej – aż 180 (70%), znacznie mniej – 46 – w drohickiej (18%) i 31 mielnickiej (12%). Wsie duże stanowiły największy odsetek wśród wszystkich osad wiejskich w ziemi mielnickiej (25%), nieco mniejszy w bielskiej (22%), a najrzadziej spotykane były w ziemi drohickiej (7%).

⁷ K. Boroda, P. Guzowski, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia terenów wiejskich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 53–75.

⁸ J. Topolski, *Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia*, [w:] *Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 341; S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 151; P. Guzowski, R. Ponią, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 77–93.

⁹ Zarówno J. Topolski, jak i S. Alexandrowicz zastosowali przelicznik bardziej typowy dla ziem koronnych niż litewskich, w przypadku których częściej stosowano 7 (S. Alexandrowicz, *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, RDSG, t. 27, 1965, s. 55) lub 8 (J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań 1965, s. 129–132, 288–305); por. P. Guzowski, R. Ponią, *Przeliczniki demograficzne*, s. 77–93.

¹⁰ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego*, s. 151.

¹¹ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. W. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław 1976, s. 181.

¹² K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 76–80, 519.

¹³ A. Wyrobisz, *Spław na Bugu w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, KHKM, t. 32, 1984, nr 4, s. 471–490.

¹⁴ J. Oleksicki, *Spław zboża rzeką Narwią w XVI wieku*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa 1981, s. 121.

Tabela 1. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Miasto	Własność	Liczba ludności wg Jerzego Topolskiego	Liczba ludności wg Stanisława Alexandrowicza
bielska	Augustów	królewska	1770	1800
	Bielsk	królewska	3350	3342
	Boćki	szlachecka	–	1400
	Brańsk	królewska	1650	1746
	Goniądz	królewska	1660	1482
	Kleszczele	królewska	2250	2310
	Knyszyn	królewska	1860	1674
	Narew	królewska	1040	750
	Rajgród	królewska	870	774
	Suraż	królewska	–	1902
	Tykocin	królewska	1440	1440
	Waniewo	szlachecka	–	600
drohicka	Ciechanowiec	szlachecka	2020	1998
	Drohiczyn	królewska	1970	1980
	Miedzna	szlachecka	–	600
	Mokobody	szlachecka	–	306
	Mordy	szlachecka	–	720
	Siemiatycze	szlachecka	1450	1446
	Sokołów Podlaski	szlachecka	–	1140
	Węgrów	szlachecka	–	1698
	Wysokie Mazowieckie	szlachecka	860	854
mielnicka	Mielnik	królewska	1520	1524
	Łosice	królewska	1130	1134
Razem			24 840	32 620

Źródło: J. Topolski, *Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia*, [w:] *Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 341; S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 150–151.

Tabela 2. Wielkość miast i miasteczek w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Liczba mieszkańców						Razem
	do 1000	% ogółu	1000–2000	% ogółu	2000–5000	% ogółu	
bielska	3	13	7	30	2	9	12
drohicka	4	17	5	22	–	–	9
mielnicka	–	–	2	9	–	–	2
Razem	7	30	14	61	2	9	23

Źródło: zob. tab. 1.

Do wsi dużych zostały zaliczone w powiecie bielskim następujące miejscowości, których przynależność własnościową określono w nawiasach: Bagno (k), Bajki (s), Bańki (s), Baranki (k), Bargłów (k), Bargłówka (k), Berezowo Stare (k), Białosuknie (s), Białystok (s), Biele (k), Bielki (k), Bobrówka (k), Boguszewo (ks), Brok (k), Broniszewo (ks), Bruszewo (s), Brzeźnica (s), Brzozowa, par. Kalinówka (k), Brzozówka, par. Bargłów (k), Bujnowo (Bonowo, k), Buzuny (s), Chojewo (k), Chraboły (k), Czajki (s), Czochoy (k), Czyże (Czyżowicze, k), Dąbrowa Moczydły (s), Daniłowo (k), Dawidowo (k), Deniski (k), Długoleka (k), Dobra Woda (m), Dobrzyniewo Kościelne (k), Dołęgi (s), Dorozki (k), Dręstwo (k), Dubicze Cerkiewne (k), Dubno (s), Filipy (Falki-Filipy, s), Góra (ks), Grabowiec, par. Bielsk (k), Grabowiec (Obychodnik, k), Gredele (Hredele, k), Haćki (k), Hodyszewo (k), Hołody (k), Holonki (k), Hornostaje (k), Horodniany (ks), Husaki (Husakowo, k), Istok (k), Jaświły (ks), Jatwież (k), Jagodniki (Jahodnik, k), Jaskra (k), Jelonka (k), Stare Jezewo (k), Joški Wschodnie (k), Juchnowiec Dolny (s), Kalejczyce (s), Kalinówka Królewska (k), Kamień (k), Klepacze (k), Klewianka (k), Knorozy (k), Knorydy (s), Kojły (k), Kołodziej (k), Stary Kornin (Kornino, k), Koryciski (Koryciszcza, k), Kośna (m), Kostry-Litwa (s), Koszki (Kuzki, s), Kotły (k), Kowale (s), Kozińce (Kozopatry, k), Kramkówka Duża (Kramkówka, s), Krasna Wieś (Krasne, s), Kropiwnica (k), Krypno Wielkie (kd), Krzywiatycze (k), Kulikówka (kds), Kuraszewo (k), Leśniki (k), Letniki (k), Lewki (s), Łoknica (ks), Łopienie Grochy (s), Łopuchowo (k), Łubin Kościelny (Łubino, s), Łukawica (s), Łupianka Stara (s), Malesze (k), Mazury (k), Mierzwin Duży (Mierzwin Stare, s), Mikicin (s), Milewskie (Czarna, k), Mochnate (k), Mociesze (k), Mokre (s), Mołoczki (s), Morze (k), Mystki-Rzym (Mysłki, s), Nałogi (k), Neta (k), Niewodnica Korycka (s), Olędzkie (s), Oleksin (k), Orzechowicze (k), Gąsówka Osse (Osse, s), Pajewo (ks), Patoki (k), Pawły (Pawłowicze, k), Pasyńki (k), Piliki (k), Pilipki (k), Ploski (k), Plutycze (k), Płonka Kościelna (ds), Podrzeczany (k), Pogorzałki (k), Pomigacze (k), Popławy (s), Proniewiczze (k), Pszczółczyn (s), Radule (ks), Rajsk (k), Rakowicze (k), Romejki (k), Rostołty (k), Ruda (k), Rutki Stare (s), Rumejki (s), Ryboły (Antonowicze, k), Rzepniki (k), Saniki (ks), Sawino (k), Sielc (ks), Sierki (k), Jabłoń Śliwowo (s), Smogorówka Goniądzka (k), Soce (k), Starowieś, par. Boćki (s), Stacewicze (k), Stok (k), Stryki (m), Suchowolce (k), Cieluszki (Święciciele, k), Świridy (k), Szepietowo Podleśne (s), Szpakowo (k), Szumki (s), Tajno Stare (ks), Toczyłowo (s), Topczykały (s), Toporki (s), Trześcianka (k), Tryczówka (k), Trzcianne (k), Turośń (s), Wilkowo Stare (s), Wyszowate (s), Witowo (k), Stare Wnory (s), Wojszki (k), Wyszonki Kościelne (s), Zabiele (k), Zalesie, par. Topczewo (s), Zaminowo (s), Zapole (k), Żarnowo Drugie (m), Zastocze (k), Zawyki (k), Zbucz (k), Złotoria (k), Zubowo (k), Klejniki (Zygmuntowo, kd).

W ziemi drohickiej jako duże wsie zostały oznaczone: Andryjanki (Stanisławowo, s), Bujaki (s), Czarna Wielka (k), Czarnoty (s), Czekanów (s), Ceranów (s), Dołubowo (s), Głuchówek (s), Gródek, par. Jabłonna (s), Hołowienki (d), Kosów Lacki (ds), Krupice (s), Krynica (s), Krynki-Sobole (s), Kuczyn (s), Kupientyn (s), Łazów (s), Łysów (s), Malinowo (s), Nieciecz Włościańska (s), Olendy (s), Osmola (s), Ostrożany (ds), Patrykozy (s), Piętki-Basie (s), Piotrowo-Trojany (s), Podnieśno (s), Przesmyki (s), Przywózki (s), Repki (s), Rogów (s), Rudka (ds), Sabnie (s), Sady (s), Skórzec (s), Skrzyszew (d), Słochy Annapolskie (s), Świeck Wielki (s), Świniary (s), Telaki (s), Turna Duża (s), Twarogi Lackie (s), Włodki (s), Zawady (s), Zembrów (s), Żeleźniki (s).

Z kolei w ziemi mielnickiej dużymi wsiami prawdopodobnie były: Borsuki (k), Hołowczyce (k), Hruszniew (s), Huszlew (s), Jakubowicze Stare (s), Kisielew (s), Mężenin (s), Mostów (s), Moszczona Królewska (k), Niemirów (s), Nosów (s), Olszanka (k), Ostromęczyn (s), Płusków (s), Próchenki (k), Radziwiłówka (k), Rudka (k), Rusków (s), Sarnaki (s), Stara Kornica (k), Stare Łepki (k), Stare Mierzvice (k), Stare Szpaki (k), Tołwin, (s), Witulin (s), Wyrzyki (s), Zabłocie (k), Zalesie, par. Siemiatycze (k), Żerczyce (ks), Żurobice (k).

Tabela 3. Wsie duże w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Liczba wszystkich osad	Liczba osad wiejskich	Liczba wsi dużych	Odsetek wszystkich osad wiejskich
bielska	895	820	180	22
drohicka	651	641	46	25
mielnicka	129	126	31	7
Razem	1675	1587	257	16

Źródło: obliczenia własne.

Na zróżnicowanie wielkości osad wiejskich w województwie podlaskim decydujący wpływ oprócz ogólnego poziomu osadnictwa miała struktura własności ziemskiej. Spośród 257 dużych wsi aż 125 znajdowało się w dobrach królewskich (48,6%). W przypadku dużych wsi szlacheckich wątpliwości budzi częsty zwyczaj zapisywania w rejestrze podatkowym za jednym razem płatności z kilku działów, w związku z tym można przyjąć, że uzyskana w trakcie szacunków liczba 105 dużych wsi jest przybliżona (40,9%). Do wsi dużych zaliczono też 5 wsi miejskich (1,9%), 2 duchowne (0,8%) i 20 znajdujących się na gruncie co najmniej dwóch właścicieli pochodzących z różnych grup społecznych (7,8%).

Stosunkowo znaczny udział wśród wsi dużych na Podlasiu osad należących do monarchy związany był z akcją modernizacyjną przeprowadzoną w kompleksach majątków wielkopsiadających zachodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1547–1566. Tak zwana reforma włóczna miała na celu nie tylko komasację i rozmierzenie gruntów, zmianę kształtów wsi oraz wprowadzenie nowego systemu gospodarowania, ale też przyspieszenie i usystematyzowanie kolonizacji¹⁵. Największe wsie starostwa augustowskiego (Bargłów, Netta, Tajno Stare)¹⁶, bielskiego (Hołody, Kuraszewo, Ploski, Plutycze, Pawły, Rajsk, Ryboły, Trześcianka)¹⁷, knyszyńskiego (Bobrówka, Brzozowa, Długołęka, Jaświły)¹⁸, mielnickiego (Hołowczyce, Moszczona Królewska)¹⁹, tykocińskiego (Złotoria)²⁰ i włości Kleszczele (Dubicze Cerkiewne, Czochy)²¹ miały wymierzonych i zagospodarowanych po więcej niż 50 włók ziemi. Niektóre zaś, jak Żurobice i Żerczyce w starostwie mielnickim, przekraczały 100 włók²², a Klejnik (Zygmuntowo) w starostwie bielskim nawet 150 włók²³. Choć zakładano wymierzenie chłopom arealu o powierzchni 1 włóki to w praktyce podlaskiej realizowano wydzielanie gospodarstw półwłócznych lub rzadziej o powierzchni 0,75 włóki. Obok zmodernizowania gospodarki chłopskiej reforma włóczna miała przynieść rozwój folwarku, którego grunty były dopasowane do pól chłopskich i wójtowskich²⁴.

Według szacunków Aleksandra Jabłonowskiego w województwie podlaskim ok. 1580 r. mieszkało ok. 233 300 osób²⁵. Jego obliczenia zostały zaakceptowane przez Jerzego Topolskiego²⁶ i w niewielkim zakresie skorygowane przez Jerzego Ochmańskiego, według którego liczba mieszkańców województwa wynosiła 243 000 ludzi²⁷. Oznaczałoby to gęstość zaludnienia na poziomie 23 osób/km², a więc nieco większą niż w przypadku Małopolski, Wielkopolski czy Mazowsza²⁸. Po latach zastrzeżenia do dotychczasowych szacunków zgłosiła Anna Laszuk. Zwróciła ona uwagę na błędy Aleksandra Jabłonowskiego w sumowaniu obliczanej przez siebie liczby przedstawicieli poszczególnych grup społecznych, a wszystkie dotychczasowe obliczenia stanu populacji XVI-wiecznego Podlasia uznała w kontekście danych z kolejnego stulecia za zbyt optymistyczne²⁹. Wciąż słusznym, choć niezrealizowanym pozostaje jej postulat przygotowania nowego opracowania stanu i struktury populacji województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.³⁰

2021 r.

¹⁵ J. Ochmański, *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI wieku*, [w:] tenże, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 166; szerzej na ten temat A. Czapiuk, *Reformy agrarne*; zob. też В. Пичета, *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в литовско-русском государстве*, wyd. 2, Москва, 1958.

¹⁶ LWP 1570, 1576, s. 113, 114, 117.

¹⁷ Tamże, s. 53, 47, 51, 46, 52, 132; LWP 1602, s. 66–96.

¹⁸ LWP 1570, 1576, s. 74, 76; LWP 1602, s. 12–21.

¹⁹ ASK LVI 171, s. 158v–160v, 164–167, 175–177.

²⁰ LWP 1570, 1576, s. 104.

²¹ Tamże, s. 84.

²² ASK LVI (Inwentarze starostw), sygn. 171, 170v–175, 177v–181.

²³ LWP 1570, 1576, s. 56; LWP 1602, s. 88.

²⁴ A. Czapiuk, *Uwagi o gospodarce folwarczej w starostwie knyszyńskim w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, red. J. Topolski, współudz. C. Kukło, Lublin 1987, s. 131–137; M. Sierba, *Powinności kmieci ciągłych we wsiach podlaskich: przykład starostwa tykocińskiego*, [w:] *Chłopi na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej do czasów uwłaszczenia*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec–Warszawa 2019, s. 63–84.

²⁵ Podlasie III, s. 117.

²⁶ J. Topolski, *Wpływ wojen*, s. 324. Pewien krytycyzm wobec obliczeń J. Topolskiego zaprezentował w recenzji artykułu J. Ochmański („Rocznik Białostocki”, t. 1, 1961, s. 346–348).

²⁷ J. Ochmański, *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 161.

²⁸ I. Gieysztorowa, *Ludność*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. 1, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 431.

²⁹ A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego*, s. 18.

³⁰ Tamże, s. 7.

III.3.2.9a. PRUSY KRÓLEWSKIE

Marian Biskup

Ważną i istotną rolę w problematyce MPK odgrywają kwestie demograficzne. Wynika to zresztą z przedstawionych na wstępie założeń badawczych.

Opracowane problemy demograficzne uwzględniają zarówno kwestie gęstości zaludnienia ludności wiejskiej, jak występowania podstawowych grup ludności najemnej (zagrodników i komorników). Starają się także naświetlić całość zróżnicowania zawodowego ludności wiejskiej oraz strukturę właścicieli szlacheckich.

Ten dość szeroki zakres tematyki wymagał szerokiego opracowania ludności Prus Królewskich w cyfrach, co narażało jednak wiele poważnych trudności. Spowodowane to zostało dwoma zasadniczymi względami: 1) brakiem większych opracowań z dziedziny demografii dzielnicy pruskiej i 2) specyfiką gospodarczo-społeczną Prus, która zmuszała do opracowania nowych metod obliczenia ludności, zwłaszcza wiejskiej.

Kwestia liczebności i podziału ludnościowego Prus w XVI stuleciu nie została opracowana przez I.T. Baranowskiego we wstępie do edycji rejestrów poborowych, a więc odmiennie od metody przyjętej w innych tomach tej serii wydawniczej przez A. Pawińskiego i A. Jabłonowskiego¹. Znamy tylko ogólne cyfry ludności dotyczące poszczególnych ziem pruskich w okresie krzyżackim, w szczególności ziemi chełmińskiej i pomorskiej w połowie XIV w. obliczone przez T. Ladenbergera – Ładogórskiego na podstawie rachunków świętopietrza oraz szacunkowe obliczenia H. Łowmiańskiego². Podobnie szacunkowo starał się obliczyć ludność ziemi chełmińskiej w XIV w. J. Paradowski³. Nie wchodząc obecnie w wartość powyższych obliczeń, stwierdzamy, że dla wieku XVI mamy tylko opracowanie W. Jakóbczyka, dotyczące uwarstwienia ludności wiejskiej w kilku kluczach dóbr królewskich, na podstawie niepełnych lustracji starostw pruskich⁴; dla naszych celów odgrywać ono jednak może tylko rolę pomocniczą. Podobne znaczenie ma opracowanie uwarstwienia ludności starostw pruskich w 1664 r., dokonane przez W. Rusińskiego⁵. Faktycznie więc dla całości obszaru Prus Królewskich posiadamy pełniejsze dane, obejmujące ludność wsi i miast, dopiero dla lat 1772–1793, sporządzone przez władze Prus Hohenzollernowskich⁶.

Z powyższego krótkiego przeglądu jasno wynika, że zagadnienie demografii Prus Królewskich w XVI w. rzeczywiście musiało zostać opracowane od podstaw, stając się w konsekwencji pierwszym całościowym opracowaniem tego problemu.

¹ I.T. Baranowski odroczył opracowanie statystyki ludnościowej do chwili wydania lustracji królewskich pruskich z drugiej połowy XVI w. przez J. Paczkowskiego, co jednak nie nastąpiło; por. *Wstęp*, [w:] P. Prusy Królewskie, s. XI.

² T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930, s. 11, 29, 32, 35; T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław 1958, s. 131, 165–168; H. Łowmiański, *Polityka ludnościowa Zakonu Niemieckiego w Prusach i na Pomorzu*, Gdańsk 1947, s. 42 n., 67 n.

³ J. Paradowski, *Osadnictwo w ziemi chełmińskiej w wiekach średnich*, Lwów 1936, s. 124–125.

⁴ W. Jakóbczyk, *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich zachodnich województwach Korony w drugiej połowie XVII w.*, RDSG, t. 5, 1936.

⁵ W. Rusiński, *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich Prusach w drugiej połowie XVII w.*, RDSG, t. 6, 1937.

⁶ Opublikowane przez M. Bära, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, t. 2, Lipsk 1909, s. 707 n. Dla województwa pomorskiego z terytorium gdańskim szczegółowsze obliczenia daje G. Dabinnus, *Die ländliche Bevölkerung Pommerellens im Jahre 1772 mit Einschluss des Danziger Landgebietes im Jahre 1793*, Marburg 1953, s. 73, 115 n.

Opracowanie stosunków demograficznych Prus Królewskich w XVI w. nawiązywać miało w pełni do podobnych opracowań wykonanych dla sąsiednich ziem Korony (zwłaszcza Wielkopolski i Mazowsza). Jednakże w toku prac przygotowawczych okazało się konieczne przyjęcie nowych założeń metodycznych dla obliczeń statystycznych, założeń nieco odmiennych niż wypracowane dla pozostałych ziem szczególnie przez A. Pawińskiego. Na fakt ten oddziaływała specyfika gospodarczo-społeczna ziem pruskich, która w konsekwencji znalazła swoje pełne odbicie w ich stosunkach demograficznych. Jednocześnie materiał źródłowy pozwolił na wypracowanie nowej metody, przynoszącej – jak można przypuszczać – nieco dokładniejsze wyniki.

W dotychczasowych obliczeniach demograficznych podstawę obliczenia ludności kmiecej stanowiła niezmiennie ilość łąnów uprawnych⁷. Było to konieczne ze względu na fakt, że podstawowe źródło, tj. rejestry poborowe, nie przynosiły informacji o liczbie głów kmiecych. Twórca tej metody – A. Pawiński – zakładał przy tym, że wysokość uposażenia kmiecia w ziemię jest – globalnie biorąc – stała i wynosi 0,5 ł. Na 1 łąn przyjmował więc 2 kmieci, a wraz z rodzinami i czeladzią – 11 osób. Mnożąc tę cyfrę przez liczbę łąnów uprawnych, uzyskiwał dane dla ludności kmiecej.

Metoda powyższa ulegała pewnym modyfikacjom, w szczególności dokonany ostatnio przez W. Kulę (który np. podnosił dla ziem Małopolski mnożnik 11 do 13–15 osób)⁸, jednakże sama podstawa jej (tj. liczba łąnów uprawnych i 2 rodziny kmieci na 1 łąn) nie ulegała żadnej zmianie.

Powyższego kryterium nie można było przyjąć dla obliczeń ludnościowych Prus Królewskich. Zasadniczą przeszkodę stanowił fakt, że wysokość uposażenia kmiecia pruskiego (gbura) w ziemię jest znacznie wyższa – i to nie tylko w dobrach królewskich – niż na pozostałych ziemiach Korony. Kształtuje się ona zresztą dość różnorodnie dla każdego rodzaju własności w obrębie poszczególnych województw. Na przykład w dobrach królewskich województwa chełmińskiego i pomorskiego wynosi ona 2–3 ł., a 3–4 ł. w województwie malborskim, przeciętnie więc około 3 ł.⁹ Uposażenie sołtysa w tej kategorii własności wynosi średnio 4–5 ł., a w województwie malborskim dochodzi do 6–7 ł.¹⁰ Podobnie w dobrach kościelnych województwa chełmińskiego wyposażenie kmiecia w ziemię waha się od 2 do 3 ł., średnio zaś wynosi 2,5 ł. W dobrach szlacheckich (dla których zresztą mamy szersze informacje) średnia jest nieco niższa i wynosi 1–2 ł. Na terytoriach 3 wielkich miast pruskich wielkość uposażenia jest bardzo wysoka i średnio waha się od 3 do 4 ł.

Nie wchodząc w przyczyny tego niezwykle wysokiego wyposażenia w ziemię kmiecia pruskiego, które zapewne pochodzi już częściowo z okresu krzyżackiego i wywiera poważne reperkusje na rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej Prus Królewskich, stwierdzić możemy jedynie, że dla całości Prus Królewskich średnie wyposażenie kmiecia wynosi ok. 2 łąny. Fakt ten, przesądzający o nieprzydatności przeciętnych stawek A. Pawińskiego, zmuszałby do próby obniżenia liczb ludności kmiecej osiadłej na 1 łąnie. Jednakże w obliczeniach naszych nie zamierzamy pójść tą dość ryzykowną drogą.

Zebrany materiał źródłowy dla ziem pruskich przynosi nam bowiem nie tylko informacje o liczbie łąnów uprawnych wsi (czy nawet folwarków) pruskich. W wielu wypadkach podaje on nam liczby dotyczące głów kmiecych w poszczególnych wsiach. Dane te są pełniejsze nie tylko w lustracjach dóbr królewskich, lecz częściowo i w rejestrach poborowych, przewyższając tam nawet, szczególnie dla województwa chełmińskiego, dane o liczbie łąnów uprawnych w niektórych wsiach. Podobnie inwentarze dóbr kościelnych i rachunki dóbr wielkich miast przynoszą obfity materiał w tym względzie. Stosunkowo najslabiej dane te są podawane dla własności szlacheckiej. Ogólnie jednak biorąc, zebrany materiał informuje co najmniej w 50%, niekiedy zaś w przeszło 90% (przy własności królewskiej i kościelnej) o liczbie głów kmiecych. Fakt ten umożliwia więc obliczenie przeciętnego wyposażenia kmiecia w ziemię w poszczególnych rejonach i dla każdego rodzaju własności, i uwzględnienie w ten sposób brakujących danych o liczbie głów kmiecych (w wypadkach gdy w źródle podawana była tylko liczba łąnów osiadłych).

Z powyższych względów wydawało się rzeczą wskazaną zastosowanie odmiennej metody obliczenia ludności kmiecej, a mianowicie według liczby głów resp. rodzin kmiecych w poszczególnych wsiach.

⁷ Por. P. Wielkopolska, t. 1, s. 84 n.

⁸ W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski*, RDSG, t. 13, 1951, s. 39 n.; por. też drobne korektury E. Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, KHKM, t. 5, 1957, z. 1, s. 22 n.

⁹ Obliczone na podstawie zestawień z rejestrów poborowych, lustracji królewszczyzn i inwentarzy kościelnych; por. też W. Jakóbczyk, *Uwarstwienie ludności wiejskiej*, s. 58, 60.

¹⁰ Por. W. Rusiński, *Uwarstwienie ludności wiejskiej*, s. 94.

Sądzymy, że metoda ta w praktyce jest znacznie dokładniejsza od ogólnych założeń A. Pawińskiego – W. Kuli. Zmusza ona bowiem do analizowania liczebności poszczególnych grup kmiecych w obrębie każdego rodzaju własności i każdej jednostki administracyjnej bez nieuniknionego dawniej uproszczenia i zrównania – pod względem wyposażenia w ziemię – całości ludności kmiecej.

Uzyskane cyfry głów kmiecych stanowią z kolei podstawę do obliczenia liczby członków rodzin kmiecych. Zgodnie więc z powszechną praktyką przyjęto liczbę 5 osób na 1 rodzinę kmiecą (tj. 1 kmięć i 4 członków rodziny). Najważniejszy szkopuł stanowiło jednak uwzględnienie czeladzi, zatrudnionej w gospodarstwie chłopskim.

Dotychczasowe opracowania omawiały głównie problem liczebności ludności wolnonajemnej na folwarkach królewskich w Prusach¹¹. Zebrany przez nas materiał źródłowy daje również wiele informacji o czeladzi folwarcznej w dobrach królewskich, kościelnych i miejskich. Natomiast brak danych o czeladzi zatrudnionej bez wątplenia w gospodarstwach gburów pruskich, dysponujących przecież znacznie większym sprzężajem dla obróbki tak znacznych obszarów uprawnych¹². Z powyższych względów konieczne okazało się przyjęcie cyfr szacunkowych dla czeladzi kmiecej. Dla centralnych ziem Korony A. Pawiński przyjmował w zasadzie po 1 osobie na czeladź w rodzinie kmiecej, przeciętnie jednak na 1 łan (tj. na 2 gospodarstwa kmiece) tylko 1 osobę, ponieważ nie zawsze – zdaniem jego – służba najemna występowała w gospodarstwie chłopskim. Zdaje się nie ulegać wątpliwości, że w Prusach Królewskich służba najemna (parobcy, dziewczki) występowała w przeważającej większości gospodarstw kmiecych. Z tego względu wydawało się rzeczą możliwą przyjęcie 2 czeladzi na średnie, tj. 1–2-łanowe gospodarstwo kmiece. Natomiast dla większych gospodarstw gburskich, liczących ponad 2 łany, przyjęto liczbę 3 czeladzi. Na gospodarstwo kmiecia pruskiego przypada więc średnio: 5 osób członków rodziny + 2 czeladzi, razem 7 osób, a w większych gospodarstwach 5 + 3, tj. 8 osób.

Zdajemy sobie w pełni sprawę z hipotetyczności powyższego założenia, jednakże w obecnym stadium prac przygotowawczych z dziedziny stosunków gospodarczo-społecznych Prus nie dało się zastosować innego kryterium. Jest bowiem rzeczą możliwą, że w niektórych większych gospodarstwach kmiecych (np. sołtysich, a zwłaszcza na Żuławach) liczba czeladzi była nieco wyższa. Sądzymy jednocześnie, że dla całości grupy rodzin kmiecych współczynnik 2–3 znajdzie swoje uzasadnienie i – jak się wydaje – nie jest zbyt wygórowany.

Dla czeladzi zatrudnionej na folwarkach królewskich, kościelnych i miejskich uzyskane informacje źródłowe pozwalały na obliczenie przeciętnych wskaźników. Kształtują się one odmiennie w każdym z województw, wynosząc zazwyczaj w województwach chełmińskim i pomorskim 5–7 osób, a maksymalnie 12–16 osób na 1 folwark. Najwyżej kształtują się one na folwarkach królewskich województwa malborskiego, dochodząc do liczby 28. Dla folwarków bez podanej liczby czeladzi zazwyczaj przyjmowano przeciętną 5–7 osób. W kategorii czeladzi folwarcznej uwzględniono także nieliczną grupę czeladzi (służby) zamkowej.

Zaznaczyć należy, że w obliczeniach ludności kmiecej nie wyróżniano grupy sołtysów i lemanów, występujących zresztą tylko w źródłach dotyczących własności królewskiej i częściowo kościelnej, traktując ich jako kmieci o wyższym wyposażeniu w ziemię.

Druga wielka grupa ludności wiejskiej – tj. ludność najemna (zwłaszcza ogrodnicy i komornicy) i rzemieślnicy – znalazła swoje wyraźne odbicie w zebranych materiale źródłowym. Dane rejestrów poborowych dla tej grupy były obfite, a często znajdowały swoje potwierdzenie w informacjach źródeł pokrewnych (jak lustracje królewskich czy inwentarze dóbr kościelnych).

Wśród ludności najemnej na plan pierwszy wybijają się tzw. ogrodnicy (*hortulani* – *Gärtner*), tj. zagrodnicy. Dla grupy tej przyjęto mnożnik 4 osób na 1 rodzinę, zgodnie z założeniami A. Pawińskiego. Natomiast dla drugiej, zresztą niewielkiej kategorii ludności najemnej, tj. komorników (*Kammerleute*) zdecydowano przyjąć mnożnik tylko 3 osób ze względu na fakt, że źródła w wielu wypadkach mówią o samotnych, ubogich komornicach¹³.

¹¹ Szczególnie J. Rutkowski, *Pańszczyzna i praca najemna w organizacji folwarków królewskich w Prusach za Zygmunta Augusta*, RH, t. 4, 1928, s. 40 n.

¹² Por. L. Żytkowicz, *Uwagi o gospodarstwie chłopskim w dobrach kościelnych w XVI w.*, [w:] *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, Warszawa 1957, s. 63.

¹³ Por. P. Prusy Królewskie, s. 2, 5, 7, 8 n.; por. podobne spostrzeżenie i metodę A. Pawińskiego, przedstawione w P. Wielkopolska, t. 1, s. 98.

Trzecią, również bardzo niewielką grupę ludzi najemnych stanowią tzw. luźni (*hultaje – Dienstlose*), dla których przyjęto mnożnik 2 osoby. Są bowiem dane, że ludzie luźni w Prusach w lecie nie wędrowali na wieś samotnie, lecz z rodzinami (i bydłem), co należało w jakiś sposób uwzględnić w obliczeniach¹⁴.

Dla ludności rzemieślniczej (wiejskiej) przyjęto wszędzie mnożnik 5 osób¹⁵, z wyjątkiem karczmarzy posiadających role (doliczając zazwyczaj 2 osoby na czeladź) oraz młynarzy. Przy tych ostatnich doliczano 1 osobę (młynarczyka) przy 1–2-kołowym młynie, a 2 osoby przy większych jednostkach młyńskich. Mnożnik 5 przyjęto także dla ludności hodowlanej (bartników i rybaków). Natomiast dla małej grupy „szynkarzy wódki” nie przyjęto żadnego mnożnika, ponieważ istnieją poważne dane, że wyszynk wódki stanowił tylko uboczne zajęcie niektórych grup ludności (zwłaszcza ogrodników i karczmarzy). Do zagadnienia tego powrócimy niżej¹⁶.

Na parafię wiejską przyjęto większą niż zazwyczaj liczbę, bo aż 8 osób. Na cyfrę tę składają się: pleban i 5 osób służby kościelnej oraz dodatkowo 2 czeladzi, ze względu na wysokie uposażenie każdej niemal parafii, wynoszące średnio 4 łany, uprawiane przeważnie przez samą plebanię.

Osobny problem stanowiło obliczenie ludności szlacheckiej. Przy wyborze metody nie próbowano nawiązywać do postępowania A. Pawińskiego, który np. dla sąsiedniej Wielkopolski przyjmował mechanicznie po 1 rodzinie szlachty folwarcznej, złożonej z 11 osób (tj. 5 osób rodzina szlachecka + 6 czeladzi) na każdą wieś. Na każdy łan zagrodowy w Wielkopolsce przyjmował po 2 rodziny szlacheckie, średnio zaś 11 osób na 1 łan zagrodowy¹⁷. Dla stosunków Prus Królewskich mnożniki te są nie do przyjęcia zarówno ze względu na różnice zachodzące w stanie posiadania poszczególnych rodzin szlachty folwarcznej, jak i znacznie większe uposażenie szlachty zagrodowej.

W obliczeniach naszych należało obrać metodę nieco dokładniejszą od dość hipotetycznych założeń A. Pawińskiego. Zastrzeżenie to dotyczy w szczególności sposobu obliczania liczby rodzin szlachty folwarcznej na podstawie liczby wsi, który należało zastąpić ustaleniem, możliwie najdokładniejszym, faktycznej liczby rodzin szlacheckich w Prusach. Punkt wyjścia stanowiła więc wspomniana już wyżej kartoteka wszystkich rodzin szlacheckich. Umożliwiła ona dokładne zestawienie 80–90% rodzin szlacheckich w każdym województwie (głównie na podstawie rejestrów poborowych) i umiejscowienie przy obliczeniach poszczególnego właściciela resp. właścicieli w odpowiedniej wsi. Pozwoliła ona także na wyodrębnienie grupy szlachty folwarcznej nieposiadającej kmieci (folwarki najemne) i wydzielenie z niej grupy faktycznej szlachty zagrodowej, posiadającej 0,5–3 łany¹⁸. Przez drobne doszacowanie liczby szlachty w niektórych jednostkach administracyjnych (szczególnie w województwach chełmińskim i malborskim), dla których rejestry poborowe wykazywały drobne luki, dało się uzyskać, jak sądzimy, cyfry zbliżone do faktycznego stanu rzeczy.

Na podstawie powyższych ustaleń dla każdego poszczególnego właściciela przyjmowano następujące mnożniki: na rodzinę szlachcica folwarcznego – 6 osób¹⁹ oraz 3 czeladzi, razem więc 9 osób. Przy rodzinach szlacheckich posiadających ponad 10 łanów doliczano 4 osoby na czeladź (razem więc 10 osób). Natomiast dla szlachty zagrodowej posiadającej 0,5–2 ł., przyjmowano mnożnik 6 (rodzina) + 2 (czeladź), razem więc 8 osób. Dla rodzin szlachty zagrodowej posiadającej 2–3 ł. doliczano 3 osoby na czeladź, a więc razem 9 osób.

Jest rzeczą widoczną, że stawki powyższe przy szlachcie zagrodowej częściowo nawiązują do szacunków przyjętych dla ludności kmieci (2–3 czeladzi). Ze względu na fakt, że rzeczywiście wysokość uposażenia szlachcica zagrodowego równała się średniemu uposażeniu kmiecia pruskiego, krok ten wydawał się usprawiedliwiony. Natomiast dla szlachty folwarcznej liczba 3–4 czeladzi jest tylko nieco niższa od średniej cyfry czeladzi zatrudnionej na folwarkach królewskich i kościelnych (5 osób), co

¹⁴ Zagadnienie to będzie poruszone niżej.

¹⁵ Por. P. Wielkopolska, t. 1, s. 102.

¹⁶ Por. dalej.

¹⁷ P. Wielkopolska, t. 1, s. 105–107.

¹⁸ Por. wyżej.

¹⁹ Zagadnienie liczebności rodziny szlacheckiej w XVI w. jest rzeczą sporną; por. T. Furtak, *Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej*, RDSG, t. 6, 1937, s. 31–58; W. Kula, *Stan i potrzeby badań*, s. 101. Wydawało się rzeczą wskazaną przyjęcie mnożnika 6 zamiast 5 osób, zakładając, że oprócz 5 osób ściślejszej rodziny szlacheckiej można by uwzględnić rezydenta, wobec przewagi średnich rodzin szlacheckich w całych Prusach. Zresztą nadwyżka ta (przy przyjęciu 6 osób) w całości wynosi ok. 1440 na całą grupę szlachecką.

znajdować może swoje usprawiedliwienie w fakcie mniejszego arealu folwarków szlacheckich. Z drugiej strony powyższe szacunkowe cyfry czeladzi szlacheckiej znajdują częściowe poparcie w konkretnym materiale źródłowym, co prawda pochodzącym z połowy XVII w. Jest nim rejestr poboru pogłównego z 1662 r., najbardziej szczegółowy dla województwa chełmińskiego²⁰. Podaje on np. dla rodzin szlachty zagrodowej często liczbę 2–3 czeladzi²¹, a 3–4 czeladzi dla rodzin szlachty folwarcznej²². Wydaje się więc, że przyjęte szacunki czeladzi mogą w przybliżeniu odpowiadać rzeczywistości.

Pragniemy z naciskiem podkreślić, że nie wolno nam czeladzi, zarówno zatrudnionej w pruskich gospodarstwach kmiecych, jak i na folwarkach, traktować jako jedynej siły roboczej, w przeważającym stopniu wystarczającej dla prowadzenia gospodarki. Pogląd ten, mający częściowo swoje uzasadnienie dla stosunków panujących na centralnych obszarach Korony, byłby z gruntu błędny dla Prus. Zarówno gospodarstwa gburkie, jak i folwarczne w wysokim stopniu korzystają z dodatkowej i stałej siły najemnej, jaką przede wszystkim stanowią zagrodnicy i komornicy oraz ludzie luźni (ci ostatni w okresie żniw). Nie wchodząc bliżej w to zagadnienie, które znajdzie swój wyraz w dalszych obliczeniach statystycznych, pragniemy jedynie podkreślić, że wyjaśnia ono pewne zaniżenie szacunków przyjętych dla czeladzi kmiecej i szlachty folwarcznej w stosunku do cyfr przyjmowanych dla innych ziem koronnych.

Powyższe założenia metodyczne zostały przyjęte przy obliczaniu ludności wiejskiej Prus Królewskich z wyjątkiem terytoriów dwóch wielkich miast: Gdańska i Elbląga, jak również miasta Chełmna. Należy z ubolewaniem stwierdzić, że brak odpowiednich materiałów źródłowych (częściowo zaginionych w czasie ostatniej wojny) uniemożliwił dokładne obliczenie zamieszkałej tam ludności oraz pełne zanalizowanie jej zróżnicowania zawodowego. Rejestry poborowe w ogóle nie obejmują wsi należących do powyższych miast, a istniejący materiał zastępczy (przeważnie spisy czynszów) jest pełen luk i braków. Z tych względów trzeba się było uciec do dość niepewnej metody szacunku globalnej liczby ludności, opierając się na cyfrach ludności pochodzących z drugiej połowy XVIII w. Oczywiście siłą rzeczy stosunki demograficzne wspomnianych terytoriów nie mogły znaleźć swojego pełnego, kartograficznego przedstawienia.

Obliczenie liczby ludności wiejskiej Prus Królewskich, mimo wszystkich trudności materiałowych i metodycznych, okazało się znacznie łatwiejsze niż ustalenie liczebności ludności miejskiej Prus Królewskich. Podkreślaliśmy już wyżej ułamkowość materiałów źródłowych, zwłaszcza rejestrów poborowych, dla ośrodków miejskich w Prusach. Ułamkowość ta nie tylko uniemożliwiła przedstawienie zróżnicowania zawodowego ludności miejskiej, lecz co więcej – ustalenie w ogóle globalnej liczby mieszkańców w poszczególnych ośrodkach. Trudności te były szczególnie duże przy ustalaniu liczby ludności 12 mniejszych miast województwa chełmińskiego i malborskiego, a także 2 wielkich ośrodków: Elbląga i Torunia (dla Gdańska przypuszczalną cyfrę mieszkańców w końcu XVI w. ustalił P. Simson), a więc dla 1/3 miast pruskich.

Zazwyczaj ludność miast, dla których istnieją bliższe dane, obliczano na podstawie znanej liczby domów mieszkalnych, przyjmując za S. Pazyrą²³ po 6 osób na 1 dom, a dla domów rynkowych (od których z reguły uiszczano w miastach pruskich większą zapłatę) – po 12 osób. Dla 3 miast województwa chełmińskiego (Golub, Lubawa, Wąbrzeźno), dla których posiadano tylko ogólne sumy wpłacone z wszystkich budynków łącznie, obliczono metodą porównawczą przypuszczalną liczbę domów mieszkalnych, a na ich podstawie – liczbę mieszkańców.

Natomiast dla pozostałych 12 miast pruskich posłużono się z konieczności metodą szacunku na podstawie danych z końca XVIII – początku XIX wieku. Zakładano przy tym, że ludność ich, po załamaniu gospodarczym i zniszczeniach wojennych XVII w., osiągnąć mogła, u schyłku XVIII – początku XIX w., poziom z okresu odrodzenia. Oczywiście na podstawie opracowań monograficznych poszczególnych ośrodków miejskich uwzględniano ich proces rozwojowy między XVI–XVIII w. (np. klęski elementarne w XVII–XVIII w. i niepodzwignięcie się niektórych miast z ruiny u schyłku Rzeczypospolitej), dokonując odpowiednich korektur przy szacowaniu. Posługiwanie się bowiem – dość zresztą zawodną – metodą obliczenia ludności miast na podstawie wpłacanych opłat podatkowych (np. szosu) okazało się niewykonalne ze względu na brak danych źródłowych w tej mierze.

²⁰ ASK I 52, s. 324–372.

²¹ Tamże, s. 347, 349 n.

²² Tamże, s. 333 n., 350 n.

²³ S. Pazyra, *Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku*, Lwów 1939, s. 275.

Zdajemy sobie w pełni sprawę, że wyniki cyfrowe, uzyskane na podstawie przyjętych wyżej założeń metodycznych dla ludności wiejskiej i miejskiej, w wielu punktach mają charakter hipotetyczny. Niemniej jednak na podstawie tych właśnie założeń dało się uzyskać obraz stosunków demograficznych Prus Królewskich, niewolny wprawdzie od luk i niedociągnięć, ale pierwszy w tej dziedzinie obraz całości zagadnienia. Stanowić on może i powinien podstawę i punkt wyjścia dla dalszych badań, udoskonalanych w miarę powstawania szczegółowszych monografii dla poszczególnych zagadnień gospodarczo-społecznych.

Uzyskane wyniki pozwoliły na sporządzenie kartogramów ludnościowych, których metodę i wyniki podajemy poniżej. Zaznaczamy, że w tekście naświetlano także kilka zagadnień demograficznych, zwłaszcza w formie tabel, które stanowiąc dodatkowe i istotne uzupełnienia dla całości problemu, nie zawsze mogły znaleźć swoje graficzne odzwierciedlenie.

Dla pełnego zrozumienia treści wszystkich kartogramów przedstawiamy na wstępie globalne wyniki obliczeń ludności wiejskiej i miejskiej poszczególnych województw, przesuując zagadnienie struktury społecznej ludności wiejskiej do omówienia przy kartogramie 7.

Liczebność ludności wiejskiej województwa chełmińskiego w drugiej połowie XVI w. w powiatach i dla poszczególnych rodzajów własności ziemskiej przedstawiała się następująco:

Tabela 1. Ludność wiejska województwa chełmińskiego

Własność	Ogółem	%	Z tego przypada na			
			pow. chełm.	pow. michał.	teryt. bisk. chełm.	teryt. m. Torunia
królewska	22 500	34,5	14 542	7958	–	–
szlachecka	20 736	31,8	14 051	6685	–	–
kościelna	15 567	23,9	2286	1030	12 251	–
miejska – kośc.	800	1,2	–	–	800	–
miejska – król.	5247	8,0	1114	373	–	3760
nieokreślona	400	0,6	230	170	–	–
Razem	65 250	100,0	32 223	16 216	13 051	3760
%	100		49,4	24,8	20	5,8

Przewaga ludności wiejskiej skupia się więc w części zachodniej w powiecie chełmińskim; większość jej zamieszkuje w dobrach królewskich oraz szlacheckich.

Ludność miejska województwa chełmińskiego w XVI w. przedstawia się następująco (dla porównania podano także cyfry z początków XIX w.):

Tabela 2. Ludność miast województwa chełmińskiego

Nazwa	Powiat – jednostka administracyjna	Liczba domów w XVI w.	Liczba mieszkańców w XVI w.	Razem	Liczba mieszkańców w pocz. XIX w.
Golub	chełmiński	233	ok. 1866		1826 r. – 1760
Grudziądz	chełmiński	?	ok. 2000		1826 r. – 5621
Kowalewo	chełmiński	?	ok. 600		1826 r. – 512
Łasin	chełmiński	175	ok. 1170		1826 r. – 1294
Radzyń	chełmiński	135	1026	6662	1826 r. – 1008
Brodnica	michałowski	?	ok. 2000		1826 r. – 2669
Lidzbark Welski	michałowski	172	1248		1826 r. – 1336
Nowe Miasto	michałowski	?	ok. 1000	4248	1826 r. – 1067

Nazwa	Powiat – jednostka administracyjna	Liczba domów w XVI w.	Liczba mieszkańców w XVI w.	Razem	Liczba mieszkańców w pocz. XIX w.
Chełmno	teryt. bisk. chełm.	?	3000		1826 r. – 5271
Chełmża	teryt. bisk. chełm.	120	846		1826 r. – 791
Kurzętnik	teryt. bisk. chełm.	50	420		1826 r. – 600
Lubawa	teryt. bisk. chełm.	170	1200		1819 r. – 1297
Wąbrzeźno	teryt. bisk. chełm.	160	1080	6546	1826 r. – 1194
Toruń	teryt. m. Torunia	?	ok. 12 000	12 000	
			Razem	29 456	

Porównanie cyfr ludności 8 mniejszych miast województwa, dla których posiadaliśmy dane o liczbie domów mieszkalnych w XVI w., z ich liczbą mieszkańców w początkach XIX w. według danych Roscius²⁴ wykazuje przeważającą zbieżność, zwłaszcza w wypadku 6 miast (Golubia, Łasina, Lidzbarka Welskiego, Chełmży, Kurzętnika i Wąbrzeźna). Fakt ten umożliwił przyjęcie szacunkowych cyfr dla Kowalewa i Nowego Miasta. Przy Brodnicy i Grudziądzu należało obniżyć cyfry XIX-wieczne ze względu na znany rozwój ludnościowy – zwłaszcza Grudziądza – po 1772 r.²⁵ Dla Chełmna liczbę 3000 mieszkańców w XVI w. ustalił S. Sadowski²⁶. Liczba mieszkańców Torunia, nieznana dla XVI w., w 1772 r. według obliczeń T. Korzona²⁷ wynosiła 11 000 osób, w latach 1796–1804 – według danych A.C. Holschego – 8954²⁸, w 1846 r. – 10 473²⁹.

Globalne cyfry ludności miejskiej i wiejskiej województwa podaje poniższa tabela.

Tabela 3. Ludność wiejska i miejska województwa chełmińskiego

Powiat – jednostka administracyjna	Pow. km ²	Ludność wiejska	%	Na 1 km ²	Ludność miejska	%	Na 1 km ²	Ludność wiejska i miejska	Na 1 km ²
chełmiński	2065	32 223	82,9	15,6	6662	17,1	3,2	38 885	18,8
michałowski	1314	16 216	79,2	12,3	4248	20,8	3,2	20 464	15,6
teryt. bisk. chełmińskiego	916	13 051	66,6	14,2	6546	33,4	7,2	19 597	21,4
teryt. m. Torunia	359	3760	23,9	10,5	12 000	76,1	33,4	15 760	43,9
Razem	4654	65 250	68,9	14,0	29 456	31,1	6,3	94 706	20,4

Procentowo ludność miejska stanowi 31,1%, a więc prawie 1/3 ogółu ludności województwa. Ten niezwykle wysoki udział ludności miejskiej jest spowodowany istnieniem wielkiego ośrodka miejskiego, tj. Torunia. Na 1 km² przypada średnio 6,3 mieszkańców miast.

Porównanie powyższych liczb z pokrewnymi, uzyskanymi przez W. Kulę dla centralnych ziem Korony dowodzi, że gęstość zaludnienia województwa chełmińskiego w odniesieniu do ludności wiejskiej jest zbliżona do zaludnienia Wielkopolski (13,1 na km²) i województwa krakowskiego (14,7 na km²). Cyfry dotyczące ludności miejskiej tych obszarów są zróżnicowane (6,3 na km² wobec 4,4 i 7,1 na km²). Natomiast cyfra przeciętnej gęstości zaludnienia w odniesieniu do ludności wiejskiej i miejskiej województwa chełmińskiego (tj. 20,4 na km²) jest bardzo zbliżona do cyfr dla

²⁴ Roscius, *Westpreussen von 1772 bis 1827 als Nachtrag zu den statistischen Übersichten in den Ortsverzeichnissen der Marienwerderschen und Danziger Regierungsbezirke*, Marienwerder 1828, s. 48.

²⁵ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzers Kreises*, t. 1, Gdańsk 1884, s. 82 n., t. 2, Gdańsk 1885, s. 30 n.

²⁶ S. Sadowski, *Ludność i stosunki narodowościowe miasta Chełmna do schyłku dawnej Rzeczypospolitej*, Toruń 1951, mps w Archiwum UMK.

²⁷ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. 1, Kraków 1897, s. 274.

²⁸ A.C. Holsche, *Geographie und Statistik von West-, Süd- und Neu-Ostpreussen*, t. 1, Berlin 1807, s. 131.

²⁹ *Der Führer durch Thorn*, Toruń 1847, s. 18.

województwa krakowskiego (21,8 na km²) i całego Mazowsza (21,4 na km²)³⁰. Natomiast jest ona wyższa od przeciętnych gęsto zaludnionej Wielkopolski (17,5 na km²) i województwa sandomierskiego (17,6 na km²).

Uzyskane globalne cyfry ludnościowe z XVI w. porównać możemy z cyframi zaludnienia ziemi chełmińskiej z połowy XIV w. Według pierwotnych obliczeń T. Ladenbergera liczba mieszkańców tego obszaru wynosiła wówczas 87 318. Przyjmując liczbę 3405 km² na całość powierzchni ziemi chełmińskiej, autor ten obliczył przeciętną gęstość zaludnienia w wysokości 25,6 na km². Była to cyfra niezwykle wysoka w porównaniu z cyframi uzyskanymi dla reszty ziem polskich³¹. Była ona zresztą wynikiem przyjęcia zbyt niskiej cyfry 3405 km² na powierzchnię diecezji chełmińskiej (utożsamionej błędnie z powierzchnią samej ziemi chełmińskiej, a z pominięciem ziemi lubawskiej, stanowiącej także w XIV w. część składową diecezji)³².

W 1958 r. T. Ładogórski poważnie zmodyfikował i uściślił swoje obliczenia, ustalając na podstawie liczby wsi lub parafii diecezji chełmińskiej liczebność jej ludności. Odrzucając zbyt wysokie szacunkowe ustalenia J. Paradowskiego (101 400 mieszkańców) oraz zbyt niski szacunek H. Łowmiańskiego (50–60 000 mieszkańców) uzyskał cyfrę ok. 85 800 mieszkańców diecezji chełmińskiej (tj. ziemi chełmińskiej i lubawskiej)³³, co przy obszarze 4490 km² daje gęstość zaludnienia 19,1 na 1 km². Cyfry te na ogół nie budzą poważniejszych zastrzeżeń, wskazując na wysokie zagęszczenie ludnościowe ziemi chełmińskiej, najwyższe w porównaniu z resztą ziem polskich. Są one przy tym dość bliskie cyfrom ustalonym przez nas dla XVI w. Potwierdzałoby to wniosek o poważnej gęstości zaludnienia ziemi chełmińskiej już w czasach krzyżackich i braku poważniejszych przemian demograficznych na tym obszarze od końca XIV stulecia. Niewątpliwie wojny XV stulecia, które w poważnym stopniu odbiły się na ludności tego regionu, wpłynęły na uzyskane wyniki.

W województwie malborskim stosunki demograficzne ludności wiejskiej ilustruje poniższe zestawienie.

Tabela 4. Ludność wiejska województwa malborskiego

Własność	Ogółem	%	Z tego przypadku na	
			woj. bez teryt. m. Elbląga	teryt. m. Elbląga
królewska	18 408	58,8	18 408	–
szlachecka	5020	16,0	5020	–
kościelna	313	1,0	313	–
miejska – król.	7571	24,2	71	7500
Razem	31 312	100,0	23 812	7500
%	100	–	76	24

Dla terytorium elbląskiego ze względu na ułamkowość materiału źródłowego można było przyjąć tylko szacunkową cyfrę ludności całego terytorium. W końcu XVIII w. ta ostatnia wynosi 15 052 mieszkańców³⁴. Dla omawianego okresu zdecydowano przyjąć tylko 50% tej cyfry, tj. ok. 7500, ze względu na fakt, że od schyłku XVI stulecia następuje poważny przyrost osadniczy i ludnościowy w zachodniej i południowo-wschodniej części terytorium, wywołany rozwojem kolonizacji obszarów nizinno-bagiennych³⁵.

³⁰ W. Kula, *Stan i potrzeby badań*, s. 66.

³¹ T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski*, s. 29.

³² Autor oparł się bowiem na błędnej mapce S. Kujota, podającej linię rzeki Drwęcy jako granicę wschodnią diecezji chełmińskiej, nie wliczając do niej całej ziemi lubawskiej o powierzchni ok. 900 km²; S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, RTNT, t. 12, 1905 (mapka *Mapa diecezji chełmińskiej*). Podobny błąd powtórzony jest na mapce znajdującej się w t. 10.

³³ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem*, s. 131, 165.

³⁴ M. Bär, *Westpreussen*, t. 2, s. 708.

³⁵ H. Bertram, *Die Eindeichung, Trockenlegung und Besiedlung des Weichseldeltas seit dem Jahre 1300 in ihrer geopolitischen Bedeutung*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 72, 1935, s. 192 n. oraz mapka.

Ludność miast województwa malborskiego mogła być obliczona (z wyjątkiem Sztumu) jedynie systemem szacunkowym. Spowodowane to zostało katastrofalnym stanem materiałów źródłowych miejskich dla XVI w. Dla 5 miast (wraz z Elblągiem) musiano posłużyć się cyframi z lat 1772–1826, uzupełnionymi danymi z *Deutsches Städtebuch* E. Keysera. Posługując się również monografią historycznymi poszczególnych miast, wyśredkowano przy ich pomocy przybliżone liczby dla XVI w.

Tabela 5. Ludność miast województwa malborskiego

Nazwa	Jednostka	Liczba domów w XVI w.	Liczba mieszk. w XVI w.	Razem	Liczba mieszkańców w końcu XVIII i pocz. XIX w.
Dzierżoń	woj. bez teryt. m. Elbląga	?	ok. 1500		1782 r. – 1595 1826 r. – 2105
Malbork	woj. bez teryt. m. Elbląga	?	ok. 4500		1776 r. – 5117 1826 r. – 5258
Nowy Staw	woj. bez teryt. m. Elbląga	?	ok. 1100		1816 r. – 751 1826 r. – 1514
Sztum	woj. bez teryt. m. Elbląga	50	420		1816 r. – 751 1826 r. – 895
Tolknicko	woj. bez teryt. m. Elbląga	?	ok. 1200	8720	1816 r. – 1400 1826 r. – 1580
Elbląg	teryt. m. Elbląga	?	ok. 15 000	15 000	1810 r. – 16 710 1826 r. – 20 707
			Razem	23 720	

Dość wysoki szacunek ludności miasta Elbląga usprawiedliwiony jest silnym rozwojem ekonomicznym tego miasta, zaznaczającym się właśnie w połowie XVI stulecia, jak również koniecznością uwzględnienia mieszkańców przedmieść. Stosunkowo wysoka liczba mieszkańców Malborka, tj. 4500 (bez ludności zamkowej, liczącej z Podzamczem ok. 500 mieszkańców) znajduje swoje wytłumaczenie w fakcie, że miasto to stanowiło stale ważny ośrodek handlu zbożowego, drzewnego i rzemiosła piwowarskiego dla terenu Żuław³⁶. Ogólnie na 1 km² powierzchni województwa przypada wysoka cyfra 11,3 mieszkańców miast. Fakt ten, niemający precedensu w stosunkach w Koronie, jest spowodowany bardzo małym obszarem województwa przy istnieniu wielkiego ośrodka ludnościowego, jakim jest Elbląg.

Tabela 6. Ludność wiejska i miejska województwa malborskiego

Jednostka administracyjna	Powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	%	Na 1 km ²	Ludność miejska	%	Na 1 km ²	Ludność wiejska i miejska	Na 1 km ²
Woj. bez teryt. m. Elbląga	1584	23 812	73,2	15,0	8720	26,8	5,5	32 532	20,5
Ter. m. Elbląga	512	7500	33,4	14,7	15 000	66,6	29,2	22 500	43,9
Razem	2096	31 312	56,9	14,9	23 720	43,1	11,3	55 032	26,3

Udział procentowy ludności miejskiej wynosi aż 43,1%, a więc przeszło 2/5 ogółu ludności. Jest on najwyższy w stosunku do pozostałych województw. Przeciętna gęstość zaludnienia w odniesieniu do ludności wiejskiej zbliżona jest do gęstości zaludnienia Wielkopolski i Małopolski (14,9 wobec 13,1 i 13 na km²), natomiast w odniesieniu do ludności wiejskiej i miejskiej (26,3% na km²) jest ona wyższa od gęstości zaludnienia Mazowsza (21,4 na km²).

³⁶ G. Berg, *Geschichte der Stadt Marienburg*, Malbork 1921, s. 112.

Liczebność ludności wiejskiej województwa pomorskiego przedstawiała się następująco:

Tabela 7. Ludność wiejska województwa pomorskiego

Własność	Ogółem	%	Przypada na powiat								
			człuchowski	gdański	mirachowski	nowski	pucki	świecki	teczewski	tucholski	teryt. m. Gdańska
królewska	32 794	35,6	6225	856	1728	1665	2742	4144	10 012	5422	–
szlachecka	29 208	31,7	6917	1564	1637	2306	2269	5771	6217	2527	–
kościelna	13 782	14,9	153	3319	602	453	2487	977	5 214	577	–
miejska –król.	16 116	17,5	–	451	–	–	–	113	548	4	15 000
nieokreślona	347	0,3	–	60	48	–	–	10	152	77	–
Razem	92 247	100,0	13 295	6250	4015	4424	7498	11015	22143	8607	15 000

W obliczeniach tych z konieczności należało przyjąć szacunkową liczbę mieszkańców dla terytorium gdańskiego wobec zbyt poważnych luk w istniejącym materiale źródłowym. Jako podstawę można było obrać jedynie cyfrę ok. 25 000 mieszkańców terytorium miasta Gdańska z 1793 r.³⁷ Ze względu na niewątpliwie znaczny przyrost ludności terytorium (kolonizacja holenderska, poważny przyrost osiedli), choć – jak się wydaje – nieco mniejszy niż na terytorium elbląskim, obniżono ją o ok. 40%, tj. do liczby 15 000 mieszkańców.

Ludność miejska Pomorza została obliczona w sposób znacznie dokładniejszy w porównaniu z ludnością miejską pozostałych województw. Na okoliczność tę wpłynął fakt, że rejestry poborowe z 1570/1571 r. podawały liczby domów mieszkalnych 14 mniejszych miast. Dla Gdańska przypuszczalną liczbę mieszkańców dla 1577 r. ustalił P. Simson³⁸, dla Helu posiadano liczbę głów ludności z lat 1527–1554³⁹.

Tabela 8. Ludność miast województwa pomorskiego

Nazwa	Powiat – jednostka administracyjna	Liczba domów w XVI w.	Liczba mieszk. w XVI w.	Razem
Białobór	człuchowski	81	654	
Chojnice	człuchowski	242	1644	
Czarne	człuchowski	78	720	
Człuchów	człuchowski	65	510	
Debrzno	człuchowski	127	942	4470
Nowe	nowski	151	1098	1098
Puck	pucki	105	864	864
Świecie	świecki	165	1182	1182

³⁷ G. Dabinnus, *Die ländliche Bevölkerung*, s. 91. Faktycznie wynosiła ona 26 428, jednak włączając w to ludność miasta Helu i posiadłości wiejskich szpitali gdańskich, którą w naszych obliczeniach uwzględniamy osobno.

³⁸ P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, t. 2, Gdańsk 1918, s. 347.

³⁹ M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Gdańsk 1912, s. 195.

Nazwa	Powiat – jednostka administracyjna	Liczba domów w XVI w.	Liczba mieszk. w XVI w.	Razem
Gniew	tczewski	122	966	
Kościierzyna	tczewski	90	690	
Skarszewy	tczewski	114	888	
Starogard	tczewski	161	1254	
Tczew	tczewski	190	1290	5088
Tuchola	tucholski	201	1446	1446
Gdańsk	teryt. m.		ok. 40 000	
Hel	teryt. m.		1170	41 170
		Razem		55 318

Zaznacza się wyraźnie przewaga małych i średnich ośrodków miejskich, przy czym żadne z nich nie przekracza liczby 2000 mieszkańców. Wyjątek stanowi jedynie 40 000 Gdańsk, największe centrum miejskie nie tylko Pomorza, lecz Prus Królewskich i całej Korony. Mimo to na 1 km² powierzchni województwa pomorskiego przypada tylko 4,3 ludności miejskiej, co w zasadzie odpowiada stosunkom panującym na innych ziemiach Korony. Na fakt ten wpływa rozległy obszar Pomorza z jego terenami leśnymi i rzadka sieć osiedli miejskich.

Tabela 9. Ludność wiejska i miejska województwa pomorskiego

Powiat – jednostka administracyjna	Powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	%	Na 1 km ²	Ludność miejska	%	Na 1 km ²	Ludność wiejska i miejska	Na 1 km ²
człuchowski	2436	13 295	74,8	5,4	4470	25,2	1,8	17 765	7,3
gdański	661	6250	100,0	9,4	–	–	–	6250	9,4
mirachowski	1137	4015	100,0	3,5	–	–	–	4015	3,5
nowski	720	4424	80,1	6,1	1098	19,9	1,5	5522	7,7
pucki	981	7498	89,7	7,7	864	10,3	0,9	8362	8,5
świecki	1473	11 015	85,3	7,4	1182	14,7	0,8	12 197	8,3
tczewski	3038	22 143	81,3	7,3	5088	18,7	1,7	27 231	8,9
tucholski	1818	8607	85,6	4,7	1446	14,4	0,8	10 053	5,5
teryt. m. Gdańska	643	15 000	26,7	23,3	41 170	73,3	64,0	56 170	87,4
Razem	12 907	92 247	62,5	7,2	55 318	37,5	4,3	147 565	11,4

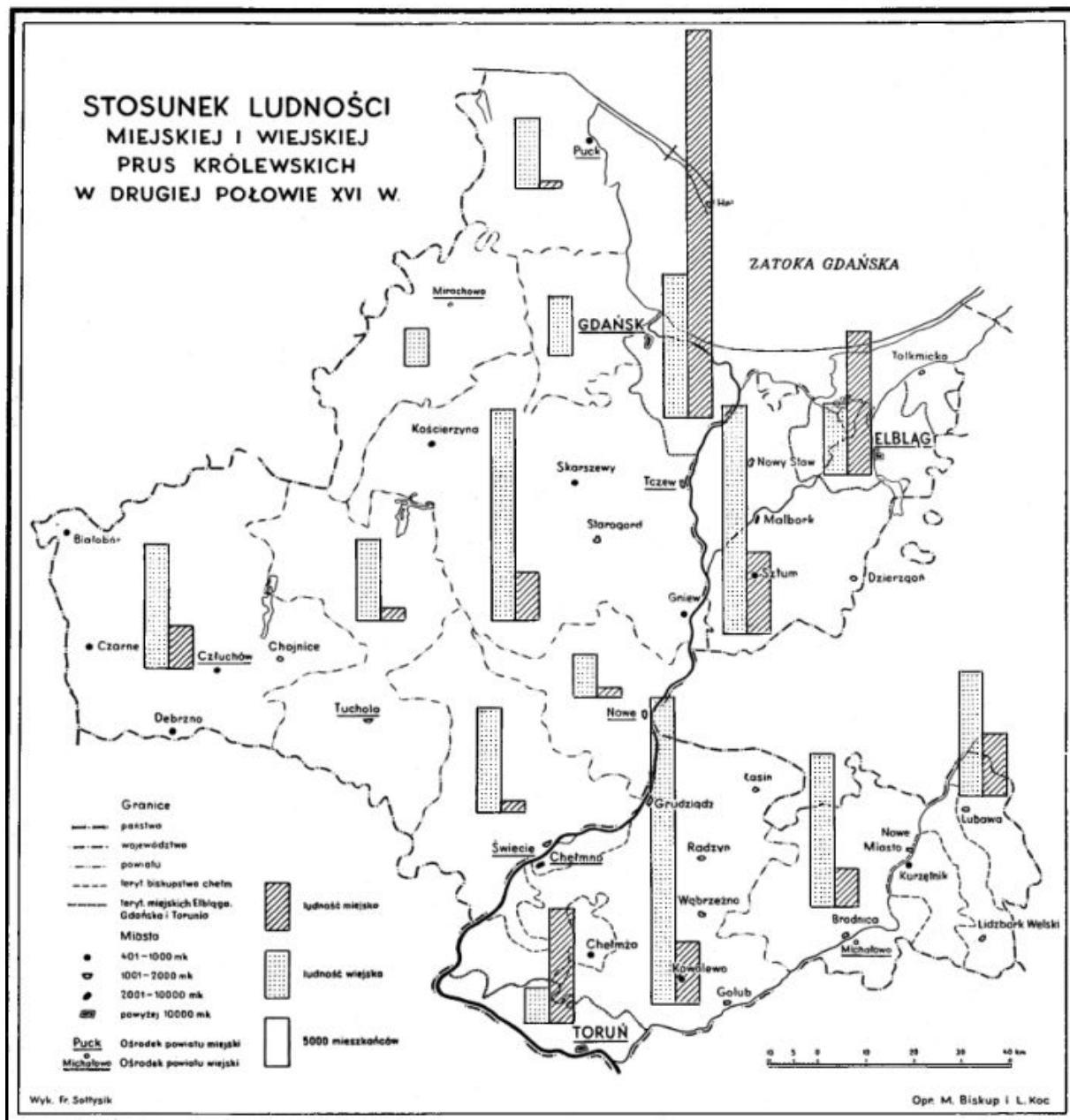
Procentowo ludność miejska stanowi 37,5%, a więc ponad 1/3 ogółu ludności (podobnie jak w województwie chełmińskim) ze względu na wysoką cyfrę ludności Gdańska. Jednakże nawet ta wysoka liczba nie wpływa poważnie na zwiększenie bardzo niskiej przeciętnej gęstości zaludnienia w odniesieniu do ludności wiejskiej, tj. 7,2 na km², podnosząc ją tylko do 11,4 na km². Są to liczby najniższe nie tylko w stosunku do dwóch pozostałych województw pruskich, lecz także do większości ziem Korony, zbliżone do liczb gęstości zaludnienia województwa lubelskiego (8,8 i 10,5 na km²), ale niższe od przeciętnej dla całości ziem Korony (14,2 i 18,4 na km²).

Mapa 1. Gęstość zaludnienia Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w.
Ludność wiejska

Mapa 2. Gęstość zaludnienia Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w.
Ludność miejska i wiejska

Mapa 3. Stosunek ludności miejskiej i wiejskiej Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w.

Uzyskane dla terenu Pomorza cyfry możemy porównać z cyframi obliczonymi dla połowy XIV – początku XV w. przez T. Ładogórskiego⁴⁰. Modyfikując nieco jego liczby przez pominięcie danych dla powiatów bytowskiego i lęborskiego, uzyskujemy liczbę ok. 12 045 km² powierzchni Pomorza Nadwiślańskiego (choć nie zawiera ona części diecezji pomezjańskiej z terytorium miasta Gdańska) oraz ok. 89 500 mieszkańców (resp. 87 500), a więc ok. 7,4 lub 7,3 na 1 km². W porównaniu z XVI stuleciem przyrost ludnościowy wynosiłby więc ok. 65%, najpoważniej jednak w odniesieniu do ludności miast, która powiększyłaby się prawie trzykrotnie (20 500 wobec 55 318). Niewątpliwie główną rolę odgrywa tutaj rosnący potencjał ludnościowy Gdańska. W każdym jednak razie rozwój demograficzny Pomorza Nadwiślańskiego między XIV–XVI w. jest znacznie większy niż w wypadku województwa chełmińskiego.

Dla całości obszaru Prus Królewskich uzyskujemy następujące wyniki:

Tabela 10. Ludność wiejska i miejska Prus Królewskich

Województwo	Powierzchnia km ²	Ludność wiejska	%	Na 1 km ²	Ludność miejska	%	Na 1 km ²	Ludność wiejska i miejska	Na 1 km ²
chełmińskie	4654	65 250	68,9	14,0	29 456	31,1	6,3	94 706	20,4
malborskie	2096	31 312	56,9	14,9	23 720	43,1	11,3	55 032	26,3
pomorskie	12 907	92 247	62,5	7,2	55 318	37,5	4,3	147 565	11,4
Razem	19 657	188 809	63,5	9,6	108 494	36,5	5,5	297 303	15,1

Przeciętna gęstość zaludnienia Prus Królewskich (15,1 na km²) jest więc zbliżona do gęstości zaludnienia Wielkopolski i Małopolski, natomiast jest ona niższa od przeciętnej gęstości zaludnienia całej Korony (18,4 na km²). Na efekt ten bez wątpienia wpływa słaba gęstość zaludnienia największego z województw, tj. pomorskiego, która kształtuje tę stosunkowo niską cyfrę⁴¹. Natomiast odnośnie do przeciętnej gęstości zaludnienia ludności miejskiej (5,5 na km²) Prusy Królewskie przewyższają pozostałe ziemie Korony z ich przeciętną 4,2 na km². Odsetek ludności miejskiej Prus wynoszący 36,5 jest cyfrą bardzo wysoką. Zaokrąglając nieco uzyskane globalne cyfry, można stwierdzić, że na ok. 300 000 mieszkańców Prus Królewskich ok. 200 000, tj. 2/3 stanowi ludność wiejską, a natomiast 100 000, tj. aż 1/3 – ludność miejską. Pod tym względem dzielnicę pruska wyróżnia się zdecydowanie od reszty ziem koronnych⁴².

⁴⁰ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem*, s. 131, 168.

⁴¹ Dla Pomorza XIV w. wraz z ziemią chełmińską T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski*, s. 35, przyjmował 10,3 mieszkańców na km², modyfikując następnie tę liczbę do ok. 9,7; T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem*, s. 131.

⁴² Przybliżone cyfry ludności Prus Królewskich dla schyłku XVIII stulecia (lata 1772–1793) uzyskane na podstawie danych M. Bära i G. Dabinnusa (z szacunkowym doliczeniem ok. 5000 mieszkańców dla terytorium toruńskiego oraz ok. 9000 miasta Torunia) wynoszą:

Województwo	Ludność wiejska	Ludność miejska	Razem
chełmińskie	91 934	18 725	110 659
malborskie	65 501	17 900	83 401
pomorskie	140 199	62 091	202 290
Razem	297 634	98 716	396 350

Przyrost ludnościowy między XVI–XVIII w. wynosiłby więc ok. 100 000, co stanowi ogółem 33% mieszkańców w XVI stuleciu. Jest to więc przyrost mniejszy niż na pozostałych ziemiach Korony, gdzie wynosi on ok. 58%; por. S. Hoszowski, *Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVIII w.)*, RDSG, t. 13, 1951, s. 139 n. Uderza spadek liczby mieszkańców miast o ok. 10 000, co wiąże się ze znanym faktem upadku mniejszych miast pruskich w XVII–XVIII w., przy czym odsetek ludności miejskiej w XVIII w. wynosi tylko ok. 1/4. Najpoważniejszy przyrost występuje na obszarze województwa malborskiego i pomorskiego, co potwierdzałoby wniosek o wyraźnym nasileniu procesów osadniczych na tych właśnie terenach od schyłku XVI w.

Gęstość zaludnienia Prus Królewskich w skali powiatowej ilustrują mapki. Wykazują one jasno największe zagęszczenie ludności wiejskiej w województwie malborskim i chełmińskim (zwłaszcza na terenie powiatu chełmińskiego – 15,6 na km²), jak również na terytorium gdańskim w północnej części województwa pomorskiego (23,3 na km²). We wszystkich pozostałych powiatach Pomorza obserwujemy słabą gęstość zaludnienia (od 5 do 10 na km²), schodzącą w 2 powiatach: mirachowskim i tucholskim do najniższej skali (3,5 i 4,7 na km²).

Obraz ten ulega zmianie przy uwzględnieniu ludności wiejskiej i miejskiej Prus, szczególnie na terenie województwa chełmińskiego i malborskiego. Przeciętna gęstość zaludnienia pierwszego z nich przesuwają się do skali 15–20 na km², a na terytorium biskupstwa chełmińskiego do skali 20–25 na km². Na terytorium miasta Torunia osiąga ona liczbę 43,9 mieszkańców na km². Podobne zjawisko występuje jeszcze jaskrawiej na obszarze województwa malborskiego, gdzie przeciętna gęstość zaludnienia podnosi się do 20,5 na km², a na terytorium elbląskim – 43,9 na km².

Natomiast na obszarze województwa pomorskiego obserwujemy zmianę jedynie na terytorium gdańskim, gdzie przeciętna podnosi się do 87,4 na km² oraz na terenie powiatu tucholskiego, gdzie przeciętna podnosi się z najniższej skali 0–5 na km² do 5,5 na km².

Zjawiska powyższe znajdują swoje pełne wyjaśnienie w przytoczonych wyżej cyfrach ludności miejskiej, zwłaszcza zaś dotyczących wielkich miast. Porównanie wielkości obu kategorii ludności dla poszczególnych okręgów wyraziście ilustruje załączona mapka *Stosunek ludności miejskiej i wiejskiej Prus Królewskich*.

Gęstość zaludnienia ludności wiejskiej

Powyższe, ogólne wyniki kartograficznego przedstawienia ludności znajdują szczegółowsze i precyzyjniejsze odbicie na kartogramie 3 ilustrującym gęstość zaludnienia ludności wiejskiej Prus Królewskich w skali parafialnej.

Obliczenia gęstości zaludnienia w powyższej, najmniejszej skali przedstawiają się następująco:

Tabela 11. Gęstość zaludnienia Prus Królewskich w skali parafialnej (bez ludności miejskiej)

Województwo	Na 1 km ² przypada ludności wiejskiej					Liczba nieznaną	Razem parafii lub jednostek równorzędnych
	0–5	5–10	10–15	15–20	ponad 20		
chełmińskie	6	14	36	45	18	2	121
%	5	11,5	29,8	37,1	14,9	1,7	100
malborskie	1	2	8	27	9	–	47
%	2,1	4,3	17,0	57,4	19,2	–	100
pomorskie	49	53	52	27	6	1	188
%	26	28,2	27,7	14,4	3,2	0,5	100
Razem	56	69	96	99	33	3	356
%	15,8	19,4	26,9	27,8	9,3	0,8	100

Z zestawienia tego wynika silne zróżnicowanie gęstości zaludnienia na obszarze każdego z województw. W województwie chełmińskim zaznacza się przewaga parafii o przeciętnej gęstości zaludnienia 10–20 oraz ponad 20 na km² (maksymalnie 29,5 na km²). W województwie malborskim przeważają parafie o najwyższej gęstości, tj. 15–ponad 20 (maksymalnie 29,8 na km²). Województwo pomorskie ma najwyższą liczbę parafii o najrzadszej gęstości zaludnienia (49), a przeważają parafie o przeciętnej 0–15 mieszkańców (maksymalna gęstość zaludnienia parafii dochodzi do 25,8 na km²). Dla całości Prus Królewskich przeważają jednak parafie o średniej gęstości zaludnienia 10–20 mieszkańców.

Najgęstsze zaludnienie (15–ponad 20 na km²) widoczne jest na bezleśnym obszarze województwa malborskiego, szczególnie na aluwialnych glebach Żuław i gliniastych glebach południowo-wschodniej części województwa. Słabiej zaludnione (10–15 na km²) jest terytorium miasta Elbląga, którego część zachodnią położoną na obu brzegach dolnego Nogatu w znacznym stopniu stanowią podmokłe jeszcze i niezmeliorowane tereny. Podobnie w części wschodniej terytorium elbląskiego, tj. na Wysoczyźnie Elbląskiej i w okręgu Tolkmicka połacie szaty leśnej i słabsza urodzajność gruntów (gleby piaszkowe i bielice) wpływają na obniżenie gęstości zaludnienia. Mimo to w całym województwie najrzadsze zaludnienie (0–10 na km²) występuje tylko w okręgach osadniczych: nad jeziorem Drużno (gdzie proces zagospodarowania podmokłych obszarów łąkowo-pastewnych przez ekonomów malborskich następuje bardzo intensywnie dopiero od końca XVI–XVIII w.) oraz rejon położony na zachód od Sztumu, a stanowiący w większości rozległą puszcę.

Na terenie województwa chełmińskiego najgęściej (15–ponad 20 na km²) zaludnione są parafie w części zachodniej powiatu chełmińskiego i terytorium biskupstwa chełmińskiego, ciągnące się długim pasem od terytorium toruńskiego poprzez Radzyń i Łasin do północnej granicy województwa. Na okoliczność tę wpływa bez wątpienia żyzność gleby (gliny) oraz brak szaty leśnej. Są to zresztą tereny najstarszego osadnictwa polskiego już w okresie przedkrzyżackim. Drugie najsilniejsze skupiska ludnościowe stanowią parafie położone w zachodniej części powiatu Michałowskiego (a więc zamieszkałe w znacznym stopniu przez drobniejszą szlachtę chełmińską) na północny zachód i południe od Brodnicy oraz niektóre parafie na terenie ziemi lubawskiej (wokół Kurzętnika i Lubawy). Powyższe, największe skupiska ludnościowe są przemieszane z obszarami o słabszym, a nawet najslabszym zaludnieniu. Widoczne to jest szczególnie w południowo-zachodniej części województwa na terytorium miasta Torunia, które dzięki rozległej szacie leśnej i piaszczystym glebom należy do słabo zaludnionych okręgów osadniczych. Podobne zjawisko występuje nawet w centrum najgęstszego zaludnienia województwa, tj. wokół Chełmży (obszar bagienno-jezierny i leśny) oraz na prawym brzegu Drwęcy wokół Golubia (silniejsze skupisko leśne) i wokół Wąbrzeźna (lasy i bagna). Mniejsze zaludnienie (10–15 na km²) wykazuje także pas nadwiślański ciągnący się od Chełmna aż po Grudziądz, w znacznym stopniu składający się z lasów oraz łąk i pastwisk, które staną się terenem kolonizacji dopiero od schyłku XVI stulecia. Najslabsze zaludnienie województwa spotykamy w części środkowej powiatu Michałowskiego na obszarze Pojezierza Brodnickiego, bogato pokrytego lasami. Pas najslabszego zaludnienia ciągnie się dalej na wschód wzdłuż bagnistej doliny rzeki Branicy i lasów, sięgając aż do Lidzbarka Welskiego w południowo-wschodnim cyplu ziemi lubawskiej.

Najbardziej charakterystyczne zjawisko występuje na obszarze województwa pomorskiego. Z wyjątkiem części nadwiślańskiej i południowo-zachodniej faktycznie całość jego obszaru cechuje niezwykle rzadkie zaludnienie (poniżej 5 mieszkańców na km²). Wytlumaczenie tego zjawiska daje nam rozległość szaty leśnej (szczególnie Borów Tucholskich) wypełniającej większość parafii środkowej i zachodniej części województwa przy słabej sieci osiedli. Najpoważniejszym skupiskiem ludnościowym Pomorza są na ogół bezleśne tereny nadwiślańskie, zwłaszcza na północnym odcinku w rejonie Tezewa, Skarszew i Gdańska, obfitujące na domiar w urodzajne gleby gliniaste i aluwialne. Przeciętna gęstość zaludnienia dochodzi tutaj do 20 na km², a w kilku parafiach oraz na terytorium miasta Gdańska przekracza tę liczbę. Parafie tamtejsze położone na obszarze powiatu gdańskiego, tczewskiego (a częściowo i nowskiego) są zamieszkałe w znacznym stopniu przez ludność dóbr szlacheckich lub kościelnych.

W części północnej województwa na obszarze powiatu puckiego nieco silniejsze skupisko ludności stanowią urodzajniejsze Kępy: Pucka i Swarzewska, chociaż przeciętną gęstość zaludnienia obniżają rozległe obszary mokradeł i lasów Puszczy Darłubskiej.

W południowej części województwa największym skupiskiem ludnościowym jest nadwiślańska, bezleśna część powiatu świeckiego oraz południowe części powiatów człuchowskiego i tucholskiego (szczególnie położone na żyzniejszych glinach); przeciętna gęstość zaludnienia dochodzi tam do 20 na km².

Należy zauważyć, że wskazane wyżej warunki glebo-fizjograficzne województwa pomorskiego, wpływając poważnie na powiększanie obszaru poszczególnych parafii, w wielu wypadkach spowodowały, że nie można było wydobyć w obliczeniach kilku poważniejszych skupisk ludnościowych, a w konsekwencji i przedstawić ich kartograficznie. Wskazać tu można przykładowo na parafie położone w północnej części powiatu człuchowskiego (Borzyszkowy i Brzeźno Szlacheckie) oraz puckiego (par. Krokowo), będące najpoważniejszymi skupiskami drobnej szlachty kaszubskiej, których stan zaludnienia

nie przekracza jednak 10 ludzi na km². Jest więc widoczne, że obraz bezwzględnej gęstości zaludnienia, nie dając pełnego odbicia rzeczywistości, skłania do ukazania faktycznej gęstości zaludnienia, tj. na obszarze uprawnym z wyłączeniem terenów leśnych i nieużytków. Zagadnienie to przedstawia następny kartogram.

Zagęszczenie ludności wiejskiej

Za podstawę do sporządzenia tego kartogramu służyły liczby dotyczące łąnów uprawnych w poszczególnych parafiach. Łany te przeliczono na kilometry kwadratowe, przyjmując 16,8 ha, tj. ok. 6 łąnów na 1 km². Liczbę ludności każdej parafii dzielono następnie przez wielkość roli uprawnej w km², uzyskując jako przeciętną gęstość zaludnienia na 1 km² obszaru uprawnego.

Tabela 12. Zagęszczenie ludności wiejskiej Prus Królewskich na km² ziemi uprawnej (w skali parafialnej)

Województwo	Na 1 km ² uprawny przypada ludności wiejskiej							Liczba nieznana	Liczba parafii lub jedn. równorzędnych
	0–15	15–20	20–25	25–30	30–35	35–40	pow. 40		
chełmińskie	1	12	59	28	17	2	1	1	121
%	0,9	9,9	48,8	23,1	14,0	1,7	0,8	0,8	100
malborskie	–	7	29	7	2	2	–	–	47
%	–	14,8	64,3	14,9	4,3	4,3	–	–	100
pomorskie	23	80	48	17	11	3	3	3	188
%	12,2	42,6	25,5	9,0	5,9	1,6	1,6	1,6	100
Razem	24	99	136	52	30	7	4	4	356
%	6,7	27,8	38,2	14,6	8,5	2,0	1,1	1,1	100

Zestawienie powyższe wykazuje, że na terenie województwa chełmińskiego i malborskiego wyraźnie przeważają parafie o gęstości zaludnienia 20–30 ludzi na 1 km² uprawny. Maksymalna gęstość zaludnienia dochodzi w parafiach województwa chełmińskiego do 38,9 na 1 km² (w województwie malborskim 38,5 na 1 km² uprawny). Średnio w województwie chełmińskim przypada na 1 km² uprawny – 24,8, w województwie malborskim – 23,9 mieszkańców.

Natomiast na terenie województwa pomorskiego na czoło wysuwają się parafie o przeciętnej gęstości tylko 15–25 mieszkańców na km² uprawny (68,1%), jednak aż 23 parafie (tj. 12,2%) wykazują najniższą gęstość zaludnienia, wynoszącą poniżej 15 mieszkańców (minimalnie – 8,6 mieszkańców na 1 km² uprawny). Maksymalne zagęszczenie dochodzi do 47 mieszkańców na km² uprawny. Średnio na 1 km² obszaru uprawnego na terenie całego województwa przypada 22,6 mieszkańców.

Terytorialnie ośrodki największego (ponad 25 mieszkańców na 1 km²) zagęszczenia ludności wiejskiej województwa chełmińskiego występują przede wszystkim w rejonie Torunia, Grudziądza, Radzyna, Golubia i Brodnicy, a więc w zachodniej części powiatu chełmińskiego i wschodniej powiatu michałowskiego. W części wschodniej województwa najsilniejsze skupienie ludności występuje w części środkowej ziemi lubawskiej. Najniższe zagęszczenie (poniżej 20 mieszkańców na km²) ludności wiejskiej obserwujemy w południowej i północnej części ziemi lubawskiej oraz na północ od Brodnicy. W części zachodniej województwa występuje ono tylko sporadycznie (szczególnie parafia Gubiny w północnej części powiatu chełmińskiego o najniższym zaludnieniu 12,6 na km² uprawny). W porównaniu z bezwzględną gęstością zaludnienia najjaskrawsze różnice wystąpiły na terytorium miasta Torunia oraz w pasie nadwiślańskim i nad rzeką Drwęcą wokół Golubia, gdzie silnie zalesione obszary o uprzednio najniższej gęstości zaludnienia przesunęły się do grupy wysoko zagęszczonych.

Na obszarze województwa malborskiego największe zagęszczenie (ponad 25 na 1 km²) występuje przede wszystkim na terytorium miasta Elbląga oraz w rejonie Dzierzgonia i Sztumu, a zwłaszcza centralnego Malborka. Natomiast większość parafii Wielkich i Małych Żuław wykazuje średnie zagęszczenie (z wyjątkiem parafii Lisewo nad Leniwką). Słabiej zaludniony jest rejon Tolkmicka, a także kilka parafii w środkowej części Wielkich Żuław, chociaż odsetek zagęszczenia nigdzie nie schodzi poniżej 15 na 1 km².

Najważniejsze zmiany w porównaniu z zaludnieniem bezwzględny wystąpiły więc na obszarze terytorium elbląskiego oraz w rejonie Sztumu. Natomiast na terenie Żuław nie widać większego skoku wzrostu zaludnienia. Znajduje to swoje wytłumaczenie w braku szaty leśnej i większych nieużytków na tych intensywnie eksploatowanych okręgach osadniczych.

W województwie pomorskim największe zagęszczenie (ponad 25 na 1 km²) wykazują obszary nadwiślańskie w rejonie Świecia i Gniewu oraz Gdańska (wraz z jego terytorium). Drugi pas, choć nieco słabszego zagęszczenia, stanowi północno-zachodnia część powiatu puckiego i okolice Mirachowa oraz północna część powiatu człuchowskiego. Przeciętne zagęszczenie (do 25 na 1 km²) wykazuje północna część powiatu tucholskiego obejmująca Bory Tucholskie. Natomiast najniższe zagęszczenie występuje w części środkowej województwa w rejonie Kościerzyny, Starogardu i Skarszew.

Wynika więc jasno, że – w porównaniu z gęstością zaludnienia bezwzględną – najsilniejsze skupienia ludności wiejskiej Pomorza występują nie tylko w rejonie Wisły i Gdańska, lecz także w północno-zachodnich częściach, zwłaszcza w powiecie puckim i człuchowskim oraz tucholskim, a więc nawet w rejonach silnie zalesionych. Wskazuje to na fakt poważnego wykorzystania wielu wysp osadniczych, znajdujących się w Borach Tucholskich (szczególnie parafie Wiele, Brusy, Czersk, Osie i Śliwice). Również wysoki wzrost gęstości zaludnienia parafii w powiecie puckim i mirachowskim oraz w północnej części powiatu człuchowskiego wskazuje na silne skupiska osadnicze, przede wszystkim drobnej szlachty kaszubskiej. Z drugiej strony na wzrost zagęszczenia wpływa niekiedy większy odsetek ludności rzemieślniczej, szczególnie karczmarzy (jak parafia Lisewo w woj. malborskim) czy rudników (zwłaszcza parafia Oliwa w woj. pomorskim). Do zagadnienia tego wrócimy jeszcze.

Wyniki powyższego kartogramu wprowadzają więc zasadniczą korektę do dość jednostronnego obrazu bezwzględnej gęstości zaludnienia, ukazując poważne zróżnicowanie ludnościowe poszczególnych okręgów osadniczych. Oczywiście nie mogą one zmienić zasadniczego wniosku, tj. najniższego zaludnienia województwa pomorskiego wobec dwóch pozostałych województw, jednak sądzimy, że odzwierciedlają one precyzyjniej rzeczywiste zagęszczenie ludności Prus Królewskich.

Wielkość osiedli wiejskich i miejskich

Kartogram 5 uzupełnia wyniki dwóch poprzednich, ukazując osiedla wiejskie i miejskie Prus Królewskich z uwzględnieniem przypuszczalnej liczby ich mieszkańców.

Ogół osiedli został podzielony na 8 grup według następującego schematu:

I kategoria – osiedla liczące	1–30 mieszkańców
II kategoria – osiedla liczące	30–100 mieszkańców
III kategoria – osiedla liczące	100–200 mieszkańców
IV kategoria – osiedla liczące	200–400 mieszkańców
V kategoria – osiedla liczące	400–1000 mieszkańców
VI kategoria – osiedla liczące	1000–2000 mieszkańców
VII kategoria – osiedla liczące	2000–10 000 mieszkańców
VIII kategoria – osiedla liczące	ponad 10 000 mieszkańców

Pierwsze 5 kategorii dotyczy osiedli wiejskich. Ostatnia z nich obejmuje także najmniejsze ośrodki miejskie.

Poniżej przedstawimy wyniki przeprowadzonego podziału osiedli wiejskich dla poszczególnych województw. Ze względu na brak danych źródłowych nie uwzględniono w nich osiedli należących do miast: Chełmna, Elbląga i Gdańska.

Tabela 13. Wielkość osiedli wiejskich Prus Królewskich

Województwo	Osiedla wiejskie liczące od					Wielkość nieokr.	Razem
	1–30	30–100	100–200	200–400	400–1000		
chełmińskie	106	175	187	71	2	72	613
%	17,4	28,5	30,5	11,6	0,3	11,7	100
malborskie	30	72	64	30	–	25	221
%	13,6	32,6	28,9	13,6	–	11,3	100
pomorskie	211	420	219	56	1	80	987
%	21,3	42,6	22,2	5,7	0,1	8,1	100
Razem	347	667	470	157	3	177	1821
%	19,1	36,7	25,8	8,6	0,1	9,7	100

Ten sam podział przeprowadzony według przynależności własnościowej daje poniższe wyniki:

Tabela 14. Wielkość osiedli wiejskich województwa chełmińskiego według przynależności własnościowej

Własność	Osiedla wiejskie liczące od					Wielkość nieokr.	Razem
	1–30	30–100	100–200	200–400	400–1000		
królewska	36	27	63	35	2	6	169
szlachecka	36	94	61	7	–	42	240
kościelna	26	42	43	26	–	13	150
miejska – król.	8	12	19	3	–	6	48
nieokreślona	–	–	–	–	–	6	6
Razem	106	175	186	71	2	73	613
%	17,3	28,6	30,3	11,6	0,3	11,9	100

Tabela 15. Wielkość osiedli wiejskich województwa malborskiego według przynależności własnościowej

Własność	Osiedla wiejskie liczące od					Wielkość nieokr.	Razem
	1–30	30–100	100–200	200–400	400–1000		
królewska	15	42	52	27	–	7	143
szlachecka	15	29	10	3	–	17	74
kościelna	–	–	2	–	–	–	2
miejska – król.	–	1	–	–	–	1	2
Razem	30	72	64	30	–	25	221
%	13,6	32,6	28,9	13,6	–	11,3	100

Tabela 16. Wielkość osiedli wiejskich województwa pomorskiego według przynależności własnościowej

Własność	Osiedla wiejskie liczące od					Wielkość nieokr.	Razem
	1–30	30–100	100–200	200–400	400–1000		
królewska	61	106	107	33	1	15	323
szlachecka	105	235	69	10	–	44	463
kościelna	34	72	41	12	–	14	173
miejska – król.	10	7	2	1	–	2	22
nieokreślona	1	–	–	–	–	5	6
Razem	211	420	219	56	1	80	987
%	21,4	42,6	22,2	5,6	0,1	8,1	100

Tabela 17. Wielkość osiedli wiejskich Prus Królewskich według przynależności własnościowej

Własność	Osiedla wiejskie liczące od					Wielkość nieokr.	Razem
	1–30	30–100	100–200	200–400	400–1000		
królewska	112	175	222	95	3	28	635
szlachecka	156	358	140	20	–	103	777
kościelna	60	114	86	38	–	27	325
miejska – król.	18	20	21	4	–	9	72
nieokreślona	1	–	–	–	–	11	12
Razem	347	667	469	157	3	178	1821
%	19,1	36,7	25,8	8,6	0,1	9,7	100

Średnia wielkość osiedli wiejskich w województwie chełmińskim wynosi ok. 105 mieszkańców, w malborskim ok. 108, a w pomorskim tylko ok. 78; dla całości Prus Królewskich średnia ta wynosi ok. 91 (maksimum – 626).

Dla osiedli miejskich wyniki są następujące:

Tabela 18. Wielkość osiedli miejskich Prus Królewskich

Województwo	Osiedla miejskie liczące od				Razem
	400–1000	1000–2000	2000–10 000	ponad 10 000	
chełmińskie	3	9	1	1	14
malborskie	1	3	1	1	6
pomorskie	8	7	–	1	16
Razem	12	19	2	3	36
%	33,4	52,8	5,5	8,3	100

Średnia wielkość osiedla miejskiego w województwie chełmińskim wynosi ok. 2100 mieszkańców, w województwie malborskim – ok. 3950, w pomorskim – ok. 3450; dla całości Prus Królewskich wynosi ona ok. 3140 (minimum 420, maksimum 40 000 mieszkańców).

Z zestawień powyższych jasno wynika, że wśród osiedli wiejskich zdecydowanie przeważają osiedla średniej wielkości, liczące 30–100 i 100–200 mieszkańców (36,7% i 25,8%). Są to najczęściej mniejsze i średnie wsie kmiece oraz większość wsi zamieszkałych przez szlachtę zagrodową i średnią szlachtę folwarczną. Osiedla liczące 200–400 mieszkańców stanowią przeważnie wielkie wsie kmiece, podobnie jak 3 osiedla liczące ponad 400 mieszkańców (Lisewo i Gruta, powiat chełmiński w województwie chełmińskim oraz Skórcz, powiat nowski w województwie pomorskim; wszystkie należą do własności królewskiej).

Kategoria najmniejszych osiedli obejmuje przede wszystkim osiedla młyńskie lub karczemne, ale również i wsie, stanowiące własność średniej szlachty folwarcznej (1–2 rodziny w 1 wsi), co szczególnie wyraźne jest w województwie pomorskim. Należy więc stwierdzić, że podział wielkościowy osiedli w znacznym stopniu (choć nie zawsze) pokrywa się z podziałem własnościowym, gdyż zazwyczaj osiedla liczące ponad 100 osób należą do własności królewskiej i kościelnej. Oczywiście spotykamy niekiedy większe wsie, które należą do własności szlacheckiej, liczące ponad 200 mieszkańców (zwłaszcza w powiecie człuchowskim w województwie pomorskim), jednak odsetek ich jest bardzo nieznaczny.

Wniosek powyższy potwierdza krótka analiza kartogramu, szczególnie jednak dla terenu województwa chełmińskiego i malborskiego. Wskazuje on na silne zagęszczenie osiedli średnich i najmniejszych w zachodniej części województwa chełmińskiego, gdzie zaznacza się znaczny udział własności szlacheckiej. Osiedla większe skupiają się głównie w ziemi lubawskiej (terytorium biskupstwa chełmińskiego) oraz w dobrach starostwa brodnickiego i rogozińskiego.

W województwie malborskim (nie uwzględniając okręgu elbląskiego) silniejsze zagęszczenie osiedli mniejszych występuje w południowo-wschodniej części, a więc w rejonie należącym w znacznym stopniu do własności szlacheckiej, podczas gdy osiedla typu większego przeważają na obszarze Żuław, zwłaszcza między Leniwką i Nogatem (ekonomia malborska).

Na terenie województwa pomorskiego (wyłączając z rozważań terytorium miasta Gdańska) zaznacza się przewaga osiedli typu mniejszego (1–30 i 30–100 mieszkańców). Na okoliczność tę bez wątpienia oddziałuje znaczna liczebność osiedli karczemych i młyńskich (należących głównie do własności królewskiej), rozrzuconych w lasach pomorskich. Podobnie mniejsza liczebność ludności kmiecej we wsiach królewskich czy kościelnych, a większa liczba rodzin szlachty zagrodowej w tym województwie nie pozwala na pochopne wysuwanie wniosków o przynależności własnościowej poszczególnych osiedli na podstawie ich wielkości ludnościowej. W całości obrazu ludnościowego województwa zaznacza się bowiem wyraźna przewaga mniejszych osiedli (1–100), należących do własności każdego rodzaju. Jedynie osiedla największe (ponad 200) należą w przeważającym stopniu do własności królewskiej i kościelnej. Są one zgrupowane przede wszystkim w pasie nadwiślańskim i w południowej części powiatów tucholskiego i człuchowskiego. Większe osiedla należące do własności szlacheckiej występują wyraźnie w północnej i środkowej części powiatu człuchowskiego (skupiska szlachty kaszubskiej).

Odnosnie do podziału osiedli miejskich stwierdzamy wśród nich wyraźną przewagę ośrodków typu mniejszego, co szczególnie wyraźnie występuje na obszarze województwa pomorskiego, chociaż w zasadzie góruje typ miasta o liczebności 1000–2000 mieszkańców (52,8%). Oczywiście istnienie 3 wielkich ośrodków liczących ponad 10 000 mieszkańców wyciska swoje piętno na całości obrazu osiedli miejskich, zwłaszcza że w kategorii pośredniej między 2000–10 000 spotykamy tylko 2 ośrodki (Chełmno i Malbork).

Rozmieszczenie ludności zagrodniczej i komorniczej

Kartogram 6 ma na celu przedstawienie jednego z najważniejszych problemów gospodarczo-społecznych, jaki stanowi w Prusach Królewskich kwestia najmniej siły roboczej, reprezentowanej w poważnym stopniu przez zagrodników i komorników.

Na znaczenie w szczególności zagrodników w gospodarce kmiecej i folwarcznej Prus jeszcze w czasach krzyżackich wskazywano już niejednokrotnie⁴³. Zagadnieniu temu dla okresu Prus Królewskich

⁴³ Por. H. Plehn, *Zur Geschichte der Agrarverfassung in Ost- und Westpreussen*, „Forschungen zur brandenburgisch-preussischen Geschichte”, t. 17, 1904, s. 82 n.; H. Steffen, *Beiträge zur Geschichte des ländlichen Gesindes in Preussen am Ausgange des Altmittelelalters*, Królewiec 1903, s. 70 n.

wiele interesujących uwag poświęcili szczególnie J. Rutkowski⁴⁴, a ostatnio A. Mączak i W. Odyniec⁴⁵. Opracowania te, opierając się głównie na lustracjach starostw, podkreślały rzecz najistotniejszą, tj. niezbędność zagrodników przede wszystkim w dobrach królewskich. Zebrany obecnie materiał źródłowy pozwolił po raz pierwszy na dość dokładne ogarnięcie ogółu ludności zagrodniczej i komorniczej (z wyjątkiem terytorium chełmińskiego, elbląskiego i gdańskiego).

Wiadomo, że zagrodnicy (zwani powszechnie ogrodnikami) osadzeni byli przy wsiach i folwarkach pruskich, spełniając funkcje stałych pracowników najemnych. Niekiedy grupowano ich w specjalnych wsiach zagrodniczych (spotykanych już w czasach Zakonu), znajdujących się głównie przy folwarkach⁴⁶. Nie stanowili oni w pełni siły wolnonajemnej, gdyż zmuszano ich do dodatkowej pracy za określoną zapłatą, w znacznym stopniu uiszczaną w naturze, ograniczając swobodę przenoszenia się. Stanowili oni jednak element dość płynny, który – mimo prób przeciwdziałania – często zmieniał miejsce pobytu. Zasadniczo dzielili się na 3 kategorie: zagrodników folwarcznych (zamkowych), gburskich (tj. zatrudnianych przez poszczególnych kmieci) i gmińskich (osadzanych dla potrzeby całej gromady). Zagrodnicy gburscy i gmińscy pociągani byli zresztą przymusowo do pracy na folwarkach, zwłaszcza królewskich.

Podział powyższy nie występuje zresztą w większości materiału źródłowego (zwłaszcza w podstawowym źródle, tj. rejestrach poborowych), gdzie natomiast przeważa inne kryterium, a mianowicie podział na zagrodników bezrolnych i z rolą. Pierwsza grupa zamieszkiwała w osobnych chałupkach z kawałkiem ogrodu (opłacając po 1–2 gr w 1570 r. w woj. chełmińskim i pomorskim, a 4 zapewne gr w 1581 r. w woj. malborskim)⁴⁷. Druga grupa określana mianem „robotnych, co rolę mają”, niewątpliwie obok domku i ogrodu posiadała niewielkie działki ziemi, przydzielane zagrodnikom poza obrębem pól kmiecych (opłacała 4 gr w 1570 r., a zapewne 6 gr w 1581 r.)⁴⁸. Ze względu na niewielki rozmiar działki te nie mogły stanowić podstawy dla samodzielnego gospodarstwa. Trzecią kategorię stanowili zagrodnicy „wolni gmińscy” albo „najemni”, określane jako „na czynszu bez robót są” (opłacający najwyższą stawkę 6 lub 12 gr)⁴⁹. Oprócz domu lub ogrodu zagrodnicy posiadali także bydło. Niekiedy zajmują się oni także rzemiosłem (o czym niżej).

Należy podkreślić, że mianem „ogrodników” źródła często określają grupę ratajów, którzy – formalnie należąc do czeladzi – niewątpliwie stanowili element w pełni wolnonajemny⁵⁰. Jednak ze względu na fakt, że rataje posiadali często kawał ziemi (tj. ogród z domem), źródła, zwłaszcza skarbowe, najczęściej utożsamiają ich z grupą zagrodników. Utożsamienie to tylko w bardzo rzadkich wypadkach daje się wykryć⁵¹, co zmusza do podciągnięcia ratajów w nielicznych wypadkach do grupy zagrodników⁵² i podania tylko w przypisach faktu ich identyfikacji.

Uwagi powyższe – z natury rzeczy niekompletne – są konieczne dla właściwego zrozumienia poniższych zestawień dających klasyfikację zagrodników Prus Królewskich. Opierają się one głównie na danych rejestrów poborowych, gdyż one jedynie dawały pełną podstawę dla dokonania klasyfikacji. Ze względu na uzupełnienie rejestrów innymi materiałami, nieprzynoszącymi – poza liczbą zagrodników – dalszych niezbędnych informacji, wprowadzono także rubrykę „nieokreślonych”. Obejmuje ona także stosunkowo nieznaczące liczby doszacowanych zagrodników, zwłaszcza przy własności szlacheckiej w województwie chełmińskim (ok. 9%). Zestawienia poniższe nie obejmują natomiast terytoriów miast Chełmna, Elbląga i Gdańska.

Ze względu na fakt, że rejestry poborowe województwa malborskiego z lat 1581–1582 przyjmują nieco inne kryteria podatkowe niż dla pozostałych województw z lat 1570–1571, ograniczamy się w zasadzie do podania tabel dla każdego z województw oddzielnie.

⁴⁴ J. Rutkowski, *Pańszczyzna i praca najemna*, s. 40 n.

⁴⁵ A. Mączak, *Folwark pańszczyźniany a wieś w Prusach Królewskich w XVI–XVII w.*, PH, t. 47, 1956, z. 2, s. 359 n.; W. Odyniec, *Ghurzy i golce na Żuławach w roku 1673*, „Rocznik Gdański”, t. 14, 1955.

⁴⁶ Por. B. Geremek, *Problem siły roboczej w Prusach w pierwszej połowie XV w.*, PH, t. 48, 1957, z. 2, s. 201.

⁴⁷ Kryteria te zostały przyjęte przez poborców w Prusach Królewskich na podstawie uniwersału poborowego z 1569 i 1581 r.; VL, t. 2, s. 103, 213.

⁴⁸ Por. P. Prusy Królewskie, s. 18 (Błędowo, starostwo grudziądzkie), 20 (Skarszewo, starostwo pokrzywińskie).

⁴⁹ P. Prusy Królewskie, s. 6 (Lisewo, starostwo lipienieckie), 16 (Linowo, starostwo radzyńskie), 20 (Wiewiórki, starostwo pokrzywińskie).

⁵⁰ A. Mączak, *Folwark pańszczyźniany*, s. 363.

⁵¹ Por. P. Prusy Królewskie, s. 39 (Salno), 299 (Krotoszyny i Mózgowo); ASK I 120, s. 12 (Igły) – „ab 5 hortulanis rattays”.

⁵² Por. uwagi J. Rutkowskiego, *Pańszczyzna i praca najemna*, s. 44–45.

Tabela 19. Klasyfikacja zagrodników województwa chełmińskiego (dane z lat 1570–1571)

Własność	Zagrodnicy opłacający po						Razem
	1 gr (bez roli)	2 gr (bez roli)	4 gr (z rolami)	6 gr (wolni najemni)	12 gr	nieokr.	
królewska	15	952	57 ⁵³	85	1	102	1212
szlachecka	14	1235	11	6	–	206 ⁵⁴	1472
kościelna	–	502	–	18	1	137	658
miejska – król.	–	119	–	–	–	177	296
Razem	29	2808	68	109	2	622	3638

Ogólna liczba zagrodników dla całości Prus Królewskich wynosiłaby więc 7636 (tj. głów pracujących), a z uwzględnieniem nieznanymi niestety cyfr dla terytoriów wielkich miast – zapewne ok. 8000. Z przedstawionych wyżej tabel wynika niezbicie, że główną rolę odgrywa grupa zagrodników określana mianem „bezrolnych” (opłacająca 1–2 gr w 1570 r., a zapewne 4 gr w 1581 r.). Liczy ona co najmniej 4783 głowy (a więc 62,6% całości). Obok nich poważniejszą rolę zdaje się odgrywać grupa zagrodników „z rolami” (opłacająca w 1570 r. – 4 gr, a w 1581 r. zapewne 6 gr). W województwie chełmińskim i pomorskim liczy ona 1108 na 6300 zagrodników. W każdym razie przewaga grupy zagrodniczej bezrolnej, a więc w zasadzie luźniej związanej ze wsią, w konsekwencji zaś najpłynniejszej – jest niewątpliwa.

Tabela 20. Klasyfikacja zagrodników województwa malborskiego (dane z lat 1581–1582)

Własność	Zagrodnicy opłacający po					Razem
	4 gr	6 gr	8 gr	12 gr	nieokr.	
królewska	592	18	32	116	151	909
szlachecka	324 ⁵⁵	7	1	20	75	427
kościelna	–	–	–	–	–	–
miejska – król.	–	–	–	–	–	–
Razem	916	25	33	136	226	1336

Tabela 21. Klasyfikacja zagrodników województwa pomorskiego (dane z lat 1570–1571)

Własność	Zagrodnicy opłacający po						Razem
	2 gr (bez roli)	4 gr (z rolami)	6 gr (wolni najemni)	8 gr	12 gr	nieokr.	
królewska	395	461	153	–	7	116	1132 ⁵⁶
szlachecka	540	275	56	1	–	92	964
kościelna	90	275	56	–	–	108	529
miejska – król.	5	29	3	–	–	–	37
Razem	1030	1040	268	1	7	316	2662

⁵³ 2 rataje podani przy Krotoszynach i Mózgowie, powiat michałowski; por. przyp. 51.

⁵⁴ 2 rataje podani przy Salnie, powiat chełmiński; por. przyp. 51. Liczba 206 nieokreślonych obejmuje także szacunkową cyfrę 99 zagrodników.

⁵⁵ W tym 32 ratajów: Chojty – 4, Cieszynowo W. – 1, Cieszynowo M. – 1, Dąbrowa (Dammerau) – 2, Górki – 2, Igły – 5, Jeziorno – 2, Labusztyn – 2, Linki – 2, Polaszki – 4, Watkowice M. – 1, Watkowice W. – 2, Witki – 2 oraz 2 ratajów M. Branta (bez określonej osady); ASK I 120, s. 12, 18, 19, 21, 23, 24. Należy zaznaczyć, że w drukowanym rejestrze z 1582 r. rataje ci są podani łącznie z zagrodnikami, co w ogóle uniemożliwia ich identyfikację.

⁵⁶ W tym 14 ratajów: Brody – 1, Ciepłe – 4, Gronowo – 4 (folwarki w starostwie gniewskim), Klonówka, pow. tczewski – 3; ASK XLVI 28, s. 509, 515, 520, 547; Bralewnica – 1, Dąbrówka – 1 (folwarki starostwa tucholskiego); tamże, s. 91, 93.

Rolę, jaką odgrywają zagrodnicy w gospodarce wiejskiej Prus Królewskich, naświetla bliżej poniższe porównanie liczby głów kmiących i zagrodniczych w poszczególnych województwach:

Województwo chełmińskie	3638 zagrodników	4968 kmiaci	stosunek 73/100
Województwo malborskie	1336 zagrodników	1811 kmiaci	stosunek 74/100
Województwo pomorskie	2662 zagrodników	6199 kmiaci	stosunek 43/100

Wynika z tego, że w dwóch pierwszych województwach jeden zagrodnik przeciętnie przypada na półtora kmięcia, w województwie pomorskim – na dwóch kmiaci. Oczywiście należy pamiętać, że część zagrodników zatrudniana była wyłącznie na folwarkach, zwłaszcza królewskich.

Przyjmując mnożnik 4 osób dla każdej rodziny, zagrodniczej uzyskujemy w sumie poniższe liczby (również z pominięciem terytorium Chełmna, Elbląga i Gdańska):

Tabela 22. Ludność zagrodnicza Prus Królewskich

Województwo	Ludność zagrodnicza	Ludność wiejska całego woj.	Odsetek ludności zagrodniczej
chełmińskie	14 552	64 450	22,6
malborskie	5344	23 812	22,5
pomorskie	10 648	77 247	13,8
Razem	30 544	165 509	18,5

W porównaniu z cyfrą 12% ludności zagrodniczej, przyjmowaną dla centralnych ziem Korony⁵⁷, odsetki 13,8–44,6% świadczą dobitnie o poważnej roli zagrodników w Prusach.

Cyfry powyższe, ustalone dla poszczególnych województw, stają się jednak bardziej wymowne dla skali parafii (lub odpowiadających jej jednostek administracyjnych).

Tabela 23. Odsetek ludności zagrodniczej w parafiach Prus Królewskich

Województwo	Parafie						
	bez zagr.	0–10%	10–20%	20–30%	powyżej 30%	odsetek nieznan	Razem
chełmińskie	2	10	42	42	21	4	121
%	1,6	8,3	34,7	34,7	17,4	3,3	100
malborskie	–	2	19	18	7	1	47
%	–	4,3	40,4	38,3	14,9	2,1	100
pomorskie	18	78	56	28	6	2	188
%	9,6	41,5	29,8	14,9	3,1	1,1	100
Razem	20	90	117	88	34	7	356
%	5,6	25,3	32,9	24,7	9,5	2,0	100

Z zestawienia wynika, że w województwach chełmińskim i malborskim wyraźnie przeważają parafie o odsetku 10–30%. Najwyższy odsetek ludności zagrodniczej w poszczególnych parafiach obserwujemy w województwie chełmińskim, gdzie dochodzi on do 45% ogółu ludności (minimalnie 2,2%), w województwie malborskim maksymalny odsetek wynosi 43,2%, minimalny –2,4%.

W województwie pomorskim wyróżnia się 18 parafii nieposiadających w ogóle ludności zagrodniczej, przeważają parafie o odsetku 0–20% (ogółem 71,3%), chociaż maksymalny odsetek dochodzi do 76% (minimalny – 1,2%). Cyfry te świadczą wymownie o znacznie słabszej roli zagrodników na terenie Pomorza.

⁵⁷ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, t. 1, Poznań 1947, s. 146.

Dla terenu całych Prus Królewskich górują parafie o odsetku 10–20% (ogółem 32,9%) wszystkich parafii.

Kartogram 6 przedstawia terytorialne rozmieszczenie ludności zagrodniczej na terenie Prus. Największe jej skupienie (ponad 20% ogółu ludności) – to zachodnia część województwa chełmińskiego, zwłaszcza region Chełmży, Grudziądz i Radzyna. Słabsze (poniżej 20%) zagęszczenie obserwujemy wyraźnie w części wschodniej województwa w powiecie michałowskim, z wyjątkiem regionu Brodnicy, Kurzętnika i Nowego Miasta. Na terenie województwa malborskiego największe skupiska ludności zagrodniczej występują w pasie środkowym, ciągnącym się od Leniwki (na wysokości Tczewa) aż do wschodniej granicy w rejonie Dzierzgonia i jeziora Drużno. Spotykamy tutaj osobną wieś zagrodniczą przy folwarku Mątowy Małe (parafia Mątowy Wielkie). Najśłabsze zagęszczenie występuje w rejonie Tolknicka i północno-zachodniej części Żuław, chociaż zasadniczo nie schodzi ono poniżej 10% (z wyjątkiem 2 małych parafii na Żuławach).

Zupełnie odmienny obraz przedstawia województwo pomorskie. Największe zagęszczenie zagrodników występuje tutaj w pasie nadwiślańskim od Świecia po Gdańsk, chociaż tylko w 5 wypadkach przekracza ono liczbę 30% ogółu ludności parafii, a parafie o odsetku 20–30% sąsiadują z parafiami o średniej czy nawet najniższej skali. Parafie o średnim odsetku ludności zagrodniczej występują sporadycznie w rejonie Tucholi i Człuchowa (przy czym wyróżnia się wieś zagrodnicza Lędyczek w parafii tej samej nazwy) oraz Pucka i Żarnowca, jednakże zasadniczo większość obszaru zachodniej części województwa wykazuje zdecydowanie najniższy odsetek zagrodników (0–10%). W większości są to lesiste tereny o najśłabszych glebach, uprawiane w znacznym stopniu przez drobniejszą szlachtę kaszubską.

Należy zaznaczyć, że na obszarach należących do wielkich miast, tj. głównie Elbląga i Gdańska, odsetek ludności zagrodniczej przypuszczalnie kształtował się dość wysoko i osiągał co najmniej 20–30%. Świadczą o tym fragmentaryczne dane źródeł dla niektórych wsi tych okręgów, jak również zalecenia dla chłopów Żuław Gdańskich (tj. Steblewskich) z drugiej połowy XVI w., aby na 4 ł. osiedlano po 1 zagrodniku⁵⁸, podobnie więc jak na sąsiednich Żuławach Wielkich i Małych w województwie malborskim⁵⁹.

Kartogram przedstawia także przy pomocy punktów rozmieszczenie ludności komorniczej w poszczególnych parafiach.

Komornicy (*inquilini*, *Kammerleute*) odgrywają również rolę stałej siły najemnej we wsiach pruskich. O sytuacji społecznej i prawnej tej grupy ludności wiemy, jak dotąd, bardzo niewiele. W wielu wypadkach wśród komorników znajdują się osoby samotne (wdowy). Podobnie jak wśród zagrodników zaznacza się pewne zróżnicowanie ludności komorniczej. Świadczy o tym istnienie najniższej opodatkowanej grupy płatników (przeciętnie opłacającej po 2 gr) oraz grupy komorników, posiadającej bydło i dlatego opłacającej w 1570 r. zwiększony podatek (4 gr i więcej). Podział powyższy znajduje swoje cyfrowe przedstawienie w poniższych tabelach klasyfikacyjnych (podano tylko liczby głów pracujących). Również te tabele zostały sporządzone na podstawie rejestrów poborowych z lat 1570–1571 dla województwa chełmińskiego i pomorskiego oraz z lat 1581–1582 dla województwa malborskiego, z drobnymi uzupełnieniami z materiałów pokrewnych oraz drobnym doszacowaniem przy województwie chełmińskim (z pominięciem terytorium Chełmna, Elbląga i Gdańska).

Tabela 24. Klasyfikacja komorników województwa chełmińskiego (dane z lat 1570–1571)

Własność	Komornicy opłacający po										Razem
	1 gr	1,5 gr	2 gr	3 gr	4 gr	5 gr	6 gr	10 gr	12 gr	nieokr.	
królewska	1	2	80	5	138	2	12	–	2	7	249
szlachecka	–	–	8	3	42	2	65	1	–	18	139
kościelna	–	–	–	–	28	2	10	–	1	99	140
miejska – król.	–	–	–	–	38	–	5	–	–	53	96
Razem	1	2	88	8	246	6	92	1	3	177	624

⁵⁸ Biblioteka PAN w Gdańsku, Msc. 657, s. 256 (1592 r.).

⁵⁹ Por. A. Mączak, *Folwark pańszczyźniany*, s. 367, rozporządzenie z 1565 r.

Tabela 25. Klasyfikacja komorników województwa malborskiego (dane z lat 1581–1582)

Własność	Komornicy oplacający po				Razem
	2 gr	4 gr	8 gr	nieokr.	
królewska	159	6	10	14	189
szlachecka	45	4	4	15	68
kościelna	–	–	–	–	–
miejska – król.	–	–	–	–	–
Razem	204	10	14	29	257

Tabela 26. Klasyfikacja komorników województwa pomorskiego (dane z lat 1570–1571)

Własność	Komornicy oplacający po						Razem
	2gr	4 gr	6 gr	8gr	12 gr	nieokr.	
królewska	7	10	–	1	55	–	73
szlachecka	–	–	1	–	27	–	28
kościelna	2	9	–	–	28	–	39
miejska – król.	–	–	–	–	5	–	5
Razem	9	19	1	1	115	–	145

Ogólna liczba komorników w Prusach Królewskich wynosi 1026 głów (a po doliczeniu hipotecznych cyfr dla terytoriów 3 większych miast – ok. 1100). Przewaga uboższej ludności komorniczej jest bardzo wyraźna w województwie malborskim, natomiast w pozostałych województwach zaznacza się przewaga komorników z bydłem (od 4 gr wzwyż).

W porównaniu z zagrodnikami liczba komorników jest mniejsza przeszło 7-krotnie, co wskazuje na ich nieporównanie słabszą rolę w gospodarce wiejskiej Prus.

Przyjmując mnożnik 3 osób na 1 rodzinę komorniczą, uzyskano następujące liczby dla poszczególnych województw.

Tabela 27. Ludność komornicza Prus Królewskich

Województwo	Ludność komornicza	Ludność wiejska całego woj.	Odsetek ludności komorniczej (%)
chełmińskie	1872	64 450	2,9
malborskie	771	23 812	3,2
pomorskie	435	77 247	0,6
Razem	3078	165 509	1,9

Zakładając nawet pewne zaniżenie liczby ludności komorniczej w stosunku do zagrodniczej na skutek przyjęcia mniejszego mnożnika niż przy tej drugiej kategorii, stwierdzić trzeba jednak decydującą przewagę zagrodników, a niski udział ludności komorniczej⁶⁰.

W skali parafialnej odsetek ludności komorniczej kształtuje się również dość nisko.

Wynika z tego, że w województwie chełmińskim w 1/3 wszystkich parafii komornicy w ogóle nie występują. W pozostałych parafiach przeważa odsetek niższy lub średni, tj. 0,1–3% i 3–6% (razem 53,7%). Tylko 10 parafii (tj. 8,3%) przekracza 6% (maksymalny odsetek – 9,8%). W województwie malborskim stosunki układają się bardzo podobnie, choć liczba parafii o odsetku ponad 3 i 6% jest nieco wyższa i wynosi 42,6% (maksymalnie odsetek dochodzi tutaj do 9,7%). Odrębnie przedstawia

⁶⁰ Odmienne przypuszczenie A. Mączaka (tamże, s. 366) nie znajduje potwierdzenia w konkretnym materiale źródłowym.

Tabela 28. Odsetek ludności komorniczej w parafiach Prus Królewskich

Województwo	Parafie				Odsetek niezany	Razem
	bez komorników	0,1–3%	3–6%	powyżej 6%		
chełmińskie	40	36	29	10	6	121
%	33,1	29,7	24	8,3	4,9	100
malborskie	11	15	14	6	1	47
%	23,4	31,9	29,8	12,8	2,1	100
pomorskie	141	36	8	1	2	188
%	75,0	19,1	4,3	0,5	1,1	100
Razem	192	87	51	17	9	356
%	53,9	24,4	14,4	4,8	2,5	100

się kwestia ludności komorniczej w województwie pomorskim. Istnienia jej dokładnie w 3/4 parafii źródła w ogóle nie stwierdzają; w pozostałych zdecydowanie przeważa odsetek najniższy, tj. 0,1–3% (maksymalny odsetek wynosi tutaj 6,2%). Dla terenu całych Prus Królewskich przeważają parafie bez ludności komorniczej (53,9%) oraz parafie o odsetku niższym (24,4%).

Przedstawienie kartograficzne wykazuje, że ludność komornicza w województwie chełmińskim najsilniej jest reprezentowana w części południowo-zachodniej powiatu chełmińskiego (parafie ponad 3 i 6%). Słabsze jej skupienia występują w powiecie Michałowskim. W województwie malborskim najgęściej komornicy występują w pasie między Sztumem i Dzierzgoniem. Na Żuławach obserwujemy tylko najniższe lub średnie zagęszczenie ludności komorniczej. W rejonie Tolkmicka brak jej zupełnie.

Na obszarze Pomorza ludność komornicza występuje głównie na terenach nadwiślańskich, jednak w małym odsetku, oraz w rejonie Pucka i Kościerzyny, sporadycznie zaś w powiecie Tucholskim.

Tak istotny problem czeladzi, zagrodników i komorników nie wyczerpuje całości zagadnienia siły roboczej w gospodarstwach wiejskich Prus Królewskich. Jej ważną część składową stanowiła dalsza grupa ludności w pełni wolnonajemnej, a mianowicie robotnicy sezonowi, zatrudniani przy pracach żniwnych. Grupa ta stanowiła element niezbędny, szczególnie w wielkich gospodarstwach kmiecych na Żuławach, tj. w województwie malborskim⁶¹. Tworzyła ona element płynny, przybywający wiosną do Prus i odchodzący stamtąd jesienią. Przewagę wśród niej stanowili przybysze z Korony, szczególnie zaś z terenu Mazowsza, napływający do Prus od końca XV w., a należący do kategorii ludzi luźnych⁶². Część jej stanowił także element, pochodzący z mniejszych miast pruskich (jak stwierdzono dla województwa chełmińskiego)⁶³. W każdym razie ludzie luźni, zapewne w większości pochodzący spoza granic Prus Królewskich, uzupełniali okresowo skład ludności wiejskiej Prus, zasilając ją w siłę roboczą, jaką w okresie żniw i młocki w niedostatecznym stopniu stanowił element miejscowy, tj. kmiecie, czeladź, zagrodnicy i komornicy. Okoliczność ta wymaga szczególnego podkreślenia dla pełnego zrozumienia stosunków ludnościowych województwa malborskiego, które – wbrew oczekiwaniom – nie wykazywało w porównaniu z województwem chełmińskim zbyt wielkiego zagęszczenia stałej ludności najemnej, tj. zagrodników i komorników. Fakt ten – zdaniem naszym – należałoby tłumaczyć silniejszym stopniem zatrudnienia sezonowej siły roboczej w wielkich gospodarstwach, szczególnie kmieci żuławskich. Niedwuznacznie stwierdzają to wyniki dotychczasowych badań, wskazując właśnie na województwo malborskie, jako główny cel wędrowek ludzi luźnych z Mazowsza⁶⁴.

Niestety liczebność poważnej grupy tych sezonowych pracowników jest dla nas nieuchwytna. Źródła nasze dają bardzo skąpe wzmianki o ludziach luźnych, tylko wyjątkowo objętych spisami przez

⁶¹ Obszerniej tamże, s. 363, 367.

⁶² H. Plehn, *Zur Geschichte der Agrarverfassung*, s. 91; J.A. Gierowski, *Luźni ludzie na Mazowszu w świetle uchwał sejmikowych*, PH, t. 40, 1950, s. 165 n.; S. Śreniowski, *Zbiogostwo chłopów w dawnej Polsce*, Warszawa 1948, s. 78 n.

⁶³ Por. H. Plehn, *Geschichte des Kreises Strasburg in Westpreussen*, Lipsk 1900, s. 176.

⁶⁴ Por. J.A. Gierowski, *Luźni ludzie na Mazowszu*, s. 174–175.

poborców podatkowych (zwłaszcza w porze zimowej)⁶⁵. Z tych względów, podkreślając wagę problemu sezonowej siły roboczej dla gospodarki wiejskiej Prus Królewskich (a w konsekwencji i dla naszych mnożników ludnościowych), ograniczymy się z konieczności tylko do podania uzyskanych danych cyfrowych dotyczących ludzi luźnych z lat 1570–1582.

Tabela 29. Ludzie luźni w Prusach Królewskich

Województwo	Własność królewska	Własność szlachecka	Własność kościelna	Własność miejska – król.	Razem
chełmińskie	57	28	40	3	128
malborskie	37	5	–	–	42
pomorskie	39	5	24	2	70
Razem	133	38	64	5	240

Są to bez wątpienia cyfry jak najbardziej minimalne (szczególnie dla województwa malborskiego), które wskazywać mogą tylko na fakt zatrudniania więcej ludzi luźnych w dobrach należących do własności królewskiej i kościelnej.

Struktura społeczna ludności wiejskiej

Celem kartogramu 7 jest przedstawienie struktury społecznej ludności wiejskiej Prus Królewskich w skali powiatowej. Dla zobrazowania tego problemu posłużono się przytoczonymi wyżej cyframi dotyczącymi ludności wiejskiej z następującymi modyfikacjami: wyodrębniono grupę „ludność kmieca” obejmującą tylko rodziny kmieca (5-osobowe). Natomiast w osobnej rubryce zebrano czeladź, i to zarówno czeladź kmieca, jak i folwarczną, tj. z folwarków królewskich, kościelnych i miejskich, oraz szlachecką. W ten sposób uzyskano przybliżone cyfry dotyczące całości tej wielkiej grupy ludności najemnej. W dalszych rubrykach podano pozostałe kategorie ludności najemnej, tj. zagrodników i komorników. Wyodrębniono następnie grupę ludności rzemieślniczej oraz kategorię ludności, związanej z zajęciami leśno-hodowlanymi, tj. bartników i rybaków. Osobno zgrupowano rodziny szlacheckie⁶⁶. W ostatniej rubryce objęto drobne grupki ludzi o różnych zajęciach (np. przekupniów) lub o niesprecyzowanym charakterze zajęć (cyfry z szacunków). W ten sposób uzyskano możliwie dokładny przekrój grup zawodowych ludności wiejskiej. Z obliczeń tych niestety należało wyłączyć ludność z terytorium chełmińskiego, elbląskiego i gdańskiego z powodu braku danych dla jej specyfikacji.

Poniżej podajemy tabelę, przedstawiającą strukturę społeczną ludności wiejskiej w poszczególnych województwach oraz podsumowanie dla całości Prus Królewskich.

Tabela 30 wskazuje wyraźnie na dwa zjawiska: 1) dużą rolę ludności kmiecej⁶⁷, reprezentowanej licznie w każdym z województw w wysokości 38,0–40,1%, a dla całych Prus – 39,2, a więc stanowiącej ok. 2/5 ogółu ludności, 2) bardzo poważny udział ludności najemnej, tj. czeladzi, zagrodników

⁶⁵ Określani w źródłach naszych znanymi terminami jako „luźni, dienstlose, hultaje, vagi”, jak również „vagi mercenarii passim reperti” (na Żuławach Malborskich); ASK I 120, s. 58.

⁶⁶ Grupy tej nie rozbijano na kategorię szlachty folwarcznej i zagrodowej, gdyż problem ten zostaje zanalizowany szczegółowo przy omawianiu następnego kartogramu *Stan posiadania i struktura społeczna szlachty*.

⁶⁷ Dla informacji podajemy niżej tabele dotyczące liczby głów kmiecych w każdym z województw wraz z cyframi dotyczącymi czeladzi kmiecej (bez terytorium m. Chełmna, Elbląga i Gdańska):

Województwo	Liczba głów kmiecych	Z rodzinami	Czeladź kmieca	Razem
chełmińskie	4968	24 840	11 545	36 385
malborskie	1811	9055	5077	14 132
pomorskie	6199	30 995	14 984	45 979
Razem	12 978	64 890	31 606	96 496

Tabela 30. Struktura społeczna ludności wiejskiej Prus Królewskich

Województwo – powiat	Ludność kmiecia		Czeladź		Ludność zagrodnicza		Ludność komornicza		Ludność rzemieślnicza		Ludność leśno-hodowl.		Szlachta		Różni		Razem
		%		%		%		%		%		%		%		%	
Województwo chełmińskie (bez terytorium m. Chełmna)																	
pow. chełmiński	11 595	36,0	6058	18,8	8544	26,5	1158	3,6	2578	8,0	200	0,6	1410	4,4	680	2,1	32 223
pow. michałowski	7020	43,3	3480	21,5	3196	19,7	180	1,1	855	5,3	120	0,7	996	6,1	369	2,3	16 216
teryt. bisk. chełm.	4910	40,1	3223	26,3	1960	15,9	300	2,5	924	7,6	140	1,1	588	4,8	206	1,7	12 251
teryt. m. Torunia	1315	35,0	872	23,2	852	22,7	234	6,2	330	8,8	15	0,4	–	–	142	3,7	3760
Razem	24 840	38,5	13 633	21,2	14 552	22,6	1872	2,9	14 687	7,3	475	0,7	2994	4,6	1397	2,2	64 450
Województwo malborskie (bez terytorium m. Elbląga)																	
Woj. bez teryt. m. Elbląga	9055	38,0	5583	23,4	5344	22,5	771	3,2	1954	8,2	245	1,1	240	1,0	620	2,6	23 812
Województwo pomorskie (bez terytorium m. Gdańska)																	
pow. człuchowski	5825	43,7	3465	26,1	840	6,3	6	0,1	926	7,0	475	3,6	1458	10,9	300	2,3	13 295
pow. gdański	2420	38,7	1389	22,3	900	14,4	15	0,2	713	11,4	210	3,4	336	5,4	267	4,2	6250
pow. mirachowski	1420	35,4	1027	25,6	280	7,0	–	–	289	7,0	95	2,4	816	20,4	88	2,2	4015
pow. nowski	1585	35,8	925	20,9	1044	23,6	54	1,2	472	10,7	110	2,5	144	3,3	90	2,0	4424
pow. pucki	3515	46,9	1957	26,1	720	9,6	45	0,6	528	7,1	50	0,6	504	6,7	179	2,4	7498
pow. świecki	4350	39,5	2329	21,2	2384	21,6	93	0,8	1151	10,5	175	1,6	420	3,8	113	1,0	11 015
pow. tczewski	8650	39,1	5637	25,5	3484	15,7	210	0,9	2192	9,9	365	1,6	996	4,5	609	2,8	22 143
pow. tucholski	3230	37,5	2158	25,1	996	11,6	12	0,1	665	7,7	625	7,3	726	8,4	195	2,3	8607
Razem	30 995	40,1	18 887	24,5	10 648	13,8	435	0,6	6936	9,0	2105	2,7	5400	7,0	1841	2,3	77 247
Prusy Królewskie	64 890	39,2	38 103	23,0	30 544	18,5	3078	1,9	13 577	3,2	2825	1,7	8634	5,2	3858	2,3	165 509

i komorników (43,4% dla całych Prus, a więc również ok. 2/5 ogółu ludności). Ogółem wszystkie kategorie ludności najmniej przewyższają nawet liczebność ludności kmiecej. Jak się wydaje, jest to zjawisko specyficzne w porównaniu z całością ziem Korony. Łącznie ludność kmieca i najemna stanowi 82,6% ogółu ludności wiejskiej, a więc ok. 4/5. Z pozostałych kategorii zawodowych na czoło wysuwają się rzemieślnicy, stanowiący ogółem 8,2% ludności wiejskiej. Odsetek ludności związanej z zawodami leśno-hodowlanymi jest znikomy, ale uwzględnić trzeba fakt, że zawody te stanowiły dla ludności pozostałych grup w znacznym stopniu zajęcia uboczne (o czym obszerniej niżej), a co nie mogło znaleźć swego statystycznego odbicia. Odsetek grupy szlacheckiej wynoszący 5,2% wymownie ilustruje znikomy udział tej uprzywilejowanej grupy feudalnej w porównaniu z ogółem ludności wiejskiej, jak i w porównaniu z innymi ziemiami Korony. Znajduje to swoje uzasadnienie w poważnych rozmiarach areału kmiecego wszystkich kategorii własności ziemskiej oraz stosunkowo słabej liczebności szlachty drobniejszej.

Rozpatrując wyniki kartogramu w skali powiatowej, stwierdzić należy, że na terenie województwa chełmińskiego wyróżniają się zdecydowanie grupy ludności kmiecej, czeladzi i zagrodników. Dość poważnie reprezentowana jest także ludność rzemieślnicza, szczególnie w powiecie chełmińskim. Podobnie układają się stosunki w województwie malborskim.

Na obszarze Pomorza zaznacza się w niektórych zachodnich powiatach (mirachowski, tucholski) spadek liczebności ludności kmiecej przy większym udziale czeladzi oraz szlachty. Są to regiony zamieszkałe przez drobniejszą szlachtę zagrodową. W większości powiatów województwa obserwujemy także spadek ludności zagrodniczej oraz komorniczej, z wyjątkiem obszarów nadwiślańskich (powiaty świecki, nowski, tczewski i gdański). Odsetek ludności rzemieślniczej jest najwyższy w powiatach gdańskim, nowskim, świeckim i tczewskim. Natomiast w powiatach człuchowskim i tucholskim stosunkowo wysoko kształtuje się odsetek ludności, zajmującej się zawodami leśno-hodowlanymi (głównie bartnicy).

Stan posiadania i struktura społeczna szlachty

Kartogram 8 ilustruje zróżnicowanie szlachty pruskiej. Do przedstawienia tego problemu posłużyły dane kartoteki rodzin szlacheckich, zawierającej liczby dotyczące wielkości areału uprawnego posiadanego przez poszczególnych przedstawicieli szlacheckich. Na podstawie tych informacji dokonano podziału całej grupy szlacheckiej na kategorię szlachty folwarcznej, posiadającej kmieci (opłacającej po 20 gr z łanu w 1570–1571 r. lub 30 gr w 1581–1582 r.) oraz szlachty nieposiadającej kmieci, tj. zagrodowej, opłacającej po 12 gr (lub 15 gr w 1581–1582 r.) z 1 łanu. Otrzymane wyniki przedstawiają się następująco:

Tabela 31. Szlachta kmieca Prus Królewskich

Województwo	Właściciele opłacający po 20 gr z								Razem
	0,5–3 l.	3–6 l.	6–10 l.	10–15 l.	15–20 l.	20–30 l.	30–60 l.	ponad 60 l.	
chełmińskie	43	30	24	14	8	14	5	7	145
malborskie	–	2	5	1	4	5	1	3	21
pomorskie	89	61	35	38	17	19	20	10	289
Razem	132	93	64	53	29	38	26	20	455

Tabela 32. Szlachta bezkmieca Prus Królewskich

Województwo	Właściciele opłacający po 12 gr z						Razem
	0,5–3 l.	3–6 l.	6–10 l.	10–15 l.	15–20 l.	20–30 l.	
chełmińskie	102	67	28	15	2	–	214
malborskie	–	2	5	2	2	2	13
pomorskie	305	154	70	16	3	2	550
Razem	407	223	103	33	7	4	777

Wysokość działów, jakie posiadała szlachta bezknieca, a więc – pozornie – „zagrodowa”, jest uderzająca. Stwierdziłszy już wyżej, że w konsekwencji nasunęła się konieczność wyodrębnienia spośród szlachty bezkniecej grupy faktycznych „zagrodowców”, a uznania reszty za szlachtę folwarczną, nieposiadającą kmieci. W konsekwencji do grupy faktycznej szlachty zagrodowej zaliczono jedynie właścicieli posiadających 0,5–3 ł.

Na tej podstawie przyjęto w dalszych zestawieniach podział na:

- 1) szlachtę folwarczną posiadającą kmieci
- 2) szlachtę folwarczną nie posiadającą kmieci, a posiadającą areał ponad 3 łany
- 3) szlachtę zagrodową posiadającą areał od 0,5–3 ł.

Grupę pierwszą, tj. szlachty kmiecej folwarcznej, podzielono dodatkowo na szlachtę średnią, posiadającą do 10 ł. kmiecych (a więc z przypuszczalnymi folwarcznymi – ok. 15 ł.) oraz na szlachtę posiadającą areał kmiecy o wielkości ponad 101. W ten sposób dało się wyodrębnić grupę większych posiadaczy szlacheckich, których z dużymi zastrzeżeniami można by określić mianem „latyfundystów pruskich”. Kryterium 10 ł. kmiecych – sądząc z całości zebranego materiału – dość dobrze odzwierciedla średni i wyższy stan posiadania szlachty pruskiej.

Należy wyjaśnić, że całościowe opracowanie powyższej klasyfikacji natrafiało na wiele trudności, związanych z brakami bazy źródłowej, szczególnie dotkliwymi dla własności szlacheckiej niemal każdego z województw. Tak więc dla województwa malborskiego dokładne dane posiadano tylko dla ok. 70% osiedli szlacheckich, dla chełmińskiego – dla ok. 80%, dla pomorskiego najwięcej, bo aż dla 90%, przeciętnie więc braki wynosiły 15–20%. Z tych względów przy klasyfikacji szlachty (zob. tabele 31 i 32 oraz dalsze zestawienia) nie można było posługiwać się globalnymi liczbami głów szlachty i jej areału uprawnego (zawierających już globalne szacunki), lecz jedynie faktycznymi cyframi, wyciągniętymi z kartoteki poszczególnych właścicieli szlacheckich. Dlatego też w obecnych obliczeniach przedstawiamy cyfry nieco zaniżone w porównaniu z poprzednimi, podanymi przy omawianiu *Struktury społecznej ludności wiejskiej*.

Tabela 33. Struktura społeczna szlachty województwa chełmińskiego⁶⁸

Powiat	I		II		III		IV		Razem głów szlachty
	Szlachta posiadająca powyżej 10 ł. kmiecych		Szlachta posiadająca poniżej 10 ł. kmiecych		Szlachta posiadająca powyżej 3 ł. bezkniecych		Szlachta zagrodowa posiadająca 0,5–3 ł.		
	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	
chełmiński	35	1034	65	315	70	510	38	87	208
michałowski	13	372	32	126	42	257	64	146	151
Razem	48	1406	97	441	112	767	102	233	359 ⁶⁹
Średnio na 1 głowę		29,2		4,5		6,8		2,3	–

Tabela 34. Struktura społeczna szlachty województwa malborskiego

Jednostka administracyjna	I		II		III		IV		Razem głów szlachty
	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	
woj. bez teryt. m. Elbląga	14	593	7	52	13	163	–	–	34 ⁷⁰
Średnio na 1 głowę		42,3		7,4		12,5	–	–	–

⁶⁸ W tabeli dla tego województwa nie uwzględniono 95 głów szlachty-wasali z terytorium biskupstwa chełmińskiego (por. wyżej), gdyż faktycznie nie byli oni właścicielami uprawianych ziem. W klasyfikacji należałoby zaliczyć przeważnie do grupy III, tj. szlachty folwarcznej nieposiadającej kmieci (ponad 3 ł. folwarczne).

⁶⁹ W globalnych obliczeniach doszacowano 42 głowy szlachty, tj. ok. 12%.

⁷⁰ W globalnych obliczeniach doszacowano 6 głów szlachty, tj. ok. 18%.

Tabela 35. Struktura społeczna szlachty województwa pomorskiego

Powiat	I		II		III		IV		Razem głów szlachty
	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	
człuchowski	23	753	74	300	37	209	100	172	234
gdański	4	155	5	21	29	210	11	25	49
mirachowski	2	46	5	12	26	131	83	187	116
nowski	7	212	9	55	6	32	–	–	22
pucki	9	183	10	38	25	153	37	74	81
świecki	23	690	30	124	13	107	3	7	69
tczewski	33	724	35	162	57	390	29	73	154
tucholski	3	91	17	51	52	336	42	92	114
Razem	104	2854	185	763	245	1568	305	630	839 ⁷¹
Średnio na 1 głowę		27,4		4,1		6,4		2,1	–

Tabela 36. Struktura społeczna szlachty Prus Królewskich

Województwo	I		II		III		IV		Razem głów szlachty
	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	liczba głów	liczba ł.	
chełmińskie	48	1406	97	441	112	767	102	233	359
malborskie	14	593	7	52	13	163	–	–	34
pomorskie	104	2 854	185	763	245	1568	305	630	839
Razem	166	4 853	289	1 256	370	2498	407	863	1 232
Średnio na 1 głowę		29,2		4,3		6,8		2,1	

**Tabela 37. Struktura społeczna większej szlachty Prus Królewskich
(właściciele ponad 10 łanów kmiecych)**

Województwo	Właściciele posiadający							Razem
	10–15 ł.	15–20 ł.	20–30 ł.	30–40 ł.	40–50 ł.	50–60 ł.	ponad 60 ł.	
chełmińskie	15	8	13	3	1	1	7	48
malborskie	1	4	5	–	–	1	3	14
pomorskie	38	17	19	12	4	4	10	104
Razem	54	29	37	15	5	6	20	166
%	32,5	17,5	22,3	9,1	3,0	3,6	12,0	100

Spośród całości szlachty Prus Królewskich na plan pierwszy wysuwa się grupa szlachty średniej (kat. II i III), tj. posiadającej do 10 ł. kmiecych (średnio 4,3 ł. kmiecych, a z przypuszczalnymi folwarcznymi – ok. 6,5 ł.) albo folwarcznych wolno najemnych (średnio 6,8 ł.). Grupa szlachty posiadającej ponad 10 ł. kmiecych jest reprezentowana dość poważną liczbą 166 właścicieli (średnio ok. 29,2 ł. na 1 właściciela, a z przypuszczalnymi łanami folwarcznymi – ok. 42 ł.). Grupa szlachty

⁷¹ W globalnych obliczeniach doszacowano 61 głów szlachty, tj. ok. 7%.

zagrodowej posiada znaczną liczebność (407 właścicieli o średnim stanie posiadania ok. 2,1 ł.) i stanowi okragło 1/3 ogółu właścicieli szlacheckich, jednak jej stan posiadania przedstawia się – w porównaniu z pozostałymi grupami szlacheckimi – bardzo skromnie. Na stan ten wpływa znaczna liczba łańów kmiecych, będących w ręku szlachty folwarcznej oraz niezwykle wysoka liczba łańów folwarcznych szlachty bezkmiecej. Jak wolno przypuszczać, liczebność i stan posiadania tej ostatniej grupy będą najwyższe w porównaniu z resztą ziem Korony; wyciskają one specyficzne piętno na całości struktury szlachty pruskiej.

Występowanie poszczególnych grup szlacheckich jest zresztą terytorialnie dość zróżnicowane. Grupa I, tj. szlachty ponad 10-łańowej, występuje w zasadzie w każdym z województw, jednak najliczniej na terenie województwa malborskiego, które zresztą nie posiada w ogóle szlachty zagrodowej. W pozostałych województwach występuje ona w stopniu znacznie skromniejszym (w stosunku do liczby głów szlachty), gdyż przeważa tam wyraźnie grupa szlachty średniej, przy czym znacznie większy odsetek szlachty kmiecej obserwujemy na terenie województwa chełmińskiego. Natomiast na obszarze Pomorza wyraźnie przeważa szlachta folwarczna bezkmieca. Podobnie to ostatnie województwo dominuje pod względem liczebności drobnej szlachty zagrodowej, wyprzedzając tutaj znacznie województwo chełmińskie.

Powyższy obraz staje się bardziej plastyczny przy rozpatrywaniu tego zagadnienia w skali powiatowej, którą przyjęto jako podstawę przy sporządzaniu kartogramu. W graficznym przedstawieniu słupkami oznaczono liczbę głów 4 kategorii szlachty oraz łańów kmiecych, folwarcznych i zagrodowych, różnicując je kolorami albo szrafurą.

W województwie chełmińskim uderza w powiecie chełmińskim duży udział szlachty średniej i to zarówno kmiecej, jak i folwarcznej bezkmiecej, przy czym udział tej ostatniej kształtuje się bardzo wysoko. Udział większej szlachty kmiecej jest tutaj również bardzo duży. Mimo stosunkowo słabej liczebności skupia ona w swoim ręku większość arealu kmiecego. Szlachta zagrodowa jest bardzo liczna, natomiast stan jej posiadania proporcjonalnie kształtuje się bardzo nisko. Nieco odmiennie kształtują się stosunki w części wschodniej, tj. w powiecie michałowskim. Na czoło wysuwa się tutaj udział średniej szlachty folwarcznej bezkmiecej oraz szlachty zagrodowej. Szlachta kmieca jest reprezentowana przez grupę średnią o mniejszym stanie posiadania, chociaż wyróżnia się grupa szlachty większej.

Wśród grupy większej szlachty kmiecej w całym województwie przeważa stan posiadania ponad 10–30 ł. Na czoło wysuwa się zwłaszcza 7 właścicieli w zachodniej części województwa. Przede wszystkim wymienić należy Jerzego Rokusza (posiadacz 121,5 ł. kmiecych) i Achacego Konopackiego (76,5 ł. kmiecych), dalej Mateusza Orłowskiego (67 ł. kmiecych) oraz Tomasza Sokołowskiego (63 ł. kmiece), Elżanowskiego jun. (62 ł. kmiece), jak również Feliksa Mełdzyńskiego (52,5 ł. kmiecych). Właściciele ci posiadają swoje dobra głównie na zachód i północ od Chełmży (zwłaszcza Rokusz, Konopacki i Orłowski) oraz Radzyna. W powiecie michałowskim wyróżnia się własność Rafała Działyńskiego, starosty brodnickiego (71,5 ł. kmiecych) oraz Fabiana Bystrama, sędziego ziemskiego michałowskiego (63 ł. kmiece). Maksymalny stan posiadania tych właścicieli wynosi 5 całych wsi (o średniej wielkości 20 ł., a maksymalnej 43,5 ł.), jak w wypadku Rokusza, Sokołowskiego i Bystrama, chociaż przeważa własność 2–3 wsi oraz 2–4 udziały (najczęściej z innymi członkami rodzin)⁷².

Należy podkreślić, że niektórzy właściciele posiadają także dobra poza obrębem Prus Królewskich. Dotyczy to zwłaszcza rodziny Działyńskich, którzy mają kilka posiadłości w ziemi dobrzyńskiej czy w województwie plockim⁷³. Odnośnie do średniej szlachty województwa chełmińskiego należy zaznaczyć, że – ogólnie biorąc – przeważa typ własności częściowej – średnio 2 właścicieli w 1 wsi – oraz 1 wioskowej. Szlachta zagrodowa występuje najliczniej w części wschodniej powiatu michałowskiego. Maksymalnie liczy ona ok. 10 rodzin w jednej wsi, w zasadzie przeważają jednak osiedla o mniejszej liczbie rodzin.

W województwie malborskim na pierwszy plan wysuwa się grupa większej szlachty kmiecej przy słabej liczebności średniej szlachty kmiecej, a nieco liczniej – grupa szlachty folwarcznej bezkmiecej. Stan posiadania większej szlachty kmiecej jest tutaj najwyższy w porównaniu z pozostałymi województwami. Zasadniczo w grupie tej przeważa stan posiadania ponad 10–30 ł. kmiecych, jednak wyodrębnia się wyraźnie 4 właścicieli, posiadających od ponad 50 do 150 ł. kmiecych.

⁷² Uwzględniając całość stanu posiadania poszczególnych rodzin, uzyskujemy – z wyjątkiem Rokusza i Konopackiego – cyfry znacznie wyższe: Orłowscy – 97 ł. kmiecych, Sokołowscy – 78 ł., Elżanowscy – 95 ł. i Mełdzyńscy – 60,5 ł.

⁷³ Por. WP, s. 71.

Na pierwszym miejscu wymienić należy rodzinę Cemów, odgrywającą zresztą czołową rolę polityczną nie tylko w województwie, lecz w całych Prusach Królewskich⁷⁴, a posiadającą ok. 153,5 ł. kmiecych. Na drugim miejscu wskazać należy na Wacława Schacka von Wittenau, kanclerza książąt pruskich, właściciela ok. 96 ł. kmiecych (posiadacza znacznych dóbr na terenie Prus Książęcych) i Jerzego Sokołowskiego, posiadacza podobnej ilości łąnów⁷⁵. Na ostatnim miejscu wymienić trzeba braci Jerzego i Ludwika Bażyńskich (potomków pierwszego gubernatora Prus – Jana Bażyńskiego). Posiadają oni 2 wsie w regionie Tolkmicka z 57 ł. kmiecymi. Najrozleglejsze dobra Cemów obejmują co najmniej 8 wsi (plus 4 odrębne osiedla-folwarki), pozostałych przedstawicieli – 3–6 wsi kmiecych (plus 1–3 samodzielnych folwarków). Uwzględniając niewielki w ogóle stan posiadania szlachty malborskiej stwierdzamy na tym obszarze zjawisko poważnej koncentracji dóbr w ręku niewielkiej liczby właścicieli (na 74 osiedla – ok. 27, a więc 1/3 znajduje się w posiadaniu 4 rodzin).

W województwie pomorskim struktura szlachty przedstawia się dość różnorodnie w poszczególnych powiatach. Zjawiskiem najbardziej uderzającym jest duży odsetek szlachty zagrodowej, tj. kaszubskiej, co szczególnie wyraźne jest w zachodnich powiatach, zwłaszcza zaś w człuchowskim, mirachowskim i puckim, częściowo w tucholskim i tczewskim. Obserwujemy tutaj największe zagęszczenie szlachty kaszubskiej, przy czym liczba rodzin osiadłych w 1 wsi w powiecie człuchowskim dochodzi do 18. Powiaty te – obok gdańskiego – wykazują również znaczną liczbę szlachty folwarcznej bezkmiecej (szczególnie powiaty mirachowski, packi i tucholski) przy bardzo słabym udziale szlachty kmiecej zarówno średniej, jak i większej (głównie powiaty mirachowski i tucholski). W powiatach nadwiślańskich (świeckim, nowskim i tczewskim) oraz w powiecie człuchowskim przeważa, a w każdym razie liczna jest, szlachta kmieca, przy czym wszędzie zaznacza się przewaga szlachty średniej (do 10 ł. kmiecych). Większa szlachta występuje przede wszystkim w powiatach człuchowskim, nowskim, świeckim i tczewskim, znacznie słabiej w gdańskim i puckim. W porównaniu z poprzednimi województwo pomorskie cechuje więc najwyższy udział szlachty zagrodowej oraz wyraźna przewaga szlachty średniej, szczególnie bezkmiecej.

Wśród większej szlachty kmiecej przeważają właściciele, posiadający ponad 10–30 ł., chociaż na 74 rodziny aż 38 posiada tylko 10–15 ł. Grupa największych 14 posiadaczy występuje najliczniej w powiatach południowych, tj. człuchowskim i świeckim. Do największych 4 właścicieli szlacheckich w powiecie człuchowskim należy Barbara Wierzbęta (posiadaczka 99 ł. kmiecych), Adam Żaliński, sędzia ziemski tucholski posiadający również dobra w zachodniej części powiatu tucholskiego (77 ł. kmiecych), Jerzy Lewald (70 ł. kmiecych) i Michał Konarski, sędzia ziemski człuchowski (69 ł. kmiecych). W powiecie świeckim najwięksi posiadacze to Michał Żeliszawski – 93 ł. kmiece, Wacław Lubodzieski, sędzia ziemski świecki – 71 ł. kmiecych, Michał Wulkowski – 62 ł. kmiece i Jan Niemojewski – 60 ł. kmiecych⁷⁶. W sąsiednim powiecie nowskim na czoło wysuwa się Jan Oleski, posiadacz 100 ł. kmiecych. W rozległym powiecie tczewskim tylko 2 właściciele przekraczają liczbę 50 ł. kmiecych: Feliks Wojanowski-Dąbrowski – 76 ł. kmiecych⁷⁷ oraz Mikołaj Swarożyński – 56 ł. kmiecych. Natomiast w małym powiecie gdańskim spotykamy także 2 większych posiadaczy: Joannę Werden – 67 ł. kmiecych i Wilhelma Jackowskiego – 54 ł. kmiece⁷⁸. W powiatach mirachowskim i puckim stan posiadania większych właścicieli rzadko przekracza liczbę 30 ł. Jedyne wyjątki stanowi Andrzej Czarliński (51 ł. kmiecych), który zresztą ma częściowo posiadłości w powiecie gdańskim. Najpoważniejszy przedstawiciel szlachty w powiecie puckim, tj. Reinhold Krokowski nie posiada więcej niż 30 ł. kmiecych. Na ogół „latyfundiści pomorscy” posiadają w całości 3–4 wsie (maksymalnie 5) wielkości ok. 40 ł. oraz 2–3 udziały (maksymalnie 6), dochodzące niekiedy zresztą do 44 ł.

⁷⁴ Stan posiadania wyjątkowo podajemy łącznie dla całej rodziny wskutek szczególnej nieprzejrzystości rejestrów poborowych dotyczących właścicieli szlacheckich województwa malborskiego. Przynależność kilku osiedli do rodziny Cemów można było tylko ogólnie ustalić na podstawie danych F.W.F. Schmitta, *Geschichte des Stuhmer Kreises*, Toruń 1868, s. 234 n.

⁷⁵ Na teren województwa malborskiego przywędrował dopiero około 1578 r.; E. Wernicke, *Tiefenau*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, t. 65 (Beilage), 1927, s. 15.

⁷⁶ Stan posiadania wszystkich członków rodzin jest znacznie wyższy. Dla Żalińskich i Konarskich wynosi on po 125 ł. kmiecych, dla Lewaldów – 87 ł. Należy zaznaczyć, że znana rodzina Kostków posiada ogółem 80 ł. kmiecych, chociaż najwyższy stan posiadania poszczególnego członka rodziny nie przekracza 50 ł. kmiecych (Anna Kostkowa – 47,5 ł. kmiecych, Jan Kostka – 32,5 ł. kmiecych).

⁷⁷ Stan posiadania całej rodziny Wojanowskich-Dąbrowskich jest jednak niemal dwukrotnie większy, gdyż wynosi 131,5 ł. kmiecych.

⁷⁸ Dla całej rodziny Jackowskich stan posiadania wynosi 131 ł.

Rozmieszczenie ludności rzemieślniczej

Dwa ostatnie kartogramy ilustrują problemy dotyczące liczebności i rozmieszczenia rzemieślników wiejskich bądź najważniejszych obiektów przemysłowych.

Zagadnienie liczebności i specyfikacji rzemiosła wiejskiego zostało opracowane na podstawie całości zebranego materiału źródłowego. W materiale powyższym istnieje jednak poważna luka, jaką stanowi brak specyfikacji poszczególnych rzemieślników (z wyłączeniem kategorii karczmarzy, młynarzy i rudników). Podstawowe źródła, tj. rejestry poborowe podają przeważnie tylko ogólną liczbę rzemieślników danej wsi. Wyjątek stanowią rejestry poborowe województwa chełmińskiego, które w znacznym stopniu określają rodzaj zatrudnienia rzemieślników. Zebrany materiał źródłowy pozwolił więc przede wszystkim: 1) na ustalenie globalnej liczby rzemieślników wiejskich – z wyłączeniem terytorium miasta Chełmna, Elbląga i Gdańska – w obrębie poszczególnych parafii, 2) na ustalenie liczby obiektów rzemieślniczych (przemysłowych) i to zarówno wiejskich, jak i miejskich. Stwierdzić także należy, że zagadnienie liczebności i specyfikacji rzemiosła miejskiego z powodu poważnych luk w materiale źródłowym, dotyczącym miast województwa chełmińskiego i malborskiego, oraz braku wyczerpujących opracowań dotyczących liczebności rzemiosła wielkich miast pruskich, nie mogło być w ogóle przedstawione. Jedynie dla mniejszych miast województwa pomorskiego problem ten został przedstawiony w formie tabelarycznej.

Należy wyjaśnić, że do kategorii rzemieślników wiejskich zaliczano tylko takie osoby, dla których rzemiosło stanowiło główne zajęcie. Wiadomo z badań H. Samsonowicza, że w omawianym okresie na ziemiach Korony rzemiosło stanowiło często uboczne zajęcie dla kmieci oraz zagrodników⁷⁹. Materiał pruski potwierdza powyższe stwierdzenie, w szczególności dla zagrodników⁸⁰. Wychodząc z założenia, że zajęcia rzemieślnicze nie stanowiły jednak podstawy zatrudnienia dla tej kategorii ludności wiejskiej, nie zaliczano jej do grupy rzemieślniczej. Należy jednak w konsekwencji uświadomić sobie fakt, że uzyskane liczby rzemieślników wiejskich w żadnym razie nie podają nam maksymalnych cyfr ludzi, trudniących się rzemiosłem. Ukazują one tylko tę wyodrębnioną kategorię ludności, która głównie zajmowała się rzemiosłem.

Wyjaśnienia wymaga także kwestia karczmarzy wiejskich w Prusach. Zgodnie z przyjętą praktyką karczmarzy zaliczono do kategorii rzemieślników wiejskich, gdyż wiadomo, że do zajęć ich należał nie tylko wyszynk piwa, lecz także jego warzenie, a więc produkcja (niekiedy też produkcja gorzałki). Odnośnie do karczmarzy wiejskich w Prusach trzeba wyraźnie stwierdzić, że nie zawsze zajmowali się oni warzeniem piwa. W okresie krzyżackim uzyskiwali oni np. osobne zezwolenie na wyrób piwa, chociaż zasadniczo było ono im dostarczane przez piwowarów z małych miast – czołowych producentów piwa⁸¹. Stosunki te ulegają znacznym przemianom w XVI stuleciu, przede wszystkim skutkiem postępowania starostów czy administratorów dóbr kościelnych, którzy np. przełamują częściowo uprawnienia małych miast, podejmując produkcję piwa we własnych browarach⁸². Równolegle też następuje podjęcie produkcji piwa przez samych karczmarzy, szczególnie w okolicach oddalonych od ośrodków miejskich⁸³, a nawet przez poszczególnych kmieci (zwłaszcza sołtysów)⁸⁴.

⁷⁹ H. Samsonowicz, *Rzemiosło miejskie w Polsce XIV–XV w.*, Warszawa 1954, s. 8, 103.

⁸⁰ Por. ASK I 120, s. 7 – Jasna (Lichtfelde), woj. malborskie: „ab 13 hortulanis haereditariis qui proprios habent hortos, quorum 6 sunt artifices”. Źródło podaje dalej istnienie 2 rzemieślników, od których pobiera się tę samą opłatę, co od zagrodników; P. Prusy Królewskie, s. 28: Tuszewo (Tryszewo) „2 ogrodnicy bez robót – 12 gr, od nich od rzemiosła po 2 gr”; por. też opinię W. Jakóbczyka, *Uwarstwienie ludności wiejskiej*, s. 176.

⁸¹ H. Steffen, *Das ländliche Krugwesen im Deutschordensstaate*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 56, 1916, s. 226.

⁸² Por. F. Mager, *Geschichte der Landeskultur Westpreussens und des Netzebezirks bis zum Ausgang der polnischen Zeit*, Berlin 1936, s. 147–148. 2 browary (Komorsk i Subkowy) biskupstwa włocławskiego (Inw. 1582, s. 282, 321) dostarczają piwo do okolicznych karczem w dobrach biskupich. Por. też H. Samsonowicz, *Rzemiosło miejskie*, s. 155 – przykład browaru klasztornego w Kartuzach. Nie brak jednocześnie dowodów na dostarczanie piwa miejskiego np. do karczem biskupstwa włocławskiego w Wysinie, powiat tczewski, ze Skarszew (Inw. 1582, s. 296) lub w Chwaszczynie, powiat gdański, z Gdańska (tamże, s. 298).

⁸³ P. Prusy Królewskie, s. 18 „także i arbire w niektórych wsiach u piwowarów zatrzymano” (woj. chełmińskie); s. 295–296: karczmarze warzący piwo w Radomnie i Wąpiersku w starostwach bratiańskim i brodnickim, s. 14 – w Radowiskach, starostwo golubskie; podobnie we wsiach biskupstwa chełmińskiego w ziemi lubawskiej – s. 290–291, por. też s. 178–179 – dane dla wsi starostwa osieckiego (woj. pomorskie) „czopowe de ptisana”.

⁸⁴ P. Prusy Królewskie, s. 13, 15 – warzenie piwa przez sołtysów w Kurkocinie, Łobdowie i Pluskowęsach w powiecie chełmińskim; por. I. Baranowski, *Przemysł polski w XVI w.*, Warszawa 1919, s. 143 – analogiczne przykłady z terenu Mazowsza.

Z powyższych względów karczmarzy pruskich zaliczono w całości do grupy rzemieślniczej, zdając sobie w pełni sprawę z ich specyficznego położenia. Nie posiadano zresztą możliwości, aby wyodrębnić grupę rzeczywistych karczmarzy-piwowarów od grupy karczmarzy nieprodukujących, a jedynie szynkujących.

Należy także podkreślić, że ustalone liczby nie rozróżniają kategorii rzemieślników folwarcznych lub rzemieślników gmińskich⁸⁵, gdyż nie pozwalał na to materiał źródłowy. Można tylko stwierdzić, że udział rzemieślników folwarcznych (zamkowych), spotykanych głównie w dobrach królewskich i kościelnych, był niewielki i znakomita większość cyfr dotyczy głównie rzemieślników gmińskich (gromadzkich).

Mając na uwadze powyższe zastrzeżenia wpływające z niedostatków bazy źródłowej oraz specyficznego układu stosunków w Prusach Królewskich, przedstawiamy niżej dane, na których podstawie został wykonany kartogram 9.

Na wstępie przypomnieć należy, że globalne cyfry ludności rzemieślniczej wiejskiej dla Prus Królewskich i jej odsetek w skali województwa (bez terytoriów w. miast) przedstawiają się następująco:

Tabela 38. Ludność rzemieślnicza wiejska Prus Królewskich

Województwo	Ludność wiejska	Ludność rzemieślnicza wiejska	Odsetek ludności rzemieślniczej wiejskiej
chełmińskie	64 450	4687	7,3%
malborskie	23 812	1954	8,2%
pomorskie	77 247	6936	9,0%
Razem	165 509	13 577	8,2%

Najwyższy odsetek ludności rzemieślniczej wykazuje więc województwo pomorskie, a obok niego malborskie (choć nie jest w nich uwzględniona ludność z terytorium Elbląga i Gdańska).

Dla pełniejszego przedstawienia gęstości osiedlenia ludności rzemieślniczej w skali parafialnej przyjęto następujący podział:

- 1) parafie, w których odsetek wynosił 0%
- 2) parafie, w których odsetek wynosił 0,1–3%
- 3) parafie, w których odsetek wynosił 3–6%
- 4) parafie, w których odsetek wynosił 6–10%
- 5) parafie, w których odsetek wynosił ponad 10%

Kategoria 1 i 2 obejmuje więc parafie o najsłabszym zagęszczeniu ludności rzemieślniczej, a kategoria 3 – o średnim. Kategoria 4 i 5 zawiera parafie o największym zagęszczeniu.

Tabela 39. Ludność rzemieślnicza Prus Królewskich (w skali parafialnej)

Województwo	Odsetek ludności rzemieślniczej						Razem parafii lub jedn. równorzędnych
	0%	0,1–3%	3–6%	6–10%	powyżej 10%	nieznany	
chełmińskie	–	13	37	45	21	5	121
%	–	10,7	30,6	37,2	17,4	4,1	100
malborskie	–	5	8	22	11	1	47
%	–	10,6	17,0	46,8	23,4	2,2	100
pomorskie	13	7	33	67	65	3	188
%	6,9	3,7	17,6	35,6	34,6	1,6	100
Razem	13	25	78	134	97	9	356
%	3,7	7,0	21,9	37,6	27,3	2,5	100

⁸⁵ Por. H. Samsonowicz, *Rzemiosło miejskie*, s. 106 n.

W całości Prus Królewskich przeważają więc parafie o średnim i wyższym odsetku (3–6% i 6–10%). Przeważają one na obszarze każdego z województw. Parafie o odsetku zerowym występują tylko na obszarze województwa pomorskiego, które natomiast dla kontrastu wykazuje wysoką liczbę parafii o wyższym albo najwyższym odsetku.

Na obszarze województwa chełmińskiego największe skupienie ludności rzemieślniczej obserwujemy w zachodniej części powiatu chełmińskiego oraz na terytorium biskupstwa chełmińskiego w ziemi lubawskiej. Znaczne skupiska rzemieślników występują również w rejonie Golubia nad Drwęcą oraz przy północnej granicy województwa nad Ossą. Przyczyną tego jest przede wszystkim duża liczba młynów znajdujących się nad dopływami Drwęcy i Ossy. Maksymalne zagęszczenie dochodzi do 29,4% (parafia Ciechocin). Najślabzy odsetek wykazują obszary wokół miast: Kowalewa, Torunia, Łasina, Brodnicy, Kurzętnika i Lidzbarka Welskiego. Potwierdzałoby to wniosek, że istnienie ośrodka miejskiego wpływa na zmniejszenie się liczebności rzemieślników w najbliższej okolicy. Stwierdzeniu temu pozornie przeczyłyby wysokie odsetki parafii położonych wokół Lubawy i Grudziądza, ale nie wolno zapominać, że na kształtowanie ich wywiera wpływ istnienie zwłaszcza obiektów młyńskich pod zamkami królewskimi czy biskupimi.

W województwie malborskim najwyższe zagęszczenie ludności rzemieślniczej wykazuje obszar Żuław (z wyjątkiem parafii Nowy Staw) oraz region Sztumu. Niewątpliwie na stan ten wpływa poważna liczba karczmarzy, dochodząca do 3 we wsiach żuławskich obok rzemieślników innych kategorii. Najwięcej rzemieślników występuje w parafii Malbork (21,4%), w której istnieje kilka młynów zamkowych oraz 13 karczem na tamtejszym Przedzamczu.

W województwie pomorskim tereny najliczniejszego występowania ludności rzemieślniczej to południowa strefa powiatów człuchowskiego i tucholskiego oraz nadwiślańska część powiatów: świeckiego, nowskiego, tczewskiego, a także powiat gdański. Poważny odsetek wykazuje również powiat mirachowski i zachodnia część powiatu puckiego. Maksymalny odsetek dochodzi tutaj do wysokiej cyfry 41% (parafia Pelplin) czy 40,2% (parafia Chylonia). Na ten wysoki procent parafii o poważnym odsetku rzemieślników oddziałuje przede wszystkim – jak zobaczymy – bardzo wysoka na tych terenach liczba młynarzy i karczmarzy. Należy także podkreślić fakt liczniejszego występowania rudników na terenie województwa. Licznych karczmarzy i rzemieślników obserwujemy również w parafiach przyzamkowych (zwłaszcza Gniew) oraz przyklasztownych (szczególnie Pelplin, Żukowo).

Dodatkowo liczebność rzemieślników wiejskich w stosunku do ogólnej powierzchni powiatów wykazuje diagram na kartogramie 9. W zasadzie potwierdza on wyniki uzyskane w skali parafialnej, wskazując na powiaty województwa chełmińskiego i województwo malborskie jako najgęstsze skupiska rzemieślnicze. W województwie pomorskim zagęszczenie to jest największe w powiatach tczewskim, świeckim i tucholskim.

Ogólne cyfry ludności rzemieślniczej możemy częściowo objaśnić przez podanie jej – niestety tylko częściowej – specyfikacji. Ze względów praktycznych operować będziemy tylko cyframi dotyczącymi głów pracujących. Rzemieślników podzielić możemy na następujące kategorie:

Tabela 40. Specyfikacja rzemieślników wiejskich Prus Królewskich

Województwo	I		II		III		IV		V					VI		
	karczmarze	browarnicy	młynarze i folusznicy	węglarze	smolarze	kowale	stelmachowie	kołodzieje	bednarze	cieśle	tracze	stolarze	dekarze	szewcy	rymarze	kuśnierze
chełmińskie	352	11	152	–	–	81	2	17	8	12	1	1	1	16	1	7
malborskie	157	3	31	–	2	34	2	–	2	8	–	–	–	3	–	–
pomorskie	576	16	213	21	–	33	2	4	–	3	–	–	–	2	–	–
Razem	1085	30 ⁸⁶	396	21	2	148	6	21	10	23	1	1	1	21	1	7

⁸⁶ Liczba ta obejmuje zarówno browarników, jak słodowników, gdyż obie kategorie są określane wspólnie, ponieważ mianem słodownika (mielcarza) określa się niekiedy browarnika; por. tamże, s. 153.

c.d. tabeli 40

Województwo	VII			VIII				IX		X		XI	XII	Razem
	garncarze	zduni	ceglarze	rudnicy	hutnicy szkła	wapiennicy	górnicy	krawcy	plóciennicy	rzeźnicy	piekarze	groblarze	niespecyfikowani	
chełmińskie	4	2	5	1	–	–	–	37	7	2	–	9	168	897
malborskie	–	–	1	–	1	–	–	34	7	–	1	–	97	383
pomorskie	–	–	2	26	1	1	8	9	1	–	5	–	384	1307
Razem	4	2	8	27	2	1	8	80	15	2	6	9	649	2587

- I. Zawody związane z wyrobem piwa
- II. Zawody związane z młynarstwem i folusznictwem
- III. Zawody związane z przemysłem leśnym
- IV. Zawody związane z obróbką żelaza
- V. Zawody związane z obróbką drzewa
- VI. Zawody związane z obróbką skór
- VII. Zawody związane z obróbką gliny
- VIII. Hutnicy, rudnicy i górnicy
- IX. Zawody związane z wyrobem odzieży
- X. Zawody związane z wyrobem artykułów spożywczych
- XI. Różni
- XII. Rzemieślnicy niespecyfikowani

Powyższe wyniki, nawet przy ich niepełności, wskazują jednak na zasadnicze proporcje w składzie rzemieślników. Na pierwsze miejsce wysuwają się bezapelacyjnie karczmarze, a więc – ogólnie biorąc – piwowarzy, a za nimi młynarze. Są to więc podstawowe zajęcia rzemieślnicze. Następnie wysuwają się zawody związane z obróbką żelaza, a więc przede wszystkim kowale, oraz wyrobem odzieży (głównie krawcy, a także plóciennicy). Z pozostałych zawodów wymienić należy zawody związane z obróbką drzewa (cieśle, kołodzieje) i skóry (szewcy). Inne kategorie zdają się występować w minimalnym stopniu, zwłaszcza zaś zawody związane z wyrobem artykułów spożywczych i obróbką gliny oraz z przemysłem leśnym (węglarze, rudnicy).

W każdym razie zróżnicowanie zawodowe rzemieślników wiejskich w Prusach Królewskich jest poważne, co świadczy o jego znacznym rozwoju. Potwierdza to także fakt zróżnicowania opłat uiszczanych przez poszczególnych rzemieślników, którzy opłacają kwoty podatkowe w wysokości od 2 do 4, 6, 8 i 12 gr⁸⁷. Podobnie istnienie czeladników rzemieślniczych (*socii opificum*)⁸⁸ świadczy tak o znacznym rozwoju rzemiosła wiejskiego, które swoją organizacją zdaje się tutaj nawiązywać do organizacji rzemiosła miejskiego, jak zapewne również o wyższej jakości produkcji⁸⁹.

Istnienie cechowej organizacji rzemieślniczej wiejskiej jest poświadczane np. dla wsi Drzycim w województwie pomorskim (powiat świecki) i Czarze w województwie chełmińskim (powiat chełmiński), jednak dopiero dla początków XVIII w., a więc dla odmiennego okresu gospodarczego⁹⁰.

Należy także zwrócić uwagę na poważne skupianie się rzemieślników w niektórych osiedlach, zwłaszcza województwa pomorskiego, oddalonych od ośrodków miejskich, przede wszystkim należy tu

⁸⁷ Tamże, s. 102, który jednak mylnie odnosi to zjawisko tylko do województwa pomorskiego.

⁸⁸ Por. P. Prusy Królewskie, s. 178.

⁸⁹ Por. H. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie*, s. 100, który analizuje także kwestię występowania samych czeladników w kilku miejscowościach województwa pomorskiego (Laskowice, Przysiersk); P. Prusy Królewskie, s. 180, 189. Wymienianie w rejestrze poborowym osobno kowala obok innych rzemieślników, co niepokoiło H. Samsonowicza, *Rzemiosło wiejskie*, s. 101, jest całkowicie jasne, gdyż kowal posiadał często kawał ziemi (ogrodu) i w konsekwencji uiszczał większą opłatę (np. 8 gr) niż pozostali rzemieślnicy, którzy opłacali stawkę najniższą (tj. 2 gr), por. Subkowy – 4 rzemieślników opłaca po 2 gr, a kowal – 8 gr; P. Prusy Królewskie, s. 111.

⁹⁰ A. Mańkowski, *Cechy rzemieślnicze we wsi Czarzu w XVIII w.*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 10, 1935, s. 297 n.

wymienić Skórcz należący do starostwa osieckiego w powiecie nowskim skupiający 12 rzemieślników z 2 czeladnikami⁹¹. Osiedle to – jak wolno przypuszczać – pełni pod tym względem funkcję ośrodka miejskiego dla okolicy. Pod względem liczebności rzemieślników na pierwszy plan wysuwają się jednak niektóre wsie należące do instytucji kościelnych, w szczególności do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w powiecie świeckim. Liczba rzemieślników arcybiskupiej wsi Gruczno wynosi 22 (plus 3 czeladników), w Kozielcu – 19 (plus 6 czeladników)⁹². Szczególne zagęszczenie rzemieślników obserwujemy w 2 wsiach należących do klasztoru oliwskiego, a mianowicie w Strzyży (17 rzemieślników i 15 czeladników) oraz Przymorzu (10 rzemieślników i 8 czeladników)⁹³. Zagęszczenie to spowodowane jest lokalizacją kilku kuźnic (hamierni) w obu osiedlach, o czym niżej. W każdym razie istnienie poważnej liczby rzemieślników obserwujemy głównie w województwie pomorskim w osiedlach, położonych w pasie nadwiślańskim, przy czym – co należy podkreślić – osiedla te nie zawsze są bardzo odległe od najbliższych miast (np. Gruczno w pobliżu Świecia). W pozostałych województwach maksymalne liczby rzemieślników w poszczególnych osiedlach są znacznie niższe i nie przekraczają liczby 10; brak także danych o istnieniu na tych terenach w tym okresie czeladników wiejskich. Wskazywałoby to na najsilniejszy rozwój rzemiosła wiejskiego w niektórych regionach województwa pomorskiego, jako uzupełniającego rzadką sieć osiedli miejskich.

Marginesowo należy zaznaczyć, że z zagadnieniem tym częściowo wiąże się także kwestia występowania na terenie województwa pomorskiego grupy sprzedawców wędrownych, posiadających własne kramy (tzw. z niemiecka *hakbudy*), a zajmujących się sprzedażą żywności (*qui cibarias vendit*) czy towarów mieszanych (*tectum variarum mercium*). Sprzedawcy ci w ogólnej liczbie 18 występują przede wszystkim w większych wsiach królewskich i kościelnych, niekiedy będących także skupiskami rzemieślniczymi, jak Skórcz i Gruczno, przede wszystkim jednak w pasie nadwiślańskim w powiecie tczewskim (10) i gdańskim (4)⁹⁴.

Na podstawie zebranego materiału źródłowego można przedstawić kilka danych, dotyczących charakterystyki 2 podstawowych gałęzi rzemiosł, tj. karczmarzy i młynarzy.

Specyficzny charakter karczmarstwa w Prusach został już naszkicowany wyżej. Karczmarz pruski będzie więc w wielu wypadkach piwowarem, a przede wszystkim szynkarzem piwa i sprzedawcą różnorodnych artykułów. Niekiedy posiada on także kawał ziemi (do 2 ł.), co jest jednak zjawiskiem rzadszym⁹⁵. Niektórzy karczmarze zajmują się także ubocznie rzemiosłem, np. kowalstwem⁹⁶. Najbardziej interesującym zagadnieniem będzie sytuacja prawna karczmarzy pruskich. Chodzi mianowicie o stwierdzenie, czy posiadali oni karczmy dziedziczne albo wieczyste (tj. czy mieli odpowiednie przywileje i ustalony czynsz roczny), czy też dzierżawili karczmy tylko na roczny termin (tzw. doroczne)⁹⁷. To ostatnie było, rzecz zrozumiała, znacznie korzystniejsze dla właściciela feudalnego. Uchwycenie cyfrowe tego rozróżnienia rzucić może snop światła na ówczesny stosunek właścicieli wsi do karczmarzy oraz stopień ich uzależnienia od pana. Konieczne jest przy tym zresztą rozróżnienie sytuacji w poszczególnych kategoriach własności ziemskiej, co przedstawiamy poniżej. Karczmy ustalone dla terytorium chełmińskiego, elbląskiego i gdańskiego zostały podane osobno wobec braku danych o sytuacji prawnej ich użytkowników.

Mimo pewnych luk, szczególnie dotkliwych dla województwa malborskiego, zestawienie to nasuwa dwa dość oczywiste wnioski: że w województwie chełmińskim, a być może i w malborskim, zaznacza się wyraźna przewaga karczem dorocznych, natomiast w województwie pomorskim – karczem dziedzicznych. Jednakże te ostatnie przeważają na Pomorzu tylko przy własności królewskiej i kościelnej; natomiast przy własności szlacheckiej wyraźnie górują karczmy doroczne. Dość wysoka liczba karczem

⁹¹ P. Prusy Królewskie, s. 178.

⁹² Tamże, s. 193, 195.

⁹³ Tamże, s. 255–256.

⁹⁴ Powiat tczewski: Bobowo, Dalwin, Lignowy, Rakowiec, Rudno, Walichnowy – własność królewska; Miłobądz, Rado-stowo, Skowarcz, Subkowy – własność kościelna; powiat gdański: Hoppenbruch – własność kościelna, Kolibki – własność szlachecka; powiat tucholski – tylko Wieszczyce, własność szlachecka.

⁹⁵ Por. obliczenia karczmarzy z rolą i bez roli w dobrach królewskich w XVI w.; W. Jakóbczyk, *Uwarstwienie ludności wiejskiej*, s. 47.

⁹⁶ P. Prusy Królewskie, s. 8 (Dąbrówka Król., woj. chełmińskie), 82 (Czerwony Dwór, woj. malborskie). W jednym wypadku karczmarz jest także przewoźnikiem; ASK XLVI 28, s. 438 (Gorzędziej, woj. pomorskie).

⁹⁷ J. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych*, t. 1, Kraków 1938, s. 202.

Tabela 41. Charakter prawny karczem Prus Królewskich

Własność	Karczmy						Razem karczem	
	doroczne		dziedziczne		o nieokreślonym charakterze			
królewska: woj. chełm.	68		60		–		128	
woj. malb.	34		1		116		151	
woj. pom.	38	140	216	277	26	142	280	559
szlachecka: woj. chełm.	108		9		3		120	
woj. malb.	4		–		2		6	
woj. pom.	120	232	50	59	2	7	172	298
kościelna: woj. chełm.	29		21		24		74	
woj. malb.	–		–		–		–	
woj. pom.	21	50	67	88	27	51	115	189
miejska – król.: woj. chełm.	4		4		21		29	
woj. malb.	–		–		–		–	
woj. pom.	7	11	1	5	1	22	9	38
nieokreślona: woj. chełm.	–	–	1	1	–	–	1	1
Razem	433		430		222		1085	
Liczba karczem ustalonych dla terytorium m. Chełmna, Elbląga i Gdańska								105
Razem karczem								1190

dziedzicznych występuje także przy własności królewskiej i kościelnej w województwie chełmińskim, a w stopniu znikomym – przy własności szlacheckiej. Sądzymy, że powyższe wyniki pozwalają na wysunięcie stwierdzenia o polityce dworu szlacheckiego w Prusach wobec karczmarzy, polityce zmierzającej do uzyskania większej korzyści przy ustalaniu czynszu tylko na okres 1 roku, wobec bardziej powolnego w tym względzie postępowania starostów królewskich i zarządców dóbr kościelnych.

Ostatni problem, który wymaga krótkiego omówienia, to zagadnienie gorzelnictwa karczmarzy i gorzelnictwa w całych Prusach. Materiał źródłowy dla tego zagadnienia daje informacje stosunkowo fragmentaryczne i niejasne. W znacznym stopniu jest to usprawiedliwione faktem słabego w tym okresie rozwoju gorzelnictwa wiejskiego (w przeciwieństwie do miast)⁹⁸. W świetle posiadanych materiałów źródłowych wydaje się rzeczą konieczną stwierdzenie, że gorzelnictwo nie stanowi powszechnego zajęcia karczmarzy pruskich. Owszem – posiadamy informacje, iż niektórzy z nich zajmują się paleniem i wyszynkiem gorzałki⁹⁹. Są to jednak wiadomości raczej sporadyczne. Dane rejestrów poborowych najczęściej podają opłatę „za wyszynk gorzałki 6 gr” lub „od palenia gorzałki – 12 gr”, nie precyzując ściśle, czy zajęcia te należały do karczmarzy. Nie można przy tym hipotetycznie przypisywać im wykonywania z reguły tej czynności, gdyż w wielu wypadkach posiadamy dodatkowe informacje, że wyszynkiem gorzałki zajmują się np. niewiasty-szynkarki wódki, przypuszczalnie też w znacznej mierze zagrodnicy, komornice czy rzemieślnicy¹⁰⁰. Z tych względów byłoby rzeczą ryzykowną rozróż-

⁹⁸ Tamże, s. 147; H. Samsonowicz, *Rzemiosło miejskie*, s. 159.

⁹⁹ Np. Melno i Okonin, powiat chełmiński; P. Prusy Królewskie, s. 27, 36.

¹⁰⁰ Por. tamże, s. 8 – szewc szynkuje gorzałkę (Rogoźno), s. 42 – komornica-szynkarka (Kamionki), s. 53, 60 i 64 – wyszynk gorzałki we wsiach bez karczmarzy (Chełmonie, Sumowo, Tylice).

nianie karczem piwnych i gorzałczanych, gdyż – poza bardzo nielicznymi wyjątkami – nie ma żadnej pewności, czy wyszynk gorzałki w danej wsi istotnie odbywał się w karczmie, jeśli źródło tego wyraźnie nie stwierdza. Zresztą nawet ryzykując powyższe uogólnienie, można by stwierdzić, że np. w województwie chełmińskim na 352 karczmy tylko ok. 45 (a więc zaledwie 18%) można by uznać za „karczmy gorzałczane”, tj. w takich wsiach, w których podano obok istnienia karczmy także opłatę 6 gr za wyszynk gorzałki bez wykazania osobnych szynkarzy. Dlatego też ograniczyć się wypada do stwierdzenia częstotliwości faktów, świadczących o występowaniu opłat za wyszynk gorzałki, liczby osobnych szynkarek gorzałki, a dalej liczby wsi, w których występują kotły gorzałczane. Dla poszczególnych województw wyniki będą następujące (w nawiasach w rubryce pierwszej podano liczby karczem całego województwa bez terytoriów Chełmna, Elbląga i Gdańska).

Tabela 42. Gorzelnictwo Prus Królewskich

Województwo	Liczba wsi podanych z wyszynkiem gorzałki	Liczba wykazanych osobnych szynkarzy gorzałki (szynkarek)	Liczba wsi, dla których podano palenie gorzałki	Liczba kotłów gorzałczanych
chełmińskie	45 (352)	8	14	15
malborskie	– (157)	–	5	6
pomorskie	30 (576)	29 ¹⁰¹	16	19
Razem	75 (1085)	37	35	40

Jest rzeczą oczywistą, że cyfry te ilustrują skromne rozmiary produkcji gorzałki we wsiach pruskich. Stosunkowo największa (proporcjonalnie do jego wielkości) jest ona w województwie chełmińskim, a następnie w pomorskim. Najslabiej jest rozwinięta w województwie malborskim. Gorzelnictwo nie stanowiło jeszcze przedmiotu zainteresowania i ekspansji dworu¹⁰², nawet szlacheckiego. Fakt ten potwierdza najsłabsza liczebność szynkarzy i kotłów gorzałczanych w dobrach szlacheckich (np. w województwie pomorskim – 4 szynkarzy i 2 kotły). W każdym z województw gorzelnictwo jest najliczniej reprezentowane we wsiach kmiecych własności królewskiej i kościelnej, stanowiąc – jak się wydaje – tylko uboczne zajęcie ludności wiejskiej.

Druga ważna gałąź rzemiosła wiejskiego – młynarstwo – odgrywa w Prusach bardzo dużą rolę, co podkreślał już J. Rutkowski¹⁰³. Młyny pruskie były w znakomitej większości młynami wodnymi, wykorzystującymi obfitą energię wód pomorskich. Podobnie jak na innych ziemiach Korony były one wykorzystywane dla kilku czynności¹⁰⁴. Obok kół mącznych były wyposażone np. w koła do tarcia słodu¹⁰⁵ i stępy folusznicze (sukiennicze i garbarskie)¹⁰⁶. Najczęściej jednak w połączeniu z młynami występują tartaki, obsługiwane przez samych młynarzy. Liczba kół młyńskich w 1 młynie średnio wynosiła 1–2, chociaż niekiedy dochodziła do 5–7 kół¹⁰⁷. Nie wchodząc obecnie bliżej w powyższe zagadnienie, pragniemy nieco zanalizować sytuację prawną młynarzy pruskich w XVI w. Chodzi w szczególności o uchwycenie cyfrowego stosunku młynów dziedzicznych (tj. nadanych młynarzom na korzystnym dla nich prawie dziedzicznym) oraz młynów dorocznych (albo doraźnych)¹⁰⁸, oddawanych młynarzom w dzierżawę najczęściej na okres tylko 1 roku, a więc na warunkach znacznie korzystniejszych dla właściciela feudalnego.

¹⁰¹ W kilku wypadkach w jednej wsi występuje po 2 szynkarzy. Faktycznie podani są w 26 wsiach.

¹⁰² Por. J. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów*, t. 1, s. 204 – w odniesieniu do królewskich w XVI w.

¹⁰³ Tamże, s. 274.

¹⁰⁴ H. Samsonowicz, *Rzemiosło miejskie*, s. 47–49.

¹⁰⁵ Np. Dębica, powiat człuchowski, Przechowo, powiat świecki; ASK XLVI 28, s. 187, 580.

¹⁰⁶ Np. Grzmiąca, powiat brodnicki; H. Plehn, *Ortsgeschichte des Kreises Strasburg in Westpreussen*, Królewiec 1900, s. 38. Gniew, powiat tczewski i Przechowo, powiat świecki; ASK XLVI 28, s. 466, 580.

¹⁰⁷ Młyny o maksymalnej liczbie kół występują w obiektach należących do własności królewskiej, jak np. w powiecie chełmińskim: Młyn Nadolny, starostwo grudziądzkie – 5 kół, Słup, starostwo rogozińskie – 5 kół; województwo malborskie: Dzierżoń-Zamek – 5 kół, Malbork-Zamek – 2 młyny 4-kołowe, Młyn Piekarski – 4 koła; Przechowo, powiat i starostwo świeckie – 7 kół, Gniew-Zamek, powiat tczewski – 6 kół, Starogard-Folwark – 6 kół, Tczew-Dwór – 6 kół. W dobrach kościelnych największą ilość wykazuje młyn klasztoru w Pelplinie (4 koła).

¹⁰⁸ Por. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów*, t. 1, s. 165–166.

Tabela 43. Charakter prawny młynów Prus Królewskich

Własność	Młyny wodne i wiatraki						Razem	
	doroczne		dziedziczne		nieokreślone			
królewska:								
woj. chełmińskie	22		23		2		47	
woj. malborskie	6		9		7		22	
woj. pomorskie	14	42	63	95	15	24	92	161
szlachecka:								
woj. chełmińskie	20		23		8		51	
woj. malborskie	4		4		1		9	
woj. pomorskie	28	52	38	65	5	14	71	131
kościelna:								
woj. chełmińskie	4		23		14		41	
woj. malborskie	–		–		–		–	
woj. pomorskie	8	12	21	44	5	19	34	75
miejska – król.								
woj. chełmińskie	2		3		6		11	
woj. malborskie	–		–		–		–	
woj. pomorskie	–	2	6	9	–	6	6	17
Razem	108		213		63		384 ¹⁰⁹	

Zestawienia powyższe pozwalają nam stwierdzić, że w Prusach Królewskich wszędzie przeważają jeszcze młyny dziedziczne. Najjaskrawiej zaznacza się to w województwie pomorskim, podczas gdy w pozostałych utrzymuje się na ogół równowaga między obu kategoriami młynów przy nieznacznej przewadze młyna dziedzicznego. Nawet przy własności szlacheckiej zaznacza się wyraźnie istnienie poważnej grupy młynarzy dziedzicznych, co świadczyłoby o łagodniejszej polityce dworu wobec młynarzy niż wobec karczmarzy. Być może, że oddziaływała tu konieczność dokonywania inwestycji w przedsiębiorstwach młynskich, zmuszająca właścicieli do przyznawania dogodniejszych warunków dzierżawy.

Osobnego wyjaśnienia wymaga kwestia rzemiosła leśnego. Przy klasyfikacji rzemieślników ustalono tylko liczbę 2 smolarzy (w województwie malborskim) oraz 21 węglarzy (w województwie pomorskim). Ci ostatni są wymienieni tylko dla parafii Chylonia, Kielno, Kack W. i Przyjaźń, a więc na pograniczu powiatów gdańskiego i puckiego, na terenach Puszczy Darzłubskiej. Biorąc pod uwagę obfite zalesienie południowej i środkowej strefy Pomorza, a zwłaszcza istnienie Borów Tucholskich, brak danych o smolarzach i węglarzach na tych obszarach budzi zrozumiałe zdziwienie. Wyjaśnienie dają nam dane źródłowe dotyczące starostwa tucholskiego, które stwierdzają, że chłopci tamtejsi ubocznie zajmują się także wyrabianiem smoły, uiszczając za to dodatkową zapłatę; podobna sytuacja panuje w starostwie borzechowskim¹¹⁰. Niewątpliwie więc wytwarzanie popiołu i smoły należało do ubocznych zajęć ludności wiejskiej na terenach lesistych i z tego powodu nie znalazło swego odzwierciedlenia w rejestrach poborowych. Jest to zresztą zjawisko występujące i na innych ziemiach Korony¹¹¹. Pojawienie się większej grupy zawodowych węglarzy w powiecie gdańskim i puckim tłumaczyć można dużym zapotrzebowaniem pobliskiego wielkiego ośrodka handlowo-rzemieślniczego, tj. Gdańska.

¹⁰⁹ Cyfry te nie obejmują obiektów na terytorium Chełmna, Elbląga i Gdańska oraz obiektów miejskich Prus Królewskich. Dokładna liczba obiektów młynskich w całych Prusach zostanie przedstawiona dalej.

¹¹⁰ Por. J. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów*, t. 1, s. 212. W Lubichowie, starostwo borzechowskie, powiat tczewski 7 chłopów jest też Smolnikami, w Borzechowie – 7, w Zblewie – 5; por. ASK XLVI 29, s. 248–250.

¹¹¹ Por. H. Samsonowicz, *Rzemiosło miejskie*, s. 171.

Pragniemy również wspomnieć o grupie ludności zajmującej się hodowlą, do której zaliczyliśmy bartników, a także rybaków. Grupa ta – wyodrębniona od ludności rzemieślniczej – nie została graficznie przedstawiona ze względu na małą liczebność. Dla orientacji podajemy dane dla każdego z województw według liczby rodzin (bez terytorium Chełmna, Elbląga i Gdańska):

Tabela 44. Bartnicy i rybacy Prus Królewskich

Własność	Woj. chełmińskie		Woj. malborskie		Woj. pomorskie		Razem	
	bartnicy	rybacy	bartnicy	rybacy	bartnicy	rybacy	bartnicy	rybacy
królewska	17	22	2	43	275 ¹¹²	90	294	155 ¹¹³
szlachecka	6	17	–	4	–	25	6	46
kościelna	6	23	–	–	1	49	7	72
miejska – król.	–	4	–	–	–	2	–	6
Razem	29	66	2	47	276	166	307	279

Cyfry powyższe wykazują, że najliczniej oba zawody występują w województwie pomorskim i to przede wszystkim w dobrach należących do własności królewskiej lub kościelnej. Rybacy liczni są także w województwie malborskim. Na Pomorzu spotykamy ich przede wszystkim w powiatach gdańskim i puckim (43 i 28), są to zwłaszcza rybacy morscy. Rybacy rzeczni i jezierni występują w powiatach świeckim (29), tucholskim (21) i tczewskim (21)¹¹⁴. Bartnicy występują przede wszystkim na obszarze Borów Tucholskich, a więc w powiecie tucholskim i człuchowskim, a dalej w powiatach tczewskim i mirachowskim¹¹⁵. Bartnicy są zorganizowani w specjalne grupy, na czele których stoi starszy, zwany starostą (jak np. w starostwie tucholskim i świeckim)¹¹⁶.

Oczywiście i w tym wypadku należy sobie zdawać sprawę z faktu, że uzyskane cyfry w żadnym razie nie odzwierciedlają ogółu ludności wiejskiej, zajmującej się bartnictwem i rybactwem, a jedynie tę kategorię, dla której zawody te stanowiły główne zajęcie. Wiadomo bowiem, że w omawianym okresie oba zawody stanowiły przede wszystkim uboczne zajęcie ludności wiejskiej.

Rozmieszczenie ważniejszych obiektów przemysłowych

Kartogram 10 wiąże się ściśle z tematyką poprzedniego kartogramu i ma na celu przedstawienie lokalizacji poszczególnych, najważniejszych obiektów rzemieślniczych (przemysłowych) Prus Królewskich i to zarówno wiejskich, jak i miejskich.

Tło kartogramu stanowi szata leśna z końca XVIII w. oraz sieć hydrograficzna Prus dla ukazania źródeł energii wodnej poszczególnych obiektów.

Ze względów praktycznych zrezygnowano z ukazania sieci karczem wiejskich, gdyż lokalizacja tych blisko 1200 obiektów nie przynosi interesujących wniosków (karczmy występują w silnym

¹¹² Liczba ta została ustalona przeważnie na podstawie danych o liczbie bartników, a częściowo przez przeliczenie opłat składanych w miodzie przez bartników w powiatach człuchowskim, mirachowskim, świeckim i tczewskim. Np. w starostwie człuchowskim podana liczba 93,5 pokowów miodu od bartników w puszczy, z zaznaczeniem, że każdy z nich daje 1 pokow, przy czym 3 pokowy stanowią 1 beczkę. W obliczeniach przyjęto ok. 90 bartników, podobnie postąpiono w wypadku bartników starostwa białoborskiego (5 bartników), gniewskiego (12), mirachowskiego (16) oraz świeckiego (5); ASK XLVI 28, s. 147, 261, 333, 473, 611.

¹¹³ Cyfry uzyskane dla własności królewskiej nie są porównywalne z cyframi ustalonymi przez W. Jakóbczyka, *Uwarstwienie* ludności wiejskiej, s. 50, który uznawał za bartników i rybaków także wszystkie osoby zajmujące się ubocznie tymi zawodami.

¹¹⁴ Liczba rybaków morskich dochodzi do 22 we wsi Brzeźno, a 20 we wsi Jelitkowo, powiat gdański; P. Prusy Królewskie, s. 255–256. Są to posiadłości kościelne.

¹¹⁵ Własność królewska, powiat tucholski – 104 bartników, człuchowski – 45, tczewski – 51, mirachowski – 19, świecki – 6. Dla własności kościelnej występuje tylko 1 bartnik w powiecie tczewskim, dla własności szlacheckiej – żaden.

¹¹⁶ ASK XLVI 28, s. 611 „bartny starosta” (Drzycim, powiat świecki), s. 34 (Kosobudy, powiat tucholski – starosta nad 20 bartnikami), s. 50 (Czersk – nad 24 bartnikami), s. 56 (Leśno – nad 15 bartnikami), s. 70 (Karsin – nad 13 oraz nad 10 bartnikami). O obowiązkach starosty bartnego por. A. Żabko-Potopowicz, *Dzieje bartnictwa w Polsce*, RDSG, t. 15, 1955, s. 33.

zagęszczeniu w każdym z województw i powiatów), a jednocześnie przesłoniłaby lokalizację obiektów pozostałych. Natomiast uwzględniono także obiekty przemysłowe znajdujące się w poszczególnych miastach pruskich z wyjątkiem nieznannej ogólnej liczby browarów miejskich. Podobnie uwzględniono wszystkie obiekty przemysłowe, ustalone w dużym stopniu na terytoriach wielkich miast pruskich, co przyczyniło się do możliwie pełnego przedstawienia całości problemu.

Całość skartografowanych obiektów można by podzielić na 3 wielkie grupy: obiekty młyńskie (z obiektami pokrewnymi, jak np. folusze), obiekty hutnicze (z obiektami pokrewnymi, jak cegielnie i wapniarnie) oraz obiekty piwowarstwa (tj. tylko wiejskie browary).

Poniższa tabela ukazuje nam dokładny skład i liczbę najważniejszych obiektów przemysłowych w każdym z województw pruskich.

Tabela 45. Ważniejsze obiekty rzemieślnicze (przemysłowe) Prus Królewskich

Obiekty	Woj. chełmińskie			Woj. malborskie			Woj. pomorskie			Ogółem		
	wiejskie	miejskie	razem	wiejskie	miejskie	razem	wiejskie	miejskie	razem	wiejskie	miejskie	razem
młyńskie												
wiatraki	21	1	22	10	2	12	3	2	5	34	5	39
młyny wodne	130	6	136	25	6	31	211	8	219	366	20	386
tartaki (piły)	12	2	14	3	–	3	32	4	36	47	6	53
folusze	6	3	9	4	2	6	8	7	15	18	12	30
młyny papierowe (papiernie)	1	–	1	–	–	–	–	2	2	1	2	3
młyny prochowe	–	–	–	1	–	1	1	1	2	2	1	3
młyny końskie	1	2	3	–	1	1	–	–	–	1	3	4
hutnicze:												
młyny do mielenia rudy	–	–	–	–	–	–	3	–	3	3	–	3
kuźnice (hamiennie) żelaza	1	–	1	–	–	–	25	1	26	26	1	27
kuźnice (hamiennie) miedzi	1	–	1	1	3	4	1	1	2	3	4	7
cegielnie	3	3	6	2	1	3	2	2	4	7	6	13
wapniarnie	–	1	1	–	–	–	1	1	2	1	2	3
huty szkła	–	–	–	1	–	1	1	–	1	2	–	2
kopalnia alunu	–	–	–	–	–	–	1	–	1	1	–	1
piwowarskie:												
browary	11	–	11	3	–	3	15	–	15	29	–	29

Cyfry powyższe jasno wykazują przewagę obiektów młyńskich. Oczywiście przewagę wśród nich stanowią młyny wodne (386)¹¹⁷. Największym skupiskiem ich są obszary województwa chełmińskiego i pomorskiego. W pierwszym z nich młyny występują w pobliżu większych rzek i ich dopływów, zwłaszcza w pobliżu Drwęcy, Ossy, Lutryny i Welu. Na Pomorzu zagęszczenie młynów jest jeszcze większe, zwłaszcza w części zachodniej i nadwiślańskiej, gdzie wykorzystują one siłę wodną zarówno większych rzek (Brda, Czarna Woda, Wierzyca, Radunia, Reda), jak i mniejszych strumieni leśnych.

¹¹⁷ Podana przez H. Samsonowicza, *Rzemiosło miejskie*, s. 146, liczba 5000 młynów w Prusach Królewskich w XVI w. jest oczywistym nieporozumieniem. J. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów*, t. 1, s. 286, na którego powołuje się Samsonowicz, podaje liczbę 5222 zł dochodu z młynów parobczańskich w Prusach. W przedstawieniu kartograficznym kilku młynów nie udało się zlokalizować nad wodami bieżącymi. Niewątpliwie część z nich leżała nad wyschłymi dziś strumieniami, a przy tym lokalizacja niektórych obiektów mogła być tylko przybliżona.

W województwie malborskim młyny wodne występują przeważnie w południowo-wschodniej części, natomiast na obszarze Żuław zdecydowanie przeważa typ wiatraka. Ten ostatni w poważniejszej liczbie występuje jeszcze w południowo-zachodniej części województwa chełmińskiego. Tartaki, zlokalizowane niemal bez reszty przy młynach, najliczniej występują w województwie pomorskim (szczególnie w powiatach człuchowskim, świeckim i tczewskim), co jest zjawiskiem zupełnie zrozumiałym ze względu na wysoki stopień zalesienia tych regionów. Dlatego więc w minimalnej ilości spotykamy je np. w województwie malborskim.

Folusze w liczbie 30 występują najliczniej w województwach pomorskim (15) i chełmińskim (9). O ile pozwalają na to dane źródłowe – stwierdzono, że w zasadzie folusze garbarskie (szewskie) przeważają nad sukienniczymi (16 foluszy garbarskich na 10 sukienniczych). Rozróżnienie to nie jest jednak w pełni usprawiedliwione, gdyż wiadomo, że ten sam folusz obsługiwać mógł tak szewców, jak i sukienników¹¹⁸. Z tych też względów nie wprowadzono rozróżnienia kategorii foluszy w kartograficznym przedstawieniu. O rodzaju danego folusza mogą nas dodatkowo informować dane dotyczące istnienia sukienników w poszczególnych ośrodkach miejskich¹¹⁹. Tak więc w województwie chełmińskim niewątpliwie folusze znajdujące się w następujących miastach (lub w ich okolicy) obsługiwały sukienników: Torunia, Chełmna, Brodnicy, N. Miasta, Lubawy, w województwie malborskim – Elbląga i Malborka, w województwie pomorskim – Gdańska, Pucka, Gniewu, Starogardu, Skarszew, Świecia, Tucholi, Chojnic i Czarnego. Folusze garbarskie (szewskie) najliczniej występują w województwie malborskim, w rejonie Malborka (1 folusz garbarski i 1 folusz białoskórników)¹²⁰ oraz w województwie chełmińskim (2 folusze garbarskie Torunia).

Zjawiskiem uderzającym jest lokalizacja przeważnej części foluszy pruskich poza ośrodkami miejskimi. Zjawisko to zazwyczaj tłumaczy się koniecznością znalezienia odpowiednich źródeł siły wodnej, które nie zawsze znajdowały się w obrębie posiadłości miejskich. Stwierdzenie to nie daje jednak pełnego wyjaśnienia. Folusze pruskie znajdują się poza miastami najczęściej przy młynach, stanowiących własność królewską lub kościelną. Oczywiście zmusza to do uiszczenia dodatkowej zapłaty dzierżawcy młyna lub właścicielowi, np. staroście, który posiada przy tym możliwość kontroli nad produkcją rzemieślniczą. Nie należy zapominać, że powyższy układ stosunków pochodzi z okresu panowania Zakonu Krzyżackiego, który w opłatach młyńskich upatrywał jedno z poważnych źródeł dochodu, zmuszając poddanych do korzystania z podległych mu przedsiębiorstw. Tak więc np. dość niezrozumiała na pierwszy rzut oka lokalizacja foluszy sukienniczo-garbarskich Brodnicy czy Nowego Miasta w województwie chełmińskim oraz Pucka w województwie pomorskim (odległość miasta od folusza przekracza 10 km) znaleźć może częściowe wyjaśnienie właśnie w polityce fiskalnej Zakonu Krzyżackiego¹²¹. Powyższy stan rzeczy utrzymywał się w Prusach Królewskich niewątpliwie dzięki zabiegom starostów królewskich, zainteresowanych w utrzymaniu źródeł dochodu. Przekonamy się dalej, że większość foluszy w konsekwencji nie stanowiła własności miast, chociaż obsługiwała niemal w całości rzemiosło miejskie. Jedyne poważniejszy wyjątek zdaje się stanowić folusz garbarski w Pelplinie, obsługujący rzemieślników tamtejszego klasztoru.

Z pozostałych obiektów przemysłowych młyńskich spotykamy 3 młyny papierowe, z których jeden znajduje się w województwie chełmińskim w pobliżu Torunia, na którego użytek niewątpliwie pracuje (choć i ten stanowi własność benedyktynek toruńskich); dwa pozostałe w województwie pomorskim stanowią własność miasta Gdańska.

Zarejestrowane 4 młyny końskie faktycznie są młynami słodowymi. Z tych względów spotykamy je głównie na terenie miast województwa chełmińskiego (Chełmno i Chełmża) oraz malborskiego (Malbork); czwarty młyn koński (ze względu na brak wody bieżącej) występuje w Lipienku (starostwo lipienieckie) w województwie chełmińskim, dla potrzeb tamtejszego browaru zamkowego.

Młyny prochowe spotykamy ogółem 3, z tego 2 w województwie pomorskim (Śmiechowo, powiat pucki i Gdańsk), a 1 pod zamkiem malborskim (młyn Landmel) dla potrzeb tamtejszej załogi¹²².

¹¹⁸ A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie XIV–XVII w.*, Warszawa 1955, s. 88; por. Gniew-Zamek – folusz dla sukieników i szewców; ASK XLVI 33, s. 358.

¹¹⁹ Informacje czerpano z monografii poszczególnych miast lub z rejestrów poborowych i lustracji królewskich (zwłaszcza dla terenu województwa pomorskiego).

¹²⁰ ASK XLVI 29, s. 82 n.

¹²¹ Por. L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren*, Gdańsk 1878, s. 224.

¹²² ASK XLVI 29, s. 83v.

Druga kategoria: obiekty hutnicze, reprezentowana jest przede wszystkim przez kuźnice żelaza. Należy z góry zaznaczyć, że większość kuźnic pruskich, zwanych z niemiecka „hamrami”¹²³ różni się od pozostałych kuźnic w Koronie. Większość kuźnic pruskich nie ma bowiem pieców do wytapiania metalu, a jedynie korzysta z surowca dowożonego przede wszystkim do Gdańska ze Szwecji (tzw. *osmundu*)¹²⁴. Kuźnice tego rodzaju występują najczęściej w powiecie gdańskim, głównie w okolicy Oliwy (osiedla Oliwa, Przymorze, Strzyża), szczególnie nad bystrymi potokami Strzyża i Jelitkowo. Zasadniczo większość z nich (7) stanowi własność klasztoru oliwskiego, chociaż użytkują je jako dzierżawcy przeważnie przedstawiciele kupiectwa gdańskiego¹²⁵. Liczba kół w tamtejszych kuźnicach, wynosząca średnio 2–3, dochodzi do 6 (Przymorze), a liczba zatrudnionej czeladzi (*socii malleorum*) osiąga liczbę 4¹²⁶. Drugie poważniejsze skupisko kuźnic (4), tym razem głównie mieszczkańskich, występuje również w północnej części powiatu gdańskiego w rejonie Małego Kacka i Kolibek; wykorzystują one tutaj bystry prąd Kamiennego Potoku. Poza tymi regionami kuźnice znajdują się sporadycznie nad brzegami rzek: Raduni i Kłodawy w powiecie tczewskim oraz pod Starogardem (nad Wierzycą).

Natomiast trzecie większe skupisko kuźnic żelaza występuje w południowo-wschodniej części województwa pomorskiego, w powiecie świeckim (5) i tucholskim (1). O ile można wnosić ze skąpych przekazów źródłowych, kuźnice tamtejsze odpowiadają kuźnicom w Koronie, tj. rudom, gdyż nie tylko przekuwają one gotowy surowiec, lecz także przetapiają rudę, dowożoną z terenów starostwa nowskiego¹²⁷. O powyższym charakterze kuźnic południowo-pruskich świadczyłoby ich zlokalizowanie wśród lasów, dostarczających przecież niezbędnego paliwa do pieców. Dodatkowym argumentem, wzmacniającym powyższe stwierdzenie, jest istnienie obok kuźnicy specjalnego młyna do rozcierania przepalanej rudy (*mola in qua ferra exteruntur*) w Kozłowie nad Czarną Wodą w powiecie świeckim¹²⁸. Podobne młyny spotykamy w środkowej części Pomorza, tj. przy zamku w Skarszewach nad Wietcisą (pow. tczewski), gdzie jednak – rzecz dość nieoczekiwana – brak wzmianek o istnieniu kuźnicy (rudy)¹²⁹. Do kategorii rud zaliczylibyśmy także jedyną w województwie chełmińskim kuźnicę żelaza, położoną przy lasach należących do starostwa radzyńskiego (Lipinki). W województwie malborskim kuźnice żelaza w ogóle nie występują.

Drugi typ: kuźnice (hamiennie) miedzi (7) występują przede wszystkim pod wielkimi miastami, zaspokajając potrzeby tamtejszych rzemiosł. Najpoważniejszą ich liczbę (4) ma Elbląg (3 pod samym miastem i 1 we wsi Gronowo). Toruńska hamiernia miedzi znajduje się w Lubiczu n. Drwęcą. Gdańsk posiada tylko 1 hamiernię, chociaż zapewne potrzebom jego służyła także pobliska kuźnica w Lezienku nad Radunią. Niewątpliwie wszystkie hamiernie miedzi zajmowały się tylko przekuwaniem gotowego surowca.

Z pozostałych obiektów wyróżnia się znaczna liczba cegielni (13). Najliczniej (6) występują one w województwie chełmińskim, przy zamkach starościńskich (Rogoźno) lub biskupich (Lubawa i folwark Płowęż), przede wszystkim jednak przy większych miastach (Chełmno, Grudziądz, Toruń). W województwie malborskim występują aż trzy cegielnie, z których jedna służy do zaspokajania stale poważnych potrzeb zamku malborskiego, a 2 –miasta Elbląga. Z 4 cegielni województwa pomorskiego 2 obsługują miasto Gdańsk, 1 –miasto Tczew; jedna znajduje się także w Jasińcu, dla potrzeb tamtejszego starostwa. Obok niektórych cegielni istnieją także wapniarnie (3), z tego 1 w województwie chełmińskim (Toruń), a 2 w województwie pomorskim, obsługując potrzeby miasta Gdańska.

Huty szkła występują tylko w znikomej liczbie (2), z tego jedna na terenie województwa malborskiego (Majewo w starostwie tołkmickim), druga natomiast w województwie pomorskim w starostwie skarszewskim (Boże Pole). Obie są położone przy lasach, przy czym huta bożepolska zatrudnia obok hutnika (*vitrarius*) aż 5 czeladzi¹³⁰.

¹²³ Tamże, 28, s. 393: Zagórze, starostwo puckie „ruda przy tej wsi – po prusku hamer”.

¹²⁴ Por. B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w.*, Warszawa 1954, s. 64.

¹²⁵ Por. H. Voellner, *Die Mühlen am Glettkaubach in Oliva*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 75, 1939, s. 199; B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa*, s. 174, mylnie uznaje dzierżawców oliwskich kuźnic za ich właścicieli.

¹²⁶ P. Prusy Królewskie, s. 256.

¹²⁷ ASK XLVI 28, s. 593 – Ruda Spławie i Suchowska: „rudę nie ma w tem starostwie [sc. świeckim – M.B.], aż się gają do ziemian Kossow do starostwa nowskiego”. Być może, że jednak mowa tu o Kosowie w pow. świeckim.

¹²⁸ P. Prusy Królewskie, s. 185; por. B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa*, s. 60, który jednak mylnie uważa, że młyny takie nie występowały w Polsce.

¹²⁹ P. Prusy Królewskie, s. 140: „2 molae in quibus ferra et alia exteruntur” (w tekście mylnie wydrukowano 1 młyn).

¹³⁰ Tamże, s. 141.

Wyjątek wśród obiektów hutniczych stanowi na koniec jedyna w Prusach Królewskich kopalnia ałunu i wiotriolu (a być może i saletry), założona pod koniec lat pięćdziesiątych XVI stulecia we wsi arcybiskupstwa gnieźnieńskiego Kozielec nad Wisłą w powiecie świeckim, a użytkowana przez mieszczan toruńskich lub gdańskich¹³¹. W 1570 r. zatrudnionych w niej było 8 górników (*magistri metalli aluminis*)¹³².

W kategorii trzeciej: obiekty piwowarstwa, ograniczono się tylko do ukazania rozmieszczenia browarów wiejskich. Zagadnienie piwowarstwa miejskiego, bardzo rozwiniętego w Prusach, będzie poruszone nieco dalej. Na ogólną liczbę 29 browarów wiejskich aż 15 znajduje się w województwie pomorskim. Są to przede wszystkim browary starościńskie (Świecie, Jasiniec, Człuchów, Tuchola, Borzechowo, Gniew, Tczew, Klonówka, Puck) bądź klasztorne (Kartuzy) i biskupów wrocławskich (Komorsk W., Subkowy) albo na terytorium miasta Gdańska (Grabiny-Zameczek, Sztutowo, Warcz).

Drugie co do liczebności browarów jest województwo chełmińskie. Są to w równej mierze starościńskie browary zamkowe (Bratian, Brodnica, Grudziądz, Lipieniek, Rogoźno), jak i biskupów chełmińskich (Lubawa, Płowęż, Wąbrzeźno, Unisław, Starogród) oraz jeden browar szlachecki (Linowiec, powiat chełmiński). W województwie malborskim spotykamy tylko 3 browary zamkowe (Sztum, Dzierżgoń, Malbork). Niewątpliwie jednak potrzeby załogi zamkowej malborskiej zaspokajało także 13 karczem na tamtejszym Przedzamczu.

Należy bowiem uwzględnić fakt, że oprócz browarów zamkowych – królewskich czy kościelnych – warzeniem piwa zajmują się także karczmarze w osiedlach podlegających obu kategoriom własności. W każdym razie dane powyższe potwierdzają wniosek, iż piwowarstwo w Prusach Królewskich, będąc jeszcze w zasadzie domeną miast, zwłaszcza mniejszych, zaczyna napotykać coraz poważniejszą konkurencję, przede wszystkim ze strony starostów królewskich (niemal przy każdym zamku spotykamy już browary, z których niektóre produkują także na potrzeby okolicznych karczem) i zarządców dóbr kościelnych (zwłaszcza dóbr biskupstwa chełmińskiego i wrocławskiego)¹³³. Przemiany te nie wystąpiły jeszcze przy własności szlacheckiej, przynajmniej nie uchwycił ich posiadany materiał źródłowy.

Z zagadnieniem istnienia i lokalizacji poszczególnych obiektów przemysłowych wiąże się ściśle kwestia ich przynależności do poszczególnych własności. Zagadnienie to z konieczności wpływało już w uprzednich rozważaniach. Obecnie podajemy tabelę przedstawiającą właścicieli dla całości omówionych wyżej obiektów. Zaznaczamy przy tym, że w klasyfikacji podawano faktycznego właściciela (zwierzchniego), a nie jego – choćby stałego – użytkownika-dzierżawcy, co szczególnie dotyczy obiektów hutniczych (kuźnic).

Zestawienia te (tabela 46) nasuwają spostrzeżenie, iż większość obiektów rzemiosła młynarskiego znajduje się w dobrach królewskich i szlacheckich. Większość wiatraków należy do własności szlacheckiej (zwłaszcza w województwie chełmińskim). Folusze znajdują się prawie w 60% w dobrach królewskich i kościelnych, chociaż niemal bez reszty są użytkowane przez rzemieślników miejskich, co potwierdza wyżej wysunięty pogląd na temat ich lokalizacji. Z obiektów hutniczych większość kuźnic żelaza znajduje się w posiadaniu własności kościelnej i królewskiej, a w małym stopniu szlacheckiej, chociaż dzierżawcami i użytkownikami są przedstawiciele mieszczaństwa. Natomiast kuźnice (hamierne) miedzi niemal w całości stanowią własność miast.

Przy obiektach piwowarskich uderza przewaga browarów należących do własności królewskiej i kościelnej przy niemal zupełnym braku browaru szlacheckiego.

W rozważaniach naszych dotyczących rzemiosła ograniczaliśmy się na ogół do rzemiosła wiejskiego, dając jedynie zestawienie i lokalizację obiektów rzemieślniczych miejskich. Postępowanie takie uzasadnione było wykazanymi wyżej brakami bazy źródłowej, która pozwalała na fragmentaryczne tylko ukazanie problematyki rzemiosła miejskiego. Nawiązując do ukazanych wyżej zagadnień rzemiosła wiejskiego, pragniemy na zakończenie zilustrować liczebność i zróżnicowanie rzemieślników 14 mniejszych miast województwa pomorskiego, dla których posiadaliśmy na ogół szczegółowe informacje źródłowe (z wyjątkiem ogólnie podanych liczb dla Białoboru i Gniewu).

¹³¹ AAG, Archiwum Kapitulne, t. B. 143, s. 196–197. Problem kopalni w Kozielcu został szczegółowiej opracowany przez M. Biskupa, *Z badań nad kopalnictwem ałunu i wiotriolu w Prusach Królewskich w XVI w.*, [w:] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960, s. 367–380.

¹³² P. Prusy Królewskie, s. 193. Oprócz tego spotykamy dalsze, pojedyncze obiekty rzemieślnicze pod wielkimi miastami: woj. chełmińskie – 1 blech (Jedwabno, terytorium Torunia), szlifiernia nożownicza (Toruń); woj. pomorskie – przy Gdańsku 1 kaszownik, młyn olejny, 2 szlifiernie i młyn płatnerzy (*Harnischmühle*).

¹³³ F. Mager, *Geschichte der Landeskultur*, s. 147 n.

Tabela 46. Podział własnościowy ważniejszych obiektów rzemieślniczych (przemysłowych) Prus Królewskich

Własność	wiatraki	młyny wodne	tartaki	folusze	młyny papierowe	młyny końskie	młyny prochowe	młyny do mielenia rudy	kuźnice żelaza	kuźnice miedzi	cegłynie	wapniarnie	huty szkła	kopalnia aluminu	browary wiejskie
Woj. chełm. królewska	4	43	7	4	–	1	–	–	1	–	1	–	–	–	5
szlachecka	15	36	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
kościelna	2	39	3	–	1	–	–	–	–	–	2	–	–	–	5
miejska – kośc.	1	1	–	2	–	2	–	–	–	–	1	–	–	–	–
miejska – król.	–	17	3	3	–	–	–	–	–	1	2	1	–	–	–
Razem	22	136	14	9	1	3	–	–	1	1	6	1	–	–	11
Woj. malb. królewska	9	13	3	4	–	–	1	–	–	–	1	–	1	–	3
szlachecka	1	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
kościelna	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
miejska – król.	2	10	–	2	–	1	–	–	–	4	2	–	–	–	–
Razem	12	31	3	6	–	1	1	–	–	4	3	–	1	–	3
Woj. pom. królewska	1	92	14	5	–	–	–	2	7	1	1	–	1	–	9
szlachecka	2	71	12	–	–	–	1	–	3	–	–	–	–	–	–
kościelna	2	34	5	2	–	–	–	–	10	–	1	1	–	1	3
miejska – król.	–	22	5	8	2	–	1	1	6	1	2	1	–	–	3
Razem	5	219	36	15	2	–	2	3	26	2	4	2	1	1	15
Prusy Król. królewska	13	148	24	13	–	1	1	2	8	1	3	–	2	–	17
szlachecka	17	115	13	–	–	–	1	–	3	–	–	–	–	–	1
kościelna	4	73	8	2	1	–	–	–	10	–	3	1	–	1	8
miejska – kośc.	1	1	–	2	–	2	–	–	–	–	1	–	–	–	–
miejska – król.	4	49	8	13	2	1	1	1	6	6	6	2	–	–	3
Razem	39	386	53	30	3	4	3	3	27	7	13	3	2	1	29

Tabela 47 wskazuje przede wszystkim na poważną liczbę rzemieślników w mniejszych miastach Pomorza. W 14 miastach ogólna liczba rzemieślników wynosi 842; maksymalnie na 1 miasto przypada 152 rzemieślników (Chojnice), minimalnie – 2 (Białobór) i 8 (Człuchów); średnia wynosi ok. 60 rzemieślników na 1 miasto. Największe skupiska rzemieślnicze stanowią miasta w pasie nadwiślańskim oraz 2 miasta (Chojnice i Tuchola) położone w zachodniej części województwa.

Stosunek procentowy ludności rzemieślniczej w stosunku do ogółu ludności miast (przyjmując po 5 osób na 1 rodzinę rzemieślniczą) średnio wynosi ok. 30%, chociaż w niektórych ośrodkach dochodzi prawie do 50% liczby mieszkańców (zwłaszcza Chojnice i Puck – 46,2%, Skarszewy – 49,5%, Starogard – 45%, minimum Białobór – 1,5% i Człuchów – 7,8%). Uderzające jest poważne zróżnicowanie rzemieślników miejskich występujące w obrębie tych samych zawodów, co świadczy o zaawansowanej specjalizacji¹³⁴.

¹³⁴ Por. np. 2 kategorie garncarzy w Chojnicach, kowali w Człuchowie, piekarzy w Tczewie, kołodziejów w Nowem, bednarzy w Chojnicach.

Wśród poszczególnych kategorii rzemiosła na pierwsze miejsce wysuwają się dwie grupy zawodów: związanych z wyrobem sukna i płótna oraz z obróbką skóry. W pierwszej grupie przodują sukiennicy, szczególnie z Chojnic (55), które stanowią wówczas centrum produkcji sukienniczej na Pomorzu; podobnie liczni są płóciennicy (zwłaszcza w Chojnicach i Tczewie).

Druga najliczniejsza kategoria to rzemiosła związane z obróbką skóry. Bezapelacyjną przewagę mają tu szewcy (117) reprezentowani niemal w każdym z miast pomorskich. Następne większe grupy to zawody związane z obróbką metali, w której górują kowale (62), oraz z obróbką drzewa, w której na czoło wysuwają się kołodzieje i bednarze. Pomijając chwilowo piwowarstwo i gorzelnictwo, stwierdzamy, że w kategorii rzemiosł związanych z produkcją odzieży na pierwszy plan wybijają się krawcy (87). Piekarze i rzeźnicy górują wśród rzemiosł związanych z wyrobem artykułów żywnościowych, a garncarze – w zawodach związanych z obróbką gliny.

Ogólnie biorąc, stwierdzić należy, że wśród rzemiosł wyróżniają się zasadniczo 2 grupy. Grupę pierwszą, której wytwory służą zapewne zaspokajaniu potrzeb ludności samego ośrodka miejskiego, tworzyć będą takie zawody, jak piekarze, rzeźnicy, a także stolarze. Na grupę drugą, której wyroby bez wątpienia służyły do zaspokajania potrzeb ludności miasta i wsi, składają się takie zawody, jak sukiennicy, płóciennicy, szewcy, krawcy, kowale, bednarze, kołodzieje i garncarze. Wyroby tych rzemiosł niewątpliwie służyły do zaopatrywania okolicznej ludności, uzupełniając w ten sposób lukę w poszczególnych rzemiosłach wiejskich i wzmacniając więź wzajemnej wymiany towarowej.

Twierdzenie powyższe dotyczy także produkcji piwa i gorzałki w miastach pomorskich. Dana nasze, wprawdzie niepełne dla wielu miast, pozwalają stwierdzić istnienie kilku czy kilkunastu piwowarów – bądź słodowników – w poszczególnych ośrodkach (szczególnie w Skarszewach – 15 i Tucholi – 8), warzących piwo przeznaczone głównie na dalszą sprzedaż. Warzenie piwa było zresztą powszechnie uprawiane przez mieszkańców miast pomorskich, co znalazło pośrednie odbicie w wykazach podatkowych¹³⁵. Natomiast grupka zawodowych piwowarów i słodowników obsługiwała jedynie poszczególnych mieszczan – głównych producentów piwa.

Podobne spostrzeżenie odnieść można do produkcji gorzałki, zresztą znacznie lepiej naświetlonej źródłowo. Wykazana jest liczba 90 kotłów gorzałczanych dla 12 miast (ok. 7,5 kotłów na 1 miasto) oraz 33 szynkarzy gorzałki na 8 miast (ok. 4 szynkarzy na 1 miasto). Zdaje się to świadczyć o dość poważnych rozmiarach produkcji gorzałki w miastach pomorskich w porównaniu z 19 kotłami wiejskimi wykazanymi dla całego województwa.

Powyższe, choć fragmentaryczne, spostrzeżenia i wyniki pozwalają – jak się wydaje – nieco lepiej zrozumieć rolę rzemiosła miejskiego jako ważnego czynnika uzupełniającego braki w poszczególnych kategoriach rzemiosł wiejskich Prus Królewskich¹³⁶.

Oczywiście odrębną i poważną rolę odgrywać będą rzemiosła występujące w dużych rozmiarach i zróżnicowaniu w 3 wielkich miastach pruskich. Zagadnienie to wymaga jednak odrębnego opracowania.

Z pozostałych elementów mapa główna uwzględnia siedziby administracji królewskiej i kościelnej oraz szlacheckich sądów grodzkich i ziemskich. Uwzględniono więc siedziby wszystkich starostw królewskich (większych dzierżaw) lub kluczy dóbr kościelnych. Zaznaczono główne ośrodki powiatowe oraz siedziby sądu grodzkiego w województwie chełmińskim (Kowalewo), malborskim (Dzierżoń) i pomorskim (Skarszewy). Wyróżniono siedziby szlacheckich sądów ziemskich oraz obrad sejmików. Należy zaznaczyć, że sejmiki szlachty województwa chełmińskiego odbywały się w Kowalewie,

¹³⁵ Rejestry poborowe wykazują dla każdego miasta pomorskiego opłatę „de ptisana”. Dla Gniewu stwierdzają one istnienie 3 browarów do warzenia piwa i 2 słodowni; P. Prusy Królewskie, s. 99. Człuchów użytkuje młyn słodowy w sąsiedniej Dębnicy; ASK XLVI 28, s. 187. Rolę piwowarstwa w mniejszych miastach pruskich omawia artykuł A. Mączaka, *Mieszkańcy Malborka w roku 1570*, ZH, t. 25, z. 3–4 (w druku), którego interesujące informacje można było wykorzystać tylko częściowo.

¹³⁶ Przykładowo można dodać, że dla terenu województwa chełmińskiego posiadamy dane dotyczące istnienia rzemiosł w 4 mniejszych miastach: Chełmża – szewcy, krawcy, tkacze (liczba nie podana), dekarz, kuśnierz, zdun, czapnik oraz 26 kotłów gorzałczanych i 6 szynkarzy; Lidzbark Welski – 9 rzemieślników, 21 kotłów (garncy) gorzałczanych; Wąbrzeźno – 7 rzemieślników i 22 kotły (garnce) gorzałczane; Radzyń – 12 kotłów (garncy) gorzałczanych, 7 szynkarek gorzałki, 18 towarzyszy-czeladników (liczba rzemieślników nie podana z wyjątkiem 2, nieposiadających domów); P. Prusy Królewskie, s. 66–68. Cyfry te zdają się świadczyć o słabszym rozwoju rzemiosła w miasteczkach zachodniej części woj. chełmińskiego przy powszechnym rozwoju produkcji gorzałki.

Tabela 47. Specyfikacja rzemieślników mniejszych miast województwa pomorskiego

Powiat - miasto	I						II								
	kowale	ślusarze	konwisarze	kotlarze	miecznicy	rusznikarze	stolarze	bednarze	miśnicy	kolodzieje	stelmachowie	cieśle	tracze	pantoflarze	snycerze
Powiat człuchowski:															
Białobór															
Chojnice	13		2				4	3	2						
Czarne	2						1								
Człuchów	1	1					1			1					
Debrzno		1													1
Powiat nowski:															
Nowe	4	1					1	2		2	1	2			1
Powiat pucki:															
Puck	7						3	3	2	5		2	2		
Powiat świecki:															
Świecie	5	2						3							
Powiat tczewski:															
Gniew															
Kościerzyna	2							3							
Skarszewy	9	1						4		10		2			1
Starogard	10		1	2	1	1	2	3		5	1	3			
Tczew	6	2	3				5	4		5	1	2		1	1
Powiat tucholski:															
Tuchola	3	1													
Razem	62	9	6	2	1	1	17	25	4	28	3	11	2	1	4

cd. tab. 47

Powiat - miasto	III				IV						V		VI		
	sukiennicy	krojczy sukna	postrzygacze sukna	plóciennicy	szewcy	kuśnierze	skurnicy (alutarii)	rymarze	siodlarze	kaletnicy	krawcy	czapnicy	piekarze	piekarze kołaczkowi	rzeźnicy
Powiat człuchowski:															
Białobór															
Chojnice	55			16	19	3	1	2			12	4	5		4
Czarne	7				3						2				
Człuchów				1	2								1		
Debrzno	2				2						1		1		

Powiat - miasto	III				IV						V		VI		
	sukiennicy	krojczy sukna	postrzygacze sukna	plóciennicy	szewcy	kuśnierze	skurnicy (alutarii)	rymarze	siodlarze	kaletnicy	krawcy	czapnicy	piekarze	piekarze kolaczkowi	rzeźnicy
Powiat nowski:															
Nowe				4	10	2					11		5		6
Powiat pucki:															
Puck	3	3		6	9	5					10		4		4
Powiat świecki:															
Świecie	5				16	4					13		11		12
Powiat tczewski:															
Gniew															
Kościerzyna					6						3				
Skarszewy	4			2	11	2	1				11		6		4
Starogard	9		1	6	17		2	1	1	2	10	2	9		6
Tczew				11	8	5	1		2		4	1	7	2	5
Powiat tucholski:															
Tuchola	5			2	14	3			2	4	10		6		
Razem	90	3	1	48	117	24	5	3	5	6	87	7	55	2	41

cd. tab. 47

Powiat - miasto	VII			VIII				IX	X			XI		
	garncarze (figuli)	garncarze (qui urnas faciunt)	murarze	szklarze	powroźnicy	golarze	złotnicy	aptekarze	niespecyfikowani	piwowarzy (pro precio cervisiam coquunt)	slodownicy (qui ptisanam parunt)	Razem rzemieślników	Liczba kotłów (garncy) gorzalczanych	Liczba szynk. gorzałki (qui vinum adustum vendunt)
Powiat człuchowski:														
Białobór									2			2		
Chojnice	2	2		1	2							152	4	1
Czarne												15		
Człuchów												8	6	
Debrzno	2											10	3	
Powiat nowski:														
Nowe	4		1	1	2							60	9	7
Powiat pucki:														
Puck	1	1	2	1	1	2				4		80	1	2

Powiat - miasto	VII			VIII					IX	X		XI		
	garncarze (figuli)	garncarze (qui urnas faciunt)	murarze	szklarze	powroźnicy	golarze	złotnicy	aptekarze	niespecyfikowani	piwowarzy (pro precio cervisiam coquant)	stodownicy (qui ptisanam parant)	Razem rzemieślników	Liczba kotłów (garncey) gorzałczanych	Liczba szynk. gorzałki (qui vinum adustum vendunt)
Powiat świecki:														
Świecie	9											80	3	5
Powiat tczewski:														
Gniew									55			55	7	
Kościerzyna												14	6	
Skarszewy	2		3							11	4	88	21	4
Starogard	4	2	2	1	1	1	1			3	3	113	14	3
Tczew	6	2	1	2	3	1	1	2		5		99	7	6
Powiat tucholski:														
Tuchola	5	2					1				8	66	9	5
Razem	35	9	9	6	9	4	3	2	57	23	15	842	90	33

- I. Zawody związane z obróbką metali
- II. Zawody związane z obróbką drzewa
- III. Zawody związane z wyrobem sukna i płótna
- IV. Zawody związane z obróbką skóry
- V. Zawody związane z wyrobem odzieży
- VI. Zawody związane z wyrobem artykułów żywnościowych
- VII. Zawody związane z obróbką gliny
- VIII. Rzemiosła różne (szklarze, powroźnicy, golarze, złotnicy, aptekarze)
- IX. Rzemieślnicy niespecyfikowani
- X. Zawody związane z produkcją piwa
- XI. Dane o produkcji gorzałki i jej wyszynku

województwa malborskiego w Sztumie, a pomorskiego – w Starogardzie¹³⁷. Natomiast sejmik dla całej prowincji pruskiej, tj. sejmik generalny odbywał się na przemian w Grudziądzu (województwo chełmińskie) i Malborku (województwo malborskie), co także osobno zaznaczono.

Zaznaczono także jedyną na terenie Prus (z wyłączeniem Warmii) katedrę biskupią (Chełmża) oraz wszystkie, źródłowo poświadczone obronne zamki szesnastowieczne (23 królewskie, 4 biskupów chełmińskich, 1 należący do m. Torunia (Zamek Bierzgowski), razem 28).

1961 r.

¹³⁷ Dane według M. Bära, *Die Behördenverfassung in Westpreussen seit der Ordenszeit*, Gdańsk 1912, s. 40 n. Sądy ziemskie odbywały się w województwie chełmińskim w Radzynie, Toruniu i Brodnicy resp. Nowym Mieście n. Drwęcą; w województwie malborskim w Sztumie; w województwie pomorskim w Starogardzie, Świeciu, Człuchowie, Tucholi, Mirachowie i Pucku, a więc w każdym z powiatów z wyjątkiem dwóch najmniejszych, tj. gdańskiego i nowskiego.

ANEKS STATYSTYCZNY
PRUSY KRÓLEWSKIE W XVI WIEKU W LICZBACH

WOJEWÓDZTWO CHELMŃSKIE

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawy) ziemi	Stopień roln. wykorzyst.	Odsetek arealu folwarcznego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	Biskupice	teryt. bisk. chełm.	23,40	353	15,0	82	–	82	13,8	25,6	58,9	19,5	80	22,7	18	5,1	30	8,5
2	Błędowo	chełmiński	11,75	258	21,9	55	–	55	9,2	28,0	78,3	7,3	60	23,2	24	9,3	30	11,6
3	Bobrowo	michałowski	43,83	879	20,0	209	6	215	36,2	24,3	82,4	38,8	200	22,8	3	0,4	51	5,8
4	Boleszyn	teryt. bisk. chełm.	35,20	623	17,7	167	–	167	28,1	22,2	79,8	25,7	80	12,8	–	–	30	4,8
5	Botuminek	chełmiński	31,05	485	15,6	82,75	5	87,75	14,7	33,0	47,3	52,4	108	22,2	3	0,6	41	8,5
6	Brodnica	michałowski	51,80	637	12,3	148	3	151	25,4	25,1	49,0	35,8	204	32,1	–	–	21	3,3
7	Bruzdawy	michałowski	25,90	322	12,4	84	–	84	14,1	22,8	54,4	15,5	16	4,9	15	4,7	10	3,1
8	Bursztynowo	chełmiński	20,33	446	21,9	78,5	2,5	81	13,6	32,8	66,9	20,9	156	34,9	12	2,7	42	9,4
9	Byszwałd	teryt. bisk. chełm.	13,97	193	13,8	72	–	72	12,1	16,0	86,6	8,3	–	–	9	4,6	15	7,8
10	Chełmno	teryt. bisk. chełm.	99,08	[1,020]	[10,3]	[209]	–	[209]	[35,1]	[29,1]	[35,4]	[7,2]	[16] ¹	?	[12]	?	[17]	?
11	Chełmonie	chełmiński	48,85	358	7,3	54,5	–	54,5	9,2	38,9	18,8	35,8	92	25,7	–	–	79	22,1
12	Chełmża	teryt. bisk. chełm.	68,12	688	10,0	177	2	179	30,1	22,9	44,2	34,1	208	30,2	21	3,1	57	8,0
13	Chroście	michałowski	16,38	255	15,5	70,25	–	70,25	11,8	21,6	72,0	5,7	24	9,4	–	–	10	4,0
14	Ciechocin	ziemia dobrzyńska ²	4,32	51	11,8	11	–	11	1,8	28,3	41,7	–	–	–	–	–	15	29,4
15	Cielęta	michałowski	23,38	411	17,6	119	–	119	20,0	20,5	88,5	26,9	72	17,5	6	1,5	5	1,2
16	Czarnowo	teryt. Torunia	92,09	659	7,2	137	–	137	23,0	28,6	25,0	14,6	184	27,9	48	7,3	49	7,5

¹ Dane dotyczące ludności zagrodniczej, komorniczej i rzemieślniczej znane są tylko dla wsi Brzozowo i Grubno. Cyfry w nawiasach kwadratowych zasadniczo oznaczają cyfry szacunkowe lub niepełne, które na ogół nie znalazły swego przedstawienia kartograficznego. Wyjątek stanowią tylko niektóre dane ludnościowe dla terytorium Gdańska i Elbląga.

² Uwzględniono tylko obszar parafii, położony na terenie Prus Królewskich w powiecie chełmińskim (osiedle Elgiszewo).

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawy)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcznego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
17	Czarze	chełmiński	33,52	[357]	?	[66]	-	[66]	[11,1]	[32,2]	?	?	[32] ³	?	?	?	[5]	?
18	Czyste Wilk.	chełmiński	34,57	627	18,1	160,5	-	160,5	27,0	23,2	78,1	33,0	156	24,9	30	4,8	46	7,3
19	Dębowałąka	michałowski	15,15	194	12,8	49,5	2,25	51,75	8,7	22,3	57,4	38,6	52	26,8	-	-	5	2,6
20	Dźwierzno	chełmiński	24,36	392	16,1	122,5	-	122,5	20,6	19,0	84,6	42,4	104	26,5	-	-	22	5,6
21	Golub	chełmiński	85,60	911	10,6	200	9	209	35,1	25,9	41,0	33,5	216	23,7	24	2,6	34	3,7
22	Gorezenica	michałowski	20,80	495	23,8	102	-	102	17,1	28,9	82,2	24,5	80	16,2	-	-	26	5,3
23	Gortatowo	michałowski	19,09	433	22,7	86	12	98	16,5	26,2	86,4	3,1	72	16,6	-	-	26	6,0
24	Gostkowo	chełmiński	24,88	494	19,9	107	-	107	18,0	27,4	72,3	23,30	88	17,8	30	6,1	36	7,3
25	Grabowo	teryt. bisk. chełm.	25,44	551	21,7	132	-	132	22,2	24,8	87,3	22,7	76	13,8	30	5,5	36	6,6
26	Grążawy	ziemia dobrzyńska ⁴	12,62	56	4,4	14	-	14	2,4	23,3	19,0	-	8	14,3	-	-	5	9,0
27	Grębocin	teryt. Torunia	14,60	209	14,3	75	-	75	12,6	16,6	86,3	16,0	32	15,3	-	-	5	2,4
28	Grodziczno	michałowski	46,85	849	18,1	123	30	153	25,7	33,0	54,9	32,0	160	18,8	6	0,7	71	8,4
29	Gronowo	chełmiński	44,00	645	14,6	145	-	145	24,4	26,4	55,5	9,6	136	21,1	63	9,8	37	5,7
30	Grudziądz	chełmiński	83,58	929	11,1	184	-	184	30,9	30,1	37,0	29,9	300	32,3	51	5,5	63	6,8
31	Gruta	chełmiński	60,55	1,489	24,6	318,5	-	318,5	53,5	27,8	88,4	9,1	284	19,1	60	4,0	125	8,4
32	Grzybno	teryt. bisk. chełm.	18,34	390	21,3	96	-	96	16,1	24,1	87,8	4,2	92	23,6	24	6,2	15	4,0
33	Grzywna Bisk.	chełmiński	48,54	1,094	22,5	252	10	262	44,0	24,9	90,6	28,8	288	26,3	60	5,5	86	7,8
34	Gubiny	chełmiński	15,72	34	2,1	16	-	16	2,7	12,6	17,2	100,0	12	35,3	-	-	5	14,7
35	Gwiżdżyny	teryt. bisk. chełm.	16,30	297	18,2	85	-	85	14,3	20,8	87,7	5,9	56	18,9	-	-	25	8,4
36	Jabłonowo	chełmiński	54,82	744	13,5	139,5	12	151,5	25,5	29,2	46,5	52,2	192	25,8	27	3,6	88	11,8
37	Jastrzębie	michałowski	12,35	187	15,1	45	-	45	7,6	24,6	61,5	13,3	32	17,1	-	-	33	17,7
38	Kaszczorek	chełmiński	12,15	214	17,6	11	-	11	1,8	118,8	14,8	27,2	52	24,3	-	-	11	5,1
39	Kazanice	teryt. bisk. chełm.	19,10	334	17,5	102	-	102	17,1	19,5	89,5	5,9	8	2,4	12	3,6	21	6,3

³ Dane dotyczące ludności zagrodniczej i rzemieślniczej znane są tylko dla wsi Czarze.

⁴ Uwzględniono tylko obszar parafii, położony na terenie Prus Królewskich w powiecie michałowskim (osiedle Łaszewo).

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawy)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcznego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
40	Kielbasin	teryt. Torunia	50,24	909	18,1	223,0	-	223	37,5	24,2	74,6	19,7	244	26,8	15	1,7	72	7,9
41	Kiełpiny	michałowski	20,24	384	19,0	60,5	35	95,5	16,0	24,0	79,0	5,2	68	17,7	-	-	22	5,7
42	Kijewo Król.	teryt. bisk. chełm.	46,08	604	13,1	170	-	170	28,6	21,1	62,0	37,4	136	22,5	24	3,9	83	13,7
43	Kowalewo	chełmiński	36,90	713	19,3	178	-	178	29,9	23,8	81,0	16,9	248	34,8	9	1,2	21	2,9
44	Kurkocin	chełmiński	11,14	183	16,4	46	-	46	7,7	23,8	69,1	8,7	4	2,2	12	6,6	10	5,5
45	Kurzętnik	teryt. bisk. chełm.	26,56	419	15,8	118	-	118	19,8	21,2	75,3	16,9	88	21,1	-	-	22	5,2
46	Lembarg	michałowski	68,60	1,199	17,5	261	-	261	43,8	27,4	63,8	18,8	208	17,4	57	4,8	86	7,0
47	Lidzbark Welski	michałowski	115,82	1,188	10,3	305	11,75	316,75	53,2	22,3	45,9	14,4	160	13,5	6	0,5	59	5,0
48	Linowo Król.	chełmiński	31,79	820	25,8	159	-	159	26,7	30,7	84,0	10,1	144	17,6	57	6,9	89	10,9
49	Lipinki	michałowski	19,01	301	15,8	88	-	88	14,8	20,3	77,8	39,8	68	22,6	-	-	5	1,7
50	Lipnica	chełmiński	10,80	219	20,3	49	-	49	8,2	26,5	75,9	14,3	24	10,9	-	-	10	5,0
51	Lisewo	chełmiński	56,85	1,676	29,5	300	-	300	50,4	33,2	88,7	11,3	528	31,5	150	8,9	74	4,4
52	Lubawa	teryt. bisk. chełm.	32,13	410	12,8	94	-	94	15,8	25,9	49,2	19,1	60	14,6	9	2,2	50	12,2
53	Lubiec	teryt. Torunia	8,81	196	22,3	36	-	36	6,0	32,7	68,1	5,6	32	16,3	-	-	41	20,9
54	Łasin	chełmiński	86,08	1,666	19,4	413	8	421	70,7	23,5	82,1	23,4	368	22,1	51	3,1	76	4,6
55	Łąkorz	michałowski	59,82	294	4,9	52	-	52	8,7	33,8	14,5	30,8	84	28,6	9	3,6	21	7,2
56	Łązyn	teryt. Torunia	54,87	882	16,0	168,5	5	173,5	29,1	30,3	53,0	29,9	208	23,6	48	5,4	87	9,9
57	Łobdowo	chełmiński	57,46	315	5,5	90	-	90	15,1	20,9	26,3	26,7	48	15,2	9	2,8	38	12,1
58	Łopatki	chełmiński	22,69	112	4,9	24	-	24	4,0	27,8	17,7	16,7	24	25,0	-	-	16	14,3
59	Michałow	michałowski	10,50	[230]	?	[48]	-	[48]	[8,1]	?	?	?	[28]	?	?	?	?	?
60	Mikołajki	michałowski	8,10	130	16,0	34	-	34	5,7	22,8	70,4	20,6	32	24,6	-	-	5	3,9
61	Mokre	chełmiński	77,54	1,071	13,8	198,5	-	198,5	33,3	32,2	42,9	24,2	332	30,9	36	3,3	115	10,7
62	Mroczo	teryt. bisk. chełm.	65,47	905	13,8	279,25	5,5	284,75	47,8	18,9	73,0	27,1	152	16,8	24	2,7	42	4,6
63	Mszano	teryt. bisk. chełm.	13,95	255	18,3	67,5	-	67,5	11,3	22,6	81,1	17,7	68	26,6	3	1,2	15	6,0
64	Nawra	chełmiński	10,00	217	21,7	48	-	48	8,1	26,8	81,0	37,5	72	33,2	6	2,8	15	7,0
65	Niedźwiedź	michałowski	19,71	235	11,9	47,5	8,5	56	9,4	25,0	47,7	47,3	84	35,7	-	-	15	6,4

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawy)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcznego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
66	Niem. Brzozie	teryt. bisk. chełm.	33,22	614	18,5	162	-	162	27,2	22,6	81,9	3,7	104	16,9	-	-	16	2,6
67	Nieżywieć	michałowski	49,00	706	14,4	166,5	10,75	177,25	29,8	23,7	60,8	10,4	144	20,4	-	-	20	2,8
68	Nowa wieś Król.	chełmiński	33,58	623	18,6	176	-	176	29,7	21,0	88,4	21,0	88	14,1	30	4,8	50	8,0
69	Nowe Miasto	michałowski	28,80	354	12,3	76,5	-	76,5	12,9	27,4	44,8	16,9	84	23,7	-	-	27	7,6
70	Okonin	chełmiński	47,45	818	17,2	165	-	165	27,7	29,5	58,4	12,1	256	31,3	15	1,8	84	10,3
71	Orzechowo	chełmiński	34,40	382	11,1	72	-	72	12,1	31,6	35,2	23,6	64	16,7	-	-	10	2,6
72	Osieczek	michałowski	12,60	138	10,9	36	-	36	6,0	23,0	47,6	55,6	44	31,9	-	-	11	8,0
73	Ostromiecko	chełmiński	35,11	282	8,0	68	-	68	11,4	24,7	32,4	44,1	32	11,3	12	4,3	17	6,0
74	Ostrowite	michałowski	23,95	[219]	[9,1]	[52]	-	[52]	[8,7]	[25,2]	?	?	[48]	?	?	?	?	?
75	Papowo Bisk.	teryt. bisk. chełm.	57,17	1,016	17,7	264	12	276	46,4	21,9	81,1	33,7	252	24,8	12	1,2	60	6
76	Papowo Tor.	teryt. Torunia	22,27	342	15,4	110	-	110	18,5	18,5	83,0	32,7	92	26,9	-	-	15	4,4
77	Pluskowęsy	chełmiński	29,24	362	12,4	87	6	93	15,6	23,1	53,1	36,6	68	18,8	3	0,9	10	2,8
78	Płowęż	teryt. bisk. chełm.	38,57	556	14,4	105	-	105	17,7	31,4	45,9	46,7	128	23,0	12	2,2	86	15,5
79	Płużnica	chełmiński	41,76	845	20,2	200	6	206	34,6	24,4	82,9	47,6	268	31,7	15	1,8	70	8,3
80	Pokrzydowo	michałowski	63,54	588	9,3	152,25	-	152,25	25,6	22,8	40,3	36,9	88	14,9	3	0,5	42	7,1
81	Polskie Brzozie	michałowski	41,44	337	8,1	104	-	104	17,4	19,4	42,0	7,7	60	17,8	-	-	26	7,7
82	Prątnica	teryt. bisk. chełm.	40,78	685	16,8	193	-	193	32,4	21,1	79,4	11,4	56	8,2	30	4,4	42	6,1
83	Przečno	chełmiński	8,86	151	17,0	42,5	-	42,5	7,1	21,3	80,1	65,9	68	45,0	3	1,9	5	3,3
84	Radomno	michałowski	42,63	411	9,6	118,5	-	118,5	19,9	20,7	46,7	21,1	60	14,6	3	0,7	11	2,7
85	Radoszki	teryt. bisk. chełm.	46,36	441	9,5	134,5	-	134,5	22,6	19,5	48,7	34,6	44	9,9	6	1,4	44	10,0
86	Radowska Wlk.	chełmiński	18,68	337	18,0	89	-	89	15,0	22,5	80,3	16,8	56	16,6	-	-	10	3,0
87	Radzyń	chełmiński	122,51	1,941	15,8	414,5	3	417,5	70,1	27,7	57,2	37,5	584	30,5	42	2,2	145	7,5
88	Rogowo	teryt. Torunia	6,60	150	22,7	34	-	34	5,7	26,3	86,3	-	32	21,3	-	-	5	3,3
89	Rogoźno	chełmiński	35,77	528	14,8	104	-	104	17,4	30,3	48,6	34,6	188	35,6	15	2,8	52	9,9
90	Rożental	teryt. bisk. chełm.	23,83	359	15,1	124	-	124	20,8	17,3	87,3	22,6	16	4,5	24	6,6	37	10,4
91	Rumian	teryt. bisk. chełm.	69,01	1,048	15,2	302	-	302	50,7	20,7	73,5	36,1	152	14,5	39	3,7	74	7,0

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawy)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcznego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
92	Rychnowo	chełmiński	10,08	107	10,6	30	-	30	5,0	21,4	49,6	33,4	24	22,4	-	-	5	4,6
93	Ryńsk	chełmiński	29,64	435	14,6	116,5	-	116,5	19,7	22,1	66,5	37,8	184	42,3	9	2,1	61	14,0
94	Rywald Król.	chełmiński	30,79	453	14,6	94,5	5,25	99,75	16,8	27,0	54,6	42,6	196	43,3	9	1,9	25	5,5
95	Samplawa	michałowski	40,50	877	21,7	161	-	161	27,1	32,4	66,9	27,9	108	12,3	-	-	42	4,8
96	Sarnowo	chełmiński	74,39	858	11,5	216,5	-	216,5	36,4	23,6	48,9	57,3	264	30,8	18	2,1	84	9,8
97	Skarlin	michałowski	130,28	540	4,1	133	-	133	22,3	24,2	17,2	9,0	80	14,8	6	1,1	21	4,0
98	Starogród	teryt. bisk. chełm.	50,53	1,059	21,0	188	-	188	31,6	33,5	62,5	10,6	232	21,9	6	0,6	81	7,6
99	Szczuka	michałowski	18,50	237	12,8	62	-	62	10,4	22,8	56,2	17,7	28	11,8	3	1,3	10	4,2
100	Szembruk	chełmiński	29,25	375	12,8	85	-	85	14,3	26,2	48,9	7,0	28	7,5	18	4,8	42	11,2
101	Szwarcenowo	michałowski	39,83	333	8,3	82	-	82	13,8	24,1	34,6	29,3	116	34,8	-	-	10	3,0
102	Szynwałd	chełmiński	50,40	907	17,9	244,5	2,5	247	41,5	21,9	82,3	25,7	196	21,6	3	0,3	11	1,2
103	Szynych	teryt. bisk. chełm.	7,30	[127]	[17,4]	[28]	-	[28]	[4,7]	[27,0]	[64,4]	[14,3]	[32]	[25,2]	?	?	?	?
104	Świerczynki	chełmiński	30,33	528	17,4	149	-	149	25,0	21,1	82,4	34,2	116	21,9	15	2,8	51	9,7
105	Toruń	teryt. Torunia	134,00	371	2,7	71	-	71	12,0	31,3	8,9	14,1	84	22,6	?	?	22	5,9
106	Trzebcz Król.	teryt. bisk. chełm.	16,56	346	20,8	82	1	83	13,9	24,9	83,9	36,8	84	22,6	12	3,5	25	7,9
107	Tyllice	teryt. bisk. chełm.	33,50	471	14,0	110	-	110	18,5	25,5	55,2	32,7	68	14,4	24	5,1	41	8,7
108	Unisław	teryt. bisk. chełm.	54,62	849	15,5	207,5	-	207,5	34,9	24,3	63,9	31,6	196	23,1	27	3,2	87	10,1
109	Wabez	chełmiński	56,00	991	17,7	247,25	-	247,25	41,6	23,8	74,3	57,1	332	33,5	24	2,4	82	8,3
110	Wąbrzeźno	teryt. bisk. chełm.	105,21	1,083	10,3	239,5	2	241,5	40,6	26,7	38,6	22,3	204	18,8	9	0,8	76	7,0
111	Wielkałąka	chełmiński	32,70	612	18,7	158	-	158	26,5	23,1	81,0	37,3	108	17,7	42	6,9	79	13,0
112	Wiewiórki	chełmiński	18,77	370	19,6	88	-	88	14,8	25,0	78,8	4,6	80	21,7	12	3,3	26	7,0
113	Włewsk	michałowski	34,48	211	6,1	53	9,5	62,5	10,5	20,1	30,4	19,2	36	17,1	-	-	11	5,2
114	Wonna	michałowski	13,15	82	6,1	26,5	-	26,5	4,4	18,6	33,4	15,1	12	14,6	-	-	5	6,1
115	Wrocki	michałowski	42,34	833	19,7	198,5	1,5	200	33,6	24,8	79,3	10,0	180	21,6	24	2,9	57	6,8
116	Wronie	chełmiński	12,02	130	10,8	20	-	20	3,4	38,2	28,3	10,0	28	21,5	-	-	31	24,0
117	Zajączkowo	chełmiński	20,22	241	11,9	62	-	62	10,5	23,0	51,9	46,8	44	18,3	-	-	10	4,1

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawy)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcznego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
118	Zieleń	chełmiński	9,21	161	17,5	45	–	45	7,6	21,1	82,5	8,9	8	4,9	6	3,7	5	3,1
119	Złotowo	teryt. bisk. chełm.	18,06	258	14,3	90	–	90	15,1	17,1	83,6	15,6	36	13,9	12	4,6	21	8,1
120	Zwiniarz	teryt. bisk. chełm.	50,15	968	19,3	255	–	255	42,8	22,6	85,3	42,7	148	15,3	36	3,7	97	10,0
121	Żmijewo	michałowski	80,52	699	8,6	225	–	225	37,8	18,5	46,9	11,8	56	8,1	–	–	25	3,6
	Osiedla bez określonej przynależności parafialnej	–	–	409	–	78,75	6	84,75	14,2	–	–	–	628 ⁵	–	180 ⁶	–	158 ⁷	–
	Uposażenie parafii miejskich	–	–	–	–	81,5	–	81,5	13,7	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Razem	–	4,654	65,250	14,0	15,426	233	15,659	2,630,7	24,8	56,5	26,1	14,552	22,3 ⁸	1 872	2,9	4,687	7,2

⁵ W liczbie tej uwzględniono 536 osób ludności zagrodniczej, doszacowanej do własności szlacheckiej.

⁶ W liczbie tej uwzględniono 159 osób ludności komorniczej, doszacowanej do własności szlacheckiej i terytorium miasta Torunia.

⁷ W liczbie tej uwzględniono 70 osób ludności rzemieślniczej, doszacowanej do terytorium miasta Torunia.

⁸ Bez szacunkowej cyfry 800 mieszkańców terytorium miasta Chełma odsetek ten wynosi 22,6%.

WOJEWÓDZTWO MALBORSKIE

L-p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawy)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcznego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
122	Bągart (Baumgarth)	-	21,24	253	11,9	66	-	66	11,1	22,8	52,2	6,0	48	18,9	-	-	5	2,0
123	Boręty (Barendt)	-	19,83	335	16,9	97	-	97	16,3	20,6	82,2	4,1	48	14,3	-	-	55	16,4
124	Bystrze (Biesterfelde)	-	9,27	147	15,9	42	-	42	7,1	20,7	76,6	23,8	40	27,2	-	-	10	6,8
125	Dąbrówka Malb. (Deutsch Damerau)	-	25,69	487	18,9	136,5	-	136,5	22,9	21,3	89,1	24,9	88	18,1	3	0,6	15	3,0
126	Dzierżoń (Kiszpork, Christburg)	-	60,80	1,007	16,5	223	-	223	37,5	26,6	61,7	22,9	328	32,6	66	6,5	22	2,2
127	Fiszewo (Fischau)	-	36,41	763	20,9	190	-	190	31,9	23,9	87,6	3,2	188	24,6	42	5,5	90	11,8
128	Gnoje wo (Gnojau)	-	17,61	299	16,9	89	-	89	15,0	19,9	85,2	6,7	76	25,4	9	3,0	35	11,9
129	Gościszewo (Braunswalde)	-	12,72	241	18,9	55	-	55	9,2	26,2	72,3	7,3	52	21,6	9	3,7	15	6,2
130	Jasna (Lichtfelde)	-	15,55	396	25,5	72	-	72	12,1	32,7	77,8	19,4	156	39,4	-	-	16	4,0
131	Kałwa (Kalwe)	-	42,96	683	15,9	200,5	-	200,5	33,7	20,3	78,4	34,7	156	22,8	12	1,8	25	3,7
132	Konicewald (Konradswalde)	-	23,75	260	10,9	54	-	54	9,1	28,6	38,3	7,4	56	21,5	12	4,6	22	8,5
133	Kończewice (Kunzendorf)	-	20,02	319	15,7	108	-	108	18,1	17,6	89,6	3,7	80	25,1	6	1,9	35	11,0
134	Kościelecki (Warnau)	-	9,53	169	17,7	44	-	44	7,4	22,8	77,6	9,1	4	2,4	3	1,8	15	9,0
135	Koślinka (Kiesling)	-	7,92	146	18,4	42	-	42	7,1	20,6	89,6	9,5	16	10,9	-	-	10	7,0
136	Krasna Łąka (Schönwiese)	-	41,82	746	17,8	171	-	171	28,7	26,0	68,6	29,8	156	20,9	42	5,7	68	9,1
137	Kraśniewo (Schönau)	-	8,43	142	16,8	40	-	40	6,7	21,2	79,5	-	28	19,7	-	-	10	7,0
138	Królewo (Königsdorf)	-	35,22	684	19,4	202	-	202	33,9	20,2	96,3	1,9	156	22,8	36	5,3	90	13,2
139	Krzyżanowo (Notzendorf)	-	24,71	479	19,4	133	-	133	22,3	21,5	90,2	1,1	96	20,1	15	3,1	45	9,4
140	Lasowice (Gr. Lesewitz)	-	28,49	501	17,6	158	-	158	26,5	18,9	93,0	13,3	68	13,6	6	1,2	50	10,0
141	Lichnowy (Gr. Lichtenau)	-	65,83	1,092	16,5	329	-	329	55,3	19,7	84,0	7,3	200	18,3	3	0,3	111	10,2
142	Lisewo (Liessau)	-	12,32	285	23,1	44	-	44	7,4	38,5	60,1	4,5	92	32,3	3	1,1	30	10,6
143	Malbork (Marienburg)	-	34,23	1,019	29,8	160	-	160	26,8	38,0	78,3	40,6	172	16,8	39	3,8	218	21,4
144	Mątowy Wlk. (Gr. Montau)	-	26,72	361	13,5	87	-	87	14,6	24,7	54,6	45,9	156	43,2	6	1,6	26	7,2
145	Młoradz (Mielenz)	-	11,32	222	19,6	58	-	58	9,7	22,9	85,7	6,9	52	23,4	-	-	10	4,5
146	Niedźwiedzica (Bärwalde)	-	26,76	308	11,5	91	-	91	15,3	20,1	57,2	19,2	48	15,6	30	9,7	57	18,5

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl. (na 1 km ² uprawy)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcznego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
147	Nowa Cerkiew (Neukirch)	-	20,77	427	20,6	110	-	110	18,5	23,1	89,1	3,6	48	11,2	12	2,8	25	5,9
148	Nowa Wieś (Neudorf)	-	37,36	252	6,7	51	-	51	8,6	29,3	23,0	7,8	40	15,9	24	9,5	23	9,1
149	Nowy Staw (Nytych, Neuteich)	-	56,92	930	16,3	272	-	272	45,7	20,3	80,3	10,7	184	19,8	3	0,3	55	5,9
150	Nowy Targ (Neumark)	-	38,90	632	16,2	185	-	185	31,1	20,3	79,9	22,2	156	24,7	6	0,9	55	8,7
151	Pietrzwałd (Peterswalde)	-	11,13	187	16,8	63	-	63	10,6	17,6	95,2	11,1	28	14,9	12	6,4	5	2,7
152	Pogorzala Wieś (Wernersdorf)	-	12,67	263	20,7	63	-	63	10,6	24,8	83,7	6,3	72	27,4	6	2,3	25	9,5
154	Różany (Rosengart)	-	7,98	125	15,7	34	-	34	5,7	21,9	71,4	8,8	32	25,6	-	-	10	8,0
155	Str.Kościelnica (Altmünsterberg)	-	11,55	251	21,8	60	-	60	10,1	24,9	87,4	3,3	52	20,7	3	1,2	25	10,0
156	Str. Targ (Altmark)	-	33,22	513	15,4	147,5	-	147,5	24,8	20,7	74,7	17,6	120	23,4	18	3,5	48	9,4
157	Straszewo (Dietrichsdorf)	-	28,85	456	15,8	130	-	130	21,8	20,9	75,6	7,7	68	14,9	15	3,3	15	3,3
158	Szawald (Schadwalde)	-	24,70	265	10,7	76	-	76	12,8	20,7	51,8	2,6	20	7,5	-	-	35	13,3
159	Szropy (Schroop)	-	11,92	226	18,9	60	-	60	10,1	22,4	84,7	6,7	36	15,9	9	3,9	21	9,3
160	Sztum (Stuhm)	-	100,90	725	7,2	171	-	171	28,7	25,3	28,4	40,4	252	34,8	54	7,4	60	8,3
161	Świerki (Tansee)	-	25,71	565	21,9	142,5	-	142,5	23,9	23,6	93,0	2,8	84	14,9	24	4,3	60	10,6
162	Tychnowy (Tiefenau)	-	50,92	577	11,3	130	-	130	21,8	26,5	42,8	26,2	148	25,6	45	7,8	41	7,1
163	Zwierzno (Thiergart)	-	113,05	275	2,4	75,5	-	75,5	12,7	21,7	11,2	50,3	96	34,9	-	-	20	7,3
164	Żuławka (Posilge)	-	48,63	738	15,2	193	-	193	32,4	22,8	66,3	40,9	228	30,9	24	3,2	42	5,7
165	Zulawki (Fürstenwerder)	-	11,29	195	17,2	64	-	64	10,8	18,1	95,7	6,2	32	16,4	9	4,6	15	7,7
166	Okreńg Tolkmicka (Tolkemit)	-	118,00	1,247	10,6	478,5	-	478,5	80,4	15,5	68,1	10,5	148	11,9	-	-	32	2,5

¹ Obejmuje następujące osiedla: Chojnowo, Nowinka, Tolkmicko-Dwór, Kikoty, Pogrodzie, Wodynia, Huta, Zajęczkowo, Rychnowy, Krzyżewo, Karszewo, Pagórki, Ostrogota, Kadyny i Majewo. Należą one do parafii diecezji warmińskiej (Miłejewo, Pogrodzie, Tolkmicko), dla których brak materiałów źródłowych z omawianego okrętu.

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawy)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcznego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
167	Dzierżawa nowodworska ² (Tiegenhof)	–	110,16	2,004	18,2	509	–	509	85,5	23,4	77,6	6,7	260	12,9	99	4,9	165	8,2
168	Terytorium m. Elbląga	ter. Eibl.	512.00	[7,500]	[14.7]	1,445	–	1,445	242.8	[30.9]	47.4	17.0	?	?	?	?	?	?
	Osiedla bez określonej przynależności parafialnej	–	–	173	–	62	–	62	10.4	–	–	–	320 ³	–	27	–	6	–
	Uposażenie parafii miejskich	–	–	–	–	9.5	–	9.5	1.6	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Razem	–	2,096.00	31,312	14.9	7,808	–	7,808	1,311.7	23.9	62.6	16.8	5,344	17.1 ⁴	771	2.5 ⁵	1,954	6.2 ⁶

² Obejmuje ogółem parafie: Jeziernik – 10,94 km², Lubieszewo – 25,22 km², Marynowy – 14,5 km², Ostaszewo – 10,27 km², Tuja i Tujec – 37,13 km², podane łącznie w rejestrach poborowych.

³ W tym 224 stanowi szacunek na ludność zagrodniczą przy własności szlacheckiej.

⁴ Bez szacunkowej cyfry 7500 mieszkańców terytorium miasta Elbląga odsetek ten wynosi 22,5%.

⁵ Bez szacunkowej cyfry 7500 mieszkańców terytorium miasta Elbląga odsetek ten wynosi 3,2%.

⁶ Bez szacunkowej cyfry 7500 mieszkańców terytorium miasta Elbląga odsetek ten wynosi 8,2%.

WOJEWÓDZTWO POMORSKIE

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawy)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcz-nego	Zagrodniczy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
169	Angowice	człuchowski	16,44	99	6,0	42	-	42	13,9	43,2	63,1	8	8,1	-	-	-	-	-
170	Barkowo (Barkenfelde)	człuchowski	23,92	238	9,9	67	-	67	21,1	47,2	7,5	12	5,1	-	-	21	8,8	
171	Barłożno	nowski	55,62	421	7,6	143	-	143	17,5	43,1	25,2	104	24,7	6	1,4	74	17,6	
172	Białobór (Biatobork, Baldenburg)	człuchowski	148,53	293	1,9	106	-	106	16,5	12,0	36,8	16	5,5	-	-	10	3,4	
173	Bińcze (Bärenwalde)	człuchowski	13,57	155	11,4	43	-	43	21,5	53,0	44,2	12	7,7	-	-	6	3,8	
174	Biskupnica (Bischofswalde)	człuchowski	26,01	127	4,9	46	-	46	16,5	29,6	13,0	8	6,3	-	-	15	11,8	
175	Bobowo	tezewski	30,85	511	16,6	141	-	141	21,6	76,8	11,4	116	22,7	-	-	96	18,8	
176	Bogatka (Reichenberg)	teryt. Gdańska ¹	5,80	37	6,5	25,5	-	25,5	8,6	74,1	43,1	-	-	-	-	-	-	
177	Borzyszkowy	człuchowski	220,30	1,187	5,4	125,25	89	214,25	33,0	16,3	22,2	24	2,0	-	-	55	4,6	
178	Brusy	tucholski	417,50	1,407	3,4	343,5	39,25	382,75	21,9	15,4	30,5	92	6,5	-	-	79	5,6	
179	Brzeźno Człuch. (Deutsch Briesen)	człuchowski	13,80	184	13,3	54	-	54	20,2	65,9	7,4	4	2,1	-	-	10	5,4	
180	Brzeźno Szl.	człuchowski	61,53	243	4,0	38,25	12,5	50,75	8,5	13,8	26,6	8	3,3	-	-	-	-	
181	Bukowina (Buckowin)	okr. Ięborski ²	12,78	54	4,2	-	12	12	2,0	15,7	-	4	7,6	-	-	-	-	
182	Bukowo Człuch. (Buchholtz)	człuchowski	16,10	295	18,3	75	-	75	23,4	78,3	8,0	24	8,1	-	-	30	10,2	
183	Bysław	tucholski	116,82	410	3,5	125	-	125	19,5	18,0	40,8	72	17,6	-	-	46	11,2	
184	Bzowo	świecki	24,12	361	14,9	86	-	86	25,1	59,7	4,7	60	16,6	-	-	20	5,5	
185	Cekcyn	tucholski	129,69	329	2,5	100	2	102	19,1	13,3	51,0	72	21,9	-	-	36	10,9	
186	Cerkwica Wilk.	tucholski	21,33	412	19,3	103	2,5	105,5	17,7	83,0	34,1	44	10,7	-	-	42	10,2	
187	Chmielno	mirachowski	155,25	579	3,7	135,75	15	150,75	22,8	16,3	24,9	48	8,3	-	-	29	5,0	

¹ Uwzględniono tylko osiedle Przejazdowo, nie należące do terytorium miasta Gdańska, a zaliczane do powiatu tezewskiego.

² Uwzględniono tylko obszar parafii, położony na terenie Pras Królewskich w powiecie mirachowskim (osiedle Niepoczotowice).

Lp.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawny)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcz-nego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
188	Chojnice	człuchowski	45,29	100	2,2	51	-	51	8,6	11,6	19,0	100,0	16	16,0	-	-	-	-
189	Chojniczki	człuchowski	108,31	390	3,6	103	1	103	17,5	22,3	16,2	29,8	92	23,6	-	-	33	8,5
190	Chrzastowo (Christfelde)	człuchowski	17,90	176	9,8	51	-	51	8,6	20,5	48,0	11,8	12	6,8	-	-	28	15,9
191	Chwaszczyno	gdański	25,74	192	7,5	74	-	74	12,4	15,5	48,2	20,3	8	4,2	-	-	5	2,6
192	Chylonia	pucki	29,26	336	11,5	50,5	-	50,5	8,5	39,5	29,0	4,0	64	19,0	21	6,2	135	40,2
193	Cierznie (Peterswalde)	człuchowski	25,53	265	10,4	57	-	57	9,6	27,6	37,6	7,0	4	1,5	-	-	23	8,7
194	Czapelsko	gdański	41,94	270	6,4	105	-	105	17,6	15,3	42,0	48,6	20	7,4	-	-	26	9,6
195	Czarnie (Hamersztyn, Hammerstein)	człuchowski	107,95	84	0,8	48	-	48	8,1	10,4	7,5	58,3	8	9,5	-	-	12	14,3
196	Czarnylas	tezewski	87,16	478	5,5	174	-	174	29,2	16,4	33,5	11,5	84	17,6	3	0,6	20	4,2
197	Czersk	tucholski	307,20	614	2,0	164	10,5	164	174,5	29,3	21,0	51,9	48	7,8	-	-	52	8,4
198	Człuchów (Schlochau)	człuchowski	26,45	95	3,6	19	-	19	3,2	29,7	12,1	84,2	-	-	-	-	15	15,8
199	Dalwin	tezewski	11,71	187	15,9	60	-	60	10,1	18,5	86,2	6,7	48	25,6	-	-	30	16,0
200	Dąbrówka	tezewski	11,61	188	16,2	58	-	58	9,7	19,4	83,5	6,9	16	8,5	-	-	20	10,6
201	Dąbrówka	tucholski	16,14	158	9,8	30	-	30	5,0	31,6	30,9	16,7	20	12,7	-	-	10	6,3
202	Debrzno (Frydłąd, Friedland)	człuchowski	14,13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
203	Dęblin	tezewski	8,57	148	17,3	44	-	44	7,4	20,0	86,3	9,1	16	10,8	-	-	20	13,6
204	Dębica (Damnitz)	człuchowski	12,16	196	16,1	54	-	54	9,1	21,5	74,8	7,4	-	-	-	-	26	13,3
205	Domisław (Domsłaff)	człuchowski	17,38	186	10,7	55	-	55	9,2	20,2	52,9	25,5	24	12,9	-	-	20	10,7
206	Drzonowo (Schönau)	człuchowski	31,85	147	4,6	44	-	44	7,4	19,9	23,2	27,3	12	8,2	-	-	-	-
207	Drzycim	świecki	181,72	1,195	6,6	293	-	293	49,2	24,3	27,1	26,9	248	20,8	24	2	123	6,6
208	Dźwierzno (Darsen)	człuchowski	9,63	[56]	[5,8]	[33]	-	[33]	[5,5]	[10,1]	[57,1]	?	?	?	?	?	?	?
209	Dzierżążno	tezewski	31,70	209	6,6	96	-	96	16,1	13,0	50,8	32,3	36	17,2	-	-	10	4,8
210	Garc	tezewski	39,06	684	17,5	198	-	198	33,3	20,5	85,3	16,2	168	24,3	3	0,4	56	8,2
211	Garczyn	tezewski	85,86	467	5,4	167,5	9	167,5	176,5	15,7	34,6	42,1	44	9,4	-	-	32	6,8

Lp.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawny) ziemi	Stopień roln. wykorzyst.	Odsetek arealu folwarcz-nego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
212	gdański	gdański	21,24	550	25,8	100,5	-	100,5	16,9	32,5	79,6	30,8	124	22,5	-	-	82	14,9
213	Giemlice (Gemlitz)	tezewski	9,13	202	22,1	43	-	43	7,2	28,1	78,9	13,7	36	17,8	-	-	5	2,5
214	Głędowo (Lichtenhagen)	człuchowski	10,81	158	14,6	48	-	48	8,1	19,5	74,9	8,3	-	-	-	-	15	9,5
215	Gmiew	tezewski	76,94	212	2,8	32	-	32	5,4	39,3	7,0	100,0	120	56,6	-	-	58	27,3
216	Gockowo (Gotzkau)	człuchowski	28,67	147	5,1	66	-	66	11,1	13,2	38,7	60,7	-	-	-	-	10	6,8
217	Godziszewo	tezewski	65,97	956	14,5	353	-	353	59,3	16,1	89,9	49,2	112	11,7	-	-	60	6,3
218	Godziszewo	tezewski	101,10	620	6,1	203	-	203	34,2	18,1	33,8	46,9	60	9,7	-	-	37	5,9
219	Gorzędziej	tezewski	11,69	167	14,3	60	-	60	10,1	16,5	86,4	6,7	16	9,8	6	3,6	16	9,6
220	Gostyczyn	tucholski	32,22	309	9,6	89,5	-	89,5	15,0	20,6	46,6	7,7	48	15,5	-	-	22	7,1
221	Góra	pucki	150,93	542	3,6	97,5	14	111,5	18,7	29,0	12,4	17,1	40	7,5	-	-	55	10,2
222	Grabowo	nowski	25,12	307	12,2	102	-	102	17,1	18,0	68,1	3,9	56	18,2	3	0,9	50	16,2
223	Gruczno	świecki	77,67	1,211	15,6	225,25	2	227,25	38,2	31,7	49,2	36,8	320	26,4	15	1,2	236	19,5
224	Gwieździn (Fürstenau)	człuchowski	47,72	226	4,7	69	-	69	11,6	19,5	24,3	17,4	8	3,6	-	-	21	9,3
225	Jabłowo	tezewski	22,05	322	14,6	93	3	96	16,1	20,0	73,0	18,8	40	12,4	-	-	25	7,7
226	Jania Kościełna	nowski	38,08	304	8,0	103	-	103	17,3	17,6	45,4	29,1	52	17,1	9	2,9	10	3,3
227	Jeleńcz	tucholski	50,68	370	7,3	110,5	5	115,5	19,4	19,1	38,3	49,8	84	22,7	3	0,8	22	5,9
228	Jeżewo	świecki	130,41	985	7,6	282	-	282	47,4	20,8	36,3	45,1	176	17,9	3	0,3	93	9,4
229	Jęczmiki Wilk. (Gr. Jenznick)	człuchowski	15,57	240	15,4	80	-	80	13,4	17,9	86,0	27,5	8	3,4	-	-	16	6,7
230	Kack Wilk.	gdański	26,38	268	10,2	66,5	-	66,5	11,2	23,9	42,5	21,1	44	16,3	-	-	85	31,7
231	Kamiień	Krajna ³	8,18	107	13,1	30,5	-	30,5	5,1	20,9	62,3	42,6	28	26,2	-	-	10	9,3
232	Kartuzy	mirachowski	28,52	45	1,6	15	-	15	2,5	18,0	8,8	100,0	12	26,7	-	-	10	22,3
233	Kielno	gdański	193,59	429	2,2	149	30	179	30,1	14,3	15,5	49,2	24	5,6	-	-	36	8,4
234	Kielpin (Woltersdorf)	człuchowski	95,25	324	3,4	121,5	-	121,5	20,4	15,9	21,4	35,8	4	1,2	-	-	32	9,9
235	Kleszczewo	tezewski	46,53	192	4,1	79	-	79	13,3	14,4	28,6	32,9	12	6,2	-	-	25	13,0

³ Uwzględniono tylko obszar parafii, położony na terenie Prus Królewskich w powiecie człuchowskim (osiedle Orzetek) i tucholskim (osiedle Ovilav).

Lp.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawny)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcz-nego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
236	Klonówka	tezewski	23,67	320	13,5	114	-	114	19,3	16,6	81,5	14,1	48	15,0	-	-	32	10,0
237	Kłodawa	tezewski	58,32	1,014	17,4	308,5	2	310,5	52,2	19,4	89,5	33,7	164	16,2	15	1,5	76	7,5
238	Koczała (Flötenstein)	człuchowski	253,45	664	2,6	66	18	84	14,1	47,1	5,6	44,0	-	-	-	-	26	3,9
239	Kokoszkowy	tezewski	57,60	472	8,2	196	-	196	32,9	14,3	57,1	34,2	44	9,3	-	-	32	6,7
240	Komorsk Wlk.	nowski	49,05	467	9,5	143,5	-	143,5	24,1	19,4	49,1	18,8	40	8,6	9	1,9	51	10,9
241	Konarzyny	człuchowski	185,08	559	3,0	159	10	169	28,4	19,7	15,3	46,4	32	5,9	-	-	36	6,4
242	Kościerzyna	tezewski	374,33	621	1,7	293	-	293	49,2	12,6	13,1	56,3	48	7,7	3	0,5	34	5,4
243	Krępsk (Kramsk)	człuchowski	46,43	282	6,1	112	-	112	18,8	15,0	40,5	46,4	20	7,1	-	-	31	10,9
244	Krokowo	pucki	57,06	552	9,7	104	6	110	18,4	30,0	32,2	36,8	60	10,9	-	-	34	6,2
245	Krzemieniewo (Krummensee)	człuchowski	27,53	170	6,7	57,5	-	57,5	9,7	17,5	35,2	33,0	8	4,7	-	-	11	6,5
246	Lalkowy	nowski	43,65	712	16,3	159,5	-	159,5	26,9	26,5	61,6	26,9	188	26,4	6	0,9	66	9,3
247	Lędyczek (Landeck)	człuchowski	30,49	100	3,3	-	-	-	-	-	-	-	76	76,0	-	-	16	16,0
248	Lichnowy	tucholski	27,09	321	11,8	109,5	-	109,5	18,4	17,4	67,9	4,6	-	-	-	-	15	4,7
249	Lignowy	tezewski	42,33	758	17,9	196	-	196	32,9	23,0	77,7	2,0	184	24,3	42	5,6	83	10,9
250	Lipusz	tezewski	186,51	387	2,1	108,5	-	108,5	18,2	21,3	9,8	18,4	24	6,2	15	3,8	49	12,7
251	Lubichowo	tezewski	215,95	325	1,5	123,75	1,5	125,25	21,0	15,4	9,7	64,9	80	24,6	-	-	10	3,0
252	Lubień Wlk.	świecki	30,60	572	18,6	150,5	-	150,5	25,3	22,6	82,7	10,6	100	17,5	21	3,7	[10] ⁴	?
253	Lubiewo	tucholski	83,59	365	4,4	79	-	79	13,3	27,4	15,9	21,5	40	10,9	-	-	42	11,5
254	Lubiszewo	tezewski	56,25	657	11,7	268,5	-	268,5	45,1	14,6	80,2	47,1	56	8,5	-	-	68	10,3
255	Lubiewo	teryt. Gdańska ⁵	11,07	165	14,9	58	-	58	9,7	17,0	87,6	56,9	28	16,9	-	-	20	12,1
256	Luzino	pucki	131,23	787	6,0	236,5	46,5	283	47,5	16,6	36,2	55,6	40	5,1	3	0,4	56	7,1
257	Łebcz	pucki	18,80	207	10,5	92	-	92	15,5	13,3	82,4	20,7	8	3,8	-	-	5	2,4

⁴ Dla rzemieślników cyfry znane są tylko dla osiedla Zajączkowo Wlk.

⁵ Uwzględniono tylko obszar parafii, nie należący do terytorium miasta Gdańska, a zaliczany do powiatu gdańskiego (osiedla Bąkowo, Gołąbkowo i Kolbudy Górne).

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawny) ziemi	Odstętek arealu folwarcz-nego	Zagrodnicy z rodzinami	Odstętek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odstętek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odstętek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²								
258	Łebunia (Labuhn)	okr. łęborski ⁶	14,41	82	5,7	6	17	23	3,9	21,0	27,1	21,7	8	9,8	—	6	7,3
259	Łoża (Loosen)	człuchowski	29,08	203	7,0	60	—	60	10,1	20,1	34,7	35,0	24	11,8	—	—	—
260	Matarnia	gdański	56,25	695	12,4	223,75	—	223,75	37,6	18,5	66,8	18,2	48	6,9	—	15	2,2
261	Mechowo	pucki	28,00	341	12,2	96	—	96	16,2	21,0	57,8	4,2	20	5,8	—	11	3,2
262	Mędromierz Wlk.	tucholski	66,60	548	8,2	214	—	214	36,0	15,2	54,1	40,3	84	15,3	6	35	6,4
263	Michałe	świecki	9,64	147	15,3	44	—	44	7,4	19,9	76,8	9,1	—	—	—	5	3,4
264	Mierzeszyn	tezewski	58,23	290	5,0	79	—	79	13,3	21,8	22,8	10,1	4	1,4	—	10	3,4
265	Miłobądz	tezewski	64,65	1,126	17,4	319	—	319	53,6	21,0	82,9	13,5	204	18,1	6	127	11,2
266	Moszczenica	człuchowski	16,47	231	14,0	72	—	72	12,1	19,1	73,4	40,9	4	1,7	—	27	11,7
267	Mosiny (Mossin)	człuchowski	22,50	304	13,5	81,5	4,5	86	14,4	21,1	64,0	12,2	16	5,3	—	15	4,9
268	Mysłigoszcz (Martienfelde)	człuchowski	18,63	141	7,6	46	—	46	7,7	18,1	41,3	26,1	4	2,8	—	—	—
269	Nadziejewo (Hansfelde)	człuchowski	19,90	137	6,9	70	—	70	11,8	11,6	59,3	50,0	—	—	—	15	10,9
270	Niedamowo	tezewski	77,54	271	3,5	130,5	—	130,5	21,9	12,2	28,3	59,4	4	1,5	—	5	1,8
271	Niewieścín	świecki	42,66	967	22,7	185	—	185	31,1	31,1	72,9	34,3	168	17,4	6	158	16,3
272	Niwy	człuchowski	26,26	325	12,4	118	—	118	19,9	16,3	75,8	55,0	44	13,5	—	22	6,7
273	Nowa Cerkiew	tezewski	78,66	1,024	13,0	338	—	338	56,8	18,0	72,2	10,4	220	21,5	39	131	12,8
274	Nowa Cerkiew	człuchowski	72,66	567	7,8	192	14	206	34,6	16,4	47,6	47,6	48	8,5	—	36	6,4
275	Nowa Wieś	tezewski	12,24	133	10,9	40	—	40	6,7	19,8	54,7	10,0	32	24,1	—	5	3,7
276	Nowe	nowski	66,78	678	10,2	213	—	213	35,8	18,9	53,6	49,8	176	25,9	—	22	3,2
277	Obkaz	człuchowski	11,32	79	7,0	18,5	—	18,5	3,1	25,5	27,4	21,6	16	20,3	—	5	6,3
278	Obozín	tezewski	7,85	107	13,6	39	—	39	6,6	16,2	84,1	41,0	—	—	—	12	11,2
279	Ogorzeliń	człuchowski	25,12	355	14,1	128,5	—	128,5	21,7	16,4	86,3	35,4	—	—	—	16	4,5
280	Oksywie	pucki	97,35	798	8,2	236	—	236	39,6	20,1	40,7	15,3	156	19,5	12	37	4,6
281	Oliwa	gdański	79,20	1 219	15,4	183	—	183	30,7	39,7	38,8	18,6	236	19,4	15	223	18,3

⁶ Uwzględniono tylko obszar parafii, położony na terenie Prus Królewskich w powiecie mirachowskim (osiedla Okalice i Zakrzewo).

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawny) ziemi	Stopień roln. wykorzyst.	Odsetek arealu folwarcz-nego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
282	Opalenie	nowski	19,27	302	15,7	84,5	-	84,5	14,2	21,3	73,7	29,6	52	17,2	-	-	36	11,9
283	Osie	świecki	146,97	234	1,6	54	-	54	9,1	25,7	6,2	25,9	52	22,2	-	-	22	9,4
284	Osieki Lęb. (Osseken)	okr. lęborski ⁷	13,44	237	17,9	63	-	63	10,6	22,4	78,9	-	4	1,7	-	-	17	7,1
285	Ostrowite	tucholski	30,02	429	14,3	154	-	154	25,9	16,6	86,3	2,6	28	6,5	-	-	30	7,0
286	Parchowo	mirachowski	198,72	962	4,8	214	17,25	231,25	38,9	24,7	19,6	28,9	48	4,9	-	-	65	6,7
287	Pawłowo	człuchowski	17,38	222	12,8	70	-	70	11,8	18,8	67,9	41,4	28	12,6	-	-	5	2,3
288	Pązewo	tezewski	21,72	424	19,5	110	-	110	18,5	22,9	85,2	3,6	80	18,8	15	3,5	30	7,0
289	Pelplin	tezewski	22,22	249	11,2	44,5	-	44,5	7,4	33,6	33,3	98,9	108	43,4	-	-	102	41,0
290	Piaseczno	tezewski	14,78	151	10,3	50	-	50	8,4	18,0	56,8	8,0	8	5,3	-	-	15	9,9
291	Pieniążkowo	nowski	49,59	430	8,7	155,5	-	155,5	26,1	16,5	52,6	50,2	88	20,9	3	0,7	50	11,7
292	Pinczyn	tezewski	73,98	306	4,1	104,75	-	104,75	17,6	17,4	23,8	36,9	20	6,5	3	0,9	20	6,5
293	Płochocin	nowski	121,32	237	1,9	51	-	51	8,6	27,8	7,1	49,0	60	25,3	-	-	18	7,6
294	Pogódki	tezewski	65,34	451	6,9	161	-	161	27,0	16,7	41,3	22,9	52	11,5	-	-	51	11,3
295	Polaszki Str.	tezewski	25,56	187	7,3	68	-	68	11,4	16,4	44,6	29,4	20	10,7	-	-	21	11,2
296	Pręgowo (Prangenau)	tezewski	76,77	806	10,5	349	7,00	356	59,8	13,5	77,9	48,8	72	8,9	-	-	42	5,2
297	Przechlewo (Prechlau)	człuchowski	127,13	330	2,6	114	-	114	19,2	17,2	15,1	23,7	12	3,6	-	-	29	8,8
298	Prusinowo Człuch. (Prützenwalde)	człuchowski	26,28	116	4,4	34	-	34	5,7	20,2	21,7	11,8	8	6,9	-	-	15	12,9
299	Przodkowo	gdański	39,15	299	7,6	82,5	-	82,5	13,9	21,5	35,5	4,8	44	14,7	-	-	21	7,0
300	Przyjaźń	gdański	15,24	293	19,2	79	-	79	13,4	21,9	87,9	16,4	24	8,2	-	-	35	11,9
301	Przyzierny	świecki	98,46	1,258	12,8	269,5	2	271,5	45,6	27,6	46,3	20,7	304	24,2	3	0,2	110	8,7
302	pucki	pucki	79,47	1,174	14,8	359	-	359	60,3	19,4	75,9	16,0	120	10,2	6	0,5	45	3,8
303	Raciąż	tucholski	74,32	839	11,3	257,5	-	257,5	43,3	19,4	58,3	27,4	120	14,3	3	0,4	67	8,0
304	Rajkowy	tezewski	24,07	331	13,8	122	-	122	20,5	16,1	85,1	3,3	48	14,5	9	2,7	40	12,1
305	Reda	pucki	116,92	497	4,3	177	-	177	29,7	16,7	25,4	32,8	28	5,6	3	0,6	29	5,8

⁷ Uwzględniono tylko obszar parafii, położony na terenie Prus Królewskich w powiecie puckim (osiedla Brzdyn, Nadole i Prusewo).

Lp.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawny) ziemi	Stopień roln. wykorzyst.	Odsetek arealu folwarcz-nego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
306	Rozłazino (Roslasin)	okr. Ięborski ⁸	11,44	36	3,2	10	5	15	2,5	14,4	21,9	66,7	-	-	-	-	-	-
307	Rozwory (Rosenfelde)	człuchowski	33,50	180	5,4	48,5	-	48,5	8,1	22,2	24,2	8,3	12	6,7	-	-	21	11,7
308	Różyny (Rosenberg)	tezewski	8,12	116	14,3	40	-	40	6,7	17,3	82,5	10,0	28	24,1	6	5,2	10	8,7
309	Rumia	pucki	10,53	223	21,2	54	-	54	9,1	24,5	86,4	7,4	32	14,3	-	-	16	7,1
310	Rychnowy (Richnau)	człuchowski	14,13	124	8,8	40	-	40	6,7	18,5	47,4	10,0	-	-	-	-	10	8,1
311	Rzeczonica (Stegers)	człuchowski	28,92	190	6,6	56	-	56	9,4	20,2	32,5	7,1	4	2,1	-	-	23	12,1
312	Sapolno Człuch. (Sampohl)	człuchowski	20,00	282	14,1	93	-	93	15,6	18,1	78,0	24,7	12	4,3	-	-	16	5,7
313	Seroek	świecki	78,30	848	10,8	204,5	-	204,5	34,4	24,7	43,9	27,4	156	18,4	-	-	98	11,5
314	Sierakowice	mirachowski	194,94	385	1,9	89,75	27	116,75	19,6	19,6	10,1	29,8	36	9,3	-	-	35	9,1
315	Sierpowo (Breitenfelde)	człuchowski	15,56	256	16,5	77,5	-	77,5	13,0	19,7	83,5	30,9	12	4,7	6	2,3	11	4,3
316	Silno	tucholski	24,84	428	17,2	103	8	111	18,6	23,0	74,9	20,7	32	7,5	-	-	36	8,4
317	Skarszewy	tezewski	103,90	555	5,3	228,5	-	228,5	38,4	14,5	37,0	24,1	32	5,8	-	-	57	10,3
318	Skórz	nowski	246,51	556	2,3	109,5	-	109,5	18,4	30,2	7,5	25,1	196	35,3	18	3,2	88	15,9
319	Sławęcín	tucholski	21,57	240	11,2	87	-	87	14,6	16,4	67,7	31,0	16	6,7	-	-	15	6,3
320	Stupia (Steinborn)	człuchowski	15,58	207	13,3	70,5	-	70,5	11,8	17,5	75,7	5,7	8	3,9	-	-	15	7,2
321	Sokole (Falkenwalde)	człuchowski	17,12	188	11,0	80	-	80	13,4	14,0	78,3	33,8	32	17,0	-	-	25	13,3
322	Stara Kiszewa	tezewski	177,92	472	2,7	110	-	110	18,5	25,5	10,4	42,3	24	5,1	-	-	31	6,5
323	Starogard	tezewski	57,92	364	6,3	142	8	150	25,2	14,4	43,5	62,7	44	12,1	3	0,8	56	15,4
324	Starzno (Starsen)	człuchowski	30,96	37	1,2	10	-	10	1,7	21,8	5,5	-	-	-	-	-	-	-
325	Starzno Wlk.	pucki	66,76	540	8,1	151	4,75	155,75	26,2	20,6	39,2	34,7	36	6,7	-	-	22	4,1
326	Stężyca	tezewski	146,68	663	4,5	156,25	62,5	218,75	36,9	18,0	25,2	52,9	16	2,4	9	1,4	43	6,5
327	Strzeżona (Stretzin)	człuchowski	20,68	239	11,6	88	-	88	14,8	16,1	71,6	31,8	28	11,7	-	-	21	8,8
328	Strzepez	mirachowski	252,27	880	3,5	170	40,25	210,25	35,3	24,9	14,0	25,7	68	7,7	-	-	65	7,4
329	Strzelno	pucki	65,76	452	6,9	109	3,5	112,5	18,9	23,8	28,7	18,7	36	7,9	-	-	17	3,8

⁸ Uwzględniono tylko obszar parafii, położony na terenie Prus Królewskich w powiecie mirachowskim (osiedle Kętrzyno).

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawny) ziemi	Odsetek arealu folwarcz-nego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²								
330	Subkowy	tezewski	87,68	1,036	11,8	345,5	-	58,0	17,8	66,1	32,5	268	25,9	18	1,7	116	11,2
331	Swarzewo	pucki	31,65	368	11,6	114	-	19,2	19,2	60,1	1,8	36	9,9	-	-	15	4,1
332	Swornigacie	tucholski	51,93	103	2,0	[1,5]	-	[1,5]	-	-	-	-	-	-	-	-	-
333	Szczodrowo	tezewski	32,49	244	7,5	87	10	97	14,9	50,5	59,7	20	9,0	-	-	16	6,5
334	Szczytno (Ziethen)	człuchowski	77,45	543	7,0	152	22,5	174,5	18,5	37,8	34,4	64	11,8	-	-	21	3,9
335	Szenfeld	człuchowski	8,10	69	8,5	25,5	-	4,2	16,4	51,9	50,9	-	-	-	-	-	-
336	Szpęgawsk	tezewski	16,55	157	9,5	61	-	61	10,2	61,6	55,7	20	12,7	-	-	15	9,5
337	Śliewice	świecki	361,46	355	0,9	84	-	84	14,1	25,2	11,9	44	12,4	-	-	37	10,4
338	Świecie	świecki	97,30	1,144	11,8	230	-	230	38,6	39,7	8,7	240	21,0	9	0,8	102	8,9
339	Świątkatowo	świecki	89,28	916	10,3	164,5	3	167,5	32,6	31,5	31,6	188	20,5	3	0,3	72	7,8
340	Święte	świecki	82,24	738	8,9	105	-	105	17,6	42,0	23,8	268	36,3	9	1,2	62	8,4
341	Św. Wojciech (St. Albrecht)	tezewski	57,75	734	12,8	297,75	-	297,75	50,0	14,7	58,7	128	17,6	-	-	127	17,3
342	Tezew	tezewski	39,40	686	17,4	184	-	184	30,9	22,2	32,1	140	20,4	3	0,4	72	10,5
343	Trąbki Wilk.	tezewski	24,30	346	14,2	102,5	2,5	105	17,6	19,7	20,9	68	19,7	-	-	37	10,7
344	Tuchola	tucholski	77,75	595	7,7	165	-	165	27,7	21,5	24,9	104	17,5	-	-	61	10,3
345	Tymawa	tezewski	27,45	421	15,4	141	-	141	23,7	17,8	2,8	36	8,6	9	2,1	35	8,3
346	Uniechów (Heinrichswalde)	człuchowski	24,54	346	14,1	112	-	112	18,8	18,3	12,5	12	3,5	-	-	26	7,5
347	Walichnowy	tezewski	13,24	323	24,4	56	-	56	9,4	34,4	5,4	100	30,9	-	-	40	12,4
348	Wiele	tucholski	320,58	814	2,4	208	25	233	39,1	20,8	37,1	52	6,4	-	-	49	6,0
349	Wierzchowo Człuch. (Firchau)	człuchowski	13,50	212	15,7	68	-	68	11,4	18,7	14,7	-	-	-	-	24	11,3
350	Wocławny (Wotzlauff)	teryt. Gdańska ⁹	16,26	265	16,3	85	-	85	14,3	18,5	17,6	28	10,6	-	-	21	7,9
351	Wysin	tezewski	85,68	410	4,8	156,5	-	156,5	26,3	15,5	23,0	32	7,8	3	0,7	34	8,3
352	Zalesie	Krajna ¹⁰	5,85	87	14,9	18	-	18	3,0	29,0	22,2	12	13,8	-	-	16	18,4

⁹ Uwzględniono tylko osiedla: Grabiny Duchowne, Mokry Dwór i Wiślina, zaliczane do powiatu gdańskiego.

¹⁰ Uwzględniono tylko obszar parafii położony na terenie Prus Królewskich w powiecie tucholskim (osiedle Pamiętowo).

L.p.	Nazwa parafii	Powiat	powierzchnia w km ²	Ludność wiejska	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	Liczba łanów kmiecych i folw.	Liczba łanów zagrodowych	Razem		Gęstość zaludn. wzgl (na 1 km ² uprawy)	Stopień roln. wykorzyst. ziemi	Odsetek arealu folwarcznego	Zagrodnicy z rodzinami	Odsetek zagrodników wśród ludności wiejskiej	Komornicy z rodzinami	Odsetek komorników wśród ludności wiejskiej	Rzemieślnicy z rodzinami	Odsetek rzemieślników wśród ludności wiejskiej
								łanów	km ²									
353	Zblewo	tezewski	90,27	407	4,5	134	-	134	22,5	18,1	24,9	47,7	80	19,6	-	-	47	11,6
354	Żarnowiec	pucki	95,82	686	7,2	127,5	8,5	136	22,8	30,1	23,8	33,8	80	11,7	-	-	49	7,1
355	Żukowo	gdański	142,71	1,416	9,9	470	7	477	80,1	17,7	56,1	53,6	164	11,5	-	-	159	11,2
356	Terytorium Gdańska	teryt. Gdańska	643,00	[15,000]	[23,4]	1,605	-	1,605	269,6	[55,6]	41,9	5,5	?	?	?	?	?	?
Osiedla bez określonej przynależności parafialnej			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	232 ¹¹	-	-	-	-	-
Uposażenie parafii miejskich			-	-	-	63	-	63	10,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem			12,907	92,247	7,2	23.634	630	24,264	4,076,4	22,6	31,6	29,2	10,648	11,5 ¹²	435	0,4 ¹³	6,936	7,5 ¹⁴
Osiedla bez określonej przynależności parafialnej			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	232 ¹⁵	-	-	-	-	-

¹¹ W tym 192 stanowi szacunek na ludność zagrodniczą dla własności szlacheckiej.

¹² Bez szacunkowej cyfry 15 000 mieszkańców terytorium miasta Gdańska odsetek ten wynosi 13,8%.

¹³ Bez szacunkowej cyfry 15 000 mieszkańców terytorium miasta Gdańska odsetek ten wynosi 0,6%.

¹⁴ Bez szacunkowej cyfry 15 000 mieszkańców terytorium miasta Gdańska odsetek ten wynosi 9%.

¹⁵ W tym 192 stanowi szacunek na ludność zagrodniczą dla własności szlacheckiej.

III.3.3. PRZYNALEŻNOŚĆ WŁASNOŚCIOWA OSIEDLI

III.3.3.1. WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Krzysztof Chłapowski

Przynależność własnościową osiedli województwa krakowskiego w końcu XVI w. ustaliliśmy na podstawie rejestrów poborowych, lustracji, inwentarzy, dokumentów oraz innych źródeł z tego stulecia, a także – pomocniczo – źródeł wcześniejszych i późniejszych. Wszystkie one zostały scharakteryzowane w rozdziale *Źródła pisane*¹. Wykorzystaliśmy również literaturę przedmiotu. Osady oznaczyliśmy takimi samymi barwami jak w całej serii AHP: królewskie – barwą czerwoną, należące do instytucji kościelnych – fioletową, szlacheckie – żółtą, miejskie – brunatną.

Dobra królewskie w województwie krakowskim należały do starostw grodowych, do starostw niegrodowych, czyli tenut oraz do wielkorządów. Wielkorządy to dobra królewskie, z których dochody przeznaczane były na potrzeby gospodarcze zamku królewskiego i innych budowli na wzgórzu wawelskim oraz obiektów pracujących na rzecz zamku, a znajdujących się poza Wawelem. W drugiej połowie XVI w. w województwie istniały cztery starostwa grodowe: krakowskie (do uposażenia starosty krakowskiego wyjątkowo nie należały dobra ziemskie, a jedynie dochody z regaliów), bieckie, sądeckie i oświęcimskie. W województwie krakowskim leżało też kilka osad należących do starostwa grodowego nowokorczyńskiego, którego ośrodek znajdował się w województwie sandomierskim. Tenuty są wymienione w aneksie I. W ciągu XVI w. ich liczba się zmieniała na skutek łączenia dóbr królewskich (np. tenuta Jasło była w latach 1521–1550 połączona ze starostwem bieckim²) lub ich podziałów (w 1549 r. *de iure*, a w 1585 r. *de facto* od starostwa nowokorczyńskiego oddzielona została tenuta Żarnowiec³, w latach 1585 i 1588 z tenuty nowotarskiej wydzielone zostały tenuty Mszana Górna i Mszana Dolna⁴, w 1588 r. ze starostwa oświęcimskiego wyodrębniono tenutę Zator⁵).

Zauważyć trzeba, że w drugiej połowie XVI w. w źródłach o charakterze urzędowym nie była już przestrzegana zasada określania tylko starostwa grodowego terminami starostwo, *capitaneatus*, *praefectura*, a starostwa niegrodowego terminami dobra, *bona regalia* lub tenuta. Liczne tenuty z województwa krakowskiego były w tym okresie określane terminami *capitaneatus* (starostwo)⁶, *praefectura*⁷, a nawet *praefectura seu tenuta*⁸.

¹ Zob. K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji II.1.1.

² SHGK, cz. II, z. 2, s. 264; A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 200.

³ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia*, s. 200–201.

⁴ K. Chłapowski, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, s. 102.

⁵ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia*, s. 206.

⁶ Czchów w 1561 r. (MK 95, k. 523v), Czorsztyn w 1599 r. (MK 143, k. 53v), Krzeczów w 1565 r. (LK 1564, t. 1, s. 66), Krzepice w 1553, 1557, 1561, 1566 i 1569 r. (MK 82, k. 482; 89, k. 268; 95, k. 539; 100, k. 271v; MK L.XVIII, 18, k. 548), Lanckorona w 1590 r. (MK 134, k. 270v), Lelów w 1552, 1563, 1565, 1569, 1570, 1571 i 1580 r. (MK 80, k. 266; 96, k. 138; LK 1564, t. 2, s. 41; MK L.XVIII, 18, k. 497; MK 108, k. 394; 110, k. 176v; *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881 (*Źródła Dziejowe*, t. 9, s. 259), Niepołomice w 1550, 1556, 1565, 1566, 1569, 1580 i 1585 r. (MK 78, k. 37; 90, k. 49; LK 1564, t. 1, s. 74; MK 101, k. 28; MK L.XVIII, 18, k. 336; *Księgi podskarbińskie*, s. 259; MK 131, k. 336–337), Ojców w 1590 r. (MK 133, k. 453), Olsztyn w 1551, 1552, 1569, 1580 i 1583 r. (MK 79, k. 338; 82, k. 101; MK L.XVIII, 18, k. 508; 123, k. 215v; *Księgi podskarbińskie*, s. 265; MK 129, k. 326), Rabsztyn w 1592 r. (MK 137, k. 431v).

⁷ Czorsztyn w 1578 r. (MK 118, k. 297v), Dobczyce w 1585 r. (MK 117, k. 259), Krzepice w 1566 r. (MK 100, k. 99), Lanckorona w 1582 r. (MK 127, k. 185v), Lelów w 1578 r. (MK 118, k. 124), Niepołomice w 1560 r. (Biblioteka PAN w Kórniku, 268, k. 41).

⁸ Lanckorona w 1574 i 1588 r. (MK 112, k. 34; 134, k. 270v).

Przynależność wsi do poszczególnych starostw i tenut jest określona w wydanej lustracji województwa krakowskiego z 1564 r.⁹ W lustracji tej pominięte zostały królewszczyzny, które sejm 1562/1563 r. uznał za obciążone zapisami dokonanymi zgodnie z prawem (tzw. stare sumy) i które z tego powodu nie podlegały lustracji. Ich pełny wykaz i skład (nazwy osad je tworzących) zostały ustalone przed laty przez autora tego komentarza¹⁰. W okresie 1565–1600 nastąpiły liczne lokacje nowych wsi królewskich, zwłaszcza na obszarach podgórskich (starostwa nowotarskie, czorsztyńskie i bieckie).

Podczas sejmów 1566 i 1567 r. specjalnie wyznaczone komisje rozstrzygały na podstawie lustracji, które frymarki (czyli zamiany wsi królewskich za szlacheckie) są ważne, a które nie. Komisje podejmowały także decyzje w sprawach, których w trakcie kontroli tytułów prawnych na użytkowanie królewszczyzn, przeprowadzonej podczas sejmu 1563/1564 (tzw. rewizja listów), nie rozstrzygnięto i polecono, by lustratorzy sprawdzili sytuację na miejscu, albo też odłożono decyzję do czasu przedstawienia przez zainteresowanych odpowiednich dokumentów¹¹.

W drugiej połowie XVI w. skład dóbr królewskich w województwie krakowskim uległ drobnym zmianom. W 1593 r. zatwierdzona została zamiana wsi królewskiej Bieńkowice w powiecie szczyrzyckim i części królewskiej Wrzempia w tymże powiecie za część szlacheckiej wsi Rudno w powiecie proszowskim¹². W 1595 r. wieś Dziewięciele w powiecie proszowskim została darowana Marcinowi Mazowieckiemu¹³.

U progu XVII w. nastąpiło uszczuplenie stanu liczbowego królewszczyzn w województwie, ponieważ w 1603 r. tenuta Mszana Górna w powiecie szczyrzyckim (9 wsi) została zamieniona za wieś Sebastiana Lubomirskiego Lednica z szybem solnym w tymże powiecie, którą to transakcję sejm potwierdził w 1607 r.¹⁴

Nie uznaliśmy za królewskie wsi Mrukowa i Sowoklęski w powiecie bieckim, mimo iż w niektórych źródłach podatkowych z XVI i XVII w. występują z oznaczeniem R. lub reg. i z tego powodu do królewskich zaliczył je Edward Trzyna¹⁵. Wsie te w XV i na początku XVI w. były określane jako królewskie, ale w latach 1563–1567 sprawa ich przynależności nie wypłynęła i nie była przedmiotem decyzji, wskutek czego królewski tytuł własności uległ zatarciu¹⁶.

Do królewskich nie zaliczyliśmy też wsi Lińcze Dolne i Lińcze Górne w powiecie śląskim. W lustracjach z lat 1564 i 1569 znajduje się informacja, że szlachta z Lińczy jest zobowiązana do posług na rzecz zamku w Lanckoronie, ale nie świadczy to o przynależności do dóbr królewskich tych wsi, które w wizytacji z 1597 r. są opisane jako należące do *haeredes villae Lincze*¹⁷. To przykład szlachty zależnej znanej np. w niektórych królewszczyznach na Rusi Czerwonej i starostwie tykocińskim.

Szczególną kategorią dóbr królewskich w województwie krakowskim były dobra stanowiące uposażenia urzędów kasztelana i wojewody krakowskiego¹⁸.

Ogółem dobra królewskie w końcu XVI w. liczyły 40 miast, 422 wsie i 30 części wsi (rozmieszczenie w powiatach pokazują tabele nr 9 i 10).

Własność kościelna w województwie krakowskim (w zestawieniach i indeksach nazywamy ją własnością duchowną, czyli używamy skrótów duch. i d.) to dobra, które były uposażeniami rozmaitych

⁹ LK 1564. Dane z lustracji nie pozwoliły na rozstrzygnięcie, które wsie należały do starostwa oświęcimskiego, a które do tenuty zatorskiej. Ustaliśmy to na podstawie szczegółowych inwentarzy z 1549 r., kiedy te dobra, choć wówczas jeszcze nierozdzielone, były opisywane osobno (ASK LVI, 0 1/II, k. 78–145, Z 1, k. 156–183).

¹⁰ K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr 1563–1665*, Warszawa 1984, s. 55–70.

¹¹ ASK XLVI 41, k. 16–23 (protokoły komisji z lat 1566 i 1567 dotyczące województwa krakowskiego); AGAD, tzw. Metryka Litewska, IV B, 8, k. 1–66 (protokoły tzw. rewizji listów).

¹² K. Chłapowski, *Realizacja reform*, s. 154.

¹³ Tenże, *Alienacje dóbr królewskich w latach 1578–1668*, PH, t. 69, 1979, z. 4, s. 652.

¹⁴ Tenże, *Realizacja reform*, s. 154.

¹⁵ Np. w 1593 r. (BJ, 5043, k. 281) i 1595 r. (BCzart, 329, k. 239v); Rej. pob. 1680, s. 305; E. Trzyna, *Królewszczyzny województwa krakowskiego w XVII wieku*, RDSG, t. 24, 1962 (mapa po s. 40).

¹⁶ K. Chłapowski, *Realizacja reform*, s. 74.

¹⁷ LK 1564, t. 1, s. 213, 223; ASK LXVIII 18, k. 415v; AKM, 17, k. 205v.

¹⁸ Opisał je W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1962, s. 119–122, 125–126. Autor ów błędnie zaliczył do uposażenia urzędu wojewody krakowskiego wieś Łętkowice w powiecie proszowskim. Zapisy źródłowe nie pozostawiają wątpliwości, że chodzi o wieś Zętkowice w powiecie lelowskim. Na tę pomyłkę zwrócił już uwagę J. Laberschek, *Dobra ziemskie urzędu wojewody krakowskiego w średniowieczu*, [w:] *Cracovia – Polonia – Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. W. Bukowski, K. Ożóg, F. Sikora, S. Szczur, Kraków 1995, s. 103.

instytucji Kościoła rzymskokatolickiego (aneks II). Przyjęliśmy zasadę, że jeśli nawet sołectwa we wsiach należących do instytucji kościelnych były w użytkowaniu osób świeckich, to jednak wsie takie traktowaliśmy jako własność kościelną.

Liczba instytucji kościelnych, których uposażenia ziemskie znajdowały się w województwie krakowskim, jest wyraźnie większa niż w jakimkolwiek innym województwie, co wiąże się z faktem, że Kraków był od XI do końca XVI w. stolicą państwa. Ustalona przez nas liczba tych instytucji jest wyraźnie większa niż zawarta w tabeli sporządzonej niegdyś przez Adolfa Pawińskiego¹⁹.

Wyniki kwerendy źródłowej umożliwiły dokładność w ustaleniu dóbr kościelnych. Nie zaliczyliśmy do nich tych osiedli, które były dziedziczną własnością osób duchownych (np. Piotra Myszkowskiego, biskupa krakowskiego, Szymona Ługowskiego, prepozyta miechowskiego)²⁰. Uniknęliśmy błędnego zaliczenia do uposażeń instytucji kościelnych w przypadku tych osad, które były użytkowane przez posesorów łączących dwie godności duchowne (np. biskupa kamienieckiego i opata mogińskiego, dziekana kapituły katedralnej krakowskiej i prepozyta kolegiaty św. Michała)²¹.

W ciągu XVI w. liczba instytucji kościelnych, których uposażenia ziemskie znajdowały się w województwie krakowskim, zmieniała się – jedne przybywały, inne ubywały. W 1529 r. powstała, z fundacji Achacego Jordana, kasztelana żarnowskiego, kolegiata w miasteczku Bobowa w powiecie bieckim, która została uposażona wsią Chodorowa w parafii Wilczyńska²². W 1559 r. kapituła katedralna krakowska postanowiła, że odtąd biskup sufragan krakowski może być powoływany wyłącznie spośród prałatów lub kanoników kapituły (do tego czasu sufraganami byli franciszkanie lub dominikanie) i wyznaczyła stałe uposażenie urzędu sufragana: wsie Wygnanowice, Żydów i część wsi Wawrzyńczyce w powiecie proszowskim oraz wieś Bieżanów w szczyrzyckim, a w 1583 r. dołączyła jeszcze wieś Goszczę w powiecie proszowskim²³.

Między 1576 a 1580 r. wieś Świniarsko Małe vel Mała Wieś w powiecie sądeckim, w parafii Nowy Sącz, przeszła (drogą sprzedaży?) z rąk klasztoru Klarysek w Starym Sączu do rąk franciszkanów krakowskich²⁴. W 1585 r. Anna Kormanicka ofiarowała kolegium jezuitów w Krakowie wieś Stępcowice w powiecie ksiąskim²⁵. W 1588 r. Jadwiga Iwanowska darowała swoją część wsi Błogocice (powiat

¹⁹ Tabela zatytułowana „Obraz tabelaryczny posiadłości duchownych w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku”, będąca załącznikiem do P. Małopolska, t. 3, s. 71. W części dotyczącej województwa krakowskiego brak uposażenia ziemskiego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, biskupstwa przemyskiego, kolegiat w Bobowej, w Wiślicy i Wszystkich Świętych w Krakowie, opactwa Norbertanów w Nowym Sączu, klasztoru Klarysek w Krakowie, klasztorów: dominikanów w Krakowie, kanoników regularnych w Kłobucku, Krzepicach i w Trzcanie, bożogrobców w Krakowie, augustianów w Krakowie, paulinów w Krakowie.

²⁰ Np. w rejestrze poborowym z 1595 r. wsie Wielowieś i Wolica w powiecie ksiąskim, o których wiemy – na podstawie wyników kwerendy – że były własnością dziedziczną Piotra Myszkowskiego, biskupa krakowskiego, są określone jako należące do „epi.Crac” (BCzart, 329, k. 333), co sugeruje przynależność do uposażenia biskupstwa. W rejestrze poborowym z 1581 r. wsi Kowary, Korzkiew, Grebienice, Brzozówka, Maszyce, Januszowice, Biały Kościół w powiecie proszowskim i Koberzyn w powiecie szczyrzyckim, o których wiemy, że były dziedziczną własnością Szymona Ługowskiego, prepozyta miechowskiego, są określone jako należące do „praepositi miechoviensi” (P. Małopolska, t. 3, s. 13, 27, 28, 30, 40), co sugeruje przynależność do uposażenia prepozyta miechowskiego.

²¹ W rejestrze poborowym z 1581 r. wsi Półwsie, Ryczów i Woźniki w powiecie śląskim, o którym wiemy, że należały do opactwa w Mogile, zostały określone jako należące do „episcopi Camenecensi” (P. Małopolska, t. 3, s. 104–105), co pociągnęło za sobą umieszczenie we wspomnianej tabeli biskupa kamienieckiego jako posiadającego uposażenie w województwie krakowskim. Ówczesny opat mogiński Marcin Białobrzęski w 1577 r. został biskupem kamienieckim (M. Brzozowski, *Białobrzęski Marcin*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1989, s. 366) i stąd owo sformułowanie w rejestrze. W rejestrze poborowym z 1581 r. i w następnych aż do 1595 r. wsie Mysławczyce i Tempoczoł w powiecie proszowskim zostały określone jako należące do „decani Cracoviensi” (P. Małopolska, t. 3, s. 11, 18; BCzart, 329, k. 13v, 27), co sugeruje ich przynależność do prebendy dziekana kapituły katedralnej. W rzeczywistości należały do uposażenia prepozyta kolegiaty św. Michała na zamku w Krakowie, a ówczesny prepozyt Erazm Dembiński był zarazem dziekanem kapituły katedralnej (A. Tomczak, *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji ok. 1504–1584*, Toruń 1963, s. 158–160; Kumor, *Dzieje*, t. 2, s. 270).

²² Kumor, *Dzieje*, t. 2, s. 338–339.

²³ Tamże, s. 93.

²⁴ W rejestrze poborowym z 1576 r. wieś ta po raz ostatni została określona jako należąca do konwentu starsądeckiego, czyli do klarysek (ASK I 114, k. 175v), a w rejestrze z 1580 r. po raz pierwszy jako własność „conventui S. Francisci” (ASK I 119, k. 284v). W 1611 r. sejm w konstytucji „Sep z Małej Wsi zniesiona” zdecydował, że zniesiona zostaje sep „z Małej Wsi majętności Ojców Franciszkanów konwentuałów krakowskich [...] którą powinni [...] do zamku albo Starostwa Sądeckiego” (VL, t. 3, s. 18). Na tej podstawie wiemy, o jaki konwent św. Franciszka chodziło. Próbowaliśmy ustalić, w jakich okolicznościach nastąpiła zmiana przynależności własnościowej tej wsi oraz datę tej zmiany, ale poszukiwania w literaturze dotyczącej tak klarysek starsądeckich, jak i franciszkanów krakowskich nie dały rezultatu.

²⁵ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 1, Lwów 1905, s. 462.

proszowski) klasztorowi Benedyktynów w Staniątkach, właścicielowi drugiej części wsi²⁶. W 1597 r. Marcin Dobroszowski, burgrabia krakowski, uzyskał zgodę na darowanie temuż kolegium wsi Zielenice w powiecie proszowskim, co uczynił w 1598 r. z warunkiem, że darowizna wejdzie w życie po jego śmierci²⁷. Ponieważ wiemy, że zmarł w 1613 r.²⁸, wieś tę oznaczyliśmy jako szlachecką.

W drugiej połowie XVI w. liczba instytucji kościelnych, których uposażenia ziemskie znajdowały się w województwie krakowskim, zmniejszyła się o trzy. W 1551 r. opat wachocki zamienił z królem jedyne wsie opactwa położone w województwie krakowskim – Dołuszyce i Olchawę (powiat szczyrzycki) – na stacje z nich oraz trzy bałwany soli i 30 grzywien rocznie z żup bocheńskich; król nadał te wsie w 1552 r. w lenno Piotrowi Kmicie²⁹. Także w 1551 r. opat szczyrzycki Jan Janowski dokonał zamiany z Zuzanną, żoną Bernarda Jodłownickiego, wsi opackiej Ściborzyce w powiecie proszowskim za część wsi Porąbka w powiecie szczyrzyckim, przy czym strony postanowiły, że wejście w posiadanie dóbr nastąpi w 1554 r. i tak się stało³⁰. W 1566 r. konwent franciszkanów w Nowym Sączu zamienił z władzami Nowego Sącza część wsi Mała Żeleznikowa na czynsz roczny w wysokości 8 złotych³¹. Prawo prebendy i patronatu prałatur, kanonii i prebend kolegiaty św. Floriana w Krakowie (z wyjątkiem prepozytury) od 1401 r. należało do Akademii Krakowskiej³². W 1559 r. Zygmunt August nadał Akademii prawo patronatu także nad prepozyturą, co w 1578 r. potwierdził Stefan Batory, a w 1590 r. sejm inkorporował prepozyturę do Akademii³³. Od tego momentu między dobrami Akademii a dobrami kapituły św. Floriana można stawiać znak równości.

W 1588 r. Feliks Czerny i Jan Tęczyński, kolatorzy kościoła kolegiackiego św. Idziego w Krakowie, zapisali należące do uposażenia kapituły kolegiackiej wsie Górka i Sadowie w powiecie proszowskim klasztorowi Dominikanów krakowskich oraz przekazali mu prawo patronatu, a w 1591 r. papież zatwierdził te decyzje wraz z przeznaczeniem tych wsi na uposażenie wydziału filozoficzno-teologicznego studium zakonnego³⁴. W ten sposób kapituła kolegiacka uległa likwidacji³⁵.

W drugiej połowie XVI w. skład dóbr kościelnych w województwie krakowskim ulegał zmianom na skutek transakcji zawieranych bądź to między instytucjami kościelnymi, bądź to między instytucją kościelną a osobą prywatną. W 1599 r. Akademia Krakowska kupiła od kolegium wikariuszy katedralnych na Wawelu wieś Trądnowice w powiecie proszowskim³⁶, które to kolegium w 1566 r. przejęło dochody prepozytury kolegiackiej w Skarbimierzu (Skalbmierzu), stając się w ten sposób współwłaścicielem tego miasteczka³⁷. W 1568 r. ksieni klasztoru Norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie sprzedała Myszkowskiemu wieś Grodzisko w powiecie śląskim³⁸. W 1593 r. Mikołaj Koryciński darował klasztorowi Bożogrobców w Miechowie wieś Wrocimowice i część wsi Raclawice (obie w powiecie proszowskim)³⁹.

Osobną kwestią była zmiana przynależności własnościowej drogą zamiany dóbr. W 1562 r. zatwierdzona została zamiana wsi dziedzicznych Spytka Jordana, wojewody krakowskiego: Brzozowa i Polikta w powiecie sądeckim na wsie opactwa tynieckiego Opatkowiec w powiecie szczyrzyckim, Zdania i Ujazd w powiecie sądeckim oraz zamiana wsi Wilkowisko, Raciborzany, Markuszowa i części

²⁶ *Inwentarz Archiwum benedyktynów w Staniątkach*, oprac. W. Kolak, J. Mirecki, S. Radoń, Kraków 2003, nr 116, s. 43.

²⁷ AGAD, dok. perg. 3054; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 1, s. 462.

²⁸ Urzędniczy IV/2, nr 937.

²⁹ K. Chłapowski, *Realizacja reform*, s. 41.

³⁰ J.M. Marszałska, W. Graczyk, *Opaci i przeorzy klasztoru OO. Cystersów w Szczyrzycu od XIII do XVIII wieku*, Kraków 2006, s. 76–77.

³¹ MK 99, k. 487.

³² Kumor, *Dzieje*, t. 2, s. 380.

³³ *Catalogus diplomatum pergameneorum Universitatis Jagielloniae*, ed. K. Kaczmarczyk, Kraków 1953, nr 287.288; MK 135, k. 739v–741; *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964, s. 265; VL, t. 2, s. 317.

³⁴ MK 134, k. 201v–204, 410–412v; R. Świętochowski, *Proces Uniwersytetu Krakowskiego z dominikanami krakowskimi o prebendę i kościół św. Idziego w Krakowie (1591–1595)*, „Studia Historyczne”, t. 11, 1968, z. 2, s. 214–215; J. Kurtyka, *Latyfundium Tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV–XVII wiek)*, Kraków 1999, s. 207, 228.

³⁵ Kumor, *Dzieje*, t. 2, s. 485, niczego nie wie o przejęciu przez dominikanów prawa patronatu i prebend kolegiaty św. Idziego i w związku z tym uważa, że okoliczności i czas zaniknięcia kapituły św. Idziego są nieznane.

³⁶ H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie humanizmu*, Kraków 1935, s. 531.

³⁷ Kumor, *Dzieje*, t. 3, s. 181.

³⁸ K. Kramarska-Anyszek, *Dzieje klasztoru PP. Norbertanek w Krakowie na Zwierzyńcu do roku 1840*, „Nasza Przyszłość”, t. 47, 1977, s. 42.

³⁹ S. Nakielski, *Miechovia sive promptuarium antiquitatum Monasterii Miechoviensi*, Kraków 1634, s. 773–774.

wsi Porąbka w powiecie szczyrzyckim na wsie opactwa szczyrzyckiego Mogilany, Głogoczów i Włosań w tymże powiecie⁴⁰. W 1563 r. zatwierdzona została zamiana części wsi Topola w powiecie proszowskim, należącej do Mikołaja Reya za część wsi Zdziemierzyce w tymże powiecie, należąca do kapituły kolegiaty św. Michała na zamku w Krakowie⁴¹. W 1566 r. klasztor Bożogrobców w Miechowie oddał swe cztery wsie w województwie kaliskim i powiecie konińskim za wieś Głuchów w powiecie proszowskim Jana i Piotra Zborowskich⁴².

W lustracjach województwa krakowskiego z lat 1564 i 1569 wśród wsi klasztoru Klarysek krakowskich, z których płacona była sep, wymienione są Damice (powiat proszowski). Wiemy, że w XV w. część tej wsi należała do tego klasztoru, ale w źródłach z XVI w. i późniejszych występuje ona jako wieś wyłącznie szlachecka⁴³. Uznaliśmy zatem, że – w nieznanym okolicznościach – klasztorna część Damic przeszła w ręce szlacheckie najpóźniej na początku XVI w.

Jeśli idzie o uposażenia plebańskie, pod uwagę wzięliśmy tylko takie przypadki, kiedy przekraczało ono uposażenie standardowe („poświętne”, „mansus ecclesiasticus”), zwłaszcza gdy do plebana należała cała wieś lub gdy uposażenie znajdowało się poza wsią parafialną.

Stan posiadania instytucji kościelnych w ostatnich latach XVI w., który jest uwidoczony w aneksie II, uległ zmianie już w pierwszej połowie XVII w., trzy instytucje kościelne bowiem (Akademia Krakowska, kolegium jezuitów i dominikanie krakowscy) znacznie powiększyły wówczas swoją własność, nie mówiąc już o pojawieniu się nowych fundacji, które otrzymały uposażenie ziemskie, np. kamedułów na Bielanych pod Krakowem (1604), bernardynów w Zebrzydowicach (1602) i w Alwerni (1616), karmelitów w Wiśniczu (1622) i w Czernej (1628–1633).

Suma dóbr kościelnych w końcu XVI w. wyniosła w województwie krakowskim 11 miast, 519 wsi oraz 76 części wsi, a w księstwie siewierskim 3 miasta i 32 wsie. W księstwie siewierskim, należącym do biskupów krakowskich, nie było własności królewskiej, jedynie duchowna (niemal wyłącznie biskupów krakowskich) i szlachecka.

Na własność miejską składały się osady należące niemal wyłącznie do miast królewskich (aneks III). Ich skład uległ w drugiej połowie XVI w. drobnym zmianom. W 1549 r. Jan Ocieski, kasztelan biecki, sprzedał miastu Wieliczce leżący tuż przy mieście królewski grunt Mierzączka, którego był użytkownikiem, za czynsz roczny 16 grzywien, ale podczas tzw. rewizji listów (1563/1564) transakcja ta została unieważniona⁴⁴. Mieszczanie wielicy zasiedlili ten grunt, na który w 1578 r. (nazwany wówczas *suburbium*) król rozciągnął prawo miejskie⁴⁵. W 1588 r. jego użytkownikiem był Sebastian Lubomirski, który w tymże roku scedował dożywocie na części wsi Lednica i części przedmieścia Mierzączki synowi Stanisławowi⁴⁶. Dlatego zakwalifikowaliśmy przedmieście Mierzączka jako osadę o mieszanej przynależności własnościowej (królewsko-miejskiej). W 1568 r. władze Biecza sprzedały wieś miejską Męcina Kasprowi Wielopolskiemu⁴⁷.

Wśród rejestrów poborowych województwa krakowskiego brak osobnych rejestrów wsi zamieszkałych przez szlachtę zagrodową („nobilium cmethones non habentium”). Adolf Pawiński sporządził wprawdzie zestawienie pięćdziesięciu takich wsi⁴⁸, ale mając wątpliwości co do trafności jego ustaleń, zrezygnowaliśmy z wyróżniania tej kategorii własności na mapie własności i w tabelach.

W województwie krakowskim własność szlachecka w XVI w. przeważała, podobnie jak w innych województwach, nad pozostałymi opisanymi powyżej kategoriami własności ziemskiej. Cechą charakterystyczną województwa krakowskiego było nieliczne występowanie szlachty cząstkowej i obecność licznych dóbr należących do kategorii większej własności.

⁴⁰ MK 96, k. 221v–223v.

⁴¹ MK 97, k. 50; LK 1564, t. 1, s. 117.

⁴² S. Nakielski, *Miechovia*, s. 677.

⁴³ LK 1564, t. 2, s. 71; MK L.XVIII 18, k. 156v; SHGK, cz. I, z. 3, s. 499.

⁴⁴ MK 74, k. 689–692; AGAD, tzw. Metryka Litewska, IV B, 8, k. 8v–9, 32v. Mimo to w trakcie lustracji 1564 i 1569 miasto zgłaszało swe pretensje (LK 1564, t. 1, s. 63–64; MK 134, k. 162v–163; MK L.XVIII 18, k. 331v).

⁴⁵ MK L.XVIII 18, k. 335v; MK 117, k. 156v–157.

⁴⁶ ASK I 126, k. 435; MK 134, k. 162v–163. W 1603 r. przy okazji zamiany dziedzicznej części wsi Lednica czyli Lednicy Polnej za tenutę Mszana Górna Lubomirscy stali się dziedzicami Mierzączki (Rej. pob. 1629, k. 93; Rej. pob. 1680, s. 94; MK L.XVIII 24, k. 431v–432) i w 1628 r. nadali jej prawo magdeburskie (K. Kubik, *Mierzączka – nieznanie miasteczko w obrębie Wieliczki*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. 8, 1979, s. 52–55).

⁴⁷ *Materiały do historii miasta Biecza (1361–1632)*, wyd. F. Bujak, Kraków 1914, nr 301.

⁴⁸ P. Małopolska, s. 202.

Podobnie jak w tomie AHP poświęconym województwu sandomierskiemu, postanowiliśmy i w tym tomie wskazać na większe szlacheckie dobra ziemskie. Jako podstawę przyjęliśmy rejestr poborowy z 1595 r., ponieważ założeniem naszego opracowania jest ukazanie stanu na koniec XVI w. Jak wiadomo, rejestry poborowe nie zawierały całości osadnictwa (pomijane były osady nowo lokowane i niektóre osady drobne), a przy określaniu wielkości opłaty nie brano pod uwagę wszystkich źródeł dochodu (pomijano grunty dworskie, a zwłaszcza folwarki)⁴⁹. Nadto, ze względu na zwolnienia od opłat i zatajenia liczba łańów podawana w rejestrach odbiegała od rzeczywistej o ponad 10%⁵⁰, a osoby płacące pobór to czasem nie dziedziczni właściciele wsi, lecz ich dzierżawcy. Te mankamenty powodują, że obraz uzyskany jedynie na podstawie rejestrów nieco odbiega od rzeczywistości. Staraliśmy się zatem zweryfikować niektóre mylące lub niepewne informacje.

Porównanie informacji z kilku rejestrów pomagało w uniknięciu pomyłek, np. w rejestrze poborowym z 1595 r. jako płacący pobór ze wsi Jedlcza w powiecie ksiąskim wystąpił „Mat. Misiowski”, ale w rejestrze z 1588 r. widnieje zapis „Alb. Padniowski, ten. Misiowski”⁵¹, dzięki czemu wieś mogliśmy prawidłowo zakwalifikować jako własność Padniewskiego. Staranne rozeznanie w sprawach własności królewskiej i instytucji kościelnych pozwoliło wyeliminować również te przypadki, w których w rejestrze poborowym występowały nazwiska szlacheckich dzierżawców tych dóbr, a nie określenie ich faktycznych właścicieli instytucjonalnych. Starając się zweryfikować informacje z rejestrów, wzięliśmy też pod uwagę opracowania dotyczące wielkich rodzin lub wybitnych jednostek, których autorzy sięgali do ksiąg sądowych⁵². Sami – zgodnie z założeniami serii atlasowej – ksiąg sądowych nie wykorzystywaliśmy. Niektóre ustalenia tych autorów odrzuciliśmy, np. wieś Postolice w powiecie szczyrzyckim wymieniona przez Józefa Długosza wśród dziedzicznych wsi Sebastiana Lubomirskiego była wsią instytucji kościelnej (kolegiacką) przez niego dzierżawioną⁵³. Podobnie było ze wsią Maszków w powiecie proszowskim przypisaną przez Włodzimierza Dworzaczka Stanisławowi Tarnowskiemu, wojewodzie sandomierskiemu, który był tylko jej dzierżawcą z ramienia klasztoru Klarysek w Krakowie⁵⁴, a także z wsiami Rokitno, Grabiec i Boniowice w powiecie lelowskim, które Halina Kowalska uznała za własność Stanisława Szafranca, podczas gdy należały one do tegoż klasztoru, a Szafraniec był tylko ich dzierżawcą⁵⁵. Nie przyjęliśmy też tezy Tomasza Kempy, że wojewoda kijowski Konstanty Wasyl Ostrogski na mocy umowy z 1594 r. przekazał grupę wsi w województwie krakowskim swemu zięciowi, Krzysztofowi Radziwiłłowi „Piorunowi”⁵⁶, ponieważ ze źródeł poborowych końca XVI i z XVII w. oraz z danych z wizytacji z lat 1595–1599 wynika, że wsie te pozostały własnością Ostrogskiego. Jak zwrócił uwagę Henryk Lulewicz, żona Radziwiłła nie dopuściła do przejęcia przez męża jej dóbr posagowych⁵⁷. Dane z rejestrów pokazują więc zasięg formalnych uprawnień (i pretensji) Radziwiłła, które nie przekształciły się w faktyczne użytkowanie. Wreszcie, wbrew Januszowi Kurtyce nie uznaliśmy, że w 1595 r. właścicielem wsi Balice, Burów i Szczeglice w powiecie proszowskim był Mikołaj Firlej, wojewoda krakowski⁵⁸, ponieważ w rejestrze poborowym z tego roku jako ich właściciel figuruje już Jan Firlej, podskarbi koronny⁵⁹.

⁴⁹ I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji II.1.7.

⁵⁰ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.1.7; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7.

⁵¹ BCzart, 329, k. 370; ASK I 126, k. 231.

⁵² J. Długosz, *Latyfundium Lubomirskich w XVII wieku*, Opole 1997, s. 57–62 (majątek Sebastiana Lubomirskiego) wraz z licznymi uzupełnieniami i poprawkami M. Lubczyńskiego i J. Pielasa, KH, t. 57, 2000, z. 3, s. 129; W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1995, s. 420 (majątek Stanisława Tarnowskiego, wojewody sandomierskiego); T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/25–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 171–191, 241; H. Kowalska, *Stanisław Szafraniec z Pieskowej Skąły*, „Odrodzenie i Reformacja”, t. 3, 1958, s. 100–101; J. Kurtyka, *Latyfundium Tęczyńskie*, s. 147.

⁵³ J. Długosz, *Latyfundium Lubomirskich*, s. 58.

⁵⁴ W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski*, s. 420.

⁵⁵ H. Kowalska, *Stanisław Szafraniec*, s. 100–101.

⁵⁶ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski*, s. 177; J. Seredyka, *Magnackie spory o włość kopyską w XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”, t. 13, 1975, s. 64. Chodzi o grupę wsi w par. Podole i Tropie w powiecie sądeckim, a także o wieś Pleszew i grupę wsi w par. Zembocin w powiecie proszowskim.

⁵⁷ H. Lulewicz, *Radziwiłł Krzysztof zwany Piorunem (1547–1603)*, [w:] PSB, t. 30, s. 274–275.

⁵⁸ J. Kurtyka, *Latyfundium Tęczyńskie*, s. 125, 146.

⁵⁹ BCzart, 329, k. 67 v.

Wykorzystaliśmy też akt z 1 kwietnia 1591 r., którym biskup krakowski Piotr Myszkowski podzielił zgromadzone przez siebie ogromne dobra prywatne w województwach krakowskim, sandomierskim i rawskim między bratanków: Piotra, starostę checińskiego, Zygmunta i Aleksandra (najstarszy z bratanków Jan zmarł w marcu 1591 r.), przy czym w dokumencie wymienione są wszystkie osady należące do tych działów⁶⁰.

Uważamy, że mimo wszelkich zastrzeżeń, jakie budzić może obraz większej własności ziemskiej przedstawiony na podstawie rejestrów poborowych, jego walor poznawczy uzasadnia sporządzenie zestawienia imiennego (aneks IV) oraz tabelarycznego (tabela 2).

Rejestry poborowe, ani jakiegokolwiek inne źródło o charakterze masowym i statystycznym, nie dostarczają nam danych dotyczących jedyne, niebudzącego wątpliwości kryterium, na podstawie którego można w sposób obiektywny zaliczać jedne dobra do większej własności, a inne nie. Chodzi o informacje na temat rzeczywistych dochodów, które osiągalni właściciele dóbr. Do sporządzenia tabeli posłużyć zatem musiały kryteria, które mogliśmy wykorzystać (liczba miast i wsi tworzących dobra, liczba łąnów chłopskich w tych dobrach). Jako kryterium wyznaczające kolejność w tabeli przyjęliśmy liczbę łąnów, a nie wsi (wieś wsi nierówna), przy czym za dolną granicę kwalifikującą do umieszczenia w tabeli (i tym samym w aneksie) przyjęliśmy trzydzieści łąnów (a nie pięćdziesiąt, jak uczynił to Antoni Mączak⁶¹), ponieważ kierowaliśmy się zamiarem podniesienia waloru poznawczego tabeli. Wzięliśmy także pod uwagę te osoby (rodziny), które wprawdzie były właścicielami mniej niż trzydziestu łąnów, ale także miasta (miasteczka), co znacząco podnosiło ich dochody. Przy nazwiskach podaliśmy urzędy, które ich właściciele piastowali w 1595 r. Ponieważ wyznaczenie granic dóbr położonych zwłaszcza na terenie o rzadszym osadnictwie nie mogło być dokładne i, co za tym idzie, margines błędu byłby znaczny, zrezygnowaliśmy z podawania w tabeli powierzchni dóbr poszczególnych właścicieli.

W tytule tabeli umieściliśmy pojęcie „więksi szlacheccy właściciele ziemscy”, co pozwoliło uniknąć używania terminu „magnacki”, dyskusyjnego ze względu na nieprecyzyjność kryteriów, na podstawie których można by zaliczać konkretne osoby do tej kategorii (w tym kryterium majątkowego).

Porównanie kolejności w tabeli wynikającej z liczby łąnów z tą, którą wyznaczałaby liczba posiadanych wsi, może zaskakiwać. Należy zwrócić jednak uwagę, że:

1) wśród wsi, które były własnością Stanisława Szafranca, wojskiego krakowskiego, znajdowała się Sułoszowa (powiat proszowski), która liczyła 89,5 łąna, co wystarczająco tłumaczy, dlaczego Szafraniec zajął w tabeli tak eksponowane miejsce;

2) wśród wsi, których właścicielem był Joachim Ocieski, starosta olsztyński, znajdowały się liczące po kilkanaście i po dwadzieścia kilka łąnów, i stąd jego wysokie miejsce w tabeli;

3) większość wsi tworzących własność Wojciecha Padniewskiego, kasztelana oświęcimskiego, miała pięć i więcej łąnów, i dlatego w sumie był on właścicielem znacznej ich liczby;

4) Krzysztof Komorowski, kasztelan sądecki, był co prawda właścicielem aż 35 wsi, ale – z nielicznymi wyjątkami – były to drobne osady podgórskie, niektóre świeżo osadzone. Należał do niego teren obszerny i zwarty, ale bardzo słabo zasiedlony i zagospodarowany, o potencjalnych możliwościach czerpania z niego wielkich dochodów po jego zasiedleniu i zagospodarowaniu. To doskonale tłumaczy, dlaczego w nieodległej przyszłości Zygmunt III i jego żona Konstancja będą tak żywo zainteresowani ich pozyskaniem jako ich własności prywatnej (dziedzicznej)⁶²;

5) wsie tworzące dobra Andrzeja Stadnickiego i Oktawiana Gucciego w powiecie bieckim to przede wszystkim osady na prawie wołoskim, w których znajdowały się dworzyszcz (łącznie 75 w dobrach Stadnickiego i 60 w dobrach Gucciego). Na terenie Rusi Czerwonej termin dworzyszcz był używany zamiennie z terminem łąn wymierny, czyli 16-prętowy, we wsiach na prawie wołoskim zaś najczęściej wymiennie z łąnem dużym, 32-prętowym⁶³. Gdyby przyjąć, że w województwie krakowskim było podobnie, Gucci i Stadnicki znaleźliby się w poniższej tabeli na znacznie wyższych miejscach.

⁶⁰ MK 136, k. 143v–147v.

⁶¹ A. Mączak, *Struktura majątkowa szlachty pomorskiej w XVI–XVII w. Próba analizy statystycznej*, PH, t. 53, 1962, s. 664.

⁶² K. Chłapowski, *Spór o kupno dóbr żywieckich przez królową Konstancję w latach 1624–1631*, KH, t. 44, 1997, s. 3–14.

⁶³ V.F. Inkin, *Dworiszcz i łąn w korolewskich imenijach Galiciny w XV–XVIII w.*, [w:] *Materiały po historii selskowo chazajstwa i krestianstwa*, t. 8, Moskwa 1974, s. 27–30.

Tabela 1. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.

Właściciel	Miasta	Wsie	Części wsi
A. Instytucje duchowieństwa diecezjalnego			
Arcybiskupstwo gnieźnieńskie		2	
Biskupstwo krakowskie	2	96	15
Biskupstwo przemyskie	1		
Sufragania krakowska		3	1
Kapituła katedralna krakowska		37	8
Kapituła kolegiaty św. Michała		5	2
Kapituła kolegiaty św. Jerzego		1	
Kapituła kolegiaty Wszystkich Świętych		1	1
Kapituła kolegiaty w Sandomierzu			1
Kapituła kolegiaty w Skalbmierzu	0,5		
Kapituła kolegiaty w Tarnowie		1	
Kapituła kolegiaty w Wiślicy		1	
Kapituła kolegiaty w Bobowej		1	
Akademia Krakowska		4	6
Wikariusze, altaryści katedry krakowskiej	0,5	1	7
Prepozyt kościoła Mariackiego		1	
Prepozyt kościoła św. Marcina w Krakowie		1	
Prepozyt szpitala w Bieczu			3
Uposażenia plebańskie		4	9
B. Instytucje duchowieństwa zakonnego			
Opactwo tynieckie	2	52	8
Opactwo w Mogile		19	
Opactwo jędrzejowskie	1	21	4
Opactwo szczyrzyckie		17	1
Opactwo koprzywnickie		9	1
Opactwo chebdownskie	1	4	2
Opactwo nowosądeckie		8	
Opactwo świętokrzyskie		2	
Opactwo sieciechowskie		1	
Klasztor w Staniątkach		21	2
Klasztor w Starym Sączu	1	55	3
Klasztor na Zwierzyńcu		20	5
Klasztor św. Andrzeja w Krakowie		1	
Klasztor w Imbramowicach		5	2
Klasztor w Miechowie	1	33	3
Klasztor Bożogrobców w Krakowie		1	

Właściciel	Miasta	Wsie	Części wsi
Klasztor św. Ducha w Krakowie		5	4
Klasztor w Mstowie	1	7	1
Klasztor w Trzcianie		5	2
Klasztor w Kłobucku		1	
Klasztor w Krzepicach		1	
Klasztor Bożego Ciała w Krakowie		5	2
Klasztor Augustianów w Krakowie		1	
Klasztor w Częstochowie		7	
Klasztor na Skałce w Krakowie			1
Klasztor Franciszkanów w Krakowie		1	
Klasztor Dominikanów w Krakowie		3	2
Kolegium Jezuitów w Krakowie		1	
C. Księstwo siewierskie			
Biskupstwo krakowskie	3	27	5
Prepozyt kościoła w Bytomiu		1	
Pleban w Siewierzu		1	
Klasztor na Zwierzyńcu w Krakowie		1	

Tabela 2. Więksi szlacheccy właściciele ziemscy w 1595 r.

Lp.	Osoba	Liczba łanów	Miasta	Wsie	Części wsi
1.	Anna Jordanowa, kasztelanowa krakowska	312,25	1,5	43	2
2.	Sebastian Lubomirski, kasztelan małegojski	206,25		61	10
3.	Stanisław Szafraniec, wojski krakowski	146,5		9	1
4.	Aleksander Myszkowski	146	1	19	
5.	Gabriel, Andrzej, Jan Tęczyńscy	134,25	1	27	7
6.	Konstanty W. Ostrogski, wojewoda kijowski	132,25		24	4
7.	Piotr Myszkowski, starosta chęciński	117	1	23	1
8.	Wojciech Padniewski, kasztelan oświęcimski	117,75	2	19	3
9.	Joachim Ocieski, starosta olsztyński	94,25		17	6
10.	Krzysztof Komorowski, kasztelan sądecki	82,25	1	35	
11.	Mikołaj Firlej, wojewoda krakowski	70,5	3	15	2
12.	Andrzej Zebrzydowski, kasztelan śremski	63,5	0,5	12	
13.	Stanisław Tarnowski, wojewoda sandomierski	45,5		7	
14.	Stanisław Ługowski	44		9	2
15.	Jan Myszkowski	44		8	1
16.	Andrzej Stadnicki	42*	1	21	
17.	Jan Mniszech, starosta kranostawski	38		7	
18.	Maciej Szczepanowski	32,25	1	3	2

Lp.	Osoba	Liczba łąnów	Miasta	Wsie	Części wsi
19.	Mikołaj Ligęza, kasztelan wiślicki	26	1	10	1
20.	Czerni	28	1	3	
21.	Hieronim Wodzislowski, łowczy sandomierski	27,5	1	5	
22.	Śmigielscy	23	1	4	1
23.	Przeclaw Pieniążek	18	1	4	
24.	Rzeszowscy	13	1	3	1
25.	Oktawian Gucci	11,5**	1	6	
26.	Achacy Jordan	7,5	1	1	
Razem			21	420	43

* plus 75 dworzyszcz wołoskich.

** plus 60 dworzyszcz wołoskich.

Tabela 3. Osiedla według własności*

Powiat	Ogółem	Królewskie		Kościelne		Szlacheckie	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%
proszowski	607	57	9,4	197	32,5	353	58,1
ksiąski	215	15	7,0	50	23,2	150	69,8
lelowski	299	74	24,8	68	22,7	157	52,5
szczyrzycki	527	118	22,4	93	17,6	316	60
sądecki	455	89	19,6	119	26,1	247	54,3
biecki	281	87	31,0	34	12,1	160	56,9
śląski	193	37	19,2	13	6,7	143	74,1
Województwo krakowskie	2577	477	18,5	574	22,2	1526	59,3
Księstwo siewierskie	78	–	–	35	44,9	43	55,1

* Dla celów statystycznych części wsi potraktowaliśmy jako połówki i zsumowaliśmy. Ze względu na znikomą liczbę wsi miejskich nie wyodrębniliśmy ich jako osobnej kategorii statystycznej, lecz włączyliśmy je do osiedli królewskich.

Tabela 4. Wsie według własności

Powiat	Ogółem	Królewskie		Kościelne		Szlacheckie	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%
proszowski	593	50	8,4	192	32,4	351	59,2
ksiąski	209	13	6,2	48	23,0	148	70,8
lelowski	284	68	24,0	62	21,8	154	54,2
szczyrzycki	516	110	21,3	92	17,8	314	60,9
sądecki	444	82	18,5	117	26,3	245	55,2
biecki	270	81	30,0	33	12,2	156	57,8
śląski	188	33	17,6	13	6,9	142	75,5
Województwo krakowskie	2504	437	17,5	557	22,2	1510	60,3
Księstwo siewierskie	75	–	–	32	42,7	43	57,3

Tabela 5. Miasta według własności

Powiat	Ogółem	Królewskie		Kościelne		Szlacheckie	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%
proszowski	14	7	50	4	28,6	3	21,4
ksiąski	6	2	33,3	2	33,3	2	33,3
lełowski	15	6	40,0	1	6,7	8	53,3
szczyrzycki	11	8	72,7	1	9,1	2	18,2
sądecki	11	7	63,6	2	18,2	2	18,2
biecki	11	6	54,5	1	9,1	4	36,4
śląski	5	4	80,0	–	–	1	20,0
Województwo krakowskie	73	40	54,8	11	15,1	22	30,1
Księstwo siewierskie	3	–	–	3	100	–	–

ANEKS I

Dobra królewskie w końcu XVI w.

W nawiasach podano nazwę dzisiejszą, jeśli wyraźnie różni się od szesnastowiecznej, a także osobę użytkownika w 1595 r. Ten drugi element wiąże się z informacjami zawartymi w aneksie IV.

Starostwo krakowskie (Mikołaj Zebrzydowski, wojewoda lubelski)

Starostwo bieckie (Mikołaj Ligęza, kasztelan wiślicki)

powiat biecki:

Bartnia, Bednarka, Biecz miasto, Boguniowice, Bystra, Ciężkowice miasto, Czarne, Hartłowa, Jodłówka, Kiprzna, Kotan, Krzywa, Małastów, Mszanka, Nieznajowa, Nosalowa, Ostrusza, Pątna, Przedmieście Wójtowskie (Belna), Przegonina (Bodaki-część), Ropica (Ropica Ruska), Sękowa, Siary, Sokół, Strzeszyn, Świętkowa, Wapienna, Wójtowa, Wołowiec, Załawie folwark.

Starostwo sądeckie (Sebastian Lubomirski, kasztelan małogojski)

powiat sądecki:

Biczyce, Cieniawa, część wsi Falkowa, Gostwica, część wsi Jamnica, część wsi Kamionka (Kamionka Mała), Kokoszka, Krasne, Królowa Wołoska (Królowa Górna), część wsi Kunowa, Łomnica, Mszalnica, Mystków z Wolą Mystkowską, Pisarzowa, Piwniczna miasto, Ptaszkowa z Pławną, Sądecz Nowy miasto, Stadła, Trzetrzewina, Wola Królowa Polska.

Starostwo oświęcimskie (Piotr Myszkowski, kasztelan lubelski)

powiat śląski:

Babice, Bielany, część wsi Brzeszcze, Brzezinka, Budy – karczma, Bujaków, część wsi Dwory, Kęty miasto, Kobiernice, część wsi Koziniec, Łęki, Manowice, Międzybrodzie, Oświęcim miasto, Ponikiew, Porąbka.

Starostwo nowokorczyńskie (Mikołaj Firlej, wojewoda krakowski)

powiat proszowski:

Ławy, Piotrowice, część wsi Przymęków.

Tenuta będzińska (Andrzej Samuel Dembiński, starościc częciński)

powiat proszowski:

Będzin miasto, część wsi Ciężkowice, część wsi Długoszyn, Szczakowa.

Tenuta rabsztyńska (Mikołaj Wolski, miecznik koronny)

powiat proszowski:

Bogucin, Gołczowice, Kosmałów, Łęka, Osiek, Pomorzany, Rabsztyń zamek, Raclawice, Sieniczna, Zedrman, Zimnodół.

Tenuta ojcowska (Aleksander Myszkowski, starościc oświęcimski)

powiat proszowski:

Bębel (Bębło), Biadaczów, Gotkowice, Irzmanowice, Ociec zamek, Smarzewice, Szklary, Wielga Wieś, Wierzchowice, Zelków.

Tenuta niepołomska (Jan Branicki, łowczy krakowski)

powiat proszowski:

część wsi Brzesko Stare, Grobla, Rudno Niższe (Rudno Dolne).

Powiat szczyrzycki:

Baczków, Boturzyńska Wola (Wola Batorska), Bratucice, Cikowice, Damianice, Drwienia, Dziewin, Gawłówek, Kłaj, Mikluszowice, Niepołomice, Stanisławice, Wola Drwieńska.

Tenuta lanckorońska (Mikołaj Zebrzydowski, wojewoda lubelski)

powiat szczyrzycki:

Baczyn, Bienkówka, Biertułowice, Budzów, Herbułtowice, Izdebnik, Jachówka, Jasienica, Juszczyń, Kojaszówka, Lanckorona miasto, Maków, Miłoszów (Sidzina), Osielec, Paleza, Rudnik, Skawica, Skawinka, Sulikowice (Sułkowice), Trzebunia, Zabiela (Biała), Zachełmna, Żarnówka.

Tenuta krzczowska (Jacek Młodziejowski, podskarbi nadworny)

powiat szczyrzycki:

Borek, Bucz, Buczków, Dąbrówka, Jodłówka, Krzczów, Łęki, Ostrów, Przeborowie z Przeborowską Wolą, Rzezawa.

Tenuta dobczycka (Sebastian Lubomirski, kasztelan małogojski)

powiat szczyrzycki:

Brzozówka, Burletka, Dobczyce miasto, Irzmanowa, Kobylniki, Kurnatka, Podzamecze Dobczyckie, Poznachowice Górne, Rudniki, Skrzyńka, Targoszyn, Węgierskie, Węglówka, Winary z Kamykiem, Wiśniowa.

Tenuta mszańska dolna (Mikołaj Pieniążek)

powiat szczyrzycki;

Glisne, Mszana Niżnia z Mieściskiem, Olszówka, Raba (Raba Niżna), Słonka.

Tenuta mszańska górna (Sebastian Lubomirski, kasztelan małogojski)

powiat szczyrzycki:

Kunina z Kuninką, Łętowe, Łostówka, Mszana Wyższa, Niedźwiedź, Podobin, Porąbka (Poręba Wielka), Witów.

Tenuta tymbarska (Zofia Lubomirska, burgrabina krakowska)

powiat szczyrzycki:

Jasna, Łopiennik (Podłopień), Tymbark miasto, Zamieście, Zawadka.

powiat sądecki:

część wsi Słopnica.

Tenuta uscka (Stanisław Morski)

powiat szczyrzycki:

Niedary, Uście miasto (Uście Solne).

Tenuta olsztyńska
(Joachim Ocieski, kanclerzyc koronny)

powiat lelewski:

Biskupice, Borowy folwark, Bukowno, Ciecierzyn folwark, Czatachowa, Częstochowa miasto, Dzbów, Krasawa, Kusięta, Kuźnica Chybakowska (Osiny), Kuźnica Dzbowska, Kuźnica Łaziec, Mirów, Olsztyn miasto, Olsztyn zamek, Poczesna kuźnica, Przemiłowice, Przerów (Przyrów) miasto, Rększowice, Siedlec, Suliszowice, Sygietka, Turów, Wiercice, Wierzchowiska, Własna kuźnica, część wsi Wyczerpy (Wyczerpy Dolne), Zarębice, Zdrębice (Zrębice).

Tenuta lelewska
(Andrzej Szafraniec, wojewodzie sandomierski)

powiat lelewski:

Bliżyce, Dzibice, Lelów miasto, Sokolniki.

Tenuta krzepicka (Mikołaj Wolski, miecznik koronny)

powiat lelewski:

Dankowice, Grodzisko, Huta, Iwanowice (Iwanowice Wielkie), Kawka kuźnica, Kłobucko miasto, Kocznia, Kostrzyn kuźnica, Krzepice miasto, Łobodna, Ławy (Łojki) kuźnica, Miedzwno (Miedzno), Opatów, Ostrowy, Panek kuźnica, część wsi Pierszne (Pierzchno), Piła kuźnica, Rębielice (Rębielice Królewskie), Truskolasy, Trcianka (Praszczyki) kuźnica, Walenczów, Wręczyce, Zagórze, Zakrzów, Złochowice.

Tenuta żarnowiecka
(Aleksander Koniecpolski, kasztelan sieradzki)

powiat proszowski:

Czubrowice.

powiat lelewski:

Łany Małe, Łany Wielkie, Otolą.

powiat księski:

Chłina, Jeżówka, Kąpiele, Koryciany, Przybysławice, Wierzbica, Wola Libertowska, Żędowice (Rzędowice), Żarnowiec miasto.

Tenuta wolbromska (Stanisław Szafraniec, wojski krakowski)

powiat księski:

Dłużec, Lgota, Łobzów, Wolbram miasto.

Tenuta zatorska (Paweł Leśniowolski, kasztelan podlaski)

powiat śląski:

Barwałd Średni, Laskowa, Piotrowice, Rzeczek, Trzebieńczyce, Wadowice miasto, Wiglowice, Zagórnicek, Zator miasto.

Tenuta lipnicka (Mikołaj Zebrzydowski, wojewoda lubelski)

powiat śląski:

Biała (Bielsko-Biała – część), Lipnik, Międzybrodzie (Międzybrodzie Bialskie), Straconka.

**Tenuta berwaldzka (Krzysztof Komorowski, kasztelan sądecki
i Jan Komorowski, kasztelan sądecki)**

powiat śląski:

Barwałd Niższy, Chocznią, Gołuchowiec, Jaroszowice, Leśnica, część wsi Stanisławie (Stanisław Dolny), Stronie, Śleszowice, Zakrzów.

Tenuta jasielska (Jan Mniszech)

powiat biecki:

Brzeszczki, Gorajowice, Hankówka, Jasło miasto, Koczarowa (Kaczorowy).

Tenuta dembowiecka
(Jerzy Mniszech, wojewoda sandomierski)

powiat biecki:

Brzeście, Dąbrowa folwark, Dębowiec miasto, Gorzyce, Łazy, Łężany, Mascowa (Majscowa), Markuszka, Wola Dembowiecka, Załęże, Zarzecze.

Tenuta rozembarska
(Jan Amor Tarło, wojewodziec lubelski)

powiat biecki:

część wsi Bieniarowa, Moszczenica Niemiecka, Moszczenica Polska, Raclawice, Rozembark, Rzepiennik Marciszów, Rzepiennik Suchy, Rzepiennik Strzeżów.

Tenuta osiecka (Dominik Alamani, żupnik olkuski
i Mikołaj Herburt, wojewoda ruski)

powiat biecki:

Brzozowa, Desznica, Jaworze, Mitarza Wielka, Osiek miasto z Bukowiną, Skalnik, Świerchowa.

Tenuta trzciniecka (Joachim Ocieski, kanclerzyc koronny)

powiat biecki:

Gądky folwark, Jaroniówka, Przysieki, Przysieczki, Pusta Wola, Siedliska, Trzcienica.

Tenuta libuska (Jan Amor Tarło, wojewodziec lubelski)

powiat biecki:

część wsi Kryg, część wsi Libusza, Siepietnica, Sitnica.

Tenuta nowotarska (Jan Pieniążek, podczaszy krakowski)

powiat sądecki:

Bańska, Biały Dunajec, Bystre (Stare Bystre), Chochółów, Ciche, Czerwone (Podczerwone), Długopole, Dunajec (Czarny Dunajec), Dział, Klukoszowa, Leśnica, Maruszyna, Miętustwo, Morawczyzna, Nowy Targ miasto, Odrowąż, Pieniążkowice, Szaflary, Śreniawa (Pyzówka), Waksmund, Wróblówka.

Tenuta czorsztyńska (Jan Sienieński, wojewoda podolski)

powiat sądecki:

Czorsztyń zamek, Dębno Spiskie, Gromków, Grywałd, Kluczkowice, Kłodne, Krościenko miasto, Krośnica, Maniowy, Mizerna, Ochotnica, Ostrowsko, Sramowice Niżne, Sramowice Wyżne, Szczawnica Niżna, Szczawnica Wyżna, Tylmanowa.

Tenuta barcicka (Andrzej Bobola, sekretarz królewski)

powiat sądecki:

Barcice, Młodów, Olszany, Przysiecznica, Rytter, Sucha Struga, Wola (Wola Krogulecka), Wolica.

Tenuta lipnica (Joachim Lubomirski, kasztelaniec małegojski)

powiat szczyrzycki:

Rabrot.

powiat sądecki:

Dolna Wieś (Lipnica Dolna), Górna Wieś (Lipnica Górna), Lipnica miasto (Lipnica Murowana).

Tenuta wojnicka (Spytek Wawrzyniec Jordan, stolnik krakowski)

powiat sądecki:

Łopunia, Ratnowy folwark, Wojnicz miasto, Zamoście.

Tenuta grybowska (Przeclaw Pieniążek, wojszczyk krakowski)

powiat biecki:

Grębów (Grybów) miasto.

powiat sądecki:

Biała x 2 (Biała Niżna, Biała Wyżna), Bielczarowa (Binczarowa), Boguszowa, Gródek, Kunclowa (Kačłowa), Siodłkowa.

Tenuta czchowska (Anna Jordanowa, kasztelanowa krakowska)

powiat sądecki:

Czchów miasto, Stróże, Stróska Wola.

Drobne tenuty

powiat proszowski:

Borunice (Krzysztof Krupka, cześnik koronny), Łętkowice (królowa Anna), Pieczenięgi (Jan Rogoziński), Sierosławice z Maciejowicami, Śmiłowice (Jacek Młodziejowski, podskarbi nadworny), Marszowice folwark, Trojanowice, część wsi Zielonki (Stanisław Tarnowski, kasztelan sandomierski).

powiat ksiąski:

Kleszczowa (Andrzej Baranowski), Wierzbie (Jan Królikowski, pisarz kancelarii królewskiej).

powiat lelowski:

Biała Mała (Biała Dolna – Baltazar Zygmunt Trepka), Jeziorowice (Andrzej Potocki), Małyszycy (Jan Płaza, starosta lubaczowski), Rudniki (Jan Przerębski i Przerębska, stolnikowa sieradzka), Sierbowice, Szyce, Szypowice, Zwonowice (Jan Szypowski i Piotr Kazimierski).

powiat szczyrzycki:

Cichawka (Stanisław Wilamowski), Kasinka (Mikołaj Pieniążek), Królewka, Leszczyna (Andrzej Bobola, sekretarz królewski), Pierzchowiec (Jan Łukowski), Siedlec (Magdalena Sobkowa, kasztelanowa sandomierska).

powiat biecki:

Glinnik Niemiecki (Andrzej Warszycki), Glinnik Polski (Jan Mniszech), Głęboka i Grodna (Grudna Kępska – Anna Chomętowska), Jodłowa Niemiecka (Jodłowa Dolna), Jodłowa Polska (Jodłowa Górna), Żurowa (Stanisław Strzyżowski), Lipnica Górna i Swoszowa (Stefan Kazimierski), Lipinki i Rozdziele (Cieklińscy), Ossownica (Osobnica – Jan Mniszech), Siemichów (Bartłomiej Siemichowski), Staszkówka (Jadwiga Staszowska), Turza (Mikołaj Ligęza, kasztelan wiślicki).

powiat sądecki:

część wsi Borowa, część wsi Dzierzeniny (Anna Jordanowa, kasztelanowa krakowska), Iwkowa (Stanisław Potocki), Jadowniki, Marskinice (Maszkienice), Sutków (Anna Wesselini).

powiat śląski:

część wsi Zebrzydowice (Mikołaj Zebrzydowski, wojewoda lubelski).

Olbora olkuska (Dominik Alamani)

powiat proszowski:

Olkusz miasto.

Żupy krakowskie (Jacek Młodziejowski, podskarbi nadworny i Mikołaj Koryciński, sekretarz królewski).

powiat szczyrzycki:

Bochnia miasto, Lednica Górna, część przedmieścia Mierzączka, Wieliczka miasto.

Wielkorządy krakowskie (Franciszek Rylski)

powiat proszowski:

część wsi Czarna Wieś, Januszowice, Jawiszowice (Przedmieście Koszyckie), Kadzice, Kleparz miasto, Koszyczki miasto, Kraków miasto, Kuchary, Lipna Wola, Łobzów, Miłocice, Nowa Wieś, Proszowice miasto, część wsi Przegonia (Przegonia Narodowa), Rakowice, Słomniki miasto, Słomniczki, Stradomia przedmieście.

powiat szczyrzycki:

Brzezinka, Chaiduga karczma, część wsi Dębnyki, Grzechinia, Kazimierz miasto, część wsi Kopytówka, Płaszów, Skotniki.

powiat śląski:

część wsi Czerniechów.

Uposażenie urzędu kasztelana krakowskiego (Janusz Ostrogski)

powiat szczyrzycki:

Borzęta, Bysina z Bysinką, Dolna Wieś, Górna Wieś, Krzczonów, Krzczów, Lubień, Łagiewniki, Myślimice miasto (Myślenice), Pcin, Pierzchów, Polanka, Stróża, Tęczyn.

Uposażenie urzędu wojewody krakowskiego (Mikołaj Firlej)

powiat proszowski:

Krzywopłaty.

powiat lelowski:

Dobraków, Dobrogoszczyce, Kroczyce, część wsi Podlesice, część wsi Siemieszyce, Zętkowice (Rzędkowice).

ANEKS II

Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.

W nawiasach podano nazwę dzisiejszą, jeśli wyraźnie różni się od szesnastowiecznej.

Arcybiskupstwo gnieźnieńskie

powiat proszowski:

Prusy.

powiat lelowski:

Biskupice ze Lgotą.

Biskupstwo krakowskie

powiat proszowski:

Babica, Biskupie, Biskupice, część wsi Błędów, Bolechowice, Brańczyce, Bukowno, Byczyna, Chełm, część wsi Ciężkowice, część wsi Długoszyn, Głęboka, Gołaczów, Gołonóg, Góry Luszowskie, Jaksice, Jangrot, Jankowice, Jaworzno, Jeleń, Kaczowice, Krzykawa, część wsi Krzyszkowice, Kwaczała, zamek Lipowiec, Luborzycza, Luborzycza Wola, Luszowice, Łosień, część wsi Marszowice, Michałówka, Mostek, Okradzionów, część wsi Pamięcice, Porąbka, Posąda, część wsi Prądnik (Prądnik Biały), Przysiów (Przecznów), Roskochów, Siedlec, Sikorka, Sławków miasto, Strzemieszycze Małe, Strzemieszycze Wielkie, Sucha, Sulechów, Tuczna Baba, część wsi Wawrzyńczyce, część wsi Wielgus, Winary, Wola Bolechowska, Wola Zabierzowska, Zabierzów, Zagórze, Ząbkowice, część wsi Zarzecze, Zaszczytów, Żarki.

powiat lelowski:

część wsi Biała.

powiat szczyrzycki:

Biskupice, część wsi Błonie (Ludwinów), Darszyce, część wsi Gołkowice, część wsi Trąbki, Uszew, Zawada (Zawada Uszewska).

powiat sądecki:

Berest, Bieliczna, Bielowice, Biesiadki, Brunary Niżne, Brunary Wyżne, Czarna, Czertyzne, Czarna (Czerna), Doły, Florynka, Izby, Jaskowa (Jaszków), Jastrzębnik, Jaworsko, Jędrzejówka (Andrzejówka), Kamianna, Krynica, Kurowska Wola, Kurów, Leluchowa, Łuniowy, Łysa Góra, Miestko (Tylicz), Milik, Mochnaczka Niżna, Mochnaczka Wyżna, Muszyna miasto, Muszynka, Piorunka, Polana, Porąbka (Porąbka Uszewska), Powroźnikowa, Rudka (Ruda Kameralna), Słotwiny, Stawisza, Szczawnik, Śnietnica, Świnarsko Większe, Wawrzki, Wierchomla, Wojkowa, Złocko, Zubrze (Zubrzyk), Żegiestów, Żerków.

powiat biecki:

Kołkowa, Rzepiennik.

księstwo siewierskie:

Boguchwałowice, Brudzowice, Brzykowice (Brzękowice Górne), Cynków, Czelaź miasto, część wsi Dąbie, Geżyn, Gniazdów, Gołuchowice, część wsi Góra, Jastrzębie, część kuźnicy Kamienica (Kamie-

nica Polska), Kozięłowy miasto, Kozięłówki, Kruszyn, Kuźnica Stara, Kuźnica Sulikowska, Lgota, Łagisza, Markowice, część wsi Mierzęcice, Nowa Wieś, kuźnica Piwonia (Siewierz-Piwoń), Przeczyce, Rzewniszów, Siedlec (Siedlec Duży), Siewierz miasto, Smardzów młyn, część wsi Strzyżowice, Sulików, Targoszyce, Toporowice, Winowno, Wojkowice Komorne, Wojślawice, Zendek.

Biskupstwo przemyskie

powiat biecki:
Jaśliska miasto.

Sufragania krakowska

powiat proszowski:
Goszcza, część wsi Wawrzyńczyce, Wygnanowice, Żydów.
powiat szczyrzycki:
Bieżanów.

Kapituła katedralna krakowska

powiat proszowski:
dziekan: Brzezinka, Kobylany; scholastyk: Mistrzowice; dobra prestymonialne: Baranów, Batowice, Biskupice, Bosutów, część wsi Brzezcie, część wsi Czechy, Dojazdów, Dziekanowice, Dzieśławice, część wsi Garlica, Głabinów, Górka (Górka Narodowa), Grębałów, Łososkowice, Maciejowice, Prawda, Raciborowice, Rudawa, Smoniwice, Tanie, Wąsów, Węgrce, Wiąckowice, Witkowice, Wyciąże, Zacharowska Wola (Wola Zacharjaszowska), część wsi Zielonki.
powiat ksiąski:
dobra prestymonialne: Rzemienice (Rzemiędzice).
powiat lelowski:
prepozyt: Drochlin, Dzierzków.
powiat szczyrzycki:
kustosz: część wsi Strzałkowice, część wsi Świątniki, część wsi Szczytniki, Świątniki czyli Górka (Świątniki Górne); dobra prestymonialne: Bodzów, Borek (Borek Fałęcki), Dobranowice, Kaim, Pychowice, Wola Dobranowska, część wsi Zakrzów (Zakrzówek).

Kapituła kolegiaty św. Michała w Krakowie

powiat proszowski:
prepozyt: Mysławczyce, Tempoczoł, część wsi Topola; kustosz: Brańczyce; klerycy: część wsi Przegorzały.
powiat ksiąski:
prepozyt: Tur z Zagórzem.

Kapituła kolegiaty św. Jerzego w Krakowie

powiat proszowski:
Bronowice (Bronowice Wielkie).

Kapituła kolegiaty Wszystkich Świętych w Krakowie

powiat proszowski:
Podskalany, część wsi Przegorzały.

Kapituła kolegiaty w Sandomierzu

powiat proszowski:
część wsi Prądnik Wielki.

Kapituła kolegiaty w Skarbimierzu

powiat proszowski:
prepozyt: część miasta Skarbimierz (Skalbmierz).

Kapituła kolegiaty w Tarnowie

powiat sądecki:
kustosz: Kamionka (Kamionka Wielka).

Kapituła kolegiaty w Wiślicy

powiat sądecki:
Szymanowice.

Kapituła kolegiaty w Bobowej

powiat biecki:
Chodorowa.

Opactwo Benedyktynów w Tyńcu

powiat proszowski:

część wsi Baczyn, Czulów Mniejszy, Czulów Więszy, Dolany, Karwin, Kaszów, Książnice Mniejsze, Książnice Więsze, Liski, Modrzany, Nowa Wieś, Opatkowice, część wsi Prądnik Wielki, część wsi Przeginia, Rybna, Śmierdząca (Kryspinów), Węgrzynowice, Wilków.

powiat szczyrzycki:

Bodzanów, Bukowie, Jezierzany, Kolanów, Kostrzec, Łapczyca, Mniszkowice (Nieszkowice Wielkie), Okolice, Opatkowice, Piekary, Pogwizdów, Raczna, Radziszowska Wola, Radziszów, Samborek, część wsi Sidzina, Skawina miasto, Ściejowice, Tyniec, część wsi Zawada, Zorzów (Rzozów).

powiat sądecki:

część wsi Brzozowa, część wsi Polikta (Polichty).

powiat biecki:

Bączal (Opacie), Bryły, Brzyska, Czeluśnica, Dąbrowa (Dąbrówka), Dąbrówka (Dąbrówka Tuchowska), Golanka, część wsi Gromnik, Kłodawa, Kwiatonowice, Lipnica (Lipnica Dolna), Lubaszowa, Siedliska, Ujazd, Unieszcz, Wróblowa, Zagórzany z Moszczanami, Zborowice.

powiat śląski:

część wsi Czernichów, Łączany, Powozowice (Pozowice).

Opactwo Cystersów w Mogile

powiat proszowski:

Czerzyny, Głewiec, Kacice, Kantorowice, Łąg, Mogiła, Moniaczkowice (Muniakowice), Prędocin, Przewozy, Rybitwy, Wiktorowice, Wrożenica, Zysławice.

powiat ksiąski:

Opatkowice Małe.

powiat szczyrzycki:

Stryszowa (Strzyżowa).

powiat śląski:

Półwsie, Ryczów, Woźniki, Zegodowice.

Opactwo Cystersów w Jędrzejowie

powiat proszowski:

Przestańsko, Zagórzycze.

powiat ksiąski:

Andrzejów miasto (Jędrzejów), Biesiorenda, część wsi Borów, Brynica Mniejsza, Brynica Więsza, Chorzewa, Cierno, Czaczów, Lasków, Łączyn, Łysaków, Nawarzyce, Niegosławice, część wsi Potok, Prząclaw, część wsi Przyłęk, Raków, część wsi Skroniów, Słaboszowice, Sudoł, Tarszawa, Wolica Kamieńska, Wygnilec, Zdanowice.

Opactwo Cystersów w Szczyrzycu

powiat szczyrzycki:

Abramowice, Dobrogniew (Dobroniów), Godusza, Gruszowiec, Janowice, Krzyszkowice, Markuszowa, Pobęczyn, Pogorzany, część wsi Porąbka, Raciborzany, Smykan, Szczyrzycka Góra (Góra św. Jana), Wilkowisko x 2.

powiat sądecki:

Krauszów, Ludzimierz, Rogoźnik.

Opactwo Cystersów w Koprzywnicy

powiat biecki:

Bobrek (Bóbrka), Kopytówka, część wsi Łajsce, część wsi Łubno (Łubno Opace), Machniówka, Niżnia Łąka, Obrwinowska Wola (Wola Albinowska), Stanowiska, Wietrzno, Zboiska, Zrzęcin.

Opactwo Norbertanów (Premonstratensów) w Chebdowie

powiat proszowski:

Brzesko Nowe miasto, Chebdów, część wsi Gruszów, Gunów, część wsi Mniszów, Nikanowice (Nękanowice), Zawada.

Opactwo Norbertanów (Premonstratensów) w Nowym Sączu

powiat sądecki:

Boguszowa, Dąbrowa (Dąbrowa Polska), Januszowa, Kwieciszowa, Librantowa, Łęg (Łęg Januszowski), Naściszowa.

Opactwo Benedyktynów na św. Krzyżu

powiat proszowski:

Pietrzejowice, Przewody.

Opactwo Benedyktynów w Sieciechowie

powiat proszowski:

Złotniki.

Klasztor Benedyktynek w Staniątkach

powiat proszowski:

Błogocice, Klimuntów, część wsi Makocice, Niegardów, Ostrów, Przymęczany, Przymęczanki, Tropiszów.

powiat szczyrzycki:

Balachówka, Brzeźnica, Chroszcza (Chrość), Gorzków, Łazy, Łeszkwice, Ochmanów, Podłęże, Staniątki, Sucharaba, część wsi Węgrce, Zagórze, Zakrzowiec, Zakrzów Wielki, Złomiróg.

Klasztor Klarysek w Starym Sączu

powiat sądecki:

Bieganice, Bieniowa (Byniowa), Boczów, Chełmiec, Chochorowice, część wsi Chrosna (Krosna), Cyganowice, Czerniec, Długa Łąka, część wsi Drzykowa, Gołkowice, Jaworzna, Juraszowa, Kadca, Kamienica, część wsi Kamionka (Kamionka Mała), Kiczna, Kobyłczyna, Łazy, Łącko, Maszkowice, Mokra Dąbrowa (Mokra Wieś), Mostki, Moszczenica Niżna, Moszczenica Wyżna, Myślec, Olszanka Mała, Opalana, Podegrodzie, Podrzecze, Popowice, Sądecz Stary miasto, Sechna, Siedlec, Skrudzina, Sławikowa (Słowikowa), Stanęcin, Stańkowa, Strugi, Strzeszyce, Szczereż, Szymańczowa, Świrkla, Ujanowice, Wietrznica, Wola Kosnowa, Wola Piskuliona, Wola Stańkowska, Wolica, Wygnanowice (Wyglanowice), Zabrzezie, Zagorzyn z Zawadą, Zarzecze, Zasłonie, Zbludza, Zrostów (Rdziostów), Żbikowice, Żmiąca.

Klasztor Norbertanek (Premonstratensek) na Zwierzyńcu w Krakowie

powiat proszowski:

Bibice, Braciejówka, Chrzastowice, część Czarnej Wsi, Czatkowice, Kamieńczyce, część wsi Kłoniów, Kolbark, część wsi Kościejów, część wsi Lubocza, część wsi Modlniczka, Olszenica, Pobiednik Mały, Pobiednik Wielki, Półwsie, Sarbie, Szpitary, Troks, Zabierzów, Zwierzyniec.

powiat szczyrzycki:

Kulerzów.

powiat śląski:

Facimiechy, Krzęcin, Mucharz, Wołowice.

księstwo siewierskie:

Grodziec.

Klasztor św. Andrzeja Klarysek w Krakowie

powiat proszowski:

Baranów, Maszków, Skała miasto, Sobiesęki, Zadroże.

powiat lelowski:

Boniowice, Grabiec, Kaszczor, Rokitno.

Klasztor Norbertanek (Premonstratensek) w Imbramowicach

powiat proszowski:

Glanów, część wsi Imbramowice, Maliszycy, część wsi Porąbka, Tarnowa, Trzeciesz, Zagórowa.

Klasztor Bożogrobców w Miechowie

powiat proszowski:

Głuchów, Krzesławice, Michałowice, Orłów, Parkoszowice, część wsi Raclawice, część wsi Sławice, Wrocimowice.

powiat ksiąski:

część wsi Brzuchania, Bukowska Wola, Chodów, Chwalniów (Falniów), Jaksice, Jedleza Wielka, Kalina (Kalina Mała), Kamieńczyce, Komorów, Miechów miasto, Podleśna Wola, Podmiescka Wola, Przeclawice, Pstroszyce, Sędowice, Siedliska, Smroków, Strzeżów, Szczepanowice, Uniejów, Wrociryż.

powiat lelowski:

Ołudza (Ołudza Stara), Wolica (Wólka Ołudzka).

powiat szczyrzycki:

Chełm, Moszczenica, Mszczęcin, Targowisko.

powiat sądecki:

Nieszkowa (Niskowa).

Klasztor Bożogrobców w Krakowie

powiat szczyrzycki:

Jugowice.

Klasztor Kanoników Regularnych św. Ducha w Krakowie

powiat proszowski:

część wsi jurydyki Błonie, Krowodrza, część jurydyki Pędzichów, część wsi Prądnik (Prądnik Biały), Wronin, Wroniniec.

powiat szczyrzycki:

część wsi Kurdwanów, Rząka, Wola (Wola Duchacka).

Klasztor Kanoników Regularnych w Mstowie

powiat lelowski:

Bryszów, Jaskrów, Kunin (Konin), Morsko, Mstów miasto, Skarzyce, Sroczków (Srocko), Zawada, część wsi Żerkowice.

Klasztor Kanoników Regularnych w Trzcianie

powiat szczyrzycki:

Bedlna (Bełdno), Glinnik, Libichowa, część wsi Stradomia, Trzciana, część wsi Uście, Żyznówka.

Klasztor Kanoników Regularnych w Kłobucku

powiat lelowski:

Mokra.

Klasztor Kanoników Regularnych w Krzepicach

powiat lelowski:

Kuków – folwark.

Klasztor Kanoników Lateraneńskich w Krakowie

powiat szczyrzycki:

część wsi Bielczyce, część wsi Błonie (Ludwinów), Krzyszkowice, Kunice, Liplas, Rzeszotary, Swoszowice.

powiat śląski:

Kamień.

Klasztor Augustianów w Krakowie

powiat szczyrzycki:

Wróblowice.

Klasztor Paulinów w Częstochowie

powiat lelowski:

Częstochówka, Grabówka, Kaleja, Kawodrza, Konopiska, Lgota, Szarlejka.

Klasztor Paulinów w Krakowie

powiat szczyrzycki:

część wsi Dębniaki.

Klasztor Dominikanów w Krakowie (kapituła św. Idziego)

powiat proszowski:

Górka (Górka Stogniowska), część wsi Karniowice, część wsi Prądnik Wielki, Sadowie.

Klasztor Franciszkanów w Krakowie

powiat sądecki:

Świnarsko Małe (Mała Wieś).

Kolegium Jezuitów w Krakowie

powiat ksiąski:

Stępcice.

Akademia Krakowska (kapituła kolegiaty św. Floriana)

powiat proszowski:

Bieńczyce, część wsi Błonie, część wsi Boszczyn, część wsi Igołomia, Książnice, Trątnowice.

powiat ksiąski:

Czaple Małe, Krępa.

powiat szczyrzycki:

Podstolice, część wsi Sidzina, część wsi Węgrce, część wsi Zabłocie.

powiat biecki:

Łubienko.

powiat śląski:

Skawce.

Wikariusze i altaryści katedry krakowskiej

powiat proszowski:

część wsi Lubocza, część wsi Marszowice, część jurydyki Pędzichów, część wsi Rząska, część miasta Skarbimierz (Skalbmierz).

powiat szczyrzycki:

Byszyce, część wsi Dębniaki, część wsi Kurdwanów, część wsi Zabłocie.

Prepozyt kościoła Mariackiego w Krakowie

powiat proszowski:

Bronowice (Bronowice Małe).

Prepozyt kościoła św. Marcina w Krakowie

powiat proszowski:
Szyce.

Prepozyt szpitala w Bieczu

powiat biecki:
część wsi Bieniarowa, część wsi Kryg, część wsi Libusza.

Prepozyt kościoła św. Małgorzaty w Bytomiu

księstwo siewierskie:
Milejowice.

Uposażenia plebańskie

powiat proszowski:
część wsi Brzesko Stare – plebana brzeskiego, część wsi Imbramowice – plebana sieciechowskiego, część wsi Janikowice – plebana nasiechowskiego, część wsi Kijany, część wsi Przymęków (Przemyków) – plebana przymękowskiego, część wsi Koniusza – plebana koniuskiego.
powiat ksiąski:
część wsi Kamienica, część wsi Ulinka – plebana sieciechowickiego.
powiat lelowski:
część wsi Kluczyce – plebana przyłękowskiego.
powiat szczyrzycki:
Liczanka (Łyczanka) – plebana wielickiego, Pokrzywnica – proboszcza św. Jakuba w Krakowie.
powiat śląski:
Sparowice, Włosienica – plebana oświęcimskiego.
księstwo siewierskie:
Warężyn – plebana siewierskiego.

ANEKS III

Własność miejska w drugiej połowie XVI w.

W nawiasach podano nazwę dzisiejszą, jeśli wyraźnie różni się od szesnastowiecznej.

powiat proszowski:
miasto Kraków: Dąbie, Garbary, Grzegórzki, Kawiory.
miasto Olkusz: część wsi Parcze, wsie: Starczynów, Ujków, Witaradów, Zdurada (Żurada).

powiat lelowski:
miasto Lelów: Stare Miasto (Staromieście), Ślężany, Zbyczyce.

powiat szczyrzycki:
miasto Bochnia: Chodzinice, Krzyżanowice, Podedworze, Ryczywół.
miasto Kazimierz: Zabłocie.
miasto Wieliczka: część przedmieścia Mierzączka.

powiat sądecki:
miasto Nowy Sącz: Gocz, Gołąbkowice, Gorzków, Hamplowa, Paszyn, Piątkowa, Roszkowice, Żeleźnikowa Mała, Żeleźnikowa Wielka, części wsi: Falkowa, Jamnica, Kamionka, Kunowa.

powiat biecki:
miasto Biecz: Przedmieście.
miasto Dukła: część wsi Przedmieście Niższe (Nadole).

ANEKS IV

Większa własność szlachecka w 1595 r.

W nawiasach podano nazwę dzisiejszą, jeśli wyraźnie różni się od szesnastowiecznej. Przy osobach podany jest urząd pełniony w 1595 r.

1. Anna z Sieniawskich Jordanowa, kasztelanowa krakowska † 1597/1598

powiat szczyrzycki:

Chabówka, Głogoczów, część miasta Jordanów, Łęki, Łętownia (Łętownia Dolna), Malejowa, Mogilany, Naprawa, Osieczany, Ponieca (Ponice), Poręba, Raba (Raba Wyżna), Rabka, Rokiciny, Sieniawa, Słona (Słonne), Skomelna (Skomielna Czarna), Skomelna (Skomielna Biała), Tokarnia, część wsi Trzemeszna, Wieczerza, Włoszań, Zawada.

powiat sądecki:

Biskupice, Charzowice, Dogalin, Domasławice, część wsi Druszków, Faliszowice, Filipowice, Gwoździec, część wsi Jazowsko, Jurków z Ludzimierzem, Łąg, zamek Melsztyn, Niedźwiedza, Olszowa, Palecznica, Pobrzeże, Rudka, Tworkowa, Ujazd, Zawada, miasto Zakliczyn, Zdania, Złota.

powiat biecki:

Olszyny, Ołpiny Wyższe z Ołpinami Niższymi.

2. Sebastian Lubomirski, kasztelan małogojski † 1613

powiat proszowski:

Bielany, Bobin, Budziejowice, Chełm, część wsi Cudzynowice, Kazimierza Wielka, Kościelniki, Leksice, Piotrkowice (Piotrkowice Wielkie), folwark Podchełmie (Zakamycze), część wsi Przegorzały, Stanisławice, Wola (Wola Justowska), Wolica, Wolwanowice, Wrzodowa Góra (Górka Kościelnicka).

powiat szczyrzycki:

Bogucice, część wsi Borowna, Brzegi, Brzozowa, Chyszówka, Czarnochowice, Dąbrowica, Dobra, Dołuszyce, Dzielec, Gierczyce, Grabie z Wolą Grabską i Niwami Grabskimi, Grabiny, Grajów, Gruszowiec, Janiszówka (Janikówka), Jurków, część wsi Kawec, Kobyle, Kobelec, Kokotów, Kurów, Lednica Dolna, Leksendrowa, Lubomierz, Łąka Nowa (Łąka Dolna), Łezany (Łazany), Łomna, Mietniów, Nieszkowice Więtsze, Niezdów, Olchawa, Połomia, Pułzeczki, Siercza, Sławkowice, część wsi Stare Rybie, Sułów, Szyk, Śledziejowice, część wsi Trąbki, część wsi Trzemeszna, część wsi Węgrce, Wilczyńska, Wiśnicz Wielki (Stary Wiśnicz), Wiśnicz Mały, Wola Leksandrowska, Wola Lubomirska (Łazany), Wolica, część wsi Zabłocie, Zborów.

powiat sądecki:

część wsi Kęty, Zatok.

3. Stanisław Szafraniec, wojski krakowski † 1598

powiat proszowski:

zamek Pieskowa Skała, Przeginia, część wsi Saspów, Sułoszowa, Wielmoża, Wola (Wola Kalinowska).

powiat lelowski:

Czaryż, Krzepice, Psary, Sasinowa Wola (Wola Czaryska).

4. Aleksander Myszkowski † 1617

powiat proszowski:

Brodła, Oklesna.

powiat lelowski:

Jaworznik, Kotowice, Leśniów, Mirów, Moczydła, kuźnica Myszków (Myszków Stary), Postawczowice (Postaszowice), Przybynów, Trzebnów, Ultowiec (Łutowiec), Wysokie, Zaborze, miasto Żarki.

powiat śląski:

Podolsze, Polanka, Preciszów, Spytkowice, Wieprz.

5. Gabriel † 1617, Andrzej † 1613 i Jan † 1637 Tęczyńscy, wojewodzice krakowscy

powiat proszowski:

część wsi Baczyn, Brzoskwina, Cholerzyn, część wsi Chrosna, Czerdna (Czerna), Czyżówka, Filipowice, Frywałd, Góra Nawojowa, Grodziec, część wsi Janikowice, Kępa (Budzyń), Krzeszowice, Miękinia,

Młynka, część wsi Morawica, Myślechowice, część wsi Nielepice, miasto Nowa Góra, Obrazowice (Obrazejowice), Ostrożnica, część wsi Prądnik (Prądnik Biały – część), Rudno, Sierzna (Trzebinia-Siersza), zamek Tęczyn, Tęczynek, Wodna, Wola (Wola Filipowska), Zalas.

powiat ksiąski:

Giebułtów, Maciejów, Małuszów, Tuchołów.

powiat śląski:

Bachowice, część wsi Dwory, Grodzisko.

6. Konstanty Wasyl Ostrogski, wojewoda kijowski † 1608

powiat proszowski:

część wsi Czechy, Grębocin, Kowala, Krzyszowice (Skrzeszowice), część wsi Marszowice, Pleszów, Polanowice, Szczepanowice, Zębocin, Żerkowice.

powiat szczyrzycki:

część wsi Piasek Mały, Prokocin, Przewierczany (Przebieczany).

powiat sądecki:

Bartkówka, Brzeziny, Glinnik, Gurowa, Jedlna, Łaziska, Podole, Posadowa, Przedanica Niżna, Radziejowice, część wsi Roztoka, Wiesiołka, Zagórze, Załęże Niżne, Załogoszcze.

7. Piotr Myszkowski, starosta chęciński † 1601

powiat ksiąski:

Boczkowice, Brzeście, Częstoszowice, Głogowiany, Karczowice, Kąpie, Kropidło, Książ Mały, miasto Książ Wielki, część wsi Krzeszówka, Kunaszówka, Marcinowice, Marcinkowice, Mierzawa, Moczydła, Niesków, Olszówka, Pogwizdów, Pokrzywnica, Przyłęk, Przysieka, Słaboszów, Trzonów, Wielowieś (Wielka Wieś), Wolica.

8. Wojciech Padniewski, kasztelan oświęcimski † 1610

powiat ksiąski:

Jedlca.

powiat lelowski:

Bielanowice (Zawiercie-Blanowice), Biskupice, Cięgowice, Czarna Poręba (Poręba), część wsi Dobra, Kidów, Kocikowa, Krzemienda kuźnica, Łośnice, miasto Mrzygłód, Niwki, miasto Pilcza (Pilica), Poręba kuźnica, Przechody, Rzasawa, część wsi Siadcza, Sławniów, Słupia, Smoleń, część wsi Strzegowa, Wierzbka, Zawiercice (Zawiercie), Złosieniec (Złożeniec).

9. Joachim Ocieski, starosta olsztyński † 1613

powiat szczyrzycki:

Besów, część wsi Bielczyce, Bieńkowice, Cerkiew, Czasławice, Czerzów (Czyżów), Klęczany, część wsi Marszowice, część wsi Podgrodzie, część wsi Szczytniki, część wsi Świątniki, Wrzapia.

powiat sądecki:

Grabno, Więckowice.

powiat biecki:

Bączal Niżny (Bączal Dolny), Kunowa, Lichtarz, Lisówek, Skoliszyn (Skołyszyn), część wsi Sławęcín, Szerzyny, Święcany, Ziołków (Żółków).

10. Krzysztof Komorowski, kasztelan sądecki † 1608

powiat śląski:

Biernia, Cięcina, Cisiec, Gilowice, Jelesna, Jeżowice (Kurów – część), Kocanie (Kocoń), Kocórow, Krzeszów, Kurów, Las, Lipowa, Łękawica, Łodwigowice (Łodygowice), Mały Wieprz (Wieprz), Międzybrodzie (Międzybrodzie Żywieckie), Mikuszowice (Mikuszowice Krakowskie), Miłowka, Oczków, Pewła (Pewel Ślemieńska), Pietrzykowice, Przyborów, Radziechów, Rybarzowice, Rychwałd I, Rychwałd II (Rychwałdek), Sporysz, Stary Żywiec, Ślemię (Ślemień), Świnna, Trzebinia, Wielki Wieprz, Wilkowice, Zabłocie, Zarzecze, miasto Żywiec.

11. Mikołaj Firlej, wojewoda krakowski † 1599

powiat proszowski:

Klucze, Olenin, część wsi Parcze, Podolany, Rodaki, część wsi Stojanowice.

powiat ksiąski:

Bydlin, Domaniowicze, Załęże.

powiat lelowski:

Dąbrowica (Kuźnica Masłowska), kuźnica, Kiełkowice, miasto Kromołów, Mądolice (Górka Włodowska), Niegowanice, miasto Ogrodzieniec, zamek Ogrodzieniec, Parkoszowice, Pomrożyce, Rokitno (Rokitno Szlacheckie), Rudniki, Ryczów Leśny, miasto Włodowice.

12. Andrzej Zebrzydowski, kasztelan szremski † 1597

powiat szczyrzycki:

Bystra, Chrobaczna (Jordanów-Chrobacze), Jawczyce, część miasta Jordanów, Rdzawa, Skawa, Spytkowa, Surówka, Toporzysko, Wysoka, Zaryte.

13. Stanisław Tarnowski, wojewoda sandomierski † 1618

powiat proszowski:

Gruszów, Imbramowice, Karniów, Miechowice, Nasiechowice, Radzimice, Żerkowice.

14. Stanisław Ługowski † 1612

powiat proszowski:

część wsi Biały Kościół, Brzozówka (Brzozówka Korzkiewska), Grębenice, Januszowice, Korzkiew, Kowary, Maszyce, Rzędowice, Szczytniki.

powiat ksiąski:

Deszno, część wsi Warzlin.

15. Jan Myszkowski † 1604

powiat śląski:

Bestwina, część wsi Biertułtowice, Dankowice, Janowice, Jawiszowice, Kaniów, Komorowice (Komorowice Krakowskie), Pasieki, Żebracza.

16. Andrzej Stadnicki † 1614

powiat biecki:

Dołche, Grabie, Hałbów, Kąty z Wołą, Krempna, Łysa Góra, Mścowa (Myscowa), Olchowiec, Ozinna (Ożenna), Polana (Polany), Radocina, Ropianka, Rostanie (Rostajne), Siedliska, Świętkowa (Świątkowa Mała), Tichania, Toki, Wysowatka, miasto Żmigród (Żmigród Nowy), Żmigród Stary, Żydowsko.

17. Jan Mniszech, starosta krasnostawski † 1612

powiat biecki:

Cieklin, Dobrzynia, Duląbka, Mrukowa, Nowa Woła Cieklińska (Woła Cieklińska), Pielgrzymka, Sowokłęski (Samokłęski).

18. Maciej Szczepanowski

powiat lelowski:

Raszków, Szczekocińskie Przedmieście, część wsi Siedliska, część wsi Sprowa, miasto Szczekociny, Tęgoborz.

19. Mikołaj Ligęza, kasztelan wiślicki † 1603

powiat proszowski:

Balin, miasto Chrzanów, Libiąż Mały, Libiąż Wielki, część wsi Łapszów, Niegoszowice, Włostowice.

powiat śląski:

zamek Bobrek, Bobrowniki, Chełmek, Gorzów, Gromiec.

20. Czerni

powiat szczyrzycki:

miasto Brzeżek (Brzesko), Brzozowiec, Jasień, Pomianowa.

21. Hieronim Wodzisławski (Lanckoroński), łowczy sandomierski † 1605/1610

powiat ksiąski:

Klimęcice, Laskowa, Łany, Świątniki, miasto Wodzisław, Zielonki.

22. Śmigielscy

powiat proszowski:

Chmielów, miasto Działoszyce, część wsi Dziekanowice, Jazdowice, Niewiatrowice, Szczodrkowice (Szczotkowice).

23. Przeclaw Pieniążek † po 1596

powiat biecki:

Glinnik (Glinnik Mariampolski), miasto Gorlice, Ropica (Ropica Polska), Rychwałd, Stróżówka.

24. Rzeszowscy

powiat lelowski:

Brzostek folwark, Chycza Mała, Chycza Wielga, miasto Kossów, część wsi Radków.

25. Oktawian Gucci

powiat biecki:

Barwinek, miasto Dukła, Lipowica, część wsi Przedmieście Niższe (Nadole), Trzciana, Tyłowa, Zydranowa.

26. Achacy Jordan † 1608

powiat biecki:

miasto Bobowa, Stróżna.

ANEKS V

Objaśnienia do mapy: rozmieszczenie własności ziemskiej w województwie krakowskim w końcu XVI w.

Mapa rozmieszczenia własności ziemskiej (w skali 1:500 000) przedstawia powierzchniowo podział ziemi między pięć kategorii właścicieli: króla, instytucje kościelne, miasta, wielkich właścicieli szlacheckich, szlachtę średnią i drobną. Na własność mieszaną wskazuje położenie punktu osadniczego na granicy kategorii własnościowych.

Na mapie umieszczone zostały nazwy miast, a spośród wsi – nazwy ośrodków starostw i tenut (w królewskich) oraz ośrodków większych dóbr instytucji kościelnych. Pozostałe osiedla oznaczono punktami bez nazw. Umieszczono też nazwy mniejszych królewskich. Numerami oznaczono instytucje kościelne i większych właścicieli prywatnych. Nie wyodrębniono posiadłości tych bogatych instytucji kościelnych, które w województwie krakowskim miały tylko drobne pojedyncze osady (arcybiskupstwo gnieźnieńskie, biskupstwo przemyskie, opactwa benedyktyńskie w Sieciechowie i na Świętym Krzyżu).

Stan posiadania przedstawiono na koniec XVI w., a w przypadku własności szlacheckiej dokładnie na 1595 r.

Na obszarach o rzadszej sieci osadniczej dokładne wyznaczenie granic własnościowych nastęrczało trudności. Generalizacja obrazu kartograficznego spowodowała pominięcie bardzo niewielkich enklaw jednego typu własności w dobrach innego typu, zwłaszcza na obszarze gęstego osadnictwa. Pomiary rozległości własności ziemskiej w poszczególnych kategoriach wykonano planimetrem na mapie w skali 1:500 000. W związku z powyższym liczby zamieszczone w tabeli należy traktować jako przybliżone.

Tabela 6. Własność ziemska w końcu XVI w.

Powiat	Własność										Razem km ²
	królewska		kościelna		miejska		większa szlachecka		mniejsza szlachecka		
	km ²	%	km ²	%	km ²	%	km ²	%	km ²	%	
proszowski	418	12,7	1057	32,1	33	1,0	599	18,2	1186	36,0	3293
ksiąski	94	6,5	198	13,6	–	–	389	26,8	770	53,1	1451
lelewski	1197	37,5	223	7,0	12	0,4	577	18,1	1182	37,0	3191
szczyrzycki	1542	45,4	434	12,8	20	0,6	733	21,6	665	19,6	3394
sądecki	1235	31,5	1283	32,7	51	1,3	239	6,1	1114	28,4	3922
biecki	583	26,9	162	7,5	6	0,3	441	20,4	971	44,9	2163
śląski	342	13,0	110	4,2	–	–	1451	55,2	726	27,6	2629
Województwo krakowskie	5411	27,0	3467	17,3	122	0,6	4429	22,1	6614	33,0	20 043
Księstwo siewierskie	–	–	381	56,1	–	–	–	–	298	43,9	679

Własność królewska zajmowała stosunkowo dużą powierzchnię, większą niż w sąsiednim województwie sandomierskim (19,6%). Jeszcze znacniejszą przewagę królewsczyzn krakowskich widać w porównaniu z województwami łęczyckim (13,0%) i sieradzkim (11,1%). Do dóbr królewskich województwa krakowskiego należały m.in. słabo zasiedlone tereny podgórskie w powiatach szczyrzyckim, sądeckim i bieckim oraz duże obszary zalesione w powiecie lelewskim. Liczba osiedli królewskich wynosiła 477 (18,5% ogółu miejscowości), gdy w województwie sandomierskim było to 331 (11%).

W województwie krakowskim własność kościelna przeważała nad własnością królewską pod względem liczby osiedli (573, czyli 22,2%), a ustępowała pod względem powierzchni. Podobnie było w województwie sandomierskim, w którym biskupstwo krakowskie posiadało większe dobra niż w województwie krakowskim. Liczne posiadłości królewskie i kościelne spowodowały, że własność szlachecka w województwie krakowskim zajmowała mniejszy odsetek jego powierzchni (55,1%) niż w województwie sandomierskim (62,1%), łęczyckim (64,9%) i sieradzkim (71,0%). Największy zwarty obszar własności szlacheckiej przedstawiały dobra żywieckie w powiecie śląskim, należące do Krzysztofa Komorowskiego, kasztelana sądeckiego (w rodzinie Komorowskich od XV w.).

2008 r.

III.3.a.2. WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Władysław Pałucki

Przedstawione na mapie głównej woj. sandomierskiego punktowo stosunki własnościowe, przyjętymi dla poszczególnych kategorii dóbr kolorami (czerwony – królewskie, fioletowy – kościelne, żółty – szlacheckie, brązowy – miejskie), w zasadzie nie odbiegają od obrazu tych stosunków na pozostałych obszarach Polski. Różnice sprowadzają się głównie do rozmiarów dóbr monarszych, mniejszych w północno-zachodnich województwach Korony, np. w Wielkopolsce i na Kujawach, większych na Rusi Czerwonej, w woj. ruskim i bełskim czy w Prusach Królewskich.

Na terenie naszego województwa przeważała własność szlachecka, drugie miejsce zajmowała – kościelna (świecka i zakonna), najmniej było królewskiej. Atoli w porównaniu z obliczeniami dla poszczególnych kategorii własnościowych, przeprowadzonymi przez A. Pawińskiego¹, a dla dóbr królewskich – przez J. Rutkowskiego² i W. Ochmańskiego³ nasze badania wykazały znaczne różnice. Wynikają one już z podstawy szacunków szczegółowych, mianowicie ustalonej przez nas dla końcowych lat XVI w. ogólnej liczby 3059 osiedli w woj. sandomierskim, wyższej od obliczeń Pawińskiego (2686) o blisko 14%.

Zestawienie **dóbr królewskich** podał A. Pawiński na podstawie wybranych przezeń rejestrów poborowych z lat 1569–1581, uzyskując wielkość zaniżoną, ponieważ owe rejestry objęły tylko ok. 70% wsi królewskich woj. sandomierskiego. Z kolei J. Rutkowski ograniczył się do uchwycenia dóbr objętych pierwszą ich lustracją, z pominięciem włości królewskich trzymanyh w „starych sumach”, rewidowanych ostatecznie dopiero w XVII w. Wreszcie cenna lustracja woj. sandomierskiego z lat 1564–1565 objęła także dzierżawę żarnowiecką (1 miasto i 14 wsi), która nigdy nie należała do woj. sandomierskiego, lecz krakowskiego; zlustrowano ją dlatego, ponieważ jej posesorem był Andrzej Gnoiński, będący jednocześnie starostą nowomiejskim (Nowe Miasto Korczyn)⁴. Lustratorzy pominieli wówczas wiele pojedynczych wsi i mniejszych dzierżaw, które – choć formalnie w czasie rewizji nadań uznane za królewskie – wyegzekwowane zostały na rzecz skarbu dopiero po dłuższym postępowaniu dowodowym⁵, jak np. wsie Zbigniew (dziś Zbydniów) czy Śmierdzina w pow. sandomierskim⁶.

¹ P. Małopolska, wstęp, tabl. po s. 70.

² J. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych*, t. 1, Warszawa 1938, tab. 1, s. 270–271.

³ LS 1564/1565, s. XXIV–XXVI. Wydawca opuścił w zestawieniu starostwo stopnickie.

⁴ Andrzej Gnoiński od 1548 r. starosta nowomiejski, od 1549 r. także żarnowiecki (LS 1564/1565, s. 4, przyp. 1; s. 21, przyp. 2). Starostwo nowomiejskie, czyli korczyńskie, przez dłuższy czas było trzymane w jednym ręku z wiślickim i dzierżawą żarnowiecką; w 1530 r. dostał je Krzysztof Szydłowiecki (MK 43, f. 568).

⁵ Wydawca lustracji z 1564/1565 r. nie uwzględnił w swych obliczeniach tych królewszczyzn.

⁶ Wieś królewska Śmierdzina w pow. sandomierskim w „starych sumach” od czasów Warneńczyka (Rewizja listów: AGAD, Tzw. Metryka Lit. IV B 8, f. 70), na której wykupienie dostał konsens królewski w 1521 r. Prokop Ossoliński (MRPS IV, nr 3728), dopiero w 1596 r. frymarkiem za królewszczyznę Laszki pod Lwowem, ze Stanisławem Mroczkim possessorem Śmierdziny, przeszła w ręce wnuka Prokopa, Zbigniewa Ossolińskiego (*Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego woj. sandomierskiego*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1879, s. 12 n.). Wieś ta nigdy nie została zlustrowana. Pierwsza lustracja z 1564/1565 r. nawet jej nie wspomniała. Następne z lat 1569, 1602 i 1616 zamieściły wzmiankę, że jest to wieś w „starych sumach”, obowiązana dawać corocznie cielną krowę i furę drewna do Osieka (AGAD, Oddz. XVIII, nr 29, f. 51, nr 19, f. 241, ASK XLVI 99 B, f. 505). W lustracji z 1602 r. (AGAD, Oddz. XVIII, nr 19, f. 241) zaznaczono: „Pan Ossoliński podkomorzy sandomierski possessor tej wsi, nie wiedzieć za jakim prawem, bo się z nim przed nami, będąc także obwieszczony, manifestować nie chciał”. W 1621 r. Zbigniew Ossoliński cedeował tę wieś synowi Jerzemu (*Jerzego Ossolińskiego*

Rozszerzenie podstawy źródłowej pozwoliło nam wnieść na mapę wszystkie oznaczone punktowo dobra królewskie w woj. sandomierskim, zarówno objęte pierwszą ich lustracją z lat 1564–1565, jak i te, które w wyniku przeprowadzonej wówczas rewizji listów, czyli praw na posiadane królewzczyzny, zostały uznane za należące do skarbu.

Ogółem do dóbr królewskich w końcu XVI w. w woj. sandomierskim należało: 21 miast, 266 całych wsi, 17 części wsi oraz 22 samodzielne osady przemysłowe (w tym 6 kuźnic, 13 młynów, 2 kopalnie, 1 huta szkła) i 5 folwarków niezwiązanych z wsiami, stanowiących osobne jednostki osadnicze o własnych nazwach. W stosunku do 3059 wszystkich osiedli województwa osiedla królewskie stanowiły 11%.

Tabela 1. Stan posiadania królewskiego

Według	Miasta			Osiedla wiejskie			Razem		
	ogółem	k.	%	ogółem	k.	%	ogółem	k.	%
A. Pawińskiego ^a	100	12	12	2586	201	7,7	2686	213	8
J. Rutkowskiego ^b	100	17	17	2586	198	7,6	2686	215	8
Lustracji 1564/1565 ^c	100	16	16	2586	200	7,7	2686	216	8
Naszych obliczeń	108	21	19,6	2951	310 ^d	10,6	3059	331 ^d	11

^a P. Małopolska, wstęp, tabl. po s. 70.

^b J. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych*, t. 1, Warszawa 1938, tabl. 1, s. 270–271.

^c LS 1564/1565, s. XXIV n.

^d Łącznie z częściami wsi oraz folwarkami i osadami przemysłowymi, stanowiącymi samodzielne jednostki osadnicze o własnej nazwie.

Rewizja listów objęła także pewną liczbę tzw. frymarków⁷; były to zamiany dóbr królewskich za posiadłości szlacheckie w zasadzie o równej wartości dochodowej. W woj. sandomierskim większość tych frymarków, a było ich 6, unieważniono, przy czym dwa z nich zasługują na szczególną uwagę. Oba bowiem można nazwać frymarkami-mistyfikacjami, ponieważ – jak stwierdzono w czasie rewizji nadań – były to „frymarki nierówne”, dokonane ze szkodą dla skarbu; co gorsza – wprowadzono przy tym w błąd króla, zamieniając dobra królewskie za rzekomo szlacheckie, które w istocie też były królewskimi. Tak więc Stanisław Lupa Podlodoski miał z królem frymark⁸, zdaniem mieszczan radomskich, „na złym fundamencie uczyniony i [ze] szkodą KJM i Rzeczypospolitej”⁹. Nabywszy nielegalnie wójtostwo radomskie i 3 wsie: Dzierzków, Gołębiów i Wola Gołębiowska, należące do m. Radomia od 1349 r. z nadania Kazimierza Wielkiego, o wartości dochodowej – według szacunku lustratorskiego z 1564 r. – 112 grzywien rocznie, zamienił je Podlodoski z Zygmuntem Augustem w 1559 r. za wsie królewskie Mleczków, Mazowszany w pow. radomskim, Blizocin, Blizocka Wola w ziemi stężyckiej, przy których Podlodoski tuż przed swą śmiercią lokował nową wieś Podlódów, oraz za plac w Radomiu, ogród przy szpitalu radomskim i 1000 florenów. Dochód z wymienionych wsi oceniony został w 1564 r. na 414 grzywien¹⁰. Ten jaskrawo nierówny frymark unieważniono w 1566 r. Jednak po 15 latach synowie S. Podlodoskiego wyjednali sobie na sejmie warszawskim

pamiętniki, oprac. W. Czapliński, Warszawa 1976, s. 97), który na sejmie koronacyjnym w 1633 r. uzyskał zgodę na przejęcie Śmierdziny na własność dziedziczną w zamian za dobra jego „tej wsi korespondujące” (VL, t. 3, f. 816). Ponieważ wówczas otrzymał on dzierżawę rycką, odkupił więc od Samborzeckich połowę należącego do nich miasteczka Okrzeja, którą odstąpił Rzeczypospolitej, włączając wspomnianą część Okrzei do dzierżawy ryckiej (LS 1660/1664, t. 2, s. 165), i w ten sposób stał się pełnoprawnym właścicielem Śmierdziny. Kolejni wydawcy pamiętnika Jerzego Ossolińskiego (J. Kolasa i J. Maciszewski, Wrocław 1952; W. Czapliński, ed. cyt.), pomijając objaśnienia wydawcy *Pamiętnika Zbigniewa Ossolińskiego* (s. 12), nie pokusili się o identyfikację tej wsi, a J. Kolasa i J. Maciszewski stwierdzili nawet z rozbijającym spokojem: „Śmierdzina, wieś dziś nie znana” (s. 73).

⁷ LS 1564/1565, s. XXV.

⁸ *Księgi Referendarji Koronnej z drugiej połowy XVIII w.*, t. 1: 1768–1780, wyd. A. Keckowa, W. Pałucki, s. 192–197; LS 1564/1565, s. 167–185.

⁹ LS 1564/1565, s. 175.

¹⁰ Tamże, s. 176–185, podsumowania na s. 179, 185.

1579 r. przeprowadzenie nowej lustracji tego frymarku, dodawszy do niego część wsi Piotrowice¹¹. Wybrana, a raczej odpowiednio dobrana komisja, pomimo protestu mieszczan radomskich stwierdziła, że skarb państwa na tej zamianie nie stracił, lecz zyskał¹², a Podlodowscy otrzymali wspomniane wsie królewskie na własność w okolicznościach podobnych do tych, w których królewszczyzny Oryszew-Miedniewice w ziemi sochaczewskiej przeszły w ręce Wolskich¹³.

Drugi tego samego typu frymark tyczył się zamienionej w 1554 r. z królem wsi Siedlec w woj. krakowskim¹⁴, według dokumentu należącej dziedzicznie do Wawrzyńca Spytka Jordana, wówczas kasztelana sądeckiego (późniejszego wojewody, następnie kasztelana krakowskiego), za królewską dzierżawę Bratkowice – Mrowia w pow. pilzneńskim. Miała to być zamiana „bona pro bonis, terram pro terra et fundum pro fundo”¹⁵. W czasie rewizji praw okazało się jednak, że był to frymark znów jaskrawo nierówny¹⁶ i także oszukańczy. Siedlec bowiem był królewszczyzną¹⁷, wobec czego frymark został unieważniony, do czego musiało dojść, tym bardziej że kompromitował on Spytka Jordana w opinii patriotycznego kręgu zwolenników egzekucji dóbr; w czasie dokonywania tego frymarku w 1554 r. Jordan powinien być strażnikiem dóbr króla i Rzeczypospolitej, sprawując wówczas wysoki urząd podskarbiego w. koronnego.

Z uwidocznionego na mapie stanu królewszczyzn okazuje się, że były one rozmieszczone w pobliżu głównych grodów starościńskich, obejmując dobrze zagospodarowane dobra na terenach bardziej urodzajnych w dorzeczach Wisły i Pilicy, po czyści puszcze: Jedleńską (Radomską), Przedborską, Szydłowską, Solecką i największą w całym województwie – Sandomierską. Tak wielkich rozmiarów puszcze królewskie w Koronie występowały w XVI w. jeszcze tylko na Mazowszu.

Na obszarach środkowych woj. sandomierskiego – w rejonie kielecko-świętokrzyskim dóbr królewskich nie spotykamy. Tereny te bowiem, trudniejsze do zagospodarowania, już od wczesnego średniowiecza przechodziły we władanie rycerstwa lub Kościoła, zwłaszcza bogato uposażonego biskupstwa krakowskiego i dwóch klasztorów: świętokrzyskiego i wąchockiego.

Rzecz jasna, iż stan dóbr królewskich, jaki ukazaliśmy na mapie, znacznie odbiegał od dawniejszego, z XIV i XV w. Rozdawnictwo i zastawy dóbr królewskich przez Jagiellonów, wprawdzie znacznie ograniczone postanowieniem statutu króla Aleksandra z 1504 r., poczyniły niemałe uszczerbki we własności królewskiej. Do jej pomniejszenia, zwłaszcza na obszarach zalesionych, przyczyniły się też tzw. awulsy, to jest odrywanie od majątków królewskich mniejszych lub większych kawałków gruntów, a niekiedy całych wsi¹⁸, przez osiadłą w sąsiedztwie szlachtę, która włączała zawłaszczony teren do swych dóbr dziedzicznych¹⁹. Awulsy dóbr królewskich były zjawiskiem tak powszechnym, że nie zatamowała ich pierwsza generalna lustracja dóbr królewskich z lat 1564–1565, która dość szczegółowo opisała nie tylko stan i dochodowość, lecz także ich granice. Już w następnej lustracji

¹¹ MK 116, f. 16; *Księgi Referendarii Koronnej*, t. 1, s. 192–195.

¹² Zysk ten obliczono w następujący, zaskakujący sposób: wsie Dzierzków, Gołąb, Wola Gołębiowska i część wsi Piotrowice – dochód 286 florenów (grosze opuszczamy), nieprawnie nabyte wójtostwo radomskie – 1288, razem – 1575 florenów. Oddane Podlodowskiemu królewszczyzny: Mleczków, Mazowszany, Blizocin, Blizocka Wola i Podlodów – 1006 florenów (MK 116, f. 17–24).

¹³ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7.

¹⁴ „Pro bonis et villa ipsius [Spytka Jordana] Siedlecz haereditaria in districtu Cracoviensi”, MK 86, f. 89.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Według szacunku lustratorów z 1564 r. dochód ze wsi Siedlec – 56 grzywien; z Bratkowic i Mrowli (nie biorąc pod uwagę libertowanej od świadczeń na 20 lat nowo lokowanej tam wsi Przewrotna) – 339 grzywien; LK 1564, cz. 1, s. 87–89; LS 1564/1565, s. 79–82.

¹⁷ „A iż Siedlec okazał się królestwem, który pan Cracowski dał za wsie Bratkowice i Mrowia, tedy zostać się nie może”, AGAD, tzw. Metryka Litewska, IV B, 8, f. 52.

¹⁸ Zob. przyp. 23.

¹⁹ Przykładem może tu być sprawa zajęcia przez kasztelana radomskiego Andrzeja Firleja w końcu XVI w. gruntów królewskich w Puszczy Mędrzechowskiej starostwa korczyńskiego i założenia na tych gruntach własnej wsi Skrzyńka, co doprowadziło do zbrojnego starcia pomiędzy oddziałami Firleja i Stanisława Ligęzy, starosty opoczyńskiego, a siłami broniącego dóbr królewskich starosty korczyńskiego, marszałka w. koronnego Zygmunta Myszkowskiego (zob. W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII w.*, Warszawa 1974, s. 18, przyp. 187; tam omyłkowo wymieniony Stanisław Cikowski jako bezprawny osadzca wsi Skrzyńka). Aneksję tych terenów rozszerzyli wkrótce A. Firlej i jego syn Jan. W 1618 r. „dali sprawę poddani [z Mędrzechowa] Króla JM, że Skrzyńkę, Wojcinę i Laskówkę zasadził p. Jan Firlej na własnym gruncie Króla JMci Mędrzechowskim, gdzie przed tym antecesserowie Króla JMci Pana naszego łowy odprawowali” (ASK XLVI 99 B, s. 846).

w 1569 r. zanotowano kilkanaście nowych takich zawłaszczeń, głównie w królewskich powiatach położonych w Puszczy Sandomierskiej²⁰.

Często do zawłaszczenia określonych dóbr królewskich dochodziło wtedy, gdy pozostawały one w dłuższym użytkowaniu kolejnych posesorów pełniących ten sam urząd ziemski lub kiedy przekazywano je za konsensem królewskim z ojca na syna lub dalszych krewnych. Dla woj. sandomierskiego można podać dwa takie przykłady.

Wieś Brzezinki w pow. radomskim nadana „ad bene placitum” w 1379 r. stolnikowi sandomierskiemu Dzierśławowi Karwacjanowi, a następnie kolejnym stolnikom sandomierskim, została z czasem potraktowana jako przywiązana do tego urzędu. Dopiero w czasie rewizji listów w 1563 r. wieś tę restytuowano do skarbu i poddano lustracji, zachowując w drodze wyjątku ówczesnego stolnika sandomierskiego Jana Leżeńskiego w dożywotnim jej posiadaniu²¹.

Drugi przykład udaremnionego zawłaszczenia dóbr królewskich dotyczy starostwa stopnickiego w pow. wiślickim. Starostwo to zastawione przez Władysława Warneńczyka i Kazimierza Jagiellończyka²², w czasie rewizji listów zwolnione od lustracji, przez długie lata było w posiadaniu Zborowskich, następnie Tarnowskich. Po śmierci Stanisława Tarnowskiego kasztelana sandomierskiego w 1618 r. starostwo stopnickie dostał Zbigniew Ossoliński, cedując je następnie synowi Krzysztofowi. Tarnowscy jednak, w szczególności syn Stanisława, Gabriel, zatrzymali sobie kilka najbardziej dochodowych folwarków i wsi (Brzozówkę, Wolice, Fałęcin i Suską Wolę), pragnąc je obrócić w posiadłość dziedziczną, czemu przeszkadzili Ossolińscy, „rekuperując” je do starostwa w postępowaniu sądowym²³.

Proces odwrotny, zwiększanie stanu dóbr królewskich, np. przez zakupy czy wykupy – był w woj. sandomierskim skromny, ograniczał się bowiem do wykupienia kilku wsi szlacheckich, celem powiększenia pewnych kluczy majątkowości, jak np. starostwa nowomiejskiego w pow. wiślickim²⁴, które królowie często odwiedzali dla dobrych terenów łowieckich, a które tradycyjnie były dobrami oprawnymi żon królewskich.

Wśród dóbr królewskich w woj. sandomierskim na większą uwagę zasługują dwa krańcowo różne co do swych rozmiarów dobra ziemskie, zwane krzesłowymi. Należały one bowiem do uposażenia dwóch senatorów tegoż województwa. Znaczniejszy, z rozległymi lasami klucz majątkowości (ustępujący tylko bogatemu uposażeniu kasztelana krakowskiego) obejmował wsie: Iwierzyce, Wierciany, Bystrycę, Witkowice, Gnojnicę, Kozodrę i Czarną (położone w pow. pilzneńskim, „Za broną”), a należał do kasztelana sandomierskiego²⁵; uposażenie szczątkowe, liczące zaledwie 2½ łanów we wsi Czechowie (reszta tej wsi należała do drobnej szlachty) było w rękach kasztelanów czechowskich²⁶. Dobra krze-

²⁰ AGAD, Oddz. XVIII, nr 29, f. 27–27v, Wola Ramiszowska: „opowiadali podani z tej wsi, iż Pan Gnoiński odejmuje puszczy Króla JMci i barci [...] i Pan Piłeczki puszczej króla JMci tym poddanym broni i wolej sadzić niedopuszcza, odejmując puszczej na mile wszędy, a na trzy mile wzdłuż KJMci [...] także się też Ramiszowianie skarżyli jako Wola Ramiszowska, a najwięcej na pana Piłeczkiego powiadając, iż wielką szkodę czyni w zwierzu z tej tam puszczy”. Podobnie przy wsiach Pław i Wola Pławska (f. 40), Jaślanach (f. 44): „Pan Mielecki i pan Czechowski [kasztelan Mikołaj Ligęza] wieś osadzają nową na starych zaroślach Jaślańskich”. Ci sami we wsi królewskiej Tuszów (s. 45) „osadzili wieś nową na gruntach Króla JMci. Item Pan Baranowski odejmuje ktemu, co ograniczył grunt Króla JMci”.

²¹ W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI w.*, Warszawa 1962, s. 175–177.

²² ASK LIV 14a: „sumy stare na rewizji Sejmu Warszawskiego okazane”, f. 13.

²³ *Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego*, s. 102: „dostałem starostwo stobnickie, od którego ponieważ Tarnowscy poodejmowali byli parę folwarków, uzurpując je sobie pro bonis haereditariis, przeto w ten czas wysłał na nie pozwy i prawo począłem”; s. 104: „wygrałem Fałęcin folwark stobnicki na Tarnowskich”. Lustracja woj. sandomierskiego z 1627 r. (AGAD, Oddz. XVIII, 33, f. 80–98): „Fałęcin, która wieś z folwarkiem, z młynem, stawem, za teraźniejszego JMć Pana Dzierżawcy jest prawem od Ich Mci Panów z Tarnowa do starostwa recuperowana”, ditto: Brzozowka, Wolica, i Sucha Wola, „którą JM Pan Dzierżawca teraźniejszy sua sumptu przez prawo odzyskał”.

²⁴ W 1420 r. Władysław Jagiełło kupił od Marcina i Scibora z Rytwian wsie Stróżyska i Ucisków w pow. wiślickim za 1400 grzywien (ZDM I, nr 344); w 1479 r. Kazimierz Jagiellończyk kupił od Pawła z Parkocina i Świniar wieś Parkocin, a w 1482 r. od Mikołaja Sępichowskiego wieś Sępichów, obie w pow. wiślickim; E. Rykaczewski, *Inventarium omnium privilegiorum in archivo Regni... confectum 1682*, Paryż 1862, s. 244; *Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r.*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1890, s. 206. Do cenniejszych wszakże nabytków dokonanych wcześniej (w 1390 r., formalnie w 1429 r.; KDP II, s. 846) należał klucz kozienicki (Kozienice – później miasto, Gałązki i Wargocin), zamieniony z norbertankami płockimi za królewską wieś Bronisław na Kujawach, co ostatecznie zatwierdził Kazimierz Jagiellończyk w 1447 r.; J. Wiśniewski, *Monografia dekanatu kozienickiego*, Radom 1913, s. 69; ZDM III, nr 768.

²⁵ W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem*, s. 143–145. W pierwszej ćwierci XVII w. dobra stanowiące uposażenie kasztelana sandomierskiego liczyły już 9 wsi: Iwierzyce, Wierciany, Gnojnicę, Witkowice, Kozodrę, Czarną, Wieprz alias Turzynka i Oblim; rkps BJ, nr 7609/IV, f. 1619.

²⁶ W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, Warszawa 1964, s. 99–115.

słowe do 1765 r. nie podlegały lustracjom i nie płaciły kwarty. Ponieważ w zasadzie były dobrami królewskimi, zwanymi także dobrami Rzeczypospolitej²⁷, przeto odnotowując tu ich charakter, na mapie zaznaczyliśmy je kolorem przyjętym dla dóbr królewskich.

Podane w tabeli 9 dane o osiedlach stanowiących własność królewską w woj. sandomierskim nie oddają jednak w pełni ich materialnej wartości tudzież zajmowanego obszaru w stosunku do innych kategorii własności. Jak zaznaczyliśmy w komentarzu do mapy Mazowsza, wsie królewskie z reguły były obszerniejsze i ludniejsze niż szlacheckie, mieszkający zaś we wsiach królewskich chłopi mieli większe nadzieje ziemi niż w dobrach szlacheckich, a nawet duchownych. Tak było również w dobrach królewskich w woj. sandomierskim – występowały tu przeciętnie ½-łanowe gospodarstwa kmieccie.

Własność duchowna (biskupia, kapitulna, kolegiacka, klasztorna i plebańska) w woj. sandomierskim (zob. tab. 10) w stosunku do liczby osiedli pozostałych kategorii dóbr ziemskich zajmowała drugie miejsce po dobrach szlacheckich.

Na terenie tego województwa znalazły się dobra stanowiące uposażenie czterech, przed 1514 r. nawet pięciu²⁸ najstarszych biskupstw polskich. Interesująca nas sandomierska część uposażenia tych czterech biskupstw (z wyjątkiem kujawskiego) mieściła się jednak w granicach ich własnych diecezji, wkraczających na teren woj. sandomierskiego: arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w archidiakonacie kurzelowskim, biskupstwa poznańskiego w archidiakonacie warszawskim (klucz łaskarzewski w pow. stężyckim). Największym właścicielem było biskupstwo krakowskie, do którego należało 6 miast (Bodzęcin, Daleszyce, Iłża, Jastrząb, Kielce i Kunów), 123 wsi całych, 9 częściowo oraz 26 osad przemysłowych (hut, rudni, kopalń i młynów) i jeden folwark niezwiązany przestrzennie ze wsią (Kargów)²⁹. Dobra tego biskupstwa były położone w pow. sandomierskim (klucz bodzenciński i złocki), pilzneńskim (klucz radłowski), chęcińskim (klucz kielecki), radomskim (klucz iłżecki) i od 1574 r. w opoczyńskim (klucz odrowąski) oraz w pow. wiślickim (kilkanaście wsi). Dobra należące do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego położone w woj. sandomierskim, a w archidiakonacie kurzelowskim, obejmowały: klucz kurzelowski (m. Kurzelów, 7 wsi i samodzielny folwark Modrzewie w pow. chęcińskim) oraz miasteczko Łęgonice (w pow. opoczyńskim)³⁰. Znacznie większe były położone w woj. sandomierskim dobra należące do biskupstwa kujawskiego. Stanowiły je 2 odrębne klucze: większy, piórkowski lub łagowski (m. Łagów oraz 16 wsi i część innej wsi, 2 kuźnice, 1 huta w pow. sandomierskim), i mniejszy, sześciowioskowy klucz smardzewski w pow. opoczyńskim (dwie inne wsie tego klucza leżały w woj. łęczyckim)³¹. Najmniejszy w tej grupie latyfundiów dóbr kościelnych w woj. sandomierskim

²⁷ LS 1660/1664, t. 2, s. 181: granice starostwa ropczyckiego „z Gnoynicą, Witkowicami i Kozodrzą, dobrami Rzeczypospolitej do kasztelanii sandomierskiej należącemi”.

²⁸ Do biskupa lubuskiego w woj. sandomierskim należał klucz dóbr opatowskich, które Krzysztof Szydłowiecki nabył za 10 000 szerokich groszy w 1514 r.; J. Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki*, Poznań 1912, s. 509.

²⁹ Uwzględniliśmy tu zlokalizowaną w przybliżeniu dawną wieś Kargów (pow. pilzneński, par. Radłów), obracaną powoli w XVI w. na folwark oraz wieś Klatki, wchłoniętą w końcu tegoż stulecia przez miasteczko Daleszyce (pow. chęciński). Brzechów, Szydłówek, Zagórze w pow. chęcińskim należały do kolegiaty kieleckiej, a nie do biskupstwa, jak mylnie podano w rej. z 1573 r. (P. Małopolska, s. 276 n.); Sędek, Wola Ząbkowa, Żerniki i Nieskurzów w pow. sandomierskim, podane w rejestrze z 1578 r. jako własność bpa krakowskiego (tamże, s. 189), należały w rzeczywistości do bpa kujawskiego. Omięcin, Koryciska i Kamień w pow. radomskim zostały w 1574 r. zamienione przez bpa na Odrowążek i Sarbin. Wspomniany przez Pawińskiego (tamże, wstęp, s. 78) w pow. wiślickim jako należący do biskupstwa krakowskiego „klucz chroberski” jest pomyłką interpretacyjną opublikowanego przezeń rejestru poborowego pow. wiślickiego z 1579 r. (tamże, s. 218): „Chroberz, rudi episc. Cracovien” i podobnie przy innych wsiach tego kompleksu własnościowego. W rzeczywistości klucz ten był prywatną własnością Piotra Myszkowskiego, który był biskupem krakowskim. Dobra te nabyte przed 1579 r. od kasztelana radomskiego Stanisława Tarnowskiego, po śmierci biskupa w 1591 r. przeszły na jego bratanków; por. przyp. 55.

³⁰ W 1623 r. arcybiskup J. Wężyk odstąpił Łęgonice kapitulie gnieźnieńskiej; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955, s. 108. Wymienione w rejestrze z 1573 r. wsie klucza kurzelowskiego: Lipna Nowa, Wojciechów, Oblasy i Rudniki (P. Małopolska, s. 273) należały w rzeczywistości do opata jędrzejowskiego, Jeżowice zaś – do prepozyta kurzelowskiego (tamże, s. 273). Pod Kurzelowem leżała w średniowieczu wieś Modrzewie obrócona w pierwszej połowie XVI w. na folwark, związany z arcybiskupim dworem w Kurzelowie; por. *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI w.*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 336–369, 707–714.

³¹ W tabeli Pawińskiego (P. Małopolska, po s. 70 wstępu) podano 5½ wsi w pow. pilzneńskim jako należące do biskupstwa kujawskiego, co jest wyraźną pomyłką. Uwzględniliśmy na mapie nowo lokowaną wieś Porzeczyn w kluczu piórkowskim, do którego należały też, obok 2 kuźnic oznaczonych na mapie, 2 kuźnice niezlokalizowane, a w wyniku tego nieuwzględnione w zestawieniach, podobnie jak huty szkła Śliwka przy wsi Ząbkowa Wola i Śliwcyk przy wsi Lechów, których nie uznano za wyodrębnione osiedla.

był skrawek dóbr należących do biskupstwa poznańskiego obejmujący m. Łaskarzew, 2 wsie (Wola Łaskarzowska, Pilczyn) oraz część wsi Wierzbiny i młyn Krupa³².

Do kapituły katedralnej w Krakowie należała w woj. sandomierskim tylko jedna wieś Dzierżana w pow. wiślickim³³. Według Długoszowej hierarchii kolegiat małopolskich drugie miejsce po krakowskiej zajmowała kolegiata sandomierska, której dobra znajdowały się przede wszystkim w pow. sandomierskim (Andrzychowice, Bożydar, Dwiekozy, Kunice, Marszów, Mistrzowice, Motycze, Obojna, Piekary, Świątniki, Turbia, Zajączkowice, Zarzykowice oraz części we wsiach Prusinowice, Ruszczą i Ubnin) oraz w pow. wiślickim (części we wsiach Chotel Zielony i Wawrowice), radomskim (Świerże Wielkie) i w najdalej od Sandomierza położonym pow. opoczyńskim (miasto Żarnów oraz wsie Siedlec i Zdziszowice). Ogółem do kapituły sandomierskiej należało 1 miasto, 16 wsi i 5 części wsi (w tym część Ubnina – do wikariuszy tej kolegiaty)³⁴. Mansjońarze przy kolegiacie sandomierskiej mieli 2 wsie w pow. sandomierskim (Gojców i Okalinę). Do kolegiaty wiślickiej należała tylko jedna cała wieś Oględówek oraz folwark na przedmieściu wiślickim zwanym Kuchary i części w 3 wsiach: Siedlce, Chotel Czerwony i Pęczelice, wszystkie w pow. wiślickim. W czasach Długosza do kolegiaty wiślickiej należała jeszcze wieś Mistrzowice³⁵, która w nieznanych okolicznościach przeszła w ręce szlacheckie. Na pewne trudności natrafiłszy przy ustalaniu dóbr należących do zamożnej kolegiaty kieleckiej. Po przebadaniu sprawy okazało się, że prepozyt i prebendariusze tej kolegiaty czerpali swe dochody głównie z dziesięcin. Do ich dóbr ziemskich należało tylko 5 wsi: Brzechów, Szydłówek i Zagórze w pow. chęcińskim³⁶, Żydówek w pow. wiślickim i Grabków w pow. sandomierskim. Pozostałe kolegiaty miały skromne uposażenia ziemskie. Do skalbmierskiej położonej za Nidą, już w woj. krakowskim, należały 2 wsie całe: Kujawki i Zamoście oraz część wsi Kwaszyn (pow. wiślicki). Do opatowskiej – wieś Marcinkowice oraz część wsi Jurkowice w pow. sandomierskim. Do tarnowskiej wieś Dąbrowa i Łukowa oraz część we wsi Biała. Wreszcie w tej grupie uposażeń kościelnych do kolegiaty św. Jerzego na zamku krakowskim należała wieś Janczyce w par. Baczkowice pow. sandomierskiego³⁷, do kolegiaty kurzelowskiej zaś Jeżowice i Ciemiętniki.

W Małopolsce znajdowało się kilkanaście starszych i nowszych fundacji klasztornych, z których część (m.in. św. Krzyż, Sieciechów, Wąchock, Sulejów i Pokrzywnica) miała swe macierzyste opactwa w woj. sandomierskim. Inne stare klasztory, położone w woj. krakowskim (m.in. Tyniec, Jędrzejów, Miechów), także miały część swych dóbr ziemskich w woj. sandomierskim.

Według liczby miejscowości pierwsze miejsce pod tym względem zajmowało opactwo Cystersów w Wąchocku, położone niemal w środku lewobrzeżnego obszaru województwa, między kluczami dóbr biskupstwa krakowskiego – iłżeckim i kieleckim. W końcowych latach XVI w. do opactwa wąchockiego należało: 3 miasta (Wąchock, Waśniów³⁸, Wierzbica), 34 wsie i część jednej wsi oraz 6 osad przemysłowych (rudy, młyny). Razem 43 osiedla i część wsi. Drugim pod względem zamożności, położonym

³² Przywilej na założenie miasta imienia swego ojca na gruncie wsi Korciszewo dostał w 1418 r. od Władysława Jagiełły bp poznański Andrzej Łaskarzewie z Gosławic; M. Kubiak, *Z dziejów Łaskarzewa 1418–1864*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 4, 1972, s. 370.

³³ W tabeli Pawińskiego (P. Małopolska, po s. 70 wstępu) 6 wsi w pow. wiślickim należące do kapituły krakowskiej to pomyłka. Zestawiamy tu łącznie dobra kapituł katedralnych i kolegiat, nie uwzględniając ich rozbicia na prebendy; podobnie łącznie traktujemy posiadłości opatów i konwentów klasztornych.

³⁴ P. Małopolska, s. 182 i tabela, wg rejestru poborowego z 1578 r. „Kunice, rev. archidiaconi Vilen[s]i”, w rzeczywistości wieś ta w par. Wojciechowice należała do dóbr kolegiaty sandomierskiej (prebenda kunicka); Długosz LB, I, s. 356; LR, s. 387. W XV w. do wikariuszów kolegiaty sandomierskiej należała 3-łanowa wieś Dziwków w par. Goźlice (Długosz LB, I, s. 367 n.), w drugiej połowie XVI w. była ona już w posiadaniu Ossolińskich (P. Małopolska, s. 173), a pod koniec tego stulecia Zbigniew Ossoliński wyprawował tę wieś ostatecznie na swą własność: „skończyłem prawo z księżą sandomirską, którzy na Dziwkowie pretendabant swoje dziedzictwo”; *Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego*, s. 8.

³⁵ Długosz LB, I, s. 404.

³⁶ Wicedziekan kielecki miał w pierwszej połowie XVI w. w Mojczy (pow. chęciński) 3 łany, a bp krakowski – 1 łan (P. Małopolska, s. 584); wg rejestru z 1573 r. wieś ta była w rękach biskupa (tamże, s. 277); w XVIII w. należała do wikariuszy kolegiaty kieleckiej. Dla schyłku XVI w. przyjęliśmy więc, że należała ona do biskupa krakowskiego, choć mógł on ją trzymać częściowo jako dzierżawę.

³⁷ Wieś tę, wg rejestru poborowego z 1578 r. (tamże, s. 189) własność „rev. Wolski canonici Cracovien.”, Pawiński (tamże, tab. po s. 70 wstępu) oznaczył mylnie jako należącą do kapituły krakowskiej.

³⁸ Waśniów i Jeżów nabyte w 1422 r. od kanoników regularnych w Trzemesznie (wg Długosza LB, III, s. 412, mylnie – w Czerwińsku) w zamian za klucz posiadłości klasztoru wąchockiego w ziemi łączyckiej; zob. M. Niwiński, *Opactwo cystersów w Wąchocku*, Kraków 1930, s. 65.

Tabela 2. Własność kościelna w końcu XVI w.

Właściciel	Liczba osiedli					Uwagi
	miast		klasztorów i zamków	innych osad ^a		
	całych	części		całych	części	
Arcybiskupstwo gnieźnieńskie	2			8		klucz kurzelowski w pow. chęcińskim; m. Łęgonice nad Pilicą
Biskupstwo krakowskie	6			150	9	miasta: Bodzęcin, Daleszyce, Iłża, Jastrząb, Kielce, Kunów
Biskupstwo kujawskie	1			25	1	klucz łagowski w pow. sandomierskim i smardzewicki w pow. opoczyńskim
Biskupstwo poznańskie	1			3	1	m. Łaskarzew
Kapituła krakowska				1		w. Dzierżana w pow. wiślickim
Kolegiata sandomierska	1			16	5	m. Żarnów i 2 wsie w pow. opoczyńskim, w archidiecezji gnieźnieńskiej
Mansjonarze przy kolegiacie sandomierskiej				2		
Kolegiata wiślicka				1	4	druga część w. Siedlec należała do m. Wiślica
Kolegiata kielecka				5		
Kolegiata skalbmierska				2	1	
Kolegiata opatowska				1	1	
Kolegiata tarnowska				2	1	
Kolegiata kurzelowska				2		
Kolegiata św. Jerzego na zamku krakowskim				1		w. Janczyce w pow. sandomierskim, nadana przez biskupa kujawskiego Macieja w 1351 r.
Opactwo wąchockie	3			40	1	miasta: Wąchock, Wierzbica, Waśniów w pow. sandomierskim i radomskim
Opactwo świętokrzyskie	1		1	29	5	m. Słup Nowa; wsie: Braciejowice i Zakrzew w zawiślańskiej części woj. sandomierskiego
Opactwo koprzywnickie	1		1	25	3	m. Koprzywnica (Pokrzywnica)
Opactwo sieciechowskie	1		1	24		
Opactwo tynieckie	4		1	15	5	miasta: Brzostek, Kołaczyce, Tuchów w pow. pilzneńskim, Opatowiec w pow. wiślickim; zamek Golesz z folwarkiem w pow. pilzneńskim
Opactwo sulejowskie		1	1	9	3	klasztor sulejowski na prawym brzegu Pilicy w pow. opoczyńskim; część m. Skrzywna w pow. radomskim
Opactwo jędrzejowskie				11		
Klasztor miechowski	1			6	1	m. Skarżyszów w pow. radomskim
Klasztor Klarysek w Krakowie	1			8	3	m. Zawichost; przedmieście Dziurów pod Zawichostem, tworzące osobne osiedle
Klasztor Norbertanek w Busku	1			9		

Właściciel	Liczba osiedli					Uwagi
	miast		klasztorów i zamków	innych osad ^a		
	całych	części		całych	części	
Dominikanie sandomierscy				2		
Paulini beszowscy				4		
Paulini pińczowscy				1		w. Podłęże w pow. wiślickim
Duchacy sandomierscy				2	1	
Klasztor bernardyński św. Katarzyny			1			klasztor w pow. sandomierskim
Jezuici krakowscy				1		
Szpital w Opcznie				1		
Kościół parafialne		1		18	12	część m. Skrzynna – własność plebana skrzyńskiego
Razem	24	2	6	424	57	

^a Są to wsie oraz osady przemysłowe, przedmieścia, folwarki, jeśli miały własną nazwę.

także w środkowej części lewobrzeżnego obszaru województwa było opactwo Benedyktynów świętokrzyskich. Należało do niego 1 miasto (Słup Nowa), 27 wsi, części w 5 innych wsiach, ruda i folwark oraz sam klasztor świętokrzyski na Łysej Górze: razem 31 osiedli i 5 ich części rozmieszczonych w pow. radomskim i sandomierskim. Do cystersów koprzywnickich należało miasto i opactwo (Pokrzywnica – Koprzywnica)³⁹, 25 wsi i części w trzech innych wsiach w pow. sandomierskim i pilzneńskim. Stare, niegdyś bogato uposażone opactwo Benedyktynów w Sieciechowie nad Wisłą, w końcu XVI w. miało 1 miasto (Sieciechów), położoną w pobliżu osadę klasztorną i 22 wsie oraz 2 osady przemysłowe (ruda, młyn). Opactwo Cystersów w Sulejowie, którego klasztor znajdował się na prawym brzegu Pilicy w woj. sandomierskim, miało większość swych dóbr w woj. łęczyckim (klucz bałdrzychowski) i na Kujawach. W woj. sandomierskim do cystersów sulejowskich należało w pow. opoczyńskim i radomskim, prócz osady klasztornej, ½ miasta Skrzynna⁴⁰, 8 wsi, części w 3 wsiach i 1 młyn. Do benedyktynów tynieckich należały 4 miasta (Opatowiec w pow. wiślickim, Brzostek, Kołaczyce, Tuchów w pilzneńskim), 11 wsi i 4 części wsi, 1 folwark i 1 zamek z folwarkiem w pow. pilzneńskim (Golesz) oraz 3 wsie i 1 część w pow. wiślickim. Opactwo jędrzejowskie miało w woj. sandomierskim 11 osiedli, w tym 2 kuźnice – w pow. chęcińskim i wiślickim. Do klasztoru Bożogrobców miechowskich należało w pow. radomskim miasto Skaryszew oraz wsie Dzierżkówka, Sławno i Twarogowa Wola, w pow. wiślickim – Gotartowice i Stawiany oraz część Chomętowa, w pow. sandomierskim zaś – Jadowniki; łącznie 1 miasto, 6 wsi i jedna część wsi. Klasztor św. Andrzeja Klarysek krakowskich miał znaczną część swego uposażenia ziemskiego na pograniczu woj. sandomierskiego i lubelskiego, w odległym od Krakowa kluczu zawichojskim⁴¹. W naszym województwie należały do tego klasztoru miasto Zawichost z przedmieściem, 7 całych wsi oraz części w 3 wsiach w pow. sandomierskim, chęcińskim i wiślickim. Klasztor Norbertanek w Busku posiadał 1 miasto (Busk) oraz 9 wsi w pow. wiślickim i radomskim. Z pomniejszych domów zakonnych w woj. sandomierskim paulini z Beszowej mieli 3 wsie (Beszowa, Beszówka i Bedłowa) w pow. wiślickim oraz Bystramowice w pow. sandomierskim, paulini pińczowscy – wieś Podłęże pod Pińczowem, szpitalnicy św. Ducha w Sandomierzu (duchacy) – 2 wsie (Głazów i Wieprzki) oraz część Obrazowa w pow. sandomierskim, dominikanie sandomierscy – Suchorzów

³⁹ Zmienna forma nazwy w XVI–XVII w. zob. W. Pałucki, *Nazewnictwo*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.4.2.

⁴⁰ Druga połowa Skrzynna należała do proboszcza skrzyńskiego.

⁴¹ Pierwotnie mniszki tej reguły miały swą siedzibę w Zawichoście, lecz wskutek najazdów tatarskich zostały przeniesione po 1257 r. w bezpieczniejsze miejsce do Skały (Grodziska) pod Krakowem (KDMłp., t. 1, nr 63), później zaś, ok. 1318 r., do Krakowa, gdzie umieszczone zostały przy kościele św. Andrzeja, skąd kanonicy przenieśli się do kościoła św. Idziego pod Wawelem; Z. Kozłowska-Budkowa, *Z dziejów kolegiaty św. Andrzeja w Krakowie*, „Studia Historyczne”, t. 10, 1967, s. 23–27.

i Gołębice pod stolicą województwa, natomiast do bernardynów ze św. Katarzyny należał tylko położony tam klasztor. Interesujące, że do końca XVI w. jezuici uzyskali w woj. sandomierskim zaledwie jedną drobną wioskę: dom nowicjatu w Krakowie otrzymał Przeclawkę w pow. wiślickim, z daru Anny z Lipnika Komarnickiej, wdowy po Aukcie Ligęzie, kasztelanie czechowskim⁴².

Listę dóbr należących do instytucji kościelnych wypada uzupełnić informacją o wsiach lub ich znaczniejszych częściach, które stanowiły własność niektórych kościołów parafialnych. W woj. sandomierskim do takich uposażeń plebańskich należało część miasta Skrzynna, 18 całych wsi oraz części w 12 wsiach; do miejskiego zaś szpitala św. Ducha w Opocznie należała 1 wieś.

Nie uwzględniliśmy natomiast na mapie i w zestawieniach typowych uposażeń kościołów parafialnych (predium, kilka gospodarstw kmiecych lub zagrodniczych, karczma). Pominąć też wypadało, że względu na stopień generalizacji mapy, pojedyncze gospodarstwa kmiecy lub zagrodnicze czy karczmy należące do instytucji kościelnych we wsiach szlacheckich. W osiedlach, których części należały jednocześnie do własności królewskiej, duchownej, szlacheckiej (lub miejskiej) ukazano tylko dwa rodzaje własności, pomijając najmniejszą. W miastach nie zaznaczono własności królewskiej, kościelnej i szlacheckiej, niepodlegającej prawu miejskiemu.

Ogółem w woj. sandomierskim w posiadaniu duchowieństwa świeckiego i zakonnego było w końcowych latach XVI w. 25 miast, 424 całych wsi, osad przemysłowych i samodzielnych folwarków, 57 części wsi, 1 zamek z folwarkiem i 5 klasztorów, tworzących wyodrębnione skupiska osadnicze, co razem w stosunku do 3059 osad w województwie stanowiło prawie 16%.

Szlacheckie dobra ziemskie, oznaczone na mapie głównej punktowo, na załącznikowej – płaszczysznowo, zdecydowanie przeważały nad pozostałymi, co zresztą było zjawiskiem powszechnym w całej ówczesnej Polsce.

W stosunku do innych kategorii własnościowych (królewska, kościelna) według liczb osiedli własność szlachecka w woj. sandomierskim wynosiła ok. 73%, czyli prawie $\frac{3}{4}$ wszystkich osiedli. Zwięźłą charakterystykę dóbr ziemskich w Polsce XVI w. w ujęciu statystyczno-geograficznym podał przed 90 laty A. Pawiński, przy czym do tomów III i IV wydanych przezeń rejestrów poborowych, obejmujących Małopolskę, dołączył szczegółowy wykaz właścicieli dóbr szlacheckich (dla woj. sandomierskiego, wstęp, s. 157–201) z zaznaczeniem należących do nich liczby wsi i osad położonych w poszczególnych powiatach województwa. Skłoniło to nas, także z innych powodów (o czym w dalszej części tekstu) do opracowania dodatkowej mapy, na której przedstawiono powierzchniowo rozmieszczenie terytorialne i wielkość dóbr ziemskich należących do poszczególnych kategorii własnościowych. Dlatego uzupełniając Pawińskiego lub prostując jego błędy, ograniczamy się do wyjaśnienia kilku spraw najistotniejszych, jakie wystąpiły w trakcie kartograficznego opracowania szlacheckiej własności ziemskiej.

Zaczynając od dóbr największych, możemy potwierdzić ustaloną opinię, że w Małopolsce, w szczególności w woj. sandomierskim, było ich niemało. Ale do ustalenia, które i imiennie czyje majątki ziemskie należałyby zaliczyć do dóbr latyfundialnych, rejestry poborowe, jak zauważył świetny znawca polskiej genealogii szlacheckiej W. Dworzaczek, nie stanowią jednak wystarczającej podstawy źródłowej: „Rejestry podatkowe z zasady nie wymieniają wsi pustych, ograniczając się jedynie do wyliczenia opustoszałych łąnów we wsiach osiadłych. Co gorsza, bardzo często przemilczają nazwiska właścicieli [...]. Ponadto w niejednym wypadku zamiast właścicieli wymienieni zostali posiadacze, a już niemal z reguły postępowano tak z wdowami trzymającymi dobra męzowskie tytułem oprawy czy dożywocia. Wszystko to sprawia, iż obraz uzyskany jedynie na podstawie rejestrów podatkowych bywa daleki od rzeczywistości. Pamiętajmy ponadto, iż da się odtworzyć jedynie przekrojowo, tylko dla tych lat, dla których dochowały się wykazy o bogatszym materiale nazwiskowym, a takich jest niestety mało [...]. Zasadniczego zrębu informacji [konkluduje słusznie Dworzaczek] należy szukać gdzie indziej, a mianowicie w aktach grodzkich [...] działy rodzinne, sprawy dotyczące się oprawy żon ale między jednym i drugim działem upływały lata, wypełnione transakcjami powiększającymi lub uszczuplającymi fortunę”⁴³. Przypomnijmy tu jeszcze to, cośmy powiedzieli przy klasyfikacji dóbr ziemskich w komentarzu

⁴² W 1585 r.; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 1, Kraków 1905, s. 462; ASK I 7, s. 70. Połowę wsi Uście przy ujściu Dunajca do Wisły z daru Gabriela Tęczyńskiego otrzymali jezuici w 1621 r. Od tego czasu miejscowość ta przyjęła nazwę Uście Jezuickie.

⁴³ W. Dworzaczek, *Wielkopolska reprezentacja sejmowa w latach 1572–1655*, RH, t. 23, 1957, s. 283.

do mapy Mazowsza, stwierdzając lapidarnie, że wieś wsi nierówna⁴⁴. Oznacza to, że o realnej wartości dóbr ziemskich, a więc i o zamożności ich właścicieli decydowała nie liczba posiadanych wsi, lecz ich położenie (gleby), rozmiary (liczba łąnów uprawnych), zasiedlenie (liczba kmieci) tudzież różne elementy gospodarcze (folwarki, młyny, folusze, kuźnice, karczmy, lasy).

Jeśli idzie o najważniejszy składnik wymienionych elementów służących za podstawę do oceny wartości dóbr ziemskich – liczbę łąnów podległych opodatkowaniu (w skali ogólnopolskiej łąnowe, jak wówczas mówiono i pisano, „było małe i niesprawiedliwe”), musimy tu odnotować jeszcze jeden mankament tyczący się woj. sandomierskiego, mianowicie brak rejestrów poborowych z 1563 r., w którym na podstawie konstytucji z tego roku po raz pierwszy zaczęto wybierać łąnowe nie według starych kwitów, jak od wielu lat praktykowano, lecz na podstawie stwierdzenia stanu posiadłości, potwierdzonego „przysięgą dla sprawiedliwego poboru”⁴⁵. Sądzić można, że zaginięcie tych cennych rejestrów podatkowych woj. sandomierskiego chyba nie było przypadkowe, skoro dodam, że (1) podatek łąnowy wybrany według zreformowanych podstaw w sąsiednim woj. krakowskim objął ok. 60% więcej łąnów niż w latach poprzednich; (2) na zjeździe Małopolan w Sandomierzu odbytym w tymże roku z poduszczania dwóch najwyższych dygnitarzy tego województwa – wojewody i kasztelana sandomierskich – doszło do rozruchów szlachty, która gwałtownie protestowała przeciwko tej reformie podatkowej⁴⁶.

To, co powiedziano o braku szerszych podstaw źródłowych do przedstawienia pełnego obrazu własności szlacheckiej w woj. sandomierskim prowadzi do następującego wniosku: nawet przy ogromnym wysiłku zmierzającym do powiększenia materiałów źródłowych (kwerendy w różnego typu zbiorach archiwalnych) uzyskane wyniki będą przygodne, w dodatku niewystarczające. Nie zastąpią bowiem materiałów, których dostarczają księgi sądowe, a te dla woj. sandomierskiego, z wyjątkiem pilzneńskich, jak wiadomo uległy zniszczeniu. Pod tym względem w lepszej sytuacji znajdują się sąsiadujące z Sandomierskiem województwa: krakowskie i lubelskie.

Z tych względów można by było (tak jak dotąd postępowaliśmy w tej serii AHP) przestać na mapie głównej, na której własność ziemską została oznaczona punktowo. Rozważywszy jednak zapotrzebowanie naukowo-badawcze tudzież pożytek, jaki daje przestrzenne przedstawienie stosunków własnościowych, do tego tomu AHP dodano mapę przedstawiającą płaszczyznowo własność ziemską w woj. sandomierskim, opracowaną na podstawie rejestrów poborowych z lat 1569–1581.

Na mapie tej (jej treść i metodę opracowania przedstawiono w innym miejscu komentarza) zasięgi terytorialne poszczególnych kategorii własnościowych są z wielkim przybliżeniem zgodne ze stanem rzeczywistym, jaki istniał w tym krótkim dwunastoleciu. Wewnętrzna struktura własnościowa dóbr należących do szlachty (duża, średnia czy drobna własność) nie była natomiast stabilna, ulegała bowiem ciągłym zmianom. Można nawet mówić o powiększaniu, a nie kurczeniu się ogólnej masy dóbr należących do szlachty przeważnie kosztem dóbr królewskich⁴⁷, mimo że te ostatnie w wyniku przeprowadzonej w 1563 r. egzekucji dóbr zostały szczegółowo opisane w kolejnych lustracjach XVI i XVII w. Przyrost dóbr należących do Kościoła w drugiej połowie XVI w. był raczej skromny, uzyskiwany przez kupno lub darowizny. Okres większych nadań książęcych czy królewskich, a także rycerskich na rzecz Kościoła należał już do przeszłości. Ostro przebiegający w Małopolsce, szczególnie zaś w woj. sandomierskim, ruch reformacyjny oraz uchwały zabraniające alienacji dóbr w ręce duchowieństwa sprowadził te nadania do minimum.

Zachodziły też wypadki odwrotne, przejść dóbr kościelnych w ręce szlachty. Na przykład w 1525 r. klucz dóbr Kochów (6 wsi) w ziemi stężyckiej należący do kanoników regularnych w Czerwińsku na Mazowszu został sprzedany Feliksowi Zielonce⁴⁸. Wcześniej, w 1514 r., w podobnych okolicznościach dobra opatowskie (biskupów lubuskich) przeszły w ręce Szydłowieckich⁴⁹.

⁴⁴ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7. Na fakt ten wcześniej zwrócił także uwagę W. Dworzaczek, *Wielkopolska reprezentacja*, s. 281.

⁴⁵ W. Pałucki, *Reformy skarbowe sejmku egzekucyjnego 1562/63 r.*, [w:] *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 301–313, cyt. ze s. 309 za rkpsm BCzart, nr 1604: „Sejm piotrkowski Anni 1562/63 i co przed nim półtora lata toczyło się”. Por. W. Pałucki, *Uniwersał poborowe z 1563 r.*, KHKM, t. 14, 1966, s. 519–533.

⁴⁶ W. Pałucki, *Reformy skarbowe*, s. 307: „res spectabat ad tumultum”.

⁴⁷ Zob. tenże, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.3.2.

⁴⁸ MRPS IV, nr 14186.

⁴⁹ Zob. przyp. 28.

Powstawanie i wzrost wielkiej, lutyfundialnej własności ziemskiej, jak wskazaliśmy na przykładach zaczerpniętych ze stosunków mazowieckich, pozostawały także w ścisłym związku ze sprawowanymi przez ich posiadaczy dochodowymi urządzeniami państwowymi. Dostrzegł to już Pawiński na materiale małopolskim, stwierdzając o wielkiej własności szlacheckiej, że „chodziła ona zwykle w parze z najwyższymi dostojenstwami”⁵⁰. One bowiem, jeśli zaopatrzone je bogatymi starostwami, co było niemal regułą, zwłaszcza jeśli takie królewskie leżały w sąsiedztwie dóbr dziedzicznych dygnitarza, dosłownie i w przenośni poszerzały obszar dóbr lutyfundialnych tudzież ich dochodowość.

W woj. sandomierskim spotykamy liczne przykłady potwierdzające ten stan rzeczy. Pomijając majątności leżące poza woj. sandomierskim, Tarnowscy mieli dobra dziedziczne otoczone królewskimi, w 3 wsiach królewskich zaś własne części⁵¹. Długo też trzymali w swych rękach bogate starostwo sandomierskie⁵². Wojewoda krakowski Piotr Zborowski oprócz wielu dziedzicznych całości i części wsi trzymał w „sumach starych” zwolnione od lustracji i kwarty starostwo stopnickie⁵³. Jego brat Andrzej, marszałek nadworny koronny, trzymał bogate starostwo radomskie do 1588 r., w którym „ob rebelionem” zostało tego starostwa pozbawiony⁵⁴, trzeci z braci zaś, Mikołaj – starostwo szydłowskie. Wojewoda podolski, hetman w. koronny Mikołaj Mielecki, zm. w 1588 r., trzymał starostwo sandomierskie i korczyńskie, a wojewoda krakowski Mikołaj Zebrzydowski – starostwo stężyckie. Wreszcie, wymieniając tylko znaczniejszych, wojewoda sandomierski Zbigniew Ossoliński, który rozpoczął na większą skalę budowę magnackiej fortuny swej rodziny, na przełomie XVI i XVII w. wsparł tę budowę utrzymanymi w woj. sandomierskim starostwami stopnickim i korczyńskim.

Dobra zaś wymierających magnackich rodzin woj. sandomierskiego: Kurozwęckich, Szydłowickich czy później Tęczyńskich nie rozpadały się, lecz z rąk wdów lub córek, jako wiana, przechodziły na ich także bogatych mężów, niekiedy pochodzących z ziem bardzo odległych od sandomierskiej: dobra szydłowiecko-ćmielowskie do Radziwiłłów z Litwy; tarnowskie do Konstantego Ostrogińskiego z Wołynia, co dało podstawę jego synowi Jerzemu do osiągnięcia kasztelanii krakowskiej; wreszcie do Andrzeja Leszczyńskiego z Wielkopolski – klucz baranowski nad Wisłą w woj. sandomierskim, gdzie wznosił on wspólną rezydencję magnacką.

W grupie wielkiej, magnackiej własności oddzielne miejsce zajmowała fortuna Myszkowskich, którą w woj. sandomierskim ugruntował biskup krakowski Piotr Myszkowski przez wykupienie dóbr chrobberskich⁵⁵, następnie pińczowskich, wreszcie szanieckich (wszystkie w pow. wiślickim). Rejestry poborowe nie mają wyraźnych wskazówek o właścicielach tych dóbr, wprowadzają nawet, jak nadmieniono wyżej, w błąd czytelnika zapisem: „Chroberz rudi episcopi Cracoviensis”⁵⁶. Wystarczy jednak tu dodać, że spadkobiercy (bratankowie) Piotra Myszkowskiego w końcu XVI w. utworzyli pierwszą w Małopolsce ordynację, o której mówiono: „kto ma Chroberz, Książ i Szaniec, może pójść z królową w tanię”.

Dobra szlachty średniozamożnej (jedna do kilku wsi) były w woj. sandomierskim najliczniejsze. Znaczny też był tam odsetek szlachty siedzącej na częściach wsi, kilku łanach, a nawet częściach łanu. Takie drobne działki należały do szlachty zwanej cząstkową, do niedawna błędnie zaliczanej do szlachty folwarcznej⁵⁷. Wreszcie w skali wojewódzkiej nieznaczny (1,3%), wyższy w skali dwóch powiatów

⁵⁰ P. Małopolska, wstęp, s. 90.

⁵¹ Jaślany, Sobów i Grębów w pow. sandomierskim.

⁵² Po hetmanie Janie Tarnowskim, którego w 1550 r. zmuszono do rezygnacji z tego starostwa, utrzymanego wbrew ustawie z 1478 r., otrzymał je syn hetmana, Jan Krzysztof, kasztelan wojnicki, zmarły w 1567 r.

⁵³ A. Pawiński na podstawie rejestru poborowego pow. wiślickiego z 1579 r., w którym wieś Stobnicy wymieniono jako własność „mgci palatini Cracoviensis” (P. Małopolska, s. 223 n.), mylnie sądził, że klucz stopnicki należał do dóbr dziedzicznych Piotra Zborowskiego (tamże, wstęp, s. 95).

⁵⁴ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Warszawa 1974, s. 180.

⁵⁵ Za Chroberz wraz z Kozubowem, Michałowem, Bralczynem, Wojsławicami, Wolą Chroborską, Zawarzą, Zagórzycami, Sadkiem, Zagajowem, Skrzypniowem, Zakrzewem, Młodzawami, Ocioskami i Mozgawą, P. Myszkowski w 1580 r. zapłacił kasztelanowi radomskiemu Stanisławowi Tarnowskiemu 182 000 florenów; A. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 1, Poznań 1947, s. 186. Akt kupna oblatowany w księgach grodzkich sieradzkich formalnie w 1580 r. (*Codex Myszkovianae ordinationis diplomaticus*, oprac. G. Labuda, Chroberz, 1940, mps w Bibliotece PAN, Kraków, nr 5637, s. 183, nr 70); w posiadanie tych dóbr wszedł P. Myszkowski co najmniej rok wcześniej, skoro w księgach poborowych z 1579 r. (P. Małopolska, s. 218) łanowe z dóbr chrobberskich płacił już biskup krakowski (P. Myszkowski).

⁵⁶ Zob. przyp. 29.

⁵⁷ Por. W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7.

(wiślickiego i sandomierskiego), gdzie jej było najwięcej, stanowiła własność bezkmiecej szlachty zagrodowej. Razem w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w. rejestry poborowe wymieniły ok. 40 takich wsi⁵⁸. Wcześniej zapewne było ich więcej, lecz wykupione przechodziły do rąk szlachty zamożniejszej. Przykładowo w Łagiewnikach w par. Chmielnik pow. wiślickiego w 1538 r.⁵⁹ siedziało jeszcze 7 ubogich zagrodowców, ale już w 1577 r. wieś ta w całości należała do Jana Oleśnickiego⁶⁰. Inna zaś wieś Mielin w tymże powiecie w 1538 r. miała 16 części należących do szlachty zagrodowej, wśród których spotykamy takie charakterystyczne dla niej nazwiska lub przezwiska: Pikorak, Gałka, Dziwisz, Kiwiorek, Donat, Krystek i in.⁶¹

Najbardziej jednak interesująca w tej najuboższej grupie własności szlacheckiej jest wieś Czechów w par. Kije, pow. wiślickiego, jeszcze w drugiej połowie XVI w. zamieszkała przez 14 takich szlachciców. Pod tym względem stanowi ona wyjątek nie tylko w skali tego województwa, lecz w całej ówczesnej Polsce. Czechów bowiem był grodem kasztelańskim⁶². Część tej wsi (2½ łana) należała do uposażenia kasztelanów czechowskich aż do schyłku dawnej Rzeczypospolitej. Reszta była w posiadaniu ubogich zagrodowców, wywodzących się zapewne z wczesnośredniowiecznych grodzian (*castrenses*), którzy później znaleźli się w grupie włodyków. Jako całkiem uboga szlachta bezkmieca przetrwali oni w swej grodowo-kasztelańskiej wsi dość długo, skoro w drugiej połowie XVII w. do rejestrów pogłównego generalnego wpisano jeszcze 10 części należących do różnych w tej wsi podatników⁶³.

Ostatnią, najmniejszą grupą własności ziemskiej w woj. sandomierskim były **wsie** formalnie królewskie (ich mieszkańcy mieli prawo w sprawach spornych odwoływać się do sądu referendarskiego), faktycznie będące **w całkowitym prawnym i gospodarczym władaniu miast królewskich**. W woj. sandomierskim było takich wsi 18 oraz części w 2 wsiach. Jedenaście wsi należało do Sandomierza, w tym 8 nazywanych przedmieściami (które określamy jako przedmieścia dalsze) oraz 3 wsie wójtowskie (wykupione przez miasto na początku XVI w.). Były to wsie-przedmieścia: Chwałki, Gierlachów, Gołębice, Kobierniki, Nabrzezie, Rzeczyca Sucha, Strohcice i Suchorzów; wsie wójtowskie: Ocinek, Radoszki i Wysiadłów⁶⁴. Trzy wsie: Dzierzków, Gołębiów i Wolę Gołębiowską, zwrócono Radomiowi w czasie rewizji nadań w 1563 r., jedna (Gorysławice) i części w dwóch (Siedlec i Kobylniki) należały do Wiślicy, dwie wsie (Gorzałków i Wola Opoczyńska) – do Opoczna oraz jedna (Polikno) – do Chęcina. Tylko jedna wieś, mianowicie Rżyska, była **własnością prywatnego miasta** Żochowa w pow. pilzneńskim.

1993 r.

⁵⁸ Wykaz obejmujący 39 takich wsi w woj. sandomierskim zamieścił Pawiński (P. Małopolska, wstęp, s. 202); por. A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.2.2.

⁵⁹ ASK I 9, f. 18.

⁶⁰ P. Małopolska, s. 222.

⁶¹ ASK I 9, f. 18.

⁶² Sam gród leżał 2 km na zachód od wsi Czechowa, w rozwidleniu rz. Nidy; W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*.

⁶³ Tamże, s. 116–120.

⁶⁴ Zob. też w tomie AHP Sandomierskie rozdział K. Pacuskiego o planie Sandomierza, w tej edycji III.6.26.2.

III.3.3b.2. MAPA WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Mapa własności ziemskiej w woj. sandomierskim (1:500 000) przedstawia podział ziemi między trzy podstawowe grupy właścicieli: króla, instytucje kościelne i szlachtę (patrz mapa 5). Ze względu na skalę mapy nie wyodrębniliśmy terenów należących do miast (własności mieszczańskiej) i wsi miejskich¹, traktując je – ze względu na zwierzchnictwo dominialne – jako element wielkiej własności ziemskiej. Generalizacja obrazu kartograficznego wymusiła także pominięcie niewielkich enklaw jednego typu własności w kompleksie dóbr innej z wyróżnionych trzech kategorii własnościowych; dotyczy to przede wszystkim wsi, w których występowała własność różnych rodzajów; uwzględniono wówczas jedynie ten typ, który przeważał. Ponieważ sytuacje takie występowały zgoła wyjątkowo, więc błąd spowodowany tym uproszczeniem nie przekracza rzędu wielkości błędu wynikającego z dokładności pomiarów.

Na tle całości osadnictwa, przedstawionego ślepyimi punktami, wyróżniliśmy imiennie miasta, a w królewstwach – miejscowości stanowiące ośrodki starostw i ważniejszych tenut. W pozostałych typach własności zaznaczyliśmy, w miarę możliwości określonych skalą mapy, ośrodki większych kompleksów majątkowych.

Rozmieszczenie wielkiej własności na obszarze Małopolski badał A. Pawiński na podstawie rejestrów poboru XVI w.; zasłużony wydawca opisał przebieg granic największych kluczy własnościowych, podając w przybliżeniu ich rozległość². Publikowana mapa własności ziemskiej, do której opracowania wykorzystano materiały poszerzonej kwerendy źródłowej, przeprowadzonej do badań nad mapą woj. sandomierskiego, uściśla wyniki badań Pawińskiego w zakresie własności duchowieństwa oraz królewskiej, natomiast przy rekonstrukcji większej własności magnackiej i szlacheckiej, wykazującej dużą płynność w stanie posiadania, ograniczyliśmy się do uwzględnienia danych bliskich chronologicznie opublikowanym przez Pawińskiego rejestrom poboru (pochodzą one z lat 1569–1581), przyjmując umownie dla obrazu kartograficznego **przekrój lat siedemdziesiątych XVI w.**

Ze względu na to, iż mapa w skali 1:500 000 może pomieścić dane dotyczące tylko **największych kluczy własnościowych**, wydaje się, że bez większego błędu mogliśmy pokusić się o ich pokazanie na obszarze woj. sandomierskiego na podstawie wspomnianych spisów. Taka wersja mapy pozwoliła nieco wzbogacić zakres informacji o stanie własności w Sandomierskiem w porównaniu z jej przedstawieniem dla Mazowsza w XVI w.³, a zarazem, jak sądzimy, umknąć niebezpieczeństwa związanego z ciągle dyskutowaną metodą badań nad strukturą własności ziemskiej w Polsce XVI w., a to m.in. przez ścisłe określenie przekroju chronologicznego.

Granice dóbr zostały opracowane w skali 1:100 000, wielkość ich pomierzono planimetrem również w tej skali. Mapa została opracowana na mechanicznie zmniejszonym podkładzie w podziałce 1:400 000, a następnie doprowadzona do skali wydawniczej 1:500 000.

¹ O wsiach miejskich w woj. sandomierskim w XVI w. zob. W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.3.2.

² P. Małopolska, wstęp, s. 62–99.

³ Na mapie rozmieszczenia własności ziemskiej na Mazowszu w drugiej połowie XVI w. (W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7) zaznaczyliśmy tylko ogólnie podział na własność królewską, kościelną i szlachecką. W wyniku nieuwzględnienia korekty w legendzie tej mapy zostały przedstawione wartości liczbowe dotyczące procentowego udziału własności królewskiej i kościelnej; powinno być: własność królewska – 20%, kościelna – 14%, szlachecka – 66%.

Cezura wielkości określająca „wielkie dobra ziemskie” jest umowna. Uwzględniliśmy **dobra** należące do jednego właściciela, **liczące co najmniej 10 wsi** (lub odpowiednio większej liczby ich części) **albo 50 łąnów kmiących**, opierając się na wynikach badań różnych autorów, zajmujących się rekonstrukcją stanu własności w Polsce XVI–XVII w.⁴

Własność królewska i kościelna w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w. scharakteryzował szczegółowo W. Pałucki w poprzednim rozdziale. Na mapie pokazaliśmy wszystkie dobra królewskie, natomiast dążąc do uchwycenia jedynie większych kompleksów własnościowych w naszym województwie, nie wyodrębniliśmy takich dóbr instytucji kościelnych, których wielkość nie osiągnęła przyjętej przez nas granicy, choćby instytucje te miały poza Sandomierskiem istotnie wielkie majątki. Nie przedstawiliśmy dóbr bożogrobców miechowskich jako osobnego zespołu, choć były one fragmentem wielkiej własności tych kanoników, położonej jednak przede wszystkim w woj. krakowskim. Na granicy przyjętych przez nas umownie kryteriów znalazły się posiadłości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, które w naszym województwie miało 7 wsi (Denków, Gościęcin, Kąparzów, Konieczno, Międzylesie, Motyczno, Siłpie Ruda), 2 miasta (Łęgonice, Kurzelów) i folwark Modrzewie. Dóbr kolegiackich nie wyróżniliśmy od drobnych posiadłości kościelnych, a to ze względu na faktyczne rozdrobnienie tego majątku na poszczególne prebendy. Łącznie natomiast potraktowaliśmy dobra opackie i konwentualne. Przy takich założeniach okazało się, że do wielkich kompleksów własności kościelnej zaliczyć wypada w woj. sandomierskim dobra biskupów krakowskiego i kujawskiego oraz klasztorów wąchockiego, świętokrzyskiego, sieciechowskiego, koprzywnickiego, tynieckiego, sulejowskiego, jędrzejowskiego, norbertanek buskich i klarysek krakowskich. Zestawienia tych posiadłości podajemy w aneksie.

Z kolei wypada omówić metodę badania **kluczy większych dóbr magnackich i szlacheckich** w obrębie poszczególnych powiatów. Punktem wyjścia były rejestry opublikowane przez A. Pawińskiego; następnie po ustaleniu określonych majątków, wchodzących w zakres naszych zainteresowań, sprawdzono stan posiadania ich właścicieli w zachowanych rejestrach poboru w drugiej połowie XVI w. Zestawienie informacji z kilku następujących po sobie rejestrów, pozwoliło – jak sądzymy – prawie całkowicie wyeliminować dzierżawców dóbr, a ustalić właścicieli rzeczywistych⁵. Analogicznie jak przy rozpatrywaniu kompleksów posiadłości kościelnych, nie dążyliśmy do uchwycenia stanu posiadania na terenie woj. sandomierskiego magnaterii ogólnopolskiej, a więc pominięliśmy drobne posiadłości w Sandomierskiem, należące do panów, którzy wielkie majątki mieli w innych ziemiach Rzeczypospolitej. Nie braliśmy też pod uwagę dzierżaw i zastawów⁶.

W pow. pilzneńskim, odznaczającym się najwyższym stopniem występowania większej własności szlacheckiej i magnackiej, jako punkt wyjścia badań posłużył rejestr poboru z 1581 r. oraz zestawienie właścicieli ziemskich opublikowane przez A. Pawińskiego⁷. Przebadano pod względem liczby wsi

⁴ Cezurę 10 wsi dla wielkiej własności przyjęli wydawcy Rej. pob. 1629, s. XXXVII, określając 16 właścicieli prywatnych majątków szlacheckich w tej grupie własności. Analogicznie postąpiła M. Wisińska, *Koncentracja feudalnej własności ziemskiej w powiecie kaliskim na przełomie XVI i XVII w.*, „Rocznik Kaliski”, t. 5, 1972, s. 59, stwierdzając, że „magnateria” posiadała tu 4,1% ogólnej liczby wsi. Podobną cezurę przyjmuje W. Szczygielski, *Zmiany w stanie posiadania i w strukturze własnościowej szlachty powiatu wieluńskiego od połowy XVI do końca XVIII wieku*, „Rocznik Łódzki”, 1958, s. 266 (dla pow. wieluńskiego co prawda zarejestrowano jedynie 1 majątek powyżej 10 wsi i 1 majątek powyżej 5 wsi) oraz L. Polaszowski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI w.*, Poznań 1976, s. 55. Nieco niższy próg wielkości przyjęto dla woj. lubelskiego początków XVII w., a mianowicie od 8 wsi (J. Kolasa, K. Schuster, *Rejestr poboru województwa lubelskiego 1620–1626*, Wrocław 1957, s. XX). Dla wydzielenia większych majątków szlachty pomorskiej w XVI–XVII w. przyjęto własność powyżej 50 włók (A. Mączak, *Struktura majątkowa szlachty pomorskiej w XVI–XVII w. Próba analizy statystycznej*, PH, t. 53, 1962, s. 664), wykazując 14 właścicieli majątków ponad 50 włók. W woj. łęczyckim natomiast, cechującym się znaczną liczbą drobnej własności ziemskiej, nie wyodrębniono większej własności, konstatując jedynie, że średnia wielkość wielowioskowego majątku w skali całego województwa łęczyckiego wynosiła 3 wsie (T. Sobczak, *Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim od XVI do XVIII w.*, RDSG, t. 17, 1955, s. 171 n.).

⁵ Np. w pow. radomskim nie uwzględniliśmy Stanisława Błotnickiego, gdyż przypisane mu w rejestrze dobra okazały się w głównej mierze dzierżawnymi (P. Małopolska, s. 309–311, 313–314), a w pow. stężyckim – Anzelma Gostomskiego, wojewody rawskiego, który w rzeczywistości był tenentariuszem dóbr Ciołka (tamże, s. 334).

⁶ Zgodnie z tym nie wyróżniliśmy we własności królewskiej odrębnym oznaczeniem dóbr zastawionych w „starych sumach”, które to dobra zgodnie z konstytucjami z lat 1566 i 1588 powrócić miały do dyspozycji skarbu po czterech dożywociach, do tego zaś czasu dochody z nich przysługiwały wyłącznie zastawnikom. Obejmowały one w woj. sandomierskim 6 miast i 54 wsie. Nie wyróżniliśmy też dóbr królewskich zastawionych na podstawie konstytucji z 1565 r., z których dopiero po 1601 r. poczęto płacić na rzecz skarbu połowę kwarty; zob. K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr (1563–1665). Sprawa zastawów królewskich w małopolskich*, Warszawa 1984, s. 42 n., 60 n., 67 n., 90 n.

⁷ P. Małopolska, s. 241–269, wstęp, s. 157–201.

i łańów większe majątki, z których nie weszły na mapę następujące: Bączalskich⁸, Piotra Bużyńskiego⁹, Andrzeja Gołuchowskiego¹⁰, Sebastiana, Teodora i Stanisława Ligęzów oraz Zofii Ligęziny¹¹, Stanisława Machowskiego¹², Jacka Młodziejowskiego¹³, Stanisława Strzeżowskiego¹⁴.

Do większej własności szlacheckiej zostały natomiast zakwalifikowane, położone na obszarze tego powiatu dobra ks. Konstantego Wasyla Ostrońskiego, wojewody kijowskiego, Stanisława Tarnowskiego (syna Wojciecha), Hieronima Mieleckiego, starosty brzeskiego kujawskiego, Walentego Dembińskiego (w rejestrze określono go jako właściciela odpowiednich wsi, podając jedynie jego urząd – kasztelana krakowskiego, pomijając natomiast jego nazwisko), Jana Tarły, wojewody lubelskiego, oraz Mikołaja Przedbora Koniecpolskiego, kasztelana rozpierskiego.

W pow. sandomierskim podstawą rejonizacji był rejestr z 1578 r.¹⁵ oraz wykaz właścicieli opublikowany przez Pawińskiego¹⁶. Przebadano, nie kwalifikując do pokazania, majątki: Stanisława Gniewosza¹⁷, Józefa Ożarowskiego¹⁸, Małgorzaty Tarło¹⁹, Stanisława Wolskiego²⁰, Zborowskiej²¹, Jana Turskiego²², Ossolińskich²³. Wprowadzono natomiast na mapę majątki następujących osób: Konstantego Wasyla Ostrońskiego, Hieronima Mieleckiego, Andrzeja Leszczyńskiego, Jana Słupeckiego, Mikołaja Radziwiłła, kasztelana radomskiego Stanisława Tarnowskiego (syna Stanisława) oraz Piotra Zborowskiego.

W pow. stężyckim na podstawie rejestru poboru z 1576 r.²⁴ wyodrębniono majątki trzech osób, a mianowicie Stanisława Ciołka, Mikołaja Kłoczowskiego i Samborzeckiej, natomiast nie wykazano

⁸ Bączalski – 5 wsi, 21½ łańa (Kozłów, Jedlice, Godowa, Gbiska i Tropią).

⁹ Piotr Bużyński – 5 wsi, 18½ łańa (Konary, Oporyszew, Wszeradza, Chrzastów, Żelazowka).

¹⁰ Andrzej Gołuchowski, wojski sandomierski – 9 wsi oraz część dziesiątej, łącznie 43½ łańa (Skorocice, cz. wsi Żydów, Chwałowice, Wola Żydowska, Gołuchów, Wola Gołuchowska, Marzęcin, Borków w pow. wiślickim, sołectwo we wsi Królew, Witowice w pow. pilźnieńskim, Wola Zadybska w pow. stężyckim).

¹¹ Sebastian Ligęza, podstoli sandomierski – 5 całych wsi i 7 części: Motycz (cz. dzierzawiona), Wola Lipieńska (cz.), Lipiny (cz.), Łęki (cz.), Zwiernik (cz.), Sepnica (cz.), Zępnówek, Łysaków, Gliny i Wola, Miłonin (cz.), Wrzoski (cz.), łącznie kilkanaście łańów; Teodor Ligęza – w pow. wiślickim łącznie 26¼ łańa, Stanisław Ligęza – w pow. wiślickim łącznie 20 łańów, Zofia Ligęzina – w pow. wiślickim łącznie 26½ łańa (Jurków, Paszyna, Brzeźnica, Wola Brzeźnicka, Dolcza Wlk., Kozłów).

¹² Stanisław Machowski – Dobieszyn, Polanka Wlk., Polanka Mł., Konieczkowa, łącznie 13½ łańa.

¹³ Jacek Młodziejowski w pow. pilźnieńskim jedynie dzierżawił wsie klasztoru koprzywnickiego: Połomię, Golcową (P. Małopolska, s. 245 n.) oraz Oporówkę, Stodolinę Wolę, Wysoką (tamże, s. 246, dane dot. dzierżawy opuszczone w druku), w pow. sandomierskim zaś Świnzycę (tamże, s. 166); własność Młodziejowskiego stanowiły tylko Żórawice w pow. sandomierskim, w których było 4 łańy kmiece i folwark (tamże, s. 171).

¹⁴ Do Stanisława Strzeżowskiego należały w pow. pilźnieńskim miasto Czudec z przedmieściami oraz pobliskie wsie Barycz, Zaborowie i Nowa Wieś – Pstrągowa (P. Małopolska, s. 257); dzierżawił on też wieś klasztoru koprzywnickiego, Dobrzechów (tamże, s. 245).

¹⁵ P. Małopolska, s. 165–208.

¹⁶ Tamże, wstęp, s. 157–201.

¹⁷ Do Stanisława Gniewosza należały części wsi w: Skrzypaczowicach, Żórawicach, Świniarach, Chobrzeżanach, Małzynie i Nawodzicach, łącznie zaledwie 14¾ łańa kmiecego.

¹⁸ Józef Ożarowski posiadał w Sulejowie, Leszczkowie, Żołącicach, Dzierżaniu i Wyszumntowie łącznie 22 łańy kmiece.

¹⁹ Małgorzata Tarło w Słupi, Szczekarzowicach, Okołą, Kosowicach i Mirkowicach miała łącznie 18 łańów kmiecych; gdyby przyjąć, iż w jej rękach w tym czasie znajdowało się również miasteczko Tarłów, powierzchnia nie osiągnęłaby również granicy 50 łańów.

²⁰ Stanisław Wolski w Sulisławicach, Mietni, Dmoszycach (pow. sandomierski), Potworowie, Pawłowicach, Woli (pow. radomski) oraz w Woli Zadybskiej i Woli Koryckiej (pow. stężycki), łącznie posiadał kilkanaście łańów; trudno sprecyzować ich liczbę, ponieważ w grę wchodziła współwłasność z innymi osobami.

²¹ Zborowska posiadała części w wielu wsiach (Malikowice, Wola, Grzybów, Gryzikamień, Łopacino Wlk., Dziewiątle, Wygielzów, Wierzbka, Ujazdki Mł., Żaliwdów, Krępa) o łącznym areale 22¾ łańa.

²² Jan Turski w 7 wsiach (Niekraszów, Tursko Wlk., Ossala, Trzcianka, Kępka, Opatów Las, Nakole Las) posiadał zaledwie 7½ łańa, z tym że tylko w 4 wsiach znajdowały się łańy kmiece, a w 3 pozostałych jedynie zagrodnicy opłacali pobór.

²³ Jednym z argumentów, aby nie uwzględniać tego majątku, była niemożliwość wyodrębnienia pojedynczych właścicieli, następnym – znikoma liczba łańów: zaledwie 19¼ w 11 wsiach należących do tego majątku (Goźlice, Pęchów, Żuków, Dwiekozy, Ossolin, Dziwki, Nowawieś, Koprzywianka, Klimuntów, Zakrzów, Łownica).

²⁴ ASK O I, 9, k. 199–225. Na podstawie tego rejestru przeprowadzono próbę stratyfikacji majątkowej wszystkich właścicieli ziemskich, posiadających powyżej 3 łańów kmiecych. W grupie właścicieli 3–5 łańów zanotowano w 1576 r. posiadłości następujących osób: Jana Trojanowskiego, Hieronima Żeleńskiego oraz Andrzeja Zerzyńskiego. W grupie 5–10 łańów Jana Firleja wojewody krakowskiego, Krzysztofa Sobieskiego, Hieronima Trojanowskiego, Wilskiego, określonego jako „sacerdos”, Krzysztofa Wilskiego, chorążyny Wilskiej, Stanisława i Sebastiana Wolskich, Zofii Zalewskiej i Mikołaja Zalewskiego, a także Sebastiana Ciołka. W grupie 10–20 łańów: Mikołaja Przerębskiego starosty opoczyńskiego, Stanisława Zarzyckiego i Stanisława Zerzyńskiego. W grupie 20–50 łańów: Frączowej Górzynskiej, Anzelm Gostomskiego, Piotra Kłoczowskiego, Maciejowskiego, Jakuba Podłodowskiego, Hieronima Rusieckiego chorążego ziemi sandomierskiej, Stanisława Sobieskiego, Jana Sobieskiego, Marcina Trojanowskiego i Stanisława Zbąskiego.

na mapie stanu posiadania Anzelma Gostomskiego, ponieważ większość dóbr, z których opłacał pobór, stanowiły dzierżawy²⁵.

Podstawą do przedstawienia wielkich majątków w pow. wiślickim był rejestr z 1579 r.²⁶; na jego podstawie sprawdzono wielkość dóbr, nie kwalifikując do przedstawienia na mapie następujących właścicieli: Prokopa Balickiego²⁷, Jana Chyckiego²⁸, Andrzeja Gołuchowskiego²⁹, Stanisława Karwickiego³⁰, Teodora Ligęzy i Stanisława Ligęzy³¹ oraz Andrzeja Zborowskiego³².

Oznaczono natomiast dobra Wojciecha Padniewskiego, Stanisława Szafrąca, Fryderyka Bonera, Jana Tarły, Jana Oleśnickiego, a także paru dygnitarzy, z których majątków pobór płacony był bez ujawniania nazwiska właściciela, przy określeniu jednak urzędu, jaki piastowali, a mianowicie: wojewody krakowskiego Piotra Zborowskiego, kasztelana krakowskiego Walentego Dembińskiego, kasztelana żarnowskiego Jana Sienieńskiego, kasztelana wiślickiego Mikołaja Ligęzy oraz kasztelana radomskiego Stanisława Tarnowskiego.

Rekonstrukcję dla pow. radomskiego przeprowadzono na podstawie rejestru poborowego z 1569 r.³³ Skontrolowano wielkość majątków, nie uwzględniając ich na mapie, w posiadaniu następujących osób: Stanisława Błotnickiego (jakkolwiek wystąpił on w zestawionym przez A. Pawińskiego spisie jako właściciel 10 wiosek i 4 części wsi, to przecież, jak wykazała bliższa analiza, był on tylko dzierżawcą przynajmniej 6 z wymienionych osiedli)³⁴, Janusza Karczewskiego (płacąc pobór z 25 wsi, uiścił go nie jako właściciel, lecz urzędnik: podstarości iłżecki, z klucza biskupów krakowskich)³⁵, Stanisława Ossuchowskiego (płacącego podobnie z 12 wsi opata sieciechowskiego, a nie z własnych)³⁶ i Jana Modrzewskiego (burgrabiego radomskiego, który z ogólnej liczby przypisywanych mu przez A. Pawińskiego 11 wsi i 7 części był właścicielem zaledwie 7½ łana)³⁷. Na mapie zakreślono granice dóbr następujących właścicieli: Andrzeja Drzewickiego, Andrzeja Firleja i Jana Oleśnickiego.

Za podstawę opracowania większej własności szlacheckiej pow. chęcińskiego posłużył niepublikowany rejestr z 1577 r.; weryfikowaliśmy go wiadomościami z rejestru z lat 1527–1530 i 1573³⁸. Przebadano, ale nie zakwalifikowano do pokazania na mapie większe dobra w posiadaniu: Gosławskich, Masłomiękich, Michowskich, Morawickich, Odrowążów, Secygniowskich, Szafrąców i Wolskich. Większymi fortunami na tym obszarze okazały się jedynie dobra Stanisława Szafrąca i Jana Oleśnickiego.

Własność w pow. opoczyńskim opracowano na podstawie rejestru z 1577 r.³⁹ Nie przedstawiono dóbr Stanisława Karwickiego, Jana Kochanowskiego (właściciela wielu drobnych działów w powiatach: sandomierskim, radomskim i opoczyńskim, ale nieprzekraczających łącznie 17 łanów kmiecych) ani Jana Strasza. Wyodrębniono natomiast dobra Andrzeja Drzewickiego i Wojciecha Padniewskiego.

Ogólnie należy stwierdzić, że w końcowych latach XVI w. nastąpiło częściowe przetasowanie właścicieli większych majątków na obszarze Sandomierskiego. Przykładowo, w osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych latach XVI w. pojawili się nowi właściciele większych kompleksów majątkowych

²⁵ Do A. Gostomskiego należały Dąbrówka, Pawłowice, Samwodzia, Wola Długa, Wola Paprotna.

²⁶ P. Małopolska, s. 209–240; wykaz właścicieli: tamże, wstęp, s. 157–201.

²⁷ Prokop Balicki, właściciel Słodkowa, Zrzecza Mł., Szyszczyc, Polanek, Zawad i Balic, miał łącznie tylko 11 łanów kmiecych.

²⁸ Jan Chycki, właściciel 8 wsi: Sokoliny, Kamiony, Stropieszyna, Mikołajowa, Sędziejowic, Dąbrowy i Rzędowa, płacił ogółem z 33½ łanów kmiecych.

²⁹ Por. przyp. 10.

³⁰ Stanisław Karwicki miał 5 wsi i 5 części wsi w pow. wiślickim (Żabiec, Karsy Wlk., Szczeglin, Książnice, Komorów, Rataje) i w pow. opoczyńskim (Bielejowice, Siedlec, Karwice, Blizin), o łącznym areale 23½ łana.

³¹ Teodor Ligęza miał 7 wsi i 1 część (Jurków, Bolesław, Brzeźnica, Świebodzin, Grądy, Bory, Kana i Kozie), w których miał 26¾ łana kmiecego. Stanisław Ligęza płacił z 6 wsi i 1 części (Uście, Strzałków, Lubicko, Braciejowa, Stobiernia, Zawada i Wola) położonych w pow. wiślickim i pilźnieńskim, łącznie z 20 łanów kmiecych.

³² Andrzej Zborowski miał 9 wsi, a w nich 37 łanów kmiecych.

³³ P. Małopolska, s. 297–330; tamże, wstęp, s. 157–201; ASK O I, 8, k. 513 nn.

³⁴ Stanisław Błotnicki płacił z Czyżówki „imieniem Pasków” (P. Małopolska, s. 311), z Kobylnika „imieniem Zborzeńskiego”, z Gałek „imieniem Jakubowej Drzewickiej”, z Przysiałowic „imieniem S. i J. Przysiałowskich” (tamże, s. 313), z Chlewisk „imieniem Jakuba Chlewickiego”, ze Skłob „imieniem Chlewiskiego” (tamże, s. 314) i in. podobnie (tamże, s. 309, 310).

³⁵ P. Małopolska, s. 322 i wstęp, s. 171.

³⁶ Tamże, s. 298, 300, 318, 319, 321, 322 oraz wstęp, s. 184.

³⁷ Tamże, s. 299, 306, 309 n., 312 n., 323 n. oraz wstęp, s. 184.

³⁸ Tamże, s. 557–589, 1527–1530 r.; s. 270–280, 1573 r.; ASK O I, 9, k. 326–352, 1577 r.

³⁹ P. Małopolska, s. 281–296; tamże, wstęp, s. 157–201.

w pow. wiślickim: Mikołaj Firlej, wojewoda krakowski⁴⁰, który miał także parę wiosek i nowo lokowane miasteczko Radomyśl w pow. pilzneńskim⁴¹, Zofia z Wzdowa, wdowa po Krzysztofie Lanckorońskim, kasztelan radomskim⁴², a w pow. pilzneńskim: Agnieszka Tarłowa, wdowa po Janie, wojewodzie lubelskim⁴³, Andrzej Koniecpolski⁴⁴ czy Jan Kiszka, kasztelan wileński⁴⁵. Stwierdzono równocześnie, iż większe majątki, mimo niewątpliwej płynności stanu posiadania ich właściciele, pozostają zazwyczaj – na skutek związków rodzinnych i dziedziczenia – w rękach określonego, dość zamkniętego kręgu osób, przeważnie szlachty piastującej wyższe urzędy ziemskie, dzierżawców starostw, często senatorów.

Poniżej podajemy szczegółowe informacje dotyczące magnackich kompleksów własnościowych w Sandomierskiem, omawiając stan posiadania poszczególnych osób w siedemdziesiątych latach XVI w. na podstawie źródeł skarbowych.

Majątek Jakuba Fryderyka Bonera (syna Seweryna, kasztelana sądeckiego i Jadwigi z Kościeleckich) stanowił wyodrębniony w latach 1550–1557, a leżący w pow. wiślickim dział dóbr dziedzicznych⁴⁶, który po jego bezpotomnej śmierci w 1585 r. powiększył dobra jego brata Seweryna⁴⁷. W siedemdziesiątych latach XVI w. składał się z folwarków: Chrzanów i Lubacz, wsi: Dalestowice, Kryniczna Wola, Kwasów, Laskowa Wola, Oblekoń, Otmęt, Wojcina, Wola Jurkowska, Wójcza, Wójeczka oraz z części wsi: Biechów i Piestrzec⁴⁸. Łącznie były to dwa folwarki, 10 wsi i części dwóch wsi. Majątek ten liczył 3472 łanów kmiecych.

Brat Jakuba Fryderyka, Seweryn Boner, starosta rabsztyński (od 1564 r.), późniejszy kasztelan biecki i starosta żarnowiecki (od 1585 r.), wreszcie kasztelan krakowski (od 1590 r.)⁴⁹, w omawianym czasie miał w pow. pilzneńskim wsie: Jazowa, Krośnia, Niewodna, Pstrągówka, Wiśniowa, Wiśniówka⁵⁰; w osiemdziesiątych latach XVI w. do jego dóbr w tymże powiecie możemy zaliczyć także: Żyznów Wyższy, Bonarówkę, Węglówkę oraz część Jedlicz⁵¹; po 1585 r., jak już wspomnieliśmy, objął on także dobra po bracie w pow. wiślickim.

Majątek Stanisława Ciołka z Żelechowa w ziemi stężyckiej składał się z 17 wsi i 2 części – łącznie 125 łanów kmiecych. Część dóbr była wydzierżawiona, przeważnie okolicznej szlachcie. Jednym z jego dzierżawców był Anzelm Gostomski, wojewoda rawski, mający rozległe dobra na Mazowszu. Do majątku Ciołka należały: Ciechomin, Grabów, Goniwilk, Guzówka, Kamionka, Kęblów, Łomnica, Ostrożenie, Powały, Przyłek, Sobolów, Turzec, Wilczyśka, Wiśniówka, Wola Ostrożeńska, Wola Żelechowska, Zasiadały, a także część Górzna i Woli Łącznej⁵².

⁴⁰ W pow. wiślickim w 1591 r.: Kobiela, Wyszogród, Kęsów, Chrostowice, Rogów, Bejsce, Piotrkowice, Grodowice, Królewice, Czyżewice, Morawiany Wlk., Morawiany Mł., Charbinowice, Zbylutowice, Młogolice i Pierszyce (były to dobra wraz z dzierżawami); ASK O I, 7, k. 633–634v, 636v, 638v, 692.

⁴¹ Ruda, Klęczany, Brzezcie, Bobrowa, Lubzina, Brzozówka, Słostowa; tamże, k. 830, 839 (1589 r.). Rogów, wiz. dekanatu Opatowiec (1595 r.), k. 114, oraz Radomyśl, Boniecki, t. 5, s. 297; SGKP, t. 9, s. 432 n.

⁴² W pow. wiślickim w 1591 r.: Wilkowa, Strzelce, Sufczyce, Kępie, Wola, Pieczenięgi, Sieczków, Grzymała, Żerniki, Jastrzębiec, Korytnica, Jasień, Jabłonica, Ponik, Żabiec, Karsy Wlk., Szczeglin, Książnice – część, Komorów – część, Rataje – część; ASK O I, 7, k. 671, 671v, 677, 678, 680v, 682, 684v–686v, 697v.

⁴³ Gumniska, Krzyż, Chorążec, Laskówka, Rudno, Rostawice, Ilkowice, Łąka, Siedlec, Łysagóra, Powęzów, Śmigłowa Wola, Brnik, pow. pilzneński, 1589 r.; tamże, k. 829, 858–866v.

⁴⁴ Pow. pilzneński, 1589 r.: Dobrków i Mokrzec, Parkosz, Łabuzie, Jaworze, Przedzborz, Połomia, Gołaczyna, Złotoria, Przecław-przedmieście, Męciszów, Krownice, Łęki, Wyłów; tamże, k. 817v, 830, 831.

⁴⁵ Pow. pilzneński, 1589 r.: Zaszów, Doleż Wlk., Żdżar, Mokre, Wiewiórka, Borowa, Róża, Czarna, Jaźwiny, Dębie, Dąbrówka, Przeryty Bór, Jastrząbka, Korzeniów, Wolica, Nagoszyn; tamże, k. 827v–829, 831.

⁴⁶ Genealogia, tabl. 124; PSB, t. 2, s. 297; J. Ptaśnik, *Bonerowie*, RK, t. 7, 1905, s. 62–72.

⁴⁷ Pobór z tych dóbr w 1589 r. płacił Seweryn Boner, kasztelan krakowski; ASK O I, 7, k. 713–810.

⁴⁸ P. Małopolska, s. 230, 231, 234–235 (Kryniczna Wola opuszczona omyłkowo przez wydawcę); Lubacz w 1576 r. wystąpił jako wieś zamienną na folwark (ASK O I, 9, k. 140v), w 1577 r. również nie płacił poboru (tamże, k. 280v), jako wieś odnotowana znów w 1589 r. (ASK O I, 7, k. 796).

⁴⁹ PSB, t. 2, s. 301; Genealogia, tabl. 124.

⁵⁰ Rejestr poboru z 1576 r., ASK O I, 9, k. 157, 157v, 164, 179–179v.

⁵¹ Rejestr poboru z 1581 r., P. Małopolska, s. 256; dobra w późniejszych latach: ASK O I, 8, k. 811v, 1581 r.; ASK O I, 7, k. 835, 1589 r.

⁵² Według rejestru poboru z 1576 r. z omawianego kompleksu wsi łanowe opłacił „dominus Cziolek”. Tenże „dominus Cziolek” uiszczył wg wspomnianego wykazu pobór z dwóch wsi królewskich w pow. stężyckim, mianowicie z Krępy i Pogorzela (ASK O I, 9, k. 201). Wsie te zostały zastawione w 1551 r. Andrzejowi Ciołkowi z Żelechowa oraz jego synowi Stanisławowi (MRPS V, nr 5384; MK 80, k. 68v–69). Ponieważ Krępa i Pogorzelec dopiero w 1591 r. przeszły jako dzierżawa w ręce woj. rawskiego S. Gostomskiego (K. Chłapowski, *Realizacja reform*, aneks, s. 217), identyfikujemy więc właściciela wymienionych

Walenty Dembiński, kasztelan krakowski⁵³, w granicach woj. sandomierskiego w siedemdziesiątych latach XVI w. miał zaledwie 6 i pół wioski, ale suma łąnów kmiecych wynosiła w nich 113. Były to w pow. wiślickim: Czarnków, Czarnków Mały i część wsi Żukowice⁵⁴, a w pow. pilzneńskim: Błędowa, Niechnobrz, Zgłobień i Zgłobień Nowy⁵⁵.

Majątek Andrzeja Drzewickiego⁵⁶ w pow. opoczyńskim to wsie: Dąbrówka, Drzewica, Jedlna i Żelazowice⁵⁷, a w pow. radomskim: Bieliny, Drogowa, Klonowa, Przysałowice, Wola Więcierzowa⁵⁸, łącznie 59 łąnów kmiecych.

Andrzej Firlej, kasztelan lubelski⁵⁹, posiadał w pow. radomskim 12 osiedli o łącznej sumie 40½ łąna kmiecego, a mianowicie: miasto Janowiec (Serokomłę) oraz wsie: Babin, Gniazdówek, Janowice, Łągów, Łaguszów, Mszadła, Oblasy, Przyłęk, Rudki, Zamoście i Kijanka⁶⁰.

Mikołaj Przedbor Koniecpolski, kasztelan rozpierski⁶¹, miał w pow. pilzneńskim na przedmieściu Przeclawia oraz w 12 wsiach (Dobrków, Gołęczyna, Jaworze Przedzbor, Krownice, Łabuzie, Męciszów, Mokrzec, Parkosz, Podole, Połomia, Pustków i Złotoria) łącznie 43¼ łąna⁶². Być może posiadał także Dolezę Małą i Rudę, które to miejscowości w rejestrach z lat 1576–1577 były określone jako należące „ad Przeclaw”⁶³, a w 1581 r. płacił z nich kasztelan biecki⁶⁴.

Posiadłości Mikołaja Kłoczowskiego, pisarza stężyckiego⁶⁵, położone w ziemi stężyckiej obejmowały 7 wsi, w których znajdowało się 62½ łąna kmiecego: Grabowce, Kobylnica, Lipiny, Strych, Tyrzyn, Ulęże, Zawitała, i najprawdopodobniej także miasteczko Drażgów⁶⁶.

Jan Oleśnicki z Pińczowa⁶⁷ posiadał m. Chmielnik, część m. Pińczowa⁶⁸, w pow. wiślickim: Szczepiec, Brzeście, Zrzecze Wielkie, Łagiewniki i Jesień⁶⁹, i zapewne m. Oleśnicę; w pow. radomskim: Wolę Bąkową, Łaziska, Krępę, Jawor i Wierzchowiska⁷⁰, a w pow. checińskim: Nieznanowice, Węgleszyn, Rębichową, Wolę Wiśniową i Zambrzeg⁷¹; razem w 15 wsiach 75 łąnów kmiecych.

w tekście wsi ze Stanisławem Ciołkiem Żelechowskim. Po śmierci jego ojca opiekunem nieletnich dzieci Andrzeja był w latach 1553–1563 Walenty Dembiński, późniejszy kasztelan krakowski i kanclerz wielki koronny. Stanisław Ciołek Żelechowski był potem z nim spowinowacony przez małżeństwo swej siostry Anny z synem kanclerza, Stanisławem Dembińskim, starostą checińskim (A. Tomczak, *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji, ok. 1504–1584*, Toruń 1963, s. 147), co tłumaczyłoby tytuł „dominus” przydany Ciołkowi przez pisarza rejestru. Posiadłości jego ustalono na podstawie ASK O I, 9, k. 204v, 205, 215v. W początkach XVII w. część tych dóbr, m.in. Wilczyńska, przeszły w ręce Jana Gostomskiego z Leżenic, syna Hieronima, wojewody inowrocławskiego, następnie kaliskiego, żonatego z Zofią Firlejówną; PSB, t. 8, s. 366 n.; Boniecki, t. 6, s. 347.

⁵³ O nim A. Tomczak, *Walenty Dembiński*.

⁵⁴ P. Małopolska, s. 213; ASK O I, 9, 1576 r., k. 103–103v; 1577 r., tamże, k. 243v; dobra te określono tylko urzędem właściciela, kasztelana krakowskiego.

⁵⁵ P. Małopolska, s. 253, 1581 r. Autor monografii o Walentym Dembińskim nie wymienia tych dóbr w wykazie posiadłości (A. Tomczak, *Walenty Dembiński*, s. 163). Po śmierci Walentego Dembińskiego z dóbr jego w pow. pilzneńskim płaciła pobór w 1589 r. „Anna de Sieniawa Cast. Crac.”, czyli żona Wawrzyńca Spytka Jordana, kasztelana krakowskiego (Genealogia, tabl. 129), mianowicie z Błędowej, Zgłobienia, Nockowej (cz.) oraz z Wiśniowej (ASK O I, 7, k. 845v).

⁵⁶ Andrzej Drzewicki h. Ciołek, syn Adama, kasztelana małogojskiego, potem radomskiego, bratanek arcybiskupa gnieźnieńskiego Macieja, tenutariusz wójtostwa opoczyńskiego od 1569 r.; Boniecki, t. 5, s. 55 n.

⁵⁷ P. Małopolska, s. 282, 283, 288.

⁵⁸ Tamże, s. 312, 313, 316.

⁵⁹ Syn Piotra Firleja wojewody ruskiego, który lokował w swoich dobrach w 1537 r. miasto Janowiec (Serokomłę), kasztelan lubelski od 1576 r.; PSB, t. 6, s. 474 n., 7, s. 16; Boniecki, t. 5, s. 289; J.K. Kochanowski, *Firleje, [w:] tenże, Szkice i drobiazgi historyczne*, Warszawa 1904, s. 97.

⁶⁰ Rejestr z 1569 r. wymienia te miejscowości, oprócz Kijanki, bez właściciela (P. Małopolska, s. 305, 319, 329), natomiast Andrzej Firlej jest wykazany w rejestrze z 1576 r. (ASK I 8, k. 480, 513); Kijanka występuje jako jego własność w akcie podziału dóbr Firlejów z 1557 r. (MK 89, k. 262v–263v).

⁶¹ Genealogia, tabl. 138.

⁶² P. Małopolska, s. 243, 248, 252 (1581 r.); ASK O I, 9, k. 152, 163, 172.

⁶³ ASK O I, 9, k. 161, 163, 296, 297v.

⁶⁴ P. Małopolska, s. 247, 248.

⁶⁵ Brat Piotra, kasztelana zawichojskiego (PSB, t. 13, s. 52 n.), pisarz ziemski stężycki (1570 r.), żonaty z córką Anzelma Gostomskiego (1580 r.); Boniecki, t. 6, s. 345; t. 10, s. 161.

⁶⁶ P. Małopolska, s. 332; rejestr poboru 1576 r., ASK O I, 9, k. 200v, 202, 212, 213, 225. W wizytacji dekanatu stężyckiego z 1598 r. podano, iż kościół w Drażgowie został sprofanowany przez Mikołaja Kłoczowskiego, AV Cap. 14, k. 309.

⁶⁷ Genealogia, tabl. 107.

⁶⁸ ASK O I, 9, 1577 r., k. 346 n.: „Joannes Olesniczki de Pińczów”.

⁶⁹ ASK O I, 1577 r., k. 114, 114v, 118, 118v, 256v, 260; P. Małopolska, 1579 r., s. 220, 222.

⁷⁰ P. Małopolska, 1569 r., s. 305; ASK O I, 8, 1576 r., k. 477v, 479v.

⁷¹ ASK O I, 9, k. 346–347.

Majątek Mikołaja Ligęzy, w latach siedemdziesiątych XVI w. kasztelana zawichojskiego, a następnie wiślickiego⁷², położony w granicach pow. wiślickiego i pilzneńskiego, liczył w tym czasie 14 wsi i 107½ łanów kmiecych. W pow. wiślickim obejmował wsie: Borek, Czyżów, Gorzyce, Janikowice, Mikołajów (albo Jadamierz), Otwinów i Wielopole⁷³, pod koniec XVI w. zasięg tych dóbr znacznie się poszerzył, zarówno drogą zakupienia sąsiednich wsi (Dymlin, Mnichowice, Przybysławice i część wsi Siedliszowice), jak i drogą lokacji nowych wsi – Dąbrówka i Buczę⁷⁴. Również w pow. pilzneńskim, poza wsiami Brnik, Dąbrową Wielką, Nieczajną, Wołą Dąbrowską, Radgoszczą, Wołą Szarwark oraz Żdzarami, miał M. Ligęza pod koniec siedemdziesiątych lat XVI w. nowo lokowaną wieś Wołę Ligęzów⁷⁵.

Majątek Hieronima Mieleckiego, starosty brzeskiego kujawskiego, a później starosty sandomierskiego⁷⁶, obejmował w woj. sandomierskim dobra dziedziczne po ojcu Sebastianie, kasztelanie wiślickim, bracie Jana, wojewody podolskiego⁷⁷. Większa część tych dóbr, położona w pow. sandomierskim, obejmowała część m. Mielec⁷⁸ oraz wsie: Łubnicę, Markową Wołę (Pogwizdów), Wojśław, Złotniki⁷⁹, niewątpliwie też Trzęsówkę⁸⁰ oraz Cmolas i Zarudzie⁸¹; w latach osiemdziesiątych XVI w. Hieronim Mielecki lokował w tym kluczu wsie Trześnik i zapewne Kosów⁸², natomiast wieś Trzcianka (Trzciana), która w wyniku podziału w 1548 r. przypadła Walerianowi Mieleckiemu, wykazana została co prawda w 1578 r. w posiadaniu Hieronima Mieleckiego, lecz w roku następnym i dziesięć lat później pobór z niej opłacali spadkobiercy Jana Mieleckiego, wreszcie w 1591 r. była ona w rękach Turskich⁸³.

W pow. pilzneńskim Hieronim Mielecki miał 2 wsie: Ostrów i Skrzyszów⁸⁴, natomiast Okunin, z którego opłacił pobór w 1579 i 1581 r.⁸⁵, był przez niego dzierżawiony, gdyż stanowił własność klasztoru Cystersów w Koprzywnicy⁸⁶.

Dla siedemdziesiątych lat XVI w. sprawia trudności ustalenie stanu posiadania w Sandomierskiem Konstantego Wasyla Ostrogskiego⁸⁷, przede wszystkim ze względu na sięgający tych lat spór o dobra

⁷² Kasztelan czechowski od 1561 r. (W. Pałucki, *Kasztelania czechowska*, Warszawa 1964, s. 31, przyp. 86), postąpił w 1566 r. na kasztelanię zawichojską, w 1576 r. wybrany został przez szlachtę na kasztelana radomskiego, lecz nie zatwierdzony, objął w 1577 r. kasztelanię wiślicką, zm. w 1603 r.; PSB, t. 17, s. 318. Dobra jego w rejestrach poborowych wystąpiły bez nazwiska właściciela, identyfikuje go tylko podanie sprawowanego urzędu – najpierw kasztelana zawichojskiego, następnie wiślickiego.

⁷³ P. Małopolska, s. 233 n.

⁷⁴ Dymlin jeszcze w 1581 r. stanowił własność Pacanowskich (ASK O I, 9, k. 679), Przybysławice – Mniszewskiej (tamże, k. 682), Siedliszewice – Otwinowskich (tamże, k. 680), Dąbrówka i Buczę z określeniem: „noviter loc.” wystąpiły w 1591 r. (ASK O I, 7, k. 693).

⁷⁵ P. Małopolska, 1576 r., ASK O I, 9, k. 186v n.; 1579 r., Wola Ligęzów „noviter loc.”, ASK O I, 51, k. 964.

⁷⁶ Genealogia, tabl. 128; PSB, t. 20, s. 754 n.; K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 6, s. 395.

⁷⁷ Akt podziału dóbr z 1548 r., MRPS V, nr 85; por. także wcześniejsze dokumenty dotyczące tych dóbr: MRPS IV, nr 5386, 1528 r., nr 5700, 1529 r., nr 5403, 1530 r., nr 16665, 1532 r. Nie uwzględniamy tu położonych w Sandomierskiem drobniejszych działów jego stryjów i braci stryjecznych: Mikołaja Mieleckiego, syna Jana oraz Jana Mieleckiego, zapewne syna Waleriana, ponieważ większość ich majątności, jak wynika ze wspomnianego aktu podziału dóbr w 1548 r., znajdowała się w ziemi krakowskiej oraz w pow. kołomyjskim.

⁷⁸ ASK O I, 10, k. 898, 1579 r.: „oppidum m. dominorum Hieronimi Mielecki et successorum m. domini Nicolai Mielecki palatini Podoliae, una cum successoribus gen d. Joannis Mielecki”.

⁷⁹ P. Małopolska, s. 202.

⁸⁰ Wieś ta, wymieniona wśród wsi dziedzicznych Mieleckich w 1548 r. (por. przyp. 77) oraz w akcie rozgraniczenia dóbr królewskich od posiadłości Stanisława Mieleckiego w 1528 r. (Archiwum ks. Sanguszków, nr 178, s. 210), w rejestrze poboru z 1589 r. wyjątkowo, zapewne omyłkowo, oznaczona została jako „regalis” (ASK O I, 51, k. 875); Hieronim Mielecki opłacał z niej pobór w latach 1578, 1579, 1591; P. Małopolska, s. 202; ASK O I, 10, k. 843; ASK O I, 51, k. 769.

⁸¹ Cmolas i las Rudnik (Zarudzie) otrzymał Sebastian Mielecki, ojciec Hieronima, w wyniku podziału dziedzictwa w 1548 r. (MRPS V, nr 85); według rejestrów z lat 1578, 1589 i 1591 wsie te należały do Hieronima Mieleckiego (P. Małopolska, s. 202; ASK O I, 51, k. 874, 875; tamże, k. 768, 769); natomiast w 1579 r. pobór z nich opłacał Andrzej Leszczyński (ASK O I, 10, k. 843v).

⁸² Kosów i Trześnik nie występują w rejestrach z lat 70. XVI w. W 1589 r. (ASK O I, 51, k. 875) odnotowano je jako własność Hieronima Mieleckiego, przy czym druga z tych wsi określona została jako „noviter locata”; w rękach tegoż Mieleckiego odnotowano je następnie w 1591 r. (tamże, k. 769).

⁸³ MRPS V, nr 85; P. Małopolska, s. 202; ASK O I, 10, k. 842v; ASK O I, 51, k. 874v; tamże, k. 712.

⁸⁴ W 1581 r., P. Małopolska, s. 251; w 1579 r., ASK O I, 51, k. 956.

⁸⁵ P. Małopolska, s. 251; ASK O I, 51, k. 954v.

⁸⁶ Długosz LB, III, 388; ASK O I, 8, k. 789 n.; P. Małopolska, s. 251 (tekst skolacjonowany z oryginałem, wydawca opuścił tę informację); w 1576 r. płaciła z tej wsi „Pani Krakowska” (ASK O I, 9, k. 172), czyli matka Hieronima Mieleckiego, Zofia z Kościeleckich, żona Sebastiana, kasztelana krakowskiego; Genealogia, tabl. 128.

⁸⁷ Konstanty Wasyl Ostrogski, syn Konstantego, hetmana w. lit., wojewoda kijowski, zm. w 1608 r.; Genealogia, tabl. 165; PSB, t. 24, s. 489–495.

tarnowskie. Zaczął się on po śmierci w 1567 r. Jana Krzysztofa Tarnowskiego, kasztelana wojnickiego, i przejściu fortuny na jego siostrę Zofię, zm. w 1570 r., która zapisała swe posiadłości mężowi, ks. Ostrogskiemu. Rościli jednak do nich prawo także bliscy krewni Zofii, Stanisław Spytek Tarnowski, wojewoda sandomierski, zm. w 1568 r., i jego syn, Stanisław Tarnowski, od 1569 r. kasztelan czechowski. On to tuż przed śmiercią Zofii zajął zbrojnie w kwietniu 1570 r. Tarnów i okolice. Już jednak 18 lipca tr. sąd sejmowy nakazał mu zwrot zajętych dóbr i pokrycie szkód wywołanych najazdem⁸⁸.

Analizując stan posiadania Konstantego Wasyla Ostrogskiego, wzięliśmy za podstawę dobra wykazane w pow. pilzneńskim w 1581 r. Stwierdzamy, że na 47 wsi wykazanych w tym roku jako własność Ostrogskiego⁸⁹ z 17 wsi w 1576 r. opłacił pobór wojewoda sandomierski, mianowicie ze wsi: Borowa, Czarna, Dąbrówka, Dąbie, Jażwiny, Jastrząbka, Korzeniów, Mokre, Nagosin, Przeroty Bór, Róża, Wiewórka, Wolica, Wola Żędzińska, Żdżar, Żdżarzec i Zaszów⁹⁰, 5 miejscowości było we wspólnym posiadaniu Ostrogskiego i Jana Tarty, wojewody lubelskiego⁹¹ – Łysagóra (Lisia Góra), Luszowice, Krzyż, Powężów i Śmigłowa Wola, z 3 miejscowości opłacał pobór prepozyt tarnowski Marcin Liczko – Mikołajowice, Ostrów, Sirachowice (Szwoszowice)⁹². Przypuszczamy, że był on tenutariuszem dóbr Ostrogskiego, gdyż w tym charakterze wystąpił w 1577 r., płacąc z Gosławic⁹³. W wyłącznym posiadaniu Ostrogskiego w siedemdziesiątych latach XVI w. w pow. pilzneńskim notujemy: przedmieście Klikowa, Grabówka, Gumniska, Łękawka, Łękawica, Nowodworze, Podgrodzie, Pogwizdów, Poręba, Skrzyszów, Szywałd, Trzemeszna, Tarnowiec, Wola Podgórska, Wierchosławice, Wola Lisiogórska, Wolica, Zalasowa, Zabłocie, Żędzin, Zawada, Zgłobice oraz miasto Tarnów⁹⁴. W rejestrze z 1589 r. jako własność Ostrogskiego pojawiły się jeszcze: Wola Tarnowska (w rejestrze z 1581 r. bez podania właściciela) oraz Żukowice⁹⁵.

W pow. sandomierskim na 19 wsi określonych w 1578 r. jako własność Ostrogskiego⁹⁶ wieś Glinka znalazła się w 1591 r. w posiadaniu Piotra Czajki⁹⁷, a Krzczonowice stanowiły w 1576 r. współwłasność Ostrogskiego i Piotra Czajki⁹⁸. W posiadaniu Ostrogskiego w pow. sandomierskim były: Biskupice, Bukowiany, Czerwona Góra, Grodziec, Jaszków, Jurkowice, Jałowasy, Podgrodzie, Przepaść, Ruskowice, Stoki, Tudorów, Wojnowice i Wola Jaszowska. Miasta Ćmielów i Opatów stanowiły w końcu XVI w. własność Janusza Ostrogskiego, syna Konstantego, i Mikołaja Buczackiego⁹⁹.

Stosunkowo łatwo dało się odróżnić dobra dwóch żyjących wówczas Stanisławów Tarnowskich. Jeden z nich, syn Stanisława Spytka, od 1569 r. kasztelan czechowski, od 1576 r. kasztelan radomski, a od 1582 r. kasztelan sandomierski, zm. w 1618 r., posiadał w latach siedemdziesiątych dobra w pow. sandomierskim i wiślickim; drugi, syn Wojciecha (stryjecznego brata wspomnianego Stanisława Spytka), zm. w 1586/1587 r., żonaty z Zofią z Mieleckich¹⁰⁰, posiadał majątki wraz z zamkiem Rzemień w pow. pilzneńskim. W rejestrach bowiem podawano z reguły tytuł kasztelański pierwszego ze wspomnianych Stanisławów bądź określano go jedynie przy pomocy jego godności. Natomiast nie można było w sposób pełny wydzielić dla lat siedemdziesiątych wsi drugiego ze Stanisławów od własności innych członków tej linii, zwanych też Rzemieńskimi, przede wszystkim jego brata stryjecznego Marcina¹⁰¹. Stanowiły one część majątku wykazanego w posiadaniu jego dziada, również Stanisława Tarnowskiego,

⁸⁸ J. Pirożyński, *Dzieje jednego zajazdu. Wojna o dobra tarnowskie między ks. Konstantym Ostrogskim a Stanisławem Tarnowskim w 1570 r.*, OIRwP, t. 7, 1962, s. 102–106; zob. też W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego, wiek XIV–XV*, Warszawa 1971, s. 295 n.

⁸⁹ P. Małopolska, s. 247, 248, 258, 261, 262–264.

⁹⁰ ASK O I, 9, k. 161–162, 163v, 182v–183. Wojewodą sandomierskim był wówczas Jan Kostka, zm. w 1581 r., drugi mąż Zofii z Odrowążów, poprzednio żony Jana Krzysztofa Tarnowskiego, kasztelana wojnickiego; Zofia, zm. w 1580 r., przez kilka lat po śmierci swego pierwszego męża utrzymała się w posiadaniu części jego majątków; W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy*, s. 295 n.

⁹¹ ASK O I, 9, k. 183, 188–188v.

⁹² Tamże, k. 190–190v, 193.

⁹³ Tamże, k. 322.

⁹⁴ Zob. przyp. 89.

⁹⁵ P. Małopolska, s. 258; ASK O I, 7, k. 866.

⁹⁶ P. Małopolska, s. 179, 182, 184, 186–189, 196.

⁹⁷ ASK O I, 51, k. 734v.

⁹⁸ Tamże, k. 814.

⁹⁹ AV Cap. 1, k. 482 n.

¹⁰⁰ Genealogia, tabl. 95.

¹⁰¹ ASK O I, 9, k. 174v, 175 (1576 r.), k. 281 n. (1577 r.).

kasztelana sądeckiego¹⁰². Porównując ten wykaz z informacjami wykazów poboru z lat 1576–1579, a następnie z zestawieniem wsi, z których opłacał pobór Stanisław Tarnowski, syn Wojciecha, w 1581 r. oraz tych, z których płaciła wdowa po nim w 1589 r.¹⁰³, uznać wypada, że w latach siedemdziesiątych należały do niego wsie: Biały Bór, Kielków, Kolbuszowa, Kościelów, Myślików, Niwiska, Odsieka, Rzemień, Świerczów, Trześnia, Tuszymia, Wola Ociecka, Wyrynia, zamek Rzemień, kuźnica zamkowa (w 1582 r.: „dicta Lubelczik”, w 1589 r. – „Vach”) oraz miasteczko Żochów (Rzochów). Zgodnie z zapisem Stanisława Tarnowskiego, z 1585 r., majątek ten po śmierci jego żony znalazł się w rękach jej brata, Hieronima Mieleckiego¹⁰⁴.

Stanisław Tarnowski, syn Stanisława Spytka, opłacał natomiast w 1576 r. jako kasztelan czechowski, w 1578 r. zaś kasztelan radomski pobór z następujących wsi w pow. sandomierskim: Turska Małego, Luszyce, Rudnik, Okrągłej, Ostrowa, Zawady (Rudy?) w par. Połaniec, Dzikowa w par. Michocin, Zdakowa, Krzemienicy, części Kliszowa, Woli Kliszowskiej i Borków w par. Gałuszowice, Wielawsi, Zakrzowa, Siedlec w par. Wielawieś, Trześni w par. własnej i części Jaślan w par. własnej¹⁰⁵. Większa część Jaślan była natomiast królewską¹⁰⁶. Z wykazanych w 1576 r. jako posiadłość kasztelana czechowskiego, czyli tegoż Tarnowskiego, Dziewiątli (w par. Połaniec albo Gałuszowice) dwa lata później pobór opłacał kasztelan sandomierski, którym był wówczas Stanisław Szafraniec. Niewątpliwie w związku z małżeństwem jego córki z Janem Tarłą, wojewodą lubelskim, wieś ta w latach osiemdziesiątych znalazła się w rękach spadkobierców wojewody¹⁰⁷. Już w 1579 r. Tarło płacił też z części Kliszowa, Woli Kliszowskiej i Borków¹⁰⁸. Sądzić można, że w tym samym czasie wojewoda pozyskał inne posiadłości, należące uprzednio do S. Tarnowskiego, mianowicie Kęblów, Luszyce, Okrągłą, Ostrów, Rudniki, Tursko, Zawadę, Zdaków z Krzemienicą oraz część Jaślan, z których to pobór w latach 1589 i 1591 opłacali sukcesorzy Jana Tarły¹⁰⁹. Pozostały natomiast w rękach kasztelana Stanisława Tarnowskiego następujące wsie w pow. sandomierskim: Dzików, Siedlec, Trześnia, Wielawieś i Zakrzów¹¹⁰, do których dokupił w latach osiemdziesiątych Wsześwięte i Andrzejów (w 1578 r. wykazane jako posiadłość wojewody krakowskiego Piotra Zborowskiego) oraz działki w Kaimowie, Machowie i Michocinie¹¹¹.

W latach siedemdziesiątych należały do kasztelana Tarnowskiego w pow. wiślickim Młodzawy, Ociosęki, Zagajówek i Zakrzów, które sprzedał w 1580 r. biskupowi krakowskiemu Piotrowi Myszowskiemu; przeszły one następnie w ręce bratanka biskupa, mianowicie Zygmunta Myszowskiego, starosty piotrkowskiego¹¹².

Dobra położone w pow. sandomierskim, określone w latach 1576–1578 jako posiadłość Mikołaja Radziwiłła Sierotki, księcia na Ołyce¹¹³, obejmowały następujące wsie lub ich części: Bogusławice, Częstocice, Garbacz, Goździelin (cz.), Maninę (cz.), Niemienice, Szczucice (cz.), Śniatkową Wolę, Stryczowice, Wodziradz (cz.), Worowice (cz.)¹¹⁴, a także miasta Szydłowiec, Ćmielów i Opatów¹¹⁵.

¹⁰² P. Małopolska, s. 502–504, 1527–1530 r.

¹⁰³ Tamże, s. 254, 255; ASK O I, 7, k. 847, 847v, 848v, 851; wizytacja dekanatu pilzneńskiego z 1595 r., k. 55.

¹⁰⁴ MK 131, k. 127v–137v; PSB, t. 20, s. 755.

¹⁰⁵ 1576 r., ASK O I, 51, k. 787, 787v, 830, 830v, 833v; 1578 r., P. Małopolska, s. 169, 170, 197, 200, 201, 203.

¹⁰⁶ LS 1564/1565, s. 108 n.

¹⁰⁷ 1576 r., ASK O I, 51, k. 787; 1578 r., P. Małopolska, s. 170; 1591 r., ASK O I, 51, k. 714v.

¹⁰⁸ ASK O I, 10, k. 838.

¹⁰⁹ 1589 r., ASK O I, 51, k. 870v; 1591 r., tamże, k. 713, 714.

¹¹⁰ 1579 r., ASK O I, 10, k. 832, 833, 845; 1589 r., ASK O I, 51, k. 863, 865 (Dzików, „villa igne combusta”, bez podania właściciela), 877, 877v; 1591 r., tamże, k. 771v.

¹¹¹ Michocin, Kaimów, Machów: 1589 r., ASK O I, 51, k. 864v; Wsześwięte, Andrzejów, 1578 r.: P. Małopolska, s. 183, 185; 1589 r., ASK O I, 51, k. 860.

¹¹² P. Małopolska, s. 218, 222. Akt kupna oblatowany w księgach grodzkich sieradzkich w 1580 r.: *Codex Myszkowianus ordinationis diplomatics*, oprac. G. Labuda, Chroberz 1940, mps Biblioteka PAN, Kraków, nr 5637, s. 183, nr 70; por. A. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 1, Poznań 1947, s. 189; w 1589 r. płacił z tych dóbr Zygmunt Myszowski, ASK O I, 7, k. 726v, 741, 741v, 743.

¹¹³ Genealogia, tabl. 163.

¹¹⁴ 1576 r., ASK O I, 51, k. 806v, 807v, 808, 811v, 812v; 1577 r., ASK O I, 7, k. 563, 563v, 565, 570v, 571, 571v; 1578 r., P. Małopolska, s. 184 n., 187; M. Radziwiłł dzierżył też Gojców, własność mansjonarzy przy kolegiacie sandomierskiej; tamże, s. 179.

¹¹⁵ Ćmielów i Opatów przeszły następnie w ręce Mikołaja Buczackiego podkomorzego kamienieckiego i ks. Janusza Ostrogskiego, AV Cap. 1, k. 482; Szydłowiec pozostał własnością Mikołaja Sierotki, AV Cap. 14, k. 282.

Dobra te przeszły częściowo w ręce Mikołaja Buczackiego, podkomorzego kamienieckiego¹¹⁶, zapewne w wyniku rozliczeń posagu siostry Mikołaja Sierotki, która w 1570 r. wyszła za mąż za Buczackiego¹¹⁷, częściowo zaś w ręce ks. Janusza Ostrogskiego¹¹⁸.

Wojciech Padniewski, starosta dybowski, po śmierci swego stryja, biskupa krakowskiego Filipa Padniewskiego w 1572 r., objął w spadku m.in. w pow. wiślickim dobra szanieckie¹¹⁹, w skład których wchodziły następujące wsie: Kozina, Mikułowice, Młyny, Skarbisławice, Skorzów, Sławkowice, Szaniec, Uników, Zbrodziejce¹²⁰ oraz Galów, z którego w 1579 r. opłacała pobór żona Marcina Padniewskiego, Ewa z Czarnkowskich¹²¹. W pow. opoczyńskim Odrowąż Wielki był natomiast tylko dzierżawą Padniewskiego¹²², podobnie w pow. chęcińskim był on tenentariuszem wsi Piękoszewo¹²³. Łącznie majątek jego wynosił 10 osiedli, 43 łąnów kmiecych.

Majątek Samborzeckiej¹²⁴ w pow. stężyckim składał się z 1 miasta i 7 wsi, łącznie obejmował 62½ łąna kmiecego. Wchodziły w jego skład: m. Okrzeja¹²⁵ oraz wsie: Branka, Gozd, Grabowa, Jagodne, Sokola (Sokolnia), Wola Okrzejska i Zwadnik¹²⁶.

Jan Sienieński, kasztelan żarnowski¹²⁷ w siedemdziesiątych latach XVI w. był właścicielem 2 miasteczek oraz 11 wsi w pow. wiślickim; były to miasta Raków (przedtem wieś Pągowiec) i Dębno oraz wsie: Bardo, Grabowa, Grzybów, Liczba, Lipiny, Przeczów Stary, Krzywołęz, Siedlec, Soboszów i Zalesiany, a także Wrębów¹²⁸, na którego gruncie w drugiej połowie XVI w. lub w początkach XVII w. powstało miasteczko założone przez potomków Sienieńskiego¹²⁹. W 1581 r. należała do jego majątku także wieś Podlesie¹³⁰.

Majątek Jana Śłupeckiego¹³¹ w pow. sandomierskim można zrekonstruować na podstawie rejestrów poboru z lat 1577–1578. Składał się on ze wsi: Nieciecza, Mściów, Konary, Mała Wieś, Rzeczyca, Słupca, Szczytniki, Wola Konarska, Wola Nowa oraz z części wsi Czernin i wsi Kamień (części tych wsi znajdowały się w posiadaniu klasztoru wąchockiego cystersów), łącznie 9 całych i 2 części wsi¹³².

Rozległe dobra Stanisława Szafrąca, kasztelana bieckiego, a następnie sandomierskiego, wreszcie wojewody sandomierskiego¹³³, występowały w siedemdziesiątych latach XVI w. w trzech powiatach

¹¹⁶ 1589 r., ASK O I, 51, k. 857 (Szczucice); 1591 r., tamże, k. 734v (Niemienice, Śniatkowa Wola, Stryczowice, Worowice, Manina), k. 737 (Garbacz); w 1592 r. jako właściciele części Maniny opłacali dziesięcinę „Mikołaj Buczacki de Tworow, succ, kam., Janussius Ostroziensis alternatim”, AV Cap. 1, k. 480.

¹¹⁷ Genealogia, tabl. 160, 163.

¹¹⁸ Zob. przyp. 115, 116.

¹¹⁹ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 220; PSB, t. 25, s. 7 n.

¹²⁰ P. Małopolska, s. 222 n.

¹²¹ 1579 r., tamże, s. 223; 1591 r., ASK O I, 7, k. 660; Genealogia, tabl. 106.

¹²² P. Małopolska, s. 286.

¹²³ ASK O I, 9, k. 349v.

¹²⁴ Niewątpliwie wdowy po Mikołaju Samborzeckim, wojskim lubelskim, zm. w 1566 r., matki Pawła Samborzeckiego; SGKP, t. 7, s. 436; W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI w.*, Warszawa 1962, s. 183 n.

¹²⁵ Miasteczko Okrzeja, które w połowie XVI w. znajdowało się w posiadaniu Mikołaja Samborzeckiego, przeszło następnie na jego syna Pawła, wizytacja dekanatu stężyckiego z 1598 r., AV Cap. 14, k. 306: „Paulus Samborecki”. Samborzeka opłacała więc pobór z dóbr okrzejskich w imieniu syna.

¹²⁶ 1569 r.; P. Małopolska, s. 333; 1576 r., ASK O I, 9, k. 208v, 209, 223v.

¹²⁷ Kasztelan żarnowski, 1568 r., zm. w 1583 r.; I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta, 1548–1572*, Warszawa 1974, tabl. 13, nr 53.

¹²⁸ P. Małopolska, s. 224–226, 229; wsie te zostały określone jako własność kasztelana żarnowskiego, bez wymienienia nazwiska właściciela.

¹²⁹ Miasta polskie, t. 1, s. 535 n.

¹³⁰ 1581 r., ASK O I, 9, k. 658v.

¹³¹ Jan Śłupecki, syn Zbigniewa, kasztelana połanieckiego i Barbary z Firlejów, ojciec Samuela i Jana; S. Kot, *Śłupeccy w ruchu reformacyjnym*, „Reformacja w Polsce”, 1926, s. 181; Genealogia, tabl. 126; jego stryjem był Stanisław Śłupecki, kasztelan lubelski.

¹³² 1577 r., ASK O I, 7, k. 521, 521v, 522, 543, 544, 547v; 1578 r., P. Małopolska, s. 165, 174–176. Jan Śłupecki zmarł w 1578/1579 r., gdyż już w 1579 r. dobra śłupeckie były w rękach jego spadkobierców; podobnie w 1589 r. (ASK O I, 51, k. 840, 840v) i w 1591 r. (tamże, k. 704, 704v, 705, 725v, 726).

¹³³ Syn Piotra i Agnieszki z Sienieńskich, kasztelan biecki od 1569 r., sandomierski od 1576 r., wojewoda sandomierski w latach 1581–1587, wojski krakowski 1589, ożeniony z Anną Dembińską, ojciec Agnieszki, żony Jana Tarły, wojewody lubelskiego; Genealogia, tabl. 108; H. Kowalska, *Stanisław Szafraniec z Pieskowej Skaly*, OiRwP, t. 3, 1958, s. 99–131; W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem*, s. 181.

naszego województwa. W pow. chęcińskim miał on Bałków, Bichniów, Gruszów, Krasocin, Lasocin, Mieczyn, Krzepin, Nawsie (przedmieście Secemina), Olesno, Sulików (Sułków) i Zwlecę oraz miasto Secemin¹³⁴; w pow. wiślickim – Chrostowice, Gruszów, Kęsów, Kobięłę, Oleszno, Rogów, Smogorzew, Smarszów, Wyszogród¹³⁵ (ten klucz przeszedł w osiemdziesiątych latach na własność Mikołaja Firleja, wojewody krakowskiego¹³⁶); w pow. sandomierskim należały do Szafranca przejściowo Dziewiątle, poprzednio własność kasztelana Stanisława Tarnowskiego, a później Jana Tarły¹³⁷.

Z kolei stan posiadania tegoż Jana Tarły, wojewody lubelskiego¹³⁸, przedstawiał się w latach siedemdziesiątych XVI stulecia następująco: w pow. pilźnieńskim miał on Ilkowice, Jaworze, Gumniska, Laskówkę, Rosławice, Rudno, część Kobierzyna i Latoszyna; wspólnie zaś z ks. Konstantym Wasylem Ostrogskim opłacał pobór z następujących wsi: Krzyża, Luszowic, Łysejgóry, Powężowa i Śmigłowej Woli¹³⁹. W pow. wiślickim Tarło dzierżył Krępicę oraz część wsi Ciuślice¹⁴⁰, w pow. stężyckim – Dęblin i Wolę Mierzęczkę¹⁴¹. Pod koniec XVI w. wspomniane dobra w pow. pilźnieńskim były w rękach wdowy po wojewodzie, Agnieszki Tarłowej, która płaciła ponadto z trzech innych wsi: Łąki, Chorążca i Brnika¹⁴², natomiast wsie w pow. wiślickim były w posiadaniu Jana Ocieskiego, starosty olsztyńskiego¹⁴³.

Dobra Piotra Zborowskiego, wojewody sandomierskiego, następnie krakowskiego¹⁴⁴, w siedemdziesiątych latach XVI w. znajdowały się w trzech powiatach Sandomierskiego: w pow. wiślickim miał on Boszowice, Czyżów, Kępie, Kłempice Górne, Pieczenięgi, Prusy, Smogorzew, Skrobaczów, Strzelce, Sufczyce, Wolę Suchą, Wolę oraz Zdiesławice, a także części we wsiach: Sroczków i Topola¹⁴⁵; w pow. sandomierskim – Andrzejów, Grocholice, Ostrów, Wolę Grodzką, Wsześwięte i Żórawniki¹⁴⁶. Zapewne do jego żony (gdyż jako płatnik poboru wystąpiła tu „generosa Zborowska”) należały dobra w pow. sandomierskim, składające się w 1578 r. ze wsi: Dziewiątle (w par. Gryzikamień albo Ujazd), Gryzikamień, Grzybów, Łopatno Wielkie, Mydlów, Żaliwdów oraz części Ujazdu i Krępy¹⁴⁷. W pow. stężyckim miał Zborowski części w Zakalowie, Bodzynowicach i Białobrzegach, których jeszcze w 1569 r. właścicielami byli Zerzyńscy¹⁴⁸. W końcu XVI w. majątek jego znalazł się częściowo w posiadaniu Stanisława Tarnowskiego, częściowo zaś w rękach Elżbiety ze Wzdowa (wdowy po Jędrzeju Niedrzwickim, kasztelanie połanieckim¹⁴⁹) oraz Zofii ze Wzdowa (żony, a potem wdowy po Krzysztofie Lanckorońskim, kasztelanie radomskim)¹⁵⁰.

Andrzej Leszczyński, późniejszy wojewoda brzeski kujawski (od 1591 r.), już w latach siedemdziesiątych wszedł w posiadanie dóbr baranowskich, jakkolwiek formalnie działy majątkowe przeprowadzone zostały dopiero w 1600 r.¹⁵¹ Dobra te w 1568 r. kupił ojciec Andrzeja, Rafał Leszczyński, kasztelan śremski, jeden z najbogatszych magnatów wielkopolskich, od Stanisława Górki¹⁵². Obejmowały one według aktu kupna 10 osad, z których rejestr z 1578 r. w posiadaniu Andrzeja Leszczyńskiego wykazał 7, mianowicie: Baranów, Dymitrów, Gołego Wolę, Przewóz, Skopanie, Suchorzów, Wojków, a w nich

¹³⁴ P. Małopolska, s. 274, 276, 1573 r., określa te wsie jako własność kasztelana bieckiego, bez podania nazwiska posiadacza.

¹³⁵ Tamże, s. 214, 1579 r.

¹³⁶ ASK O I, 7, k. 633–634v.

¹³⁷ Zob. przyp. 107.

¹³⁸ Kasztelan małogojski od 1563 r., radomski od 1565 r., wojewoda lubelski od 1574 r. (po raz pierwszy żonaty z Dorotą z Gostomskich z Leżenie, zm. po 1565 r., powtórnie z Agnieszką z Szafranców, zm. w 1601 r.), zm. w 1587 r.; Genealogia, tabl. 131.

¹³⁹ P. Małopolska, s. 242 n, 247, 250, 258 n., 261.

¹⁴⁰ Tamże, s. 222.

¹⁴¹ Tamże, s. 331.

¹⁴² 1589 r., ASK O I, 7, k. 829, 858v, 861v, 865v, 866v.

¹⁴³ 1591 r., tamże, k. 652.

¹⁴⁴ Wojewoda sandomierski od 1568 r., woj. krakowski od 1574 r., zm. w 1581 r.; Genealogia, tabl. 133.

¹⁴⁵ P. Małopolska, s. 223–224, 231.

¹⁴⁶ Tamże, s. 180, 183–185, 188.

¹⁴⁷ Tamże, s. 175, 176, 178; 1577 r., ASK O I, 7, k. 545v, 546, k. 551–552, podaje jeszcze jako wsie w jej posiadaniu: Wygiełzów, Wirzba (Wierzbka), Kujawki, Wola Bochocka i Boduszów.

¹⁴⁸ P. Małopolska, s. 333.

¹⁴⁹ 1579 r., Żórawniki, ASK O I, 10, k. 866v.

¹⁵⁰ ASK O I, 7, k. 671v, 1591 r.

¹⁵¹ PSB, t. 17, s. 101–103.

¹⁵² Tamże, s. 134; MRPS V, nr 10328.

łanów kmiecych 61¼ osiadłych i 2 spustoszone oraz 2 łany sołtysie¹⁵³. Pozostałe 3 wsie to Koło, z którego w 1578 r. pobór opłacał Eustachy Dzik¹⁵⁴, oraz Otoka i Wola (Wolica Dymitrowska), które już w 1565 r. określano jako opustoszałe¹⁵⁵ i których role zapewne należały do folwarków baranowskich, jak wskazywałyby na to fakt, że osady te nie zostały objęte poborem łanowego w 1578 r.¹⁵⁶

Należy wreszcie wspomnieć o majątku, który Stanisław Wolski, kasztelan rawski, starosta krzepicki, zakupił od Olbrachta Łaskiego w 1565 r. Dobra te obejmowały 11 wsi w pow. wiślickim (Budziska, Czarzyznę, Górę, Grabową, Liczbę, Łubnice, Orzelec Mały i Wielki, Przeczów Stary, Starą Wieś, Zrębin) i 2 wsie w pow. sandomierskim (Otałęż, Wolę Otałęską); dobra te jednak dzierżyli wówczas Jan i Andrzej Tęczyńscy „modo obligatorio”¹⁵⁷. W latach 1576–1581 zanotowano w rejestrach poborowych jako właściciela większości tych wsi w pow. wiślickim (Czarzyzny, Góry, Łubnic, Orzelca Małego i Wielkiego, Zrębina) – Mikołaja Wolskiego, starostę krzepickiego, syna Stanisława Wolskiego, trzech wsi zaś (Grabowej, Liczby, Starego Przeczowa) – kasztelana żarnowskiego, czyli Jana Sienieńskiego¹⁵⁸. Otałęż i Wola Otałęska odnotowane zostały natomiast w 1578 r. bez podania właściciela¹⁵⁹. W 1589 r. wsie te w pow. wiślickim (poza jedną) posiadał kasztelan wojnicki, a więc Jan Tęczyński, nie wiadomo, czy jako dzierżawy z tytułu dawnych sum zastawnych, czy jako własność; jedynie Zrębin był w rękach Stanisława Ciołka¹⁶⁰. W tej sytuacji Grabową, Liczbę i Stary Przeczów uwzględniliśmy dla lat siedemdziesiątych XVI w. w obrębie posiadłości Jana Sienieńskiego, natomiast pozostałych wsi Wolskiego nie zaliczyliśmy do większych kompleksów własności ziemskiej.

Tabela 1. Własność ziemska w latach siedemdziesiątych XVI w.

Powiat	Własność w procentach powierzchni				
	królewska	kościelna	większe kompleksy dóbr kościelnych	szlachecka i magnacka	większe kompleksy dóbr szlacheckich i magnackich
sandomierski	30,2	21,0	20,8	48,8	7,9
pilzneński	13,1	12,0	6,9	74,9	30,0
wiślicki	15,3	13,5	9,1	71,2	15,1
radomski	16,7	21,0	19,3	62,3	5,0
stężycki	25,1	9,3	0,5	65,6	20,7
chęciński	19,1	30,2	23,8	50,7	8,1
opoczyński	11,8	13,4	9,6	74,8	1,2
Woj. sandomierskie	19,6	18,3	14,9	62,1	11,6

Pomiary rozległości własności ziemskiej poszczególnych kategorii na mapach roboczych w skali 1:100 000 pozwoliły na ustalenie proporcji między nimi. Pamiętając bowiem, że granice wsi, zwłaszcza na terenach o rzadszym osadnictwie, nie zawsze mogły być dokładnie wyznaczone, większe znaczenie przypisujemy danym względnym niż wynikom samych pomiarów.

W woj. sandomierskim w latach siedemdziesiątych XVI w. własność królewska obejmowała 19,6% powierzchni tego województwa, własność instytucji kościelnych – 18,3% (w tym większe

¹⁵³ P. Małopolska, s. 198, 200.

¹⁵⁴ Tamże, s. 200.

¹⁵⁵ LS 1564/1565, s. 324: „Wola, Othoka villae desertae in toto”.

¹⁵⁶ W 1588/1589 r. A. Leszczyński zakupił od szlachcica Piotra Grockiego kamienicę w rynku Sandomierza; H. Rutkowski, *Sandomierz w okresie Odrodzenia*, [w:] *Studia sandomierskie*, s. 293 i przyp. 28 na s. 327.

¹⁵⁷ MRPS V, nr 9541.

¹⁵⁸ 1576 r., ASK O I, 9, k. 124, 134, jako własność „imp. starosty krzepickiego” lub „imp. żarnowskiego” bez podania nazwisk; identyfikacja osób wg A. Sucheni-Grabowskiej, *Monarchia*, s. 296 oraz przyp. 127. 1577 r., ASK O I, 9, k. 227 n.; Czarzyzna, Góra, Łubnice, Orzelec Mały i Wielki, Zrębin oznaczone zostały jako posiadłość „dni Czikiowski tenutarii”; Grabowa i Stary Przeczów – kasztelana żarnowskiego. Liczba wymieniona bez podania właściciela. 1579 r., P. Małopolska, s. 226, 231; wsie Wolskiego wymienione jako posiadłość „magci Nicolai Wolski, castellani bieccensis”, choć kasztelanem bieckim był wówczas Mikołaj Firlej (!), zob. Genealogia, tabl. 126; wsie Jana Sienieńskiego oznaczono jako własność „magci castell. żarnoviensis”. Podobnie w 1581 r., ASK O I, 9, k. 659 n., przy czym Przeczów Stary dzierżawił wówczas od kasztelana żarnowskiego Łukasza Pożowski, imieniem Wolskiego zaś płacił „na ten czas Stan. Kutlieński, urzędnik łubnicki”.

¹⁵⁹ 1589 r., ASK O I, 7, k. 732 n.

¹⁶⁰ P. Małopolska, s. 201.

kompleksy posiadłości – 14,9%), własność szlachecka i magnacka zaś – 62,1% (w tym większe kompleksy dóbr – 11,6%). W sumie więc duże kompleksy wielkiej własności obejmowały 46,1% województwa. Ponieważ jednak – jak była o tym mowa na początku tej części komentarza – nie uwzględniliśmy mniejszych majątków, należących do instytucji i osób, które wielkie majątki miały w innych częściach Rzeczypospolitej, więc wielka własność królewska, kościelna i magnacka sięgała w woj. sandomierskim w latach siedemdziesiątych XVI w. co najmniej 50%, a najprawdopodobniej obejmowała nieco ponad połowę powierzchni województwa, w tym wielka własność kościelna i magnacka – nieco ponad 30%.

ANEKS

Większe kompleksy dóbr w posiadaniu instytucji kościelnych w woj. sandomierskim w ostatniej ćwierci XVI w.

Wykaz niniejszy został dokonany na podstawie rejestrów poborowych, wizytacji kościelnych oraz zestawień w pracy S. Kurasia, *Materiały do dziejów górnictwa i hutnictwa z archiwów metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie z lat 1497–1640*, [w:] *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*, t. 3, red. J. Pazdur, Warszawa–Wrocław 1959, s. 263–357.

Biskupstwo krakowskie

Powiat sandomierski: Bodzęcin miasto, Bronikowice, Brzezie, Bukowie, Dąbrowa, Dębno, Godów, Gorczyca młyn, Jamnik, Jeziorko, Kałków, Krajków, Krzynki, Kunów miasto, Lechów, Leśna, Łączna, Łojowice, Malice, Milczany, Niekurza, Nietulisko Wielkie, Parszów, Psary, Radkowice, Ruda Andryszowa kuźnica, Ruda Baranów kuźnica, Ruda Berezów kuźnica, Ruda Kunowska kuźnica, Ruda Majek kuźnica, Ruda Michałkowa kuźnica, Ruda Stara Krzynecka kuźnica, Ruda Suchyniowska kuźnica, Siekierno, Sieradowice, Szczygiełkowa Wola, Szewna, Szyrzawy, Śniadka, Świętomarza, Świślina, Tarzek, Udzieców, Wiry, Wzdół, Złota. Części wsi: Doły, Życ.

Powiat pilzneński: Bachowice, Bielcza, Biskupice, Bodzęcin, Kargów folwark, Kwików, Łętowice, Niedzieliska, Radłów, Rajsko, Rolowa Wola, Ruda Ciechon, Rzeżachowa, Szczurowa, Wokowice, Wola Radłowska, Zaborowie. Części wsi: Biadoliny, Rudka.

Powiat wiślicki: Baranów, Biskupice par. Opatowiec, Biskupice par. Zborówek, Cisów, Dobrowoda, Drogowle, Grodzonowice, Kępa, Korzyń, Ksany, Olganów, Ruda Mędrów kuźnica, Sokolniki, Widełki huta, Zborówek. Części wsi: Chotel Czerwony, Kraśniów, Kwaszyn, Piestrzec, Żukowice.

Powiat opoczyński: Huta huta, Odrowąż Mały, Wola Sarbin¹⁶¹, Zbroja kuźnica.

Powiat radomski: Bieszków, Błaziny, Chwałowice, Gąsawy, Iłża miasto, Jasieniec, Jastrząb miasto, Kowalików, Lepienice, Lipie Nowe, Lubienia, Małomierzyce, Małyszyn, Mirów, Niedźwiedzi Kierz, Niegosław, Prędocin, Rogów, Ruda Bród kuźnica, Ruda Kowalikowska kuźnica, Ruda Lepieńska kuźnica, Ruda Śmiłowska kuźnica, Rzęchów, Śmiłów, Tychów, Wola Lepieńska, Wola Parstowa, Wszeradzice Bliższe, Wszeradzice Dalsze, Zbijów.

Powiat checiński: Bęczków, Białogon młyn, Bielcza, Bieliny, Bobrze, Brzeziny, Cedzyna młyn, Czarnów Mniejszy, Czarnów Więwszy, Cmińsko, Daleszyce miasto, Dąbrowa, Domaszowice, Dyminy, Górne, Kielce miasto, Klatki, Kołomania, Kostomłoty, Kowala, Krajno, Leszczyny, Masłów, Mąchocice, Miedziane Góry kopalnia, Mojcza, Nida, Niestachów, Niewachłów, Posłowice, Radlin, Ruda Adam kuźnica, Ruda Belno kuźnica, Ruda Michałowska kuźnica, Ruda Niedźwiedź kuźnica, Skorzeszyce, Słopiec młyn, Suków, Szalas kuźnica, Szczukowskie Góry kopalnia, Tumlin, Wola Jachowa, Wola Kopcowa, Zagnańsko.

¹⁶¹ Odrowąż Mały i Wola Sarbin nabyte w 1574 r. drogą zamiany przez biskupa krakowskiego za Umiecin, Koryciska i Kamień Biskupi w pow. radomskim; *Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, t. 1, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1881, s. 142 n., nr 106–108.

Biskupstwo kujawskie

Powiat sandomierski: Baczkowice, Baranów, Gęsice, Huta (Małacentów), Lechów Mały, Łągów miasto, Nieskurzów, Olszownica, Piórków, Piotrów, Porzeczyn, Ruda Krzysztoperek kuźnica, Ruda kuźnica, Sadków, Sędek, Wola Łągowska, Wola Ząbkowa, Wszachów, Zbylutka, Żerniki. Część wsi Piskrzyn.

Powiat opoczyński: Brzostów, Sługocice, Smarzewice, Ściebłowice, Twarda, Zarzęcin.

Klasztor benedyktyński tyniecki

Powiat pilzneński: Birówka, Brzostek miasto, Chrzastówka, Dęborzyn, Garbek folwark, Golez zamek i folwark, Kamienica, Kawęczyn, Kołaczyce miasto, Krajowice, Przeczyca, Tuchów miasto, Warzyce, Wola Brzostowska, Wolica, Zagórze. Części wsi: Januszkowice, Meszna, Klecice, Niepla.

Powiat wiślicki: Opatkowice, Opatowiec miasto, Piotrkowice, Urzuty. Część wsi Uście.

Klasztor benedyktyński świętokrzyski

Powiat sandomierski: Baszowice, Bielów, Boleszyn, Czażów, Dziurów, Irzmanowice folwark, Janowice, Jeżów, Koprzywianka, Kraszków, Michałów, Milanowa Wola, Mirocice, Modlibożyce, Paprocice, Pawłów, Prawęcín, Ruda Kuczów kuźnica, Rzepin, Rzepinek, Skały, Słup Nowa miasto, Słup Stara, Wenecja, Wola Zerwikaptur, Zawada, Św. Krzyż klasztor. Części wsi: Dąbrowa, Doły, Milejowice, Szczegiel, Worowice.

Powiat radomski: Boiska, Braciejowice, Goszcza, Zakrzów.

Klasztor benedyktyński sieciechowski

Powiat radomski: Brzeźnica, Garno, Garbatka, Janików, Kobylany, Międzylesie, Mozolice, Nasiłów, Opatkowice, Psary, Rajec, Rębiertów, Ruda Janikowska kuźnica, Sadków, Sieciechów miasto, Sieciechów klasztor, Słowiki, Szawłowice, Śmietanka młyn, Świecica, Zalesie.

Powiat stężycki: Ciszycza, Kępica, Nagórnik, Piwonia, Przewóz.

Klasztor cysterski jędrzejowski

Powiat wiślicki: Chańcza, Skowronno.

Powiat chełciński: Kanica, Lipna, Mniszek, Oblasy, Ruda Pękowiec kuźnica, Ruda Grodzisko kuźnica, Rudniki, Wojciechów, Złotniki.

Klasztor cysterski sulejowski

Powiat opoczyński: Dąbrowa, Jaksonek, Prócheńsko, Stoki, Strzelce, Sulejów klasztor, Taraska młyn, Wojcin. Części wsi: Błogie, Końskie Małe, Świeciechów.

Powiat radomski: Osiny Mnisze, Zagórze. Część miasta Skrzyń (Skrzynno).

Klasztor cysterski wąchocki

Powiat radomski: Bzin, Chronów Mniszy, Gadka, Grzybowa Góra, Jabłonica Mnisza, Jagodno, Krupa młyn, Laskowa Wola, Lipowe Pole, Łączany, Mierc, Modrzewice, Mniszek, Osiny, Pomorzany, Polany, Rogowa, Rzeczków, Wierzbica miasto, Skarżysko, Suliska, Świerczek, Trębowiec, Wawrzyszów, Zalesice.

Powiat sandomierski: Kamień, Krzyżowa Wola, Lisów, Łukawa, Ostrów, Pękostawice, Ruda Bzin kuźnica, Ruda Marcinkowska kuźnica, Ruda Siekliny kuźnica, Ruda Starzechowska kuźnica, Ruda Wierzbnik kuźnica, Świątniki, Wąchocko miasto, Waśniów miasto, Wielawieś. Część wsi Prusinowice.

Powiat chełciński: Marzysz, Rado mice, Wola Łabęcka.

Klasztor cysterski koprzywnicki

Powiat sandomierski: Bęszyce, Ciszycza, Dobrucice, Krobielice, Krzcin, Nagnajów, Niekisiałka Wielka, Pielaszów, Pokrzywnica klasztor, Pokrzywnica miasto, Sońniczany, Strączków, Szewce, Świnżyca, Zarzecze, Zdanów. Części osiedli: Gnieszowice, Gołębiów, Karwów.

Powiat pilzneński: Dobrzechów, Golcowa, Grodzisko, Kozłów, Lubla, Okunin, Oparówka, Połomia, Stodolina Wola, Wysoka, Zawadka.

Klasztor Klarysek krakowski

Powiat sandomierski: Chodków, Daronin, Dziurów przedmieście, Piotrowice, Szawłowice, Węgierce, Zawichost miasto. Części osiedli: Czernin, Dębiany, Królewice.

Powiat chęciński: Włoszczowice.

Powiat wiślicki: Umianowice.

Klasztor Norbertanek buski

Powiat wiślicki: Busko miasto, Branina, Kostera, Kowale, Sarbków, Służów.

Powiat sandomierski: Kliczanów, Kotarszyn, Nosów, Piotrów.

1993 r.

III.3.3.3. WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Stefan Wojciechowski

Mapa przedstawia własność osiedli według trzech podstawowych kategorii (własność królewska, kościelna, szlachecka) oraz wyróżnia wsie należące do miast. Własność podzielona jednej miejscowości jest oznaczona przez dwie barwy zajmujące po połowie znaku osiedla. Nie wyróżniono własności kościelnej będącej uposażeniem kościołów parafialnych, a znajdującej się w miejscowościach z tymi kościołami.

Własność ziemi w osiedlach była łatwa do ustalenia, gdyż rejestry w zasadzie podają nazwisko opłacającego, zaznaczając wyraźnie nazwisko właściciela wsi, jeżeli opłacającym był jego pełnomocnik. Przy wsiach drobnej szlachty rejestry wymieniają przeważnie wszystkich po imieniu i nazwisku, niekiedy skracają zapis, podając imię i nazwisko opłacającego i albo liczbę pozostałych właścicieli, albo ogólnie stopień pokrewieństwa ich z opłacającymi. Do ustalenia dóbr królewskich walcie przyczyniły się lustracje.

Tabela 1. Własność osiedli

Własność	Liczba osiedli			Odsetek	
	miast	wsi	razem	bez miast	z miastami
królewska	8	103	111	11,7	12,1
kościelna	2	33	35	3,8	3,8
szlachecka	26	733	759	83,3	83,1
królewsko-szlachecka	–	4	4	0,5	0,4
kościelno-szlachecka	–	1	1	0,1	0,1
miejska	–	5	5	0,6	0,5

Własność królewska rozrzucona była po całym województwie. Największy zwarty obszar, starostwo parczowskie, leżało w parafiach Ostrów i Parczów. Z kolei drugim takim obszarem było starostwo łukowskie z osiedlami na wschodzie (Kąkolownica) i zachodzie powiatu. Mniejsze obszary leżały na południe i zachód od Lublina: klucz krzczonowski, Zemborzyce, Wrotków i Świdnik pod samym Lublinem, Gołąb z okolicą, starostwo kazimierskie, okolice Wąwolnicy, skrawki na Powiślu oraz starostwo urzędowskie. W liczbie osiedli królewskich pominięto dobra kockie, trzymane przez Firlejów prawem lennym.

Duchowieństwo w XVI w. nie miało dużych włości w Lubelskiem. Prócz drobnych posiadłości plebańskich, nie wszędzie zresztą zarejestrowanych w spisach poborowych, pod Lublinem niewielkie majątki miały lubelskie klasztory, jeden z nich tylko (brygidki) miał nieco większy obszar na południe od miasta (Czerniów, Krzynice). Resztki dawnej świetności benedyktyńskiej zachowały się w parafii Puhaczów, jeszcze niemal w całości należącej do tego zakonu. Cystersi utrzymali nad górną Bystrzycą w parafii Kraśnik prawie w całości swój stan posiadania od XIII w. Jedna wieś nad Sanem i kilka obok Święciechowa były własnością kolegiaty sandomierskiej, kilka wsi naprzeciw Zawichostu posiadały tamtejsze klaryski.

Miejskich posiadłości było właściwie bardzo niewiele. Królewskie miasto Lublin miało 3 wsie własne: Bronowice, Konopnicę i Ponikwodę, do szlacheckiego Kraśnika należały małe osiedla na terenach podmiejskich. Inne miasta, zwłaszcza miasta szlacheckie, należały w pełni do swoich właścicieli i praw własnościowych do gruntów tzw. miejskich nie posiadały.

Duża własność szlachecka ujawniła się dopiero po sporządzeniu oddzielnej kartoteki właścicieli. Wtedy wystąpili wyraźnie właściciele dużych połaci uprawnej roli, gdyż w poszczególnych wsiach powierzchnia posiadanych przez nich włości była przeważnie niezbyt duża, natomiast po zsumowaniu tych rozrzuconych i nieraz oddalonych od siebie wiosek pewne jednostki, a także pewne rodziny można było bez zastrzeżeń zaliczyć do grupy właścicieli wielkich dóbr. Tę dolną granicę, powyżej której liczone dużą własność ziemską, przyjęto wzorem podobnych opracowań na 10 łąnów kmiecych w rękach jednej osoby.

Duża własność skupiona była w rękach kilkudziesięciu rodzin. Większe włości m.in. posiadali w powiecie lubelskim: Barzy, Branicki, Czerny, Firlej, Gorajski, Górka, Maciejowski, Myszkowski, Orzechowski, Ossoliński, Ostrowski, Ożarowski, Pilecki, Pszonka, Rey, Słupecki, Sobieski, Suchodolski, Szamotulski, Tęczyński, Zbąski, Zebrzydowski, Żyrzyński. A w powiecie urzędowskim: Siemieński, Sienicki, Słupecki, Stojański. I w ziemi łukowskiej: Gojski, Jarczowski, Kanimir, Kazanowski, Mysłowski, Siedlecki.

Charakterystyczne dla Lubelskiego jest nasilenie osadnictwa drobnej szlachty zagrodowej. Interesujący dokument z 1418 r.¹, wydany po erygowaniu parafii w Zbuczynie przez biskupa krakowskiego, wylicza wsie pozostałe przy parafii w Łukowie i podaje liczbę zamieszkałych w każdej z nich szlachty i chłopów (Trzebieszów, Ulan oraz wieś Biała, na której terytorium w przyszłości miały powstać Koziarynek, Radzyń i Budzyń, znajdowały się wówczas jeszcze w parafii łukowskiej). Wsie zamieszkałe w drugiej połowie XVI w. wyłącznie przez szlachtę zagrodową i w 1418 r. miały tylko szlachtę jako mieszkańców, ale w bardzo skromnej liczbie od 1–5 rodzin. Dla przykładu wymienić tu można owe wsie szlachty zagrodowej (pomijając wsie z chłopami i kilka niezlokalizowanych), podając przy każdej najpierw liczby rodzin w 1418 r., a na drugim miejscu rodzin z drugiej połowy XVI w. A więc: Czerśl (3–6), Dminin (2–8), Domanin (5–27), Gołąbki Jeziory (1–1), Jastrzębie (5–30), Jeziora (2–2), Ławki (2–5), Mościska (2–3), Radomyśl (2–11), Rozwadów (5–11), Sobole (1–9), Stok (1–9), Szczygły (4–15), Świdry (4–8), Wierzejki (4–14) i Zarzecze (4–8).

W ziemi łukowskiej szlachta zagrodowa mieszkała zwarcie na obszarze parafii: Łuków, Trzebieszów, Ulan i Zbuczyn. Natomiast na południu w powiecie lubelskim osiedla ich były rozproszone, znajdowały się one zarówno pośród posiadłości królewskich (okolice Parczowa i Ostrowa oraz Kazimierza), jak szlachty osiadłej. Największe i najliczniejsze osiedla szlachty zagrodowej widoczne są w pasie biegnącym od Kazimierza do Wysokiego. Dodać jeszcze trzeba, że służków grodowych czy królewskich, występujących we wsiach: Jurki, Karcze, Słotwiny, Rogalów i Niezabitów, zaliczyliśmy do szlachty zagrodowej, w Krzczonowie, Tatarach i Żukowie zaś – do chłopów.

1966 r.

¹ ZDM I, nr 328; por. S. Litak, *Sieć parafialna archidiaconatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, t. 9, 1958, s. 37–41.

III.3.3.4. WIELKOPOLSKA

Krzysztof Chłapowski

Przynależność własnościową osiedli województw poznańskiego i kaliskiego w końcu XVI w. ustaliliśmy na podstawie rejestrów poborowych, lustracji, inwentarzy, dokumentów oraz innych źródeł z tego stulecia, a także – pomocniczo – źródeł wcześniejszych i późniejszych. Wszystkie one zostały scharakteryzowane w rozdziale *Źródła pisane*¹. Wykorzystaliśmy także literaturę przedmiotu. Osady oznaczyliśmy takimi samymi barwami jak w całej serii AHP: królewskie – barwą czerwoną, należące do instytucji kościelnych – fioletową, szlacheckie – żółtą, miejskie – brunatną.

Dobra królewskie w województwach poznańskim i kaliskim należały do starostw grodowych i niegrodowych, czyli tenut. W połowie XVI w. w tych województwach istniały trzy starostwa grodowe: starostwo generalne Wielkopolski (jurysdykcja sprawujących ten urząd obejmowała prawie cały obszar dwóch województw), starostwo wschowskie i nakielskie².

W 1554 r. ówczesny tenutariusz wałecki Łukasz Górka wraz z braćmi Andrzejem i Stanisławem uzyskał przywilej na utworzenie sądu grodzkiego w Wałczu, przy czym starosta uzyskał takie same kompetencje jak starosta generalny w Poznaniu. Zaprotestował przeciwko temu ówczesny starosta generalny Wielkopolski Janusz Kościelecki. Mimo to sąd grodzki w Wałczu powstał i funkcjonował³.

Starostwo wałeckie uważane było za grodowe. Świadczą o tym następujące fakty: 1) we wszystkich dyspozycjach królewskich dotyczących zmian w użytkowaniu tego starostwa (dożywocie, konsensus na cesję, cesje) widnieje warunek, że starostwo zostaje nadane (przekazane) *cum iurisdictione*, czyli z prerogatywą starosty grodowego, a nadto w żadnej z tych dyspozycji nie występują żony starostów, zgodnie z zasadą, że kobieta nie może być starostą grodowym⁴, 2) podczas sejmu 1585 r. posłowie zarzucili wojewodzie poznańskiemu Stanisławowi Górcce, że łamie zakaz użytkowania dwóch starostw grodowych równocześnie, ponieważ pełni jednocześnie urząd starosty wałeckiego i buskiego (w województwie bełskim). Wobec tego zarzutu Górka cedował starostwo wałeckie Stefanowi Grudzińskiemu⁵.

Zauważyć należy, że w drugiej połowie XVI w. w źródłach o charakterze urzędowym nie była już przestrzegana zasada określania terminami starostwo, *capitaneatus*, *praefectura*, tylko starostwa grodowego, a starostwa niegrodowego terminami dobra, *bona regalia* lub tenuta. Liczne tenuty były

¹ II.1.4

² *Urzędnicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. J. Bieniaszewski, red. A. Gąsiorowski, Wrocław–Warszawa 1987, s. 7.

³ J. Bielecka, *Sąd grodzki w Wałczu*, RH, t. 26, 1960, s. 268.

⁴ K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795. Materiały źródłowe*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017, aneks II, s. 346–347.

⁵ Tenże, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, s. 74.

w tym czasie określane terminami *capitaneatus* (starostwo)⁶, *praefectura*⁷, a nawet *praefectura seu tenuta*⁸ czy *capitaneatus, praefectura seu tenuta*⁹.

Przynależność osiedli do poszczególnych starostw i tenut jest określona w wydanej lustracji województw wielkopolskich z 1564–1565 r.¹⁰ W lustracji tej pominięte zostały te dobra królewskie, które sejm 1562/1563 r. uznał za obciążone zapisami dokonanymi zgodnie z prawem (tzw. stare sumy) i które z tego powodu nie podlegały lustracji. Ich pełny wykaz został ustalony na podstawie protokołów kontroli tytułów prawnych na użytkowanie dóbr królewskich, przeprowadzonej podczas sejmu 1563/1564 (tzw. rewizja listów)¹¹, a ich pełny skład (listy osad je tworzących) na podstawie rozmaitych źródeł (rejstry poborowe, wpisy do Metryki, lustracje późniejsze). Wykorzystaliśmy też protokoły szczegółowych decyzji podejmowanych przez sejmy w 1567 i 1569 r. w sprawach dotyczących niektórych dóbr królewskich w Wielkopolsce¹².

W okresie 1565–1600 nastąpiły liczne lokacje nowych wsi w starostwach drahimskim, waleckim i ujsko-pilskim, a także pojedyncze lokacje w innych.

Wykaz starostw i tenut w województwach poznańskim i kaliskim w ciągu drugiej połowy XVI w. uległ tylko jednej, drobnej zmianie. 1 I 1580 r. wieś Krąpsko (Kramsko), do tego momentu wchodząca w skład starostwa konińskiego, została przez starostę konińskiego Jana Służewskiego scedowana Piotrowi Żychlińskiemu¹³, i to wyłączenie okazało się trwałe. Lista osiedli królewskich uległa również tylko jednej zmianie. 31 VII 1590 r. król potwierdził akt dokonanej 2 XI 1588 r. zamiany wsi królewskiej Domanice w ziemi wschowskiej, będącej w użytkowaniu Andrzeja Opalińskiego, za jego wsie dziedziczne Lubaszcz i Rozwarzyno w powiecie nakielskim¹⁴. Domanice sąsiadowały z dobrami dziedzicznymi Opalińskiego w ziemi wschowskiej, co tłumaczy jego zainteresowanie dokonaniem takiej zamiany. Domanice nie wystąpiły w późniejszych lustracjach dóbr królewskich, natomiast pojawiła się w nich Lubaszcz jako wieś starostwa nakielskiego, a Rozwarzyno wystąpiło jako las¹⁵.

28 I 1559 r. Marcin Zborowski, kasztelan poznański, otrzymał zgodę króla na wykupienie wsi Szczytniki w powiecie kaliskim z rąk kapituły gnieźnieńskiej¹⁶, a 5 IV 1565 r. potwierdzenie dożywocia na niej i na przyległej wsi Korzekwin¹⁷. 12 I 1591 r. król potwierdził zamianę Szczytnik, tenuty Jana Zborowskiego, kasztelana gnieźnieńskiego, za jego miasteczko dziedziczne Borek w ziemi wieluńskiej, powiecie ostrzeszowskim¹⁸, a w 1592 r. Zborowski sprzedał Szczytniki Pawłowi Potworowskiemu¹⁹. Ponieważ na mapie oznaczamy przynależność własnościową do dóbr królewskich na koniec XVI w., obie te wsie potraktowaliśmy jako szlacheckie.

⁶ Pызdry w 1551 i 1552 r. (MRPS V, 1365, 5148), Kościan w 1552 r. (MRPS V, nr 1392), Drahim w 1556 r. (MRPS V, nr 7423), Konin w 1557 r. (MRPS V, nr 8169), Międzyrzecz w 1557, 1561, 1563, 1564 r. (MRPS V, nr 7967–68, 8997, 9000, 9143, 9402), Pызdry w 1558 r. (MRPS V, nr 8401), Odolanów w 1565 r. (MRPS V, nr 3205), Kościan, Międzyrzecz, Konin, Pызdry i Rogoźno w 1565 r. (L. 1564, I, s. 156, 162, 216, 232, 245), Rogoźno w 1566 r. (MRPS V, 9703–9704), Kościan, Międzyrzecz, Drahim, Konin, Pызdry i Rogoźno w 1569 r. (ASK XLVI, 103 d, k. 30, 35, 45v, 56, 70, 82), Konin, Kościan w 1576 r. (*Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1881 (Źródła Dziejowe, t. 9), s. 10), Kościan w 1577 r. (tamże, s. 101), Kościan w 1578 r. (MK 117, k. 271v.–272), Konin i Kościan w 1578 r. (*Księgi podskarbińskie*, s. 148), Pызdry w 1579 r. (MK 119, 231v.–233; 123, k. 66v–68v), Międzyrzecz w 1580 r. (MK 125, k. 204v.–205), Drahim, Międzyrzecz, Gniezno, Pызdry, Konin w 1580 r. (*Księgi podskarbińskie*, s. 260, 266), Rogoźno w 1583 r. (MK 129, k. 261–262), Konin w 1593 r. (MK 138, k. 278–279), Drahim i Odolanów w 1593 r. (MK 138, k. 46v–47, 326–326v), Gniezno w 1600 r. (MK 145, k. 241–241 v).

⁷ Konin w 1580 r. (MK 123, k. 415–416), Kościan w 1585 r. (MK 131, k. 290v–291), Międzyrzecz w 1600 r. (MK 145, k. 245–247).

⁸ Ujście i Gniezno w 1588 r. (MK 135, k. 47–48, 61v–63), Kościan w 1600 r. (MK 145, k. 94–95).

⁹ Babimost w 1557 r. (MRPS V, nr 8088), Gniezno w 1592 r. (MK 137, k. 481–481v), Koło w 1592 r. (MK 137, k. 482–483).

¹⁰ LWWK 1564.

¹¹ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B, 8, k. 257–292 (protokoły dot. dóbr królewskich w woj. poznańskim i kaliskim).

¹² ASK XLVI 41, k. 48–61 (1567 r.); MK 128, k. 34–40 v (1569 r.).

¹³ MK 123, k. 78–68v.

¹⁴ SMK IV, nr 994. 15 VIII 1588 r. król zgodził się, by Opaliński wykupił tę wieś z rąk spadkobierców starosty wschowskiego, nadając mu na niej dożywocie; tamże, nr 211.

¹⁵ LWWK 1616, s. 361; LWWK 1628, t. 1, s. 197; LWWK 1659, t. 1, s. 189.

¹⁶ MRPS V, nr 2422.

¹⁷ Tamże, nr 3139.

¹⁸ SMK I, nr 37.

¹⁹ Teki Dworzaczka, 1566 (nr 3).

Podczas kontroli tytułów prawnych na użytkowanie dóbr królewskich, przeprowadzonej przez specjalną komisję podczas sejmu 1563/1564 r., wyłynęła kwestia równoważności zamiany dokonanej aktem z 4 III 1515 r. przez króla z Łukaszem Górką, kasztelanem poznańskim, w której ten w zamian za darowanie królowi dóbr dziedzicznych Pobiedziska w województwie kaliskim i rezygnację z kwoty 8 tys. zł, zapisanej mu przez monarchę na starostwie kościańskim, otrzymał darowiznę dóbr królewskich Wieleń-Wronki²⁰. Komisja odesłała sprawę „na rewizję” tzn. poleciła, by lustratorzy zlustrowali obie strony zamiany²¹. Dlatego podczas lustracji 1564–1565 r. lustrwane były dobra Wieleń-Wronki i Pobiedziska²². W 1567 r. na podstawie protokołów lustracji inna komisja orzekła, że król, biorąc pod uwagę rezygnację Górki z kwot zapisanych na Kościanie, „za radą panów Rad i pozwoleniem posłów ziemskich” uznał tę zamianę za równoważną²³. Tym samym został utrzymany stan rzeczy istniejący od 1515 r. Dlatego nie miała racji Urszula Piotrkowska, zaliczając dobra Wieleń-Wronki do królewskich²⁴.

Ogółem dobra królewskie w końcu XVI w. liczyły w województwie poznańskim 17 miast, 81 wsi, 4 części wsi, 3 kuźnice, 5 młynów, 3 folwarki, 1 przedmieście, 1 zamek (Drahim) – wszystkie z własnymi nazwami i dające się zlokalizować w sposób pewny, a w województwie kaliskim 16 miast, 114 wsi, 8 części wsi, 3 młyny, 1 kuźnica i 1 przedmieście – tak samo dające się zlokalizować.

Własność kościelna w województwach poznańskim i kaliskim (w zestawieniach i indeksach nazywamy ją własnością duchowną, czyli używamy skrótów duch. i d.) to dobra, które były uposażeniami rozmaitych instytucji Kościoła rzymskokatolickiego (zob. Aneks II). Przyjęliśmy zasadę, że jeśli nawet sołectwa we wsiach należących do instytucji kościelnych były w użytkowaniu osób świeckich, to jednak wsie takie traktowaliśmy jako własność kościelną.

W ciągu XVI w. liczba instytucji kościelnych, których uposażenia znajdowały się w województwach poznańskim i kaliskim, zmieniła się nieznacznie.

28 V 1526 r. arcybiskup gnieźnieński, w związku z zaprzestaniem praktyki wyznaczania biskupa sufragana spośród zakonników i wprowadzenia zasady powoływania go spośród duchownych diecezjalnych, wystawił przywilej dotyczący m.in. jego uposażenia, przeznaczając mu probostwo w Żninie²⁵. Na uposażenie tego probostwa składały się: wieś Skarbienica i folwark Rydlewo (w pow. kcyńskim woj. kaliskiego) oraz wieś Chomiąża w powiecie gnieźnieńskim.

21 XI 1566 r. klasztor Bożogrobców w Miechowie w województwie krakowskim oddał Janowi i Piotrowi Zborowskim wsie Grodzisko, Rokutowo, Jankowo i Sierzchowo w powiecie kaliskim w zamian za ich wieś dziedziczną Głuchów w powiecie proszowskim²⁶.

1 VII 1572 r. biskup poznański Adam Konarski ufundował w Poznaniu kolegium Jezuitów, uposażając je we wsie należące do tego momentu do stołu biskupiego: Zemsko w powiecie poznańskim, Kiełczewo w kościańskim (obie w woj. poznańskim), Bochlewo i Tokarki w województwie kaliskim, powiecie pyzdrskim, co król zatwierdził 1 II 1574 r.²⁷ 1 VII 1579 r. tenże biskup nadał wsie Januszewo i Słupia w powiecie poznańskim, co król potwierdził 3 III 1581 r.²⁸ Przekazanie Słupi zostało zablokowane przez kapitułę poznańską i dopiero 16 XI 1588 r. nadanie ponowiono, tym razem skutecznie²⁹. W 1584 r. opat węgrowski dał jezuitom wieś Legnieszewo w powiecie kcyńskim, co król potwierdził 24 II 1585 r. wraz z potwierdzeniem nadania przez arcybiskupa gnieźnieńskiego wsi Piekary w powiecie

²⁰ MRPS IV, nr 10527; 4 II 1526 r. dobra Wieleń zostały ostatecznie uznane za dziedziczne; tamże, nr 15467.

²¹ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B, 8.

²² LWWK 1564, cz. 1, s. 27–30, 51–54, 189–207, 269–277.

²³ ASK XLVI 41, k. 61–61v.

²⁴ Piotrkowska Pozn. Wał., s. 87.

²⁵ J. Korytkowski, *Pralacy i kanonicy katedralni metropolii gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883, s. 108–109; *Regesty wybranych zapisek z działalności arcybiskupów gnieźnieńskich z lat 1466–1806*, ABMK, t. 3, 1961, s. 184.

²⁶ S. Nakielski, *Miechovia sive promptuarium Monasterii Miechovensii*, Kraków 1634, s. 677.

²⁷ *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: 1570–1653, wyd. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Poznań 2004, s. 15i; MK 123, k. 734.

²⁸ *Kronika Jezuitów*, s. 50; MK 123, k. 741–743. Słupię jezuita utracili w 1614 r.; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, cz. 4, Kraków 1905, s. 110.

²⁹ *Kronika Jezuitów*, s. 88; M. Banaszak, *Początki kolegium jezuickiego i seminarium diecezjalnego w Poznaniu*, [w:] *Sacrum Poloniae Millennium*, t. 10, Rzym 1964, s. 513; Now2, s. 704.

poznańskim (15 IX 1584 r.)³⁰, 25 VII 1592 r. jezuici zakupili od Jana Jeziorkowskiego i Stanisława Skrzetuskiego wieś Jeziorki w powiecie poznańskim³¹ i wreszcie w 1593 r. kolegium poznańskie kupiło wieś Luciny w powiecie pyzdrskim z przyległościami³².

25 IV 1584 r. arcybiskup gnieźnieński Stanisław Karnkowski ufundował kolegium Jezuitów w Kaliszu, uposażając je wydzielonymi z dóbr arcybiskupich wsiami Sławno i Kokanin w powiecie gnieźnieńskim, Żychowo i Liskowo w kaliskim, co król potwierdził 24 II 1585 i 14 I 1591 r.³³ 27 IV 1587 r. prymas Karnkowski ofiarował kolegium wsie Sierzchów i Zawodzie w powiecie kaliskim³⁴, a w 1590 r. część wsi Kościelec³⁵. W 1591 r. kolegium kaliskie zamieniło się z kolegium poznańskim, oddając mu Sławno w zamian za Bochlewo i Tokarki³⁶. W 1596 r. arcybiskup gnieźnieński podarował kolegium w Kaliszu wsie Sławin i Zamoście w powiecie kaliskim, które kupił w 1594 r. od Marcina Żerońskiego, pisarza ziemskiego kaliskiego, Piotra Sulisławskiego i Katarzyny Korycińskiej, a które kolegium w 1597 r. sprzedało Mikołajowi Orzelskiemu³⁷. Ponieważ na mapie oznaczamy przynależność własnościową do dóbr instytucji kościelnych na koniec XVI w., obie te wsie potraktowaliśmy jako szlacheckie. Stanisław Załęski podał, że 5 IV 1589 r. prymas ofiarował kolegium kaliskiemu część wsi Dobrzec w powiecie kaliskim³⁸, ale wcześniejsze i późniejsze przekazy świadczą, że należała ona do kanoników kolegiaty NMP w Kaliszu, wobec tego informacji Załęskiego nie wzięliśmy pod uwagę. W 1599 r. prymas Karnkowski zakupił od kapituły gnieźnieńskiej wieś Marchwacz w powiecie kaliskim, którą przekazał konwentowi Jezuitów w Kaliszu na uposażenie bursy dla młodzieży, istniejącej przy tymże kolegium³⁹. 5 X 1599 r. nadanie potwierdził król⁴⁰.

W 1585 r. kapituła poznańska sprzedała wieś Umultowo w powiecie poznańskim dominikanom poznańskim⁴¹.

Nie zmieniliśmy przynależności własnościowej w przypadku wsi Wójcino i Ostrówek w powiecie kaliskim, które 26 II 1577 r. arcybiskup Jakub Uchański pozwolił kapitule gnieźnieńskiej sprzedać⁴². Jako własność szlachecka są one wymieniane dopiero w XVII w.⁴³

W XVI w. trzy przedmieścia arcybiskupiego miasta Żnin miały własne nazwy: Ostrów, Piskorzewo i Radostowo⁴⁴. Zgodnie z przyjętymi w AHP zasadami nie ma ich na mapie ani w indeksie i nie są one brane pod uwagę przy obliczeniach statystycznych.

Jeśli chodzi o zmianę przynależności własnościowej drogą zamiany dóbr, to 28 IV 1577 r. opat przemęcki zamienił swą wieś Sączkowo i pół jeziora Starkówko w powiecie kościańskim za pustą wieś Zaborówko, przyległą do miasta Przemęt, a król zatwierdził tę zamianę 22 XI 1577 r.⁴⁵

³⁰ *Kronika Jezuitów*, s. 75; MK 133, k. 149–149v, 150–152; *Kronika Jezuitów*, s. 75; M. Banaszak, *Początki kolegium*, s. 516; Rybus, s. 202. W 1591 r. jezuici sprzedali Legniszewo Stanisławowi Karśnickiemu (*Kronika Jezuitów*, s. 3, 99) i dlatego na mapie oznaczyliśmy je jako szlacheckie.

³¹ *Kronika Jezuitów*, s. 105. Król zatwierdził transakcję w 1593 r. (tamże, s. 110); Teki Dworzaczka, 13681 (nr 1400), 13683.

³² S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 110.

³³ J. Paszenda, *Fundacja Prymasa Karnkowskiego dla Jezuitów w Kaliszu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 29, 1984, z. 3/4, s. 301–306; MK 133, k. 150–152; *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2009 (Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa, t. 5), nr 46.

³⁴ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 379; S. Załęski (tamże, s. 378) podał, że w 1586 r. prymas Karnkowski ofiarował kolegium wieś Pawłówko w pow. konińskim. Wieś tę kolegium otrzymało dopiero w 1610 r. i to od osoby prywatnej; Teki Dworzaczka, 330 (nr 1).

³⁵ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 382, przyp. 2.

³⁶ Tamże, s. 392; *Kronika Jezuitów*, s. 83 (tu data 1586). Ostatecznie doszła do skutku w 1591 r. (tamże, s. 99–100).

³⁷ Teki Dworzaczka, 1945 (nr 7).

³⁸ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 392. W 1591 r. jako jezuicka; ASK I 11, k. 1508.

³⁹ Teki Dworzaczka, 2057 (nr 7); J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, t. 1, Poznań 1888, s. 257; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 390; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955, s. 119.

⁴⁰ MK 144, k. 36–37v.

⁴¹ *Statuta capituli et ecclesiae cathedralis Posnanensis ex annis 1298–1763*, wyd. W. Pawelczak, Poznań 1995, s. 115; K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu w XVI wieku. Organizacja i majątek*, Poznań 2000, s. 186; P. Dembiński, *Umultowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 449–450.

⁴² Rybus, s. 198.

⁴³ ABMK, 3811, s. 281, 418; Parczewski, s. 58, 66.

⁴⁴ LBG I, s. 147–148.

⁴⁵ MK 115, k. 421v–423. Opat kupił Sączkowo i pół jeziora w 1574 r. od Jana Wilkowskiego; SHGPoz, cz. IV, z. 2, s. 321, z. 4, s. 644–645. W Zaborowie powstał folwark.

31 VII 1556 r. biskup poznański Andrzej Czarnkowski aprobował sprzedaż wsi Świątniki w powiecie poznańskim, będącej uposażeniem kustosa poznańskiego, Janowi Krzesińskiemu, chorążemu bydgoskiemu, podstarościeму poznańskiemu, co król potwierdził 15 X 1556 r.⁴⁶

24 II 1564 r. wsie Łąkie i Szczawinko w powiecie gnieźnieńskim, będące uposażeniem prepozyta kapituły kolegiackiej św. Jerzego w Gnieźnie, zostały inkorporowane do dóbr kapituły katedralnej, która stała się instytucjonalnym prepozytem⁴⁷. Wsie Malenino i Jerzykowo w powiecie gnieźnieńskim, będące uposażeniem kanoników kolegiaty św. Jerzego, pozostały nim nadal⁴⁸.

W 1573 r. kapituła gnieźnieńska kupiła wieś Wełnicę w powiecie gnieźnieńskim z rąk niejakiego Karczewskiego⁴⁹. W tymże roku miała też wymienić wieś Braciszewo za wieś Skrzynkę (obie w pow. gnieźnieńskim, ale w rejestrach poborowych spisanych po tej dacie obie występują jako kapitulne, i podobnie później⁵⁰).

W 1588 r. kapituła poznańska sprzedała Janowi Zadorskiemu wieś Drożdzyce w powiecie kościańskim⁵¹.

W 1591 r. arcybiskup Stanisław Karnkowski przekazał kapitule gnieźnieńskiej miasto Kwieciszewo i wieś Gorzyszewo w powiecie gnieźnieńskim⁵².

22 VIII 1598 r. arcybiskup gnieźnieński Stanisław Karnkowski ufundował seminarium duchowne w Gnieźnie. Wśród uposażenia seminarium nie wymienił przedmieścia gnieźnieńskiego Cierpięgi⁵³. Jako uposażenie seminarium zostało ono wymienione w drugim akcie erekcyjnym z 1602 r., w którym arcybiskup rozszerzył uposażenie⁵⁴.

Jeśli chodzi o uposażenia plebańskie, pod uwagę wzięliśmy tylko takie przypadki, kiedy przekraczało ono uposażenie standardowe („poświętne”, *mansus ecclesiasticus*), a do plebana należała cała wieś, a także fakt, że część poznańskiego Przedmieścia św. Wojciecha należała do uposażenia plebana kościoła św. Wojciecha, a część Przedmieścia św. Marcina do uposażenia plebana św. Marcina⁵⁵.

W sumie do instytucji kościelnych w końcu XVI w. należało w województwie poznańskim 13 miast, 229 wsi, 7 części wsi, w województwie kaliskim 13,5 miasta, 325 wsi, 15 części wsi. Razem w Wielkopolsce było to 26,5 miasta, 554 wsi, 22 części wsi.

Na własność miejską w województwach poznańskim i kaliskim (zob. Aneks III) składały się niemal wyłącznie osady należące do miast królewskich. Jedyne wyjątki to wsie miast prywatnych Lwówek i Międzychód w powiecie poznańskim, Gostynia i Ponieca w powiecie kościańskim oraz Brudzewa w powiecie konińskim. W 1571 r. miasto Środa sprzedało wieś Urniszewo Sebastianowi Niwskiemu⁵⁶.

W województwach poznańskim i kaliskim w XVI w. własność szlachecka przeważała nad innymi kategoriami własności ziemskiej, podobnie jak w innych województwach, co potwierdziły badania Leona Polaszewskiego i Urszuli Piotrkowskiej.

W rejestrach poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w. znajdują się osobne rejestry wsi zamieszkałych przez szlachtę zagrodową („*registrum villarum nobiles cmetones in eis non habentium sed eorum agros per se colentium*”, „*registrum villarum de praediis solventium*”, „*nobiles pauperes qui solvunt a suis praediis*”, „*pauperum nobilium census et colonos non habentium*”, „*registrum propriae aratrice de agros nobilium*”, „*descriptio mansorum praedialium*”, „*mansi nobilium culturae suae cum hortulanis*”, „szlachta od pługów swoich”, „*registr z dobr szlacheckich kmieci nie mających*”, „*registr z dobr szlacheckich co pługami swoimi robią*”).

⁴⁶ MRPS V, nr 7612.

⁴⁷ J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 1, s. 116–118 i przyp. 1; S. Karwowski, *Kolegiata św. Jerzego i kościół św. Stanisława*, Poznań 1896, s. 15; F. Kryszak, *Kapituła kolegiacka św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim*, „*Nasza Przeszłość*”, t. 24, 1966, s. 131.

⁴⁸ Czaykowski, s. 23, 31.

⁴⁹ J. Topolski, *Rozwój latyfundium*, s. 100.

⁵⁰ Tamże; *Rej. pob. 1618–1620*, s. 217; Czaykowski, s. 24, 33.

⁵¹ *Statuta capituli*, s. 123–127; K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 177.

⁵² J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, t. 3, Poznań 1889, s. 445; J. Topolski, *Rozwój latyfundium*, s. 51.

⁵³ J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 3, s. 511–512. Nie ma tego przedmieścia na mapie głównej.

⁵⁴ M. Aleksandrowicz, *Początki Seminarium Duchownego w Gnieźnie (1602–1718)*, [w:] *Księga jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie 1602–2002*, red. P. Podeszwa, W. Polak, Gniezno 2002, s. 18–19.

⁵⁵ G. Rutkowska, *Święty Wojciech*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 1, s. 203–204; I. Skierska, *Święty Marcin*, SHGPoz, cz. V, z. 1, s. 171.

⁵⁶ Teki Dworzaczka, 10996.

W rejestrach powiatu konińskiego takie osobne rejestry występują tylko w latach 1576 i 1581⁵⁷, powiatu nakielskiego – 1576 i 1577⁵⁸, powiatu kaliskiego – 1552, 1564 i 1576⁵⁹, w rejestrach powiatów pyzdrskiego, gnieźnieńskiego i kcyńskiego powtarzają się stale. Liczba wsi jest bardzo zróżnicowana (od 5–7 wsi w kcyńskim, 8 w nakielskim do ponad 50 w kaliskim i gnieźnieńskim) i różna w zależności od rejestru. W województwie poznańskim brak takich osobnych spisów.

Polaszewski poświęcił szlachcie bezkmiecej (zagrodowej) osobny podrozdział, ale połączył w nim dwa pojęcia – szlachty bezkmiecej i częstkowej – i wobec tego jego obliczenia statystyczne należy zakwestionować⁶⁰. W województwie kaliskim szlachta częstkowa występowała w XVI w. w każdym powiecie, najliczniej w kaliskim.

W województwie poznańskim również występowała szlachta częstkowa, ale było jej mniej niż w kaliskim. W kilkunastu przypadkach na podstawie kwoty podatku obniżonej o połowę można się domyślać szlachty bezkmiecej⁶¹. Jak zauważyła już Urszula Piotrkowska, w województwie poznańskim przeważały wsie niepodzielone, należące do szlachty jednowioskowej lub szlachty zamożnej, przy czym północna część województwa wykazywała znacznie mniejszy stopień rozdrobnienia własności szlacheckiej niż południowa⁶².

Podobnie jak w tomach AHP poświęconych województwom krakowskiemu i sandomierskiemu, postanowiliśmy wskazać większe szlacheckie dobra ziemskie⁶³. Ponieważ wielkopolskie rejestry poborowe z 1591 r. obejmują tylko niektóre powiaty jako podstawę przyjęliśmy rejestry z początku lat 80. XVI w. (1580–1583).

Rejestry poborowe powiatów gnieźnieńskiego, kcyńskiego i nakielskiego oraz kościańskiego z tych lat podają właścicieli szlacheckich w bardzo ograniczonym zakresie (głównie wtedy gdy wieś była podzielona między dwóch lub więcej właścicieli częstkowych) lub nie podają takich informacji wcale. Ponadto dla poborcy podatkowego nie było istotne, czy odnotowuje realnego właściciela wsi, czy tylko płacącego podatek jego dzierżawcę lub faktora. Jedynie w rejestrach powiatu pyzdrskiego występują określenia *factor*, urzędnik lub sformułowania „pan x. imieniem pana y”. Z tych względów sięgaliśmy, w celu uzupełnienia i zweryfikowania informacji dotyczących większych właścicieli ziemskich, do Tek Dworzaczka (regesty wpisów do akt grodzkich oraz opracowane przez tegoż wybitnego znawcę genealogii szlacheckiej monografie Latalskich, Leszczyńskich, Opalińskich, Ostrorogów), do monografii Potulickich pióra Sławomira Leitgebera⁶⁴, do wpisów do Metryki Koronnej itd.

Przydatne okazały się opracowania Piotrkowskiej⁶⁵, które poddaliśmy weryfikacji, odrzuciliśmy natomiast tabelę Polaszewskiego pt. Średnia i wielka własność szlachty w województwie kaliskim w XVI w.⁶⁶, ponieważ są w niej zestawione informacje pochodzące z całego wieku XVI. Z tego samego powodu w bardzo niewielkim stopniu były dla nas przydatne tabele tegoż autora dotyczące dóbr szlacheckich w poszczególnych powiatach województwa⁶⁷.

Rejestry poborowe ani jakiegokolwiek inne źródła o charakterze masowym i statystycznym nie dostarczają nam danych dotyczących jedyne, niebudzącego wątpliwości kryterium, na podstawie którego można w sposób obiektywny zaliczać jedne dobra do większej własności, a inne nie. Chodzi o informacje dotyczące rzeczywistych dochodów osiąganych przez właścicieli dóbr. Do sporządzenia tabeli większej własności ziemskiej w Wielkopolsce posłużyć nam musiały inne, dostępne kryteria: liczba miast i wsi tworzących dobra, liczba łańów chłopskich w tych dobrach. Ponadto wiemy, że rejestry poborowe nie zawierały całości osadnictwa (pomijane były osady nowo lokowane i niektóre

⁵⁷ ASK I 12, k. 614; ASK I 13, k. 674v–680.

⁵⁸ ASK I 12, k. 669; ASK I 13, k. 129v.

⁵⁹ ASK I 6, k. 595–597v; ASK I 13, k. 186–187; ASK I 12, k. 603v–604v.

⁶⁰ Polaszewski, *Własność*, s. 51–54.

⁶¹ Zwróciła na to uwagę Piotrkowska Kośc. Wsch., s. 212.

⁶² Piotrkowska Pozn. Wał., s. 8–9.

⁶³ E. Opaliński zestawiał tabelarycznie posiadłości ziemskie wielkopolskiej elity władzy za czasów Zygmunta III, przy czym osobno posiadłości na początku działalności publicznej, posiadłości u schyłku życia i posiadłości poza Wielkopolską; tenże, *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań 1981, s. 34–37. Ze względu szeroki, obejmujący część XVII w. i dynamiczny charakter tego zestawienia uznaliśmy, że nie jest ono dla nas punktem odniesienia.

⁶⁴ S. Leitgeber, *Potulicy*, Londyn 1990.

⁶⁵ Piotrkowska Pozn. Wał., s. 91–112; Piotrkowska Kośc. Wsch., s. 289–320.

⁶⁶ Polaszewski, *Własność*, s. 74–75.

⁶⁷ Tamże, s. 111–205.

osady drobne), a przy określaniu opłaty nie brano pod uwagę wszystkich źródeł dochodu (pomijano grunty dworskie, a zwłaszcza folwarki). Wiemy też, że – ze względu na zwolnienia od opłat i zatajenia – liczba łań w rejestrach odbiegała od rzeczywistej o ponad 10%. Mamy świadomość, że obraz uzyskany jedynie na podstawie rejestrów poborowych nieco odbiega od rzeczywistości, ale uważamy, że mimo wszelkich zastrzeżeń walor poznawczy obrazu większej własności przedstawiony na podstawie rejestrów poborowych uzasadnia sporządzenie zestawienia imiennego (zob. Aneks IV) i tabelarycznego (zob. tab. 3–5), pod warunkiem przyjęcia jako kryterium wyznaczającego kolejność w tabeli liczby łań, a nie wsi (wieś wsi nierówna).

Jako dolną granicę kwalifikującą do umieszczenia w tabelach i aneksie przyjęliśmy 30, a nie 50 łań, by w ten sposób podnieść walor poznawczy tabel. Tylko w tabeli zbiorczej przyjęliśmy granicę 50 łań. W aneksie i tabelach nie znaleźli się dość liczni posiadacze małego miasteczka i drobnych wsi wokół, ponieważ mimo to mieli mniej niż 30 łań, a fakt posiadania miasteczka lub jego części, ze względu na bardzo mały dochód, nie dawał im pozycji nawet w skali powiatu. Wśród posiadających 30 łań i więcej znaleźli się i tacy, których nazwiska niewiele znaczyły. Szczególnym przypadkiem jest Gerd Popielewski, współwłaściciel wsi Popielewo w powiecie waleckim w parafii Czaplinek, którego część miała 34,5 łań⁶⁸.

Hierarchie największych posiadaczy ziemskich w dwóch województwach tworzących właściwą Wielkopolskę różnią się. Ale o rzeczywistej hierarchii w Wielkopolsce decydowały czynniki dodatkowe: posiadanie dóbr w obu województwach, liczba i ciężar gatunkowy użytkowanych dóbr królewskich w Wielkopolsce i poza nią, fakt posiadania dóbr ziemskich także poza omawianą dzielnicą i ich rozmiary. Trzeba też pamiętać, że skład elity majątkowej Wielkopolski ulegał bezustannym zmianom na skutek wymierania lub słabnięcia pozycji jednych rodzin przy równoczesnym wzroście zamożności innych. Na zjawisko to w skali całej dzielnicy zwrócił uwagę Włodzimierz Dworzaczek⁶⁹. Około 1579/1581 r. wymarli Szamotulscy, w 1592 r. Górkowie. Po śmierci Jakuba Rokossowskiego, podskarbiego koronnego, kasztelana śremskiego (13 VII 1580 r.)⁷⁰ jego fortuna uległa stopniowemu rozproszeniu, podobnie było z majątkami Jana Krotoskiego, kasztelana inowrocławskiego (zm. przed 11 II 1583 r.)⁷¹, Kaspra Zebrzydowskiego, wojewody kaliskiego (zm. po 6 VIII 1582, a przed 26 VIII 1584 r.)⁷², Krzysztofa Iwińskiego (zm. przed 17 XII 1592 r.)⁷³, Jana Konarskiego, kasztelana kaliskiego (zm. po 14 VI, a przed 20 VIII 1599 r.)⁷⁴, a później Jerzego Latalskiego (zm. w 1602 r.)⁷⁵, Jana Sławskiego, wojewody inowrocławskiego (zm. w 1602 r., przed 15 IV)⁷⁶, Jana Roszkowskiego, kasztelana przemęckiego (zm. po 16 VIII 1603, a przed 22 VI 1604 r.)⁷⁷. Rosły natomiast majątki Czarnkowskich, Leszczyńskich, Grudzińskich, Przyjemskich (punktem wyjścia było starostwo konińskie w tej rodzinie od 1580 r.), Opalińskich.

Spośród 46 osób figurujących w tabelach tylko 8 miało dobra w obu województwach: Piotr i Kasper Potuliccy, Andrzej i Stanisław Górkowie, Jakub Rokossowski, Andrzej Opaliński, Rafał Leszczyński, Krzysztof Iwiński.

Jeśli chodzi o użytkowanie dóbr królewskich, zwłaszcza w Wielkopolsce⁷⁸, to na początku lat 80. XVI w. Andrzej Opaliński był starostą generalnym wielkopolskim, Andrzej Górka starostą kościań-

⁶⁸ Piotrkowska Pozn. Wał., s. 56, 104.

⁶⁹ W. Dworzaczek, *Skład społeczny wielkopolskiej reprezentacji sejmowej w latach 1572–1655*, [w:] *Studia na dziejami społeczeństwa polskiego i kultury dawnej Polski w wiekach XV–XVIII*, Warszawa 2010, s. 231–259.

⁷⁰ H. Kowalska, *Rokossowski Jakub, podskarbi koronny (zm. 1580)*, [w:] PSB, t. 31, s. 537; *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski i in., red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992 (Urzednicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 10), nr 750.

⁷¹ UdR. Spisy VI/2, nr 608.

⁷² UdR. Spisy I/2, nr 448.

⁷³ K. Chłapowski, *Starostowie w Wielkopolsce, na Kujawach i Mazowszu 1565–1696 (materiały źródłowe)*, Warszawa 2007, s. 38.

⁷⁴ UdR. Spisy I/2, nr 181.

⁷⁵ I. Kaniewska, *Latalski Jerzy*, [w:] PSB, t. 16, s. 564.

⁷⁶ UdR. Spisy VI/2, nr 892, [w:] PSB, t. 41, s. 149 (W. Chorążyczewski).

⁷⁷ UdR. Spisy I/2, nr 1067.

⁷⁸ Poniższy fragment oparty jest na: K. Chłapowski, *Starostowie w Wielkopolsce*, s. 19–46; UdR. Spisy I/2, nr 1185; UdR. Spisy II/2, nr 1508; K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795. Materiały źródłowe*, Warszawa 2017, s. 4, przyp. 26.

skim, gnieźnieńskim, wałęckim oraz jaworowskim w województwie ruskim i buskim w województwie bełskim, Stanisław Górka – starostą kolskim, mosińskim (do 1588 r.), ujsko-pilskim (do 1588 r.), a od 1583 r. (po śmierci brata Andrzeja) także gnieźnieńskim, Jakub Rokossowski był starostą grodowym ostrzeszowskim w ziemi wieluńskiej oraz dzierżawcą ceł koronnych i (wspólnie z Piotrem Zborowskim) zarządcą mennicy koronnej, Andrzej Opaliński – starostą śremskim i kopanickim, nadto rohatyńskim w województwie ruskim, Piotr Czarnkowski – babimojskim i keyńskim, Stefan Grudziński – mieściskim i – od 1585 r. – wałęckim, Jan Opaliński – pobiedziskim, Krzysztof Iwiński – powidzkim. W 1588 r. Stanisław Górka za konsekwentne opowiadanie się za elekcją Maksymiliana Habsburga utracił starostwa mosińskie i ujsko-pilskie. Pierwsze otrzymał Hieronim Gostomski, właściciel dóbr w województwach rawskim i mazowieckim (wcześniej starosta średzki przez małżeństwo z wdową po poprzednim staroście), który równocześnie (po śmierci Stefana Grudzińskiego) otrzymał starostwo wałęckie, wchodząc do elity majątkowej Wielkopolski, mimo że jego fortuna w Wielkopolsce opierała się niemal wyłącznie na królewskich⁷⁹. Podobnie było w przypadku Jana Zborowskiego, kasztelana gnieźnieńskiego, starosty odolanowskiego⁸⁰ i Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana, starosty międzyrzeckiego, którzy mieli fortuny w Małopolsce.

Drugie starostwo po Stanisławie Górcie (ujsko-pilskie) dostał Piotr Potulicki, od 1585 r. starosta grodowy wyszogrodzki w województwie mazowieckim⁸¹.

Jeśli chodzi o dobra dziedziczne poza Wielkopolską, na plan pierwszy wysuwają się bracia Górkowie. Pod koniec życia Andrzej Górka, kasztelan międzyrzecki (zm. 5 I 1583 r.)⁸², był właścicielem olbrzymich dóbr szczebrzeszyńskich w ziemi chełmskiej województwa ruskiego, dóbr złoczowskich w ziemi lwowskiej tegoż województwa, dwóch dworów w Krakowie i dworu we Lwowie. Jego brat Stanisław, wojewoda poznański, po 1580 r. posiadał dobra Turobin w ziemi chełmskiej, dobra Goraj, Dłotlice, Bochońnica, Kamionka w powiecie i województwie lubelskim, dwór w Krakowie. W 1583 r. odziedziczył fortunę bezdzietnie zmarłego brata. Zmarł 23 X 1592 r. jako ostatni z rodu⁸³. Jego olbrzymią fortuną podzielili się jego siostrzeńcy, bracia Czarnkowscy⁸⁴, przy czym dobra szczebrzeszyńskie 19 VI 1593 r. w drodze skomplikowanych rozliczeń sprzedali Janowi Zamoyskiemu⁸⁵.

Piotr Potulicki, wojewoda płocki, posiadał miasto Służewo i 8 wsi w ziemi dobrzyńskiej, klucze sierpecki i biezuński (3 miasta i liczne wsie) w województwie płockim, 3 wsie w województwie rawskim, Sarnowo w ziemi dobrzyńskiej⁸⁶. Rafał Leszczyński, od 1580 r. kasztelan śremski, posesor mniejszych królewskich w powiecie kaliskim oraz w powiecie radziejowskim województwa brzeskiego-kujawskiego, od 1570 r. był dziedzicem dóbr Baranów (9 wsi) w powiecie sandomierskim⁸⁷, a Krzysztof Iwiński posesorem drobniejszych królewskich w powiecie pyzdrskim⁸⁸.

⁷⁹ W 1589 r. jest wspomniany jako właściciel 3,5 wsi w pow. pyzdrskim; Teki Dworzaczka, 13138 (nr 1400).

⁸⁰ Zborowski od 1566 r. był właścicielem czterech wsi w pow. kaliskim (zob. wyżej, s. 231, przyp. 17). Był też właścicielem miasta Pleszew.

⁸¹ K. Chłapowski, *Starostowie w Wielkopolsce*, s. 94.

⁸² UdR. Spisy I/2, nr 616.

⁸³ Tamże, nr 1004.

⁸⁴ Akt podziału dóbr po Górkach między braci Czarnkowskich z 1593 r.; Teki Dworzaczka, 4031 (nr 959).

⁸⁵ SMK VII, nr 296–301; o okolicznościach tej transakcji i jej kontrowersyjnych aspektach prawnych zob. M. Stankowa, *Dawny powiat szczebrzeski XIV–XVIII w.*, Warszawa 1975, s. 28–31.

⁸⁶ S. Leitgeber, *Potuliccy*, s. 62.

⁸⁷ Teki Dworzaczka, 4589 (nr 3), Monografia Leszczyńskich. Te drobne wsie królewskie w pow. kaliskim to tenuta Blizanów (5 wsi).

⁸⁸ Chodzi o wsie Grabowo, Romiejewice i Wielino (Ugielno).

**Tabela 1. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.
Instytucje duchowieństwa diecezjalnego**

Instytucja	pzn	pzn	pzn	kls	kls	kls	wlkp	wlkp	wlkp
	miasta	wsie	części wsi	miasta	wsie	części wsi	miasta	wsie	części wsi
Arcybiskupstwo gnieźnieńskie				3	62		3	62	
Biskupstwo poznańskie	6	55		2	33	1	8	88	1
Sufragania gnieźnieńska					3			3	
Sufragania poznańska		1						1	
Kapituła katedralna gnieźnieńska		3		1,5	53	2	1,5	56	2
Kapituła katedralna poznańska	2	42	4		7	1	2	49	5
Kapituła kolegiaty św. Jerzego w Gnieźnie					4			4	
Kapituła kolegiaty NMP w Kaliszu					3	1		3	1
Penitencjariusze gnieźnieńscy					1			1	
Uposażenia plebańskie		11			14			25	
Razem	8	112	4	6,5	180	5	14,5	292	9

**Tabela 2. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.
Instytucje duchowieństwa zakonnego**

Instytucja	pzn	pzn	pzn	kls	kls	kls	wlkp	wlkp	wlkp
	miasta	wsie	części wsi	miasta	wsie	części wsi	miasta	wsie	części wsi
Opactwo Benedyktynów w Lubiniu	2	27			1		2	28	
Opactwo Cystersów w Bledzewie	1	11					1	11	
Opactwo Cystersów w Paradyżu		9						9	
Opactwo Cystersów w Obrze		10	1					10	1
Opactwo Cystersów w Przemęcie	1	16					1	16	
Opactwo Kanoników Regularnych w Trzemesznie				3	35		3	35	
Opactwo Benedyktynów w Mogile				1	13		1	13	
Opactwo Cystersów w Łądzie				2	21		2	21	
Opactwo Cystersów w Wągrowcu				1	25		1	25	
Opactwo Cystersów w Koronowie					9			9	
Klasztor Cysterek w Owińskach		14						14	
Klasztor Klarysek w Głogowie		3						3	

Instytucja	pzn	pzn	pzn	kls	kls	kls	wlkp	wlkp	wlkp
	miasta	wsie	części wsi	miasta	wsie	części wsi	miasta	wsie	części wsi
Klasztor Bożogrobców w Gnieźnie					8	1		8	1
Klasztor Klarysek w Gnieźnie	1				9	1	1	9	1
Klasztor Joannitów w Poznaniu		12			1			13	
Klasztor Kanoników Regularnych w Kaliszu					1	5		1	5
Benedyktyńska prepozytura w Kościele					4			4	
Klasztor Karmelitów w Poznaniu		3						3	
Kolegium Jezuitów w Poznaniu		4	1					4	1
Kolegium Jezuitów w Kaliszu		3	1		9	1		12	2
Klasztor Katarzynek w Poznaniu		4						4	
Razem	5	116	3	7	145	107	12	252	11

Tabela 3. Więksi właściciele ziemscy w województwie poznańskim ok. 1580 r.⁸⁹

Osoba	Liczba posiadanych łąnów	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych części wsi
Marcin Rokossowski, podskarbi	173	1,5	17	9
Marcin Ostroróg-Lwowski	167,25	2	21	3
Andrzej Opaliński, marszałek wielki koronny	159,5		9	5
Piotr Czarnkowski, klan poznański	144,75	1,5	22	3
Zofia Ostroróg	135,5	1	12	1
Barbara Czarnkowska	107,25	1,5	12	8
Stanisław Rydzyński	107,25	1,5	9	4
Andrzej Górka, klan międzyrzecki	104,75	2	16	1
Katarzyna Szamotulska	99	1,5	8	5
Piotr Opaliński	86,5		6	3
Kasper Potulicki	64,75	1	7	1
Abraham Zbąski	64,5	1	9	5
Łukasz Rydzyński	59,75	0,5	6	7
Mikołaj Tomicki	59,5		4	
Piotr Potulicki, wda płocki	59		13	3
Jan Leszczyński	58,75	1	5	1

⁸⁹ W tab. 35–37 zastosowano skróty: klan – kasztelan, wda – wojewoda.

Osoba	Liczba posiadanych łańów	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych części wsi
Jadwiga Czarnkowska	58,5	0,5	9	6
Janusz Przeclawski	58,5		8	1
Jan Zbyszewski	53		4	
Jakub Niegolewski	52,75		3	3
Łukasz Gułtowski	52	0,5	7	4
Jan Opaliński, klan rogoziński	48,25	1	4	
Stanisław Górka, wda poznański	47,5	1	16	
Mikołaj Borek-Gostyński	43,5	0,5	4	5
Jan Małachowski	43,5	1	4	3
Mikołaj Rostworowski	38,5		6	3
Jan Broniewski	38,5	0,5	4	1
Janusz Grudziński, klan krzywiński	35,5		5	
Rudiger Wedelski	35,5	0,5	1	5
Stanisław Tuczyński	35	0,5	1	5
Gerd Popielewski	34,5			1
Stanisław Prusimski	32		4	2
Henryk Blankenburg	30		3	3

Tabela 4. Więksi właściciele ziemscy w województwie kaliskim ok. 1580 r.

Osoba	Liczba posiadanych łańów	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych części wsi
Piotr Potulicki, wda płocki	307	3	20	
Rafał Leszczyński, klan średzki	140		18	2
Stanisław Górka, wda poznański	136	2	17	1
Andrzej Górka, klan międzyrzecki	130	2	14	
Jan Rozdrażewski, podkomorzy poznański	108	2	13	
Kasper Zebrzydowski, wda kaliski	104	2	9	
Stefan Grudziński, klan nakielski	104		6	
Jan Krotoski	86		7	1
Kasper Potulicki	81		10	
Jerzy Latałski	70	2,5	20	
Jan Spławski, klan inowrocławski	70		5	
Jan Roszkowski, klan przemęcki	66	1	14	1
Krzysztof Iwiński	64		15	
Andrzej Kościelecki	54		4	
Jan Konarski, klan kaliski	46		6	4
Andrzej Opaliński, marszałek wielki koronny	44		7	

Osoba	Liczba posiadanych lanów	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych część wsi
Jakub Rokossowski	51		1	5
Krzysztof Kościelecki	39	1	3	
Katarzyna Przyjemka	33		7	

Tabela 5. Więksi właściciele ziemscy w Wielkopolsce ok. 1580 r.

Osoba	Liczba posiadanych lanów	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych część wsi
Piotr Potulicki, wda płocki	356	3	33	3
Andrzej Górka, klan międzyrzecki	235	4	33	1
Jakub Rokossowski, podskarbi koronny	213,5	2,5	22	9
Andrzej Opaliński, marszałek wielki koronny	203	5	16	5
Stanisław Górka, wda poznański	187	3	33	
Marcin Ostroróg	167,5	2	21	3
Kasper Potulicki	145,25	1	17	2
Piotr Czarnkowski	144,75	1,5	22	3
Zofia Ostroróg	135,5	1	12	1
Jan Rozdrażewski, podkomorzy poznański	108,37	5	2	13
Barbara Czarnkowska	107,25	1,5	12	8
Stanisław Rydzyński	107,25	1,5	9	4
Kasper Zebrzydowski, wda kaliski	104,2	5	2	9
Stefan Grudziński, klan nakielski	103,5			6
Katarzyna Szamotulska	99	1,5	8	5
Piotr Opaliński	86,5		6	3
Jan Krotoski	85,5		7	1
Jerzy Latałski	70,25		2,5	20
Jan Spławski, wda inowrocławski	70,25			5
Krzysztof Iwiński	69,5			17
Jan Roszkowski, klan przemęcki	66	1	14	1
Abraham Zbąski	64,5	1	9	1
Łukasz Rydzyński	59,75	0,5	6	7
Mikołaj Tomicki	59			4
Jan Leszczyński	58,75	1	5	1
Jadwiga Czarnkowska	58,5	0,5	9	6
Janusz Przeclawski	58,5		8	1
Andrzej Kościelecki	54			4
Jan Zbyszewski	53			4
Jakub Niegolewski	52,75		3	3
Łukasz Gułtowski	52	0,5	7	4

ANEKS I

Dobra królewskie w końcu XVI w.

W nawiasach podano nazwy dzisiejsze, jeśli różniły się od XVI-wiecznych wyraźnie lub w sposób utrudniający identyfikację.

1. Starostwo generalne Wielkopolski (starostwo poznańskie, starostwo kaliskie) (Adam Sędziwój Czarnkowski, wojewoda łęczycki)
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Poznań – miasto, Ławica;
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Kalisz – miasto, Nędzierzewo, Ogrody – część, Stare Miasto – część, Winiary – część.
2. Starostwo wałeckie (Jan Gostomski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Wałcz – miasto, Gostomia, Brzeźnica, Budy, Chwiram – część, Duderlak (Dudylany), Jaroszewo, Klawiter (Głowaczewo), Leżenica, Nadorycz (Nadarzyce), Nowy Dwór, Róża, Rozwałd (Różewo), Skrzatusz, Sypnow, Szwecja, Wiesiołka, Witkowo (Witanowo), Zbytno.
3. Starostwo wschowskie (Wacław Kiełczewski, kasztelan biechowski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat wschowski: Wschowa – miasto.
4. Starostwo nakielskie
 - Województwo kaliskie (Piotr Opaliński, krajczy koronny)
 - powiat nakielski: Nakiel – miasto, Cietrzewnica (Trzeciewnica), Karnowo, Lubaszcz, Olszewka, Sadkowski – młyn, Satki
 - powiat kcyński: Polikno.
5. Starostwo drahimskie (Jan Sędziwój Czarnkowski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Czaplinek – miasto, Drahim – zamek, Baugienbul, Cykier (Sikory), Flokesia (Jeziorna), Heinrichsdorf (Siemczyno), Klausewo (Kluczewo), Lubowo, Nabliny, Nowa Wieś (Prosinko), Nowe Worowo, Piła – młyn (Żerdno), Prosino, Rakowo, Ruda – kuźnica (Kuźnica Drawska), Szarpenort (Ostroróg), Swartężel (Czarne Wielkie), Swartężel Mały (Czarne Małe).
6. Starostwo ujskie (Piotr Potulicki, wojewoda kaliski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Piła – miasto, Ujście – miasto, Chrostowo, Czechy, Dolaszewo, Garbaty Most, Głochotka – młyn (Czapolino), Hamer Pilski – kuźnica (Kuźnica Pilska), Huta Pokrzywnicka – kuźnica (Pokrzywno), Jastrowie, Klapsztyn – młyn (Cyk), Krąpka – młyn, Krępa, Łubianka (Stara Łubianka), Motylewo, Nowa Wieś, Olędrowo (Ługi Ujskie), Płytnica, Podanino, Pokrzywnica, Ptusza – młyn, Rataje, Smolany – kuźnica, Stobno, Biała Góra (Szydłowo), Tarnowo, Zawada;
 - Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Brodna, Dobrzyca, Jaracz – młyn, Kaczory, Plecemin, Skórka, Śmiełowo, Tarnowski (Tarnowski Młyn) – młyn, Tarnówka, Zeligniewo.
7. Starostwo międzyrzeckie (Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielki koronny)
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Międzyrzecz – miasto, Skwierzyna – miasto, Stary Borowy Młyn – młyn, Kęsica, Kopermil – młyn, Lutol Suchy, Murzynowo – część, Nietoperek, Żółwin
 - powiat kościański: Rogoziniec.
8. Starostwo rogozińskie (Michał Sokołowski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Rogoźno – miasto, Budzyń – miasto, Brzekiniec, Cieśle, Garbatka, Gościewo, Owczegłowy, Owieczki, Podstolice, Ruda – kuźnica, Tarnowiec, Tłukawy, Zawada.

9. Starostwo obornickie (Andrzej Obornicki)
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Oborniki – miasto, Bogdanowo, Chowanowo, Chowanówko, Słomowo, Stara Wieś, Uścikowo.
10. Starostwo mosińskie (Maciej Szoldrski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Mosina – miasto, Pożegowo
 - powiat kościański: Krosna, Sowiniec – część, Żabienko.
11. Starostwo babimojskie (do 1598 r. Wojciech Rakowski, od 1598 r. Stanisław Cikowski, podkomorzy krakowski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Babimost – miasto, Brojce – miasto, Grojce Nowe (Grójec Mały), Grojce Stare (Grójec Wielki), Podmokłe Małe, Podmokłe Wielkie.
12. Starostwo kopanickie (Stanisław Złotkowski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Kopanica – miasto, Mała Wieś, Wielka Wieś, Wąchabno.
13. Starostwo kościańskie (Jan Orzelski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Kościan – miasto, Bonikowo, Grodztwo – folwark (Gurostwo), Kurza Góra – część.
14. Starostwo śremskie (Andrzej Opaliński, prepozyt płocki)
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Śrem – miasto, Drzonek, Grzymisław – folwark, Nochowo, Stare Miasto – przedmieście.
15. Starostwo kcyńskie (Piotr Czarnkowski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat kcyński: Kcynia – miasto, Grabowo – przedmieście, Wójtostwo.
16. Starostwo konińskie (Stanisław Przyjemski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat koniński: Konin – miasto, Barczigłowo, Borzętów, Chorzeń, Czarnków, Głowiewo, Lisiec Wielki, Międzylesie, Modła Królewska, Morzysław, Patrychowo, Rumino, Stare Miasto, Wilkowo.
17. Starostwo kolskie (Andrzej Opaliński, marszałek wielki koronny)
 - Województwo kaliskie
 - powiat koniński: Koło – miasto, Koło – zamek, Brdowo – miasto, Białkowo, Bylice Małe, Bylice, Czołowo, Dąbrowica, Dębna, Dzierzawy, Gąsiorowo, Gostowo, Kieźrza, Kościelec, Lipie Góry, Mniszek, Osiek Wielki, Osowie, Ostrów, Podlesie, Rosocha, Ruchenna, Tarnowiec, Trześniewo, Wakowy, Zawady – część, Zduny.
18. Starostwo gnieźnieńskie (Piotr Opaliński, krajczy koronny)
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Gniezno – miasto.
19. Starostwo kłeckie (Sędziwój Czarnkowski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Kłecko – miasto, Gole, Kamieniec.
20. Starostwo mieściskie (Zygmunt Grudziński)
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Mieścisko – miasto, Ruda (Ruda Koźlanka) – młyn, Wiela.
21. Starostwo powidzkie (Adam Sędziwój Czarnkowski, starosta generalny Wielkopolski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Powidz – miasto, Przebrodzino, Wielatkowo (Wylatkowo).
22. Starostwo pobiedziskie (Piotr Opaliński)
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Pobiedziska – miasto, Gierzyno (Jerzyn), Koczonowo, Nadrożny – młyn, Pobiedziska – folwark, Polska Wieś, Rybitwy – część, Węglewo.

23. Starostwo odolanowskie (Jan Zborowski, kasztelan gnieźnieński)
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Odalanów (Odolanów) – miasto, Sulimierzyce – miasto, Chwalczewo – część (Chwaliszewo), Daniszyno, Jankowo – część, Kuźnica Odalanowska – kuźnica, Łąkocin, Młyn Odalanowski – młyn, Nabyszyce, Radszyce, Uciechów, Wierzbno.
24. Starostwo stawiszynskie (Jan Szałowski, wojewoda inowrocławski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Stawiszyn – miasto, Długa Wieś, Kiączyno (Stary Kiączyn), Tykadłowo, Wyrowo.
25. Starostwo blizanowskie (Rafał Leszczyński, od 4 II 1580 r. kasztelan śremski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Blizanowo, Grodzisko, Zborowo.
26. Starostwo pyzdrskie (Adam Sędziwój Czarnkowski, starosta generalny Wielkopolski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdry: Pyzdry – miasto, Dłusko, Lisowo, Nowa Wieś, Rataje, Sokolniki, Szamborowo, Wójtostwo.
27. Starostwo średzkie (Hieronim Gostomski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdry: Środa – miasto, Murzynowo Kościelne, Sabaszczewo.
28. Drobne tenuty
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Gonięcino, Łagiewniki, Rataje, Zegrz
 - powiat kościański: Modrze.
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Borkowo – część, Czekowo, Kurza, Morza, Modłowa – część, Russowo, Tłokinia
 - powiat gnieźnieński: Chrościnko (Ćwichowo), Dębłowo – część, Laskowo, Łagiewniki, Międzychód, Ośno, Podarzewo
 - powiat koniński: Gadowo, Kolno, Krąpsko (Kramsk)
 - powiat pyzdry: Borzykowo, Grabowo, Jadamierz, Kleszczewo, Krzywagóra, Kwisowo – wójtostwo, Pietrzykowo, Płowce, Romiejewice, Trzebieszawki, Tuleja, Wielino (Ugielno), Wrąbczynek.

ANEKS II

Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.

W nawiasach podano nazwy dzisiejsze, jeśli różniły się od XVI-wiecznych wyraźnie lub w sposób mogący utrudnić identyfikację

1. Arcybiskupstwo gnieźnieńskie
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Opatówek – miasto, Biskupice Szalone, Biskupice Smolczane, Borowo, Cienia, Godzieszewy Wielkie, Godzieszewy Małe, Ilmie, Górski – folwark, Michałowo, Noskowo, Porwity, Solec (Szulec), Trkusewo, Trojanowo, Trzęsowo, Warszawo, Zduny
 - powiat gnieźnieński: Biskupi Młyn – osada młyńska, Bożęcino, Czatom, Kędzierzyno, Lubecz, Ławiczyn – młyn, Mięcierzyno, Odrowąż, Ostrowite Arcybiskupie, Raszewo, Siedlimowo, Słaboszewo, Szczytniki, Świątniki Wielkie, Wierzbiczany, Wola, Żeleznica
 - powiat nakielski: Kamień – miasto, Cerkwica Mała (Cerkwica), Lutowo, Lutówko, Płocicz, Zabartowo
 - powiat kcyński: Żnin – miasto, Białowieżyno, Biskupino, Dochunowo, Godawy, Gogółkowo, Góra, Gorzyce, Janczewo, Januszkowo, Jaroszewo, Murczyno, Ostrów – przedmieście Żnina, Piskorzewo – przedmieście Żnina, Pniewy, Podgórzyńno, Radostowo – przedmieście Żnina, Sarbinowo, Sulinowo, Wenecja, Wilczkowo, Żędowo
 - powiat koniński: Dobrowo.

2. Biskupstwo poznańskie

- Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Buk – miasto, Pzew – miasto, Śródka – miasto, Babki, Biskupice, Dowieżyno (Dobieżyn), Durmowo, Duszniki, Głazewo, Główna, Głuszyna, Komorniki, Koszanowo, Kuligowo, Lechnino (Lechlin), Łowyń, Młynkowo, Ostrów Tumski – część, Plewiska, Podrzewie, Sarcz, Sękowo, Silna, Stok, Stołuń, Świechocin, Św. Wojciech, Tarnowo, Trzebieszewo, Wielka Wieś, Wilczyna, Zielomyśl, Żabikowo
 - powiat kościański: Dolsko – miasto, Krobia – miasto, Wielichowo – miasto, Bukownica, Chumiętki, Dębsko, Domachowo, Goworek – młyn, Góra, Grabionowo (Grabianowo), Gradowice, Grodnica, Jadamowo, Kościelna Wieś, Księginki, Kunowo, Łubnica, Mokrski – młyn, Ostrowieczno Małe, Ostrów, Posadowo, Potarzyca, Rębowo, Sikorzyno, Stara Krobia, Sułkowice, Trzcienica, Zaborze, Żychlewo.
- Województwo kaliskie
 - powiat koniński: Ślesin – miasto
 - powiat pyzdrski: Słupca – miasto, Biskupice, Brzezie, Chotunia (Kotunia), Chrostowo, Ciężym, Ciężym Drugi (Kobylice), Drżazno, Dziedzice, Gałęzewo – część, Gołkowo, Kąty, Kosowo, Kryrowo, Krzykosy, Maczewo, Mądre, Młodujewo, Nadziejewo, Ołaczewo, Orkowo, Pętkowo, Pięczkowo, Policzko, Rogosko, Skarboszewo, Solec, Stępcino, Szamarzewo, Uścięcín, Wierzbovice, Winna Góra, Witowo, Wola (Wólka), Zajezerze.

3. Sufragania gnieźnieńska

- Województwo kaliskie
 - powiat kcyński: Rydlewo, Skarbienica
 - powiat gnieźnieński: Chomiąza.

4. Sufragania poznańska

- Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Konojad.

5. Kapituła katedralna gnieźnieńska

- Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Czerleninko, Czerlenino
 - powiat kościański: Słupia
 - powiat gnieźnieński: Łąkie, Pierzyska.
- Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Kwieciszewo – miasto, Baranowo, Bełki – młyn, Berlinko, Biskupice, Braciszewo, Budziszlaw, Dębłowo, Drebnó (Drewno), Dusznó, Dziekanowice, Gałęzewo, Gorzeszewo, Gościszyno, Jędrzejewo (Gniezno – część) – część, Jeziercza, Jezierzany, Komorowo, Kąpiel, Korytkowo, Marzenino, Mnichowo, Nagórny – młyn, Niestronno, Opatówko, Ostrowite Kapitulne, Parlino Małe, Parlino, Pawłowo, Polanowo, Pyszczynek, Pyszczyno, Siemianowo, Skrzynka, Szczawinko, Świątniki Małe, Waliszewo, Warchoń – młyn, Welnica, Złotkowo, Żydówko
 - powiat kaliski: Ostrówko, Pietrzykowo (archidiakon), Skalmierzyce (prepozyt), Stropieszyno – część, Wojcinko
 - powiat kcyński: Słabomierz, Szczepankowo, Szczepanowo, Wojucino
 - powiat pyzdrski: Brzost (Brzostek), Gałęzewo – część, Gozdowo (prepozyt), Lubrza, Mała Górka, Położejewo, Przykuty, Śmieciska (archidiakon śremski), Włostowo.

6. Kapituła katedralna poznańska

- Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Chwaliszewo – miasto, Ostrów – miasto, Chartowo, Czerwonak – młyn (prepozyt), Garaszewo (prepozyt), Głuchowo, Gołuski, Gotartowo, Góra, Górczyno – część, Janikowo (prepozyt), Jankowo, Junikowo, Kicina (prepozyt), Kobylniki, Kokoszczyno, Koziegłowy, Lisówki, Lusowo (dziekan), Michowo, Ninkowo (Minikowo), Nołtowo (Poznań – część), Ostrów Tumski – część, Pabianowo (Fabianowo), Pęczkowo (prepozyt), Piętrowo, Puszczykowo, Rogalinko, Sarbinowo, Skrzynki, Starczynowo, Szewce (prepozyt), Śródka, Św. Marcin – część, Świątniki (kustosz), Tanieborze, Trojanowo, Trzcielino Małe, Zawady, Żegowo

- powiat kościański: Bienkowo, Górka, Kielczewo – część, Pełczyno, Szymanowo (archidiakon), Tworzykowo.
- Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Glinka Księża (Glinka Duchowna), Stęszewo
 - powiat pyzdrowski: Giecz, Kaczanowo (kustosz), Mączniki (prepozyt), Niesławino, Poświętne (dziekan), Samniszewo (archidiakon).
- 7. Kapituła kolegiaty św. Jerzego w Gnieźnie
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Jerzykowo, Malenino.
- 8. Kapituła kolegiaty NMP w Kaliszu
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Popowo, Stare Miasto – część, Żydowo.
- 9. Penitencjarze gnieźnieńscy
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Kawioro.
- 10. Opat benedyktynów w Lubiniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Krzywiń – miasto, Bieżeń, Cichowo, Dalewo, Gerlachowo, Gniewowo, Gostyń Stary, Górka Mnisza (Górka Duchowna), Jerka, Kosowo, Lubiń, Łagowo, Łuszkowo, Mościszki, Nowy Dwór, Osowo, Siemowo, Stankowo, Stężyca, Szczodrochowo, Święciec, Targowisko, Wieszkowo, Wławie, Woniesiecz, Wyrzeka, Zbechy, Żelazno
 - ziemia wschowska: Święciechów – miasto.
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrowski: Garby.
- 11. Opat cystersów w Bledzewie
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Bledzew – miasto, Chełmsko, Falkwald (Sokola Dąbrowa), Kalsko, Nowa Wieś, Osiecko, Popowo, Rokitno, Stary Dworek, Twierdzielewo, Zębsko.
- 12. Opat cystersów w Paradyżu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Chociszewo, Jordan, Kaława, Paradyż, Stary Dwór, Wysoka, Wyszczanowo
 - powiat kościański: Koźminek, Lutol Wodny.
- 13. Opat cystersów w Obrze
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Chorzemino, Jazieniec, Kiaków, Kiełpiny, Krąpsko Małe, Krąpsko Wielkie, Nieborza, Obra, Ruchocki Młyn – młyn, Siedlec, Żodyń.
- 14. Opat cystersów w Przemęcie
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Przemęt – miasto, Błotnica, Ciosaniec, Górsko, Łupica, Mochy, Osłonino, Polodowo, Przysieka Niemiecka, Radomierz, Starkowo, Stary Klasztor (Kaszczor), Szreniawa, Świętopietrze, Wieleń, Zaborowo – folwark.
 - Województwo poznańskie
 - ziemia wschowska: Buchwald
- 15. Opat kanoników regularnych w Trzemesznie
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Trzemeszno – miasto, Gąsawa – miasto, Wielatowo – miasto, Bieślino, Bystrzycki Młyn – młyn, Głowy, Jakubowo (Lulkowo), Jarcugowo, Kamieniec, Kamionek, Kątny Młyn – młyn, Kierzkowo, Kokorzyce, Konratowo, Kozłowo, Lubień, Lubochnia, Łosośniki, Łysinino, Miława, Mniaty, Niewolno, Nowy Dwór, Oćwieka, Ostrowite Małe, Płaczkowo, Popielewo, Szelejewo, Szydłowo, Targownica, Tokarzewo (Strzyżewo), Trzemżał, Trzuskolom, Wełma, Wtorek, Zieleń
 - powiat kcyński: Ryszewko.
- 16. Opat benedyktynów w Mogilnie
 - Województwo kaliskie

- powiat gnieźnieński: Mogilno – miasto, Bystrzyca, Chełsko, Gaj, Izdby, Nowa Wieś, Olsza, Padniewo Księżę (Padniewko), Strzelce, Świerczewiec – folwark, Wiczanowo, Wójcino, Wszędzień, Żabno.
17. Opat cystersów w Łądzie
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Mąkownica, Skorzęcino, Sokołowo
 - powiat koniński: Łądek – miasto, Zagórów – miasto, Dolany, Drzewce, Jaroszyn, Kopajno, Koszuty, Kowalewo, Łąd – opactwo, Lipa Góra, Oleśnica, Ratyń, Skokom, Sługocin, Świątniki, Święcia, Wierzbno, Wola (Wola Koszucka), Wrąbczyno
 - powiat pyzdrski: Kownaty, Ostrów, Radłowo.
 18. Opat cystersów w Wągrowcu
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Łaziska, Łęgowo, Ochodza, Sienno
 - powiat kcyński: Wągrowiec – miasto, Bartodzieje, Bobrowniki, Bracholino, Bukowie, Darawskie – przedmieście, Durowo, Kaliszany, Kamienica, Kaninko (Koninek), Kłasztorek, Kobielec, Krosno, Mokronosy, Nowe, Ostrowski – młyn, Panigródz, Rgielsko, Sarpka, Straszewski – młyn, Tarnowo, Turza.
 19. Opat cystersów w Koronowie
 - Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Dziedno, Hamer – kuźnica (Sokoła Kuźnica), Lucim, Łąck Mały, Łąck Wielki, Mąkowsk, Popielewo – osada smolna, Wierzchucino, Wilcze, Wiskitno.
 20. Klasztor Cysterek w Owińskach
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Barcino, Biezdrowsko, Bolechowo, Bolechówko, Chludowo, Dębogóra, Kurzęcino, Miękowo, Mściszewo, Owieńska, Przeciwiec, Radujewo, Troskotowo, Wierzeniczka.
 21. Klasztor Cysterek w Ołoboku
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Biała, Ołobok, Wielawieś.
 22. Klasztor Klarysek w Głogowie
 - Województwo poznańskie
 - ziemia wschowska: Kandlewo, Kunersdorf (Konradowo), Szymolewo (Zamysłów).
 23. Klasztor Bożogrobców w Gnieźnie
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Grzybowo – część – miasto, Jezierzany, Mączniki, Ujazd, Zdziechowa
 - powiat kcyński: Grochowiska Księżę
 - powiat nakielski: Piaseczno.
 24. Komandoria joannitów w Poznaniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Baranowo, Chrostowo, Krzesinki, Krzyżewniki, Maniewo, Psarskie, Rawowice (Rabowice), Radzim, Suchy Las, Ślepuchowo, Święty Jan, Żukowo.
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrski: Pogorzelica.
 25. Komandoria joannitów w Łagowie
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Borszyn, Langfuld (Wielowieś), Templewo, Żarzyn.
 26. Klasztor Kanoników Regularnych w Kaliszu
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Dobrzec – część, Gazewo, Kamion – część, Kuchary Połężne, Ogrody – część, Tyniec – część, Winiary – część.
 27. Benedyktynska prepozytura w Kościele (Kościelnej Wsi)
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Głogowa, Kościół (Kościelna Wieś), Krzywosądowa, Pawłówko – część, Piotrowo.

28. Klasztor Karmelitów Trzewickowych w Poznaniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Czapury, Starołęka Mała, Topolnik – młyn.
29. Klasztor Dominikanów w Poznaniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Nołtowo (Onułtowo).
30. Klasztor Jezuitów w Poznaniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Januszewice, Jeziorki, Słupia, Zębsko (Zemsko)
 - powiat kościański: Kielczewo – część, Piekary.
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Sławno.
31. Klasztor Jezuitów w Kaliszu
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Kokanin, Kościelec – część, Liskowo, Markwacz, Sierzchowo, Zawodzie, Żychowo
 - powiat pyzdrski: Bochlewo, Luciny, Tokarki.
32. Klasztor Klarysek w Gnieźnie
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Kostrzyn – miasto
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Grotkowo, Grzybowo – część, Krzyszczewo, Mieniszewo, Obora, Piekary, Piściec – część (Huby pod Lasem), Strzyzewo, Winiary, Woźniki, Żerniki.
33. Klasztor św. Katarzyny w Poznaniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Białokosz, Czerwony Młyn – młyn, Piątkowo
 - powiat kościański: Donatowo.
34. Uposażenia plebańskie
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Laskowo, Żołędzino – pleban rogoziński, Łężce Małe par. Chrzypsko – pleban bieżdrowski, Marlewo – prepozyt kolegiaty św. Magdaleny, Pawłowo – pleban bukowski, Święty Marcin – część – pleban kościoła św. Marcina, Święty Wojciech – część – pleban kościoła św. Wojciecha; Wybiartowo – pleban kostrzyński, Zgierzynka – pleban brodzki
 - powiat kościański: Pianowo, Widziszewo – pleban kościański, Police – pleban poniecki, Woszczkowo – pleban nieparcki.
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Wagowo – pleban pobiedzki
 - powiat kaliski: Zawady – pleban tłokiński
 - powiat kcyński: Gąbino par. Chomętowo – pleban słupeński, Krzepiszyno – pleban kcyński, Miecharkzewo par. Tarnowo – pleban łekneński, Ujazd – folwark – pleban kcyński, Wieszki par. Samokłęski – pleban szubiński
 - powiat koniński: Marulewo par. Brudzew – pleban białkowski, Modła Plebańska par. Stare miasto – pleban koniński, Straszkowo par. Kościelec – pleban kolski, Święciec – pleban krąpski, Wróblina – pleban tuliszkowski
 - powiat pyzdrski: Topola – pleban średzki.

ANEKS III

Własność miejska w drugiej połowie XVI w.

- Województwo poznańskie
 - powiat poznański
 - Miasto Lwówek: Wojszczyzna – przedmieście
 - Miasto Międzychód: Dzięcielino

- Miasto Oborniki: Dąbrówka
- Miasto Poznań: Bonin, Gaj, Górczyno – część, Helta – młyn, Jeżyce, Kundorff, Luboń, Muszyńska Góra, Sołacz – część, Szyling, Śluza – młyn, Święty Marcin przedmieście – część, Święty Wojciech – przedmieście część, Ungrow – osada młyńska, Wierzbak – osada młyńska, Wierzbica, Wilda – folwark, Winiary, Wymykowo
- Miasto Rogoźno: Międzylesie
- Miasto Śrem: Pysząca
- powiat kościański
 - Miasto Gostyń: Brzezie
 - Miasto Kościan: Czarków, Kurza Góra – część, Naclaw, Sierakowo
 - Miasto Poniec: Śmiłowo
- powiat walecki
 - Miasto Wałcz – Braksztyn
- ziemia wschowska
 - Miasto Wschowa: Przyczyna Mała, Przyczyna Wielka (Przyczyna Dolna, Przyczyna Górna).
- Województwo kaliskie
 - powiat kaliski
 - Miasto Kalisz: Chełmce, Czaski, Dobrcza Mała – część, Dobrzec – część, Młyn Staromiejski – młyn, Ostrów, Rajsków, Saczyno, Stare Miasto – część, Szałe, Takomyśl, Tyniec – część, Wola (Wolica)
 - powiat koniński
 - Miasto Koło: Blizna (Nadolna Wieś), Nagórna Wieś
 - Miasto Konin: Kurowo
 - Miasto Brudzew: Brudzewska Wieś
 - powiat pyzdrski
 - Miasto Pyzdry: Cieśle
 - Miasto Śrem: Zbrudzewo
 - Miasto Środa: Ruszkowo, Zielniki.

ANEKS IV

Więksi szlacheccy właściciele ziemscy ok. 1580 r.

1. Piotr Potulicki, wojewoda płocki
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Goślina Kościelna (Goślina Murowana) – miasto, Boduszewo, Ceradz Stary, Goślina, Jankowice, Kobylnica, Lusowko, Łęczycza – część, Przebędowo, Rakownia, Szymankowo, Uchorowo, Wierzenica, Wiry Małe – część, Wiry Wielkie – część.
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Otoczna, Sędziwojewo, Stanisławowo
 - powiat kcyński: Chodzież – miasto, Szaradowo, Zalesie
 - powiat nakielski: Miasteczko – miasto, Złotowo – miasto, Batorowo, Błękwił, Brzostowo, Głomsk, Górzna, Lipka, Łąkie, Potulice, Rudna, Skicz – część, Szyszkowo (Czyżkowo), Stawnica, Święta, Wiśniewka (Stara Wiśniewka) – część, Zakrzewo
 - powiat pyzdrski: Zalesie Wielkie.
2. Andrzej Górka, kasztelan międzyrzecki
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Jasienie (Jasin), Kruszczyo (Gruszczyn), Swarzędz, Zalasowo
 - powiat kościański: Górka – miasto (Górka Miejska), Osieczna – miasto, Niemarzyno, Roszkowo – folwark, Rozstępniewo, Sarbinowo, Sierakowo – część, Sierpowo, Sobiałkowo, Świerczyna, Trzebinia, Woliszewo (Olszewo).
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrski: Koźmin – miasto, Borzęcice, Galewo, Gościejewo, Kaniewo, Kromolice, Lipowiec – folwark, Mokronos, Obra, Orla – folwark, Skałowo, Staniewo, Wrotkowo.

3. Jakub Rokossowski, podskarbi koronny
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Sieraków – miasto, Szamotuły – miasto – część, Brodziszewo – część, Bukowiec, Chorzępowo, Gaj (Gaj Mały) – część, Gałowo – część, Gąsawy – folwark, Góra, Grabowy Młyn (Grabowiec) – młyn, Grobia, Jaroszewo, Jastrowie – część, Kaczlino, Kępa – część, Kłosowice, Mędzиковski Młyn (Mędzisko) – młyn, Nowa Wieś – część, Rzyżyno, Tuchola, Zatom Nowy, Zatom Stary
 - powiat kościański: Bełczyłas (Bączylas) – część, Bukowiec Mały (Bukowiec), Karsiec (Karzec) – część, Rokosowo, Żytowiecko
 - ziemia wschowska: Długie Nowe – część.
 - Województwo kaliskie
 - powiat kcyński: Margonin – miasto, Lipiny, Margońska Wieś.
4. Andrzej Opaliński, marszałek wielki koronny
 - Województwo poznańskie
 - powiat kcyński: Brenno, Bukowiec Wielki, Dłużyna, Dominice, Grotniki, Łęki Małe, Spytkówki – część, Wijewo, Włoszakowice
 - ziemia wschowska: Hetmanice, Lgiń – część, Łysina (Łysiny) – część, Nowa Wieś, Tylewice – część, Wygnańczyce – część.
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Łuszczonowo (Łuszczanów), Słaboszewo
 - powiat pyzdrski: Borzujewo (Borzejewo), Cielcza, Cząszczewo, Radlino, Wilkowyja.
5. Marcin Ostroróg-Lwowski, kasztelan kamieński
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Lwówek – miasto, Trzciel – miasto, Bobrówka – młyn, Bolelice (Bolewice), Chmielinka (Chmielinko), Głuponie, Grodna (Grudna), Grońsko, Hamrzysko, Jabłonka, Komorowo, Konino (Konin) – część, Mościejewo, Orle Małe (Orliczko), Pakosław – część, Róża, Rybojady, Sąpolny Młyn – młyn, Sątop (Sątopy), Siercz, Tomyśl (Stary Tomyśl), Węgielny Młyn (Węgielnia) – młyn, Wielim (Wielonek), Wytomyśl, Zębowo – część.
6. Stanisław Górka, wojewoda poznański
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Stanisławowo – miasto, Wieleń – miasto, Drawsko, Kissy (Wieleń – część), Miała (Miały), Robakowo, Tulce, Wrzeszczyna, Żelichowo
 - powiat kościański: Borowo, Borówko.
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrski: Kurnik (Kórnik) – miasto, Brzezie, Czmiń (Czmoń), Dziećmiarowo – folwark, Januszewo – część, Kijewo – część, Kromolice – folwark, Pierzchno, Prusinowo, Radzewo, Runowo – folwark, Skrzyńki, Ziemino (Zimin)
 - powiat gnieźnieński: Czerniewo – miasto, Czerniewo, Nidom, Rakowo, Strzeżewo.
7. Rafał Leszczyński, kasztelan śremski
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Śmigiel – miasto – część, Bocz (Bucz), Drzeczkowo – część, Grobia, Kuranowo (Koronowo) – część, Nietaszkowo (Nietążkowo) – część, Radomicko – część, Wyciąszkowo (Wyciążkowo) – część
 - ziemia wschowska: Boguszyno – część, Długie Nowe – część, Długie Stare – część.
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Dojutrowo (Dojutrów), Gołuchowo, Jankowo, Jedlec – część, Kajewo, Kliszewo, Pamięcino (Pamięcin), Pruszkowo (Pruszków) – część, Przygodzice, Topola Mała, Topola Wielka, Wysocko Małe, Zagórzyno, Ząbczewo (Zębców), Żegocino.
8. Kasper Potulicki, wojewodzie brzeski-kujawski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Pniewy – miasto, Koninko (Koninek), Koźle, Krzestkowice (Krzestkowie), Lubocześnica, Lubosina, Psarskie, Zajączkowo – część, Zamorze.
 - Województwo kaliskie

- powiat kcyński: Grabowo, Konary – część, Kowalewo, Ostrówek (Ostrówki), Próchnowo, Słanki (Konstantynowo-Słomki), Stróżewo, Strzelce, Studzieniec, Szulaszewo.
9. Piotr Czarnkowski, kasztelan poznański
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Człopa – miasto – część, Ryczywół – miasto, Boruszyno, Brzoza, Ciężym, Czuczarz (Szczuczarz), Drzonek, Drzonowo, Dupiewiec, Dupiewo, Krężoły, Krośnino (Krosin), Krośninko (Krosinek), Nieproszewo (Niepruszewo), Pieczyska (Przelewice), Połajewo, Proсна, Przybychowo – część, Sierakówko, Szonowo (Dzwonowo), Tarnowiec, Trzebinia (Trzebin), Wyszyny
 - powiat kościański: Kietlice, Wronczyno – część.
 10. Zofia Ostroróg, kasztelanowa międzyrzecka
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Międzychód – miasto, Charzewo, Chudopsice (Chudobczyce), Kozłowo – część, Lubosz, Łagwy, Michocino (Muchocin), Radgoszcz, Sędzinko, Strych (Strychy), Szewce, Świniary, Wielawieś, Wojnowice.
 11. Jan Rozdrażewski, podkomorzy poznański
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrycki: Krotoszyn – miasto, Biejatki (Biadki), Bożacino, Dąbrowa, Durzyno, Dziełlice, Gorzub, Grębowo, Kobierno, Krotoszyn Stary, Rozdrażewo – miasto, Sośnie, Tomice, Trzemeszno, Wrożewy.
 12. Barbara Czarnkowska, kasztelanowa rogozińska
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Wronki – miasto, Białężyno, Biedzrowo, Brzeźno – część, Ciszkowo – część, Dębe – część, Goraj – część, Golcz (Gulcz) – część, Góra – część, Hamer Czarnkowski – kuźnica, Kissy (Czarnków – część), Klempicz, Kruszewo, Pianówka, Radosiewie (Radosiewo), Samoląsz (Samoleż), Sarb (Sarbina) – część, Walkowice – część, Zakrzewo (Wartosław).
 13. Stanisław Rydziński
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Poniec – miasto, Rydzyna – miasto – część, Gołębino (Stary Gołębin), Gorzyce – część, Gorzyczki – część, Jasienie (Jasień), Jaszkowo, Kłoda – część, Lubonia, Moraczewo – część, Oporowo – część, Oporówko, Pomykowo, Słonino (Słonin), Witkówki.
 14. Kasper Zebrzydowski, wojewoda kaliski
 - Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Sempelborg (Sępólno Krajeńskie) – miasto, Więcborg – miasto, Pemperzyno (Pęperzyn), Sikorze (Sikorz), Sitno, Śmiełowo (Śmiłowo), Wiśniewka, Witunia, Zakrzewko, Zboże.
 15. Stefan Grudziński, kasztelan nakielski
 - Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Gromadno, Gruszka (Kruszki), Podróżna, Radownica, Szczerbinko (Szczerbin), Żelazne (Żelazno).
 16. Katarzyna Szamotulska
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Kazimierz – miasto, Szamotuły – miasto – część, Brodziszewo – część, Cerkwica, Gaj (Gaj Mały) – część, Gałowo, Gorszewice, Jastrowie – część, Komorowo, Nowa Wieś (Kaźmierz – część), Piersko, Szczuczyno – część, Śmiłowo.
 17. Piotr Opaliński
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Dokowo Mokre, Dokowo Suche, Jabłona Nowa (Wioska), Lubiechowo – część, Łęki Wielkie – część, Łomnica, Parzęczewo – część, Ptaszkowo Małe, Ptaszkowo Wielkie, Uścięcice.
 18. Jan Krotoski, wojewodzie inowrocławski
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Bielawy, Jankowo, Krotoszyno, Mikołajkowo (Ludwiniec), Piekcino, Przedmiejska Wieś (Pakość – część), Sadłogoszcz, Wilkowo (Bielawy – część).

19. Jerzy Latański, wojewódzic poznański
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Skoki – miasto, Brzozogaj, Dębica Mała, Dębica (Dębica Wielka), Dziećmiarki, Łagiewniki, Myślęcino, Nowa Wieś (Strychowo – część), Oleksino, Opieczycze (Biskupice – część), Owieczki, Pępice, Stawiany, Strychowo, Sulino, Zwanowo (Dzwonowo).
 - powiat kaliski: Cieszykowo, Kościany, Krowica Wielka (Krowica Pusta), Sobiesęki
 - powiat kcyński: Łekno – miasto – część.
20. Krzysztof Iwiński
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Chwałkowo, Czechowo, Drachowo Kopciów, Jarząbkowo, Kawieczyno, Mieroszka, Niechanowo, Nowa Wieś (Nowa Wieś Niechanowska), Potrymowo, Żelaskowo
 - powiat koniński: Leśnica – część, Powiercie – część.
21. Jan Roszkowski, kasztelan przemęcki
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Klichowo (Ludwinów) – część
 - powiat pyzdrski: Żerków – miasto, Bieździadowo, Dębno, Gąsiorowo, Jaszkowo, Konarzewo, Krzan, Lgowo, Lisówko (Lisew), Murzynowo Borowe (Murzynówko), Ostrówko, Pawłowice, Pulwica, Stanowo, Szczedrzejewo, Szczyrkowo, Śmiełowo, Żółkowo.
22. Abraham Zbąski
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Zbąszyń – miasto, Boruja, Chrośnica, Hamer (Kuźnica Zbąska) – kuźnica, Jabłona Stara – część, Nadnie (Nądnia), Nowa Wieś, Przeprostynia (Przyprostynia), Pyrzyny (Perzyny), Rajewo (Zbąszyń – część), Strzeżewo (Strzyżew).
23. Jan Leszczyński
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Drzeczkowo – część, Grunowo, Piotrowice, Wolikowo (Wolkowo)
 - ziemia wschowska: Leszno – miasto, Lasocice, Strzeżewice (Strzyżewice).
24. Andrzej Kościelecki, opat bledzewski
 - Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Głupczyno, Krostkowo, Niezuchowko (Niezychówko).
25. Jadwiga Czarnkowska, kasztelanowa santocka
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Człopa – miasto – część, Biała, Bukwolt, Dębe – część, Gogolce (Jaglice), Gołacza (Golin), Góra – część, Kissy (Czarnków – część), Niekursko, Sarb (Sarbia) – część, Stradom, Śmieszkowo – część, Trzcianka, Walkowice – część, Wołowe Lasy, Załomia (Załom).
26. Łukasz Rydzyński
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Rydzyna – miasto – część, Będlewo, Gorzyce – część, Gorzyczki – część, Jarogniewice – część, Kawczyno, Kłoda – część, Srocko Małe – część, Srocko Wielkie – część, Tarnowa (Tarnowa Łąka), Wronczyno – część, Zaparczyno (Zaparcin) – część
 - ziemia wschowska: Kowalewo – część.
27. Mikołaj Tomicki
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Koźmino, Obrzycko, Śliwno, Wąsowo.
28. Janusz Przeclawski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Chojnica – część, Drogocino, Knyszyno, Krzyszkowo, Napachanie, Przeclawie, Przeclawko, Żydowo.
29. Jan Opaliński, kasztelan rogoziński
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Opalenica – miasto, Jastrzębniki, Michorzewo Mokre, Michorzewo Suche (Michorzewko), Porążyno, Silino (Sielinko).
30. Jan Zbyszewski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Goślina Długa, Łoskuń, Potrzeznowo, Włókna (Potrzeznowo – część).

31. Jakub Niegolewski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Kozłowo – część, Niegolewo, Otusz – część, Więckowice – część, Wilkowo, Wysoczka.
32. Łukasz Gułtowski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Stęszew – miasto – część, Dębno (Wielkie i Małe), Krapiewo (Kraplewo) – część, Trzcielino Wielkie
 - powiat kościański: Darnowo, Gryżyna – część, Kurowo, Lubosz (Lubosz Stary), Nielegowo – część, Piotrowo, Racat (Rakot), Spytkówki – część.
33. Jan Konarski, kasztelan kaliski
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrski: Baszkowo, Bestwin, Chocica, Dzierzanowo, Ruda Bestwińska – kuźnica, Rogożewo – część, Siedlec – część, Starygród, Zaczułtowo Małe – część.
34. Mikołaj Borek-Gostyński, kasztelan santocki
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Gostyń – miasto – część, Chrzastowo, Czachorowo – część, Czajkowo – część, Drobnino, Garzyno, Grodzisko – część, Krzemieniewo, Podrzecze – część.
35. Jan Małachowski
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Czempień – miasto, Gościejewice, Iłowiec Mały – część, Iłowiec Wielki (Ogieniewo) – część, Piechinino, Rokosowo – część, Sowiny, Tarnowo.
36. Krzysztof Kościelecki, wojewodzie sieradzki
 - Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Krajenka – miasto, Hamer Żelazny (Żeleźnica) – kuźnica, Śmiardowo, Zalesie.
37. Maciej Rostworowski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Będlino (Bąblin), Chlewiska – część, Lulino, Lulinko, Myszkowo
 - powiat kościański: Mórkowo – część
 - ziemia wschowska: Długie Nowe – część, Długie Stare – część, Wilkowo (Wilkowice) – część.
38. Jan Broniewski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Stobnica – miasto – część, Jaryszewo, Piotrkowo (Piotrówko), Podlesie – część, Popowo, Popówko.
39. Janusz Grudziński, kasztelan krzywiński
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Boruchowo, Dąbrówka, Grodna (Grudna), Ludomie (Ludomy), Welna.
40. Rudiger Wedelski
 - Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Tuczno – miasto – część, Chwarstnica – część, Knakendorf – część (Rzeczycy), Marta (Martew) – część, Mielęcín, Stibowo (Zdbowo) – część, Stralemberg – część (Strzaliny).
41. Stanisław Tuczyński
 - Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Tuczno – miasto – część, Brunkowo (Bronikowo) – część, Knakendorf – część (Rzeczycy), Marta – część, Schultzendorf – część (Jeziorki), Stibowo – część, Złotowo.
42. Gerd Popielewski
 - Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Popielewo – część.
43. Katarzyna Przyjemska, kasztelanowa łądzka
 - Województwo kaliskie
 - powiat koniński: Cienino Małe (Cienin Zaborny), Cienino Wielkie (Cienin Kościelny), Inopole, Kamień, Nowa Wieś, Wilczna, Wola Podłęźna.

44. Stanisław Prusimski
- Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Bielsko, Bienino (Binino), Debrzno (Ławica) – część, Milustowo (Miłostowo) – część, Prusim, Tuczęp (Tuczepy).
45. Henryk Blankenburg
- Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Giżyno – część, Hansfeld – część (Kłosowo), Hermansdorf (Rutwica), Łowicz (Łowicz Wałecki) – część, Orla, Sadowo.

ANEKS V

Komentarz do mapy: rozmieszczenie własności ziemskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Mapa rozmieszczenia własności ziemskiej (w skali 1:500 000) przedstawia powierzchniowo podział ziemi między pięć kategorii właścicieli: króla, instytucje kościelne, miasta, wielkich właścicieli szlacheckich oraz szlachtę średnią i drobną. Na własność mieszaną wskazuje położenie punktu osadniczego na granicy kategorii własnościowych.

Na mapie zostały umieszczone nazwy miast będących ośrodkami dóbr. Pozostałe osiedla oznaczono punktami. Numerami oznaczono starostwa, instytucje kościelne i większych właścicieli prywatnych.

Stan posiadania króla i instytucji kościelnych przedstawiono na koniec XVI w., a w przypadku własności szlacheckiej, ze względu na podstawę źródłową, na początek lat 80. XVI w.

Na obszarach o rzadszej sieci osadniczej dokładne wyznaczenie granic własnościowych nastęrczało trudności. Generalizacja obrazu kartograficznego spowodowała pominięcie bardzo niewielkich enklaw jednego typu własności w dobrach innego typu. Pomiary powierzchni własności ziemskiej w poszczególnych kategoriach wykonano za pomocą systemu informacji przestrzennej (GIS).

Na stosunkowo duży odsetek powierzchni własności ziemskiej królewskiej i instytucji kościelnych w dwóch województwach Małopolski miała wpływ stołeczność Krakowa oraz przynależności do dóbr królewskich dużych obszarów podgórskich i zalesionych, słabo zasiedlonych. W województwie poznańskim na słabo zasiedlonych terenach leśnych leżały obszerne starostwa drahimskie, wałeckie i ujsko-pilskie.

W województwach Wielkopolski (podobnie jak i w województwie krakowskim) w odróżnieniu od pozostałych województw ujętych w serii wystąpiła wyraźnie dostrzegalna własność miejska. Było to spowodowane istnieniem stosunkowo dużej własności ziemskiej Poznania i Kalisza.

W Wielkopolsce duże kompleksy większej szlacheckiej własności ziemskiej wystąpiły w XVI w. w województwie poznańskim w wyraźnie większym stopniu niż w kaliskim (w tym drugim wyróżniały się posiadłości Andrzeja Górki i Jana Rozdrażewskiego w pow. pyzdrowskim i Piotra Potulickiego w nakielskim).

Nowością w niniejszym tomie AHP było zastosowanie metod geoinformatycznych do wyznaczenia granic własności. Każda miejscowość, która została zaznaczona na mapie własności w skali 1:500 000, miała w bazie danych informację o rodzaju własności oraz właścicielu. Pierwszym krokiem opracowania mapy było wygenerowanie wokół każdej miejscowości (każdego punktu) poligonów Thiessena (Woronaja). Są to modelowe powierzchnie, których granice znajdują się dokładnie w połowie odległości między punktami i stanowią ich przestrzenne „strefy oddziaływania”⁹⁰. Kolejnym etapem było zregrowanie (połączenie) w programie GIS tych obszarów, które miały tego samego właściciela. Ostatnim krokiem była ich redakcja kartograficzna i dopasowanie do wyznaczonych wcześniej granic powiatów i województw (por. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, w tej edycji III.2.1.4. Należy pamiętać, że zastosowana metoda stanowi pewien model rzeczywistości, a zatem pomiary powierzchni obszarów o określonej własności mają charakter przybliżony⁹¹.

⁹⁰ J. Urbański, *GIS w badaniach przyrodniczych*, b.m.w. 2012, s. 55, http://cgis.oig.ug.edu.pl/CentrumGIS/dane/GIS_w_badaniach_przyrodniczych_12_2.pdf (dostęp: 13.12.2017).

⁹¹ Ten akapit został napisany przez Tomasza Paneckiego, który wraz z Katarzyną Słomską był odpowiedzialny za kartograficzny kształt mapy.

Tabela 6. Struktura własności ziemskiej w końcu XVI w.

Obszar	Własność																					
	razem		królewska		duchowna		szlachecka większa		szlachecka mniejsza		miejska											
	km ²	liczba osad	km ²	liczba osad	km ²	liczba osad	km ²	liczba osad	km ²	liczba osad	km ²	liczba osad										
pow. gnieźnieński	3058	516	152	5%	24	5%	880	29%	145	28%	250	8%	41	8%	1776	58%	306	59%	0	0%	0	0%
pow. kaliski	3264	462	312	10%	29	6%	298	9%	45	10%	131	4%	24	5%	2451	75%	354	77%	72	2%	11	2%
pow. kcyński	2384	285	57	2%	4	1%	403	17%	54	19%	184	8%	18	6%	1740	73%	209	73%	0	0%	0	0%
pow. koniński	2312	336	270	12%	44	13%	195	8%	26	8%	66	3%	8	2%	1765	76%	254	76%	16	1%	4	1%
pow. nakielski	3229	223	332	10%	19	9%	253	8%	18	8%	662	21%	40	18%	1982	61%	146	65%	0	0%	0	0%
pow. pyzdrski	2880	433	167	6%	25	6%	360	12%	58	13%	574	20%	76	18%	1746	61%	269	62%	33	1%	5	1%
woj. kaliskie	17 127	2255	1290	7%	145	6%	2389	14%	346	15%	1867	11%	207	9%	11 460	67%	1538	68%	121	1%	20	1%
pow. kościański	5175	628	232	4%	23	4%	865	17%	99	16%	1070	21%	113	18%	2969	57%	386	61%	39	1%	7	1%
pow. poznański	8979	769	990	11%	70	9%	1355	15%	145	19%	2882	32%	204	27%	3675	41%	331	43%	77	1%	20	3%
pow. walecki	1945	87	920	47%	36	41%	0	0%	0	0%	235	12%	15	17%	770	40%	35	40%	20	1%	1	1%
z. wschowska	554	44	7	1%	1	2%	55	10%	5	11%	235	42%	14	32%	242	44%	22	50%	15	3%	2	5%
woj. poznańskie	16 653	1528	2149	13%	130	8%	2275	14%	249	16%	4422	26%	346	23%	7656	46%	774	51%	151	1%	30	2%
Wielkopolska	33 780	3783	3439	10%	275	7%	4664	14%	594	16%	6289	18%	553	15%	19 116	57%	2312	61%	272	1%	50	1%

2017 r.

III.3.3.5. WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Krzysztof Chłapowski, Anna Dunin-Wąsowiczowa

Podstawą ustalenia przynależności własnościowej osiedli w końcu XVI w. były rejestry poborowe i inne źródła z tego stulecia (lustracje, inwentarze, dokumenty), a także – pomocniczo – źródła wcześniejsze i późniejsze. Podstawa ta została opisana w komentarzu *Źródła pisane*¹. Korzystaliśmy także z opracowań. Jak w całej serii AHP, oznaczyliśmy osady królewskie barwą czerwoną, osady należące do instytucji duchownych – fioletową, osady szlacheckie – żółtą, miejskie – brunatną.

Dobra królewskie składały się z miast i wsi należących do starostw grodowych i z rozmaitej wielkości tzw. starostw niegrodowych czyli tenut. W drugiej połowie XVI w. w województwie łęczyckim starostwo grodowe znajdowało się w Łęczycy, a w województwie sieradzkim były cztery starostwa grodowe: w Sieradzu, Piotrkowie, Wieluniu i w Ostrzeszowie. W pierwszej połowie XVI w. w ziemi sieradzkiej był tylko jeden gród w Sieradzu. Sejm 1557 r. postanowił, że ma powstać gród w Piotrkowie, ale starosta ma być jeden, wspólny². W 1569 r. dobra należące do klucza piotrkowskiego starostwa sieradzkiego zostały wydzielone w użytkowanie Piotrowi Duninowi Szpotowi³. Ta separacja personalna okazała się trwała i w ten sposób proces powstania nowego starostwa grodowego dopełnił się. Trzeba zaznaczyć, że w powiecie łęczyckim leżały wsie należące do uposażenia starostwa grodowego przedeckiego (Przedecz w województwie brzeskim kujawskim). Najważniejsze starostwa niegrodowe (tenuty) to: inowłodzkie (w województwie łęczyckim), brzeźnickie, radomszczańskie (w źródłach „radomskie”), szadkowskie (w ziemi sieradzkiej), bolesławieckie i grabowskie (w ziemi wieluńskiej). Dwa z nich zostały odłączone od macierzystego starostwa grodowego w drugiej połowie XVI wieku: radomszczańskie od wieluńskiego w 1579 r. i szadkowskie od sieradzkiego w 1588 r.⁴

Przynależność wsi królewskich do poszczególnych starostw i tenut jest określona w wydanej lustracji województw sieradzkiego i łęczyckiego z 1564/1565 r.⁵ Jeśli chodzi o królewszczyzny pominięte w tej lustracji ze względu na obciążenie zapisami, które sejm 1562/1563 r. uznał za dokonane zgodnie z prawem (tzw. stare sumy), ich skład jest również znany. Pełny wykaz tych dóbr podał Andrzej Tomczak we wstępie do wspomnianej lustracji, opierając się na protokołach tzw. rewizji listów, to znaczy kontroli tytułów prawnych na użytkowanie królewszczyzn, przeprowadzonej podczas sejmu 1563/1564 r.⁶ Ze swej strony uwzględniliśmy protokoły rozstrzygnięć szczegółowych zapadłych podczas sejmu 1566 r.⁷

Poza tym jako królewskie oznaczyliśmy dwie wsie, które wprawdzie nie były wymieniane w lustracji z 1564/1565 r. i w materiałach źródłowych związanych z akcją egzekucji dóbr, ale istnieją inne przesłanki źródłowe wskazujące na własność monarszą. Wieś Wiechucice Wielkie w powiecie sieradzkim została w XVI w. wielokrotnie określona jako należąca do wójtostwa sieradzkiego i jako taka wymieniona

¹ Zob. K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji II.1.5.

² VL, t. 2, s. 12.

³ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 223; Urzędniczy II/2, s. 119.

⁴ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia*, s. 225; K. Chłapowski, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, s. 102.

⁵ LWWK 1564, cz. 2, s. 1–205.

⁶ Tamże, cz. 1, s. XXXIX–L.

⁷ ASK XLVI 41, k. 62–77.

w lustracji z 1659 r.⁸ We wsi Ruda w powiecie wieluńskim, oprócz własności szlacheckiej, według rejestru z 1552 r. byli czterej kmiecie należący do zamku wieluńskiego, a w lustracji z 1628 r. widnieje informacja: „wójtostwo w Rudzie wsi szlacheckiej, które przed tym do starostwa wieluńskiego należało”; w tej sytuacji, mimo że Ryszard Rosin nie znalazł wcześniejszych informacji potwierdzających ten stan rzeczy, potraktowaliśmy Rudę jako wieś częściowo królewską⁹.

W porównaniu z królewskim stanem posiadania odtworzonym przez A. Tomczaka obraz przedstawiony na mapie różni się nieco dlatego, że oznaczyliśmy osady lokowane w dobrach monarszych w drugiej połowie XVI w. (po 1564 r.) oraz potraktowaliśmy jako osobne osady te młyny, kuźnice i folwarki, które miały nazwy własne i które potrafiliśmy zlokalizować w sposób pewny. Zestawienie własności królewskiej z podziałem na starostwa i tenuty zawiera Aneks I.

Dwie wsie wymienione w lustracji oznaczyliśmy jako szlacheckie. Sugerowano lustratorom, że wieś Kotków (powiat łęczycki) jest własnością królewską. Podczas sejmu 1566 r. sprawę rozpatrywano bez podjęcia decyzji¹⁰. W późniejszych czasach wieś ta występuje w źródłach zawsze jako szlachecka. Ponieważ wiemy, że na własność szlachecką przeszła w drodze zamiany już w 1428 r.¹¹, nie ulega wątpliwości, że na wzmiankę w lustracji wpłynęła przynależność Kotkowa przed tą datą. Również podczas lustracji doniesiono lustratorom, że do królewszczyzn należy wieś Pacierz (powiat Radomsko)¹². W 1566 r. rozstrzygnięcie tej kwestii odłożono uzasadniając tym, że „potrzeba także, aby dostateczniejszy dowód był”¹³. Ponieważ nie znaleźliśmy dowodów na to, iż kiedykolwiek była to wieś królewska, oznaczyliśmy Pacierz jako wieś szlachecką.

Na własność kościelną, którą określamy w AHP jako własność duchowną (względ na skróty stosowane w zestawieniach i indeksach), składały się dobra będące uposażeniem rozmaitych instytucji kościelnych (zob. Aneks II). Szczegółowe dane liczbowe zawiera tabela nr 6. Zwraca uwagę, że – w odróżnieniu od województwa sandomierskiego lub Mazowsza – w województwach łęczyckim i sieradzkim niemal połowa z tych instytucji miała swoje siedziby poza omawianym terytorium. Ponieważ dajemy stan własnościowy na koniec XVI w., uwzględniliśmy zmiany zaszele w drugiej połowie tego stulecia, łącznie z uposażeniem seminarium w Gnieźnie w 1590 r. wsiami Mazowo i Romartowo (uprzednio należącymi do kustodii łęczyckiej) oraz w 1598 r. wsią Wola Kościelna (uprzednio kapituły uniejowskiej)¹⁴.

W drugiej połowie XVI w. wśród instytucji kościelnych posiadających dobra w województwach sieradzkim i łęczyckim pojawiła się nowa i to taka, która zasługuje na wyróżnienie ze względu na swą rangę oraz na rozmiar dóbr. Chodzi o kapitułę gnieźnieńską. W 1555 r. arcybiskup Mikołaj Dzierzgowski przekazał kapitulie arcybiskupa klucz wieluński, składający się z: części wsi Bobrowniki, wsi Brzoza, Drobnice, Grębień, Kadłub, Kamionka, Lisowice, Raduczyce, części wsi Sieniec, wsi Wydrzyn, Załęcze Małe, Załęcze Wielkie w powiecie wieluńskim, wsi Owieczki i Jarocice w powiecie sieradzkim, wsie Rząśnia i Makowiska w powiecie radomszczańskim. W 1570 r. kapituła kupiła część wsi Unków w powiecie sieradzkim dokonała zamiany ze szlachtą, oddając swe wsie Brzozę, Jarocicie i Rząśnię za część wsi Łaszew w powiecie wieluńskim i za Cisów¹⁵. Tę ostatnią osadę Jerzy Topolski zidentyfikował z Cisowem w powiecie sieradzkim, który jednak w późniejszych czasach jest stale określany jako własność arcybiskupia, dlatego tę identyfikację odrzuciliśmy. W XVIII w. wymieniany jest folwark Cisowa należący do kapituły gnieźnieńskiej i przyległy do wsi Załęcze Małe¹⁶. Uznaliśmy, że to właśnie o ten folwark chodziło w 1570 r. W latach osiemdziesiątych kapituła nabyła od szlachty pozostałą część wsi Sieniec oraz części wsi Mierzyce i Przewóz w powiecie wieluńskim, a także część miasta Toporów w tymże powiecie¹⁷.

⁸ MRPS IV, nr 22905; MRPS V, nr 1300, 1301, 1398, 1399, 1412, 1413; LWWK 1659, cz. 2, s. 90.

⁹ P. Wielkopolska, t. 2, s. 289; LWWK 1628, cz. 2, s. 202; Rosin, Słownik, s. 145.

¹⁰ LWWK 1564, cz. 2, s. 156; ASK XLVI 41, k. 70.

¹¹ MRPS IV, nr 11411 (potwierdzenie z 1518 r.).

¹² LWWK 1564, cz. 2, s. 115.

¹³ ASK XLVI 41, k. 63v.

¹⁴ J. Topolski, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955, s. 112.

¹⁵ Tamże, s. 106.

¹⁶ J. Warężak, *Kartoteka osadnictwa ziemi sieradzkiej i ziemi wieluńskiej w XVIII w.*, zbiory IH PAN w Warszawie; Czaykowski.

¹⁷ J. Topolski, *Rozwój latyfundium*, s. 106.

W pierwszej połowie XVI w. wśród klasztorów posiadających dobra w województwie sieradzkim był klasztor Norbertanek w Imbramowicach, do którego należały wsie Brzeźno, Dębowa Łęka i Nowa Wieś w powiecie sieradzkim. W 1559 r. zostały one zamienione za wieś Głanów i część wsi Porąbka w powiecie proszowskim województwa krakowskiego, będące dziedziczną własnością Rafała Wargawskiego, prepozyta kolegiaty św. Floriana w Krakowie¹⁸.

Do uposażenia prepozyta tej kolegiaty należała wieś Wisnka w powiecie radomszczańskim. W 1578 r. wraz z całą tą prebendą została przez Stefana Batorego przekazana Akademii Krakowskiej, będącej – jak wiadomo – również instytucją kościelną¹⁹.

W przeciwieństwie do S.M. Zajączkowskiego nie oznaczyliśmy jako własności duchownej wsi Kotlinki Małe w powiecie szadkowskim, ponieważ mansjonarze szadkowscy sprzedali ją Mikołajowi Starczewskiemu w 1520 r.²⁰

W kilku przypadkach kwestia przynależności własnościowej była dyskusyjna. Dotyczy to wsi Zakrzew w powiecie radomszczańskim, o której wiemy ze źródeł z XVIII w., że plebania radomszczańska posiadała ją na mocy donacji Koniecpolskich²¹. Ponieważ Koniecpolscy byli użytkownikami tenuty radomszczańskiej w latach 1558–1645 (przed 1579 r. jako starostowie wieluńscy)²², być może owa darowizna nastąpiła przed 1600 r. Skoro jednak nie znamy daty tej alienacji, wieś oznaczyliśmy jako szlachecką. Wątpliwości dotyczyły również przynależności własnościowej wsi Brudaki w powiecie brzezińskim. W inwentarzu dóbr biskupstwa włocławskiego z 1534 r. oraz w rejestrze poborowym z 1563 r. jest określana jako biskupia²³. W inwentarzach dóbr biskupstwa z lat 1567, 1582 i 1598 nie występuje, a w pozostałych rejestrach poborowych i w źródłach późniejszych jest wsią szlachecką. Wobec tego uznaliśmy, że u schyłku XVI w. Brudaki stanowiły własność szlachecką.

Nie było wątpliwości w przypadku wsi Prusicko w powiecie radomszczańskim, która w rejestrze poborowym z 1553 r., wydanym przez A. Pawińskiego, określona została jako własność opactwa jędrzejowskiego²⁴. Ponieważ poza tym w źródłach skarbowych i kościelnych (od *Liber beneficiorum* Długosza począwszy, a na źródłach osiemnastowiecznych kończąc) występuje jako wieś szlachecka, stwierdziliśmy, że wpis w rejestrze jest pomyłką.

Jeśli chodzi o uposażenia plebańskie, jak wiadomo, każdy kościół parafialny uposażony był tzw. poświętnem, najczęściej jednołanowym („mansus ecclesiasticus”), czasem tylko większym, na ogół nieobjętym świadczeniami na rzecz skarbu i dlatego niewystępującym w rejestrach poborowych²⁵. Pod uwagę wzięliśmy tylko takie przypadki, gdy do uposażenia plebańskiego należała cała wieś lub gdy część plebańska przekraczała standardowe uposażenie i stanowiła wydatną część osady.

Do własności miejskiej zaliczyliśmy osady należące do miast, a były to na omawianym terytorium wyłącznie miasta królewskie. Własność miejską stanowiły: folwark Wójciki (należał do Łęczycy), Zapusta Wielka i Zapusta Mała (do Sieradza), Bogwizdowy, Świerznica i Stobiecko (do Radomska), część wsi Stare Miasto (do Brzeźnicy), Kurów, Turów, część wsi Niedzielsko (do Wielunia) i Budzice (do Bolesławca). W sumie 9 osad i dwie części osad (w województwie łęczyckim 1 osada, w ziemi sieradzkiej 5 i jedna część, w ziemi wieluńskiej 3 i jedna część).

Zestawienie wsi i wszystkich osiedli królewskich i duchownych na badanym terytorium (tabele nr 7 i 8) wskazuje na nierównomierność rozmieszczenia osad tych dwóch kategorii własnościowych²⁶.

¹⁸ AGAD, dok. perg. 2766; MRPS V, nr 8675.

¹⁹ *Catalogus diplomatum pergameneorum Universitatis Jagiellonicae*, ed. K. Kaczmarczyk, Kraków 1953, nr 287, 288, 584; *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964, s. 265.

²⁰ A.J. Parczewski, *Monografia Szadku*, Warszawa 1870, s. 73; Zajączkowski, Sieć osadnicza, s. 46, przyp. 28.

²¹ J. Warężak, Kartoteka.

²² A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia*, s. 223; ASK XLVI 106, k. 237.

²³ Inw. 1534, s. 88 n.; ASK I 16, k. 72; w 1529 r. wystawiony został akt zamiany wsi szlacheckich Skotniki, Wola Skotnicka, Raczków i Suliborowice, leżących w powiecie opoczyńskim województwa sandomierskiego, za wieś biskupią Brudaki i połowę wsi Nowe Stawy należącą do plebanii niesułkowskiej (MRPS IV, nr 15261). Zamiana ta nie doszła do skutku, o czym świadczy fakt, że wymienione wsie z powiatu opoczyńskiego pozostały szlacheckimi. Być może później dokonano jej w zmienionym zakresie.

²⁴ P. Wielkopolska, s. 281.

²⁵ „Et hic mansus dicitur ecclesiasticus [...] in Regno nostro Poloniae vocatur Poświątne. Hic itaque mansus... est liber et immunis ab omni onere et servitio”, J.N. Gaworski, *Disertatio canonicocivilis de mensoribus sive agrimensuris*, Kraków 1775, s. 67 n.

²⁶ Ustaleń naszych nie porównujemy z ustaleniami S.M. Zajączkowskiego dotyczącymi przynależności własnościowej punktów osadniczych w początkach XVI w.; Zajączkowski, Sieć osadnicza, s. 49–56.

Najwyższy odsetek miejscowości królewskich wystąpił w ziemi wieluńskiej. Niewątpliwie ich odsetek w województwie łęczyckim byłby wyższy, gdyby nie zupełny brak osad królewskich w małym powiecie orłowskim, co jest zjawiskiem wyjątkowym w skali całej Rzeczypospolitej szlacheckiej. W przypadku wsi i osiedli duchownych we wszystkich trzech jednostkach terytorialnych tworzących interesujący nas obszar ich odsetek jest zbliżony. Wielkie kompleksy dóbr biskupstwa wrocławskiego i kapituły krakowskiej spowodowały, że odsetek wsi i osad duchownych w powiatach piotrkowskim i brzezińskim jest wyraźnie wyższy niż w pozostałych. Jeśli chodzi o powiat wieluński, podobne zjawisko zostało spowodowane przez rozrost posiadłości kapituły gnieźnieńskiej.

Zauważyć trzeba, że – w porównaniu z Mazowszem i województwem sandomierskim – odsetek osiedli królewskich (7,9) jest wyższy niż na Mazowszu (6,5) i niższy niż w województwie sandomierskim (11,0)²⁷. Odsetek osiedli duchownych (13,8) także jest wyższy niż na Mazowszu (9,0) i niższy niż w województwie sandomierskim (16,0)²⁸. Tylko ziemia wieluńska wyróżnia się wyższymi odsetkami obu kategorii własnościowych.

Wskazać trzeba jeszcze na różnice w wyliczeniu odsetków wsi królewskich i duchownych między nami a Ryszardem Rosinem, jeśli chodzi o ziemię wieluńską²⁹. Uwzględnienie nowo lokowanej wsi Czajków i szczegółowe ustalenia dotyczące własności duchownej spowodowały, że odsetki uległy nieznacznemu podwyższeniu.

Odsetek miast królewskich w województwach łęczyckim i sieradzkim (30,6) był niższy niż na Mazowszu (43,0) i wyższy niż w województwie sandomierskim (19,6)³⁰. Tylko odsetek miast królewskich w ziemi wieluńskiej (43,8) odbiegał od tej prawidłowości, był zbliżony do odsetka tych miast na Mazowszu i niemal identyczny z ich odsetkiem w województwie rawskim (43,0)³¹. Odsetek miast duchownych na badanym przez nas obszarze (16,0) był zbliżony z odsetkiem takich miast na Mazowszu (15,0) i niższy niż w województwie sandomierskim (23,1)³².

W zestawieniu zlokalizowanych młynów, kuźnic i folwarków z własnymi nazwami (tabela nr 10) zwraca uwagę fakt, że królewskie i duchowne zdecydowanie przeważają nad szlacheckimi. Powodem jest różnica w podstawie źródłowej – lustracje i inwentarze dóbr królewskich oraz inwentarze dóbr duchownych dostarczyły wielu informacji, których nie mogły zawierać rejestry poborowe, nasze jedyne źródło dla osadnictwa szlacheckiego.

Podobnie jak na Mazowszu i w województwie sandomierskim, dobra szlacheckie były najliczniejszą kategorią własnościową. Specyfiką województw łęczyckiego i sieradzkiego było liczne występowanie własności cząstkowej i jednowioskowej oraz brak wielkich kilkunastowioskowych kompleksów własnościowych, które występowały w województwie sandomierskim³³ i w wielu innych województwach Rzeczypospolitej.

Struktury majątkowej własności szlacheckiej nie możemy przedstawić, ponieważ w rejestrach poborowych województwa sieradzkiego, zwłaszcza z lat siedemdziesiątych XVI w., informacje o właścicielach wsi są niekompletne lub w ogóle ich brak. Należy zwrócić uwagę, że w województwie łęczyckim oraz w północnej części powiatu sieradzkiego występowała szlachta zagrodowa (bezkmieca) oraz cząstkowa, którą odnotowują również rejestry poborowe powiatów szadkowskiego i piotrkowskiego, a także – w mniejszym stopniu – radomszczańskie i ziemi wieluńskiej.

²⁷ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.3a.2.

²⁸ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.3a.2.

²⁹ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 272, podał, że na 204 wsie w ziemi wieluńskiej do króla należało 12,8%, a do instytucji duchownych 13,7%.

³⁰ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.3a.2.

³¹ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7.

³² Odsetek został wyliczony dzięki wykorzystaniu danych o liczbie miast duchownych na Mazowszu i w województwie sandomierskim; I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.2.7; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.3a.2.

³³ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Mapa własności ziemskiej*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.3b.2.

Tabela 1. Własność kościelna w końcu XVI w.

Właściciel	Liczba osiedli*											
	Województwo łęczyckie			Ziemia sieradzka			Ziemia wieluńska			Razem		
	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi
Arcybiskupstwo gnieźnieńskie	2	40	2	3	47	1		2		5	89	3
Biskupstwo włocławskie	1	23	4	1	36	3				2	59	7
Kapituła gnieźnieńska					2	1	0,5	12	4	0,5	14	5
Kapituła krakowska		12		2	36	2				2	48	2
Kapituła łęczycka		18	2								18	2
Kapituła uniejowska					3	1					3	1
Kapituła sieradzka					2						2	
Kapituła wieluńska								1	1		1	1
Opactwo sulejowskie		4		1	9	2				1	13	2
Opactwo trzemeszneńskie	1	7								1	7	
Opactwo witowskie					9	1					9	1
Opactwo tynieckie					2						2	
Opactwo jędrzejowskie					4						4	
Klasztor w Ołoboku								8			8	
Klasztor św. Andrzeja w Krakowie								4			4	
Klasztor w Mstowie					5						5	
Klasztor w Sieradzu					2						2	
Klasztor Paulinów w Wieluniu								1			1	
Klasztor w Wieruszowie									4			4
Klasztor Augustianów w Wieluniu									1			1
Klasztor w Krzepicach								1			1	
Seminarium w Gnieźnie		2			1						3	
Misjonarze w Kalinowej					1						1	
Altaryści w Zgierzu			1									1
Akademia Krakowska					1						1	
Uposażenia plebańskie		7	1		8	5			1		15	7
Razem	4	113	10	7	168	16	0,5	29	11	11,5	310	37

* W tej tabeli osady młyńskie i folwarczne policzono razem ze wsiami.

Tabela 2. Osiedla według własności*

Powiat, ziemia, województwo	Ogółem	Królewskie	%	Duchowne	%	Szlacheckie	%
Powiat: łączycyki	592	28,5	4,8	65,5	11,1	498	84,1
brzeziński	179	28,5	15,9	39,5	22,1	111	62,0
orłowski	177	–	–	17	9,6	160	90,4
Województwo łączycykie	948	57	6,0	122	12,9	769	81,1
Powiat: sieradzki	367	48	13,1	23,5	6,4	295,5	80,5
szadkowski	386,5	10,5	2,7	56	14,5	320	82,8
piotrkowski	301	11	3,7	86,5	28,7	203,5	67,6
radomszczański	239	28,5	11,9	17	7,1	193,5	81,0
Ziemia sieradzka	1293,5	98	7,6	183	14,1	1012,5	78,3
Powiat: wieluński	160,5	24	15,0	30,5	19,0	106	66,0
ostrzeszowski	66	17	25,8	4,5	6,8	44,5	67,4
Ziemia wieluńska	226,5	41	18,1	35	15,5	150,5	66,4
Województwo sieradzkie	1520	139	9,2	218	14,3	1163	76,5
Razem	2468	196	7,9	340	13,8	1932	78,3

* Dla celów statystycznych części wsi potraktowaliśmy jako połówki i zsumowaliśmy. Ze względu na znikomą liczbę wsi miejskich nie wyodrębniliśmy ich jako osobnej kategorii statystycznej, lecz włączyliśmy je do osiedli królewskich.

Tabela 3. Wsie według własności*

Powiat, ziemia, województwo	Ogółem	Wsie królewskie	%	Wsie duchowne	%	Wsie szlacheckie	%
Powiat: łączycyki	575	22,5	3,9	62,5	10,9	490	85,2
brzeziński	161	24,5	15,2	32,5	20,2	104	64,6
orłowski	172	–	–	17	9,9	155	90,1
Województwo łączycykie	908	47	5,2	112	12,3	749	82,5
Powiat: sieradzki	337	30	8,9	21,5	6,4	285,5	84,7
szadkowski	374,5	9,5	2,5	51	13,6	314	83,9
piotrkowski	282	8	2,8	75,5	26,8	198,5	70,4
radomszczański	220	17,5	8,0	16	7,3	186,5	84,7
Ziemia sieradzka	1213,5	65	5,4	164	13,5	984,5	81,1
Powiat: wieluński	146,5	20	13,6	29	19,8	97,5	66,6
ostrzeszowski	51	9	17,6	3,5	6,9	38,5	75,5
Ziemia wieluńska	197,5	29	14,7	32,5	16,4	136	68,9
Województwo sieradzkie	1411	94	6,7	196,5	13,9	1120,5	79,4
Razem	2319	141	6,1	308,5	13,3	1869,5	80,6

* Por. uwagi do tabeli nr 7

Tabela 4. Miasta według własności

Ziemia, województwo	Ogółem	Miasta królewskie	%	Miasta duchowne	%	Miasta szlacheckie	%
Województwo łączycykie	27	6	22,2	4	14,8	17	63,0
Ziemia sieradzka	29	9	31,0	7	24,1	13	44,8
Ziemia wieluńska	16	7	43,8	0,5	3,1	8,5	53,1
Województwo sieradzkie	45	16	35,6	7,5	16,7	21,5	47,8
Razem	72	22	30,6	11,5	16,0	38,5	53,5

Tabela 5. Osady młyńskie i folwarczne według własności

Ziemia, województwo	Ogółem	Królewskie	%	Duchowne	%	Szlacheckie	%
Województwo łęczyckie	13	4	30,8	6	46,1	3	23,1
Ziemia sieradzka	51	24	47,1	12	23,5	15	29,4
Ziemia wieluńska	13	5	38,5	2	15,4	6	46,1
Województwo sieradzkie	64	29	45,3	14	21,9	21	32,8
Razem	77	33	42,9	20	26,0	24	31,1

ANEKS I

Dobra królewskie w końcu XVI w.

W nawiasach podano nazwę dzisiejszą, jeśli wyraźnie różni się od szesnastowiecznej.

Starostwo łęczyckie

powiat łęczycki:

część wsi Błonie, część wsi Czerchów, Dąbrówka, Dzierzbietów (Dzierzbietów Duży), Kargolec (Krogulec), Kowalowice, część wsi Krzeszewo Piskorze (Krzeszew Szlachecki), Łęczyca miasto, część wsi Modlna, Orla, Ostrów, Parzyce, Sobótka, Topola (Topola Królewska), część wsi Tymienica, część wsi Wiczkowice (Wilczkowice), część wsi Zegrzany (Zegrzanki), Zgierz miasto

Starostwo przedeckie

powiat łęczycki:

Baby, Dąbrowice miasto, Długie Kąty (Długie), część wsi Jasieniec, Kłodawa miasto, Kopy, Ostrówki

Starostwo sieradzkie

powiat sieradzki:

Baszków folwark, Brodnia, Brzeg, Ciągnisz młyn, Czartek (Czartoria) młyn, Dźwigorzów (Dzigo-rzew), Jakubice, Jeziora, Karśnia (Karsznie) młyn, Kłocko, Kolasa młyn, Koszatka (Świątki) młyn, Lipka młyn, Manice (Monice), Męka, Mnichów, Ruda, Sieradz miasto, Sucha, Wąglczów, Wiechucice Wielkie, Woźniki

powiat szadkowski:

Czechy, Polków

Starostwo piotrkowskie

powiat piotrkowski:

Bugaj młyn, Lubień, Meszcze, Mojków (Majków-Folwark), Piotrków miasto, Tuszyn miasto, Stary Tuszyn (Tuszynek Starościński), Wielga Wieś (Piotrków Trybunalski-Wielka Wieś)

Starostwo wieluńskie

powiat radomszczański:

Kielczygłów

powiat wieluński:

część wsi Bobrowniki, Czastary, Drab młyn, Kamion (Kamień) miasto, Kniatowy, Krzywa Rzeka (Krzyworzeka), Łęka (Łąki Duże), część wsi Mokrsko, Osiek, część wsi Pątnów, Pichlice, Sokolniki, Wieluń miasto, Wierzbie, Wróblów

Starostwo ostrzeszowskie

powiat ostrzeszowski

Borek miasto, Korpys młyn, Mechnice, Ostrzeszów miasto, Siedlików

Tenuta inowłódzka

powiat brzeziński:

Bobrowiec, Brynica (Brenica), Giełzów, Glina, Glinnik, Góra, Inowłódz miasto, Jasień, Konewka młyn, Krępa młyn, Królowa Wola, Lubocheń Mały (Lubochenek), Lubocheń Wielki (Lubochnia), Luboszewy, Luciążna (Liciążna), Łąg, Małomierz, Rzeczyca, Sadykierz, Spała młyn, Zakościele, Zamoście (Inowłódz – część), Zawady, Żędłowice

Tenuta warcka

powiat sieradzki:

Glinno, Kawieczynko, Warta miasto

Tenuta szczercowska

powiat sieradzki:

Chrzastawa, Stary Szczerców, Szczerców miasto

Tenuta szadkowska

powiat szadkowski:

Kobyła (Kobyła Miejska), Kromolin (Stary Kromolin), Szadek miasto, Wielga Wieś

Tenuta radomszczańska

powiat radomszczański:

Dąbrowa (Dąbrówka) młyn, Dobryszyce, Olszyński (Żaba) młyn, Orzechów, Osty (Borowe) młyn, Piekary, Radomskie (Radomsko) miasto, Radziechowice (Radziechowice Pierwsze), Ruda młyn, Soczewka (Secówka) młyn, Stępka młyn, Strzałkowiec, Uszczanowice (Łuszczanowice), część wsi Wiewiórów (Wiewiórów Rządowy)

powiat szadkowski:

Niehcice

Tenuta brzeźnicka

powiat radomszczański:

Bądków, Borowy (Borowiec) młyn, Brzeźnica miasto, Dupice (Dubidze), Dworzyszowice (Dworszowice Kościelne), Dylów, Gajęcice, Kruplin (Kruplin Radomszczański), Pajęczno miasto, Siedlec, część wsi Stare Miasto (Stara Brzeźnica), Wójtowski młyn

powiat wieluński:

Wąsosze

Tenuta krzepicka

powiat wieluński:

Stare Krzepice, Zajączki

Tenuta bolesławiecka

powiat wieluński:

Bolesławiec miasto, część wsi Chotynino, Wójcin, Żdźar

powiat ostrzeszowski:

Domaborów, Jankowy, Wyszczanów

Tenuta grabowska

powiat ostrzeszowski:

Czajków, Czyżowski młyn, Grabów miasto, Komorów, Kotłów, Kraszowice, Kuźnica Kraszowicka (Kuźnica Grabowska), Mikstat miasto, Smolny (Smolniki) młyn

Drobne tenuty

powiat łęczycki:

Bolków (Balków), Dąbie miasto, Krzeszewko Średnie (Krzeszew Rządowy), Lubino (Lubień), Lućmierza, część wsi Niwki, Ostrowy Wielkie, Wołodrza

powiat brzeziński:

część wsi Swędowo, Szczawin, Szeligi, Wiączeń Leśny (Wiączeń Dolny), Wiączeń Polny (Łódź-Nowosolna)

powiat sieradzki:

Bogumiłów, Braszewice, Czekał młyn, Dupie (Dubie), Godynice, Grodziec Wielki (Grójec Wielki), Grzybek młyn, Jaryszek (Sójki) młyn, Kiełbaska młyn, Klonowa, Kuźnica Brąszowska (Kuźnica Zagrzebska), Kuźnica Kłobar (Kuźnica Błońska), Lisek (Liski) młyn, Lubola, Łagiewniki, Sokołów, Tyczyn, Witów, Żeglina karczma

powiat szadkowski:

Grzybów, Prusinowice, Szadkowice, część wsi Trzebiczna, Wilamów

powiat piotrkowski:

Łęki Królewskie, Uszczyn

powiat radomszczański:

Dębowiec, Konary, Zawada

powiat wieluński:

część wsi Biała (Biała Rządowa), Bieniec, część wsi Ruda, Skomlin, Toplin

ANEKS II

Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.

W nawiasach podano nazwę dzisiejszą, jeśli wyraźnie różni się od szesnastowiecznej.

Arcybiskupstwo gnieźnieńskie

powiat łęczycki:

Boguszyna Woda (Boguszyniec), Chełmo, Choiny, Dobrogosty, Grzegorzewo miasto, Kielczewo, Kobele, Koczawia (Kocewia), Kościół (Tum Poduchowny), Krzepocino Wielkie, Ladorudz Mały, Ladorudz Wielki, Łęka, Mąkolice, Mąkolska Wola, Mrozowice (Mrożewice), Parądzice, Piątek miasto, Pieczewo, Podgórzycze, Przybyłowo, Rdułtów (Rdutów), Rzuchowo, Skobielice, część wsi Słupeczka, Smarzewka, (Smardzew) Sobótka, część wsi Solca Wielka, Swarawa

powiat orłowski:

Bąkowo, Boguria, Jackowice, Łązniki, Maurzyce, Ostrówek czyli Skrobaczów (Świące), Otolice, Rząśno, Strugienice, Szczudłów, Szymanowice, Urzecze, Wiskitnica, Zduny, Zwierzynowice (Wierznowice)

powiat sieradzki:

Cisowie, Goszczonów, Grąbków, Grzybki, Kokoszki, Kowale Arcybiskupie (Kowale Księżę), Malanów, Oraczów, Proboszczowice, Przykuna, Rzestarczów, Rzęzawy, Smólsko, Szadów Arcybiskupi (Szadów Księży), Szłop młyn (Człopki), Turek miasto, Turkowice, Wojków

powiat szadkowski:

Borzyszowice (Borszewice), Cichmiana, Kobylniki, Kopyść, część wsi Kościelnica, Księży Młyn, Lubiszowice, Luciejów, Niemysłów, Orzeszków, Ostrowsko z Kawieczynem, Sędziejowice, Spicymierz, Ubysłów folwark, Uniejów miasto, Welszczyce (Wieścice), Wielenino, Wola Rozworzyna (Księża Wólka), Zagliny

powiat piotrkowski:

Gołkowice (Stare Gałkowice), Grocholice miasto, Kluki, Parzno, Rozdzin, Sobki, Strzyżowice, Świerczów, Wierzchy młyn, Zbyszek młyn

powiat radomszczański:

Rzujewice (Rzejowice)

powiat ostrzeszowski:

Biskupice (Biskupice Zabaryczne), Bukownica

Biskupstwo włocławskie (kujawskie)

powiat brzeziński:

Będzelin, część wsi Bogusławice, część wsi Chorzęcin, Chrapek młyn, Chrosty (Chrosty Stare), Dąbrówka, Gałków Mały, Gałków Wielki, Godoszewice, Komorniki, Kulan młyn, Lamus młyn, Lipka,

Łaznowo, Łódź miasto, Mierzączka, Niesułków, część wsi Nowe Stawy Małe, Nowe Stawy Wielkie, Pluskwa młyn, Poćwiardówka, Popielawy, Rokiciny, Rozrażew (Łódź-Zarzew), Stara Łódź, Widzew-nica (Łódź-Widzew), część wsi Żakowice, Żywocin

powiat piotrkowski:

Biezwoły (Bieżywoły), Biskupia Wola, Borzyszów, Chynów, Czarnocin, Depczyk młyn, Dziewuliny młyn, Franek młyn, Gajkowice, Gazomia (Stara Gazomia), Gazomka, Głupice Małe (Wola Głupicka), Gościmowice, Grabica, Gręboszów, Jutroszów, Kocielek młyn (Kociołki), Kuznocin, część wsi Lutosławice, Mąka młyn, Mąkoszyn, Młynary, Nagórzyce, Podolin, Podstoły, Polikno (Polichno), Proszynie, Psary (Stare Psary), Radociny, Russociny, część wsi Srockie, Swoliszewice Mniejsze, Swoliszewice Większe, Szczukwin, Świątniki, Tychów, Wadłów Wiaderne, część wsi Wodzin Wielki (Wodzin Majoracki), Wolborz miasto, Żarnowica

Kapituła katedralna gnieźnieńska

powiat sieradzki:

część wsi Unków (Uników Kapitulny), Owieczki

powiat radomszczański:

Makowiska

powiat wieluński:

część wsi Bobrowniki, Cisów folwark, Drobnice, Grębień, Kadłub, Kamionka, Lisowice, część wsi Łaszów, część wsi Mierzyce, część wsi Przewóz, Raduczyce, Sieniec, Starzenice, część miasta Toporów, Wydrzyn, Załęcze Małe, Załęcze Wielkie

Kapituła katedralna krakowska

powiat brzeziński:

Brus, Chachuła młyn, Dalków, Huta (Bronisin), Karpino czyli Zarzecze, Kotlina, Krasów (Kraszew), Kurowice, Laskowski młyn (Łódź-Charzew), Retkinia, Rokicie, Wiskitno

powiat piotrkowski:

Brojce, Czyżemin, Dłotów, Giemzów czyli Stróża, Grodzisko, Kalno Małe, Kalno Wielkie, Kochanie (Wola Kutowa), Leszczyny, Łaziska, Orzek, Pałczewie (Pałczew), Prawda, Rzgów miasto, Warzyn (Wardzyń), Wola Rakowska

powiat szadkowski:

Bychlów, Chocianowice, Chudrowice (Kudrowice), Dobruń, Gadka, Górka Mała czyli Siękielew (Szynkielew), część wsi Górka Wielka (Górka Pabianicka), Jutrkowice, część wsi Kanino (Konin), Karniszewice, Ldzań, Łaskowice, Malówka (Majówka), Pabianice miasto, Piątkowisko, Potrykozy, Ruda kuźnica (Ruda Pabianicka), Rypułtowice, Sulątkowice (Ślądkowice), Świątniki, Wola Latałska (Mogilno), Wola Sulątkowska (Mierzączka Duża), Wola Zamojska (Wola Żytowska), Wola Zardzieńska, Żytowice

Kapituła kolegiaty łączyckiej

powiat łączycki:

Prepozyt: Bruzica (Brużyczka-Księstwo), dziekan: Męklewo (Mętlew), kustosz: Ciosny, Pełczyńska, Sługi, część wsi Solca Wielka, archidiakon: Mchowice, dobra prestymonialne: Chrzastowo z Karłowem, część wsi Czerchów, Grabiszewo, Jankowo (Jadków), Jambrożewo (Ambrożewo), Mirosławice, Morakowo, Nakielnica, Ojrzyszewice (Orszewice), Skromnica, Solca Mała, Zdziechowo (Zdziechów Stary)

Kapituła kolegiaty uniejowskiej

powiat szadkowski:

Karchów Kanoniczy (Charchów Księży), Kościelnica, część wsi Kuczki, Szarów Kanoniczy (Szarów Księży)

Kapituła kolegiaty sieradzkiej

powiat sieradzki:

Dzierżazna, Ocino

Kapituła kolegiaty wieluńskiej

powiat: wieluński:
część wsi Gaszyn, Popowice

Opactwo Cystersów w Sulejowie

powiat łęczycki:
Góra Bełdrzychowska, Rączyno, Wola Kałowska (Wólka), Zagorzyce
powiat piotrkowski:
Barkowice, Czekanów, Koło, Krzyżanów, część wsi Konradz (Kurnędz), Łazy (Łazy Duże), Łęczno,
Milejów, Przyglów, Sulejów miasto, część wsi Sutymost
powiat szadkowski:
Bełdrzychów

Opactwo Cystersów w Jędrzejowie

powiat radomszczański:
Grodzisko, Okałowice, Sutków (Cudków), Wszemborzyce (Soborzyce)

Opactwo Kanoników Regularnych w Trzemesznie

powiat łęczycki:
Babice (Babice Duże), Bryski, Chrośno, Góra (Góra św. Małgorzaty), Kazimierz miasto, Kosino,
Prawęcice, Sobień

Opactwo Norbertanów (Premonstratensów) w Witowie

powiat piotrkowski:
Kałek, Kłodzice, Oprzędów, Piekary, Przewóz, Rączno, Stobnica, część wsi Sutymost, Witów, Zalesice

Opactwo Benedyktynów w Tyńcu*

powiat szadkowski:
Chróscin, Lipnica Mała

Klasztor Cystersek w Ołoboku

powiat wieluński:
Chrościno, Dzietrychowcie (Dzietrykowice), Łubnice, Mileszyn (Mieleszyn), Ochędzin, Radostów
powiat ostrzeszowski:
Kaliszkowice (Kaliszkowice Ołobockie), Mysłaki młyn (Namysłaki)

Klasztor Klarysek św. Andrzeja w Krakowie

powiat wieluński:
Cykarzów, Kąkawa, Mykanów, Rybna

Klasztor Kanoników Regularnych w Mstowie

powiat radomszczański:
Klasztor Mstowski, Krasicice, Kuchary, Łuszczyn, Skrzydłów Mały

Klasztor Dominikanów w Sieradzu

powiat szadkowski:
Piaski z Gorzeniem

Klasztor Paulinów w Wieluniu

powiat wieluński:
Dzierzniki (Dzietryzniki)

Klasztor Paulinów w Wieruszowie

powiat wieluński:
część wsi Ciecuiów, część wsi Stradziec (Strojec), część wsi Żytniów

powiat ostrzeszowski:
część wsi Świba

Klasztor Augustianów w Wieluniu

powiat wieluński:
część wsi Kopydłów

Klasztor Kanoników Regularnych w Krzepicach

powiat wieluński:
Popów

Seminarium Duchowne w Gnieźnie

powiat łęczycki:
Mazowo, Romartów
powiat szadkowski:
Wola Kościelna (Wola Przedmiejska)

Akademia Krakowska

powiat radomszczański:
Wisnka (Wistka)

Mansjonarze z Kalinowej

powiat sieradzki:
Kawieczyn

Altaryści w Zgierzu

powiat łęczycki:
część wsi Bruzica Mała (Brużyczka)

Uposażenia plebańskie

powiat łęczycki:
Krzepocino Małe – plebana zgierskiego, Oteląż – plebana grzegorzewskiego, Wichrowo – plebana łęczyckiego, Żakowiec – plebana dąbrowickiego
powiat brzeziński:
Łaknarz – plebana będkowskiego, część wsi Nowe Stawy Małe – plebana niesułkowskiego
powiat orłowski:
Śleszyno Sołek (obecnie nie istnieje) – plebana śleszynosolskiego, Wola Plebańska (Wola Popowa) – plebana żychlińskiego
powiat piotrkowski:
Będzinek (Bądryń) – plebana tuszyńskiego, Bujny Małe (Bujny Księżę) – plebana buczkowskiego, Raków (Raków Duży) – plebana piotrkowskiego, część wsi Rzeczków (Rzeczków Poduchowny) – plebana wolborskiego
powiat radomszczański:
Dobra młyn (Karkoszki) – plebana dobryszyckiego, część wsi Kruplin (Kruplin Poduchowny) – plebana brzeźnickiego, Młodzowy – plebana radomszczańskiego, część wsi Stare Miasto (Stara Brzeźnica) – plebana brzeźnickiego, Strzałków, część wsi Szczepocice (Szczepocice Rządowe) – prebenda kościoła nieparafialnego w Strzałkowie, część wsi Wielgi Młyn – plebana wielgomłyńskiego
powiat szadkowski:
Grodzisko – plebana grodziskiego, Plebańska Wieś (obecnie nie istnieje) – plebana szadkowskiego
powiat wieluński:
część wsi Konopnicka Wola czyli Szakielów (Szynkielów) – plebana konopnickiego

* Do opactwa tynieckiego należała prepozytura z kaplicą św. Mikołaja w Uniejowie, do której należały dwie wymienione wsie.

ANEKS III

Komentarz do mapy: rozmieszczenie własności ziemskiej

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Zagadnienie własności ziemskiej w województwach łęczyckim i sieradzkim przedstawia kartogram w skali 1:500 000, zawierający podział na trzy grupy własności: królewską, duchowną (kościelną) oraz szlachecką. Własność miast (wsie miejskie) nie została wyodrębniona. Na własność mieszaną wskazuje położenie punktu osadniczego na granicy kategorii własnościowych.

Kartogram podaje nazwy miast, a spośród wsi nazwy ośrodków starostw i tenut (w królewskich) oraz ośrodków większych kompleksów w dobrach kościelnych. Pozostałe miejscowości oznaczono punktami bez nazw.

Stan posiadania przedstawiono dla końca XVI w.; zmiany we własności instytucji kościelnych oraz królewskich w ciągu drugiej połowy XVI w. zostały zasygnalizowane w głównej części tego komentarza.

Na obszarze własności kościelnej zostały wyróżnione te posiadłości duchowieństwa, które w granicach województw łęczyckiego i sieradzkiego mogły być uznane za wielkie dobra ziemskie. Zgodnie z zasadą przyjętą w poprzednim tomie AHP (woj. sandomierskie), cezurą wyodrębniającą wielkie dobra oznacza 10 wsi lub 50 łanów kmiecych. W związku z tym wyodrębniono własność siedmiu instytucji kościelnych: arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, biskupstwa włocławskiego (kujawskiego), kapituły katedralnej gnieźnieńskiej, kapituły katedralnej krakowskiej, kapituły kolegiaty łęczyckiej, opactwa Cystersów w Sulejowie oraz opactwa Norbertanów (Premonstratensów) w Witowie.

Z powodów wymienionych w głównej części komentarza nie mogliśmy wyróżnić wielkich dóbr szlacheckich. Oznaczaliśmy natomiast te wsie, w których mieszkała szlachta zagrodowa.

Pomiary rozległości własności ziemskiej w poszczególnych kategoriach właścicieli wykonano planimetrem na mapach roboczych w skali 1:100 000. Wyniki tych pomiarów są dokładniejsze na tych obszarach, gdzie granice można było oznaczyć dokładniej, tzn. tam, gdzie występowały zwarte terytorialnie klucze jednego typu własności o dosyć gęstym osadnictwie (jak np. klucz Zduny arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, klucz wolborski biskupstwa kujawskiego, klucz pabianicki kapituły katedralnej krakowskiej). Wydzielenie natomiast zasięgu własności szlacheckiej lub drobnych uposażeń kościelnych na obszarach o słabszej sieci osadniczej nasuwa sporo wątpliwości, zwłaszcza jeżeli znajdowały się tam duże kompleksy leśne, a w pobliżu brak było własności królewskiej, do której można by zaliczyć zalesione pustki osadnicze.

Uzyskano następujące wielkości własności ziemskiej.

W województwie łęczyckim, obejmującym obszar 4326 km², własność królewską stanowiło 561 km² (13,0%), własność kościelną – 956 km² (22,1%), a do szlachty należało 2809 km² (64,9%).

W województwie sieradzkim, liczącym 12 525 km² powierzchni, królewskie obejmowały 1393 km² (11,1%), własność kościelna miała 2247 km² (17,9 %), a własność szlachecka 8885 km² (71,0%).

Razem w obydwu województwach (16 851 km²) własnością królewską były 1954 km² (11,6%), własnością kościelną – 3203 km² (19,0%), własnością szlachecką – 11 694 km² (69,4%).

1998 r.

III.3.3.6. KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

Michał Słomski

W celu ustalenia przynależności własnościowej miejscowości leżących w granicach województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. wykorzystaliśmy informacje pochodzące z rejestrów poborowych, lustracji królewskich, inwentarzy dóbr, wizytacji kościelnych, dokumentów i wpisów z Metryki Koronnej. W różnym stopniu uwzględniliśmy również źródła z późnego średniowiecza oraz XVII i XVIII w., zostały one opisane w rozdziale *Źródła pisane*¹. Wykorzystano również literaturę przedmiotu, niekiedy znacząco doprecyzowującą informacje pochodzące z przekazów z epoki. Podobnie jak w poprzednich tomach serii AHP, na mapie głównej kolorem czerwonym oznaczyliśmy miejscowości stanowiące własność królewską, barwą fioletową należące do instytucji kościelnych, żółtą – szlacheckie, a pomarańczową – należące do miast². Określaliśmy typ własności na podstawie prawnego tytułu własności, a nie ze względu na użytkowanie danej miejscowości, najczęściej widoczne źródłowo w postaci informacji o licznych dzierżawach szlacheckich w dobrach królewskich (uchwytnie źródłowo zwłaszcza dla królewskich woj. brzeskiego) i duchownych (częste w przypadku uposażeń plebańskich) czy wręcz o dziedzicznym posiadaniu danej miejscowości³.

Dobra królewskie

Dobra królewskie w województwach brzeskim i inowrocławskim oraz w ziemi dobrzyńskiej wchodziły w skład kompleksów dóbr nazywanych starostwami grodowymi i niegrodowymi (tenutami), stanowiły również drobne, jedno- lub kilkunioskowe dzierżawy⁴. W drugiej połowie XVI w. na omawianym terenie funkcjonowało osiem starostw grodowych. Na Kujawach związane były one z miastami będącymi siedzibami powiatów: Brześciem Kujawskim, Kowalem, Kruszwicą, Przedczem i Radziejowem w województwie brzeskim oraz Inowrocławiem i Bydgoszczą

¹ Zob. A. Borek, *Źródła pisane*, [w:] AHP Kujawy, w tej edycji II.1.6.

² Dokładniejsze przedstawienie zagadnień związanych z określaniem i przedstawianiem charakteru własności w formie graficznej zob. W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7.

³ WP, s. 34 i przyp. 77 na s. 34; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7; tenże, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 14–15.

⁴ Literatura dotycząca dóbr królewskich na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej jest stosunkowo obfita: Z. Górski, A. Mietz, *Stosunki własnościowe w dobrach królewskich ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI i początkach XVII wieku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 213–227; Z. Górski, *Z dziejów starostwa rypińskiego w XVI–XVIII wieku*, [w:] Rypin. *Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994, s. 105–115; tenże, *Dobra królewskie w starostwie konińskim oraz województwach brzeskim i inowrocławskim w świetle lustracji z 1569 roku*, „Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego”, t. 4, 2013, s. 41–65; W. Chorążyczewski, *Gniewkowo i starostwo gniewkowskie w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Pamięć – tradycja – trwanie. Szkice z dziejów Gniewkowa i okolic*, red. T. Łaszkiwicz, Gniewkowo 2014, s. 57–73. Interesująca charakterystyka własności królewskiej w woj. brzeskim i inowrocławskim w okresie XVI–XVIII w., głównie w kontekście użytkowania dóbr królewskich przez szlachtę i korzystanie przez tę ostatnią z dochodów z królewskich woj. brzeskiego i inowrocławskiego, wyszła spod ręki J. Dumanowskiego, *Hrabiowie na Lubrańcu. Dzieje fortuny magnackiej*, Toruń 1999, s. 31–40.

w województwie inowrocławskim. Jedyne starostwo grodowe ziemi dobrzyńskiej miało swoją siedzibę w Bobrownikach, które nie stanowiły centrum powiatowego (znajdowały się w granicach pow. lipnowskiego)⁵.

Dobra królewskie zgrupowane były wokół miejscowości leżących w granicach administracyjnych obu kujawskich województw i ziemi dobrzyńskiej. Jednak miejscowości wchodzące w skład starostwa grodowego w Przedczu leżały również na północnych terenach województwa łęczyckiego⁶. W związku z tym opisy lustracyjne starostwa przedeckiego z XVI w. włączone były do opisów królewskich znajdujących się w granicach administracyjnych województwa łęczyckiego⁷. Przepuszczalnie wynikało to z faktu, że w pierwszej połowie XVI w. (1501–1539) było ono wydzierżawiane jednocześnie ze starostwem łęczyckim⁸. Jeszcze w pierwszej połowie XVII w. starostwo przedeckie opisywane było wśród innych królewskich województwa łęczyckiego⁹. W drugiej połowie XVI w. nie doszło do wydzielenia z istniejących starostw części, tworzących nowe królewskie, aczkolwiek dochodziło do sporadycznego wydzierżawiania pojedynczych wsi i traktowania ich jako osobnych dzierżaw¹⁰. Tuczno (pow. inowrocławski) w inwentarzu starostwa inowrocławskiego z 1510 r. zostało wliczone w jego skład¹¹, w czasie lustracji z lat 1564–1565 było wydzierżawiane osobno, choć wspomniano jeszcze o jego przynależności do starostwa inowrocławskiego¹², w późniejszym czasie stanowiło już osobną dzierżawę¹³.

W źródłach z drugiej połowy XVI w. nie przestrzegano już ściśle zasady określania terminami *starostwo*, *capitaneatus* czy *praefectura* wyłącznie starostw grodowych, a terminami *dobra*, *bona regalia* czy *tenuta* tylko starostw niegrodowych¹⁴. Sytuacje takie miały miejsce również w przypadku dóbr królewskich na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Niewielkie dobra z centrum w Gniewkowie (pow. inowrocławski) w 1567 r. oraz jeszcze w lustracjach z lat 1616–1620 i 1628–1632 określano *dzierżawą*¹⁵. Tak samo określono miasto Nieszawę (Nową Nieszawę; pow. lipnowski) w lustracji z lat 1628–1632 oraz w dokumencie cesji tenuty nieszawskiej na rzecz Pawła Działyńskiego z 1633 r.¹⁶ Dlatego w aneksach oba te niewielkie skupiska dóbr królewskich określamy terminami zaczerpniętymi ze źródeł z epoki. Tak samo uczyniliśmy w przypadku dóbr zlokalizowanych w okolicach Rypina (pow. rypiński) (nazwanych *tenutą* w 1618 r.¹⁷) oraz miasta Lipna (pow. lipnowski) (nazwanego *tenutą*

⁵ Guldon, Kujawy, s. 40–41, 46; Urzędnicy VI/2, s. 8.

⁶ LWWK 1564, cz. 1, s. XLV; K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.3.5; J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 21.

⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 160–186; LWWK 1569, k. 209r–226r (nowszej numeracji); J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 32.

⁸ Urzędnicy VI/2, s. 152–153. Wydawcy lustracji z lat 1564–1565 przypuszczają z kolei, że wynikać to mogło z pełnienia przez Kłodawę – miasto wchodzące w skład starostwa przedeckiego, ale znajdujące się w granicach woj. łęczyckiego – funkcji rezydencjonalnej dla Jana Sierakowskiego, starosty przedeckiego w momencie przeprowadzania lustracji; LWWK 1564, cz. 1, s. XLVII.

⁹ LWWK 1616, cz. 1, s. 216–240; LWWK 1628, cz. 3, s. 38–54. Dopiero w lustracji z lat 1659–1665 starostwo przedeckie opisywano wśród królewskich woj. brzeskiego. Starostwo zostało już rozdzielone na starostwo przedeckie, którego dobra znajdowały się na terenie woj. brzeskiego, i dzierżawę kłodawską, obejmującą królewskie północnej części woj. łęczyckiego, ale też dwie wsi z woj. brzeskiego i – co ciekawe – położone nad Wisłą w pow. kowalskim woj. brzeskiego wsi Dąb i Dobiegniew; LWWK 1659, cz. 2, s. 266–268 (starostwo przedeckie), 268–274 (dzierżawa kłodawska).

¹⁰ Zjawisko to nasiliło się dopiero w XVII i XVIII w.; zob. J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 32–40. Pomijam tutaj kwestie ostatecznego wydzielenia ze starostwa brzeskiego osobnych starostw w Kowalu i Radziejowie, co miało się dokonać na przełomie XV i XVI w.; tak np. Urzędnicy VI/1, s. 221–222, 228–229.

¹¹ R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego z 1510 roku*, ZK, t. 3, 1971, s. 201–202; LWWK 1564, cz. 2, s. 254–256; J. Wiesiołowski, *Rejestr dochodów i rozchodów starostwa inowrocławskiego z 1510/1511 r.*, ZK, t. 8, 1986, s. 292–294; MK 80, k. 309r–309v; MRPS V/1, nr 1336.

¹² LWWK 1564, cz. 1, s. 120; LWWK 1564, cz. 2, s. 254.

¹³ LWWK 1569, k. 348r–349r; LWWK 1616, cz. 1, s. 285–287.

¹⁴ K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (materiały źródłowe)*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017, s. 31–32.

¹⁵ Z. Guldon, K. Wajda, *Zarys dziejów Gniewkowa*, Bydgoszcz 1970, s. 87; LWWK 1616, cz. 1, s. 290; LWWK 1628, cz. 3, s. 134; W. Chorążyczewski, *Gniewkowo*, s. 58.

¹⁶ LWWK 1628, cz. 3, s. 118; MK 180, s. 239: „super tenutam Nieszoviensem” (reg.: *Metryka Koronna Władysława IV Wazy. Sumariusz księgi MK 180 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, z lat 1633–1635, kanclerstwa Jakuba Zadzika*, oprac. W. Krawczuk, Kraków 2015, nr 352).

¹⁷ MK 159, k. 125v: „Tenuta Ripinensi generoso Ioanni Krosnowski confertur”.

w 1607 r.¹⁸). Jedynie starostwa niegrodowe w Dybowie (pow. inowrocławski)²⁰ i Dobrzyniu (pow. dobrzyński)²¹, zgodnie z brzmieniem źródeł, co prawda w większości już XVII-wiecznych, określamy również terminem *starostwa*.

Dla ustalenia przynależności wsi królewskich do poszczególnych starostw i tenut lustracje królewszczyzn województw kujawskich i ziemi dobrzyńskiej z lat 1564–1565 oraz z 1569 r. są przydatne tylko częściowo. W tym czasie bowiem obciążone zapisami dokonanymi zgodnie z prawem, tzw. starymi sumami, były wszystkie królewszczyzny ziemi dobrzyńskiej, a także starostwa kowalskie, kruszwickie i radziejowskie w województwie brzeskim oraz starostwa bydgoskie i dybowskie w województwie inowrocławskim. Nie zostały one zatem opisane w XVI-wiecznych lustracjach. W czasie sporządzania lustracji z lat 1564–1565 nie opisano również dzierżawy gniewkowskiej, co uczyniono już w 1569 r. Pełny wykaz dóbr królewskich na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej został ustalony na podstawie innych źródeł, głównie lustracji dóbr królewskich z XVII stulecia, przede wszystkim z lat 1616–1620 dla Kujaw oraz 1628–1632 dla ziemi dobrzyńskiej. Duże znaczenie miała również tzw. rewizja listów, przeprowadzona podczas sejmu 1563/1564 r., dotycząca kontroli tytułów prawnych na użytkowanie królewszczyzn²². Ponadto wykorzystaliśmy źródła pochodzące z pierwszej połowy XVI oraz pierwszej połowy XVII w.

Pewien problem stwarzało określenie przynależności do konkretnego starostwa kilku miejscowości królewskich w powiatach kruszwickim i radziejowskim. Na podstawie źródeł z początku XVI w. przypuszczać można, że w tym okresie miasto Skulsk (Skulsko) i Skulska Wieś (Skulsko Małe; pow. kruszwicki) oraz wsie Złotowo (pow. radziejowski) i Sadowie (zaginiona) znajdowały się w starostwie kruszwickim²³. Wzmiankę z 1514 r., w której Skulsk (Skulsko), Sadowie i Złotowo zostały wymienione jako osobna tenuta²⁴, można interpretować również jako nie do końca ścisły związek wymienionych miejscowości z zamkiem w Kruszwicy. Podobny wniosek można wysnuć na podstawie dokumentu z 1531 r., w którym król zapisał Janowi Leszczyńskiemu, kasztelanowi brzeskiemu i staroście radziejowskiemu, sumy na miejscowościach starostwa radziejowskiego oraz na osobno wymienionych Skulsku i wsiach Sadowie oraz Złotowo²⁵. Przy rozpatrywaniu organizacyjno-administracyjnej przynależności wymienionych miejscowości w ramach królewszczyzn kujawskich najmniej wątpliwości przedstawia Złotowo, które już w rejestrze poborowym z 1557 r. określono jako należące do starostwa radziejowskiego²⁶, a w lustracji 1628–1632 było „od starostwa radziejowskiego odjęte”²⁷. Sadowie z kolei zaniknęło. Więcej trudności interpretacyjnych sprawiają źródła w przypadku Skulska i Skulskiej Wsi (Skulska Małego). W cesji starostwa radziejowskiego na rzecz Jana Leszczyńskiego, syna dotychczasowego starosty Rafała Leszczyńskiego, z 1579 r. Skulsk (Skulsko) wraz ze Złotowem i Sadowiem wymieniony został po wsiach określonych jako przynależące do zamku w Radziejowie²⁸. W starostwie

¹⁸ MK 151, k. 250v. W królewskim konsensie na wykupienie przez Jakuba Jankowskiego Lipna z 1583 r. miasto określono jako „bona nostra Lipno”; MK 129, k. 262v.

¹⁹ Czynimy zatem inaczej niż K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie*, s. 198, 336, 338, 340. Dzierżawami oba kompleksy królewskie nazwano w: LWWK 1628, cz. 1, s. XIX.

²⁰ MK 93, k. 355r: „capitaneatum nostrum Diboviensem” (1562 r.) = reg.: MRPS V/1, nr 2618; MK 145, k. 264v: „et capitaneatum nostrum Diboviensem” (1603 r.); LWWK 1616, cz. 1, s. 294, 309.

²¹ Z. Górski, *Inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 roku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 229–238.

²² AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, s. 590–636. Informacje te wykorzystał we wstępie do lustracji wielkopolsko-kujawskiej z 1564 r. A. Tomczak; LWWK 1564, cz. 1, s. L–LVIII.

²³ MK 19, k. 149v: „in bonis nostris oppido Skolsko et villis Slothow et Sadowie [– –] que bona praefata ad castrum Crusswiciense pertinebant” = reg.: MRPS III, nr 1367 (1504 r.).

²⁴ MK 23, s. 412 = reg.: MRPS IV/1, nr 435 (1514 r.).

²⁵ MK 47, k. 422r = reg.: MRPS IV/2, nr 15983. Złotowo określone zostało jako leżące „in districtu Cruswiciensi”. Zob. też dokument Rafała Leszczyńskiego z 1544 r. dotyczący zapisu wiana jego żonie Barbarze, który w podobny sposób wymienia miasto Skulsk (Skulsko) i obie wsie: MK 66, k. 273v = reg.: MRPS IV/3, nr 21430.

²⁶ ASK I 29, k. 256v. Tak samo w 1589 r.: MK 135, k. 711v: „villarum [– –] Złoczowo ad capitaneatum praedictum Radzieiowiensem pertinentium” = reg.: SMK IV, nr 817.

²⁷ LWWK 1628, cz. 3, s. 97.

²⁸ MK 119, k. 363r: „quod super castro oppidoque nostro Radzieiow ac villis earumque haereditaribus [sic!] Stary Radzieiow, Bithom, Prochnowo, Bodzanowo, Czolowo, Bieganowo, Skochniki, Ostrow, Płowcze minori ad praefatum castrum et oppidum Radzieiowenses pertinentibus, nec non oppido Skulsko et villis Złothowo ac Sadowie in districtu Crusficiensi sitis ac earum similiter haereditaribus”.

radziejowskim miasto umieścił także wizytator kościelny w 1578 r.²⁹ Również w 1589 r., w akcie nadania starostwa radziejowskiego Świętosławowi Orzelskiemu wymieniony został jako jego część³⁰. Jednakże jako miasto należące do starostwa kruszwickiego Skulsk (Skulsko) określono w wizytacji z 1599 r.³¹ Niemniej również w pierwszej połowie XVII w. Skulsk (Skulsko) jest wymieniany w pertynencjach starostwa radziejowskiego³². Dlatego pomimo pewnych wzmianek źródłowych wskazujących na możliwość istnienia jakiegoś związku Skulska ze starostwem kruszwickim w XVI w. uznaliśmy, że stanowiło ono już w drugiej połowie XVI w. część starostwa radziejowskiego. Z kolei Skulska Wieś (Skulsko Małe) w 1504 r. została określona jako należąca do zamku kruszwickiego³³, choć już w 1526 r. wymieniono ją jako osadę należącą do starostwa radziejowskiego³⁴. Pół wieku później, w przywileju dla Adama Balińskiego z 1583 r., potwierdzonym w 1588 r., król nadał temu szlachcicowi starostwo kruszwickie, jednak w narracji dokumentu podkreślono, że z tego nadania wyłączona była Skulska Wieś (Skulsko Małe)³⁵. Została ona nadana Adamowi Balińskiemu i jego żonie w dożywocie dopiero w 1597 r.³⁶ Na związek Skulskiej Wsi (Skulska Małego) ze starostwem kruszwickim wskazywać może również wzmianka z 1590 r., gdy została ona określona jako wieś należąca do starostwa kruszwickiego³⁷. Opisano ją osobno również w czasie lustrwania królewskich na przełomie drugiego i trzeciego dziesięciolecia XVII w.³⁸ Wydaje się zatem, że pod koniec XVI w. Skulska Wieś (Skulsko Małe) stanowiła najczęściej osobną dzierżawę³⁹, choć zaliczaną czasem do któregoś z wymienionych starostw⁴⁰.

Ponadto jako wsie królewskie oznaczyliśmy dwie miejscowości, które w źródłach pojawiają się jako własność wójtostwa kowalskiego (Wołodrza, pow. kowalski) i dobrzyńskiego (Wierzniczka [Wierzbica Mała], pow. dobrzyński)⁴¹.

W drugiej połowie XVI w. nie doszło do większej akcji lokacyjnej w dobrach królewskich na terenie województw kujawskich i ziemi dobrzyńskiej. Na przełomie XVI i XVII w. na terenach należących do starostw bydgoskiego i dybrowskiego tamtejsi starostowie przenieśli kilka istniejących wcześniej wsi na prawo olęderskie⁴². W drugiej połowie XVI w. sprowadzono olędrów do Łęgnowa (Łągu) (1596 r.)⁴³ w starostwie bydgoskim oraz do Wielkiej i Małej Nieszawki (Nieszewy i Nieszawki Małej) (1600 r.) w starostwie dybrowskim⁴⁴. Wsie takie pojawiły się również na terenie starostwa bobrownickiego w ziemi dobrzyńskiej: Zenon Guldon wspomina o kontrakcie lokacyjnym wsi Silna z 1562 r.⁴⁵

²⁹ MHDW 17, s. 40, 109.

³⁰ MK 135, k. 521r = reg.: SMK IV, nr 560.

³¹ MHDW 23, s. 63: „oppidum regium ad capitaneatum Crusviciensem”.

³² LWWK 1616, cz. 1, s. 349; LWWK 1628, cz. 3, s. 92–93; LWWK 1659, cz. 2, s. 261–262.

³³ MRPS III, nr 1691.

³⁴ MK 42, k. 163r = reg.: MRPS IV/1, nr 5126.

³⁵ MK 133, k. 260r = reg.: SMK II, nr 64.

³⁶ MK 141, k. 72r–72v = reg.: LWWK 1616, cz. 2, s. 60, nr 751 (w regescie podano informację o przynależności Skulskiej Wsi [Skulska Małego] do starostwa kruszwickiego, co nie ma potwierdzenia w zapisie pochodzącym z Metryki Koronnej).

³⁷ MK 135, k. 855r = reg.: SMK IV, nr 1043.

³⁸ LWWK 1616, cz. 1, s. 353–355.

³⁹ Z. Górski, *Inwentarz skulski z 1620 roku*, „Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego”, t. 3, 2012, s. 91; LWWK 1628, cz. 3, s. 102. Guldon, Kujawy, s. 67, wliczył Skulską Wieś (Skulsko Małe) do starostwa radziejowskiego.

⁴⁰ LWWK 1616, cz. 1, s. 353.

⁴¹ Postąpiliśmy analogicznie jak autorzy komentarza własnościowego w tomie sieradzkim, gdzie wieś Wiechucice Wielkie (pow. sieradzki), określaną jako własność wójtostwa sieradzkiego, przyporządkowano do starostwa sieradzkiego; K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.3.5.

⁴² K. Ciesielska, *Osadnictwo „olęderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, SMDWP, t. 4, 1958, nr 2, s. 224–225; K. Mikulski, *Zarys dziejów osadnictwa olęderskiego w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem terenu obecnego województwa bydgoskiego)*, MDKSBR, t. 1, 1996, s. 105–108.

⁴³ SMK IX, nr 116; inaczej: K. Bartowski, *Udział starostwa i wójtostwa bydgoskiego w kolonizacji holenderskiej*, MDKSBR, t. 1, 1996, s. 109.

⁴⁴ MK 145, k. 264r–270r; K. Mikulski, *Komturstwo nieszawskie i starostwo dybrowskie w XIII–XVII wieku – zasięg, osadnictwo*, [w:] *Zamek dybowski: archeologia, historia, przyszłość. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 września 1999 roku w Toruniu z okazji Dni Dziedzictwa Europejskiego*, Toruń 1999, s. 14. W 1603 r. olędrów osadzono w Rudaku i Gosorzynie; tamże, s. 14.

⁴⁵ Z. Guldon, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w XVI–XVIII wieku*, ZK-D, seria D: *Gospodarka*, 1981, s. 237. Przed spisaniem lustracji z 1616–1620 w dobrach starostwa bobrownickiego powstała inna olęderska osada o nazwie Bóg Pomóż (LWWK 1616, cz. 1, s. 309; Z. Guldon, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej*, s. 241), nie wiadomo jednak, czy miało to miejsce już w drugiej połowie XVI w.

W drugiej połowie XVI w. stan posiadania dóbr królewskich na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej uległ jednej, choć stosunkowo istotnej zmianie. Ze składu starostwa radziejowskiego ubyła wieś Płowce (pow. radziejowski). W 1579 r. starosta radziejowski Rafał Leszczyński przekazał tę wieś, określoną jako dziedziczną, synowi Janowi⁴⁶. Płowce nie zostały wymienione w składzie starostwa radziejowskiego już rok wcześniej⁴⁷. Jak zauważał już Władysław Pałucki, jest to interesujące również dlatego, że Rafał Leszczyński był jednym z przywódców ruchu egzekucyjnego⁴⁸. Fakt potwierdzenia tej zamiany w aktach związanych z kancelarią królewską świadczyć musi o realnym przejściu tej wsi przez Rafała Leszczyńskiego. W XVII-wiecznych lustracjach starostwa radziejowskiego Płowce nie występują już jako miejscowość wchodząca w skład tego królewskiego klucza majątkowego.

W latach 1565–1566 doszło do zamiany pustej wsi Pniewy (pow. brzeski) na wieś Żakowice (pow. brzeski), stanowiącą wcześniej własność kościelną, co wywoływało uchwytnie źródłowo kontrowersje przez cały badany okres. Dokładniejszy opis tych sporów przedstawiono w części poświęconej dobrom kościelnym (zob. niżej).

W lustracjach królewskich z lat 60. XVI w. rewizji poddana została wieś Dobre (pow. radziejowski)⁴⁹. W 1524 r. król Zygmunt Stary zamienił ją z Mikołajem Kościeleckim za wieś Gnojno w ziemi dobrzyńskiej (pow. lipnowski)⁵⁰. Jednak w czasie tzw. rewizji listów wspomniano, że Dobre zostało już zlustrowane⁵¹, co wynikało przypuszczalnie z wątpliwości co do równowartości wspomnianej zamiany. Sprawę rozstrzygano w 1569 r., kiedy postanowiono z jednej strony zachować Zofię Kościelecką w posiadaniu wsi, ale nakazano również zlustrować Dobre tak samo jak Gnojno i Celiny⁵². Jednak w lustracjach z XVII w. Dobre już nie występuje.

W 1558 r. starosta brzeski Mikołaj Trzebuchowski zamienił z Mikołajem Ciepłińskim i innymi posiadaczami wójtostwa we wsi Kłobia (pow. brzeski) 3 puste łany w tejże wsi za młyn wójtowski w Kłobii⁵³. Czynność tę traktujemy jako zamianę ziemi wewnątrz jednej wsi, stanowiącej w całości własność królewską.

Podczas prac nad określeniem charakteru własności miejscowości natrafiono na informacje, które należało wyjaśnić.

W 1555 r. Zygmunt August zezwolił szlachetnemu Piotrowi Gądkowskiemu na wykupienie królewskiej wsi Jachcice („villam regalem Zachcize dictam”; pow. bydgoski) z rąk dotychczasowych, niepodanych z nazwiska posiadaczy⁵⁴. Jeszcze w 1489 r. określona została ona jako należąca do zamku bydgoskiego⁵⁵, choć z tego samego roku pochodzi informacja o zastawieniu przez Ścibora Nieciszewskiego folwarku Jachcice (Zachcize) u karmelitów bydgoskich⁵⁶. W 1494 r. Mikołaj i Bartłomiej z Nieciszewa nadali połowę tej wsi karmelitom bydgoskim⁵⁷. Jachcice nie zostały wspomniane jako wieś należąca do starostwa bydgoskiego w rachunkach tego starostwa z 1514 r.⁵⁸, a wieś tę w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. określono jako własność wyłącznie duchowną.

⁴⁶ MK 121, s. 163–164: „villam suam haereditariam Płowcze Maiorem in districtu Radzieiouiense sitam”; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej*, s. 16. Nieco inaczej L. Bokota, P. Bokota, G.J. Budnik, *Płowce – dwór*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 2, red. S. Kunikowski, Włocławek 2001, s. 143, gdzie informacja o potwierdzeniu sprzedaży wsi Płowce Wielkie przez Stefana Batorego Janowi Leszczyńskiemu, synowi Rafała, w 1580 r. W dokumencie tym władca potwierdził przekazanie starostwa radziejowskiego przez Rafała Leszczyńskiego synowi Janowi; MK 121, s. 285–286.

⁴⁷ MK 119, k. 363r.

⁴⁸ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej*, s. 15.

⁴⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 233–235; LWWK 1569, k. 243r (nowej numeracji).

⁵⁰ MK 38, s. 33–35; reg.: MRPS IV/2, nr 4484.

⁵¹ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, s. 600–601 (nowej numeracji); LWWK 1564, cz. 1, s. LII.

⁵² MK 128, k. 50r–52r. Analogiczny przypadek dotyczył dóbr Wieleń-Wronki w Wielkopolsce, gdy lustratorzy dokonali rewizji dóbr, które w 1515 r. Zygmunt August oddał Łukaszowi Górcie w zamian za dobra Pobiedziska i 8 tys. florenów zapisanych na starostwie kościańskim. W lustracji z lat 1564–1565 podano zarówno dobra pobiedziskie, jak i wieleńskie; K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.3.4.

⁵³ MK 91, k. 332r–334r; reg.: MRPS V/2, nr 8390; LWWK 1564, cz. 1, s. LII.

⁵⁴ MK 85, k. 501r; MRPS V/2, nr 7140.

⁵⁵ Lustracja 1489, s. 173.

⁵⁶ M. Hlebionek, *Sumariusz średniowiecznych i wczesnonowożytnych (do końca XVI w.) dokumentów z akt Deputacji Kamery Wojennej i Domen w Bydgoszczy*, ZK, t. 21, 2008, s. 70, nr 8.

⁵⁷ Tamże, s. 70, nr 9.

⁵⁸ ASK I 30, k. 39r–41v.

W rejestrze poborowym pow. przedeckiego z 1557 r. wsie Bogusławice i Góraj (Goraj) określono jako wchodzące w skład starostwa przedeckiego⁵⁹. Najprawdopodobniej był to błąd pisarza, gdyż nie znaleźliśmy ich w inwentarzach starostwa przedeckiego, w tym w sporządzonym w 1556 r. po śmierci starosty Wojciecha Korycińskiego⁶⁰. Wsie te nie pojawiają się w późniejszych lustracjach starostwa, a późniejsze dane wskazują na ich przynależność do szlachty⁶¹, dlatego oznaczyliśmy je jako szlacheckie. Podobnie postąpiliśmy w przypadku oznaczonej w rejestrze poborowym powiatu brzeskiego w 1557 r. – i tylko tam – jako królewska wsi Siemnowek (Siemianowo Małe)⁶².

W tzw. rewizji listów z lat 60. XVI w. wspomniany jest Mierzynok (Mierzyno; pow. lipnowski), jako przypadły królowi prawem kaduka po śmierci Jakuba Mierzyńskiego⁶³, przedstawiciela rodziny, której własność stanowił w pierwszej połowie XVI w.⁶⁴ W 1563 r. Mierzynok (Mierzyno) został nadany Janowi Służewskiemu, wojewodzie brzeskiemu, który scedował tę wieś na Jerzego Tolibowskiego, a ten już w rejestrze ziemi dobrzyńskiej z 1564 r. występował jako płatnik z tej wsi⁶⁵. Wynikało to z uchwalonego w 1562 r. prawa zobowiązującego do nadawania dóbr przypadłych prawem kaduka szlachcie tak, aby nie uszczuplić jej stanu posiadania⁶⁶.

Pewien problem interpretacyjny stwarzał fakt nadawania szlachcie dużych części wsi w królewskich województwach brzeskiego, przez co informacje z wykorzystanych rejestrów poborowych sugerowały podział własnościowy miejscowości, które w istocie w całości należały do dóbr monarszych. W rejestrach brzeskich często odnotowywano płatników z danej części, którą w tym czasie użytkowali. Lustracje z lat 1564/1565 i 1569 krótko opisywały te nadane części wsi, co ułatwiło podjęcie decyzji w kwestii charakteru własności. Warto przytoczyć przykład wsi Falborz (Chwalibóż; pow. brzeski), stanowiącej część starostwa brzeskiego. We wsi tej pewne działy oraz sołectwo były nadawane i wydzierżawiane szlachcie przez starostów brzeskich⁶⁷. Problemem było określenie charakteru własności części wsi, konkretniej znajdującego się tutaj folwarku i części dzierżonej w latach 60. XVI w. przez Stanisława Bielickiego. W czasie lustracji szlachcic ten okazywał wpisy z brzeskiej księgi grodzkiej oraz z terminat przywilejów województwa brzeskiego na potwierdzenie dziedzicznego prawa do użytkowania tej części wsi⁶⁸. W tzw. rewizji listów brakuje informacji o części Falborza należącej do Bielickiego, a informacje o nim jako o właścicielu działu we wsi pojawiają się w rejestrach poborowych do 1583 r. W 1589 r. wspomniano już o dziale mieszczan brzeskich, który pojawia się również w źródłach XVII-wiecznych⁶⁹. Dlatego na mapie głównej Falborz (Chwalibóż) oznaczyliśmy jako własność mieszaną – królewsko-miejską.

Dobra królewskie w końcu XVI w. w województwie brzeskim obejmowały: 7 miast, 1 część miasta, 58 wsi, 8 części wsi, 6 młynów, 11 folwarków, 1 kuźnicę, 1 przedmieście; w województwie inowrocławskim: 6 miast, 28 wsi, 2 części wsi, 14 młynów, 2 folwarki, 1 kuźnicę, 1 zamek; w ziemi dobrzyńskiej: 5 miast, 21 wsi, 2 części wsi, 4 młyny, 1 folwark. Łącznie na opracowanym terytorium znajdowało się: 18 miast, 1 część miasta, 107 wsi, 12 części wsi, 24 młyny, 14 folwarków, 2 kuźnice i 1 zamek, które wchodziły w skład dóbr królewskich.

Na obszarze Kujaw i ziemi dobrzyńskiej dobra królewskie stanowiły 12,3% wszystkich zlokalizowanych miejscowości, choć na terenie Kujaw odsetek królewskich był większy (13,8%: 15,4% dla woj.

⁵⁹ ASK I 29, k. 272r.

⁶⁰ ASK LVI 204, k. 171r–186v.

⁶¹ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu przedeckiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria B: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1979, s. 174, nr 6, s. 176–177, nr 39.

⁶² ASK I 29, k. 239r.

⁶³ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, s. 630.

⁶⁴ A. Biliński, *Szlachta ziemi dobrzyńskiej za ostatnich Jagiellonów. Studium historyczno-heraldyczne*, przejrzał i do druku przyg. Z. Wdowiszewski, Warszawa 1931, s. 111–112.

⁶⁵ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, s. 630; ASK I 30, k. 351r.

⁶⁶ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej*, s. 16–17.

⁶⁷ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, s. 609; LWWK 1564, cz. 2, s. 213; LWWK 1616, cz. 1, s. 268; MRPS IV/1, nr 8193 (1548 r.); SMK IV, nr 371 (1588 r.), 1003, 1062 (1590 r.); SMK VII, nr 158 (1593 r.); P. Bokota, P. Nowakowski, *Falborz – pałac*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 1, red. S. Kunikowski, Włocławek 2000, s. 92.

⁶⁸ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 304, s. 334; LWWK 1564, cz. 2, s. 213–214; P. Bokota, P. Nowakowski, *Falborz – pałac*, s. 92.

⁶⁹ LWWK 1616, cz. 1, s. 316; LWWK 1628, cz. 3, s. 76; Podymne 1634, k. 81v; P. Bokota, P. Nowakowski, *Falborz – pałac*, s. 92–93.

inowrocławskiego, 13% dla woj. brzeskiego) niż w ziemi dobrzyńskiej (tutaj tylko 8,2%). Najwięcej, bo 38 miejscowości należących do króla znajdowało się na terenie powiatu inowrocławskiego, na co wpływ miała przede wszystkim struktura osadnicza starostwa dybowskiego, największego zwartej kompleksu dóbr królewskich na terenie województwa inowrocławskiego, z dużą liczbą osobnych osad młyńskich usytuowanych nad rzeką Zieloną. Mimo wszystko odsetek osad królewskich w stosunku do całości osadnictwa w powiecie inowrocławskim nie był na opracowywanym terenie najwyższy. Wynosił on 16,6% i był niższy od tego samego stosunku zaobserwowanego w powiecie kowalskim, gdzie królewszczyzny stanowiły 20,1% wszystkich miejscowości, i w powiecie kruszwickim – 18,5%. Z racji swojej niewielkiej powierzchni ten ostatni jest dość specyficzny, gdyż w jego granicach znajdowało się tylko 11 miejscowości królewskich, co stanowi trzeci wynik od końca, mniej było tylko w powiecie dobrzyńskim – 7 (6,4% wszystkich miejscowości) i rypińskim – 6,5 (4,9% wszystkich osad). Mimo tego odsetek królewszczyzn w powiecie kruszwickim był relatywnie duży. Jest to sytuacja odwrotna w porównaniu do powiatu brzeskiego, gdzie choć znajdowało się 22,5 miejscowości królewskich (więcej było tylko w pow. inowrocławskim), to z racji licznego osadnictwa o innym charakterze własności stanowiły one tylko 8,4% wszystkich miejscowości. Niskie wartości królewszczyzn w ziemi dobrzyńskiej podwyższa przede wszystkim fakt funkcjonowania na terenie powiatu lipnowskiego stosunkowo licznego osadniczo starostwa bobrownickiego oraz pojedynczych wsi królewskich.

Dobra kościelne

Własność kościelna (w zestawieniach i indeksach nazwano ją własnością duchowną) w województwach brzeskim i inowrocławskich oraz w ziemi dobrzyńskiej to dobra, które były uposażeniami różnych instytucji Kościoła rzymskokatolickiego. Podobnie jak w poprzednich tomach serii AHP, również w wypadku tomu kujawskiego przyjęliśmy zasadę, że jeśli sołectwa we wsiach należących do instytucji kościelnych były w użytkowaniu osób świeckich, to wsie takie traktowaliśmy jako własność kościelną.

Na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej przeważająca część własności kościelnej stanowiła uposażenie instytucji kościelnych, które swoją siedzibę miały na opracowywanym terenie. Do największych dóbr duchownych, takich, które liczyły więcej niż 10 wsi, zaliczyć trzeba majątek biskupstwa włocławskiego, kapituły katedralnej włocławskiej, cystersów koronowskich, kapituły kolegiackiej kruszwickiej oraz norbertanek (premonstratensek) w Strzelnie. Spośród instytucji z innych części Korony 10 lub więcej wsi posiadało tutaj biskupstwo płockie, pojedyncze miejscowości posiadał zaś arcybiskup gnieźnieński, a także kapituła katedralna płocka i klasztor norbertanek płockich. Instytucje kościelne z siedzibą w Płocku (poza wymienionymi również benedyktyni) swoje uposażenia posiadały przede wszystkim w ziemi dobrzyńskiej, choć wsie norbertanek płockich znajdowały się na terenie Kujaw.

W 1569 r. biskup włocławski Stanisław Karnkowski uposażył dwiema wsiami należącymi wcześniej do stołu biskupiego nowo powstałe seminarium duchowne we Włocławku. W dokumencie erekcyjnym wspomniano o przekazaniu seminarium wsi Witowo (pow. radziejowski) i Zbłęg (Zbłąg; pow. brzeski)⁷⁰.

W drugiej połowie XVI w. doszło do kilku zmian w obrębie stanu posiadania instytucji kościelnych na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Największą z nich była zmiana właściciela kilkuwioskowego klucza majątkowego z centrum w Dobrczu, na który w województwie inowrocławskim składały się prócz Dobrcza wsie Czarnówko, Osielsko oraz Trzemiętowo (wszystkie w pow. bydgoskim). Klucz dobrski przekazał sufraganowi włocławskiemu Wincenty Przerębski, biskup włocławski w latach 1503–1513⁷¹. Sufragani włocławscy korzystali z dochodów z klucza ponad pół wieku, do czasu gdy

⁷⁰ *Documenta historica seminarii Wladislaviensis*, wyd. S. Chodyński, Varsaviae 1897, s. 15; tenże, *Seminarium włocławskie. Szkic historyczny na podstawie akt i dokumentów miejscowych*, Włocławek 1904, s. 177; S. Librowski, *Czterechsetlecie erekcji seminarium włocławskiego (1569–1969)*, ABMK, t. 18, 1969, s. 129. Miejscowości te były opisywane w inwentarzach biskupich z lat 1582, 1598 i 1607 jako wsie klucza włocławskiego biskupów włocławskich; Inw. 1582, s. 14; Inw. 1598, s. 13; Inw. XVII, s. 95.

⁷¹ R. Biskup, *Powstanie, ustrój i organizacja diecezji*, [w:] *Dzieje diecezji włocławskiej*, t. 1: *Średniowiecze*, red. A. Radziwiński, Włocławek 2008, s. 18. S. Chodyński (*Biskupi sufragani włocławscy. Z akt kapituły włocławskiej*, wyd. S. Chodyński, Włocławek 1906, s. 16) podawał, że przekazanie to nastąpiło w 1536 r., ale chyba chodziło o włączenie dochodów z parafii w Dobrczu do uposażenia sufragana. Klucz dobrski jako należący do sufragana wspomniany został już w 1527 r. w *Liber relaxationum* oraz w inwentarzu dóbr biskupich z 1534 r.; MHDW 11, s. 25; Inw. 1534, s. 46.

biskup włocławski Stanisław Karnkowski nadał kapitule włocławskiej w 1576 r. wymienione dobra⁷². W zamian sufragan otrzymał należącą wcześniej do kapituły włocławskiej wieś Lubomin (Lubomino) (pow. brzeski), co potwierdzone zostało w 1589 r. przez papieskiego legata, kardynała Hipolita Aldobrandiniego⁷³. Lubomin (Lubomino) w pierwszej połowie XVI w. wymieniany był wśród dóbr biskupów włocławskich, ale już w 1557 r. wspomniano o kapitule katedralnej włocławskiej jako płatniku poboru⁷⁴. Jednakże w wizytacjach kościelnych z 1577 r. Lubomin (Lubomino) określono jako *villa episcopalis*, w 1582 r. jako wieś należącą do dziekana włocławskiego – był nim wtedy Maciej Wielicki, jednocześnie sufragan włocławski od 1579 r. – a w 1584 r. znowu jako wieś biskupią (*villa reverendissimi*)⁷⁵. Późniejsze wizytacje (z 1594 i 1598 r.) podają już sufragana jako właściciela wsi⁷⁶, być może sytuacja ustabilizowała się wskutek zatwierdzenia tej zamiany przez legata.

Poza tym na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej doszło do kilku drobniejszych zmian w stanie własności instytucji kościelnych. W 1557 r. Zygmunt August potwierdził sprzedaż przez kapitułę katedralną włocławską wsi Kobylniki (Kobelniki; pow. inowrocławski, par. Tuczo) Wojciechowi Tupadlskiemu, pisarzowi ziemskiemu inowrocławskiemu⁷⁷. Była to najprawdopodobniej wieś opustoszała; w rejestrze poborowym z 1563 r. określono ją jako „noviter [–] locata et constructa”⁷⁸. W 1563 r. na sejmie w Piotrkowie król na prośbę Jerzego Raciąskiego potwierdził dokument Janusza Latańskiego, wojewody inowrocławskiego, dotyczący zamiany wsi między kapitułą włocławską a Janem Raciąskim w 1544 r. Kapituła w zamian za wieś Jordanowo (*Jardanowko*) i Krężoły (*Kręzolkowicze*) (obie pow. bydgoski) otrzymała od Jana Raciąskiego wieś Murzynko (pow. inowrocławski)⁷⁹. W 1565 r. biskup włocławski Mikołaj Wolski oddał wieś Młyniec Drugi (Młyniec; pow. lipnowski) wraz z jeziorem Osmolno Stanisławowi Sierakowskiemu, podkomorzemu dobrzyńskiemu, w zamian otrzymując wieś Kaczewo (pow. radziejowski)⁸⁰.

Zmiany dotknęły również dwa kujawskie szpitale w Brześciu i Inowrocławiu, które od XII w. podlegały opiece zakonu krzyżowców z czerwoną gwiazdą⁸¹. W 1565 r. król Zygmunt August włączył brzeską prepozyturę szpitalną Świętego Ducha do plebanii brzeskiej⁸², którą z kolei król Stefan Batory w 1576 r. inkorporował do kapituły katedralnej we Włocławku (Włocławiu)⁸³. Do uposażenia tej prepozytury należała wieś Kąty Małe (Kąty; pow. brzeski)⁸⁴ oraz część wsi Sokołowo (pow. brzeski)⁸⁵.

⁷² MHDW 16, s. 54–56; M. Morawski, *Ks. Stanisław Karnkowski*, „Życie Włocławka i Okolicy”, t. 3, 1928, nr 4, s. 10. Wraz z tymi wsiami leżącymi w pow. bydgoskim kapitule przypadły również wieś Świekatowo (Siekotowo) oraz pustki Świekatówko (Siekotówko), Lipienica (Lipnica) i Zalesie (wszystkie w pow. świeckim woj. pomorskiego; K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994, s. 175–176). Z. Guldon wymienił Zalesie wśród miejscowości pow. bydgoskiego (Guldon, Kujawy, s. 85).

⁷³ Sufragan włocławski otrzymał również kanonię kolegiaty kruszwickiej, a później również kanonię w kościele katedralnym włocławskim; MHDW 10, s. 6; *Biskupi sufragani włocławscy*, s. 16–17, 98–101; K.R. Prokop, *Biskupi pomocniczy w diecezjach polskich w dobie przedtrydenckiej (2. poł. XIII – 1. poł. XVI w.)*, Kraków 2002, s. 130.

⁷⁴ MHDW 12, s. 75; Inw. 1534, s. 9 (wzmianki o własności biskupiej); ASK I 29, k. 239v (przynależność do kapituły włocławskiej).

⁷⁵ MHDW 1, s. 11 (1577 r.); MHDW 19, s. 47 (1582 r.); MHDW 22, s. 43 (1584 r.). O Macieju Wielickim: *Biskupi sufragani włocławscy*, s. 42.

⁷⁶ MHDW 20, s. 99 (1598 r.): „villa reverendissimi seu ipsius suffraganei Wladislaviensis”. MHDW 23, s. 36 (1594 r.): „villa suffraganei”. Jako własność sufragani włocławskiej Lubomin wspomniany został również w 1780 r.; R. Guldon, *Z. Guldon, Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria E: *Kształtowanie środowiska*, 1985, s. 159, nr 131.

⁷⁷ MK 89, k. 141r–141v; MRPS V/2, nr 7756.

⁷⁸ ASK I 92, k. 2r.

⁷⁹ MK 67, k. 182r–182v; MRPS IV/3, nr 21865; MK 97, k. 30r–32r; MRPS V/1, nr 2759.

⁸⁰ S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II. Dokumenty w kopiarzyszach*, t. 5: *Kopiarzysz Ogólny wykonany w drugiej połowie XVI wieku*, Włocławek 2000, s. 127, nr 441; zamianę potwierdził w tym samym roku król Zygmunt August (tamże, s. 128, nr 445). Wzmiankę o tej zamianie można znaleźć również w inwentarzu z 1598 r., choć bez podania daty; Inw. 1598, s. 22; Guldon, *Dobrzyń*, s. 39, przyp. 25.

⁸¹ M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 122–123.

⁸² MK 99, k. 180v–181v; reg.: MRPS V/1, nr 3099; S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego. Pamiątka 700-lecia istnienia kościoła parafialnego*, Włocławek 1935, s. 43.

⁸³ S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego*, s. 52; wzmianka o inkorporacji do kapituły w wizytacji z 1598 r.: MHDW 20, s. 4.

⁸⁴ W akcie inkorporacji prepozytury szpitalnej do plebanatu brzeskiego wymieniono tylko Kąty; MK 99, k. 181r.

⁸⁵ W 1564 r. wspomniano o 2 łanach (LWWK 1564, cz. 2, s. 215–216), a w 1598 r. o 4 łanach szpitalnych (MHDW 20, s. 18).

W 1592 r. biskup wrocławski Hieronim Rozdrażewski inkorporował prepozyturę szpitalną Świętego Ducha w Inowrocławiu do kolegium wikariuszy katedry wrocławskiej. Do uposażenia inowrocławskiej prepozytury należała wieś Szpital (pow. inowrocławski) oraz folwark Dalkowo (pow. inowrocławski)⁸⁶. Ponieważ właściwymi dysponentami tych dóbr, przypisanych do beneficjum szpitalnego, były wrocławskie kolegia kanoników katedralnych oraz wikariuszy katedralnych, to właśnie je uznajemy za właścicieli wymienionych dóbr.

Stanisław Chodyński w pracy poświęconej kolegium wikariuszy wrocławskich podał informację, że w 1551 r. Stanisław Chodowski sprzedał wikariuszowskiej korporacji Szpital Dolny (Szpital Nadolny; pow. dobrzyński)⁸⁷. W rzeczywistości Chodowski w 1550 r. przekazał wikariuszom czynsz roczny na swoich działach we wsiach Szpital Górny (Szpital Górny; pow. dobrzyński) i Szpital Dolny (Szpital Nadolny)⁸⁸.

Inną nie do końca jasną identyfikacją własnościową związaną z kolegium wikariuszy katedralnych wrocławskich był przypadek Czerniewiczek (Czernielic Małych; pow. kowalski). W rejestrach poborowych prawie zawsze jako właściciela tej wsi lub płatnika podatku określano altarystę katedralnego wrocławskiego⁸⁹. W 1557 r. w tej roli wzmiankowano wikariusza wrocławskiego Łazarza Olszówkę⁹⁰, który był jednak równocześnie altarystą ołtarza Niepokalanego Poczęcia NMP w katedrze wrocławskiej⁹¹. Również w inwentarzu dóbr biskupstwa wrocławskiego przy opisie granic wsi Grabkowo (Grabków) wspomniano o należącej do altarysty katedralnego wsi Czerniewiczki (Czernielice Małe), choć w 1607 r. jej posiadaczami określono już kolegium wikariuszy⁹². Tuż przed połową XVI w. w kolegium wikariuszy katedralnych doszło do sporu, który w 1542 r. z polecenia biskupa wrocławskiego Łukasza Górki rozstrzygał Jan Dziaduski, sufragan wrocławski. Jeden z wikariuszy, Stanisław Olszewski, będący altarystą ołtarza Niepokalanego Poczęcia NMP w katedrze wrocławskiej, uważał Czerniewiczki (Czernielice Małe) za należącą do swojego beneficjum wieś, choć była ona, jak argumentowała reszta wikariuszy, „wspólna całego kolegium”. Jan Dziaduski przyznał rację przedstawicielom wikariuszy, choć w ostateczności doszło do kompromisowego rozstrzygnięcia sporu i uznania, że część wsi należała do beneficjum altarysty wspomnianego ołtarza, a część do kolegium wikariuszy wrocławskich⁹³. Jednak pod koniec XVI w. biskup wrocławski Hieronim Rozdrażewski przekazał altarię Niepokalanego Poczęcia NMP – a wraz z nią część Czerniewiczek (Czernieliczek Małych) – wikariuszowi penitencjarzowi: w 1594 r. był nim Jan ze Śremu⁹⁴. Inkorporacja ta nie była korzystna dla członków kolegium (ze względu na sposób wyboru altarysty tego ołtarza) i w 1605 r. biskup wrocławski Piotr Tylicki przywrócił altarię kolegium wikariuszy. W każdym razie ponieważ na mapie głównej oddajemy stan możliwie jak najbliższy 1600 r., inkorporacja ta nie wpłynęła na rodzaj instytucji kościelnej będącej właścicielem połowy Czerniewiczek (Czernieliczek Małych), wciąż był to altarysta ołtarza Niepokalanego Poczęcia NMP.

W 1581 r. wsie arcybiskupstwa gnieźnieńskiego Ujma Duża (Ujma Wielka) i Ujma Mała (pow. brzeski) zostały przekazane kapitule katedralnej gnieźnieńskiej jako tzw. wsie gracjalne⁹⁵. Choć

⁸⁶ *Wikariusze katedry wrocławskiej (collegium vicariorum). Z akt kapituły wrocławskiej*, wyd. S. Chodyński, Wrocław 1912, s. 137–138, 289–294 (dokument króla Zygmunta III Wazy potwierdzający inkorporację).

⁸⁷ *Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 130.

⁸⁸ MK 78, k. 417r–417v; reg.: MRPS V/1, nr 1063.

⁸⁹ ASK I 29, k. 391r (1567 r.), 429r (1577 r.); ASK I 30, k. 578r (1581 r.), 644r (1582 r.), 702r (1583 r.), 753r (1589 r.); ASK I 50, k. 779v (1570 r.).

⁹⁰ ASK I 29, k. 265r.

⁹¹ *Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 118.

⁹² Inw. 1598, s. 38; Inw. XVII, s. 93.

⁹³ MHDW 18, s. 42; *Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 160–161; S. Librowski, *Inwentarz realny II/5*, s. 122, nr 422–424. Wydaje się, że nieporozumienie to wynikało stąd, iż po oddaniu Czerniewiczek (Czernielic Małych) przez biskupa wrocławskiego Henryka, księcia legnickiego w 1392 r. wicekustoszowi wrocławskiemu Mikołajowi z Kowala, który z tej darowizny miał ufundować nowy ołtarz, biskup zaznaczył, że następcą Mikołaja ma być altarysta, wybierany z grona wikariuszy; MHDW 18, s. 41–42; *Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 158–159. Z 1397 r. pochodzi dokument dotyczący włączenia ołtarza Niepokalanego Poczęcia NMP do kolegium wikariuszy, które przeprowadziło lokację Czerniewiczek (Czernielic Małych) na prawie magdeburskim (S. Librowski, *Inwentarz realny II/5*, s. 130, nr 270a), który być może dawał podstawę do dochodzenia swoich praw kolegium wikariuszy, choć można odnieść wrażenie o sceptycyzmie S. Chodyńskiego wobec jego wiarygodności (*Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 159–160).

⁹⁴ *Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 163.

⁹⁵ J. Topolski, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955, s. 65.

realnie we wsiach administrowali kanonicy gnieźnieńscy, co znajduje odbicie w źródłach choćby z drugiej połowy XVIII w., wspominających o kapitule gnieźnieńskiej jako właścicieli wsi⁹⁶, to obie Ujmy wciąż wchodziły w skład majątku arcybiskupiego⁹⁷.

W przypadku uposażeń plebańskich pod uwagę wzięto jedynie te przypadki, w których uposażenie to przekraczało standardowe uposażenie w postaci poświęconego lub *mansus ecclesiasticus*, zwłaszcza gdy do plebana należała cała wieś lub gdy uposażenie znajdowało się poza wsią parafialną.

W części poświęconej królewszczyznom wspomniano o zamianie wsi Żakowice i pustki Psary. Żakowice (pow. brzeski) w 1489 r. zostały wymienione jako miejscowość należąca do kapituły katedralnej we Włocławku (Włocławiu)⁹⁸. Z 1531 r. pochodzi dokument biskupa włocławskiego Macieja Drzewickiego, w którym potwierdza on, że zamienił ze Stefanem Łochowskim, kanonikiem włocławskim i plebanem w Kowalu, „dziesięciny mensy biskupiej we wsiach Kromszewice i Pyszkowo w parafii Chodecz na wieś Żakowice, beneficjalną jego parafii”⁹⁹. Być może do zamiany tej doszło wcześniej, gdyż w 1527 r. Żakowice zostały już określone jako własność plebana kowalskiego¹⁰⁰. Jednakże z lat 1565–1566 pochodzi informacja o kolejnej zmianie majątkowej. Za wieś Żakowice, która stała się wsią królewską, pleban kowalski otrzymał pustkę Pniewy (pow. brzeski)¹⁰¹, wcześniej wchodzącą w skład dóbr królewskich¹⁰². Przynależność własnościowa tej wsi była jednak sporna. W wizytacji kościelnej z 1584 r. Żakowice wymieniono jako uposażenie parafii w Kowalu¹⁰³. W 1590 r. sprawa tej zamiany była rozpatrywana z inicjatywy plebana w Kowalu¹⁰⁴, choć wsią wciąż dysponował król, który w 1593 r. potwierdził nadanie dożywocia Łukaszowi Mielżyńskiemu¹⁰⁵. Niemniej w źródłach kościelnej proveniencji Żakowice opisywano jako wieś stanowiącą uposażenie kościoła parafialnego w Kowalu¹⁰⁶. Również w inwentarzu dóbr biskupstwa włocławskiego z 1598 r., przy opisie granic wsi biskupiej Wola Skarbkowa (Wola Skarbek; pow. brzeski), Żakowice określono jako wieś należącą do kościoła w Kowalu, a Łukasza Mielżyńskiego nazwano wprost uzurpatorem wsi¹⁰⁷. W pierwszej połowie XVII w. Żakowice opisywane są w kolejnych lustracjach królewszczyzn¹⁰⁸, a jako własność królewską oznaczył ją jeszcze Karol Perthées na mapie województwa brzeskiego. Dlatego ustaliliśmy charakter własności Żakowic na królewski, a pustki Pniewy – plebana kowalskiego.

Również w przypadku własności należącej do plebanów pojawiał się problem charakteru dysponowania ziemią w przypadku przekazywania miejscowości lub ich części osobom świeckim. W 1567 r. burmistrz i rajcy brzescy, jako kolatorzy beneficjum kaznodziejskiego w kościele parafialnym w Brześciu Kujawskim, przekazali folwark Maszonki (pow. radziejowski), stanowiący uposażenie kaznodziei, w emfiteuzę Jakubowi Rusinowskiemu¹⁰⁹. Szlachcic ten pojawiał się w rejestrach poborowych

⁹⁶ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego*, s. 169, nr 249–250. O XVII-wiecznym nadaniu arcybiskupim obu Ujm dla kapituły zob. J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883, s. 159.

⁹⁷ W katalogu on-line AAG znaleźć można informacje o dwóch dokumentach – z 1613 i 1748 r. – w których papież zatwierdza nadania wsi Ujma Duża (Ujma Wielka) i Mała członkom kapituły katedralnej (dokumenty mają sygnatury Dypl. Gn 864 i Dypl. Gn 1374). Również J. Topolski określił wsie jako należące przez cały okres XVI–XVIII w. do dóbr arcybiskupich; tenże, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, s. 64.

⁹⁸ Lustracja 1489, s. 105.

⁹⁹ S. Librowski, *Inwentarz realny II/5*, s. 117, nr 411.

¹⁰⁰ MHDW 11, s. 35.

¹⁰¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 224–225. Wydawcy lustracji z 1564–1565 podali, że Pniewy otrzymał kościół parafialny w Brześciu (LWWK 1564, cz. 1, s. LII).

¹⁰² Jeszcze w 1554 r. pustka ta została nadana w dożywocie Mikołajowi Trzebuchowskiemu, podkomorzemu inowrocławskiemu; MRPS V/2, nr 6575. W dokumencie tym określono ją jako położoną w starostwie brzeskim. Wydawcy lustracji z lat 1564–1565 wskazywali na liczne osobne nadania tej wsi i traktowali ją jako osobną dzierżawę; LWWK 1564, cz. 1, s. LII.

¹⁰³ MHDW 19, s. 104.

¹⁰⁴ MK 135, k. 867r; reg.: SMK IV, nr 1062. O jakichś działaniach wspomniano również w wizytacjach kościoła kowalskiego z lat 1594 (MHDW 23, s. 48) i 1598 (MHDW 20, s. 24).

¹⁰⁵ MK 138, k. 117v; reg.: SMK VII, nr 158.

¹⁰⁶ MHDW 17, s. 39 (1578 r.); MHDW 19, s. 104 (1584 r.); MHDW 20, s. 24 (1598 r.); MHDW 23, s. 48 (1594 r.; gdzie podano 1366 r. jako datę zamiany Żakowic na Pniewy).

¹⁰⁷ Inw. 1598, s. 10: „ad parochialem ecclesiam Kovaliensem spectans, de qua controversia cum domino Melzinski pro nunc tenentario et usurpatore”.

¹⁰⁸ LWWK 1616, cz. 1, s. 271; LWWK 1628, cz. 3, s. 119.

¹⁰⁹ Guldon, Kujawy, s. 275.

jako płatnik podatku z Maszonek¹¹⁰ oraz w wizytacji kościelnej z 1584 r. jako ich właściciel¹¹¹. O uposażeniu beneficjum kaznodziejskiego tym folwarkiem wspomniano w wizytacji z 1598 r.¹¹², dlatego określiliśmy Maszonki jako własność duchowną należącą do beneficjum kaznodziei brzeskiego. Podobnie w przypadku należącej do plebana brzeskiego i altarystów ołtarza Wniebowzięcia NMP w kościele parafialnym w Brześciu Kujawskim wsi Kuczyna (pow. brzeski) – w rejestrach poborowych jako płatnika z jej części wspomina się Mikołaja Lubońskiego, który miał zapisane tam dożywocie¹¹³. W przypadku Paruchowa (Parchowa; pow. brzeski), stanowiącego uposażenie kościoła parafialnego w Konecku (pow. brzeski), jako płatnicy występują Łukasz i Marcin Grabscy, którym wieś została oddana w arendę¹¹⁴.

Z racji inkorporacji w 1576 r. przez króla Stefana Batorego plebanii brzeskiej do kapituły katedralnej wrocławskiej dobra stanowiące uposażenie plebana brzeskiego (Siedlimin [Siedlimino] oraz część wsi Kuczyna, Rządka Wola [Wola Rządka] i Stare Miasto [Stary Brześć]) oznaczyliśmy jako należące do kapituły we Włocławku (Włocławiu)¹¹⁵. Również miejscowości będące w posiadaniu kościołów parafialnych inkorporowanych do klasztoru kanoników regularnych w Lubrańcu (kościół w Bytoniu [Bytomiu], Lubrańcu i Zgłowiączce [Zgłowiątce]) oznaczyliśmy jako własność klasztoru.

Dobra kościelne pod koniec XVI w. obejmowały w województwie brzeskim: 3 miasta, 82 wsie, 9 części wsi, 14 młynów, 9 folwarków; w województwie inowrocławskim: 2 miasta, 56 wsi, 1 część wsi, 7 młynów, 9 folwarków, 1 część folwarku, 1 osadę smolną; w ziemi dobrzyńskiej: 1 miasto, 24 wsie, 1 część wsi, 5 młynów, 1 kuźnicę. Łącznie na własność kościelną na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej składało się: 6 miast, 162 wsie, 11 części wsi, 26 młynów, 18 folwarków, 1 część folwarku, 1 kuźnica, 1 osada smolna.

Najwięcej dóbr kościelnych znajdowało się w powiecie brzeskim: 56,5 wsi, co stanowiło 21,1% wszystkich zidentyfikowanych miejscowości tego powiatu. Największy jednak odsetek wsi kościelnych w stosunku do całości osadnictwa z drugiej połowy XVI w., wynoszący 24,8%, występował w powiecie bydgoskim – z 28,5 wsiami kościelnymi, niewiele mniejszy (24,4%) zaobserwowaliśmy w powiecie kruszwickim – z 14,5 wsiami kościelnymi. Duży odsetek miejscowości stanowiących uposażenie instytucji kościelnych dotyczył też powiatu inowrocławskiego (46,5 miejscowości z 20,4% wszystkich osad), co spowodowało, że to w województwie inowrocławskim ich odsetek był największy (21,8%). Wynikało to przede wszystkim z położenia w tymże województwie dużej liczby wsi wchodzących w skład uposażenia biskupstwa wrocławskiego oraz majątku opactwa cystersów w Koronowie, w północnej części powiatu bydgoskiego. Najmniej osad duchownych zlokalizowanych było w granicach powiatu dobrzyńskiego: tylko 3,5 miejscowości, które stanowiły 3,2% wszystkich osad. Niewiele miejscowości tego rodzaju własności wchodziło w skład powiatów: przedeckiego (6 miejscowości, 4,9% wszystkich osad), kowalskiego (8,5 osady, 10,7% wszystkich miejscowości) i rypińskiego (10 miejscowości, 7,5% wszystkich miejscowości). Na całym opracowywanym terenie miejscowości kościelne stanowiły 15,5% wszystkich osad, przy czym po podzieleniu na Kujawy i ziemię dobrzyńską można zauważyć dość dużą różnicę w ogólnym udziale osad duchownych w stosunku do reszty miejscowości. Na Kujawach wynosił on 18,3%, podczas gdy w ziemi dobrzyńskiej tylko 8,1% (procent ten został zawyżony przez 16 miejscowości biskupstwa wrocławskiego, stanowiących 11% ogółu miejscowości pow. lipnowskiego, choć i biskupstwo płockie w pow. rypińskim dysponowało 10 miejscowościami, stanowiącymi 8% osadnictwa tego powiatu). Zarówno w województwie brzeskim, jak i inowrocławskim miejscowości stanowiących uposażenie instytucji kościelnych było więcej niż królewsczyzn, w ziemi dobrzyńskiej zaś było ich praktycznie tyle samo.

¹¹⁰ ASK I 29, k. 498v (1579 r.); ASK I 30, k. 594v (1581 r.), 718v (1583 r.), 764v (1589 r.).

¹¹¹ MHDW 22, s. 153.

¹¹² MHDW 20, s. 10.

¹¹³ ASK I 29, k. 645v (1580 r.); ASK I 30, k. 561v (1581 r.). Mikołaj Luboński dzierżył część wsi jeszcze w 1598 r.; MHDW 20, s. 7, 10; zob. też S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego*, s. 72. W 1780 r. jako właściciela wsi opisano prepozyta brzeskiego; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego*, s. 158, nr 123.

¹¹⁴ ASK I 29, k. 236v (1557 r.), 458v (1579 r.); MHDW 22, s. 90 (1584 r.).

¹¹⁵ Wzmianka o inkorporacji w wizytacji z 1577 r.; MHDW 1, s. 11. W 1607 r. Siedlimin został określony jako wieś kapituły wrocławskiej; Inw. XVII, s. 90.

Dobra miejskie

Do własności miejskiej zaliczono osady należące do miast, pozostające w ich całkowitym prawnym i gospodarczym władaniu. W przypadku Kujaw i ziemi dobrzyńskiej były to miasta królewskie i duchowne, nie zaobserwowaliśmy przypadków, gdy to miasto szlacheckie posiadało jakąś wieś. Największym właścicielem ziemskim spośród miast był Inowrocław, posiadający 16 miejscowości, z których jednak aż 5 określiliśmy jako pustki¹¹⁶. Poza tym¹¹⁷ osobnymi miejscowościami dysponowali mieszcianie Brześcia Kujawskiego (Brześcia), Nieszawy (Nowej Nieszewy; pow. lipnowski) i Raciążka (Raciąża; pow. inowrocławski)¹¹⁸. Jako częściową własność miejską oznaczyliśmy również folwark Nowy Dwór (pow. bydgoski), gdyż mieszcianie koronowscy pod koniec XVI w. dysponowali tam 31 łanami¹¹⁹.

Własność szlachecka

Najliczniej reprezentowaną kategorią własności w obu kujawskich województwach i w ziemi dobrzyńskiej była własność szlachecka. Stan ten nie odbiega od sytuacji obserwowanej w innych województwach Korony. Łącznie zidentyfikowaliśmy 1002 szlacheckie miejscowości, co stanowi 71% wszystkich osad kujawsko-dobrzyńskich. Da się jednak zaobserwować dość duże różnice w odsetku miejscowości szlacheckich między województwami kujawskimi a ziemią dobrzyńską. Największa część

¹¹⁶ Były to: Kotwiniec, Marulewy (Marulewo), Michowice (kupione przez miasto w 1540 r. od cystersów wągrowieckich; MK 61, s. 54–55; reg.: MRPS IV/3, nr 20103), Mikorzyn (Mikorzyno) i Szydłowy.

¹¹⁷ W źródłach można znaleźć informacje o korzystaniu przez mieszczan niektórych miast z całości lub części innych jednostek osadniczych. Jeden z takich przypadków związany jest z Fordonem (Fordanem). Z. Guldon uznał Siernieczek (Sierniczko; pow. bydgoski) za własność starostwa bydgoskiego; Guldon, Kujawy, s. 83. Istotnie, w rejestrze poradlnego z 1489 r. oraz w rejestrze pow. bydgoskiego z 1530 r. Siernieczek (Sierniczko) określono jako część tego starostwa; Lustracja 1489, s. 173; ASK I 50, k. 535r. Na podstawie wzmianki z rejestru poborowego z 1563 r., gdzie Siernieczek (Sierniczko) określony został jako własność mieszczan fordońskich (ASK I 92, k. 12v: „oppidanorum Fordanensium”) oraz informacji z wizytacji kościoła fordońskiego z 1597 r. o płaceniu przez mieszczan fordońskich dziesięciny plebanowi fordońskiemu m.in. z pola miejskiego zwanego Siernieczek (VAP, t. 2, s. 312) oznaczyliśmy własność tej pustej dziedziny jako miejską. Jeszcze w 1717 r. przynajmniej część gruntów w Siernieczku należała do mieszczan fordońskich; *Zarys dziejów osad miejskich oraz miejscowości przyłączonych do Bydgoszczy do 1939 roku*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2, cz. 1: 1920–1939, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 858; *Siernieczek*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 2, Bydgoszcz 2017, s. 148. Do Fordonu (Fordanu) należała również wzmiankowana w 1580 r. pustka Łoskoń (pow. bydgoski), nadana w 1424 r. przez Władysława Jagiełłę mieszczanom fordońskim w momencie lokacji miasta; *Fordon*, oprac. hist. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Piłarska, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 3) s. 10 i przyp. 24 na s. 20. Oba przypadki oznaczyliśmy w atlasowej bazie danych jako własność miasta Fordon. Na mapie, w przeciwieństwie do Z. Guldona (Guldon, Dobrzyń, s. 30), nie umieściliśmy wsi Wyszyna, należącej do miasta Dobrzynia nad Wisłą (Dobrzynia). Informacje o niej kończą się w 1521 r.; MRPS III, nr 2813; MRPS IV/1, nr 3968. Z lat 1564–1565 pochodzą informacje o korzystaniu przez mieszczan strzeleńskich pustki Bławaty, należącej do klasztoru norbertanek w Strzelnie (LWWK 1564, cz. 2, s. 233), dopiero jednak w 1605 r. doszło do sprzedaży pustki przez norbertanki mieszczanom; R. Kabaciński, *Historia miasta Strzelna (przełom XIV/XV wieku – 1773 r.)*, Bydgoszcz 2001, s. 75.

¹¹⁸ W 1573 r. biskup włocławski Stanisław Karnkowski wcielił do Raciążka (Raciąża) tereny zwane Podole (Małe Podole) i Wola; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dokumenty w kopiażach*, t. 8: *Kopiarusze gospodarcze z XVI–XVII wieku*, Włocławek 2001, s. 33, nr 82. O obu wspominają źródła sprzed drugiej połowy XVI w.: Wola w 1489 r. została określona jako własność Raciążka (Raciąża) (Lustracja 1489, s. 165), Podole zaś jako opustoszały folwark wchodzący w skład klucza raciążeckiego wzmiankowany w inwentarzu dóbr biskupich z 1534 r. (Inw. 1534, s. 23). W inwentarzach miasta z 1582 i 1604 r. nazwy Podola i Woli określały już pola, które użytkowali mieszcianie raciąscy; Inw. 1582, s. 183; Inw. XVII, s. 2. W inwentarzu z 1604 r. jako własność Raciążka (Raciąża) wzmiankowane zostały wsie Chlewiska (pow. brzeski) i Mleczkowo (pow. inowrocławski); Inw. XVII, s. 12–13. Ponieważ nie znaleźliśmy daty przekazania (na własność?, w użytkowanie?) obu wsi miastu, w związku z czym nie możemy stwierdzić, że doszło do tego w XVI w., obie miejscowości określiliśmy zatem jako własność biskupstwa włocławskiego.

¹¹⁹ W 1370 r. opat koronowski Jan nadał mieszczanom koronowskim 27 łanów między Koronowem a Nowym Dworem (pow. bydgoski), a w 1563 r. opat koronowski Adam Mirkowski przekazał im dodatkowo 24 łany w folwarku Nowy Dwór. W 1597 r. kolejny opat, Wawrzyniec Żaliński, przejął 20 z tych łanów, a 4, które zostały, złączył z 27 łanami z przywileju z 1370 r. W zamian za to przekazał im grunta w opuszczonej wsi Samociążek (pow. bydgoski) oraz część pustki Mokre (pow. bydgoski); R. Kabaciński, *Uposażenie ziemskie mieszczan koronowskich w XVI wieku*, „Nasza Przeszłość”, t. 96, 2001, s. 170–173, 185–192; *Koronowo*, oprac. hist. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Piłarska, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 2), s. 12.

przypadała na ziemię dobrzyńską i wynosiła aż 83,6%. To właśnie w tamtejszych powiatach miejscowości szlacheckie miały największy procentowy udział w osadnictwie terenu: 90,4% w powiecie dobrzyńskim i 87,6% w powiecie rypińskim. Mniejszy występował natomiast w województwie brzeskim (69,9%), a najmniejszy w inowrocławskim (59,1%). O ile na ogół procent miejscowości w powiatach województwa brzeskiego nie odbiegał od średniej wojewódzkiej, o tyle należy zauważyć, że w powiecie przedeckim miejscowości szlacheckie stanowiły 79,3% całości osadnictwa. Najmniejszy udział osad szlacheckich dotyczył powiatów inowrocławskiego (57,8%) i kruszwickiego (57,1%).

Specyfiką opracowywanych terenów było dość liczne występowanie szlachty cząstkowej i zagrodowej oraz brak wielkich, kilkunastowioskowych kompleksów własnościowych, spotykanych w województwach sandomierskim, krakowskim, poznańskim i kaliskim.

Ordynacja lubrańska

W kontekście dóbr szlacheckich na Kujawach warto wspomnieć o powstaniu w południowej części omawianego terenu jednej z pierwszych ordynacji w Polsce¹²⁰. Została ona ustanowiona przez króla Zygmunta Starego w 1518 r. na prośbę braci Jana Lubrańskiego, biskupa poznańskiego i Mikołaja Lubrańskiego, wojewody poznańskiego. W jej skład weszło dziewiętnaście wymienionych w dokumencie miejscowości, z których przeważająca większość – siedemnaście – znajdowała się w granicach powiatów brzeskiego, przedeckiego i radziejowskiego, dwie z kolei już na terenie województwa łęczyckiego¹²¹. Ordynacja nie przetrwała długo, co związane było z problemami dotyczącymi dziedziczenia dóbr¹²², i została rozwiązana albo w 1558¹²³, albo w 1563 r.¹²⁴ W latach 1552–1558, w związku z niepełnoletnością ostatniego męskiego sukcesora, Wawrzyńca Lubrańskiego, ordynacją zarządzał Erazm Kretkowski, wyznaczony do opieki nad dobrami w 1552 r. przez króla Zygmunta Augusta, na prośbę Jana Tarnowskiego, kasztelana krakowskiego i Janusza Latańskiego, wojewody poznańskiego, opiekunów małoletniego Wawrzyńca. Po śmierci Kretkowskiego w 1558 r. Lubraniec i część dóbr z nim związanych przejął Wawrzyniec Lubrański, od 1563 r. zaś dobra lubrańskie stały się własnością Jakuba Chlewickiego, męża Zofii, siostry Wawrzyńca, co zostało potwierdzone w 1570 r.¹²⁵

Wsie wchodzące w skład pierwotnej ordynacji lubrańskiej w 1557 r. nie znajdowały się wyłącznie w rękach Erazma Kretkowskiego, ale także w rękach innych Godziembitów¹²⁶. Warto podkreślić, że była wśród nich królewska wieś Kąkowa Wola (Kunkowa Wola; pow. brzeski), która została przekazana w 1519 r. przez Zygmunta Starego Janowi i Mikołajowi Lubrańskim z prawem wykupu za 1600 zł¹²⁷.

¹²⁰ Pierwsze ordynacje zakładane w granicach XVI-wiecznego państwa polsko-litewskiego były dość efemeryczne; J. Rafacz, *Ordynacja lubrańska według przywileju z r. 1518*, PH, t. 30, 1932–1933, nr 2, s. 401. Pierwszymi trwałymi okazały się ordynacja Radziwiłłów na Litwie (1586 r.) i Zamoyska (1589 r.); A. Meleń, *Ordynacje w dawnej Polsce*, Lwów 1929, s. 9; T. Zielińska, *Ordynacje w Polsce*, PH, t. 68, 1977, nr 1, s. 19–21.

¹²¹ MRPS IV/1, nr 2786; J. Rafacz, *Ordynacja lubrańska*, s. 398–413; P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 1, s. 233 i przyp. 34 na s. 233; W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, Toruń 2006, s. 71–73.

¹²² P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, s. 231. Zasady sukcesji opisuje: J. Rafacz, *Ordynacja lubrańska*, s. 404.

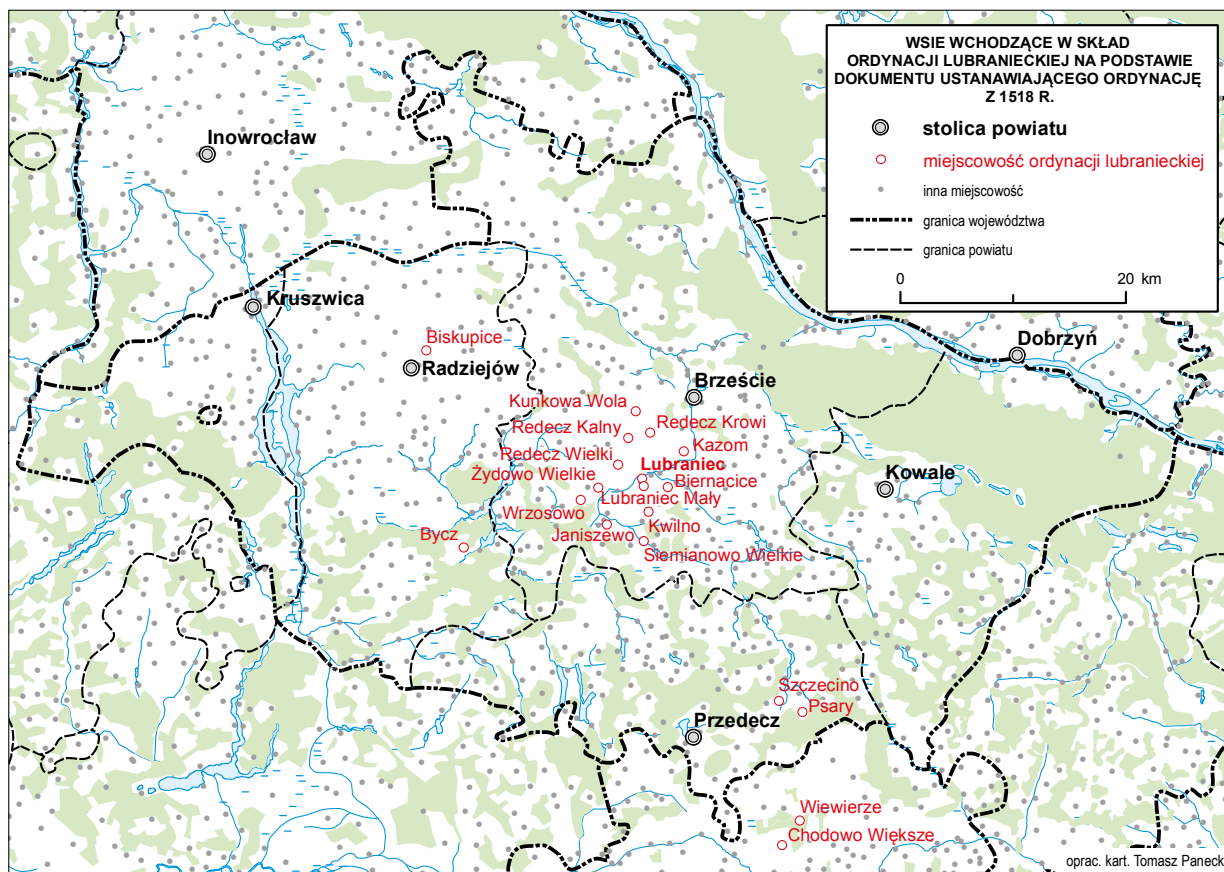
¹²³ S. Muznerowski, *Lubraniec (monografia)*, Włocławek 1910, s. 27; L. Kajzer, *Szesnastowieczne „fortalicjum” wojewody Lubrańskiego*, SMDWP, t. 18, 1991, s. 64–65.

¹²⁴ A. Meleń, *Ordynacje*, s. 8–9.

¹²⁵ S. Muznerowski, *Lubraniec*, s. 25, 28. W latach 80. XVI w. Lubraniec wraz z dobrami został zastawiony na 3 lata przez Jakuba Chlewickiego, syna Jakuba Chlewickiego i Zofii Lubrańskiej, Łukaszowi Kretkowskiemu; P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, s. 234 (podają datę 1585 r.); W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, s. 59 (podaje datę 1583 r.); T. Sławiński, *Materiały do dziejów własności ziemskiej Kretkowskich w latach około 1500–1613*, ZK-D, t. 17: *Gospodarka (XX – początek XXI wieku)*, 2002, s. 267, pisze z kolei, że zastaw trwał od 1585 do 1596 r., w 1596 r. zaś Chlewicki sprzedał Lubraniec wraz z 12 wsiami Mikołajowi Modliszewskiemu, staroście łomżyńskiemu; J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 78–79; P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, s. 234; W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, s. 59. Dzieje ordynacji lubrańskiej przedstawił również, choć z drobnymi różnicami, L. Kajzer, *Szesnastowieczne „fortalicjum”*, s. 64–65.

¹²⁶ S. Muznerowski, *Lubraniec*, s. 18–20; P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, s. 231–233.

¹²⁷ MRPS IV/1, nr 3167; zob. LWWK 1564, cz. 1, s. LI, przyp. 269. Listę nazwisk użytkujących dobra, które weszły w skład ordynacji w 1518 r., przedstawił wcześniej M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 148.

Mapa 1. Wsie wchodzące w skład ordynacji lubrańskiej na podstawie dokumentu ustanawiającego ordynację z 1518 r.

Oprac. własne na podstawie: MRPS IV/1, nr 2786.

Tabela 1. Właściciele i płatnicy podatków w miejscowościach kujawskich, które weszły w skład ordynacji lubrańskiej w 1518 r. (poza miejscowościami z woj. łęczyckiego, dla których brak danych)

Nazwa miejscowości	Właściciel/płatnik w 1557 r.
Biernatki (Biernacie)	Erazm Łochocki
Biskupice	Erazm Kretkowski
Bycz	Erazm Kretkowski
Chodów (Chodowo Większe; pow. łęczycki)	Marcin chorąży, Anna Rusocka (1552 r.)
Janiszewo	Bernard Redecki
Kazanie (Kazom)	Erazm Kretkowski
Kąkowa Wola (Kunkowa Wola)	dobra królewskie (Erazm Kretkowski)
Krowice (Redecz Krowi)	Bernard Redecki
Kwilno	Erazm Kretkowski
Lubraniec	Erazm Kretkowski
Lubrańczyk (Lubraniec Mały)	Erazm Kretkowski
Psary	Piotr Psarski
Redecz Kalny	Bernard Redecki
Redecz Wielki (część)	Erazm Kretkowski

Nazwa miejscowości	Właściciel/płatnik w 1557 r.
Siemnowo (Siemianowo Wielkie)	Wawrzyniec Lubieniecki
Szczecin (Szczecino)	Marcin Psarski, Piotr Psarski
Wiewierz (Wiewierze; pow. łęczycki)	Anna Rusocka (1552 r.)
Wrzosowo	Bernard Redeki, Jakub Kobieliński
Żydowo (Żydowo Wielkie)	Sułkowski, Wawrzyniec Lubrański

Źródło: ASK I 14, k. 384r; ASK I 29, k. 238v–239r, 240r–241r, 253r–253v, 257v, 273v.

Szlachta bezkmieca

Na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej znajdowały się wsie, z których w całości lub w części podatki opłacała szlachta bezkmieca. Osobne spisy wsi zamieszkałych przez szlachtę zagrodową znalazły się w rejestrach województw brzeskiego i inowrocławskiego. Poza rejestrami poborowymi z lat 1553, 1557, 1576 (tej części, która zachowała się dla pow. brzeskiego) i 1579 wykazy takie pojawiły się w sześciu wykorzystanych rejestrach poborowych województwa brzeskiego¹²⁸. W przypadku rejestrów województwa inowrocławskiego jedynie w 1552 r. osobno wymieniono nieposiadającą kmieci szlachtę z powiatów inowrocławskiego i bydgoskiego¹²⁹. W pozostałych rejestrach tego województwa nie wyszczególniano osobno szlachty bezkmiecej, a informacje o płaconych przez nią podatkach rejestrowano wśród opłat ze wszystkich miejscowości województwa. Spisów szlachty bezkmiecej brakuje w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. dla ziemi dobrzyńskiej¹³⁰. Jest to o tyle ciekawe, że odsetek szlachty zagrodowej był w tej części opracowywanego terenu bardzo duży, a mimo tego informacje o łanach szlachty zagrodowej znajdują się wśród informacji o poborze od łanów kmiecych.

Ponieważ szlachta bezkmieca stanowiła istotną część ogólnej struktury społeczeństwa szlacheckiego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, poniżej przedstawiamy informacje dotyczące wsi, w których znajdowały się gospodarstwa szlachty bezkmiecej, opracowane na podstawie rejestrów z lat 1564 (dla ziemi dobrzyńskiej) i 1581 (dla woj. brzeskiego i inowrocławskiego). Zdajemy sobie sprawę, że procesy polegające na wchłanianiu mniejszej własności szlacheckiej przez większą lub rozdrabniania własności szlachty cząstkowej i zagrodowej miały miejsce w całym interesującym nas okresie, podobnie jak przechodzenie z kategorii szlachty drobnej lub cząstkowej do kategorii szlachty bezkmiecej¹³¹. Poniższe zilustrowanie przestrzennego rozmieszczenia wsi, z których w latach 1564 i 1581 zadeklarowano opłacenie podatków z łanów pozostających w bezpośredniej uprawie szlacheckiej, obrazuje więc stan dokładnie z tych lat, choć jest on mniej więcej zbliżony do danych z rejestrów poborowych z pozostałych lat.

Na Kujawach największe przestrzenne nagromadzenie wsi, w których swoje gospodarstwa posiadała szlachta bezkmieca, występowało w południowej części województwa brzeskiego: w powiatach przedeckim (gdzie była najliczniej reprezentowana) i kowalskim oraz w południowej części brzeskiego. Wydaje się, że można traktować występowanie wsi szlachty bezkmiecej w tej właśnie części kraju jako kontynuację podobnego zjawiska zaobserwowanego w województwie łęczyckim (obecnego najwyraźniej w pow. orłowskim, graniczącym z woj. rawskim, ale dostrzegalnego również w północnej części pow. łęczyckiego, sąsiadującego z pow. przedeckim)¹³². W 1581 r. w co trzeciej miejscowości powiatu

¹²⁸ 1567 r.: ASK I 29, k. 389r–390r, 394r–394v, 398v–401v, 408v–410r; 1577 r.: tamże, k. 427v–428v, 431v–432r, 435v–438r, 443v–444r, 446v; 1581 r.: ASK I 30, k. 574r–577r, 582r–583v, 589r–593r, 602v–604r, 608r–609r; 1582 r.: tamże, k. 641r–642v, 647r–648r, 653r–656r, 663r–664r, 667r–667v; 1583 r.: tamże, k. 699v–701r, 706v–707v, 713v–717r, 725v–727r, 730v; 1589 r.: tamże, 751v–752v, 755v–756r, 759v–762v, 768v–769v, 772v.

¹²⁹ ASK I 50, k. 550r–550v, 561v–562v.

¹³⁰ Listy takie sporządzano w pierwszej połowie XVI w., np. w 1535 r.: ASK I 30, k. 120r–121v, 125v–127v, 130v–133r.

¹³¹ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7. Przykłady takie dla północnej części woj. łęczyckiego, sąsiadującego od południa z woj. brzeskim, analizuje K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 186–188.

¹³² *Rozmieszczenie własności ziemskiej w województwach sieradzkim i łęczyckim w końcu XVI wieku*, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa, [w:] AHP Sieradzkie, cz. 1: *Mapy, plany*, nr 4; K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przynależność własno-*

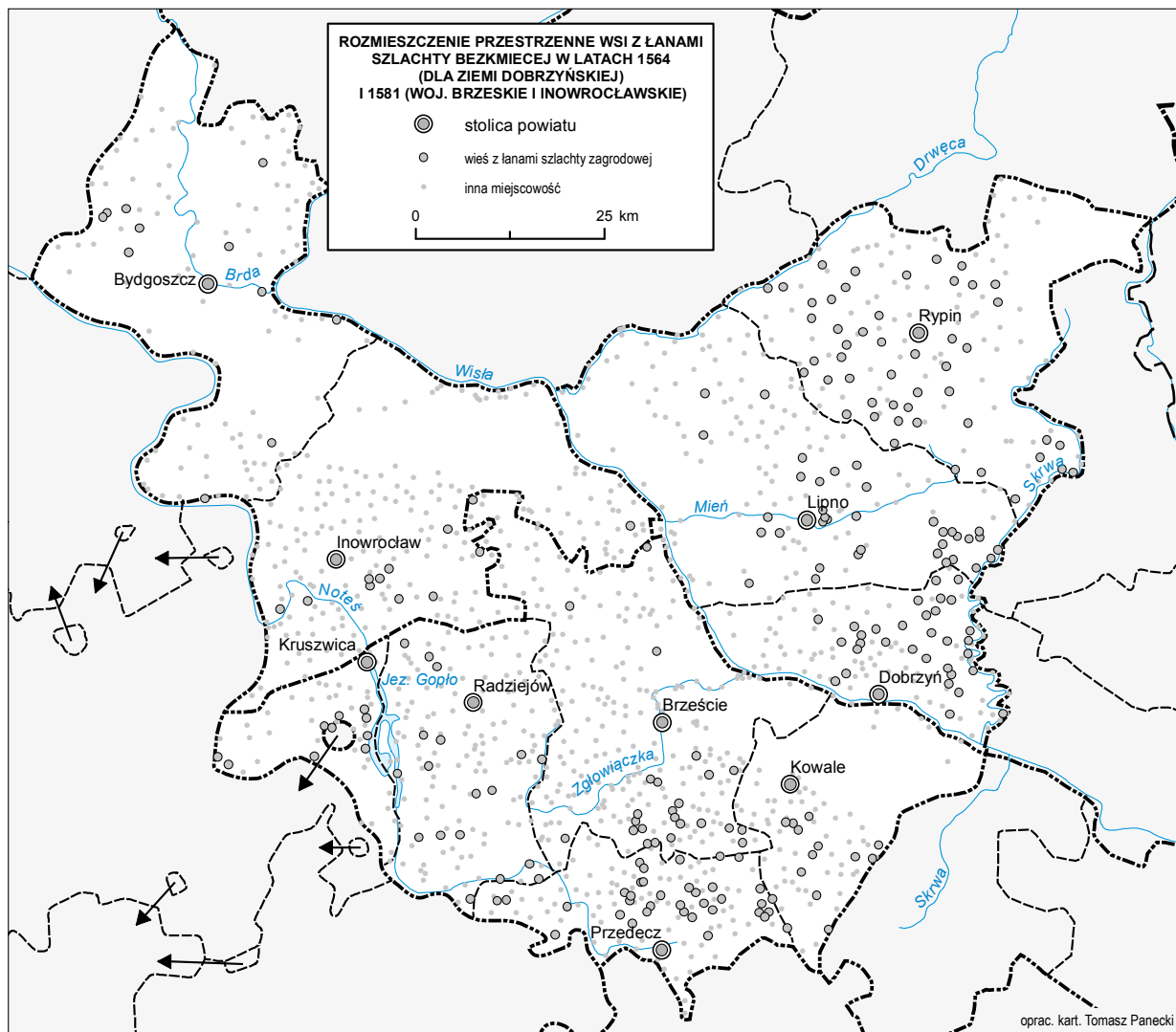
Tabela 2. Liczba wsi szlachty bezkmiecej

Powiat	Liczba wsi	Procent wszystkich miejscowości w powiecie	Procent miejscowości szlacheckich w powiecie
woj. brzeskie (1581 r.)			
brzeski	29	11	16
kowalski	14	18	25
kruszwicki	10	17	29
przedecki	42	34	43
radziejowski	16	11	16
razem	111	16	23
woj. inowrocławskie (1581 r.)			
bydgoski	12	10	17
inowrocławski	13	6	10
razem	25	7	12
Kujawy			
razem	136	13	20
ziemia dobrzyńska (1564 r.)			
dobrzyński	35	32	36
lipnowski	38	26	35
rypiński	50	38	43
razem	123	32	38
Kujawy i ziemia dobrzyńska			
razem	259	18	26

przedeckiego znajdowało się gospodarstwo bezkmiece (34%), biorąc pod uwagę odsetek wyłącznie miejscowości szlacheckich wartość ta wzrasta do 43%. W województwie brzeskim tego rodzaju wsie rzadziej pojawiały się w powiatach kruszwickim i radziejowskim, głównie w okolicy Gopła. Niewielka liczba wszystkich miejscowości powiatu kruszwickiego powoduje jednak, że odsetek wsi z gospodarstwami szlachty bezkmiecej był drugim najwyższym w województwie brzeskim (po pow. przedeckim, a na równi z pow. kowalskim): te 10 zarejestrowanych wsi stanowiło 17% wszystkich miejscowości powiatu, a 29% miejscowości, które w całości lub części należały do szlachty¹³³. Z drugiej strony, w powiecie brzeskim zarejestrowano bezkmiecych płatników w 29 wsiach, co stanowiło jednak tylko 11% wszystkich miejscowości powiatu i 16% wszystkich tamtejszych osad szlacheckich. Rzadko szlachta bezkmieca występowała w województwie inowrocławskim, gdzie największe skupisko znajdowało się na wschód od Inowrocławia oraz w graniczącej z powiatem nakielskim województwa kaliskiego zachodniej części powiatu bydgoskiego. Były to jednak kompleksy 5–6 wsi. Wsie z gospodarstwami bezkmiecy w powiecie inowrocławskim stanowiły najmniejszy procent wszystkich miejscowości na opracowywanym terenie (6%). Również stosunek tego rodzaju wsi do wszystkich miejscowości w powiecie bydgoskim był taki sam, jak w powiecie brzeskim, czyli w tym powiecie województwa brzeskiego, w którym odsetek ten był najmniejszy. Jednakże uwzględniając tylko miejscowości należące do szlachty, to odsetek ten wynosi w tym powiecie 17%, w inowrocławskim zaś 10% – również jest to najmniejsza wartość spośród wszystkich kujawskich powiatów.

ściowa osiedli, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.3.5. Szczegółowo kwestię majątków szlachty zagrodowej woj. łęczyckiego opisał: K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 212–227.

¹³³ Inaczej Guldon, *Kujawy*, s. 44, który pisał, że szlachta zagrodowa odgrywała najmniejszą rolę m.in. w pow. kruszwickim. O ile nominalnie rzeczywiście było to tylko 10 wsi, to przy rozpatrywaniu tej kwestii w kontekście pow. kruszwickiego udział szlachty zagrodowej był większy.

Mapa 2. Rozmieszczenie przestrzenne wsi z łanami szlachty bezkmiecej w latach 1564 (dla ziemi dobrzyńskiej) i 1581 (woj. brzeskie i inowrocławskie)

Oprac. własne na podstawie: ASK I 30, k. 290r–352r, 574r–577r, 582r–583v, 589r–593r, 602v–604r, 608r–609r (1581 r.); ASK I 50, k. 659r–694v (1564 r.).

Zdecydowanie więcej wsi z gospodarstwami szlachty bezkmiecej znajdowało się na terenie ziemi dobrzyńskiej. Majątków takich nie zaobserwowano jedynie w najdalej na zachód wysuniętej części tego obszaru, gdzie znajdowały się stosunkowo duże wsie wchodzące w skład starostwa bobrownickiego i ciechocińskiego klucza majątkowego biskupów włocławskich. Największe zagęszczenie wsi ze szlachtą bezkmiecią występowało na wschodzie ziemi dobrzyńskiej, przy granicy z województwem płockim, zwłaszcza w powiatach dobrzyńskim i lipnowskim. Tereny te należałoby traktować łącznie z wschodnią częścią województwa płockiego (głównie pow. płockiego i sierpeckiego)¹³⁴, jako duże zgrupowanie wsi ze szlachtą bezkmiecią. Również w centralnym pasie ziemi dobrzyńskiej, ciągnącym się od Kretków Dużych (Kretków Wielkich) i Kretków Małych oraz Radzików Dużych (Radzików) i Radzików Małych (pow. rypiński) przez mniej zagęszczone tereny wokół Lipna i Skąpego (Skąpego) (pow. lipnowski) praktycznie aż do Dobrzynia nad Wisłą (Dobrzyń; pow. dobrzyński), występowały miejscowości szlachty bezkmiecej, choć w mniejszym zagęszczeniu niż we wschodniej części ziemi dobrzyńskiej. Zarówno liczba wsi z gospodarstwami bezkmięcymi, jak i ich stosunek procentowy względem wszystkich miejscowości tak powiatów, jak też należących do szlachty na terenie ziemi

¹³⁴ K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 228–241.

dobrzyńskiej są większe niż w przypadku powiatów województw kujawskich z wyjątkiem powiatu przeddeckiego. W ogólnym stosunku wsi szlachty bezkmiecej do miejscowości danego powiatu najmniej znajdowało się w powiecie lipnowskim (26%), co trzecia wieś w powiecie dobrzyńskim (32%), a najwięcej w powiecie rypińskim (38%). Wartości te rosną w porównaniu ze wszystkimi miejscowościami szlacheckimi: od 35% w powiecie lipnowskim, przez 36% w dobrzyńskim i lipnowskim, do 43% w rypińskim (jest to największy odsetek wsi ze szlachtą zagrodową w stosunku do ogółu wsi szlacheckich na całym omawianym terenie)¹³⁵.

Biorąc pod uwagę przedstawione wyżej wartości na poziomie województw, wsie szlachty bezkmiecej w województwie brzeskim stanowiły 16% wszystkich miejscowości i 23% wszystkich miejscowości szlacheckich, w województwie inowrocławskim 7% wszystkich miejscowości i 12% wszystkich miejscowości szlacheckich, a w ziemi dobrzyńskiej w co trzeciej wsi znajdowały się gospodarstwa bezkmiece (32%), a w przypadku tylko szlacheckich wsi nawet nieco więcej (38%). Łącznie zatem na terenie dwóch kujawskich województw dla 1581 r. zaobserwowano 136 wsi z gospodarstwami bezkmięciami, co stanowiło 13% wszystkich miejscowości województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz 20% wszystkich miejscowości szlacheckich tego obszaru. Ogólnie na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej wsie z gospodarstwami szlachty zagrodowej stanowiły 18% wszystkich miejscowości i 26% wszystkich miejscowości szlacheckich.

Szlachta cząstkowa

Licznie reprezentowana była również szlachta cząstkowa, tj. taka, która posiadała jedynie części wsi. W świetle rejestrów poborowych ziemi dobrzyńskiej z lat 1564–1565 spośród 324 miejscowości należących do szlachty w 98 był tylko jeden właściciel lub tylko jedna osoba opłacała podatek. Statystycznie zatem blisko co trzecia (30,2%) miejscowość szlachecka na terenie ziemi dobrzyńskiej należała do jednego właściciela, pozostałe zaś (69,8%) były w posiadaniu albo szlachty cząstkowej, albo zagrodowej.

W drugiej połowie XVI w. w województwie inowrocławskim szlachta cząstkowa występowała w obu powiatach, a także w województwie brzeskim.

Więksi właściciele ziemscy

W tomie kujawskim zdecydowaliśmy się na wskazanie większych dóbr ziemskich należących do szlachty. Od tomu serii AHP poświęconego województwu sandomierskiemu wskazywano większą własność szlachecką na opracowywanych terytoriach. W przywołanym tomie za większego właściciela ziemskiego uznano osobę dysponującą co najmniej 10 wsiami lub co najmniej 50 łanami kmiecymi¹³⁶. Z kolei w przypadku województw krakowskiego, poznańskiego i kaliskiego za większych właścicieli ziemskich uznano osoby dysponujące co najmniej 30 łanami i z przynajmniej takiej liczby łanów opłacające podatek¹³⁷. Taką samą granicę wyznaczono dla niniejszego tomu¹³⁸. To liczba łanów, a nie posiadanych miejscowości pozwala lepiej ocenić zamożność danego właściciela¹³⁹.

¹³⁵ Guldon, Dobrzyń, s. 28–29, przedstawił dane dotyczące procentowego udziału łanów szlachty bezkmiecej w stosunku do ogólnej liczby łanów szlacheckich: 15,2% w pow. lipnowskim, 19,2% w pow. dobrzyńskim i 25,7% w pow. rypińskim, łącznie w ziemi dobrzyńskiej zaś odsetek ten wynosił 21%.

¹³⁶ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Mapa własności ziemskiej*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.3b.2.

¹³⁷ K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.3.3.1; tenże, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.3.4. K. Boroda sklasyfikował szlachtę posiadającą więcej niż 30 łanów w następujący sposób: 30–40 łanów – szlachta zamożna, 40–60 łanów – szlachta bardzo zamożna lub niższa warstwa magnaterii, 60 i więcej łanów – magnateria; tenże, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 150–151.

¹³⁸ Guldon, Dobrzyń, s. 28, wymieniał majątki szlacheckie w ziemi dobrzyńskiej większe niż 15 łanów.

¹³⁹ Istnieją oczywiście i inne możliwe kryteria oceny realnej wartości danego majątku: W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.3a.2; K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 136–139.

Realizacja założonego celu poprzez wskazanie szlacheckiej własności w możliwie zbieżnym przedziale czasowym dla wszystkich trzech części opracowywanych ziem napotkała jednak na poważną trudność. Wynikała ona z faktu, że dokładniejsze informacje o właścicielach dla poszczególnych województw i dla ziemi dobrzyńskiej pochodzą z różnych okresów¹⁴⁰. Dla województwa inowrocławskiego za podstawę przyjęliśmy rejestry z początku lat 80. XVI w. (1581–1583), gdyż odnotowano w nich najdokładniej właścicieli (płatników) miejscowości.

Niestety, informacje źródłowe dla analogicznego okresu z rejestrów dotyczących województwa brzeskiego nie są satysfakcjonujące. W rejestrach brzeskich w latach 80. XVI w. odnotowano właściciela lub płatnika praktycznie wyłącznie w sytuacji istnienia działów we wsi¹⁴¹. Najwięcej tego rodzaju informacji dla województwa brzeskiego zawarto w rejestrach z lat 1557 i 1567. Zdecydowaliśmy się na stworzenie mapy własności szlacheckiej na podstawie rejestru województwa brzeskiego z 1557, a nie z 1567 r. z następującego powodu. W 1557 r. właścicieli (bądź płatników) wymieniono przy 268 miejscowościach szlacheckich (z ogólnej liczby 474,5, co stanowi 56% wszystkich zidentyfikowanych dla drugiej połowy XVI w. miejscowości szlacheckich i tych, w których część należała do innego rodzaju własności w tym województwie), w 1567 r. zaś jedynie przy 177 (co stanowi 37%)¹⁴². W związku z większą liczbą danych zdecydowaliśmy się na rekonstrukcję większej własności szlacheckiej w województwie brzeskim dla 1557 r., choć rejestr ten zawiera pewne mankamenty. Jednym z ważniejszych jest fakt odnotowywania na ogół mniejszych wartości liczby łanów, od których zapłacono podatek, niż w rejestrach z lat 60.–80. XVI w. Poza tym gdy we wsi były dwa działki należące do dwóch różnych szlachciców najczęściej podawano łączną liczbę łanów z całej wsi. W związku z tym przyjęliśmy założenie – z pewnością mające też słabe punkty – aby liczbę łanów wpisaną w rejestrze podzielić przez liczbę wzmiankowanych w źródle właścicieli działów¹⁴³. Zatem o ile materiały z lat 60. XVI w. dla ziemi dobrzyńskiej i z lat 80. XVI w. dla województwa inowrocławskiego pozwoliły w stosunkowo przystępny sposób opracować przedstawione wyżej zagadnienie, o tyle rejestry województwa brzeskiego z 1557 r. nie ułatwiały tego zadania. Stosunkowo często również zdarzało się, że w latach 1557 i 1567 wymieniano nie tylko różne osoby, ale także okazywało się, że wieś posiadająca w 1557 r. jednego właściciela lub z której podatek opłaciła jedna osoba, 10 lat później była podzielona między więcej osób. Bywało również tak, że jakaś wieś nie pojawiała się w rejestrze 1557 r., a została odnotowana w 1567 r., podobnie jak sytuacje odwrotne, choć te zdarzały się rzadziej.

Z kolei dla ziemi dobrzyńskiej brak zachowanych rejestrów z lat 80. XVI w. W tej sytuacji wykorzystaliśmy informacje z dwóch rejestrów poborowych, sporządzonych w latach 1564 i 1565. Zawierają one praktycznie pełne informacje własnościowe, odnotowano w nich bowiem nazwiska właścicieli lub płatników (tych ostatnich głównie z dóbr królewskich) z przeważającą większością miejscowości¹⁴⁴.

W związku z tymi problemami próbowaliśmy odwołać się również do literatury przedmiotu, w której podejmowano kwestie majątkowe wybranych rodzin związanych z Kujawami i ziemią dobrzyńską. Na ogół opierały się one jednak na edycji rejestrów poborowych Adolfa Pawińskiego, opracowaniu Maksymiliana Boruckiego¹⁴⁵ oraz na informacjach przedstawionych przez Zenona Gulдона w jego dwóch

¹⁴⁰ Zob. też J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 23.

¹⁴¹ Była to praktyka częsta w pierwszej połowie XVI w., ale spotykana również np. w rejestrze woj. plockiego z 1567 r.; K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 71, 144. Z nieuwzględnieniem informacji o właścicielach (płatnikach) podatku z miejscowości spotkali się również twórcy poprzednich atlasów, np. sandomierskiego czy sieradzkiego. W tym drugim przypadku całkowicie zrezygnowano z opracowania wielkiej własności szlacheckiej w tym województwie; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.3.a.2; K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.3.3.5; zob. też K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 142.

¹⁴² Inaczej: J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 23. Tenże autor wspominał, że na podstawie opublikowanych przez A. Pawińskiego rejestrów poborowych woj. brzeskiego z danymi o właścicielach z 1557–1566 [sic!] „nie udało się ustalić nazwisk właścicieli 87 jednostek majątkowych (wsi i ich części), co stanowi ok. 11% ogółu badanych majątków” (tamże, s. 24). W naszym wypadku nie udało się ustalić właściciela dla 128 miejscowości szlacheckich woj. brzeskiego, głównie osad młyńskich i folwarcznych.

¹⁴³ Podobne założenie przyjął K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 149, w kontekście działów szlachty bezkmiecej podczas analizy własnościowej opartej na informacjach pochodzących z rejestru poborowego woj. plockiego z 1567 r.

¹⁴⁴ Na ogół brakowało informacji o właścicielu w przypadku osad młyńskich.

¹⁴⁵ M. Borucki, *Ziemia kujawska*, wykaz właścicieli ziemskich na Kujawach tamże, s. 140–176, choć również oparty głównie na informacjach z rejestrów poborowych.

opracowaniach dotyczących osadnictwa omawianych rejonów w drugiej połowie XVI w., a rzadko sięgano do materiałów pochodzących ze szlacheckich ksiąg sądowych. Niemniej należało zachować odpowiednią ostrożność przy analizie tego rodzaju prac¹⁴⁶. W przypadku bowiem rejestrowania opłat z miast nie podawano nazwiska właścicieli. Ustaliliśmy zatem właścicieli miast szlacheckich w wybranych przedziałach czasowych dla każdego z województw, posiłkując się literaturą.

Na podstawie liczby łańów, z których opłacono podatek w województwie brzeskim w 1557 r., do wielkiej własności szlacheckiej należałoby zaliczyć dobra dwóch osób: Erazma Kretkowskiego (1 miasto, 6 wsi i 1 część wsi z 49 łańami, 1 osada młyńska) oraz Łukasza Lubieńskiego (1 miasto, 5 wsi i 2 część wsi z 35 łańami)¹⁴⁷. Jednakże liczba łańów w posiadaniu Erazma Kretkowskiego obliczona na podstawie rejestru poborowego z 1557 r. związana jest z miejscowościami, które tenże trzymał jako opiekun i zarządca tej części ordynacji lubranieckiej, która miała przypaść w udziale Wawrzyńcowi Lubranieckiemu po osiągnięciu przez niego pełnoletności¹⁴⁸. Dlatego choć na podstawie informacji z rejestrów poborowych należałoby uznać Erazma Kretkowskiego za większego posiadacza ziemskiego, nie czynimy tego, gdyż dobra te nie należały bezpośrednio do niego¹⁴⁹. Był on w tym czasie właścicielem miejscowości położonych w ziemi dobrzyńskiej: Płonno, Płonka (Płonno Małe), Kretki Dużych (Kretki Wielkie), Rusinowa, Rętwin i Dzierzna (Dzieżna) (wszystkie w pow. rypińskim), dzierżył również starostwo pyzdrowskie¹⁵⁰. To zapewne pozwoliłoby zakwalifikować go również jako wielkiego właściciela ziemskiego w tym okresie, jednak nie mamy danych z 1557 r. dla ziemi dobrzyńskiej, a ekstrapolowanie informacji z późniejszych o kilka lat rejestrów dotyczących tejże ziemi nie powinno być wyznacznikiem określenia go jako wielkiego właściciela ziemskiego. Warto też wspomnieć, że w 1557 r. posiadający lub opłacający podatek z 7 całych wsi i 1 części Stanisław Siewierski, kasztelan kruszwicki, miał – w świetle danych z tego źródła – 26 łańów kmiecych, w związku z czym pomimo posiadania stosunkowo dużej jak na warunki kujawskie liczby miejscowości nie znalazł się na naszej liście wielkich właścicieli ziemskich.

Lista wielkich właścicieli ziemskich województwa brzeskiego znacząco różni się od tej przedstawionej przez Zenona Gulдона. Badacz ten wskazał sześciu szlachciców (Łukasza Lubieńskiego, Jana Lubstowskiego, Mikołaja Sokołowskiego, Stanisława Siewierskiego, Erazma Kretkowskiego i Andrzeja Serockiego – wszyscy mieli mieć więcej niż 40 łańów) i jedną rodzinę (Lubienieckich), których zaliczył do tej kategorii szlachty¹⁵¹. Najprawdopodobniej uczynił to na podstawie edycji rejestrów z tego województwa opublikowanych przez Adolfa Pawińskiego. Mikołaj Sokołowski został wymieniony w rejestrze z 1557 r. jako właściciel 5 wsi¹⁵² z łączną liczbą 21,5 opodatkowanych łańów. Przy tych samych wsiach w rejestrze z 1567 r. nie podano nazwiska właściciela lub płatnika, a liczba łańów, z których opłacono podatek, była znacznie wyższa (wspominaliśmy o tym mankamencie wyżej). Zatem

¹⁴⁶ Przykładowo T. Sławiński wspominał, że rejestry poborowe woj. brzeskiego z lat 1557–1567 nie odnotowywały płatników przy większości wsi należących w tym czasie do Kretkowskich, Andrzeja i Grzegorza; tenże, *Materiały do dziejów własności ziemskiej Kretkowskich*, s. 262. Analiza zapisów z rejestrów poborowych woj. brzeskiego z wymienionych lat pokazała jednak, że przy części z tych wsi informacje się znalazły, np. przy wymienionych przez autora wsiach Andrzeja Kretkowskiego: Brzyszewie, Osiecz Wielki i Pyszkowie (Piskowie) (pow. przedeczki) wymieniono Andrzeja jako właściciela. Podana liczba 25 osiadłych łańów w tych trzech miejscowościach nie odpowiada danym z rejestrów poborowych, według których w 1557 r. z tych trzech miejscowości opłacono podatek z 9,5 łańów.

¹⁴⁷ A. Boniecki w życiorysie Łukasza Lubieńskiego podaje, że był on również dziedzicem w Kątach i Żórawicach (Żórawicach) (obie w pow. kowalskim) oraz w Łęknach (Łakno; pow. przedeczki). W 1577 r. dziedzicem w Żórawicach (Żórawicach) był syn Lubieńskiego, Marcin; A. Boniecki, A. Reiski, *Herbarz polski*, t. 15, Warszawa 1912, s. 49.

¹⁴⁸ Przebieg wydarzeń prowadzących do wyznaczenia zarządcy dóbr lubranieckich opisuje: T. Sławiński, *Kretkowscy i ich dzieje od połowy XIV wieku*, Warszawa–Skrzeszew 2011, s. 115–116.

¹⁴⁹ Nicco inaczej na ten temat P. Bokota i P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, s. 233, którzy stwierdzili, że „[t]a forma władania częścią ordynacji [przez Erazma Kretkowskiego – M.S.] była bliska prawu własności; Kretkowski bowiem otrzymał prawo do pobierania dochodów z zarządzanych dóbr”.

¹⁵⁰ T. Sławiński, *Kretkowscy i ich dzieje*, s. 125.

¹⁵¹ Guldon, *Kujawy*, s. 44.

¹⁵² Były to Bartłojewice, Chocień, Krzykosz (pow. brzeski), Rzezewo Małe (Rzezewo; pow. kowalski) oraz Stypino (pow. przedeczki). J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 28, majątek Mikołaja Sokołowskiego określił na 7 wsi całych. Być może wynikało to znowu z informacji zamieszczonych w pracy Z. Gulдона, który przy podawaniu nazwisk właścicieli miejscowości szlacheckich nie rozwijał inicjałów imion szlachciców. Jeśli nasza hipoteza okaże się trafna, to J. Dumanowski istotnie wspominał o 7 wsiach należących do M. Sokołowskiego, z tym że właścicielem dwóch z tych miejscowości nie był Mikołaj, a Marcin Sokołowski.

na podstawie kontaminacji, spowodowanej sposobem edycji źródła Pawińskiego, doszło do opartego na błędnych przesłankach wyróżnienia pewnych kompleksów majątkowych jako wielkich. Na podstawie rejestrów poborowych – głównego źródła wykorzystanego podczas prac atlasowych – nie jesteśmy w stanie stwierdzić, czy wsie wzmiankowane w 1557 r. jako własność Mikołaja Sokołowskiego należały do niego również w 1567 r. Podobnie Guldon obliczył blisko dwa i pół raza większą liczbę łąnów Łukasza Lubieńskiego z 1567 r. na podstawie informacji własnościowych z 1557 r. (86,5 łąnów przy 35 łąnach obliczonych przez nas na podstawie danych z 1557 r.).

Również stosunkowo niewielkich rozmiarów były majątki dwójki większych właścicieli ziemskich z województwa inowrocławskiego. Małgorzata Służewska korzystała z dóbr przypadłych jej po zmarłym na początku 1580 r. mężu Janie Służewskim, wojewodzie brzeskim¹⁵³. Niestety charakter rejestrów województwa brzeskiego i ziemi dobrzyńskiej nie pozwala na doprecyzowanie stanu posiadania w innych częściach opracowywanego terytorium. Wiadomo, że Jan Służewski w 1557 r. był posiadaczem wsi Wólne Dolne (Wolne; pow. brzeski)¹⁵⁴, a w chwili śmierci w 1580 r. trzymał część Skąpego (Skąpego) w zastawie uczynionym mu w 1571 r. przez Zofię Kościelecką, żonę Sebastiana Mieleckiego, kasztelana krakowskiego¹⁵⁵. W 1584 r. dobra po Służewskim przejął z kolei Piotr Potulicki¹⁵⁶. Liczba 47 łąnów kmiecych obliczona została na podstawie danych dotyczących wsi należących do Służewskiej – nie wliczaliśmy do tego 23 łąnów miejskich, z których mieszczanie służewscy opłacili podatek z 1581 r.¹⁵⁷ Poza tym 40 łąnami dysponował Mikołaj Trzebieński, niepełniący żadnych ważnych funkcji w państwie.

Najwięcej dóbr, które zakwalifikowaliśmy do oznaczenia jako szlachecką wielką własność, znajdowało się na terenie ziemi dobrzyńskiej. Charakterystyczne, że aby osiągnąć status największego właściciela ziemskiego w ziemi dobrzyńskiej nie trzeba było posiadać więcej niż 5 wsi i 1 część. Z tyłu miejscowości opłacił podatek Michał Działyński, podkomorzy chełmiński, łączna suma ich łąnów wyniosła 61¹⁵⁸. Więcej łąnów zaobserwowano tylko w przypadku Grzegorza Kretkowskiego, wojewody brzeskiego, który posiadał ich 71 w 2 wsiach całych i w 2 częściach. Szczególnymi przypadkami są te związane z Pawłem Działyńskim, w 1564 r. kasztelanem słońskim i bratem Michała, właściciela jednej wsi, Działyńia (pow. lipnowski), z którego opłacono podatek z 37 łąnów¹⁵⁹. Jeszcze ciekawszy przypadek dotyczył Szczęsnego Sokołowskiego *vel* Żelskiego, który w 1564 r. był właścicielem 2 dużych części wsi: Dulska i Sokołowa (pow. rypiński)¹⁶⁰.

Dobra w innych częściach Korony

Rody szlacheckie, które były właścicielami wsi położonych na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, posiadały majątki również w innych częściach kraju: w Wielkopolsce, województwach łęczyckim i rawskim oraz płockim¹⁶¹. Wywodziły się one zarówno ze szlachty kujawskiej i dobrzyńskiej, jak również ze

¹⁵³ H. Kowalska, *Służewski (Służowski) Jan h. Sulima (zm. 1580)*, [w:] PSB, t. 39, s. 164–165.

¹⁵⁴ ASK I 29, k. 236r. S. Leitgeber, *Potuliccy*, Londyn 1990, s. 65–66, pisze, że w 1593 r. Piotr Potulicki zrezygnował na rzecz syna Stanisława m.in. z połowy wsi Wólne Dolne (Wolne), a także Kijewa i Kopania. Wskazywać by to mogło na fakt trzymania tej wsi przez Jana Służewskiego aż do śmierci.

¹⁵⁵ *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Jana Ostroroga, wojewody poznańskiego*, oprac. W. Chomętowski, Warszawa 1876, s. 98–99.

¹⁵⁶ S. Leitgeber, *Potuliccy*, s. 42, 62.

¹⁵⁷ ASK I 50, k. 688r. Z. Guldon błędnie utożsamiał Małgorzatę Służewską z Małgorzatą Brańską (Guldon, Kujawy, s. 47), zawyżając nieco liczbę łąnów do 54 poprzez wliczenie do dóbr służewskich Branna (pow. inowrocławski), co później było błędnie powtarzane w innych opracowaniach (np. S. Paczkowski, *Służewo na Kujawach wschodnich. Zarys dziejów*, Włocławek 1999, s. 45). Małgorzata Służewska była córką Stanisława Kostki, wojewody chełmińskiego (H. Kowalska, *Służewski (Służowski) Jan*, s. 160), nie pochodziła zatem z inowrocławskiego Branna.

¹⁵⁸ Guldon, *Dobrzyń*, s. 28, podał, że w skład majątku Michała Działyńskiego wchodziło 85 łąnów. Błąd polegał na tym, że 24 łąny ze wsi Obrowo i Zębówiec (Zębówiec), wliczone w ich skład, znajdowały się w posiadaniu nie Michała, a Mikołaja Działyńskiego (informacja ta została uwzględniona przez A. Pawińskiego: P. Wielkopolska, t. 1, s. 322).

¹⁵⁹ ASK I 30, k. 340r (1564 r.), 428r (1565 r. – tu 36 łąnów).

¹⁶⁰ Tamże, k. 315v–316r. Jako właścicielkę drugiej części Dulska wymieniono Barbarę Sudraską, ale w następnym roku właścicielem Dulska określono już tylko Szczęsnego Sokołowskiego *vel* Żelskiego (tamże, k. 368r). Przypuszczalnie Barbara mogła być żoną Szczęsnego; zob. A. Biliński, *Szlachta ziemi dobrzyńskiej*, s. 162, który wspominał, że Szczęсны Żelski, piszący się później Sokołowski, był żonaty z Barbarą Dolską na Dolsku.

¹⁶¹ J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 21–22.

szlachty napływowej, która swoje gniazda rodowe miała w innych rejonach Korony¹⁶². Niestety z powodu braku danych z tego samego przedziału czasowego dla wszystkich trzech części opracowywanego terytorium trudno jednoznacznie opisać posiadanie dóbr przez różne osoby w różnych województwach.

Dobra w województwie kaliskim (związane z Kazimierzem Biskupim, Kleczewem, Ruchocinem i Gosławicami) i na Mazowszu (związane z Kutnem) posiadali, choć w różnych okresach i formie (własności, zastawu, wyderkaufu), Kretkowscy¹⁶³, głównie zaś na zachodnich krańcach województwa inowrocławskiego swoje dobra mieli Latałscy i Krotoscy¹⁶⁴. Jan Krotoski, wojewoda inowrocławski, posiadał pod koniec życia (ok. 1578 r.) dobra nie tylko w okolicach Pakości w powiecie inowrocławskim oraz w powiecie bydgoskim koło Barcina, ale również w województwach kaliskim (pow. gnieźnieński, keyński, nakielski, gdzie m.in. miasta Barcin i część Łobzenicy) i poznańskim (pow. kościański – miasto Kiełowo)¹⁶⁵. Część z tych dóbr, leżących oprócz województwa inowrocławskiego również w powiatach gnieźnieńskim i keyńskim, przypadła w udziale jego synowi Janowi, kasztelanowi inowrocławskiemu. Przypadek tego ostatniego jest o tyle ciekawy, że ze wsi, które w rejestrach województwa inowrocławskiego określono jako wyłączną własność, nie zapłacono nigdy więcej niż z 30 łanów. Jednak majątek, który zgromadził na terenie Wielkopolski, obejmował w tym samym okresie (początek lat 80. XVI w.) 85,5 łanów¹⁶⁶. Zatem pomimo tego, że na mapie wielkiej własności w Wielkopolsce dobra Jana Krotoskiego oznaczono jako wielką własność, to w przypadku mapy wielkiej własności na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej tak nie postąpiliśmy¹⁶⁷. Dobra Jana Sierakowskiego w czasie jego źródłowo uchwytnej kariery (1544–1589) leżały zarówno w powiatach brzeskim, kruszwickim i radziejowskim województwa brzeskiego, jak również w powiecie konińskim województwa kaliskiego, powiecie łączyckim województwa łączyckiego i w województwie bełskim¹⁶⁸. Część z nich przeszła po jego śmierci na Stanisława Sierakowskiego, również posiadającego dobra zarówno na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, jak też w województwach kaliskim i łączyckim, które zostały podzielone między jego braci w 1597 r.¹⁶⁹ Drobne majątki na granicy powiatów bydgoskiego i nakielskiego województwa kaliskiego posiadali Witosławscy, jednak w analizowanym okresie (lata 80. XVI w.) linia Witosławskich podzieliła się na tych posiadających dobra w Wielkopolsce i tych, którzy dziedziczyli na Kujawach¹⁷⁰. Po przejściu w 1584 r. dóbr po zmarłym Janie Służewskim majątek ten wszedł w skład rozległych dóbr Piotra Potulickiego, które posiadał w Wielkopolsce oraz w województwach plockim i rawskim¹⁷¹.

Wzrosty i spadki

Swoich pozycji z końca XV i pierwszej połowy XVI w. nie odbudowały obie linie Kościeleckich, choć przedstawiciele tego rodu trzymali jeszcze pewne ważniejsze urzędy ziemskie oraz starostwo bydgoskie, w drugiej połowie XVI w. doszło jednak do rozdrobnienia majątkowego między kolejnymi

¹⁶² Tenże, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy z terenu Kujaw w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII wieku*, red. J. Staszewski, Toruń 1995, s. 96. T. Sławiński, *Uwagi o magnaterii kujawskiej 1447–1569*, PH, t. 76, 1985, nr 2, s. 198, zwracał uwagę również na fakt osiągania kujawskich urzędów senatorskich przez możnych z innych części kraju, które miały ułatwiać im pierwsze kroki w karierze urzędniczo-politycznej kraju, wywodząca się zaś z Kujaw szlachta aspirująca do wyższych pozycji w państwie szukała urzędów poza opracowywanymi terenami.

¹⁶³ T. Sławiński, *Materiały do dziejów własności ziemskiej Kretkowskich*, s. 272–280.

¹⁶⁴ J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 22.

¹⁶⁵ E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu za Zygmunta III: podstawy kariery*, Warszawa 2007, s. 162.

¹⁶⁶ K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.3.4 (gdzie drobne różnice w liczbie posiadanych przez Jana Krotoskiego łanów).

¹⁶⁷ Efektem tego zabiegu może być kontynuacja dyskusji o zasadności postrzegania kwestii majątkowych w ograniczeniu do wybranych jednostek administracji państwowej; zob. np. J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 22.

¹⁶⁸ Informacje te oparliśmy na opracowaniach: K. Chłapowski, *Sierakowski Jan h. Ogończyk (ok. 1498–1589)*, [w:] PSB, t. 37, s. 264–265; E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 171. W uchwytnych źródłowo danych z rejestrów poborowych Jan Sierakowski występuje jako właściciel jedynie dwóch całych wsi: Racięcina (pow. radziejowski) i Sokolnik (pow. kruszwicki) oraz części Polanowic (pow. kruszwicki) z łączną liczbą opodatkowanych 7,5 łanów.

¹⁶⁹ A. Kamiński, *Sierakowski Stanisław z Bogusławic h. Ogończyk (1534–1596)*, [w:] PSB, t. 37, s. 301; E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 171–172.

¹⁷⁰ E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 182–183.

¹⁷¹ S. Leitgeber, *Potuliccy*, s. 62.

członkami rodu i upadku znaczenia rodziny już po 1600 r.¹⁷² Majątek po Janie Krotoskim, wojewodzie inowrocławskim, przeszedł na jego synów, ale ostatni z nich, Andrzej Krotoski, kasztelan kaliski, nie powiększył dóbr rodzinnych¹⁷³.

Część rodzin szlacheckich posiadających dobra na terenach Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zwiększała swoją zamożność w badanym okresie, choć związane to było najczęściej z innymi osobami niż wyszczególnione jako właściciele w określonym czasie. Majątek Kretkowskich po 1557 r. powiększał głównie Grzegorz, wojewoda brzeski, a później – z różnym szczęściem – jego synowie, choć już w pierwszej połowie XVII w. ich sytuacja była gorsza niż w stuleciu wcześniejszym, a załamała się około połowy XVII w.¹⁷⁴ Majątek Dąbskich, którzy na początku drugiej połowy XVI w. posiadali jedynie kilka rozdrobnionych wsi, od lat 70. tego stulecia był systematycznie powiększany przez Andrzeja Dąbskiego¹⁷⁵. Dotyczy to również Sierakowskich (zob. wyżej)¹⁷⁶. Bywało jednak, że posiadanie znacznej liczby łańów nie przekładało się na wzrost znaczenia rodziny, co wynikało m.in. z wysokiego stopnia rozrodzenia kolejnych pokoleń, jak to można zauważyć w przypadku Działyńskich¹⁷⁷.

Użytkowanie dóbr królewskich

Ważnym aspektem szlacheckiej hierarchii majątkowej było użytkowanie dóbr królewskich, z których można było czerpać niemałe dochody, wpływające na możliwości finansowe oraz prestiż społeczny trzymających starostwa osób¹⁷⁸. W drugiej połowie XVI w. starostwo bydgoskie trzymali jeszcze trzej przedstawiciele Kościeleckich, którzy byli również tenutariuszami gniewkowskimi¹⁷⁹. Z kolei Jan Służewski był starostą konińskim i międzyrzeckim, miał również zapisy na kilku wsiach wchodzących w skład starostwa inowrocławskiego¹⁸⁰. Bardzo krótko starostą rogozieńskim był Jan Krotoski, kasztelan inowrocławski, który jako taki poświadczony został tuż przed swą śmiercią na początku 1583 r.¹⁸¹ Michał Działyński, podkomorzy chełmiński, prócz własnych dóbr był użytkownikiem wsi starostwa bobrownickiego: z pięciu z nich w 1565 r. opłacono podatek z 36 łańów kmiecych¹⁸². Paweł Działyński prócz dochodów z Działyńca czerpał zyski również z tenuty nieszawskiej¹⁸³. Królewska część miasta Noć do końca XVIII w. znajdowała się w posiadaniu Sokołowskich, którzy byli również właścicielami szlacheckiej części miejscowości¹⁸⁴. Utrata królewskich mogła być jednym z symptomów osłabienia pozycji rodu – Kretkowscy w drugiej połowie XVI w. nie trzymali już starostwa rogozieńskiego, a kariera majątkowa kolejnych przedstawicieli rodu nie była już tak spektakularna¹⁸⁵, choć wciąż stanowili oni ważną rodzinę na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej.

¹⁷² J. Dumanowski, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy*, s. 108–109; E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 146–149.

¹⁷³ E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 162–163.

¹⁷⁴ A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz–Włocławek 1989, s. 123–124 (biogram Grzegorza Kretkowskiego autorstwa J. Pakulskiego); J. Dumanowski, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy*, s. 109–110; T. Sławiński, *Materiały do dziejów własności ziemskiej Kretkowskich*, s. 262; E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 149–151.

¹⁷⁵ J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 46–64.

¹⁷⁶ E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 172.

¹⁷⁷ Tamże, s. 153.

¹⁷⁸ Zob. J. Dumanowski, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy*, s. 99–101, 115.

¹⁷⁹ LWWK 1564, cz. 1, s. LV; Urzędnicy VI/2, s. 77–78 (ogólnie Kościeleccy dzierżyli starostwo bydgoskie od 1457 do 1600 r.); J. Dumanowski, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy*, s. 108; W. Chorążyczewski, *Gniewkowo*, s. 62–63. Kościeleccy w latach 1530–1587 byli również starostami nakielskimi; Urzędnicy I/2, nr 674–677; T. Sławiński, *Uwagi o magnaterii*, s. 200.

¹⁸⁰ H. Kowalska, *Służewski (Służowski) Jan*, s. 164.

¹⁸¹ R. Żelewski, *Krotoski (Krotowski) Jan h. Leszczyc (ok. 1552–1583)*, [w:] PSB, t. 15, s. 346; K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie*, s. 116.

¹⁸² ASK I 30, k. 427r–427v, 451v.

¹⁸³ K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie*, s. 338.

¹⁸⁴ LWWK 1564, cz. 1, s. LIV; LWWK 1789, cz. 3, s. 198–200. W drugiej połowie XVI w. zasługuje na wskazanie Krzysztof Sokołowski (zm. 1580/1581), starosta rogozieński, zasłużony jako ekonom generalny dóbr królewskich w Wielkopolsce i na Kujawach (od 1559 r.), a później lustrator na Rusi, w 1567 r. nagrodzony urzędem wojskiego kruszwickiego; G. Rutkowska, *Sokołowski (Warzymowski) Krzysztof z Warzymowa h. Pomian (zm. 1580/1)*, [w:] PSB, t. 40, s. 154–155.

¹⁸⁵ T. Sławiński, *Uwagi o magnaterii*, s. 200–201.

Nie zawsze jednak posiadanie stosunkowo dużych jak na warunki kujawsko-dobrzyńskie włości królewskich wraz z licznymi królewszczyznami skutkowało osiągnięciem znacznej pozycji przez cały ród. Choć na początku drugiej połowy XVI w. Mikołaj Trzebuchowski sprawował urzędy starosty brzeskiego i burgrabiego krakowskiego, nie przyczynił się do wzrostu znaczenia Trzebuchowskich¹⁸⁶. Niekiedy starostwa i tenuty królewskie obejmowali przedstawiciele mniejszych rodzin, bardziej związanych z Kujawami (Grabscy, Tolibowscy czy Boruccy), jednak nie powodowało to wzrostu znaczenia tych rodzin¹⁸⁷.

Warto jednak zauważyć, że część starostw kujawskich i dobrzyńskich znajdowała się w rękach przedstawicieli rodów, które nie wywodziły się z omawianego terenu i posiadały tu małą liczbę miejscowości¹⁸⁸. Niektóre starostwa pozostawały w rękach rodzin szlacheckich od dłuższego już czasu: Oporowscy dzierżyli starostwo kruszwickie od rządów Władysława Jagiełły i Kazimierza Jagiellończyka¹⁸⁹, a także przez cały XVI w. Gębice¹⁹⁰, a w zastawie u Leszczyńskich znajdowało się od początku XVI w. starostwo radziejowskie¹⁹¹.

Tabela 3. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.

Instytucja	Liczba osiedli											
	woj. brzeskie			woj. inowrocławskie			ziemia dobrzyńska			razem		
	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi
A. Instytucje duchowieństwa diecezjalnego												
arcybiskup gnieźnieński	1	3	1	0	0	0	0	0	0	1	3	1
biskup włocławski	1	28	2	1	25	0	0	17	0	2	70	2
biskup płocki	0	0	0	0	0	0	1	9	0	1	9	0
sufragan włocławski	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
kapituła gnieźnieńska	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0
kapituła włocławska	0	28	4	0	11	0	0	0	0	0	39	4
kapituła płocka	0	2	0	0	2	0	0	0	0	0	4	0
kolegiata kruszwicka	0	13	4	0	1	0	0	0	0	0	14	4
seminarium duchowne we Włocławku	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
kolegium wikariuszy kapituły włocławskiej	0	0	1	0	2	0	0	0	1	0	2	2
uposażenia plebańskie	0	6	1	0	5	0	0	1	0	0	12	1
kaznodzieja w kościele parafialnym w Brześciu Kujawskim	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
altarysta ołtarza NMP w katedrze włocławskiej	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
B. Instytucje duchowieństwa zakonnego												
benedyktyni płockcy	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0
benedyktyni mogileńscy	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	2	0

¹⁸⁶ J. Dumanowski, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy*, s. 113.

¹⁸⁷ Tamże.

¹⁸⁸ J. Dumanowski (tamże, s. 103–104) stwierdza również, że bardziej związana z regionem kujawskim była obsada tamtejszych kasztelanii i województw. Zjawiska te były charakterystyczne przez całą epokę nowożytną.

¹⁸⁹ LWWK 1564, cz. 1, s. LIII.

¹⁹⁰ Tamże; LWWK 1616, cz. 1, s. 251 i przyp. 7 tamże.

¹⁹¹ LWWK 1564, cz. 1, s. LIII; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej*, s. 15–16.

Instytucja	Liczba osiedli											
	woj. brzeskie			woj. inowrocławskie			ziemia dobrzyńska			razem		
	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi
cystersi koronowscy	0	0	0	1	17	1	0	0	0	1	17	1
karmelici bydgoscy	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0
kanonicy regularni z Lubrańca	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0
kanonicy regularni z Trzemeszna	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
norbertanki strzeleńskie	0	7	1	0	5	1	0	0	0	0	13	0
norbertanki plockie	0	3	0	0	1	0	0	0	0	0	4	0
paulini brdowsy	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
dominikanie brzescy	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0

Osady młyńskie, folwarczne, kuźnicze i smolne potraktowano jako wsie. Nie wliczono pustek. Należącą do norbertanek strzeleńskich wieś Łąkie, która leżała na granicy powiatów kruszwickiego i inowrocławskiego, wliczono ostatecznie jako jedną całość wieś należącą do klasztoru w Strzelnie.

Tabela 4. Więksi właściciele ziemscy w województwie brzeskim w 1557 r.

Osoba	Liczba posiadanych łańców	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych części wsi
Łukasz Lubieński	35	1	5	2

Tabela 5. Więksi właściciele ziemscy w województwie inowrocławskim w 1581 r.

Osoba	Liczba posiadanych łańców	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych części wsi
Małgorzata Służewska	47	1	4	1
Mikołaj Trzebieński	40	0	3	1

Tabela 6. Więksi właściciele ziemscy w ziemi dobrzyńskiej w 1564 r.

Osoba	Liczba posiadanych łańców	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych części wsi
Grzegorz Kretkowski	71	0	2	2
Michał Działyński	61	0	5	1
Elżbieta z Sierpca Brudzevska	42	0	4	1
Marcin Głowiński	38	0	2	0
Paweł Działyński	37	0	1	0
Sędziwój Żelski	37	0	2	1
Walenty Czarski	35	0	2	2
Szczesny Sokołowski <i>vel</i> Żelski	33,5	0	0	2
Stanisław Plecki	30	0	2	1

Tabela 7. Osiedla według własności¹⁹²

Powiat, ziemia, województwo	Ogółem	Królewskie	%	Duchowne	%	Szlacheckie	%	Miejskie	%
pow. brzeski	268	22,5	8,4	56,5	21,1	185,5	69,2	3,5	1,3
pow. kowalski	79,5	16	20,1	8,5	10,7	55	69,2	0	0
pow. kruszwicki	59,5	11	18,5	14,5	24,4	34	57,1	0	0
pow. przedecki	122	19	15,6	6	4,9	97	79,5	0	0
pow. radziejowski	150	20	13,3	27	18,0	103	68,7	0	0
woj. brzeskie	679	88,5	13,0	112,5	16,6	474,5	69,9	3,5	0,5
pow. bydgoski	115	15	13,0	28,5	24,8	71	61,7	0,5	0,4
pow. inowrocławski	228,5	38	16,6	46,5	20,4	132	57,8	12	5,3
woj. inowrocławskie	343,5	53	15,4	75	21,8	203	59,1	12,5	3,6
Kujawy	1022,5	141,5	13,8	187,5	18,3	677,5	66,3	16	1,6
pow. dobrzyński	109	7	6,4	3,5	3,2	98,5	90,4	0	0
pow. lipnowski	146	18,5	12,7	18	12,3	109,5	75,0	0	0
pow. rypiński	133	6,5	4,9	10	7,5	116,5	87,6	0	0
ziemia dobrzyńska	388	32	8,2	31,5	8,1	324,5	83,6	0	0
Razem	1410,5	173,5	12,3	219	15,5	1002	71,0	16	1,1

Dla celów statystycznych części wsi potraktowaliśmy jako połówki i zsumowaliśmy. Tabela zawiera dane dotyczące wszystkich istniejących miejscowości (miast, wsi, osad gospodarczych, zamku). Nie wliczono pustek.

ANEKS I

Dobra królewskie w końcu XVI w.

W nawiasach podano nazwę dzisiejszą, jeśli wyraźnie różni się od XVI-wiecznej.

Starostwo brzeskie

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
 - Brzeście miasto, część wsi Chwaliboż (Falborz), Chwalibożek (Falborek) folwark, Gołębino folwark, Kłobia, Kłobski młyn, Kroszyno (Kruszyn), Lekarzewice, Mnichowice (Miechowice Duże), Piaseczny młyn (Piaski), część wsi Sokołowo, część wsi Stare Miasto (Stary Brześć), Wilcze Gardło młyn, część wsi Wola Rządka

Starostwo kowalskie

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
 - Łągiewniki
 - powiat kowalski
 - Diabełek młyn, Duninowo (Nowy Duninów), Grodzkie folwark, Kowale miasto, Nowa Wieś, Pełczyce, Piączny młyn, Rachutowo (Rakutowo), Słapa (Człapa) młyn, Środny (Środon), Wisłka Wielka (Wistka Królewska), Wołodrza (Zawada-Piaski) (wójtostwo dobrzyńskie)

¹⁹² Znaczna różnica między naszymi ustaleniami a ustaleniami Z. Guldona dotycząca liczby osad duchownych w pow. bydgoskim wynika z faktu uwzględnienia przez tego ostatniego licznych pustek należących do cystersów koronowskich (Guldon, Kujawy, s. 45).

Starostwo kruszwickie

- Województwo brzeskie
 - powiat kruszwicki
Chrosna, Dzierżana, Gębice miasto, Gościejewo folwark, Grodztwo, Kruszwica miasto, część wsi Łagiewniki, Łąkomierowice (Lachmirowice), Sierakowy, część wsi Włostowo
 - powiat radziejowski
Kokoszyce

Starostwo przedeckie

- Województwo brzeskie
 - powiat kowalski
Dąb (Dąb Wielki), Dobiegniew, Ruda kuźnica
 - powiat przedecki
Dziwie, Jarkuszewo folwark, Głogowa, Kamieniec (Kamionka), Kłokocino (Kłokoczyn), Kobyła Jata, Kubłowo, Łązek, Nowa Wieś folwark, Przedecz miasto, Rogoźno, Rybna, Święta Katarzyna folwark, Zalesie, Zbójno, Żarowo (Małe Żarowo)

Starostwo radziejowskie

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
Czarnocice
 - powiat kruszwicki
Skulsko miasto
 - powiat radziejowski
Bieganowo, Bodzanowo (Bodzanowo Drugie), Bytom, Czołpino, część miasta Noteś (Noć), Opora, część wsi Ostrówko, Płowce Małe (Płowki), Pruchnowo folwark, Radziejów miasto, Skotniki, Stary Radziejów, Stróżewo, Złotowo

Starostwo inowrocławskie

- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Broniewo, Inowrocław miasto, Jaksice, część wsi Mątwy, Miszczewice (Niszczewice), Orłowo, Sławęcinko folwark

Starostwo bydgoskie

- Województwo inowrocławskie
 - powiat bydgoski
Bartdzieje, Bielice, Brzoza, Bydgoszcz miasto, Fordan miasto (Fordon), Koska młyn, Łąg (Łęgnowo), Łochowo, Miedzna młyn (Miedzyń), Nowa Wieś, Otorowo, Ruda Otorowska kuźnica, Rudny młyn, Solec miasto, Suszkówka (Czyżkówko)

Starostwo bobrownickie

- Ziemia dobrzyńska
 - powiat lipnowski
Bobrowniki miasto, Gnojno, Gumowo, Krobia, Mniszek (Miszek) młyn, Nowa Wieś, Rybitwy (Stare Rybitwy), Silno, Złotoria

Starostwo dybowskie

- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Chrzast młyn, Dryjeczka młyn, Dulew młyn, Dybów zamek, Filip młyn, Jasin młyn, Jasnów młyn, Kąkol młyn, Kosorzyn, Kozibór, Nieszewka Mała, Nieszewa, Podgórski młyn, Podgórze miasto, Rudak, Staw, Wilunt młyn, Zieleniec młyn

Tenuta gniewkowska

- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Gniewków miasto (Gniewkowo), Jark młyn (Jarki), Niemojewko

Tenuta murzyńska

- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Murzyno, Nowa Wieś (Żyrostawice)

Starostwo dobrzyńskie

- Ziemia dobrzyńska
 - powiat dobrzyński
Dobrzyń (Dobrzyń nad Wisłą) miasto, Linie Wielkie (Lenie Wielkie), Skaszewo, Wierzbica Mała (Wierzniczka) (wójtostwo dobrzyńskie)

Tenuta lipnowska

- Ziemia dobrzyńska
 - powiat lipnowski
Lipno miasto

Tenuta nieszawska

- powiat lipnowski
Nowa Nieszewa (Nieszawa) miasto

Tenuta rypińska

- Ziemia dobrzyńska
 - powiat rypiński
Głowieńsko, Gniazdek młyn, Rypin miasto, Mały Zakroczy młyn, Rudne młyn, Starorypin

Drobne tenuty

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
część wsi Gawrony, Kalinowiec folwark, Kruchowo, Kunkowa Wola (Kąkowa Wola), Nakonowo (Stare Nakonowo), Starczewa folwark, Śmiłowice, Żakowice
 - powiat kowalski
Wola Nakonowska
 - powiat kruszewicki
Skulsko Małe
 - powiat przeddecki
Sarnowo, Skaszyno, Świętosławice
 - powiat radziejowski
Boguszyce, Czołowo, Pchienino Małe (Pścininek), Piołunowo, Złotniki
- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Buczkowo, Chrzastawa, Dolsko, Osiek folwark, Słońsko, Sowikowo (Sójkowo), część wsi Stanomino, Tuczno, Wielawieś
- Ziemia dobrzyńska
 - powiat dobrzyński
Jankowo, Strachon, Strachonek folwark, Zbyszewo
 - powiat lipnowski
Ciołuchowo, Czernikowo Małe, Grabowa, Jankowo, część wsi Kikoł, Łąkie, Radomice, Trzebiegoszcz
 - powiat rypiński
Piaski

Nieznane

- Województwo brzeskie
 - pow. brzeski
Lędwiczyny
 - pow. radziejowski
Zaciezny przedmieście

ANEKS II

Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.

Arcybiskupstwo gnieźnieńskie

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
Smogorzewo, Ujma Mała, Ujma Wielka
 - powiat radziejowski
Sąpolno miasto, część wsi Sąpolinko

Biskupstwo włocławskie

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
Borek, Chlewiska, Ciemięga folwark, Korabniki, Lisek młyn, Łąg, Modzurowo, Poraza młyn, Prusak młyn, Ruda młyn, Słodowy młyn, Straszewo, Świech młyn, Wieniec, Włocław miasto, Wola Skarbek, Wolica (Nowa Wolica)
 - powiat kowalski
Dziardonice folwark, Grabkowo, Kłotno
 - powiat przeddecki
Bardy młyn, Kałęczyno, Lubotyń, część wsi Zakrzewo
 - powiat radziejowski
Byczyna, Chełmce, Kaczewo, Kicko, Orle, Sosnka (Szostka), część wsi Wola Wapowska, Żelazko młyn
- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Baskowo, Brodnia, Brzeźno, Brzoze, Dąbrówka, Dźwierzno, Kot młyn, Kuczek młyn, Łagiewniki, Łącko, Mleczkowo, Niestuszewo, Olender młyn, Opoki Małe, Ośniszczewo (Ośniszczewko), Otluczyno, Parkanie (Parchanie), Przybysław, Psarzewo, Raciąż miasto, Sławsko (Sławsk Wielki), Szawłowice, Tupadły, Turzno, Wojdał młyn, Wonorze
- Ziemia dobrzyńska
 - powiat dobrzyński
Koski młyn
 - powiat lipnowski
Bierzgiel młyn, Ciechocin, Czajka młyn, Dobrzejowice, Łążynek, Maciejkowo, Małszyce, Mileszewy, Nadolnik (Dulnik) młyn, Nowa Wieś, Nowogród, Pomorzany, Rudaw, Sęk młyn, Sitno, Węgiersko

Biskupstwo płockie

- Ziemia dobrzyńska
 - powiat lipnowski
Biskupino, Czernikowo
 - powiat rypiński
Gołkowo, Górzno miasto, Górzno folwark, Grażawy, Janowo, Miesiączkowo, Ruda kuźnica, Ruż, Szczutowo, Trąbino, Zaborowo

Sufragan włocławski

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
Lubomino

Kapituła katedralna gnieźnieńska

- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Ołdrzychowo

Kapituła katedralna włocławska

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski

Ardziakonowo, Bądkowo, Chomlino (Humlin), Gąbinek, Kawka młyn, Kąty, Koszanowo, Kucierz, część wsi Kuczyna, Kurzeszyno (Korzeszynek), Lubanie, Łopatki folwark, Łuba młyn, Mikanowo, Osłomowice (Osłonki), Ośła młyn, Popowiczki folwark, Siedlimino, Siodłkowo (Siutkowo), Słupy, Smolsko, część wsi Sokołowo, część wsi Stare Miasto (Stary Brześć), Szadki, Świątniki, część wsi Wola Rządka, Zawada młyn, Zbrachlino

- powiat kowalski
Kępa Duchowna (Księża Kępa)
- powiat radziejowski
Karsko, Kobylnica Wielka, Wierzbinko
- Województwo inowrocławskie
 - powiat bydgoski
Czarnówko, Dobrcz, Niemcze, Osielsko, Smukała młyn, Trzemiętowo
 - powiat inowrocławski
Biskupice, Dziewa, Murzynko, Perkowo, Sikorowo

Kapituła katedralna plocka

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
Opoki
 - powiat kowalski
Białotarczek
- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Kuczkowo, Sędzino

Kapituła kolegiacka w Kruszwicy

- Województwo brzeskie
 - powiat kruszewicki
Cykowo, Kretkowo, część wsi Łagiewniki, Probstwo folwark, Sławęcino, część wsi Starczewo, Świątniki
 - powiat radziejowski
Bacharcie, Chełmce Małe (Chełmiczki), Jerzyce, Paproś, część wsi Piaski, Piecki Małe, Piecki Wielkie, Skotniki Zabłotne, Ułomie, część wsi Wola Wapowska
- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Krusza Duchowna

Opactwo cystersów w Koronowie

- Województwo inowrocławskie
 - powiat bydgoski
Buszkowy, Byszewo folwark, Chelszczący młyn, Cietrzewiec (Trzeciewiec), Dębowa Góra osada smolna, Gościeradz, Koronowo miasto, część folwarku Nowy Dwór, Sadlno, Stary Dwór folwark, Stronno, Szczutrkowy (Szczutki), Tryszczyn, Trzęsacz folwark, Więzowno, Włóki, Wodzino (Wudzyn), Wodzinek folwark (Wudzynek), Wtelno

Opactwo kanoników regularnych w Trzemesznie

- Województwo brzeskie
 - powiat kruszewicki
Stodoły

Opactwo benedyktynów w Mogilnie

- Województwo brzeskie
 - powiat radziejowski
Opatowice
- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Ciechrz

Opactwo benedyktynów w Płocku

- Ziemia dobrzyńska

- powiat dobrzyński
Mokówko

Klasztor norbertanek (premonstratensek) w Strzelnie

- Województwo brzeskie
 - powiat kruszwicki
Bielsko, Cięciewsko, Książ, Łąkie (część wsi należąca do powiatu kruszwickiego), Młyny, Ostrów, Siedluchna, Strzelno miasto
- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Bronisław, Łąkie (część wsi należąca do powiatu inowrocławskiego), Łojewo, Rzodkwino, Sławsko Małe (Sławsko Dolne), Wilczak młyn

Klasztor norbertanek (premonstratensek) w Płocku

- Województwo brzeskie
 - powiat kowalski
Kurowo, Skoki
 - powiat radziejowski
Bronisław
- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Ostrowąs

Klasztor karmelitów w Bydgoszczy

- Województwo inowrocławskie
 - powiat bydgoski
Zachcice (Jachcice)

Klasztor kanoników regularnych (augustianów) w Lubrańcu

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
Borek folwark, Zgłowiątko
 - powiat radziejowski
Popowice (Nowy Dwór)

Klasztor dominikanów w Brześciu Kujawskim

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
Staromiejski młyn, Wolski (Nowy Młyn) młyn

Klasztor paulinów w Brdowie

- Województwo brzeskie
 - powiat przedecki
Psary

Kolegium wikariuszy katedry włocławskiej

- Województwo brzeskie
 - powiat kowalski
część wsi Czernielice Małe (Czerniewiczki)
- Województwo inowrocławskie
 - powiat inowrocławski
Dalkowo folwark, Szpital
- Ziemia dobrzyńska
 - powiat lipnowski
część wsi Szpital Nadolny

Seminarium duchowne we Włocławku

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
Zbłąg
 - powiat radziejowski
Witowo

Uposażenia plebańskie

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
 - Kaniewko folwark – plebana kłobskiego
 - Parchowo – plebana koneckiego
 - Sykuła – plebana kruszyńskiego
 - powiat kowalski
 - część wsi Kołomia – plebana lubieńskiego
 - powiat przeddecki
 - Chotel – plebana izbickiego
 - część wsi Zakrzewo – plebana lubotyńskiego
 - powiat radziejowski
 - Palczewo – plebana piotrkowskiego
- Województwo inowrocławskie
 - powiat bydgoski
 - Jerzurzyno (Jaruzyn) – plebana fordońskiego
 - powiat inowrocławski
 - Popowice – plebana inowrocławskiego
 - Popowice folwark – plebana kościeleckiego
 - Truszczany folwark – plebana gniewkowskiego
 - Wilkowo folwark – plebana kościeleckiego
- Ziemia dobrzyńska
 - powiat dobrzyński
 - Bądkowo (Bądkowo Kościelne) – plebana bądkowskiego

Altarysta ołtarza Niepokalanego Poczęcia NMP w katedrze wrocławskiej

- Województwo brzeskie
 - Powiat kowalski
 - część wsi Czernielice Małe (Czerniewiczki)

Altaryści ołtarza Wniebowzięcia NMP w kościele parafialnym w Brześciu Kujawskim

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
 - część wsi Kuczyna

Kaznodzieja w kościele parafialnym w Brześciu Kujawskim

- Województwo brzeskie
 - powiat radziejowski
 - Maszonki folwark

ANEKS III

Własność miejska w drugiej połowie XVI w.

- Województwo brzeskie
 - powiat brzeski
 - miasto Brześć Kujawski (Brześć): część wsi Chwalibóž (Falborz), Guźlino, Pilchutkowo (Pikutkowo)
 - miasto Nowa Nieszewa (Nieszawa): Przypust
- Województwo inowrocławskie
 - powiat bydgoski
 - miasto Koronowo: część folwarku Nowy Dwór
 - powiat inowrocławski
 - miasto Inowrocław: Bądkowo, Bądkówko przedmieście, Jacewo, Nowy Ogród przedmieście, Rąbino, Rogowo przedmieście, Staromieście przedmieście, Stodoły przedmieście, Szymborze, Turzany, Wierzbie
 - miasto Raciążek (Raciąż): Wola folwark

ANEKS IV

więksi właściciele ziemscy

Województwo brzeskie (1557 r.)

- Łukasz Lubieński
 - powiat kowalski:
Kaliska folwark, część wsi Kamiona, Lubień miasto, część wsi Narty, Pierowa Wola, Wola Olszowa
 - powiat przedecki:
Łania, Osiecz Mały

Województwo inowrocławskie (1581 r.)

- Małgorzata Służewska
 - powiat inowrocławski:
Broniszewo, Kijewo, Kobyle Błota Służewskie, Służewo miasto, część wsi Węgierce, Wola Borzewicka
- Mikołaj Trzebiński
 - powiat bydgoski:
Będzitowo, Nieciszewo, część wsi Myślęcino
 - powiat inowrocławski:
Cieślino

Ziemia dobrzyńska (1564 r.)

- Grzegorz Kretkowski
 - powiat rypiński:
Kretki Wielkie, Płonno, część wsi Płonka Mała, część wsi Rętwiny
- Michał Działyński
 - powiat lipnowski:
Kijaszkowiec, Kijaszkowo, Klonowo, Licieszewy, Stalmierz, część wsi Wielkie
- Elżbieta z Sierpca Brudzewska
 - powiat rypiński:
Długie, Sinino (Sumin), Strzygi, część wsi Tadajewo, Wrzosowo
- Marcin Głowiński
 - powiat dobrzyński:
Głowina, Węclawice
- Paweł Działyński
 - powiat lipnowski:
Działyń
- Sędziwój Żelski
 - powiat lipnowski:
Wola, część wsi Złotopole
 - powiat rypiński:
Radziki Małe
- Walenty Czerski
 - powiat dobrzyński:
Chelmica
 - powiat lipnowski:
Czarne
 - powiat rypiński:
część wsi Piorkowo, część wsi Rętwiny
- Szczęsny Sokołowski *vel* Żelski
 - powiat rypiński:
część wsi Dulsk, część wsi Sokołowo
- Stanisław Plecki
 - powiat rypiński:
Czerzewo, część wsi Kotowy, Radziki

ANEKS V

Komentarz do mapy: rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach i w Ziemi Dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Mapa rozmieszczenia własności ziemskiej w skali 1:500 000 przedstawia powierzchniowo podział ziemi między pięć kategorii właścicieli: króla, instytucje kościelne, miasta, wielkich właścicieli szlacheckich oraz szlachtę średnią i drobną. Na własność mieszaną wskazuje położenie punktu osadniczego na granicy kategorii własnościowych.

Na mapie umieściliśmy nazwy miast będących ośrodkami dóbr. Pozostałe osiedla oznaczyliśmy punktami. Numerami oznaczono starostwa, instytucje kościelne, miasta i większych właścicieli szlacheckich.

Stan posiadania króla, instytucji kościelnych i dóbr miejskich przedstawiliśmy na koniec XVI w., a w przypadku własności szlacheckiej, ze względu na podstawę źródłową (zob. część komentarza poświęconą dobrom szlacheckim), na 1557 r. dla województwa brzeskiego, 1564 r. dla ziemi dobrzyńskiej i 1581 r. dla województwa inowrocławskiego.

Na obszarach o rzadszej sieci osadniczej dokładne wyznaczenie granic własnościowych nastęrczało trudności. Pomiary powierzchni własności ziemskiej w poszczególnych kategoriach wykonano za pomocą systemu informacji przestrzennej (GIS). Na stosunkowo duży odsetek powierzchni własności królewskiej, zwłaszcza w województwie inowrocławskim, wpływ miała przynależność do dóbr królewskich dużych i w drugiej połowie XVI w. praktycznie niezasiedlonych obszarów leśnych. W województwie tym na znacznych obszarach puszc nad Wisłą oraz w okolicach Bydgoszczy znajdowały się tereny wchodzące w skład starostwa bydgoskiego oraz starostwa dybowskiego i tenuty gniewkowskiej. Również kompleksy leśne w powiecie kowalskim podzielone były między miejscowości wchodzące w skład starostw kowalskiego i przedeckiego. Podobnie na ziemi dobrzyńskiej tereny obejmujące obszar starostwa bobrownickiego były w niemałej mierze zajęte przez puszczańskie obszary prawobrzeżnej Wisły.

Podobną sytuację możemy zaobserwować w przypadku niektórych dóbr instytucji kościelnych, przede wszystkim dóbr biskupstwa włocławskiego położonych w kluczu włocławskim na zachód i południe od Włocławka na terenie powiatu brzeskiego oraz w kluczu raciążeckim nad Wisłą w powiecie inowrocławskim, kapituły włocławskiej w północno-wschodniej części powiatu brzeskiego oraz dóbr cystersów koronowskich w północnej części powiatu bydgoskiego, a także, w trochę mniejszym stopniu, dóbr norbertanek (premonstratensek) ze Strzelna, których wsie w zachodniej części powiatu kruszwickiego znajdowały się na terenie stosunkowo dużych kompleksów leśnych.

W przypadku dóbr miejskich wyraźnie zaznaczona jest własność mieszczan inowrocławskich, skupiona wokół Inowrocławia.

Granice własności wyznaczyliśmy, wykorzystując możliwość wygenerowania wokół każdej miejscowości (punktu) poligonów Thiessena (Woronoja) i połączenia (zagregowania) tych obszarów, które miały tego samego właściciela, a następnie dopasowania ich do wyznaczonych wcześniej granic powiatów i województw. Należy pamiętać, że metoda ta stanowi pewien model rzeczywistości, a pomiary powierzchni obszarów mają charakter przybliżony.

2021 r.

III.3.3.7. MAZOWSZE

Władysław Pałucki

Przedstawiona na AHP Mazowsze zróżnicowanymi barwami przynależność własnościowa osiedli uwypukliła najbardziej charakterystyczne zjawisko osadnicze na Mazowszu historycznym: wysokie zagęszczenie osad wiejskich w ogóle, w szczególności zaś należących do szlachty; poza Mazowszem zjawisko to występuje tylko częściowo na obszarach z nim graniczących. To zagęszczenie osad na Mazowszu, dwukrotnie wyższe niż w Małopolsce i Wielkopolsce¹, zwłaszcza rzucające się w oczy w województwie płockim i mazowieckim, i stwarzające trudność przy wniesieniu tych skupisk osadniczych na mapę w przyjętej dla niej skali, było ściśle związane z wytworzoną na Mazowszu strukturą społeczno-demograficzną i własnościową.

Na ten stan rzeczy złożyło się wiele przyczyn, spośród których niezależność polityczna pod własnymi, piastowskiego rodu książętami, przez nieomal cały okres polskiego średniowiecza, następnie, aż do czasów Batorego, odrębność prawna i ustrojowa największego z trzech członów terytorialnych – księstwa, później województwa mazowieckiego – wycisnęły także swoje piętno na rozmieszczeniu i zróżnicowaniu społecznym własności ziemskiej.

Przynależność własnościowa osiedli na AHP Mazowsze, podobnie jak na WP i MWK, została przedstawiona w sposób tradycyjny, punktowo. Rzecz jasna, uzyskany w ten sposób obraz stosunków własnościowych jest uproszczony, nie podaje bowiem kształtów, rozmiarów i zasięgu przestrzennego własności ziemskiej, należącej do poszczególnych kategorii własnościowych. Niestety, oprócz trudności technicznych, przeszkodą do płaszczyznowego oznaczenia własności ziemskiej – jak już obszerniej sprawę tę wyjaśniono w innym miejscu² – stanowią: szerszy (druga połowa XVI w.) przekrój chronologiczny, w którym dokonywały się poważne zmiany i przesunięcia w poszczególnych grupach własnościowych, niezmiernie rozdrobnienie szlacheckiej własności ziemskiej, wreszcie brak, szczególnie dla tej ostatniej kategorii własnościowej, źródeł do określenia granic dóbr, kluczy, pojedynczych wsi lub ich części we wsiach o mieszanej (królewskiej, kościelnej, szlacheckiej) przynależności własnościowej.

Podział własności ziemskiej na trzy główne kategorie (miejska bowiem ograniczała się tu zaledwie do 3 wsi) – królewską, kościelną i szlachecką, występował tu w podobnej kolejności jak w innych prowincjach Korony. Jeśli idzie o liczby osiedli, najmniej dóbr należało do króla (6,5%), nieco więcej do Kościoła (9%), najwięcej i to w liczbach przytłaczających (84,5%) do szlachty. Na Mazowszu jednak dobra ziemskie należące do szlachty, według tradycyjnego podziału na dwie grupy: folwarczną i zagrodową (o czym niżej), wykazują całkiem odmienną, w odwróconych proporcjach niż w pozostałych prowincjach Korony, strukturę tej kategorii własnościowej. Należy przez to rozumieć, że szlachta uboga na Mazowszu, do której zaliczamy oprócz zagrodowej także szlachtę zwaną częstkową, procentowo przewyższała pozostałą grupę, zwaną umownie szlachtą folwarczną.

Własność mieszaną (królewsko-kościelną lub szlachecką, kościelno-szlachecką) wyróżniliśmy w sposób przyjęty dla tej serii AHP w mapie województwa lubelskiego. Mianowicie kółko (znak osiedla) zostało wypełnione dwoma kolorami po połowie. Rzecz jasna nie oddaje to faktycznej wielkości części należącej w danym osiedlu do odpowiedniej kategorii własnościowej, ale na inne, lepsze rozwiązanie nie pozwoliła skala tej mapy i środki techniczne. Z tych też względów w wypadku,

¹ P. Mazowsze, wstęp, s. 20–21.

² W. Pałucki, *Na atlasowym gościńcu*, KHKM, t. 15, 1967, nr 2, s. 387–388.

kiedy dane osiedle należało do różnych właścicieli lub instytucji tej samej kategorii własnościowej, np. w dobrach kościelnych – do biskupstw, kapituł, klasztorów i probostw, w szlacheckich – wielka, średnia i drobna własność, takie dobra oznaczyliśmy jednym, podstawowym dla tych kategorii kolorem. Miasta zostały oznaczone kolorem jednolitym dla każdej kategorii własnościowej, choć w wielu z nich, zwłaszcza w królewskich, znajdowały się domy, place, ogrody należące do Kościoła lub szlachty³. Uznaliśmy bowiem, że nawet gdyby udało się pokonać trudności techniczne, uzyskany w ten sposób obraz stosunków własnościowych w miastach, przy ustawicznych zmianach czy przesunięciach, byłby mylny i w rezultacie przyniósłby więcej szkody niż pożytku. Dla łatwiejszego odszukania na mapie poszukiwanego osiedla, stanowiącego własność królewską, kościelną lub miejską, licząc się także z niewyraźnością kształtu lub koloru (uchylenia poligraficzne), zwłaszcza w wypadkach własności mieszanej, osiedle należące do wspomnianych kategorii własnościowych oznaczyliśmy w indeksie miejscowości. Należy wobec tego rozumieć, że wszystkie pozostałe osiedla, przy których w indeksie brak takich oznaczeń, należały do szlachty.

Przystępując do omówienia **dóbr królewskich** na Mazowszu, należy stwierdzić, że stan ilościowy tych dóbr, dawniej książęcych, w momencie przejmowania ich (w latach 1462, 1476, 1495, 1526) przez królewską administrację skarbową był raczej skromny. Uległy one bowiem już w czasach książęcych kurczeniu się w następstwie alienacji (darowizny, zastawy, sprzedaż) na rzecz szlachty i duchowieństwa. Przyczyny – ustawiczne poszukiwanie środków pieniężnych przez zbiedniałych, rozrodzonych w XV w. książąt na utrzymanie siebie i swoich dworów; w zakresie zaś alienacji swych dóbr książęta mazowieccy nie byli tak skrupowani jak królowie polscy od roku 1440⁴.

Lecz i Jagiellonowie, mimo istniejących ograniczeń alienacyjnych, niekiedy pod tym względem nie ustępowali książętom mazowieckim, skutkiem czego, już po kolejnych inkorporacjach, niektóre dobra rozdane lub obciążone sumami zastawnymi wyszły z rąk królewskich. Wprawdzie niektóre z tych dóbr, zastawionych tudzież nadanych wiecznością w województwie rawskim i płockim po statucie króla Aleksandra z 1504 r.⁵, a w województwie mazowieckim po 1529 r.⁶, w wyniku postępowania egzekucyjnego w latach 1563–1570 powróciły do skarbu faktycznie lub formalnie – proces bowiem rewindykacji przeciągał się do połowy XVI w. – jednak kilka cenniejszych majątków ziemskich skarbu państwa stracił bezpowrotnie⁷.

Dobra królewskie przedstawiono na AHP Mazowsze nie według stanu tradycyjnie przyjmowanego w literaturze na podstawie Źródeł Dziejowych A. Pawińskiego lub lustracji z lat 1564/1565. Byłby to bowiem obraz niepełny, nieuwzględniający tych dzierżaw i pojedynczych wsi, które wyłączono z pierwszej lustracji tylko dlatego, że były obciążone bądź starymi sumami (te miały powrócić do skarbu po czterech dożywociach), bądź nowymi, zaciągniętymi przez skarbu państwa w 1565 r.⁸, a te – w myśl postanowienia konstytucji z 1567 r. – też nie podlegały lustracji i kwarcie⁹. Rzecz jasna, takie dobra – choć wiele z nich, jak zaznaczyliśmy, powróciło do skarbu dopiero w pierwszej połowie XVII w. – nie

³ Oprócz większych miast, jak Warszawa czy Płock, przykładem może być Warka, w której według lustracji z 1564 r. na 369 domów na stronie królewskiej 133 należało do szlachty i kościoła. Oryginał tej lustracji zaginął. Wiadomości dotyczące się Warki zob. M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, t. 1, Warszawa 1885, s. 436; zob. też SGK, t. 12, s. 955.

⁴ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 r.*, Warszawa 1965, s. 45–47.

⁵ VL, t. 2, f. 612.

⁶ Informacja (1526) podana w LM 1565, cz. 1, s. XXVII, przyp. 133 – mylna. W konstytucji 1563 r. (VL, t. 2, f. 619) powiedziano wyraźnie, że dla Mazowsza za datę, po której podlegają egzekucji wszelkie dobra rozdane lub zastawione, przyjmuje się datę statutu mazowieckiego. Tę datę na sejmie warszawskim 1564 r. polecił stosować Zygmunt August przy „rewizji listów” na dobra królewskie na Mazowszu „po dacie konfirmacyjnej statutu wszystkiego Księstwa Mazowieckiego 1529, od którego roku i daty uprzywilejowania Księstwa Mazowieckiego rozumie Jego Królewska Mość, że się w Mazowsze egzekucja począć ma wedle konstytucji przeszłej piotrkowskiej” (AGAD, tzw. Metryka Litewska, IV B, 7, f. 188).

⁷ Do takich, zawłaszczonych przez Wolskich od czasów Jana Olbrachta, należały dobra królewskie Oryszew-Miedniewice wraz ze znacznym obszarem leśnym oderwanym od puszczy Miedniewskiej i Wiskickiej w starostwie sochaczewskim. Był to nie tylko, według lustratorów, „frymark wątpliwy” (LR XVII, s. 34; LR XVI, s. 79–82), lecz chyba najbardziej dla skarbu szkodliwy i pod każdym względem niedopuszczalny, a ponadto wówczas wyjątkowy, ponieważ zamieniono dobra królewskie (dzierżawa Bronowo w ziemi wiskiej) za królewskie (Oryszew-Miedniewice), „które nigdy nie były szlacheckie”, jak z oburzeniem stwierdzili w 1616 r. lustratorzy, dodając, iż dobra te przeszły na własność szlachecką drogą uzurpacji (LR XVII, s. 221). Zatwierdzenie tego frymarku nastąpiło w 1567 r. (AGAD, Oddz. XVIII, nr 9, f. 105).

⁸ VL, t. 2, f. 699, tit. *Nabycie pieniędzy*.

⁹ Posesorzcy dóbr zastawnych obciążonych „sumami nowymi” dopiero od 1601 r. zostali zobowiązani do płacenia pół kwarty (dimidia); VL, t. 2, f. 1496, tit. *Lustracje*.

przestały być własnością królewską i dlatego zostały oznaczone na AHP Mazowsze kolorem przyjętym dla tej kategorii własnościowej. Kierowano się tu zasadą ustaloną słusznie przez wydawców WP, że o przynależności własnościowej osiedli decydują podstawy prawne, mianowicie tytuł własności, a nie, dodajmy – czasowe – użytkowanie¹⁰.

W grupie własności królewskiej znalazły się na AHP Mazowsze także te dobra, które w postępowaniu egzekucyjnym z lat 1563–1570 wyrokami królewskimi przysądzone na rzecz skarbu¹¹. Pominięto zaś te, mimo ich opisanie w lustracjach, które jak np. Oryszew-Miedniewice w ziemi sochaczewskiej województwa rawskiego zostały ostatecznie przysądzone szlachcie w dziedziczne posiadanie¹². Wreszcie uwzględniono kilkanaście osiedli królewskich nowo lokowanych w drugiej połowie XVI w. oraz te posiadające własne nazwy folwarki, młyny i rudnie położone poza granicami miast i wsi, które udało się zlokalizować.

Wykazy przedstawiające rozmieszczenie terytorialne dóbr królewskich w poszczególnych województwach mazowieckich sporządzili wydawcy pierwszej lustracji tych dóbr¹³. Zwalnia to nas od powtarzania ich lokalizacji, zwłaszcza że do każdego tomu lustracji wydawcy dołączyli przejrzyste mapki przeglądowe w skali 1:500 000. Dlatego ograniczamy się tu tylko do podania różnic w stanie ilościowym dóbr królewskich według Pawińskiego, według wydawców pierwszej lustracji i według naszych badań. Jest rzeczą zrozumiałą, że dość znaczne różnice, zarówno w liczbach bezwzględnych osiedli należących do króla, jak i w stosunku procentowym do ogółu osiedli mazowieckich, uzyskaliśmy w wyniku poszerzenia podstawy źródłowej¹⁴.

¹⁰ WP, s. 44.

¹¹ Bardzo skomplikowaną, rzec można nietypową, okazała się sprawa rewindykacji majątności Nieporęt w parafii Wieliszewo powiat warszawski, która od 1484 r. wskutek pewnej transakcji z Bolesławem V księciem mazowieckim (w 1539 r. mowa o sprzedaży – MRPS IV/1, nr 6442) była w spokojnym posiadaniu Prażmowskich (LM 1565, cz. 1, s. XXIX). Atoli w czasie rewizji listów 1564 r. „dali sprawę rewizorowie, żeby to królewska być miała i była o to akcyja zaczęta o nią per comissionem w Zakrocymie, jedno jej nikt nie popierał”. Wobec tego król polecił rzecz zbadać „i potem za daniem sprawy uczyni to, co będzie przystało” (AGAD, tzw. Metryka Litewska, IV B, 7, f. 88). Widocznie jednak wskutek odpowiednich zabiegów „imć panów Prażmowskich” sprawę odraczano i nie załatwiono aż do zgonu Zygmunta Augusta. Nie wznowiono jej też za panowania Henryka Walezego ani Stefana Batorego. Dopiero Zągmunt III, po przeniesieniu stolicy państwa do Warszawy, być może w związku z przebudową zamku warszawskiego i szukaniem mieszkania zastępczego, zwrócił uwagę na Nieporęt i jego walory letniej rezydencji. „Sprawa zadworna o Nieporęt” odbyła się nie bez ostrego sprzeciwu Prażmowskich i nawet podburzonego przez nich „wszystkiego województwa mazowieckiego” (*Diariusze sejmowe 1597 r., w dodatkach akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego Sejmu*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1907 [Scriptores Rerum Polonicarum, t. 20], s. 361, p. 8) i – jeżeli idzie o pretensje poszkodowanych Prażmowskich – ciągnęła się przez wiele lat (od 1597 do 1616 r. nieustannie petita sejmiku czerskiego o Nieporęt dla Prażmowskich lub o ekwiwalent za te dobra; Zbiory Zakładu Dokumentacji IH PAN w Krakowie, Lauda czerskie, Teki Pawińskiego VI, s. 28, 32, 35, 41, 52, 56). Król jednak nie odstąpił od tej rewindykacji, a przebudowany przezeń Nieporęt stał się ulubioną rezydencją Wazów do 1658 r. W tym bowiem roku Jan Kazimierz darował Nieporęt jezuitom warszawskim; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2, Kraków 1904, s. 855, przyp. 1. Nie całkiem wszakże jasna jest sprawa dysponowania tymi dobrami po śmierci Zygmunta III, co być może pozostaje w związku z postanowieniem konstytucji z 1632 r. (VL, t. 3, f. 109, tit. *Opatrzanie Najjaśniejszego potomstwa naszego*) oraz w jakim stopniu zostały zaspokojone roszczenia Prażmowskich. Możemy tu tylko nadmienić, że w 1642 r. królowna Anna Katarzyna odstąpiła część swego dziedzictwa w Nieporęcie, jaka jej przypadła *post Serenisimos olim Parentes suos* bratu Janowi Kazimierzowi (MK 186, f. 136f). Co się dotyczy Prażmowskich, wiadomo, że jeszcze w 1647 r. do petitów sejmiku czerskiego wstawiono „Praetensiones Jegomościów PP Prażmowskich strony Nieporętu, aby do J. K. M. PP posłowie promowali za wniesioną instancją i aby w nich rzetelny efekt z miłościwej łaski J. K. M. otrzymać i uspokojeni być mogli”, Teki Pawińskiego, s. 181.

¹² W województwie mazowieckim: lustrowaną w 1565 r. wieś Srebrowo w ziemi wiskiej dekretem z 1570 r. przyznano wieczyście Marcinowi Mężęńskiemu, podsędkowi ziemskiemu zambrowskiemu (MK 106, f. 166–169). Wieś Janczewo, też w ziemi wiskiej, w połowie należała do Janczewskich; dekretem z 1564 r. przyznano w całości tę wieś podsędkowi wiskiemu Janczewskiemu (AGAD, tzw. Metryka Litewska, IV N, 7, f. 182). Wieś Zblicha w ziemi ciechanowskiej dekretem Zygmunta Augusta z 1570 r. pozostała w ręku Stanisława Bogackiego, kasztelana ciechanowskiego (LM XVII, s. 76). W woj. rawskim oprócz dóbr (zob. przyp. 7) Oryszew-Miedniewice, wymieniona w LR XVI (mapka) wieś Drzewicz przeszła na własność szlachecką już w XV w. (MK 40, f. 527). Wieś Głuchówek pod Rawą, jak stwierdzono w 1564 r. w czasie rewizji listów, przeszła frymarkiem na własność Sebastiana Pukińskiego za jego łąki pod zamkiem rawskim (AGAD, tzw. Metryka Litewska, IV B, 7, f. 178). Frymark był nierówny, łąki były warte 100 zł, „a wioska stoi za 600 zł” (AGAD, Dział XVIII, 9, f. 105). Wyznaczony rewizor, kanonik warszawski Kacper Piotrowski, zmarł. W 1569 r. król wyznaczył nowego rewizora, Łukasza Brzozowskiego (MK 106, f. 133). Prawdopodobnie i ta rewizja nie została za życia Zygmunta Augusta dokonana, ostatecznie bowiem sprawę na korzyść Pukińskich rozstrzygnął dekret sejmowy z 1626 r. (LR XVII, s. 137).

¹³ LR XVI, s. XI–XIII; LP, s. XXVI; LM 1565, cz. 1, s. XIX–XXXI.

¹⁴ Oprócz opublikowanych lustracji dóbr królewskich z XVI i XVII w. wykorzystaliśmy następujące, częściowo cytowane wyżej źródła: Rewizje przywilejów na dobra królewskie, AGAD, tzw. Metryka Litewska, IV B, ks. 7, 8; Dekrety królewskie zapadłe na sejmach 1567–1570, AGAD, Oddz. XVII, ks. 7, 9; MK 106, 109.

Tabela 1. Miasta królewskie na Mazowszu

Województwo	Pawiński ^a			Lustracje ^b			Mazowsze ^c		
	miasta		%	miasta		%	miasta		%
	ogółem	królewskie		ogółem	królewskie		ogółem	królewskie	
płockie	16	4	25	16	4	25	16	4	25
rawskie	15	6	40	15	8	53	23	10	43
mazowieckie	64	36	56	63	35	56	68	36	53
Razem	95	46	48	94	47	50	107	50	46

Tabela 2. Wsie królewskie na Mazowszu

Województwo	Pawiński ^a			Lustracje ^b			Mazowsze ^c		
	wsie		%	wsie		%	wsie		%
	ogółem	królewskie		ogółem	królewskie ^d		ogółem	królewskie ^e	
płockie	1115	12	1,05 ^f	1075	16	1,5	1115	17	1,5
rawskie	918	42	4,5	918	70	7,6	942	81	8,6
mazowieckie	3957	208	5	4110	253	6,1	4515	288	6,4
Razem	5990	262	4,6	6103	339	5,5	6572	386	5,9

^a P. Mazowsze; ^b LM 1565, cz. 1; ^c Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku (nasze opracowanie); ^d Łącznie z dobrami nielustrowanymi (LM 1565, cz. 1, s. XXX, tab. 5); ^e Łącznie z częściami wsi; ^f U Pawińskiego (P. Mazowsze, wstęp, s. 51) 1,04 – błąd w obliczeniu.

Tabela 3. Stan posiadania królewskiego na Mazowszu w końcu XVI w.

Województwo	Obszar w km ²	Miasta			Wsie			Razem		
		ogółem	królewskie	%	ogółem	królewskie	%	ogółem	królewskie ^a	%
płockie	4304	16	4	25	1115	17	1,5	1131	21	1,8
rawskie	6173	23	10	43	942	81	8,6	965	91	9,4
mazowieckie	23 016	68	36	53	4515	288	6,4	4583	324	7,1
Razem	33 493	107	50	46	6572	386	5,9	6679	436	6,5

^a Łącznie z częściami wsi.

Jak z podanych wyżej tabel nr 1 i 2 wynika, stan dóbr królewskich na Mazowszu u schyłku XVI w. przedstawiał się lepiej, niż sądzili wydawcy pierwszej ich lustracji 1564/1565, i znacznie korzystniej niż w 1578 r., jakby to wynikało z obliczeń A. Pawińskiego, który wykazał 46 miast i 262 wsi (4,6%) należących do króla.

Tak więc w województwie płockim, w którym stan dóbr monarszych był najniższy, do króla należały 4 miasta, 14 wsi całych i 3 części wsi¹⁵. W województwie rawskim 10 miast, 73 wsi całych i 8 części¹⁶. W województwie mazowieckim 36 miast, 282 wsi całych i 6 części¹⁷. W sumie w 3 województwach mazowieckich pod koniec XVI w. dobra królewskie obejmowały 50 miast¹⁸, 369 wsi całych i 17 o mieszanej przynależności własnościowej: królewsko-szlacheckiej lub królewsko-kościelnej¹⁹. Wsie królewskie o mieszanej przynależności własnościowej, wyłączając nieliczne zmiany, stanowiły

¹⁵ Dzierżążnia, Powsino w pow. płockim – wsie królewsko-szlacheckie, Chelpowo – królewsko-duchowna.

¹⁶ Czerwona Niwa, Czerwonka, Kaski Młyńska Wieś w pow. sochaczewskim, Korzeń, Rozlazłów w pow. gąbińskim i Węgrzynowice w pow. rawskim – wsie królewsko-szlacheckie, Komorów i Regnów w pow. białskim – wsie królewsko-kościelne.

¹⁷ Leszno i Wężowo w pow. przasnyskim, Perzanowo w pow. rożańskim, Siemień i Stara Łomża w pow. łomżyńskim – królewsko-szlacheckie, Łomżyca w pow. łomżyńskim – królewsko-duchowna.

¹⁸ W wykazie P. Mazowsze, s. 27–39, zawierającym 45 miast królewskich, pominięto Budziszewice i Wiskitki w województwie rawskim, Mszczonów zaś – własność królewską, zaliczono do własności prywatnej.

¹⁹ W zestawieniu liczbowym i na mapie nie uwzględniliśmy ok. 25 osad młynarskich, położonych być może z dala od osiedli, których nie udało się nam zlokalizować.

pierwotnie własność państwową książęcą, następnie królewską. Istniejące zaś w tych wsiach części należące do szlachty lub duchowieństwa z reguły były niewielkie, kilkułanowe.

W stosunku do ogólnej liczby osiedli w danym województwie najwyższy odsetek dóbr królewskich (9,4) znajdował się w województwie rawskim, a nie mazowieckim, jak do niedawna przyjmowano²⁰. Ten stan rzeczy prawdopodobnie pozostaje w pewnym, choć nie wyłącznym, związku przyczynowym z wcześniejszą o kilkadziesiąt lat inkorporacją województwa rawskiego do Korony, podczas gdy w pozostałych księstwach mazowieckich proces alienacji majątków państwowych nie napotykał, jak w Koronie, na większe przeszkody prawne.

Dość okazałe przedstawiał się stan dóbr królewskich w największym i najpóźniej inkorporowanym księstwie, późniejszym województwie mazowieckim, w którym własność królewska stanowiła 7,1% ogółu znajdujących się tam osiedli. Ten stosunkowo wysoki odsetek miast i wsi należących do króla w województwie mazowieckim zawdzięczać należy następującym okolicznościom: 1) anulowaniu nadań dokonanych przez księżnę Annę w latach 1526–1529²¹, 2) zapobiegliwej działalności biskupa kamienieckiego Piotra Gamrata, w latach 1532–1538 generalnego administratora i komisarza dóbr królewskich na Mazowszu²², 3) energicznej działalności gospodarczej królowej Bony i dobranym przez nią administratorom i ekonomom dóbr mazowieckich, którzy po wyjeździe Bony z Polski w 1556 r. z ramienia Zygmunta Augusta sprawowali nadzór nad majątnością królewską²³, wreszcie 4) Annie Jagiellonce, która po otrzymaniu oprawy na dobrach mazowieckich i podlaskich zaradnością gospodarczą dorównywała swej matce²⁴.

Przyjęte tu mierniki porównawcze – liczba osiedli w posiadaniu króla i ich procenty w stosunku do pozostałych kategorii własnościowych – mają wartość względną. Nie oddają rzeczywistego co do wartości (wielkości obszaru, liczby łańów uprawnych, sił i środków produkcji) stanu majątności królewskiej. Musimy jednak podkreślić, że nie zajmujemy się tu własnością ziemską w ogóle, lecz tylko jej przynależnością i rozmieszczeniem w terenie, przedstawionymi na mapie w sposób tradycyjny. Bez przeprowadzania dodatkowych, żmudnych i co do wyników wątpliwych badań, istniejący zasób źródeł pozwala tylko na takie rozwiązanie.

Ustalenie faktycznej liczby osiedli mazowieckich, należących w drugiej połowie XVI w. do dóbr królewskich, prostuje nieco mylną, ugruntowaną w nauce przez Pawińskiego opinię, jakoby stosunek liczbowy tych osiedli do ogółu osad mazowieckich, wynoszący 4,6%, z miastami 5%, w zestawieniu z takimi obliczeniami dla innych województw Korony na Mazowszu był najniższy²⁵. Wprawdzie stosunek ten dla Mazowsza wynoszący 6,5%, był niższy od przeciętnej – 9% dla Małopolski, przez Pawińskiego zaniżonej²⁶, nie ustępował jednak w przeliczeniu liczby osiedli na 1 km² średniej dla Wielkopolski w jej szerszych granicach, w węższych zaś (województwo poznańskie i kaliskie), o zbliżonych do Mazowsza rozmiarach powierzchni²⁷, wyraźnie ją przewyższał²⁸. Również i wartość ekonomiczna królewskich

²⁰ Na fakt ten zwrócili uwagę wydawcy LM 1565, cz. 1, s. XVI.

²¹ W czasie rewizji listów 1564 r. Drużbiczowie pokazali dekret z Metryki Mazowieckiej od ks. Anny Mazowieckiej na daninę 10 włók we wsi Chojny, „a król Jego Mość potem znaleźć raczył, iż księżna ta Anna nic dać nie mogła”, AGAD, tzw. Metryka Litewska, IV, B, 7, f. 190. Według trafnych spostrzeżeń J. Senkowskiego, *Skarbowość Mazowsza*, s. 11, krótki okres rządów ks. Anny był już tylko rabunkiem dóbr i dochodów książęcych.

²² Piotr Gamrat, wraz ze swoim subdelegatem ks. Wojsławskim, z całą bezwzględnością rewindykował od sąsiadującej z dobrami królewskimi szlachty mazowieckiej tzw. nadrostki, to jest zawłaszczone, nad liczbę określoną w przywilejach nadawczych książąt mazowieckich, niekiedy kilkunastuwłokowe obszary gruntów uprawnych lub lasów; zob. W. Smoleński, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908, s. 70. Na dokonane przez Gamrata pomiary gruntów królewskich powoływano się w czasie rewizji przywilejów na dobra królewskie 1564 r., AGAD, tzw. Metryka Litewska, IV B, ks. 7, f. 186; ks. 8, f. 365; AGAD, Oddz. XVIII, 9, f. 86.

²³ O dobrach oprawnych Bony na Mazowszu zob. A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Warszawa 1967, s. 144–152.

²⁴ Wykaz dóbr oprawnych Anny Jagiellonki z 1581 r. zob. *Teki Pawińskiego*, t. 4, Warszawa 1900, s. 4–10.

²⁵ P. Mazowsze, s. 52.

²⁶ Tamże; P. Małopolska, s. 65.

²⁷ Wielkopolska (woj. poznańskie i kaliskie) – 32 393 km², Mazowsze – 33 493 km².

²⁸ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza*, s. 20, przyp. 23, podał dla Wielkopolski średnią 3,7%. Szacunek ten, oparty na liczbie wsi królewskich przyjętej przez J. Rutkowskiego (*Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych*, Kraków 1938), jest za niski, nie uwzględnia bowiem królewskich nielustrowanych w 1565 r. Według obliczeń K.J. Hładyłowicza (*Zmiany w rozwoju osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932, s. 83) w latach 1580–1600 w Wielkopolsce znajdowały się 3573 osady, wśród których, według naszych obliczeń sporządzonych na podstawie LWWK 1564, 210, czyli 5,8% należało do króla.

mazowieckich – wbrew Pawińskiemu²⁹ – nie ustępowała pozostałym prowincjom koronnym, a niekiedy pod tym względem znacznie je przewyższała. Już bowiem J. Rutkowski, przyjmując dla Mazowsza tylko 269 wsi królewskich, dochód z tych dóbr w drugiej połowie XVI w. szacował na ok. 100 000 zł³⁰, to znaczy dwa razy więcej, niż dawały królewsczyzny sześciu województw wielkopolskich (50 000) i o 20% więcej niż bogate królewsczyzny Prus Królewskich³¹. Nadto pod względem obszaru uprawnego i zagospodarowania, mazowieckie osady królewskie prawie dwukrotnie przewyższały odpowiadające im ilościowo pozostałe kategorie własnościowe – kościelną i szlachecką. Uwydatniało się to także w liczbie łąn uprawnych niemal dwukrotnie wyższej dla osiedli królewskich w zestawieniu z kościelnymi, a ze szlacheckimi – prawie trzykrotnie³². Wypada tu jeszcze dodać, że o wartości mazowieckich dóbr królewskich decydowała nie tylko liczba wsi. Górowały one bowiem nad równorzędnymi co do liczby osad dobrami kościelnymi, zwłaszcza zaś szlacheckimi, walorami przestrzenno-ekonomicznymi (olbrzymie lasy i puszcze w województwie rawskim i mazowieckim). Oprócz cennego surowca (drzewo) w wielu królewsczyznach wschodniego i południowego (województwo rawskie) Mazowsza jeszcze długo istniały korzystne warunki osadnicze do lokowania nowych wsi, jak np. w XVII–XVIII w. w starostwie ostrołęckim³³.

Własność kościelna na Mazowszu obejmowała dobra ziemskie stanowiące wieczyste uposażenie biskupstw, kapituł, klasztorów i probostw. Zasadniczo dobra te znajdowały się na terenach podległych jurysdykcji właściwych im diecezji. Wyjątek stanowiło miasto Biała w województwie rawskim, należące z nadania króla Aleksandra do biskupów chełmskich³⁴, i wieś Włoszczanowo w powiecie gostyńskim, będące własnością kapituły wrocławskiej³⁵. Odstępstwa od tej zasady dotyczyły się średniowiecznych uposażeń klasztorów, których pewne wsie (klasztory bowiem fundowano niezależnie od podstawowej organizacji kościelnej) już w chwili nadania były eksterytorialne bądź też później, ze względów czysto ekonomicznych (znaczną odległość od klasztoru), czasowo lub na stałe zostały zamienione na inne dobra. Z tych właśnie powodów w drugiej połowie XVI w. 4 wsie, własność Wolskich w parafii Raszyniec w powiecie warszawskim (klucz Falenty), przeszły w posiadanie biskupów wrocławskich³⁶. Inny wypadek zamiany dóbr szlacheckich na kościelne zdarzył się pod koniec XVI w. pod stołeczną Warszawą, mianowicie część Pragi, wówczas jeszcze wsi, przeszła z rąk szlacheckich na własność kresowego biskupstwa kamienieckiego³⁷, przy czym ten stan rzeczy przetrwał do 1791 r.³⁸

Rozmieszczenie dóbr czołowych instytucji kościelnych na Mazowszu ukształtowało się już w XI–XIII w., głównie w wyniku nadań książęcych, i z niewielkimi zmianami przetrwało aż do schyłku

²⁹ P. Mazowsze, s. 49.

³⁰ J. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów*, s. 271 (tabela).

³¹ J. Rutkowski (tamże) wymienił sumę szacunkową 81 092 zł, oficjalny zaś sumariusz dochodów z dóbr królewskich w Prusach Królewskich z 1565 r. – 84 406 zł; *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1570 r.*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1962, s. 159.

³² WP, s. 66; A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i na początku XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 12.

³³ Na fakt ten zwrócił uwagę A. Pawiński (P. Mazowsze s. 49, przyp. 1), stwierdzając, że starostwo ostrołęckie, w XVI w. zaledwie istniejące w zawiązku, w XVII i XVIII w. rozwinęło się na terenie Puszczy Myszynieckiej do 67 wsi królewskich.

³⁴ MRPS IV, nr 4017, 1521 r.; w 1561 r. „Biała episcopatu Chełm” (ASK I 27, f. 281). Prawdopodobnie biskupi chełmscy przy administrowaniu i wybieraniu pożytków z tego miasta napotkali na niemałe trudności, ze względu choćby na jego oddalenie od stolicy w Chełmie i rezydencji biskupiej w Skierbieszewie pod Chełmem. Świadczyłyby o tym procesy sądowe, np. w 1557 r. biskupa Jakuba Uchańskiego wraz z kapitułą przeciwko ziemianinowi Janowi Chrzęszczewskiemu o szkody i poranienie mieszczan (T. Wierzbowski, *Jakub Uchański arcybiskup gnieźnieński 1502–1581*, Warszawa 1895 (Uchańsciana, t. 5), s. 147). W tych okolicznościach zrozumiała staje się wiadomość zawarta w kwestionariuszu pt. *Opisanie historyczne i topograficzno-statystyczne miasta Białe w województwie Mazowieckim roku pańskiego 1820* (AGAD, Oddz. KRSW, ks. 457, nr 65), że w 1600 r. miasto Biała zostało dane Aleksandrowi Jarzynie w zamian za jego wieś dziedziczna Chełmce pod Krakowem.

³⁵ L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962, s. 237, przyp. 263.

³⁶ *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z 1582*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953, s. VIII–IX, przyp. 12. Zdaniem tego autora (*Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z XVII w.*, Toruń 1957, s. VII) w XVII w. Falenty wyszły z rąk biskupich. W każdym razie jeszcze w 1617 r. dobra te wzmiankowano jako kościelne (MK 162, f. 287).

³⁷ W 1583 r. część Pragi nabył od Jana Praskiego kanclerz w. k. Jan Zamoyski (MK 127, f. 235). W tym samym roku tę część Pragi Zamoyski odstąpił biskupowi kamienieckiemu Marcinowi Białoobrzeskiemu w zamian za dobra kaczmarskie na Podolu (MK 129, f. 401); *Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. 1, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904, nr 64; F.M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny... m. Warszawy*, Warszawa 1848, s. 41–42; zob. też niżej.

³⁸ T. Wyderkowa, *Z dziejów Pragi do 1658 roku*, „Rocznik Warszawski”, t. 5, 1964, s. 23.

Rzeczypospolitej szlacheckiej³⁹. Charakterystyczną cechą tego rozmieszczenia było znaczne oddalenie większości tych dóbr od swych ośrodków diecezjalnych (katedr, kapituł), niekiedy rozproszenie lub występowanie w postaci enklaw (ślady zmian późniejszych). Tylko bogate latyfundium łowicko-skierniewickie (później zwane księstwem łowickim), obejmujące 2 miasta: Łowicz, Skierniewice i 132 wsi⁴⁰, własność arcybiskupów gnieźnieńskich, stanowiło zwartą i zamkniętą całość terytorialną (ok. 1100 km²), położoną w zachodniej stronie województwa rawskiego, z której część znajdowała się jednak na terenie województwa łęczyckiego, wdzierającego się nieomal pod sam Łowicz. Poza granicami archidiecezji, do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego należał jeszcze klucz Konary – 5 wsi w archidiaconacie czerskim przy ujściu Pilicy do Wisły⁴¹.

Zgoła inaczej przedstawiało się rozmieszczenie dóbr ziemskich najbogatszego na Mazowszu biskupstwa płockiego. Pomijając należący do stołu biskupiego klucz Górzno w archidiaconacie dobrzyńskim⁴², spośród mazowieckich dóbr biskupów płockich, obejmujących 5½ miasta i 158 wsi, tylko miasto Raciąż i 18 wsi znajdowało się w województwie płockim, 4 zaś w województwie rawskim⁴³. Pozostałe 4½ miast (Pułtusk, Wyszków, Brok, Andrzejów i ½ Czerwińska) oraz 138 wsi rozciągało się szerokim pasem w dolinie Narwi i Bugu aż do granic Mazowsza z Podlasiem, tworząc 3 główne klucze majątności z ośrodkami w Pułtusku (w XV w. większość osiedli tego klucza przekazano na uposażenie kolegiaty pułtuskiej⁴⁴), w Wyszkwowie i Broku nad Bugiem (klucz złotoryjski).

Dobra biskupów poznańskich (miasto Stoczek i 33 wsie) były rozrzucone na obszarze archidiaconatu warszawskiego (do 1406 r. czerskiego) w kilku kluczach, z których znaczniejszymi były: Kozłów Biskupi w powiecie sochaczewskim, Żbików – w błońskim, Sobienie i Stoczek – w garwolińskim, Wrociszewo – w wareckim i Łaskarczów (ten ostatni – 8 wsi – znajdował się poza granicami Mazowsza, w ziemi stężyckiej województwa sandomierskiego). Większość dóbr należących do uposażenia kapituły płockiej (32 na 48 osiedli) znajdowało się w najbliższym jej sąsiedztwie w województwie płockim. Reszta – w województwie mazowieckim (10) i rawskim (7)⁴⁵.

Korzystniejsza pod tym względem była sytuacja kolegiaty św. Jana w Warszawie, której dobra (miasto Tarczyn i 28 wsi) znajdowały się tylko w województwie mazowieckim, w powiatach: warszawskim, kamienieckim, tarczyńskim i wareckim.

Większe, choć nierównomierne skupienia majątności miały nieliczne zresztą na Mazowszu klasztory. Dobra najbogatszego opactwa mazowieckiego – mianowicie kanoników regularnych w Czerwińsku (½ miasta i 48 wsi) – tworzyły dwa zgrupowania: bliższe, dość zwarte, i dalsze, nieco rozproszone w dorzeczu dolnego Bugu i Narwi. Drugie co do zamożności – opactwo Benedyktynów płockich (2 miasta: Przybyszew i Wyśmierzyce w województwie mazowieckim i 23 wsie)⁴⁶ tudzież klasztor

³⁹ Rozmieszczenie własności ziemskiej na Mazowszu należącej do kościoła oparliśmy na następujących źródłach i opracowaniach: Łaski LB, II; Ulanowski, *Visitationes*; tenże, *Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta (1458–1523)*, AKH, t. 6, 1891; tenże, *Acta capituli Plocensis ab an. 1544 ad 1576*, AKH, t. 10, 1905; tenże, *Materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej*, AKH, t. 10; Knapinski, *Notaty*; Taryfy 1789–1790; Tabele własnościowe na mapach „szczególnych” woj. Rawskiego, Płockiego i Mazowieckiego K. de Perthéesa z 1783–1792; Czaykowski; Inwentarz dóbr biskupstwa płockiego z 1650 r. (rkps Archiwum Kapituły Płockiej, korzystaliśmy z odpisu użyczzonego nam przez prof. dr. L. Żytkowicza); J. Łukaszewicz, *Krótki opis kościołów parafialnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 3, Poznań 1862; M. Rybus, *Kolegiata w Pułtusku i jej kapituła*, Łódź 1933; W. Sobisiak, *Rozwój latyfundium biskupstwa poznańskiego w XVI–XVII wieku*, Poznań 1960; Nowowiejski; J. Topolski, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955; J. Karwasińska, *Szpital św. Ducha w Warszawie*, Warszawa 1938.

⁴⁰ W liczbie tej mieszczą się wsie Janowice i Mysłaków w par. Bednary, należące do kolegiaty łowickiej.

⁴¹ Klucz konarski (Konary, Las, Ostrówek, Podgórzycy, Przelot) przeszedł w XVII w. na uposażenie kapituły gnieźnieńskiej; J. Topolski, *Rozwój latyfundium*, s. 108–109.

⁴² Klucz Górzno w powiecie rypińskim – 10 wsi oraz wsie Biskupice i Czernikowo w powiecie lipnowskim; Z Guldon, *Mapa ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1967, s. 38–39, 46–47.

⁴³ Piaski, parafia Głusko, pow. Sochaczew; Popłacino i Pomocna, par. Radziwie, pow. Gostynin; Suchodół, par. Zakrzewo, pow. Gąbin.

⁴⁴ Ustalenie, które wsie w XVI w. zostały wydzielone z dóbr biskupstwa płockiego na uposażenie kapituły pułtuskiej, wobec rozbieżności między wiadomościami podanymi przez M. Rybusa (*Kolegiata w Pułtusku*) i wydanymi przez B. Ulanowskiego wypisami źródłowymi (*Acta capitulorum Cracoviensis ac Plocensis*; *Acta capitulorum Plocensis ab an. 1514 ad 1576*, AKH, t. 10, 1915) wymagałoby przeprowadzenia dodatkowych badań.

⁴⁵ W woj. rawskim do kapituły płockiej należały wsie: Dąbrówka w par. Białotarsk, Góry i Górki w par. Ciechomice, Pieryszewo w par. Trąbki, Radziwie w par. Radziwie – wszystkie w pow. gostyńskim i Mistrzowice w par. Mistrzowice, powiat gąbiński.

⁴⁶ Do opactwa benedyktynów płockich należała także wieś Makówka w pow. i ziemi dobrzyńskiej; Z Guldon, *Mapa ziemi dobrzyńskiej*, s. 30.

Norbertanek płockich (miasto Bodzanów i 22 wsie) miały tylko po 3 wsie w pobliżu swych klasztorów, reszta ich dóbr była rozproszona w sąsiednich województwach, mazowieckim i rawskim.

Do kolegiaty św. Michała w Płocku należało 8 całych wsi i 1 w części w województwie płockim oraz 1 wieś w województwie mazowieckim, a dominikanki płockie posiadały w tymże województwie płockim część 1 wsi⁴⁷. Dobrze był też uposażony, starej fundacji książęcej, szpital św. Ducha przy kościele św. Marcina w Warszawie (późniejsze marcinkanki warszawskie) – 14 wsiami w powiecie garwolińskim⁴⁸. Inny szpital, również starej fundacji książęcej, św. Ducha w Rawie był uposażony wsią Byszewice pod Rawą⁴⁹.

Ponadto dwa niemazowieckie opactwa posiadały na naszym terenie część swych uposażeń. Mianowicie benedyktyni z Lubina (ośrodek macierzysty w Wielkopolsce) mieli swą prepozyturę w Jeżowie (miasto i 5 wsi) w województwie rawskim, cystersi z Sulejowa zaś (ośrodek macierzysty w Małopolsce) – miasto Mogilnicę i 4 wsie (klucz mogilnicki) w tymże województwie. Wreszcie, jeśli idzie o zakony, sprowadzeni przez biskupa płockiego A. Noskowskiego na Mazowsze i osadzeni w Pułtusk u jezuitów do schyłku XVI w. uzyskali ze stołu biskupiego tylko 2 wsie, mianowicie Bosewo⁵⁰ w parafii Długosiodło powiat Kamieniec i Żabikowo⁵¹ w parafii Szumowo powiat Nur.

Do osobliwości kościelno-feudalnej, w Polsce oprócz Mazowsza znanej tylko w województwie krakowskim (księstwo siewierskie, własność biskupów krakowskich), zaliczyć należy klucz dóbr sieluńskich (18 wsi)⁵², stanowiący własność proboszczów (prepozytów) kapituły katedralnej płockiej, w archidiakonacie pułtuskim. Wsie te były zamieszkałe przez drobną szlachtę, która aż do 1791 r. (Sejm Czteroletni) podlegała jurysdykcji tychże proboszczów⁵³.

Tabela 4. Własność kościelna na Mazowszu w końcu XVI w.

Właściciele	Województwa									Ogółem		
	płockie			rawskie			mazowieckie					
	miasta	wsie		miasta	wsie		miasta	wsie		miasta	wsie	
		całe	część		całe	część		całe	część		całe	część
Biskupstwo płockie ^a	1	17	1	–	4	–	4½	137	–	5½	158	1
Kapituła płocka	–	31	1	–	7	–	–	10	–	–	48	1
Arcybiskupstwo gnieźnieńskie	–	–	–	2	127	–	–	5	–	2	132	–
Biskupstwo poznańskie	–	–	–	–	5	–	1	28	–	1	33	–
Kapituła poznańska	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–
Kolegiata św. Jana w Warszawie	–	–	–	–	–	–	1	28	–	1	28	–
Biskupstwo włocławskie	–	–	–	–	–	–	–	4	–	–	4	–

⁴⁷ W Chęlpowie par. Trzepowo, pow. płocki.

⁴⁸ J. Karwasińska, *Szpital św. Ducha w Warszawie. Dzieje fundacji Anny Bolesławy księżnej mazowieckiej początkowe (1444–1544)*, Warszawa 1938, s. 36–38.

⁴⁹ LR XVII, s. 124; P. Mazowsze, s. 161.

⁵⁰ ASK I 38, f. 677 i 803; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, Kraków 1905, s. 38–44.

⁵¹ L. Żytkowicz, *Studia nad wydajnością gospodarstw wiejskich na Mazowszu w XVII w.*, Warszawa 1966, s. 33, na podstawie inwentarza biskupstwa płockiego z 1595 r.; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, s. 39, wymienia nieznaną nam wieś Przekory w ziemi zakroczymskiej. W ziemi zakroczymskiej wioski takiej nie odnaleźliśmy. Zapewne była to Wólka Przekory (mapa Kwaternistrzostwa), w Taryfie z 1789 r. nazwana Wólką Pojezuicką. W Tabeli 1827 – błędnie Wólka Piekory (dobra pojezuickie). Wraz z sąsiednią wsią Lutobrok w par. Pniewo pow. Kamieniec, darowana jezuitom na początku XVII w. przez biskupa płockiego Mikołaja Szyszkowskiego.

⁵² Sieluń, Dyszybaba, Dylewo, Gąsewo, Sławkowo, Sypniewo, Szczeglino i Zamość – w pow. rożańskim; Kraszewo, Koprzywnica, Żabino, Goworowo, Goworówek, Jaworów, Rembiszewo, Borawe, Kamionka i Lipniki – w pow. ostrołęckim.

⁵³ W. Smoleński, *Mazowiecka szlachta w poddaństwie proboszczów płockich*, [w:] *Pisma historyczne*, t. 1, Kraków 1901.

Właściciele	Województwa									Ogółem		
	płockie			rawskie			mazowieckie					
	miasta	wsie		miasta	wsie		miasta	wsie		miasta	wsie	
		całe	część		całe	część		całe	część		całe	część
Kapituła włocławska	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–
Biskupstwo chełmskie	–	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–	–
Biskupstwo kamienieckie	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1
Opactwo płockie	–	3	–	–	2	–	1	18	–	2	23	–
Opactwo czerwińskie	–	–	–	–	1	–	½	47	1	½	48	1
Opactwo lubińskie	–	–	–	1	5	–	–	–	–	1	5	–
Opactwo sulejowskie	–	–	–	1	4	–	–	–	–	1	4	–
Klasztor Norbertanek	–	3	–	–	9	–	1	10	–	1	22	–
Klasztor Dominikanek	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Szpital św. Ducha w Warszawie	–	–	–	–	–	–	–	14	–	–	14	–
Szpital św. Ducha w Rawie	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–
Kolegiata św. Michała w Płocku	–	8	1	–	–	–	–	1	–	–	9	1
Proboszczowie kapituły płockiej (klucz sieluński)	–	–	–	–	–	–	–	18	–	–	18	–
Klasztor jezuitów w Pułtusk	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	2	–
Kościół parafialne	–	10	2	–	6	4	–	20	3	–	37	9
Razem	1	72	6	5	167	4	10	342	5	16	588	15
Pawiński	2½	79	–	5	137	–	7½	269	–	15	485	–

^a Łącznie z dobrami wydzielonymi na uposażenie kolegiaty pułtuskiej.

Wspomnieć jeszcze należy o uposażeniach dobrami ziemskimi poszczególnych kościołów parafialnych, miejskich i wiejskich (probostwa). Na Mazowszu, w przeciwieństwie np. do Prus Królewskich, uposażenie to było dość skromne (½ do 2 łanów). Uposażenie kościołów parafialnych częścią lub całymi wsiami nie przekracza 10% w stosunku do 447 parafii mazowieckich (37 całych i 9 części wsi). Prócz tego w kilkunastu wypadkach w XVI w. spotykamy własność mieszaną królewsko-duchowną (3 wsie)⁵⁴ lub szlachecko-duchowną (6 wsi)⁵⁵.

Przy wyróżnianiu wsi należących w części do Kościoła brano pod uwagę tylko konkretne informacje źródłowe – kolejne lustracje, inwentarze, wizytacje – aż do schyłku XVIII w. oraz tabelaryczne zestawienie dóbr duchownych na mapach Perthéesa, wyraźnie określające, że część danej wsi jest

⁵⁴ Komorów w par. Cielądz pow. Biała, Łomżyca par. i pow. Łomża, Regnów w par. Regnów pow. Biała.

⁵⁵ Gołymino Kościelne par. Gołymino pow. Ciechanów, Kurzeszyn par. i pow. Rawa, Łęg Wielki par. Łęg pow. Bielsk, Ślepkowo par. Woźniki pow. Płock, Zaborowie Małe par. Lewiczyn pow. Grójec, Zawidz Kościelny par. Zawidz pow. Sierpc.

własnością kościelną. Rzecz jasna, zgodnie z założeniami przyjętymi już w AHP Lubelskie, pominięto istniejące niemal w każdej wsi parafialnej łany plebańskie zwane poświętne. Łany te w stosunku do ogólnej liczby w danej wsi stanowiły nikły procent⁵⁶, niedający podstaw do zaliczenia takiej wsi do osad o mieszanej przynależności własnościowej.

W sumie do dóbr kościelnych na Mazowszu należało nie 15 miast i 485 wsi, jak podał Pawiński⁵⁷, lecz 16 miast, 588 wsi całych i 15 w części, czyli 9% osiedli mazowieckich. Wyższy o ¼ stan ilościowy dóbr królewskich (u Pawińskiego 307, w rzeczywistości 434 osiedli) zmienił także stosunek procentowy własności kościelnej do królewskiej. Mianowicie dobra kościelne na Mazowszu nie przewyższały (8,7% do 4,6%), jak mniemał Pawiński⁵⁸, nieomal dwukrotnie królewskich, lecz o ⅓ (9% do 6,5%).

Najliczniejszą na Mazowszu, podobnie jak w całej Polsce, kategorię własnościową stanowiły **dobra ziemskie należące do szlachty**. Zauważyć jednak należy, że w strukturze ogółu ludności wiejskiej udział szlachty na Mazowszu był cztero- do pięciokrotnie wyższy niż w pozostałych prowincjach Korony. Bez miast, liczba szlachty mazowieckiej pod koniec XVI w. przekraczała 27% ogółu mieszkańców tej prowincji⁵⁹, podczas gdy odpowiednie wskaźniki procentowe wynosiły: dla Wielkopolski 7,6%, dla Małopolski (w granicach przed Unią Lubelską) 6,4%⁶⁰.

Ten stan rzeczy wytworzony na Mazowszu jeszcze w czasach książęcych, wzmocniony pod względem społeczno-ekonomicznym faworyzowaniem w XVI w. przez Jagiellonów średniozamożnej i ubogiej szlachty mazowieckiej, odznaczającej się wysoką rozrodznością, w konsekwencji doprowadził do ustalenia się dwóch ściśle ze sobą sprzężonych zjawisk na tym terenie. Mianowicie, z jednej strony brak na Mazowszu wielkiej, latyfundiальной własności ziemskiej typu wielkopolskiego, zwłaszcza zaś małopolskiego, z drugiej – niespotykane nigdzie poza Mazowszem (tudzież graniczącymi z nim ziemiami – dobrzyńską, łukowską i Podlasiem) rozdrobnienie majątkowe tej kategorii własnościowej oraz największe, szczególnie na ziemiach północno-wschodnich, kresowych Mazowsza, skupiska drobnej, bezkmiecej, zubożałej szlachty zwanej zagrodową (21% w stosunku do ogółu ludności wiejskiej)⁶¹.

W posiadaniu mazowieckiej szlachty bezkmiecej, według szacunku A. Pawińskiego⁶², znajdowało się 34% łąnów uprawnych tej dzielnicy, podczas gdy na przykład w Wielkopolsce tylko 5%. To ogromne rozdrobnienie własnościowe uwidoczniało się w sposób niezmiernie charakterystyczny w nazewnictwie i dyslokacji mazowieckich osad drobnoszlacheckich. Mianowicie obok lub wokół osady macierzystej stosunkowo szybko, wskutek podziałów, narastały nowe osiedla współrodowców z nową, dwuczłonową nazwą, składającą się z nazwy głównej – macierzystej i dodatkowej, przyjmowanej zazwyczaj od przydomka (przydomku) nowego właściciela tej wioski. Bogactwem takich osad wyróżniało się wiele powiatów Mazowsza, co sprawiało, jak nadmieniliśmy wyżej, niemałe trudności przy wnoszeniu tego typu „gronkowych” osiedli na naszą mapę. Wiele też kłopotu mieli poborcy przy sporządzaniu rejestrów podatkowych tudzież wizytatorzy diecezjalni, skoro jeden z nich, nie bez zdziwienia – w 1599 r. przy wsi Gadomce (powiat Przasnysz, parafia Krzynowłoga Wielka) napisał: „Gadomczów jedenaście wiesiek, co dom, to wieś”⁶³.

Na to demograficzne i posesoryjne zjawisko często zwracano uwagę w literaturze historycznej XVI–XVIII w. Od czasów zaś A. Pawińskiego, wydane przezeń *Mazowsze*, mimo chronologicznie zawężonych, w dodatku niesprawdzonych, rejestrów poborowych, stało się jedyną podstawą źródłową do wielu budowanych na tym wydawnictwie opracowań.

⁵⁶ Przykładowo we wsi parafialnej Rybno w pow. gostyńskim mamy 17 „partes” należących do tyluż właścicieli (szlachta częstkowa). Prócz tego osiemnastą część stanowi „pars plebani” (P. Mazowsze, s. 202). Razem do szlachty należało ponad 14 łąnów. Ile wynosiła część plebańska, nie podano. Przyjmując 1–2 łany, nie zmienia to typowo szlacheckiej przynależności własnościowej wsi Rybno.

⁵⁷ P. Mazowsze (wstęp, s. 37–39) opuścił m. Biała w woj. rawskim, własność biskupstwa chełmskiego.

⁵⁸ Tamże, s. 56.

⁵⁹ Według szacunku W. Kuli, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski*, RDSG, t. 14, 1951, s. 71, na przekrój ok. 1578 r. – 27,2%, w tym szlachty folwarcznej – 5,5%, bezrolnej i zagrodowej – 21,7%.

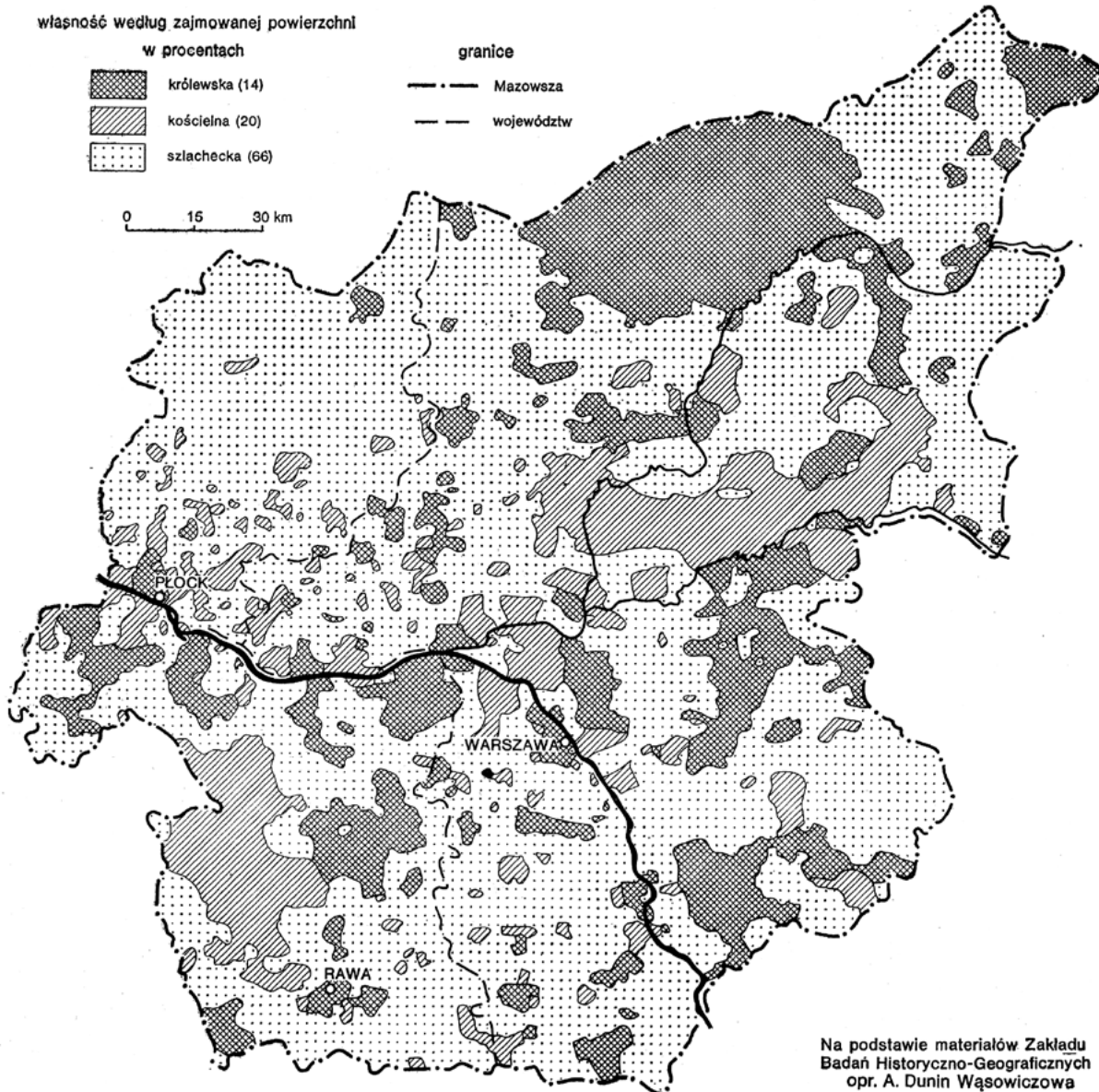
⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Zob. wyżej, przyp. 59.

⁶² P. Mazowsze, wstęp, s. 22–29, łąnów szlachty zagrodowej 12 031, kmiecych 23 361.

⁶³ Viz. Dekanatu przasnyskiego, ks. 6, f. 234 (ADP). Do dziś przetrwało tam 9 wsi stanowiących własny mini-zespół osadniczy Gadomce, a mianowicie: Gadomic Barany, G. Chrzczony, G. Jebienki, G. Jędrzyki, G. Miłocięta, G. Pieronie, G. Trojany, G. Weraki, G. Zawisze; zob. niżej indeks i *Spis miejscowości PRL*, Warszawa 1967, s. 273.

ROZMIESZCZENIE WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ NA MAZOWSZU W 2 POŁ. XVI W.

Należy więc zaznaczyć, że ogólna charakterystyka własności ziemskiej, w tym także szlacheckiej, dokonana przez Pawińskiego, w obszernym wstępie do XVI tomu *Źródeł Dziejowych*, utrzymała się w literaturze. Wymagają jednak rewizji podane tam zestawienia liczbowe i oparte na tych szacunkach wnioski, których obecnie nie można przyjmować bezkrytycznie.

Zacząć wypada od stwierdzenia, że stosowane dawniej mierniki zamożności szlachty na podstawie posiadanej przez nią liczby wsi mają tę wadę, że wieś wsi nie równa. Pomijając fakt, o którym mówiliśmy wyżej, że wsie należące do szlachty były mniejszych rozmiarów niż królewskie i kościelne, na Mazowszu właściciele całych wsi było niewiele. Przeważały tu wsie znajdujące się w posiadaniu kilku lub kilkunastu właścicieli, z przewagą szlachty zagrodowej, przy czym zamożniejsza szlachta folwarczna miała swoje części różnych rozmiarów ($\frac{1}{2}$ do kilku łąnów) w kilku wsiach. Wobec tego w nowszych opracowaniach za podstawę szacunku zamożności przyjmuje się inne, niewątpliwie bardziej obiektywne kryteria, jakimi są liczby posiadanych łąnów w rękach jednego właściciela.

Tej metody, zastosowanej z powodzeniem w WP i w PK, nie można było przyjąć do naszej AHP Mazowsze ze względu – co ustawicznie przypominamy – na inny, późniejszy (schyłek XVI w.) i bardziej rozciągnięty przekrój chronologiczny, z którego nie zachowały się źródła dla tej pracy podstawowe, to jest rejestry wybieranych podatków. Brak tego typu źródeł nie wyczerpuje jeszcze trudności. Mianowicie nawet w wypadku, gdyby wspomniane rejestry poborowe z ostatnich dziesięciu lat XVI w. zachowały się⁶⁴, oparte na nich liczby łąnów uprawnych w rękach poszczególnych właścicieli szlacheckich należałoby przyjmować z dużymi zastrzeżeniami choćby dlatego, że od 1588 r. kolejne uniwersały poborowe nakazywały wybieranie poboru według kwitów z 1578 r.⁶⁵ Jest faktem od dawna stwierdzonym, że ogólna liczba łąnów uprawnych podlegających opodatkowaniu, znajdujących się w posiadaniu szlachty, była znacznie większa od wykazanych w rejestrach poborowych. Szlachta bowiem w sposób legalny (role folwarczne uwolnione od świadczeń podatkowych) i nielegalny (niezgłaszanie do opodatkowania nowo lokowanych wsi i miast, łąnów spustoszałych podnajmowanych kmieciom z innych wsi czy też wsi nowo lokowanych po pożarach itp.) od 1578 r.⁶⁶, a na dobrą sprawę już u schyłku panowania Zygmunta Augusta, płaciła podatki łąnowe nawet nie według „starych kwitancyi”, jak od lat praktykowano. Po dobrych, w wyniku reformy z 1563 r.⁶⁷, latach podatkowych (1563–1565) obserwuje się permanentny spadek liczby łąnów opodatkowanych⁶⁸. Oznacza to, że szlachta z roku na rok podawała do opodatkowania mniej łąnów, niż ich w rzeczywistości posiadała. Niechętny stosunek szlachty do świadczeń podatkowych skłonił ją do stosowania wielu, według ówczesnego stwierdzenia, „forteli” podatkowych zmierzających do tego „jako na mni żeby dał”⁶⁹. Stąd znamienne, od lat ustawowo stosowane remedia, owe rekognicje i abiuraty, mające jeśli nie zatamować, to chociaż zmniejszyć rozmiary szkód, jakie przez tego rodzaju „fortele” ponosił skarb państwa.

Jeśli nawet, jak zaznaczyli wydawcy WP, przeprowadzona przez nich kontrola stanu liczbowego wsi tegoż województwa z rejestrami z innych lat tudzież z innymi źródłami nie wykazała

⁶⁴ Z 1583 r. zachowały się tylko rejestry dla woj. płockiego, ziemi warszawskiej i nurskiej, z 1588 – ziemi czerskiej, z 1589 – gostyńskiej, czerskiej, z 1590 – pogłównie ziemi warszawskiej, z 1599 – ziemi warszawskiej, zakroczymskiej i łomżyńskiej. Następnie zachowane rejestry podatkowe zaczynają się dopiero (tylko dla ziemi warszawskiej) w 1652 r.: I. Gieysztorowa, *Mazowieckie akta skarbowe XV–XVII w.*, [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 1958, s. 216, tabela.

⁶⁵ „[...] wedle kwitów poborców roku 1578, wszakże bez przysięgi” (VL, t. 2, f. 246); zob. też I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, KHKM, t. 10, 1962, nr 3–4, s. 581–582.

⁶⁶ Spadek ilości łąnów podległych opodatkowaniu w latach 1578–1590 zob. P. Wielkopolska, s. 72–79. Uniwersał poborowy z 1578 r. jeszcze nakazywał wpłacać łąnowe „wedle quantitatem agrorum”, VL, t. 2, s. 191.

⁶⁷ W. Pałucki, *Reformy skarbowe sejmu egzekucyjnego 1563 r.*, [w:] *Studia historyczne. Księga Jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dr Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 101–113.

⁶⁸ A. Wyczański (*Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580*, Warszawa 1960, s. 48–49) na podstawie sporządzonej tabeli dla 88 wsi z różnych województw Korony i ilości łąnów kmiecych w tych wsiach, według rejestrów poborowych z lat 1536–1590, doszedł do wniosku, że już w latach 1576–1580 liczba łąnów opodatkowanych spadła (w stosunku do okresu 1563–1565) o 12%.

⁶⁹ K. Górską, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, SŻ, t. 1, 1957, s. 188–189, opublikowała niezwykle interesujący dokument pt. „Egzorbitancje poborowe”, w którym autor, być może jeden z poborców, w 10 punktach podał najczęściej stosowane przez szlachtę nadużycia przy sporządzaniu rejestrów poborów w woj. kaliskim, przy czym słusznym zdaniem wydawczyni tego źródła opisywane zjawisko (s. 186) było powszechne w całym kraju. Dokument ten, niezależnie od K. Górskiej, wykorzystał także A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim*, s. 47, stwierdzając, że prawdopodobnie pochodzi on z ok. 1580 r.

większych zmian (w liczbach osiedli tylko 8%)⁷⁰, to całkiem inaczej przedstawia się rzecz z liczbą łań uprawnych⁷¹.

Pod koniec XVI w. różnice między stanem faktycznym a wykazywanym w rejestrach poborowych wybieranych według starych kwitów musiały być znaczne, skoro w owych latach spotyka się coraz więcej głosów domagających się nowego pomiaru i otaksowania gruntów podległych opodatkowaniu. Na fakty te od dawna zwracano uwagę, stwierdzając, że od czasu – zdaniem Pawińskiego – jeszcze „rzetelnego”⁷² poboru 1578 r. z roku na rok obserwuje się spadek ilości łań podlegających opodatkowaniu⁷³.

Spadek ten, od czasu ostatniej reformy podatkowej z 1563 r. nakazującej pobór nie według starych kwitancji, lecz aktualnej, dokładnie sprawdzonej i zeznanej pod przysięgą liczby posiadanych łań⁷⁴, do 1590 r. osiągnął średnio 10%⁷⁵, do końca XVI w. zaś prawdopodobnie doszedł do 20%.

Dlatego podejmowanie na tej podstawie próby ustalenia zamożności szlachty mazowieckiej, dzieląc tę kategorię własnościową na grupy nie według ilości posiadanych wsi, bo takich na Mazowszu szesnastowiecznym było niewiele, lecz według ilości łań – kryterium wydawałoby się najśluszniesze – wpisanych do ksiąg poborowych, ma wartość względną, uzależnioną nie tylko od podstawy źródłowej.

Dalsze zastrzeżenie tyczy się stosowania, w ślad za Pawińskim, a właściwie w ślad za ówczesną terminologią skarbową, podziału szlachty na dwie grupy podatkowe: szlachtę majątną, folwarczną (wg ksiąg poborowych *mansi nobilium possessionati*⁷⁶, *mansorum possessorum*) i szlachtę ubogą, zagrodową (*ville nobilium colonos* lub *cmetones non habentium, propriae culturae, mansi pauperum nobilium*⁷⁷). Pierwsza grupa miała kmieci-poddanych pracujących na pańskim folwarku, druga tych kmieci nie miała, uprawiała bowiem swe grunty własnymi rękami. Podział ten dość wygodny, być może dlatego przyjęty w literaturze, jest jednak uproszczeniem, zastosowanym przez ówczesną administrację skarbową dla celów fiskalnych. W pierwszej bowiem grupie zwanej folwarczną znalazła się znaczna liczba szlachty siedzącej na częściach wsi (stąd nazwa – szlachta częstkowa), niekiedy nie większych od posiadanych przez szlachtę zagrodową. Rzecz jasna, na takich drobnych częściach, wynoszących nieraz mniej niż jeden łań, nie wszędzie istniał folwark szlachecki w przyjętym dla tej instytucji społeczno-gospodarczej znaczeniu; zwłaszcza że siłę najemną do uprawiania takich małych gruntów, we wsi zamieszkałej przez kilku lub kilkunastu częstkowych właścicieli, stanowili zazwyczaj zagrodnicy czy komornicy tudzież członkowie rodziny właściciela. Krótko mówiąc, zaliczenie wszystkich wymienionych w rubrykach rejestrów poborowych zatytułowanych: *mansi nobilium possessionati* do szlachty folwarcznej byłoby zbyt dalekim uproszczeniem także i z tego względu, ponieważ nawet ówczesni poborcy pod słowem *predium* nie zawsze widzieli folwark, skoro w rejestrach poborowych spisy dotyczące się podatków wybieranych od szlachty zagrodowej opatrywali tytułami: *mansorum predialium*, raz nawet *mansorum nobilium de preaediis per grossos q̄ndecim de quolibet manso soluentium*⁷⁸. Należałoby domniemywać, że w tym wypadku owe *predia* rejestrów poborowych tyczą się nie folwarków, lecz dworków szlacheckich, na co swego czasu zwrócił uwagę Pawiński, dopatrując się pewnych analogii z wzmiankowanymi przez J. Długosza dworkami, które (w *Liber beneficiorum*) noszą nazwę *predia militaria*⁷⁹.

Znamienne jednak i dla omawianej tu sprawy nie bez znaczenia jest to, że Pawiński miał widocznie duże wątpliwości, czy szlachta częstkowa miała folwarki, do uprawy których potrzebni byli kmiecie, a tych przecież nie miała szlachta zagrodowa, skoro mówiąc o *prediach* we wsiach zamieszkałych przez szlachtę o mieszanym składzie społecznym (folwarczna i częstkowa) i ich zagrodach, podał: „Nie są to wszakże zagrody szlachty częstkowej, bo szlachta częstkowa, jak wiadomo, nie miewała kmieci pod

⁷⁰ WP, s. 14.

⁷¹ Tamże, s. 27, stwierdzono, iż zestawienie rejestrów poborowych z inwentarzami świadczy, że rejestry poborowe podawały areal uprawny zawsze niższy.

⁷² P. Wielkopolska, s. 32.

⁷³ Na fakt ten zwrócił uwagę już A. Pawiński, publikując zachowany sumariusz rejestrów poborowych dla Wielkopolski z 1590 r.; P. Wielkopolska, s. 77.

⁷⁴ *Uniwersały poborowe z 1563 roku*, wyd. W. Pałucki, KHKM, t. 14, 1966, nr 3, s. 525.

⁷⁵ I. Gieysztorowa, *Wieś mazowiecka w XVI wieku*, PH, t. 49, 1958, z. 2, s. 240–248.

⁷⁶ P. Mazowsze, s. 18, 385, 415.

⁷⁷ Tamże, s. 150, 180, 311.

⁷⁸ Tamże, s. 11.

⁷⁹ P. Małopolska, s. 27.

sobą (*nobiles pauperes cmetonibus carentes*)⁸⁰. Należałoby wobec tego w tej kategorii własnościowej wyróżnić jeszcze jedną, trzecią grupę, obejmującą szlachtę cząstkową. Wtedy w grupie pierwszej ostałyby się, zgodnie ze stosowanym dla niej określeniem, tylko szlachta folwarczna, niez mieszana z wielu nieposiadającymi folwarków cząstkowcami. W każdym razie ci spauperyzowani cząstkowcy powinni się raczej znaleźć w grupie zagrodowców (od których często różnili się tylko sposobem opodatkowania), a nie w grupie szlachty folwarcznej.

Dodajmy tu jeszcze, że na Mazowszu proces wchłaniania mniejszej własności szlacheckiej przez większą tudzież dalszego rozdrobnienia własności szlachty cząstkowej i zagrodowej odbywał się ustawnie, przy czym wśród tych ostatnich dwóch grup przejście z jednej grupy do drugiej, zwłaszcza we wsiach mieszanych (spotykamy bowiem na Mazowszu także wsie zasiedlone wspólnie przez szlachtę cząstkową i zagrodową), choćby drogą koligacji, było zjawiskiem naturalnym.

W tych warunkach propozycje wysuwane w czasie rozpoczęcia prac nad mapą Mazowsza w drugiej połowie XVI w., by na tej mapie wyróżnić wsie należące do szlachty zagrodowej⁸¹, choć byłyby to niewątpliwie pożyteczne, nie mogły być zrealizowane⁸².

Szersze omówienie trudności w przedstawieniu na AHP Mazowsze dóbr ziemskich z rozbiem choćby tylko na dwie tradycyjnie wyróżniane w literaturze grupy: szlachtę folwarczną i zagrodową, wykracza poza ramy tego komentarza. Nie podajemy też na tym miejscu rozmieszczenia własności szlacheckiej i szczegółowej charakterystyki, zwłaszcza najzamożniejszych grup majątkowych, odsyłając zainteresowanych do tych opracowań, w których sprawy te dla całego Mazowsza, bądź poszczególnych jego części, zostały przedstawione syntetycznie lub analitycznie⁸³. Należy jednak do tych partii powołanych opracowań, które tyczą się, co prawda nielicznej, grupy „feudałów” mazowieckich, wnieść kilka dość istotnych uzupełnień.

Otóż jest faktem wielokrotnie podnoszonym w literaturze, że Mazowsze nie miało wielowioskowych latyfundystów, ci zaś, do których należało kilkanaście całych wsi bądź więcej niż 100 łąnów uprawnych w różnych wsiach należeli do wyjątków. Atoli dzięki faworyzowaniu Mazurów przez Zygmunta III, za udzielenie mu poparcia finansowego w czasie elekcji 1587 r.⁸⁴, w drugiej połowie XVI w., kiedy ośrodek życia politycznego (kolejne sejmy) przenosił się do Warszawy, a pod koniec tegoż stulecia i sama stolica państwa została tam przeniesiona, rośnie znaczenie szlachty mazowieckiej, jej wpływy i – rzecz jasna – stan zamożności.

Zwiększa się także liczba Mazurów skupiających w swych rękach znaczne dobra ziemskie. Do takich przykładowo zaliczyć można Stanisława Mińskiego, który już w 1588 r. posiadał 1 miasto (Mińsk) i 16 wsi⁸⁵. Razem (bez nieznaney nam liczby łąnów folwarcznych) majątek Mińskiego, późniejszego wojewody łęczyckiego i podkanclerzego koronnego, obejmował 241 łąnów uprawnych. W tym czasie rodzi się potęga polityczna i materialna wielu innych rodzin (Kryscy z Drobin, Krasieńscy z Krasnego), przy czym na wzrost zamożności wielu tych mazowieckich rodów szlacheckich miały wpływ różne, nie zawsze dające się skartografować kryteria.

Chcemy przez to powiedzieć, że o zamożności tego czy innego rodu szlacheckiego nie zawsze świadczy liczba posiadanych przezeń całych czy części wsi. Jest to zjawisko występujące także w innych prowincjach Korony (w Wielkopolsce i w Małopolsce) – na Mazowszu jednak przedstawia się ono bardziej okazale. Skoro, jak zaznaczyliśmy, liczba szlachty mazowieckiej przekraczała 25% ogółu mieszkańców wsi tej prowincji, a przeważała tu przysłowiowa biedota szlachecka, z prostego rachunku prawdopodobieństwa wynika, że związki i koligacje rodzinne tylko w nielicznych wypadkach wpływały na wzrost zamożności tego czy innego rodu. Stąd dla wielu najlepszą drogą do powiększenia swego stanu majątkowego i następnie wejścia w szeregi magnaterii było posiadanie dochodowych,

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ T. Ładogórski, *Uwagi o nowej koncepcji Atlasu Historycznego Polski*, KH, t. 24, 1967, nr 1, s. 90.

⁸² W. Palucki, *Atlas Historyczny ziem polskich drugiej połowy XVI wieku*, KH, t. 74, 1967, nr 1, s. 102.

⁸³ P. Mazowsze, s. 61–70; W. Smoleński, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*; tenże, *Mazowiecka szlachta*; WP, s. 58–79; A. Żaboklicka, *Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej na przykładzie ziemi liwskiej*, PH, t. 49, 1958, z. 2, s. 250–260; I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów do Sobieskiego*, [w:] *Cztery wieki Mazowsza*, red. S. Herbst, Warszawa 1968, s. 26–29.

⁸⁴ 5 IX 1587 r. szlachta mazowiecka na generalnym zjeździe pod Tarczynem samorzutnie uchwaliła po złotemu z włóki i czopowe na poparcie elekcji Zygmunta Wazy; J. Gierowski, *Sejmik generalny Księstwa Mazowieckiego*, Wrocław 1948, s. 105.

⁸⁵ P. Mazowsze, s. 233, 255; ASK I 51, k. 1; MK 134, f. 183.

dożywotnich urzędów, w szczególności starostw i dzierżaw królewskich. Starano się przy tym usilnie, aby pozyskać takie królewszczyzny, które znajdowały się w najbliższym lub bezpośrednim sąsiedztwie własnych dóbr dziedzicznych.

Typowym przykładem może tu być stary mazowiecki ród Radziejowskich z Radziejowic w ziemi sochaczewskiej województwa rawskiego. Radziejowscy, ród znany już, co prawda z nie najlepszej strony, w ostatnich latach samodzielności Mazowsza⁸⁶, od 1497 r. posiadali tylko 4 wsie⁸⁷ i ten stan rzeczy utrzymał się bez zmian przez cały wiek XVI⁸⁸. Dzięki jednak objęciu, od czasów Jana Olbrachta, w przeszło półtorawieczne posiadanie miasteczka Mszczonowa i klucza kampinoskiego (6 wsi) na prawie lennym⁸⁹, następnie najbogatszego w województwie rawskim, graniczącego z Radziejowicami, starostwa sochaczewskiego, które z kilkudziesięcioletnią przerwą utrzymali do 1637 r., czerpali niebłahę dochody z 3 miast, 22 wsi i 3 obszernych puszczy królewskich. Mimo wysokich dochodów nie zwiększyli (przez wykup) liczby własnych dóbr dziedzicznych, zbudowali natomiast pod koniec XVI w. w swych Radziejowicach, jak na warunki mazowieckie okazałą, w głównym zrębie zachowaną do naszych dni, rezydencję magnacką (pałac – zamek).

Jak nadmieniliśmy wyżej, **własność miejska** na Mazowszu była ledwie dostrzegalna, ograniczała się bowiem do 3 wsi. Mianowicie Solec, własność miasta Warszawy⁹⁰, Łabna należąca do miasta Kolna⁹¹ i Kozina – do miasta Goszczyna⁹². Ostatnie dwie wsie były przedmieściami i tak je stale określano w źródłach. Nie wiemy jednak, czy i kiedy zostały nadane wspomnianym miastom, jak Solec Warszawie. Ostatecznie zdecydowaliśmy się zaliczyć je do wsi stanowiących własność miejską, ponieważ lustratorzy wyraźnie zaznaczyli, że wsie te są „pod jurysdykcją miejską”, używają tych samych praw i wolności⁹³, a w wypadku wsi Koziny – podlega ona osobnemu burmistrzowi⁹⁴.

1973 r.

⁸⁶ Posądzenie Katarzyny z Radziejowskich o udział w zgładzeniu ks. Stanisława Mazowieckiego; J. Bartoszewicz, *Radziejowice*, Warszawa 1879, s. 83–84.

⁸⁷ ASK I 48, f. 52: Radziejowice, Zboiska, Kamionka, Kierz.

⁸⁸ W 1579 r. w tych wsiach było łącznie 17 łanów; P. Mazowsze, s. 147.

⁸⁹ AGAD, Oddział XVIII, 9, Rewizja listów 8 III 1564 r.

⁹⁰ Nadany Warszawie w 1482 r.; *Przywileje królewskie Starej Warszawy*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1914, s. 5, nr 4.

⁹¹ LM 1565, cz. 2, s. 115.

⁹² Tamże, cz. 1, s. 51.

⁹³ „[...] przedmieście Łabna tuż pod miastem Colnem [...] jednakiego prawa i jednej jurysdykcji i wolności z miastem staradawna używa”, tamże, cz. 2, s. 115.

⁹⁴ „Przedmieście albo wieś Kozina [...] bo jest pod jurysdykcją miejską, też onera noszą co i miasteczko, mają swego burmistrza osobnego, co je rządzi”, tamże, cz. 1, s. 51.

III.3.3.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Krzysztof Boroda

Podobnie jak we wcześniejszych tomach AHP, także w tomie podlaskim w trakcie opracowywania informacji źródłowych na potrzeby prezentacji ich na mapie głównej podjęto starania, by wyodrębnić cztery tradycyjnie wydzielane typy własności: królewską, szlachecką, duchowną i miejską. Dla ich oznaczenia na mapie głównej wykorzystano kolorystykę stosowaną we wcześniejszych tomach serii. W przypadku własności królewskiej o kwalifikacji do niej decydował status prawny osady, a więc fakt umieszczenia jej w lustracji lub inwentarzu dóbr królewskich, a nie osoba aktualnego użytkownika czy też dzierżawcy. Dla własności szlacheckiej ustalenia zostały oparte na informacjach z rejestrów poborowych powstałych po 1569 r. oraz katastrów powinności wojskowych i popisów wojskowych sporządzonych w czasie przynależności województwa podlaskiego do Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także na podstawie literatury przedmiotu. Trudne okazało się określenie liczby miejscowości, w odniesieniu do których należałoby uznać, że w całości lub części stanowiły własność duchowną. Problem stanowił szereg drobnych majątków kościelnych zlokalizowanych w miejscowościach będących zwykle siedzibami parafii. Ich wielkość zazwyczaj nie przekraczała 2 włók w uprawie kmiecej wraz z kilkoma zagrodnikami lub tylko kilkusobowych grup zagrodników, a jako ich właściciele wskazywani byli plebani parafii. Ponieważ bez większych wątpliwości były to gospodarstwa plebańskie zabezpieczające codzienne potrzeby życiowe kleru parafialnego, miejscowości takie nie były traktowane jako przypadki mieszanej własności szlachecko-duchownej czy też królewsko-duchownej, ale przedstawiono je jako własność szlachecką lub królewską i tak oznaczono w indeksie. Tabela 1 zestawia wszystkie tego rodzaju przypadki uchwytnie w rejestrach podatkowych.

Dużo większe zamieszanie niż własność duchowna wzbudziła próba określenia udziału własności miejskiej w strukturze własności ziemskiej województwa podlaskiego. Wynikało to z konieczności rozstrzygnięcia, czy przy wyodrębnianiu tej własności wypada kierować się treścią źródeł operujących pojęciami „wieś miejska”, „przedmieście” lub też „sioło miejskie”, czy też oprzeć się na zawartych w źródłach wskazówkach co do statusu prawnego osady i osób posiadających w niej ziemię uprawną.

Spośród ogólnej liczby 1675 osad pojawiających się w źródłach dla Podlasia do końca XVI w. najliczniejszą grupę stanowiła własność szlachecka, obejmująca 1342 osady (80,1%, w tym 10 miast), własność królewska obejmowała 242 osady (14,4%, w tym 13 miast), a duchowna – 25 osad (1,5%). W odniesieniu do 33 osad (2%) w źródłach pojawiło się określenie „wieś miejska”, „przedmieście” lub „sioło miejskie”. Jedyne nieliczne osady zostały zakwalifikowane jako własność mieszana: 2 zaliczono do własności mieszanej królewsko-duchownej (0,12%), 3 do mieszanej szlachecko-duchownej (0,18%), a 28 osad do mieszanej królewsko-szlacheckiej (1,7%).

Pod względem udziału własności szlacheckiej w ogólnej strukturze własności ziemskiej, mierzonej jej udziałem w ogólnej liczbie miejscowości, województwo podlaskie nie odbiega nadmiernie od sąsiedniego Mazowsza, gdzie własność szlachecka obejmowała 84,5% miejscowości¹. Inaczej jednak, zarówno w porównaniu do Mazowsza, jak i do innych regionów Królestwa Polskiego, przedstawia się kwestia udziału własności królewskiej – wyjątkowo dużej, jak i duchownej – wyjątkowo skromnej w porównaniu do innych regionów. Zestawienie na poziomie powiatów uwidacznia olbrzymie dysproporcje zachodzące między poszczególnymi regionami województwa. Ziemię bielską i mielnicką charaktery-

¹ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7.

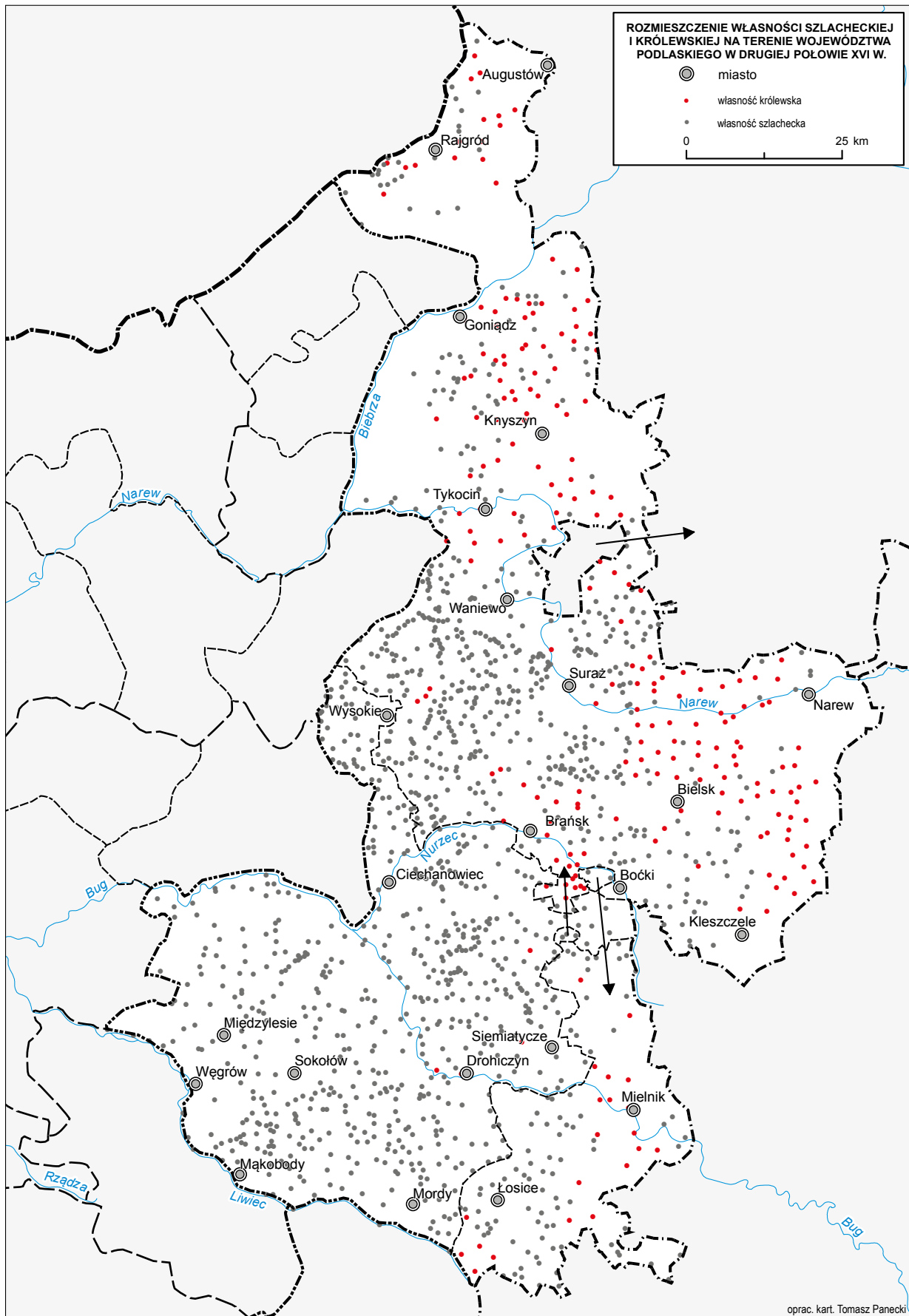
Tabela 1. Uposażenie parafii katolickich województwa podlaskiego wykazane w rejestrach poborowych z lat 1578–1580, nieuwzględnione w procesie określania typu własności

Parafia	Liczba włók	Liczba zagrodników
białostocka	2 włóki kmiece	–
ciechanowska	1 włóka kmieca	2
dołobowska	1 włóka kmieca	1
dziatkowska i granneńska	2 włóki ziemskie	–
goniędzka	3,5 włóki kmiecej	–
jabłońska	1 włóka kmieca	3
jasionowska	2 włóki kmiece	1
knychowska	–	2
kobylińska	2 włóki kmiece	6
kosowska	0,5 włóki kmiecej	4
perlejewska	1 włóka kmieca	1
płońska	0,63 włóki ziemskiej	5
rozbicka	–	4
rudzka	0,25 włóki kmiecej	8
skibniewska	–	2
skrzyszewska	2,5 włóki kmiecej	–
suchożebrska	–	6
topczewska	–	4
tykocińska	3,5 włóki kmiecej	1
wińska	0,5 włóki kmiecej	2

Tabela 2. Struktura własnościowa osad województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.

Typ własności	Powiat			Razem
	bielski	drohicki	mielnicki	
szlachecka	606	638	98	1342
królewska	216	4	22	242
duchowna	11	7	7	25
królewsko-duchowna	2	–	–	2
szlachecko-duchowna	1	1	1	3
królewsko-szlachecka	26	1	1	28
„wsie miejskie”	33	–	–	33
Razem	895	651	129	1675

zuje bardzo wysoki udział własności królewskiej (odpowiednio 24,2% i 17% osad), ziemię drohicką zaś absolutna dominacja własności szlacheckiej (98%) (zob. tab. 2). Gdyby natomiast rozpatrywać obszar województwa podlaskiego nie w rozbiciu na poszczególne ziemie, ale jako przestrzeń jednolitą, wyraźnie widoczny staje się zasadniczy podział na dwie strefy. Jedną tworzy wschodnia i północna część województwa, zdominowana przez własność królewską, podczas gdy na zachodzie i południu przeważa własność szlachecka (zob. mapa 1).

Mapa 1. Rozmieszczenie własności szlacheckiej i królewskiej na terenie województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.

Własność królewska

W skład dóbr monarszych w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. wchodziło osiemnaście jednostek organizacyjnych. Jedenaście z nich stanowiły starostwa, często określane zamiennie terminem „włość”: augustowskie, bielskie, brańskie, drohickie, goniądzkie, knyszyńskie, łosickie, mielnickie, rajgrodzkie, suraskie i tykocińskie, cztery leśnictwa: bielskie, knyszyńskie, goniądzkie i tykocińskie oraz trzy dzierżawy: kleszczelska, krzywka i narewska. Obejmowały one, jak już wspomniano, 14,4% wszystkich osad w województwie. Na poziomie areалу uprawnego udział był jeszcze większy, gdyż znajdowało się w nich w drugiej połowie XVI w. 7998,50 włók ziemi uprawianej przez chłopów i mieszkańców miast, co stanowiło 42% ziemi uprawnej województwa (w ziemi bielskiej aż 61%) uchwytej w rejestrach podatkowych, lustracjach i inwentarzach (zob. tab. 3). Przyczyną tak wysokiego udziału dóbr królewskich w ogólnej strukturze własności ziemskiej województwa była świadoma, długofalowa polityka Zygmunta I Starego, a przede wszystkim jego żony Bony Sforzy, kontynuowana następnie przez ich syna Zygmunta Augusta. Celem działań monarchów było stworzenie na pograniczu Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego rozległego kompleksu dóbr będących prywatną własnością rodziny panującej. Był to element składowy szeroko zakrojonych działań zmierzających do odbudowy domeny gospodarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Zapoczątkowane to zostało nadaniem Bonie księstw pińskiego i kobryńskiego w 1519 r. oraz dóbr Sielec w 1521 r. Działania te zostały wsparte w 1528 r. uchwałą sejmu litewskiego kasującą dożywotnie przywileje udzielone na dobrach gospodarskich, przy jednoczesnym uchwaleniu poboru srebrszczyzny w celu wykupienia zastawionych na potrzeby obronne dóbr monarszych². Początkiem budowania kompleksu dóbr podlaskich było nadanie Bonie w 1524 r. w wieczyste użytkowanie pasa puszczy ciągnących się od Niemna do Narwi, a w 1528 r. dóbr Dołubowo na Podlasiu³. W 1533 r. z rąk hetmana Jerzego Radziwiłła odkupiono zastawione dobra grodzieńskie, a z rąk Olbrachta Gasztołda wykupiła Bona ziemię bielską z miastami Bielsk, Suraż, Brańsk i Kleszczele. Zapoczątkowało to proces odzyskiwania przez władzę kontroli nad olbrzymimi obszarami ziemi, które w początkach XVI w. w drodze zastawów i nadań przeszły w ręce możnych litewskich. Największe znaczenie dla odbudowy dóbr monarszych na Podlasiu miało odzyskanie dóbr goniądzko-rajgrodzkich, będących w rękach Radziwiłłów od 1494 r. Początkowo w latach 1494–1505 zarządzane one były przez Mikołaja Radziwiłła jako namiestnika wielkoksiążęcego. W 1505 r. nadane zostały kniaziowi Michałowi Glińskiemu jako dobra dziedziczne, a po jego ucieczce do Moskwy w 1509 r. Mikołaj Radziwiłł otrzymał je ponownie, ale tym razem już jako dobra dziedziczne. Prowadził on konsekwentną akcję powiększania swych włości poprzez przyłączanie do nich pozyskiwanych różnymi sposobami okolicznych majątków drobniejszej szlachty, intensywną kolonizacją wewnętrzną oraz nielegalną akcją osadniczą w sąsiadujących puszcach wielkoksiążęcych⁴. Za początek kłopotów Radziwiłłów, zakończonych całkowitą utratą dóbr goniądzko-rajgrodzkich, wypada uznać moment śmierci wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła w 1522 r. i poprzedzający to wydarzenie zatarg z Olbrachtem Gasztołdem. W efekcie zatargu granicznego między dobrami waniewskimi Radziwiłłów a tykocińskimi Gasztołdów sędzia Radziwiłłów spalili zamek Gasztołdów w Tykocinie. Skardze Gasztołdów na Radziwiłłów wniesionej przed oblicze Zygmunta Starego towarzyszyła skarga szlachty goniądzkiej na nadużycia popełniane

² М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах*, t. 1, Киев 1901, s. 729–736.

³ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do końca XIX wieku*, [w:] *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1963, s. 67. Proces przejmowania poszczególnych dóbr na terenie Podlasia szczegółowo i wyczerpująco opisał J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000. Tam także można znaleźć wcześniejszą literaturę traktującą o procesie kształtowania kompleksu dóbr monarszych na północnym Podlasiu.

⁴ Rozmiary tej nielegalnej akcji osadniczej w puszcach wielkoksiążęcych były w trakcie procesu w 1536 r. szacowane na 1000 włók; zob. A. Kołodziejczyk, *Z dziejów kolonizacji puszczy na Podlasiu w XV–XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 49–50. W odniesieniu do akcji kolonizacyjnej wewnątrz dóbr goniądzko-rajgrodzkich w kontekście kolonizacji puszczy pogranicza litewsko-mazowieckiego zob. też, *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV do połowy XVI w.: lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2006, nr 2, s. 195–208.

przez Radziwiłłów, w tym na ekspansję osadniczą na ziemię hospodarskie. Radziwiłłowie, obawiając się negatywnych konsekwencji tego sporu dla ich rodziny, zawarli ugodę z Gasztołdami, ustępując im sporne tereny. Próbując przeciwdziałać planom Zygmunta I i Bony w kwestii weryfikacji granic dóbr goniądzko-rajgrodzkich i dla załagodzenia sytuacji, po ich podziale między spadkobierców wojewody Mikołaja jeden z jego synów – biskup żmudzki Mikołaj Radziwiłł – podarował w 1528 r. małoletniemu Zygmuntowi Augustowi przypadłą mu część majątku (dobra knyszyńskie) jako własność prywatną. Darowizna nie powstrzymała jednak działań monarszej pary, stała się natomiast pierwszym krokiem w budowie prywatnej domeny królewskiej na Podlasiu. W 1536 r., w efekcie procesu sądowego, przeprowadzono rozgraniczenie między dobrami goniądzko-rajgrodzkimi Radziwiłłów a puszciami wielkoksiażęcymi⁵. W efekcie Radziwiłłowie byli zmuszeni przekazać Bonie pas ziemi o długości ok. 70 km i szerokości od 12 do 21 km, na którym znajdowało się kilkadziesiąt wsi⁶. Kolejnym etapem było przejęcie prawem kaduka w 1542 r. po bezpotomnej śmierci Stanisława Gasztołda dóbr Tykocin, będących w posiadaniu tej rodziny od 1433 r. z nadania Zygmunta Kiejstutowicza. Natomiast sam Goniądz i Rajgród ostatecznie trafił w ręce Zygmunta Augusta w latach 1569–1571 jako jego prywatny majątek na mocy darowizn uczynionych przez wojewodzinę witebską Annę z Radziwiłłów Kiszczynę, wspartych przekazaniem Radziwiłłom dóbr Sielce. Ta specyficzna sytuacja majątków monarszych na Podlasiu, jako prywatnej własności Jagiellonów, trwała do 1581 r., gdy Anna Jagiellonka zrzekła się praw do tych dóbr jako należnych jej tytułem spadku po matce i bracie. W miejsce tego Stefan Batory zapisał Annie jako oprawę starostwa i dzierżawy: bielską, tykocińską, rajgrodzką i augustowską w województwie podlaskim oraz łomżyńską, warszawską i wizneńską na Mazowszu. Z niemal równie dużym udziałem dóbr monarszych jak w ziemi bielskiej mamy do czynienia na obszarze ziemi mielnickiej. W tym wypadku jednak nie miały one charakteru dóbr prywatnych władcy, lecz były dobrami wielkoksiażęcymi o metryce sięgającej połowy XIV w.⁷ Były skupione w centralnej części ziemi mielnickiej, po obu stronach Bugu i zorganizowane w dwa kompleksy administracyjne: starostwo mielnickie i starostwo łosické (do 1565 r. jako dzierżawa), obejmujące łącznie dwa miasta (Mielnik i Łosice) oraz 23 wsie. W ziemi drohickiej natomiast osady będące własnością monarszą nie tworzyły żadnej zwartej całości i były rozproszone w jej wschodniej części.

Tworzeniu kompleksu prywatnych dóbr monarszych na Podlasiu towarzyszyła akcja racjonalizacji ich organizacji i zwiększania dochodowości. Polegało to na przeorganizowaniu sposobu ich zarządzania i ponownym rozmierzeniu, połączonym z komasacją gruntów i obligatoryjnym wprowadzeniem trójpółowki (pomiaru włóczna), a także dokładną inwentaryzacją dochodów. Na terenie województwa podlaskiego operację tę przeprowadzono głównie w latach 1558–1562, czego śladem są zachowane rejestry pomiaru włócznej z poprzedzającymi je ewentualnie inwentarzami majątków⁸. Jej początki sięgają 1537 r. i osoby Piotra Chwalczewskiego, dworzanina Bony, ustanowionego przez nią starostą knyszyńskim⁹. Zasady jej przeprowadzania zostały skodyfikowane dwukrotnie – raz z inicjatywy Bony w 1549 r. na potrzeby jej dóbr, a po raz drugi z inicjatywy Zygmunta Augusta w 1557 r.¹⁰ Efektem wprowadzenia w życie obu tych ustaw były, obok kilkukrotnego zwiększenia dochodowości dóbr, także radykalne zmiany w krajobrazie i zamiana szachownicy pól uprawnych, łąk i lasów otaczających wsie na system otwartych pól dzielonych na trzy niwy z ulokowanymi centralnie wsiami. Podobnej operacji racjonalizacji zasad gospodarowania dokonano w odniesieniu do terenów leśnych. Zapoczątkowały ją, podobnie jak pomiarę włóczną, działania królowej Bony podjęte po przejściu przez nią w użytkowanie Puszczy Grodzieńskiej. Na jej zlecenie klucznik grodzieński Łukasz Hryńkowicz Wołłowicz dokonał rejestracji wchodów w puszcę (praw do korzystania z zasobów leśnych), po czym w 1538 r. zniesiono wszystkie bezpłatne wchody do Puszczy Grodzieńskiej i rozpoczęto jej planową eksploatację

⁵ W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958, s. 43–46, 75–78. Efektem tego rozgraniczenia było sporządzenie zachowanej do dzisiaj mapy; zob. S. Alexandrowicz, *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, KHKM, t. 14, 1966, nr 2, s. 287–290.

⁶ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 99–100.

⁷ Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 80–83.

⁸ Por. K. Boroda, *Źródła pisane w tomie AHP Podlasie*, w tej edycji II.1.8.

⁹ W. Pociecha, *Królowa Bona*, t. 3, s. 193.

¹⁰ L. Kolankowski, *Pomiaru włóczna*, „Ateneum Wileńskie”, t. 4, 1927, nr 13, s. 238, w przyp. 2 pełny tekst ustawy z 1549 r.

i zasiedlanie¹¹. Bezpośredni zarząd nad terenami leśnymi sprawowali podlegający starostom leśnicy, hajewnicy i bobrownicy. Dla terenów województwa podlaskiego znamy dla pierwszej połowy XVI w. leśniczych podlaskich Andrzeja Łożkę (1509–1516, występujący także jako leśniczy bielski), Patieja Tyszkiewicza (1529–1542) i Iwana Lackiego (1556–1563), leśniczego bielskiego Iwana Michajłowicza (1527 r.), hajewników bielskich Iwana Miśkiewicza (1523–1533) i Kostiuszkę Federowicza (1537–1538), hajewników mielnickich Wasyla Kowalewicza (do 1532 r.), Michno Szyszczycza (od 1532 r.) i Stanisława Szkopowskiego (od 1559 r.) oraz bobrowniczego podlaskiego Pawła Skirmina (1513–1514)¹². W drugiej połowie XVI w. pojawiają się także leśniczowie knyszyńscy, goniądzy i tykocińscy¹³.

Własność szlachecka

Własność szlachecką województwa podlaskiego charakteryzują trzy cechy. Po pierwsze, bardzo wysoki udział szlachty bezkmiecej. Na ogólną liczbę 1675 miejscowości (wliczając w to także miasta i osady młyńskie) 763 były zamieszkałe wyłącznie przez szlachtę bezkmiecią, a w kolejnych 80 jej majątki były przemieszane, zazwyczaj z majątkami szlachty posiadającej kmieci, sporadycznie z własnością monarszą. Tak więc ten typ osadnictwa był obecny łącznie w 843 miejscowościach województwa. Precyzyjna ocena struktury społeczno-majątkowej szlachty województwa podlaskiego i poziomu udziału majątków szlachty bezkmiecej w ogólnej liczbie majątków szlacheckich tego województwa niestety nie jest możliwa do wykonania. Powszechność praktyki zbiorowego opłacania podatków, często dokonywanego razem przez wszystkich właścicieli majątków z danej miejscowości, nie pozwala bowiem na przeprowadzenie rekonstrukcji liczby szlacheckich gospodarstw drobnej szlachty, nie tylko bezkmiecej, ale także tej posiadającej kmieci. Możliwe jest jednak przeanalizowanie przestrzennego rozmieszczenia na terenie województwa miejscowości zamieszkałych przez szlachtę bezkmiecią oraz proporcji udziału łąnów własnej uprawy szlacheckiej do łąnów uprawianych przez chłopów. Miejscowości szlachty bezkmiecej wypełniają w sposób zwarty obszary XVI-wiecznych ziem: drohickiej, południowo-zachodniej części ziemi bielskiej mniej więcej po miasto Bielsk oraz części ziemi mielnickiej (zob. mapa tamże). Obszar ten odpowiada zasadniczo zasięgowi granic historycznej ziemi drohickiej w XV w., wskazując na ścisły związek tej formy osadnictwa szlacheckiego z działaniami władców litewskich w XV stuleciu¹⁴. Pod względem proporcji udziału łąnów uprawy własnej szlachty do łąnów kmiecych obszar zwłaszcza ziemi drohickiej jest bardzo podobny do sąsiadujących z nim terenów Mazowsza. W przypadku ziemi drohickiej w jej granicach z XVI w. łąny szlachty bezkmiecej stanowiły 58,1% wszystkich opodatkowanych włók (zarówno kmiecych, jak i bezkmciecych łącznie), podczas gdy na sąsiadujących terenach Mazowsza udział łąnów bezkmciecych w ogólnej liczbie opodatkowanych łąnów wynosił od 53 do 68,5%¹⁵. Obecność na Podlasiu tego typu własności szlacheckiej (i w ogóle własności szlacheckiej jako takiej) wypada wiązać z zapoczątkowaną w końcu XIV w. przez księcia mazowieckiego Janusza Starszego szeroką akcją osadniczą. Osiedlał on drobną szlachtę na wyludnionych terenach północno-wschodniego pogranicza swej mazowieckiej domeny oraz na obszarze znajdującej się pod jego zwierzchnictwem w latach 1390–1405 ziemi drohickiej¹⁶. Były to w dużej mierze nadania

¹¹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim*, s. 68.

¹² Urzędnicy podlascy, s. 254; AGAD, Metryka Litewska 39, k. 132; tamże, 41, k. 355.

¹³ J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim: (wielkoksiążęce puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010, s. 151.

¹⁴ Na temat zasięgu granic ziemi drohickiej w XV w. zob. T. Jaszczółt, *Szlachta ziemi drohickiej w XV i początkach XVI wieku. Zagadnienia społeczne, gospodarcze i genealogiczne*, Białystok 2009, rozprawa doktorska, Biblioteka Wydziału Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku, sygn. D-48, s. 32–37.

¹⁵ K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 794.

¹⁶ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 115–135; tenże, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 11, 1977, s. 7–80; M. Butkiewicz, *Dobra szlacheckie w powiecie tykocińskim*, Lublin 1998, s. 61–62; T. Jaszczółt, *Szlachta ziemi drohickiej*, s. 21–31; Michałuk, *Ziemia mielnicka*, s. 53–58. W powyższych pracach bibliografie zawierają także starsze publikacje, z których wymienić można: Z. Głoger, *Dawna ziemia bielska i jej częstkowa szlachta*, „Biblioteka Warszawska”, t. 3, 1873, s. 243–256; tenże, *Kilka wiadomości o szlachcie zagonowej mazowieckiej i podlaskiej*, „Niwa”, t. 14, 1878, s. 489–503.

stosunkowo niewielkie (10–20 włók ziemi), których głównym celem było powiększanie potencjału militarnego¹⁷. Swoją rolę w tym procesie mieli także bojarzy osiedlani przez wielkich książąt litewskich w XV i początkach XVI w., pojawiający się w wykazach podatkowych z XVI w. jako opłacający podatek w sposób właściwy dla szlachty bezkmiecej, jak np. mieszkańcy wsi Czokołdy w północnej części województwa czy też Hryniewiczze Wielkie, Hwoźna i Ancuty leżące na wschód od Bielska. Po powrocie ziemi drohickiej w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego wszystkie nadania poczynione przez księcia Janusza zostały najprawdopodobniej powtórzone przez Witolda, który akcją osadnictwa drobnego rycerstwa przybywającego z terenów Królestwa Polskiego prowadził nie mniej intensywnie niż książę Janusz Starszy¹⁸. Tego rodzaju nadania, ukierunkowane na rozbudowanie zasobów militarnych, praktykowane było nie tylko przez władców, ale także przez możnowładztwo, jak choćby Radziwiłłów i Gasztołdów, w trakcie zagospodarowywania przez nich włości na Podlasiu¹⁹.

Drugą cechą charakterystyczną była silna pozycja wielkiej własności. Na potrzeby niniejszego komentarza przyjęto dwa kryteria, na których podstawie poszczególne majątki były kwalifikowane do wielkiej własności. Jednym była liczba opodatkowanych włók uprawianych przez ludność wiejską i miejską, w liczbie co najmniej 40. Jak każde tego typu rozgraniczenie, kryterium to ma charakter względny. Zależnie od realiów rynkowych i przyjętego modelu aktywności gospodarczej taki areal w uprawie ludności zależnej przekładać się mógł na bardzo zróżnicowany poziom dochodów właściciela majątku. Jednak z uwagi na potencjał siły roboczej wpływający na możliwość stworzenia około dziesięciu przeciętnych folwarków oraz poziom rozproszenia geograficznego majątności, wymuszający zarządzanie nie osobiste, lecz poprzez najemny personel, wielkość ta wydaje się uzasadnioną dla przyjęcia jej jako granicy wielkiej własności szlacheckiej²⁰. Drugim kryterium uprawniającym do uznania danego majątku za wielką własność – brany pod uwagę w przypadku posiadania arealu opodatkowanego mniejszego niż 40 włók – była przynależność do elity możnowładczej monarchii jagiellońskiej, wynikająca ze sprawowanych urzędów lub funkcji dworskich.

Korzystając z powyższych kryteriów i opierając się na danych zawartych w rejestrach poborowych z lat 1576–1588, łączny areal opodatkowany przez przedstawicieli wielkiej własności szlacheckiej w skali całego województwa oceniać można na 2919,25 włóki, co przekładałoby się na 15,4% ogólnego arealu uprawnego uchwytne w źródłach (zob. tab. 3). Odsetek ten może się wydawać niezbyt duży, jeśli jednak rozpatrzmy tę grupę właścicieli szlacheckich w obrębie jedynie własności szlacheckiej, wzrasta on do 27,3%, a w przypadku ograniczenia się jedynie do stanowiących własność szlachty włók w uprawie kmiecej otrzymujemy udział na poziomie aż 72,7%. Jeśli porównamy te dane z danymi z innych części Królestwa Polskiego, województwo podlaskie okazuje się być regionem o wyjątkowo wysokim udziale wielkiej własności szlacheckiej w obrębie dóbr należących do szlachty. Nawet bowiem w niezwykle silnie spenetrowanym przez wielką własność województwie krakowskim majątki szlacheckie posiadające więcej niż 40 łanów w uprawie ludności zależnej skupiały w sobie jedynie 28% arealu opodatkowanego przez szlachtę²¹. Ten niezwykle wysoki poziom obecności wielkiej własności na Podlasiu w XVI w. był już od dawna dostrzegany (choć niekoniecznie kwantyfikowany) przez badaczy²². Opierając się na wskazanych kryteriach i informacjach zawartych w rejestrach z lat

¹⁷ Na temat tej polityki osadniczej władców mazowieckich zob. S. Russocki, *Nadania ziemi „ad servitia communia” a obowiązek służby wojskowej na Mazowszu w XV wieku*, [w:] *Miscellanea iuridica złożone w darze Karolowi Koranyiemu w czterdziestolecie pracy naukowej*, Warszawa 1961, s. 112–119.

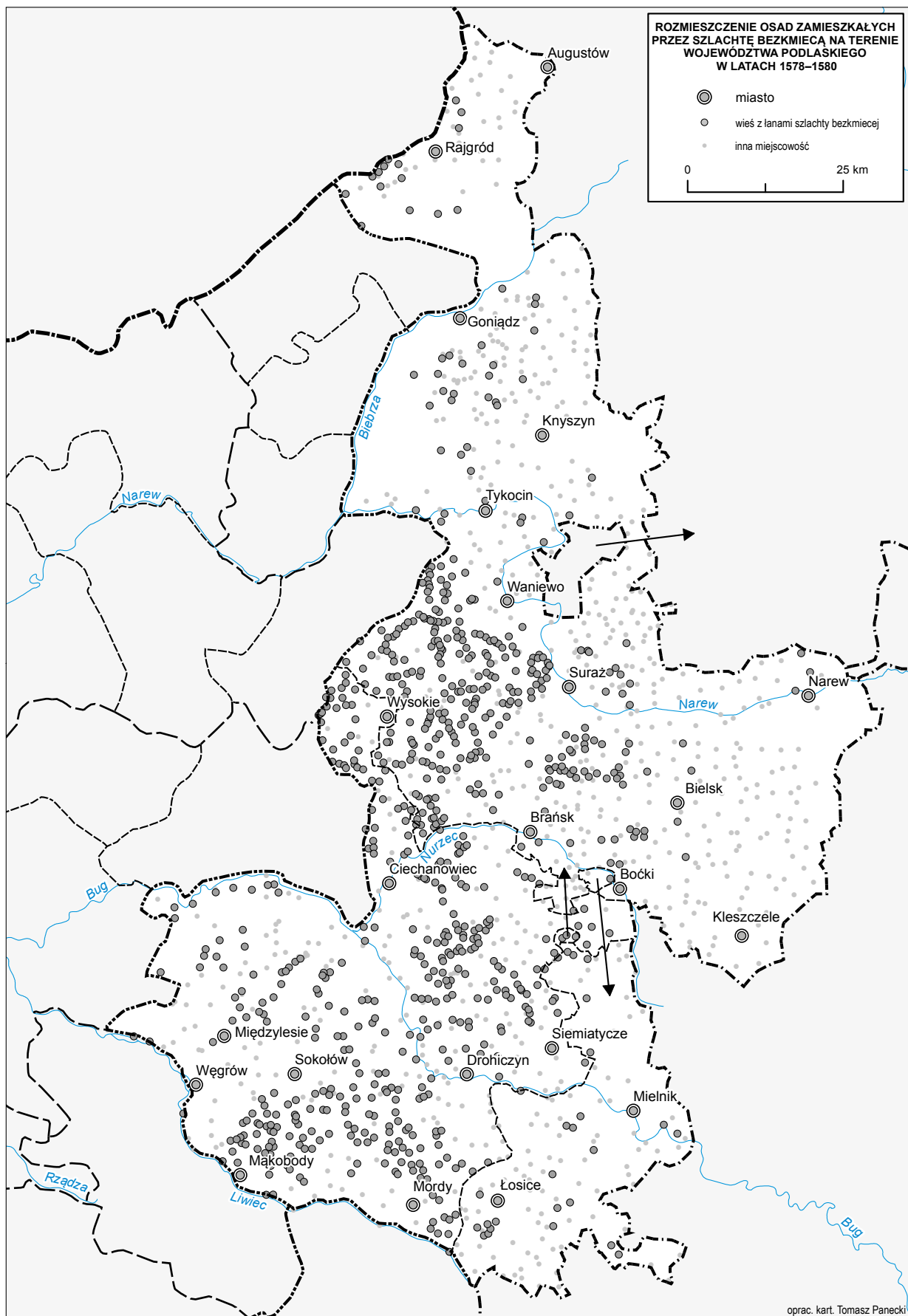
¹⁸ T. Jaszczółt, *Szlachta ziemi drohickiej*, s. 111–146.

¹⁹ M. Butkiewicz, *Dobra szlacheckie*, s. 62; I.T. Baranowski, *Sprawa szlachty poddańczej w starostwie Tykocińskim. Z powodu artykułu ks. Zygmunta Dunin-Kozickiego*, PH, t. 13, 1911, nr 2, s. 248–254.

²⁰ Szerzej w kwestii uzasadnienia przyjmowania tej wielkości majątku jako granicy dla wielkiej własności zob. K. Boroda, *Geografia gospodarcza*, s. 150–156.

²¹ Tamże, s. 156–159.

²² Spośród powstałych publikacji najczęściej wykorzystywane było zestawienie litewskich i polskich rodzin możnowładczych posiadających dobra w województwie podlaskim stworzone przez A. Jabłonowskiego: *Podlasie II*, s. 237–252. Na ustalenia tegoż oparł swe analizy np. J. Ochmański, *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 157–163. Wśród opracowań nowszych, podejmujących w jakimś stopniu analizę wielkiej własności, można wskazać: T. Jaszczółt, *Szlachta ziemi drohickiej*; Michaluk, *Ziemia mielnicka*. Spośród wszystkich przedstawicieli wielkiej własności na Podlasiu jedynie dla dóbr Radziwiłłów dysponujemy bardziej szczegółowymi opracowaniami: I.T. Baranowski, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu: Rajgrodzko-Goniądzkie „państwo” Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI wieku*, PH, t. 4, 1907, nr 1, s. 62–74, nr 2, s. 158–169; M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa–Poznań 1985.

Mapa 2. Rozmieszczenie osad zamieszkałych przez szlachtę bezkmicą na terenie województwa podlaskiego w latach 1578–1580

1576–1580, do kategorii wielkiej własności na terenie województwa podlaskiego można zaliczyć 19 majątków (zob. tab. 4). Wśród nich dwa – wojewody podlaskiego Mikołaja Kiszki i księcia słuckiego Jerzego Olelkowicza – miały rozmiary wręcz imponujące, wynosząc odpowiednio 568,75 oraz 488,25 włóki w uprawie poddanych. Kolejne osoby, ze znacznie mniejszymi, ale nadal bardzo dużymi (przekraczającymi 100 włók) w skali Królestwa Polskiego majątkami to: starosta żmudzki Jan Kiszka (331 włók), wojewoda nowogródzki Paweł Sapięha (268,5 włóki), marszałek wielki litewski Mikołaj Krzysztof Radziwiłł (173 włóki), Jerzy Kurzeniecki (157 włók), wojewoda mazowiecki Stanisław Kryski (131 włók) czy też Kacper Dembieński (110,5 włóki).

Tabela 3. Struktura własności ziemi w uprawie kmiecej i własnej uprawie szlachty bezkmiecej (we włókach) w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.²³

Własność	Ziemia			Razem
	bielska	drohicka	mielnicka	
królewska (w tym „włóki miejskie”)	6816,50	204,00	978,00	7998,50
duchowna	61,75	91,25	61,00	214,00
wielka własność szlachecka	1018,00	1610,75	290,50	2919,25
średnia własność szlachecka	173,25	155,00	216,50	544,75
drobna własność szlachecka	226,25	201,75	123,00	551,00
szlachta bezkmieca	2900,10	3389,80	403,30	6693,20
Razem	11 195,85	5652,55	2072,30	18 920,70

Tabela 4. Wielka własność szlachecka w województwie podlaskim ok. 1578–1580

Osoba	Wielkość arealu	Ziemia, w której położony był majątek
Mikołaj Kiszka, wojewoda podlaski	568,75	drohicka, mielnicka
Jerzy Olelkowicz, książę słucki	488,25	bielska, drohicka
Jan Kiszka, starosta żmudzki	331,00	drohicka, mielnicka
Paweł Sapięha, wojewoda nowogródzki	268,50	bielska
Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, marszałek wielki litewski	173,00	drohicka
Jerzy Kurzeniecki, starościec piński	157,00	bielska
Stanisław Kryski, wojewoda mazowiecki	131,00	drohicka
Kacper Dembieński	110,50	mielnicka
Paweł Ciecierski	92,50	drohicka
Jan Kosiński, pisarz ziemski drohicki	85,00	drohicka
Zofia z Wrzelowskich Słupecka, kasztelanowa lubelska	78,00	drohicka
Jadwiga Niemierzyna	75,00	mielnicka
Piotr Wiesiołowski	74,00	bielska
Hanna Lewicka, sędzina bielska	66,00	bielska
Mikołaj Włoszek, podczaszy podlaski	62,50	bielska
Benigna Raczkówna Działkowska	58,75	bielska
Adam Harynek	49,00	drohicka
Michał Sapięha	32,00	bielska
Józef Wołowicz, wojewodziec smoleński	20,25	bielska

²³ Dla własności duchownej i szlacheckiej dane z rejestrów poborowych z lat 1578–1580. Dla dóbr królewski z inwentarzy, rejestrów pomiaru włócznej i lustracji sporządzonych w drugiej połowie XVI w.

Za początek procesu formowania się wielkiej własności szlacheckiej na Podlasiu, podobnie jak w przypadku drobnej własności szlacheckiej, wypada uznać koniec XIV i pierwszą połowę XV w. Obok bowiem nadań dla drobnego rycerstwa książę mazowiecki Janusz Starszy, jak też następnie władający Podlasiem: Witold, Świdrygiełło, Zygmunt Kiejstutowicz i Kazimierz Jagiellończyk, praktykowali także nadawanie włości gospodarskich swym dworzanom i sprzymierzeńcom politycznym. Bezpośrednich poświadczeń nadań z czasów sprawowania władzy nad ziemią drohicką przez Janusza Starszego nie mamy, gdyż po przejęciu tych terenów Witold uznał wszelkie nadania poczynione przez księcia Janusza za bezprawne i odpowiednie dokumenty zostały zastąpione nowymi, wystawionymi przez Witolda. Przykładem tej praktyki jest nadanie wsi Korczew i Szczegłacin w 1416 r. przez Witolda dla Pretora z Brześcia²⁴. Z kolei przykładem nadań z czasów Zygmunta Kiejstutowicza są dokonane w 1434 r. dla Mikołaja Nasuty z Międzyrzecza nadania wsi w ziemi drohickiej: Krzemienia, Pełchu, Osnówki, Czartajewic i Niemojek oraz dla Pretora z Korczewa też w ziemi drohickiej: Rudki, Czarnej z okolicznymi wsiami (niewymienionymi z nazwy), Czołomyj, Głuchowa, Mord i Pruszyna²⁵. Także w czasie panowania Zygmunta Kiejstutowicza nadanie dóbr tykocińskich otrzymują Gasztołdowie²⁶. Z kolei dla okresu panowania Kazimierza Jagiellończyka dysponujemy szeregiem potwierdzeń nadań: dóbr siemiatyckich dla Michała Kmity Sudymontowicza, dóbr Mokobody i Wyszków dla Michała Goliginowicza w dożywocie (w 1486 r. zostały nadane Iwaszkowi Litaworowi Chreptowiczowi, podskarbiemu nadwornemu), dóbr Grochów dla Piotra Strumiły (protoplasty rodu Kiszaków) czy też nadanie dla Jana Niemirowicza Bacik, Ceranowa i prawdopodobnie Śledzianowa²⁷. Część nadawanych majątków pochodziła z konfiskat wcześniejszym właścicielom, część jednak stanowiły dotychczasowe włości gospodarskie. Nadania XV-wieczne stworzyły najpewniej na terenie Podlasia grupę zamożnej szlachty, jednak rozrost majątków części z nich do rozmiarów rejestrowanych w końcu XVI w. to przede wszystkim efekt nadań z czasów panowania Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta Starego. Przykładem może być tutaj ród Niemirów – Mikołaj Niemira Hrymalicz w 1503 r. otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka Gnojno w powiecie mielnickim, a w 1512 r. od Zygmunta Starego – Chłopków. Część z tych nadań dotyczyła osób, które w efekcie wojen z Wielkim Księstwem Moskiewskim utraciły swe majątki na wschodnich rubieżach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przykładem jest tutaj ród Sapiehów. W 1508 r. jako nagrodę za zasługi i rekompensatę za straty majątkowe poniesione na Smoleńszczyźnie Iwan Semenowicz Sapieha otrzymał dobra lisowskie w ziemi drohickiej i boćkowskie w bielskiej, które stały się podstawą fortuny rodu na Podlasiu²⁸. Czasem kariera majątkowa rodu była związana z nadaniami monarszymi pośrednio, jak to miało miejsce w przypadku rodziny Kurzenieckich. Ich majątek bowiem, obejmujący w końcu XVI w. 157 włók, związany był z istnieniem w początkach XVI w. olbrzymich dóbr goniądzko-rajgrodzkich Radziwiłłów. Dobrami tymi, nadanymi w 1509 r. Mikołajowi Radziwiłłowi po ich skonfiskowaniu Michałowi Glińskiemu, zarządzali Radziwiłłowie poprzez urzędników. Jednym z urzędników Mikołaja Radziwiłła był Iwachno Michajłowicz Kurzeniecki, któremu tenże Mikołaj w 1510 r. nadał wieś Przytulankę, w 1519 r. wójtostwo kalinowskie, a w latach 1520–1522 wójtostwo knyszyńskie. Dalsza droga Kurzenieckich do grona wielkich właścicieli ziemskich Podlasia wiodła już przez służbę na dworze królowej Bony, gdzie Iwan został jej pisarzem i zarządcą starostw: pińskiego, kleckiego, horodeckiego i rohaczewskiego, a później przez służbę dworską dla Zygmunta Augusta. Efektem tego było nadanie przez tego monarchę w 1546 r. jednego z ostępów w Puszczy Knyszyńskiej, gdzie założona została główna siedziba rodu – Jasionówka²⁹. Z kolei majątek Mikołaja Włoszka, opłacającego w 1579 r. podatek z 62,50 włóki osiadłej, to przypadek powstania wielkiej własności dzięki karierze dworskiej. Ojciec Mikołaja, Stanisław, był bowiem początkowo dworzaninem i łożniczym Zygmunta Augusta, następnie leśniczym królewskim, podskarbiem nadwornym i starostą knyszyńskim. Otrzymał w 1547 r. w dożywocie, a od 1549 r. w dziedziczne władanie dobra Juchnowiec, w latach 1558–1559 Mionki, Ciekuny i Lubejki, a w 1560 r. młyn na rzece Turośni³⁰.

²⁴ S. Szybkowski, *Dokument księcia mazowieckiego Janusza I dla Pretora z Brześcia z 9 VI 1401 roku*, [w:] *Komturzy, rajcy, żupani*, red. B. Śliwiński, Malbork 2005 (Studia z Dziejów Średniowiecza, t. 11), s. 499–500; A. Kasperowicz, *Nadania Wielkiego Księcia Witolda dla rycerstwa na Podlasiu*, [w:] *Między Polską a Rusią*, red. M. Starnawska, Siedlce 2004, s. 113.

²⁵ T. Jaszczółt, *Szlachta ziemi drohickiej*, s. 148–151.

²⁶ Podlasie II, s. 244–245.

²⁷ Tamże, s. 169–185.

²⁸ Z. Romaniuk, *Boćki na Podlasiu. Monografia historyczna*, Boćki 2013, s. 18.

²⁹ J. Maroszek, A. Studniarek, *Dzieje obszaru gminy Jasionówka*, Białystok 2009, s. 5–20.

³⁰ J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, Juchnowiec Kościelny 2013, s. 239–242.

Majątki wielkiej własności wykazywały się dużą „mobilnością”, przechodząc często z jednej rodziny do drugiej za sprawą zawieranych związków małżeńskich, czego przykładem jest istnienie dóbr m.in. rodzin: Wiesiołowskich, Kryskich, Dembińskich czy Słupeckich. Wiesiołowscy weszli w posiadanie dóbr na Podlasiu na skutek małżeństwa zawartego w 1547 r. przez oboźnego koronnego Piotra Wiesiołowskiego z Katarzyną Wołowiczówną, Kryscy zaś w efekcie mariażu Stanisława Kryskiego wojewody mazowieckiego z Katarzyną Kosińską, córką kasztelana podlaskiego Adama i wdową po Mikołaju Wodyńskim³¹. Z kolei Kacper Dembiński, posiadający w ziemi mielnickiej wedle rejestru z 1580 r. Witulin, Osówkę i Nosowo, był dworzaninem Zygmunta Augusta i synem Walentego Dembińskiego, podskarbiego koronnego (1561–1564) i kanclerza wielkiego koronnego (1564–1576). Właścicielem tych dóbr stał się poprzez małżeństwo z Maryną Kopciówną³². Także dobra kasztelanowej lubelskiej Słupeckiej trafiły do tej rodziny z rąk Litaworów-Chreptowiczów poprzez związek małżeński³³.

Szeroko rozumiana średnia własność – do której na potrzeby niniejszej analizy zaliczone zostały dobra obejmujące od 10 do 40 włók w uprawie ludności zależnej, a więc w praktyce majątki nie tylko szlachty średniej, ale także zamożnej – przedstawiała się bardzo skromnie. W skali całego województwa areal opodatkowany tej grupy wyniósł 13,5% włók kmiecych w posiadaniu szlacheckim. Tymczasem w województwie krakowskim w 1581 r. było to ponad 39%, w łęczyckim w 1580 r. – 31,5%, a w województwie płockim w 1578 r. – 26%, co wyraziście ukazuje skalę polaryzacji majątkowej szlachty podlaskiej tego okresu³⁴. Z jednej strony mamy bowiem nieliczną grupę wielkich właścicieli skupiających 3/4 arealu kmiecego będącego w posiadaniu szlachty, a z drugiej strony olbrzymią zbiorowość drobnej szlachty w znakomitej większości nieposiadającej ludności poddanej, przedzielonych znacznie skromniejszą niż w innych regionach średnią własnością. Dystrybucja średniej wielkości majątków była przy tym bardzo nierówna. Liczba dających się uchwycić majątności w liczbach bezwzględnych jest niemal identyczna w poszczególnych ziemiach: w bielskiej – 9, w drohickiej – 8 i w mielnickiej – 9 (zob. tab. 5). Jednak ich udział w areale włók kmiecych różni się drastycznie. W przypadku ziemi drohickiej możemy bowiem stwierdzić, że średnia własność szlachecka nie odgrywała żadnej istotnej roli w lokalnej strukturze społecznej szlachty, mając do dyspozycji jedynie 7,9% arealu włók kmiecych posiadanych przez szlachtę. W ziemi bielskiej udział średniej własności w opodatkowanym areale był zbliżony do średniej dla całego województwa i wynosił 12,1%. Natomiast ziemia mielnicka poziomem udziału średniej własności prezentuje się w sposób zbliżony do średnich z województw krakowskiego czy łęczyckiego – 34,4%. Przedstawiciele średniej własności posiadający majątki na terenie województwa podlaskiego w końcu XVI w. i w części wywodzący się z szeregów miejscowej szlachty wydają się być silnie związani z kręgiem dworzan królewskich Zygmunta Augusta. Dotyczy to rodziny Hińczów, Hanny Grajewskiej (dworzaninem był jej ojciec), Jarosza, Olbrachta i Oktawiana Irzykowiczów (dworzaninem był ich ojciec Jan Irzykowicz), Iwana Karpia (w 1548 r. był paziem Bony) czy też Macieja Strubicza (kartografa Zygmunta Augusta)³⁵. Obok dworzan i ich potomków także i w tej grupie spotykamy beneficjentów nadań za zasługi w służbie królewskiej czy też tytułem rekompensaty za dobra utracone w czasie wojen z Wielkim Księstwem Moskiewskim w początkach XVI w. Przykładem mogą być dobra Hornowo nadane Suchodolskim w drugiej ćwierci XVI w. czy też część majątku Arnolda Hlebowicza, którego ojciec Mikołaj był synem Stanisława, zmarłego w 1513 r. wojewody połockiego³⁶.

Ostatnia wyodrębniona na potrzeby niniejszego komentarza grupa majątkowa szlachty posiadającej kmieci to właściciele majątków o wielkości do 10 włók kmiecych. Obejmuje ona szlachtę drobną (do 5 włók) i grupę przejściową od szlachty drobnej do średniej (5–10 włók), a więc posiadaczy jednego, ewentualnie dwóch przeciętnych folwarków. Ich udział w ogólnym opodatkowanym przez szlachtę areale włók kmiecych wyniósł 14,1%. W znakomitej większości mamy wśród nich do czynienia z rzeczywiście

³¹ T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 117–119. Także w jego przypadku podstawą kariery, której ukoronowaniem było małżeństwo z Katarzyną Wołowiczówną, była służba dworska dla Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta.

³² A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 54; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 38–49. W rejestrze mielnickim z 1580 r. figuruje jedynie część miejscowości będących jego własnością. Duża część majątku znajdowała się w części ziemi brzeskiej, która dopiero w XVII w. została przyłączona do ziemi mielnickiej.

³³ Podlasie II, s. 137–138.

³⁴ K. Boroda, *Geografia gospodarcza*, s. 159, 174, 190.

³⁵ Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 29, 91, 93, 107.

³⁶ Tamże, s. 111.

drobnymi właścicielami, choć w pojedynczych przypadkach kryją się w tej grupie osoby zamożne, a ich zaliczenie do drobnych właścicieli – na podstawie zgłoszonego do opodatkowania arealu – okazuje się być bezzasadne. W ziemi bielskiej takim przypadkiem jest Łukasz Górnicki. Będąc w 1580 r. starostą tykocińskim i wasilkowskim, wójtem wasilkowskim, a także prebendarzem probostw wielickiego i kęckiego oraz kanonii kruszwickiej, był człowiekiem więcej niż zamożnym³⁷. Tymczasem w rejestrach poborowych województwa podlaskiego pojawia się jako właściciel majątku kwalifikującego go do drobnej własności szlacheckiej: 2,5 włóki kmiecej i 3 włóki szlacheckie dzierżawione w Tokowisku-Łopieniach³⁸. Przypadek ten nie świadczy oczywiście o powszechności tego rodzaju sytuacji. Był to raczej ewenement, gdyż osób o tak wysokim statusie materialnym opartym wyłącznie na dzierżawach dóbr królewskich i dochodach z prebend nie było zbyt wiele w skali całego Królestwa Polskiego. Jednak ukazuje to jeszcze jedno zjawisko natury gospodarczej, mające implikacje w sferze struktury własności: praktykę dzierżawienia od szlachty bezkmiecej ziemi przez szlachtę posiadającą poddanych chłopów, jak też praktykowania przez szlachtę aktywności gospodarczej polegającej na prowadzeniu folwarku bezkmiecego. Przypadki dzierżawy ziemi od szlachty bezkmiecej są uchwytny w odniesieniu do co najmniej kilku osób i dotyczą zarówno przedstawicieli szlachty średniej, jak i wielkiej własności. Poza bowiem Łukaszem Górnickim także Marcin Wąż (podsądek drohicki) zgłosił do opodatkowania obok 17 włók osiadłych rozproszonych w kilku miejscowościach także 5,5 włóki szlacheckiej jako swe indywidualne użytkowanie oraz pojawił się jako współużytkownik (z nieokreśloną liczebnie grupą osób) kolejnych 16,6 włóki szlacheckiej w kilku innych miejscowościach³⁹. Olelkowice obok 488,25 włók uprawianych przez chłopów i mieszkańców miast użytkowali gospodarczo także 4,5 włóki szlacheckiej w powiecie drohickim i 7,5 włóki szlacheckiej w powiecie bielskim⁴⁰. Wojewoda podlaski Mikołaj Kiszka w powiecie drohickim obok 568,75 włók uprawianych przez chłopów i mieszczan będących jego poddanymi użytkował jeszcze 10 włók szlacheckich⁴¹. Jadwiga Niemierzyna zaś poza 75 włókami uprawianymi przez poddanych chłopów opłaciła także podatek z 1,5 włóki szlacheckiej⁴². Największą liczbowo grupę stanowią tutaj jednak przedstawiciele drobnej szlachty. W ziemi bielskiej uchwytnych jest w rejestrach co najmniej 10 takich przypadków, w powiecie drohickim 4, a w mielnickim 2 (zob. tab. 6). Z pewnością nie są to wszystkie tego rodzaju przypadki, gdyż wspomniana już wcześniej praktyka wspólnego opodatkowania właścicieli gruntów z jednej miejscowości uniemożliwia pełną rekonstrukcję własności szlachty bezkmiecej i drobnej szlachty posiadającej kmieci. Mimo braku odpowiednich adnotacji w rejestrach z całą pewnością chodzi tu o przypadki dzierżawy (lub zastawu z dzierżeniem). W przypadku posiadania jej na własność ten rodzaj gruntu automatycznie stałby się gruntem folwarcznym i jako taki nie podlegałby opodatkowaniu. Generalnie jednak, mimo dość spektakularnych przypadków użytkowania ziemi na prawie szlacheckim przez wielką własność, poziom wykorzystywania gospodarczego przez szlachtę kmiecią gruntów szlachty bezkmiecej był niewielki. Informacje zawarte w rejestrach z lat 1576–1580 potwierdzają tę praktykę dla arealu 61,4 włóki, a więc jedynie ok. 2% wszystkich włók na prawie szlacheckim na terenie województwa.

Tabela 5. Średnia własność szlachecka w województwie podlaskim ok. 1578–1580

Osoba	Liczba włók w uprawie kmiecej	Ziemia, w której położony był majątek
Sebastian Suchodolski, referendarz podlaski	37,50	drohicka
Katarzyna Niemierzanka Hrehorowa Baczina	36,50	mielnicka
Jan Hesman (Jesman)	36,00	bielska
Jarosz (Hieronim) Niemira	34,50	mielnicka
Krzysztof Orzeszko	34,25	mielnicka

³⁷ P. Czyżewski, *Starostowie wasilkowscy w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Małe miasta: elity*, red. M. Zemło, Supraśl 2005, s. 297.

³⁸ ASK I 47, k. 574.

³⁹ Tamże, k. 515v, 517, 520v, 558.

⁴⁰ Tamże, k. 87v, 559.

⁴¹ Tamże, k. 512, 529.

⁴² Tamże, k. 548v.

Osoba	Liczba włók w uprawie kmiecej	Ziemia, w której położony był majątek
Michał Kaleczycki	30,50	bielska
Maciej Strubicz	28,25	bielska
Hinczowie	26,00	drohicka
Arnold Hlebowicz, chorąży drohicki	21,00	drohicka
Mikołaj Niemira	21,00	mielnicka
Andrzej Bobrownicki, wojski kowieński	18,50	drohicka
Marcin Wąż, podsędek drohicki	17,00	drohicka
Katarzyna z Lubania Raczkowa	16,00	mielnicka
Mikołaj Pęski	15,75	bielska
Hanna Grajewska, stolnikowa ciechanowska	14,50	bielska
Oktawian Irzykowicz	14,25	mielnicka
Stanisław Krupicki	14,00	drohicka
Bartosz Suchodolski	13,50	mielnicka
Iwan Karp	13,25	bielska
Jarosz Irzykowicz	12,75	mielnicka
Jan Łoknicki, wojski bielski	12,50	bielska
Olbracht Irzykowicz	12,50	mielnicka
Adam Piotrowski	12,00	bielska
Anna Sieklucka	11,00	drohicka
Paweł Reszka	10,50	bielska
Apolinary Gałązka	10,00	drohicka

Tabela 6. Dzierżawienie ziemi na prawie szlacheckim przez drobną szlachtę posiadającą kmieci

Osoba	Liczba włók kmiecych	Liczba włók szlacheckich	Powiat	Źródło
Jan Skwarek s. Stanisława, podkomorzego bielskiego	1,25	2,53	bielski	ASK I 47, k. 580v
Adam Piotrowski	3,00	2,00	bielski	ASK I 47, k. 616v
Wojciech Sabinowski	0,50	1,00	bielski	ASK I 47, k. 616v
Zygmunt Sokołowski	1,00	0,25	bielski	ASK I 47, k. 600v
Łukasz Jasiewski	1,00	1,75	bielski	ASK I 47, k. 594v
Marcin Szymanowski	0,50	2,00	bielski	ASK I 47, k. 617v
Piotr Wojno Zagroba	1,00	1,33	bielski	ASK I 47, k. 581
Stanisław Jabłoński Rogaty	0,50	0,33	bielski	ASK I 47, k. 585
Stanisław Mieczkowski	1,00	1,50	bielski	ASK I 47, k. 617
Mateusz Hermanowski	1,50	2,50	bielski	ASK I 47, k. 631
Andrzej Wierzbicki	4,50	1,00	drohicki	ASK I 47, k. 514
Lenart Kosiński	4,00	2,00	drohicki	ASK I 47, k. 506–506v
Jarosz Jałbrzykowski	1,00	0,50	drohicki	ASK I 47, k. 542v
Mikołaj Wierzbicki	0,50	2,20	drohicki	ASK I 47, k. 528
Krzysztof Sarnacki	3,00	5,00	mielnicki	ASK I 47, k. 561v
Wawrzyniec Sarnacki	2,50	3,00	mielnicki	ASK I 47, k. 561v

Własność duchowna

Własność znajdująca się w rękach instytucji kościelnych stanowiła w województwie podlaskim wartość marginalną. Na podstawie danych z rejestrów podatkowych z lat 1576–1588 oraz lustracji dóbr królewskich z lat 1570, 1576 i 1602, w połączeniu z zachowanymi rejestrami pomiary włócznej, areal ziemi uprawianej przez poddanych duchowieństwa można oceniać na 214 włók. Niemal wyłącznie są to dobra należące w końcu XVI w. do Kościoła rzymskokatolickiego. Mniej więcej 2/3 opodatkowanego arealu zaliczonego do dóbr duchownych stanowił majątek biskupstwa łuckiego. Składał się na niego zwarty klucz dóbr w ziemi mielnickiej, obejmujący: Bonin, Litewniki Stare, Walim i Raczki (łącznie 57 włók wedle rejestru z 1580 r.) oraz klucz w ziemi drohickiej, obejmujący: Rudniki, Skrzyszew i Wasilewo (łącznie 32 włóki). Pozostałe majątki kościelne miały charakter uposażeń lokalnych instytucji kościelnych. Z wyjątkiem niewielkiej wsi Klizówka (3 włóki kmiece), będącej uposażeniem franciszkanów drohickich, były to wyłącznie uposażenia parafii. Po biskupstwie łuckim instytucjami duchownymi o większych rozmiarach majątku w końcu XVI w. – jeśli za kryterium przyjąć opodatkowane włóki kmiece – były: parafia węgrowska (będąca w końcu XVI w. zбором kalwińskim), posiadająca 20 włók (10 w Węgrowie i 10 w Szarutach)⁴³ oraz plebania narewska, także z 20 włókami ziemi uprawianej przez chłopów⁴⁴. Wśród posiadających skromniejsze uposażenie znalazły się: parafia suraska – 16,75 włóki⁴⁵, parafia siemiatycka – 11 włók⁴⁶, parafia drohicka – 10,5 włóki⁴⁷, plebania brańska – 9 włók⁴⁸, plebania rajgrodzka – 7,5 włóki⁴⁹, plebania mordzka – 6 włók⁵⁰ i plebania knyszyńska – 5 włók⁵¹. Pozostałe pojawiające się w rejestrach podatkowych parafie dysponowały mniejszymi arealami uprawianymi przez chłopów lub wykazywały posiadanie jedynie zagrodników, zazwyczaj w miejscowościach będących siedzibami parafii. Wskazuje to w ich przypadku albo na bardzo małe rozmiary plebańskich folwarków, albo opieranie ich funkcjonowania na najemnych pracownikach.

Własność miejska

W pracach nad dotychczasowymi tomami AHP stosowano – niewyartykułowaną nigdy wprost w komentarzach – zasadę, że za własność miejską uznawano osady, które w rejestrach podatkowych jako właściciela miały wskazany ośrodek miejski. W przypadku wystąpienia wątpliwości w tym zakresie rozstrzygające znaczenie miały informacje zawarte w dokumencie lokacyjnym danego ośrodka bądź w literaturze przedmiotu⁵². Przy czym same ośrodki miejskie nigdy nie były kwalifikowane jako własność miejska, a zawsze jako własność królewska, duchowna lub szlachecka, co wynikało z logiki ówczesnego prawa, opartego na normach feudalnych, przekładającego się na wielowarstwowość praw własnościowych. W efekcie Poznań czy też Kraków były miastami królewskimi, a dochody z nich umieszczano w lustracjach dóbr królewskich. Natomiast nadane im w aktach lokacyjnych wsie nie były wykazywane w lustracjach czy też inwentarzach, gdyż prawa własnościowe do nich zostały przez władców przeniesione na miasta. Część osad będących własnością miast – zwykle ściśle powiązana z nimi przestrzennie i gospodarczo oraz pełniąca funkcję ich bezpośredniego, wyspecjalizowanego zaplecza – była w rejestrach podatkowych określana jako „przedmieścia”⁵³. W wielu przypadkach

⁴³ ASK I 27, k. 917; ASK I 47, k. 521. W rejestrze jako wpłacający podatek figuruje w 1580 r. Aleksander Witrelin, co wskazuje na znacznie wcześniejsze objęcie przez niego funkcji ministra zboru węgrowskiego niż sugerowana w literaturze data ok. 1587 r.; zob. M.A. Korzo, *Jeszcze raz w sprawie nieznanego tłumacza Jana Kalwina w Polsce*, OiRwP, t. 56, 2012, s. 194.

⁴⁴ ASK I 47, k. 261v. Wpłata pochodzi z miejscowości Czowczyzna, utożsamianej z miejscowością Lachy.

⁴⁵ Tamże, k. 237.

⁴⁶ Tamże, k. 558.

⁴⁷ Tamże, k. 504.

⁴⁸ Tamże, k. 164.

⁴⁹ Tamże, k. 618.

⁵⁰ Tamże, k. 509v.

⁵¹ Tamże, k. 439.

⁵² K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.3.4; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.3.3.7.

⁵³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 102–103.

mieszkańcy miejscowości określanych jako „przedmieścia” objęci byli prawami miejskimi, podczas gdy pozostałe osady będące własnością ośrodków miejskich pozostawały zwykłymi wsiami, na które prawa miejskie nie były rozciągane. Co prawda ich mieszkańcy podlegali wymiarowi sprawiedliwości wójta lub burmistrza miasta, ale wynikało to z faktu ich podległości ośrodkowi miejskiemu jako panu feudalnemu. Zależność względem miasta manifestowała się uiszczaniem władzom miejskim czynszów i danin, z wyjątkiem dziesięciny należnej instytucjom kościelnym i podatków publicznych należnych monarsze.

W przypadku województwa podlaskiego tak zdefiniowanej własności miejskiej nie da się wyodrębnić. Rejestry podatkowe, inwentarze dóbr monarszych i rejestry pomiaru włócznej co prawda operują pojęciami „wsi miejskich” i „przedmieść”, ale określenia te nie odnoszą się do relacji własnościowych czy też funkcji gospodarczych tych osad względem ośrodków miejskich. Na poziomie prawnym żadna ze wsi określanych w rejestrach podlaskich jako „miejska” nie była bowiem własnością miasta w takim sensie, jak własnością Poznania były nadane przywilejem z 1253 r. Rataje, Wierzbice, Piotrowo czy Pątków, czy też jak własnością Krakowa były Rybitwy i Krowodrza, nadane w przywileju lokacyjnym z 1257 r. Wsie określane jako „wsie miejskie” czy też „przedmieścia” w przypadku miast podlaskich nie były bowiem ich własnością, ale integralną częścią składową samych miast. Mimo że przestrzennie stanowiły niezależne punkty osadnicze ujmowane jako odrębne osady w rejestrach podatkowych, ich sytuację prawną wypada porównać raczej do dzielnic miast. Przede wszystkim ich grunta nie stanowiły składowej odrębnych bytów prawnych, ale były częścią zasobu włók miejskich w ramach gruntów nadawanych miastom w trakcie lokacji, a czynsz z nich należny był pobierany nie przez miasta, ale przez władcę będącego właścicielem ośrodka miejskiego⁵⁴. Jasno wskazują na to zapisy zawarte w inwentarzach, rejestrach pomiaru włócznej i lustracjach dóbr monarszych. W przypadku Suraza w inwentarzu starostwa spisany w 1558 r. w ramach przygotowań do pomiaru włócznej, pod nagłówkiem „Registr Imion y Przewisk ludzi osiadłych na włokach, morgach miesckich” umieszczony został imienny wykaz posiadaczy włók miejskich z wyodrębnioną lokalizacją geograficzną gruntów. Po wykazie właścicieli działek otaczających bezpośrednio Suraz pojawiają się nagłówki: „podle Chudzasyna s kątha który zowią Kowale”, „na Piasku y Koscianow”, „za rzeką Lisą”, „Dryzdzele osobliwie mieszkaiące”, „Danilowo osobliwie mieszkaiące”⁵⁵. W rejestrze pomiaru włócznej z 1562 r. z kolei mowa jest o włókach miejskich „na Danilowie” i „od Kowalow”, „na Maslowcze” i „na Chruskiem”, które ponadto określane są zamiennie pojęciem „folwarki miejskie”⁵⁶. W przypadku Brańska inwentarz z 1558 r. informuje o łącznym areale 150 włók miejskich, z których 20 zlokalizowanych było „na Glinniku”, określonym jako „siolo miesckie”⁵⁷. Dla Kleszczel w rejestrze pomiaru włócznej z 1560 r. w odniesieniu do gruntów osad Nurzec, Kośna, Pohreby, Trubianka, Dobra Woda używane są zamiennie pojęcia „włóki miejskie”, „folwarki miejskie”, „siolo miejskie”⁵⁸. W nieco późniejszym, bo pochodzącym z 1568 r. dokumencie wystawionym dla Kleszczel przez Zygmunta Augusta jako obszar objęty prawem miejskim podane są: obręb miejski kleszczelski oraz wsie Nurzec, Kośna, Dobra Woda, Trubiany i Babcze⁵⁹, a lustracja z 1576 r. informuje, że „do tego miasteczka jest kilka wsi gruntu miesckiego”⁶⁰. W przypadku miasta Narwi w rejestrze pomiaru włócznej z 1560 r. po wykazie rozmierzonych włók wsi Makówka umieszczone zostało następujące sformułowanie: „Te włóki miasta Narewskiego na Makowce leżą jedną połącią na szrednim polu...”⁶¹. Natomiast lustracja z 1576 r. pod nagłówkiem „Prowenty z włók tego miasta Narewskiego” wymienia: 115 włók „na Kulaszowie”, 33 włóki „na Makowcze”, 2 włóki „na Olszaniczy” i 13 włók „na Waniewie”⁶². Dla miasta Augustowa początkowo podany jest zbiorczy areal jego włók miejskich (130 włók), a później, pod nagłówkiem „Siola albo obręby przy mieście

⁵⁴ Żaden z przywilejów lokacyjnych miast podlaskich nie zawiera w sobie nadania wsi któremukolwiek z miast; zob. W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, PH, t. 73, 1982, nr 1–2, s. 23–46.

⁵⁵ Vilniaus Universiteto Biblioteka, f. A-4904, k. 23–24v.

⁵⁶ Tamże, k. 90–94v.

⁵⁷ Tamże, k. 59–60.

⁵⁸ „Włóki miasta Kleszczele których jest przy mieście 150, okrom folwarków”, „Włóki miesckie nurskie, Kosna, Pohreby, Trubianki i Dobrej Wody”, „Folwarki miesckie na Dobrej Wodzie”, „Siolo miesckie na Kosnej”, „Siolo miesckie Nurzec”, „Folwarki miesckie na Trubiance”, *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 225, 229, 233, 235, 237.

⁵⁹ Tamże, s. 244–245.

⁶⁰ LWP 1570, 1576, s. 83.

⁶¹ AWAK 14, s. 71.

⁶² LWP 1570, 1576, s. 68–70.

Augustowie” wyszczególnione zostały arealy jego „wsi miejskich”: Bernatek (16 włók), Turówki (14 włók), Zaścianek (12 włók) i Żarnowa (50 włók). Przy czym w treści pojawia się wyraźna informacja, że właścicielami gruntów tych „wsi miejskich” są mieszczenie augustowscy⁶³. W rachunkach z 1575 r. wsie te określane są jako „villis Ciuilibus” i „villis ad ciuitatem pertinentes”, ale czynsze z nich pobierane były na rzecz króla⁶⁴. Najwyraźniej chyba status prawny mieszczań podlaskich zamieszkujących „wsie miejskie” został wyłożony w przypadku „wsi miejskich” Goniądza, określanych też zamiennie terminem „przedmieścia”, a ich mieszkańcy nazywani byli „przedmieszczanami okólnymi” lub „mieszczanami okólnymi”. W 1573 r. komisarze królewscy – rozstrzygając spór między starostą knyszyńskim i goniądzkim Stefanem Bielawskim a mieszkańcami „wsi miejskich” Goniądza – uwolnili ich mieszkańców od niesłusznie nakładanych przez starostę robocizn typowych dla mieszkańców zwykłych wsi, potwierdzając przy tym, że są oni mieszczańami goniądzkimi i podlegają jurysdykcji miejskiej⁶⁵. W odniesieniu do Bielska lustracja z 1576 r. podaje najpierw dla tego ośrodka ogólną liczbę 371 włók miejskich, po czym pod nagłówkiem „spisanie włók tego miasta i prowenty z nich” wymienione są kolejno: Augustowo – 164 włók, Młodzianowo – 43 włók, Koszczyno – 29 włók, Stanisławowo – 74 włók, Piotrowo – 45 włók i Spiczki – 16 włók⁶⁶. Także lustracja z 1602 r. informacje o dochodach monarszych z tychże wsi umieszcza pod nagłówkiem „Spisanie włók tego miasta [Bielska] i prowenty z nich”⁶⁷. Ponadto w przypadku właśnie Bielska i jego „wsi miejskich” dysponujemy dwoma przekazami źródłowymi, które w niezwykle wyrazisty sposób wskazują, jaka relacja prawna łączyła z Bielskiem jego „wsie miejskie”. Otóż w dokumencie Aleksandra Jagiellończyka z 1495 r. mieszkańcy „wsi miejskich” określani zostali jako „miasta osadnicy w miejskim okręgu mieszkający”, a w XVIII-wiecznych aktach sądowych Bielska, przy okazji sporów o grunta w Augustowie i Strykach (odwoływano się tam do dokumentacji pomiaru włócznej z XVI w.), pojawia się informacja, że grunta w tych wsiach pierwotnie posiadali sami mieszczenie, którzy stopniowo sprzedawali je przybyszom spoza miasta⁶⁸.

W przypadku wszystkich „wsi miejskich” na terenie województwa podlaskiego zachowane inwentarze, lustracje i rejestry pomiaru włócznej nie pozostawiają najmniejszej wątpliwości co do tego, komu ich mieszkańcy składali opłaty czynszowe z użytkowanych nadziałów ziemi. Zawsze stanowiły one dochód panującego, a nie miast. Wysokość pobieranych czynszów odpowiadała stawkom przewidzianym dla włók miejskich w regulacjach związanych z pomiarem włóczną prowadzoną w XVI stuleciu na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, a uzyskiwane z tego tytułu dochody stanowiły w lustracjach podstawę do naliczania kwarty⁶⁹.

Wszystko to jednoznacznie wskazuje, że w województwie podlaskim w końcu XVI w. własność miejska nie występowała. Funkcjonujące w źródłach z tego okresu sformułowania o „wsiach miejskich” były wynikiem trudności, na jakie napotykały osoby sporządzające inwentarze, lustracje i rejestry podatkowe, chcąc określić status osad zlokalizowanych na obszarze włók miejskich. Z wyglądu zabudowy, lokalizacji przestrzennej i specyfiki zajęć mieszkańców przypominały one bowiem wsie. Natomiast z prawnego punktu widzenia ich mieszkańcy byli mieszczańami podlegającymi prawu miejskiemu, a ziemia przez nich uprawiana miała status miejskiej. Nietypowość tej sytuacji zrodziła w trakcie prac nad niniejszym tomem AHP problem sposobu symbolizowania na mapach owych „wsi miejskich”. Z formalnoprawnego punktu widzenia powinny one zostać uznane za własność królewską i oznaczone taką samą barwą jak miasto. Przyjęcie takiego rozwiązania oznaczałoby jednak brak graficznego oddania odmienności prawnego statusu tych osad względem innych wsi. Zwłaszcza że wśród części ich mieszkańców do dzisiaj żywa jest pamięć ich „miejskiego” statusu. Ostatecznie zespół opracowujący ten tom AHP przyjął rozwiązanie polegające na wykorzystaniu do ich symbolizowania koloru stosowanego we wcześniejszych tomach AHP dla rzeczywistej własności miejskiej, z jednoczesnym wyjaśnieniem

⁶³ Tamże, s. 111–112.

⁶⁴ ASK LVI 235, k. 7v–8.

⁶⁵ J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, s. 36–37. W aneksie umieszczony pełny tekst decyzji komisarzy z 1573 oraz inwentarz z 1571 r., w którym obejmujący swój urząd starosta nakładał na mieszkańców tych osad robocizny typowe dla ludności wiejskiej.

⁶⁶ LWP 1570, 1576, s. 29–31.

⁶⁷ LWP 1602, s. 64–66.

⁶⁸ Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 57.

⁶⁹ Regulacje prawne dotyczące pomiaru włócznej w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego stanowiły, że mieszczańinem jest ten, kto posiada działkę miejską lub folwark miejski (a więc ziemię uprawną) na terenie miasta; zob. В. Пичета, *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в литовско-руском государстве*, Москва 1958, s. 438.

w niniejszym komentarzu specyfiki sytuacji tych osad, które mimo formy właściwej dla wsi w zasadzie należałoby traktować jako integralne części (dzielnice lub przedmieścia) poszczególnych ośrodków miejskich. Rozwiązanie, aczkolwiek niedoskonałe, pozwoliło jednak wyodrębnić je graficznie na mapie i zasygnalizować ich odmienność względem zwykłych wsi.

ANEKS I

Dobra królewskie w końcu XVI w.

W nawiasach podano nazwy dzisiejsze, jeśli różniły się od XVI-wiecznych wyraźnie lub w sposób utrudniający identyfikację.

Starostwo augustowskie

Augustów – miasto i przedmieścia: Biernatki, Turówka, Zaścianek (Uścianki), Żarnowo (Żarnowo Drugie).

Wsie: Bargłowo (Bargłów Kościelny), Bargłówka, Barszcze, Brzozowa, Dręstwo, Jeziorki, Krosiowo (Kroszówka), Lipówka, Neta (Netta Pierwsza), Orzechówka, Pruska, Rudki (Rutki Stare), Tajno (część), Woźna Wieś (część).

Starostwo bielskie

Bielsk – miasto z przedmieściami: Augustowo, Koszczyno (Szastały), Młodzianowo (Stryki), Piotrowo (Parcewo), Spiczki, Stanisławowo (Widowo).

Wsie: Antonowicze (Ryboły), Bielki, Chraboły, Deniski, Grabowiec, Haczki (Haćki), Hołody, Hołowiesk, Hredele (Gredele), Hukowicze, Husakowo (Husaki), Huzyki (Użyki), Ihnatki (część; Ignatki), Janowo, Kaczały, Knorozy, Kotły, Koźliki, Krzywiatycze (Krzywa), Porzecze (Podręczany), Łyse, Nałogi, Orechowicze (Orzechowicze), Pasyński, Pawłowicze (Pawły), Piliki, Pluczice (Plutycze), Płoski (Ploski), Piliki (Pilipki), Proniewiczze, Rajska (Rajsk), Rakowicze, Rybołowy (Kaniuki), Saki (część), Sobociec (Hendzel), Soce, Stecewicze (Stacewicze), Stołowacz, Stupniki, Święciciele (Cieluszki), Trościanica (Trześcianka), Trzeszczotki, Wojszki, Zubowo, Zygmuntowo (część; Klejniki).

Starostwo brańskie

Brańsk – miasto.

Wsie: Bonowo (Bujnowo), Chojewo, Czuczerepki, Hodyszewo, Holonki, Joski, Kierznówek, Klichy, Krupki, Malesze, Oleksino, Patoki, Sielec, Świridy, Wolica, Załozie, Zanie.

Starostwo drohicke

Drohiczyn – miasto.

Wsie: Czarna Królewska, Korczówka, Rogawka, Skiwy (część), Wólka (Wólka Zamkowa).

Starostwo goniądzkie

Goniądz – miasto i przedmieścia: Białosuknie, Downary, Jaśki, Łupichowcy, Owieczki, Puszkarze, Pyzy, Zyburty, Żodzie.

Wsie: Bagno, Ciesze (Giesze), Dudki, Dymidy (niezlokalizowana), Dzieszki, Ginie, Hornostaje, Kalinówka Wielka, Klewianka, Koleśniki, Kołodzieże (część), Konopki (Konopczyń), Kropiwnica, Krzeczce, Oliszki, Piwowary, Potoczyna, Przytulanka, Rusaki, Smogorówka (Smogorówka Goniądzka), Szacziły, Szpakowo.

Starostwo knyszyńskie

Knyszyn – miasto.

Wsie: Bobrówka, Boguszewo (część), Brzozowa, Chraboły, Czarna (Milewskie), Czechowczyzna, Długołęka, Dobrzyniewo, Dolistowo (część), Gincze (Guzy), Gniła, Góra (część), Grodzisko,

Gurbicze, Jaćwież, Jaskra, Jaświły (część), Kozopatry (Koziańce), Krasowo (Lewonie), Krynice, Krypno (część), Kulikówka (część), Letniki, Mociesze, Obrubniki (część), Pogorzałki, Przytułki, Rekle, Romejki, Ruda, Rybaki, Trzcianne (część), Zabiele, Zalesie, Zastocze, Zubole.

Starostwo losickie

Łosice – miasto.

Wsie: Kornica, Łepki (Stare Łepki), Olszanka, Prochenki, Rudka, Szpaki, Szydłówka.

Starostwo mielnickie

Mielnik – miasto.

Wsie: Borsuki, Hołowczyce, Horoszki, Klepaczewo (Klepaczew), Mierzvice (Stare Mierzvice), Młynarze, Moszczona (Moszczona Królewska), Osłowo, Radziłówka (Radziwiłłówka), Sielpielicze (Serpelice), Zalesie, Żerczyce (część; Żerczyce), Żurobice.

Starostwo rajgrodzkie

Rajgród – miasto

Wsie: Chmiele, Czarny Las (Czarna Wieś), Jodziki (część), Kosiły, Kosówka (część), Miecze, Tworki (część), Woźna Wieś (część), Żrobki (część).

Starostwo suraskie

Suraż – miasto i przedmieścia: Daniłowo, Hruskie.

Wsie: Bielewicze (Biele), Bogdanki, Doroszki, Dupki (Dubki), Hryniewicze, Klepacze, Oliszki, Oziabły (Baranki), Pomihacze, Repniki (Rzepniki), Rogowo (część), Rostołty, Rymki (Rynki), Szymany, Tryczówka, Wyprotka, Zapole, Zawojki (Zawyki).

Starostwo tykocińskie

Tykocin – miasto.

Wsie: Brok, Broniszewo (część), Jeżewo, Kalinowo, Kobylino-Gnatki (część; Kobylino-Łatki), Leśniki, Lipniki, Łopuchowo, Makowo (część), Mazury, Pajewo (część), Radule (część), Sanniki (część), Sawino, Siekierki (część), Sierki, Stelmachowo, Wólka (lokalizacja nieznana), Złotoria.

Leśnictwo bielskie

Wsie: Berezowo (Stare Berezowo), Czyżewicze (Czyże), Dawidowo (Dawidowicze), Dubicze (Dubicze Osoczne), Jahodnik (Jagodnik), Kamień, Kojły, Kornino (Stary Kornin), Koryciszca (Koryciski), Kuraszewo, Koszewicze, Krzywiatycze (Krywiatycze), Lada, Łoknica (Osówka), Mochnate, Morze, Stok (Istok), Szostakowo, Witułtowo (Witowo), Zbucz.

Leśnictwo knyszyńskie

Wsie: Borsukówka, Chraboły, Leńce, Pogorzałki, Safiejewo (Zofiówka), Zabiele.

Leśnictwo tykocińskie i goniądzkie

Wsie: Brzeziny (część), Chobotki (część), Trzciane (część; Trzcianne).

Dzierżawa kleszczelowska

Kleszczele – miasto z przedmieściami: Babicze (Kuzawa), Dobra Woda (Dobrowoda), Kośna (Dasze), Nurzec (Czeremcha-Wieś), Trubianka.

Wsie: Czochoy (Czechy Orlańskie), Dubicze (Dubicze Cerkiewne), Jelonka, Obychodnik (Grabowiec), Ruda (Rutka), Sucha Wola.

Dzierżawa krzywska

Wsie: Krukowszczyzna, Krzywa, Olszanka.

Dzierżawa narewska

Narew – miasto z przedmieściami: Makówka, Waniewo.

ANEKS II

Wielka własność duchowna w końcu XVI w.

Biskupstwo łuckie

Wsie: Bonin, Litewniki Stare, Raczki, Rudniki, Skrzyszew, Walim, Wasilewo.

Franciszkanie drohiccy

Wieś: Klizówka (Kłyżówka).

Plebania augustowska

Wieś: Borsuki (Borsuki Kościelne).

Plebania bielska

Wsie: Pulsze, Samułki.

Plebania brańska

Wsie: Bronka, Załużie (Załużskie Kościelne).

Plebania drohicka

Wieś: Ruda.

Plebania goniądzka

Wieś: Krzeczkowo.

Plebania hadynowska

Wsie: Dawidy, Hadynów.

Plebania kalinowska

Wieś: Kalinówka (Kalinówka Kościelna).

Plebania knyszyńska

Wieś: Krypno (Krypno Wielkie, część).

Plebania mielnicka

Wieś: Ostrowiec (część), Wajkowo (Wajków).

Plebania mordzka

Wieś: Klimonty.

Plebania narewska

Wsie: Czowczyzna (Lachy), Zygmuntowo (Klejniki, część).

Plebania rajgrodzka

Wieś: Popowo.

Plebania siemiatycka

Wieś: Czeczele (Cecele).

Plebania suraska

Wsie: Uhowo i Poświętne (Poświętne, część).

Plebania tykocińska

Wieś: Popowlany.

Plebania węgrowska

Wieś: Szaruty.

2021 r.

III.3.3.9a. PRUSY KRÓLEWSKIE

Marian Biskup

Rozmieszczenie własności ziemskiej

Kartogram 1 przedstawia rozmieszczenie własności ziemskiej Prus Królewskich dla 6 kategorii własności: królewskiej, szlacheckiej, kościelnej, miejskiej-królewskiej, miejskiej-kościelnej i nieokreślonej. Przy własności szlacheckiej nie uwzględniono (w kartograficznym przedstawieniu) odrębnej grupy szlachty zagrodowej, ponieważ nie odgrywa ona zbyt poważnej roli w całości grupy szlacheckiej, jak również ze względu na specyficzny skład szlachty zagrodowej w Prusach, który będzie niżej przedstawiony. Zagadnienie zróżnicowania całości grupy szlacheckiej jest przedstawione graficznie na kartogramie 8 *Stan posiadania i struktura społeczna szlachty*.

W opracowaniu graficznym kartogramu 1 uwzględniono także ośrodki starostw i dzierżaw królewskich oraz kluczy kościelnych, jak również siedziby klasztorów wiejskich, aby ułatwić czytelnikowi wyciągnięcie wniosków.

Należy wyjaśnić, że problem rozmieszczenia własności ziemskiej traktowano w komentarzu łącznie z problemem wielkości udziałów poszczególnych kategorii własności ziemskiej, aby naświetlić ilościowo całość problematyki. W tym celu konieczne okazało się omówienie na wstępie metody obliczania areалу uprawnego Prus Królewskich. Problem ten, jak i wnioski dotyczące rozmieszczenia własności ziemskiej omawiać będziemy najpierw dla poszczególnych województw, a następnie dla całości Prus.

Obliczenie wielkości obszaru uprawnego Prus Królewskich zostało dokonane głównie na podstawie informacji rejestrów poborowych bądź też lustracji królewszczyzn czy inwentarzy kościelnych. Dane te, jak wskazywaliśmy już wyżej, nie zawsze były kompletne, szczególnie dla własności szlacheckiej i niekiedy zmuszały do zastosowania metody doszacowywania, wynoszącego od 3% do – maksymalnie – 15% areálu uprawnego. Nie wdając się obecnie w szczegóły, pragniemy podkreślić, że najpoważniejszą trudność stanowiła kwestia liczby i wielkości folwarków, szczególnie szlacheckich, najsłabiej uwzględnianych w materiałach źródłowych. Najpełniejsze dane dla około 40% folwarków uzyskano dla województwa pomorskiego; zostały one już w znacznym stopniu przedstawione na innym miejscu¹. Przy ich pomocy obliczono przeciętną wielkość folwarku królewskiego w poszczególnych powiatach. Waha się ona od 5–36 ł. W skali całego województwa wynosi ona przeciętnie około 16 ł.²

¹ M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, t. 1: *Rozmieszczenie własności ziemskiej*, Toruń 1955, s. 52–55.

² Na folwarki w pow. mirachowskim przyjęto tylko 8 ł. ze względu na informacje źródeł, że są to małe folwarki.

Tabela 1. Wielkość folwarków królewskich województwa pomorskiego

Powiat	Ogółem folwarków	Dane dla folwarków	Liczba ł.	Na 1 folwark przeciętnie ł.	Przyjęto ok. ł.	Ogółem ł. folw.
człuchowski	11	6	96	16	16	176
gdański	4	3	35	11	11	46
mirachowski	5	1	29	29	8	61
nowski	4	2	43	21,5	21,5	86
pucki	5	4	75,5	19	19	95
świecki	6	3	33	11	11	66
tczewski	26	7	115	16	16	419
tucholski	7	2	35	17	16	115
Razem	68	28	461,5	16	16 ³	1064

Natomiast dla folwarku kościelnego średnia wielkość jest nieco niższa i wynosi ok. 111.

Tabela 2. Wielkość folwarków kościelnych województwa pomorskiego

Powiat	Ogółem folwarków	Dane dla folwarków	Liczba ł.	Na 1 folwark przeciętnie ł.	Przyjęto ok. ł.	Ogółem ł. folw.
człuchowski	–	–	–	–	–	–
gdański	12	2	12	6	u	122
mirachowski	4	2	31	15	15	61
nowski	2	1	6	6	11	17
pucki	6	2	17	8	11	61
świecki	4	3	40	13	13	53
tczewski	25	6	69	11	11	278
tucholski	4	2	26	13	13	52
Razem	57	18	201	11	11	644

Dla własności miejskiej (mieszczan i miast królewskich) jest ona podobna, gdyż wynosi ok. 10 ł., choć rozpiętość danych cyfrowych jest znaczna (7–23 ł.)⁴.

Tabela 3. Wielkość folwarków miejskich województwa pomorskiego

Powiat	Ogółem folwarków	Dane dla folwarków	Liczba ł.	Na 1 folwark przeciętnie ł.	Przyjęto ok. ł.	Ogółem ł. folw.
człuchowski	–	–	–	–	–	–
gdański	7	4	30	7	7	51
mirachowski	–	–	–	–	–	–
nowski	1	1	8	8	8	8
pucki	–	–	–	–	–	–
świecki	–	–	–	–	–	–

³ Cyfra ta jest więc niższa o 3 ł. od przyjętej w prowizorycznych obliczeniach; M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego*, t. 1, s. 51–52 – na skutek uwzględnienia dalszych informacji źródłowych.

⁴ Dla terytorium miasta Gdańska problem ten nie istnieje.

Powiat	Ogółem folwarków	Dane dla folwarków	Liczba ł.	Na 1 folwark przeciętnie ł.	Przyjęto ok. ł.	Ogółem ł. folw.
tczewski	4	4	48	12	12	48
tucholski	1	1	23	23	23	23
Razem	13	10	109	11	10	130

Dla województwa malborskiego posiadano informacje dla ok. 50% folwarków własności królewskiej⁵. Wielkość ich waha się w granicach od 6 do 36 ł. Średnia wynosi 18 ł.

Tabela 4. Wielkość folwarków królewskich województwa malborskiego

Nazwa folwarku	Jednostka administracyjna	Dane z roku	Wielkość folwarku w ł.	Na 1 folwark przeciętnie ł.
Kałdowo	W. Żuławy	1652	22	–
Kamionka	W. Żuławy	1652	17	–
Laski	W. Żuławy	1652	25	–
Mątowy M.	W. Żuławy	1652	36	–
Niedźwiedzica	W. Żuławy	1570	13,5	–
Nowy Dwór	W. Żuławy	1629	7	–
Dolna	M. Żuławy	1565	12	–
Piaski	M. Żuławy	1652	35	–
Markusy	M. Żuławy	1566	8	–
Straszewo	star. straszewskie	1565	6	–
Razem			181,5	18

Problem folwarku kościelnego na terenie tego województwa praktycznie nie istniał. Natomiast dla własności miejskiej, reprezentowanej głównie przez posiadłości miasta Elbląga, posiadano niemal kompletne dane dotyczące wielkości folwarków, która waha się w granicach 3–34 ł., przeciętnie zaś wynosi 7 ł.

Najslabiej przedstawiał się zasób informacji dotyczących wielkości folwarków województwa chełmińskiego. Dla własności królewskiej faktycznie nie uzyskano żadnych danych cyfrowych i z konieczności posłużono się szacunkową liczbą 10 ł. na 1 folwark. Liczba ta została przyjęta na podstawie informacji posiadanych dla własności kościelnej, dla której uzyskano dane obejmujące ok. 1/4 folwarków. Wielkość ich waha się w granicach od 5 do 18 ł., przeciętnie zaś wynosi 10 ł.⁶ Wobec ułamkowości danych dla kilku folwarków miejskich cyfrę tę przyjęto także do obliczenia ich arealu.

Największą trudność sprawiło obliczenie arealu uprawnego należącego do własności szlacheckiej dla całości Prus Królewskich. Problem ten poruszono już przy omawianiu rozmieszczenia własności ziemskiej województwa pomorskiego, dla którego – w porównaniu z pozostałymi województwami – istnieją stosunkowo najobfitsze informacje o istnieniu, a nawet wielkości folwarku szlacheckiego⁷. Rejestry poborowe dla tego województwa w wielu wypadkach podają bowiem nie tylko dane o łąkach kmiecyh we wsiach szlacheckich, lecz także sygnalizują istnienie folwarku, a nawet określają jego wielkość. Wielkość ta waha się w granicach od 2 do 36 ł., przeciętnie zaś w obrębie całego województwa wynosi 10 ł.⁸

⁵ Wprawdzie niektóre informacje pochodzą z początków czy nawet połowy XVII w., jednak wobec znanego, słabego rozwoju gospodarki folwarcznej na terenie Żuław i stabilności tamtejszej gospodarki kmiecyj zdaje się to nie mieć poważniejszego znaczenia dla sytuacji szesnastowiecznej.

⁶ Są to dane głównie dla folwarków biskupstwa chełmińskiego.

⁷ M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego*, t. 1, s. 50 n.

⁸ Dane tej tabeli odbiegają nieco od ustaleń poprzednich (tamże, s. 52) na skutek uwzględnienia dodatkowych danych źródłowych.

Tabela 5. Wielkość folwarku szlacheckiego województwa pomorskiego

Powiat	Liczba znanych folwarków	Dane dla folwarków	Liczba ł.	Na 1 folwark przeciętnie ł.	Przyjęto ok. ł.	Ogółem ł. folw.
człuchowski	50	38	316,5	8	8	413
gdański	9	7	90,5	13	13	117
mirachowski	9	7	33	5	5	43
nowski	15	2	22	11	10	152
pucki	19	14	55,25	4	4	75
świecki	19	1	14	14	10	194
tezewski	63	42	511,25	12	12	763
tucholski	9	6	110,5	18	18	165
Razem	193	117	1153	10	10	1922

Liczbę 10 ł. przyjęto więc jako szacunkową przy folwarkach szlacheckich o niepodanej liczbie łąnów. Jednakże należy uwzględnić okoliczność, że nawet rejestry poborowe województwa pomorskiego nie zawsze podają istnienie folwarku szlacheckiego, ograniczając się w 60% do liczby łąnów kmiecych, jako jedynie podlegających opodatkowaniu, co uwydatnia poniższa tabela.

Tabela 6. Liczba szlacheckich wsi kmiecych i podanych przy nich folwarków w województwie pomorskim

Powiat	Liczba wsi kmiecych	Folwark podany przy wsiach kmiecych	Przy ilu wsiach kmiecych folwark nie podany
człuchowski	57	32	25
gdański	12	4	8
mirachowski	7	5	2
nowski	20	3	17
pucki	22	9	13
świecki	60	8	52
tezewski	70	42	28
tucholski	25	6	19
Razem	273	109	164 ⁹

Wiadomo także, że z tych względów przy łąnach kmiecych własności szlacheckiej na pozostałych ziemiach Korony dolicza się z zasady pewien odsetek łąnów na folwark. A. Pawiński doliczał szacunkowo nawet ok. 100% łąnów kmiecych na łąny folwarku szlacheckiego. Dla Mazowsza szacunek ten został ostatnio obniżony do 50% łąnów chłopskich. W konsekwencji więc areal folwarku szlacheckiego stanowiłby 33% areалу folwarcznego szlacheckiego (tj. sumy łąnów kmiecych i folwarku)¹⁰.

W odniesieniu do województwa pomorskiego metody tej nie można było przyjąć w całej rozciągłości ze względu na wspomniany wyżej fakt podania w wielu wypadkach określonej liczby i areálu folwarków szlacheckich. Z tych powodów do znanych cyfr globalnych łąnów folwarków szlacheckich doszacowano w granicach każdego powiatu ok. 25–50% tych łąnów w zależności od tego,

⁹ Jedynie więc w powiatach człuchowskim, mirachowskim i tezewskim folwarki zostały zadeklarowane w powyżej 50% szlacheckich wsi kmiecych. W powiatach nowskim, puckim, świeckim i tucholskim nie zadeklarowano folwarków przeciętnie w 75% wsi kmiecych; ogółem zaś w 60% wsi.

¹⁰ Por. uwagi A. Pawińskiego: P. Wielkopolska, t. 1, s. 70, oraz uwagi autorów mapy WP, s. 56 n.

w jakim stopniu uwzględnione były dla nich dane o istnieniu folwarku szlacheckiego, co ilustruje poniższa tabela¹¹.

Uzyskana w ten sposób globalna liczba łąnów folwarku szlacheckiego Pomorza odpowiada w sumie ok. 40,5% całości areалу szlacheckiego (tj. łąnom kmiecym i folwarku).

Tabela 7. Zestawienie doszacowanych łąnów folwarku dla własności szlacheckiej województwa pomorskiego

Powiat	Wielkość areálu kmiecego w ł.	Wielkość znanego areálu folwarku w ł.	Szacunek na areał folw. w ł.	Razem areał folw. w ł.	Stosunek areálu folw. do całości areálu uprawnego
człuchowski	1066	413	50% = 206	619	37%
gdański	223	117	50% = 58	175	44%
mirachowski	58	43	25% = 11	54	48%
nowski	422	152	50% = 76	228	35%
pucki	187	75	50% = 38	113	38%
świecki	794	194	75% = 146	340	30%
tczewski	983	763	25% = 191	954	49%
tucholski	207	165	25% = 41	206	50%
Razem	3940	1922	40% = 767	2689	40,5%

Metody powyższej nie można było przyjąć w całej rozciągłości dla obliczenia areálu uprawnego szlacheckiego w obu pozostałych województwach, tj. chełmińskim i malborskim, gdyż rejestry poborowe dla tych obszarów nie podają tak szczegółowych informacji o istnieniu czy areale folwarków w poszczególnych wsiach szlacheckich. Dla 30 folwarków szlacheckich województwa chełmińskiego uwzględnionych w rejestrach poborowych bez podania wielkości przyjęto szacunkową liczbę 8 ł., dla 12 folwarków województwa malborskiego – 9 ł. (a więc cyfry proporcjonalnie niższe od cyfr dla folwarku królewskiego i kościelnego). Jednakże dane te obejmują tylko drobną część wsi szlacheckich, szczególnie w województwie chełmińskim, dlatego też z konieczności posłużono się tutaj metodą doszacowania ok. 50% areálu kmiecego własności szlacheckiej na niewykazany w źródłach areał folwarku. Dla województwa malborskiego, które ma nieco odmienną strukturę własności szlacheckiej niż chełmińskie, charakteryzującą się zwłaszcza występowaniem grupy większych posiadaczy ziemskich i słabszym nasileniem szlachty średniej¹², doszacowano jedynie 25% liczby areálu kmiecego na łąny folwarczne. Różnica ta, przy bardzo małym areale uprawnym własności szlacheckiej, nie odgrywa tutaj zresztą poważniejszej roli.

Powyższe przedstawienie nie uwydatnia dalszych trudności, jakie napotkano przy obliczaniu areálu uprawnego własności szlacheckiej. Analiza warstwy właścicieli szlacheckich ujawniła bowiem zjawisko występowania wśród nich licznej grupy opłacającej za posiadane łąny uprawne stawkę przyjętą dla grupy „łąnów zagrodowych” (12 gr od łąna w województwach chełmińskim i pomorskim w 1570 r., a 15 gr w województwie malborskim w 1581 r. wobec opłaty 20 gr z łąnu kmiecego w obu pierwszych województwach, a 30 gr w województwie malborskim), tj. nieobsadzonych przez kmieci, a pozostających w wyłącznym użytkowaniu posiadacza-szlachcica. Pozornie więc grupa opłacająca 12 (lub 15) gr z łąnu stanowiłaby grupę drobnej szlachty zagrodowej. Pogląd ten jednak podważyło dokładniejsze zbadanie struktury grupy właścicieli szlacheckich, którą podajemy niżej przy omawianiu kartogramu 8

¹¹ Wątpliwości mogą budzić szacunki przy pow. tczewskim i tucholskim, gdzie liczba znanych łąnów folwarku jest dość wysoka. Jednakże w ponad 40–70% wsi szlacheckich tych powiatów istnienie folwarku nie zostało zadeklarowane. Chodzi tu przy tym o tereny żywo zainteresowane w eksporcie zboża, a zamieszkałe w przeważającym stopniu przez szlachtę średnią (por. niżej). Ten ostatni wzgląd zadecydował także o doszacowaniu – niewielkiej zresztą – liczby 11 ł. przy pow. mirachowskim.

¹² Por. M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w. (Mapa i materiały)*, Toruń 1957, s. 27–28. Por. omówienie kartogramu 8.

(*Stan posiadania i struktura społeczna szlachty*). Z zestawień tam podanych jasno wynika, że wielkość obszaru uprawnego posiadanego przez szlachcica „zagrodowego” w Prusach Królewskich wynosi od 0,5 do 30 [s] łanów, przeciętnie zaś – 3–10 ł. Oczywiście rzeczą niemożliwą jest zakwalifikowanie całej powyższej grupy do kategorii „szlachty zagrodowej”. Określenie to skłonni jesteśmy przyjąć – jako w pełni uzasadnione – dla najliczniejszej kategorii posiadaczy 0,5–3 ł., którzy istotnie zdają się stanowić typowy „drobiazg szlachecki” Prus Królewskich, występujący zwłaszcza na obszarze Kaszub, i w słabszym stopniu korzystający z pracy najemnej. Natomiast pozostałe kategorie posiadaczy (3–30 ł.) zaliczyć musimy do grupy szlachty folwarcznej, nieposiadającej kmieci, lecz uprawiającej ziemię przy wydatnej pomocy sił najemnych. Dodajmy zresztą, że same źródła niekiedy wprost określają owe łany „zagrodowe” jako „folwarczne”, podając przy tym dane o stałej ludności najemnej, głównie zagrodniczej, zatrudnionej przez pruską „szlachtę zagrodową”¹³. Posiadłości jej będą w konsekwencji stanowić obszar folwarku najemnego i muszą zostać zaliczone do areału folwarku własności szlacheckiej, redukując poważnie areał faktycznych „zagrodowców”. Zjawisko występowania na obszarze Prus Królewskich folwarku szlacheckiego opartego wyłącznie na pracy najemnej, szczególnie zagrodniczej, jak wynika z badań H. Plehna¹⁴, występowało już w czasach krzyżackich. Również na obszarze pozostałych ziem Korony w XVI w. spotyka się folwarki szlachty nieposiadającej kmieci, oparte wyłącznie na pracy najemnej¹⁵. Dla terenu Prus zjawisko to wystąpiło z całą siłą z uwagi na specyfikę ich rozwoju gospodarczego i – rzecz ważna – dało się w przybliżeniu uchwycić cyfrowo. Nie analizując obecnie szerzej tego zjawiska, do którego powrócimy przy omawianiu demografii Prus, pragniemy tylko raz jeszcze podkreślić, że musiało ono spowodować odpowiednie przesunięcia przy obliczaniu areału folwarcznego własności szlacheckiej, który skutkiem tego uległ znacznemu powiększeniu.

Kończąc omówienie metody obliczania areału uprawnego, zaznaczamy, że za podstawową jednostkę w obliczeniach przyjmujemy 30-morgowy łan chełmiński, który był w powszechnym użyciu w Prusach i służył jako podstawowa miara ziemi. Występującą w północnych regionach województwa pomorskiego (powiaty gdański, mirachowski i pucki) staropolską miarę żrebia (tj. radła) o wielkości 1,5–2 ł. spotyka się tylko sporadycznie i często zresztą jest już ona identyfikowana z łanem¹⁶.

W obliczeniach starano się także, o ile to było możliwe, wyodrębnić łany uprawne od łanów nieosiadłych, dla zilustrowania stanu pustek na terenie Prus. Założenie to można było jednak zrealizować tylko dla obszaru województwa pomorskiego, gdyż dla pozostałych województw informacje są zbyt ułamkowe.

Jak już wspomniano wyżej, w drugiej połowie XVI stulecia na terenie Prus Królewskich własność ziemską występuje w 6 zasadniczych rodzajach: jako własność królewska, szlachecka, kościelna, miejska-królewska i miejska-kościelna. Szósty rodzaj stanowi, niewielka zresztą, grupa osiedli o nieustalonym – dla omawianego okresu – właścicielu w województwach chełmińskim i pomorskim. W obrębie własności kościelnej wyróżniono w województwie chełmińskim także grupę osiedli będących w użytkowaniu tzw. wasali biskupów chełmińskich (tj. szlacheckich użytkowników posiadłości ziemskich biskupa), o których obszerniej niżej. Własność miejska została podzielona na kategorię własności miast i mieszczan z miast królewskich oraz na kategorię miast należących do kościoła – konkretnie zaś do biskupstwa chełmińskiego (miasta prywatne). Należy zaznaczyć, że mieszczanie pruscy, szczególnie

¹³ Np. Gogoliniec, woj. chełmińskie – 7,5 ł. x 12 gr – 4 zagrodników; Sędzice W. – 8 ł. x 12 gr – 3 zagr., 10 ł. x 12 gr – 4 zagr. (P. Prusy Królewskie, s. 32, 43); por. Klecewo, woj. malborskie – 10 ł. „propriae culturae” – 5 zagr. (ASK I 120, s. 22); por. też Gołoty, woj. chełmińskie – folwark – 2 fl. 6 gr (tj. 5,5 ł. x 12 gr) (P. Prusy Królewskie, s. 30).

¹⁴ H. Plehn, *Zur Geschichte der Agrarverfassung in Ost- und Westpreussen*, „Forschungen zur brandenburgisch-preussischen Geschichte”, t. 17, 1904, s. 82 n.

¹⁵ Por. A. Wyczański, *O folwarku szlacheckim w Polsce XVI stulecia*, KH, t. 62, 1954, z. 4, s. 184.

¹⁶ Przykłady por. M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego*, t. 1, s. 49–50, przyp. 3–6. W obliczeniach jednostkę żrebia sprowadzono do wielkości łanu chełmińskiego. Nie kwestionując słuszności zastrzeżeń S. Śreniowskiego, *Uwagi o łanach w ustroju folwarczno-pańszczyńnianym wsi polskiej*, KHKM, t. 3, 1955, z. 2, s. 301 n., że łan był w XVI w. raczej jednostką (lokalną miarą gospodarczą) pełnego nadziału kmieckiego, ale nie przedstawiał określonej miary geometrycznej, należy zaznaczyć, że stwierdzenia tego nie można odnieść w całej rozciągłości do Prus Królewskich, które system miar przejęły z okresu Prus Krzyżackich. Metoda dokładnych pomiarów ziemi szczególnie w domenach krzyżackich przez specjalnych geometrów z zastosowaniem łanu chełmińskiego jako jednostki miary była tam powszechnie przyjęta; por. H. Mendthal, *Geometria Culmensis*, Lipsk 1886, s. 4 n. W rejestrach poborowych spotyka się niekiedy opłaty z morgów posiadanych przez młynarzy czy karczmarzy. Liczba ich jednak nie przekracza nigdy 30; por. P. Prusy Królewskie, s. 118 – Pomyje, pow. tczewski – „5 iugera cauponis”, s. 185 – Kozłowo, pow. świecki – „2 mansi possessi ad 20 gr 5 iugera ad 2 solidos”.

zaś patrycjat wielkich miast, posiadali pełne prawo zakupu i sprzedaży dóbr ziemskich na równi ze szlachtą. Jedynie dobra mieszczan (tzw. *bona civilia*) od 1598 r. nie podlegały zmienionym postanowieniom prawa chełmińskiego, ograniczającego prawo dziedziczenia w linii żeńskiej, obowiązującego od tego czasu w dobrach szlacheckich (*bona terrestria*)¹⁷.

Rozmieszczenie własności ziemskiej poszczególnych województw zostało już szczegółowiej zanalizowane w poprzednich opracowaniach monograficznych. Z tych względów ograniczymy się tylko do ogólnych uwag i syntetyzujących zestawień.

Województwo chełmińskie

Podział własności ziemskiej w tym województwie pod względem posiadanych osiedli wiejskich przedstawiał się następująco:

Tabela 8. Własność ziemska województwa chełmińskiego według liczby osiedli wiejskich

Powiat – jednostka administracyjna	Ogółem osiedli wiejskich	Własność król.		Własność szlach.		Własność kośc.		Własność miejska – kośc.		Własność miejska – król.		Własność nieokr.	
		os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%
chełmiński	323	116	36,0	166	51,4	24	7,4	–	–	13	4	4	1,2
michałowski	145	53	36,6	74	51,1	14	9,7	–	–	2	1,3	2	1,3
teryt. biskup. chełmińskiego	121	–	–	–	–	112	92,6	9	7,4	–	–	–	–
teryt. m. Torunia	33	–	–	–	–	–	–	–	–	33	100	–	–
Razem	622	169	27,2	240	38,6	150	24,1	9	1,4	48	7,7	6	1

Pod względem charakteru gospodarczego osiedla te dzieliły się następująco:

Tabela 9. Kategorie gospodarcze osiedli wiejskich województwa chełmińskiego

Własność	Wsie kmiece	Folwarki			Wsie szlachty folw. i zagrodowej (bezkmiecej)	Osiedla młyńskie	Osiedla o nieokr. charakterze gosp.	Razem
		przy wsiach kmiecych	samodzielne osiedla	razem				
królewska	109	4	35	39	–	25	–	169
szlachecka	152	?	?	?	48 ¹⁸	3	37	240
kościelna	110	9	24	33	–	15	1	150
miejska – kośc.	6	–	2	2	–	–	1	9
miejska – król.	34	5	9	14	–	5	–	48
nieokreślona	1	–	–	–	–	–	5	6
Razem	412	18	70	88	48	48	44	622

Uzupełnienie do powyższych zestawień daje nam jeszcze poniższa tabela, ilustrująca rozmiary obszaru uprawnego dla poszczególnych kategorii własności ziemskiej.

¹⁷ W. Brüneck, *Zur Geschichte des Grundeigentums in Ost- und Westpreussen*, t. 1, Berlin 1891, s. 92 n.

¹⁸ Liczba samodzielnych folwarków szlacheckich nie została wyodrębniona, gdyż znajdują się one także we wsiach szlachty zagrodowej oraz większej bezkmiecej (ponad 3-łanowej). Tylko 14 osiedli stanowi wyłącznie folwarki szlacheckie (bez łańców szlachty „zagrodowej” ponad 3-łanowej oraz łańców kmiecych).

Tabela 10. Obszar uprawny województwa chełmińskiego

Własność	Łany kmiece		Łany folwarku		Łany folw. naj. szlach.		Razem łany folwarku		Łany szlachty zagr.		Łany nieokr.		Razem łanów uprawnych	Odsetek poszczeg. własn.
	Łany	%	Łany	%	Łany	%	Łany	%	Łany	%	Łany	%		
królewska	4582	92,2	390	7,8	–	–	390	7,8	–	–	–	–	4972	31,8
szlachecka	2125	45,8	1318	28,4	967	20,8	2285	49,2	233	5,0	–	–	4643	29,6
kościelna	3322	72,8	924	20,3	315	6,9	1239	27,2	–	–	–	–	4561	29,1
miejska – kościelna	130	86,7	20	13,3	–	–	20	13,3	–	–	–	–	150	0,9
miejska – królewska	1089	87,5	155	12,5	–	–	155	12,5	–	–	–	–	1244	8,0
nieokreślona	14	15,7	–	–	–	–	–	–	–	–	75	84,3	89	0,6
Razem	11 262	71,9	2807	17,9	1282	8,2	4089	26,1	233	1,5	75	0,5	15 659	100,0

O ile więc wśród własności szlacheckiej przeważały osiedla wiejskie, o tyle pod względem obszaru uprawnego na pierwsze miejsce wysuwa się własność królewska. Własność szlachecka i kościelna dorównują jej jednak w poważnym stopniu. Własność miejska-królewska zajmuje dalsze miejsce, chociaż udział jej jest stosunkowo znaczny (ok. 8%).

Na własność królewską składają się klucze dóbr, tworzące starostwa (niegrodowe) w liczbie 9 oraz poszczególne dzierżawy. W powiecie chełmińskim znajdowało się ogółem 116 osiedli królewskich, skupionych w 7 starostwach: golubskim, grudziądzkim, kowalewskim, lipienieckim, pokrzywińskim, radzyńskim i rogozińskim¹⁹. W powiecie Michałowskim osiedla królewskie w liczbie 53 skupione są w 2 starostwach: bratiańskim i brodnickim (z którego czasowo wyodrębniano klucz koło Lidzbarka Welskiego, jako starostwo lidzbarskie) oraz w 3 wsiach należących do starostwa radzyńskiego (późniejsze starostwo Łąkorskie). Posiadłości królewskie występują więc zarówno w powiecie chełmińskim, gdzie koncentrują się głównie w rejonie środkowym, północnym i południowo-wschodnim, jak i w powiecie Michałowskim, przede wszystkim w części południowej i północno-zachodniej.

Tabela wykazuje poważną liczbę 109 wsi kmiecych królewskich o areale 4582 ł. (przeciętnie ok. 43 ł. na 1 wieś). Folwarki w liczbie 39 skoncentrowane są głównie w zachodniej części województwa, tj. w powiecie chełmińskim (starostwo grudziądzkie, lipienieckie, radzyńskie i golubskie). Wprawdzie na 1 folwark przypada przeciętnie 3,6 wsi kmiecych, jednak wielkość areалу folwarku (390 ł.) w stosunku do całości obszaru uprawnego własności królewskiej (4972 ł.) wynosi zaledwie 7,8%. Uderza dość znaczna liczba samodzielnych osiedli młyńskich (25 na ogółem 169 osiedli).

Własność szlachecka reprezentowana jest przez 240 osiedli, położonych przede wszystkim w kącie południowo-zachodnim powiatu chełmińskiego (166) oraz w części zachodniej powiatu Michałowskiego (74) w pobliżu rzeki Lutryny i wschodniej w pasie przylegającym do rzeki Wel.

Nawiązując do przedstawionych wyżej spostrzeżeń dotyczących występowania grupy szlachty „zagrodowej”, posiadającej ponad 3 łany bezkmiece, stwierdzamy, że w konsekwencji areal faktycznej szlachty zagrodowej kształtuje się stosunkowo nisko (233 ł.), gdyż większość łanów 12-groszowych (tj. 967 ł.) zostaje przesunięta do kategorii łanów folwarku. W porównaniu do areálu kmiecego, wynoszącego 2125 ł. areal folwarku szlacheckiego ogółem wynosi 2285 ł. (1318 ł. folwarku, szacunkowo, szlachty kmiecej i 967 ł. szlachty folwarczej bezkmiecej). Przeciętna wielkość wsi kmiecej wynosi tutaj ok. 16 ł. Stosunek areálu folwarku do całości obszaru uprawnego szlachty folwarczej województwa chełmińskiego wynosi więc 49,2%. W porównaniu do stosunków panujących przy własności królewskiej (jak również kościelnej) są to cyfry bardzo wysokie, chociaż zastrzec się trzeba, z powyższych 49,2% aż 20,8% przypada na łany folwarku szlachty nieposiadającej kmieci.

¹⁹ Obszerniej M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego*, s. 16 n.

Własność kościelna reprezentowana jest w trojkiej formie: jako własność biskupstwa chełmińskiego, pozostałych instytucji kościelnych i kościołów parafialnych. Posiadłości biskupstwa chełmińskiego stanowią – jak już wspomniano – odrębne okręgi administracyjne. Obejmują one ogółem 112 osiedli wiejskich oraz 4 miasta. Do cyfr tych należy także doliczyć miasto Chełmno z jego 9 osiedlami wiejskimi. Całość tego wielkiego kompleksu dóbr podzielona była między biskupa i kapitułę. Główny kompleks dóbr biskupich znajdował się w części wschodniej, tworząc tutaj dwa wielkie klucze: lubawski (biskupi) i kurzętnicki (kapitulny). Mniejsze skupienie włości biskupich znajdowało się w części zachodniej wokół Chełmży (dobra kapitulne), Papowa Biskupiego i Starogrodu (klucze biskupie: papowski i starogrodzki) oraz Wąbrzeźna (biskupi klucz wąbrzeski) i Płowęża (biskupi klucz płowęski). Do biskupów należało także miasto Chełmno wraz z jego rozległym terytorium, na którym znajdowało się 9 osiedli oraz miasta Lubawa, Chełmża i Wąbrzeźno; kapitulę podlegało tylko miasteczko Kurzętnik.

Należy zaznaczyć, że niektóre wsie w dobrach biskupa czy kapituły, szczególnie zaś w kluczach kurzętnickim i lubawskim, były oddawane przez biskupów lub kapitułę w użytkowanie na dłuższy okres przedstawicielom szlachty, przeważnie drobniejszej. Użytkownicy ci obejmowani byli mianem wasali biskupich, a posiadłości ich – dóbr wasalnych. Instytucja wasali biskupich pochodziła jeszcze z okresu krzyżackiego, a geneza jej niewątpliwie tkwiła w konieczności zapewnienia biskupowi siły zbrojnej, potrzebnej na wezwanie Zakonu. Obowiązki wasali polegały na uiszczaniu rocznej opłaty, tzw. płużnego, wynoszącego po 5 korców żyta i pszenicy z każdego majątku (*siedliska*) oraz funta wosku i 5 denarów tytułem czynszu rekognicyjnego (według postanowień prawa chełmińskiego). Oprócz tego na żądanie poszczególny wasal musiał dostarczyć konia i zbrojnego. Przy wszelkich zmianach, np. transakcjach posiadanymi dobrami, konieczna była zgoda biskupa czy kapituły²⁰. Wasale biskupi, których nadziei przeważnie wynoszą 3–4 ł., występują w liczbie ok. 95 rodzin w 25 wsiach biskupstwa chełmińskiego, posiadając w drobnym stopniu własnych kmieci, a głównie uprawiając gospodarę folwarczną typu wolnonajemnego. Pozycja wasali biskupich – jak się wydaje – w większości odpowiada więc pozycji pozostałej szlachty folwarcznej województwa, posiadającej ponad 3 ł. bezkniecie.

Całość obszaru uprawnego należącego do latyfundiów biskupów chełmińskich wynosi (bez terytorium miasta Chełmna) 3250 ł., z czego 425 ł. pozostaje w użytkowaniu wasali biskupich. Liczba wsi kmiecych (niewasalnych) wynosi 81, a łączny ich areal – 2586 ł. (na 1 wieś ok. 32 ł.). Liczba folwarków (z wyłączeniem wasalnych) sięga 24 o łącznym areale ok. 239 ł. (przeciętna 10 ł. na folwark). Na jeden folwark biskupi przypada więc ok. 3,4 wsi kmiecych. Stosunek areалу folwarku do całości obszaru uprawnego w dobrach biskupich wynosi ok. 8%, podobnie więc jak w dobrach własności królewskiej. Natomiast z 425 ł. użytkowanych przez wasali ok. 55 ł. znajduje się w uprawie kmieci, a 370 ł. uprawiają sami wasale. Razem więc areal kmieci w dobrach biskupstwa chełmińskiego wynosi 2641 ł., folwarczny – 609 ł., w sumie zaś – 3250 ł. Stosunek areálu folwarku do całości obszaru uprawnego wzrasta do ok. 18,7%.

Na własność pozostałych instytucji kościelnych składa się 38 osiedli wiejskich, z tego 24 w powiecie chełmińskim, a 14 – w michałowskim. W powiecie chełmińskim największy udział ma klasztor benedyktynek w Toruniu (10 osiedli) i Chełmnie (9 osiedli), skupiony w południowo-zachodniej części powiatu wokół obu miast. Biskupstwo włocławskie posiada w powiecie chełmińskim 3 wsie, stanowiące część klucza ciechocińskiego (w ziemi dobrzyńskiej). Po 1 osiedlu posiadają kościoły farne w Toruniu (kościół św. Jana) i Grudziądzu. W powiecie michałowskim główną rolę odgrywają dobra biskupów płockich, sąsiadujące z kluczem kurzętnickim biskupów chełmińskich na lewym brzegu Drwęcy, a stanowiące część klucza górznieńskiego (w ziemi dobrzyńskiej). Również kościół farny w Brodnicy i tamtejszy szpital św. Ducha posiadają po 1 wsi. Pod względem wielkości obszaru uprawnego podział pozostałej własności kościelnej przedstawia się następująco:

Klasztor benedyktynek w Chełmnie	201 ł.
Biskupstwo płockie	197 ł.
Klasztor benedyktynek w Toruniu	121 ł.
Biskupstwo włocławskie	72 ł.
Kościół św. Jana w Toruniu	54 ł.

²⁰ Por. *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do r. 1759 inwentarzy*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 22), s. 61; W. Brünneck, *Zur Geschichte des Grundeigentums*, t. 1, s. 102.

Szpital św. Ducha w Brodnicy	32 ł.
Kościół parafialny w Grudziądzu	25 ł.
Kościół parafialny w Brodnicy	10 ł.
Razem	712 ł.

Z liczby tej na areal kmiecy (26 wsi) przypada 681 ł. (przeciętna wielkość 1 wsi – 22 ł.). Areal 3 folwarków wynosi 31 ł. 1 folwark przypada na ok. 9 wsi.

Ostatnią kategorię wśród własności kościelnej stanowi uposażenie 119 parafii. Zasadniczo na terenie całych Prus Królewskich przeciętnie wynosi ono 4 ł. na 1 parafię. Na obszarze województwa chełmińskiego przeciętna ta kształtuje się nieco wyżej ze względu na kumulację uposażenia kilkunastu zlikwidowanych w XV w. parafii przez pozostałe i wynosi ok. 5 ł. Całość uposażenia parafii w województwie wynosi więc 599 ł., z których 517,5 ł. przypada na parafie wiejskie, a 81,5 ł. – na parafie miejskie. Należy zaznaczyć, że zarówno ze względu na poważny obszar łąnów parafialnych faktycznie stanowiących małe folwarki, jak i na fakt samodzielnego ich uprawiania przez plebanów (co – jak się wydaje – było zjawiskiem przeważającym), zakwalifikowano całość tych łąnów do grupy łąnów folwarku. Nie wyklucza to rzecz jasna okoliczności, że niekiedy mogły być one oddawane przez plebanów w dzierżawę okolicznym kmieciom²¹. W każdym jednak razie wydawało się rzeczą konieczną zaliczenie tej kategorii do grupy łąnów niekmiecych.

Całość areалу uprawnego znajdującego się w posiadaniu instytucji kościelnych województwa wynosiła 4561 ł., z czego 3322 ł. stanowi areal kmiecy, folwarku (a ściślej: niekmiecy) – 1239 ł. Stosunek łąnów folwarku (niekmiecych) do całości areálu uprawnego wynosi więc ok. 27,2%. Oprócz tego należałoby mieć na uwadze liczby dotyczące własności miast, należących do biskupstwa chełmińskiego, tj. głównie Chełmna, o czym niżej.

Własność miejska reprezentowana jest jako własność miast królewskich i ich mieszczan oraz ośrodków duchownych, tj. miast należących do biskupstwa chełmińskiego. Wśród 9 miast królewskich, z których 6 leży w powiecie chełmińskim (Golub, Grudziądz, Kowalewo, Łasin, Radzyń, Toruń), a 3 w powiecie michałowskim (Brodnica, Lidzbark Welski, Nowe Miasto), najpoważniejszą rolę odgrywa miasto Toruń, posiadające rozległe terytorium z 33 osiedlami²², wśród nich 23 wsie kmiecy o areale 794 ł. (1 wieś ok. 34 ł.) Na 10 folwarków terytorium przypada ok. 100 ł. Razem więc całość obszaru uprawnego terytorium toruńskiego wynosi ok. 894 ł., a stosunek areálu folwarcznego do całości obszaru dochodzi do 11%. Niewątpliwie należałoby też brać pod uwagę pewną część rozległego, stułanowego patrymonium toruńskiego, na który jednak w dużym stopniu składały się lasy, łąki i pastwiska.

Z pozostałych miast królewskich Grudziądz, Łasin i Radzyń posiadają po 1–3 osiedla. W powiecie michałowskim po 1 wiosce posiadają Brodnica i Nowe Miasto.

Posiadłości mieszczan, głównie patrycjuszy toruńskich, w liczbie 7 wsi były położone w powiecie chełmińskim tuż przy terytorium miasta Torunia.

Własność miejską-kościelną stanowi 5 miast biskupstwa chełmińskiego (Chełmno, Chełmża, Kurzętnik, Lubawa, Wąbrzeźno). Pierwsze z nich odgrywa nieco odrębną rolę ze względu na znaczną rozległość swego terytorium. Na obszarze jego znajdowało się ogółem 9 osiedli, w tym 7 wsi kmiecych i 2 folwarki (Gogolin i Sztynwag); te ostatnie były oddane w użytkowanie akademii chełmińskiej. Całość obszaru uprawnego na terytorium chełmińskim wynosiła w przybliżeniu ok. 150 ł., z czego ok. 20 ł. przypadało na areal folwarczny. Należy zaznaczyć, że każde z miast województwa posiada obszar patrymonialny, częściowo zajęty pod uprawę roli, jednak wielkość areálu uprawnego znana jest tylko w sporadycznych wypadkach; niekiedy dochodzi ona do 77 ł.²³ Ze względu na brak niezbędnych danych dla większości ośrodków miejskich problem obszarów patrymonialnych nie mógł zostać w pełni uwzględniony w obliczeniach statystycznych.

²¹ Problem ten dla obszaru diecezji chełmińskiej i pomezkańskiej skutkiem braku szesnastowiecznych wizytacji nie rysuje się zbyt wyraźnie, jak na terenie województwa pomorskiego (archidiaconat pomorski).

²² Dzielilo się administracyjnie na tzw. klucz bierzgłowski (16 osiedli) i klucz mlewski lub wschodni (14 osiedli); 3 osiedla nie były zaliczane do tych kluczy; por. M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego*, s. 22, 47.

²³ Wiadomo, że według danych rejestrów poborowych i inwentarzy biskupich Radzyń posiada w uprawie 38,5 ł. ziemi, Lidzbark Welski – 34 ł., Chełmża – 75 ł., Kurzętnik – 23 ł., Lubawa – 77 ł., Wąbrzeźno – 62 ł. Należy zaznaczyć, że miasteczko Chełmża użytkuje także w XVI w. wieś Sugajenko położoną w kluczu kurzętnickim biskupstwa chełmińskiego.

Reasumując, stwierdzić należy, że całość obszaru uprawnego województwa (bez patrymonii) wynosi ok. 15 659 ł. Na łąny kmiece przypada 11 262 ł. (71,9%), folwarku – 4089 ł. (26,1%), szlachty zagrodowej (0,5–3 ł.) – 233 ł. (1,5%), nieokreślone – 75 ł. (0,5%). Mimo dość wysokiego odsetka łąnów folwarku przy własności szlacheckiej i kościelnej przewaga areału kmiecego w całości obszaru uprawnego jest oczywista.

Zaokrąglając cyfrę areału uprawnego województwa do 16 000 ł.²⁴ (ze względu na hipotetyczne łąny patrymonialne miast) i przeliczając je na km² (przyjmując 16,8 ha na 1 km²) uzyskujemy liczbę 2688 km². Ponieważ całość obszaru województwa wynosiła 4654 km², na lasy, łąki i nieużytki przypada ok. 1966 km², tj. 42,2%, na obszar uprawny – 57,8%, a więc prawie 3/5 całości obszaru województwa.

Dla porównania rozmiarów poszczególnych kategorii własności ziemskiej obliczono metodą planimetryczną na podstawie mapy własności ziemskiej także wielkość poszczególnych kompleksów terytorialnych (z włączeniem lasów i nieużytków). W porównaniu z cyframi obszaru uprawnego własności ziemskiej obliczenia te przedstawiają się następująco:

Tabela 11. Porównanie obszaru uprawnego województwa chełmińskiego z całością obszaru należącego do poszczególnych kategorii własności ziemskiej

Własność	Wielkość obszaru uprawnego			Całość km ²	obszaru %
	ł.	km ²	%		
królewska	4972	835,3	31,9	1733	37,3
szlachecka	4643	780,0	29,6	1240	26,7
kościelna	4561	766,2	29,1	1068	22,9
miejska – kościelna	150	25,2	0,9	150	3,2
miejska – królewska	1244	209,0	7,9	447	9,6
nieokreślona	89	15,0	0,6	16	0,3
Razem	15 659	2630,7	100,0	4654	100,0

Porównanie to wskazuje na przeszło dwukrotnie zwiększony udział własności królewskiej ze względu na poważne rozmiary należących do niej terenów leśnych. Podobnie wzrósł udział własności miejskiej ze względu na rozległe terytorium miasta Torunia (lasy) i Chełmna oraz obszary patrymonialne poszczególnych miast. Podkreślając hipotetyczność powyższych obliczeń, zwłaszcza dotyczących całości obszaru należącego do poszczególnych kategorii własności, zaznaczyć wypada, że zdają się one jeszcze wyraziściej naświetlać układ stosunków własnościowych województwa.

Województwo malborskie

Podział własności ziemskiej w województwie malborskim pod względem liczby osiedli wiejskich przedstawia poniższa tabela.

Tabela 12. Własność ziemska województwa malborskiego według liczby osiedli wiejskich

Jednostka administracyjna	Ogółem osiedli wiejskich	Własność król.		Własność szlach.		Własność kośc.		Własność miejska – król.	
		os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%
Woj. bez teryt. m. Elbląga	221	143	64,6	74	33,4	2	1	2	1
terytorium m. Elbląga	63	–	–	–	–	–	–	63	100
Razem	284	143	50,2	74	26,0	2	1	65	22,8

²⁴ Na łąny miejskie (patrymonialne) przypada na 6 znanych miast około 309,5 ł., przeciętnie więc ok. 50 ł. na 1 miasto.

Pod względem charakteru gospodarczego osiedla wiejskie województwa malborskiego przedstawiały się następująco:

Tabela 13. Kategorie gospodarcze osiedli wiejskich województwa malborskiego

Własność	Wsie kmiece	Folwarki			Wsie szlachty folw. i bezkmiecej	Osiedla młyńskie	Osiedla pastewne, rybackie i przewozy	Osiedla o nieokr. charakt. gosp.	Razem
		przy wsiach kmiecych	samodzielne osiedla	razem					
królewska	112	2	17	19	–	5	6	3	143
szlachecka	38	?	?	?	19 ²⁵	–	1	16	74
kościelna	2	1	–	1	–	–	–	–	2
miejska – król.	34	–	19	19	–	1	9	2	65
Razem	186	3	36	39	19	6	16	21	284

Wielkość obszaru uprawnego województwa była następująca:

Tabela 14. Obszar uprawny województwa malborskiego

Własność	Łany kmiece		Łany folwarku		Łany folw. naj. szlach.		Razem łany folw.		Łany szlachty zagr.		Łany nieokr.		Razem łanów uprawnych		Odsetek poszczeg. własn.
	Łany	%	Łany	%	Łany	%	Razem	%	Łany	%	Łany	%	Razem		
królewska	4408	93,6	302,5	6,4	–	–	302,5	6,4	–	–	–	–	4710,5	60,3	
szlachecka	743	57,7	320,0	24,9	224	17,4	544,0	42,3	–	–	–	–	1287,0	16,5	
kościelna	99,5	27,9	256,5	72,1	–	–	256,5	72,1	–	–	–	–	356,0	4,6	
miejska – król.	1216,5	83,6	216,0	14,9	–	–	216,0	14,9	–	–	22	1,5	1454,5	18,6	
Razem	6467	82,8	1095	14,0	224	2,9	1319	16,9	–	–	22	0,3	7808,0	100	

Jeśli chodzi o liczebność osiedli na pierwszym miejscu znajduje się własność królewska i szlachecka, jednakże tabela obszaru uprawnego wykazuje przewagę własności miejskiej nad szlachecką, potwierdzając bezapelacyjne pierwszeństwo własności królewskiej.

Wśród własności królewskiej (143 osiedla wiejskie) trzon dóbr stanowią posiadłości ekonomii malborskiej (utworzonej w 1511 r.), obejmujące Wielkie i Małe Żuławy między Leniwką, Wisłą Elbląską i jeziorem Drużno z zamkiem malborskim, jako siedzibą ekonomów. Na obszarze Wielkich Żuław obejmują one 46, a na Małych Żuławach – 30 osiedli. Na północnym terenie Wielkich Żuław 3 osiedla tworzą od 1565 r. odrębną tzw. dzierżawę berwałdzką (dzis. Niedźwiedzica), a 12 – tzw. dzierżawę nowodworską, która powstała w połowie XVI w. z zastawów królewskich dla bankierskiej rodziny Loytów z Gdańska²⁶. Pozostałe dobra królewskie skupione są w 4 starostwach: sztumskim, dzierzgońskim (nada-

²⁵ Liczba samodzielnych folwarków szlacheckich nie została wyodrębniona, gdyż znajdują się one także we wsiach szlachty bezkmiecej ponad 3-łanowej. Tylko 8 osiedli szlacheckich stanowi wyłącznie folwarki (bez łąnów kmiecych i szlachty „zagrodowej” ponad 3-łanowej).

²⁶ P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454–1772*, Toruń 1919–1921 (RTNT, t. 26–28), s. 48, 146; obszerniej M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego*, s. 25 n.

wanym z reguły wojewodom malborskim) i straszewskim oraz tolkmickim, oddzielonym od pozostałych kompleksem dóbr elbląskich. 3 wsie położone na wschód i południe od Sztumu stanowią pojedyncze tenuty. Przewaga własności królewskiej jest przytłaczająca w zachodniej i środkowej części województwa.

W liczbach dotyczących areалу uprawnego własności królewskiej zaznacza się bezapelacyjna przewaga areалу kmiecego, który obejmuje 4408 ł. na 4710,5 ł. całości obszaru uprawnego. Liczba wsi kmiecych wynosi 112 (przeciętnie na 1 wieś ok. 38 ł.). Liczba folwarków jest znikoma i wynosi zaledwie 19, o areale ok. 302,5 ł. (przeciętna wielkość folwarku 16 ł.). Jeden folwark przypada zaledwie na 16 wsi: stosunek areалу folwarcznego do całości obszaru uprawnego wynosi ok. 6,4%.

Uzyskane liczby dają więc obraz przytłaczającej przewagi gospodarki kmiecej, zwłaszcza na Żuławach, silnie rozwiniętej pod względem utowarowienia i stanowiącej najbliższą bazę zaopatrzenia dla sąsiednich wielkich miast, tj. głównie Gdańska i Malborka. Folwarki królewskie występują poważnie na obszarze ekonomii malborskiej na Wielkich i Małych Żuławach, w pozostałych starostwach spotykamy zazwyczaj po 1 z wyjątkiem starostwa sztumskiego (3). Należy podkreślić, że folwarki te cechuje wysoko rozwinięty system zatrudniania najmniejszej siły roboczej (o czym niżej) przy bardzo słabo rozwiniętej pańszczyźnie kmiecej²⁷.

Własność szlachecką tworzą ogółem 74 osiedla, skupione głównie w południowo-wschodniej części województwa, w rejonie Dzierzgonia i Sztumu, wciskając się między dobra królewskie; większą enklawę tworzą tylko dobra Kadyny w rejonie Tolkmicka. Nie analizując obecnie struktury szlachty malborskiej, stwierdzić tylko musimy, że nie spotykamy wśród niej właścicieli posiadających poniżej 3 ł. „zagrodowych” (*propriae culturae*). W konsekwencji więc w województwie tym szlachta zagrodowa faktycznie nie występuje, a całość łąnów *propriae culturae* uznać należy za łąny folwarku.

Całość obszaru uprawnego własności szlacheckiej wynosi 1287 ł. Areal kmiecy własności szlacheckiej dochodzi do 743 ł. (ogółem 38 wsi kmiecych, a więc przeciętnie 1 wieś = ok. 19 ł.). Liczba znanych folwarków szlacheckich wynosi 19, co równia się około 134 ł. (przeciętna 9 ł. na folwark). Do liczby tej doliczamy 224 ł. *propriae culturae*, tj. folwarku najemnego oraz szacunkowo 1/4 areалу kmiecego (na niewykazane w rejestrach folwarki szlachty kmiecej), wynoszącą 186 ł. Razem więc areal folwarku szlacheckiego wynosi 544 ł. Stosunek łąnów folwarku do całości łąnów uprawnych wynosi ok. 42,3%, a więc jest tylko nieco niższy niż w województwie chełmińskim.

Własność kościelna reprezentowana jest niezwykle skromnie na terenie województwa. Występuje ona w części wschodniej na pograniczu rejonu Tolkmicka w postaci dwóch wsi, należących do klasztoru brygidek w Gdańsku (99,5 ł. kmiecych i 8 ł. folwarcznych). Uposażenie 62 kościołów parafialnych, wynoszące tutaj przeciętnie 4 ł., dochodzi w sumie do 248,5 ł. (z tego 9,5 ł. parafie miejskie). Odsetek łąnów niekmiecych wynosi więc aż 72,1%.

Własność miejska jest reprezentowana w bardzo poważnym stopniu przede wszystkim przez rozległe terytorium miasta Elbląga (63 osiedla wiejskie). Terytorium to dzieliło się na 4 okręgi administracyjne: tzw. komornictwo zewnętrzne (*Aussenkämmeramt*), urząd sędziego ziemskiego (*Landrichteramt*), urząd rybacki (*Fischamt*) i urząd szpitalny (*Hospitalsamt*)²⁸, któremu podlegały dobra szpitala miejskiego św. Ducha, rozrzucone w enklawie koło Tolkmicka oraz w 2 dalszych enklawach na terenie Prus Książęcych. Część dóbr miejskich, położonych na wschód od Elbląga, była oddawana w dzierżawę patrycjuszowskiom rodzinom. Ogółem na 63 osiedla na tym terytorium 32 stanowią duże wsie kmiecy o areale 1177 ł. (ok. 36 ł. na 1 wieś). Na areal 19 folwarków przypada 216 ł. (ok. 7 ł. na folwark), przy czym zaznaczyć należy, że folwarki te są niemal w całości w ręku dzierżawców – patrycjuszy elbląskich. Całość areалу uprawnego terytorium elbląskiego (po doliczeniu 22 ł. na 2 osiedla o nieokreślonym charakterze gospodarczym) wynosi 1415 ł.

Z pozostałych 5 miast królewskich (Dzierzgoń, Malbork, Nowy Staw, Sztum i Tolkmicko) dwa ostatnie posiadają po 1 wiosce (areal 39,5 ł.). Do każdego z miast należą obszary patrymonialne, jednak rozległości ich, szczególnie zaś pól uprawnych, nie dało się ustalić²⁹. Całość obszaru uprawnego

²⁷ Por. J. Rutkowski, *Pańszczyzna i praca najemna w organizacji folwarków królewskich w Prusach za Zygmunta Augusta*, RH, t. 4, 1928, s. 42.

²⁸ Obszerniej M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego*, s. 29.

²⁹ Zebrano tylko informacje głównie z XV–XVII w. dotyczące rozległości patrymonium (a więc nie zawsze obszaru uprawnego) miasta Dzierzgonia (1466 r. – 72 ł.), Nowego Stawu (1570 r. – 37,5 ł. uprawnych), Sztumu (1565 r. – 57 ł. uprawnych) i Tolkmicka (1664 r. – 61,5 ł.). Wiadomo, że Malbork posiada także patrymonium (1276 r. – 49 ł.).

własności miejskiej (bez patrymoniów) osiągała liczbę 1454,5 ł., z których 1216,5 ł. przypadało na areal kmiecy, a 216 ł. na areal folwarku. Stosunek tego ostatniego do całości obszaru uprawnego kształtuje się w wysokości 14,9%.

Obszar uprawny całego województwa malborskiego wynosi (bez patrymoniów) ok. 7808 ł. Na łany kmiecy przypada 6467 ł. (82,8%), folwarku (wliczając do nich także 248,5 ł. łąnów parafialnych) – 1319 ł. (16,9%), nieokreślone – 22 ł. (0,3%). Odsetek łąnów folwarku (faktycznie niekmiecych) jest więc znacznie niższy niż przy województwie chełmińskim.

Zaokrąglając liczbę areалу uprawnego województwa do ok. 8000 ł. (ze względu na hipotetyczny obszar uprawny patrymoniów), uzyskujemy w przeliczeniu ok. 1344 km², co stanowi ok. 64,1% całości powierzchni województwa. Na nieużytki pozostawałoby więc ok. 752 km², tj. 35,9%. Na obszar uprawny przypada więc przeszło 3/5 całej powierzchni województwa, a więc nawet nieco więcej niż na obszarze województwa chełmińskiego.

Wielkość kompleksów własnościowych województwa (na podstawie mapy rozmieszczenia własności ziemskiej) z włączeniem nieużytków, obliczona dla porównania cyfr dotyczących obszaru uprawnego, przedstawia się następująco:

Tabela 15. Porównanie wielkości obszaru uprawnego województwa malborskiego z całością obszaru należącego do poszczególnych kategorii własności ziemskiej

Własność	Wielkość obszaru uprawnego			Całość obszaru w km ²	
	ł.	km ²	%	km ²	%
królewska	4710,5	791,4	60,3	1188	56,7
szlachecka	1287	216,2	16,5	293	14,0
kościelna	356	59,8	4,6	71	3,4
miejska – król.	1454,5	244,3	18,6	544	25,9
Razem	7808	1311,7	100,0	2096	100,0

Porównanie to wykazuje przede wszystkim pewne obniżenie udziału własności królewskiej, szlacheckiej i kościelnej na rzecz własności miejskiej, której udział wzrósł prawie o połowę, stanowiąc 1/4 całości obszaru województwa. Jest to zjawisko zrozumiałe, jeśli uwzględnić fakt doliczenia całości terytorium elbląskiego, zajętego pod uprawę zaledwie w ok. 46%. Jednocześnie cyfry te jeszcze jaskrawiej potwierdzają kolejność udziałów poszczególnych kategorii własności ziemskiej.

Województwo pomorskie

Podział własności ziemskiej województwa pod względem posiadanych osiedli przedstawia poniższa tabela.

Tabela 16. Własność ziemska województwa pomorskiego według liczby osiedli wiejskich

Powiat – jednostka administracyjna	Ogółem osiedli wiejskich	Własność król.		Własność szlach.		Własność kośc.		Własność miejska – król.		Własność nieokreśl.	
		os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%
człuchowski	120	45	37,5	72	60	2	1,7	1	0,8	–	–
gdański	100	14	14,0	31	31	43	43,0	11	11,0	1	1
mirachowski	81	29	35,8	39	48,2	12	14,8	–	–	1	1,2
nowski	49	12	24,5	32	65,3	4	8,2	1	2,0	–	–
pucki	114	37	32,5	46	40,3	31	27,2	–	–	–	–
świecki	127	44	34,6	73	57,5	8	6,3	1	0,8	1	0,8
tczewski	285	92	32,3	117	41,0	67	23,5	7	2,5	2	0,7

Powiat – jednostka administracyjna	Ogółem osiedli wiejskich	Własność król.		Własność szlach.		Własność kośc.		Własność miejska – król.		Własność nieokreśl.	
		os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%	os. w.	%
tucholski	111	50	45,1	53	47,7	6	5,4	1	0,9	1	0,9
teryt. m. Gdańska	76	–	–	–	–	–	–	76	100,0	–	–
Razem	1063	323	30,4	463	43,5	173	16,3	98	9,2	6	0,6

Pod względem charakteru gospodarczego osiedla wiejskie Pomorza dzieliły się następująco:

Tabela 17. Kategorie gospodarcze osiedli wiejskich województwa pomorskiego

Własność	Wsie kmiece	Folwarki			Wsie szlachty folw. i zagr. (niekmiecej)	Osiedla młyńskie	Osiedla karczemne i rybackie	Osiedla o nieokr. charakterze gospodarczym	Razem osiedli wiejskich
		przy wsiach kmiecych	samodzielne osiedla	Razem					
królewska	241	33	35	68	–	15	11	21	323
szlachecka	273	?	?	?	161 ³⁰	1	–	28	463
kościelna	121	17	40	57	–	1	3	8	173
miejska – król.	54	5	10	15	–	1	18	15	98
nieokreślona	–	–	–	–	–	–	–	6	6
Razem	689	55	85	140	161	18	32	78	1063

Z tabeli 16 wynika, że pod względem liczebności osiedli wiejskich zdecydowanie przeważa własność szlachecka, za którą idą własność królewska, kościelna i miejska. Kolejność ta w zasadzie nie ulega zmianie, jeśli uwzględnimy zestawienie wielkości obszaru uprawnego.

Tabela 18. Obszar uprawny województwa pomorskiego³¹

Własność	Łany kmiece		Łany folwarku		Łany folw. naj. szlach.		Razem łany folwarku		Łany szlachty zagrod.		Łany nieokr.		Razem łanów uprawnych	Odszetek poszczeg. własn.
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%		
królewska	7816	88,0	1064	12,0	–	–	1064	12,0	–	–	–	–	8880	36,6
szlachecka	3939	43,6	2689	29,8	1786	19,7	4475	49,5	630	6,9	–	–	9044	37,3
kościelna	2956	68,0	1392	32,0	–	–	1392	32,0	–	–	–	–	4348	17,9
miejska – król.	1755	91,5	162	8,5	–	–	162	8,5	–	–	–	–	1917	7,9
nieokreślona	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	75	100	75	0,3
Razem	16 466	67,9	5307	21,9	1786	7,4	7093	29,2	630	2,6	75	0,3	24 264	100,0

³⁰ Liczba samodzielnych folwarków szlacheckich nie została wyodrębniona, gdyż znajdują się one także we wsiach szlachty zagrodowej oraz bezkmiecej ponad 3-łanowej. Tylko 29 osiedli szlacheckich stanowi wyłącznie folwarki (bez łań szlachty „zagrodowej” ponad 3 ł.).

³¹ Cyfry tabeli odbiegają nieco od ustalonych prowizorycznie w pracy M. Biskupa, A. Tomczaka, *Mapy województwa pomorskiego*, t. 1, s. 56. Na okoliczność tę wpłynęło kilka czynników, jak: 1) operowanie szerszą bazą źródłową, 2) przyjęcie dodatkowego szacunku na folwark szlachecki, 3) przesunięcie cyfr dotyczących uposażenia parafii do „własności kościelnej”, 4) dołączenie cyfr dotyczących terytorium m. Gdańska i 5) uwzględnienie tylko łań osiadłych z wyłączeniem pustek, które są podane niżej.

Na pierwszym miejscu pozostawałaby więc nadal własność szlachecka, której tylko nieznacznie ustępuje własność królewska. Jednakże cyfry te nie odpowiadają w pełni faktycznemu układowi stosunków własnościowych na terenie Pomorza, jeśliby uwzględnić łany nieuprawne (puste), których istnienie tym razem w znacznym stopniu dało się uchwycić, głównie na podstawie rejestrów poborowych, jak i lustracji. Przekonuje o tym poniższe zestawienie:

Tabela 19. Porównanie łanów uprawnych i nieuprawnych w województwie pomorskim z lat 1564–1571

Własność	Łany uprawne	Łany nieuprawne	Razem łanów	Odsetek poszczególnych własności
królewska	8880	1370	10 250	38,0
szlachecka	9044	710	9754	36,1
kościelna	4348	605	4953	18,3
miejska – król.	1917	49 ³²	1966	7,3
nieokreślona	75	–	75	0,3
Razem	24 264	2734	26 998	100,0

Z zestawienia wynika, że pustki obejmują w całym województwie obszar dorównujący co najmniej w 10% arealowi uprawnemu. Podkreślić należy z naciskiem, że na podstawie dostępnych materiałów źródłowych dało się bez wątpienia uchwycić zaledwie minimum obszaru leżącego odłogiem. Wielkość pustek Pomorza nie dorównuje więc przeciętnej liczbie 30%, przyjmowanej dla ogółu ziem polskich w początkach XVI w.³³, ale zaznaczyć trzeba, że oprócz niepełności materiału źródłowego uwzględnić trzeba fakt stałego zagospodarowywania pustych obszarów od pierwszej połowy XVI w., co znajduje wyraźne odbicie w pomorskim materiale źródłowym z lat 1564–1570³⁴. Pustki te są głównie wynikiem wojen polsko-krzyżackich z XV w. lub wojny z Albrechtem Hohenzollernem w początkach XVI stulecia. Najliczniej występują one wśród własności królewskiej i kościelnej, nieco mniej wśród własności szlacheckiej i miejskiej. Najwięcej pustek wśród własności królewskiej spotyka się na obszarze powiatu człuchowskiego, świeckiego, tczewskiego i tucholskiego, wśród własności szlacheckiej – na obszarze powiatu człuchowskiego, gdańskiego, puckiego i tczewskiego, dla własności kościelnej zaś na terenie powiatu gdańskiego, puckiego i tczewskiego. Przeważnie więc pustki występują na terenie południowej i wschodniej (nadwiślańskiej) części Pomorza, częściowo też na obszarze północnym (powiat pucki).

Należy z naciskiem podkreślić, że na terenie Pomorza – odmiennie niż na pozostałych ziemiach Korony – pustki raczej sporadycznie były zajmowane pod dodatkową uprawę przez kmieci. Liczne dane świadczą, że pustki te, których istnienie zaznaczają często rejestry poborowe, a od których nie pobierano podatku (*lanei vacui*), leżą latami odłogiem, zarastają krzewami itp.³⁵ Jednocześnie same rozmiary tych pustek wskazują na niemożliwość ich pełnego zagospodarowania przez istniejącą ludność kmieć. Pustki w poszczególnych wsiach obejmują około 1/3 łanów, ale niekiedy dochodzą do 80–90% areалу całej wsi³⁶. W rzadkich wypadkach, gdy istniały dowody, że łany te są użytkowane przez kmieci,

³² Dane te nie obejmują terytorium miasta Gdańska, dla którego brak odnośnych danych źródłowych.

³³ Por. S. Mielczarski, J.R. Szaflik, *Zagadnienie łanów pustych w Polsce w XV i XVI w.*, SMDWP, t. 1, 1956, z. 2, s. 67 n.

³⁴ Widoczne to jest szczególnie wyraźnie w dobrach starostwa tucholskiego w latach 1565–1570 oraz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego (rewizja klucza kamińskiego z 1565 r.).

³⁵ Por. np. ASK XLVI 28, s. 20 –1564 r. – Bysław, pow. i star. tucholskie – na 100 ł. – 55 ł. pustych i zarosłych, w 1570 r. – 62 ł. „vacui”; P. Prusy Królewskie, s. 200; por. tamże, s. 152 –1570 r. – Skrzydłowo, pow. tczewski – własność biskupstwa włocławskiego – 40 ł., w tym 32 ł. „vacui”. W 1582 r. inwentarz dóbr biskupstwa stwierdza liczbę 40 ł., „ale ich wiele zarosło”; Inw. 1582, s. 297. Dane lustracji królewskiej z 1564 r. i rejestrów poborowych z 1570 r. często stwierdzają ten sam obszar pustek bądź też z drobnymi odchyleniami.

³⁶ Szczególnie jaskrawe wypadki stanowią pustki we wsiach: Prusinowo, pow. i star. człuchowski (na 84 ł. aż 49 ł. pustych); P. Prusy Królewskie, s. 223. Kiełpin, pow. człuchowski, wł. szlachecka (na 60 ł. – 34 ł. puste); Pietrzykowo, pow. człuchowski, wł. szlachecka (na 80 ł. aż 70 ł. pustych) i Zalesie, pow. człuchowski, wł. szlachecka (na 59 ł. aż 55 ł. pustych); tamże, s. 225, 228, 239. Kozielec, pow. nowski, wł. szlachecka (na 40 ł. – 36 ł. pustych); tamże, s. 174. Tuchom, pow. gdański, wł. kościelna (na 40 ł. – 28 ł. pustych); tamże, s. 251.

zaliczono je do łąnów uprawnych³⁷. Nie negując możliwości okresowego użytkowania części dalszych pustek przez ludność kmiecią (mimo milczenia źródeł), stwierdzić trzeba, że – ogólnie biorąc – pustki pomorskie stanowią istotnie obszary leżące odłogiem. Fakt ten tłumaczy nam zarazem częściowo intensywny proces tzw. drugiej kolonizacji niemieckiej na Pomorzu, zaczynającej się właśnie w omawianym okresie, a która w znacznym stopniu obejmie powyższe, nieużytkowane obszary. Podobnie w dobrach królewskich czynione będą próby tworzenia folwarków właśnie z pustych łąnów³⁸. Niewątpliwie też pustki tego rodzaju istniały na pozostałych terenach Prus, na które także w najbliższym czasie skierowana została fala kolonizacji holenderskiej, jednak materiał źródłowy nie uchwycił tak wyrazicie tego zjawiska jak dla terenu Pomorza³⁹.

Z zestawienia powyższego wynika także, że pod względem posiadanego obszaru ziemi na pierwsze miejsce wysuwa się jednak własność królewska, przesuwając na drugie miejsce własność szlachecką. Ta przewaga własności królewskiej będzie – jak zobaczymy – jeszcze większa, jeśli uwzględnimy fakt, że należą do niej rozległe tereny leśne (zwłaszcza Bory Tucholskie). Z tych względów operując w dalszym ciągu cyframi dotyczącymi jedynie łąnów w pełni uprawnych, traktować jednak będziemy własność królewską na pierwszym miejscu.

Własność królewska obejmuje łącznie 323 osiedla wiejskie i 16 miejskich. Osiedla wiejskie skupione są w 19 starostwach i wielu mniejszych dzierżawach w formie tzw. dóbr gracialnych. Starostwa występują w liczbie od 1 do 9 w każdym z powiatów z wyjątkiem gdańskiego, gdzie spotykamy tylko pojedyncze dzierżawy. W powiatach mirachowskim, puckim i tucholskim spotykamy tylko po 1 klucz starostwa o nazwie urobionej od określenia powiatu. W powiecie nowskim występują 2 starostwa (nowskie i osieckie), podobnie w powiecie świeckim (starostwo świeckie i jasinieckie), a w powiecie człuchowskim – 3 (starostwo białoborskie, człuchowskie i Czarne). Największa liczba starostw, bo aż 9, występuje w powiecie tczewskim (starostwo borzechowskie, gniewskie, kiszewskie, kościerskie, skarszewskie, sobowidzkie, starogardzkie, tczewskie i tzw. dzierżawa międzyłęska)⁴⁰. Najpoważniejszą rolę własność królewska odgrywa w powiatach człuchowskim, puckim, świeckim, tczewskim i tucholskim, a więc w południowej, wschodniej i środkowej części Pomorza, gdzie oprócz poważnego obszaru uprawnego należą do niej także rozległe tereny leśne.

Całość areалу uprawnego własności królewskiej wynosi 8880 ł., z czego 7816 ł. stanowią łąny kmiece, skupione w 241 wsiach (przeciętnie około 32 ł. na 1 wieś). 68 folwarków królewskich zajmuje areal dochodzący do 1064 ł. (przeciętnie 16 ł. na 1 folwark). Jeden folwark przypada więc na ok. 3,5 wsi kmiecych. Stosunek areálu folwarku do całości obszaru uprawnego wynosi ok. 12%. Folwarki królewskie najęściej występują w powiatach człuchowskim (11 na 34 wsie kmiece) i tczewskim (26 na 73 wsie kmiece). Należy podkreślić, że uzyskane cyfry dotyczące liczby folwarków i ich areálu obrazują tylko początkowy etap rozwoju folwarku w dobrach królewskich; w następnych dziesiątkach lat rozwój poważnie wzrasta.

Własność szlachecka reprezentowana jest przez 463 osiedla wiejskie. Są one zgrupowane w każdym z powiatów, choć najęściej w powiatach nadwiślańskich oraz w zachodniej części województwa (powiat człuchowski)⁴¹, przeważając wszędzie nad osiedlami własności królewskiej i kościelnej (z wyjątkiem małego powiatu gdańskiego). Zostawiając omówienie struktury szlachty województwa w dalszej partii komentarza zauważyć tylko pragniemy, że wśród szlachty pomorskiej występuje poważna liczba szlachty w pełni zagrodowej, posiadającej od 0,5 do 3 ł. Będzie to zwłaszcza drobna szlachta kaszubska. Jednak w grupie tej spotykamy także znaczny odsetek większych posiadaczy (ponad 3 ł. 12-groszowe), których łąny w konsekwencji zaliczyć musimy do kategorii łąnów folwarcznych.

³⁷ Są to jednak wypadki dość sporadyczne, występujące głównie na terenie starostwa mirachowskiego, gdzie zresztą pustki nie są zbyt znacznych rozmiarów. Najpoważniejszy wyjątek stanowi 25 pustych łąnów, użytkowanych przez chłopów we wsi Ciechocin, pow. i star. tucholskie; ASK LVI 1, s. 53.

³⁸ Por. Borzechowo, pow. tczewski, star. borzechowskie, gdzie część pustych 45 ł. obrócono na folwark, podczas gdy część nadal leży odłogiem; P. Prusy Królewskie, s. 126. Semlin, pow. tczewski, star. kiszewskie – w 1570 r. na 50 ł. – 27 ł. pustych; tamże, s. 134. W 1624 r. lustracja królewska stwierdza, że po 1615 r. założono folwark czternaśolanowy z pustych łąnów; ASK, Dział 33, s. 551; por. też A. Mączak, *Folwark pańszczyźniany a wieś w Prusach Królewskich w XVI–XVII w.*, PH, t. 47, 1956, z. 2, s. 356.

³⁹ Na terenie województwa chełmińskiego pustki znane są w kilku wypadkach we wsiach należących do starostwa grudziądzkiego i rogozińskiego.

⁴⁰ Obszerniej M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego*, t. 1, s. 31 n.

⁴¹ Por. tamże, s. 35 n.

Liczba łań szlachty zagrodowej (posiadającej 0,5–3 ła.) wynosi 630. Areał kmiecy własności szlacheckiej (po nieznacznym doszacowaniu przeciętnie 5%) sięga do 3939 ła. (w 273 wsiach, przeciętnie więc 14 ła. na 1 wieś). Na areał folwarku składa się 2689 ła. (przy wsiach kmiecych) oraz 1786 ła. „zagrodowych” (posiadaczy ponad 3 ła.), tj. wolnonajemnych, razem więc 4475 ła. Stanowi to 49,5% ogółu łań szlacheckich, a więc podobnie jak w województwie chełmińskim.

Własność kościelna reprezentowana jest w dwojakiej formie: jako własność poszczególnych instytucji kościelnych (klasztorów, biskupstw i szpitali gdańskich) oraz kościołów parafialnych. Ogółem obejmuje ona 173 osiedla wiejskie, przy czym najgęstsze ich skupienie występuje w północno-wschodniej części Pomorza (powiaty gdański, mirachowski, pucki i tczewski), w bardzo słabym stopniu w części południowo-zachodniej (powiaty człuchowski, tucholski, świecki i nowski). Należą one do następujących instytucji kościelnych:

Klasztor w Pelplinie	35 osiedli
Klasztor w Oliwie	33 osiedli
Biskupstwo włocławskie	29 osiedli
Klasztor w Kartuzach	19 osiedli
Klasztor w Żukowie	17 osiedli
Klasztor w Żarnowcu	9 osiedli
Arcybiskupstwo gnieźnieńskie	9 osiedli
Szpital św. Elżbiety w Gdańsku	6 osiedli
Klasztor brygidek w Gdańsku	5 osiedli
Klasztor w Łądzie (Wielkopolska)	4 osiedla
Klasztor benedyktynek w Chełmnie	3 osiedla
Szpital św. Ducha w Gdańsku	2 osiedla
Kościół farny w Tucholi	1 osiedle
Kościół farny w Kościerzynie	1 osiedle
Razem	173 osiedla ⁴²

Na pierwsze miejsce wysuwa się więc własność wielkich klasztorów cysterskich w Pelplinie (35 osiedli) i Oliwie (33) oraz kartuzów w Kartuzach (19), norbertanek w Żukowie (17) i benedyktynek w Żarnowcu (9), skoncentrowana w powiatach gdańskim, mirachowskim, puckim i tczewskim⁴³. Równorzędną rolę odgrywa własność biskupstwa włocławskiego (29), skupiona w 2 wielkich kluczach: komorskim (powiaty nowski i świecki) i subkowskim (powiaty tczewski, gdański i pucki) oraz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego (9) w powiatach człuchowskim, tucholskim i świeckim. Z pozostałych instytucji kościelnych wskazać należy na własność klasztoru gdańskiego brygidek i tamtejszych 2 szpitali (powiaty gdański i tczewski) oraz klasztoru benedyktynek w Chełmnie (powiat świecki).

Pod względem obszaru uprawnego stan posiadania powyższych instytucji przedstawia poniższe zestawienie:

Klasztor w Oliwie	805 ła.
Biskupstwo włocławskie	736 ła.
Klasztor w Pelplinie	684 ła.
Klasztor w Kartuzach	368 ła.
Klasztor w Żukowie	294 ła.
Arcybiskupstwo gnieźnieńskie	210 ła.
Klasztor w Łądzie	134 ła.
Klasztor w Żarnowcu	106 ła.
Szpital św. Elżbiety w Gdańsku	79 ła.

⁴² W porównaniu z podanymi poprzednio (tamże, s. 41) zidentyfikowano 2 dalsze osiedla: Pierszczewko, pow. mirachowski, wł. kościoła parafialnego w Kościerzynie (uprzednio omyłkowo podane jako wł. szlachecka) oraz Zakoniczyn, pow. gdański – wł. szpitala św. Elżbiety w Gdańsku.

⁴³ Por. tamże, s. 40 n.

Klasztor brygidek w Gdańsku	61 ł.
Szpital św. Ducha w Gdańsku	50 ł.
Klasztor benedyktynek w Chełmnie	35 ł.
Kościół farny w Tucholi	20 ł.
Kościół farny w Kościerzynie	15 ł.
Razem	3597 ł.

Tabela ta przesuwając więc na plan pierwszy dobra klasztoru w Oliwie (805 ł.) przed dobrami biskupstwa włocławskiego (736 ł.) i klasztoru pelplińskiego (684 ł.). Należy zauważyć, że ogólny stan posiadania biskupstwa włocławskiego w całych Prusach Królewskich z uwzględnieniem jego dóbr położonych w województwie chełmińskim osiąga liczbę 32 osiedli z 808 ł. (a więc dorównuje klasztorowi w Oliwie); podobnie klasztor benedyktynek w Chełmnie posiada ogółem 12 osiedli, obejmujących 236 ł. Również stan posiadania klasztoru brygidek w Gdańsku z uwzględnieniem jego dóbr w województwie malborskim wynosi ogółem 7 osiedli o areale 160,5 ł.

Z 3600 ł. uprawnych, stanowiących własność większych instytucji kościelnych Pomorza, na areal kmiecy przypada 2956 ł., rozmieszczonych w 121 wsiach (ok. 24 ł. na 1 wieś). Areal 57 folwarków wynosi ok. 644 ł. (około 11 ł. na 1 folwark), co stanowi okrągło 18% całości arealu uprawnego. 1 folwark przypada na 2,1 wsi kmiecych. Zarówno liczba folwarków kościelnych, jak wielkość ich arealu są dość wysokie w porównaniu z folwarkami własności królewskiej. Drugą grupę wśród własności kościelnej stanowi uposażenie 197 kościołów parafialnych, które wynosi tutaj nieco mniej niż 4 ł. Ogółem uposażenie to stanowi 748 ł., z czego 685 ł. przypada na parafie wiejskie, a 63 ł. na parafie miejskie. Ogólną liczbę łąn parafialnych ze względu na fakt, że przeważnie stanowiły one samodzielne gospodarstwa plebanów, zaliczamy także do łąn folwarku, które w konsekwencji wzrastają do cyfry 1392 ł. (wobec 2956 ł. kmiecych), stanowiąc ok. 32% całości obszaru uprawnego własności kościelnej.

Własność miejska dzieli się zasadniczo na 2 kategorie: własność miasta Gdańska (wraz z miastem Helem) oraz własność pozostałych 14 miast królewskich i mieszczan.

Na terytorium miasta Gdańska, odgrywającym rolę odrębnej jednostki administracyjnej, znajdowało się 76 osiedli wiejskich⁴⁴ najgęściej skupionych na terenie Żuław Steblewskich i Wyżyny Gdańskiej. Całość ich arealu uprawnego wynosiła ok. 1549 ł. (nie uwzględniając obszaru uprawnego na patrymonium Gdańska o nieznannej wielkości). Olbrzymią przewagę wśród łąn uprawnych stanowi areal kmiecy, obejmujący 1512 ł., skupiony w 43 wsiach kmiecych (Żuławy, Wyżyna Gdańska) o przeciętnym obszarze 34 ł. Folwarki występują w znikomej liczbie (3) i obejmują zaledwie 32 ł. Natomiast znaczną liczbę osiedli (co najmniej 20) stanowią drobne osady rybackie i karczemne, położone zwłaszcza na Mierzei Wiślanej (od Wiśloujścia do Narmeln na granicy Prus Książęcych), bądź na Półwyspie Hel (Jastarnia Gdańska).

Z pozostałych 14 miast królewskich Tczew, Starogard, Świecie, Nowe i Czarne posiadają po 1 wiośce. 17 osiedli, położonych głównie w powiatach gdańskim i tczewskim, należy w przeważającym stopniu do bogatych rodzin patrycjuszowskich z Gdańska oraz bankierskiej rodziny Loytów, również tam osiadłej. Wielkość arealu uprawnego kmiecego pozostałej własności miejskiej wynosi 238 ł. (11 wsi kmiecych), folwarku – 130 ł., razem 368 ł., przy czym odsetek arealu folwarku wynosi ok. 35%. Świadczy to o poważnym odsetku łąn folwarcznych wśród tej części własności miejskiej. Przy uwzględnieniu całości arealu uprawnego własności miejskiej (a więc razem z terytorium gdańskim) stosunek ten ulega poważnemu obniżeniu. Łączna liczba łąn kmiecych własności miejskiej wynosi bowiem 1755 ł., folwarku – 162 ł., razem – 1917 ł., przy czym stosunek arealu folwarcznego do tej ostatniej cyfry wynosi tylko ok. 8,5 %.

Cyfry powyższe nie obejmują łąn uprawnych znajdujących się na obszarach patrymonialnych poszczególnych ośrodków miejskich. Wiadomo tylko, że dla 12 mniejszych miast Pomorza liczba łąn patrymonialnych wynosi 675 ł.

Areal uprawny całego województwa pomorskiego wynosi (bez patrymonium) ok. 24 264 ł. Na łąny kmiecy przypada 16 466 ł. (67,9%), folwarku (z uwzględnieniem 748 ł. uposażenia parafii) – 7093 ł.

⁴⁴ Zwiększenie liczby osiedli wiejskich należących do terytorium m. Gdańska, ustalonej uprzednio na 75 osiedli (tamże, s. 30, 44), o 1 osiedle nastąpiło skutkiem podzielenia dzisiejszej Olszynki (Walddorf) na Olszynkę M. i W., zgodnie z faktycznym stanem rzeczy, istniejącym w XVI–XVIII w.

(29,2%), szlachty zagrodowej – 630 ł. (2,6%), nieokreślone – 75 ł. (0,3%). Odsetek łań folwarcznych jest więc najwyższy w porównaniu z pozostałymi województwami, podobnie jak i odsetek łań szlachty zagrodowej, natomiast jest on w konsekwencji najniższy dla łań kmiecych.

Zaokrąglając wielkość obszaru uprawnego województwa do około 25 000 ł. (ze względu na łąny uprawne patrymoniiów), uzyskujemy w przeliczeniu ok. 4200 km². Porównując cyfrę tę z wielkością całego województwa, wynoszącą 12 907 km², stwierdzić należy, że na obszar uprawny przypada zaledwie 1/3 całości obszaru (dokładnie 32,5%), podczas gdy na lasy i nieużytki przypada aż 8707 km², tj. 2/3 (67,5%). Cyfry te wymownie świadczą o poważnych rozmiarach przede wszystkim szaty leśnej Pomorza oraz o najslabszym rolniczym wykorzystaniu ziemi na jego obszarze w porównaniu z pozostałymi województwami pruskimi.

Obliczając rozległość poszczególnych kompleksów własnościowych z uwzględnieniem obszarów leśnych i nieużytków, uzyskano następujące liczby, które porównujemy z cyframi dotyczącymi samego obszaru uprawnego dla poszczególnych kategorii własności ziemskiej Pomorza:

Tabela 20. Porównanie wielkości obszaru uprawnego województwa pomorskiego z całością obszaru, należącego do poszczególnych kategorii własności ziemskiej

Własność	Wielkość obszaru uprawnego			Całość obszaru	
	ł.	km ²	%	km ²	%
królewska	8880	1491,8	36,6	7075	54,8
szlachecka	9044	1519,4	37,3	3409	26,4
kościelna	4348	730,5	17,9	1454	11,3
miejska – król.	1917	322,1	7,9	947	7,3
nieokreślona	75	12,6	0,3	22	0,2
Razem	24 264	4076,4	100,0	12 907	100,0

Zestawienie powyższe ilustruje wymownie wielkość udziału własności królewskiej, górującej nad wszystkimi pozostałymi rodzajami. Udziały ich ulegają poważnemu obniżeniu z wyjątkiem własności miejskiej, którą podtrzymują obszary patrymonialne i terytorium gdańskie. Tabela ta ukazuje w całej pełni przewagę królewzczyzn na obszarze Pomorza.

Dla całości obszaru Prus Królewskich uzyskujemy następujące zbiorcze zestawienie podziału własności ziemskiej według posiadanych osiedli.

Tabela 21. Własność ziemska Prus Królewskich według liczby osiedli

Województwo	Os. m.	Os. w.	Własność król.		Własność szlach.		Własność kośc.		Własność miejska – kośc.	Własność miejska – król.	Własność nieokr.
			os. m.	os. w.	os. m.	os. w.	os. m.	os. w.	os. w.	os. w.	os. w.
chełmińskie	14	622	9	169	–	240	5	150	9	48	6
malborskie	6	284	6	143	–	74	–	2	–	65	–
pomorskie	16	1063	16	323	–	463	–	173	–	98	6
Razem	36	1969	31	635	–	777	5	325	9	211	12
%	–	100	–	32,2	–	39,5	–	16,5	0,5	10,7	0,6

W całych Prusach Królewskich zaznacza się więc decydująca przewaga osiedli należących do własności szlacheckiej nad osiedlami własności królewskiej i kościelnej. Do tej ostatniej należy także 5 miast na ogólną liczbę 36 ośrodków miejskich (tj. 13,9%). Uderza poważny odsetek osiedli należących do własności miejskiej.

Powyzsza kolejność ulega zmianie, jeśli rozpatrujemy wielkość obszaru uprawnego Prus Królewskich.

Tabela 22. Obszar uprawny Prus Królewskich

Województwo	Własność królewska					Własność szlachecka						
	I. kmiecie	%	I. folw.	%	razem I.	I. kmiecie	%	I. folw.	%	I. zagr.	%	razem I.
chełmińskie	4582	92,2	390	7,8	4972	2125	45,8	2285	49,2	233	5,0	4643
malborskie	4408	93,6	302,5	6,4	4710,5	743	57,7	544	42,3	–	–	1287
pomorskie	7816	88,0	1064	12,0	8880	3939	43,6	4475	49,5	630	6,9	9044
Razem	16 806	90,5	1756,5	9,5	18 562,5	6807	45,5	7304	48,8	863	5,7	14 974
%					38,9							31,4

c.d. tabeli 22

Województwo	Własność kościelna					Własność miejska – kościelna				razem I.
	I. kmiecie	%	I. folw.	%	razem I.	I. kmiecie	%	I. folw.	%	
chełmińskie	3322	72,8	1239	27,2	4561	130	86,7	20	13,3	150
malborskie	99,5	27,9	256,5	72,1	356	–	–	–	–	–
pomorskie	2956	68,0	1392	32,0	4348	–	–	–	–	–
Razem	6377,5	68,8	2887,5	31,2	9265	130	86,7	20	13,3	150
%					19,4					0,3

c.d. tabeli 22

Województwo	Własność miejska – królewska							Własność nieokreślona							razem I.
	I. kmiecie	%	I. folw.	%	I. nieokr.	%	razem I.	I. kmiecie	%	I. folw.	%	I. nieokr.	%	razem	
chełmińskie	1089	87,5	155	12,5	–	–	1244	14	15,7	–	–	75	84,3	89	15 659
malborskie	1216,5	83,6	216	14,9	22	1,5	1454,5	–	–	–	–	–	–	–	7808
pomorskie	1755	91,5	162	8,5	–	–	1917	–	–	–	–	75	100	75	24 264
Razem	4060,5	88,0	533	11,5	22	0,5	4615,5	14	8,5	–	–	150	91,5	164	47 731
%							9,7							0,3	100

Faktycznie więc na terenie całych Prus Królewskich zaznacza się zdecydowana przewaga stanu posiadania własności królewskiej (38,9%) nad szlachecką (31,4%) i kościelną (19,4%). Stan posiadania własności miejskiej jest stosunkowo wysoki, gdyż wynosi okragło 10% (bez uwzględnienia obszarów patrymonialnych).

Odsetek łąnów folwarku jest najwyższy dla własności szlacheckiej (48,8%) i kościelnej (31,2%), natomiast najniższy dla własności królewskiej (9,5%) i miejskiej (11,5%).

Powyzsze wnioski uzupełnia tabela zbiorcza arealów kmiecego, folwarku oraz szlachty zagrodowej.

Tabela 23. Areal kmiecy, folwarku i szlachty zagrodowej Prus Królewskich

Województwo	Łany kmiecy	%	Łany folwarku	%	Łany szlachty zagrodowej	%	Łany nieokreślone	%	Razem łąnów uprawnych
chełmińskie	11 262	71,9	4089	26,1	233	1,5	75	0,5	15 659
malborskie	6467	82,8	1319	16,9	–	–	22	0,3	7808
pomorskie	16 466	67,9	7093	29,2	630	2,6	75	0,3	24 264
Razem	34195	71,6	12 501	26,2	863	1,8	172	0,4	47 731

W całości arealu uprawnego Prus Królewskich decydującą przewagę mają więc łany kmiecy. Liczbą 34 195 ł. stanowią one 71,6%, a więc przeszło 7/10 całości arealu. Obszar folwarku o łącznej wielkości 12 501 ł. obejmuje tylko 26,2%, a więc ok. 1/4 całości obszaru. Na faktyczne łany szlachty zagrodowej przypada zaledwie 863 ł., tj. 1,8%.

Zaokrąglając powyższe cyfry dotyczące poszczególnych województw do ogólnej cyfry 49 000 ł. (i uwzględniając w ten sposób obszary uprawne patrymonialne), uzyskujemy w przeliczeniu ok. 8232 km². Porównanie z ogólną powierzchnią Prus Królewskich (tj. 19 657 km²) wykazuje, że areal uprawny dzielnic pruskiej stanowi tylko 41,9%, podczas gdy na lasy i nieużytki przypada 11 425 km², tj. 58,1% całości powierzchni. Na wyniku tym bez wątpienia zaciążyły cyfry dotyczące województwa pomorskiego, najrozleglejszego i najslabiej wykorzystanego pod względem użytkowania ziemi.

Obliczając wielkość poszczególnych kompleksów własnościowych z uwzględnieniem obszarów leśnych i nieużytków, uzyskujemy dla całości Prus Królewskich cyfry, które porównujemy z cyframi obszaru uprawnego.

Tabela 24. Porównanie wielkości obszaru uprawnego Prus Królewskich z całością obszaru należącego do poszczególnych kategorii własności ziemskiej

Własność	Wielkość obszaru uprawnego			Całość obszaru	
	ł.	km ²	%	km ²	%
królewska	18 562,5	3118,5	38,9	9996	50,9
szlachecka	14 974	2515,6	31,4	4942	25,1
kościelna	9265	1556,5	19,4	2593	13,2
miejska – kościelna	150	25,2	0,3	150	0,8
miejska – król.	4615,5	775,4	9,7	1938	9,8
nieokreślona	164	27,6	0,3	38	0,2
Razem	47 731	8018,8	100,0	19 657	100,0

Zestawienie powyższe wykazuje, że własność królewska obejmuje dokładnie połowę powierzchni Prus Królewskich, wysuwając się bezapelacyjnie na pierwsze miejsce. Własność szlachecka zajmuje tylko 1/4 powierzchni. Stan posiadania własności miejskiej nie uległ prawie żadnej zmianie skutkiem uwzględnienia całości rozległych terytoriów wielkich miast i obszarów patrymonialnych mniejszych ośrodków.

Należy dodać, że próby przeprowadzone celem ustalenia procentowego występowania łąn folwarku w obrębie poszczególnych parafii pozwoliły na wysunięcie kilku wniosków dotyczących terytorialnego rozwoju gospodarki folwarczej. Stwierdzono więc, że województwo chełmińskie wykazuje zdecydowaną przewagę obszarów o średnim odsetku łąn folwarcznych (10–40% łąnów w obrębie poszczególnych parafii). Najslabiej folwark rozwinął się w części środkowej powiatu michałowskiego oraz w części południowej w posiadłościach biskupów płockich. Najpoważniejszy rozwój folwarku (ponad 40%) obserwuje się w części zachodniej powiatu chełmińskiego, szczególnie między Chełmżą a Grudziądzem, a więc na obszarach, stanowiących własność szlachty folwarczej, w znacznym stopniu bezkmiecej.

W województwie malborskim wyróżnia się zdecydowanie obszar Żuław, jako teren najslabszego rozwoju folwarku. Poważniejszy wyjątek stanowią parafie Malbork i Matowy oraz Zwierzno (nad

jeziorem Drużno), w których skupia się większość folwarków ekonomii malborskiej. Z pozostałych regionów średni i większy rozwój wykazują folwarki w okolicach Sztumu i Dzierzgonia, będących skupiskiem średniej i większej szlachty folwarczej.

Na terenie województwa pomorskiego obszary o najsłabszym rozwoju folwarku są istotnie w mniejszości. Będą to głównie: terytorium miasta Gdańska oraz południowa część powiatu człuchowskiego. Zasadniczo przeważają parafie o średnim odsetku łąnów folwarku. Wyjątek stanowią tereny o większej gęstości folwarków w północnej części powiatu człuchowskiego, w środkowej i południowej części powiatu tucholskiego, jak również kilka parafii w zachodniej i środkowej części powiatów tczewskiego i gdańskiego. Zjawisko to jest zrozumiałe, jeśli uwzględnić fakt, że przeważającą część powyższych obszarów zamieszkuje średnia szlachta folwarcza kmiecia lub bezkmiecia. Również istnienie folwarków w dobrach królewskich na tych obszarach (zakładanych na pustych do niedawna łąnach) wpływa na zwiększenie się odsetka łąnów folwarcznych w kilku parafiach (zwłaszcza na terenie starostwa borzechowskiego).

Zróznicowanie gleb i rolnicze wykorzystanie ziemi

Kartogram ten ilustruje stopień wykorzystania ziemi przez rolnictwo (tj. ludność wiejską) Prus Królewskich. Opracowany on został na podstawie danych dotyczących rozmiaru obszaru uprawnego (przeliczonych na km²) oraz powierzchni ogólnej każdej parafii. Uzyskane wyniki zostały naniesione na podkładzie gleb celem łatwiejszego wyciągnięcia wniosków, chociaż dla właściwej interpretacji konieczne jest posługiwanie się także mapą główną uzmysławiającą zasięg lasów i mokradeł oraz szkicem geomorfologicznym.

Podkład glebowy został naniesiony na podstawie mapy J. Tomaszewskiego powiększonej ze skali 1:1 000 000 do 1:500 000. Dla właściwego zrozumienia treści kartogramu dajemy poniżej krótki szkic rozmieszczenia gleb na obszarze Prus⁴⁵.

Na terenie Prus Królewskich występują gleby, które można sklasyfikować – w zależności od ich żyzności – w sposób następujący: 1) gleby słabe, tj. piaski wydymowe, gleby piaszkowe i szczyrki, 2) gleby średnie, tj. bielice oraz szczyrki naglinowe i naiłowe, 3) gleby dobre, tj. gliny, ility, czarnoziemy i mady.

Niemal na całym omawianym obszarze występują utwory pochodzenia lodowcowego. Wyjątkiem jest tu dolina i delta Wisły.

Duże połacie, zwłaszcza na terenie województwa pomorskiego, zajmują słabe gleby piaszczyste, czy to w postaci piasków lotnych, czy w postaci szczyrków. Te ostatnie leżące na podłożu gliniastym stanowią gleby dość urodzajne (średnie).

Z piaskami lotnymi spotykamy się niemal wzdłuż całego wybrzeża Bałtyku, gdzie występują one w postaci wydm, przeważnie utrwalonych przez zalesienie. W pasie nizin nadmorskich żyźniejsze gleby związane są z występowaniem moreny dennej. Tak więc niemal wszystkie kępy nadmorskie będą miały dobre gleby gliniaste o dużej intensyfikacji rolnej. Na południe od Gdańska ciągnie się na morenie dennej pas żyznych, tłustych gleb, przerwany poniżej Nowego piaskami sandru pomorskiego. Specjalnie żyzne obszary występują na południe od Tczewa i ciągną się po Gniew, w pobliżu którego występują płyty tłustych iłów, a nawet czarnoziemiu. Dalej na południe, w powiecie świeckim, pojawiają się płyty średnich gleb gliniastych, jak również bielice i szczyrków na podłożu gliniastym. Wreszcie trzeci obszar gleb żyznych gliniastych występuje na morenie dennej w okolicach Tucholi, Chojnic, Człuchowa i Debrzna.

Dość urozmaicony pod względem glebowym będzie główny wał Pojezierza Pomorskiego. Tu obok wielkich zwałów żwirów, piasków i głązów występują np. w okolicy Goręczyna wkładki czerwonych tłustych glin, dalej na północ nawet iłów. Także okolice Jeziora Raduńskiego obfitują w niewielkie płyty gleb gliniastych, np. koło Stężycy. Na ogół jednak przeważają tu partie gleb lekkich, piaszczystych, mało urodzajnych lub średnio urodzajnych. Na południe od wału pojeziernego rozciąga się domena jałowych sandrów, domena piasków i żwirów. Gdzieniedzie wśród nich pojawia się wyspowo inny skład gleby, związany z mniejszymi łańcuchami moren czołowych czy płatami moreny dennej. Płaty te

⁴⁵ Korzystano głównie z: S. Lencewicz, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1955; M. Kielczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Warszawa 1956 (Prace Instytutu Geografii PAN, nr 5); *Wstęp*, [w:] *Słownik geograficzny państwa polskiego*, red. S. Arnold, Warszawa 1932.

tworzą duże polany wśród wielkich lasów sandrowych i mają charakter wybitnie rolniczy. Do największych z tych polan zaliczają się okolice Brus, Wiela i Czerska.

Na wschód od Wisły gleby na podłożu lodowcowym występują na Wysoczyźnie Elbląskiej. Będą to przeważnie średnie gleby bielcowate i szcerki naglinowe. Żyźniejsze są okolice Malborka, Sztumu i Dzierzgonia, gdzie pojawiają się urodzajne gliny, a jedynie w pobliżu doliny Wisły występują gleby piaszczyste i związany z nimi obszar lasów.

Województwo chełmińskie zalicza się do terenów żyznych, zwłaszcza jego część zachodnia. Tutaj przeważają dobre gleby gliniaste, znane z urodzajności. We wschodniej jego części, tj. w rejonie Brodnicy i Lubawy przeważają bielice i szcerki naglinowe. Znaczniejszych obszarów sandrowych brak jest w tym województwie, niewielkie ich ilości występują jedynie na południe od Wąbrzeźna, nieco nad Drwęcą, na wschód od Biskupca i w okolicach Lidzbarka Welskiego.

Inny charakter mają gleby piaszczyste w dolinie Wisły. Pojawiają się tu, obok namulów rzecznych, nieurodzajne piaski lotne w postaci wydm. Widać je w pobliżu Torunia, Unisławia i Grudziądza. Wśród nich występują tereny podmokłe i zatorfione.

Zupełnie innego pochodzenia, niezwiązanego z podłożem lodowcowym, będą gleby doliny dolnej Wisły i Żuław. Będą to ilaste nanosy Wisły, odznaczające się wielką żyznością, zwane madami. Przez długi czas w delcie Wisły osadnictwo mogło się rozwijać jedynie z wielką trudnością, gdyż w większości stanowiły ją tereny silnie podmokłe i zagrożone stałymi wylewami. Jednak w miarę osuszania ich (na dużą skalę przez Krzyżaków w wieku XIV) zaczęła szybko wzrastać liczba osad i sieć ich stawała się coraz gęstsza.

Z trzech województw Prus Królewskich województwo malborskie miało największy procent gleb żyznych dzięki delcie Wisły, która w znacznej części leżała w jego granicach oraz okolicom Malborka i Sztumu.

W województwie chełmińskim do najżyźniejszych zaliczała się jego część zachodnia o dużej przewadze gleb gliniastych. Część środkowa i wschodnia posiadała gleby średnie, składające się przeważnie z bielicy i szczereków.

Najuboższe gleby były w województwie pomorskim. Całą środkową jego część wypełniały piaski i żwiry sandrowe oraz gleby słabe wału pojeziernego. Żyźniejsze gleby rozłożone były peryferycznie; ciągnące się pasem od wybrzeża morskiego na południe wzdłuż Wisły oraz wzdłuż południowej granicy województwa. Do najżyźniejszych zaliczają się okolice Tczewa i Gniewu oraz część Żuław.

Mając na uwadze powyższe dane, przyjrzyjmy się obecnie tabeli, wykazującej procent rolniczego wykorzystania ziemi poszczególnych województw w skali parafialnej:

Tabela 25. Odsetek rolniczego wykorzystania ziemi w parafiach Prus Królewskich

Województwo	Odsetek					Razem parafii lub odpowiadających im jedn. adm.
	0–30%	30–50%	50–70%	powyżej 70%	nieznany	
chełmińskie	11	29	26	52	3	121 ⁴⁶
%	9,1	24,0	21,5	43,0	2,4	100
malborskie	3	3	9	32	–	47 ⁴⁷
%	6,4	6,4	19,1	68,1	–	100
pomorskie	58	45	30	54	1	188 ⁴⁸
%	30,9	23,9	16,0	28,7	0,5	100
Razem	72	77	65	138	4	356
%	20,2	21,6	18,3	38,7	1,2	100

⁴⁶ Liczba ta obejmuje 119 parafii województwa oraz 2 parafie ziemi dobrzyńskiej, posiadające udziały na terenie województwa (Ciechocin i Grązawy).

⁴⁷ Liczba ta obejmuje 44 parafie województwa (bez terytorium Elbląga), okręg Tolkmicka, dzierzawę nowodworską i terytorium elbląskie; trzy ostatnie jednostki traktowane są jak odpowiednik wielkiej parafii.

⁴⁸ Liczba ta obejmuje 181 parafii i udział 6 parafii spoza terenu województwa oraz terytorium Gdańska, traktowane jako jednostka równorzędna (wielka parafia). Powyższe liczby jednostek parafialnych bądź ich odpowiedników przyjmowano we wszelkich dalszych zestawieniach.

Cyfry powyższe wykazują, że dla całości Prus Królewskich zaznacza się przewaga parafii o średnim odsetku, w których stopień rolniczego wykorzystania ziemi wynosi od 30–70%, chociaż poważną część odsetek (38,7%) stanowią parafie przekraczające górną granicę⁴⁹. Parafie o odsetku najniższym (poniżej 30%) stanowią tylko 20,2% w całości obszaru Prus.

Wyniki te przedstawiają się jednak bardzo różnorodnie w każdym z województw. Z tabeli wynika, że najwyższy odsetek parafii o maksymalnym rolniczym wykorzystaniu ziemi ma województwo malborskie (68,1%), a za nim chełmińskie (43%). Na ostatnim miejscu znajduje się województwo pomorskie, w którym poważną rolę odgrywają parafie o najniższym odsetku (30,9%).

Kartogram ukazuje, że ośrodkiem maksymalnego wykorzystania ziemi dla rolnictwa są Żuławy Wielkie na obszarze województwa malborskiego oraz pas ciągnący się od Malborka do południowej granicy tego województwa. Są to więc obszary bezleśne obfitujące w najlepsze gleby aluwialne na Żuławach Wiślanych lub gleby gliniaste. Do najslabiej wykorzystanych rolniczo obszarów województwa należą – mimo najlepszych gleb – podmokłe tereny nad jeziorem Drużno oraz terytorium miasta Elbląga, które – jak wspomniano – staną się przedmiotem intensywnej kolonizacji dopiero od schyłku XVI stulecia. Natomiast na poważne obniżenie odsetka w rejonie Sztumu wpływa słabość gleb piaszczystych, pokrytych w znacznej mierze lasem (Puszcza Sztumska).

W województwie chełmińskim ośrodki maksymalnego wykorzystania ziemi dla rolnictwa stanowią parafie w powiecie chełmińskim, ciągnące się na północ od Torunia do północnej granicy województwa w rejonie Łasina. Ten dość zwarty pas zajmuje najlepsze w całym województwie gleby gliniaste i bielice, na domiar bardzo słabo zalesione. Wyjątek stanowią tu jedynie obszary wokół Chełmży, Wąbrzeźna i Golubia o słabych glebach piaszkowych i szczerkowych, pokrytych w znacznym stopniu lasem (zwłaszcza w rejonie Golubia i Wąbrzeźna). W części wschodniej największy odsetek wykazują parafie na południe od Brodnicy oraz w ziemi lubawskiej z wyjątkiem rejonu Lidzbarka Welskiego. Są to bez wyjątku bezleśne obszary średnich gleb bielicowych⁵⁰. Najslabiej wykorzystane obszary na terenie całego województwa stanowią parafie w rejonie Torunia, Golubia i Nowego Miasta. Są to całkowicie lesiste okręgi o słabych glebach piaszkowych (albo nieskolonizowane obszary podmokłych mądów nadwiślańskich). Do słabiej wykorzystanych obszarów należą także parafie w rejonie Grudziądza i Lidzbarka Welskiego (słabsze gleby piaskowe i bogatsza szata leśna),

Na terenie województwa pomorskiego parafie o największym odsetku rolniczego wykorzystania ziemi skupiają się przede wszystkim w pasie nadwiślańskim, ciągnąc się od Nowego poprzez okolice Starogardu i Tczewa do regionu Gdańska, przy czym główne ich nasilenie występuje między Gdańskiem a Tczewem. Parafie te zajmują najurodzajniejsze obszary w całym województwie (gleby gliniaste, a nawet fragmenty czarnoziemiu koło Gniewu), wykazujące przy tym w większości słabe zalesienie. Natomiast terytorium miasta Gdańska mimo wysokiej jakości gleby wykazuje – podobnie jak terytorium miasta Elbląga – tylko niższy odsetek rolniczego wykorzystania ziemi (z wyjątkiem enklaw, należących do instytucji kościelnych lub szlachty). Na ten stan rzeczy wpływa bez wątpienia fakt słabego wykorzystania w tym okresie podmokłych obszarów Szkarpawy (w rejonie Wisły Elbląskiej) oraz wydmowego długiego pasa Mierzei Wiślanej, jak również istnienie łąk. Niewątpliwie w wypadku posiadania szczegółowych danych źródłowych w każdej z poszczególnych części terytorium dałoby się wyodrębnić tereny o wysokim odsetku ich rolniczej eksploatacji. Tereny takie bez wątpienia stanowiły Żuławy Steblewskie albo Wyżyna Gdańska.

W części północnej województwa maksymalny odsetek wykazują także parafie w regionie Pucka, szczególnie położone na Kępie Puckiej i Swarzewskiej, które obfitują w dobre gleby gliniaste. Trzecie skupisko największego rolniczego wykorzystania ziemi stanowią parafie położone na południe od Człuchowa, Chojnic i Tucholi (południowa część powiatu człuchowskiego i tucholskiego), obfitujące w średnie gleby bielicowe, a w rejonie Chojnic – w dobre gleby gliniasto-iłowe. Średni odsetek wykorzystania

⁴⁹ W kilku wypadkach odsetek wynosi 90% i nieco wyżej. Oczywiście zdawać sobie należy sprawę z faktu, że na ten wysoki wynik działają niekiedy skutki metody interpolacji, zastosowanej z konieczności przy wyrysowaniu granic parafii. W każdym jednak razie – mimo pewnych przejawów – wyniki te dobrze określają zasadniczą tendencję zjawiska. Uderza przy tym równie wysoki odsetek w parafiach sąsiadujących, co świadczyłoby o poważnym zagospodarowaniu danego obszaru i braku większej powierzchni łąk, pastwisk i lasów.

⁵⁰ Pozorny wyjątek stanowi parafia Lubawa, która wykazuje niższy odsetek. Spowodowane to jest faktem posiadania przez miasto własnego obszaru uprawnego, który – zgodnie z przyjętymi wyżej założeniami – nie mógł być uwzględniany w obliczeniach.

ziemi wykazują także parafie w rejonie Świecia. Natomiast większość obszarów w zachodniej i środkowej części województwa oraz niektóre parafie nadmorskie wykazują odsetek najniższy. Zjawisko to jest w pełni zrozumiałe, jeśli uwzględnić, że obszary te obejmują przede wszystkim tereny lesiste, zajmujące najgorsze w całych Prusach Królewskich gleby piaskowe, zwłaszcza w powiatach: tucholskim, człuchowskim, świeckim, tczewskim i mirachowskim, bądź obszary podmokłe (jak w powiecie puckim).

Powyższe wyniki pozwalają więc wyciągnąć wniosek, że zasadniczo obszary, na których występują gleby dobre czy średnie, są najbardziej eksploatowane. Jednakże zawsze należy uwzględnić fakt istnienia dalszych elementów fizjograficznych, jak lasów czy mokradeł, które stanowią czynnik obniżający stopień rolniczego wykorzystania ziemi.

1961 r.

III.4. NAZEWNICTWO

III.4.1. WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Jerzy Duma

Przedstawiony w tym tomie Atlasu Historycznego obszar województwa krakowskiego zawiera nazewnictwo wsi i przysiółków odnotowane w XVI w. Jest ono niejednorodne z historycznego i etymologicznego punktu widzenia, gdyż obok nazw kształtujących się w wieku XVI często kontynuuje nazewnictwo okresów wcześniejszych¹. Odnaleźć tu można także nazwy z okresu przedślówiańskiego (sprzed VI w. n.e.), np. nazwy pasm górskich *Tatry*, *Karpaty*, może *Beskidy* i *Bieszczady* itp. W nazwach miejscowych nazwy przedślówiańskie znajdujemy jednak głównie w postaci ponowionych i adaptowanych nazw rzecznych, np. n. m. *Dunajec*: n. rz. *Dunaj*; n. m. *Pilica*: n. rz. **Pilca* później *Pilica*; n. m. *Rabka*, *Sucharaba*: n. rz. *Raba* (a ta od rdzenia pie. **or-* ‘ryć’, por. *orać*, *radło*); *Skawa*: n. rz. *Skawa* (jeśli nie od słowiańskiego **sъk-/suk-* ‘kręcić’); *Wiercica*: n. rz. *Warta* (o słowiańskiej lub przedślówiańskiej etymologii); (*Wielki* i *Mały*) *Wieprz*: n. rz. *Wieprz*; *Wisła*: n. rz. *Wisła* itp. Pochodzenie nazw rzek zostało dokładniej omówione w różnych opracowaniach hydronimicznych i toponimicznych².

Słowiańskie nazwy wczesnośredniowieczne pojawiają się wraz z napływem Słowian do późniejszej Małopolski – może pod koniec V i w VI–VII w. n.e. Razem z nazewnictwem przedślówiańskim często stanowią one zagadkę etymologiczną dla badaczy, por. nazwę *Bawół* (*Bamuol* 1198), *Wawel*: **vqvol-*, **vqvъlb* ‘miejsce nad wodą, otoczone wodą’, *Skrzyńka* (*Krzymka*): **krin-* > **kryn-* ‘miejsce obniżone’, por. *krynica* ‘zdrój’. Nazwy te – o ciągle dyskutowanej etymologii – tworzą najstarszą warstwę nazw miejscowych i topograficznych.

Stara warstwa słowiańskich nazw miejscowych to przede wszystkim archaiczne formacje dzierżawcze utworzone od słowiańskich imion sufiksem **-jb* oraz nazwy patronimiczne, zwłaszcza te, które powstały od dwuczłonowych słowiańskich nazw osobowych, np. dzierżawcza n. m. *Pękosław*, *-wia* (od n. os. **Plkoslav* + *-jb*); patronimiczna n. m. *Sulislawice* (od n. os. *Sulislav* + *-ici*, później *-icě*). Nazw dzierżawczych z **-jb* jest na terenie opisanego obszaru znacznie mniej niż nazw patronimicznych, por. np. n. m. *Będzin* (*Biden* 1299, *Banden* 1301): n. os. **Będzan*: *Będzimir*; n. m. *Biecz* (*Beyech* 1123–1125): n. os. *Biejek*: *Bezdział*; n. m. *Będusz*: n. os. *Będuch*; n. m. (Stary, Nowy) *Sącz* (*Sandech* 1163): n. os. **Sądec*, **Sądek*; n. m. *Podlubomierz*: n. os. *Lubomir*; n. m. *Siepraw*, **-wia*: n. os. *Siepraw*; n. m. *Skarbimierz* (*Scarbimir* 1242 – dziś *Skalbmierz*): n. os. *Skarbimir*; n. m. *Wilgoszcza*: n. os. **Wielegost*; n. m. *Wodzisław*, **-wia* (*Włodzisław* 1370): n. os. *Włodzisław* (*Władysław*); n. m. *Wojnicz*: n. os. *Wojnic* lub **Wojnik* itp. Do tego typu nazw dzierżawczych nawiązuje n. m. *Siewior* (*Seuor* 1125 – dziś *Siewierz*), motywowana początkowo wyrazem **sěverъ* ‘północ, północny wiatr’, też ‘śnieżyca’ z późniejszą palatalizacją wygłosu na wzór nazw dzierżawczych i cofnięciem przegłosu **e* w *o*.

Licznější od nich, choć bardziej zróżnicowaną chronologicznie grupę, tworzą nazwy dzierżawcze z sufiksami **-ov-/*-ev-* oraz **-in-*. Zwłaszcza nazwy z tym pierwszym sufiksem dzierżawcze i częściowo

¹ Skróty: n. m. – nazwa miejscowości, n. os. – nazwa osobowa, n. rz. – nazwa rzeki, niem. – niemieckie, pie. – praindoeuropejskie, suf. – sufiks. Gwiazdką oznaczono formy zrekonstruowane.

² Na przykład w części odnoszącej się do Małopolski zob. zwł. K. Rymut, *Gewässernamen im Flußgebiet der oberen Weichsel von der Quelle bis zur Sola und Przemsza*, „Hydronymia Europaea”, t. 9, 1993; tenże, *Rechte Zuflüsse zur Weichsel zwischen Sola und Dunajec*, „Hydronymia Europaea”, t. 12, 1996; K. Rymut, M. Majtán, *Gewässernamen im Flußgebiet des Dunajec*, „Hydronymia Europaea”, t. 13, 1998; K. Rymut, *Gewässernamen im rechten Zuflußgebiet der Weichsel zwischen Dunajec und Wisłok*, „Hydronymia Europaea”, t. 15, 2000; tenże, *Gewässernamen im linken Zuflußgebiet der Weichsel zwischen Przemsza und Pilica*, „Hydronymia Europaea”, t. 16, 2001.

topograficzne są tu licznie reprezentowane, np. n. m. *Kraków*: n. os. *Krak* (: *krakać*) lub od nieznanego już w języku polskim wyrazu **krak* ‘odnoga rzeczna’, por. *krok* i *pokraczny*; n. m. *Baranów*: n. os. *Baran* lub od *baran*; *Bierków* (*Byrkow* 1343 – dziś *Biórków*): n. os. **Birek* (ze zmianą **ir > er > or*); *Czaczów* (pierwotnie nazwa patronimiczna *Chacheuici* 1174–1176, dziś w formie zamazurzonej *Caców*): n. os. *Czacz*: *cacko* ‘zabawka’; *Gdów* (*Kdow* 1272): n. os. *Gda* (: *gdakać* < **kъdakati* m.in. ‘dużo mówić’); *Miechów*: n. os. *Miech* itp. Nowsze nazwy tworzone są od podstaw obcych, np. *Giebułtów*: niem. n. os. *Gebelt*.

Nazw dzierżawczych z **-in-* jest nieco mniej niż z **-ov-/*-ev-*, ale dużo więcej niż z **-jb-*. Wymienić tu można przykładowo n. m. *Baczyn*: n. os. *Bacza*: *baczyć* ‘patrzyć’; n. m. *Biadolín*: n. os. *Biadoła*: *biadolić*; n. m. *Będzieszyna*: n. os. **Będziesza*; n. m. *Muszyna* jeśli od n. os. *Mucha*; n. m. *Rzeplin*: n. os. **Rzepla*: *rzepa* itp.

W daleką przeszłość sięgają również, wspomniane już wyżej, nazwy patronimiczne, oznaczające początkowo nazwy ludzi zamieszkujących jakąś osadę, a następnie przeniesione na nazwę tejże osady. Starsze formy tworzone od dwuczłonowych słowiańskich nazw osobowych z sufiksem **-ici* (< **-itjo*) w mianowniku liczby mnogiej, później w bierniku **-icě*, rozszerzone często sufiksem *-ov-/-ev-*, np. *Boguchwałowice*: n. os. *Boguchwał* + *-ov-icě*; n. m. *Dobieszowice*, *Dobiesławice*: n. os. *Dobiesz*, *Dobiesław*; n. m. *Lusławice* (*de Ludslawicz* 1388): n. os. **Ludslaw*; n. m. *Proszowice*: n. os. *Prosz* (: *prosić*); n. m. *Wojstawice*: n. os. *Wojstaw* itp. Nazwy patronimiczne pochodzą też od skróconych słowiańskich imion, np. n. m. *Włostowice*: n. os. *Włost*: *Włostisław*, imion typu przezwiskowego, np. n. m. *Wadowice*: n. os. *Wada* (: *wadzić*, *zwada*); od nazw oznaczających ludność zależną, np. od biskupa, podstolego, por. n. m. *Biskupice*, *Podstolice*, od określeń ludności zamieszkującej jakiś region, np. *Zagorzyce*. Zdarzają się też nazwy patronimiczne od podstaw obcych, np. *Wilamowice*: niem. n. os. *Wilhelm*.

Analizując rozmieszczenie najstarszych nazw patronimicznych na dzisiejszym terenie Polski, Stanisław Rospond wyróżnił trzy obszary ich większej koncentracji: Małopolskę, Śląsk i Wielkopolskę z Kujawami³. Może to wskazywać na najstarsze centra osadnictwa słowiańskiego w naszym kraju. Na przykład na Pomorzu Zachodnim nazwy patronimiczne wykazują specyficzny układ: starsze i liczniejsze znajdują się na Pomorzu Szczecińskim, zwłaszcza koło Wolina i w okolicach Pyrzyce, Stargardu Szczecińskiego, na miejscu dawnych żyznych ziem w pasie przymorskim od Trzebiatowa po okolice Darłowa, nowsze zaś i mniej liczne pojawiają się dalej na wschód i południe od tych ośrodków⁴. Razem z zanikaniem w tym kierunku pomorskich cech językowych może to wskazywać na kierunek przemieszczania się dawnego osadnictwa słowiańskiego, zasiedlającego ten fragment Pomorza z zachodu na wschód.

Podobne do nazw patronimicznych są tzw. nazwy rodowe, występujące w formie liczby mnogiej imienia, np. n. m. *Bodaki*: n. os. **Bodak* (: *bodę*); n. m. *Dębniki*: n. os. **Dębnik* (o ile nie jest to nazwa topograficzna w liczbie mnogiej lub służebna od *dębnik* ‘dąbrowa’, ‘kora dębowa służąca do garbowania skór’ – może dawniej też ‘człowiek garbujący skóry przy pomocy kory dębowej’, zob. niżej o nazwach służebnych); n. m. *Kijany*: n. os. *Kijan*; n. m. *Kózki*: n. os. *Kózka*; n. m. *Liski*, *Liszki*: n. os. *Lisek* (: *lis*, dawniej też *liszka*); n. m. *Wawrzki*: n. os. *Wawrzek*. W XVI w. nazw rodowych najwięcej powstało na Mazowszu. W Małopolsce były one mniej liczne.

Obok nazw patronimicznych i rodowych występowały w Małopolsce także tzw. nazwy etniczne pochodzące od grup narodowościowych i plemiennych, np. n. m. *Pieczyniegi*: grupa etniczna *Pieczynogowie*; n. m. *Podolany*: *Podole*; n. m. *Pomorzany*: *Pomorze*; n. m. *Skawce*: n. rz. *Skawa*; n. m. *Węgrce*: *Węgier*, *Węgry* itp. Czasami wchodzą one w struktury nazw patronimicznych, np. n. m. *Cyganowice*: *Cygan*, oraz rodowych, np. *Ślężany*, por. *Ślązak*. Nazwy etniczne z sufiksami *-ice* i *-any* są szczególnie liczne na obszarze starego osadnictwa w Małopolsce⁵.

Tak zwane nazwy służebne, liczne dawniej na obszarze Małopolski, po XIII w. już nie były tworzone. Wskazywały one na zajęcia i powinności ludzi względem władzy, mieszczonej się w jakimś centrum grodowym⁶, np. n. m. *Jadowniki*: **jadownik* ‘czarownik, truciciel, człowiek przygotowujący

³ S. Rospond, *Stratygrafia słowiańskich nazw miejscowych. Próbnny atlas toponomastyczny*, t. 1: *Formacje na *-itjo*, Wrocław 1974.

⁴ E. Rzetelska-Feleszko, J. Duma, *Językowa przeszłość Pomorza Zachodniego na podstawie nazw miejscowych*, Warszawa 1996, mapa 26.

⁵ D. Podlawska, *Nazw etniczne z sufiksami -any i -ice na terenie Polski*, „Onomastica”, t. 17, 1972, s. 65–82.

⁶ W Małopolsce są to głównie skupiska nazw koło Krakowa, Wiślicy i Sandomierza; por. K. Rymut, *Służebne i zawodowe nazwy miejscowe w Małopolsce*, „Onomastica”, t. 20, 1975, s. 143–168.

jad – truciznę, np. do strzał; n. m. *Konary* i *Kobylniki* (*Cobelnic* 1253): *koniarz*, *kobylnik* ‘człowiek zajmujący się hodowlą koni’; n. m. *Korabniki*: **korabnik* ‘człowiek wytwarzający łodzie’; n. m. *Kuchary*: *kucharz*; n. m. *Lagiewniki*: *lagiewnik* ‘człowiek trudniący się wytworem *lagwi* – naczyń, beczek drewnianych – lub / oraz warzeniem piwa, syceniem miodu’; n. m. *Piekary*: *piekarz*; n. m. *Psary*: *psiarz* ‘dozorca sfory psów, zwłaszcza myśliwskich’; n. m. *Sokolniki*: *sokolnik* ‘człowiek zajmujący się hodowlą i układaniem ptactwa łownego’; n. m. *Szczytniki*: **szczytnik* ‘tarczownik’, też człowiek wytwarzający *szczyty* ‘tarcze’; n. m. *Złotniki*: *złotnik* itp. Na wzór tych nazw powstawały później nazwy miejscowe od zawodów, por. n. m. *Kowale* i *Kowary*: *kowal*.

Następną dużą grupę nazw miejscowych tworzą nazwy topograficzne. Wśród nich wyróżnić można nazwy utworzone od obiektów terenowych, np. n. m. *Błonie*, *Brzezinka*, *Brzeźnica* (: *brzeźnica* ‘las brzozowy’), *Brzeście* (: *brzost*, **brzeście* ‘las brzostowy’), *Dąbrowa*, *Góra*, *Górka*, *Grabiny*, *Las*, *Laski*, *Łęg*, *Łęgi*, *Mogila* (: *mogila* ‘wzgórze’), *Niwki*, *Rzeka*, *Skala*, *Skalka*, *Staw* itp. Część nazw miejscowych została przeniesiona z nazw innych obiektów, np. n. m. *Biała* od n. rz. *Biała*, n. m. *Bieliczna*: n. rz. *Bieliczna* (: *bielica* ‘mokradło’, suf. *-na*), n. m. *Śreniawa* od n. rz. *Szreniawa* itp. Czasami nazwy miejscowości są derywatami od nazw rzecznych, np. n. m. *Bielsko* od n. rz. *Biała*. Etymologiczne wątpliwości budzi n. m. *Morawica* koło Krakowa, por. identyczną nazwę miejscowości położonej nad rz. Nidą. Stanisław Rospond zakłada istnienie wyrazu **morawa* ‘teren podmokły, trawiasty’, co łączy niesłusznie z *murawą* (o innym pochodzeniu – od **muravъ* ‘ciemnozielony’)⁷. Wydaje się, że mamy tu do czynienia z wędrówką wyrazu utworzonego od nazwy rzeki i krainy *Morawa*⁸, *Morawy* > *morawa* ‘rzeka, teren bagnisty’, do której dodano sufix *-ica*. Podobny proces apelatywizacji nazw rzek odnaleźć można w nazwach *Dunaj*, *Wisła*, *Pisa* zmienionych w wyrazy pospolite *dunaj*, *wisła*, *pisa*, *pisia* o znaczeniu ‘potok, rzeka’⁹.

Nazwy topograficzne mogą mieć też formę przymiotnika, por. n. m. *Czermna*, *Czermno* od zaginionego **czermny* ‘czerwony’; n. m. *Czarna*; n. m. *Długie*; *Mszana*: **mszany* ‘omszały’; n. m. *Wysoka* itp. Rzadko spotyka się wśród nich nazwy w formie imiesłowu, np. *Śmierząca* (zapewne od nazwy rzeczki lub źródła).

W procesie tworzenia nazw miejscowych od przymiotników i rzeczowników powstają różnego typu derywaty, np. n. m. *Brzeżek*, *Brzesko*: *brzeg*; n. m. *Grabowa* (: *grab* lub n. os. *Grab* – wtedy nazwa dzierżawcza); n. m. *Gromnik*: *grom*; n. m. *Piaseczno*: *piasek*; n. m. *Szczawnica*: *szczaw* ‘źródło wody mineralnej, też nazwa rośliny’; n. m. *Świdnik*: jeśli od *świda* ‘roślina nadwodna’; n. m. *Trzcienica*: *trzcina*; n. m. *Trzetrzewina*: *cietrzew*; n. m. *Wietrznica*, *Wietrzno*: *wiatr* itp.

Podobne odapelatywne pochodzenie mają tzw. nazwy kulturowe związane z nazwami wytworów rąk ludzkich oraz stosunkami społecznymi. Są to nazwy typu *Chamrzyska* (dziś *Homrzyska*): niem. *Hammer* ‘młot, kuźnia’; n. m. *Huta*; n. m. *Lgota*, *Wola*, *Wólka* i *Wolica* od *ulg* i *wolności* w powinnościach dominialnych; n. m. *Miastko*: **miastko* ‘miejsce zasiedlenia’; n. m. *Podgrodzie*; n. m. *Poręba*; n. m. *Tyniec*: *tyn* ‘mur’; n. m. *Ujazd*, por. *zajazd* itp.

Oddzielną grupę tworzą nazwy złożone. Tu też można wyróżnić kilka podtypów, np. nazwy przedrostkowe, np. *Zakrzów* (: *za krzami* ‘krzakami’), *Podgórze*, *Podłęże*, *Zaborek* i *Zaborze* itp. Kiedy wieś się dzieli na kilka przysiółków, powstaje konieczność ich zróżnicowania, por. *Mochnaczka Niżna* i *Mochnaczka Wyżna*, *Lipnica* (*Lipnica Murowana*), *Lipnica Dolna* i *Lipnica Górna*, *Nowy Sącz* i *Stary Sącz* itp. Występujące koło większego ośrodka miejskiego miejscowości tracą często swą samodzielność także w sferze nazewnictwa, np. *Dąbrowa Górnicza-Błędów*, *-Łosień*, *-Strzemieszyce Małe*; *Kraków-Krowodrza*, *-Mogila*, *-Mydlniki* itp.

Wydzielić też można różnego pochodzenia nazwy złożone, np. *Krowodrza* (*Crowodra* 1257): *krowa* i *drzeć* ‘odzierać ze skóry’; *Koziegłowy* (de *Cossegłow* 1326): n. os. **Kozia Głowa*; *Dwiekozy* (*Dwie Kozy*); n. m. *Zimnowódka* (*Zimna Wódka*): *zimna woda*; n. m. *Zimnodół* itp.

⁷ S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 233; W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.

⁸ Nazwa tej rzeki ma etymologię starogermańską, przedślówiańską od **mar-ahva* ‘woda bagnista’, por. niem. *Meer* i *Moor* ‘głęboka woda stojąca, morze, bagno’ i niem. *Au(e)* ‘łąd nadwodny’; por. F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, oprac. E. Seebold, wyd. 23, Berlin–New York 1995.

⁹ Por. nazwy ulic w Warszawie *Szeroki* i *Wąski Dunaj*, którymi kiedyś płynęła struga.

Świadectwem obcych wpływów w małopolskim nazewnictwie są przede wszystkim nazwy niemieckie. Znaleźć je można w toponimii, np. w nazwach szczytów *Giewont*, *Gerlach*, w nazwach lasów górskich, np. *Regle*, w nazwach miejscowych zaś np. *Frywałd*: niem. *frei* ‘wolny’ i *Wald* ‘las’; *Kleparz* (*Clapers* 1389): jeśli od niem. n. os. *Klapper* z końcówką niem. *-s*; n. m. *Lanckorona*: niem. *Land* ‘kraj’ i *Krone* ‘korona’ – tu być może ‘własność korony, czyli króla’ itp.

Nazewnictwo małopolskie nosi w sobie czasami ślady różnych zmian fonetycznych, jakim ulegały miejscowe gwary polskie, np. dobrze reprezentowana jest zmiana grupy **xv-* na *f-*, por. n. m. *Faliszowice*, *Faliszówka*: n. os. *Chwalisz*: *Chwalimir*; n. m. *Faściszówka* (*Chwaściszówka*): n. os. *Chwast*; n. m. *Falkowa*: n. os. *Chwałek* itp. Mniej wyraźne są ślady mazurzenia, tzn. zmiany *cz, ż, sz* na *c, z, s*, por. wahania *Zania* obok *Żania*; *Zendowice* obok *Żędowice*; *Złosieniec* obok *Złożeniec*; *Żelików* obok *Zelków* itp. Część tych wahań wynika również z nieustalonego w XVI w. zapisu nazw miejscowych. Żeby dokładniej ustalić pochodzenie nazwy, często należy sięgać do dostępnych starszych przekazów, które tu podawane są w nawiasie¹⁰. Wiele wariantów zapisu mają zwłaszcza te nazwy, które zatraciły łączność z motywującymi je podstawami: imionami lub słownictwem pospolitym.

Wśród szesnastowiecznego nazewnictwa małopolskiego trudno znaleźć ślady występującego tu później górskiego osadnictwa łemkowskiego (wschodniosłowiańskiego) i pasterskiej penetracji wołoskiej, zaznaczającej swą obecność w leksyce góralskiej.

W dużym skrócie przedstawiono tu zarys szesnastowiecznego nazewnictwa małopolskiego. Wiele nazw pozostawiono bez szczegółowego omówienia i komentarza, wskazując tylko podstawowe typy nazewnicze. Co do reszty poczekać należy na dokończenie wydawanego w Krakowie słownika *Nazwy miejscowe Polski* (zob. przyp. 10).

* * *

Ustalanie szesnastowiecznych nazw miejscowości oraz obiektów fizjograficznych na obszarze województwa krakowskiego było prowadzone według tych samych zasad, które stosowano w pracy nad poprzednio wydanymi tomami Atlasu. Jako przykład można podać omówienie Stanisława Trawkowskiego odnoszące się do województw sieradzkiego i łęczyckiego¹¹.

2008 r.

¹⁰ Korzystałem tu głównie z opracowania S. Rosponda, *Słownik etymologiczny oraz nowszego słownika: Nazwy miejscowe Polski. Historia, pochodzenie, zmiany*, t. 1 n., red. K. Rymut, Kraków 1996 n.

¹¹ S. Trawkowski, *Nazewnictwo*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.4.5.

III.4.2. WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Władysław Pałucki

Ustalenie poprawnego brzmienia nazw miejscowych – osadniczych i terenowych – woj. sandomierskiego dla drugiej połowy XVI w. przeprowadziliśmy tak samo jak przy wcześniejszym opracowywaniu map woj. lubelskiego i Mazowsza w XVI w. Najistotniejszy punkt przyjętych wówczas założeń sprowadza się do zasady, by **nazwy osiedli** wniesionych na mapę podawać w brzmieniu XVI-wiecznym i ówczesnym języku literackim, lecz w pisowni dzisiejszej. W ten sposób bliscy jesteśmy stanowisku zajętemu przez zajmującego się toponomastyką językoznawcę, który domagał się, aby formy nazw miejscowych i obiektów fizjograficznych były zgodne z rzeczywistością językową¹, zwłaszcza że zatrzymujemy pisownię dawniejszą wówczas, gdy jest ona zgodna z naturą polszczyzny i przetrwała do dzisiaj. Występowanie zaś regionalnych odchyłeń nazewniczych (przewaga jednych lub słabsze występowanie innych typów dialektycznych – gwarowych), jeśli zostawiły swój trwały ślad w źródłach, znalazło swój wyraz w indeksie, w którym odnotowano podstawowe odmiany zapisów z XVI w. W rezultacie założenia przyjęte przy opracowaniu mapy Mazowsza i szerzej omówione w komentarzu do niej nie ulegają zmianie². To samo tyczy się indeksów miejscowości i nazw fizjograficznych.

W stosunku do występującego na całym etnicznym obszarze Polski, a więc także w woj. sandomierskim, obniżenia artykulacji: *er-ir* czy nachylenia: *i-y* (np. Sieradowice-Szyradowice, Wierzbica-Wirzbica, Zbigniew-Zbygniew, Nida-Nyda) postanowiliśmy, podobnie jak uczyniliśmy to na mapie Mazowsza, przyjąć formę dzisiejszą, coraz częściej stosowaną od schyłku XVI w.

Przyjętych założeń nazewniczych nie traktujemy jednak w sposób rygorystyczny. Wiadomo bowiem, że podobnie jak w przyrodzie, tak i w języku żywym występuje wiele odchyłeń od ogólnych norm, przy czym w toponomastyce liczba takich wyjątków zależy m.in. od zasięgu obszarów dialektycznych. Dlatego inaczej np. potraktowaliśmy nazwę wsi Świrna (pow. sandomierski, par. Szewna), która występuje w źródłach obocznie: Świerna, Świrna. Zwyciężyła jednak i przetrwała do dzisiaj nazwa tej wsi w miejscowym dialekcie: Świrna, i tę formę umieściliśmy na mapie, formę Świerna zaś – w indeksie jako odmiankę.

Utrzymaliśmy wynikającą z tego założenia metodę postępowania, aby w tych licznych wypadkach, kiedy dla danej miejscowości szesnastowieczne źródła podają jej nazwę w różnym brzmieniu i pisowni, pierwszeństwo dać formie: (1) rozpowszechnionej w różnych niezależnych od siebie typach źródeł, (2) przeważającej liczebnie w zapisach z drugiej połowy XVI w.³

W wypadkach trudniejszych do rozstrzygnięcia, np. przy alternatywnych zapisach, braliśmy także pod uwagę (jeśli to było możliwe) genezę lub treść nazwy, a także pisownię nazwiska rodu, który pochodził z danej miejscowości. Na przykład dla licznych miejscowości wywodzących swą nazwę od dębu stosowaliśmy z reguły formę Dąb, Dąbrowa, Dębiany. Atoli jeden raz, mianowicie przy wsi Dembiany (pow. wiślicki), odstąpiliśmy od tej reguły, ponieważ wieś ta była gniazdem rodziny Rawiczów-Dembińskich; w drugiej połowie XVI w. posiadał ją zasłużony kanclerz wielki koronny Walenty Dembiński, którego nazwisko zawsze tak pisano na licznych dokumentach prywatnych i państwowych,

¹ M. Karaś, *Językoznawstwo a kartografia*, „Onomastica”, t. 7, 1961, s. 25.

² W. Pałucki, *Nazewnictwo*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.4.7.

³ Tamże.

na czele z aktem unii polsko-litewskiej z 1569 r., przezeń zredagowanym⁴. W tej też formie nazwisko tej rodziny przetrwało do dnia dzisiejszego. Z podobnych powodów dla Ossolina, gniazda potężnego rodu Ossolińskich w ziemi sandomierskiej, wbrew sugestiom językoznawców, utrzymaliśmy przetrwała do dzisiaj pisownię, przez podwójne s – Ossolin. Zapisy w rejestrach poborowych często podawały nazwy miejscowe w lichej, rozbieżnej lub zniekształconej pisowni. Zmuszało to nas do dodatkowych poszukiwań źródłowych, co spowodowało, że rekonstrukcja brzmienia nazw miejscowych należała do żmudniejszych zadań przy opracowywaniu publikowanej mapy.

Trzeba bowiem pamiętać, że poborcy, wyznaczani po jednym na województwo lub ziemię tudzież wynajmowani przez nich subkolektorzy nie przejmowali się zbyt istniejącymi wówczas, niezbyt zresztą ustabilizowanymi zasadami ortografii polskiej ani też nie odczuwali potrzeby dokładnego zapisania do księgi poborowej nazwy wsi, z której wplacono podatek. Wpłaty dokonywał właściciel danej wsi, często jednak w imieniu swych panów i ich sąsiadów – delegowani chłopci. Poborca zaś, jeśli nie miał uprzednio sporządzonego formularza (niekiedy z dawnymi, błędnymi lub niezbyt starannymi zapisami), wpisywał do rejestru nazwę danej wsi tak jak ją usłyszał. Bez znaczenia wówczas było dla niego, jeśli podano mu ją w miejscowym dialekcie, w dodatku w wadliwej wymowie (spowodowanej np. brakiem zębów): Zbygniew czy Zbigniew⁵, Poizdów czy Pogwizdów, Ubenice czy Hubenice, Szolec czy Solec. W każdym razie w dość licznych zachowanych źródłach skarbowych (podatkowych) nie spotkaliśmy reklamacji z powodu mylnego zapisu nazwy wsi lub zagubienia kwitu z wplaconego podatku.

Oprócz spotykanych dysymilacji w rodzaju: Gortatowice – Gotartowice, Wronów – Wnorów, Pobroszyn – Pogroszyn, do takich pomyłek czy przejęczyń należy chyba nazwa osiedla Krzykosy (pow. sandomierski, par. Pokrzywnica), która od XVIII w. przez zmianę pierwszej zgłoski K na T przyjęła formę Trzykosy⁶. Dziś trudno dociec, co wpłynęło na tę zmianę nie tylko formy, lecz i treści nazwy: czy rywalizacja z położoną w pobliżu nazwą wsi Dwikozy, dawniej pisaną: *Dyecossy* (Dwiekozy, Dwiekosy)⁷ – a dodajmy, że w bliższym sąsiedztwie Krzykos leżała wioska Śniekozy w par. Goźlice, w 1565 r. wymieniona jako *Znyekozy*⁸ (druga, o tej samej nazwie wieś Śniekozy leżała już za Wisłą, w woj. lubelskim, par. Zaleszany bądź Wrzawy)⁹ – czy po prostu błąd w wymowie, utrwalony następnie w piśmie.

Wreszcie mówiąc o podstawach źródłowych nazewnictwa, należy tu podnieść jeszcze jedną, dla poprawności pisowni nazw ważną sprawę, tym razem dotyczącą charakteru źródeł, które ze względu

⁴ *Akta unii Polski z Litwą, 1381–1791*, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 340; A. Tomczak, *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji (ok. 1504–1584)*, Toruń 1963, s. 144, fot. dokumentu wystawionego w kancelarii większej własnoręcznym podpisem Dembińskiego, s. 96, fot. zapisu na oprawie Metryki Koronnej 104: „ad relationem Magnifici alentini Dembiński de Dembiany, Poloniae Cancelarii etc.”.

⁵ Dla miejscowości zwanych Zbigniew (Zbygniew) i pochodne: Zbigniewice (Zbygniewice), Zbydniów, zebrałem znaczną liczbę zapisów, m.in. nazwisko szlachty sandomierskiej: Zbigniewskich, które przesądziły, by na mapie podać formę Zbigniew, a w indeksie odmiankę Zbygniew itp. Jeśli nawet, jak sądzi P. Galas (*Ze studiów nad nazwami miejscowymi południowej Małopolski*, „Onomastica”, t. 7, 1961, s. 104) Zbydniów jest „zmienioną nieco postacią staropolskiego imienia Zbigniew, który z czasem, pod wpływem łaciny stał się Zbygniewem”, to pozostaniemy przy rozwiązaniach przez nas (dla wsi w pow. sandomierskim) nazwach Zbigniew, Zbigniewice. Nie bez znaczenia jest fakt, że pierwszy z książąt polskich, syn Władysława Hermana, Zbigniew tak został zapisany w najstarszym rękopisie *Kroniki* Galla Anonima (rkps Zamoyskich z XIV w., wyd. J. Krzyżanowski, Warszawa 1948). Nie zmienimy też imienia bpa krakowskiego, wielokrotnie w źródłach wymienionego Zbigniewa Oleśnickiego, ani stale, w tej formie Zbigniew, piszącego się pamiętnikarza z XVI–XVII w., Ossolińskiego.

⁶ Krzykosy: XV w. – Długosz LB, II, s. 320; 1508 r. – P. Małopolska, s. 457; 1529 r. – LR, s. 11; 1578 r. – P. Małopolska, s. 166; 1674 r. – ASK 167, f. 320. Trzykosy (zy): LS 1564/1565, s. 321; 1786 r. – F. Czaykowski, mapa woj. sandomierskiego; 1788/1791 r. – Perthées, *Mappa szczegulna woj. sandomierskiego*, J. Kolberg, *Mapa Król. Polskiego*, 1830; mapa Kwatermistrzostwa WP. Wsie zwane Krzykosy występują także na innych terenach Polski. Zamiana lub błędne odczytanie K–T były całkiem możliwe. Na przykład w aktach grodzkich pyzdrych z 1393 r. napisano Trzicosy, a szło tam właśnie o wieś Krzykosy położoną w sąsiedztwie Sulca i Sulęcina; L. Callier, *Powiat pyzdry w XVI stuleciu*, Poznań 1888–1891, s. 286.

⁷ XV w. – Długosz LB, II, s. 312: *Dwekozy*; Długosz, *Historia*, V, s. 284: *Dweykozy*; LR 1529, s. 388: *Dyecossye*; LS 1564/1565, s. 321: *Dyekozy*; 1662 r., ASK I 67, f. 112: *Dwie Kozy*.

⁸ LS 1564/1565, s. 326.

⁹ Śniekozy, w par. Zaleszany: Długosz LB, II, s. 462; LR 1529, s. 356, „tota villa post Istulam”; w par. Wrzawy: 1531 r., P. Małopolska, s. 356; 1565 r., *Lustracja woj. lubelskiego, 1565*, wyd. A. Wyczański, Wrocław–Warszawa 1959, s. 45. Parafie Zaleszany i Wrzawy graniczyły ze sobą, przy ujściu Sanu do Wisły, który ustawicznie w dolnym biegu zmieniał swe koryto, zalewając i niszcząc okoliczne wsie. Dlatego Śniekozy *post Istulam* mogły się znaleźć w jednych latach w par. Zaleszany, w innych (najdłużej) w par. Wrzawy, by w drugiej połowie XVI w. ostatecznie zaniknąć. Próbę objaśnienia nazwy Śniekozy (jeść kozy) zob. P. Smoczyński, *Nazwa miejscowa Śniekozy*, „Prace Filologiczne”, t. 25, 1975, s. 347–357.

na swe przeznaczenie mogą mieć bardziej lub mniej dokładne zapisy dotyczące się nazw miejscowych. Już w czasie pracy nad mapą Mazowska zauważyliśmy, że najcenniejsze dla problematyki nazewnictwa są te źródła, w których z obowiązku formalnego lub proceduralnego nazwy miejscowości podawano we właściwym brzmieniu i poprawnej, stosowanej wówczas polskiej pisowni. Do tego typu źródeł należą przede wszystkim księgi sądowe¹⁰, następnie uniwersały królewskie oraz niektóre akty i postanowienia prawne, inwentarze itp. Na dalszym w tym względzie miejscu należy postawić Metrykę Koronną. Otóż przy zapisywaniu nazw osiedli większe rygory stosowano w postępowaniu sądowym (pozwy, przypozywy z okazji sporów majątkowych, kupna, sprzedaży, zastawów i podziałów dóbr), zwłaszcza w sprawach karnych. Na dowód możemy tu przytoczyć dwie takie sprawy z sąsiadującego z sandomierskim woj. krakowskiego. W pierwszej pozwany w 1457 r. przez Jana z Czulić Mikołaj z Kurozwęk (w Sandomierskiem), kasztelan sieradzki, o uprowadzenie chłopca z Czulić i wywiezienie go do swej wsi Łucznanowice w pow. proszowickim, oświadczył: iż ta „concittacio defectuosa est in eo, quia ea concittatione non stant Czulicze sed Culicze”¹¹. W drugiej – pozwany w 1498 r. Stanisław z Zagajowa, w sporze o wieś Ostrężnice, też odmówił przez swego pełnomocnika stawiennictwa, „quia in citatione stat Osthrasznycza et in concitatione stat Osthrasznycza nomen ville, pro qua causa ad presens vertitur”¹².

Interesującym przykładem konieczności poszerzenia podstawy źródłowej była sprawa właściwej dla XVI w. nazwy średniowiecznej wsi, później miasteczka, własności cystersów, w którym odbywały się „okazowania”, czyli popisy rycerstwa woj. sandomierskiego, mianowicie w Pokrzywnicy (Koprzywnicy). Do połowy XV w. w źródłach występowała przeważnie nazwa Koprzywnica. Po przeprowadzeniu szczegółowej kwerendy źródłowej okazało się, że w XVI–XVII w. pisano niemal wyłącznie: Pokrzywnica, zarówno w konstytucjach sejmowych¹³, laudach sejmikowych¹⁴, uniwersałach podwodowych i stacyjnych¹⁵, lustracjach i inwentarzach dóbr królewskich¹⁶, korespondencji¹⁷, źródłach opisowych¹⁸, a nawet kartografii polskiej i obcej tych czasów¹⁹. W tym więc okresie zaszła zmiana (zjawisko w języku polskim spotykane) w kolejności głosek pierwszej sylaby: Kop-Pok, skutkiem czego miejscowość ta przyjęła nazwę Pokrzywnica, co zresztą, jeśli idzie o koprzywę-pokrzywę, na innych obszarach Polski też wymawianej obocznie, nie miało większego znaczenia. W przypadku Pokrzywnicy sandomierskiej dopiero pod koniec XVIII w. zaczęto powracać do pierwotnej, używanej do dziś formy – Koprzywnica, choć jeszcze w pierwszej ćwierci XIX w. występuje Pokrzywnica²⁰.

¹⁰ Niestety dla woj. sandomierskiego, z wyjątkiem pow. pilzneńskiego, wszystkie księgi (grodzkie, ziemskie i podkomorskie) zostały zniszczone; zob. A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie źródeł historycznych*, Warszawa 1957, s. 195, 200 n., 203–205, 208.

¹¹ Wówczas Jan Czuliński oświadczył: „quia contra formam iuris sibi scribit iudicenter reponsuras et non iudicialiter satis facturas”, SPPP, t. 2, wyd. A.Z. Helcel, Kraków 1870, nr 4318.

¹² Tamże, nr 4483.

¹³ VL, t. 2, f. 641, 1564 r., Okazowanie województwa sandomierskiego ma się odbywać w Pokrzywnicy; tamże f. 1060, 1587 r.; ASK I 9 –1573 r.

¹⁴ Biblioteka PAN Kraków, rkps 8338, Teki Pawińskiego 21, Lauda sejmikowe woj. sandomierskiego: 1587 r., s. 45; 1632 r., s. 84v; 1651 r., s. 176; 1660 r., s. 298v.

¹⁵ ASK I 9, f. 446, 1507 r.; *Corpus iuris polonici*, t. 3, wyd. O. Balzer, Cracoviae 1906, s. 85, 1508 r.; ASK I 62, f. 312, 1579/1580/1581 r.

¹⁶ LS 1564/1565, s. 86–100, 135; ASK XLVI 99a, f. 872, 1616 r.; ASK I 61, f. 300, 315, 1578 r.

¹⁷ „Wprowadziłem X. Hieronima brata z Nieszowej do Pokrzywnicy na koadiutora”, *Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego woj. sandomierskiego*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1879, s. 15, dot. 1598 r.; własnoręczny podpis „Zbigniew Oleśnicki opat Pokrzywnicki” z 1635 r., Michałowskiego *Księga Pamiętnicza*, Kraków 1858, s. 688.

¹⁸ *Kronika Polska Marcina Bielskiego*, t. 2, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1886, s. 1262; M. Kromer, *Polska*, tłum. S. Kozińskiego, oprac. R. Marchwiński, Olsztyn 1977, s. 57 – „Koprzywnica czyli Pokrzywnica”; B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1584, s. 159; S. Starowolski, *Polonia (z 1632)*, we wszystkich kolejnych wydaniach (1652, 1656, 1662) podawał „Pocrivnicam dittisimam Abatiam”. Ostatnie, opracowane przez A. Piskadłę wydanie *Polonii* Starowolskiego (tenże, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, Kraków 1976) w przekładzie na język polski, wbrew podanemu we wstępie (s. 7) przez wydawcę zapewnieniu: „w przekładzie starano się zachować jak najdokładniejszą wierność wobec oryginału” i zasadom edytorskim, poprawił Starowolskiego: „przepiękne koprzywnickie opactwo cystersów”. Małopolanin Mikołaj Rey z Nagłowic (woj. krakowskie) bądź z Szumska (woj. sandomierskie) znany chwast nazywał pokrzywą, a nie koprzywą: „Baczny człowiek ma uważać co łopian, a co pokrzywa” (*Zwierzyniec*).

¹⁹ Mapy Polski W. Grodeckiego z 1562 r.; A. Pogrąbki z 1570 r.; J. Speede, *A New Mape of Poland z 1627 r.*

²⁰ W 1811 r. Pokrzywnicę odwiedził i opisał J.U. Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich*, Paryż 1858, s. 80 n.

Obok niepełnego jeszcze w XVI w. przystosowania alfabetu łacińskiego do oddawania polskich głosek także wspomniany już, występujący w ówczesnych rejestrach poborowych brak dbałości o poprawny zapis nazw miejscowych spowodował, że nawet przy najczęściej stosowanym odtworzeniu brzmienia miękkich spółgłosek ś, ć, dź, do których zapisywanie używano wówczas podwójnych liter sz, cz, dz, występować mogły niejasności (np. *Olyesznyca* – Oleśnica). Ta sytuacja, podobnie jak latynizacja nazw miejscowych w źródłach pisanych po łacinie, skłoniły nas do uwzględniania źródeł XVII-wiecznych, w szczególności do sięgnięcia i tym razem po zachowane rejestry pogłównego z lat 1662–1676, które wykorzystaliśmy też dla innych celów. W rejestrach pogłównego niemal z reguły występuje już zdecydowane wyróżnienie fonetyczne – ą, ę, l, ł, o, ó, s, ś, sz, c, ć, cz, z, ż, ź; brzmienie nazw miejscowości oddawano w nich zgodnie z ówczesną rzeczywistością językową: a więc Łętowice, a nie jak w 1581 r. – *Lantowice*, Łukanowice, a nie *Lukanomce* itp.

Zapisom siedemnastowiecznym dawaliśmy pierwszeństwo nawet wówczas, gdy za innym odczytaniem zapisu z XVI w. przemawiałaby jego dzisiejsza forma. Przykładem może tu być obecna nazwa wsi parafialnej Lisia Góra (pow. pilzneński), zapisywana w XVI w. jako *Lissegory* (1508), *Lysagora* (1525), *Lisza Gora* (1576, 1577) *Lyssa Gora* (1581) itp., lecz następnie *Łyssagora* (1589), *Łysagora* (1629, 1662, 1673); zgodnie z tym odtworzyliśmy brzmienie tej nazwy dla XVI w. w formie: Łysagóra.

Jeśli idzie o nazwy osiedli, które w podstawowych dla nas źródłach z XVI w. (rejestry poborowe, wizytacje kościelne) występują w częściowo zlatynizowanej formie, musieliśmy te zapisy zweryfikować na podstawie dobrze poświadczonych polskich przekazów źródłowych. Tyczyło się to przeważnie nie całego zapisu, lecz jego części: prefiksu, częściej sufiksu. W ostatnim wypadku urobioną od wyrazu pospolitego nazwę miejscowości zamiast w liczbie pojedynczej często podawano w liczbie mnogiej (pluralizacja). Klasycznym przykładem może być nazwa starej, parafialnej wsi Gołąb w ziemi stężyckiej. Dla wsi tej udało mi się wydobyć z różnego typu źródeł z XV–XVIII w. ponad 40 zapisów. W tekstach łacińskich (Metryka Koronna, wizytacje kościelne) lub łacińsko-polskich (księgi poborowe XVI w.) mają one z reguły formę: *Golembye*, *Golombye*²¹, czyli Gołębie. Te zaś, które pochodzą z tekstów pisanych w języku polskim (inwentarze, lustracje dóbr królewskich²², konstytucje, lauda sejmikowe²³, rejestry pogłównego z XVII w., księgi sądu referendarskiego²⁴), podają nazwę tej wsi w liczbie pojedynczej – Gołąb.

Zdecydowana większość miejscowości woj. sandomierskiego, nie licząc drobnych odchyłek gwarowych, zachowała swą nazwę od chwili jej powstania po dzień dzisiejszy. Całkowitej zmianie uległy nazwy zaledwie kilku miejscowości.

Dość wcześnie, bo do połowy XVII w., przez zmianę jednej spółgłoski uległa całkowicie zmianie nazwa założonego w 1570 r. przez Krzysztofa Głowę miasteczka Głowów w pow. pilzneńskim na Głogów, dziś Głogów Małopolski. Stało się to chyba ze względu na łatwiejsze wysłowienie nowej nazwy niż dawnej, w której zbyt blisko siebie mieściły się jednakowe, w dodatku wargowe spółgłoski w sufiksie²⁵.

Spośród trzech starych miasteczek o charakterystycznych nazwach: Odrzywół, Ryczywół i Łysobyki, świadczących zresztą o ożywionych stosunkach gospodarczych na przebiegających przez te osiedla szlakach handlowych, w 1970 r. nazwę Łysobyków zmieniono na Jeziorzany. Wreszcie nazwę wsi Życ (pow. sandomierski, par. Samborzec), dawniej własność mieszana, królewska i duchowna, aby uniknąć nieprzyjemnych żartów i docinków, w okresie międzywojennym zmieniono na Polanów

²¹ P. Małopolska, s. 360, 1531 r.: parochia Golambia (Golabye); ASK I 33, f. 394, 1552 r.: Golambye; tamże, f. 414, 1563 r.: Golambye.

²² LS 1564/1565, s. 244–246; LS 1660/1664, t. 2, s. 165; LS 1789, 1, s. 269 n., 275–278 (starostwo *gołąbskie*, a nie: *gołębiowskie*, w *Gołębiu*, a nie: w *Gołębiach*).

²³ VL, t. 5, f. 88 n., 226; Biblioteka PAN Kraków, rkps 8338, Teki Pawińskiego 21, s. 429, 1672 r.: „obóz konfederacji założyć między Gołębiem a Borową”.

²⁴ *Księgi referendarskie*, t. 1: 1582–1602, wyd. T. Baranowski, Warszawa 1910, s. 63: „przyszli do nas poddani nasi ze wsi Gołębia i Woli Gołąbskiej”. Podobnie w dekretach dla innych wsi: ze wsi Rajska (Rajsko), Jaktorowa (Jaktorów) itp.

²⁵ A. Orzechowska, *Nazwy miejscowe dawnego pow. pilzneńskiego oraz prawobrzeżnej części dawnych pow. sandomierskiego i wiślickiego*, „Prace Onomastyczne”, t. 22, 1975, s. 22, wprawdzie przytoczyła zapis z 1581 r., przejęty z Pawińskiego (P. Małopolska, s. 265) „Głowów (! pro Głogów)”, ale przeszła nad nim do porządku, dodając (tu zbędną i nieprawdziwą) etymologię od rzeczownika głóg. Z nieuzasadnionych powodów powojenne opracowania językoznawcze toponomastyki sandomierskiej przyjmują jako granicę swych studiów linię Wisły, która przecież nie zawsze pokrywała się z podziałami administracyjnymi, nie stanowiła rozgraniczeń toponomastycznych ani dialektycznych.

Samborzecki. Z podobnych chyba względów nazwę Wieprzki, w tymże sandomierskim powiecie, po 1952 r. zmieniono na Wierzbiny.

Przy opracowywaniu nazewnictwa woj. sandomierskiego posługiwaliśmy się dawnymi, nawet, jak w wypadku pow. radomskiego, dość odległymi słownikami²⁶ oraz współczesnymi ogólnymi i szczegółowymi skorowidzami. Opracowań toponomastycznych, opartych na szerszej podstawie źródłowej, jak dotąd dla woj. sandomierskiego jest niewiele. Dopiero w ostatnim dwudziestolecu ukazały się trzy takie prace, obejmujące poszczególne części tego województwa²⁷.

Nieporównanie większe korzyści dały nam kartoteki materiałów do słownika historyczno-geograficznego Polski średniowiecznej oraz opracowana przed wojną (na podstawie dziś już nieistniejących źródeł) kartoteka do słownika woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVIII w.²⁸

Niektóre miejscowości z różnych przyczyn (np. wylewy Wisły, zniszczenia wojenne) zniknęły lub uległy przesunięciu czy też, jak już wspomniano, całkowicie lub częściowo zmieniły swą nazwę. Do zidentyfikowania takich właśnie miejscowości i ich nazw posługiwaliśmy się m.in. wykazem miast i wsi diecezji krakowskiej z 1787 r. opublikowanym przez J. Kleczyńskiego²⁹ i podobnym, lecz rękopiśmiennym rejestrem z lat 1783–1784 F. Czaykowskiego³⁰. Wykorzystaliśmy też w tym celu starsze opracowania kartograficzne K. Perthéesa, F. Czaykowskiego, Kwatermistrzostwa Wojska Polskiego, M. v. Heldensfelda, a dla zawiślańskiej części województwa – Miega i Liesganiga. Rzecz jasna nie pominęliśmy wielotomowego, pomnikowego *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* z lat 1880–1902, choć czerpaliliśmy z niego informacje z koniecznym krytycyzmem.

Współczesną pisownię nazw w indeksie opieramy na wydanym w 1967 r. pełnym *Spisie miejscowości PRL* (zachowując ostrożność ze względu na liczne błędy drukarskie)³¹. Dla tych powiatów, które przed reformą podziału administracyjnego z 1975 r. zostały opracowane przez Komisję Ustalania Nazw Miejscowych i Obiektów Fizjograficznych, wykorzystaliśmy wydane zeszyty *Urzędowych nazw*³².

Nazwy wniesionych na mapę woj. sandomierskiego **obiektów fizjograficznych** (góry, wody, lasy) zostały ustalone także według zasad przyjętych w pracy nad mapą Mazowsza w XVI w. Zresztą pod tym względem nie mogło być inaczej. Te same bowiem lub podobne czynniki słowotwórcze, jakie występują w nazwach pospolitych wpłynęły na tworzenie, a więc brzmienie i pisownię nazw fizjograficznych, w szczególności wodnych. Odstępstwo zaś od prawidłowych form tych nazw bądź przeniesienie nazwy wraz ze zmianą koryta określonej rzeki w woj. sandomierskim należą do wyjątków. Na te, odbiegające od reguł wyjątki zwróciliśmy większą uwagę, ponieważ wnikliwa analiza przekazów źródłowych pozwoliła nam ustalić nie tylko poprawną nazwę rzeki, lecz także kilka razy rozwikłać wątpliwości dotyczące się granic podziałów administracyjno-politycznych, lokalizacji osiedli i stosunków własnościowych.

Nazwy większych rzek woj. sandomierskiego nie budziły wątpliwości, ich pisownię zaś oparliśmy na stosunkowo licznych przekazach źródeł kartograficznych i pisanych z *Chorografią* J. Długosza na czele. Dla pozostałych rzek i większych strumieni wykorzystywaliśmy źródła różnego typu, dając pierwszeństwo tym, które pochodziły z przekroju chronologicznego tej serii AHP. Zebrany materiał dotyczący się rzek skonfrontowaliśmy z ustaleniami pracy o *Hydronimii Wisły*³³.

²⁶ F. Siarczyński, *Opis powiatu radomskiego*, wyd. T. Lipiński, Warszawa 1847, opracowany w układzie terytorialnym w końcu XVIII w., kiedy ks. Siarczyński był proboszczem w Kozienicach.

²⁷ M. Kamińska, *Nazwy miejscowe dawnego województwa sandomierskiego*, „Prace Onomastyczne”, t. 6, cz. 1, 1964, cz. 2, 1965; rec. Z. Rymut, „Onomastica”, t. 13, 1968, s. 296–302; A. Orzechowska, *Nazwy miejscowe*, rec. A. Bienkowski, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego”, Filologia Polska, Prace Językoznawcze, t. 3, Gdańsk 1975, s. 97–103; por. też J. Nalepa, *O nazwach miejscowych województwa sandomierskiego*, „Slavica”, t. 2, 1973.

²⁸ Przechowywana w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej IH PAN w Krakowie.

²⁹ J. Kleczyński, *Spis ludności diecezji krakowskiej z 1787 r.*, AKH, t. 7, 1894, s. 219–478.

³⁰ F. Czaykowski, *Regestr dyecezyów* (zapewne z 1783–1784), rkps w Archiwum Kapitulnego w Łowiczu, mkf BN nr 7679.

³¹ Zob. W. Pałucki, *Nazewnictwo*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.4.7. Nie mieliśmy już możliwości skorzystania z wydanego przez Ministerstwo Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska oraz przez Główny Urząd Statystyczny *Wykazu urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, t. 1–3, Warszawa 1980–1982.

³² Dla terenu dawnego woj. sandomierskiego opublikowano w latach 1964–1972 trzydzieści osiem zeszytów *Urzędowych nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych*.

³³ *Hydronimia Wisły*, cz. 1, red. P. Zwoliński, Wrocław 1965, rec.: B. Dunaj, „Onomastica”, t. 13, 1968, s. 294–296, zwrócił uwagę na niedostatki źródłowe tego opracowania, opartego głównie na SGK i wojskowych mapach taktycznych 1:100 000.

Wykorzystując cenne, dość szczegółowe źródła kartograficzne z drugiej połowy XVIII w. przy ustalaniu nazewnictwa rzek średniej wielkości, dostrzeżliśmy pewne nieścisłości bądź oczywiste pomyłki w opracowaniach Rizzi Zannoniego, K. Perthéesa i F. Czaykowskiego. Na przykład na mapie *Polonia* K. Perthéesa prawy dopływ Czarnej, która uchodzi do Wisły pod Połańcem, nosi nazwę Zachodnia, na mapie Zannoniego – Schodnia, na mapie zaś „szczegulnej” Perthéesa z 1788–1791 – Wschodnia. Prawy dopływ Wisły, zawsze zwany Wisłoką, na *Polonii* pomyłono z lewym dopływem Sanu – Wisłokiem. Dolny bieg Nidy na *Polonii* Perthéesa nosi nazwę Wiślica. Są to nieścisłości rzadkie, ale nieodosobnione. Na przykład na szczegółowej *Mappie części województwa Sandomierskiego... aż do rzeki Ławy* F. Podoskiego z 1790 r. zamiast rz. Nidzica wpisano (na mapie i w legendzie) rz. Ławy, przejętą zapewne od położonej przy ujściu Nidzicy do Wisły osady Ławy, gdzie pobierano opłaty mostowe³⁴. Co się tyczy dolnego biegu Nidy, która przy ujściu do Wisły pod Nowym Miastem Korczynem, jak stwierdzili rewizorzy myt i komór celnych w 1564 r.³⁵, „rozdarła się” na dwie odnogi, wpisanie na mapie Perthéesa z 1770 r. nazwy tego odcinka Nidy – Wiślica, jeśli nie jest zwykłą pomyłką, można uznać za całkiem zrozumiałe, podobnie jak w wypadku starego, drugiego ramienia Odry, od ujścia do niej Warty pod Kostrzynielem do Cedyni nazwanego na starych mapach Odrzycą. Zatem i nazwa prastarego grodu Wiślicy, przedmiot wieloletnich badań historyków, etnografów i językoznawców, uzyskałaby naturalne wyjaśnienie.

Rzeki woj. sandomierskiego, podobnie jak na pozostałych obszarach Polski i innych krajów słowiańskich, brały swe nazwy od nazw miejscowości, przez które lub obok których przepływały bądź też – i to częściej – odwrotnie: nazwa rzeki, zwłaszcza większej, była starsza od założonego nad nią czy w jej sąsiedztwie osiedla. Ten typ, zwany nazwami odrzecznymi, w woj. sandomierskim przeważa, np. Bobrza nad Bobrzą, Bystrzyca nad Bystrzycą lub Czarna nad Czarną. Dodajmy tu, że nazwę Czarna i podobne, m.in. Czarna Nida, nadano w naszym województwie dziewięciu różnym rzekom. Dodajmy wreszcie, że niektóre rzeki miały dwie lub trzy nazwy, różne dla poszczególnych ich odcinków: górnego, średniego czy dolnego, np. Czarna, Kocielna, Kocielkowa dziś Zagożdżonka. Nazwy zaś trzech rzek występują z dysymilacją: Koprzywnica-Pokrzywnica.

Utrwalone od chwili swego powstania w wymowie lokalnej, a następnie w przekazach źródłowych nazwy rzek tylko rzadko ulegały zmianie. Działo się to częściej w czasach późniejszych, w związku z szybkim uprzemysłowieniem kraju i rozwojem osadnictwa. Prawdopodobnie w takich okolicznościach nazwę lewego dopływu Bobrzy – Łopienicy zmieniono na Sufraganiec. Uchodzący do Wisły pod Gorzycami jej prawy dopływ Łęg na mapie Perthéesa z 1791 r. nosi – od założonej w XVIII w. tam osady zwanej Fantazja – nazwę Fantazja, która (zresztą zgodnie ze swoją treścią) nie utrzymała się w hydronimii.

Ostatnia godna zaznaczenia zmiana nazwy rzeki w dawnym woj. sandomierskim tyczy się lewego dopływu Nidy, mianowicie Łososiny, którą dla uczczenia znakomitego prozaika, urodzonego w tych stronach, autora *Wiernej rzeki*, nazwano Wierną Rzeką.

Na mapie woj. sandomierskiego opisaliśmy tylko te jeziora, których nazwy zostały źródłowo poświadczone, jak np. Łuże (1510 r.). Na wyżynnych obszarach woj. sandomierskiego jeziora nie występowały. Nieco więcej ich było na Powiślu, zwłaszcza w południowej, zawiślańskiej części województwa. W ciągu wieków kurczyły się, stopniowo zanikały³⁶ i nie tylko w nazewnictwie, niewiele po nich pozostało. Nie mogliśmy wnieść na mapę jedynie większego, wzmiankowanego przez Długosza³⁷ jako „jezioro wieczyste” Czartoria, które znajdowało się pod Nowym Miastem Korczynem, ponieważ albo dość wcześnie zanikło³⁸, albo – co bardziej prawdopodobne – nie było jeziorem, lecz drugim, utworzonym tu kolistym ramieniem Nidy³⁹.

³⁴ Zob. H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji II.2.2; W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, [w:] tamże, w tej edycji III.2.1.2.

³⁵ Lustracje ceł 1564/1565, s. 204.

³⁶ W lustracji starostwa wiślickiego z 1660 r. podano: „stawy i jeziora niektóre pozarastały”, LS 1660/1664, t. 2, s. 101.

³⁷ Długosz, *Annales*, I, s. 91, podał, że jezioro to, dzieło Kazimierza Wielkiego, utworzono przez złączenie koryt rzek Wisły i Nidy. Należy sądzić, że jezioro to było sztucznie zasilane wodą z Wisły i odnogi Nidy. Zamknięty w ten sposób teren występuje na *Karcie dawnej Polski* W. Chrzanowskiego z 1859 r.

³⁸ Według lustracji starostwa korczyńskiego z 1663–1664 r. podany stan rzeczy zaistniał dużo wcześniej: „błonia na odnodze rzeki Nidy – Czartorya zowią”; LS 1660/1664, t. 2, s. 206.

³⁹ „Molendinum prope Nova Civitas Corczin in fluvio Czartoria”, MK 119, f. 77–77v, 1579 r.; w 1776 r. przy demarkacji granic pierwszego zaboru austriackiego stwierdzono: „poniżej N. Miasta, gdzie wpada rzeka Nida trzema odnogami, pierwsza

Co się tyczy gór, na mapie wnieśliśmy tylko nazwy najwyższych szczytów: Łysica, Łysa Góra, które zostały poświadczone źródłowo. Nazwy obszarów leśnych ograniczyliśmy na mapie woj. sandomierskiego do źródłowo poświadczonych puszczy.

W podsumowaniu należy zaznaczyć, że nazwy obiektów fizjograficznych były (liczbowo rzecz biorąc) poważnym tworzywem nazw osadniczych. Interesujące przy tym, że podobnie jak na Mazowszu, a będzie to występować także na innych terenach, w woj. sandomierskim niemałą grupę stanowiły nazwy tego typu uformowane przy pomocy przyrostków – pod lub – za: Podborze, Podgaje, Podlesie, Podole, Pod wierzbie, Zabłocie, Zagaje, Zagość (gozd), Zagórze, Zakrzów, Zalesie, Zarzecze, Zanidzie⁴⁰, Zajezerze, Zawisłocze, Zawisłe czy Zawichost.

1993 r.

[Tom lubelski ukazał się bez rozdziału na temat nazewnictwa.]

tuż przy kępie pod samym miastem, którą odcina rzeka Nida od miasta, a powyżej miasta wpada odnoga wiślana, która nigdy nie wysycha, z powieści obywateli tamecznych, w pomienioną rzekę i ciągnie się takowy obwód na milę i więcej, potem dopiero wpada w Wisłę”; AGAD, Arch. Kor. Warsz., 31/C1, s. 74.

⁴⁰ Zanidzie, pastwisko w starostwie nowokorczyńskim, wzmiankowane w LS 1660/1664, t. 2, s. 202, jest nazwą topograficzną, podobnie jak do dziś stosowane określenie większego terenu nad Nidą, zwanego Ponidzie.

III.4.4. WIELKOPOLSKA

Paweł Swoboda

Nazewnictwo geograficzne dawnego województwa poznańskiego i kaliskiego w interesującym nas okresie było już przedmiotem wielu opracowań onomastycznych, z których w pierwszej kolejności należy wymienić monografię Danieli Podlaskiej *Nazwy miejscowe z terenu XVI-wiecznego województwa poznańskiego*¹ oraz niepublikowaną rozprawę doktorską Jerzego Majchrowskiego *Nazwy miejscowe dawnego województwa kaliskiego*². Wśród prac dotyczących nazewnictwa fizjograficznego wymienić należy z pewnością opracowanie nazw rzek w dorzeczu Warty Janusza Riegera i Ewy Wolnicz-Pawłowskiej³ oraz uzupełniający tę pracę dwutomowy słownik hydronimów dorzecza środkowej i dolnej Warty (z wyjątkiem dorzecza Noteci) autorstwa Jerzego Dumy⁴. Ponadto powstały liczne prace zajmujące się tylko wycinkiem problematyki nazewnictwa wielkopolskiego (także w interesującym nas okresie). Do regionalnych monografii nazewnictwa możemy zaliczyć książki Małgorzaty Rutkiewicz⁵ – dotyczącą toponimii środkowozachodniej części województwa wielkopolskiego – oraz Józefa Chojnackiego⁶, który zajął się mikrotoponimią północno-zachodniej części województwa konińskiego (w jego ówczesnych granicach) oraz na pograniczu wielkopolsko-kujawskim. Wśród prac poświęconych wybranym zagadnieniom słowotwórczym wspomnieć należy tu przede wszystkim prace Adama Demartina⁷ o oboczności *-ov-* : *-'ev-* oraz *-in/-ino*, Piotra Bąka⁸ o budowie słowotwórczej nazw wielkopolskich, Franciszka Nieckuli⁹ na temat ojkonimów z sufiksami *-ov-* i *-in-*, Ewy Rzetelskiej-Feleszko¹⁰ o toponimach z sufiksem *-ica* w Wielkopolsce do XVI w., Karola Zierhoffer¹¹ o oboczności *o* : *ó* w nazwach na *-owiec*, *-owce* czy artykuł Eweliny Zajac¹² na temat słowotwórstwa jednoskładnikowych nazw miejscowości w powiecie tureckim. Hubert Górniewicz w swojej książce poświęcił uwagę zagadnieniu nazw rodowych w Wiel-

¹ D. Podlaska, *Nazwy miejscowe z terenu XVI-wiecznego województwa poznańskiego*, cz. 1–2, Słupsk 1990.

² J. Majchrowski, *Nazwy miejscowe dawnego województwa kaliskiego*, Kraków b.d.w., mps w zbiorach Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.

³ J. Rieger, E. Wolnicz-Pawłowska, *Nazwy rzeczne w dorzeczu Warty*, Wrocław 1975.

⁴ J. Duma, *Nazwy wodne w dorzeczu Warty od Proсны po ujście do Odry (z wyłączeniem Noteci)*, cz. 1: *Nazwy rzek*, cz. 2: *Nazwy jezior*, Warszawa 2010.

⁵ M. Rutkiewicz, *Toponimia środkowozachodniej części województwa wielkopolskiego*, Poznań 2002.

⁶ J. Chojnacki, *Nazwy terenowe w północno-zachodniej części województwa konińskiego*, Poznań 1995; tenże, *Nazwy terenowe na pograniczu wielkopolsko-kujawskim*, Poznań 2002.

⁷ A. Demartin, *Oboczność sufiksalna -ov- : -'ev- w nazwach miejscowych Wielkopolski*, „Slavia Occidentalis”, t. 25, 1965, s. 15–28; tenże, *Oboczność sufiksalna -in//ino w nazwach Wielkopolski*, „Slavia Occidentalis”, t. 26, 1967, s. 25–35.

⁸ P. Bąk, *Budowa słowotwórcza nazw miejscowych w Wielkopolsce i na Kujawach*, „Poradnik Językowy”, 1970, z. 1, s. 9–16.

⁹ F. Nieckula, *Nazwy miejscowe z sufiksami -ov-, -in- na obszarze Wielkopolski i Małopolski*, Wrocław 1971.

¹⁰ E. Rzetelska-Feleszko, *Wielkopolskie nazwy geograficzne z suf. -ica do końca XVI wieku*, 1. *Nazwy miejscowości*, „Slavia Occidentalis”, t. 34, 1977, s. 83–98; taż, *Wielkopolskie nazwy geograficzne z sufiksem -ica do końca XVI wieku*, 2. *Nazwy terenowe i wodne*, „Slavia Occidentalis”, t. 35, 1978, s. 51–67.

¹¹ K. Zierhoffer, *Oboczność fonetyczna o//ó w toponimach z zakończeniem -owiec, -owce na polskim obszarze językowym ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski*, [w:] *V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna*, red. K. Zierhoffer, Poznań 1988, s. 281–287.

¹² E. Zajac, *Budowa słowotwórcza ojkonimów i anojkonimów jednoskładnikowych (na podstawie materiału z terenu powiatu tureckiego)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 16, 2015, s. 267–279.

kopolsce, Małopolsce i na Mazowszu¹³. Nazewnictwo Wielkopolski było oczywiście także przedmiotem opisu w wielu pracach obejmujących cały obszar Polski, takich jak opracowania Henryka Borka¹⁴, Stanisława Rosponda¹⁵ czy w końcu wielotomowy słownik *Nazwy miejscowe Polski. Historia, pochodzenie, zmiany* pod redakcją Kazimierza Rymuta (później także Barbary Czopek-Kopciuch i Urszuli Bijak), opracowywany w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie (od 1996, w 2017 r. ukazał się tom czternasty do liter *Sn-*)¹⁶. Obok wymienionych powyżej współczesnych opracowań należy jednak wspomnieć także o starszych pracach Stanisława Kozierowskiego, przede wszystkim tych poświęconych badaniom toponimii z obszaru archidiecezji gnieźnieńskiej, poznańskiej oraz zachodniej, środkowej i wschodniej Wielkopolski¹⁷. Jakkolwiek prace Kozierowskiego wymagają krytycznego podejścia tak w kwestii materiału źródłowego, jak i prób objaśnień etymologicznych, to nadal pozostają cennym źródłem informacji do wielkopolskiego nazewnictwa.

Zanim przejdziemy do omówienia toponimii wielkopolskiej w zakresie semantyki i słowotwórstwa, przyjrzyjmy się pokrótce kwestii regionalnego różnicowania w liczebności nazw. W tabeli 1 zamieszczono informacje o liczbie nazw jednostek osadniczych poszczególnych typów (w nawiasie umieszczono informację o liczbie nazw obocznych lub odmianek nazwy odnotowanych w dokumentach źródłowych).

Tabela 1. Liczba miejscowości i nazw w województwach kaliskim i poznańskim w XVI w. (w nawiasie podano liczbę dodatkowych nazw dla poszczególnych miejscowości)

Województwo/ powiat	Ogółem	Wieś	Miasto	Osada młyńska	Folwark	Osada kuźnicza	Przed- mieście	Pozostałe
województwo kaliskie	2255 (962)	2036 (880)	93 (41)	49 (10)	47 (25)	6 (1)	4	20 (5)
gnieźnieński	516 (129)	473 (121)	20 (6)	16 (1)	3 (1)	0	2	2
kaliski	461 (267)	414 (243)	16 (9)	0	22 (13)	0	1	8 (2)
kcyński	286 (125)	248 (110)	13 (3)	14 (7)	6 (4)	3 (1)	1	1
koniński	336 (182)	311 (171)	15 (7)	2 (2)	5 (2)	0	0	3
nakielski	223 (66)	189 (58)	10 (3)	13	3 (3)	3	0	5 (2)
pyzdrowski	433 (193)	401 (177)	19 (13)	4	8 (2)	0	0	1 (1)
województwo poznańskie	1529 (563)	1340 (504)	67 (24)	67 (17)	24 (12)	13 (4)	12 (2)	5
kościański	628 (140)	568 (121)	25 (7)	12 (3)	13 (8)	1	8 (1)	1
poznański	770 (290)	655 (258)	35 (11)	52 (14)	11 (4)	10 (2)	4 (1)	3
wąlecki	87 (108)	77 (103)	4 (3)	3	0	2 (2)	0	1
wschowski	44 (25)	41 (22)	3 (3)	0	0	0	0	0
Razem	3784 (1525)	3377 (1384)	160 (65)	116 (27)	71 (37)	19 (5)	16 (2)	25 (5)

¹³ H. Górniewicz, *Rodowe nazwy miejscowe Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza*, Gdańsk 1968.

¹⁴ H. Borek, *Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -bn-*, Wrocław 1968.

¹⁵ S. Rospond, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -bsk-*, Wrocław 1969; tenże, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -jb*, Wrocław 1983; tenże, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984.

¹⁶ Hasła z obszaru Wielkopolski opracowywane były przez Z. Zierhofferową, w ostatnich tomach także przez P. Dudka i P. Swobodę.

¹⁷ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań 1914; tenże, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej Archidiecezji Poznańskiej*, t. 1–2, Poznań 1916; tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1921–1922; tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1926–1928.

W AHP ujęto 5308 nazw, które odnosiły się do 3783 obiektów z obu historycznych województw. Jak wynika z tabeli, poszczególne powiaty różniły się znacząco pod względem gęstości sieci osadniczej, a więc także i liczebności toponimów, co należy mieć na uwadze przy interpretacji regionalnego zróżnicowania nazewnictwa, gdyż na słabo zaludnionych terenach należy liczyć się z mniejszym prawdopodobieństwem wystąpienia niektórych typów nazewniczych. Liczby dotyczące samego województwa poznańskiego (2091 nazw odnoszących się do 1528 punktów osadniczych) warto porównać z danymi zestawionymi przez Podlaską we wspomnianym na wstępie opracowaniu. Autorka odnotowała w nim 2112 nazw związanych z 2072 miejscowościami¹⁸. Jak widać, dane te znacząco się różnią. Rozbieżności te mogą być warunkowane kilkoma czynnikami. Jeśli chodzi o liczbę miejscowości, to Podlaska zajmuje się nazwami obiektów, które mogły do XVI w. nie dotrzeć (np. Adamowice, Grodowo), nazwami zaginionych obiektów oraz nazwami części miejscowości, które z kolei nie są przedmiotem niniejszego opracowania. Od czasu ukazania się jej pracy w 1990 r. dokonano także z pewnością licznych identyfikacji nazw zaginionych, co musiało wpłynąć na ograniczenie liczby obiektów. Natomiast jeśli chodzi o stosunek liczby nazw do liczby obiektów, to w AHP procentowy udział obiektów o dwóch (lub więcej) nazwach¹⁹ jest znacznie wyższy (27%) niż w pracy Podlaskiej (2%). Wynika to z faktu, że w AHP jako nazwy odmienne/oboczne potraktowano nie tylko takie, które różnią się diametralnie pod względem formy i pochodzenia (np. *Jastrowie* : *Witunk*, *Mialła* : *Chelst*), ale często jako nazwę odmienną wskazano także warianty graficzne, fonetyczne lub słowotwórcze nazwy (np. *Kobylnica* : *Kobelnica*, *Krapsko Małe* : *Krampsko Małe*, *Stęszewo* : *Stęszew*), których w opracowaniach onomastycznych zwykle nie traktuje się jako nazw obocznych. Wszystko to sprawiło, że rozbieżności w zakresie liczby obiektów i ich nazw między AHP a opracowaniem Podlaskiej są tak znaczące.

Podobnie jak w przypadku pozostałych ziem polskich, także nazewnictwo województw poznańskiego i kaliskiego nie jest jednorodne z punktu widzenia jego historii i pochodzenia. Wiele z toponimów występujących w XVI w. stanowi kontynuację nazewnictwa z wieków wcześniejszych, w tym także z czasów przedślówiańskich. Na obszarze omawianych województw występowało i występuje wiele nazw, które budzą zainteresowanie i emocje wśród badaczy najstarszych zabytków językowych na ziemiach polskich. W wielu toponimach, zwłaszcza hydronimach (nazwach wodnych), dopatrywano się reliktywów epoki przedślówiańskiej, choć – jak się okazało – nie zawsze słusznie. W swojej pracy z 2001 r., poświęconej najstarszej warstwie nazewniczej na obecnym terenie Polski, Zbigniew Babik dokonał gruntownego przeglądu dotychczasowych stanowisk dotyczących rzekomych nazw przedślówiańskich²⁰. Spośród setek nazw podejrzewanych o takie pochodzenie wyodrębnił on ok. 190 toponimów, które można jego zdaniem zaliczyć do warstwy nazw przedślówiańskich. Na tę liczbę składa się także kilkanaście nazw z obszaru dawnych województw kaliskiego i poznańskiego, które zostały uwzględnione w niniejszym atlasie, mianowicie: **Gąsawa** (rzeka – *Ganzaua* 1136 r., kopia, wieś – *Gassavam* 1145 r., kop. z XIII w., *Ganzava* 1251 r.), **Gwda** (rzeka – *Chuda* 1260 r., *Kudda* 1312 r., *Gwda* 1349 r.), **Kalisz** (Καλισία II w., *Kalis* 1107 r., kop.)²¹, **Kiekrz** (wieś – *Kerz* 1387 r., *Kerz*, *Kekrz*, *Kecrze*, *Kekers*, *Kekrsz* 1391 r., *Kyerz*, *Kykyerz* 1432 r., *Kykrzsky*, przymiotnik 1471 r., *Kiekrz*, *Kierskiego* 1580 r.; uznawana za przedślówiańską, choć z uwagi na chronologię zapisów bywa wiązana ze stp. *kierz* ‘krzew’), **Mosina** (rzeka – *Mosinam* 1292 r., miasto – *Mosznia* 1247 r., kop. z XIV w., *Mosina* 1292 r., *Mossina* 1298 r.), **Noteć/Notes** (rzeka – *Nothes* 1234 r., *Notes* 1243 r., *Netza*, *Neza* 1251 r.; najczęściej wiązana z ie. **not-* ‘mokry’), **Obra** (rzeka – *Obra* 1231 r.; zapewne w związku z ie. **ab-* ‘rzeka’, możliwe też pokrewieństwo z łot. *abra* ‘niecki’, goc. *abrs* ‘silny’), **Oświęka/Oczwieka** (rzeka – *Oczweczca* 1373 r., *Oczwyek* 1511–23 i wieś – *Othvecam* 1145 r., kop. z XIII w., *Oczweca* 1357 r., kop. z XV w., *Oczweca* 1368 r.), **Ołobok** (rzeka – *Oloboc* 1136 r.; nazwa starogermańska, por. germańskie **bak-* ‘potok’, niem. *Bach* ‘ts.’), **Oskobłok** (rzeka, obecnie *Flinta* – *Osoblok* 1408 r., kop. z 1553 r., *Woskobłok* 1514–1523, *Woskobłok* 1515 r., *Osoblok* 1516 r.; spokrewniona ze śląską *Osobłogą*), **Panienka** (pierwotnie *Pan(i)ęka*, rzeka – de *Panøky* 1390 r., *Panøka* 1398 r., *Panięka* 1422 r.), **Prosna** (rzeka – *Przosna* XII w.,

¹⁸ D. Podlaska, *Nazwy miejscowe*, cz. 2, s. 361.

¹⁹ W onomastyce zjawisko równoległego występowania kilku nazw w odniesieniu do jednego obiektu określa się mianem polionimii.

²⁰ Nazywanych przez niektórych badaczy staroeuropejskimi; zob. Z. Babik, *Najstarsza warstwa nazewnicza na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny)*, Kraków 2001.

²¹ Identyfikacja z Kaliszem zapisu Καλισία, który pojawia się w II w. na mapie Ptolomeusza, jest dyskusyjna, nie ma jednak również jednoznacznych dowodów, które by jej przeczyły.

Prosna, *Przosna* 1209 r.), **Swędrnia** (rzeka – *Zuandri* 1136 r., *Swandram* ok. 1271 r., kop. z 1357 r., *Svandrnnya* 1298 r., kop.; może w związku z ie. **k'wendhr-* ‘trzcina’), **Śrem** (miasto – *Zrem* 1136 r., *Srem* 1212 r. i wieś, obecnie przysiółek – *Srem* 1395 r.), **Trląg** (jezioro – *Tirlang* 1249 r., *Tralang* 1374 r., *Tralng* 1379 r., *Trlang* 1384 r., *Thrlang* 1386 r., *Trlank* 1394 r., *Trlang* 1580 r.; uznawana za starogermańską), **Trzek** (wieś – *Trsek* 1349 r.), **Warta** (rzeka – *Vurta* 972 r., *Vartam* 1145 r., *Warte* 1239 r., *Warta* 1232 r.; zwykle rekonstruuje się postać **V̆rta* < psł. **v̆rtěti*, pol. *wiercić*, co mogą potwierdzać liczne toponimy utworzone od nazwy rzeki, jak ujęte w AHP *Powiercie*, a także *Zawiercie*, *Wiercica*, *Wiercina*, *Przywiercie*, jednak z uwagi na odizolowanie tej nazwy na gruncie polskim i słowiańskim należy zachować ostrożność), **Wonieść** (wieś – *Wanesch* 1181 r., kop. z 1258 r., *Vanesc*, *Wanesech*, *Woneszcz*, *Wonesecz* 1258 r., *Vanesc* 1277 r., *Wonesecz* 1388 r., jezioro – *Woneszcz* 1296). Do najstarszej warstwy Babik zaliczył także nazwy, które nie zostały uwzględnione w AHP z uwagi na brak dokumentacji w źródłach AHP – dotyczy to nazwy zaginionej wsi *Warla/Warla* (*Varla* 1181 r., kopia 1258 r., *Warla* 1561 r.) oraz nazw, które w źródłach pisanych pojawiają się później: *Nielba*, rzeka, dopływ Wełny (*Nieglba* (1498) XIX, w *Nielbie* 1782), *Sława* (1793), rzeka, dopływ Małej Wełny pod Skokami oraz *Szywra*²² (rzeka, dopływ Warty pod Miłosławiem).

Jak widzimy, większość z wymienionych nazw dotyczy obiektów wodnych (zwłaszcza rzek), tylko kilka odnosi się zaś do jednostek osadniczych, choć i w ich przypadku mamy najprawdopodobniej do czynienia z ponowieniem wcześniejszej nazwy wodnej lub terenowej (takie podejrzenie zachodzi w przypadku nazw: *Kalisz*, *Kiekrz*, *Trzek*, *Wonieść*).

Wymienione powyżej archaiczne nazwy to oczywiście jedynie bardzo niewielki wycinek toponimii XVI-wiecznych województw kaliskiego i poznańskiego. Podstawowy jej trzon stanowią nazwy utworzone już na gruncie słowiańskim (mogą to być oczywiście derywaty od tych najstarszych nazw, jak np. *Obrzyca*, *Obrzycko* czy wspomniane *Powiercie*). Zostaną one omówione w sposób przyjęty w poprzednich tomach serii AHP²³. Nazwy miejscowe można podzielić na dwie duże grupy, tzn. związane z człowiekiem i jego działalnością (nazwy odantroponimiczne czy utworzone od określeń ludzi oraz nazwy kulturowe) i nazwy topograficzne.

Do najstarszych nazw słowiańskich niewątpliwie należą nazwy utworzone przy pomocy nieproduktywnego już sufiksu **-jb/-ja/-je*. Były to przede wszystkim **nazwy dzierzawcze** utworzone od podstaw antroponimicznych. Mamy tu zarówno toponimy utworzone od staropolskich złożonych nazw osobowych (n. os.), jak np.: *Bogusław* (*Boguslaw* 1396 r.) : n. os. *Bogusław*²⁴, *Miłosław* (de *Myloslave* 1314) : n. os. *Miłosław*, *Lutogniew* (*Luthognew* 1329) : n. os. *Lutogniew*, *Kazimierz*, dziś *Kazimierz Biskupi* (*Kazimir*, *Kazimierz* 1237 r., kop. z XV w.) : n. os. *Kazimi(e)r*, *Włoscibórz* (*Wlosczybore* 1432, *Wlosczyborz* 1498) : n. os. *Włoscibor*, *Milogoszcz* (*Mylgast* 1331) : n. os. *Miłogost*, *Radgoszcz* (*Radgoszcze* 1378 r.) : n. os. **Radogost*, jak i od skróconych nazw osobowych (utworzonych od staropolskich dwuczłonowych n. os.), np.: *Chodecz*, dziś *Chocz* (*Chodecz* (1294) 1537) : n. os. *Chodek*, *Czacz* (*Cadce* (?) 1273, *Czacz* 1352) : n. os. **Czadek*, *Gostom*, dziś *Gostuń* (: *Gostom*, *Gosthom* 1470) : n. os. **Gostom* (< *Gost-*), *Lubasz* (*Lubasz* 1392) : n. os. *Lubach*, *Milcz* (*Milcz* 1403) : n. os. *Milek* lub **Milec*, *Naclaw* (*Natslave* (1298) XV) : n. os. *Nac(s)ław*, *Naczęslaw*, *Ociąż*, pierwotnie *Ociąsz* (de *Oczansz* 1402) : n. os. *Ociąch(a)* (< *Ocięslaw*), *Otusz* (*Othuze* 1284) : n. os. **Otuch* (< *Otjęslaw*, *Ocięslaw*, niem. n. os. *Ot*, *Ota* lub ap. *otucha*), *Przeclaw* (de *Przeczlaw* 1449) : n. os. *Przec(s)ław*, *Radzicz* (*Radzicze* 1383) : *Radzik* (: *Radosław*). Ponadto w antroponimii staropolskiej występowały także pierwotne jednoczłonowe nazwy osobowe, od których utworzono przykładowo nazwy: *Czarnom* (*Czarnom* 1430) : n. os. **Czarnom* (< *Czarny*), *Poznań* (*civitatibus... Poznani* (X) XII, *Posnan* 1252) : n. os. *Poznan* (< *poznać*), *Pruszcz* (*Pruschze* 1368, *Pruszcz* 1390) : n. os. *Prus(e)k* (< n. etn. *Prus*), *Thukom* (*Tlucoma* 1399, *Tlukom* 1427) : n. os. **Thukom* (< *Thuk*), *Wyskocz* (de *Wiszocz* 1350) : n. os. (heraldycznej) *Wyskota* (< stp. *wysk* ‘wołanie, krzyk, wycie’, psł. **viskati*, **viščati* ‘krzyczeć, wołać, wyc’).

²² Przynależność tej nazwy do najstarszej warstwy nazewnictwa została ostatnio zakwestionowana na podstawie krytycznej analizy przekazów źródłowych przez piszącego te słowa, który uznał ją za adaptację niem. n. *Schieferbach*; P. Swoboda, *Hydronim Szywra – efekt polsko-niemieckich kontaktów językowych*, „Onomastica”, t. 60, 2016, s. 273–285.

²³ Por. J. Duma, *Nazewnictwo*, [w:] AHP Kraków, s. 114–117, w tej edycji III.4.1.

²⁴ Niektóre nazwy utworzone przy pomocy sufiksu **-jb* (zakończone na *w* lub *m*) mają postać identyczną z motywującym je imieniem (*Bogusław* : *Boguslaw*, *Lutogniew* : *Lutognew*). Dawne miękkie zakończenie ujawnia się współcześnie w formach przypadku zależnego, a więc z *Bogusławia*, nie *Bogusława*, z *Radomia*, nie *Radoma* itd.

Nazw tego typu w XVI w. na badanym obszarze występuje ok. 100, jednak należy mieć na uwadze, że część toponimów to pierwotnie nazwy innego typu, które później formalnie upodobniły się do nazw na *-jb/-ja/-je. Przykładowo miejscowość *Przeclawie* (dziś Przeclaw k. Szamotuł) nosiła wcześniej nazwę patronimiczną *Przeclawice* (*Przeczslawicze* 1384) : n. os. *Przec(s)ław*. Warto zwrócić też uwagę, że nazwy utworzone od nazwy osobowych na -om (*Czarnom*, *Czatom*, *Gostom*, *Skokom*, *Thukom*) w takiej formie w XVI w. występują tylko w dawnym województwie kaliskim (tam też wyłącznie znajdują się inne nazwy zakończone na -om – ponowiona z nazwy lasu nazwa *Trzuskolom* oraz *Lukom*, pochodząca zapewne od przymiotnika **lukomy*), natomiast nazwy z województwa poznańskiego: *Bytom* (*Bitom* 1105?) oraz *Lubom(ie)* (*Lubome* 1318, *Lubom* 1386) mają już w XVI w. postaci *Bytyń* i *Luboń*.

Podobnie jak w przypadku pozostałych ziem polskich, dużo częściej występują nazwy dzierżawcze utworzone przy pomocy ciągle żywych kontynuantów sufiksów *-ov-/*-ev- oraz *-in-, mianowicie -ów, -owa, -owo / -ew, -ewa, -ewo oraz -in, -ina, -ino, rzadziej -sk-. Nazwy takie stanowią niemal 40% XVI-wiecznego nazewnictwa badanego obszaru²⁵. Przeważają zwłaszcza te na *-ov-/*-ev-, np. *Malechowo*, dziś *Małachowo* (*Malechowo* 1310) : n. os. *Malech* (: *mały*, *Małomir*), *Godziszewo*, dawniej też *Godzieszewo* (*Godzeszevo* 1398) : n. os. *Godzi(e)sz* (: *Godzislaw*, *Godzimir*), *Sieraków*, pierwotnie *Sirakowo* (*Syracowo* 1388, *Szyrakow* 1405) : n. os. *Sirak* (: *Siroslaw*) (stanowią ok. 2/3 wszystkich utworzonych przy pomocy sufiksów dzierżawczych). Wynika to z faktu, iż sufiksy kontynuujące *-in- dodawane były do podstaw o żeńskim paradygmacie odmiany, a takie występują rzadziej wśród nazw osobowych motywujących nazwy miejscowe (odnoszących się zwykle do osób płci męskiej), por. *Jarocin* (*Jaroczino* 1324) : n. os. *Jarota* (: *Jaromir*, *Jarogniew*), *Borucin* (*Borucino* 1411, *Boruczyn* 1579) : n. os. *Boruta*, *Koźmin* (*Cosmino* 1232, *Cosmin* 1291) : n. os. *Kosma*, *Koźma*. Co więcej, wśród nazw zakończonych *-ov-/*-ev- w XVI w. tak w województwie poznańskim, jak i kaliskim zdecydowaną większość stanowiły nazwy zakończone na -owo/-ewo, podczas gdy nazw rodzaju męskiego na -ów/-ew było tylko kilkadziesiąt, jednak także i one często pierwotnie były utworzone przy pomocy sufiksu -owo/-ewo, por. np. *Brudzew* (1579) < *Brudzowo* (*Brusovo* 1252), *Grzymiszew* (*Grzymissew* 1579) < *Grzymiszewo* (1411). To samo dotyczy nazw z sufiksami -in i -ino, por. wspomniane już *Jarocin* < *Jarocino*, *Borucin* < *Borucino*, *Koźmin* < *Koźmino* czy *Barcin* < *Barcino* (*Barthcino* 1215–1233).

Co ciekawe, w późniejszym okresie doszło do zmiany odwrotnej, mianowicie w południowo-wschodniej części badanego obszaru (zwłaszcza w woj. kaliskim) nazwy rodzaju nijakiego zakończone na -owo/-ewo i -ino uległy zmianie paradygmatu na męski i zyskały zakończenia na -ów/-ew oraz -in (wtórnie często też -in̄). Przyjrzyjmy się bliżej dystrybucji przestrzennej tego typu nazw. We współczesnym nazewnictwie miejscowym Polski można wyznaczyć dosyć wyraźną granicę w zakresie dystrybucji geograficznej nazw dzierżawczych (i pseudodzierżawczych) na zakończonych na -owo/-ino (-yno) i -ów/-in (-yn). Pierwszy typ dominuje w jej północnej części, obejmując także Wielkopolskę, jednak z wyłączeniem jej południowo-wschodniej części, w której zdecydowanie przeważają nazwy na -ów/-in (dotyczy to współczesnych powiatów: jarocińskiego, pleszewskiego, krotoszyńskiego, ostrowskiego, kaliskiego, tureckiego, kępińskiego oraz południowej części pow. kolskiego). Jednak w XVI w. podział ten jest niewidoczny. Jak już wspomniano, zarówno w ówczesnym województwie poznańskim, jak i kaliskim w ogromnej większości występowały nazwy na -owo/-ino, podczas gdy nazw na -ów/-in odnotowano jedynie kilkadziesiąt. W XVI w. wspomniany podział w dystrybucji przestrzennej nazw dzierżawczych również występował, jednak jego granica miała nieco inny przebieg. W przypadku interesującego nas obszaru pokrywała się ona z granicą województw kaliskiego i sieradzkiego²⁶. Późniejsze przesunięcie tej granicy miało zapewne związek ze zmianą przynależności administracyjnej dawnego województwa kaliskiego i upodobnienia nazewnictwa pod względem strukturalnym do jego nowego wschodniego obszaru. Około 175 nazw, głównie z dawnych powiatów kaliskiego, konińskiego i pyzdrskiego, zakończonych w XVI w. na -owo/-ewo ma współcześnie postać na -ów/-ew, por. np. *Brdowo* > *Brdów*, *Kowalewo* > *Kowalew*, *Wszolowo* > *Wszolów*, *Czyżewo* > *Czyżew*, *Złotowo* > *Złotów* itd. Szerszy zasięg miała zmiana sufiksu z -ino na -in, która dotyczyła aż ponad 200 nazw w całym

²⁵ W niektórych przypadkach trudno jednak stwierdzić, czy mamy do czynienia z nazwą dzierżawczą, utworzoną od podstawy antroponimicznej, czy też przymiotnikową nazwą topograficzną utworzoną od apelatywu, która odnosiła się do jakichś cech jakościowych obiektu.

²⁶ Jeśli chodzi o inne części Polski, to w XVI w. nazwy na -ów/-in o ile nie przeważały, to z pewnością występowały równomiernie na Kujawach i Pomorzu Gdańskim (współcześnie zdecydowanie dominuje tam typ na -owo/-ino).

województwie kaliskim oraz w powiatach poznańskim i kościańskim w województwie poznańskim, por. np. *Wilczyno* > *Wilczyn*, *Karmino* > *Karmin*, *Pszczółczyno* > *Pszczółczyn*, *Głupczyno* > *Głubczyn*, *Pelczyno* > *Palczyn*, *Dupino* > *Dubin*, *Bobolczyno* > *Bobulczyn* itd.

Kolejną grupę starych odosobowych stanowią **nazwy patronimiczne**, których cechą rozpoznawczą jest sufiks *-ice* (rozszerzony czasem sufiksem **-ov-/*-ev*), pierwotnie zaś były to w wielu przypadkach nazwy utworzone od nazw osobowych sufiksem *-icy* (< **-ici* < **-itjo*), odnoszące się do członków rodziny (potomków) osoby, do której dana nazwa osobowa się odnosiła (stąd określenie *patronimiczne*). Przykłady takich toponimów w XVI w. w Wielkopolsce to głównie pochodzące od staropolskich nazw osobowych nazwy *Sulmierzyce* (*Sulmiricze*, *Sulymyrzycze* 1427) : n. os. *Sulimir*, *Iwanowice* (*Iwanouicz* 1392) : n. os. *Iwan*, *Domaradzice* (*Domaradzicz* 1393) : n. os. *Domarad*, *Więckowice* (*Wanczowice* 1387) : *Więcek*, *Więcek* (: *Więcęsław*, *Więcemir*), ale też chrześcijańskich, jak *Pawłowice* k. Poznania (*Pawłowicze* 1366) : n. os. *Paweł*, *Piotrowice* k. Słupcy (*Petrovize* 1340) : n. os. *Piotr*, *Pietr*, oraz tych pochodzenia ściśle niemieckiego, jak np. *Hetmanice*, dawniej *Hertmanice* (*Hertmanicze* 1407) : n. os. *Hertmann* czy *Kurnatowice*, też *Kunratowice*, *Kondratowice* (*Kurnatowicze* 1391, *Cunrathouice* 1418, *Kondratowicze* 1469) : n. os. *Kurnat*, *Kondrat*. Nazwy tego typu tworzone były nie tylko od podstaw antroponimicznych (będących nazwami osobowymi), ale także od nazw funkcji i tytułów, wówczas mamy do czynienia z określeniami miejscowości, którą pierwotnie zamieszkiwała ludność zależna np. od *biskupa* czy *podstolego*, jak w przypadku nazwy *Biskupice* (w AHP odnotowano 9 takich nazw), *Podstolice*, *Postolice* (*Podstolice* 1430).

Rozmieszczenie geograficzne nazw patronimicznych jest nierównomierne. Zupełny ich brak odnotowano w powiecie wałeckim (jednak powiat ten w ogóle odznacza się najrzadszą siecią osadniczą) oraz zachodniej części powiatów poznańskiego i kościańskiego (poza linią wyznaczoną przez Zbąszyń, Trzciel i Międzychód), jednostkowo występują one w powiecie nakielskim. Bardzo rzadko występują też we wschodniej części województwa gnieźnieńskiego, co kontrastuje z obfitującymi w tego typu nazwy sąsiadującymi od wschodu powiatami kujawskimi: kruszwickim, inowrocławskim i radziejowskim. Najgęstsze skupiska nazw patronimicznych występują w powiatach: wschowskim, pyzdrskim, zachodniej części gnieźnieńskiego, kościańskim (część południowa i północna) oraz w centralnej partii poznańskiego.

Kolejną kategorią nazw odosobowych notowanych w województwach kaliskim i poznańskim są **nazwy rodowe**, mające zwykle formę liczby mnogiej antroponimu, od którego zostały utworzone, przykładowo *Czachory* (*Cachori* 1403) : n. os. *Czachor*, *Sobiejuchy* (*Sobeiuchi* 1414–1419) : n. os. *Sobiejucha*, *Szamotoły* (*de Samotul* 1305, *de Schamotuli* (1308) XV) : n. os. *Szamotoła* lub **Samotoła*, *Wronki* (*de civitate Fronich* (1251) XV, *Wronki* 1298) : n. os. *Wronka*, *Wronek*. Takich nazw w badanym zbiorze jest ok. 100²⁷, choć precyzyjne oszacowanie ich liczby oraz określenie dystrybucji geograficznej wymagałoby dogłębnych badań materiału źródłowego każdej nazwy, gdyż formalnie mogą być one zbieżne z pluralnymi nazwami topograficznymi utworzonymi od podstaw apelatywnych identycznych z antroponimicznymi, np. *Sroki* (*Sroky* 1398) : n. os. *Sroka* lub ap. *sroka*. Poza tym, podobnie jak w przypadku wcześniejszych grup, także niektóre nazwy formalnie identyczne z nazwami rodowymi w XVI w. pierwotnie miały inną postać, por. np. *Broniki* < *Bronikowo* (1560) < *Bronkowo* (1296) czy *Zielniki* < *Zielnice* (*Zelnicze* 1304). Przy określaniu przynależności danej nazwy do grupy nazw rodowych (powstających od XIII w.) należy kierować się chronologią zapisów, gdyż ich żywotność, podobnie jak nazw patronimicznych, znacząco zmalała od XV w.²⁸

Formalnie podobne do nazw rodowych są tzw. **nazwy etniczne**, wskazujące na pochodzenie grupy ludzi zamieszkującej pierwotnie daną miejscowość. Poza toponimami pochodzącymi od dobrze znanych także i współcześnie określeń etnicznych typu *Czechy*, dwie wsie w powiatach gnieźnieńskim (*Czechy* 1418) i poznańskim, dziś Czechyń (*Czech*, *Czechy* 1600), *Węgry* (*Wangri* 1411) czy *Sarby*, dziś *Sarbia* (w XVI w. *Sarb*), dwie wsie w powiecie poznańskim: koło Czarnkowa (*Szarbi* 1393) i Buku (*Sarbi* 1394) : n. etn. *Sarb* ‘Łużyczanin, Serb’, występuje tu też kilka formacji o charakterystycznej budowie słowotwórczej, utworzonych sufiksów *-any* od podstaw określających konkretną miejscowość lub region, z którego pochodzili mieszkańcy, np. *Kaliszany* (*Calissani* 1253) : n. m. *Kalisz*, *Pomorzany*,

²⁷ W przypadku samego woj. poznańskiego D. Podlaska doliczyła się 46 tego typu nazw (taż, *Nazwy miejscowe*, cz. 2, s. 392), a zatem ponad dwukrotna wartość w przypadku woj. poznańskiego i kaliskiego wydaje się być miarodajna.

²⁸ Tamże, s. 361–362.

dziś Pomarzany (*Pomorzany* (1256) XV) : n. regionu *Pomorze*, ale też po prostu jakąś konfigurację przestrzenną, którą zamieszkiwali (lub z której przybyli) mieszkańcy danej miejscowości, np. *Dolany* (*Dolan* (1145) 1795, *Dolane* 1289, *Dolani*, *Dolany* (1325)) : ap. *dól*, *Jezierzany*, dziś *Jeziorzany* (*Iezierzani* 1357) : ap. *jeziuro* (pierwotnie nazwy takie określały ludzi mieszkających przy *jeziorach*), *Stawiany* (*Sthavany* (1298) 1546) : ap. *staw*. Do tej grupy Podlaska²⁹ zalicza także nazwy o innej strukturze, jak np. utworzoną sufiksem *-ice* nazwę miejscowości *Jezierzyce* (*Gieszierzicze* (1356) XV).

Nazwy służebne i zawodowe nie różnią się właściwie formalnie, jednak w literaturze onomastycznej i historycznej stosuje się to rozróżnienie terminologiczne, by oddzielić nazwy odnoszące się do instytucji osad (zamieszkiwanych przez ludność służebną) pełniących funkcje służebne wobec dworów książęcych od nazw osad powstałych od innych określeń zawodowych. O nazwach służebnych możemy zatem mówić tylko w odniesieniu do miejscowości powstałych (i nazwanych) do XIII w.³⁰ Według Urszuli Wójcik aż 219 spośród 572 nazw służebnych notowanych na obecnym obszarze Polski znajduje się w Wielkopolsce i na Kujawach, co czyni ten obszar największym ich skupiskiem³¹. W AHP odnotowano 94 obiekty mające nazwy służebne. Skoncentrowane są głównie wokół trzech ośrodków miejskich: Gniezna, Kalisza i Poznania, nie odnotowano ich natomiast w ogóle w powiatach nakielskim, wałeckim i wschowskim. Najliczniej występują następujące nazwy³²: *Łagiewniki* (8 razy) : *łagiewnicy* ‘ludność trudniąca się wyrobem łągwi czy też warzeniem piwa i syceniem miodu’, *Żerniki* (7) < **Żerdniki*, **Żyrdniki* : *żerdnicy*, *żyrdnicy* ‘ludność zobowiązana do budowania namiotów dla księcia i jego dworu podczas podróży po kraju’, *Złotniki* : *złotnicy* ‘rzemieślnicy wyrabiający przedmioty ze złota i innych metali’. Po 4 razy odnotowano nazwy: *Kobylniki* : *kobylnicy* ‘pasterze stada końskiego’, *Kuchary* : *kucharze* ‘przyrządzający potrawy, zarządzający kuchnią’, *Mączniki* : *mącznicy* ‘osoby zajmujące się przemiałem zboża na mąkę na żarnach’, *Sokolniki* : *sokolnicy* ‘ludność zajmująca się strzeżeniem gniazd sokołich i łowami na młode sokoły oraz udziałem w polowaniach z sokołami’, *Strzelce* : *strzelcy* ‘łucznicy, kusznicy’, *Świątniki* : *świątnicy* ‘osoby obowiązane do posług kościelnych’, *Szczytniki* : *szczytnicy* (od *szczyt* ‘tarcza, puklerz’). Pozostałe nazwy służebne to: *Cieśle*, *Sierniki* (: *sirznicy* < **sirznik* ‘człowiek polujący na sarny’), *Winiary*, *Zduny* (po 3 wystąpienia), *Bartodzieje* ‘pasiecznicy’, *Jastrzębniki*, *Komorniki* (: *komornicy* ‘urzędnicy’), *Konary* (: *kon(i)arze* ‘ludność zajmująca się hodowlą koni’), *Piekary* (: *piekarze*), *Podstolice*, dziś *Podstolice* i *Postolice* (: **podstolicy* ‘pomocnicy podstolego’), *Rybitwy* (: *rybitwi* ‘łowiący ryby’), *Szewce*, *Świniary*, *Woźniki* (: *woźnicy* ‘ludność wyrabiająca wozy’) (po 2 wystąpienia), *Bednary*, *Bobrowniki*, *Grotniki*, *Jadowniki* (: *jadownicy* ‘truciele’), *Kurnik* (dawniej *Kurniki*), dziś *Kórnik* (: *kurnicy* ‘osoby zajmujące się w gospodarstwie kurami’), *Łosośniki*, *Oborniki* (: *obornicy* ‘dozorcy obór bydła rogatego’), *Płowce* (cum *Plawcis* (1103) 1198, *Płowcze* 1363; od ap. *plawca* ‘żeglarz; ten który pławi, puszcza z biegiem wody’), *Rudniki* (: *rudnicy* ‘wydobywający rudę i wytapiający żelazo, górnicy, hutnicy’), *Sanniki* (: **sannicy* ‘wyrabiający sanie’), *Skotniki* (*skotnicy* ‘pasterze bydła’), *Wodniki* (: *wodnicy* ‘wykonujący powinności związane z wodą’). Ponadto w AHP odnotowano cztery miejscowości o nazwie zawodowej *Rataje* (: *rataj* ‘chłop feudalnie zależny, który w zamian za pożyczkę dla zagospodarowania był zobowiązany do pracy na roli przez pana feudalnego’) i jedną o nazwie *Powodowice* (też *Podoboice* i *Podwójcie!*), dziś *Podobowice* (: *powodowicy*, od ap. *powód*, *podwoda* ‘powinność dostarczania środków transportu panującemu i jego urzędnikom’). Nazwy te, formalnie i semantycznie bliskie nazwom służebnym, nie miały jednak związku z organizacją służebną.

Również notowane w AHP nazwy *Duszniki* (stosowane w odniesieniu do osad darowanych Kościołowi z ich mieszkańcami za spokój *duszy* ofiarodawcy) oraz *Dziedzice* (: *diedzic* ‘osoba mająca prawo do dziedziczenia, spadkobierca’), mimo zbieżności formalnych, nie są nazwami zawodowymi, rodowymi czy patronimicznymi. Przynależą one do **nazw kulturowych**, czyli takich, które mają związek z wytworami rąk ludzkich oraz stosunkami społecznymi. Jest to dosyć szeroka kategoria i w mniejszym stopniu niż w przypadku nazw odantroponimicznych możemy kierować się tu kryterium słowotwórczym, gdyż w równym stopniu występują tu nazwy prymarne (tzn. przeniesione bezpośrednio z leksyki pospolitej),

²⁹ Tamże, s. 397.

³⁰ U. Wójcik, *Polskie toponimy związane z organizacją gospodarczą państwa wczesnopiastowskiego. Nazwy miejscowe motywowane antroponimami zbiorowymi*, Kraków 2013, s. 47–49.

³¹ Tamże, s. 167–169.

³² Z uwagi na dużą liczbę wystąpień nie przytaczam tu materiału źródłowego (z kilkoma wyjątkami).

jak i nazwy sekundarne (utworzone przy pomocy jakichś środków słowotwórczych, np. afiksów). W jej obrębie możemy wydzielić kilka grup motywacyjnych, m.in.: nazwy związane z osadnictwem, np. *Lgota* (1394) : (*lgota* ‘osada zwolniona na pewien czas od założenia z płacenia czynszów i danin’), *Siedlec* (4 miejscowości) : **siedlec* (< *siodło* ‘wieś, osada’), *Siedlnia*, dziś *Silnia* (*Szyedlnya* 1475) : *siodło*, *Przedmiejska Wieś*, dawniej też *Pakoska Wieś*, *Przedmieście* (*Pakosczkawyesch* 1475, *Przedmieszczycze* 1534, *Przedmiejska wieś* 1564), *Nowe Miasto*, *Stare Miasto* (5 miejscowości); nazwy związane z gospodarką leśną, np. *Łazy* (w *Laszach* 1467, *Łazy* 1511–1523), *Łaziska* (*Łazisko* (1553) : *laz* ‘grunt uprawny na wypalonym i wyciętym miejscu w lesie’), *Trzebiec*, dziś *Czepiec* (*Thrzebiecz* 1565), *Trzebinia*, 3 wsie, dziś Trzebania (*Trzebinia* 1388), Trzebin (ville *Trzebini* 1381), Trzebiny (*Trzebino* 1360, *Trzebina* 1462) : *trzebić*; związane z rolnictwem: *Niwka* (*Niwky* (1302) XVII) : *niwa* ‘pole uprawne, rola, łąn’, *Sady* (*Sadi* (1288) XVII), *Sadowie* (*Sadowo* 1401, *Sadovye* 1498), *Sadowo* (*Zado* (1251) XVI, *Szadow* 1337); mówiące o budowlach, zakładach i innych wytworach rąk ludzkich, np. *Hamer* (kilkanaście miejscowości, także z dodatkowymi określeniami), *Hamrzysko*, *Hamerski Młyn* : *hamer* < niem. *Hammer* ‘kuźnica’, *Borowy Młyn* (*Borowy Molendinum* 1508), *Młynowo* (*Mlynkowo* 1403) : *młyn*, *młynek*, *Piła* – miasto (*Pyla* 1451), piła (od *Młyna* al. *Piły* 1595) : *piła*; odnoszące się do obiektów sakralnych i związane z kulturą duchową: *Paradyż*, dziś Gościkowo (videlicet *Paradiso* sancte Marie 1230, *Paradisus* 1236) : łac. *paradisus* ‘raj’ (nazwa obejmowała klasztor i majątek w Gościkowie), *Cerekwica*, 3 wsie (k. Żnina – circa *Cirekvicham Martini* (1265) XVIII, k. Koźmina – *Czirekquiczka* 1397, cz. Mrowina – *Czirekwicza* 1388) : *cerekiew* ‘świątynia, kościół’, *Święty Jan* (a *sancto Johanne* circa Poznaniem 1387); czy nazwy związane z instytucjami społecznymi, np. *Targowisko* (*Targowiszcze* 1355), *Targownica* (*Cebar cum foro* (1145), in *Zbar forum cum villa*, *Targownicza* 1388) : *targ*, *Środa* (*Srzoda* (1253) XV), *Sobota* (*Sobotha* 1367) : *środa*, *sobota* (nazwy dni targowych), *Ujazd*, 3 wsie, np. Ujazd k. Skoków (*Ugasd* (1243) XVII, *Wiasd* 1294) : *ujazd* ‘obszar zamknięty wytyczoną i oznaczoną granicą przez objazd czyjejs posiadłości dokonany w celu wytyczenia jej granic’. Warto zwrócić uwagę, że w przypadku mniejszych i młodszych obiektów, takich jak kuźnice czy osady kuźnicze, niemal zawsze w ich nazwie występuje wyraźne odniesienie do ich charakteru (*Hamer*, *Młoty*, *Ruda*), co np. nie jest regułą w przypadku osad młyńskich (ich nazwy tworzone były często od nazwy właściciela, pobliskiej miejscowości lub właściwości topograficznych). Nie sposób omówić w krótkim komentarzu dystrybucji geograficznej nazw kulturowych, jednak warto zasygnalizować, że w przypadku części nazw utworzonych od konkretnych podstaw można wyznaczyć wyraźne granice ich występowania. Przykładowo, nazwy utworzone od ap. *hamer* (odnoszące się prawie wyłącznie do osad kuźniczych) notowane są w XVI w. niemal wyłącznie (także na tle całej Korony) w powiatach: kcyńskim, nakielskim oraz w północnej (i zachodniej) części powiatu poznańskiego.

Obszerną grupę semantyczną wśród omawianych nazw miejscowych stanowią **nazwy topograficzne**. Toponimy tego typu odzwierciedlają właściwości topograficzne towarzyszące powstaniu lub funkcjonowaniu miejscowości. Nazwy takie mogą być równe wyrazom pospolitym, które je motywowały (wówczas mówimy o onimizacji, czyli przejściu wyrazu z planu apelatywnego do proprialnego), jednak częściej spotykamy nazwy sekundarne, utworzone przy pomocy rozmaitych formantów słowotwórczych (do szczególnie produktywnych należą sufiksy *-ica*, **-ov-/-ev-*, *-k-* oraz *-sk-*) oraz nazwy utworzone od wyrażań przyimkowych. Nierzadko są to nazwy o charakterze metaforycznym. Wśród topografików również możemy wyróżnić kilka grup semantycznych, m.in.: nazwy związane z szatą roślinną: *Borek*, *Borki* (kilka miejscowości), np. miasto Borek Wielkopolski (*Boreg* 1394, *Borek* 1429), *Buk* (*Buk* 1257), *Dąbrowa*, *Dąbrówka*, *Dąbrowica* (kilkanaście miejscowości), np. współczesna Dąbrówka Kościelna (*Dambrowa* (1348) 1555) : *dąbrowa* ‘las liściasty z przewagą dębów’, czy liczne nazwy związane z ap. *brzoza*: *Brzoza*, *Brzezie*, *Brzezna*, *Brzeźno*, *Brzeźnica* (kilkanaście miejscowości); nazwy związane z ukształtowaniem terenu: *Garby*, 2 wsie – koło Środy Wielkopolskiej (*Garby* (1304) XVIII) i Swarzędza (*Garbi* 1387), *Góra*, *Góry*, *Górka*, *Górki*, kilkanaście miejscowości, np. *Góry* k. Kleczewa (*Gora* 1399, *Gori* 1401, *Gorky* 1420, *Gory* 1461), *Krzywa Góra* (*Krzywagora* (1360) XVI, *Crziwa Gora* 1392), *Kępa*, 4 wsie, np. wieś k. Ślesina (*Campa* 1390) : *kępa* ‘pagórek na łące, trzęsawisku, wyspa na rzece, jeziorze’ czy *Koryta* (*Koritha* (1337) XV) : *koryto* ‘łożysko rzeki, jar, parów, rów’; nazwy związane z charakterem podłoża: *Łysina*, dawniej i dziś Łysiny (*Lyssiny* 1438, *Lyschina* 1439) : *łysina* ‘miejsce z przerzedzoną roślinnością’, *Błotnica* (*Blothnicza* 1395) : *bloto*, *Bagienica* (*Bagnitz* 1432, *Bagenicza* 1446) : *bagno*, *Glinno*, obecnie część Biedruska (*Glino* 1387) oraz wieś k. Skoków (*Glinno* 1470) : *glina*, *Suchodół* (*Suchodol* (1378) XV), *Suchary*, *Łęg* (*Lang* 1252), *Łęgowo* (*Langowo* (1319)

1782), *Łężyno*, dziś *Łężyn*, cz. Konina (*Lansyno* 1252), *Łężce Wielkie i Małe*, dziś *Łężce i Łęzeczeki* (de *Lanczecz* 1394, *Łozce* 1398) : *łęg, łęczec* ‘las, zagajnik, pole, łąka lub pastwisko, najczęściej podmokłe’, *Kalawa* (*Kalawa* 1436) : *kał* ‘błoto, muł’ itd. Na osobną uwagę zasługują nazwy utworzone od wyrażen przyimkowych wskazujące na usytuowanie względem jakiejś konfiguracji terenowej, np.: *Międzyrzecz* (*Meserici* 1005) : *między rzekami, Międzyborze*, dziś *Międzybórz* (z *Medziborza* 1394, *Miedzyborze* 1449) : *między borami, Podgór* (*Podgor* 1445) : *pod górą, Podrzecze* (*Podrecze* (1330) XVII) : *pod rzeką, Zakrzewo*, kilka wsi, np. współczesne *Zakrzewko* (*Zakrzewo* 1422) : *za krzem* (stp. *kierz* ‘krzew, krzak, zarośla’), *Zastruże* (*Zastrosze* 1472, *Zastruze* 1492) : *za strugą* itd.

Omówione powyżej nazwy typu *Międzyrzecz, Nadnie, Podgór, Zalesie* zbliżone są do ostatniego z omawianych tu typów semantycznych w toponimii, mianowicie **nazw relacyjnych**. Nazwy te są tworzone od innych toponimów, wskazując na rozmaitego typu relacje, które zachodziły między nazywaną miejscowością a innym obiektem. Podobnie jak w przypadku nazw odapelatywnych możemy wyodrębnić kilka sposobów ich tworzenia. Mogą to być po prostu nazwy ponowione z nazwy innego (najczęściej sąsiedniego) obiektu, np.: n. m. *Gąsawa* : n. rz. *Gąsawa* (zob. wyżej), *Linie* (*Line* 1397) : n. jeziora *Linie* (*Lynya* 1260, *Lynye* 1546; zapewne od n. gatunku ryb *lin*), *Przysieka Polska*, dawniej *Przesieka* (*Przeschekam* (1356) XVII) : n. m. *Przysieka*, później *Przysieka Niemiecka* (*Prisseca* 1278; od stpol. ‘pas obronny powstały przez podcięcie i zwalenie drzew na pewnym odcinku; powinność polegająca na braniu udziału w trzebieniu przysieki’), *Walcz*. Częściej jednak wśród nazw relacyjnych występują nazwy utworzone z wykorzystaniem odpowiednich środków słowotwórczych. Nazwy dyferencyjne mogą zawierać element odróżniający od podstawy nazwotwórczej w postaci afiksu, np. *Bielsko* (*Belsco* 1280) : n. rzeki *Biała*, pd. Warty pod Międzychodem (super *Balam* 1288), *Drawsko* (1298) : n. rzeki *Drawa* (*Draua* 1237; zapewne w związku z psł. **dъравъ, dъrava* ‘taki, który drze, rwie, szarpie, rwący’), *Głomsk* (*Glumsk* 1491) : n. rzeki *Głomia, Głumia* (*Glomia, Glumia* (1436) XVI; n. niejasna)³³ lub dodatkowego członu (zwykle przymiotnikowego) o charakterze antonimicznym, np. wskazującego na wielkość miejscowości, czas jej powstania, uwarunkowania geograficzne lub usytuowanie przestrzenne względem siebie czy stosunki własnościowe: *Godzieszewy Małe i Wielkie*, dziś *Godziesze Małe i Wielkie* (ville dicte *Godessewo* (1295) XV, *Godzyeschewy Maior, Godzeszwy Minor* 1507 – sąsiadujące wsie o wspólnej nazwie *Godzieszewo*, zyskały z czasem człony dyferencyjne *Małe i Wielkie*), *Grojce* (*Grodźce*) *Nowe i Stare*, dziś *Grójec Mały i Wielki* (*Groc* 1338, duplex *Grodzce* 1438, *Nova Groycza* 1489, *Antiqua Grodzecz* 1510, *Groicze Stare, Groicze Nowe* 1571), *Dakowy Mokre* (młyn *Dokoffky* 1399, *Mocre Dokowo* 1415) : *Dakowy Suche* (*Docowo* 1388, *Suche Docovo* 1409), *Biała Górna*, dziś *Biała* (*Bela* (1298), *Byala Wyszoka* 1508, *Bialla Gorna* 1563) : *Nadolna*, dziś *Miały* (*Biala Nadolna* 1464) : *Biała Pośrednia*, dziś *Mężyk* (*Byala Media* 1508, w *Posredniej Bialej* 1564–1565) (podstawę nazwy stanowiła n. rzeki *Biała*, por. *Bele* 1402–1408), *Śługocino Mniskie*, dziś *Śługocin* (*Slugocino* 1278, *Szługoczyno mnyskye* 1511–1523) : *Śługocino Pańskie*, dziś *Śługocinek* (*Slugoczyno* (1302), *Slugoczyno panskyye* 1511–1523). Nie zawsze jednak mamy do czynienia z parą antonimicznych członów, por. np. *Murzynowo Kościelne* (in *Murinov ecclesiae* 1231, *Murzinowo* 1339, *Maior murzynowo* 1491, *Murzinowo koscielne* 1578), *Murzynowo Leśne* (*Murzinovo* 1389, *Lesznye Murzinowo* 1471), *Murzynowo Borowe*, dziś *Murzynówko* (*Murzinowo* 1391, z *Murzynowa Borowego* 1431–1436). Do nazw relacyjnych zaliczamy także toponimy z elementami lokalizującymi w odniesieniu do jakiegoś obiektu – mogą to być np. composita (jak w przypadku nazw z członami dyferencyjnymi), np. *Drawski Młyn* (młyn *Drawski* 1564–1565) : n. m. *Drawsko* (zob. wyżej), *Margoniska Wieś* (*Margonino* 1364, *Margonska Vesz* 1423) : n. miasta *Margonino*, dziś *Margonin* (*Margonino* 1454, *Margonyn* 1510) (po lokacji miasta nazwa wsi przybrała formę dwuczłonową). Częstym zjawiskiem jest też zmiana (w wyniku uniwerbizacji) pierwotnej dwuczłonowej nazwy w nazwę sufiksalną, np. *Ujazd Mały*, później *Ujazd* (*Minus Vyasd* 1436, *Ugasdek, Uyasdek* 1496) : n. wsi *Ujazd*, okresowo *Ujazd Wielki* (*Uiazd* (1280) XV, in *Maiori Wyast* 1418, *Vyasth* 1510; po powstaniu n. *Ujazd* z n. *Ujazd Mały*, człon odróżniający *Wielki* stał się zbędny i uległ elipsie). Spotykane są też jednak liczne nazwy utworzone od wyrażen przyimkowych, gdzie lokalizacja względem innego obiektu jest wyrażona wprost, np. *Powiercie* (*Pouirdz, Pouercze* 1388) : *po Warcie* ‘wzdłuż Warty’, *Podgórzyno*,

³³ Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że nazwy miejscowe zakończone na *-sk* (poza *Głomskiem* także *Suchorębsk, Mąkowarsk*, dziś *Mąkowarsko*, oraz *Wersk*) na badanym obszarze w XVI w. występują wyłącznie w północnej części pow. nakielskiego.

dziś *Podgórzyn* (*Podgorino* 1136, *Podgorzino* 1339) : *pod* + n. m. *Góra*, cz. *Žnina* (*Gora* 1301)³⁴, *Podbiele*, dziś *Podbiel* (*Polybeyle* 1445, *Podbiele*, *Podlybeyle*) : *podle Białej*, *pod Białą*, n. rzeki *Biała*, dziś Czarna Struga, dopływ Bawołu k. Zagórowa (*Bala* 1283).

Nie sposób przy omawianiu wielkopolskiej toponimii nie wspomnieć o wpływach niemieckich w tutejszym nazewnictwie. Poza germanizmami (starszymi lub nowszymi), obecnymi w polskim nazewnictwie, jak choćby przytoczone wcześniej przykłady nazw z komponentem *Hamer* czy nazwy utworzone od antroponimów genetycznie niemieckich, zaadaptowanych do polszczyzny, np. *Gotartowo* : n. os. *Gotart* < niem. *Gothard*, *Guncerzewy* : n. os. *Guncerz* < niem. *Günther*, *Goczalkowo* : n. os. *Goczalek* < niem. *Gottschalk* oraz nazwy na pierwszy rzut oka polskie, np. *Hetmanice*, pierwotnie *Hertmanice* (*Hertmanicze* 1407; od n. os. *Hertmann*), na omawianym obszarze występują także nazwy pierwotnie niemieckie. Pojawiają się one głównie w powiatach waleckim i wschowskim, pojedyncze nazwy występują także w zachodniej części powiatu poznańskiego oraz w powiecie nakielskim. Nieliczne z nich w XVI w. odznaczają się już stopniową polonizacją, jak np. *Błękwit* (*Vlugfelth* 1432–1440, *Bløqwethl* 1453, *Blankfelt* 1511–1512, *Bląkwiet* 1580, *Blekuid* 1593, *Błękwid* 1604; od niem. *blank* ‘goły, czysty’ i *Feld* ‘pole’), *Bukwolt*, dziś *Bukowo* (*Buchholz* 1534, *Bukholth* 1560, *Bukwolt* 1580; od niem. *Buch* ‘buk’ i *Holz*, dlniem. *holt* ‘las; drewno’), *Frydland*, *Fredlądek*, dziś *Mirosławiec* (*Nuve Vredeland* 1314, *Frydlanthek* 1462, *Fredlądek* 1582; zapewne n. ponowiona z n. miasta w Meklemburgii), *Braksztyn*, dziś *Dobino* (ad campum *Bretenstensem* (1251) 1364, *Braxtin* 1570, *Braxtyny* 1622–1624; od niem. *breit* ‘szeroki’ i *Stein*, śrdniem. *stēn* ‘kamień’) czy *Drahim*, dawniej *Draheim*, *Drageheim* (*Draheym* (1368), *Drageheym* (1402–1408); od n. rz. *Drage*, pol. *Drawa* + *Heim* ‘kraina’)³⁵. Większość nazw zachowuje jednak w XVI w. postać niemiecką, np. *Knakendorf*, dziś *Rzeczyca* (*Knokendorp* 1314; od imienia założyciela *Knake* + ap. *Dorf*, dlniem. *dorp* ‘wieś’), *Kunersdorf*, *Kunsdorf*, dziś *Konradowo* (*Conradisdorf* 1307, *Cunersdorff* 1470; od n. os. *Konrad*), *Heinrichsdorf*, też *Hendestorp*, dziś *Siemczyno* (*Heinersdorff* (1251), *Hennerstorp* 1513, *Heinrichsdorf* 1553, w *Henrichstorffu* to jest *Andrichowej wsi* 1564–1565; od n. os. *Heine*, *Heinrich*), *Stralemberg*, dziś *Strzaliny* (*Straliemberch* 1306; od niem. *strahlen* ‘promieniować, świecić’ i *Berg*, śrdniem. *berch* ‘góra’). W AHP odnotowano też przykłady zgermanizowanych nazw o słowiańskim pochodzeniu, np. *Sempolbork*, dawniej *Sepolno*, dziś *Sępólno Krajeńskie* (*Sampelno* 1350, *Sampolno*, *Sempelborg* 1360, *Sempolbork* 1578; od psł. **sopolbje* ‘miejsce położone na pograniczu dwóch pól’).

* * *

Przedstawiony powyżej zarys toponimii województw kaliskiego i poznańskiego w XVI w. ma charakter poglądowy i w żadnej mierze nie wyczerpuje tematu. Omówione zostały podstawowe kwestie związane z nazewnictwem (zwłaszcza miejscowym), dotyczące przede wszystkim charakterystyki semantycznej, w mniejszym stopniu formalnej. Poszczególne zagadnienia dotyczące zjawisk słowotwórczych, fonetycznych czy fleksyjnych zostały tu jedynie zasygnalizowane, można je także zaobserwować na podstawie przytaczanego materiału źródłowego, jednak wiele z nich zostało już szczegółowo omówionych w przytoczonych na wstępie opracowaniach onomastycznych, do których zainteresowani czytelnicy mogą sięgnąć.

2017 r.

³⁴ Z uwagi na chronologię zapisów możliwe jest też, że n. *Podgórzyno* była motywowana bezpośrednio przez ap. *góra*.

³⁵ W przypadku n. *Drahim* należy jednak zachować ostrożność. Co prawda w późniejszych czasach postać *Drahim* funkcjonowała w polszczyźnie (wariant niem. *Draheim*), to jednak zakończenie *-him* wynika z dolnoniemieckiej realizacji dyftongu *ei* jako *i*, i jako takie zostało przejęte do polskiego. Sposoby adaptacji niemieckich nazw miejscowych do języka polskiego szczegółowo omawia B. Czopek-Kopciuch, *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków 1995.

III.4.5. WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Stanisław Trawkowski

Nazwy wprowadzone na mapę województw sieradzkiego i łęczyckiego w drugiej połowie XVI w. oddają ówczesne brzmienia i formy tych nazw, podane jednak w zapisie odpowiadającym dzisiejszym regułom ortograficznym (jeżeli nie zmieniają one dawnego brzmienia), zgodnie ze sposobem wydawania źródeł nowożytnych. Zasadę tę przyjęto od początku opracowywania tej serii map Atlasu Historycznego Polski, wynika ona z dążenia do uzyskania zgodności chronologicznej między rekonstruowanym obrazem sieci osadniczej a związanym z nim nazewnictwem¹.

Obszerny zasób zapisów nazw miejscowych w wyzyskanych źródłach szesnastowiecznych ukazuje także na przykładzie Łęczyckiego i Sieradzkiego, że „w ciągu całego XVI w. odbywał się wyraźny proces językowy zmiany wielu form dawniejszych na nowsze. Nie można więc tu przyjąć sztywnej zasady ogólnej mechanicznego zachowania form dawnych albo wprowadzenia nowych”². Podobnie jak przy opracowywaniu poprzednio ogłoszonych map uznano, „aby w tych licznych wypadkach, kiedy dla danej miejscowości szesnastowieczne źródła podają jej nazwę w różnym brzmieniu i pisowni, pierwszeństwo dać formie: (1) rozpowszechnionej w różnych niezależnych od siebie typach źródeł, (2) przeważającej liczebnie w zapisach z drugiej połowy XVI w.”³ Jednakże w zestawie zapisów z tego czasu przeważają takie, które zaczerpnęliśmy z ksiąg poborowych. Często, przy braku akt wizytacji parafialnych, stanowiły one jedyną podstawę pochodzącą z drugiej połowy XVI w. ustalenia nazwy wsi będącej własnością szlachecką. Tymczasem, jak przekonywająco uprawdopodobniła to Irena Gieysztorowa, „poborcy czy pisarze poborowi mogli nie przywiązywać do form zapisu nazw miejscowych oraz ich zaszerogowania administracyjnego tej wagi, jaką nadają jej naukowci użytkownicy stworzonego przez nich źródła”. Istotnie „znikształcenia nazw miejscowych przepisywanych z wcześniejszych rejestrów w formie opartej może tylko na ich fonetycznym przekazie, lub z rekognicji, w których podawano owe nazwy w dowolnych, różniących się nierzadko między sobą sformułowaniach i pisowni płatników, mogły nie sprawiać trudności pisarzom poborowym, wywodzącym się zazwyczaj z ziemskiej kancelarii sądowej, a więc ludziom obeznanym z terenem z racji swego urzędu i miejscowego pochodzenia”⁴. W innej sytuacji znajdują się dzisiejsi badacze tych przekazów.

Kontrolą przy ustalaniu nazw służyły nam ich zapisy wcześniejsze, jak też późniejsze, zwłaszcza z początków XVII w., gdy następowała stabilizacja form nazewniczych. Z wcześniejszych przekazów istotne znaczenie miał *Liber beneficiorum* Łaskiego, a to ze względu na jego odmienne pochodzenie kancelaryjne w stosunku do ksiąg poborowych oraz lustracji majątków monarszych. Gdy jednak zapis Łaskiego nie znajduje potwierdzenia w wyzyskanym materiale źródłowym z drugiej połowy XVI w., przyjmowaliśmy jako hasło nazewnicze wersję rejestrów poborowych, natomiast w indeksie odnotowaliśmy formę przekazaną u Łaskiego. Postępowaliśmy tak nawet wówczas, gdy wcześniejszy zapis odpowiadał dzisiejszemu, np. u Łaskiego – Liekaszyno, w rejestrach – Niekaszyno, obecnie – Lekaszyn; na mapę wprowadzono formę Niekaszyno.

¹ A. Wolff, *Nazewnictwo*, [w:] WP; W. Pałucki, *Nazewnictwo*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.4.7; tenże, *Nazewnictwo*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.4.2.

² A. Wolff, *Nazewnictwo*, [w:] WP.

³ W. Pałucki, *Nazewnictwo*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.4.2.

⁴ I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji II.1.7.

Gdy w nazwie dwuczłonowej jeden z członów występował w źródłach z XVI w. jedynie po łacinie, podawaliśmy go po polsku. Na przykład określenia *maior*, *minor*, *inferior* tłumaczyliśmy jako Wielki, Mały, Dolny. Jeśli jednak w późniejszych zapisach nowożytnych (z XVII–XVIII w.) termin łaciński oddawano inaczej, przyjmowaliśmy taką właśnie wersję, a więc np. Górki Mniejsze, Górki Większe. W wyjątkowych wypadkach, gdy łaciński lub zlatynizowany człon nazwy utrwalił się, podawaliśmy go w później utrwalonej formie. Tak więc Łubna Jaroslai według rejestrów została wprowadzona na mapę jako Łubna Jarosłaj, gdyż tak się do dzisiaj nazywa. Podobnie Wierzbowa Derslai to Wierzbowa Derszej, jak nazywano tę wieś w połowie naszego stulecia.

Natomiast w formie z XVI w. pozostawialiśmy złożone nazwy typu: *Kozuby prope Dobrogosty*, *Kozuby prope Topole*. Ten model opisowy określenia miejscowości ulegał dość szybko zeschematyzowaniu⁵, toteż zachowanie go w formie pierwotnej wydawało się celowe, gdyż ukazywało jeden z elementów zmian nazewnictwa.

Nazwy złożone z rzeczownika i przymiotnika piszemy rozłącznie, np. Wielga Wieś. Pisownię łączącą takie dwa człony stosowaliśmy wówczas, gdy przymiotnik nie ukazywał zgodności rodzaju z rzeczownikiem, traktując wówczas formę zapisaną rozłącznie jako odmiankę, ukazaną w indeksie (np. Kamionomostek, odmianka – Kamiony Mostek, dzisiejsza nazwa – Kamostek).

Formy patronimiczne, rodowe, dzierżawcze tej samej nazwy występowały dość często zamiennie, co związane było z zanikiem zgodności semantycznego znaczenia tych form ze społecznym charakterem danego osiedla. Na mapę wprowadzaliśmy formę, która przeważała w drugiej połowie XVI w. lub która ustabilizowała się od schyłku tego stulecia, inne formy podając w indeksie. Podobnie postępowaliśmy przy oboczności sufiksów *-ewo*, *-ew*, *-ów*, *-owo*. Przyrostek *-ice* pisany był niekiedy jako *-icze*, co z reguły oddawaliśmy jako *-ice*. Wyjątkowo zachowaliśmy formę *-icze*, jeśli przetrwała ona w głąb czasów nowożytnych, np. Jedlicze, która to nazwa do dziś zachowała ten kształt.

Spółgłoski, które nie występują w łacinie, pisane były w XVI w. jeszcze dość dowolnie, także przez tego samego pisarza. Dotyczy to zwłaszcza spółgłosek przednio- i średniojęzykowych. Tak np. *s* oddawane było przez *s*, *ss*, *z*, *sz*, podczas gdy *sz* zapisywano jako *s*, *ss*, *sz*, *sch*, podobnie jak *ś*. Przykłady: Szwieta Katarzina = Święta Katarzyna, zapisy Sobothka i Szobothka dotyczą tej samej miejscowości Sobótki, Wozniki i Wosniki zaś oznaczają te same Woźniki. Przy rekonstrukcji brzmienia kierowaliśmy się zapisami z XVII i XVIII w., zwłaszcza gdy były one odmienne od zapisów dzisiejszych. Tak np. zachowaliśmy Krzesłów, jak pisano jeszcze w XIX w., choć dzisiaj nazwa ta pisana jest Krzesłów, podobnie Ossendowice – pisano tak jeszcze w XIX w., a dziś Osędowice. Zapis *rz* w przekazach szesnastowiecznych oznaczać może często dwie spółgłoski: *r* i *z* lub *r* i *dz*, na co wskazują bądź odmianki tej samej nazwy, bądź jej etymologia. Tak np. Smarzów to Smardzów, jak wskazuje etymologia, natomiast Barzemino zapisywane jest także jako Bardzienino, co pozwala sądzić, że tym razem *rz* oznacza *rdź*; w innym przypadku może oznaczać także *rdź*, jak wskazują oboczne formy: Skarzyno – Skarschino (dziś: Skarżyn). Przy oboczności pisania spółgłoski *ż* jako *rz* lub *ż* odtwarzaliśmy zapis zgodnie z ustaleniem się nazwiska rodziny pochodzącej z tej wsi. Przy *th* oznaczającym zarówno *t*, jak *d* kierowaliśmy się bądź znaczeniem nazwy, np. Buthki czytaliśmy jak Budki, bądź późniejszymi zapisami, np. Thuschin, Thussin, Thuszin oddaliśmy jako Tuszyn, jak brzmi ta nazwa także dzisiaj.

Przy ustalaniu brzmienia nazw fizjograficznych postępowaliśmy w ten sam sposób jak przy odtwarzaniu go dla nazw miejscowych. Podobnie jak przy opracowywaniu map szczegółowych tej serii dla Mazowsza, województwa lubelskiego i sandomierskiego, uwzględnialiśmy nie tylko nazwy występujące w źródłach z XVI w., lecz także późnośredniowieczne i z XVII–XVIII w., zakładając, że były one aktualne także w XVI w. Jeśli nie można było dla średniej wielkości rzeki ustalić jej nazwy późnośredniowiecznej lub wczesnonowożytnej, sięgaliśmy do przekazów późniejszych; nazwy dziewnastowieczne oznaczyliśmy w indeksie specjalnym symbolem.

W indeksach po hasle głównym – nazwie umieszczonej na mapie – podaliśmy w nawiasach najważniejsze formy oboczne, występujące w XVI w., następnie nazwę dzisiejszą (kursywą), jeżeli różniła się ona od nazwy szesnastowiecznej wprowadzonej na mapę.

1998 r.

⁵ K. Dejna, *Terenowe nazwy śląskie*, „Onomastica”, t. 2, 1956, s. 1, 103–126, zwł. s. 116 n.

III.4.6. KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

Paweł Swoboda

Nazewnictwo geograficzne obszaru będącego tematem niniejszego tomu AHP z niewiadomych względów nie cieszyło i nadal nie cieszy się zbyt dużym zainteresowaniem wśród onomastów. Choć trudno w to uwierzyć, od czasu opublikowania przez Stanisława Kozierowskiego w pierwszych dziesięcioleciach XX w. tomów serii *Badania nazw topograficznych*, w których zestawiał i udokumentował, a także częściowo objaśnił m.in. nazwy z terenu Kujaw¹ i ziemi dobrzyńskiej², nie ukazało się żadne opracowanie monograficzne czy choćby spełniające naukowe standardy słownik dokumentujący i opisujący rozwój, budowę oraz pochodzenie poszczególnych nazw z tego obszaru. Prace Kozierowskiego, choć nieco przestarzałe, wciąż pozostają jedynym w miarę kompletnym źródłem informacji o nich, wymagającym jednak ostrożności i krytycznego podejścia zarówno w kwestii atestacji źródłowej, jak i objaśnień etymologicznych. Niestety obroniona w 1993 r. w Instytucie Języka Polskiego PAN rozprawa doktorska Aleksandry Galasińskiej *Nazwy miejscowe Kujaw* (napisana pod kierunkiem Kazimierza Rymuta) nigdy nie ukazała się drukiem i dostępna jest jedynie w archiwum IJP PAN³. Z dostępnych mi informacji wynika również, że w latach 60. XX w. powstała praca magisterska o takim samym tytule autorstwa Czesława Kempnińskiego (promotorem był Tadeusz Milewski), obroniona w ówczesnej Wyższej Szkole Pedagogicznej w Krakowie (obecnie Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN), jednak z przyczyn prawnych dostęp do niej jest niemożliwy.

Tę dotkliwą lukę w polskiej onomastyce wypełniają nieliczne prace i artykuły, w których uwzględniono XVI-wieczne nazewnictwo. Jedyną opublikowaną dotychczas pracą, w której podjęto próbę syntezy toponimii z części interesującego nas terenu, pozostaje artykuł Zygmunta Zagórskiego poświęcony nazwom miejscowym dawnego województwa brzeskiego, który ukazał się w 1965 r.⁴ Powstało też kilka prac traktujących o szczegółowych zagadnieniach nazewniczych. Należy tu wspomnieć w pierwszej kolejności o pracach Huberta Górnowicza dotyczących nazw rodowych z obszaru m.in. Kujaw (w ramach Wielkopolski) oraz ziemi dobrzyńskiej⁵. Zagadnieniom słowotwórstwa dobrzyńskich nazw poświęciła kilka artykułów Łucja Maria Szewczyk⁶, o kujawskim nazewnictwie w tym kontekście

¹ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań 1914; tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1921–1922.

² Tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1926–1928.

³ Materiał zgromadzony przez autorkę stanowi punkt wyjścia przy opracowywaniu „kujawskich” haseł w wielotomowym słowniku *Nazwy miejscowe Polski: historia – pochodzenie – zmiany* (t. 1–16, red. K. Rymut i in., Kraków 1996–2019; kolejne tomy w przygotowaniu) opracowywanym w IJP PAN.

⁴ Z. Zagórski, *Nazwy miejscowe dawnego województwa brzesko-kujawskiego*, „Onomastica”, t. 10, 1965, s. 159–175.

⁵ H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza*, Gdańsk 1968; tenże, *Rodowe nazwy miejscowe ziemi dobrzyńskiej*, „Poradnik Językowy”, 1966, nr 3, s. 115–127.

⁶ Ł.M. Szewczyk, *Strukturalno-gramatyczna analiza wybranych toponimów z terenu Kujaw*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska”, t. 80, 1977, s. 111–127; taż, *Dobrzyńskie nazwy części wsi z członem utożsamiającym Rumunek // Rumunki*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska”, t. 118, 1981, 63–97; taż, *Dobrzyńskie nazwy złożone typu Bógpomóż, Bożeratuł*, [w:] *Warsztat współczesnego onomasty. Materiały z II Ogólnopolskiej Konferencji Onomastycznej*, red. D. Kopertowska, Kielce 1983, s. 186–195; taż, *Wyrażenia przyimkowe jako struktura nazewnictwa dobrzyńskich części wsi*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska”, t. 150, 1984, s. 93–103; taż, *Struktura słowotwórcza dobrzyńskich nazw części wsi, przysiółków i pojedynczych osad*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska”, t. 174, 1987, s. 89–113.

pisał Piotr Bąk⁷. W ostatnim czasie ukazał się też artykuł Adama Wróbla, co prawda o charakterze popularnonaukowym, wart jednak uwagi, w którym autor m.in. przedstawia klasyfikację semantyczną oraz zestawia dokumentację i objaśnienia etymologiczne kilkudziesięciu nazw z obszaru Kujaw i ziemi dobrzyńskiej⁸. Z kolei Kindze Zawodzińskiej-Bukowiec dobrzyński materiał nazewniczy posłużył do rozważań teoretycznych dotyczących typologii i klasyfikacji toponimicznej⁹. Mikrotoponią (nazwami terenowymi) na pograniczu wielkopolsko-kujawskim zajmował się z kolei Józef Chojnacki¹⁰.

Toponimia Kujaw i ziemi dobrzyńskiej była oczywiście uwzględniana również w monograficznych opracowaniach poszczególnych modeli nazewniczych, jednak podobnie jak w przypadku wspomnianej książki Huberta Górnowicza poświęconej nazwom rodowym, były one traktowane *en bloc* z Wielkopolską lub, jak w przypadku pracy Franciszka Nieckuli dotyczącej nazw miejscowych z sufiksami *-ov-*, *-in-*, omawiane w ramach wspólnego regionu tzw. prowincji centralnych wraz z ziemią wieluńską, sieradzką i łęczycką¹¹, co znacznie utrudnia prześledzenie tendencji nazewniczych tylko na Kujawach i/lub ziemi dobrzyńskiej na tle innych części Polski.

Niniejszy tekst jednak również nie ma na celu całościowego, syntetycznego opracowania pod względem struktury i semantyki XVI-wiecznej toponimii Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, gdyż jest to zadanie znacznie wykraczające poza formułę komentarza. Chciałbym skupić się w nim jedynie na wybranych charakterystycznych właściwościach nazewnictwa omawianego obszaru, które nierzadko przejawiają specyficzną dystrybucję przestrzenną, na którą wpływ mogły mieć czynniki tak językowe, jak i pozajęzykowe.

Nazwy miejscowe Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, podobnie jak w przypadku innych obszarów współczesnej Polski, są zróżnicowane ze względu na pochodzenie i czas powstania. W dużej mierze toponimy w drugiej połowie XVI w. kontynuują tu nazewnictwo z wieków wcześniejszych¹², zwraca uwagę fakt dosyć dużego udziału formacji archaicznych. Na rozpatrywanym przez nas obszarze do XVI w. zachowało się kilkanaście toponimów, które Zbigniew Babik w swojej pracy poświęconej wyodrębnieniu najstarszej warstwy nazewniczej na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny) zalicza do warstwy „przedślowiańskiej”. Chodzi tu o nazwy, których nie sposób objaśnić na gruncie języków używanych na danym obszarze w okresie średniowiecza i nowożytności, co skłania do ich interpretacji jako twórców wcześniejszych¹³. Nazwy te podaję w kolejności alfabetycznej wraz z określeniem charakteru obiektu (referenta) wraz z zapisami źródłowymi w wyborze: **Drwęca** (:ie. **drew-* ‘pędzić, bieć, spieszyć się’), rzeka: *drwancam* 1203, *Drevanza*, *Dreuanza*, *Drewanza* 1222, *Drvanča* 1230; **Gopło** (n. niejasna, prawdopodobnie pochodzenia germańskiego), jezioro: *Gopło* (1318) 1578; *Gopło* 1470–1480; **Gwda** (**Kvьda* : ie. **k'weyd-* ‘błyszczec’, biały’), rzeka: *Chuda* (1260) XIV, *Kuddam* fluvium (1311), *Gwda* 1349; **Kotuda** (n. niejasna), wieś: *Coluda* 1250, *Coluda* 1357; **Krzewęt(a)** (n. niejasna), jezioro: na *Krzewoncze* 1381–1408, *Krzewyatha* 1455–1480, *Krzewyantha*, *Krzewiatka*, *Krzewiantka* XV, *Crzewenħa* 1527, nad *Krzewęthem*, *Krzewęta* 1564–1565 (n. wsi *Krzewent* wtórna, pojawia się w źródłach dopiero w XVII w.); **Mień** (: ie. **meyn-* ‘mijać, przechodzić obok’, **moyno-*, **moyni-* ‘to co się omija’ > *bloto*), rzeka: *Mene* 1233, *Mew* 1350, *Mien* 1371; **Noteć** (**Notьsb*, gen.

⁷ P. Bąk, *Budowa słowotwórcza nazw miejscowych w Wielkopolsce i na Kujawach*, „Poradnik Językowy”, 1970, nr 1, s. 9–16.

⁸ A. Wróbel, *Wybrane nazwy wsi z terenu Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, ZK-D, t. 31: *Wsie kujawskie i dobrzyńskie*, 2016, s. 33–80.

⁹ K. Zawodzińska-Bukowiec, *Nazwy części wsi, przysiółków, osad i rumunków – nazwy terenowe czy miejscowe? (na podstawie toponimów ziemi dobrzyńskiej)*, [w:] *Mikrotoponimia i makrotoponimia. Problematyka wstępna*, red. A. Gałkowski, R. Gliwa, Łódź 2014, s. 279–288.

¹⁰ J. Chojnacki, *Nazwy terenowe na pograniczu wielkopolsko-kujawskim*, Poznań 2002.

¹¹ „[–] ograniczono się do Wielkopolski, Małopolski oraz potraktowanych jako oddzielny region tzw. prowincji centralnych (ziemia wieluńska, sieradzka, łęczycka, dobrzyńska i Kujawy). Czasem te obszary ujmuje się łącznie z Wielkopolską. Wydaje się jednak wskazane, aby w pracach onomastycznych ten teren traktować odrębnie, ponieważ ścierają się tutaj tendencje wychodzące z różnych dzielnic (Małopolska, Mazowsze, Wielkopolska”, F. Nieckula, *Nazwy miejscowe z sufiksami -ov-, -in- na obszarze Wielkopolski i Małopolski*, Wrocław 1971, s. 8.

¹² Według obliczeń A. Galasińskiej dla Kujaw, do końca XV w. źródła notują ok. 54% wszystkich nazw zebranych przez badaczkę, przy czym należy pamiętać, że chodzi tu o nazwy osad powstałych również po XVI w., aż do wieku XX. Należy zatem przyjąć, że odsetek nazw odnotowanych do końca XV w. w stosunku do stanu na koniec XVI w. będzie jeszcze wyższy.

¹³ Z. Babik, *Najstarsza warstwa nazewnicza na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny)*, Kraków 2001, s. 11, 92.

Notysi*, prawdopodobny związek z ie. **not-* ‘mokry’), rzeka: *Nothes* 1234, *Notes* 1243, *Neza* 1251, *Netza* (1251) 1364; *Pilawa* (n. niejasna, może w związku z ie. **pel-* ‘pole’), rzeka: *Pila* 1224; *Pilo* 1251, *Pilawe* 1286; *Ptur* (n. niejasna), wieś: *Ptur* 1369, *Ptur* 1489, *Pthvr* ca. 1475; jezioro: *Thvr*, *Pthvr* ca. 1475; *Sablóg* (n. niejasna), od XIX w. *Sadlug*, wieś: *Sablog* 1399–1407, *Seblog* 1418, *Sablog* 1489; *Str(z)kwa* (Strǫky*, gen. **Strǫkve* < germ. **strukō* ‘strumień, rzeka’), dziś *Skrwa*, rzeka: *Strzqua* (1202), *Strqua* (1248), *Strkwa* 1379, *Strqua* 1383, *Sztrzkwa* 1461; *Wisła* (n. niejasna, możliwy związek z ie. **weys-* ‘płynąć’, *(s)*wit-* ‘jasny’, *(s)*weyd-* ‘wilgoć; wić się’), rzeka: *Vistlam*, *Vistula*, *Visculus* sive *Vistla* I w.; *Zbłąg* (*Śćbłądź* < **Stǫbłędz*’b < germ. *Stiblinga-*), dziś *Zbłęg* (pierwotnie zapewne *Śćbłądź*), wieś: *Soblacz* 1232, *Stiblandz* 1258–59, *Deschblaz* 1288, *Sceblanz* 1288, *Scheblencz* 1320, *Szeblancz* 1335, *Szcblandz* 1424, *Szcblandz* 1424, *Zblancz* 1489, *Sbliąg* 1566; *Zgłowiączka* (*Zgowiądz*, gen. *Zgowiąędzi*, n. niejasna), wieś: *Segovend* 1155, *Zgouendie* (gen.) 1250, *Zgovendiae* (gen.) 1252, *Zgovetka* 1282, *Sgouyanthka* 1346, *Zgouanthka* 1423; rzeka: *Zgoendia* 1250, *Zgovendia* 1252, *Sgoventka*, *Sgouentka* 1255, *Sgouendia* 1262, *Zgovetca* 1282, *Sgouentkam* 1297.

Większość z wymienionych onimów to nazwy rzek (potamonimy), co jest powszechnym zjawiskiem w przypadku tej warstwy chronologicznej w toponimii polskiej. Jedynie w przypadku nazw *Kohuda*, *Sablóg* i *Zgłowiączka* mamy do czynienia z nazwami miejscowości, które jednak mogły zostać zapożyczone z wcześniejszego hydronimu (nienotowanego dla pierwszych dwóch). Przykładem oczywistego zapożyczenia jest nazwa osady młyńskiej *Mień* powstałej nad rzeką o równobrzmiącej nazwie, która pojawia się dopiero w XVI w. oraz miasta *Notes/Noć* (*Notesz* 1418, *Nothesz*, *Nocz* 1598)¹⁴ położonego nad Notecią.

W XVI w. na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej znajdziemy również wiele archaicznych nazw powstałych już na gruncie rodzimym, słowiańskim. Kujawy, obok Wielkopolski, należą do największych skupisk miejscowości o nazwach służebnych¹⁵, związanych z instytucją służebności, która wygasła na przełomie XIII i XIV w., a wraz z nią straciła produktywność omawiana kategoria toponimów¹⁶. W materiale analizowanym dla potrzeb niniejszego tomu AHP odnotowano 26 takich nazw: *Bartodzieje* < *bartodzieje* ‘pasiecznicy, dozorczy barci’; *Bobrowniki* < *bobrownicy* ‘ludność zajmująca się bobrami’; *Kob(i)elniki*, *Kobylniki* < *kobielnicy* (: **kobielnik* ‘osoba wyrabiająca kobiele’, por. stp. *kobiel* ‘kobiałka, kosz z pokrywą’, też ‘workowata sieć rybacka’); *Konary* (2x) < *konarze* ‘ludność zajmująca się hodowlą koni książęcych’; *Korabniki* < *korabnicy* (: **korabnik* ‘człowiek trudniący się wyrobem korabi’, por. stp. *korab* ‘statek, łódź’); *Kowale* < *kowale*; *Lagiewniki* (3x) < *lagiewnicy* ‘ludność trudniący się wyrobem łągi czy też warzeniem piwa i syceniem miodu dla dworu książęcego’ (por. stp. *lagiew* ‘drewniane, skórzane itp. naczynie na płyny’); *Psary* (2x) < *psarze* ‘ludność opiekująca się psami myśliwskimi’; *Rybitwy* < *rybitwi* ‘ludność zajmująca się połowem ryb’ (: stp. *rybitw* ‘ten co łowi ryby, rybak’); *Skotniki* (2x – *Królewskie* i *Zabłotne*) < *skotnicy* ‘pasterze bydła’ (por. stp. *skot* ‘bydło rogate, zwierzęta’); *Sokolniki* < *sokolnicy* ‘ludność zajmująca się strzeżeniem gniazd sokołów, łowami na młode sokoły oraz udziałem w polowaniu z sokołami’; *Strzelce* < *strzelcy* ‘ludność trudniący się myślistwem’; *Szewce* < *szewcy*; *Świątniki* (3x) < *świątnicy* ‘osoby obowiązane do posług kościelnych’; *Złotniki* < *złotnicy* ‘ludność wyrabiająca przedmioty ze złota i innych metali’; *Żerniki* (2x) < *żyrnicy*, *żerdnicy* ‘ludność zobowiązana do budowania namiotów dla księcia i jego dworu podczas podróży po kraju’. W materiale występuje też kilka nazw formalnie podobnych do nazw służebnych, jak np. *Zduny* (n. główna *Zdunowo*) czy *Zaduszniki*, jednak w ich przypadku mamy do czynienia z innymi kategoriami toponimów¹⁷.

¹⁴ To samo dotyczy nazwy osady *Krzewent*, nieuwzględnionej w niniejszym tomie, bo powstałej nad jeziorem o tej samej nazwie dopiero w XVII w.

¹⁵ U. Wójcik, *Polskie toponimy związane z organizacją gospodarczą państwa wczesnopiastowskiego. Nazwy miejscowe motywowane antroponimami zbiorowymi*, Kraków 2013, s. 47–49.

¹⁶ Tamże, s. 47–49.

¹⁷ *Zduny* to XVI-wieczna forma oboczna nazwy dzierzawczej *Zdunowo* (por. *Zdunowo* 1473, *Szdunowo* 1527, *Zduni* 1577) od n. os. *Zdun*, powstała w wyniku upodobnienia do nazw rodowych lub właśnie służebnych, która z czasem wyparła pierwotną postać i funkcjonuje do dzisiaj. Z kolei nazwy typu *Zaduszniki* i częściej spotykane *Duszniki*, choć mogą wydawać się semantycznie powiązane z nazwami służebnymi typu *Kościelniki* czy *Świątniki*, pochodzą jednak od wyrazów *dusznicy*, *zadusznicy*, określających ludzi darowanych Kościołowi wraz z ziemią, którą zamieszkiwali, za spokój duszy ofiarodawcy; zob. W. Taszycki, *Pierwiastek chrześcijański w polskich nazwach miejscowych*, [w:] tenże, *Rozprawy i studia polonistyczne. I. Onomastyka*, Wrocław–Kraków 1958, s. 275.

Najwyraźniejsze skupisko nazw służebnych widoczne jest wokół Kruszwicy, która w XII w. stanowiła główny gród, najważniejszy ośrodek regionu. Nieco bardziej rozproszone są miejscowości o nazwach służebnych w pobliżu dawnych grodów kasztelańskich – Wyszogrodu (dziś Fordon, dzielnica Bydgoszczy), Włocławka, Inowrocławia i Dobrzyń. W północnej części ziemi dobrzyńskiej nazwy tego typu nie występowały z uwagi na brak w tej okolicy ośrodków władzy książęcej¹⁸.

Inny stary model nazwotwórczy stanowią nazwy dzierżawcze utworzone przy pomocy sufiksu *-jb/-ja/-je. Najczęściej dodawany był on do podstaw antropimicznych, wyrażając posesywność, posiadanie. Na badanym przez nas obszarze w XVI stuleciu występuje prawie 50 takich nazw: *Borzygniew*, *Borzymie*, *Bronisław*, *Bycz*, *Bydgoszcz* (dawniej *Bydgoszcza*), *Bytom* (*Bytoń*), *Chocień*, *Chodecz*, *Chotel*¹⁹, *Ciepień*, *Ciechrz*, *Dobiegiew*, *Dobrcz*, *Dobrzyń*, *Gądecz*, *Gorzeń*, *Gościeradz*, *Grodzeń*, *Inowrocław* (dziś *Inowrocław*), *Kazom* // *Kazum* // *Kazoń*, *Kotomierz(a)*, *Krzywosądza*, *Kuc(z)erz*, *Lubień*, *Lutobórz*, *Łoskoń* (dawniej *Łoskuń*), *Łowicz*, *Modlibóź*, *Niemcze*, *Ostrowąż* (n. główna: *Ostrowąs*), *Przedecz*, *Przybysław*, *Przyłub*, *Raciąż*, *Redecz Wielki*, *Sikorze*, *Stalmierz*, *Szymborze*, *Ściborze Wielkie*, *Świętosław*, *Świętosławie*, *Trzebiegoszcz*, *Ugoszcz*, *Unimierze*, *Wieluń*, *Witowąż*, *Włocław* (dziś *Włocławek*), *Zakrocz*.

Choć w XVI w. nazwy omawianego typu występują we wszystkich trzech głównych jednostkach administracyjnych składających się na badany obszar, to ich natężenie nie jest jednorodne. Brak ich całkowicie w powiecie kruszwickim, w powiecie bydgoskim występują tylko w północnej części, a w ziemi dobrzyńskiej pojawiają się jedynie w pasie między Lipnem i Rypinem (w samym powiecie dobrzyńskim notujemy tylko jedną nazwę – *Dobrzyń*).

Wartymi dokładniejszego skomentowania są nazwy dwóch ważnych ośrodków miejskich Kujaw – Włocławka i Inowrocławia. Nazwy te, choć współcześnie zróżnicowane, mają wspólną genezę, a ponadto odzwierciedlają pewną relację chronologiczną. Pierwotnie obie miejscowości nosiły nazwę *Włodzisław* (> *Włoc(s)ław*) (od stp. nazwy osobowej *Włodzisław*, *Włoc(s)ław* z suf. *-jb), w dokumentach występującą zwykle w formie zlatynizowanej *Wladislavia*, jednak w celu odróżnienia powstałego później Inowrocławia w źródłach średniowiecznych od początku towarzyszy mu łacińskie określenie *iuvenis* ‘młody’, rzadziej *novus* ‘nowy’ (może to świadczyć o ponowieniu n. starszego miasta), w przypadku zaś starszego Włocławka spotykamy określenia *senex*, *senis* oraz *antiquus* ‘stary’ (jeszcze w XVI w. dość często występuje forma *Antiqua Wladislavia*). Łacińską nazwę zestawioną *Iuvenis Wladislavia* już w XIII w. zaczyna wypierać złożenie *Juniwladislavia*, pod którym Inowrocław występuje zwykle w źródłach XVI-wiecznych. W tej formie onomaści na ogół dopatrują się staropolskiego przymiotnika **juny* ‘młody’ (por. *juniec* ‘młody wół’, *junosza* ‘pan młody’) < psł. **junь* (czyli **Juny Włodzisław* ‘Młody/Nowy Włodzisław’)²⁰. Nie można jednak wykluczyć, że człon *Juni-/Iuni-* jest formą pochodną (skontrahowaną) łac. *iuvenis* > *iunis*²¹. Niezależnie od pochodzenia pierwszego członu złożenia nazwy *Juniwladislavia* z czasem doszło do podwyższenia artykulacji *Ju-* > *Ji-* > *I-*, wskutek czego powstała forma *Inowrocław* (obecność -o- w tym złożeniu może przemawiać za pochodzeniem od wspomnianego przymiotnika **juny*, analogicznie do nazw typu *Starokrzepice* < *Stare Krzepice*, *Staropole* < *Stare Pole*). Już na przełomie XVI i XVII w. w wyniku dysymilacji *l-l* > *r-l* (lub też upodobnienia do nazw typu *Wrocław*) nazwa ta zaczęła być stopniowo wypierana przez formę *Inowrocław*. Z kolei nazwa starszego metrykalnie *Włodzisławia*, później *Włocławia*, w XVII zaczęła ulegać deminutywizacji do postaci *Włocławek*, co mogło wiązać się bądź z silniejszą potrzebą odróżnienia od (*Ino*)włocławia, bądź było wynikiem stopniowej degradacji miasta.

Archaiczny formant *-jb/-ja/-je służył jednak nie tylko do tworzenia nazw dzierżawczych, ale także toponimów oraz apelatywów topograficznych, oddających właściwości naturalne danego obiektu, jak np. *Brześć* (początkowo też *Brzeście*, por. *Bresce* 1250, *Bzesche* 1288, *Brezt*, *Brezte* 1289), *Brzeście*, dziś *Brześć* (: psł. **berstьje* ‘brzosty, las brzostowy’), *Brzezie* (< stp. *brzezie* ‘zagajnik, las brzozowy’, psł. *berzьje* ‘ts.’), *Lipie* (< stp. *lipie* ‘las lipowy’), *Nadróż* // *Nadroże* (: *na* + *droga*, wcześniej też *Nadrożne*), *Osiecz* (: stp. *osiek* ‘łąka na urodzajnej glebie, niżej położona; przesieka, zasiek’) czy *Wanorze* // *Wąnorze* // *Wonorze*²².

¹⁸ Zob. K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego: X–XIII wiek*, Poznań 2000 (mapa).

¹⁹ Toponim ten mógł być jednak zapożyczony od nazwy jeziora.

²⁰ Por. S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 114; *Nazwy miejscowe Polski*, t. 3, s. 531.

²¹ Por. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 5, Wrocław 1983, s. 1121.

²² M. Rudnicki rekonstruuje dla tej nazwy pierwotną postać **van-or-ьje* z rdzeniem **van-* określającym coś mokrego,

Obok pierwotnych nazw utworzonych przy pomocy omawianego formantu w XVI-wiecznym materiale występują także nazwy, które tylko pozornie przejawiają taką budowę, jednak w istocie wcześniej należały do innych typów słowotwórczych. Przykładami takich toponimów mogą być: *Dobrogoszcz*, będący formą oboczną n. *Dobrogościce*, wcześniej także *Dobrogostowicy* (*Dobrogostouici* 1238, *Dobrogoszczyce* 1415, *Dobrogoscicze*, *Dobrogoszcz* 1582), *Książ*, wcześniej *Knięginice* i zapewne **Księginice* (*Knaginice* 1215 > *Xyansch* 1418).

W związku z faktem, że model nazwotwórczy na **-jb/-ja/-je* utracił produktywność już na przełomie XIII i XIV w.²³, w XVI-wiecznym nazewnictwie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, podobnie jak na pozostałych obszarach Polski, dużo częściej funkcja posesywności wyrażana jest poprzez stosowanie sufiksów kontynuujących psł. formanty **-ov-* i **-in-*, mianowicie *-ów // -ew*, *-owo // -ewo*, *-in // -yn*, *-ino // -yno* (dołączanych do rzeczowników rodzaju żeńskiego), których produktywność (jako pierwszych odnotowanych form) w XVI w. dopiero zaczynała zamierać²⁴. Oczywiście, tak jak to miało miejsce w przypadku archaicznych nazw na **-jb* itd., sufiksy te mogły tworzyć nazwy topograficzne czy kulturowe, jednak w przeważającej większości mamy tu do czynienia z nazwami dzierżawczymi. Ojkonimy omawianego typu stanowią zdecydowaną większość na badanym przez nas obszarze, odnosząc się do niemal 600 miejscowości, co stanowi ok. 38% wszystkich uwzględnionych w atlasie jednostek osadniczych (i jednocześnie taki sam odsetek wszystkich odnotowanych nazw).

Najwięcej jest tu nazw na *-owo // -ewo* (411 miejscowości, w przypadku 369 z nich są to nazwy główne), a następnie *-ino // -yno* (147 miejscowości, w tym 134 nazwy główne). Taka dysproporcja wynika z faktu, że sufiksy kontynuujące **-in-* dodawane są przede wszystkim do podstaw rodzaju żeńskiego lub o żeńskim paradygmacie odmiany, a takich wśród nazw osobowych motywujących nazwy miejscowe jest mniej – dominują tu przede wszystkim męskie imiona, mające także paradygmat odmiany i odnoszące się do osób płci męskiej.

Miejscowości o nazwach na *-ów // -ew* oraz *-in // -yn*, choć w XVI w. występują na całym badanym obszarze, jest nieporównanie mniej – odpowiednio 73 (18 nazw głównych) i 67 (28 nazw głównych). W późniejszych wiekach wariant *-owo* w znacznym stopniu wyparł z badanego obszaru nazwy na *-ów* (obecnie tych ostatnich jest tu zaledwie 28 w stosunku do przeszło 800 nazw na *-owo*), co wiąże się z wykształceniem się wyraźnej izomorfy dzielącej Polskę pod tym względem na część północną (*-owo*) i południową (*-ów*)²⁵. Odmiennie natomiast potoczyły się losy nazw z sufiksami *-ino* i *-in*. Dzisiaj na terenie XVI-wiecznych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej notowane są zaledwie trzy ojkonimy na *-ino*, nazw rodzaju męskiego na *-in* jest tu zaś obecnie 254.

Również w przypadku nazw utworzonych przy pomocy wariantów rodzajowych kontynuantów suf. **-bn-*, czyli *-no*, *-na* i młodszego *-ne* (tworzących najczęściej nazw topograficzne) w skali ogólnopolskiej mamy do czynienia z charakterystycznym podziałem, choć nie aż tak wyrazistym jak ten opisany wcześniej. Jak pisał Henryk Borek w monografii poświęconej temu modelowi nazwotwórczemu, Kujawy i ziemia dobrzyńska wraz z innymi terenami północno-zachodnimi należą do głównej strefy wysokiej produktywności formantu *-no* (Pomorze, Wielkopolska) – nasilenie tej cechy słabnie w kierunku południowym. Natomiast typ *-na* jest bardzo rzadki w ziemi chełmińskiej, dobrzyńskiej i na Kaszubach, a w wyraźnej mniejszości na Kujawach²⁶. Zasadniczo sytuacja w XVI w. odpowiada powyższemu opisowi – w obrębie omawianego modelu na całym badanym obszarze dominują nazwy na *-no* (ok. 70 obiektów), np. *Chojno*, *Czermno*, *Dźwierzno*, *Glinno*, *Górzno*, *Widlno* itd., podczas gdy nazw z formantem *-na* jest tu zaledwie ok. 10, głównie przy południowej granicy z Wielkopolską, por. np. *Chrosna*, *Dzierżazna*, *Rożenna*, *Siedluchna*, *Telązna*. Podobny stan utrzymuje się do dzisiaj. Nieco

wilgotnego, wodę; tenże, *Prasłowiańszczyzna – Lechia – Polska. I. Wyłonienie się Słowian spośród ludów indoeuropejskich i ich pierwotne siedziby*, Poznań 1959, s. 107. Wydaje się jednak, że mamy tu do czynienia raczej z pierwotną nazwą *Wąnorze*, od prefiksального **p-nor-* (: **nora* ‘jama, dziura (w ziemi), zagłębienie’) z suf. **-bje* i protetycznym *v-* (por. np. *wądoł* < *odolb/b* ‘zagłębienie terenu, jama, dół, kotlina, dolina’, *Wąsosze* < **osošbje* : psł. *socha* ‘coś rozwidłonego, rozwidłony, rozgałęziony kij’); W. Boryś, *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław 1975, s. 160–163).

²³ S. Rospond, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -jb*, Wrocław 1983, s. 6.

²⁴ F. Nieckula, *Nazwy miejscowe z sufiksami -ov-, -in- na obszarze Wielkopolski i Małopolski*, s. 347–351.

²⁵ Spośród nielicznych nazw na *-ów* zdecydowana większość występuje na obszarze dawnego woj. brzeskiego i ziemi dobrzyńskiej, natomiast w dawnym woj. inowrocławskim notowana jest tylko jedna taka nazwa – *Aleksandrów Kujawski*, ma on jednak znacznie późniejszą metrykę, ośrodek został bowiem założony dopiero w 1834 r.

²⁶ H. Borek, *Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -bn-*, Wrocław 1968, s. 403–407.

młodszy i generalnie rzadszy²⁷ typ nazw na *-ne* w drugiej połowie XVI w. występuje tylko kilka razy, wyłącznie w ziemi dobrzyńskiej, w powiecie rypińskim na pograniczu z Mazowszem (*Płonne, Rudne, Blizne*) i dopiero w późniejszych wiekach obejmie także pogranicze z Wielkopolską, nadal jednak stanowiąc tutejszy toponimiczny margines.

Ciekawie przedstawia się również rozmieszczenie nazw ukształtowanych przy pomocy formatu **-bisk-*, tworzącego głównie nazwy dzierżawcze i topograficzne, kontynuowanego najczęściej przez warianty rodzajowe *-sk* i *-sko* (realizowanego również jako *-ck-*, *-dzk-*). Choć w drugiej połowie XVI w. obserwujemy pewne wahanie form, por. np. *Gośck, Gójsk* : *Goścko, Siewiersko* : *Siewiersk, Siewiorsk*, to jednak mamy do czynienia z bardzo wyraźną dystrybucją przestrzenną poszczególnych wariantów rodzajowych. W województwie inowrocławskim właściwie występują wyłącznie nazwy na *-sk*, nie licząc leżących tuż przy granicy z województwem brzeskim wsi Sławsko Wielkie i Małe, które efemerycznie określano też jako *Sławsk*. Na pozostałych obszarach w XVI w. obserwujemy jeszcze pewne wahanie form, jednak zasadniczo w województwie brzeskim przeważają nazwy na *-sko* (jedyną nazwą główną na *-sk*, i do tego nieposiadającą wariantu na *-sko*, był tu *Koneck*, obecnie *Konecko*), w ziemi dobrzyńskiej dominują zaś nazwy na *-sk* (jedyne wyjątek nazwy głównej stanowi tu *Głowieńsko*, obecnie *Głowińsk*, w XVI w. również nieposiadający wariantu w rodzaju męskim). Taki stan rzeczy można przypisać wpływowi na dobrzyńskie nazewnictwo toponimii Mazowsza, gdzie też przeważał (i przeważa do dziś) typ na *-sk* (np. *Czersk, Grodzisk, Płock, Płońsk, Pułtusk*), podczas gdy województwa brzeskie i inowrocławskie wykazywały cechy wspólne z Wielkopolską, gdzie częściej występują nazwy na *-sko* (np. *Głębocko, Grodzisko, Radecko, Policko*). Jak pisze Stanisław Rospond, wynika to z faktu, że do XIII w. ziemia dobrzyńska należała do księcia mazowieckiego, co stanowiło podatny grunt do szerzenia się na tym obszarze mazowieckich cech językowych²⁸. Z analiz przeprowadzonych przez Rosponda wynika, że jeszcze do XV w. na ziemi dobrzyńskiej częstszy był typ na *-sko*, a do przełomu w tym zakresie doszło w XVI w. Do czasów dzisiejszych dystrybucja ta uległa pewnemu przekształceniu – nazwy na *-sk* dominują już nie tylko na obszarze dawnej ziemi dobrzyńskiej (skąd całkowicie wyparły nazwy na *-sko*), ale także w dawnym województwie brzeskim. Nie dotyczy to jedynie powiatu kruszwickiego, w którym, podobnie jak w sąsiednim województwie inowrocławskim, spotykamy dziś niemal wyłącznie nazwy na *-sko*.

Niemal identyczny kształt ma w XVI w. dystrybucja nazw deminutywnych (zdrobniałych) utworzonych przy pomocy suf. *-(ów)ko* // *-(in)ko* oraz jego wariantu rodzajowego *-(ów)ek* // *-(in)ek*. Choć, podobnie jak wcześniej, notujemy wahanie rodzajowe w nazwach części miejscowości, np. *Gąbinek* : *Gąbinko, Oporówko* : *Oporówek, Kłoniewek* : *Kłoniewko* // *Kłonówko* (n. główna *Kłonowo Małe*), *Łązynek* : *Łązynko*, to jednak wyraźna jest przewaga form na *-ko* w województwie inowrocławskim i zachodnich powiatach województwa brzeskiego, natomiast na jego wschodzie oraz w ziemi dobrzyńskiej oba warianty konkurują ze sobą. W wiekach późniejszych typ na *-ek* rozprzestrzenił się w kierunku zachodnim, w województwie brzeskim, wypierając niemal całkowicie neutra (prawdopodobnie pod wpływem wschodnio-wielkopolskiej toponimii), na pozostałych obszarach zaś oba warianty ze sobą współwystępują (choć z przewagą typu na *-ek*).

W kontekście deminutywnych nazw z formantem *-ek* warto wspomnieć o pewnych nielicznych nazwach, odzwierciedlających charakterystyczną północnopolską cechę dialektalną, mianowicie brak ruchomego *e*, tj. realizacji ogólnopolskiego *-ek* jako *-k*, podobnie też *-ec* (mogący pełnić zarówno funkcję posesywną, jak i deminutywną) jako *-c*. W materiale zgromadzonym do niniejszego tomu odnotowaliśmy 11 takich nazw: *Chodorqżk* (też *Chodorqsk*, dziś *Chodorqżek*), *Giżynk* (: *Giżynek*), *Mieszczk*, *Półwiesk*²⁹, *Samociqżk* (: *Samociqżek*), *Siernieczk* (: *Siernieczko*, dziś *Siernieczek*) oraz *Babc* (dziś *Babiec*), *Bocheńc* (: *Bocheniec*), *Lubowc* (dziś *Lubówiec*), *Makowc* (dziś *Makówiec*), *Wagańc* (: *Waganiec*, n. główna *Wagańce*). Formy te występowały wyłącznie w północnej części badanego obszaru.

²⁷ Tamże, s. 407–408.

²⁸ S. Rospond, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -bisk-*, Wrocław 1969, s. 331.

²⁹ Zdaniem S. Rosponda (tamże, s. 215) nazwa ta zawiera sufiks *-sk*, jednak mamy tu raczej do czynienia właśnie z derywatem od wyrazu *połwsie* ‘zabudowania położone poza właściwą wsią, ale należące do niej, przysiółek’ (*Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 27, red. M.R. Mayenowa, oprac. K. Wilczewska, L. Woronczakowa, Warszawa 1999, s. 80), z północnopolskim *-k*, na co wskazuje odnotowana w 1789 r. postać oboczna *Półwiosek*; zob. *Nazwy miejscowe Polski*, t. 9, s. 227.

Zmienność formalna nie dotyczyła tylko rodzaju gramatycznego nazw. Innym zjawiskiem często obserwowanym w materiale źródłowym są też wahania w obrębie liczby gramatycznej nazwy (zwłaszcza w przypadku nazw na *-owo*) – dotychczasowe nazwy singularne typu *Nieszczewo, Sierzchowo, Witowo* na przełomie XV i XVI w. podlegają pluralizacji, czyli uzyskują liczbę mnogą: *Nieszczewy, Sierzchowy, Witowy*, jednak w XVI stuleciu obserwujemy ciągle jeszcze wahanie liczby gramatycznej (w najmniejszym stopniu dotyczy to jednak ziemi dobrzyńskiej). W części przypadków powodem opisanej wyżej zmiany mógł być np. podział miejscowości na dwie lub więcej części, wydaje się, że z czasem jednak doszło zapewne do upowszechnienia się nazw pluralnych niezależnie od czynników pozajęzykowych³⁰.

Wahanie liczby i rodzaju gramatycznego to jedynie najbardziej widoczne w XVI-wiecznym nazewnictwie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zmiany form nazewniczych. Szczegółowo zmiany w obrębie słowotwórstwa, morfologii i fonetyki na przykładzie toponimii województwa brzeskiego omówił wspomniany już wcześniej Zygmunt Zagórski.

Specyficzne rozmieszczenie omówionych dotychczas poszczególnych typów nazwotwórczych i/lub semantycznych ukształtowało się przede wszystkim w wyniku różnych wpływów kulturowych i językowych, przede wszystkim wielkopolskich i mazowieckich (zwłaszcza w przypadku ziemi dobrzyńskiej; tu też silne są związki z ziemią chełmińską)³¹, choć generalnie można za przywołanym wyżej Rospondem stwierdzić, że jest ono wynikiem ogólnego wahania dialektalnego między typem północno-wschodnim i południowo-zachodnim³².

Także w przypadku nazw odantroponimicznych innych niż dzierżawcze, mianowicie nazw patronimicznych, widoczny jest wyraźny podział na ziemię dobrzyńską i pozostały obszar, co wiąże się z dużym wpływem sąsiedniego Mazowsza na nazewnictwo tej pierwszej, jednak w tym wypadku, jak sądzę, ma on nie tylko podłoże językowe, ale także społeczne. Nazwy patronimiczne stanowią drugą co do wielkości grupę w zebranych w niniejszym tomie materiale, odnosząc się do przeszło 10% wszystkich miejscowości, z czego większość to nazwy główne. Ich cechą rozpoznawczą jest suf. *-ice* (rozszerzony czasem o element *-ow-/-ew-*) dodawany do nazwy osoby, której potomkowie zamieszkiwali daną miejscowość. Najwięcej miejscowości o nazwach z suf. *-ice*, bo ponad 90, znajduje się w województwie brzeskim. W województwie inowrocławskim jest ich o połowę mniej, przy czym występuje tu duża dysproporcja między poszczególnymi powiatami – większość z nich zlokalizowana jest w powiecie inowrocławskim, natomiast w powiecie bydgoskim jest ich jedynie siedem. Poza czterema miejscowościami położonymi wokół Bydgoszczy pozostałe trzy toponimy patronimiczne zlokalizowane są tuż przy granicy z powiatem inowrocławskim. Z kolei na wschodzie, za linią Wisły, nazwy patronimiczne występują już dosłownie marginalnie. W całej ziemi dobrzyńskiej jest ich zaledwie siedem, z czego – poza *Warpalicami* koło Rypina – wszystkie znajdują się na pograniczu z Kujawami (*Dobrzejowice, Małszyce//Maliszyce, Myślborzyce, Radomice, Suszyce, Więclawice*).

Mały udział nazw patronimicznych w ojkonimii ziemi dobrzyńskiej wynika z faktu, że od XIV w. rozpoczął się tam proces przekształcania się nazw patronimicznych i dzierżawczych w rodowe³³. Oczywiście miało to też miejsce w innych dzielnicach, także na Kujawach i w Wielkopolsce, gdzie zdaniem Huberta Górnowicza proces ten miał wówczas nawet intensywniejszy przebieg³⁴. Jednak to właśnie na przełomie XV i XVI w. dochodzi do największego przyrostu nazw rodowych na Mazowszu (a także Podlasiu), co odbija się również na dobrzyńskiej ojkonimii, która od XVI w. zaczyna kształtować się pod wpływem Mazowsza³⁵. Jednak w przypadku nazw rodowych chodzi nie tylko o przejmowanie zwyczajów językowych czy nazewniczych. Nosicielem nazw rodowych była bowiem przede wszystkim

³⁰ Szerzej o pluralizacji toponimów zob. A. Bańkowski, *Zmiany morfemiczne w toponimii polskiej*, Wrocław 1982, s. 49–52.

³¹ Z. Zagórski, *Nazwy miejscowe dawnego województwa brzesko-kujawskiego*, s. 173–174; H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe ziemi dobrzyńskiej*, s. 115.

³² S. Rospond, *Słowińskie nazwy miejscowe z sufiksem -bsk-*, s. 331. Nie dotyczy to rzecz jasna nazw służebnych, których rozmieszczenie związane jest w głównej mierze z rozmieszczeniem grodów książęcych, a nie z wpływami językowymi. Podobnie też w przypadku dużego udziału archaicznych nazw dzierżawczych z formantem **-j-*, których liczna obecność na terenie Kujaw wiąże się z wczesnym osadnictwem.

³³ Termin ten, wprowadzony do polskiej onomastyki przez W. Taszyckiego, jest umowny. Nazwy te, stosunkowo późne, nie mają nic wspólnego z organizacją rodową, od dawna będącą przeżytkiem.

³⁴ H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza*, s. 52.

³⁵ Tenże, *Rodowe nazwy miejscowe ziemi dobrzyńskiej*, s. 126.

drobna szlachta, która na Kujawach i w Wielkopolsce, w odróżnieniu od ziemi dobrzyńskiej, nie była licznym stanem. Co więcej, dobrzyńska szlachta w dużej mierze miała rodowód mazowiecki³⁶.

Związki te widać jeszcze wyraźniej po obecnych w XVI w. jedynie w ziemi dobrzyńskiej nazwach zestawionych takich jak *Paprotki-Bielasy*, *Paprotki-Bryski*, *Paprotki-Głogoły* czy *Kłobukowo-Karasia*, *Kłobukowo-Lyszcze*, *Kłobukowo-Molendy*. Są to formacje typowe dla Mazowsza (i będącego jego przedłużeniem toponimicznym Podlasia), odnoszą się do działów wsi drobnoszlacheckich³⁷. Na terenie objętym pierwotnie ogólną, zwykle jednoczłonową nazwą powstawały odrębne ośrodki, które uzyskiwały dodatkowe nazwy dodawane jako drugi człon (pierwszy stawał się zaś nazwą okolicy szlacheckiej), zwykle zresztą w postaci nazwy rodowej, co możemy zaobserwować na powyższych przykładach.

Omówione powyżej kwestie dotyczą niewielkiego wycinka nazewnictwa Kujaw i ziemi dobrzyńskiej i w żaden sposób nie wyczerpują tego szerokiego zagadnienia. Jak już wspomniałem na wstępie, tekst ten nie ma na celu kompleksowego opisu XVI-wiecznej toponimii rozpatrywanego obszaru, moim zamierzeniem było przede wszystkim ukazanie pewnych charakterystycznych jej cech (z uwzględnieniem dystrybucji przestrzennej wybranych typów nazw) w kontekście różnych uwarunkowań, które zadecydowały o jej ówczesnym kształcie, często pozostając widocznymi także i dzisiaj.

Na koniec należy poczynić jeszcze kilka uwag dotyczących sposobu opracowania materiału nazewniczego w niniejszym tomie AHP. Nazwę główną, która została naniesiona na mapę i jest tytułem hasła w indeksie, zasadniczo ustalano na podstawie kryterium frekwencyjnego – stanowi ją forma najczęściej występująca w źródłach z drugiej połowy XVI w. W wypadku gdy kilka nazw obocznych dla jednej miejscowości występowało z taką samą frekwencją, za nazwę główną uznawano tę formę, która pojawiła się w źródłach przed drugą połową XVI w. bądź taką, która uległa stabilizacji po tym okresie.

Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, wszystkie nazwy XVI-wieczne zamieszczone w indeksie stanowią formy odczytane i dostosowane do współczesnej grafii, np. <*Othorowo*>: *Otorowo*, <*Soliecz*>: *Solec*, *Szniechi* > *Śniechy*.

Łacińskie człony dyferencyjne typu *magnus*, *maior* ‘wielki, większy’, *parvus*, *minor* ‘mały, mniejszy’, podobnie jak w poprzednich tomach AHP, były konsekwentnie zastępowane polskimi wyrazami *wielki*, *mały*, np. <*Kołuda Maior*>: *Kołuda Wielka*, <*Zrzodla Minor*>: *Źródła Małe*.

W przypadku nazw zestawionych, odnoszących się do nazw wsi należących do okolic szlacheckich, poszczególne człony nazwy zapisywane są z łącznikiem zgodnie z zalecaną grafia współczesną (np. *Paprotki-Bielasy*, *Kłobuki-Molendy*). Należy jednak pamiętać, że w źródłach historycznych takiej formy zapisu nie stosowano.

2021 r.

³⁶ R. Kukier, *Pogranicze etnograficzne dobrzyńsko-mazowiecko-płockie*, „Notatki Płockie” t. 26, 1981, s. 13–17.

³⁷ Ten model nazewnicy omówiła obszernie U. Bijak, która za W. Pałuckim obrazuje ich genezę: „Powstanie nazw o takiej strukturze wiąże się ze specyficzną mazowiecką strukturą społeczną. Najliczniejszą na Mazowszu kategorię własnościową stanowiły dobra ziemskie należące do szlachty. Ten stan rzeczy wytworzony jeszcze w czasach książęcych, wzmocniony w XVI w. faworyzowaniem przez Jagiellonów średniozamożnej i ubogiej szlachty mazowieckiej, odznaczającej się wysoką »rozrodzonością« doprowadził do dwóch sprzężonych zjawisk na tym terenie. Mianowicie, nie spotykane nigdzie poza Mazowszem (i graniczącym z nim Podlasiem [...]) rozdrobnienie majątkowe tej kategorii własnościowej, spowodowało wytworzenie się specyficznego systemu nazewniczego”, też, *Nazwy zestawione typu Boguty-Augustyny na Mazowszu i Podlasiu*, „Onomastica”, t. 35, 1990, s. 33.

III.4.7. MAZOWSZE

Władysław Pałucki

W pracy nad mapą Mazowsza, która – według przyjętego założenia – podaje nazwy osiedli w brzmieniu z drugiej połowy XVI w., identyfikacja i lokalizacja miejscowości tudzież ustalenie ich właściwego brzmienia i pisowni zajmowały nam najwięcej czasu i przysporzyły wiele trosk. Był to zresztą najdłuższy etap pracy nad tą mapą. Samo zaś nazewnictwo, z uwagi na mazowiecką specyfikę toponomastyczną¹, to problem, któremu poświęciliśmy wiele narad i konsultacji w gronie specjalistów – historyków, geografów, językoznawców.

Wprawdzie pewne zjawiska toponomastyczne znane są w całej Polsce, nigdzie jednak nie występują tak masowo, niekiedy dominująco, a nawet w swych interesujących formach wyjątkowe, jak właśnie na Mazowszu. Oprócz bowiem nazw topograficznych i dzierżawczych, na Mazowszu w XVI w. występujących przeważnie z sufiksami -ino, -ewo, -owo (Gumino, Milewo, Karwowo), następnie patronimicznych na -ice, i specjalnie mazowieckich odpowiedników na -ęta (Janowięta)² oraz niespotykanych (prócz Podlasia i ziemi łukowskiej) w tak wysokim procencie nazw rodowych³, ewentualnie także herbowych⁴, Mazowsze, zwłaszcza dalsze, jest skupiskiem nazw złożonych: dwuczłonowych, o różnej kolejności poszczególnych członów, pisanych łącznie lub rozłącznie (Białystok, Zaręby-Romany, Dąbrowa-Modzele), trójczłonowych (Krzyżewo Stare Jurki), a nawet czteroczłonowych (Kossaki Ciepłystok Nabelne)⁵.

Wreszcie, ograniczając się do kwestii najważniejszych, na Mazowszu jeszcze w XVI w. występuje chwiejność i zmienność, względnie równoległość form nazewniczych, np. przekształcenia z patronimicznych w dzierżawcze (Budziszewice – Budziszewo) lub rodowe (Idzikowice – Idziki⁶), związane po części ze zmianą typu własności (np. z częściowej w drobnoszlachecką).

Zmiany form nazewniczych były niekiedy pozorne, powstałe wskutek mylnych lub niestaranych zapisów w źródłach różnego typu. Usunięcie tych, niełatwo dających się wykryć, błędów lub zwykłych pomyłek pisarskich⁷, zwłaszcza w nazwach złożonych (dochodzi tu kolejność poszczególnych członów), pochłonęło nam dużo czasu, uzyskane zaś wyniki takich, często żmudnych badań są pewniejsze w tych wypadkach, w których rozporządzaliśmy większą liczbą zapisów, pochodzących z różnych, niezależnych od siebie źródeł.

¹ Oprócz próby klasyfikacji nazw miejscowości dokonanej przez W. Taszyckiego (*Słowiańskie nazwy miejscowe – ustalenie podziału*, Kraków 1946 [Prace Komisji Językowej PAU, t. 29]) całość mazowieckiej toponomastyki zawierają prace: A. Wolff, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, „Onomastica”, t. 1–2, 1955–1956, s. 60–116, 69–94 i nadb., Wrocław 1955; Zierhoffer; obszernie recenzje tegoż zob. P. Smoczyński („Onomastica”, t. 5, 1959, s. 463–493) i J. Wiśniewski (tamże, s. 494–520).

² W. Taszycki, *Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu*, Kraków 1951; rec. W. Pałucki, KH, t. 59, 1952, s. 134–140; A. Wolff, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, s. 63–104.

³ Zierhoffer, s. 89–99; P. Smoczyński, rec., s. 481–482; H. Górniewicz, *Rodowe nazwy Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza*, Gdańsk 1968.

⁴ A. Wolff, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, s. 69–83. Przeciwno wydzieleniu takiej, herbowej grupy nazw miejscowych opowiedział się W. Taszycki, *Dwa studia z polskiej toponomastyki*, „Slavia Occidentalis”, t. 20, 1960, nr 2, s. 173–176.

⁵ Zdaniem J. Wiśniewskiego (rec., s. 512) powstanie tych nazw jest związane ze specyficzną strukturą społeczną Mazowsza.

⁶ A. Wolff, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, s. 105–116; Zierhoffer, s. 21–84.

⁷ Niektóre pomyłki – jak sądzi A. Wolff (tenże, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, s. 121) – pochodzą niekoniecznie z prostej nieuwagi pisarza, lecz z błędnej etymologii.

W rezultacie wspomnianych porad i konsultacji utrzymano przyjęte już w WP, następnie w AHP Lubelskie założenie, aby nazwy osiedli na mapie podać w brzmieniu szesnastowiecznym, lecz w pisowni dzisiejszej. Pewne odstępstwo od tej zasady stosowano w poniższych wypadkach.

Występujące w nazwach dwuczłonowych formy łacińskie Major, Magna podajemy po polsku – Wielki(a), zaś Minor, Parva – Mały(a), z wyjątkiem takich nazw, w których człon drugi, utożsamiający, pisany po łacinie w spolszczonej formie (Sadkowo Majory) przetrwał do naszych czasów.

Jeśli jednak dla danego osiedla nazwy występowały w formie zdrobniałej, ograniczono się do niej (np. Dylewko zamiast Dylewo Parva), ale wtedy zostawiono dla sąsiedniej miejscowości nazwę Dylewo, nie uwzględniając zapisów Dylewo Magna.

Interesujące w mazowieckiej toponomastyce łacińskie formy w nazwach dwuczłonowych: a Wissa (od Wissy), a Brok, a Magna Brok, vertice Kołomyja utrzymaliśmy, z wyjątkiem tych wypadków, kiedy dla danej miejscowości istniały także ich polskie odpowiedniki (Wierzch Prądnika)⁸.

Występujące w nazwach złożonych imiona, nazwiska lub godności właścicieli albo zostały na mapie pominięte, albo – jeśli potrzeby identyfikacji wymagały ich uwzględnienia – podaliśmy je, ale w formie przymiotników dzierżawczych, zgodnych z polskim nazewnictwem geograficznym (np. Zalesie Machnackie, Smoniewice Zawiszowe, a nie Zalesie Machnackich, Smoniewice Zawiszy). Również w indeksie miejscowości, gdzie takie nazwy są licznie zamieszczone, jako odmianki hasel głównych (nazw podanych na mapie), przyjmowaliśmy z reguły wspomnianą formę przymiotnikową. Łacińskie formy posesoryjne w nazwach dwuczłonowych (Smoniewice Episcopi, Grodkowo Judicis) daliśmy w wersji polskiej (Smoniewice Biskupie, Grodkowo Sędzicowe), albo w formie spolszczonej, jeżeli jest ona poświadczona źródłowo, np. w XVIII w. (Nagórki Judyce, Smarzewo Judyce).

Identyczne w drugiej połowie XVI w. nazwy osiedli położonych w jednej parafii w miarę możliwości uzupełniliśmy dodatkowymi, wyróżniającymi określeniami na podstawie źródeł z XV–XVII w. W razie braku dodatkowych określeń wyróżniających takie nazwy opatrzyliśmy je rzymskimi cyframi, np. Boguty I, Boguty II.

Jeśli w drugiej połowie XVI w. występowały różne odmianki brzmienia nazwy, pierwszeństwo do umieszczenia na mapie miały: a – nazwy o większej liczbie członów, b – rozpowszechnione w różnych typach źródeł, c – używane w połowie XVI w. Punkty b i c mają zastosowanie także w ustalaniu kolejności członów w nazwach złożonych.

Ze względu na cele, jakim mapa ma służyć, przyjęto zasadę transkrypcji nazw z zapisów źródłowych, mimo że odtworzenie dawnego ich brzmienia zawiera stosunkowo duże ryzyko błędów. Nie możemy dać przy tym, jak i przy innych ustaleniach, szczegółowej dokumentacji w postaci pełnego zestawienia zapisów nazw, nasze opracowanie nie jest bowiem przeznaczone do specjalnych badań toponomastycznych.

Ponieważ dawna ortografia dopuszcza różne możliwości odczytania nazwy, przy ustalaniu kierowali się przede wszystkim jej genezą. Przyjęliśmy więc Luby (bo herb Lubicz), a nie jak dzisiaj Luby, Bozejewo (od imienia Bożej), chociaż dzisiaj Borzejewo. Dążyliśmy też do odtworzenia nazw w formie poprawnej, bez regionalnych odchyłeń, jak występujące na Mazowszu mazurzenie i szadzenie (hiperpoprawność). Na przykład przyjęliśmy Czekanowo Slasy, a nie Cekanowo Szlasy. Oprócz genezy, pomocą do ustalenia nazwy były jej formy nowsze tudzież nazwiska źródłowo potwierdzone, urobione od danej miejscowości. Przyjęliśmy przykładowo Łychowo, a nie Lichowo, gdyż obecnie Łychów, Ulatowo, a nie Ulotowo, bo już od XV w. z tej miejscowości pisali się Ulatowscy.

Nazwy złożone z przymiotnika i rzeczownika piszemy na ogół łącznie, zgodnie z zaobserwowaną tendencją do tworzenia zrostów, znacznie silniejszą na północnych obszarach Polski⁹. W tym przypadku kierujemy się także rozkładem akcentowanych zgłosek w wymowie. Mianowicie, jeśli w złożonej nazwie miejscowej występuje jeden akcent, a wypada on na zgłosce przedostatniej¹⁰, takie nazwy piszemy łącznie (np. Białystok). Tyczy się to przeważnie nazw topograficznych, których człon pierwszy, wyróżniający jest przymiotnikiem przeciwstawnym typu: Mały – Duży, Dolny – Górny, Ciepły – Zimny, Suchy – Mokry (np. Białystok, Ciepłystok).

⁸ Na formowanie nazw tego typu miały wpływ księgi poborowe i ich łacińska terminologia (A. Wolff, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, s. 72, przyp. 19) oraz zapisy urzędowe – przepisywanie dokumentów z XV i XVI w. w księgach hipotecznych aż do naszych czasów (J. Wiśniewski, *rec.*, s. 514).

⁹ W. Mańczak, *O zasięgu typów polskich nazw miejscowych w XVI w.*, „*Język Polski*”, t. 35, 1955, s. 29–35.

¹⁰ J. Gołaski, *Opracowanie nazw na mapach wielkoskalowych, Toponomastyka kartograficzna*, Warszawa 1967, s. 114.

Jako zrosty potraktowaliśmy również takie, podobne budową i genezą do wymienionych wyżej nazwy, których formy w mianowniku już dawno zatraciły swe pierwotne znaczenie, o czym świadczy akcent na przedostatniej zgłosce (SaDYkierz, WilCZYtarg). Klasycznymi przykładami takich zrostów w naszej toponomastyce są podlaski Białystok i czerwonoruski Krasnystaw. Nazwy pisane rozłącznie podaliśmy w takich przypadkach, kiedy człon drugi utożsamiający jest tworem z zakresu kultury materialnej – Wieś, Młyn lub społecznej – Wola (np. Nowa Wieś, Dzika Wola, Stary Młyn). Ponadto jeśli w takiej nazwie występują dwa silnie wymawiane akcenty¹¹, np. Czerwona Niwa, Sokola Łąka.

Od tych założeń odstępujemy w wypadkach, kiedy zdecydowana większość zapisów pochodzących ze źródeł różnego typu wskazuje, że bez względu na znaczenie członu drugiego utożsamiającego jedne nazwy złożone, jako zrosty, od dawna pisano łącznie (np. Supiestany), inne zaś rozłącznie. Rzecz jasna nazwy złożone typu Białobrzegi, Długołąka, Nowogród – piszemy łącznie.

Na ziemiach polskich, a więc i na Mazowszu (odmiennie niż na terenach z osadnictwem ruskim) daliśmy zawsze w nazwach patronimicznych sufiks *-ice*, a nie *-icze*.

Dużą trudność sprawiała nam kwestia, w jakiej formie wnieść na mapę grupę nazw, które w źródłach XVI w. zostały zapisane jako: Ghrczony, rzadziej Chrczony, Chrczonka (Chrczonka) oraz Trcianka (częściej Trzcianka), Treciniec (Trzciniac). Licząc się z możliwością wymowy obocznej, a jeszcze więcej z faktem nieustalonej wówczas jeszcze ortografii, przyjęliśmy formę Chrczony, Chrczonka, Trzciana, Trzcianka, od XVIII w. już stale tak pisaną, w indeksie zaś po hasło głównym podaliśmy jako odmianki Chrczony, Chrczonka i Trciana, Trciana.

Nie mniej kłopotliwą okazała się sprawa ustalenia właściwej dla XVI w. formy dla nazw z obocznością fonetyczną (Morawy – Murawy), w szczególności zaś dla interesującej grupy nazw, w których występuje proteza *h* przed *o* i *u* (Hołdaki – Ołdaki, Humięcino – Umięcino, Hołtowo – Ołtowo) lub *j* przed *a* (Jabramy – Abramy, Jadamy – Adamy, Jadamowice – Adamowice). W tych przypadkach dla hasła głównego wzięliśmy formy bardziej literackie, przejęte z zapisów występujących w źródłach pisanych i kartograficznych od schyłku XVIII w., podając odmianki w indeksie, jak to uczyniono w Słowniku staropolskim nazw osobowych¹².

Podobnie postąpiliśmy z nazwami: Śrzedni – Średni, Śrzebrna – Srebrna, Srzonka – Szronka.

W stosunku do nazw, w których występują zwykle dla języka polskiego obniżenia artykulacji *-ir*, *-er* (Siraków – Sieraków, Wirzbica – Wierzbica), przyjęto na mapie i dla hasła głównego w indeksie: Sieraków, Wierzbica.

Inaczej niż na WP, wszędzie tam, gdzie już w XV–XVI w. w języku polskim do niektórych wyrazów wprowadzono o kreskowane (*ó*), a które utrwaliły się w języku literackim, np. króle – króle, gora – góra, zmieniono zapis *o* na *ó*, w pewnych wypadkach u zwykle na *ó*, jeśli w źródłach późniejszych zdecydowanie występuje *ó* (np. Królewo – Krolewo, Góra – Gora, Stróżewo – Strużewo). Podobnie postąpiono ze zmianami ortograficznymi liter *l* – *ł*, *z* – *ż*, *s* – *ś* (Łaziska – Łaziska, Zukowo – Żukowo, Swierczyno – Świerczyno), także z uwagi na fakt, że w źródłach XVI-wiecznych z rejestrami poborowymi na czele często spotykamy nazwy miejscowości w pisowni zlatynizowanej (np. Malachowo Utraque).

Dołączony do komentarza indeks miejscowości podaje nazwę przyjętą na mapie (hasło główne), ważniejsze jej odmianki w nawiasie oraz nazwę dzisiejszą, jeśli różni się od historycznej. Przy wyborze odmianek nie uwzględniono: a) występujących samodzielnie członów nazwy złożonej lub różniących się od nazwy głównej tylko kolejnością członów, b) różnic końcówek: *ów* – *owo*, *ew* – *ewo*, *in* – *ino* (*yno*), c) mazurzenia: *c* – *cz*, *s* – *sz*, *z* – *ż* oraz szadzenia: *cz* – *c*, *sz* – *s*, *ż* – *z*, d) odmianek pośrednich między dwiema innymi (np. dajemy Malesze i Maliszewo, pomijamy Maleszewo ; Żerowa i Żyrowa, pomijamy Żerowo), e) formy niebędącej w użyciu, powstałej wskutek omyłki pisarza.

W wypadkach uzasadnionych, zwłaszcza gdy różnice są bardzo duże, uwzględniono również odmianki nazw z pierwszej połowy XVI i początków XVII w. (np. w przekroju chronologicznym mapy są Grochy, podczas gdy w pierwszej połowie XVI w. Śmierdzigrochy).

Przy zmianie nazwy w momencie nadania osadzie praw miejskich fakt ten został zaznaczony w indeksie w następujący sposób: Stanisławów (do 1523 Cisek wieś).

¹¹ J. Gołaski (tamże, s. 114) słusznie dodaje, że kryterium akcentów ma ograniczony zasięg stosowania, dotyczy bowiem nazw złożonych dwuczłonowych, składających się z przymiotnika i rzeczownika lub dwóch rzeczowników.

¹² Pod redakcją W. Taszyckiego, t. 1–2, Wrocław 1965–1967.

Wypada tu jeszcze nadmienić, iż mimo potraktowania z jednakową starannością nazw wszystkich osiedli, a więc i najmniejszych, jedno- czy dwudworczych, jak np. osady młynarskie, nieco więcej uwagi poświęciliśmy kilkunastu miejscowościom mazowieckim ze względu na ich wielkość, charakter i znaczenie oraz występujące w źródłach różnego typu derywacje brzmienia lub pisowni tych miejscowości. Tę grupę nazw poddaliśmy ocenie historyków, geografów i językoznawców na specjalnej w tym celu zwołanej naradzie, w czasie której ostro zarysowały się różnice stanowisk co do kilku nazw. W szczególności dłuższy spór toczono nad nazwą Warszawa, co – ze względu na jej stołeczność – było całkiem naturalne. Chodziło o to, czy hasłem głównym ma być Warszawa, Warszowa (w tekstach łacińskich zawsze *Varsovia*) czy Warszewa, bo i takie jeszcze formy spotykamy w źródłach XVI w.¹³ Przy tej okazji odżył wszczęty przed laty na ten temat spór naukowy, toczony głównie przez językoznawców, z tą wszakże różnicą, że wówczas nie wykorzystano źródeł urzędowych, państwowych (MK, Akta Skarbowe, Księgi Referendarii Koronnej, konstytucje, dzienniki, diariusze sejmowe itp.)¹⁴ i miejskich warszawskich¹⁵. W rezultacie ostała się Warszawa, za czym opowiedzieli się m.in. językoznawcy prof. prof. W. Doroszewski, W. Taszycki i doc. K. Zierhoffer.

Na ustaleniu właściwego brzmienia i pisowni nazw osiedli w XVI w. nie kończyły się nasze trudności w pracy nad mapą Mazowsza i indeksem miejscowości. Nie mniej ważną była sprawa ich identyfikacji z osiedlami dzisiejszymi. Wiele bowiem dawnych wsi w ciągu wieków zaginęło bądź zmieniło częściowo lub całkowicie swą nazwę, niekiedy także i swe położenie w terenie w stosunku do pierwotnego. Stopień trudności wzrasta tu dlatego, ponieważ analogicznie jak w XVI w. – przekroju naszej mapy – w źródłach opisowych i kartograficznych (urzędowe skorowidze miejscowości i mapy topograficzne 1:100 000) niezbędnych do ustalenia dzisiejszych nazw osiedli często występują znaczne rozbieżności. Przeprowadzone zaś wyrywkowe badania terenowe przynoszą jeszcze inne dane o stanie ilościowym bądź nazewniczym dzisiejszych osiedli. Różnice te są następujące: a) istnienie innych nazw oprócz wykazanych w skorowidzach i mapach, b) zamiast nazw złożonych – pojedyncze, lub odwrotnie, c) zamiast jednego osiedla, dwa, oznaczone wspólną nazwą, d) częściej jednak jedno osiedle występuje pod dwiema nazwami.

Licząc się z tym stanem rzeczy, w momencie rozpoczęcia pracy nad mapą Mazowsza jako główne źródło brzmienia i pisowni dzisiejszych osiedli przyjmowaliśmy wówczas najpełniejszy Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, sporządzony na podstawie spisu z 1921 r.¹⁶, zdając sobie sprawę, że był on już nie całkiem aktualny. Dlatego z dużą ulgą i zadowoleniem powitaliśmy fakt ukazania się w 1967 r. Spisu miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, zawierającego kompletny wykaz miejscowości według stanu na 1 czerwca 1966 r. i ten właśnie Spis przyjęliśmy za podstawę naszej pracy (głównie do indeksu miejscowości). Musimy jednak stwierdzić, że Spis ten nieco zawiódł nasze oczekiwania¹⁷. Choć jest on najpełniejszym aktualnym wykazem wszystkich miejscowości PRL – i na tym polega jego wartość użytkowa – oprócz stosunkowo znacznej, w tego typu podręcznikach niedopuszczalnej liczby błędów drukarskich występują tam inne, niepożądane pomyłki i rozbieżności¹⁸, w zestawieniu z przed- i powojennymi mapami „setkami”¹⁹. Wykrycie tych błędów nie zawsze jest

¹³ Zwolennicy formy *Warszowa* dla XVI w., urzeczeni łacińskimi tekstami źródeł (*Varsovia*), powoływali się na artykuły henrykowskie zredagowane po łacinie, wystawione 12 V 1573 r. „in comitiis generalibus electionis sub Varsovia ad villam Kamień”. Okazuje się jednak, że w tekście polskim tego dokumentu, wraz z łacińskim przewiezionym przez posłów polskich do Paryża, wyraźnie napisano: „na sejmie pospolitym electionis pod Warszawą przy wsi Kamieniu”; *Diariusz poselstwa polskiego do Francji po Henryka Walezego 1573 r.*, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Wrocław 1963, s. 142, 181.

¹⁴ Sporządzone przez Pracownię Atlasu Historycznego wypisy ze źródeł tego typu zostały dostarczone uczestnikom tej narady.

¹⁵ Wypisy z ksiąg miejskich warszawskich zawdzięczamy mgr W. Szaniawskiej.

¹⁶ Dla Mazowsza historycznego t. 1, M. st. Warszawa, woj. warszawskie (1925), oraz niektóre powiaty z t. 2 (woj. łódzkie – 1925), 3 (woj. kieleckie – 1925), 4 (woj. lubelskie – 1924), 5 (woj. białostockie – 1924). Zalety tego *Skorowidza* słusznie podkreślał J. Wiśniewski (rec., s. 502). Cenny skądinąd SGK ma tu tylko znaczenie pomocnicze.

¹⁷ Mimo zewnętrznych cech, sprawiających wrażenie opracowania urzędowego, w rzeczywistości jest ono anonimowe (zob. niżej, przyp. 18), wykonane przez niefachowców. Nie odpowiada zatem, jak wcześniej przewidywał M. Karaś (tenże, *Językoznawstwo i kartografia*, „Onomastica”, t. 7, 1961, s. 27), rzeczywistości.

¹⁸ Druzgocącą recenzję tego wydawnictwa dał Z. Brocki w „Roczniku Gdańskim”, t. 28, 1969, s. 343–347; zob. też W. Dzikowski w „Przeglądzie Geodezyjnym”, t. 39, 1967, s. 490 (wykaz błędów i omyłek dotyczących woj. kieleckiego).

¹⁹ Przykładem może tu być wieś *Pajki* w par. Krzynowłoga Wielka pow. Przasnysz. Nazwę tej wsi po I wojnie światowej zmieniono na *Piastowo* i w tej postaci figurowała w *Skorowidzu* z 1921 r. i na mapach topograficznych WIG. *Spis miejscowości PRL* wymienia dwie miejscowości w gromadzie Krzynowłoga Mała: *Pajki* i *Piastowo*. Sprawę tę na prośbę ZBHG wyjaśniło

możliwe, ponieważ współczesne mapy, w zasadzie opracowane na podstawie zdjęć i zapisów dokonanych w terenie, również mają pewne zniekształcenia toponomastyczne. W tych warunkach, przyjmując za podstawę Spis do ustalenia brzmienia pisowni dzisiejszych osiedli, odступujemy od niego w następujących wypadkach: jeżeli stwierdziliśmy różnice między Spisem a innymi współczesnymi źródłami (przede wszystkim „setkami” i Skorowidzem)²⁰ przyjęliśmy zapis z mapy. Jeśli zaś w każdym z tych źródeł nazwa tej samej miejscowości podana została w innej lub nieco zniekształconej formie, wtedy postępowaliśmy tak jak przy ustalaniu brzmienia i pisowni nazw w XVI w., kiedy w źródłach napotykaliliśmy różne jej odmianki. Oznacza to, że czerpiąc informacje z różnych, niezależnych od siebie źródeł („setki” topograficzne i w tejsze skali tzw. powiatówki, skorowidze i urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych²¹, informacje z terenu), wybieraliśmy taką nazwę dla konkretnego osiedla, która powtarza się w owych źródłach.

W tekście i indeksie miejscowości przyjęliśmy formę historyczną przymiotnika odmiejsowego dla dwóch miast będących stolicami powiatów: Gostynin – gostyński, a nie jak dzisiaj gostyński, ponieważ forma ta w źródłach zdecydowanie przeważa; Kamieniec nad Bugiem – kamieniecki, a nie kamieńczykowski (dziś Kamieńczyk), w tym wypadku źródła pisane i kartograficzne do XVIII w. znają tylko Kamieniec. Poza tym tylko w indeksie występują dwie dalsze nazwy powiatów w formie szesnastowiecznej, różniące się od dzisiejszej: powiat grodziecki (grójecki) i sieprcki (sierpecki).

W ustalaniu **nazw obiektów fizjograficznych** postępowaliśmy według tych samych założeń, jakie zostały przyjęte dla nazw miejscowych. W tym wypadku mieliśmy jednak zadanie nieco trudniejsze, ponieważ w przeciwieństwie do nazw osiedli, oprócz większych rzek, nazwy małych rzek, jezior i bagien pojawiają się w źródłach rzadziej, okolicznościowo lub zgoła przypadkowo. Na AHP Mazowsze wnieśliśmy bowiem nie tylko rzeki i jeziora o nazwach źródłowo poświadczonych, lecz także wiele innych, drobniejszych, mieszczących się w skali naszej mapy, których nazw szesnastowiecznych nie znamy.

Przy wyborze mniejszych wód kierowaliśmy się względami użytkowymi, wprowadzając na mapę nawet mniejsze rzeczki czy strumienie, jeżeli zostały wymienione w źródłach typu gospodarczego (lustracje, rewizje, inwentarze), celem określenia położenia osiedla lub jego walorów ekonomicznych (młyny).

Rzecz jasna staraliśmy się w miarę możliwości uniknąć nazw dla XVI w. anachronicznych. W przypadku braku bezpośrednich, szesnastowiecznych przekazów źródłowych przyjęliśmy, że nazwy fizjograficzne, zwłaszcza wodne, spotykane w XV w., były jeszcze żywotne w XVI w., występujące zaś w XVII w. najprawdopodobniej aktualne w XVI w. W ostatnim wypadku nie rezygnowaliśmy nawet z osiemnastowiecznych pisanych i kartograficznych przekazów źródłowych, dokonując gruntownej analizy tych przekazów i zestawiając je z materiałami wcześniejszymi.

Mimo tych zabiegów metodycznych i metodologicznych ostała się pewna, na szczęście nieliczna, grupa rzek, dla których nie zdołaliśmy ustalić nazw wcześniejszych sprzed XVIII w. Oznaczyliśmy je nazwami pojawiającymi się w źródłach późniejszych, z XVIII–XIX w., bądź też występującymi na współczesnych mapach topograficznych, w Hydronimii²² i w Urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych. Tę grupę nazw oznaczyliśmy w indeksie kursywą. Sądzimy jednak, iż nawet w tych nielicznych przypadkach, kiedy zmuszeni byliśmy wnieść na AHP Mazowsze nazwy rzek pojawiające się w źródłach dopiero w XIX w., nie świadczą one o swym późniejszym pochodzeniu, skoro wiadomo, że nazwy obiektów fizjograficznych, zwłaszcza wód, z reguły należą do najstarszych.

Analiza przekazów źródłowych dotyczących się elementów fizjograficznych uchroniła nas w kilku wypadkach przed błędnym opisaniem niektórych rzek i jezior, jednocześnie zaś ujawniła kilka interesujących, charakterystycznych zjawisk w mazowieckiej hydronimii.

Zaobserwowaliśmy więc z jednej strony występujące jeszcze w XV–XVIII w. tendencje do wyróżnienia poszczególnych odcinków tej samej rzeki nazwami przejętymi od nazw osiedli, przez lub obok

Prezydium GRN w Krzynowłodze Małej, stwierdzając, że istnieje tam tylko jedna wieś – *Piastowo*, która przed I wojną światową miała nazwę *Pajki*.

²⁰ Dla znacznej części Mazowsza historycznego korzystamy także z opracowanego przez byłego notariusza warszawskiego A. Jarzęckiego *Spisu miejscowości woj. warszawskiego na dzień 1. II. 1963* (mps w zbiorach ZBHG).

²¹ Z opracowanej komisyjnie serii *Urzędowych nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych* jak dotąd wydano dla Mazowsza tylko 17 zeszytów; zob. I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, [w:] AHP Mazowsze, przyp. 30, w tej edycji II.1.7.

²² *Hydronimia Wisły*, cz. 1, red. P. Zwoliński, Wrocław 1965.

których dana rzeka przepływała (np. Nida – Działdówka – Wkra), z drugiej – przenoszenie nazwy górnego odcinka rzeki na całą jej długość, aż do ujścia (rzadziej odwrotnie).

Oba te zjawiska, zwłaszcza drugie, w polskiej hydronimii wydawałyby się prawidłowe, gdyby nie to, że na Mazowszu niekiedy występują one dla tej samej rzeki równocześnie. Wykrycie tych zmian i ustalenie, czy nazwa tyczy się konkretnego odcinka rzeki, czy też obejmuje cały jej bieg jest uzależnione od ilości i charakteru przekazów, pochodzących z różnych, całkiem niezależnych od siebie źródeł.

Klasycznym przykładem takich zmian nazw jednej rzeki jest prawy dopływ Bzury, od drugiej połowy XVIII w. na całej swej długości zwany Pisią. Rzeka ta w swoim górnym biegu aż do wsi Gągolina (stąd nazwa jej dolnego biegu) ma dwa ramiona. Lewe – dzisiejsza Pisia – w XV–XVIII w. zwane Radziejówką²³, rzadziej Gągoliną, od położonej w górnym jej biegu wsi Radziejowice²⁴. Prawe – dzisiejsza Tuczna – w XV–XVIII w. miała 5, względnie 6 różnych nazw. Obok używanej wówczas nazwy Tuczna²⁵, zapożyczonej od nazwiska młynarza²⁶, także Gągolina²⁷, Kamionka, Petrykoska (Petrykowska), względnie Piotrkówka²⁸ i najczęściej Kuklówka²⁹ – przyjęte również od nazw wsi, przy których w swym górnym biegu przepływała.

Dodajmy jeszcze, że wyróżnienie odpowiednimi nazwami obu tych rzek w ich dolnych biegach, połączonych we wspólne koryto pod Gągoliną, utrudniała rzadko spotykana sytuacja hydro- i topograficzna. Obie rzeki biorą swój początek w niewielkim (4 do 5 km) od siebie oddaleniu, płyną w tym samym, północno-zachodnim kierunku, niewiele różniły się długością swych koryt, wreszcie, po złączeniu we wspólne łożysko pod Gągoliną, wkrótce jeszcze raz rozwidliły się na dwa strumienie, obejmując utworzoną w ten sposób obszerną wyspę, na której wyrosła wieś trafnie nazwana Strumiany. Dopiero za tą wsią nastąpiło ostateczne połączenie tych odnóg – strumieni w jeden nurt, płynący do Bzury. Wytworzona sytuacja pod Gągoliną (Kaskami) nie uszła uwagi rewizorów starostwa sochaczewskiego, którzy w 1510 r., przy opisie trzech wsi objętych wspólną nazwą Kaski (Kaski Wyczółki, Kaski Gągolina, Kaski Młyńska Wieś), w zależności od znaczniejszej osady lub kierunku, z którego płynęły oba te strumienie łączące się pod wsią Gągoliną, nazwali je Wiskicki lub Jaktorowski³⁰.

Szczupły zasób źródeł nie zawsze pozwala ustalić, która z kilku różnych i niekiedy równocześnie używanych nazw danej rzeki tyczy się jej odcinka, a która całej rzeki. Jak jednak z przytoczonego wyżej przykładu wynika, na Mazowszu formowanie nazw rzek i strumieni w ich górnych biegach, następnie przenoszenie tych nazw na całą rzekę, mimo odchyień i lokalnych tendencji do wyróżnienia poszczególnych odcinków własnymi nazwami, było zjawiskiem naturalnym i powszechnym.

Ten stan rzeczy w przypadku Radziejówki (od XIX w. Pisi) potwierdzają dość instruktywnie dwaj niezależni od siebie autorzy z XVI i XVIII w. Pierwszy – ekonom mazowiecki Wojciech Boguski w inwentarzu starostwa sochaczewskiego sporządzonym w 1561 r. po śmierci starosty Stanisława Borka przy Wiskitkach napisał: „molendinum cum piscina... fluvio isto cui transit a Radzieiowice”³¹, drugi – proboszcz wiskicki, ksiądz Adam Markiewicz w 1792 r. przy opisie Wiskitek zaznaczył: „stawy

²³ LR XVI, s. 42, 44, 173; LR XVII, s. 19, 84, 179; LR 1789, s. 93.

²⁴ W 1438 r. dla odcinka Wiskitki – Drzewicz, w dokumencie ks. Siemowita powołanym przy akcie granicznym w 1527 r. (MK 43, f. 229). W 1510 r. dla całej rzeki (ASK LIV 9, f. 35).

²⁵ 1533 r. „Jaktorów villa super fluvium Thuczna”, ASK LVI S. 4 (I), f. 25.

²⁶ 1452 r. „Dux donat provido Stanislao Thuczny molendina: minere et aliud farine Nova minera super fluvium Cuclowka inter Jactorov et Cuclowka bonorum” (MK 337, f. 62). Na powszechne zjawisko pochodzenia nazwy młynów od nazwiska (przezviska) młynarza lub od nazw rzek i strumieni ostatnio zwrócił uwagę J. Wiśniewski (tenże, *Nazwy młynów w Polsce*, KHKM, t. 18, 1970, nr 3, s. 449–455), stwierdzając na podstawie znanych mu dowodów, że „czasem nazwa młyna wypiera dawną nazwę rzeczki, która dziś może nosić nazwę młyna”. Przykładem potwierdzającym tezy Wiśniewskiego jest nazwa *Tuczna*, która ostatecznie wyparła *Kuklówkę*, i jej poprzedniczki; zob. niżej, przyp. 28.

²⁷ 1504 r., zapiska tyczy się źródeł rzeki „molendinum in fluvio Gogolna in bonis Gnoyna penes Sbyroza”, MK 18, f. 214; „Molendinum Ogigiel seu Thuczny in fluvio Gogolina sub villa Jactorow”, 1606 r., MK 133, f. 17.

²⁸ Przy rewizji starostwa sochaczewskiego z 1510 r. pod wsią *Jaktorów* podano: „Jaktorów... ubi est minera in fluvio Kamionka seu Petrikoska dicta”, ASK LVI 9, f. 32. W 1528 r. „molendinum Colaczek iuxta Jactorowo super fluvium Petrykowska”, MRPS IV/2, 15415. W bliskim sąsiedztwie źródeł obu dopływów *Gągoliny* znajduje się kilka wsi: *Radziejowice*, *Kamionka*, wspomniane wyżej (zob. przyp. 27) *Gnojna* i *Zbiroża*, *Petrykozy* i *Piotrowice*. Od tej ostatniej zapożyczono też nazwę dla rzeki: *Piotrkówka* (*Petrykoska*).

²⁹ Zob. wyżej przyp. 26 oraz LR XVI; LR XVII; LR 1789 (indeksy).

³⁰ „Item in eadem bonis duo fluvii seu torrentes Wysicka et Jaktoroska”, ASK LVI 9, f. 32.

³¹ ASK LVI, S. 4 (I), f. 69.

dwa nad Radziejówką, gdyż od Radziejowic idzie na młyn Ruda, Szyszka, a dalej aż do probostwa wiskickiego... do Oryszewa... Drzewicza i Kask³².

Nieco kłopotu sprawił nam również jeszcze jeden, znaczniejszy, prawy dopływ Bzury, w XV–XVIII w. zwany Mrową³³, rzadziej Rnową³⁴, od schyłku XVIII w. zaś Utratą³⁵, wypływającą z tego samego rejonu geograficznego (lasy Skulskie na wschód od Mszczonowa) co wspomniana już wyżej Radziejówka i Kukłówka. W tym przypadku, oprócz zwykłych (zmiana nazwy), natknęliśmy się na dodatkowe trudności, będące wynikiem błędnej identyfikacji opracowań dziewiętnastowiecznych i współczesnych. Mrowa w środkowym biegu z lewej strony, nie licząc pomniejszych, przyjmuje dopływ (na mapach z XIX–XX w.) w górnym biegu pod Grodziskiem, zwany Kur, w środkowym pod Kłodnem – Kłodnica, w dolnym, od położonej tam wsi Rokitno – Rokitnica. Ten dopływ Mrowy, o połowę krótszy od pozostałego górnego i średniego biegu tej rzeki, całkiem nieoczekiwanie we współczesnych wykazach urzędowych i na mapach nosi nazwę Mrowa³⁶.

Następne charakterystyczne dla mazowieckiej toponomastyki i hydronimii zjawisko tyczy się nazw odrzecznych, jedno-, a jeszcze bardziej dwuczłonowych. Grupa pierwsza obejmuje zarówno nazwy osiedli przejęte od nazw rzek, strumieni lub jezior (Rawa – Rawa, Biała – Biała, Skroda – Skroda itp.) jak i odwrotnie: nazwy rzek przejęte od nazw osiedli (Działdówka, Radziejówka, Kukłówka itp.). Wobec zachodzącego między tymi nazwami obustronnego stosunku trudno stwierdzić, która nazwa była starsza – wsi czy rzeki, jednak procent nazw tego typu na Mazowszu, w przeciwieństwie do pozostałych ziem Polski, jest znacznie większy, niż to by wynikało z obliczeń podanych przez A. Wilkonia³⁷.

Natomiast do całkowicie mazowieckich tworów językowych należy dość liczna grupa nazw występujących w kilku kombinacjach na północno-wschodnich obszarach Mazowsza, odznaczających się następującymi charakterystycznymi cechami: 1) Nazwy rzek i strumieni przejęte od nazw elementów fizjograficznych, często utrzymanych w 1. przypadku (Dąb, Jabłoń). 2) Poza tym terenem niespotykane nigdzie zagęszczenie nazw miejscowych dwu-, niekiedy trzyczłonowych, których człon drugi jest nazwą rzeki, strumienia lub stoku (Wiśniewo-Dąb, Konopki-Jabłoń, Cedry-Złotystok). 3) Tworzenie nazw miejscowych dla osad położonych in summitate (vertice) – u „wierzchowiska” rzeki (Garvovo summitate Cubra – Karwowo Wierzch Kubra, dziś Karwowo Kubrzane; Wiśniewo Vertice Colonia, dziś Wiśniówek Wertycze)³⁸.

Na zjawiska te, występujące masowo w ziemi łomżyńskiej i wiskiej, pierwszy zwrócił uwagę Z. Gloger³⁹, A. Wolff zaś dla samego tylko powiatu zambrowskiego, który jest klasycznym przykładem tworzenia się tego typu nazw odrzecznych, wymienił około 30 miejscowości⁴⁰.

Tworzenie się tego rodzaju nazw miejscowych, sięgające okresu kolonizacji, ostatnio objaśnił J. Wiśniewski, słusznie stwierdzając, że „nazwa rzeki bywała wtedy nieraz pierwszym określeniem położenia osady. Stawała się ona niejednokrotnie nazwą wsi, albo na pewien czas, albo na stałe”⁴¹.

³² K. Perthées, *Geograficzno-statystyczne opisanie parafiiw Królestwa Polskiego*, t. 9, s. 98 opisu (mkf w zbiorach Biblioteki IH PAN).

³³ „Theloneum pontalium in fluvio Mrowa”, MK 106, f. 155, 1570 r.

³⁴ W XV w. *Nrowa*, w XVI – *Mrowa*, w XVIII–XIX w. (na mapach K. Perthéesa, Gilly’ego-Crona, Kwatermistrzostwa) obocznie *Mrowa-Rnowa-Utrata*. Zmiana typu *Mrowa* w *Nrowa* nie jest odosobniona. Poświadczona licznymi przekazami źródłowymi *Bzura* w 1508 r. otrzymała zapis *Mzura*; ASK LVI S. 4 (I), f. 4.

³⁵ Nazwa dla tej rzeki, *Utrata*, pojawiła się stosunkowo późno. Zaczęto ją stosować dopiero w drugiej połowie XVIII w., najpierw zamiennie *Mrowa-Utrata*, potem już tylko *Utrata*. Nazwa ta prawdopodobnie wywodzi się od posiadającej swoją wymowę karczmy – *Utrata* – wystawionej na gościńcu pod Błoniem, między wsiami Radzikowo i Kopytów, gdzie wybierano cło mostowe; zob. wyżej, przyp. 33.

³⁶ Na mapach 1:100 000 z lat 1914, 1934 i 1951 lewy dopływ *Mrowy* (*Utraty*) nazwano *Mrową*. W *Hydronimii*, s. 572 – *Mrowa* a. *Mrowna* a. *Rnowa* a. *Rokitnica* a. *Kur*. W *Urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych*, nr 126 (powiat grodzisko-mazowiecki) – *Mrowna*.

³⁷ A. Wilkoń, *Polskie nazwy miejscowe od nazw rzek*, „Onomastica”, t. 8, 1963, nr 1–2, s. 87–124.

³⁸ Szersze omówienie formowania się tego typu nazw zob. A. Wolff, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, cz. 1, s. 89, przyp. 12; J. Wiśniewski, „Onomastica”, t. 9, 1959, s. 504–505. Trzy interesujące, w ten sposób utworzone nazwy miejscowe, mianowicie *Werchrata*, *Wierzchrachanie* i *Wierzchrzczyca* (rzeki Rata i Rachanka) w dawnej ziemi, następnie województwie bełskim prawdopodobnie są mazowieckimi tworamii toponomastycznymi z czasów, kiedy ziemia ta w latach 1387–1462 była we władaniu książąt mazowieckich.

³⁹ Z. Gloger, *Dawna ziemia Łomżyńska*, „Biblioteka Warszawska”, 1876, t. 2, s. 579–595.

⁴⁰ A. Wolff, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, cz. 2, s. 91–92.

⁴¹ J. Wiśniewski, „Onomastica”, t. 9, 1959, s. 504–505.

Spostrzeżenia metodologiczne J. Wiśniewskiego na ten temat ułatwiły nam poprawnie rozwiązać nazwy kilku takich osad i rzek⁴². Dodajmy tu wreszcie, że do tej samej typowo mazowieckiej grupy nazw wodnych należą dwuczłonowe nazwy rzek, w których człon drugi jest nazwą strumienia, na Mazowszu pospolicie zwanego stokiem (Białystok, Ciepłystok itp.), a które w całości zostały adaptowane do nazw wsi położonych na tych stokami⁴³.

Wpływ elementów fizjograficznych na formowanie nazw miejscowych jest powszechnie znany. Wiadomo też, że w klasyfikacji polskich nazw geograficznych poważną grupę stanowią nazwy topograficzne. W tej grupie osobne miejsce zajmują nazwy uformowane z wyrażen przyimkowych przy pomocy przyrostka za – Zagórze, Zakrzewo, Zalesie oraz Zabłocie, Zarzecze, Zastruże – występujące dość równomiernie na wszystkich ziemiach polskich. Atoli z tej grupy można jeszcze wydzielić interesującą podgrupę nazw terytorialnych i miejscowych, urobionych od nazw rzek, które i pod tym względem wyróżniają Mazowsze od pozostałych ziem Polski: Zawkrze⁴⁴, Zapilcze⁴⁵, Zawiśle⁴⁶ oraz nazwy osiedli: Zaliwie, Zamienie, Zaorze, Zaruzie, Zasonie, Zaskrodzie⁴⁷.

Wreszcie, jeśli idzie o **lasy**, możemy stwierdzić, że pod tym względem nie mieliśmy większych trudności, ponieważ na AHP Mazowsze wprowadziliśmy nazwy tylko dla tych większych zespołów leśnych, stanowiących własność królewską, które w źródłach XVI w. nazwano puszciami. Podstawa źródłowa (głównie lustracje dóbr królewskich) do określenia zasięgu tych puszczy i ich nazw, które przejęliśmy w ich historycznym brzmieniu, modernizując jedynie pisownię, była wystarczająca. Nie wprowadziliśmy natomiast nazw innych lasów i borów mazowieckich, należących do zamożniejszej szlachty i większej majętności kościelnej (np. lasy w dobrach łowicko-skierniewickich – własność arcybiskupów gnieźnieńskich), ponieważ ulegały one nieustannemu kurczeniu (wyręby), informacje źródłowe o nazwach tych lasów są zaś wyjątkowe, nie obejmują bowiem całego Mazowsza.

1973 r.

⁴² Przykładowo 2 rzeczki odległe od siebie ok. 20 km wpadające do Wisły o identycznej nazwie *Gręzka*. Jedna płynie od Brzeźna i w Wąsoszy wpada do Wisły, druga – od wsi Supy i pod Łojami-Awissą również wpada do Wisły; tamże, s. 503, przyp. 44.

⁴³ W. Pałucki, *Nazwy typu Białystok, Górny stok, Ponikłystok*, „Onomastica”, t. 7, 1961, s. 45–81.

⁴⁴ Położone za Wkrą ziemie północne Mazowsza płockiego. W 1363 r. *in terra Zawkrzynensi* (*Codex diplomaticus Poloniae*, t. 2, wyd. L. Rzyszczyński, A. Muczkowski, Warszawa 1852, nr 741); 1367 r. *terra nostra Zauukrensi* (tamże, nr 751); 1384 r. *Terra Sakrze* (*Codex diplomaticus Prussicus*, t. 4, wyd. J. Voigt, Königsberg 1848, nr 26), zob. też A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo Zawkrza w okresie książęcym*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej*, Warszawa 1971, s. 43–47. Ziemię zawkrzeńską (*Zaphcre*) wymienia też Święcicki.

⁴⁵ Należące do Mazowsza terytorium za Pilicą, ściślej – między dolną Pilicą i dolną Radomierzą, odstąpione w 1359 r. przez Kazimierza Wielkiego na wieczne czasy Siemowitowi III ks. mazowieckiemu; KDMaz., nr 81.

⁴⁶ Zawiśle – za Wisłą, „trans fluvium Histule” (MK 35, f. 273) – prawobrzeżna część ziemi czerskiej. W 1539 r. Zawiśle weszło w skład nowo utworzonego powiatu garwolińskiego; zob. A. Wolff, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, s. 25–26.

⁴⁷ Przejęte od następujących rzek mazowieckich: Liwiec, Mienia, Orz, Ruziec, Sona, Skroda.

III.4.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Paweł Swoboda

Wśród onomastów zajmujących się nazewnictwem z obszaru Podlasia największe zainteresowanie budzi przede wszystkim tamtejsza antroponimia, czyli nazewnictwo osobowe, które doczekało się co najmniej kilkunastu monografii i opracowań o charakterze leksykograficznym oraz dziesiątek artykułów. Na tym tle dorobek toponomastyczny prezentuje się nieco skromniej. W opublikowanym w 2018 r. artykule dotyczącym stanu badań nad podlaską onimią Leonarda Dacewicz¹ wymienia tylko dwie monografie poświęcone nazewnictwu geograficznemu, obie autorstwa Michała Kondratiuka: *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny* z 1974 r.² oraz wydaną jedenaście lat później pracę *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*³. Trzeba tu jednak również wymienić dwuczęściowe opracowanie z lat 1976–1978 *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny* Ireny Halickiej⁴, które autorka pominęła. Zostało ono jednak uwzględnione w starszym artykule przeglądowym Kondratiuka dotyczącym stanu badań onomastycznych w regionie białostockim⁵.

Wymienione opracowania nazewnictwa miejscowego Michała Kondratiuka (1974) i Ireny Halickiej obejmują swym zasięgiem tylko część rozpatrywanego w niniejszym tomie obszaru XVI-wiecznego województwa podlaskiego. Autorzy zajmowali się w nich bowiem nie tyle nazewnictwem historycznego Podlasia, ile województwa białostockiego w granicach sprzed reformy administracyjnej z 1975 r. W obrębie południowo-wschodniej, środkowej i zachodniej Białostoczczyzny mieści się zatem cały XVI-wieczny powiat bielski, ale tylko niewielkie fragmenty powiatów mielnickiego i drohickiego, których granicę wyznacza od południa i zachodu rzeka Bug. Jednocześnie nazewnictwo zgromadzone i omówione w powyższych opracowaniach pochodzi nie tylko z obszaru województwa podlaskiego w granicach z drugiej połowy XVI w., ale także z województw brzeskiego litewskiego (wschodnie części współczesnych powiatów białostockiego i hajnowskiego) oraz mazowieckiego (współczesne powiaty: zambrowski, łomżyński, kolneński i grajewski).

Do wykazu opracowań toponomastycznych poświęconych nazwom miejscowym Podlasia uwzględniających materiał historyczny (także z interesującego nas okresu) należy dodać też prace poświęcone wybranym zagadnieniom słowotwórczym w nazewnictwie miejscowym badanego obszaru, przede wszystkim artykuły na temat nazw rodowych Huberta Górnowicza⁶, nazw zestawionych typu *Boguty-Augustyny* autorstwa Urszuli Bijak⁷, a także tekst Leszka Bednarczuka poświęcony nazwom miejscowym na *-ęta / -enięta*⁸. Podlaskie nazewnictwo było też przedmiotem opisu w kilku pracach na temat słowotwórstwa obejmujących większy obszar (ogólnopolski czy też ogólnosłowiański), mianowicie w artykule

¹ L. Dacewicz, *Podlasie w badaniach onomastycznych w przekroju historycznym. Stan obecny, zadania i potrzeby*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 18, 2018, s. 89–107.

² Kondratiuk.

³ M. Kondratiuk, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław 1985.

⁴ I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny: dzierżawcze, patronimiczne i rodzinne*, Warszawa 1976; też, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny: topograficzne i kulturowe*, Warszawa 1978.

⁵ M. Kondratiuk, *Badania onomastyczne w regionie białostockim (stan i perspektywy)*, „Rocznik Białostocki”, t. 14, 1981, s. 305–323.

⁶ H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe Podlasia*, „Onomastica”, t. 12, 1967, s. 5–69.

⁷ U. Bijak, *Nazwy zestawione typu Boguty-Augustyny na Mazowszu i Podlasiu*, „Onomastica”, t. 25, 1990, s. 31–54.

⁸ L. Bednarczuk, *Toponimy na -ęta / -enięta na Mazowszu, Podlasiu i Wileńszczyźnie*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 31, 2007, s. 33–43.

Aleksandra Wilkonia o nazwach typu *Tyszowce*, *Witoszyńce*⁹ oraz dwóch opracowaniach monograficznych: Haliny Safarewiczowej o nazwach typu *Mroczkowitzna*, *Klimontowszczyzna*¹⁰ oraz Henryka Borka na temat zachodniosłowiańskich toponimów z formantem *-bn-*¹¹. Próżno jednak szukać materiału podlaskiego (poza nielicznymi wyjątkami) w kanonicznych opracowaniach pozostałych typów słowotwórczych autorstwa Stanisława Rosponda (nazwy z sufiksem **-jb-* i **-bsk-*), Kazimierza Rymuta (patronimiczne nazwy miejscowe z sufiksem *-(ov)itjo-*) czy Ewy Rzetelskiej-Feleszko (nazwy z sufiksem *-ica*).

Poza opracowaniami monograficznymi powstało wiele artykułów poświęconych szczegółowym zagadnieniom toponimicznym. W pierwszej kolejności należy wymienić tu liczne prace wspomnianego już Michała Kondratiuka, z których wiele zostało zebranych w książce *Nazwy geograficzne i osobowe Białostoczczyzny*¹², zawierającej również pełną bibliografię prac z lat 1962–2016 tego wybitnego badacza podlaskiego nazewnictwa. Ponadto na uwagę zasługuje opublikowany niedawno obszerny artykuł Piotra Złotkowskiego poświęcony nazwom młynów i osad młyńskich w dawnym starostwie brańskim¹³. Nazwy podlaskich miast i wsi są oczywiście również przedmiotem opisu w wielotomowym słowniku *Nazwy miejscowe Polski*¹⁴, opracowywanym w Instytucie Języka Polskiego PAN.

Przedstawione powyżej opracowania, choć terytorialnie i tematycznie nie obejmują całości nazewnictwa Podlasia, to w znacznym stopniu dają jego ogólny obraz. Zainteresowany czytelnik znajdzie w nich objaśnienia etymologiczne oraz dokumentację źródłową dla wielu nazw ujętych w przedstawianym tomie AHP. Niniejszy komentarz nie ma na celu całościowego opisu podlaskiego nazewnictwa w XVI w. Chciałbym skupić się w nim na pewnych jego charakterystycznych cechach, które wyróżniają je na tle pozostałych ziem polskich oraz jego wewnętrznym zróżnicowaniu, warunkowanym różnymi czynnikami, tak językowymi, jak i ekstralingwistycznymi.

Pograniczny charakter Podlasia, na którym od dawna dochodziło do kontaktów między plemionami słowiańskimi i bałtyckimi, a od XIV w. będącego areną przenikania się fal osadnictwa przede wszystkim polskiego, ruskiego i litewskiego (różnych nie tylko pod względem etnicznym, ale także społecznym)¹⁵, dobitnie odbija się w jego zróżnicowanym nazewnictwie miejscowym. W XVI-wiecznej toponimii Podlasia rozmaite wpływy dają o sobie znać zarówno w zakresie brzmienia i pochodzenia językowego nazw, jak i ich budowy słowotwórczej czy sposobu zapisu w dokumentach. Świadectwem tego jest często wyraźna dystrybucja przestrzenna nazw prezentujących określone cechy językowe, a także powszechne zjawisko wariantywności nazewniczej w odniesieniu do poszczególnych miejscowości. Wariantywność nazewnicza (czy wręcz wielonazwowość) na Podlasiu w XVI w. wynikała jednak nie tylko z jego pogranicznego i wielokulturowego charakteru, ale także z faktu, że stałe i trwałe osadnictwo na tym obszarze jest zjawiskiem stosunkowo późnym i można o nim mówić dopiero od przełomu XIV i XV w.¹⁶ W przypadku nazw wielu miejscowości ujętych w niniejszym tomie AHP, zwłaszcza tych powstałych dopiero w XVI w., nie dokonała się jeszcze ich krystalizacja i utrwalenie. Fakt późnego osadnictwa o trwałym charakterze w sposób oczywisty wpłynął również na to, że w podlaskiej toponimii dominują młodsze formacje nazewnicze.

Z uwagi na brak ciągłości osadniczej, powodowany m.in. pustoszeniem obszaru Podlasia przez wojny we wcześniejszych stuleciach, przetrwało tu stosunkowo niewiele toponimicznych relikwów starożytności. W pracy poświęconej wyodrębnieniu najstarszej warstwy nazewniczej na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny), warstwy „przed-słowiańskiej”, Zbigniew Babik na interesującym nas terenie odnotowuje jedynie kilkanaście nazw (odnoszących się tylko do rzek), które się do niej zaliczają: *Biebla*¹⁷, *Brok*, *Bug*, *Dybla* (marginalnie, uchodzi do Biebrzy na północ

⁹ A. Wilkoń, *Nazwy miejscowe typu Tyszowce, Witoszyńce w języku polskim*, „Onomastica”, t. 12, 1967, s. 70–83.

¹⁰ H. Safarewiczowa, *Nazwy miejscowe typu Mroczkowitzna, Klimontowszczyzna*, Wrocław 1956.

¹¹ H. Borek, *Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -bn-*, Wrocław 1968.

¹² M. Kondratiuk, *Nazwy geograficzne i osobowe Białostoczczyzny*, Białystok 2016.

¹³ P. Złotkowski, *Nazwy młynów i osad młyńskich dawnego starostwa brańskiego*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 16, 2016, s. 345–364.

¹⁴ NMPol.

¹⁵ Zob. J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 115–135.

¹⁶ Tamże, s. 116.

¹⁷ Z uwagi na znikomą i późną (pierwsza połowa XX w.) dokumentację źródłową nazwy *Biebla* należy zachować dużą ostrożność przy zaliczaniu jej do tej warstwy.

od Goniądza), *Elk, Gołda, Krzna, Liw* (dziś *Liwiec*), *Liza, Mień* (dziś *Mianka*), *Narew, Strabla* (dziś *Strabelka*). Zdaniem badacza są to nazwy geograficzne niemotywowane na gruncie języków używanych na tym obszarze w okresie średniowiecza i nowożytności¹⁸, musiały zatem powstać we wcześniejszym okresie. Problematiczną kwestię stanowi jednak ustalenie ich przynależności etnojęzykowej. Jedynie w przypadku nazwy rzeki *Krzna* można uczynić to z dużą dozą prawdopodobieństwa – zdaniem części badaczy odwołuje się ona do bałtyckiego **kirsna-* ‘czarny’¹⁹. Wszystkie wymienione nazwy, jak już wspomniano, to wyłącznie potamonimy (nazwy rzek), co jest charakterystyczne dla tej warstwy. Niektóre z nich – *Brok, Liza, Narew, Strabla* – odnoszą się wprawdzie także do miejscowości, ale jako ojkonimy (nazwy miejscowe) są to nazwy wtórne, ponowione z hydronimów w późniejszym czasie.

Niewiele jest też na Podlasiu nazw reprezentujących typy semantyczne czy strukturalne o wiele częściej poświadczone na pozostałych ziemiach polskich, które utraciły produktywność przed ustabilizowaniem się tutejszych procesów osadniczych. Tak jest w przypadku jednych z najstarszych słowiańskich formacji toponimicznych na obszarze Polski – nazw dzierżawczych z sufiksem **-jb // -ja // -je* (jego żywotność zamarła na przełomie XIII i XIV w.²⁰), które na Podlasiu niemal nie występują. W odniesieniu tylko do kilku toponimów możemy z całym przekonaniem stwierdzić, że reprezentują omówiony typ: *Goniądz* (districtus *Gonondzendzis* 1358, *Gonyadz* XV w.) < n. os. *Gonięda* oraz *Lubowic*, dziś *Lubowicz Wielki* (*Lubowyc* 1240, *Lubowicz* 1416) < n. os. **Lubowit* (w obu przypadkach mamy do czynienia z sufiksem **-jb*), *Dobrogoszcz // Dobrogoszcze* (dziś *Dobrogoszcz*) < n. os. *Dobrogost* oraz *Suraz* < n. os. **Sąrad*²¹. Natomiast w przypadku nazw dwóch wsi *Wyszemierz(e) // Wyszomierz* (dziś *Wyszomierz*) oraz *Wyszemierz(e)* (dziś *Wyszomierz*) mamy do czynienia z nazwą przeniesioną ze wsi *Wyszemi(e)rze* (dziś *Wyszomierz Wielki*) na Mazowszu²².

Innym typem strukturalnym marginalnie występującym na Podlasiu są toponimy utworzone przy pomocy formantów **-bsk-* (w różnych wariantach rodzajowych realizowanego jako *-sk-, -sko-, ska*) oraz **-bn-*, również należące do archaicznych struktur nazwotwórczych²³. Na Podlasiu w XVI w. nazwy z sufiksem *-sk(o)* odnosiły się zaledwie do kilku miejscowości: *Bielsk // Bielsko* (*Byelsko* 1391; od n. rzeki *Biała*), *Brańsk // Brańsko* (*Bransko* 1430; w związku z n. rzeki *Bronka*, por. prasłowiańskie **brьna* ‘mokradło, błoto’), *Hołowiesk* (folwarku *Hołowieska* 1576, *Hołowiesko* 1602; por. ukr. *holowycia, holowa* ‘źródło, początek rzeki’²⁴), *Rajsk // Rajsko* (*Raysko* 1576; od *raja* ‘błoto’, por. łotewskie *rāja* ‘stojąca, gniła, rdzawa woda’²⁵), *Święck // Święcko* (*Swantsk* 1203; od przym. *święty*, nazwa ma zapewne motywację religijną). Choć formant *-sk-* mógł być dodawany do podstaw antroponimicznych, to w przypadku Podlasia mamy do czynienia głównie z nazwami odapelatywnymi i – z wyjątkiem *Święcka* – związanymi z topograficznymi właściwościami terenu. Nazw na *-no / -ne* jest równie mało – *Gnojno* (*Gnoyno* 1503), *Granne* (*Granne* 1453; od ap. *grań* ‘granica’, miejscowość leży nad Bugiem), *Krypno* (*Kripno* 1569; por. *krypa* ‘żłób’), *Lipno* (*Lipno* 1567), *Wykno* (*Wykno Kuljeszi* 1528; dziś *Stare Wykno*; por. nazwę osobową *Wyka* i motywujący ją wyraz *wyka*).

Podobnie rzecz się ma z nazwami służebnymi, związanymi z instytucją służebności, która zanikła na przełomie XIII i XIV w., a wraz z nią utraciła produktywność wspomniana kategoria toponimów. Na interesującym nas obszarze w XVI w. według Karola Modzelewskiego występowało zaledwie kilka takich nazw. Były to *Rudniki, Świniary* i *Tokary* w okolicy Drohiczyzna oraz *Sanniki* w pobliżu Tykocina (będące jednakowoż podporządkowane grodowi w Wiźnie)²⁶, pochodzące od określeń ludności służebnej: *rudnicy* (: *rudnik* ‘ten, kto wydobywa rudę i wytapia żelazo, górnik, hutnik’), *świniarze* (: *świniarz* ‘pasterz świń’), *tokarze* (: *tokarz* ‘ten, kto wytacza okrągłe przedmioty z drzewa’) oraz

¹⁸ Z. Babik, *Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny)*, Kraków 2001, s. 11, 92

¹⁹ Tamże, s. 149–150.

²⁰ S. Rospond, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -jb*, Wrocław 1983, s. 6.

²¹ Nazwa ta ma ruską postać fonetyczną – w miejsce oczekiwanego pol. **Sąradz* mamy tu postać z wschodniosłowiańskim *u* (< psł. *o*) oraz *ž* (< psł. *dj*); zob. tenże, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 376–377.

²² L. Niepiekło, *Parafia Skibniew Podawce i jej mieszkańcy*, t. 1: *Dzieje od XV do XIX wieku*, Skibniew Podawce 2018.

²³ Z. Babik, *W poszukiwaniu tzw. centrum toponimii (wczesno)słowiańskiej – przypadek ziem polskich*, cz. 2, „LingVaria”, t. 12, 2017, nr 2, s. 169.

²⁴ Kondratiuk, s. 69.

²⁵ Tamże, s. 171.

²⁶ K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek*, wyd. 2 uzup., Poznań 2000, mapa.

sannicy (: **sannik* ‘wyrabiający sanie’)²⁷. Modzelewski w komentarzu do mapy rozmieszczenia osad służebnych zaznaczył jednak, że ze względu na ograniczoną liczbę wykorzystanych przez niego źródeł wykaz ten może być niepełny. Ponadto dla wspomnianego badacza północno-wschodnią granicę państwa piastowskiego, a zatem i obszaru występowania nazw służebnych, wyznaczała rzeka Narew oraz linia Wizna – Drohiczyń, natomiast zdaniem Aleksandra Gieysztora obszar ten mógł sięgać aż po Brześć²⁸. Z bardzo dużą dozą ostrożności można zatem pokusić się o uzupełnienie wykazu podlaskich nazw służebnych jeszcze o cztery nazwy notowane w XVI w.: *Bartniki*, *Stadniki* (pow. drohicki), *Woźniki* (pow. mielnicki) oraz *Złotniki* (pow. bielski), które mogą pochodzić od innych poświadczonych określeń służebników: *bartnicy* (: *bartnik* ‘pasiecznik, dozorca barci’), *stadnicy* (: *stadnik* ‘pasterz stada końskiego’), *woźnicy* (: *woźnik* ‘człowiek wyrabiający wozy; ten, który wozi, powozi’) oraz *złotnicy* (: *złotnik* ‘rzemieślnik wyrabiający przedmioty ze złota i innych metali’)²⁹. Pozostałe nieliczne podlaskie toponimy, choć formą, a także semantyką podstaw zbliżone do nazw służebnych, należy jednak uznać za nazwy zawodowe (o ile nie pochodzą one od antroponimów): *Koleśniki* (: *koleśnik* ‘rzemieślnik wyrabiający wozy, kołodziej’), występujące trzykrotnie *Leśniki* (: *leśnik* ‘pilnujący lasu, leśniczy’³⁰), *Odźwierniki* (por. *odźwierny* ‘ianitor’³¹), *Ogrodniki* (: *ogrodnik* ‘człowiek zajmujący się uprawą ogrodu’³²), *Piwowary*³³ (: *piwowar* ‘ten, co zajmuje się warzeniem piwa’³⁴), *Brzozowo-Solniki* (: *solnik* ‘solarz, osoba zajmująca handlem solą’³⁵)³⁶, *Żeleźniki / Zieleźniki* (por. *żelaźnik* ‘ten, kto wytapia rudę żelaza’³⁷, stp. *żelazo, zielazo*³⁸).

Dla podlaskiego nazewnictwa charakterystyczny jest natomiast bardzo wysoki udział w nim toponimów utworzonych od nazw osobowych, czyli nazw odantroponimicznych. Wśród nich w XVI w. najliczniejszą grupę – stanowiącą przeszło 30% wszystkich podlaskich nazw miejscowych – tworzą nazwy rodowe, które obszernie omówił wspomniany wcześniej Hubert Górniewicz. Są to nazwy, które „oznaczały w najstarszym okresie swego rozwoju mieszkańców pewnej osady na podstawie nazwy osobowej, jakiej wspólnie jako członkowie tego samego rodu używali, względnie jaką ich wszystkich określano”³⁹. Mają one formę liczby mnogiej fundującego je antroponimu, np. *Boguszki*, *Chodory*, *Kulesze*, powstałe od nazw osobowych *Boguszko*, *Chodor*, *Kulesza*. Górniewicz, choć używał zakreślonego w polskiej onomastyce terminu Witolda Taszyckiego „nazwy rodowe”, zwrócił uwagę na fakt, że bardziej adekwatnym określeniem byłyby „nazwy rodzinne”, ponieważ powstawały one w czasie (na Podlasiu dopiero od XV w.), gdy ustrój rodowy, jeśli nie należał już do przeżytku, jak sądził Górniewicz, to z pewnością był w odwrocie⁴⁰. Na pozostałych ziemiach polskich poświadczenia tego typu nazw sięgają XII w. (Małopolska), jednak największy ich przyrost notowany był w wiekach XV i XVI⁴¹. W Małopolsce i Wielkopolsce nazwy takie nie były i również dziś nie są nadto liczne,

²⁷ U. Wójcik, *Polskie toponimy związane z organizacją gospodarczą państwa wczesnopiastowskiego. Nazwy miejscowe motywowane antroponimami zbiorowymi*, Kraków 2013, s. 52, 66, 70.

²⁸ A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X–połowa XIII w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 96–97.

²⁹ U. Wójcik, *Polskie toponimy*, s. 52, 68, 71–72.

³⁰ *Słownik staropolski*, t. 4, z. 1, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1963, s. 24.

³¹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 20, red. M.R. Mayenowa, oprac. L. Woronczakowa, K. Wilczewska, J. Bienkowska, Wrocław 1991, s. 572–573.

³² *Słownik staropolski*, t. 5, z. 7, red. K. Nitsch, Wrocław 1968, s. 536.

³³ Kwestia przynależności piwowarów do ludności służebnej pozostaje dyskusyjna. U. Wójcik (taż, *Polskie toponimy*, s. 64, 73, 139) hipotetyczną nazwę ministeriałów *piwowarzy* odczytuje na podstawie jednego podlaskiego toponimu *Piwowary*. Zdaniem M. Danielewskiego nazwy *Piwowary* związane były z rzemiosłem miejskim, a nie służebnym; por. tenże, *O osadach służebnych. Uwagi historyka i archeologa na marginesie książki Iwony Nobis*, „Historia Slavorum Occidentis”, 2016, nr 1(10), s. 276–277.

³⁴ *Słownik staropolski*, t. 6, z. 2, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1970, s. 146.

³⁵ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 5, wyd. 2 popr., Lwów 1859, s. 332.

³⁶ Dopuszcza się co prawda istnienie ludności służebnej *solników* (: *solnik* ‘warzelnik soli’, utrwalonych w nazwach dwu wsi o n. *Solniki* na Śląsku; zob. U. Wójcik, *Polskie toponimy*, s. 67), jednak ten rodzaj przemysłu nie występował na Podlasiu. Inna miejscowość *Solniki* (k. Brańska) wzięła z kolei swą nazwę od nazwiska młynarza *Solników* (NMPol, t. 15, s. 65).

³⁷ *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, https://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=36501&forma=ŻELAŻNIK#36501.

³⁸ *Słownik staropolski*, t. 11, z. 8, red. S. Urbańczyk, Kraków 2002, s. 581.

³⁹ H. Górniewicz, *Rodowe nazwy miejscowe Podlasia*, s. 5.

⁴⁰ K. Tymieniecki, *Gentyzm (ustrój rodowy) czy feudalizm?*, PH, t. 52, 1961, nr 3, s. 554–558.

⁴¹ H. Górniewicz, *Rodowe nazwy miejscowe Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza*, Gdańsk 1968, s. 51–53, 98–99, 170–171.

natomiast na Mazowszu od tego okresu stały się typem dominującym. Ich rozprzestrzenienie się na Podlasiu wiąże się przede wszystkim właśnie z udziałem drobnej szlachty mazowieckiej w jego kolonizacji od XV w. – jest ono pod tym względem wschodnim przedłużeniem Mazowsza – wiele z nich, zwłaszcza w powiecie bielskim, zostało utworzonych od nazwisk spotykanych na Mazowszu, a część z nich to po prostu nazwy przyniesione na Podlasie przez pochodzących z Mazowsza osadników. Przykładem takiego przeniesienia są np. *Grochy* (wcześniej *Śmierdzigrochy*) koło Łap, które założyli kolonizatorzy z *Grochów* (*Śmierdzigrochów*) koło Nasielska⁴², może też *Sobieszczki* (dziś Sobieski), założone prawdopodobnie przez przybyszy z miejscowości o takiej nazwie z okolic Płońska (dziś również Sobieski)⁴³. Nie brak również nazw utworzonych od antroponimów ruskich (np. *Chodory*, *Hawryłki*, *Ihnatki*) czy bałtyckich (np. *Ciekuny* < n. os. **Tekūnas* : lit. *tekūnas* ‘posłaniec, goniec’; *Jaświły* < lit. n. os. *Jāsvilas*; *Romejki* < lit. n. os. *Romeika*)⁴⁴, występujących najczęściej w powiecie mielnickim oraz na wschodzie bielskiego, jednak w wielu przypadkach mogły one powstawać przez analogię do nazw „mazowieckich”. O ile bowiem nazwy rodowe rozpowszechnione są także w toponimii białoruskiej czy ukraińskiej, o tyle analogiczny typ nazwotwórczy (nazwa osobowa w formie pluralnej, bez wykładnika sufiksального) obcy jest toponimii pruskiej i litewskiej⁴⁵.

Z całą pewnością natomiast można powiedzieć, że wyłącznie pod wpływem mazowieckiego osadnictwa ukształtował się charakterystyczny model strukturalny dwu- lub (rzadziej) trójczłonowych nazw zestawionych typu *Koce-Piskuły*, *Roszki-Chrzczoney*, *Olszewo-Walachy*⁴⁶, w których najczęściej właśnie nazwa rodzinna lub inna nazwa odantroponimiczna (dzierżawcza, patronimiczna) stanowiła jeden ze składników. Jak podaje, za Władysławem Pałuckim, w swoim artykule poświęconym nazwom omawianego typu Urszula Bijak:

Powstanie nazw o takiej strukturze wiąże się ze specyficzną mazowiecką strukturą społeczną. Najliczniejszą na Mazowszu kategorię własnościową stanowiły dobra ziemskie należące do szlachty. Ten stan rzeczy wytworzony jeszcze w czasach książęcych, wzmocniony w XVI w. faworyzowaniem przez Jagiellonów średniozamożnej i ubogiej szlachty mazowieckiej, odznaczającej się wysoką „rozrodzonością”, doprowadził do dwóch sprzężonych zjawisk na tym terenie. Mianowicie, nie spotykane nigdzie poza Mazowszem (i graniczącym z nim Podlasiem, które poddane kolonizacji przez rodziny mazowieckie jest pod względem typologii nazw przedłużeniem Mazowsza na wschód) rozdrobnienie majątkowe tej kategorii własnościowej, spowodowało wytworzenie się specyficznego systemu nazewniczego⁴⁷.

Autorka przedstawiła w swojej pracy modele powstawania takich nazw. Na terenie objętym pierwotnie ogólną, zwykle jednoczłonową nazwą *A*, powstawały odrębne części, które uzyskiwały dodatkowe nazwy B_1, B_2, B_3, B_4 itd. ($A \rightarrow A - B_1, A - B_2, \dots$), które mogły też funkcjonować samodzielnie, zwłaszcza gdy dany dział stawał się osobną wsią. Nazwa *A* mogła być zarówno odantroponimiczną nazwą okolicy szlacheckiej (np. *Dmochy-Mingosy*, *Dmochy-Rętki*, *Dmochy-Rozumy*), jak też pochodzić od nazwy rzeki, lasu lub innego obiektu fizjograficznego (np. *Porośla-Głuchy*, *P.-Wojstawy*, *P.-Kije*; *Moczydły-Pszczółki*, *M.-Stankowięta*, *M.-Pidaje*; *Długa Dąbrowa-Dworaki*, *D. D.-Kaski*, *D. D.-Kamień* itd.). Drugi, rzadszy model zakłada szyk odwrotny ($D \rightarrow C_1 - D, C_2 - D$), w którym to drugi człon jest wspólny (np. sąsiadujące ze sobą *Brzozowo-Chrzczoney*, *Roszki-Chrzczoney*). W naszym materiale możemy zresztą zaobserwować dużą chwiejność szyku lub częste występowanie samodzielnie któregoś z dodatkowych członów.

Ogółem nazwy takie odnosiły się w XVI w. do ok. 33% wszystkich miejscowości (560 spośród ok. 1670 obiektów). Ich dystrybucja geograficzna w XVI w. na Podlasiu jasno pokazuje, że występują one wyłącznie na obszarze kolonizacji polskiej, zwłaszcza mazowieckiej⁴⁸. Największa koncentracja nazw tego typu występuje w południowo-zachodniej części powiatu bielskiego oraz w powiecie drohickim,

⁴² J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa*, s. 123; NMPol, t. 3, s. 375–376.

⁴³ H. Górniewicz, *Rodowe nazwy miejscowe Podlasia*, s. 28.

⁴⁴ M. Kondratiuk, *Elementy bałtyckie*, s. 25, 36, 168.

⁴⁵ H. Górniewicz, *Rodowe nazwy miejscowe Podlasia*, s. 66; chodzi tu oczywiście o nazwy powstałe na gruncie tych języków.

⁴⁶ W indeksie, komentarzu oraz na mapach, nawiązując do poprzednich tomów AHP, dla przejrzystości stosujemy pisownię tego typu nazw z dywizem. W źródłach rękopiśmiennych i ich edycjach występują jednak niemal zawsze rozłącznie.

⁴⁷ U. Bijak, *Nazwy miejscowe typu Boguty-Augustyny*, s. 33.

⁴⁸ Jej wschodnią granicę wyznaczała linia Samułki – Boćki – Drohiczyn, co pokrywa się z granicą powiatów drohickiego i mielnickiego; zob. J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa*, s. 124.

zwłaszcza w części po prawej stronie Bugu. W północnej części powiatu bielskiego (od starostwa tykocińskiego) są one sporadyczne, na wschód od Bielska zaś nie występują w ogóle. W powiecie mielnickim odnotowano co prawda trzy nazwy omawianego typu (*Biernaty-Rudniki*, *Biernaty-Świrzbły*, *Baciki-Trzcieniec*), jednak wszystkie one odnoszą się do miejscowości leżących tuż przy granicy z powiatem drohickim lub bielskim (zob. mapa 1).

Jak już wspomniano wcześniej, odosobowe nazwy posesywne tworzone przy pomocy archaicznego sufiksu *-jb // -ja // -je na Podlasiu należą do rzadkości. W ogromnej mierze funkcja posesywna w nazwach dzierżawczych Podlasia w XVI w. jest realizowana przede wszystkim przez dodanie formantów -ewo//-owo, -ów oraz -ino//-yno, -in//-yn. Nie są one charakterystyczne tylko dla Podlasia – w obrębie nazw dzierżawczych przeważają także w pozostałych częściach Polski. Warto jednak zwrócić uwagę na znany fakt charakterystycznej dystrybucji geograficznej nazw tego typu w polskiej toponimii. Izomorfa odgraniczająca występowanie wariantów rodzajowych tych sufiksów dzieli obszar Polski na dwie części – północną, gdzie dominują nazwy na -owo i południową z formami na -ów. Na Podlasiu granica ta przebiega wzdłuż linii Bugu i współcześnie jest ona bardzo wyraźna – na północ od niej spotkamy zaledwie kilka miejscowości o nazwach na -ów i odwrotnie. W drugiej połowie XVI w. podział ten był również zauważalny, choć jeszcze nie tak wyrazisty. Nazwy na -ów występowały wówczas co prawda niemal wyłącznie na południe od Bugu (wyjątek stanowi tu *Augustów*⁴⁹ na dalekiej północy oraz *Ostów* i *Śledzianów*, leżące na prawym brzegu rzeki), jednak towarzyszyły im jeszcze licznie nazwy na -owo, które dopiero w późniejszym okresie uległy zmianie w -ów. Należy przy tym zaznaczyć, że chodzi tu o dominujące nazwy (nazwy główne) danej miejscowości – biorąc pod uwagę ich warianty rzadziej poświadczone w źródłach, możemy w XVI w. zaobserwować wahania rodzajowe w nazwach miejscowości położonych dalej na północ, przykładowo w powiecie bielskim w pobliżu rzeki Narwi: *Kurowo* || *Kurów*, *Pietkowo* || *Pietków* czy na pograniczu drohicko-bielskim: *Dołobowo* || *Dołobów*, *Widźgowo* || *Wydźgów*. Podobne zjawisko obserwujemy w przypadku rzadszego typu nazw na -ino, -in⁵⁰, jednak nie jest ono (także i dziś) tak bardzo wyraźne.

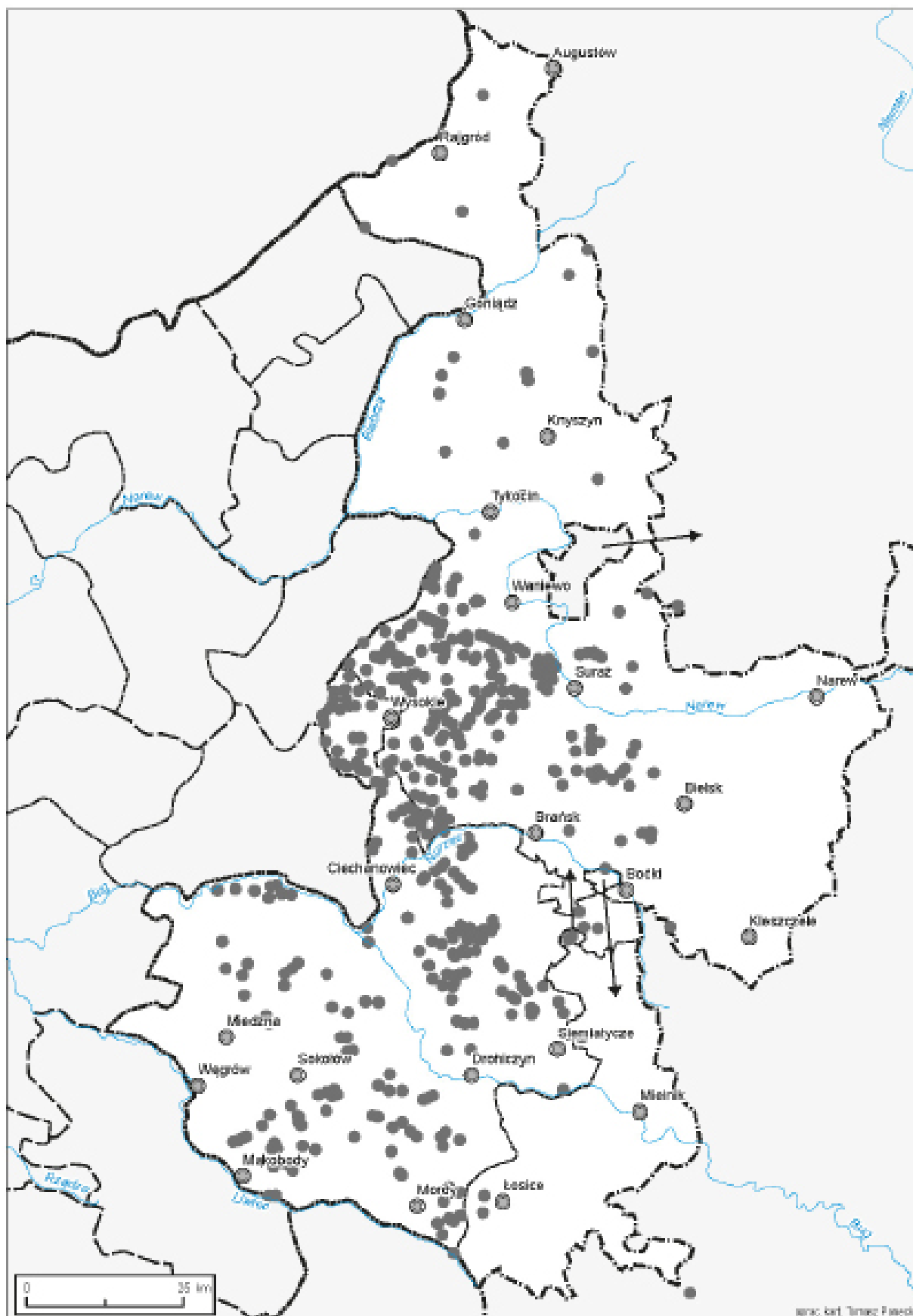
Pozostając przy nazwach dzierżawczych, nie sposób przy omawianiu podlaskiego nazewnictwa nie poruszyć kwestii nazw utworzonych przy pomocy sufiksu -(ow)izna, -(ow)szczyzna, -(ow)czyzna. Kompleksowo zagadnienie to omówiła w przywoływanym na wstępie opracowaniu Halina Safarewiczowa. Choć formant ten tworzy również nazwy topograficzne, relacyjne czy kulturowe, to jednak w toponimii w przytłaczającej większości przypadków główną jego funkcją jest wyrażanie posesywności poprzez dodanie do nazwiska, imienia, nazwy zawodowej człowieka lub nazwy instytucji. Nie zawsze są to jednak, jak pisze Safarewiczowa, „normalne” nazwy dzierżawcze, często bowiem tworzyło się je od wspomnianych podstaw w momencie, gdy dana osoba czy instytucja przestały już być właścicielami nazywanego obiektu, a ich powstawanie mogło wiązać się z przenoszeniem własności w związku z dziedziczeniem, kupnem, darowizną czy działem⁵¹. Materiał źródłowy z XVI w. dostarcza przykładów na to, że wiele z tych nazw na interesującym nas obszarze miało jednak charakter *stricte* dzierżawczy – występowały one bowiem często jako równoległe warianty nazw posesywnych na *-ov//-in- lub nazw rodzinnych. Przykładowo miejscowość o nazwie *Kierzki* była też rzadziej określana jako *Kierzkowo* i *Kierzkowizna*, por. też *Kobyli-no-Pieniędzyki* || *Pieniędzykowizna*, *Łapy-Wągle* || *Łapy-Wąglówka* || *Wąglewiczyna* || *Wąglowizna*, *Sikory-Janowięta* || *Sikory-Janowizna* czy *Stożnow(sz)czyzna* || *Stożnowo* || *Tużnowwiczyna* itp. Warto też wspomnieć o tym, że materiał źródłowy dostarcza dowodów na to, że wszystkie trzy omawiane formanty (tj. -owizna, -owiczyna, -owszczyzna) były względem siebie ekwiwalentne i mogły występować zamiennie w nazwach odnoszących się do jednego referenta, por. np. *Czechowizna* || *Czechowszczyzna* || *Czechowiczyna* czy *Krukowizna* || *Krukowiczyna* itd.

Nazwy omawianego typu występują obecnie w większości w tej części Polski, która w okresie zaborów pozostawała pod panowaniem Rosji, największe ich skupiska stanowią wschodnie Mazowsze i Podlasie. W województwie podlaskim w XVI w. występowało ponad 30 miejscowości o nazwach typu

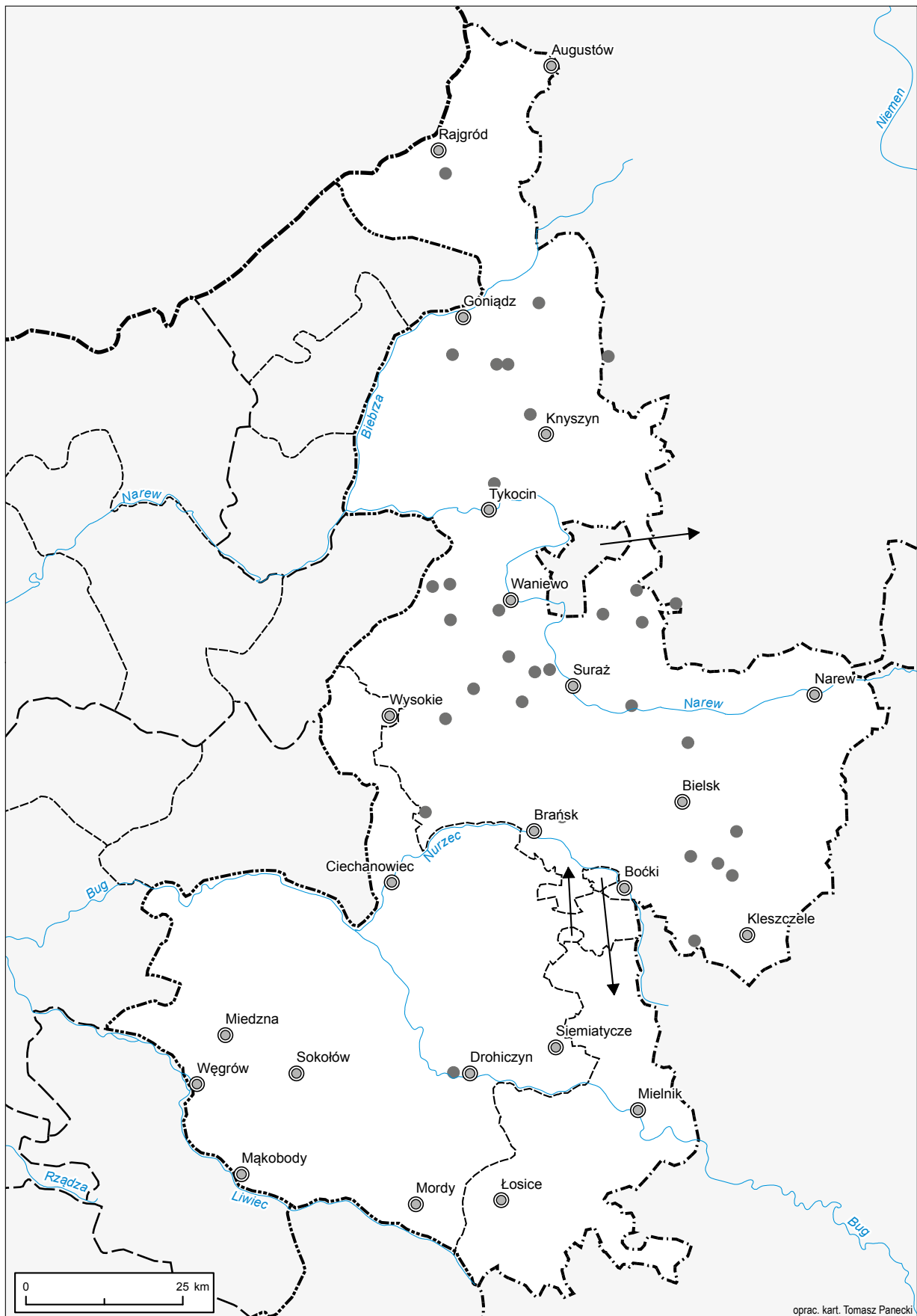
⁴⁹ Taka postać dominuje w drugiej połowie XVI w., rzadziej notowana jest też forma *Augustowo*.

⁵⁰ Sufiksy kontynuujące *-in- były dodawane przede wszystkim do nazw osobowych o żeńskim paradygmacie odmiany, rzadziej występujących wśród nazw osobowych męczyzn, które w głównej mierze motywowały nazwy dzierżawcze, odnoszące się zwykle do osoby założyciela czy właściciela osady.

⁵¹ H. Safarewiczowa, *Nazwy miejscowe typu Mroczkowizna, Klimontowszczyzna*, s. 20–21.

Mapa 1. Rozmieszczenie nazw zestawionych typu *Biernaty-Rudniki*, *Koce-Piskuly* na Podlasiu w XVI w.

Mapa 2. Rozmieszczenie nazw z sufiksem *-(ow)izna*, *-(ow)czyzna*, *-(ow)szczyzna*

Czechowizna, Krukowczyzna, Woroszyłowszczyzna. Na podkreślenie zasługuje jednak fakt, że występowały one niemal wyłącznie w powiecie bielskim (zob. mapa 2). Na terenie powiatów drohickiego⁵² i mielnickiego pojawiają się one w niewielkiej liczbie dopiero później, choć nawet i dzisiaj na obszarze części dawnego powiatu drohickiego po prawej stronie Bugu nie występują one wcale.

Ciekawie przedstawia się również dystrybucja przestrzenna innych toponimów utworzonych od nazw osobowych, mianowicie nazw patronimicznych. Powszechnie są one kojarzone z nazwami utworzonymi przy pomocy sufiksu *-(ow)ice* || *-(ew)ice*, dodawanego do nazwy osoby, której potomkowie zamieszkiwali daną miejscowość. Na Podlasiu jednak, obok tego typu strukturalnego, funkcja patronimiczna była wyrażana także przy pomocy sufiksów *-ęta* oraz *-(ow)ce*. Ponadto w toponimii podlaskiej formant *-ice* (np. *Dziadkowice, Smarklice, Żurobice*) ma wariant *-icze* (np. *Falatycze, Molawicze, Siemiatycze*), będący wynikiem kontaminacji wschodniosłowiańskiego odpowiednika *-iči* (występującego w materiale pod postacią *-iczy*, por. np. *Żeguniczy, Burkatowiczy, Jakubowiczy*) z polskim *-ice*⁵³. Z uwagi na brak ustabilizowanej grafii w XVI w. i wynikającą z tego wielofunkcyjność oraz fakultatywność znaków trudno niekiedy jest rozróżnić, czy mamy do czynienia z nazwami na *-ice* czy *-icze*, gdyż grupa znaków <cz> mogła oddawać zarówno głoskę /c/, jak i /č/. O ile w przypadku pozostałych ziem polskich na ogół przyjmuje się, że dawne zapisy zakończone na <-icze> oddają sufiks *-ice*, o tyle na Podlasiu nie jest to jednoznaczne. W materiale źródłowym niniejszego tomu AHP występują zarówno zapisy zakończone na <-ice>, jak i <-icze>, przyjęliśmy zatem, że za postaci z sufiksem *-ice* możemy uznać z całą pewnością tylko te, które były w taki sposób zapisywane. Inną problematyczną kwestią dotyczącą nazw na *-ic(z)e* jest to, że nie zawsze można jednoznacznie stwierdzić, czy mamy rzeczywiście do czynienia z nazwami patronimicznymi, czy też może są to nazwy rodzinne utworzone od nazwisk na *-ic(z)*⁵⁴.

Na mapach 3–6 przedstawione zostało rozmieszczenie w XVI w. nazw patronimicznych utworzonych przy pomocy sufiksów *-ice*, *-icze*, *-ęta* oraz *-(ow)ce*. Jak widać, nazwy na *-ice* występują tylko na południu Podlasia, przede wszystkim w powiecie drohickim, rzadziej w mielnickim. Na terenach tych współwystępują one z formacjami na *-icze*, w pewnym sensie z nimi konkurując, czego dowodzą dwojaki formy nazw kilkunastu miejscowości, por. np. *Chrołowice* || *Chrołowicze, Dziadkowice* || *Dziadkowicze, Starczewice* || *Starzewicze*. Natomiast w powiecie bielskim, a w zasadzie tylko w jego wschodniej części, mamy do czynienia wyłącznie z patronimikami na *-icze*, co wiąże się ze znacznie większym udziałem ludności pochodzenia ruskiego na tym obszarze.

Wyłącznie w powiecie bielskim występują także nieliczne nazwy z sufiksem *-(ow)ce*, jak np. *Bogdańce* || *Bohdańce, Piotrowce, Stankowce* czy *Wojeńce*. Ich obecność należy również tłumaczyć wpływami wschodniosłowiańskimi – nazwy tego typu spotykane są niemal wyłącznie na polsko-ukraińskim pograniczu od Tomaszowa Lubelskiego po Lesko oraz właśnie na Podlasiu, co kartograficznie przedstawił przywołany na wstępie Aleksander Wilkoń w swoim artykule poświęconym temu modelowi nazwotwórczemu⁵⁵.

Powiat bielski odznacza się też największą koncentracją nazw utworzonych przy pomocy formantu *-ęta*, jednak dotyczy to jego środkowo-zachodniej części – większość z nich występuje między Nurcem a Narwią. Poza tym nazwy takie występują jeszcze kilkakrotnie w powiecie drohickim.

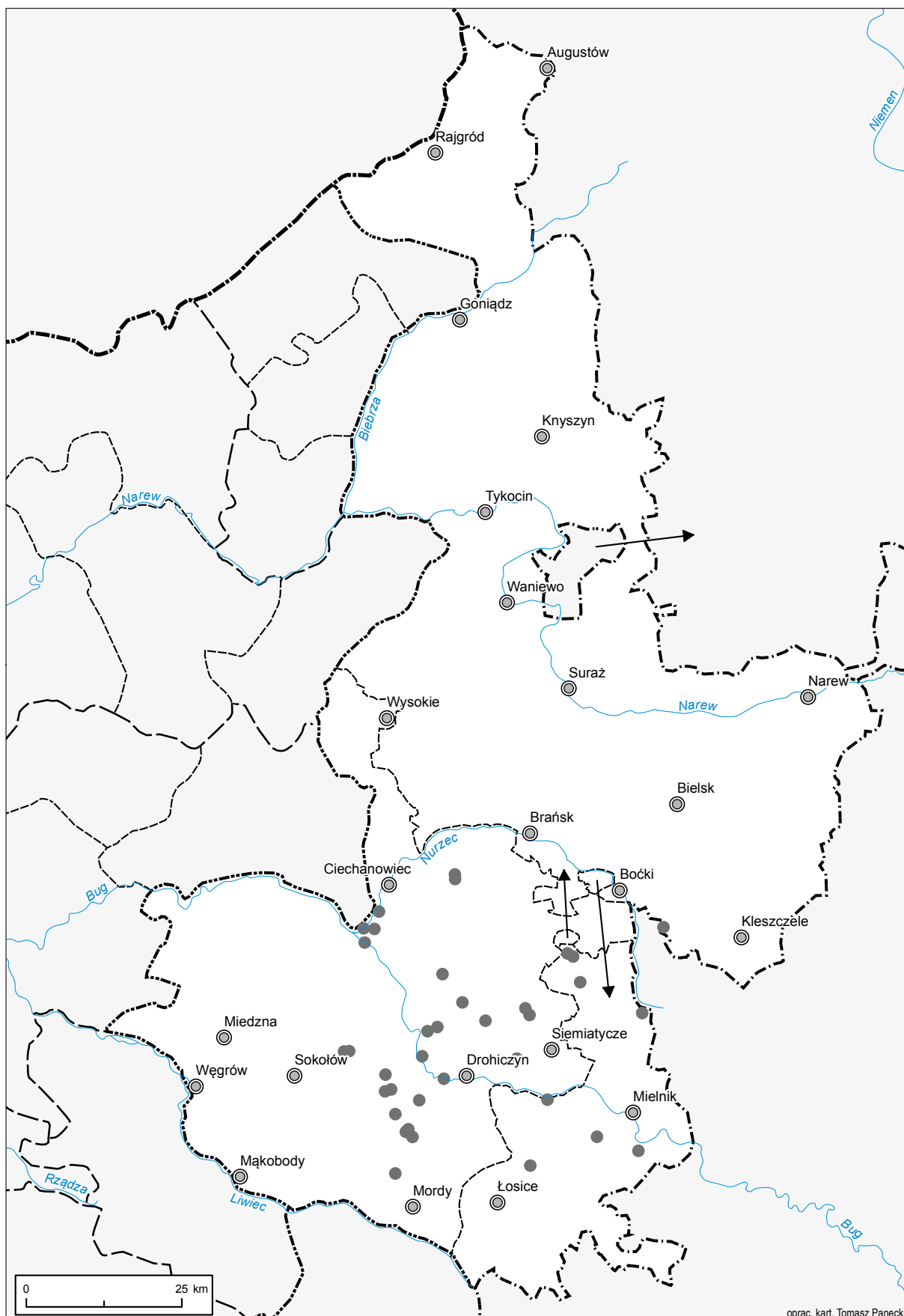
Na północ od Narwi występuje tylko jedna taka nazwa – *Niereśla-Waskowięta*, na południe od Nurca są to z kolei *Brzeziny-Janowięta* oraz *Siedlec-Miklaszowięta*. W powiecie drohickim mamy tylko trzy takie toponimy: *(Kobylany-)Kozięta, Skorupy-Kozięta* oraz *Kłopoty-Stanisławowięta*. Zupełnie brak takich nazw w powiecie mielnickim. Łatwo zauważyć, że dystrybucja nazw tego typu jest niemal identyczna jak w przypadku omawianych wcześniej nazw zestawionych, związanych z osadnictwem mazowieckim. Również i patronimikom na *-ęta* należy przypisać genezę północnomazowiecką, gdzie

⁵² W pow. drohickim wyjątek stanowią *Budkowszczyzna* i leżąca na pograniczu z pow. bielskim *Oczkowizna* (też *Piętki-Oczkowizna, Żebry-Oczkowizna*) oraz niezidentyfikowana *Klimuntowszczyzna*. Z kolei drugi człon nazwy wsi *Długa Dąbrowa-Buczewizna*, również leżącej na tym pograniczu (choć nie udało się jej dokładnie zlokalizować), pochodzi raczej od wyrazu *buk* i ma charakter topograficzny.

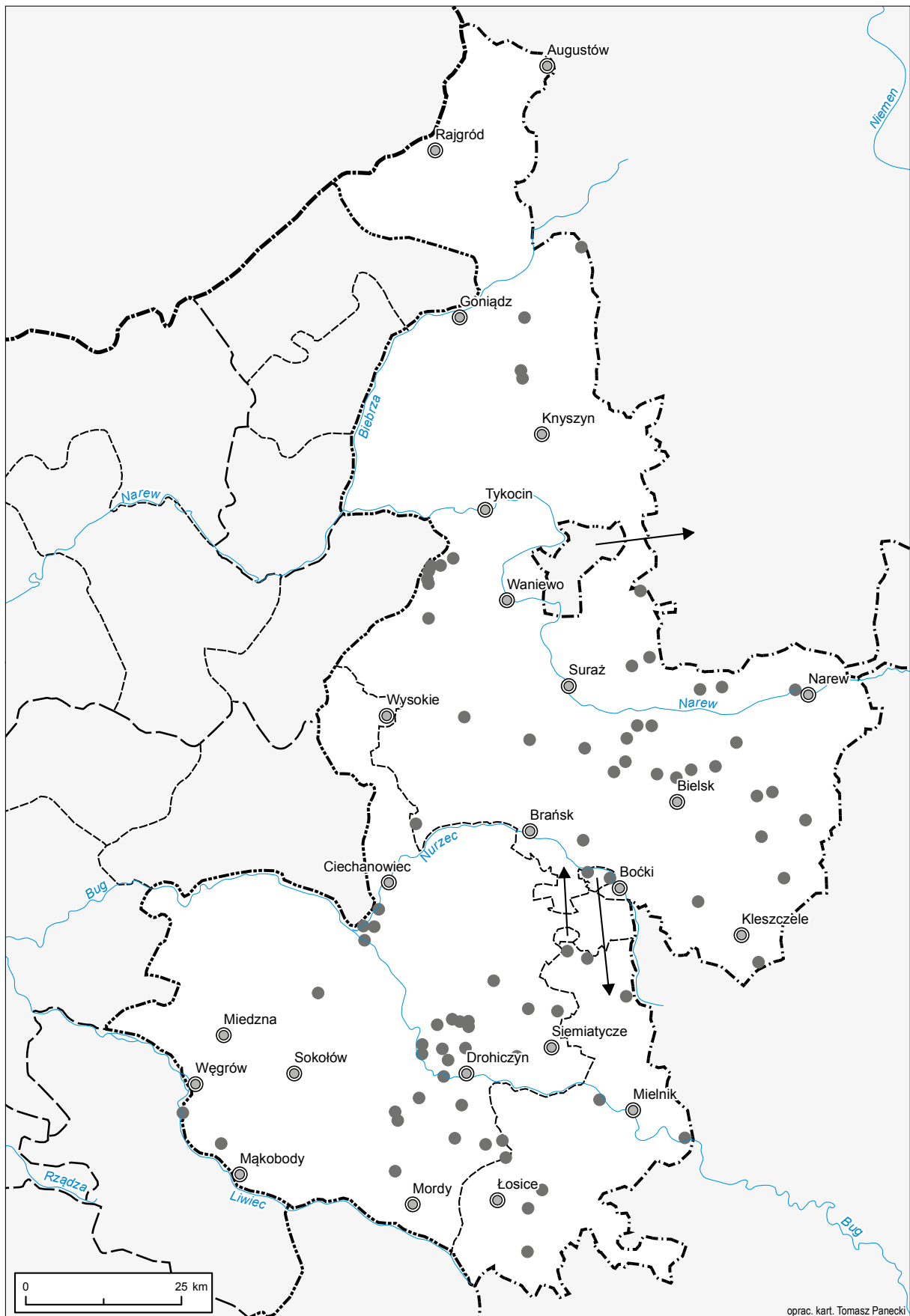
⁵³ Kondratiuk, s. 272.

⁵⁴ Do nazw rodowych (rodzinnych) M. Kondratiuk zaliczał tylko nazwy tych miejscowości, w których dawniej lub obecnie występowały nazwiska na *-ic* || *-icz*. Przykładowo o wsi *Jacewicze* w świetle materiałów źródłowych wiadomo, że zamieszkiwali ją młynarze o nazwisku *Jacewicz* (*Jaczewiczy* 1576), stąd zasadne jest uznanie tego toponimu za nazwę rodzinną, a nie patronimiczną; tamże, s. 236.

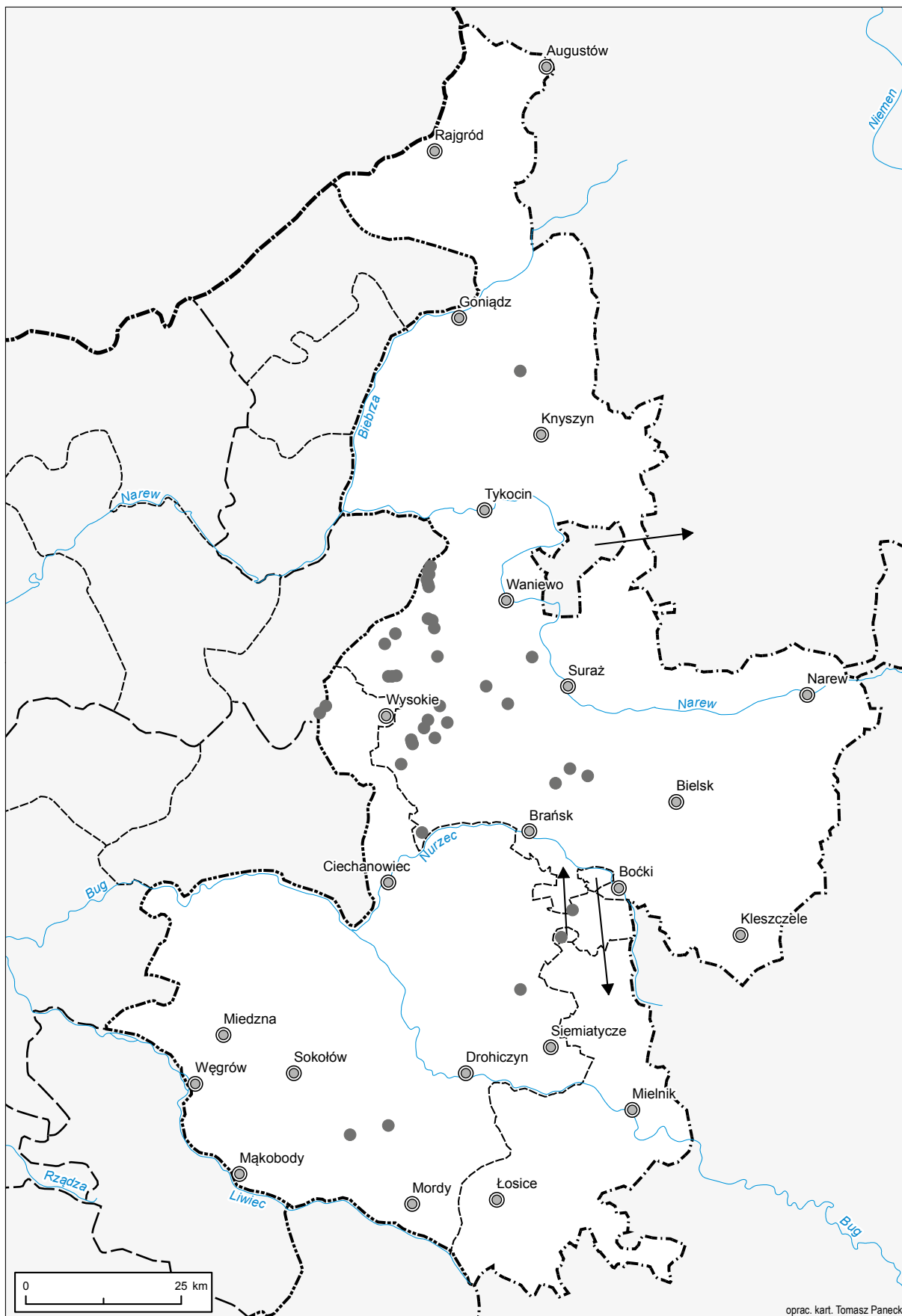
⁵⁵ A. Wilkoń, *Nazwy miejscowe typu Tyszowce, Witoszyńce w języku polskim*, s. 80–81.

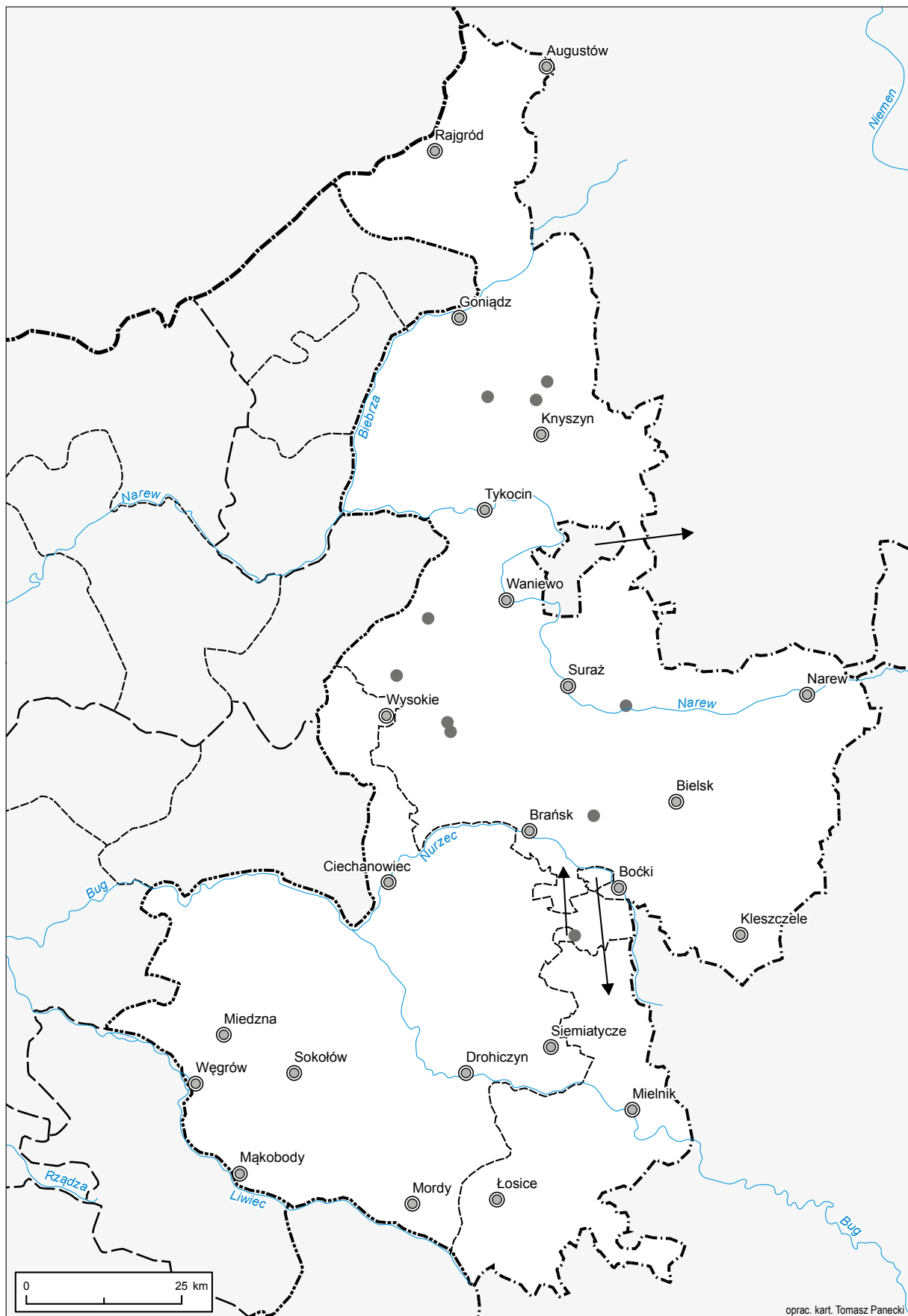
Mapa 3. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem -(ow)ice

Mapa 4. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem *-(ow)icze*

Mapa 5. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem *-ęta*

Mapa 6. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem *-(ow)ce*

poza Podlasiem występują one także i dzisiaj najczęściej (zresztą jest to typ strukturalny występujący wyłącznie w północno-wschodniej części Polski).

Warto jednak zwrócić uwagę, że choć poszczególne typy nazw patronimicznych mają swoje wyraźne skupiska, to w materiale źródłowym można znaleźć liczne przykłady ich oboczności (o czym wspomniałem już w kontekście nazw na *-icze/-ice*), jak w przypadku nazw wsi *Piszczaty-Piotrowięta* czy *Sikory-Piotrowięta*, których drugie człony w XVI w. występowały również pod postaciami *Piotrowce* i *Piotrowicze*. Wspominana już na wstępie powszechna wariantywność nie ogranicza się tu zresztą wyłącznie do danego typu semantycznego – wielokrotnie w interesującym nas okresie (a mówimy tu raptem o połowie stulecia) możemy zaobserwować wahanie nie tylko w zakresie danego sufiksu patronimicznego, ale dynamiczne przechodzenie nazw między różnymi kategoriami (np. dzierżawcze || rodowe || patronimiczne). Obrazują to następujące przykłady: *Sikory-Pawłowięta* || *Pawłowicze* || *Pawłów* czy *Chojane-Stankowięta* || *Chojane-Stanki* || *Chojane-Stankowce*.

Omówione dotychczas kwestie związane ze strukturą słowotwórczą nazw, które obrazują mieszanie się na Podlasiu różnych wpływów etnojęzykowych, nie są rzecz jasna jedynym ich widocznym efektem. Językowe stosunki polsko-ruskie odzwierciedlone w podlaskim nazewnictwie przedstawił szczegółowo Michał Kondratiuk⁵⁶, skupię się tu jedynie na wybranych zagadnieniach.

Ruskie wpływy na nazewnictwo Podlasia, poza wspomnianym wcześniej formantem *-icze* (też *-iczy*), odbijają się także w fonetyce wybranych toponimów. Charakterystyczne są tu nazwy miejscowości zawierające dźwięczną szczelinową spółgłoskę *h* (spirant krtaniowy), kontynuującą prasłowiańską głoskę **g* (w polszczyźnie odpowiada jej *g*), takie jak: *Bohy*, *Czahy*, *Horodniany*, *Hołowiesk*, *Hruszewo*, *Pohreby*, *Siehenie* czy *Uhowo*. Występowały one przede wszystkim we wschodnich częściach powiatów bielskiego i drohickiego oraz w powiecie mielnickim, natomiast na zachód od linii Tykocin – Drohiczyn – Międzyrzec Podlaski pojawiają się marginalnie (zob. mapa 7). Materiał źródłowy dostarcza jednakże wielu przykładów adaptacji takich nazw do polskiej fonetyki – przez zastępowanie *h* przez *g*, jak w przykładach *Hornowo* || *Górnowo*, *Horodniany* || *Grodzieńskie*, *Hruszewo* || *Gruszewo*, *Hryniewiczze* || *Gryniewiczze*, lub przez *ch*: *Smoluchy* || *Smoluchy* (dziś *Smolugi*; od n. os. *Smoluha*), *Czahy* || *Czachy* (od n. os. *Czaha*).

Inną cechą wschodniosłowiańską dobrze poświadczoną w XVI-wiecznym materiale toponimicznym Podlasia jest występowanie form z pełnogłosem⁵⁷. Nazwy typu *Hołowienki*, *Hołowiesk* (: ap. *hołowa* = pol. *głowa*), *Horodniany* (: *horod*, pol. *gród*), *Korowicze* (: n. os. *Korowa*, pol. *Krowa*; dziś *Kurowice*), *Mołoczki*, *Woronie* (: n. os. *Worona*, pol. *Wrona*), podobnie jak i toponimy omówione wcześniej występują zarówno w XVI w., jak i dziś głównie we wschodniej części interesującego nas obszaru, zwłaszcza w powiecie bielskim (zob. mapa 6). W odróżnieniu jednak od nazw zawierających spirant krtaniowy *h*, poza dwoma przypadkami (*Horodniany* || *Grodzieńskie*, *Horodzisko* || *Grodzisko*) brak w materiale przykładów na dostosowanie nazw z pełnogłosem do polskiej wymowy.

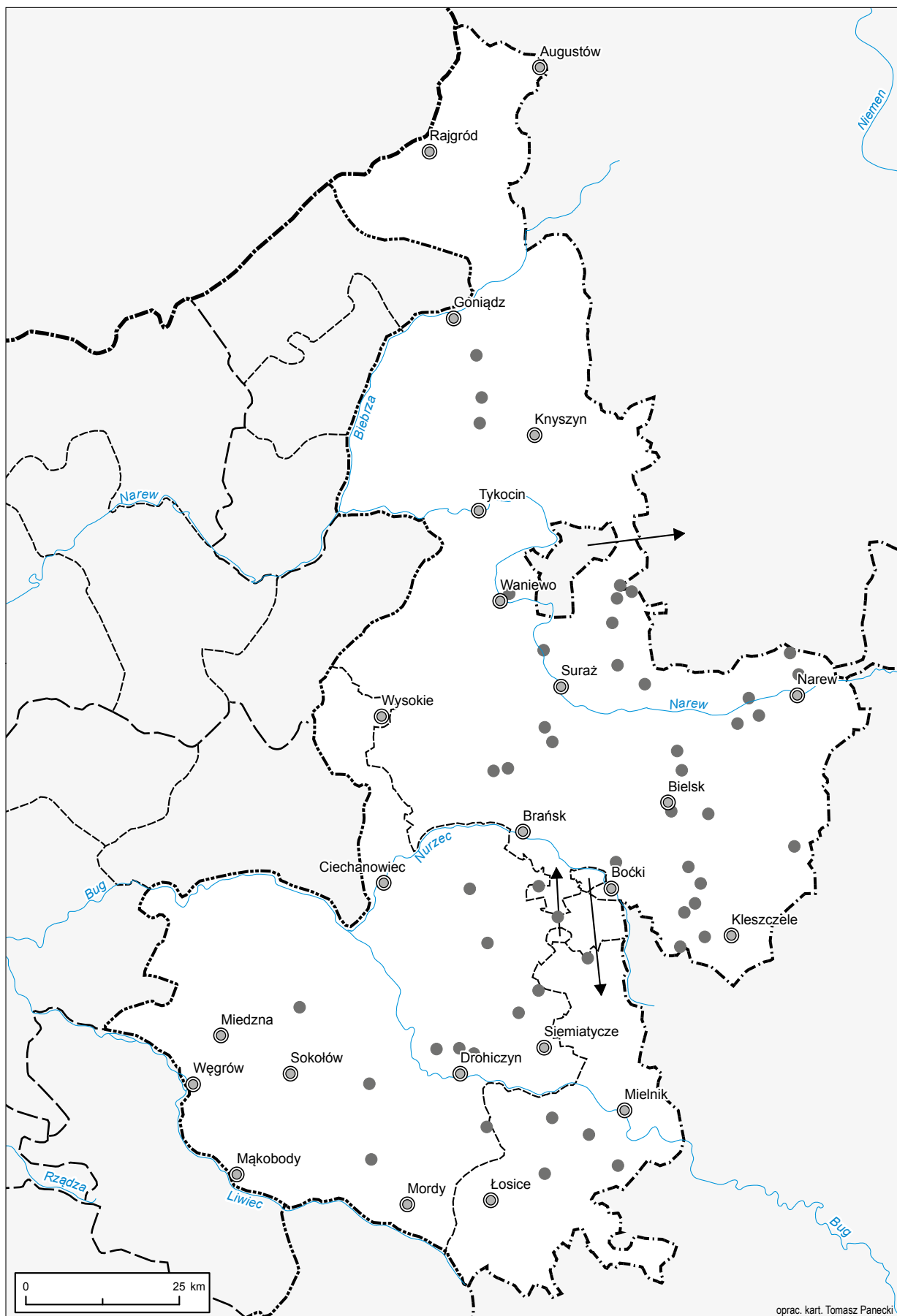
Oczywistym wpływem ruskim są tkwiące w podstawach wielu nazw wyrazy pospolite i antroponimy białoruskie czy ukraińskie, jak wspomniane już wcześniej *Chodory*, *Woronie* czy *Korowicze*, ale też *Bojary* || *Bojarewo* (: *bojar*), *Istok* || *Stok* (por. staroukr. *istok* ‘źródło’, pol. *stok* ‘ts.’) czy *Kołodzieże* (białoruskie *kałodziej* ‘studnia’).

Innym leksykalnym świadectwem polsko-ruskiego sąsiedztwa są nazwy zestawione z członem dyferencyjnym od przymiotników *lacki* ‘polski’ i *ruski*. Poza parami nazw sąsiadujących ze sobą miejscowości: *Boratyniec Lacki* – *Boratyniec Ruski*, *Jabłonna Lacka* – *Jabłonna Ruska*, *Skwierczyn Lacki* – *Skwierczyn Ruski*, *Twarogi Lackie* – *Twarogi Ruskie* lub nieco oddalonych od siebie, jak *Kamianka Lacka* (dziś *Kamianki Lackie*) : *Kamianka Ruska* (dziś *Kamianka*), w XVI w. występują jeszcze *Milkowicze Ruskie* (dziś *Milkowice-Maćki*) oraz *Sawicze Ruskie* (dziś *Sawice-Wieś*). Wszystkie wymienione miejscowości leżały w zachodniej części powiatu drohickiego⁵⁸, a więc na obszarze granicznym osadnictwa mazowieckiego i ruskiego.

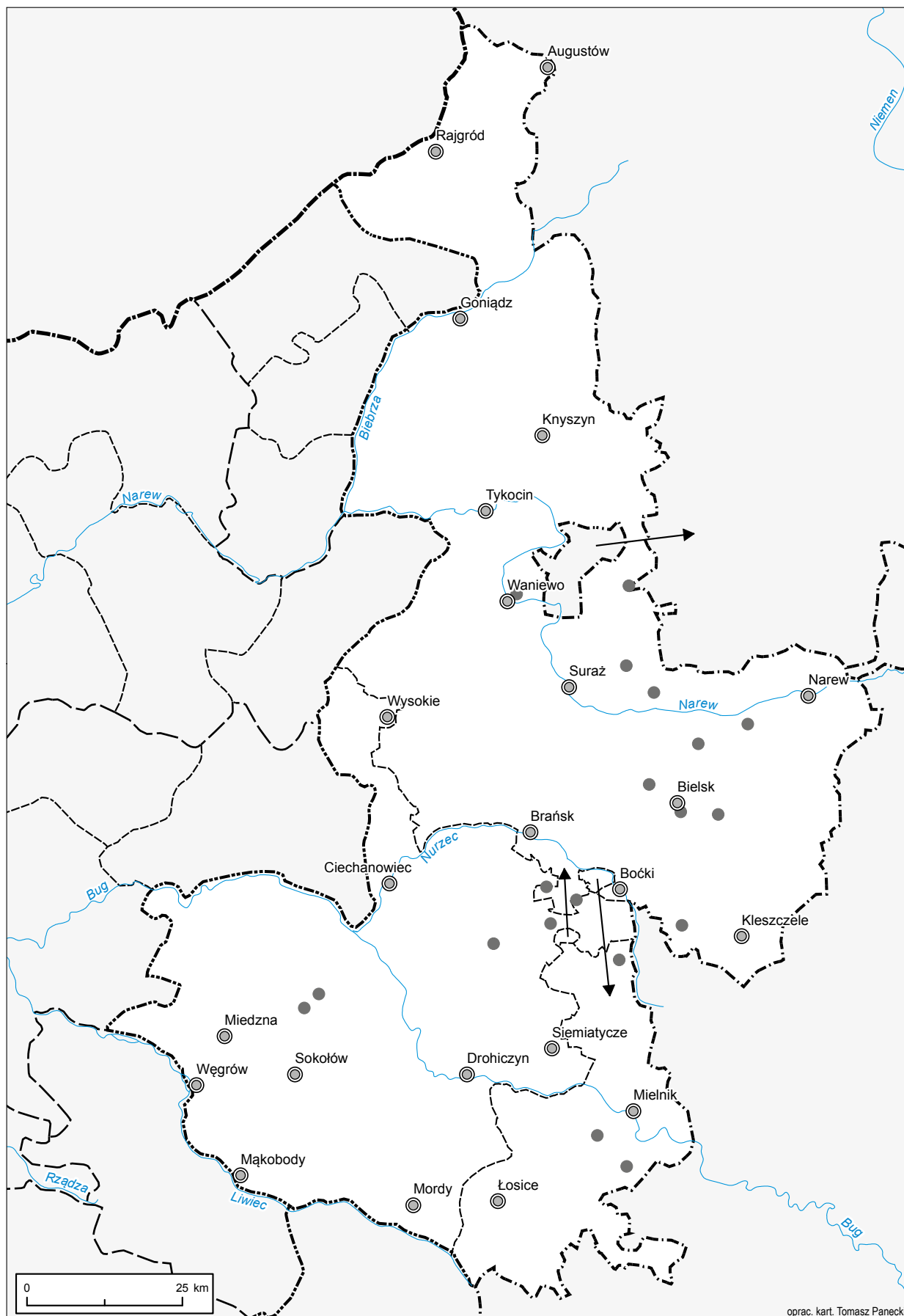
⁵⁶ Kondratiuk, s. 269–277.

⁵⁷ Zjawisko pełnogłosu, typowe dla języków wschodniosłowiańskich, polega na realizacji prasłowiańskich grup **TorT*, **TolT*, **TerT*, **TelT* (gdzie *T* oznacza spółgłoskę) jako *ToroT*, *ToloT*, *TereT*, *ToloT*, podczas gdy w polszczyźnie realizowane były one jako *TroT*, *TloT*, *TreT*, *TleT*, por. np. psł. **gordъ* > pol. *gród*, ros. *zopod*, **bolto* > pol. *bloto*, ros. *болото*, **derwo* > pol. *drzewo*, ros. *дерево*, **melko* > pol. *mleko*, ros. *молоко*.

⁵⁸ Z wyjątkiem Boratynia Lackiego, leżącego w pow. mielnickim, jednak tuż przy granicy z pow. drohickim, za którą znajduje się Boratyniec Ruski.

Mapa 7. Rozmieszczenie nazw zawierających h ($< *g$)

Mapa 8. Rozmieszczenie nazw z pełnogłosem

Nazwom pochodzenia bałtyckiego w toponimii Podlasia, jak już wspomniano na wstępie, poświęcił obszerną monografię Michał Kondratiuk. Największe zagęszczenie nazw pochodzenia bałtyckiego (głównie litewskiego) występuje jego zdaniem na obszarze między Narwią i Supraślą, najwięcej osad o nazwach litewskich zostało zaś założonych w XVI i XVII w.⁵⁹ Ogółem badacz ten na obszarze województwa białostockiego w granicach z 1975 r. stwierdził 176 nazw miejscowości (istniejących lub zaginionych), które zawierają elementy bałtyckie, z czego kilkadziesiąt znajduje się na interesującym nas obszarze województwa podlaskiego w XVI w. Ich identyfikacja jest jednak bardzo utrudniona z uwagi na fakt, że nazwy te w otoczeniu słowiańskim dosyć szybko adaptowały się do języka polskiego i białoruskiego, stąd też nie znajdziemy w materiale tego tomu AHP nazw mających postać czysto litewską, a jedynie na podstawie gruntownej analizy filologicznej możemy wnioskować o ich pochodzeniu.

W podstawach wielu nazw z interesującego nas obszaru tkwią litewskie apelatywy i nazwy osobowe⁶⁰, jak w przypadku nazwy *Klewianka* (ponowiona z n. rzeki, ta od lit. *klėvas* ‘klon’, *klevinis* ‘klonowy’)⁶¹ czy wspomnianych przy omawianiu nazw rodowych toponimów *Ciekuny*, *Jaświły* bądź *Romejki*. Ostatnia z wymienionych nazw, obok toponimów takich jak *Romiejki*, *Rumiejki*, *Lubiejki* (występujące wyłącznie przy wschodniej i północnej granicy Podlasia), należy do grupy nazw pochodzenia litewskiego zawierających element *-ejki*, który mógł substytuować litewskie nazwy na *-eikai*, *-eikos* lub być wynikiem pluralizacji litewskich antroponimów z sufiksami *-eikis*, *-eika*⁶². Również niektóre nazwy zakończone na *-ele* (: lit. *-eliat*), por. *Hredele* (dziś *Gredele*), *-ule* (: lit. *-uliat*), por. *Dzidziule* (dziś *Dydule*), *Oks(z)tule* czy *-uny* (*Ciekuny*) zdradzają pochodzenie litewskie⁶³, jednak należy zachować daleko idącą ostrożność przy interpretacji innych podobnie brzmiących nazw jako litewskich, gdyż tak samo brzmiące zakończenia mogą mieć też genezę słowiańską – określenie pochodzenia językowego danej nazwy bądź jej części składowej wymaga każdorazowo szczegółowego badania.

Omówione powyżej kwestie dotyczą niewielkiego wycinka podlaskiego nazewnictwa i w żaden sposób nie wyczerpują tego szerokiego zagadnienia. Jak już wspomniałem na wstępie, tekst ten nie ma na celu kompleksowego opisu XVI-wiecznej toponimii Podlasia – moim zamierzeniem było przede wszystkim ukazanie pewnych jej charakterystycznych cech (z uwzględnieniem dystrybucji przestrzennej wybranych typów nazw) w kontekście uwarunkowań pozajęzykowych, które zadecydowały o jej ówczesnym kształcie, często pozostając widocznymi także i dzisiaj.

Należy jednak poczynić jeszcze kilka uwag dotyczących sposobu opracowania materiału nazewnictwa w niniejszym tomie AHP. Nazwę główną, która została naniesiona na mapę i jest hasłem głównym w indeksie, zasadniczo ustalano na podstawie kryterium frekwencyjnego – stanowi ją forma najczęściej występująca w źródłach z drugiej połowy XVI w. Od reguły tej odstępowano niekiedy przy nazwach miejscowości należących do okolicy szlacheckiej. Tak jest np. w przypadku wsi *Długa Dąbrowa-Cherubiny* – choć w źródłach nazwa w takiej postaci nie występuje (sześć razy pojawia się forma *Cherubiny*, raz *Długodąbrowa-Cherubiny*), to dla przejrzystości nazwę główną postanowiono dostosować do pozostałych wsi należących do okolicy Długa Dąbrowa (też Długodąbrowa). W sytuacji gdy kilka nazw obocznych dla jednej miejscowości występowało z taką samą frekwencją, za nazwę główną uznawano tę formę, która pojawiała się w źródłach przed drugą połową XVI w. bądź taką, która ustabilizowała się po tym okresie.

Nazwy oboczne miejscowości (odmianki) zostały umieszczone w hasłach głównych w indeksie w nawiasie po nazwie głównej, ponadto stanowią też hasła odsyłaczowe. Nazwy współczesne, jeśli różnią się od głównych form XVI-wiecznych, zostały zapisane w indeksie kursywą.

Należy też wspomnieć o sposobie zapisu nazw na mapach oraz w indeksie. Z uwagi na fakt, że grafia XVI-wiecznych dokumentów była niestabilna (cechowała ją fakultatywność i wielofunkcyjność znaków), nie zawsze było możliwe jednoznaczne określenie właściwej postaci nazwy. W sytuacjach gdy zapisy nie pozwalały na jednoznaczną interpretację nazwy, wówczas pozostawiano dwie lub więcej

⁵⁹ Kondratiuk, s. 277.

⁶⁰ Należy przy tym mieć na uwadze, że wiele nazw miejscowości, w których widoczny jest element bałtycki, było utworzonych od litewskich wyrazów czy nazw osobowych przejętych już wcześniej do polskiego bądź białoruskiego i *de facto* fundowały one nazwy miejscowe już jako wyrazy funkcjonujące samodzielnie w tych językach.

⁶¹ M. Kondratiuk, *Elementy bałtyckie*, s. 27, 42. Należy jednak mieć na uwadze, że n. *Romejki*, *Romiejki* mogły równie dobrze zostać utworzone od spolszczonych nazwy osobowej *Romejko*, *Romiejko*; NMPoI, t. 11, s. 73.

⁶² M. Kondratiuk, *Elementy bałtyckie*, s. 205.

⁶³ Tamże, s. 203–204.

potencjalnie funkcjonujących form. Przykładowo w haśle *Ciszewo* umieszczono odmiankę *Czyżewo*, gdyż obok form <*Czisewo*> i <*Ciszewo*>, które poświadczają nazwę główną i jednocześnie współczesną, mamy kilka zapisów w formie <*Czyzewo*> (grafem <*sz*> z poprzedniego zapisu oddawał zresztą bardzo często również głoskę /ż/). Podobnie w przypadku wsi *Biszewo* umieszczono odmiankę *Byszewo* – obok form z nagłosowym *Bi-* (por. <*Biszjewo*>, <*Biszewo*>) występowały również formy z grafemem *y* (por. <*z Byszewa*>, <*Byssewo*> 1588), który mógł oddawać zarówno fonem /i/, jak i /y/.

W przypadku wspomnianych już wcześniej nazw patronimicznych zakończonych na *-icze* (jest to typowa postać dla obszaru Podlasia) i *-ice* forma z *c* stosowana była przez nas tylko, gdy zapisy jednoznacznie potwierdzały funkcjonowanie nazwy w takim brzmieniu. Przykładowo nazwa wsi *Chrołowice* była zapisywana zarówno jako <*Chrołowicze*>, <*Chroliowicze*>, jak i <*Chrołowice*>, <*Chrołowice*>, co daje asumpt do tego, by sądzić, że mogła mieć postać *Chrołowice* (wówczas <*-icze*> należałoby odczytywać jako /-ice/) i ewentualnie postać oboczną *Chrołowicze*. Natomiast w przypadku *Dubiczy Cerkiewnych* zarówno w XVI w., jak i później (również dzisiaj) nazwa konsekwentnie zapisywana jest jako <*Dubicze*> (por. też formę miejscownika <w *Dubiczach*> 1532), co raczej wyklucza możliwość odczytania <*-icze*> jako /-ice/. Dodatkową wskazówką przemawiającą za formą na *-icze* było współwystępowanie w materiale źródłowym form na *-iczy* (por. <*Padkowiczi*> 1567, <*Pathkowicze*> 1577, <*Padkowicze*> 1588).

Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, w przypadku nazw zestawionych odnoszących się do nazw wsi należących do okolic szlacheckich poszczególne człony nazwy zapisywane są z łącznikiem zgodnie z zalecaną grafia współczesną (np. *Dmochy-Rogale*, *Dmochy-Rozumy*). Należy jednak pamiętać, że w źródłach historycznych takiej formy zapisu nie stosowano (por. *Dmochy Rogale* 1569, *Dmochi Rogalie* 1580 itd.).

2021 r.

III.4.9b. PRUSY KRÓLEWSKIE

Paweł Swoboda

Toponimia terenów składających się na obszar Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w., będącego przedmiotem zainteresowania w niniejszym tomie AHP, w dużej mierze została już opracowana. W ramach serii Pomorskie Monografie Toponomastyczne (PMT) powstały monografie dawnych powiatów (zazwyczaj w granicach z lat 70. XX w.) kościerskiego, puckiego, malborskiego, sztumskiego i kwidzyńskiego (Powiśle Gdańskie), gdańskiego i tczewskiego, starogardzkiego, świeckiego, bytowskiego, wejherowskiego i tucholskiego¹. W ramach tej serii powstały również prace poświęcone konkretnym typom słowotwórczym w toponimii Pomorza Gdańskiego – nazwami z suf. *-ov-* zajęła się Urszula Kęsikowa², Jadwiga Łuszczzyńska zaś uwagę poświęciła formacjom z suf. *-in*³. Pozostałe typy słowotwórcze (nazwy z suf. *-ec*, *-ica*, **-jb*, *-bn-*, **-bšk-*, nazwy typu *Podlas*, *Międzyłęże*) zostały opracowane w osobnych artykułach w obszernym cyklu przez Huberta Górnowicza⁴. Badaczowi temu zawdzięczamy również liczne prace dotyczące pochodzenia językowego czy interferencji polsko-niemiecko-pruskich w toponimii Pomorza i Powiśla Gdańskiego⁵. Pomorskie nazwy patronimiczne były przedmiotem zainteresowania Bogdana Sicińskiego⁶.

¹ E. Breza, *Toponimia powiatu kościerskiego*, Gdańsk 1974, PMT nr 1; J. Treder, *Toponimia byłego powiatu puckiego*, Gdańsk 1977, PMT nr 3; H. Górnowicz, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, Gdańsk 1980, PMT nr 4; H. Bugalska, *Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*, Wrocław 1985, PMT nr 6; H. Górnowicz, *Toponimia powiatu starogardzkiego*, Wrocław 1985, PMT nr 7; E. Jakus-Borkowa, *Toponimia powiatu świeckiego*, Wrocław 1987, PMT nr 8; G. Surma, *Toponimia powiatu bytowskiego*, Wrocław 1990, PMT nr 9; J. Treder, *Toponimia powiatu wejherowskiego*, Gdańsk 1997, PMT nr 14; M. Milewska, *Toponimia powiatu tucholskiego*, Gdańsk 2000, PMT nr 15.

² U. Kęsikowa, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego z sufiksem -ov-*, Gdańsk 1976, PMT nr 2.

³ J. Łuszczzyńska, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego z sufiksem -in*, Wrocław 1983, PMT nr 5.

⁴ H. Górnowicz, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 3. Nazwy miejscowe z sufiksem -ica i jego pochodnymi*, „Prace Filologiczne”, t. 24, 1973, s. 53–95; tenże, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 2. Nazwy terenowe i wodne z sufiksem -ec i jego pochodnymi*, „Slavia Occidentalis”, t. 31, 1974, s. 13–33; tenże, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 1. Nazwy miejscowe z sufiksem -ec i jego pochodnymi*, „Gdańskie Studia Językoznawcze”, [t. 1], 1975, s. 5–61; tenże, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 4. Nazwy terenowe i wodne z sufiksem -ica i jego pochodnymi*, cz. 1, „Onomastica”, t. 20, 1975, s. 35–78; tenże, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 4. Nazwy terenowe i wodne z sufiksem -ica*, cz. 2, „Onomastica”, t. 21, 1976, s. 75–106; tenże, *Nazwy geograficzne z formantem -jb na Pomorzu Gdańskim*, „Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 2, 1976, s. 138–139; H. Górnowicz, H. Olewniczak, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego z formantem -bn-*, „Gdańskie Studia Językoznawcze”, t. 2, 1978, s. 37–83; H. Górnowicz, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 5. Wyniki badań nad pomorskimi nazwami geograficznymi z sufiksem -ec i -ica*, „Onomastica”, t. 24, 1979, s. 45–74; tenże, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego z formantem -bšk-*, „Gdańskie Studia Językoznawcze”, t. 3, 1983, s. 75–99; tenże, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego typu Międzyłęże, Zajezierze*, „Onomastica”, t. 31, 1986, s. 23–39; tenże, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego typu Podlas, Przybrody*, „Onomastica”, t. 32, 1988, s. 55–63.

⁵ H. Górnowicz, *Die deutsche Substitution des Phonems c in einigen Ortsnamentypen des Gebietes von Pomorze Gdańskie und mit ihr verbundene ungenaue Resubstitutionen*, „Onomastica Slavogermanica”, t. 7, 1973, s. 137–160; tenże, *Niemieckie substytucje polskich i pruskich nazw miejscowych przy pomocy członów złożeniowych typu -dorf, -see na Powiślu Gdańskim*, „Onomastica Slavogermanica”, t. 8, 1973, s. 89–100; tenże, *Rodzaje zmienienia polskich nazw miejscowych na Powiślu Gdańskim*, „Onomastica Slavogermanica”, t. 10, 1976, s. 83–95; tenże, *Sposoby polszczenia obcych nazw miejscowych na Pomorzu Gdańskim*, „Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 2, 1976, s. 59–61; tenże, *Nazwy geograficzne pruskie i polskie od pruskich podstaw słowotwórczych na zachód od dolnej Wisły*, „Gdańskie Studia Językoznawcze”, t. 2, 1978, s. 19–35; tenże, *Staropruskie nazwy wodne na Powiślu Gdańskim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 13, 1980, s. 25–35.

⁶ B. Siciński, *Patronimiczne nazwy miejscowe na Pomorzu*, „Onomastica Slavogermanica”, 7, 1973, s. 43–83.

W ostatnich latach ukazały się również monografie toponomastyczne współczesnych powiatów gdańskiego (pruszczańskiego) i nowodworskiego autorstwa Andrzeja Chłudzińskiego⁷, które przynoszą uzupełnienie luki we wspomnianej serii PMT.

Jak wynika z powyższego zestawienia, toponimia z obszaru XVI-wiecznych województw pomorskiego i malborskiego – poza nielicznymi brakami dotyczącymi powiatów chojnickiego, człuchowskiego i kartuskiego⁸ czy okolic Elbląga – doczekała się kompleksowego opracowania. Gorzej przedstawia się sytuacja jeśli chodzi o województwo chełmińskie. Nazewnictwo geograficzne z tego obszaru było co prawda poddawane analizie w różnych pracach dotyczących wybranych zagadnień z zakresu toponimii ogólnopolskiej czy nazw o pruskiej genezie⁹, nazwy poszczególnych miejscowości są też przedmiotem opisu w hasłach słownika *Nazwy miejscowe Polski*¹⁰, brak jednak jakiegokolwiek nowszego opracowania monograficznego czy choćby artykułów, które skupiałyby się konkretnie na toponimii tego obszaru. Ciągłe, jak się wydaje, jedynym opracowaniem w tym zakresie pozostaje część XIX-wiecznej pracy Wojciecha Kętrzyńskiego o ludności polskiej na terenie dawnych Prus krzyżackich, poświęcona ludności polskiej w ziemiach chełmińskiej i lubawskiej, w której sporo miejsca autor poświęcił nazwom miejscowym¹¹.

Brak zainteresowania badaczy nazewnictwem ziemi chełmińskiej może wynikać m.in. z trudności, jakich nastrocza jego analiza, gdyż jest ono – podobnie jak w przypadku całych Prus Królewskich – językowo niejednorodne (tak jak w przeszłości niejednorodna była tamtejsza struktura etniczna) i do jego badania przydatna jest w równym stopniu wiedza slawistyczna, germanistyczna i bałtystyczna.

Cechą charakterystyczną toponimii Prus Królewskich w XVI stuleciu jest jej dwujęzyczność – obok siebie, a nierzadko na określenie tego samego obiektu, funkcjonują tu nazwy polskie i niemieckie. Stwierdzenie to jednak nie oddaje w pełni złożoności nazewnictwa tego regionu, gdyż na jego obraz składają się zróżnicowane chronologicznie nawarstwienia nazw słowiańskich, (staro)pruskich i niemieckich, które – poza własnym wewnętrznym zróżnicowaniem dialektalnym – wchodziły we wzajemne interferencje, co owocowało licznymi nazwami substytucyjnymi. W niniejszym komentarzu skupię się w głównej mierze właśnie na tym aspekcie XVI-wiecznej toponimii Prus Królewskich.

Choć w okresie rzymskim i we wczesnym średniowieczu całość ziem będących przedmiotem naszego zainteresowania była zamieszkała przez plemiona słowiańskie, jak zgodnie twierdzą historycy i onomaści, to już ok. V w. rozpoczyna się ekspansja bałtyckiego ludu Prusów na tereny Pomezanii, która na przełomie X i XI w., lub nieco później, na przełomie XII i XIII w., zatrzymuje się na linii Wisły, obejmując tym samym całe Powiśle Gdańskie¹². Oczywistą konsekwencją obecności Prusów było pojawienie się obok toponimów słowiańskich także nazw pruskich, nierzadko też te pierwsze ulegały prutenizacji (podobnie jak i sama ludność słowiańska) i odwrotnie – nazwy pruskie adaptowane były w polskim i niemieckim systemie językowym. Do XVI w. nazwy pruskie przetrwały już tylko w niemieckich i polskich formach substytucyjnych.

Pojawienie się na szerszą skalę na omawianym obszarze nazewnictwa niemieckiego, a także zgermanizowanych postaci nazw słowiańskich i pruskich, wiąże się ściśle z rozpoczęciem działalności Krzyżaków osadzonych w 1226 r. w ziemi chełmińskiej, którzy w kolejnych latach rozpoczęli podbój Pomezanii, a w początkach XIV w. opanowali całe Pomorze Gdańskie¹³. Jak pisze Górniewicz, na pobi-

⁷ A. Chłudziński, *Nazwy miejscowe powiatu gdańskiego (pruszczańskiego)*, Pruszcz Gdański 2017; tenże, *Nazwy miejscowe powiatu nowodworskiego (województwo pomorskie)*, Pruszcz Gdański 2020.

⁸ Napisana w 1981 r. pod kierunkiem Górnowicza praca Krystyny Makowskiej „Toponimia byłego powiatu kartuskiego” nie doczekała się publikacji, podobnie zresztą jak praca Mirosławy Michalczyk-Haxhy dotycząca toponimii powiatu lęborskiego, będącego jednak poza obszarem zainteresowania w niniejszym tomie AHP. Jeśli chodzi o powiat człuchowski, dotychczas ukazał się jedynie artykuł dotyczący nazw miejscowych gminy Człuchów, zob. A. Chłudziński, *Nazwy miejscowe gminy Człuchów*, cz. 1: B–K, [w:] *Ziemia Człuchowska – Kaszuby – Pomorze. O dziejach, kulturze i ludziach. Materiały z sesji 8–9 IX 2006 r.*, red. C. Obracht-Prondzyński, Człuchów–Gdańsk 2007, s. 261–288.

⁹ G. Gerullis, *Die altpreußischen Ortsnamen*, Berlin–Leipzig 1922.

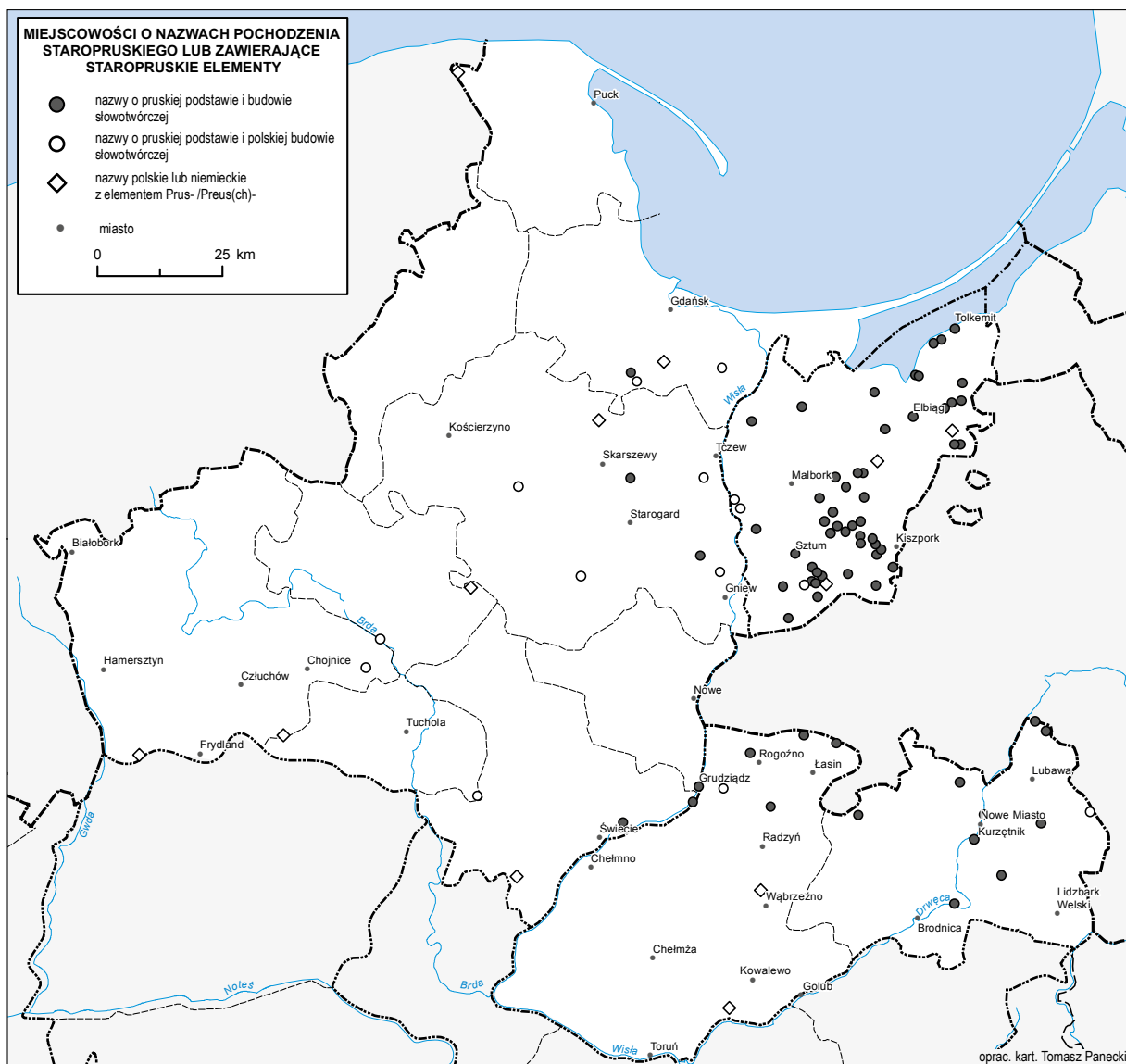
¹⁰ *Nazwy miejscowe Polski. Historia – pochodzenie – zmiany*, t. 1–15, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, Kraków 1996–2018.

¹¹ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 54–177.

¹² Por. J. Powierski, *Pomezania*, [w:] tenże, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, t. 1, Malbork 2004, s. 119–121 (przedruk artykułu w *Słowniku starożytności słowiańskich*, t. 4, Wrocław 1970, s. 220); H. Górniewicz, *Próba rekonstrukcji pradziejów osadnictwa na Powiślu Gdańskim w świetle nazewnictwa*, „Onomastica”, t. 23, 1978, s. 47–61.

¹³ H. Górniewicz, *Wstęp toponomastyczny*, [w:] *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, red. H. Górniewicz, Z. Brocki, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.

tych ziemiach państwo zakonne nadawało ziemię przede wszystkim rycerstwu niemieckiemu, w ślad za którym podążali niemieccy chłopci. Ci osiedli w południowej części późniejszych Prus Królewskich w większości wywodzili się z regionów, w których posługiwano się językiem średnio-wysoko-niemieckim, w części północnej zaś przeważał język średnio-dolno-niemiecki, co, jak podkreśla badacz, stanowi jedną z trudności przy badaniu niemieckich substytucji nazw polskich i pruskich¹⁴. Krzyżacy nadawali ziemię jednak nie tylko Niemcom, ale także podbitej ludności polskiej i pruskiej, co spowodowało rozszerzenie się arealu występowania nazw pruskich lub zawierających pruskie elementy językowe poza teren dotychczasowego pruskiego osadnictwa. Obecność nazw pruskiego pochodzenia na zachód od linii Wisły może wiązać się także z faktem, iż w drugiej połowie XIII w. nieliczni rycerze pruscy uchodzili z Pomezanii przed Krzyżakami pod opiekę książąt polskich na Pomorzu Gdańskim¹⁵.

Mapa 1. Miejscowości o nazwach pochodzenia staropruskiego lub zawierające staropruskie elementy

Na mapie 1 oznaczone zostały nazwy z terenu XVI-wiecznych Prus Królewskich uznawane za genetycznie pruskie zgodnie z podziałem Górnowicza¹⁶ na: 1) nazwy (staro)pruskie (tj. odznaczające

¹⁴ H. Górnowicz, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, s. 18.

¹⁵ H. Górnowicz, *Nazwy geograficzne pruskie i polskie*, s. 19.

¹⁶ Tamże, s. 20–21.

się zarówno pruską podstawą, jak i budową słowotwórczą); 2) nazwy utworzone od pruskich podstaw (przede wszystkim nazw osobowych), jednak już na gruncie języka polskiego lub niemieckiego; oraz 3) nazwy pośrednio lub bezpośrednio związane z etnonimem *Prus*, które mogą (choć wcale nie muszą) mówić coś o zasięgu osadnictwa pruskiego.

Jak łatwo zauważyć, znakomita większość nazw pierwotnie pruskich występuje na obszarze województwa malborskiego, w ziemi lubawskiej oraz w rejonie między Grudziądzem a Łasinem, czyli na ziemiach zamieszkałych przez ludność pruską jeszcze przed podbojem krzyżackim. Zaliczane są do nich przykładowo nazwy miejscowości z obszaru woj. malborskiego: *Kikojty*, pierwotnie prus. **Kikoitai* (*Kykoiten* 1398–1399) < prus. n. os. *Kikaitis*; *Łabuń*, pierwotnie **Labūns* (*Labune*, *Labun* ok. 1399) równa n. os. pochodzącej od prus. *labs* ‘dobry’ z formantem *-ūn-*; *Sztum*, prus. **Stumis* // **Stume*, od prus. n. os. **Stumis* (por. Prutenus *Stumo* filius Grasute 1314); *Telkwice*, prus. **Tūlekoitai*, dawniej też **Azinītai* (*Aziniten* ... heredes ipsius *Tul(e)koite* et Bute 1302, *Tulkoyte* 1354), n. rodowa od n. os. **Tūlekoit(i)s* (: prus. *tūlan* ‘dużo’); a także nazwy rzek ponowione na nazwy miejscowości, jak np. prus. n. rz. **Ilawings*, zniemczona jako *Elwing*, *Elbing*, dziś *Elbląg* (*Ilfing* 890, *Elbing* 1234), w związku z bałt. **il-* ‘czarny’ > n. m. *Elbląg* (*Elbinc* 1238, in *Elbingo* 1239, de *Elvingo* 1293, *Olbygq* 1410, *Elbiąg* 1570), czy **Zirgūns*, dziś *Dzierżoń* (*Sirgune* 1234, *Sirgun* 1294), może w związku z prus. ap. *zirgis* ‘ogier’ > n. m. *Dzierżoń* (*Dzirzgou* 1410, *Dzyrgon* 1454, *Dzierzgon* 1466, wcześniej notowana tylko n. niem. *Christburg*)¹⁷.

Na zachód od linii Wisły do „czysto” pruskich można zaliczyć z dużą dozą ostrożności tylko trzy nazwy: *Labunki*, niem. *Labunken* (oboczna n. wsi Trzcińsko), prus. **Labūnkai* (*Labunkin*, *Labunekin* 1334, *Labuniken* 1408, *Sczienisko* 1534; *Szczinski* alias *Labunki* 1570) od n. os. *Labūnk(i)s* (zob. wyżej); *Pomyje*, pierwotnie **Pameins* (*Pomyn* 1278, *Pomie* 1281) od n. os. **Pameins* (purski przedrostek *pa-* regularnie polonizowany i germanizowany jako *po-*); *Wiąg*, prus. **Wings* (*Ibin* 1338, *Ibing* 1414–1438, *Iwing* 1430, *Iwyng*, *Ewigen* 1434, *Iwiąg* 1534, *Viąg* 1565) od ap. **wings* (por. lit. *vīngis* ‘zakrzywienie’, *vingrūs* ‘kręty, wijący się’) – w zapisach zgermanizowanych mieszanie *b* z *w* (tak jak w *Elwing* : *Elbing*) oraz wstawkowe *i-* w nagłosie; *Żuława*, prus. **Sulōwō* (*Solow* 1401, *Solaw* 1414–1438, in *maiori Żuława* 1583) od tej samej podstawy co w litewskim *salà*, w łotewskim *sala* ‘wyspa’ (nazwa ta ma to samo pochodzenie co nazwa regionu Żuław Wiślanych)¹⁸. Pozostałe nazwy z terenu XVI-wiecznego woj. pomorskiego to nazwy utworzone od pruskich podstaw już na gruncie języka polskiego (ewentualnie niemieckiego), np. *Jadotowo* (dziś *Jagatowo*), pierwotnie *Jodotowice* (*Jodotowicz* 1414–1438, *Iodethowo* 1534, *Jadotaw* 1570), od prus. n. os. **Jōdōtis* (por. *Jodothe* 1276) z pol. suf. *-owo*; *Trutnowo*, później *Trutnowy* (*Trutenaw* 1334, *Trutenow* 1399, *Trutnaw* 1534, *Trutnowy* 1583), od prus. n. os. **Trutnā* lub **Truten(i)s*, z suf. *-owo*¹⁹, zapewne też *Sprudowo*, dziś *Szprudowo* (*Sprudoho* 1245, *Sprudowe* 1258, *Sprudow* 1279, *Sprauda* 1534, *Sprudow* 1534, *Sprudowo* 1565)²⁰.

¹⁷ *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, s. 199–205; H. Górniewicz, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, s. 73, 86, 166, 275.

¹⁸ H. Górniewicz, *Nazwy geograficzne pruskie i polskie*, s. 21–26. Do tej grupy nazw, wbrew Górniewiczowi, nie zaliczam nazwy *Rytel*, dla której rekonstruował on postać prus. **Retils*. Chodzi tu bowiem o nazwę karczmy *Retil*, na którą w 1430 r. przywilej otrzymał Merten Retil (por. „wir dem woltechtigen und fromen Merten Retil, darzu allen seinen rechten erben und ehelichen nachkommelingen, geben und vorliehen den kretzim Retil geheissen”, P. Panske, *Urkunden der Komturei Tuchel. Handfesten und Zinsbuch*, Danzig 1911, s. 154, nr 135), a zatem mamy tu po prostu do czynienia z przeniesieniem pruskiej, owszem, nazwy osobowej, na karczmę, ale nie ma to nic wspólnego z pruskim nazwotwórstwem. Można mieć też wątpliwości co do wyprowadzania pierwotnej postaci **Labūnkai* z niemieckiej formy substytucyjnej *Labunken*, gdyż niem. *-en* substytuowano nazwy rodowe i inne nazwy pluralne tak pruskie, jak i polskie. Górniewicz twierdzi, że polską nazwą miejscowości od początku było wyłącznie *Trzcińsko* (*Nazwy geograficzne pruskie i polskie*, s. 22), gdzie indziej jednak sam cytuje zapis: „*Szczinski* alias *Labunki*” z 1570 r. (*Toponimia powiatu starogardzkiego*, s. 43), który dowodzi, że funkcjonowała również pol. n. *Labunki* (choć oczywiście nie można wykluczać, że jest to wtórna polonizacja zniemczony nazwy pruskiej, dlatego też pozostawiam ją w grupie pierwszej).

¹⁹ Według Haliny Bugalskiej (*Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*, s. 104) niem. *-au*, *-ow* oddaje prus. formant *-āw-*. Autorka powołuje się tu na pogląd Friedricha Lorentza, który pisze ogólnie, że mamy w tym przypadku do czynienia z nazwą pruską, jednak nie wspomina on nic o jej słowotwórstwie (F. Lorentz, *Preußische Ortsnamen und Appellative in Namen im Raum links der unteren Weichsel*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. 11, 1966, s. 246).

²⁰ H. Bugalska, *Toponimia byłych powiatów*, s. 47, 95, 104; H. Górniewicz, *Nazwy geograficzne pruskie i polskie*, s. 26–30. Dyskusyjną kwestią jest pruskie pochodzenie podstawy oikonimu *Biotowo*, dziś *Bietowo* (*Byothin*, *Byechyn* 1402–1415, *Biuthowo* 1534, *Biotowo* 1570) w XVI-wiecznym pow. tczewskim. Górniewicz zakłada pierwotną postać *Bijocin(o)*, z suf. *-in-*, a za jej podstawę uznaje prus. n. os. **Bijōtis* (powołując się na przytaczane jako niem. zapisy prus. antroponimu *Byot*, *Byote*, *Beyotte*; por. R. Trautmann, *Die altpreußischen Personennamen*, Göttingen 1974 [wyd. 2], s. 18 oraz na litewską n. m. *Bijotaĩ*).

Jeśli chodzi o toponimię niemiecką, to na terytorium XVI-wiecznych Prus Królewskich dają się wydzielić dwa obszary jej zwartego występowania, dobrze widoczne na mapie 2, na której naniesiono punkty odpowiadające miejscowościom, które w rozpatrywanym okresie miały nazwę niemiecką (lub nazwę stanowiącą niemiecką formę adaptacyjną nazwy polskiej lub pruskiej). Jeden obejmuje ziemię chełmińską, województwo malborskie oraz przylegającą do niego wschodnią część województwa pomorskiego, a ściślej wschodnie części powiatów gdańskiego i tczewskiego. Drugi natomiast zawiera się w południowo-zachodniej części powiatu człuchowskiego wyznaczonej przez linię Brdy, graniczącej z Wielkopolską i Pomorzem Zachodnim.

Jak już wspomniano, początki nazewnictwa niemieckiego na rozpatrywanym obszarze wiążą się z działalnością osadniczą zakonu krzyżackiego i obecność niemieckich toponimów w XVI w. w województwach chełmińskim i malborskim oraz we wschodniej części pomorskiego stanowi kontynuację tamtejszej sytuacji nazewnictwa z poprzednich stuleci. Wydaje się natomiast, że funkcjonowanie nazewnictwa niemieckiego w powiecie człuchowskim należy wiązać nie tylko z panowaniem krzyżackim, ale także z wpływami kolonizacji niemieckiej z kierunku zachodniego, obejmującej m.in. Wielkopolskę i Księstwo Pomorskie. W sąsiedniej Wielkopolsce, jak stwierdzono w tomie AHP jej poświęconemu, nazewnictwo niemieckie występowało w dużej mierze właśnie w graniczących z Pomorzem powiatach waleckim i nakielskim²¹. Intensywny i długotrwały charakter miała kolonizacja niemiecka i procesy germanizacyjne na Pomorzu Zachodnim, trwające nieprzerwanie od XIII w.²², co nie mogło pozostać bez wpływu na nazewnictwo zachodnich rubieży Pomorza Gdańskiego.

Znikoma jest natomiast liczba nazw niemieckich w XVI w. na obszarze między Brdą a Wierzycą. Nieliczne nazwy niemieckie, które funkcjonowały tam wcześniej, od XIV w., do interesującego nas okresu zostały spolszczone bądź wyparte przez nazwy polskie. Za przykład takich procesów mogą posłużyć wymieniane przez Małgorzatę Milewską-Stawiany najstarsze nazwy niemieckie wsi w okolicach Tucholi: *Liebenau* (*Lybenow* 1343), *Schönenberg* (*Schonenberg* 1349) czy *Butelersdorf* (1346), w wiekach XV i XVI określane już wyłącznie polskimi wariantami *Gostycyn(o)*, *Łyskowo* i *Welpin* (*Wolpin*), ze spolszczonej zaś nazwy wsi *Kaldowo*, notowanej po raz pierwszy dopiero w XVI w., możemy odczytać nieodnotowaną w źródłach pierwotną nazwę niem. *Kalthof*²³. Brak nazw niemieckich (lub zmienionych) na tym obszarze wiąże się nie tylko z rzadką siecią osadniczą (w ogromnej mierze były to trudno dostępne obszary leśne i bagienne). Generalnie w tym pasie oddziaływanie języka niemieckiego było dużo słabsze (co możemy zaobserwować na przykładzie gęściej zasiedlonego w tym czasie powiatu świeckiego), nie bez znaczenia jest również fakt, że na terenie tym Krzyżacy na ogół lokowali wsie na prawie niemieckim na miejscu istniejących wsi polskich, rzadko zaś *in cruda radice*²⁴.

Ogółem około 33% miejscowości w Prusach Królewskich XVI w. nosiło nazwy niemieckie lub zmienione. Należy jednak zaznaczyć, że na mapie 2 oznaczono także te miejscowości, które w XVI w. miały równoległą nazwę polską lub też ich niemiecka nazwa była formą substytucyjną nazwy polskiej lub pruskiej. Jeśli zawężymy ich zakres tylko do tych miejscowości, które w źródłach XVI-wiecznych miały wyłącznie nazwę czysto niemiecką (zob. mapa 3), to przekonamy się, że miejscowości takich było stosunkowo niewiele (nieco ponad 140) i skoncentrowane były we wschodniej części województwa malborskiego oraz na wąskim pasie przybrzeżnym ciągnącym od Mierzei Wiślanej po Gdańsk. Stanowią 6,5% wszystkich miejscowości uwzględnionych w niniejszym tomie AHP.

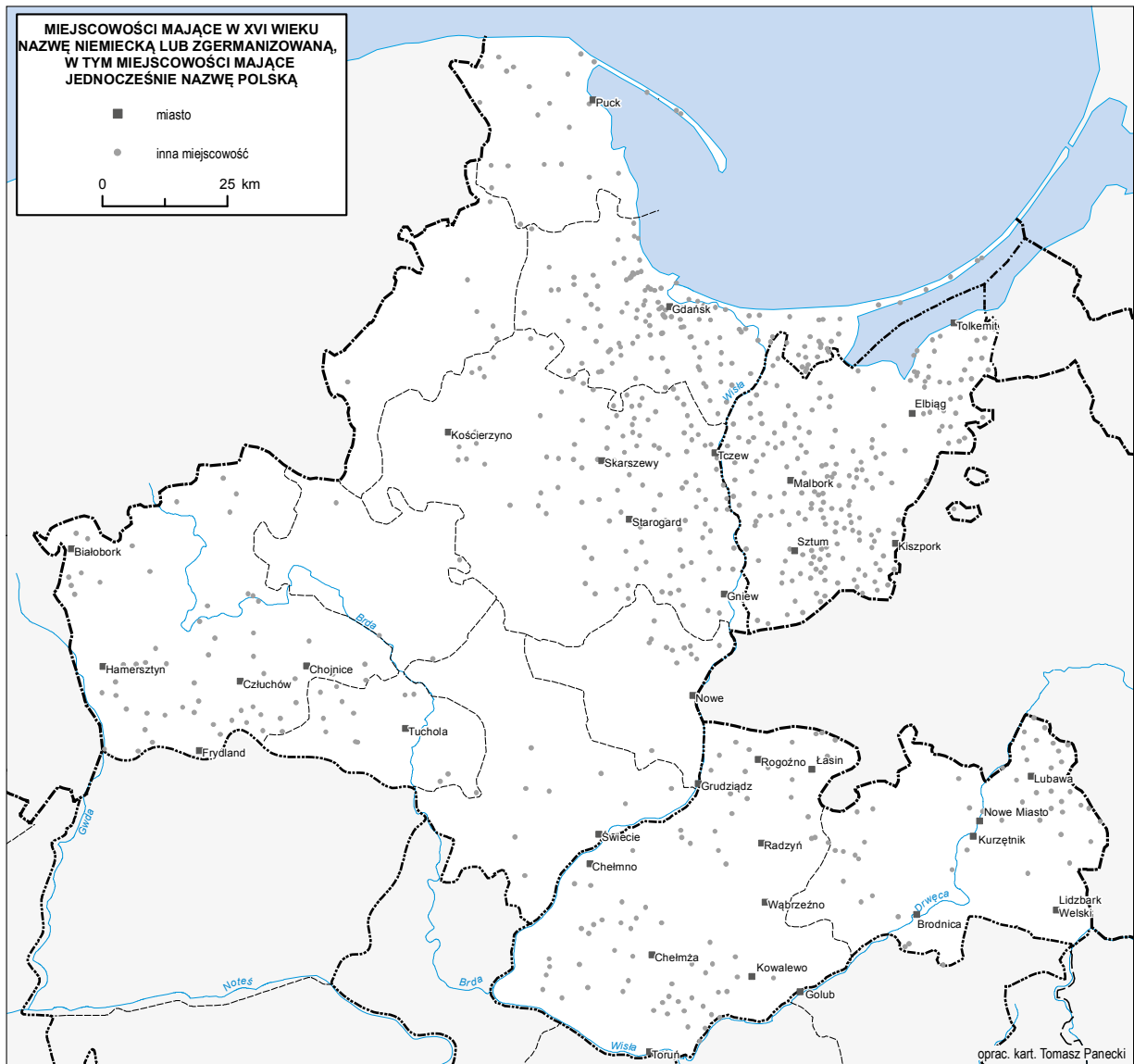
Poglądu tego nie podziela Wanda Makula-Kosek, która skłonna jest wywodzić n. od niem. antroponimu *Bet*, spolonizowanego jako *Biet*, *Biot* (*Nazwy miejscowe Polski*, t. 1, s. 195–196).

²¹ P. Swoboda, *Nazewnictwo*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.4.4.

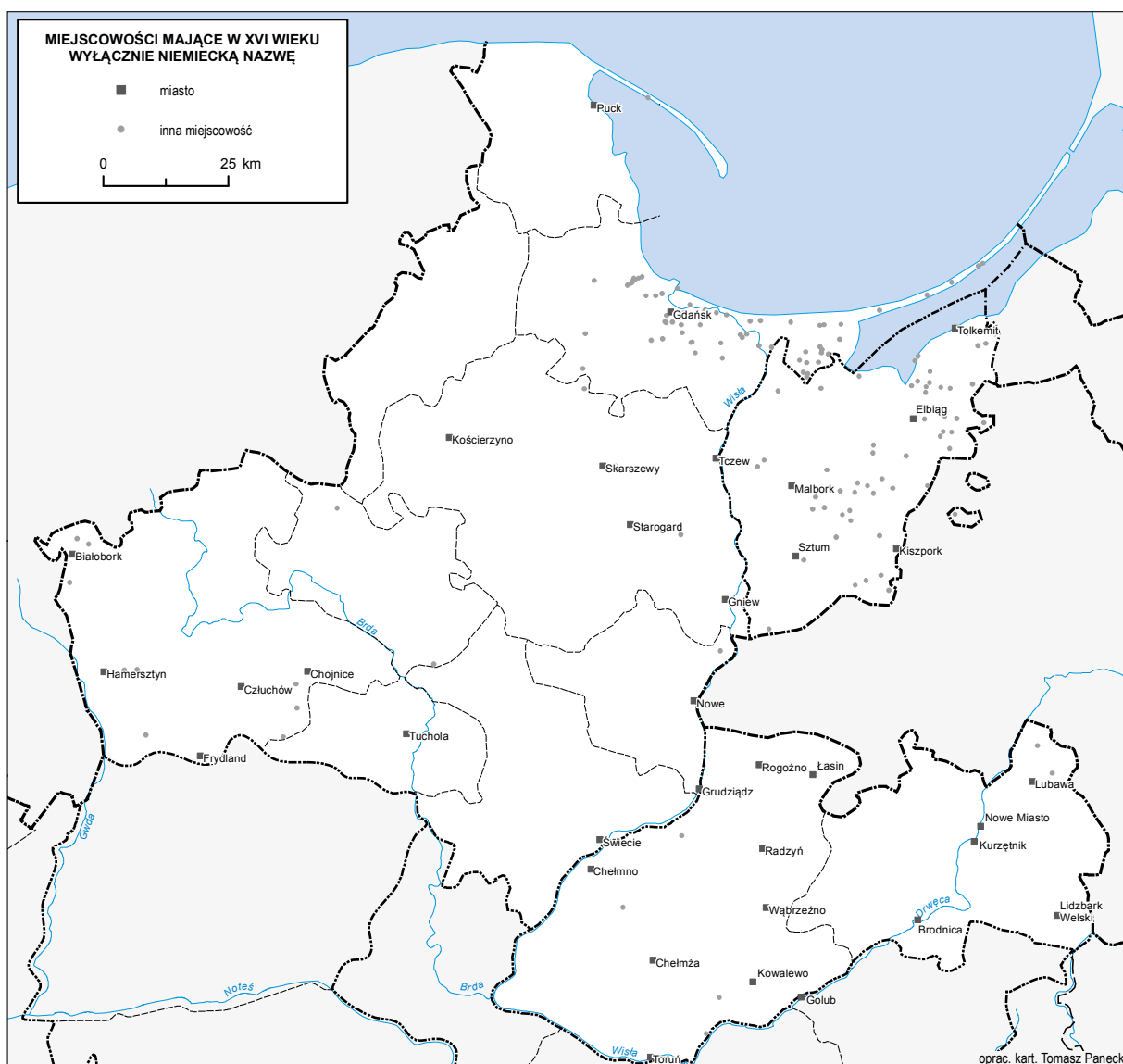
²² J.M. Piskorski, *The Medieval Colonization of Central Europe as a Problem of World History and Historiography*, „German History”, t. 22, 2004, nr 3, s. 338.

²³ Analogiczną substytucję obserwujemy w przypadku wsi *Kaldowo* koło Malborka, por. *Kaldenhove* 1378, *Kaldenhof* 1412–1420, *Kaldenhouff* 1449, *Caldau* 1510–1529, *Caldow*, folwarku *Caldowa*, *Caldowo*, w *Kaldowie* 1565, do *Kaldowa* 1590 (*Nazwy miejscowe Polski*, t. 4, s. 274).

²⁴ H. Górniewicz, *Toponimia powiatu starogardzkiego*, s. 202.

Mapa 2. Miejscowości mające w XVI w. nazwę niemiecką lub zgermanizowaną (w tym miejscowości mające jednocześnie nazwę polską)

Mapa 3. Miejscowości mające w XVI w. wyłącznie niemiecką nazwę

Najbardziej charakterystycznym typem słowotwórczym wśród toponimów niemieckich są nazwy komponowane i dotyczy to w równym stopniu toponimów różnych kategorii semantycznych – topograficznych, kulturowych czy dzierżawczych (zwykle odosobowych). Typowa nazwa dzierżawcza zbudowana jest według schematu *antroponim + człon utożsamiający*, określający (choć niekoniecznie, zob. niżej) charakter nazywanego obiektu, np. *Dietrichsdorf*, *Ernststal*, *Hansfeld*, *Lobeckshof*, *Petershagen*, *Schusterkrug*, *Thomaswalde*, w których człony pierwsze złożenia pochodzą zwykle od imienia osadnika²⁵, człony drugie zaś pochodzą od wyrazów *Dorf* ‘wieś’, *T(h)al* ‘dolina’, *Feld* ‘pole’, *Hof* ‘dwór’, *Hagen* ‘ogrodzone miejsce’, też ‘zarośla’, *Krug* ‘karczma’, *Wald* ‘las’. Człony te jednak (-*dorf*, -*feld(e)* itd.) niekoniecznie mają w tym przypadku wartość realnoznaczeniową – zdaniem Adolfa Bacha na obszarach wschodniej kolonizacji pełniły one bowiem funkcję czysto strukturalną, a zatem można im przypisać jedno, wspólne znaczenie ‘osada, osiedle’²⁶.

²⁵ Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, iż na tym i innych obszarach w przeszłości będących pod panowaniem Krzyżaków, nazwy w części antroponimicznej zawierające *Marie* na ogół mają charakter kulturowy i nawiązują do patronki zakonu, którego pełna nazwa to Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Na obszarze Prus Królewskich w XVI w. takimi nazwami były *Marienburger* (dziś Malbork), *Marienu* (Marynowy), *Mariensfeld* (Mszano) czy *Mariensee* (Przywidz). Pobliski Kwidzyn przez Krzyżaków przemianowany został na *Marienwerder*. Do tej grupy toponimów należą również nazwy *Jungfer* (Junkrowy) i *Jungferberg* (Marzęcino) od niem. *Jungfer*, *Jungfrau* ‘panna, dziewczyna’ (z wyrażenia *Jungfrau Maria*).

²⁶ A. Bach, *Deutsche Namenkunde*, t. 2: *Die deutschen Ortsnamen*, Heidelberg 1953, s. 255.

Podobnie nazwy topograficzne najczęściej składają się z dwóch elementów, przymiotnikowego i rzeczownikowego, jak np. *Grünhain* (dosłownie ‘zielony gaj’), *Kahlberg* (‘łysa góra’), *Rehwalde* (‘sarni las’), *Schönwalde* (‘piękny las’), *Steinborn* (‘kamienne źródło’), *Reichenfeld* (‘bogate, żyzne pole’), rzadziej zaś spotykane nazwy jednoelementowe typu *Bruch* (‘bagnisko, błoto’), *Linde* (‘lipa’). Wiele z tego typu nazw może odzwierciedlać panujące uwarunkowania naturalne²⁷, jednak w niektórych przypadkach związek ich znaczenia z rzeczywistym charakterem osady lub raczej jej położenia również należy traktować jako hipotetyczny – zwłaszcza nazwy miejscowości zawierające pozytywne wartościowanie (np. krajobrazu, żyzności gleb itp.), jak wspomniane *Schönwalde* czy *Reichenfeld*, w dobie kolonizacji mogły pełnić swego rodzaju reklamę, zachętę do osiedlania się w nich przybyszy z odległych niemieckich krajów²⁸. Z pewnością część niemieckich ojkonimów na Pomorzu mogą stanowić też nazwy przeniesione z nazw miejsca pochodzenia zwartych grup osadników.

Poza nazwami genetycznie niemieckimi w zgromadzonym materiale występuje ogromna liczba zgermanizowanych postaci nazw słowiańskich lub pruskich, które się utrwały i były powszechnie stosowane. Formy substytucyjne dzielą się na kilka grup ze względu na charakter zmian, jakie się w nich dokonały w stosunku do nazwy oryginalnej, tj. substytucje fonetyczne, fonetyczno-słowotwórcze oraz kalki²⁹. Substytucje fonetyczne polegają na dostosowaniu do fonetyki języka przyjmującego bez udziału słowotwórstwa i bez widocznych konsekwencji dla systemu toponimiczno-słowotwórczego, np. pol. *Kołoząb* > *Kalsam*, *Kolsam*; *Pluskowasy* > *Plauskewantz*; *Sobowidz* > *Sobowitz*; *Wocław* > *Wotzlaff*; prus. **Daubels* > *Daubel*; **Pasulōwō* > *Posilge*³⁰. Substytucje fonetyczno-słowotwórcze polegają na dodaniu do substytutu fonetycznego wtórnego formantu słowotwórczego. Regularnie przejmowano zarówno pruskie, jak i polskie nazwy rodowe i inne nazwy pluralne (z czasem także singularne) poprzez dodanie końcówki liczby mnogiej *-en*, np. pol. *Dębice* > *Dembitzen*; *Krąg* > *Krangen*; prus. **Kikoitai* > *Kykoiten*; **Mareins* > *Morainen*. Do tego typu adaptacji należy również regularna zamiana polskich sufiksów: z podstawowym *c* (*-ica*, *-ice*, *-ec*) > *-itz* (np. *Krępiec*, *Krępc* > *Krampitz*; *Prątnica* > *Prantnitz*; *Laskowice* > *Laskowitz*); *-no* > *-en*, *-in* (np. *Chelmno* > *Culmen*, *Dzieżno* > *Dzeschen*); *-ewo* // *-owo* > *-au* (np. *Kiszewo* > *Kieschau*, *Sarnowo* > *Sarnau*), *-sk-* (również w realizacji *-dzk-*, *-ck-*) > *-zig* (*Puck* > *Pautzig*, *Gdańsk* > *Danzig*). Generalnie dowolny sufiks mógł być zastąpiony członem typu *-dorf*, *-feld*, *-au* czy *-hof* (np. *Czyżykowo* > *Cziszkendorf*), choć raczej mowa tu o rozszerzeniu dowolnego substytutu fonetycznego takim członem złożeniowym (np. prus. **Grenai* > *Grenen* > *Grün(en)feld*). Tak zwane kalki polegają na semantycznym nawiązaniu do nazwy pierwotnej, najczęściej poprzez ich przetłumaczenie (np. *Biskupia Góra* : *Bischofberg*, *Czyrwony Dwór* : *Rothof*, *Pucka Wieś* : *Pautzkerdorf*, *Wielka Wieś* : *Grossendorf*).

W XVI w. na obszarze całych Prus Królewskich najliczniej reprezentowane jest oczywiście nazewnictwo słowiańskie, polskie, jednak jego rozkład geograficzny nie jest równomierny. Siłą rzeczy najmniej nazw polskich występuje na terenach, gdzie wcześniej odnotowaliśmy największe skupiska nazw niemieckich związane z intensywniejszym przebiegiem kolonizacji niemieckiej. Co więcej, wiele XVI-wiecznych polskich nazw, choć formalnie nie sposób ich odróżnić od nazw genetycznie polskich, stanowi adaptacje nazw obcych. Precyzyjny opis mechanizmów substytucyjnych, przede wszystkim w zakresie przejmowania nazw z języka niemieckiego, znajdziemy w wymienionych na wstępie opracowaniach oraz w obszernej monografii tego zagadnienia autorstwa Barbary Czopek-Kopciuch³¹.

W nazewnictwie polskim absolutnie dominują formacje utworzone przy pomocy sufiksów *-owo* // *-ewo* (też *-owa*, *-ewa* oraz w formie pluralnej *-owy*, *-ewy*; łącznie ok. 500 miejscowości o takich nazwach³²) oraz *-in(o)* (ok. 230 miejscowości), najczęściej pełniących funkcję posesywną, a więc tworzących odosobowe nazwy dzierżawcze, np. *Borzęcín* (*Borrentin* 1224; od n. os. *Borzęta* + *-in*), *Maćkowo*, od

²⁷ Przykładowo n. wsi *Buchwalde* (*Buchwalde* 1378; dziś Bukowo, na płn. wsch. od Sztumu) została ponowiona z nazwy lasu, por. *silvam Buchwald* (1280), oznaczającej dosłownie ‘las bukowy’ (*Nazwy miejscowe Polski*, t. 1, s. 455).

²⁸ O takich praktykach na czeskim Śląsku zob. J. David, *Paměť města – názvy míst*. Haviřov, Ostrava 2012, s. 27.

²⁹ H. Górniewicz, *Rodzaje zniemczenia*, s. 83–95; tenże, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, s. 301–302.

³⁰ W przypadku nazw pruskich substytucje fonetyczne obejmują dodatkowo odrzucenie męskiej końcówki singularnej *-(i)s* (np. **Daubels* > *Daubel*) oraz zastąpienie żeńskich końcówek *-ā*, *-ō*, *-ē* jednolitym *-e*.

³¹ B. Czopek-Kopciuch, *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków 1995.

³² Warto zwrócić uwagę na fakt, że na Pomorzu i generalnie w północnej części Polski zarówno dawniej, jak i dziś, prawie nie występują nazwy z suf. *-ów* // *-ew*, będącym wariantem rodzajowym suf. *-owo* // *-ewo*. Zapisy na *-ow* w materiale źródłowym niniejszego tomu AHP Prusy Królewskie zasadniczo należy traktować jako niemieckie formy substytucyjne.

XVI w. też *Maćkowy* (*Maczkowo* (1286); n. os. *Maciek* + *-owo*, wtórna pluralizacja do *-owy*), *Smażyno* (*Zmasino* 1346; n. os. *Smaga* + *-ino*), *Żelistrzewo*, pierwotnie *Żelistryjewo* (*Zelystryewo* 1277; od n. os. *Żelistryj* + *-ewo*, haplologia *-yj-*). Niemal 33% wszystkich miejscowości ujętych w niniejszym tomie AHP nosiło nazwy zawierające jeden z wymienionych formantów. Należy wszakże mieć na uwadze, że obok licznych nazw pierwotnie polskich stosowano je bardzo często do polonizacji niemieckich nazw. Dotyczy to przede wszystkim formantu *-owo*, który regularnie substytuował pierwotne niemieckie nazwy zwłaszcza na *-au* lub *-hof*, ale też inne, np. na *-dorf*. Poza wspomnianym już wcześniej przykładem nazwy *Kaldowo* (< niem. *Kalthof*) można wymienić tu np. *Elznowo* (dziś *Olszanowo*) < niem. *Elsenu* (śr.-dln.-niem. *else* ‘olcha’ + *Au(e)* ‘łaka’), *Ferstnowo*, *Furstenowo* (dziś *Gwieździn*) < niem. *Fürstenu* (*Vurstenow* 1376, *Furstenaw* 1437, *Chwirstnowy* 1474, *Fersthnowo* 1511/12, *Furstenowo* 1570; od niem. *Furst*, śr.-dln.-niem. *vurste*, *vorste* ‘książę’ + *Au*); *Wielbrądowo*, *Wielbłądowo* (dziś *Wielbrandowo*) < niem. (*Helbrandsdorf*, z wcześniejszego *Hildebrand(es)dorf* (*Hildenrandesdorff* 1414–1438, *Elbranzdorff* 1476, *Wyelblodowo* 1507, *Wielbrądowo* 1534; od niem. n. os. *Hildebrand*) czy *Rychnowo* < niem. *Reichenu* (*Richeno* (1404)1650, *Reichenu* 1414, *Richenu* 1415; śr.-wys.-niem. *riche*, *rich*, niem. *reich* ‘bogaty, żyzny’ + *Au*). W województwie malborskim, poza pierwotnie polskimi nazwami *Jerzewo*, *Orłowo* (*Orlow* 1292) i *Palczewo* (*Palsschow* (1344)1405, *Palczaw* alias *Palczewo* 1565), wszystkie nazwy na *-owo* w XVI w. stanowią substytucje nazw niemieckich.

O ogromnej skali udziału nazw na *-owo* // *-ewo* i *-in(o)* świadczy fakt, że kolejny pod względem produktywności w badanym nazewnictwie formant **-bn-* (kontynuowany przez warianty rodzajowe *-no*, *-na*, *-ne*) obecny jest w nazwach ok. 120 XVI-wiecznych miejscowości, co stanowi zaledwie ponad 5,5% wszystkich obiektów osadniczych. Sufiks ten – jeden z najstarszych słowiańskich formantów – tworzył głównie nazwy topograficzne, w wielu zresztą przypadkach mamy do czynienia z nazwami ponowionymi z nazw obiektów fizjograficznych (głównie jezior i rzek). Jak piszą Hubert Górniewicz i Hanna Olewniczak, „pomorska typologia, produktywność i związek przede wszystkim z hydronimią są dowodem przynależności Pomorza do praojczyzny Słowian”³³. W świetle tych słów znamienne może wydawać się brak w XVI-wiecznym materiale (poza wsią *Trzcian(n)a*) nazw na **-bn-* w województwie malborskim, podczas gdy w pozostałych dwóch województwach ich dystrybucja jest równomierna. W kilku przypadkach element *-no* mógł pojawić się wtórnie w wyniku adaptacji nazwy obcej, jak w nazwach *Szonborn*, *Szomborno* (dziś *Szymborno*) < niem. *Schönborn* (reinterpretacja *n* w członie *-born* jako sufiksu) czy *Meldno* // *Melno* < niem. *Malden*, *Alden* (substytucja *-en* jako *-no*), na ogół jednak suf. **-bn-* pojawia się w nazwach pierwotnie polskich i to on ulegał zniemczeniu jako *-en* (*Chelmno* > *Culmen*, *Rybno* > *Reyben* itp.).

Podobnie jak w przypadku nazw z formantem **-bn-* wygląda dystrybucja przestrzenna toponimów z innymi, mniej produktywnymi słowiańskimi formantami. Spośród kilkudziesięciu nazw z kontynuantami suf. *-sk(o)* (np. *Bielsk*, *Gdańsk*, *Skąpsk*, *Smogorsk*, *Wąpiersk*, *Kack(o)*, *Komorsko*) oraz *-ica* (np. *Brodnica*, *Brzeźnica*, *Opalenica*, *Pokrzywnica*, *Stężyca*) żadna nie pojawia się w województwie malborskim, z nazw zaś z suf. *-ec* występuje tam tylko jeden toponim – *Kościelec*.

Mogłoby się wydawać, że nieco inaczej przedstawia się sytuacja z nazwami z formantem *-ice* (najczęściej tworzącego nazwy patronimiczne), których w województwie malborskim odnotowano nieco więcej – dziewięć (nie należy tu n. *Dębice* utworzona od n. os. *Dębica*), jednak pięć z nich uważa się za substytucje nazw pruskich (lub ich zgermanizowanych form): *Warglewice*, *Barglewice* (dziś *Barlewice*) < *Warles* 1391, *Wargles* 1394, *Wargelis* 1416, *Wargels*, *Wargils* 1419 (od prus. n. os. *Wargel*, **Wargelis*); *Pierzchowice* < *Parswit*, *Parsowite* XIV, *Parswiten* 1399, *Pers(ch)weiten*, *Parschweiten* XVI w.; *Telkwice/Tolkwice* < prus. **Tülekoitai*: *Tulekoyte* 1354, *Tulekoytendorff* 1384, *Tulekoytendorff* 1400, *Talkoyten dorff* 1437 (zob. wyżej); *Trankwice* < prus. **Trankoitai*: *Trankoiten* 1303, *Trankoten* (1321)XV, *Trankotin* (1336)XV, *Trankotin* 1354, *Trankwitz* 1402 (od prus. n. os. *Trankot*, *Trankoite*, *Trankote* TöppenPP 107), zapewne też *Uźnice/Uśnice*, niem. *Wosnitz*, *Wüsnitz*: *Wuschycz* 1391, *Wossicz* 1399, *Wusitcz* 1422, *Wusenitcz* 1498, *Wusznitz* 1508 (prus. sufiks *-īt-*, por. też lit. *ušis* ‘ošet’). W pozostałych przypadkach – *Połkowice*, *Watkowice*, *Weklice*, *Leźwice* (wcześniej *Lasowice*) – mowa o nazwach pierwotnie polskich, choć chronologia zapisów i ich substytucyjne formy mogą czasem utrudniać jednoznaczne rozstrzygnięcia w tej kwestii. Oczywiście i w pozostałych dwu województwach nazwy na *-ice* to często twory pseudopatronimiczne, jak np. *Hangowice* oraz *Jankowice* < niem. *Henningsdorf*;

³³ H. Górniewicz, H. Olewniczak, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego z formantem -bn-*, s. 83.

Babalice < niem. *Paulisdorf*, dln.-niem. *Puwilsdorf*, *Pauelsdorf*; *Jarantowice* < *Arnold(i)sdorf*, *Pilewice* < *Philisdorf*, *Pfylesdorf*, *Pfeilsdorf*; *Kończewice* < *Kunzendorf*; *Kulice* < *Kulendorf*; *Mikołajki* < *Niclasdorf*; *Wytramowice* (dziś *Wytrębowice*) < *Witt(e)ramsdorf* itd. Obok nich występują jednak często stare nazwy patronimiczne, jak *Główczewice*, *Bedzimierowice*, *Szydlice*, *Piechowice*, *Warszewice* itd. W niektórych przypadkach nie sposób jednak rozstrzygnąć, która z nazw – polska, niemiecka czy pruska – była pierwotna³⁴.

Jak mogliśmy się przekonać, zjawisko adaptacji nazw obcych w języku polskim było równie szerokie co w języku niemieckim. Zaprezentowane powyżej przykłady objęły jednak głównie substytuty fonetyczno-słowotwórcze, natomiast równie liczne, o ile nie liczniejsze są przykłady czystych substytucji fonetycznych. Charakterystyczne są tu zwłaszcza adaptacje nazw z członami m.in. *-wald(e)* > *-wałd*, *wold* // *wold* (np. *Ichwałd* < *Eichwald*, *Szynwałd* < *Schönwalde*, *Pruswold* < *Preuschwald*, *Walkiemwold* < *Falkenwald*), *-berg*, *-burg* > *-bark*, *-bork* (np. *Malbork* < *Marienburg*, *Rychembork* < *Reichenberg*, *Szylbark* < *Schiltberg*, *Szonberg*, *Symbark* < *Schöneberg*), *-see* > *-za*, *-ża*, *-ze* (np. *Kromża* < *Krommese*, *Bajerze* < *Bayersee*, *Tamza*, *Tanza* < *Tanse*³⁵), *-stein* > *-sztyn* (np. *Hamersztyn* < *Hammerstein*, *Blumsztyn* < *Blumstein*, *Lubsztyn* < *Lobstein*), *-wiese* > *-weza* (*Szonweza*, *Szynweza* < *Schönwiese*).

Omówione powyżej zagadnienia dotyczą oczywiście niewielkiej części złożonego tematu XVI-wiecznej toponimii Prus Królewskich. Jak już wspomniałem, tekst ten miał na celu jedynie ukazać pewne charakterystyczne cechy związane ze zróżnicowaniem językowym w nazewnictwie historycznym. Uwadze czytelników zainteresowanych problematyką toponimii Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej polecam lekturę wymienionych na wstępie opracowań, w których w sposób bardziej szczegółowy przedstawiono zarówno kwestie poruszone w niniejszym komentarzu, jak i inne związane z nazewnictwem omawianego obszaru.

Na koniec należy poczynić jeszcze kilka uwag dotyczących sposobu opracowania materiału nazewniczego w niniejszym tomie AHP.

Wszystkie nazwy historyczne zamieszczone w Atlasie stanowią formy odczytane z dostosowaniem pisowni do współczesnej grafii. Nazwę główną, która została naniesiona na mapę i jest tytułem hasła w indeksie, zasadniczo ustalano na podstawie kryterium frekwencyjnego – stanowi ją forma najczęściej występująca w źródłach z drugiej połowy XVI w., niezależnie od tego, czy jest to postać polska czy niemiecka. W wypadku, gdy kilka nazw obocznych dla jednej miejscowości występowało z taką samą frekwencją, za nazwę główną uznawano tę formę, która pojawiała się w źródłach przed drugą połową XVI w., bądź taką, która uległa stabilizacji po tym okresie.

Nazwy oboczne miejscowości (odmianki) zostały umieszczone w hasłach głównych indeksu w nawiasie po nazwie głównej, ponadto stanowią też tytuły haseł odsyłaczowych. Nazwy współczesne, jeśli różnią się od głównych form XVI-wiecznych, zostały zapisane w indeksie kursywą.

2021 r.

³⁴ Ta i powyższe kwestie zostały szczegółowo omówione przez Bogdana Sicińskiego (*Patronimiczne nazwy miejscowe*, s. 47–51).

³⁵ Nazwa *Tanza* jest dobrym przykładem resubstytucji dawnej nazwy słowiańskiej przepuszczonej przez filtr niemiecki. Otóż pierwotną jej postacią według Górnowicza (*Rodzaje zniemczenia*, s. 84–85) było **Sącz*, por. *Czans*, *Czansz* 1318 (mieszanie *s-* z *ts-*, nosówka *q* jako *a*), w XVI w. doszło do zmiany *Ts-* > *T-* być może w wyniku adideacji do *Tanne* ‘świerk’, natomiast wygłosowe *-s* zreinterpretowano jako *-see* (: *See* ‘jezioro’). W tym samym stuleciu notujemy polskie formy substytucyjne *Tamza*, *Tanza*. Współczesna nazwa *Świerki* semantycznie nawiązuje do postaci *Tannsee*, którą powtórnie stosowano od XVIII w. jako niemiecką nazwę urzędową.

III.5. DROGI

III.5.1. WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Małgorzata Wilska

Na mapie głównej województwa krakowskiego pokazane zostały ważniejsze drogi funkcjonujące w tym regionie w XVI w. Przy odtwarzaniu sieci drożnej kierowano się podobnymi zasadami jak w poprzednich tomach Atlasu¹. Ponieważ materiał źródłowy na to pozwolił, na dodatkowej mapie dróg (mapa nr 5) oznaczono także istniejące w XVI w. komory celne (w szerszym znaczeniu, tj. z miejscami pobierania myta) oraz karczmy będące odrębnymi osadami jednodworczymi poza wsiami i miastami (mające własne nazwy), które w poprzednich tomach Atlasu nie były uwzględnione.

Wśród opracowań dotyczących sieci drożnej województwa krakowskiego istotne były zwłaszcza ustalenia Bożeny Wyrozumskiej, Andrzeja Jureczki, Stefana Weymanna (choć jego praca kończy się na XIV w.) oraz studia Jacka Laberscheka².

Wiadomości zaczerpnięte ze źródeł pisanych z XVI w. zestawiono z mapami z XVIII i XIX w. Drogi publiczne (gościńce) występują w źródłach łacińskich pod nazwą *via* lub *strata magna, publica, regia, via communis et antiqua, via mercatoria* lub *mercatorum*. Określano w ten sposób zarówno szlaki handlu dalekosiężnego, jak i ważniejsze drogi obsługujące rynek lokalny. Gęstość dróg ściśle związana jest z rozwojem osadnictwa, ośrodków miejskich i rozwojem wymiany towarowej wewnątrz rynku lokalnego. W województwie krakowskim widać szczególne zagęszczenie sieci drożnej wokół Krakowa, który był stolicą Polski i miastem dużym w ówczesnej skali.

Drogi dzieliły się na wodne i lądowe, zwane w XVI w. ziemskimi. W średniowieczu władcy mieli wyłączne prawo do wytyczania nowych gościńców publicznych, na których zapewniali bezpieczeństwo. W zamian za mir monarszy kupcom nie wolno było omijać wyznaczonych traktów. Przymus drożny związany był z rozmieszczeniem komór celnych, na których pobierano opłaty. Omijanie wyznaczonych dróg wiązało się ze stratami dla skarbu państwa. Do panujących należało też prawo ustanawiania przewozów na większych rzekach, które we wczesnym średniowieczu należało do regale książęcego³. W XVI w. miasta i właściciele ziemscy mieli obowiązek naprawy dróg publicznych przebiegających przez ich posiadłości, z czego bardzo często się nie wywiązywali. Widać to z relacji lustratorów królewskich kontrolujących stan dróg w państwie.

Do najważniejszych dla naszych celów źródeł należy zaliczyć lustrację ceł z 1564/1565 r. – „Myta i cła na wodzie, jako promy, mosty, a na ziemi, jako groble, gaci, burki i naprawowanie dróg miastom i pewnem osobom, abo communitatibus vel collegiis nadane” oraz lustrację dróg województwa krakowskiego z 1570 r. wydaną przez B. Wyrozumską⁴. Niestety lustracja z 1570 r. nie zachowała się w całości i, jak podaje B. Wyrozumska, o ok. 20–25% dróg z województwa krakowskiego nie mamy informacji.

¹ Zob. odpowiednie rozdziały [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.5.7; AHP Sandomierskie, w tej edycji III.5.2; AHP Sieradzkie, w tej edycji III.5.5.

² S. Weymann, *Cła i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej*, Poznań 1938; B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI w.*, Wrocław–Kraków 1977; A. Jureczko, *Średniowieczne mosty i przewozy na górnej Wiśle*, [w:] *Studia i materiały z dziejów osadnictwa i gospodarki górnej Wisły w okresie przedzbrojowym*, red. F. Kiryk, Warszawa 1990; J. Laberschek, *Rozwój osadnictwa w powiecie lełowskim w średniowieczu*, Kraków 1989, mps; tenże, *Krakowski zespół osadniczy w wiekach XIII–XVI. Rozwój terytorialny*, RK, t. 71, 2005.

³ P. Dąbkowski, *Przewóz wodny. Studium z historii prawa polskiego*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, t. 57, 1914, s. 275.

⁴ Lustracja ceł 1564/1565; LDK.

Nie wiadomo, czy było to niedopełnienie obowiązków przez lustratorów, którzy wcale takich opisów nie sporządzili, czy też zaginęły karty w istniejącej kopii. Braki dotyczą głównie południowej części województwa krakowskiego. Lustratorzy interesowali się w zasadzie drogami publicznymi, a wybór opisywanych dróg nie zawsze obejmował najważniejsze gościńce, mimo to wszystkie wymienione w lustracji połączenia są uwzględnione w naszej sieci drożnej. Sejm lubelski w 1569 r. wyznaczył dla każdego województwa trzech urzędników: podkomorzego, chorążego i wojskiego, zlecając im rewizję wszystkich ceł i myt nadanych po śmierci Władysława Jagiełły, jak też lustrację stanu i wymiarów gościńców, które miały być szerokie do dziesięciu łokci, czyli około sześciu metrów⁵. Dla województwa krakowskiego wyznaczono na lustratorów podkomorzego Stanisława Cikowskiego z Wojsławic herbu Radwan, chorążego Marcjana Chełmskiego herbu Ostoja i wojskiego Stanisława Przypkowskiego herbu Radwan. Już 18 marca 1570 r. woźny ziemski proklamował na rynku krakowskim rozpoczęcie lustracji⁶.

Lustracja myt i ceł, która obejmuje trzy województwa: krakowskie, sandomierskie i lubelskie, została sporządzona wraz z pierwszą lustracją królewszczyzn w 1564/1565 r., ale – jak to stwierdzili Karol Buczek i Henryk Rutkowski – daleka jest od kompletności⁷.

Informacje z innych źródeł pisanych niekiedy uzupełniają te braki. Między innymi itineraria królewskie dopomagają w ustaleniu tras przejazdów. Na przykład na początku panowania Kazimierza Wielkiego używano drogi z Krakowa do Wielkopolski i na Śląsk prowadzącej przez Mstów, Wierzchowisko, Kłobuck i Krzepice, czyli na północ od późniejszego miasta Częstochowa. Natomiast Władysław Jagiełło w roku 1400 jadącym do Wielkopolski zalecał przejazd przez Częstochowę.

Ta zmiana wynika najpewniej ze zrealizowania zamierzeń Kazimierza Wielkiego usytuowania miasta nad Wartą. J. Laberschek przypuszcza, iż budowa przeprawy przez Wartę wiązała się z projektem założenia w tym miejscu miasta królewskiego na lewym brzegu rzeki. Budowa przeprawy wymagała znacznych nakładów, gdyż tereny te były zabagnione, podmokłe, a rzeka tworzyła liczne rozlewiska. Poprowadzenie drogi z Olsztyna przez Częstochowę skracało przejazd z Krakowa do Wielkopolski, ponieważ omijało klasztor w Mstowie⁸.

Przy opracowaniu dróg zastosowano, tak jak w poprzednich tomach AHP, metodę retrogresji. Na podstawie szczegółowych map z XVIII i XIX w. zrekonstruowano przebieg ważniejszych dróg występujących w źródłach szesnastowiecznych. Oparto się przede wszystkim na wyżej wymienionych lustracjach, a także na *Liber beneficiorum* Długosza i dokumentach. Wykorzystano różne opracowania historyczne, w których są przedstawione dawne drogi handlowe. Uwzględniono m.in. ostatnie badania nad miastami, zwłaszcza nad tymi, których plany znajdują się w niniejszym tomie.

Do materiału kartograficznego szczególnie cennego należy mapa Karola Perthéesa wykonana w roku 1787, a wydana w Paryżu w 1793 w skali 1:225 000, oraz mapa sporządzona w Austrii przez Józefa Liesganiga w latach 1772–1774. Mapa Perthéesa obejmuje północną część dawnego województwa krakowskiego, a mapa Liesganiga – część południową, zabraną w pierwszym rozbiórce. Ta druga mapa, przedstawiająca Galicję, została oparta na pomiarach terenowych w skali 1:72 000, a po przeróbkach wydana w 1790 r. w skali 1:288 000. Kolejne wydanie tej mapy zostało opublikowane w 1824 r., wprowadzając, jak podaje H. Rutkowski, zmiany w przebiegu dróg⁹.

Dokładniejsze jest kolejne opracowanie kartograficzne tego samego obszaru, zrobione w Austrii przez Fryderyka von Miega w skali 1:28 800. W tej samej skali opracowana została przez Antoniego Mayera von Heldensfelda mapa Galicji Zachodniej, oparta na dobrych podstawach matematycznych i topograficznych¹⁰. Mapa Kwatermistrzostwa w skali 1:126 000 została wykorzystana przy opracowywaniu dróg tylko dla północnej części województwa krakowskiego, gdyż reszty tego obszaru nie obejmuje.

Korzystanie z materiałów kartograficznych z końca XVIII i z pierwszej połowy XIX w., mimo weryfikowania danych źródłami pisanyymi z XVI w., powoduje, że przebieg niektórych szlaków na naszej mapie jest w znacznym stopniu hipotetyczny.

⁵ VL, t. 2, s. 97–98.

⁶ LDK, s. 3.

⁷ K. Buczek, *Wstęp historyczny*, [w:] LDK, s. XI n.; H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.5.2.

⁸ J. Laberschek, *Częstochowski zespół osadniczy w średniowieczu*, „Almanach Częstochowy”, 2002, s. 8.

⁹ H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji II.2.2; zob. też wyżej.

¹⁰ Obie mapy znajdują się w Wiedniu w Kriegersarchiv, a odbitki fotograficzne w IH PAN w Warszawie.

Styk dróg z województwami sandomierskim i sieradzkim został wzięty z wydanych tomów AHP¹¹. Bardzo przydatne dla nas były mapy dróg: województwa sandomierskiego zrobiona przez Henryka Rutkowskiego oraz województwa sieradzkiego i łęczyckiego opracowana przez Małgorzatę Wilską, a także mapa dróg województwa krakowskiego Bożeny Wyrozumskiej dołączona do jej monografii i do wydanej lustracji z 1570 r.¹² Ta ostatnia mapa pokazuje, jakie były połączenia między osiedlami na tym terenie, ale nie zajmuje się szczegółowym przebiegiem sieci drożnej w terenie. W lustracji z 1570 r. brak całego powiatu śląskiego. Prócz tego nie zachowały się opisy dróg: Kraków – Sącz przez Czchów, Tarnów – Działoszyce – Lelów, Bochnia – Koszyce – Jędrzejów, Miechów – Jędrzejów. Poza tym opis trasy Kraków – Krzepice jest rozbity – oddzielnie zamieszczono odcinek Kraków – Ogrodzieniec, a gdzie indziej Ogrodzieniec – Krzepice.

Dane ze źródeł pisanych informują, mniej lub bardziej dokładnie, przez jakie miejscowości przechodziła określona droga, ale dopiero konfrontacja z materiałem kartograficznym pozwala odtworzyć jej szczegółowy przebieg w terenie. Na przykład o drodze z Olsztyna do Częstochowy lustracja z 1570 r. podaje, że biegła przez las, ale dopiero dzięki mapom można ustalić, którądy dokładnie. Była to ważna droga prowadząca z Krakowa na Śląsk, przez Olkusz, Ogrodzieniec, Kromołów, Olsztyn, Częstochowę, Kłobuck, która w Krzepicach rozdzielała się do Wielunia i Wielkopolski oraz na Śląsk. Dokument z 1529 r. określił ten trakt jako „drogę królewską”. W końcu XVI w. nabiera znaczenia połączenie z Lelowa do Częstochowy i na Śląsk (w 1598 r. nazwano je „drogą publiczną”). Podróżni udający się na Śląsk mogli jechać traktem do Żarnowca, a następnie przez Pilicę, Kroczyce do Lelowa. Z lustracji z 1564/1565 r. wiemy o gościńcu prowadzącym z Lelowa do Mstowa i dalej przez Rząsawę, Wierzchowisko do Kłobucka, gdzie łączył się „z drogą królewską”.

Lustracja z 1564/1565 r. podaje, że z Wieliczki do Bochni wychodziły trzy warianty drogi: jedna droga ku górze Bonera do karczmy kołaczkowskiej, druga – od nowego szybu ku Liekarcze, trzecia – od Zabawy. Wszystkie one były utrzymywane przez żupę. W Wielicze zbiegały się trakty prowadzące w różne strony: ku północy, oprócz drogi krakowskiej tzw. prasołka, czyli droga solna¹³ z przeprawą przez Wisłę ze wsi Przewóz do Mogiły; ku wschodowi przez Łączycę do Bochni; ku południowi do doliny Raby przez Dziekanowice i Dobczyce; ku zachodowi grzbietami Podgórze przez Kosocice i Korabniki, gdzie były komory celne, do Skawiny, a dalej przez Zator i Oświęcim na Śląsk¹⁴.

Mapa Perthéesa informuje nas o przebiegu wielu dróg bocznych, np. w okolicach Krakowa: Kraków, Łagiewniki, Wróblowice, Świątniki, Zawada, Myślenice. Dla powiatu śląskiego, który nie jest opisany w zachowanej lustracji z 1570 r., wiemy z mapy Perthéesa o ważnej drodze z Kęt przez Pisarzowice do Białej. O innym połączeniu z Białej przez Kozy, Andrychów, Wadowice, Brzeźnicę, Skawinę do Krakowa świadczy mapa Miega, a także wskazują na to liczne komory celne znajdujące się w Wadowicach, Wiosce, Brzeźnicy, Zelczynie, Borku, Skawinie. Obie te drogi zostały uwzględnione na mapie.

Ze stołeczności Krakowa wynikał fakt, iż przez województwo krakowskie przechodziły najważniejsze połączenia z państwami i krajami sąsiednimi: z Rusią (należącą do Korony i z jej dalszymi ziemiami), z Węgrami, Czechami i z Niemcami.

Połączenie z Czechami prawdopodobnie zmieniało się w ciągu wieków. Nie jest jasne, jak przebiegała ta trasa w XVI w. Itineraria królewskie wskazują, że używane były rozmaite drogi: przez Żywiec, Nowy Sącz, Wrocław¹⁵. Koło Oświęcimia mapa Stanisława Porębskiego z 1563 r.¹⁶ umieszcza cztery mosty, przez które jechano na Śląsk, do Wielkopolski, Małopolski i do Czech.

Gościńiec z Krakowa do Oświęcimia prowadził przez Kobierzyn, Skawinę, Borek, Zelczyn, Brzeźnicę, Spytkowice, Zator, Włosienicę, a z Oświęcimia za granicę¹⁷. Lustratorzy w wielu miejscach stwierdzali zły stan gościńca lub to, że jest za wąski. Droga ta miała też inny wariant. Z Krakowa

¹¹ Por. AHP Sandomierskie i AHP Sieradzkie.

¹² H. Rutkowski, [w:] AHP Sandomierskie, mapa nr 6; M. Wilska, [w:] AHP Sieradzkie, mapa nr 5; B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej w XVI w.*, mapa.

¹³ Długosz LB, I, s. 107.

¹⁴ S. Weymann, *Ćla i drogi*, s. 113.

¹⁵ Tamże; LDK, s. 3, przyp. 2.

¹⁶ Mapa S. Porębskiego, zob. wyżej rozdz. o źródłach kartograficznych, s. 16. W 1558 r. Zygmunt August potwierdza mieszczanom oświęcimskim prawo poboru cła w Oświęcimiu na moście przez Sołę, na moście bobrowskim, na moście we wsi Zabrzeg i przy Bramie Zatorskiej; MRPS V/1, nr 2317.

¹⁷ Jakimi ulicami wyjeżdżano z Krakowa zob. niżej, komentarz J. Laberscheka o Krakowie, s. 149.

wychodziła przez Wołę, Chełm, Liski, Kaszów, a następnie przeprawiała się przez Wisłę do Spytkowic, gdzie łączyła się z poprzednim szlakiem. Z Oświęcimia biegł ważny trakt wzdłuż rzeki Soły na południe do Kęt i Żywca. W XVI w. funkcjonowało też bezpośrednie połączenie z Żywca przez Andrychów, Wadowice, Wioskę, Brzeźnicę i dalej zwykłą drogą do Skawiny i Krakowa. Ze szlaku Kraków–Oświęcim można było w Zatorze pojechać bezpośrednio do Kęt i Żywca.

Najstarszą drogą na Śląsk jechało się z Krakowa przez Olkusz, Sławków, Będzin i dalej przez Bytom, Opole do Wrocławia. Szczególnie dużo komór celnych funkcjonowało w XVI w. pomiędzy Krakowem a Olkuszem. Znajdowały się one w Wielkiej Wsi, Białym Kościele, Czajowicach, Olkuszu i we wsi Sieniczno.

Drugi trakt łączący Kraków ze Śląskiem biegł przez Brzozówkę, Skałę do Ogrodzieńca, a stamtąd przez Kromołów, Włodowice, Żarki. W Żarkach droga się rozgałęziała – jedna skręcała w kierunku zachodnim i szła przez Koziegłowy, Lubliniec do Opola, a druga prowadziła na północ przez Olsztyn, Częstochowę, Kłobuck, Krzepice do Wrocławia¹⁸.

Inna droga, określana w źródłach jako *strata magna*, prowadziła z Krakowa przez Miechów, Żarnowiec, Małoszyce, Rokitno, Kaszczor, Witów, Lelów, Krzepice do Wielkopolski i Prus lub z Krzepic na Śląsk. Jak podaje Długosz, jeździli tą drogą Władysław Jagiełło i Kazimierz Jagiellończyk. Wcześniejszy wariant tego szlaku omijał Częstochowę i prowadził przez Mstów, Rędziany, Wierzchowiska (gdzie pobierano cło), Kłobuck. W XVI w., ze względu na rozwijający się kult Matki Boskiej Jasnogórskiej, droga z Lelowa przez Olsztyn i Częstochowę zyskuje na znaczeniu i w lustracji z 1570 r. obie są wymienione¹⁹. Trakt przez Olsztyn, Częstochowę poświadczony jest w 1598 i 1599 r. Raz jest określony jako droga publiczna na Śląsk z Lelowa do Częstochowy, a innym razem jako gościniec z Lelowa do Częstochowy²⁰.

Przez księstwo siewierskie przechodziły ważne szlaki handlowe z południa na północ i z zachodu na wschód. Było to spowodowane korzystnym położeniem geograficznym tej ziemi. Już w XV w. Władysław Jagiełło jechał z Krakowa przez Rabsztyn, Sławków, Chruszczobród do Siewierza, a następnie przez Koziegłowy, Częstochowę do Wielkopolski. Z Siewierza na Śląsk szły trakty przez Warężyn, Będzin i dalej do Oświęcimia, lub połączenie Siewierz – Czeladź przez Przeczyce, Toporowice. Była też droga Lelów – Włodowice – Mrzygłód do Siewierza, jak również połączenie z Siewierza do Ogrodzieńca i Żarnowca²¹. W północnej części księstwa w XVI w. drogi wiodły z Lelowa przez Żarki, Koziegłowy, Woźniki i dalej do Lublińca.

Połączenie Krakowa z Miechowem przechodziło przez komorę w Kończycach i docierało do Słomnik; nie wiadomo na pewno, jak dalej droga biegła do Miechowa, gdzie też jest poświadczona komora celna. Za Mstyczowem droga do Wielkopolski i Prus się rozgałęziała. Jeden szlak szedł dalej na północ przez Chlewice do Kossowa, a drugi biegł przez Słupię, Chebdzie, Mękarzów, Ojsławice do Secemina.

Na naszej mapie pokazano także ważną drogę (nieuwzględnioną przez B. Wyrozumską) biegnącą z Częstochowy przez Lelów, Szczekociny i dalej na wschód do Jędrzejowa. W Szczekocinie krzyżował się ten szlak z idącym od południowego zachodu gościńcem od Ogrodzieńca. Z Krakowa do miejscowości leżących w województwach sandomierskim i lubelskim było połączenie przez Bieńczyce, Proszowice, gdzie można było dalej kierować się na Wiślicę lub na Skalbmierz.

Podróźni z Krakowa na Ruś mieli do wyboru kilka wariantów połączeń. Jednym z nich była droga biegnąca lewym brzegiem Wisły przez Wiślicę, Połaniec i Sandomierz. Z Krakowa prowadziła ona na Mogiłę, Igołomię, Cło, Wawrzeńczyce i nazywana była w źródłach *via magna, via publica*²².

¹⁸ Lustracja ceł 1564/1565, s. 223–225, 227, 261–262; por. też LDK, s. 62–63.

¹⁹ LDK, s. 64–65, przyp. 131; por. też *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t. 1, red. F. Kiryk, Częstochowa 2002, s. 174; A. Zyskowska, *Praktyki religijne i zasięg geograficzno-społeczny kultu Matki Boskiej Jasnogórskiej w XVI w.*, „Studia Claromontana”, t. 3, 1982, s. 82; A. Witkowska, *Kult jasnogórski w formach pątniczych do połowy XVII w.*, „Studia Claromontana”, t. 5, 1984, s. 148.

²⁰ Odcinek tej drogi jest wymieniony już w 1378 r., między Potokiem a Olsztynem; zob. J. Laberschek, *Rozwój osadnictwa*, s. 55.

²¹ *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994.

²² Zob. LDK, s. 25, przyp. 36; por. S. Kutrzeba, *Handel Krakowa*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, t. 44, 1903; S. Lewicki, *Drogi handlowe w Polsce*, Warszawa 1926 (Sprawozdania Akademii Umiejętności z 1906).

W 1566 r. Koszyce otrzymały od króla Zygmunta Augusta prawo poboru mostowego, z którego dziesięć grzywien mieszczanie mieli oddawać do skarbu, a resztę przeznaczać na naprawę dróg i mostów na terenie miasta. W okolicy tego miasta znajdowało się wiele komór celnych. Wzdłuż gościńca idącego dalej lewą stroną Wisły znajdowały się one w Filipowicach, Rachwałowicach i Ławach. W kierunku północno-wschodnim droga prowadziła przez Pasimiechy, Bełzów i Boszczyn do Skalbmierza, a na południe do Ujścia Solnego oraz dalej do Bochni.

Było też połączenie z Krakowa przez Staniątki i Chełm do Bochni i dalej do Lipnicy Murowanej. Tu drogi się rozdzielały i jedna przez Iwkową, Nowy Sącz kierowała się na Węgry, a druga przez Melsztyn, Zakliczyn, Ciężkowice, Gromnik, Biecz, Dębowiec, Żmigród, Duklę biegła na Ruś²³. Droga przez Ciężkowice nazywana jest w lustracji *strata publica*. Miała ona wiele wariantów, gdyż z Bochni można było jechać przez Dębno, Wojnicz, Tarnów, Jasło (lub z Pilzna przez Krosno). Nagromadzenie pomiędzy Bieczem a Zakliczynom punktów, w których pobierano cło, wskazuje, że był to zapewne najczęściej używany szlak prowadzący na Ruś.

Główne gościńce z Krakowa na Węgry wychodziły przez Podgórze i następnie szły na południe trzema drogami: a) przez Nowy Sącz, Stary Sącz, Rytro, Piwniczną do Lubowli; b) przez Biecz, Gorlice, Ujście do Bardiowa; c) przez Wieliczkę, Dobczyce, Nowy Targ i Czorsztyn²⁴. Na Orawę można było jechać z Krakowa dokładnie na południe do Myślenic i dalej przez Jabłonkę.

Wszystkie te połączenia miały różne warianty. Z Nowego Sącza biegł trakt przez Rytro, Piwniczną, dolinę Popradu do Muszyny, gdzie łączyły się trzy drogi z Węgrów: z Kieżmarku, z Preszowa i z Bardiowa doliną rzeki Topl'a²⁵. Z Lubowli było też połączenie do Nowego Targu przez Kamionkę, Wielki Lipnik, Czorsztyn i dalej wzdłuż Dunajca. Droga ta szła następnie przez Myślenice do Krakowa, łącząc Spisz z Podhalem. Z Nowego Sącza było także połączenie bezpośrednie z Bardiowem przez Przełęcz Tylicką. Istniał również wariant idący równoległe do wspomnianej drogi, prowadzący przez Czchów, Grybów na Węgry²⁶.

W XVI w. wzrasta znaczenie Biecza, który skutecznie konkurował z Sączem i miał kilka dróg prowadzących na Węgry²⁷. Jedną z nich była wspomniana wyżej przez Gorlice, Klimkówkę do Ujścia i Bardiowa. W 1557 r. właściciel Ujścia Stanisław Gładysz otrzymał prawo poboru cła w zamian za obowiązek naprawy drogi określonej jako *via strataque publica*²⁸. Z Biecza można było również wjechać w Dębowcu na stary trakt idący z Sandomierza na Węgry. Szedł on z północy przez Pilzno i Jasło, a dalej przez Żmigród, Stary Żmigród, Duklę i Przełęcz Dukielską²⁹. Oprócz tego szlaku istniało połączenie, które opisali lustratorzy w 1570 r. Jechali oni z Krakowa przez Bochnię, Zakliczyn do Biecza, skąd dalej przez Harklową, Dębowiec, doliną Wisłoka do Żmigrodu. Następnie przez Przełęcz Zborowską do Bardiowa.

Przy sporządzaniu mapy dróg województwa krakowskiego wynikały trudności związane z dokładnym ustaleniem przepraw przez Wisłę, gdyż koryto rzeki ulegało pewnym zmianom, a na mapach osiemnastowiecznych przejścia przez rzekę nie są dobrze oznaczone. Dużą pomocą okazała się praca A. Jureczki³⁰ o średniowiecznych mostach i przewozach, która pozwoliła lepiej zlokalizować miejsca, gdzie przechodziły szlaki drożne. Szczególnie dużo wątpliwości było przy ustalaniu kilku przepraw w okolicy Ujścia, gdyż ulegały one zmianom zarówno pod wpływem warunków geograficznych, jak i ze względu na znaczenie poszczególnych dróg. Dlatego też przebieg niektórych z nich jest hipotetyczny. Na wschód od Krakowa nie było stałego mostu w przejściach przez Wisłę w Mogile, Niepołomicach, Ujściu, Koszycach. W tej ostatniej miejscowości, jak wiemy z lustracji ceł 1564/1565, był most drewniany, który

²³ F. Kiryk, *Najdawniejsze dzieje Lipnicy Murowanej (XIII–XVI w.)*, [w:] *Lipnica Murowana. Gród króla Władysława Łokietka*, red. J. Smółch, Kraków 2007, s. 9.

²⁴ LDK, s. 217. O przejściach z Węgrami zob. też Z. Gyalokay, *Szlaki handlowe na pograniczu Królestwa Polskiego i Węgierskiego w wiekach XIV i XVI*, „Almanach Nowotarski”, t. 10, 2006, s. 114–122; zob. też K. Dziwik, *Stan dróg publicznych w powiecie sądeckim w XVI w.*, „Rocznik Sądecki”, t. 13, 1972, s. 5.

²⁵ J. Dąbrowski, *Kraków a Węgry w wiekach średnich*, RK, t. 13, 1911, s. 205 n.

²⁶ Tamże, s. 206; LDK, s. 80.

²⁷ Zob. też J. Barut, *Dawna ziemia biecka i jej stolica*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław 1963, s. 126–132.

²⁸ AP Kraków, Oddz. I, Castr. Biec. 13, s. 738.

²⁹ S. Weymann, *Cła i drogi*, s. 111; LDK, s. 44, przyp. 76.

³⁰ A. Jureczko, *Średniowieczne mosty i przewozy*, s. 7.

powódź zniszczyła i lustratorzy w 1570 r. musieli być przewożeni przez Wisłę³¹. Podobnie w tymże samym roku w Ujściu zastali „prom dobry, dosyć długi i szeroki”³².

Na zachód od Krakowa spotykamy kilka stałych mostów. W Spytkowicach został wybudowany w 1532 r. przez właściciela Wawrzyńca Myszkowskiego, który dostał od króla prawo poboru cła mostowego. Ten most jest zaznaczony na wspomnianej mapie Porębskiego. Ponadto istniały też mosty: w Zatorze na rzece Skawie, trzy w okolicach Oświęcimia – dwa na Wiśle (w Harmężach i pod Bobrownikami zw. Bobrkowski) i jeden na Sole. Wylewy Dunajca również sprawiały częste kłopoty i zmuszały do odbudowywania przepraw. W Melszynie most z wielkich pali drewnianych był stawiany powtórnie, jak notują lustratorzy³³. Na Dunajcu istniały też mosty w Wojniczu, Zakliczynie i Nowym Sączu³⁴.

Źródła pisane, przede wszystkim lustracje szesnastowieczne, wspominają o mostach w wielu innych miejscowościach leżących na ważnych drogach³⁵. Należą do nich Będzin (most na Przemszy), Biecz (na Ropie), Bochnia (na Babicz), Brzesko (na Uszwicy), Chełmek (na Przemszy), Częstochowa (na Warcie), Ciężkowice (na Białej), Gromnik (na Białej i na Rzepionce), Jasło (na Wistoce, Ropie i Jasiołce), Kazimierz (most Skawiński), Krzepice (na Warcie), Mogiła (na Dłubni), Mstów (na Warcie), Proszowice (na Szreniawie), Sławków (na Białej), Włosienica (na Włosiennicy). Wiemy o pobieraniu cła mostowego w małych miejscowościach Borek i Zelczyn leżących na głównej drodze ze Skawiny do Oświęcimia. Lustracja mówi o istnieniu tam mostków na ciekach wodnych, które dzisiaj są już niewidoczne, ale występowały jeszcze na mapie Miega.

Stan mostów, przepraw i dróg nie był najlepszy i dlatego też lustratorzy wielokrotnie nakazywali poszerzyć, zbudować groble czy naprawić to, co zniszczyła powódź lub zaniedbali mieszkańcy. Szczegółowo problem ten został omówiony przez B. Wyrozumską³⁶.

Na mapie dróg staraliśmy się pokazać wszystkie wymienione w źródłach pisanych komory celne funkcjonujące w XVI w.³⁷ Wydaje się bowiem słuszny pogląd S. Weymanna o związku komór celnych z siecią dróg głównych³⁸. Ich nagromadzenie przy jakimś szlaku komunikacyjnym wskazuje na duże nasilenie ruchu na tym trakcie. I tak na przykład cztery komory, usytuowane w Wielkiej Wsi, Białym Kościele, Czajowicach, Sienicznie, na stosunkowo krótkim dystansie od Krakowa do Olkusza, świadczą o randze tej drogi prowadzącej na Śląsk.

Rozmieszczenie karczem przydrożnych, które miały własne nazwy i leżały poza miastami i wsiami, często wśród lasów i pustkowi, wskazuje na znaczenie danego szlaku handlowo-komunikacyjnego w XVI w. W takich budynkach podróżni zatrzymywali się nie tylko na nocleg i posiłek, ale także mogli coś kupić i naprawić oraz wymienić pieniądze. Niekiedy, gdy nie było w pobliżu odpowiedniejszego miejsca, właśnie w karczmie umieszczano komorę celną i tam pobierano cło³⁹.

Zestawienie źródeł opisowych, takich jak lustracja dróg z roku 1570, opracowań (np. B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*; *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego*) oraz przekazów kartograficznych (Perthées, Kwaternistrzostwo) pozwala ustalić z dużym prawdopodobieństwem, gdzie znajdowały się takie obiekty i zlokalizować je na mapie dróg. Porównując lokalizacje piętnasto- i szesnastowiecznych karczem z późniejszymi danymi źródłowymi, widzimy, jak wokół wielu z tych obiektów formowały się osady, które w niedługim czasie, niekiedy kilkunastu lat, stawały się wsiami.

Przez województwo krakowskie przechodziły główne szlaki o znaczeniu ogólnopolskim, łączące najważniejsze ośrodki z Krakowem i prowadzące dalej za granicami do Wilna, Budapesztu,

³¹ Lustracja ceł 1564/1565, s. 259–260; LDK, s. 28.

³² LDK, s. 29–30.

³³ Lustracja ceł 1564/1565, s. 212 mówi o solidnym dębowym moście, natomiast LDK, s. 50 wspomina, że most ten został zniszczony.

³⁴ O moście na Dunajcu pod miastem w Nowym Sączu zob. MRPS IV/1, 6931 oraz o drugim moście na Kamienicy zob. LDK, s. 36.

³⁵ Zob. Lustracja ceł 1564/1565, s. 211, 212, 218, 219, 232, 243–246 n., oraz LDK i wykaz dokumentów nr 3, 5, 10, 13, 14, 16, 17, 20, 21, 24, 26, 33, 37, 49.

³⁶ B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej*, rozdz. *Stan dróg*, s. 36–43.

³⁷ Spis komór sporządzony na podstawie Lustracji ceł 1564/1565 i LDK, znajduje się w aneksie.

³⁸ S. Weymann, *Cła i drogi*, s. 90. Ten pogląd S. Weymanna częściowo zakwestionował H. Samsonowicz, który sądził, że komory często były umieszczane przy bocznych drogach; zob. H. Samsonowicz, *Sieć drożna Polski w średniowieczu*, PH, 1973, nr 4, s. 705.

³⁹ B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej*, s. 34.

Wiednia, Pragi. Zagęszczenie dróg wokół stolicy jest dobrze widoczne na mapie głównej i na mapie dróg.

Na podstawie dotychczasowych badań możemy wyodrębnić najważniejsze połączenia komunikacyjne przechodzące przez województwo krakowskie wraz z księstwem siewierskim.

1. Kraków – Poznań: a) Olkusz albo Skała – Ogrodzieniec – Żarki – Częstochowa – Krzepice – Wieluń; b) Skała – Wolbrom – Pilica albo Żarnowiec – Lelów – Koniecpol – Pławno – Radomsko; c) Słomniki – Miechów – Żarnowiec – Lelów i dalej jak 1b.
2. Kraków – Toruń: a) jak 1b; b) Słomniki – Miechów – Mstyczów – Secemin – Kurzelów.
3. Kraków – Warszawa: a) Słomniki – Miechów – Książ Wielki – Jędrzejów – Małogoszcz; b) Proszowice – Wiślica – Busko.
4. Kraków – Lublin: a) jak 3b; b) Brzesko Nowe – Koszyce – Opatowiec – Nowe Miasto Korczyn.
5. Kraków – Lwów: a) Bochnia – Wojnicz – Tarnów – Pilzno – Dębica; b) Bochnia – Lipnica Murowana – Zakliczyn – Gromnik – Ciężkowice – Biecz – Dębowiec – Krosno – Sanok; c) do Gromnika jak 5b i dalej Olszyny – Jasło – Krosno – Sanok.
6. Kraków – Wrocław: a) Olkusz – Sławków – Siewierz – Koziegłowy – Lubliniec; b) Olkusz – Sławków – Będzin – Bytom.
7. Kraków – Ołomuniec: Skawina – Zator – Oświęcim – Pszczyna – Ostrawa.
8. Kraków – Ostrzyhom: a) Skawina – Wadowice – Żywiec – Żylinia; b) Myślenice – Twardoszyn.
9. Kraków – Koszyce: a) Wieliczka – Dobczyce – Nowy Targ – Podoliniec – Lewocza; b) Bochnia – Lipnica Murowana – Nowy Sącz – Piwniczna – Lubowla; c) do Biecza jak 5b i dalej Gorlice – Ujście – Bardiów.
10. Lwów – Wrocław: a) Wiślica – Działoszyce – Miechów – Wolbrom – Olkusz – Sławków – Będzin – Bytom; b) Wiślica – Pińczów – Jędrzejów – Szczekociny – Lelów – Częstochowa – Krzepice – Kluczbork; c) Chęciny – Małogoszcz – Secemin – Lelów, a dalej jak droga 10b albo Żarki – Koziegłowy – Lubliniec.
11. Lwów – Koszyce: a) Sanok – Krosno – Dębowiec – Gorlice – Ujście – Bardiów; b) Sanok – Krosno – Dębowiec – Grybów – Nowy Sącz, a dalej jak 9b.
12. Warszawa – Koszyce: a) Brzostek – Jasło – Dębowiec – Żmigród – Krempna albo Dukla – Bardiów; b) Fryszak – Krosno – Dukla – Bardiów.

ANEKS

Komory celne

Bełzów, Będzin, Biecz, Bieńczyce, Bobrek, Bobrowniki, Bochnia, Borek, Boszczyn, Brzeźnica, Brzozówka, Charmęzy, Chełm, Chrzanów, Cieszkowice, Cło, Cło (par. Biały Kościół), Cło (par. Chełm), Czajowice, Czasławice, Czchów, Czeladź, Częstochowa, Czorsztyn, Dębno, Dębowiec, Długoszyn, Dobczyce, Dukla, Działoszyce, Filipowice, Gorlice, Gromnik, Iwkowa, Jasło, Kaszchor, Kaszów, Kazimierz, Kęty, Kłobucko, Kobierzyn, Korabniki, Koskowice, Kosocice, Koszyczki, Koziegłowy, Kroczyce, Krzepice, Kuchary, Kuńczyce, Lelów, Liski, Ławy, Łobzów, Melsztyn, Miechów, Mogiła, Mstów, Mstyczów, Myślimice, Niegosławice, Nowy Targ, Ociec (Ojców), Ogrodzieniec, Olkusz, Oświęcim, Pasimiechy, Piwniczna, Proszowice, Rachwałowice, Raciborsko, Rajsko, Rozemberg, Rytter, Sądecz Nowy, Sądecz Stary, Sieniczna, Siewierz, Sitnica, Skała, Skarbimierz, Skawina, Sławków, Słomniki, Spytkowice, Sucha, Taszyce, Uście, Wadowice, Walenczów, Wareżyn, Wawrzyńczyce, Wąsosze, Wielga Wieś, Wieliczka, Wierzchowiska, Wietrzno, Wioska, Włosienica, Wojnicz, Wola, Wolbram, Zakliczyn, Zator, Zelczyn, Zendek, Żarnowiec, Żmigród, Żywiec.

Karczmy będące osobnymi osadami

Barycz, par. Bodzanów, pow. szczyrzycki
Borowa, par. Chechło, pow. proszowski
Borowa, par. Mstyczów, pow. ksiąski
Brzozówka, par. Wojakowa, pow. sądecki
Budy, par. Oświęcim, pow. śląski
Celna (Na Czle, Czło), par. Zwierzyniec, pow. proszowski
Chajduga, par. Pobiodr, pow. proszowski
Chełm, par. Rudawa, pow. proszowski
Chochoł, par. Luborzycza, pow. proszowski
Cianówka, par. Smarzewice, pow. proszowski
Cło, par. Chełm, pow. szczyrzycki
Cło, par. Biały Kościół, pow. proszowski
Czecheł (Chochoł), par. Giebułtów, pow. proszowski
Gajowa, par. Sędziszów, pow. ksiąski
Gliniana, par. Więclawice, pow. proszowski
Grzybowa, par. Bieżanów, pow. szczyrzycki
Jasińska, par. Rzezawa, pow. szczyrzycki
Jelitowa, par. Raciborowice, pow. proszowski
Kamienna, par. Kraków – św. Mikołaja, pow. proszowski
Kleszczyńska, par. Skarbimierz, pow. proszowski
Lipka, par. Bolechowice, pow. proszowski
Podborna, par. Krzeszowice, pow. proszowski
Podchełmie, par. Rudawa, pow. proszowski
Prądnicka, par. Kraków – św. Mikołaja, pow. proszowski
Pultowska, par. Brzeźnica, pow. szczyrzycki
Rudawa, par. Rudawa, pow. proszowski
Samostrzelna, par. Kazimierz – św. Jakuba, pow. proszowski
Szulierz (Szuler?), par. Jangrot, pow. proszowski
Tira, par. Giebułtów, pow. proszowski
Uszwica, par. Uszew, pow. szczyrzycki
Zybr (Zubr?), par. Gołaczów, pow. proszowski

Wymienione karczmy występują na mapie dróg, a nie są uwzględnione na mapie głównej oraz w indeksie miejscowości.

2008 r.

III.5a.1. STAROSTWO SPISKIE

Jarosław Suproniuk

8 listopada 1412 r. w Zagrzebiu Zygmunt Luksemburski, jako król węgierski, „oddaje Władysławowi (Jagielle) jako zastaw na pożyczoną sumę 37 000 kóp groszy praskich XVI miast w Ziemi Spiskiej z ich przynależnościami, określając warunki zastawu i jego ewentualnego wykupu”¹. W akcie tym wymieniono: „zamek nasz Lubowlę z miastem i miasto Podoliniec z twierdzą i wsiami do nich należącymi, niemniej z miastami i miasteczkami niżej podanymi w ziemi naszej spiskiej, w diecezji ostrzyhomskiej położonemi mianowicie Gniazda, Biała, Lubica, Wierzbów, Twarożna, Poprad, Straże, Wielka, Włochy, Podegrodzie, Nowa Wieś, Ruskinowce, Matjaszowce i Sobota nazwanemi, z ich wszystkimi przynależnościami, czynszami, pożytkami, dochodami, korzyściami, jurysdykcją świecką, posiadłościami [...]”².

Jeszcze przed aktem zastawu w 1412 r. Gniazda, Lubowla i Podoliniec (z zamkami w Lubowli i Podolińcu) tworzyły wydzielone dominium królewskie i nie wchodziły w skład związku 24 miast spiskich wspólnoty saskiej³. Wymienione trzy miasta, wraz z przynależnymi do nich obszarami, łączyły się terytorialnie z Polską. Pozostałą część zastawionego terytorium określano w źródłach jako 13 miast prowincji saskiej na Spiszu⁴. Większość z nich miała charakter rolniczy z tygodniowymi targami. Z tego obszaru można wydzielić sześć enklaw⁵:

- na lewym brzegu Popradu miasto Biała Spiska z terytorium ciągnącym się w kierunku Tatr;
- na wschód i południowy wschód od Kieżmarku: cztery miejscowości Lubica, Ruskinowice, Twarożna i Wierzbów. „Obszar Lubicy łączył się wprawdzie z dystryktem Lubowieckim na dziale wodnym biegnącym wierchami Gór Lewockich pomiędzy potokiem Lubica a należącym do Lubowli potokiem Jakubiańskim, nie mniej, ze względu na wąskość styku, niedostępność i niedrożność połączenia, można w praktyce uważać obszar Lubicy za oddzielną enklawę”⁶;
- na południowy zachód od Kieżmarku, w górę biegu Popradu, znajdowała się kolejna enklawa z miastem Popradem i Sobotą Spiską wraz z okolicznymi miejscowościami: Matiaszowce (Maciejowce), Straże i Wielka (Fylka);
- na południe od Lewoczy leżała Nowa Wieś Spiska wraz z terenem ciągnącym się od rzeki Hornad aż do biegu rzeki Hnilec;
- na wschód od Nowej Wsi Spiskiej, nad rzeką Hornad znajdowała się kolejna enklawa wokół Włochów Spiskich wraz z terytorium położonym po obu stronach Hornadu;

¹ *Akt zastawu XVI miast spiskich Polsce z r. 1412*, z oryg. wyd. i tłum. A. Semkowicz, „Wierchy”, t. 8, 1930, s. 152–157 (tłum. pol. s. 155–157); por. LK 1564, cz. 1, s. 196–198.

² *Akt zastawu*, s. 155; zob. J. Kurtyka, *Starostwo spiskie (1412–1769/70)*, [w:] *Terra Scepusiensis. Stav badania o dejinach Spiša*, Levoča–Wrocław 2003, s. 504 n., tam zebrana literatura.

³ T.M. Trajdos, *Przywileje Podolińca, Starej Lubowli i Gniazd w XIV i XV wieku*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie”, t. 3 [w druku]; J. Kurtyka, *Starostwo spiskie*, s. 505; H. Ruciński, *Prowincja saska na Spiszu do 1412 r. (Na tle przemian społecznych i ustrojowych w komitacie spiskim i na obszarach przyległych)*, Białystok 1983.

⁴ J. Kurtyka, *Starostwo spiskie*, s. 505; por. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*, t. 1–3, Bratislava 1977–1978.

⁵ Z. Goetel, *Z geografii historycznej południowej rubieży państwa polskiego od strony Spiszu i Szarysza*, „Rocznik Sądecki”, t. 12, 1971, s. 378 n.; por. J. Szaflarski, *Kilka uwag w sprawie źródeł kartograficznych do mapy historycznej Spisza*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, t. 3, s. 323–329; *Atlas Československých Dějin*, Praha 1965, XIV: *Navrácení spišských měst roku 1772*.

⁶ Cyt. za: Z. Goetel, *Z geografii historycznej*, s. 378.

Mapa 1. Starostwo spiskie w drugiej połowie XVI w.

– na północny zachód od Włochów Spiskich, w początkowym biegu rzeki Torysa położone było Podegrodzie Spiskie, ale bez zamku spiskiego, którego nie objęto zastawem i który pozostał po stronie węgierskiej .

Tak opisane terytorium pozostawało przy Polsce (pod administracją Rzeczypospolitej) do 1769 r. jako niespłacony dług⁷. Starostwo spiskie było starostwem niegrodowym (*sine iurisdictione*) – w założeniu polska administracja miała być czasowa. Zamki w Lubowli i Podolińcu zostały siedzibami starostów polskich, z kolei głównym ośrodkiem 13 miast spiskich została Nowa Wieś Spiska.

Dominium lubowelskie (*districtus Lublouiensis*) składało się z miast: Lubowla z zamkiem, Gniazda (*alias Knyszyn*) i Podoliniec z zamkiem, do których należały folwarki zamkowe w Lubowli i Podolińcu oraz osiem wsi: pięć na prawie niemieckim (Drużbak Niżny z młynem, Drużbak Wyżny z karczmą i młynem, Forbasy, Nowa Lubowla, Obgart [Hobgart] oraz trzy wsie wołoskie (Jakubiany, Jarzembina

⁷ Tamże, s. 378; J. Kurtyka, *Starostwo spiskie*, s. 487; A. Divéky, *Dzieje przyłączenia miast spiskich do Węgier w r. 1770-tym*, PH, t. 23, 1921, nr 1, s. 17 n.; J. Kurtyka, *Polscy starostowie na Spiszu w XV i I połowie XVI wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia, 26, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 240, 1992, s. 199.

i Kamień)⁸. Do tego dochodziła karczma Krempak wraz z młynami w Gniazdach i Lubowli oraz wieś Litmanowa wzmiankowana od 1570 r.⁹ Do drugiej połowy XVIII w. zachował się podział na dominium lubowelskie (Gniazda, Lubowla, Podoliniec) oraz na „wspólnotę 13 miast zastawionych Polsce w ramach starostwa spiskiego”¹⁰; pozostałe 11 miast spiskich (z prowincji 24 miast spiskich) znajdowało się pod zwierzchnictwem korony węgierskiej.

Na obszarze niegrodowego starostwa spiskiego szlachta polska nie miała posiadłości dziedzicznych, a królowie polscy zatwierdzali i gwarantowali przywileje miejskie. Od XVI w. podstarości lubowelski i podoliniecki, przy pomocy burgrabiów, zarządzał administracją w zastępstwie starosty. Starosta, w imieniu króla, sprawował zwierzchność nad 13 miastami spiskimi. Bazując na przywileju z 1271 r., trzynastcie miast spiskich miało prawo wybrać wspólnego grafa i sędziego (rychtarza) w każdym z miast; od decyzji i wyroków rychtarza można było odwoływać się do grafa 13 miast, a od niego do samego starosty lub do króla¹¹.

W stosunkach polsko-węgierskich kwestia zwrotu starostwa spiskiego, które w aspekcie prawno-państwowym nie przestało nominalnie należeć do Królestwa Węgier, była wciąż obecna. Chroniczne konflikty graniczne stały się przyczyną częstych zjazdów komisji granicznych, których działalność nasiliła się w XVI w. Jedną z największych komisji granicznych była „Ruberiana” z 1580 r.¹²

Starostwo spiskie, z uwagi na dogodne i strategiczne położenie, dochodowość, militarne znaczenie zamków w Lubowli i Podolińcu, było „wyraźnie wyodrębnione pod względem prestiżowym i symbolicznym”¹³.

2008 r.

⁸ LK 1659–1664, cz. 2, s. 727–729 jako wsie wołoskie wymienia tylko Jarzembinę i Kamień.

⁹ J. Kurtyka, *Starostwo spiskie*, s. 512. Litmanową wzmiankuje dokument z 10 II 1570 r., LK 1659–1664, cz. 3, s. 810, nr 426. W dokumencie z 2 VIII 1591 r. Litmanowa występuje jako nowo lokowana, MK 136, k. 264–265.

¹⁰ J. Kurtyka, *Starostwo spiskie*, s. 514.

¹¹ Tamże, s. 519.

¹² Tamże, s. 508.

¹³ Tamże, s. 520.

III.5.2. WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Henryk Rutkowski

Na mapie woj. sandomierskiego, podobnie jak na mapie Mazowsza, przedstawiliśmy **ważniejsze drogi** istniejące w drugiej połowie XVI w. Zamiarem naszym nie było oznaczenie wszystkich dróg publicznych, czyli gościńców, lecz tylko pokazanie wybranych spośród nich. Założenie to wiąże się z niedostatkami źródeł: na podstawie materiałów z XVI w. można dokładnie oznaczyć tylko niewielkie fragmenty sieci drożnej. Dlatego wobec faktu, że przebieg dróg do początków XIX w. wykazuje znaczną trwałość, główną metodą naszej pracy była retrogresja. Przeprowadziliśmy wybór spośród gościńców występujących na mapach z przełomu XVIII i XIX stulecia. Dokonując tego wyboru, uwzględnialiśmy informacje o drogach publicznych ze źródeł szesnastowiecznych, wyniki opracowań ówczesnych szlaków handlowych oraz itineraria, a także braliśmy pod uwagę rozmieszczenie miast, które w badanym okresie prawie się nie różniło od rozmieszczenia w końcu XVIII w. Niemniej wypada zaznaczyć, że sieć ważniejszych gościńców należy do bardziej hipotetycznych elementów naszej mapy, zarówno pod względem wyboru poszczególnych dróg, czyli oceny ich znaczenia, jak też pod względem ich przebiegu (choć wiele odcinków np. przy miastach ma przebieg pewny). W komentarzu nie możemy dokładnie objaśnić przebiegu wszystkich dróg oraz nie możemy zaznaczyć stopnia ich prawdopodobieństwa, obok ogólnych informacji o źródłach i metodzie opracowania mogą się tutaj znaleźć tylko wybrane przykłady szczegółowe¹.

Źródłem, które miało dla nas szczególne znaczenie, była lustracja zatytułowana: „**Myta i cła na wodzie**, jako promy, mosty, a **na ziemi**, jako groble, gaci, burki i naprawowanie dróg miastom i pewnym osobom, albo communitatibus vel collegiis nadane”². Lustracja ta została przeprowadzona równocześnie z pierwszą lustracją królewskich ziem w 1564/1565 r., a zachowany protokół lustratorski obejmuje trzy województwa małopolskie: krakowskie, sandomierskie i lubelskie. Lustratorzy stwierdzali prawne podstawy pobierania myt i ceł, czyli dokonywali rewizji przywilejów, a także kontrolowali, jak są utrzymywane promy, mosty, groble, bruki itp. urzędnicy komunikacyjne, które uzasadniały nadanie przez króla dochodów mytniczych. Należy zaznaczyć, że w wielu miejscach ściągano myto bez odpowiedniego przywileju i bez żadnych inwestycji drogowych. Lustratorzy interesowali się wyłącznie drogami publicznymi³. Wynik działań rewizorskich był daleki od kompletności, liczba myt objętych lustracją niewątpliwie nie osiągnęła połowy wszystkich myt znajdujących się w woj. sandomierskim, podobnie jak to było w woj. krakowskim⁴. Z naszego punktu widzenia omawiane źródło stanowi rejestr dość przypadkowo wybranych gościńców, określonych albo przez powiązanie z jedną tylko miejscowością, albo przez wskazanie dalszego kierunku drogi. Mimo swych niedostatków lustracja ceł i myt dostarczyła podstawowego zasobu informacji o sieci drożnej badanego terytorium w XVI w. Wszystkie

¹ Szerzej o tym H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.5.7.

² Lustracja ceł 1564/1565, s. 199.

³ Fragment opisu dróg koło Skawiny, miasta opactwa tynieckiego w woj. krakowskim: „Item pokazowano też od ks. opata wedla przywileja naprawowanie drogi ab oppido versus villam Radzieszow, od pirszy brany eundo versus Lanczkoronam, sed quia non est via publica, telko ludzie wiescy tamtędy jeżdżą, tedy nie jest oględowana”; tamże, s. 205; por. LDK, s. 6–7, 79.

⁴ K. Buczek, *Wstęp historyczny*, [w:] LDK, s. XI n.; B. Wyrozumka, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI w.*, Wrocław 1977, s. 12 n.

gościńce zasygnalizowane przez to źródło uwzględniliśmy na naszej mapie. Lustrację ceł uzupełniła danymi o promach i mostach we własności monarszej lustracja dóbr królewskich⁵.

Jak wspomniano w rozdziale o źródłach kartograficznych, **mapa Andrzeja Pograbki z 1570 r.** przedstawia kilka dróg przechodzących przez woj. sandomierskie. Są to drogi (podajemy w zasięgu nas interesującym): 1. Kraków – Miechów – Secemin – Kurzelów – Przedbórz – Żarnów – Opoczno – Inowódz – Rawa⁶; 2. Kraków – Proszowice – Wiślica – Szydłów – Opatów – Zawichost – Urzędów – Lublin; 3. Kraków – Korczyn – Połaniec – Osiek – Koprzywnica (nazwa na mapie: Pokrzywnica) – Sandomierz – Zawichost itd.; 4. Kraków – Bochnia – Tarnów – Pilzno – Dębica – Sędziszów – Rzeszów – Jarosław⁷.

Szczegółowy obraz dróg, ale o dwa stulecia późniejszy, przynoszą mapy z przełomu XVIII i XIX w.: polskie mapy Perthéesa oraz mapy austriackie Heldensfelda, Liesganiga i Miega. Oznaczone na tych mapach drogi wyższego rzędu (gościńce, trakty, drogi pocztowe) posłużyły jako podstawa retrogresji połączonej z selekcją. Szczegółowy przebieg dróg ustaliliśmy zgodnie z tymi mapami na podkładzie map 1:100 000 z pierwszej połowy XX w. Uwzględniając fakt, że sieć gościńców na mapach z przełomu XVIII i XIX w. wykazuje spore różnice, a żadnemu ze źródeł kartograficznych nie można w zakresie nas interesującym przyznać zdecydowanej wyższości, przyjmowaliśmy różne rozwiązania. Rekonstruując dla XVI w. sieć wybranych dróg, pomijaliśmy w zasadzie warianty gościńców, tzn. jeżeli między dwiema miejscowościami występują na mapach dwa lub trzy połączenia, wybieraliśmy tylko jedno z nich. Na przykład: z dwóch dróg Drzewica – Końskie wybraliśmy połączenie przez Gielniów (ta droga jest na mapie Perthéesa), a zrezygnowaliśmy z drogi omijającej to miasto (jest na mapach Perthéesa i Heldensfelda). Gościńiec Iłża – Wąchock poprowadziliśmy przez Mirzec (tak u Heldensfelda), a pominęliśmy drogę przez Małyszyn (jest u Perthéesa). Jako połączenie Opatowa z Tarłowem przyjęliśmy drogę przez Ćmielów (Perthées, Heldensfeld), natomiast nie oznaczyliśmy drogi przez Gliniany (Perthées), które dopiero w 1595 r. zostały miasteczkiem. Niekiedy jednak odstępowaliśmy od zasady pomijania wariantów dróg, np. gościńiec Kozienice – Oleksów poprowadziliśmy zarówno przez Sieciechów, jak i obok tego miasta; obie te drogi są na mapach Perthéesa i Heldensfelda, przy czym pierwszą z nich Perthées określił jako „Trakt Dolny”.

Powyższe rozwiązania mają dla XVI w. oczywiście walor prawdopodobieństwa, inaczej niż te, które można było oprzeć na źródłach z badanego okresu. Na przykład gościńiec z Krakowa na Mazowsze przechodzący przez Końskie został w tej okolicy zdublowany drogą przez Modliszowice, które na tym szlaku wymieniła lustracja ceł⁸. Lustracja ta opisuje pod Sandomierzem gościńiec, który dawniej przechodził przez Ocinek, ale został przeniesiony do pobliskich Gór Dolnych⁹. W XVIII w. Perthées oznaczył drogę przez Góry, a Heldensfeld przez Ocinek, na naszej mapie przedstawiliśmy obydwa warianty.

Traktując wykorzystane źródła kartograficzne z przełomu XVIII i XIX w. jako całość, możemy stwierdzić, że lustracja ceł z 1564/1565 r. wykazuje wysoki stopień zgodności z nimi, tzn. wzmiankuje tylko kilka takich gościńców, które albo mają przebieg inny, niż oznaczony na którejś z map, albo wcale na tych mapach nie występują. Zaczynając od pierwszej grupy, wymieniamy wszystkie **modyfikacje**,

⁵ LS 1564/1565.

⁶ Częściowo ta sama droga występuje już na mapie Erharda Etzlauba z 1501 r.: Kraków – Miechów – Kurzelów – Przedbórz – Piotrków. Reprodukacja tej mapy dróg w Europie Środkowej w nieukończonym wydawnictwie z 1939 r.: *Monumenta Poloniae Cartographica*, tabl. 1; por. K. Buczek, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław 1966, s. 25 n.

⁷ Mapę Pograbki wykorzystał Michael von Eitzing, autor atlasu *Itinerarium Orbis Christiani*, wyd. 1578–1580 w Amsterdamie lub Kolonii. Na mapie przedstawiającej Polskę oznaczył na obszarze woj. sandomierskiego dwie spośród wymienionych dróg, drugą i trzecią; U. Puckalanka, *Szesnastowieczna mapa polsko-litewskich szlaków podróży*, „Zeszyty Naukowe UAM w Poznaniu”, nr 54: Biblioteka, z. 4, 1964, s. 183–200.

⁸ Lustracja ceł 1564/1565, s. 290 n.

⁹ Tamże, s. 257. Był to gościńiec od przewozu sandomierskiego, prowadzący z Rusi do Wielkopolski i Mazowsza, „którym lecie chodzą woły, chodzą też formani i kramarze. Na tym gościńcu przez tę wieś [Ocinek] idzie rzeka Lukawa od Opathowa między górami”. Przez dolinę Łukawy „na jesień i na wiosnę przejazd bez mostów i gaci być nie może. Teraz tam mosty i gać zniesiono, bo do wsi rzeczonyj Góry niżej na dół ten gościńiec obrócono przez tę rzekę”. W Górach są dwa mosty i ma być zbudowany trzeci, „ale p. Stanisław Lypnyczyk chce zasię ten gościńiec ex villa Gori ad villam Ocinek na stare miesce obrócić i most i gaci pobudować, kędy pirwey były i na które miesce przywilej mostowego dan jest”. Mikołaj Lipnicki otrzymał w 1528 r. przywilej na mostowe „in villa Ocyn sive Kuchary super fluvio Lukawa”; MRPS IV, nr 15406. Rzeka Łukawa oddzielała Ociny Lipnickich od Ocinka należącego do wójtostwa sandomierskiego.

które na podstawie danych z XVI w. (nie tylko z lustracji ceł) wprowadziliśmy do przebiegu dróg wziętego z późniejszych map. Drogę Tarnów – Pilzno skierowaliśmy przez Gumniska, Skrzyszów, Łęki Górne, a nie przez Pogórską Wołę, jak Liesganig i Mieg, ponieważ lustracja ceł wymienia na tej drodze Łęki¹⁰. Podobnie wyznaczyliśmy bieg drogi Sędziszów – Trzciana przez Będziemyśl, a nie przez Klęczany¹¹. Zmianie uległa droga Rudnik – Krzeszów koło Kopek, w których przed 1564/1565 r. pobierano cło, a następnie przeniesiono je do Rudnika¹²; w naszym ujęciu nie tylko Rudnik, lecz także Kopki leżą na gościńcu, inaczej niż na mapie Liesganiga. Powyższe modyfikacje wprowadziliśmy na podstawie lustracji ceł, a dwie następne – na podstawie innych źródeł. W niewielkim stopniu został zmodyfikowany przebieg gościńca prowadzącego z Sandomierza do przewozu i dalej do Strachocina na prawym brzegu Wisły w woj. lubelskim, której to wsi właściciele mieli przywilej na ten przewóz¹³. Strachocin jest miejscowością zaginioną, jego przybliżona lokalizacja wpłynęła na rekonstrukcję przebiegu drogi¹⁴. Gościniec Oleszno – Przedbórz na mapie Perthéesa przebiega obok Żeleźnicy (Heldensfeld nie pokazuje tego gościńca), natomiast my poprowadziliśmy drogę przez tę wieś¹⁵. Żeleźnica występuje w itinerarium Zygmunta Starego, a poza tym wiadomo, że w 1511 r. znajdował się tutaj most na Czarnej, z którego pobierali myto pleban miejscowy i właściciel Oleszna¹⁶.

Na mapie podstawowej woj. sandomierskiego zostały wprowadzone uzupełnienia w stosunku do sieci drożnej występującej w źródłach kartograficznych. Najpierw wymienimy wszystkie drogi, które są poświadczone w XVI w. Gościniec z Inowłódza do Odrzywołu, nieobecny na mapach Perthéesa i Heldensfelda (dopiero późniejsza mapa Kwatermistrzostwa pokazuje tutaj trakt), dodaliśmy na tej podstawie, że lustracja ceł opisuje Odrzywół jako leżący na drodze z Lublina do Poznania¹⁷. Drogę Inowłódz – Drzewica – Skrzynno potwierdza itinerarium królewskie¹⁸. Uwzględniliśmy na mapie gościniec Strzałków – Konary – Rzuchów – Kadź, równoległy do drogi Radom – Odrzywół przez Przytyk, chociaż w 1564/1565 r. nie było na nim już takiego ruchu jak dawniej¹⁹. Wprowadziliśmy krótkie połączenie Woli Zadybskiej z Zadybiem jako odcinek drogi, którą z Kozienic do Łukowa wielokrotnie podróżowali królowie²⁰. W źródłach kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w. nie został oznaczony gościniec łączący Gołąb przez Wisłę z drogą Sieciechów – Janowiec, podczas gdy funkcjonujący w XVI w. przewóz pod Gołębiem świadczy o istnieniu tej drogi²¹. Nie ma też wątpliwości

¹⁰ Lustracja ceł 1564/1565, s. 270–273.

¹¹ Tamże, s. 342.

¹² Tamże, s. 365–369. Komora celna w Kopkach istniała już w XIV w.; F. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen. Textband*, Weimar 1967, s. 696.

¹³ Lustracja ceł 1564/1565, s. 287 n.

¹⁴ Lokalizacja Strachocina w AHP Lubelskie, mapa, jest błędna. Strachocin w 1369 r. był polem we wsi Pniów, w XV i XVI w. występował jako wieś nad Wisłą w par. Wrzawy, a w 1612 r. jako pole we Wrzawach; S. Kuraś, *Słownik historyczno-geograficzny woj. lubelskiego w średniowieczu*, Warszawa 1983, s. 223. Powyższe informacje oraz nazwa rzeczki Strachocka pozwalają na przybliżoną lokalizację Strachocina w rejonie obecnego ujścia Sanu, gdzie istnieją osady: Dąbrówka (część Pniowa) i Pasternik (część Wrzaw). Na mapie Perthéesa jest oznaczony przewóz przez Wisłę z lewego brzegu do Dąbrówki.

¹⁵ Żeleźnica nad Czarną, wieś królewska w starostwie przedborskim, początkowo nazywała się Żelazne Nogi, tak jak otaczający ją las. W 1511 r. istniała osada Żelazne Nogi, która składała się tylko z drewnianego kościoła parafialnego i z kuźnicy w budowie, natomiast pierwotna wieś tej nazwy, oddalona o 3 km, nazywała się już Starą Wsią. Później osada kościelna rozwinęła się w niewielką wioskę, dla której przyjęła się nazwa Żeleźnica. Według zanotowanej w XIX w. tradycji, zapewne wiarogodnej, kościół żeleźnicki zbudowano na miejscu wypadku Kazimierza Wielkiego z 1370 r.; Łaski LB, I, s. 612–614; SGKP, t. 14, s. 767 n.; J. Wiśniewski, *Dekanat konecki*, Radom 1913, s. 321–324; H. Rutkowski, *Pomnik wypadku Kazimierza Wielkiego*, „Roczniki Humanistyczne”, Lublin (w druku).

¹⁶ Łaski LB, I, s. 612–614; A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne”, t. 16, 1973, nr 2, s. 263.

¹⁷ Lustracja ceł 1564/1565, s. 293. Ponadto przebieg drogi lubelsko-poznańskiej przez Przytyk, Odrzywół, Inowłódz poświadczają dokumenty z drugiej połowy XV w.; S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII w.*, „Przegląd Zachodni”, t. 9, 1953, nr 2, s. 222–224; K. Myśliński, *Lublin a handel Wrocławia z Rusią w XIV i XV w.*, „Rocznik Lubelski”, t. 3, 1960, s. 15–20; F. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, s. 648. Drogę z Poznania do Lublina przez Inowłódz, Przytyk, a więc niewątpliwie też przez Odrzywół, wymienia na podstawie archiwaliów poznańskich M. Grycz, *Handel Poznania 1550–1655*, Poznań 1964, s. 82.

¹⁸ Wymienione: Szydłowiec, Krajów, Drzewica, Inowłódz; A. Gąsiorowski, *Itineraria*, s. 267.

¹⁹ Świadczy o tym opis Konar, gdzie dawniej pobierano mostowe: „od 20 lat nie bierzą nic, a też mijają na Przytyku, a te mostki telko dla młynów budują”; Lustracja ceł 1564/1565, s. 293.

²⁰ A. Gąsiorowski, *Itineraria*, s. 259–269.

²¹ LS 1564/1565, s. 244.

co do tego, że w badanym okresie odbywał się duży ruch na przewozie przez Wisłę pod Sandomierzem, dokładniej – między Kamieniem Mściowskim a Gorzycami²²; drogę wyższego rzędu w XVIII w. pokazała tutaj tylko mapa Liesganiga, ale droga ta występuje w większości poza właściwym zasięgiem tej mapy austriackiej, co rzutuje na wartość przekazu i dlatego wymieniamy połączenie Sandomierza z drogą Trześnia – Gorzyce. Część drogi z Sandomierza do Koprzywnicy uzupełniliśmy równoległym gościńcem Złota – Zajezerze – Skotniki – Zarzecze, wzmiankowanym w Zajezerzu przez lustrację ceł²³. Wychodzący z Nowego Miasta Korczyna gościniec tarnowski, dobrze udokumentowany w XVI w.²⁴, na odcinku od Hubenic do Otfinowa nie był już uwzględniany na późniejszych mapach.

Fakt, że nie wszystkie drogi publiczne znane ze źródeł szesnastowiecznych występują na mapach z przełomu XVIII i XIX w. pozwala się domyślać istnienia takich gościńców, których brak w obu tych kategoriach źródeł. Toteż w kilku miejscach uzupełniliśmy sieć dróg **krótkimi połączeniami hipotetycznymi**. Na drodze Klwów – Przytyk, którą do Grabowej oznaczyliśmy według Perthéesa, a od Wrzeszczowa według Heldensfelda, połączyliśmy ze sobą dwie wymienione miejscowości (na mapie Kwatermistrzostwa jest tutaj trakt). Droga Szydłowiec – Gowarczów ma od Paruch odcinek niepoświadczony; droga ta wchodziła w skład wielkiego szlaku, którym pędzono woły²⁵. Przedstawiliśmy na mapie połączenie Maciejowic z lewym brzegiem Wisły, tj. z drogą koło Mironic, która prowadziła przez Jedlnię do Radomia. W XVI w. niewątpliwie funkcjonował tutaj przewóz, mający dawną tradycję w sąsiednich Świerżach Górnych²⁶, a później występujący na mapie Heldensfelda jako przewóz na zwykłej drodze wiejskiej, nie na trakcie. Miejsce na gościńcu Ciepeliów – Sienno, gdzie w XVIII w. mapy oznaczają Rozdroże, połączyliśmy z Lipskiem (na mapie Kwatermistrzostwa – trakt). Dodaliśmy krótkie odcinki dróg: koło Falisławic na gościńcu Małogoszcz – Mniów oraz koło Samiej Zwoli na gościńcu Słupia Nowa – Waśniów (tu na mapie Kwatermistrzostwa trakt). Ostatnią pozycją tego zestawienia jest połączenie drogi Osiek – Połaniec z przewozem przez Wisłę, czyli droga przez Tursko Wielkie i Niekurzę do rzeki; przewóz i gościniec na prawym brzegu Wisły występują w naszych źródłach kartograficznych.

Lustracja ceł z 1564/1565 r. wymienia sporo mostów na małych i średnich rzekach, m.in. na Wieprzu mosty w Stężycy, Bobrownikach, między Drażgowem a Baranowem, w Łysobykach²⁷. Są to jednak informacje dalekie od pełności, lepiej już przedstawia się rejestracja przewozów na rzekach dużych. Należy tutaj zaznaczyć, że jak mosty, tak i przewozy bywały nie tylko na gościńcach, lecz także na drogach wiejskich, lokalnych. Wymowny przykład zanotowano w lustracji woj. sandomierskiego: we wsi Przekop na prawym brzegu Wisły znajdował się przewóz „nie na gościńcu, telko na prosty drodze z okolitych wsi do Osyeka”²⁸. Wymieniamy wszystkie **przewozy**, które wystąpiły w obu lustracjach z 1564/1565 r. Na Wisłę były to przewozy w miejscowościach: Przemękowska Wola²⁹, Hubenice³⁰, Przekop (wyżej wymieniony), Kamień koło Sandomierza³¹, Strachocin³², Zawichost³³, Linów i Lęg³⁴, Kolczyn³⁵, Janowiec³⁶, Kazimierz³⁷, Gromki koło Wólki Gołębskiej i Gołąb³⁸, Stężycza³⁹, Kozienice⁴⁰.

²² Tamże, s. 124.

²³ Lustracja ceł 1564/1565, s. 282 n.

²⁴ Tamże, s. 255 n., 265; LS 1564/1565, s. 31.

²⁵ J. Leitgeber, *Z dziejów handlu i kupiectwa poznańskiego za dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*, Poznań 1929, s. 146–153; J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII w. Handel wołami*, Gdańsk 1977, s. 98.

²⁶ T. Wąsowiczówna, *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, KHKM, t. 5, 1957, s. 451 n. Prawdopodobnie przez ten przewóz jechał Zygmunt Stary na Litwę w 1540 r.; A. Gąsiorowski, *Itineraria*, s. 267.

²⁷ Lustracja ceł 1564/1565, s. 325, 332–337.

²⁸ LS 1564/1565, s. 107.

²⁹ Tamże, s. 48.

³⁰ Był to przewóz na gościńcu tarnowskim wychodzącym z Nowego Miasta Korczyna; tamże, s. 31.

³¹ Tamże, s. 124, 141.

³² Lustracja ceł 1564/1565, s. 288.

³³ LS 1564/1565, s. 155.

³⁴ Lustracja ceł 1564/1565, s. 288. Drogi od tych sąsiadujących ze sobą przewozów schodziły się na prawym brzegu Wisły w Rachowie (późniejszym Annopolu).

³⁵ Tamże; później w tym miejscu powstało miasto Józefów.

³⁶ Tamże, s. 303–308.

³⁷ Tamże, s. 301.

³⁸ LS 1564/1565, s. 244 n.

³⁹ Tamże, s. 249, 255 n.

⁴⁰ Tamże, s. 218.

Na mapie uwzględniliśmy jeszcze kilka innych przewozów na Wiśle, na pewno lub tylko prawdopodobnie istniejących w XVI w., a mianowicie: koło Opatowca dwa przewozy, koło Pacanowa, koło Osieka (wyżej wymieniony w Niekurzy), przewóz między Sandomierzem a Nadbrzeziem, w Solcu, w Zajezerzu i koło Maciejowic. Przewozy poświadczone na Sanie były następujące: Nisko, Pławo, Jastkowice, Rzeczyca Długa (w XVI w. Rzeczyca Większa) i Kamień Łukawski⁴¹.

Zasady opracowania sieci drożnej woj. sandomierskiego w drugiej połowie XVI w. były takie same jak przy rekonstrukcji przebiegu dróg publicznych na mapach woj. lubelskiego i Mazowsza. Istotną różnicę obecnej pracy spowodował fakt, że mogliśmy wykorzystać dla woj. sandomierskiego lustrację ceł (dla Mazowsza zachowały się tylko fragmenty analogicznej lustracji). Niezgodności, jakie powstały w obrazie sieci drożnej na pograniczu woj. sandomierskiego z dwoma wymienionymi terytoriami sprowadzają się do następujących uzupełnień: od strony woj. lubelskiego dodaliśmy gościniec na prawym brzegu Sanu, m.in. przez Radomyśl, dalej drogi Kazimierz – Gołąb, Bobrowniki – Końskowola, połączenia Łysobyk z Michowem, Kockiem i Serokomlą, połączenia Serokomli z Okrzeją i Wojcieszkowem, Żelechowa z Tuchowiczem⁴²; na pograniczu z Mazowszem dodaliśmy drogi Korytnica – Garwolin oraz Łaskarzew – Wilga.

Jak wiadomo, **ruch** na ówczesnych drogach był w znacznym stopniu **sezonowy**, zależny od pory roku i warunków atmosferycznych. Trudności przejazdu przez tereny gliniaste w okresach dużego nawodnienia musiały być dotkliwe na glebach lessowych, pokrywających część omawianego obszaru. Przykład sezonowego korzystania z mostu mamy z Połańca, gdzie przez most pod miastem jeżdżono tylko w czasie powodzi, gdyż kiedy indziej można było zawsze przejechać rzekę w bród⁴³. Oprócz zmian okresowych zależnie od pory roku występowały inne zmiany wykorzystania gościńców. Przede wszystkim były to skutki zniszczenia i nienaprawiania urządzeń komunikacyjnych, co utrudniało lub nawet uniemożliwiało przejazd, zmuszając do podróżowania innymi drogami. Niedalekie przesunięcie ruchu, np. na drogę wiodącą przez sąsiednią wieś, zdarzało się zapewne częściej niż ustalenie się dalszej trasy. Wspomniane przesunięcie drogi z Ocinka, idącej przez rzekę Łukawę, wiązało się ze zniszczeniem mostów i umocnień drogowych („gaci”). Bywało nawet, że właściciel rezygnował z myta, aby nie ponosić kosztów utrzymania drogi. Tak wyglądała sprawa gościńca prowadzącego ze Stężycy i Sieciechowa do Zwolenia przez las opactwa sieciechowskiego Ławy (nazwa oznaczająca kładki). Droga ta, moszczona dylami sosnowymi i umacniana chrustem, podczas lustracji w 1564/1565 r. wymagała naprawy. Klasztor miał przywilej z 1549 r. na pobieranie myta „mostowego”, ale oświadczył lustratorom, „iż dla wielkiego nakładu budowania mostu cła tego więcej brać nie chce i list jemu od KJM na to dany oddać na sejmie zasię chce”⁴⁴. Takie stanowisko należało do wyjątków, rozpowszechnione natomiast było ściąganie myta mimo nienaprawiania drogi. W lustracji ceł jest wiele przykładów niezadowolającego stanu gościńców, rzadkie są opisy tak pozytywne, jak ten mówiący o grobli w Wiślicy: „grobla krakowska wszem wiadoma, długa i wielka, która się poczyna a villa Konyeczmosty, a idzie do samej brany, szeroka, wysoka, drzewem obłożona, palami obita, a po wierzchu kamieniem gładzowem brukowana. Na której grobli przez błota i rzekę aż do miasta jest mostów 6”⁴⁵.

Drogi dobrze utrzymane przyciągały ruch, ale zarazem mogły wielu podróżujących zniechęcić, jeżeli za korzystanie z tych dróg pobierano wysokie opłaty. W XVI w. średniowieczny przymus drogowy praktycznie już nie istniał. Z jednej więc strony starano się dostosować lokalizację miejsc pobierania cła, tj. komór i przykomorków, do ruchu drogowego⁴⁶. Z drugiej zaś strony kupcy i furmani unikali w miarę możliwości przejeżdżania przez te miejscowości, w których pobierano cła i myta nadmiernie

⁴¹ Lustracja ceł 1564/1565, s. 288.

⁴² Por. F. Kiryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 43: Prace Historyczne, 6, 1972, s. 100–103.

⁴³ Lustracja ceł 1564/1565, s. 284.

⁴⁴ LS 1564/1565, s. 257; Lustracja ceł 1564/1565 s. 337 n.; por. *Zwoleń. Dzieje miasta i ziemi*, red. K. Myśliński, Lublin 1976, s. 79.

⁴⁵ Lustracja ceł 1564/1565, s. 270. Tekst ten przytacza Z. Kozłowska-Budkova, *Szkice i materiały z dziejów Wiślicy*, [w:] *Studia związane z badaniami wiślickimi*, Warszawa 1970, s. 22 n. Stan dróg na podstawie lustracji z lat 1564–1570 omawia B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej*, s. 36–43; zob. też J. Baszanowski, *Z dziejów handlu*, s. 173–176.

⁴⁶ Na przykład cło radomskie w 1564/1565 r. pobierano w Stężycy, Zwoleniu, Kozienicach i Gzowicach, a do połowy XVII w. miejsca te ulegały kolejnym przesunięciom; LS 1564/1565, s. 164; LS 1660/1664, cz. 1, s. 92 n., 124, 163 n.; por. B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej*, s. 19–35; J. Baszanowski, *Z dziejów handlu*, s. 27–57.

wysokie⁴⁷. Ruch na drogach, którego zasięg i nasilenie decydowały o znaczeniu poszczególnych gościńców, miał oczywiście różny charakter, można np. wskazać działalność polityczną szlachty jako jedną z przyczyn podróży. W tym aspekcie ośrodkami przyciągającymi ruch stawały się takie miejsca zjazdów szlacheckich jak Opatów lub Koprzywnica. Należy także dodać, że utworzona w drugiej połowie XVI w. poczta łączyła Kraków z Warszawą i Wilnem przez teren woj. sandomierskiego⁴⁸.

Patrząc na badany obszar z szerszej perspektywy, trzeba stwierdzić, że środowisko naturalne w niektórych okolicach stwarzało dla dróg przeszkody, ale umiarkowane. Góry Świętokrzyskie, najwyższe poza pasmem Karpat i Sudetów wzniesienie na całym obszarze historycznych ziem polskich, nie stanowiły tamy. Sąsiadujące z rejonami dawnego, zagęszczonego osadnictwa wcześniej zostały przecięte drogami głównie wzdłuż dolin rzecznych, takimi jak Łągów – Słupia Nowa (u wschodniego podnóża Łysogór), Kielce – Bodzentyn (na zachód od Łysogór) oraz Kielce – Zagnańsk, Kielce – Mniów. Bardziej intensywny ruch, a zwłaszcza większy transport towarów odbywał się zapewne po drogach omijających najwyższe partie Gór Świętokrzyskich łukiem od południa i wschodu (Chęciny – Daleszyce – Łągów – Opatów – Kunów)⁴⁹. Na południu woj. sandomierskiego drogi prowadziły wzdłuż rzek ku Przełęczy Zborowskiej i Przełęczy Dukielskiej. Jedną z głównych dróg przechodzących przez nasze terytorium to droga wzdłuż progu karpackiego, przez Tarnów, Pilzno, Dębicę, Ropczyce; tym razem rzeźba terenu wywarła taki wpływ na przebieg drogi jak gdzie indziej bieg rzeki. Największy kompleks leśny województwa: Puszcza Sandomierska, miała drogi nie tylko na obrzeżach, lecz także była nimi przecięta, jeżeli nasza rekonstrukcja gościńców jest trafna. Przedstawiona na mapie sieć dróg lądowych wiązała się w miejscach, gdzie znajdowały się porty rzeczne, z drogami wodnymi – przede wszystkim z Wisłą i Sanem, po których odbywał się spław płodów rolnych i towarów leśnych.

W sieci drożnej przedstawionej na mapie woj. sandomierskiego wyróżniamy **drogi najważniejsze**, główne, stanowiące połączenia między dużymi ośrodkami gospodarczymi, politycznymi i kulturalnymi kraju. Do takich ośrodków nawet Sandomierz nie może być zaliczony, są to miasta spoza naszego terytorium. Wybór dróg głównych był w odniesieniu do niektórych gościńców łatwy, a w stosunku do innych sprawiał duże trudności. Na podstawie dotychczasowego stanu badań uznaliśmy następujące drogi za najważniejsze w woj. sandomierskim⁵⁰.

⁴⁷ Komorę radomską omijano przez Kunów, Hżę, Solec, a podobne skargi na omijanie komór celnych notowano w Chęcinach, Ropczycach i gdzie indziej; LS 1564/1565, s. 164, 287; Lustracja ceł 1564/1565, s. 275 n. Jako przykład stanowiska strony przeciwnej przytaczamy kilka skarg kupców poznańskich zajmujących się handlem wołami: „We wsi Kopki biorą myta po 4 denary od wołu, a zmuszają nas pędzić po złej i uprawą roli ścięsnionej drodze, i nie pozwalają wedle starego zwyczaju pędzić przez bór, zanim nie zapłacimy po 4 gr od 100 wołów. [...] Myto opatowskie płaci się w Sandomierzu, czego nigdy nie bywało, bo idąc zwykłą drogą nie zbliżamy się wcale do granic tamtego władztwa. [...] Bałtów, wieś. Chociaż wcale jej nie dotykamy, żądają od nas po 2 denary mostowego od wołu”. Tłumaczenie z oryginału łacińskiego podał J. Leitgeber, *Z dziejów handlu i kupiectwa poznańskiego*, s. 152. Datowanie na ok. 1519 r. wg J. Baszanowski, *Z dziejów handlu*, s. 54.

⁴⁸ Gdy mieszczenie jędrzejowscy złożyli skargę, że wobec uchylania się mieszczan chęcińskich od przewożenia poczty sami muszą dostarczać ją aż do Radoszyc, król w 1581 r. nakazał Chęcinom wypełnianie tego obowiązku; P. Dąbkowski, *Zbiór dokumentów do historii urzędzeń pocztowych w Polsce*, Lwów 1928, s. 17; por. *400 lat Poczty Polskiej*, Warszawa 1958, s. 20 n., 26; K. Buczek, *Publiczne usługi transportowe i komunikacyjne w Polsce średniowiecznej*, KHKM, t. 15, 1967, s. 283–289; L. Zimowski, *Geneza i rozwój komunikacji pocztowej na ziemiach polskich*, Warszawa 1972, s. 79.

⁴⁹ Por. A. Gieysztor, *Krajobraz międzyrzecza Pilicy i Wisły we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Studia sandomierskie*, s. 16–20; T. Wąsowicz, *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*, [w:] tamże, s. 122 n.

⁵⁰ Ważniejsze opracowania: S. Herbst, W. Trzebiński, *Drogi w Polsce około 1500 r.*, Warszawa 1947, Studium Planu Krajowego, Główny Urząd Planowania Przestrzennego (odbitka ozalidowa); S. Herbst, *Drogi na obszarze Rzeczypospolitej około 1650 r.*, jw.; A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI w.*, Warszawa 1956, s. 30–40 i mapa; T. Chudoba, *Z zagadnień handlu wiślanego Warszawy w XVI w.*, PH, t. 50, 1959, s. 297–321; M. Wolański, *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII w. ze szczególnym uwzględnieniem Wrocławia*, Wrocław 1961, s. 50–54, 134 n., 164, 194 n.; J. Małecki, *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI w.*, Warszawa 1963, s. 203–208 i mapa 13; M. Grycz, *Handel Poznania*, s. 79–87 i tabl. 6; A. Wyrobisz, *Handel w Solcu nad Wisłą do końca XVIII w. Przyczynki do historii rynku wewnętrznego w Polsce przedrozbiorowej*, PH, t. 57, 1966, s. 26–48; F. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen, Atlas*, Köln–Graz 1962; *Textband*, s. 595–704; J. Małecki, *Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Wrocław 1968, s. 29–40, 111–180, mapa po s. 176; H. Samsonowicz, *Handel Lublina na przełomie XV i XVI w.*, PH, t. 59, 1968, s. 612–626; A. Gąsiorowski, *Itineraria*, s. 249–275; H. Samsonowicz, *Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza*, PH, t. 64, 1973, s. 697–716; J. Baszanowski, *Z dziejów handlu*, s. 90–101, 114–142; B. Wyrozumka, *Drogi w ziemi krakowskiej*, 51–57, 65–68, 79 n.

1. Kraków – Poznań albo Toruń: a) Miechów, Secemin, Kurzelów, Przedbórz, Piotrków⁵¹; b) jw. do Przedborza, a dalej Żarnów, Opoczno, Inowłódz, Rawa.
2. Kraków – Warszawa: a) Miechów, Jędrzejów, Małogoszcz, Radoszyce, Końskie, Opoczno, Odrzywół, Nowe Miasto, Mogielnica; b) Proszowice, Wiślica, Busko, Szydłów, Łągów, Opatów, Kunów, Iłża, Skaryszew, Radom, Jedlińsk, Warka.
3. Kraków – Grodno albo Brześć: a) jak droga 2b do Radomia, a dalej Jedlnia, Kozienice, Korytnica, Żelechów, Tuchowicz, Łuków⁵²; b) jw. do Radomia, a dalej Zwoleń, Sieciechów, Stężyca, Żelechów itd.
4. Kraków – Lublin: a) jak droga 2b do Opatowa, a dalej Zawichost, Urzędów; b) Koszyce, Opatowiec, Nowe Miasto Korczyn, Pacanów, Połaniec, Osiek, Koprzywnica, Sandomierz, Zawichost, Urzędów.
5. Kraków – Lwów: Bochnia, Wojnicz, Tarnów, Pilzno, Dębica, Ropczyce, Sędziszów, Rzeszów, Jarosław.
6. Lublin – Wrocław: a) Wąwolnica, Kazimierz, Janowiec, Zwoleń, Radom, Skrzywno, Gielniów, Opoczno, Żarnów, Przedbórz, Radomsko; b) jw. do Opoczna, a dalej Sulejów, Piotrków.
7. Lublin – Poznań albo Toruń: a) jak droga 6b; b) jw. do Radomia, a dalej Przytyk, Odrzywół, Inowłódz, Budziszewice albo Rawa; c) jw. do Odrzywołu, a dalej Nowe Miasto, Rawa; d) jw. do Radomia, a dalej Jedlińsk, Białobrzegi, Mogielnica, Rawa.
8. Lublin – Warszawa: a) Kazimierz, Sieciechów, Kozienice, Ryczywół, Magnuszew, Czersk; b) Końskowola, Gołęb, Stężyca, Maciejowice, Wilga; c) Baranów, Drażgów, Okrzeja, Żelechów, Garwolin, Osiek.
9. Lublin – Koszyce: a) Urzędów, Zawichost, Sandomierz, Koprzywnica, Osiek, Mielec, Rzochów, Dębica, Pilzno, Brzostek, Jasło, Żmigród, Krempna albo Dukla⁵³; b) jw. do Brzostka, a dalej Frysztak, Krosno, Dukla.
10. Lwów – Wrocław: a) Jarosław, Rzeszów, Sędziszów, Ropczyce, Dębica, Pilzno, Tarnów, Żabno, Nowe Miasto Korczyn, Wiślica, Działoszyce, Miechów; b) Jarosław, Leżajsk, Rudnik, Pławo, Sandomierz, Koprzywnica, Osiek, Połaniec, Pacanów, Stopnica, Wiślica itd.; c) jw. do Pacanowa, a dalej Nowe Miasto Korczyn, Wiślica, Pińczów, Jędrzejów, Lelów; d) jw. do Osieka, a dalej Staszów, Raków, Pierzchnica, Chęciny, Małogoszcz, Secemin, Lelów⁵⁴.
11. Lwów – Poznań albo Toruń: a) jak droga 10b do Sandomierza, a dalej Opatów, Kunów, Iłża, Szydłowice, Gowarczów, Opoczno, Sulejów, Piotrków; b) jw. do Opoczna, a dalej Inowłódz, Budziszewice albo Rawa; c) jw. do Iłży, a dalej Skaryszew, Radom, Przytyk, Odrzywół, Inowłódz, Budziszewice albo Rawa; d) jw. do Radomia, a dalej Przytyk, Odrzywół, Nowe Miasto, Rawa; e) jw. do Radomia, a dalej Jedlińsk, Białobrzegi, Mogielnica, Rawa.

⁵¹ Była to dawna droga węgiersko-pruska, której przebieg przez Secemin i Kurzelów, a nie przez Jędrzejów i Małogoszcz, poświadczają: mapa Etzlauba z 1501 r. (zob. przyp. 6), dokument z 1510 r. o nadaniu mostowego (MRPS IV, nr 9446), lustracja dróg woj. krakowskiego z 1570 r. (LDK, s. 68). Również w itinerariach królewskich częściej występuje ta droga niż połączenie przez Małogoszcz (A. Gąsiorowski, *Itineraria*, s. 259–271). Przebieg drogi przez Secemin przyjąłem już poprzednio; zob. H. Rutkowski, *Wstęp do historii dróg w województwie kieleckim*, [w:] *Konferencja naukowo-techniczna „Kieleckie Dni Drogowe”*, Kielce 1963, s. V–VI. Inni autorzy powtarzają hipotezę S. Weymanna (tenże, *Cła i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej*, Poznań 1938, s. 104 i mapa), że ta droga prowadziła przez Małogoszcz; por. F. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, s. 650–652; B. Wyrozumka, *Drogi w ziemi krakowskiej*, s. 67 (pogląd autorki nie jest w pełni jasny). Sprawy przebiegu wielkiego szlaku handlowego nie zmienia fakt, że na naszej mapie występuje także droga przez Małogoszcz, Oleszno, Przedbórz.

⁵² Była to droga, którą ostatni Jagiellonowie jeździli na Litwę. Prowadziła m.in. przez Wołę Paprotną (obecnie Paprotnia), gdzie był most lub raczej grobla z mostkami przez bagna między tą wsią a Wołą Życką. W przywileju Zygmunta Augusta dla Anzelmia Gostomskiego na mostowe w Woli Paprotnej (1553) zawarto słowa: „quem pontem nos ipsi vidimus per eumque in Magnum nostrum Ducatum Lithuaniae proficisci solemus”, Lustracja cel 1564/1565, s. 288 n.; por. MRPS V, nr 6145. Wśród miejsc pobytu ostatnich Jagiellonów Wola Paprotna nie wystąpiła; A. Gąsiorowski, *Itineraria*.

⁵³ Koło Rzemienia jest poświadczony gościniec „na Podgórze do Węgier”; Lustracja cel 1564/1565, s. 267; zob. też F. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, s. 652–654; K. Pieradzka, *Krosno centrum handlu winem węgierskim w XVI wieku*, [w:] *Krosno, Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, red. J. Garbacik, Kraków 1972, s. 171–181; O.R. Halaga, *Košice – Balt, Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275–1526)*, Košice 1975, s. 156, 161 n., 265–268; B. Wyrozumka, *Drogi w ziemi krakowskiej*, s. 79 n.

⁵⁴ Drogi 10c i 10d były szlakami przepędu wołów na Śląsk, ich przebieg jest niepewny; por. J. Baszanowski, *Z dziejów handlu*, s. 92 n. (mapa), 95–97.

12. Lwów – Warszawa: jak droga 11e do Jedlińska, a dalej Warka, Czersk.
13. Warszawa – Koszyce: a) Czersk, Warka, Jedlińsk, Radom, Skryszew, Iłża, Kunów, Opatów, Koprzywnica, a dalej jak droga 9a; b) jw. do Brzostka, a dalej jak droga 9b.

Wśród wymienionych dróg głównych znajdują się drogi, które oznaczył na swej mapie Pograbka (zob. wyżej). Węzły tych najważniejszych gościńców wypadają zarówno w największych miastach woj. sandomierskiego (Sandomierz, Radom, Opoczno, Opatów), jak i w miasteczkach (Odrzywół, Żelechów, Małogoszcz). Zróżnicowania dróg na główne i drugorzędne nie przedstawiliśmy na mapie podstawowej, lecz tylko na dodatkowej mapie powtarzającej sieć drożną w skali 1:500 000 (mapa 6).

1993 r.

III.5.3. WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Stefan Wojciechowski

Źródła z XVI w. nie dostarczają materiału dla pełnej rekonstrukcji sieci dróg, a przecież wiadomo, że drogi musiały łączyć wszystkie miejscowości ze sobą. I w tym przypadku, podobnie jak przy szacie leśnej, należało sięgnąć do źródeł późniejszych, do najstarszych przedstawień kartograficznych tego elementu krajobrazu. Tym razem oparto się na XVIII-wiecznej mapie Perthéesa. Niewątpliwym konserwatywizm przebiegu dróg zwłaszcza w okresach przed wprowadzeniem szos dopuszcza założenie, że sieć drogową z końca XVIII w. w większości nie odbiegała od istniejącej w połowie XVI w.

Mapa nie przedstawia wszystkich połączeń komunikacyjnych, które można by hipotetycznie zrekonstruować, lecz tylko wybór dróg ważniejszych. Podstawą była więc sieć gościńców i dróg pocztowych z XVIII w.¹, nie trzymano się jednak ściśle mapy Perthéesa, ale uwzględniając wiadomości o znaczeniu poszczególnych szlaków w XVI w., a także stan osadnictwa z tego czasu, starano się dać wybór aktualny dla przekroju chronologicznego naszej mapy².

Najważniejszym węzłem dróg był w województwie Lublin, który swoją wielkością, znaczeniem gospodarczym i w pewnym sensie politycznym (jako miejsce zjazdów) oddziaływał w dalekim zasięgu i podtrzymywał intensywny ruch na wiodących do niego szlakach komunikacyjnych. Dwa kierunki z krzyżujących się w Lublinie miały znaczenie pierwszorzędne: droga krakowsko-wileńska przez Sandomierz, Zawichost, Urzędów, Bełżyce, Lublin, Ostrów, Parczów, Brześć oraz droga poznańsko-lwowska przez Radom, Kazimierz, Wąwolnicę, Lublin, Piasek, Krasnystaw. Poza tym z Lublina wychodziło parę innych ważnych szlaków, tworząc w tym mieście rozbudowany silnie węzeł.

Na drugim z kolei miejscu należy wymienić Łuków, w którym także skupiało się kilka ważniejszych kierunków komunikacyjnych. Następnie wspomnimy jeszcze takie miasta jak Siedlce, Radzyń i Kock w ziemi łukowskiej, Parczów i Ostrów leżące na drodze do Litwy, Kurów i Kazimierz, a dalej dwie pary miast konkurujących ze sobą jako węzły ważniejszych dróg: Urzędów i Kraśnik oraz Piasek i Biskupice. Nie jest to pełna lista miast, miasteczek i wsi, które miały większe znaczenie w układzie połączeń komunikacyjnych.

Należy również podkreślić, że Wieprz, San, a zwłaszcza Wisła były ważnymi drogami wodnymi. Pośród miejsc skrzyżowania szlaków lądowych z wodnymi główną rolę w województwie lubelskim odgrywał Kazimierz, dobrze funkcjonujący port wiślany, w którym ładowano na statki zboże dowożone z dużej części żyznego Lubelskiego, a nawet z ziem ruskich (ziemia chełmska i in.) i skąd spławiano je do Gdańska. Kazimierz zawdzięczał swój wzrost w XVI w. właśnie handlowi zbożem.

1966 r.

¹ Zob. też Z. Góralski, *Taryfa mostowego i grobelnego województwa lubelskiego z 1767 r.*, KHKM, t. 4, 1956, s. 541–574.

² S. Herbst, W. Trzebiński, *Drogi w Polsce około 1500 r.*, Warszawa 1947, Studium Planu Krajowego, Główny Urząd Planowania Przestrzennego (odbitka ozalidowa); S. Herbst, *Drogi na obszarze Rzeczypospolitej około 1650 r.* (mapa), Warszawa 1947, jw.; L. Białkowski, *Lublin na starych szlakach handlowych*, „Pamiętnik Lubelski” t. 3, 1938, s. 288–293; A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu Polski z W. Ks. Litewskim i Rosją w XVI w.*, Warszawa 1956, s. 32–40 i mapa; K. Myśliński, *Lublin a handel Wrocławia z Rusią w XIV i XV w.*, „Rocznik Lubelski”, t. 3, 1960, s. 5–36.

III.5.4. WIELKOPOLSKA

Tomasz Związek

Mapy oddane w ręce czytelnika prezentują wybór ważniejszych dróg (gościńców), których przebieg w drugiej połowie XVI w. został zrekonstruowany na podstawie analizy źródeł pisanych i kartograficznych. Ta sieć komunikacyjna została zaprezentowana w dwóch miejscach – na mapie głównej (w skali 1:250 000), a także na osobnej mapie tematycznej w skali 1:500 000. W drugim przypadku drogi zostały – zgodnie z zasadami serii AHP – podzielone na gościńce **główne** i **poboczne**¹. Zagadnienia poruszane w niniejszym rozdziale dotyczyć będą raczej kwestii metodologicznych związanych z rekonstrukcją sieci drogowej i sposobami jej prezentacji na mapie dróg niż wyliczaniu poszczególnych połączeń oraz dokładnym opisywaniu ich przebiegu². W pracy korzystano z systemów informacji geograficznej (GIS)³.

Główne źródła kartograficzne stanowiące podstawę w badaniach osadniczych nad województwami kaliskim i poznańskim zostały omówione w jednym z wcześniejszych rozdziałów⁴. W tym miejscu wypada jednak przypomnieć, że zasób map, jakim dysponujemy w przypadku Wielkopolski, jest jednym z najbogatszych wśród regionów opracowanych dotychczas w serii AHP. Najwcześniejszym zabytkiem kartograficznym intensywnie wykorzystywanym w niniejszych pracach była mapa Godfryda Freudenhamera z połowy XVII w., zawierająca dane o przeprawach rzecznych (zob. il. 1). Były one – podobnie jak informacje o mostach w województwie krakowskim – istotnym elementem pozwalającym na uzupełnienia rekonstruowanej sieci dróg⁵. W pracach wykorzystywano także drukowaną mapę Davida Gilly'ego z 1802 r. i dwie rękopiśmienne mapy Karola Perthéesa (województwa poznańskie i kaliskie). Zrezygnowano z mapy Kwatermistrzostwa z powodu niedostatecznego pokrycia przez nią terytorium objętego badaniem. Dla obszarów północnych, tzn. ziemi wałeckiej i powiatu nakielskiego, podstawa źródłowa była skromniejsza, obejmowała przede wszystkim mapę Friedricha Leopolda Schröttera i fragmentarycznie zachowane arkusze UMTB.

Fundamentalne dla procesu wytyczania przebiegu dróg było gromadzenie w pierwszym rzędzie danych pozwalających na wyznaczenie na interesującym nas obszarze punktów węzłowych rozumianych jako miejsca, w których mogło schodzić się kilka ważniejszych dróg⁶. Z tego też powodu poszukiwania objęły przede wszystkim źródła o możliwie szerokim zasięgu terytorialnym. Mowa w tym wypadku

¹ H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowieckie, w tej edycji III.5.7; M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.5.5; też, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.5.1. Wykaz głównych gościńców znajduje się na końcu niniejszego rozdziału.

² Szczegółowego omówienia dotychczasowej literatury polskojęzycznej w kwestii badań nad drogami dokonał ostatnio A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny na mapie józefińskiej Galicji z lat 1779–1783. Szansa czy iluzja rekonstrukcji*, [w:] *Galicyskie drogi i bezdroża. Studium infrastruktury, organizacji i kultury podróżowania*, red. J. Kamińska-Kwak, Rzeszów 2013, s. 9–12.

³ Zob. więcej o tym we wstępie autorstwa K. Chłapowskiego i M. Słonia w tomie AHP Wielkopolska, s. 8–10, w tej edycji I.2.4.

⁴ T. Panecki, *Źródła kartograficzne* w tomie AHP Wielkopolska, s. 29–37, w tej edycji II.2.4.

⁵ Por. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.5.2; M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.5.1.

⁶ A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1991, s. 64; ostatnio zob. Ł. Sobczak, *Punkty węzłowe w sieci drogowej na obszarze Prus w XIV i XV wieku*, [w:] *Ekonomia i historia. Zarys wybranych problemów gospodarczo-społecznych*, red. I. Janicka, T. Gutowski, Gdańsk 2015, s. 260–269.

o lustracjach dóbr królewskich z lat 1564–1565⁷, 1569⁸ i 1616–1620⁹, przywilejach i nadaniach ceł oraz myt znajdujących się w Metryce Koronnej¹⁰, rewizjach dróg, ceł i punktów poboru myta z terenów województwa kaliskiego z 1571 r.¹¹ oraz wykazie jarmarków odbywających się na pograniczu śląsko-wielkopolskim w połowie XVI w.¹² W pracy przydatne okazały się również akty normatywne, do których należy zaliczyć Ustawę na składy i jarmarki pograniczne¹³ i O składziech i starych drogach¹⁴ z 1565 r. Do dokumentów istotnych z punktu widzenia niniejszego rozdziału należy dodać także akta z początku XVI w., wymienające: drogi i miejsca, przez które przechodzili kupcy idący ze Śląska i Brandenburgii (1513 r.)¹⁵ oraz wykaz komór i strażnic (*custodiarum*) na pograniczu wielkopolsko-śląskim (1524 r.)¹⁶. Wykorzystywano też źródła o charakterze skarbowym. Zaliczyć należy do nich w pierwszej kolejności rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. dla województw poznańskiego i kaliskiego, z których czerpano informacje o karczmach (czy też raczej punktach propinacyjnych). Za pośrednictwem przedwojennej dwutomowej rozprawy poświęconej gospodarce XVI-wiecznej Rzeczypospolitej autorstwa Romana Rybarskiego sięgnięto także po dane z niezachowanych rachunków wielkopolskich komór celnych¹⁷. Informacje te uzupełniono o zachowane w Archiwum Państwowym w Poznaniu rachunki dla Międzyrzecza (1581 r., cztery poszyty), Wschowy (1581 r., cztery poszyty), Kęłowa (*Kieblów*) (1585 r., jeden poszyt), Obornik (1585 r., jeden poszyt) i Wronek (1585 r., jeden poszyt)¹⁸. Fragmentarycznie wykorzystywano także wzmianki odnajdywane w kartotece Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN.

Zgodnie z wytycznymi serii nie prowadzono osobnych kwerend w wielkopolskich księgach sądowych – wypisy z nich pozyskiwano głównie za pomocą opublikowanych już zeszytów *Słownika historyczno-geograficznego województwa poznańskiego w średniowieczu*. Nie wykorzystano ksiąg podkomorskich, które wedle dotychczasowych doświadczeń powinny być jednym z najbogatszych źródeł o drogach dla epoki przedindustrialnej¹⁹. Niestety, przeprowadzona w nich sondażowo kwerenda nie przyniosła oczekiwanych efektów²⁰. Wizje lokalne dokonywane przez podkomorzycy na stykach ówczesnych dóbr skupiały się raczej na pełnym opisanu zatargu oraz – najczęściej – przeprowadzeniu ugody na podstawie istniejących już kopców granicznych²¹. Informacje o drogach lub przeprawach pojawiały się w tych księgach sporadycznie i dotyczyły raczej przestrzeni lokalnej, która nie jest uwzględniana na mapach

⁷ LWWK 1564, passim.

⁸ LWWK 1569, passim.

⁹ LWWK 1616, passim.

¹⁰ Dane zawarte w MK przeglądano zarówno za pomocą opublikowanych sumariuszy (MRPS), autopsji tomów niemających takowych pomocy, jak i poprzez aneks jarmarków opublikowanych w: A. Bartoszewicz, *Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski*, Warszawa–Pułtusk 2003, s. 325–355. Niestety, nie udało się przejrzeć tomów MK z czasów panowania Stefana Batorego.

¹¹ Akt rew., passim (rec. A. Gąsiorowski, *Rewizja wydania Aktu rewizji kaliskich komór celnych z 1571 roku. Na marginesie publikacji pt. Rewizja komór celnych i stacji mytniczych województwa kaliskiego z 1571 r. Edycja „Aktu rewizorów ziemskich”*, wyd. Tomasz Związek, *St. Źródł*, 54, 2016, s. 129–149, *SŻ*, t. 55, 2017, s. 229–235).

¹² AGAD, dok. pap., nr 3780, Spisanie jarmarków wielkopolskich, to jest przed granicami śląskimi, także i w Śląsku, w miastach cesarskich i książęcych, na których trzeba bywając pilności wielkiej. Dokument ten doczekał się ostatnio krytycznego wydania; zob. Spisanie jarmarków, s. 158–159.

¹³ VC, t. 2, z. 1, s. 167–169.

¹⁴ Tamże, s. 178–184.

¹⁵ *Corpus iuris Polonici*, t. I/3, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, nr 130; Weymann, *Drogi*, s. 220.

¹⁶ MK 36, k. 857; MRPS IV/2, nr 13852; CMP, nr 151.

¹⁷ Rybarski, *Handel*; Rybarski, *Tabele*, passim.

¹⁸ Rach. kom. cel., sygn. C1–C11. Pod sygn. C12 znajdują się *Inquisicia przemithow przy panu Thilyczkim i Roszcziszowskim z 1583 r.* Poszyty rachunków komór celnych zostały wydane drukiem w marcu 2017 r. przez Szymona Kazuska (*Księgi celne Korony z drugiej połowy XVI wieku*, wyd. S. Kazusek, Kielce 2017). Zarówno z tego powodu, że praca ta ukazała się drukiem w momencie zamykania niniejszego tekstu, jak i z faktu, że zawiera wiele błędów (T. Związek, *Uwagi w związku z edycją „Ksiąg celnych Korony z drugiej połowy XVI wieku”*, wyd. Szymon Kazusek, Kielce 2017, RDSG, t. 78, 2017, s. 395–420), w dalszych częściach tekstu zbiór poszytów związanych z działalnością komór celnych przechowywanych w AP Poznań będę cytował wedle oryginalnego źródła i miejsca przechowywania.

¹⁹ Por. A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza*, s. 64, przyp. 5, który w księgach podkomorskich woj. bełskiego znalazł wiele użytecznych informacji.

²⁰ Przejrzano księgi podkomorskie woj. kaliskiego o sygn. P. Kalisz 1, 2 i 3. Zaglądzano także – głównie za pośrednictwem SHGPoz – do księgi podkomorskiej woj. poznańskiego o sygn. P. Poznań 1.

²¹ O typie krajobrazu osadniczego obrazowanym przez ten typ źródeł zob. m.in. R. Jop, *Uwagi o piętnastowiecznej terminologii granicznej w lubelskich i sandomierskich księgach sądowych*, „Res Historica”, t. 32, 2011, s. 14–15.

Ilustracja 1. Fragment mapy Godfryda Freudenhamera obrazujący przeprawy rzeczne w zachodniej części dawnego województwa poznańskiego

rekonstrukcyjnych w niniejszej serii. W związku z tym istniała obawa, że przeprowadzenie pełnej kwerendy w tej serii ksiąg mogłoby dać efekty niewspółmierne w stosunku do włożonego wysiłku.

W prezentowanym rozdziale nie podjęto także na szerszą skalę analizy toponomastycznej osad i cieków, których nazwy można interpretować jako pochodzące od apelatywów *kamień*, *bród*, *most*²² oraz nazwy o starszej metryce, jaką jest *clo*²³. Fakt ten wynika z potrzeby przyjrzenia się wymienionej kwestii w osobnym artykule, omawiającym problematykę poszczególnych grup nazewniczych na konkretnych przykładach²⁴. Nawarstwiająca się trudność w tej kwestii może obrazować *casus* wsi parafialnej Brody położonej w powiecie kościańskim. Nazwa osady zdaje się pochodzić od wspomnianego apelatywu *bród*, jednak może także być reliktem językowym wywodzącym się od nazwy osobowej „Broda” (w liczbie mnogiej) lub może być nazwą rodową „Brody” (*de armis Brodi*)²⁵. Autorzy słownika *Nazw miejscowych Polski* dodali jedynie dosyć ogólnikową uwagę, że „wieś leży nad rzeką”²⁶. O trudności interpretacyjnej świadczy także występowanie w pobliżu tej osady kolejnej, nazywanej w drugiej połowie XVI w., Bródki (1553 – *Brody Nova*, 1563 – *Brodi Nowe*, 1567 – *Brodi Male*, 1577 – *Brodki*), która ewidentnie ponowiła nazwę starszej wsi. Kontekst przestrzenny sugerowałby

²² Por. E. Kowalczyk-Heyman, „Kamień”, „Kamienne Brody”. *Przyczynek do organizacji szlaków drogowych w średniowieczu (na przykładzie Mazowsza)*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15, 2005, z. 2, s. 364–384.

²³ *Księga ziemna kaliska 1400–1409*, wyd. T. Jurek, Poznań 1991 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydawnictwa Źródłowe Komisji Historycznej, t. 22), nr 1930: „Domina Hedvigis consors domini Janusii Furma[n] {Castellani Medzirzeczensis} evasit dominum Olbracht fratrem suum clenodialem de Zalascowo pro hereditate Czlo, pro qua contra ipsum erogat”; por. hasło *Clo* w: NMP, t. 2, s. 157; zob. też B. Wołowik, *Nazwy przewozowych opłat celnych w polskiej toponimii*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica”, t. 27, 1993, s. 349–354.

²⁴ Z racji braków źródłowych nie odnotowano także faktu transportu wodnego, który na pewno odgrywał w epoce przedindustrialnej istotną rolę; zob. np.: Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski, *Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych w Polsce*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie*, t. 1, red. Z. Kurnatowska, Wrocław 1996, s. 117–123; T. Baranowski, *Komunikacyjna rola Prosnicy we wczesnym średniowieczu*, [w:] *O rzecze i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza*, red. S. Moździoch, K. Chrzan, Wrocław 2015 (Spotkania Bytomskie, t. 8), s. 77–92.

²⁵ *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. 1, z. 2, red. W. Taszycki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 246–247; por. *Wielkopolskie rotacje sądowe XIV–XV wieku*, t. 3: *Rotacje kościańskie*, oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, nr 196, 1128.

²⁶ Z. Zierhoffer, *Brody (12)*, [w:] NMP, t. 1, s. 344.

interpretowanie obydwu nazw jako pochodzących od apelatywu *bród*, jednak założenie to nie może być uznane w tym wypadku za pewne. Wydaje się, że mamy tu jednak do czynienia z nazwą odosobową, co sugeruje jedna z zapisek w najstarszej sądowej księdze kościańskiej z 1403 r.²⁷ Podobnych przykładów jest zdecydowanie więcej²⁸, a analiza onomastyczna nazw związanych z wymienionym wyżej apelatywami nie może być przeprowadzana bez danych dotyczących chronologii osadnictwa na terenie Wielkopolski. Za punkty istotne dla rozwoju sieci drogowej uznano także przeprawy rzeczne. Wykorzystując fakt, że SHGPoz odnotowuje brody i mosty o nazwach własnych, zdecydowano się zobrazować na mapie tylko te przeprawy, które były ściśle związane z prezentowaną siecią gościńców, starając się nie nanosić miejsc mających charakter lokalnych przejść, np. pomiędzy polami czy poszczególnymi wsiami. Niektóre z wykorzystanych brodów mają status obiektów o niepewnej lokalizacji, co jest efektem zarówno pochodzenia wzmianek o nich z ksiąg sądowych, jak i braku innych materiałów pozwalających na umiejscowienie tych nazw w przestrzeni. Wspomniane obiekty udało się oznaczyć jedynie na obszarach powiatów wałeckiego, północnej części poznańskiego oraz w powiecie kościańskim. Były one – szczególnie na północy województwa poznańskiego – traktowane jako istotny element sieci drogowej; pozwoliły m.in. na poprowadzenie drogi pomiędzy Człopą a Czarnkowem czy też wyznaczenie odnogi Margrabskiej Drogi biegnącej przez Kozi Bród w kierunku Złotowa (Złotowo) i Łobżenicy, położonych w powiecie nakielskim. W powiecie kościańskim istotnym zadaniem było wytyczanie dróg ze względu na wysokie nawodnienie tego terenu²⁹. Brody i mosty oznaczone na mapie pomagały w wytypowaniu najbardziej uczęszczanych dróg, do których należy zaliczyć w szczególności szlak wiodący ze Śląska przez Wschowę – Śmigiel – Kościan – Czempień aż do Poznania i dalej na północ.

Drogi publiczne – gościńce (*viae publicae*) – w źródłach średniowiecznych i nowożytnych określano także jako wielkie (*via magna*) czy królewskie (*via regia*). W ciągu wieków łączyły one ze sobą najistotniejsze ośrodki administracyjne i handlowe. Z tego też powodu pełniły niejako rolę instytucjonalną, pozwalającą na szeroką wymianę gospodarczą i kulturową pomiędzy Koroną a państwami ościennymi³⁰. Drogi te były objęte szczególną troską ze strony panującego, który chcąc czerpać z nich jak największe dochody, z jednej strony rozwijał system ceł królewskich i myt, a z drugiej kierował ruchem handlowym przy pomocy prawa składu, a także rozwoju sieci jarmarcznej³¹. Gościńce z tego

²⁷ *Wielkopolskie rotły sądowe*, t. 3, s. 119: „Item testes ducit Przemil Rogaczewsky erga Stanislaum Szydowcam: primus Portreo Colnicza, secundus Albertus Brill, tercius Lech Sadora, quartus **Johannes Brod** [podkr. T.Z.], quintus Adam filius Pyanowsky, sextus Andreas Szczepowsky”.

²⁸ Zagadnieniem wymagającym osobnego potraktowania jest na pewno kwestia osad, których nazwy pochodzą od apelatywu *kamień*. Dla przykładu nazwa osady kuźnicznej w Kamienniku (*Hamer Kamiennik*) w woj. poznańskim była zapewne ponowiona od pobliskiego stawu (LWWK 1564, cz. 1, s. 193: „Na puszczej przy tej dziedzinie są dwa doły, w których kurzą smołę, na Kamienczu dół”; s. 198: „staw Kamieniecz na teje strudze też pusty”). Sama kuźnica potwierdzona jest w RPWP, pzn, 1580, nr 780; RPWP, pzn, 1581, nr 771; RPWP, pzn, 1583, nr 784. Do tej pory z obszarów XVI-wiecznych woj. kaliskiego i poznańskiego udało się zebrać prawie 40 przykładów nazw pochodzących od apelatywów *kamień*, *most* i *bród*, które należałoby przeanalizować pod kątem ich genezy oraz ewentualnego funkcjonowania w kontekście rozwoju dróg i szlaków handlowych w średniowieczu i wczesnej nowożytności.

²⁹ Por. A. Wędzki, *Rola przejść przez środkową Obrę w kształtowaniu sieci miejskiej południowo-zachodniej Wielkopolski*, [w:] tenże, *Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski zachodniej. Wybrane zagadnienia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987 (Instytut Słowianoznawstwa PAN, Prace Slawistyczne, t. 64), s. 8–55.

³⁰ S. Lewicki, *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 8, 1906, z. 8, s. 11–14; W. Szulist, *Ważniejsze szlaki handlowo-komunikacyjne północno-zachodniego Pomorza Gdańskiego w XVI–XVIII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 35, 1970, z. 3–4, s. 99–110; H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.5.7; B. Wyrozumka, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977, s. 5–6; A. Janeczek, *Kierunki handlu solą ruską w świetle spisu gościńców prasolskich z pierwszej połowy XVI w.*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014, s. 311–312; T. Čelkis, *Stan dróg lądowych i struktura systemu połączeń w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV–XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 69, 2014, z. 3, s. 44–47; por. M. Maciejewska, *Gościeńce*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 8, red. H. Górka, Kraków 1974, s. 56; M. Szilágyi, *On the Road. The History and Archaeology of Communication Networks in East-Central Europe*, Budapest 2014, s. 85–91; Ch. Oertel, *Road Networks, Communications, and the Teutonic Order. A Case Study from Medieval Thuringia*, [w:] *Journeying Along Medieval Routes in Europe and the Middle East*, red. A.L. Gaiscoigne, L.V. Hicks, M. O’Doherty, Turnhout 2016 (Medieval Voyaging, t. 3), s. 205–229; M. Brzostowicz, *Ląd i ziemia nad Wartą*, [w:] *O rzece i wodzie w życiu codziennym*, s. 93–111.

³¹ K. Stachowska, *Prawo składu w Polsce do 1565 r.*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 51, 1950, z. 9, s. 586–593; zob. też: L. Koczy, *Handel Poznania do połowy wieku XVI*, Poznań 1930, s. 158–200; G. Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni gospodarczej Europy (XIII–XV wiek). Centrum czy peryferie?*, Wrocław 2009, s. 128–136, a zwł. s. 130 i przyp. 188, gdzie dalsza literatura do tego zagadnienia.

powodu znajdowały się niejako w opozycji do dróg lokalnych (wiejskich), będących pod bezpośrednim zarządem poszczególnych właścicieli ziemskich, którzy musieli – przynajmniej w teorii – udostępniać je wszystkim podróżującym³².

Nazewnictwo dróg w źródłach odnoszących się do terytorium Wielkopolski nie odbiega od terminologii spotykanej w innych częściach ówczesnej Korony. I tak przykładowo droga przechodząca przez Gniezno w dokumencie z 1394 r. została nazwana wielką (*magna via*)³³, a drogę wiodącą z Koła do Brudzewa położonego na pograniczu powiatów konińskiego i kaliskiego określano mianem publicznej (*via publica*), prowadzącej „versus terras Polonie, Slesie”³⁴. Kolejny trakt wychodzący z Koła w kierunku Sieradza został wymieniony w dokumencie Władysława Jagiełły z 1422 r. bez żadnego dodatkowego przymiotnika – była to po prostu *via*³⁵. Połączenie łączące Środę z Pyzdrami w 1390 r. wymieniono jako *strata publica*³⁶, kilkanaście lat później zaś drogę z tej samej Środy do Poznania określono jako *via publica*³⁷. Łacińskie określenia funkcjonowały także w języku polskim, o czym przypomina jedno z rozgraniczeń zachowanych w księdze ziemskiej kaliskiej z 1518 r., gdzie czytamy: „usque ad viam magnam, que vadit per medium borre, que via vadit circa villas alias Ninyno, Roszdzyalovo et Nandzrzewo ex Calysch in Coszmynek, que voactur wyelga droga et ab eandem wyelga droga vadunt scopuli circa borram Dampsky alias nad borem dampskym”³⁸. Gościniec z Kobyлина do Zdun został także potwierdzony w kolejnej księdze ziemskiej powiatu kaliskiego z 1593 r.³⁹ *Wielką drogą* nazywany był szlak z Głogowa do Poznania przez Śmigiel – Glińsko – Czacz⁴⁰; tak samo nazwana została trasa z Gniezna do Poznania, biegnąca przez Pobiedziska i Biskupice (1394 r.)⁴¹. W 1591 r. podczas przeprowadzania rozgraniczenia dóbr pomiędzy Dachową a Szczodrzykowem w województwie poznańskim wzmiankowana była *wielka droga*, biegnąca okolicznymi lasami, która prowadziła z Nowego Miasta nad Wartą położonego w powiecie pyzdrowskim aż do samego Poznania⁴². Dla pierwszej połowy XVI w. potwierdzony został trzykrotnie szlak idący z Borka leżącego w powiecie pyzdrowskim do Dolska⁴³. W 1595 r. wspomniana została droga publiczna biegnąca z Poznania do Pszczewa przez Pniewy – Lewice – Silną⁴⁴. Wiadomo, że mostowe pobierane było także w Pawłowie pod Jutrosinem. Biegła przez nie *strata publica*, która „tendit Posnania, Vratislaviam et in Silesiam”⁴⁵, jednak nie była ona w najlepszym stanie, o czym wspomina nie tylko cytowany dokument, ale także powstały w 1571 r. Akt rewizorów ziemskich⁴⁶. Poza wzmiankami o gościńcach znana jest także informacja z 1429 r.

³² B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej*, s. 14–15; VC, t. 2, z. 1, s. 385 (O wydaniu dróg); zob. też: S. Bylina, *Drogi – granice – most. Studia o przestrzeni publicznej i sakralnej w średniowieczu*, Warszawa 2012, s. 13; S. Beldowski, *Drożysko*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 6, red. M. Borecki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 57.

³³ KDW VI, nr 339.

³⁴ KDW IX, nr 1206.

³⁵ KDW VIII, nr 944: „molendini nostri circa Colo civitatem nostram prope pontem et viam, quibus itur versus Syradiam, super flumine Wartha situati”.

³⁶ KDW III, nr 1436.

³⁷ KDW V, nr 393.

³⁸ Kalisz Ziem. 20, k. 40–40v. Księga zawiera wiele pomieszanych kart. Miejsce, w którym znajduje się cytowana zapiska, znajduje się po ciągu kart: 43, 44, 41 [!], 39 [!]. Potem następują k. 45 i 46. Warto także dodać, że w AHP Sieradzkim drogi przez Koźminek nie uznano za ważny gościniec; zob. drogę z Dobrej w kierunku Kalisza w: M. Wilska, *Ważniejsze drogi województw sieradzkiego i łęczyckiego w XVI wieku*, oprac. kart. E. Rutkowska, [w:] AHP Sieradzkie, cz. 1, plan nr 5.

³⁹ Kalisz Ziem. 21, k. 366v: „a via magna versus Cobylyn de Zduny ad viam que ducit a molendino dicto Koth ad villam Besthwyn”.

⁴⁰ K. Górską-Gołąska, *Kościan*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 345.

⁴¹ J. Luciński, *Biskupice*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 56.

⁴² K. Górską-Gołąska, *Dachowa*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 322; AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu, sygn. 157, s. 988: „płosa szeroka, która jest za placem pana Stanisławowym połowica począwszy od lasa aż do pewnych znaków przy drodze wielgi, która idzie z Dachowy do Kurnika”. Przypadki, kiedy drogi biegły przez lasy lub zarośla nie były wcale rzadkie w ówczesnych czasach; zob. np. SHGPoz, cz. II, s. 433, 460; AP Poznań, Sąd podkomorzego województwa kaliskiego, Kalisz P. 1, k. 31: „Nagorna villam regalem iacentem prope viam, qua itur de Choyny ad Nagorna inter rubeta”.

⁴³ J. Luciński, *Dolsk*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 377.

⁴⁴ I. Skierska, *Pczew*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 617.

⁴⁵ MK 108, k. 440v.

⁴⁶ Zob. Akt rew., s. 144: „My gdysmy tam byli, widzielismy, iż w suszą może bez szkody minąć mosty. Ale sprawę mamy, iż na wiosnę na rostok zły a trudny przejazd bywa. I zdało się nam, żeby zostać mogło cło bez skwierku ludzkiego, jeźliby to opatrzone, aby cła inegdy nie brano, jedno we złe drogi, gdyby mostów minąć nie można a ktemu, aby stara droga żadnym fortem psowana nie była”. Por. MK 31, 238: „multa loca esse paludinoso in via publica”.

o drodze „prostej i ustalonej” (*via recta et solita*), biegnącej ze Żnina do Torunia „per Labiszyn, Lisowo, Myslowice, Loiewo et Blinno”⁴⁷. Znany jest również przykład szlaku nazwanego od kierunku wymiany handlowej, biegnącego przez ziemię wałęcką z Brandenburgii do Gdańska. Margrabska Droga (*via Marchionalis, Preusnische Weg, Markgrawen Weg*) – bo o niej tu mowa – stanowiła w tym regionie jedną z najważniejszych arterii komunikacyjnych na linii wschód – zachód, tak w średniowieczu, jak i okresie nowożytnym⁴⁸.

Podczas prac należało także zmierzyć się z dotychczasowymi doświadczeniami badawczymi. Otóż prezentowana w tym tomie AHP sieć gościńców nie jest pierwszą w historiografii próbą stworzenia obrazu dróg wielkopolskich dla epoki przedindustrialnej. Dysponujemy dwoma klasycznymi już opracowaniami, podającymi uproszczony przebieg najważniejszych traktów dla XVI i XVIII w. Mowa tu o pracy Stefana Weymanna⁴⁹, a także mapie dołączonej do edycji lustracji dróg, taryf oraz mostowego z 1767 r., opracowanej przez Zbigniewa Góralskiego⁵⁰. Artykuł Weymanna jest opracowaniem zbierającym wiele wzmianek o drogach z rozproszonego korpusu źródeł, do których należy zaliczyć materiały pochodzące z kodeksów dyplomatycznych, wydawnictw historii prawa czy wypisów z nieistniejących już przedwojennych akt przechowywanych w AGAD i Bibliotece Krasińskich. Metoda kartograficznej prezentacji przebiegu dróg przedstawianych na załączonej do jego artykułu mapie pokazuje raczej główne kierunki handlu niż realny przebieg danej drogi, co ma istotne znaczenie dla opracowywanej rekonstrukcji chociażby w postaci zachowania zgodności w dopasowaniu rysunku drogi pomiędzy mapą atlasową a treścią podkładową (ewentualnie materiałami źródłowymi). Podobnie rzecz ma się zresztą z planem załączonym do artykułu Góralskiego, obrazującego **trakty ważniejsze** oraz **poboczne**⁵¹. Prace te, mimo znacznego upływu czasu od ich opublikowania, nadal były traktowane jako punkt wyjścia do badań nad XVI-wiecznymi drogami w niniejszym tomie AHP.

Należy jednak wspomnieć, że zarówno mapa Weymanna, jak i Góralskiego obrazują sieć drogową tylko do biegu rzeki Noteci. Pominęli oni w swoich rekonstrukcjach drogi na północnych obszarach XVI-wiecznego powiatu poznańskiego, całość powiatu nakielskiego i wałęckiego. W artykule Weymanna linią graniczną, poza którą nie prezentowano już żadnych dróg, były: Nakło – Białośliwie – Ujście – Piła – Trzcianka (Trzciana Łąka) – Czarnków – Wielen, w edycji Góralskiego zaś: Nakło – Białośliwie – Ujście – Wałcz – Człopa – Wielen. Te oczywiste braki należy tłumaczyć kilkoma względami. Po pierwsze, słabo zachowaną i tym samym rozproszoną bazą źródłową dla tych terenów dla XV i XVI w. Po drugie, względnie słabą pozycją gospodarczą ośrodków położonych na tym obszarze, które były w dużej części omijane przez handel dalekosiężny prowadzący z Frankfurtu, Krosna, Żagania, Zgorzelca, Szczecina ku Toruniowi i Gdańskowi. Główny ruch towarowy przebiegał przez Poznań i Kalisz, idąc ku północnemu wschodowi przez województwo kaliskie, m.in. przez Gniezno, Konin, Koło, Pyzdry⁵². Przez ziemię wałęcką przechodziła tylko jedna z odnóg szlaku frankfurcko-pomorskiego (Margrabska Droga), która była obsługiwana m.in. przez potwierdzoną w 1524 r. komorę celną w Wałczu⁵³ oraz odbywające się w nim u schyłku wieku cztery jarmarki⁵⁴. W przypadku powiatu wałęckiego wiadomo, że na tym obszarze najważniejszym ośrodkiem miejskim był Wałcz. Kolejnymi istotnymi miastami na linii zachód – wschód były, położone w powiecie nakielskim, Łobżenica i Nakło nad Notecią (Nakiel)⁵⁵.

⁴⁷ KDW V, nr 504. Droga ta została oznaczona w niniejszym atlasie tylko częściowo; por. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.5.2.

⁴⁸ K. Górka-Gołaska, *[Margrabska Droga]*, [w:], SHGPoz, cz. III, s. 89; też, *Zasadzki rycerstwa wielkopolskiego na Drodze Margrabskiej pod Turzą Górą w 1430 r.*, SMDWP, t. 12, 1976, z. 1, s. 53–62; T. Jurek, *Wielkopolska*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 585–593. Wspomina o niej też W. Szulist, *Ważniejsze szlaki*, s. 105. Margrabska Droga była także określana jako *via magna et notabilis*; zob. A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory graniczne w latach 1536–1555*, PZ, t. 10, 1954, nr 5–6, s. 97, 102, gdzie określono ją jako *drogę marchionów*.

⁴⁹ Weymann, *Drogi*, s. 194–253.

⁵⁰ Taryfy 1767, s. 225–307.

⁵¹ Tamże, s. 306–307.

⁵² *Hansische Handelsstrassen: Atlas*, oprac. H. Weczerka, Köln–Graz 1962 (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. Neue Folge, t. 13, cz. 1), Kart. VII.

⁵³ MK 36, k. 357: „Loca in quibus thelonea debent exigi, et nomina theloneorum. Maior Polonia [–] Versus Saxoniam: Miedzyrzecz, Skwirzyna, Szyraków, Wronki, Wałcz, Wielen, Nakło, ubicumque sunt regalia thelonea”.

⁵⁴ Potwierdzenie dokumentu z lat 70. XVI w. w: MK 135, k. 512v–513. Kwerendy w księgach z czasów Stefana Batorego nie przeprowadzono. Por. z przebiegiem drogi w: *Hansische Handelsstrassen: Atlas*, Kart. VII.

⁵⁵ Miasto to w XVI w. rozwinęło się bardzo w stosunku do poprzedniego wieku. Rejestry poborowe z drugiej połowy

Wiadomo, że w samym Nakle – tak jak i w Wałczu – istniały komory celne potwierdzone źródłowo w 1524 r.⁵⁶ Jarmark nakielski znany jest od 1520 r.⁵⁷ Z Aktu rew. wiadomo także, że z Nakła wychodziły gościńce, „które idą do Gdańska, do Łobzenicy, do Bydgoszczy, do Gniezna”⁵⁸. Lakoniczność wzmianek źródłowych szła w parze z brakiem podstawy kartograficznej. Jedyna mapa, która dosyć dobrze prezentuje ten teren, wyszła spod ręki Schröttera.

Materiałami szczególnie pomocnymi w odtworzeniu sieci połączeń granicznych na zachodzie Wielkopolski były m.in.: opracowanie dróg hanzeatyckich pod redakcją Hugona Weczerki⁵⁹, wykazy komór celnych na Dolnym Śląsku w XIII–XIV w. zestawione przez Janinę Nowakową w latach 50. XX w.⁶⁰, artykuł Kazimierza Ślaskiego o lądowych szlakach handlowych we wczesnym średniowieczu⁶¹ oraz atlas Śląska w XVIII w.⁶² Kontrolnie korzystano także z *Historische Handatlas von Brandenburg*⁶³.

Kończąc część poświęconą zagadnieniom wstępnym, warto jeszcze wspomnieć, że użycie oprogramowania z zakresu systemów informacji geograficznej (GIS) oraz gromadzenie danych źródłowych w formie baz danych o schemacie źródłowym i wyników pozwoliło na skuteczne zebranie i wykorzystanie całych zestawów danych źródłowych, naniesienie ich na przestrzeń geograficzną oraz poddanie odpowiednim analizom⁶⁴. Wydaje się, że częściowo właśnie taka metoda pracy odpowiada za prezentację gęstszej sieci dróg w niniejszym tomie w porównaniu do poprzednich. Także to podejście doprowadziło do zasadniczego uzupełnienia legendy mapy tematycznej w skali 1:500 000 i dodanie na niej takich elementów jak: informacje o jarmarkach, komorach celnych i punktach poboru myta czy wreszcie osadach, w których prowadzono intensywną sprzedaż lub propinację alkoholu.

Drogi przedstawione na mapach w niniejszym tomie AHP prezentują statyczny obraz połączeń pomiędzy poszczególnymi punktami, przez co odbiorca może nabrać błędnego przeświadczenia, że w ówczesnej rzeczywistości trakty te – niezależnie od statusu lub kategorii – nie zmieniały swojego przebiegu⁶⁵. Takie złudzenie może wynikać z utrwalonego obecnie obrazu dróg bitych, których raz wytyczony kierunek jest w swej materialnej postaci w znacznej mierze niezmienny. Warto w tym miejscu przypomnieć, że w epoce przedindustrialnej trakty mogły zmieniać swój przebieg na pojedynczych odcinkach chociażby w wyniku niekorzystnych czynników atmosferycznych, takich jak podtopienia czy

XVI w. odnotowują kilkakrotnie liczbę rzemieślników w mieście powyżej 100 – w 1565 (RPWK, nkl, 1564, nr 190: 164), 1578 (RPWK, nkl, 1578, nr 254: 139), 1581 (RPWK, nkl, 1581, nr 246: 121) i 1582 r. (RPWK, nkl, 1582, nr 225: 114); zob. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 106–118 i polemikę autorstwa M. Słonia w: tenże, *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, RDSG, t. 77, 2016, 93–123. Jedynie w spisie podatkowym z 1582 r. zachowały się wzmianki o liczbie konkretnych rzemieślników, z których najliczniejszymi byli: rzeźnicy (22), krawcy (10), szewcy (21) i piekarki (20). W mieście dominowała więc produkcja spożywcza i tekstylna (w Łobzenicy pracował także folusz o jednym kole, wzmiankowany od schyłku lat 70. XVI w.; zob. RPWK, nkl, 1578, nr 254), która zapewne była silnie związana z przechodzącym przez miasto szlakami z handlowymi.

⁵⁶ Zob. przyp. 16.

⁵⁷ MK 34, k. 204–205v (MRPS IV/1, nr 3177).

⁵⁸ Akt rew., s. 139; por. Taryfy 1767, s. 294: „Nakło. Miasto królewskie, do którego trakty przychodzą różne, od Gniezna na Janowiec, etc. Kcynią etc., od Poznania na Wągrowiec etc.”

⁵⁹ *Hansische Handelsstrassen: Atlas*, passim.

⁶⁰ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951 (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A, 43).

⁶¹ K. Ślaski, *Lądowe szlaki handlowe Pomorza w XI–XIII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 34, 1969, z. 3, s. 29–44.

⁶² *Śląsk w końcu XVIII w.*, t. 2, cz. 1–2, red. J. Janczak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984 (Atlas Historyczny Polski. Mapy XVIII wieku, t. 2).

⁶³ *Historischer Handatlas von Brandenburg und Berlin*, arkusz 3: *Städtische Siedlungen im Mittelalter*, oprac. B. Schulze, wyd. G. Heinrich, Berlin 1980; tamże, arkusz 5: *Handelsstrassen des Mittelalters: 1300–1375–1600*, oprac. B. Schulze, wyd. G. Heinrich, Berlin 1980; tamże, arkusz 46, *Heer- und Handelsstraßen um 1700*, oprac. B. Schulze, wyd. G. Heinrich, Berlin 1973.

⁶⁴ B. Szady, *Czasowo-przestrzenne bazy danych jako narzędzie geografii historycznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographic Socio-Oeconomica”, t. 14, 2013, s. 17–32 (wersja ang.: *Spatio-Temporal Databases as Research Tool in Historical Geography*, „Geographia Polonica”, t. 89, 2016, z. 3, s. 359–370).

⁶⁵ O stanie ówczesnych dróg zob. m.in. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.5.2; T. Čelkis, *Stan dróg lądowych*, s. 47–52; O. Toda, *Evidence on the Engineering and Upkeep of Roads in Late Medieval Transylvania*, „Annales Universitatis Apulensis Series Historica”, t. 17, 2013, z. 2, s. 173–200; M. Szilágyi, *On the Road*, s. 32–52. Por. z badaniami archeologicznymi wiejskich drożysk w: K. Fokt, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków 2012, s. 170–178 oraz z potencjałem skanowania laserowego, pozwalającego na nieinwazyjne śledzenie dynamiki rozwoju sieci drogowej, np. w: M. Szilágyi, *On the Road*, s. 32–52; J. Matinek, A. Létal, J. Peška i in., *Identifikace starých cest a dalších objektů za pomoci LLS*, [w:] *Archeologie a letecké laserové skenování krajiny*, red. M. Gojda, J. John, Plzeň 2013, s. 228–239.

nadmierne opady śniegu⁶⁶. Właśnie tym aspektem przyrodniczym należałoby tłumaczyć funkcjonowanie szlaków zimowych i letnich ukazywanych m.in. na mapach Karola Perthéesa. O zmianie przebiegu dróg mogły także decydować stosunki własnościowe i sąsiedzkie. Za przykład może posłużyć położony w powiecie konińskim Lubstów, w którym to w wyniku kłótni między dwoma szlachciami miejsce poboru myta – wraz z głównym ciągiem komunikacyjnym – przeniesiono o ćwierć mili w stosunku do wcześniejszej drogi. Stary gościniec przestał być używany, nowy zaś znajdował się za daleko dla lokalnej społeczności, gdyż zmiana ta znacząco utrudniała dostanie się do centrum powiatu⁶⁷. Podobnie droga biegnąca z Koła do Torunia została przeniesiona ze względu na zniszczenia, jakie powodowali furmani pokonujący odcinek pomiędzy polami uprawnymi we wsi Osiek Mały. Właściciel wsi – Stanisław Wysocki – pozwolił kupcom „jeździć na Budziszław, też majątność moją, gdzie im i bliżej i lepsza droga, bo więcej borem niż polem”⁶⁸. Protestacja została zakończona prośbą, aby „W[asze] M[ości] [tzn. rewizorowie ziemscy – T.Z.] do akt swych wpisali i tę drogę, którą wydawam przez inszy grunt swój, przez woźnego publikować dopuścili”⁶⁹.

Drogi publiczne mogły na różnych odcinkach pełnić funkcje dróg lokalnych, np. mogły być drogami mesznymi, traktami prowadzącymi do młynów lub karczem⁷⁰. Gościńce m.in. pozwalały na sprawne zarządzanie określonym terytorium. Przed laty ukazał to w swoich badaniach Antoni Gąsiorowski, który zauważył, że trakty w istotny sposób służyły zarządzaniu Wielkopolską przez starostów generalnych. Z racji pełnionych przez siebie obowiązków zajeżdżali oni do najludniejszych części dwóch województw, poruszając się najczęściej na linii Poznań – Środa – Puzdzy – Kalisz, Poznań – Kościan, Poznań – Gniezno, łącząc te trasy z przyjmowaniem transakcji nieruchomościami (tzn. rezygnacjami, łac. *resignationum*)⁷¹. Niewiele więcej można dodać do tych spostrzeżeń na podstawie itinerariów jagiellońskich doby XVI w. Zygmunt Stary odwiedził Wielkopolskę raz – na przełomie 1512 i 1513 r.⁷², jego syn zaś, zajęty innymi sprawami, nie odwiedził jej ani razu⁷³. Wiadomo natomiast, że w 1556 r. królowna Zofia Jagiellonka, pokonując drogę z Warszawy do Wolffenbüttel, na zaślubiny z Henrykiem II księciem Brunszwiku, przejeżdżała przez Wielkopolskę, zatrzymując się 1 II w Kole, 2 II w Kleczewie⁷⁴, 3 II we Wrześni, 4 II w Poznaniu, 5 II w Kościanie, 6 II we Wschowie. Po jednodniowym odpoczynku księżna już 8 II była w Głogowie, skąd ruszyła w dalszą drogę⁷⁵.

Należy zaznaczyć, że podczas prac rekonstrukcyjnych zrezygnowano z przeglądania wielu tomów diariuszy i ksiąg wizytacyjnych. Abstrahując w tym momencie od skali docelowej (1:250 000 dla mapy głównej osadnictwa i 1:500 000 dla tematycznej mapy dróg), zagadnienie to wymagałoby w pierwszej kolejności opracowania teoretycznego modelu metod prezentacji kartograficznej itinerariów, gdyż

⁶⁶ O sezonowości ruchu drogowego zob. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.5.2; por. R. Klimek, *Ślady średniowiecznej granicy Warmii między Reszlem a Świętą Lipką*, SG, t. 4, 2016, ryc. 15, s. 45. Ciekawych przykładów dostarcza w tej materii lustracja myt i grobelnych z obszaru woj. ruskiego, w której można przeczytać o poborze myta mostowego w Łopacinie, że „wedle rewizji zda się być słuszne [mostowe – T.Z.], ponieważ tam mosty wielkie budują od pana starosty buskiego przez dwie błocie szerokie, których żaden furman z Wołynia idąc minąć nie może. Jednego mostu na podobieństwo jest stajan sześć, a drugiego circa vel ultra przez trzy stajan”; AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B, k. 415; por. też A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny*, s. 18–20.

⁶⁷ Akt rew., s. 141–142.

⁶⁸ Tamże, s. 145–146.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ M. Aston, *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology and Local History*, London–New York 2002, s. 143–148; zob. też M. Szilágyi, *On the Road*, s. 86–87, gdzie tab. pt. *The Classification of Terms Referring to Roads in Medieval Hungary*.

⁷¹ A. Gąsiorowski przeanalizował w swojej książce itineraria starostów generalnych: Andrzeja Ciołka z Żelechowa (1434–1435), Wojciecha Masalskiego (1443–1447), Stanisława Ostroroga (1448–1451), Piotra Świdry z Szamotuł (1471 r.) i Macieja Mosińskiego z Bnina (1478 r.); zob. więcej w: tenże, *Urzednicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 1970, s. 248–260; por. też z M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych w tomie AHP Wielkopolska*, w tej edycji III.2.1.4.

⁷² Obecność króla poświadczona była w Piotrkowie Trybunalskim, Kaliszu, Poznaniu, Środzie, Koninie i Kole; A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne”, t. 16, 1973, z. 2, s. 260, 274.

⁷³ Tamże, s. 275; A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August król polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996, s. 185–191; T. Ratajczak, *Podróże władcy i architektura. Przebudowa królewskich rezydencji za panowania Zygmunta Starego*, „Artium Quaestiones”, t. 17, 2006, s. 31–35.

⁷⁴ W katalogu *Royal Marriages of Princes and Princesses in Poland and Lithuania c. 1500–1800. Companion Guide to the Exhibition*, red. A. Bues, Z. Krysiwicz, Warszawa 2016, s. 86, błędnie określone jako „Kleczów”.

⁷⁵ Za udostępnienie mi swoich notatek z kwerendy archiwalnej w Wolffenbüttel serdecznie dziękuję dr hab. Almut Bues z Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

obecne sposoby ich przedstawiania pozostawiają niekiedy wiele do życzenia⁷⁶. Mapa obrazująca podróże powinna łączyć ze sobą atrybuty przestrzenne i czasowe⁷⁷. Taki plan musi także być odpowiednio przygotowany do prezentacji danych źródłowych o niepewnym charakterze oraz musiałby w ustalony sposób komentować wydarzenia dziejące się w tle danej podróży. Osobnym problemem jest kwestia wyboru odpowiedniego podkładu kartograficznego przy jednoczesnym sugerowaniu czytelnikowi pewnej interpretacji w postaci sieci – a niekiedy i znaczenia – dróg, szaty leśnej, hydrografii, sieci osadniczej itd.⁷⁸ Dane te ze względu na swój charakter pokazywałyby w większości ogólną trasę podróży, biegnącą z jednego punktu do drugiego w większości po drogach lokalnych, które zostały wyłączone z prezentacji na mapach w serii AHP. Zresztą zarówno dane pochodzące z protokołów wizytacyjnych, jak i spisów podatkowych pokrywałyby się przestrzennie z kościołami parafialnymi lub miastami na danym obszarze⁷⁹. Tematyka ta znacznie wykracza poza ramy niniejszego rozdziału.

Mimo wykorzystania tak szerokiego korpusu źródeł, dane z niego pochodzące nie umożliwiły – podobnie jak w poprzednich tomach AHP – wyrysowania dokładnej sieci drogowej dla schyłku XVI w., w związku z czym należy stwierdzić, że zrekonstruowana mapa ważniejszych dróg jest najbardziej hipotetyczną z prezentowanych w niniejszej serii⁸⁰. Podstawową metodą umożliwiającą wytyczenie gościńców było zastosowanie metody retrogresywnej. Jej użycie polegało przede wszystkim na wykorzystaniu możliwie najpełniejszego zestawu danych źródłowych oraz dostępnych pomocy technicznych, które pozwoliły uznać, że dana droga mogła być uczęszczana w interesującym nas okresie. Analiza retrogresywna polegała więc na dokonaniu odpowiedniej selekcji dróg z map dawnych i – w późniejszym etapie – wyrysowaniu ich możliwie jak najwcześniejszego, tzn. XVI-wiecznego, przebiegu⁸¹. Ostatni etap polegał na stworzeniu kategoryzacji wytyczonych dróg tak, by możliwe było, na mapie w skali 1:500 000, zaprezentowanie nie tylko ich przebiegu, ale także ułatwienie odbiorcy AHP dokonania interpretacji przebiegu szlaków handlowych, ciągów komunikacyjnych czy też innych zjawisk o charakterze społeczno-ekonomicznym.

Należy w tym miejscu także dodać, że w stosunku do poprzednich tomów AHP mapa dróg w skali 1:500 000 została zredagowana w nieco odmienny sposób. Poza oczywistym poszerzeniem treści tematycznej w legendzie (zob. dalej) na mapie umieszczono także sieć leśną pochodzącą z mapy głównej.

⁷⁶ Skrajnymi przykładami obrazującymi te problemy są z jednej strony wydane niedawno itinerarium Kazimierza Jagiellończyka (G. Rutkowska, *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492*, Warszawa 2014) i cyfrowa mapa prezentująca zapis podróży cesarza Fryderyka III z lat 1440–1493 (J. Laczny, *Friedrich III. (1440–1493) auf Reisen. Die Erstellung des Itinerars eines spätmittelalterlichen Herrschers unter Anwendung eines Historical Geographic Information System (Historical GIS)*, [w:] *Perzeption und Rezeption. Wahrnehmung und Deutung im Mittelalter und in der Moderne*, red. J. Laczny, J. Sarnowsky, Göttingen 2014 (Nova Mediaevalia Quellen und Studien zum europäischen Mittelalter, t. 12), s. 33–65).

⁷⁷ Por. *Uproszczone schemat podróży wizytacyjnej po archidiakonacie pomorskim zimą 1686 i wiosną 1687 r.*, oprac. kart. T. Związek, [w:] T. Nowacki, *Podróż wizytacyjna archidiakona Andrzeja Albinowskiego w archidiakonacie pomorskim w 1686 i 1687 r.*, SG, t. 3, 2015, s. 118.

⁷⁸ Dlatego też całkowicie nieuzasadnione jest prezentowanie itinerarium Zofii Jagiellonki z połowy XVI w. na tle późniejszej o sto lat mapy; zob. przyp. 74 i J. Laczny, *Friedrich III. (1440–1493) auf Reisen*. Błędem jest także częste prezentowanie obok siebie treści historycznych (np. średniowiecznych) i informacji mówiących o aktualnej sieci autostrad i lotnisk.

⁷⁹ Kwestia dat występujących przy wpisach oznaczających wpłacony podatek w rejestrach poborowych jest zagadnieniem wymagającym zupełnie osobnego potraktowania. Z dotychczasowych obserwacji wynika jednak, że w większości wypadków nie dadzą one oczekiwanego obrazu, który miałby układać się w zapis podróży poborców podatkowych. Wynika to z charakteru poboru świadczeń podatkowych w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności w Polsce, gdzie to nie poborca poruszał się po powiecie, a chłopci lub szlachta osobiście dostarczali świadczenia do stolicy danego powiatu. Kwestia ta wymaga jednak dalszych badań i zdecydowanie szerszego niż dotychczas rozpoznania źródeł podatkowych.

⁸⁰ Wyraźnie odczuwalny jest brak XVI-wiecznej rewizji dróg, mostów i cel z terenów woj. poznańskiego. Zabytek ten szczęśliwie zachował się dla obszaru woj. kaliskiego w: MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 4, k. 300–309 (zob. też Akt rew., passim). Por. z komentarzami do zamieszczonymi w tomie krakowskim, M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, przyp. 4, w tej edycji III.5.1, i sandomierskim, H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, przyp. 2, w tej edycji III.5.2, gdzie wykorzystano także materiały dotyczące dróg i cel, pochodzące z rękopiśmiennej księgi przechowywanej w Archiwum Narodowym w Krakowie, oddz. Archiwum Sanguszków, rkps ASang 19. Co ciekawe, nie skorzystał z niej Stefan Wojciechowski przy opracowywaniu tomu atlasowego poświęconego woj. lubelskiemu; por. AHP Lubelskie, w tej edycji III.5.3, i ASang 19, s. 297–340, 361–369; zob. też H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.5.7; A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny*, s. 18–22.

⁸¹ T. Dunin-Wąsowicz, *Badania sieci drożnej średniowiecznej Polski*, [w:] też, *Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, red. A. Janeczek, posł. M. Młynarska-Kaletynowa, Warszawa 2011 (Collectio Archaeologica Historica et Ethnologica, t. 4), s. 13–24.

Wcześniej zabieg ten był trudny do wykonania z przyczyn technicznych⁸². Zamieszczenie sieci leśnej na mapie dróg pozwala – w naszej opinii – na lepsze zrozumienie układu sieci gościńców. Dzięki temu zabiegowi jasny staje się brak gościńców pomiędzy Chodczem, Zagórowem i Rychwałem oraz stosunkowo rzadsza sieć tychże dróg na północy powiatu poznańskiego, na obszarze Puszczy Noteckiej.

W dotychczasowych pracach nad rekonstrukcją sieci drogowej za punkt wyjścia do prowadzonych badań przyjęto sieć dróg uwiecznionych na mapach z przełomu XVIII i XIX w. Starano się w miarę możliwości wykorzystywać w pierwszej kolejności mapy, których obraz kartograficzny nie prezentował skutków postępującej w Europie Środkowej industrializacji. Zjawiska te można obserwować m.in. na mapie Kwatermistrzostwa czy mapach wchodzących w skład serii UMTB. Przykładem dokładniej to obrazującym mogą być okolice Wschowy, gdzie na arkuszu UMTB nr 2339 z 1824 r. pojawił się plan szosowej drogi biegnącej przez Dębową Łękę, przecinającej dalej Długie Nowe i Stare, i docierającej do Leszna (zob. il. 2, gdzie planowana droga została zaznaczona linią w kolorze łososiowym). Droga została w ciągu XIX w. wybudowana, o czym może świadczyć m.in. jej potwierdzenie na o ponad sto lat późniejszym arkuszu WIG.

Ilustracja 2. Fragment arkusza UMTB nr 2339 obrazujący projekt szosowej drogi do Leszna przez Dębową Łękę, Długie Stare i Długie Nowe

Tabela 1. Źródłowy podział obiektów topologicznych związanych z siecią komunikacyjną na mapach Wielkopolski wykorzystywanych w wielopolskim tomie AHP

Perthées (1804)	Gilly (1802)	Schrötter (1804)	UMTB (1818/1820–1876)
drogi pocztowe	Fahrende Posten, Reitende Posten, Kariol Posten, Boten Posten, Besondere Extra Postwege	Land und Poststrasse	–
–	–	–	Stein Chausseen
trakty, czyli drogi publiczne, gościńce	Hauptstrasse von einer Stadt zur benachbarten	Gewöhnliche Wege	Gewöhnlich Chausseen, Landstrassen
drogi zwyczajne	Dorfwege, Nebenwege	Fussteig	Gewöhnlich Feldwege, Fussteig

Źródło: oprac. T. Panecki na podstawie materiałów własnych.

Należy ponadto wspomnieć jeszcze o odmiennych metodach klasyfikacji dróg występujących na interesujących nas mapach (tab. 1). Zestawienie danych dla czterech najważniejszych map pozwoliło zaobserwować, że kategoryzacja dróg u schyłku XVIII i początku XIX w. znacząco odbiegała od sytuacji znanej kilka wieków wcześniej. Działo się tak głównie za sprawą intensywnego rozwoju systemu pocztowego, zmian gospodarczych i stopniowego rozwoju osadnictwa wiejskiego na analizowanych obszarach⁸³. Stopień tej zmiany może dobrze obrazować podział dróg na mapach Perthéesa, na których

⁸² Informacja od Henryka Rutkowskiego.

⁸³ Szerzej o tym pisze A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny*, s. 12–18.

gościńce i trakty były drugorzędny w stosunku do dróg pocztowych. Obserwacja ta nasuwa spostrzeżenie, że retrogresywne wykorzystanie sieci drogowej znajdującej się na dawnych mapach powinno polegać raczej na przerysowywaniu, na odpowiednim podkładzie kartograficznym, przebiegu drogi, a nie – poprzez sugerowanie się jej zaklasyfikowaniem – przypisywaniu jej odpowiednio atrybutu drogi głównej lub pobocznej⁸⁴.

Zagadnieniem także wymagającym wyjaśnienia jest kwestia przesunięć pomiędzy nakładającymi się na siebie arkuszami wykorzystywanych map. Zastosowanie programów GIS-owych umożliwiło nadanie mapom odpowiedniego odniesienia przestrzennego, które pozwalało na jednoczesną analizę tych map, niezależnie od ich podziałki czy stopnia kartometryczności. Obok dokładnych i kartometrycznych UMTB, mapy Kwatermistrzostwa i map WIG odniesienie przestrzenne nadawano także mapom o mniejszej precyzji (Gilly'ego), jak i tym, których kartometryczność należy uznać za umowną (Freudenhamera, Perthéesa)⁸⁵. Spowodowało to, że podczas wyrysowywania dróg należało się upewnić, czy daną drogę można uznać za wartościową z punktu widzenia niniejszej rekonstrukcji, a także czy na pewno jest ona identyfikowalna na mapie referencyjnej (WIG). W przypadku napotkania trudności należało dokładnie przeanalizować, skąd wynikały ewentualne różnice⁸⁶. Przykładowo, podczas rysowania drogi w powiecie kcyńskim na linii Żnin – Sobiejuchy – Kowalewo mapa Gilly'ego ukazywała drogę wiodącą wzdłuż Gąsawki, dużo późniejszy arkusz WIG podawał zaś istnienie na tej trasie linii kolejowej. Mimo znaczących różnic w przesunięciu osad z mapy Gilly'ego w stosunku do mapy WIG w tych okolicach (ok. 550 m – Brzyskorzestewko, 750 m – Sobiejuchy, 1050 m – Dąbrówka Słupska, 850 m – Dobrylewo, 250 m – Wąsosz, 550 m – Żędomo) przebieg XVI-wiecznej drogi ustalono za mapą Gilly'ego, zakładając, że linia kolejowa powstała w miejscu dawnego szlaku komunikacyjnego, biegnącego wzdłuż rzeki (zob. il. 3).

Kolejnym problemem, jaki napotkano podczas kreślenia sieci XVI-wiecznych dróg, było uwzględnianie w pracy wielu naleciałości osadniczych charakterystycznych dla późniejszych stuleci. Mowa nie tylko o większej liczbie nowych folwarków, osad dworskich, kuźnic, hut szkła, ale także o intensywnej kolonizacji olęderskiej, przeżywającej swój największy rozkwit w Wielkopolsce od schyłku XVII w. aż do końca istnienia I Rzeczypospolitej⁸⁷. Jednym z przykładów prezentujących tę problematykę może być połączenie pomiędzy Trzcielem a Międzyrzeczem biegnące przez wsi Rybojady – Siercz – Bobowicko. Droga ta prowadziła w XVI w. zapewne wzdłuż Obry, tak jak zostało to zaprezentowane na mapie zamieszczonej w tym tomie. Na podstawie arkusza mapy WIG drogę do Międzyrzecza można byłoby wyrysować wzdłuż traktu biegnącego ok. 5 km na zachód od Obry. Takie rozwiązanie zdaje się sugerować mapa z czasów przedwojennych oraz dużo starsza mapa Gilly'ego. Trakt ten powstał jednak w późnej nowożytności i należałoby wiązać go z lokowaniem na tym obszarze osadników na prawie olęderskim, co zresztą widać doskonale już na mapie Perthéesa, gdzie zaznaczono dwie kolonie – Hollendry Eschenwaldzkie i Hollendry Siereckie⁸⁸. W związku z powyższym uznano, że było małe prawdopodobieństwo, aby XVI-wieczna droga łącząca Trzciel z Międzyrzeczem mogła biec przez

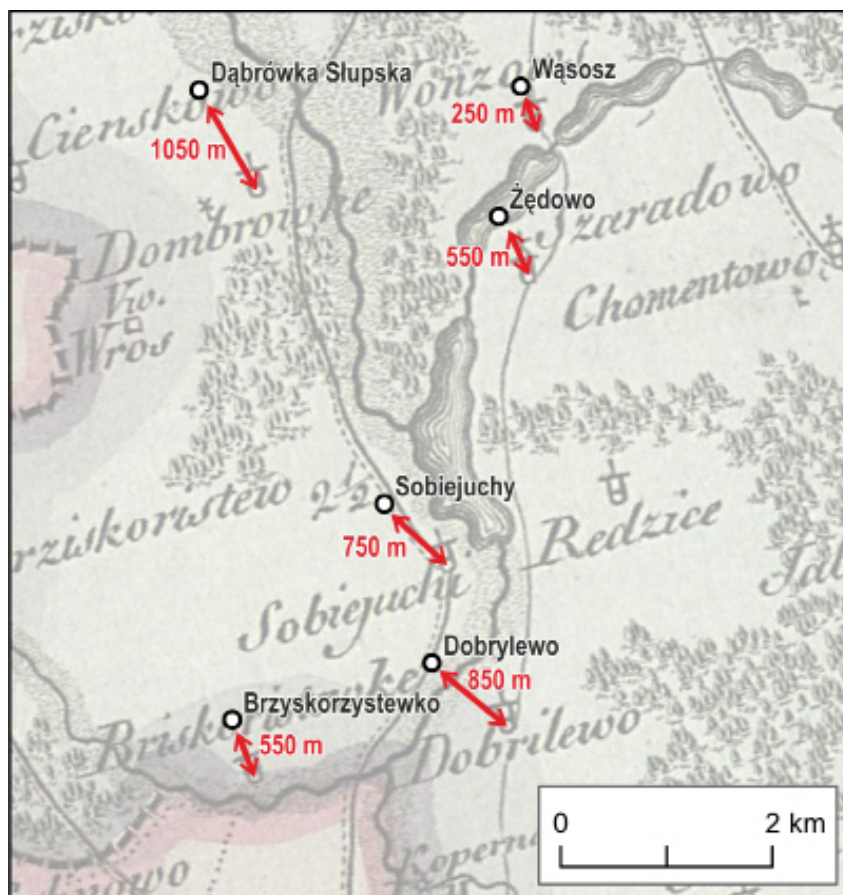
⁸⁴ Tamże, s. 21, gdzie istotna uwaga – za obserwacjami H. Rutkowskiego – że sieć XVIII-wiecznych dróg jest punktem wyjścia do badań retrogresywnych dla starszych epok, a nie ich celem.

⁸⁵ Zob. T. Panecki, *Źródła kartograficzne* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji II.2.4, gdzie autor przedstawił dokładne wyliczenia średniego błędu kwadratowego (RMSE) dla trzech najważniejszych map wykorzystywanych w pracy nad obecnym atlasem.

⁸⁶ Ostatnio na ten temat zob. J. Wolski, *Błędy i niepewność w procesie tworzenia map numerycznych*, [w:] *Źródła kartograficzne w badaniach krajoznawstwa kulturowego*, red. J. Plit, J. Nita, Sosnowiec 2012 (Prace Komisji Krajoznawstwa Kulturowego, t. 16), s. 15–32; T. Panecki, *Modelowanie obiektów topograficznych w bazach danych historycznych*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, t. 21, 2015, s. 37–51.

⁸⁷ J.T. Baranowski, *Wsie holenderskie na ziemiach polskich*, PH, t. 19, 1915, s. 65–82; W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrow” w dawnym woj. poznańskim*, Poznań–Kraków 1947; Z. Chodyła, *Ługi Ujskie – najstarsza osada olęderska w Wielkopolsce (1597–1772)*, „Rocznik Nadnotecki”, t. 30, 1999, s. 29–58; tenże, *Pochodzenie, nazwiska, wyznanie i narodowość mieszkańców osad olęderskich założonych w latach 1700–ok. 1783 na obszarze dzisiejszego powiatu nowotomyskiego*, „Przegląd Nowotomyski”, t. 18, 2011, z. 2, s. 3–22; tenże, *Zarys najstarszych dziejów osad olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej 1746–1793*, Pyzdry 2016; H. Kosiorek, *Nowa forma osadnictwa wiejskiego na pograniczu wielkopolsko-lubuskim w okresie wczesnonowożytnym – osadnictwo „olęderskie”*, „Rocznik Lubuski”, t. 26, 2000, z. 2, s. 37–49; M. Rutkiewicz, *Sposoby tworzenia wielkopolskich nazw osad olęderskich*, [w:] *Toponimia i oronimia*, red. A. Cieślakowa, B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2001, s. 155–168; T. Figlus, *Wsie olęderskie w Polsce środkowej. Uwagi na temat zróżnicowania morfogenetycznego na tle rozwoju osadnictwa*, „Rocznik Łódzki”, t. 62, 2014, s. 143–159; M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo olęderskie na ziemi wieleńskiej*, Wieleń 2014.

⁸⁸ W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrow”*, s. 133, 139. Jedna z tych osad miała powstać ok. 1722 r. na terenie nieużytków.

Ilustracja 3. Przykładowe błędy położenia pomiędzy podkładem WIG a mapą Gilly’ego z 1802 r., oprac. T. Panecki

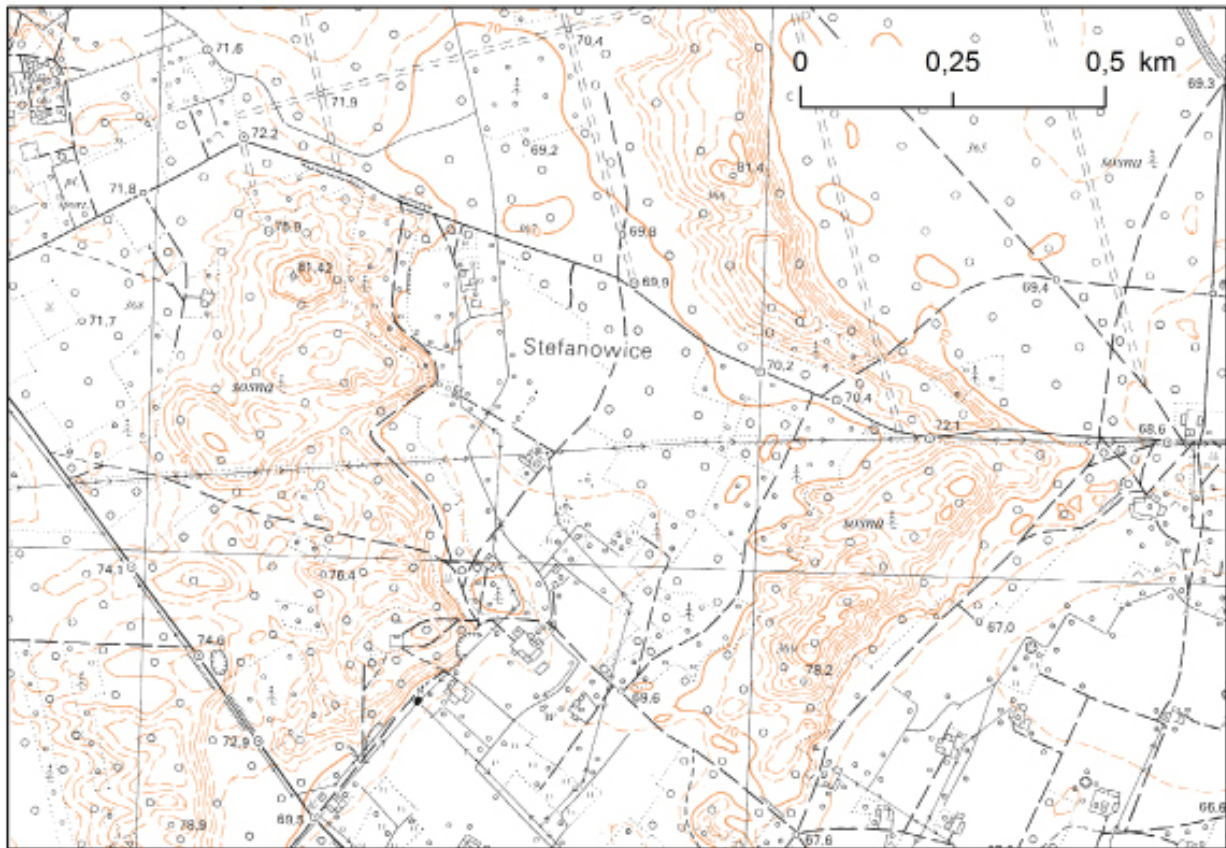
nieprzystępny wówczas obszar, stąd też zdecydowano się na poprowadzenie wspomnianego traktu bliżej rzeki Obrzy⁸⁹.

Jedną z przyczyn braku XVI-wiecznych dróg na pograniczu powiatów poznańskiego i kościańskiego wewnątrz obszaru wyznaczonego przez Trzciel, Lwówek, Opalenicę, Grodzisk Wielkopolski (Grodzisko) i Zbąszyń jest fakt, że teren ten porośnięty był lasem prawdopodobnie od średniowiecza do schyłkowych dekad XVII w. Mimo okresowej eksploatacji zasobów leśnych przez szklarzy⁹⁰ oraz prawdopodobnie rudy darniowej przez rudników z pobliskiej kuźni w Kuźnicy Zbąskiej (*Hamer*) obszar ten nie był aż do czasów osadnictwa olęderskiego stale zamieszkiwany⁹¹. Poza występującymi często

⁸⁹ Taryfy 1767, s. 243, wymienia trakty wiodące z Trzcienia do Frankfurtu, Lwówka i Międzychodu. To samo potwierdza dawna kartografia. Droga wiodąca przez Rybojady była prezentowana jako *droga zwyczajna*.

⁹⁰ Narodowy Instytut Dziedzictwa, Archeologiczne Zdjęcie Polski, obszar 54–21. W okolicy wsi Sątopy i Bukowiec potwierdzono istnienie huty szkła, datowanej prawdopodobnie na XVII w. Podczas badań powierzchniowych na tym terenie odnaleziono m.in. liczne fragmenty spieków, zbrulniona fragmenty szkła, części szklanych przedmiotów i ceramiki nowożytnej oraz kawałki cegieł. Przybliżony obszar, na którym rozrzucone były wspomniane znaleziska, wynosił około 10 ha. Najwcześniejsze potwierdzenie kartograficzne huty szkła na tym terenie znane jest z drukowanej mapy Gilly’ego („Vw. Glasshütte”), tak samo opisany jest on na UMTB („Vw. Glashütte”). Niestety mapa Perthéesa jest w tym miejscu bardzo źle zachowana, przez co ciężko jest stwierdzić, czy obiekt ten był mu znany z opisów parafii. O związkach w istnieniu przemysłu (w tym hut szkła) z kompleksami leśnymi zob. A. Wyrobisz, *Warunki rozwoju przemysłu w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce*, red. Z. Kamińska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1976 (Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. 51), s. 214–215; E. Černá, *Středověké sklárny v severozápadních Čechách: přínos archeologie k dějinám českého sklárství*, Most–Praha 2016, s. 193–209.

⁹¹ T. Panecki, T. Związek, *Materiały do badań nad rekonstrukcją zalesienia na Równinie Nowotomyskiej w XVI w.*, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, www.atlasfontium.pl (dostęp: 21.03.2016); ciż, *Osadnictwo olęderskie w badaniach nad rekonstrukcją szesnastowiecznego zalesienia na przykładzie okolic Nowego Tomyśla*, SG, t. 5, 2017, s. 29–62. W materiale onomastycznym tego terytorium potwierdzone jest także istnienie funkcjonującej czasowo osady Budy na polanie położonej kilka kilometrów na zachód od Łomnicy nad Wielką Samicą; zob. J. Luciński, *Chrośnica*, [w:] SHGPoz, cz. I,

Ilustracja 4. Ozy na drodze pomiędzy wsią Chrośnica a dawną kolonią olęderską w Jastrzębsku Starym na mapie w skali 1:10 000 w układzie 65; www.geoportal.gov.pl

na tym terenie podmokłymi gruntami⁹² dodatkowym utrudnieniem musiały być licznie występujące ozy (zob. il. 4). Dopiero wiek XVIII i lokowanie ludności na prawie olęderskim przyczyniło się do znaczących zmian w tutejszym krajobrazie. Las karczowano, tereny podmokłe osuszano, a przez zapiaszczone wały prowadzono lokalne drogi umożliwiające komunikację z osadami o starszej metryce.

Małgorzata Wilska w trakcie swoich prac rekonstrukcyjnych nad drogami województwa krakowskiego zauważyła, że obiektami szczególnie ważnymi dla tego tematu są osady karczemne⁹³. Niestety w przeanalizowanych źródłach nie odnotowano znacznej liczby tego typu obiektów⁹⁴. Na chwilę obecną znane są dwa przykłady, o których można powiedzieć, że pełniły taką funkcję w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. Pierwszą osadą były prawdopodobnie Górki w powiecie kościańskim, położone na szlaku ze Śląska do Poznania⁹⁵, drugą zaś Bełzant w ziemi wałeckiej, lokowany w 1593 r.⁹⁶

s. 223–224: „1582 [r. – T.Z.] proces o szkody wyrządzone przemocą w Chrośnicy: o wykoszenie łąki w miejscu zw. Tążyń i zabranie 100 wozów siana, o wyrąbanie 46 dębów i 150 innych drzew w lesie Tążyń, o zabranie 60 wozów siana z miejsca zw. Buda, 40 wozów z miejsca zw. Tążyń i 50 wozów z miejsca zw. Chojennik”.

⁹² W. Matuszkiewicz, J.B. Faliński, A.S. Kostrowicki, J.M. Matuszkiewicz, R. Olaczek, T. Wojterski, *Potencjalna roślinność naturalna Polski. Mapa przeglądowa 1:300 000*, IGiPZ PAN 1995.

⁹³ O kwalifikowaniu osady jako karczemnej decydowały dwa podstawowe czynniki – posiadanie nazwy własnej i położenie poza głównym siedliskiem wsi lub poza granicami miasta; M. Wilska, *Dogi*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.5.1. O samych karczmach zob. I. Cieśla, *Taberna wczesnośredniowieczna na ziemiach polskich*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 4, 1958, s. 159–225; A. Wędzki, *Rola przejść przez środkową Obrę w kształtowaniu sieci miejskiej południowo-zachodniej wielkopolski*, [w:] tenże, *Ze studiów nad procesami osadniczymi*, s. 12–13; H. Zaremska, *Miejsca spotkań kultury masowej: karczmy i łaźnie*, [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 240–249; T. Lalik, *Karczma*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 296–298.

⁹⁴ Na terenie woj. krakowskiego było ich aż 30; M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.5.1.

⁹⁵ Obecnie teren zajmowany dawniej przez osadę Górki jest prawdopodobnie częścią Pecny. Identyfikacja osady na podstawie rozgraniczenia z 1526 r., wspominającego, że część folwarku i pól uprawnych we wsi Peczna znajdowała się *versus tabernas Gorky*; zob. SHGPoz, cz. I, s. 645. W LBP, s. 133: „in villa Gorki tres taberne, braxant cervisium, et duo ortulani”. Górki wymienione są także we wszystkich rejestrach poborowych pow. kościańskiego jako *villa*; RPWP, ksc, passim. Z powodu rejestrowania w niej informacji o propinacji alkoholu na początku XVI w., w 1563 r. (RPWP, ksc, 1563, nr 265) i latach 80.,

Szukając innych możliwości rekonstrukcji sieci drogowej, zdecydowano się uznać za punkty węzłowe także osady, w których występowały trzy i więcej karczem, niezależnie od ich statusu własnościowego. Przyjęcie takiej wartości wynika przede wszystkim z trudności w analizie dostępnych danych. Jak zauważył niedawno Krzysztof Boroda, karczmy wymieniane w rejestrach poborowych mogły nie mieć nic wspólnego z istnieniem budynku o funkcjach „gastronomiczno-hotelarskich” – mogły to być jedynie punkty dystrybucji piwa wśród miejscowych⁹⁷. Opodatkowaniu mógł podlegać także sam fakt propinacji alkoholu⁹⁸. Tę tematykę może obrazować postanowienie uniwersału poborowego z sejmku piotrkowskiego 1493 r., kiedy to „opodatkowaniu w ramach poboru łanowego podlegały jedynie karczmy, których właściciele prowadzili sprzedaż piwa wytworzonego przez kogoś innego. W wypadku wyszynku piwa własnej produkcji karczmarze byli natomiast obowiązani do opłacenia podatku czopowego”⁹⁹.

Dokładniejszych źródeł o masowym charakterze dla interesującego nas obszaru niestety brak, a ponadto te dostępne nie są pełne. Punkty propinacyjne wymieniane w rejestrach były często notowane jako opustoszałe (*desertae*), zazwyczaj bez podawania przyczyny takiego stanu¹⁰⁰. Nieliczne tylko spisy zawierają nieco dokładniejsze informacje, podając za przyczynę nieopłacenia podatku np. pożar danego miejsca¹⁰¹. Wiadomo także, że karczmarz mógł nie wnieść świadczeń ze względu na wolniznę, którą otrzymał z powodu wybudowania karczmy¹⁰². Niestety, zagadnienie to wkracza w obszar szczegółowych problemów, na które próżno szukać odpowiedzi w materiale źródłowym¹⁰³. Z drugiej strony nie jest możliwe uchwycenie dokładnej (stałej) sieci dróg dla każdego z dziesięcioleci, gdyż trakty mogły zmieniać swój przebieg, o czym wspominało już wielokrotnie. W związku z tymi uwagami zdecydowano się zestawić dla każdego powiatu XVI-wiecznej Wielkopolski wszystkie rejestry, w których odnotowywane były karczmy, po to, aby móc wyznaczyć i skontrolować potencjalny przebieg interesujących nas gościńców. Dzięki temu udało się m.in. poprowadzić drogi przez dobra klasztoru w Mogilnie, uzupełnić sieć dróg wokół Lwówka w powiecie poznańskim oraz wyznaczyć szlaki przez najmniej reprezentowane w dostępnym materiale źródłowym obszary powiatów nakielskiego i wałeckiego.

W trakcie prac korzystano z rejestrów z lat 60. i 70. XVI w. (zob. wykres 1). Wybór ten wynikał w pierwszej kolejności ze szczątkowego stanu zachowania spisów podatkowych z lat 50. i zmian w sposobie opodatkowania karczem, jakie zaszły pod koniec lat 70. Do tego czasu karczmy objęte były ryczałtowanym podatkiem wynoszącym 20 gr za karczmę dziedziczną i 12 gr za karczmę doroczną¹⁰⁴. Sposób opodatkowania został zmieniony w 1578 r., kiedy to zamiast ryczałtu za karczmę podstawą opodatkowania stał się łan karczemny przynależny do danej karczmy¹⁰⁵. Z tego też względu korzystano także z rejestrów poborowych z lat 80. XVI w. Zestawienie danych dla powiatów województwa kali-

gdzie podawano dane o rzemieślnikach i ćwierciach łana karczemnego (RPWP, ksc, 1580, nr 267; RPWP, ksc, 1581, nr 337; RPWP, ksc, 1582, nr 34 [wykaz retent]) zdecydowano się potraktować Górki jako niezależną osadę karczemną, odmiennie niż zrobiono to w SHGPoz.

⁹⁶ Zob. A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.1.4.

⁹⁷ K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 720–726, 736–737. Por. z obserwacjami G. Wolińskiego, które poczynił dla jednego z komturstw krzyżackich w średniowieczu: tenże, *Karczmy wiejskie na terenie komturstwa tucholskiego w XIV i XV w.*, „Zeszyty Chojnickie”, t. 31, 2015, s. 13–51. Niewiele w tej kwestii pomagają badania archeologiczne; zob. m.in. M. Pytlak, P. Pytlak, *Domniemana średniowieczna karczma w Strzelcach Kujawskich. Materiały z badań archeologicznych*, „Archeologia Środkowego Nadodrza”, t. 11, 2014, s. 107–145; W. Chudziak, M. Weinkauff, E. Siemianowska i in., *Domniemana karczma z wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Kaldusie na Pomorzu Nadwiślańskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 64, 2016, s. 133–172.

⁹⁸ RPWK, kls, 1563, nr 54: „tabernator Futhek non solvit. Item u pliebana kucharka i gorzałką i piwo szynkuye, non solvit”.

⁹⁹ K. Boroda, *Geografia gospodarcza*, s. 722; zob. VC, t. 1, z. 1, s. 57: „Item tabernae que non solvebant czopowe aut nihilominus braxant cervisiam, sed solum braxatam per alios propinatores in villis consistentes, solvant per sex grossos” (cyt. za: K. Boroda, *Geografia gospodarcza*).

¹⁰⁰ Przykładowo RPWP, ksc, 1576, nr 306; RPWP, ksc, 1563, nr 343; RPWK, pzd, 1577, nr 3. Czasami zamiast określenia *taberna deserta* pojawiały się inne zapisy: RPWK, kls, 1552, nr 704: „[taberna] non propriant”; RPWK, kls, 1563, nr 3: „a taberna non dedit iuxta registra”.

¹⁰¹ RPWP, pzn, 1563, nr 326: „item taberna propter conflagracionem ignis nihil dedit”; tamże, nr 192: „item taberna propter conflagracionem ignis deserta”.

¹⁰² RPWK, kls, 1563, nr 119: „alius tabernator Sobek noviter locatus a duobus annis libertate gaudet”.

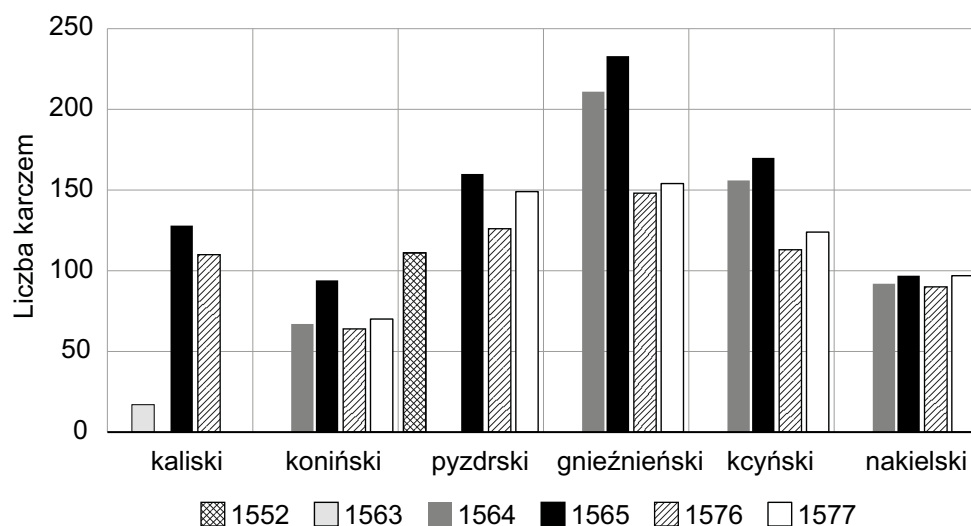
¹⁰³ Por. *Księgi sądowe wiejskie*, t. 1, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921 (Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, t. 11), nr 4585, s. 110 i inne supliki kierowane do kapituły, opublikowane w tym wydawnictwie.

¹⁰⁴ VC, t. 2, vol. 1, s. 207.

¹⁰⁵ Tamże, s. 424.

skiego ukazało, że najwięcej interesujących nas obiektów wymienianych było w latach 60. w spisach z 1565 r., a w latach 70. – w 1577 r. (zob. wykres 1). Z tego też powodu te dwa lata podatkowe były szczególnie wykorzystywane w rekonstrukcji sieci dróg (por. il. 5).

Reasumując, wytyczanie sieci gościńców jedynie na podstawie danych ściśle ekonomicznych (karczmy deklarujące opłacanie czopowego wiejskiego) mogłoby ukazywać błędny obraz połączeń komunikacyjnych, w którym punkt węzłowy obrazowałby znaczenie wytwórcze dla danego miejsca, a nie odnosiłby się do kwestii przepływu osób. Należy jednak zaznaczyć, że przyjęte założenie traktowania jako punkty węzłowe na mapie dróg osad wiejskich, w których opodatkowane zostały trzy lub więcej karczem, może być traktowane jedynie jako podpowiedź, czy dana miejscowość była związana z systemem komunikacji ponadlokalnej, czy też nie¹⁰⁶.

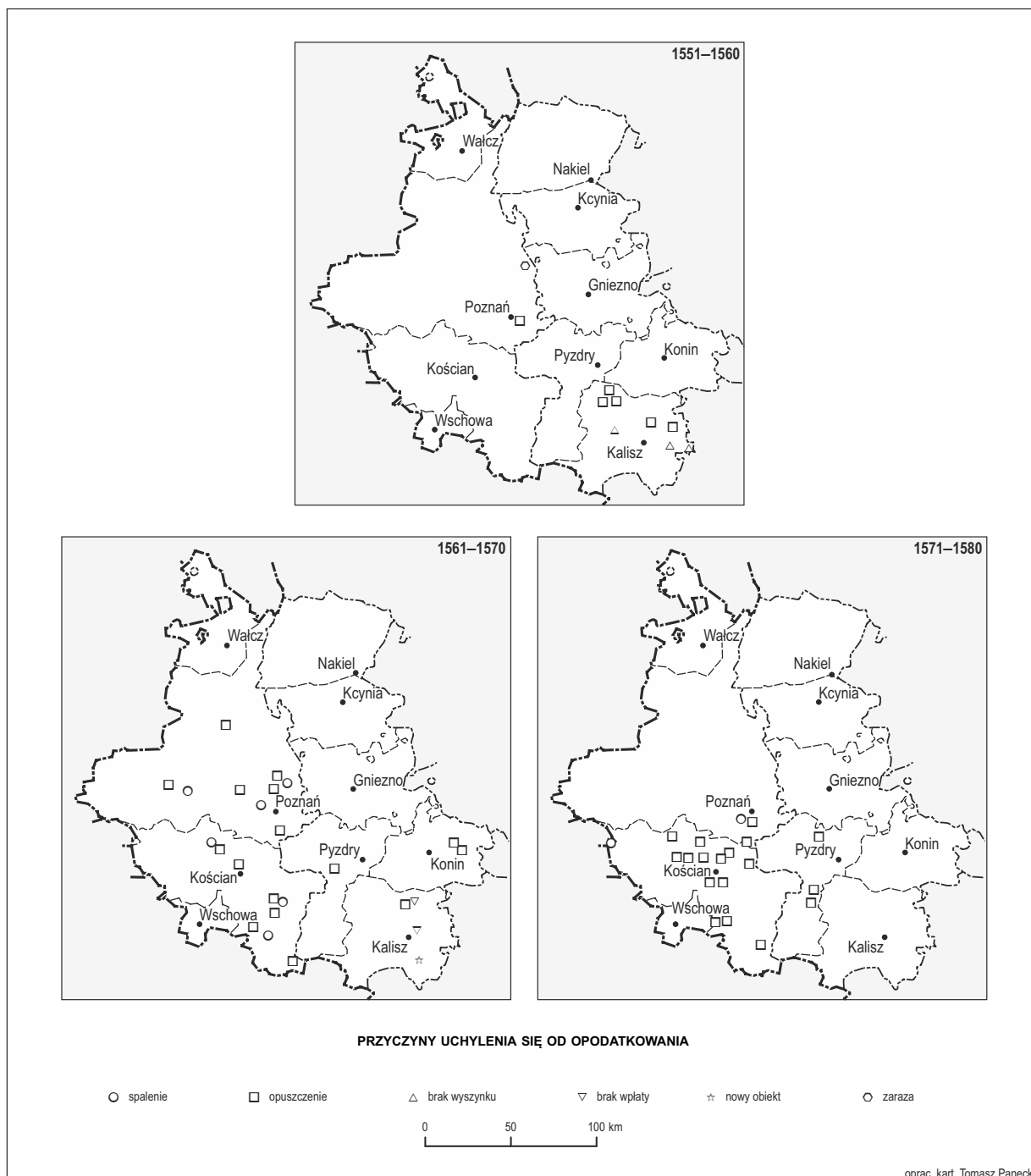
Wykres 1. Zestawienie liczby wszystkich karczem w woj. kaliskim w drugiej połowie XVI w., oprac. własne na podstawie danych z rejestrów poborowych; www.atlasfontium.pl

Podobnie jak omówione wcześniej brody i karczmy, jednym z najważniejszych punktów węzłowych istotnych dla rekonstrukcji sieci drogowej były także miejsca, w których wybierano świadczenia pieniężne od przejezdnych¹⁰⁷. W związku z tym na szczegółowej mapie dróg zamieszczono miejscowości, o których wiadomo, że w XVI stuleciu pobierano w nich cło, myto lub obydwa te świadczenia (sygnatura „komory celne i punkty poboru myta”). Zaprezentowanie za pomocą jednego znaku zarówno opłat za przewożone towary (cło), jak i za przewóz (myta) wynikało z częstego określania ich w epoce staropolskiej wspólnym mianem „cła”¹⁰⁸. W związku z tym niekiedy dokładne rozróżnienie pomiędzy jednym a drugim typem opłaty stawało się praktycznie niemożliwe. Próba prezentacji osobno komór celnych i punktów poboru myta, jak i miejsc, w których wybierano obydwa świadczenia mogłaby, w konsekwencji, przyczynić się do niepotrzebnego wprowadzania czytelnika w błąd. Z tego też

¹⁰⁶ RPWK i RPWP. Analizę dodatkowo utrudnia fakt, że zacytowane tu edycje wielkopolskich rejestrów poborowych pozbawione są wykazów czopowego, stanowiących razem z poborem łanowym spójną całość.

¹⁰⁷ H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.5.7: „Również dogodne przejścia przez inne przeszkody naturalne wpływały na niezmienność przebiegu dróg i trwałość ich wykorzystania. W tym samym kierunku oddziaływały dobrze funkcjonujące miejsca noclegów i zaopatrzenia, a także komory celne, których kupcom nie wolno było omijać”. Por. A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny*, s. 21–22; zob. też D. Cyngot, *Komory celne we wczesnym średniowieczu. Możliwość identyfikacji archeologicznej na przykładzie szlaku bużańsko-wiślanego*, „Acta Archaeologica Pultuskiensia”, t. 5, 2016, s. 65–77.

¹⁰⁸ Więcej na ten temat zob. Rybarski, *Handel*, s. 295–313; A. Manikowski, J. Łukasiewicz, M. Kaliszuk, *Cło*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej*, t. 1, s. 103–105; S. Russocki, *Myto*, [w:] tamże, s. 572; *Cło*, [w:] *Słownik staropolski*, t. 1, red. S. Urbańczyk, Warszawa 1953–1955, s. 313–315, gdzie dwa podstawowe znaczenia to: ‘myto, opłata za przejście, przejazd lub przewóz’ oraz ‘miejsce wybierania cła, punkt celny’. Por. *Myto*, [w:] tamże, t. 4, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963–1965, s. 378–379: ‘różnego rodzaju daniny i opłaty, też miejsce ich pobierania, vectigal, tributum, portorium vel teloneum’, ‘opłata za przejście, przejazd lub przewóz (drogą, mostem, rzeką), portorium pretium quod ab transgredientibus viam, pontem, fluvium solvebatur’. Np. LWVK 1569: „czła albo mosthowego przichodzi do roku 6 fl.” (k. 42v); Akt rew., *passim*.

Mapa 1. Przestrzenne rozmieszczenie karczem nieopłacających podatków w drugiej połowie XVI w. w Wielkopolsce na podstawie danych z rejestrów poborowych; www.atlasfontium.pl

powodu uznaliśmy, że bezpieczniejszym rozwiązaniem – odbijającym także obecny stan badań nad tym tematem – będzie przekazanie jedynie informacji o tym, że określony punkt poboru świadczenia funkcjonował w XVI w. w danej miejscowości i był brany pod uwagę w trakcie wytyczania poszczególnych szlaków¹⁰⁹.

Stosunkowo najwięcej informacji o systemie celnym zachowało się do naszych czasów w materiałach Archiwum Skarbu Koronnego¹¹⁰. Niektóre z komór celnych określane były w materiale źródłowym wprost jako komory królewskie (*camere regales*)¹¹¹, chociaż pewne nazywane były także granicznymi (*camere finitimes*)¹¹². Cła królewskie były pod zarządem celników, którzy – według Antoniego Gąsiorowskiego – podlegali bezpośrednio dworowi królewskiemu¹¹³.

Najwięcej komór celnych w Wielkopolsce znajdowało się na pograniczu polsko-śląskim i polsko-brandenburskim, obsługując ruch handlowy na kierunkach północ – południe i wschód – zachód. Widoczne jest rozmieszczenie tych obiektów na liniach najważniejszych rzek: Warty (w Skwierzynie, Międzychodzie, Sierakowie, Wronkach¹¹⁴, Obornikach¹¹⁵, Poznaniu, Śremie, Pogorzeliczy, Pyzdrach, Koninie i Kole), Noteci (w Wieleniu i Nakle)¹¹⁶, Obry (w Międzyrzeczu, Brójcu, Grójcu Wielkim [Grójce Stare, Grodziec], Zbąszyniu, Kopanicy, Kębłowie, Kościanie, Krzywiniu, Dolsku i Jaraczewie) oraz Proсны (w Kaliszu¹¹⁷ i Ołoboku). Miejsca te były istotnymi punktami przepraw rzecznych już od średniowiecza. I tak np. o Śremie pisano, że jest on „uprzywilejowany w makroskali położeniem nad newralgicznym komunikacyjnie, środkowopolskim przełomem Warty, na przecięciu ważnych szlaków: wodnego i lądowego, łączących nieodległe centrum państwa oraz jego stolicy (Poznań, Gniezno) z południową Wielkopolską, Śląskiem, Czechami [...]. Wpływ czynnika państwowo-administracyjnego na kształt i rozwój ekumeny obserwować możemy na przykładzie Śremu wyjątkowo czytelnie, a to z poczwórnej racji: utrzymywania grodu kasztelańskiego (X/XI – koniec XII w.), istnienia nadprzeprawowej komory celnej, lokacji lewobrzeżnej książęcej osady targowej w 1253 r. (Stare Miasto), wreszcie przenosin miasta na prawy brzeg rzeki aktem królewskim z 1393 r. (Nowe Miasto)”¹¹⁸. O tym, że miejsce to było istotnym punktem komunikacyjnym wspomina także dokument Władysław Jagiełły z 1398 r., w którym król nakazuje kupcom i mieszkańcom wielkopolskim kierować się na Wrocław i Śląsk starą drogą wiodącą przez Śrem i Poniec¹¹⁹. Wraz ze zamianami szlaków handlowych

¹⁰⁹ Podobnie było z przykomorkami, o których więcej w dalszej części tekstu.

¹¹⁰ Niestety, nie dotrwał do naszych czasów m.in. potężny zbiór rachunków komór celnych, który spłonął w Powstaniu Warszawskim (*Księgi celne Korony*, s. VII).

¹¹¹ Rach. kom. cel., sygn. C10, k. 2, gdzie tytuł poszytu (Oborniki): „Registr czła kroliewskiego, który się począł od Trzech Krolio w asz do niedzieli Biały w roku 1585” i w C11, k. 1: „Anno domini 1585. Registr wybierania czła KJM na komorze wronieczki”; zob. też J. Rutkowski, *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, KH, t. 23, 1909, nr 1–2, s. 32.

¹¹² Nazwane zostały tak komory w Poznaniu, Skwierzynie, Międzyrzeczu, Zbąszyniu, Brójcach, Kopanicy, Kębłowie, Wschowie, Śremie, Poniecu i Dybowie; ASK I 124, k. 11v–14, Descriptio camerarum finitimarum contributionis quartii grosi pro anno domini 1583 in conventionibus particularibus ac generali in Colo laudate. R. Rybarski pisał, że komory tak określane wybierały tzw. nowe cło (Rybarski, *Handel*, s. 18).

¹¹³ A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarządu lokalnego*, s. 214.

¹¹⁴ MK 36, k. 857 (MRPS IV/2, 13852); CMP, 151: „[camera] versus Saxoniam”.

¹¹⁵ Wybierano tam cło poznańskie: „z Obornik czło thes biorą do zamku od tich, ktorzi Poznań miyaią thimze obyczaiem thimze obyczaiem [sic] iako y w Posznanyu, kthorego przechodzi do roku circa vel ultra 4 fl. 12 gr” (LWWK 1569, k. 1–1v).

¹¹⁶ Handel na pograniczu pow. poznańskiego i ziemi wałeckiej był najprawdopodobniej związany z funkcjonowaniem Margrabskiej Drogi. Zapewne z tego właśnie powodu wybierano w Ujściu myto; LWWK 1569, k. 9: „Mosthowego, kthore Żyd s Pily dierz y ratione arendae annuati placzi swego per 19 fl. 6 gr”. Ujście 1627, k. 1: „To miasto ze ma niemałe onera w budowaniu y naprawie mostu przez Noteś y Gldę rzeki, który z wielkim ciężarę y kosztem naprawowac im przychodzi, takiess naprawa gaczey do młyna. Supplicuią Krolowey Jey Mosci aby im cło od tegosz mostu, kthorego circa vel ultra fl. 16 przychodzi milosciwie pozwolone było”. W tym kontekście nie dziwi także fakt, że w XVII w. wieś Jastrowie przekształciła się w miasto, w którym także zezwolono na pobór myta (Ujście 1627, k. 3).

¹¹⁷ Dochód roczny z cła zamkowego miał wynosić 16 fl. (LWWK 1569, k. 59v).

¹¹⁸ J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera, *Uwagi na temat relacji wybranych elementów średniowiecznej aglomeracji śremskiej (gród – miasto – przeprawa warciańska)*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 36, 1987/1988, s. 137. Więcej o przeprawie, jej przepustowości i ogólnym funkcjonowaniu zob. tamże, s. 154–156.

¹¹⁹ KDW III, nr 1988: „quod omnes et singuli mercatores, cives, oppidani et incole civitatum et oppidorum nostrorum regalium in terra nostra Maioris Polonie consistentium, cum rebus et mercibus ipsorum quibuslibet volentes versus Vratislaviam proficisci, eisdem antiquis viis, quibus tempore serenissimi principis domini Kazimiri regis Polonie illustris bone memorie videlicet versus Silesiam transire et theloneare consueverunt, scilicet per Szrem et per Poniec transire debeant et omnimodo teneantur”.

w średniowieczu, w XVI w. odnotować należy jednak spadek znaczenia przeprawy w Śremie, gdyż główny ruch handlowy przeniósł się wówczas na trasy wiodące przez Poznań lub Kalisz¹²⁰. Ruch na komorach był także okresowy i wynikać musiał przede wszystkim z terminów jarmarków w Wielkopolsce i w ościennych regionach. Co w pełni zrozumiałe – wpływały na nie także inne okoliczności natury ekonomicznej, np. stan zapasów soli w Bydgoszczy¹²¹, o działaniach wojennych już nie wspominając¹²². W związku z tym jedne drogi w danym kwartale musiały być uczęszczane bardziej, inne zaś mniej¹²³. Trzeba jednak pamiętać, że na jakość danych zawartych w rachunkach komór celnych miały także wpływ liczne nadania królewskie, które zwalniały mieszczan określonych miast od opłacania cła na terenie Korony¹²⁴. Zwolniona z opłat celnych w tej epoce była w praktyce także szlachta¹²⁵.

Warto przy okazji wspomnieć, że dochody z ceł podlegały także dzierżawie. Znane są wypadki arendowania dochodów np. Żydom, tak jak miało to miejsce w Ujściu¹²⁶ lub Gnieźnie¹²⁷. Często jednak dochody z ceł dzierżyli urzędnicy ziemscy¹²⁸. I tak przykładowo w 1498 r. kasztelan kaliski Andrzej z Szamotuł zapisał posiadane przez siebie prawo do dochodów celnych w Kaliszu, Koninie i Kleczewie swojej córce Katarzynie na okres trzech lat¹²⁹. Podobnie w lustracji starostwa rogozińskiego z 1569 r. podano, że „w [...] Skokach bierze pani Liathalska castellanka Lendzka polowicze czła tego tham niewiedziecz za kthorym prawem, bo na tho zadnego prawa nyeukazano, kthore therasz od niey wybieraią. Zawsdi wszithko tho czło naliezalo ku Rogoznu thak sprawe dano”¹³⁰. Opłaty z tego cła były jednak nadane jej mężowi – Jerzemu Latalskiemu – przez Zygmunta Starego w 1539 r.¹³¹ Dochody z ceł były ponadto rozdysponowywane pomiędzy zaufanych króla. W 1553 r. Maciej Mokronowski otrzymał roczną pensję w wysokości 100 grzywien z ceł wielkopolskich¹³², w 1555 r. roczną pensję (*stipendium, pensium*) w wysokości 100 florenów z cła poznańskiego otrzymał dworzanin królewski Jakub Kosmowski¹³³, a w 1557 r. rotmistrz królewski Piotr Rozbicki¹³⁴. Znane są także przypadki zapisywanego dożywocia na cłach poznańskich, tak jak miało to miejsce chociażby w przypadku Mikołaja Djatkowskiego w 1534 r.¹³⁵ Przykłady tego typu można oczywiście mnożyć, nie zmienia to jednak faktu, że dochody pochodzące z ceł służyły także szeroko rozumianej polityce personalnej prowadzonej przez monarchę. Co szczególnie istotne w Wielkopolsce – do grona osób korzystających z dochodów celnych nie należeli starostowie generalni¹³⁶.

¹²⁰ I. Skierska, *Śrem**, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 34–35 i przyp. 4, s. 72, gdzie autorka napisała, że „przywilej ten już w momencie wystawienia w 1398 nie odpowiadał w pełni zmianom w ruchu handlowym na drogach południowej Wielkopolski, dlatego też bez zmian był ponawiany i zatwierdzany w latach 1441, 1504, 1578, 1601 i 1633 jedynie dla Ponieca, w którym komora celna także w następnych wiekach pełniła istotną rolę na drodze z Poznania przez Kościan do Wrocławia”. Zob. też wykres nr 2 w niniejszym komentarzu, na którym widać, że przychody z komory w Śremie były jednymi z najniższych z zachowanego materiału źródłowego.

¹²¹ LWWK 1569, k. 86v: „A tho czło [rogozińskie – T.Z.] wienczei czyni na then czas, kiedi iesth dosycz soli w komorze bydgoskiej”.

¹²² Rybarski, Tabele, s. 71.

¹²³ Por. S. Kazusek, *Sezonowość transportu lądowego i wodnego na ziemiach polskich w XVI–XVIII w. Wybrane aspekty analizy historyczno-statystycznej*, [w:] „Mkną po szynach...” *Z dziejów transportu i komunikacji na ziemiach polskich na przestrzeni wieków*, red. T. Głowiński, R. Klementowski, Wrocław 2014 (Wrocławskie Spotkania z Historią Gospodarczą, t. 9), s. 29–31.

¹²⁴ „Czło, kthore na then czas dzierzi arenda p[an] Barthosz Węgierski pisarz grodzki czyni do roku 220 fl. | a przedthim arendowano go [tzn. cło – T.Z.] za fl. 250. Thę przicin dali isz miasth wielie iesth, kthore wolnoszczi maią oth placzena czła, y powietrze przes thi lyatha panowalo, a thesz wielie furmanow na Nakiel y pograniczem przeiezdzią” (LWWK 1569, k. 340).

¹²⁵ Rybarski, Handel, s. 19.

¹²⁶ Zob. przyp. 116.

¹²⁷ Akt rew., s. 140 oraz przyp. 68, gdzie odesłanie do konstytucji sejmu piotrkowskiego (1565 r.), która zakazywała dzierżawienia ceł Żydom.

¹²⁸ Kilkanaście przykładów z początku XVI w. zebrał i opisał J. Rutkowski; zob. tenże, *Skarbowość polska*, s. 33–37; por. A. Gąsiorowski, *Urzędnicy zarządu lokalnego*, s. 72–95.

¹²⁹ AP Poznań, Poznań Gr. 7, k. 103 (s. 206); A. Gąsiorowski, *Urzędnicy zarządu lokalnego*, s. 214, przyp. 563.

¹³⁰ LWWK 1569, k. 86v.

¹³¹ MK 55, k. 35–35v.

¹³² MK 83, k. 124v–125v (MRPS V, nr 1437).

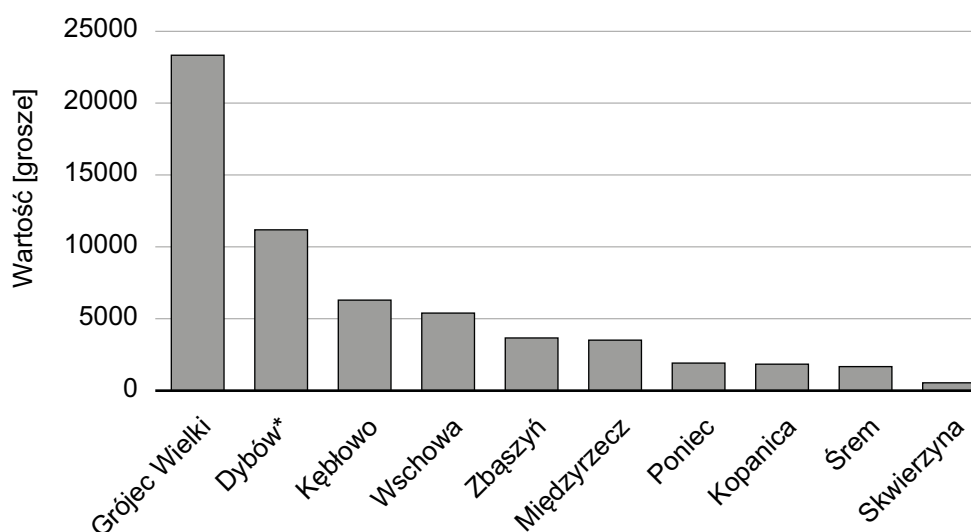
¹³³ MK 87, k. 139–139v (MRPS V, nr 7310).

¹³⁴ MK 89, k. 481–481v (MRPS V, nr 8097).

¹³⁵ MK 49, k. 140–140v (MRPS IV, nr 17599).

¹³⁶ A. Gąsiorowski, *Urzędnicy zarządu lokalnego*, s. 213–214.

Na podstawie dostępnych materiałów trudno jest jednoznacznie ocenić wysokość dochodów płynących do skarbcza koronnego właśnie z komór celnych. O pewnym rzędzie wielkości świadczą pośrednio dzierżawy dochodów z cel poszczególnych prowincji. W 1564 r. król wydzierżawił razem cła małopolskie i wielkopolskie Stanisławowi Sławskiemu (ówczesnemu kasztelanowi krzywieńskiemu) i Jakubowi Rokossowskiemu¹³⁷ (podsędkowi poznańskiemu, późniejszemu podskarbiemu koronnemu) za sumę 45 tys. florenów rocznie na okres od stycznia 1564 do końca grudnia 1566 r.¹³⁸ Dwa lata później, w 1566 r., dochody z cła wodnego we Włocławku zostały na trzy lata wydzierżawione Janowi Leśniowskiemu (podczaszemu lwowskiemu i królewskiemu sekretarzowi) za sumę 7 tys. florenów rocznie¹³⁹. Dla porównania – na podstawie zachowanego w ASK poszytu, zawierającego zestawienie wpłat z komór województwa poznańskiego w 1583 r. – dochód skarbcza koronnego oszacowano na 3748 florenów¹⁴⁰.

Wykres 2. Wartość rocznego dochodu poszczególnych komór granicznych z 1583 r., oprac. własne na podstawie ASK I 124, k. 11v–14. Ze względu na olbrzymi przychód w wysokości prawie 80 tys. gr, w zestawieniu pominięto Poznań. Gwiazdką oznaczono komorę znajdującą się na Kujawach

W pracach nad wielkopolskimi drogami wykorzystywano także poszyty rachunków komór celnych. Informacje dotyczące samych komór były częściowo pozyskiwane z przedwojennego opracowania Romana Rybarskiego oraz szczątkowo zachowanych jednostek archiwalnych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Poznaniu. O budowie rachunków – dysponując całym zasobem ASK – pisał przed wojną Rybarski, stwierdzając, że „w księgach szczegółowych notuje się zwykle: datę opłacenia cła i jego wysokość, towar i jego ilość i pochodzenie względnie nazwisko kupca przewożącego towar. Często notuje się zarówno nazwisko kupca przewożącego towar, jak i furmana, który wiezie towar; czasem znowu tylko pochodzenie furmana”¹⁴¹. Pisząc, że rachunki celne zawierają informacje o pochodzeniu danego kupca, Rybarski miał zapewne na myśli to, że źródła te nie notują w bezpośredni sposób miejsca, z którego przybył i do którego zmierzał. Osoby wymieniane na kartach źródła odnotowywane są

¹³⁷ Zob. K Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.3.3.4.

¹³⁸ MK 96, k. 212v–214v (MRPS V, nr 9299). W 1565 r. suma ta została podniesiona do 48 tys. florenów; MK 96, k. 437v–441v (MRPS V, nr 9494); por. MK 110, k. 395v–400 (MRPS V, nr 10576).

¹³⁹ MK 100, k. 124bv–126v (MRPS V, nr 9692).

¹⁴⁰ ASK I 124, k. 14. O wstępnych szacunkach dochodów, jakie prawdopodobnie przynosił cały system celny w epoce jagiellońskiej, zob. P. Guzowski, K. Boroda, *From King's Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*, [w:] *The Financial Crises, Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*, red. G. Nigro, M.T. Bartoli, M. Boddi i in., Firenze 2016, s. 456.

¹⁴¹ Rybarski, *Handel*, s. 17–18.

z imienia, nazwiska oraz – co bardzo prawdopodobne – miejsca urodzenia (ewentualnie zamieszkania)¹⁴². Źródła te nie informują o trasie podróży kupców, miejscu ich ostatniego postoju czy też mieście, do którego zmierzali. Przydatność rachunków do badań nad rekonstrukcją sieci dróg była w związku z tym mocno ograniczona. Materiały te pozwalały w pierwszej kolejności zorientować się w specyfice handlu ponadregionalnego i lokalnego pomiędzy Koroną a poszczególnymi częściami niemieckich władztw. I tak np. w komorze w Międzyrzeczu do najczęstszych towarów poddawanych ocenie należały zboża (żyto, owies), sukno, wełna, beczki ze śledziami, skóry wołowe, towary żelazne, masło czy miód¹⁴³. We Wschowie były to natomiast – w zdecydowanej większości – kamienie młyńskie, świnie, woły, zboża, skóry wołowe, piwo śląskie i sukna¹⁴⁴.

Opracowując drogi w Wielkopolsce, nie dysponowaliśmy niestety tak pokaźnym zasobem rewizji i lustracji dróg, ceł i myt jak miało to miejsce w przypadku Małopolski¹⁴⁵. Z tego też względu dane zbierano z rozproszonego, niekiedy dosyć enigmatycznego, materiału źródłowego.

Szczególnym przypadkiem komór cła królewskiego, które znajdowały się w miastach (przeważnie królewskich, lecz nie tylko), był Babimost. Pierwszy raz wymieniony został w 1513 r. wśród miejscowości, przez które mieli podróżować kupcy i w których pobierano cło¹⁴⁶. Następnie Babimost wystąpił wśród komór celnych w 1519 r.¹⁴⁷, a także w 1524 r. jako miejsce poboru cła *versus Silesiam* razem z Paradyżem, Zbąszyniem, Kopanicą, Wschową i Sulmierzycami¹⁴⁸. Później już nie znajdujemy komory w Babimoście, w 1535 r. natomiast pojawia się komora celna w pobliskiej wsi Grójce Wielki (Grójce Stare, Grodziec). Gruntowne opracowanie Romana Rybarskiego zawiera dane o tej komorze z lat 1535–1582¹⁴⁹. Wyjątkowe ulokowanie komory celnej w tej wsi potwierdza opublikowany ostatnio spis jarmarków i komór celnych, z którymi wiązał się handel wołami¹⁵⁰. Formuła wymieniająca osiem miejscowości od Sulmierzyc do Zbąszynia wskazuje jeden kierunek przemieszczania się, a występuje w tym źródle sześciokrotnie¹⁵¹. Prawdopodobnie między 1524 a 1535 r. przeniesiono komorę celną z Babimostu do Grójca Wielkiego dlatego, że topografia tego miejsca ułatwiała kontrolę ruchu drogowego¹⁵².

Z tego też właśnie względu zdecydowaliśmy się oznaczyć na mapie dróg – obrazującej stan punktów kontrolnych na cały wiek XVI – niepewny charakter komory w Babimoście oraz raczej pewny charakter komory w Grójcu Wielkim¹⁵³.

Na mapie dróg znajdują się także dwa obiekty niepewne: komora w Paradyżu i punkt poboru myta w Strzyżewku (Strzeszew). Pierwsza z tych miejscowości pojawiła się jedynie w dokumencie z 1524 r.¹⁵⁴ W trakcie prac nie udało się jednak odnaleźć wzmianek poświadczających funkcjonowanie tej komory w późniejszych okresach. Mając na względzie niepełny stan zachowania danych oraz brak podstawowych źródeł, jakim są zachowane w pełni rachunki komór, uznano, że lepszym rozwiązaniem będzie zamieszczenie na mapie informacji odnotowującej istnienie komory celnej dla pierwszej

¹⁴² Przykładowo zob. Rach. kom. cel., sygn. C1, k. 5v: „Opocz piekarz z Miedzirzeczca od konia jednego theloneum finitum solvit”; tamże, k. 4: „Jurga civis z towarzyszem [s] Zielony Gory od koni 4 we 2 woziech zitho wioząc za granicze solvit”; por. H. Samsonowicz, *Handel na pograniczu polsko-śląskim w świetle danych komory celnej w Częstochowie z 1584 r.*, KH, t. 99, 1992, z. 4, s. 9–10.

¹⁴³ Rach. kom. cel., sygn. C1–C4.

¹⁴⁴ Tamże, sygn. C5–C8.

¹⁴⁵ M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.5.1.

¹⁴⁶ *Corpus iuris Polonici*, t. I/3, nr 130, s. 263–264: „Via et loca eundi mercatoribus. [...] Nakell; Posnania camera; custodia Medzirecz, Babimost, Przemundt, Obra, KEBLOW; Frankfordt”. Zdaniem wydawcy, Oswalda Balzera, określenie *custodia* (strażnica) odnosi się nie tylko do Międzyrzeczca, lecz także do następnych miast, z wyjątkiem zagranicznego Frankfurtu.

¹⁴⁷ MK 33, s. 432 (MRPS IV/2, nr 12351).

¹⁴⁸ MK 36, k. 857 (MRPS IV/2, nr 13852); CMP, nr 151.

¹⁴⁹ Rybarski, *Tabele*, s. 118–135. Można tu jeszcze dodać dwie wzmianki z 1583 r.: camera Grodziensis (ASK I 124, k. 12v), camera Grodziecensis (Rach. kom. cel., sygn. C12, k. 12v–13).

¹⁵⁰ Spisanie jarmarków, s. 158: „Pro Margarete [13 VII] jarmark w Gostiniu główny na woły. Tam trzeba pilnie się przypatrować na targowisku, a pisać, gdzie, kto i skąd woły kupować będzie. Z tego Gostinia zajechać trzeba po komorach, począwszy Sulmierzycze, Zduny, Jutrossyn, Poniecz, Wschowa, Kopanicza, aż do Groicza, Zbassynia dla przeliczenia wołów”.

¹⁵¹ W wydaniu jest błędna identyfikacja Grójca Wielkiego ze wsią Brójce (tamże, przyp. 21), która leży na północny zachód od Zbąszynia, a w XVI w. była miastem.

¹⁵² Autorem fragmentu o komorze w Grójcu Wielkim jest Henryk Rutkowski.

¹⁵³ Ze względu na panujące zamieszanie źródłowe komora w Grójcu Wielkim została błędnie zidentyfikowana z położonym pomiędzy Babimostem a Międzyrzeczem miastem Brójce (T. Związek, *Uwagi w związku z edycją*, s. 406–407).

¹⁵⁴ Zob. przyp. 114; por. KDW I, nr 227.

ćwierci XVI w. niż zupełne jej ignorowanie. W ten sam sposób potraktowany został punkt poboru myta w Strzyżewku (pow. pyzdrowski, par. Cerekwica). Wiadomo, że miejscowość ta była wymieniona jako *deserta* jedynie w rejestrze poborowym z 1552 r.¹⁵⁵ Pojawiła się także w dokumencie Zygmunta Augusta z 9 I 1562 r., w którym monarcha nadał Baltazarowi Jaraczewskiemu prawo do poboru mostowego *in oppido Strzezewo*¹⁵⁶. Druga z tych wzmianek jest jedyną dotychczas znaną informacją potwierdzającą status miejski Strzyżewka.

Poza komorami funkcjonowała także sieć przykomorków¹⁵⁷. Ich celem było uszczelnienie istniejącej sieci komór i tym samym zwiększenie przychodów skarbcza królewskiego¹⁵⁸. Obiekty te nie były często wymieniane w źródłach, przez co przy obecnym stanie badań niemożliwe jest dokładne zbadanie ich zagęszczenia geograficznego. Pewne wyobrażenie o tym może dawać przykład strażnic rozlokowanych pomiędzy Poniecem, Jutrosinem a Sulmierzycami, gdyż znajdowały się one na wszystkich przejezdnych drogach prowadzących ze Śląska do wnętrza Wielkopolski¹⁵⁹. Podobny zresztą system przykomorków funkcjonował w dobrach starostwa rogozińskiego, gdzie opłaty pobierano w Gościejewie, Owczychgłowach, Skokach i Tłukawach, czyli na szlakach handlowych biegnących z Pomorza na południowy wschód w kierunku Poznania, Frankfurtu, Głogowa i Wrocławia¹⁶⁰.

Spośród 22 przykomorków jedynie 4 potwierdzone były tylko w 1513 r. Należą do nich punkty w miejscowościach: Górka¹⁶¹, Obra, Przemęt i Szymanowo (*Szymunowo*). Z tego też powodu zostały one wyróżnione na mapie w odmienny sposób. Zdarzały się jednak, że znana z początku wieku strażnica była określana – w świetle późniejszych źródeł – jako komora królewska. Przykładem może tu być Międzyrzecz. W 1513 r. został on wymieniony jako *custodia Medzirecz*¹⁶², w 1524 r. miasto znalazło się w wykazie miejsc, w których wybierane było cło – kontekst zapisu sugeruje jednak, że mamy raczej do czynienia z pełnoprawną komorą niż przykomorkiem¹⁶³. Fakt ten znajduje także potwierdzenie w zachowanych rachunkach komór celnych z AP Poznań, gdzie zachowały się cztery posyty pochodzące z 1581 r.¹⁶⁴ Z tego też względu w miejscach, dla których nie odnaleziono późniejszych wzmianek mówiących o funkcjonowaniu w nich komory lub przykomorka, zdecydowano się oznaczyć je na mapie głównej jako strażnice.

Dodatkowym elementem, który pojawił się na mapie dróg, są informacje o odbywaniu się w poszczególnych ośrodkach miejskich jarmarków. Ponieważ funkcjonowanie w danym miejscu targów rocznych jest cechą charakterystyczną dla miasta, zobrazowano tę właściwość na mapie, wyróżniając nazwę miasta, a nie oznaczając osobne punkty, które przy i tak dużej liczbie poszczególnych sygnatur mogłyby utrudnić odbiór treści zaprezentowanej na mapie.

Ze względu na brak całościowych badań nad siecią jarmarczą w Wielkopolsce w średniowieczu i epoce nowożytnej zdecydowano się zobrazować na mapie te targi, których funkcjonowanie zostało

¹⁵⁵ RPWK, pzd, 1552, nr 59. Podobnie uważał L. Polaszewski (Polaszewski, *Własność*, s. 144), gdzie miejscowość określono jako niezlokalizowaną pustkę o charakterze wiejskim.

¹⁵⁶ MK 95, k. 570v–571. Sam Baltazar Jaraczewski jest znany ze źródeł – wystąpił jako jeden z właścicieli Jaraczewa w rejestrze poborowym z 1577 r.; RPWK, pzd, 1577, nr 119. Osoba o tym imieniu i nazwisku pojawia się w źródłach sądowych w latach 40. XVI w.; zob. np. Teki Dworzaczka, 2751 (nr 172) 1546.

¹⁵⁷ Wszystko wskazuje na to, że obiekty te powinny być raczej utożsamiane z łacińskim terminem *custodia*, oznaczającego ‘obronną strażnicę graniczną, przy której pobierano cło od przejezdnych’ (zob. odpowiednie hasło w *Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce*, www.scriptores.pl, dostęp: 17.03.2017).

¹⁵⁸ Pojęcia te wprowadziła do obiegu naukowego B. Wyrozumska, która rozróżniła w swojej książce pojęcie „strażnicy” i „przykomorka”. Autorka nie podała jednak wyjaśnienia, w jaki sposób należałoby rozumieć te dwa obiekty. Z lektury książki zdaje się, że mamy do czynienia z jedną i tą samą – strażnicą, której celem było uszczelnianie sieci celnej i wybieranie należnych opłat od przejezdnych kupców. Przykomorki zależne były od komory głównej, która stanowiła podstawową jednostkę rozliczeniową z aparatem skarbowym; w źródłach zaś były określane jako miejsca im przyległe; taż, *Drogi w ziemi krakowskiej*, s. 21–24.

¹⁵⁹ Nieco informacji o funkcjonowaniu komór celnych i przykomorków daje zachowany spis przemytów. Na przykład Rach. kom. cel., sygn. C12, k. 14: „Die Julii 1583 anni, maiancz s sobą s komor inszych s straznikow kony numero 20 za Międzyrzecem y Skwierzyną tam wzyalem s sukiennikow s Francffortu ze trzema wossmy s suskna od ktorichem wzial fl. 70”.

¹⁶⁰ Por. też K. Górka-Gołaska, *Rogoźno*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 112.

¹⁶¹ Identyfikacja za: Weymann, *Drogi*, s. 220.

¹⁶² *Corpus iuris Polonici*, t. I/3, nr 130.

¹⁶³ MK 36, k. 857.

¹⁶⁴ Rach. kom. cel., sygn. C1–C4. Przed wojną znane były także rachunki z okresu od 1507 r. aż do lat 80. XVI w.; Rybarski, *Tabele*, s. 46–159.

potwierdzone w materiale XVI-wiecznym¹⁶⁵. Podstawowym źródłem, które umożliwiło wyznaczenie tych miejscowości, było Spisanie jarmarków wielkopolskich¹⁶⁶. Ten przechowywany w AGAD dokument papierowy nie ma ustalonej precyzyjnej datacji. Jego wydawcy określili powstanie rękopisu pomiędzy pierwszą a trzecią ćwiertcią XVI w.¹⁶⁷ Sam rękopis prawdopodobnie nie zachował się w całości, gdyż brakuje w nim terminów jarmarków odbywanych w grudniu¹⁶⁸. Z pewną dozą niepewności należy także zaznaczyć, że rękopis jest prawdopodobnie jednym z wielu tego typu odpisów krążących wówczas po kraju¹⁶⁹. Cenne uzupełnienia do obrazu jarmarków wniosły także wymienione wcześniej konstytucje sejmowe z 1565 r. oraz aneks do monografii autorstwa Agnieszki Bartoszewicz¹⁷⁰. Badaczka zamieściła w nim wypisy dotyczące dat targów rocznych w miastach całej Korony od XIV–XV w. aż do końca pierwszej ćwiertci XVI w. Informacje o nich pozyskiwano także z wypisów zawartych w kartotece słownikowej w Poznaniu oraz podczas przeglądania wykazów dokumentów papierowych i pergaminowych w AGAD. Obraz ten nie jest jednak pełny i zapewne będzie wymagał korekty wraz z postępem prac nad siecią jarmarczną w Wielkopolsce oraz całej XVI-wiecznej Koronie¹⁷¹.

Zgodnie z dotychczasowymi założeniami serii AHP na końcu niniejszego tekstu dołączamy także wykaz gościńców, stanowiących główne „połączenia między dużymi ośrodkami gospodarczymi, politycznymi i kulturalnymi kraju”¹⁷². Drogi te zostały przedstawione na mapie w skali 1:500 000 jako **drogi główne**. Ze względu na wariantywność poszczególnych dróg wszelkie alternatywne połączenia biegnące przez miejscowości oznaczano nawiasami kwadratowymi. Wykaz połączeń komunikacyjnych rozpoczyna najważniejszy wielkopolski ośrodek miejski o ponadregionalnym charakterze, jakim niewątpliwie był w tamtym czasie Poznań. Kalisz, pełniąc rolę także istotnego punktu na mapie gospodarczej XVI w., został wpisany w szerszy kontekst układu najważniejszych gościńców (zob. pkt 4 poniżej). Tam, gdzie było to możliwe sporządzono dodatkowe listy połączeń drogowych związanych z węzłem kaliskim (pkt. 9–12)¹⁷³. Na koniec warto jeszcze dodać, że miejscowości znajdujące się tuż poza granicą, do których dochodziły oznaczane na mapie drogi, a położone na obszarze o przeważającym wpływie języka niemieckiego (Śląsk, Brandenburgia i Księstwo Pomorskie), podawane były na mapach rekonstrukcyjnych w ich obecnym brzmieniu. W nawiasach umieszczono natomiast ich formy XVI-wieczne, ustalone na podstawie materiałów publikowanych w NMP. Sieć drogowa wychodząca poza granice województw wielkopolskich w kierunku północno-zachodnim została zredukowana do bezwzględного minimum, ze względu na brak studiów nad drogami województw brzeskiego-kujawskiego i inowrocławskiego¹⁷⁴.

1. Poznań – Gdańsk:

- a) Poznań – Oborniki – Ryczywół – Chodzież – Nakło nad Notecią (Nakiel) – Mrocza – Więcbork – Sępólno Krajeńskie (Sempolbork) – Kamień Krajeński (Kamień);
- b) jak droga **1a** do Nakła nad Notecią, a potem Łobżenica – Złotów (Złotowo) – Łędycezek;
- c) Poznań – Oborniki – Rogoźno – Wągrowiec – Łekno – Kcynia – Nakło nad Notecią i dalej jako drogi **1a** i **1b**;
- d) Poznań – Murowana Goślina (Goślina Kościelna) – Skoki – Mieścisko – Janowiec – Żerniki – Żnin – Kcynia – Nakło nad Notecią i dalej jak drogi **1a** i **1b**;

¹⁶⁵ Wyjątkami, dla których nie udało się odnaleźć do tej pory wzmianek poświadczających istnienie jarmarków w drugiej połowie XVI w., są Barcin (potwierdzony w 1472 r.; MRPS I, nr 933) i Benice, potwierdzone w 1510 r. (MRPS IV/2, nr 9395).

¹⁶⁶ Zob. przyp. 12.

¹⁶⁷ Spisanie jarmarków, s. 157.

¹⁶⁸ Tamże, s. 156.

¹⁶⁹ Tamże; por. Rybarski, Handel, s. 204: „w Archiwum Skarbowem zachował się dokument z r. 1584 pod nazwą *Spis jarmarków, na których trzeba bywać*; jest to instrukcja dla notariusza lub strażnika celnego wielkopolskiego, w której wyliczone są najważniejsze jarmarki wielkopolskie i śląskie”.

¹⁷⁰ Zob. wyżej, przyp. 10.

¹⁷¹ Obecnie w IH PAN realizowany jest projekt poświęcony sieci jarmarcznej w Wielkopolsce, pt. *Annual Fairs in Greater Poland from the Late Middle Ages to the Deluge (1385–1655)*.

¹⁷² H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.5.2.

¹⁷³ Więcej o znaczeniu Kalisza na mapie dróg zob. w tomie AHP Wielkopolska komentarz do planu miasta (U. Sowina, T. Związek, T. Panecki, *Kalisz w połowie XVI wieku*, w tej edycji III.6.13.4) oraz Weymann, *Drogi*, s. 241–249.

¹⁷⁴ Opracowana została do tej pory ziemia dobrzyńska (H. Bartoszewicz, *Drogi handlowe ziemie dobrzyńskiej w XV–XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 4, 1994, s. 155–171) i chełmińska (tenże, *Drogi handlowe ziemi chełmińskiej w XV–XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 6, 1996, s. 43–64). Całość dróg historycznych Kujaw zostanie opracowana w kolejnym tomie AHP.

- e) Poznań – Murowana Goślina i dalej jak droga **1d** aż do Żnina, a potem Szubin – Rynarzewo – Bydgoszcz.
- 2. Poznań – Toruń:**
- a) Poznań – Murowana Goślina jak droga **1d** aż do Żnina, a potem Barcin – Gniewkowo;
 b) Poznań – Pobiedziska – Gniezno – Trzemeszno – Wylatowo (Wielatowo) – Kwieciszewo – Strzelno – Kruszwica.
- 3. Poznań – Warszawa:**
- a) Poznań – Pobiedziska – Czarniejewo (Czerniewo) – Powidz – Kleczew – Ślesin – Brdów (Brdowo) – Kłodawa¹⁷⁵;
 b) jak droga **3a** do Ślesina i dalej Licheń Stary (Lichyń) – Koło;
 c) Poznań – Kostrzyn – Września – Słupca – Golina – Konin – Koło – Dąbie;
 d) Poznań – Środa Wielkopolska (Środa) – Miłosław – Pyzdry – Zagórów – [lub wariant Łądek – Golina –] Konin – Koło.
- 4. Poznań – Kraków:**
- a) jak droga **3c**;
 b) Środa Wielkopolska – Miłosław – Pyzdry – Chodecz – Stawiszyn – Koźminek – Warta – Sieradz¹⁷⁶;
 c) jak droga **4b** do Chodcza i potem Kalisz – Opatówek – Staw – [Warta]¹⁷⁷ – Sieradz;
 d) jak droga **4c do Kalisza** i potem Ołobok – Grabów;
 e) Poznań – Kórnik (Kurnik) – Bnin – Nowe Miasto nad Wartą (Nowe Miasto) – [Jarocin] – Pleszew (Pleszów) – Kalisz i dalej jak droga **4d**.
- 5. Poznań – Wrocław:**
- a) Poznań – Kórnik (Kurnik) – Nowe Miasto – Jarocin – Koźmin – Krotoszyn – Zduny – Milicz (Militsch).
- 6. Poznań – Głogów:**
- a) Poznań – Mosina – Czempin – Kościan – Śmigiel – Wschowa – Głogów (Gross Glogau);
 b) Poznań – Buk – Opalenica – Grodzisk Wielkopolski (Grodzisko) – Wolsztyn – Kontop (Kontopp).
- 7. Poznań – Frankfurt nad Odrą:**
- a) Poznań – Buk – Lwówek – Trzciel – Brójce – Świebodzin (Schwiebus);
 b) Poznań – Pniewy – Lewice – Pszczew (Pczew) – Międzyrzecz – Sulęcín (Zielenzig).
- 8. Poznań – Szczecin¹⁷⁸:**
- a) Poznań – Pniewy – Kamionna (Kamiona) – Międzychód – Skwierzyna – [Santok (Zantoch)] – [Deszczno (Dechsel)] – Gorzów Wielkopolski (Landsberg);
 b) jak droga **8a** do Międzychodu i dalej Drezdenko (Dreisen);
 c) Poznań – Szamotuły – Ostroróg – Sieraków – Drezdenko;
 d) jak droga **8c** do Ostrorogu i dalej Wronki – Wieleń – Człopa – Tuczno – Mirosławiec (Frydland) [– Pożrzadło Wielkie (Gross Spiegiel) lub Kalisz Pomorski (Kallies)];
 e) jak droga **1a** do Ryczywoła i dalej Czarnków – Człopa, a potem jak droga **8d**;
 f) jak droga **1a** do Chodzieży i dalej Ujście – Piła – Wałcz [– Czaplínek – Gawroniec (Gersdorf)] – Złocíeniec (Falkenburg).
- 9. Kalisz – Toruń:**
- a) Kalisz – Stawiszyn – Rychwał – Konin – Kazimierz Biskupi (Kazimierz) – Wilczyn (Wilczyno) – Strzelno – Kruszwica;
 b) Kalisz – Morawin (Morawino) – Turek – Brudzew – Koło – Brdów (Brodowo) – Izbica Kujawska.
- 10. Kalisz – Warszawa:**
- a) Kalisz – Morawin – Brudzew – Koło [– Grzegorzewo – Kłodawa lub Dąbie];
 b) Kalisz – Koźminek – Dobra – Uniejów.
- 11. Kalisz – Wrocław:**
- a) Kalisz – Ołobok – Grabów;

¹⁷⁵ Dalej jak w: M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.5.5.

¹⁷⁶ Drogi tej nie odnotowała M. Wilska na mapie gościńców; też, *Ważniejsze drogi województw sieradzkiego i łęczyckiego*.

¹⁷⁷ Taż, *Drogi*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.5.5.

¹⁷⁸ W wypadku tych dróg olbrzymie znaczenie miały ich połączenia z Margrabską Drogą.

- b) Kalisz – Kwiatków (Kwiatkowo) – Ostrów Wielkopolski (Ostrów) – [Odolanów (Odalanów)] – Sulmierzyce (Sulimierzyce) – Milicz;
 - c) Kalisz – Raszków (Raszkowo) – Krotoszyn – Zduny – Milicz.
12. **Kalisz – Głogów:**
- a) jak droga **11c** do Raszkowa, a potem Kobylin – Miejska Górka (Górka) lub [Krobia – Poniec – Góra] – Głogów;
 - b) Kalisz – Dobrzyca – Koźmin – Pogorzela – Gostyń – Leszno – Wschowa – Głogów;
 - c) jak droga **12a** do Górki a potem Sarnowa (Sarnowo) – Wąsosz (Herrnstadt).

2017 r.

III.5.5. WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Małgorzata Wilska

Przy opracowywaniu mapy ważniejszych dróg województw sieradzkiego i łęczyckiego w XVI w. stosowano podobne zasady jak w poprzednich tomach AHP¹. Posiadamy niewiele źródeł odnoszących się bezpośrednio do dróg na naszym terenie w XVI w. Z materiału tego można odtworzyć tylko pewne odcinki sieci drożnej. Zestawiając je z mapami z XVIII i XIX w., widzimy, jak trwały był przebieg dróg na przestrzeni wieków, aż do połowy XIX w. Składały się na to różne czynniki, m.in. ukształtowanie terenu i rozwój osadnictwa.

Źródła szesnastowieczne mówią o dwóch typach dróg: gościńcach, czyli drogach publicznych (nazywanych *viae* lub *stratae publicae, magnae, communes* albo *regiae*)² oraz o drogach lokalnych, określanych jako drogi „proste” lub zwyczajne. Na naszej mapie przedstawiliśmy wybrane drogi publiczne czyli gościńce. Drogi te znajdowały się pod ochroną panującego³. W średniowieczu kupcy musieli przestrzegać podróżowania wyznaczonymi szlakami, później przymus drożny nie był ściśle przestrzegany, ale jeszcze w XVI w. w dokumentach królewskich zalecano określone drogi. Na przykład w 1566 r. dla kupców warszawskich jadących do Wrocławia polecano drogę wiodącą przez Piotrków, Radomsko, Wieluń, Bolesławiec, Baranów i dalej przez Syców, leżący już na Śląsku⁴.

Przyjęliśmy metodę retrogresji: mapa województw sieradzkiego i łęczyckiego pokazuje wybór gościńców występujących na mapach z przełomu XVIII i XIX w. Przy dokonywaniu tego wyboru brano pod uwagę źródła szesnastowieczne. Należą do nich przede wszystkim lustracje, *Liber beneficiorum* Łaskiego, dokumenty, a także itineraria królewskie i przebieg szlaków handlowych odtworzone w opracowaniach historyków⁵. Uwzględniono również rezultaty badań nad miastami. Wszystkie szesnastowieczne miasta znajdują się przy gościńcach oznaczonych na naszej mapie.

Brak dla województw sieradzkiego i łęczyckiego lustracji ceł, takiej jaka istnieje dla województwa sandomierskiego. Musieliśmy opierać się na informacjach dość lakonicznych, jak np. o komorach celnych wymienionych w lustracji z 1564/1565 r. w Łęczycy, Żychlinie, Zgierzu, Łodzi, Ujeździe, Wolborzu, Krośniewicach, Dąbiu i we wsi Ostrowie⁶. Nieliczne były też wzmianki o drogach w *Liber beneficiorum* Łaskiego, ale czasem zawierały cenne informacje. Na przykład dzięki wiadomości o drodze wychodzącej z Łęczycy w kierunku wschodnim poprowadzono drogę przez Górę Świętej Małgorzaty i dalej do Piątku⁷. Dane ze źródeł pisanych podają, przez jakie miejscowości droga przechodzi, ale dopiero konfrontacja z materiałem kartograficznym pozwala ustalić jej szczegółowy przebieg w terenie.

¹ Zob. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.5.7; tenże, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.5.2.

² K. Buczek, *Wstęp historyczny*, [w:] LDK, s. V n; tenże, *Głos w dyskusji nad początkami państwa polskiego*, KH, t. 67, 1960, nr 4, s. 1097.

³ J. Matuszewski, *Ręka pańska*, „Przegląd Zachodni”, t. 11, 1955, nr 3–4, s. 598–612.

⁴ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 223.

⁵ P. Dąbkowski, *Przewóz wodny*, „Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-Filozoficzny”, t. 57, 1914, s. 196–301; K. Buczek, *Wstęp historyczny*, s. V; R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1–2, Poznań 1928, s. 29; S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVII w.*, „Przegląd Zachodni”, t. 9, 1953, nr 68, s. 194–253; A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne”, t. 16, 1973, z. 2, s. 263; J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII wieku. Handel wołami*, Gdańsk 1977, s. 90–101, 173.

⁶ LWVK 1564, cz. 2, s. 132; R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa*, t. 2, tabele dotyczące komór celnych, s. 47–145.

⁷ Łaski LB, I, s. 416.

Dla opracowanego terytorium szczególnie ważna jest mapa Gilly'ego, która pokazuje przebieg głównych gościńców. Województwo sieradzkie nie ma specjalnej mapy Karola de Perthéesa, korzystano więc z map sąsiednich województw. Czasem musieliśmy przyjąć przebieg jakiegoś odcinka drogi z mapy Kwatermistrzostwa. Szczegółowy przebieg dróg ustaliliśmy zgodnie z tymi mapami na podkładzie map 1:100 000 z pierwszej połowy XX w.⁸

Korzystanie z map z końca XVIII i z pierwszej połowy XIX w., mimo weryfikowania danych źródłami pisanymi z XVI w., powoduje, iż przebieg dróg na naszej mapie jest w dużym stopniu hipotetyczny. Może być tak, że droga ledwie zaznaczona na mapie osiemnastowiecznej była dwieście lat wcześniej ważnym traktem i vice versa.

Styk dróg z Mazowszem i województwem sandomierskim został wzięty z wydanych tomów AHP⁹. Bardzo przydatne dla nas były: mapka dróg województwa krakowskiego opracowana przez Bożenę Wyrozumską na podstawie lustracji dróg z 1570 r., mapka dróg w ziemi wieluńskiej i ostrzeszowskiej zrobiona przez Ryszarda Rosina, a przede wszystkim mapa węzła poznańskiego i kaliskiego opracowana przez Stefana Weymanna (w skali 1:1 800 000)¹⁰.

Drogi w rejonie Piotrkowa zostały opracowane przez Henryka Rutkowskiego. Piotrków był najważniejszym węzłem komunikacyjnym na obszarze województw sieradzkiego i łęczyckiego. W XVI w. odbywały się w nim sejmy i synody biskupów, a od 1578 r. zjazdy trybunalskie¹¹. Większość gościńców tego węzła została już opisana przez Ryszarda Rosina, przede wszystkim dla średniowiecza, ale z wykorzystaniem źródeł z XVI w.¹² Jak w innych miejscach, tak i tutaj szczegółowy przebieg dróg odtworzyliśmy na podstawie map Gilly'ego, częściowo też Perthéesa i Brodowskiego (odpowiednio do zasięgu tych map); tam gdzie wymienione źródła kartograficzne nie wystarczały, posiłkowaliśmy się mapą Kwatermistrzostwa. Do dróg występujących w opracowaniach Rosina dodaliśmy następujące: Piotrków – Bujny – Siomki – Bogdanów – Borowa – Zdieszulice – Grocholice, z wariantem Siomki – Wroników Mały (Laski) – Borowa (droga ta prowadziła dalej przez Kaszewice, Szczerców i Osjaków do Wielunia); Piotrków – Borowa (jak droga poprzednia) – Zawadów – Uszczanowice (Łuszczanowice) – Pajęczno (stąd do drogi Radomsko – Wieluń)¹³; Piotrków – Rokszyce – Gomolin – Suchcice – Widawa, z której jechało się do Sieradza oraz na Śląsk¹⁴; Piotrków – Bugaj – Uszczyń – Barkowice – Błogie (dalej do Opoczna)¹⁵.

W południowej części naszego terenu ważnym ośrodkiem komunikacyjnym był Wieluń. Na tym terenie opierano się przede wszystkim na opracowaniach R. Rosina¹⁶, niekiedy tylko wprowadzając zmiany za źródłami kartograficznymi. Z Wielunia na północ wyprowadzono drogę przez Niedzielsko – Staw – Stawek – Gromadzice, zgodnie z Rosinem, a nie z Gillym, który w tym miejscu prowadzi drogę przez Bieniędzice do Czarnożył. Natomiast za mapą Gilly'ego jest poprowadzona droga Walichnowy – Naramice – Czarnożyły – Niemierzyn, której nie ma u Rosina, a która stanowiła przedłużenie odcinka Niemierzyn – Konopnica, gdzie była komora celna¹⁷. Wprowadzono za Perthéesem zmianę i poprowadzono szlak z Jaworzna przez Dzietrzniki, Pątnów do Wielunia. Droga ta miała powiązanie z Krzepicami – Kłobuckiem i była częścią drogi z Krakowa do Kalisza.

⁸ Por. H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, w tomie AHP Sieradz, w tej edycji II.2.5.

⁹ Por. mapy główne w AHP Mazowsze i AHP Sandomierskie.

¹⁰ B. Wyrozumska, mapa *Drogi w ziemi krakowskiej w XVI w.*, [w:] LDK; Rosin, *Ziemia wieluńska*, mapa nr 4; S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg*, s. 248.

¹¹ Zob. komentarz do planu Piotrkowa.

¹² R. Rosin, *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, red. R. Rosin, Piotrków Trybunalski 1967, s. 17–20; Rosin, Wolbórz, s. 34–37; R. Rosin, *Dzieje Piotrkowa do przelomu XV i XVI w.*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989, s. 21–24.

¹³ Szlak Piotrków – Pajęczno jest poświadczony w odpowiednich odcinkach przez dwie mapy Perthéesa (woj. sandomierskiego i woj. krakowskiego), poza tym części obydwu wymienionych dróg występują na mapach Gilly'ego i Brodowskiego (tu tylko odcinek Piotrków – Bujny), a luki uzupełnia mapa Kwatermistrzostwa. O tym, że przez Bujny i Borową (a nie tylko przez Rokszyce) jeździło się z Piotrkowa na Śląsk, świadczy powstanie Przedmieścia Wrocławskiego przy tej właśnie drodze. Zob. plan Piotrkowa i komentarz do niego.

¹⁴ Drogę Piotrków – Widawa pokazują mapy Perthéesa i Gilly'ego. W XVII w. był to odcinek głównego połączenia handlowego Warszawy ze Śląskiem, a także droga pocztowa; M. Wolański, *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII w. ze szczególnym uwzględnieniem Wrocławia*, Wrocław 1961, s. 49 n., mapa.

¹⁵ Droga ważniejsza na mapach Perthéesa i Brodowskiego.

¹⁶ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 218–225.

¹⁷ VL, t. 4, s. 41; por. S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg*, s. 232.

W powiecie ostrzeszowskim poprowadzono (za Rosinem) drogę ze Śląska z Ligoty przez Kobylą Górę, a nie przez Myślniew (jak Gilly) do Ostrzeszowa. Natomiast w północnej części tej ziemi droga do Kalisza poprowadzona została za Gillym i za Weymannem przez Biskupice, a nie jak Rosin przez Strzyżew. Za Gillym i Perthésem poprowadzono drogę równoleżnikową Grabów – Mikstat do Odolanowa, która jest przedłużeniem drogi Sieradz – Grabów. Również za Gillym i Perthésem wprowadzono połączenie Baranów – Kępno – Myjomice – Doruchów do Grabowa, która była częścią drogi śląskiej od Namysłowa do Kalisza. Wprowadzono drogę z Praszki przez Stradziec – Jaworzno – Parzymiechy do Działoszyna oraz jej odgałęzienie do Dankowa. Są to stare trakty używane w czasie średniowiecznych zjazdów w Dankowie. Stanowiły one połączenie Krakowa ze Śląskiem przez Radomsko – Pajęczno – Działoszyn, trzy ośrodki miejskie, które w XVI w. były nadal ważne. Materiały Warężaka potwierdzają rangę tych miast i dróg w XVII i XVIII w.¹⁸

Wprowadzono drogę z Częstochowy i Mstowa przez Rędziny – Mykanów – Cykarzew do Brzeźnicy i jej przedłużenie w kierunku północno-wschodnim przez Kłomnice – Pławno do Radomska, gdzie łączyła się z drogą do Piotrkowa. Przebieg jej w okolicy Mykanowa poprowadzono za Perthésem, a nie Gillym, który trakt widział od Białej przez Radostków – Lubojnę. Pokazana przez nas droga przez Kościelec – Rędziny opiera się też na notatkach Warężaka¹⁹.

Na południe od Brzeźnicy była przeprawa na Warcie opodal dopływu rzeczki Pisi i droga dochodziła do miasta od strony wsi Stare Miasto tak jak pokazał Perthées, a nie jak chciał Gilly, który prowadził główny trakt od strony wschodniej, robiąc zakole dochodzące do drogi z Jedlna.

Przy wykreślaniu dróg w okolicy Łodzi opierano się na opracowaniach Rosina (trakt Piotrków – Łęczyca przez Łódź i Zgierz, a także droga Zgierz – Brzeziny)²⁰. Odcinek Zgierz – Stryków poprowadzono za Gillym, a od Zgierza w kierunku zachodnim do Lutomińska za Gillym-Cronem²¹.

Środowisko naturalne wpływało na przebieg szlaków komunikacyjnych, zwłaszcza tam, gdzie stwarzało znaczne utrudnienia. Na naszym obszarze naturalną przeszkodą były wielkie pasma zabagnionych dolin rzecznych w północnej części województwa łęczyckiego²². Rozlewiska i bagna Bzury oraz zlewisko Neru z Wartą od wczesnego średniowiecza aż po upadek Rzeczypospolitej miały trzy przejścia przez ten teren.

Najważniejsze było połączenie Łęczyca – Topola, około dwukilometrowy odcinek nazywany w szesnastowiecznych źródłach *pons* lub *vadum* (bród). Stąd też na mapie Gilly'ego występuje Topola zabrodnia, a wsie leżące na północ od smugi bagien i błot są w rejestrze poborowym z 1576 r. nazwane *villae transpontanae*²³. Jak wyglądało samo przejście, możemy tylko przypuszczać. Była to grobla idąca przez wyższe i suchsze miejsca wśród błot, podsypiana ziemią lub wymoszczona drewnem. W bardziej mokrych i błotnistych przejściach przerzucane były zapewne mosty. Przejazd tędy nie należał do łatwych i wygodnych, jak świadczy o tym np. ilustracja z 1791 r., która określa je jako „od miasta (Łęczycy) na trakcie wielkopolskim, bród rozległy ciągnie się aż ku Topoli, trudny i niebezpieczny przejazd z dawną mający”²⁴. Mimo tych trudności przez Łęczycę szły szlaki z Kujaw do Małopolski, z Torunia do Lwowa, z Poznania na Ruś. O łęczyckiej komorze celnej są liczne wiadomości z XIV w. Z XV w. wiemy o przebiegu drogi na Ruś przez Łęczycę, Stryków, Brzeziny, Inowłódz²⁵. Inna droga szła z Mazowsza, przez Bielawy, gdzie Aleksander Jagiellończyk zezwolił na zbudowanie mostu „per viam seu stratam publicam de Masovia versus Lanciciam per fluvium dictum Mroga euntes” (1505 r.)²⁶. O tej samej drodze jest wzmianka u Łaskiego: „per viam que ducit ex eadem villa Chroslin

¹⁸ J. Warężak, *Materiały rękopiśmienne dotyczące woj. sieradzkiego i łęczyckiego z XVIII w.* (zob. *Źródła pisane*, w tomie AHP Sieradzkie, w tej edycji II.1.5).

¹⁹ Tamże.

²⁰ *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, Łódź 1980, s. 66–68, 78 n.; *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 38 n.

²¹ Mapa Gilly'ego oraz Gilly'ego-Crona, a także *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 r.*, red. R. Rosin, Łódź–Zgierz 1995, s. 55 n.

²² S. Zajączkowski, *O przejściach przez błota łęczyckie*, [w:] *Ziemia i ludzie dawnej Polski*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976, s. 83–125.

²³ P. Wielkopolska, t. 2, s. 50; S. Zajączkowski, *O przejściach*, s. 98.

²⁴ Cyt. za S. Zajączkowski, *O posiadłościach klasztoru trzemeszneńskiego w Łęczyckim w XII w. na tle początków Łęczycy*, „*Roczniki Historyczne*”, t. 31, 1964, s. 61–68; Zajączkowski, *O kształtowaniu się*, s. 143–145.

²⁵ VL, t. 2, s. 59.

²⁶ MRPS III, nr 2250.

in Byelawy”²⁷. Z Topoli szły szlaki do Koła dwoma wariantami: starą drogą wzdłuż błot i Neru oraz przez Kłodawę. W kierunku południowo-wschodnim z Łęczycy wychodziła droga przez Tum i Górę – jak mówił o tym zapis u Łaskiego: „in Gora iacentes, ab... videlicet circa ipsum praedium et eodem usque ad viam, quae vadit de Lancicis in Pyathek”²⁸. Z Piątku do Łowicza zrekonstruowano ten szlak na podstawie mapy Gilly’ego i Crona, przez Bielawy i Chruslin. W kierunku południowo-zachodnim wychodziły z Łęczycy drogi do Uniejowa, na południe do Szadku, Sieradza, Lutomińska, Piotrkowa, a na południowy wschód do Strykowa i Brzeziny.

Drugie przejście przez błota ciągnęło się koło dolnego biegu Gnidy, wzdłuż Neru do rozległego zlewiska tej rzeki z Wartą. Przejście to wyznaczają dwie miejscowości: Dąbie i Sobótka. W tym miejscu Błota Łęczyckie się zwężają, na prawym brzegu były kompleksy leśne widoczne na mapie Gilly’ego, natomiast z zachodniej części płynęły odnogi Warty, która miała tu dwa koryta, zachodnie i wschodnie. W XVI w. przechodziła tędy droga z Uniejowa do traktu Łęczycy – Koło. W Dąbiu mamy poświadczoną od XIII w. komorę celną, a w kierunku południowym szła stąd droga przez Uniejów i dalej przez Dobrą do Kalisza. W Dobrej łączyła się z drogą idącą do Warty, Sieradza i dalej na południe.

Trzecie przejście przez błota Bzury wiodło od Soboty do Walewic. Na drodze tej znajdował się most przerzucony przez Bzurę, o którym mamy wzmiankę u Łaskiego: „cum prato circa pontem in littore fluvii iacente”, znajdującą się przy opisie uposażenia parafii sobockiej²⁹. Na mapie Perthéesa i Gilly’ego widać szlak w kierunku południowym zaznaczony na naszej mapie przez Walewice, Bielawy, Bratoszewice. Tam przecinał trakt wiodący przez Stryków, Zgierz, Lutomińsko, Szadek, Sieradz. W Szadku rozgałęział się na Wartę – Kalisz³⁰.

W środkowej części naszego terenu ważnym węzłem komunikacyjnym był Sieradz. W tym mieście przecinały się uczęszczane drogi z północy na południe i z zachodu na wschód. Niezależnie od starych węzłów komunikacyjnych, takich jak Kazimierz – Lutomińsk, w XVI w. stają się bardzo uczęszczane nowe ośrodki, takie jak Zgierz, a w następnych wiekach Łódź (wówczas Łodzka). W tym rejonie przy ustalaniu sieci dróg opieraliśmy się na opracowaniach Rosina, np. zaliczając trakt Brzeziny – Lutomińsk przez Łódź do ważniejszych szlaków. Na naszej mapie poprowadzony został według Gilly’ego. W 1598 r. jest wzmiankowana droga lubelska, która stanowiła granicę między Będzelinem a Koluźkami, Długiem i Radzeniem (dwie ostatnie wsie w województwie rawskim)³¹. W związku z tym bieg drogi Brzeziny – Budziszewice pokazaliśmy inaczej niż na mapie Mazowsza.

Przez województwa sieradzkie i łęczyckie przechodziły ważne szlaki o znaczeniu ogólnopolskim. Na podstawie dotychczasowego stanu badań możemy wymienić jako najważniejsze drogi na tym terenie następujące połączenia:

1. Kraków – Poznań: a) przez Koniecpol – Pławno – Radomsko – Szczerców – Widawę – Bużenin – Sieradz – Wartę – Dobrą – Turek – Konin, b) przez Częstochowę – Kłobuck – Krzepice – Jaworzno – Wieluń – Złoczów – Sieradz i dalej przez Wartę (jak wariant a) lub Błaszki – Staw – Kalisz, c) przez Częstochowę – Kłobuck – Krzepice – Sokolniki – Wieruszów – Grabów – Ołobok – Kalisz.
2. Kraków–Toruń: a) przez Przedbórz – Piotrków – Tuszyn – Łódź – Zgierz – Łęczycę – Sobótkę – Kłodawę, b) przez Pławno – Radomsko – Kamieńsk – Piotrków – i dalej jak wariant poprzedni.
3. Kraków – Płock: przez Pławno – Radomsko lub Przedbórz i dalej przez Piotrków – Tuszyn – Łódź – Zgierz – Łęczycę – Kutno.
4. Warszawa – Poznań: a) przez Łowicz – Pniewie – Kutno – Krośniewice – Kłodawę – Koło, b) przez Łowicz – Bielawy – Piątek – Łęczycę – Topole – Dąbie – Koło.
5. Warszawa – Wrocław: a) przez Głowno – Stryków – Zgierz – Lutomińsk – Szadek – Sieradz – Grabów – Ostrzeszów – Syców, b) z Sieradza przez Złoczów – Sokolniki – Wieruszów – Kępno – Syców, c) przez Piotrków – Kamieńsko – Radomsko – Brzeźnicę – Działoszyn – Toporów – Wieluń – Bolesławiec – Kępno.
6. Lublin – Poznań: a) przez Inowłódz – Lubocheń – Brzeziny – Stryków – Łęczycę – Sobótkę – Kłodawę – Koło, b) przez Inowłódz – Stryków – Łęczycę – Dąbie – Koło.

²⁷ Łaski LB, II, s. 347.

²⁸ Tamże, s. 415.

²⁹ Tamże, s. 503.

³⁰ S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg*, s. 216.

³¹ Inw. 1598, s. 122.

7. Toruń – Wrocław: przez Konin – Kalisz – Ołobok – Grabów – Ostrzeszów – Syców.
8. Płock – Wrocław: przez Gostynin – Kutno – Łęczycę – Wartkowice – Uniejów – Turek – Kalisz – Grabów – Ostrzeszów – Syców.
9. Lublin – Wrocław: przez Przedbórz – Radomsko – Brzeźnicę – Działoszyn – Toporów – Wieluń i stąd a) przez Sokolniki – Wieruszów – Kępno – Syców, b) z Wielunia przez Skomlin – Bolesławiec – Opatów – Baranów – Kępno – Syców.

1998 r.

III.5a.5. MAPA OKOLIC ŁODZI

Henryk Rutkowski

Mapa okolic Łodzi w skali 1:125 000 stanowi wycinek mapy głównej powiększony dwukrotnie. Jego celem jest dokładniejsze pokazanie, jak w drugiej połowie XVI w. wyglądał ten obszar, który dzisiaj należy do jednej z kilku polskich metropolii. Wówczas Łódzia (tak brzmiała jej nazwa) była małym miasteczkiem, które wraz z częścią sąsiednich wsi stanowiło własność biskupstwa włocławskiego. Przez ten teren przebiegała granica powiatowa (Łódź należała do powiatu brzezińskiego, a wieś Bałuty do łęczyckiego) oraz granica między województwami łęczyckim i sieradzkim (w tym ostatnim także fragment granicy między powiatami piotrkowskim i szadkowskim).

Na mapę złożyły się materiały zebrane i opracowane przez K. Chłapowskiego, A. Dunin-Wąsowiczową, E. Rutkowską i M. Wilską, stosownie do podziału zadań między autorami mapy głównej¹. Dwukrotnie większa skala wymagała jednak zwiększonej dokładności oznaczeń, zwłaszcza w zakresie lokalizacji osiedli oraz przebiegu granic i dróg. W tym celu, oprócz źródeł kartograficznych służących do opracowania całości województw sieradzkiego i łęczyckiego, wykorzystano również mapy i plany zamieszczone w monografii dziejów Łodzi².

Sieć rzeczna na mapie okolic Łodzi została uzupełniona w stosunku do mapy głównej czterema strumieniami. Są to: Jamnica (Bałutka), Karolewka, Dąbrówka i Czerniec³. Oprócz dróg ważniejszych, które występują na mapie głównej, oznaczono także kilka innych dróg, wybranych na podstawie źródeł kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w. Szczególny dodatek w treści tej mapy stanowią obecne granice miasta, wprowadzone jako element orientacyjny na podstawie planu Łodzi wydanego w 1997 r.

1998 r.

¹ Zob. Wstęp, w tomie AHP Sieradzkie, w tej edycji I.2.5.

² *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1, red. R. Rosin, Warszawa 1980, s. 35, 78, 98, 149, 151, 152, po s. 152; poza tym pomocny był tekst R. Rosina (s. 66–68, 88–91, 97–109) i B. Baranowskiego (s. 123–133).

³ Por. tamże, s. 34–43.

III.5.6. KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

Tomasz Związek

Zgodnie z zasadami przyjętymi w serii AHP, sieć drogowa na mapie dróg przedstawia ważniejsze połączenia komunikacyjne (gościńce) i drogi drugorzędne, nie uwzględniamy natomiast na mapie dróg lokalnych¹. Trzeba tu zaznaczyć, że sieć drogowa nie pełni jedynie funkcji komunikacyjnych i gospodarczych, chociaż faktycznie jej rozwój jest i był ściśle powiązany z tymi dwoma czynnikami. Z tego też względu badania nad historią dróg nie należą do najprostszych, gdyż wymagają nie tylko zebrania pokaźnej liczby danych, ale – co istotniejsze – stawiają przed koniecznością poradzenia sobie z kwestią zmienności dawnych dróg w czasie i przestrzeni. Dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej nie zachowały się żadne XVI-wieczne lustracje odnotowujące ruch na lądowych komorach celnych, nie można było także zrekonstruować sieci punktów poboru myta. Ubogi obraz stosunków drogowych przyniosły również lustracje dóbr królewskich (głównie XVI- i XVII-wieczne). Zachowały się natomiast cenne wielkoskalowe zabytki kartograficzne (mapy Perthéesa – znane ze szklanych fotokopii, Textora, Gilly’ego, Schröttera i von Pfaua)². Z tych względów rekonstrukcja sieci drogowej XVI-wiecznych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej została opracowana – podobnie jak we wcześniejszych tomach – przy użyciu metody retrogresywnej³. Względny niedobór materiałów pisanych do celów rekonstrukcji sieci drogowej nie jest zaskakujący, jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że główną arterią komunikacyjną na terytorium Kujaw była jednak Wisła. Nią spływały do Gdańska towary z całej ówczesnej Korony. Wstępne obserwacje źródłowe sugerują także, aby uznać Kujawy za część wielkopolskiej prowincji celnej, w związku z tym system połączeń drogowych należało ściślej powiązać z siecią komór i przykomórków opracowanych w tomie wielkopolskim⁴. Drogi te są także kontynuacją sieci opracowanej przy tomach mazowieckim⁵ i łęczycko-sieradzkim⁶. Tom poświęcony Prusom Królewskim reprezentuje jedynie sieć dróg XVIII-wiecznych, które także musiały zostać zaktualizowane⁷.

Podobnie jak w poprzednich tomach, istotnym etapem było stworzenie listy punktów węzłowych, na które składały się: sieć komór celnych, jarmarków, osad karczemych i wsi, w których znajdowały się co najmniej dwie karczmy⁸. Ważną pomocą w pracy były także dwa artykuły autorstwa Henryka Bartoszewicza⁹, rekonstruujące sieć dróg handlowych w ziemiach dobrzyńskiej i chełmińskiej oraz edycja taryf mostowego i grobelnego z części Kujaw wydana przed laty przez Zbigniewa Góralskiego¹⁰.

¹ H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.5.2.

² Zob. więcej K. Słomska-Przech, *Źródła kartograficzne* w tomie AHP Kujawy, w tej edycji II.2.6.

³ Por. H. Rutkowski, *Metoda retrogresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, „Studia Geohistorica”, t. 7, 2019, s. 152; T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.5.4.

⁴ T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.5.4; por. tenże, *Uwagi w związku z edycją „Ksiąg celnych Korony z drugiej połowy XVI wieku”*, wyd. Szymon Kazusek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2017, ss. 383, mapa, RDSG, t. 78, 2017, s. 414.

⁵ H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowieckie, w tej edycji III.5.7.

⁶ M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.5.5.

⁷ M. Biskup, *Osadnictwo i związane z nim elementy*, [w:] MPK, w tej edycji III.5.9a.

⁸ T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.5.4, gdzie także odwołania do literatury.

⁹ H. Bartoszewicz, *Drogi handlowe ziemi dobrzyńskiej w XV–XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 4, 1994, s. 155–171; tenże, *Drogi handlowe ziemi chełmińskiej w XV–XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 6, 1996, s. 43–64.

¹⁰ *Taryfy mostowego i grobelnego Wielkopolski z 1767 r. Województwo łęczyckie i brzesko-kujawskie*, wyd. Z. Góralski, SMDWP, t. 7, 1962, nr 2, s. 221–276.

Zaprezentowana tu propozycja sieci komunikacyjnej dla wieku XVI została opracowana nie dla schyłkowych dekad wieku (głównie lata 80.), jak to miało miejsce chociażby w tomie wielkopolskim, lecz dla ok. 1564–1565 r. Wynika to przede wszystkim z braku odpowiednich danych dotyczących miast regionu dla drugiej połowy XVI w. oraz trudności w opracowaniu ich dokładnej kategoryzacji¹¹. Za podstawowe dane mogące ukazywać siłę gospodarczą poszczególnych ośrodków miejskich uznano kwoty opłaconego czopowego¹². Te pozyskano z zachowanych sumariuszy podatkowych z lat 1564, 1565 i 1569¹³.

W literaturze przedmiotu panuje przekonanie, że interesujące nas tu obszary znajdowały się nieco na uboczu głównych szlaków komunikacyjnych (ziemia dobrzyńska) oraz że pełniły one funkcję obszarów tranzytowych, łączących główne centra gospodarcze szerzej rozumianego regionu (Toruń, a dalej także i Gdańsk) z pozostałymi częściami ówczesnego państwa za pomocą dróg lądowych (w pierwszej kolejności głównie z Wielkopolską i Mazowszem) i najważniejszej drogi wodnej – Wisły¹⁴. Na region należy spojrzeć jednak holistycznie i umiejscowić go w szerszym kontekście funkcjonowania gospodarki Korony¹⁵. Dostępne dane dotyczące opłat czopowego w 1564, 1565 i 1569 r. pokazują, że najważniejszymi ośrodkami gospodarczymi w regionie (nie licząc Torunia) były Nieszawa (Nowa Nieszewa) i Bydgoszcz, posiadające zapewne własne rynki lokalne i eksportujące produkty być może nawet poza Kujawy¹⁶. Porównanie danych z dostępnych lat (zob. mapy 1–3) uwidoczni naturalną fluktuację w opłacaniu czopowego, wynikającą nie tylko ze zmian na rynkach zbóż¹⁷, ale związaną także z nadzwyczajnymi kryzysami dotykającymi poszczególne miasta. Widać to chociażby po Nieszawie, której aktywność gospodarcza (w zestawieniu lat 1564 i 1569) spadła o połowę (z poziomu ponad 10 tys. do 5 tys. gr) w wyniku szalejącej w mieście zarazy¹⁸. Można także domyślać się, że Nieszawa była ściśle związana z pozostałymi kujawskimi ośrodkami miejskimi, tworzącymi jej naturalne zaplecze gospodarcze¹⁹. Świadczyć o tym może przestrzenne rozmieszczenie okolicznych jarmarków²⁰. Po cztery jarmarki rocznie w XVI w. wzmiankowane są w Inowrocławiu (k)²¹, Kruszwicy (k)²² i Chodczu (s)²³, po trzy zaś w Sompolnie (Sąpolno, d)²⁴, Lubrańcu (s)²⁵, Kowalu (Kowale, k)²⁶, Dobrzyniu (Dobrzyń nad Wisłą, k)²⁷ i Skępem (Skąpe, s)²⁸. Jarmarki roczne układały się geograficznie w kształt podkowy,

¹¹ Por. P. Szewdo-Kielczewska, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku* w tomie AHP Kujawy, s. 102–103, w tej edycji III.3.2b.6.

¹² Dla przypomnienia, był to podatek od propinacji alkoholu.

¹³ ASK II 24, k. 75–188 (sumariusz Królestwa z 1564 r.) i tamże na k. 197–312 (sumariusz z 1565 r.) oraz ASK I 112, gdzie znajduje się sumariusz 1569 r.; zob. K. Boroda, *Komu i do czego potrzebne były w XVI w. sumariusze podatkowe? O narodzinach planowania budżetowego we wczesnonowoczesnym Królestwie Polskim*, RDSG, t. 73, 2013, s. 29–50.

¹⁴ H. Bartoszewicz, *Drogi handlowe ziemi dobrzyńskiej*, s. 163.

¹⁵ Naturalnie region ten pozostawał pod silnym wpływem Torunia, jednakże brak jest dla niego danych z lat 60. XVI w. Wiadomo jedynie, że miasto w 1569 r. zalegało w spłacie czopowego; ASK I 112, k. 139v–140r.

¹⁶ K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 522–523.

¹⁷ Tenże, *Rynek produkcji piwa i handlu alkoholem w woj. łęczyckim w XVI wieku*, [w:] *Rynki lokalne i regionalne w XVI–XVIII wieku*, red. P. Guzowski, K. Boroda, Białystok–Kraków 2013, s. 55–85; tenże, *Wpływy z czopowego jako wskaźnik lokalnego różnicowania poziomu produkcji piwa pełnego w miastach Królestwa Polskiego w latach 60. XVI w.*, „Studia Geohistorica”, t. 4, 2016, s. 66–80; tenże, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 553–554, 581–590; por. S. Mielczarski, *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku: próba rejonizacji*, Gdańsk 1962; K. Boroda, *Przestrzenne różnicowanie wysokości cen żyta, pszenicy, jęczmienia i owsa na terenie Królestwa Polskiego w lustracjach królewskich z lat 1564–1565*, „Studia Geohistorica”, t. 7, 2019, s. 235–247.

¹⁸ ASK I 112, k. 79v.

¹⁹ Niestety informacje z rejestrów poborowych nie pokazują dokładnych danych dotyczących struktury rzemieślniczej miasta, ale wiadomo, że w 1564 r. z Nieszawy opłacono podatek od rzemieślników w wysokości prawie 12 fl.; ASK I 30, k. 349r.

²⁰ Dane o nich pochodzą z bazy dotyczącej jarmarków opracowanej w ramach projektu realizowanego w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk pt. *Annual Fairs in Greater Poland from the Late Middle Ages to the Deluge (1385–1655)* oraz aneksu do książki A. Bartoszewicz, *Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski*, Warszawa–Pułtusk 2003.

²¹ MK 70, k. 363 (1546 r.).

²² MK 133, k. 514–515 (1592 r.).

²³ MK 137, k. 353–357 (1592 r.).

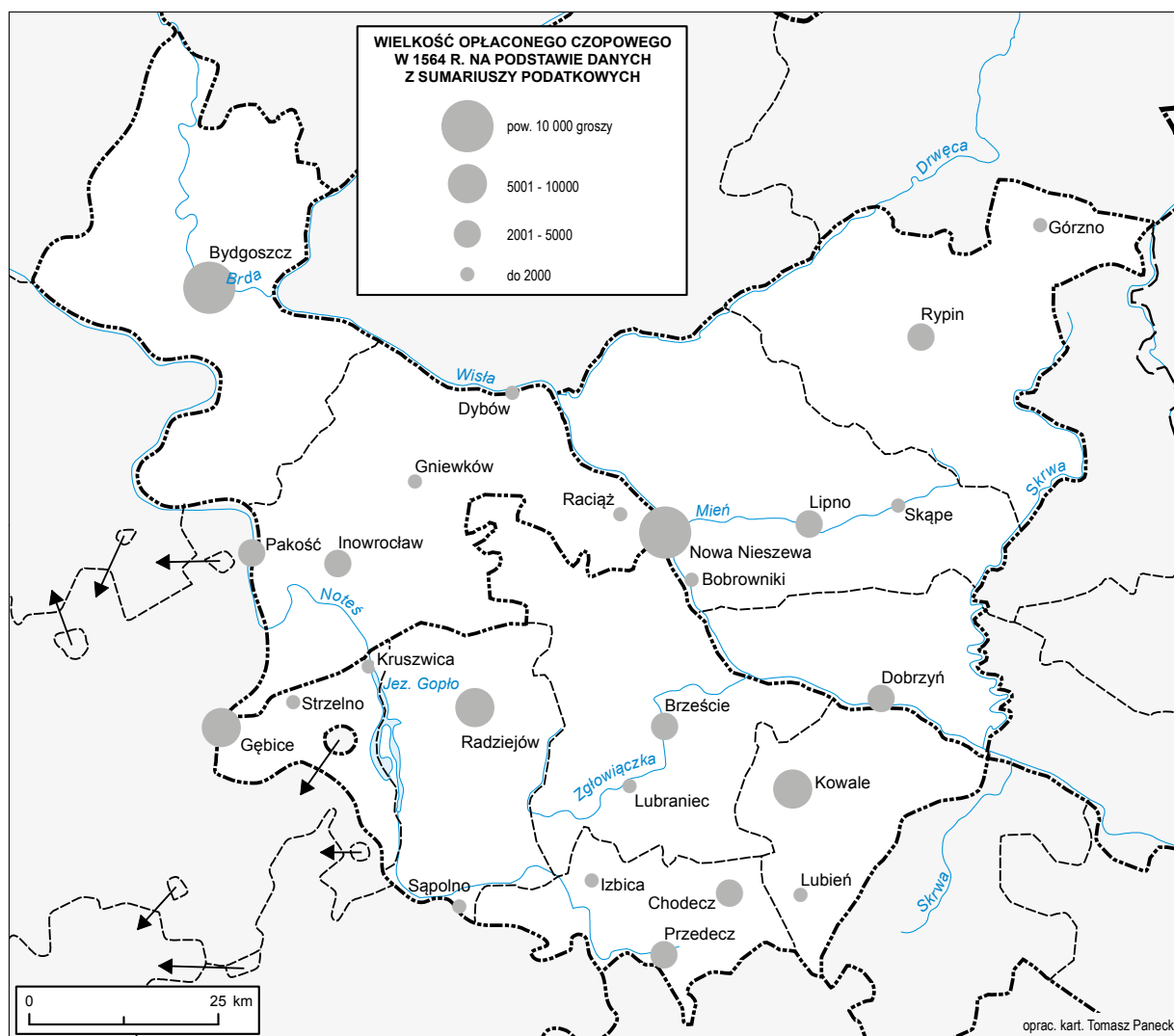
²⁴ MK 57, k. 151 (1540 r.).

²⁵ MK 24, k. 94–95 (1509 r.); MK 25, k. 140–141 (1512 r.).

²⁶ MK 34, k. 194 (1519 r.).

²⁷ Tamże, k. 28 (1519 r.).

²⁸ MK 95, k. 40v (1559 r.).

Mapa 1. Wielkość opłaconego czopowego w 1564 r. na podstawie danych z sumariuszy podatkowych

który otaczał Nieszawę z zachodu, południa i wschodu (zob. mapa 4). Na znaczenie Nieszawy jako ośrodka miejskiego musiało także wpływać to, że w mieście znajdował się skład solny małopolskich żup²⁹. Prężny rozwój tej części Kujaw wspierało zapewne także zlokalizowanie już w latach 60. XVI w. komory cła wodnego we Włocławku (Włocław, d), która przynosiła wówczas roczny dochód oscylujący wokół 96 tys. gr³⁰.

Dla XVI w. udało się zidentyfikować jedynie kilka komór, rozsianych głównie w najważniejszych miastach regionu. Podczas kwerendy w Metryce Koronnej nie stwierdzono natomiast wzmianek źródłowych dotyczących punktów poboru myta na tym terenie. Główne lądowe komory celne w drugiej połowie XVI w. znane są z Brześcia Kujawskiego (Brzeście, k)³¹, Radziejowa (k)³², Przedcza (k)³³,

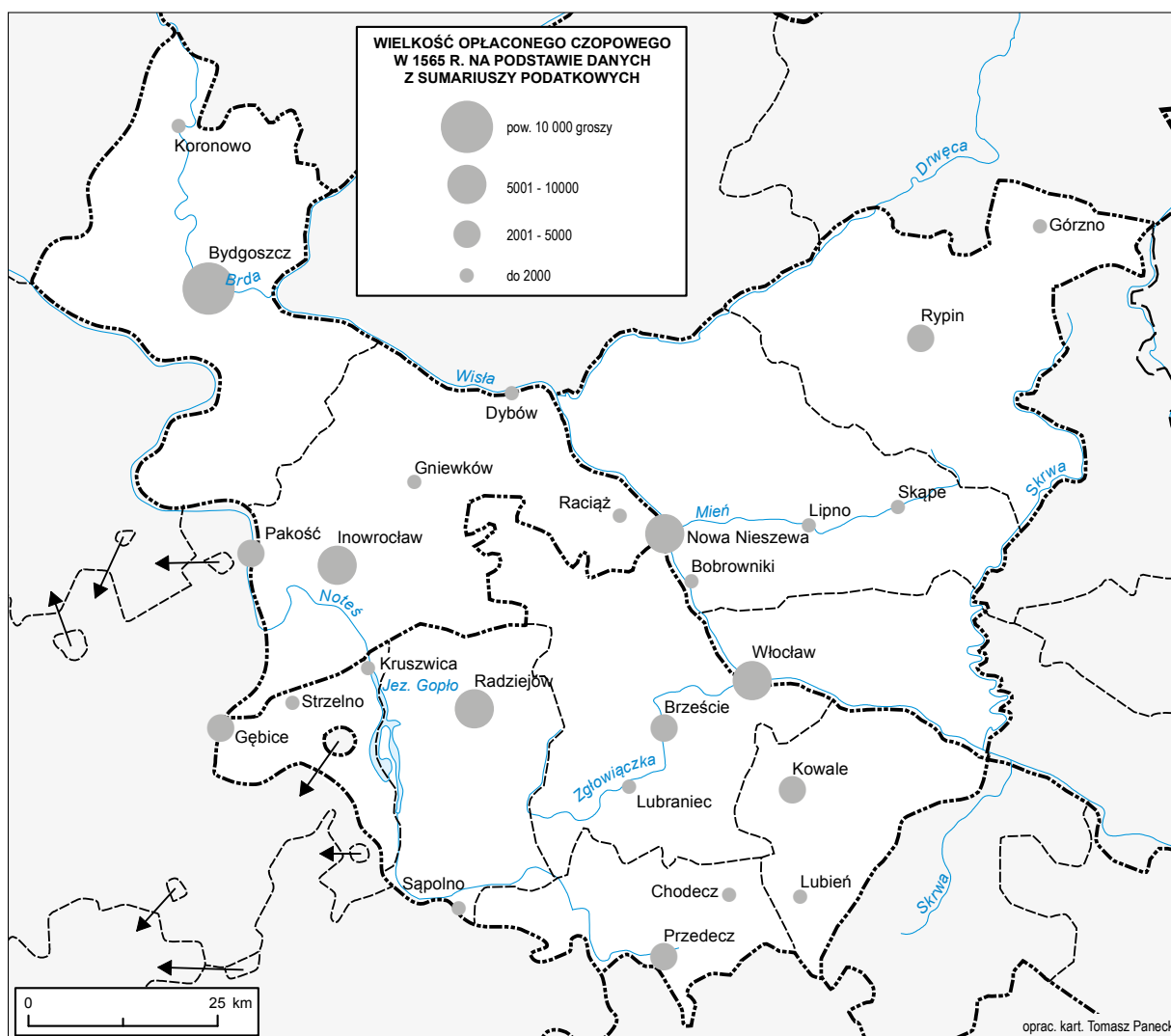
²⁹ D. Molenda, *Zdobycie surowców mineralnych*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 3: *Od VI do XVII w.*, red. A. Keckowa, D. Molenda, Wrocław 1978, s. 123.

³⁰ Wcześniej komory wodne usytuowane były w Dobrzyniu, Bobrownikach, Słońsku i Przypuście; LWWK 1564, cz. 2, s. 236. O cła wodnym zob. A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881, s. 110–111; R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1: *Rozwój handlu i polityki handlowej*, Poznań 1928, s. 302–303; *Regesta thelonie aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915; LWWK 1564, cz. 2, s. 236–239; por. R. Rybarski, *Wielkie żupy solne w latach 1497–1594*, Warszawa 1932.

³¹ MK 110, k. 176–176v (=MRPS V, nr 10725); LWWK 1564, cz. 2, s. 208.

³² LWWK 1564, cz. 2, s. 230.

³³ Tamże, s. 168. Opis ilustracji podaje, że „w tym miasteczku nie bywają ani targi, ani jarmarki”. Wiadomo natomiast, że jarmark w mieście poświadczony jest w 1544 r. (MK 66, k. 209) i potem dopiero w 1615 r. (MK 156, k. 41). Prawdopo-

Mapa 2. Wielkość opłaconego czopowego w 1565 r. na podstawie danych z sumariuszy podatkowych

Dybowa (k)³⁴ i Inowrocławia (k)³⁵. Cło przedeckie wybierane było w – położonych na terenie województwa łęczyckiego – Kłodawie i Dąbrowicach³⁶. Przy porównaniu ze sobą dochodów otrzymywanych z tych komór na przestrzeni 30 lat widać, że ruch na tej trasie znacząco osłabł, gdyż przychody z komory celnej w Kłodawie pod koniec lat 30. przekraczały 500 florenów, w dobie lustracji z 1564–1565 r. było to zaledwie 150 florenów. Dodatkowo w Przedczu cło opłacane było w latach 60. XVI w. jedynie od furmanów jadących na południe, a nie na północ³⁷, co należy interpretować nie tylko jako informację o prawdopodobnym natężeniu ruchu, ale także można się domyślać, że zdecydowana większość towarów podróżujących na północ była przewożona Wisłą. Z dawniejszych (średniowiecznych) punktów celnych należy wspomnieć także o komorach w Dobrzyniu, Michałowie (s), Rypinie (k), Księżem (s), Bobrownikach (k), Lipnie (k) i Słońsku (k)³⁸. Skąpe dane o rocznych dochodach z ceł miejskich z Brześcia, Radziejowa (k), Przedcza (wraz z przykomorkami) i Bydgoszczy wskazują,

dobnie adnotacja w lustracji królewskiej musiała wynikać z okresowego kryzysu gospodarczego i osłabienia handlu tak lokalnego, jak i regionalnego.

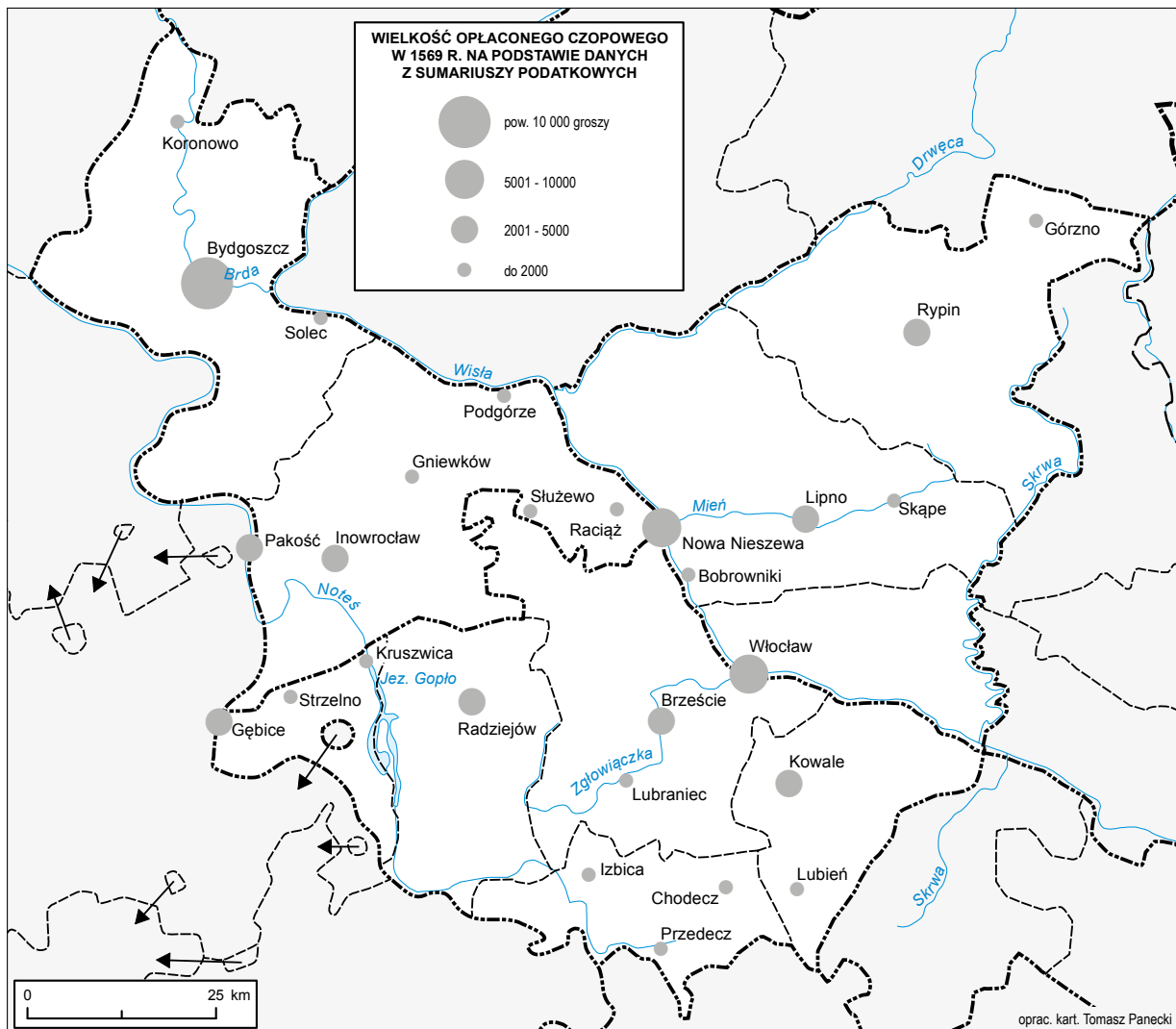
³⁴ Komora dybowska była jednak zaliczana do komór wielkopolskich; ASK I 124, 13v.

³⁵ MK 78, k. 454v (=MRPS V, nr 1087); LWWK 1564, cz. 2, s. 243.

³⁶ ASK I 90 (Rachunki królewskie), k. 26r (1537 r.); por. LWWK 1564, cz. 2, s. 161, 177.

³⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 168.

³⁸ H. Bartoszewicz, *Drogi handlowe ziemi dobrzyńskiej*, s. 160–161.

Mapa 3. Wielkość opłaconego czopowego w 1569 r. na podstawie danych z sumariuszy podatkowych

że zasadniczy ruch komunikacyjny (przewóz towarów) na tym terenie odbywał się głównie na linii północ – południe i północ – południowy zachód. Wysokie dochody na komorze w Kłodawie (4500 gr) z kolei sugerują, że ok. 1564 r. była to główna lądowa arteria komunikacyjna między Małopolską i centralnymi prowincjami a Kujawami i Toruniem³⁹. Natomiast także wysokie dochody osiągane przez komory w Radziejowie (12 tys. gr) i Inowrocławiu (6600 gr) były związane z istotnymi jarmarkami gnieźnieńskimi, handlem śląskim i poznańskim⁴⁰. Dochód w wysokości 60 tys. gr w Bydgoszczy należy zapewne tłumaczyć nie tylko dogodnymi uwarunkowaniami geograficznymi, ale także funkcjonującą w mieście komorą solną⁴¹.

Za osadę karczemną uznany został tylko Dunaj położony w powiecie brzeskim. W rejestrach podatkowych od schyłku XV w. deklarowane były w tej osadzie jedynie karczmy, których było wówczas sześć⁴². W drugiej połowie XVI w. ruch na drodze, przy której się znajdowała, musiał się znacząco zmniejszyć, gdyż w 1567 r. opłacono tam podatek od dwóch karczem dorocznych i jednego rzemieślnika⁴³. Tylko w tym roku wymieniono wówczas także jednołanowy dział szlachecki, jednak

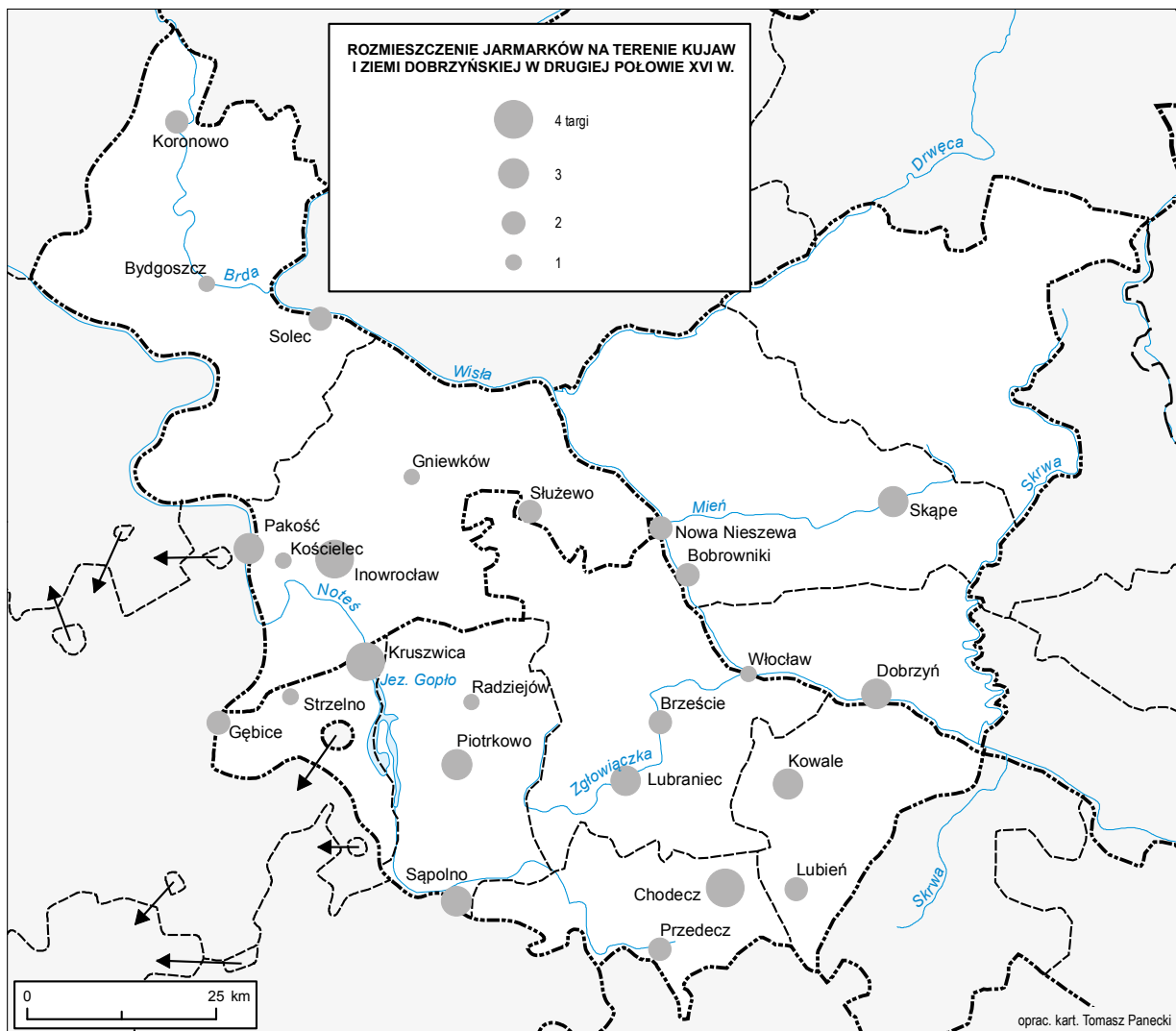
³⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 161.

⁴⁰ Tamże, s. 230, 243.

⁴¹ Tamże, s. 258.

⁴² Lustracja 1489, s. 107.

⁴³ ASK I 29, k. 388v.

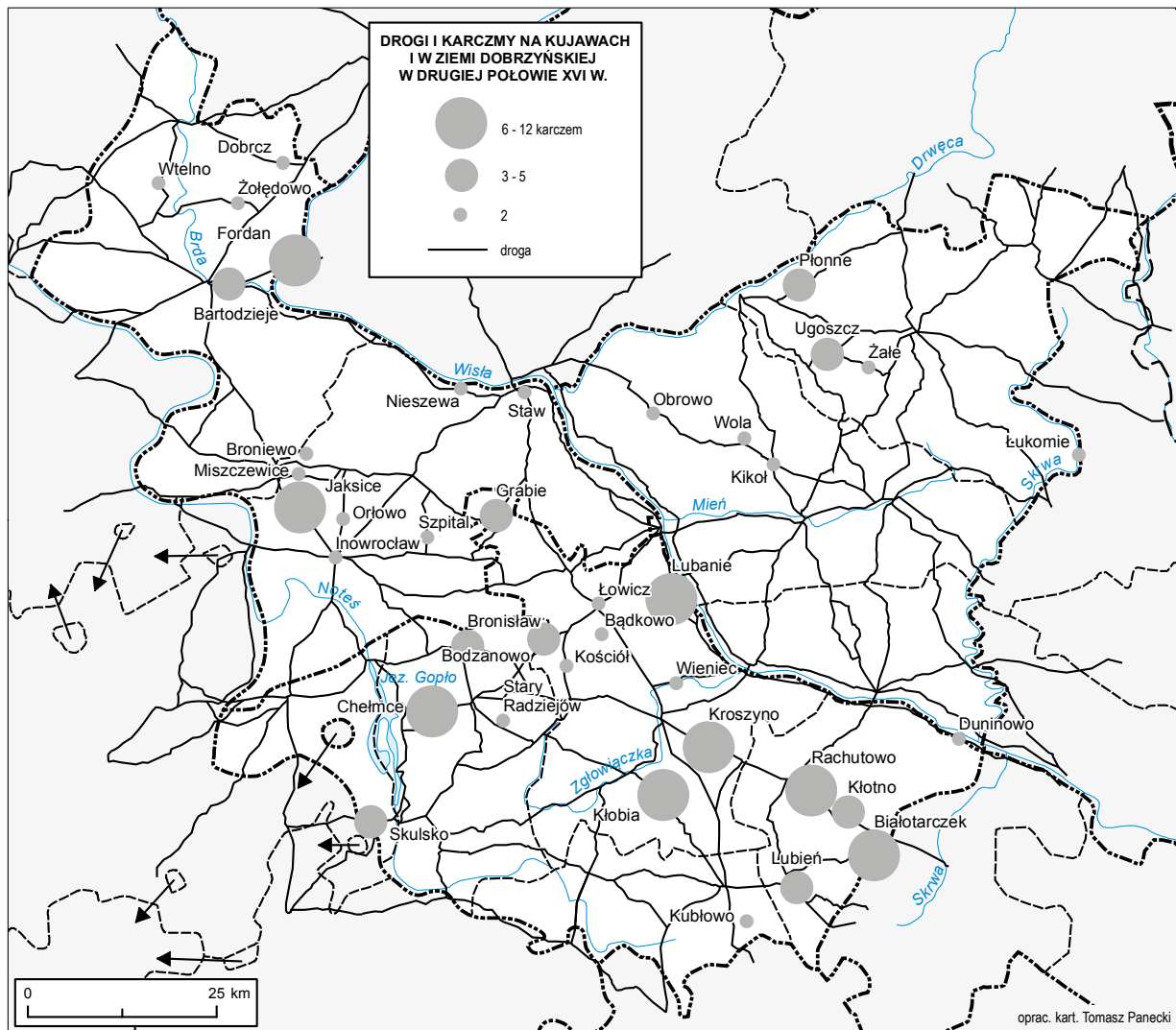
Mapa 4. Rozmieszczenie jarmarków na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

jego obecność nie została potwierdzona w późniejszych latach i nie wpłynęła na inne określenie statusu osadniczego tej jednostki. Dziesięć lat później w Dunaju istniała tylko jedna karczma⁴⁴, w późniejszych latach deklarowano tam wpłaty od pojedynczego rzemieślnika⁴⁵. Sieć i kategoryzację dróg na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej oparto także na wsiach, w których deklarowano istnienie dwóch i więcej karczem. Dla województwa inowrocławskiego i brzeskiego wykorzystano dane z rejestru poborowego z 1577 r., znalazły się w nim 32 wzmianki o karczmach. Z kolei dla ziemi dobrzyńskiej wykorzystano dane z 1564 r., gdzie były informacje o 7 miejscowościach z większą liczbą karczem. Najwięcej karczem istniało we wsiach położonych na południowym wschodzie Kujaw – w okolicach Kowala, Brześcia i Lubrańca. Istotnym punktem komunikacyjnym był też Fordon (Fordan, k), a także – położona w ziemi dobrzyńskiej – wieś Płonne (s), która mogła obsługiwać część ruchu między Warmią a Toruniem (zob. mapa 5).

Omówione wyżej czynniki gospodarcze przyczyniły się do opracowania kategoryzacji dróg. Za główne gościńce uznano te połączenia, które musiały spełniać najważniejszą funkcję w ówczesnym handlu i były istotne pod względem komunikacyjnym. Jak już wspomniano, zaproponowana sieć drogowa Kujaw i ziemi dobrzyńskiej wynika w dużej mierze z układu dróg przyjętego we wcześniejszych tomach AHP i uzupełnia ona przy okazji poprzednie opracowania. W tym wypadku większe znaczenie ma jednak

⁴⁴ Tamże, k. 427r.

⁴⁵ Por. tamże, k. 627r.

Mapa 5. Drogi i karczmy na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

ich chronologia, gdyż rekonstrukcja wagi poszczególnych dróg nie mogła być w pełni uniwersalna, co zresztą pokazał tom wielkopolski. Za główne punkty komunikacyjne w regionie uznano Nieszawę, Toruń i Bydgoszcz. Drogi skategoryzowano też tak, by zachować ciągłość układu najważniejszych połączeń w kierunku na Gdańsk, który jest traktowany jako najważniejszy ośrodek gospodarczy na północy kraju. Przykładem obrazującym uzupełnienia w stosunku do poprzednich tomów może być tu droga biegnąca z Włocławka do Płocka, która nie została wyrysowana w AHP Mazowsze. Jej wagę w XVI stuleciu potwierdza natomiast istnienie w 1577 r. dwóch karczem obsługujących zapewne lokalny ruch towarowy – zarówno lądowy, jak i wodny⁴⁶. W podobny sposób należało zweryfikować rangę dróg biegnących na południe do województwa łęczyckiego przez Chodecz i Przedecz. Trasa ta wedle danych o wielkości opłat na komorach przedeckich była stale używana, zapewne nie tylko w celu dotarcia do komory celnej we Włocławku, było to także jedno z połączeń umożliwiających dojechanie do Torunia. W porównaniu do tomu wielkopolskiego zagęszczono także sieć drogową na południowym zachodzie Kujaw w okolicach Skulska, Gębic, Strzelna i Kruszwicy. Z kolei wszystkie przeprawy rzeczne, z braku odpowiednich danych z wczesnej nowożytności, zostały przyjęte według stanu XVIII-wiecznego⁴⁷. Za najważniejsze uznano te we Włocławku, Nieszawie, pod Toruniem i w Fordonie. Dwie dodatkowe przeprawy wiślane oznaczono na wysokości Dobrzyńa i Bobrownik, przyjmując stan znany z mapy Gilly’ego. Potraktowano je jednak jako czynniki uzupełniające istniejącą już sieć drogową. Znany

⁴⁶ Tamże, k. 429v.

⁴⁷ Za: *Taryfy mostowego i grobelnego*, s. 221–276 i mapą Gilly’ego.

jest także XVIII-wieczny przewóz wodny na Gople⁴⁸, który także musiał pełnić funkcję pomocniczą w stosunku do istniejących połączeń lądowych.

W wypadku Kujaw i ziemi dobrzyńskiej duże znaczenie w kwestii przebiegu połączeń komunikacyjnych miały uwarunkowania środowiskowe, a w szczególności hydrograficzne. Zmiany, jakie zaszły na terenie Kujaw w późnej nowożytności i początkach czasów industrialnych są szczególnie widoczne przy porównaniu treści z map Perthéesa z późniejszymi – np. mapą Gilly’ego. Jako przyczyny zmian poziomu wód gruntowych na przełomie XVIII i XIX w. należy wskazać dwa ściśle powiązane ze sobą zjawiska – intensywny napływ nowych osadników i zmieniający dotychczasowy krajobraz rozwój nowych wsi. Kujawy pod koniec XVIII w. zostały objęte intensywną kolonizacją olęderską⁴⁹. Nowy model gospodarowania ziemią doprowadził do wylesień i budowy kanałów melioracyjnych, a przez to spadku poziomu wód gruntowych⁵⁰. Mimo że w XVI w. identyfikujemy jedynie kilka osad olęderskich na terenie Kujaw⁵¹, to istotny przyrost kolonii olęderskich nastąpił dopiero na przełomie XVIII i XIX w.⁵² Istotne zmiany środowiskowe na tym terenie należy także wiązać z polityką Prus wobec nowo zajętych ziem⁵³.

Jak było to podkreślane w poprzednich tomach AHP, niektóre drogi w epoce przedprzemysłowej miały także charakter sezonowy⁵⁴. Oznacza to, że ich przebieg był umowny i mógł podlegać przeróżnym zmianom w ciągu danego roku. Zarówno na szkicach⁵⁵, jak i na mapach szczegółowych Perthéesa oznaczał na Kujawach błota, czyli tereny o podmokłym charakterze, które z jednej strony mogły być niedostępne w okresach intensywnych opadów, wylewów, podtopień etc., ale które mogły też okresowo zanikać podczas upalnych miesięcy letnich⁵⁶. Dla przykładu – w okolicach Izbicy Kujawskiej (Izbica, s) na południe od miasta odnotowane zostały „błota wielkie za Grochowiskami”⁵⁷, na północy znajdowało się z kolei „błoto Piwno”, na wschód od miasta zaś teren był pokryty błotnymi łąkami. Podobnie z okolicami parafii Sadlno. Z kolei rewizja mostów i grobel z 1767 r. wspominała, że pod wsią Patrowa w powiecie kowalskim znajdowała się rzeka, którą „na wiosnę woda z pól górnych płynie i bywa głęboka na łokciu lub mniej”⁵⁸. Drogi przebiegały więc w tych okolicach możliwie suchymi przejściami, które miały możliwie małą szansę na zalanie. Zmieniające się warunki hydrologiczne mogły zatem istotnie wpływać na przejezdność dróg. Przykładowo w okolicach wsi Świątkowice droga w okresie wiosennym lub w momencie opadów była błotnista, a „w samej wsi przez trakt bity wpoprzec idzie stromień na 2 łokcie szeroki, który na wiosnę szerzej rozliwa to jest na łokci warszawskich 3”⁵⁹. Drogi na Kujawach

⁴⁸ *Taryfy mostowego i grobelnego*, s. 243: „Z tego miejsca ponad granicą województwa kaliskiego udałem się ku traktom publiczniejszym borami i drogą ordynaryjną i przybyłem do wsi zwanej Mały Przewóz JMP Wysockiego dziedzicznej nad jeziorem Gopłem leżącej. Przez które się przeprawiwszy do karczmy zwanej Mielnica WJMP Dziecielski dziedziczny, w której karczmarz mieszkający trzyma wodny przewóz na jeziorze Gople, którego, jak lina pokazuje wszędy łokci jest 150 warszawskich. Wozi tenże karczmarz czterema spojonymi łodziami. Więcej na nie wziąć nie może, jak półkryty przewóz i 4 konie i to nieładowny, ponieważ te łodzie, czyli krypy są bardzo stare i słabe”.

⁴⁹ Degórska, *Transformacja krajobrazu*, s. 66–78.

⁵⁰ Por. z podobną sytuacją w Wielkopolsce w: A. Kaniecki, *The Influence of Anthropopressure on Water Relations in the Wielkopolska Lowland*, „Geographia Polonica”, t. 68, 1997, s. 65–80; zob. też Degórska, *Transformacja krajobrazu*, s. 66–90.

⁵¹ Więcej na ten temat zob. W. Duży, *Charakter i wielkość osiedli: osady wiejskie* w tomie AHP Kujawy, s. 92–93, w tej edycji III.3.2a.6.

⁵² Przybywa wówczas także nazw osad derywowanych od apelatywu *rumunek* i *buda*, co też należy wiązać z postępującymi zmianami w zagospodarowywaniu ziemi w początkach XIX w. na terenie Kujaw; por. K. Zawodzińska-Bukowiec, *Nazwy części wsi, przysiółków, osad i rumunków – nazwy terenowe czy miejscowe? (na podstawie toponimów ziemi dobrzyńskiej)*, [w:] *Mikrotoponimia i makrotoponimia. Problematyka wstępna*, red. A. Gałkowski, R. Gliwa, Łódź 2014, s. 279–288.

⁵³ D. Blackburn, *The Conquest of Nature. Water, Landscape, and the Making of Modern Germany*, New York–London 2006, s. 21–75.

⁵⁴ T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, przyp. 66, w tej edycji III.5.4, gdzie dalsze odwołania.

⁵⁵ Szkice Perthéesa, t. 9, mkf nr 97.

⁵⁶ Tamże, k. 9.

⁵⁷ Tamże, k. 9v: „Łąki błotniste, w które wpada strużka ciągnąca się od Jeziora Przedeckiego borem nad polem wsi Ciepłiń, na które podczas mokrego lata wjechać niemożna. Nawzdłuż ciągnie się blisko pół mile wszędy, zaś nierówno jednakże w drugim miejscu będzie i na sześcioro staj, z których łąk gdy wody zbierają idzie strużka do komorowskiego jeziora przed bródek pod Chociszewem”. Por. tamże także „Zdary łąki błotniste, na których po brzegach tylko wjechać można między polami wsiów [–]. Przez te łąki idzie struga od Błęńskiego Jeziora i rozchodzie się jedna połowa rowem poniżej Obalkę bitym i idzie drugim rowem przez grunta obalkoskie do stawku karbanowskiego”.

⁵⁸ *Taryfy mostowego i grobelnego*, s. 237.

⁵⁹ Tamże, s. 237.

i w ziemi dobrzyńskiej biegiły także wzdłuż Wisły, będąc alternatywną dla transportu wiślanego arterią komunikacyjną. Drogi te jednak – mimo swojej wagi – były trudne w przejeździe ze względu na słaby stan zarówno nawierzchni, ich zarośnięcie, jak i panującą na nich ciasnotę⁶⁰.

Trakty komunikacyjne często wytyczane były też przez brody, mosty i jazy, które w tym kontekście należy traktować jako istotne węzły komunikacyjne⁶¹. Przykładem dobrze to obrazującym mogą być drogi biegnące z Torunia w kierunku południowym na Gniewkowo, Inowrocław i Służewo. Najwięcej połączeń drogowych u schyłku XVIII w. dla tego terenu przedstawia mapa von Pfaua (mapa 6, il. a), prezentująca kilka niemal równorzędnych dróg wychodzących z Podgórze. Pokazuje ona m.in. nieodnotowany na późniejszych mapach (w tym na mapie Perthéesa) zbiornik wodny w okolicach Branna (s). Za główną drogę na linii północ – południe wytypowano przede wszystkim tę biegnącą ze Służewa, która przechodzi przez groblę (most?) na nieznanym z nazwy cieku tuż obok Dulewskiego Młyna⁶². O wadze tej drogi może świadczyć także to, że w XVIII w. położone były na niej osady karczemne – Pieczonka, Kuchnia Królewska i Dziwak. Znajdowała się na niej także kaplica. Drugą istotną drogę biegnącą przez istniejący tam kompleks leśny poprowadzono z Gniewkowa, kierując się w tym wypadku przeświadczeniem, że ten ośrodek miejski powinien był posiadać w przeszłości bezpośrednie połączenie z tak istotnym miastem jak Toruń. Nie jest wyjaśniona natomiast sprawa połączenia Gniewkowa z Bydgoszczą. Co prawda tego typu (biegnące puszcza) połączenie widać na mapie Gilly'ego, brak natomiast silnie rozwiniętej XVI-wiecznej struktury osadniczej na tym obszarze sugeruje dużą ostrożność w wysnuwaniu wniosków.

Poniżej zamieszczono wykaz najważniejszych gościńców omawianego obszaru.

1. **Brześć Kujawski (Brzeście) – Toruń:**
 - a) Łowiczek (Łowicz) – Koneck – Stawki (Staw);
 - b) jak droga 1a do Łowiczka i dalej Nieszawa (Nowa Nieszewa) – Raciążek (Raciąż) – Ciechocinek (Ciechocino) – Czerniewice.
2. **Brześć Kujawski – Warszawa:**
 - a) Kowal (Kowale) – Dąb Wielki (Dąb) – Nowy Duninów (Duninowo) – Gąbin – Sochaczew – Błonie;
 - b) Kowal – Gostynin i dalej do Gąbina.
3. **Brześć Kujawski – Łęczyca:**
 - a) Kazanie (Kazom) – Marysin (Szych) – Szczytno – Chodecz – Psary – Dąbrowice – Krośniewice;
 - b) Sokołowo-Parcele (Sokołowo) – Humlin (Chomlino) – Jarantowice (Jaruntowice) – Chodecz i dalej jak droga 3a.
4. **Brześć Kujawski – Kalisz:**
 - a) Lubraniec – Janiszewo – Skaszyn (Skaszyno) – Izbica Kujawska (Izbica) – Świętosławice – Brdów (Brdowo) – Koło – Brudzew (Brudzewo) – Turek.
5. **Brześć Kujawski – Poznań:**
 - a) Osiećciny – Radziejów – Kruszewo – Strzelno – Trzemeszno – Pobiedziska.
6. **Dobrzyń – Toruń**
 - a) Dobrzyń – Suszyce – Bobrowniki – Stare Rybitwy (Rybitwy) – Nowogródek (Nowogród Sumińskich) – Złotonia;
 - b) jak droga 6a do Starych Rybitw i dalej Nieszawa, potem jak droga 1b;
 - c) Strachon – Dyblin (Dyblino) – Kisielewo – Nowa Wieś – Lipno – Kikół (Kikoł) – Dobrzejewice;
 - d) jak droga 6c do Strachonia i potem Głowczyn (Głowczyno) aż do Nowej Wsi i dalej znów jak droga 6c;
 - e) Mokowo – Będzeń (Będzenie) – Skępe (Skąpe) – Chodorążek i dalej jak droga 5c.
7. **Dobrzyń – Warszawa:**
 - a) Wyszyna – Uniejewo – Płock (Płocko) – Wyszogród – Sochaczew – Błonie.

⁶⁰ Tamże, s. 249: „na tym trakcie żadnego nie ustanowiłem [sic!] grobelnego, który lub od Warszawy ku Toruniowi na Brzeście obracający się, jest bliższy przecież do jeżdżenia furmanom i kupcom, przytrudny z racyi ciasnych dróg źródłami popsutych i poprzerywanych”. Por. z innymi wzmiankami na tej samej stronie.

⁶¹ Szkice Perthéesa, t. 9, k. 29: „tu bród Gąsiorek o staj 4 od młyna. Przez ten bród droga do Brześcia”.

⁶² Na mapie von Pfaua jest to Maciejowy Młyn (*Matschewer Mühle*), u Perthéesa zaś Maciejów Młyn.

8. **Inowrocław – Toruń:**

- a) Szadłowice (Szawłowice) – Gniewkowo (Gniewków) – Podgórz (Podgórze);
- b) Jacewo – Marcinkowo – Brudnia (Brodnia) – Zduny (Zdunowo) – Opoki – Grabie – Chrusty (Dulewski Młyn) – Stawki (Staw).

9. **Inowrocław – Gdańsk:**

- a) jak drogi 8a i 8b, a potem Chełmża (Chełmża) – Grudziądz – Sztum – Malbork;
- b) Złotniki Kujawskie (Złotniki) – Nowa Wieś Wielka (Nowa Wieś) – Bydgoszcz – Kusowo – Gniew – Tczew.

2021 r.

III.5.7. MAZOWSZE

Henryk Rutkowski

Zanim przedstawimy metodę opracowania sieci komunikacyjnej na mapie Mazowsza, chcemy podać kilka informacji ogólniejszych o dawnych drogach, ponieważ ujęcia tego tematu w literaturze pozostawiają pewne niejasności.

W XVI w., tak jak wcześniej i w stuleciu następnym, istniały w Polsce drogi dwóch kategorii: gościńce oraz inne drogi, które możemy nazywać lokalnymi. Przyjmujemy podział występujący w źródłach, natomiast w literaturze historycznej spotykamy więcej kategorii dróg, rozróżnianych zwłaszcza na podstawie znaczenia dla ruchu handlowego¹.

Drogi lokalne służyły komunikacji w obrębie każdej miejscowości, a dalej stanowiły połączenie z młynem i sąsiednimi wsiami, z kościołem, z najbliższym miastem lub miasteczkiem. Drogi te bywały ogólnie dostępne, ale też mogły być przez właściciela dóbr, przez które przechodziły, zamykane dla obcych². Ta istotna różnica między drogami lokalnymi a gościńcami znajdowała wyraz już w samej terminologii, polskiej i łacińskiej³.

Na **gościńcach**, czyli na drogach publicznych, dostępnych dla wszystkich, odbywał się ruch o szerszym zasięgu. Łączyły one między sobą ośrodki handlu i administracji, a więc miasta będące miejscami targów i jarmarków, ośrodkami większych dóbr, stolicami województw, ziem i powiatów, siedzibami biskupstw i archidiakonatów. Nad tym, aby gościńce były dla wszystkich dostępne, a także nad bezpieczeństwem podróżujących, powinni byli mieć pieczę starostowie; rabunek na drodze publicznej był zaliczony do tzw. czterech artykułów grodzkich⁴.

Gościńce miały być podwójnej szerokości, żeby wozy mogły się wymijać. Konstytucja sejmu lubelskiego z 1569 r. określiła szerokość gościńców na 10 łokci, tj. prawie 6 m⁵. Jak widać jednak z lustracji dróg województwa krakowskiego, którą na podstawie tej konstytucji przeprowadzono w roku następnym, w wielu miejscach gościńce były węższe i jest wątpliwe, aby odpowiednie polecenia lustratorów mogły spowodować zmianę tego stanu. Drogi prowadzące przez grunty podmokłe wymagały moszczenia faszyną, pniami lub kamieniami, albo nawet budowy grobli. Stanowiło to na ogół obowiązek właścicieli terenów, przez które prowadziły gościńce, ale w praktyce bardzo wielu posesorów uchylało się od tego obciążenia, wskutek czego drogi publiczne stawały się gdziegdzie nieprzejezdne. Niektóre odcinki gościńców – także poza dobrami monarszymi – były utrzymywane przez celników królewskich⁶.

¹ Na przykład w 1565 r. spotykamy przeciwstawienie: gościńiec – prosta droga. *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, wyd. W. Ochmański, Wrocław 1963, s. 107. O podziałach dróg przyjmowanych w polskiej literaturze historycznej zob. np. W. Szulist, *Ważniejsze szlaki handlowo-komunikacyjne północno-zachodniego Pomorza Gdańskiego w XVI–XVIII w.*, ZH, t. 35, 1970, z. 3/4, s. 102.

² W ekscyptach woj. mazowieckiego z 1576 r. znajduje się postanowienie, że według starego zwyczaju każdy szlachcic powinien wszystkim dozwolić wolnego przejazdu przez swoją posiadłość „do kościoła, do targu, do młyna, do przewozu, i gościńiec pospolity, gdzieby potrzeba była”, VL, t. 2, s. 170; por. S. Russocki, *Uwagi o polityce targowej książy mazowieckich w XIV i XV w.*, PH, t. 51, 1960, z. 2, s. 281.

³ Por. *Słownik staropolski*, t. 2, Wrocław 1956–1959, s. 182–187, 470–471; M.S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 1951, s. 104.

⁴ *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. 1, Warszawa 1964, s. 478, 513; t. 2, Warszawa 1966, s. 151, 337.

⁵ VL, t. 2, s. 97–98.

⁶ LDK, *passim*. W ziemi łomżyńskiej szlachta z 4 parafii była zobowiązana do naprawiania mostu na rzece i bagnie Gać, a więc poza swoją własnością; w 1538 r. ten dawny obowiązek został zniesiony; AGAD, dok. perg. nr 656, 1537 r. (wg Kartoteki SHGM); J.W. Bandtkie, *Ius Polonicum*, Warszawa 1831, s. 469; LM 1565, t. 2, s. 72.

Jeżeli budowa czy konserwacja grobli, mostu itp. wymagała znacznie większych nakładów, król udzielał przywileju na pobieranie myta. Czasem taki przywilej był nadawany z góry, co nie zawsze prowadziło do zrealizowania zapowiadanej inwestycji. Mimo wielokrotnie ponawianych nakazów, aby nie pobierano myt bezpodstawnie, było to zjawisko rozpowszechnione i wraz z komorami celnymi, państwowymi i prywatnymi stanowiło dotkliwie utrudnienie dla ruchu handlowego⁷.

Gościńce miały różne znaczenie, tj. zasięg i nasilenie ruchu na nich nie były jednakowe. Niektóre drogi publiczne stanowiły arterie wielkiego handlu o zasięgu zagranicznym, niektóre łączyły tylko sąsiednie ośrodki parafialne⁸.

Przechodząc do dróg oznaczonych na naszej mapie, wypada najpierw zauważyć, że skala 1:250 000 pozwoliłaby przedstawić nie tylko wszystkie gościńce, lecz także znaczną część dróg lokalnych. Skoro jednak drogi łączyły wszystkie miejscowości, **pokazanie na mapie dróg lokalnych byłoby jedynie wtedy celowe, gdyby ich przebieg można było oznaczyć z dużą dokładnością**, zbliżoną do dokładności obecnych map topograficznych. Ponieważ jest to niemożliwe, drogi lokalne całkowicie pominęliśmy.

Inaczej wygląda sprawa gościńców, których odtworzenie choćby tylko w przybliżeniu powinno być użyteczne. Niestety, **przedstawienie wszystkich gościńców na Mazowszu w XVI w. nie jest w pełni możliwe z powodu niedostatecznej podstawy źródłowej**. Nie zachowała się dla Mazowsza rewizja ceł i myt z 1564–1565 r.⁹ ani lustracja dróg publicznych z ok. 1570 r. Zresztą i te źródła, nawet stosunkowo dokładna lustracja, która zachowała się dla znacznej części województwa krakowskiego, nie dawały pełnego obrazu sieci gościńców¹⁰.

O drogach publicznych na Mazowszu mamy z XVI w., a także ze stuleci sąsiednich, tylko częściowe informacje źródłowe. Przeważnie są to wzmianki, które umożliwiają bliższe oznaczenie drogi w rejonie jednej lub paru miejscowości, a często także wskazanie, w jakim kierunku (do którego miasta) prowadziła ta droga. Jest to zbyt mało, aby uzyskać odpowiednią do skali mapy sieć gościńców w XVI w. Co ważniejsze, ponieważ są to wzmianki przygodne, można zasadnie sądzić, że nie wszystkie gościńce znalazły swoje odbicie w zachowanych źródłach¹¹.

Przykładu dostarcza praca A. Borkiewicz-Celińskiej o ziemi ciechanowskiej. Chociaż studium to dotyczy okresu wcześniejszego (do 1526 r.), problem sieci dróg przedstawia się w nim tak samo jak dla drugiej połowy XVI stulecia. Opracowanie na podstawie całego zachowanego materiału źródłowego ujawniło fragmenty 18 gościńców, ponadto autorka domyśla się istnienia kilkunastu innych dróg publicznych¹². Tak więc nawet przerobienie wszystkich zachowanych źródeł nie dałoby pełnego obrazu sieci gościńców, co potwierdza, że należało obrać inny kierunek postępowania.

Z przytoczonych powodów na mapie WP przedstawiono drogi według stanu zarejestrowanego przez kartografię z przełomu XVIII i XIX w., mianowicie połączenia komunikacyjne zostały co do kierunku oparte na mapie Perthéesa (oznaczono wszystkie drogi z tej mapy), a co do przebiegu – na mapach Textora i Kwatermistrzostwa¹³. Pomijając w tym miejscu kwestię pełności i dokładności obrazu na tych mapach, należy rozważyć zagadnienie, o ile stan z końca XVIII stulecia odpowiada sytuacji o dwa wieki wcześniejszej. Dochodzimy zatem do problemu zmienności dróg, który wymaga odróżnienia dwóch zjawisk: zmian przebiegu dróg od zmian ich wykorzystania.

Przebieg dróg wszelkiego rodzaju cechuje długotrwała niezmiennność. Główną przyczyną trwałości połączeń komunikacyjnych jest to, że sieć osadnicza na ogół zmienia się bardzo powoli. Zwłaszcza

⁷ LDK, s. IX–XI; S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce*, „Przegląd Zachodni”, t. 9, 1953, nr 2, s. 197–199, 203–204.

⁸ Por. A. Wolff, *Ziemia zakroczymska za księząt mazowieckich*, [w:] *Szkice z dziejów Nasielska i dawnej ziemi zakroczymskiej*, Warszawa 1970, s. 50.

⁹ Ocalały jedynie fragmenty, zob. przyp. 47.

¹⁰ LDK, zwł. s. XII–XVI, XX. Natomiast J. Senkowski sądzi, że ta lustracja objęła wszystkie gościńce; rec. w: KHKM, t. 20, 1972, s. 348–349.

¹¹ WP, s. 36.

¹² A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370–1526)*, Wrocław 1970, s. 134–142. W zestawieniu wzmianek źródłowych na s. 136–138 wzmianka w pozycji nr 9 odnosi się do części gościńca występującego pod nr. 18. Wzmianki pod nr. 10 i 18 są przemieszane (drogi Ciechanów – Nasielsk dotyczy ostatnia zapiska z nr. 18). Nr 17 wzmiankuje dwie drogi, z których druga jest albo identyczna z drogą nr. 6, albo stanowi połączenie Przasnysza przez Bogate z Makowem. Poza tym można dodać, że w Kartotece SHGM znajduje się szczególnie wiele wzmianek o drogach w ziemi zakroczymskiej, gdy dla innych terenów informacje są znacznie skromniejsze.

¹³ WP, s. 36.

w dawniejszych okresach, kiedy nie budowano wielkich szos o twardej nawierzchni i nie prostowano ich kierunków, przebieg dróg był w wysokim stopniu trwały.

Chociaż wykorzystanie poszczególnych połączeń, czyli zasięg i nasilenie ruchu drogowego wykazują z natury rzeczy większą zmienność, to jednak z naszego punktu widzenia także pod tym względem przeważa cecha trwałości dróg.

Komunikacja między odległymi miejscowościami mogła się odbywać na różnych gościńcach, a wybór trasy był zależny od rozmaitych czynników. Należały do nich m.in. warunki terenowe i aktualna sytuacja klimatyczna (pora roku), co się wyrażało np. w trudności przejazdu przez tereny gliniaste w okresach dużego nawodnienia albo w możliwości transportu wozami lub saniami przez zamrożone w zimie wody. Niemniej jednak warunki przyrodnicze działały najczęściej odwrotnie, zachowawczo, zwłaszcza zaś wtedy, gdy związane z nimi sztuczne urządzenia. Widać to wyraźnie na przykładzie przepraw przez duże rzeki, gdzie były urządzone brody, przewozy lub nawet mosty. Również dogodne przejścia przez inne przeszkody naturalne wpływały na niezmienną przebiegu dróg i trwałość ich wykorzystania. W tym samym kierunku oddziaływały dobrze funkcjonujące miejsca noclegów i zaopatrzenia, a także komory celne, których kupcom nie wolno było omijać.

Oprócz wspomnianych zmian okresowych zależnie od pory roku, występowały inne zmiany wykorzystania gościńców. Przede wszystkim były to skutki zniszczenia i nienaprawiania dróg, co utrudniając lub nawet uniemożliwiając przejazd, zmuszało do podróżowania innymi, lepszymi drogami. Niedalekie przesunięcie ruchu, np. na drogę wiodącą przez sąsiednią wieś, zdarzało się zapewne częściej, niż ustalenie się dalszej trasy¹⁴. Zmiany wykorzystania dróg przeważnie były czasowe i częściowe, wtedy między dwiema miejscowościami funkcjonowały różne połączenia. Prawdopodobnie rzadko dochodziło do całkowitego i trwałego przejścia roli dotychczasowego gościńca przez inną drogę, czyli do zmiany kategorii dróg, z których jedna traciła charakter gościńca, a druga zyskiwała. Należy podkreślić, że zmiany połączeń między miastami polegały na przenoszeniu się ruchu na inne drogi już istniejące, a nie na tworzeniu nowych.

Stosunkowo większe zmiany w sieci dróg publicznych przyniósł wiek XVIII. Rozwój poczty doprowadził do wyodrębnienia osobnej kategorii dróg pocztowych, gdziekolwiek zaczęto także prostować niektóre odcinki gościńców, pojawiło się więcej dróg o nawierzchni twardej (wciąż jednak były to niewielkie fragmenty w pobliżu niektórych miast)¹⁵.

W rezultacie można przyjąć, że **stan dróg z XVIII w. w ogromnej mierze odpowiada stanowi z XVI w., co umożliwi oparcie się na mapach z przełomu XVIII i XIX stulecia**, sprzed okresu wielkich reform agrarnych i upowszechnienia szos¹⁶. Rozwiązanie przyjęte na mapie województwa płockiego (WP) nie wydaje się jednak najlepsze, pomija bowiem te zmiany, które musiały zajść w niektórych rejonach wraz ze zmianą znaczenia miast.

W tej sytuacji postanowiliśmy (biorąc za punkt wyjścia stan gościńców w końcu XVIII w.) zrekonstruować **sieć ważniejszych dróg w drugiej połowie XVI w.** Przedstawienie dróg na mapie Mazowska jest więc zbliżone do rozwiązania przyjętego na mapie województwa lubelskiego¹⁷. Nie zakładamy przedstawienia wszystkich gościńców, ale oznaczenie tylko tych, które prawdopodobnie odgrywały w XVI w. większą rolę.

Punkt wyjścia – stan z przełomu XVIII i XIX w. – jest znany stosunkowo dobrze, ale jednak nie w pełni. Oznaczenie dróg wyższego rzędu na mapach Perthéesa i na opracowanych przez państwa zaborcze (mapy Textora, Gilly'ego, Heldensfelda-Benedictiego) wykazuje duże różnice. Tylko częściowo mogą one być odzwierciedleniem faktycznych zmian w sieci dróg, spowodowanych zwłaszcza rozbio-

¹⁴ Por. LDK, s. 5, 31 i in.; H. Rutkowski, *Wstęp do historii dróg w województwie kieleckim*, [w:] *Konferencja naukowo-techniczna „Kieleckie Dni Drogowe”*, Kielce 1963, s. I–XII.

¹⁵ W 1782 r. są wzmiankowane „gościńce bite” Warszawa – Jabłonna i Praga – Grodzisko; *Rozrządzenia y pisma pasterskie za rządów J. O. Xięcia Imci Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego do diecezji płockiej*, Warszawa 1785, s. 150–151. Ówczesne propozycje prostowania dróg wzmiankuje I. Turnau, *Przegląd zagadnień transportu i komunikacji w polskiej literaturze gospodarczej okresu Oświecenia*, KHKM, t. 13, 1965, nr 2, s. 379; por. też J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 253, 281–282. Jak słusznie podkreśla W. Szulist (*Ważniejsze szlaki*, s. 100, 105, 110), nie wszystkie drogi pocztowe miały znaczenie także jako szlaki ruchu innego rodzaju, zwłaszcza handlowego.

¹⁶ Por. S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg*, s. 196–197, 205, 208.

¹⁷ AHP Lubelskie, mapa i komentarz, w tej edycji III.5.3.

rami, w większości zaś stanowią wynik tego, że autorzy map nie mieli dokładnych informacji albo popełniono błędy w rysunku kartograficznym lub w sztychu. Wskazują na to również zachowane materiały dotyczące traktów i przepraw ok. 1767 r.¹⁸

Metoda opracowania ważniejszych dróg w drugiej połowie XVI w. składała się z dwóch etapów – z wyboru gościńców oraz z ustalenia ich przebiegu.

W pierwszym etapie wyszliśmy z założenia, że **ważniejsze były te drogi, które łączyły miasta, a także miasteczka mające większe znaczenie gospodarcze lub administracyjne**¹⁹. Ponadto uwzględniliśmy informacje o szlakach handlowych w XVI stuleciu oraz niektóre itineraria (zwłaszcza królewskie)²⁰. Na tej podstawie dokonaliśmy wyboru spośród dróg pocztowych i gościńców (traktów) uwidoczniionych na mapach z przełomu XVIII i XIX w.²¹

Uzyskany w ten sposób obraz wymagał jeszcze pewnych uzupełnień, mianowicie takimi drogami, które prawdopodobnie w XVI w. odgrywały większą rolę, ale później ją utraciły wraz z upadkiem znaczenia połączonych nimi miast. Znamionym przykładem może być droga z Czerska przez Grójec do Białej. Wydaje się, że w interesującym nas okresie gościniec łączył nie tylko Czersk z Grójcem, czyli stolicę ziemi z podległym miastem powiatowym, lecz także Czersk i Grójec z ośrodkiem następnego powiatu, leżącego już w innym województwie, tj. z Białą. Wprawdzie było to niewielkie miasteczko, ale przez nie prowadziła droga do Rawy, stolicy województwa. Tak więc cały wymieniony gościniec wypada zaliczyć do dróg ważniejszych.

W wypadkach takich gościńców, niewystępujących na mapach z przełomu XVIII i XIX stulecia, szczególne znaczenie miały informacje z XV–XVI w., które potwierdzały istnienie tych dróg publicznych. Na przykład wzmiankowana wyżej droga jest poświadczona (jako gościniec Grójec – Rawa) w 1436 r. w rejonie wsi Cychry i Wiatrowiec²².

W granicach ziemi ciechanowskiej nasze opracowanie dróg wykazuje znaczną zgodność z opracowaniem A. Borkiewicz-Celińskiej, która oznaczyła drogi przede wszystkim na podstawie map Perthésa i Textora. Wzmianki źródeł pisanych z badanego okresu stanowiły tylko materiał uzupełniający, zresztą niecałkowicie wykorzystany, jakkolwiek autorka nie przyjęła założenia, że ograniczy się do wyboru gościńców²³. Na naszej mapie znajdują się niemal wszystkie gościńce poświadczone w źródłach podanych przez A. Borkiewicz-Celińską²⁴. Z pozostałych dróg, które oznaczyła autorka, mamy znaczną część, ponadto występują u nas 4 gościńce, których nie zawiera wzmiankowane opracowanie ziemi ciechanowskiej²⁵.

¹⁸ *Źródła i metoda*, [w:] MWK, s. 32–33, 82–84; WP, s. 36–37; Z. Góralski, *Taryfa mostowego i grobelnego województwa płockiego z 1767 r.*, „Teki Archiwalne”, t. 9, 1963, s. 9–30; tenże, *Materiały dotyczące traktów i przepraw od 1767 roku z zaginionych akt Komisji Skarbu Koronnego*, KHKM, t. 13, 1965, nr 2, s. 369–376, mapa.

¹⁹ S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg*, s. 202–206. Por. określenie w legendzie mapy Gilly’ego: *Hauptstrasse von einer Stadt zur benachbarten*.

²⁰ Użytecznym zestawieniem ważniejszych dróg na podstawie źródeł i opracowań o handlu i podróżach są mapy: S. Herbst, W. Trzebiński, *Drogi w Polsce około 1500 r.*, Warszawa 1947, Studium Planu Krajowego, Główny Urząd Planowania Przestrzennego (odbitka ozalidowa); S. Herbst, *Drogi na obszarze Rzeczypospolitej około 1650 r.*, jw.

²¹ W ziemi ciechanowskiej spośród 18 gościńców, które są poświadczane w źródłach z XV–XVI w., występuje na mapach Perthésa i Textora (pomijając szczegółowe różnice przebiegu), 6 tylko na mapie Perthésa, 2 na mapie Textora, a 3 nie są oznaczone na tych mapach; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej*, s. 136–138, oraz następujące poprawki: drogi nr 9 i 11 występują także na mapie Perthésa (nr 9 jako Karniewo – Maków), wzmianka nr 14 mówi o gościńcu przez Wągry oznaczonym przez Perthésa, a nie przez Textora, droga nr 13 (przez Sobanice i niewątpliwie przez Żukowo) nie występuje na żadnej z dwu wymienionych map; por. WP, s. 36.

²² „[...] publica strata seu via Rawska, que vadit de Grodzec in Rawam”, MK 3, k. 183v.

²³ Spośród gościńców wzmiankowanych w źródłach pisanych dwa zostały oznaczone według mapy Textora, ale niezgodnie z przytoczonymi wzmiankami (nr 13 i 14), a trzeci gościniec pokazano tylko w części pokrywającej się z inną drogą (nr 12). Gościniec nr 18 został przedstawiony według mapy Kwatermistrzostwa. Z innych dróg, które nie mają wzmianek źródłowych, tylko gościniec Ciechanów – Sochocin miał nie występować na dawnych mapach, ale jest on oznaczony na mapie Perthésa woj. płockiego. Natomiast nie znajdujemy w źródłach kartograficznych traktu z Płońska do Nasielska przechodzącego na południe od Królewa, a także kilku mniejszych dróg oznaczonych przez autorkę; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej*, s. 135–139, mapa na s. 141.

²⁴ Nie oznaczyliśmy tylko dwóch dróg, pominiętych również na mapie A. Borkiewicz-Celińskiej, a mianowicie Ciechanów – Krasne i Czerwińsk – Żukowo (nr 12 i 13).

²⁵ Są to połączenia: Krzynowłoga Mała – Janowo, Przasnysz – Bogate – Maków, Sochocin – Sarbiewo – Raciąż, Czerwińsk – Wyszogród. Nb. dwa ostatnie gościńce znajdują się na mapie Perthésa.

Istotnym uproszczeniem na naszej mapie jest **pominięcie wariantów dróg**, tzn. jeżeli między dwiema miejscowościami występują na dawnych mapach dwa lub nawet trzy połączenia, my wybieramy tylko jedno z nich. Na przykład według mapy Perthéesa połączenie Sochaczewa z Błoniem miało na pewnym odcinku dwa tory, jeden przez wsie (m.in. przez Paprotnię), drugi tylko przez karczmy (m.in. Wymysłów), na naszej mapie oznaczyliśmy drogi tylko zgodnie z pierwszym wariantem. Tak samo wybraliśmy tylko jedną drogę spośród dwóch pokazanych przez Perthéesa między Wizną a Zawadami. Tutaj można jeszcze dodać, że niektóre z takich odnóg bywały drogami sezonowymi²⁶.

Szczegółowy przebieg dróg ustaliliśmy zgodnie z mapami z przełomu XVIII i XIX w., a na podkładzie map 1:100 000 z pierwszej połowy XX w. Gdy gościniec jest oznaczony tylko na mapie Perthéesa, inne dawne mapy wykorzystano pomocniczo, np. szczegółowy przebieg drogi Mogielnica – Goszczyn oznaczyliśmy, posilając się drogami wiejskimi z map Gilly’ego i Kwatermistrzostwa. Jeżeli gościniec występuje na kilku mapach i w jego przebiegu zachodzą między tymi mapami rozbieżności, postępowaliśmy niejednakowo, wychodząc z założenia, że nie można w tym zakresie uznawać zawsze wyższości jednej tylko mapy²⁷. Pomocą w wyborze rozwiązania służyła nam oczywiście sieć osadnicza na danym terenie w XVI w. Niekiedy więc przyjmowaliśmy przebieg drogi zgodnie z mapą Perthéesa, np. gościniec Płock – Bodzanów przez Jasień, Miszewo Strzałkowskie, Peplowo, co znajduje potwierdzenie w źródłach z XVI w.²⁸ Odmiennym przykładem może być droga z Sierpca przez Mochowo w stronę Dobrzyń, którą poprowadziliśmy nie przez Kurowo, jak na mapie Perthéesa, ale przez Zglinice Wielkie, jak oznacza mapa Kwatermistrzostwa (na mapie Textora nie ma tego gościńca)²⁹. Podobnie przebieg niektórych dróg w okolicach Mławy jest na mapie Perthéesa uproszczony lub zniekształcony, gdy na mapie Textora występuje dokładniej i prawdopodobnie wierniej.

Jeszcze innym przykładem jest ustalenie połączenia między Wyszogrodem a Gąbinem na podstawie map Perthéesa i Gilly’ego: odcinek Wyszogród – Iłów oznaczają obie te mapy, Iłów – Jamno podaje tylko Gilly, Jamno – Słubice podaje Perthées (natomiast Gilly ma połączenie Iłów – Słubice), Słubice – Wymyśle jest na obydwu mapach, a Wymyśle – Gąbin tylko na mapie Gilly’ego. Wreszcie przykład posłużenia się dodatkowym materiałem z XVIII w., który pozwolił skontrolować gościńce wyróżnione na mapach: drogę Skierniewice – Jeżów oznaczyliśmy częściowo zgodnie z mapą Perthéesa, częściowo według mapy Gilly’ego, w części zaś tak jak podaje źródło opisowe³⁰.

W niektórych wypadkach, kiedy mogliśmy stwierdzić inny przebieg gościńca w XVI niż w XVIII w., uwzględniliśmy takie odchylenie od przyjętej podstawy. Tak więc drogę Sierpc – Bielsk na odcinku do Bałyszewa przeprowadziliśmy inaczej niż na mapach Perthéesa i Textora, tj. przez Grotkowo Sędzicowe, zgodnie z informacją źródłową z lat 1595–1596³¹. Gościniec Płońsk – Nowe Miasto przechodzi na naszej mapie nie przez Bolęcino, ale przez Sobieszczki, gdzie w XVI w. był most na rzece Wkrze³². Trakt Grójec – Warka jest oznaczony na mapie Gilly’ego przez Kocieszewo i Miedzechowo, natomiast my przyjmujemy przebieg przez dwie wsie parafialne, Jasieniec i Boglewice, zgodnie z potwierdzeniem z lat 1414–1425³³. W znacznej części przebieg ten pokrywa się z innymi gościńcami, które występują na dawnych mapach, tak że tylko odcinek Krobowo – Boglewice wymagał uzupełnienia. Wyjątkowo drogę z Warszawy przez Stanisławów i Liw w kierunku Litwy przedstawiliśmy na odcinku Dobre – Liw w dwóch wariantach, starszym, określonym przez źródła pisane z lat 1462 i 1548, oraz nowszym, pokazanym przez mapy Perthéesa i Heldensfelda-Benedictiego. Wzmianki z XV–XVI w. wymieniają bowiem starą drogę z Warszawy na Litwę przez Osówno Stare i Czerwonkę³⁴, gdy według map gościniec przechodził przez Pniewnik.

²⁶ Odcinek drogi Dąbkowice – Krępa jest opatrzony na mapie Gilly’ego objaśnieniem: *im Herbst und Frühjahr*.

²⁷ Por. przyp. 21.

²⁸ W 1575 r. ten gościniec jest wzmiankowany obok Gulezewa i Jasienia, a w 1593 r. przez Peplowe Lenarty; Płockie grodz. wiecz., nr 61, k. 23; nr 95, k. 25 i 214.

²⁹ W zapisce z 1595 r. dotyczącej Zglinic Wielkich jest wzmiankowany gościniec dobrzyński; tamże, nr 98, k. 131.

³⁰ J. Warężak, *Osadnictwo kasztelanii łowickiej (1136–1847)*, cz. 1, Łódź 1952, s. 114.

³¹ Płockie grodz. wiecz., nr 98, k. 188–189 i 326.

³² LM 1565, t. 1, s. 165; LM XVII, s. 36. Wzmianka z 1449 r. o gościńcu koło Bolęcina nie wyklucza, jak sądzimy, że droga także wtedy przechodziła przez Pruszkowo i Sobieski (Sobieszczki); A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej*, s. 136–137, nr 7.

³³ MK 3, k. 39.

³⁴ Now2, s. 38.

Podajemy zestawienie tych dróg z naszej mapy, które nie są wyróżnione na mapach Perthéesa i na mapach zaborczych z przełomu XVIII i XIX w. Znajdują się tu m.in. gościńce, które między XVI a XVIII w. zmieniły tylko częściowo swój kierunek wraz z przesunięciem się znaczenia z jednego ośrodka miejskiego do drugiego, sąsiedniego (z Czerska do Góry Kalwarii, z Wąsoszy do Szczuczyna). Większość tych dróg, niepoświadczonych przez te źródła kartograficzne, które w zakresie sieci drogowej mają dla nas znaczenie podstawowe, występuje jednak jako drogi wyższego rzędu (trakty) na mapie Kwatermistrzostwa (w każdym takim wypadku dajemy w nawiasie objaśnienie: Kwat.).

Drogi w części północnej Mazowsza: Krzynowłoga Mała – Janowo (Kwat.), Nowe Miasto – Kałęczyn – Gołymin (Kwat.)³⁵, Nowe Miasto – Klukowo – Przewodowo – Pułtusk (Kwat.), Nasielsk – Winnica – Pułtusk (Kwat.), Maków – Węgrzynowo – Leszno z połączeniem do Przasnysza (Kwat.), Korzeniste – Poryte – Wilamowo jako część drogi Nowogród – Wąsosz³⁶, Niedźwiadna – Wąsosz jako przedłużenie drogi Kolno – Niedźwiadna, Kędziorowo – Grajewo, tj. przedłużenie drogi z Wąsoszy³⁷, Grajewo – Białaszewo – Klimaszewnica, skąd połączenie z Radziłowem³⁸, Burzyno – Ślasy jako fragment gościńca Wizna – Radziłowo (Kwat.), Radziłowo – Wąsosz (Kwat.), Wola Zambrowska – Dąbrowa – Ciechanowiec, tj. część drogi z Łomży do Ciechanowca³⁹.

Drogi w części południowej Mazowsza: Wola Pasikońska – Żelazowa Wola, tj. połączenie Warszawy z Sochaczewem przez Leszno (Kwat.)⁴⁰, Grójec – Osuchów jako część gościńca z Grójca przez Białą do Rawy⁴¹, Grójec – Drwalewo – Czersk⁴², Goszczyn – Fałęcice – Białobrzegi (Kwat.), Grabowo – Ryczywół, tj. fragment drogi z Warki do Ryczywołu, Cędrawice – Sobików – Czersk jako połączenie Tarczyna z Czerskiem⁴³, Czersk – Radwanków – Osieck⁴⁴, Mińsk – Wiśniewo – Zimna Woda jako fragment szlaku z Czerska do Liwa⁴⁵, Latowicz – Kuflew – Ceglów (Kwat.)⁴⁶.

Stopień prawdopodobieństwa poszczególnych dróg, a nawet ich fragmentów, jest różny, można jednak przedstawioną na mapie sieć drożną Mazowsza ogólnie określić następująco: zapewne nie ma wśród oznaczonych dróg takiej, która by w XVI stuleciu w ogóle nie istniała (pomijając niewielkie różnice przebiegu, jak np. przez wieś albo obok niej), natomiast niektóre z tych dróg mogły nie odgrywać ważniejszej roli. Z drugiej strony jest prawdopodobne, że brakuje na naszej mapie takiego czy innego gościńca, który był nie mniej ważny niż drogi oznaczone. Wolno jednak sądzić, że (używając dzisiejszej terminologii) drogi główne są pokazane wszystkie, a drugorzędne – w większości. Przedstawiona sieć dróg stanowi więc obraz niepełny i niecałkowicie pewny, ale przybliżony.

Na drogach, które pokazaliśmy na mapie, znamy także niektóre mosty i przewozy. W tym wypadku opieramy się na informacjach źródłowych z XVI w., a zwłaszcza z jego drugiej połowy, mosty bowiem

³⁵ A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej*, s. 138, nr 18.

³⁶ Odcinek Nowogród – Korzeniste występuje na mapie Perthéesa jako część drogi Nowogród – Szczuczyn, odcinek Wilamowo – Wąsosz jest fragmentem gościńca z Łomży do Wąsoszy. Drogę Korzeniste – Dzierzbia wzmiankuje lustracja traktów z 1767 r.; Z. Góralski, *Materiały*, s. 372. Przedstawiona przez nas droga występuje fragmentami jako trakt na mapie Kwatermistrzostwa.

³⁷ Odcinek Kuchmistrzewo (obecnie Wierzbowo) – Grajewo jest traktem na mapie Kwatermistrzostwa.

³⁸ Tylko fragment Białaszewo – Klimaszewnica występuje na mapie Kwatermistrzostwa.

³⁹ Droga ta jest opisana (częściowo bardzo dokładnie) w akcie rozgraniczenia Korony i Litwy z 1546 r.; Dogiel, cz. 2, s. 14, 18–19.

⁴⁰ Jest to odgałęzienie drogi Warszawa – Leszno – Brochów – Wyszogród, oznaczonej na mapie Perthéesa, którą modyfikujemy w jednym szczególe, prowadząc przez Łazy. Gościńiec Żelazowa Wola – Sochaczew przedstawiamy na podstawie map Gilly'ego i Perthéesa. Cały trakt występuje na mapie Kwatermistrzostwa, ale z ominięciem Woli Pasikońskiej.

⁴¹ Zob. s. 115 i przyp. 22.

⁴² Między Czerskiem a Grójcem przyjmujemy najkrótsze połączenie, tj. przez wsie parafialne Drwalewo i Chynów, odcinek Grójec – Żyrowo Wielkie występuje jako trakt na mapie Kwatermistrzostwa,

⁴³ Jest to modyfikacja gościńca Tarczyna – Góra Kalwaria z mapy Gilly'ego, od której odstępujemy na dwu odcinkach: zamiast przez Ustanów prowadzimy drogę przez Krupią Wólkę (dawniej Wólka Uwielńska) oraz od Cędrawic dajemy połączenie przez Sobików – Czaplino z Czerskiem.

⁴⁴ O dwóch mostach na drodze prowadzącej z Czerska ku przewozowi napisano w lustracji z 1569 r., że „bardzo są potrzebne tak miastu, jako i furmanom, bo tamtędy gościńiec wielki”, LM 1569, k. 48v.

⁴⁵ Tylko mały fragment drogi Mińsk – Zimna Woda, mianowicie z Mińska do Niedziałki, występuje na mapie Kwatermistrzostwa jako trakt. Drogą przez Czersk, Wiśniewo, Liw jechał w 1506 r. Zygmunt Stary; AGAD, ASK, Rachunki królewskie, nr 33, k. 213 n.; A. Pawiński, *Młode lata Zygmunta Starego*, Warszawa 1893, s. 231.

⁴⁶ Odcinek Kuflew – Ceglów jest wzmiankowany w lustracji traktów z 1767 r.; Z. Góralski, *Materiały*, s. 375. Drogą przez Stoczek i Kuflew jechał w 1569 r. z Lublina do Knyszyna Zygmunt August; MRPS V, nr 4088, 8763–8786.

były urządzeniami, które znacznie łatwiej ulegały zniszczeniu niż drogi. Oczywiście nie są to informacje pełne, najwięcej danych mamy o mostach w dobrach królewskich⁴⁷.

Podajemy alfabetyczny wykaz miejscowości, w których lub koło których znajdowały się mosty (pomijając stojące poza oznaczoną siecią ważniejszych dróg): Błonie, Bobrowniki (powiat sochaczewski), Borukowo (zakroczymski), Brochów (sochaczewski), Cielądz (białski)⁴⁸, Czersk⁴⁹, Fałęcice (grójecki), Gać (łomżyński)⁵⁰, Gąbin, Gostynin, Grójec, Janowo (przasnyski), Kamieńczyk, Latowicz (garwoliński)⁵¹, Liw Stary, Lubowidz (szreński), Łomża, Łowicz, Maków, Nowogród (łomżyński), Ostrołęka, Pęcice (warszawski), Płońsk, Popielżyn Zawady (zakroczymski), Popień (rawski), Pułtusk⁵², Rawa⁵³, Rożan, Sobieski (zakroczymski), Sochaczew, Sochocin, Świder (czerski), Warka, Warszawa⁵⁴, Wilga (garwoliński), Wizna⁵⁵, Zakroczym⁵⁶, Zawady (zambrowski)⁵⁷.

Nie ulega wątpliwości, że na Mazowszu był tylko jeden most przez Wisłę – most warszawski, natomiast na tej największej rzece musiały funkcjonować liczne przewozy. Istniały one również na innych dużych rzekach, przez które przeprawa w bród była bardzo trudna lub nawet niemożliwa. Jak mosty na mniejszych rzekach, tak przeprawy na większych bywały nie tylko na głównych gościńcach, lecz także na drogach lokalnych⁵⁸.

Analogicznie do mostów, podajemy wykaz **przewozów** poświadczonych w XVI w., a łączących ważniejsze drogi: na Wiśle przewozy w Czersku⁵⁹, Warszawie, Zakroczymiu, Wyszogrodzie i Płocku, na Narwi – w Serocku i w Zegrzu, na Bugu – w Nurze.

Przedstawiona na mapie sieć ważniejszych dróg lądowych wiązała się w miejscach, gdzie znajdowały się porty rzeczne, z drogami wodnymi⁶⁰.

Ruch na drogach, którego nasilenie decydowało o znaczeniu poszczególnych gościńców, był oczywiście różnego rodzaju, można np. wskazać działalność polityczną szlachty jako jedną z przyczyn podróżowania. Stosunkowo jednak najlepiej daje się ocenić znaczenie dróg dla ruchu handlowego. Na podstawie dotychczasowego stanu badań możemy wymienić jako **najważniejsze drogi** na Mazowszu w XVI w. następujące połączenia między dużymi ośrodkami gospodarczymi, politycznymi i kulturalnymi⁶¹:

⁴⁷ Podstawowymi źródłami, z których zaczerpnięto informacje o mostach i przewozach, są: zachowane fragmenty lustracji mostów, czyli relacje rewizorskie składane na sejmach 1566 i 1567 r. (AGAD, dz. XVIII, nr 4, k. 74–93v, 290–296v), lustracje dóbr królewskich z lat 1565, 1569 i 1616 (MRPS); por. WP, s. 37–38; J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 78–82.

⁴⁸ „[...] prętów 16 położone drzewo wielkie przez błota, a na tym drzewie dyle ciosane rządnie położone”, AGAD, dz. XVIII, nr 4, k. 88. Właściwie była to więc grobla, prawdopodobnie z mostkami – przepustami dla cieków, które – jak można sądzić na podstawie map – tamtędy przepływały.

⁴⁹ Pod Czerskiem były 2 mosty „przez odnogę Wisły albo jezioro – na gościńcu ku przewozowi”, AGAD, dz. XVIII, nr 4, k. 90; por. przyp. 44.

⁵⁰ Jak podaje lustracja z 1565 r., skutek zwolnienia szlachty od obowiązku naprawiania mostu przy wsi Gać tylko mieszczenie łomżyńscy i poddani ze wsi królewskich naprawiają swoje przesła, „i tak dla złego przejazdu i trudnego furmani tamtędy nie jadą”. W 1592 r. szlachta pow. zambrowskiego prosiła z powodu „złego przejazdu” na Gaci, aby pozwolono podkomorzemu zakroczymskiemu J. Żabickiemu zbudować most i pobierać myto; LM 1565, t. 2, s. 72, 78, 80; *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1911, s. 143; por. MRPS V, nr 3550; VL, t. 2, s. 287; zob. też wyżej, przyp. 6.

⁵¹ W Latowiczu były 2 mosty; LM 1565, t. 1, s. 121.

⁵² J. Zwolińska, *Pułtusk w średniowieczu*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 1, Warszawa 1968, s. 34–39.

⁵³ Dwa mosty; zob. W. Kalinowski, *Rawa*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.6.25.7.

⁵⁴ Zob. W. Szaniawska, *Warszawa*, [w:] tamże.

⁵⁵ Lustracja mówi o mostach; LM 1565, t. 2, s. 46.

⁵⁶ „most wielki przed miastem, na wielkim gościńcu przez barzo głęboki rów”. LM 1565, t. 1, s. 143.

⁵⁷ Most na rzece Ślinie między Zawadami a Łopuchowem na Podlasiu. Dogiel, cz. 2, s. 5. W 1564 r. jest wzmiankowane cło mostowe na Narwi w Zegrzu (AGAD, dz. XVIII, nr 4, k. 291), ale nie jest pewne, czy rzeczywiście stał tam most; poza tym mamy informacje o przeprawie w Zegrzu, zob. np. J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza*.

⁵⁸ Por. wyraźny przykład w *Lustracji województwa sandomierskiego*, s. 107.

⁵⁹ Koło Czerska były przez Wisłę 2 przewozy – jeden w stronę Radwankowa, a drugi Kosomca; LM 1569, k. 47v.

⁶⁰ Zob. J. Humnicki, K. Pacuski, *Środowisko geograficzne*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.1.7.

⁶¹ Ważniejsze opracowania: S. Herbst, W. Trzebiński, *Drogi*; S. Herbst, *Drogi*; A. Wawrzyńczyk, *Rola Warszawy w handlu z W. Ks. Litewskim i Rosją w XVI w.*, KH, t. 63, 1956, nr 2, s. 3–26; też, *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*, Warszawa 1956, s. 30–40 i mapa; T. Chudoba, *Z zagadnień handlu wiślanego Warszawy w XVI wieku*, PH, t. 50, 1959, s. 297–321; M. Wolański, *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem Wrocławia*, Wrocław 1961, s. 49–50; J. Topolski, *Rola Gniezna w handlu europejskim od XV do XVII wieku*, SMDWP, t. 7, 1962, z. 2, s. 15–16, 20–22, 34–57, 63; M. Grycz, *Handel Poznani a 1550–1655*, Poznań 1964, s. 41–44, 72–79

1. Warszawa – Kraków: a) Czersk, Warka, Radom, b) Grójec, Nowe Miasto, Opoczno;
2. Warszawa – Wrocław: a) Mszczonów, Rawa, Piotrków, b) Sochaczew, Łowicz, a dalej albo Piotrków, albo Stryków, Sieradz, albo Łęczyca;
3. Warszawa – Poznań (także Gniezno): Sochaczew, Łowicz, Kutno, Kłodawa;
4. Warszawa – Toruń: a) Sochaczew, Gostynin, Brześć Kujawski, b) Zakroczym, Wyszogród, Płock, Dobrzyń;
5. Warszawa – Gdańsk: a) Zakroczym, Nowe Miasto, Ciechanów, Mława, skąd albo Działdowo, albo Nidzica, b) Serock, Nowe Miasto, Ciechanów i jw., c) Serock, Pułtusk, Ciechanów i jw., d) Serock, Pułtusk, Przasnysz, Mława i Działdowo albo Nidzica, e) Serock, Pułtusk, Przasnysz, Janowo, Nidzica;
6. Warszawa – Królewiec: a) jak droga 5b i 5c, b) Serock, Pułtusk, Przasnysz, Chorzele, Szczytno, c) Serock, Pułtusk, Rożan, Ostrołęka, Łomża, Kolno, Pisz;
7. Warszawa – Grodno (także Wilno, Mińsk): a) Serock, Pułtusk, Rożan, Łomża, Wąsosz, Rajgród, b) jw. do Łomży, a dalej Wizna (albo Rudki), Tykocin, c) Kamieńczyk albo Wyszaków, a dalej Ostrów, Zambrów, Tykocin, d) Liw, Nur, Ciechanowiec, e) Liw, Drohiczyn;
8. Warszawa – Brześć: a) jak droga 7e, b) Mińsk, Łuków;
9. Warszawa – Lublin: a) Karczew, Wilga, Stężyca, b) Czersk, Magnuszew, Kazimierz Dolny;
10. Płock – Wrocław: Gostynin, Kutno, Łęczyca;
11. Toruń – Grodno: a) Skępe albo Rypin, a dalej Sierpc, Raciąż, Ciechanów, Rożan, Ostrołęka, Łomża, Wąsosz, Rajgród; b) jw. do Łomży, a dalej Wizna (albo Rudki), Tykocin;
12. Toruń – Brześć: a) Sierpc, Raciąż, Ciechanów, Pułtusk, Wyszaków, Nur, Drohiczyn, b) Sierpc, Raciąż, Płońsk, Serock, Nur, Drohiczyn, c) Płock, Zakroczym, Serock, Nur, Drohiczyn;
13. Toruń – Lublin (także Lwów): a) Brześć Kujawski, Gostynin, Łowicz, Rawa, Białobrzegi, Radom, b) jw. do Rawy, a dalej Nowe Miasto, Radom;
14. Gdańsk – Brześć: Działdowo albo Nidzica, dalej Mława, Pułtusk, Wyszaków, Nur, Drohiczyn;
15. Brześć – Królewiec: Ciechanowiec, Zambrów, Łomża, Kolno, Pisz.

Dwa chyba najważniejsze dla handlu polskiego w XVI w. szlaki lądowe prowadziły przez Mazowsze. Pierwszym z nich była droga z Mołdawii i ziem ruskich Korony przez Lublin do Gdańska, a właściwie kilka dróg prowadzących w tym kierunku. Drugi szlak handlowy o wielkim znaczeniu stanowiło połączenie Rosji i Litwy z Wielkopolską. Większość wariantów pierwszej drogi, a drugi szlak w całości (jeśli pominiemy pośrednie połączenie z Wielkopolską przez Toruń) przechodziły przez Warszawę, która w XVI w. była już najważniejszym węzłem dróg na Mazowszu.

1973 r.

i tabl. 5, 6; F. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelstrassen: Atlas*, Köln–Graz 1962; *Textband*, Weimar 1967, s. 595–704; J.M. Małecki, *Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław 1968, s. 32–40, 67–92, 177–180.

III.5.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Michał Sierba

Do rąk czytelników zostały oddane mapy prezentujące ważniejsze drogi województwa podlaskiego. Drogi te są prezentowane dwukrotnie – na mapie głównej i osobnej mapie tematycznej. Na drugiej z nich szlaki komunikacyjne – zgodnie z zasadami serii AHP – zostały podzielone na drogi główne i drugorzędne¹. W porównaniu z tomem przygotowanym dla Wielkopolski² na mapie dróg nie zaprezentowano miejsc związanych z propinacją, ze względu na zbyt duże braki źródłowe. Nie ukazano też strażnic, gdyż źródła takich nie odnotowują. Na mapie nie pojawiły się również punkty poboru myta. Nie przedstawiono także przepraw przez rzeki, gdyż nie we wszystkich przypadkach udało się ustalić rodzaj przeprawy. Podobnie jak w poprzednich tomach AHP (zwłaszcza wielkopolskim, krakowskim i kujawskim) przyjęto zasadę szukania punktów węzłowych istotnych dla komunikacji – stąd też na mapie tematycznej pojawiają się m.in. komory celne.

Przy rekonstrukcji dróg w województwie podlaskim (tak jak i w innych tomach AHP) wykorzystano metodę retrogresywną³. Podstawą do odtworzenia obrazu sieci najważniejszych dróg były mapy pochodzące z przełomu XVIII i XIX w. Najbardziej istotne były: Karola Perthéesa z 1795 r. i pochodzące z początku XIX w. mapy von Steina, Jana Krzysztofa von Textora i Antoniego Mayera von Heldensfelda. Były one konfrontowane z późniejszymi mapami Kwatermistrzostwa i WIG⁴. Dla północnej części ziemi bielskiej (na północ od Tykocina) ważnym uzupełnieniem były dwie rosyjskie mapy z 1706 r.⁵ i szwedzkie szkice przemarszu wojsk z 1655 r.⁶ Dla tego samego obszaru zachowały się schematyczne mapy majątkowe z XVI w., które również stanowiły istotną pomoc przy wytaczaniu szlaków komunikacyjnych⁷. Pomocniczo wykorzystano również ankiety i schematyczne szkice części parafii podlaskich z 1784 r., które później posłużyły Karolowi Perthéesowi do stworzenia mapy szczegółowej województwa podlaskiego⁸. Przy rekonstrukcji obrazu styku dróg z województwem mazowieckim i lubelskim został uwzględnione wcześniejsze tomy AHP⁹.

¹ H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.5.7; M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, w tej edycji III.5.1; też, *Drogi*, [w:] AHP Sieradzkie, w tej edycji III.5.5.

² T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.5.4.

³ Została już ona opisana w innych tomach AHP; zob. też H. Rutkowski, *Metoda retrogresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, SG, t. 7, 2011, s. 152.

⁴ Mapy te zostały omówione [w:] T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, [w] AHP Podlasie, w tej edycji II.2.8.

⁵ Oryginały tych map znajdują się w Bibliotece Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu. Mają one zaburzone kierunki, skalę i topografię, jednak zawierają wiele ciekawego materiału dotyczącego dróg; zob. K. Łopatecki, *Two Maps of the Podlasie-Grodno Borderline from 1706*, KHKM, t. 67, 2019, s. 489–504 (za udostępnienie skanów tych map serdecznie dziękuję prof. K. Łopateckiemu).

⁶ K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1, Warszawa 2011, s. 242–289.

⁷ Zob. S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 136–138; tenże, *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, KHKM, t. 4, 1966, nr 2, s. 279–305; *Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio. XVI–XIX amžiaus rankraštinių kartografijos šaltiniai*, red. T. Čelkis, V. Karpova-Čelkienė, Vilnius 2015, s. 208–217. Mapy te znajdują się w BUWil, sygn. F23-129, F23-131, F23-132, F23-134, F23-135.

⁸ Szkice Perthéesa; część została wydana drukiem: *Rękopismienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat knyżyński i dekanat augustowski*, wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1996. Uzupełnieniem tych źródeł są również materiały z akt Komisji Skarbu Litewskiego i Koronnego: *Semijų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kelių aprašymai*, wyd. A.A. Baliulis, T. Čelkis,

Stan źródeł pisanych, które mogłyby stanowić pomoc przy opracowywaniu tematu dróg na Podlasiu, w porównaniu z innymi województwami dawnej Korony opracowanymi w ramach serii AHP, przedstawia się gorzej. Nie ma lustracji dróg, myt i ceł. Lustracje królewsczyzn również nie stanowią w tym przypadku zbytniej pomocy – poza wskazaniem kilku przepraw przez ważniejsze rzeki¹⁰. Zachował się jedynie zdawkowy rejestr komory celnej w Augustowie z części 1607 r.¹¹ Została przeprowadzona sondażowa kwerenda w księgach sądowych i ich odpisach, która, poza pewnymi wyjątkami, nie dała zadowalających efektów¹². Dla okresu przed zawarciem unii lubelskiej wykorzystano również wydane księgi Metryki Litewskiej¹³, dla późniejszego zaś akta z Metryki Koronnej¹⁴. Kwerendę tę uzupełniły archiwa podworskie, które ostatecznie nie były zbyt pomocne – zwłaszcza w kontekście XVI w. Więcej informacji zawierały inwentarze dóbr królewskich z XVI w.¹⁵ Kwerenda została uzupełniona o wydane itineraria władców i magnatów¹⁶, jak też wybrane diariusze¹⁷, które wobec nikłej podstawy źródłowej zostały rozszerzone również na wiek XVII. Niezwykle istotną wskazówkę stanowią opisy, szkice i mapy przemarszów wojsk w trakcie III wojny północnej i przede wszystkim potopu szwedzkiego¹⁸. Poglądowo wykorzystano również rekonstrukcje dróg autorstwa Stanisława Herbst¹⁹, Hugona

Vilnius 2018; Z. Góralski, *Materiały dotyczące traktów i przepraw od 1767 r. z zaginionych akt Komisji Skarbu Koronnego*, KHKM, t. 13, 1965, nr 2, s. 369–376.

⁹ AHP Lubelskie i AHP Mazowsze. Na terenach pogranicza podlasko-mazowieckiego należało przeprowadzić nieznaczną korektę obrazu niektórych dróg, jednak nie miała ona wpływu na całościowy przebieg szlaków. Wyjątkiem jest tu okolica Tykocina, gdzie z mazowieckich Zawad wychodziła na Podlasie droga, która rozwidlała się za rzeką Śliną. Jedna odnoga szła w kierunku Tykocina, druga zaś ku przeprawie przez Narew we wsi Nieciecze (w XVI w. Nieciecze). Zachowano tylko pierwszą z nich, o czym niżej.

¹⁰ ASK XLVI 149; MK XVIII 64; LWP 1570, 1576; LWP 1602.

¹¹ APPoz, Miscellanea, sygn. 96.

¹² Pełna kwerenda wymagałaby wielu lat pracy i znacznych nakładów finansowych. W Mińsku i Moskwie znajduje się ponad 500 ksiąg sądowych – część z nich w formie skanów przekazano do AGAD i APB; NGAB, Mińsk, f. 1706, 1708, 1712, 1715, 1726, 1759, 1789; RGADA, f. 356, op. 1. W zasobie AGAD znajduje się 57 ksiąg grodzkich brańskich, 19 ksiąg ziemskich i 99 grodzkich drohickich, 3 księgi grodzkie goniądzkie, 11 ksiąg grodzkich mielnickich i 14 ksiąg ziemskich suraskich; S. Tarnowski, *Akta ziemskie i grodzkie*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. T. Zielińska, Warszawa 1992, s. 52–54. Należy dodać, że wiele informacji dotyczących Podlasia znajduje się także w księgach mazowieckich. Wypisów z ksiąg sądowych podlaskich i mazowieckich dokonał Ignacy Kapica, stąd popularnie nazywa się je Kopicjanami. Zasób ten pozostaje w rozproszeniu w AGAD, ANK, Archiwum Państwowym w Łodzi, Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie i Lwowie, Archiwum Diecezjalnym w Drohiczynie, Archiwum Parafialnym w Tykocinie.

¹³ Zob. m.in. seria *Lietuvos Metrika* wydawana w Wilnie i *Metryka Vjalikaga Knjastva Litouskaga* drukowana w Mińsku.

¹⁴ MK.

¹⁵ Źródła te zostały omówione [w:] K. Boroda, *Źródła pisane*, [w:] AHP Podlasie w tej edycji II.1.8.

¹⁶ A. Gašiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne”, t. 16, 1973, nr 2, s. 249–275; tenże, *Itinerarium króla Władysława Jagielly 1386–1434*, Warszawa 1972; *Itinerarium Bogusława Radziwilla (1620–1669)*, [w:] B. Radziwiłł, *Autobiografia*, wyd. T. Wasilewski, Warszawa 1979, s. 235–259; *Itinerarium Władysława III Warneńczyka króla Polski i Węgier*, oprac. S. Kwiatkowski, Lwów 1879; F. Papée, *Jan Olbracht*, Kraków 1936, s. 229–248; K. Pietkiewicz, *Itinerarium króla Aleksandra Jagiellończyka 1492–1506*, Warszawa 2016; S. Polechow, *Itinerarium wielkiego księcia litewskiego Witolda: 4/5 sierpnia 1392–27 października 1430*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 5, 2019, s. 9–120; G. Rutkowska, *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492*, Warszawa 2014; M. Wrede, *Itinerarium króla Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa 2010; tenże, *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632*, Warszawa 2019.

¹⁷ J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 1: *Lata 1656–1664*, oprac. i wstęp T. Wasilewski, Warszawa 1978; *Dziennik biskupa Piotra Myszkowskiego 1555–1568*, wyd. Ł. Kurdybacha, KH, t. 47, 1933, nr 1, s. 447–468; S. Niezabitowski, *Dzienniki 1695–1700*, oprac. i wstęp A. Sajkowi, Poznań 1998; B. Radziwiłł, *Autobiografia*, s. 119–154; *Путешествие стольника П.А. Толстого по Европе 1697–1699*, wyd. Л.А. Ольшевская, С.Н. Травников, Москва 1992. Zostały one wykorzystane mimo metodycznych zastrzeżeń; zob. T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.5.4. Wymienione tu dzienniki są często bardzo dokładne w opisie przebytej drogi, co przy słabej bazie źródłowej jest ważnym uzupełnieniem przy rekonstruowaniu sieci drogowej.

¹⁸ Krigsarkivet, Stockholm, Sveriges Krig, sygn. 5:47, March of the Swedish army from Brzozowo to Nowy Dwór in 1708 (za udostępnienie fragmentu tego szkicu serdecznie dziękuję prof. K. Łopateckiemu); K. Łopatecki, *Two Maps*, s. 489–504; K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany*, s. 242–289; W. Majewski, *Potop szwedzki (1655–1660)*, [w:] *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodniej Polski*, cz. 1, red. Z. Koszytyła, Białystok 1986, s. 72–118; T.M. Nowak, *Szwedzka mapa przemarszu wojsk Karola XII w 1708 r. z Kujaw na Białoruś*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 197–209; J. Płoskiński, *Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657*, Zabrze 2006.

¹⁹ *Drogi w Polsce około 1500 r.*, oprac. S. Herbst, [Warszawa] 1947; *Drogi w Polsce około 1650 r.*, oprac. S. Herbst, [Warszawa] 1947.

Weczerki²⁰ i Stanisława Lewickiego²¹ oraz mapę Georga Ignaza von Metzburga i Johanna von Lichtensterna²². Na marginesie warto dodać, że wykopaliska archeologiczne z terenów Podlasia nie wnoszą istotnych informacji przy rekonstrukcji obrazu sieci drogowej w XVI w.

Literatura przedmiotu obejmująca temat szlaków komunikacyjnych i przepraw Podlasia jest niezwykle uboga i nie można uznać jej za zadowalającą²³. Tematyka ta zazwyczaj pozostawała na uboczu prac poświęconych osadnictwu, konkretnym miejscowościom lub kompleksom dóbr, i to nie w XVI w., a w średniowieczu i całej epoce nowożytnej²⁴. Najwięcej informacji zawiera praca Józefa Maroszka będąca monografią województwa podlaskiego do III rozbioru²⁵ i jego rozprawa habilitacyjna poświęcona głównie północnemu Podlasiu²⁶. Jednak badacz ten dość pobieżnie potraktował omawiany temat. Pewne informacje zawiera również (wciąż niezastąpiona) praca Aleksandra Jabłonowskiego²⁷. Jedyną autorką poruszającą szerszą kwestię dróg na Podlasiu była Teresa Dunin-Wąsowicz. Jej badania dotyczyły szlaków komunikacyjnych we wczesnym średniowieczu²⁸. Z kolei traktowi pocztowemu Warszawa – Wilno w XVIII w. skromną pracę poświęcił Grzegorz Ryżewski²⁹. Przebieg niektórych najważniejszych dróg północnego Podlasia został opisany i ukazany na mapach w pracach Jerzego Wiśniewskiego³⁰. Kwestię głównych szlaków handlowych idących przez Podlasie w osi wschód-zachód poruszyła w swej pracy Alina Wawrzyńczyk, która zawarła w niej również poglądową mapę³¹. Najważniejsze drogi na Mazowszu wraz z jego połączeniami z innymi częściami Polski omówił Władysław Szulist³².

²⁰ *Hansische Handelsstrassen. Atlas*, wyd. H. Weczerka, Köln–Graz 1962 (za uwagi krytyczne względem tej pracy dziękuję dr. T. Związkowi).

²¹ *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich i w XVI w.*, oprac. S. Lewicki, Warszawa 1926.

²² *West-Galizien*, oprac. G.I. von Metzburg, J. von Lichtenstern, Wiedeń 1803.

²³ Omówienia polskojęzycznej literatury poświęconej badaniom nad drogami dokonał: A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny na mapie józefińskiej Galicji z lat 1779–1783. Szansa czy iluzja rekonstrukcji*, [w:] *Galicyskie drogi i bezdroża. Studium infrastruktury, organizacji i kultury podróżowania*, red. J. Kamińska-Kwak, Rzeszów 2013, s. 9–12. Wielojęzyczną literaturę przedmiotu dotyczącą dróg WKL (wraz z Podlasiem) omówili: G. Błaszczyk, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, Poznań 2007, s. 75–82; T. Čelkis, *Stan dróg lądowych i struktura systemu połączeń w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV–XVII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 79, 2014, nr 3, s. 40–43.

²⁴ W wielu pracach dotyczących kompleksów dóbr lub pojedynczych miejscowości autorzy pisząc o XVI w., nie prowadzili osobnych badań nad siecią drogową, a jedynie omawiali ją bezkrytycznie na podstawie map z XVIII i XIX w., w wielu przypadkach nie informując czytelników o podstawie źródłowej swych dociekań.

²⁵ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 345–366. Praca ta zawiera jednak wiele błędów merytorycznych; zob. rec. Z. Anusika, „Przegląd Nauk Historycznych”, t. 14, 2015, nr 1, s. 214–233.

²⁶ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000.

²⁷ Podlasie II–III.

²⁸ T. Dunin-Wąsowicz, *Wczesnośredniowieczna sieć drożna na Podlasiu*, [w:] *taż, Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, wybór i oprac. A. Janeczek, posł. M. Młynarska-Kaletynowa, Warszawa 2011, s. 269–282; *taż, Węzeł drogowy pułtuski na tle sieci komunikacyjnej wczesnośredniowiecznego Mazowsza (X–XIII w.)*, [w:] *tamże*, s. 253–268. Marginalnie temat ten omówiła też E. Kowalczyk w odniesieniu do terenu pogranicza państwa krzyżackiego, Mazowsza i WKL; *taż, Szlaki drogowe w puszczy na pograniczu mazowiecko-pruskim w średniowieczu*, KH, t. 106, 1999, nr 1, s. 3–18. Temat dróg pod koniec średniowiecza został także poruszony w artykule: P. Czyżewski, *Handel na Podlasiu w drugiej połowie XV w.*, „Białostoczczyzna”, 1994, nr 1(33), s. 3–10.

²⁹ G. Ryżewski, *Wielki trakt Warszawa-Wilno w XVIII w.*, Sokołów Podlaski 2013. Historię stacji w Buksztelu na tym trakcie omawia artykuł: W. Jarmolik, L. Postołowicz, *Stacja pocztowa w Buksztelu w końcu XVIII w.*, „Białostoczczyzna”, 1990, nr 4(20), s. 6–10.

³⁰ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 13–294; *tenże, Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 9–252; *tenże, Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV w. do połowy XVII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 51–138; *tenże, Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, red. H. Majecki, Białystok 1985, s. 7–28; *tenże, Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 115–136.

³¹ A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*, Warszawa 1956. Wśród istotnych prac, które pozwoliły uzupełnić szlaki drogowe pogranicza Podlasia i powiatu brzeskiego, należy wymienić: *taż, Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951; S. Wysłouch, *Dawne drogi Polesia. Ze studjów nad historją gospodarczą Polesia w XVI–XVIII w.*, Wilno 1937.

³² W. Szulist, *Ważniejsze szlaki handlowo-komunikacyjne województwa mazowieckiego w XVI–XVIII w.*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 6, 1976, s. 325–358. Jednak wbrew tytułowi artykułu, opisany został głównie stan na koniec XVIII w. Należy zaznaczyć, że autor nie wykorzystał AHP Mazowsze i oparł się na własnej analizie map z XVIII i XIX w.

Brak wystarczającej bazy źródłowej i opracowań zmusza do postawienia hipotezy, że przygotowywana mapa dróg Podlasia jest najbardziej hipotetyczną z całej serii AHP. Mimo to należy uznać, że krytyczne wykorzystanie map z przełomu XVIII i XIX w., przy znacznej trwałości szlaków komunikacyjnych, czyni ich przebieg mocno prawdopodobnym, gdzie różnice z rzeczywistością XVI w. mogły pojawiać się raczej w szczegółowym przebiegu dróg, a nie w ich generalnym kształcie³³. Zachowane wzmianki źródłowe, a także literatura przedmiotu wspominają najczęściej tylko o punktach węzłowych, większych ośrodkach, przez które przechodziły drogi. Bardzo rzadko dysponujemy danymi dotyczącymi terenów pomiędzy tymi punktami i przebiegiem szlaków przez resztę osad i terenów.

Pierwszym etapem prac było odczytanie i odnalezienie na mapach z XVIII i XIX w. dróg głównych. Następnie należało je zweryfikować. Polegało to m.in. na porównywaniu ze sobą przebiegu dróg na poszczególnych mapach. Następnie na podstawie XVI-wiecznych źródeł ustalono miejsca, gdzie były przeprawy przez rzeki (mosty, brody, promy), próbowano też stworzyć listę miejscowości, w których znajdowały się komory celne i pobierano myta³⁴. Miejscowości, w których znajdowała się znaczna liczba karczem – najczęściej miasta – traktowano zazwyczaj (choć też nie zawsze) jako punkty węzłowe, gdzie zbiegały się ważne szlaki komunikacyjne³⁵. Na mapie zaznaczono również miejsca, gdzie było mniej karczem – był to element pomocniczy w sytuacjach kontrowersyjnych, a nie podstawowy wyznacznik wskazujący na przebieg drogi. W przypadkach, gdy rozpatrywano, czy szlak szedł przez daną miejscowość, czy nie, umiejscowienie w niej karczem lub kilku zwiększało takie prawdopodobieństwo, lecz nie stanowiło to ostatecznej przesłanki. Metoda ta ma tylko fragmentaryczne zastosowanie, gdyż rejestry podatkowe, które były bazą do opracowania niniejszego tomu AHP, pod względem obiektów gospodarczych są niezwykle oszczędne w treści i pomijają wiele z nich (zwłaszcza w ziemi drohickiej i mielnickiej). Istotną rolę w ustalaniu przebiegu dróg odegrała także warstwa topograficzna. Dzięki niej można było zwrócić uwagę na warunki terenowe (np. mokradła), które mogłyby uniemożliwić lub utrudnić przeprowadzenie w danym miejscu ważnej drogi. Zwracano również uwagę na układ sieci osadniczej, która często była powiązana z przebiegiem ważnych szlaków komunikacyjnych³⁶. Tak sporządzona mapa została skonfrontowana ze szczegółowymi informacjami zawartymi w źródłach pisanych, kartograficznych i w opracowaniach historycznych. Pozwoliło to na odnalezienie i usunięcie zmian, które nastąpiły od wczesnego średniowiecza do XVI w. i w XVII–XIX w.

Trudne było zlokalizowanie wszystkich przepraw przez rzeki, gdyż w tej kwestii nie można bezkrytycznie oprzeć się na mapach z przełomu XVIII i XIX w. Bieg i poziom wody w rzekach na poszczególnych odcinkach mógł ulegać zmianom. Znaczenie miała też rywalizacja i konflikty między właścicielami m.in. o przeprawy przez rzeki, a co za tym idzie również układ głównych szlaków³⁷. W niektórych przypadkach pomocne były źródła pisane i wcześniejsze mapy – jednak nie zawsze. Dobrym przykładem jest tu Waniewo. W XV i początkach XVI w. znajdował się tam most na Narwi i zamek. W pierwszej połowie XVI w. miasto i włość waniewska należały do Radziwiłłów, którzy byli w poważnym konflikcie z Olbrachtem Gasztołdem – właścicielem pobliskiego Tykocina. Ten, w odwecie za najazd na swoje włości i spalenie tykocińskiego zamku, napadł na Waniewo, niszcząc tamtejszy zamek i most. Most został później odbudowany³⁸. Musiało to nastąpić po dłuższym czasie, gdyż zdążyło to wpłynąć na zmianę przebiegu drogi. Szlak, który tamtędy przebiegał, został skierowany na nowo utworzoną przez Gasztołda przeprawę przez Narew w okolicach Żółtek i Złotorii,

³³ Istnieją wyjątki od tej reguły, co zostało omówione poniżej.

³⁴ Pogląd S. Weymanna wiążący komory celne z siecią drogową jest słuszny; tenże, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, s. 90. Inny pogląd na tę sprawę zob. H. Samsonowicz, *Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza*, PH, t. 64, 1973, nr 4, s. 705.

³⁵ Dodatkowym problemem przy rekonstrukcji retrogresywnej są miasta, które zostały lokowane w XVII i XVIII w. Na mapach z przełomu XVIII i XIX w. przez większość z nich przechodziły ważniejsze drogi. Jednak nie musiało tak być w XVI w. Symptomatyczny jest przykład obecnej stolicy województwa podlaskiego – Białegostoku, o czym niżej.

³⁶ Argument ten postawiła T. Dunin-Wąsowicz przy badaniu polskich wczesnośredniowiecznych szlaków komunikacyjnych; taż, *Badania sieci drożnej średniowiecznej Polski*, [w:] taż, *Drogami średniowiecznej Polski*, s. 18. Jest on również trafny dla późniejszych okresów.

³⁷ Por. *Rewizja komór celnych i stacji mytniczych województwa kaliskiego z 1571 r. Edycja „Aktu rewizorów ziemskich”*, wyd. T. Związek, SŻ, t. 54, 2016, s. 141–142.

³⁸ Zachowały się wzmianki z 1600 i 1604 r. wskazujące, że istniał wtedy most w Waniewie; ZZG, sygn. 375, s. 38; ZZG, sygn. 378, s. 1–13.

a droga przez Waniewo kompletnie straciła na znaczeniu³⁹. Podobny zabieg zastosował Olbracht Gasztołd, niszcząc most na Narwi pomiędzy wsiami Łazy Duże (w XVI w. Łazy) i Nieciece, co również zmieniło bieg gościńca, kierując go w stronę należącego do niego Tykocina⁴⁰.

Do najważniejszych przepraw przez większe rzeki na Podlasiu w końcu XVI w. należały:

- na Bugu: Drohiczyn, Tonkiele (w XVI w. Tunkiele), Siemiatycze (Turna Mała [w XVI w. Turna-Ogrodniki]), Granne-Krzemień, Mielnik, Niemirów;
- na Narwi: Tykocin, Strabla, Płoski-Wojszki, Narew, Suraż, Żółtki-Złotora;
- na Nurcu: Ciechanowiec, Brańsk, Boćki, Kleszczele;
- na Biebrzy (w XVI w. nazywanej też Bobrą): Osowiec;
- na Necie: Augustów, Białobrzegi;
- na Ełku (w XVI w. Łęk): Bogusze;
- na Ślinie: Zawady-Łopuchowo;
- na Liwcu: Węgrów, Mokobody, Mordy (Wyczóki), Chodów.

Komory celne na terenie Podlasia były często związane z przeprawami przez rzeki, były to też punkty węzłowe na szlakach komunikacyjnych. Nie mamy rejestru komór podlaskich z końca XVI w. Część z nich znamy tylko ze wzmianek z pierwszej połowy tego stulecia, jednak podejrzewać można, że ich położenie było w miarę stałe. Komory celne i przykomorki znajdowały się w: Bielsku Podlaskim (w XVI w. Bielsk), Drohiczynie, Mielniku, Łosicach, Węgrowie, Ciechanowcu, Wysokiem Mazowieckiem (w XVI w. Wysokie), Surażu, Tykocinie, Narwi i Augustowie⁴¹. W XVI w. na Podlasiu funkcjonowały składy solne w Drohiczynie, Tykocinie i Goniądzu⁴². Nie znamy jednak dokładnego czasu ich istnienia, nie znalazły się więc one na mapie tematycznej.

Istotnym problemem było wytypowanie spośród dróg z końca XVIII i początku XIX w. tych, które ostatecznie znalazły się na omawianej mapie dla XVI w. Niektóre drogi zaznaczone na mapach z końca XVIII i początku XIX w. jako mniej istotne w XVI w. odgrywały bardzo ważną rolę. Przykładem może być tu „wielka droga”, która w XVI w. prowadziła z Goniądza przez Trzciannie – Boguszewo – most w Lewoninach (w XVI w. Krasowo) – Knyszyn, potem na wschód przez Puszcę Knyszynską, następnie docierała do Straży w WKL i biegła dalej do Grodna⁴³. Podobne problemy pojawiły się w wielu innych przypadkach, zwłaszcza że zarówno źródła pisane, jak i literatura przedmiotu często są bardzo nieprecyzyjne w nazywaniu i wartościowaniu konkretnych dróg. W literaturze i źródłach pojawiają się określenia *wielka droga*, *magna via*, *gościniec*, *trakt*, *droga publiczna*, *via publica*, *via*, *strata*, *droga*, czasem z dodatkowym określnikiem oznaczającym miejscowość lub właściciela miejscowości, do której prowadziła. W odniesieniu do pierwszych sześciu można z dużą dozą prawdopodobieństwa przypuszczać, że są to szlaki ważne – choć też nie zawsze ma to miejsce. W przypadkach, gdy nie można było rozstrzygnąć na podstawie źródeł i literatury, czy dana droga była istotna, brano pod uwagę (po krytycznej analizie) kategoryzację i przebieg dróg z map z końca XVIII i początku XIX w. W pierwszej kolejności analizowano mapę Perthéesa, następnie zaś mapy z początku XIX w.⁴⁴ W takich

³⁹ A. Oleksicki, *Waniewo. Dzieje regresu dawnego miasta*, „Białostoczczyzna”, 1988, nr 3(11), s. 10–11.

⁴⁰ Kopicjana 64, s. 190–201.

⁴¹ APoz, Miscellanea, sygn. 96; Podlasie III, s. 192–196; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 108; D. Michałuk, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok–Narew 1996, s. 17; zob. J. Szlaszyński, *Stosunki handlowe na pograniczu polsko-litewsko-pruskim na początku drugiej połowy XVIII wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski”, t. 4, 2004, <http://www.astn.pl/r2004/stos.htm> (dostęp: 20.12.2020). S. Kazusek wymienia tylko komory w Tykocinie, Bielsku Podlaskim, Drohiczynie i Mielniku; *Księgi celne Korony z drugiej połowy XVI wieku*, wyd. S. Kazusek, Kielce 2017, mapa. Możliwe, że na początku XVI w. Hlebowiczowie ustanowili nielegalną komorę celną w Mordach; Podlasie III, s. 195.

⁴² Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 366.

⁴³ Zob. J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, tabl. XVII.

⁴⁴ Na użytych przy rekonstrukcji mapach z XVIII i XIX w. drogi miały różne określenia i oznaczenia. Von Stein stosuje oznaczenia drogi krajowe (*Landstrassen*), drogi komunikacyjne (*Communications Wege*), suche drogi gruntowe (*trokne Feldwege*), drogi podmokłe (*Nasse Wald u. Weissen Wege*), drogi piesze (*Fussweg*). Na mapie Textora główny podział stanowiły drogi krajowe i pocztowe (*Land und Poststrassen*), zwykłe (*Gewöhnliche Wege*) oraz ścieżki piesze (*Fußssteige*). Heldensfeld wymienia trakty-szosa (*Chaussee*), trakty pocztowe i komunikacyjne (*Post- u. Communication-strassen*), trakty (*Landstrasse*), drogi zwyczajne (*Ordinaire Fahrwege*), drogi polne i ścieżki leśne (*Feld- u. Waldwege*), szlaki piesze (*Fusssteig, Steef, Pflad*). Polskojęzyczna mapa Perthéesa dzieliła drogi na: pocztowe, furmańskie i zwyczajne. Na wymienionych mapach te same drogi miały często rozbieżne oznaczenia, co w sposób oczywisty utrudniało pracę. Dodać należy, że niektóre drogi niższej kategorii okazywały się być ważnymi traktami w XVI w., a wyższych kategorii mało istotne dla XVI stulecia; por. kategoryzację dróg:

sytuacjach, w związku z niedokładnościami mapy Perthéesa, na podstawie jego dzieła zdecydowano, czy daną drogę można zaliczyć do ważnych, ale jej dokładniejszy przebieg często rekonstruowano już na podstawie bardziej precyzyjnych map⁴⁵. Przy analizie brano pod uwagę zarówno znaczenie i wielkość ośrodków, przez które dana droga prowadziła, jak również jej dalsze destynacje i połączenia już poza województwem podlaskim, przeprawy przez rzeki, przeszkody terenowe, sieć osadniczą, stolice parafii, targi, jarmarki i liczbę karczem na szlaku. Takie przypadki miały najczęściej miejsce przy rekonstruowaniu mapy drogowej niektórych obszarów ziemi drohickiej i mielnickiej⁴⁶. Ostatnim etapem była kategoryzacja narysowanych dróg na główne i drugorzędne – co znalazło swoje odzwierciedlenie na mapie tematycznej i w spisie ważnych szlaków drogowych zamieszczonym na końcu tego rozdziału.

W niniejszym tekście nie zostanie omówiony przebieg wszystkich dróg, gdyż nie taki jest cel komentarza. Należy jednak wskazać kwestie sporne i problematyczne. Zazwyczaj wiążą się one z rozbieżnościami między źródłami, opracowaniami a mapami z XVII–XX w. Zaczniemy od północy. Jerzy Wiśniewski – wybitny badacz dziejów osadnictwa północnych terenów Podlasia – zamieścił w swojej pracy mapę ukazującą obszar powiatu augustowskiego (w granicach z 1965 r.). Zaznaczył na niej przebieg *wielkiej drogi*, która biegła trasą Augustów – Żarnowo Drugie (w XVI w. Żarnowo) – Stara Kamionka (w XVI w. Kamionka) – Pomiany – Żrobki – Rajgród⁴⁷. Droga taka rzeczywiście istniała i została zaznaczona na komentowanych mapach. Wydaje się jednak, że ok. 1600 r. ważniejszą rolę odgrywał trakt łączący Augustów i Rajgród o przebiegu: Augustów – Netta Pierwsza (w XVI w. Netta) – Bargłów Kościelny (w XVI w. Bargłowo) – Solistówka (w XVI w. Szelistówka) – Rajgród. Schematyczny przebieg tej drogi pokazuje szkic terenowy przemarszu wojsk szwedzkich z 1655 r. i rosyjska mapa z 1706 r.⁴⁸ Dalszy bieg tej drogi w kierunku zachodnim również jest problematyczny. Droga z Rajgrodu do Wizny prowadziła przez Czarną Wieś (w XVI w. Czarny Las) – Skrodzkie – Karwowo – Kołaki – Rydzewo – Kosówkę, omijała jezioro Toczyłowo od północy, by następnie przekroczyć granicę z województwem mazowieckim w Boguszach, w miejscu nazywanym wcześniej Kamiennym Brodem⁴⁹, skąd dalej prowadziła przez Grajewo do Radziłowa lub Wąsoszy⁵⁰. Trasa ta jednak nie w pełni pokrywa się z niektórymi mapami. Według Perthéesa szlak biegł pomiędzy wsią Bukowo a Kołaki, gdzie się rozdzielał. Północna odnoga podążała przez Rydzewo i następnie na Długosze, leżące już w Prusach. Druga odnoga tego traktu na mapie Perthéesa nie biegła przez Rydzewo, lecz w kierunku południowo-zachodnim i niedaleko Toczyłowa przekraczała granicę mazowiecką na rzece Ełk. Drogę do Toczyłowa należy uznać za lokalną. Brak też poświadczenia w źródłach, że w tamtej okolicy w XVI w. znajdowała się przeprawa przez Ełk⁵¹. W związku z tym droga ta nie została umieszczona

Z. Budzyński, *Cesarskie gościńce w Galicji. Pierwszy etap budowy sieci dróg bitych (według mapy józefińskiej Fryderyka Miega)*, [w:] *Galicyjskie drogi i bezdroża*, s. 25–57; A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny*, s. 12–18; T. Panecki, *Koncepcja struktury bazy danych historycznych obiektów topograficznych*, Warszawa 2018, rozprawa doktorska pod kier. dr. hab. W. Ostrowskiego, dr. inż. I. Karszni, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, s. 83–95; M. Zawadzki, *Sieć komunikacyjna województwa lubelskiego w drugiej połowie XVIII w.*, Lublin 2019, rozprawa doktorska pod kier. dr. hab. B. Konopskiej, dr. hab. B. Szadego, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, s. 96–106; T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.5.4.

⁴⁵ Por. M. Zawadzki, *Sieć komunikacyjna województwa lubelskiego*, s. 71–74; tenże, *Methodology of Reconstruction of the Old-Polish Road Network as Exemplified by the Historic Lublin Voivodship*, „Polish Cartographical Review”, t. 51, 2019, nr 3, s. 129–141.

⁴⁶ Sieć drogowa ziemi bielskiej jest zarówno łatwiej uchwytna w źródłach, jak też została dogłębniej przebadana przez historyków – zwłaszcza jej część na północ od Tykocina.

⁴⁷ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, rys. 10.

⁴⁸ K. Łopatecki, *Two Maps*, s. 493; K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany*, s. 267–269.

⁴⁹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim*, s. 251.

⁵⁰ Taki przebieg drogi jest zbieżny z mapą J. Wiśniewskiego, którą zamieścił [w:] tamże, s. 214. Wilhelm von Bancke zaznaczył na szkicu przemarszu wojsk szwedzkich z 1655 r. miejscowość „Wolka”, przez którą miały iść wojska. Wydawcy mapy uznali, że była to Wólka Piotrowska, co czyniłoby trasę przemarszu nielogiczną i sprzeczną ze szkicem, gdyż następną miejscowością na trasie przemarszu były Kołaki, które leżą w linii prostej na północ od Wólki Piotrowskiej, na szkicu zaś zaznaczono, że droga szła w kierunku zachodnim z lekkim odchyleniem na północ. Musiało więc chodzić o nieznaną dziś bliżej miejscowość (może Karwowo). Taki przebieg drogi również jest nie do końca możliwy, gdyż droga miała omijać Chmiele od południa i kierować się na północ; K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany*, s. 268–271. Jednak, by dotrzeć do Kołaków, droga powinna iść w kierunku południowym.

⁵¹ J. Wiśniewski pisał: „Jedynę przejście lądowe było w Kamiennym Brodzie na rzece Ełk, to jest przy wsi Bogusze, tuż przy dawnej granicy pruskiej. Tak w średniowieczu, jak i w okresie nowożytnym tylko w tym miejscu można było się udać drogą lądową z Mazowsza w okolice Rajgrodu i Augustowa”, tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim*, s. 11.

na komentowanej mapie. Północne Podlasie (na północ od rzeki Biebrzy) było ubogie w ważniejsze szlaki komunikacyjne. Jedynymi istotnymi drogami była łącząca Grajewo – Rajgród – Augustów – Grodno oraz przebiegający przez Podlasie fragment traktu Królewiec (w XVI w. Königsberg, obecnie Kaliningrad) – Augustów – Grodno.

Północna część Podlasia miała utrudnioną łączność drogową z pozostałymi obszarami województwa przez brak dogodnego połączenia z okolicami Goniądza. By tam dojechać, należało opuścić Podlasie i jechać okrężną drogą lub podróżować zimą. Na obszarze pomiędzy rzekami Jęgrznia, Biebrza, Ełk i Netta znajdował się teren, który Perthées na swej mapie zaznaczył jako: „Błota znaczne, przez które letnią porą nie można przejeżdżać, chyba zimą”⁵². Jednym z istotniejszych połączeń Augustowa z resztą Podlasia była droga Augustów – Białobrzegi (przeprawa przez Nette)⁵³ – Sztabin (most na Biebrzy)⁵⁴. Trakt ten później rozwidłał się i mógł iść przez Mikicin (w XVI w. Mikicino) lub Korycin (w XVI w. Dąbrówka) do Goniądza albo przez Korycin – Jasionówkę do Knyszyna.

W okolicach Goniądza również pojawiają się kontrowersje związane z dokładnym przebiegiem szlaków komunikacyjnych. Pierwszą kwestią jest przeprawa na Biebrzy w Goniądzu. Może przemawiać za tym kilka argumentów. Mapa Textora i WIG ukazują drogę idącą z Goniądza przez Biebrzę do Wólki Piasecznej (w XVI w. Wólka Przytuły). Ponadto należy zaznaczyć, że w inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r. wymieniono opłaty – przewóz i podużne⁵⁵. Wskazuje to na brak mostu i wykorzystanie promu. Taka przeprawa promowa znajdowała się niedaleko, na północny zachód od Goniądza przy miejscowości Osowiec i to do niej odnoszą się wzmianki źródłowe⁵⁶. Kolejną problematyczną kwestią jest przebieg drogi między Goniądzem a Mikicinem. Każda mapa pokazuje go nieco inaczej. W tym przypadku postanowiono przekazy kartograficzne zweryfikować z opisem przemarszu wojsk szwedzkich z 1708 r.⁵⁷ i rosyjską mapą z 1706 r.⁵⁸ Trasa prowadziła przez Goniądz – Klewiankę⁵⁹ – Krzecze – Smogorówkę Goniądzką (w XVI w. Smogorówka) – Smogorówkę Dolistowską (w XVI w. Smogorówka) – Radzie – Moniuszki – Mikicin⁶⁰. W trakcie prac podjęto decyzję, że w końcu XVI w. droga prowadząca z Goniądza do Dolistowa Starego (w XVI w. Dolistowo), Zabiela i Karpowicz (w XVI w. Brzozowo-Karpowicze) oraz drogi zmierzające do Dzieciołowa były szlakami lokalnymi, nie znalazły się więc na komentowanych mapach.

Kontrowersyjny jest również przebieg drogi prowadzącej z Goniądza do Knyszyna. Chodzi przede wszystkim o miejsce przeprawy na rzece Nereśli. W pierwszej połowie XVI w. znajdowała się ona w Lewoniach⁶¹. Taką drogę prezentuje również mapa majątkowa z ok. 1561 r.⁶² i najprawdopodobniej również mapa datowana na lata 1545–1564⁶³. Józef Maroszek stworzył mapę okolic Knyszyna ok. 1574 r. Naniósł na nią drogę główną łączącą Goniądz – Knyszyn – Grodno przez most na Nereśli w Lewoniach⁶⁴.

⁵² Droga przez błota była możliwa do przebycia zimą, co uczynił m.in. Janusz Radziwiłł ze swoją armią pod koniec 1655 r., przedostając się z Rajrodu do Tykocina; zob. J. Płosiński, *Potop szwedzki*, s. 20. W kierunku północnym od wsi Wroceń (w XVI w. Wroczenie) przez biebrzańskie bagna prowadziła droga, przy której von Stein na swej mapie zapisał: „Bey ausserst durren Sommer nur mit Bauerwagen zu passiren”.

⁵³ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 45. Według pewnej informacji o istniejącym tam w końcu XVIII w. moście, który został zniszczony; J. Szlasyński, A. Makowski, *Augustów: monografia historyczna*, Augustów 2007, s. 34. Nie wiadomo, czy most znajdował się tam w XVI w., czy może był tam wówczas bród lub prom.

⁵⁴ Most ten istniał już ok. 1554 r.; MK 410, s. 1065–1066.

⁵⁵ „Przewóz też jest u tego miasta przez rzekę Biebrzę. Kiedy wielka woda jest, tedy od wozu dają przewoźnego po gr 2 pol., a od konia po gr 1, od bydłęcia także gr 1. A kiedy mała woda, tedy od wozu dają po gr 1, od konia po ½ gr i od bydłęcia też po ½ gr. Podużne zasię cło jest takie: postronni ludzie, gdy z towarem jadą na one stronę rzeki Biebrzej, tedy dają od duhy, to jest od wozu po groszu litewskim”, Goniądz 1571, s. 59, 163. Opłaty te wzmiankuje również LWP 1602, s. 41.

⁵⁶ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 82, 180.

⁵⁷ T.M. Nowak, *Szwedzka mapa*, s. 197–209.

⁵⁸ K. Łopatecki, *Two Maps*, s. 493.

⁵⁹ Najprawdopodobniej szlak nie prowadził przez wieś, lecz przez folwark, położony na północ od wsi Klewianka.

⁶⁰ Szwedzkie wojska w 1708 r. szły nieco okrężną drogą, kierując się trasą Moniuszki – Dzieciołowo – Brzozowa – Skindzier – Żuchowo – Chodorówka – Suchowola, przez co omijały Mikicin; T.M. Nowak, *Szwedzka mapa*, s. 204, 207. Na mapie Perthéesa droga ta idzie nieco inaczej, lecz wynika to m.in. z błędnego umiejscowienia niektórych miejscowości przez autora.

⁶¹ W 1510 r. Zygmunt I Stary pozwolił Mikołajowi Mikołajewiczowi Radziwiłłowi wojewodzie wileńskiemu na wyremontowanie czterech mostów, w tym jednego w okolicy Boguszewa – w Lewoniach; AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 1393.

⁶² BUWil, sygn. F23-135.

⁶³ BUWil, sygn. F23-131.

⁶⁴ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, tab. XVII.

Mapy z XVIII i początku XIX w. główną drogę przeprowadzają przez Czechowiznę, przez Lewonie biegła zaś droga lokalna. Na mapie postanowiłem jednak umieścić drogę prowadzącą przez Lewonie, ufając, że nie straciła ona na znaczeniu między 1561 a 1600 r. Większe zastrzeżenia pojawiły się w kwestii umieszczania drogi przez Czechowiznę, gdyż jeśli droga Knyszyn – Lewonie – Goniądz miała znaczenie ponadlokalne, należy przyjąć, że alternatywna trasa przez Czechowiznę takiego znaczenia nie miała. W związku z tym nie została umieszczona na komentowanych mapach⁶⁵. Zastanawiający jest również dalszy przebieg drogi biegnącej z Lewoni do Goniądza. Maroszek sugeruje, że podążała ona do Boguszewa, następnie zaś do Trzciannego⁶⁶. Taka droga rzeczywiście istniała. W Trzciannem łączyła się z traktem Goniądz – Trzcianne – Tykocin. Jednak nie była to jedyna ważna droga prowadząca z Lewoni do Goniądza. Na mapie majątkowej z ok. 1561 r. zaznaczono drogę idącą na północ łukiem do Goniądza w okolicy wsi Kołodzież (w XVI w. Kołodzieże) i jedną niepodpisaną wieś, nie wskazując zaś na trasie Trzciannego⁶⁷. Ona również znalazła swoje miejsce na komentowanych mapach, choć jej przebieg jest w dużej mierze hipotetyczny.

Postanowiono również, w odróżnieniu od Józefa Maroszka, przeprowadzić na mapie gościniec do Grodna przez Knyszyn, a nie Wodziłówkę, która w drugiej połowie XVI w. nie odgrywała ważniejszej roli. Uważam, że nielogiczne byłoby omijanie przez ten gościniec Knyszyna, nawet jeśli na trasie znajdował się dworzec królewski⁶⁸. Na mapie Perthéesa można zauważyć dwie równorzędne drogi Knyszyn – Jasionówka: 1) Knyszyn – okolice Jaskry – Jasionówka, 2) Knyszyn – Zofiówka (w XVI w. Safiejewo) – Chobotki – Jasionówka. Porównując przebieg tych dróg na różnych mapach, zdecydowano się na zaprezentowanie na mapie tylko pierwszej z nich, która najprawdopodobniej była najbardziej istotna. Wynika to m.in. z tego, że od niej odchodziły w kierunku północnym drogi lokalne do Kalinówki Kościelnej, a następnie do traktu Goniądz – Korycin. W tej części mapy nie umieszczono gościńca, który prowadził do mostu przez rzekę Narew między miejscowościami Łazy Duże i Nieciece. Rozgałęział się on na drogę prowadzącą do wsi Zajki i kierującą się na most w Łazach Dużych – Nieciecach⁶⁹. Około 1520 r. most został zniszczony przez Olbrachta Gasztołda, a gościniec skierowano w stronę należącego do niego Tykocina⁷⁰.

Największe wyzwanie przy opracowaniu niniejszych map dróg stanowiło odtworzenie obrazu komunikacyjnej dostępności Białegostoku. W końcu XVI w. była to wieś z placem targowym, kościołem i umocnionym dworem rodziny Wiesiołowskich⁷¹. Nie stanowiła ani ważnego ośrodka handlu i usług, ani miejscowości o pierwszorzędnym znaczeniu. Problemem przy opracowaniu okolicznych dróg jest zmiana, jaka nastąpiła w znaczeniu Białegostoku po przejęciu go przez Branickich h. Gryf. W drugiej połowie XVII w. Białystok uzyskał prawa miejskie, w kolejnym stuleciu został znacznie rozbudowany, zmienił się jego układ przestrzenny, rozrósł się demograficznie, pojawiła się w nim również rezydencja wielkopańska nazywana Wersalem Północy. Wraz z ewolucją znaczenia Białegostoku zmienił się bieg traktów. Na komentowanych mapach nie znalazł się najważniejszy XVIII-wieczny szlak komunikacyjny – trakt pocztowy łączący Warszawę i Wilno, przechodzący m.in. przez Białystok – Bielsk Podlaski – Brańsk – Sokołów Podlaski (w XVI w. Sokołów) – Węgrów – Liw. W XVI w. droga ta najprawdopodobniej nie istniała na odcinku między Bielskiem Podlaskim a Białymstokiem⁷². Jest bardziej prawdopodobne, że Białystok i Bielsk Podlaski były połączone siecią dróg, a nie jednym bezpośrednim

⁶⁵ Na temat braku prezentowania rekonstrukcji kilku wariantów dróg łączących te same miejscowości zob. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.5.7.

⁶⁶ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, tab. XVII.

⁶⁷ BUWil, sygn. F23-135.

⁶⁸ Należy ponadto zaznaczyć, że podczas rewizji puszczy z 1559 r. zapisano: „Ostęp Nerestek, który się zaczyna od drogi wielkiej wileńskiej, która idzie przez Knyszyn”. Oznacza to, że droga już wtedy biegła przez Knyszyn, a nie Wodziłówkę; A. Kołodziejczyk, *Z dziejów kolonizacji puszczy na Podlasiu w XV–XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 79, za: *Ревизія пуць и переходовъ звѣринныхъ въ бывшемъ великомъ княжествѣ литовскомъ, съ присовокупленіемъ грамотъ и привилегій на входы въ пуцьи и на земли*, Вильна 1867, s. 33. Również mapa majątkowa z ok. 1561 r. ukazuje przebieg traktu przez Knyszyn, a nie na północ od niego; BUWil, sygn. F23-135.

⁶⁹ Kapićjana 44, s. 289.

⁷⁰ Kapićjana 64, s. 190–201.

⁷¹ Zob. M. Gochna, *Charakter osiedli*, [w:] AHP Podlasie, w tej edycji III.2.8.

⁷² G. Ryzewski, *Wielki trakt*, s. 11.

gościńcem⁷³. Z aktu z 1514 r. znana jest tzw. droga kozańska, która prowadziła od Kożan nad Narwią aż do ujścia rzeki Czarnej do Supraśli. Mogła być więc zbieżna z późniejszym traktem Bielsk Podlaski – Białystok⁷⁴. Jednak dla końca XVI w. nie można jej raczej uznać za drogę ważną, nie została więc umieszczona na omawianych mapach. Przez Białystok w tym czasie przebiegała na pewno droga łącząca Suraż z Wasilkowem⁷⁵. Białystok miał również połączenie z Tykocinem i Knyszynem. Choroszcz z Białymstokiem łączyły dwie drogi – tzw. droga Chodkiewiczowska i Bazylińska. Pierwsza była traktem pomiędzy dwoma majątkami Chodkiewiczów – Choroszczą i Gródkiem, druga zaś łączyła Choroszcz z Supraślem, który został nadany bazylianom przez przedstawicieli tego rodu⁷⁶. Także Zabłudów w XVI w. miał najprawdopodobniej bezpośrednie połączenie z Białymstokiem. Dobra zabłudowska i choroskie należały do Chodkiewiczów, którzy zapewne podróżowali między obiema włościami przez Białystok⁷⁷. Mimo kilku opracowań na temat planu przestrzennego Białegostoku i dróg przez niego przechodzących⁷⁸ oraz własnej próby przedstawienia sytuacji na komentowanych mapach wciąż pozostaje otwarte pytanie o dokładny przebieg tamtejszych dróg w XVI w.

Połączenia drogowe południowej części ziemi bielskiej, ziemi drohickiej i mielnickiej według map z końca XVIII i początku XIX w. zasadniczo pokrywają się z dostępnymi źródłami dla XVI i XVII w. Należy jednak podkreślić, że kwestia dróg w tej części Podlasia jest o wiele słabiej udokumentowana źródłowo niż północna część ziemi bielskiej, słabsze są też zatem możliwości weryfikacyjne. Bardzo trudne jest odtworzenie dokładnego przebiegu dróg tej części Podlasia ok. 1600 r. Należy posilkować się źródłami z drugiej połowy XVII w. Wobec braków źródłowych dla południowej części Podlasia jedną z możliwości weryfikacji informacji na temat dróg jest śledzenie szlaków przemarszów wojsk w dobie potopu szwedzkiego⁷⁹. Oczywiście istnieje możliwość, że wojsko poruszało się nie tylko większymi traktami, lecz również drogami lokalnymi. Jednak w znacznej większości wykorzystywali oni gościńce ze względu na wygodę i lepsze utrzymanie dróg. Umieszczenie tras tych przemarszów na mapie wskazuje, że większość z nich pokrywa się z przebiegiem dróg widocznym na mapach z końca XVIII i początku XIX w.

Dokładne opisy przebiegu ważniejszych dróg na trasie Grodno – Narew – Bielsk Podlaski – Węgrów i Zabłudów – Bielsk Podlaski – Węgrów można odtworzyć na podstawie diariuszy Jana Antoniego Chrapowickiego i Stanisława Niezabitowskiego, którzy regularnie jeździli tymi trasami do Warszawy⁸⁰.

⁷³ W potwierdzeniu praw kościoła białostockiego z 1661 r. Jan Kazimierz wspominał o *drożynie* do wsi Krywłany; J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku w latach 1547–1692*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 72. Krywłany to podbiałostocka wieś, która leżała przy późniejszym trakcie pocztowym na południe od Białegostoku. Dziś jest to część miasta.

⁷⁴ Według J. Maroszka: „Droga Kozańska wiodła z Bielska [Podlaskiego] przez Kożany do okolic wielkoksiążęcych u ujścia Czarnej do Supraśli i dalej do Wodзилówki (Knyszyna)”; tenże, *Wasilków – miasto renesansowej harmonii*, [w:] *Wasilków – miasto renesansowej harmonii 1566–2006*, red. J. Maroszek, Wasilków 2006, s. 14.

⁷⁵ We wspomnianym powyżej potwierdzeniu praw kościoła białostockiego z 1661 r. król pisał o drodze „wielkiej, która prowadzi do Suraża, Wasilkowa i innych”, tenże, *Dzieje Białegostoku*, s. 72. W Wasilkowie przynajmniej od 1566 r. był most na Supraśli, przez który biegła droga z Białegostoku; *Wasilków – miasto renesansowej harmonii*, s. 5. Poza tym król Zygmunt III Waza odwiedzał Wasilków w trakcie swoich podróży w 1601, 1612, 1613 i 1620 r.; M. Wrede, *Itinerarium króla Zygmunta III*, s. 190, 247, 259, 278.

⁷⁶ T. Popławski, *Droga Chodkiewiczowska i Bazylińska – najstarsze trakty Białegostoku*, „Białostoczczyzna”, 1995, nr 4(40), s. 103–106; T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antonowicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 111–112.

⁷⁷ Zastanawiające jest jednak to, że autor diariusza z drugiej połowy XVII w. Jan Antoni Chrapowicki często jeżdżąc między Zabłudowem a Wasilkowem, nigdy nie wspominał o Białymstoku; tenże, *Diariusz*, cz. 1.

⁷⁸ Zob. m.in. J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki”, t. 2, 1961, s. 53–97; W. Kusiński, *Rozwój przestrzenny miasta Białegostoku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, s. 29–56; J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku*, s. 51–94; A. Oleksicki, *Rozwój przestrzenny i struktura ludności Białegostoku w XVIII w.*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa 1981, s. 31–90; A. Oleksicki, A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok w czasach Branickich (1708–1795)*, [w:] *Historia Białegostoku*, s. 95–212; T. Popławski, *Droga Chodkiewiczowska i Bazylińska*, s. 103–106; J. Tęgowski, W. Wróbel, *Dzieje Białegostoku w okresie średniowiecza i wczesnej nowożytności*, [w:] *Historia Białegostoku*, s. 23–50; J. Tyszkiewicz, *Zarys dziejów okolic Białegostoku od starożytności do początków XVI w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, s. 57–80; T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, s. 107–128; tenże, *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, s. 29–40; J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku*, s. 7–28.

⁷⁹ Zob. wyżej, przyp. 18.

⁸⁰ Zob. wyżej, przyp. 17.

Przebieg drogi wyłaniający się z opisów Niezabitowskiego nie zgadza się w pełni z obrazem znanym z mapy Perthéasa. Zamiast jechać z Drochlina na Ostrożany i stamtąd na przeprawę w Grannem, najprawdopodobniej skracał on sobie drogę traktem, który widoczny jest na mapie Textora. Mijał on Krakówki-Zdzichy (w XVI w. Zdzichy), Twarogi-Trąbnicę (w XVI w. Twarogi-Trubnica), Miodusy-Pokrzywne (w XVI w. Miodusy Koprzywne), nie przechodząc bezpośrednio przez żadną z tych miejscowości⁸¹. Obaj podróżnicy obierali zazwyczaj nietypową trasę między Bielskiem Podlaskim i Płóskami⁸². Zamiast jechać prostym traktem przez Proniewicze – Haćki (w XVI w. Haczki) – Chraboły – Płoski, Niezabitowski i Chrapowicki poruszali się drogami okrężnymi: Bielsk Podlaski – Biała (nie istniała w XVI w.) – Orlanka (nie istniała w XVI w.) – Saki – Lubów (miejscowość bliżej nieznaną) – Zubowo – Rzepniewo – Płoski lub Bielsk Podlaski – Rajsk – Płoski⁸³. Zostały one również naniesione na mapy.

W XVII w. istniała droga, która łączyła Zabłudów i Narew poprzez Ancuty (w XVI w. Hanczuty) – Saki (nie istniały w XVI w.) – Bielki – Małynkę⁸⁴. Wydaje się jednak, że wcześniej była ona raczej tylko połączeniem lokalnym, stąd też nie została umieszczona na komentowanych mapach⁸⁵. Prawdopodobnie istniał natomiast istotny szlak łączący Suraż i Narew przez Ancuty – Trześciankę (w XVI w. Trościanica) – Soce – Pawły (w XVI w. Pawłowicze) – Ryboły (w XVI w. Antonowicze) – Wojszki – Baranki – Rynki (w XVI w. Rymki)⁸⁶. Wątpić można w wysoką rangę drogi określanej przez Dorotę Michaluk jako *droga wielka* lub *gościniec letni bielski*⁸⁷, prowadzącej południowym brzegiem Narwi przez Kaczały – Janowo – okolicę Koźlik – Stupniki do Płósek, skąd na południe można było jechać do Bielska Podlaskiego, a przekraczając Narew do Zabłudowa lub Suraża. Droga ta dublowała gościńce Bielsk Podlaski – Narew przez Klejniki (w XVI w. Zygmuntowo) lub Ladę, po drugiej stronie Narwi zaś gościniec Suraż – Narew. Nie wydaje się, by była to droga wykorzystywana tak często jak te dwa połączenia drogowe, w związku z tym nie znalazła się na komentowanych mapach.

Ciekawa jest sprawa połączeń drogowych miasta Milejczyce, które leżało w granicach WKL pomiędzy Kleszczelami a Siemiatyczami. Zygmunt I Stary nadając mu w 1516 r. prawa miejskie, podkreślał, że uczynił to ze względu na potrzebę zapewnienia stacji dla króla i podróżnych w drodze między Mielnikiem a Bielskiem Podlaskim⁸⁸. W epoce nowożytnej znaczenie tej drogi spadło, stąd też na mapie Perthéasa trudno ją wypatrzeć. Jednak wydaje się, że w XVI w. był to dość ważny szlak⁸⁹. Problemem jest dokładna rekonstrukcja jego przebiegu – stąd też wysoki stopień jego hipotetyczności. Patrząc na mapę Perthéasa, można uznać, że dla Milejczyc ważniejsze było znalezienie się na szlaku Siemiatycze – Kleszczele, choć to połączenie z Bielskiem Podlaskim i Mielnikiem było w XVI w. najistotniejsze. Odcinek drogi łączącej Bielsk Podlaski i Milejczyce poprowadzono według wskazań mapy Perthéasa *Polonia* z 1770 r. i z uszczegółowieniem na podstawie map późniejszych. Przy jej

⁸¹ Taki wniosek można wyciągnąć z zapisek Niezabitowskiego, który odnotowywał prawie każdą mijaną miejscowość. Jednak między Grodziskiem a Grannem nie wspominał o żadnej osadzie; tenże, *Dzienniki*, s. 100, 125, 130, 151, 162, 249, 251–252. Nieco nietypową drogę Granne – Węgrów obrał moskiewski dyplomata Piotr Tołstoj. Pokonał on Bug przeprawą w Grannem, później udał się do Zembrowa, skąd podążył dalej do Węgrowa. Było to ewidentne nadłożenie drogi. Podobnie zrobił na trasie Granne – Boćki, gdyż jechał przez Dziadkowice; *Путешествие стольника П.А. Толстого*, s. 352, 356.

⁸² W Płóskach był most przez Narew; LWP 1602, s. 78.

⁸³ Raz Niezabitowski odnotował, że jechał trasą Bielsk Podlaski – Proniewicze – Chraboły – Płoski; tenże, *Dzienniki*, s. 100, 125, 130, 252; J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 1, s. 203.

⁸⁴ Najprawdopodobniej tą drogą z Zabłudowa i dalej przez Narew – Ladę – Szczyty-Dzięciołowo (w XVI w. Dzięciołowo) do Orli przedostały się wojska moskiewskie w 1659 r.; J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 1, s. 216.

⁸⁵ Wzrost jej znaczenia nastąpił zapewne w XVII w., gdy Orla (od 1585 r.) i Zabłudów (od 1599 r.) znalazły się w rękach Radziwiłłów birzańskich.

⁸⁶ A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn 2012, s. 122.

⁸⁷ Zob. D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic*, mapa *Narew na tle osadnictwa w XII–XVIII w.* W przypadku tej pracy pojawił się również drugi problem. Do publikacji D. Michaluk dołączona jest rekonstrukcja układu przestrzennego Narwi na rok 1560. Zaznaczone są tam trzy przeprawy przez rzekę Narew. Jedna z nich prowadziła do Wilna, druga do Grodna, trzecia zaś do Suraża; tamże, plan *Narew w 1560 r.* Jednak na dołączonej mapie omawiającej osadnictwo w okolicach Narwi wraz z przebiegającymi drogami nie zaznaczono traktu prowadzącego do Wilna. Najprawdopodobniej te dwie drogi to w rzeczywistości jeden i ten sam trakt, a jeśli nawet nie, to te dwie drogi krzyżowały się i dalej tworzyły jedną. W innej swej pracy autorka również zamieściła rekonstrukcję układu przestrzennego Narwi na 1560 r. Tam przeprawę brodową do Grodna określiła jako: „Przeprawa brodowa średniowiecznego traktu”; tamże, *Miasteczko Narew w XVI w. – powstanie i rozwój*, [w:] *Europa Orientalis*, s. 129. Inwentarz z 1560 r. wspomina tylko o jednym moście na Narwi, od którego swój bieg rozpoczynała ul. Kościelna; AWAK 14, s. 62.

⁸⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 9 (1511–1518)*, wyd. K. Pietkiewicz, A. Baliulis, Vilnius 2002, s. 191–193.

⁸⁹ Zob. A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu*, mapa.

tworzeniu Perthées korzystał ze starych map, stąd też umieszczenie tego szlaku na jego mapie⁹⁰. Ciekawą kwestią jest również to, że w Mielniku były ulice Milejczycka i Bielska⁹¹. Jednak według map pruskich z początku XIX w. te dwie ulice przecinały się ze sobą niedaleko na północ od miasta. Żadna z nich raczej nie biegła bezpośrednio do Bielska Podlaskiego, tylko do Milejczyc. Trakt z Mielnika do Wysokiego (w XVI w. Wysokie Litewskie) został poprowadzony nie z samego miasta, lecz (za D. Michaluk) rozpoczynał się przy przeprawie przez Bug pod Mielnikiem⁹².

Patrząc na mapę Perthéesa, dostrzegamy drogę prowadzącą z Siemiatycz do Klimczyc przez Słochy W[ielkie] (dziś Słochy Annapolskie). Przy drodze tej dopisano *grobla nowa*. Wydaje się, że w XVI w. nie istniała ona lub była tylko połączeniem lokalnym, które nie przekraczało Bugu. Most na Bugu istniał w Turnie Małej, oddalony jedynie o kilka kilometrów na wschód⁹³. Najprawdopodobniej nie funkcjonował też przewóz w Starych Mierzwicach (w XVI w. Mierzwicze) (widoczny na mapie Perthéesa)⁹⁴, w związku z tym droga Bużka (w XVI w. Buzka) – Stare Mierzvice – Rozwadów (w XVI w. Rozwadowo) – Sarnaki (jeśli w ogóle istniała w XVI w.) należała do dróg lokalnych i nie znalazła się na komentowanych mapach. Zastanawiające jest również widoczne na mapie Perthéesa dublowanie się szlaków prowadzących z Łosic do Siemiatycz. Na początku była jedna droga, która na wysokości Falatycz się rozgałęziała. Pierwsza odnoga biegła w kierunku Ostromęczyna i Kisielewa, aż do nadbużańskiej drogi między Mężeninem (w XVI w. Mężenino) a Klimczycami, która na wschód prowadziła do przeprawy przez Bug w Turnie Małej. Druga gałąź podążała przez Sarnaki do przeprawy przez Bug w Turnie Małej. Część pierwszego szlaku pomiędzy Ostromęczynem a Kisielewem i Klimczycami nie odgrywała w XVI w. ważniejszej roli lub w ogóle nie istniała, gdyż prowadził on do przeprawy w Klimczycach, która jest widoczna na mapie Perthéesa, ale nie udało się jej uchwycić w źródłach wcześniejszych niż XVIII-wieczne. Możliwe więc, że ta przeprawa nie istniała – zwłaszcza że niedaleko był most w Turnie Małej⁹⁵. Stąd ta droga nie znalazła się na komentowanej mapie. Jednak na mapie Perthéesa widoczne jest jeszcze inne połączenie (według tej mapy mniej ważne) – między Turną Małą i Falatyczami. Szlak biegł z Turny Małej do Sarnak, skąd podążał w kierunku Grzybów (w XVI w. Grzybowo) – Ostromęczyn – Górki i dalej do Falatycz. Droga ta jest widoczna również na mapie Heldensfelda. Jest to najprawdopodobniej główny szlak łączący Siemiatycze i Łosice⁹⁶. Możliwe, że drugi wariant (Turna Mała – Sarnaki – Chłopków [w XVI w. Chłopkovo] – Falatycze) również istniał w XVI w., stąd znalazł się na mapie tematycznej, jako szlak drugorzędny.

Aż trzy przebiegi dróg ukazują mapy Perthéesa i Heldensfelda na obszarze między miejscowościami – Rusków (w XVI w. Ruskowo), Tokary, Drażniew (w XVI w. Drażniewo) i Ruda. Z tych map wynika, że na tym małym terytorium były aż trzy przeprawy przez rzekę Toczną, a przez każdą z nich prowadziła ważna droga. Na początku XVI w. taka przeprawa znajdowała się na pewno w Drażniewie.

⁹⁰ Taki przebieg szlaku uprawdopodobnia również rozgraniczenie dóbr boćkowskich Pawła Sapięhy od wsi Lewki należącej do Iwana Jesmana z 1532 r. Przebiegało ono na obszarze pomiędzy wsiami Piliki, Lewki, Mokre i Podbiele. Właśnie przez tę okolicę biegła „wielka droga” mielnicka; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 17 (1530–1536)*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015, s. 290–293 (za zwrócenie mi na to uwagi dziękuję dr. T. Jaszczółtowi).

⁹¹ Zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.19.8.

⁹² D. Michaluk, *Rozwój układu przestrzennego Mielnika w XIII–XVIII w.*, SP, t. 4, 1993, s. 34–35. W samym Mielniku istniała ulica Wysocka, która najprawdopodobniej pełniła funkcję drogi lokalnej, prowadzącej do głównego traktu na Wysokie; zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.6.19.8.

⁹³ W 1554 r. Zygmunt August pozwolił Stanisławowi Tęczyńskiemu na budowę mostu na Bugu w okolicy Siemiatycz i pobieranie stamtąd mostowego; AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 6890; MK 119, k. 398v–400.

⁹⁴ Być może o tym przewozie wspomina skarga mieszczan mielnickich z 1642 r.: „Przewóz na rzece Bugu pod Mielnikiem będący”, NGAB, Mińsk, f. 1708-1-1, k. 331v.

⁹⁵ W księdze grodzkiej mielnickiej z 1580 r. wspomniano o pobiciu poddanych Piotra Skarbka i jego żony Anny Niemierzanki na drodze publicznej, która prowadziła z mostu w Turnie Małej do Lipna (za tę informację serdecznie dziękuję dr. T. Jaszczółtowi). Miejscowość ta znajduje się na omawianej drodze z Łosic do Klimczyc. Skoro biegła przez Turną Małą do Lipna, znaczy to, że w Klimczycach nie było przeprawy przez Bug, a jedynie w Turnie Małej.

⁹⁶ Wskazuje na to zapis drogi z pamiętnika Piotra Myszkowskiego z 1566 r., który udając się z Knyszyna do Lublina, jechał m.in. trasą: Knyszyn – Choroszcz – Bielsk Podlaski – Hornowo – Siemiatycze – Ostromęczyn – Międzyrzec Podlaski (w XVI w. Międzyrzec); *Dziennik biskupa Piotra Myszkowskiego*, s. 464. Zygmunt August też podróżował tym traktem, na co wskazują dokumenty wystawione m.in. w Bielsku Podlaskim, Siemiatyczach i Ostromęczynie; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 47 (1565–1567)*, wyd. E. Deveikytė, G. Lesmaitis, Vilnius 2018, s. 26–29 (za zwrócenie mi na to uwagi dziękuję dr. T. Jaszczółtowi). Podany trakt drogi Sarnaki – Ostromęczyn – Falatycze jest najbardziej prawdopodobny, co nie wyklucza innego jego przebiegu, np. Sarnaki – Kisielew – Ostromęczyn – Falatycze czy Turna Mała – Lipno – Kisielew – Ostromęczyn – Falatycze.

Ruchliwa trasa, którą poruszali się kupcy, miała prowadzić tamtejszą drogą i groblą, za co od 1510 r. Niemira Hrymalicz mógł pobierać myto⁹⁷. Dla pozostałych przepraw nie zachowały się żadne wzmianki źródłowe z XVI w. Możliwe jednak, że w Tokarach lub Rudzie istniała przeprawa, co sugerowałby przebieg drogi w stronę Skrzyszewa (w XVI w. Skrzyszewo).

Z pewnymi wątpliwościami postanowiłem umieścić na mapach dwie drogi, które prowadziły do Międzyrzecza Podlaskiego, w 1600 r. znajdującego się poza granicami województwa podlaskiego. Pierwsza prowadziła z Łosic, druga zaś odchodziła od drogi Łosice – Siemiatycze, przecinała następnie trakt Łosice – Janów Podlaski (w XVI w. Janów) i szła dalej przez Huszlew. Istnienie obu dróg już w XVI w. może budzić wątpliwości, gdyż łączyły te same miejscowości. Jednak przeważał argument, że Łosice na pewno miały bezpośrednie połączenie z Międzyrzeczem Podlaskim, tak samo jak Siemiatycze, gdyż Międzyrzecz Podlaski był w tym czasie ważnym węzłem komunikacyjnym, gdzie przecinały się szlaki idące przez Podlasie do Brześcia, Łukowa, Parczewa i Lublina, a także trasa Warszawa – Brześć.

Ciekawy przypadek stanowi droga, która nie została zaznaczona na żadnej z map z końca XVIII i początku XIX w. jako ważny trakt. Była to droga z Ciechanowca do przeprawy na Bugu między miejscowością Wojtkowice-Glinna (w XVI w. Wojtkowice-Glinna) a Kamieńczykiem. Podróżował tędy m.in. król Stefan Batory w drodze do Warszawy przez Miedznę (w XVI w. Międzylesie), Liw i Stanisławów. Na mapach pruskich zaznaczono w tym miejscu na Bugu przeprawę promową. Podobnie sytuacja wygląda z przeprawą w Gródku między Drohiczyńcem a Grannem. Tam znajdował się najprawdopodobniej bród, który również był używany przez Stefana Batorego⁹⁸. Ponadto podczas potopu szwedzkiego był często wykorzystywaną przeprawą, alternatywną względem nieodległego Grannego i Drohiczyńca⁹⁹. Trasy te były zapewne w XVI w. istotne, lecz nie tak popularne jak szlak przez Granne – mimo to postanowiłem zamieścić je na mapach.

Z Węgrowa do Mokobodów prowadziły dwie drogi. Pierwsza przez Ruchnę, druga zaś przez Szaruty. Jako ważniejszy został wybrany drugi wariant i ten znalazł się na mapie¹⁰⁰.

Na mapie tematycznej widoczny jest brak ważniejszych traktów na obszarze między granicą mazowiecką a drogą Jabłonka Kościelna (w XVI w. Jabłonka) – Wysokie Mazowieckie – Sokoły – Tykocin. Był to teren drobnej własności szlacheckiej (zwłaszcza XVI-wieczne parafie Kobylino Poświętne i Kulesze Rokietnica), pozbawiony większych miejscowości. Jest to chyba jedyny teren z tak ubogą siecią ważniejszych dróg na Podlasiu (nie licząc terenów puszczańskich i błotnych), co nie znaczy, że nie było tam dróg. Komisja powołana do rozgraniczenia Mazowsza i Podlasia w 1546 r. wspominała o „drodże łomżyńskiej”, „drodże suraskiej” lub „wielkiej drodze suraskiej” prowadzącej do Łomży, która oddzielała te dwa terytoria. Zaczynała się w mazowieckich Zawadach i biegła przez znaczną część zachodniej granicy ziemi bielskiej na południe od rzeki Śliny¹⁰¹. Użycie sformułowania „wielka droga” w tym przypadku wydaje się być nadużyciem ze strony spisujących. Droga ta nie miała wielkiej wagi w pierwszej połowie XVI w., a jej znaczenie spadło tym bardziej w drugiej połowie tego wieku¹⁰². Stąd też nie została umieszczona na mapie.

⁹⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8 (1499–1514)*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995, s. 362. Niektórzy autorzy sugerują, że przeprawa w Drażniewie była przez rzekę Bug; zob. np. I.T. Baranowski, *Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej*, PH, t. 7, 1908, nr 2, s. 197. Drażniew jest oddalony od tej rzeki o 2,5 km, ponadto most, a później przeprawa promowa była w nieodległym Drohiczyńcu; zob. T. Jaszczolt, *Most w Drohiczyńcu i jego właściciele w I połowie XVI w.*, [w:] *Małe miasta: gospodarka*, red. M. Zemło, Lublin–Supraśl 2007, s. 11–33.

⁹⁸ M. Wrede, *Itinerarium króla Stefana Batorego*, s. 81, 97.

⁹⁹ Kilkakrotnie odnotowano korzystanie z tej przeprawy przez Bug w trakcie potopu szwedzkiego – w tym przez wojska Bogusława Radziwiłła i armię siedmiogrodzką; *Itinerarium Bogusława Radziwiłła*, s. 242; J. Płosiński, *Potop szwedzki*, s. 30, 80, 84, 154.

¹⁰⁰ Zob. M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa – rola magnata w funkcjonowaniu miasta prywatnego*, Węgrów 2016, mapa *Włość starowiejska i sokołowska ok. 1620 r.* (za pomoc w tej kwestii składam podziękowania M. Gochnie).

¹⁰¹ AGAD, Varia Oddziału I, sygn. 55, k. 11–19.

¹⁰² Należy podkreślić, że sama nazwa drogi jest zastanawiająca, gdyż jeśli miało to być połączenie przede wszystkim Suraza i Łomży, to podróżujący tą trasą nakładali wiele kilometrów w porównaniu z drogą idącą przez Wysokie Mazowieckie i Zambrów (w XVI w. Zambrowo). Znaczenie tego traktu zmniejszała również biegnąca niemal równolegle trasa po stronie mazowieckiej, łącząca Zawady – Rutki (w XVI w. Rudki) – Zambrów. Wydawcy tomu AHP Mazowsze też nie uznali omawianej „wielkiej drogi suraskiej” za ważną – stąd nie umieścili jej na mapie; zob. AHP Mazowsze, mapa.

Słaba dostępność komunikacyjna cechuje też obszar pomiędzy drogami Stare Lipki (w XVI w. Lipki) – Kosów Lacki (w XVI w. Kosowo), Kosów Lacki – Miedzna, Miedzna – Stara Wieś. Powodem braku ważniejszych dróg w tej części Podlasia była m.in. rzadka sieć osadnicza, a także znaczne połacie lasów, co jest dobrze widoczne na mapach Perthéesa i Heldensfelda. Analogicznie sytuacja przedstawiała się w obszarze zamkniętym drogami Skrzyszew – Paprotnia – Zakrze – Tokary – Skrzyszew. Należy jednak zauważyć, że był on poprzecinany siecią dróg lokalnych – choćby szlakiem Korczew (w XVI w. Korczewo) – Knychówek (w XVI w. Knychowo) – Paprotnia czy Korczew – Dąbrowa (w XVI w. Duplewicze) – Przesmyki.

Na koniec należy wymienić przebieg najważniejszych dróg łączących ważne ośrodki w kraju i za granicą, a przebiegających przez Podlasie. Na mapie tematycznej zostały one oznaczone jako drogi główne. Zgodnie z zasadami serii AHP prezentowane połączenia będą zaczynać się i kończyć w miastach spoza województwa podlaskiego. Na wschodzie omówione zostaną połączenia do Brześcia i Grodna, z których można było dotrzeć do pozostałych ważnych ośrodków wschodniej części Rzeczypospolitej¹⁰³. Połączenia do miast Korony, Prus Królewskich i Książęcych objęły Warszawę, Królewiec, Gdańsk, Kraków, Lublin. Z nich również rozchodziły się połączenia z resztą Korony, jak również ze Śląskiem i terenami Rzeszy Niemieckiej. Do najważniejszych tras należały:

1. Warszawa – Grodno

- a) Łomża – Grajewo – Rajgród – Augustów – Lipsk;
- b) Wizna lub Zambrów – Zawady – Tykocin – Knyszyn – Sokółka – Kuźnica;
- c) Liw – Węgrów – Sokołów Podlaski – Brańsk – Bielsk Podlaski – Narew – Jałówka – Gródek – Krynki;
- d) jw. do Sokołowa Podlaskiego, dalej Drohiczyn – Boćki – Bielsk Podlaski, dalej jw.;
- e) Nur – Ciechanowiec – Brańsk – Bielsk Podlaski, dalej jw.

2. Warszawa – Brześć

- a) Liw – Węgrów – Drohiczyn – Siemiatycze – Wysokie;
- b) jw. do Siemiatycz, Mielnik – Wołczyn.

3. Królewiec – Grodno

- a) Olecko – Raczki (w XVI w. Dowspuda) – Augustów – Lipsk;
- b) Ełk (w XVI w. Lyck) – Rajgród – Augustów – Lipsk.

4. Królewiec – Brześć

- a) Ełk – Grajewo – Łomża – Zambrów – Ciechanowiec – Drohiczyn – Siemiatycze – Mielnik – Wołczyn;
- b) jw. do Siemiatycz, Wysokie;
- c) Ełk – Grajewo – Goniądz – Tykocin – Suraz – Bielsk Podlaski – Milejczyce – Mielnik – Wołczyn.

5. Gdańsk – Brześć

- a) Działdowo lub Nidzica – Pułtusk (w XVI w. Pułtowski) – Nur – Ciechanowiec – Drohiczyn, dalej jak 2a lub 2b.

6. Kraków – Grodno

- a) Radom – Łuków – Międzyrzec Podlaski – Łosice – Mielnik – Milejczyce – Bielsk Podlaski, dalej jak 1c;
- b) Radom – Warszawa, dalej jak 1a–1e.

7. Lublin – Grodno

- a) Parczew lub Łuków, dalej jak 6a;
- b) jw. do Łosic, dalej Siemiatycze, Boćki – Bielsk Podlaski, dalej jak 1c.

2021 r.

¹⁰³ Z Grodna prowadziły drogi przez Merecz do Wilna i Kowna, przez Nowogródek zaś do Mińska.

III.5.9a. PRUSY KRÓLEWSKIE

Marian Biskup

Przy rekonstrukcji obrazu osadnictwa szesnastowiecznego uwzględniono także sieć drożną Prus Królewskich. Podstawę stanowiły tutaj również dane atlasu Schröttera, który w przedstawieniu swoim uwzględnia główne gościńce (tzw. Land- und Poststrassen) obok drobniejszych dróg wiejskich. W opracowaniu kartograficznym uwzględniono tylko pierwszą kategorię, tj. gościńce pocztowe, zakładając, że przy znanym konserwatyźmie sieci drożnej odpowiadają one z dużym prawdopodobieństwem przebiegowi dróg schyłku XVI stulecia. Pomocniczo wykorzystywano także dane map współczesnych dla kontroli i drobnych uzupełnień.

Uzyskany obraz sieci drożnej Prus Królewskich przedstawia się dość bogato, szczególnie dla województw chełmińskiego i pomorskiego. W województwie chełmińskim główne szlaki biegą zarówno w kierunku południkowym, jak i równoleżnikowym, przy czym wszystkie miasta połączone są gościńcami. Najważniejsze węzły dróg stanowią Toruń, Chełmno, Grudziądz, Golub i Brodnica, co wiąże się z dużym znaczeniem gospodarczym tych ośrodków dla odległych często regionów, jak np. nadwiślańskiego Grudziądza dla ziemi lubawskiej (eksport zboża). Ważniejsze szlaki o znaczeniu nie tylko lokalnym biegą w kierunku północnym z Torunia, Golubia i Brodnicy przez Grudziądz na Malbork i następnie do Gdańska. W województwie malborskim sieć drożna, z uwagi na warunki terenowe, skupia się w części zachodniej, tj. w rejonie Sztumu, Malborka i Nowego Stawu. W części północno-wschodniej województwa osobne centrum stanowi Elbląg, połączony przede wszystkim drogami biegnącymi z Warmii i Prus Książęcych.

W województwie pomorskim większość szlaków zmierza w kierunku północnym do Gdańska jako głównego celu. Wskazać tu należy zwłaszcza na stary gościniec wiodący ze Świecia nad Wisłą przez Starogard do Gdańska. Odgańlenie jego biegnie od Świecia przez Nowe, Gniew i Tczew – główne ośrodki nadwiślańskie. W Starogardzie skupiają się także dwa wielkie gościńce, biegnące od południa poprzez Bory Tucholskie z Chojnic i Tucholi. Wymienione wyżej arterie komunikacyjne zbiegają się w Gdańsku z kilku dalszymi, biegnącymi z zachodu (od strony Kościerzyny i Mirachowa) oraz od północy z kierunku Pucka. Łączą one także Gdańsk z Księstwem Pomorskim (poprzez Lębork i Bytów). W części południowej województwa ważne węzły drożne stanowią Tuchola i Człuchów, w szczególności jednak Chojnice, w których skupiają się drogi wiodące ze wszystkich stron województwa oraz Księstwa Pomorskiego (przez Białobór) i Wielkopolski (od strony Kamienia).

Należy zaznaczyć, że niektóre z powyższych arterii stanowiły przedłużenie dróg biegnących z centralnych ziem Korony. W szczególności arteria Świecie – Gdańsk łączyła się z drogą wiodącą na Kujawy (Bydgoszcz – Inowrocław). Drogi: Toruń lub Golub resp. Brodnica – Grudziądz – Malbork były kontynuacją większych szlaków, wiodących z Kujaw lub ziemi dobrzyńskiej i Mazowsza w kierunku Gdańska. O znaczeniu tych dróg świadczy istnienie mostu przez Wisłę w Toruniu, poświęconego źródłowo już od końca XV stulecia¹. Podobnie spotykamy mosty na Drwęcy w Brodnicy, Golubiu i Lubiczu²

¹ A. Mańkowski, *Przywilej króla Jana Olbrachta z r. 1495 na most drewniany na Wiśle pod Toruniem*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 8, nr 11–12, Toruń 1931, s. 303–304.

² Istnienie mostu w Brodnicy na Drwęcy w początkach XVII w. potwierdza plan miasta Brodnicy z 1628 r., oryg. w Kungl. Krigsarkivet, Sztokholm, sygn. Sverigeskrig, Strasburg 1628, nr 1, fot. w zbiorach IUA w Warszawie, nr 985/1; por. H. Plehn, *Ortsgegeschichte des Kreises Strasburg in Westpreussen*, Królewiec 1900, s. 29 (most w Golubiu w 1511). W Lubiczu istnienie

oraz na Nogacie naprzeciwko Malborka (od połowy XIV w.)³. W źródłach występuje także spora ilość przewozów, przede wszystkim na Wiśle i Nogacie. W województwie chełmińskim źródłowo poświadczony jest przewóz na Wiśle między Chełmnem i Świeciem⁴. Istniał też stary przewóz między Ostromeckiem i Fordonem na szlaku Toruń – Bydgoszcz oraz między Grudziądzem i Michałem, o czym świadczy przebieg dróg po obu stronach Wisły. W województwie malborskim spotykamy 7 przewozów głównie na Nogacie (Benowo, Biała Góra, Sadlno, Klimonty, Janówka)⁵ i Leniwce (Ostaszewo, Palczewo)⁶. Istniał także przewóz na Leniwce między Kończewicami i Gorzędzajem (województwo pomorskie) pod Tczewem na ważnym szlaku Malbork – Tczew oraz przy samym Tczewie⁷. Dane powyższe wyjaśniają częstokroć przerwy, istniejące w sieci drożnej przy przejściu przez Wisłę lub Nogat.

1961 r.

mostu poświadczone już dla połowy XV w.; H. Maercker, *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn*, Gdańsk 1899–1900, s. 339.

³ G. Berg, *Geschichte der Stadt Marienburg*, Malbork 1921, s. 208–209.

⁴ *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 22), s. 138; por. też Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 1–3, s. 344.

⁵ ASK XLVI 29, s. 182 (Benowo – przewoźnik z Gniewu do Sztumu); *Źródła Dziejowe*, t. 23, s. 76 (Biała Góra i Sadlno) oraz WAP Gdańsk, Archiwum elbląskie, Rachunki Landrichteramt, s. 18v (Klimonty); *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 2, Toruń 1960 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 48), s. 28 (przewóz w Janowce).

⁶ AGAD, Ekonomia malborska, W. 225, 1565 r. (Ostaszewo).

⁷ ASK XLVI 28, s. 438 (Gorzędziej); *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 2, s. 39.

III.5.9b. PRUSY KRÓLEWSKIE

Tomasz Związek

Sieć drogowa Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w. została już wstępnie opracowana na początku lat 60. XX w. w tomie serii B Atlasu historycznego Polski pod redakcją Stanisława Herbsta w skali 1:500 000¹. Była ona także omawiana w książce Krzysztofa Mikulskiego z 1994 r.² W obecnym tomie sieć ta została zweryfikowana i dostosowana do metodyki wypracowanej i używanej w obecnie wydawanej serii map szczegółowych XVI w.³ Pracując nad siecią drogową Prus założyłem, że drogi na tym terenie powinny prowadzić przez najsilniejsze ośrodki gospodarcze na tym terenie (m.in. Grudziądz, Dzierżgoń, Elbląg, Tucholę, Skarszewy, Chojnice, Nowe, Gniew, Sztum, Starogard czy Malbork) i zbiegać się w najsilniejszym gospodarczo, społecznie i kulturowo ośrodku miejskim na tych terenach, którym był wówczas Gdańsk⁴. Z tego też względu układ i kategoryzacja sieci drogowej powinna móc wyrażać także pozycję kluczowego w skali regionu i kraju ośrodka miejskiego. Zgodnie z obowiązującą metodologią drogi zostały podzielone na **główne** i **drugorzędne**, z czego podczas identyfikacji i weryfikacji ich przebiegu nie opierałem się na sieci traktów pocztowych z mapy Schröttera, które stanowiły punkt wyjścia dla Mariana Biskupa jego opracowaniu⁵. Drogi z mapy Biskupa zostały zwektoryzowane i posłużyły do sprawdzenia poprawności oraz uzupełnień stworzonej na nowo sieci. Wyniki rekonstrukcji wykonane niezależnie od wcześniejszego opracowania Mariana Biskupa okazały się bardzo do siebie zbliżone (mapa 1). Należy jednak zaznaczyć, że wygląd sieci drogowej Prus jest także wynikiem dotychczasowych prac rekonstrukcyjnych, poczynionych zarówno nad tomem wielkopolskim, jak i kujawskim.

Warto dodać, że brak odpowiednich opracowań i rozpoznania materiału źródłowego dla Pomorza Zachodniego i Wschodniego był znaczącym utrudnieniem w pracy nad uchwyceniem sieci połączeń drogowych zarówno na zachodnich, jak i wschodnich skrajach interesującego mnie obszaru⁶.

Podobnie jak w ostatnich trzech tomach Atlasu, podstawowymi punktami węzłowymi przy pracach nad siecią dróg były miasta i wsie, w których występowała duża liczba karczem⁷. Dokonując kategoryzacji miast pruskich, posłużyłem się zachowanym rejestrem czopowego z Prus Królewskich z 1569 r. (mapa 2)⁸. Rejestr ten nie wymienia Gdańska, który był wówczas zwolniony z opłacenia podatku⁹. Daje on jednak dobre rozeznanie w potencjale gospodarczym ośrodków miejskich na terenie całych ówczesnych Prus Królewskich¹⁰. Z kolei sieć karczem, które były ściśle połączone

¹ MPK.

² K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994, s. 29–30.

³ Por. T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.5.4; tenże, *Drogi*, [w:] AHP Kujawy, w tej edycji III.5.6; M. Sierba, *Drogi*, [w:] AHP Podlasie, w tej edycji III.5.8.

⁴ Por. M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.*, Warszawa 1962; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986.

⁵ MPK, s. 36.

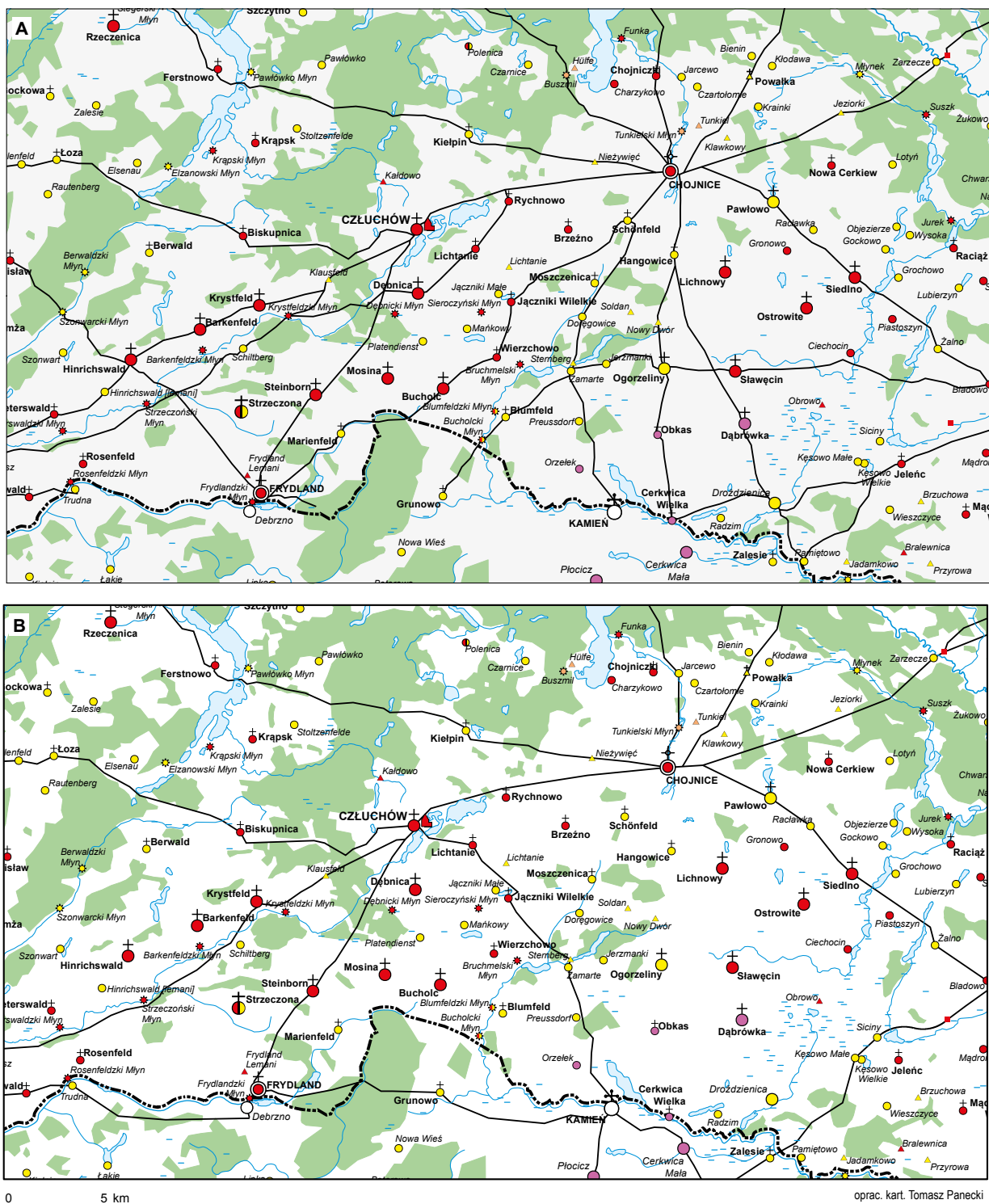
⁶ W kontekście terenów Pomorza Zachodniego korzystałem z *Hansische Handelsstrassen: Atlas*, oprac. H. Weczerka, Köln–Graz 1962 (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, Neue Folge, t. 13). Chciałbym w tym miejscu podziękować Neilsowi Petersenowi i Bartowi Holtermanowi za udostępnienie mi zdigitalizowanej wersji tego atlasu.

⁷ Brak odpowiednich danych w lustracjach królewszczyzn nie pozwalał na zrekonstruowanie sieci komór celnych.

⁸ AGAD, ASK I 112.

⁹ Tamże, k. 148.

¹⁰ Por. T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Kujawy, w tej edycji III.5.6.

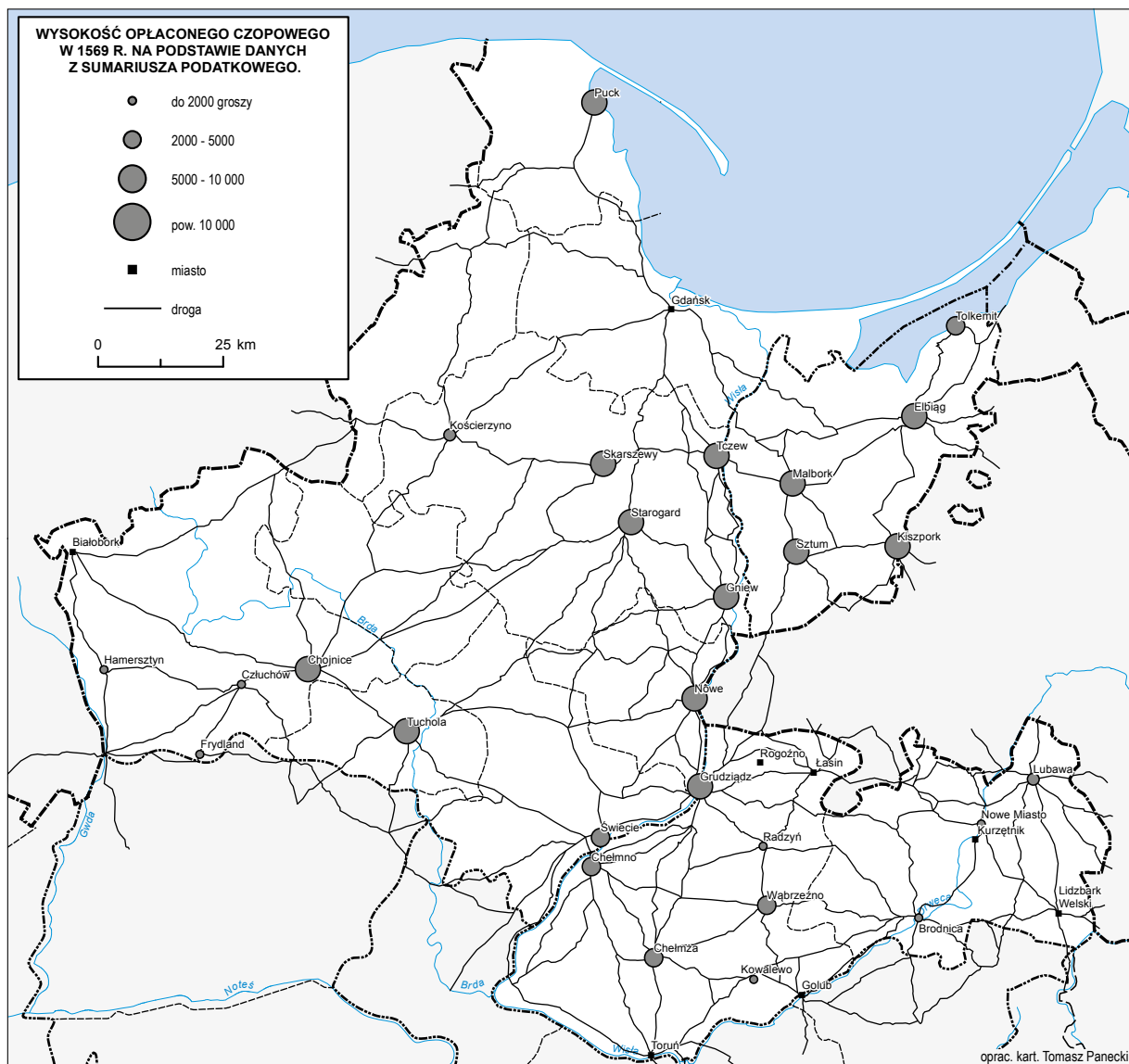

Mapa 1. Porównanie sieci drogowej Prus z atlasu Mariana Biskupa (A) i obecnej rekonstrukcji (B). Ze względu na obowiązującą skalę mapy dróg (1:500 000) należało dążyć do uzyskania zgeneralizowanego i ujednoliconego obrazu sieci drogowej. Na mapie użyto znaków konwencjonalnych mapy głównej Atlasu

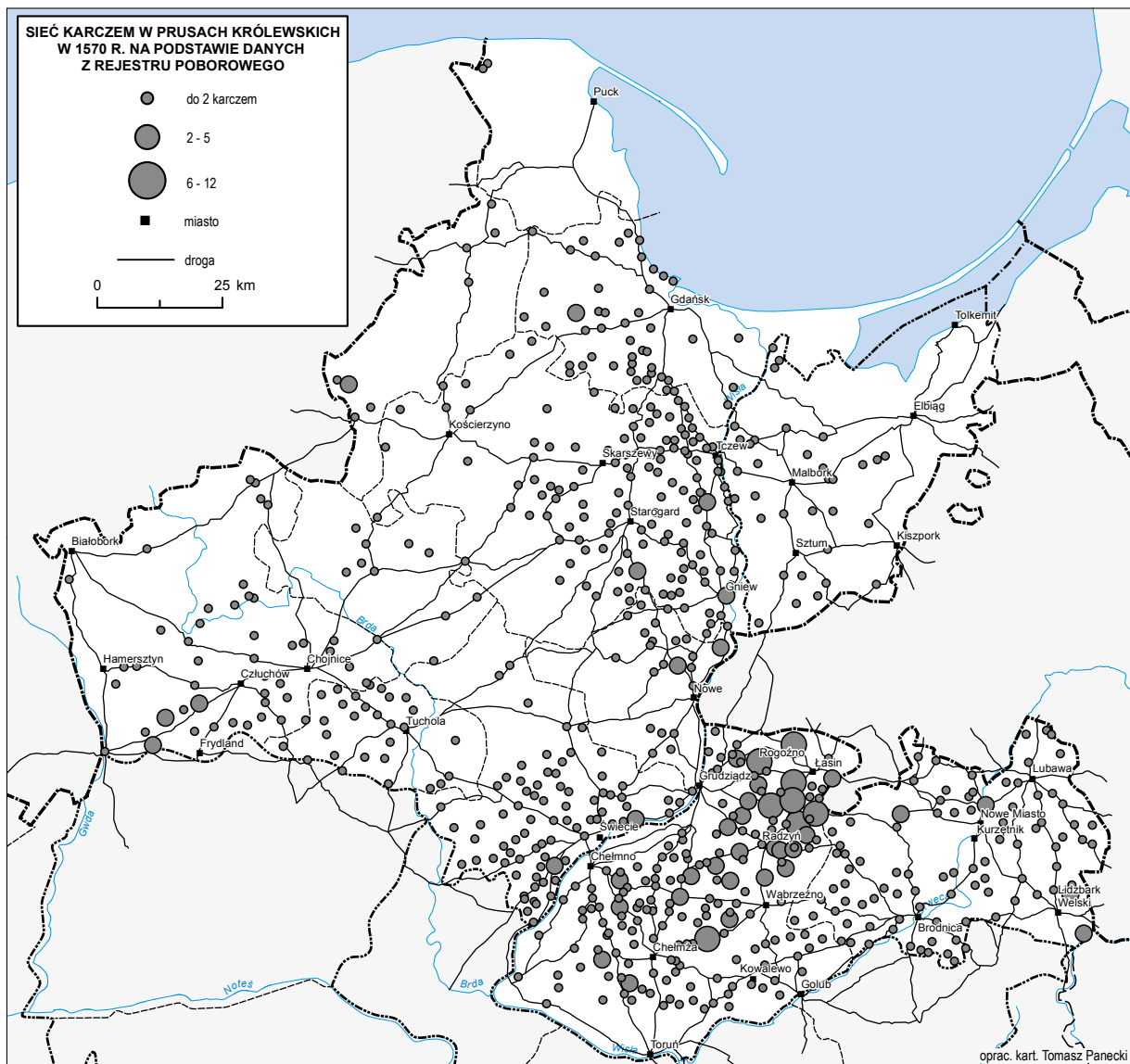
z drogami¹¹, opracowana została na podstawie jedyne XVI-wiecznego zachowanego rejestru poborowego z 1570 r. (mapa 3)¹².

¹¹ Por. K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie*, s. 29–30.

¹² AGAD, ASK I 52. W pracach dysponowałem rejestrem wstępnie opracowanym w postaci bazodanowej przez prof. Krzysztofa Mikulskiego.

Mapa 2. Wysokość opłaconego czopowego w 1569 r. na podstawie danych z sumariusza podatkowego

Mapa 3. Sieć karczem w Prusach Królewskich w 1570 r. na podstawie danych z rejestru poborowego

2021 r.

III.6. PLANY MIAST

III.6A. WPROWADZENIE

Marek Słoń

Podobnie jak mapa główna, plany miast są rekonstruowane przede wszystkim na podstawie źródeł pisanych z XVI w. (bezpośrednio lub poprzez literaturę przedmiotu) i kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w. Z tych pierwszych czerpiemy informacje o istnieniu poszczególnych obiektów, natomiast późniejsze plany i mapy ukazują nam ich przybliżony zasięg z okresu późniejszego o dwa stulecia. Przenoszenie obrazu przestrzennego w przeszłość jest klasycznym przykładem stosowania retrogresji i powinno być dokonywane zgodnie z zasadami tej metody. Przede wszystkim przedmiotem tych zabiegów powinny być elementy względnie trwałe, jak granice własnościowe, a nie te z natury zmienne, jak obrys drewnianej zabudowy. Trzeba pamiętać o przybliżonym i po części hipotetycznym charakterze tak poczynionych ustaleń. Tylko niektóre kształty przestrzenne potwierdzone są w sposób pewny i precyzyjny. Zazwyczaj są to fragmenty zabudowy murowanej, która zachowała się przynajmniej w postaci relikwów lub fundamentów. Są to w rekonstrukcji swego rodzaju punkty kontrolne, pozwalające z jednej strony weryfikować stawiane hipotezy, a drugiej harmonizować z nimi pozostałe treści.

Legenda do planów miast obejmuje (w całej serii AHP) siedem podstawowych oznaczeń powierzchniowych. Zabudowa została podzielona na trzy kategorie: miejską, przedmiejską i wiejską. Nie są to obrysy budynków, lecz obszar posesji przeznaczonych pod zabudowę. Zabudowa miejska to kwartały otoczone ulicami, placami lub zewnętrznymi granicami miasta. W ośrodkach małych i pozbawionych obwarowań większość tej powierzchni nie była pokryta budynkami, częściowo mogły one być wykorzystywane nawet jako niewielkie ogródki. Nie zmienia to jednak ich charakteru. Ponadto nawet w miastach najbogatszych i najbardziej ściśniętych murami ani całe kwartały, ani pojedyncze posesje nie mogły być wypełnione zabudową, a zasięgu tej ostatniej z reguły nie da się odtworzyć dla XVI w. Tam, gdzie zachowane w najstarszych przekazach kartograficznych podziały własnościowe mogły z pewnym prawdopodobieństwem odzwierciedlać parcelację lokacyjną, zostały naniesione w postaci pełnej siatki lub jedynie kresek wskazujących szerokość i kierunek posesji. W przypadku zabudowy przedmiejskiej i wiejskiej nasza wiedza o jej zasięgu przestrzennym ogranicza się zazwyczaj do tego, że obejścia z domami i obiektami gospodarczymi ciągnęły się wzdłuż drogi. Budowle, dla których przynajmniej z dużym prawdopodobieństwem da się określić rozmiar i kształt w XVI w., są pokazywane odrębnie. Dotyczy to przede wszystkim obiektów obronnych i kościelnych.

W odniesieniu do wykorzystania terenów niezabudowanych zasób dostępnych informacji jest jeszcze mniejszy. Wyróżniono wśród nich kilka kategorii. Zostały oznaczone ogrody, czyli niewielkie i zwykle ogrodzone obszary intensywnej, wielogatunkowej uprawy, w tym sady i winnice. Jako role ukazano ziemie orne. Osobną kategorią są łąki, pastwiska i nieużytki, identyfikowane przestrzennie przede wszystkim na podstawie rekonstrukcji warunków naturalnych, jak tereny zalewowe. W sąsiedztwie miast zwykle występowały jednak także obszary, dla których nie ma podstaw dla przyporządkowania do jednej z tych kategorii. Te widnieją na prezentowanej tu rekonstrukcji jako użytki ogrodowo-rolne.

Nazwy podane na planach są udokumentowane w źródłach z XVI w. Sieć oznaczonych dróg wynika w większym stopniu z zestawienia obrazu osadnictwa z przekazami kartograficznymi z XVIII i XIX w. Głównie te ostatnie są podstawą dla rekonstrukcji rzek i zbiorników wodnych, choć również ona uwzględnia dostępne wzmianki źródłowe oraz wyniki badań archeologicznych i hydrologicznych. Dla uniknięcia zniekształceń geometrycznych wszystkie treści są nanoszone na precyzyjne, współczesne odwzorowanie terenu.

2017 r.

III.6.1.1. BIECZ

Jarosław Suproniuk

Królewskie miasto Biecz było siedzibą władz sądowych ziemi bieckiej: tu odbywały się sądy ziemskie, w Bieczu rezydował sąd grodzki (sąd starosty bieckiego), tu także – obok Krakowa i Nowego Sącza – znajdowała się siedziba sądu wyższego prawa niemieckiego¹.

Podstawę naszej rekonstrukcji szesnastowiecznego planu Biecza w skali 1:10 000 stanowią: plan katastralny *Stadt Biecz sammt Ortschaften Belna, Harta und Przedmieście niżne in Galizien Jasloer Kreis* w skali 1:2880 z 1850 r.² oraz oparty na badaniach archeologicznych „plan dawnego Biecza” autorstwa Józefa Baruta³. Plan katastralny przedstawia miasto wraz z układem ulic, poszczególnymi działkami (wraz z ich zabudową), budynkami miejskimi, siecią drożną i rzeczną oraz najbliższe okolice Biecza, ale tylko leżące na lewym, północnym brzegu rzeki Ropy. Plan J. Baruta ukazuje nam Biecz w obrębie fortyfikacji miejskich oraz kościół św. Anny i klasztor Reformatorów położone na wschód od miasta.

Bardzo pomocny w rekonstrukcji szesnastowiecznego planu Biecza jest widok miasta z przełomu XVI i XVII w. autorstwa Franciszka Hogenberga, zamieszczony w VI tomie (*Theatrum urbium praecipuorum mundi*) dzieła Jerzego Brauna *Civitates Orbis Terrarum*. W literaturze przedmiotu panuje pogląd, że Hogenberg „szkicował widok Biecza z natury i dlatego można mu zawierzyć nie tylko co do ilości wież i baszt po stronie południowej, ale co do wyglądu niektórych budynków i przypuszczalnego ich przeznaczenia”⁴. Na rycinie miasto zostało przedstawione od strony południowej i nieco z góry, co spowodowało, że widoczna jest prawie cała linia fortyfikacji oraz centrum miasta wraz z najbliższą okolicą do rzeki Ropy i z Przedmieściem Górnym.

Informacje zawarte w wydanych przez Franciszka Bujaka *Materiałach do historii miasta Biecza*⁵ pozwalają na odniesienie wiadomości kartograficznych do wybranego przekroju czasowego, a nierzadko na przybliżoną lokalizację obiektów topograficznych niemających odzwierciedlenia w źródłach kartograficzno-ikonograficznych. Najwcześniejsze dane (do 1530 r.) dotyczące Biecza, jego położenia, granic, mieszkańców, obiektów topograficznych, budowli miejskich czy sakralnych znajdują się w *Słowniku*

¹ F. Kiryk, *Z dziejów miast zachodniej części ziemi bieckiej do r. 1520*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, Kraków 1968, s. 118; *Miasta polskie*, t. 2, s. 341.

² Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Geodezyjne, nr 55, wyk. A. Lachinger, A. Wind, J. Vogl, L. Tomaszewski, L. Bittner.

³ Plan zamieszczony m.in. w: J. Barut, *Dawna ziemia biecka i jej stolica*, [w:] *Biecz: studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław 1963, s. 137; T. Ślawnicki, *Studia nad ludnością Biecza w wiekach XIV–XVII*, „Małopolskie Studia Historyczne”, t. 1, 1958, nr 3–4, wkładka po s. 32; tenże, *Mieszczanstwo bieckie na przełomie XVI i XVII stulecia*, [w:] tenże, *Biecz: szkice historyczne*, Biecz 2002, s. 149. Plan Biecza z numeracją wykopów archeologicznych zob. A. Kunysz, A. Kwolek, *Badania archeologiczne w 1963 r. na terenie Podgrodzia i miasta lokacyjnego w Bieczu*, [w:] *Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1963*, Rzeszów 1963, s. 46. Wyniki badań archeologicznych (głównie maszynopisy przechowywane w Pracowni Konserwacji Zabytków, Oddział w Krakowie) zebrał ostatnio B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku, cz. 2: Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 13–19 oraz bibliografia.

⁴ J. Barut, *Dawna ziemia biecka*, s. 140; zob. też uwagi: R. Kaleta, *Zamek w Bieczu*, [w:] *Biecz: studia historyczne*, s. 103 n., tam też przedruk ryciny; J. Barut, *Baszta „radziecka” w Bieczu*, [w:] *Biecz: studia historyczne*, s. 153; por. S. Załubski, *Biecz – studia rozwoju historycznego i układu przestrzennego*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji” (Polska Akademia Nauk, oddział w Krakowie), lipiec–grudzień 1965, Kraków 1966, s. 596–602.

⁵ F. Bujak, *Materiały do historii miasta Biecza (1361–1632)*, Kraków 1914 [dalej: *Materiały*].

historyczno-geograficznym województwa krakowskiego w średniowieczu⁶. Wartościowe informacje znaleźć można w zbiorach artykułów: *Biecz: studia historyczne*, *Biecz: szkice historyczne* oraz *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*⁷. W wydanej *Lustracji województwa krakowskiego 1564 r.* niestety brak jest opisu miasta Biecza, a lustracja z 1569 r. podaje tylko wielkość kwoty, jaką zapłaciło miasto; niewiele więcej informacji znajdziemy w lustracji z 1616 r.⁸

Obwarowania Biecza. Nie wiemy, kiedy miasto otoczono murami: mogło to nastąpić pod koniec XIII w.⁹, za panowania Władysława Łokietka¹⁰ bądź za czasów Kazimierza Wielkiego¹¹. Pierwsza źródłowa wzmianka o murach miejskich pochodzi z 1399 r., kiedy to Władysław Jagiełło zezwolił mieszczanom bieckim powoływać mieszkańców przedmieść do prac przy naprawie murów¹². Przebieg linii murów miejskich określony został ukształtowaniem topograficznym: miasto zajmuje cały obszar wzgórza na lewym, północnym brzegu rzeki Ropy. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na obwarowania Biecza były ciek wodne: pod skarpą północną i północno-wschodnią przepływa potok Zadziurze, a od strony południowej, między miastem a rzeką Ropą, istniał kanał młyński (Młynówka)¹³. Obwód murów obronnych Biecza zakreślał owalny, wydłużony kształt w kierunku wschód–zachód, a jego południowo-wschodnia część tworzyła wysunięty cypel. Długość linii obwarowań wynosiła ok. 1200 m¹⁴.

Północna ściana obwarowań o długości ok. 300 m została podzielona przez okrągłą basztę i furte na trzy niemal równe części. W tej części miasta mur miał lekko wklęsły przebieg, a dodatkowo był zabezpieczony skarpią, rowem i wałem ziemnym. Ze względu na pochyłość terenu rów ten najprawdopodobniej nie był wypełniony wodą¹⁵. W narożniku północno-wschodnim stała czworoboczna baszta.

Odcinek północno-wschodni również posiadał wklęsły przebieg. Wschodnia część obwarowań pomiędzy basztą północno-wschodnią a cyplem, na którym znajdował się kościół św. Ducha, podzielona była Bramą Dolną (zwaną także Pilzneńską) na dwie równe części po ok. 110 m każda. Z tej strony obwarowań także istniał rów i wał ziemny, który okrężał cypel i kończył się prawdopodobnie wolnym wylotem do Młynówki¹⁶.

Odcinek południowy obwarowań, od kościoła św. Ducha do Bramy Górnej (zachodniej), liczył ok. 490 m i posiadał osiem wież i baszt (w tym dwie furty)¹⁷. Brak było od strony południowej rowu czy wału, w tym miejscu bowiem skarpa osiągała ok. 20 m wysokości nad terenem. Bliskość rzeki Ropy oraz sztucznej młynówki dodatkowo wzmacniała obronność miasta od strony południowej. Dwie furty w murze ułatwiały mieszkańcom Biecza dojście do budynków nad Ropą i Młynówką.

Zachodnia część fortyfikacji miejskich liczyła ponad 120 m¹⁸. Ta część obwarowań miejskich była najbardziej umocniona. To właśnie przez bramę zachodnią (Górną) odbywał się przywóz towarów

⁶ SHGK, cz. I, z. 1, s. 72–88.

⁷ Zob. przyp. 1 i 3. Wiele informacji o charakterze urbanistyczno-topograficznym odnaleźć można w materiałach rękopiśmiennych, jak np. bieckie księgi ławnicze czy rachunki miejskie; zob. AP Kraków, Oddział na Wawelu, Bieckie księgi ławnicze z lat 1550–1603, Dep. 7–13; bieckie rachunki miejskie 1540–1553, Dep. 24–25. Por. też R. Rybarski, *Gospodarka miasta Biecza w XVI i początkach XVII stulecia*, „Ekonomista”, t. 9, 1909, z. 3, s. 57–98; t. 10, 1910, z. 1, s. 51–109 lub przedruk: tenże, *Gospodarka miasta Biecza w XVI i początkach XVII stulecia*, Biecz 1998.

⁸ LK 1569, k. 590v; LK 1616, k. 168–170: *Civitas Biecz cum suburbio*. Biecz jest opisany dopiero w: LK 1659–1664, cz. 2, s. 611–622. Liczba rzemieślników bieckich płacących pobór w 1629 r. zob. Rej. pob. 1629, s. 283 n.; a w 1680 r. w: Rej. pob. 1680, s. 310 n., 342 n.; Rej. pob. 1595, s. 599–600: Biecz – szosu zapłacił 224 zł; nadto wymienia: 5 kół zakupnych, 1 koło foluszowe, 1 koło stępne oraz 9 rzeźników, 6 piekarzy, 14 szewców, 5 rymarzy, 1 złotnika, 5 bednarzy, 5 ślusarzy, 2 siodlarzy, 5 kowali, 9 krawców, 12 sukienników, 16 tkaczy, 12 kuśnierzy, 5 garncarzy, 1 aptekarza, 1 miecznika, 1 balwierza cyrulika, 1 stelmacha, 2 czapników, 2 kołodziej, 1 kotlarza, 1 łaziebnika i 85 komorników.

⁹ Miasta polskie, t. 2, s. 340.

¹⁰ R. Kaleta, *Zamek w Bieczu*, s. 94.

¹¹ T. Ślawnicki, *Mieszczanstwo bieckie*, s. 121.

¹² Materiały, nr 19; tekst łaciński oraz tłum. pol.: „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej”, 1853, nr 45, s. 180.

¹³ Por. J. Barut, *Dawna ziemia biecka*, s. 136; Widawski, Mury, s. 91; zob. też F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985, s. 43; T. Szydłowski, *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwie krakowskim i kieleckim*, Kraków 1928, s. 135; T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. 1: *Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1947, s. 136.

¹⁴ Szczegółowy opis pozostałych fragmentów muru zob. Widawski, Mury, s. 94 n.; zob. też J. Bogdanowski, *Obwarowania miasta Biecza*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji” (Polska Akademia Nauk, oddział w Krakowie), lipiec–grudzień 1965, Kraków 1966, s. 602–606.

¹⁵ J. Barut, *Dawna ziemia biecka*, s. 139 n.

¹⁶ Tamże, s. 140.

¹⁷ Tamże, s. 141.

¹⁸ Tamże, s. 142.

i wywóz z Biecza. Tędy też odbywał się wyjazd na wschód (na Ruś czy w kierunku Siedmiogrodu przez Przełęcz Dukielską), podczas gdy brama wschodnia (Dolna) spełniała podrzędną rolę i łączyła miasto z północą, z powiatem pilzneńskim. Przebudowa drogi z Biecza do Gorlic w latach 1790–1794 spowodowała całkowite zniszczenie Bramy Górnej, co utrudnia jej rekonstrukcję.

Północno-zachodni odcinek murów obronnych, od baszty znajdującej się na tyłach ogrodu plebańskiego do wieży kościelnej, liczył ok. 100 m i broniony był czterema wieżami, względnie basztami. Za J. Barutem przyjmujemy, że „na tej przestrzeni był tu ciąg dalszy wału północnego z fosą, która kończyła się prawdopodobnie niebawem po przejściu pod mostem zwodzonym”¹⁹. Jedną z tych baszt broniła chyba furty, która była wyjściem z cmentarza kościelnego. Najbardziej hipotetyczne jest odtworzenie Bramy Górnej. Ponownie za J. Barutem przyjmujemy, że składała się ona z czterech bram: „pierwszą, zewnętrzną, byłaby brama raczej symboliczna, przez którą wjeżdżało się na zwodzony most, podnoszony w stronę leżących po przeciwnej stronie dwóch małych baszt. One to tworzyły drugą bramę”²⁰. Za drugą bramą dwa równoległe mury tworzyły krótki odcinek (tzw. szyję) dochodzący do bramy trzeciej, bronionej od strony południowej przez obszerną basztę. Za trzecią bramą następował dziedziniec otoczony od północy murem przykościelnym i broniony od południa murem miejskim i Basztą Radziecką.

Łącznie obwarowania bieckie posiadały 16 baszt i wież, w tym cztery furty: dwie od południa, jedną od zachodu i jedną od północy²¹.

Biecz w obrębie fortyfikacji. Obszar miasta zamknięty fortyfikacjami obejmował teren o powierzchni przekraczającej 7 ha²². Układ urbanistyczny Biecza był wydłużony wzdłuż linii głównego traktu handlowego przebiegającego w kierunku wschód–zachód: odległość pomiędzy bramami Górną i Dolną wynosiła ok. 430 m, podczas gdy szerokość miasta (w kierunku północ–południe) liczyła ok. 170 m.

Centrum miasta zajmował czworoboczny rynek, zbliżony kształtem do prostokąta o wydłużonej pierzei północnej i południowej, o wymiarach ok. 110 x 73,5 m (375 x 250 stóp)²³. W centralnym miejscu rynku znajduje się dwukondygnacyjny ratusz²⁴. Główne wejście do ratusza znajdowało się najprawdopodobniej w zachodniej fasadzie budynku. Jest możliwe, że do ratusza przylegały inne budynki. Nie wiemy na przykład, czy waga miejska mieściła się w ratuszu, czy w osobnym budynku obok ratusza²⁵; możliwe, że miejska postrzygalnia zajmowała któreś z pomieszczeń ratusza; przy ratuszu stały domek murarza²⁶ oraz jakiś inny domek²⁷. Na rynku znajdowały się także kramy solne, jatki rzeźnicze i piekarskie oraz kramy szewskie²⁸.

Na rynku schodziły się dwie pary ulic tranzytowych. Biegły one w kierunku wschód–zachód: od Bramy Górnej i kościoła parafialnego do rynku (na północ od zachodniego bloku przyrynkowego ulica

¹⁹ Tamże, s. 142.

²⁰ Tamże, s. 143. J. Bogdanowski, *Obwarowania*, s. 605, tam rekonstrukcja barbakanu przy Bramie Górnej.

²¹ Hipotetyczność rekonstrukcji zachodniego odcinka murów miejskich spowodowana zniszczeniem Bramy Górnej oraz fakt, że na rycinie Hogenberga kościół Bożego Ciała zasłania północno-zachodni odcinek obwarowań miejskich powoduje, że niektórzy przyjmują inne liczby, np. A. Wąchała, *Biecz. Starożytne królewskie miasto grodowe*, Grudziądz 1930, s. 9 n., podaje, że Biecz miał 15 wież i baszt, i „było podobno 6 furtek w murze dla pieszych”. Podobnie F. Srzeniawski, *Biecz w swoich pamiątkach*, Jasło 1878, s. 45: „Bramy forteca dwie tylko miała / Furtek pomniejszych sześć posiadała / Mosty zwodzone przy każdej były / Do codziennego wyjścia służyły / Bramy wzmocnione były wieżami / Furtki mniejszymi zaś wieżyczkami”.

²² T. Ślawnski, *Studia nad ludnością Biecza*, s. 27, określa obszar miasta na 73 200 m². J. Barut, *Dawna ziemia biecka*, s. 138, podaje 73 tys. m².

²³ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, s. 17; tam także szczegółowe wymiary (w metrach, stopach, prętach, sznurach) poszczególnych elementów układu urbanistycznego Biecza. T. Ślawnski określa powierzchnię rynku na 7800 m²; zob. T. Ślawnski, *Rynek w Bieczu*, [w:] tenże, *Ratusz królewskiego miasta Biecza: siedziba władz samorządowych na przestrzeni dziejów*, Biecz 2000, s. 9.

²⁴ O historii, wyglądzie, zniszczeniu i odbudowie wieży ratuszowej, fazach rozbudowy ratusza i zachowanych jego partiach zob. S. Walczy, S. Załubski, *Ratusz w Bieczu w świetle ksiąg miejskich, inwentaryzacji i analizy architektonicznej*, [w:] *Biecz: studia historyczne*, s. 170–274; por. T. Ślawnski, *Ratusz w Bieczu*, [w:] tenże, *Ratusz królewskiego miasta Biecza*, s. 21–54; zob. też S. Walczy, *Badania architektoniczne ratusza bieckiego*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji” (Polska Akademia Nauk, oddział w Krakowie), lipiec–grudzień 1965, Kraków 1966, s. 606–609.

²⁵ Zapiska z 9 V 1554 r. informuje: „et in carcere in praetorio apud stateram”, zob. Materiały, nr 257.

²⁶ „Alberti muratoris coniunx de conducta domuncula penes praetorium”, cyt. za: S. Walczy, S. Załubski, *Ratusz w Bieczu*, s. 228, przyp. 150.

²⁷ 1602 r.: „Hedvigis Kristkova e domuncula penes praetorium dedit annalem censum”, cyt. za: tamże, s. 228, przyp. 151.

²⁸ Por. Materiały, nr 18: uposażenie wójta bieckiego.

Kościelna, na południe od niego – ulica Węgierska) i z rynku w kierunku Bramy Dolnej (na północ od wschodniego bloku przyrynkowego ulica Piekarska, na południe od niego – ulica Grodzka)²⁹. Szerokość tych ulic wynosiła ponad 7 m (25 stóp). Z narożników rynku wychodziły też cztery uliczki międzuchowe: dwie w kierunku południowym do furt i dwie w kierunku północnym – jedna do furty północnej, natomiast druga uliczka, wychodząca z północno-zachodniego narożnika, została „przesunięta” na zachód i dochodziła do okrągłej baszty obronnej w murze. Szacuje się, że ich szerokość wynosiła ok. 1,7 m (6 stóp)³⁰. W zachodniej części miasta były jeszcze dwie uliczki: pomiędzy ulicą Kościelną i Węgierską, na zapleczu zachodniego bloku przyrynkowego oraz uliczka biegnąca w północno-zachodniej części miasta: od kościoła parafialnego i wylotu ulicy Kościelnej do muru miejskiego. W części wschodniej Biecza także były dwie uliczki biegnące w kierunku północ-południe: jedna z nich znajdowała się na zapleczu wschodniego bloku przyrynkowego, od wylotu ulicy Piekarskiej do ulicy Grodzkiej, a druga – ulica św. Ducha – prowadziła od ulicy Grodzkiej do domu wójtowskiego i szpitala pod wezwaniem św. Ducha³¹. Wzdłuż murów miejskich, wokół miasta, z wyjątkiem południowo-wschodniego odcinka, gdzie znajdowały się kościół św. Ducha, szpital i dom wójtowski, biegła ulica podmurna. W 1570 r. ulice bieckie określono jako „drogi dobre w mieście wybrukowane i w ulicach, i w Rynku...”³²

W Bieczu można wyróżnić bloki zabudowy o zróżnicowanej strukturze. Wzdłuż dłuższych pierzei rynku były bloki wydłużone, jednofrontowe, dzielone uliczkami międzuchowymi. Wschodni i zachodni blok przyrynkowy miał działki o strukturze dwufrentowej. Jednofrentowe działki najczęściej znajdowały się w bliskiej odległości od murów. Łącznie w Bieczu da się stwierdzić istnienie 166 działek o wymiarach ok. 7,3 x 42 m (25 x 144 stopy) oraz 48 działek o wymiarach ok. 7,3 x 29 m (25 x 100 stóp)³³. Z 1626 r. znamy liczbę domów z podziałem na poszczególne ulice i pierzeje rynku. Na ulicy Kościelnej były 23 domy, „w I ścianie rynku” – 11 domów, na ulicy Piekarskiej – 29, „w II ścianie rynku” – 6, na ulicy Grodzkiej – 23, na ulicy św. Ducha – 7, „w III ścianie rynku” – 14, na ulicy Węgierskiej – 26 i „w IV ścianie rynku” – 11 domów. Daje to liczbę 150 domów wewnątrz obwarowań miejskich³⁴. Niestety, źródło nie wyszczególnia liczby domów murowanych ani liczby osób zamieszkujących poszczególne budynki.

W zachodniej części miasta dominującą budowlą był (i jest) późnogotycki kościół parafialny (fara) pod wezwaniem Bożego Ciała³⁵. Na północ od kościoła znajdował się cmentarz, wzmiankowany już

²⁹ Nazwy ulic z 1590 r., zob. Materiały, nr 343: „in platea ecclesiae”, „in platea pistoria”, „in platea castrensi”, „in platea Ungaricali”. Nazwy ulic występowały już wcześniej, np. w 1550 r. (zob. AP Kraków, Dep. 7, biecka księga ławnicza z lat 1550–1556, s. 41) „domum in platea pistorium”, w 1563 r. (zob. AP Kraków, Dep. 9, biecka księga ławnicza z lat 1559–1563, s. 1085) „quia domum in platea pistorium”. Określenie „in platea castrensi” można także odczytać jako „ulica Zamkowa”; por. F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji*, s. 44. Jednakże już w dokumencie z 26 VII 1395 r., w którym Jadwiga królowa Polski zezwala na budowę szpitala pod wezwaniem św. Ducha, miejsce, gdzie miał być wybudowany szpital, określono jako plac, na którym stał niegdyś dwór królewski: „aream nostram, in qua alias regalis curia erat”, zob. Materiały, nr 15; „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej”, 1850–1851, nr 23, s. 91. Wzmianki z końca XIV w. wskazują, że ulice w Bieczu nie miały jeszcze swoich nazw: 1398 r.: „domum Nicolao Paltinger sitam in plathea versus scolas”, „resignavit domum [...] et usus proprios convertendum et sitam retro antiquum Zilbirmanum braxatorem”, zob. *Najdawniejsza księga sądowa miasta Biecza*, wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Prawniczej”, t. 5, Kraków 1897, nr 79, 125; por. też F. Kiryk, *Z dziejów miast*, s. 109. Po zburzeniu w 1475 r. zamku (znajdującego się na południowy zachód od miasta, na Górze Zamkowej) siedzibą władz starościńskich był „gród” położony na wschód od miasta, poza Bramą Dolną; tu była siedziba sądów grodzkich i ziemskich do 1641 r.; por. T. Ślawnski, *Biecz. Gród starościński. Studium historyczno-urbanistyczne*, [w:] tenże, *Biecz: szkice historyczne*, s. 290–292. Wizytacja z 1602 r. drogę wychodzącą z Bramy Dolnej określa jako „viam ad Pilsno post curiam castrensem”; zob. Materiały, nr 368. Z tych m.in. powodów opowiadamy się za przyjęciem nazwy „ulica Grodzka”.

³⁰ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, s. 17 n.

³¹ Materiały, nr 343: „in domo in platea S. Spiritus”.

³² LDK, s. 43.

³³ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, s. 18; taka liczba działek wskazuje na istnienie 214 domów w mieście. T. Ślawnski, *Studia nad ludnością Biecza*, s. 30, podaje, że w Bieczu było 128 parcel, przy czym ok. 70% z nich posiadało po dwa domy – w obrębie murów mielibyśmy wówczas ok. 209 domów.

³⁴ Materiały, nr 495; zob. też AP Kraków, Dep. 32, Regestum stationum exactarum sub Proconsulatu Farnati D. Stanisłai Mądrowicz data [...] ad oppidum [...] in April Anno Domini 1626, s. 1–7; tamże, Regestr stacyei wydatku na żołnierze Jego Mści Pana Przyleckiego którzy przyjechały [...] za Burmistrza pana Stanisława Mądrowycza A.D. 1626, s. 15–24; por. też A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII w.*, Warszawa 1980, s. 84–88.

³⁵ O kościele parafialnym (budynku, wyposażeniu, epitafiach) zob. S. Tomkowicz, *Powiat gorlicki*, „Teki Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej”, t. 1, 1900, s. 175–230.

w 1473 r.³⁶, który sięgał furty zachodniej. Dzwonnica o charakterze obronnym oraz plebania dochodzące do muru miejskiego wzmacniały system obronny miasta. Na cmentarzu znajdowała się również kaplica św. Barbary (określana też jako kościół), która w 1602 r. była już opuszczona i „ulega ruinie”³⁷. W 1595 r. „w pobliżu kościoła świeżo zbudowała rada miejska dom dla wdów”³⁸. Na południe od kościoła parafialnego, przy murach miejskich, znajdowała się szkoła biecka³⁹.

W południowo-wschodnim cyplu miasta znajdował się szpital (czyli przytułek) św. Ducha, powstały w 1395 r., oraz kościół szpitalny (wzmiankowany od 1398 r.) pod tym samym wezwaniem⁴⁰. Przy szpitalu najprawdopodobniej istniał także cmentarz. Na zachód od szpitala położony był dom wójtowski, który stroną południową przylegał do muru miejskiego, a od strony wschodniej dotykał do baszty obronnej⁴¹. W tym też rejonie Biecza, zapewne na zachód od domu wójtowskiego, znajdowała się łaźnia miejska (wzmiankowana od 1395 r.)⁴².

Oprócz wymienionych budowli sakralnych i miejskich należy także wspomnieć o obiektach niezamierzonych na planie, a które były nieodłącznymi elementami szesnastowiecznego miasta. Do nich należy zaliczyć browary (wzmiankowane od końca XIV w.). Przykładowo: znany jest browar z 1592 r. zbudowany w południowej pierzei rynku przy domu Mikołaja Leszczyńskiego; w 1595 r. wzmiankowany jest browar na ulicy Kościelnej, przy domu Barbary Rzgowskiej; a na ulicy Piekarskiej wymieniona została kamienica Jerzego Jureckiego z browarem⁴³. Rolę takich obiektów spełniały również w mieście liczne chmielniki (z suszarnią chmielu), ogrody oraz zabudowania gospodarcze mieszczan, jak: stajnie, pomieszczenia dla trzody chlewnej, różnego rodzaju stodoły, komórki czy magazyny oraz spichlerze. Zapewne w omawianym okresie miasto posiadało jakiś system kanałów służących do zaopatrzenia mieszkańców w wodę, skoro w XV w. Biecz otrzymał zezwolenie na taką budowę⁴⁴.

Przedmieścia. Pierwsza wzmianka o przedmieściach pochodzi z 1397 r.⁴⁵ Przedmieścia bieckie były rozległe i niespójne terenowo: część z nich znajdowała się poza rzeką Ropą, jak Załawie czy Bedlna

³⁶ Materiały, nr 60. Wizytacja kościoła parafialnego z polecenia biskupa Filipa Padniewskiego z 1565 r. wspomina: „cmentarz należycie obmurowany”; podobnie wizytacja prepozyta tarnowskiego Krzysztofa Kazimierskiego z 1595 r. mówi, że „cmentarz murem obwiedziony”, zob. Materiały, nr 299 i 352.

³⁷ Materiały, nr 368; tam też informacja, że „nakazanej przez kardynała naprawy nie przeprowadził ani zmarły proboszcz Piotr Piotrowski ani rajcy”. Od 1473 r. wzmiankowana jako altaria św. Barbary w kaplicy na cmentarzu kościoła parafialnego (Materiały, nr 60, 61); w 1546 r. określona jako „kaplica św. Stanisława” przy kościele parafialnym (Materiały, nr 205). Wizytacja z 1595 r. podaje, że kaplica św. Barbary zbudowana na cmentarzu dla kazań polskich jest obecnie pusta (Materiały, nr 352), a w 1598 r. występuje określenie: „ołtarz św. Barbary w kaplicy cmentarnej” (Materiały, nr 355). SHGK (cz. I, z. 1, s. 80) używa określenia „kościół św. Barbary”.

³⁸ Materiały, nr 352. W wizytacji z 1602 r. dom ten nazwany został „Hospitale viduarum civium senio confectorum provisionis consulum” (Materiały, nr 368).

³⁹ Materiały, nr 200: rada miejska nadaje Andrzejowi, pisarzowi miejskiemu, plac „między murem miejskim, szkołą biecką a wieżą nad górną bramą biecką” celem wybudowania domu. Por. wzmianka z 1557 r. w bieckiej księdze ławniczej z lat 1556–1559 (AP Kraków, Dep. 8, s. 225): „quia domum virum ambrozium shiklia ab una et portam superiorem ab altera partibus ex opposito schole sitam”. O szkole bieckiej ostatnio J. Suproniuk, *Biecka szkoła parafialna w XV–XVI wieku*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 209–216; zob. też R. Pachulski, *Szkoły powszechne w Bieczu w historycznym rozwoju (Kartka z dziejów szkolnictwa małopolskiego)*, „Minerwa Polska”, 1927, nr 3, s. 281–290.

⁴⁰ Zob. „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej” 1850–1851, nr 23, s. 91. Kościół szpitalny („ecclesie hospitalis”) wzmiankowany w 1398 r.; zob. *Najdawniejsza księga sądowa miasta Biecza*, nr 5; por. też SHGK, cz. I, z. 1, s. 80 n. (tam: kościół św. Ducha). W wizytacji z 1595 r. występuje „kaplica przy szpitalu św. Ducha” określona jako zaniedbana (Materiały, nr 352).

⁴¹ Budowę tego domu rozpoczął Jakub Sieklucki (kasztelan biecki 1500–1503, starosta biecki 1500–1511) w latach 1500–1506. W 1641 r. przeniesiono tutaj siedzibę starosty bieckiego; por. T. Ślowski, *Biecz. Gród starościński*, s. 294–296.

⁴² Materiały, nr 15; zob. też T. Ślowski, *Biecz. Gród starościński*, s. 307. W 1505 r. Aleksander Jagiellończyk zezwala Jakubowi z Siekluki wykupić z rąk Mikołaja Ozanka siedlisko z domem po lewej stronie domu wójtowskiego w stronę łaźni; zob. MRPS III, nr 2378 („in eodem oppido ad sinistram partem domus advocatiae illius versus balneum sitam, ab ipso Ozanek emere consentit”); por. SHGK, cz. I, z. 1, s. 76. W 1611 r. przy podziale majątku po śmierci Sebastiana, syna Marcina Bariana Rokickiego, łaźnia została określona jako znajdująca się „na wale miejskim z ogródkiem”, cyt. za: T. Ślowski, *Mieszczanstwo bieckie*, s. 127. Materiały, nr 343, s. 135: „in domo aciali olim Martini Rossocha mariti sui inter olim Laurentii pellionis, plateola, qua itur ad balneum intercurrente, et Alberti Schepiolo domos in platea castrensi”, s. 136: „in domo aciali in circulo inter olim Martini Rossocha, plateola, qua itur ad balneum, intercurrente, et olim Simonie Rigler domos”.

⁴³ Cyt. za: T. Ślowski, *Mieszczanstwo bieckie*, s. 122. Najwcześniejsze wzmianki o produkcji chmielu zob. SHGK, cz. I, z. 1, s. 75.

⁴⁴ *Libri folmularum saeculi XV^{mi}*, ed. B. Ulanowski, [w:] SPPP, t. 10, Kraków 1888, nr 204: „in ipso oppido canalia aquatica faciendum, construendum et erigendum necnon aquam ad eandem undecunque de arwis, agris et montibus decurrentem”.

⁴⁵ *Najdawniejsza księga sądowa miasta Biecza*, nr 523: „Laurencius suburbanus Beczensis”.

zwana także Przedmieściem Wójtowskim. Ze względu na własność przedmieść można wydzielić posiadłości wójtowskie, miejskie oraz posiadłości kościoła parafialnego⁴⁶. Stosując kryterium topograficzno-terenowe, możemy wyróżnić Przedmieście Dolne (położone na wschód od miasta łącznie z Bedną) oraz Przedmieście Górne, czyli tereny znajdujące się na zachód (północny zachód i południowy zachód) od miasta⁴⁷. O niespójności terytorialnej przedmieść bieckich może świadczyć również przeprowadzona w 1564 r. „rewizja myt, ceł, mostów i dróg województw małopolskich”, w której Przedmieście Górne opisane zostało jako dwa osobne przedmieścia⁴⁸. Należy tu także zaznaczyć, że przedmieściami nazywano nie tylko zwarte zespoły osadnicze, ale także niezasiedlone tereny leżące w granicach jurysdykcji miejskiej. W rejestrach poborowych, jako odrębne osady, wymieniane były Przedmieście Dolne oraz, nieznajdujące się na planie, Przedmieście Wójtowskie. Własnością miasta było Przedmieście Dolne liczące w latach osiemdziesiątych XVI w. 28,5 łana, a dziesięć lat później – 29,5 łana⁴⁹. W 1510 r. wymieniono imiennie 53 przedmieszczan bieckich z wyszczególnieniem posiadanych przez nich ról⁵⁰. Jeszcze w 1888 r. Przedmieście Dolne (Niżne) określono jako własność miasta Biecza, leżące „między klasztorem a miastem i ma młyn wodny na potoku uchodzącym z lewego brzegu do Ropy”⁵¹.

Rzeka Ropa, dzieląca nie tyle przedmieścia, co przede wszystkim grunty mieszczan, przedmieszczan czy wójtowskie, wymuszała konieczność komunikacji z terenami po drugiej stronie rzeki. Lustratorzy dróg województwa krakowskiego z 1570 r. zapisali: „Ukazali nam też mostów siedem, a ósmy wielki przez bagna, które jest na dwoje stajen”⁵². Niestety żadne źródła nie przekazały nam informacji, gdzie mosty te miałyby się znajdować: nie widać ich także na widoku Biecza Hogenberga⁵³. Trudno jest również wskazać ewentualne położenie mostów na Ropie korzystając z mapy Galicji opracowanej przez Miega z lat 1775–1783 (w skali 1:28 800). Jest zaznaczony jeden „most” (mniej więcej pomiędzy południowymi furtami), lecz żadna z zaznaczonych dróg nie przebiega przez ten most: drogi zaznaczone są na wschód i zachód od niego⁵⁴.

Na planie Biecza zaznaczyliśmy zabudowę przedmieść, posiłkując się widokiem Hogenberga, według niego też zaznaczyliśmy młyny na Młynówce. Na przedmieściach znajdowały się budynki i obiekty trudne do zlokalizowania i oznaczenia przy zastosowanej skali: liczne folwarki mieszczan, wójtowskie i plebańskie, browary, piece do wypalania wapna (na północny zachód od miasta, stąd obecna nazwa Wapniska), cegielnie czy kopalnia ałunu na terenach włączonych później do wsi Korczyny⁵⁵.

Na Przedmieściu Dolnym występują oznaczenia kaplicy („kościół”) św. Jakuba i grodu („zamku”) królewskiego. Kościół św. Jakuba, wzmiankowany od 1450 r., znajdował się „extra muros bieccenses”⁵⁶. W 1624 r. określono go jako leżący „na przedmieściu mniejszym (dolnym)” oraz że plac darowany przez miasto pod budowę klasztoru Reformatów znajdował się „przy kościele św. Jakuba na dolnym przedmieściu”⁵⁷.

⁴⁶ Zob. uwaga przy punkcie „przedmieścia bieckie”, [w:] SHGK, cz. I, z. 1, s. 76.

⁴⁷ Por. T. Ślawnski, *Przedmieścia bieckie w historycznym zarysie*, [w:] tenże, *Biecz: szkice historyczne*, s. 246. Góra Zamkowa, która znajduje się na południowy zachód od Biecza, była określana jako leżąca na Przedmieściu Górnym; zob. AP Kraków, Dep. 2, Acta consularia civitatis Bieccensis 1612–1644, s. 880 (10 IX 1633 r.): „sub monte Castris in suburbia superiori Bieccensis”.

⁴⁸ Lustracja ceł 1564/1565, s. 214: „gosczyniec wylky s Kracowa do Węgier yedno przedmyescye ktore Cracowskym zową [...] ktorego yesth od bramy do koncza na dwoye stayan. Item na drugym przedmyescy od tezy bramy dwa mosteczky pokazyły [...]. Item pokazyły na czwarthym przedmyesczy do Dembowcza y do Zmygroda tczy myescza bagnyste”.

⁴⁹ P. Małopolska, t. 3, s. 115; rej. pob. 1588, ASK I 126, k. 312; Rej. pob. 1589, ASK I 127, k. 284. *Regestr poborowy woiewództwa crakowskiego pod sprawą y urzędem IMości pana Stanisława Morskiego z Morska, poborcze na sejmie walnym Warszawskim Coronnym in a. 1593 uchwalonym*, BJ, rkps 5043, fol. 267 [mkf w BN nr 1152]; Rej. pob. 1595, fol. 224 [mkf w BN nr 18567].

⁵⁰ *Rejestr dochodów ze starostwa bieckiego z lat 1508–1510*, ASK I 1, s. 400–405, 483–488, 500–505, zob. też SHGK, cz. I, z. 1, s. 76.

⁵¹ SGKP, t. 9, s. 137.

⁵² LDK, s. 44.

⁵³ W wydanej *Lustracji dróg województwa krakowskiego z 1570 r.* B. Wyrozumka zaznaczyła, że chodzi tu zapewne o dwa mosty zwodzone przed bramą Górną i Dolną oraz o most na Ropie (widoczny jeszcze na planie katastralnym z 1850 r.).

⁵⁴ *Mapa Galicji 1775–1783*, oprac. Mieg, Kriegsarchiv Wiedeń, odbitki m.in. w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN, sekcja nr 68.

⁵⁵ T. Ślawnski, *Przedmieścia bieckie*, s. 255 n., 265 n.

⁵⁶ Materiały, nr 47. Wizytacja z 1595 r. określa go: „kaplica poza miastem” oraz „kaplica św. Jakuba murowana”.

⁵⁷ Materiały, nr 487 i 488. Według T. Ślawnskiego: „Kościół św. Jakuba został zniszczony częściowo przez powódzie, a także przez brak nad nim opieki”, cyt. za: tenże, *Przedmieścia bieckie*, s. 264; por. też J. Pasiecznik, *Kościół i Klasztor Franciszkanów-Reformatów w Bieczu (1624–1982)*, Kraków 1984, s. 13: „przy drodze prowadzącej w stronę Jasła – murowany

W bliskiej odległości od kaplicy św. Jakuba znajdował się „zamek królewski” (także siedziba starosty bieckiego) wybudowany w latach 1475–1487 i funkcjonujący do 1641 r., kiedy to został przeznaczony na klasztor Reformatów, którzy się do niego wprowadzili⁵⁸. Na Przedmieściu Dolnym znajdowała się także kaplica św. Mikołaja w trudnym do zlokalizowania miejscu⁵⁹. Nie znamy położenia kościoła św. Krzyża ani kaplicy Najświętszej Marii Panny⁶⁰.

Na południe od Przedmieścia Górnego znajdował się kościół św. Piotra określony w wizytacji z 1595 r. jako kaplica św. Piotra „starsza od samego miasta, drewniana, ma ołtarz konsekrowany, pole, ogród i dom mały”⁶¹. W tej części gruntów przedmieścia pomiędzy kościołem św. Piotra a miastem znajdował się nad Ropą blech miejski (oznaczony na planie) oraz „inny” wybudowany przez starostę bieckiego w 1554 r.⁶²

Łącznie na przedmieściach w 1629 r. było „chałup kmiecych 46, pasterni 2 [...] chałupa jedna sołtysia” oraz „107 domów małych poza bramami obiema i w około miasta”⁶³.

św. Jakuba Apostoła, wystawiony około połowy XVI w. przez Zimów, rodziców prepozyta kościoła św. Ducha Sebastiana Hiemovius”; s. 18: „Kościół św. Jakuba – obecnie to miejsce znajduje się na terenie tartaku”.

⁵⁸ T. Ślawnski, *Przedmieścia bieckie*, s. 264; tenże, *Biecz. Gród starościński*, s. 290–292. 25 VIII 1639 r. sejmik przedsejmowy województwa krakowskiego w Proszowicach uchwalił, że: „Za wielką dezertacją grodu królewskiego bieckiego, aby wójtostwo bieckie na gród było obrócone i komutowane, pilnie się starać będą panowie posłowie”, *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 2: 1621–1660, cz. 1, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1955, art. 46, s. 240. Dopiero 9 VII 1641 r. szlachta powiatu bieckiego na sejmiku przedsejmowym województwa krakowskiego w Proszowicach uchwaliła: „Wszystkich dóbr ziemskich i substancyjej powiatu naszego na dobrym i warownym ksiąg grodzkich bieckich od dawnego czasu wiecznych chowaniu securitas zawisła, które po te czasy za miastem w grodzie loco nullo praesidio munito z wielkiem niebezpieczeństwem na pograniczu chowają; dla czego de unanimitate consensu zezwalamy, aby providendo indemnitate nostrae pomienione księgi grodzkie bieckie do miasta Bieczy na wójtostwo z grodu terażniejszego przeniesione były; które wójtostwo za zamek i gród obieramy na czasy wieczne, aby sądy grodzkie starości, roki i kwerele tamże odprawowały się. Uchwalamy na wymurowanie sklepu i dla chowania ksiąg i izby dla odprawowania sądów grodzkich starości, pozwalamy pobór jeden łanowy z szosem z miast i miasteczek, dupłą powiatu naszego bieckiego i z tym wszytkiem, co przy poborach podług uniwersałów poborowych sejmowych wydawać zwyczaj jest”, tamże, nr 101, s. 266. Na sejmie walnym koronnym 20 VIII 1641 r. w Warszawie zatwierdzona została *Kommutacja Grodu Bieckiego za Wójtostwo*: „Zabiegając niebezpieczeństwu, któreby mogło inde oriri, że Grod nasz Biecki za miastem, bez wszelakiej obrony, za przeszłych spustoszony Starostow zastawa, za prośbą obywatelów Powiatu tego, a z przyzwoleniem Urodzonego Iana Wielopolskiego, iako starosty na ten czas tamecznego, on na Wójtostwo w mieście będące, przenosimy. A Wójtostwo na Grod y zamek nasz zostawać ma, y tam Sądy Grodzkie odprawować, y xięgi chować będą. A żeby się sposobniey odprawować mogły: laudum na podatek dla zmurowania izby sądowej y sklepu, niniejszą konstytucją approbujemy”, *Konstytucye seymu walnego koronnego sześćniedzielnego warszawskiego 20 sierpnia 1641*, art. 42, s. 21 (s. 14), [w:] VL, t. 4.

⁵⁹ Kościół św. Mikołaja wzmiankowany w 1450 r. (Materiały, nr 47), określony w wizytacji z 1595 r. jako „kaplica św. Mikołaja” poza miastem (Materiały, nr 352). Jedyna wzmianka o położeniu tego kościoła pochodzi z 1485 r.: „penes curiam nostram regalem versus ecclesiam s. Nicolai” oraz „s. Nicolai iuxta curiam castrensem” (Materiały, nr 75).

⁶⁰ Kościół św. Krzyża jest wzmiankowany w 1450 r. (Materiały, nr 47), a w wizytacji z 1595 r. określony jako kaplica poza miastem, tak samo jak kaplica NPM (Materiały, nr 352). „Wszystkie nie konsekrowane (czyli św. Jakuba, św. Mikołaja, św. Krzyża, i NPM) i nie uposażone, ale jednak w niektóre dni ze zwyczaju odprawia się w nich nabożeństwo” (Materiały, nr 352). T. Ślawnski, *Przedmieścia bieckie*, s. 264, podaje, że kościoły św. Krzyża, św. Mikołaja i Dziewicy Marii „zostały zniszczone w 1656 r. przez załogę polską, aby ułatwić obronę miasta i klasztoru przed najazdem szwedzkim”; J. Pasicznik, *Kościół i Klasztor Franciszkanów-Reformatów w Bieczu*, s. 42, podaje, że drewniane kościoły (św. Mikołaja, św. Krzyża i Matki Bożej) spalono w styczniu 1657 r., podczas najazdu wojsk Rakoczego, aby usprawnić obronę klasztoru.

⁶¹ Materiały, nr 352; por. też SHGK, cz. I, z. 1, s. 81.

⁶² Materiały, nr 46 i 255; zob. też Lustracja ceł 1564/1565, s. 214: „Item na drugym przedmyescy od teyze bramy dwa mosteczky pokazyły przykopę, którą wywyedły wodę rzeky Ropy do blechu myesczkygo y do mlyna”.

⁶³ Materiały, nr 515 i 516.

ANEKS
Mieszczanie bieccy w 1590 r.

(Opracowano na podstawie rejestru pieniędzy legowanych przez Marcina Kromera na stypendia dla młodzieży bieckiej, studiującej na uniwersytecie krakowskim⁶⁴).

Imię, nazwisko (przydomek)	Zawód, funkcja	Ulica
Jerzy Potrawka	rzeźnik	Kościelna
Albert Lisowicz alias Pasternak	piekarz	Kościelna
Albert Koczurek i małżonka Jadwiga Szczepanowiczowna	szewc	Kościelna
Andrzej Rzgowski		Kościelna
Jan Chodor	cyrulik	Kościelna
Walenty	kowal	Kościelna
Grzegorz i małżonka Zofia	rymarz	
Bartłomiej	bednarz	Kościelna
Adam Jodlowski		Kościelna
Mikołaj czyli Mazur	bednarz	Kościelna
Albert Kuncza czyli Krol	rzeźnik	Kościelna
Sebastian Sziedlecza	szewc	Kościelna
Marcin	rymarz	Kościelna
Stanisław Pyeś	tkacz	Kościelna
Paweł Trzebniczki (syn) zmarłego Błażeja	szewc	Kościelna
Grzegorz Gay	bednarz	Kościelna
Walenty	bednarz	Kościelna
Jerzy Płowcy		Kościelna
Stanisław Casprowicz		Kościelna
Jan Chelpa	szewc	
Mateusz Maizenast	szewc	
Walenty Pachowicz	szewc	
Paweł Stachak i małżonka Jadwiga Ruskowna	szewc	
Jakub Schip		
Zofia Zarębiąka wdowa po Józefie Russku szewcu		
Wacław Sczibor czyli Magnerowski		
Jakub Kurzawa	kuśnierz	Piekarska
Jan Czapla		Piekarska
Marek Koczowski	piekarz	Piekarska
Jerzy Mennert		Węgierska
Szymon Czignar		
Jakub Jureczki		

⁶⁴ *Pecuniae censuales civitatis Bieczensis i inne zapiski dotyczące Biecza z lat 1519–1627* (tzw. Kodeks Samborczyka), BJ, rkps 17, k. 105–115 [mkf w BN nr 2033]; por. Materiały, nr 343; została zachowana kolejność zapisu osób w dokumencie.

Imię, nazwisko (przydomek)	Zawód, funkcja	Ulica
Jan Zaiącz	piekarz	Piekarska
Jerzy Jureczki		Piekarska
Andrzej Lignarek	krawiec	Piekarska
Walenty	szewc	Piekarska
Grzegorz Ryznar	piekarz	Piekarska
Łukasz Nosska	szewc	Piekarska
Marcin Jeronimowicz		Piekarska
Sebastian Ryszkowicz i żona Małgorzata	szewc	
Sebastian	kowal	
Albert Materna czyli Czarnilass	szewc	
Antoni Ilgowicz	ślusarz	
Gal Koziel	sukiennik	
Benedykt Nowak czyli Banasz		Piekarska
Tomasz Schindler		Piekarska
Albert Fabian czyli Nieska	sukiennik	Piekarska
Józef Mazanek		Piekarska
Albert Boguniowski	sukiennik	
Piotr Piotrowicz		
Jan Hannussek		
Albert Lagowski i małżonka Anna Koczowna		
Szymon Dudek	krawiec	Grodzka
Stanisław	kowal	Grodzka
Paweł Bochnia	kowal	Grodzka
Feliks Jodłowski		Grodzka
Michał Ziętek	rzeźnik	Grodzka
Albert Nowak	rzeźnik	Grodzka
Anna wdowa po Macieju Zaiącz		Grodzka
Sebastian	miecznik	Grodzka
Albert Lieszny	rymarz	Grodzka
Jan Mathiassek czyli Lepiczki		Grodzka
Andrzej Nowak		Grodzka
Albert Schepiolo	rajca miejski	Grodzka
Jadwiga wdowa po Marcinie Rossocha		
Maciej Kossarzowicz	sukiennik	św. Ducha
Błażej Axamit		św. Ducha
Franciszek Trawinski		św. Ducha
Katarzyna córka zmarłego kuśnierza Wawrzyńca i małżonek Wawrzyńca Jarzębini		
Stanisław Florianowicz i małżonka Jadwiga Mądrząka		

Imię, nazwisko (przydomek)	Zawód, funkcja	Ulica
Szymon Simonowicz		
Mikołaj czyli Skrzypek	kramarz	
Tomasz	kuśnierz	
Paweł Panek		
Katarzyna Szienna wdowa po Jakubie Florianowicz oraz drugi małżonek Jan Gorliczki		
Wawrzyniec Harcz	szewc	Węgierska
Sebastian Bratus		Węgierska
Szymon Czignar czyli Kolba		Węgierska
Jakub Jureczki	kuśnierz	Węgierska
Erazm Harcz i małżonka Małgorzata Zaiączowna		Węgierska
Jakub Jureczki		Węgierska
Jakub Kurzawa		Węgierska
Stanisław Zgoda	cieśla, rajca miejski	Węgierska
Krzysztof	szewc	Węgierska
Aleksy	kuśnierz	Węgierska
Walenty	krawiec	Węgierska
Józef	rymarz	Węgierska
Adam Bedliński czyli Foltinowicz	krawiec	Węgierska
Paweł Maizenastek	szewc	Węgierska
Jakub Buiak	szewc	Kościelna
Hieronim Libussa	kuśnierz	Węgierska
Sebastian Barian	aptekarz	
Tomasz Dimalka	bednarz	Węgierska
Jan Kowalowski	krawiec	Kościelna
Marcin	ślusarz	Kościelna
Stanisław Wolski		Kościelna
Franciszek Rączowicz	kowal	Węgierska
Jerzy Chodor		Węgierska
Mikołaj Kothiss	murator	Węgierska
Szymon Hybnar	kuśnierz	
Maksymilla Lesczowa		
Andrzej Clara	garncarz	

2008 r.

III.6.2.8. BIELSK PODLASKI

Michał Sierba

Bielsk Podlaski¹ stanowił stolicę ziemi bielskiej – jednej z trzech tworzących województwo podlaskie po 1566 r. W XVI w. wraz z sześcioma wsiami miejskimi był największym ośrodkiem miejskim na terenie województwa.

Prezentowany w tomie plan Bielska ma charakter hipotetyczny, gdyż wobec braków w źródłach pisanych i kartograficznych nie jest możliwe dokładne odwzorowanie układu przestrzennego, zabudowy i wyglądu miasta w XVI w. – zwłaszcza na terenie jurydyk. Niniejszy plan nie pretenduje do dokładnego przedstawienia obrazu Bielska, gdyż ten wciąż wymaga pogłębionej refleksji – zwłaszcza wobec obecnego stanu badań, nowo odkrytych źródeł i ich wieloznacznych zapisów, które tworzą różne możliwości interpretacyjne. Większość planów miast i map w serii AHP obrazuje stan ok. 1600 r. W przypadku Bielska zrekonstruowanie planu miasta w tym przedziale chronologicznym jest znacząco utrudnione, o ile w ogóle możliwe. W związku z tym niniejszy plan obrazuje przestrzeń miejską w 1563 r. Na wybór tej cezury czasowej wpłynęły dwa czynniki. Pierwszy to podstawa źródłowa. Dla XVI w. jedyne źródła typu inwentarzowego (rejstry pomiaru włócznej), na podstawie których można zrekonstruować układ przestrzenny miasta, pochodzą z lat 1560–1563². Drugim czynnikiem były pożary, do których doszło w 1564 r., latach 70. XVI w. i w 1591 r. Strawiły one znaczną część zabudowy miejskiej³.

Pierwszy znany plan ukazujący schematycznie układ przestrzenny miasta pochodzi z 1781 r. Jest to efekt prac komisji *boni ordinis*, która miała uporządkować przepisy, przywileje i wygląd Bielska. Plan zachował się do dzisiejszych czasów w odrysie z okresu międzywojennego⁴. Pomocna była również mapa von Steina Prowincji Prus Nowowschodnich⁵, mapa powiatu bielskiego z 1839 r.⁶ i plan Bielska z połowy XIX w.⁷ Główną podstawę opracowania niniejszego planu stanowi zaś szczegółowy plan Bielska z 1834 r., pochodzący z Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie⁸. Jego uzupełnienie stanowił mniej szczegółowy plan Bielska z 1830 r.⁹ i plan pięciu wygonów bielskich również z tego roku¹⁰.

¹ W dalszej części tekstu będzie używana skrócona forma: Bielsk.

² BUWil, sygn. F5-A41-7932; KWiD, sygn. 2816, k. 19–23v; MPwB, sygn. H/D/506 (rękopis bez jednorodnej paginacji).

³ MK 112, k. 166–166v; Podlasie I, s. 143; G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995, s. 21; *Zbiór dziejopisów polskich w czterech tomach zawartych*, t. 1: *Kronika Marcina Bielskiego niegdyś w Krakowie drukowana, teraz znowu doprowadzeniem aż do Augusta III przedrukowana*, wyd. F. Bohomolec, Warszawa 1764, s. 561.

⁴ Autorowi nie jest znany oryginał tego odrysu. Wykorzystano jedynie kserokopię znajdującą się w bielskim oddziale Muzeum Podlaskiego, która została umieszczona na czwartej stronie okładki pracy: *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999.

⁵ Więcej na temat tej mapy zob. T. Panecki, *Źródła kartograficzne* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji II.2.8.

⁶ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Kartograficzny, sygn. 4242, *Karta jeograficzna Białostockiego obwodu powiatu bielskiego 1839 r.*

⁷ Mapa została wydrukowana [w:] Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 135.

⁸ NGAB, Grodno, f. 126-1-105 (za udostępnienie jego skanu oraz innych planów Bielska z lat 30. XIX w. serdecznie dziękuję W. Konończukowi). Plan zawiera szczegółowe informacje dotyczące rozplanowania przestrzennego – lokalizacji wszystkich budynków użyteczności publicznej, mieszkalnych i niektórych zabudowań gospodarczych, nazwy i przebieg ulic, opis poszczególnych granic miasta. Widoczna na nim jest również znaczna część sieci hydrograficznej oraz lokalizacja mostów. Plan wykonano w skali 1:6800 (za pomoc w tej kwestii dziękuję dr. T. Paneckiemu). Więcej na temat tego planu zob. W. Konończuk, *Nieznanym plan Bielska z 1834 r. Z dziejów kształtowania się układu przestrzennego miasta*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 26, 2020, s. 87–113.

⁹ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu, f. 1293-166-10.

¹⁰ Plan ten znajduje się pod tą samą sygnaturą co plan Bielska z 1834 r.; NGAB, Grodno, f. 126-1-105.

Do dziś zachował się odnaleziony niedawno rejestr pomiarów włócznie z 1563 r. przeprowadzonej przez Andrzeja Dybowskiego¹¹. Dotychczasowi badacze opierali się przede wszystkim na fragmentarycznej XVIII-wiecznej kopii rejestru. Zawiera ona głównie informacje dotyczące nieruchomości należących do Kościoła i Cerkwi na terenie Bielska i okolic. Pojawiają się tam tylko niektóre ulice. Należy dodać, że kopia została sporządzona bardzo wyrywkowo i widoczne są na niej przeskokki do różnych części miasta, z pominięciem innych obszarów¹². Uzupełnieniem tych źródeł jest skrótowy XIX-wieczny wypis, który obejmuje niepełną listę ulic i obiektów sakralnych na terenie miasta. Dotyczy on pierwszej, nie do końca udanej pomiarów włócznie, przeprowadzonej przez Stanisława Dziewiałtowskiego Skoczka¹³. Lustracje z 1576, 1602 i 1664 r. nie zawierają zbyt wielu istotnych informacji, które mogłyby posłużyć do rekonstrukcji układu przestrzennego Bielska¹⁴. Pierwsze szczegółowe inwentarze posiadamy dopiero dla 1772¹⁵ i 1779 r.¹⁶ Zachowane księgi miejskie obejmują zaś drugą połowę XVII i XVIII w.¹⁷

Ze względu na brak XVI-wiecznych źródeł kartograficznych i enigmatyczność inwentarzowych przy rekonstrukcji planu Bielska wykorzystano metodę retrogresywną i porównawczą. Źródła inwentarzowe z XVIII w. zostały skorelowane z istniejącymi przekazami pomiarów włócznie – wyłoniono podobieństwa i różnice, ustalono zmiany, jakie nastąpiły w układzie przestrzennym. Dane te zostały uzupełnione o informacje pochodzące z innych źródeł – przywilejów, lustracji, aktów sądowych, kronik, wizytacji, wykopalisk i nadzorów archeologicznych. Naniesiono wszystkie dane na wspomniane wyżej mapy i plany z drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w., a także na mapę współczesną. Podstawę pracy stanowił wspomniany plan z 1834 r., który przekształcono z wykorzystaniem zebranych informacji. Na każdym etapie prac efekty porównywano również z innymi próbami rekonstrukcji układu przestrzennego Bielska. Jako pierwszy taką próbę podjął Stanisław Herbst, nie ustrzegł się jednak błędów¹⁸. Kolejną osobą była Anna Czapska. Ona również popełniła istotne pomyłki¹⁹. Tematykę tę poruszył także Henryk Kosieradzki w swej monografii Bielska²⁰. Najszerzej do tematu podszedł Jerzy Zieleniewski, który swoje prace uzupełnił bardzo wartościowymi planami ukazującymi zarówno Bielsk w 1563 r. i w XVIII w., jak również niektóre przedmieścia i okolicę miasta²¹. Jednak i te plany wymagały weryfikacji i uzupełnienia. W pracach tego autora widoczne jest wprowadzanie dla XVI w. nazw ulic, które były odnotowywane dopiero w późniejszych źródłach. Najnowsza próba opisu rozwoju przestrzennego miasta (jednak bez nałożenia go na plan) została zawarta w wydawnictwie źródłowym opracowanym przez Waldemara Bukowskiego i Dorotę Michaluk²².

Bielsk i jego wsie miejskie położone są na terenie Równiny Bielskiej. Ukształtowanie terenu jest łagodne. Jest to lekko pofalowany obszar moreny dennej. Wysokość na terenie współczesnego miasta waha się od 135 do 155 m n.p.m. Najniżej położone tereny stanowią obszar doliny rzeki Białej i Lubki. Najwyższy punkt miasta znajduje się w okolicy rynku i kościoła farnego. W najbliższej okolicy rzek i strumieni znajdował się teren podmokły, który nie był wykorzystywany osadniczo. Zajmowały go

¹¹ MPwB, sygn. H/D/506, za informację na temat tego źródła dziękuję dr. T. Jaszczoltowi.

¹² KWiD, sygn. 2816, k. 19–23v.

¹³ BUWil, sygn. F5-A41-7932.

¹⁴ MK XVIII 64, s. 564–580; LWP 1570, 1576, s. 29–31; LWP 1602, s. 63–66.

¹⁵ BUWil, sygn. F4-A1661.

¹⁶ *Описание Рукописного Отдѣлення Виленской Публичной Библиотеки*, t. 4, Wilno 1903, s. 57–112.

¹⁷ AGAD, Bielskie miejskie, nr 1–3; NGAB, Grodno, f. 877-2-1-2.

¹⁸ S. Herbst, *Bielsk Podlaski*, [w:] *Studia z historii budowy miast*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, t. 6, 1957, nr 2(17), s. 39–47. Krytykę tego artykułu przeprowadził J. Zieleniewski; tenże, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV–XVIII wieku*, SP, t. 1, 1990, s. 51; tenże, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna w XII–XVIII w.*, Białystok 1980–1981, praca magisterska pod kier. prof. S. Alexandrowicza, s. 3–5.

¹⁹ A. Czapska, *Układ przestrzenny i zabytki architektoniczne Bielska Podlaskiego*, „Białostoczczyzna”, 1990, nr 4(20), s. 1–4; taż, *Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy wieku XVII po wiek XVIII*, „Rocznik Białostocki”, t. 9, 1970, s. 35–145. Krytykę tych artykułów przeprowadził J. Zieleniewski; Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 51–52; tenże, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna*, s. 5–6.

²⁰ H. Kosieradzki, *Bielsk Podlaski. Dzieje miasta*, Bielsk Podlaski 1987, s. 36–47.

²¹ Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 47–70; tenże, *Średniowieczny zespół osadniczo-obronny w Bielsku Podlaskim. Siedziba namiestników bielskich w panoramie miasta z pierwszej połowy XVI w.*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 115–125; tenże, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna*.

²² Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 15–34.

łąki, ogrody lub pustki, czasem na tych terenach lub w ich okolicach zakładano warsztaty garbarskie, które potrzebowały wody do obróbki skór. Na planie można zauważyć, że zwłaszcza na zachodnim brzegu rzeki Białej w jej najbliższej okolicy nie było zabudowań mieszkalnych. To samo dotyczyło okolicy rzeki Lubki. Bielsk między połową XVI a pierwszą połową XIX w. prawie nie rozwijał się terytorialnie – co jest zauważalne na XIX-wiecznych planach. Dopiero późniejsze lata doprowadziły do jego rozrostu – głównie w kierunku południowym i północnym.

Sieć hydrograficzna Bielska składa się z kilku cieków wodnych. Najważniejsze znaczenie miała rzeka Biała, która jest lewym dopływem rzeki Orlanki, będącej lewym dopływem Narwi. Nie była to duża rzeka, na pewno nie mogła służyć do spławu towarów. Na planie został ukazany jej bieg, który zrekonstruowano nie na podstawie głównego biegu rzeki z XIX-wiecznych map i planów, lecz tworząc jej hipotetyczny przebieg dzięki wykorzystaniu starorzeczy (widocznych na planie z 1834 r.). Dopływem Białej była rzeczka Lubka. Jej źródła znajdują się na południowy zachód od miasta. Płynęła przez jego południowe rubieże, w okolicy dawnego grodziska skręcała w kierunku północno-wschodnim. Innym dopływem Białej był strumień Seret, którego bieg rozpoczynał się na zachód od miasta, potem płynął przy lesie, przez który przechodziła droga do Brańska, dalej dochodził do XVIII-wiecznej ul. Poświęcińskiej (ob. ul. Poświętna) i dalej w kierunku wschodnim przecinając ul. Kondratowską, Litewską i Hrycowską. Na planie wyrysowano jego bieg według planu Bielska z 1830 r.²³ Seret dopływał następnie do stawu, do którego dochodziła ul. Stare Miasto. Poniżej Seretu płynął inny strumień²⁴, który łączył się w tym stawie z Seretem i razem tworzyły strugę uchodzącą do rzeki Białej. Na wschodnim brzegu rzeki Białej znajdowały się również dwa dochodzące do niej strumienie. Jeden przecinał ul. Dubicką w jej północnej części, drugi przechodził przez nienazwaną ulicę (ob. południowy fragment ul. Dubicze) na południu. Na terenie Bielska znajdowały się też stawy i sadzawki. Na podstawie zachowanych źródeł nie ma możliwości ustalenia ich liczby i dokładnego umiejscowienia. Na XIX-wiecznych mapach są widoczne cztery stawy na północ od kościoła farnego. Literatura przedmiotu również wspomina o sadzawkach w tamtym miejscu²⁵. Z wizytacji kościoła bielskiego uzyskujemy informację, że niektóre z nich kazano wykopać w drugiej połowie XVIII w.²⁶ Możliwe, że sadzawka lub sadzawki istniały również w okolicy dawnego grodu. Wspomina o nich m.in. inwentarz z 1779 r.²⁷ Nie można jednak potwierdzić, że były tam już w XVI w., nie zostały więc umieszczone na planie. Królewskie sadzawki istniały w okolicy ul. Dubickiej i prowadzącej do Stanisławowa – jednak nie znamy ich dokładnego położenia, stąd nie zostały zaznaczone na planie²⁸. Inne stawy – widoczne na XIX-wiecznych mapach – są jeszcze bardziej wątpliwe, również nie zostały więc umieszczone na niniejszym planie.

Ośrodek bielski powstał i rozwijał się początkowo na bagnistym terenie nad rzekami Białą i Lubką, na północy zaś aż do okolic dzisiejszego rynku. Archeolodzy twierdzą, że początki Bielska należy wiązać z osadą, która od X w. funkcjonowała w okolicy dzisiejszej ul. Zamkowej²⁹. Niedaleko osady wybudowano gród nad rzeką Lubką. Najprawdopodobniej wzniesli go książęta ruscy w XII–XIII w.³⁰ Pierwsza wzmianka o bielskim grodzie pochodzi z 1252 r. z *Kroniki halicko-wołyńskiej*³¹. Według ustaleń

²³ Na planie z okresu międzywojennego można dopatrzeć się innego jego biegu, co nie znaczy, że na pewno tak on wyglądał pierwotnie; MPwB, sygn. H/D/240, arkusz 5. Oznaczono ten strumień jako: Rów „M” (za udostępnienie tego planu serdecznie dziękuję byłemu dyrektorowi MPwB A. Lechowskiemu i byłej kierownik oddziału w Bielsku Podlaskim A. Dębowskiemu).

²⁴ Jest on również widoczny na planie międzywojennym. Został tam zaznaczony jako: Rów „P” (śródmiejski); MPwB, sygn. H/D/240, arkusz 5.

²⁵ Bukowski, Michałuk, Przywileje, s. 22.

²⁶ Archiwum Archidiecezji w Białymstoku, b. sygn., Kopia wizyty dekanalnej w kościele bielskim z 1804 r.

²⁷ *Opisanie Рукончаго*, t. 4, s. 77.

²⁸ MPwB, sygn. H/D/506.

²⁹ Odnaleziono tam wiele artefaktów z okresu od X do XIII w.; *Informator archeologiczny. Badania. Rok 1976*, Warszawa 1977, s. 175; WUOZwB, sygn. 191/A, J. Maciejczuk, *Sprawozdanie z badań i nadzorów archeologicznych w Bielsku Podlaskim na ulicy Zamkowej 26 VI–15 IX 1997*, mps; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2004, nr 21, s. 135–136. W XVI w. w tym miejscu najprawdopodobniej nie istniała żadna ulica. Dopiero ulicę bez nazwy wymienia dokument z 1610 r., który ustanawiał wzdłuż niej Nową Osadę Podzamecką; MK XVIII 64, s. 569–570.

³⁰ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 11, 1977, s. 9.

³¹ *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstęp i przyp. D. Dąbrowski, A. Jusupowicz, współpr. I. Juriewa, A. Majorow, T. Wiłkuł, Kraków–Warszawa 2017 (Pomniki Dziejowe Polski, ser. 2, t. 16), s. 328–329.

archeologicznych gród bielski był użytkowany dość krótko, niebawem bowiem strawił go pożar³². Na południe od grodu powstało podgrodzie. Na wschód od grodziska po obu stronach dzisiejszej ul. Zamkowej (nie ma jej na planie) w okresie średniowiecza znajdowała się osada. Straciła ona swoje znaczenie wraz ze wzniesieniem zamku w innym miejscu i po ustanowieniu wójtostwa w 1430 r.³³ Dalej osadnictwo rozwijało się w kierunku północnym, wzdłuż Traktu Wileńskiego (w XVI w. ul. Wielka i Litewska) i późniejszej ul. Stare Miasto (ob. południowa część ul. Jagiellońskiej). W różnych okresach powstawały tam nowe osady, które stały się następnie dzielnicami Bielska³⁴.

Badacze dziejów miasta przypuszczają, że po zajęciu Bielska przez Litwinów w połowie XIV w. funkcję grodu przejął zbudowany przez nich drewniany zamek³⁵. Było to spowodowane ciągłym zagrożeniem ze strony Krzyżaków³⁶. Początkowo uważano, że zamek wzniesiono w miejscu dawnego grodu, obecnie nazywanego błędnie Górą Zamkową³⁷. Twierdzenie to zostało obalone w trakcie badań archeologicznych³⁸. Jerzy Zieleniewski postawił hipotezę, że zamek litewski znajdował się pomiędzy ulicami widocznymi na planie: Żalubecką, Zamkową i nienazwaną ulicą (ob. ul. G. Narutowicza, w XVII–XVIII w. ul. Podzamecka)³⁹. Hipoteza ta nie została ani potwierdzona, ani podważona przez badania archeologiczne⁴⁰. W celu rozwiania wątpliwości należałoby przeprowadzić tam kompleksowe badania archeologiczne, co utrudnia ścisła zabudowa tego terenu. Według zasad przyjętych w serii AHP na planach miast zaznaczane są elementy pewne, stąd też zamek nie znalazł się na niniejszym planie. W XVI w. zamek ze względu na zmiany polityczne – unię polsko-litewską, likwidację zagrożenia krzyżackiego, włączenie Mazowsza do Korony – zmienił swoją funkcję. Przestał pełnić funkcję obronną. Stał się siedzibą władz i częstym miejscem pobytu władców⁴¹. Nie ma źródeł przekazujących jakąkolwiek informację na temat jego wyglądu. Wiadomo tylko, że składał się z dwóch części – zamku dolnego i górnego. Przestał istnieć 22 VII 1564 r., gdy „piorun wierzchni zamek spalił, który ogień tak prędko moc wziął, że za dwie godziny nie tylko wierzchni, ale i dolny zamek ze wszystkim jako umiotł zgorzał: na który ogień król [Zygmunt August – M.S.] na koniu u stajen stojąc patrzył”⁴². Na marginesie należy dodać, że Bielsk poza zamkiem był pozbawiony innych fortyfikacji.

Bielsk uzyskiwał prawa miejskie stopniowo⁴³. Pierwszym etapem było nadanie 2 I 1430 r. dziedzicznego wójtostwa niejakiemu Andrzejowi przez wielkiego księcia litewskiego Witolda. Przywilej ten

³² W. Szymański, *Komunikat o wynikach sondażowych badań grodzisk w Bielsku Podlaskim i we Wnorach-Wypychach*, „Rocznik Białostocki”, t. 13, 1976, s. 502.

³³ K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 135–138.

³⁴ Bukowski, Michałuk, Przywileje, s. 16.

³⁵ O tym, że zamek był drewniany dowiadujemy się m.in. z relacji Aleksandra Gwagnina: „Zamek był drzewiany, ale spalony”, tenże, *Z kroniki Sarmacji europejskiej. Opisanie Polski, W. Ks. Litewskiego, Ziemi ruskiej, Ziemi pruskiej, Ziemi inflandzkiej, Ziemi żmudzkiej*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1860, s. 25.

³⁶ Bukowski, Michałuk, Przywileje, s. 16.

³⁷ Tezę tę postawili XIX-wieczni badacze J. Jaroszewicz i F. Pokrowski; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 103; Ф.В. Покровский, *Археологическая карта Гробненской губернии*, Вильна 1896. Powtarzano ją w późniejszej literaturze przedmiotu.

³⁸ W. Szymański, *Komunikat o wynikach sondażowych badań*, s. 502.

³⁹ J. Zieleniewski na potwierdzenie swojej hipotezy przytoczył kilka istotnych argumentów. Rejestr pomiarów włócznej wspominał, że ul. Wielka biegła z rynku miejskiego do zamku. Kończyła się przy skrzyżowaniu z ul. Zamkową, a przedłużeniem ul. Wielkiej była ul. Żalubecka. Wraz z nienazwaną ulicą (ob. ul. G. Narutowicza) tworzyły one wrzecionowaty plac, na którym miał stać zamek. Przy nim miały również zbiegać się trakty prowadzące do Brzeźcia, Brańska, Grodna lub Suraża. Według tego autora w XIV–XV w. przy zbiegu tych dróg po drugiej stronie ul. Zamkowej miał się znajdować plac targowy, który później został zlikwidowany i zasiedlony. W latach 80. XX w. J. Zieleniewski przeprowadził „prace geotechniczne metodą odwiertów”, które miały potwierdzić istnienie zamku w omawianym miejscu; tenże, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna*, s. 10; tenże, *Średniowieczny zespół osadniczo-obronny w Bielsku Podlaskim*, s. 117–119, 124–125. Użycie tej metody i wnioskowanie przez osobę niebędącą archeologiem budzi wątpliwości w kwestii właściwej interpretacji ostatecznych wyników, które mogły być podporządkowane postawionej wcześniej hipotezie o umiejscowieniu zamku. Nie zmienia to faktu, że w świetle rejestru pomiarów włócznej z 1563 r. to umiejscowienie jest bardzo prawdopodobne; zob. MPwB, sygn. H/D/506.

⁴⁰ K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 137–138; WUOZwB, sygn. 172/A, K. Rusin, *Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego nad pracami ziemnymi związanymi z budową kanalizacji sanitarnej i deszczowej na ul. Narutowicza i Kazanowskiego w Bielsku Podlaskim w 1996 r.*, mps, s. 2–7.

⁴¹ Pobytu władców w Bielsku potwierdzają ich opublikowane itineraria; zob. M. Sierba, *Drogi* w tomie AHP Podlasie, przyp. 16, w tej edycji III.5.8.

⁴² *Zbiór dziejopisów polskich*, t. 1, s. 561. Informacja ta nie jest dokładna, gdyż 10 lipca król opuścił Bielsk i udał się do Parczewa; Bukowski, Michałuk, Przywileje, s. 18.

⁴³ Bielsk jeszcze przed uzyskaniem prawa magdeburskiego pod względem gospodarczym miał już charakter miejski. Mimo to, tak jak wiele podobnych osiedli w WKL, do momentu uzyskania praw miejskich podlegał prawu książęcemu.

pozwalając osiedlać się w Bielsku tylko Polakom i Niemcom wyznania katolickiego, jednak miano nie czynić krzywdy mieszkającym już tam Rusinom⁴⁴. Dokument ten wprowadzał w Bielsku dwa porządki prawne. Powstała wtedy nowa osada zwana Miastem Lackim, gdzie obowiązywało prawo niemieckie, zamieszkała przez ludność polską i niemiecką. Znajdowała się ona w północnej części Bielska. W części ruskiej, zwanej Starym Miastem, mieszkali Rusini, rządzący się wciąż prawem ruskim. Obejmowała ona w XVI w. ul. Stare Miasto⁴⁵, okolice grodu, zamku, osadę Podzamecką i osadę Kłopoty⁴⁶ – położoną na południe od późniejszego kościoła farnego, wzdłuż XVI-wiecznej ul. Kłopotowskiej, aż do ul. Zarynek (ob. część ul. 11 Listopada). Te dwie osady miały stanowić bezpośrednie zaplecze gospodarcze i usługowe dla zamku bielskiego⁴⁷.

W listopadzie 1495 r. wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk nadał Bielskowi prawo magdeburskie. Objęło ono już całą społeczność Bielska wraz z ludnością mieszkającą na terenie okręgu miejskiego. W różnym czasie w tym okręgu powstały wsie miejskie: Augustowo, Stryki (w XVI w. Młodzianowo lub Stryki), Szastały (w XVI w. Koszczyno lub Szastały), Widowo (w XVI w. Stanisławowo, w XVII w. Widowo lub Stanisławowo)⁴⁸, Parcewo (w XVI w. Piotrowo) i Spiczki⁴⁹. Prawem miejskim objęto również osadę garbarską znajdującą się po drugiej stronie rzeki Białej – Dubicze⁵⁰. Jurysdykcji miejskiej mieli się poddać także „ludzie Kolyenki czyli Kolyenkowicze”⁵¹. Była to najprawdopodobniej ruska ludność pośrednia między szlachtą a chłopstwem. Nie wiemy, gdzie mieszkali początkowo. Najprawdopodobniej w trakcie pomiaru włócznej zostali przesiedleni na tereny zwane *na Kolence*, znajdujące się w północnej części prezentowanego planu, po obu stronach Traktu Wileńskiego⁵². Dokument nie objął jedynie *osady Podzameckiej*, która przekształcona została w jurydykę starościńską z własnym wójtem⁵³. Aleksander Jagiellończyk potwierdził w tym dokumencie również możliwość korzystania przez mieszczan z lasów „w stronę Grodna aż po rzekę Narew, w stronę Brześcia po rzeczku Dobra Woda⁵⁴, z innej zaś strony po wioskę Burycze”⁵⁵. Okręg miejski rozciągał się od wsi Koszele

⁴⁴ Bukowski, Michałuk, Przywileje, s. 67–69.

⁴⁵ Badania archeologiczne wskazują, że ta część Bielska była zamieszkała przynajmniej od XV w. W południowej części Starego Miasta znaleziono również starsze zabytki archeologiczne; Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2005, nr 23, s. 169.

⁴⁶ Według badań archeologicznych teren osady Kłopoty był zamieszkały przynajmniej od drugiej połowy XIV w.; L. Pawlata, *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku Podlaskim na tle wyników dotychczasowych badań*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 21, 2015, s. 271.

⁴⁷ Bukowski, Michałuk, Przywileje, s. 18.

⁴⁸ W dalszej części komentarza będzie stosowana forma Stanisławowo, a nie Widowo, by utrzymać spójność z planem. W Stanisławowie znajdował się folwark stanowiący uposażenie wójta bielskiego. W lustracji z 1576 r. wspomniano o 6 włókach wójtowskich; LWP 1570, 1576, s. 31. Przed 1614 r. stał się on własnością Macieja Szeplińskiego, od którego w 1614 r. kupił go Jan Lubmajer. Od tego momentu grunt ten będzie nazywany Lubmajerowizną; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Widowo*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/article/show/id/235> (dostęp: 27.11.2019).

⁴⁹ Wszystkie wsie miejskie bielskie znajdują się na mapie głównej. Nie zostały one ukazane na planie ze względu na ich oddalenie od Bielska i to w różnych kierunkach. Wymusiłoby to znaczną zmianę skali, co mogłoby spowodować małą czytelność planu samego miasta; zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.2a.8.

⁵⁰ Bukowski, Michałuk, Przywileje, s. 23. Badacze dziejów Bielska wymieniają również osadę garbarską Zastawie, która miała się znajdować w południowej części ob. ul. Dubicze. Prowadzone kwerendy nie wykazały osady o takiej nazwie w XVI w., dlatego też nie znalazła się ona na komentowanym planie. O istnieniu osady o takiej nazwie jako pierwszy pisał J. Zieleniewski, jednak nie zaznaczył jej na opracowanym przez siebie planie miasta w 1563 r. Umieścił za to na tym planie ul. Zastawiecką. Sama osada Zastawie znalazła się dopiero na stworzonym przez niego planie Bielska w XVIII w.; Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 64, plan [1] *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*, plan [2] *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w XVIII wieku* po s. 328. Około 1563 r. ulica o takiej nazwie nie istniała. Była to południowa część dzisiejszej ul. Dubicze, która w rejestrze pomiaru włócznej z 1563 r. nie została nazwana. J. Zieleniewski informację o tej ulicy zaczerpnął zapewne z inwentarza z 1779 r.; *Onucanie Pykonchazo*, t. 4, s. 78–81. Inwentarz z 1772 r. nie wspomina o tej ulicy i osadzie; BUWil, sygn. F4-A1661. Na planie z 1834 r. również nie znalazła się ul. Zastawiecka – tylko ul. Dubicka; NGAB, Grodno, f. 126-1-105. Ulicę tę wymienia J. Jaroszewicz w swym opisie miasta z 1845 r.; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 134.

⁵¹ Bukowski, Michałuk, Przywileje, s. 73–76.

⁵² Tamże, s. 23–24; zob. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 64–65, plan *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*.

⁵³ Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 69; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 147.

⁵⁴ Był to prawy dopływ Nurca we wsi Dobrowoda na wschód od Kleszczel; Bukowski, Michałuk, Przywileje, s. 74.

⁵⁵ Nieistniejąca wieś, której grunt połączono w trakcie pomiaru włócznej ze wsią Kleniki, późniejszego Zygmuntowa, ob. wieś Klejniki; D. Michałuk, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok–Narew 1996, s. 19.

na południowym wschodzie, rzeczkę Krzywa⁵⁶ na wschodzie i strumień *Wierhuszewka* – w 1501 r. zwanego *Wojtuszkówka*⁵⁷. Od strony północno-zachodniej, zachodniej i północnej zasięg okręgu miejskiego wyznaczały wsie: Niewino Stare (w XVI w. Niwino Stare), Malinowo (w XVI w. Malinowo-Żółtki), Łubin Kościelny (w XVI w. Łubino), Pietrzykowo-Wyszki, Bańki i Hryniewiczze⁵⁸. W latach 1499 i 1501 Aleksander Jagiellończyk potwierdził i rozszerzył prawa miejskie przysługujące Bielskowi⁵⁹.

Duży wpływ na ukształtowanie się przestrzeni miejskiej zarówno przed, jak i w trakcie pomiaru włości miało ufundowanie i usytuowanie świątyń na terenie Bielska. Wszystkie istniejące w XVI w. świątynie zostały zaznaczone na planie. Pierwsza cerkiew funkcjonowała najprawdopodobniej na terenie grodu, później zaś przeniesiono ją do zamku bielskiego. Świątynię tę utożsamia się z cerkwią pw. Narodzenia NMP. Przepuszczalnie w 1562 r. została ona przeniesiona z zamku na ul. Stare Miasto – gdzie do dziś istnieje cerkiew pod tym wezwaniem⁶⁰. Przy świątyni zapewne znajdował się cmentarz⁶¹. Przed 1527 r. powstał prawosławny monaster wraz z cerkwią św. Mikołaja przy ul. Zamkowej (ob. skrzyżowanie ulic Zamkowej i J. Poniatowskiego)⁶². Na terenie monasterskim znajdował się cmentarz. Jego pozostałości znaleziono również w pasie dzisiejszej ul. J. Poniatowskiego, jak również po południowej i północnej stronie tej ulicy⁶³.

Najważniejszą świątynią prawosławną w mieście była cerkiew św. Michała, której następnie dodano wezwanie Objawienia Pańskiego. Pierwsza pewna informacja na jej temat pochodzi dopiero z 1560 r., gdy została ona uposażona w 2 włóki w Strykach⁶⁴. Osadzono ją w południowej części ul. Wielkiej przy wschodniej pierzei. Najprawdopodobniej jednak powstała przed 1560 r., w trakcie organizacji tej części miasta. Wiadomo też, że w drugiej połowie XVI w. pełniła ona funkcję cerkwi soborowej i głównej świątyni prawosławnej w mieście. Działał przy niej szpital, który w latach 80. XVI w. został dodatkowo uposażony w 4 włóki we wsi starostwa bielskiego Gredele (w XVI w. Hredele)⁶⁵.

Cerkiew Świętej Trójcy po raz pierwszy pojawia się w dokumentach w drugiej połowie XVI w. Usytuowana była tuż przy skrzyżowaniu ul. Litewskiej i Drogi do Młynów – w XVIII w. nazwanej ul. Wypustową (ob. ul. Widowska). Od wspomnianego skrzyżowania oddzielała ją tylko jedna parcela. Na pewno istniała w latach 60. XVI w.

Ostatnia cerkiew – pw. Zmartwychwstania Pańskiego – miała zostać przeniesiona do Bielska ze wsi Lewki. Usytuowano ją na trójkątnym placu u zbiegu XVI-wiecznych ulic Dubickiej i Łoknickiej po prawej stronie rzeki Białej. W trakcie pomiaru włości cerkiew została najprawdopodobniej przeniesiona w jej obecne miejsce – skrzyżowanie XVI-wiecznych ulic Brzeskiej i Orłańskiej⁶⁶.

⁵⁶ Według Z. Romaniuka była to wcześniejsza nazwa rzeki Orłanki; *Przywileje wielkksiążęce i królewskie dotyczące Bielska Podlaskiego z lat 1430–1512*, wyd. Z. Romaniuk, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały*, s. 260. J. Zieleniewski uważa, że dziś na prawym brzegu tej rzeczki mieści się wieś Krzywa; Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 52.

⁵⁷ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 73–76, 88. Według Z. Romaniuka dziś jest to rów na południe od wsi Kotły; tenże, *Bielsk w latach 1366–1513 (na tle dziejów regionu)*, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały*, s. 24.

⁵⁸ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*, s. 16–17.

⁵⁹ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 79–88.

⁶⁰ Tamże, s. 18, 20 (zob. tam też literaturę i dyskusję na temat przeniesienia cerkwi Narodzenia NMP).

⁶¹ WUOZwB, sygn. 310/A, M. Sobczak, *Sprawozdanie wstępne z badań wykopaliskowych w Bielsku Podlaskim. Działki 2993 i 3031/6 przy ul. Kopernika, lipiec 2004*, mps; WUOZwB, b. sygn., D. Krasnodębski, J. Mizerka, *Sprawozdanie z badań archeologicznych-nadzorów przeprowadzonych w Bielsku Podlaskim na działce 3004/1 (ul. Poniatowskiego)*, mps.

⁶² Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 103. G. Sosna i D. Fionik sądzą, że cerkiew św. Mikołaja mogła powstać już przed 1430 r., później zaś przy niej powstało zgromadzenie monasterskie; ciż, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, s. 97. Hipoteza ta jednak nie ma potwierdzenia w źródłach. Współcześnie monaster i przynależna do niego cerkiew nie istnieją – cerkiew spłonęła w 1941 r. Na skrzyżowaniu dzisiejszych ulic Zamkowej i J. Poniatowskiego ustawiono kaplicę. Na reszcie posesji monasterskiej znajduje się obecnie liceum; tamże, s. 115–117.

⁶³ WUOZwB, b. sygn., D. Krasnodębski, J. Mizerka, *Sprawozdanie z badań archeologicznych-nadzorów przeprowadzonych w Bielsku Podlaskim na działce 3004/1 (ul. Poniatowskiego)*, mps; Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku*, s. 163–167.

⁶⁴ LMAVB, f. 41-394, s. 851.

⁶⁵ Tamże; KWiD, sygn. 2816, k. 19–23v; G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, s. 21, 121–122; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 115; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 102; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 20.

⁶⁶ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 25; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 106. Na placu przy cerkwi obok skrzyżowania ulic Dubickiej i Łoknickiej znajdował się cmentarz. W 1993 r. w trakcie prowadzonych tam badań archeologicznych odnaleziono kilka pochówków; MPwB, *Dział Archeologii*, sygn. B/627, Karta archiwalna stanowiska nr 38 w Bielsku Podlaskim; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 140. Po przeniesieniu cerkwi do jej dzisiejszej lokalizacji wykorzystano plac jako miejsce targowe dla osady garbarskiej Dubicze; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 25. Na marginesie niniejszych

Na kształt urbanistyczny miasta istotnie wpływały również świątynie katolickie. Parafia została zapewne ufundowana najpóźniej w 1430 r. na potrzeby katolickich osadników⁶⁷. Pierwsza informacja źródłowa na temat parafii Narodzenia NMP i św. Mikołaja pochodzi jednak dopiero z 1446 r.⁶⁸ Kościół został umiejscowiony tam, gdzie stoi obecnie bazylika mniejsza pod tym samym wezwaniem. Już w XV w. zaginął pierwotny akt fundacyjny. W 1492 r. wielki książę litewski Aleksander wydał specjalny dokument potwierdzający uposażenie parafii. Fundacja obejmowała m.in. dwa place w mieście. Na pierwszym stał kościół z cmentarzem, szkoła i dom wikariusza, na drugim zaś dwór plebański otoczony ogrodami⁶⁹. Zapewne wraz z nadaniem wójtostwa w 1430 r. i ufundowaniem kościoła farnego utworzono w jego okolicy targowisko, wymierzone i zamienione w trakcie pomiaru włócznej w rynek miejski – z ratuszem i kletkami pośrodku. Wschodnią pierzeję rynku stanowiła ulica zwana w XVI w. Wielką, później Szeroką i Rynkową, która była główną arterią miasta, a jej przedłużeniem w kierunku północnym była ul. Litewska, przechodząca następnie w Trakt Wileński⁷⁰. Rynek stał się centrum handlowym i administracyjnym Bielska, co wpłynęło na spadek znaczenia starej osady zamkowej. Dodać należy, że na północ od kościoła farnego rozciągała się jurydyka kościelna nazywana Poświętnym⁷¹.

Po wschodniej stronie ul. Litewskiej, na południe od strumienia Seret znajdowały się posesje należące do szpitala i kaplicy św. Marcina⁷². Przytułek działał na pewno w 1521 r.⁷³ Przytułek i kaplica zostały zlikwidowane na przełomie XVII i XVIII w.⁷⁴ Na niniejszym planie nie znalazła się inna świątynia katolicka, która powstała u zbiegu ulic Knyszyńskiej i Litewskiej. W 1632 r. ufundowano tam klasztor karmelicki i stworzono należącą do niego jurydykę podklasztorną.

Największy wpływ na układ przestrzenny Bielska i jego przedmieść wywarła wspomniana już pomiaru włóczna. Była to realizacja Ustawy na wołoki z 1557 r.⁷⁵ Pomiaru włości bielskiej miała się rozpocząć już w 1540 r., gdy ta znajdowała się w rękach królowej Bony⁷⁶. Nie wiadomo, jakie były jej rezultaty. Za czasów Zygmunta Augusta w samym mieście i przedmieściach pomiaru odbyła się dwukrotnie. W 1560 r. rozpoczął ją Stanisław Dziewiałtowski Skoczek. Wykonując swoją pracę, nie stosował się w pełni do wymogów Ustawy na wołoki i wskazań wielkoksiążęcych, nie uwzględnił również praw poddanych⁷⁷. Został w związku z tym odsunięty od obowiązków. Jego miejsce zajął Andrzej Dybowski, któremu pomagał Adam Pilchowski⁷⁸. Pomiaru zakończyła się w 1563 r.⁷⁹

rozważań znajduje się zagadnienie przystąpienia cerkwi bielskich do unii brzeskiej, co wykracza poza zakres chronologiczny planu. Niniejszy temat jest bardzo skomplikowany i został już opisany w literaturze przedmiotu; zob. G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*; J. Maroszek, *Katolicy – unicy w Bielsku Podlaskim w latach 1596–1839*, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały*, s. 31–82.

⁶⁷ Z. Romaniuk uważa, że kościół najprawdopodobniej istniał już przed 1430 r., mimo że nie można tego potwierdzić źródłowo; tenże, *Bielsk w latach 1366–1513*, s. 18.

⁶⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 3 (1440–1498)*, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 1998, s. 28.

⁶⁹ ZZG, sygn. 680, s. 1–6; Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 22. Z czasem uposażenie było zwiększane; zob. E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Bielsku Podlaskim*, Drohiczyń–Warszawa 2012, s. 414–419; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 119.

⁷⁰ Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 25, 28.

⁷¹ J. Zieleniewski, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna*, s. 13.

⁷² J. Zieleniewski w miejscu kaplicy św. Marcina i szpitala sytuował cmentarz, który miał do nich przynależeć, same zabudowania zaś przy Drodze do Młynów; Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska, plan Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*. Jednak zapisy z pomiaru włócznej nie wspominają o cmentarzu, ale jasno precyzują położenie kaplicy i szpitala; MPwB, sygn. H/D/506.

⁷³ Niektórzy badacze wiążą ich fundację z osobą Zygmunta Starego, jednak dokładna data nie jest znana; E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii*, s. 70–71; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 125.

⁷⁴ Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 22–23.

⁷⁵ Więcej na temat pomiaru włócznej: J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, cz. 2: *Litwa w pierwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskiej*, Wilno 1844, s. 229–275; J. Ochmański, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 158–197.

⁷⁶ Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 57.

⁷⁷ Zob. KWiD, sygn. 2816, k. 3v; Ł. Górnicki, *Dzieje w Koronie Polskiej*, oprac. H. Barycz, Wrocław 2003, s. 143–145; J. Maroszek, *Katolicy – unicy*, s. 72–73. W przywileju z 1565 r. król także prezentował swą motywację do przeprowadzenia ponownej pomiaru: „Zobaczywszy, że ich [mieszczan bielskich – M.S.] miejskie ziemie między naszymi folwarkami i poddanych włości [naszych – M.S.] nie mogły być zgodnie ze swoim prawem jako sioła osadzone i w spokoju, wtedy poleciliśmy na nowo tę pomiarę niedobłą zmienić”, Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 97.

⁷⁸ Kopicjana 10, s. 33–37; KWiD, sygn. 2816, k. 3–4; MPwB, sygn. H/D/506; Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 95–97; J. Maroszek, *Katolicy – unicy*, s. 72–73.

⁷⁹ MPwB, sygn. H/D/506.

Wydaje się, że w ramach pomiaru układ przestrzenny Bielska został ułożony wzdłuż głównych ulic idących z południa na północ. Główną oś miasta stanowiły ulice Wielka i Litewska. Wzdłuż lub w okolicy tych ulic znajdowały się najważniejsze punkty na mapie miejskiej – centralnie położony rynek, zamek umiejscowiony na południowym krańcu miasta i świątynie. Na niniejszym planie miasta nie został odtworzony podział na konkretne parcele miejskie, nie pozwala na to bowiem zachowana baza źródłowa. Hipotetyczne dla XVI w. jest również oznaczenie użytków rolnych, ogrodowo-rolnych, łąk, pastwisk i nieużytków. Zabudowa była najprawdopodobniej nieco „rozstrzelona” – na co miały też wpływ warunki terenowe. Widać to także na planie z 1834 r. i w XVIII-wiecznych opisach miasta. Brak tu regularności. Ulice miały różny bieg i przecinały się pod różnymi kątami, przez co nie było wyraźnych osi widokowych.

Efektom pomiaru włócznej było też rozmierzenie na włóki okręgu miejskiego. Miasto prawie nie posiadało własnej ziemi ornej. Niemal całe uposażenie ziemskie mieściło się w ramach wsi miejskich – mających jednak status pełnoprawnych części miasta. Łącznie rozmierzone 381 włók: 164 we wsi Augustowo, 43 w Strykach, 29 w Szastałach, 74 w Stanisławowie, 45 w Parcewie i 16 w Spiczkach⁸⁰. Samo miasto rozporządzało 121 morgami i 5 przętami gruntu⁸¹. W ramach pomiaru włócznej zmieniono układ przestrzenny wsi miejskich. Przybrały one kształt ulicówek. Uporządkowano również układ gruntów. Po przeprowadzeniu pomiaru włócznej Bielsk dysponował jednym z największych uposażeń ziemskich na terenie województwa podlaskiego. Wsie miejskie leżały w pewnym oddaleniu od rzeki Białej i Orlanki, co nie znaczy, że nie miały dostępu do wody. Płynęły przez nie różnego rodzaju strumienie i posiadały również stawy rybne.

Dostępne źródła nie pozwalają nam w pełni ocenić zmian w układzie przestrzennym Bielska, jakie przyniosła pomiaru włóczna. Jerzy Zieleniewski uważa, że wcześniej na ul. Wielkiej istniało obszerne targowisko, które ciągnęło się od ówczesnego zamku w stronę północną. Podczas przeprowadzania pomiaru włócznej zwężono je i przekształcono w tę właśnie ulicę. W trakcie pomiaru zlikwidowano też zapewne place targowe, które znajdowały się przy bielskich świątyniach. Przetrwał tylko plac położony przy pierwotnym umiejscowieniu cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego, który służył osadzie Dubicze do handlu skórami. Zamiast wielu placów powstał jeden obszerny rynek miejski – w kształcie wydłużonego prostokąta na wschód od kościoła farnego⁸². Wspomniany plac znajduje się tam do dziś. Wschodni bok rynku pokrywał się z biegiem ul. Wielkiej. W 1563 r. stał na nim ratusz i kletki⁸³. Pewnie była tam także waga miejska.

Możliwe, że w wyniku pomiaru włócznej na nowo rozmierzone i rozdzielone parcele, co powinno uregulować i usystematyzować rozkład nieruchomości na terenie miasta. Jednak nieregularność zabudowy w XVIII i XIX w. podaje tę kwestię w wątpliwość. Podczas pomiaru włócznej zlikwidowano w okolicy zamku zabudowania gospodarcze i przeniesiono je do folwarku Hołowiesk, w bliskiej odległości na południowy wschód od miasta. W Bielsku pozostała zaś siedziba starosty na zamku. Jednak i ona została przeniesiona do Hołowieska po pożarze z 1564 r. Stworzono tam renesansowy kompleks pałacowo-ogrodowy z położoną w bezpośrednim sąsiedztwie na południe od niego częścią gospodarczą⁸⁴. Nie wiadomo, jak długo istniały stajnie królewskie położone naprzeciwko monasteru św. Mikołaja, o których wspominał rejestr pomiaru włócznej⁸⁵.

⁸⁰ Suma ta nie uwzględnia 10 włók uposażenia cerkwi bielskich w Strykach; Kopicjana 10, s. 33–37; J. Maroszek, *Katolicy – unicy*, s. 72–73. W 1565 r. Zygmunt August zatwierdził rozmierzenie gruntów bielskich na 359 włók; Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 95–97. Liczba ta nie uwzględniała włók wolnych od powinności.

⁸¹ MPwB, sygn. H/D/506. Według późniejszych lustracji miasto miało 106 morgów i 7 przętów uposażenia oraz 12 morgów zaścianku; LWP 1570, 1576, s. 29–31; LWP 1602, s. 63–66.

⁸² Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 25; *Onucanie Pykonchazo*, t. 4, s. 61; Zieleniewski, Powstanie i rozwój Bielska, s. 62, 64–65, 69–70.

⁸³ MPwB, sygn. H/D/506. E. Narolska, J. Jaroszewicz i H. Kosieradzki uważają, że drewniany ratusz bielski mógł powstać już w XV w., jednak nie przytaczają na to żadnych wzmianek źródłowych; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 129; H. Kosieradzki, *Bielsk Podlaski*, s. 72; E. Narolska, *Ratusz w Bielsku Podlaskim – dzieje, przeobrażenia i konserwacja*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 1997, nr 3, s. 98–99.

⁸⁴ Według J. Zieleniewskiego miano też wtedy zlikwidować stajnie królewskie przy ul. Zarynek (ob. ul. 11 Listopada); Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 64, 69–70. Nie ma jednak pewności, kiedy to nastąpiło, gdzie były dokładnie zlokalizowane i czy w ogóle tam istniały. Wobec tych kontrowersji nie zostały zaznaczone na planie.

⁸⁵ KWid, sygn. 2816, k. 19v; MPwB, sygn. H/D/506.

W przywilejach miejskich z przełomu XV i XVI w. wspomniano kilka budynków, które zapewne powstały wówczas w Bielsku: łaźnię wójtowską, łaźnię miejską, jatki, karczmy wójtowskie, wosko-bojnię i postrzygalię⁸⁶. Z końca XV i z pierwszej połowy XVI w. pochodzą również informacje na temat komory celnej w Bielsku⁸⁷. Niestety – poza jatkami – nie udało się tych budynków zlokalizować i umieścić na planie.

Istotnym elementem przestrzeni miejskiej były jurydyki. Pierwszą z nich była osada Podzamecka, która podlegała staroście. Znajdowała się ona w okolicy zamku na zachodniej pierzei nienazwanej ulicy (ob. ul. G. Narutowicza)⁸⁸ i południowej pierzei ul. Zamkowej⁸⁹. Również mieszkańcy we fragmentach obu pierzei ul. Grobelnej i w północnej części ul. Stare Miasto na jej wschodniej pierzei podlegali staroście⁹⁰. Osada Podzamecka powstała w 1495 r., nie objęło jej bowiem nadanie prawa miejskiego przez Aleksandra Jagiellończyka⁹¹. W 1565 r. znajdowało się tam 36 placów⁹². W 1610 r. powstała ulica odchodząca na południe od ul. Zamkowej. Rozpoczynała się mniej więcej na wysokości monasteru św. Mikołaja. Po obu stronach tej nienazwanej wówczas ulicy (ob. część ul. Zamkowej), po przejściu rzeki Lubki, powstała Nowa Osada Podzamecka, która nie została umieszczona na niniejszym planie⁹³. Drugą dużą jurydyką było położone na północ od kościoła farnego Poświętne. Znajdowało się tam wiele placów i karczem. Jurydyka ta powstała najprawdopodobniej w 1430 r., a na pewno istniała już w 1492 r. Jednak dopiero Zygmunt Stary pozwolił duchowieństwu na osadzanie tam poddanych⁹⁴.

Układ przestrzenny Bielska od czasu pomiaru włócznej nie podlegał istotnym zmianom i zachował swój charakter do dziś⁹⁵. Dzięki temu można z bardzo dużym przybliżeniem wskazać prawie wszystkie współczesne ulice na miejscu tych, które istniały w 1563 r. Oczywiście nie przebiegały one identycznie, gdyż różna mogła być szerokość ulic, jak również miejscami mogły mieć nieco inny bieg. Nazwy ulic zostały naniesione na plan głównie na podstawie zapisów z pomiaru włócznej. Poza pewnymi wyjątkami, jeśli nie występowały w dokumentach, to nie zostały oddane na planie⁹⁶.

Najważniejszą osią komunikacyjną Bielska w XVI w. była ul. Wielka. Była to część Traktu-Gościńca Litewskiego lub Wileńskiego, biegnącego przez Bielsk w kierunku Grodna i Wilna⁹⁷. Do tej drogi zaliczało się również przedłużenie ul. Wielkiej, którym była ul. Litewska, przechodząca następnie w Trakt Wileński. Dziś to ul. A. Mickiewicza w odcinku od skrzyżowania z ul. 11 Listopada. Na wschód od rynku, obok kaplicy św. Marcina, odchodząc od ul. Litewskiej, swój bieg rozpoczynała ul. Hrycowska (ob. ul. Kazimierzowska). Szła na wschód, po czym odbijała w kierunku północnym, mijała strumień

⁸⁶ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 73–88.

⁸⁷ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 266–267; Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366–1513*, s. 22.

⁸⁸ Niestety XVI-wieczne źródła nie przekazują żadnych informacji na temat zabudowy wzdłuż tej ulicy, stąd też taka zabudowa nie została umieszczona na planie. Możliwe, że w 1563 r. całą zabudowę zachodniej pierzei stanowił zamek, który mógł tam się znajdować.

⁸⁹ Tereny znajdujące się na południowej pierzei ul. Zamkowej i Grobelnej w jej odcinku od ul. Żalubeckiej do przeprawy na rzece Białej również należały do osady Podzameckiej; zob. LWP 1570, 1576, s. 41–42; LWP 1602, s. 67. Wielokrotnie potwierdzano przywileje osady Podzameckiej. Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 147; *Описаніе Рукончаго*, t. 4, s. 65. Tak obszar starej osady Podzameckiej opisywała lustracja z 1664 r.: „Podzamecze w Bielsku alias ulica Podzamecka. Idąc od dworu Hołowieska ku miastu jest ulica przy grobli kamiennej Podzamecze nazwana starej osady. Ciągnie się wzdłuż jedną stroną krajną na zachód nad rzeczką Lubką, mimo cerkiew ruska św. Mikuły, aż do przecznicy ku długiej ulicy miejskiej Żalubcze nazwanej”, MK XVIII 64, s. 569. Było to już po powstaniu Nowej Osady Podzameckiej, która ograniczyła zakres terytorialny osady Podzameckiej od strony wschodniej, o której niżej.

⁹⁰ W rejestrze pomiaru włócznej z 1563 r. wspomniano, opisując wschodnią pierzeję ul. Stare Miasto: „Tu się poczynają place zamkowego przysudu, uliczka, która idzie z Starego Miasta na staw”. Miało się tam znajdować łącznie pięć posesji; MPwB, sygn. H/D/506. Najprawdopodobniej chodziło o staw przy mostku na strumieniu, który przecinał XIX-wieczną ul. Stare Miasto; zob. Російський государственный исторический архив, Санкт-Петербург, ф. 1293-166-10. Na komentowanym planie tam kończy się ul. Stare Miasto.

⁹¹ J.M. Szczerba, *Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku*, SP, t. 1, 1990, s. 19.

⁹² Podlasie II, s. 61; zob. też opis z: LWP 1570, 1576, s. 41–42; LWP 1602, s. 67.

⁹³ MK XVIII 64, s. 569–570.

⁹⁴ Podlasie II, s. 218; J.M. Szczerba, *Jurydyki i libertacje*, s. 25.

⁹⁵ Uwaga ta dotyczy obszaru, który Bielsk zajmował w XVI–XVIII w., gdyż w późniejszym czasie obszar zabudowań miejskich uległ rozszerzeniu.

⁹⁶ Por. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska, plan Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*.

⁹⁷ W źródłach można również znaleźć określenie: Gościńiec Narewski; ZZG, sygn. 31, s. 348.

Seret i dochodziła aż do Drogi do Młynów. W tej drugiej części ul. Hrycowska pokrywa się z biegiem współczesnej ul. Ogrodowej do skrzyżowania z ul. Widowską⁹⁸.

Na północy z ul. Litewskiej w kierunku wschodnim niedaleko cerkwi Świętej Trójcy odchodziła Droga do Młynów (w XVIII w. ul. Wypustowa), której przedłużeniem za rzeką Białą była droga do pobliskiego Stanisławowa. Dziś jest to ul. Widowska. Ulica Litewska szła dalej od Drogi do Młynów w kierunku północno-wschodnim, gdzie po obu pierzejach towarzyszyły jej działki siedliskowe, na tyłach których były użytki ogrodowo-polne. Już poza planem w kierunku wschodnim odchodziła od niej „uliczka wolna do wypustu i do rzeki Białej”, za którą również ciągnęły się posesje miejskie. W kierunku zachodnim odchodziła zaś „uliczka Plucic [dziś Plutycze – M.S.] ku polom”, w dalszym zaś ciągu ul. Litewskiej „uliczka do bojar Hryniewicz”, po przekroczeniu której były jeszcze cztery posesje miejskie.

Ulica Litewska rozwidlała się na wysokości późniejszego klasztoru karmelitów. Droga idąca w stronę północno-zachodnią przybrała nazwę ul. Knyszyńskiej – dziś Żwirki i Wigury. Za miastem podążała dalej „do paszen mie[j]skich” i w kierunku Suraża. Na znacznej części tej ulicy znajdowały się nowo wymierzone place, na których w 1563 r. nie było jeszcze zabudowy. Od tej ulicy odchodziła w kierunku północnym „uliczka do morgów”. Odnogą ul. Litewskiej w okolicy skrzyżowania z ul. Knyszyńską była ul. Kondratowska (ob. ul. J. Dąbrowskiego), która zakręcała i szła dalej w kierunku południowym (ob. ul. Kryniczna)⁹⁹, ta zaś dochodziła do północno-zachodniego rogu rynku miejskiego.

W niedalekiej odległości na zachód od rynku położony był i jest do dzisiaj kościół farny, przy którym znajdował się plac o nieregularnym kształcie. Z niego w kierunku północno-zachodnim wychodziła ulica, której nazwy nie odnotowują XVI-wieczne źródła – późniejsze będą ją nazywać Poświęcińską lub Poświętne (ob. ul. Poświętna); biegła dalej aż do ul. Knyszyńskiej¹⁰⁰.

Z placu przy kościele wychodziła również ulica w kierunku południowo-zachodnim. Była to ul. Kłopotowska – od nazwy osady Kłopoty (ob. ul. T. Kościuszki). Dochodziła ona do ul. Zarynek, czyli dzisiejszej ul. 11 Listopada. Przedłużeniem tej ulicy w kierunku zachodnim był trakt do Brańska. Przy ul. Zarynek znajdowały się gumna i ogrody mieszkańców miasta¹⁰¹. Już za miastem droga do Brańska rozgałęziała się na szlaki prowadzące m.in. do Augustowa i Wyszek.

Ulica Zarynek na wschodzie przecinała się z ul. Wielką, idącą w kierunku północnym oraz Żalubecką, idącą na południe (ob. południowa część ul. A. Mickiewicza i północny fragment Wojska Polskiego). Przedłużeniem ul. Zarynek w kierunku wschodnim była ul. Zamkowa (ob. ul. J. Poniatowskiego)¹⁰², która w XVI w. przebiegała nieco bardziej na południe niż ma to miejsce obecnie – przynajmniej w okolicy monasteru św. Mikołaja. Ulica Żalubecka miała przecinać rzekę Lubkę i dalej prowadzić do miasta Boćki, co było częścią gościńca krakowskiego. Na południe od rzeki Lubki „z tejże ulice Żalubeckiej uliczka poszła w lewo (w kierunku południowym) gościńcem mielnickim”. Drogę tę można identyfikować w kierunku przebiegu z ob. ul. Dubiażyńską. Z ul. Żalubecką łączyła się nienazwana ulica (ob. ul. G. Narutowicza)¹⁰³, która dochodziła do ul. Zamkowej. Na przestrzeni powstałej pomiędzy ulicami Żalubecką, Zamkową i nienazwaną ulicą (ob. ul. G. Narutowicza) mógł znajdować się do 1564 r. zamek bielski. Ulica Zamkowa w okolicy monasteru św. Mikołaja różniła się

⁹⁸ W północnej części tej ulicy aż do Drogi do Młynów w 1779 r. odnotowano nową dzielnicę zwaną Nową Osadą; *Описание Рыкопнаго*, t. 4, s. 71. Jej nazwa wskazuje na to, że nie istniała w XVI w.

⁹⁹ Według źródeł XVIII-wiecznych z południowej pierzei ul. Knyszyńskiej już za zespołem karmelickim wychodziła uliczka Świnia, która łączyła się z ul. Kondratowską w miejscu, gdzie ta zakręcała w kierunku południowym; BUWil, sygn. F4-A1661, k. 1–1v; *Описание Рыкопнаго*, t. 4, s. 71–72. Możliwe, że uliczka ta istniała już w XVI w., jednak nie można tego potwierdzić źródłowo. Dziś jest to raczej szeroki brukowany chodnik (a nie ulica) łączący ul. Kryniczną ze Żwirki i Wigury.

¹⁰⁰ Zachowane przekazy pomiaru włócznej nie odnotowują tej ulicy, gdyż w całości leżała ona na terenie jurydyki kościelnej. Podobna sytuacja była z odnotowywaną w XVII–XVIII w. ul. Podzamecką (ob. ul. G. Narutowicza). W 1663 r. na poświętnym znajdowało się 15 domów i chałup; MPwB, sygn. H/D/506. Spodziewać się można, że w 1563 r. jurydyka Poświętne była bardziej zabudowana, stąd też nałożenie na plan hipotetycznej zabudowy.

¹⁰¹ Wskazują na to zarówno XVI- i XVIII-wieczne źródła, jak również wykopaliska archeologiczne; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 146; L. Pawłata, *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku*, s. 263.

¹⁰² Ulica ta nie została wymieniona z nazwy w rejestrze pomiaru włócznej z 1563 r. Źródło określa ją jako: „Ulica poczyna się z ulicy Wielkiej idąc od Rynku ku zamku”, MPwB, sygn. H/D/506. Ulicę Zamkową wymienia za to notatka z pomiaru włócznej Dziewiałowskiego z 1560 r.; BUWil, sygn. F5-A41-7932. Stąd też jej nazwa znalazła się na planie.

¹⁰³ Wspomniana nienazwana ulica (ob. ul. G. Narutowicza, w XVII–XVIII w. ul. Podzamecka) najprawdopodobniej istniała w 1563 r. Zarówno rejestr z tego roku, jak również notatka z pomiaru włócznej Dziewiałowskiego nie wymieniają tej ulicy, gdyż w całości leżała ona na terenie jurydyki. Stąd też decyzja o umieszczeniu ulicy na planie, jednak bez nazwy.

biegiem od współczesnej ul. J. Poniatowskiego – ze względu na położony tam cmentarz¹⁰⁴. Południowa pierzeja ul. Zamkowej najprawdopodobniej nie miała miejskiej zabudowy¹⁰⁵.

Ulica Zamkowa na wysokości monasteru św. Mikołaja łączyła się z innymi drogami. W kierunku północnym biegła ul. Stare Miasto (ob. południowy fragment ul. Jagiellońskiej). Kończyła się na stawie i strumieniu dopływającym do rzeki Białej¹⁰⁶. Od ul. Wielkiej w kierunku monasteru św. Mikołaja prowadziła ul. Dziechil – dziś ul. M. Kopernika. Kontynuacją ul. Zamkowej od monasteru św. Mikołaja na wschód była ul. Grobelna (Hrebelna), która podążała do przeprawy przez rzekę Białą. W XVIII w. nazywano ją ul. Grobelną lub Mostową (ob. zachodni fragment ul. Stefana Batorego), biegnącą przez rzekę trzema mostami. W ich okolicy znajdowały się trzy młyny. Za rzeką Białą ul. Grobelna przechodziła w ul. Brzeską, która szła dalej w kierunku południowo-wschodnim do Brześcia. Zaczynała się przy skrzyżowaniu z ul. Orłańską prowadzącą na południe do Hołowieska i Brześcia (ob. ul. R. Traugutta).

Niedaleko rzeki Białej od ul. Grobelnej odchodziła w kierunku północnym nienazwana ulica, która dochodziła do ul. Łoknickiej. W inwentarzu z 1779 r. określono ją jako ul. Zastawiecką, której przedłużeniem była ul. Dubicka (ob. jedna ul. Dubicze)¹⁰⁷. Ta druga biegła od trójkątnego placu, gdzie do czasu pomiaru włoźnej znajdowała się cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego, do ulicy prowadzącej do Stanisławowa (ob. ul. Widowska). Ze wschodniego wierzchołka wspomnianego placu wychodziła ul. Łoknicka prowadząca do wsi Łoknica (ob. ul. Warzywna). Z północnego wierzchołka placu wychodziły zaś dwie drogi: jedna ku rzece Białej – była to nienazwana uliczka (ob. wschodni odcinek ul. Kazimierzowskiej), a druga to wymieniona już ul. Dubicka. Od ul. Dubickiej odchodziło kilka mniejszych uliczek, które prowadziły do rzeki Białej¹⁰⁸.

Problematyczne było dokładne zlokalizowanie ulicy nazwanej w rejestrze pomiaru włoźnej z 1563 r. „Ulica nowa za sadzawkami JKM”¹⁰⁹. Znajdowała się na wschodnim brzegu rzeki Białej. Nie udało się ustalić przebiegu uliczki Krzyżowej, która według notatki z pomiaru włoźnej Dziewiałtowskiego miała się znajdować w okolicy cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego¹¹⁰. Możliwe, że została zlikwidowana lub przemianowana.

Na planie nie umieszczono ul. Pieski, gdyż nie było pewności co do jej lokalizacji i przebiegu. Znajdowała się ona w okolicy ulic Dubickiej i Łoknickiej¹¹¹. Na planie nie znalazła się ulica, która

¹⁰⁴ Wykopaliska archeologiczne odkryły pod powierzchnią współczesnej ul. Poniatowskiego i na jej południowej pierzei szczątki ludzkie pochodzące z terenu dawnego cmentarza przy monasterze św. Mikołaja. Nie znamy dokładnych granic cmentarza w XVI w., przez co bieg tej ulicy jest hipotetyczny. Musiała ona omijać cmentarz od północy lub południa; WUOZwB, b. sygn., D. Krasnodębski, J. Mizerka, *Sprawozdanie z badań archeologicznych-nadzorów przeprowadzonych w Bielsku Podlaskim na działce 3004/1 (ul. Poniatowskiego)*, mps; Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku*, s. 163–167.

¹⁰⁵ Wykopaliska archeologiczne prowadzone na dzisiejszej posesji przy ul. Poniatowskiego 14 wskazują, że w XVI w. był to teren podmokły, który zasypano materiałem z pogorzelska (być może ze spalonego zamku lub po pożarze z 1591 r.). Zasadlono go dopiero w XVII w.; tamże, s. 167–171.

¹⁰⁶ Zob. wyżej, przyp. 90.

¹⁰⁷ Nazwa ul. Dubickiej w rejestrze pomiaru włoźnej z 1563 r. odnosiła się tylko do północnej części dzisiejszej ul. Dubicze. Jej opis zaczyna się od sadzawek królewskich nad rzeką Białą; MPwB, sygn. H/D/506. Określenie to najprawdopodobniej nawiązuje do stawu na rzece Białej przy młynie Sikinina, ewentualnie na południe lub północ od ulicy prowadzącej do Stanisławowa znajdowały się zbiorniki wodne. Na planie Bielska z 1834 r. widoczny jest staw na północnej pierzei drogi idącej do Stanisławowa. Jednak widać też staw na końcu strumienia przecinającego północną część dzisiejszej ul. Dubicze; NGAB, Grodno, f. 126-1-105.

¹⁰⁸ BUWil, sygn. F4-A1661; BUWil, sygn. F5-A41-7932; KWID, sygn. 2816, s. 19–23v; MPwB, sygn. H/D/506; *Описание Руконсгаго*, t. 4, s. 57–112; por. Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 15–34; S. Herbst, *Bielsk Podlaski*, s. 39–47; H. Kosieradzki, *Bielsk Podlaski*, s. 36–47; Zieleniewski, Powstanie i rozwój Bielska, s. 47–70, plan *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*.

¹⁰⁹ „Ulica nowa za sadzawkami JKM dwiema połąciami uczyniona końcem od tych sadzawek wyżej pomienionych, drugim do drogi nowej, która jest od siola Stanisławowa do młyna Sikiniego i do Bielska uczyniona. Połąć prawa idąc do sadzawek KJMści i do młyna Sikiniego, której połąć ogrody leżą końcami do wypustu. Tam Dubiczam wolno do niego siedliby czołem na zachód słońca przeciw połąć lewej. [...] Druga połąć lewa teźże ulicy, w której połąć lewej ogrody leżą końcami ku słodowniam KJM do ścianki, która jest nad glinkami wolnemi uczyniona, a siedliby czołem na wschód słońca przeciw siedliba połąć prawej”, MPwB, sygn. H/D/506. Dokładną lokalizację tej ulicy utrudnia brak umiejscowienia sadzawek królewskich i słodowni, jak również miejsca do wybierania gliny. Jednak jeśli przyjąć, że opisywane sadzawki królewskie to te widoczne na planie z 1834 r. i z połowy XIX w. na końcu strumienia przecinającego północny fragment dzisiejszej ul. Dubicze, to można stwierdzić, że omawiana ulica pokrywała się z przebiegiem północnego fragmentu dzisiejszej ul. Chmielnej; NGAB, Grodno, f. 126-1-105; Jaroszewicz, Miasto Bielsk, s. 135. Wobec braku pewności ulica nie została umieszczona na komentowanym planie.

¹¹⁰ BUWil, sygn. F5-A41-7932.

¹¹¹ „Ulica Pieski jedną połąciami nad wypustem, która leży tyłem ku wypustowi wolnemu, bokiem od włók stanisławowskich, drugim do rzeki Białej, a naprzód place w roku 1563 m[iesią]ca kwietnia przyczynione, a rozdawane, poczyna się od

biegła wzdłuż zachodniego krańca miasta i łączyła ul. Knyszyńską z drogą do Brańska. Jerzy Zieleniewski zaznaczył ją na swojej rekonstrukcji układu przestrzennego Bielska z 1563 r. i XVIII w. jako Gościńiec Brański (ob. al. Piłsudskiego)¹¹². Ulicy tej jednak nie wymieniają XVI-wieczne źródła¹¹³. Najprawdopodobniej istniały również inne ulice, uliczki i ścieżki, jednak XVI-wieczne dokumenty ich nie wymieniają, gdyż pełniły one jedynie funkcje komunikacyjne i gospodarcze – nie było przy nich domostw.

Na terenie Bielska znajdowały się różne obiekty gospodarcze i handlowe. Na niniejszym planie zaznaczono pięć młynów. Trzy należały do miasta, dwa zaś do starostwa. Pierwsze trzy (Sieheniowicz, Ożar i Lihy) zlokalizowane były przy mostach przy przeprawie przez rzekę Białą. Młyn zamkowy znajdował się na rzece Lubce niedaleko mostu na rzece Białej. Ostatni młyn zwany Sikinin położony był na przeprawie przez rzekę na drodze do Stanisławowa¹¹⁴. W mieście i na przedmieściach znajdowało się wiele karczem. Według lustracji z 1602 r. było wtedy 50 karczem piwnych i 6 miodowych¹¹⁵. Nie wiemy, ile tego typu obiektów znajdowało się na terenie jurydyki Poświęcińskiej, ale zakładać należy, że istniały, skoro plebanowi przysługiwało prawo do ich prowadzenia¹¹⁶. W 1602 r. nie odnotowano żadnej karczmy na terenie jurydyki Podzameckiej. Nie znaczy to, że w latach wcześniejszych i późniejszych ich tam nie było.

Istotnym elementem krajobrazu był las, z którego mieszczenie mogli korzystać. W przypadku Bielska granice leśne zostały wspomniane w przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 1495 r. (o czym była już mowa). 15 VII 1554 r. królowa Bona zamieniła pierwotne nadanie na ok. 120 włók lasu przy rzekach Narwi i Łoknicy. Las ten został miastu odebrany w trakcie pomiaru włócznej w 1561 r. Zygmunt August nakazał wtedy wydzielić dla miasta las w innym miejscu, jednak do nadania nowych obszarów leśnych nie doszło za jego życia. Nie wiadomo, skąd bielszczanie pozyskiwali drewno w latach 1561–1581¹¹⁷. Na planie widoczne są jedynie dwa niewielkie skrawki okolicznego lasu, który z pewnością nie wystarczał do pokrycia potrzeb mieszczań.

Mieszkańcy Bielska specjalizowali się w rzemiośle skórzanym. Stąd też duża liczba warsztatów rzemieślniczych ukierunkowanych na ten rodzaj produkcji. W mieście było wielu garbarzy¹¹⁸ – zwłaszcza na terenie osady Dubicze, która wiodła prym w tej specjalizacji. Tamtejsi wytwórcy korzystali z łatwego

włók stanisławowskich”, MPwB, sygn. H/D/506. J. Zieleniewski na swoim planie Bielska w 1563 r. zaznaczył ul. Piaskową i uroczysko Piaski; tenże, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna, plan Bielsk Podlaski w 1563 roku*. Jednak zaznaczona przez niego ul. Piaskowa byłaby zbyt krótka na liczbę wymierzonych w pomiarze 1563 r. posesji. Według inwentarza z 1779 r. ul. Piaski znajdowała się przy ówczesnej ul. Zastawieckiej po minięciu brukowanej grobli; *Onucanie Рукончаго*, t. 4, s. 79. Niedatowany inwentarz (najprawdopodobniej z połowy XVII w.) wymienia: „Piaski, Dubic[z]e od Łoknickiej ulicy”, w dalszej części zaś: „Prawa strona Piaskach, idąc ku młynom”, MPwB, sygn. M/H/506. Na XIX-wiecznych mapach widoczna jest droga idąca w kierunku południowo-wschodnim, a wychodząca z trójkątnego placu u zbiegu ulic Dubickiej i Łoknickiej. Możliwe, że to była ul. Pieski/Piaski; zob. wyżej, przyp. 8–10. Jednak wobec braku pewności nie została ona zaznaczona na komentowanym planie.

¹¹² Zieleniewski, Powstanie i rozwój Bielska, s. 47–70, plan *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*, plan *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w XVIII wieku*.

¹¹³ Być może była to ulica wielka *Zachawecka*. Została ona wymieniona w notatce z rejestru pierwszej pomiaru włócznej. Możliwe, że nazwa ta odnosi się do innej ulicy. Jednak kolejność wymienionych nazw ulic sugeruje, że mogło chodzić o dzisiejszą al. Piłsudskiego; BUWil, sygn. F5-A41-7932. Nie wymienia jej rejestr pomiaru włócznej z 1563 r. Wobec braku pewności, nie została ona umieszczona na planie. Nie należy mylić tej ulicy z wymienioną w 1779 r. ul. Zastawiecką, która znajdowała się w zupełnie innej części miasta.

¹¹⁴ Młynarzami pierwszych trzech byli Konrad Sieheniowicz, Jakim Ożar i Chwiedor Lihy; MPwB, sygn. H/D/506. W literaturze można spotkać inne nazwy tych młynów, gdyż według lustracji z 1576 r. młynarzami byli Jacek Szypliwy, Łukasz Ożarowicz i Okuł Jazykowicz; LWP 1570, 1576, s. 31, 61.

¹¹⁵ LWP 1602, s. 63.

¹¹⁶ E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii*, s. 415–417; Podlasie II, s. 218; J.M. Szczerba, *Jurydyki i libertacje*, s. 25.

¹¹⁷ W 1576 r. Stefan Batory powtórzył nakaz Zygmunta Augusta i powołał komisję do wydzielenia lasu miejskiego. Dzięki zaangażowaniu Anny Jagiellonki w 1581 r. nadano miastu 30 włók lasu zwanego Kąt Lasu, co potwierdziła królowa w 1583 r. Teren ten miał leżeć w okolicy wsi Istok, Jagodniki i Orzeszkowo (na południe od Hajnówki); AGAD, Archiwum Roskie, Akta Prawno-Majątkowe, sygn. 1117, s. 17; MK 135, k. 1v–3; MK 129, k. 484–485v; APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 238, s. 74–76v; Jaroszewicz, Miasto Bielsk, s. 89, 145; Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 28, 103–104; *Летопись занятій Археографической Коммиссии 1862–1863*, Sankt Petersburg 1862, rozdz. 3–4, s. 30–32; zob. Zieleniewski, Powstanie i rozwój Bielska, plan *Obszary leśne trzebione i kolonizowane przez Bielsk w XV i XVI w.*

¹¹⁸ Lustracja z 1576 r. wymienia 2 siodlarzy, rymarza, 8 kuśnierzy, 39 szewców i 53 garbarzy; LWP 1570, 1576, s. 29. Rejestr poborowy z 1580 r. wspominał zaś o kaletniku, 2 rymarzach, 12 kuśnierzach, 62 szewcach i 54 garbarzach; ASK I 47, k. 648–649v.

dostępu do wody w rzece Białej i jej dopływach¹¹⁹. Osada położona była w pewnej odległości od centrum miasta, dzięki czemu produkcja garbarska nie była nazbyt uciążliwa dla reszty mieszkańców. Garbarzy spotykamy również w jurydyce starościńskiej i kościelnej¹²⁰.

W 1563 r. Bielsk liczył łącznie z przedmieściami 830 domów – z tego 36 na terenie jurydyki Podzameckiej i 220 we wsiach miejskich¹²¹. Lustracja z 1576 r. wymieniała 557 domów w mieście i 193 place (nie licząc jurydyk)¹²². Był to wówczas największy ośrodek miejski na Podlasiu, który zdecydowanie górował nad innymi pod względem liczby mieszkańców¹²³. Aleksander Gwagnin w XVI w. tak o nim pisał: „Miasto drzewiane na Podlasiu najprzedniejsze, nad rzeką Białą, szerokim rozciąganiem przy granicy litewskiej leży”¹²⁴. W XVI w. w mieście najprawdopodobniej nie było budowli murowanych. Ulice w większości pozbawione były bruku. Dziś nie da się dokładnie określić, które części miasta go posiadały¹²⁵. Na podstawie wykopalisk archeologicznych można stwierdzić, że przynajmniej niektóre ulice były wzmacniane wzdłuż belkami, część zaś faszynami¹²⁶. Wygląd zabudowy miejskiej trafnie opisał Stanisław Herbst: „Zabudowa zwarta o czytelnym rytmie szczytów i miedzuchów skupiała się przede wszystkim w Rynku. W ulicach, a zwłaszcza na peryferiach rozluźniała się, zyskiwała bramy wjazdowe na podwórka gospodarskie obok dworców i chałup”¹²⁷. Na podstawie zachowanych źródeł nie ma możliwości dokładnego odtworzenia stanu zabudowy Bielska w XVI w. W rejonie rynku była to zabudowa ścisła, jednak najprawdopodobniej im dalej od niego, tym osadnictwo traciło na intensywności. Przeprowadzone badania archeologiczne są na tyle fragmentaryczne, że nie sposób na ich podstawie wnioskować o całości zabudowy miejskiej¹²⁸. Działki były raczej wąskie i długie. Domy stały szczytem do ulicy. Najczęściej były kryte słomą lub gontem¹²⁹. W głąb posesji ciągnęły się zabudowania gospodarcze i użytki ogrodowo-polne. Bielsk, tak samo jak inne miasta podlaskie, był ośrodkiem rolniczo-rzemieślniczym. Miało to duży wpływ na zabudowę miejską, gdyż znaczna część posesji musiała posiadać zabudowania gospodarcze typu stodoły, chlewy i spichlerze. Widać to wyraźnie na planie, gdzie zabudowa mieszkalna koncentruje się wokół ulic, środek zaś pozostaje pusty. Tam właśnie były gumna mieszczan, których nie zaznaczano na planie. Wśród nich znajdowały się użytki ogrodowo-polne. By nie obciążać planu nadmierną szczegółowością, umieszczono na nim tylko

¹¹⁹ Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 56.

¹²⁰ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 54. W XVI w. na terenie Bielska rozwinęły się organizacje cechowe skupiające rzemiosła skórzane; zob. AGAD, Archiwum Roskie, Akta Prawno-Majątkowe, sygn. 1122, s. 53–54; BUWil, sygn. F5-A24-4369; BUWil, sygn. F5-A24-4402; *Летопиць занятіі*, rozdz. 3–4, s. 31; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 54. Inne branże rzemieślnicze nie były aż tak rozwinięte.

¹²¹ Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 97.

¹²² W lustracji użyto określenia: „Domów w tem mieście w rynku, ulicach i na przedmieściu jest 557”, LWP 1570, 1576, s. 29. Możliwe, że w tym przypadku przedmieściem nazwano części miasta takie jak osada na Kolence czy Dubicze. Wydaje się, że do liczby 557 nie włączono zabudowań wsi miejskich – stąd też taka różnica w porównaniu z pomiarem włóczną; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 23, 28.

¹²³ Por. S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 151.

¹²⁴ A. Gwagnin, *Z kroniki Sarmacji europejskiej*, s. 25.

¹²⁵ Brukowana była ul. Orłańska; MPwB, sygn. H/D/506. Możliwe, że brukowane były okolice rynku. Mogą na to wskazywać trzy poziomy bruków kamiennych odnalezionych w trakcie wykopalisk na posesji przy dzisiejszej ul. Mickiewicza 58; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 139–140. Wiadomo, że w drugiej połowie XVIII w. ul. Wielka była brukowana; H. Kosieradzki, *Bielsk Podlaski*, s. 58. W latach 80. XVIII w. Michał Starzeński tak opisał miasto: „W mieście nie było ani kościoła, ani ratusza, ani bruków”, *Na schyłku dni Rzeczypospolitej. Kartki z pamiętnika Michała Starzeńskiego (1757–1795)*, wyd. H. Mościcki, Warszawa 1914, s. 68. Jednak w dokumencie z 1590 r. zawarto, „aby ciż mieszczanie bruki, groble i mosty reparowali”, MK XVIII 64, s. 565.

¹²⁶ K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 138; L. Pawłata, *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku*, s. 271; Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366–1513*, s. 27.

¹²⁷ S. Herbst, *Bielsk Podlaski*, s. 44.

¹²⁸ Są strefy osadnicze, które na podstawie badań archeologicznych możemy uznać za intensywnie eksploatowane przez dawnych mieszkańców – również w XVI w. Należy do nich współczesne centrum miasta, północna część dzisiejszej ul. Kościuszki, okolice skrzyżowań dzisiejszej ul. 3 Maja z ulicami T. Kościuszki i A. Mickiewicza czy teren w pobliżu skrzyżowania ulic Jagiellońskiej i Kopernika; WUOZwB, sygn. 617, L. Pawłata, B. Wetoszka, *Badania archeologiczne w formie nadzoru nad pracami ziemnymi inwestycji „Rozbudowa infrastruktury ochrony środowiska w ulicach w Bielsku Podlaskim, ul. Rejtana, Kościuszki, Żeromskiego, 3-go Maja i Szkolnej” w 2012 r.*, mps, s. 10–22; L. Pawłata, *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku*, s. 247; WUOZwB, sygn. 310/A, M. Sobczak, *Sprawozdanie wstępne z badań wykopaliskowych w Bielsku Podlaskim. Działki 2993 i 3031/6 przy ul. Kopernika, lipiec 2004*, mps.

¹²⁹ A. Czapska, *Układ przestrzenny*, s. 2.

te drugie. Niektóre ulice były pozbawione zabudowy. Przykładem może być ul. Zarynek. Północna pierzeja tej ulicy stanowiła gumna mieszczan posiadających działki na jej skrzyżowaniach z ulicami Kłopotowską i Wielką. Należy również zwrócić uwagę, że na terenie miasta występowały liczne miejsca bez zabudowy mieszkalnej¹³⁰.

Kres rozwojowi miasta przyniosły wojny połowy XVII i początku XVIII stulecia. Gwałtownie zmniejszyła się liczba domów i mieszkańców. W okresie odbudowy w 1779 r. w mieście było tylko „placow osiadłych 269, ogrodów zarobnych w korc poprzemieniano i place puste 438, placow pustych 38”¹³¹.

2021 r.

¹³⁰ Poświadczają to wykopaliska archeologiczne, które wskazują na późne zasiedlenie terenów nad strumieniami, brzegiem rzeki Białej (ze względu na sezonowe wylewy) oraz pomiędzy dzisiejszymi ulicami Ogrodową i A. Kazanowskiego. Część z tych obszarów stanowiło zaplecze gospodarcze działek położonych przy innych ulicach; WUOZwB, sygn. 195, M. Karczewska, *Wyniki nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w dniach 20–25 września 1998 r. nad wykopem budowlanym pod „Sukiennice Bielskie” w Bielsku Podlaskim na ul. Krynicznej 10, woj. białostockie*, mps; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 144, 147; Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku*, s. 170; WUOZwB, sygn. 495/A, *Nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi związanymi z budową sieci ciepłej przy ul. Kazanowskiego, Ogrodowej, Jagiellońskiej i Widowskiej w Bielsku Podlaskim*, mps; WUOZwB, b. sygn., L. Pawłata, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim, stanowisko 4 – Stare Miasto, podczas realizacji zadania „Budowa boisk i bieżni do celów dydaktycznych przy Zespole Szkół z DNJB w Bielsku Podlaskim u zbiegu ulic Poniatowskiego i Zamkowej*, mps.

¹³¹ *Описание Рукоснаго*, t. 4, s. 81.

III.6.3.6. BRZEŚĆ KUJAWSKI

Dariusz Karczewski

Źródła

Materiał kartograficzny pozwalający odtworzyć układ przestrzenny dawnego Brześcia Kujawskiego (Brzeście, k) jest niezwykle ubogi. Przede wszystkim brak jest planu katastralnego tego miasta. Istniał plan w skali 1:1000 z początku XIX w., który zachował się tylko w formie kopii wykonanej w 1915 r., a znanej z przerysu znanego architekta prof. Oskara Sosnowskiego¹. Jest on tym cenniejszy, że ma naniesioną siatkę ulic i działek zarówno w mieście, jak i na przedmieściach. W formie powtórnego odrysu z 1967 r. został on szerzej udostępniony w pracy poświęconej polskiem średniowiecznym miejskim muirom obronnym². Wcześniej, w wersji nieco uproszczonej, gdyż pozbawionej zarysu poszczególnych parceli, stał się on podstawą planu opublikowanego w zbiorze planów przeglądowych miast polskich z 1927 r.³ W pewnym stopniu pomocne były także pochodzące ze schyłku XIX w. trzy rosyjskie plany. Pierwszym jest plan miasta Brześć Kujawski z 1897 r.⁴, drugi z nich przedstawia północno-zachodni narożnik miasta wokół dawnego kościoła Dominikanów⁵, trzeci zaś obejmuje teren ówczesnego więzienia, czyli dawnego zamku⁶. Równie skromny jest zasób źródeł ikonograficznych dotyczących dawnego Brześcia Kujawskiego. Ogranicza się on właściwie tylko do ryciny zamieszczonej w dziele Samuela Pufendorfa (1632–1694) o czynach Karola X Gustawa⁷. Był on rysowany z pamięci przez Erika Jönssona Dahlbergha, sprawującego wówczas funkcję naczelnego kwatermistrza wojsk szwedzkich i przedstawia widok miasta i zamku od strony zachodniej w 1657 r.

Na tym tle znacznie obficiej przedstawiają się źródła opisowe. Przede wszystkim wymienić tu trzeba rejestr dóbr starostwa brzeskiego ze schyłku XV stulecia⁸ i księgę ławy miejskiej Brześcia Kujawskiego⁹. Równie cenne pod względem informacyjnym są lustracje dóbr królewskich z lat 1564–1565¹⁰ i 1569¹¹. Ich przekazy uzupełniają lub potwierdzają lustracje królewszczyzn z XVII w.¹² Dla brzeskich kościołów pierwszorzędne znaczenie mają XVI-wieczne wizytacje biskupie diecezji włocławskiej, w znakomitej większości już opublikowane. Najcenniejsze, gdyż bardzo szczegółowe,

¹ Dawniej przechowywany w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, sygn. U.II.103; zob. J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 114, przyp. 13.

² J. Widawski, *Miejskie mury obronne*, il. 85.

³ *Plany przeglądowe miast polskich*, seria 1, przyg. A. Kuncewicz, Warszawa 1929, s. 14, nr 9 (gdzie podano, że odrysowano go w 1927 r.) i tabl. IX.

⁴ AGAD, Zbiór Kartograficzny z lat 1579–1944, sygn. 524-13.

⁵ Tamże, sygn. 16-16.

⁶ Tamże, sygn. 535-9.

⁷ S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis commentariorum libri septem elegantissimi tabulis aeneis exornati cum triplici indice*, Norimbergae 1696.

⁸ Brzeskie 1494, s. 355–398.

⁹ BUW, Ławn. Brz.

¹⁰ LWWK 1564.

¹¹ *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, wyd. i oprac. Z. Górski, A. Mietz, Bydgoszcz–Wierzbinek 2014, s. 23.

¹² LWWK 1616, cz. 1; LWWK 1628, cz. 3; LWWK 1659.

są wizytacje dekanatu brzeskiego z lat 1584¹³ i 1598¹⁴. Bardzo pomocne dla badacza w poznaniu ich zawartości jest opracowane przez Witolda Kujawskiego repertorium akt wizytacji przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku¹⁵.

Miasto

Dokładna data lokacji w Brześciu Kujawskim miasta na prawie niemieckim nie jest znana. Pierwsza informacja potwierdzająca jego miejski status pochodzi z 1250 r. i stanowi jednocześnie najwcześniejszą wzmiankę pisaną o tej osadzie. Inicjatywę lokacji tego miasta przypisać należy księciu kujawsko-łęczyckiemu Kazimierzowi I Konradowicowi (zm. 1267 r.)¹⁶. Najprawdopodobniej u schyłku XIII w., tym razem z inspiracji księcia Władysława Łokietka, nastąpiła translokacja miasta z terenu dzisiejszej wsi Stary Brześć nieco na południe, na obszar kulminacji dość wyniosłego wzniesienia morenowego¹⁷. Pierwsze dziesięciolecia XIV w. wskazują na kształtowanie się dopiero władz miejskich, pojawiają się wówczas pierwsze wzmianki o wójcie (1306 r.)¹⁸, ławnikach (1317 r.)¹⁹ i przedstawicielach rady miejskiej: rajcach (1317 r.)²⁰ oraz burmistrzu (1328 r.)²¹. Do 1300 r. Brześć był miastem rezydencjonalnym księcia Władysława Łokietka, stolicą księstwa brzeskiego²². W latach 1300–1306 znalazł się pod władzą królów czeskich²³. Z tego okresu pochodzą pierwsze informacje o starostach kujawskich (brzeskich)²⁴. Powoływani oni byli przez króla i sprawowali w imieniu monarchy bezpośrednią władzę w terenie. Po przywróceniu władzy Władysława Łokietka w tej części Królestwa Polskiego urząd starosty został utrzymany, z wyjątkiem krótkiego okresu okupacji Kujaw brzeskich przez zakon krzyżacki w latach 1332–1343. Po śmierci króla Ludwika Andegaweńskiego (1383 r.) Kujawy brzeskie opanował jeden z pretendentów do tronu polskiego – książę mazowiecki Siemowit IV. W jego rękę pozostawały one do maja 1398 r.²⁵ Do końca XV w. miasto było częstym miejscem wieców i sejmików szlachty ziemi brzeskiej, dopiero z początkiem następnego stulecia utrwalił się zwyczaj odbywania sejmików obu województw kujawskich w Radziejowie²⁶. W tym czasie Brześć Kujawski zaliczany był do miast średnich o dość szerokim zakresie kontaktów handlowych²⁷. Jeszcze u schyłku XV w.

¹³ MHDW 19, s. 92–109.

¹⁴ MHDW 20.

¹⁵ Repertorium 68, s. 27–161.

¹⁶ KDP, t. 2, cz. 1, nr 44; Guldon, Lokacje, s. 21–22; L. Kajzer, *Z problematyki translokacji średniowiecznego Brześcia Kujawskiego*, KHKM, t. 42, 1994, nr 1, s. 88; A. Kosecki, *Lokacje miejskie księcia Kazimierza Konradowica na Kujawach*, [w:] *Książę Kazimierz Konradowic i Kujawy jego czasów*, red. D. Karczewski, Kraków 2017, s. 178–179; Kosecki, Miasta, s. 39–41.

¹⁷ L. Kajzer, *Z problematyki translokacji średniowiecznego Brześcia Kujawskiego*, s. 87–96 i polemika J. Pakulskiego, *Brześć za rządów wójta Tylo (1306–1320) i jego lokalizacja*, ZK-D, t. 15: *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w średniowieczu*, 2001, s. 75–79. Jedynie Jan Długosz twierdził, że translokacji Brześcia na obecne miejsce dokonali Krzyżacy; *Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 9, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa i in., Varsaviae 1978, s. 174.

¹⁸ KDW, t. 2, nr 897; J. Pakulski, *Brześć za rządów wójta Tylo*, s. 67. O wójtostwie i wójtach brzeskich szerzej pisze Kosecki, Miasta, s. 252–268.

¹⁹ K. Małczyński, *Kilkanaście dokumentów Władysława Łokietka z lat 1296–1329*, SŻ, t. 6, 1961, nr 6.

²⁰ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1887, s. 240–241, nr 66; K. Małczyński, *Kilkanaście dokumentów Władysława Łokietka z lat 1296–1329*, nr 6; A. Kowalewska, *Zarys historyczny do 1793*, [w:] *Monografia Brześcia Kujawskiego*, red. B. Głębowicz, Włocławek 1970, s. 53.

²¹ KDW, t. 2, nr 1091. Władze samorządowe średniowiecznego Brześcia szczegółowo przedstawił A. Kosecki; Kosecki, Miasta, s. 363–372, 413–419.

²² R. Kozłowski, *Geneza i granice księstwa brzesko-kujawskiego*, PKHBTN, t. 5, 1968, s. 77–113.

²³ Z. Szawłowski, *Rola Brześcia Kujawskiego w upadku władzy Przemysławów w Polsce*, ZK-D, seria A: *Historia*, 1978, s. 49–62.

²⁴ *Urządnicy VI/1*, s. 129–130, nr 440–444.

²⁵ J. Bieniak, *Epilog zabiegów Siemowita IV o koronę polską*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia”, t. 9, 1973, s. 71–87; A. Supruniuk, *Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374–1426). Studium o elicie politycznej Mazowsza na przełomie XIV i XV wieku*, Warszawa 1998, s. 33–42; też, *Rządy Siemowita IV na Kujawach brzeskich w latach 1383–1398*, ZK-D, t. 15: *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w średniowieczu*, 2001, s. 39–64.

²⁶ H. Ruciński, *Początki i rozwój szlacheckiej reprezentacji stanowej na Kujawach od końca XIV do początków XVI w.*, PKHBTN, t. 3, 1966, s. 11–53.

²⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 105–123; H. Samsonowicz, *Horyzonty przestrzenne małego miasta. Kontakty Brześcia Kujawskiego w XV w.*, [w:] *Cracovia – Polonia –*

starostowie brzescy obejmowali zasięgiem swej władzy niemal wszystkie niezastawione wcześniej dobra królewskie na obszarze województwa brzeskiego²⁸. Najpewniej w 1558 r. miasto nawiedził wielki pożar, zniszczeniu na pewno uległy wówczas wszystkie kościoły wewnątrz murów i podmiejski szpital wraz z kaplicą Świętego Ducha²⁹ oraz dzielnica żydowska³⁰. W drugiej połowie XVI w. starostwo brzeskie obejmowało: Brześć, Falborz (Chwaliboż, km), Falborek (Chwalibożek, k), Gołębin (Gołębino, k), Kłobię (k), Kruszyn (Kroszyno, k), Lekarzewice (k), Miechowice Duże (Mnichowice, k), Rzadką Wolę (Wolę Rzadką, kd), Sokołowo (kd), Stary Brześć (Stare Miasto, kd)³¹. Siedzibą starostów brzeskich i miejscem przechowywania sądowych ksiąg grodzkich i ziemskich był zamek.

Miejskie mury obronne

Mury miejskie opasujące miasto lokacyjne miały kształt zbliżony do półokręgu, którego cięciwą od zachodu stanowiła rzeka Zgłowiączka. Miasto z pozostałych trzech stron okrążała fosa, nawadniana przez rzekę. Ten element fortyfikacji wspomniany został zarówno przez Jana Długosza³², jak i w nowożytnych lustracjach³³. Umocnienia miejskie, mury i baszty wspomniane zostały po raz pierwszy w 1306 r.³⁴ Najprawdopodobniej nie były one wówczas jeszcze ukończone, ale już zaznaczono, że baszty nie mogą być wyższe niż umocnienia zamku. Podczas oblężenia krzyżackiego w kwietniu 1332 r. mury obronne Brześcia Kujawskiego miały być niszczone przez maszyny oblężnicze³⁵. Od północy wjazd do miasta broniła Brama Toruńska, w kierunku południowym, obok kościoła farnego, zlokalizowana była Brama Krakowska. Od zachodu funkcjonowała jeszcze jedna brama (furta?), prowadząca nad Zgłowiączkę. O jej istnieniu przekonuje rycina Erika Jönssona Dahlbergha oraz przebieg dzisiejszej ulicy Widok, wychodzącej z północno-zachodniego narożnika rynku w kierunku rzeki. Nie wiadomo jednak, czy była ona założeniem pierwotnym, czy już nowożytnym. Jarosław Widawski przypuszczał, że w linii murów miejskich funkcjonowały jeszcze dwie furty, od wschodu (na przedłużeniu ulicy Szewskiej/Mistrzowskiej) i od południa (na przedłużeniu ulicy Zamkowej)³⁶. Brak jednak potwierdzenia tego w źródłach pisanych lub badaniach archeologicznych. Jeszcze u schyłku XVIII w. nadal wspomniane są tylko dwie bramy, chociaż stan ogólny murów obronnych był już wówczas określany jako bardzo zły³⁷.

Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrzumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej, Kraków 1995, s. 355–360.

²⁸ Brzeskie 1494, s. 363–398.

²⁹ Sygnalizuje to zdarzenie wizytacja z 1584 r., zaznaczając, że miało to miejsce przed 25 laty; MHDW 19, s. 95, 98. S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego. Pamiątka 700-lecia istnienia kościoła parafialnego*, Włocławek 1935, s. 53, podaje rok 1556, jednak bez żadnego odesłania źródłowego.

³⁰ Potwierdza to zwolnienie z podatków wystawione Żydom brzeskim przez Zygmunta Augusta w 1558 r.; AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 304, k. 310.

³¹ Zasięg starostwa brzeskiego ilustrują mapy załączone do następujących wydawnictw: LWWK 1564, cz. 2 (mapa *Królewszczyzny województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz Ziemi dobrzyńskiej według lustracji 1564–1565*); *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 89.

³² *Ioannis Dlugossii Annales*, ks. 9, s. 174. Dziejopis uważał, że dopiero Krzyżacy obwarowali Brześć Kujawski ceglany murem i fosą; por. L. Kajzer, *Warownie Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w świetle nowszych badań*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9–10 maja 1994 roku)*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 113, który przyjmuje, że mury miejskie i zamek zaczęto budować jednocześnie w połowie XIV w.

³³ LWWK 1564, cz. 1, s. 110.

³⁴ KDW, t. 2, nr 687; J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemie łączycza i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300–1306*, Toruń 1969, s. 30.

³⁵ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, wyd. I. Zakrzewski, wyd. 2, Poznań 1890, s. 270.

³⁶ J. Widawski, *Miejskie mury obronne*, s. 117 oraz plan nr 14 na s. 114.

³⁷ J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793–1794*, cz. 1, Poznań 1962, s. 40; L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan miasta Jego Królewskiej Mości Brześcia Kujawskiego osiadłych i nieosiadłych z roku 1782*, ZK-D, t. 12: *Miasta Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XX wieku*, 1998, s. 288.

Zamek

Zamek w Brześciu Kujawskim posadowiony był nad Zgłowiączką, na wysuniętej w kierunku południowym morenowej ostrodze wzgórza miejskiego. Jego walory obronne podkreślała względna wysokość terenu, sięgająca ok. 10 m ponad poziom rzeki. W literaturze historycznej i archeologicznej geneza zamku, podobnie jak i samego miasta, jest dość sprzecznie przedstawiana³⁸. Pierwsza informacja o tej budowli (*castrum*) zawarta została w dokumencie rozejmowym z 1306 r.³⁹ Poprzednikiem brzeskiego zamku był bliżej niezlokalizowany gród na obszarze dzisiejszej wsi Stary Brześć⁴⁰. Przez ponad półtora stulecia zamek w Brześciu Kujawskim stanowił ważny punkt militarny na pograniczu kujawsko-krzyżackim, wielokrotnie odwiedzany przez władców i będący miejscem pertraktacji politycznych. Jego rola wyraźnie zmalała, podobnie jak innych warowni kujawskich, wraz z ustaniem bezpośredniego zagrożenia krzyżackiego, dopiero po zwycięskiej dla Królestwa Polskiego wojnie trzy-nastoletniej (1454–1466). Potwierdzać to może lakoniczny opis z 1494 r., w którym stwierdzono, że „in castro omnia sunt ruinosa”⁴¹. W drugiej połowie XVI w. stan zamku wyraźnie się poprawił, o czym świadczy lustracja z 1565 r. Jego mury obwodowe zbudowane były na rzucie zbliżonego do prostokąta. W północnej części założenia, od strony miasta, stał prostokątny budynek gotyckiej kamienicy wielkiej, do której od wschodu przylegała wieża bramna z mostem zwodzonym, dodatkowo chronionym sambornią (wieżą wartowniczą). W tej części znajdowały się też dwie piwnice. Wzdłuż wschodniego muru zamkowego stał podpiwniczony budynek o jednej kondygnacji nadziemnej, przeznaczony „ku siedzeniu letniemu”. W południowo-wschodnim narożniku murów zamkowych posadowiona była cylindryczna wieża (tzw. *Bergfried*, stołp), „którą zowią Kesza”, pełniąca również funkcję więzienia⁴². Przy murze południowym stały trzy budynki, w których znajdowały się izby mieszkalne i spiżarnie. Od strony zachodniej postawiono piekarnię i kuchnię, w tym też murze znajdowała się furta na wały. Wiązania dachowe i ich pokrycie zostało przez lustratora ocenione jako będące w bardzo złym stanie. Jedynie wieża, w której mieściła się brama, pokryta została dachówką. Zamek od miasta oddzielał szeroki przekop (fosa), nad którym przerzucono most o długości ok. 24 m⁴³. Na północ od tej fosy był obszerny przygródek, ogrodzony drewnianym parkanem z bramą. Spełniał on funkcję zaplecza usługowo-transportowego zamku, przede wszystkim z przeznaczeniem na stajnie i dom masztalera. *Per analogiam* można przyjąć, że przygródek zabudowano już w czasach Władysława Jagiełły, a jego znaczenie przeminęło pod koniec XVI w. lub na początku następnego stulecia⁴⁴. Również przygródek od strony miasta oddzielony był przekopem⁴⁵. Natomiast położony za rzeką, naprzeciwko zamku, folwark Falborek spełniał w omawianym czasie funkcję zamkowego zaplecza gospodarczego⁴⁶. Niestety, lustracja z 1632 r. opisuje już znacznie gorszy stan zabudowań zamkowych⁴⁷, czego dopełnieniem była całkowicie wypalona ruina, pozostawiona po potopie zarówno przez wojska szwedzkie, jak i polskie⁴⁸.

³⁸ Ostatnio na ten temat wysunął dość kontrowersyjną tezę L. Kajzer, *Z problematyki translokacji średniowiecznego Brześcia Kujawskiego*, s. 93–95; tenże, *Zamek w Brześciu Kujawskim w świetle badań terenowych*, [w:] *Stolica i region*, s. 161, 164. Na podstawie spostrzeżeń archeologicznych przyjął on, że zamek brzeski powstał około połowy XIV w. Tym samym przypisał go fundacji króla Kazimierza Wielkiego. Poglądy literatury na tę kwestię przedstawił J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź 2003, s. 76.

³⁹ KDW, t. 2, nr 897.

⁴⁰ L. Kajzer, *Z problematyki translokacji średniowiecznego Brześcia Kujawskiego*, s. 92; tenże, *Warownie Kujaw*, s. 110–111; tenże, *Zamek w Brześciu Kujawskim*, s. 161.

⁴¹ Brzeskie 1494, s. 397.

⁴² LWWK 1564, cz. 1, s. 109; L. Kajzer, *Zamek w Brześciu Kujawskim*, s. 163.

⁴³ LWWK 1564, cz. 1, s. 109.

⁴⁴ M. Żemigała, *Przygródki zamków królewskich w Wielkopolsce i na Kujawach w latach 1564–1565*, „Rocznik Łódzki”, t. 57, 2010, s. 163–176. W XVII-wiecznych lustracjach zamku brzeskiego brak już jakichkolwiek informacji o przygródku.

⁴⁵ LWWK 1564, cz. 1, s. 110.

⁴⁶ Tamże, cz. 2, s. 111; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 34.

⁴⁷ LWWK 1628, cz. 3, s. 70–71.

⁴⁸ LWWK 1659, cz. 2, s. 253; M. Nagielski, K. Kossarzecki, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu: 1655–1660*, Warszawa 2015, s. 127–130.

Mieszkańcy

W obrębie murów miasta znajdowały się 192 działki⁴⁹, co według różnych szacunków demograficznych dawało od przełomu XV i XVI w. do drugiej połowy XVI w. ok. 1100–1300 mieszkańców⁵⁰. Wśród nich wyraźnie wyróżniali się Żydzi. Najstarsza informacja o brzeskich Żydach pochodzi z 1428 r.⁵¹, natomiast w 1463 r. wymieniona jest już ulica Żydowska (*platea Iudeorum*)⁵². Społeczność żydowska w Brześciu Kujawskim należała do najstarszych na terenie Kujaw⁵³. W literaturze przyjął się pogląd, że w Brześciu w pełni zorganizowana gmina żydowska (kahał) funkcjonowała w XVI, a może już XV w.⁵⁴ Wiązało się z tym posiadanie synagogi, ta jednak *expressis verbis* w źródłach wspomniana jest dopiero w 1782 r. Położona wówczas była po lewej stronie (patrząc od ulicy Mistrzowskiej) ulicy Żydowskiej⁵⁵. Pod koniec XV w. wzmiankowana jest w mieście szkoła żydowska⁵⁶, być może identyfikowana z synagogą? Również stosunkowo późno odnotowany został miejscowy kirkut (1619–1620)⁵⁷. Mając na względzie trwałość tego typu miejsc, można przyjąć ze sporą dozą prawdopodobieństwa, że położony on był na zachód od Zgłowiączki, przy drodze w kierunku Radziejowa i Kruszwicy. W ramach podatku nadzwyczajnego ogłoszonego z okazji koronacji Zygmunta Starego w 1507 r. brzescy wyznawcy religii mojżeszowej zapłacili dość pokaźną sumę 25 florenów⁵⁸, co może świadczyć o ich znacznej liczebności i zamożności. W XVI stuleciu w Brześciu często ujawniał się społeczno-ekonomiczny konflikt pomiędzy mieszkańcami miasta wyznania chrześcijańskiego i mojżeszowego. Jego bezpośrednią przyczyną była kwestia liczby parcel miejskich zajętych przez Żydów i wysokość płaconych przez nich podatków. Dokument króla Zygmunta Starego z 25 II 1538 r. zapośredniczył ugodę pomiędzy przedstawicielami mieszczan a starszymi brzeskiej gminy żydowskiej. Władca określił liczbę ich domów i parcel miejskich na 15, zakazując sprzedaży w ręce chrześcijan⁵⁹. Podobna ugoda została zawarta 21 VII 1558 r., zezwalając tym razem na zwiększenie liczby domów żydowskich w mieście o kolejne 8⁶⁰. Lustracja z lat 1564–1565 wykazała w Brześciu 18 domów żydowskich oraz dom szkolnika⁶¹. Pomimo tego jeszcze w 1620 r. mieszczanie skarżyli się lustratorom, że Żydzi zajmowali więcej domów i placów miejskich, niż określała to wcześniejsza ugoda⁶².

Przedmieścia

Zdaje się, że późnośredniowieczny Brześć Kujawski miał tylko jedno przedmieście, najprawdopodobniej identyczne z późniejszym przedmieściem krakowskim. W zapiskach znajdujących się w brzeskiej

⁴⁹ LWWK 1616, cz. 1, s. 311; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 22.

⁵⁰ Guldon, *Zaludnienie*, s. 56–57 oraz s. 72, tab. 2.

⁵¹ E. Feldman, *Di elteste jedyjes wegn Jidn in pojlisze sztot in XIV–XVI jorhundert* [Najstarsze wzmianki o Żydach w miastach polskich w XIV–XVI w.], „Bleter far Geszichte”, t. 1, 1934, s. 63. Potwierdza to wystąpienie Żydówki brzeskiej Sary, wzmiankowanej w 1430 r.; KDW, t. 9, nr 1244.

⁵² BUW, Ławn. Brz., k. 82.

⁵³ Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII wieku*, ZK, t. 9, 1993, s. 100–101; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytne”, t. 21, 2008, s. 182–184.

⁵⁴ Z. Guldon, *Skupiska żydowskie w miastach polskich w XV–XVI wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach*, t. 2: *Materiały z konferencji, Kraków 24–26 XI 1998*, red. K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski, Kraków 2000, s. 23; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII w.*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995, s. 32.

⁵⁵ L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan*, s. 287.

⁵⁶ Brzeskie 1494, s. 367.

⁵⁷ LWWK 1616, cz. 1, s. 312, 314.

⁵⁸ M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1974, nr 3 (91), s. 12.

⁵⁹ MRPS IV, nr 19004; *Dyplomatariusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty (1388–1782)*, wyd. M. Bersohn, Warszawa 1910, nr 44. Wyjątkiem była działka zwana *Przeczassowska*, gdyż ta była gruntem zamkowym (starościńskim).

⁶⁰ LWWK 1616, cz. 1, s. 313; LWWK 1628, cz. 3, s. 73; MRPS IV, nr 19004

⁶¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 274.

⁶² LWWK 1616, cz. 1, s. 313–314.

księdze ławniczej jest mowa po prostu o *suburbium Brestensis* bądź po prostu o *suburbium*⁶³. Jednak oprócz niego przy drodze kowalskiej (zapewne to droga, którą w XVIII w. nazywano Droga Smólską) znajdowała się chyba jakaś osada tkacka, odnotowana w zapisie z 1466 r. o nieruchomości położonej „penes viam que dicitur in Cowale versus lanificum brestensis”⁶⁴. W pochodzącym z 1494 r. inwentarzu dóbr starostwa brzeskiego odnotowano na przedmieściu już 35 posesji i 9 spichlerzy. W XVIII w. na przedmieściu krakowskim wymienione zostały ulice: Zduńska, Strycharska, Zatylna, Nadrzeczna, Droga Krakowska, Droga Sokołowska, Droga Smólska. W tym też czasie pagórkowaty, piaszczysty obszar na południe od miasta, za przedmieściem krakowskim, ciągnący się pasem od Zgłowiączki aż po granice wsi Guźlin, zwano *Górami* lub *Górą*⁶⁵. W XVI stuleciu na północ od Bramy Toruńskiej zaczęło się kształtować późniejsze przedmieście toruńskie. W 1533 r. rada miejska Brześcia sprzedała mieszczanom brzeskim ogród zwany *Jeziorny*, składający się z siedmiu części⁶⁶. W XVI-wiecznych lustracjach wspomniana jest już położona na przedmieściu ulica *Jezierna*, przy której mieszczanie mieli 7 ogrodów⁶⁷. Nazwa sugeruje, że ulica ta biegła ku jezioru Cmentowo (Smętowo). W tym też czasie na terenie pomiędzy murem miejskim a rzeką mieszczanie użytkowali sady⁶⁸. Pod koniec XVIII w. na przedmieściu toruńskim wzmiankowano ulice Solarską, Toruńską oraz ogrody na terenie zwanym *Na Brzuśni*⁶⁹. W 1551 r. król Zygmunt August wydał mieszkańcom Brześcia Kujawskiego zezwolenie na eksploatację pobliskich złóż margla do produkcji wapna i cementu. Z czasem teren wydobywania tej skały osadowej nazwano *Margle* lub *Duże Margle*⁷⁰.

Kościół

Kościół farny pw. św. Stanisława

Pierwotny kościół dla Brześcia Kujawskiego nosił wezwanie św. Piotra i stał w pobliżu miasta, na terenie dzisiejszej wsi Stary Brześć⁷¹. Pierwsza o nim wzmianka jest stosunkowo wczesna, gdyż pochodzi z 1264 r.⁷² Książę Władysław Łokietek w 1313 r. świątynię tę przekazał w zarząd krzyżowcom z czerwoną gwiazdą⁷³. Jest to ostatnia wiadomość o tej świątyni jako pełniącej funkcję kościoła parafialnego. Oznaczałoby to, że w tym czasie w translokowanym mieście musiał już funkcjonować, przynajmniej częściowo ukończony, nowy gotycki kościół farny. Przez stulecia kościół św. Piotra miał konstrukcję drewnianą i przetrwał aż do schyłku XVI w. Wizytacja z 1584 r. mówi, że już od około roku nie odprawiano w nim mszy, a jego uposażenie przeniesione zostało na kościół św. Stanisława⁷⁴. Pomimo zaleceń powizytacyjnych, kościoła tego nie wyremontowano⁷⁵. Wspomniany w wykazie dziesięciny papieskiej z 1325 r. proboszcz brzeski Wawrzyniec pełnił swoją posługę prawdopodobnie już w murowanym kościele⁷⁶. W nim też najpewniej toczyły się niektóre sesje papieskiego procesu

⁶³ BUW, Ławn. Brz., k. 88, 95, 100v.

⁶⁴ Tamże, k. 95.

⁶⁵ L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan*, s. 293; M. Kallas, *Opis historyczno-statystyczny Brześcia Kujawskiego z 1820 roku*, ZK-D, seria B: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1979, s. 204.

⁶⁶ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 304, k. 297v–298v = MRPS IV, nr 18974, 23310.

⁶⁷ LW 1564, cz. 2, s. 207; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 22.

⁶⁸ MHDW 20, s. 8, 9.

⁶⁹ L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan*, s. 292–293.

⁷⁰ Tamże, s. 293; M. Kallas, *Opis historyczno-statystyczny Brześcia Kujawskiego*, s. 197.

⁷¹ Najbardziej prawdopodobna jest jego lokalizacja na cmentarzystku szkieletowym w Starym Brześciu (stanowisko 4), którego użytkowanie datuje się na okres od połowy XII do XVI w. Jego przybliżona odległość od rynku współczesnego miasta to ok. 2100 m; Guldon, Powierski, Podziały, s. 41; A. Andrzejewska, *Z badań nad kształtowaniem się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Kujaw brzeskich. Rejon Brześcia Kujawskiego*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15, cz. 2, 2005, s. 17.

⁷² J. Pakulski, *Brześć Kujawski za rządów wójta Tylo*, s. 80–81, aneks I. Kolejna informacja pochodzi już z 1294 r.; KDP, t. 1, nr 56.

⁷³ A. Mosbach, *Wiadomości do dziejów polskich z Archiwum Prowincji Śląskiej*, Wrocław 1860, s. 38–39: „ecclesiam Beati Petri parrochialem in ciuitate Brethensi”.

⁷⁴ MHDW 19, s. 96, 97–98; por. wizytację z 1590 r.; MHDW 23, s. 125; Kujawski, Parafie, s. 226–227.

⁷⁵ MHDW 22, s. 168.

⁷⁶ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913, s. 266.

inowrocławsko-brzeskiego (1320–1321)⁷⁷. Jego wezwanie zostało odnotowane stosunkowo późno, gdyż dopiero w pierwszej połowie XV w.⁷⁸ Parafia brzeska w 1489 r. obejmowała następujące miejscowości: Brześć Kujawski, Stary Brześć, Falborek, Falborz, Guźlin (Guźlino, m), Jądrowice (Jandrowice, s), Kuczynę (d), Miechowice, Pikutkowo (Pilchutkowo, m), Rządka Wołę i dwie części bardzo rozdrobnionego Smólska (Smolsko, s) – część szlachecką (Smólsk Krystyna) i część należącą do kapituły wrocławskiej (późniejsze Popowiczki i Ardziakonowo)⁷⁹. U schyłku XVI w. ten okręg parafialny nie uległ większym zmianom⁸⁰. W końcu tego stulecia przy kościele farnym stała ceglana dzwonnica, chociaż jeszcze nie w pełni skończona⁸¹. Otoczenie świątyni nie prezentowało się dobrze, skoro wizytator zapisał, że cmentarz tylko w części był zreperowany, plebania mocno zaniedbana, a ogrodzenie zrujnowane. W pobliżu znajdowała się także stajnia i domki bractw modlitewnych, domy mansonarzy i altarysty, murowany budynek szkoły oraz mały, lecz dobrze utrzymany domek kaznodziei⁸². W pierwszej połowie XVIII w. plebanię stanowił dwukondygnacyjny budynek przylegający do murów miejskich⁸³.

Klasztor dominikanów i kościół św. Michała

W północno-zachodnim narożniku murów miejskich, przy Bramie Toruńskiej, znajdował się klasztor dominikanów z kościołem konwentualnym pw. św. Michała Archanioła. Znalazł się tam wraz z translokacją miasta lokacyjnego na przełomie XIII i XIV w. Według tradycji przekazanej przez Jana Długosza klasztor ten ufundował w 1264 r. książę kujawsko-łęczycki Kazimierz I Konradowicz⁸⁴. Pierwotnie zatem musiał być, tak jak i całe XIII-wieczne miasto, położony na terenie dzisiejszej wsi Stary Brześć. Podczas najazdu krzyżackiego w 1332 r. podzielił on los miasta, gdyż został zniszczony podczas oblężenia⁸⁵. Odbudowano go już w formie murowanej, z cegły. Budowa kościoła nie była jednak prowadzona równocześnie z innymi inwestycjami na terenie miasta, badania archeologiczne wskazują bowiem na działania późniejsze⁸⁶. Jego prezbiterium miał wznieść swoim sumptem biskup wrocławski Zbylut z Gołańczy, przedstawiciel rodu Pałuków (1364–1383)⁸⁷. Następnie rozbudowywano korpus nawowy, co trwało najprawdopodobniej do początku XV w. Zabudowania klasztorne były w omawianym czasie drewniane bądź szachulcowe, ewentualnie tylko częściowo murowane (tzw. priorat)⁸⁸. Wizytator w 1584 r. wskazał, że kościół Dominikanów, podobnie jak i dom konwentualny, był mocno zniszczony. Przy klasztorze funkcjonował wtedy mały (na 3–4 osoby) szpital dla ubogich⁸⁹.

⁷⁷ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1: *Causa Junivladislaviae et Brestiae-Cuiaviae anno 1320–1321 acta*, wyd. H. Chłopocka, Wrocław 1970, s. 15, 22, 78.

⁷⁸ *Bullarium Poloniae*, t. 4, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, H. Wajs, Rzym–Lublin 1992, nr 837 (1421 r.); *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430*, wyd. A. Prochaska, Kraków 1882, nr 1152 (1424 r.).

⁷⁹ Lustracja 1489, s. 92–93. Dodać należy, że dwa inne działy szlacheckie w Smółsku oraz Nowa Wieś Smólska należały do parafii Kruszyn; tamże, s. 94.

⁸⁰ Wizytacja z 1584 r. (MHDW 19, s. 96) wymienia w parafii brzeskiej, oprócz samego Brześcia, następujące wsie: Rządka Wola, Jądrowice, Miechowice, Kuczyna, Falborz, Stary Brześć, Pikutkowo, Popowice, Smólsk i Góźlin. Podobnie też wizytacja z 1598 r. (MHDW 20, s. 12).

⁸¹ MHDW 20, s. 6.

⁸² Tamże, s. 6–7.

⁸³ Repertorium 71.

⁸⁴ *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 7–8, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa i in., Varsaviae 1975, s. 142: „[książę Kazimierz – D.K.] monasterium in opido suo Brzeszcze Cuyaviensi fundit et erigit et fratres praedictos a provinciali Poloniae petitos et ex Cracoviensi conventu assumptos in illo locat”. Obszerną monografię średniowiecznych dziejów brzeskich dominikanów przygotował K. Optołowicz, *Klasztor dominikański w Brześciu Kujawskim w średniowieczu (XIII–XV w.)*, Toruń 2014, mps pracy doktorskiej, https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/5847/K._OPTOLOWICZ-DOKTORAT.PDF?sequence=1 (dostęp: 8.10.2020).

⁸⁵ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, wyd. 2, s. 372.

⁸⁶ A. Andrzejewska, L. Kajzer, *Badania zespołu poddominikańskiego w Brześciu Kujawskim*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 1, 1995, s. 145.

⁸⁷ *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 10–11, wyd. S. Gawęda i in., Varsaviae 1982, s. 129–130.

⁸⁸ A. Andrzejewska, L. Kajzer, *Badania zespołu poddominikańskiego w Brześciu Kujawskim*, s. 134–135, 146; ciż, *Klasztor dominikanów w Brześciu Kujawskim*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 536–538.

⁸⁹ MHDW 19, s. 98.

Szpital i kościół Świętego Ducha

Zgodę na fundację w Brześciu Kujawskim szpitala Świętego Ducha wydał książę Władysław Łokietek w 1294 r., określając przy tym jego położenie pod miastem, na drodze publicznej przy końcu mostu. Organizację i prowadzenie tej instytucji dobroczynnej powierzył krzyżowcom z czerwoną gwiazdą⁹⁰.

Już w następnym roku ten sam władca zawarł z mieszczaninem toruńskim Janem umowę na budowę pod miastem szpitala⁹¹. Dla stworzenia gospodarczych podstaw swojej fundacji w 1297 r. uposażył go skonfiskowaną za rozboje rycerską wsią Kąty wraz z prawem budowy młyna u ujścia Bachorzy do Zgłowiączki⁹². Uzupełnieniem tego było nadanie kościoła parafialnego pw. św. Piotra w (Starym) Brześciu⁹³. Dokładną lokalizację tego przytułku określają późniejsze wizytacje, wzmiankując, że ulokowany był on poza murami miasta, na przedmieściu krakowskim, przy drodze prowadzącej do Włocławka⁹⁴. Pod koniec drugiej połowy XVI w. budynki szpitala miały strukturę szachulcową, natomiast kaplica była drewniana; przylegał do niej ogród i cmentarz⁹⁵. Przebywało w nim wówczas ok. 30 pensjonariuszy⁹⁶. W pierwszej połowie następnego stulecia kaplica miała już konstrukcję szachulcową⁹⁷. Jeszcze na początku XVI w. opiekę nad tym przytułkiem dowodnie sprawowali krzyżowcy z czerwoną gwiazdą⁹⁸. Jednak wraz z postępem reformacji rozluźnieniu uległy karność zakonna i zależność od wrocławskiego domu św. Macieja. W efekcie król Zygmunt August na sejmie w Piotrkowie Trybunalskim w 1565 r. inkorporował brzeską prepozyturę szpitalną pw. Świętego Ducha wraz przynależnymi jej dochodami do miejscowego kościoła parafialnego⁹⁹.

Ulice

Pochodzący z 1494 r. rejestr czynszów z Brześcia Kujawskiego wymienia rynek (*circulus*), na którym można się domyślać bloku zabudowań śródrynkowych z ratuszem. Utwierdzać w tym przekonaniu może wiadomość o czynszach od rzemieślników działających przy ratuszu (*subpretoriales*)¹⁰⁰. O wyglądzie ratusza niewiele można powiedzieć poza tym, co widać na sztychu Erika Jönssona Dahlbergha. Ukazuje się on jako masywny, dwukondygnacyjny budynek o dwuspadowym dachu, do którego przylega od wschodu, wyższa o około dwie kondygnacje, wieża na rzucie kwadratu, zwieńczona barokowym hełmem. W późnym średniowieczu zabudowa przyrynkowa była przynajmniej częściowo murowana¹⁰¹, również u schyłku XVI w. poświadczone są w mieście kamienice¹⁰². W dalszej kolejności wymieniono ulicę Mniszą (*platea Monachorum*), prowadzącą od Bramy Toruńskiej ku rynkowi,

⁹⁰ A. Mosbach, *Wiadomości do dziejów polskich*, s. 32–33 = KDP, t. 2, cz. 1, nr 459. Jako położony przed bramą miejską określił go dokument z 1389 r.: KDP, t. 2, cz. 2, nr 534: „ecclesiam Sancti Spiritus seu hospitale sitam ante valvam civitatis Brzescz”. Kompetentną syntezę tej komendy zakonnej dała M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 123. Szerzej, lecz z licznymi błędami, zob. S. Paczkowski, *Z dziejów zakonu krzyżowców z czerwoną gwiazdą na Kujawach*, ZK-D, t. 15: *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w średniowieczu*, 2001, s. 93–101.

⁹¹ A. Mosbach, *Wiadomości do dziejów polskich*, s. 34.

⁹² KDP, t. 2, cz. 1, nr 414.

⁹³ A. Mosbach, *Wiadomości do dziejów polskich*, s. 37–39.

⁹⁴ MHDW 19, s. 98; S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego*, s. 43.

⁹⁵ MHDW 20, s. 18; D. Chyła, *Opieka społeczna na Kujawach w latach 1577–1772*, Lublin 2015, s. 104, 128.

⁹⁶ Wizytacja z 1584 r. notuje 28 ubogich (MHDW 19, s. 98), natomiast z 1598 r. wymienia: 12 starców, 14 staruszek, 5 dzieci i woźnicę (MHDW 20, s. 19).

⁹⁷ D. Chyła, *Opieka społeczna na Kujawach*, s. 131, przyp. 232

⁹⁸ ADWł, Kopiaż 11, k. 51–53.

⁹⁹ Tamże, k. 22v–24; S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego*, s. 43–44, 84; M. Surdacki, *Szpitalnictwo zakonne w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 63, 2015, nr 2, s. 69–70, mylnie tę decyzję przypisał biskupowi H. Rozdrażewskiemu. Aktywność tego szpitala na polu dobroczynności szeroko omawia Z.H. Kuźniewska, *Działalność charytatywna w archidiakonatach kruszwickim i włocławskim diecezji kujawskiej i pomorskiej*, Włocławek 2015, passim.

¹⁰⁰ Brzeskie 1494, s. 364.

¹⁰¹ BUW, Ławn. Brz., k. 7 (1424 r.); KDW, t. 10, nr 1524 (1440 r.: „in opido Brestensi, in domo lapidea providi Petri Modiste in circulo sita”).

¹⁰² MHDW 20, s. 8.

której nazwa nawiązywała do stojącego obok klasztoru dominikanów¹⁰³. Nazwa ta była przywoływana w źródłach począwszy od 1458 r.¹⁰⁴ Następna z wymienionych ulic to ulica Tkacka (*platea Textorum*), wychodząca z północno-wschodniego narożnika rynku ku północy. Również i ona była wielokrotnie wzmiankowana pod tą nazwą¹⁰⁵, a wcześniej (1440 r.) jako *platea Lanificum*¹⁰⁶. Jest ona identyczna z wymienioną w 1782 r. ulicą Knapską¹⁰⁷. Ulica Szewska (*platea Sutorum*)¹⁰⁸ to najprawdopodobniej wzmiankowana w inwentarzu ze schyłku XVIII w. ulica Mistrzowska, prowadząca od północno-wschodniego narożnika rynku aż do murów obronnych¹⁰⁹. Co najmniej XV-wieczną metrykę mają też ulice Leśna (*platea Lesznya*)¹¹⁰ i Świnia (*platea Szwynya*)¹¹¹. Pod rokiem 1463 zarejestrowane zostały w księdze ławniczej ulice: Zamkowa (*platea Castrensis*)¹¹², Żydowska (*platea Iudeorum*)¹¹³ oraz jeszcze jedna, opisowo określona jako znajdująca się naprzeciwko kościoła parafialnego („platea versus ecclesiam parrochiale”) ¹¹⁴, zapewne tożsamą z późniejszą ulicą Farną.

Urządzenia infrastruktury miejskiej

W XVI-wiecznych lustracjach wzmiankowane są waga i łaźnia miejska¹¹⁵, których położenie trudno jednak określić. W przypadku wagi można domniemywać, że zwyczajowo położona była na środku rynku (w śródrinkowym bloku ratuszowym) lub przy którejś z jego pierzei. Według *Liber retaxationum* diecezji włocławskiej z 1527 r. przez cały XVI w. funkcjonowała w Brześciu szkoła parafialna¹¹⁶, której początki sięgają co najmniej pierwszych dziesięcioleci poprzedniego stulecia¹¹⁷. Wizytacje z końca XVI w. opisują ją jako mieszczącą się w murowanym budynku, nieopodal kościoła parafialnego¹¹⁸. Oprócz niej istniała też wspomniana już szkoła żydowska¹¹⁹, odnotowana już w 1494 r. przy ulicy Świniej (najprawdopodobniej późniejszej ulicy Żydowskiej)¹²⁰. Warto też podkreślić, że w mieście działał wodociąg, na co stosowny przywilej wydał król Zygmunt August 5 I 1549 r.¹²¹

Własność miejska

„Ról żadnych to miasto nie ma, okrom ogrodów”¹²² – zgodnie podkreślano we wszystkich lustracjach¹²³. Gdyby poprzestać na tym stwierdzeniu, byłoby to bardzo mylące, gdyż do miasta należały

¹⁰³ BUW, Ławn. Brz., k. 7.

¹⁰⁴ Tamże, k. 70v, 72, 100v, 108.

¹⁰⁵ Brzeskie 1494, s. 365; BUW, Ławn. Brz., k. 70v, 71v, 72v, 74, 80, 81v, 95, 95v, 96, 106–106v, 107.

¹⁰⁶ BUW, Ławn. Brz., k. 27v.

¹⁰⁷ L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan*, s. 268, 283, 285–286.

¹⁰⁸ Brzeskie 1494, s. 366; BUW, Ławn. Brz., k. 79v, 88 (dwa razy), 95v.

¹⁰⁹ L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan*, s. 286.

¹¹⁰ Brzeskie 1494, s. 366; BUW, Ławn. Brz., k. 96 („platea Leszna”), 116v („platea Lyeszna”).

¹¹¹ Brzeskie 1494, s. 367; BUW, Ławn. Brz., k. 72v („platea dicta Swinia”), 108 („platea Swyna”).

¹¹² BUW, Ławn. Brz., k. 81v, 88 („in platea sitam eundo ad castrum”).

¹¹³ Tamże, k. 82.

¹¹⁴ Tamże.

¹¹⁵ LWWK 1564, cz. 2, s. 209; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 24. Brzeska łaźnia miejska funkcjonowała co najmniej od początku XV w., kiedy to poświęcony został „Johannes balneator de Brest”; *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 2, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1902, nr 83.

¹¹⁶ MHDW 11, s. 34.

¹¹⁷ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 3, cz. 1, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908, s. 222, nr 472.

¹¹⁸ MHDW 11, s. 34; MHDW 20, s. 7.

¹¹⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 274.

¹²⁰ Brzeskie 1494, s. 367.

¹²¹ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 304, k. 274–276 = MRPS V/2, nr 4686. LWWK 1564, cz. 2, s. 208 i *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 22, notują, że mieszkańcy miasta płacili już czynsz „od rur wodnych”.

¹²² LWWK 1616, cz. 1, s. 311.

¹²³ LWWK 1564, cz. 2, s. 207; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 22; LWWK 1628, cz. 3, s. 71.

pobliskie wsie Pikutkowo i Guźlin. Nadane Brześciowi zostały *ad reformationem praenomitatae civitatis* przez Władysława Łokietka w 1292 r.¹²⁴, co potwierdził w 1538 r. król Zygmunt Stary¹²⁵. W 1383 r. książę mazowiecki Siemowit IV nadał miastu *in subsidium* wieś Stary Brześć, potwierdzając przy tym miastu posiadanie Pikutkowa i Guźlina¹²⁶. W późniejszym czasie wieś ta wróciła w ręce starostów brzeskich. Oprócz tego mieszczanie brzescy posiadali łąkę zwaną Obora, podarowaną im przez króla Władysława Jagiełłę w 1431 r. jako rekompensatę za zniszczenia wywołane pożarem podczas najazdu krzyżackiego z sierpnia tego roku¹²⁷.

Młyny

Młyn królewski ze stawem młyńskim na Zgłowiączce, położony przed bramą miasta, wzmiankowany po raz pierwszy w dokumencie Kazimierza Wielkiego z 1364 r.¹²⁸ Potrzeba napędu tego urządzenia niewątpliwie sprawiła, że spiętrzona rzeka tworzyła na wysokości miasta rozległy staw (*piscina*), wspomniany po raz pierwszy w 1346 r.¹²⁹ W 1489 r. wykazane są już dwa królewskie młyny wodne, położone pod miastem¹³⁰. Niewiele później, bo w 1494 r.¹³¹, w Brześciu wymieniony został tylko jeden młyn o sześciu kołach. Pięć z nich było przeznaczonych do mielenia zboża, szóste zaś do poruszania folusza. Lustracja z 1565 r. również mówi tylko o jednym młynie, o zaledwie dwóch kołach walnych¹³²; podobnie opisano go w 1569 r.¹³³ Dokładniej jego położenie określają dokumenty cesji z 1574 r.¹³⁴ Według lustracji z 1569 r. funkcjonował wówczas już nowy młyn zwany *Wilcze Gardło*. Pobudowany miał być *na Zdroju*, miał jedno koło korzeczne¹³⁵. Lustracje z XVII w. jednoznacznie określają go jako już spustoszały¹³⁶. Obecnie trudno jednoznacznie określić jego położenie, najprawdopodobniej jednak mógł on stać na Zgłowiączce na południe od miasta, na wysokości zamku.

Drogi

Już w średniowieczu przez Brześć Kujawski przechodził dalekosiężny szlak handlowy z Torunia w kierunku Rusi Czerwonej. Około 1316 r. Władysław Łokietek wyznaczył kupcom toruńskim trasę do Sandomierza przez Brześć Kujawski, Łęczycę, Inowłódz lub Sulejów, Wąchock, Opatów i dalej, z Opatowa przez Zawichost, na Rus'¹³⁷. Podobnie uczynił też jego syn w 1349 r., wskazując drogę z Torunia do Sandomierza, przez Brześć Kujawski, Łęczycę i Opoczno¹³⁸. Również za czasów Kazimierza

¹²⁴ KDP, t. 1, nr 79.

¹²⁵ AGAD, Dokument perg., sygn. 4309 = MRPS IV, nr 18951.

¹²⁶ J. Pakulski, *Brześć Kujawski za rządów wójta Tylo*, s. 82–83.

¹²⁷ KDP, t. 2, cz. 2, nr 557. W edycji tego dokumentu (według kopii zamieszczonej w MK) widnieje data roczna 1401. Należy ją poprawić na 1431 r., za czym przemawiają: narracja dyplomu, data dzienna jego wystawienia (piątek w dzień św. Klemensa) i zgodność miejsca wystawienia (Kraków) z królewskim itinerarium; por. A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły: 1386–1434*, wyd. 2 popr. i uzupeł., przyg. do dr. A. Gąsiorowski, G. Rutkowska, Warszawa 2015, s. 120, 145.

¹²⁸ KDP, t. 2, cz. 2, nr 520.

¹²⁹ Tamże, cz. 1, nr 278.

¹³⁰ Lustracja 1489, s. 98.

¹³¹ Brzeskie 1494, s. 369.

¹³² LWWK 1564, cz. 2, s. 209.

¹³³ *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 23.

¹³⁴ MRPS VI, nr 249, 301: „molendinum Brzestensem extra muros et portam civilem versus Toruniam tendentem in fluvio Zgowiątki situm”.

¹³⁵ *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 23.

¹³⁶ LWWK 1628, cz. 3, s. 75; LWWK 1659, cz. 2, s. 255. Z lustracji z lat 1616–1620 można wnioskować, że był on wówczas jeszcze czynny, chyba że lustratorzy tylko przepisali informację z wcześniejszej wizji: czynsz 4 floreny; LWWK 1616, cz. 1, s. 313.

¹³⁷ *Preussisches Urkundenbuch*, t. 2, cz. 1, wyd. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932, nr 228 = *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 4, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław 1969, nr 892. W sprawie datacji tego dokumentu zob. M. Magdański, *Organizacja kupiectwa i handlu toruńskiego do roku 1403*, Toruń 1939, s. 53–56.

¹³⁸ *Preussisches Urkundenbuch*, t. 4, wyd. H. Koeppen, Marburg 1960, nr 424 = KDW, t. 2, nr 1289.

Wielkiego (ok. 1350–1360) miasto wymienione zostało na szlaku handlowym z Torunia do Lwowa. Z Brześcia Kujawskiego droga wiodła przez Kowal, Gostynin, Łowicz, Rawę Mazowiecką, Górę (pod Nowym Miastem nad Pilicą), Radom, Opatów, Sandomierz. Funkcjonowała wówczas również alternatywna droga do Lwowa (nazwana w dyplomie *Via nova*) przez Brześć Kujawski, Przedecz, Łęczycę, Inowłódz, Opoczno, Radom, Opatów i Sandomierz¹³⁹. Za czasów Kazimierza Wielkiego dla kupców pruskich, którzy dotarli przez Brześć Kujawski aż do Sandomierza, otworzyło się przedłużenie tego szlaku aż na Węgry¹⁴⁰. Obok tej trasy istniała też droga prowadząca z Brześcia Kujawskiego do Włocławka. Miała ona znaczenie lokalne i chociaż w źródłach pojawia się dopiero w pierwszej połowie XV w., można się domyślać, że funkcjonowała już znacznie wcześniej¹⁴¹. W naturalny sposób trasa ta miała swe przedłużenie przez Kruszwicę na zachód, do Wielkopolski¹⁴².

2021 r.

¹³⁹ *Preussisches Urkundenbuch*, t. 5, cz. 2, wyd. K. Konrad, współpr. H. Koeppen, Marburg 1973, nr 951.

¹⁴⁰ Tamże, t. 4, nr 447; M. Magdański, *Organizacja kupiectwa i handlu toruńskiego*, s. 5–67.

¹⁴¹ KDP, t. 2, cz. 2, nr 400; ADWł, Dokumenty samoistne, sygn. 376.

¹⁴² S. Weymann, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, s. 105–106.

III.6.4.9b. CHEŁMNO W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Marek Grzegorz Zieliński

Należałoby oczekiwać, że w przypadku Chełmna – jednego z najważniejszych ośrodków miejskich Rzeczypospolitej szlacheckiej, nominalnej stolicy województwa wchodzącego w skład Prus Królewskich, rekonstrukcja obrazu miasta w drugiej połowie XVI w. nie będzie zadaniem trudnym. Tym bardziej że było największym miastem kościelnym w dobrach biskupów chełmińskich, tylko w niewielkim stopniu dotkniętym ruchami reformacyjnymi i podlegającym silnym procesom polonizacyjnym w ostatnim dwudziestolecu XVI w. Niewątpliwie na Chełmno XVI w. nie można patrzeć tylko przez pryzmat obszaru lokacyjnego. Postępujące procesy agraryzacyjne, coraz mocniej implikujące jego profil sprawiały, że należy rozpatrywać obraz w powiązaniu z jego rozległym patrymonium. Jak często się jednak zdarza, na przeszkodzie staje stan zachowania materiału źródłowego, a co za tym idzie również badań. Najogólniej mówiąc zasadniczy trzon materiału źródłowego pozwalającego na możliwie precyzyjne odtworzenie układu przestrzennego zachował się albo dla średniowiecza, albo dla XVII–XVIII w. Ponieważ autorowi niniejszego artykułu bliższe są pod względem badawczym czasy nowożytne, zatem przyjęto metodę retrogresywną jako wiodącą w rekonstrukcji obrazu Chełmna dla końca XVI stulecia.

Zasadnicze zbiory archiwaliów do dziejów Chełmna w XVI w. znajdują się w Archiwum Państwowym w Toruniu, Archiwum Fary Chełmińskiej – depozyt w Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej oraz w Archiwum Diecezji Pelplińskiej. Zasadnicze znaczenie dla badań mają: księgi kamery miejskiej, wizytacje biskupie, inwentarze dóbr biskupich, kroniki zakonne, księgi bractw. Niestety w okresie II wojny światowej zaginęły niemal wszystkie księgi radzieckie i ławnicze. Zachowane księgi kamlarskie obejmują wydatki miejskie od 1626 r.¹ Pewne światło na strukturę systemu fiskalnego i stan zabudowy miasta rzuca księga egzaktorska z lat 1749–1773 oraz rejestry czynszów za lata 1726–1752². Do wymienionych źródeł należy dołączyć jeszcze trzy zachowane księgi sądu ławniczego z lat: 1480–1559, 1619–1627 i 1696³. Szczególnie cenne dla badań nad organizacją władz miejskich jest wilkierz biskupa Piotra Kostki z 1590 r. oraz ordynacje biskupa Wawrzyńca Gembickiego z 1603 r., biskupa Macieja Konopackiego z 1612 r., biskupa Jana Kuczborskiego z 1619 r., biskupa Jakuba Zadzika z 1626 r., a także „Rezolucje magistratu względem Łęgu” od roku 1583 aż po 1772⁴. Mniejsze znaczenie dla badań nad przeszłością Chełmna mają protokolarze sądów dominialnych dóbr biskupstwa chełmińskiego znajdujące się w archiwum toruńskim i Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie⁵.

W archiwum pelplińskim znajdują się jakże cenne generalne wizytacje biskupie parafii chełmińskiej przeprowadzane w XVII w.: Andrzeja Leszczyńskiego z 1647 r., Andrzeja Olszowskiego z 1672 r., Jana Małachowskiego z 1680 r. Niestety nie jest znana wizytacja generalna biskupa Piotra Kostki

¹ APT, AMCh, sygn. 9–87.

² APT, AMCh, sygn. 88, 89, 91.

³ APT, AMCh, sygn. 1–3.

⁴ APT, AMCh, sygn. 4, p. 63–91, 102–104; ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 9, C 13, C 18. Por.: Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła nowożytnego prawa chełmińskiego (XVII wiek)*, cz. 2, CPH, t. 24, 1972, nr 1, s. 151–184.

⁵ ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 51a, [s. nlb.] pierwsze 70 kart; APT, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 1–9.

prowadzona w latach 1581–1594. W *Acta curiae* z lat 1639–1646 znajduje się chełmiński wilkierz cechu piwowarów z 1471 r.⁶

W Archiwum Sióstr Miłosierdzia w Chełmnie przechowywana jest kronika benedyktynek chełmińskich z lat 1578–1619, rejestrująca życie zakonu i miasta w jakże ważnym okresie rządów ksieni Magdaleny Mortęskiej⁷.

W Muzeum Ziemi Chełmińskiej znajdują się mające istotne znaczenie dla ustalenia topografii miasta plany Georga Friedricha Wilhelma Rüdigera i Westphala⁸. Znanе są dwa plany Chełmna autorstwa Rüdigera. Oba przedstawiają Chełmno w ujęciu „stereoskopowym”. Egzemplarz chełmiński jest fotokopią oryginału o wymiarach 78 x 110 cm. Oryginał jest obecnie nieznany. Plan był wykonany po pierwszym rozbiorze, z całą pewnością pomiędzy 1782 a 1792 r. – datą śmierci autora. Reprodukacja tego planu znajduje się także w zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu⁹. Drugi znany plan Chełmna autorstwa Rüdigera został sporządzony w okresie pomiędzy 1776 a 1779 r. i aktualnie przechowywany jest w zbiorach Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem¹⁰. Analiza precyzji i wierności przedstawienia wielu detali utwierdza w przekonaniu o dokładności rysownika. Niemniej jednak należy zauważyć, że nie ustrzeżono się uchybień¹¹. Dwa plany Westphala datowane na 1820 i 1849 r. ukazują miasto i tereny nadwiślańskie. Ich wykonanie musiały poprzedzić pomiary terenu, które dokładnością odwzorowania budzą zaufanie. Na pierwszym z wymienionych planów Westphala znajdują się cenne dopiski z lat 1821–1824. Plan ten jest niemalże identyczny z innym znajdującym się w zbiorach berlińskich¹².

Omawiając źródła kartograficzne, nie można nie wspomnieć o mapie Friedricha Leopolda Schroettera, będącej wynikiem prac kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w.¹³ Niestety dobra chełmińskie znalazły się na styku czterech arkuszy, co w pewnym stopniu utrudnia analizę. Niewiele wnosi natomiast mapa *Polonia* z 1770 r. Karla Perthéesa czy *Charte vom Königlich Preussischen Regierungsbezirk Marienwerder nach seiner Eintheilung in 13 Kreise* Rennera wydana w 1831 r.¹⁴ Natomiast bardzo przydatne dla określenia zmian hydrograficznych w najbliższym sąsiedztwie Chełmna są mapy regulacji Wisły z 1849 r.¹⁵ Pewne znaczenie dla ustalenia biegu drogi zwanej Nadolnikiem ma także panorama Chełmna od strony północno-wschodniej autorstwa Carla Schulina z początku XIX w.¹⁶

⁶ ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 13; druk: Z. Zdrójkowski, *Chełmiński wilkierz cechu piwowarów z roku 1471*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 15, 1950, nr 3–4, s. 155–160; także *Ziemia chełmińska w przeszłości. Wybór tekstów źródłowych*, red. M. Biskup, Toruń 1961, s. 106–109.

⁷ Archiwum Sióstr Miłosierdzia w Chełmnie, sygn. I-J/4, „Annales to jest Roczne Dzieie Klastoru Chełmińskiego od czasu naprawy albo reformatiei iego po spustoszeniu w roku po Narodzeniu Panskim” zwana Kroniką Benedyktynek, ss. 453; *Kronika benedyktynek chełmińskich*, wyd. W. Szoldrski, Pelplin 1937, s. 22; J. Fankidejski, *Klasztory żeńskie w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1883, s. 87.

⁸ MZCh, sygn. MZCH/D/1 – plan G.F.W. Rüdigera; tamże, sygn. MZCH/D/277, „Carte von der Stadt Culm auf Requisition des Magistrats nach Massgabe der hohen Regierungs Instruction vom 14-ten Febr. 1810” – plan Westphala ze stycznia/lutego 1820 r., wymiary: 81 x 100 cm; tamże, sygn. MZCH/D/278, „Situations Plan von der Stromlage der Weichsel gegen Culm und Schwetz” – plan F. Westphala z 15 V 1849, wymiary: 35,5 x 122,5 cm. Plan chełmiński Rüdigera jest błędnie datowany na rok 1776. Na planie z 1849 r. przed nazwiskiem Westphala widnieje inicjał „F”. Mimo podobieństwa rysunku, kolorystyki, charakteru pisma nie ma pewności, czy autorem obydwu planów była ta sama osoba.

⁹ APT, AMCh, sygn. 2806. Por. Z.H. Nowak, *Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVIII w.*, [w:] *Kartografia forteczna*, red. A. Tomczak, Warszawa 1991, s. 176 n.

¹⁰ GStA PK, sygn. XI. HA, G50695, wymiary: 56,6 x 58,5 cm, reprodukowany [w:] AHMP Chełmno, plan nr 8.

¹¹ Zob. także plan Rüdigera w *Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen. Ein deutsch-polnischer Katalog*, wyd. E. Klemp, Wiesbaden 2000, s. 62, nr 565 i reprodukcja na s. 65.

¹² GStA PK, sygn. HA. 2343, wymiary: 84 x 101 cm, reprodukowany [w:] AHMP Chełmno, plan nr 11.

¹³ F.L. Schroetter, *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Lithauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict aufgenommen unter Leitung des Königl. Preuss. Staats Ministers Frey Herrn von Schroetter in den Jahren von 1796 bis 1802*, Berlin 1803–1810; tenże, *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Lithauen und West-Preussen nebst Netzdistrict 1796–1802*, Wiesbaden 1978; MPK, s. 18.

¹⁴ *Atlas des Königreichs Preussen in siebenundzwanzig Blaettern*, Erfurt 1831; K. de Perthées, „*Polonia ... 1770*”, Warszawa 1987.

¹⁵ *Atlas zur Zeitschrift für Bauwesen herausgegeben unter Mitwirkung der Königl. Technischen Bau-Deputation und des Architekten-Vereins zu Berlin*, wyd. G. Erbkam, R. VIII, z. X–XII, Berlin 1858, Bl. 33; *Zeitschrift für Bauwesen herausgegeben unter Mitwirkung der Königl. Technischen Bau-Deputation und des Architekten-Vereins zu Berlin*, wyd. G. Erbkam, R. VIII, Berlin 1858, szp. 171–172.

¹⁶ MZCh, sygn. MZCH/H/315.

Ciekawych spostrzeżeń na temat architektury mieszczańskiej dostarcza analiza panoramy miasta z obrazu wotywnego przedstawiającego św. Rocha i św. Sebastiana z 1708 r., znajdującego się obecnie w kościele pw. św. św. Piotra i Pawła w Chełmnie¹⁷ oraz obrazu wotywnego wiszącego pod chórem muzycznym fary. Mniejsze znaczenie mają najstarsze panoramy miasta Bartosza Paprockiego z 1599 r. oraz Johanna Jacoba Vogla z 1684 r.¹⁸

W Archiwum Fary Chełmińskiej na uwagę zasługuje kopiariusz bractwa strzeleckiego, spisany w 1695 r., zawierający wilkierz bracki z 1427 r., a także wypisy z niektórych ordynacji biskupich dotyczących spraw bractwa¹⁹. Chełmińskie księgi metrykalne, jakże przydatne do badań demograficznych, nie obejmują XVI w. Najstarsze zapisy metrykalne są dopiero od 1640 r. Nie zachowała się natomiast najstarsza chełmińska księga chrztów, obejmująca końcówkę XVI w., istniejąca jeszcze przed II wojną światową²⁰.

Spośród źródeł drukowanych wskazać należy na XVII-wieczne prace jezuita Fryderyka Szembeka, Stanisława Brzechwy, Pawła Kuszewicza²¹.

Pierwsze edycje źródeł do dziejów miasta ukazały się już w połowie XIX w. Do najwcześniejszych należy wydane w 1843 r. przez Kazimierza Wójcickiego prawo o zbytkach miasta Chełmna. Należy jednak żałować, że zostało przytoczone jedynie we fragmentach, bez podania miejsca przechowywania oryginału i czasu jego spisania²². Kolejny tekst, tym razem do dziejów reformacji, opublikował w 1858 r. Włodzimierz Stanisław Broel-Plater²³. Bardzo ważną publikacją źródłową do dziejów chełmińskiego szkolnictwa i Kościoła jest *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, zebrane przez Carla Petera Woelkyego w latach 1884–1887. Na początku XX w. za sprawą księży Wojciecha Pobłockiego i Brunona Czapli ukazały się drukiem dwie najstarsze wizytacje biskupie z 1647 i 1667 r., które objęły również parafię chełmińską²⁴. W okresie międzywojennym ks. Tadeusz Glemma, a następnie ks. Władysław Szolński opublikowali obszernie fragmenty kroniki benedyktynek²⁵. W okresie powojennym najważniejsze publikacje źródłowe odnoszące się do XVI w. zostały wydane przez Jadwigę Lechicką i Zbigniewa Zdrójkowskiego²⁶.

¹⁷ Obraz ten formalnie należy do zbiorów AFCh, sygn. 1082, wymiary: 127 x 94 cm. Por. M.G. Zieliński, *Archiwum Fary Chełmińskiej*, Bydgoszcz 2019, s. 337 n.

¹⁸ B. Paprocki, *Ogrod krolewsky w ktorem o poczatku cesarzow rzymskich, arcyxiązt rakuskich, krolow polskich, czeskich, xiązt slanskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrozdzenia ich krotko opisane naidziesz przez ...*, [Praga] 1599, s. 220; Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen: oder Preussischer Historien zwey Theile, in derer erstem von desz Landes vorjähriger Gelegenheit und Nahmen... In dem andern aber von desz Teutschen Ordens Ursprung, desselben, wie auch der nachfolgenden Herschafft... mit sonderbahren Fleisz zusammen getragen durch...*, Franckfurt–Leipzig 1684.

¹⁹ AFCh, sygn. 231, s. 8v.

²⁰ Z. Rogala, *Z najstarszej chełmińskiej księgi metrycznej chrztów*, [w:] *Kalendarz kościelny dla parafii chełmińskiej na rok Pański 1931*, Tczew [1930].

²¹ P. Kuszewicz, *Prawa chełmińskiego poprawionego i z łacińskiego ięzyka na polski przetłumaczonego xiąg pięcioro ku pospolitemu użytkowi przez ... z Chełmna*, Poznań 1623; F. Szembek, *Pomoc z Nieba na uspokojenie Prus z dawna Polakom od Pana Boga nagotowana. To jest: SS. Patronowie Kraiow Pruskich, wojną terażniejszą utrapionych, y zycia ich świętobliwego krotkie opisanie*, Toruń 1627; tenże, *Światło. W ciemnościach Błędów y Utrapienia, Przykładem życia, Nauką Starożytną y Pomocą Modlitwą, Potrzebującym Swieczące na Prusiech. Błogosławiony Jan Lobedaw Thorunianin. Zakonnik Franciszka Świętego, Kapłan Jeden Zdawnych SS. Patronow Kraiow Pruskich. S. Juty de Sangerhausen niegdy Spowiednik, Zeglarzow i Ludzi Innych Wodą się Bawiących Pomocnik Osobliwy. W Chełmnie Mieście Biskupim w Prusiech u Braci Swey Zakonney odpoczywający Cudami Sławny...*, Toruń [ok. 1638]; S. Brzechfa, *Skarb bogaty w Przechacnym Klasztorze Panien Chełmińskich Benedikta Świętego świeżo odkryty. To jest rzecz która przy przeniesieniu ciała Przewielebney Panny Magdaleny Mortęskiej Ksienicy pomienionego klasztoru blisko przeszley, do ludzi miał X. ... Societas Jezu, Kraków [po 11 lipca 1633]*; tenże, *Pochodnia ludziom zakonnym osobliwie płci białogłowskiej na lichtarzu klasztoru chełmińskiego wystawiona to jest Zywoť Magdaleny Mortęskiej*, [b.m.] 1634; tenże, *Nayprzewielebniejsza w Bogu Panna Magdalena Mortęska, Xsieni Klasztoru Chełmińskiego Reguły S. O. Benedykta y caley Reformacyi Chełmińskiej od Stolicy Apostolskiej roku 1605 approbowaney*, Poznań 1747.

²² K.W. Wójcicki, *Obrazy starodawne*, t. 2, Warszawa 1843, s. 280–283.

²³ *Burmistrz i ławnicy chełmińscy do Zygmunta Augusta o prześladowaniu wiary luterskiej przez biskupa chełmińskiego (z rekopismu autografów Wład. Hr. Ostrowskiego)*, [w:] *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, wyd. W.S. Broel-Plater, t. 2, Warszawa 1858, s. 1–6.

²⁴ *Visitationes ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 factae*, curavit A. Pobłocki, Toruń 1900 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 4–5); *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae episcopo a. 1667–1672 factae*, curavit B. Czapla, Toruń 1902–1906 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 6–10).

²⁵ T. Glemma, *Kronika benedyktynek chełmińskich (1578–1619)*, Toruń 1926.

²⁶ *Źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej 1386–1815*, oprac. J. Lechicka, Wrocław 1963; Z. Zdrójkowski, *Chełmiński wilkierz*; tenże, *Nieznane źródła prawa chełmińskiego z XVI i XVII wieku*, cz. 1, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 23, 1971, nr 2, s. 141–182; tenże, *Nieznane źródła*, cz. 2.

W dotychczasowej historiografii relatywnie niewiele miejsca poświęcono dziejom nowożytnym Chełmna. Uwaga ta dotyczy zarówno historiografii niemieckiej, jak i polskiej. Niemniej jednak już wiek XIX przyniósł kilka ważnych publikacji. Należy tu wymienić prace Johanna Seemana, Eugeniusza Janoty, Jakuba Fankidejskiego, Gustawa Pobłockiego, Józefa Łukaszewicza, Wojciecha Łożyńskiego, Feliksa Konecznego, Johanna Heisego²⁷. Dziejami nowożytnymi Chełmna zajął się także Friedrich Schultz, którego monumentalna praca stanowi kontynuację średniowiecznej historii miasta. Tomy dotyczące czasów nowożytnych pozostały w rękopisie, a są zatytułowane: „Geschichte der Stadt Kulm und des Kulmer Kreis vom Jahre 1479” oraz „Die Stadt Kulm und deren Umliegenschaft seit dem Jahre 1600”²⁸.

Okres dwudziestolecia międzywojennego przyniósł kilka ważnych prac: Jana Nierzwickiego, Bolesława Makowskiego, Mieczysława Orłowicza, Alfonsa Mańkowskiego²⁹.

Po II wojnie światowej badania nad stosunkami demograficznymi Chełmna podjął Sergiusz Sadowski w pracy *Ludność i stosunki narodowościowe miasta Chełmna do schyłku dawnej Rzeczypospolitej*³⁰. W 1961 r. ukazał się tom Atlasu Historycznego Polski ukazujący zagadnienia geomorfologiczne, osadnicze, własnościowe, demograficzne, gospodarze Prus Królewskich³¹. Niewątpliwie największy wkład w badania nad średniowiecznymi i nowożytnymi dziejami miasta w drugiej połowie XX w. miał Zenon Hubert Nowak³². Duże zasługi z zakresu historii sztuki ma Teresa Mroczo³³. Sensacją stały się badania Elizy Szandorowskiej nad drukarstwem chełmińskim w XV i XVI w., które wskazują, że być może już wówczas funkcjonował w Chełmnie prężny ośrodek drukarski³⁴. Wiele ważnych ustaleń przynoszą publikacje: Eugeniusza Gąsiorowskiego, Jerzego Kałdowskiego, Jerzego Domasłowskiego i Lilianny Krantz-Domasłowskiej³⁵. W 2007 r. ukazała się praca Marka G. Zielińskiego³⁶.

Bardzo cenną serią jest Atlas historyczny miast polskich, w ramach którego ukazał się zeszyt poświęcony Chełmnu. Są w nim reproduktowane panoramy i plany miasta. Chociaż na czternaście

²⁷ J. Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 3, Poznań 1851; J. Seemann, *Die Culmer Pfarrkirche*, Preussische Provinzial-Blätter N. F., t. 10, Culm 1856; tenże, *Die Culmer Pfarrkirche. Eine geschichtliche Abhandlung von Gymnasial-Oberlehrer...*, Sprawozdanie Królewskiego Gimnazjum Katolickiego w Chełmnie z roku szkolnego 1855–1856, Chełmno 1856; tenże, *Ueber das Franziskaner-Kloster in Culm, Jahresbericht über das Königliche Katolische Progymnasium zu Neustadt in Westpreussen*, Neustadt 1860; W. Łożyński, *Die Culmer Academie im Jahre 1554. Ein Beitrag zur Geschichte dieser Anstalt*, Program Królewskiego Gimnazjum Katolickiego w Chełmnie na rok szkolny 1856–1857, Chełmno 1857; E. Janota, *Opis kościoła farnego w Chełmnie (w Prusach)*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. 18, 1858, Seria Nova, nr 10; J. Fankidejski, *Obrazy cudowne i miejsca w dzisiejszej diecezji chełmińskiej podług urzędowych akt kościelnych i miejscowych podań*, Pelplin 1880; tenże, *Klasztory żeńskie*; tenże, *Utraczone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej, podług urzędowych akt kościelnych, opisał...*, Pelplin 1880; G. Pobłocki, *Niektóre wiadomości o Pannach Benedyktynkach w Chełmnie i reformacyi klasztorów teje reguły w Polsce*, „Przegląd Kościelny”, 1881, nr 16–21; tenże, *Dom Sióstr Miłosierdzia w Chełmnie*, „Przegląd Kościelny”, 1882, nr 43–44; *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen, H. V, Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Kulm*, oprac. J. Heise, Danzig 1887, s. 25–80; F. Koneczny, *Zatarg szkolny chełmiński 1554–7*, „Przegląd Powszechny”, t. 34, 1892.

²⁸ MZCh, sygn. D/519. Część pierwsza liczy 254 strony, część druga 186. W bliżej nieokreślonym czasie wykonano odpis maszynowy, który znajduje się w Towarzystwie Naukowym w Toruniu. Z tego odpisu korzystał Zenon H. Nowak, redagując drugie wydanie tekstu *Dzieje Chełmna do końca XVIII w.*, [w:] *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1987; F. Schultz, *Geschichte der Stadt und des Kreises Kulm*, t. 1, Danzig 1876, wyd. 2 Kulm 1895.

²⁹ A. Mańkowski, *Dzieje bractwa strzelców chełmińskiego*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 5, 1920, nr 2; M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskiem*, Lwów–Warszawa 1924; B. Makowski, *Sztuka na Pomorzu. Jej dzieje i zabytki*, Toruń 1932; J. Nierzwicki, *700 lat parafji chełmińskiej*, Chełmno 1933.

³⁰ MZCh, sygn. MZCH/E/142; S. Sadowski, *Ludność i stosunki narodowościowe miasta Chełmna do schyłku dawnej Rzeczypospolitej*, Toruń 1950, mps.

³¹ MPK.

³² Z.H. Nowak, *Starania o założenie uniwersytetu w Chełmnie w XIV i XV w.*, ZH, t. 31, 1966, nr 4; tenże, *Dzieje Chełmna do końca XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Toruń 1968; tenże, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987). Drugi artykuł jest zasadniczo powtórzeniem pierwszego. Największe zmiany autor wprowadził w podrozdziale: „Zmiany ustrojowe na przełomie XVI i XVII w.”; tenże, *Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej*, [w:] tamże (wyd. 1987); tenże, *Bracia Wspólnego Życia i ich szkoła w Chełmnie (1473–1536/1545)*, ZH, t. 52, 1987, nr 4, s. 53–77.

³³ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 4: *Dawny powiat chełmiński*, oprac. T. Mroczo, Warszawa 1976; T. Mroczo, *Sztuka Chełmna do końca XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987).

³⁴ E. Szandorowska, *Biblioteka i pracownia introligatorska Braci Wspólnego Życia w Chełmnie. Próba rekonstrukcji*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 9, 1973, s. 265–285.

³⁵ E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 10, 1965, nr 1, s. 3–28; J. Domasłowski, *Kościół i dawny klasztor cysterek w Chełmnie*, Warszawa–Poznań–Toruń 1983; J. Kałdowski, *Ratusz w Chełmnie*, Toruń 1984; L. Krantz-Domasłowska, J. Domasłowski, *Kościół farny w Chełmnie*, Toruń 1991.

³⁶ M.G. Zieliński, *Chełmno, civitas totius Prussiae metropolis XVI–XVIII w.*, Bydgoszcz 2007.

plansz zawartych w tym zeszycie zaledwie trzy dotyczą okresu staropolskiego, to jednak dla badań nad topografią miasta i jego okolic wielce przydatne są również plany późniejsze, wykonywane już po pierwszym rozbiorze, a nawet na początku XIX w. Nie można również pominąć przechowywanego w toruńskim muzeum *Albumu Steinera*, toruńskiego rytownika, opublikowanego w 1998 r., a zawierającego cztery rysunki dotyczące Chełmna i – co bardzo cenne – opatrzone opisami³⁷.

Rekonstruując obraz Chełmna w XVI w., nie można nie uwzględnić prac odnoszących się do okresu średniowiecza, bez których zrozumienie procesów zachodzących w następnym okresie byłoby wręcz niemożliwe i trudne do zbadania ze względu na brak właściwych po temu źródeł. Poczesne miejsce zajmują tu rozprawy Tomasza Jasińskiego, Zenona Huberta Nowaka i Jana Zobolewicz³⁸.

* * *

Początków chełmińskiego grodu upatruje się u zarania polskiej państwowości³⁹. Położony był na Górze Świętego Wawrzyńca. Wymienienie Chełmna w tzw. falsyfikacie mogileńskim wskazuje, że już w XI w. była to miejscowość żyjąca z handlu i rzemiosła. Niewątpliwie stanowiło wówczas ważny ośrodek północnych rubieży państwa wczesnopiastowskiego tak pod względem administracji świeckiej, wojskowej, jak i kościelnej. Gród wraz z okazałym podgrodzem rozciągał się na wyniosłym wzgórzu o nachyleniu stoków 30–45° i otoczony był wałem drewniano-ziemnym o szerokości podstawy ok. 50 m i wysokości ponad 15 m⁴⁰.

Na przełomie XII i XIII w. gród ten stał się ośrodkiem intensywnych działań militarno-misyjnych skierowanych przeciwko plemionom pruskim atakującym ziemię chełmińską od północy⁴¹. W wyniku jednego z najazdów pruskich mających miejsce przed 1222 r. został zniszczony. Kroki w kierunku jego odbudowy poczynił książę Mazowsza Konrad, w którego jurysdykcji pozostawał gród, oraz biskup misyjny Chrystian⁴².

Plany Konrada Mazowieckiego z 1226 r. o przekazaniu ziemi chełmińskiej zakonowi krzyżackiemu wiązały się w dalszym ciągu z postrzeganiem Chełmna jako centrum misyjnego. Przejawem tej koncepcji jest plan erygowania tutaj konwentu dominikanów, pierwszego, jaki miał powstać na terenach obejmowanych przez Krzyżaków po 1228 r.⁴³ Krzyżacy opanowali ziemię chełmińską w latach 1230–1232. Chełmno stało się siedzibą komturstwa. Planując przeprowadzenie lokacji Chełmna, co

³⁷ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), red. M. Biskup, Toruń 1998.

³⁸ J. Zobolewicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, „Zeszyty Naukowe UMK, Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo”, z. 3 (28), 1968, s. 3–60; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982; Z.H. Nowak, *Przyczynki do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna*, [w:] *Historia i archiwistyka. Księga pamiątkowa ku czci profesora Andrzeja Tomczaka*, wstęp S. Kalemka, M. Wojciechowski, Toruń–Warszawa 1992.

³⁹ Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 63.

⁴⁰ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, Toruń 2003, s. 33, 39; tenże, *Archeologia wczesnego średniowiecza*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radziński, Toruń 2017, s. 144–149, 178.

⁴¹ *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae*, wyd. C. Małczyński, t. 3, Wrocław 1964, nr 284; Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1968), s. 110; J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 5–6, 1970, s. 38; J. Powierski, *Hugo Butyr. Fragment stosunków polsko-niderlandzkich w XII w.*, ZH, t. 37, 1972, s. 26–29, 38–41; T. Jasiński, *Pierwsze lokacje nad Wisłą. 750 lat Torunia i Chełmna*, Toruń 1980, s. 9–10, 24; W. Rozyński, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, s. 59.

⁴² *Preussisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung*, t. 1, Königsberg 1882, nr 41; *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, wyd. J.K. Kochanowski, Varsovia 1919, nr 217; *Ziemia chełmińska w przeszłości*, s. 5–8; *Zakon Krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. A. Radziński, Toruń 2005, s. 24 n.

⁴³ Według tradycji dominikańskiej z XVII w. do erygowania konwentu chełmińskiego doszło już w 1228 r. za sprawą św. Jacka Odrowąża i legata Wilhelma z Modeny. Zakon miał stać się głównym narzędziem ewangelizacji plemion pogańskich. Patrz: Archiwum Dominikanów w Krakowie, sygn. Pp 125, Inwentarze klasztorów sporządzone podczas wizytacji Jerzego Trebnica, prowincjała OP w latach 1619–1621. Por. także: S. Barącz, *Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce*, t. 2, Lwów 1861, s. 294; P. Kielar, *Początki zakonu dominikańskiego w Polsce*, „Nasza Przeszłość”, t. 39, 1973, s. 69, 71; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1988, s. 136; T. Jasiński, *Trzy nieznane oryginalne bulle Grzegorza IX dotyczące misji pruskiej z lat 1232–1234*, ZH, t. 53, 1988, nr 3–4, s. 58, 62 n.; A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do 1945 roku*, Pelplin 1994, s. 30; M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, *Kościół Świętych Piotra i Pawła w Chełmnie*, Pelplin 2005, s. 8 n.; S. Zonenberg, *Stosunki krzyżacko-mendykankie w Prusach do 1466 roku*, Bydgoszcz 2018, s. 27, 29 n.

stało się 28 grudnia 1233 r., a co za tym idzie również akcji osadniczej, zrezygnowali z Góry Świętego Wawrzyńca na rzecz miejsca oddalonego o ok. 2 km w górę Wisły, stwarzającego dogodniejsze warunki do rozplanowania miasta, które miało rozciągać się obok zamku krzyżackiego. Akt lokacyjny wystawili w Chełmnie wielki mistrz Herman von Salza i mistrz krajowy Herman Balk. Gminę miejską zorganizowano według zmodyfikowanych zapisów prawa magdeburskiego, które jako prawo chełmińskie było odtąd stosowane podczas lokacji nie tylko na terenie państwa zakonnego, ale również poza jego granicami, głównie na Mazowszu i Kujawach. Przewidywano dla Chełmna funkcję miasta stołecznego tworzono państwa zakonnego, dlatego też otrzymało 420 łanów. Hojne uposażenie zyskała także chełmińska parafia: 8 łanów ziemi w pobliżu miasta i 80 według uznania⁴⁴. Chociaż przywilej lokacyjny jest pierwszym dokumentem, w którym parafia chełmińska została wymieniona, to jednak fakt jej wcześniejszej genezy nie powinien budzić wątpliwości. Parafia chełmińska weszła w skład erygowanej w 1243 r. diecezji chełmińskiej, jednak na siedzibę biskupa i kapituły wyznaczona została w 1252 r. odległa o 18 km od Chełmna Chełmża⁴⁵.

Najprawdopodobniej zniszczenie miasta przez pożar zadecydowało o jego nieodbudowywaniu w dotychczasowej lokalizacji, lecz o translokacji w 1239 r. na miejsce bardziej atrakcyjne gospodarczo, o ok. 5 km w dół Wisły, położone w bezpośrednim sąsiedztwie odnogi rzeki, którą później nazwano Trynką. Zdaje się, że nad bezpieczeństwem tego miejsca miała czuwać strażnica krzyżacka, znana jako wieża Mestwina, wzniesienie której datowane jest na drugą ćwierć XIII w.⁴⁶ Nowa lokalizacja okazała się o tyle nieprzemysłana, że teren ten stanowił terasę zalewową, a do tego posiadała słabe walory obronne, co w 1244 r. wykorzystał książę Świętopełk. Kolejnym ruchem było zatem przeniesienie miasta na wzgórza, na których jest obecnie usytuowane. Translokacje miasta zostawiły toponomastyczne ślady: Starogród – w odniesieniu do pierwszej lokalizacji, *Antiqua Civitas* – dla drugiej, która to nazwa występuje w źródłach jeszcze w XVI w., a ustąpiła miejsca nazwie Rybaki⁴⁷. Mistrz krajowy Eberhard von Sayn 1 października 1251 r. potwierdził w Chełmnie osobnym dokumentem zniszczony pierwotny przywilej chełmiński⁴⁸. Od pierwotnego dokumentu różnił się jednak w pewnych szczegółach. Chełmna nie tytułowano już miastem stołecznym, a jedynie głównym.

Tym razem miasto znalazło swoje miejsce na wysoczyźnie wypiętrzony ok. 40 m nad poziom Wisły, na wzgórzach, z których dostęp do Wisły był najkorzystniejszy i najbliższy na odcinku od Ostromecka aż po Grudziądz⁴⁹. Zostało na nowo wytyczone, zyskując obszar ok. 28 ha. Był on na tyle duży, że mimo dynamicznego rozwoju miasta w XIII i XIV w., w okresie średniowiecza nie wystąpiła potrzeba lokowania Nowego Miasta Chełmna; rzutowało to też na proces powstawania przedmieść. Miasto w najszerszym miejscu na osi wzdłużnej posiadało ok. 772 m, na osi poprzecznej zaś 444 m. Bloki posiadały wymiary 20 x 20 prętów chełmińskich tj. ok. 87 x 87 m, przy czym ze względu na prostokątny kształt Rynku bloki pasa rynkowego na osi poprzecznej otrzymały wymiary 30 x 20 prętów, czyli ok. 130,5 x 87 m. Część bloków położonych w sąsiedztwie murów nie mogła posiadać regularnego kształtu. Bloków o znormalizowanych wymiarach było 15, podczas gdy mniejszych lub większych o nieregularnym kształcie 16. Według pomiarów Zobolewicz większość bloków dzieliła się na 16 parceli. W sumie pod zabudowę mogło być przeznaczonych aż 420 parceli. Szerokość większości ulic wynosiła 2,5 pręta czyli ok. 11 m⁵⁰.

⁴⁴ K. Zielińska-Melkowska, *Pierwotny i odnowiony przywilej chełmiński (1233 i 1251 r.)*, Toruń 1984, s. 15–23, 28.

⁴⁵ S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, cz. 2, Toruń 1904, s. 134 n., 270; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 16; A. Radzimiński, *Fundacja i inkorporacja kapituły katedralnej w Chełmży oraz załamanie misji dominikańskiej w Prusach w połowie XIII w.*, ZH, t. 56, 1991, s. 12–16; tenże, *Wokół początków diecezji chełmińskiej*, ZH, t. 61, 1996, s. 7–12; M. Biskup, *Przemiany terytorialne diecezji chełmińskiej (1243–1992)*, [w:] *Ars Sacra. Dawna sztuka diecezji toruńskiej*, Toruń 1993, s. 12; W. Rozykowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej*, s. 69; M.G. Zieliński, *Archiwum Fary Chełmińskiej*, s. 16–18.

⁴⁶ T. Mroczo, *Sztuka Chełmna*, s. 149.

⁴⁷ *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna 1480–1559 (1567)*, wyd. Z.H. Nowak, J. Tandecki, Warszawa–Poznań–Toruń 1990, s. 93.

⁴⁸ Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 65–67; K. Zielińska-Melkowska, *Pierwotny i odnowiony przywilej chełmiński*, s. 47, 56–57.

⁴⁹ J.T. Dziedzic, P. Ossowski, *Powiat i miasto Chełmno. Monografia krajoznawcza według współczesnego stanu z mapą powiatu i 19 widokami miasta*, Chełmno 1923, s. 8.

⁵⁰ E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, s. 6. Pręt chełmiński = 4,35 m.

Po wytyczeniu bloków zabudowy, ograniczonych prostopadle przecinającymi się ulicami, podjęto prace budowlane: świątyn parafialnej pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, dominikańskiej pw. św. św. Piotra i Pawła, po 1255 r. franciszkańskiej pw. św. św. Jakuba i Mikołaja, po 1266 cysterek pw. św. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty oraz obwarowań miejskich, ok. 1298 r. ratusza, kościoła szpitalnego pw. Ducha Świętego. Prace budowlane prowadzące do powstania obecnych budynków świątyn datowane są na okres od 1280 po rok 1330. Z tego okresu pochodzą też relikty gotyckich domów mieszkalnych. Najpóźniej, bo na połowę XIV w. datowany jest kościół św. Marcina⁵¹.

Chełmiński ratusz był siedzibą sądu wyższego prawa chełmińskiego⁵². Natomiast w 1386 r. wielki mistrz Konrad Zöllner podjął działania zmierzające do powołania w Chełmnie uniwersytetu, na którego utworzenie zezwolił papież Urban VI. Czy już wówczas myślano o przeznaczeniu na ten cel bloku położonego na północny-zachód od cmentarza farnego – tego nie wiadomo. Pomimo zaawansowania działań uniwersytet nie powstał. Do zamysłu ustanowienia w mieście szkoły typu wyższego powracano w XV w. kilkakrotnie, by wreszcie w 1472 powołać, przy wsparciu biskupa Wincentego Kiełbasy, *studium particulare*. Szkołę powierzono Braciom Wspólnego Życia, mającym swój dom generalny w Zwolle w Holandii⁵³. Według wszelkiego prawdopodobieństwa na rzecz szkoły przeznaczono wspomniany wyżej blok zabudowy w najbliższym sąsiedztwie kościoła parafialnego i zabudowań plebańskich.

Rozwój urbanistyczny Chełmna do końca średniowiecza nie naruszył szachownicowego układu bloków i biegu ulic. Rozmach założenia w dalszym ciągu zaspokajał potrzeby społeczeństwa chełmińskiego. W zasadzie nie powstawały nowe budowle o charakterze komunalnym i sakralnym, które zaburzyłyby średniowieczny układ nakreślony w okresie drugiej translokacji miasta. Także budownictwo mieszczańskie, mieszkaniowe i gospodarcze nie wykraczało poza nakreśloną w średniowieczu siatkę parceli budowlanych.

Chełmno, będąc miejscem pobytu delegacji krzyżackiej, ale także świadkiem części rokowań polsko-krzyżackich w 1466 r., nie powróciło wraz z ziemią chełmińską pod panowanie królów Polski jednocześnie z zawarciem pokoju w Toruniu. Pozostawało pod okupacją zaciężnego krzyżackiego Bernharda von Zinnenberg zwanego Szumborskim i jego spadkobierców, a następnie komtura Georga Ramung von Rameck aż do 10 listopada 1479 r.⁵⁴ Miastem królewskim pozostawało do 26 maja 1505 r., kiedy to król Aleksander Jagiellończyk nadał je biskupom chełmińskim wraz z kilkoma innymi ośrodkami, w tym, co bardzo istotne dla dalszych losów Chełmna, z pobliskim zamkiem w Starogrodzie.

Wiek XVI nie był, jak zdaje się to sugerować literatura przedmiotu, czasem upadku, ale stabilizacji ekonomicznej mimo zawirowań na tle religijnym i kataklizmów, jak chociażby duży pożar miasta w 1544 r. Świadectwami dobrej kondycji miasta są inwestycje budowlane. W dwóch etapach, w latach 1567–1572 i 1589–1596 przeprowadzono renesansowo-manierystyczną przebudowę ratusza⁵⁵. Dotychczasowy gotycki budynek uległ dwukrotnemu powiększeniu. O dobrej kondycji mieszczan świadczył wzniesiony w pierzei wschodniej Rynku dom podcieniowy, o wyraźnych cechach manieryzmu niderlandzkiego, zwany Domem Polskim. Do najbardziej reprezentacyjnych należała kamienica wzniesiona w 1570 r. przez Melchiora Cywińskiego, a usytuowana na narożu Rynku i ul. Rycerskiej. Niemniej jednak miasto nie odgrywało już tak istotnej roli gospodarczej, jak miało to miejsce jeszcze w XIV w.

Położenie miasta na wzgórzach i naturalna obronność terenu nie wymusiły konieczności wznoszenia nowożytnych fortyfikacji, chociaż średniowieczne mury przestały wraz z rozwojem sztuki wojennej

⁵¹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, s. 6, 7, 31, 36, 50, 53, 54, 58; T. Mroczko, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 140, 306; też, *Sztuka Chełmna*, s. 149–163; A. Zielski, *Uwarunkowania środowiskowe przyrostów radialnych sosny zwyczajnej (Pinus Sylvestris L.) w Polsce północnej na podstawie wielowiekowej chronologii*, Toruń 1997, s. 11; M.G. Zieliński, *Kościół św. Jakuba Starszego i św. Mikołaja w Chełmnie*, Pelplin 2002, s. 9, 11–15; P. Samól, *Architektura kościoła poddominikańskiego pw. św. św. Piotra i Pawła w Chełmnie w świetle badań z lat 2010–2013*, [w:] *Średniowieczna architektura sakralna w Polsce w świetle najnowszych badań. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Początków Państwa polskiego w Gnieźnie 13–15 listopada 2013*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2014, s. 191–204; tenże, *Klasztor Dominikanów przy kościele św. Piotra i Pawła w Chełmnie. Stan zachowania na początku XIX wieku i zagospodarowanie terenu po jego rozbiórce*, „Tabularium Historiae”, t. 7, 2020, s. 80.

⁵² Z. Zdrójkowski, *Zarys dziejów prawa chełmińskiego. Studium z okazji siedemsetpięćdziesięciolecia wydania przywileju chełmińskiego oraz lokacji miast Chełmna i Torunia*, Toruń 1983, s. 20.

⁵³ Z.H. Nowak, *Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej*, s. 131–135.

⁵⁴ F. Schultz, *Bernhard von Zinnenberg, ein Heerführer im dreizehnjährigen Städtekrige*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 22, Danzig 1887.

⁵⁵ J. Kałdowski, *Ratusz w Chełmnie*, s. 17–21.

spełniać wymagania pola walki. Niemniej jednak w 1563 r. miasto zyskało przywilej króla Zygmunta Augusta na naprawę i podwyższenie murów. Zarys murów obronnych były dopasowany do warunków naturalnych terenu w taki sposób, aby właściwie mogły wypełniać funkcje obronne, a jednocześnie objąć swoim zasięgiem jak największą powierzchnię wzgórz, na których rozłożone było miasto. Otrzymały zatem nieregularny zarys. Na planie Georga Friedricha Steinera zaznaczono w ciągu murów obronnych 27 baszt i sześć bram. Na planie Rüdigera są 32 baszty. Na planie z 1773 r. zaznaczono 30 baszt⁵⁶. Różna ich liczba wynika przede wszystkim z odmiennego sposobu zaznaczania niektórych obiektów, takich jak furty czy baszty. Większość baszt, prostokątnych i półokrągłych, była otwarta od wewnętrznej strony, co oznacza, że nie pełniły innych funkcji poza obronnymi. Na planie Rüdigera część z nich kryta jest spadzistymi dachami. Można przyjąć, że nie inaczej było w XVI w.⁵⁷ Z siedmiu średniowiecznych bram miasta (Grubińskiej obecnie zwanej Grudziądzką, Toruńskiej zwanej jeszcze w XVI w. Ducha Świętego, Wodnej zwanej częściej w XVI w. Paulińską, Franciszkańską, którą począwszy od XVII w. zaczęto nazywać powszechnie Rosmelską, Sukienniczej, Mostowej, Merseburskiej) w XVI w. funkcjonowało tylko pięć pierwszych. Nieczynne bramy nazywano pustymi⁵⁸. Od strony północnej czynna była Furta Rybacka, zamykająca ulicę o tej samej nazwie. W 1612 r. biskup Maciej Konopacki określił ją jako Bramę Rybacką. Musiała być rzeczywiście szeroka, skoro biskup nakazał zamurowanie w jej przejściu krzyży tak, aby nie jeżdżono przez nią wozami⁵⁹. Jeżeli wierzyć dokładności Steinera, to bramy chełmińskie, z wyjątkiem Wodnej, posiadały przedbramia. Na barbakanie bramy Grubińskiej w połowie XVII w. została zbudowana kaplica Objawienia Matki Bożej.

Wzdłuż obwarowań ciągnął się niewielki pas wolny od wszelkiej zabudowy i nieoprzeczek jakiegokolwiek ogrodzeniami. Był konieczny ze względu na potrzebę wolnego dostępu do murów. Wyjątek stanowił tylko rejon szpitala Ducha Świętego i klasztoru Benedyktynki.

Chełmno od czasu swej lokacji zachowało w zasadzie niezmienny, „szachownicowy” system ulic. Łącznie było ich osiemnaście. W aktach staropolskich wymieniane jest trzynaście nazw ulic, w tym jedna poza murami miasta: Grubińska, Wodna⁶⁰, Toruńska zwana też Ducha Świętego⁶¹ i druga nazywana również Ducha Świętego⁶², Rosmelska⁶³, Kaznodziejska⁶⁴, Knapska⁶⁵, Polska wymieniana jeszcze w 1545 r.⁶⁶, a identyczna zapewne ze Szpitalną⁶⁷, Sukiennicza później zwana Tkacką⁶⁸, Ciasna⁶⁹ i poza Bramą Wodną ul. Kamienna⁷⁰. Ulica Kaznodziejska jeszcze w 1583 r. biegła aż do murów obronnych na zachodnim krańcu miasta⁷¹. W okresie średniowiecza stosowano także nazwy: Tłusta, Rogowa, Kotlarska, Merseburska, Mostowa, Paulińska, Przy św. Marcinie, Za św. Pawłem, Wąska⁷².

⁵⁶ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, ryc. 106; AHMP Chełmno, plany nr 6, 8, 9.

⁵⁷ APT, AMCh, sygn. 45, p. 17; sygn. 48, p. 4v; sygn. 51, p. 1v, 45.

⁵⁸ APT, AMCh, sygn. 29, p. 53 n.; sygn. 32, p. 46; *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 3, 14, 17, 37, 50, 100, 106. Na temat bram miejskich patrz: F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 23, 1888, s. 15 n.; J. Zobołowicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, s. 23 nn.

⁵⁹ APT, AMCh, sygn. 4, p. 254; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 2, s. 155.

⁶⁰ APT, AMCh, sygn. 13, p. 12; sygn. 17, p. 19; sygn. 828, p. 35v; tamże, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 7, p. 169. Na temat nazw ulic patrz: „Kulmer Zeitung”, 1880, nr 93; F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, s. 12 n.

⁶¹ APT, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 7, p. 152; *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 52.

⁶² APT, AMCh, sygn. 828, p. 32v; tamże, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 7, p. 166.

⁶³ AFCh, sygn. 147, p. 82; AHMP Chełmno, plan nr 10 z 1774 r. Ta ulica błędnie została zidentyfikowana jako ul. Świętego Ducha [w:] J. Zobołowicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, s. 27.

⁶⁴ AFCh, sygn. 147, p. 82; APT, AMCh, sygn. 76, p. 56; sygn. 828, p. 30v; tamże, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 7, p. 163v.

⁶⁵ APT, AMCh, sygn. 10, p. 20v; sygn. 828, p. 18v, 20, 26; tamże, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 7, p. 152, 357; AHMP Chełmno, plan nr 2, w legendzie pkt 45.

⁶⁶ *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 85.

⁶⁷ AFCh, sygn. 566, p. 6v; APT, AMCh, sygn. 75, p. 43.

⁶⁸ ADPelpin, ASDCh, sygn. 4, p. 244; *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 84.

⁶⁹ *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 59, 86, 95, 104; J. Zobołowicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, s. 28.

⁷⁰ APT, AMCh, sygn. 19, p. 17v. Porównaj także: „Kulmer Zeitung”, 1886, nr 93; [b.im.] Köhler, *Kulmer Strassennamen*, [w:] *Kulm an der Weichsel. Stadt und Land im Wechsel der Geschichte 1232–1982*, Bremervörde 1982, s. 152–155.

⁷¹ *Kronika benedyktynki chełmińskiej*, s. 23, 26.

⁷² Na planach z 1773 i 1774 r. wymieniono następujące nazwy ulic: Boczna, Dominikańska, Ducha Świętego, Franciszkańska, Grubińska, Kadecka, Kapliczna, Kaznodziejska, Psia, Rozmelska, Rybacka, Rynkowa, Szkolna, Szpitalna, Tkacka, Tłusta, Toruńska, Wodna, Poprzeczna, Wielka – patrz: AHMP Chełmno, plany nr 9 i 10.

Przytoczone nazwy miały charakter zwyczajowy, nie można zatem wykluczyć, że w mowie potocznej jedna i ta sama ulica posiadała kilka określeń, w tym tak polsko-, jak i niemieckojęzyczne. Wszystkie ulice zachowały swą pierwotną szerokość. Nie zmieniała się sieć ulic, aczkolwiek zmianie uległy ciągi komunikacyjne w mieście w związku z zamknięciem części bram i furt. Największe znaczenie komunikacyjne utrzymały: Grubińska, Toruńska i Wodna. W 1626 r. biskup Jakub Zadzik nakazał władzom miasta zadbanie o stan bruków⁷³. Oznacza to, że już znacznie wcześniej ulice i place miejskie miały utwardzoną nawierzchnię na najbardziej newralgicznych odcinkach.

Centrum miasta, tak jak w minionym okresie, stanowił Rynek. Z każdego naroża Rynku wychodziły, bez przewężenia, dwie prostopadłe do siebie ulice. Jego wymiary wraz z otaczającymi go ulicami to ok. 36 x 26 prętów czyli ok. 157 x 113 m. Powierzchnia wynosi 1,77 ha. Ratusz wraz z domem kupieckim zajmował środek Rynku. Nad niewielką bryłą jednopiętrowego ratusza dominowała wysoka na 47 m wieża zwieńczona renesansowym hełmem. Waga mieściła się w przyziemiu ratusza. Przed nim od strony wschodniej znajdował się dom kupiecki czyli Dom Angielski, w okresie nowożytnym nazywany Pakuszem. Nazwę tę urobiono od niemieckiego *Englisches Packhaus*⁷⁴. Była to okazała, gotycka budowla o charakterystycznych schodkowych szczytach. Została ona zapewne wzniesiona wkrótce po uzyskaniu przez miasto przywileju z 19 maja 1298 r. na budowę domu kupieckiego, ław i bud⁷⁵. W piwnicach Pakusza znajdowało się więzienie. Stanowiły je trzy piwnice na dwóch poziomach⁷⁶. W razie potrzeby piwnica ratusza służyła za salę tortur. Do domu kupieckiego przylegała od strony południowej część bud czyli kramów, ławy zaś, w tym stoły rybne, zajmowały przestrzeń na północ od domu kupieckiego⁷⁷. W końcu XVI w. obok Pakusza była zlokalizowana stajnia czy też spichlerz, który w XVII w. zamieniono na cekhauz⁷⁸. W narożniku południowo-wschodnim, a zatem przy wylocie ul. Grubińskiej na Rynku stała *wachtbuda* czyli kordegarda⁷⁹.

Za Ratuszem, od strony zachodniej znajdował się okazały dół ograniczony dębowymi balami, pełniący funkcję zbiornika przeciwpożarowego, zwany Fycą. Jego wymiary można oszacować na ok. 15 x 22 m. O konieczności jego założenia zdecydowały trudności w aprowizacji miasta w wodę. Od zbiornika odchodził rynsztok, odprowadzający nadmiar zbierającej się wody opadowej lub ewentualnie służący do spuszczenia wody w razie konieczności oczyszczenia go, który prowadził pod płytą Rynku, a dla bezpieczeństwa był przykryty drewnianymi balami⁸⁰.

W mieście istniało kilka studni. Te miejskie znajdowały się w narożach Rynku. W wilkierzu biskupa Piotra Kostki z 1590 r. nakazano, aby w mieście istniało pięć studni: trzy w Rynku, czwarta na ul. Grubińskiej, a piąta na Knapskiej. Studzienni, obierani z każdego kwartału, mieli pełnić dozór nad stanem studni⁸¹. Czynne były też studnie przyklasztorne, a zapewne też prywatne studnie mieszczan, o których wspominają źródła późniejsze⁸². Jedna, a może nawet dwie studnie były czynne na terenie klasztornym franciszkanów⁸³. W 1604 r. zapadła się stara studnia na dziedzińcu benedyktynek. Nową wymurowano w całości z kamieni⁸⁴. Nie ulega wątpliwości, że wody czerpanej z tych studni było zbyt mało, aby zaspokoić potrzeby mieszkańców miasta. Dlatego też dostarczano do miasta wodę czerpaną z Trynki.

⁷³ ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 9, p. 118a; APT, AMCh, sygn. 4, p. 251; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 2, s. 165.

⁷⁴ APT, AMCh, sygn. 47, p. 51v, 105.

⁷⁵ *Preussisches Urkundenbuch*, t. 1, z. 2, wyd. A. Seraphim, Königsberg 1909, nr 688.

⁷⁶ APT, AMCh, sygn. 20, p. 85.

⁷⁷ APT, AMCh, sygn. 24, p. 7; sygn. 30, p. 24v, 41v.

⁷⁸ ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 9, p. 118a, 130v; APT, AMCh, sygn. 4, p. 251; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 2, s. 160, 165.

⁷⁹ APT, AMCh, sygn. 76, p. 32.

⁸⁰ APT, AMCh, sygn. 28, p. 31v; sygn. 32, p. 46, 47; sygn. 34, p. 37; E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, s. 12, mylnie pisze, że w tym miejscu był dziedziniec, aczkolwiek wcześniej wspominał o istnieniu na Rynku zbiornika wodnego i nawet na rys. 5 dokonał jego lokalizacji. Fycą – nazwa ukuta od niemieckiego *die Pfütze* – kałuża.

⁸¹ ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 13, p. 464v; APT, AMCh, sygn. 4, p. 70 n.; sygn. 20, p. 19; AHMP Chełmno, plan nr 10 z 1774 r., w legendzie pkt „g”; plan nr 8 z lat 1776–1779; E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, s. 8; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 155; W. Niewiarowski, *Zarys rozwoju środowiska geograficznego okolic Chełmna*, [w:] *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 25. Porównaj także: A. Soborska-Zielińska, *160 lat chełmińskich wodociągów 1842–2002*, Chełmno 2002, s. 4 n.

⁸² ADPelplin, ASDCh, sygn. 4, p. 14; APT, AMCh, sygn. 828, p. 107v.

⁸³ M.G. Zieliński, *Kościół św. Jakuba Starszego*, s. 61.

⁸⁴ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 82.

W pierzei zachodniej Rynku, u wylotu ul. Rosmelskiej, znajdował się Dwór Artusa zwany też Domem Duńskim, a później określany mianem Giełdy. W średniowieczu budynek ten należał do gildii kupieckiej, a następnie w 1422 r. dostał się w posiadanie kramarzy. Na planie Rüdigerera jest on przedstawiony jako okazała piętrowa budowla z gotyckim szczytem schodkowym i ostrołuczny portalem prowadzącym do wnętrza. Najprawdopodobniej przed Dworem Artusa znajdowało się przedproże⁸⁵.

Chełmiński kościół farny zajmował cały śródmiejski blok w najbliższym sąsiedztwie Rynku, od strony południowo-zachodniej. Fara jako jedyny gotycki kościół Chełmna jest idealnie orientowana. 7 lipca 1519 r. biskup Jan Konopacki podniósł kościół do rangi kolegiaty. Plebania mieściła się *vis-à-vis* wejścia głównego do świątyni, od strony zachodniej. Był to jednopiętrowy, murowany budynek. Na podwórku znajdowała się stajnia dla koni, a w głębi parceli ogród plebański⁸⁶. Na południowym krańcu ul. Franciszkańskiej, która wówczas dochodziła do murów obronnych, znajdował się kościół pomocniczy św. Marcina. Wejście do świątyni prowadziło właśnie od strony tej ulicy. W części północno-zachodniej usytuowane były dwa kompleksy klasztorne: franciszkanów i benedyktynek. W okresie nowożytnym zajmowały one nie tylko bloki nadane im w średniowieczu, ale także dodatkowo po jednym z sąsiednich, na których istniały ogrody. Zakon dominikanów zajmował blok w części północno-wschodniej. Klasztory Dominikanów i Franciszkanów przylegały od strony północnej do wysokich na ok. 30 m świątyń klasztornych. Najstarsze skrzydła klasztorów franciszkańskiego i dominikańskiego było prostopadłe do budynku kościoła. Najstarsza część klasztoru Benedyktynek wznosiła się wzdłuż osi kościoła, na skraju skarpy, natomiast dwa pozostałe skrzydła były prostopadłe do południowej fasady świątyni. Przy każdym klasztorze znajdowały się kompleksy zabudowań gospodarczo-usługowych, takich jak: stajnie, wozownie, obory, chlewnie, browary, budynki mieszkalne sług. Na najbardziej wysuniętym na południe krańcu miasta, tuż obok Bramy Toruńskiej leżał kompleks budynków kościoła i szpitala Ducha Świętego. W przeciwieństwie do klasztorów zakonów męskich budynek szpitalny wraz z zabudowaniami gospodarczymi przylegał do kościoła od strony południowej. Przy kościele dominikańskim erygowano w końcu XVI w. wolno stojącą kaplicę św. Jacka Odrowąża, przy zespole opackim benedyktynek istniała kaplica św. Michała⁸⁷. Poza murami miasta pozostawały kościoły: św. Jerzego i św. Agnieszki. Kościół św. Jerzego znajdował się przy rozwidleniu traktu na Grubno i Nowawieś, w odległości ok. 400 m od Bramy Grubińskiej, po prawej stronie drogi wyjazdowej⁸⁸. Ten drugi był usytuowany na Rybakach, poniżej kościoła klasztornego Benedyktynek⁸⁹. W jarze prowadzącym od Bramy Grubińskiej do ul. Kamiennej znajdowało się najprawdopodobniej otaczane czcią cudowne źródło.

Przy każdym z wymienionych kościołów czynne były cmentarze grzebalne. W sumie było ich w mieście i najbliższym otoczeniu aż siedem. Funkcję głównego cmentarza miejskiego pełnił cmentarz parafialny, mimo że świeccy mogli być również grzebani na cmentarzach przyklasztornych, zwłaszcza na dominikańskim i franciszkańskim. Benedyktyнки do końca XVI w. były chowane na cmentarzu przy kaplicy św. Michała. Po wybudowaniu krypt pod kościołem, od 1605 r. tam mniszki znalazły miejsce wiecznego spoczynku, a na cmentarzu przy kaplicy św. Michała, zwanym potocznie „kirchowkiem”, grzebano już tylko mniej znaczące osoby. Na cmentarzach przy kościołach św. Marcina, św. Jerzego i Ducha Świętego chowano uboższych mieszkańców miasta i miejscowości należących do parafii. Mieszkańcy przedmieścia Rybaki mogli być grzebani przy kościele św. Agnieszki. Przez cały okres nowożytny miejscem pochówków kapłanów, zakonników, najbogatszych mieszczan oraz szlachty były największe chełmińskie kościoły⁹⁰.

⁸⁵ APT, AMCh, sygn. 47, p. 82; sygn. 48, p. 4v; sygn. 49, p. 2v; AHMP Chełmno, plan nr 8, pkt 14; F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, s. 169; Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 88. Błędnie zlokalizował Dwór Artusa w południowej pierzei Rynku E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, s. 9, a za nim T. Mroczko, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, s. 66. Porównaj: Z.H. Nowak, *Przyczynek do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna*, s. 314; E. Pilecka, *Średniowieczne Dwory Artusa w Prusach. Świadectwo kształtowania się nowej świadomości mieszczańskiej*, Toruń 2005, s. 233–238.

⁸⁶ APT, AMCh, sygn. 26, p. 30.

⁸⁷ M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, *Kościół Świętych Piotra i Pawła*, s. 38.

⁸⁸ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 154, ryc. 106.

⁸⁹ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 39; J. Fankidejski, *Utracone kościoły*, s. 14.

⁹⁰ AFCh, sygn. 4, p. 176; sygn. 566, p. 122v; APT, AMCh, sygn. 39, p. 180, 226; *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 28, 95; M.G. Zieliński, *Cmentarze, krypty, płyty nagrobne i epitafia w Chełmnie w XVI–XVIII w.*, Chełmno 2016.

W mieście w końcu XVI w. funkcjonowały trzy szkoły: szkoła parafialna, gimnazjum akademickie i szkoła żeńska przy klasztorze Benedyktynek. Wolno stojący budynek Akademii, o długości ok. 15 m, usytuowany był w najbliższym sąsiedztwie fary przy ul. Szkolnej⁹¹.

Funkcjonowały w Chełmnie dwa szpitale, a raczej przytułki. Pierwszy przy kościele Ducha Świętego, obok Bramy Toruńskiej, był przytułkiem dla ubogich, starców i ludzi samotnych. Drugi, znajdujący się obok kościoła św. Jerzego, leżał poza miastem, przy drodze w kierunku Grubna.

Nie jest znana lokalizacja łaźni, chociaż niektóre wzmianki pozwalają sądzić, iż znajdowała się w rejonie szpitala Ducha Świętego. Łaźnia miejska była przedmiotem troski biskupów zarówno Piotra Kostki, jak i Macieja Konopackiego. Łazienka wymieniała najstarsza, zaginiona księga chrztów z lat 1598–1664. W 1584 r. łaźnię klasztorną w pobliżu Bramy Merseburskiej urządziły benedyktynki. Była zbudowana z drewna, a na zewnątrz obmurowana. Osobną łaźnią dysponowali księża pracujący przy kościele klasztornym⁹².

Po stronie północno-wschodniej Ratusza usytuowany był pręgierz wzmiankowany w 1590 r.⁹³ Katownia, czyli dom kata i należące do niego zabudowania gospodarcze, były własnością miasta. Nie jest znana dokładna lokalizacja, chociaż z kontekstu ksiąg kamlarskich wynika, że znajdowała się w pobliżu murów obronnych, na uboczu⁹⁴. Poza miastem, przy trakcie ku Nowejwi zwanym Nagórnikami, znajdowało się miejsce straceń, czyli góra szubieniczna. Wyroki przez ścięcie wykonywano w pobliżu kościoła św. Jerzego⁹⁵.

Koński młyn słodowy znajdował się przy ul. Rosmelskiej. Najprawdopodobniej usytuowany był z tyłu za Dworem Artusa. Był napędzany przez kariat poruszany przez zaprzęgnięte konie. 20 lipca 1583 r. biskup Piotr Kostka odnowił przywilej na budowę końskiego młyna. Rody mieszczańskie, w których posiadaniu znajdował się, należały do najzamożniejszych w mieście⁹⁶. Własny mielcuch mieli franciszkanie na terenie klasztornym, najprawdopodobniej w narożu obecnych ulic Klasztornej i Biskupiej⁹⁷. Dwa browary posiadały benedyktynki na terenie klasztornym, w pobliżu murów obronnych przy Bramie Merseburskiej. Jeden z nich wybudowano w 1595 r.⁹⁸ Miasto dysponowało dwoma wiatrakami. Wiatrak holenderski znajdował się na zaadoptowanej, dawnej bramie miejskiej zamykającej od wschodu ul. Knapską. Jest on bardzo wyraźnie widoczny na panoramie miasta z obrazu św. Rocha i św. Sebastiana z 1708 r. oraz na planie Rüdigerera. Cegielnia miejska znajdowała się przy trakcie prowadzącym w kierunku Grudziądza zwanym Nagórnikami. Być może dlatego fragment tej drogi w średniowieczu nazywano Starocegielnianą. Wyniosłość, na której się znajdowała, była niegdyś nazywana Ceglana Góra. W najbliższym sąsiedztwie cegielni istniał niewielki zbiornik wodny, będący zapewne starym wyrobiskiem gliny, noszący nazwę Glinianka. W cegielni oprócz pieca, określanego jako „wielki piec miejski”, znajdował się dom strycharza, suszarnia cegieł, studnia oraz zbiornik na wodę⁹⁹.

Domy w Chełmnie były jedno-, dwu- a nawet trzykondygnacyjne. Murowane nazywano kamienicami. Drewno i glina dominowały natomiast w zabudowie gospodarczej. Zdecydowana większość domów posiadała piwnice¹⁰⁰. Już w wilkierzu biskupa Piotra Kostki z 1590 r. starano się zachęcić mieszczan do zabudowy pustych parceli w mieście poprzez przypomnienie, że „z nich nie idzie żadna

⁹¹ Z.H. Nowak, *Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej*, s. 134–140; M.G. Zieliński, *Chełmno civitas totius Prussiae metropolis*, s. 327–335; K. Mikulski, *Dzieje nowożytne*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, s. 295.

⁹² APT, AMCh, sygn. 4, p. 79, 254 n.; sygn. 11, p. 55; ADPelplin, *Culmensia et Pomesaniensia*, C 9, p. 125v; *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 27; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 163; cz. 2, s. 155; Z. Rogala, *Z najstarszej chełmińskiej księgi*, s. 49; J. Zobołowicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, s. 28.

⁹³ APT, AMCh, sygn. 4, p. 87; sygn. 56, p. 30v, 31v, 36v n.; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 169; E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, s. 8.

⁹⁴ APT, AMCh, sygn. 13, p. 133; sygn. 25, p. 35v; sygn. 27, p. 41v; sygn. 37, p. 61.

⁹⁵ ADPelplin, ASDCh, sygn. 4, p. 86 n.; APT, AMCh, sygn. 32, p. 18.

⁹⁶ ADPelplin, *Culmensia et Pomesaniensia*, sygn. C 9, p. 126v; APT, AMCh, sygn. 4, p. 232, 256; sygn. 2008, p. 393; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 178; cz. 2, s. 156.

⁹⁷ APT, AMCh, sygn. 828, p. 19.

⁹⁸ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 53.

⁹⁹ ADPelplin, ASDCh, sygn. 4, p. 211; APT, AMCh, sygn. 25, p. 20v; sygn. 76, p. 43; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 32.

¹⁰⁰ Archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Toruniu, sygn. W/1235-W/1241; M. Obremski, M. Farbiszewski, *Studium historyczno-konserwatorskie Starego Miasta w Chełmnie do szczegółowego planu zagospodarowania przestrzennego wykonane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora w Toruniu*, t. 3, cz. 1–7, Toruń 1988, mps.

wolności”¹⁰¹. Zabudowa mieszkaniowa koncentrowała się coraz bardziej w części wschodniej miasta, przede wszystkim wokół Rynku, ulic Grubińskiej, Toruńskiej, Wodnej, w mniejszym stopniu Kaznodziejskiej i Knapskiej. Ponieważ pierwotne parcele budowlane miały szerokość 2,5 pręta, oznacza to, że przy chełmińskim Rynku mogło być wystawionych najwyżej 40 domów. Na planie Rüdigera w całym mieście zaznaczono 278 budynków, które można by uznać za mieszkalne. Zaraz po przejściu Chełmna pod panowanie pruskie, po pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej, w sporządzonych wówczas wykazach dla potrzeb katastralnych odnotowano 257–259 domów¹⁰². W końcu XVI w. proces pustoszenia miasta niewątpliwie dawał o sobie znać, co słycać w tonach wypowiedzi z początku XVII w.¹⁰³ Niewątpliwie na pogorszenie stanu zabudowy w mieście w XVI w. duży wpływ miał wielki pożar, który wybuchł 30 marca 1544 r.¹⁰⁴ To, co urzekło podróżników czasów nowożytnych w obrazie Chełmna – czerwień dachów, było wynikiem nakazów biskupa Piotra Kostki w wilkierzu z 1590 r., który zobowiązywał mieszczan do krycia domów dachami ceramicznymi, a nie słomianymi¹⁰⁵.

Istotny element krajobrazu miasta stanowiły ogrody, czy też – w gorszym przypadku – puste place, które znajdowały się na obrzeżach – wzdłuż murów. Bloki w zachodniej części zajmowały trzy ogrody zakonne. Na parceli przylegającej do klasztoru Benedyktynek ograniczonej ulicami Klasztorną i Biskupią był należący do nich ogród. Drugi, tzw. wielki ogród, według nomenklatury zastosowanej przez Steinera, miały benedyktynki na stoku góry poniżej kościoła klasztornego. Ogród franciszkanów znajdował się pomiędzy ulicami Biskupią, Klasztorną i Szkolną. Dominikański znajdował się na terenie klasztornym w północno-wschodnim narożniku miasta. Niemal cały blok pomiędzy ulicami Kościelną, Poprzeczną i Rycerską oraz między Knapską, Poprzeczną i murami zajmowały ogrody warzywne i owocowe. Na planie Rüdigera tylko dziesięć bloków nie posiada ogrodów. Znajdowały się one również na Rybakach, a także przed Bramą Grubińską¹⁰⁶.

Poza murami obronnymi, między Bramą Grubińską a Bramą Tkacką, w miejscu tzw. rowu strzelniczego, znajdowała się strzelnica miejska używana przez bractwo łucznicze. Jej utrzymanie było powinnością miasta. W końcu XVI w. pozostawała najprawdopodobniej zaniedbana, wywołując troskę biskupów chełmińskich. W wilkierzu miejskim z 7 lutego 1590 r. biskup Piotr Kostka nakazał uaktywnienie bractwa strzeleckiego i przywrócenie mu dawnych praw i zwyczajów. Nade wszystko nakazano zwrot dochodów z łak strzeleckich i przydzielanie ich królowi kurkowemu¹⁰⁷.

Obszar miasta wewnątrz murów podzielony był ze względów fiskalnych, obronnych i policyjno-organizacyjnych na cztery kwartały. Podział ten jako pierwszy starał się odtworzyć Friedrich Schultz. Jego wyniki przyjął następnie Jan Zobołowicz. Jednakże dwaj kolejni badacze – Tomasz Jasiński i Zenon Hubert Nowak – nieco skorygowali stanowisko Schultza. Według ich koncepcji Kwartał Większy (*quartale maius*) zajmował południowo-wschodnią część miasta i ograniczony był ulicami Grudziądzką i Toruńską. Kwartał Mniejszy (*quartale minus*) zajmował część południowo-zachodnią i był zamknięty ulicami Toruńską i Biskupią. Kwartał Franciszkański (*quartale barfotorum*¹⁰⁸) znajdował się w części północno-zachodniej i wyznaczały go ulice Biskupia i Rynkowa. Kwartał Dominikański (*quartale praedicatorum*) w północno-wschodnim rejonie wyznaczały ulice Rynkowa

¹⁰¹ APT, AMCh, sygn. 4, p. 71.

¹⁰² Pruski tajny radca finansowy Roden zebrał od listopada 1772 do początków kwietnia 1773 r. dane dotyczące stanu zaludnienia miast Prus Królewskich. Ankietę tę opublikował Max Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, t. 2, Leipzig 1909, s. 586, 708 n. Patrz także: *Statystyka Departamentu Bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, oprac. M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa–Poznań 1972, s. 72–78. Obecnie w obrębie murów obronnych znajduje się ok. 375 domów mieszkalnych.

¹⁰³ ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 9, p. 118a; APT, AMCh, sygn. 4, p. 251; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 2, s. 165; K. Górski, *Magdalena Mortęska i jej rola w reformie trydenckiej w Polsce*, „Nasza Przeszłość”, t. 24, 1971, s. 167.

¹⁰⁴ Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 104.

¹⁰⁵ APT, AMCh, sygn. 4, p. 72.

¹⁰⁶ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 154, ryc. 106, s. 156, ryc. 108, s. 234 n.; AHMP Chełmno, plan nr 9 z kwietnia 1773 r.; A. Soborska-Zielińska, *Parki i ogrody Chełmna*, Chełmno 1999.

¹⁰⁷ ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 9, p. 118a, 126, 128v; AFCh, sygn. 231, p. 18–19; APT, AMCh, sygn. 4, p. 81 n., 251, 255; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 165; cz. 2, s. 155 n., 165 n.; F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, s. 206 n.; A. Mańkowski, *Dzieje bractwa strzelców*, s. 19, 21.

¹⁰⁸ GStA PK, sygn. 322A, nr 3, p. 13 (25). Nazwa tego kwartału cytowana jest jako: barfotorum: F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, s. 11; Z.H. Nowak, *Chełmno*, Gdynia 1967, s. 45; tenże, *Przyczynek do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna*, s. 315; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 123.

i Grudziądzka¹⁰⁹. W skład każdego z kwartałów wchodził jeden z bloków przyrynkowych. Zachowane nowożytny księgi kwatermistrzowskie po pierwsze nie stosują nazw średniowiecznych, a jedynie numerację rzymską, a ponadto wszystko wskazuje, że zasięg kwartałów uległ zmianie¹¹⁰.

Od strony północno-wschodniej istniały jeszcze w XVI w., stopniowo tracące na znaczeniu, przedmieścia Rorgasse i Pantkensee. Przyjmując ustalenia Jasińskiego, pierwsze leżało od strony północno-wschodniej, u podnóża chełmińskich wzgórz. Być może na zakolu drogi Kamiennej, w pobliżu miejskich zabudowań gospodarczych. Drugie lokalizowane jest przed Bramą Grubińską. U podnóża wysoczyzny, na której jest położone miasto, od strony Wisły, leżało przedmieście zwane Rybakami. Miało ograniczone możliwości rozwoju terytorialnego. Od południa zamykały je wzgórza chełmińskie, od północy zaś Trynka. Na planie Chełmna z 1820 r. można dostrzec na terenie Rybaków nieregularny układ ulic odpowiadający dzisiejszemu. Zabudowania przedmieścia ciągnęły się od zbiegu obecnych ulic Kilińskiego i Żeglarskiej na wschodzie aż do Łakowej na zachodzie, aczkolwiek największe zagęszczenie budynków murowanych znajdowało się w rejonie dzisiejszych ulic: Leśnej, Zielonej, Portowej. Do połowy XVII w. istniał tam kościół św. Agnieszki. Układ dróg przedmieścia był zgodny z dzisiejszym, aczkolwiek przyjęć należy, że dwie główne drogi to wzmiankowane w źródłach średniowiecznych Rybacka i Przewoźna, na przecięciu których istniał plac Przy Grobli¹¹¹. Przedmieście to nigdy nie zostało otoczone obwarowaniami obronnymi, mimo że to właśnie na nim znajdował się port rzeczny miasta, nad brzegiem Trynki, obok placu Przy Grobli. Według Tomasza Jasińskiego plac ten znajdował się u zbiegu ulic Przewoźnej i Rybackiej. Wszystko wskazuje, że nabrzeże portowe znajdowało się na wysokości Bramy Wodnej. W górnym biegu koryto Trynki służyło jako tymczasowy skład drewna spławianego głównym korytem Wisły.

Marian Biskup zaliczył Chełmno do jednego z ważniejszych węzłów komunikacyjnych województwa chełmińskiego. Przez nie prowadził główny trakt z Torunia przez Unisław na Grudziądz i dalej na Gdańsk. Droga ta w okresie nowożytnym zaczęła powoli tracić na znaczeniu, gdyż obierano krótszą, omijając miasto. Drugi trakt wiódł z północnego zachodu w kierunku południowo-wschodnim, przez Chełmżę i Toruń i wiązał się z promową przeprawą przez Wisłę. O chełmińskiej przeprawie wiślanej pisano już w przywileju lokacyjnym w 1233 r. i powtórzono następnie w 1251 r. W tym też czasie zaczęła funkcjonować. W okresie nowożytnym nadal spełniała bardzo ważną rolę w życiu miasta. Do przeprawy prowadziła droga przez Trynkę i Kępę Panińską, a dokładniej jej wschodnią część zwaną Ostrowem. Po drugiej stronie Wisły prom dobijał nieopodal dzisiejszego Głogówka. Przeprawa chełmińska miała istotne znaczenie komunikacyjne, nie tylko lokalne¹¹². Druga przeprawa pod Chełmnem funkcjonowała między Bieńkówką a Topolnem, ok. 10 km w górę Wisły¹¹³.

Do czynnych bram miejskich dochodziły trakty z najważniejszych kierunków. Do Bramy Grubińskiej prowadziła droga, która na wysokości kościoła św. Jerzego łączyła dwie inne: od strony Grubna i Grudziądza. Trakt w kierunku Grudziądza, prowadzący przez Nowawieś, zwany był Nagórnikiem, gdyż biegł po skraju wysoczyzny, a jednocześnie flankował od południowego wschodu dobra miejskie. Ponadto tuż przed Bramą Grubińską dochodziła z prawej strony niewielka droga biegnąca jarem od strony ul. Kamiennej. Do Bramy Toruńskiej prowadził trakt od strony Torunia przez Unisław i Osnowo. Na ok. 4 km przed Chełmnem droga ta zaczynała ostro opadać ku dolinie Fryby, by za mostem ponownie pięć się ostro w górę aż do samej bramy. Już za mostem łączyła się z drogą ku Starogrodowi i Ostromecku, a w dalszej perspektywie ku Fordonowi i Bydgoszczy. Od Bramy Wodnej prowadziła w lewo droga zwana Bramitą, prowadząca na Rybaki, w prawo zaś ul. Kamienna ku przeprawie przez Wisłę,

¹⁰⁹ F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, s. 11; J. Zobołowicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, s. 13; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 123; Z.H. Nowak, *Przyczynek do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna*, s. 311–314.

¹¹⁰ APT, AMCh, sygn. 88, 89.

¹¹¹ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 124, 127.

¹¹² MZCh, sygn. MZCH/D/277, plan Westphala z 1820 r.; P. Czaplowski, *Biskupa Rozrażewskiego itineraria czyli rozkład podróży wizytacyjnych po Pomorzu*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 3, 1916, nr 9, s. 21, 29; A. Semrau, *Ein vorstädtisches Zinsregister der Stadt Kulm aus der Zeit von etwa 1320*, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft u. Kunst”, t. 35, 1927, s. 27 n.; E. Bahr, *Brücken und Fähren an der unteren Weichsel*, „Westpreussen Jahrbuch”, t. 19, 1969, s. 28; MPK, s. 36; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 124; AHMP Chełmno, plan nr 3. Na planie tym zaznaczono jednak, że droga do promu odbijała od Nadolnika dopiero na wschód za Brochem.

¹¹³ *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1955 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 40), s. 57, 144.

a zarazem w kierunku Grudziądza przez Podwiesk, przechodząc w trakt zwany Nadolnikiem. Nadolnik wiódł obok głębokiego stawu zwanego Brochem, omijał go łukiem, by dalej prowadzić pomiędzy Trynką a groblą¹¹⁴. Podobnie jak Nagórniki, tak i Nadolnik łączył miasto z dobrami miejskimi i folwarkami m.in. z Nowymi Dobrami, Kolnem, Łęgiem, Górnymi Wymiarami, Dolnymi Wymiarami, Klamrami, Nowąwsią, Podwieskiem, Wielkimi Łunawami, Brankówką, Sosnówką, Rozgartem, Szynychem oraz Sztynwagiem i Gogolinem.

Powierzchnia patrymonium miasta wynosiła w okresie średniowiecza 420 łanów, tj. ponad 70 km². Obszar ten, potocznie określany Niziną, otrzymało miasto już na mocy przywileju chełmińskiego z 1233 r. Jego nadanie potwierdzał również przywilej z 1251 r. Ciągnął się wzdłuż Wisły, pasem o szerokości ok. 3 km i długości ok. 25 km, od wsi Uśc położonej na południowy zachód od Chełmna aż po jezioro Rządź i wieś Ruda na obrzeżach dzisiejszego Grudziądza. Wydaje się, że obszar ten w całości lub ewentualnie jego część bezpośrednio zależna od władz miejskich w Wilkierzu z 1590 r. nazywana jest „fretem miejskim”. Od strony południowo-wschodniej obszar ten zamykały wzgórza zwane Białymi Górami i były porośnięte borem. Tomasz Jasiński szacuje, że na przełomie XIV i XV w. ok. 60%, czyli ok. 4200 ha patrymonium stanowiły ziemie orne, ogrody 240,8 ha, łąki 28 ha, resztę, czyli ok. 2531 ha, pokrywały w głównej mierze pastwiska i lasy¹¹⁵.

Pełne wykorzystanie obszaru patrymonium pod uprawy było o tyle trudne, że znajdowało się na terenach nadwiślańskich, zalewowych i wymagających zakrojonych na szeroką skalę prac melioracyjnych, ale także budowy grobli¹¹⁶. Halmhuber, XIX-wieczny burmistrz Chełmna twierdził, że pierwszą tamę mającą chronić dobra miejskie przed wylewami Wisły usypano dopiero w 1525 r. Uważał też, że właściwe zagospodarowanie obszaru patrymonium należy właśnie datować na wiek XVI¹¹⁷. Zmianie sytuacji niewątpliwie sprzyjało osiedlanie się na tych terenach przybywających z Niderlandów oledrów, najczęściej wyznania menonickiego, biegłych w sztuce melioracji. Teren został osuszony m.in. przez przekopanie Wielkiego Kanału zwanego też Rowem Głównym, do dziś istniejącego, odprowadzającego wody do Jeziora Rządź¹¹⁸.

Już w okresie średniowiecza mieszczanie chełmińscy mieli tu swoje nadziały ziemi zwane dworzyszczami. W XVI w., po zakończeniu ostatniej wojny polsko-krzyżackiej, gdy sytuacja na Ziemi Chełmińskiej zaczęła się stabilizować, zaczęło też wzrastać zainteresowanie mieszczan zagospodarowaniem chełmińskich posiadłości ziemskich i czerpaniem z nich korzyści. W końcu XVI w. zaczęto planować podział terenów patrymonium (pól, łąk i ogrodów) położonych od strony miasta pomiędzy obywateli z przeznaczeniem na utrzymanie ich domów w mieście i zabudowę pustych placów. Proces ten, zwany elokacją, przeprowadzono po raz pierwszy w 1602 r. i następnie powtarzano co 50 lat¹¹⁹.

Istotnym elementem krajobrazu części patrymonium położonej najbliższej Chełmna w XVI w. były stodoły należące do mieszczan i magistratu, usytuowane przede wszystkim od strony północno-wschodniej miasta. Główne ich skupisko znajdowało się nad Wisłą, pomiędzy Rybakami a ogrodami miejskimi, w kierunku Nowych Dóbr. Przechowywano w nich tylko pewną część siana i zboża, gdyż resztę zestawiano w stogi w pobliżu łąk i pól¹²⁰.

W najbliższej okolicy Chełmna znajdowało się wiele lasów. W okresie średniowiecza mieszczanie mieli do nich wolny dostęp, ale z upływem czasu i pomniejszaniem się drzewostanu zaczęto wprowadzać ograniczenia. Miasto posiadało spory drzewostan w Lipie. Już w 1603 r. biskup Wawrzyniec Gembicki

¹¹⁴ Zapewne od niemieckiego: *Bruch* – bagno, trzęsawisko. Nazwa „broch” była używana w XVIII w. w Chełmnie i oznaczała tereny podmokłe. Porównaj: APT, AMCh, sygn. 828, p. 18v.

¹¹⁵ APT, AMCh, sygn. 10, p. 2 n., 3, 42v n.; *Przywilej chełmiński 1233, 1251*, wydała K. Ciesielska, tłum. J. Bieniak, Toruń 1983, s. 40. Por. także: *Preussisches Urkundenbuch*, t. 1, z. 2, nr 252, s. 185; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 166; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 37, 129 n.; S. Cackowski, *Struktura społeczna i gospodarcza wsi województwa chełmińskiego w okresie pierwszego rozbioru Polski. Osadnictwo i ludność chłopska*, Toruń 1985, s. 61, szacował, że w 1571 r. na terenie dóbr chełmińskich było zaledwie dziewięć osiedli.

¹¹⁶ M.G. Zieliński, *Chełmno civitas totius Prussiae metropolis*, s. 432–433.

¹¹⁷ F.L. Halmhuber, *Das Elokationswesen in Culm*, Culm 1850, s. 4.

¹¹⁸ APT, AMCh, sygn. 4, p. 230 n.; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 176; M.G. Zieliński, *Chełmno civitas totius Prussiae metropolis*, s. 65. Na współczesnych planach występuje pod nazwą Kanału Głównego lub, co zupełnie niezrozumiale: Kanału Starogrodzkiego.

¹¹⁹ APT, AMCh, sygn. 4, p. 88; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 170; *Statut sprawy elokacyjnej dla obywateli chełmińskich domy posiadających*, Culm 1850, s. 1; F.L. Halmhuber, *Das Elokationswesen in Culm*, s. 5–6.

¹²⁰ APT, AMCh, sygn. 27, p. 51; sygn. 828, p. 126.

wspominał, że lasy chełmińskie „napustoszały bardzo”. Dlatego też zabronił wówczas wycięcia drzew z przeznaczeniem na sprzedaż. Dopuszczano jedynie wycinkę na potrzeby własne mieszczan za zgodą wszystkich trzech ordynków¹²¹.

W 1794 r. o topografii Chełmna pisano: „miasto na pewnych wysokich gorach ćwierć mili od Wisły [...]. Niedaleko od miasta pod górą płynie mała rzeka albo odnoga Wisły Trynką nazwana, która jedną milę do góry od Chełmna do Starogrodu płynie i pół mili w Wisłę też samą wpada”¹²². Trynka jako „ramię Wisły” jest zaznaczona u Steinera w 1745 r. Podobnie też jest na planach Westphala z 1820 i 1849 r. Na planie z 1840 r. jest wręcz nazwana Małą Wisłą. Natomiast na jednym z planów z końca XVIII w. Trynką określono rzekę doprowadzającą i odprowadzającą wodę z jeziora starorzecznego o nazwie Chełmianka, czyli obecnego Jeziora Starogrodzkiego. Nazwa Chełmianka występuje już w 1524 r.¹²³ Wszystko wskazuje zatem, że Jezioro Chełmianka wykształciło się z pierwotnej Trynki – starorzecza Wisły. W czasach nowożytnych główny nurt Trynki nie prowadził już przez jezioro. Rzeka ta, oddzielając się łukiem od Wisły, zbliżała się do miasta na wysokości klasztoru Benedyktynek. Dalszy jej bieg na północny wschód od miasta był zgodny z istniejącym do dziś ciekim wodnym zwanym Trynką i ok. 2 km za miastem ponownie łączyła się z Wisłą. Spokojna Trynka zapewniała bezpieczne podpłynięcie w najbliższe sąsiedztwo miasta i równie bezpieczny rozładunek towarów.

Wyspa, która powstała między Trynką a Wisłą, zwana była Kępą Panińską. Jej obszar wynosi ok. 450 ha¹²⁴. Jak gdyby na przedłużeniu tej kępy ku północnemu wschodowi była część zwana Ostrowem¹²⁵. Pomiędzy większą, zachodnią część Kępy a Ostrów wciskała się odnoga zwana Ramieniem Trynki. Na planach z przełomu XVIII i XIX w. widać, że Ramię Trynki było „ślepy” ciek, który nie łączył się z Wisłą. Dalej, w dół rzeki, znajdowały się Kępa Wilcza, Kępa Pańska, Kępa Ostrowska. W górę Wisły, w stronę Starogrodu na rzece była Świnia Kępa¹²⁶. W 1558 r. Zygmunt August potwierdził dawny przywilej przyznający miastu dwie kępy. Przy przeciwnym brzegu leżało kilka kęp, z których Popowską i Krostkowską otrzymała ksieni benedyktynek chełmińskich Magdalena Mortęska w końcu XVI w.¹²⁷ Kępy porastały drzewa, stąd też Sebastian Fabian Klonowic we *Flisie* pisał w 1595 r.:

Chełmno, stary port pruski, ujrzysz przez gaj,
W prawo puszczaj.

Od strony południowej miasto opływała Fryba, nazywana również Browiną, zapewne od miejscowości Browina koło Chełmży, w okolicy której bierze swój początek, opasywała wzgórza chełmińskie od strony południowej i południowo-zachodniej. Jej długość wynosi zaledwie 43 km, ale jest to zarazem największy ciek spływający z wysoczyzny w okolicy Chełmna. Wody Fryby uchodziły nigdyś do Trynki¹²⁸.

¹²¹ APT, AMCh, sygn. 4, p. 230 n.; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 176.

¹²² APT, AMCh, sygn. 4, p. 187.

¹²³ MZCh, sygn. MZCH/D/277, plan Westphala z 1820 r.; AHMP Chełmno, plany nr 3, 4, 11, 12; *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, ryc. 108; *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 47; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do r. 1759 inwentarzy*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 22), s. 114; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, s. 49, 59. Nazwa ta odnosiła się do części północno-zachodniej jeziora, od Kałdusa w kierunku Chełmna. Była jeszcze w użyciu w okresie dwudziestolecia międzywojennego, ale już wówczas zaczęto preferować nazwę Jezioro Starogrodzkie – porównaj: J.T. Dziedzic, P. Ossowski, *Powiat i miasto Chełmno*, s. 11 n. Obecnie nazwa Chełmianka *vel* Chełmionka nie jest używana.

¹²⁴ A.M. Jagodziński, I. Maciejewska-Rutkowska, *Warunki przyrodnicze rezerwatu „Ostrów Paniński” koło Chełmna w ujęciu historycznym*, „Parki Narodowe i Rezerваты Przyrody”, t. 24, 2005, s. 43–49; M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik*, s. 160.

¹²⁵ APT, AMCh, sygn. 4, p. 88.

¹²⁶ MZCh, sygn. MZCH/D/278, plan F. Westphala z 1849 r.; AHMP Chełmno, plan nr 3 z ok. 1796–1802; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614*, s. 113; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, s. 50; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723–1747)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1956 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 42), s. 54.

¹²⁷ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 46, 51; SGKP, t. 4, s. 710.

¹²⁸ W. Łęga, *Cmentarzysko lateńsko-rzymskie z Chełmna*, Toruń 1938, s. 9. Rzeka ta w początkowym swoim biegu obecnie nosi nazwę Browina, u ujścia zaś Fryba i pod taką też nazwą funkcjonuje w społeczeństwie chełmińskim. W 1901 r. w „Gazecie Toruńskiej” (nr 216 z 19 IX 1901; nr 258 z 8 XI 1901) ukazały się dwa artykuły, których autorzy dowodzą, że jedyną prawidłową nazwą, używaną już w 1255 r., jest Browina. Pisano: „...kto ciekaw niech z niej trzy pierwsze, składowe spółgłoski wyjmie, a następnie zamiast b, r, w, położy w, r, b, a będzie miał wytłumaczenie, skąd się niemiecka nazwa Fribbe

Groble, zwane też tamami, budowano wzdłuż brzegu wiślanego z wykorzystaniem naturalnych wzniesień terenu. Jedna z najstarszych grobli ciągnęła się na odcinku ok. 3 km od Brochu w dół Wisły po Nowe Dobra. Następnie została ona przedłużona z wykorzystaniem miejscowych pagórków po Podwiesk. W XVI w. groble przedłużono aż po Rządź. W 1603 r. biskup Wawrzyniec Gembicki przypominał, że obowiązek utrzymania grobli spoczywa na wszystkich mieszkańcach miasta¹²⁹.

Ważną rolę w gospodarce miejskiej spełniały jeziora. Na obszarze patrymonium największe znaczenie miały jeziora Rządź oraz Cykop zwane też Kolińskim. Jezioro Rządź leżało na samym krańcu dóbr miejskich, na pograniczu z dobrami grudziądzkimi. Dlatego dochodziło do sporów o prawa do tego jeziora z tamtejszymi starostami. Już w 1524 r. starosta Jan Sokołowski zakwestionował posiadanie jeziora przez Chełmno. Po czterech latach sporów sprawa trafiła na sejmik generalny w Grudziądzu¹³⁰.

W drugiej połowie XIX w., w okresie znacznego wzrostu demograficznego, Chełmno mocno powiększyło swój obszar. Na terenie miasta lokacyjnego powstało wówczas wiele nowych domów, kamienic, budynków instytucji publicznych. Bloki zabudowy ponownie zapełniły się. Jednak zasadniczo niezmienny pozostał układ ulic i co za tym idzie bloków, również tych ciągnących się wzdłuż murów obronnych. Te bowiem nie zostały rozebrane, z wyjątkiem niewielkich fragmentów oraz bram wjazdowych. Ocalała jedynie Brama Grudziądzka pełniąca jednocześnie funkcje kultowe. Na Rynku już w końcu XVIII w. rozebrano Pakusz. W obrębie miasta lokacyjnego zachowały się wszystkie gotyckie kościoły, aczkolwiek zburzono klasztory Dominikanów i Franciszkanów oraz szpital Ducha Świętego. Zlikwidowany został stojący poza miastem kościół św. Jerzego. Zdaje się, że od XVI w. charakteru nie zmieniła sieć dróg w najbliższym otoczeniu Chełmna, mimo że trakt z Torunia przez Chełmno do Grudziądza stracił na znaczeniu. Zapewne jeszcze w XVII w. zaniknęły drogi wychodzące przez bramy od strony zachodniej. Największe zmiany zaszły na terenach od strony północno-zachodniej w związku z potężnymi pracami regulacyjnymi brzegów Wisły przeprowadzonymi w 1855 r. oraz w 1889, kiedy to przekopano kanał odprowadzający wody Fryby. W ich wyniku „mała Wisła” zwana Trynką stała się „martwą”. Definitywny kres Trynki nastąpił w 1963 r. w wyniku budowy stałego mostu przez Wisłę i nasypów, które odcięły dawne ujście do Wisły. Z kolei w związku z poprowadzeniem miejskiego kolektora ścieków w latach 90. XX w. została rozebrana bodajże najstarsza chełmińska grobla, ciągnąca się ku Nowym Dobrom wzdłuż starej drogi zwanej Nadolnikiem, a obecnie Nad Groblą.

2021 r.

wzięła, bo jest to po prostu przestawka dwu wargowych, stojących po obu stronach płynnej”. Porównaj także: *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, oprac. C.P. Woelky, Danzig 1887, nr 38, s. 26.

¹²⁹ APT, AMCh, sygn. 4, p. 232; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 177; J.T. Dziedzic, P. Ossowski, *Powiat i miasto Chełmno*, s. 9.

¹³⁰ APT, AMCh, sygn. 24, p. 90; sygn. 828, p. 120v; Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 105.

III.6.5.1. CZĘSTOCHOWA

Małgorzata Wilska

Rekonstrukcja planu Częstochowy została oparta na źródłach kartograficznych osiemnastowiecznych i dziewiętnastowiecznych zestawionych z wiadomościami zebranych ze źródeł pisanych – głównie szesnastowiecznych. Z materiałów kartograficznych wykorzystano przede wszystkim następujące źródła rękopiśmienne: szwedzki plan wojskowy z 1702 r.¹, plan działań wojennych pod Częstochową w 1809 r.², *Plan sytuacyjny miasta Starej Częstochowy...* sporządzony w 1823 r. przez Bernharda w skali 1:1500³, *Plan sytuacyjny miasta Nowej Częstochowy wraz z przedmieściem św. Barbary...*, także z 1823 r., tego samego autora i w takiej samej skali⁴, *Plan sytuacyjny gruntów i siedzib przed regulacją i po regulacji połączonych miast Częstochowy* z 1842 r., który opracował J. Zawadzki, skala 1:5000⁵. Lustracje, rejestry poborowe, wizytacje kościelne (zwłaszcza wizytacja Radziwiłłowska z 1598 r.) i inne źródła pisane wraz z późniejszymi materiałami kartograficznymi pozwalają odtworzyć układ przestrzenny dla XVI w., który częściowo jest hipotetyczny⁶.

Właściwym przedmiotem tego opracowania, tak jak innych planów zamieszczonych w tym tomie, jest miasto. W przypadku Częstochowy zrobiono jednak wyjątek – oprócz przedstawienia miasta lokalnego i sąsiadujących z nim przedmieść poszerzono zasięg planu poza zachodnią granicę terytorium miejskiego, tak aby objąć klasztor Paulinów na Jasnej Górze, który nie jest oznaczony na mapie głównej. Już od XV w. był on celem pielgrzymek, co miało wpływ na życie miasta⁷.

Najwcześniejsze osiedle na opracowanym terenie – wieś Częstochówka (pierwotnie Częstochowa, następnie Częstochowa Stara) – znajdowało się u podnóża późniejszej Jasnej Góry przy drodze prowadzącej z Krakowa do Wielkopolski i na Śląsk. Miasto Częstochowa zostało założone nad Wartą na jej lewym brzegu, koło przeprawy wymienionej drogi w odległości ok. 3 km od Jasnej Góry⁸. Warta w obrębie miasta płynie szeroką bagienną doliną. Od wschodu dopływa do niej Kucelinka, a od południowego zachodu Stradomka, zwana w XIV w. Rybną, a następnie Żarnową (obie rzeki są poza zasięgiem naszego planu). W XVI w. na północ od miasta dopływał do Warty strumień z dzisiejszego Rynku Wieluńskiego, a drugi potok uchodził do Warty od strony południowej. Północny strumień jest widoczny na planie z 1809 r. i na tej podstawie został przez nas oznaczony. Przełom Warty na północy między Mirowem a Mstowem, jak również podmokłe tereny na południe od dawnego miasta były trudne do przebycia. Osada miejska powstała w miejscu dogodniejszym do przeprawy. Tamtędy przechodziła droga z Lelowa do Wielunia, która w XVI w. nosiła nazwę „wielkiej drogi lelowskiej”⁹.

¹ „Compein bey Czenstochoua vom 16 Aug. A. 1702 bis d. 22 Aug.”, w zbiorach Królewskiej Biblioteki w Sztokholmie, mkf w AGAD, Z. 1, poz. 63/2.

² AGAD, Zb. Kart., 523-7, „Plan de la defense du fort de Częstochow par les troupes de l’armée polonaise, depuis le 2–17 du mois de mai 1809, avec les attaques des Autrichiens”.

³ AGAD, Zb. Kart., 112-10, 112-7; AP Łódź, Zb. Kart., 184.

⁴ AP Łódź, Zb. Kart., 216.

⁵ AGAD, Zb. Kart., 112-9.

⁶ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2: *Katalog układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 53.

⁷ Por. J. Zbudniewek, *Klasztor jasnogórski i jego rola pielgrzymkowa*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru Jasnogórskiego*, t. 1, red. F. Kiryk, Częstochowa 2002, s. 383–427.

⁸ Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Częstochowa*, [w:] SHGK, cz. 1, z. 3, s. 466–468.

⁹ J. Laberschek, *Nowe spojrzenie na początki miasta Częstochowy*, „Almanach Częstochowy”, 1994, s. 5–15. Autor

Częstochowa otrzymała prawa miejskie w XIV w. Dokument lokacyjny zaginął, pierwsza wzmianka o mieście pochodzi z 1377 r., dlatego nie da się stwierdzić, kto i kiedy założył miasto. Ponieważ było to miasto królewskie lokowane na surowym korzeniu, trzeba brać pod uwagę zarówno osobę króla Kazimierza Wielkiego, jak i księcia Władysława Opolczyka, posiadacza Częstochowy i przyległych terytoriów od 1370 r.¹⁰

Kolejni królowie potwierdzali prawa miejskie Częstochowy, a warunki geograficzne umożliwiały rozwój miasta. Na tym terenie nie było trudności z zaopatrzeniem w wodę, takich jakie miała wieś Częstochówka. Granice miasta lokacyjnego przebiegały na północy, tam gdzie dzisiaj jest ulica Spadek, na wschodzie – ulica Nadrzeczna, na zachodzie linia dzisiejszych ulic Krakowskiej i Warszawskiej, a na południu – Przesmyk¹¹. Obszar miasta zajmował w XVI w. ok. 8 ha. W centrum był rynek o wymiarach 62 x 110 m, czyli o powierzchni 0,68 ha¹². Tam znajdował się ratusz, a obok niego jatki. Pierwszą wzmiankę o ratuszu mamy z 1564 r., a jego położenie pokazują źródła kartograficzne. W mieście istniała wówczas łąźnia (poświadczona od 1423 r.) oraz dwór wójtowski zbudowany naprzeciw dworu królewskiego, których lokalizacji nie znamy. Odnowienie przywileju miejskiego na prawie magdeburskim nastąpiło w 1502 r. przez króla Aleksandra. Tenże władca w 1504 r. zezwolił rajcom częstochowskim na budowę grobli koło mostu na Warcie i pobieranie 3 denarów od każdego wozu z towarem. W 1512 r. Zygmunt Stary potwierdził ten przywilej, zaznaczając, że jeden denar z opłaty ma być przeznaczony na naprawę mostu i drogi. W 1508 r. król ustanowił targ w każdy poniedziałek i jarmark w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu¹³. W 1519 r. w Częstochowie wybuchł pożar, w którym spłonął dobytek mieszczan. W związku z tym Zygmunt Stary zwolnił ich od podatku miejskiego od domów na 12 lat, z czopowego zaś na 2 lata¹⁴. W potwierdzeniu przywileju wójtowskiego z 1532 r. mowa jest o moście „który jest na rzece Warcie”¹⁵. Dokument Zygmunta Starego z 1531 r. wymienia młyn przed bramą miasta¹⁶. Inwentarz starostwa olsztyńskiego z 1532 r. wspomina dwa młyny, jeden młyn wójtowski, a drugi królewski¹⁷. W 1551 r. poświadczono są w Częstochowie cztery jarmarki¹⁸. W 1564 r. w mieście istniała komora celna, gdzie pobierano cło od bydła, koni, wozów i wołów pędzonych na Śląsk. W 1570 r. zalecano kupcom drogę wiodącą przez Częstochowę, gdzie na rzece Warcie pobierano mostowe.

Kościół pod wezwaniem św. Zygmunta, położony na południowy zachód od rynku, początkowo był filią kościoła parafialnego Najświętszej Panny Marii Dziewicy i Rodzicielki na Jasnej Górze. Gdy w 1382 r. Władysław Opolczyk osadził zakon paulinów na wzgórzu jasnogórskim, kościół św. Zygmunta (zbudowany zapewne ok. 1356 r.) został kościołem parafialnym. W 1474 r. parafia św. Zygmunta wraz z uposażeniem została przekazana spod zarządu plebana świeckiego pod zarząd przeora klasztoru Paulinów. Jak wiemy z *Liber beneficiorum* Długosza, w latach 1470–1480 do parafii należały: miasto Częstochowa oraz wsie królewskie – Rększowice, Dzbów, Kiedrzyń, Wierchowiska, oraz wsie kościelne – Grabówka, Częstochówka i wsie szlacheckie takie jak Konopiska, włość Jakuba Koniecpolskiego, Bleszno i Wrzosowa – należące do Jakuba Trepki, a także kuźnice żelaza w Blesznie (szlachecka) i Gnaszynie (kościelna)¹⁹. Kościół św. Zygmunta pierwotnie był drewniany. Dopiero akta wizytacji z 1598 r. podają, że był on murowany i dobrze wyposażony. Posiadał wtedy cztery murowane ołtarze, miał wieżę z dwoma dzwonami i sygnaturkę z trzecim dzwonem²⁰.

uważa, że najważniejszym czynnikiem miastotwórczym było zorganizowanie przeprawy przez Wartę, która była niezbędna do rozwoju miasta.

¹⁰ Tenże, *Wójtostwo częstochowskie w czasach piastowskich i jagiellońskich*, „Almanach Częstochowy”, 2004, s. 6–9.

¹¹ Granice miasta należą do spraw dyskusyjnych. Wiele wniośły ustalenia S. Herbsta i S. Szymańskiego, skorygowane tylko na południu przez W. Zaleskiego; zob. J. Borowska-Antoniewicz, *Urbanistyka i rozwój przestrzenny*, [w:] *Częstochowa. Dzieje*, s. 451 n.

¹² Powierzchnię rynku przyjęto według korekty S. Herbsta i S. Szymańskiego, którzy zmniejszyli jego wielkość w stosunku do danych S. Krakowskiego.

¹³ MRPS IV/1, nr 226.

¹⁴ *Zbiór dokumentów zakonu Paulinów w Polsce*, t. 2, oprac. J. Zbudniewek, Warszawa 2004, nr 216.

¹⁵ J. Rajman, *Rozwój miasta do połowy XVII w.*, [w:] *Częstochowa. Dzieje*, s. 174.

¹⁶ MRPS IV/2, nr 16093.

¹⁷ ASK LIV, syg. 0-2. Młyn wójtowski położony za mostem wymieniony został w 1598 i 1601 r., w oprac. S. Mizery, *Wypisy z ksiąg miejskich Częstochowy*, „Almanach Częstochowy”, 1999, s. 24, 27.

¹⁸ J. Rajman, *Rozwój miasta*, s. 181.

¹⁹ SHGK, cz. I, z. 3, Wrocław 1985, s. 468–470; J. Zbudniewek, *Parafia św. Zygmunta*, [w:] *Częstochowa. Dzieje*, s. 209.

²⁰ J. Zbudniewek, *Parafia św. Zygmunta*, s. 233.

Zapisy na rzecz Kościoła, a głównie instytucji charytatywnych, były dokonywane przez wielu mieszczan częstochowskich. W 1559 r. wójt Stanisław Skoczylas przeznaczył część swego majątku na wybudowanie przytułku dla biednych. W 1590 r. mieszczanin Maciej Mrozon ofiarował trzy zagony pola szpitalowi św. Jakuba ufundowanemu przez Jakuba Zalejskiego²¹.

W dokumencie z 1388 r. po raz pierwszy wymieniono nazwę Jasna Góra dla siedziby klasztoru i Częstochowa dla miasta, wtedy też wzmiankowany był urząd wójta i użyta pieczęć miejska. Uprawnienia wójta dziedzicznego i jego uposażenie określone zostały w przywileju Władysława Jagiełły z 1423 r. W 1530 r. Zygmunt Stary potwierdził ten przywilej. Granica gruntów wójtostwa szła lasem od drogi ze wsi Kawodrza należącej do paulinów do granicy wsi królewskiej Dzbów i dalej do granicy wsi Bleszno. Wójtostwo częstochowskie posiadała szlachta, w XVI w. m.in. Mikołaj Szydłowiecki, a następnie Jan Kliziński. W 1554 r. miasto wykupiło wójtostwo z rąk prywatnych, co zapewne oznaczało przejście tylko uprawnień wójta, gdyż przejście dóbr okazało się wtedy niemożliwe²².

Lustracja z 1564 r. podaje, że mieszczanie częstochowscy płacili czynsz z łąnów, niw i 166 łąk miejskich, 108 ogrodów oraz z 218 domów. Wówczas w mieście było 14 jatek rzeźniczych, 19 piekarzy, 23 szewców, 10 garncarzy. Istniał folusz i pracowało trzech sukienników, działał młyn miejski o czterech kołach. W XVI w. wyróżniającą się grupę zawodową tworzyli kupcy handlujący żelazem (rejestr komory celnej z 1584 r. wymienia ich kilku), niektórzy z nich handlowali też solą. Na terenie parafii częstochowskiej istniały dwie kuźnice wzmiankowane w źródłach z 1551 i 1598 r.²³ Klasztor pauliński miał od końca XIV w. hutę żelaza, która w połowie XVI w. zatrudniała ponad 20 hutników.

W XVI w. rosła liczba domów, między 1564 a 1569 r. przybyło ich 31²⁴. W 1631 r. było już w Częstochowie ok. 378 domów mieszczkańskich i 18 domów szlacheckich²⁵. Od 1589 r. zakładano w mieście i na gruntach miejskich jurydyki szlacheckie, zapoczątkowane przez wójta Jana Ocieskiego, starostę olsztyńskiego. W XVI w. na południe od kościoła parafialnego św. Zygmunta zbudowano klasztor Paulinów, który wymieniony jest jako murowany w wizytacji z 1598 r. (wówczas mieszkało w nim trzech braci i przeor). Przy kościele powstała przed 1539 r. szkoła, która przypuszczalnie znajdowała się w budynku położonym tuż obok świątyni.

W końcu XVI w. na pewno murowana była Brama Krakowska („porta Cracoviensis”²⁶) oraz przylegający do niej odcinek murów miejskich od strony południowej i zachodniej. Pozostała część obwodu obronnego, czyli jego znaczną większość, stanowił prawdopodobnie wał ziemny z palisadą. Publikowany od dawna pogląd, że całe miasto było otoczone murami (ewentualnie bez odcinka wschodniego od strony rzeki), nie ma uzasadnienia²⁷. Obwarowanie Częstochowy wałem, który tylko w części został wzmocniony murem, nie było wyjątkiem, zwłaszcza analogia z Sieradzem jest tutaj bardzo wyraźna²⁸. Niewykluczone, że mieszczanie mieli obowiązek dbać o te umocnienia i może dlatego wójt Aleksander Bełdowski w 1658 r. miał pretensję do posiadania fragmentów obwarowań miejskich²⁹. Z innych murowanych obiektów znajdujących się w południowo-zachodniej części miasta, klasztor przylegał do kościoła od strony południowej. Zachodnie skrzydło dzisiejszej plebanii odpowiada w proporcji budynkowi dawnego klasztoru przedstawionego na sztychu z 1655 r. Zapewne w końcu XVI w. niektóre domy częstochowskie także były murowane³⁰. Murowaną budowlą był ratusz w rynku.

Na zachód od murów miasta („extra muros”) i kościoła św. Zygmunta znajdował się cmentarz z drewnianą kapliczką św. Krzyża, wymieniony w wizytacji z 1598 r.

W XVI w. występuje w aktach miejskich ulica Kościelna i ulica Garncarska, a także ulica Poprzeczna³¹. Ta ostatnia szła zapewne równoległe do południowej strony rynku i była prostopadła do Kościelnej i Garncarskiej (może tak jak dzisiejsza ulica Graniczna). Nazwy ulic: Targowej,

²¹ J. Rajman, *Rozwój miasta*, s. 184.

²² Zagadnienie wójtostwa po 1554 r. wymaga jeszcze badań; J. Laberschek, *Wójtostwo*, s. 11–18.

²³ J. Rajman, *Rozwój miasta*, s. 179.

²⁴ Tamże, s. 169.

²⁵ ASK XLVI 42 (inwentarz starostwa olsztyńskiego z 1631 r.), k. 138 n.

²⁶ AV Cap. 15, k. 128.

²⁷ Zob. przedstawienie problemu przez J. Borowską-Antoniewicz, *Urbanistyka*, s. 455–457.

²⁸ AHP Sieradzkie, cz. 1, plan nr 8, A. Dunin Wąsowicz, *Sieradz*, tamże, przyp. 19, w tej edycji III.6.27.5.

²⁹ LK 1659–1664, cz. 2, s. 147.

³⁰ S. Mizera, *Wypisy z ksiąg miejskich Częstochowy*, s. 36 (wzmianka o kamienicy z 1605 r.).

³¹ Tamże, s. 12, 19, 23, 24 (ul. Kościelna), s. 12 (ul. Poprzeczna), 18, 22, 23, 24, 25, 26 (ul. Garncarska).

Nadrzecznej i Mostowej są poświadczone dopiero w XVII i XVIII w., ale najprawdopodobniej powstały wcześniej³².

Wzdłuż zachodniej pierzei rynku przechodził tzw. trakt królewski, czyli ciąg od Bramy Krakowskiej do Bramy Wieluńskiej (obecne ulice Targowa i Senatorska). Był on przecięty ulicami, które dzisiaj noszą nazwy Mostowa, Mirowska i Ptasia. Fragmenty ulicy Mirowskiej od południa i ulicy Mostowej od północy wyznaczają dawne krótsze pierzeje rynku. Położenie placu kościelnego względem rynku takie, że południowo-zachodni narożnik rynku stykał się z północno-wschodnim narożnikiem placu kościelnego, jest zdaniem Jadwigi Borowskiej-Antoniewicz modelowym rozwiązaniem w urbanistyce późnośredniowiecznej³³. Wydaje się, że główny ciąg komunikacyjny o kierunku południkowym obiegał miasto od zachodu i przechodził dzisiejszymi ulicami Krakowską i Warszawską³⁴. Wschodni blok przyrynkowy zamykała od tyłu ulica Garncarska.

Poza obrębem miasta, przy drodze na Jasną Górę ufundowana została w 1586 r. drewniana kaplica pod wezwaniem św. Jakuba wraz ze szpitalem (przytulkiem) dla ubogich. Fundator Jakub Zalejski, pisarz celny królewski, oddał ten szpital i „kościół” pod opiekę rady miejskiej w Częstochowie z zastrzeżeniem, by nigdy „w ręce i szafowanie księży klasztoru Jasnogórskiego nie przechodził”. Uposażenie szpitala powiększało się dzięki zapisom mieszczan. Około 1630 r. szpital i kaplicę św. Jakuba jednak przejęli paulini³⁵.

W XVI w. poza miastem istniały także drewniane kaplice św. Barbary: jedna koło mostu na Stradomce, gdzie powstał w 1572 r. szpital, a druga nad źródłem przy drodze z Jasnej Góry do Kawodrzy; obie te kaplice nie są objęte zasięgiem naszego planu. Na południe od miasta leżał folwark księży. W 1382 r. wytyczono granice między gruntami miasta a posiadłościami klasztoru, granice te przetrwały do XVII w.³⁶

Niedawne badania pokazały, że na wzgórzu jasnogórskim znajdowały się murowane zabudowania przed przybyciem zakonu paulinów. Odkrycia dokonane przy wschodniej elewacji zabudowań klasztornych ujawniły fragmenty murów budowli wzniesionej na litej skale w XIV w., należącej zapewne do systemu obronnego stworzonego przez Kazimierza Wielkiego³⁷. Przymuszczalnie, jak wskazują na to prace Jacka Laberscheka, był to niewielki zamek, w którym król zatrzymywał się podczas objazdów kraju³⁸. Po fundacji Władysława Opolczyka zrealizowanej w 1382 r. powstał na Jasnej Górze klasztor, który, wykorzystując dawne fragmenty architektoniczne, ulegał stopniowo rozbudowie. Kaplica przeznaczona na pomieszczenie cudownego obrazu Matki Boskiej zbudowana została z miejscowego wapiennego kamienia niedługo po 1382 r. Na miejscu pierwotnego drewnianego kościoła wzniesiony został kościół gotycki. W ostatnich latach XVI w. murowane były: kaplica, kościół, wolno stojąca wieża oraz część klasztoru od strony miasta. Założenie klasztorne nie było jeszcze obwarowane, budowę fortyfikacji jasnogórskich rozpoczęto dopiero w 1620 r.

Wieś Częstochowa wymieniana była w dokumentach od 1220 r. Leżała pomiędzy wzgórzami jasnogórskimi a Parkitką, przy strumieniu wypływającym z miejsca, gdzie jest dzisiejszy Rynek Wieluński. Po lokacji miasta zaczęto ją nazywać Starą Częstochową, a od XV w. Częstochówką³⁹. W 1382 r. została nadana paulinom jasnogórskim i odtąd rozwijała się jako osada przyklasztorna o charakterze rolniczym oraz handlowym, obsługująca ruch pątniczy. Była to najbogatsza wieś klasztorna. Od XIII w. mieszkańcy Częstochówki płacili dziesięcinę klasztorowi Kanoników Regularnych w Mstowie. To stało się przedmiotem konfliktu z klasztorem na Jasnej Górze trwającego przez cały wiek XVI i obejmującego także inne wsie należące do paulinów, takie jak Grabówka, Kawodrza, Kiedrzyń, Wyczerpy, Wierzchowiska. W 1591 r. biskup krakowski kardynał Jerzy Radziwiłł potwierdził, że prawa do dziesięciny należą się klasztorowi w Mstowie.

³² J. Borowska-Antoniewicz, *Urbanistyka*, s. 460.

³³ Tamże, s. 459.

³⁴ Tamże, s. 461.

³⁵ Miejsce tej fundacji szpitalnej zajmuje obecnie kościół parafialny św. Jakuba; *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 6, cz. 1: *Miasto Częstochowa*, cz. 1, oprac. Z. Rozanow, E. Smulikowska, Warszawa 1995, s. 47; zob. też J. Rajman, *Rozwój miasta*, s. 201; J. Borowska-Antoniewicz, *Urbanistyka*, s. 470.

³⁶ J. Borowska-Antoniewicz, *Urbanistyka*, s. 449–451.

³⁷ J. Golonka, *Budownictwo i sztuka Jasnej Góry do połowy XVII wieku*, [w:] *Częstochowa. Dzieje*, s. 241–250.

³⁸ J. Laberschek, *Mało znane średniowieczne zamki na obszarze dzisiejszej Częstochowy: Jasna Góra, Bleszno i Mirów*, „Almanach Częstochowy”, t. 11, 1996, s. 5–9.

³⁹ Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Częstochowa Stara*, [w:] SHGK, cz. I, z. 3, s. 470–471.

W 1564 r. w Częstochówce było 13 jednołanowych gospodarstw kmiecych oraz 1 pólłanek. W 1581 r. znajdowało się tam 14 kmieci oraz 8 małorolnych zagrodników i 5 bezrolnych komorników. Niektórzy mieszkańcy tej wsi związani byli z klasztorem także w ten sposób, że kopiowali obraz Matki Boskiej sprzedawany następnie pielgrzymom przybywającym na Jasną Górę (np. w 1543 r. występuje malarz z Częstochówki imieniem Krystian). Między miastem Częstochowa a konwentem paulinów trwał konflikt o sprzedaż żywności i paszy pielgrzymom. Klasztor popierał handel w okolicach swego kościoła uprawiany przez mieszkańców Częstochówki. Miasto wielokrotnie uzyskiwało postanowienia królewskie ograniczające ten proceder, który zmniejszał obroty na targu miejskim, ale dekrety nie były wykonywane⁴⁰. Zapewne przyczyniali się do tego pielgrzymi, którym było wygodniej zatrzymywać się koło klasztoru niż w mieście.

Częstochówka w XVII i XVIII w. kilkakrotnie ulegała całkowitemu zniszczeniu przez wojny i pożary, poza tym w XVIII w. została przekształcona w miasto Nowa Częstochowa⁴¹. Dlatego źródła kartograficzne mogą przedstawiać sytuację tego osiedla znacznie zmienioną w stosunku do stanu z XVI w. Ten fragment naszego planu należy zatem traktować jako w wysokim stopniu hipotetyczny.

2008 r.

⁴⁰ J. Rajman, *Rozwój miasta*, s. 195.

⁴¹ F. Kiryk, J. Rajman, *Częstochowa w latach 1660–1793*, [w:] *Częstochowa. Dzieje*, s. 357–365; J. Borowska-Antoniewicz, *Urbanistyka*, s. 475–476.

III.6.6.6. DOBRZYŃ NAD WISŁĄ

Wiesława Duży

Podjęcie prac na planem rekonstrukcyjnym Dobrzynia nad Wisłą (Dobrzynia, k) podyktowane było jego nominalną stołecznością w ziemi dobrzyńskiej w dawnej Rzeczypospolitej. Zgodnie z wymogami serii AHP na planach rekonstrukcyjnych przedstawiane są miasta według ich stanu z drugiej połowy XVI w. w skali 1:10 000. Dobrzyń był już w tym czasie małym miastem pełniącym jeszcze funkcję lokalnego rynku¹. Było to jednak jedno z najstarszych miast na ziemiach polskich, co wynikało z sytuacji politycznej ziemi dobrzyńskiej, od XIII w. pozostającej pod wpływem wzorców ustrojowych płynących z terenu sąsiadującego władztwa krzyżackiego.

W wiekach XI–XIII Dobrzyń był grodem na terytorium Mazowsza. W 1228 r. został nadany przez księcia Konrada I nowemu zakonowi rycerskiemu braci dobrzyńskich jako jego siedziba i ośrodek uposażenia, ale ten stan trwał tylko do 1235 r.² Wtedy zakon dobrzyński połączył się z zakonem krzyżackim i Dobrzyń wrócił do księcia mazowieckiego³. Na czas przynależności do zakonu można datować początek lokacji miasta. Prawdopodobnie bracia dobrzyńscy nadali Dobrzyniowi nieznane dziś przywileje, z ich działalnością należy też wiązać sprowadzenie osadników, o czym świadczy m.in. osadzenie sołtysa dobrzyńskiego⁴. Dobrzyń szybko stał się najważniejszym ośrodkiem regionu i bardzo wcześnie otrzymał przywilej lokacyjny, następnie przywilej przeniesienia na prawo chełmińskie w 1519 r.⁵ W 1248 r. miasto z grodem kasztelańskim zostało włączone do księstwa kujawskiego i ziemia dobrzyńska przestała należeć do Mazowsza⁶. Prawie cała pozostawała jednak nadal w diecezji płockiej, w której na przełomie XIII i XIV w. wydzielono dla niej osobny archidiaconat; ponieważ Dobrzyń nie miał kolegiaty, archidiacon wchodził w skład kapituły katedralnej płockiej⁷. W kolejnych dziesięcioleciach Dobrzyń dzielił zmienne koleje losu wraz z całą ziemią dobrzyńską. Sytuacja ośrodka pogorszyła się już w XV w., po wojnie polsko-krzyżackiej, kiedy miasto i okolice zostały zniszczone w 1409 r. przez Krzyżaków. Stopniowo zaczęło też tracić na znaczeniu. W interesującym nas okresie, czyli w drugiej połowie XVI w., Dobrzyń był siedzibą starostwa niegrodowego, związanego tylko z kluczem dóbr nazywanym starostwem dobrzyńskim, oraz stolicą jednego z trzech powiatów ziemi dobrzyńskiej. Siedzibą starostwa grodowego dla ziemi dobrzyńskiej były Bobrowniki⁸. W XVI w. tytularny urząd pełnił również kasztelan dobrzyński⁹, co było reliktem dawnego podziału terytorialnego

¹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 105–123; więcej na ten temat zob. P. Szewdo-Kielczewska, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku* (w tomie AHP Kujawy, w tej edycji III.3.2b.6).

² O powstaniu zakonu szczegółowo (wraz z omówieniem dokumentacji dyplomatycznej, czyli podstawowego korpusu źródeł do tego zagadnienia) pisała W. Polkowska-Markowska, *Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego. Przyczynek do kwestii krzyżackiej*, „Roczniki Historyczne”, t. 2, 1926, nr 2, s. 145–210 (nadb. s. 1–73), uposażenie zakonu autorka omówiła na s. 33–45 nadb.; zob. też M. Wojtkowski, *Uposażenie rycerzy chrystusowych w ziemi dobrzyńskiej w latach 1228–1235*, ZD, t. 6, 1999, s. 9–19.

³ W. Polkowska-Markowska, *Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego*, s. 60 nadb.

⁴ Tamże, s. 57 nadb.

⁵ Guldon, Lokacje, s. 43–46.

⁶ J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Warszawa–Kraków 2012, s. 40.

⁷ A. Witkowska, *Kościół na Mazowszu płockim w XIII i początkach XIV wieku*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 89.

⁸ Guldon, Powierski, Podziały, s. 232.

⁹ Urzędnicy VI/2, s. 172–173.

na kasztelanie¹⁰. Dobrzyń był siedzibą jednej z nich¹¹. W 1567 r. oficjalnie – na mocy konstytucji sejmowej – uchwalono, że sejmiki ziemi dobrzyńskiej będą się zbierać w Lipnie „wedle starego zwyczaju [– –] zawsze [– –] na potomne czasy”¹². Dobrzyń był siedzibą parafii w diecezji płockiej oraz nominalnym centrum archidiaconatu i dekanatu dobrzyńskiego. W drugiej połowie XVI w. do tutejszej parafii należało oprócz miasta najpewniej 17 wsi leżących po obu stronach Wisły: Bachorzewo (s), Dąb Wielki (Dąb, k), Dobiegniewo (Dobiegniew, k), Dyblin (Dyblino, s), Glewo (s), Głowczyn (Głowczyno, s), Głowina (Głowina, s), Gołyszewy (s), Kisielewo (s), Lenie Wielkie (Linie Wielkie, k), Płomiany (s), Ruda (?), Skaszewo (k), Strachon (k), Stróżewo (s), Tulibowo (Tolibowo, s), Zbyszewo (k)¹³.

Podstawą do rekonstrukcji planu Dobrzynia w drugiej połowie XVI w. był plan miasta z 1804 r. autorstwa Goepfnera i Pennego. Jest to najstarszy znany tak szczegółowy plan całego miasta, dostarczający informacji o zabudowie i siatce ulic w mieście, zredagowany w skali 1:1750. Oryginał dokumentu, szczegółowo scharakteryzowany przez Agnieszkę i Henryka Bartoszewiczów¹⁴, przechowywany jest w AGAD¹⁵. Znamy dwie redakcje tego planu: prawdopodobnie pierwszą wersję (być może był to oryginał, następnie przerysowany), na którym nie podano nazw ulic, podpisano jedynie rynek, kościół św. Stanisława i klasztor. Z kolei na kopii (późniejszym przerysie) tego planu zaznaczono nazwy wybranych ulic, podkreślono, że w miejscu zniszczonego i już nieodbudowanego kościoła św. Szczepana znajduje się fragment ruiny („Altes Mauerwerk”), a oprócz kościołów podpisano również karczmę zlokalizowaną na wschód od kościoła św. Stanisława. Podano też numerację działek miejskich oraz wyróżniono różne typy zabudowy miejskiej.

Pomocniczo wykorzystano także XIX-wieczne plany sytuacyjne klasztoru franciszkanów. Wyróżniono na nich poszczególne elementy zagospodarowania terenu klasztornego, w tym cmentarz i dzwonicę¹⁶. Dodatkowych informacji dostarczają również rysunki techniczne z 1819 r. dotyczące budowy dwóch mostków nad parowami przy zachodniej granicy miasta. Zaznaczono na nich kształt parowu ciągnącego się ku Wiśle wzdłuż drogi na Lipno¹⁷. Wykorzystano też pomocniczo XIX-wieczny plan sytuacyjny części Dobrzynia sporządzony w związku z planami zagospodarowania terenu między miastem a skarżą Wisły na rzecz szkoły, prawdopodobnie po kasacie klasztoru franciszkanów w 1864 r.¹⁸ Na planie tym zaznaczono mury starego kościoła (św. Szczepana), karczmę należącą do wójtostwa oraz ścieżki biegnące od miasta do dworu i nad skarżą¹⁹. Przeanalizowano również plan gruntów miejskich Dobrzynia z pierwszej połowy XIX w. Jest to fragment większego dokumentu, bez legendy. Barwny plan przedstawia układ pól i bardzo schematyczny zarys miasta, widoczna jest też rzeźba terenu na brzegu Wisły²⁰.

Dobrzyń był wielokrotnie niszczone, zarówno w wyniku działań wojennych, jak i pożarów²¹. Z tego powodu nie zdołał się rozwinąć. Miało to także wpływ na stan zachowania źródeł pomocnych przy rekonstrukcji przestrzeni miejskiej w interesującym nas okresie. Z uwagi na brak zachowanych ksiąg miejskich, rachunków czy innej dokumentacji wytworzonej przez kancelarię miejską, podstawowymi źródłami musiały stać się lustracje. Dysponujemy wieloma opisami Dobrzynia nad Wisłą, począwszy

¹⁰ Z lat 1300 i 1306 pochodzą wzmianki o jedynym wojewodzie dobrzyńskim, Piotrze Ogonie z Lubina; Urzędnicy VI/1, s. 259–263, 282.

¹¹ Zob. Guldon, Powierski, Podziały, s. 154–162.

¹² VC, t. 2, cz. 1, s. 203; J. Siemiński, *Organizacja sejmiku Ziemi Dobrzyńskiej*, Kraków 1906, s. 6; W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 29.

¹³ ADP, sygn. 6, Akta wizytacji z 1609 r., k. 338.

¹⁴ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, Warszawa–Pułtusk 2012; H. Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny miast polskich w XVII–XIX wieku. Katalog wystawy*, Warszawa 2007.

¹⁵ AGAD, Zbiór Kartograficzny z lat 1579–1944, sygn. 524-6.

¹⁶ Tamże, sygn. 17-7.

¹⁷ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4327, k. 291.

¹⁸ Por. A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą – z problematyki przemian osadniczych*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, red. K. Grażawski, Włocławek–Brodnica 2007, s. 238.

¹⁹ AGAD, Zbiór Kartograficzny z lat 1579–1944, sygn. 725-001.

²⁰ Tamże, sygn. 199-16.

²¹ LWWK 1628, cz. 3, s. 64: informacja o spaleniach przez Krzyżaków oraz o siedmiu pożarach, które wybuchły w mieście na przestrzeni 11 lat w drugiej połowie XVI w., gdy starostą dobrzyńskim był Stanisław Kryski (starosta dożył do 20 IV 1564, zm. 26 VI 1595 r.); K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (materiały źródłowe)*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017, s. 335; Z. Góźdź, *Najazdy krzyżackie na Ziemię Dobrzyńską*, ZD, t. 4, 1996, s. 49.

od lustracji z 1564 r. aż do dokumentów z końca XVIII w.²² Niestety również one nie są źródłem bogatych informacji pomocnych w rekonstrukcji planu miasta w drugiej połowie XVI w. Z powodu dzierżawy starostwo dobrzyńskie nie podlegało lustracji aż do lat 30. XVII w.²³ W latach 1616–1620 podano tylko informację o sumie zapisanej na czwartym dożywociu i podano, że nie przystąpiono do lustracji²⁴. Przekazy te nie dają więc wglądu w tkankę miasta, zawierają jedynie bardzo szczegółową charakterystykę dworu i zabudowań należących do starosty dobrzyńskiego. Przynoszą jednak cenne informacje na temat nabrzeża Wisły i okolicznych dopływów rzeki, przy których zlokalizowane były młyny. Ważnym źródłem dla orientacji w przestrzeni miasta jest inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 r., sporządzony po śmierci starosty Feliksa Żelskiego herbu Ogończyk, z okazji otrzymania starostwa przez Jana Podoskiego herbu Junosza²⁵. Podano tam informacje o zabudowaniach dworu starostwa dobrzyńskiego, głównych powinnościach miasta na rzecz starosty, okolicznych młynach i wsiach Linie i Skaszewo oraz lasach. Cennym źródłem były też przekazy dotyczące funkcjonowania klasztoru franciszkanów w Dobrzyniu. Materiały te należy traktować z należytą ostrożnością z uwagi na to, że oryginały zaginęły i znane są jedynie z późniejszych kopii i publikowanych odpisów²⁶. Kilka informacji przydatnych dla rekonstrukcji planu miasta udało się ustalić na podstawie ksiąg grodzkich bobrownickich, do których w 1658 r. oblatowano potwierdzenie przywilejów dla franciszkanów z Dobrzynia²⁷. W dokumencie tym wskazano m.in. przywilej na budowę młyna, wpisano także zasięg uposażenia klasztoru nadanego w XIV w. O franciszkanach i ich młynie nad Wisłą wspomina też lustracja z lat 1659–1665²⁸. W ograniczonym zakresie pomocne okazały się również protokoły powizytacyjne diecezji płockiej, częściowo opublikowane²⁹.

Skromna podstawa źródłowa dla omawianego okresu sprawia, że Dobrzyń nie doczekał się własnej monografii. Z uwagi na znaczącą pozycję wśród ośrodków średniowiecznych, dzieje Dobrzynia cieszyły się jednak sporym zainteresowaniem wśród badaczy, zarówno archeologów, jak i historyków, w tym przede wszystkim regionalistów. W XIX i na początku XX w. o ziemi dobrzyńskiej, w tym również o Dobrzyniu, pisali Wincenty Hipolit Gawarecki³⁰, Gustaw Zieliński związany ze Skępem³¹ oraz Dominik Staszewski i Aleksander Maciesza³². Niezbyt obszerne, ale ważne opracowanie na temat rozwoju Dobrzynia opublikowali Zenon Guldon i Jan Powierski³³. O rozwoju przestrzennym ośrodka na przestrzeni wieków pisał też Jerzy Kalinowski, lecz opracowanie to – choć dostarcza wielu cennych wskazówek – należy traktować z należytą ostrożnością z uwagi na popularny charakter publikacji³⁴. Bardzo ważną pracą dla podjętego tematu jest artykuł Aldony Andrzejewskiej na temat badań archeologicznych przeprowadzonych w obrębie skarpy nad Wisłą w Dobrzyniu³⁵. Spore zasługi dla historii

²² LWWK 1564, cz. 2, s. 268; LWWK 1628, cz. 3, s. 64–65; LWWK 1659, cz. 2, s. 280–281; *Inwentarze lustracyjne królewskiej w ziemi dobrzyńskiej z lat 1774–1777*, wyd. i wstęp Z. Górski, A. Mietz, Rypin 1988 (Miscellanea Archiwalne do Dziejów Ziemi Dobrzyńskiej, t. 1), s. 5–6.

²³ LWWK 1628, cz. 3, s. 64–67.

²⁴ LWWK 1616, cz. 1, s. 309–310; LWWK 1628, cz. 3, s. 64–67.

²⁵ Inw. 1616, s. 230.

²⁶ ADWł, Akta zakonne, sygn. 48, *Brevis descriptio conventum provinciae Poloniae Ordinis Minorum Conventualium S. P. Francisco facta anno Domini 1762* ze starych opisów poszczególnych klasztorów zebrany przez Bonawenturę Makowskiego, na ten czas kustosa lubelskiego, w konwencie warszawskim magistra nowicjatu, sporządzony; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, Płock 2014, s. 71; por. Z. Zyglewski, *Początki klasztorów franciszkanów na Kujawach i Mazowszu w ujęciu historiograficznym*, [w:] *Kujawsko-pomorskie rodowody wybitnych uczonych*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2007 (PKHBTN, t. 20), s. 145–174.

²⁷ AGAD, Księgi ziemskie i grodzkie bobrownickie, b. sygn., k. 89–90.

²⁸ LWWK 1659, cz. 2, s. 281–282.

²⁹ Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, aneksy.

³⁰ W.H. Gawarecki, *Opis topograficzno-historyczny Ziemi Dobrzyńskiej*, Płock 1825, s. 41–51.

³¹ G. Zieliński, *O Ziemi Dobrzyńskiej. Badanie historyczne (z mapą)*, „Biblioteka Warszawska”, t. 3, 1861, s. 233–283, 525–572; por. A. Sitko, *Gustaw Zieliński, Towarzystwo Naukowe Płockie oraz dublet biblioteki skępskiej w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, „Bibliotekarz Lubelski”, t. 57, 2004, s. 19–48; M. Krajewski, *Zieliński Gustaw h. Świnka*, [w:] tenże, *Dobrzyński słownik biograficzny*, Włocławek 2002, s. 719–724.

³² D. Staszewski, A. Maciesza, *Zarys historyczny Ziemi Dobrzyńskiej. Krótkie studjum nad przeszłością i chwilą obecną*, Płock 1908, s. 8–10.

³³ Z. Guldon, J. Powierski, *Dzieje Dobrzynia do końca XVIII w.*, [w:] *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej. Materiały sesji popularno-naukowej na 900-lecie istnienia Dobrzynia nad Wisłą*, Toruń 1966.

³⁴ J. Kalinowski, *Rozwój Dobrzynia nad Wisłą na przestrzeni wieków*, Dobrzyń nad Wisłą 2001.

³⁵ A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 237–260.

całej ziemi dobrzyńskiej ma Mirosław Krajewski, redaktor zarówno czasopisma „Rocznik Dobrzyński”, ukazującego się od 2008 r., jak również wybranych tomów serii wydawniczej Z Dziejów Ziemi Dobrzyńskiej, prezentującej wyniki cyklicznych konferencji poświęconych historii regionu³⁶, a także autor zestawień bibliograficznych dla historii Dobrzynia³⁷. Dzięki temu, że zachowały się protokoły powizytacyjne, możliwe było przebadanie historii parafii i kościołów dobrzyńskich³⁸. Zniszczeniu uległa niestety prowadzona od XVIII w. kronika dobrzyńskiego klasztoru franciszkanów oraz większość dokumentacji klasztornej, dlatego ważną publikacją na ten temat jest obszerne opracowanie z 1918 r., którego autor znalazł zniszczone źródła, a część z nich przywołał w tekście³⁹.

Dobrzyń leży na Wysoczyźnie Dobrzyńskiej, nad Wisłą, w strefie brzeżnej Wału Pomorsko-Kujawskiego, na obszarze osuwiskowym, co ma znaczące konsekwencje dla miejscowego osadnictwa. Jak wskazują dotychczasowe badania, teren ten jest największym obszarem osuwiskowym na całym Niżu Polskim. Wisła na tym odcinku płynie prawie równoleżnikowo, podcinając prawy brzeg. Z braku odpowiednich źródeł dla XVI w. nie można śledzić zmian w przebiegu linii brzegowej w dłuższym okresie. Diachroniczne analizy porównawcze możliwe są dopiero dla przekrojów od XIX do XXI w. Zmiany zasięgu brzegu Wisły przedstawiono na planie Dobrzynia. Ukazano na nim trzy przekroje: współczesny, z połowy XX w. i kształt linii brzegowej z początku XIX w., zaznaczony według planu Goeppnera i Pennego. Na bardzo poważne zmiany w przebiegu linii brzegowej Wisły wskazują również wyniki dotychczasowych badań⁴⁰. Na początku XX w. zwracano uwagę, że źródła i strumienie czynią grunt na tym obszarze niepewnym. Rzeka łatwo zabierała całe połacie ziemi, przy brzegu często powstawały parowy⁴¹. W czasie badań archeologicznych prowadzonych w połowie XX w. zauważono, że dobrzyńska skarpa nadwiślana osuwa się w tempie, które powoduje, że wyniki badań nie są precyzyjne za przyczyną przesuwających się warstw gleby i uniemożliwia bezpieczne prowadzenie badań na tym terenie⁴². Na skutek tych warunków w przeszłości duże trudności sprawiało odtworzenie wytyczonych wcześniej granic poszczególnych własności, czy to miejskiej, czy klasztornej – czego ślady znajdujemy w dawnych aktach klasztoru dobrzyńskiego. W końcu XIV w. uposażenie klasztoru mieściło się prawdopodobnie w mieście i poza nim, o czym wiemy z XVII-wiecznego potwierdzenia przywilejów nadanych dobrzyńskim franciszkanom⁴³. W XVII w. odtworzenie tych granic w terenie było już niemożliwe z uwagi na to, że część gruntu nad Wisłą osunęła się do rzeki⁴⁴. Informację o obrywie skarpy znajdujemy również w lustracji z XVII w.⁴⁵

Nie dysponujemy żadnymi źródłami, ani pisanymi, ani archeologicznymi, które mogłyby poświadczyc istnienie ratusza na rynku w Dobrzyniu. Możemy jedynie domyślać się istnienia w tej części miasta jatek, ław lub innych urządzeń gospodarczych wykorzystywanych przez mieszkańców miasta,

³⁶ W 2019 r. ukazał się najnowszy tom tej serii: *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej. Materiały XXIII Konferencji Historycznej „Z dziejów ziemi dobrzyńskiej” w Nowogrodzie, w dniu 11 października 2018 r.*, red. R. Bartoszewski, M. Krajewski, Dobrzyń nad Wisłą 2019.

³⁷ M. Krajewski, *Materiały do biografii historycznej ziemi dobrzyńskiej za lata 1985–1992 wraz z uzupełnieniami z lat poprzednich*, ZD, t. 2, 1992, s. 207–262; tenże, *Przyczynki historyczne i historiograficzne ziemi dobrzyńskiej. Bibliografia zawartości „Ziemi Dobrzyńskiej. Zeszyty Naukowe Dobrzyńskiego Oddziału WTN”*, t. 1–10: 1989–2006 wraz krótkim komentarzem i objaśnieniem pisowni hasła „ziemia dobrzyńska”, Rypin 2006.

³⁸ Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*.

³⁹ W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą. Studium monograficzne na podstawie akt klasztornych*, „Miesięcznik Pastorski Płocki”, 1918, nr 2, s. 49, nr 3, s. 70; por. Z. Zyglewski, *Początki klasztorów franciszkanów*.

⁴⁰ M. Banach, *Rozwój osuwisk na prawym brzegu zbocza doliny Wisły między Dobrzyniem a Włocławkiem*, Warszawa 1977, s. 13 n., gdzie również dalsza literatura.

⁴¹ W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 3, s. 72; por. A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 237, 239; por. M. Banach, *Rozwój osuwisk*, s. 62–70 oraz zdjęcia na wkładkach po s. 16, 31, 56 i załączniki.

⁴² A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 246.

⁴³ AGAD, Księgi ziemskie i grodzkie bobrownickie, ks. 30, k. 27: „Prima quidem ipsius limitationi granities, seu radis fossa, incipit retro fornacem seu clibanum cemeterii in limitene praedictae ecclesiae, situm in fossato ipsius civitatis, penes aream Nicolai [...] per aream desertam existentem ante portam cimeterri in qua pons jacet lapideus quo itur ad ecclesiam, inclusa tota eadem area usque ad plateam civitatis, qua itur ad Bobrowniki, et rursus a platea dicta ad dextram manum penes aream vicini dicti Miodowy ad angulum penes alium vicinum dictum Kachnikow[i]cz ubi limes vera est contra quam iterum se determinat ad januam claustris, qua itur ad castrum ubi est tertia limes. Quarta vero inter aream textoris, ad aream claustris, quae ducit portam ad quintam erectam retro aream ipsius textoris. Sexta autem limes in fossato civitatis ad portam Wisla; extra autem fossata civitatis, prima limes incipit a domo ipsius pomorum tribune usque ad pyrum infra, ubi est altera limes”.

⁴⁴ W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 2, s. 48–49.

⁴⁵ LWWK 1628, cz. 3, s. 64: „kuchnia nad rzeką była, ale się pod nią brzeg urwał i nachyliła się w rzekę”.

choć nie zachowały się źródła, które mogłyby potwierdzić ich dokładną lokalizację. Rynek najpewniej był niezabudowanym placem prostokątnym o wymiarach ok. 87 x 76,5 m, który – jak wskazują dotychczasowe opracowania i wyniki prac archeologicznych – wraz z przyległymi blokami zabudowy miejskiej tworzył prostokąt o wymiarach ok. 300 na ok. 350 m⁴⁶. Z narożników rynku wychodziły ulice, których siatkę znamy jednak dopiero z XIX-wiecznego planu miasta. Od południowej pierzei rynku na zachód, w stronę klasztoru, biegła ulica (w XIX w. i dziś Franciszkańska) przechodząca lekkim łukiem w drogę wiodącą w kierunku północno-zachodnim do Bobrownik i Włocławka. Drogę do Bobrownik wskazano już we wspomnianym potwierdzeniu przywilejów dla klasztoru franciszkanów⁴⁷. Z południowo-wschodniego narożnika rynku wychodziła ulica ciągnąca się w kierunku skarpy, nieopodal kościoła św. Szczepana i za zakrętem przechodząca w drogę do Płocka. Można przyjąć, że ten szlak komunikacyjny stanowił główną oś miasta. Na południe od rynku biegły dwie ulice (dziś Zamkowa i Farna), z których druga prowadziła do kościoła parafialnego św. Szczepana i dalej do skarpy wiślanej. Należy przy tym zauważyć, że ulice przy południowo-wschodnim narożniku rynku miały nieregularny przebieg, co wynikało zarówno z ukształtowania terenu (na planie Goepnera i Pennego widać w tym miejscu niewielką skarpe), jak i z tego, że w tym miejscu usytuowany był kościół parafialny św. Szczepana wraz z cmentarzem. Północną pierzeją rynku biegła ulica (w XIX w. Włocławska, dziś Juliusza Słowackiego), która w kierunku zachodnim kończyła się przy parowie/przekopie, w kierunku wschodnim zaś docierała do kwartału zabudowy miejskiej graniczącej z przedmieściem płockim. Z obu narożników rynku w kierunku północnym wychodziły dwie ulice kończące się przy trzeciej (w XIX w. i dziś Zduńskiej), wiążącej cały północny blok zabudowy miejskiej, graniczący z domniemaną fosą⁴⁸. Droga biegnąca z Dobrzynia do Lipna wychodziła za ową fosą z drogi ku Bobrownikom i Włocławkowi, odbijając lekko na północny wschód. Połączenie tej drogi bezpośrednio z miastem zaplanowano w XIX w., o czym świadczą przywołane wyżej rysunki techniczne dwóch mostków. Być może jeden z nich miał łączyć wspomnianą ul. Zduńską z drogą na Lipno⁴⁹. Wzmiankowane fragmenty źródeł informujących o średniowiecznych granicach własności klasztoru dobrzyńskiego pozwalają jedynie na orientacyjny wgląd w układ zabudowy miejskiej, odnoszący się do właścicieli poszczególnych parceli, bez nazw własnych ulic⁵⁰.

Cała zabudowa miejska (z wyjątkiem dwóch kościołów) w omawianym okresie była drewniana. Dopiero w XVIII w. część zabudowań klasztornych wzniesiono z cegły w miejscu wcześniejszych budynków drewnianych. Murowane były klasztorne kościoły pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP oraz parafialny św. Szczepana⁵¹.

Żydzi notowani byli w Dobrzyniu już na początku XVI w.⁵² Według tzw. taksy koronacyjnej z 1507 r., czyli spisu osiedli żydowskich, które wniosły ogłoszony wówczas podatek nadzwyczajny, Żydzi dobrzyńscy zapłacili 2 floreny. Świadczy to o funkcjonowaniu niewielkiej gminy, porównywalnej do gmin w kujawskich Pakości, Gniewkowie, wielkopolskich Kórniku, Łeknie i Ostrorogu czy mazowieckiej Rawie, które wniosły taką samą kwotę⁵³. Rejestry poborowe z XVI w. informują o nieokreślonej liczbie Żydów, którzy płacili podatek w Dobrzyniu. W 1564 r. było to 40 florenów, co może oznaczać, że gmina żydowska liczyła 40 płatników, na co wskazuje stawka 1 floren za każdą osobę wyznania mojżeszowego podana w uniwersale⁵⁴. Do wartości tych należy jednak odnosić się z ostrożnością, ponieważ rejestr z 1565 r. w ogóle nie podaje informacji o Żydach dobrzyńskich, a rejestr z 1573 r. informuje o 15 florenach podatku zapłaconego od ludności wyznania mojżeszowego⁵⁵.

⁴⁶ A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 237.

⁴⁷ Por. W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 2, s. 48–49.

⁴⁸ Por. J. Kalinowski, *Rozwój Dobrzynia*, s. 24.

⁴⁹ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4327.

⁵⁰ W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 2, s. 48–49.

⁵¹ ADP, sygn. 6, Akta wizytacji z 1609 r., k. 335: „ecclesia parochialis murata et consecrata”; zob. Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, s. 55, 57.

⁵² Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII wieku*, ZK, t. 9, 1993, s. 99–108.

⁵³ Zob. M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, 1974, nr 3 (91), s. 11–16; H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011, s. 244–245.

⁵⁴ ASK I 30, k. 290r.

⁵⁵ ASK I 30, k. 453r, 503v.

Z kolei z lustracji z początku XVII w. dowiadujemy się o sześciu domach należących do Żydów⁵⁶. Nie wiemy, gdzie zlokalizowane były te domy. Pewnej wskazówki na ten temat dostarcza plan Goepnera i Pennego, na którym zaznaczono ulicę Bużniczą, prostopadłą do ulicy Zduńskiej i łączącą tę drugą z ulicą Włocławską. Najpewniej nazwa ulicy Bużniczej pochodziła od dobrzyńskiej synagogi. Na mapie WIG 1:25 000 w tej części miasta zaznaczono obiekt sakralny, lecz nie sposób stwierdzić, do jakiego wyznania należał. Synagoga została wzniesiona najprawdopodobniej w XVII lub XVIII w.⁵⁷

We wcześniejszych, XV-wiecznych źródłach wymieniano ogrody w mieście, przy fosie, lecz nie dysponujemy materiałami pozwalającymi jednoznacznie je zlokalizować⁵⁸. Można przypuszczać, że ogrody zakładano głównie wzdłuż północnej granicy miasta, z uwagi na ukształtowanie terenu oraz cieków wodnych i parowów przy wschodniej i zachodniej jego granicy. Nad Wisłą mogli gospodarować rybacy, o których wspominają zarówno lustracje i rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w., jak również inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 r.⁵⁹ Z ostatniego wymienionego źródła dowiadujemy się o powinnościach rybaków dobrzyńskich. Ich przywileje obejmowały prawo do wypasu krów i świń na ostrowie na Wiśle i zbierania drewna i suszu, a także do zbierania żołądź, pod warunkiem dostarczenia do dworu starosty po dwa korce tej paszy⁶⁰. Lustracja z lat 1628–1632 uzupełnia informacje o rybakach, zwracając uwagę, że ich powinności świadczone były na rzecz starosty, nie zaś miasta⁶¹. Prawdopodobnie na terenach zajmowanych przez klasztor znajdowały się nieokreślone uprawy ogrodowe, co obrazują materiały kartograficzne z XIX w., lecz nie mamy jasnych informacji na ten temat we wcześniejszych źródłach.

Dwa z trzech dobrzyńskich kościołów zbudowano przy południowej granicy miasta, w pobliżu skarpy Wisły.

Nieistniejący dziś kościół parafialny, określany jako farny, na co wskazuje nazwa przylegającej ulicy, pod wezwaniem św. Szczepana, znajdował się w pobliżu Góry Zamkowej. Niewykluczone, że został wzniesiony w stylu gotyckim⁶². Protokoły powizytacyjne z początku XVII w. pozwalają stwierdzić, że kościół był murowany z wieżą częściowo murowaną, częściowo drewnianą, a wokół kościoła funkcjonował cmentarz ogrodzony drewnianym parkanem. Kościół spłonął w pożarze miasta w 1767 r.⁶³ Zbudowano go najpewniej tuż nad skarpią, na fragmencie terenu wysuniętego w stronę Góry Zamkowej⁶⁴. Obszar ten osunął się do rzeki, a o lokalizacji dawnego kościoła informują dziś tylko nazwa ulicy Farnej oraz fragment muru. Niedaleko kościoła parafialnego św. Szczepana działał szpital z uposażeniem w postaci trzech ogrodów oraz szkoła⁶⁵.

Na tej samej osi, równoległe do brzegu Wisły, w południowo-zachodnim narożniku miasta powstał kościół i klasztor franciszkański. Pojawienie się franciszkanów w Dobrzyniu należy łączyć z działalnością fundacyjną księcia Władysława Opolczyka, lecz nie dysponujemy źródłami pozwalającymi określić dokładną datę tej fundacji. Budowę kościoła i klasztoru ukończono zapewne przed końcem XIV w.⁶⁶ Kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP spłonął w XVII w., a następnie został odbudowany jako murowany w 1634 r. Zabudowania klasztorne nadal pozostały drewniane. Kościół zniszczono jednak w drugiej połowie XVII w.⁶⁷

Trzecią świątynią dobrzyńską był kościół św. Stanisława zbudowany na przedmieściu płockim. Był to mały drewniany budynek, wokół którego funkcjonował cmentarz. Nie pełnił funkcji świątyni

⁵⁶ LWWK 1628, s. 65.

⁵⁷ Por. W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 3, s. 70–71.

⁵⁸ Z. Guldon, J. Powierski, *Dzieje Dobrzynia*, s. 10; *Inwentarze lustracyjne królewskich ziem dobrzyńskiej*, s. X, 6.

⁵⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 268; ASK I 30, k. 453r, 503v; Inw. 1616, s. 233; LWWK 1628, cz. 3, s. 64.

⁶⁰ Inw. 1616, s. 234.

⁶¹ LWWK 1628, cz. 3, s. 65.

⁶² A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 243.

⁶³ ADP, sygn. 6, Akta wizytacji z 1609 r., k. 337v; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, s. 55, 57, 152.

⁶⁴ A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 238.

⁶⁵ ADP, sygn. 2, Akta wizytacji z 1597 r., k. 5v; tamże, Akta wizytacji z 1609 r., k. 339r; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, s. 104, 105.

⁶⁶ W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 2, s. 45–47.

⁶⁷ W.H. Gawarecki, *Opis topograficzno-historyczny*, s. 46; M. Krajewski, *Ziemia dobrzyńska: kalendarium (965–2000). Tożsamość europejskiego regionu*, Włocławek 2011, s. 96; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, s. 67, 71.

parafialnej, lecz był kościołem prepozyturalnym⁶⁸. Po pożarze kościoła św. Szczepana w XVIII w. przejął jednak tę funkcję, pełniąc ją do 1805 r. Odtąd siedzibą parafii stał się kościół klasztorny⁶⁹.

Jak wspomniano, w Dobrzyniu funkcjonowała gmina żydowska. W mieście istniała też – zbudowana w XVII lub XVIII w. – synagoga, lecz brak jednoznacznego potwierdzenia w źródłach jej lokalizacji. Niewykluczone, że zbudowano ją w kwartale przy dzisiejszej ul. Zduńskiej⁷⁰. Badania archeologiczne i prospekcja terenowa potwierdzają istnienie kirkutu zlokalizowanego nad brzegiem Wisły, na zachód od miasta⁷¹.

Na dobrzyńskiej Górze Zamkowej w średniowieczu istniał „zamek”, a raczej niewielki dwór o charakterze obronnym⁷². Zbudowany był nad Wisłą, na terenie grodziska; został zniszczony w 1409 r. Na tym miejscu następnie pobudowano starościński dwór drewniany, otoczony płotem, z zabudowaniami gospodarczymi⁷³. Między dworem a miastem prawdopodobnie był przekop lub kanał, lecz brak jasnych informacji na ten temat⁷⁴.

Dobrzyń nie był otoczony murem. Nie mamy też żadnych informacji na temat bram czy furt miejskich. Miasto leżało nad skarpą, która zapewniała ochronę od południa. Skarpy, rowy, przekopy i mało stabilny grunt wokół miasta – o czym już wspomniano – otaczały miasto od wschodu i zachodu, uniemożliwiając budowę trwałych obwarowań na tym terenie. Nie dysponujemy pewnymi informacjami o zabezpieczeniach północnych granic miasta. Na planie Goeppnera i Pennego widać pozostałości wału, rowu melioracyjnego lub fosy. Z braku źródeł nie możemy jednoznacznie stwierdzić, jak wyglądał ten obszar w drugiej połowie XVI w. Nie możemy jednak wykluczyć, że miasto przynajmniej częściowo otoczone było fosą wypełnioną wodą. Taką możliwość potwierdzają ukształtowanie terenu i obecność piasków wodonośnych w warstwach gleby otaczającej zabudowę miasta⁷⁵.

Młyn Krupa nad Wisłą, widoczny na mapie WIG w skali 1:100 000, znajdował się już poza zasięgiem planu rekonstrukcyjnego Dobrzynia w drugiej połowie XVI w. Był to zapewne jeden z dwóch młynów, z których korzystało miasto, a które w omawianym okresie ucierpiały w wyniku prac budowlanych prowadzonych przez Marcina Głowieńskiego. Drugim młynem mógł być młyn Łosak, leżący prawdopodobnie nieopodal Dobrzynia (lokalizacja nie jest znana) i należący do wójtostwa⁷⁶. Jak podano w lustracji z połowy XVI w., Głowieński (płacący podatek ze wsi Główna i Więclawice położonych nad Wisłą powyżej Dobrzynia) przekopał „rów albo tamę, którem wiodą wodę do młyna KJM ku Dobrzyniu należacego”, co sprawiło, że zarówno młyn królewski należący do Dobrzynia, jak również młyn wójta dobrzyńskiego zatrzymały się. Oba uznano w lustracji za „z starodawna zbudowane”⁷⁷.

W inwentarzu starostwa dobrzyńskiego z 1616 r. znajdujemy z kolei informację, że w mieście, a właściwie w pobliżu Dobrzynia, na Wiśle, działały cztery młyny pływające, skonstruowane na łodziach⁷⁸. Jeszcze jeden młyn w okolicy Dobrzynia należał do wójta dobrzyńskiego. W 1555 r. Zygmunt August wydał zgodę na sprzedaż młyna Soczewka (Soszki, s) przez młynarza Grzegorza

⁶⁸ Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, s. 63.

⁶⁹ Zob. tamże, s. 61, 62.

⁷⁰ J. Kalinowski, *Rozwój Dobrzynia*, s. 25; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej*, s. 27; por. *Inwentarze lustracyjne królewskich ziem w ziemi dobrzyńskiej*, s. XVI; W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 3, s. 71.

⁷¹ A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 246–247; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytne”, t. 21, 2008, s. 184.

⁷² Por. opisy zabudowań królewskich ziem w miastach ziemi dobrzyńskiej: LWWK 1628, cz. 3, s. 58–69; *Inwentarze lustracyjne królewskich ziem w ziemi dobrzyńskiej*; L. Kajzer, *Warownie Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w świetle nowszych badań*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9–10 maja 1994 roku)*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 113; W. Chudziak, *Osadnictwo grodowe na Kujawach i ziemi chełmińskiej w okresie wczesnego średniowiecza w świetle tradycji miejsca centralnego*, „Archeologia Historica Polona”, t. 24, 2016, s. 52; A. Horonziak, L. Kajzer, *Archeologiczna weryfikacja grodzisk i kopców podworskich na obszarze Kujaw Brzeskich i ziemi dobrzyńskiej*, ZK-D, t. 11: *Archeologia i etnologia*, 1997, s. 11–40.

⁷³ Inw. 1616, s. 231–233.

⁷⁴ Por. A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 237, 240.

⁷⁵ Por. tamże, s. 237, 240; Z. Guldon, J. Powierski, *Dzieje Dobrzynia*, s. 10.

⁷⁶ Z. Guldon, *Łosak*, [w:] *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, oprac. Z. Guldon, przyg. J. Wijaczka, atlasfontium.pl (dostęp: 9.01.2020).

⁷⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 268.

⁷⁸ Inw. 1616, s. 233.

wójtowi Mikołajowi Chełmickiemu⁷⁹. Lokalizacja młyna na północny zachód od miasta, nad strugą za wsią Zbyszewo, sprawiła, że nie uwzględniono go na planie Dobrzynia. Kolejnym młynem był funkcjonujący przy dworze starościńskim, od strony miasta, młyn koński wykorzystywany do mielenia słołu⁸⁰. Jest on widoczny na planie miasta. Młyn założyli również dobrzyńscy franciszkanie. Z uwagi na to, że przywilej na ten cel otrzymali na początku XVII w., młyn nie został uwzględniony na planie miasta⁸¹. Warto jednak dodać, że młyn ten usytuowano „na wale in ripa fluminis Istula ex opposito fundi”, a prawo do korzystania z niego mieli zarówno zakonnicy, jak i mieszkańcy miasta⁸².

Na przedmieściu płockim, przy kościele św. Stanisława, mógł funkcjonować mały browar lub karczma. Jego lokalizacji możemy się jedynie domyślać z uwagi na brak jednoznacznych źródeł⁸³. Browar wraz z karczmą zlokalizowany na tzw. Psiej Górcie wymieniono również w lustracjach z drugiej połowy XVIII w.⁸⁴ Być może dawny browar funkcjonował w miejscu lub w pobliżu karczmy, którą zaznaczono na jednym z wymienionych wyżej planów z XIX w.

W mieście z pewnością istniały również różne zabudowania gospodarcze związane z działalnością rzemieślniczą, lecz nieprecyzyjne zapisy z rejestrów poborowych nie pozwalają na określenie ich specjalizacji. Dopiero w inwentarzu starostwa dobrzyńskiego z 1616 r. podano informację o rzeźnikach dobrzyńskich, którzy zapewne posiadali jatki czy budy⁸⁵.

W omawianym okresie prawdopodobnie funkcjonowały trzy przedmieścia Dobrzynia. Przedmieście lipnowskie i sąsiadujące z nim bobrownickie w drugiej połowie XVI w. dopiero się rozwijały. Przedmieście płockie, wraz z kościołem św. Stanisława, mogło być zasiedlane od dłuższego czasu, lecz nie ma to potwierdzenia w materiale archeologicznym⁸⁶. Mieszkańcy Dobrzynia dysponowali również przywilejami na korzystanie z rzeki – o przywilejach rybaków dobrzyńskich pisano wyżej. Objęty tym przywilejem obszar na zachód od miasta możemy oszacować na podstawie zapisów z lustracji z połowy XVI w., w której podano informację o sporze miasta ze szlachcicem naruszającym granice Dobrzynia na rzece i czyniącym szkody rybakom na zachód od miasta⁸⁷. Jak już wspomniano, Marcin Głowieński figuruje w rejestrze poborowym z 1564 r. jako płatnik podatku ze wsi Głowina (Głowina, s) oraz Więclawice (s); odległość od brzegu Wisły na wysokości miasta do drugiej z tych wsi mierzona wzdłuż linii brzegowej wynosi obecnie ok. 8 km.

Z uwagi na brak wystarczających źródeł pisanych i kartograficznych możemy jedynie domniemywać, że większość terenów uprawnych należących do miasta znajdowała się przy jego północnej granicy. W rejestrach poborowych nie podano informacji o podatku od łąnów dobrzyńskich. Dopiero w lustracji z połowy XVII w. wiemy, że miasto płaciło podatek od 18 łąnów, zajmując przy tym obszar 40 łąnów⁸⁸. Na planie z XIX w., na którym przedstawiono tereny wokół Dobrzynia, widać wyraźnie pasowy układ pól uprawnych skoncentrowanych na północ od miasta, prostopadle do Wisły⁸⁹. Możliwe, że układ ten był podobny w omawianym okresie, lecz i w tym przypadku nie dysponujemy odpowiednimi źródłami, aby to zweryfikować.

W lustracji z lat 1628–1632 podano, że Dobrzyń graniczył z wsią Linie. Odległość z przedmieścia płockiego do dworu zlokalizowanego obok wsi Linie wynosi współcześnie mniej niż 3 km. Wsie Skaszewo i Linie były częścią starostwa dobrzyńskiego, lecz jako osobne miejscowości nie zostały uwzględnione na planie rekonstrukcyjnym Dobrzynia⁹⁰. Warto tu jednak określić obszar, który zajmowały obie wsie, a co za tym idzie wielkość terytorium starostwa dobrzyńskiego. Umożliwia nam to inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 r., w którym podano, że wieś Linie zamieszkiwało

⁷⁹ MK 87, K. 16v–17; por. Z. Guldon, *Soszki*, [w:] *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw*.

⁸⁰ Inw. 1616, s. 234, 237; LWWK 1628, cz. 3, s. 64–65.

⁸¹ Por. W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 2, s. 49.

⁸² LWWK 1659, cz. 2, s. 282.

⁸³ Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, s. 65, 101.

⁸⁴ *Inwentarze lustracyjne królewskich ziem w Dobrzyniu nad Wisłą*, s. X.

⁸⁵ Inw. 1616, s. 233.

⁸⁶ A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 247.

⁸⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 268.

⁸⁸ LWWK 1659, cz. 2, s. 280.

⁸⁹ AGAD, Zbiór Kartograficzny z lat 1579–1944, sygn. 199-16.

⁹⁰ LWWK 1564, cz. 2, s. 268–269; LWWK 1628, cz. 3, s. 66; Z. Górski, A. Mietz, *Stosunki własnościowe w dobrach królewskich ziem dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI i początkach XVII wieku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 220–222.

12 poddanych osiadłych na nieokreślonej liczbie włók. Ponadto we wsi zanotowano 3 włóki nieosiadłe. Funkcjonował tam też folwark zlokalizowany nad jeziorem, nieopodal dworu⁹¹. Z kolei wieś Skaszewo obejmowała obszar 8 włók, z czego w chwili sporządzania inwentarza osiadłe były tylko 3⁹². We wsi był dwór ze stajnią, oborą i stodołą. W inwentarzu zwrócono również uwagę na dwa niewielkie fragmenty lasu należące do starostwa. Pierwszy z nich zajmował niewielki obszar przy folwarku we wsi Linie, drugi – dębowy i nadwyřęzony za czasów ostatniego starosty – znajdował się tuż przy dworze starosty przy Dobrzyniu. Źródłem dochodu starosty była też przeprawa przez Wisłę pod miastem⁹³ oraz wspomniane wyżej powinności rybaków dobrzyńskich. Dostępne źródła mówią jedynie, że owa przeprawa znajdowała się pod miastem na wysokości wsi Dobiegniewo, zlokalizowanej po drugiej stronie Wisły⁹⁴, lecz nie pokazaliśmy hipotetycznej lokalizacji na planie.

Wspomniany wcześniej młyn Soczewka (Soszki, s) był częścią dóbr wójtowskich dobrzyńskich. W drugiej połowie XVI w. wójtostwo dobrzyńskie pozostawało w rękach Chełmickich⁹⁵. Andrzej Chełmicki miał w tym czasie zapis na wójtostwie na 720 grzywien. Potwierdzenie dożywotniego prawa do wójtostwa otrzymał wraz z żoną Anną z Grabi w 1570 r.⁹⁶ Do wójta dobrzyńskiego należały wieś Wierzniczka i młyn Łoszek o nieznanym lokalizacji⁹⁷. Być może był to młyn, na budowę którego w 1455 r. przywilej otrzymał ówczesny wójt dobrzyński. Przywilej dla wójta obejmował równocześnie wsie Skaszewo (później, zapewne na początku XVI w., należącą do starostwa), Strachoń i Zbyszewo⁹⁸.

2021 r.

⁹¹ Por. LWWK 1628, cz. 3, s. 66.

⁹² Por. tamże, gdzie zaznaczono, że Skaszewo opustoszało.

⁹³ Inw. 1616, s. 220–222, 233, 236–237; LWWK 1628, cz. 3, s. 64.

⁹⁴ Inw. 1616.

⁹⁵ Por. L. Chełmicki, *Dzieje rodziny Chełmickich z bohaterskim obrońcą Jakubem z Płomian*, [w:] *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej. Materiały z XIV konferencji historycznej*, red. R. Bartoszewski, Dobrzyń nad Wisłą 2010, s. 30–51.

⁹⁶ MRPS V, nr 4304, por. s. 220.

⁹⁷ MRPS IV, nr 7717; MRPS V, nr 4698; por. Z. Guldon, *Łosak*, [w:] *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw*; tenże, *Wierzniczka*, [w:] tamże.

⁹⁸ MK 119, k. 392r–395v; por. Z. Guldon, *Bachorzewo*, [w:] *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw*; tenże, *Skaszewo*, [w:] tamże; tenże, *Strachoń*, [w:] tamże; tenże, *Zbyszewo*, [w:] tamże.

III.6.7.4. DOLSK

Michał Słomski

Prezentowany plan miasta Dolska w drugiej połowie XVI w. przedstawia miasto wraz z dwoma przedmieściami: Śremskim na północy i Gostyńskim na południu oraz kościołem św. Wawrzyńca, znajdującym się na południowy zachód od właściwego miasta. W AHP znalazł się jako przykład wielkopolskiego miasta należącego do instytucji kościelnej – w tym przypadku do biskupa poznańskiego. Wybór ośrodka reprezentującego wielkopolskie miasta kościelne determinowały dwa czynniki: zachowane źródła pisane dla XVI i początkowych dziesięcioleci XVII w. oraz najstarszy zachowany plan miasta – z końca XVIII lub początku XIX w. Prócz Dolska warunki te spełniały Chwaliszewo i Krzywiń. Rekonstrukcja przestrzeni Chwaliszewa znajduje się na planie aglomeracji Poznania. Dla Krzywinia zachowana już od XV w. baza źródłowa w postaci ksiąg miejskich oraz dokładny plan miasta z 1796 r., zachowany w kopii sporządzonej w 1826 r., wymaga pełniejszych i dokładniejszych studiów nad przestrzenią tego miasta. Spośród innych branych pod uwagę miast Żnin ma co prawda wystarczającą bazę źródłową, ale najstarszy jego plan pochodzi z 1842 r. Krobia z kolei ma plan z 1796 r., jednak w jej przypadku brakuje źródeł pisanych. Odwrotnie było w przypadku Słupcy, mającej księgi ławnicze z drugiej połowy XVI w., jednak plan przedstawiający jej układ urbanistyczny dopiero z 1915 r. Dla Buku ciekawym źródłem jest rejestr szosu płaconego z miasta z końca XVI w., jednak plan miasta pochodzi dopiero z 1936 r. Bogatą spuścizną źródłową posiadają również Kostrzyn, Wągrowiec i Trzemeszno, jednak plan Kostrzyna pochodzi z lat 1828–1829, Trzemeszna – z 1835 r., a dla Wągrowca w ogóle brak analogicznego planu z tego okresu¹.

Rekonstrukcję opracowano wedle założeń opublikowanych w serii AHP planów miast, w skali 1:10 000. Jej podstawę stanowią źródła kartograficzne z XVIII i XIX w. oraz pisane pochodzące z XVI i pierwszej połowy XVII stulecia. Zaprezentowany plan jest rekonstrukcją hipotetyczną, tj. pewne jego elementy zostały przedstawione z różnym stopniem prawdopodobieństwa.

Źródła kartograficzne

Wśród źródeł kartograficznych największe znaczenie ma plan miasta Dolska sporządzony w latach 1794–1796. Nie zachował się wprawdzie w oryginale, jednak znane są dwa jego wizerunki. Pierwszy to kopia oryginalnej mapy zamieszczona na szklanej kliszy powstałej przed II wojną światową w zakładzie „Fotochemia” Józefa Stachowskiego w Krakowie, która posłużyła Henrykowi Münchowi za podstawę podczas opracowania monografii dotyczącej genezy rozplanowania miast w Wielkopolsce. Obecnie jest ona przechowywana w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN². Drugi to ręczny odrys planu, wykonany również na potrzeby Müncha, znajdujący się w Archiwum Państwowym w Poznaniu³. Plan

¹ Münch, s. 155 (Buk), 164–165 (Słupca), a także tabl. XXVIII (Kostrzyn), XXIX (Krobia), LXI (Trzemeszno), LXVIII (Żnin). Dla Słupcy zachował się ikonograficzny widok miasta z 1705 r., jednak na jego podstawie nie dało się stworzyć planu miasta zgodnego z wymogami planów miast zamieszczanych w poszczególnych tomach AHP. Jego wizerunek przedstawiony został w: J. Sobczak, *Słupca w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Słupcy*, red. B. Szczepański, Poznań 1996, s. 79.

² Münch, ZAH, sygn. 44; Münch, s. 4. Wizerunek oryginału zamieszczony: tamże, tabl. VII.

³ AP Poznań, Odrisy i kopie planów miast wielkopolskich H. Müncha, sygn. O.pl.m. 10, „Plan von der Stadt Dolzig und der dem gehörigen Feldmark dem Bischof von Posen gehörig”; zob. *Plany miast w polskich archiwach państwowych*. Katalog, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kier. A. Tomczaka, Warszawa 1996, s. 69.

Dolska z lat 1794–1796 jest najpewniej rezultatem prac klasyfikacyjno-pomiarowych, jakie rozpoczęto w 1793 r. z inicjatywy rządu pruskiego. Opracowane mapy Prus Południowych miały stanowić bazę do obliczania podstawy opodatkowania tych ziem polskich, które dostały się pod pruskie panowanie po II rozbiorze. Wśród map planowano stworzyć również szczegółowe pomiary dóbr państwowych, duchownych i miejskich, które miały wpłacać do skarbu 50% swoich dochodów⁴. Klasyfikację tę udało się przeprowadzić w dawnych dobrach królewskich i duchownych, które w 1796 r. stały się własnością państwa⁵. Wśród skartowanych miast znalazł się Dolsk.

Jako pomoce dodatkowe wykorzystano plan Dolska z lat 1840–1841⁶ oraz szkicowy plan z 1853 r.⁷ Oba rejestrują stan urbanistyczny miasta sprzed budowy w 1854 r. szosy ze Śremu do Gostynia, przebiegającej przez wschodnią część rynku (dzisiejsza ul. Świętego Ducha)⁸.

Źródła pisane

Najwcześniejsze informacje dotyczące budynków miejskich i sakralnych, obiektów topograficznych, granic miasta, ulic i ich nazw (do około połowy XVI w.) zebrane zostały w haśle dotyczącym Dolska zamieszczonym w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa poznańskiego w średniowieczu*⁹.

Dla lepszego rozeznania w stosunkach miejskich i pozyskania dalszych informacji przeprowadzona została kwerenda w źródłach rękopiśmiennych. Najważniejszymi z nich były księgi miejskie, przechowywane obecnie w zespole Akta miasta Dolska w Archiwum Państwowym w Poznaniu¹⁰. Z XVI w. pochodzą zapisy z księgi radzieckiej z lat 1562–1573, a kolejne rozpoczynają się w 1598 r.¹¹ Zawierają przede wszystkim informacje o ważniejszych budynkach w Dolsku. Wykorzystano również księgi miejskie z początkowych dwóch dziesięcioleci XVII w., które dużo częściej rejestrowały np. nazwy ulic¹². Spośród źródeł znajdujących się w zespole Akta miasta Dolska przydatny był także przywilej Stefana Batorego z 1585 r., którym król określał wielkość cła, jakie miano pobierać w Dolsku¹³.

Duże znaczenie dla prac nad planem Dolska miały źródła przechowywane w Archiwum Archidiecejalnym w Poznaniu. Jednym z ważniejszych był dokument biskupa poznańskiego Benedykta Izdbieńskiego z 1548 r., dotyczący wykupu dziedzicznego wójtostwa w Dolsku z rąk szlachetnego Wojciecha Dąbrowskiego, w którym zawarto kilka informacji dotyczących topografii i nazewnictwa w samym mieście i jego okolicach¹⁴. Przydatny był też jedyny zachowany XVI-wieczny inwentarz dóbr biskupstwa poznańskiego, z 1564 r.¹⁵ Wykorzystano również informacje z wizytacji kościelnych z lat 1610 i 1629¹⁶.

⁴ K. Górską-Gołąską, *Pomiary gruntowe w Wielkopolsce: 1793–1861. Studia nad źródłami kartograficznymi Wielkopolski z epoki reform agrarnych*, Wrocław–Warszawa–Poznań 1965, s. 33–35.

⁵ K. Górską, *Pomiary gruntów w Wielkopolsce w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, SMDWP, t. 2, 1956, nr 1, s. 129–130; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957, s. 137, 202–203.

⁶ AP Poznań, Odrisy i kopie planów miast wielkopolskich H. Müncha, sygn. O.pl.m. 11; zob. *Plany miast*, s. 69.

⁷ AP Poznań, Starostwo Powiatowe w Śremie, sygn. L. Śr. 20, „Plan von den Grenzen der zu Jaskulki gehoerigen Seen bei Dolzig, wie dieselben von dem Gutsbesitzer Franke in Auspruch genommen werden”; zob. *Plany miast*, s. 69; *Katalog planów miast i wsi wielkopolskich*, z. 2: *Plany przechowywane w archiwach państwowych w Poznaniu i w Bydgoszczy z terenu powiatów (według stanu z roku 1918): Jarocin, Pleszew, Śrem, Środa, Września*, oprac. K. Górską-Gołąską, Warszawa 1968, s. 70.

⁸ Jabczyński, s. 1.

⁹ J. Luciński, *Dolsk*, SHGPoz, cz. I, s. 377–384; tenże, *Dolsk – klucz, dwór, folwark*, SHGPoz, cz. I, s. 384.

¹⁰ Do 1859 r. księgi miejskie znajdowały się w Dolsku; A. Warschauer, *Die städtischen Archive in der Provinz Posen*, Leipzig 1901, s. 35; Olszewski, s. 128–129.

¹¹ AmD, sygn. I/4; AmD, sygn. I/14, f. 240–248 (fragmenty z lat 1562–1563).

¹² AmD, sygn. I/5, f. 1–183 (zapiski z ksiąg ławniczych z lat 1615–1618 oraz księgi rejestrującej pożyczki mieszczan dolskich udzielanych przez radę miejską Dolska z pieniędzy przeznaczonych na instytucje kościelne z lat 1598–1623); AmD, sygn. I/17 (księga ławnicza z lat 1602–1615).

¹³ Oryg.: AmD, sygn. I/2; kopia: MK 133, k. 137v–138v; tłum. Olszewski, s. 26–28.

¹⁴ AAP, AE IX, k. 42v–43v; tłum. Jabczyński, s. 146–149; informacje też w: J. Luciński, *Dolsk*, s. 380.

¹⁵ Rejestr ten pierwszy raz opublikowany został w: Jabczyński, s. 84–116, klucz dolski na s. 151–154. Dokładniejsza edycja: Inw. bp. poz. 1564, s. 267–348, klucz dolski na s. 288–290. Sondażowo przejrano również dwa kolejne inwentarze dóbr biskupich – z 1664 i 1677 r.; AAP, CP 126, Revisions bonorum episcopialium in Majori Polonia ab anno 1664, f. 87–91; AAP, CP 127, Revisio bonorum episcopialium in Maiori Polonia 1677, f. 83–87.

¹⁶ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 60r–64v; Wiz. Poz. 1628–1629, f. 246–250.

Opracowania

Pierwsze książki traktujące o dziejach Dolska pochodzą jeszcze sprzed I wojny światowej. W 1857 r. ks. Jan Jabczyński opublikował *Rys historyczny miasta Dolska i jego okolic*¹⁷, a ks. Witold Olszewski w 1902 r. wydał *Obrazek historyczny miasta Dolska*¹⁸. Obaj pracowali na materiałach archiwalnych (Jabczyński na archiwaliach kościelnych, a Olszewski głównie na materiałach z ówczesnego Archiwum Państwowego w Poznaniu), dlatego pomimo upływu lat ich prace – obok wspomnianego już hasła zamieszczonego w SHGPoz – wciąż stanowią podstawowe źródło informacji o mieście w okresie średniowiecza i nowożytności. Również przed I wojną światową nieco uwagi poświęcili Dolskowi badacze niemieccy, Heinrich Wuttke¹⁹ i Adolf Warschauer²⁰, skupiający się jednak głównie na spuściznie źródłowej miasta. W późniejszym czasie Dolsk nie wzbudzał szczególnego zainteresowania badaczy. Najobszerniej o Dolsku pisał Mieczysław Brust w swojej pracy poświęconej początkom miast biskupów poznańskich. Badacz ten stosunkowo obszernie przedstawił swój pogląd na początki organizmu miejskiego w Dolsku²¹. Artykuł ten był bardzo przydatny przy opracowywaniu planu miasta i pisaniu komentarza do niego. Dolsk pojawiał się również na kartach opracowań Józefa Nowackiego²² i Waleriana Sobisiaka²³. Ostatnio popularne opracowania o mieście opublikowała Zdzisława Dłużak²⁴.

Dzieje

Dolsk w drugiej połowie XVI w. znajdował się we wschodniej części powiatu kościańskiego województwa poznańskiego. Był jednym z dziesięciu miast, których właścicielami byli biskupi poznańscy²⁵. Początkowo najprawdopodobniej wchodził w skład uposażenia arcybiskupów gnieźnieńskich – pojawił się wśród posiadłości kościelnych w tzw. Bulli gnieźnieńskiej z 1136 r.²⁶ Ostatecznie najpóźniej od połowy XIII w. stanowił własność biskupów poznańskich. Prawa miejskie w ich średzkiej odmianie otrzymał od Kazimierza Wielkiego w 1359 r., za czasów pontyfikatu biskupa Jana Doliwy²⁷. Był centrum klucza dóbr biskupich, na który w drugiej połowie XVI w. składało się miasto Dolsk i sześć wsi²⁸. Zapewne potrzeba stworzenia odpowiedniego ośrodka wymiany towarowo-pieniężnej dla zamieszkujących te wsie poddanych biskupa poznańskiego, a także być może próba powiększenia własności biskupiej w rejonie nowo powstałego miasta, była główną przyczyną podjęcia przez biskupa Jana działania lokacyjnego²⁹. W mieście znajdowała się również parafia, swym zasięgiem w drugiej połowie XVI w. obejmująca miasto oraz 14 wsi i część kolejnej³⁰.

¹⁷ Jabczyński. O J. Jabczyńskim zob.: J.W. Opatrzny, *Jabczyński Jan Nepomucen (1799–1869)*, [w:] PSB, t. 10, s. 204; E. Kierski, *Ks. Jan Nepomucen Jabczyński (1799–1869)*, „Śremski Notatnik Historyczny”, t. 9, 2012, s. 57–69.

¹⁸ Olszewski.

¹⁹ Wuttke, *Städtebuch*, s. 288–290.

²⁰ A. Warschauer, *Die städtischen Archive*, s. 35–36.

²¹ Brust, s. 126–144.

²² Now2, s. 140–141.

²³ W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów biskupstwa poznańskiego w XVI do XVIII wieku*, Poznań 1960, s. 49–53.

²⁴ Z. Dłużak, *Dolsk*, Poznań 1992; też, *Dolsk. Moje miasto między dawnymi a nowymi wieki*, Poznań 2009.

²⁵ Prócz Dolska były to: Buk, Krobia, Pszczew, Śródka, Wielichowo w woj. poznańskim, Słupca, Ślesin w woj. kaliskim, Stoczek w woj. mazowieckim oraz Łaskarzew w woj. sandomierskim; zob. Now2, s. 159; W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów*, passim; M. Słomski, *Sieć miast kościelnych ziem polskich Korony w XVI w. Przyczynek do problematyki*, RDSG, t. 77, 2016, s. 449.

²⁶ KDW I, nr 7.

²⁷ KDW III, nr 1395.

²⁸ Były to: Góra, Grodnica, Księginki, Kunowo, Ostrowieczo (Ostrowieczno Małe), Ostrów (Ostrowo); Inw. bp. poz. 1564, s. 288–290.

²⁹ T. Lalik, *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Roslanowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 115–120; S. Gawlas, *Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 143–149.

³⁰ Były to: Błażejewo (Błożejewo), Brzedznia, Brzeźnica (Brzeźnica), Kadzyń (Kadzyn), Księginki, Lipówka, Lubiatowo (Lubiatowo Wielkie), Lubiatówko (Lubiatowo Małe), część Małachowa (Malechowa; bez folwarku), Międzychód, Mszczyczyn

Wydaje się, że zanim Dolsk zaczął pełnić funkcję centrum klucza biskupiego i siedziby parafii rolę tę spełniała wieś Banie. Została ona wymieniona jako jedno z centrów kluczy biskupów poznańskich w 1350 r.³¹ Znajdowała się najprawdopodobniej na południe od jeziora Banie (dziś Dolskie Wielkie, zob. dalej) w okolicach kościoła św. Wawrzyńca. Wraz z rozwojem miasta w Dolsku znaczenie wsi Banie malało. Ostatnie informacje o niej pochodzą z końca XV w.³², być może w późniejszym okresie stanowiła jakąś część południowego przedmieścia Dolska.

Miasto kilkakrotnie nawiedzały pożary, m.in. przed 1403 r., w którym to roku Władysław Jagiełło odnowił spalony przywilej miejski Dolska³³. Wiadomo również, że w 1604 r. w mieście wystąpiło morowe powietrze³⁴. O napadzie wojsk śląskich na Dolsk w 1627 r. wspomina Olszewski³⁵. Największe spustoszenie miasta spowodował pożar, który wybuchł 27 IV 1790 r., spłonęła wówczas m.in. część rynku i zabudowania przy ul. Kościelnej, w tym dom plebański³⁶.

Położenie

Pod względem fizycznogeograficznym Dolsk wchodzi w skład Pojezierza Krzywińskiego, stanowiącego część Pojezierza Leszczyńskiego³⁷. Miasto położone jest między dwoma jeziorami: Dolskim Wielkim i Dolskim Małym, w szerokiej na ok. 1 km niecce, która tworzy rynną długości ok. 10 km³⁸, na niewielkiej wyniosłości ok. 80 m n.p.m. Oba jeziora stanowią część rozleglejszego systemu Racockiego Rowu, rozciągającego się od jeziora Ostrowieczno aż do wpływu tego ciek do Obrzańskiego Kanału Południowego³⁹. Ciek ten łączył oba dolskie jeziora na południe od miasta lokacyjnego. Najprawdopodobniej nazywano go Samicą, choć trudno na podstawie nielicznych informacji stwierdzić, czy był to hydronim ciek, czy w ten sposób określano strugę o nieustalonej nazwie⁴⁰. Na planie zaznaczono to określenie w nawiasach klamrowych jako hipotetyczne. Również przebieg ciek jest jedynie pogładowy. Z racji na silne zabagnienie ciek ten mógł płynąć różnymi zagłębieniami⁴¹, w zależności od ilości opadów i aktualnego poziomu wód w rejonie.

Na północ i południe od Dolska występują wzniesienia morenowe i kemowe. Wyższe i bardziej strome są te, które kształtują formę topograficzną Śremskiego Przedmieścia na północy Dolska. Wysokości względne wahają się tam od 11 m (tzw. Kramarska Góra, o wysokości ok. 91 m, nieobjęta niniejszym

(Mszczyczyno), Nowiec, Ostrowieczko (Ostrowieczno Małe), Ostrowieczno (Ostrowieczno Wielkie), Pokrzywnica, Trąbinek (Trąbinko); Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63v. J. Nowacki podaje, że w XVI w. do parafii należało miasto Dolsk i 17 wsi; Now2, s. 411.

³¹ KDW III, nr 1295.

³² J. Luciński, *Banie*, SHGPoz, cz. I, s. 10–11.

³³ KDW V, nr 28; J. Luciński, *Dolsk*, s. 383.

³⁴ Olszewski, s. 111. Wzmianki o epidemii znaleźć można w księgach miejskich, np. w testamencie Marcina Całuja, mieszczanina dolskiego, z 1604 r. lub we wzmiance z 1607 r., w której mowa o zmarłym z powodu zarazy Wojciechu Ogórku, mieszczaninie dolskim; AmD, sygn. I/17, f. 153, 169.

³⁵ Olszewski, s. 112.

³⁶ Tamże, s. 114.

³⁷ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 153; Brust, s. 126; A. Choński, *Limnologia fizyczna Polski*, Poznań 2007, s. 40.

³⁸ Münch, s. 106–107, 169; Brust, s. 127, 129.

³⁹ *Hydronimia Odry. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*, red. H. Borek, Opole 1983, s. 141–142; J. Duma, *Nazwy wodne w dorzeczu Warty od Prosnego do Ujścia do Odry (z wyłączeniem dorzecza Noteci)*, cz. 1: *Nazwy rzek*, Warszawa 2010, s. 195–196, 217 (gdzie autor identyfikuje nazwę Samica jako część górnego biegu Racockiego Rowu).

⁴⁰ Wzmianki o tym cieku są nieliczne i niezwiązane bezpośrednio z samym miastem. W 1486 r. Wawrzyniec Lipowski zastawił Piotrowi Góreckiemu sumę 7 grzywien długu z prawem wykupu na trzech toniach niewodowych na jeziorze Ostrowieczno (na wschód od Dolska) oraz na strudze Samicy wypływającej z jeziora Ostrowieczno i wpływającej do jeziora Tursko; G. Rutkowska, *Ostrowieczno*, SHGPoz, cz. III, s. 505; K. Górską-Golaska, *Samica*, SHGPoz, cz. IV, s. 283. W 1560 r. Maciej Wilkowski z Małego Lubiatowa pozwał Lubiatońskich z Lubiatowa o gwałtowne przejście „starego rowu czyli samicy”, łączącego jezioro Banie z innym jeziorem (zapewne Brzednie) (J. Luciński, *Lubiatowo Małe*, SHGPoz, cz. II, s. 620), w 1571 r. zaś w aktach miejskich wspomniano o cieku zwanym Samicą, leżącym w zagłębieniu terenu, przy którym miał znajdować się podlegający transakcji ogród mieszczanina dolskiego (AmD, sygn. I/4, f. 132: „ad primam semitam iacentem in profundo dicta Samycza asz nadol” [odczyt przedostatniego wyrazu niepewny]).

⁴¹ Na zagłębienie, którym płynęła woda, wskazuje wzmianka z 1571 r.; AmD, sygn. I/4, f. 132; zob. przyp. 39.

planem miasta, choć znajdująca się tuż za jego północno-wschodnim narożnikiem, przy drodze na Trąbinek⁴²) do 28–30 m (wzgórze, na którym na planie zaznaczono wiatraki, o wysokości ok. 108 m, i wzgórze w północno-zachodniej części planu, którym wiodła droga do Lubiatowa Małego, a na którym obecnie znajduje się cmentarz przy ul. Kościańskiej, o wysokości ok. 110 m). Na terenie południowego przedmieścia Dolska wartości względne są już nieco mniejsze (ok. 10–15 m), choć znajdujący się poza miastem kościół św. Wawrzyńca postawiony został na wysokości ok. 100 m, czyli ok. 20 m wyżej niż miasto lokacyjne.

Wspomniane wyżej nazwy jezior są współczesne. W średniowieczu i nowożytności jezioro Dolskie Wielkie nazywano Banie, Dolskie Małe zaś po prostu Dolskim – w dalszej części tekstu określane będą nowożytnymi nazwami⁴³. Zdaniem niektórych badaczy oba jeziora były ze sobą kiedyś połączone, a Jabczyński uważa, że grobla łącząca w XVI w. centrum miasta z Przedmieściem Gostyńskim usypana została przed 1363 r.⁴⁴ Dolsk zawdzięcza swą nazwę położeniu w obniżeniu terenu⁴⁵. Omówione warunki fizjogeograficzne zdeterminowały rozwój przestrzenny miasta.

Największą zmianą w krajobrazie miejskim było zarastanie i wysychanie jeziora Dolskie. Jeszcze na planie z 1794 r. widać, że jego południowo-zachodnia część sięgała ogrodów działek południowej pierzei rynku na 2/3 jego długości (licząc od wschodniego narożnika). Jednak już wtedy brzegi jeziora były mocno zarosnięte, o czym świadczą sygnatury na mapie. Z biegiem czasu wysychało ono coraz bardziej, co umożliwiło w połowie XIX w. budowę przebiegającej przez wschodnią część rynku drogi ze Śremu do Gostynia. Już na planach z lat 1840–1841 i 1853 widać, że zasięg jeziora w tym miejscu znacznie się cofnął. W tym okresie najdalej sięgało ono tylko do południowo-wschodniego narożnika rynkowego. Mapy szczegółowe z pierwszej połowy XX w. (arkusz MTB z 1880–1888–1911⁴⁶ oraz arkusz mapy WIG z 1933 r., oba w skali 1:25 000) rejestrują postępujący zanik zachodniej części jeziora Dolskie. Prawdopodobnie w drugiej połowie XVI w. ta południowo-zachodnia część Jeziora Dolskiego wbijała się jeszcze dalej na zachód, niż przedstawione to zostało na planie z 1794 r.

Ponieważ w serii AHP na mapie głównej hydrografia rekonstruowana jest na podstawie map z przełomu XVIII i XIX w., na planie Dolska zaznaczono zasięg jeziora Dolskie z końca XVIII stulecia. Zaproponowano jednak hipotetyczną rekonstrukcję zmniejszania powierzchni tego jeziora, aż do czasów współczesnych (zob. il. 1).

Rekonstrukcję zmian zasięgu jeziora oparto na wspomnianych wyżej planach miasta z lat 1794–1796 i 1853, arkuszach map MTB z 1880–1888–1911 r. i mapy szczegółowej WIG z 1933 r. (obie w skali 1:25 000) oraz na współczesnej mapie Bazy Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10K). Baza ta posłużyła zarówno do przedstawienia powierzchni jeziora pod koniec XX w., jak również na hipotetyczne wyrysowanie najstarszego możliwego zasięgu jeziora, nakreślonego wzdłuż poziomicy 78,75 m. Wybór poziomicy o tej wartości wynikał z faktu, że pociągnięcie linii jeziora na poziomicy o pełnej wartości (80 m) spowodowałoby nie tylko połączenie jeziora Dolskie z jeziorem Banie, ale też znaczące powiększenie zasięgu jeziora we wschodniej jego części.

Warunki hydrograficzne musiały wywierać istotny wpływ na życie miasta, choć w przebadanych źródłach praktycznie nie ma wzmianek o oddziaływaniu jezior na Dolsk. Także mieszkańcy okolicznych wsi zapewne odczuwali sąsiedztwo jezior. W dokumencie włączającym dotychczasowe kościoły parafialne w Baniu (przypuszczalnie kościół św. Wawrzyńca) i w Ostrowiecznie do parafii w Dolsku w 1383 r. jako jedną z przyczyn podaje się problemy z dotarciem wiernych do obu wzmiankowanych świątyń z racji częstych podtopień⁴⁷. Problemy z wysokim stanem wód były także odczuwalne przy

⁴² AmD, sygn. I/17, f. 396 (1613 r.): „hortos sive agros suos dictos Krąmarska Gora [...] iuxta viam versus Trąbinek”.

⁴³ AmD, sygn. I/4, f. 22: „lacus dicti [!] Banye”; tamże, f. 30: „lacus dicti [!] Dolsko”; AAP, CP 126 (1664 r.), f. 88: „Jezior pod tym miasteczkiem 2. Jedno Bonie, drugie Dolsko nazwane”; J. Luciński, *Banie*, s. 10; tenże, *Dolsk*, s. 384–385; J. Duma, *Nazwy wodne w dorzeczu Warty od Prosnicy po ujście do Odry (z wyłączeniem dorzecza Noteci)*, cz. 2: *Nazwy jezior*, Warszawa 2010, s. 223, 406.

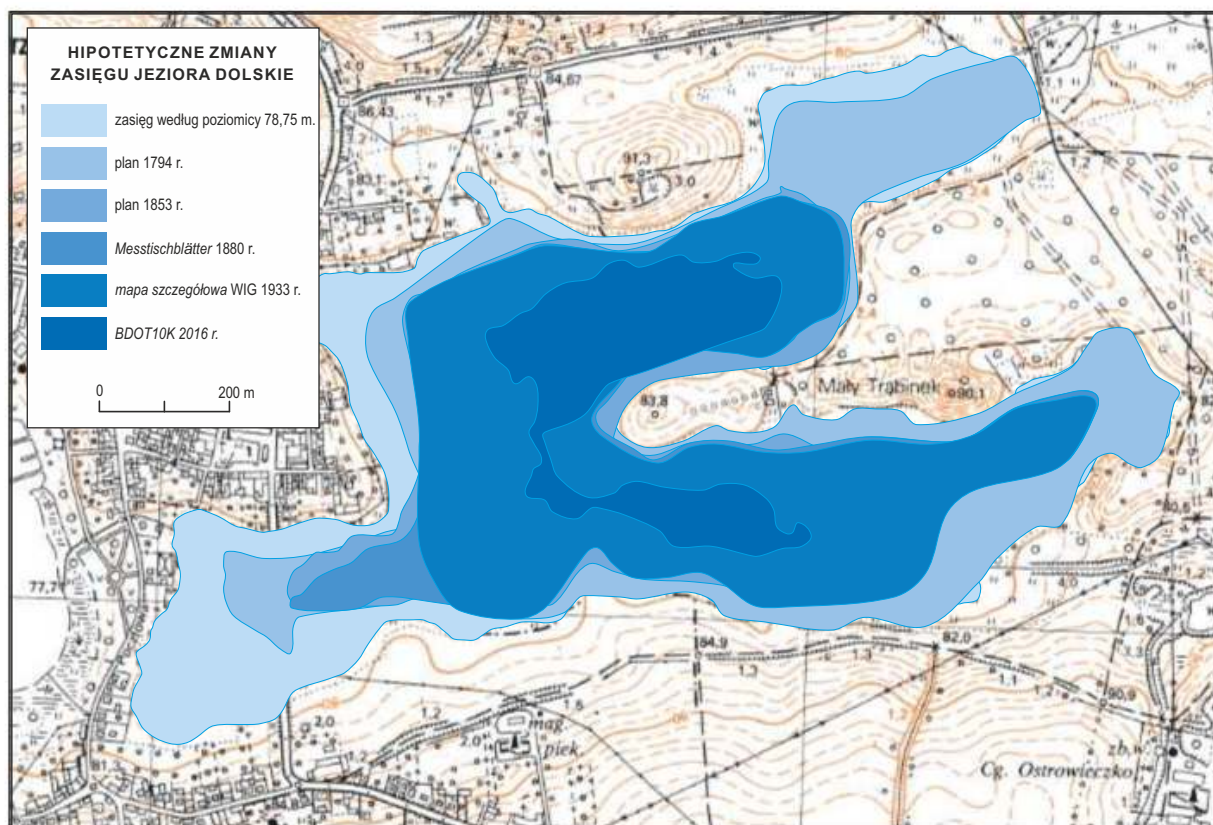
⁴⁴ Jabczyński, s. 63; Brust, s. 129, przyp. 210. Także zdaniem K. Hładyłowicza skupisko jezior wokół Dolska mogło tworzyć w przeszłości jedno wielkie jezioro; cyt. za: W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów*, s. 50.

⁴⁵ S. Kozierowski (*Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, t. 1, Poznań 1916, s. 139) tłumaczy ją jako „osadę nadwodną w dole położoną”; zob. też Jabczyński, s. 2; NMP, t. 2, s. 394; Brust, s. 130.

⁴⁶ MTB, ark. 4068 (Dolzig, 1888–1890–1911 r.).

⁴⁷ KDW III, nr 1811: „et presertim ad petitionem parrochianorum et populo [!], qui et tempore hyemniacis et inundacionis et diluvium aquarum, cum pluvie inundant glaciesque dissolvitur, prefatas ecclesias sine magna difficultate non poterant adire et congruo tempore divinis officiis interesse”.

rozgraniczeniach między miastem a sąsiadującymi wsiami⁴⁸. Również na północ od Dolska znajdowały się tereny podmokłe, a w każdym razie wykorzystywane jako miejsce dla sadzawek rybnych. W 1403 r. Władysław Jagiełło nadał biskupom poznańskim „rippam nostram seu littus paludis siue stagni, wlgariter dicti Prussy”, które leżały przy drodze z Dolska do Drzonka⁴⁹. Być może chodzi tu o wspomniane w inwentarzu dóbr biskupów poznańskich stawy leżące „na Kotowie”, gdzie w 1564 r. był opuszczony staw i odpowiednio, zdaniem osoby sporządzającej inwentarz, miejsce do założenia nowego⁵⁰. Z racji ograniczenia wynikającego z używanej skali wspomniany teren nie został zaznaczony na planie miasta.

podkład: mapa topograficzna 1:10 000, oprac. kart. Tomasz Panecki

Mapa 1. Hipotetyczne zmiany zasięgu jeziora Dolskie

Wielkość i charakter miasta

Miasto miało do swojej dyspozycji kilkanaście łąnów. Inwentarz dóbr biskupów poznańskich z 1564 r. podaje, że do miasta należało 17,5 łąnu⁵¹. Z kolei rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w.

⁴⁸ W 1513 r. nie doszło do określenia części granic między Dolskiem a Lubiatowem Małym z powodu wysokiego stanu wód; MK 26, k. 258r; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377.

⁴⁹ KDW V, nr 30; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377.

⁵⁰ Inw. bp. poz. 1564, s. 289. Kotowo nie pojawia się w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., choć jeszcze pod koniec XV stulecia było traktowane jako osobna osada; J. Luciński, *Kotowo*, SHGPoz, cz. II, s. 415. Pod koniec XVII w. wspomniany las nazywany Kotowo; za: S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych*, t. 1, s. 339. J. Jabczyński (Jabczyński, s. 70) identyfikował te bagna jako leżące w granicy gruntów probostwa dolskiego w XIX w., zwanych Krupczynem. Wzmianki o Krupczynie są niezwykle skąpe, w 1295 r. biskup poznański przekazał dziedzinę Krupczyn (Crupczino) Bartłomiejowi i Mikołajowi, synom Męcza; KDW II, nr 730. Następnie nazwa Krupczyn pojawia się w wizytacji 1777 r. jako część należąca do uposażenia plebana dolskiego (*agger versus Srem Krupczyn*, za: S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych*, t. 1, s. 358; zob. też J. Luciński, *Krupczyno*, SHGPoz, cz. II, s. 470). Jeszcze na arkuszu MTB, ark. 4068 (Dolzig, 1888–1890–1911 r.) widać folwark plebański, zlokalizowany przy drodze na Śrem, na północ od zasięgu przedstawionego planu, w miejscu dzisiejszych zabudowań przy ul. Krupczyn. Obecnie wieś Kotowo położona jest na północ od Krupczyna.

⁵¹ Inw. bp. poz. 1564, s. 288. O liczbie 17,5 łąnów w Dolsku, z których płacono dziesięcinę plebanowi dolskiemu, wspomina także wizytacja z 1610 r.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63v–64r; zob. też W. Sobisiak, *Rozwój latyfundium*, s. 52.

informują o 16–16,25 łanach miejskich⁵². Rolnictwo i ogrodnictwo odgrywało dość dużą rolę w życiu gospodarczo-społecznym miasta, jednak nie było jedynym źródłem utrzymania przynajmniej części mieszkańców. W źródłach pojawiają się osoby wykonujące profesje rzemieślnicze, choć w głównej mierze typowe dla małych miast (związane z przemysłem spożywczym, a także szewcy, zduni itp.). Nie można więc o Dolsku mówić jako o mieście wyłącznie rolniczym⁵³.

Role miejskie oddzielały samo miasto od sąsiednich wsi. Znane są rozgraniczenia z Lubiatowem Małym z przełomu XV i XVI w. oraz z końca XVI stulecia⁵⁴. W 1575 r. wspomniany został kopiec graniczny między Dolskiem a wsiami Malechowo i Łagowo⁵⁵. Podobnie w rozgraniczeniu z 1599 r. między Łagowem, Dolskiem, Malechowem i Gajem wzmiankowano o kopcu granicznym⁵⁶.

Nie jest znana liczba domów w Dolsku w drugiej połowie XVI w. Pierwsze statystyczne dane daje rejestr podymnego z 1631 r. Wymieniono wtedy 4 domy *propinatora* i 145 innych, co daje łącznie 149 budynków⁵⁷. Wydaje się, że jest to możliwa liczba domów także dla drugiej połowy XVI w. Z racji wspomnianych warunków fizjograficznych teren, na którym Dolsk mógł rozwijać się przestrzennie, był ograniczony. Przypuszczenie to mogą w jakiś sposób potwierdzić późniejsze dane o liczbie domów oraz ich mieszkańców.

Na początku XVIII w. w mieście było 146 domów i 784 mieszkańców. Wskutek epidemii z 1710 r. wymrzeć miało ponad 700 osób, tak że w 1733 r. odnotowano tylko 59 mieszczan⁵⁸. W latach 1793–1794 w mieście zinwentaryzowano 110 *Feuerstellen*, na przedmieściach zaś 24, co daje razem liczbę 134 gospodarstw. Miasto zamieszkiwały wtedy 754 osoby⁵⁹. W 1810 r. Dolsk liczył 146 domów i 824 mieszkańców⁶⁰, w 1837 – 150 domów i 1198 osób, w 1857 – blisko 1400 osób⁶¹, a ok. 1881 r. – 145 domów i 1644 mieszkańców⁶².

Ponieważ zarówno w pierwszej połowie XVII w., jak i w stuleciach późniejszych liczba domów oscylowała zazwyczaj w granicach 145–150, można przypuszczać, że w drugiej połowie XVI w. była zbliżona⁶³. Nie wiadomo, czy liczbę domów w Dolsku określano razem z przedmieściami, przypuszczalnie tak. W latach 1793–1794 uczyniono takie rozróżnienie i dopiero łączna liczba domów z miasta i przedmieść daje wyniki zbliżone do pozostałych.

Przyjmując zatem liczbę 145–150 domów, jakie mogły znajdować się w Dolsku ok. 1600 r., można oszacować liczbę mieszkańców miasta. Przyjmując za podstawę przelicznik 5 osób na dom, liczba osób zamieszkujących Dolsk wynosiłaby 725–750 osób, przy przeliczniku wyższym – 6 osób

⁵² RPWP, ksc, 1565, nr 711; RPWP, ksc, 1567, nr 675; RPWP, ksc, 1570, nr 94; RPWP, ksc, 1576, na 182; RPWP, ksc, 1580, nr 795; RPWP, ksc, 1581, nr 563; RPWP, ksc, 1583, nr 625.

⁵³ Zdaje się, że tak właśnie traktowali Dolsk T. Czwojdrak, *Miasteczka rolnicze w latyfundium biskupstwa poznańskiego w XVI–XVIII wieku*, „Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu”, t. 45, 1969, s. 3–12 (choć na s. 6 zauważa, że m.in. w Dolsku do połowy XVII w. było nieco więcej przedstawicieli różnego rzemiosła niż w innych miastach biskupich); A. Głowacka, *Zajęcia rolnicze mieszkańców małych miast Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, [w:] *Folwark – wieś – latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Muszyńska, S. Kazusek, J. Pielas, Kielce 2009, s. 219–228; por. z uwagami P. Miodunki, *Demograficzny i gospodarczy potencjał małych miast południowej Polski od końca XVI do początku XIX wieku*, RDSG, t. 78, 2017, s. 146–151.

⁵⁴ Komisje rozgraniczające w latach 1493 (J. Luciński, *Dolsk*, s. 377), 1499 (tamże), 1513 (MK 26, k. 257r–258v; MRPS IV/2, nr 10422, 10453; Jabczyński, s. 75; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377). W 1424 r. doszło do sprawy przed sądem ziemskim kościańskim między biskupem poznańskim a Czerną z Lubiatowa, być może chodziło o ustalenie granic między posiadłościami biskupimi (Dolsk, Brzednia, Banie, Kotowo) a Lubiatowem Małym; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377.

⁵⁵ J. Luciński, *Dolsk*, s. 377.

⁵⁶ AAP, Dokumenty, Kapituła Katedralna, dokumenty papierowe, sygn. DK pap XII/003, k. 3r.

⁵⁷ Podymne 1631, k. 28r.

⁵⁸ W. Sobisiak, *Rozwój latyfundium*, s. 52.

⁵⁹ J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793–1794*, cz. 1, Poznań 1962, s. 68–71.

⁶⁰ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810*, Warszawa 1925, s. 97.

⁶¹ Jabczyński, s. 1, przyp. 1.

⁶² SGKP II, s. 103.

⁶³ Zob. P. Guzowski, R. Ponią, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, 2, s. 81. Na niewielką zmienność liczby ludności w miastach rolniczych Wielkopolski od końca XVIII do początku XX w. zwracał uwagę I.F. Tłoczek, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955, s. 55–56. Co prawda przyrost ludności w Dolsku w świetle przedstawionych wyżej danych był raczej duży, to wydaje się, że liczba ludności małych miast w późnym średniowieczu i epoce nowożytnej była na ogół stała (pomijając wyludnienia miast w związku z pożarami czy epidemiami).

na dom – 870–900 osób. Rozpiętość jest stosunkowo duża, wydaje się, że można przyjąć liczbę osób zamieszkujących miasto na ok. 800–850, maksymalnie 900 osób.

Pewien ogląd w zakresie wielkości miasta mogą dać informacje dotyczące liczby rzemieślników, od których płacono w drugiej połowie XVI w. podatek. Informacje pochodzą z sześciu rejestrów poborowych z lat 1563–1583. Wartości te prezentują się następująco: w 1563 r. 112 rzemieślników (zadziwiająco wysoka wartość!), w 1580 – 59, w 1581 i 1583 – po 48⁶⁴. Wartości te pozwalają sytuować miasto w kategorii miast niedużych, ale też nie najmniejszych, co może chyba odpowiadać zaproponowanej dla Dolska przez Henryka Samsonowicza III kategorii miast⁶⁵.

Trzeba również zaznaczyć, że bliżej nieokreślona część placów i domów stała pusta. Na planie z lat 1794–1796 w zachodniej części miasta widać puste place z własnym numerem ewidencyjnym. Być może te opuszczone parcele stanowiły w XVI w. działki, na których stały domy mieszczan, jednak pożar miasta w 1790 r. spowodował ich opustoszenie i nieuwzględnienie na najstarszym planie. Puste place znajdowały się także w innych częściach miasta⁶⁶.

Domy w Dolsku były zapewne wyłącznie drewniane⁶⁷, także przy rynku. W 1587 r. biskup poznański Łukasz Kościelecki, nadając pusty plac na rynku Wojciechowi Dorazale, mieszczaninowi i wójtowi dolskiemu, zobowiązał go do wystawienia w ciągu dwóch lat domu drewnianego⁶⁸.

Działki siedliskowe, parcele miejskie i zabudowa miasta

Na powierzchnię miasta składały się przede wszystkim parcele miejskie. Nie były one jednolicie zabudowane, ale stanowiły jedną posesję. Składał się na nie przede wszystkim plac, na którym znajdował się dom i zabudowania gospodarczo-sanitarne oraz użytki ogrodowe⁶⁹. Widać to na planie miasta z lat 1794–1796 (zob. il. 2), wskazują na to również źródła miejskiej proveniencji⁷⁰. Na ich nie tylko mieszkalno-gospodarcze wykorzystanie wskazywać mogą też znaczne głębokości działek⁷¹, które w Dolsku dochodziły do ok. 90 m w parcelach południowej pierzei rynku, północnej pierzei ul. Koziej czy do ok. 75 m w parcelach wschodniej pierzei ul. Stary Dwór⁷². Ich duża głębokość wynikać mogła z pozostałości podziałów własnościowych dawnej wsi sprzed lokacji miasta z 1359 r., jak również

⁶⁴ RPWP, ksc, 1563, nr 180; RPWP, ksc, 1580, nr 795; RPWP, ksc, 1581, nr 563; RPWP, ksc, 1583, nr 625.

⁶⁵ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 115. O wykorzystywaniu informacji z rejestrów poborowych dotyczących liczby rzemieślników zob. M. Słoń, *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, RDSG, t. 77, 2016, s. 104–107.

⁶⁶ Nadanie przez radę miejską pustego placu przy ul. Wodnej pracowitemu Piotrowi Kaczce (1566 r.) (AmD, sygn. I/4, f. 58); nadanie placu przy drodze na Śrem (1566 r.) (tamże, f. 67). Zaniedbane domy znajdowały się również w innych częściach miasta, np. przy ul. Koziej (1615 r.); AmD, sygn. I/17, f. 468.

⁶⁷ Wspomniany chociażby dom drewniany przy ulicy w kierunku Śremu w 1602 r.; AmD, sygn. I/17, f. 2. Jeszcze na mapie UMTB, ark. 2270 (Dolzig, 1826 r.) jako jedyny murowany dom mieszkalny oznaczono posesję na rogu ul. Gostyńskiej i Wodnej.

⁶⁸ AAP, CP 4, k. 208v: „sub his tamen conditionibus, quo prefatus Albertus Dorazala tenebitur in eadem area deserta infra decursum duorum annorum domum ligneam pro commoditate sua suorumque haereditum et successorum et item pro circuli praedicti oppidi exornatione extruere et aedificare” (1587 r.).

⁶⁹ G. Wróblewska, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa–Poznań 1977, s. 214–219; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Wrocław 1982, s. 51, 72, 74–75; U. Sowina, *Średniowieczna działka miejska w świetle źródeł pisanych*, KHKM, t. 43, 1995, nr 3, s. 330; A. Głowacka, *Zajęcia rolnicze*, s. 227. Podział parceli miejskiej na pięć stref funkcjonalnych: mieszkalną, gospodarczą, budynków zatylnych, sanitarną i ogrodową, zaproponował C. Buško, *Stan badań nad parcelą mieszczańską w średniowiecznych miastach śląskich*, KHKM, t. 43, 1995, nr 3, s. 345. Podział ten zaprezentowany został przede wszystkim na podstawie analiz parcel miejskich w większych niż Dolsk miastach. Nieliczne prace nad parcelą miejską w ośrodkach mniejszych potwierdzają te obserwacje; M. Starski, *Zagospodarowanie parcel mieszczańskich w Pucku jako źródło do poznania przemian kulturowych w małym mieście lokacyjnym w późnym średniowieczu*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 22, 2014, s. 145–166.

⁷⁰ W 1603 r. Maciej Szerszeń zapisał swojej żonie Annie Masełkównie oprawę na domu i ogrodzie do tego domu przyległym („iako na domu y na ogrodzie przy tymże domu lezacyim”; AmD, sygn. I/17, f. 25), a w 1608 r. Melchior rzeźnik wraz z żoną sprzedawał Wawrzyńcowi Kobyle dom z ogrodem na ul. Koziej („domum suam propriam iuridice per se possessam, una cum horto in postico eidem domui adiacenti in Caprina platea”; tamże, f. 205).

⁷¹ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1: *Miasta Ziemi Krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Kraków 2004 s. 222.

⁷² Różnice w wielkości działek w mieście wynikały przede wszystkim z pełnionych przez nie funkcji; tamże, s. 182.

z braku stałych fortyfikacji, które utrudniałyby wydłużanie działek tam, gdzie na ich tyłach nie było innej zabudowy⁷³. Jedynymi granicami były te naturalne w postaci obu dolskich jezior i obniżenia terenu wokół miasta⁷⁴.

Ilustracja 1. Parcele miejskie w Dolsku pod koniec XVIII w. Z lewej strony parcele wschodniej pierzei rynku, z prawej parcele na ul. Stary Dwór. Na prawym skraju ilustracji zaznaczono linię brzegową jeziora Dolskie. Fragment planu miasta z lat 1794–1796 (Münch, ZAH, sygn. 44)

Działki w mieście były zatem typowymi przede wszystkim dla małych miast działkami siedliskowo-ogrodowymi, znanymi chyba już od momentu pierwszych lokacji miejskich w XIII–XIV w., powszechnymi również w okresie nowożytnych lokacji⁷⁵.

Granice działek stanowiły jednocześnie granicę terenu miejskiego. Dlatego też kategoria „zabudowa miasta” pokrywa się z granicami działek znanymi dzięki planowi z lat 1794–1796⁷⁶. Powoduje to nieco mylne wyobrażenie o randze miasta czy liczbie jego mieszkańców⁷⁷.

⁷³ A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie*, s. 72, 74–75.

⁷⁴ W 1618 r. sprzedawano dom na ul. Stary Dwór z ciągnącym się do Jeziora Dolskiego ogrodem na tyłach tego domu („domum [...] in platea Starydwor dicta [...] et horto a poste [...] domus ad lacum Dolsco extendente”; AmD, sygn. I/18, f. 13).

⁷⁵ I.F. Tłoczek, *Miasteczka rolnicze*, s. 67, 95; T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku*, [w:] *Miasta doby feudalnej*, s. 222–223, 226–227, 239; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 217–219; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie*, s. 88; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy*, s. 222.

⁷⁶ Podobnie zabudowę miejską zaznaczano na planach rekonstrukcyjnych zasięgu miast, które ukazały się w ostatnim czasie w kolejnych zeszytach *Atlasu historycznego miast polskich*: Koronowa, Włocławek czy Wieliczki (najdokładniej wyrysowane granice miasta z wymienionych w tym przypisie); *Atlas historyczny miast polskich*, t. 2: Kujawy, z. 2: Koronowo, oprac. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016, k. 2: Koronowo. *Rozwój przestrzenny miasta XIV–XX w.*; z. 4: Włocławek, oprac. R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016, k. 2a: Włocławek. *Rozwój miasta XI–XX w. Topografia obiektów*; t. 5: Małopolska, z. 3: Wieliczka, red. Z. Noga, oprac. Z. Beiersdorf, A. Jodłowski, B. Krasnowolski, Z. Noga, oprac. kart. T. Szpytma, Toruń–Kraków 2015, k. III.3.4: Wieliczka. *Rozwój przestrzenny od końca XIV do połowy XVIII wieku*.

⁷⁷ Na niekiedy bardzo dużą powierzchnię miast małych, choć lokowanych już w XVI–XVII w., zwracał uwagę A. Wyrobisz, *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, [w:] *Miasta doby feudalnej*, s. 179.

Rynek

Münch określił rozplanowanie lokacyjne Dolska jako trójpasowe, z trzema pasami położonymi równolegle względem siebie, z rynkiem miejskim w środkowym pasie. Rynek miał, zdaniem tego badacza, powstać z wcześniejszego placu targowego, rozciągającego się od drogi na Śrem do drogi na Gostyń. Z kolei budynki tworzące blok zabudowy zachodniej pierzei miały powstać z domów, kramów lub jatek znajdujących się pierwotnie w centrum dawnego placu targowego. Za taką argumentacją przemawiać ma również położenie rynku nieco na uboczu miasta, a nie w jego centrum⁷⁸. Brakuje wzmianek źródłowych, które potwierdzałyby hipotezę Müncha⁷⁹. Przypomnieć również należy, że w 1350 r. jako jedno z centrów kluczy majątkowych biskupstwa poznańskiego wspomniano Banie, więc przypuszczalnie to tam mogła znajdować się jakaś przestrzeń wykorzystywana jako targ przed lokacją miasta w Dolsku. Gdyby jednak uznać, że rzeczywiście początkowo funkcjonował w Dolsku wydłużony plac targowy, jego rozmiary również byłyby nieregularne (ok. 240 x 72 x 258,5 x 95 m). Można mieć wątpliwości, czy pierwotny rynek miasta mógł być aż tak duży⁸⁰.

Pierzeje dolskiego rynku chyba już w XVI w. nie układały się w idealny czworokąt, zbliżony swym kształtem do prostokąta. Wymiary rynku można w przybliżeniu podać na ok. 100 m w najdłuższej pierzei południowej, na 70 m pierzei wschodniej, na 88 m pierzei północnej i 74 m pierzei zachodniej.

Wpływ na kształt układu urbanistycznego miały przede wszystkim warunki terenowe, związane z położeniem miasta w niecce, między dwoma jeziorami⁸¹. Jeszcze na planie z lat 1794–1796 widać, że południowa pierzeja rynkowa w pewnej części ograniczona była Jeziorem Dolskim. Granice wschodnią i zachodnią wyznaczały brzegi obu jezior, na północy zaś rozwój zabudowy ograniczały łąki, bagna i stosunkowo strome wzniesienia.

Rynek w źródłach pojawia się od 1513 r.⁸² Na jego środku znajdował się ratusz, wspomniany pierwszy raz w 1568 r.⁸³ i już częściej od 1597 r.⁸⁴ Widnieje on także na planie z lat 1794–1796. Według Müncha ratusz, stojący na środku rynku, powstał wraz z lokacją miasta⁸⁵. Na podstawie wykorzystanych źródeł nie można stwierdzić, z jakiego materiału był on zbudowany, jednak najprawdopodobniej był budynkiem drewnianym⁸⁶. Rada miejska zbierała się chyba głównie w nim, choć w źródłach miejskich z drugiej połowy XVI w. wzmianki o urzędowaniu na ratuszu są nieliczne⁸⁷.

Rynek otaczały bloki zabudowy mieszkalnej, choć w pierzejach rynkowych były puste place⁸⁸, np. w 1587 r. jeden z nich został nadany Wojciechowi Dorażale, mieszczaninowi i wójtowi dolskiemu⁸⁹. Wzmianki o zabudowie śródrynkowej – poza ratuszem – są rzadkie i w większości dość ogólnikowe. W 1519 r. wspomniano o jatkach, z których dochody czerpał wójt dolski. Musiały to być jatki rzeźnicze, gdyż wójt otrzymywał z nich 12 kamieni łoju⁹⁰. W 1548 r. wymienione zostały dwie jatki, z których

⁷⁸ Münch, s. 161, 173.

⁷⁹ Brust, s. 134–135.

⁸⁰ Znane są co prawda przykłady, gdy rynki lub place małych miast były znacznych rozmiarów, jednak związane to było m.in. z funkcją, jaką miały spełniać te miasta lub ze specjalizacją handlu w danym mieście; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie*, s. 92, 94; Z. Morawski, *Miejskie układy przestrzenne*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arsyński, Warszawa 1995, s. 33. Wydaje się, że Dolsk nie specjalizował się jednak w żadnym specyficznym handlu.

⁸¹ Brust, s. 142.

⁸² Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1680; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377.

⁸³ AmD, sygn. I/4, f. 108.

⁸⁴ Tamże, f. 189, 191–192 n.

⁸⁵ Münch, s. 161.

⁸⁶ Opieram się na analogiach z innymi małymi miastami polskimi okresu średniowiecza i nowożytności (Z. Morawski, *Miejskie układy przestrzenne*, s. 34; A. Bartoszewicz, *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, PH, t. 99, 2008, nr 1, s. 124) oraz na braku wzmianek wskazujących na murowaną formę ratusza w Dolsku.

⁸⁷ Niekiedy rada zbierała się na dworze biskupim, np. w 1564, 1567, 1568 r.; AmD, sygn. I/4, f. 87–88, 109. Na dworze biskupim rada skupiała się przede wszystkim w przypadku publikowania dekretów biskupów poznańskich lub starostów dolskich, rozstrzygających sprawy sporne między poszczególnymi stronami (pojednania, posiadanie młyna etc.).

⁸⁸ AmD, sygn. I/17, f. 213: „domum suam propriam [...] per ruinam structurae collisam ac desertam in circulo Dolscensi” (1608 r.) czy wzmianki o pustym domu Sebastiana kuśnierza, mieszczanina dolskiego, z lat 1609–1615 (AmD, sygn. I/5, f. 44, 55, 63; AmD, sygn. I/17, f. 268–269, 392).

⁸⁹ AAP, CP 4, k. 208r: „aream desertam [...] in circulo oppidi sittam acialem penes plateam ex una et domum Jacobi Salawy [...] civis ex altera partibus” (1587 r.).

⁹⁰ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1724; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378.

pobierał opłaty wójt dolski, a które przekazane zostały przez biskupa Benedykta Izdbieńskiego miastu⁹¹. W inwentarzu dóbr biskupich z 1564 r. jako jedno z głównych źródeł dochodów płynących z Dolska wymieniono 13 jatek rzeźniczych⁹². W 1572 r. wzmiankowano o sprzedaży stojącego na środku rynku domu zwanego budą⁹³. W 1606 r. Jakub Kwapisz sprzedał swojej matce Agnieszce Kwapiszce jatkę znajdującą się na rynku, między jatkami Więckowską i Lorkowską, za 1 grzywnę⁹⁴. W Dolsku funkcjonowały również kramy szewskie – pierwsza wzmianka o nich pochodzi z przywileju biskupa Andrzeja z Bnina, który w 1455 r. zezwolił cechowi szewców i kuśnierzy na postawienie 18 kramów „w miejscach do tego przeznaczonych”⁹⁵. Trzecia część dochodów z kramów szewskich przeznaczona została dla wójta, o czym wspomniano również w 1519 r.⁹⁶ Swoje stragany (*penesticae*) mieli również kramarze, piekarze, garncarze, a dochody z nich czerpał wójt dolski⁹⁷. Poza wzmianką z 1606 r. nie ma pewnych informacji o ulokowaniu jatek rzeźniczych czy kramów szewskich na środku rynku, wydaje się jednak, że właśnie w tym miejscu się znajdowały⁹⁸. W wykorzystanym materiale źródłowym nie znaleziono żadnych informacji o wadze miejskiej czy postrzygalni sukna.

Ulice

Z rynku wychodziły trzy główne ulice. Z północno-wschodniego narożnika wychodziła ul. Śremska, prowadząca na północ w kierunku Śremu. Z narożnika północno-zachodniego w kierunku zachodnim biegła ul. Kościelna, wiodąca od rynku w kierunku kościoła parafialnego pw. św. Michała. Również na zachód biegła ul. Wodna, zaczynająca się w południowo-zachodnim narożniku.

Nazwa dawna	Nazwa współczesna
Rynek	pl. Wyzwolenia
Kościelna	Kościelna
Śremska	Świętego Ducha
Stary Dwór (Rybacka/Łazienna)	Rybarska
Wodna (Warcząca)	Podgórna
Kozia	Garncarska
Gostyńska (Warcząca)	Pocztowa

Hodonomastyka Dolska z XVI w. ogranicza się jedynie do trzech ulic. Najwcześniej wzmiankowana była ul. Kościelna (1513 r.)⁹⁹. Następnie w drugiej połowie XVI w. wymieniono nazwy ulic

⁹¹ Znajdowały się one między innymi jatkami (jatką Erazma oraz Wojciecha), jednak bez dokładniejszych informacji; AAP, AE IX, k. 42v.

⁹² Inw. bp. poz. 1564, s. 288.

⁹³ AmD, sygn. I/4, f. 173: „domum suam propriam in medio circuli sittam, Budą dictam”.

⁹⁴ AmD, sygn. I/17, f. 97: „quia macellum suum proprium haereditarium in circulo fori Dolscensis, inter macella parte ab una macelli dicti Więckowska, parte ab altera macelli Lorkowski situm”.

⁹⁵ AP Poznań, Cechy miasta Dolsk, sygn. 19: „damus eidem fraternitati in locis ipsis ad hoc deputatis plenam, liberam et omnimodam facultatem denuo erigendi decem et octo macella”.

⁹⁶ Tamże; Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1724.

⁹⁷ „[...] census de penesticis institorum, pistorum, sutorum, figulorum seu ollariorum”; AAP, AE IX, k. 43r.

⁹⁸ Zazwyczaj tego rodzaju urządzenia targowe znajdowały się na środku rynku, choć nie zawsze w jego centralnym punkcie; U. Sowina, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa–Sieradz 1991, s. 28; K. Górską-Gołąską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 6, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1994, s. 234; K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka Nowego Miasta Torunia w XIV–XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 62, 1997, nr 1, s. 9–10; A. Bartoszewicz, *Warta. Społeczność miasta w II połowie XV i na początku XVI wieku*, Warszawa [1997], s. 182.

⁹⁹ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1680; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377; AmD, sygn. I/17, f. 80: „domum iacentem [...] in platea Ecclesiastica” (1605 r.) Określano ją niekiedy również opisowo jako „platea, qua itur versus aedes divi Michaelis”; tamże, f. 310 (1610 r.).

Wodnej (w 1563 r.)¹⁰⁰ i Koziej (od 1598 r.)¹⁰¹. Dopiero od pierwszych lat XVII stulecia napotykamy na więcej wzmianek o innych nazwach ulic. W tym czasie pojawiają się nazwy następujących ulic: Rybackiej (1602 r.)¹⁰², Śremskiej (1602 r.)¹⁰³, Stary Dwór (1603 r.)¹⁰⁴, Łaziennej (1603 r.)¹⁰⁵, Gostyńskiej (1603 r.)¹⁰⁶, Warczącej (1606 r.)¹⁰⁷, Błotnej (1610 r.)¹⁰⁸, Garncarskiej (1611 r.)¹⁰⁹.

Część z tych nazw dotyczyła poszczególnych części dłuższych ulic. I tak ul. Warcząca była zamiennie określana Wodną¹¹⁰ i Gostyńską¹¹¹. Jako Błotna została określona jakaś część ul. Wodnej¹¹². Ul. Rybacka z kolei była albo częścią ul. Stary Dwór, albo do niej prowadziła¹¹³ Być może północną częścią Starego Dworu była ul. Łazienna (zob. niżej w akapicie o łązni).

Nazwa ul. Stary Dwór sugeruje, że we wschodniej części miasta znajdował się jakiś obiekt, od którego utworzono nazwę ulicy. Na podstawie wykorzystanych źródeł trudno odpowiedzieć na pytanie, od czego mogła ona pochodzić. Wydaje się, że nie chodziło o jakiś starszy dwór biskupi (zob. niżej), być może jednak w ten sposób akcentowano niegdysiejsze usytuowanie domu wójtowskiego sprzed wykupienia wójtostwa w 1548 r.?

Z narożników rynku wychodziły jeszcze trzy inne ulice, o mniejszym znaczeniu, nazywane uliczkami lub zaułkami. Jedna z nich prowadziła z północno-wschodniego narożnika w kierunku ul. Stary Dwór. Kolejna wiodła z południowo-wschodniego w kierunku Starego Dworu i dalej do jeziora Dolskie. Zdaje się, że w źródłach dolskich określano ją jako część ul. Wodnej lub Stary Dwór, choć często wspomina się też po prostu o ulicy wiodącej do jeziora Dolskie¹¹⁴. W południowo-zachodnim narożniku rynku swój początek miała również uliczka, która zdaje się, że łączyła ulice Wodną z Gostyńską¹¹⁵, mająca chyba wyłącznie gospodarczy charakter.

Również w niektórych blokach zabudowy funkcjonowały zaułki. Łączyły główne ulice Dolska ze znajdującymi się na tyłach działek urządzeniami gospodarczymi i ogrodami, miały znaczenie głównie gospodarcze¹¹⁶. W 1611 r. wspomniana została właśnie taka ulica na tyłach domu Wlektłowskiego, usytuowanego, jak wiadomo skądinąd, przy ul. Kościelnej¹¹⁷. Wzmianka o niej pojawiła się przy okazji

¹⁰⁰ AmD, sygn. I/4, f. 3 (1563 r.): „locum desertum Ploninski nuncupatum a tergo aedem [!] providi Jacobi Almani lanii parte ab una, a fico stratus, quo itur ad plateau Aquaticam parte ab altera iacentem”; tamże, f. 35, 58 (1564 r.); AmD, sygn. I/17, f. 11, 23 (1602 r.).

¹⁰¹ AmD, sygn. I/4, f. 210 (1598 r.): „domum Godzikowski in cornu situatam circuli ab una plateae eundo in plateam Kozia dictam et ab alia domus Andreae Kobila utrisque partibus”; AmD, sygn. I/17, f. 86: „in plateam dictam Caprinam” (1605 r.).

¹⁰² AmD, sygn. I/17, f. 8, 9.

¹⁰³ Tamże, f. 2: „in platea versus Szrem” (1602 r.); tamże, f. 43, 46: „dom [...] na Szremski ulicy leżący” (1603 r.).

¹⁰⁴ Tamże, f. 49: „na domie swym własnym [...] na ulicy na Starydwor idący” (1603 r.); tamże, f. 89: „domo sua propria [...] iacente in platea dicta Stary dwor” (1605 r.); tamże, f. 304: „in platea, qua curitur versus Antiquam Curiam” (1610 r.).

¹⁰⁵ Tamże, f. 33: „miejsce puste alias pustke swe własne [...] leżące ziednę stronę domu Macieia Kozaka, zdrugą stronę ulice Łazienny”.

¹⁰⁶ Tamże, f. 20, 22, 24.

¹⁰⁷ Tamże, f. 128, 156 (1606 r.).

¹⁰⁸ Tamże, f. 317: „domum [...] in platea Błotna” (1610 r.).

¹⁰⁹ Tamże, f. 357: „dom [...] na ulicy koscielnej miedzi domami uliczki garczarskiej a Michała Mąnki zobu stron leżący” (1611 r.); tamże, f. 478: „domum suam propriam in plathea figulorum parte ab una viae lapidibus stratae Agnetis Kokoska parte ab altera Stanislai Nędzy situatam” (1615 r.).

¹¹⁰ AmD, sygn. I/5, f. 32: „in platea Warcząca alias Wodna” (1606 r.).

¹¹¹ AmD, sygn. I/17, f. 232: „in platea nuncupata Gostinska alias Warcząca” (1608 r.). W 1606 r. Urszula Sadłowa sprzedała Janowi Iwankowi ślusarzowi dom leżący na ul. Warczącej, między domami kaznodziei dolskiego i wdowy Szczęsnej; tamże, f. 156. Dwa lata później Jan Iwanek wziął od urzędu miejskiego pożyczkę, którą zabezpieczył na swoim domu na ul. Gostyńskiej, leżącym między domami kaznodziei dolskiego i Szczęsnej; AmD, sygn. I/5, f. 41.

¹¹² W 1610 r. Jan Grzybowski sprzedał dom, przypadły mu po śmierci ojca, Stanisława Grzybowskiego, Andrzejowi Gajdce i jego żonie Dorocie, znajdujący się na ul. Błotnej, między domami Krzysztofa i Wawrzyńca Knychały; AmD, sygn. I/17, f. 317. W 1615 r. Andrzej Gajdka wraz z Dorotą zamienili swój dom, opisany jako położony na ul. Wodnej, między domami Krzysztofa i Wawrzyńca Knychały, na dom Błażeja Wanięgi; tamże, f. 466–467.

¹¹³ Tamże, f. 408: „in platea piscatorum sive proxime antiquae Curiae” (1613 r.).

¹¹⁴ AmD, sygn. I/5, f. 181 (1623 r.); AmD, sygn. I/17, f. 162 (1607 r.), 303 (1610 r.), 398 (1613 r.).

¹¹⁵ AmD, sygn. I/4, f. 3: „vico stratus, quo itur ad Plateam Aquaticam” (1563 r.); tamże, f. 11: „vicus angularis, quo itur versus Gostin” (1564 r.).

¹¹⁶ Brust, s. 143.

¹¹⁷ W 1618 r. dziedziczki Jakuba Wlektło, Agnieszka i Zofia, sprzedały dom po Jakubie na ul. Kościelnej siostrze Małgorzacie. Sąsiadował on z *via alias przecznicie* („zaułkiem, czyli przecznicą”); AmD, sygn. I/5, f. 176.

określania sąsiedztw zabudowań znajdujących się na tyłach tegoż domu¹¹⁸. Prócz drogi prowadzącej do jeziora Dolskie w źródłach wspomniana jest również droga do drugiego jeziora koło miasta, jeziora Banie¹¹⁹. Wiodła w kierunku zachodnim ze skrzyżowania ulic Wodnej i Gostyńskiej.

Chociaż miasto nie było obwarowane murami (warunki naturalne zapewniały dość korzystne warunki obronne), to na początku XVII w. wspomina się o dwóch bramach miejskich¹²⁰: Gostyńskiej (1603 r.)¹²¹ i Śremskiej (1610 r.)¹²².

Kościół

W zachodniej części miasta ulokowany był kościół św. Michała Archanioła¹²³. Była to najważniejsza w mieście świątynia, stanowiąca centrum parafii. Powstała najpewniej wraz z lokacją miasta w 1359 r., w 1363 r. podporządkowano jej dotychczasowe kościoły plebańskie w Baniu (kościół św. Wawrzyńca – zob. dalej) i Ostrowiecznie Małym, a w 1387 r. wspomniany został dolski pleban¹²⁴. W XVI w. był to chyba jedyny murowany budynek w Dolsku. Zgodnie z tradycją został wymurowany ok. 1460 r., za biskupa Andrzeja z Bnina, który miał konsekrować świątynię w 1474 r.¹²⁵ Wokół kościoła znajdował się cmentarz. W niedalekiej odległości od kościoła, przypuszczalnie w pobliżu zachodniego krańca ul. Koziej, stała plebania¹²⁶, a w okolicach zachodniej części ul. Wodnej i północnego odcinka ul. Gostyńskiej (nazywanego także ul. Warczącej) ulokowany był dom kaznodziei dolskiego¹²⁷. Drugą świątynią znajdującą się na terenie miasta była kaplica Świętego Ducha, powstała w pierwszej połowie XV w.¹²⁸ W źródłach była określana najczęściej terminem *capella* lub *oraculum*¹²⁹. Znajdowała się w północno-wschodniej części miasta, przy ul. Śremskiej, niedaleko bramy miejskiej. W przeciwieństwie do dolskiej fary, kaplica Świętego Ducha była drewniana¹³⁰. Również wokół niej istniał cmentarz¹³¹. W jej pobliżu znajdował się szpital Świętego Ducha. Źródła miejskie wspominają także o domu prepozyta Świętego Ducha (określanego też prepozytem dolskim)¹³², choć nie dają wskazówek o jego położeniu. Wydaje się, że mógł znajdować się albo obok pozostałych kościelnych zabudowań, albo w bliskości kaplicy i szpitala Świętego Ducha.

¹¹⁸ Tamże, f. 32 (1606 r.), 120–121 (1617 r.); AmD, sygn. I/17, f. 116 (1606 r.), 351–352 (1611 r.).

¹¹⁹ AmD, sygn. I/17, f. 365 (1612 r.), 422, 436 (1613 r.).

¹²⁰ W 1605 r. mieszczanin dolski Walenty Uszko miał „bramy dwie popsowane w Dolsku y bruki przy nich kosztem swym” naprawić; AmD, sygn. I/17, f. 114. Również w innych miastach nieposiadających murów przy drogach wylotowych znajdowały się bramy, było tak np. w Grodzisku Wielkopolskim (J. Luciński, *Grodzisk*, SHGPoz, cz. I, s. 683), Krzywiniu (K. Górka-Gońska, *Krzywiń*, SHGPoz, cz. II, s. 497) czy Chodzieży (R. Kabat, *Historia zabudowy Chodzieży*, Chodzież 2008, s. 8).

¹²¹ AmD, sygn. I/17, f. 25: „iako na domu i na ogrodzie przy tymże domu lezacym ziednę stronę brony Gostynski, zdrgą stronę domu Franciszka Kozdebki”. Termin *brona* oznaczał w staropolszczyźnie bramę, m.in. prowadzącą do miasta; zob. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 438.

¹²² AmD, sygn. I/17, f. 303: „dom przy bramie Szremski oraz dothegosz ici odkazał ogrod Zabnik wcale u bramy Szremski na prawyey stronie” (1610 r.).

¹²³ ŁOp., t. 2, s. 55–56; Olszewski, s. 76–84; Now2, s. 411.

¹²⁴ KDW, III, nr 1811, 1868; J. Luciński, *Dolsk*, s. 382; Brust, s. 141–142.

¹²⁵ ŁOp., t. 2, s. 55; J. Luciński, *Dolsk*, s. 383; Brust, s. 141–142 i przyp. 266. J. Jabczyński (Jabczyński, s. 77) wspomina o napisie „1474”, umieszczonym jeszcze w XIX w. na ścianie kaplicy św. Anny.

¹²⁶ Dom parafialny wspomniany jako sąsiadujący z domem będącym przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży przez mieszczan dolskich z lat 1607 i 1609. Dom ten określono jako znajdujący się na ul. Koziej; AmD, sygn. I/17, f. 174, 272. Przypuszczalnie mógł on znajdować się w rejonie, gdzie stoi XVIII-wieczny budynek obecnej plebanii.

¹²⁷ Tamże, f. 156 (1606 r. – tu przy ul. Warczącej), 240 (1608 r. – tu przy ul. Wodnej); AmD, sygn. I/5, f. 41 (1608 r. – tu wspomniany jako sąsiedztwo dla domu przy ul. Gostyńskiej).

¹²⁸ ŁOp., t. 2, s. 56–57; Olszewski, s. 85–86, 93–94; Now2, s. 411, 655; J. Luciński, *Dolsk*, s. 382–383.

¹²⁹ AmD, sygn. I/4, f. 1, 35 n. (lata 60. XVI w.); Wiz. Poz. 1610–1619, k. 64r: „hospitale S. Spiritus cum capella” (1610 r.).

¹³⁰ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 64r: „capella lignea antiqua consecrata”.

¹³¹ W 1608 r. Anna Kościelecka z Kościelca przekazała szpitalowi dolskiemu należący do niej pusty plac przy ul. Śremskiej, sąsiadujący z cmentarzem kościoła Świętego Ducha; AmD, sygn. I/17, f. 206–207.

¹³² AmD, sygn. I/4, f. 71 (1566 r.).

Spośród pozostałych domów z Kościołem związany był jeszcze dom wikariuszy¹³³, a także wspomniane w pierwszej połowie XVII w. domy altarystów¹³⁴ i dom organisty, usytuowany przypuszczalnie na ul. Śremskiej¹³⁵.

Już poza Dolskiem, na wyniesieniu znajdującym się przy południowym brzegu jeziora Banie, na południowy zachód od miasta, stał kościół św. Wawrzyńca. Najpewniej była to świątynia o najstarszej metryce w okolicy¹³⁶, która jednak w drugiej połowie XIV stulecia wraz z kościołem w Ostrowiecznie Małym została połączona unią z kościołem w Dolsku¹³⁷. W drugiej połowie XVI i w XVII w. był już chyba tylko kaplicą podmiejską, w której odbywały się co jakiś czas msze, wynikające np. z legatów testamentowych¹³⁸. Budynek kościoła stanowił niekiedy punkt orientacyjny przy opisywaniu położenia ról, ogrodów i sadów mieszczan dolskich¹³⁹.

Inne budynki

W Dolsku funkcjonowały również obiekty, których położenia nie potrafimy rozpoznać w sposób niebudzący wątpliwości. Część z nich – łaźnię miejską, młyn słodowy i wiatraki – zaznaczono jednak na planie miasta.

Najwcześniejsza wzmianka o łaźni miejskiej pochodzi z 1444 r.¹⁴⁰ Lokalizacja na planie (w północnej części ul. Stary Dwór) została przeprowadzona na podstawie wzmianek sąsiedzkich z wykorzystanych ksiąg miejskich. W 1566 r. wspomniano łaźnię w sąsiedztwie domu, na którym zastawiono pożyczkę 6 grzywien¹⁴¹. Co prawda nie podano nazwy ulicy, jednak jednym z sąsiedztw był dom rybaka, a na podstawie rekonstrukcji sąsiedztw zauważono, że rybacy posiadali swoje domy właśnie we wschodniej części miasta. Dwukrotnie o łaźni wzmiankowano przy określaniu sąsiedztw w 1618 r. W pierwszej łaźnia stanowiła sąsiedztwo dla domu sprzedawanego przez Annę Piaścinę Franciszkowi rybakowi i jego żonie Anastazji (na Starym Dworze). W drugiej również stanowiła sąsiedztwo – dla domu Anastazji Charłężyny, na którym zabezpieczono pożyczkę (na ul. Łaziennej)¹⁴². Najpewniej chodziło o ten sam dom¹⁴³. Być może wpływ na jej lokalizację miała stosunkowo dobra dostępność do źródeł wody z jeziora Dolskie, ewentualnie ciekę wodnego na północ od hipotetycznego miejsca zbudowania łaźni¹⁴⁴.

¹³³ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1680–1682 (1513–1514); J. Luciński, *Dolsk*, s. 381.

¹³⁴ AmD, sygn. I/5, f. 33 (1606 r. – przy ul. Warczącej); AmD, sygn. I/17, f. 261, 263 (1609 r. – altarysta kościoła św. Michała), 447–448 (1614 r. – altarysta Jakub Szcześniak z Kazimierza, wymieniony w tym samym sąsiedztwie co dom przy ul. Warczącej z 1606 r.). O trzech domach altarystów wspomniano również w wizytacji z 1610 r.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 60v.

¹³⁵ AmD, sygn. I/17, f. 264 (1609 r.). Nie wiadomo, czy o ten sam mogło chodzić wizytatorowi kościoła w Dolsku, który wspomina o należącym do organisty „domunculum cum horto”; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63r.

¹³⁶ Olszewski, s. 86–91; ŁOp., t. 2, s. 56. J. Nowacki wywodzi kościół św. Wawrzyńca z XI w.; Now2, s. 351–352. Kościół ten najpewniej związany był z osadą Banie, która do lokacji miasta w 1359 r. była chyba głównym punktem osadniczym w tym rejonie; J. Luciński, *Banie*, s. 10–11.

¹³⁷ KDW III, nr 1811; Jabczyński, s. 82; Now2, s. 411.

¹³⁸ Z 1603 r. zachowała się wzmianka o zapisie przez Gabriela Gabrka 8 grzywien kościołowi św. Wawrzyńca (AmD, sygn. I/5, f. 23), z kolei Piotr Kuśnierz w testamencie w 1610 r. przeznaczył 10 grzywien na odprawianie mszy za jego duszę przez kaznodzieję m.in. w kościele św. Wawrzyńca (AmD, sygn. I/17, f. 303).

¹³⁹ AmD, sygn. I/17, f. 234, 235: „pomario [...] in suburbio ad aedes divi Laurentii Levitae tendente, inter hortos et pomaria” (1608 r.); podobnie tamże, f. 325 (1610 r.), 432 (1614 r.).

¹⁴⁰ W potwierdzeniu przez biskupa poznańskiego zapisu prepozyta dolskiego 1 łanu dla szpitala Świętego Ducha, przez co w łaźni dozwolono na bezpłatną kąpiel duchownym, uczniom szkoły, ubogich i pielgrzymów; AAP, Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63r; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378. Łaźnię miejską wymienia również przywilej Benedykta Izdbieńskiego z 1548 r.; AAP, AE IX, k. 42v.

¹⁴¹ AmD, sygn. I/4, f. 51: „in et super domum propriam balneorum eiusdem opidi Dolsko parte ex una et Valentini piscatoris Czossnek dicti parte ex altera”.

¹⁴² AmD, sygn. I/5, f. 136, 179.

¹⁴³ Wskazują na to dwie przesłanki: to samo sąsiedztwo – oprócz łaźni także dom, który określany był jako *domus Rutae*, w drugiej wzmiance zaś *domus Ruciński* – oraz fakt, że Anastazja w jednej wzmiance figuruje jeszcze jako żona Franciszka rybaka, w drugiej zaś już jako żona Wojciecha Charłęgi, wdowa po Franciszku.

¹⁴⁴ Por. z uwagami dotyczącymi łaźni w miastach: U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009, s. 102–104.

Innym obiektem zaznaczonym na planie w sposób hipotetyczny jest młyn słodowy. Po raz pierwszy wzmiankowany był w 1455 r. Na początku XVI w. czwarta część pochodzących z niego dochodów należała do poznańskiej kapituły katedralnej¹⁴⁵. Z 1664 r. pochodzi informacja, że znajdował się w okolicach zabudowań dworskich¹⁴⁶, przypuszczalnie może się to również odnosić do XVI-wiecznej lokalizacji. Na planie młyn zaznaczono w pobliżu sadzawki między ogrodem, folwarkiem i dworem biskupim.

Poza właściwym miastem znajdowały się wiatraki. Wspomniane w 1570 r.¹⁴⁷, znajdowały się na wzgórzach położonych na północ od miasta¹⁴⁸. Przynajmniej jeden z nich należał do szpitala Świętego Ducha¹⁴⁹, jeden do plebana¹⁵⁰, chociaż jeden do miasta¹⁵¹. Ponadto w 1600 r. biskup Jan Tarnowski zezwolił Ambrożemu Gielowi na budowę wiatraka na znajdującym się za winnicą placu należącym do dworu dolskiego¹⁵². Wskazywałoby to na funkcjonowanie w Dolsku pod koniec XVI w. co najmniej 4 młynów wietrznych¹⁵³. Także ich lokalizacja na planie jest hipotetyczna, choć określona na podstawie nieco dokładniejszych informacji niż to miało miejsce w przypadku łaźni czy młyna słodowego.

W Dolsku działała również szkoła parafialna. Pośrednie informacje o niej pojawiają się od 1444 r., gdy wzmiankowano jej uczniów¹⁵⁴. Nie ma danych o jej położeniu w drugiej połowie XVI w., choć mogło to wynikać z sytuacji, w jakiej szkoła się znalazła. W wizytacji 1610 r. stwierdzono potrzebę wzniesienia nowego budynku szkolnego – do tego czasu młodzież kształciła się w domu jednego z altarystów dolskich¹⁵⁵. Na ten cel proboszcz dolski wyznaczył plac między drogą a domem wikariusza Kacpra, nie wiadomo jednak, czy szkoła rzeczywiście została wybudowana¹⁵⁶.

Prócz szkoły na planie nie oznaczono wielu urządzeń gospodarczych, których właścicielami byli mieszczańscy dolscy, czyli mielcuchów i browarów. Z nimi związane były również karczmy w mieście, wspomniane od drugiej połowy XV w.¹⁵⁷ Znamienne, że karczmy w Dolsku nie są wzmiankowane w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., choć źródła te odnotowują opłaty od garnców gorzałczanych. Przypuszczalnie karczmy znajdowały się w domach poszczególnych mieszczańskich trudniących się propinacją. Z wymienionych wcześniej powodów nie zaznaczono również na planie jatek rzemieślniczych. W 1564 r. rada miejska Dolska przekazała bractwu rzeźników miejsce przy drodze prowadzącej do wójtostwa na zbudowanie owczarni¹⁵⁸. Dwukrotnie wspomniano o drodze prowadzącej do pasieki (*sarepta*) miejskiej¹⁵⁹, być może chodzi o znajdujące się na podmokłym terenie pastwisko.

¹⁴⁵ Część dochodów z młyna słodowego w Dolsku należała do poznańskiej kapituły katedralnej na mocy postanowienia biskupa Jana Lubrańskiego z 1504 r.; Jabczyński, s. 75–76; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378; K. Lutyński, *Majątek poznańskiej kapituły katedralnej w XVI wieku*, „Nasza Przeszłość”, t. 69, 1988, s. 241.

¹⁴⁶ AAP, CP 126, f. 89; Jabczyński, s. 185.

¹⁴⁷ „[...] ex molendinis extra opidum Dolsko ventilibus”; AmD, sygn. I/4, f. 130, także f. 131.

¹⁴⁸ W 1571 r. dolska rada miejska przekazała mieszczanom dolskim Janowi Naskrętowi kuśnierzowi, Jakubowi Długoszowi i Janowi Kustoszowi pusty plac znajdujący się „post alodium Jacobi Dorazala eundo in montem versus molendinum ventilem”; tamże, f. 144.

¹⁴⁹ Tamże, f. 150: „domum spectantem molle hospitalis”.

¹⁵⁰ AmD, sygn. I/17, f. 16: „młyn swój [młynarza występującego jako strona transakcji – M.S.] wietrzny, stojący na własnym gruncie plebanskim” (1602 r.); zob. też przyp. 136.

¹⁵¹ W 1602 r. wzmianka o stojącym na miejskiej roli młynie wietrznym; tamże, f. 13.

¹⁵² AAP, CP 4, k. 309v: „consensus et admissimus eidem Ambrosio Giel edificare et extruere molendinum ventile suis impensis in et super loco et area ad curiam nostram Dolscensem spectantis post vineam nostram, penes agrum plebanalem et prope molendinum in eodem agro plebanali situatum” (1600 r.).

¹⁵³ W rejestrach poborowych powiatu kościańskiego z drugiej połowy XVI w. od 1570 r. wspomina się o jednym wiatraku, z którego podatek płaciło miasto; RPWP, ksc, 1570, nr 94; RPWP, ksc, 1576, nr 182; RPWP, ksc, 1580, nr 795; RPWP, ksc, 1581, nr 563; RPWP, ksc, 1583, nr 625. Przypuszczalnie może chodzić o wiatrak miejski.

¹⁵⁴ J. Luciński, *Dolsk*, s. 383.

¹⁵⁵ Jabczyński, s. 79. W wizytacji w jednym miejscu podano dom altarysty jako miejsce nauczania („Quintum [altare – M.S.] domum habens propriam, in qua docebantur pueri ante scholam extractam”; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 60v), w innym zaś dom wikariusza („pueri pauci ad docendum in domo vicariali instruebantur”; tamże, k. 63r). Wydaje się, że mogło chodzić o ten sam dom – w latach 1605–1606 źródła miejskie notują Wojciecha Gierzyka określanego jednocześnie jako altarysta i wikariusz kościoła św. Michała; AmD, sygn. I/5, f. 27, 33, 35–36, (1606 r.); AmD, sygn. I/17, f. 86 (1605 r.).

¹⁵⁶ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63r; Olszewski, s. 91.

¹⁵⁷ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1354, 1568, 1680; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378.

¹⁵⁸ Owczarnia miała powstać na placu znajdującym się przy drodze do wójtostwa. W 1578 r. była przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży; AmD, sygn. I/4, f. 21.

¹⁵⁹ Tamże, f. 156: „plateae versus eundo sareptam civilem” (1572 r.); tamże, f. 161: „vicus eundo sareptam civilem” (1571 r.); AmD, sygn. I/17, f. 321: „ogrod leżący na gruncie miejskim zjedną stroną Jana Wielkiego, a drugą stroną uliczki idącej na pasiekę miejską” (1610 r.).

Z pierwszych dekad XVII w. pochodzi ponadto informacja o cegielni będącej przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży zawieranej przez mieszczan dolskich¹⁶⁰. W XVIII w. w Dolsku funkcjonowała szubienica¹⁶¹, nie wiadomo jednak, czy podobnie było w drugiej połowie XVI w.

Dwór

Na zachód od kościoła św. Michała znajdował się dwór biskupów poznańskich. Najwcześniejsza o nim wzmianka datowana jest na 1293 r., późniejsze pochodzą już z XV w.¹⁶² Położony był na północno-wschodnim brzegu jeziora Banie¹⁶³. Najprawdopodobniej dwór został wzniesiony z drewna¹⁶⁴. Już w drugiej połowie XVII w. jego stan był daleki od właściwego. Chwilowy renesans zawdzięczał odbudowaniu przez biskupa Czartoryskiego, jednak po jego śmierci w 1768 r. budynek dworu podupadł i był na tyle zrujnowany, że pominęli go lustratorzy z 1793 r.¹⁶⁵ Józef Nowacki twierdził, że przebudowany przez Teodora Czartoryskiego dwór od 1798 r. służy za plebanię¹⁶⁶. Nie jest to prawdą. Miejsce, na którym stał dwór, zostało zniszczone w połowie XIX w., w czasie budowy przechodzącej przez wschodnią część rynku drogi Śrem – Gostyń – do budowy wspomnianej drogi wykorzystano materiał ziemny pochodzący z pozostałości po zabudowaniach dworskich¹⁶⁷. Jeszcze na planie Dolska z lat 1794–1796 widać na zachód od kościoła św. Michała lekkie wzniesienie. Opierając się na informacjach źródłowych, dwór biskupi oznaczyliśmy właśnie na zachód od kościoła parafialnego, nad brzegiem jeziora Banie¹⁶⁸.

Wokół dworu znajdowały się zabudowania gospodarcze, takie jak folwark, młyn słodowy, jak również łąki, ogrody czy sadzawki, które pojawiają się w inwentarzu dóbr biskupstwa poznańskiego z 1564 r.¹⁶⁹ Pierwszy dokładniejszy opis tych zabudowań daje dopiero inwentarz z 1664 r.¹⁷⁰, choć i on nie określa dokładnej lokalizacji folwarku. Wydaje się, że mógł on znajdować się w rejonie dzisiejszej ul. Szkolnej, która stanowiła jeszcze przed II wojną światową wieś Jaskółki, leżącą na zachód od dworu dolskiego. Związek między folwarkiem a Jaskółkami był oczywisty dla Jabczyńskiego¹⁷¹. Z kolei Brust nie łączył XVI-wiecznego folwarku dolskiego z późniejszą wsią Jaskółki¹⁷², choć na podstawie wzmianek z XVIII-wiecznych materiałów inwentarzowych cytowanych przez Sobisiaka należy stwierdzić, że wokół folwarku dolskiego wyrosła nowa wieś¹⁷³. Dlatego na planie folwark dolski zaznaczono na zachód od zabudowań dworskich.

¹⁶⁰ AmD, sygn. I/17, f. 421 (1613 r.). Znajdowała się poza miastem, przy drodze w kierunku wsi Trąbinek.

¹⁶¹ Olszewski, s. 50.

¹⁶² KDW VI, nr 44 (1293 r.); J. Luciński, *Dolsk – klucz, dwór, folwark*, s. 384 (wzmianki z lat 1418, 1446, 1456, 1476).

¹⁶³ J. Nowacki oraz M. Brust uważają, że najwcześniejszy, XIII–XIV-wieczny dwór znajdował się w nieistniejącej dziś wsi Banie, położonej na południowym brzegu jeziora Banie, koło kościoła św. Wawrzyńca; Now2, s. 140; Brust, s. 137, 139.

¹⁶⁴ Wskazują na to wzmianki z inwentarzy dóbr biskupich z drugiej połowy XVII i XVIII w., np.: „Lecz się sciany barzo prężą. Balki gniją y połasz dla tego że nie ma pobicia” (1664 r.; AAP, CP 126, f. 89); „Folwark panski y dwor przy tym miasteczku bardzo pusty, w którym sciany, balki y insze drzewo wniwecz pogniło, atodla tego ze iusz od lat kilkunastu dobrego dachu na nim nie było” (1676; AAP, CP 127, f. 86). Jako drewniany odbudował dwór bardzo często przebywający w Dolsku bp Teodor Czartoryski (Jabczyński, s. 190).

¹⁶⁵ Jabczyński, s. 191. Po przebudowie dokonanej przez bp. Teodora Czartoryskiego pozostały dwie murowane oficyny, w których w połowie XIX w. znajdowały się budynki szkolne; R. Zawadzki, *Freski biskupa Teodora czyli Dolsk osiemnastowieczny*, „Śremski Notatnik Historyczny”, t. 3, 2009, s. 82–83. Obecnie zachowała się tylko jedna z nich, w której znajduje się Szkoła Podstawowa im. Janusza Kusocińskiego. Druga została wyburzona w 1988 r., gdyż budynek groził zawaleniem. Dzisiaj na miejscu dawnej oficyny znajduje się Gimnazjum im. Powstańców Wielkopolskich; Z. Dłużak, *Dolsk. Moje miasto*, s. 37.

¹⁶⁶ Now2, s. 140.

¹⁶⁷ Jabczyński, s. 191–192; zob. też Olszewski, s. 41.

¹⁶⁸ Obecnie teren podworski jest zabudowany elementami infrastruktury Miejsko-Gminnego Ośrodka Sportu i Rekreacji.

¹⁶⁹ Inw. bp. poz. 1564, s. 289. Dokładniejszy opis zabudowań folwarcznych przynosi dopiero inwentarz z 1664 r., którego fragmenty cytuje Jabczyński, s. 184–185.

¹⁷⁰ AAP, CP 126, f. 89–90.

¹⁷¹ Pierwsza wzmianka o Jaskółkach pochodzi najpewniej z 1695 r.; Jabczyński, s. 190.

¹⁷² Brust, s. 137, przyp. 245. Autor traktował chyba Jaskółki jako punkt osadniczy powstały dopiero w czasach bp. Teodora Czartoryskiego, czyli w połowie XVIII w.

¹⁷³ W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów*, s. 50 i przyp. 196, gdzie wzmianki: „Jaskółki leży ta wioska zaraz za folwarkiem dworskim nie ma osobnych granic” i „Do tego klucza należy miasto Dolsk [...] wieś Jaskółki przy folwarku dworskim”.

Do dworu należała również winnica. Pierwsza bezpośrednia wzmianka o niej pochodzi z 1476 r., choć już w 1427 r. w źródłach pojawili się pracownicy winnicy w Dolsku¹⁷⁴. Najpewniej znajdowała się na południowym stoku morenowych wzniesień położonych na północ od jeziora Banie¹⁷⁵ i tam też została oznaczona na planie. Koło winnicy znajdowały się zabudowania, głównie domy młynarzy dolskich¹⁷⁶.

Przedmieścia

Przy Dolsku znajdowały się dwa przedmieścia. Na północ od miasta, w kierunku na Śrem – Przedmieście Śremskie, na południe zaś, połączone z miastem groblą – Przedmieście Gostyńskie. W skład tego ostatniego mogła wchodzić dawna wieś Banie, choć wydaje się, że kościół św. Wawrzyńca znajdował się już poza granicami przedmieścia. Na przedmieściach, poza zabudowaniami mieszkalnymi, zlokalizowane były liczne ogrody, pola, folwarki i zagrody, należące do mieszczan dolskich, plebana, szpitala Świętego Ducha, wójta¹⁷⁷ czy okolicznej szlachty¹⁷⁸. Często umiejscowienie danego ogrodu czy pola określano względem dróg bądź kierunków prowadzących do pobliskich wsi¹⁷⁹. Na północnym przedmieściu znajdowała się wspomniana wcześniej cegielnia.

Na Przedmieściu Gostyńskim, czy może między miastem lokacyjnym a tym przedmieściem, znajdowało się pastwisko zwane Pasieką. Jego położenie znane jest z dokumentu biskupa Benedykta Izdbieńskiego z 1548 r. Zgodnie z treścią dokumentu, pastwiska te znajdowały się „po lewej ręce między groblą i bramą, którą idzie się w kierunku Gostynia, i jeziorem zwanym Dolsko w wyższej części miasta”. W dalszej części narracji określono, że pastwiska te zostają nadane mieszczanom dolskim – po wykupieniu wójtostwa w mieście – w takiej wielkości, w jakiej rozciągają się między miastem a stodołami i zagrodami mieszczan i wójtostwa na przedmieściu za groblą w kierunku Gostynia¹⁸⁰. Zatem Pasieką nazywano najpewniej łąki, które powstały w wyniku wysychania jeziora Dolskie (zob.

¹⁷⁴ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1392; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377; Brust, s. 137. J. Jabczyński (Jabczyński, s. 143) wspomina ponadto, że w 1430 r. bp Stanisław Ciołek nadał beczkę wina kapitule.

¹⁷⁵ Tak lokalizował winnicę J. Luciński (tenże, *Dolsk – klucz*, s. 384, przyp. 1) i M. Brust (Brust, s. 137).

¹⁷⁶ AmD, sygn. I/17, f. 78: „domum suam propriam una cum horto seu pomario ac omnibus aedificiis ad eandem domum spectantibus, iacentem parte ab una loci dicti Vinea, parte ab altera domus Adami Sterpel molitoris” (1605 r.). Podobne określenie położenia nieruchomości z 1614 r.: „domum in suburbio versus Lubiatowo post curiam Dolscensem parte ab una domus Michaelis Molitoris, parte ab altera Winica [!]”; tamże, f. 439.

¹⁷⁷ W 1564 r. na wójtostwie znajdował się 2 ogrody; Inw. bp. poz. 1564, s. 289. Być może do nich odnosi się informacja z 1606 r., gdy któryś z ogrodów wójtowskich został nadany nowo powstałemu bractwu św. Anny przy kościele św. Michała: „hortum, cuius in possessione nos et antecessores nostri a multo tempore fuimus et ad praesens sumus in suburbio Szremensi oppidi nostri Dolsko Woytowski nuncupato penes lacum Dolsko appellatum ex una et hortum Pawłowski dictum ex altera partibus situm” (1606 r.); AAP, CP 4, k. 359r; zob. też Jabczyński, s. 155. O „wójtostwie” na Przedmieściu Śremskim por. także AmD, sygn. I/17, f. 210 (1608 r.). Dokładniej pola wójtowskie opisano w momencie przekazania ich w 1670 r. Stanisławowi Borowskiemu, wójtowi w Księginkach. Znajdowały się one na południe od jeziora Banie, w kierunku na Księginki, przy drodze gostyńskiej oraz przy granicy miasta z Masłowem. Ponadto nadano Borowskiemu dwie łąki zwane Błosz, położone na Rudkach koło jeziora Banie, gdzie znajdowała się też łąka szpitalna. Tereny te rozciągały się do granic wsi Lubiatowo; Jabczyński, s. 181.

¹⁷⁸ W 1602 r. szlachetny Wawrzyniec Zbyszyński zabezpieczył pożyczkę 10 grzywien na swym domu położonym na Przedmieściu Śremskim, który sprzedał w 1616 r. za 80 grzywien mieszczaninowi dolskiemu Jakubowi Baranowi; AmD, sygn. I/5, f. 19, 79. W 1611 r. szlachetny Jan Wilkowski z Lubiatowa Małego sprzedał ogród leżący na przedmieściu w kierunku Lubiatowa mieszczaninowi dolskiemu Sebastianowi kuśnierzowi; AmD, sygn. I/17, f. 334. W 1618 r. szlachetna Anna Bodzewska sprzedała „folwarczek czyli stodołkę”, leżącą przy drodze na Trąbinek, mieszczaninowi dolskiemu Marcinowi Czurełowi; AmD, sygn. I/5, f. 163.

¹⁷⁹ AmD, sygn. I/4, f. 197: „in suburbio versus Ostrowieczno” (1598 r.); AmD, sygn. I/17, f. 67: „ogrod [...] idąc ku Ostrowieczno”; tamże, f. 69: „ogrod [...] idąc ku Trąbinku” (obie wzmianki z 1604 r.); tamże, f. 80: „hortum iacentem circa viam tendentem Gostinum versus”; tamże, f. 95 (1605 r.); tamże, f. 163: „in suburbio versus Lubiatowo” (1607 r.).

¹⁸⁰ W oryginale fragment ten brzmi następująco: „pascua libera Passieka nuncupata, que sunt in manu sinistra inter aggerem et portem [!], quo inter [!] versus Gostyn et lacum Dolsko nuncupatum in superiori parte oppidi situm [!], ut ita late, sicut nunc spacium et locus inter oppidum ipsum et inter horrea et hortos civium et advocatie in suburbio ultra aggerem versus Gostyn se protendente consistentia extenditur habebunt”; AAP, AE IX, k. 43r; zob. też Jabczyński, s. 148; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377.

wyżej) – i tam też zostały oznaczone na mapie. Nad samym jeziorem znajdowały się kolejne ogrody i pola mieszczan¹⁸¹.

Na zachód od zabudowań Przedmieścia Gostyńskiego, między przedmieściem a kościołem św. Wawrzyńca, znajdował się niewielki strumień, nazwany w 1548 r. Rzechcią¹⁸². W późniejszym czasie na placu przy tym strumieniu powstał majątek dworski¹⁸³.

W przywileju Stefana Batorego z 1585 r. wspomniano o miejscu zwanym Międzyborze. Miało ono przylegać do miasta¹⁸⁴. Nazwa ta jest skądinąd nieznana, choć można się zastanawiać, czy nie należałoby łączyć jej z nazwą Zaborze, pojawiającą się w inwentarzu dóbr biskupstwa poznańskiego w 1564 r. jako opustoszała część (*fundum desertum*) wsi Kunowo¹⁸⁵. Być może mogło chodzić o lasy, które znajdowały się w zachodnim rejonie jeziora Banie. Jeśli tak było, to znajdowało się poza zasięgiem prezentowanego planu.

Na planie miasta zabrakło miejsca dla oznaczenia cypla wbijającego się od wschodniej strony w jezioro Dolskie. Nazywane było ono Grodziskiem. W latach 60. XVI w. w księdze miejskiej pojawiły się wzmianki o polu zwanym Grodziskiem (Ogrodziskiem), należącym do jednego z dolskich rybaków¹⁸⁶. Później informacje o tym polu pojawiają się stosunkowo rzadko¹⁸⁷. Nazwa ta przetrwała co najmniej do połowy XIX w., kiedy to pojawia się na planach miasta z lat 1840–1841 i 1853¹⁸⁸, odnotowują ją również Jan Jabczyński i Stanisław Kozierowski¹⁸⁹. Przypuszczalnie nazwa ta dała asumpt do poszukiwań w Dolsku śladów wczesnośredniowiecznego grodziska. Jego istnienie uznawał za prawdopodobne Witold Hensel, jednak oczekiwał on weryfikacji tej hipotezy, co do tej pory nie nastąpiło¹⁹⁰. Także Münch skłaniał się do tezy o istnieniu jakiegoś usypiska typu grodowego, na którym widział kościół parafialny w Dolsku. Łączył on jednocześnie przedlokacyjną osadę o charakterze wsi targowej z mającym istnieć tam wcześniej grodziskiem¹⁹¹.

Drogi

Przez Dolsk przebiegała droga łącząca Śrem z Gostyniem¹⁹². Zdaniem Stefana Weymanna była odgałęzieniem drogi poznańsko-wrocławskiej, która w późnym średniowieczu miała większe znaczenie niż w XVI stuleciu¹⁹³. Trudno powiedzieć, na ile osąd ten odpowiada rzeczywistości. Jeszcze w przywileju Stefana Batorego, nadającym dochody z cła dla Dolska z 1585 r., wspomniano o kupcach zdążających z Wrocławia i innych miast śląskich do Poznania, Torunia, Gdańska i Kalisza oraz w kierunku Głogowa¹⁹⁴.

¹⁸¹ AmD, sygn. I/4, f. 114–115.

¹⁸² AAP, AE IX, k. 43r: „usum rubetorum in alveo Rzechtha”; zob. też Jabczyński, s. 148; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377, 380.

¹⁸³ Jabczyński, s. 3; Olszewski, s. 95; S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych*, t. 2, s. 55: „Podrzekta pf. Dolsk. Tamże pole Rzekta na Dolsku”; tamże, s. 166: „Rzekta, pole na Dolsku. [...] miejsce Rzechta na Dolsku od Księginek; również na Dolsku przysiołek Podrzekta”; Brust, s. 143. Obecnie Podrzekta jest nazwą ulicy w Dolsku.

¹⁸⁴ AmD, sygn. I/2: „locum dictum Miedzyborze contiguum huic oppido Dolsko”. W. Olszewski w tłumaczeniu tego dokumentu błędnie odczytał *locum* jako *lacum*, z czego w efekcie wyszło jezioro Międzyborze; Olszewski, s. 27.

¹⁸⁵ Inw. bp. poz. 1564, s. 290; W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów*, s. 50. O Zaborze wspominają również K. Hładyłowicz i S. Kozierowski. Drugi z wymienionych historyków podaje datę pierwszej o wzmianki o Zaborze w 1434 r.; S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych*, t. 2, s. 435. M. Brust (Brust, s. 140) traktował Zaborze jako integralną część konurbacji dolskiej (wraz z położonym na północ od miasta Krupczynem).

¹⁸⁶ AmD, sygn. I/4, f. 87: „in et super agrum Ogrodzisko dictum ex utrisque partibus lacus Dolsko dicti iacentem” (1567 r.).

¹⁸⁷ AmD, sygn. I/17, f. 282: „pienc zagonow na Grodzisku” (1609 r.).

¹⁸⁸ AP Poznań, Odrysy i kopie planów miast wielkopolskich H. Müncha, sygn. O.pl.m. 11; AP Poznań, Starostwo Powiatowe w Śremie, sygn. L. Śr. 20; J. Luciński, *Dolsk*, s. 383.

¹⁸⁹ Jabczyński, s. 3. S. Kozierowski wspominał również o jakimś okopie przy Dolsku w kierunku Masłowa (czyli na północny wschód od miasta), który miał być nazywany Grodziskiem; tenże, *Badania nazw topograficznych*, t. 1, s. 226.

¹⁹⁰ W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań 1950, s. 180–181.

¹⁹¹ Münch, s. 59, 87–88.

¹⁹² Weymann, Drogi, s. 228; Brust, s. 135. Droga z Gostynia wzmiankowana w latach 1464 i 1488; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378.

¹⁹³ Weymann, Drogi, s. 228.

¹⁹⁴ AmD, sygn. I/2 = MK 133, k. 137v: „mercatorum vectorum omniumque transeuntum hominum Wratislavia caeterisque Silesiae civitatibus Posnaniam, Thoruniam, Gedanum aliisque tum Poloniae, tum Prussiae civitates ac etiam Calissia aliisque Regni civitatibus versus Glogoviam caeterasque Germaniae civitates impediatur”.

Nie da się na tej podstawie stwierdzić, że szlak ten był często uczęszczany, niemniej nadal musiano z niego korzystać¹⁹⁵. Droga do Śremu wychodziła z północno-wschodniego narożnika rynku, na Przedmieściu Śremskim skręcała na zachód, by później skręcić na północ, a droga na Gostyń zaczynała się w południowo-zachodniej części miasta. Drogi te na początku XVII w. były brukowane¹⁹⁶.

W XVI w. wzmiankowana była również tzw. wielka droga z miasta Borek w kierunku Dolska¹⁹⁷. Byłaby to być może część drogi, którą przebywali wspomniani w 1585 r. kupcy podążający z Kalisza w kierunku Śląska. Przepuszczalnie jakieś jej fragmenty stanowiły drogi w kierunku położonych na wschód od Dolska wsi: Ostrowieczna i Pokrzywnicy¹⁹⁸.

Poza głównymi arteriami z miasta wychodziły także drogi o znaczeniu lokalnym, umożliwiające komunikację z okolicznymi miejscowościami. Nieliczne z nich mogły być częściami większych dróg. Na podstawie informacji o drodze prowadzącej z Dolska do wsi Drzonek¹⁹⁹, leżącej między Dolskiem a Śremem, można wnioskować, że niekiedy nazywano tak część trasy z Dolska do Śremu. W końcu XVI stulecia (1599 r.) pojawiły się również wzmianki o tzw. wielkiej drodze z Dolska, która prowadziła w kierunku wsi Bielewo²⁰⁰. W tym samym roku wspomniano także o drodze zwanej Kałkowo (Kałkowa?), ze wsi Tworzymirki do tzw. wielkiej drogi zwanej dolską²⁰¹. Wydaje się, że mogło chodzić albo o drogę wychodzącą na zachód z Przedmieścia Gostyńskiego, albo stanowiącą jakąś odnogę lub część drogi na Gostyń.

Jakość dróg i dbanie o ich dobry stan leżały w gestii gminy miejskiej. Zobowiązywały ją do tego przywileje królewskie: nadanie mostowego w 1513 r. przez Zygmunta Starego dla rady miejskiej w wysokości 3 denarów od każdego wozu (gdzie zastrzeżono, aby część z tych dochodów przeznaczana była na reperację mostów i dróg wokół Dolska) oraz potwierdzenie komory celnej przez Stefana Batorego w 1585 r. (zawierające podobne zobowiązanie)²⁰².

2017 r.

¹⁹⁵ Por. T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.5.4. Można dodać, że na arkuszach UMTB, ark. 2200 (Schrimm, 1826 r.) i 2270 (Dolzig, 1826 r.) droga łącząca Śrem z Dolskiem została oznaczona jako szosa kamienna, co wskazywałoby na jej znaczenie w XIX stuleciu.

¹⁹⁶ AmD, sygn. I/17, f. 466: „domum – – in platea Gostinensis parte ab una viae stratae lapidibus parte ab altera Thomae Oczko situatam” (1615 r.). W 1793–1794 w Dolsku były 4 brukowane ulice; J. Wąsicki, *Opisy miast*, s. 68.

¹⁹⁷ Wspomniana w latach 1514, 1530 i 1542; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378.

¹⁹⁸ Droga na Pokrzywnicę wspomniana w 1606 r., przy niej znajdowały się stodoły mieszczan; AmD, sygn. I/17, f. 141. Rzadko jednak używano kierunku na Pokrzywnicę przy określaniu położenia urządzeń gospodarczych czy ról miejskich.

¹⁹⁹ J. Luciński, *Dolsk*, s. 377–378.

²⁰⁰ AAP, Dokumenty, Kapituła Katedralna, dokumenty papierowe, sygn. DK pap XII/003, k. 3r: „circa viam magnam ex oppido Dolsko versus villam Bielewo pendentem”.

²⁰¹ Tamże, k. 3v: „Kalkowo de villa Tworzymierki ad Magnam Viam Dolska nuncupatam” oraz „haec via Kalkowa concurrat cum Magna Dolska dicta” (1599 r.). W haśle dotyczącym Dolska w SHGPoz błędnie podano datę 1559; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378.

²⁰² AmD, sygn. I/1; zob. też J. Luciński, *Dolsk*, s. 378; AmD, sygn. I/2 = MK 133, k. 137v–138v.

III.6.8.8. DROHICZYN

Tomasz Jaszczolt

Plan Drohiczyna został zrekonstruowany metodą retrogresywną na podstawie najstarszych znanych przedstawień kartograficznych, które zostały uzupełnione informacjami ze źródeł pisanych. Oczywiście, tak jak przy rekonstrukcji większości planów miast, tak i w tym przypadku plan taki jest swego rodzaju interpretacją źródeł, łączącą elementy pewne, jak np. położenie budynków sakralnych czy sieci ulic, z elementami o mniejszym stopniu prawdopodobieństwa.

Ze źródeł kartograficznych, jakie dotrwały do naszych czasów i są obecnie dostępne najstarszy jest plan Drohiczyna z 1789 r. Nie zachował się on w oryginale. W latach 80. XIX w. był przechowywany w urzędzie miejskim w Drohiczynie, gdzie jego kolorowy odrys sporządził archeolog rosyjski Nikołaj Pietrowicz Awenarius, prowadzący badania wykopaliskowe w samym Drohiczynie i okolicach. Następnie plan ten znalazł się w kolekcji tego uczonego, obecnie przechowywanej w Instytucie Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu¹. Kopia planu jest o tyle cenna, że pokazuje dawny bieg koryta Bugu, który po 1789 r. uległ dosyć znacznej zmianie w następnym stuleciu. Zostały na nim także umieszczone lokalizacje nieistniejących później obiektów sakralnych.

Kolejne dwa plany pochodzą z początków XIX w. Zostały wykonane przez oficerów rosyjskich, gdy po 1807 r. Drohiczyn znalazł się w obrębie Obwodu Białostockiego włączonego do Cesarstwa Rosyjskiego. Plany te są obecnie przechowywane w Centralnym Państwowym Archiwum Historyczno-Wojskowym w Moskwie. Pierwszy z nich – *Plan miasta Drohiczyna z okolicznymi miejscowościami w Obwodzie Białostockim* – został sporządzony w 1810 r.² Z kolei drugi – *Plan powiatowego miasta Drohiczyna z przyległościami w Obwodzie Białostockim* – pochodzi z 1828 r.³ Obydwa w miarę dobrze pokazują układ ulic, rozmieszczenie ważniejszych budynków, zasięg placów i ogrodów w obrębie miasta.

W kolekcji kartograficznej Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego zachował się barwny plan z ok. 1840 r. przedstawiający centralną część miasta z ukazaniem najważniejszych budowli sakralnych i miejskich oraz domów położonych wokół placu rynkowego⁴. Do odtworzenia zasięgu zabudowy miejskiej na przełomie XVI i XVII w. przydatne okazały się także mapy topograficzne wykonane pod nadzorem przez oficerów pruskich von Steina i von Geusaua dla części Drohiczyna objętej zaborem pruskim oraz pod kierunkiem pułkownika Antoniego Mayera von Heldensfelda dla Ruskiej Strony, która znalazła się pod panowaniem austriackim. Dzięki nim możliwe było również odtworzenie układu sieci drożnej, jak się wydaje, dobrze ukazującej jej przebieg także dla wieków wcześniejszych. Przydatna okazała się też mapa Drohiczyna i okolic z 1887 r. zachowana we wspomnianej kolekcji Nikołaja Awenariusza⁵.

¹ Instytut Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk, Sankt Petersburg, f. 1-1886-55, k. 35; reprodukcja czarno-biała [w:] H. Siemienczuk, *Prawosławne monasteria Podlasia w latach 1786–1789*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1999, nr 12, s. 179; L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyna w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 17, 2011, s. 70 (za udostępnienie elektronicznej kopii planu autor składa podziękowanie dr. M. Dzikowi).

² Centralne Państwowe Archiwum Historyczno-Wojskowe, Moskwa, f. 846-16-21907.

³ Tamże, f. 846-16-21909.

⁴ BUWil, f. 23-130. Plan jest pozbawiony daty, jednak zawarta w nim informacja o zamkniętym klasztorze i kościele franciszkańskim pozwala go datować na okres po 1832 r. Reprodukacja planu: „Białostoczczyzna”, 1999, nr 2(54), okładka, tu jednak plan datowany błędnie na ok. 1810 r.

⁵ Instytut Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk, Sankt Petersburg, f. 1-1886-55, k. 36.

Znane widoki Drohiczyna pochodzą dopiero z drugiej połowy XIX w. Najbardziej znanym spośród nich jest litografia sporządzona przez Teodora Nakielskiego w 1879 r.⁶, a także oddzielnie publikowane w „Tygodniku Ilustrowanym” widoki różnych obiektów z terenu miasta, również jego autorstwa. Z kolei w kolekcji Awenariusza przechowywany jest wyrysowany przez niego w 1887 r. widok Drohiczyna od strony Bugu. Widok ten obok istniejących wówczas budowli zawiera także zaznaczone miejsca, w których miały się znajdować nieistniejące już w XIX w. cerkwie zamkowa św. Mikołaja i pw. Przczystej Bogurodzicy⁷.

Ze źródeł pisanych najbardziej przydatne byłyby księgi miejskie ławnicze i wójtowskie oraz kopiariusze przywilejów Drohiczyna, zachowane w liczbie 45 jednostek z lat 1537–1798, które niestety wszystkie przepadły wraz z zasobem AGAD w 1944 r.⁸ Jedynie w pewnym stopniu rekompensują ich stratę księgi sądowe ziemskie i grodzkie drohickie, do których wpisano pewną liczbę dokumentów zawierających m.in. przywileje na libertacje placów miejskich czy transakcje sprzedaży-kupna w obrębie Drohiczyna. Ważnym źródłem są księgi Metryki Litewskiej (do 1569 r.), a następnie Metryki Koronnej, do których wpisano kopie przywilejów miejskich i cechowych, dokumenty odnoszące się do wójtostwa i jego właścicieli, a także nadania placów i włók miejskich oraz libertacji tychże.

Zaginał także rejestr pomiarów włócznej Drohiczyna i starostwa drohickiego przeprowadzonej w latach 1562–1564 przez mierniczego Dymitra Sapiechę. Nie są też znane żadne jego kopie czy choćby fragmenty. Rejestr taki byłby niewątpliwie najbardziej przydatny dla odtworzenia układu przestrzennego Drohiczyna w drugiej połowie XVI w. Jaką wartość przedstawiał możemy się przekonać na podstawie zachowanych rejestrów pomiarów z innych miast podlaskich: Brańska, Suraża, Mielnika, Kleszczel, Narwi, Bielska. Nie zachowały się również inwentarze Drohiczyna z XVI w. W pewnym stopniu ich brak wypełniają informacje zawarte w lustracjach miasta z XVI w., które zostały wydane drukiem. Szczególnie obfita w informacje jest lustracja przeprowadzona w 1570 r., tuż po włączeniu Podlasia do Korony. Natomiast tylko w skrócie zachowała się treść lustracji z 1576 r.⁹ Większe jej streszczenie podał Józef Jaroszewicz¹⁰. Na wydanie czekają zaś lustracje Drohiczyna z 1616¹¹ i 1661 r.¹²

Drohiczyn nie doczekał się jak dotąd monografii, która odpowiadałaby wymogom naukowym. Za taką nie można bowiem uważać książki wydanej w 1938 r. przez ucznia gimnazjum drohickiego Feliksa Zygmunta Weremieja¹³ czy też książki opracowanej przez miłośników historii Drohiczyna Zenona Skrzypkowskiego i Zbigniewa Ruczaja¹⁴. Powstało natomiast wiele artykułów naukowych i drobniejszych opracowań dotyczących zarówno samego Drohiczyna, jak i traktujących o nim przy okazji badań nad całym Podlasiem. Do najstarszych należy zaliczyć pracę Józefa Jaroszewicza z pierwszej połowy XIX w., która w wielu miejscach zachowała aktualność do dzisiaj i jest o tyle cenna, że opierała się na źródłach jeszcze dostępnych autorowi, a dziś już nieistniejących¹⁵. Przy okazji badań archeologicznych prowadzonych w Drohiczynie i okolicach tekst po części nawiązujący do historii miasta opublikował wspomniany Mikołaj Awenarius¹⁶. Na podstawie badań archeologicznych prowadzonych w latach 50. XX w. monografię wczesnośredniowiecznego Drohiczyna opracowała Krystyna Musianowicz¹⁷. Także późniejsze badania archeologiczne przyniosły wiele nowych i cennych ustaleń na temat przeszłości Drohiczyna, szczególnie dla okresów, z których brak jest źródeł pisanych lub zachowało się ich niewiele. Podsumowanie tych badań i przegląd wcześniejszej literatury zawierają prace Lecha Pawlaty, który sam

⁶ Litografia wykonana i ofiarowana Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu z okazji 50-lecia jego pracy literackiej (wydana w wielu egzemplarzach, jeden przechowywany m.in. w Muzeum Regionalnym w Drohiczynie).

⁷ Instytut Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk, Sankt Petersburg, f. 1-1886-55, k. 33.

⁸ *Inwentarz b. Wileńskiego Archiwum Centralnego*, cz. 1: nr 1–11794, Wilno 1929, s. 384–385; A. Wolff, *Akta partykularne przedrobiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 210.

⁹ LWP 1570, 1576, s. 72.

¹⁰ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, „Athenaeum”, 1847, z. 4, s. 26–27.

¹¹ ASK XLVI 149, k. 162–165.

¹² MK XVIII 64, Lustracje, s. 555–556.

¹³ F.Z. Weremiej, *Stolica Jaćwieży. Monografia miasta Drohiczyna nad Bugiem w zarysie historycznym*, Drohiczyn 1938.

¹⁴ Z. Skrzypkowski, Z. Ruczaj, *Drohiczyn: historyczna stolica Podlasia*, [Drohiczyn 2006].

¹⁵ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 1–48.

¹⁶ Н.П. Авенариус, *Дрогичин Надбужский и его древности*, [w:] *Древности Северо-Западного края*, t. 1, cz. 1, S. Petersburg 1890.

¹⁷ K. Musianowicz, *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 6, 1969, s. 7–228.

również wnikliwie opracował wiele zagadnień dotyczących Drohiczyna i jego najstarszych dziejów, doskonale przy tym łącząc badania archeologiczne z ustaleniami historycznymi¹⁸.

Wiele istotnych konstatacji przyniosły teksty przygotowane przez środowisko białostockich historyków na sesję popularnonaukową, która odbyła się w 1978 r. w Drohiczynie. Zebrane materiały wydano drukiem w niskonakładowej i trudno dziś dostępnej publikacji zbiorowej. Na uwagę zasługują w niej teksty Leszka Postołowicza o układzie przestrzennym Drohiczyna w XV–XVIII w. czy Józefa Maroszka omawiający kulturalne znaczenie Drohiczyna w dziejach¹⁹. Także wiele innych prac tego ostatniego badacza zajmuje bardzo ważne miejsce w historiografii nie tylko całego Podlasia, ale i Drohiczyna. Jedynie temu ośrodkowi miejskiemu został poświęcony artykuł przygotowany z okazji 500-lecia nadania praw miejskich magdeburskich Drohiczynowi. Dotyczy wprawdzie głównie rzemiosła i handlu, lecz omawia też wiele innych zagadnień z historii miasta²⁰.

Jakkolwiek najstarsza znana wzmianka źródłowa o Drohiczynie pochodzi z 1142 r., kiedy wielki książę kijowski Wsiewołod Olegowicz wydzielił m.in. ten gród oraz Brześć jednemu ze swoich braci – Igorowi Olegowiczowi, to powszechnie przyjmuje się, że historia Drohiczyna zaczęła się co najmniej wiek wcześniej, gdy trafił on w ręce księcia kijowskiego Jarosława Mądrego jako „zapłata” za pomoc udzieloną Kazimierzowi Odnowicielowi w walce przeciwko Jaćwingom i samozwańczemu władcy Mazowsza Masławowi. Właśnie wtedy miał zostać zbudowany w Drohiczynie warowny gród, wokół którego rozwinęło się osadnictwo przyrodowe. Hipotezę tę zdają się potwierdzać zarówno wcześniejsze, jak i najnowsze badania archeologiczne, właśnie na XI w. datujące powstanie grodu drohickiego²¹.

W XII w. Drohiczyn był ważnym węzłem handlowym łączącym Polskę z Rusią, czego dowodzą niezliczone ołowiane plomby znajdujące się w mieście od końca XIX w. Przedstawiają one rozmaite znaki, litery alfabetu cyrylicy, postacie świętych, zwierząt, ptaków, ale też herby książąt ruskich²². Uczestnictwa miasta w handlu dalekosiędnym dowodzi także płytką z wyobrażeniem skrzydlatego lwa, z napisem *Ex officina Sancti Marci*, pochodząca aż z Wenecji.

W końcu XII w. Drohiczyn znalazł się w orbicie wpływów księcia Kazimierza Sprawiedliwego, a następnie jego syna Konrada Mazowieckiego. To właśnie Konrad w 1237 r. nadał zamek Drohiczyn wraz z okręgiem ograniczonym rzekami Bug i Nur (Nurzec) aż do granic Rusi rycerzom wywodzącym się z wcześniejszego zakonu braci dobrzyńskich²³, którzy w momencie nadania byli połączeni z templariuszami²⁴. Z rąk templariuszy miasto odebrał książę halicki Daniel Romanowicz zapewne w 1243 r.²⁵ To właśnie Drohiczyn wybrał na miejsce swojej koronacji w 1253 r., której dokonał legat papieski Opizon z Mezzano w towarzystwie biskupa krakowskiego Prandoty²⁶. W 1275 r. Drohiczyn został zdobyty i spalony przez wojska księcia litewskiego Trojdena, które wymordowały też jego mieszkańców²⁷.

Drohiczyn wchodził w skład księstwa halicko-włodzimierskiego Romanowiczów do śmierci w 1340 r. ostatniego władcy, księcia Bolesława Jerzego II, najpewniej otrutego przez bojarów. Bolesław Jerzy II, syn księcia mazowieckiego Trojdena, dziedziczył księstwo po śmierci swoich wujów: Andrzeja i Lwa Juriewiczów. Po jego śmierci część jego dziedziny obejmującą Drohiczyn zajęli jego bracia Siemowit i Kazimierz, a być może nawet jeszcze jego ojciec Trojden. O posiadaniu Drohiczyna przez Mazowszan

¹⁸ Z ważniejszych prac: L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 67–97; tenże, *Problematyka badań nad powstaniem i organizacją przestrzeni miejskiej średniowiecznego Drohiczyna*, [w:] *Małe miasta: perspektywa archeologiczna*, red. M. Zalewski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2014, s. 23–78; tenże, *Plomby typu drohiczynskiego – problematyka badań*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 12, 2016, s. 83–140.

¹⁹ *Drohiczyn. Dzieje miasta na tle dziejów regionu: do 1950 r.*, red. A. Dobroński, A. Izdorczyk, Białystok 1980.

²⁰ J. Maroszek, *Rzemiosło i handel w Drohiczynie do końca XVIII wieku*, „Białostoczczyzna”, 1999, nr 2(54), s. 3–15.

²¹ L. Pawlata, *Problematyka badań*, s. 36–38.

²² Tenże, *Plomby typu drohiczynskiego*, s. 84–91 (tu także wcześniejsza literatura i podsumowanie badań na plombami drohickimi).

²³ Oryginał pergaminowy dokumentu Konrada I Mazowieckiego z 1237 r. zachowany w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, XX HA, Pergamenturkunden, Schieblade 57, nr 42; publ. m.in. [w:] *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, t. 1, wyd. J.K. Kochanowski, Warszawa 1919, nr 366, s. 421–423.

²⁴ A. Jusupović, „*Domus quondam Dobrinensis*”. *Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego*, „Zapiski Historyczne”, t. 71, 2006, nr 1, s. 11–14.

²⁵ *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstęp i przyp. D. Dąbrowski, A. Jusupović, współpr. I. Juriewa, A. Majorow, T. Wiłkuł, Kraków–Warszawa 2017 (Pomniki Dziejowe Polski, ser. 2, t. 16), s. 153.

²⁶ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 349–366.

²⁷ *Kronika halicko-wołyńska*, s. 227.

świadczy dokument Siemowita Trojdenowica z 1342 r. adresowany do jego wojewody-namiestnika, tytułującego się właśnie drohickim²⁸.

Wkrótce jednak, zapewne w wyniku walk toczonych w 1351 r., podczas których pod Mielnikiem zginął z rąk Litwinów książę płocki Bolesław III Wańkowic, ziemię drohicką przejął z rąk Mazowszan książę litewski Kiejstut, który w 1355 r. razem z bratem Lubartem wystawił dokument zezwalający kupcom toruńskim na swobodne poruszanie się do Łucka drogą prowadzącą m.in. przez Drohiczyn, Mielnik i Brześć²⁹.

Definitywnie przynależność Drohiczyna do władztwa Kiejstuta potwierdził traktat z 1366 r., który zawarł on wraz z bratem Olgierdem z królem polskim Kazimierzem Wielkim. Ten ostatni zobowiązał się wówczas nie najeżdzać na ziemie i stanowiące ich centra z zamkami w Brześciu, Drohiczynie, Mielniku, Bielsku i Kamieńcu – należące do Kiejstuta oraz na Kobryń należący do wielkiego księcia Olgierda³⁰. Ziemie drohicka, a także brzeska i kamieniecka w końcu rządów Kiejstuta były obiektem rejs krzyżackich, które poważnie spustoszyły ich obszary³¹. Zawarty pomiędzy Litwą i zakonem traktat z 1379 r., określający warunki pokoju, wymienia wśród ziem wyjętych spod rejs krzyżackich m.in. Suraż, Drohiczyn, Mielnik, Brześć, Bielsk i Kamieniec³². Po śmierci księcia Kiejstuta i ucieczce jego syna Witolda do Krzyżaków ziemię drohicką, a być może i brzeską, próbował w 1382 r. zająć książę mazowiecki Janusz. Jednak bardzo szybko utracił ją na rzecz Jagiełły. Dopiero po powrocie od Krzyżaków i pogodzeniu się z Jagiełłą w 1385 r. Witold otrzymał zwrot części ojcowizny wraz z Grodnem, Brześciem, Kamieńcem, Wołkowyskiem, Drohiczynem i Mielnikiem. W wystawianych przez siebie dokumentach z lat 1386–1389 Witold tytułował się księciem brzeskim³³ lub grodzieńskim³⁴, jednak niewątpliwie posiadał także Drohiczyn, o czym świadczy pojawienie się w jego otoczeniu w 1388 r. wojewody drohickiego Jana. Po kolejnej ucieczce do Krzyżaków w 1389 r. Witold ponownie utracił swoją ojcowiznę, którą osobiście zajął w lutym 1390 r. król Władysław Jagiełło. Ziemię drohicką z grodami w Drohiczynie, Bielsku, Mielniku i Surażu późnym latem 1390 r. oddał we władanie księciu mazowieckiemu Januszowi, co potwierdził dokumentem wystawionym 2 IX 1391 r. Drohiczyn został wówczas wyraźnie wymieniony jako główny ośrodek całego terytorium, co wskazuje na jego znaczącą rolę³⁵. Po powrocie Witolda na Litwę i ugodzie zawartej w 1392 r. w Ostrowie, Brześć i Kamieniec na trwałe powróciły w jego posiadanie. Ziemię drohicką odzyskał później, dopiero pomiędzy 1401 a 1405 r. Jego władztwo nad ziemią drohicką potwierdzają pobyty w Drohiczynie, notowane zwłaszcza pod koniec rządów³⁶, oraz zachowane nadania na rzecz cerkwi, kościołów czy rycerstwa i bojarów na tym obszarze. Jeden z dokumentów Witolda z 1420 r. został nawet wystawiony podczas jego pobytu „in castro Drohicin”. Po krótkim epizodzie rządów Świdrygiełły w Wielkim Księstwie Litewskim ziemię drohicka i mielnicka znalazły się wraz z częścią tegoż we władaniu młodszego brata Witolda – Zygmunta Kiejstutowicza.

Wykorzystując śmierć Zygmunta Kiejstutowicza w marcu 1440 r., latem tego roku ziemię drohicką zajął książę mazowiecki Bolesław IV, który nawet ustanowił w Drohiczynie kasztelana. Został nim wywodzący się z rodziny mazowieckiej, ale posiadający dobra także na terenie ziemi drohickiej –

²⁸ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, t. 2: *Dokumenty z lat 1248–1355*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, współudz. K. Pacuski, H. Wajs, Wrocław 1989, s. 252–253.

²⁹ В. Розов, *Українські грамоти, XIV в. і перша половина XV в.*, Київ 1928, nr 1, s. 1–2.

³⁰ A. Czuczynski, *Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z r. 1366*, KH, t. 4, 1890, s. 513–515.

³¹ Wigand von Marburg, *Nowa kronika pruska*, oprac. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski, Toruń 2017, s. 425.

³² Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, XX HA, Pergamenturkunden, Schieblade 52, nr 3.

³³ Tak np. w dokumencie z 1388 r. wystawionym w Kamieńcu, zawierającym nadanie na rzecz biskupstwa wileńskiego m.in. na terenie ziemi brzeskiej; *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae: 1386–1430*, zebra. i wyd. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986, nr 9, s. 15–16.

³⁴ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, wyd. A. Prochaska, Cracoviae 1882, nr LIII.

³⁵ M. Radoch, *W sprawie daty nadania przez Władysława Jagiełłę ziemi drohickiej księciu mazowieckiemu Januszowi I*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 11–20. Autor niesłusznie próbuje poprawić jedynie datę przywileju Władysława Jagiełły z 15 IX 1391 na 1390 r. Sam przywilej został wystawiony rok później od faktycznego przekazania ziemi drohickiej Januszowi I.

³⁶ S. Polechow, *Itinerarium wielkiego księcia litewskiego Witolda: 4/5 sierpnia 1392–27 października 1430*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 5, 2019, s. 96–98.

Jan Nasuta³⁷. Późnym latem 1444 r. wojska litewskie dowodzone przez Jana Gasztołda zajęły ziemię drohicką i przyłączyły ją na powrót do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Odtąd aż do 1569 r. Drohiczyn wraz z całym Podlasiem znajdował się w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym bowiem roku na mocy przywileju króla Zygmunta Augusta został przyłączony do Korony polskiej.

Zachowany przywilej nadający Drohiczynowi prawo magdeburskie został wystawiony dopiero w 1498 r. Znane są jednak liczne świadectwa pośrednio dowodzące, że już wcześniej Drohiczyn posiadał prawo miejskie, być może chełmińskie. Są to przede wszystkim wzmianki o instytucjach typowych dla miast lokowanych na prawie niemieckim. Mamy więc z Drohiczyzna informacje o radzie miejskiej, burmistrzach, mieszczanach występujących już w pierwszej połowie XV w.³⁸ Co warto podkreślić, we wrześniu 1440 r. Bolesław IV, przebywając w Drohiczyźnie, nadał przywilej na prawo chełmińskie dla Mielnika³⁹. Nie ma natomiast śladu po analogicznym przywileju dla Drohiczyzna, co poniekąd dowodzi, że miasto uzyskało taki przywilej już wcześniej, być może jeszcze za czasów księcia Janusza I Starszego (1390–1401) lub też od wielkiego księcia litewskiego Witolda. W każdym razie w przywileju Witolda na wójtostwo dla Stanisława Dziadka z 1429 r. Drohiczyn jest określony jako *oppidum*⁴⁰. Również w przywileju Kazimierza Jagiellończyka dla mieszczan wileńskich z 1441 r. Drohiczyn jest wymieniony pośród 14 miast z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego, w których uzyskali oni prawo wolnego handlu⁴¹.

Z procesem lokacji na prawie niemieckim nierozdzielnie wiązało się ustanowienie w mieście wójtostwa, które w Drohiczyźnie mogło istnieć już na początku XV w. Pośrednio dowodzi tego wzmianka z 1414 r., w której wymieniony został Niklasz, stary wójt z Drohiczyzna⁴².

Dopiero jednak 28 XII 1429 r. w Grodnie książę Witold wystawił przywilej, którym nadał wójtostwo w mieście Drohiczyźnie Stanisławowi Dziadkowi. Głównym uposażeniem wójtostwa było 6 włók ziemi. Ponadto wójt miał dostawać jedną trzecią opłat z kar sądowych oraz co trzeci kamień łoju. Uzyskał także prawo zbudowania i posiadania młyna, w którym zboże mogliby mielić mieszkańcy Drohiczyzna i okolicznych wsi. W otrzymanym wójtostwie Stanisław Dziadek miał sprawować swój urząd na wzór wójtów miasta Lublina⁴³. Z jego rąk wójtostwo dość szybko przeszło jednak na inne osoby⁴⁴. W XV w. są znani następni wójtowie drohiccy: Grzegorz (1438–1448), Mikołaj Chodowski (1479–1481), Andrzej (1497–1536)⁴⁵. Źródła z XVI w. wskazują na istnienie w Drohiczyźnie folwarku i dworu wójtowskiego. Plan z 1810 r. we wschodniej stronie miasta, przy drodze do Zajęcznik, oznacza istnienie dworu „wójtowszczyzna”. Również mapa von Steina w tym samym miejscu pokazuje większy obiekt. Wójtostwo w Drohiczyźnie funkcjonowało nieprzerwanie do III rozbioru. Można przyjąć również, że siedziba wójtów znajdowała się cały czas w tym samym miejscu. Wobec tego zdecydowano o umieszczeniu dworu wójtowskiego na mapie według lokalizacji podanej przez wspomniane źródła.

Ostatnim etapem wieńczącym proces lokacji Drohiczyzna było uzyskanie przez miasto przywileju na prawo magdeburskie z rąk Aleksandra Jagiellończyka 4 X 1498 r.⁴⁶ W dokumencie władca

³⁷ Jaszczółt, Ziemia drohicka i bielska, s. 334–335; J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Warszawa–Kraków 2012, s. 566.

³⁸ Między innymi: Marcin Schneider mieszczanin z Drohiczyzna w 1417 r. (M. Radoch, *Kilka uwag o konfliktach na pograniczu litewsko-mazowieckim i litewsko-krzyżackim w latach 1401–1426*, [w:] *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2005, s. 15), Wit rajca drohicki w 1438 r. (ZZG, sygn. 32, s. 452), Jakub Strugała burmistrz drohicki w 1470 r. (Kapicjana 5, s. 12; *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, wyd. A. Wolff, Wrocław 1960, nr 730, s. 144), list burmistrza i rady miejskiej Drohiczyzna z 1486 r. do rady miasta Gdańska (Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300 D/7, nr 81, s. 1), Matys burmistrz „lacki”, Paszko Slinzyc rajca „ruski”, Artyszko rajca „zabuski”, Butko, Patrysz, Paszko Cybowicz – mieszczanie drohiccy w 1492 r. (AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 4783).

³⁹ MK 3, k. 246.

⁴⁰ *Vitoldiana*, nr 188, s. 156–157.

⁴¹ LMAVB, f. 1-17; *Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach*, Wilno 1843, nr 7, s. 7–10.

⁴² *Codex epistolaris Vitoldi*, nr 649, s. 329–330.

⁴³ RGADA, f. 389-1-31, k. 11v–12; *Акты Литовско-Русского государства*, t. 1, wyd. М.В. Довнар-Запольский, Москва 1899, nr 2, s. 2–3; *Vitoldiana*, nr 188, s. 156–157.

⁴⁴ Występujący w 1458 r. syn Stanisława Dziadka Andrzej nie był właścicielem wójtostwa; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-28, k. 181–181v.

⁴⁵ ZZG, sygn. 32, s. 452; AGAD, Drohicckie grodzkie, seria 2, nr 1, k. 346v, 405v; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-6, k. 114–114v.

⁴⁶ Dokument zachowany w kopiach z XVI w., m.in. RGADA, f. 389-1-13, k. 109–110v; MK 101, k. 368; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-5, k. 129v–131; Kapicjana 2, s. 49–54.

wyraźnie stwierdzał, że różnorodność praw zwyczajowych używanych przez różne nacje i wyznania w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym również w Drohiczynie, negatywnie wpływa na ich funkcjonowanie. Chcąc więc zaprowadzić porządek w tej kwestii, Aleksander nadał wszystkim mieszkańcom Drohiczyna zarówno z Lackiej, jak i Ruskiej Strony prawo magdeburskie, uchylając jednocześnie wszelkie inne prawa, a szczególnie używane przez mieszkających tu Rusinów. Potwierdził władzę wójta nad mieszczanami, którzy mieli być sądzeni jedynie przez niego i burmistrzów oraz rajców. Tym samym mieszczanie zostali wyłączeni spod jurysdykcji zamkowej i starostów wielkosiążących. Miastu wyznaczono terminy czterech jarmarków dorocznych, mających odbywać się po Niedzieli Palmowej oraz świątach Bożego Ciała, Podwyższenia Krzyża Świętego i Szymona Judy. Wówczas tylko mogli handlować w Drohiczynie mieszczanie z innych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wyjątek uzyskali jedynie mieszczanie z Wilna, Trok i Połocka, którzy na mocy specjalnych przywilejów mogli handlować także w innych terminach. Każdy z wyznaczonych jarmarków miał trwać tydzień.

Oryginalny przywilej Aleksandra najpewniej spłonął przed 1569 r. Wówczas to mieszczanie drohiccy na sejmie lubelskim przedłożyli nie sam oryginał, lecz kopię jego wpisu do ksiąg ziemskich drohickich z 1542 r. Z całą pewnością nie istniał w 1592 r., gdy wprost zapisano: „Miasto Drohiczin iż przez wielkie a częste pogorzenie niemało szkody popadło i przywilej oryginalny tego miasta zgorzał”⁴⁷.

Pomimo włączenia Podlasia do Korony w 1569 r. mieszczanie drohiccy jeszcze długo nie mogli się wyzwolić od uciążliwych podatków obowiązujących w Wielkim Księstwie Litewskim, a które musieli płacić staroście. Niewątpliwie zaważyła na tym postawa wojewody podlaskiego i starosty drohickiego Mikołaja Kiszki (zm. 1587 r.), który nie chciał ustąpić z tych podatków. Dopiero jego syn i następca na starostwie drohickim Mikołaj Kiszka dokumentem z 24 XI 1588 r. na wyraźne polecenie króla ustąpił z pobierania podatków według zwyczaju litewskiego, jako niezgodnych z przywilejem inkorporacji Podlasia z 1569 r.⁴⁸ Mieszczanie drohiccy mieli płacić jedynie czynsze w wysokości 50 gr od włóki po Lackiej Stronie oraz po 30 i 1/8 gr z włóki po Ruskiej Stronie, ze względu na gorsze grunty występujące w tej części Drohiczyna, ponadto kwartę z karczem w wysokości 70 zł rocznie⁴⁹. Jednak pomimo tego nadal zdarzały się przypadki nieprzestrzegania przez starostów przyjętych ustaleń, co powodowało konieczność interwencji królewskiej. W 1617 i 1618 r. król Zygmunt III napominał wspomnianego Mikołaja Kiszkę, aby nie czynił krzywd młynarzom drohickim i innym mieszczanom⁵⁰.

Od lat 80. XVI w. wzmiankowani są w Drohiczynie Szkoci, którzy z czasem osiedlali się tu coraz liczniej. Już w 1589 r. plac w Drohiczynie posiadał niejaki Kilian Szkot⁵¹. Na przełomie XVI i XVII w. burmistrzem był nawet Szkot Wojciech, posługujący się charakterystycznym nazwiskiem Baranowski.

Lustracja z 1570 r. pisząc o Drohiczynie, stwierdzała, że: „Powiat wielki i to miasto na Podlasiu głównejsze jest”⁵². Identyczną informację zawiera lustracja przeprowadzona w 1616 r.⁵³ Znaczenie Drohiczyna wynikało niewątpliwie z dawniejszej tradycji, gdy w XIII i XIV w. był najważniejszym grodem na terenie odpowiadającym mniej więcej terytorium późniejszego województwa podlaskiego. Także później, w wiekach XV i XVI, był siedzibą sądów szlacheckich, które początkowo na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego funkcjonowały tylko na Podlasiu. Sąd ziemski w Drohiczynie działał już w czasach wielkiego księcia Witolda, co najmniej od 1427 r., z pewnością za jego zezwoleniem⁵⁴. 19 VI 1445 r. Kazimierz Jagiellończyk jeszcze jako wielki książę litewski wydał szlachcie ziemi drohickiej przywilej na posługiwanie się prawem polskim, tak jak za czasów książąt Witolda i Zygmunta Kiejstutowiczów⁵⁵.

⁴⁷ *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1911 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 21), s. 149.

⁴⁸ Mandat królewski z 30 I 1588 r. skierowany do Mikołaja Kiszki starosty drohickiego; ZZG, sygn. 30, s. 90.

⁴⁹ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-15, k. 101–102; J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 27.

⁵⁰ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 11, k. 275–276; J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 29–30.

⁵¹ NGAB Mińsk, f. 1759-2-44, k. 198v–199.

⁵² LWP 1570, 1576, s. 4.

⁵³ ASK XLVI 149, k. 162.

⁵⁴ W 1427 r. wzmiankowany był podsędek ziemski drohicki Grzymek z Padkowic; APB, Sumariusz ksiąg ziemskich drohickich z lat 1640–1697, s. 112. Niewątpliwie razem z podsędkiem musiał wtedy sędzić również sędzia ziemski.

⁵⁵ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-28, k. 10.

W 1516 r. król Zygmunt I Stary wydał przywilej w pełni zezwalający na posługiwanie się prawem polskim przez szlachtę ziemi drohickiej⁵⁶. W tym momencie w Drohiczynie ukonstytuował się odrębny sąd grodzki. Wcześniej sprawy przez niego rozpatrywane były sądzone przez zamkowe sądy sprawowane przez starostów. Pierwszy wzmiankowany sędzia grodzki drohicki Hieronim Rospąd Jabłoński pojawił się w latach 1517–1522⁵⁷.

W 1513 r. utworzono województwo podlaskie, którego wojewodą został Jan (Iwan) Sapieha, marszałek i sekretarz hospodarski. Gdy zmarł w 1517 r., formalnie nastąpiła przerwa w funkcjonowaniu województwa w związku z nieobsadzeniem urzędu. Dopiero przywilejem z 1520 r. król Zygmunt I Stary powołał nowego wojewodę podlaskiego Janusza Kostewicza i na nowo utworzył województwo, wyraźnie określając jego terytorium, w którym znalazły się obok Drohiczyna, Bielska i Mielnika także Brześć, Kamieniec i Kobryń⁵⁸. Drohiczyn nie był jednak wtedy uważany za stolicę województwa, czego dowodem jest choćby to, że nie zostało ono nazwane od nazwy miasta, tak jak inne wówczas nowo powstałe województwa litewskie. Rangę stołeczną Drohiczyn uzyskał dopiero po zawarciu unii lubelskiej, gdy zaczęły się w nim odbywać zjazdy wojewódzkie, sejmiki generalne, a także wybierano deputatów z województwa podlaskiego na Trybunał Koronny. Drohiczyn był w drugiej połowie XVI w. jedynym miastem królewskim w ziemi drohickiej (do 1565 r. także Wysokie).

XVI-wieczny Drohiczyn był położony po obu stronach Bugu. Na prawym (północnym) brzegu rzeki znajdowała się część miasta zwana zwyczajowo Lacką Stroną (lub Drohiczynem Lackim), a na przeciwnym brzegu Bugu obszar określany jako Ruska Strona (Drohiczyn Ruski). Z tego powodu też niekiedy w źródłach była mowa o dwóch miastach⁵⁹. Kwestia pochodzenia nazewnictwa obu stron Drohiczyna nie jest do końca jasna i będzie wymagała dalszych szczegółowych badań. Naszym zdaniem raczej nie jest to pochodna stosunków osadniczych i etnicznych występujących w Drohiczynie. Zarówno po jednej, jak i po drugiej stronie rzeki spotykamy zamieszkujących Polaków oraz Rusinów. Bug nie był więc granicą oddzielającą ściśle od siebie obie narodowości. Najwymowniejsze jest to, że główne cerkwie prawosławne znajdowały się na Lackiej Stronie. Najbardziej sensownym wytłumaczeniem tego stanu rzeczy jest zapis z przywileju magdeburgskiego Drohiczyna z 1498 r., w którym Aleksander Jagiellończyk zezwala na wybieranie dwóch burmistrzów i dwóch kompletów rady miejskiej po ośmiu rajców – osobno przez Polaków i przez Rusinów. Możliwe zatem, że ci burmistrzowie i rajcowie sprawowali swoje funkcje w odpowiednio nazywanych częściach Drohiczyna, czyli na Stronach Lackiej i Ruskiej. Taki stan rzeczy występował zresztą już wcześniej, skoro w 1492 r. jest mowa w dokumencie o „burmistrzu lackim” i „rajcy ruskim” z Drohiczyna. Większość źródeł nawet wspominając o obu stronach, traktuje jednak Drohiczyn jako jeden organizm miejski.

Niewątpliwie na rozwój grodu i osad przedlokacyjnych w Drohiczynie wpływ miała bliskość Bugu. Gród drohicki znajdował się na prawym brzegu rzeki, w miejscu górującym nad położoną po drugiej stronie doliną. Dolina Bugu naprzeciw Góry Zamkowej jest dosyć szeroka i wynosi ok. 4 km. Sam Bug na terenie Drohiczyna i najbliższej okolicy tworzy liczne meandry. Natomiast nurt podmywa na przemian obydwie brzegi. Stąd też w ciągu wieków Bug zmieniał swoje koryto. Śladem po tych zmianach są starorzecza, tzw. bużyska⁶⁰. Jedno z większych starorzeczy położone było od zachodniej strony miasta. Wyraźnie widoczne jest na mapie von Steina. Można je najpewniej zidentyfikować ze wzmiankowanym w 1553 r. tzw. dolnym jeziorem, leżącym niedaleko miejsca zwanego Wasznik. Starorzecze to zostało oznaczone na planie.

Wokół grodu wczesnośredniowiecznego rozwinęło się osadnictwo otwarte złożone z kilku osad. Teren zajęty później przez rynek lokacyjny był wcześniej użytkowany osadniczo i tworzył osadę centralną, która łączyła się z osadą wschodnią (na północny wschód od grodu). Nad brzegiem Bugu rozwinęła się osada zachodnia, być może w większości zasiedlona przez ludność pochodzenia zachodniego, stąd też w niej później umiejscowiono kościół rzymskokatolicki. Ślady osadnictwa odkryto także na terenie Góry Kramczewskiej, oddzielonej od centralnych osad wąwozem i płynącym przez niego

⁵⁶ VL, t. 1, s. 174–175; RGADA, f. 389-1-13, k. 100–103.

⁵⁷ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 1, k. 55v; AGAD, Drohickie grodzkie, seria 2, nr 2, k. 195v; *Русская историческая библиотека*, t. 20: *Литовская метрика*, cz. 2, t. 1: *Книги судных дел*, С.-Петербург 1903, kol. 1314, 1444.

⁵⁸ Oryg. pergaminowy: AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 1137; Podlasie III, s. 157–159; *Urzednicy podlascy*, s. 14–15.

⁵⁹ Tak np. w dokumencie rewizora Dymitra Sapiehy z 1564 r.; MK 108, k. 15: „włoki i zaszcianki oboich miast Droiczkich”.

⁶⁰ K. Musianowicz, *Drohiczyn we wczesnym sredniowieczu*, s. 9.

strumieniem. Użytkowany osadniczo był również teren po drugiej stronie Bugu, zajmowany później przez Drohiczyn Ruski⁶¹.

Granice pól miejskich Drohiczyzna ukształtowały się zapewne na długo przed lokacją na prawie magdeburskim w 1498 r. W samym przywileju nie ma w ogóle o nich mowy, co zapewne oznacza, że w większości były już wyznaczone i opierały się na obrębach sąsiednich miejscowości. Granice pól należących do Lackiej Strony przedstawiały się następująco. Od zachodu graniczyło ono z gruntami zwanymi Budkowszczyzna. Pierwotnie była to dąbrowa miejska w 1522 r. nadana przez starostę drohickiego Jana Mikołajewicza Radziwiłła woźnemu zamkowemu Bartłomiejowi Budce. W opisie granic tego nadania mowa jest wyraźnie o stykaniu się z jednej strony z granicami pól miejskich, z innej zaś z drogą wychodzącą z Drohiczyzna w kierunku Gródka⁶². Od północy miasto graniczyło z wsią Kłyżówka należącą do franciszkanów drohickich, Sieniewiczami stanowiącymi własność rodziny Horbowskich i wsią Koczery (Koczeryhy) zasiedloną przez bojarów pochodzenia ruskiego Koczerhów-Koczerskich. Od strony wschodniej Drohiczyn graniczył z wsią Bujaki, w XVI w. należącą do rodziny Izdebskich

Niemal od początku XVI w. mieszczanie drohiccy toczyli spory z właścicielami Bujak o przebieg granicy. Już w 1521 r. starosta drohicki Jan Radziwiłł wraz z arbitrami próbował rozstrzygnąć spór wójta, burmistrza i mieszczan drohickich z Zofią Izdebską z Bujak o dąbrowę położoną pomiędzy miastem a Bujakami, do której pretensje rościły obie strony. Dokonał także rozgraniczenia, którego przebieg opisano⁶³. Nie zakończyło to jednak sporu i dopiero w 1531 r. podkomorzy drohicki dokonał ponownego rozgraniczenia gruntów miasta Drohiczyzna z Bujakami. Także w tym przypadku chodziło o sporną dąbrowę, którą mieszczanie uważali za swoją własność. Granica miała zaczynać się od węgielnicy położonej przy drodze idącej z Drohiczyzna do wsi Boguszki, a dzielącej grunty wsi Zajęczniki od spornej dąbrowy. Została oznaczona kopcami uformowanymi z ziemi i kamieni, z których ostatni podkomorzy kazał usypać przy drodze prowadzącej z Drohiczyzna do Rogawki⁶⁴.

Z kolei część Drohiczyzna położona po lewej stronie Bugu, czyli Ruska Strona, od wschodu graniczyła z wsią Drażniew (Drażniewo) należącą do rodziny Niemirów h. Gozdawa. W 1545 r. komisarze wyznaczeni przez króla Zygmunta Augusta dokonali oznaczenia granic pomiędzy gruntami Drażniewa Stanisława Niemiry a gruntami Drohiczyzna⁶⁵. Od strony południowej grunty miejskie graniczyły z wsiami Korczew (Korczewo) i Laskowice należącymi w XVI w. do rodziny Hlebowiczów h. Leliwa. Od strony zachodniej granicę stanowiła rzeczka Kamianka (ob. Kołodziejka), za którą rozciągały się grunty wsi Starczewice. Początkowo należała ona do zamku drohickiego, jednak w 1555 r. została nadana przez króla Zygmunta Augusta pisarzowi gospodarskiemu Maciejowi Sawickiemu w zamian za wcześniej nadane mu folwarki w Drohiczyźnie, wówczas przywrócone do zamku⁶⁶. Do wsi Starczewice przynależała również osada młynarska Przekop, z której młynarze jeszcze w XV w. podlegali zamkowi drohickiemu. W 1455 r. starosta drohicki Jan Nasuta zezwolił na sprzedaż młyna w Przekopie przez młynarza Bartłomieja szlachcicowi Grzegorzowi z Zalesia⁶⁷.

Na miejscu obecnie istniejącej wsi o nazwie Bużyski, założonej w XVIII w., znajdował się grunt o tej samej nazwie wspomniany w 1589 r., gdy król zezwolił swojemu „harcerczowi” Adamowi Truskowskiemu na wykupienie 5 włók w tym gruncie od spadkobierców byłego wójta drohickiego Mikołaja Chodowskiego. Grunt ten został określony jako leżący między fosą „miasta ruskiego Drohiczyzna i rzeką Bug”⁶⁸. Oznaczono go na planie Drohiczyzna w miejscu, gdzie obecnie znajduje się wieś Bużyski.

Podczas pomiaru włócznej Drohiczyzna i starostwa drohickiego dokonanej w 1563 i 1564 r. przez rewizora królewskiego Dymitra Sapiechę dokonano ostatecznego podziału włók miejskich i ich podliczenia. W lustracji z 1570 r. podano, że Drohiczyn posiadał 58 włók miary chełmińskiej z jednej

⁶¹ A. Andrzejewski, J. Sikora, *Drohiczyn średniowieczny i nowożytny w świetle badań z roku 2006*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 5, 2009, s. 169–171, 188 (mapka ukazująca rozwój przestrzenny Drohiczyzna w XII–XIII w.).

⁶² AGAD, Drohickie ziemskie, nr 2, k. 347v–348.

⁶³ *Русская историческая библиотека*, t. 20, kol. 1554–1557.

⁶⁴ RGADA, f. 389-1-13, k. 110v–111v.

⁶⁵ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 2, k. 394v–397.

⁶⁶ RGADA, f. 389-1-38, nr 166, k. 232v–233; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-45, k. 286–287.

⁶⁷ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-49, k. 34v–35v.

⁶⁸ MK 135, k. 597–597v; *Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z okresu marzec 1588 – grudzień 1590 MK 135 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. W. Krawczuk, M. Kulecki, Warszawa 2010 (Sumariusz Metryki Koronnej, seria nowa, t. 4), nr 639.

strony. Liczba ta odnosiła się tylko do Lackiej Strony. Lustracja z 1576 r. podaje nieco inne dane. Na Lackiej Stronie łącznie znajdowało się 61³/₄ włóki, na Ruskiej zaś 46 włók⁶⁹. Na Lackiej oczynszowane były 43 włóki, na Ruskiej natomiast 44. Miasto posiadało po obu stronach 147 morgów łąk. Wszystkich domów było wtedy 327. Libertowanych domów było w Drohiczynie wówczas 6. Od włóki na Stronie Lackiej płacono po 42 gr litewskie, a na Ruskiej po 30 gr litewskich. Lustracja z 1576 r. podaje również wyszczególnienie rzemieślników i kramarzy, którzy mieli opłacać podatki. Wszystkich było wówczas 77: 9 krawców, 5 kuśnierzy, 2 „opasieczników”, 4 balwierzy, 4 kowali, 8 rzeźników, złotnik, siodlarz, ślusarz, 40 szewców, 20 furmanów, 6 kramarzy. Ponadto po obu stronach znajdowało się 45 karczem piwnych płacących podatek i 8 wolnych, 13 karczem miodowych, 20 gorzałczanych, wśród nich 1 wolna⁷⁰. Według wcześniejszej lustracji z 1570 r. karczem piwnych było 63, miodowych 12 i gorzałczanych 2⁷¹. Wyszczególnienie rzemieślników w Drohiczynie podaje również rejestr poborowy z 1580 r.⁷²

Krawcy i szewcy w Drohiczynie byli zorganizowani w cechy, które posiadały odrębne przywileje. Szewcy, najliczniej reprezentowani w Drohiczynie, uzyskali przywilej i statut określający zasady funkcjonowania na mocy dokumentu Zygmunta Augusta z 23 X 1562 r.⁷³ Krawcy i postrzygacze otrzymali od tegoż monarchy przywilej 10 X 1565 r., wzorowany na dokumencie wystawionym cechowi krawieckiemu miasta Liwa⁷⁴. Istniała również w Drohiczynie konfraternia gromadząca miejscowych kupców: Polaków, Rusinów i Szkotów. W 1643 r. spisała swoją ustawę, którą potwierdził w 1644 r. król Władysław IV⁷⁵.

Przywilej na prawo magdeburskie z 1498 r. zawierał zezwolenie na wybudowanie ratusza „in loco digniori”. Najodpowiedniejszym miejscem do jego lokalizacji był oczywiście rynek (ob. pl. Kościuszki), na którym niewątpliwie go posadowiono. Ratusz, tak jak cała zabudowa miejska, miał strukturę drewnianą, stąd też z pewnością ulegał pożarom, które wielokrotnie nawiedzały Drohiczyn. W 1592 r. szlachta zgromadzona na sejmiku poselskim prosiła króla Zygmunta III o przydzielenie drewna z puszczy królewskiej na budowę ratusza, który przedtem najpewniej spłonął⁷⁶. Należy przyjąć, że w okresie objętym badaniami ratusz w Drohiczynie istniał, chociaż być może z niewielkimi przerwami. Dlatego został ujęty na planie według lokalizacji ukazanej na szkicu z 1789 r. W 1805 r. ratusz spłonął po raz kolejny i nie został już odbudowany⁷⁷. Przywilej z 1498 r. zezwalał też na wzniesienie przez mieszczan w pobliżu ratusza, czyli na rynku, wagi, postrzygalni sukna, jatek i woskobojni oraz łaźni miejskiej. Obiekty takie niewątpliwie wówczas powstały. O funkcjonowaniu łaźni mamy wyraźną wzmiankę z 1506 r., gdy korzystał z niej książę Zygmunt Jagiellończyk (późniejszy król Zygmunt I Stary), zdążający wtedy na Litwę⁷⁸.

Wokół ratusza w obrębie rynku znajdowała się pewna liczba domów mieszkalnych. Według rejestru poborowego z 1580 r. było ich 10, z kolei według rejestru z 1588 r. – 11. Domów ulicznych obydwaj rejestry wykazują 168, chałup 143, tzw. nędznych chałup 7. Oprócz tego na terenie miasta znajdowało się 381 ogrodów⁷⁹.

W dokumencie Dymitra Sapiehy z 1564 r. jest mowa o placu położonym „w uliczce, która idzie z rinku starego”⁸⁰. Wzmianka ta wskazuje, że najpewniej podczas pomiaru Drohiczyna w 1563 r. doszło do wytyczenia placu pod drugi rynek. Nie wiadomo jednak, gdzie był on zlokalizowany. Możliwe, że znajdował się na Ruskiej Stronie. Niewykluczone też, że mógł być wytyczony na Górze Kramczewskiej przy cerkwi Świętej Trójcy, wokół której znajdował się plac mogący spełniać funkcje handlowe. Był on widoczny jeszcze na mapach z XIX w.

⁶⁹ Archiwum SS. Benedyktynów w Drohiczynie, akta niesygnowane; J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 26.

⁷⁰ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 27.

⁷¹ LWP 1570, 1576, s. 4.

⁷² Podlasie I, s. 1–2.

⁷³ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 17, k. 317–319.

⁷⁴ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 5, k. 42v.

⁷⁵ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-74, k. 90–92v; J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 23–24.

⁷⁶ *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, s. 150.

⁷⁷ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 24.

⁷⁸ *Jagelló Zsigimond herceg udvarának szamadaskönyve (1504–1507) / The Court Account Book of Sigismund Jagiellon (1504–1507)*, wyd. K. Rábai, Szeged 2014, s. 342.

⁷⁹ Podlasie I, s. 1; ASK I 47, k. 759.

⁸⁰ MK 108, k. 15.

Brak tekstu pomiaru Drohiczyzna z 1563 r. nie pozwala na dokładne odtworzenie nazw funkcjonujących wówczas w mieście ulic. Zachowane źródła również niemal w ogóle nie przekazują na ten temat informacji. Znane dokumenty sprzedaży, darowizn i zastawów domów, placów czy ogrodów miejskich określają ich położenie przeważnie tylko na podstawie nazwisk właścicieli sąsiednich nieruchomości. Jedynie w dwóch dokumentach Dymitra Sapięhy z 1564 r., spisanych tuż po pomiarze Drohiczyzna, mamy występujące nazwy ulic⁸¹. W obu jest mowa o ul. Bielskiej, którą należy identyfikować z obecną ul. Kraszewskiego, wychodzącą z północno-wschodniego narożnika rynku tuż przy kościele Franciszkanów. Jej naturalnym przedłużeniem powinna być droga idąca w kierunku Bielska, a dalej do Wilna. Stąd też już w XVII w. była ona nazywana Wileńską. W dokumentach Sapięhy jest też mowa o ul. Krzyżowej. Szczególnie ważny jest zapis mówiący, że biegnie ona od ul. Bielskiej w stronę Wasilewa. Na podstawie tej wskazówki należy ją identyfikować z obecnymi ulicami Mickiewicza i Nieznanego Żołnierza (dawniej jedna ul. Warszawska), które stanowiły jeden ciąg komunikacyjny biegnący w kierunku zachodnim właśnie w stronę Tonkiel i Wasilewa, gdzie w XVI w. znajdował się przewóz przez rzekę Bug. Wzmiankowana jest również ul. Wójtowska, która miała być przedłużeniem uliczki wychodzącej od rynku przy domu sędziny drohickiej Anny Gałączyny i była położona „na prawym zawałku”. Bardzo prawdopodobne, że prowadziła ona z centralnej części miasta w stronę dworu i folwarku należącego do wójtów drohickich. Były one położone na wschodnim skraju miasta. Dwór wójtowski jest oznaczony na mapie von Steina oraz na rosyjskim planie Drohiczyzna z 1810 r. W konsekwencji ową bezimienną uliczkę odchodzącą od rynku przy domu Gałączyny w kierunku ul. Wójtowskiej można identyfikować z obecną ul. Ratuszową (dawną Ogrodową). Ze wspomnianych ulic zaznaczono na planie Bielską, Krzyżową i Wójtowską, zrezygnowano natomiast z oznaczenia ul. Ratuszowej.

Z północno-wschodniego narożnika rynku odchodziła w kierunku wschodnim ulica zwana Lubelską (ob. ul. Zygmunta Szmita), która biegła przy wale od strony Góry Kramczewskiej i schodziła w dół w kierunku Bugu i przewozu-promu (dawnego mostu). Jej przedłużenie znajdowało się na Ruskiej Stronie, z której wychodziła w drogę idącą w kierunku Drażniewa i Łosic, a dalej do Lublina. Ulica Lubelska, choć nieodnotowana w znanych źródłach z XVI w., została oznaczona na planie ze względu na jej istotne znaczenie komunikacyjne. Podobnie oznaczono ul. Kościelną, odchodzącą z południowo-zachodniego narożnika rynku w kierunku zachodnim, w stronę kościoła Świętej Trójcy, oraz ul. Rudnicką (ob. ul. Ciechanowiecka), która wychodziła w kierunku północnym z północno-zachodniego narożnika rynku. Takie nazwy ulice te mogły nosić już w XVI w.

Także na Ruskiej Stronie zabudowa miejska była zgromadzona wokół ulic. Widać je wyraźnie na mapach von Steina i Heldensfelda. Nazwy niektórych ulic znane były jeszcze w XX w.: Lubelska, Warszawska, Kołaczewska (Korczeńska?) i Szeroka⁸². Z nich raczej pewne wydaje się istnienie w XVI w. ul. Lubelskiej, która była przedłużeniem ulicy o tej nazwie z Lackiej Strony i następnie biegła w kierunku południowym. Ulica Warszawska wychodziła najpewniej w kierunku zachodnim do drogi biegnącej do Skrzyszewa, skąd wiodł trakt do Warszawy przez Sokołów i Węgrów. Ulica Szeroka niewątpliwie znajdowała się w centralnej części Ruskiej Strony i można ją identyfikować z ulicą o wyraźnie widocznym i szerszym względem innych przebiegu, oznaczoną na mapie von Steina. Możliwe, że była ona jednocześnie rynkiem tej części Drohiczyzna. Na planie dla Ruskiej Strony oznaczono ulice Warszawską, Lubelską oraz Szeroką.

Lustracja z 1616 r. podaje łączną liczbę 106 włók na obu Stronach: Lackiej i Ruskiej. Zarówno lustracja z 1570, jak i z 1616 r. informują, że włók wolnych od czynszu było w Drohiczyźnie 18. Jednak dokładne ich zsumowanie wskazuje, że w rzeczywistości było ich 19. Według lustracji z 1570 r. wolne włóki należały do następujących posiadaczy: plebania drohicka posiadała 2 włóki, oprócz niej 1 należała do uposażenia szpitala, 6 włók stanowiło uposażenie wójtostwa, zgodnie z przywilejem księcia Witolda z 1429 r. Z kolei do właścicieli prywatnych należało 10 włók. Spośród nich 2 włóki posiadał Maciej Chądzyński podkomorzy drohicki, właścicielem 3 włók był Maciej Sawicki, wówczas wojski drohicki, a najwięcej, bo aż 5 włók, posiadała Agnieszka, wdowa po mieszczaninie drohickim Michale Czechu.

⁸¹ MK 105, k. 283 (dokument Dymitra Sapięhy z 9 V 1564 r. wystawiony dla mieszczyki drohickiej Michałowej Czechowej); MK 108, k. 14–16 (dokument Dymitra Sapięhy z 20 IV 1564 r. wystawiony dla Macieja Sawickiego).

⁸² L. Postołowicz, *Układ przestrzenny Drohiczyzna do końca XVIII w.*, [w:] *Drohiczyn. Dzieje miasta na tle dziejów regionu*, s. 36.

Według lustracji z 1616 r. liczba włości libertowanych w Drohiczynie przedstawiała się identycznie. Wszystkie instytucje posiadały je w niezmienionej liczbie. Natomiast włości prywatne zmieniły właścicieli. 5 włości Michała Czecha posiadali jego potomkowie, podobnie 2 włości Macieja Chądzyńskiego podkomorzego drohickiego, które posiadali jego syn Andrzej starosta nurski oraz jego bratankowie. Z kolei włości Macieja Sawickiego w 1616 r. należały do Mikołaja Kiszki starosty drohickiego⁸³.

W XVII w. liczba jurydyk i libertacji szlacheckich w Drohiczynie wzrosła tak bardzo, że według inwentarza starostwa drohickiego z 1690 r. na Lackiej Stronie były tylko 24 domy podległe prawu miejskiemu, obsiewano zaś 15 włości. Na Ruskiej Stronie znajdowało się 14 domów. Z kolei dwa pola były całkowicie zarosłe lasem i krzakami, tylko w jednym polu obsiewano 2 włości. Z tego powodu ówczesny starosta drohicki Jan Butler uskarżał się na niskie dochody, jakie miał zarówno z samego Drohiczyna, jak i ze starostwa⁸⁴.

W lustracji z 1570 r. mowa jest o winnicy zamkowej położonej przy kościele Świętej Trójcy. Najbardziej odpowiednim miejscem do jej założenia były południowe zbocza znajdujące się pomiędzy „poświętnem” a rzeką Bug. Tak też oznaczono winnicę na planie.

Zdaniem badaczy w połowie XI w. książęta kijowscy po zajęciu terenów na Bugiem graniczących z Mazowszem mieli wznieść swoje grody m.in. w Drohiczynie i Mielniku, w celu sprawniejszego zarządzania tym obszarem. Zamek w Drohiczynie został posadowiony na górze przylegającej bezpośrednio do Bugu. Nie jest znany jego wygląd ani rozplanowanie obiektów w nim się znajdujących. Budowle i obwarowania były najpewniej w większości drewniane, chociaż niektóre z nich mogły być murowane z kamienia, a przynajmniej posadowione na takowych fundamentach. Wzmianki źródłowe o zamku drohickim („castrum Drohicin”) znajdujemy już w dokumencie Konrada Mazowieckiego z 1237 r. dla braci niegdyś dobrzyńskich. W 1275 r. zamek został zniszczony przez wojska litewskie księcia Trojdena. Również w 1383 r. wojska wielkiego księcia litewskiego Jagiełły spaliły zamek podczas odbicia go z rąk Mazowszan. Został niewątpliwie odbudowany przez księcia Witolda, który przebywał w nim kilkakrotnie podczas objazdów swego władztwa. W XV w. zamek drohicki był także siedzibą starostów-namiestników wielkksiążęcych, pełniących funkcje administracyjno-sądownicze. Z kolei w pierwszej połowie XVI w. w jego podziemiach więziono jeńców moskiewskich wziętych do niewoli w bitwie pod Orszą w 1514 r. i w następnych walkach. W 1519 r. w Drohiczynie przebywało 25 więźniów moskiewskich, kilku z nich wcześniej zmarło. Jeszcze w 1538 r. więziono tu 17 osób z różnych stron państwa moskiewskiego⁸⁵.

Brak zachowanych inwentarzy z XVI w. uniemożliwia dokładne odtworzenie układu i wyglądu budowli na Górze Zamkowej. Ustalenia oparte głównie na wynikach badań archeologicznych jedynie w części dają wyobrażenie o rozmieszczeniu budynków i w dużej mierze są hipotetyczne. Główna budowla zamkowa miała się znajdować w północno-zachodniej części góry, w miejscu najbardziej wyniesionym. W zachodniej części obwarowań mogła się mieścić brama wjazdowa, ze względu na najmniejsze z tej strony zróżnicowanie wysokości pomiędzy grodziskiem a podgrodzim⁸⁶. W obrębie grodziska znajdowała się też co najmniej jedna wieża murowana, której istnienie wskazuje tradycja z XIX w. Wieża miała zostać rozebrana w 1788 r.⁸⁷

W 1592 r. szlachta drohicka zebrana na sejmiku poselskim w jednym z punktów instrukcji danej posłom Janowi Wodyńskiemu i Kacprowi Kosińskiemu prosiła króla o wydanie drzewa z jakiegokolwiek puszczy królewskiej na budowę domu na zamku, w którym mogłyby się odbywać sądy grodzkie i przechowywano by akta sądowe⁸⁸. Podobną petycję szlachta wniosła odnośnie do ksiąg ziemskich, prosząc o wyznaczenie placu w Drohiczynie na budowę sklepu do ich przechowywania.

W 1612 r. w wizytacji klasztoru franciszkanów stwierdzono, że Drohiczyn to „miasto nad Bugiem, całe drewniane, zamieszkałe przeważnie przez schizmatyków i heretyków – bez murów obronnych prócz zamku”⁸⁹.

⁸³ ASK XLVI 149, k. 162.

⁸⁴ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-185, k. 464-465.

⁸⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7 (1506-1539)*, wyd. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011, nr 374, s. 613; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 11 (1518-1523)*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 1997, nr 74, s. 90.

⁸⁶ L. Pawlata, *Problematyka badań*, s. 64-66.

⁸⁷ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 38.

⁸⁸ *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591-1592*, s. 147.

⁸⁹ J. Maroszek, *Klasztory Podlasia. Źródła kultury i świadomości narodowej*, Białystok 1995, s. 20-24.

W XVII w. zamek nie pełnił już funkcji obronnych, a jedynie administracyjne, stąd też zapewne nie za bardzo dbano o zapewnienie należytego stanu znajdującym się na wzniesieniu budowlom. Ostateczne zniszczenie dokonało się podczas najazdu wojsk szwedzkich i siedmiogrodzkich w 1657 r., a potem w 1660 r. podczas najścia wojsk moskiewskich Iwana Chowańskiego, gdy zamek wraz ze wszystkimi zabudowaniami zostały w całości (*funditus*) spalone i zniszczone⁹⁰. Pozostały tylko lochy, które były częściowo dostępne jeszcze w połowie XVIII w.⁹¹ Na zniszczenie Góry Zamkowej ma też wpływ bieg rzeki Bug, który wielokrotnie ją podmywał i sprawił, że do czasów obecnych zachowała się tylko jej część. Jej lokalizacja i umieszczenie na planie nie sprawia trudności. Oznaczono jednak na nim większy w stosunku do obecnego obszar góry, powiększony o część zniszczoną przez rzekę od strony południowej.

Świątynią parafialną w Drohiczynie był kościół pw. Świętej Trójcy. Brak źródeł uniemożliwia dokładne ustalenie jego początków i osób fundatorów. Późniejsza tradycja przypisuje fundację fary drohickiej królowi Władysławowi Jagielle tuż po chrzcie Litwy⁹². Mógł on jej dokonać jedynie w 1390 r., gdy faktycznie władał ziemią drohicką, po odebraniu jej sprzymierzonemu z Krzyżakami księciu Witoldowi. Jeszcze w tym samym roku Jagiełło nadał ziemię drohicką księciu mazowieckiemu Januszowi I. Również jego osoba może być brana pod uwagę jako fundatora drohickiej świątyni. Wydaje się jednak, że wszyscy władający na przełomie XIV i XV w. Drohiczynem mogli wnieść jakiś wkład w powstanie tutejszej świątyni rzymskokatolickiej. Najpewniej już książę Witold uposażył drohicką farę w wieś Ruda, położoną po przeciwległej stronie Bugu, która aż do rozbiorów wchodziła w skład kościelnego beneficjum. Pierwszą pewną informacją poświadczającą istnienie kościoła w Drohiczynie jest wzmianka o jego plebanie Dobiesławie występującym w 1419 r.⁹³, a znanym jeszcze w 1450 r. Jego następca, ks. Wawrzyniec, jako pleban drohicki w 1458 r. nadał młyn we wspomnianej wsi plebańskiej Ruda Andrzejowi synowi Stanisława Dziadka, byłego wójta drohickiego⁹⁴. W 1492 r. wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk polecił staroście drohickiemu, aby corocznie dawał plebanowi drohickiemu kościoła Świętej Trójcy ks. Janowi 6 rączek miodu z daniny książęcej⁹⁵.

Pierwotne przywileje kościoła drohickiego, o ile były wystawione, zaginęły w końcu XV w. Konieczne więc stało się wystawienie nowego dokumentu, kompleksowo potwierdzającego uprawnienia plebanów drohickich do pobierania dawnych dochodów. Nowy przywilej wystawił w 1509 r. król Zygmunt I po wysłuchaniu ustaleń powołanej przez siebie komisji, która przesłuchiwała w tym celu wielu świadków. Król wyraźnie wspominał w dokumencie, że wcześniejsze nadania na rzecz kościoła zostały poczynione przez jego poprzedników: wielkich książąt litewskich. Zawarte w dokumencie informacje są niewątpliwie potwierdzeniem wcześniejszego uposażenia kościoła. W pierwszej kolejności składała się na nie wieś Ruda z młynem i innymi przynależnościami, następnie pewne łąki położone w Drohiczynie przy łąkach królewskich, brzeg rzeczki Tocznej z młynem położony obok monasteru św. Spasa. Co ważne, w młynie tym prawo wolnego mlewa uzyskali mieszczenie drohiccy. W samym mieście kościół uzyskał prawo do corocznego otrzymywania 4 kop groszy z podatku kapszczyzny⁹⁶ od karczem funkcjonujących w Drohiczynie. Potwierdzono też wyżej wspomniane prawo do otrzymywania 6 rączek miodu z daniny książęcej. Mieszczenie drohiccy, zarówno katolicy, jak i prawosławni, mieli obowiązek uiszczać dziesięcinę pieniężną w wysokości 6 gr z każdej włóki osiadłej, jedynie z części należącej do wójta oraz z dworu królewskiego miano oddawać według dawnego zwyczaju dziesięcinę snopową. Takową mieli także oddawać mieszkańcy 28 wsi królewskich i szlacheckich wymienionych

⁹⁰ L. Pawlata, *Problematyka badań*, s. 64.

⁹¹ R. Górny, *Dotknąć historii. Obraz Podlasia w świetle dawnych archiwaliów malowany współczesną fotografią*, Warszawa 2019, s. 89.

⁹² Tak m.in. w wizytacji kościoła drohickiego przeprowadzonej w 1791 r.; ADS, sygn. 139, k. 102v.

⁹³ ADS, sygn. D 3, k. 52.

⁹⁴ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-28, k. 181-182v; ZZG, sygn. 32, s. 476.

⁹⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427-1506)*, wyd. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2012, nr 5, s. 41. Nadanie to było niekiedy niesłusznie przypisywane cerkwi Świętej Trójcy w Drohiczynie. W zapisie z metryki jest faktycznie mowa o „cerkwi”. Pisarz użył tu jednak niewłaściwej terminologii na określenie świątyni rzymskokatolickiej. Ks. Jan z Iwieńca jako pleban drohicki jest znany skądinąd. Ponadto poświadczenie wydawania owych 6 rączek miodu plebanom drohickim znajdujemy także w dokumencie fundacyjnym kościoła w Drohiczynie z 1509 r. oraz w inwentarzu z 1546 r.

⁹⁶ Kapszczyzna (kapczyzna) – opłata od warzenia trunków w Wielkim Księstwie Litewskim. W Drohiczynie pobierana od mieszczan do 1589 r.

szczegółowo w dokumencie⁹⁷. Wsie te w większości tworzyły parafię drohicką. W 1543 r. biskup łucki Jerzy Chwalczewski rozstrzygnął spór pomiędzy plebanem drohickim Jakubem Topolskim i gwardianem franciszkanów Jakubem o sprawowanie sakramentów na terenie Drohiczyna i okolicy. Generalnie prawo do tego biskup przyznał plebanowi i jego wikariuszom. Zakonnicy mogli udzielać sakramentów jedynie w przypadku wielkiej ich liczby, gdyby nie podolali temu księża parafialni⁹⁸. W 1543 r. mieszcza drohicka Dorota Pidajowa, wykonując ostatnią wolę swego męża Stanisława, ufundowała przy kościele farnym altarię św. Anny w kaplicy południowej kościoła. Na fundusz altarii i altaryzisty przeznaczyła włość zwaną Pidajowską oraz łąkę Czornakowską⁹⁹.

Niemal identyczne uposażenie kościoła drohickiego jak zawarte w dokumencie z 1509 r. przedstawia inwentarz z 1544 r. sporządzony przez ówczesnego plebana drohickiego ks. Józefa Jasieńskiego¹⁰⁰. Wymienia on również wyposażenie ruchome kościoła farnego. Obok plebana pracowało przy kościele dwóch wikariuszy oraz posługiwało dodatkowo dziewięciu kapłanów gracijalistów, a wśród nich m.in. altaryzista z altarii ufundowanej przez Dorotę Pidajową.

Drewniana fara drohicka spłonęła w wielkim pożarze Drohiczyna 18 VIII 1559 r.¹⁰¹ Niewykluczone, że także kolejne pożary niszczyły kościół parafialny, nie natrafiono jednak na informacje o nich. W 1654 r. proboszcz drohicki ks. Paweł Jędrzej Potrykowski sprowadził do pomocy przy farze drohickiej kilku jezuitów z Pułtusza. Wydarzenia związane z potopem szwedzkim i najazdem wojsk Rakoczego w 1657 r. opóźniły powstanie drohickiej rezydencji jezuitów¹⁰². Dopiero dokumentem z 1 III 1659 r. król Jan Kazimierz przekazał jezuitom beneficjum kościoła farnego, nadając mu dodatkowo ziemię położoną nad Bugiem zwaną Grelńska, należąca w XVI w. do młynarzy Grelów¹⁰³. Fundację jezuitów w Drohiczynie i objęcie przez nich parafii farniej potwierdził ostatecznie bullą z 15 II 1668 r. papież Klemens IX¹⁰⁴. W latach 1696–1709 wybudowano nowy kościół, już murowany, istniejący do dzisiaj.

Na planie kościół farny Świętej Trójcy umieszczono w miejscu, gdzie znajduje się dzisiaj kościół katedralny, chociaż niewykluczone, że pierwotne drewniane świątynie mogły znajdować się w nieco innym miejscu niż obecna. Ta sama uwaga odnosi się do kolejnych niżej omówionych obiektów sakralnych.

W 1545 r. Zygmunt August potwierdził przywilej Michała Czecha dla szpitala drohickiego z 1541 r.¹⁰⁵ Ów zamożny mieszczanin drohicki ofiarował wtedy zbudowanemu dla ubogich przytułkowi, czyli szpitalowi w mieście Drohiczynie włość ziemi zwaną Orlikowska, nabytą niegdyś od Oryssy, żony Hryćka Surowca, położoną w trzech polach pomiędzy włókami Jana Pluskata z jednej i Macieja Wąsa z drugiej strony. Król uwolnił wspomnianą włość od wszelkich ciężarów miejskich oraz spod jurysdykcji urzędników miejskich, zrównując ją w prawach z włókami kościelnymi. Jednocześnie Michał Czech uzyskał od króla prawo do zarządzania wspomnianą włością, jednak z zastrzeżeniem przeznaczenia dochodów z niej na rzecz szpitala. Szpital w Drohiczynie funkcjonował aż do końca Rzeczypospolitej. Wizytacja kościoła w Drohiczynie z 1700 r. wskazuje, że szpital był położony „na poświętnem”. Jego budynek, przeznaczony dla 10 ubogich, był wzniesiony z drewna¹⁰⁶. Zdecydowano się na oznaczenie na planie szpitala w pobliżu kościoła farnego, gdyż jego istnienie w XVI w. w Drohiczynie jest pewne i poświadczone źródłowo.

Przy kościele Świętej Trójcy istniała również szkoła parafialna. Jej nauczyciele w XVI w. jako uposażenie mieli wyznaczone dziesięciny ze wsi Tokary i Starczewice¹⁰⁷.

Drugim kościołem katolickim istniejącym w Drohiczynie w XVI w. była świątynia pw. Wniebowzięcia NMP, ufundowana jako zakonna przy klasztorze franciszkanów. Dokładna data fundacji kościoła i klasztoru nie jest znana. Dokumenty uposażeniowe zaginęły w pożarze jeszcze w pierwszej

⁹⁷ NGAB, Mińsk, f. 1750-2-27, k. 423v-424v; Kapicjana 3, s. 50-58; Kapicjana 4, s. 611-617; ZZG, sygn. 31, s. 153-160.

⁹⁸ ADS, sygn. D 3, k. 5-5v.

⁹⁹ Tamże, k. 62-62v.

¹⁰⁰ BN, rkps 9133, s. 317-333.

¹⁰¹ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 4.

¹⁰² E. Borowski, *Działalność Towarzystwa Jezusowego w Drohiczynie nad Bugiem*, „Studia Teologiczne”, t. 2, 1984, s. 159-161.

¹⁰³ AGAD, Zb. dok. papierowych, nr 1741; MK XVIII 64, Lustracje, s. 556.

¹⁰⁴ AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 6142.

¹⁰⁵ RGADA, f. 389-1-13, k. 111v-112v; NGAB, Mińsk, f. 1888-1-1, k. 162-162v.

¹⁰⁶ ADS, sygn. D 128, k. 119-119v.

¹⁰⁷ BN, rkps 9133, s. 328.

połowie XVI w.¹⁰⁸ Późna tradycja, zapisana w końcu XVIII w., podaje wprawdzie rok 1409 jako datę przybycia franciszkanów. Jest ona niemożliwa do zweryfikowania i niekoniecznie podana poprawnie. Bardzo możliwe jednak, że klasztor drohicki powstał z inicjatywy wielkiego księcia Witolda jeszcze nawet w końcu XIV w., podobnie jak konwenty w Wilnie, Lidzie, Oszmianie i Kownie. Według tradycji inicjatorem osadzenia franciszkanów w Drohiczynie miał być też „wojewoda podlaski”, który zatrzymał tu kilku zakonników zdążających z Krakowa na Litwę¹⁰⁹. Mogło tu chodzić o któregoś ze starostów-namiestników drohickich, którzy w XV w. faktycznie byli określani mianem wojewodów.

Z XV w. posiadamy nader skąpe informacje o franciszkanach drohickich. Być może przełożonym konwentu był „religiosus Joannes gardian de Ruda”, wspomniany w 1451 r.¹¹⁰ W 1470 r. gwardianem był Szymon, który otrzymał od Macieja Miłkowskiego pewną darowiznę. Co ważne, sam dokument został spisany w konwencie drohickim¹¹¹. W 1537 r. król Zygmunt I Stary rozstrzygnął spór gwardiana drohickiego Jakuba z wójtem drohickim Mikołajem o grunty w Kłyżówce. Wieś była wspomniana jako dziedzictwo franciszkanów drohickich co najmniej od 1504 r., kiedy ówczesny gwardian Grzegorz dokonał zapowiedzi tej wsi¹¹². Gwardian Jakub twierdził, że wójt bezprawnie zajął te grunty, które zostały nadane konwentowi za dawnych czasów i opisane w przywileju, ten jednak spłonął niedawno wraz z klasztorem. Wójt uzasadniał swoje pretensje przywilejem wójtowskim z 1429 r. Starosta drohicki Iwan Sapieha rozstrzygający spór zauważył jednak, że w przywileju jest mowa tylko o nadaniu 6 włók, których granic nie opisano dokładnie, wobec czego opierając się na zeznaniach świadków przedstawionych przez gwardiana, zasądził Kłyżówkę klasztorowi drohickiemu¹¹³.

Kościół franciszkański zapewne spłonął w 1535 r. podczas wielkiego pożaru Drohiczyna. W dokumencie Zygmunta I Starego z 3 VII 1535 r. zwalniającym mieszczan drohickich od podatków na 6 lat jest mowa o spalonych domach i „kościółkach bożych”¹¹⁴. Wtedy też zapewne spłonęły najstarsze dokumenty fundacyjne klasztoru, o których wspominał w 1537 r. gwardian drohicki Jakub, toczący spór z wójtem drohickim Mikołajem o wieś Kłyżówkę¹¹⁵.

Następny kościół przetrwał ponad 20 lat, spłonął 18 VIII 1559 r. wraz z klasztorem podczas kolejnego wielkiego pożaru Drohiczyna¹¹⁶. Sam klasztor miał być spalony przez „innowierców” w wyniku bliżej nieznanego zajść w 1583 r. W 1595 i 1601 r. płonęły kolejne kościoły franciszkańskie¹¹⁷. Obsada konwentu drohickiego w XVI w. nie była liczna, zapewne więc też i sam klasztor nie miał wielkich rozmiarów. W 1596 r. w klasztorze przebywało łącznie sześciu zakonników, w tym trzech ojców i trzech braci¹¹⁸.

Kościół franciszkański spłonął także zapewne w 1614 r., gdyż w wizytacji z roku następnego jest mowa o nowo wybudowanym kościele, tak jak poprzednie, drewnianym i pokrytym gontem. W tym samym czasie wzniesiono nowy budynek klasztorny¹¹⁹. Informacje o wyglądzie ostatniego drewnianego kościoła i klasztoru franciszkańskiego w Drohiczynie przekazuje inwentarz z 1678 r.¹²⁰ Po tej dacie franciszkanie drohiccy rozpoczęli budowę murowanego kościoła, który przetrwał do dziś.

Wyjaśnienia wymaga kwestia lokalizacji pierwotnej świątyni i klasztoru franciszkańskiego w Drohiczynie. Według o. Karola Żery obiekty te miały być wybudowane na miejscu dawnej świątyni prawo-

¹⁰⁸ D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu: powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna*, Kraków 2012, s. 375–376.

¹⁰⁹ LMAVB, f. 17-193, k. 11, 20; to samo w: ZZG, sygn. 804 (autograf rękopisu *Vorago rerum* o. Karola Gaudentego Żery), k. 49v–50; druk z rękopisu krakowskiego: R. Górny, *Dotknąć historii*, s. 92–94.

¹¹⁰ ADS, sygn. D 149, k. 304.

¹¹¹ ADS, sygn. D 5, k. 91v–92; Kapicjana 5, s. 8–12; T. Jaszczolt, *Lista dobrodziejów klasztoru franciszkańskiego w Drohiczynie z lat 1678–1783*, [w:] *Małe miasta: zabytki*, red. M. Zemło, R. Dobrowolski, Supraśl–Lublin 2009, s. 142–143.

¹¹² NGAB, Mińsk, f. 1759-2-2, k. 148.

¹¹³ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 20 (1536–1539)*, wyd. R. Ragauskienė, D. Antanavičius, Vilnius 2009, nr 60, s. 104–105.

¹¹⁴ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-40, k. 120; *Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском Центральном Архиве и Виленской Публичной Библиотеке*, t. 1: 1432–1548, Вильна 1884, nr 37, s. 21.

¹¹⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 20*, nr 60, s. 104–105: „Jako też przywilej nadania kościelnego oni [franciszkanie – T.J.] u siebie mieli, jedynie w tym czasie spalił się, kiedy i kościół tamtejszego konwentu w Drohiczynie spalił się”.

¹¹⁶ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 4: „ecclesia sancti Francisci [sic!] cum cenobio [...] conflagrata”.

¹¹⁷ E. Borowski, *Działalność franciszkanów w Drohiczynie nad Bugiem od schyłku XIV wieku do 1832 roku*, „Studia Teologiczne”, t. 10, 1992, s. 162.

¹¹⁸ Tamże, s. 178.

¹¹⁹ Tamże, s. 163.

¹²⁰ BUWil, f. 4 A 3862, k. 444–447.

sławnej pw. Przczystej Bogurodzicy, która spłonęła, a franciszkanie przejęli plac po niej. Karol Żera błędnie jednak powiązał wydarzenia z początku XVII w., kiedy faktycznie cerkiew Przczystej Bogurodzicy była spalona i nieodbudowana, a jej grunty król Zygmunt III w 1625 r. przekazał proboszczowi unickiemu z Siemiatycz, plac po cerkwi zaś miał być przekazany franciszkanom. Ostatecznie jednak do przejęcia tego placu przez zakonników nie doszło, skoro nawet w dekreście komisarzy królewskich z 1636 r. rozstrzygających spory unitów i prawosławnych jest mowa o wspólnym użytkowaniu tego placu przez obie grupy. Należy więc przyjąć, że kościół franciszkański wraz z klasztorem, gdy zostały ufundowane w końcu XIV lub na początku XV w., znajdowały się na tym samym miejscu, a nie na miejscu cerkwi pw. Przczystej Bogurodzicy, która była położona bardziej na południe i funkcjonowała równocześnie z budowlami franciszkańskimi do początków XVII w.¹²¹ Kościół i klasztor franciszkanów na planie Drohiczyna oznaczono w miejscu obecnej świątyni pw. Wniebowzięcia NMP, gdyż nic naszym zdaniem nie wskazuje, aby ich lokalizacja w XVI w. była inna niż obecna.

Już po 1600 r. został wybudowany w Drohiczynie trzeci kościół, pozostający pod opieką benedyktynek sprowadzonych w 1623 r. do Drohiczyna z Torunia staraniem Wojciecha Niemiry wojewody podlaskiego, który ofiarował na budowę kościoła i rezydencji place w Drohiczynie. Podstawę materialną klasztoru stanowiły też znaczne dobra zapisane zakonowi przez pierwszą księżkę zakonną w Drohiczynie Zofię Kiszczankę¹²². Kościół Benedyktynek, jako późniejszy, nie został jednak uwzględniony na planie miasta, zgodnie z przyjętymi założeniami tomu.

Zamieszkujący w Drohiczynie mieszczanie pochodzenia ruskiego byli w zdecydowanej większości obrządku wschodniego. Byli obsługiwani przez istniejące na terenie miasta cerkwie, które niewątpliwie istniały już w XII w., co potwierdzają wykopaliska archeologiczne i skąpe wzmianki źródłowe, liczniejsze dopiero od XVI w. Już w połowie XIII w. według latopisu wołyńskiego po zdobyciu Drohiczyna książę halicki Daniel wybudował w grodzie cerkiew ku czci Bogurodzicy¹²³. Jej lokalizacja nie jest do końca pewna, ale bardzo możliwe, że znajdowała się na Górze Zamkowej w obrębie grodu. Być może uległa zniszczeniu podczas pożaru w 1383 r., po zdobyciu grodu przez księcia litewskiego Jagiełłę. Nie została już w tym miejscu odbudowana. W późniejszym okresie jako „zamkowa” była wzmiankowana cerkiew św. Mikołaja.

Cerkiew pw. Przczystej Bogurodzicy (Prieczysteńska) jest wzmiankowana w źródłach dopiero w pierwszej połowie XVI w. W 1539 r. wspomniano jej prezbitera (popa) Łukę¹²⁴. Z kolei od 1540 r. jako „pop pieczystenski” wzmiankowany był jego syn Marcjan, który 2 lipca tego roku uzyskał od starosty drohickiego potwierdzenie posiadania włók ziemskich położonych obok wsi królewskiej Rogawka¹²⁵. 2 włóki przy Rogawce potwierdził owej cerkwi także król Zygmunt August przywilejem z 25 X 1551 r. W dokumencie wspomniano, że zostały one nadane cerkwi jeszcze przez wielkiego księcia litewskiego Witolda¹²⁶. Sama cerkiew mogła więc powstać w tym czasie.

Cerkiew pw. Przczystej Bogurodzicy spłonęła podczas wielkiego pożaru Drohiczyna 18 VIII 1559 r.¹²⁷ Możliwe, że nie została od razu odbudowana, wobec czego rewizor i miernik królewski Dymitr Sapieha zamierzał przenieść ją w inne miejsce. Wywołało to sprzeciw popa Marcjana Łuczycy, na prośby którego król Zygmunt August dekretem z 1563 r. zabronił Sapieże przenosić cerkiew w inne miejsce, nakazując pozostawić ją tam, gdzie stała od dawna¹²⁸.

W 1624 r. prezbyter cerkwi pw. Przczystej Bogurodzicy ks. Juchnowicz skarżył się na gwardiana franciszkanów w Drohiczynie Anioła Będzinę, że ten przejął grunty w mieście Drohiczynie należące do byłej cerkwi¹²⁹. W 1625 r. prezbyter byłej cerkwi Przczystej Bogurodzicy Jan Juchnowicz Morze ze względu na podeszły wiek nie będąc w stanie odbudować spalonej świątyni, zapisał jej dobra ziemskie księdzu Oksiętemu Twarowskiemu swiaszczennikowi z Siemiatycz. Darowiznę tę zatwierdził jeszcze

¹²¹ L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 75.

¹²² E. Borowski, *Działalność panien benedyktynek w Drohiczynie nad Bugiem*, „Studia Teologiczne”, t. 7, 1989, s. 84–88.

¹²³ L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 75; *Kronika halicko-wołyńska*, s. 153.

¹²⁴ AWAK 33, s. 35.

¹²⁵ RGADA, f. 389-1-13, k. 106–107.

¹²⁶ Tamże, k. 108–109.

¹²⁷ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 1.

¹²⁸ AWAK 33, s. 63–65.

¹²⁹ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-122, k. 419–419v.

w tym samym roku król Zygmunt III¹³⁰. Jednak już w 1627 r. nadał 2 włóki pomiędzy Rogawką, Bujakami a Sytkami, które niegdyś należały do cerkwi Przczystej Bogurodzicy, sprowadzonym do Drohiczyna benedyktyнком¹³¹. Po protestach kapłana cerkwi unickiej w Siemiatyczach ks. Aleksandra Oładowskiego monarcha aktem z 1631 r. zdecydował o dożywotnim posiadaniu przez niego owych 2 włók¹³². Ostatecznie potwierdził te grunty benedyktyнком z Drohiczyna król Władysław IV. Natomiast plac po dawnej cerkwi Przczystej Bogurodzicy, określonej jako „soborna”, komisarze królewscy w 1636 r. zasądzi do wspólnego użytkowania unitom i prawosławnym¹³³. Dekret ten również podważa prawdziwość wspomnianego wyżej przekazu z końca XVIII w., według którego plac ten znalazł się w posiadaniu franciszkanów drohickich¹³⁴.

Lokalizację byłej cerkwi pw. Przczystej Bogurodzicy podaje Józef Jaroszewicz, powołując się na przekazy mieszkańców Drohiczyna. Według nich miała się ona znajdować przy ul. Lubelskiej, a więc na wschód od rynku i na południowy wschód od obecnej prawosławnej cerkwi św. Mikołaja. W jego czasach w tym miejscu mieściła się stacja pocztowa¹³⁵. Taką lokalizację byłej cerkwi potwierdza też plan Drohiczyna z 1789 r. odrysowany przez Mikołaja Awenariusza, a także sporządzony przez niego szkic Góry Zamkowej, na którym została ona zaznaczona po wschodniej stronie góry. Ślady fundamentów oraz liczne kości będące niewątpliwie pozostałością cmentarza przycerkiewnego potwierdzają również badania archeologiczne¹³⁶, dlatego też cerkiew tę umieściliśmy na planie w tym miejscu.

XV-wieczną metrykę z pewnością miała też starsza cerkiew św. Mikołaja, która znajdowała się w zupełnie innym miejscu niż obecna murowana. Jej najstarszy znany kapłan „pop Nikolinski” Grzegorz wspomniany został w dokumencie z 1519 r. Zapewne jest tożsamy z Grzegorzem popem „Mikulińskim”, który otrzymał w 1545 r. legat od popa łazowskiego na sorokoust¹³⁷. Cerkiew ruska pw. św. Mikołaja wraz z cmentarzem była także wzmiankowana w 1552 r.¹³⁸ Spłonęła w pożarze 14 IX 1614 r., o czym dowiadujemy się z relacji jej prezbitera¹³⁹. Została jednak wkrótce odbudowana. W dokumentach z 1626 i 1665 r. określano ją jako zamkowa (*sub arce*)¹⁴⁰. Wizytacja cerkwi z 1727 r. podaje nawet, że była położona „na górze”¹⁴¹. W rzeczywistości nie mieściła się ona jednak na Górze Zamkowej, lecz tuż obok niej, w dolinie od strony obecnej ul. Kościelnej. Taką jej lokalizację widzimy na planie z 1789 r. Również na planie von Steina niewielki znacznik od północno-zachodniej strony góry zdaje się potwierdzać jej położenie. Cerkiew ta spłonęła w pożarze miasta w 1805 r. W czasach Józefa Jaroszewicza miejsce po niej oznaczone było drewnianym krzyżem¹⁴², tak też oznaczyliśmy ją na opracowanym planie. Obecnie istniejąca cerkiew św. Mikołaja została ufundowana w drugiej połowie XVIII w. wraz z klasztorem dla bazylianów.

Na Lackiej Stronie Drohiczyna, na tzw. Górze Kramczewskiej, istniała w XVI w. cerkiew pw. Świętej Trójcy. Niewątpliwie również i ona powstała wcześniej niż poświadczają to pierwsze pisane wzmianki. Istniała zapewne już w XV w. Jednak nie należy do niej odnosić informacji z Metryki Litewskiej z 23 XI 1492 r., według której Aleksander Jagiellończyk nadał „cerkwi” i jej „plebanowi”

¹³⁰ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-127, k. 105–106; Kapićjana 6, s. 396–398; R. Górný, *Dotknąć historii*, s. 92.

¹³¹ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-128, k. 136v–137; Archiwum SS. Benedyktynek w Drohiczynie, akta niesygnowane (odpis z ksiąg grodzkich drohickich dokumentu z 1627 r.).

¹³² NGAB, Mińsk, f. 1715-1-131, k. 388–388v.

¹³³ AWAK 33, s. 289.

¹³⁴ L. Pawłata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 74.

¹³⁵ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 39.

¹³⁶ L. Pawłata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 75, 86–87. Autor niesłusznie jednak powątpiewa w propozycję lokalizacji w tym miejscu cerkwi Przczystej Bogurodzicy podaną przez J. Jaroszewicza i plan z 1789 r.

¹³⁷ AGAD, Drohickie grodzkie, seria 1, nr 1, k. 766v; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-6, k. 373v–374; AWAK 33, s. 39–40. Sorokoust – rodzaj modlitwy odmawianej w cerkwi prawosławnej przez 40 dni za zmarłego lub ciężko chorego.

¹³⁸ AWAK 33, s. 50.

¹³⁹ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-74, k. 274; *Седлецкая учебная дирекция. Описание учебных заведений и главнейших местностей Седлецкой губернии*, t. 1: *Уезды Радинский, Константиновский и Соколовский*, Седлец 1906, s. 316: „Honorabilis Calistrat Cuczinski curator ecclesiae antiquitus ritus graeciae seu Ruthenicae dedicationis sancti Nicolai Episcopi prope ecclesiam parochiochiale civitatis huius Drogiensis sitae lugubriter manifestatus est de eo, quod ex premissione divina templum Ritus Graeciae seu Ruthenice dedicationis Sancti Nicolai episcopi sabbatho ipso festo Exaltacionis Sanctae Crucis anni proxima praeteriti voragine ignis noctu ferme hora quarta qua omnes homines somno iam dediti erant [...] conflagratum est”.

¹⁴⁰ AWAK 33, s. 235; R. Górný, *Dotknąć historii*, s. 101–102.

¹⁴¹ APL, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 101, k. 349.

¹⁴² J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 39; L. Pawłata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 85.

ks. Janowi 6 rączek miodu z daniny gospodarskiej¹⁴³. Informacja ta odnosi się bez wątpienia do kościoła rzymskokatolickiego pw. Świętej Trójcy, którego plebanem w latach 1486–1495 rzeczywiście był ks. Jan z Iwieńca¹⁴⁴, a wśród wymienionego uposażenia tegoż kościoła z 1544 r. wzmiankowana jest wspomniana danina 6 rączek miodu¹⁴⁵.

Józef Jaroszewicz na podstawie nieznanego dziś sumariusza podaje wzmiankę o nadaniu na rzecz cerkwi z 1500 r.¹⁴⁶ Pierwszy prezbiter cerkwi Świętej Trójcy Chwiedko Morze, syn Aleksego, został wspomniany w 1542 r., gdy odstępował swe grunty w rodzinnej wsi Morze¹⁴⁷. W 1563 r. podczas pomiaru włócznej Drohiczyna rewizor królewski Dymitr Sapieha wyznaczył cerkwi Świętej Trójcy 2 włóki, 6 morgów ogrodów oraz dziesięciny ze wsi Chrołowice i Sieniewice¹⁴⁸. Nie jest jednak pewne, czy owe 2 włóki należące do cerkwi były położone w obrębie samego Drohiczyna, czy może którejs z sąsiednich wsi, podobnie jak w przypadku cerkwi Przczystej Bogurodzicy.

Już w XVI w. miał istnieć przy cerkwi Świętej Trójcy monaster męski¹⁴⁹. Brak jest jednak źródeł pisanych mogących to potwierdzić w sposób pewny. Informacje o monasterze i zakonnikach przy tejże cerkwi pochodzą dopiero z XVII w. Na mocy dekretów komisarzy i decyzji królewskich cerkiew i monaster Świętej Trójcy zostały przydzielone wiernym prawosławnym.

W XVII i XVIII w. obok cerkwi Świętej Trójcy na Górze Kramczewskiej istniała również świątynia św. Barbary. Wtedy była ona traktowana jako szpitalna, potem zaś jako trapezowa, czyli refektarzowa. Początki tej cerkwi sięgają jednak XVI w. Bardzo możliwe, że już wtedy była związana z cerkwią Świętej Trójcy. Świadczyłby o tym zapis z 1546 r., w którym wystąpił Chwiedko z Morzów „parochus ecclesiae sanctae Barbare in monte Drohiciensis”¹⁵⁰, który niewątpliwie jest tożsamy ze wspomnianym wyżej Chwiedorem Morzym, prezbiterem cerkwi Świętej Trójcy w 1542 r. Cerkiew św. Barbary była wspomniana także w 1588 r. jako leżąca poza zabudowaniami Drohiczyna¹⁵¹. W XVI w. raczej nie była to świątynia parafialna, lecz filialna w stosunku do cerkwi Świętej Trójcy. W inwentarzach z XVIII w. budynek cerkwi opisywano jako drewniany, tak samo było zapewne w XVI w.¹⁵² W latach 40. XIX w. cerkiew ta pełniła funkcję parafialnej miejskiej wobec zamknięcia zrujnowanej i w konsekwencji rozebranej cerkwi Świętej Trójcy¹⁵³. Cerkiew św. Barbary została rozebrana w 1940 r. podczas likwidacji zabudowy w pasie granicznym przez Rosjan¹⁵⁴. Lokalizację cerkwi Świętej Trójcy i św. Barbary na Górze Kramczewskiej ustalono na podstawie planów z 1789 i 1810 r. oraz informacji współczesnych mieszkańców. Obecnie w miejscu tym jest prywatna posesja położona między ulicami Kramczewską i Piłsudskiego.

Niewątpliwie metrykę XV-wieczną ma cerkiew Przemienienia Pańskiego (św. Spasa) położona na Ruskiej Stronie. Potwierdzają to prowadzone badania archeologiczne, które pozwoliły odkryć na tym miejscu ślady dawnej świątyni i cmentarzyska średniowiecznego¹⁵⁵. Pierwszą wzmiankę o cerkwi napotykaemy w 1509 r.¹⁵⁶ W 1532 r. Iwan Sołtan marszałek gospodarski potwierdził swiaszczennikowi

¹⁴³ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5*, s. 41. Za daninę cerkwi prawosławnej Świętej Trójcy uważał ten dokument już J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 40. Obecnie niektórzy badacze nadal uporczywie przypisują ten dokument cerkwi prawosławnej.

¹⁴⁴ *Lietuvos katalikų dvasininkai XV–XVI a.*, wyd. V. Ališauskas, T. Jaszczółt, L. Jovaiša, M. Paknys, Vilnius 2009, nr 746, s. 127.

¹⁴⁵ BN, rkps 9133, s. 319: „Item domino plebano Drohiciensis ex fundo dantur de castro seu curia Drohiciensis per hayewnik officialem pro ipse existentem singulis anni pro die et festo N crudi mellis manualia seu alias rączky sex”.

¹⁴⁶ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 40. Informacja ta jest raczej błędna, gdyż w sumariuszu pod tą datą miał być umieszczony wspomniany dokument Aleksandra Jagiellończyka z 1492 r., w istocie dotyczący kościoła katolickiego Świętej Trójcy.

¹⁴⁷ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-5, k. 119; AWAK 33, s. 37–38.

¹⁴⁸ AWAK 33, s. 399.

¹⁴⁹ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 226–232; G. Sosna, *Cerkiewna własność na Białostocczyźnie w XV–XX wieku*, Białystok 2004, s. 118–119.

¹⁵⁰ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-24, k. 107: „nobilis Chwiedko heres in Morze, parochus ecclesiae sancte Barbare in monte Drohiciensis”.

¹⁵¹ AWAK 33, s. 114.

¹⁵² L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 81.

¹⁵³ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 45.

¹⁵⁴ L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 82.

¹⁵⁵ Tamże, s. 84–85.

¹⁵⁶ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-27, k. 424v; Kopicjana 3, s. 56–58: informacja w dokumencie uposażeniowym kościoła Świętej Trójcy w Drohiczynie o nadanych gruntach za rzeką Bugiem, „post Spas” i „penes granicies cum Turna Spaskie”.

(duchownemu) tej cerkwi o. Wasylowi prawo do pobierania dziesięcin ze wsi Rudniki, którą jego ojciec Aleksander sprzedał biskupowi łuckiemu Pawłowi Holszańskiemu¹⁵⁷. W 1548 r. był wzmiankowany prezbiter cerkwi św. Spasa Iwan¹⁵⁸. Przy cerkwi istniał monaster Przemienienia Pańskiego, funkcjonujący do początku XIX w., kiedy Bug zmieniając koryto, zalał teren, na którym znajdowały się budowle cerkiewne i monasterskie. Chociaż w pierwszych dziesięcioleciach XVII w. trwały spory pomiędzy unitami a prawosławnymi, to cerkiew i monaster Przemienienia Pańskiego do końca I Rzeczypospolitej pozostawały w rękach prawosławnych. Ich zabudowania zostały oznaczone na planie z 1789 r. Widoczne są również dobrze na mapie Heldensfelda. Znajdowały się już poza obrębem zwartych zabudowań Ruskiej Strony od południowego wschodu, pomiędzy Bugiem a drogą prowadzącą do Łosic. Plan z 1789 r. pokazuje dawny przebieg koryta Bugu, który płynął tuż obok cerkwi. Tak też zaznaczono przebieg rzeki oraz umiejscowiono cerkiew i monaster na opracowanym planie. Niewykluczone jednak, że w XVI w. Bug płynął w większym oddaleniu od cerkwi Przemienienia Pańskiego niż w XVIII w.

Oprócz wymienionych wyżej świątyń obrządku wschodniego istniały też niewątpliwie inne. Ich dokładne zlokalizowanie jest obecnie niemożliwe ze względu na brak źródeł. W 1550 r. wzmiankowana była cerkiew św. Eliasza (św. Ilii, Ilińska). Wówczas to były wójt drohicki Mikołaj darował ogród, który niegdyś należał do cerkwi św. Eliasza, a który dawny prezbiter tej cerkwi Ilarion zastawił Zdanowi Orlikowi, natomiast ten Mikołajowi. Ogród ten był położony przy granicy Surowczyńskiej i drodze publicznej albo rzeczce zwanej Lutorzic, Mikołaj darował go zaś ówczesnemu prezbiterowi cerkwi Ilińskiej Ihnatowi¹⁵⁹.

W połowie XVI w. istniały na terenie Drohiczyna zapewne też inne pomniejsze cerkwie, które po pożarach nie zostały odbudowane i ślad po nich zaginął. W 1545 r. mamy informację o popie „Piątnickim” Prokopie, który otrzymał zapis od popa z Łazowa Grzegorza na odprawienie czterdziestu mszy, czyli sorokoustu w swojej cerkwi w Drohiczynie¹⁶⁰. Była to zapewne cerkiew pw. Męczennicy Piatenki, której nie spotykamy później w źródłach. Także w 1547 r. występował Iwan „pop Mieszkowski”¹⁶¹. Trudno dokładnie powiedzieć, o jaką cerkiew chodzi. Mocno przesadzona jest jednak relacja z 1665 r. mówiąca, że niegdyś wszystkich cerkwi w Drohiczynie było dwanaście, a każda z nich miała po 2 włóki pola¹⁶². W 1603 r. istniały w Drohiczynie trzy świątynie parafialne obrządku wschodniego. Ich prezbiterzy: Jan Juchnowicz (Świętej Trójcy), Chwiedor (św. Mikołaja) i Hieronim (zabuska św. Spasa) wnosili skargę przeciw poborcy podatkowemu¹⁶³.

Wyraźnie wzmiankowaną w źródłach częścią Drohiczyna była tzw. Góra Kramczewska, położona we wschodniej części miasta, na Lackiej Stronie. Była tak nazywana od „chramów”, czyli świątyń prawosławnych na niej położonych (Świętej Trójcy, św. Barbary)¹⁶⁴. Góra ta była oddzielona od centralnej części miasta dość głębokim wąwozem, przez który płynął strumień wpływający do Bugu – możliwe, że o nazwie „Lutorzic”. Zarówno sama góra, jak i strumień zostały oznaczone na planie.

Lustracja z 1570 r. podaje, że na Bugu funkcjonowało łącznie 9 młynów, w tym wójtowski należący wtedy do wójta drohickiego Macieja Sawickiego oraz 8 młynów zamkowych – spośród nich od Lackiej Strony znajdowało się 6 młynów, od zaś Ruskiej 2¹⁶⁵. Podobnie liczbę 6 młynów (tylko po Lackiej Stronie) podaje lustracja z 1576 r.¹⁶⁶ Nie wszyscy młynarze posiadali przywileje na swoje młyny. Ze źródeł mamy informacje o dwóch z nich.

W 1541 r. król Zygmunt I Stary wystawił przywilej dla młynarza Wojciecha Greli, z którego wynikało, że już Kazimierz Jagiellończyk nakazał staroście drohickiemu Jakubowi Dowojnowiczowi osadzać włość drohicką. Wtedy ten nadał niejakiemu Iwankowi Szewcowi grunt nad brzegiem Bugu naprzeciw „Czeremosznego jeziora” w kierunku doliny Botczyńca, do Wasznika i do Bugu, gdzie miał

¹⁵⁷ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-18, k. 694; Kapicjana 4, s. 291–294.

¹⁵⁸ AWAK 33, s. 44.

¹⁵⁹ AWAK 33, s. 47–48.

¹⁶⁰ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-6, k. 373v–374; AWAK 33, s. 39–40.

¹⁶¹ AWAK 33, s. 43.

¹⁶² AGAD, Drohickie grodzkie, seria 2, nr 43, k. 391v; R. Górny, *Dotknąć historii*, s. 103.

¹⁶³ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-215, k. 448.

¹⁶⁴ Onacz Szderejko sprzedaje ogród „in monte” popu Przeczyskiemu Marcjanowi w 1557; AWAK 33, s. 57. Także w 1565 i 1566 r. mowa jest o „montem Koncovska” lub „montem Hranczowska”; tamże, s. 67, 68.

¹⁶⁵ LWP 1570, 1576, s. 4.

¹⁶⁶ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 27.

wybudować młyn, z którego miał przekazywać na zamek po dwie miary wszystkich zmielonych zbóż, trzecią zaś zostawiać sobie. To samo król potwierdził również Wojciechowi Greli¹⁶⁷. Inny przywilej wystawił król młynarzowi Miczowi-Micielowi 12 XII 1533 r., w którym nadał mu grunt nad Bugiem w miejscu zwanym Wasznik, gdzie wybudował on młyn, również z obowiązkiem oddawania dwóch miar zboża na zamek. Ponadto miał wykonywać na zamku niezbędne prace pomocnicze, zapewne związane z ciesielką¹⁶⁸. W 1555 r., gdy Zygmunt August chciał nadać owe dwa młyny: Greliński i Micowski Maciejowi Sawickiemu, spotkało się to ze sprzeciwem ich użytkowników, wobec czego król odstąpił od decyzji, a Sawickiemu nadał inne dobra¹⁶⁹. Miejsce zwane Wasznik wspomniane zostało także w 1553 r., gdy dzieci wspomnianego młynarza Mikołaja Micza sprzedały je pisarzowi ziemskiemu drohickiemu Janowi Iwanowskiemu. Według dokumentu położone ono było po zachodniej stronie Drohiczyna i ciągnęło się w kierunku wsi Starczewice¹⁷⁰. Tak też zostało oznaczone na planie. Ze wspomnianych młynów zdecydowano się na umieszczenie na planie dwóch: Grelińskiego i Micowskiego, gdyż ich lokalizacja pomiędzy łąką zwaną Wasznik a Bugiem wydaje się w świetle źródeł bardzo prawdopodobna. Zrezygnowano natomiast z umieszczenia pozostałych młynów, gdyż brak jest źródeł pozwalających zlokalizować je choćby w przybliżeniu.

Już od co najmniej połowy XVI w. Bug był rzeką, którą spławiano znaczne ilości towarów, głównie zboża w kierunku Gdańska¹⁷¹. Istniejące więc na tej rzece młyny i groble niekiedy stanowiły istotną dla tego przeszkodę. W 1589 r. uchwalono konstytucję sejmową, na mocy której na Bugu miały być zniesione istniejące groble i jazy. Postanowieniem konstytucji z 1598 r. Bug został prawnie określony jako rzeka spławna. Odtąd nie można było na niej budować żadnych młynów ani grobel, które istotnie przeszkadzałyby w spławie towarów. Te zaś młyny, które istniały, miały być rozebrane do 11 XI 1598 r.¹⁷² Konstytucja ta została oprotestowana bardzo szybko przez szlachtę powiatu drohickiego¹⁷³. Zarówno ten protest, jak i inne spowodowały, że konstytucja ta nie została rygorystycznie wykonana i jeszcze lustracja z 1616 r. odnotowywała pięć młynów na obu brzegach Bugu¹⁷⁴.

Drohiczyn od początku położony był na skrzyżowaniu szlaków handlowych lądowego i wodnego. Ponadto miasto było podzielone Bugiem na dwie części: Lacką i Ruską. Niewątpliwie rzeka stanowiła znaczne utrudnienie w komunikacji pomiędzy mieszkańcami obu części, zwłaszcza wiosną czy późną jesienią, w okresie intensywnych opadów i wylewania rzeki. Lepiej było zimą, gdy można było przemieszczać się po skutej lodem rzece i latem, gdy miejscami poziom Bugu znacznie się obniżał i pojawiały się dogodne do przeprawy brody. Transport towarów odbywał się też za pomocą przewozu, o którym wspominają źródła.

W drugiej dekadzie XVI w. pojawiła się inicjatywa budowy w Drohiczynie mostu, który miał połączyć obie części miasta. Z inicjatywą wyszedł Michał Ezofowicz, Żyd z Brześcia, który wystarał się u króla Zygmunta I Starego o przywilej na budowę takiego mostu w tym miejscu, gdzie był przewóz, za własne pieniądze, i na pobieranie opłat, które miały być przeznaczone na utrzymanie mostu.

Można chyba sądzić, że budowa mostu została ukończona w 1519 r., trwałaby zatem 5 lat. Pośrednio wskazuje na to dokument króla Zygmunta I wystawiony w Krakowie 3 czerwca tego roku dla Michała Ezofowicza, powtarzający w całości klauzule z dokumentu z 5 III 1514 r. i dodatkowo rozszerzający uprawnienia do dzierżawy mostu, pobierania mostowego i prawa prowadzenia karczmy również na dzieci budowniczego¹⁷⁵.

Budując most, Michał Ezofowicz zapewne liczył na znaczne dochody z jego użytkowania. Można jednak powątpiewać, czy ta budowla przynosiła aż tak duże zyski w stosunku do kosztów poniesionych najpierw na budowę, a potem na naprawę i utrzymanie. Szczególnie dawała się we znaki sama rzeka, zwłaszcza wiosną, gdy poziom wody był bardzo wysoki, a wielkie zagrożenie dla mostu stanowiła płynąca kora lodowa. Informuje o tym list Zygmunta I Starego wystosowany do starosty drohickiego

¹⁶⁷ AGAD, Drohickie grodzkie, seria 1, nr 1, k. 632–632v; RGADA, f. 389-1-24, k. 134–134v.

¹⁶⁸ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-40, k. 24–24v.

¹⁶⁹ RGADA, f. 389-1-35, k. 232v–233.

¹⁷⁰ RGADA, f. 389-1-13, k. 104–105; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-26, k. 246v–247.

¹⁷¹ *Regesta theloni aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915.

¹⁷² VL, t. 2, s. 369; VC, t. 2, z. 2, s. 112, 242.

¹⁷³ AR X 700, s. 1–3.

¹⁷⁴ ASK XLVI 149, k. 164.

¹⁷⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 11*, nr 69, s. 83–84.

i wojewody połockiego Piotra Stanisławowicza Kiszki 20 IV 1525 r. Król zawiadamiał starostę, że Ezofowicz za własne pieniądze zbudował most, lecz teraz wiosną podpływa pod ten most wielka woda i kra (*kriga*), które niszczą konstrukcję, czyniąc wielkie szkody. Z tego powodu Ezofowicz prosił o pusty brzeg nad Bugiem, wzdłuż na odległość „trzech strzelań”, a wszerek od brzegu aż do góry, gdzie osadziłby ludzi potrzebnych dla robót i napraw mostu. Król polecił staroście najpierw sprawdzić, czy wymieniony obszar nie był przez nikogo zasiedlony i czy nie będzie to szkodzić dobrom królewskim. Jeśli nie byłoby żadnych przeciwwskazań, wówczas kazał staroście spełnić prośbę Ezofowicza i dać mu tę część brzegu Bugu dla osadzenia ludzi¹⁷⁶.

Po śmierci Michała Ezofowicza most w Drohiczynie odziedziczył jego syn Abraham (Awraszko). Zachował się oryginalny dokument króla Zygmunta I wystawiony 20 III 1533 r. w Krakowie, potwierdzający prawa do tego mostu właśnie jemu. Władca stwierdzał, że wcześniej wystawił przywilej dla Michała Ezofowicza – ojca Awraszka, pozwalający mu wybudować most w Drohiczynie na Bugu, w miejscu, gdzie był przewóz i pobierać z niego mostowe. To samo prawo potwierdził król Awraszki, pod następującymi warunkami: kupcy jeżdżący latem przez bród, a zimą po lodzie mieli nie płacić mostowego; mieszczanie drohiccy, ze swoimi komornikami, corocznie mieli płacić po 1 gr płaskim; kramarze, solnicy, ludzie piesi i konni po dawnemu mieli płacić po 1 gr. Swego rodzaju *novum* było prawo pobierania opłaty w wysokości 12 gr od tratw, szkut i komięg przepływających pod mostem, o czym nie było wzmianki we wcześniejszych dokumentach wystawionych dla Michała Ezofowicza¹⁷⁷. Awraszko krótko był właścicielem mostu w Drohiczynie. Być może nie był w stanie ponosić kosztów jego utrzymania oraz napraw i z tego względu postanowił go sprzedać. Nabywcą mostu był ziemianin drohicki Maciej Lewart Duborowski (Zaborowski). Kolejnymi właścicielami po jego śmierci byli do połowy XVI w. Anna Lubecka, Jan Steczko, Stanisław Tęczyński, Florian Zebrzydowski i Andrzej Falkowicz.

8 IX 1558 r. zięć Andrzeja Falkowicza Michał Sapieha otrzymał od króla przywilej na dożywotnie posiadanie w starostwie brańskim dworu Miklaszewskiego zwanego Sielc albo Zamianowo w zamian za przewóz i most w Drohiczynie z placem i ogrodem tamże¹⁷⁸. Z kontekstu dokumentu wynika, że w tym czasie jednak nie było już mostu, funkcjonował tylko sam przewóz. Wyraźnie wskazuje na to dokument z 10 III 1559 r., w którym król oddał przewóz w Drohiczynie warendę na 3 lata Maciejowi Sawickiemu. Dostał on również od króla polecenie wybudowania nowego mostu¹⁷⁹. Nie udało się chyba jednak tego zrealizować i w Drohiczynie funkcjonował jedynie przewóz.

W 1570 r. podczas lustracji starostwa drohickiego, pierwszej po włączeniu Podlasia do Korony, stwierdzono jedynie istnienie przewozu, a nie mostu. Arenda przewoźnego dawała do skarbu królewskiego nie małą sumę 21 kop groszy litewskich i 36 denarów rocznie¹⁸⁰. Mostu w Drohiczynie nie było także później, w XVII–XIX w.

Warto zastanowić się nad jego lokalizacją. Najpewniej znajdował się on w miejscu przewozu zaznaczonego na pruskiej mapie von Steina, który łączył Stronę Lacką z Ruską. Zdają się to potwierdzać również podwodne badania archeologów pletwonurków z Torunia, prowadzone w 2000 r. Na jednym z penetrowanych odcinków rzeki, tuż przed zakolem opływającym obecną Górę Zamkową, w odległości ok. 400 m od grodziska koryto Bugu rozlewa się na dość szerokim obszarze i jest dość płytkie. Tylko w środkowej jego części głębokość dochodzi do 2 m na szerokości kilku metrów. Natrafiono tu na ułożone na piaszczystym dnie, równoległe do brzegu, dwie drewniane belki o średnicy ok. 20 cm i długości 5 m każda, umocnione od strony wody kamieniami i faszyną. Zdaniem archeologów łagodne w tym miejscu brzegi rzeki i łatwy dostęp do wody mogą sugerować istnienie przeprawy, przewozu przez rzekę. Odkryta konstrukcja składająca się z potężnych belek mogła stanowić platformę lub przyczółek dla promu funkcjonującego w XVI–XIX w., ale mogła też zawierać relikty wspomnianego w źródłach

¹⁷⁶ RGADA, f. 389-1-14, f. 235; *Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России*, t. 1: *Документы и регесты к истории литовских евреев (1388–1550)*, wyd. С.А. Бершадский, Petersburg 1882, nr 97, s. 127.

¹⁷⁷ LMAVB, f. 2-5; П. Гильтебрандт, *Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки*, t. 1: *Церковно-славянские рукописи. Русские пергамены*, Вильно 1871, nr 5, s. 69; R. Jasas, *Pergamentų katalogas*, Vilnius 1980, nr 364, s. 144. Dokument pochodził z archiwum Sapiehów.

¹⁷⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37 (1552–1561)*, wyd. D. Baronas, Vilnius 2011, nr 163, s. 224; *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*, t. 1, Petersburg 1890, s. 74–75.

¹⁷⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37*, nr 241, s. 267.

¹⁸⁰ LWP 1570, 1576, s. 5; BUWil, f. 4-34, k. 329.

mostu¹⁸¹. Lokalizację przewozu (promu) na Bugu oparto na mapie von Steina oraz planie Drohiczyzna z 1810 r. Oba źródła zgodnie umieszczają przewóz naprzeciwko obecnie funkcjonującej plaży miejskiej.

Zabudowa Drohiczyzna w XV i XVI w. była w zdecydowanej większości drewniana, co powodowało, że bardzo łatwo ulegała pożarom. Płonęły domy mieszczan, ale i świątynie czy obiekty użyteczności publicznej. Z pewnością nie mamy informacji o wszystkich pożarach, ale i te nam znane pokazują, że ta kłęska żywiołowa bardzo dawała się we znaki mieszkańcom Drohiczyzna.

W 1535 r. król Zygmunt I Stary zwolnił mieszczan drohickich od podatków na 6 lat z powodu pożaru, który zniszczył ich świątynie i domy¹⁸².

Bardzo wymowny jest zapis w księdze ziemskiej drohickiej z 1559 r. informujący o tym, że: „w roku pańskim 1559 całe miasto drohickie ze wszystkimi placami, kościół św. Franciszka [sic!] z klasztorem, ruska cerkiew po nazwaniu św. Przepczystej za wyjątkiem jedynie paru domów przy granicach i podsadziem przy farze, w piątek w dzień św. Agapita w południe, w ciągu dwóch godzin spłonęło”. Miary nieszczęść dopełniła szalejąca w tym roku zaraza oraz powódź spowodowana wylewem Bugu¹⁸³.

7 VII 1569 r. król zwolnił pogorzalców miasta Drohiczyzna od płacenia podatków na 12 lat. Musiało to być konsekwencją kolejnego pożaru¹⁸⁴.

W 1583 r. także wybuchł w Drohiczyźnie wielki pożar, w wyniku którego mieszczanie uzyskali od Stefana Batorego przywilej zwalniający ich od wszelkich podatków za wyjątkiem cła wodnego na 4 lata¹⁸⁵. Podobnie 10 VII 1601 r. Zygmunt III zwolnił mieszczan drohickich od podatków na 4 lata z powodu pożaru¹⁸⁶. Źródła notują większe pożary Drohiczyzna również w 1614 i 1624 r.¹⁸⁷

Liczne pożary, obciążenia wojskowe, bardzo dotkliwe dla mieszczan, były jedynie przedsmakiem wydarzeń, które spotkały Drohiczyznę w czasie potopu szwedzkiego. Szczególnie tragiczny w skutkach okazał się najazd wojsk siedmiogrodzkich księcia Jerzego Rakoczego i szwedzkich Karola IX Gustawa w maju 1657 r., w wyniku którego zostało spalone niemal całe miasto i okoliczne wsie. Nie mniej tragiczny w skutkach okazał się najazd wojsk moskiewskich pod dowództwem Iwana Chowańskiego w styczniu–marcu 1660 r. Nic więc dziwnego, że przeprowadzający w 1661 r. lustrację starostwa drohickiego lustratorzy zapisali, że „miasto Drohiczyzn, Lackie i Ruskie nazwane funditus iako i zamek przez nieprzyjaciela spalone”. Z całej liczby 107 $\frac{3}{4}$ włók w Drohiczyźnie po Lackiej Stronie zasianych było 15, po Ruskiej zaś tylko 1. Nadal spośród wszystkich włók miejskich 19 było libertowanych. Zmienił się jedynie niektórzy ich właściciele: 6 włók stanowiło uposażenie wójtostwa, benedyktyнки posiadały 3 włoki, wcześniej w XVI w. należące do Macieja Sawickiego, 1 włoka nadal była własnością szpitala. Znacznie powiększyli swój stan posiadania franciszkanie, którzy mieli aż 5 włók, 2 włoki należały do fary drohickiej, będącej już wtedy pod zarządem jezuitów. Z 2 włók należących niegdyś do Chądzyńskich jedna zostawała w posesji Kupińskich, drugą zaś posiadali franciszkanie. Tzw. włók Czechowskich liczono już tylko dwie, z których jedną posiadał Stefan Tonkiel, drugą zaś Krzysztof Zaleski. Pustych włók miało być wówczas 70 $\frac{3}{4}$. Z dawnych przeszło 300 domów pozostało tylko 80. Wyobrażenie o stratach demograficznych daje też liczba rzemieślników podana w lustracji. Notowano wówczas tylko 2 szewców, rybaka, rzeźnika, 2 krawców, 3 zdunów. Spośród Szkotów zamieszkujących Drohiczyznę licznie od drugiej połowy XVI w. pozostał w 1661 r. tylko jeden – Wilhelm Gordon. Z dawnych młynów pozostały tylko 2. Nadal funkcjonował przewóz. Targi cotygodniowe, które winny odbywać się w poniedziałki, w 1661 r. czasowo się nie odbywały¹⁸⁸.

2021 r.

¹⁸¹ W. Szulta, *Podwodny rekonesans archeologiczny w rzece Bug w Drohiczyźnie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 7, 2001, s. 269–270.

¹⁸² NGAB, Mińsk, f. 1715-1-40, k. 120; *Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов*, t. 1, nr 37, s. 21.

¹⁸³ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 4.

¹⁸⁴ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-32, k. 250v–251.

¹⁸⁵ AGAD, Drohickie grodzkie, seria 2, nr 4, k. 389; AGAD, Mielnickie grodzkie, nr 4, k. 146v.

¹⁸⁶ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-106, k. 962v–963.

¹⁸⁷ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-122, k. 396v–398, 442v–445.

¹⁸⁸ MK XVIII 64, Lustracje, s. 555–556; J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 32.

III.6.9.9b. ELBLĄG W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Roman Czaja

Elbląg był w XVI w. największym miastem województwa malborskiego i wspólnie z Gdańskiem i Toruniem należał do grupy wielkich miast Prus Królewskich, których uprzywilejowana pozycja wyrażała się m.in. prawem do delegowania po dwóch przedstawicieli do Rady Pruskiej, organu reprezentującego ogół stanów prowincji pruskiej. Znaczenie miasta wynikało z jego potencjału społecznego i ekonomicznego oraz z sięgającej jeszcze czasów krzyżackich tradycji udziału dużych miast w życiu politycznym kraju. Rozwój gospodarczy opierał się na udziale w handlu dalekosiężnym i produkcji rzemieślniczej, wśród której szczególną rolę odgrywało browarnictwo. W połowie XVI w. cały elbląski kompleks urbanistyczny liczył około 15 tys. mieszkańców.

Źródła kartograficzne i ikonograficzne

Podstawowe znaczenie dla rekonstrukcji układu przestrzennego miasta w połowie XVI w. mają plan z 1626 r., wykonany przez oficera armii szwedzkiej Heinricha Thommego, oraz trzy widoki miasta i jego fortyfikacji z 1554, 1558 i z około 1631 r. Na najstarszym z nich, autorstwa Kaspara Hennenbergera, przedstawiającym miasto od strony północnej, starannie ukazane zostały fortyfikacje oraz architektura sakralna. Natomiast w sposób schematyczny i uproszczony narysowano układ ulic i zabudowę. Nie da się dostrzec różnicy między zabudową na Wyspie Spichrzów, a domami na przedmieściach i w Nowym Mieście. Na Przedmieściu Północnym zaznaczona została jedynie Grobla św. Jerzego¹. Rysunek budowniczego miejskiego Heinricha Holtzapfela z 1558 r., zachowany w kopii z lat 60. XVIII w., ukazuje stan murów obronnych Starego Miasta wraz ze szczegółowym opisem bram i wież obronnych. Trzecia veduta wykonana została przez geometrę i architekta Jakuba Hoffmanna około 1631 r. i przedstawia miasto od strony południowej. Widoczne są na niej zmiany w zagospodarowaniu obszarów przedmiejskich spowodowane przez wznoszone od 1626 r. przez Szwedów fortyfikacje bastionowe². Autor miedziorytu zaznaczył różnice w zabudowie między Starym Miastem, a terenami Nowego Miasta i przedmieść otoczonymi przez nową linię umocnień. Domy staromiejskie robią wrażenie wyższych i masywniejszych. Widoczne są trzy ulice Starego Miasta wytyczone na osi północ-południe: Wodna, Zamkowa i Rynek oraz średniowieczny system obronny wraz z fortyfikacjami przed Bramą Kowalską i Bramą Zamkową dobudowanymi w XVI w. Precyzyjnie przedstawiony został geometryczny plan Nowego Miasta, regularna zabudowa Wyspy Spichrzów oraz siatka ulic w obrębie bastionowych fortyfikacji na Przedmieściu Południowym³.

¹ APGd, Kolekcja elbląskich planów i map, sygn. 1151, V/65, 66; wyd. w: AHMP Elbląg, mapa nr 7; K. Boysen, *Beiträge zur Lebensgeschichte des preussischen Kartographen und Historikers Kaspar Hennenberger (1529–1600)*, „Altpreußische Monatsschrift”, t. 45, 1908, s. 67–135.

² APGd, Kolekcja elbląskich planów i map, sygn. 1151, 65/28; M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung der Stadt Elbing mit besonderer Berücksichtigung ihrer Befestigungen und ihrer wichtigsten Gebäude*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 21, 1887, s. 16 n.; W. Rynkiewicz-Domino, *Grafika w XVII-wiecznym Elblągu*, „Rocznik Elbląski”, t. 18, 2002, s. 106 n., datuje powstanie tego dzieła na około 1631 r.

³ Zob. podobną charakterystykę jego veduty Torunia, *Toruń. Dawne widoki miasta. Katalog wystawy w Muzeum Okręgowym w Toruniu w Ratuszu Staromiejskim od 17 lutego do 3 maja 1994*, wyd. A. Mierzejewska, M. Woźniak, Toruń 1994, nr 4.

Mapa Heinricha Thommeo, narysowana po zajęciu miasta w lipcu 1626 r. przez armię szwedzką, jest najstarszym zachowanym źródłem kartograficznym dla Elbląga⁴. Przedstawia ona oba miasta elbląskie i przedmieścia przed budową bastionowych fortyfikacji w latach 1626–1629. Zgodnie ze stanem rzeczywistym ukazana została sieć ulic obu miast elbląskich, przy czym szwedzki inżynier starał się nawet różnicować szerokość ulic. Zrezygnował natomiast z narysowania granic poszczególnych parcel. Z dużą dokładnością oddany został układ sieci ulic i dróg na przedmieściach. Na ich obszarze zaznaczono granice parcel oraz zabudowę. Można jednak przypuszczać, że rysunek ten miał tylko charakter ilustracyjny, gdyż liczba nieruchomości widocznych na mapie jest znacznie niższa od danych ustalonych na podstawie źródeł pisanych. Z księgi gruntowej przedmieść wynika, że pod koniec XVI w. stało na nich około 610 budynków, w tym 520 bud, podczas gdy na mapie można się doliczyć 252 budynków. Istotne znaczenie dla poznania przemian, które w zagospodarowaniu przestrzeni przedmiejskiej spowodowała budowa staroholenderskich fortyfikacji, ma plan Thommeo z 1635 r. Przedstawiono na nim m.in. projekt nowego, regularnego rozplanowania zabudowy przedmieść w obrębie pasa wałów obronnych⁵. Szczegółowy rysunek planu Starego i Nowego Miasta, z podziałem przestrzeni miejskiej na parcele, zawiera plan z około 1642 r. Liczba narysowanych domów nie odpowiada jednak rzeczywistym podziałom. Mapa ukazuje więc zgeneralizowany obraz przestrzeni wewnątrz średniowiecznych murów obronnych. Jednak ze względu na staranny rysunek i wiarygodne przedstawienie zabudowy przedmiejskiej może stanowić dobry punkt wyjścia do retrogresywnej analizy rozwoju przestrzennego⁶. W górnej części miedziorytu umieszczono panoramę miasta od strony wschodniej, wykonaną na podstawie rysunku Johanna Bassa. Znamienny jest fakt, że w przeciwieństwie do mapy, veduta nie pokazuje budynków wzniesionych poza obszarem objętym wałem fortyfikacji.

Źródła pisane

Oprócz źródeł kartograficznych i ikonograficznych w Archiwum Rady Elbląga, przechowywanym obecnie w Archiwum Państwowym w Gdańsku, znajduje się bogaty zasób źródeł pisanych do badań nad topografią i rozwojem przestrzennym miasta. Dla położenia obiektów służących pożytkowi wspólnemu podstawowe znaczenie mają spisy czynszów Starego Miasta Elbląga i jego przedmieść z lat 1376–1403. Liczne wskazówki dotyczące nazw ulic i zabudowy zawierają księgi rentowe z lat 1330–1417. Precyzyjna rekonstrukcja układu działek w obrębie murów jest możliwa dzięki księdze gruntowej założonej w 1417 r. oraz księdze łąkowej z 1421 r.⁷ Wiele informacji o zagospodarowaniu przedmieść w XIV w. zawierają księgi rentowe, w tym szczególnie wartość ma przedmiejska księga rentowa z lat 1374–1430. Założona w 1430 r. księga gruntowa przedmieść zawiera wpisy o właścicielach bud, ogrodów, spichrzów i stodoł. Rekonstrukcję układu przestrzennego i osadnictwa na obszarze przedmieść do schyłku XVI w.

⁴ Kungliga Krigsarkivet, Stockholm, Handritade Kartenverk, t. 12; *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1, wyd. K. Łopatecki, W. Walczak, Warszawa 2011, s. 206, 215; G. Eimer, *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600–1715. Mit Beiträgen zur Geschichte der Idealstadt*, Stockholm 1961, s. 193 nn.; B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, wyd. 2, Toruń 2018, s. 251 n.

⁵ G. Eimer, *Die Stadtplanung*, s. 194 n.; *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w.*, s. 214; R. Czaja, R. Golba, *Strasse, Haus und Parzelle auf den Stadtansichten und Karten von Elbing im 16.–18. Jahrhundert*, „Documenta Pragensia”, t. 36, 2017, s. 445–457.

⁶ APGd, Kolekcja elbląskich planów i map, sygn. 1151, 65/22, edycja mapy w: AHMP Elbląg, mapa nr 9; M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 19 n.

⁷ APGd, Rada miasta Elbląga, sygn. 369,1/118, 126, 1376, 1377; *Das Elbinger Stadtbuch*, t. 1: 1330–1360 (1393), red. H.W. Hoppe, Osnabrück 1976 (*Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands, Beiheft 3*); t. 2: 1361–1418, red. H.W. Hoppe, Münster 1986 (*Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands, Beiheft 5*); C. Kardasz, *Wykaz czynszów Starego Miasta Elbląga z roku 1385*, [w:] *Piśmienność pragmatyczna – edytorstwo źródeł historycznych – archiwistyka. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Tandeckiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. R. Czaja, K. Kopiński, Toruń 2015, s. 453–476. O zasadach rekonstrukcji układu parcel i jego powiązaniu z mapami pomiarowymi z końca XVIII i pierwszej połowy XIX w. zob. R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992, s. 16–17. Charakterystyka zachowanych ksiąg miejskich średniowiecznego Elbląga, zob. J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa–Toruń 1990, s. 103–123.

umożliwia księga gruntowa założona w 1565 r., która pozostawała w użyciu do 1721 r.⁸ Skromniejszy zasób źródeł zachował się dla dziejów Nowego Miasta Elbląga, ale i dla niego dysponujemy księgą rentową z lat 1340–1381, księgą gruntową założoną około 1382 r., prowadzoną do końca XV w.⁹

Opracowania

Dobra baza źródłowa sprawiła, że topografia i układ przestrzenny miasta w średniowieczu i epoce nowożytnej należą do tematów o najdłuższej tradycji badawczej w nowoczesnej historiografii Elbląga. Pierwszy opis topografii został opracowany jeszcze w pierwszej połowie XIX w. przez Michaela Gottlieba Fuchsa¹⁰. Aktualność zachowują publikacje Maxa Toeppena, który rozwojowi przestrzennemu poświęcił odrębne studium, a wiele miejsca ta tematyka zajęła także w jego monograficznym opracowaniu średniowiecznych dziejów miasta¹¹. Do najwybitniejszych badaczy przeszłości Elbląga należy Arthur Semrau, który interesował się budownictwem obronnym, topografią urządzeń targowych oraz układem przestrzennym Nowego Miasta Elbląga¹². Jednym z prekursorów polskich badań nad przeszłością Elbląga był Stanisław Gierszewski, który pod koniec lat 50. XX w. zajął się m.in. przestrzennymi aspektami rozwoju portu w epoce nowożytnej¹³. Jerzy Stankiewicz na początku lat 70. na przykładzie ul. Masztowej przedstawił możliwości połączenia badań architektonicznych z metodą socjotopograficzną¹⁴. Rozpoczęte na początku lat 80. przez zespół pod kierunkiem Tadeusza Nawrońskiego badania archeologiczne nie tylko wniosły nowy materiał źródłowy do poznania dziejów miasta lokacyjnego, ale zainspirowały interdyscyplinarną współpracę. W centrum zainteresowania archeologów, historyków, urbanistów i historyków sztuki pozostawała przestrzeń średniowiecznego miasta lokacyjnego¹⁵. Problematykę rozbudowy przedmieść elbląskich i rozwoju przestrzennego miasta w epoce nowożytnej podejmowano w ramach badań nad socjotopografią oraz budownictwem obronnym¹⁶. Problematyka ta została także uwzględniona w drugim tomie syntezy dziejów miasta, poświęconym czasom nowożytnym¹⁷.

Układ przestrzenny Elbląga w połowie XVI wieku

W średniowieczu elbląski zespół osadniczy składał się z trzech części: zamku krzyżackiego i przedzamcza oraz sąsiadujących z nimi woli zamkowej i rybackiej osady Osiek (Hakelwerk) na południu, Starego Miasta i jego przedmieść oraz powstałego w latach 1335–1341, a w 1347 r. obda-

⁸ APGd, Rada miasta Elbląga, sygn. 369,1/115, 1930, 1931.

⁹ APGd, Rada miasta Elbląga, sygn. 369,1/113, 3985.

¹⁰ M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Hinsicht*, t. 1–3, Elbing 1818–1852.

¹¹ M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, t. 1–3, Marienwerder 1870–1871; tenże, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 1–142.

¹² A. Semrau, *Der Markt in der Altstadt Elbing im 14. Jahrhundert*, MCV, t. 30, 1922, s. 1–47; tenże, *Die Register über die Bewachung der Altstadt Elbing aus dem 15. Jahrhundert*, MCV, t. 29, 1921, s. 50–61; tenże, *Die Beschreibung der Neustadt Elbing und ihres Gebietes im Mittelalter*, MCV, t. 33, 1925, s. 36–112.

¹³ S. Gierszewski, *Życie portowe Elbląga w XVII i XVIII w.*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2: *Pomorze nowożytne*, red. G. Labuda, S. Hozzowski, Warszawa 1959, s. 313–349; tenże, *Elbląski przemysł okrętowy w latach 1570–1815*, Gdańsk 1961.

¹⁴ J. Stankiewicz, *Ulica Masztowa w Elblągu*, „Rocznik Elbląski”, t. 5–6, 1972/1973, s. 8–26, 59–126.

¹⁵ Wyniki interdyscyplinarnych badań zob. *Elbląg – nowe spojrzenie na średniowieczne miasto. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Archeologicznej „Elbląg '86”*, red. A. Czacharowski, T. Nawroński, Gdańsk 1992 (Archaeologia Elbingensis, t. 1); *Stare miasto w Elblągu – wyzwanie historii. Materiały z konferencji naukowej poświęconej pamięci Tadeusza Nawrońskiego*, red. G. Nawrońska, J. Tandecki, Elbląg–Gdańsk 1997 (Archaeologia Elbingensis, t. 2); G. Nawrońska, *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*, Elbląg 2012.

¹⁶ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 145–160; tenże, *Anmerkungen zur Sozialtopographie der Stadt Elbing im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*, [w:] *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, red. S. Beckmann, K. Garber, Tübingen 2005, s. 75–88; B. Dybaś, *Fortyce Rzeczypospolitej*, s. 247.

¹⁷ J. Tandecki, *Rozwój przestrzenny miasta i jego stosunki ludnościowe*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 1: 1466–1626, red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 18–29; J. Tandecki, A. Groth, *Zmiany terytorialne i demograficzne*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 2: 1626–1772, red. A. Groth, Gdańsk 1997, s. 66–79.

rzanego przywilejem lokacyjnym Nowego Miasta wraz z przedmieściami. W lutym 1454 r. mieszczanie zdobyli i zburzyli zamek, a w 1457 na mocy przywileju króla Kazimierza Jagiellończyka do Starego Miasta Elbląga przyłączone zostały tereny komturstwa. Po zlikwidowaniu w 1478 r. odrębności prawno-ustrojowej gminy nowomiejskiej cały zespół osadniczy podporządkowany został władzy rady Starego Miasta Elbląga¹⁸.

Stare Miasto Elbląg

Miasto Elbląg zostało założone na krawędzi Wysoczyzny Elbląskiej na rzekę Elbląg, która płynęła z jeziora Drużno do Zalewu Wiślanego. Teren siedliska miejskiego stopniowo opadał w kierunku rzeki. Jego wschodni skraj, obszar Nowego Miasta, wznosił się na wysokość około 6 m n.p.m., natomiast Stare Miasto położone było około 2–4 m n.p.m. Na drugim brzegu rzeki rozciągały się Żuławy. Ze względu na ukształtowanie terenu ciek wodne spływające z Wysoczyzny omijały tereny Starego Miasta. Za północną granicą miasta, na terenie łasztowni, do rzeki Elbląg wpływał strumień Hundebeke. Od wschodu i południa miasto opływał potok Kumieła, który wpływał do rzeki Elbląg na południe od zamku. W celu lepszego zapatrzenia miast i zamku w wodę około lat 70. XIII w. wykopano kanał prowadzący wody Kumieli przez wschodnie Przedmieście, wzdłuż Grobli Młyńskiej, następnie przez południowy zaułek Starego Miasta, który w okolicach południowego narożnika ulicy Wodnej wpływał do rzeki Elbląg. Woda z tego kanału zasilala fosę Starego Miasta Elbląga, studnie miejskie, wykorzystywano ją także do napędu młynów¹⁹.

Założenie Elbląga wiąże się z prowadzonym przez zakon niemiecki od 1231 r., przy wsparciu książąt piastowskich i krzyżowców z krajów Rzeszy, podbojem ziemi chełmińskiej i Prus. Według relacji zawartej w kronice księdza krzyżackiego Piotra z Dusburga, wiosną 1237 r. krzyżowcy założyli warownię u ujścia rzeki Elbląg do Zalewu Wiślanego. Po jej zniszczeniu przez Prusów, prawdopodobnie jeszcze latem tego samego roku, nowy zamek wzniesiono w miejscu położonym kilka kilometrów w głąb łądu, a wkrótce obok niego rozpoczęto budowę miasta²⁰. Źródła nie potwierdzają udziału lubeczan w wyprawie z 1237 r. i założeniu miasta. Pochodząca z 1240 r. informacja o przekazaniu mieszkańcom Elbląga kodeksu prawa z Lubeki wskazuje jednak, że tamtejsi kupcy dość szybko zaangażowali się w budowę miasta nad Zalewem Wiślanym. Spór między zakonem niemieckim a Lubeką o założenie miasta na Sambii oraz wybuch w 1242 r. powstania Prusów odwlekły zakończenie procesu lokacji. Dopiero 10 kwietnia 1246 r. wielki mistrz Heinrich von Hohenlohe wystawił przywilej, w którym nadał mieszczanom patrymonium ziemskie oraz prawo lubeckie z pewnymi ograniczeniami w stosunku do wzorca miasta macierzystego, gdyż relacje między gminą miejską a władcą terytorialnym zostały określone na wzór przywileju lokacyjnego dla Chełmna i Torunia²¹.

Granice Starego Miasta Elbląga zostały wytyczne w latach 1237–1242. Obejmowały one obszar 25 ha w kształcie trapezu, którego wymiary po poszerzeniu miasta w 1326 r. o tereny położone bezpośrednio nad rzeką, wynosiły około 500 x 300 m²². Do wymierzenia przestrzeni miejskiej wykorzystano

¹⁸ Problem statusu prawnego gminy nowomiejskiej jest przedmiotem dyskusji: M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, s. 279 n., reprezentuje pogląd o zachowaniu odrębności ustrojowej gminy nowomiejskiej; odmiennego zdania są Z.H. Nowak, J. Tandecki, *Prawa i przywileje Starego i Nowego Miasta Elbląga w średniowieczu*, Gdańsk 1998, s. 51; R. Czaja, [rec.] *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, „Roczniki Historyczne”, t. 78, 2012, s. 284.

¹⁹ K. Soecknick, *Die Wasserläufe Elbings seit der Ordenszeit*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 2, 1937, z. 14, s. 220 n.; W. Długocki, *Środowisko naturalne*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 1: *Do 1466 r.*, red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk 1993, s. 14 n.

²⁰ Petrus de Dusburgk, *Chronica Terrae Prussiae*, wyd. J. Wenta, S. Wyszomirski, Kraków 2007 (MPH, Nova Series, t. 13), s. 44; J. Powierski, *Początek walk Krzyżaków o panowanie nad Zalewem Wiślanym i założenie Elbląga*, [w:] tenże, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, t. 2, Malbork 2005, s. 477–538.

²¹ T. Jasiński, *Die Rolle des Deutschen Ordens bei der Städtegründungen in Preußen im 13. Jahrhundert*, [w:] *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich*, red. U. Arnold, Marburg 1993 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, t. 44), s. 94–111; E. Carstenn, *Elbings Kampf um das lübische Recht*, „Hansische Geschichtsblätter”, t. 62, 1937, s. 79 n.

²² R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 15; A. Kašinowski, *Ein Blick auf mittelalterliche Raumdisposition von Elbing und ihre Realisierung. Stadt-Baumkomplex-Bauparzelle*, [w:] *Elbląg – nowe spojrzenie na średniowieczne miasto*, s. 67–78; G. Nawrońska, *Początki Elbląga*, s. 86 n.

rozpowszechniony w najstarszych miastach Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej układ z centralnie usytuowaną szeroką ulicą. Od przebiegającej równolegle do rzeki głównej arterii komunikacyjnej, ul. Stary Rynek o długości około 300 m i szerokości 24 m, wytyczono sześć prostopadłych ciągów ulicznych. Do nabrzeża prowadziło pięć ulic bramnych. Pierwszą ulicą od strony południowej była ul. Ducha Świętego, o długości około 300 m. Kolejne ulice o długości około 170–180 m to: Mostowa, Rybacka, Bednarska (zwana później Masztową) i Tobiasza, od XV w. zwana także Studzienną. Przy klasztorze Dominikanów wytyczono ul. Kuśnierską, u wylotu której urządzono w murze obronnym furtę. Jedyna brama od strony północnej (Brama Targowa) została wybudowana na końcu ul. Stary Rynek. W kierunku wschodnim wytoczono ulice o długości około 85 m: Rzeźnicką, Wieżową, Grabary, Sukienniczą oraz Kowalską, jako jedną ulicę bramną w tej części miasta. Kanał Kumieli utrudniał wymierzenie regularnego układu szachownicowego w południowo-wschodniej części miasta, gdzie powstały ulice Nad Kumielą, Mincerska, Mała i Zamkowa, która prowadziła do jedynej bramy od strony południowej. Komunikacji pieszej w obrębie murów miejskich służyły ul. Wodna oraz Ścieżka Kościelna, która przecinała w połowie zachodnie bloki zabudowy i skracała drogę do kościoła parafialnego i centrum handlu detalicznego. Wzdłuż wschodniego odcinka murów ciągnęła się ul. Wałowa, a od Bramy Targowej do północno-wschodniego narożnika murów prowadziła ul. Ketzerhagen. Sieć miejska, ukształtowana ostatecznie po poszerzeniu miasta w kierunku rzeki w 1326 r., bez większych zmian przetrwała do końca XVIII w. Rozbudowa fortyfikacji w rejonie Bramy Kowalskiej umożliwiła wyburzenie po koniec XVI w. odcinka starych murów obronnych, naprzeciw Nowego Miasta. Na uzyskanym terenie powstała ul. Podmurna, przy której wzniesiono kilkanaście domów²³.

Pierwsza wzmianka o miejskich obwarowaniach, prawdopodobnie wzniesionych z drewna i ziemi, pojawia się w przywileju dla klasztoru Dominikanów z 1238 r.²⁴ Prawdopodobnie od lat 80. XIII w. zaczęto wznosić ceglano-kamienny mur obronny od strony wschodniej, północnej i południowej. Na początku XIV w. zakończono budowę Bramy Targowej (1319) i Bramy Zamkowej (1322). Najpóźniej podjęto przebudowę zachodniego odcinka miejskiego systemu obronnego, gdzie jeszcze w 1335 r. wzmiankowana jest drewniana palisada. Informacje o przebudowie w latach 1374–1376 Bram Mostowej, Ducha Świętego, Rybackiej i Bednarskiej wskazują na ukończenie fortyfikacji broniących dostępu do miasta od strony rzeki. Oprócz dziewięciu bram miejski system obronny wznosiło osiem baszt oraz fosa²⁵. Pod wpływem doświadczeń wojny z lat 1409–1411 w pierwszej połowie XV w. podjęto rozbudowę fortyfikacji miejskich. Od strony wschodniej i północnej wzniesiono drugi pas murów z zewnętrznymi umocnieniami przez bramami Targową i Kowalską, dziewięcioma wieżami oraz zewnętrzną fosą. Kolejny etap rozbudowy fortyfikacji miał miejsce po ataku wojsk krzyżackich w czasie wojny polsko-pruskiej w 1521 r. Intensywniejsze prace prowadzono w latach 50. XVI w. Z budową południowej linii obronnej wiązało się wyburzenie ruin zamku krzyżackiego oraz sąsiadujących z dawnymi terenami zamkowymi bram Nowego Miasta. Kierujący pracami gdański budowniczy Heinrich Holtzapfel wykonał w 1558 r. szczegółowy plan fortyfikacji²⁶. Linię obronną od strony rzeki wzmocniono dwoma półbastionami, północnym w pobliżu klasztoru Dominikanów i południowym na terenie dawnego zamku. Półokrągły bastion wzniesiono także przy południowo-wschodnim narożniku murów. Na przełomie XVI i XVII w. kierownictwo prac fortyfikacyjnych objął gdański architekt Tymoteusz Jost. Podwyższono wówczas mury obronne między bramami Targową a Zamkową, a także wybudowano nowy bastion przed Bramą Kowalską. Rozbudowa systemu fortyfikacyjnego tej bramy wymagała zburzenia kościoła św. Jakuba (1601)²⁷.

Na podstawie zawartej w przywileju lokacyjnym informacji o wysokości czynszu rekognicyjnego (6 denarów od pełnowartościowej parceli) oraz wartości corocznego czynszu płaconego komturowi można szacować, że początkowo teren miasta podzielony został na około 360 działek. W wyniku

²³ M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 91; A. Semrau, *Über die Entstehung und den ältesten Gebrauch der Strassennamen in der Altstadt Elbing*, MCV, t. 32, 1924, s. 63–74; G. Nawrońska, *Rozwój przestrzenny Elbląga w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 23, 2015, s. 167.

²⁴ CDW, t. 1, nr 1.

²⁵ A. Semrau, *Die Register über die Bewachung*, s. 50–61; tenże, *Beitrag zur Geschichte der Bautätigkeit in der Altstadt Elbing im 13. und 14. Jahrhundert*, MCV, t. 31, 1923, s. 20–36.

²⁶ APGd, Kolekcja elbląskich planów i map, sygn. 1151, 65, 60.

²⁷ M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 87–89; W. Behring, *Zur Geschichte der Befestigung Elbings in der polnischen Zeit*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 1, 1921/1922, s. 124–130.

dzielenia parcel oraz wymierzania działek na przestrzeni początkowo niezagospodarowanej pierwotna liczba i struktura parcel uległy dużej zmianie. Na podstawie zapisów w księdze gruntowej z 1417 r., księdze łąkowej z 1421 r. i księgach czynszowych ogólną liczbę parcel można szacować na 658, w tym 364 pełnowartościowych parcel i 294 budy. Od XV w. wyraźniej zaznacza się tendencja do łączenia parcel, ale proces ten nie spowodował radykalnego zmniejszenia liczby nieruchomości. W XV i XVI w. jako podwójne parcele, a więc powstałe w wyniku połączenia dwóch działek, określano jedynie dwanaście posesji. Według planu katastralnego Elbląga z 1839 r. w obrębie murów miasta wczesnonowożytnego znajdowały się 583 parcele. Badania archeologiczne i analizy metrologiczne nie przyniosły przekonującej odpowiedzi na pytanie o ich pierwotną wielkość. Bardzo możliwe, że już we wczesnej fazie rozwoju miasta wymierzano działki o różnej szerokości. W XVI w. najliczniej występowała parcela o szerokości dwóch prętów (8,6 m) i głębokości 6 prętów (25,8 m), czyli o powierzchni 222 m². Bardzo zróżnicowana była powierzchnia nieruchomości określanych jako budy, od 46 do 148 m²²⁸.

Centralne położenie ul. Stary Rynek, jej znaczna szerokość i łatwy dostęp z każdego punktu w mieście predestynowały ją do pełnienia centrum życia handlowego. Na tej długiej ulicy wyznaczone zostały odcinki służące handlowi określonymi artykułami. Północny fragment, między ulicami Bednarską a Tobiasza, nazywano Targiem Węglowym. Targ Sienny ulokowano między ulicami Rybacką a Bednarską. Przy zachodniej pierzei między ulicami Ducha Świętego a Mostową znajdował się Targ Chlebowy²⁹. Funkcję centrum kultowego, administracyjnego i handlowego pełnił odcinek zamknięty ulicami Mostową i Rybacką, położony między kościołem parafialnym św. Mikołaja a kompleksem ratuszowym. Przy jego południowej stronie znajdowały się budy kramarskie. Od strony północnej do placu kościelnego przylegały budy szewskie i budynek wagi, a od strony południowej ławy chlebowe. Przy narożniku ul. Rybackiej i Starego Rynku wzniesiono główną wagę miejską. Dwie działki przy wschodniej pierzei Rynku oraz narożną parcelę przy ul. Rzeźnickiej przeznaczono od budowę ratusza i sukiennic, w piwnicach ratuszowych prowadzono wyszynk wina. Na dziedzińcu ratusza znajdował się ogród korzenny, gdzie kramarze i aptekarze handlowali importowanymi korzeniami i przyprawami. W ratuszu umieszczono także wagę do ważenia towarów lżejszych. Przed sukiennicami na rogu ulic Stary Rynek i Rzeźnickiej postawiono pręgierz, symbolizujący władzę sądową rady. W przylegającym do sukiennic domu przy ul. Rzeźnickiej urządzono ławy rzeźnicze³⁰. Wysoka waloryzacja społeczna przestrzeni miejskiej w pobliżu Rynku sprawiła, że w 1578 r. do narożnego domu (nr 45) przy ulicach Stary Rynek i Kowalska przeniesiono z domu przy Rybackiej 9 rezydencję elitarnego bractwa św. Jerzego³¹.

Podstawowe elementy topografii sakralnej ukształtowały się już w pierwszym dziesięcioleciu rozwoju miasta. Budowę kościoła parafialnego we wschodniej części bloku między ulicami Mostową i Rybacką rozpoczęto zaraz po założeniu miasta. W 1238 r. mistrz krajowy Hermann Balk nadał dominikanom działkę w północno-zachodniej części miasta pod budowę klasztoru i kościoła NMP. W 1242 r. zakon niemiecki ufundował przy ul. Ducha Świętego szpital i kaplicę³². Po przeniesieniu w 1309 r. siedziby centralnych władz zakonu niemieckiego do Prus był to główny szpital zakonny w Prusach, a władzę nad nim sprawował komtur elbląski, pełniący jednocześnie godność wielkiego szpitalnika. Na mocy przywileju królewskiego z 1457 r. rada miejska uzyskała prawo do zarządzania szpitalem i jego majątkiem. Od lat 20. XVI w. rosnącą popularność wśród mieszczan elbląskich zaczęły zyskiwać nauki Marcina Lutera. Reformacji sprzyjały władze miejskie, jej postępy hamowało jednak stanowisko biskupa warmińskiego i królów Polski. W 1542 r. rada miejska przejęła za zgodą ostatnich mnichów dominikańskich budynki klasztoru oraz kościół NMP, w którym utworzono pierwszą w Elblągu gminę luterańską. W jej posiadaniu od 1563 r. znajdowała się także dawna kaplica szpitala Ducha Świętego. Dłużej trwała walka luterańskiej rady miejskiej o kościół św. Mikołaja. W 1573 r. odprawione zostało

²⁸ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 26 n.; tenże, *Uwagi nad socjotopografią Starego Miasta Elbląga w średniowieczu i czasach nowożytnych*, [w:] *Stare miasto w Elblągu – wyzwanie historii*, s. 93; M. Rendschmidt, *Das alte Elbinger Bürgerhaus*, Elbing 1933, s. 10; A. Kašinowski, *Ein Blick*, s. 68.

²⁹ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 88 n.

³⁰ T. Nawroński, *Średniowieczny plac rynkowy Starego Miasta w Elblągu. Próba analizy przestrzenno-funkcjonalnej*, KHKM, t. 40, 1992, nr 3, s. 365–379; R. Czaja, *Place targowe Starego Miasta Elbląga w średniowieczu*, KHKM, t. 40, 1992, nr 3, s. 359–363.

³¹ W. Rynkiewicz-Domino, *Budownictwo, architektura i kultura artystyczna*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 1, s. 240.

³² CDW, t. 1, nr 1, 4; B. Jähmig, *Das Entstehen der mittelalterlichen Sakraltopographie von Elbing*, „Beiträge zur Geschichte Westpreußens”, t. 10, 1987, s. 40–43.

pierwsze nabożeństwo luteriańskie w kościele parafialnym. Jednak dopiero w 1576 r. przywilej króla Stefana Batorego potwierdził prawo miasta do organizowania struktur Kościoła augsburskiego. Osiedlenie się w mieście w latach 80. XVI w. kupców angielskich wzmocniło wpływy kalwinizmu. Początkowa gmina kalwińska zbierała się na modlitwy w domu przy ul. Ducha Świętego. Przy ul. Garbary swój dom modlitwy posiadali od 1590 r. mennonici³³.

Przedmieścia Starego Miasta Elbląga

Od końca XIII w. wzmógł się rozwój przedmieść Starego Miasta Elbląga. W średniowieczu ukształtowały się trzy przedmieścia: Portowe, Północne i Wschodnie, o zróżnicowanej strukturze zabudowy i pełniące różne funkcje gospodarcze. Położone nad rzeką Elbląg Przedmieście Zachodnie składało się z nabrzeża i Wyspy Spichrzów. Między murami miejskimi a rzeką powstała infrastruktura służąca obsłudze portu, handlu dalekosiężnego i handlu rybami: pomosty, kramy śledziowe, ławy do sprzedaży jesiotrów, ławy sprzedawców dorszy, targ rybny, dwie wagi, żuraw oraz brakarnie i pakownie towarów. W 1596 r. nową wielką wagę urządzono w Bramie Tobiasza. Nad rzeką, między Bramą Tobiasza i Furtą Klasztorną, wzniesiono łaźnię miejską. Na przedłużeniu Bramy Mostowej jeszcze w XIV w. wzniesiono Most Wysoki, prowadzący na Wyspę Spichrzów. Przy końcu XVI w. wybudowano nowy most, zwany Mostem Wagi lub Mostem Nizinnym³⁴. Od początku XIV w. na podmokłym terenie położonym na drugim brzegu rzeki Elbląg zaczęto wznosić spichrze, które w początkowej fazie rozwoju miasta znajdowały się wewnątrz murów miejskich. Z informacji zawartych w przedmiejskiej księdze gruntowej wynika, że w 1430 r. otoczona palisadą i fosą Wyspa Spichrzów posiadała już własną sieć ulic. Znajdowało się na niej 241 spichrzy, 65 placów składowych i 36 ogrodów. Poza tym na Wyspie Spichrzów ulokowano rzeźnię miejską, stajnię i wozownię, cieślarnię i dwór smolny. W czasie najazdu wojsk gdańskich w 1577 r. większość zabudowy Wyspy Spichrzów została spalona, wkrótce jednak odbudowano zaplecze magazynowe portu elbląskiego. Na zachód od Wyspy Spichrzów rozciągały się ogrody mieszczańskie, zwane *Grubenhagen*. Na północ od dzielnicy spichrzów, nad brzegiem rzeki urządzono w XV w. place składowe, na których przechowywano drewno przeznaczone na eksport oraz drewno opałowe³⁵.

Za Bramą Targową, przy drodze prowadzącej do Królewca, ukształtowało się przedmieście, na którym lokowano urzędnia służące produkcji rzemieślniczej i w przemyśle okrętowym. Nad rzeką, na terenie łaśztowni znajdowały się warsztaty okrętowe i stocznia. Zostały one zniszczone w czasie wzmiankowanego najazdu gdańszczan w 1577 r., niezwłocznie jednak przystąpiono do ich odbudowy³⁶. Z budownictwem okrętowym wiązały się tory powroźnicze położone przed Bramą Targową. Nad rzeką powstała także infrastruktura dla rzemiosł sukieniczych i skórzanych: ramy sukienicze, folusz i garbarnia. Długą tradycję na Przedmieściu Północnym miała produkcja ceramiczna. Najstarsze wzmianki o cegielniach na północnych obrzeżach tej dzielnicy pochodzą z lat 30. XIV w. Na początku XV w. na terenach położonych na północ od stoczni urządzono place składowe drewna. Najstarszą ulicą Przedmieścia Północnego była Grobla św. Jerzego, zwana w XVI w. Groblą Krowią, prowadząca od Bramy Targowej w kierunku Tolkmicka i Królewca. Na wysokości torów powroźniczych od Grobli św. Jerzego odgałęziała się Grobla Żłodzijska, której nazwa wywodziła się od znajdującego się przy niej wzgórza szubienicznego (*Galgenberg*). Do najstarszych ulic należała także ul. Szeroka, prowadząca do kościoła św. Jakuba. W XVI w. trwał proces rozbudowy sieci ulic przedmieścia. Jego efektem było powstawanie uliczek odchodzących od głównych traktów. Do ważniejszych dróg powstałych w tym czasie należała ulica zwana od XVIII w. Słoneczną, ułatwiająca komunikację między przedmieściami Północnym i Wschodnim³⁷. Główną instytucją religijną tej części przedmieść był kościół Bożego Ciała,

³³ M. Pawlak, *Reformacja i kontrreformacja. Kościoły i wyznania*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 1, s. 186–192; E. Kizik, *Mennonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Gdańsk 1994, s. 53 nn.

³⁴ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 146 n.; G. Nawrońska, *Rozwój przestrzenny Elbląga*, s. 169 n.

³⁵ S. Gierszewski, *Życie portowe Elbląga*, s. 317; tenże, *Elbląski przemysł okrętowy*, s. 32.

³⁶ *Das Elbinger Stadtbuch*, t. 1, nr 658; S. Gierszewski, *Elbląski przemysł okrętowy*, s. 39; R. Czaja, T. Nawroński, *Tworzenie miejskiego zespołu osadniczego*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 1, s. 93.

³⁷ M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 79 n.

wzniesiony na początku XV w. wraz z przytułkiem na miejscu leprozorium św. Jerzego. W połowie XVI w. przy Grobli Złodziejskiej, blisko szubienicy znajdowała się kaplica zwana Jerozolimską. Początki osadnictwa na Przedmieściu Północnym sięgają lat 40. XIV w. W pierwszej połowie XV w. najgęściej zasiedlony był obszar między Groblą św. Jerzego a rzeką oraz tereny przy Grobli Złodziejskiej. W XVI w. zabudowa mieszkalna sięgała przy Grobli Złodziejskiej aż do wzgórza szubienicznego, objęła także tereny położone na północ od kościoła Bożego Ciała i dawnej cegielni³⁸.

Początki zagospodarowania Przedmieścia Wschodniego wiążą się z młynami budowanymi nad Kanałem Kumieli. W XV w. wzmiankowane są cztery młyny, a bezpośrednio przed Bramą Kowalską stała olejarnia. Na wschód od niej ulokowano łaźnię³⁹. W jej sąsiedztwie założono gród strzelecki, który po rozbudowie fortyfikacji przed Bramą Kowalską został przy końcu XVI w. przeniesiony na parczam między murami miejskimi od Bramy Targowej do rzeki Elbląg. Główną ulicą Przedmieścia Wschodniego była Grobla Młyńska. Już w drugiej połowie XIV w. wytyczono kilka uliczek bocznych prowadzących na wschód i do Nowego Miasta. We wschodniej części przedmieścia w XV w. powstały ulice Zielona, Błonie, Reynflet i Neugut, umożliwiające komunikację z Przedmieściem Północnym. Najważniejszą instytucją religijną Przedmieścia Wschodniego był filialny kościół farny Starego Miasta pod wezwaniem św. Jakuba, pierwszy raz wzmiankowany w źródłach w 1338 r.⁴⁰ Po jego wyburzeniu w 1601 r. funkcję głównego kościoła przedmiejskiego przejęła położona na wschodnim skraju przedmieścia kaplica św. Anny. Przy końcu XIV w. powstał przed Bramą Kowalską przytułek św. Elżbiety, do którego w drugiej połowie XV w. dobudowano kaplicę⁴¹. Osadnictwo na Przedmieściu Wschodnim najszybciej rozwinęło się na terenie położonym przed Bramą Kowalską. W XV w. najwięcej bud mieszkalnych znajdowało się na obszarze między bramą a ulicą Garncarską. W XVI w. zabudowa mieszkalna stopniowo zaczęła się rozwijać przy ulicach położonych we wschodniej części przedmieścia. O postępującym w XVI w. rozwoju osadnictwa na terenie przedmieść Starego Miasta świadczy rosnąca liczba budynków mieszkalnych. W 1430 r. znajdowało się tam 588 nieruchomości, w tym 383 budy i budy z ogrodami. Przy końcu XVI w. liczba budynków wzrosła do około 610, a liczba bud do 520⁴².

W XVI w. największe przekształcenia w zagospodarowaniu nastąpiły na terenie Przedmieścia Południowego, które powstało po 1454 r. na miejscu dawnego zamku, przedzamcza i woli zamkowej. Oprócz spichrzów i wapiennika terenie tym ulokowano urządzenia służące elbląskiemu browarnictwu (browar, mieluch). W 1578 r. na dawne przedzamcze przeniesiono z Wyspy Spichrzów wozownię⁴³. W 1458 r. ufundowano na terenie zamku klasztor Brygidek, który jednak ze względu na brak wsparcia ze strony mieszczan na początku XVI w. opustoszał. W 1535 r. w poklasztornym budynku urządzono gimnazjum akademickie⁴⁴. W pierwszej połowie XVI w. intensywna zabudowa mieszkalna rozwijała się na obszarze między Groblą Malborską a rzeką Elbląg (niem. *Vorberg*). Szczególnie liczną grupę mieszkańców tej części przedmieścia nazywanego *Vorberg* stanowili rybacy⁴⁵.

Nowe Miasto Elbląg

Nowe Miasto Elbląg zajmowało powierzchnię około 9,5 ha. Przestrzeń miejska wymierzona została w formie prostokąta o wymiarach 215 x 430 m. Główne osie układu urbanistycznego stanowiły

³⁸ Tamże, s. 92; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 152 n.; W. Długokęcki, *Abriss der Geschichte der Spitäler und Spitalwesens von Elbing vom 13. bis 17. Jahrhundert*, [w:] *75 Jahre Historische Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung*, red. B. Jähnig, Lüneburg 1999, s. 303–351.

³⁹ R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV w. (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, s. 27; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 157 n.

⁴⁰ *Das Elbinger Stadtbuch*, t. 1, nr 386; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 158.

⁴¹ M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten*, s. 125 n.; B. Jähnig, *Das Entstehen der mittelalterlichen Sakraltopographie*, s. 43; W. Długokęcki, *Abriss der Geschichte*, s. 344.

⁴² R. Czaja, T. Nawroński, *Tworzenie miejskiego zespołu osadniczego*, s. 97; R. Czaja, R. Golba, *Strasse, Haus und Parzelle*, s. 447.

⁴³ M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*, t. 2, s. 173; M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten*, s. 207.

⁴⁴ S. Kamińska, *Klasztory brygidek w Gdańsku, Elblągu i Lublinie*, Gdańsk 1970, s. 44 n., 147; M. Pawlak, *Dzieje Gimnazjum Elbląskiego w latach 1573–1772*, Olsztyn 1972, s. 24.

⁴⁵ M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 91, 95.

dwie długie ulice – Długa i Pańska, między którymi wytyczono rynek oraz pięć uliczek. Początkowo wytyczono 160 pełnowartościowych parcel mieszczańskich, które dość szybko uległy podziałom, gdyż w XV w. w księdze gruntowej zapisano 239 działek. Od XVI w. stopniowo postępowało jednak łączenie parcel, jego świadectwem jest księga gruntowa założona w 1721 r., w której uwzględniono 167 działek. Plan Nowego Miasta bez większych zmian przetrwał do XVIII w. Jedynie w czasie rozbudowy południowo-wschodniego odcinka fortyfikacji staromiejskich przesunięto zachodnią granicę miasta. W związku z rozbudową murów obronnych w 1414 r. wyburzono część domów na zachodnim skraju, mimo że w ugodzie zawartej w 1459 r. rada staromiejska obiecała zachować Nowe Miasto „w całej jego długości i szerokości”. Obietnicy tej jednak nie dotrzymano, w połowie XVI w. zburzono dziewiętnaście domów sąsiadujących ze Starym Miastem oraz Bramę Zamkową od strony zachodniej i Bramę św. Jakuba od strony północnej⁴⁶. Największe znaczenie dla ruchu obcego miały Bramy Pasłęcka (na wschodzie) i Brama Malborska, za którą rozpoczynał się trakt prowadzący do Malborka. Nowe Miasto nie posiadało murowanych fortyfikacji. Dostępu do niego broniły fosa i drewniana palisada. Pod budowę ratusza przewidziano plac w zachodniej części rynku. Na parterze ratusza ulokowano ławy chlebowe, ławy rzeźnicze zaś wybudowano w pobliżu Bramy św. Jakuba. Od 1560 r. swoją siedzibę w ratuszu miała nowomiejska gmina ewangelicka. Na terenie miasta znajdowały się także urzędnictwa służące produkcji rzemieślniczej, w pobliżu fosy staromiejskiej wzniesiono tory powroźnicze i ramy dla farbiarzy, a na wschodnim skraju miasta znajdowały się w XV w. dwa browary i stajnia miejska⁴⁷.

Przedmieścia nowomiejskie rozciągały się między Groblą Malborską a drogą prowadzącą do Pasłęka, zwaną także Groblą św. Jerzego. Przedmieścia pełniły przede wszystkim funkcje gospodarcze, znajdowały się na nich pastwiska, ogrody, stodoły i place składowe. Dopiero w pierwszej połowie XVI w. budy mieszkalne zaczęto wznosić na terenie między Groblą Malborską a drogą do Pasłęka. Przy tej ostatniej jeszcze w XIV w. powstały leprozorium oraz cmentarz pod wezwaniem św. Jana, nie przetrwały one jednak do XVI w.⁴⁸

2021 r.

⁴⁶ A. Semrau, *Die Beschreibung der Neustadt Elbing*, s. 50 n.; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 168 n.

⁴⁷ B. Schmid, *Die Neustadt zu Elbing und ihr Rathaus. Eine baugeschichtliche Studie*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 50, 1908, s. 94 n.; A. Semrau, *Die Beschreibung der Neustadt Elbing*, s. 55 n.

⁴⁸ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 170.

III.6.10.9b. GDAŃSK OKOŁO 1600 ROKU

Zofia Maciakowska

Planem w skali 1:10 000 objęto obszar Gdańska wraz z przedmieściami ciągnącymi się wzdłuż głównych dróg dojazdowych, prowadzących od strony Oliwy (od pñ.), Żuław i Mierzei Wiślanej (od wsch.), Tczewa (od pñ.) i Kartuz (od zach.) oraz cztery wsie (lub ich fragmenty) leżące poza obszarem jurysdykcji gdańskiej, na gruntach kościelnych – Szkoty¹, Biskupią Górkę, Chełm i częściowo Siedlce. Centralnym elementem układu miejskiego było Główne Miasto z rozciągającym się na południe od niego Starym Przedmieściem. Po jego północnej stronie, oddzielone pasem fos, znajdowało się Stare Miasto. Od zachodu, północy i wschodu oba miasta otaczały nieufortyfikowane przedmieścia z dawną wsią krzyżacką Zaroślak, zabudowaniami i ogrodami wokół *Rosental* (rejon początkowego odcinka ul. Armii Krajowej, ob. nie istnieje), *Sandgrube* (ks. Rogaczewskiego / Piaskownia, ob. zachowany jedynie zach. fragment ulicy) oraz Nowych Ogrodów, a także w sąsiedztwie szpitala Bożego Ciała i Lazaretu, jak również ciągnącymi się wzdłuż Długich Ogrodów, ze zgrupowaniem szop nad Nową Motławą – Szopami. Od przedmieść wschodnich oddzielała miasto Stara i Nowa Motława oraz Kanał na Stępcie, pomiędzy którymi znajdowały się Wyspa Spichrzów i Ołowianka z Polskim Hakiem.

Zagadnienie rekonstrukcji obszaru miasta wraz z najbliższą okolicą obejmujących okres od średniowiecza do XVII w. podejmowane było wielokrotnie. Zazwyczaj odtwarzano układ miasta średniowiecznego pod koniec panowania Krzyżaków, a więc około 1454 r., a następnie – około 1520, 1577 i 1630 r. Opracowywanie dla trzech ostatnich warunkowane było zachowaniem materiałów kartograficznych przedstawiających rozwój pewnych fragmentów fortyfikacji miejskich, których forma wpływała na przestrzeń miasta i rozplanowanie przedmieść. Najwcześniejsze rekonstrukcje zostały opracowane przez Karla Hoburga (1852)² i Gustava Köhlera (1893)³. Przy czym w przypadku pierwszego z nich obszar samego miasta, odtwarzany dla pierwszej połowy XVI w. potraktowany był w sposób uproszczony, a przedmieścia nie zostały na nim w ogóle ujęte. Jego zainteresowania badawcze skupiały się bowiem wokół kwestii fortyfikacyjnych. Drugi z badaczy przedstawił plan miasta z 1577 r., na którym uwzględnił zarówno siatkę ulic, usytuowanie najważniejszych obiektów, jak też przeznaczenie niektórych terenów położonych na obszarze miasta i poza nim.

Rekonstrukcji planu miasta około roku 1520 podjęli się także Friedrich Froese / Erich Keyser (1931)⁴ i Otto Kloeppel (1937)⁵. Rekonstrukcja Froesego utrzymana była w konwencji planów Köhlera i charakteryzowała się pewnym uproszczeniem. Natomiast Kloeppel przedstawił bardzo szczegółowe rozplanowanie miasta i przedmieść, połączone z próbą odtworzenia ówczesnych podziałów parcelacyjnych i zabudowy działek pokazanej w aksonometrii. W zakresie rekonstrukcji ówczesnych podziałów i form zabudowy działek mieszczańskich nie należy go traktować jako rzeczywistego przed-

¹ Szkoty od 1781 r. nosiły nazwę Stare Szkoty (Altschottland).

² K. Hoburg, *Geschichte der Festungswerke Danzigs*, Danzig 1852.

³ G. Köhler, *Geschichte der Festungen Danzig und Weichselmünde bis zum Jahre 1814 in Verbindung mit der Kriegesgeschichte der freien Stadt Danzig*, t. 1: *Bis zum Jahre 1734*, Breslau 1893.

⁴ F. Froese, *Die Entwicklung des Danziger Stadtbildes*, „Der Nordosten”, t. 1, 1931, plan 3, s. 160.

⁵ O. Kloeppel, *Das Stadtbild von Danzig in den drei Jahrhunderten seiner großen Geschichte. Die Baukunst im Deutschen Osten. Beiträge zu ihrer Gestaltungsentwicklung*, Danzig 1937.

stawienia, a jedynie jako domniemaną wizualizację wyglądu miasta, gdyż brak jest wystarczających podstaw źródłowych do ich odtworzenia⁶.

Kolejne plany dotyczące kształtu zespołu miejskiego Gdańska w XVI w. publikowano w okresie powojennym. Ich autorem był Jerzy Stankiewicz. Opracował on plany dla lat 1520⁷, 1580⁸ oraz około 1650 r.⁹ Na wszystkich zabudowa miasta i przedmieść przedstawiona została w formie bloków, a układ wodny i drogowy – schematycznie. Na planach oznaczono najważniejsze obiekty publiczne, sakralne i przemysłowe oraz wskazano tereny składowe drewna.

Znaczenie najstarszych planów dla badań nad rozwojem przestrzennym miasta omówił Heinz Lingenberg¹⁰.

Plan Gdańska według stanu z około 1600 r. zamieszczony w niniejszym atlasie powstał przy wykorzystaniu źródeł kartograficznych i ikonograficznych pochodzących w przybliżeniu z tego właśnie czasu, publikowanych wyników badań historycznych i archeologicznych, a także kwerend i ustaleń wykonanych na potrzeby Atlasu historycznego miast polskich, t. 1, zeszyt 8: *Gdańsk* (w obrębie nowożytnych fortyfikacji), prowadzonych przez Wiesława Długokęckiego i Zofię Maciakowską, w tym planu i opisu rekonstruującego przestrzeń Gdańska około 1660 r. opracowanych przez obu autorów¹¹. Możliwość wykorzystania zachowanych planów i wedyt miasta w pracach nad odtworzeniem przestrzeni Gdańska około 1600 r. była głównym powodem, dla którego zdecydowano się przedstawić stan miasta i jego przedmieść w tym właśnie czasie. Prace nad wykonaniem jednorodnych ziemnych fortyfikacji całego miasta były już wówczas rozpoczęte, lecz do ich zakończenia pozostawało ponad 30 lat. Niezmienione pozostawały wówczas jeszcze miejskie przedmieścia po wschodniej i południowej stronie miasta, przekształcone w latach 20. i 30. XVII w. na skutek budowy obwodu bastionowego. Zmiany na przedmieściach północnych i zachodnich nastąpiły dopiero na skutek fortyfikowania wzgórz, co miało miejsce po 1655 r. Jest to więc czas pozwalający na uchwycenie momentu przekształcania się miasta średniowiecznego w miasto nowożytne. Materiały kartograficzne, z których korzystano, są w miarę kompletne, lecz brak jest wystarczających źródeł pisanych, pozwalających w sposób kompleksowy na zbadanie przestrzeni miasta i przedmieść w tym czasie. Są one rozproszone i wymagały szerokiej kwerendy archiwalnej w księgach miejskich. Niniejszy tekst stanowi próbę podsumowania wyników przeprowadzonych badań.

Podkłady do prac

Do wykonania podkładu kartograficznego do planu rekonstrukcji wykorzystano dwa plany, cechujące się dużą dokładnością i szerokim zakresem przestrzennym, opracowane przez Augusta Gersdorffa – *Situations Plan von der Stadt und Festung Danzig und den Umgebungen bis zum Ausflusse der Weichsel in die Ost See. Aus mehreren Plänen zusammen getragen und durch neue Aufnahmen ergänzt im Jahre 1815*¹² oraz – *Situations Plan von denen innerhalb der demarcations Linie liegenden Danziger Vorstädten Petershagen, Altschottland, Stadtgebieth, Stolzenberg, Neugarten, Schidlitz, Kneipab und allen mit benannten Vorstädten combinirten Ortschaften und einzelnen Grundstücken, mit Bemerkung der seit dem Jahre 1807 vorgegangenen Veränderungen. Aus speciellen Plänen der Conductuers Meyen,*

⁶ Na wady tego planu wskazuje wyraźnie porównanie z blisko 80 lat późniejszym planem aksonometrycznym Gdańska z ok. 1600 r. (ze zbiorów Krigsarkivet, Stockholm, Utländska stads- och fästningsplaner Danzig 13), zwanym dalej „planem sztokholmskim”, na którym widać, że nawet w tym czasie zabudowa nie była tak intensywna jak przedstawiona przez Kloepfela.

⁷ R. Massalski, J. Stankiewicz, *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny Gdańska*, [w:] *Gdańsk, jego dzieje i kultura*, red. T. Bieniecki [et al.], Warszawa 1969, s. 147 (tu wspólnie z Ryszardem Massalskim); J. Stankiewicz, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska pod berłem Jagiellonów*, [w:] *Historia Gdańska*, t. 2, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 10.

⁸ J. Stankiewicz, *Urbanistyczny i przestrzenny rozwój miasta*, [w:] *Historia Gdańska*, t. 2, po s. 406.

⁹ Tamże, po s. 410.

¹⁰ H. Lingenberg, *Die Dokumentation der baugeschichtlichen Situation und Entwicklung Danzigs seit 1600 in seinen ältesten Grundrissen*, „Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens”, 1985, nr 23, s. 213–240.

¹¹ Publikacja atlasu przewidziana jest na 2021 r.

¹² GStA PK, XI. HA, AKS, Rolle nr 30 L, wym. planu 182,5 x 82,5 cm.

*Weichert, Kietsch (?), Fromm, Bach, Heidefeld, Kienitz, Heuer, Erich und Pape, zusammen getragen und durch neue Aufnahmen ergänzt im März 1816*¹³.

Skala pierwszego z planów wynosi około 1:5000 (240 prętów reńskich); drugiego – 1:5000 (200 prętów reńskich). Pierwszy z nich obejmuje obszar od ujścia Wisły po Stare Szkoty (nie w pełni uwzględnione) i od Krzyżowników po Knipawę/Rudno. Drugi charakteryzuje się mniejszym zasięgiem na północy – obejmując teren po ujście potoku Strzyża, a na zachodzie po Emaus. Po stronie południowej pokazano na nim natomiast fragment znajdujący się poza Starymi Szkotami i Chmielnikami. W planie pominięto zagospodarowanie przestrzeni miasta, skupiając się na przedmieściach. Na obu w sposób graficzny oznaczono ukształtowanie terenu w części podmiejskiej, koryta rzek i potoków, obrysy stawów, zadrzewienie, a także wyróżniono tereny cmentarzy, ogrodów, łąk i pól; na drugim z nich pokazano także tereny podmokłe. Na pierwszym z planów przedstawiono dość szczegółowo centrum miasta w obrębie wewnętrznego pierścienia fortyfikacji, pomimo niezaznaczenia podziałów na parcele (przy tej skali planu i niewielkiej szerokości nieruchomości miejskich nie było to możliwe). Wiernie natomiast odtworzono obrysy poszczególnych kwartałów i szerokości ulic oraz formy obiektów publicznych, bram miejskich i budowli sakralnych. Usytuowanie budynków – nie zawsze uzupełnionych przebiegiem granic posesji – pokazano jedynie we fragmentach miasta słabiej zasiedlonych, znajdujących się na jego obrzeżach i na przedmieściach¹⁴.

Ważnym uzupełnieniem obu planów był więc plan katastralny obszaru miejskiego Gdańska tegoż samego autora – *Plan der Königlich Preussischen See- und Handlungs-Stadt Danzig mit Bemerkung der Grundstücke eines jeden Besitzers*, w skali 1:3000 (140 prętów reńskich), pochodzący z 1814 r., na którym najważniejsze obiekty zostały zaopatrzone w oznaczenia literowe i liczbowe. Odpowiednia legenda została umieszczona w górnej jego części¹⁵. Duże znaczenie dla przygotowania podkładu miały także dwa późniejsze plany: precyzyjny plan katastralny miasta Daniela Buhsego wykonany w skali 1:1000 z lat 1866–1869¹⁶ oraz plan najbliższych przedmieść z 1854 r. w skali ok. 1:2900 (100 prętów reńskich)¹⁷ pozwalające na dokonanie drobnych korekt w przebiegu ulic.

Opisy na wszystkich tych planach wykonane zostały w języku niemieckim.

Topografia

Gdańsk założono na częściowo podmokłych gruntach Tarasu Nadmorskiego Pobrzeża Kaszubskiego, rozciągającego się pomiędzy wysoczyzną Pojezierza Kaszubskiego a Zatoką Gdańską, przy zachodniej krawędzi delty Wisły. W okolicach Gdańska wysoczyzna o poziomie ok. 70 m n.p.m. (bezpośrednio przy Gdańsku o wysokości ok. 50 m n.p.m.) wyraźnie opada do wysokości 10–30 m n.p.m. Poprzecinana jest szeregiem jarów i dolin wyżłobionych przez strumienie i potoki, które w okresie późnego plejstocenu niosły okresowo duże ilości wody, co spowodowało powstanie piaszczysto-żwirowych stożków napływowych w ich dolnej części. Sam taras nachylony jest łagodnie w kierunku północno-wschodnim. Gdańsk powstał u wylotu Potoku Siedleckiego, przecinającego krawędź wysoczyzny z Biskupią Górką po jego południowej i Górą Gradową po północnej stronie, który utworzył wachlarzowo ukształtowane wyniesienie, sięgające od rejonu ul. Korzennej na północy, po sąsiedztwo ratusza głównomiejskiego na południowym wschodzie. W XVI w. był ciekkiem o niewielkim już przepływie wody¹⁸. Miasto przecinają wolno płynąca rzeka Motława, wypływająca pod Tczewem z jeziora Rokickiego, mająca swoje ujście

¹³ APGd, 9,2/1036.

¹⁴ Ciekawostką jest graficzne oznaczenie na drugim z planów obiektów, które zostały zniszczone w 1807 i 1813 r. i nie zostały odbudowane, domów zburzonych w 1807 i 1813 r., budynków niezniszczonych i takich, które odbudowano po 1813 r. Na planie pierwszym graficznie wyróżniono obiekty królewskie, inne ważne obiekty, zniszczone zbudowania przedmieść i zniszczone zabudowania wewnątrz miasta.

¹⁵ APGd, 9, 2/680.

¹⁶ APGd, 1126/376; PAN BG, C I 40.1. Plan składa się z 19 arkuszy.

¹⁷ GStA PK, XI_HA_FPK_E 71251. Plan składa się z 9 arkuszy.

¹⁸ J. Kodracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 59–67; A. Zbierski, *Rozwój przestrzenny Gdańska w IX–XIII w.*, [w:] *Historia Gdańska*, t. 1, red. E. Cieślak, Gdańsk 1978, s. 71–73; W. Długokęcki, *Środowisko geograficzne i topografia gdańskiego zespołu osadniczego we wczesnym średniowieczu (do początku XIV w.)*. *Wybrane problemy*, „Acta Cassubiana”, t. 20, 2018, s. 8–11.

do Wisły poniżej Polskiego Haka, oraz Kanał Raduni, zbudowany przez Krzyżaków przed 1338 r. i poprowadzony spod Pruszcza Gdańskiego krawędzią wysoczyzny do Starego Miasta¹⁹.

Sąsiedztwo delty Wisły wiązało się z częstymi powodziami, które dotykały miasto szczególnie w okresie wiosennych roztopów lub podczas silnych wiatrów północnych, skutkujących naporem wody morskiej, powodującym podnoszenie się poziomu wody w strefie ujściowej. Zalaniu ulegały zazwyczaj najniższe położone części miasta i przedmieścia: Długie Ogrody z Szopami i Szafarnią, Wyspa Spichrzów, Ołowianka, Brabank i Wiadrownia oraz nabrzeża i domy w okolicy Targu Rybnego²⁰.

Najważniejszymi drogami w rejonie Gdańska były: po zachodniej stronie miasta – trakt biegnący wzdłuż Wisły na Pomorze Zachodnie, od strony Tczewa w kierunku Oliwy (dawna „droga królewska”, *via regia*) i odchodząca od niego droga prowadząca w kierunku Żukowa i Kartuz; po wschodniej jego stronie – droga ku Żuławom i Mierzei Wiślanej.

Miasto około roku 1600

Największe znaczenie dla prowadzonych badań miał aksonometryczny plan miasta z około 1600 r., obejmujący całe miasto i fragmenty przedmieść. Charakteryzuje go duża dokładność w przedstawieniu form fortyfikacji i miejskiej zabudowy²¹. Przedmieścia zachodnie zostały na nim pokazane tylko w części zbliżonej do miasta, a wschodnie – po szpital św. Barbary. Duże znaczenie miały także plany przedmieść z przełomu XVI/XVII w.: zaginiony plan fortyfikacji frontu zachodniego z ok. 1590 r.²², plan Gdańska z 1601 r.²³, plan przedmieść północnych po potok Strzyża z 1601 r.²⁴ oraz weduty miasta od strony Biskupiej Górki z lat 1575²⁵, 1593/1594²⁶ oraz 1617²⁷. Nie bez znaczenia były też plany ufortyfikowania przedmieść przygotowywane od lat 30. XVII w.²⁸ oraz inne, pochodzące z XVII w., przedstawiające okolice Chełma²⁹, zabudowę Zaroślaka przed i po jego spaleniu w 1656 r.³⁰ oraz szkice sytuacyjne Szkotów i należących do miasta terenów u stóp Biskupiej Górki położonych na wprost Zaroślaka³¹. W rekonstrukcji przedmieść wschodnich wykorzystano zarówno z planu aksonometrycznego, jak też planu całego miasta z 1615 r.³², a także planu tzw. Urzędu Budowlanego z 1615 r., obejmującego tereny położone na wschód od linii projektowanych nowożytnych fortyfikacji³³. Dla odtworzenia

¹⁹ W. Długokęcki, *Uwagi o dziejach Pruszcza Gdańskiego w średniowieczu*, ZH, t. 76, 2011, z. 1, s. 119–120; B. Możejko, B. Sliwiński, *O początkach budowy kanału Raduni w Gdańsku w XIV wieku*, ZH, t. 77, 2012, z. 2, s. 111; W. Długokęcki, *O początkach Pruszcza i kanału Raduni. Odpowiedź Beacie Możejko i Błażewi Śliwińskiemu*, ZH, t. 77, 2012, z. 2, s. 135.

²⁰ R. Curicke, *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*, Amsterdam–Dantzig 1688, s. 276–277. Na podtopienia Wiadrowni i Brabanku wskazują wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w tych częściach miasta w latach 2011–2012.

²¹ Wiarygodność „planu sztokholmskiego” sprawdzono w kilku miejscach przy wykorzystaniu innych źródeł kartograficznych i pisanych.

²² O. Kloepfel, *Das Stadtbild von Danzig*, s. 143; G. Bukal, *Fortyfikacje Gdańska i ujścia Wisły 1454–1793. Studium z dziejów nowożytnej architektury militarnej*, Sopot 2012, s. 289, il. 2.10; s. 299, il. 2.30.

²³ Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, R/938, s. 124.

²⁴ APGd, 300, MP/511.

²⁵ G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*, [t. 2:] *De praecipuis totius universi urbibus liber secundus*, Coloniae Agripinae 1575, PAN BG, nr 4488.

²⁶ A. Moeller, *Warhafftige Contrafactur der Furtrefflichen und Weltberumten Sestadt Dantzig in Preussen wie dieselbe vom Bischofsberge eigentlich anzusehen ist. Da zugleich unten an alle Kirchen und furnembste Gebewe mit sonderlichen Buchstaben verzeichnet und genennet werden*, ze zbiorów PAN BG, Z IV 1013.

²⁷ NLS, KoB DelaG Stö.f.163.

²⁸ Przedmieścia zachodnie z Biskupią Górką: APGd, 300, MP/837 (ok. 1630?); 300, MP/652 (1635); 300, MP/630 (ok. 1641); 300, MP/626 (ok. 1655); 300, MP/629 (ok. 1650–1655); 300, MP/631 (ok. 1656). Przedmieścia północne: APGd, 300, MP/810 (ok. 1626); 300, MP/764 (1674).

²⁹ APGd, 300, MP/639 (1659).

³⁰ APGd, 300, MP/168 (1601); 300, MP/661 (1611); 300, R/A, 1, k. 676r (1666), 679r (1667), 680r (1669).

³¹ APGd, 1126/384, s. 6 (1634), s. 7 (1679), s. 10 (1664).

³² Kopia niezachowanego planu Gregoriusa Schmera z 1615 r. umieszczona na planie z 1815 r., GStA PK Berlin, XI. HA, AKS, Rolle nr 30L.

³³ APGd, 300, MP/131.

zagospodarowania obszaru samego miasta najistotniejszy był plan aksonometryczny z ok. 1600 r. oraz plany przedstawiające pewne fragmenty miasta pochodzące z późniejszego czasu³⁴, jak również widoki niektórych placów i ulic z 1617 r.³⁵

Analiza źródeł pisanych pozwoliła na przedstawienie usytuowania szeregu obiektów przemysłowych i handlowych pomijanych na wcześniej wykonanych planach odtworzenia formy zespołu miejskiego Gdańska w XVI i pierwszej połowie XVII w. Nie można było natomiast przedstawić socjotopografii tego ośrodka, gdyż brak jest źródeł, które umożliwiałyby ustalenie położenia konkretnych warsztatów rzemieślniczych. Korzystając z metody retrospekcji, możliwe jest jedynie wskazanie większych skupisk rzemieślników jednej profesji przy niektórych ulicach miasta.

Okolo 1600 r. miasto otoczone było bardzo zróżnicowanym obwodem fortyfikacji³⁶. Front zachodni tworzyły fortyfikacje bastionowe, a fronty północny i południowy wczesnonowożytny wały i fosy, od wschodu funkcje obronne pełnił kanał Nowej Motławy (*Neue Mottlau*) i biegnący wzdłuż niej tzw. Psi Wał wraz z wałami przeciwpowodziowymi wokół Długich Ogrodów (*Langgarten*) i Szop (*Mattenbuden*), nadmotławskim murem obronnym Głównego Miasta (*Rechtstadt*) oraz fragmentami dawnych obwarowań zamku krzyżackiego, które poza małym Kanałem Raduni (*Radaune*) przechodziły w wały i fosy biegnące aż do narożnego bastionu frontu północnego, usypanego wokół Baszty pod Ciemną Gwiazdą. Fortyfikacje obejmowały położone na lewym brzegu Motławy (*Mottlau*): Główne i Stare Miasto (*Altstadt*), Stare Przedmieście (*Vorstadt*) oraz znajdujące się po jej prawej stronie: Wyspę Spichrzów (*Speicherinsel*) z oddzielnym kanałem Dworem Smolnym, Ołowiankę (wcześniej nazywaną Szafarnią, *Bleihof*), Długie Ogrody i Szopy. Główne Miasto od pozostałych części lewobrzeżnego Gdańska oddzielały średniowieczne mury obronne i fosy (od strony zachodniej i południowej już częściowo zasypane).

Poza obwarowaniami pozostawały przedmieścia: od strony północnej – okolice Lazaretu i szpitala Bożego Ciała (nie istniała już w tym czasie większość ogrodów mieszczańskich przy szpitalu), od zachodu – przedmieścia obejmujące ulice: Kurkową (*Schießstange*), Nowe Ogrody (*Neugarten*), ks. Rogaczewskiego / Piaskownia (*Sandgrube*), Stawki (*Schwarzes Meer*, zwaną wcześniej *Rosental*, ob. nie istnieje), od południa – dawną wieś krzyżacką Zaroślak (*Petershagen*), od wschodu – Długie Ogrody i Szopy, łąki i zarośla z luźną zabudową porozrzucaną w obrębie miejskiego patrymonium oraz dawny las mieszczań. Stosunkowo mało wyróżniały się granice zachodnia i południowa miasta, gdyż tuż za nimi rozpoczynała się zabudowa Siedlec (*Schidlitz*) i Szkotów (*Schottland*).

Nie do końca określone pozostawały kompetencje Głównego i Starego Miasta, w tym granica pomiędzy obu ośrodkami, pomimo porozumienia zawartego w 1595 r. Ostateczne uregulowania przyjęto dopiero w 1637 r.³⁷

Obszar miasta przecinała Motława uchodząca do Wisły na północ od Zamczyska (*Altschloss*) oraz Kanał Raduni wraz z jego odnogami wpadający do Wisły poniżej ujścia Motławy.

Główne Miasto

Obszar Głównego Miasta uległ stosunkowo niewielkim zmianom od czasów średniowiecza, kiedy to obejmował teren od Motławy po linię murów wzdłuż wschodniej pierzei Targu Węgło-

³⁴ Plany obszaru Zamczyska: Staatsbibliothek, SBB_IIIC_Kart. X (1648, kopia), zaginiony oryginał publikowany O. Kloeppel, *Das Stadtbild von Danzig*, s. 125; Starego Miasta: APGd, 300, MP/6 (1637); 300, MP/1200 (1696); PAN BG, C I 50.7 (1780).

³⁵ PAN BG, nr 4091.

³⁶ Podstawowe pozycje, w których omawiano urbanistykę Gdańska ok. 1600 r.: O. Kloeppel, *Das Stadtbild von Danzig*, s. 204–245; E. Keyser, *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln–Wien 1972 (opisy powiązane z historią poszczególnych części miasta: Główne Miasto – s. 78–83, 128–134; Osiek – s. 222–225; Stare Miasto – s. 229–231, 237–241; Stare Przedmieście – s. 293–297; przedmieścia zachodnie – s. 310–314, 376–377; Wyspa Spichrzów – s. 316–318, 381–386; Szopy i Długie Ogrody – s. 319–325; Zamczysko – s. 374); J. Stankiewicz, *Gdańsk. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny oraz powstanie zespołu Gdańsk – Sopot – Gdynia*, Warszawa 1959, s. 88–99; tenże, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska*, s. 17–27; tenże, *Urbanistyczny i przestrzenny rozwój miasta*, s. 410–432. Na temat miejskich fortyfikacji: K. Hoburg, *Geschichte der Festungswerke*, s. 22–40; G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 200–295; G. Bukal, *Fortyfikacje Gdańska*, s. 45–80.

³⁷ J. Kaufmann, *Studien zur Geschichte der Altstadt Danzig*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 55, 1913, s. 92–96. Pełen tekst porozumienia w odpisie, m.in. PAN BG, Ms 733, k. 84r–97r.

wego (*Kohlenmarkt*) i ul. Bogusławskiego (*An der Reitbahn*) oraz od linii murów miejskich przy ul. Służebnej (*Dienergasse*) i Za Murami (*Hintergasse*) na południu po linię murów miejskich biegnących po południowej stronie ul. Podwale Staromiejskie (*Altstädtische Graben*). Na skutek otoczenia Starego i Głównego Miasta oraz Starego Przedmieścia wspólnym ciągiem ziemnych obwarowań, dawne mury i fosy miejskie Głównego Miasta stały się zbędne. Przez fortyfikacje ziemne na teren tej części Gdańska prowadziła jedynie Brama Wyżynna; w fortyfikacjach murowanych nadal funkcjonowały średniowieczne bramy: od południa – furta Kotwiczników, Brama Rybacka, Brama Na Zbytkach; od zachodu – Brama Długoliczna, Ludwisarska i ul. Szerokiej; od północy – Brama Zamkowa. Od strony Motławy dostępu do miasta strzegły bramy: Tobiasza, Straganiarska, Świętojańska, Żuraw, Świętego Ducha, Mariacka, Chlebnicka, Zielona i Krowia. Nad Motławą przerzucone były dwa mosty – Krowi i Zielony. Kolejny, położony tuż przy dawnej baszcie krzyżackiej u północnego wylotu Targu Rybnego łączył Główne Miasto z terenem Zamczyska. Układ urbanistyczny miasta miał formę grzebieniową. Tworzyły go szerokie ulice biegnące ku Motławie, połączone pomiędzy sobą szeregiem wąskich ulic poprzecznych³⁸.

W końcu XVI w. podjęto decyzję o zasypaniu fos po zachodniej i południowej stronie miasta. Około 1600 r. całkowicie zasypane były już fosy po jego zachodniej stronie od Baszty Narożnej po Bramę Ludwisarską³⁹. Na uzyskanym terenie na północ od zespołu Przedbramia ul. Długiej utworzono nowy plac – Targ Węglowy. Stopniowe zasypywanie fos południowych miało umożliwić przyszłe rozszerzenie się zabudowy głównomiejskiej aż po ul. Podwale Przedmiejskie (*Vorstädtischer Graben*). Wkrótce po rozpoczęciu prac fragment zniwelowanego pasa był wykorzystywany przez towarzystwo strzeleckie⁴⁰. Zabudowa zaczęła się pojawiać bezpośrednio przy murach miejskich, zarówno po ich wewnętrznej, jak i zewnętrznej stronie⁴¹. Szczególnie wiele obiektów powstało po południowej stronie miasta, gdzie przy wykorzystaniu konstrukcji murów, wzdłuż ulic Za Murami i Służebnej, wzniesiono wiele bud – m.in. w sąsiedztwie Bramy Rybackiej. Budy (w tym przypadku małe segmentowe domy mieszkalne) przeznaczone były dla zatrudnionych w służbie miejskiej (Służebna 4–17)⁴². Inny miejski dom czynszowy zbudowano na Targu Węglowym⁴³. Odmiennie postąpiono z fosą północną. W związku z zamiarem przemysłowego wykorzystania nurtu kanału, który ją zasiliał, i potrzebą zachowania dostępu do wody dla mieszkańców południowej części Starego Miasta i dawnego Osieka (*Hakelwerk*) w czasie napraw i czyszczenia Kanału Raduni, około 1608 r. podjęto decyzję o przekształceniu jej pozostałości w kanał. Fragmenty obu dawnych fos na odcinku od Bramy Ludwisarskiej po Basztę Jacek jeszcze długo pozostawały zaniedbane i częściowo zarośnięte⁴⁴.

W sposób trwały zabudowane zostały tereny położone przy północnych murach miejskich: od ul. Lawendowej (*Lawendelgasse*) po Targ Rybny (*Fischmarkt*) wraz z jego przedłużeniem sięgającym dawnej krzyżackiej zewnętrznej baszty bramnej (tzw. *Hinter Fischmarkt*, bez nazwy polskiej), a pojedyncze obiekty wzniesiono na terenie samego zamku, którego fosy wewnętrzne systematycznie zasypywano⁴⁵.

³⁸ Na temat układu urbanistycznego Głównego Miasta zob. O. Klooppel, *Das Stadtbild von Danzig*, s. 41–80; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 78–83, 128–134; T. Zarębska, *Przebudowa Gdańska w jego złotym wieku*, Warszawa 1998, s. 19–22, 24–27; Z. Maciakowska, *Kształtowanie przestrzeni miejskiej Głównego Miasta w Gdańsku do początku XV wieku*, Gdańsk 2011, s. 66–67.

³⁹ Zob. widok miasta z podnóża Góry Gradowej Hogenberga. Na ten temat R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 146; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, t. 1, Danzig 1918, s. 305; G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 205.

⁴⁰ We wzmiance z 1594 r. znajduje się informacja o co najmniej 15-letnim użytkowaniu działki, na której dzierżawca własnym sumptem wykonał plac do ćwiczeń szermierczych i strzeleckich, uzyskany dzięki zasypaniu fragmentu dawnych fos miejskich, zob. APGd, 15/16, k. 19r. Intensywne zagospodarowywanie przestrzeni po dawnych fosach miejskich miało miejsce do lat 30. XVII w. O znajdujących się tam nieruchomościach zob. np. APGd, 300, 12/837, s. 31; 300, 12/667, s. 268; 300, 12/832, s. 18, 58.

⁴¹ O zakazie wnoszenia obiektów przy murach z powodu zawężania światła uliczek przymurnych, APGd, 300, R/Q, 12, k. 79r, 80r (1570). Problem zabudowy przylegającej do zewnętrznej strony murów wykonywanej z materiałów nietrwałych pojawił się nawet w zapisach wilkierza z 1597 r., PAN BG, Ms 281, k. 81r. Wprowadzono zakaz ich budowy i wydano nakaz rozbiórki istniejących w związku z zagrożeniem pożarowym, jakie powodowały. O budach kuźnierzy w rejonie Targu Drzewnego, APGd, 300, 31/95, s. 101 (1594).

⁴² Domy te – Służebna 4–17 – widoczne są na „planie sztokholmskim”.

⁴³ Opis tego domu zachował się w GStA PK w Berlinie, II. HA. Westpreussen u. Netzedistrikt: Städte, Abt. 9, Varia, nr 49, k. 75r–75v. Został rozebrany na początku XIX w. w związku z budową teatru.

⁴⁴ Zob. „plan sztokholmski” z ok. 1600 r. i widok Targu Drzewnego z 1617 r., Ä. Dickmann, *Praecipuorum locorum et aedificiorum que in urbe Dantiscana visuntur adumbratio*, PAN BG, nr 4091.

⁴⁵ Zob. „plan sztokholmski”, na którym pokazano, że fosy wewnętrzne dawnego zamku krzyżackiego zostały już zasypane.

Intensyfikacji ulegała także zabudowa wewnątrzmijska. W 1577 r. na terenie Głównego Miasta (bez obszaru Zamczyska) miało się znajdować 1968 domów i bud⁴⁶. Domy o konstrukcji szkieletowej zastępowano murowanymi (w których przynajmniej mury ogniowe były murowane), domy murowane przebudowywano i podwyższano. Działania te w jakimś stopniu związane były z podniesieniem się poziomu ulic od czasu średniowiecza o około 110–140 cm. Przed domami masowo zaczęto wznosić różnego typu przybudówki – podesty i przedproża, zadaszone i otwarte kramy, parterowe budy. Ich budowa nie była dozwolona, jednakże zachowane koncesje pozwalają stwierdzić, że udzielano zgody na ich budowę, jeśli nie przekraczały linii rynsztoka i służyły uprawianiu rzemiosła. Niedozwolone było jedynie umieszczanie w nich urządzeń grzewczych, co miało zapewne wykluczyć wykorzystywanie ich do celów mieszkalnych⁴⁷.

Na obszarze Głównego Miasta funkcjonowało kilka placów targowych. Ich lokalizacja od średniowiecza nie uległa zmianie. Głównym był Długi Targ (*Langer Markt*) – poszerzony fragment ulicy przed Dworem Artusa. Tu odbywały się sobotnie targi mięsem i innymi artykułami spożywczymi. W pobliżu – na ul. Chlebnickiej (*Brotbänkengasse*), u wylotu Kramarskiej (*Grosse Krämergasse*) działał targ (w średniowieczu określany jako *Mittelmarkt*), na którym oferowano: ptaki, ryby, raki, kury itp., a także warzywa uprawiane na przedmieściach⁴⁸. Tuż obok przy ul. Piwnej (*Jopengasse*), przy budach wzniesionych na krawędzi placu kościelnego znajdował się Targ Pachnideł (*Schnüffelmarkt*)⁴⁹. Po drugiej stronie kościoła Mariackiego przy ul. Świętego Ducha (*Heiligegeistgasse*) istniał targ chlebowy, choć nadal oferowano do sprzedaży chleb przy ul. Chlebnickiej⁵⁰. Targ Rybny, od późnego średniowiecza zajmujący miejsce u wylotu ul. Warzywniczej (*Petersiliengasse*), na początku XVII w. oddzielony był już od Motławy pasmem domów, dobudowanych po wewnętrznej stronie muru miejskiego ciągnącego się wzdłuż Motławy od Baszty Łabędź do Żurawia⁵¹. Inny, znajdujący się przed Bramą Rybacką – zapewne na moście lub u jego wylotu przy Podwalu Przedmiejskim – służył mieszkańcom Starego Przedmieścia⁵². Handel starzyzną odbywał się w środy, piątki i soboty, zapewne przy ulicy

⁴⁶ APGd, 300, R/Vv, 35, s. 305.

⁴⁷ Na temat przepisów wilkierzowych zakazujących ich budowę zob. Z. Maciakowska, *Przepisy budowlane w wilkierzach gdańskich i ich wpływ na kształtowanie zabudowy w mieście od średniowiecza do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, cz. 2, red. E. Kizik, Gdańsk 2011, s. 24–25, 46–49. O przybudówkach w mieście nowożytnym: O. Rollenhagen, *Untersuchung und Beschreibung der Danziger Bürgerhäuser mit besonderer Darstellung der Bauten aus der Zeit der Gotik bis zur Spätrenaissance. Edition der nicht veröffentlichten Dissertation (1910–1915) / Analiza i opis gdańskich kamienic mieszczańskich ze szczególnym uwzględnieniem budowli z czasów gotyku do późnego renesansu. Edycja nieopublikowanej dysertacji (1910–1915)*, wyd. E. Barylewska-Szymańska, E. Bauer, D. Popp, W. Szymański, Marburg–Gdańsk 2008, s. 153; E. Kizik, *Przedproża i inne przybudówki gdańskich kamienic w świetle koncesji budowlanych z drugiej połowy XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, cz. 2, s. 161–167; Z. Maciakowska, „...bynnen dem rynsteyne”. *Gospodarowanie skrajnym pasem ulicy w Gdańsku w późnym średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych*, [w:] *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej. Strasse, Platz und Friedhof in dem öffentlichen Raum der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Stadt Mitteleuropas*, red. S. Krabath, J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2011, s. 249–258.

⁴⁸ PAN BG, Ms 281, k. 107v (1597). Targ ten istniał od średniowiecza, P. Simson, *Geschichte der Danziger Willkühr*, „Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens”, t. 3, 1904, s. 58.

⁴⁹ Nazwa ta po raz pierwszy pojawiła się w 1597 r., zob. *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen Register” von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung / Kronika kościoła Mariackiego w Gdańsku. „Historisches Kirchen Register” Eberharda Böttichera (1616). Transkrypcja i analiza*, oprac. Ch. Herrmann, E. Kizik, Köln–Weimar–Wien 2013, s. 632. Ze względu na brak szczegółowych informacji na temat położenia targu ze środkami spożywczymi (*Mittelmarkt*) nie można wykluczyć, że był on tożsamy z późniejszym Targiem Pachnideł.

⁵⁰ Nazwa ul. Chlebnickiej po raz pierwszy wymieniona została w 1334 r., APGd, 300, 32/1, k. 34v. O położeniu ław w średniowieczu: T. Hirsch, *Danzigs Handels- und Gewerbsgeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Leipzig 1858, s. 301; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 211. Ławy przy ul. Chlebnickiej wzmiankowane jeszcze w końcu XVI w., APGd, 300, 93/53, s. 84. O targu pieczywem przy ul. Świętego Ducha, S. Rühle, *Geschichte des Gewerks der Schneider*, [Danzig 1931], s. 17: „Uff dem brotmarkte” (od 1477 r.). Sprzedaż chleba odbywała się też przy Bramie Zielonej, APGd, 300, R/Mm, 2, s. 270 (1638). Zob. też. J. Trzoska, *Gdańskie młynarstwo i piekarnictwo w II połowie XVII i w XVIII wieku*, Gdańsk 1973, s. 137–138.

⁵¹ Zabudowa tej części placu widoczna jest na „planie sztokholmskim”.

⁵² W. Stephan, *Die Strassennahmen Danzigs*, „Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens”, t. 7, 1911, s. 66. Około 1600 r. mógł już ulegać zanikowi w związku z zasypaniem dawnej fosy stanowiącej drogę komunikacji z Motławą. Zaliczono go do targów głównomiejskich w związku z późniejszą przynależnością nieruchomości wydzielonych w obrębie dawnych fos do Głównego Miasta.

o nazwie Tandeta (*Tagnetergasse*)⁵³. Na nowo utworzonym Targu Węglowym zwanym początkowo *Dominiks Plan* handlowano węglem drzewnym, a raz do roku około dnia św. Dominika odbywały się tu doroczne jarmarki, na które zjeżdżało się wielu obcych kupców, kramarzy i rzemieślników. Targi większymi towarami odbywały się na przedmieściach zachodnich. Przed Bramą Wyżynną w soboty odbywał się targ bydłocy, przy wodopoju targ koński, a pomiędzy wylotem ulicy *Sandgrube* a *Rosental / Schwarzes Meer* – targ wełną⁵⁴.

Waga miejska umieszczona była w Zielonej Bramie nad Motławą⁵⁵. W przywileju lokacyjnym, znanym z jego odnowienia z 1378 r., przyznano Głównemu Miastu prawo założenia kramów, ław rzeźniczych, chlebowych i szewskich oraz łaźni, od których miasto miało uiszczać odpowiedni czynsz⁵⁶. Od średniowiecza ławy mięsne rozciągały się pomiędzy ul. Mariacką a Świętego Ducha, w sąsiedztwie plebanii kościoła Mariackiego⁵⁷. Nie wiadomo, czy nadal istniały ławy szewskie, znajdujące się początkowo przy ul. Szewskiej (*Korkenmachergasse*) biegnącej od placu kościoła Mariackiego w kierunku ul. Złotników (*Goldschmiedegasse*)⁵⁸. Punkty sprzedaży innych grup rzemieślniczych rozrzucone były po całym obszarze miasta. Znajdowały się w prywatnych domach, w znajdujących się pod nimi wydzierżawianych piwnicach i w przybudówkach oraz w wolno stojących kramach usytuowanych przed domami, przed linią rynsztoka. Na początku XVII w. funkcjonowała zapewne już tylko jedna łaźnia – przy ul. Świętego Ducha 111. Najprawdopodobniej z dwóch innych łaźni: usytuowanej w pobliżu Dworu Miejskiego i położonej na wprost wylotu ul. Piwnej w ul. Tkacką (*Wollwebergasse*) już nie korzystano. W pierwszej wynajmowano mieszkania, a miejsce po drugiej przejęły władze miejskie w końcu XVI w. w związku z zamiarem budowy gmachu miejskiej zbrojowni⁵⁹.

Do najważniejszych obiektów miasta należały budynki municypalne. Ważną budowlą miała być także siedziba królewska, do której wzniesienia po 1454 r. były zobowiązane władze miasta. Jednak początkowo podczas pobytu w Gdańsku królowie korzystali z pomieszczeń ratusza, następnie domów mieszczkańskich na Długim Targu (*Langer Markt*, 1–4, 11, 17, 39–43), przystosowywanych do tego celu. Choć w 1570 r. król Zygmunt August zgodził się uznać Zieloną Bramę, zbudowaną w 1568 r., za siedzibę królewską, to jednak Zygmunt III Waza podczas wizyt w Gdańsku w 1587, 1594 i 1598 r. zatrzymał się przy Długim Targu 39⁶⁰. Ratusz głównomiejski, w którym odbywały się posiedzenia rady, usytuowany był przy ul. Długiej (*Langgasse*) 46/47, przy zachodniej krawędzi *Langer Markt*⁶¹. Sąd od 1549 r. zbierał się w domu zakupionym przez radę, przylegającym do Dworu Artusa (Długi Targ 45), tzw. Starym Domu Ławy⁶². Sam Dwór służył spotkaniom towarzyskim kupców gdańskich skupionych w ławach.

⁵³ Informacja o dniach targowych zob. PAN BG, Ms 281, k. 84r (1597).

⁵⁴ O targu bydłocym, PAN BG, Ms 281, k. 107v; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 174. Zapewne w końcu XVI w. odbywał się na Długim Targu, APGd, 300, 93/53, s. 81. Targ koński pokazany na planach: APGd, 300, MP/598 (ok. 1645); 300, MP/626 (1650). Usytuowanie wagi wełny zapewne powiązanej z placem targowym: APGd, 9, 2/1534 (1806).

⁵⁵ R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 49.

⁵⁶ P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, t. 4, Danzig 1918, nr 97.

⁵⁷ W tym miejscu istniały aż do ich likwidacji w XIX w.

⁵⁸ W końcu XVIII w. wielu szewców mieszkało już przy południowym fragmencie ul. Złotników. Sprzedaż odbywała się zapewne bezpośrednio z domów należących do szewców.

⁵⁹ Łaźnię przy Świętego Ducha nazywano: „gemeine Badstube”, APGd, 300, 12/373, s. 96 (1636). Likwidacja łaźni związana była zapewne z wyznaczaniem odpowiednich miejsc do kąpieli w domach mieszczkańskich. Budynek łaźni przy dworze miejskim w 1607 r. był wynajmowany, APGd, 300, 12/832, s. 18. O placu pod miejską zbrojownię, zob. APGd, 300, 12/26, s. 60 (1597); A. Bartetzky, *Das Große Zeughaus in Danzig. Baugeschichte, architekturgeschichtliche Stellung, repräsentative Funktion*, t. 1, Stuttgart 2000, s. 85. Na „planie sztokholmskim” widać, że około 1600 r. łaźnia u wylotu *Jopengasse* już nie istniała.

⁶⁰ Brama Zielona została zbudowana w miejscu Bramy Kogi, zburzonej w 1563 r., R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 49; I. Fabiani-Madeyska, „*Palatium regium*” w Gdańsku, „*Rocznik Gdański*”, t. 15/16, 1956/1957, s. 153, 157–159; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 369; KZSP Gdańsk, s. 12–22; J. Barton-Piórkowska, *Zielona Brama w Gdańsku. Dzieje i funkcja*, [w:] *Zielona Brama w Gdańsku. Materiały z sesji z 12 maja 2003 r. w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku*, red. J. Pałubicki, Gdańsk 2004, s. 17; E. Barylewska-Szymańska, Z. Maciakowska, *Miejsca zamieszkiwania polskich władców w czasie wizyt w Gdańsku w XV–XVIII w.*, [w:] *Król jedzie! Wizyty władców polskich w Gdańsku XV–XVIII w. Katalog wystawy czynnej w Muzeum Gdańskie od 6 lipca do 30 października 2018 r.*, t. 1: *Eseje*, red. E. Kizik, Gdańsk 2018, s. 181–192.

⁶¹ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 138–143, 359–363; KZSP Gdańsk, s. 34, 35

⁶² R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 52; P. Simson, *Der Artushof in Danzig und seine Bruderschaften, die Banken*, Danzig 1900, s. 107–109; tenże, *Geschichte der Stadt Danzig*, t. 2, s. 175–176; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 143–153, 366–367; KZSP Gdańsk, s. 48, 49.

Władzom służył także dwór miejski, w którym trzymano konie i powozy, od średniowiecza zajmujący południowo-zachodni narożnik miasta⁶³. Rakarnia miejska usytuowana była przy murach miejskich od strony Starego Miasta, w sąsiedztwie klasztoru dominikańskiego. Wjazd na jej teren prowadził od strony ul. Pachołów (*Büttelgasse*). W pobliżu nadal być może działał kierat koński o nieznanym przeznaczeniu⁶⁴.

Do władz miasta należała także mennica, która znajdowała się przy ul. Ogarnej (*Hundegasse*), pomiędzy Dworem Miejskim a Bramą na Zbytki. Jej dokładna lokalizacja nie jest znana. Nie wiadomo też, czy była jeszcze użytkowana na początku XVII w.⁶⁵ W pobliżu, przy murach, znajdowała się odlewnia metali⁶⁶.

Miasto dysponowało dwoma więzieniami: w wieży ratuszowej i w zabudowaniach wzniesionych w obrębie szyi Przedbramia ul. Długiej w latach 1586–1617⁶⁷. Do wymierzania lżejszych kar używano pręgierza umieszczonego do początku XVII w. na podeście umocowanym na rogu ratusza, od 1604 r. przeniesionego na ścianę wschodnią Wieży Więziennej⁶⁸.

Na Głównym Mieście działały dwa bractwa mieszczańskie. To pod patronatem św. Jerzego zajmowało budynek wzniesiony przez bractwo w 1494 r. na parchamie (międzymurzu) po północnej stronie Bramy Długoulicznej. Przy nim, pomiędzy murem niskim a wysokim, znajdowała się strzelnica. Inna od 1489 r. była usytuowana u stóp Góry Gradowej. W 1578 r. dwór ze strzelnicą zostały przejęte przez miasto, a plac od 1584 r. użytkowała szkoła fechtunku⁶⁹. Bractwo św. Erazma swoją siedzibę miało w zabudowaniach przylegających do Bramy Szerokiej, a do ćwiczeń wykorzystywało parcham ciągnący się od bramy do Baszty Jacek⁷⁰. Bractwo strzeleckie o nieznanym nazwie korzystało także ze strzelnicy znajdującej się przy Bramie na Zbytki, zapewne na parchamie (międzymurzu) lub w pasie dawnej fosy⁷¹

W tej części Gdańska usytuowane były także niektóre domy cechowe. Znana jest lokalizacja kilku z nich. Gildia żeglarzy szpitala św. Jakuba korzystała z domu położonego przy ul. Świętego Ducha 82⁷², cechu złotników – przy Szerokiej (*Breitgasse*) 20⁷³, kuśnierzy – Kołodziejkiej (*Scharrmachergasse*) 5⁷⁴ i krawców – Świętego Ducha 107⁷⁵.

Farbiarnie i ramy sukiennicze, ze względu na możliwość korzystania z wody z dawnych fos zamkowych i dostępność odpowiednio dużych placów do ustawiania ram, znajdowały się przede wszystkim na terenie Zamczyska. Ich dokładna lokalizacja nie jest jednak znana. Duża farbiarnia była

⁶³ APGd, 300, 32/1, k. 2v: „Civitas” (1357); R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 57; KZSP Gdańsk, s. 69–70.

⁶⁴ APGd, 300, 32/5, k. 92r: „Rekkerye”, k. 96r: „beth an de Roßmole”; 300, 12/662: „civitas Roßmole” (1480).

⁶⁵ W 1636 r. określana była jako stara, a znajdujące się w niej mieszkania były odnajmowane przez Kamlarię w zamian za czynsz, APGd, 300, 12/373, s. 58.

⁶⁶ Znajdowała się najprawdopodobniej przy ul. Za Murami 1. Wskazuje na to opis z 1756 r., APGd, 300, 12/228, s. 316, 317 oraz plan z 1739 r., APGd, 300, 58/22, przed k. 91, opublikowany przez J.M. Michalaka, *Nowe spojrzenie na teatr „elżbiekański” w Gdańsku i jego budowniczego*, „Gdański Rocznik Kulturalny”, t. 19, 2000, il. 1.

⁶⁷ APGd, 300, 12/12, s. 137 (1577); D. Kaczor, *Przestępczość kryminalna i wymiar sprawiedliwości w Gdańsku w XVI–XVIII wieku*, Gdańsk 2005, s. 318, 342–344; A. Pudło, *Rozwój Zespołu Przedbramia ul. Długiej na podstawie badań archeologicznych prowadzonych w latach 2001–2004*, [w:] *Zespół Przedbramia ul. Długiej w Gdańsku. Studium archeologiczne*, red. A. Pudło, Gdańsk 2016, s. 15, 43–44.

⁶⁸ J. Muhl, *Die Danziger Polizei im Laufe der Zeiten*, „Heimatblätter des Deutschen Heimatbundes”, t. 6, 1929, z. 9, s. 14; D. Kaczor, *Przestępczość kryminalna*, s. 333–334.

⁶⁹ C. Weinreich, *Danziger Chronik*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 4, red. Th. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehle, Leipzig 1870, s. 796. O wynajmowaniu terenu strzelnicy na szkołę fechtunku zob. P. Gehrke, *Danzigs Schützenbrüderschaften in alter und neuer Zeit*, Danzig 1895, s. 47; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, t. 2, Danzig 1913, s. 352; J.M. Michalak, *Nowe spojrzenie*, s. 116. Na „planie sztokholmskim” pokazany jest nadal cały teren strzelnicy, zajętej w późniejszym czasie w części północnej pod budowę Wielkiej Zbrojowni.

⁷⁰ A. Bertling, *Schützengarten und Schützenhaus in Danzig im Wandel der Zeit*, „Heimatblätter des Deutschen Heimatbundes”, t. 9, 1932, z. 2, s. 3–12, ryc. 4. Zachował się szkic inwentaryzacyjny budynku Bramy Szerokiej wraz z budynkiem bractwa z 1831 r., APGd, 300, MP/971.

⁷¹ P. Gehrke, *Danzigs Schützenbrüderschaften*, s. 15, 48; A. Bertling, *Schützengarten*, s. 3, 5; J.M. Michalak, *Nowe spojrzenie*, s. 113–120; APGd, 300, 12/667, s. 268; 300, 15/16, k. 19r (1579); 300, 12/837, s. 31, 128 (1574). Teren strzelnicy jest widoczny na „planie sztokholmskim”. Zob. także przyp. 40.

⁷² P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 534, 560.

⁷³ I. Rembowska, *Gdański cech złotników od XIV do końca XVIII w.*, Gdańsk 1971, s. 54. Zachował się opis tego domu cechowego z 1856 r., APGd, 300C/1995.

⁷⁴ APGd, 300, 32/4, s. 78.

⁷⁵ S. Rühle, *Geschichte des Gewerks*, s. 17.

położona przed Basztą Kotwiczników, u wylotu zewnętrznej południowej fosi miejskiej do Motławy, na osi Podwala Przedmiejskiego⁷⁶.

Nabrzeża portowe nie tworzyły jednego ciągu, lecz były rozczłonkowane. Najdłuższy odcinek obejmował fragment od Bramy Zielonej po Bramę Świętego Ducha; krótki – od Bramy Krowiej po fosi miejskie. Pomosty znajdowały się także przed Bramami: Żurawiem, Bramą Świętojańską i Straganiarską. Wąskie pomosty dla łodzi rybackich musiały także istnieć w rejonie Targu Rybnego⁷⁷. Do stawiania żagli, rozładowywania i ładowania towarów na statki korzystano z Wielkiego Żurawia usytuowanego u wylotu ul. Szerokiej⁷⁸.

Ze względów podatkowych i przeciwpożarowych przestrzeń miasta około 1417 r. została podzielona na cztery kwartały: Wysoki, obejmujący południowo-zachodnią ćwierć miasta po ulice Słodowników (*Melzergasse*), Ławniczą (*Matzkauschegasse*), Kramarską, Podkramarską (*Kleine Krämergasse*) na wschodzie i ul. Świętego Ducha na północy; Kogi – od tych ulic na wschód aż po Motławę; Szeroki – obejmujący narożnik północno-zachodni miasta po ul. Świętego Ducha i ciąg ulic: Grobla I–IV i U Furty (*Erster-Vierter Damm-Am Haustor*); Rybacki – od tych ulic na wschód aż po Motławę, a także teren Zamczyska⁷⁹.

Po reformacji wszystkie gdańskie katolickie kościoły parafialne stały się kościołami protestanckimi. Na Głównym Mieście znajdowały się dwa parafialne kościoły luterańskie: kościół Mariacki i w. Jana. Linie graniczną pomiędzy parafiami tworzyła ul. Szeroka, której mieszkańcy należeli do pierwszej z parafii⁸⁰. Przy obu kościołach znajdowały się cmentarze, a na nich ossuaria. Działały także szkoły parafialne znajdujące się przy placach kościelnych⁸¹. Opiekę duchową nad katolikami sprawowali głównie księża z klasztoru Dominikanów oraz, okazjonalnie, proboszcz zamieszkujący plebanię kościoła Mariackiego wspierany przez jezuitów (na terenie plebani znajdowała się niewielka kaplica zarządzana przez członków tego zakonu⁸²). Na terenie Głównego Miasta znajdował się zaledwie jeden klasztor – Dominikanów z kościołem św. Mikołaja, usytuowany w północno-zachodnim narożniku miasta, oraz jeden zakład szpitalny – Świętego Ducha, położony przy murach miejskich przy ul. U Furty. Do kaplicy przylegało od północy skrzydło szpitalne⁸³.

Stare Przedmieście

Stare Przedmieście było południowym przedmieściem Głównego Miasta, jednakże jej mieszkańcy zapewne już od lat 70. XVI w., podobnie jak mieszczanie głównomiejscy, cieszyli się prawem miejskim⁸⁴.

⁷⁶ Farbiarnia na Zamczysku: APGd, 300, 12/226, s. 82; 300, 12/373, s. 120, 124, 126, 216; 300, 12/832, s. 38, 40, 52; 300, R/Mm, 1, s. 385 (1657). P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 522, wzmiankuje farbiarnię „Blau-Kiepe” na Zamczysku. Ramy pokazane zostały na „planie sztokholmskim”. Farbiarnia przy Bramie Kotwiczników: APGd, 300, 12/226, s. 170 (1639), 212 (1641); 300, 12/373, s. 50, 66, 123, 260; 300, 12/832, s. 18, 62, plan – APGd, 300, MP/105 (1617), a także M. Grupa, *Wielkane tekstylia gospólstwa i plebsu gdańskiego (XIV–XVII w.) i ich konserwacja*, Toruń 2012, s. 110.

⁷⁷ Zob. „plan sztokholmski”.

⁷⁸ R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 17; C. Biernat, *Życie portowe Gdańska w XVII i w XVIII w.*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2: *Pomorze nowożytne*, red. G. Labuda, S. Hoszowski, Warszawa 1959, s. 239, 248.

⁷⁹ Granice kwartałów, zob. PAN BG, Od 5701, 8°, adl 6 (1539), k. E I, E II; P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 1, s. 147–148. Nazy kwartałów wymieniono po raz pierwszy w 1419 r.

⁸⁰ Podział parafialny zob. J. Stankiewicz, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska*, il. 2, s. 26; J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, Gdańsk 1995, s. 38–41. Dopiero w 1658 r. powstał spór dotyczący mieszkańców narożnego domu przy ul. Tandeta, z którego jedno wyjście prowadziło na ul. Szeroką, a drugie na ul. Tandeta. Mieszkańcom zezwolono na wybór jednej z dwóch parafii.

⁸¹ O opróżnianiu ossuarium przy kościele Mariackim, zob. *Chronik der Marienkirche in Danzig*, s. 432 (1560). O obiektach przy kościele św. Jana, PAN BG, Ms 428, k. 170r–v. Szkoła Mariacka znajdowała się po północnej stronie kościoła; św. Jana podobnie, przy ul. Straganiarskiej 18.

⁸² Funkcje duszpasterskie sprawowano także w kościołach klasztornych Karmelitów i Brygidek. Na ten temat zob. J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, s. 61–63. Według Sławomira Kościelaka jedyną parafią katolicką po 1561 r. była parafia NMP, stąd jej proboszcz zarządzał terenem obejmującym wszystkie sześć dawnych gdańskich parafii, tenże, *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012, s. 73.

⁸³ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 206; R. Massalski, *Gotycki szpital Św. Ducha w Gdańsku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Architektura 9”, 1968, nr 124, s. 113; KZSP Gdańsk, s. 159.

⁸⁴ Wspomina o tym R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 29. Zagadnienie przynależności mieszkańców przedmieść do prawa miejskiego nie zostało dotychczas wyjaśnione. Od lat 60. XVI w. podnoszono kwestie podległości prawnej mieszkającej

Na teren przedmieścia od strony Szkotów i Oruni (*Ohra*) prowadziła zaledwie jedna brama umieszczona u wylotu ulicy Rzeźnickiej (*Fleischergasse*), zwana Nową. W 1571 r. zamknięto bowiem drugą z bram – Wozową, zamykającą wcześniej od zachodu wylot *Vorstädtischer Graben*, objętą bastionem Wozowym wchodzącym w skład linii nowożytnych fortyfikacji ziemnych miasta⁸⁵. Najważniejszymi ulicami przedmieścia były te biegnące na osi bram miejskich Głównego Miasta oraz ulice do nich równoległe. Łączyły je ze sobą wąskie uliczki prostopadłe do Motławy. Około 1600 r. dzielnica ta, choć oddzielona od Głównego Miasta niezabudowanym pasmem zasypywanych fos, odgradzonych od strony przedmieścia murem i biegnącą wzdłuż niego szeroką ulicą, stanowiła zaplecze mieszkaniowe Głównego Miasta, w tym czasie już bardzo ściśle zagospodarowanego. W 1577 r. było tu 729 domów i bud⁸⁶. W odróżnieniu od centralnej części miasta, gdzie działki były intensywnie zabudowywane, tu, za domami usytuowanymi w pierzejach ulic, znajdowały się ogrody. W wielu miejscach – szczególnie w południowej części przedmieścia oraz przy ul. Rzeźnickiej na odcinku położonym na południe od ul. Kocurki (*Katergasse*) – zabudowa w pierzei ulic nie była ścisła. W głąb kilku kwartałów prowadziły zaułki, przy których pobudowano domy czynszowe.

Znaczna powierzchnia terenów nadmotławskich zajęta była przez Łasztownię (*Lastadie*) i stocznie przeznaczone do budowy różnego typu statków i łodzi. W bliżej nieznanym miejscu znajdował się tu żuraw służący do podnoszenia masztów niewielkich statków⁸⁷. W pobliżu położony był Plac Dylowy (*Dielenfeldt*), na którym składowano drewno oferowane do sprzedaży. Bezpośrednio przy południowych murach przedmieścia znajdowało się także wiele szop z drewnem. Składy klepki ciągnęły się również nad brzegiem Motławy poza miejskimi fortyfikacjami⁸⁸. W 1617 r. przy Podwalu Przedmiejskim, na wschód od ul. Lastadia (*Lastadie*), a na zachód od ulicy stanowiącej przedłużenie ul. Kotwiczników znajdował się plac targowy przedmieścia. Zapewne miał on wcześniejszą tradycję⁸⁹. Przy Targu Dylowym, na rogu ulicy zbliżonym do murów obronnych, wzniesiono królewski popielnik, a u wschodniego końca Podwala Przedmiejskiego działała wzmiankowana już farbiarnia⁹⁰.

Poza ławami rzeźniczymi rozciągającymi się pomiędzy ul. Rzeźnicką 72 a ul. Kocurki 12–14 brak było w tej dzielnicy innych urządzeń handlowych. Przy Podwalu Przedmiejskim 9, podobnie jak w średniowieczu nadal zapewne działała garbarnia szewców⁹¹.

Kościółem parafialnym (luteranckim) Starego Przedmieścia był kościół św. św. Piotra i Pawła⁹². Kościół Świętej Trójcy, po zrzeczeniu się przez franciszkanów praw zarówno do kościoła, jak i klasztoru, w 1555 r. przeszedł pod zarząd rady miejskiej i stał się kościołem akademickim⁹³. Oba kościoły zostały początkowo opanowane przez kalwinistów⁹⁴. Zabudowania poklasztorne przekazane zostały na szkołę miejską. Od 1558 r. w dawnym klasztorze franciszkańskim działało Gimnazjum Akademickie, a przy nim od 1596 r. Biblioteka Rady Miejskiej⁹⁵. Przy kościele, przy kaplicy św. Anny od 1522 r.

na nich ludności, zob. APGd, 300, R/Cc, 1 s. 39 (1565); 300, R/Q, 12, k. 40v (1570–1577); 300, Q/12, k. 72r–v (1574); 300, 93/51, s. 347 (1587).

⁸⁵ G. Bukal, *Fortyfikacje Starego Przedmieścia*, [w:] *Historie gdańskich dzielnic*, t. 2: *Stare Przedmieście*, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, Gdańsk 2019, s. 46–48; tenże, *Fortyfikacje Gdańska*, s. 87.

⁸⁶ APGd, 300, R/Vv, 35, s. 305.

⁸⁷ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 296; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 60.

⁸⁸ Zob. „plan sztokholmski” oraz wedutę Ä. Dickmanna z 1617 r.

⁸⁹ Zob. Plan APGd, 300, MP/105: „Der Markt”.

⁹⁰ Tamże: „Des Königs Aschhof”, „Die Ferberey undt Paul Hintzen gehöfft”. Zob. Też E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 296.

⁹¹ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 294. Na aksonometrycznym planie Gdańska z ok. 1600 r., na tejże działce pokazano dom czynszowy w pierzei ulicy i niewielki budynek w głębi działki. Trudno stwierdzić, czy można go identyfikować z budynkiem garbarni.

⁹² Kościół św. św. Piotra i Pawła pozostawał formalnie kościołem parafialnym Starego Przedmieścia do 1650 r., zob. J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, s. 45.

⁹³ R. Kubicki, *Franciszkanie na Starym Przedmieściu w XV i XVI wieku*, [w:] *Historie gdańskich dzielnic*, t. 2, s. 151; S. Kościelak, *Gimnazjum Akademickie na Starym Przedmieściu (1558–1817)*, [w:] tamże, s. 158.

⁹⁴ Duchownego luteranckiego wprowadzono do kościoła Świętej Trójcy po 1622 r., a parafię luterancką ustanowiono przy tym kościele w 1650 r. O użytkowaniu obu kościołów zob. J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, s. 45–46.

⁹⁵ O gimnazjum: L. Mokrzecki, *Gdańskie Gimnazjum Akademickie – zarys dziejów*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. 1: *Szkice z dziejów*, red. A. Ceynowa i in., Gdańsk 2008, s. 159; S. Kościelak, *Gimnazjum Akademickie*, s. 159. O bibliotece: Z. Nowak, *Bibliotheca Senatus Gedanensis 1596–1817*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, s. 112.

działała parafia przeznaczona dla polskojęzycznych luteranów. Z tyłu za kaplicą znajdował się niewielki cmentarz⁹⁶.

Na terenie przedmieścia brak było w tym czasie obiektów municypalnych. W trzech miejscach (przy Podwału Przedmiejskim, przy kościele św. św. Piotra i Pawła oraz przy kościele Świętej Trójcy w domu prywatnym) znajdowały się obiekty pełniące funkcje wartowni, zbrojowni i szopy pożarowej, gdzie przechowywano sprzęt do gaszenia pożarów⁹⁷.

Wyspa Spichrzów

Teren Wyspy Spichrzów (wydzielonej Nową Motławą w 1576 r.), już od średniowiecza należący do Głównego Miasta, wykorzystywany był pod budowę spichlerzy i składy drewna. Od strony Głównego Miasta prowadziły na wyspę dwa zwodzone mosty: Zielony i Krowi, od strony Długich Ogrodów i Szop – kolejne dwa: zbudowany na przedłużeniu ul. Stągiewnej (*Milchkannengasse*) – Stągiewny i na osi ul. Żytniej (*Münchengasse*) – tzw. most na Szopy⁹⁸. Te dwa ostatnie mosty bronione były przez mury bramy połączone ze sobą murem, dochodzącym do Psiego Wału, opasującego południową i południowo-wschodnią część wyspy. Mur rozciągał się być może także poza nimi, aż po jej północny cypel.

Główną ulicą wyspy była Chmielna (*Hopfengasse*), równoległa do Motławy. Odchodził od niej w kierunku wschodnim szereg wąskich uliczek. Najgęstsza zabudowa występowała w rejonie przelotowej ul. Stągiewnej i kilku najbliższych ulic do niej równoległych oraz wzdłuż ul. Chmielnej w części położonej na wprost Głównego Miasta. W 1553 r. było wymienianych 193, a w 1620 r. 265 spichlerzy⁹⁹. Część południowa wyspy zajęta była w większej części przez składy drewna. Naprzeciw pasma południowych fos miejskich znajdowała się rzeźnia głównomiejska (ul. Chmielna 39–45), której teren na początku XVII w. nie był już używany zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem¹⁰⁰. Znajdujące się na jej terenie obiekty wydzierzawiano. Wzdłuż zachodniego brzegu ciągnęły się pomosty portowe.

Na wyspie znajdowało się kilka obiektów miejskich. Dwór smolny był położony na wysepce utworzonej na skutek oddzielenia kanałem końcowego południowego fragmentu wyspy. Nad brzegiem Motławy, po jego drugiej, północnej stronie znajdował się dwór popielny. Oba zostały w to miejsce przeniesione z przeciwległego krańca wyspy po ich spaleniu w 1495 r.¹⁰¹ Na opustoszałym placu zbudowano po 1576 r. kolejno dwa spichlerze miejskie¹⁰². Teren dawnego dworu ciesielskiego zajmującego sąsiedni fragment wyspy był już w części zabudowany spichlerzami. Przy ul. Chmielnej 95 znajdowała się waga lnu, funkcjonująca w tym miejscu od 1530 r.¹⁰³

Ołowianka i Polski Hak

Wyspa Ołowianka – teren dawnej szafarni krzyżackiej (tak jeszcze jest opisana na planie z 1601 r.) – została utworzona przez jego odcięcie od pobliskich łąk kanałem Na Stępce, powstałym zapewne w tym samym czasie co Nowa Motława, stanowiącym jej kontynuację w kierunku północno-wschodnim aż

⁹⁶ J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, s. 51, 92; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 304.

⁹⁷ Przy Podwału Przedmiejskim, APGd, 300, 15/1, k. 8r (1592); widoczna także na „planie sztokholmskim” u wylotu mostu przed Bramą Rybacką; przy kościele św. św. Piotra i Pawła, APGd, 300, 15/1, k. 7v (1592); przy kościele Świętej Trójcy, APGd, 300, 15//1, 11v–12v (1592), 13r, 20r (1593), 21r, 23r–v, 25r–26r, 54r (1597).

⁹⁸ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 385. Mosty widoczne na planach A. Moellera z ok. 1600 r. oraz Schmera z 1615 r.

⁹⁹ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 318. Rekonstrukcję układu i zabudowy wyspy w 1553 i 1643 r. przedstawił F. Volkholz, *Die Speicherinsel von Danzig*, Danzig 1922, APGd, 300, R/Bb, 54, s. 11–16, mps oraz plany: APGd, 1126/382b.

¹⁰⁰ P. Gehrke, *Das Fleisnergewerk in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Danzig 1895, s. 6. Na mocy przywileju Zygmunta Augusta z 1567 r. rzeźnicy mogli dokonywać uboju w domach prywatnych, zob. M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 22.

¹⁰¹ APGd, 300, R/Bb, 54; F. Volkholz, *Die Speicherinsel* s. 29–30; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 317.

¹⁰² APGd, 300, 12/12, s. 274. Prace przy tym lub drugim ze spichrzów trwały jeszcze w 1595 r., APGd, 300, 12/21, s. 236; 300, 12/22, s. 230; 300, 12/28, s. 219.

¹⁰³ APGd, 300, 32/8, k. 149; F. Volkholz, *Die Speicherinsel*, s. 33; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 318.

po ujście Gęsiego Kanału (*Gänse Graben*) do Starej Motławy. Ze stałym łodem łączył ją most usytuowany na przedłużeniu ul. Szafarniej (*Schäferrei*) oraz prom kursujący przez Motławę do pomostu przy Zamczysku¹⁰⁴. Znajdowało się na niej kilka spichlerzy i dwór ołowiany z wagą do ważenia ołowiu oraz niewielki żuraw. Nad Motławą, w północnej części wyspy znajdowały się składy drewna, a we wschodniej wydzielona kanałem miejska cieślarnia, przeniesiona w to miejsce z Wyspy Spichrzów. Składy drewna ulokowane były także na wyspie zwanej Polskim Hakiem (*Polnischer Haken*) odciętej kanałem od cieślarni, na północ od Ołowianki¹⁰⁵. Tu też znajdował się żuraw zwany w 1615 r. masztowym, polskim¹⁰⁶.

Długie Ogrody i Szopy

Obie te dzielnice Gdańska również należały do przedmieść Głównego Miasta. Otoczone były wałami przeciwpowodziowymi: od północy Angielską Groblą (*Englischer Damm*), a od południa Groblą Szkocką (*Schottischer Damm*, ob. nie istnieje), obwiedzionymi rowami wypełnionymi wodą. Wraz z Gęsim Kanałem – uregulowanym korytem dawnej Rozwójki (*Rosewoyke*) – łączyły one rozlewisko Rozwójki, znajdujące się przed Bramą Żuławską, z Nową Motławą¹⁰⁷. Zgodnie z zapisami wilkierzy mogli się tu osiedlać wyłącznie ogrodnicy i karczmarze, jednakże jeszcze przed ok. 1574 r. na wielu działkach będących własnością bogatych mieszczan zakładano obwiedzione płotami ogrody służące rozrywce, niekiedy z altanami¹⁰⁸.

Znajdujące się na tym przedmieściu nieruchomości położone przy ul. Długie Ogrody, biegnącej dawną groblą, były bardzo wąskie a jednocześnie długie (do 200 m), zajęte w większej części przez ogrody. We fragmencie bliższym Wyspie Spichrzów pierzeje ulicy zabudowane były ściśle, bliższym Bramie Żuławskiej – luźno. Tu ogrody zajmowały niekiedy całe parcele. Ponieważ teren był podmokły, w wielu miejscach znajdowały się rowy odwadniające biegnące wzdłuż ich granic.

W północno-zachodniej części Długich Ogrodów, od nadmotławskich mokradł po ul. św. Barbary (*St. Barbara*) od średniowiecza ciągnęły się tory powroźnicze. Na zachód od nich nad Nową Motławą, na podniesionym w końcu XVI w. gruncie powstały liczne nowe nieruchomości, skierowane do wytyczonej nad kanałem ul. Szafarnia¹⁰⁹. Po przeciwnej stronie ul. Długie Ogrody znajdowało się odrębne skupisko zabudowań, zwane Szopami, z budami producentów słomianych mat osiadłych tu jeszcze w końcu XIV w. nad mokradłami, przez które przekopano kanał Nowej Motławy. U wylotu drogi biegnącej wzdłuż kanału na południe usytuowany był dwór leśny służący strażnikom pobliskiego miejskiego lasu¹¹⁰.

Na przedmieściu tym brak było urządzeń handlowych.

Kościółem parafialnym przedmieścia był luterski kościół św. Barbary. Funkcjonował przy nim szpital pod tym samym wezwaniem. Z tyłu za nimi aż po Angielską Groblę rozciągały się ogrody i ogrodzona łąka¹¹¹.

¹⁰⁴ Na temat promu, zob. *Chronik der Marienkirche in Danzig*, s. 485 (1577).

¹⁰⁵ A. Januszajtis, *Z dziejów Ołowianki*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej, Architektura”, t. 20, 1981, s. 185–187. Żuraw nad Motławą, miejska cieślarnia i składy drewna zostały pokazane na „planie sztokholmskim” z ok. 1600 r. i 1601 r. (Wrocław).

¹⁰⁶ GStA PK Berlin, XI. HA, AKS, Rolle nr 30L.

¹⁰⁷ Grobla Angielska była podwyższana za pomocą balastu, który zgodnie z zarządzeniem z 1582 r. miał być tam wyrzucany, APGd, 300, 66/5, k. 13 r. Rów przed Szkocką Groblą przechodził w kanał ściekowy i melioracyjny, z którego woda odpływała do Nowej Motławy na wprost Stągwi Mlecznych, po północnej stronie mostu. Dawne ujście zasypane lub ujęte w podziemny kanał w części pod drogą widoczne jest zarówno na planie z ok. 1600, jak i z 1601 r. O jego funkcji, APGd, 300, 66/5, k. 37r (1615).

¹⁰⁸ M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912, s. 176–177.

¹⁰⁹ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 320, 322, 324–326. Na niwelacje podjęte w XVI w. wskazują wyniki badań archeologicznych, R. Krzywdziński, *Analiza przestrzenno-funkcjonalna archeologicznych relikwów zagospodarowania działek mieszczkańskich z południowo-zachodniej części kwartału ulic: Długie Ogrody, Szafarnia, Angielska Grobla i św. Barbary w Gdańsku*, „Archeologia Gdańska”, t. 5, 2013, s. 30, 31, 37.

¹¹⁰ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 325. Dwór ten został pokazany na planach Urzędu Budowlanego pochodzących z XVII i XVIII w., np. APGd, 300, MP/502 (1620); 300, MP/1025 (1641); 300, MP/522 (1700).

¹¹¹ Na planie z ok. 1600 r. narysowano ogrody i ogrodzoną łąkę, która mogła być ewentualnie wykorzystywana jako bielnik. Bielnik w tym miejscu po raz pierwszy pokazano na planie Petera Willera z 1687 r., PAN BG, nr inw. 5640.

Podmokły teren położony na południe od Długich Ogrodów nadal zajmowały zarośla i nieużytki oraz Świńska Łąka (*Schweine Wiese*), na wschód od której rozciągał się wspomniany las mieszczan¹¹². W tym czasie przecinał go już zapewne tzw. nowy rów poprowadzony pomiędzy rozlewiskiem Rozwójki a Motławą, z którą się łączył powyżej miasta. Być może był to rów, którym podczas wysokich stanów Motławy nadmiar wody mógł odpływać do rozlewiska a stamtąd do dolnej części rzeki, już poniżej miasta. Mniej więcej w połowie jego długości odchodził od niego kanał łączący go przez służę z Nową Motławą¹¹³.

Teren położony na północ od Długich Ogrodów aż do Wisły również zajmowały podmokłe łąki, łągi i zarośla rozdzielone Gęsim Kanałem na dwie części. Na wprost Ołowianki wydzielono z niego grunty przeznaczone na składy drewna browarników, przeniesione w to miejsce ze Świńskiej Łąki po 1576 r.¹¹⁴ By zapewnić dogodny dostęp do przestrzeni składowych, były one przecięte rowem. Na wprost Brabanku (*Brabank*), u ujścia Gęsiego Kanału do Motławy usytuowana była karczma Świętego Ducha; a w pobliżu miejsca, gdzie Motława wpadała do Wisły – kolejna, zwana karczmą Polskiego Haka, od nazwy cypla utworzonego u jej ujścia do Wisły. Możliwość wpływania do gdańskiego portu była kontrolowana za pomocą tzw. drąga – ruchomej przegrody z bali, otwieranej dla przepuszczenia statków. Podobne drągi umieszczone były na Kanale Wiadrowników (*Eimermachergraben*) – zapewne także u ujścia *Stagnete Graben*, znajdującego się już poza obszarem objętym planem, oraz nowej i starej Motławy, poniżej służy zwanej *Megde Loch*¹¹⁵.

Zamczysko, Wiadrownia, Brabank

W 1455 r., na mocy przywileju króla Kazimierza Jagiellończyka z 1454 r., do Głównego Miasta przyłączone zostały tereny związane z dawnym zamkiem krzyżackim. Granicę pomiędzy nimi a własnością staromiejską (ustaloną ostatecznie w 1637 r.) poprowadzono wzdłuż zewnętrznej fosy (krzyżacki tartak oraz wolę zamkową pozostawiono po stronie staromiejskiej); na południu – zapewne biegła początkowo wzdłuż krawędzi północnej fosy miejskiej Głównego Miasta, po regulacji granic – wzdłuż północnej strony kanału poprowadzonego w jej miejsce. W rejonie Targu Drzewnego biegła zewnętrzną krawędzią pasma rozdzielającego dwie fosy głównomiejskie (obejmując także kilka działek wchodzących w ich przestrzeń na odcinku pomiędzy Bramą Szeroką a zewnętrzną bramą Bramy Ludwisarskiej) i dalej wzdłuż murów miejskich aż po Bramę św. Gertrudy¹¹⁶.

Do Głównego Miasta przyłączono więc trzy nowe obszary: teren dawnego zamku krzyżackiego zwany Zamczyskiem, północno-wschodnie podzamcze rozciągające się po Kanał Wiadrowników i Brabank – wyspę usytuowaną pomiędzy kanałem a ujściem Motławy do Wisły. Do końca XVI w. były one w niewielkim stopniu zagospodarowane. Mury i zabudowania zamkowe zostały w większości rozebrane, jednak zasypywanie dawnych fos zamkowych nie było ukończone. Na Zamczysku, wzdłuż tych fos, które pozostały, zezwolono na ulokowanie młyna prochowego, warsztatów farbiarskich i związanych z nimi ram. W części centralnej umieszczono także ramy sukiennicze¹¹⁷. Na podzamczu, na północny wschód od murów obronnych, znajdowały się składy drewna, a w pobliżu miejsca zajmowanego dawniej przez krzyżacką cegielnię, u ujścia zewnętrznej fosy zamkowej do Kanału Wiadrowników,

¹¹² Zasięg lasu zaznaczono na planie z 1615 r., APGd, 300, MP/131.

¹¹³ Kanał ten został pokazany na planie Schmera z ok. 1615 r. i planie Urzędu Budowlanego z tego samego roku, APGd, 300, MP/131. Jego pozostałość (w postaci fragmentu północnego oraz drogi w linii kanału bocznego) widoczna jest także na planie Urzędu Budowlanego z ok. 1700 r., APGd, 300, MP/522.

¹¹⁴ Już w 1561 r. wskazywano plac na Szafarni jako nadający się do wykorzystania na składy, APGd, 300, R/Cc, s. 30. Już w 1565 r. wniesiono o ich przeniesienie w inne dogodne miejsce, APGd, 300, 10/1, s. 114r; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 382–383.

¹¹⁵ Usytuowanie wszystkich tych obiektów pokazane zostało na planie Schmera z 1615 r., GStA PK Berlin, XI. HA, AKS, Rolle nr 30L. Na temat zasad budowy i użytkowania drągów zob. C. Biernat, *Życie portowe Gdańska*, s. 237–238.

¹¹⁶ P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 4, nr 137. Zob. plan z 1637 r., APGd, 300, MP/6 oraz opis granic; PAN BG, Ms 733, 84r–93v. Zarówno fosa, jak i teren nad nią miały należeć do Głównego Miasta, APGd, 300, R/Mm, 1, s. 507 (1608).

¹¹⁷ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 220. Zob. „plan sztokholmski” oraz kopię zaginionego planu Hansa Strakowskiego z 1638 r. Staatsbibliothek, SBB_IIC_Kart. X. Oryginał opublikował O. Kloeppel, *Das Stadtbild von Danzig*, s. 125.

cech wiadrowników otrzymał w 1540 r. plac pod zabudowę¹¹⁸. Dojście do niego prowadziło koło baszty prochowej, dawnej baszty krzyżackiej strzegącej ujścia. Główna ulica siedliska pokrywała się z późniejszą ulicą Wielką (*Grosse Gasse*, ob. nieistniejąca). W miejscu, gdzie kanał dochodził do Motławy, umieszczony był żuraw. Od miasta teren ten oddzielał ciąg średniowiecznych fortyfikacji zamkowych wciągniętych w obwód umocnień miejskich¹¹⁹. Przy jednej z nadmotławskich baszt zamkowych znajdował się szeroki fragment nabrzeża, przy którym można było cumować mniejsze jednostki i z którego kursował prom na Ołowiankę. Tu znajdował się drąg umożliwiający kontrolowanie ruchu w porcie, wyznaczający zewnętrzną krawędź portu gdańskiego. Dalsza część, już wąskiego, nabrzeża ciągnęła się aż po wyraźny uskok muru¹²⁰.

Znajdujący się po drugiej stronie kanału Brabank dostępny był jedynie drogą wodną. Na teren wyspy kursował prom wypływający ze wschodniego narożnika podzamcza. Na Brabanku od strony Motławy od średniowiecza znajdowała się stocznia remontowa, a w jej pobliżu działała karczma o tej samej nazwie. Po przeciwległej stronie wyspy nad starym korytem Raduni znajdował się wiatrak¹²¹.

Przedmieścia zachodnie Głównego Miasta

Od strony zachodnich przedmieść Głównego Miasta znajdowała się zaledwie jedna brama, przez którą prowadził główny wjazd na teren Gdańska – Brama Wyżynna. Przedmieścia te graniczyły z gruntami wsi Suchanino (*Zigankenberg*) od północy i częściowo zachodu, w dalszej części od zachodu z dobrami sióstr brygidek w Siedlcach i biskupa włocławskiego od południa. Ta ostatnia granica, której oznaczenia w postaci kamieni granicznych z herbem krzyżackim Gdańska były wielokrotnie kontrolowane, znana jest z nowożytnej kartografii¹²². Mało wiadomo natomiast na temat granicy z przedmieściami Starego Miasta. Przypuszczalnie biegła ona pomiędzy strzelnicą głównomiejską a gruntami szpitala Bożego Ciała.

Przedmieścia położone na południe od Starego Przedmieścia obejmowały Zaroślak, dawną wieś krzyżacką. Rozciągała się ona wzdłuż wydłużonego placu przy drodze krajowej biegnącej poniżej Kanału Raduni. Ścisła zabudowa wyznaczona rytmem wąskich działek dochodzących do Motławy ciągnęła się jedynie po stronie wschodniej¹²³. Tuż za Zaroślakiem, wzdłuż południowej pierzei nieistniejącej dziś ul. Motławskiej (*Mottlauschegasse*) przebiegała granica pomiędzy dobrami Gdańska a biskupa włocławskiego.

Główną ulicą przedmieścia położonego pod miastem na zachód od kanału były Nowe Ogrody, ciągnące się od Targu Rakowego (*Krebsmarkt*) znajdującego się przed Bramą Wyżynną nad Kanałem Raduni do Siedlec. W szerokości ulicy płynął Potok Siedlecki, mający w tym czasie swój początek w stawie w Krzyżownikach. Równolegle, na południe od niej biegła *Sandgrube*, poprowadzona przez teren dawnego wyrobiska żwiru i piasku, u podnóża Góry Kminkowej (*Kümmelberg*), rozwidlająca się na dwie drogi – pierwszą, biegnącą w kierunku Siedlec (w części zachodniej odpowiadającą ul. Malczewskiego (*Schladahlsche Gasse*), i drugą – w kierunku wsi Chełm (nieistniejącą ze względu na jej przecięcie przez fortyfikacje wzgórz ok. 1655 r.). Kolejna równoległa ulica, dziś także już nieistniejąca, biegła od strony dawnej Bramy Karowej Starego Przedmieścia, od mostu nad Kanałem Raduni ku Chełmowi. Odchodziła od niej kręta droga prowadząca do wsi Biskupia Górka, leżącej na płaskim szczycie góry (a właściwie przy krawędzi wysoczyzny).

W niewielkiej odległości od zachodnich fos Głównego Miasta i Starego Przedmieścia poprowadzony był Kanał Raduni, odsunięty od miasta w 1573 r. w związku z budową obwodu fortyfikacji

¹¹⁸ S. Rühle, *Anfänge und Zusammenschluß des Danziger Böttchergewerks*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 29, 1930, nr 4, s. 67, „einen Raum 28 Ruten lang, hinter dem Schlosse, da ehemals die abgebrannte Ziegelscheune ungefähr gestanden hätte”.

¹¹⁹ G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 188. Mury i fosy zamkowe widoczne są zarówno na planie z ok. 1600 r., jak też późniejszych – z 1615 (Schmera) i 1619 r. (APGd, 300, MP/2).

¹²⁰ Zob. „plan sztokholmski”.

¹²¹ Obiekty te pokazano na planie Friedricha Berndta z 1601 r., APGd, 300, MP/511 oraz planie Schmera z 1615 r.

¹²² Np. APGd, 300, MP/630 (ok. 1641); 300, MP/649 (1650), 300, MP/629 (1660); 300, MP/659 (1759). Kontrole znaków granicznych: 1592 r., APGd, 300, R/A, 1, s. 53; 1601 r., APGd, 300, R/A, 1, s. 59.

¹²³ APGd, 300, MP/168 (1601); 300, MP/661 (1611).

bastionowych. Zgodnie z wymogami bezpieczeństwa pas gruntu pomiędzy obwarowaniami miejskimi aż po Kanał Raduni pozostawał niezabudowany. Odbływały się tu targi zwierzęce, handlowano także wełną. Jedynym obiektem znajdującym się w bezpośrednim sąsiedztwie miasta był nowy szpital św. Gertrudy, wzniesiony w 1582 r. na gruntach położonych na południe od budowanego w tym czasie Bastionu Wiebego¹²⁴. Stary szpital, mieszczący się nieopodal Bramy Wyżynnej, został rozebrany w 1563 r. w związku z budową fortyfikacji bastionowych. Na nowej działce szpitalnej funkcjonował bielnik. W pobliżu znajdowało się ujęcie wody dla Starego Przedmieścia¹²⁵.

Przed Bramą Wyżynną nad Kanałem Raduni już od średniowiecza działało kilka zakładów przemysłowych – młyn kaletniczy i młyn do mielenia kory dębowej, które musiały zostać przeniesione w inne miejsce w związku z przesunięciem koryta kanału¹²⁶. W pobliżu znajdowało się ujęcie wody z kanału, o średniowiecznej tradycji, z którego zasilano zarówno miejskie rzępa, jak i domy prywatne. W 1536 r. zbudowano w jego sąsiedztwie pierwszy kunszt wodny spiętrzający wodę także pobieraną z Kanału Raduni, po 1539 r. wzbogaconą wodą prowadzoną rurociągiem od ujęcia na stawie w Krzyżownikach. Z sieci tej zasilano domy prywatne oraz Fontannę Neptuna. Wszystkie te obiekty zostały spalone w 1577 r. i odbudowane w nowym miejscu¹²⁷. W 1600 r., z bliższej miastu strony kanału, znajdował się kunszt wodny, a poniżej być może także folusz¹²⁸. Młyn garbarski zbudowano na nowo po drugiej stronie kanału, przy Targu Rakowym¹²⁹.

Zabudowa występująca w pierzejach tych ulic nie była ciągła. Przedmieścia zachodnie były niszczone przy każdym oblężeniu miasta. Ostatni raz podczas oblężenia Gdańska przez wojska Stefana Batorego w 1577 r. Jeszcze w latach 90. XVI w. w ogrodach zajmujących prawie całą powierzchnię przedmieścia znajdowały się jedynie nieliczne domy. W 1617 r. było ich już więcej, trudno jednak stwierdzić, jaki był stan zabudowy około 1600 r.¹³⁰

Na południe od *Rosental* znajdowały się szopy cegielni głównomiejskiej, dawnej cegielni krzyżackiej. To miejsce zajęła po 1571 r., po przesunięciu Kanału Raduni dalej na zachód od miasta. Ponad nią znajdowało się wyrobisko gliny zwane *Schwarzes Meer*, wypełnione w tym czasie wodą, służące jako miejskie śmietnisko¹³¹. Na południe od cegielni zaplanowano założenie nowego cmentarza, który miał zastąpić zlikwidowany w 1572 r. cmentarz szpitala św. Gertrudy usytuowany przed Bramą Wyżynną. Kiedy ostatecznie powstał, nie udało się ustalić. Jeszcze w 1617 r. przewidziany dla niego teren zajęty był przez bielnik¹³². Dalsza wschodnia część zbocza była porożona przez wyrobiska gliny i piasku, wydobywanych na potrzeby cegielni i budowanych w tym czasie wałów fortyfikacji miejskich. Wyrobiska położone w dolnej jego części, nad Kanałem Raduni, były stopniowo niwelowane i przygotowywane pod zasiedlenie.

¹²⁴ G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 215; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 313.

¹²⁵ Ujęcie to pokazano na „planie sztokholmskim”, planie Schmera z 1615 r. i na wedyce miasta Ä. Dickmanna z 1617 r. Być może jego usytuowanie jest tożsame z miejscem ujęcia z 1537 r., zob. APGd, 300, R/LL, 4, k. 300v. Początkowo rury poprowadzono zapewne przy moście przed Nową Bramą, zob. APGd, 15/1, k. 73v (1599), k. 79r (1600), k. 128v (1608).

¹²⁶ Młyn garbarski, nadany przez zakon krzyżacki kaletnikom, zbudowano w 1397 r., P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 4, nr 112, s. 74. Młyn do mielenia kory zbudowano przed rokiem 1493, Ch. Beyer der Ältere, *Danziger Chronik*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 5, wyd. Th. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehle, Leipzig 1874, s. 450. Wymieniano je od lat 60. XVI w., APGd, 300, 10/4, k. 115r, 116v (1571), k. 412r (1573), k. 470v (1572), k. 488r, 489r (1573); *Chronik der Marienkirche in Danzig*, s. 488 (1577).

¹²⁷ Kunszt wodny został odbudowany w 1585 r., P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 166.

¹²⁸ Ich wzajemne usytuowanie zostało pokazane na planie Georga Telliora (?) z 1647 r., APGd, 300, MP/598. Nie można jednak mieć pewności, że folusz ten istniał już w 1600 r. Maria Bogucka, a za nią Małgorzata Grupa jego powstanie datowały ogólnie na XVII w., M. Grupa, *Welniane tekstylia*, s. 105.

¹²⁹ Porozumienie dotyczące przeniesienia młyna garbarskiego cechu szewców na plac po dawnym zniszczonym kunszcie przy młynie zameszniczym, położonym po zachodniej stronie kanału, zawarte zostało w 1585 r., APGd, 300, R/Bb, 26c, s. 1.

¹³⁰ Przedmieście pokazane zostało na dwóch wedytach rysowanych ze zbocza Biskupiej Górki: Antona Möllera z lat 1592/1593 (PAN BG, Z IV 1013) i Ä. Dickmanna z 1617 r. (NLS, KoB DelaG Stö.f.163) oraz trzech ze zbocza Góry Gradowej: G. Brauna, F. Hogenberga z 1573 r. (PAN BG, nr 4488), A. Moellera z 1610 (z ołtarza głównego w kościele św. Katarzyny w Gdańsku) i Johanna Kriega, po 1620 r., MNG/SD/281/M.

¹³¹ APGd, 300, R/Cc, 23, k. 37v (1572). Opisano je także na planie z ok. 1630 r., APGd, 300, MP/630.

¹³² Cmentarz szpitalny znajdował się zapewne w rejonie późniejszego wodopoju końskiego przed przepustem kanału nad fosami staromiejskimi. Szczątki zmarłych zostały przeniesione na nowy cmentarz, APGd, 300, R/LL, 4, k. 540v. O likwidacji cmentarza przy szpitalu św. Gertrudy, G. Löschin, *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neuesten Zeit*, t. 1, Danzig 1822, s. 264; G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 219 (podał rok 1573 jako czas przeniesienia). Także E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 408. Zajęcie terenu przyszłego cmentarza przez bielnik pokazane zostało na wedyce Ä. Dickmanna z 1617 r. (NLS, KoB DelaG Stö.f.163).

Stare Miasto i Osiek

Obszar Starego Miasta od czasu średniowiecza uległ pewnym zmianom, wynikającym z rozbudowy fortyfikacji ziemnych. Rozciągał się od Targu Drzewnego i Podwała Staromiejskiego na południu po ciąg północnych murów obronnych – na tyłach ulic: Wapienniczej (*Kalkgasse*, ob. nie istnieje), św. Jakuba (*Jacobs-Neugasse*, ob. nie istnieje) oraz od szpitala św. Elżbiety po wolę zamkową i wał łączący fortyfikacje zamkowe z ciągiem północnym murów i wałów miejskich. Po zamknięciu w latach 80. XV w. od południa przestrzeni Targu Drzewnego murami przyłączono go do miasta, częściowo z okalającą go zabudową; wcielono także przestrzeń woli zamkowej położoną po zewnętrznej stronie dawnych fos zamkowych przy tartaku oraz kwartał zawarty pomiędzy ul. Osiek (*Hakelwerk*) a Kanałem Raduni. Zmniejszeniu uległa natomiast powierzchnia miasta od strony zachodniej na skutek poszerzania wałów miejskich w kierunku zabudowy w latach 1547–1563. W 1562 r. zamknięto Bramę św. Gertrudy przy Targu Drzewnym. Odtąd jedyne bezpośrednie wjazdy na teren Starego Miasta prowadziły od strony północnej przez Bramę Bożego Ciała i Bramę św. Jakuba¹³³.

Układ ulic tej części Gdańska od średniowiecza pozostał niezmienny. Zatarła się jednak granica pomiędzy Starym Miastem a Osiekim, którego ratusz – przy ul. Stolarskiej (*Tischlergasse* 33), ostatni ślad średniowiecznej odrębności tej części miasta, został sprzedany przez radę Starego Miasta w 1597 r. Księga gruntowa założona w 1624 r. objęła już także jego ulice¹³⁴. Regularny, o szachownicowym układzie fragment miasta położony na północ od Kanału Raduni, pomiędzy ulicami: Rajską (*Paradiesgasse*) a Łągiewniki (*Schüsseldamm*) okalały od zachodu ulice: Elżbietańska (*Elisabeth-Kirchengasse*), Podbielańska (*Weissmünchen-Hintergasse*) i Korzenna (*Pfefferstadt*), a od południa pasmo zabudowy rozciągające się od Targu Drzewnego i Podwała Staromiejskiego po Kanał Raduni, poprzecinane szeregiem szerszych i węższych uliczek, o nieregularnym przebiegu w rejonie Osieka. W 1577 r. na Starym Mieście i Osieku znajdowało się 1389 domów i bud¹³⁵.

Placem targowym Starego Miasta był Targ Drzewny, usytuowany przed zamkniętą już w tym czasie Bramą św. Gertrudy. Być może funkcje targowe pełniło także przedłużenie ul. Gnilnej (*Faulgraben*) nazywane ul. Kaszubską (*Kaschubischer Markt*, ob. nie istnieje) położone w pobliżu Bramy Bożego Ciała, pomiędzy ulicami Korzenną a Rajską (*Paradiesgasse*)¹³⁶. Jako targ rybny wykorzystywano środkowy fragment szerokiego nabrzeża Kanału Raduni przy ul. Rybaki Górne (*Hohe Seigen*)¹³⁷. Ławy rzeźnicze rozciągały się pomiędzy ulicami Podzamcze (*Burggrafenstraße*) a Podwalem Staromiejskim, na wschód od ul. Sołeckiej (*Schulzengasse*, ob. nie istnieje)¹³⁸. Rzeźnię staromiejską usytuowano nad bocznym kanałem Raduni, na tyłach dzisiejszych posesji przy ul. Na Piaskach (*Am Sande*) 3–4¹³⁹; ławy chlebowe od średniowiecza zajmowały miejsce na Moście Chlebowym nad Radunią, przy ratuszu¹⁴⁰.

¹³³ Na temat działek przy fosie Głównego Miasta, APGd, 300, 31/95, s. 329 (1595); J. Kaufmann, *Studien zur Geschichte*, s. 94–96. Opis granic Starego Miasta z 1637 r., PAN BG 733, k. 92v–93v. Na temat rozbudowy wałów, zob. G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 204–207; G. Bukal, *Fortyfikacje Gdańska*, s. 84–85. O zajęciach ogrodów i wyburzeniach domów, APGd, 300, R/LI, 4, k. 331v (1547), k. 377v (1563); M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, s. 547; E. Keyser, *Die Besiedlung der Altstadt Danzig*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 61, 1921, s. 175. W ramach odszkodowań w 1549 r. wypłacono 1000 grzywien. O zamknięciu bramy, G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 207.

¹³⁴ Usytuowanie ratusza, APGd, 300, 41/180, k. 17v; 300, 32/24, k. 33r. E. Keyser błędnie sądził, że znajdował się przy ul. Sołeckiej, tenże, *Die Baugeschichte*, s. 223. Gmach ratusza określał jako „altes Gemeindehaus”. O sprzedaży budynku, remontowanego jeszcze w 1502 i 1511 r., zob. P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 1, s. 368; J. Kaufmann, *Studien zur Geschichte*, s. 89. Jeszcze w 1585 r. wprowadzono do użytku księgę gruntową obejmującą wyłącznie obszar Osieka, APGd, 300, 32/24, natomiast staromiejska księga gruntowa z 1624 r., APGd, 300, 32/28, już ten obszar obejmowała. Obie użytkowane były do początku XIX w.

¹³⁵ APGd, 300, R/Vv, 35, s. 304–305.

¹³⁶ Nazwa *Holtzmarkt* pojawiła się już na planie miasta z 1615 r. Nazwa własna Targ Kaszubski, wskazująca na jego handlowe wykorzystanie, pojawiła się dopiero w 1694 r., W. Stephan, *Die Strassennahmen*, s. 53.

¹³⁷ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 178, 189.

¹³⁸ O ławach chlebowych, zob. J. Trzoska, *Gdańskie młynarstwo i piekarnictwo*, s. 138. O ławach mięsnych, zob. J. Kaufmann, *Studien zur Geschichte*, s. 122–123; E. Keyser, *Die Besiedlung*, s. 170–171; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 209.

¹³⁹ APGd, 300, R/Bb, 26b, k. 11r: „da vor zeiten ihr Kittelhoff gewesen” (1613); 300, 12/226 s. 605 (1661).

¹⁴⁰ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 241; J. Habela, *Ratusz Staromiejski w Gdańsku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1975, s. 36.

Waga znajdowała się zapewne w przyziemiu ratusza¹⁴¹. Brak informacji o innych urządzeniach handlowych na Starym Mieście na przełomie XVI i XVII w.

Ratusz staromiejski znajdował się przy ul. Korzennej 33–35. Był to nowy gmach wzniesiony w latach 1587–1595, w miejscu średniowiecznego szkieletowego obiektu zbudowanego w tym miejscu po 1455 r. Tu odbywały się obrady rady miejskiej i sądu. W pobliżu, przy ul. Bielańskiej (teren obecnego parkingu pomiędzy ratuszem a budynkiem przy ul. Bielańskiej [*Weißmönchen-Kirchengasse*]) 5 znajdowały się dwór miejski i pręgierz, a nad Kanalem Raduni więzienie¹⁴². Na Starym Mieście funkcjonowały w tym czasie dwie łaźnie – na wprost ratusza przy ul. Korzennej 40–41 i przy ul. Heweliusza (*Baumgartschegasse*) 49–50¹⁴³. Wydaje się, że miejska rakarnia położona była w rejonie Bramy Bożego Ciała¹⁴⁴.

Na terenie Starego Miasta rozmieszczono liczne zakłady przemysłowe, korzystające z siły nurtu kanałów Raduni. Tuż za wałami, na tyłach nieruchomości przy ul. Garncarskiej (*Töpfergasse*) 1–3 (ob. teren niezabudowany), nad głównym nurtem kanału usytuowano przetapialnię srebra¹⁴⁵. Poniżej, na wyspie opasanej dwiema odnogami kanału, ulokowano młyn zbożowy, tzw. Wielki Młyn¹⁴⁶. W jej wschodniej części wzniesiono inny obiekt gospodarczy, być może był to murowany spichlerz. Na północ od młyna poprowadzono dwa dodatkowe ramiona kanału, nad którymi powstał folusz i młyn garbarski (ten ostatni nadal użytkowany około 1600 r.), a także mały tartak (XVI w.)¹⁴⁷. Po tej samej stronie znaczny obszar zajmowały dwór młyński i zaplecze gospodarcze młyna sięgające po ul. Bednarską (*Böttchergasse*). Dalsza część kanału pozostawała niewykorzystana gospodarczo, co być może wiązało się z faktem, że w jego niższej części swoje więcierze trzymali w wodzie rybacy mieszkający przy ul. Rybaki Górne (*Hohe Seigen*) i Rybaki Dolne (*Nieder Seigen*).

Z głównego kanału (młynówki) oddzielały się za wałami, a przed wyspą Wielkiego Młyna, dwa kanały boczne. Pierwszy odchodził jeszcze przed przetapialnią srebra i biegł początkowo wzdłuż wałów, by następnie, na wysokości nieruchomości przy *Silberhütte* 6 (ob. Wały Jagiellońskie 24), skrócić na wschód. Tuż za skrzętem zbudowano nad nim olejarnię, nadal czynną około 1600 r., poniżej, na rogu ul. Kowalskiej 14 (*Schmiedegasse*) [?] – kaszarnię, a na rogu ul. Młyńskiej (*Große Mühlengasse*, ob. zaułek), przy Podwalu Staromiejskim 110 dwie polernie. Wszystkie te zakłady działały nadal na początku XVII w.¹⁴⁸ W rejonie posesji przy Podwalu Staromiejskim 110 oddzielało się od niego ramię zasilające północne fosy Głównego Miasta. Drugi z bocznych kanałów Raduni, zwany małą Radunią, miał swój początek za mostem przy ul. Garncarskiej. Tuż za rozwidleniem usytuowana była papiernia urządzona

¹⁴¹ Tu znajdować się miała w XVII w., według J. Habeli, *Ratusz Staromiejski*, s. 35, i w XVIII w., według F.C.G. von Duisburga, *Versuch einer historisch-topographischen Beschreibung der freien Stadt Dantzig*, Dantzig 1809, s. 96.

¹⁴² APGd, 300, 32/23, k. 46r, 47r; R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 57; P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 560; J. Kaufmann, *Studien zur Geschichte*, s. 104. Budynek więzienia widoczny jest na „planie sztokholmskim”, a przejście do więzienia na rycinie P. Willera przedstawiającej ratusz staromiejski, R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, przed s. 53. Usytuowanie dworu i przylegającego do niego pręgierza pokazano także na planie rysowanym pomiędzy 1770 a 1780 r., PAN BG, C I 50.7.

¹⁴³ W 1449 r. krzyżacka łaźnia przy ul. Korzennej została zakupiona przez miasto, zob. APGd, 300, 32/23, k. 50. Najdawniejsza wzmianka o łaźni przy ul. Heweliusza pochodzi z 1641 r., APGd, 300, 32/23, k. 86r, 99r. Mogła już istnieć ok. 1600 r., gdyż w miejscu, które zajmowała na planie z tego czasu, pokazano jakieś zabudowania.

¹⁴⁴ APGd, 300, 41/184, s. 77: „vor dem Heiligen Leichnamsthore. Dreckbotel dy ander bude” (1511).

¹⁴⁵ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 146. Usytuowanie kuźnicy pokazano na planie z 1612 r., APGd, 300, MP/324.

¹⁴⁶ Przyjmuje się, że czas jego powstania określa wzmianka o nowej młynówce z 1356 r. lub nawet miedziarni z 1355 r., P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 4, nr 88; *Księga komturstwa gdańskiego*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa 1985 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 70), nr 127.

¹⁴⁷ P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 4, nr 93; *Księga komturstwa gdańskiego*, nr 226, s. 202. Znajdowały się mniej więcej przy ul. Bednarskiej 13–14. Młyn garbarski należał w tym czasie do cechu czerwonoskórników, APGd, 300, 12/373, s. 376; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 139. Mały tartak: APGd, 300, 12/373, s. 158 (1636). Wydaje się, że musiał już istnieć na początku XVII w., gdyż na „planie sztokholmskim” pokazano nad kanałami dwa lub trzy młyny. Wzmianka o tartaku, APGd, 300, 12/373, s. 158.

¹⁴⁸ Na temat olejarni: *Preussisches Urkundenbuch*, t. 6, Lfg. 2, wyd. K. Conrad, Marburg 2000, nr 530 (olejarnia); APGd, 300, 32/23, k. 5r; 300, MP/324 (plan z 1612 r.). E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 226, błędnie wskazał jej lokalizację jako położonej nie po północnej, lecz południowej stronie kanału. O kaszarni, M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, s. 204. Początkowo w tym miejscu działały dwie szlifiernie, od końca XV w. już tylko jedna, APGd, 300, 32/23, k. 20v: *die schleifmühlen*. M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, s. 206; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 226; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 113.

w miejscu dawnej miedziarni¹⁴⁹. W rejonie posesji przy ul. Młyńskiej 13 wpadał do niego pierwszy z bocznych kanałów. Nad dalszym jego korytem, aż po dawny tartak krzyżacki znajdujący się przy ul. Tartacznej (*An der Schneidemühle*) 1, brak było innych zakładów przemysłowych. W swojej dalszej części rozdzielał się, opasując fragment Osieka i uchodził do młynówki przy ul. Stajennej (*Am Stein*). Nie istniało jeszcze w tym czasie połączenie małej Raduni z zewnętrzną fosą zamkową¹⁵⁰.

Wiadomo, że na terenie Starego Miasta położony był jeszcze miejski młyn prochowy, lecz nie udało się ustalić jego lokalizacji¹⁵¹. Brak informacji na temat innych zakładów przemysłowych w tej części Gdańska.

Podobnie jak w przypadku Głównego Miasta, obszar Starego Miasta podzielony był na cztery kwartały. Nie zachowały się jednak materiały, które pozwoliłyby na określenie ich granic¹⁵².

Na terenie Starego Miasta funkcjonowały dwa luterzańskie kościoły parafialne: św. Katarzyny o wczesnośredniowiecznym rodowodzie i św. Bartłomieja, zbudowany po przeniesieniu się ludności ze zburzonego Młodego Miasta na niezasiedlone grunty Starego Miasta po 1455 r.¹⁵³ Istniały także dwa założenia klasztorne – brygidek, nad Kanałem Raduni, na zachód od ul. Brygidki, z kościołem o wezwaniu św. Brygidy, z działającym przy nim zgromadzeniem pokutnic, dysponującym własną kaplicą, u schyłku XVI w. wykorzystywaną do posługi duszpasterskiej przez jezuitów¹⁵⁴, oraz karmelitów, przy ul. Elżbietańskiej (*Elisabethkirchengasse*), przeniesione z terenów młodemiejskich w 1464 r., z kościołem św. św. Eliasza i Elizeusza¹⁵⁵. Miała także nadal istnieć kaplica średniowiecznego szpitala św. Jerzego przeznaczonego niegdyś dla chorych na trąd¹⁵⁶. Już od średniowiecza działały także dwa szpitale: dla ubogich i chorych podróżnych – św. Elżbiety, nad Kanałem Raduni przy ul. Elżbietańskiej¹⁵⁷ i przeznaczony dla żeglarzy – św. Jakuba, przy ul. Łagiewniki w pobliżu wałów miejskich¹⁵⁸. W 1541 r. przy szpitalu św. Elżbiety powstał sierociniec przeznaczony dla niemowląt i dzieci do lat 10¹⁵⁹. Nad dawną zewnętrzną fosą zamkową znajdował się dom dla chorych na ospę (odbudowany w 1602 r. po pożarze w 1592 r.)¹⁶⁰.

¹⁴⁹ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 158; APGd, 300, 12/226, s. 191 (1640); 300, R/Q, 12, k. 27r (1570–1577).

¹⁵⁰ Połączenie to pokazano na planach rekonstrukcyjnych Gustava Köhlera, F. Froeseego, Ottona Kloeppla, Jerzego Stankiewicza. Nie wskazał go jedynie Karl Hoburg. Zostało ono zapewne wykonane dopiero w drugiej połowie XVII w. Nie zostało naniesione na zaginionym planie Zamczyska J. Strakowskiego z 1648 r., zob. kopia w Staatsbibliothek Berlin, SBB/IIIC/Kart. X 22435. Po raz pierwszy znalazło się na planie miasta P. Willera z 1687 r., PAN BG, Nr 5640.

¹⁵¹ M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, s. 206. Być może autor błędnie przypisał do Starego Miasta młyn prochowy zbudowany w pasie rozdzielającym dawne fosy zamkowe, a więc należący do Głównego Miasta.

¹⁵² P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 460.

¹⁵³ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 256–260.

¹⁵⁴ Tamże, s. 250–252; S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku*, s. 83–85, 88–89. Kaplica pokutnic św. Marii Magdaleny została rozebrana w 1638 r., jej pozostałości odkryto podczas badań architektonicznych prowadzonych po II wojnie światowej, zob. J. Ciemnołoński, R. Massalski, J. Stankiewicz, *Notatki o odkryciach architektonicznych na terenie Gdańska*, „Rocznik Gdański”, t. 14, 1955, s. 431–432.

¹⁵⁵ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 166, 261–262; S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku*, s. 85–86.

¹⁵⁶ *Księga komturstwa gdańskiego*, nr 127. Obiekt ten miał się znajdować na terenie przekazanym karmelitom w 1464 r., zapewne przy ul. Elżbietańskiej. Według Sławomira Kościelaka, jeśli nadal istniała, mogła być wykorzystywana przez katolicką ludność Gdańska, tenże, *Katolicy w protestanckim Gdańsku*, s. 90.

¹⁵⁷ P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 4, nr 108, 109; J. Muhl, *St. Elisabeth zu Danzig*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 34, 1935, z. 1, s. 5–9; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 247–250.

¹⁵⁸ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 252–256. Piotr Samól uważa, że kościół św. Jakuba wzmiankowany na Młodym Mieście jest tożsamy ze staromiejskim kościołem szpitalnym. Na ten temat zob. tenże, *Kościoły i szpitale w topografii Młodego Miasta Gdańska*, [w:] *Między Gdańskiem a Santiago. 600-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szyprów gdańskich*, red. B. Siek, A. Szarszewski, P. Paluchowski, Gdańsk 2015, s. 76–83; tenże, *Młode Miasto Gdańsk (1380–1455) i jego patrymonium*, Gdańsk 2018, s. 161–163, 190–197. Nie zgadzam się z przedstawioną przez badacza argumentacją i uważam, że istniały dwa kościoły pod tym wezwaniem: młodo- i staromiejski. Obszerniej na ten temat w poświęconym Gdańskowi *Atlasie historycznym miast polskich* [w druku].

¹⁵⁹ J. Muhl, *St. Elisabeth*, s. 8; A. Szarszewski, *Ordynacje Domu Dziecka w Gdańsku*, Toruń 2006, s. 9–11.

¹⁶⁰ E. Praetorius, *Das Evangelische Dantzig vorstellend Den Lebens Lauff aller Evangelischen Lehrer in Dantzig*, PAN BG, Ms 428, k. 710v; F.C.G. v. Duisburg, *Versuch*, s. 244. Został pokazany na „planie sztokholmskim”.

Przedmieścia Starego Miasta

Przedmieścia Starego Miasta obejmowały niewielki obszar rozciągający się po północnej i północno-zachodniej stronie miasta, w księgach gruntowych opisywany jako leżący „przed Bramą Bożego Ciała”. Prowadziły ku nim dwie bramy: Bożego Ciała i św. Jakuba. Główną ulicą przedmieścia północnego, pokrywającą się częściowo z ul. Jana z Kolna (*Schichaugasse*), była ulica zwana *Hinter dem Lazareth*. Wydzielał je trakt prowadzący początkowo wzdłuż ul. Dyrekcyjnej (*Am Olivaer Tor*), w dalszej części biegnący przez młodemiejskie składy drewna. Na zachód od niego otwartą przestrzeń rozciągającą się aż po wzgórze przecinał szereg dróg o przebiegu północ–południe, połączonych wieloma skrótami. Większa część gruntów przedmieścia zajęta była przez ogrody, za którymi aż do Wisły ciągnęły się łąki¹⁶¹.

Najstarszym znanym obiektem na tym obszarze był Lazaret, zbudowany przed 1515 r.¹⁶² Był to szpital przeznaczony dla zakaźnie chorych, a z czasem także dla osób starych i niedołącznych. Do początku XVII w. na należących do szpitala nieruchomościach powstało kilka budynków – szpital z kaplicą, kuchnia oraz domy dla prebendariuszy. Po drugiej stronie ulicy *Hinter dem Lazareth* usytuowano dom dla chorych na ospę (ok. 1601)¹⁶³. Za gruntami Lazaretu, na północ od niego znajdował się ogród rajców staromiejskich, w którym wzniesiono murowany budynek o nieznanym przeznaczeniu. Z tyłu za tym ogrodem rozciągał się plac z ramami sukienniczymi oraz staromiejskie składy drewna, do których dochodził kanał poprowadzony do Wisły (do 1455 r. wyznaczał granicę z gruntami Młodego Miasta). Po wschodniej stronie ulicy, w pobliżu bramy św. Jakuba znajdowało się kilka nieruchomości należących do gdańskich szpitali, z zabudową umieszczoną w pobliżu ulicy¹⁶⁴.

Po drugiej, północnej stronie kanału ciągnęły się tereny zajmowane do 1455 r. przez Młode Miasto. Znaczna ich część była użytkowana przez Stare Miasto i szpitale gdańskie. Nieliczne obiekty pozostawały w rękach rady głównomiejskiej. Najbliżej miasta położone były tzw. młodemiejskie składy drewna, rozciągające się nad kanałem i wokół ogrodzonego placu z ramami sukienników, sięgając aż po drogę prowadzącą od strony szpitala Bożego Ciała obok staromiejskiej cegielni, w kierunku Nowych Szkotów. Cegielnia znajdowała się w rejonie obecnej wschodniej pierzei ul. Marynarki Polskiej, przy północnej krawędzi terenów stoczni *Schichaua* (przed II wojną światową u wylotu ul. Jana z Kolna), przy końcu kanału powstałego po 1539 r., którym miano dostarczać drewno potrzebne do wypału cegieł i dachówek¹⁶⁵. Przy cegielni umieszczono także piec wapienniczy. W pobliżu, wzdłuż jednego z kilku równoległych do siebie traktów prowadzących z miasta na północ, znajdował się dawny młodemiejski szpital Wszystkich Bożych Aniołów (po zachodniej stronie ob. linii kolejowej, w parku, u wylotu wschodniej z dwóch centralnych alei Parku Steffensów, na wprost ul. Tuwima). Nad Wisłą, w połowie odległości pomiędzy kanałem cegielni a młodemiejskimi składami znajdował się głównomiejski wapiennik, a na północ od niego głównomiejskie, a za nimi staromiejskie składy wapienia. Zapewne w tym rejonie znajdowało się jakieś nabrzeże umożliwiające jego rozładunek¹⁶⁶.

Dalsze zabudowania, położone pomiędzy Wisłą a wzgórzami, znajdowały się dopiero w okolicach Wrzeszcza, nad potokiem Królewskiej Doliny i Strzyżą.

Na zachód od Starego Miasta i szerokiego pasma równoległych do siebie traktów, na krawędzi wzgórz znajdowały się zabudowania szpitala Bożego Ciała, na które składał się kościół i budynki szpitalne. Przy szpitalu, po jego południowej stronie znajdował się cmentarz. Zarówno szpital, jak i cmentarz były ogrodzone. Wzdłuż północnej granicy szpitala, doliną pomiędzy Górą Gradową (*Hagelsberg*) a wzgórzem *Wunderberg*, obok ogrodu strzeleckiego mieszcząc staromiejskich biegła droga prowadząca do Suchanina¹⁶⁷. Po jej północnej stronie, na skłonie drugiego ze wzgórz, *Wunderberg*, usytuowana

¹⁶¹ APGd, 300, MP/511 (1601); 300, MP/525 (1604).

¹⁶² P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 384. Według niektórych badaczy miał on powstać w miejscu zajmowanym wcześniej przez młodemiejski szpital św. Rocha. Zabudowania lazaretu pokazano na planie z 1601 r., APGd, 300, MP/511.

¹⁶³ P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 530.

¹⁶⁴ Wszystkie te obiekty pokazano na planie z 1601 r., APGd, 300, MP/511. Dom zarazy wyróżniono na planie z 1674 r., APGd, 300, MP/764.

¹⁶⁵ APGd, 300, R/LI, 4, k. 310r.

¹⁶⁶ Także wszystkie te obiekty i drogi pokazane zostały na planie APGd, 300, MP/511. O średniowiecznym szpitalu zob. P. Samól, *Młode Miasto*, s. 187–190.

¹⁶⁷ Nazwę *Wunderberg* nosi to wzgórze na planie z ok. 1641 r., APGd, 300, MP/630 i planie powstałym po 1697 r., APGd, 300, MP/637. Grzegorz Bukal nazywa je Admirał (od nazw dwóch znajdujących się na nim szańców: Admirał i Vice

była kaplica zwana *Jerusalem*, przeznaczona dla skazanych prowadzonych na miejsce straceń na Górze Szubienicznej u wylotu Królewskiej Doliny¹⁶⁸.

Na południe od szpitala Bożego Ciała a na zachód od Starego Miasta, w zboczach wszystkich wzgórz znajdowały się nieuporządkowane wyrobiska ziemi i piasku wykorzystywanego do budowy wałów i niwelacji. Zagłębienia powstałe na skutek kopania, zgodnie z zaleceniami władz miejskich, zasypywano śmieciami miejskimi¹⁶⁹.

Podobne porzucane wyrobiska gliny znajdowały się na wzgórzach ciągnących się od Góry Gradowej na północ aż po Królewską Dolinę¹⁷⁰.

Wsie podmiejskie

Zabudowa gdańskich przedmieść od strony południowej i zachodniej miasta przechodziła prawie niezauważalnie w zabudowę wsi należących do biskupa włocławskiego – Szkotów i sióstr brygidek – Siedlec. Szkoty sąsiadowały z Zaroślakiem „przez drogę”. Dzieliły się na Szkoty „strona niska” – obejmujące domy w pierzei drogi biegnącej poniżej Kanału Raduni, sąsiadujące z Pelplińskimi Chmielnikami (*Pelplinischer Hoppenbruch*) i „Krótką Regą” (*Kurze Reihe*) oraz Szkoty „strona górna” – domy położone wzdłuż kanału, po jego zachodniej stronie. Kolejne zgrupowanie domów znajdowało się na niewielkim obszarze nawsia, opasanym przez rozwidlające się drogi w rejonie ogrodów Chmielników¹⁷¹. Na gruntach biskupich, na Biskupiej Górze (*Bischofsberg*) znajdowała się także kolejna wieś – o tej samej nazwie, o średniowiecznym rodowodzie. Jej zabudowania ciągnęły się po obu stronach drogi biegnącej w kierunku zachodnim, do wsi Chełm (*Stolzenberg*). Dostęp do wsi Biskupia Górka był możliwy także od strony miasta, drogą poprowadzoną zboczem góry. Sama wieś Chełm położona była na grzbiecie wzgórza ciągnącego się od Biskupiej Górki na zachód. Obie wsie, podobnie jak Siedlce, należały do typu wsi ulicowych¹⁷².

2021 r.

Admirał), zob. tenże, *Fortyfikacje Gdańska*, s. 157, 363: il. 7.9, s. 369: il. 7.22. Autor uważał, że nazwa *Wunderberg* pochodziła od nazwy wzniesionego na nim szańca – *Wunder Schanze*.

¹⁶⁸ PAN BG, Ms 428, k. 517r, v; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 314. Kaplicę pokazano na planie APGd, 300, MP/511 (1601).

¹⁶⁹ Szpital Bożego Ciała i jego sąsiedztwo przedstawione zostały na rycinie Ä. Dickmanna z 1617 r., PAN BG, Gr. Al. 4090. W 1565 r. podjęto decyzję o zmianie miejsca wywożenia śmieci. Odtąd miały być wywożone na wały, APGd, 300, 10/1, k. 335r, 368r. Zob. także D. Kaczor, *Utrzymywanie czystości w wielkich miastach Prus Królewskich XVI–XVIII wieku. Studium z dziejów kultury sanitarnej w mieście nowożytnym*, Gdańsk 2014, s. 173.

¹⁷⁰ Zob. plan Berndta z 1601 r., APGd, 300, MP/511.

¹⁷¹ Plan sytuacyjny wsi, APGd, 1126/384, s. 10 (1664). Grunt ten w 1614 r. stał się własnością zakonu jezuitów, którzy w następnym roku wzniesli na nim kościół pw. Nawiedzenia NMP, zob. S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2003, s. 43. Posiadłość na pobliskim *Brebergu* (Jezuicka Góra), przeznaczoną pod budowę kolegium, otrzymali już w 1592 r., tamże, s. 33.

¹⁷² Na temat Starej Górki, noszącej później nazwę Biskupia Górka, zob. K. Bruski, *Chełm w późnym średniowieczu i u progu epoki nowożytnej (XIV–XVI w.)*, [w:] *Historie gdańskich dzielnic*, t. 1: *Chełm*, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, P. Paluchowski, Gdańsk 2018, s. 18–19. Na temat Chełmu zob. także Z. Maciakowska, *Dawny Chełm pod Gdańskiem. Rozwój przestrzenny do czasu zniszczenia na początku XIX wieku*, [w:] tamże, s. 56–57.

III.6.11.4. GNIEŹNIEŃSKI ZESPÓŁ OSADNICZY

Anna Paulina Orłowska

Plan przedstawia Gniezno w murach (miasto po lokacji sprzed 1241 r.) wraz ze wzgórzem katedralnym oraz licznymi przedmieściami i wsiami: Jędrzejewo, Cierpięgi, Targowisko, Wójtostwo, Piotrowo, Grzybowo Świętojańskie i Panieńskie, Słomianka, Kustodia oraz Kawiory.

Rekonstrukcja została opracowana według założeń w serii AHP. Jej podstawę stanowią źródła kartograficzne z XVIII i XIX w., źródła ikonograficzne z okresu od XVI do XIX w. oraz pisane pochodzące głównie z XVI i pierwszej połowy XVII stulecia. Przyjęto skalę 1:10 000. Zaprezentowany plan jest rekonstrukcją hipotetyczną, tj. jego elementy zostały przedstawione z różnym stopniem prawdopodobieństwa. W szczególności w przypadku elementów znanych tylko z przekazów pisemnych lokalizacja może nie być w pełni precyzyjna.

Źródła kartograficzne i ikonograficzne

Podstawowym źródłem kartograficznym do sporządzenia niniejszego planu była *Mappa z położeniem samych Placów y ogrodów do Miasta Gniezna należące*, opracowana na zlecenie Komisji Dobrego Porządku przez Karola de Kirszenstein w 1787 r. W niniejszej pracy korzystano z zeskanowanego odrysu planu wykonanego w 1949 r. przez Marcina Beyera, porównując z drukowanym egzemplarzem z zasobów Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Wiadomo o istnieniu jeszcze dwóch kopii tego planu, do których niestety nie udało się dotrzeć, sądząc jednak po fotografiach poglądowych, nie różnią się one od posiadanego egzemplarza ani objętym zakresem, ani szczegółowością przekazu. O istnieniu oryginału brakuje informacji. Plan Komisji Dobrego Porządku jest w wysokim stopniu kartometryczny i obejmuje obszar miasta lokacyjnego i południowych przedmieść. Obrzeża planu wykreślone są z niską precyzją, wręcz tylko zaznaczone. Dotyczy to szczególnie wzgórza z kościołem św. Jana oraz – dość nieszczęśliwie – dzisiejszych okolic dworca, przekształconych intensywnie w drugiej połowie XIX w. Obszar Wzgórza Lecha jest całkowicie poza zasięgiem planu.

Drugi plan z XVIII w. pochodzi z 1797 r. i jest zachowany niestety tylko w bardzo uproszczonym odrysie Henryka Müncha¹. Oryginał planu był przechowywany w archiwum poznańskim i przepadł w czasie II wojny światowej². Z opracowania Müncha z 1946 r. wynika, że plan używany przez niego w postaci kopii na szklanej kliszy uwzględniał wiele obiektów, których położenie jest obecnie nieznane³, ale niefortunnie akurat ta klisza nie została przekazana do zasobów Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN.

W związku z brakiem starszego materiału kartograficznego do rekonstrukcji przedmieść Gniezna użyto pomocniczo mapy UMTB. Arkusz Gniezno został sporządzony w 1830 r., a więc niestety po pożarze miasta w 1819 r. W pojedynczych przypadkach posiłkowano się również mapami współczesnymi.

¹ Münch, tabl. XI.

² *Gniezno, woj. Poznańskie, Studium historyczno-urbanistyczne opracowane na zlecenie PWRN – Wydziału Architektury i Nadzoru Budowlanego w Poznaniu*, b.m.w. [1946], mps w zasobie AAG, s. 1–2.

³ Tamże.

Kontrolnie porównywano wyniki z *Retablissement Plan*, stworzonym po pożarze 1819 r.⁴, z MTB oraz z odrysem planu Backhoffa-Crusiusa⁵.

Duże znaczenie miały również źródła ikonograficzne. Tu przede wszystkim należy wymienić odręczny plan miasta z 1512 r., sporządzony w klasztorze Klarysek, który nie tylko oddaje głównie północną część miasta, ale w dodatku robi to w sposób bardzo schematyczny, jednakże uwzględnia szczegóły, których inne źródła nie przekazują⁶. Dodatkowe informacje na temat tej części miasta zawiera drugi plan miasta stworzony w tym zakonie, pochodzący z XVII w., mniej schematyczny, ukazujący pojedyncze budynki i ich wzajemne położenie, będący uproszczonym planem widokowym⁷. Dla rekonstrukcji Piotrowa podstawowe znaczenie miał plan widokowy wykonany w 1687 r. przez Wojciecha Ostafieja, również przechowywany w AAG⁸.

Niezmiernie użyteczne były także widoki miasta. Najstarszy, sporządzony w 1661 r. przez Johanna Rudolfa Storna, prezentuje miasto od południa⁹, a XVIII-wieczne gwasze Karola Albertiego od północnego zachodu, zachodu oraz południowego zachodu, ukazując m.in. budynki, które uległy zniszczeniu w XIX w.¹⁰ Szczególnie w przypadku zabudowań, które nie zostały uwzględnione w zasięgu mapy Kirszensteina, gwasze te stanowią często nie tylko jedyne źródło umożliwiające rekonstrukcję zarysu zabudowy, ale również są podstawą do stwierdzenia sposobu zagospodarowania terenu. Niestety pochodzący z tego samego okresu widok miasta będący tłem obrazu św. Wawrzyńca z kościoła pod tym wezwaniem nie wniósł nowych informacji¹¹.

Źródła pisane

W związku ze znacznymi stratami wśród archiwaliów gnieźnieńskich, spowodowanymi przez pożary miasta, udział źródeł proveniencji miejskiej był bardzo ograniczony. Szczególnie użyteczne okazały się zasoby archiwów kościelnych. Fundamentalne znaczenie miała wizytacja przeprowadzona w 1608 r. przez Wincentego de Seve¹², wspomagająco wykorzystano akta klarysek¹³. Dla poszczególnych jurydyk użyto akt tychże jurydyk, przechowywanych w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu¹⁴.

Opracowania

Historia Gniezna wzbudzała zainteresowanie historyków już w XIX w. Najwcześniejsze prace na temat poszczególnych zabytków miasta i zagadnień z jego historii publikował w latach 40. XIX w. Karol Ney, głównie w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu”¹⁵. On też w dziele poświęconym błogosławionej Jolancie przedstawił zarys historii miasta – w zakresie potrzebnym do przedstawienia dziejów tamtejszego klasztoru Klarysek¹⁶. Większość przyczynków do historii Gniezna z drugiej połowy XIX w., wśród autorów których należy wymienić Joachima Lelewela, Ignacego Polkowskiego, Józefa Walkowskiego, prezentuje podobne ujęcie tematu i koncentruje się na dość wąskim wachlarzu zagadnień, z silną dominacją historii kościołów, przede wszystkim katedry¹⁷. Prace na ten temat bardzo ułatwiła obszerna publikacja

⁴ AAG, C 131.

⁵ G. Mikołajczyk, *Początki Gniezna*, t. 1, Poznań 1971–1972, s. 28, ryc. 7.

⁶ S. Pasiciel, *Zespół klasztorny franciszkanów i klarysek w Gnieźnie*, Gniezno 2005, s. 141, il. 129.

⁷ Tenże, *Gniezno. Widoki miasta*, Warszawa–Poznań 1989, s. 82, ryc. 58.

⁸ Tamże, s. 62, ryc. 40.

⁹ Tamże, s. 18, ryc. 1.

¹⁰ Tamże, ryc. III, VI, VIII.

¹¹ Tamże, ryc. I.

¹² *Wiz. Gn.* 1608–1609.

¹³ AAG, ACap Luzy O 30, ACap Luzy O 31.

¹⁴ Grzybowo Świętojańskie: AmGn, I 155, I 165; Cierpięgi: AmGn, I 132, 133, 134, 135; Wójtostwo: AmGn, I 173.

¹⁵ Zazwyczaj jednak nie pod nazwiskiem, lecz inicjałem, co utrudnia identyfikację wszystkich tekstów, np. M.K., *Kościół ś. Jana Chrzciciela w Gnieźnie*, „Przyjaciel Ludu”, t. 10, 1843, z. 10, s. 74.

¹⁶ K. Ney, *Żywot bł. Jolanty i kronika klasztoru zakonnic ś. Klary w Gnieźnie*, Leszno–Gniezno 1843.

¹⁷ J. Lelewel, *Drzwi kościelne płockie i gnieźnieńskie*, Poznań 1857; I. Polkowski, *Katedra Gnieźnieńska*, Gniezno 1874; J. Walkowski, *Wspomnienie o kościołach metropolitalnym w Gnieźnie*, Gniezno 1876.

Jana Korytkowskiego na temat gnieźnieńskich arcybiskupów¹⁸. Na tle tego trendu wyróżnia się studium E.S. Kortowicza, poświęcone topografii Gniezna¹⁹. Pierwsza monografia miasta, autorstwa Stanisława Karwowskiego, opublikowana w 1892 r. w „Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, była również oparta głównie na źródłach kościelnych i tym samym skoncentrowana na historii kapituły i kościołów²⁰. Zupełnie odmienny charakter miała praca Adolfa Warschauera z 1918 r., który korzystając ze swojej świetnej znajomości zasobów archiwum poznańskiego, przedstawił historię miasta z różnych perspektyw i dał tym samym solidną podstawę do dalszych badań²¹. W dwudziestoleciu międzywojennym główny punkt ciężkości naukowych eksploracji został przeniesiony na badania archeologiczne oraz z zakresu historii sztuki i numizmatyki. Podsumowanie prac prowadzonych m.in. przez Józefa Kostrzewskiego, Konrada Jażdżewskiego, Witolda Hensla i Wojciecha Kóckę przedstawiała praca zbiorowa pod redakcją pierwszego z wymienionych, wydana w 1939 r.²² W powojennej historiografii było kilka prób całościowego opracowania historii Gniezna, naczelną miejsce zajmuje z pewnością dzieło zbiorowe pod redakcją Jerzego Topolskiego²³. W XXI w. pojawiła się bardzo obszerna *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*²⁴, która przynosi w niektórych obszarach znaczące uzupełnienie dotychczasowej wiedzy na temat historii miasta, ale niestety poszczególne artykuły nie są oznaczone sygnalami autorów. Najnowsze ujęcie dziejów Gniezna powstało pod kierunkiem Józefa Dobosza²⁵. W związku ze znacznym zniszczeniem źródeł pisanych do dziejów Gniezna ważną rolę odgrywają badania archeologiczne, zebrane m.in. w dwutomowej monografii Gabrieli Mikołajczyk²⁶, w czterech tomach studiów i materiałów²⁷ oraz w dziele zbiorowym pod redakcją Zofii Kurnatowskiej²⁸. Niestety opracowania częściowe najnowszych badań są rozproszone, a częściowo nie zostały jeszcze wydrukowane. Dużo informacji zarówno historycznych, jak i archeologicznych na temat północnej części miasta w murach przynosi praca Stanisława Pasiciela poświęcona zespołowi klasztornemu klarysek i franciszkanów²⁹. Wspomnieć należy też o opracowaniach wprawdzie nie monograficznych, ale również istotnych dla historii Gniezna, jak studia nad rozplanowaniem miast wielkopolskich Müncha³⁰ i najdawniejszymi stolicami Polski Hensla³¹.

Dzieje

Ponad tysiącletnia historia Gniezna, pierwszej stolicy Polski, doczekała się czterech opracowań monograficznych oraz wielu opracowań częściowych, dlatego w tym miejscu zostaną tylko zaznaczone fakty mające znaczenie dla rekonstrukcji planu. Obok grodu z podgrodzem rozwijały się liczne osady handlowe i rzemieślnicze, w tym osada na Wzgórzu Panieńskim, przekształcona w latach 30. XIII w. w miasto lokacyjne³², osada u podnóża tegoż zwana Targowiskiem oraz osada produkcyjno-handlowa

¹⁸ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, t. 2, Poznań 1888.

¹⁹ E.S. Kortowicz, *Gniezno. Szkic topograficzny*, Gniezno 1887.

²⁰ S. Karwowski, *Gniezno*, Poznań 1892.

²¹ A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, Posen 1918. Dogłębna znajomość przez A. Warschauera archiwaliów wielkopolskich, wynikająca z jego wieloletniego zatrudnienia w archiwum poznańskim, znalazła swoje odzwierciedlenie w jego pracy poświęconej temu tematowi; tenże, *Die Städtischen Archive in der Provinz Posen*, Leipzig 1901.

²² *Gniezno w zarysie dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*, red. J. Kostrzewski, Poznań 1939.

²³ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965.

²⁴ *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*, red. M. Aleksandrowicz, B. Hojdis, A. W. Mikołajczak, Gniezno 2011.

²⁵ *Dzieje Gniezna – pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016.

²⁶ G. Mikołajczyk, *Początki Gniezna*.

²⁷ *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 1–4, red. J. Topolski i in., Warszawa–Poznań 1984–1995.

²⁸ *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych: nowe fakty, nowe interpretacje*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Archeologicznej, t. 21).

²⁹ S. Pasiciel, *Zespół klasztorny*.

³⁰ Münch.

³¹ W. Hensel, *Najdawniejsze stolice Polski*, Warszawa 1960.

³² Nie zachował się niestety ani przywilej lokacyjny, ani dokładna data, ale przyjmuje się, że miasto lokował zmarły w 1239 r. Władysław Odonic. Istnienie gminy miejskiej w Gnieźnie jest potwierdzone przez dokument lokacyjny Powidza w 1243 r.

znajdująca się po drugiej stronie pasa jezior, czyli Zajezierze zwane częściej Piotrowem. Cały ten zespół osadniczy został poważnie zniszczony przez najazd Krzyżaków w 1331 r. Miasto, leżące na ważnym szlaku eksportowym, szybko się odrodziło i rozkwitło. Duży wpływ na jego pomyślny wzrost miały jarmarki (początkowo dwa, na św. Wojciecha i na św. Bartłomieja), które z czasem stały się dominującym punktem w handlu, przede wszystkim handlu bydłem, co przez lata znajdowało odbicie w lokalnej toponomastyce³³. Rozwój gospodarczy miasta, szczególnie w zakresie produkcji piwa, sprowadził na miasto inne zagrożenie, a mianowicie pożary, które nawiedzały miasto lub jego części w latach 1503, 1512, 1538, 1548, 1613. Szczególnie ten ostatni ma duże znaczenie dla rekonstrukcji planu miasta, ponieważ objął całe miasto wraz z przedmieściami i wymusił znaczne zmiany w obrazie miasta, m.in. skłonił do preferowania budynków murowanych. Ostatnim pożarem, który ma duże znaczenie dla rekonstrukcji planu, jest pożar z 1819 r., wówczas bowiem, korzystając z nowocześniejszych narzędzi, przeprowadzono dogłębne zmiany w obrazie miasta, niwelując Wzgórze Panieńskie w obrębie rynku i przenosząc tę nadwyżkę pomiędzy Wzgórze Panieńskie i Wzgórze Lecha, zmieniając też przebieg niektórych ulic, w tym Tumskiej, a także zasięg działek. Zmiany te są dla nas tym bardziej znaczące, że dysponujemy tylko jednym planem (1787 r.) i jednym odczynkiem (1797 r.) sprzed ich dokonania. Podstawowe źródło kartograficzne dla wielu obszarów, czyli UMTB, pochodzi dla Gniezna z 1830 r., czyli niestety prezentuje stan po tych daleko idących zmianach.

Hydrografia

Duży wpływ na kształt Gniezna miały liczne jeziora i ciekі, znajdujące się w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Uwzględnienie ich na planie było o tyle trudne, że część z nich zanikła już w czasach nowożytnych. Szczególnie dotyczy to Jeziora Świętego i południowej części jeziora Jelonek, które nie są uwzględniane nawet na najstarszych planach miasta. Jednocześnie były one tak ważne dla rozwoju miasta w badanym okresie, że należało podjąć próbę odtworzenia ich prawdopodobnego zasięgu w 1600 r. Szczególnie przydatne do tej rekonstrukcji były uwagi Ferdynanda Wolińskiego³⁴. W przypadku jeziora Jelonek skorygowano wyniki Wolińskiego na podstawie ukształtowania terenu. Dla jego wschodniej części zrezygnowano z dwóch wydłużonych zatok położonych na południe od miasta oraz oznaczono zachodni brzeg jeziora, nieuwzględniony w opracowaniu Wolińskiego. Za podstawę przyjęto tę samą poziomice, która wyznacza wschodni zakres. Do zrekonstruowania cypla, na miejscu którego wzniesiono w XX w. stadion, posłużono się także obrazem poziomicy z mapy z 1880 r. (MTB). Zasięg północny jeziora znajduje dodatkowe potwierdzenie w planie z 1687 r., którego Woliński nie używał. W konsultacji z kartografami do kontroli poprawności rekonstrukcji użyto również LIDAR-u. Jezioro Święte zostało zrekonstruowane także z wykorzystaniem spostrzeżeń Wolińskiego na bazie UMTB i poprawione na podstawie odczytu LIDAR. Zasięg Jeziora Świętokrzyskiego, w wyniku połączenia z Jeziorem Świętym widoczny w bardzo ograniczonym zakresie, opiera się na UMTB. Granicę między jeziorami Jelonek i Świętym wyznaczała grobla, przez którą zaznaczono przepływ zgodnie z UMTB.

Przebieg rzeki Srawy opiera się głównie na UMTB z licznymi jednak uzupełnieniami z innych źródeł. Przede wszystkim zachodni przebieg – między Wzgórzem Lecha a miastem lokacyjnym – został nakreślony na podstawie ustaleń archeologicznych³⁵. Istnienie lewego dopływu Srawy przed miastem wraz ze zbiornikiem wodnym w okolicach kościoła św. Michała, określanym mianem Stawek³⁶, w którym ten dopływ miał swój początek, zostało ustalone na podstawie mapy z 1787 r. Poza tym na południe od miasta wyrysowano dwa ciekі, których nie uwzględnia UMTB. Po pierwsze był to dobrze potwierdzony źródłowo i toponomastycznie przekop będący przedłużeniem fosy miejskiej na południe od miasta, który w pobliżu Bramy Farnej rozszerzał się w niewielki staw, prawdopodobnie

³³ Szczególnie na przedmieściach pojawiają się określenia takie jak Targowisko Końskie, Koński Targ, Viehmarkt.

³⁴ F. Woliński, *Sieć hydrograficzna regionu gnieźnieńskiego w wiekach średnich*, SMDWP, t. 14, 1980, nr 1, s. 137–161; w mniejszym zakresie też: tenże, *Karty dziejopisarskie Gniezna i ziemi gnieźnieńskiej. Studium historyczno-geograficzne*, Szczecin 2003.

³⁵ F. Woliński, *Karty dziejopisarskie Gniezna*, s. 78–79.

³⁶ AmGn, I 155, f. 10 v.

ułatwiający utrzymanie odpowiedniej ilości wody w fosie³⁷. Po drugie wąski ciek łączący niewielki zbiornik wodny (może źródło wody) z jeziorem Jelonek. Obydwa cieki widoczne są zarówno na planie z 1787, jak i z 1797 r.

Miasto lokacyjne

Ulice i rynek

Kwestia układu urbanistycznego Gniezna została dość dobrze zbadana, podstawowy zarys rozwoju sieci drogowej przedstawił Münch³⁸, zasadnicze informacje zrekonstruował Topolski³⁹, a pewne uzupełnienia przyniosły prace prowadzone w ramach *Encyklopedii Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*⁴⁰ oraz nowego opracowania dziejów miasta⁴¹.

Münch ustalił, że podobnie jak omawiany w tym tomie Dolsk⁴², Gniezno ma charakterystyczny trójpasemowy plan z typowym dla miast lokacyjnych oddaleniem kościoła parafialnego od rynku. Jednocześnie widać wyraźnie wpływ osadnictwa przedlokacyjnego na kształt miasta, choćby w postaci wydłużonego rynku, którego cały długi południowo-wschodni bok pozbawiony był rozgałęzień ulicznych⁴³.

Podobnie jak w wielu miastach, główne osie komunikacyjne w obrębie murów wynikają z przebiegu ponadregionalnych ciągów komunikacyjnych. Od zachodu wpadała do miasta droga z Poznania, łącząca się tuż przed murami miejskimi z drogą z Kcyni od północy oraz z drogą ze Środy i Śremu od południa. Przechodziła ona przez most nad rzeką Srawą oraz bramę miejską zwaną Tumską. Dochodziła do rynku pośrodku zachodniej pierzei, trochę bardziej na północ niż obecnie⁴⁴. W księgach szosu z pierwszej ćwierci XVII w. nosi jednak nazwę nie ul. Poznańskiej, ale Kościelnej (*Ecclesiastica*), odnoszącej się do katedry leżącej tuż przy niej i znacznie bliżej miasta. Na planie oznaczona jest jako Tumska. Od strony południowej do miasta dochodziła z południa droga łącząca szlaki z Pyzdr, Wrześni, Słupcy i Konina. W obrębie miasta jej kontynuacją była ulica nosząca nazwę od kościoła farnego, czyli Świętej Trójcy (*s. Trinitatis*), w późniejszych przekazach nazywana także Farską lub Pyzdrską. Od wschodu do miasta wpadała droga z Torunia prowadząca przez Trzemeszno; o znaczeniu tego pierwszego ośrodka dla Gniezna świadczy konsekwentne używanie nazwy ul. Toruńskiej. W murach sytuowano dotychczas również ul. Żydowską, łączącą ul. Tumską z klasztorem Klarysek, oraz ul. Szewską jako równoległą do Tumskiej. Przypisywana dotychczas miastu w murach ul. Solny Targ leżała jednak poza jego murami, w okolicach kościoła św. Mikołaja⁴⁵. Wzdłuż tego kościoła wiodła ul. św. Mikołaja, prostopadła do ul. Świętej Trójcy. Praktycznie równoległą do niej była ul. Nad Przykopem (obecnie Rzeźnicka), która – jak wskazuje nazwa – prowadziła wzdłuż przekopu fosy na południe od miasta. Prawie prostopadła do niej była ul. Słomianka, prowadząca do młyna i osady o tej samej nazwie. Istnieje wiele teorii dotyczących umiejscowienia, a przede wszystkim zasięgu Targowiska, są one zróżnicowane do tego stopnia, że wręcz sprzeczne, czasem nawet w obrębie jednej publikacji. Jest to pochodna przede wszystkim faktu, że ten toponim używany był zarówno do pojedynczego placu, jak i uogólniająco do całego przedmieścia. Targowisko w tym drugim znaczeniu zostanie omówione dalej, w części poświęconej jurydykom. Zasięg Targowiska jako placu nie jest w źródłach ukazany precyzyjnie, co wynika przynajmniej w części z tej oboczności znaczeniowej. Nie ulega wątpliwości, że nazwy Targowisko (także w odmianie Targ Koński) używano w stosunku do obecnego pl. 21 Stycznia. Wątpliwości

³⁷ F. Woliński twierdzi, że przekop ten był zasilany wodami rzeki Srawy kanałem prowadzącym wzdłuż cmentarza kościoła Świętego Ducha od zbiornika znajdującego się na północ od tegoż kościoła; tenże, *Karty dziejopisarskie Gniezna*, s. 80. Najstarsze dostępne plany, mimo że pokazują wyraźnie przekop na południe od miasta, to nie uwzględniają w żaden sposób tego kanału.

³⁸ Münch, s. 62–63, 141–142, 167, 173.

³⁹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 260–266.

⁴⁰ *Encyklopedia Gniezna*, s. 183–185.

⁴¹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Dobosz.

⁴² Zob. M. Słomski, *Dolsk*, w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.6.7.4.

⁴³ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 144.

⁴⁴ Obecna ul. Tumska została przesunięta po pożarze w 1819 r., tak aby jej oś pokryła się z osią katedry, co pozwoliło na lepsze wyekspozowanie zabytku; AAG, C 131, *Retablissement Plan*.

⁴⁵ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 512 v.

dotyczą użycia tej nazwy także do Zielonego Rynku, ale wydaje się, że obecne wyraźne rozróżnienie toponomastyczne tych dwóch placów wynika z przestrzennego rozdzielenia części pierwotnego placu wraz z jego stopniową zabudową. Jeszcze w 1803 r. Zielony Rynek nosił tak samo jak pl. 21 Stycznia nazwę *Viehmarkt* (choć już z dołączonym predykatem *klein*), co świadczy o postrzeganiu tych obecnie dwóch placów raczej jako części jednej całości⁴⁶. Nie udało się w sposób pewny ustalić, którądy przebiegała ul. Świętego Ducha, więc także nie została oznaczona na planie.

Część ulic nie nosiła nazw – do tej grupy zaliczają się ulice przymurze (np. świetnie widoczna na planie z 1787 r. droga równoległa do ul. Nad Przekopem) czy też uliczka prowadząca od Bramy Toruńskiej do klasztoru franciszkańskiego⁴⁷.

Mury

Podejmowane dotąd próby rekonstrukcji przebiegu murów miejskich są zróżnicowane. Ponieważ jednak wszystkie uwzględniają trzy bramy miejskie, choć dla ich określenia używają zróżnicowanych nazw, najpierw zostaną przedstawione bramy i ich orientacyjne położenie, a dopiero potem będzie omówiony przebieg muru.

Na podstawie planu z 1512 r. przyjęto dla bram Gniezna nazwy Toruńska, Tumska i Farna. Brama Toruńska była skierowana najbardziej na wschód i znajdowała się na drodze z Torunia. Brama Tumska, usytuowana od zachodu, bywała często określana również jako Poznańska, ale w źródłach znajduje się też określenie Żydowska. Wreszcie brama południowa nazywana była Farną, ale również Pyzdrską, Wrześnieńską, Słupecką czy Kaliską.

Południowo-wschodni odcinek murów wraz z bramami Toruńską i Farną przetrwał do XIX w. i rozebrano go dopiero po pożarze w 1819 r., w związku z czym został ujęty na planach z lat 1787 i 1797, zarówno jego przebieg, jak i umiejscowienie tych dwóch bram nie budzi wątpliwości. Plan powtarza więc w tym zakresie materiał kartograficzny za wyjątkiem przerwy w murze (furty?), znajdującej się na południe od Bramy Toruńskiej, której późniejszej proveniencji dowodzi rysunek Storna z 1661 r., nieuwzględniający jakiegokolwiek otworu w murach na odcinku między bramami⁴⁸.

Przebieg odcinka północnego murów nie został wprawdzie uwieczniony na ówczesnych mapach, jednakże z racji ukształtowania terenu jego rekonstrukcja jest ułatwiona. Linie muru wyznacza krawędź skarpy z jednej, a budynki zabudowań kościelnych i klasztornych z drugiej strony. Ograniczona w ten sposób przestrzeń jest na tyle wąska, że różnice między poszczególnymi propozycjami rekonstrukcji przebiegu muru na tym odcinku są minimalne i pokrywają się z dokładnością do kilku metrów z propozycją planu.

Największą trudność stanowi rekonstrukcja ostatniego, trzeciego odcinka, okalającego miasto od strony zachodniej. Przyczyn tego stanu rzeczy jest kilka, przede wszystkim mur z tej strony zanikł najwcześniej, tak że w literaturze pojawiały się wręcz wątpliwości, czy w ogóle istniał⁴⁹. Brakuje również materiału ikonograficznego, ponieważ od tej strony miasto było zasłonięte przez Górę Lecha. Ważnym czynnikiem są również intensywne prace niwelacyjne podjęte w tej części miasta po pożarze z 1819 r., które znacznie zmieniły ukształtowanie podłoża. Dotychczasowe rekonstrukcje prezentowały zasadniczo dwa rozwiązania. Na starszych mur odchodził znacznym łukiem od obecnej ul. św. Wawrzyńca, tak że między nią i murem tworzyła się wolna przestrzeń o niesprecyzowanym przeznaczeniu i stopniu zabudowania. Zbieg ulic św. Wawrzyńca i Kaszarskiej znajdował się przy tym w obrębie murów. Na nowszych rekonstrukcjach mur prowadzony jest znacznie bardziej na wschód, a więc bliżej rynku, i zostawia ul. św. Wawrzyńca poza obszarem miasta, ul. Kaszarska zaś staje się ulicą ślepą, dobiegającą do muru pod kątem ok. 45 stopni, zbieg ulic św. Wawrzyńca i Kaszarskiej przestaje więc istnieć. Zmiana przebiegu muru wpływa również na umiejscowienie Bramy Tumskiej, która w nowszych rekonstrukcjach znajduje się na przecięciu ulic Tumskiej i Podgórznej, w starszych zaś była od tego skrzyżowania znacznie odsunięta na zachód.

⁴⁶ AP Poznań, Oddział w Gnieźnie, sygn. 1187a.

⁴⁷ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 263.

⁴⁸ S. Pasiciel, *Widoki*, s. 18.

⁴⁹ J. Kohte, *Der mittelalterliche Stadtplan von Gnesen*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”, 1903, z. 4, s. 56.

Prezentowany plan proponuje jeszcze inny przebieg, oparty w dużej mierze na ustaleniach archeologicznych. Wychodząc z założenia, że młyn nad rzeką Srawą znajdował się poza murem miejskim, przyjęto zachodnią granicę możliwego przebiegu muru. Młyn znajdował się na terenie określanym obecnie jako zaplecze działki przy ul. Tumskiej 3, która jest działką narożną, przylegającą do ul. św. Wawrzyńca. Utrzymując ul. św. Wawrzyńca jako uliczkę podmurną, zaproponowano jednocześnie drogę pod murami, niezbędną jako dojazd do młyna.

Kwestia nieuwzględniana w dotychczasowych pracach nad rekonstrukcją murów miejskich to problem furt w murach. O ile od strony wschodniej, która jest uwieczniona w ikonografii, furt na pewno nie było, choćby z racji niewielkiej odległości pomiędzy bramami, o tyle od strony zachodniej, do tej pory słabo zbadanej, prawdopodobne były dwie furty. Jedna od strony południowej, łącząca miasto ze Słomianką⁵⁰, druga od północnej, ułatwiająca komunikację między klasztorem Klarysek a Grzybowem. Z braku jednoznacznych potwierdzeń źródłowych nie uwzględniono ich jednak w prezentowanym planie.

Inne budynki

Na rynku gnieźnieńskim znajdował się w jego północnej części ratusz, którego oznaczenie na planie jest orientacyjne, ponieważ prawdopodobnie po pożarach nie był odbudowywany dokładnie w tym samym miejscu⁵¹. Podobnie przybliżone jest umiejscowienie wagi miejskiej oraz domu handlowego⁵². O lokalizacji części jatek wiemy z przywileju klarysek, według którego znajdowały się one w północnej części placu.

Przy rynku gnieźnieńskim znajdował się dom należący do osady Wójtostwo, którego położenia nie udało się ustalić, a w którym odbywały się sądy ziemskie⁵³.

Nie udało się również określić, gdzie znajdowała się łaźnia miejska, ponieważ źródła miejskie podają w tej kwestii niespójne informacje.

Dzielnica żydowska

Do XVII w. dzielnica żydowska znajdowała się w obrębie murów miejskich. Zajmowała obszar na północ od ul. Tumskiej i na zachód od rynku, granicząc z klasztorem Klarysek, co wywoływało liczne konflikty⁵⁴ i doprowadziło do przeniesienia dzielnicy żydowskiej w XVIII w. za Bramę Toruńską, w okolice kościoła Świętego Ducha. Z powodu tych przenosin XVIII-wieczne plany miasta nie dostarczają żadnych informacji o topografii dzielnicy żydowskiej w murach, tak że rekonstrukcja opiera się na źródłach pisanych oraz szkicu z 1512 r. W swojej pierwotnej lokalizacji dzielnica żydowska zajmowała obydwie strony uliczki prowadzącej od ul. Tumskiej na północ, w kierunku klasztoru Klarysek, przy czym po stronie wschodniej zabudowa żydowska nie obejmowała całego bloku, ale grupowała się w jego zachodniej części, nie dochodząc tym samym do rynku. W zachodnim bloku zabudowy znajdowała się synagoga wraz ze szkołą. Na planie zaznaczono orientacyjne położenie synagogi, która do tej pory była błędnie umiejscawiana na narożniku ulic Tumskiej i Żydowskiej⁵⁵. Nowa lokalizacja wynika nie tylko z nowszych ustaleń na temat tradycji i zwyczajów w zakresie budowania synagog na ziemiach polskich, ale przede wszystkim z nowej interpretacji kontraktu budowlanego⁵⁶, który jasno określał, że synagoga gnieźnieńska ma być wzorowana na poznańskiej. Położenie tej ostatniej zostało zrekonstruowane wewnątrz bloku zabudowy⁵⁷. Tezę na temat położenia synagogi gnieźnieńskiej wewnątrz bloku zabudowy potwierdza również szkicowy plan miasta z XVII w., ukazujący charakterystyczny budynek synagogi z łamanym dachem polskim, stojący między domami, a nie na narożniku. Budynek

⁵⁰ H. Münch wskazuje, że połączenie między miastem a Słomianką ma raczej dość odległą metrykę; tenże, *Historia i rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Gniezno, woj. Poznańskie, Studium historyczno-urbanistyczne*, s. 46.

⁵¹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 145.

⁵² Tamże, s. 146.

⁵³ LWWK 1659, s. 160.

⁵⁴ AAG, ACap Luzy O 31.

⁵⁵ „[Die Synagoge] lag am äussersten Ende der Judenstrasse an der Ecke der Domstrasse”; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 132.

⁵⁶ Obszernie cyt. [w:] tamże, s. 131–132.

⁵⁷ Por. P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy w XVI wieku* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.6.24.4.

synagogi ma na planie rozmiary odpowiadające wymiarom określonym w kontrakcie budowlanym, przy kreśleniu przyjęto, że budynek był orientowany.

Kościół i szpital

Katedra

Kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny stoi na miejscu kaplicy na podgrodziu i był wielokrotnie przebudowywany. W XVI w. miał formę katedry gotyckiej, której budowa została zainicjowana w 1342 r. przez Jarosława Bogorię Skotnickiego. W XV w. dołączono do katedry liczne dobudówki, m.in. kaplice przy nawie południowej, skarbiec oraz jedną z wież, a w 1602 r. ukończono drugą. Katedra została uszkodzona w trakcie pożarów w latach 1613 i 1760. Pierwszy przekaz kartograficzny pochodzi dopiero z 1797 r., ponieważ na planie z 1787 r. Wzgórze Lecha nie zostało uwzględnione. Katedra jest jednak ukazana w wielu źródłach ikonograficznych, z których najstarsze datowane jest na 1505 r.⁵⁸, dobrze widać ją też na wędzicy z 1661 r.⁵⁹ oraz na XVIII-wiecznym widoku miasta⁶⁰. Na planie ze względu na konieczność generalizacji przedstawiono tylko ogólny zarys budowli, rezygnując ze szczegółowego odtwarzania zasięgu poszczególnych przybudówek. Przy katedrze znajdowała się szkoła katedralna.

Kościół św. Jerzego

Kościół św. Jerzego ma bardzo starą metrykę, wywodzącą się od kaplicy grodowej⁶¹. Jak potwierdzają wizytacje, w XVI w. był budynkiem murowanym⁶², restaurowano go w latach 1613 i 1782, ale do dzisiaj jego zarys opiera się na podstawach romańskich⁶³, więc rekonstrukcja na planie jest pewna i opiera się na współczesnych danych.

Kaplica św. Stanisława

Kaplica św. Stanisława została wystawiona i uposażona przez Jana Łaskiego. Ceglana rotunda powstała pomiędzy katedrą i kościołem św. Jerzego. Została otoczona cmentarzem nazwanym Bożą Rolą. Po pożarze 1613 r. odbudowano ją na koszt kapituły, a w 1680 r. była gruntownie odrestaurowana na koszt kanonika metropolitalnego Stanisława Cieńskiego; rozebrano ją w drugiej połowie XVIII w.⁶⁴ Jej położenie nie zostało więc zaznaczone na planach z końca XVIII w. i zostało zrekonstruowane na podstawie opisów źródłowych⁶⁵.

Kaplica św. Anny

Kaplica św. Anny została erygowana kanonicznie i uposażona przez Kazimierza Jagiellończyka na prośby kanonika gnieźnieńskiego Władysława Głębockiego jako świątynia szpitalna w 1497 r.⁶⁶ Po pożarze w 1613 r. gmach został odbudowany, ale po kolejnym pożarze w 1760 r. rozebrany i w związku z tym nie został ujęty na planie Kirszensteina⁶⁷. Niestety nie tylko jego położenie nie zostało zaznaczone na żadnym z dostępnych współczesnym badaczom planów, ale również brakuje przedstawień ikonograficznych jego zabudowań. Informacji o jego położeniu dostarcza wizytacja z 1608 r., według

⁵⁸ Miniatura w inicjale w Antyfonarzu Klemensa z Piotrkowa; S. Pasiciel, *Widoki*, ryc. IV.

⁵⁹ Tamże, s. 18, ryc. 1.

⁶⁰ Tamże, ryc. VI.

⁶¹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 88.

⁶² *Wiz. Gn. 1608–1609*, k. 21v.

⁶³ J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, t. 4: *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1897, s. 121.

⁶⁴ LBG I, s. 9 (przyp.).

⁶⁵ *Wiz. Gn. 1608–1609*, k. 22v–24v.

⁶⁶ J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 2, s. 511.

⁶⁷ LBG I, s. 9 (przyp.); J. Walkowski, *Wspomnienie o kościele metropolitalnym*, s. 45–46.

której kościół leżał między cmentarzem katedralnym a bramą miejską⁶⁸. Potwierdza to też określenie kościoła jako *ad pontem*, czyli przy moście na drodze do Poznania⁶⁹.

Kościół Świętej Trójcy

Pierwsze przekazy źródłowe o kościele Świętej Trójcy, parafialnym dla miasta lokacyjnego, pochodzą dopiero z XV w. i dotyczą budowy kościoła murowanego⁷⁰. W literaturze istnieje spór o istnienie wcześniejszego kościoła i parafii. Według Topolskiego aż do 1259 r. posługi parafialne spełniano w katedrze, potem zaś tę rolę przejęli franciszkanie⁷¹. Większość badaczy jest jednak zdania, że uwzględniając specyfikę fundacji kościołów farnych na ziemiach polskich, można domniemywać, że skoro kościół gnieźnieński zajmuje miejsce typowe dla ośrodków lokowanych, czyli na skraju miasta, granicząc z obwarowaniami miejskimi, był on fundowany w trakcie lokacji miasta albo niewiele później⁷². Wybudowany w XV w. kościół został znacznie zniszczony przez pożar w 1613 r., odrestaurowany i ponownie poświęcony w 1632 r. Dzięki ciągłości istnienia możliwe było ustalenie pewnej lokalizacji. Cmentarz dookoła kościoła jest wymieniony w wizytacjach⁷³ i został zrekonstruowany na podstawie planu z 1787 r. Przy kościele mieściła się szkoła, ale nie było domu prepozyta⁷⁴.

Kościół Świętego Ducha i szpital

Fundacja i uposażenie kościoła Świętego Ducha wraz z szpitalem nie są datowane w sposób pewny. Jego ufundowanie i uposażenie jest w literaturze przypisywane już na XIII w.⁷⁵, ale przesłankami przemawiającymi za tą tezą są argumenty natury ogólnej, brak jakichkolwiek informacji źródłowych czy archeologicznych.

Kościół ucierpiał w wyniku pożaru w 1613 r., następnie został odbudowany, a w pożarze w 1760 r. ponownie poważnie zniszczony. Ruiny sprzedano osobie prywatnej w drodze licytacji w drugiej dekadzie XIX w. Brak jest przedstawień ikonograficznych, ale kościół został uwzględniony na planach z lat 1787, 1797 i UMTB.

Kościół św. Mikołaja

Kościół i szpital św. Mikołaja został ufundowany w 1361 r.⁷⁶ W 1575 r. na miejscu dawnego drewnianego budynku wystawiony został przez mieszczanina Feliksa Papieża budynek murowany⁷⁷, który ocalał w czasie pożaru z 1613 r.⁷⁸ i przetrwał do początku XIX w.⁷⁹ Zabudowania nie zostały w żaden sposób uwiecznione w ikonografii (co wiąże się z brakiem wieży kościelnej), ale kościół jest zaznaczony na planach z lat 1787 i 1797, i na tej podstawie został oddany w niniejszej rekonstrukcji. Budynek szpitala natomiast nie jest uwzględniony ani w tych przekazach kartograficznych, ani w wizytacji 1608 r.⁸⁰, nie został więc oddany na planie. Według tego ostatniego źródła kościół był otoczony cmentarzem, który został zrekonstruowany na podstawie planu z 1787 r. Liczne fundacje wspomnianego już mieszczanina Papieża, opisane w wizytacjach, umożliwiły umiejscowienie Targu Solnego obok kościoła.

⁶⁸ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 24r.

⁶⁹ A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 34.

⁷⁰ J. Korytkowski, *Prałaci i kanonicy katedralni metropolii gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883, s. 102; KDW V, 540.

⁷¹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 147.

⁷² J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 121; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 29; Münch, s. 63.

⁷³ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 168v.

⁷⁴ Tamże, k. 169r.

⁷⁵ LBG I, s. 9; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 31; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 147.

⁷⁶ *Gniezno, woj. Poznańskie, Studium historyczno-urbanistyczne*, s. 9.

⁷⁷ LBG I, s. 9.

⁷⁸ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 268.

⁷⁹ *Gniezno, woj. Poznańskie, Studium historyczno-urbanistyczne*, s. 9.

⁸⁰ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 172r–173r.

Kościół św. Wawrzyńca

Jest on wzmiankowany już w 1255 r. jako starszej proveniencji⁸¹. Został zniszczony w trakcie najazdu krzyżackiego w XIV w. i odbudowany jako świątynia drewniana, w połowie XVI w. zastąpiona istniejącym do dzisiaj murowanym gmachem⁸². Ciągłość istnienia pozwala na precyzyjną lokalizację obiektu na podstawie współczesnych planów. Charakterystyczna sylwetka kościoła, górującego nad zabudową przedmiejską, jest dobrze widoczna na gwaszach Albertiego⁸³ oraz w tle obrazu św. Wawrzyńca z ołtarza omawianego kościoła⁸⁴, ale niestety nie widać na nich bezpośredniego otoczenia kościoła. Na podstawie wizytacji można ustalić, że kościół był otoczony cmentarzem, którego zasięg został zrekonstruowany na podstawie planu z 1787 r. Zgodnie z tym samym przekazem w pobliżu kościoła stał dom plebana, którego lokalizacji nie udało się jednoznacznie określić – prawdopodobnie znajdował się na południe od kościoła i po tej samej stronie drogi co kościół.

Kościół św. Michała

Kościół św. Michała znajdował się poza murami miasta przy drodze na Trzemeszno i Toruń. Bezpośrednio przed nim rozciągał się plac, używany jako targowy osady Wójtostwo. Brak przekazów źródłowych nie pozwala ustalić nie tylko fundatora, ale nawet orientacyjnej daty powstania świątyni⁸⁵. Ze względu na przydomek „zbarski” przypisuje się jej lokalizację na miejscu gródka Zbar⁸⁶. To określenie jest jednak późniejsze i wynika ze związania tego kościoła z częścią terytorium dawnego dekanatu zbarskiego⁸⁷. W XVI w. budowla miała już formę do dziś zachowanego późnogotyckiego kościoła murowanego⁸⁸. Jej trwałość umożliwiła dokładne umiejscowienie na planie na podstawie współczesnych map. Według wizytacji przy świątyni znajdował się cmentarz (którego zasięg został zrekonstruowany na podstawie korelacji z innymi obiektami, jest więc hipotetyczny), szkoła oraz dom plebana, którego umiejscowienia nie udało się ustalić. Kościół ten pełnił nie tylko funkcję fary dla Wójtostwa, ale był też siedzibą dekanatu zbarskiego.

Kościół św. Antoniego z Padwy wraz z klasztorami Klarysek i Franciszkanów

Kościół wraz z klasztorami został ufundowany przez Bolesława Pobożnego w północnej części miasta lokacyjnego, a w 1279 r. na nowo uposażony i rozbudowany na propozycję wdowy po nim, Jolanty, przez jego bratanka Przemysła II. Zespół przetrwał w dobrym stanie liczne pożary Gniezna i jest najlepiej zachowanym przykładem średniowiecznego kościoła franciszkańskiego w Polsce⁸⁹. W obszernej monografii tego zespołu Pasiciel przedstawił rekonstrukcję planu świątyni, oratorium klarysek i budowli klasztornych obydwu zgromadzeń w drugiej połowie XV w.⁹⁰, która stała się podstawą przedstawianego planu. Otoczenie zespołu kościelno-klasztornego zostało odtworzone na podstawie planu z 1512 (strona zachodnia) oraz z 1787 r. (strona wschodnia).

Kościół św. Jana i klasztor Bożogrobców

Kościół św. Jana został wystawiony i uposażony przez księcia wielkopolskiego Przemysła, jego brata Bolesława i ich matkę Jadwigę w 1243 r. jako szpitalny wraz z domem ubogich i klasztorem⁹¹. Szpital prowadzili, sprowadzeni w tym celu do Gniezna, bożogrobcy zwani również miechowitami⁹².

⁸¹ KDW I, nr 330.

⁸² J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 129.

⁸³ S. Pasiciel, *Widoki*, ryc. VI, VIII.

⁸⁴ Tamże, ryc. I.

⁸⁵ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 131.

⁸⁶ LBG I, s. 13.

⁸⁷ Por. A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2a.4.

⁸⁸ LBG I 13; *Wiz. Gn.* 1608–1609, k. 223r; J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 129.

⁸⁹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 233.

⁹⁰ S. Pasiciel, *Zespół klasztorny*, s. 134.

⁹¹ LBG I, s. 8.

⁹² Tamże.

Późnogotycki kościół z nieco późniejszą, ale również gotycką wieżą⁹³, zachował się do dziś, jego lokalizacja jest więc pewna i została ustalona na podstawie współczesnych map. Zabudowania wzgórza klasztorne zostały spalone w 1512 r. (z wyjątkiem kościoła i części klasztoru) i przebudowywane intensywnie w ciągu XVI i XVII w. zostały zrekonstruowane hipotetycznie na podstawie gwaszu Albertiego⁹⁴ i planu z 1797 r. Plan z 1787 r. uwzględnia tylko budynek kościoła. Szpital św. Jana prawdopodobnie w XVI w. nie został odbudowany⁹⁵, co wiąże się z zanikiem tej działalności klasztoru u schyłku średniowiecza, i dlatego nie jest umieszczony na planie. Istnienie cmentarza jest wysoce prawdopodobne, ale nie pewne, więc i on nie został uwzględniony w rekonstrukcji kartograficznej.

Kościół Świętego Krzyża

Kościół Świętego Krzyża został erygowany przed 1198 r. na wyspie na Jeziorze Świętym przez kanonika gnieźnieńskiego i późniejszego biskupa lubuskiego Przeclawa, który również uposażył tę świątynię dwiema wsiami⁹⁶. Był on główną siedzibą przybyłych do Gniezna w XII w. bożogrobców, ale został zastąpiony przez nowo wybudowany kościół św. Jana prawdopodobnie już w XIII stuleciu, stając się jego filią. Do 1834 r. mieścił się w drewnianym budynku o nieznanym kształcie⁹⁷, który niestety nie został uwieczniony w żadnych źródłach ikonograficznych. Pozbawiony był również cmentarza, który został założony dopiero w 1804 r. Na planie jest położony w miejscu obecnego, murowanego kościoła.

Wymieniana w literaturze osada wiejska, na której terenie miał stać kościół, nie znajduje potwierdzenia kartograficznego, nie została więc oznaczona na planie⁹⁸.

Otwartą kwestią jest pytanie, kiedy wyspa, na której umiejscowiony był kościół, stała się w wyniku opadania wód Jeziora Świętego półwyspem oraz czy proces ten nie został przyspieszony przez usypanie grobli. Przyjęty zgodnie z badaniami Wolińskiego poziom wód jeziora był w końcu XVI w. na tyle wysoki, że na planie oznaczono omawiany obszar jako wyspę, jednak możliwe, że dokładniejsza analiza źródeł archiwalnych pozwoli zweryfikować to ustalenie⁹⁹.

Kościół św. Piotra

Kościół o nieznanym dacie erekcji, potwierdzony źródłowo dopiero w 1357 r., ale o zdecydowanie starszej proveniencji, możliwe, że z XII w.¹⁰⁰, był do 1780 r. drewnianą świątynią¹⁰¹. Po pożarze w 1613 r. został odbudowany, a jego kształt i otoczenie są widoczne na planie z 1687 r. Był kościołem parafialnym i siedzibą dekanatu¹⁰².

Nie uwzględniono na planie kościołów św. Agnieszki, Wszystkich Świętych oraz św. Łazarza ze szpitalem¹⁰³ i szpitala dla księży¹⁰⁴, ze względu na brak przekazów źródłowych pozwalających na rekonstrukcję ich lokalizacji. Szpital św. Marty, niekiedy mylnie datowany na XVI w., powstał dopiero w 1610 r. i w związku z tym również nie został zaznaczony na planie¹⁰⁵.

⁹³ J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 126–129.

⁹⁴ S. Pasiciel, *Widoki*, ryc. III.

⁹⁵ S. Karwowski, *Itinerarium Bożogrobca gnieźnieńskiego ks. Jakóba Lanhausa z r. 1768*, Poznań 1890, s. 8.

⁹⁶ M. Muraszko, *Wokół początków kościoła pod wezwaniem Krzyża Świętego w Gnieźnie*, „*Studia Europae Gnesnensia*”, t. 6, 2012, s. 231–239; LBG I, s. 8; S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 53.

⁹⁷ J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 128.

⁹⁸ „Kościół dedykowany Krzyżowi Świętemu stanął w wiejskiej osadzie ulokowanej w pobliżu gnieźnieńskiego grodu”; M. Muraszko, *Wokół początków kościoła*, s. 233.

⁹⁹ Dla 1467 r. istnienie wyspy jest potwierdzone źródłowo: „super provisione domorum in insula ultra et post locum Swyanthe iacente, et ortorum in eadem insula”; J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 2, s. 363.

¹⁰⁰ Przypuszczenie A. Warschauera oparte na strukturze dokumentu z 1357 r. H. Münch uzupełnia, twierdząc, że „co najmniej do XII wieku można też odnieść kościół parafialny p.w. św. Piotra”; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 20; Münch, s. 62–63.

¹⁰¹ J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 128.

¹⁰² Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 27v.

¹⁰³ S. Kozierowski, *Szematyzm*, s. 53; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 31.

¹⁰⁴ Mieścił się nad jeziorem Jelonek; *Gniezno, woj. Poznańskie, Studium historyczno-urbanistyczne*, s. 9.

¹⁰⁵ S. Karwowski, *Itinerarium*, s. 10.

Jurydyki

Jędrzejewo

W literaturze nazwy Jędrzejewo, Jelenia Głowa i Cierpięgi, a także Targowisko używane są praktycznie synonimicznie¹⁰⁶, co utrudnia odróżnienie tych osad od siebie. Ponieważ dla 1600 r. daje się wykazać rozłączność czy to przestrzenną, czy prawną tych trzech miejscowości, uwzględniono je więc na planie oddzielnie.

Do 1579 r. w rejestrach poborowych pojawia się wyłącznie Jelenia Głowa, wieś należąca do Grodzieckich i Żydowskich, w której opodatkowywano wiatrak dziedziczny, karczmę doroczną i wyszynk, kilkunastu zagrodników i kilku (zazwyczaj trzech) rzemieślników. W 1580 r. pojawia się po raz pierwszy Jędrzejewo, zaznaczone dla obydwu działów. W 1581 r. Jędrzejewo jest ograniczone do działu Grodzieckich i określane jako *oppidum*, dział Żydowskiego wraca do nazwy Jelenia Głowa. Dla 1582 r. obydwa działu ujęte są znowu razem pod nazwą *Jendrzeiow sive Jelenia Głowa*, a w 1583 r. pod nazwą „Jędrzejow”¹⁰⁷. To określenie pojawia się też w 1640 r. jako samookreślenie w księdze radzieckiej i wójtowskiej tej gminy¹⁰⁸. Dopiero w 1672 r. pojawia się samookreślenie „miasteczko Jędrzejewo alias Cierpięgi”¹⁰⁹, wraz ze wzmianką, że miasteczko jest w jurysdykcji kapituły. Nazwy te w źródłach własnych jurydyki występują zamiennie, ale o ile Jędrzejewo¹¹⁰ (także w odmianie Andrzejewo¹¹¹) występuje samodzielnie, to Cierpięgi zawsze w zestawieniu z drugą nazwą¹¹². Można przypuszczać, że w XVII w. miasto zostało wykupione przez kapitułę i w ten sposób połączone z Cierpięgami, których nazwa z czasem zdominowała miano Jędrzejewo.

Dokładne odtworzenie kształtu omawianej jurydyki jest utrudnione przez brak przekazów ikonograficznych oraz późne zobrazowanie na planach. Poprawne kartometrycznie ujęcie Jędrzejewa oferuje dopiero UMTB. Plan z 1787 r. obejmuje jurydykę tylko częściowo, ponieważ ten obszar znajduje się na skraju planu i nie był w pełni wyrysowany, a plan z 1797 r. pokrywa wprawdzie cały teren, ale istnieje tylko w odrysie, który na tym obszarze jest niezbyt dokładny. Prezentowany plan jest więc kompilacją trzech planów z uwzględnieniem rzeźby terenu i przekazów źródłowych.

Cierpięgi

Cierpięgi były wsią należącą do kapituły. Warschauer twierdził, że rozciągały się na wschód od obecnej ul. Cierpięgi i na zachód od tzw. Małych Cierpięg (obecnie ul. Łąkowej)¹¹³, co jednak po uwzględnieniu zrekonstruowanego zasięgu wód jeziora Jelonek należy wykluczyć. Analiza materiału kartograficznego wykazuje bowiem jednoznacznie, że ul. Łąkowa została wytyczona na terenie, z którego jezioro się cofnęło. Na potrzeby planu założono więc, że była to wieś leżąca wzdłuż obecnej ul. Cierpięgi, a do rekonstrukcji użyto planów z 1797 r. i UMTB. Cierpięgi widoczne są niestety tylko częściowo na gwaszu Albertiego¹¹⁴, więc ten przekaz ikonograficzny nie był pomocny przy rekonstrukcji.

¹⁰⁶ „Im Süden dieser Vorstadt [Słomianka] lag die dem Domkapitel gehörige ausgedehnte Vorstadt Cierpięgi, welche auch den Namen Andrzejewo, Jędrzejewo und seltener Jelenia Głowa (-Kalbskopf) führte”; A. Waschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 36. „Cierpięgi [...] zwane również Andrzejewo, Jędrzejewo lub Jelenia Głowa”; *Encyklopedia Gniezna*, s. 105; por. też *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 905–906.

¹⁰⁷ RPWK, gzn, 1564, nr 329, 330, 331, 332; RPWK, gzn, 1565, nr 331, 332, 333; RPWK, gzn, 1576, nr 494, 495, 496, 497; RPWK, gzn, 1577, nr 491; RPWK, gzn, 1579, nr 470; RPWK, gzn, 1580, nr 623, 624; RPWK, gzn, 1581, nr 545, 546; RPWK, gzn, 1582, nr 600, 601; RPWK, gzn, 1583, nr 607, 608.

¹⁰⁸ AmGn, I 132.

¹⁰⁹ AmGn, I 134.

¹¹⁰ AmGn, I 140.

¹¹¹ AmGn, I 139.

¹¹² Podobnie sytuacja wygląda w źródłach zestawionych przez W. Dworzaczka. Wprawdzie tam nazwa Cierpięgi jako oboczna do Jędrzejewa występuje znacznie wcześniej, bo już w 1604 r., ale jest to jedna z zaledwie dwóch, prawie jednoczesnych (druga z 1605 r.) wzmianek, Jędrzejewo zaś występuje samodzielnie 10 razy zarówno wcześniej (lata 1599 i 1600, a w połączeniu z Jelenią Głową już w 1595), jak i znacznie później (1613 r.).

¹¹³ A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 36.

¹¹⁴ S. Pasiciel, *Widoki*, ryc. VIII.

Targowisko

Targowisko¹¹⁵, zwane później Przedmieściem Pyzdrowskim, zalicza się do najstarszych części osadnictwa na terenie współczesnego Gniezna, co potwierdzają również badania archeologiczne. Wprawdzie wbrew tezie Müncha nazwa Targowisko nie występowała już w 1136 r.¹¹⁶, ale zarówno układ przestrzenny wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych, jak i toponimia wskazują na starą proveniencję. Targowisko zostało wykupione przez miasto w 1487 r.¹¹⁷ Dla XVI i początku XVII w. liczne informacje na jego temat przynoszą źródła pisane, m.in. księgi szosu¹¹⁸ i opisy uposażenia kościołów miejskich¹¹⁹. Do Targowiska wliczano dwa kościoły – parafialny św. Wawrzyńca i filialny św. Mikołaja. Brak jest źródeł ikonograficznych przedstawiających tę część miasta, za to Targowisko jest bardzo szczegółowo ukazane na planach z 1787 i 1797 r. oraz UMTB. Księgi szosu przynoszą obraz przedmieścia rzemieślniczego z dwoma wiatrakami, licznymi mielcuchami oraz browarami. To właśnie w tej części miasta, w browarze Grzymisławskiego, rozpoczął się pożar w 1613 r.

Wójtostwo

Wzdłuż drogi prowadzącej w kierunku Torunia rozciągało się Wójtostwo, zwane również od położenia Przedmieściem Toruńskim. Wbrew nazwie nie było ono związane z okresem lokacji miasta, powstało bowiem z dwóch wsi – Wągielnik i Łągiewnik – nadanych wójtowi Piotrowi Winiarczykowi dopiero w 1289 r.¹²⁰ Od tego czasu wieś pozostawała w rękach szlacheckich, wielokrotnie dzielona i łączona. Na początku XVI w. jedną połowę Wójtostwa posiadał Jerzy Kotwicz, którego spadkobierca Mikołaj Kotwicz wykupił również drugą połowę w latach 20. XVI w.¹²¹ W niewyjaśniony sposób Wójtostwo przeszło w ręce rodziny Mielińskich, od których zostało wykupione w 1630 r. za zgodą Zygmunta III Wazy przez starostę Krzysztofa Gembickiego¹²². Prawa miejskie uzyskało dopiero w drugiej połowie XVIII w.¹²³ Nie wiadomo, czy nie dopiero z tego okresu pochodzi ratusz wymieniany jako cecha charakterystyczna zabudowy Wójtostwa, położony przy placu targowym naprzeciw kościoła¹²⁴, w związku z czym budynek ten nie został oznaczony na planie. Umieszczono na nim natomiast kościół parafialny św. Michała oraz znajdujący się przed nim, przylegający do drogi, plac targowy, którego zasięg ustalono na podstawie planów z lat 1787 i 1797, a także kościół i szpital Świętego Ducha. Zasięg zabudowań i użytków ogrodowo-rolnych oraz przebieg dróg odtworzono na podstawie planów z lat 1787, 1797 i 1830.

W rejestrach poborowych w 1577 r. wymieniane są cztery garce gorzałczane i dwie karczmy dziedziczne, których położenia nie udało się ustalić, a w 1579 r. w sumie 50 zagrodników bez ziemi¹²⁵.

Piotrowo

Piotrowo, którego nazwa pochodzi od wezwania kościoła parafialnego¹²⁶, zwane z powodu położenia również Zajezierzem, należało do kapituły metropolitalnej¹²⁷, a zaczęło się rozwijać prawdopodobnie

¹¹⁵ Dla używanej czasem nazwy Końskie Targowisko brak dla badanego okresu istotnych potwierżeń źródłowych. W Tekach Dworzaczka znajduje się wzmianka z 1645 r. o przekazaniu dwóch domów na przedmieściu Końskie Targowisko. Jeden z tych domów obdarowana sprzedaje w 1663 r., określając położenie domu na przedmieściu gnieźnieńskim zwanym „Targowisko”; Teki Dworzaczka, 1864 (nr 337), 1895 (nr 337).

¹¹⁶ Münch, s. 63.

¹¹⁷ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 166.

¹¹⁸ AmGn, I 120.

¹¹⁹ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 509r–513v.

¹²⁰ KDW II, nr 639.

¹²¹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 321–322.

¹²² Tamże, s. 321.

¹²³ AmGn, I 181, s. 273–274.

¹²⁴ *Encyklopedia Gniezna*, s. 658.

¹²⁵ RPWK, gzn, 1577, nr 492; RPWK, gzn, 1579, nr 471, 473.

¹²⁶ „W źródłach pisanych z 1399 spotykamy nazwę Piotrowo, a 7 lat później razem z Zajezierzem. [...] Sądzić należy, że pierwotniejsza jest nazwa Z[ajezierze] [...]. W średniowieczu prawdopodobnie używano obu tych nazw równolegle”; *Encyklopedia Gniezna*, s. 672.

¹²⁷ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 260.

między XII a XIII w.¹²⁸ Jego rozwój zanalizował Münch¹²⁹, ustalając kształt osady na pośredni między okolnicą a owalnicą. Zwrócił on uwagę na brak ulicowej części osady, która skupiała się w całości wokół placu na rozstaju dróg, pełniącego jego zdaniem również rolę handlową. *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej* zwraca uwagę na funkcję produkcyjną w zakresie obróbki metali¹³⁰. Rekonstrukcja tej części miasta opiera się na planie widokowym z 1687 r., który dość szczegółowo przedstawia zarówno kościół ze szkołą parafialną i cmentarzem¹³¹ oraz zabudowaniami plebanii, jak również domy, pola i ogrody prezbiterów oraz domy i ogrody zakonne¹³² czy w końcu układ dróg w obrębie osady i stojący na wzgórzu wiatrak. Szczegółowy opis dróg na planie i oznaczenie części z nich jako *via regia* czy *via antiqua et nunc [...] destructa* umożliwiły dokładną rekonstrukcję ich układu na skrzyżowaniu szlaków prowadzących do Poznania, Kłecka i Środy, a także rozstaju z odnogą w kierunku Kiszkowa. Został przy tym uwzględniony prawdopodobny zasięg wód obydwu jezior.

Na Piotrowie znajdowała się murowana łaźnia, stojąca nad brzegiem jeziora Jelonek, z której korzystali duchowni i uczniowie szkoły katedralnej. Jest wzmiankowana po raz pierwszy na początku XV w.¹³³, nie widnieje na planie z 1687 r. oraz nie pozostawiła żadnych pozostałości archeologicznych, tak że określenie jej umiejscowienia nie było możliwe. Zrezygnowano również z zaznaczenia okresowej sadzawki, którą przedstawia plan z 1687 r. Nie uwzględniono także wymienionych w rejestrach poborowych z 1564 r. dwóch karczem znajdujących się koło kościoła¹³⁴, nie udało się bowiem ustalić ich pewnej lokalizacji.

W 1620 r. z terenu Piotrowa został wydzielony folwark o nazwie Kleryka i przydzielony księżom penitencjarzom¹³⁵. Na planie ta część Piotrowa została oznaczona jako zabudowa wiejska.

Grzybowo

Grzybowo wyraźnie dzieliło się na dwie części, z których zachodnia należała do klasztoru Bożogrobców i od wezwania ich kościoła określana była jako Grzybowo Świętojańskie, wschodnia zaś była własnością klasztoru Klarysek i nazywana Grzybowem Panieńskim. Ich rozwój przebiegał różnicowanie, Grzybowo Świętojańskie szybciej nabrało charakteru przedmiejskiego, podczas gdy Grzybowo Panieńskie jeszcze w XIX w. miało znacznie luźniejszą zabudowę. Materiał ikonograficzny i kartograficzny przedstawiający ten obszar jest niestety bardzo skąpy i stosunkowo późny. Pierwsze przekazy ikonograficzne pochodzą z połowy XIX w. Grzybowo nie zostało ujęte na planie z 1787 r., a na planie z 1797 r. nie są zaznaczone użytki ogrodowe i role. Podstawą do rekonstrukcji był więc UMTB, z uwzględnieniem pewnych aspektów ze starszego planu oraz przekazów źródłowych. Sytuacja źródłowa dla Grzybowo Panieńskiego jest bowiem bardzo dobra. Wprowadzie księgi sądowe zachowały się dopiero od 1661 r. dla Grzybowo Panieńskiego (wójtowska i ławnicza) i od 1752 r. dla Grzybowo Świętojańskiego (radziecka), ale w archiwum katedralnym zachowały się dokumenty proveniencji klasztornej, które stanowią dobrą podstawę do badań nad tą osadą. Niestety studia takie znacznie wykraczają poza zakres prac, jakie mogły być przeprowadzone w ramach tej rekonstrukcji planu Gniezna. Można mieć nadzieję, że ta luka w badaniach zostanie w przyszłości zapełniona.

Wśród określeń źródłowych jeszcze w 1613 r. pojawia się sformułowanie *Villa Grzybowo* w odniesieniu do Grzybowo Świętojańskiego¹³⁶. Pierwsze określenie Grzybowo jako miasta pojawia się w 1675 r., ale ratusz Grzybowo Świętojańskiego został wystawiony dopiero w XVIII w.¹³⁷ W lustracjach z lat

¹²⁸ Tamże, s. 91.

¹²⁹ Münch, s. 141–142.

¹³⁰ *Encyklopedia Gniezna*, s. 672.

¹³¹ Opisywanymi również w wizytacjach Wincentego de Seve; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 29r.

¹³² Plan nie określa dokładnie, o który zakon chodzi, jednak ponieważ plan powstał na zlecenie zakonu klarysek przyjęto, że chodzi tu o dobra sióstr.

¹³³ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 158.

¹³⁴ „Duo diversoria sub eadem Ecclesia unus Michaelis Popek, et alius Mathias Rzeczyczki”. Nazwisko właściciela karczny przeszło chyba na karczmę, a za nią prawdopodobnie na część osady, nabierając toponimicznego charakteru, w rejestrach poborowych znajduje się bowiem miejscowość Rzeczyczko, która jednak z czasem znowu zanika.

¹³⁵ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 260.

¹³⁶ AmGn I 155, s. 9.

¹³⁷ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 329.

1576 i 1577 na Grzybowie Świętojańskim opisywane są dwie karczmy, których położenia nie udało się ustalić.

Słomianka

Nazwa należącej do arcybiskupstwa Słomianki została po raz pierwszy wymieniona w źródłach dopiero w 1492 r.¹³⁸, ale w literaturze pojawiła się teza, że jest to zapewne najstarsza gnieźnieńska jurdyka duchowna, jako że to właśnie na jej terenie część badaczy sytuuje *pomerium iuxta castrum*, które kapituła odstąpiła w 1235 r. Władysławowi Odonicowi na zbudowanie grodu¹³⁹, co jednak podważył Czesław Sikorski¹⁴⁰. Przeciwwstawił się on również popularnej tezie, że w następnym wieku obszar ten z pewnością należał do kapituły, bo powstał tam zamek wzniesiony przez Bogorię Skotnickiego¹⁴¹.

Z pewnością zamek w tym miejscu zaczął wznosić Jan Łaski, a dzieło dokończyli jego następcy¹⁴². Obszar ten został ujęty kartograficznie na mapie z 1797 r., pomocny był też gwasz Albertiego przedstawiający widok Gniezna z zachodniego brzegu jeziora Jelonek¹⁴³, a także rysunek Storna z 1661 r.¹⁴⁴ i UMTB.

Kustodia

Kustodia była folwarkiem należącym do kapituły metropolitalnej, nadanym kolegium wikariuszy katedralnych w 1621 r.¹⁴⁵ O jego zabudowaniach w XVI w. nie da się wiele powiedzieć, dla 1760 r. odnotowane jest zniszczenie w wyniku pożaru czterech domów krytych słomą¹⁴⁶. Brakuje również przekazów ikonograficznych (ze wzniesienia Kustodii Alberti narysował widok miasta od północnego zachodu), tak więc podstawą rekonstrukcji jest UMTB. Z racji nadbrzeżnego położenia Kustodii decydujące było też odtworzenie zasięgu wód Jeziora Świętego.

Kawiorzy

Przedmieście dochodzące od południa do Jędrzejewa i graniczące od północnego zachodu z Wójtoństwem, zwane Kawiorami lub czasem również Kawiarami, jest chyba najmniej zbadaną jurdyką gnieźnieńską, co wynika ze złej sytuacji źródłowej. Brak przekazów z interesującego nas okresu powoduje, że nie tylko trudno powiedzieć coś o rozwoju przestrzennym tej osady skupionej przy folwarku, ale niepewność panuje także w kwestii jej własności. W literaturze istnieje konsensus, że zgodnie z ustaleniami Müncha prawdopodobnie należała do księżki z kolegium penitencjarzy¹⁴⁷. Rekonstrukcja opiera się na planach z lat 1787, 1797 i 1830 (UMTB).

2017 r.

¹³⁸ A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 35.

¹³⁹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 123.

¹⁴⁰ C. Sikorski, *Uwagi o gnieźnieńskim zamku arcybiskupim*, [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 3, red. J. Topolski i in., Warszawa–Poznań 1990, s. 247–266, tu s. 249–250.

¹⁴¹ Tamże, s. 253–258.

¹⁴² A. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 2, s. 645.

¹⁴³ S. Pasiciel, *Widoki*, ryc. VIII.

¹⁴⁴ Tamże, s. 18, ryc. 1.

¹⁴⁵ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 260.

¹⁴⁶ „Gwałtowność ognia [...] nawet aż za jezioro »Święte« płomień zaniósł, gdzie cztery dome słomą pokryte zgorzały”; J. Walkowski, *Wspomnienie o kościele metropolitalnym*, s. 45–46.

¹⁴⁷ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 160.

III.6.12.6. INOWROCŁAW

Marcin Frąś

Plan przedstawia Inowrocław w drugiej połowie XVI w. Jest to plan rekonstrukcyjny kujawskiego miasta królewskiego, ważnego z punktu widzenia administracji województwa. Przedstawiono na nim miasto w obrębie murów wraz z przynależącymi przedmieściami: Staromieściem, Nowymi Ogradami, Batkówkiem, Stodołami oraz terenem określanym jako Zofiówka. Wskazano również drogi dojazdowe prowadzące z miasta do okolicznych wsi. W miarę możliwości zaznaczono elementy znane z zachowanych źródeł rękopiśmiennych. Umieszczenie ich na planie ma charakter hipotetyczny. Nie zaznaczono miejskiej łąni, wiatraków ani części cmentarzy.

Rekonstrukcję wykonano za pomocą metody retrogresywnej w skali 1:10 000 wedle standardów obowiązujących w całej serii AHP. Jej podstawę stanowią źródła kartograficzne z XIX i XX w. oraz wzmianki pochodzące ze źródeł pisanych z XVI i pierwszej połowy XVII w. Pomocniczo korzystano również ze sprawozdań z prac archeologicznych, które dowiodły, że układ przestrzenny miasta przetrwał niezmienny do XIX w.

Źródła pisane

Znaczna część źródeł do historii Inowrocławia przepadła w kolejnych pożarach miasta. Z tego powodu nie zachowały się żadne księgi miejskie. W tej sytuacji jako najistotniejsze źródło do poznania topografii miasta i okolic należy wymienić źródła o charakterze skarbowym. W tej grupie archiwaliów dysponujemy rejestrami podatkowymi z lat 1552¹, 1553², 1564³, 1565⁴, 1576⁵, 1577⁶, 1581⁷, 1582⁸, 1583⁹, 1589¹⁰. Dużą przydatność do badań nad wczesnonowożytnym Inowrocławiem mają wydane drukiem lustracje starostwa inowrocławskiego z 1510/1511 r.¹¹ Prócz nich zachowały się jeszcze lustracje królewszczyzn z lat 1564–1565¹², 1569¹³, 1616–1620¹⁴, 1628–1632¹⁵ oraz późniejsze, z lat 1659–1665¹⁶.

¹ ASK I 50, k. 556.

² Tamże, k. 848.

³ Tamże, k. 810, 810v.

⁴ Tamże, k. 792.

⁵ Tamże, k. 711.

⁶ Tamże, k. 711.

⁷ Tamże, k. 686.

⁸ Tamże, k. 649.

⁹ Tamże, k. 613r.

¹⁰ ASK I 30, k. 795.

¹¹ J. Wiesiołowski, *Rejestr dochodów i rozchodów starostwa inowrocławskiego z 1510/1511 r.*, ZK, t. 8, 1986, s. 261–312.

¹² LWWK 1564, cz. 2, s. 243–256.

¹³ ASK I 46, k. 340r–342; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, wyd. Z. Górski, A. Mietz, Bydgoszcz–Wierzbinek 2014, s. 70–73.

¹⁴ LWWK 1616, cz. 1, s. 273–277.

¹⁵ LWWK 1628, cz. 3, s. 122–133.

¹⁶ LWWK 1659, cz. 2, s. 307–314.

Warto wspomnieć także opis granic miasta i wsi sporządzony w 1552 r.¹⁷ Wszystkie te źródła przechowywane są obecnie w AGAD.

Do rekonstrukcji przestrzeni sakralnej przydatne są akta wizytacji kanonicznych archidiakonu kruszwickiego przechowywane w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Wizytacja z 1577 r. została wydrukowana w wydawnictwie *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*¹⁸. Repertoria protokołów powizytacyjnych z 1585¹⁹, 1596²⁰ i 1597 r.²¹ opublikowano w czasopiśmie „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”. Źródła te podają głównie powtarzalne informacje o patroniach inowrocławskich kościołów oraz ich lokalizacji.

Jako źródło uzupełniające wykorzystano przywilej Kazimierza Jagiellończyka z 1450 r., który doczekał się kilku edycji źródłowych. W dokumencie tym zawarto informacje o zasięgu łąk i pastwisk mieszczańskich. Wykorzystano również dokumentację konwentu franciszkanów, która potwierdziła informacje o dzielnicy żydowskiej i prowadzącej do niej drodze, Staromieściu i kościele NMP oraz przedmieściu Nowe Ogrody, przedmieściu za zamkiem, bramie i drodze w kierunku Torunia, a także o wsiach: Jacewo, Wierzbie, Rąbin, Mikorzyn, Szymborz, ogrodzie Kurowo (przy wschodniej fosie), Kozłówce²².

Bezcenne dla rozpoznania relikwów znajdujących się w mieście (kościół, cmentarze, fosa) są sprawozdania oraz sporządzone do nich plany z najnowszych badań archeologicznych prowadzonych w ramach nadzoru archeologicznego przy okazji realizowanych współcześnie inwestycji. Znajdują się one w Archiwum Muzeum im. Jana Kasprówicza w Inowrocławiu²³.

Źródła kartograficzne

Za podstawę rekonstrukcji topografii miejskiej przyjęto *Urmesstischblätter* (UMTB) z 1861 r. w skali 1:25 000. Na mapie nie widać jeszcze rozwoju miasta w kierunku północnym, spowodowanym wybudowaniem linii kolejowej, oraz południowo-wschodnim, po otwarciu kopalni soli. Przyjęcie UMTB jako podkładu do dalszych prac okazało się najwłaściwsze, ponieważ mapa ta reprezentuje przestrzeń Inowrocławia w okresie przedindustrialnym.

Jako materiał pomocniczy posłużył plan katastralny Inowrocławia wykonany w latach 1908–1909 w nieznannej skali. Przedstawia on wycinek miasta, a dokładniej jego centralną część, nie obejmuje jednak całego obszaru leżącego w obrębie murów miejskich. Południowo-zachodnią część terenu miasta rozrysowano zapewne na osobnej, nieznannej obecnie karcie. Na zachowanym planie wyrysowano bloki zabudowy z podziałem na parcele. Każda działka ma swój numer ewidencyjny. Zaznaczono też schematycznie niektóre budynki, w tym plac klasztorny. Plan oryginalnie sporządzono w języku niemieckim, a gdy miasto weszło w skład państwa polskiego, nadpisano na nim polskie nazwy ulic. W zasadzie jest to jedyny i najwcześniejszy zachowany tego typu przekaz źródłowy. Plan przechowywane w Starostwo Powiatowe w Inowrocławiu²⁴. Innymi materiałami pomocniczymi były również plany garnizonu Inowrocław z 1897²⁵ i 1910 r.²⁶ Pewne informacje przynosi również mapa z 1881 r., przechowywana w Muzeum im. Jana Kasprówicza w Inowrocławiu²⁷. Powstała ona przy okazji eksploatacji złóż soli pod miastem. Zaznaczono na niej elementy związane z wydobyciem tego surowca. Pomocniczo

¹⁷ MK 80, k. 275.

¹⁸ MHDW 17, s. 126.

¹⁹ Repertorium 77, s. 163–164, 167–168, 169.

²⁰ Tamże, s. 189.

²¹ Tamże, s. 175, 182.

²² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Klasztor Franciszkanów w Inowrocławiu, sygn. 435, s. 45–46, 268–269.

²³ Za dostęp do nich bardzo dziękuję dyrektorowi, mgr. Marcinowi Woźniakowi.

²⁴ Starostwo Powiatowe w Inowrocławiu, sygn. 4/64.

²⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Zbiór Atlasów, sygn. A IV 16 K 11, *Garnison Inowroclaw und Umgegend*, H. Susenbeth, 1:2500, 1897 r.

²⁶ Tamże, sygn. A IV 19 K 11, *Hohensalza*, H. Susenbeth 1:12 500, 1910 r.

²⁷ Archiwum Muzeum im. Jana Kasprówicza w Inowrocławiu, sygn. MKI-H-59/K, *Vebersichts-Karte bei Inowroclaw belegen Soolquellen-Bergwerken: Soole, SalBesser u. Gertrud und den Steinsalz-Bergwerken: Ost, Bast, Pelke u. Inowroclaw*.

skorzystano również z mapy regulacyjno-uwłaszczeniowej klasztoru franciszkanów w Inowrocławiu z 1820 r.²⁸ Zaznaczono na niej, jak się wydaje, grunt należący do franciszkanów. Do określenia nazw dawnych przedmieść posłużyła historycznie zrekonstruowana mapa z 1912 r.²⁹

Opracowania

Pierwsze ogólne publikacje dotyczące Inowrocławia pochodzą z XIX w. Są to prace Adolfa Warschauera³⁰ i Heinricha Wuttkego³¹. Innych badaczy niemiecko-pruskich interesował głównie okres fryderycjański³². Polskojęzyczna literatura dotycząca Inowrocławia nie jest obszerna. Wymienić tu należy dwie prace autorstwa Stanisława Waszaka i Zygmunta Czapl³³ oraz monografię miasta wydaną w 1978 r.³⁴, poza którą brak szerszego spojrzenia na historię Inowrocławia. Ponadto pomniejsze prace na ten temat publikowane są głównie na łamach czasopisma „Ziemia Kujawska”. Do najważniejszych z nich w kontekście rekonstrukcji planu należą: *Inwentarz starostwa inowrocławskiego z 1510 roku*³⁵ oraz *Rejestr dochodów i rozchodów starostwa inowrocławskiego z 1510/1511 r.*³⁶

Dzieje

Inowrocław był miastem królewskim, wcześniej zaś książęcym. Maria Bogucka i Henryk Samsonowicz zakwalifikowali go do miast II kategorii³⁷, co wiązało się m.in. z tym, że na wojnę pruską Inowrocław wystawił w 1458 r. 20 zbrojnych³⁸. Przez cały okres swojego istnienia pozostawał w rękach monarchy, pierwotnie jako osada targowa, później siedziba kasztelana. Miasto pełniło funkcję stolicy księstwa w czasach rozbitcia dzielnicowego, potem województwa inowrocławskiego, siedziby starosty oraz urzędu grodzkiego i ziemskiego.

Inowrocław lokowano na prawie magdeburskim³⁹. Dokładna data lokacji miasta nie jest znana, przypuszczalnie miało to miejsce między 1237 a 1238 r., choć ostatnio Adam Kosecki wskazał, że dokument lokacyjny mógł zostać wydany kilka miesięcy po zjeździe w Dankowie (2 VII 1238 r.), pomiędzy jesienią 1238 r. a ślubem księcia Kazimierza z Konstancją w 1239 r.⁴⁰ Lokację Inowrocławia na prawie magdeburskim historycy przypisują Kazimierzowi I, księciu kujawskiemu, którego

²⁸ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Mapy uwłaszczeniowo-regulacyjne, sygn. 6/2255/0/0/1178.

²⁹ Tamże.

³⁰ A. Warschauer, *Die städtischen Archive in der Provinz Posen*, Leipzig 1901, s. 81–83.

³¹ H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864, s. 326–331.

³² P. Becker, *Inowroclaw unter Friedrich dem Grossen*, „Historische Monnatsblätter für die Provinz Posen”, t. 2, 1901; tenże, *Die Geschichte, die wirtschaftliche und die kulturelle Entwicklung die Kreises Hohensalza bis zum Jahre 1911*, Hohensalza 1911; E. von Nolten, A. Schreyack, *Geschichte der Stadt Hohensalza und über Umgebung mit besonderer Berücksichtigung der preussischen Zeit unter Friedrich dem Grossen*, Hohensalza 1942.

³³ S. Waszak, *Przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, Inowrocław 1933; Z. Czapl, *Kujawy. Z historii powiatu Inowrocławskiego*, Inowrocław 1933.

³⁴ *Dzieje Inowrocławia*, t. 1: *Do 1919 r.*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1978.

³⁵ R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego z 1510 roku*, ZK, t. 3, 1971, s. 187–214.

³⁶ J. Wiesiołowski, *Rejestr dochodów i rozchodów starostwa inowrocławskiego*, s. 261–312.

³⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 117.

³⁸ Tamże, s. 110. Dla porównania Gniezno wystawiło taką samą liczbę zbrojnych, Brześć – 30, Poznań – 60.

³⁹ Ustrój miasta zbadał i opisał W. Chorążyczewski, *Ustrój Inowrocławia w XVI–XVIII wieku i urzędnicy miejscy*, ZK, t. 24, 2015, s. 61–94.

⁴⁰ Kosecki, *Miasta*, s. 34–39; A. Kosecki, *Lokacje miejskie księcia Kazimierza Konradowicza na Kujawach*, [w:] *Książę Kazimierz Konradowicz i Kujawy jego czasów*, red. D. Karczewski, Kraków 2017, s. 175–178 – tu wyczerpujący wywód na ten temat. Intryguje datowanie inicjatywy lokacyjnej Inowrocławia przez M. Bogucką i H. Samsonowicza na okres po 1267 r.; ciz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 87; C. Sikorski, *Miasto na soli. Zarys historii Inowrocławia do roku 1919*, Warszawa 1988, s. 31; J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice: zabytki, uzdrowisko, wybitni ludzie, ciekawe okolice*, Inowrocław 1982, s. 31; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach (Kruszwica – Strzelno – Trzemeszno – Mogilno – Pakość)*, Inowrocław 1933, s. 16; B. Majewski, *Inowrocław jaki był*, wyd. 2, Inowrocław 2008, s. 5; C. Sikorski, *Dom Wagi Miejskiej w Inowrocławiu*, Inowrocław 1992, *Wstęp*.

ożywione kontakty z Henrykiem Brodatym i Henrykiem Pobożnym oraz wizyty we Wrocławiu dały szansę na obserwowanie rozwoju dolnośląskiego miasta. Nie jest wykluczone, że zaplanował on podobną inicjatywę na Kujawach. Z kolei prawo nadane Inowrocławowi posłużyło jako wzorzec dla innych miast kujawskich⁴¹. Dokument lokacyjny najpewniej przepadł w pożarze miasta wywołanym przez Krzyżaków w 1431 r. W 1450 r. król Kazimierz Jagiellończyk wystawił dla miasta kolejny przywilej, w którym nadał mieszkańcom trzecią część gruntów należących do wójtostwa w Inowrocławiu, 2 łany ziemi w Mikorzynie, dochody z łąki i pastwiska z połową Noteci od Szarleja do Leszczyc, grunty i folwarki od dawna należące do miasta, a mieszkańcom Prus prawo przyjeżdżania na targi tygodniowe. Pozwolił mieszczanom sprzedawać pod ratuszem wino i miód oraz piwo, oprócz bydgoskiego lub sprowadzanego z innych części kraju. To obostrzenie dotyczyło terenu w promieniu mili od rynku⁴².

Po drugim pokoju toruńskim Inowrocław przestał być miastem przygranicznym⁴³. W okresie od drugiego pokoju toruńskiego do potopu rozwijał się gospodarczo. W czasie potopu w 1656 r. został spalony, a dalsze, znaczniejsze nawet, zniszczenia nastąpiły w czasie drugiej wojny północnej⁴⁴.

Inowrocław był siedzibą kasztelana⁴⁵. Po włączeniu miasta do państwa Władysława Łokietka faktyczną władzę w mieście przejął starosta wielkopolski Wincenty z Szamotuł⁴⁶. Po zawarciu traktatu kaliskiego w 1343 r. i połączeniu dawnych księstw dzielnicowych inowrocławskiego i brzeskiego w jedno województwo z siedzibą w Brześciu Kujawskim znaczenie Inowrocławia zmalało. Dopiero na przełomie XIV i XV w. doszło do ostatecznego ukształtowania granic osobnego województwa inowrocławskiego⁴⁷.

Miasto było ważnym przystankiem na szlaku handlowym łączącym Pomorze Gdańskie z centralną częścią ziem polskich. Rozwój Bydgoszczy i powstanie Nieszawy (do momentu jej przeniesienia) spowodowały, że Inowrocław stopniowo przestawał być najważniejszym miastem w województwie i w ogóle na Kujawach⁴⁸. Już w drugiej połowie XII w. wspomniano o targu w Inowrocławiu, który do końca XVIII w. należał do najważniejszych w regionie⁴⁹. Wcześniej powstała tu książęca komora celna, wzmiankowana po raz pierwszy w 1252 r.⁵⁰ Od momentu lokacji aż do XVI w. miasto musiało mieć prawo do organizowania dwóch jarmarków, skoro za sprawą przywileju Zygmunta Starego z 7 II 1546 r. zwiększono ich liczbę do trzech. Wówczas kolejny jarmark miał się odbyć „w sobotę przed niedzielą Judica”, czyli przed piątą niedzielą Wielkiego Postu. Następnie w 1555 r. prawo to rozszerzono do czterech jarmarków, które miały się odbywać kolejno: „we wtorek pierwszy po niedzieli Judica”, w oktawie Bożego Ciała, 25 lipca (św. Jakuba) i 4 października (św. Franciszka)⁵¹. Kupcy inowrocławscy utrzymywali kontakty z dużymi miastami, takimi jak Wrocław, Poznań, Kalisz, Puzdry; najprawdopodobniej również z mniejszymi pobliskimi miastami z województwa inowrocławskiego lub

⁴¹ Radziejów – 1298 r., Raciążek – 1317 r., Solec – 1325 r.; M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu (od końca XII w. do 1466 r.)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, s. 141; J. Sikorska, *Zabytkowa architektura Inowrocławia*, cz. 1, „Goniec Kujawski”, 1998, nr 1 (9), s. 3; P. Strachanowski, *Polscy kupcy w Inowrocławiu (od średniowiecza do 1939 r.)*, [w:] *Z dziejów kupiectwa kujawsko-pomorskiego. Na 100-lecie powstania Towarzystwa Kupieckiego w Inowrocławiu*, Bydgoszcz 1992, s. 5.

⁴² M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 138–139; M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 1, Warszawa 1885, s. 367; *Odnowiony przywilej lokacyjny miasta Inowrocławia z roku 1450*, wyd. D. Karczewski, Inowrocław 2000, s. 8–9; E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowicza (1230–1267)*, [w:] *Książę Kazimierz Konradowicz i Kujawy jego czasów*, s. 19; D. Karczewski, *W 550. rocznicę odnowienia przywileju lokacyjnego miasta Inowrocławia*, ZK, t. 14, 2000–2001, s. 64–65; J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice*, s. 38; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 29; B. Majewski, *Inowrocław jaki był*, s. 9; *Powiat inowrocławski*, red. i oprac. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1974 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: Województwo bydgoskie, z. 8), s. 7.

⁴³ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 129.

⁴⁴ M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 368.

⁴⁵ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 133; A. Wyrwa, *Rozwój sieci klasztornej zakonów mniszych, kanonicznych i żebraczych na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, ZK, t. 12, 1997, s. 59.

⁴⁶ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 174.

⁴⁷ Tamże, s. 192.

⁴⁸ Tamże, s. 223–224.

⁴⁹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 421.

⁵⁰ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 152; J. Sikorska, *Zabytkowa architektura Inowrocławia*, cz. 1, s. 2; P. Strachanowski, *Polscy kupcy w Inowrocławiu*, s. 5.

⁵¹ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej i początkach zaboru pruskiego (1466–1815)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, s. 277.

sąsiednich powiatów kujawskich czy wielkopolskich. Jednak najbardziej intensywne kontakty mieszczanie inowrocławscy utrzymywali z Toruniem, gdzie sprzedawali produkty rolne (głównie zboże, skóry i wełnę) i kupowali flamandzkie sukna, sól i ryby (śledzie i jesiotry)⁵². Wynika z tego, że pomimo położenia na wysadzie solnym w okresie nowożytnym w Inowrocławiu nie wydobywano soli. Najstarsze średniowieczne pozostałości po warzeniu soli odkryto na południowo-zachodnim stoku wzgórza przy kościele NMP⁵³. Warzelnia ta musiała przestać istnieć lub przeniesiono ją wraz z budową świątyni w XII w.⁵⁴ Są to jedyne znane ślady warzenia soli w tym miejscu aż do XIX w.

Położenie

Inowrocław położony jest na 52°40' szerokości północnej i 18°40' długości wschodniej⁵⁵. Obszar miasta lokacyjnego rozciąga się na wysokość od 100 do 109 m n.p.m. Natomiast wysokość terenów poza miastem mieści się w przedziale od 85 do 95 m n.p.m.⁵⁶ Inowrocław leży na Pojezierzu Wielkopolskim, zwanym niegdyś Pojezierzem Wielkopolsko-Kujawskim⁵⁷. Uszczegóławiając, znajduje się na wysoczyźnie morenowej, tzw. Wysoczyźnie Kujawskiej, a w ramach niej na obszarze równinnym. Występują tu żyzne czarnoziemy, od których nazwę wzięły Kujawy Czarne⁵⁸. Żyzność gleb na tym terenie potwierdzają zebrane meldunki urzędników pruskich z drugiej połowy XVIII w.⁵⁹ Obszar wysoczyzny morenowej przeplatają „szerokie doliny i przekształcone rynny o wyrównanych dnach i łagodnie nachylonych zboczach”⁶⁰.

Inowrocław lokowano na wysadzie solnym, od którego pochodzi niemieckojęzyczna nazwa *Hohensalza*, używana od 1904 do 1918 r.⁶¹ oraz w latach 1939–1945. Tak zwany solny „guz inowrocławski” ma wydłużony profil na osi północ – południe. Jego podstawa mierzy 5 km długości i 2,5 km szerokości. Zbocze południowe i północne mają długość od 1 do 2 km, wschodnie i zachodnie zaś – od 100 do 200 m⁶².

Hydrografia

Inowrocław był miastem oddalonym od ujęć wodnych. Leżał w znacznej odległości od Wisły (między dorzeczem Wisły i Odry)⁶³. Nieco tylko bliżej miał do Noteci. Dostęp do tej rzeki określał

⁵² Tamże, s. 278.

⁵³ A. Cofa-Broniewska, *Wczesnośredniowieczna warzelnia soli w Inowrocławiu*, ZK, t. 4, 1974, s. 8; J. Kozłowski, M. Woźniak, *Trzynastowieczne figury szachowe znalezione w Inowrocławiu*, ZK, t. 20, 2007, s. 127.

⁵⁴ A. Cofa-Broniewska, *Wczesnośredniowieczna warzelnia soli*, s. 13; M. Danielewski, *Grody i miasta w XIII w., czyli elementy starej i nowej rzeczywistości*, [w:] *Grody i miasta. Zbiór wykładów popularnonaukowych wygłoszonych podczas XIII Ogólnopolskiego Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą, w dniach 3–4 czerwca 2017 r.*, red. M. Brzostowicz, M. Przybył, J. Wrzesiński, Poznań–Łądy 2018, s. 92; tenże, *Grody i miasta w świetle zachodzących w XIII w. zmian osadniczych na ziemiach polskich*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, t. 18, 2017, nr 2, s. 49.

⁵⁵ J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice*, s. 28; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 47; Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, s. 16–17.

⁵⁶ Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 16.

⁵⁷ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 137; Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 27.

⁵⁸ K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 5; Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 27; *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, s. 46.

⁵⁹ S. Cackowski, *Pruskie opinie o stanie Kujaw ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII wieku*, [w:] *Kujawy wschodnie i Ziemia Dobrzyńska w okresie przejścia pod zabór pruski w 1793 roku. Materiały sesji naukowej we Włocławku 25 XI 1993 r.*, red. S. Cackowski, Włocławek 1995, s. 65–85. Inne zdanie na ten temat miał fryzyjski szlachcic, Ulryk von Werdum, który przejeżdżając w latach 1670–1672 przez Kujawy, uznał je za mało żyzne; A. Kucharski, *Kujawy w relacjach z podróży XVII i XVIII wieku*, ZK, t. 21, 2008, s. 16.

⁶⁰ Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 27.

⁶¹ L. Trzeciakowski, *Kształtowanie się nowoczesnego społeczeństwa miejskiego (1815–1919)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, s. 357.

⁶² Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 29.

⁶³ Tamże, s. 45.

przywilej Kazimierza Jagiellończyka z 1450 r., w którym mieszczanom przyznano prawo dostępu do łąk i pastwisk do połowy rzeki na wysokości odcinka granic Szarlej – Mątwy, Mątwy – Krusza, Krusza – Piotrkowice, Piotrowice – Leszczyce⁶⁴.

W pobliżu miasta znajdowały się liczne mokradła „związane z obniżeniem moreny dennej i nieprzepuszczalnym ilasto-gliniastym podłożem”. Obszary te zmieniono sztucznie, wykorzystując je pod działki użytkowe. Obniżono w ten sposób poziom wód gruntowych⁶⁵. W okolicy miasta znajdowało się też kilka stawów, które zachowały się do dziś. Pierwszy z nich – Rybnik (stąd ulice Rybnicka i Mała Rybnicka) – zlokalizowany był około kilometra od południowych murów miejskich (dziś ul. Czarlińskiego)⁶⁶, drugi zaś na Szymborzu (dziś ul. Andrzeja Dybalskiego)⁶⁷. O ruczajach „o dwie mile od miasta” pisał w swoim dzienniku Michał Butler, podróżując z Litwy do Niemiec i Włoch⁶⁸.

W mieście musiały też istnieć studnie. Dane z wykopalisk archeologicznych ujawniają, że jedna z nich, o średnicy 1,5 m i głębokości 3,5 m, znajdowała się na terenie klasztornym⁶⁹. Z rejestru starostwa inowrocławskiego wynika, że źródło wody musiało też znajdować się na terenie folwarku zamkowego. Potwierdza to również lustracja z 1564–1565, informująca o studni na terenie za folwarkiem zamkowym⁷⁰. Prawdopodobnie chodzi o ujęcie wody odkryte na przedmieściu Stodoły dzięki wykopaliskom archeologicznym prowadzonym za nieistniejącymi dziś murami miejskimi. Szacuje się, że wodę z tej studni pobierano w XV w., wiadomo zaś, że przestała działać na przełomie XVI i XVII w.⁷¹ Kolejne ujęcie wody odkryto też za zachodnim pasem murów miejskich. Była to tzw. studnia Zbychora⁷².

Topografia

Miasto lokowano na fundamentach istniejącej wcześniej osady. Teren lokacyjny miasta znajdował się „na szczycie bezwodnego wzniesienia, 300 m od grodu kasztelańskiego”⁷³. Niestety nie ma żadnych dowodów na jego istnienie. Zdaniem Mariana Biskupa rozplanowanie miasta ukształtowało się na przełomie XIII i XIV w. i w niemal niezmiennym kształcie przetrwało do XIX w. Plan miasta miał kształt odwróconego trapezu (patrzac na mapę w orientacji północnej), którego część północna była przypuszczalnie o kilkadziesiąt metrów krótsza (ok. 300 m) niż południowa (ok. 375 m)⁷⁴. We wszystkich czterech narożnikach nowo lokowanego miasta znajdowały się budowle o funkcjach administracyjnych (zamek książęcy/królewski na północnym zachodzie, hipotetyczny gród kasztelański na południowym wschodzie⁷⁵) i kościelnych (klasztor franciszkański na północnym wschodzie i kościół św. Mikołaja z placem na południowym zachodzie). Na terenie należącym do miasta w 1583 r. znajdowały się także dwa wiatraki⁷⁶. Wśród budynków użyteczności publicznej wyliczyć należy również łaźnię miejską, która istniała przed 1450 r.⁷⁷ Nie wiadomo, gdzie się ona znajdowała.

⁶⁴ *Odnowiony przywilej lokacyjny miasta Inowrocławia*, s. 8–9.

⁶⁵ Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 45.

⁶⁶ B. Kasińska, E. Mikołajczak, P. Strachanowski, *Po prostu Inowrocław. Ilustrowany przewodnik po ulicach miasta*, Inowrocław 2001, s. 73.

⁶⁷ Tamże, s. 34.

⁶⁸ *Butlerio Kelionės į Italiją ir Vokietiją 1779–1780 metais Dienoraštis / Dziennik podróży Butlera do Włoch i Niemiec w latach 1779–1780*, wyd. W. Chorążyczewski, A. Pacevičius, A. Rosa, Vilnius 2013, s. 79.

⁶⁹ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 159; *Zaplecze gospodarcze konwentu oo. Franciszkanów w Inowrocławiu od połowy XIII w. do połowy XV w.*, red. A. Cofta-Broniewska, Poznań 1979, s. 17, 21, 24, 28.

⁷⁰ LWWK 1564, cz. 1, s. 118.

⁷¹ Archiwum Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu, M. Woźniak, *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych: Inowrocław st. 126 – ul. Biskupa Laubitza*, rkps, s. nlb.

⁷² E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowicza*, s. 24–25.

⁷³ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 143.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ M. Danielewski, *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań 2016, s. 163 n., 305 n.

⁷⁶ P. Wielkopolska, s. 261.

⁷⁷ M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 365; *Odnowiony przywilej lokacyjny miasta Inowrocławia*, s. 8.

Najstarsza wzmianka sugerująca fakt umocnienia miasta pochodzi z 1258 r.⁷⁸ i chodziło najpewniej o fortyfikacje drewniano-ziemne. Do połowy XIV w. miasto zostało obwiedzione murem o grubości 1,8 m i 1600 m długości w obwodzie (nieregularny w północno-wschodniej części miasta) z 16 prostokątnymi basztami i zamkiem (w północno-zachodnim narożniku tychże murów)⁷⁹. Za murami obronnymi znajdowała się pojedyncza fosa. Linie obrony miasta zmodernizowano prawdopodobnie w latach 30. XV w. Dobudowano wówczas drugą fosę i wały ziemne. Badania archeologiczne prowadzone przez Marcina Woźniaka pozwoliły ustalić wymiary drugiej fosy zewnętrznej. Pierwsza fosa miała szerokość 11 m i głębokość do 3 m. Między fosami zbudowano wał o szerokości do 8 m. Łącznie fortyfikacje Inowrocławia miały ok. 30 m szerokości, licząc od muru do zewnętrznego brzegu drugiej fosy⁸⁰. Do miasta prowadziły trzy bramy: Żydowska, Bydgoska i Mątewska⁸¹. Według informacji źródłowej z 1510 r. już wówczas stan murów pozostawiał wiele do życzenia⁸². Fortyfikacje miejskie w większości zniknęły z przestrzeni miejskiej w XVIII i pierwszej połowie XIX w., a pozostałości po nich można jeszcze oglądać nieopodal centrum miasta.

Inowrocławski zamek wznosił się nad murami na pewno już w 1305 r.⁸³ W lustracji z 1564 r. znajduje się informacja, że pełnił funkcję siedziby starosty. Niemal w tym samym czasie przebudowano go w stylu renesansowym⁸⁴. Siedzibą starosty był jeszcze w 1647 r., aż do potopu, kiedy popadł w ruinę. Rozebrano go w XIX w.⁸⁵ Przy zamku znajdowało się podzámce ze stajnią oraz młynem końskim⁸⁶. Blisko zamku znajdował się również folwark, zwany Kawęczyńskim⁸⁷. Szczegółowy opis zamku znajduje się w lustracji z 1564 r.⁸⁸

Drogi

W okresie przedmiejskim w rejonie późniejszego miasta istniało ok. 40 osad rozrzuconych w promieniu kilku kilometrów od miasta⁸⁹. Skupiały się tu drogi prowadzące z Pomorza Gdańskiego przez Kujawy do Wielkopolski, wiążące się z przeprawą przez Wisłę w okolicach Torunia. Przez obszar ten wiodła droga w kierunku południowo-zachodnim, czyli dawna droga ku Poznaniowi i dalej do środkowych Niemiec⁹⁰. W okolicach Mątew znajdowało się kiedyś naturalne przejście przez dolinę Noteci, gdzie najpierw przeprawiano się przez bród, a potem most na Noteci, na drodze tranzytowej na Pomorze Gdańskie i Kujawy. Było to najważniejsze przejście z Wielkopolski na Kujawy w stronę Bydgoszczy⁹¹. Przez Inowrocław biegła również jedna z dwóch dróg z Kalisza do Prus Królewskich⁹².

⁷⁸ C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia. Encyklopedia wiedzy o zabytkach Inowrocławia*, oprac. i przyg. J. Sikorska, Inowrocław 2002, s. 207.

⁷⁹ M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 365.

⁸⁰ Archiwum Muzeum im. Jana Kasprówicza w Inowrocławiu, M. Woźniak, Inowrocław – ul. Św. Ducha 25 sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w 2012 r., rkps, s. 3–4; R. Kochański, *Fosy i wały w systemie obronnym średniowiecznego Inowrocławia*, „Rocznik Kasprówicowski”, t. 10, 2003, s. 252–260.

⁸¹ E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowicza*, s. 21; C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 35; J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice*, s. 40; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 31; B. Majewski, *Inowrocław jaki był*, s. 64; *Powiat inowrocławski*, s. 17.

⁸² R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego*, s. 204.

⁸³ C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 517.

⁸⁴ Tamże, s. 534.

⁸⁵ J. Frycz, *Architektura i sztuka Inowrocławia*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 2: *Od 1919 r. do końca lat siedemdziesiątych*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1982, s. 486.

⁸⁶ R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego*, s. 204.

⁸⁷ E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność ziemska okolic Inowrocławia*, ZK, t. 8, 1986, s. 99.

⁸⁸ LWWK 1564, cz. 1, s. 243–256.

⁸⁹ Nieco inaczej interpretuje to A. Kosecki; Kosecki, *Miasta*, s. 34; A. Kosecki, *Lokacje miejskie księcia Kazimierza*, s. 173.

⁹⁰ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 130–131; S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, „Przegląd Zachodni”, t. 9, 1953, nr 6–8, s. 214, 215, 219, 240.

⁹¹ S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce*, s. 198, s. 215; C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 64.

⁹² S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce*, s. 242.

Rynek

Powierzchnia miasta w murach obejmowała 16 ha⁹³. Centrum miasta zajmował kwadratowy rynek o powierzchni ok. 1,5 ha (szacunkowe wymiary ok. 115 x 130 m)⁹⁴. Na obszar ten składało się blisko 310 działek budowlanych⁹⁵. We wschodniej części rynku znajdowała się waga miejska⁹⁶. Szacuje się, że tę część rynku zabudowano na przełomie XVI i XVII w., choć nie jest to informacja pewna, a proces ten mógł się zacząć już na przełomie XV i XVI w. W północno-zachodniej części rynku stał ratusz⁹⁷ (niektórzy badacze uważają, że znajdował się on pośrodku rynku)⁹⁸. Z lustracji przeprowadzonej po potopie szwedzkim wiemy, że ratusz był drewniany z murowaną gotycką wieżą, widoczną na rycinie z 1734 r.⁹⁹ Dokładną lokalizację ratusza można ustalić dzięki wynikom badań przeprowadzonych w 2010 r. w obrębie rynku, ul. Świętego Ducha i Królowej Jadwigi. W efekcie ustalono, że ratusz znajdował się w południowej części północno-zachodniej ćwiartki rynku¹⁰⁰. Budynek spłonął w pożarze w 1775 r. i nie został odbudowany¹⁰¹. Z lustracji wiemy również, że w rynku znajdowały się „okiennice”, w których sprzedawano żywność¹⁰². Lustracja z 1564 r. podaje informacje, że było ich 14¹⁰³. Natomiast późniejszy przekaz z lat 1628–1632 nie przytacza już ich dokładnej liczby¹⁰⁴.

W latach 1510–1511 „w rynku miasta znajdowały się 32 domy, przy ulicy franciszkanów: 7, przy niezidentyfikowanej ulicy »zakątki«: 3, przy ulicy prowadzącej do Mątew: 14, przy ulicy prowadzącej do szpitala św. Ducha: 14, przy ulicy tkaczy: 13 – o łącznej liczbie 83 dymów”¹⁰⁵. Ponadto pomiędzy budynkami znajdowały się browary należące do 5 piwowarów. Własny browar posiadał także starosta. Według lustracji w latach 1564–1565 w mieście było ok. 220 placów zamieszkiwanych przez mieszczan¹⁰⁶. Według danych przytoczonych przez Marię Bogucką i Henryka Samsonowicza w 1616 r. w obrębie murów miejskich znajdowało się 310 domów mieszczańskich¹⁰⁷. Jak podaje Czesław Sikorski, budynki mieszkalne w większości były z drewna o konstrukcji szachulcowej (choć zdarzały się też budowle o konstrukcji zrębowej), a wysokość zachowanych belek konstrukcyjnych notuje się na 1,5 m¹⁰⁸. Większość z tych budynków spłonęła w wielkim pożarze miasta w 1775 r., po czym nowe wzniesiono z cegły¹⁰⁹. Do domów mieszczańskich należały ogrody oraz place rozsiane po mieście.

⁹³ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 250.

⁹⁴ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 144; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 97; E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowica*, s. 20–21; B. Majewski, *Inowrocław jaki był*, s. 64.

⁹⁵ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 257; C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 217; tenże, *Miasto na soli*, s. 66.

⁹⁶ C. Sikorski, *Dom Wagi Miejskiej, Wstęp*.

⁹⁷ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 143–145.

⁹⁸ M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 368.

⁹⁹ M. Woźniak, *Zapomniany widok Inowrocławia z 1734 roku*, [w:] *Z dziejów Kujaw i Pałuk. Studia dedykowane pamięci dr. Czesława Sikorskiego. Materiały z sesji naukowej w Inowrocławiu (22 kwietnia 2005)*, red. J. Kozłowski, M. Woźniak, Inowrocław 2005, s. 103.

¹⁰⁰ Opracowanie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych dla potrzeb inwestycji pt. *Przebudowa nawierzchni rynku, ul. Św. Ducha, ul. Królowej Jadwigi oraz Placu Klasztornego w Inowrocławiu, zaprojektowanie i wykonanie fontanny na Rynku w Inowrocławiu oraz wykonanie przyłączy energetycznych i wodno-kanalizacyjnych na terenie Rynku*, t. 1: *Opracowanie wyników badań archeologicznych*, Toruń 2011; por. S. Koc, *Zabytki Inowrocławia – archeologiczno-architektoniczne zagadnienia po badaniach w roku 2010*, Inowrocław 2014, s. 19–20.

¹⁰¹ M. Woźniak, *Zapomniany widok Inowrocławia*, s. 104.

¹⁰² Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 277.

¹⁰³ LWWK 1564, cz. 2, s. 244.

¹⁰⁴ LWWK 1628, cz. 3, s. 124.

¹⁰⁵ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 251.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 372; LWWK 1616, cz. 1, s. 276.

¹⁰⁸ C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 102–103.

¹⁰⁹ *Butlerio Kelionès i Italijà ir Vokietijà 1779–1780 / Dziennik podróży Butlera do Włoch i Niemiec*, s. 80.

Ulice

Ze wszystkich narożników rynkowych wychodziło łącznie osiem ulic. Wschodni bok rynku przecinała ulica Toruńska zwana również Świętego Ducha (ulica ta nazywała się Szpitalną), która przechodziła także przez pas murów zakończonych Bramą Żydowską, biegnąc w kierunku Torunia. Kolejną przecinającą pas murów miejskich była ulica Bydgoska (to późniejsza nazwa, w XVI w. zapewne nazywana Tkacką), która zaczynała się w północno-południowej osi miasta, a dalej biegła wzdłuż zachodniej pierzei rynku, prowadząc ku Bydgoszczy. Trudno ustalić lokalizację ulicy prowadzącej z rynku na południe, nie można wykluczyć, że pierwotnie była wytyczona w kierunku Poznania i wychodziła ze środka południowej pierzei rynku. Stan badań pozwala stwierdzić, że wzdłuż południowego boku murów biegła ulica Kasztelańska, a wylotówką przez Bramę Mąteńską (Strzeleńską) była ulica Mąteńska (dzisiejsza Poznańska, pierwotnie prawdopodobnie dzisiejsza Paderewskiego)¹¹⁰.

Tabela 1. Ulice Inowrocławia w XVI w. potwierdzone źródłowo

Nazwa ulicy z okresu staropolskiego	Współczesna nazwa ulicy
<i>Platea dicta fratrum</i> (Bracka lub Franciszkańska)	Łączna lub północny odcinek obecnej ul. Kościuszki
<i>Platea versus Manthwi</i> (do Mąteń)	Poznańska lub I.J. Paderewskiego
Tkaczy	brak informacji
<i>Platea versus hospitem</i> (Szpitalna)	Świętego Ducha
<i>Zakanthki</i> (Zakątki-Zakątek)	brak informacji
Rynek	Rynek

Źródło: B. Kasińska, E. Mikołajczak, P. Strachanowski, *Po prostu Inowrocław. Ilustrowany przewodnik po ulicach miasta*, Inowrocław 2001; J. Wiesiołowski, *Rejestr dochodów i rozchodów starostwa inowrocławskiego 1510/1511 r.*, ZK, t. 8, 1986, s. 267–268.

Tabela 2. Ulice Inowrocławia w XVI w. niepewne, ale znajdujące się w obrębie murów

Współczesna nazwa ulicy	Uwagi
Farna	wiodła z rynku do św. Mikołaja
plac Klasztorny	istnieje do dziś
św. Mikołaja	brak potwierdzenia w XVI w.
Kościelna	północna pierzeja rynku
Kościuszki	wschodnia pierzeja rynku
Szeroka	południowa pierzeja rynku
Krótką	przy murach od strony wschodniej
Przesmyk	nazwa zwyczajowa określająca drogę łączącą zamek z miastem
Rybnicka	wcześniej Kramarska (brak potwierdzenia w XVI w.)
Rzeźnicka	brak potwierdzenia w XVI w.
Studzienna	brak potwierdzenia w XVI w.
Wałowa	dopiero w XVII w. nazwana Żydowską
Wodna	dawniej droga łącząca (do dziś) rynek z pl. św. Mikołaja
Bydgoska (brak potwierdzenia w XVI w.)	Królowej Jadwigi
Kasztelańska (brak potwierdzenia w XVI w.)	Kasztelańska

Źródło: B. Kasińska, E. Mikołajczak, P. Strachanowski, *Po prostu Inowrocław. Ilustrowany przewodnik po ulicach miasta*, Inowrocław 2001.

¹¹⁰ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 145.

Dzielnica żydowska

Dzielnica żydowska powstała w XV w. w południowo-wschodniej części miasta¹¹¹. Zdaniem Zenona Gulдона, najstarsza wzmianka o osadnikach żydowskich pochodzi z 1453 r.¹¹² W 1564 r. w dzielnicy znajdowało się 27 domów i 4 puste place (co daje nam 108–162 osoby)¹¹³. Rok później było ich 168, w tym 30 ubogich i uczniów. W XVII w. ich liczba spadła – według pogłównego z 1674 r. do 30¹¹⁴. Wiąże się to z represjami po potopie szwedzkim, skutkującymi wygnaniem Żydów z miasta oraz prawdopodobnie zniszczeniem synagogi. Według informacji z końca XVII w. w mieście była już synagoga¹¹⁵, wzniesiona nieopodal murów miejskich (w ich obrębie)¹¹⁶. Tuż obok niej znajdowała się szkoła finansowana przez kahał¹¹⁷ oraz kirkut zlokalizowany poza murami. Jego istnienie sięga prawdopodobnie XIV w., a najstarszy nagrobek datowany jest na 1591 r.¹¹⁸

Przedmieścia

Integralnymi obszarami miasta były przedmieścia. Pierwsze z nich, Staromieście, położone było wokół kościoła NMP – terenu pierwszej osady inowrocławskiej. W 1510 r. mieszkały tu 24 osoby¹¹⁹. Przedmieście Batkówko zajmowało obszar na południe od murów, za Bramą Poznańską. W centrum stał kościół Świętego Krzyża. W XVI w. Zygmunt Stary nadał prawo budowy wiatraka na terenie Batkówka. W XVI w. obszar ten zamieszkiwały 42 osoby¹²⁰. Przedmieście Stodoły rozciągało się na północ od murów, za Bramą Bydgoską. W 1510 r. znajdowało się tu 37 gospodarstw; w XVI w. przedmieście otrzymało prawo budowy wiatraka od Zygmunta Augusta¹²¹. Kolejne przedmieście rozciągało się wokół szpitala Świętego Ducha¹²². Niedaleko Staromeścia znajdowało się przedmieście Nowe Ogrody, zwane niegdyś rogowskim, z kościołem Bożego Ciała ufundowanym w 1480 r.¹²³ Teren między fosami a przedmieściem batkowskim (Batkówko) określano mianem Zofiówki. Nazwa wiąże się być może z domniemaną kaplicą św. Zofii, która mogła tam istnieć do końca XVII w.

Do miasta przylegały również inne przedmieścia, których istnienia nie można jednak potwierdzić w XVI w. Są to: Grodztwo – na północny zachód od murów (pierwsza wzmianka o nim z lat 1722–1730)¹²⁴, przedmieście radziejowskie za Bramą Toruńską (Żydowską) – na wschód od murów (wzmiankowane w drugiej połowie XVIII w.)¹²⁵, przedmieście kurowskie występujące w źródłach w 1374 r. jako ogród nadany franciszkanom. Teren ten rozpościerał się przy murach od Bramy Żydowskiej do drogi bydgoskiej aż po kościół NMP¹²⁶. Istniało również przedmieście strzelińskie, widoczne na planie miasta z 1772 r. za południowo-zachodnim pasem murów¹²⁷.

¹¹¹ Tamże, s. 146.

¹¹² Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich XVI–XVIII wieku*, ZK, t. 9, 1993, s. 100.

¹¹³ Tenże, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 251; Guldon, *Zaludnienie*, s. 66.

¹¹⁴ Tenże, *Żydzi w miastach kujawskich*, s. 103.

¹¹⁵ Tenże, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 274.

¹¹⁶ T. Łaskiewicz, *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Inowrocław 1997, s. 25.

¹¹⁷ Tamże, s. 297.

¹¹⁸ Tamże, s. 28.

¹¹⁹ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 264; E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność*, s. 96.

¹²⁰ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 266; E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność*, s. 96;

C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 68.

¹²¹ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 263; C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 67.

¹²² M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 148; M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 367; E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność*, s. 96.

¹²³ C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 67.

¹²⁴ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 262.

¹²⁵ Tamże, s. 267.

¹²⁶ Tamże.

¹²⁷ M. Farbiszewski, B. Horbaczewski, S. Raszkiewicz, Z. Smoliński, *Studium historyczno-konserwatorskie centrum Inowrocławia wykonane na zlecenie Urzędu Miejskiego w Inowrocławiu oraz Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy*, t. 2: *Kartografia*, Toruń 1985, nr 53.

Wsie

Starosta urzędujący w mieście pobierał dochody z 9 okolicznych wsi należących do mieszczan¹²⁸. Były to: Jacewo, Turzany, Szymborze, Batkowo, Rąbin, Wierzbie, Marulewy, Mikorzyn¹²⁹ oraz Kotwiniac¹³⁰. Do tej grupy w 1540 r. drogą odkupu dołączyła wieś Michowiec (Miechowice)¹³¹. Według ustaleń Zenona Gulдона w 1583 r. we wszystkich tych wsiach znajdowało się 50 łanów możliwych do uprawiania¹³². Edmund Mikołajczak za Marianem Biskupem dowodzi, że do najwcześniejszych własności miejskich należały: Jacewo, Wierzbie, Kotwiniac, Rąbin, Szymborze. Obaj badacze łączą nadanie tych wsi z przywilejem lokacyjnym miasta¹³³. Z kolei do starostwa inowrocławskiego należały następujące wsie: Orłowo (z folwarkiem), Broniewo, Misczewice (Niszczewice) (z folwarkiem), Jaksice (z folwarkiem), pół wsi Mątwy, Sławęcinek (z folwarkiem), Murzynno, Dolsk (Dulsk), Wielowieś, Chrzastawa, Buczkowo, Sowikowa (Sójkowo), Tuczo (z folwarkiem)¹³⁴. Orłowo z folwarkiem i Murzynno weszły w skład starostwa w 1422 r., wcześniej należały do Krzyżaków¹³⁵.

Kościół

Do najstarszych zabudowań sakralnych w mieście należy kościół, współcześnie bazylika, pw. NMP, zlokalizowany na Staromieściu (*extra muros*)¹³⁶. Dariusz Karczewski datuje powstanie świątyni na lata 80. XII w.¹³⁷ Fundatorem świątyni z dużym prawdopodobieństwem mógł być syn Bolesława Kędzierzawego, Leszek¹³⁸. Do parafii należały: Staromieście, Rąbin, Batkowo, Popowice, Szymborze, Jacewo, Turzany, część wsi Słońsk, Strzemkowo, Marcinkowo¹³⁹. W kościele znajdowały się również altarie Wniebowzięcia NMP oraz św. Anny¹⁴⁰.

Jednocześnie w czasach lokacji zostali sprowadzeni do miasta franciszkanie. Było to działanie wzorowane wyraźnie na rozwiązaniach zastosowanych we Wrocławiu, do którego Braci Mniejszych sprowadził w 1236 r. Henryk Pobożny. W nowo lokowanym mieście zajęli oni miejsce nieopodal zamku książęcego¹⁴¹. Jak podaje Marian Biskup, prace nad budową klasztoru musiały być zaawansowane

¹²⁸ M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 367.

¹²⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 245.

¹³⁰ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 267–268; R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego*, s. 188.

¹³¹ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 268.

¹³² Tamże.

¹³³ E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność*, s. 93 – w cytowanym artykule autor podaje do wiadomości czytelnika występowanie wsi w rękach mieszczan inowrocławskich. Tam też zawarta jest mapka ich rozmieszczenia wokół miasta.

¹³⁴ LWWK 1564, cz. 2, s. 26.

¹³⁵ S. Józwiak, *Rola i znaczenie enklaw terytorialnych Zakonu Krzyżackiego na Kujawach w politycznych stosunkach z Polską w XIV–XV wieku*, ZK, t. 12, 1997, s. 185.

¹³⁶ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 155; E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowicza*, s. 29; C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 67; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 30; *Powiat inowrocławski*, s. 7.

¹³⁷ D. Karczewski, *Spór o uposażenie kościoła NMP w Inowrocławiu na marginesie dokumentu lokacyjnego dla wsi Popowice z 1351 roku*, ZK, t. 12, 1997, s. 155; J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice*, s. 29; K. Hewner, *Kim był twórca romańskich rzeźb na murach kościoła Imienia Najświętszej Maryi Panny w Inowrocławiu?*, ZK, t. 13, 1998, s. 151; *Powiat inowrocławski*, s. 13; J. Sikorska, *Zabytkowa architektura Inowrocławia*, cz. 2, „Goniec Kujawski”, 1998, nr 2 (10), s. 4; C. Sikorski, *Reliefy z murów romańskich kościoła Imienia Najświętszej Marii Panny w Inowrocławiu*, ZK, t. 11, 1995, s. 17.

¹³⁸ C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 14, 287; tenże, *Kościół p.w. Imienia Najświętszej Maryi Panny w Inowrocławiu*, „Rocznik Kasprowiczowski”, t. 9, 2000, s. 135–136.

¹³⁹ *Repertorium* 77, s. 163; Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, s. 34–35.

¹⁴⁰ S.D. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 68.

¹⁴¹ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 138; Kosecki, *Miasta*, s. 35–36; E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność*, s. 100; D. Karczewski, *Konwent franciszkanów inowrocławskich w średniowieczu*, ZK, t. 10, 1994, s. 13–14 – tu autor dywaguje na temat okoliczności sprowadzenia zakonników do miasta, poddając krytyce to, co do tej pory ustalił M. Biskup; C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 325–327; *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu. Powstanie –*

już w 1238 r. Na podstawie badań archeologicznych, poczynionych przez Czesława Sikorskiego, ustalono, że najpierw wzniesiono kościół, a potem budynki przeznaczone na dom zakonny¹⁴². W 1402 r. ulica przy tym kościele nosiła nazwę *platea dicta fratrum* – Bracka lub Franciszkańska¹⁴³. Zdaniem Gotfrieda Dornsteina kościół znajdował się w odległości 120 stóp od ówczesnej ulicy Bydgoskiej¹⁴⁴. Stanisław Kozierowski podaje, że kościół i klasztor znajdowały się *infra muros*¹⁴⁵. Do momentu wzniesienia świątyni pw. św. Mikołaja kościół klasztorny służył jako miejsce uroczystych spotkań. Przetrwiał dramatyczne momenty w dziejach miasta, tj. zniszczenia spowodowane najazdem księcia pomorskiego Świętopełka (1239 r.) i księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego (1271 r.)¹⁴⁶. Na placu Klasztornym oprócz studni znajdowały się stodoły i dwie drewniane piwnice do przechowywania żywności i chłodzenia napojów alkoholowych¹⁴⁷. Jeszcze w 1607 r. do franciszkanów należało 6 łanów ziemi¹⁴⁸. Klasztor został rozebrany na początku XIX w., a kościół w latach 70. tego stulecia i z tego powodu lokalizacja na planie ma charakter hipotetyczny.

Nieco później wzniesiono kościół św. Mikołaja, pełniący pierwotnie funkcję świątyni filialnej względem kościoła NMP, już w pierwszej połowie XIV w. stał się on parafialny – jako taki po raz pierwszy został wymieniony w źródłach pod datą 21 XII 1338 r.¹⁴⁹ Kolejna wzmianka pochodzi z 1321 r. i jest związana z wydaniem wyroku sądu papieskiego¹⁵⁰. Przy kościele utworzono szkołę zatrudniającą bakałarza. Do świątyni należała kaplica pw. Bożego Ciała, mieszcząca się poza murami miasta przy drodze do Torunia¹⁵¹. Do kościoła należały również altarie: Wniebowzięcia NMP i ścięcia św. Jana, Świętego Krzyża i św. Zofii oraz Świętej Trójcy¹⁵². Rangę kościoła parafialnego kościół św. Mikołaja wzmocnił w XVI w. wraz z podupadaniem kościoła NMP¹⁵³.

Poza miastem, za bramą przy starej drodze ku Toruniowi, znajdował się szpital Świętego Ducha, a kaplica Bożego Ciała przy współczesnym szlaku na Toruń. Marian Biskup podaje, że jego założenie musiało nastąpić przed 1268 r. Fundatorem budowli był najpewniej Kazimierz I kujawski, którego syn, Ziemomysł, w 1268 r. nadał instytucji zarządzanej przez sprowadzony z Wrocławia zakon krzyżowców z czerwoną gwiazdą reguły św. Augustyna wsię na prawie niemieckim: Marulewy, Batkowo, Śrubsk¹⁵⁴. Zdaniem Stanisława Kozierowskiego w 1331 r. kościół spalili Krzyżacy, lecz mimo to nadal on funkcjonował¹⁵⁵. Zgromadzenie zarządzało tymi dobrami do 1592 r., czyli do momentu wchłonięcia do kolegium wikariuszy katedry włocławskiej¹⁵⁶.

Za murami, po wschodniej stronie, w kierunku Torunia, znajdowała się wspomniana już kaplica pw. Bożego Ciała. Również za murami mieścił się szpital i kaplica pw. Świętego Krzyża¹⁵⁷, ufundowane

rozwój – organizacja wewnętrzna, Kraków 2012, s. 155–158; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 21; J. Kozłowski, *Średniowieczne monety z klasztoru OO. Franciszkanów w Inowrocławiu*, [w:] *Z dziejów Kujaw i Paluk*, s. 80; E. Mikołajczak, *Początki inowrocławskiej parafii*, [w:] *Duchowieństwo w dziejach Inowrocławia*, red. E. Mikołajczak, Bydgoszcz–Inowrocław 1990, s. 5; tenże, *Narodziny i upadek konwentu franciszkańskiego*, [w:] tamże, s. 60.

¹⁴² C. Sikorski, *Początki zespołu klasztornego oo. Franciszkanów w Inowrocławiu w świetle archeologiczno-architektonicznych badań ratowniczych*, ZK, t. 8, 1986, s. 53; J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice*, s. 30–31.

¹⁴³ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 147; E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowica*, s. 22.

¹⁴⁴ Za: J. Frycz, *Architektura i sztuka Inowrocławia*, s. 466.

¹⁴⁵ S.D. Kozierowski, *Szematyzm historyczny*, s. 69.

¹⁴⁶ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 147; D. Karczewski, *Konwent franciszkanów inowrocławskich*, s. 17; *Powiat inowrocławski*, s. 7.

¹⁴⁷ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 159; *Zaplecze gospodarcze konwentu oo. Franciszkanów w Inowrocławiu*, s. 17, 21, 24, 28.

¹⁴⁸ S.D. Kozierowski, *Szematyzm historyczny*, s. 69.

¹⁴⁹ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 156; C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 303–305; *Powiat inowrocławski*, s. 9; E. Mikołajczak, *Początki inowrocławskiej parafii*, s. 4–5, 8.

¹⁵⁰ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 146; *Powiat inowrocławski*, s. 7.

¹⁵¹ Repertorium 77, s. 154, 182.

¹⁵² S.D. Kozierowski, *Szematyzm historyczny*, s. 68.

¹⁵³ E. Mikołajczak, *Początki inowrocławskiej parafii*, s. 11.

¹⁵⁴ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 158; M. Starnawska, *Między Jerozolimą i Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2006, s. 118–127.

¹⁵⁵ S.D. Kozierowski, *Szematyzm historyczny*, s. 69.

¹⁵⁶ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 266.

¹⁵⁷ Repertorium 77, s. 154.

przez Jakuba Borowicza; kościół konsekrował w 1573 r. biskup Stanisław Karnkowski¹⁵⁸. Świątynia wraz ze szpitalem zostały przedstawione na widoku z 1734 r. wykonanym przez Fryderyka Bernarda Wenera¹⁵⁹. Dzięki temu wiemy, że leżały one dokładnie naprzeciwko Bramy Poznańskiej. Potwierdzają to zresztą przeprowadzone badania archeologiczne, dzięki którym odkopano kilka przykościelnych grobów oraz ossuarium¹⁶⁰.

Wizytacja przeprowadzona przez Kacpra Chronoviusa, kantora kruszwickiego, z polecenia biskupa Hieronima Rozdrażewskiego z 1585 r. podaje informacje o sześciu kościołach:

- 1) pw. św. Mikołaja, wewnątrz murów miasta, z patronatem królewskim¹⁶¹;
- 2) pw. NMP, stojący za murami, niegdyś pełniący funkcję kościoła parafialnego, a w momencie wizytacji filia kościoła św. Mikołaja, z prawem patronatu królewskiego¹⁶²;
- 3) klasztor franciszkanów, nieobjęty wizytacją;
- 4) pw. św. Jakuba, pełniący jednocześnie funkcję prepozytury i kościoła, znajdujący się na przedmieściu, za murami¹⁶³, z patronatem królewskim;
- 5) pw. Bożego Ciała, również na przedmieściu, daleko za miastem¹⁶⁴, z patronatem mieszczan. Ufundował go mieszczanin wrocławski Henryk Bug, w imieniu którego miały się odbywać msze święte. Brak informacji o jego konsekracji¹⁶⁵;
- 6) pw. Świętego Ducha z prepozyturą szpitalną, z patronatem królewskim¹⁶⁶.

Wizytacja przeprowadzona w lipcu 1596 r. informuje o dwóch parafiach: pw. św. Mikołaja w mieście i pw. NMP poza miastem oraz dwóch kaplicach: Bożego Ciała i Świętego Krzyża, dwóch szpitalach (Świętego Ducha i Świętego Krzyża) oraz jednej prebendzie św. Jakuba¹⁶⁷. Przy wszystkich wzmiankowanych kościołach mogły znajdować się cmentarze.

2021 r.

¹⁵⁸ Tamże, s. 168.

¹⁵⁹ M. Woźniak, *Zapomniany widok Inowrocławia*; S. Koc, *Panorama Inowrocławia Fryderyka Bernarda Wenera*, MDKSBR, t. 11, 2006, s. 73–82.

¹⁶⁰ Archiwum Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu, M. Woźniak, *Inowrocław st. 155 cmentarzysko wokół nieistniejącego kościoła pw. św. Krzyża sprawozdanie z nadzorów archeologicznych w roku 2009*, rkps, s. 3–4.

¹⁶¹ Repertorium 77, s. 182.

¹⁶² Tamże.

¹⁶³ Tamże, s. 168.

¹⁶⁴ Tamże.

¹⁶⁵ Tamże.

¹⁶⁶ Tamże, s. 163.

¹⁶⁷ Tamże, s. 189.

III.6.13.4. KALISZ W POŁOWIE XVI WIEKU*

Urszula Sowina, Tomasz Związek, Tomasz Panecki

Prezentowany w niniejszym atlasie plan Kalisza dla połowy XVI w. odtworzony został przede wszystkim na podstawie opublikowanych dotychczas wyników badań historycznych, archeologicznych i kartograficznych, a także własnej kwerendy autorów w źródłach pisanych i kartograficznych. Najważniejsze wykorzystane źródła pisane to dokumenty opublikowane w głównie w *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski*, rękopiśmienne z Metryki Koronnej, jak też księgi kaliskich sądów ziemskich, grodzkich i miejskich. Ponadto wykorzystano XVI-wieczne lustracje oraz dane pochodzące z rejestrów poborowych. Przyjęcie cezury chronologicznej na połowę, a nie schyłek XVI w. wyniknęło przede wszystkim stąd, że w 1537 r. miasto strawił pożar. W następnych latach po tej pożodze Kalisz intensywnie odbudowywano. Bardzo dokładnie zostało to udokumentowane w najstarszych zachowanych księgach miejskich z lat 1537–1547. Przeprowadzenie szczegółowych analiz źródłowych dla kolejnych dekad z dziejów miasta przekraczałoby możliwości niniejszej serii. Należy dodać, że w dotychczasowych, wysoce niewystarczających badaniach nad miastem nie wykorzystano ksiąg miejskich, a dzieje Kalisza w drugiej połowie i u schyłku XVI w. zostały przedstawione pobieżnie oraz, wielokrotnie, bez odniesień do źródeł. W związku z tym niniejszy tekst jest próbą pogłębienia dotychczasowej wiedzy o Kaliszu u progu nowożytności. Kontynuacją tych studiów będzie opracowanie dziejów Kalisza w ramach serii Atlas Historyczny Miast Polskich. Wyniki szczegółowych badań zostaną opublikowane w najbliższych latach.

Kalisz leży na Wysoczyźnie Kaliskiej, w południowej części XVI-wiecznego województwa kaliskiego. Miasto znajduje się na tarasie zalewowej meandrującej Proсны (Przosny), do której na wysokości Starego Miasta wpływa Swędnia (Swędra)¹. Na planie miasta hydrografię oraz inne elementy topografii zrekonstruowano metodą retrogresywną, posilkując się planami z pierwszej połowy XIX w. Mapy te oddają stan hydrografii jeszcze sprzed regulacji rzek (po 1842 r.), które miały na celu ochronę przeciwpowodziową Kalisza. Można przyjąć, że przebieg rzek na najstarszych opracowaniach kartograficznych powinien odpowiadać również stanowi z wieków poprzednich, choć wiadomo, że zmieniające się koryto Proсны było przyczyną przeniesienia miasta na dzisiejsze miejsce w XIII w. Charakterystyczne były powodzie związane z położeniem miasta na obszarze tarasy zalewowej. Pierwszą powódź odnotowano w 1698 r., ale z pewnością zdarzały się one i wcześniej².

Do opracowania rekonstrukcji kartograficznej Kalisza i jego najbliższych okolic wykorzystano trzy plany: Politalskiego-Wollego (przerys planu z 1785 r.)³, Kalisza i okolic z ok. 1820 r.⁴ oraz *Plan des Environs de Kalisz* z ok. 1835 r.⁵

* Autorką zdecydowanej większości niniejszego tekstu jest Urszula Sowina; Tomasz Związek pisał passusy poświęcone ludności żydowskiej, wsioom należącym do miasta i sieci drogowej, redagował także całość komentarza; Tomasz Panecki jest natomiast autorem wstępu środowiskowego i kartograficznego. Autorzy podczas prac nad niniejszym rozdziałem wymieniali się wzajemnie odnajdowanymi źródłami, opracowaniami oraz spostrzeżeniami dotyczącymi dziejów miasta.

¹ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, wyd. 3 uzup., Warszawa 2002, s. 157–158.

² T. Kałuża, *Analiza zmian układu poziomego koryt rzeki Proсны w Kaliszu w odniesieniu do historycznych zjawisk powodziowych*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*, t. 4, red. S. Kowalska, Poznań–Kalisz 2015, s. 139.

³ Zbiory Wojewódzkiego Biura Planowania Przestrzennego w Kaliszu, nr inw. 2/M–1/185; kopie w: Münch, tabl. XIX; *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 144–145; *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 2, red. A. Gieysztor, Poznań 1960, s. 160–161.

⁴ Münch, tabl. XVIII. Oryginał planu znajdował się dawniej (w okresie międzywojennym) w zbiorach AGAD.

⁵ Münch, s. 128, ryc. 32; www.raremaps.com/gallery/detail/25273/Plan_des_Environs_de_Kalisz_leve_sous_les_ordres_du_Capitaine_de_lEtat/D'Avignon.html (dostęp: 8.03.2017).

Pierwszy z planów przerysował Ottomar Wolle w 1878 r. z przerysu (ok. 1800 r.) planu Andrzeja Politalskiego, opracowanego na zlecenie kaliskiej Komisji Dobrego Porządku w 1785 r. Zgodnie z podziałką skala planu to ok. 1:3000 (200 łokci odpowiada 3,9 cm). Plan obejmuje stosunkowo niewielki obszar, ok. 2,1 km², w tym: Kalisz otoczony Prosną, przedmieścia: Wrocławskie, Toruńskie i Piskorzewskie oraz wieś Czaszki. Treść planu stanowi przede wszystkim sieć dróg (bez jednoznacznej kategoryzacji) i ulic (z nazwami) oraz zabudowa, z rozróżnieniem na budynki murowane i drewniane, mury obronne, baszty i bramy. Zaznaczone są również działki na terenie miasta. Obraz uzupełniany jest pokryciem terenu wraz opisami poszczególnych wydzieleni, a niekiedy również z określeniem rodzaju własności. Poza wzniesieniami oznaczonymi bardzo schematycznym kreskowaniem w sąsiedztwie Tyńca i Majkowa plan nie uwzględnia rzeźby terenu, w tym oznaczenia doliny Prozny. Treść opracowania uzupełniana jest przez 41 objaśnień odnoszących się do ważnych obiektów w mieście – kościołów, klasztorów, budynków użyteczności publicznej czy infrastruktury według stanu na 1785 r.

Plan ten wykorzystany został do wyrysowania miasta Kalisza wewnątrz murów ze względu na swoją szczegółowość i możliwość analizy nie tylko zabudowy, ale również rozkładu parcel na terenie miasta. Jego wadą jest natomiast niewielki zasięg przestrzenny, stąd do rekonstrukcji terenów przyległych do miasta posłużyliśmy się dwoma planami Kalisza i okolic z ok. 1820 i 1835 r.

Pierwszy to czarno-biała reprodukcja fotograficzna pozyskana z pracy Henryka Müncha o rozplanowaniu miast wielkopolskich⁶. Datowany jest na ok. 1820 r., a skala reprodukcji to ok. 1:16 700, obliczona na podstawie podziałki liniowej. Plan, opracowany w języku francuskim (jednakże z polskimi nazwami okolicznych miejscowości), przedstawia prawdopodobnie jedynie wycinek większej całości (przypuszczalnie część południowo-wschodnią między Kościelną Wsią a Rajskowem). Obejmuje obszar ok. 17 km², w tym: miasto Kalisz bez wyodrębnionych (opisanych) przedmieść, wsie: Majków (tylko opis, obszar zabudowy nie mieści się na planie), Tyniec, Stare Miasto, Raysków (Rajsków), Zawodzie, Zagórzynek, Rypinek, Czaszki i Ogrody, a także trzy cegielnie bez nazwy oraz młyn Korszak (Korczak). Treść obejmuje takie elementy topografii jak: sieć drogową (dwa znaki według znaczenia drogi), pokrycie i użytkowanie terenu (zabudowa miejska, zagrody wiejskie, ogrody, zadrzewienia, cmentarze), obiekty topograficzne (wiatraki, młyny). Rzeźba terenu opracowana kreskowaniem (prawdopodobnie metodą Lehmana⁷) w bardzo plastyczny sposób przedstawia terasę zalewową i bardzo dobrze współgra z hydrografią Prozny wraz z jej odnogami. Mimo mniejszej szczegółowości mapy w porównaniu z planem Politalskiego-Wollego można zidentyfikować także najważniejsze obiekty w mieście: zabudowania na rynku, kościoły: św. Mikołaja, NMP, kompleksy kościelno-klasztorne: franciszkański, bernardyński, reformacki i pojezuicki oraz Szkołę Wojewódzką, a także cmentarz ewangelicki. Jest to najstarszy i stosunkowo najdokładniejszy obraz kartograficzny Kalisza i okolic o takim zasięgu⁸. Został on wykorzystany do wyrysowania topografii – dróg i pokrycia terenu oraz lokalizacji obiektów, przede wszystkim poza obszarem miasta.

Częściowo przydatny (szczególnie do lokalizacji obiektów poza Kaliszem) był inny plan okolic miasta, opracowany w skali 1:21 000 i wydany w 1835 r. jako ręcznie podkolorowana litografia⁹. Napisy na planie są w dwóch językach: francuskim i rosyjskim, co sprawia, że toponimy są niekiedy zniekształcone. Plan obejmuje nieco ponad 200 km² okolic Kalisza, przy czym samo miasto, ze względu na skalę opracowania, przedstawione jest w sporej generalizacji. Widać na niej jedynie schematyczną sieć ulic i uproszczoną zabudowę, brakuje także opisów przedmieść kaliskich. Poza Kaliszem ujęte zostały wszystkie miejscowości, okoliczne osady, a także obiekty (np. kościoły, młyny, cmentarze)¹⁰. Treść opracowania odpowiada treści wielkoskalowych map topograficznych.

⁶ Münch, tabl. XVIII. Szklana kopia tej mapy, należąca niegdyś do Henryka Müncha, znajduje się obecnie w zbiorach ZAH w Warszawie.

⁷ S. Pietkiewicz, *O sposobach przedstawiania terenu na mapach*, „Biblioteka Służby Geograficznej”, t. 5, Warszawa 1930, s. 6–8.

⁸ Por. też *Kalisz, plan sytuacyjny z l. 1800–1802* (niemieckojęzyczny), [w:] Münch, tabl. XVII oraz tamże s. 144.

⁹ Plan des Environs de Kalisz levé sous les ordres du Capitaine de l'Etat-Major, Bergenstrolé (jest też tytuł w j. rosyjskim); T. Paćko; W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983 (Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce, t. 5), s. 50 (poz. 94).

¹⁰ Dzięki tej mapie udało się zlokalizować Dobrcę Małą oraz cmentarz żydowski w Czaszkach.

Lokacyjny Kalisz został posadowiony w miejscu położonym wyżej niż starsze człony osadnicze tego ośrodka¹¹. Nie był wyjątkiem: z powodu nasilających się od XIII w. powodzi wiele miast zakładano w miejscach położonych wyżej, ale zarazem bliskich rzece. Również Kalisz posadowiono w miejscu największego przewężenia doliny rzeki Proсны¹², co ułatwiało przeprawę. Przepuszczalnie funkcjonowała ona jako niezbędny element tzw. nowej drogi toruńskiej¹³, łączącej Śląsk z Wielkopolską i państwem zakonu krzyżackiego. Szlak śląsko-krzyżacki stał się główną osią nowego ośrodka.

Wiadomo, że Kalisz został lokowany na prawie średzkim przez Bolesława Pobożnego. Nastąpiło to po 1253 r., kiedy książę ten objął władzę nad miastem, a przed 1268 r., czyli przed wystawieniem dokumentu przez tegoż księcia „ad communem civitatis nostre Kalis civiumque omnium ibidem utilitatem”¹⁴. Sformułowanie to bezsprzecznie świadczy o istnieniu tu gminy miejskiej w nowym kształcie. Według Marty Młynarskiej, która jako pierwsza w sposób usystematyzowany i dobrze podbudowany źródłami pisanymi i archeologicznymi przedstawiła powstawanie lokacyjnego Kalisza jako dość długo trwający proces, zakończył się on nie wcześniej niż w 1303 r. podziałem miasta na dwie parafie¹⁵.

Analizując na nowo treść dokumentu z 1282 r., wystawionego przez Przemysła II¹⁶, w którym odnawia i potwierdza on lokację prawną miasta, nie można wykluczyć, że lokacja przestrzenna Kalisza dokonała się przed tym wydarzeniem. Ze wspomnianego dokumentu wynika bowiem, że Kalisz miał już wówczas ściśle określoną przestrzeń wewnętrzną, w bliskości której zdążył powstać funkcjonujący już wtedy młyn. Analizując plany miast, Henryk Münch dostrzegł, że w Kaliszu zaistniał „proces wykształcania się owalnicowej formy placu targowego, jako miarodajnego dla osad miejskich”¹⁷. Jeśli przyjąlibyśmy ten pogląd, to – wciąż na podstawie analizy planu Kalisza *intra muros* – stwierdzilibyśmy, że w czasie lokacji przestrzennej rynek został wytyczony w środku tego placu, a owalnicową przestrzeń między rynkiem i każdą z późniejszych bram zajęły bloki zabudowy. Natomiast Tadeusz Lalik, nie zgadzając się z poglądem Müncha o owalnicowym rozplanowaniu miast i jego przedlokacyjnej metryce, podał przykład planu Kalisza jako „najczęstszego typu rozplanowania [...] w miastach małych i średnich z murami bądź obwarowaniami”. Według tego badacza, którego pogląd tu zdecydowanie przedkładamy nad koncepcję Müncha, odrzuconą także przez innych mediewistów, „komunikację podporządkowano dwóm przeciwległym bramom: ulice wychodzące z naroży rynku w kierunku bram zbiegały się łukami nie opodal nich [...] stąd też rynek i główny ciąg komunikacyjny wyznaczony przeciwległymi parami ulic uzyskiwał kształt owalny”¹⁸.

Regularność planu miasta lokacyjnego, choć zamknięta w owale miasta *intra muros*, ograniczonym dodatkowo ramionami Proсны, wskazuje na systematyczne (choć niekoniecznie jednorazowe) rozmierzenie ośrodka. Świadczy o tym co najmniej kształt wszystkich czterech bloków przyrynkowych: dwóch powielających prostokąt rynkowy (północno-zachodniego i południowo-wschodniego) oraz dwóch zbliżonych do kwadratów (południowo-zachodniego i północno-wschodniego), a także

¹¹ Ostatnio dokładniej na ten temat T. Baranowski, *Kalisia–Kalisz, starożytność a wczesne średniowiecze*, [w:] *Kalisz na przestrzeni wieków*, red. T. Baranowski, A. Buko, Kalisz 2013, s. 91–93.

¹² T. Dunin-Wąsowicz, *Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin na niżu środkowoeuropejskim w XIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974, s. 67.

¹³ A. Wędzki, *Procesy urbanizacyjne pogranicza ziemi kalisko-ostreszowskiej na tle zmian w układzie połączeń komunikacyjnych śląsko-wielkopolsko-kujawskich*, [w:] tenże, *Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski zachodniej. Wybrane zagadnienia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 115–116.

¹⁴ Na podstawie edycji dokumentu w: KDW I, nr 389, datowanego tamże na 1260 r. (mylnie – jak zauważono w indeksie do t. 1, gdzie podano też prawidłowy rok 1268). M. Młynarska jest zdania, że lokacja dokonała się przed tym rokiem (taż, *Proces lokacji Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, red. A. Gąsiorowski, Kalisz 1960, s. 115; też, *W sprawie kościoła Panny Marii w Kaliszu i podziału miasta na dwie parafie w 1303 roku*, [w:] *Kalisz na przestrzeni wieków*, s. 203). Znajdujący się w zbiorach AGAD oryginał tego dokumentu (dok. perg. nr 3371) datowany jest na 1268 r. Taka też datacja podana jest w: J. Senkowski, I. Sułkowska, *Archiwum dokumentowe miasta Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, s. 300. Tamże oraz na s. 295 autorzy odwołują się też do wydania tego dokumentu w 1869 r. w czasopiśmie „Kališkija Gubernskija Vedomosti”, t. 30, 1869, s. 494–495, nr 1 (*non vidi*), wydawanego również na 1268 r. Rok ten przyjął m.in. A. Wędzki, *Lokacja Kalisza*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 70 oraz ostatnio: U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę późnośredniowiecznego i wczesnonowoczesnego Kalisza*, [w:] *Kalisz na przestrzeni wieków*, s. 214.

¹⁵ M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 109 i 112 z odwołaniem się do dokumentu z 1303 r. w: KDW II, nr 876.

¹⁶ KDW I, nr 511.

¹⁷ Münch, s. 187.

¹⁸ T. Lalik, *Miasto – układ przestrzenny*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski*, t. 1, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 538 (Henrykowi Rutkowskiemu dziękujemy za wskazanie nam tego poglądu T. Lalika).

co najmniej trzech narożnych działek, posiadających ten sam moduł ich szerokości – 50 XIII-wiecznych stóp, gdzie 1 stopa równa się 0,313 m. Te ostatnie dane mają jednak charakter wstępny i wymagają dalszych badań, w tym rozmierzenia w stopach (i łokciach) rynku oraz bloków przyrynkowych (najlepiej na podkładach geodezyjnych w skali 1:1000). W dotychczasowych opracowaniach podaje się obecne wymiary w metrach; i tak dla rynku 91 x 113 m, dla krótszych boków przyrynkowych: 74 x 74 m, dla dłuższych: 48–50 x 70–75 m¹⁹. Jak zauważyła już Marta Młynarska, dwa dokumenty książęce – z 1289 i 1291 r. – mówią o zagospodarowywaniu samego placu rynkowego (*circulum fori*) w tym czasie²⁰. Dokumentem z 1289 r. Przemysław II oddawał miastu w użytkowanie wszystkie kramy (*omnes apothecas institorias*) w przestrzeni śródrynkowej, które mogą być tam zbudowane (oprócz szóstego kramu – wojtowskiego)²¹. Dokumentem z 1291 r. książę przekazał miastu już funkcjonujące, a należące dotąd do niego, sukiennice bądź kramy sukienne (w dokumencie użyte *venditorii, ubi panni venduntur* zamiennie z *camerae* – U.S.) – i wszystkie z nich dochody²². Najpewniej zatem w tym też czasie przekopany został przez rynek kanał odwadniający, wymieniony w dokumencie z 1303 r. jako „fluvium qui currit per medium forum”²³. Przyczyniał się on nie tylko do usprawnienia handlowego i kramarskiego życia rynku kaliskiego, lecz także na całej swej długości – a więc od rynku aż poza miasto – stał się ważnym odcinkiem wyznaczonej w tym dokumencie granicy między dwiema kaliskimi parafiami. Odprowadzał on nadmiar wody z rynku, począwszy najprawdopodobniej od przyrynkowego wylotu ul. Toruńskiej (ponieważ nią wkraczała do miasta wspomniana granica parafii), być może na ukos rynku i dalej ulicą zidentyfikowaną w niniejszym studium jako *platea pecorum* (zob. niżej), bo ku Bramie „Nad Kanałem”²⁴. Jak dotąd nie odnaleziono źródeł poświadczających jego funkcjonowanie w XVI w., dlatego nie zaznaczono go na rekonstruowanym planie miasta, chociaż nowożytna nazwa tej bramy²⁵ przechowywała co najmniej pamięć o tym cieku.

Odtwarzając plan Kalisza dla połowy XVI w., należy pamiętać, że był to czas odbudowy miasta po wielkim pożarze, który wybuchł 20 VII 1537 r. i strawił całą przestrzeń *intra muros*. Opisali to rajcy na początku najstarszej zachowanej księgi miejskiej radzieckiej Kalisza: „civitas ipsa tota, templa omnia, arx, pretorium, torres et domus omnes ad fundum cremate sunt”²⁶.

Przed tą pożogą Kalisz był najznaczniejszym po Poznaniu ośrodkiem w Wielkopolsce. W taryfie pogłównego z 1520 r. wymieniony został na pierwszym miejscu wśród tamtejszych ośrodków *secundi ordinis*, przed Kościanem i Wschową²⁷. Kaliskie księgi miejskie z przełomu lat 30. i 40. XVI w. obfitują we wzmianki o *aree* – – *pro domo edificanda*, będące dowodem ożywionego ruchu budowlanego po pożarze. W świetle zapisek inicjatorem tego ruchu była kaliska rada miejska, przydzielająca mieszczanom należące do niej parcele (*aree civiles*), zwolnione czasowo od czynszu z obowiązkiem zabudowania ich w krótkim czasie (od 1 do 3 lat)²⁸. W razie niedopełnienia tego obowiązku rada odbierała działkę, zbywając ją komu innemu. Taka procedura wymuszała szybką odbudowę miasta. Mieszczanie – oprócz postawienia nowego domu na zgorzałych działkach – mieli obowiązek poprowadzenia podziemnych kanałów zbierających wody deszczowe. Prawie jednobrzmiące rozporządzenia władz miejskich wskazują, że kanały te służyły zaopatrzeniu w wodę w celach przeciwpożarowych²⁹.

¹⁹ J. Tomala, *Miasto lokacyjne w XIII–XVIII wieku*, Kalisz 2004, s. 27.

²⁰ M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 119.

²¹ KDW II, nr 640.

²² Tamże, nr 665.

²³ Tamże, nr 876. O tym, że był to sztuczny kanał, a nie – jak dotąd uważano – naturalna odnoga Proсны por. U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 218.

²⁴ Widawski, *Mury*, s. 163.

²⁵ Tamże.

²⁶ AmK, I/6, s. 1 (1537 r.). Pozostawiając problem pożarów w Kaliszu do osobnego omówienia, warto tu wspomnieć, że Kalisz palił się też w 1458 r.; zob. T. Jurek, *Żydzi w późnośredniowiecznym Kaliszu*, „Rocznik Kaliski”, t. 24, 1992/1993, s. 44 oraz przyp. 141, s. 53 (o spłonięciu listów w tym pożarze) i odnośnik źródłowy do: Kalisz Gr. 26 k. 39v. W księdze tej następujący tekst: „f. 5 ante f. Penthecosten 1461 (21.05.1461) veniens Slawa Cawyanowa Judea cum Jacobo filio suo legitimo indiviso in Calisch literas et Jura que habuerunt super villam Chelstowo que debuerunt restituere nobili Stachna de ibidem recognoverunt quia eadem iura et munimenta tempore quo civitas Calisch per ignem fuit consumpta. Ideo omnes literas et munimenta seu Jura si que habuerunt illa mortifica(n)t et in nichilum redigus super quo ipsa Stachna adiudicatum solvit”.

²⁷ VC, t. 1, cz. 1, s. 361.

²⁸ AmK, I/6, s. 17–22, 25.

²⁹ U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 219.

Według ustaleń Stanisława Herbsta miasto odbudowano w gotyckim jeszcze kształcie, a zmiany renesansowe w jego architekturze wnieśli dopiero włoscy budownicy przybyli do Kalisza wraz z jezuitami³⁰. Choć w 1537 r. spłonęła zabudowa, zapewne dzięki sprawnej organizacji usuwania zniszczeń plan miasta lokacyjnego *intra muros* zachował swój średniowieczny kształt zarówno jeśli chodzi o jego granice, sieć uliczną, jak i o bloki zabudowy, co można śledzić na dużo późniejszych planach, począwszy od wspomnianego planu Politalskiego-Wollego. W opinii Teresy Zarębskiej, odnoszącej się do Kalisza, „rozplanowane na wyspie miasto z pełnego średniowiecza należy do najdoskonalszych przykładów polskiej urbanistyki tej epoki”³¹.

Z wielkim nasileniem zabudowywania pustych parceli po pożarze 1537 r. wiąże się największe nagromadzenie danych o ulicach Kalisza *intra muros*, zawartych w jego księdze miejskiej z lat 1537–1547.

Przede wszystkim odnajdujemy rynek z kramami i ratuszem. Kaliski ratusz, wzmiankowany od 1372 r.³², bardzo szybko podniósł się ze zgliszcz po pożarze z 20 VII 1537 r. W najstarszej zachowanej księdze miejskiej od pierwszej transakcji, zapisanej 31 sierpnia, odnotowywano ratusz jako miejsce tychże transakcji (*actum in pretorio Calisiensi*). Może to świadczyć o bardzo szybkiej jego odbudowie, co najmniej w takim kształcie, aby mogła tam obradować rada miejska w pełnym składzie, do tego w obecności ławników³³. Andrzej Nowak i Władysław Rusiński³⁴, odwołując się do Kazimierza Stefańskiego³⁵, również napisali, że ratusz odbudowany został bardzo szybko, ale jako dowód tego stwierdzenia podali jedynie założenie w 1542 r. nowego zegara na ratuszowej wieży. Mogło to świadczyć co najwyżej o ukończeniu samej wieży krótko przed tym wydarzeniem. Natomiast budynek ratuszowy stanął niewątpliwie już w kilka tygodni po pożarze i funkcjonował prawdopodobnie aż do przebudowy w początkach XVII w., w wyniku której zyskał renesansową attykę, a jego wieża została zwieńczona hełmem³⁶.

Odbudowa i urządzenie rynku – jak zresztą i innych części miasta – trwały jeszcze dwa lata po pożarze, jak np. opisano to w księdze miejskiej w 1539 r. Z opisu wynika, że odbudowywano wówczas kamienice i murowane kramy³⁷. Kazimierz Stefański zwrócił uwagę, że dopiero w 1549 r. miasto zawarło ostatnią umowę z Janem murarzem z Poznania, zatrudnionym przez władze miasta dla odbudowy Kalisza zaraz po pożarze³⁸.

Krótko po pożarze zostały wymienione też dwie główne ulice miasta, łączące rynek z dwiema głównymi bramami miasta. Nazwy tych arterii, identyczne z nazwami dwóch głównych bram miasta, wskazują, że to te ulice stanowiły wewnątrzmięski odcinek wrocławsko-toruńskiego szlaku komunikacyjno-handlowego. Ulica Toruńska (*platea Thorunensis*), łącząca rynek z Bramą Toruńską, została wymieniona 5 IX 1537 r.³⁹ Określano ją też jako Długą lub Toruńską (*platea Longa seu Thorunensis*)⁴⁰.

³⁰ S. Herbst, *Kalisz renesansowy*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 3, red. A. Gieysztor, Kalisz 1962, s. 100.

³¹ T. Zarębska, *Znaczenie odbudowy Kalisza po zniszczeniach z 1914 r. dla rozwoju urbanistyki polskiej*, „Rocznik Kaliski”, t. 24, 1992/1993, s. 129.

³² KDW XI, nr 1752. A. Wędzki, *Kalisz w okresie późnego średniowiecza (XIV–XV w.)*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 80, napisał, że ratusz wzmiankowany był od 1426 r.; autor podał przy tym numery pięciu dokumentów zebranych w KDW V. Należy tu uściślić, że wzmianka o ratuszu z 1426 r. znajduje się w: KDW V, nr 456; por. też Kalisz Gr. 26, k. 38, 1461 r. – ratusz jako miejsce złożenia *vadium super Piwonice* pod opieką rajców.

³³ AmK, I/6, s. 2–3. W transakcjach tych pojawia się też jako *locus pretoralis*. Tak też np. na s. 45.

³⁴ A. Nowak, W. Rusiński, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta. Stosunki sanitarne i zdrowotne*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 145.

³⁵ K. Stefański, *Mieszczanstwo kaliskie w XVI wieku*, Kalisz 1933, s. 40–41.

³⁶ S. Herbst, *Kalisz renesansowy*, s. 100.

³⁷ AmK, I/6, s. 65 (1539 r.) – pozwolenie dla burmistrza zabudowania parceli, należącej do niego i przed pożarem. Z braku źródeł, tak pisanych, jak i archeologicznych, nie wiadomo, w jakim stopniu XV-wieczny kaliski rynek obudowany był kamienicami w jego pierzejach. Jak dotąd w księgach grodzkich odnaleziono wzmiankę z 3 II 1463 r. o jednej z nich, znajdującej się w posiadaniu Mikołaja, młynarza ze Starego Miasta; zob. Kalisz Gr. 26, k. 154.

³⁸ K. Stefański, *Mieszczanstwo kaliskie*, s. 40.

³⁹ AmK, I/6, s. 3; por. też T. Jurek, *Żydzi*, s. 30 i przyp. 16, s. 49, w którym odwołanie do AmK, I/53, s. 108; zob. też AmK, I/6, s. 20.

⁴⁰ AmK, I/6, s. 4–5, 21. Te dwie jej nazwy występujące równocześnie pozwoliły zidentyfikować ul. Długą (*platea Longa*), wymienioną w 1423 i 1443 r.; por. AGAD, dok. perg. nr 3449 i 6636 (*non vidi*); por. J. Senkowski, I. Sułkowska, *Archiwum dokumentowe miasta Kalisza*, nr 55, s. 317.

Ulica Wrocławska (*platea Wratislaviensis*) została wymieniona 28 IX 1537 r.⁴¹, a następnie, m.in. w 1538⁴² i 1545 r., jako dobiegająca do muru miejskiego i do ulicy pod tym murem⁴³. Pierwsza ze wzmianek przyniosła informację o znajdującej się przy tej ulicy działce, graniczącej z tyłami innej, która miała front od ulicy Mnichów (*platea Monachorum*). Dzięki tej informacji udało się zatem zlokalizować tę ostatnią ulicę jako biegnącą łukiem od rynku do Bramy Wrocławskiej (na planie Politalskiego-Wollego ulica ta nosi nazwę św. Stanisława), a więc jako alternatywną arterię dla ul. Wrocławskiej, a jednocześnie część osiowego układu miasta⁴⁴. Przedłużeniem tego ciągu w kierunku Bramy Toruńskiej była ul. Najświętszej Marii Panny (poświędzona m.in. w 1440 r.⁴⁵), przy której od końca XIII w. stał kościół NMP⁴⁶, będący – w świetle wspomnianego wyżej dokumentu z 1303 r. – główną świątynią lokacyjnego Kalisza⁴⁷. Od tegoż roku był też kościołem parafialnym dla północno-wschodniej części miasta i przyległych do niej okolic⁴⁸. Około połowy XIV w. przy kościele-kolegiacie NMP Jarosław Bogoria Skotnicki kazał wybudować również pałac arcybiskupi, którego opis z 1583 r. przytoczyli Tadeusz Poklewski-Kozieł i Maria Żemigała. Z opisu tego wynika, że ten jednopiętrowy gmach w „szczycie zwróconym na wschód” miał przejście „do chóru kościoła kolegiackiego” (a więc z pierwszego piętra). Wówczas „zupełnie zrujnowany” został przekazany na „mieszkanie” przybyłych do miasta jezuitów⁴⁹.

Innymi odrynkowymi ulicami było sześć ciągów prostopadłych do głównej osi miasta i do wymienionych wyżej czterech arterii. W omawianym czasie wszystkie sześć dochodziło do linii murów miejskich. Jak dotąd udało się przypisać XVI-wieczne nazwy niektórym z tych ulic na podstawie dotychczasowej literatury oraz własnych kwerend źródłowych.

Z południowo-zachodniego rogu rynku wybiegała ul. Żydowska, o której pierwszą wzmiankę z 1542 r. odnalazł Tomasz Jurek w najstarszej zachowanej księdze miejskiej⁵⁰. Wystąpiła też rok później, przy okazji opisywania warunków, na jakich miał być prowadzony wodociąg z wodociągowej cysterny publicznej w rynku do dzielnicy żydowskiej⁵¹. Według wspomnianego badacza Kalisz mógł być najstarszym poświadczonym skupiskiem Żydów w Polsce⁵².

Nie wiadomo dokładnie, ilu Izraelitów zamieszkiwało Kalisz w połowie XVI w. W odnalezionym wykazie retent poboru nadzwyczajnego z powiatu kaliskiego z 1552 r. wymienionych zostało 19 osób,

⁴¹ AmK, I/6, s. 5.

⁴² Tamże, s. 44.

⁴³ AmK, I/54, s. 367: „domum suam sittam in platea Vratislaviensi penes murum civilem ex una et plateam ex altera”.

⁴⁴ Można tu dodać, że te trzy wymienione ulice (oprócz rynku i czterech innych – por. niżej) odnotowane zostały w dokumencie arcybiskupa gnieźnieńskiego Wojciecha, datowanym na 1429 r.: KDW V, nr 497. Nazwa *platea Monachorum* wystąpiła też w 1470 r., w jednej z ksiąg grodzkich, w której zapisano, że dwa domy przy tej ulicy miał wówczas kasztelan wieluński; zob. Kalisz Gr. 27, k. 112. W księdze miejskiej wzmiankowana od 1538 r.; AmK, I/6, s. 13.

⁴⁵ AGAD, dok. perg. nr 3493.

⁴⁶ M. Młynarska, *Proces lokacji*, s.119.

⁴⁷ Tak też kościół ten określa w dokładnej analizie źródłoznawczej I. Skierska, *Konflikty międzyparafialne w późnośredniowiecznym Kaliszu*, RH, t. 70, 2004, s. 145–166. Tam też w aneksie druk dokumentu z 1303 r.

⁴⁸ Czas powstania tej świątyni – a zarazem przeniesienia na nią funkcji kościoła pod tym samym wezwaniem na Starym Mieście – jest przedmiotem wartej do odnotowania dyskusji, której inicjatorką jest M. Żemigała (przy wcześniejszym współudziale T. Poklewskiego-Kozieła). Uważa ona, na podstawie wnikliwej analizy materiału archeologicznego, a także dokumentu z 1303 r., że w tym ostatnim była mowa o kościele NMP na Starym Mieście i że zmiana miejsca nastąpiła „nie przed 1303 r., lecz po 1342 r.”, jak określa *terminus post quem* budowy murowanego kościoła NMP w lokacyjnym mieście, z inicjatywy arcybiskupa Jarosława Bogorii Skotnickiego; por. M. Żemigała, *Cegła w budownictwie wielkopolskim w średniowieczu*, Łódź 2008, s. 63–65, za nią ostatnio: M. Młynarska, *W sprawie kościoła Panny Marii w Kaliszu*, s. 208–209 (zmiana wcześniejszego poglądu). Opowiadam się tu (U.S.) za datacją na przełom XIII i XIV w., a więc tuż przed 1303 r. lub w tymże roku, a to na podstawie analizy dokumentu z 1303 r., zwłaszcza jego dwóch fragmentów: nie tylko tego o przeniesieniu świątyni w ślad za jego ludem ze Starego Miasta do miasta lokacyjnego (tak też: I. Skierska, *Konflikty międzyparafialne*, s. 153), lecz także tego o procesjach, nakazanych przez arcybiskupa, jakie miały się odbywać z kościoła św. Mikołaja do kościoła NMP: „na Wielką Litanie” (25 kwietnia) oraz na Dni Krzyżowe, tj. w poniedziałek, wtorek i środę przed ruchomym świętem Wniebowstąpienia, czyli 40 dni po Wielkanocy (por. tamże, s. 146). Krótka droga procesyjna w obrębie miasta lokacyjnego wydaje się bardziej realna do przebycia wiosną niż ta licząca ponad kilometr, od św. Mikołaja do staromiejskiego kościoła NMP, przez podmokłe tereny nad Prosną.

⁴⁹ T. Poklewski-Kozieł, M. Żemigała, *Przestrzeń „niemiejska” w czternastowiecznym Kaliszu w oczach archeologa*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś średniowiecznej Europy Środkowej*, red. C. Buśko i in., Wrocław–Praha 2002, s. 162.

⁵⁰ T. Jurek, *Żydzi*, przyp. 11, s. 49, gdzie odnośnik źródłowy do AmK, I/6, s. 137 (stara paginacja k. 69).

⁵¹ AmK, I/6, s. 173. Więcej na ten temat por. U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009, s. 332.

⁵² T. Jurek, *Żydzi*, s. 29; por. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011, s. 116–142.

które opłaciły zaległy podatek⁵³. Nie ma jednak pewności, czy byli to Żydzi zamieszkujący sam Kalisz, czy pochodzący także z innych ośrodków miejskich powiatu kaliskiego⁵⁴. Przemnożenie liczby 12 mężczyzn (odliczając „starych” i wdowy) przez przelicznik 9–10 mieszkańców (przyjęty m.in. w badaniach nad Warszawą) na dom żydowski dawałoby liczbę 108–120 osób, przyjęcie zaś przelicznika Zenona Guldona (20 osób na dom) liczbę 240. Żadna z tych wartości nie zawiera jednak osób ubogich (*pauperes*), które zwyczajowo były zwalniane z opłat i tym samym wymykają się historycznej statystyce⁵⁵. Wykaz z 1552 r. nie mógł być w związku z powyższym podstawą do wyliczenia orientacyjnej liczby ludności żydowskiej w Kaliszu w interesującym nas okresie⁵⁶. Szacunki demograficzne oparto natomiast na rejestrze poborowym z 1579 r., w którym odnotowano opłacenie pogłównego na kwotę 130 florenów (3300 gr) od 170 osób wyznania mojżeszowego – 40 z nich zostało określonych jako *pauperes*⁵⁷. Według rejestrów poborowych z 1563 r. gmina żydowska zapłaciła 3 tys., a rok później 3,3 tys. gr, co może świadczyć o wzroście liczby ludności żydowskiej zamieszkującej miasto⁵⁸. Bazując na informacjach o liczbie ludności i wpłaconej przez nią w 1579 r. kwoty, szacujemy – *per analogiam* – że w połowie XVI w. Kalisz mógł być zamieszkiwany przez ok. 100 osób wyznania mojżeszowego, wliczając w to osoby ubogie, stanowiące ok. 25% całości wspólnoty. Warto dodać, że według lustracji z 1564 r. w Kaliszu istniało w tym czasie 18 domów żydowskich, synagoga (szkoła)⁵⁹. Sytuowałyby to rozmiar kaliskiej gminy żydowskiej w dolnej części średnich kolonii żydowskich w ówczesnej Koronie⁶⁰. Dla porównania zdecydowanie większą gminą na terenie województwa kaliskiego była wspólnota gnieźnieńska, w której istniało 22 domów zajmowanych tylko przez Żydów, 5 zaś „najemnych u chrześcijan”⁶¹. Porównywalnymi – pod względem wielkości – wspólnotami były zapewne te z Międzyrzecza (18 domów), Skwierzyny (17 domów) i Śremu (18 domów)⁶².

Z powodu braku dokładnych badań socjotopograficznych Kalisza nie wiadomo, jaką realną przestrzeń w mieście w ramach poszczególnych parceli zajmowali Żydzi. Z tego właśnie względu nie zdecydowano się na oznaczenie na planie miasta – za pomocą osobnego wydzielenia – dzielnicy żydowskiej i szkoły. Lokalizacja oznaczonej na mapie synagogi pochodzi natomiast z planu Politalskiego-Wollego.

Przedłużeniem ul. Żydowskiej od południowo-wschodniego rogu rynku ku murom miejskim była ulica zidentyfikowana w toku niniejszych studiów jako *platea pec(c)orum*, czyli ul. Bydłęca. Wymieniona została wiek wcześniej, czyli w 1442 r., w jednej z ksiąg grodzkich⁶³. Na kartach najstarszej księgi miejskiej odnotowana została np. w 1539, a potem w 1540 r., gdy prowadzono nią wodociąg, i w 1543 r., gdy do tego wodociągu przyłączali się kolejni mieszkańcy⁶⁴. Była to ulica odrynkowa, a więc jedna z głównych ulic Kalisza, mylnie niekiedy nazywana Szkocką (bo przed przybyciem

⁵³ Wymienieni zostali tam: Haskiel, Salomon, Józef Koźmin (Kozmyn), Jachny, Michał, Lewek (Lyewek), Izaak starszy, Daniel Sieradzki (Sziraczky), Abraham starszy, Izaak Talha, Józef powroźnik, Izaak zięć Michała, Bieniasz, zięć Bieniasza, Izaak brat starszego Izaaka i Mojżesz stary z Nakła. Dodatkowo znalazły się tam dwie wdowy – Aaronowa i Szmajowa; ASK I 12, k. 512v.

⁵⁴ Jedyłą miejscowością w pow. kaliskim, w której przed połową XVI w. mogły żyć osoby pochodzenia żydowskiego, były Iwanowice; zob. J. Suproniuk, *Żydzi w miastach Wielkopolski* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2d.4. Pewną sugestią, że mogli to być Żydzi pochodzący z Kalisza jest fakt, że Daniel Sieradzki znany jest także z zapisów pochodzących z najstarszej księgi miejskiej; U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 332.

⁵⁵ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 254 i 263.

⁵⁶ Zrezygnowano także z przyjmowania czysto teoretycznych wartości przelicznika liczba mieszkańców na dom, gdyż – jak wykazały niepublikowane studia M. Wieczerskiego – przelicznik ten w dotychczasowej literaturze dla okresu od XV do XVI w. waha się od 11 aż do 100 osób na dom. Więcej o przelicznikach zob. niepublikowaną pracę magisterską M. Wieczerskiego (Poznań) pt. *Demograficzne aspekty osadnictwa żydowskiego w Polsce w XVI i połowie XVII w.*, mps przechowywany w Archiwum ŻIH w Warszawie, s. 24–36 oraz zwł. tab. 6 (*Gęstość zaludnienia domu żydowskiego w opinii historyków*) i 9 (*Stosunki mieszkaniowe dzielnicy żydowskiej Poznania w 1619 r.*). Za informację o tej pracy dziękujemy mgr. Jarosławowi Suproniukowi.

⁵⁷ RPWK, kls, 1579, nr 692: „a 130 Iudeis, defalcando 40 pauperes qui a solutione eiusmodi sunt exempti fl. 130”.

⁵⁸ RPWK, kls, 1563, nr 85; RPWK, kls, 1564, nr 502. W latach 60. XVI w. Żydzi byli zobowiązani płacić „od każdej głowy po złotemu monety”; VC, t. 2, z. 1, s. 149.

⁵⁹ Inw. Żydów, s. 272.

⁶⁰ Por. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 254, 266.

⁶¹ Zob. Inw. Żydów, s. 272.

⁶² Tamże, s. 271–272.

⁶³ Kalisz Gr 20, k. 85: miał tu swój dom *honorabilis Martinus Swemicz de Rososzicza*, notariusz królewski (wzmianka odnaleziona przez Tomasza Jurka i udostępniona U. Sowinie, za co autorka dziękuje).

⁶⁴ AmK, I/6, s. 64 (1539 r.), 91 (1540 r.) i 177 (1543 r.).

Szkotów), zamiast Skotską⁶⁵. To nią na przełomie XIII i XIV w. musiał biec kanał odprowadzający wodę z rynku aż do Bramy „Nad Kanałem”. A zatem ulica ta w 1303 r. spełniała również rolę granicy dwóch kaliskich parafii. Jak się wydaje, cały blok zabudowy między tą ulicą a zidentyfikowaną wyżej ul. Mnichów zajmował klasztor Franciszkanów (z kościołem św. Stanisława), którzy przybyli do Kalisza w okresie lokacji miasta⁶⁶.

Każda z dwóch następných, równoległych ulic, przecinała w połowie odpowiednio północno-zachodni i południowo-wschodni przyrynkowy blok zabudowy. Pierwsza z nich to ul. Piskorzewska, biegnąca do bramy o tej samej nazwie, za którą rozpościerało się Piskorzewie⁶⁷. Ulica ta została wymieniona we wspomnianym dokumencie arcybiskupa gnieźnieńskiego datowanym na 1429 r.⁶⁸, a także w aktach sądu ziemskiego kaliskiego w 1462 r., gdy Iwan i Maciej z Czerminka (*de Czermyno*) mieli odstąpić Iwanowi z Goliny za 30 grzywien działkę za słodownią Jana Borkowskiego i Tomasza Nadolnego *in platea Pyskorzeviensi*⁶⁹. W księdze miejskiej wzmiankowano ją od 1538 r.⁷⁰ W 1595 r. dom przy tej ulicy (niezlokalizowany) został kupiony przez Żydów⁷¹. Południowo-wschodni blok kaliskiego rynku przecinała ul. Piekarska (*platea pistorum*), na której w 1538 r. rajcy oddali działkę do zabudowy⁷². Do najbardziej interesujących wzmianek o tej ulicy, znalezionych w kaliskich księgach miejskich, należy ta z 1541 r. o odstąpieniu połowy działki słodowej przez jednego z kaliskich mielcarzy innemu mielcarzowi. Działka ta, od dawna rozmiarowa, znajdowała się przy ul. Piekarskiej między „drogą publiczną” (*via publica*) a słodownikiem/mielcuchem niejakiego Trzęsigłowski⁷³. A zatem w Kaliszu wzdłuż południowo-wschodniej pierzei rynku biegła droga publiczna, będąca wyodrębnionym swoją nazwą odcinkiem jednej z dwóch głównych arterii miasta (łącznikiem między ul. Mnichów a ul. NMP), a tym samym częścią szlaku Wrocław – Toruń, przebiegającego przez miasto. Warto przypomnieć, że analogiczną sytuację stwierdzono w Sieradzu w latach 30. XVI w., co pozwoliło na dokładniejsze rozmierzenie tamtejszego rynku⁷⁴. Co do samej ul. Piekarskiej, to przy jej przymurnym odcinku uchwycono inną słodową działkę, należącą do krojownika sukna, a zarazem wójta kaliskiego; działka znajdowała się blisko stajni miejskiej i muru miejskiego⁷⁵. Z północno-zachodniego rogu rynku w kierunku fary św. Mikołaja⁷⁶ zmierzała ulica o tej samej nazwie, poświęcona m.in. w 1545 r.⁷⁷ Według planu Politalskiego-Wollego z północno-wschodniego narożnika rynku wychodziła ulica zwana Łazienną. Tradycja nazwy tej ulicy sięga co najmniej 1598 r., kiedy to w dokumencie króla Zygmunta III Wazy wymieniono ulicę „zwaną pospolicie Łaziebną”, zakończoną bramą miejską⁷⁸ (o czym dalej będzie mowa obszerniej). Nazwa tej ulicy wskazuje na istnienie łaźni, najpewniej nad rzeką, a więc już w przestrzeni *extra muros*⁷⁹.

⁶⁵ *Słownik staropolski*, t. 8, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977–1981, s. 248: ‘bydło rogate, zwierzęta, pecudes, animalia’; por. dalej z hasłami *skotnia, skotnica, skotnik, skotny*. *Słownik łaciny średniowiecznej*, t. 7, Kraków 1993, szp. 217–218: *pecus, peccus -oris* – ‘bydło, zwierzę domowe, zwykle większe i rogate (tj. krowa, wół)’, (a. 1410) „*peccora vulgariter scotha...*”, (a. 1378) „*valva pecorum*” – brama Bydlna w Krakowie..., „*via pecorum alias Skotnica...*” – „wspólna droga na pastwisko...”. A. Wędzki (*Kalisz gotycki*, s. 78) wymienił wśród późnośredniowiecznych ulic Kalisza „ulicę Bydłęcą albo Sprzedawców Bydła, określaną też jako Skoczka” – nie podał jednak jej lokalizacji.

⁶⁶ M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 117.

⁶⁷ AmK, I/54, s. 381, 1545 r.: „hortum sittum in piskarzevo ante Civitatem Calisch”.

⁶⁸ KDW V, nr 497.

⁶⁹ Kalisz Ziem. 12, k. 65.

⁷⁰ AmK, I/6, s. 18, 24.

⁷¹ T. Jurek, *Żydzi*, s. 30 i przyp. 16 na s. 49.

⁷² AmK, I/6, s. 32.

⁷³ AmK, I/54, s. 4 (1541 r.).

⁷⁴ U. Sowina, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa–Sieradz 1991, s. 26 – *via publica* wzdłuż jednej z pierzei rynku stanowiła odcinek szlaku poznańsko-krakowskiego (wielkopolsko-małopolskiego).

⁷⁵ AmK, I/54, s. 3 (1541 r.).

⁷⁶ Według dokumentu z 1303 r. kościół św. Mikołaja – od tego roku jeden z dwóch kaliskich kościołów parafialnych – wcześniej był kościołem filialnym staromiejskiego jeszcze kościoła NMP. Według wspomnianej wyżej analizy I. Skierskiej (*Konflikty międzyparafialne*, s. 147 n.) po 1303 r. ustępował znaczeniem i kompetencjami kościołowi parafialnemu NMP. Co do czasu jego budowy, mógł być wcześniejszy niż wewnątrzmiejska świątynia NMP; por. m.in. M. Żemigala, *Cegła*, s. 40–48.

⁷⁷ AmK, I/54, s. 369; wcześniej m.in. w 1429 r. KDW V, nr 497.

⁷⁸ T. Poklewski-Kozieliński, M. Żemigala, *Przestrzeń „niemiejska”*, s. 162.

⁷⁹ Łaźnia miejska została poświęcona w 1526 r., kiedy to rajcy miejscy sprzedali wspomniany obiekt łaźnikowi Stanisławowi; AGAD, dok. perg. nr 3737.

Do zidentyfikowanych ulic bocznych należy zaliczyć ul. Grodzką⁸⁰, biegnącą od zamku, przy nim oraz przy kościele św. Mikołaja najprawdopodobniej aż do ul. Piskorzewskiej. W przywoływanej tu księdze miejskiej ul. Grodzka wystąpiła we wzmiance z 1537 r. jako *platea Castris*⁸¹, a dwa lata później jako *platea Castrensis*⁸². Ta ostatnia wzmianka przyniosła informacje o domu jednego z mieszczan „in platea Castrensi penes plateam transversalem Latere ad domum Joannis Kupiecz, civis Calisiensis”. Skłania to do identyfikacji tego miejsca jako skrzyżowania ul. Grodzkiej z prostopadłą do niej ulicą, a więc Przeczną⁸³, dochodzącą do ul. Toruńskiej. Nazwa *platea Castris* wystąpiła już wcześniej w Metryce Koronnej, w 1472 r., przy okazji sprzedaży domu, znajdującego się przy tej ulicy, za 40 grzywien. Kupującym był kasztelan kaliski⁸⁴. Zebrane dotąd wiadomości o ul. Grodzkiej pokazują jej dwojaki socjotopograficzny charakter. Na odcinku bliżej zamku swoje domy posiadała kaliska szlachta, związana z zamkiem, natomiast dalej od niego – mieszczanie⁸⁵. Wokół samego zamku rozciągał się przynależny mu obszar o nieznanym (nieokreślonym dotąd) powierzchni. W 1503 r. był on przynajmniej w części niezabudowany, z możliwością dzielenia go na działki (*aree*). Świadczy o tym królewska dożywotnia darowizna takiej właśnie działki „in civitate Calissiensis, in spatio castrensi immediate sub castro iacentem” dla jednego z kanoników gnieźnieńskich⁸⁶. Inną ulicą boczną, ale za to bramną, odchodzącą najprawdopodobniej od ul. NMP i dochodzącą do bramy wschodniej (bez nazwy⁸⁷), była ul. Furteczna⁸⁸/Forteczna⁸⁹ (*platea fortens(s)*, sic), przy której po pożarze 1537 r. też panował ożywiony ruch budowlany⁹⁰. Wcześniej, bo w 1519 r., ulica ta wymieniona została w aktach konsystorza kaliskiego jako *platea ffurthska/fforthska (furtska/fortska)*⁹¹. Zniknęła pod koniec XVI w, gdy na jej miejscu postawiono zabudowania klasztoru Jezuitów⁹². O procesie jej zanikania (jak również o zmianach w topografii tej części miasta w związku z osiedleniem się jezuitów) mówi fragment dokumentu króla Zygmunta III Wazy z 1598 r. z archiwum oo. Jezuitów, opublikowany (po łacinie i w polskim przekładzie) przez Tadeusza Poklewskiego-Kozięła i Marię Żemigalę: „aby w miejscu tej ulicy zostawiono zaułek między kościołem i kamienicą pani Zarembiny szerokości dziesięciu łokci, gdy brak potrzeby tej bramy, do której taka ulica ma być przeprowadzona, inna zaś brama miasta zwrócona na południe najbliższa kolegium od strony ulicy zwanej pospolicie Łaziebną, stoi otworem”⁹³.

Jak dotąd niewiele wiadomo o topografii okolic przymurnych XVI-wiecznego miasta. W księgach miejskich oraz w Metryce Koronnej zachowały się jednak cenne wzmianki o funkcjonowaniu przynajmniej w niektórych tych rejonach – i to od dawna – działek słodowych, a więc związanych z produkcją piwa. Na działce słodowej najważniejszym urządzeniem był mielcuch (słodownia), w którym odbywał się pierwszy etap produkcji piwa. Tam przygotowywano ziarno na sól – podstawowy składnik tej produkcji⁹⁴. Inna z zawartych tam wzmianek, z 1539 r., pozwoliła usytuować przynajmniej trzy

⁸⁰ Na planie Politalskiego-Wollego określona jako Przygrodzka.

⁸¹ AmK, I/6, s. 12 (1537 r.): „Nos consules Civitatis Calisiensis – dedimus et concessimus aream Civilem ab antique desolatam in platea castrensi sitam penes aream Marcinowa Cawczowa ex una et aream Gregory fabri parte ex altera – honesto Laurencio sutori civi Calisiensi et suis legitimis successoribus”.

⁸² AmK, I/6, s. 63.

⁸³ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 31, red. M.R. Mayenowa, Warszawa 2003, s. 156.

⁸⁴ MRPS I, nr 904 (MK 12, k. 105): „Rex Philippum Suchorzewsky Bartholomaeo de Iwanowicze, castellano Calissiensis, domum in Calis, in platea Castris sitam, pro 40 marcis vendidisse testificatur”.

⁸⁵ Warto w tym miejscu dodać, że w samym mieście istniał bardzo duży odsetek domów należących do szlachty. Z racji braku ksiąg miejskich dla okresu średniowiecza wiele z transakcji nieruchomościami miejskimi wpisywanych było do ksiąg rezygnacji starościńskich. W AP Poznań udało się także odnaleźć XVII-wieczny wykaz domów szlacheckich w Kaliszu; zob. AP Poznań, Tabele Kalisz 12, k. 244–246 („Sors a domibus nobilium in Kalisz existentibus”).

⁸⁶ MRPS III, nr 782, s. 50; MK 20, k. 63.

⁸⁷ Widawski, Mury, s. 163.

⁸⁸ Tak np. A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 100.

⁸⁹ Proponowana tu nazwa jest bliska ul. Förtczanej, użytej na określenie tej ulicy przez J. Widawskiego, *Miejskie mury obronne*, s. 163.

⁹⁰ AmK, I/6, s. 6, 8, 15, 18.

⁹¹ ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Konsystorz Kaliski 11, k. 24r–24v. Wzmiankę tę odnalazł i udostępnił nam mgr A. Borek, za co jesteśmy mu bardzo wdzięczni.

⁹² A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 100. Obszar zajęty w późniejszym okresie przez kościół i klasztor Jezuitów oznaczono na mapie rekonstrukcyjnej jako nr 9 i obwiedziono czarną kreską.

⁹³ T. Poklewski-Kozięła, M. Żemigala, *Przestrzeń „niemiejska”*, s. 162.

⁹⁴ Więcej o konstrukcji i funkcjach mielcuchów (słodowni), urządzeń ważnych w gospodarczej i społecznej przestrzeni miast, por. A. Klonder, *Browarnictwo w Prusach Królewskich (2 poł. XVI–XVIII w.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983,

słodowniki (w tym jeden należący do burmistrza), naprzeciwko wejścia do kościoła parafialnego św. Mikołaja⁹⁵, a więc na krańcu ulicy, która łączyła rynek z kościołem św. Mikołaja. Tu trzeba zwrócić uwagę, że tyły działek od tej ulicy sąsiadowały z tyłami działek od ul. Piskorzewskiej, przy której – jak wspomniano wyżej – w 1462 r. znajdował się mielcuch. Mielcuchy, a szerzej „działki słodowe” grupowały się nie tylko w tym przymurnym rejonie. W 1539 r. została sprzedana za 5 grzywien taka działka, usytuowana tyłem do pałacu arcybiskupa gnieźnieńskiego, obok drogi biegnącej do muru miejskiego, w sąsiedztwie działek miejskich. Kupującym był arcybiskup Jan⁹⁶. Nieco dalej, bo koło stajni miejskiej, a więc między przymurnymi wylotami ulic Furtecznej/Fortecznej⁹⁷ (Fortskiej/Furtskiej) i Piekarskiej⁹⁸, znajdowały się dwie inne działki słodowe, wzmiankowane w 1538 r. jako sąsiedztwo stajni miejskiej⁹⁹. W 1550 r. odebrano inną przymurną działkę słodową – położoną w rejonie łąni, z powodu niebezpieczeństwa pożaru i oddano ją na użytek miastu¹⁰⁰. I wreszcie co najmniej dwa sąsiadujące ze sobą mielcuchy znajdowały się przy murze miejskim, w kierunku klasztoru Franciszkanów (*versus Monachos Santi Stanislai*). A zatem mielcuchy/słodowniki ciągnęły się wzdłuż murów miejskich, począwszy od tyłów pałacu arcybiskupiego aż do należących do franciszkanów zabudowań, a w ul. Piekarskiej bywało że sięgały rynku.

Jak dotąd nie udało się zlokalizować ul. Kołodziejkiej¹⁰¹, o której wiadomo też, że przy niej w XVI w. Żydzi kupowali domy¹⁰², ani ul. Szczudłowskiej¹⁰³ czy Rybackiej, wzmiankowanej w 1479 r.¹⁰⁴, ani też ulicy „ku pasterzowi”¹⁰⁵. W 1499 r. w jednej z kaliskich ksiąg grodzkich pojawiły się dwie wzmianki o domu zwanym Rycerzewski (Riczerzewski), z działką w Kaliszu, znajdującym się przy ulicy biegnącej „ku pasterzowi”, usytuowanym między domami: sukiennika Niezdrówka (Nyezdrowka) i pasterza miejskiego. Dom ten, należący niegdyś „prawem polskim” do *generosi* Jana Rycerza, kasztelana wieluńskiego, był zastawiony za 10 florenów złotych węgierskich przez szlachcica Piotra Jarapkę na wyderkauf *generoso* Szymonowi Złotkowskiemu, miecznikowi i burgrabiemu kaliskiemu, do pełnego korzystania przez Szymona aż do całkowitej spłaty pożyczonego kapitału owych 10 florenów¹⁰⁶.

Umocnienia obronne wraz z zamkiem Kalisza zostały wyczerpująco opisane w literaturze przedmiotu. Najdokładniej przedstawił je Jarosław Widawski¹⁰⁷, a za nim Andrzej Wędzki¹⁰⁸; o średniowiecznym zamku kaliskim solidne ustalenia pozostawił Tadeusz Poklewski-Kozięł¹⁰⁹. O dziejach i konstrukcji zamku kaliskiego pisali też m.in.: Marta Młynarska¹¹⁰ i Janusz Tomala¹¹¹. Na potrzeby niniejszego

s. 46–54; M. Chorowska, M. Karst, C. Lasota, *Organizacja przestrzenna produkcji i sprzedaży piwa w średniowiecznej Świdnicy*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 7, 1998, s. 157–180; U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 164–169.

⁹⁵ AmK, I/6, s. 64: „Martinus debet accipere braseatorium cum tota suppellectili – sit tam ex opposito hostis templi Sancti Nicolai penes Braseatorium famati domini Martini protunc proconsulis Calisien. ex una et Pauli Erazmi parte ex altera”.

⁹⁶ Tamże, s. 71.

⁹⁷ Tamże, s. 8 (1537 r.).

⁹⁸ AmK, I/54, s. 3.

⁹⁹ AmK, I/6, s. 29.

¹⁰⁰ MRPS V, nr 5067 (MK 79, k. 293–293v): „Donatio areae brasealis sub moenis civitatis Calissiensis in regione balnei sitae Joannis Malgowsky civis Calissiensis propter periculum ignis ex aedificiis eius universae civitati irrogatum et illatum ad dispositionem regiam devolutae civibus Calissiensibus pro usu civitatis”.

¹⁰¹ AmK, I/6, s. 16, 17, 19 (1538 r.).

¹⁰² T. Jurek, *Żydzi*, s. 31 i przyp. 16, w którym podaje 1579 r. z: AmK, I/80 (bez strony). Autor przypuszcza, że ulica ta przylegała do dzielnicy żydowskiej. Można tu dodać, że Żyd (*perfidus Judeus* – bez imienia) pojawił się już w: AmK, I/6, s. 19, pod rokiem 1538 jako właściciel jednego z domów znajdujących się przy tej ulicy.

¹⁰³ Obie ulice wymienione pod rokiem 1429 (KDW V, nr 497). Pierwsza z nich jako *platea currificum*, a więc ul. Stelmachów, utożsamianych niekiedy z kołodziejami (*rotifici*). Druga jako *platea Szczudłowska*.

¹⁰⁴ *Generosus* Dersław Kwiatkowski podczaszy kaliski plac pod murem kaliskim koło ul. Rybackiej sprzedaje za 100 grzywien nob. Stanisławowi Sobotskiemu; Teki Dworzaczka, 8721 (nr 9, gr. 1386) 1479 r.

¹⁰⁵ Kalisz Gr. 30, k. 58 (1499 r.).

¹⁰⁶ Tamże, k. 57v–58. Następna transakcja tym domem tamże, k. 58.

¹⁰⁷ Widawski, *Mury*, s. 150–167.

¹⁰⁸ A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 98–101.

¹⁰⁹ T. Poklewski-Kozięł, *Miejsce zamku w systemie obronnym miasta w Polsce XIV i XV wieku*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnym mieście. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Wyrobisz, M. Tymowski, Warszawa 1991, s. 61–72; przedruk [w:] tenże, *Studia o zamkach średniowiecznych*, oprac. J. Maik, M. Żemigala, red. A. Janeczek, Warszawa 2012 (Collectio Archaeologica Historia et Ethnologica, t. 5), s. 85–89.

¹¹⁰ M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 108–109.

¹¹¹ J. Tomala, *Kalisz, miasto lokacyjne w XIII–XVIII w. Studium archeologiczno-architektoniczne*, Kalisz 2004, s. 45–51.

studium należy przypomnieć, że ta XIV-wieczna ceglana budowla powstała najprawdopodobniej na miejscu XIII-wiecznego grodu Henryka Brodatego¹¹². XIV-wieczny zamek stał się elementem systemu obronnego lokacyjnego Kalisza wraz z wybudowanymi w tymże stuleciu murami miejskimi, chociaż Poklewski-Kozieł zwracał uwagę na przede wszystkim rezydencjonalny, a nie obronny charakter zamku¹¹³. Mimo że zamek uległ zniszczeniu w pożarze 1537 r., w lustracji z 1564–1565 r. nadal podkreślano jego obronne położenie: „Ten zamek stoi w rogu miasta przy bramie toruńskiej, wespół z miastem w dobrym i obronnym miejscu, nad rzeką Przosna, która po obu stron tego miasta i zamku szeroko leje”¹¹⁴. Jednak sama budowla tylko w niewielkiej części podniesiona była wówczas z ruiny, większość jej wciąż była pogorzelskiem¹¹⁵.

Literatura przedmiotu zgodnie przyznaje, że mury miejskie Kalisza¹¹⁶ powstały w XIV w., za czasów Kazimierza Wielkiego. Były rozbudowywane za czasów Władysława Jagiełły, Kazimierza Jagiellończyka i Zygmunta Starego. Na potrzeby niniejszego studium kaliskie mury miejskie wyrysowane zostały na podstawie planu Politalskiego-Wollego.

Jeśli chodzi o bramy miasta, to najlepiej uchwytnie w źródłach były dwie główne. Północna brama zwana jest w literaturze przedmiotu Toruńską, ponieważ przez nią biegł z miasta dalekosiężny szlak do Torunia. Po raz pierwszy wspomniana została w źródłach pisanych w 1283 r.¹¹⁷, a później m.in. w 1471 r.; za każdym razem jako punkt kardynalny dla położenia gruntu szpitala Świętego Ducha oraz jednego z kaliskich młynów królewskich. W obu przypadkach nie wymieniono jej nazwy. W 1471 r. napisano tylko, że obiekt ten położony był „sub castro Calisiensi ante walvam eundo in Thynyec”¹¹⁸. Bramą Tyniecką nazywana była już wcześniej, np. w 1444 r.¹¹⁹ W piątek 29 III 1538 r. w księdze miejskiej zapisano jako szczególnie ważne wydarzenie, że władze miasta przekazały klucz do tej bramy, określonej jako znajdująca się obok młyna, przed szpitalem Świętego Ducha, kaliskiemu młynarzowi dziedzicznemu Stanisławowi Kokoszce (Cocoszca) aż do przybycia kasztelana poznańskiego¹²⁰. Południowa brama miasta – jako Brama Wrocławska – poświadczona została w 1361 r.¹²¹ Widawski, a za nim Wędzki wymienili także i inne bramy, które miały istnieć w XIV–XV-wiecznym Kaliszu: oprócz wspomnianych wyżej: wschodniej (zapewne furty bez nazwy – por. wyżej) i Piskorzewskiej – także już wspomnianą Bramę „Nad Kanalem”, położoną w południowo-wschodniej części miasta¹²², przez którą najpewniej wypływał w 1303 r. poza mury ciek-kanal odwadniający, co zostało omówione wyżej. Jako element murów brama ta przetrwała co najmniej do 1715 r., gdyż wówczas została uwieczniona na obrazie brata z kaliskiego zakonu reformatów, Bonifacego Jatkowskiego, przedstawiającym św. Paschalisa adorującego Matkę Boską, a przy okazji także panoramę Kalisza z tego czasu¹²³. Mimo „ściśnienia budowli” na tym obrazie, wynikającego – według Teresy Ruszczyńskiej – z chęci „przedstawienia wszystkich znaczących, znajdujących się wewnątrz murów budynków”, wyraźnie widać, że brama znajdowała się niedaleko od ulicy, która dla XVI w. została zidentyfikowana wyżej jako ul. Bydłęca. Z braku źródeł nie można stwierdzić, czy ulicę i bramę łączyła w XVI w. jedna przypuszczalna funkcja uwidoczniła w nazwie ulicy – przechodzenie tamtędy bydła na błonia. W zacytowanym wyżej

¹¹² M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 109; Widawski, *Mury*, s. 151, 165; A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 99.

¹¹³ Por. m.in. T. Poklewski-Kozieł, *Zamek w systemie obronnym miast królewskich w Wielkopolsce w XIV wieku*, [w:] tenże, *Studia o zamkach średniowiecznych*, s. 79.

¹¹⁴ LWWK 1564, t. 1, s. 33.

¹¹⁵ T. Poklewski-Kozieł, *Miejsce zamku*, s. 91, na podstawie analizy LWWK 1564, t. 1, s. 31–33.

¹¹⁶ Najbardziej szczegółowo na ich temat, jak dotąd, por. Widawski, *Mury*, s. 150–167; za nim: A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 98–101; por. też M. Żemigala, *Cegła*, s. 48–60, 65–67 (datowanie na podstawie pomiarów cegieł z zamku i murów obronnych).

¹¹⁷ KDW I, nr 530; por. też Widawski, *Mury*, s. 163.

¹¹⁸ Kalisz Gr. 27, k. 185.

¹¹⁹ KDW X, nr 1688 (1444 r.): „[molendinum] foris walvam Thinciensem”.

¹²⁰ AmK, I/6, s. 22.

¹²¹ KDW IV, nr 2068; por. też A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 100 (bez odniesienia do źródła); U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 216–217.

¹²² Widawski, *Mury*, s. 163, przyp. 84; wg J. Raciborskiego, „Dorotka” w Kaliszu, „Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany”, t. 1, 1910, nr 27, s. 422, to on użył tam nazwy bramy; por. też A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 100 (bez odniesienia do źródła).

¹²³ T. Ruszczyńska, *Materiały ikonograficzne do historii zabudowy Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 2, s. 95, rys. 3. Autorzy składają serdeczne podziękowania dr. Jerzemu Aleksandrowi Splittowi za udostępnienie reprodukcji tej panoramy, a przy tej okazji za wszystkie cenne uwagi i uzupełnienia.

dokumencie Zygmunta III Wazy z 1598 r.¹²⁴ odnotowano jeszcze jedną, a zatem szóstą bramę miasta – u wylotu ul. Łaziebnej, o czym była mowa wyżej, przy opisanu zanikania ul. Furteczej/Fortecznej.

Najbliższe topograficznie miastu *intra muros* było Przedmieście Toruńskie, które rozciągało za północną bramą miasta, wzdłuż drogi do Torunia. *Via Thorunensis* wymieniona została w przytaczanym już dokumencie Bolesława Pobożnego z 1268 r. (mylnie datowanym niegdyś na 1260 r.)¹²⁵ jako bezpośrednie sąsiedztwo 10 łanów (*decem mansos*), które książę sprzedał miastu Kaliszowi na pastwiska za 12 grzywien srebra. Teren sprzedany miastu znajdował się między drogami toruńską oraz biegnącą do Kokanina, sięgając granic tej wsi oraz wsi Borków Stary (Borkowo). Na tym przykładzie widać, że wraz z lokacją książę nie nadał miastu – jako patrymonium – całego należącego dotąd do niego terenu, otoczonego przez graniczące z tym terenem wsie.

Obiektem znajdującym się w sąsiedztwie Bramy Toruńskiej, ale już w przestrzeni *extra muros*, był młyn określany w źródłach jako znajdujący się *sub castro Calisiensi*, jako że znajdował się też obok kaliskiego zamku.

Był to zatem jeden z dwóch młynów na Prośnie, na budowę których król pozwolił mieszczaninowi z Kalisza, młynarzowi Maciejowi, w 1361 r.¹²⁶ Obiekty te mogły mieć (łącznie) sześć, osiem – lub więcej – kół. Jeden miał stanąć właśnie pod zamkiem kaliskim, drugi z drugiej strony miasta, przy Bramie Wrocławskiej. Ich zadaniem było mielenie zboża na mąkę oraz śrutowanie słoðu. Wskazuje na to wzmianka w tymże dokumencie, iż na słodowników-mielcarzy z miasta oraz tamtejszych piekarzy i innych piekących lub sprzedających chleb został nałożony przymus mlewny w tych młynach i że młynarz Maciej był zwolniony z opłat za swoją miarę słoðu, którą też mógł swobodnie sprzedawać czy zamieniać. Koszty budynków, kamieni młyńskich i instalacji hydraulicznych, takich jak spiętrzenia wody (*obstacula*), groble (*aggeres*) i inne (niewyszczególnione), miały zostać rozłożone między króla (2/3) a młynarza (1/3). Budowa tych królewskich młynów, po obu stronach miasta i ściśle ich powiązanie zwłaszcza z pracującymi w nim słodownikami-mielcarzami, mogą świadczyć o rozwoju już w tym czasie słodownictwa w Kaliszu *intra muros*, ale też o tym, że wówczas liczba młynów musiała być niewystarczająca.

Z opisów źródłowych młyna wynika, że funkcjonował on między murami przy zamku a odnogą Proсны tuż przy Bramie Toruńskiej (Tynieckiej)¹²⁷. Pozwala to lokalizować ten obiekt nad rzeką po jej lewej stronie. Należał nie do miasta, lecz do króla, wchodząc w skład uposażenia starostwa¹²⁸. Wdzierżawiano go – zwyczajem w takich przypadkach powszechnym – młynarzom dziedzicznym. Jak wynika ze źródeł, byli to przedstawiciele szlachty lub elity mieszczańskiej Kalisza. Trudno ustalić, którzy z nich i w jakim stopniu zajmowali się młynem bezpośrednio. Robili to raczej młynarze zawodowi, posiadający odpowiednią wiedzę fachową, konieczną przy obsłudze urządzeń technicznych młyna. W zapisce z 1437 r. w jednej z ksiąg grodzkich odnotowany został „laboriosus Johannes molendinator castri Calisiensi”¹²⁹, a zatem młynarz zawodowy, pochodzenia wiejskiego. Natomiast jednym z XV-wiecznych młynarzy dziedzicznych był *providus* Mikołaj „molendinator molendini sub castro Calisiensi ante walvam eundo in Thyniecz”, który w 1471 r., wspólnie z żoną Katarzyną, pożyczył 10 grzywien bez wiardunku od szlachcica Andrzeja z Brzezia, pod zastaw z dzierżeniem dochodów z trzeciej części młyna, a ściślej koła folusznego, służącego do obrabiania płótna („molendini seu rote prefatis textorium dictae folusz”) ¹³⁰. W latach 1564–1569 młyn przy Bramie Toruńskiej zaopatrzony był w cztery koła walne, mielące zboża i śrutujące sól¹³¹. W najbliższym sąsiedztwie zarówno młyna, jak i bramy musiał znajdować się też most, przerzucony przez Prosnę jako niezbędny element szlaku biegnącego na północ.

¹²⁴ T. Poklewski-Kozieł, M. Żemigala, *Przestrzeń „niemiejska”*, s. 162.

¹²⁵ AGAD, dok. perg. nr 3371: „nos Boleslaus dei gratia dux poloniae – pro pascuis decem mansos situs inter viam Torunensem et eam que ducit in Cokanino protensosque usque ad limites de Cokanin et Borkow, pro XII marcis argenti vendidimus”; por. KDW I, nr 389.

¹²⁶ KDW IV, nr 2068.

¹²⁷ KDW X, nr 1688 (1444 r.): „[molendinum] foris walvam Thinciensem”.

¹²⁸ Por. ASK I 13, k. 390 (1580 r.): „de molendinis regalibus extra muros Calissiensis”; ASK I 11, s. 1539 (1591 r.), gdzie podatek opłacono „de molendinis duobus regalibus extra muros civitatis”.

¹²⁹ Kalisz Gr. 19, s. 25.

¹³⁰ Kalisz Gr. 27, s. 185. O istnieniu folusza przy młynie grodzkim/zamkowym w XV w. zob. też U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 218.

¹³¹ LWWK 1564, t. 1, s. 211–212; LWWK 1569, k. 55–55v.

Już za mostem, po lewej stronie, znajdował się też szpital Świętego Ducha, wciąż przy drodze toruńskiej, określanej też – na wysokości tegoż szpitala – drogą prowadzącą do (z) Tyńca, co podkreślało jej znaczenie również jako drogi lokalnej¹³². Przypomnijmy, że wspomniany szpital został hojnie uposażony w 1282 r. przez Przemysła II, od którego otrzymał aż 7 całkowicie wolnych łanów, przylegających do zabudowań szpitalnych, tak aby służyły mu po wieczne czasy. Szpital, a przy tej okazji również miasto Kalisz i wieś Tyniec, dostały też wówczas wspólnie prawo do korzystania z drewna i pastwisk. Na mocy tego przywileju szpital pozyskał też jednego rybaka¹³³. Rok później książe przyznał kanonikom regularnym Świętego Ducha (duchakom) – zapewne już formalnie – miejsce, grunt i działkę przy wejściu do miasta, poniżej bramy, po prawej stronie, w tej części, do której dochodziła droga z Tyńca, z przeznaczeniem na przyjmowanie biednych i chorych¹³⁴. Na kartach XV- i XVI-wiecznych ksiąg grodzkich i miejskich pojawiają się wzmianki o tym szpitalu i o reprezentujących go prepozytach – duchakach¹³⁵.

W połowie XVI w. na Przedmieściu Toruńskim stały zabudowania bernardyńskie, w skład których wchodziły drewniany kościół pw. Nawiedzenia NMP oraz zabudowania klasztorne o konstrukcji szkieletowej, jak chce dotychczasowa literatura przedmiotu¹³⁶. Dopiero w latach 1594–1607 kościół i klasztor zostały wymurowane. W księdze miejskiej zachowała się wzmianka z 1544 r. o usytuowaniu ogrodu „inter fossata Sancti Spiritus ex una et monasterium Bernardinorum parte ex altera eundo ad civitatem Calissiensi de Thyniecz in manu dextra”¹³⁷. Inna wzmianka, wcześniejsza o cztery lata, mówiła o wartkiej rzece, płynącej ku bernardynom¹³⁸. Już choćby te dwie wzmianki wskazują, w jakiej nadrzecznej przestrzeni przyszło funkcjonować tym dwóm zgromadzeniom na północnym przedmieściu miasta.

Oprócz wspomnianych wyżej obiektów, znajdujących się na Przedmieściu Toruńskim, w tym rejonie można też lokalizować miejską szubienicę. W XVIII-wiecznych źródłach znajduje się informacja, że droga w kierunku północno-wschodnim za kościołem Bernardynów nazywała się Ku Szubienicom¹³⁹. Przywołując plan Kalisza z ok. 1820 r., można na nim dostrzec, przy drodze wylotowej z miasta do Warszawy, na wzniesieniu za klasztorem Bernardynów, zaznaczoną szubienicę. Były to tereny Chmielnika, na którym – według jednego z autorów monografii Kalisza – w 1821 r. rozebrano murowaną szubienicę¹⁴⁰. Trudno stwierdzić, czy stała tam ona wcześniej, np. w połowie XVI w., i czy w ogóle było to miejsce kaźni.

Za Bramą Wrocławską rozciągało się Przedmieście Wrocławskie, wzdłuż dalszego ciągu szlaku toruńsko-wrocławskiego przebiegającego przez miasto. Pod względem zabudowy, tak jak Przedmieście Toruńskie, było ulicówką z zagrodami przedmieszczan. Najważniejszym na tym przedmieściu obiektem, urządzeniem przemysłowym, był młyn wodny¹⁴¹, który stanął tu w następstwie przywileju króla Kazimierza Wielkiego z 1361 r. na budowę dwóch młynów – przy obu głównych bramach miasta, jak już wspomniano. Występował w XV-wiecznych źródłach¹⁴². Kwerenda przeprowadzona na potrzeby niniejszego studium wykazała, że co najmniej od początku XVI w. spełniał on więcej funkcji niż ten na Przedmieściu Toruńskim. W lustracji z 1564–1565 r. napisano, że młyn „przy Bramie Wrocławskiej, który ma kół walnych 4 do mąki, a piąte koło foluszowe, a k temu szóste koło do stąp dwu: w jedney

¹³² Tak też np. w dokumencie z 1303 r.; por. M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 112: „limites parochiarum earundem: videlicet per via que ducit de Tyniec circa parietem hospitalis”.

¹³³ KDW I, nr 509; por. M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 119.

¹³⁴ KDW I, nr 530: „locum, fundum et aream in ingressu civitatis nostre Kalisiensis, infra portam ad manum dextram, in ea parte qua intratur de villa Thinecz, pro hospitali sancti Spiritus ad receptionem pauperum et infirmorum damus, tradimus et confirmamus, libere et quiete in perpetuum possidendam”.

¹³⁵ Por. m.in. Kalisz Gr. 22, k. 82v (1447 r.).

¹³⁶ G. Kucharski, *Początki klasztoru Bernardynów w Kaliszu w wiekach średnich*, ABMK, t. 75, 2001, s. 191–238.

¹³⁷ AmK, I/6, s. 233.

¹³⁸ AmK, I/53, s. 250.

¹³⁹ Taryfy 1767, s. 261: „a przed tym mostem ulicą Ku Szubienicom, na trakcie toruńskim zacząwszy, z góry ku miastu droga gliniasta, straszne wyboje i doły w niej porobione”.

¹⁴⁰ A. Czyżewski, *Rozwój przestrzenny i ludnościowy Kalisza w latach 1815–1914*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 311.

¹⁴¹ Być może pozostałości tego młyna odkryto w czasie prac archeologicznych w latach 50. XX w.; por. M. Młynarska, *Kalisz w okresie pełnego średniowiecza*, [w:] *Kalisz w starożytności i w średniowieczu*, red. W. Hensel, Warszawa–Wrocław 1956, s. 74, a za nią A. Wędzki, *Życie gospodarcze miasta w późnym średniowieczu*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 86.

¹⁴² KDW X, nr 1685 (1444 r.): „providus Benedictus molendinator extra muros Calisienses circa walvam eundo de Calis Wratislaiam”; por. też tamże, nr 1693 (1444 r.): „Benedictus et Mathias fratres germani indivisi, molendinatores extra muros civitatis Calisiensis, circa portam eiusdem civitatis in manu dextra eundo in civitatem Wratislaiensem”.

tluką dęb, a w drugiej prosa i siemiona. Których obudwu młynów jest młynarzem Stanisław Kokoscicz Pawłowski i bierze trzecia miarę, na co prawo pokazał”¹⁴³. Dzięki dwóm wpisom do Metryki Koronnej z 1534 r.¹⁴⁴ wiadomo, że to przy tym młynie król pozwolił młynarzowi dziedzicznemu obu młynów Kalisza, Stanisławowi Kokosciczowi (za radą Łukasza z Górki, kasztelana poznańskiego i starosty generalnego Wielkopolski i Kalisza), zainstalować szlifiernię – między foluszem a murem miejskim, a także stępy do rozdrabniania kory dębowej¹⁴⁵ – między młynem a wieżyczką na moście, w której przebywa straż dzienna. Jak zatem widać, całe przedsiębiorstwo młyńskie, z jego kołami i stępami, usytuowane było po prawej stronie Proсны, płynącej za Bramą Wrocławską oraz przy moście, poczynając od murów miejskich, a kończąc na rzece. Sytuacja omawianego młyna w 1534 r. była zresztą dynamiczna: szlifiernia miała zostać zainstalowana na miejscu zniszczonego tartaku (piły), jak wynika z innego wpisu z tegoż roku do Metryki Koronnej, tym razem już bez wskazania, który to był młyn¹⁴⁶. Być może działanie tartaku przy tym młynie zapoczątkował przywilej króla Władysława Jagiełły z 1402 r.¹⁴⁷ Warto tu zwrócić uwagę na podział zysków z tego urzędzenia według tego przywileju: król zostawiając sobie dwie trzecie, oddał mieszczanom kaliskim resztę (w tych samych proporcjach rozkładały się obowiązki związane z konserwacją tartaku). Działanie tartaku tuż przy mieście może świadczyć o znacznym zapotrzebowaniu na drewno budowlane w późnośredniowiecznym Kaliszu¹⁴⁸.

Wracając do prezentowania urządzeń przemysłowych funkcjonujących w przestrzeni XVI-wiecznego Kalisza, można tu jeszcze dodać, że wspomniany Stanisław Kokoscicz zbudował też *officinam hamer* („incus alias nakowadlnia¹⁴⁹, hamer, folles”), którą w końcu listopada 1537 r. oddał w dzierżawę za 4 grzywny rocznie dwóm kaliskim kotlarzom¹⁵⁰. Był to niewątpliwie warsztat obróbki metali z kowadłem, młotem mechanicznym i miechami, dla którego energią była siła wody, miał zresztą swoje koła i pogródki. Otwarte pozostaje pytanie, czy wchodził w skład któregoś z dwóch kaliskich

¹⁴³ LWWK 1564, t. 1. s. 211; LWWK 1569, k. 55–55v. Zły odczyt zapisu w lustracji z 1564–1565 r. w: A. Nowak, *Rozwój gospodarczy miasta w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 180.

¹⁴⁴ MK 49, k. 129–129v: „Sigismundus dei gratia Rex etc. Significamus tenore presentium quorum interest universis vel interesse poterit universis. Quia nos volentes proventus nostros in Calish augere, Et molendini illic nostri condicionem facere meliorem, de consilio Magnifici Luce Comitis de Gorka Castellani Posnaniensis Maioris Poloniae et Calisiensis Capitanei generalis Nobili Stanislao Kokoscicz molendinatori nostro Calisiensi ut penes molendinum in quo siligo molitur extra valvam Wratislaviensem eiusdem nostre Civitatis Calisz situatum in loco inter rotam torquatilem dictam folusch et murum civilem officinam unam pro acuentis et expoliendis ferramentis et instrumentis artificum Schloffarnia vulgariter nuncupatam. Alteram vero officinam nempe ad demoliendos et in pulverem redigendos cortices quercinos in usum corrigiariorum qui vulgo Stempi nuncupatur. Ex altera eiusdem Molendini in quo siligo molitur parte inter molendinum et turriculam in ponte situatam in qua diurna pontis custodia habetur, erigere aedificare et extruere possit et valeat”. Por. też (ze wskazaniem młyna przy Bramie Wrocławskiej) MK 80, k. 138–139v; MK 69, k. 147–149.

¹⁴⁵ Rozdrobniona kora dębowa używana była do garbowania roślinnego skór; więcej na ten temat U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 53 i 60.

¹⁴⁶ MK 49, k. 61 (26 II 1534 r.): „Consensus super extruendo officina schloffarnia et stampii circa molendinum in Calisch. Significamus – Quia nos valentes proventus nostros in Calish augere et molendini illic nostri conditionem meliorem facere, de consilio Magnifici Luce de Gorka – Nobili Stanislao Kocoscicz Molendinatori nostri Calissiensi ut in eo loco ubi prius officina sarre pro incidendis asseribus – [?] sed vetustate collapsa est aliam officinam pro acuendis et expoliendis ferramentis et instrumentis artificum vulgariter Schloffarnya – et item torquatiles rotas aut arietes ad demoliendos et in pulverem concutiendos cortices quercinos in usum coriariorum vulgariter Stampy vocatas erigere aedificare et extruere possit et valeat consensimus et permisimus”. Por. też MRPS IV/3, nr 17464: „Vilna, 26 februarii 1534, De consilio Lucae de Gorka, castellani Posnaniensis, Stanislao Kokoscicz, molendinatori Calisiensi, in loco, ubi officina sarre vetustate collapsa est aliam officinam pro acuendis et expoliendis ferramentis et instrumentis artificum alias schloffarnya et torquatiles rotas aut arietes ad demoliendos et in pulverem concutiendos cortices quercinos in usum coriariorum alias stampy aedificare consensus datur, cum obligatione 3 fl. census annui ad officium capitaneale Calissiense solvendi (deletum)”. Zob. też MK 49, k. 129; też (za: LWWK 1564, t. 2, s. 285, nr 107): MRPS IV, nr 17617: „Posnania, f. 2 Bartholomei (24 Aug.) Lucas de Gorka – nob. Stanislao Cocoscicz, molendinatori Calissiensi, incudem penes officinam, in qua demoliuntur cortices quercinae, in eadem rota, construere admittit pro eodem unico censu, qui in litteris regis super officinam demoliendi quercus expressus est” (MK 49, k. 203, tam bez wskazania, o który młyn chodzi).

¹⁴⁷ KDW VII, nr 432: „molendinum cum serra seu pila, cum qua asseres scinduntur, decrevimus in flumine Przosna erigendum et locandum, cuius molendini, ut eo melius posset reformari, civibus Kalisiensibus terciam partem damus: et adiungimus perpetuis temporibus duraturis, ita videlicet, quod de eodem molendino terciam partem ipsi cives capient et nobis duas partes assignabunt, pro eius reformacione nos duas partes dare debemus et ipsi terciam partem assignare tenebuntur”.

¹⁴⁸ Por. U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 218.

¹⁴⁹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 15, red. M. Karpluk i in., Wrocław 1984, s. 593: Nakowalnia, nakowadlnia vel ambuszek, Mymer, kowadło, fabrica ferrea [koła, miechy, młoty, nakowalnie, wszystko porządne...].

¹⁵⁰ AmK, I/6, s. 9–10.

przedsięwzięć młyńskich zarządzanych w tym czasie przez Stanisława Kokosicza, czy stanowił raczej osobne urządzenie, korzystające z nurtu Proсны. Natomiast jeśli chodzi o szlifiernię, trudno stwierdzić, czy po 1534 r. funkcjonowała ona przy młynie na Wrocławskim Przedmieściu. Nie odnotowano jej w lustracji z lat 1564–1565.

Na XVI-wiecznym Przedmieściu Wrocławskim istniał też drugi kaliski szpital, pod wezwaniem Świętej Trójcy. To o nim napisali Nowak i Rusiński (bez podania źródeł), że został tam ufundowany przez mieszczan kaliskich w 1560 i że w 1590 r. stanął tam drewniany kościółek¹⁵¹. Tymczasem w księdze miejskiej Kalisza pod 1539 r. odnotowano, że Maciej, kaznodzieja w kościele NMP w Kaliszu, przeznaczył testamentem 10 grzywien „ad hospitem sancte Trinitatis extra muros Calisienses”¹⁵². A zatem powstanie tego szpitala należy cofnąć co najmniej o przeszło 20 lat¹⁵³. Został rozebrany w 1821 r.¹⁵⁴

Spośród terenów sąsiadujących z Przedmieściem Wrocławskim trzeba wymienić tzw. Czaszki, a to ze względu na ważną rolę, jaką spełniały w aglomeracji Kalisza nie tylko w prezentowanym tu okresie, ale co najmniej od końca XIII w. po II wojnę światową¹⁵⁵. W 1287 r. książę Przemysław II zatwierdził sprzedaż góry (wzniesienia) przez rycerza Rypina (Rufina), położonej na skraju jego folwarku Podgórze, sąsiadującym z polami książęcymi Dobrcy Małej¹⁵⁶. Kupili tę górę starsi kaliskiej gminy żydowskiej w celu założenia tam swojego cmentarza¹⁵⁷. W końcu średniowiecza i początkach nowożytności górę tę, zwaną Górą Żydowską, wciąż otaczały pola, uprawiane w połowie XVI w. (a i wcześniej) w systemie trójpolówki, należące do szlachty i mieszczan¹⁵⁸. W 1495 r. koło Góry Żydowskiej, a więc żydowskiego cmentarza, istniał też folwark, należący do przedstawiciela elity Kalisza, a później do jednego ze znaczniejszych szlachciców¹⁵⁹, który dwa lata później nabył połowę innego folwarku z dworem i siedmioma hortulaniami (zagrodami o charakterze rolniczo-ogrodowo-hodowlanym) na tymże Podgórzu, a więc po sąsiedzku, koło młyna staromiejskiego¹⁶⁰. W dokumentach regulujących wspólną, bo trójpolową uprawę pól w tym rejonie znalazło się np. określenie, że część pola wraz z zabudowaniami i ogrodem znajdowała się przy drodze, która biegnie do młyna staromiejskiego i przy cmentarzu żydowskim¹⁶¹. Wcześniej od wyżej przywołanych zapisów, bo w 1422 i w 1425 r., młyn wymieniony został jako należący do mieszczanina i burmistrza kaliskiego¹⁶². Został też wspomniany w styczniu 1443 r. jako sąsiedztwo nieruchomości położonej „inter Castrum antique civitatis alias grodzyskem et inter molendinum Długosy”¹⁶³. A zatem młyn ten znajdował się w bliskości Zawodzia. Gdy XVI w. występował on jako własność miejska, w jednej ze wzmianek w księdze miejskiej określono jego położenie jako

¹⁵¹ A. Nowak, W. Rusiński, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 147.

¹⁵² AmK, I/6, s. 72 oraz s. 73, na której „tutor hospitalis s. Trinitatis”.

¹⁵³ W. Męczkowski, *Historia szpitali św. Ducha i św. Trójcy w Kaliszu*, Warszawa 1906, s. 87, podaje, że został on założony przed 1461 r. (*non vidimus*). Informacja uzyskana od dr. J.A. Splitta.

¹⁵⁴ A. Czyżewski, *Rozwój przestrzenny i ludnościowy Kalisza*, s. 311.

¹⁵⁵ T. Jurek, *Żydzi*, s. 31: teren między obecnymi ulicami: Zubrzyckiego [ob. Nowy Świat – U.S.], Skalmierzycką i Handlową.

¹⁵⁶ Z racji, że Dobrcza Mała nie jest dziś samodzielną jednostką osadniczą w niniejszym komentarzu będziemy posługiwali się formą XVI-wieczną (Dobrcza Mała), a nie ustaloną nazwą współczesną (Dobrzec), dla jaśniejszego rozróżnienia jej od Dobrcza Wielkiego (forma XVI-wieczna – Dobrzec). Więcej na temat form XVI-wiecznych ich odmianek i form współczesnych zob. indeks dołączony do niniejszego tomu.

¹⁵⁷ KDW I, nr 574: „Nos Premisl secundus, Dei gratia dux Polonie, notum esse volumus universis ad quos presentes pervenerint, quod Rupinius filius Iaschkonis nec non Iudei Calissienses satisfecerunt concordie et in nostra presencia constituti libera et spontanea voluntate recognoverunt, quia Ripinius montem suum hereditarium in fine predii sui hereditatis sue Podgorze, penes agros hereditatum nostrarum minoris Dobrzecze iacentem, Iudeis senioribus Calissiensibus et toti eorum universitati, pro sepultura ipsorum in vim perpetui census sex talentorum piperis et croci duobus inscripsit. Prefati vero Iudei et alii pro tempore existentes, prefato Ripinio et eiusdem hereditatis possessoribus quolibet festo sancti Martini censum prefatum solvere, sub pignore et pena domini palatini inscripserunt”.

¹⁵⁸ AmK, I/180, s. 2–7.

¹⁵⁹ Tamże, s. 1: „famosus Mathias Erasmi – resignavit predium suum circa montem Judeorum Generoso domino Georgio dicto Hubbatti”. W 1554 r. w tejże księdze miejskiej odnotowano folwark zwany Czaszki w Małym Dobrcu („predium Czaszki dictum in Dobrcza Minori sub iurisdictione civili Calisiensi”); tamże, s. 8 („Ex Actis Advocatialis Calisiensibus descriptum”).

¹⁶⁰ MRPS II, nr 827; MK 16, k. 88.

¹⁶¹ AmK, I/180, s. 3: „penes viam qua itur ad Molendinum Staromiejsky dictum et penes Cimiterium Judaicum”.

¹⁶² KDW XI, nr 1943 (1422 r.); KDW VIII, nr 1053 (1425 r.).

¹⁶³ Kalisz Gr. 20, k. 173. Chodziło zapewne o Jana Długosza, obywatela kaliskiego, który sześć lat wcześniej został odnotowany jako młynarz młyna zamkowego, mający sprawę ze wspomnianym już młynarzem zawodowym *laborioso* Janem. Por. wyżej w niniejszym tekście, gdzie odnośnik do: Kalisz Gr. 19, s. 25.

circa Antiquam Civitatem, a także bieg ciekłu (Proсны lub jej odnogi), który napędzał jego główne koło: „ac cum fluvio decurrenti a principali rota penes sepes eiusdem molendini usque ad montem”¹⁶⁴. Tu znów zapewne chodzi o Podgórze. Przeprowadzona tu analiza pozwala, choć w przybliżeniu, określić położenie niezlokalizowanego dotąd młyna na Starym Mieście jako znajdującego się na jego granicy z Podgórzem w bliskości Zawodzia. Przypomnijmy tu jeszcze fragment przywileju Przemysła II z 1285 r. dla rycerza Jaśka, podstolego księżnej, w którym książę przekazał Jaśkowi swój młyn „quod fuit antiqua civitatis in flumine Przosna, cum piscina in qua molendinum est constructum”, co oznaczało, że był to młyn na Starym Mieście, z kołem podsiębiernym, zbudowany jednak nie na Prośnie, lecz na zarybionej młynówce poprowadzonej od rzeki właśnie dla budowy tego młyna¹⁶⁵. Według rejestrów poborowych młyn na Starym Mieście 1565 r. miał dwa koła walne¹⁶⁶.

W badanym tu okresie Stare Miasto nazywano też przedmieściem. Zasluguje ono na specjalną uwagę jako przedlokacyjna osada rzemieślniczo-targowa, która wraz z sąsiednim grodem na Zawodziu była centrum kaliskiego osadnictwa przedlokacyjnego. W połowie XVI w. Stare Miasto było osadą wiejską (ulicówką) wzdłuż drogi ku przeprawie przez Prosnę, z placem targowym w części zachodniej¹⁶⁷. Składało się w głównej mierze z hortulanii-zagród. Taka struktura osadnicza ukształtowała się przed 1294 r., kiedy to książę Przemysł II lokował Stare Miasto na prawie niemieckim. Uwolnił wówczas mieszkających tam zagrodników od ciężarów prawa polskiego, ustanowił swojego włodarza (wójta) i kazał sobie płacić od każdej zagrody (o wymiarach po 6 prętów szerokości na 30 prętów długości, znormalizowanych „zwyyczajem niemieckim”) po 4 skojce rocznie¹⁶⁸. W 1497 r. na Starym Mieście została poświęcona obecność prywatnego folwarku z dworem i co najmniej siedmioma hortulaniami¹⁶⁹. Stare Miasto nie było odnotowywane w rejestrach podatkowych z lat 1507–1510¹⁷⁰. W lustracji z 1564–1565 r. zapisano, że we wsi Stare Miasto było 15 zagrodników („ogrodników”), płacących do zamku, trzech należących do kanonika kaliskiego, trzech do wikariuszy kaliskich oraz jeden do miasta¹⁷¹. Oprócz tego ostatniego w omawianym tu okresie Kalisz posiadał w Starym Mieście jedynie omówiony wyżej młyn. Obiekt ten nie został odnotowany w rejestrze poborowym z 1564 r., pojawił się natomiast w roku następnym¹⁷². W kolejnych rejestrach pojawiał się pod własną nazwą (*Molendinum Staromieyski*). W kontekście obiektu należącego do miasta w trakcie prac nad komentarzem udało się odnaleźć szczegółowy inwentarz dóbr młynarszowej Reginy, wdowy po Błażeju, młynarzu w Starym Mieście z 1586 r. (*Inventarium et concordia Bazdo cum Foliuss*), przynoszący nieco informacji o dobytku rodziny młynarskiej i – częściowo – o wyposażeniu tegoż młyna¹⁷³.

Można tu jeszcze dodać, że teren Zawodzia również był lokowany na prawie średzkim, w 1299 r., dla polepszenia kondycji kościoła św. Wojciecha przy starym grodzie, a wytyczone tam przy tej okazji ogrody-zagrody miały po 5 prętów szerokości i 30 prętów długości¹⁷⁴. Warto też przypomnieć, że po wczesnośredniowiecznym kościele NMP na Starym Mieście nie pozostał żaden ślad, ani w źródłach pisanych, ani w archeologicznych. Zapewne niszczył po przeniesieniu jego funkcji do wewnątrzmięskiego kościoła pod tym samym wezwaniem.

Oprócz dwóch głównych przedmieść położonych w najbliższej przestrzeni *extra muros* lokacyjnego Kalisza (Przedmieścia Toruńskiego i Wrocławskiego) miasto w połowie XVI w. posiadało niektóre okoliczne wsie, z którymi było silnie związane. Zauważyli to już Nowak i Rusiński, interpretując to jako „wytwarzanie się w wieku XV i XVI podporządkowanej miastu strefy wiejskiej”¹⁷⁵. W 1434 r. w jednej z kaliskich ksiąg ziemskich zachowała się wzmianka o tym, że gospodarowanie w wymienionych dobrach (dziedzicznych) miasta Kalisz („hereditates civitatis Kalisiensis Dobrzicza, Tynecz,

¹⁶⁴ AmK, I/6, s. 199–200, 222.

¹⁶⁵ KDW I, nr 553; por. też U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 215 i przyp. 9.

¹⁶⁶ ASK I 13, k. 98v. W pozostałych rejestrach podatkowych nie występował.

¹⁶⁷ Münch, s. 144, 149 (przyp. 1); za nim A. Wędzki, *Kalisz w państwie wczesnopiastowskim i w okresie rozbitcia feudalnego*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 57.

¹⁶⁸ KDW I, nr 723.

¹⁶⁹ MRPS II, nr 827; MK 16, k. 88.

¹⁷⁰ Wszystkie rejestry poborowe pow. kaliskiego z pierwszej połowy XVI w. znajdują się w ASK I 12.

¹⁷¹ LWWK 1564, t. 1, s. 213.

¹⁷² ASK I 13, k. 181v; tamże, k. 98v.

¹⁷³ AmK, I/232, s. 120–125.

¹⁷⁴ U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 216, gdzie odwołanie do treści dokumentu KDW IV, nr 2062.

¹⁷⁵ A. Nowak, W. Rusiński, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 140.

Ostrow, Saczino”), dotyczące lasów, wycinania drzew, łowiectwa i rybołówstwa, ma się odbywać wedle zwyczaju ziemskiego¹⁷⁶. Przypomnijmy, że dwie z tych wsi – Dobrzec Wielki i Tyniec – wymienione zostały w przywileju Przemysła II z 1282 r., pośród innych okolicznych, w których obowiązywało prawo ziemskie¹⁷⁷. Wspomniani tu badacze zauważyli, że silne związki gospodarczo-społeczne miasta z jej najbliższą topograficznie strefą wiejską przejawiały się „zaliczaniem w źródłach mieszkańców niektórych wsi (np. Dobrcy Małej) do przedmieszczan”¹⁷⁸. W źródłach pojawiają się wzmianki określające przedmieściami kaliskimi Tyniec¹⁷⁹ i przynajmniej część Dobrcy Małej¹⁸⁰.

Wszystkie wsie wchodzące w skład miejskiego *dominium* znane są m.in. z wykazu łańów uprawnych i opustoszałych oraz sumie czynszów opłacanych Kaliszowi z 1499 r.¹⁸¹ Do wsi w pełni znajdujących się w rękach rady miejskiej należy zaliczyć: Chełmczę¹⁸², Ostrów Kaliski (Ostrów)¹⁸³, Saczyno¹⁸⁴, Szale (Szale)¹⁸⁵, Takomyśl¹⁸⁶ i Wolice (Wola)¹⁸⁷. Miasto posiadało także pewne działki w Dobrcu Wielkim¹⁸⁸, Dobrcy Małej¹⁸⁹ i Tyńcu¹⁹⁰. Niestety na razie nie udało się ustalić, jakie były dokładne

¹⁷⁶ Kalisz Ziem. 6, k. 208v.

¹⁷⁷ KDW I, nr 511: „Ville vero que in districtu predictae civitatis sunt sitte, videlicet Tlokina, Tyniec, Borkowo, Russowo, Kokanino, Maykowo, Piwonice, Dobrzec, et adhuc omnes situande, intererunt provinciali iudicio ter in anno”.

¹⁷⁸ A. Nowak, W. Rusiński, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 140.

¹⁷⁹ Na przykład Kalisz Gr. 19, k. 178v: „nobilis Andreas de Thinyecz in suburbio civitatis Kalisiensis Thinyecz suburbium civitatis Kalis” (wzmianka wskazana przez Tomasza Jurka U. Sowinie, za co autorka dziękuje).

¹⁸⁰ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „in Minori Dobrcza in suburbio”.

¹⁸¹ Tamże, k. 61v–62r.

¹⁸² Tamże, k. 62r: „in Chelmcza sunt 11 mansi possessionati, de quibus solvuntur census per mediam marcam. Ibidem sunt 5 mansi deserti”. W rej. pob. 1507 r. wymieniono 5,5 łańa kmiecego oraz 0,5 łańa pustego (ASK I 12, k. 8), w 1508 r. (tamże, k. 68) – 5, w poborze czwartego grosza z tego samego roku zanotowano zaś informację, że: „Iste ville sunt civitate Calich de quibus census precipitur et spiritualibus pro eorum beneficiis erogatur in toto” (tamże, k. 38). W spisie z 1564 r. pojawiła się karczma doroczna, 8,5 łańa kmiecego i 3 zagrodników (ASK I 13, k. 179v).

¹⁸³ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „in Ostrow sunt 9 mansi possessionati, de quibus solventur census annus per unam marcam. Ibidem nullus mansus est desertus”. W rej. pob. 1564 r. pobrano podatek od 4 kół dziedzicznych i 2 kół dorocznych oraz 7,5 łańa kmiecego (tamże, k. 180v). Rok wcześniej odnotowano pobór od karczmy (ASK I 11, k. 763), jednak obiekt ten nie pojawił się w późniejszych spisach podatkowych.

¹⁸⁴ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „Item in Sarczino duo mansi sunt possessionati qui solwerunt per mediam marcam tres, vero habent libertatem cremati deserti mansi sunt XVI”. Rej. pob. z 1507 r. wymieniał natomiast 3 łańy kmiece i 2 sołtysie (ASK I 12, k. 8), spisy z lat 60. notowały zaś istnienie od 6 do 7 łańów i młyna wodnego (ASK I 13, k. 89v, 179v). We wsi istniał także młyn wodny, który w 1542 r. rajcy miejscy sprzedali młynarzowi Michałowi zw. Chodyła z prawem wykupienia go (AGAD, dok. perg. nr 3785; cyt. za SHGKart). Młynarz ten był zobowiązany do oddawania miastu rocznego czynszu w wysokości 1 grzywny i 27 gr oraz dostarczania jednego wieprza. Młyn o jednym kole ten został wymieniony w rej. pob. z 1508 r. (ASK I 12, k. 68); pojawiał się także w spisach podatkowych w drugiej połowie XVI w. (ASK I 6, k. 600 – 1552 r. jako młyn dziedziczny i dalej aż do 1591 r. jako młyn dziedziczny o kole podsiębiernym, np. ASK I 13, k. 89v – 1565 r.).

¹⁸⁵ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „in Szale sunt 8 mansi possessionati, de quibus solvunt per mediam marcam. Nullus mansus quia desertus [est]”. Rej. pob. 1507 i 1508 r. podają 3 łańy kmiece (ASK I 12, k. 8, 68), w 1565 r. wymieniono natomiast 4,5 łańa (ASK I 13, k. 179v).

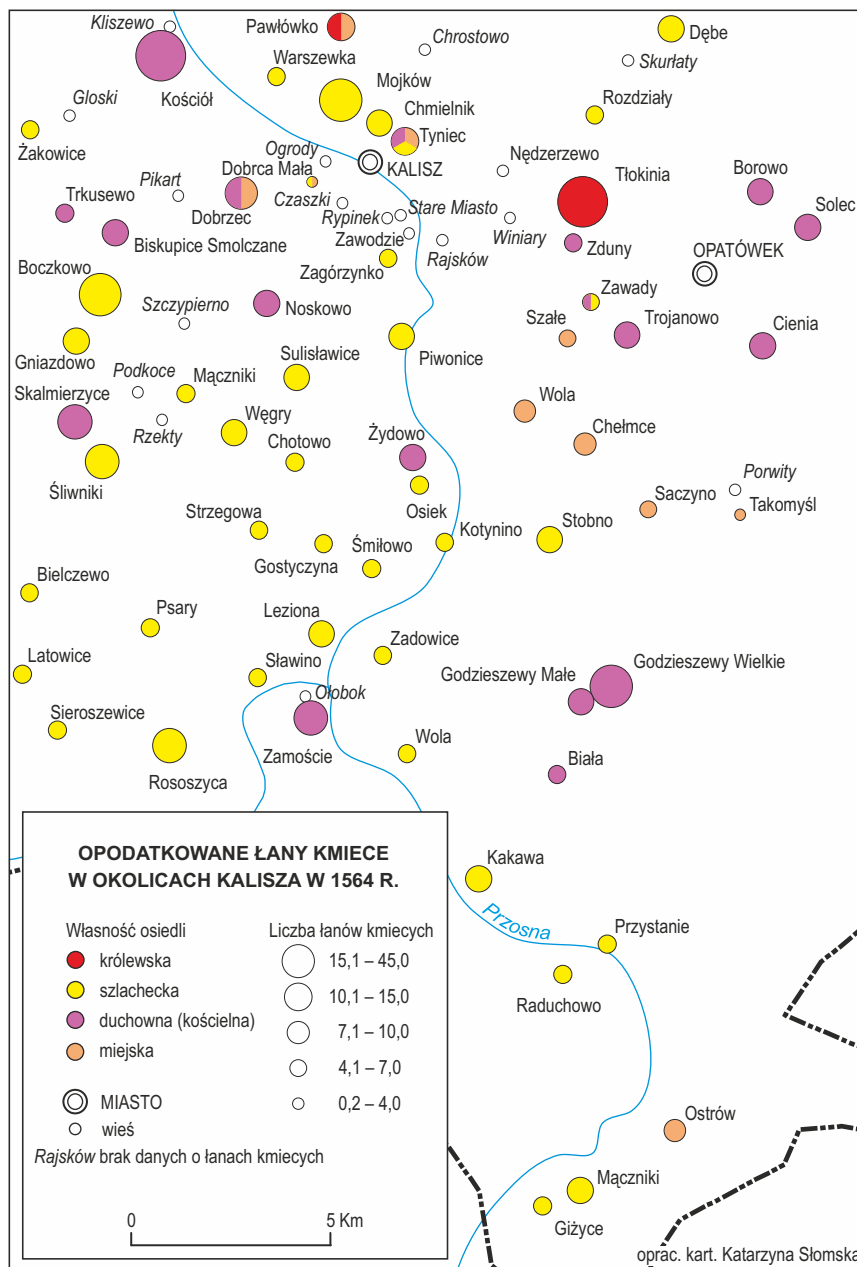
¹⁸⁶ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „Thakomisl tres possessionati solvunt per mediam marcam deserti sunt quinque”. W rej. pob. z 1507 i 1508 r. pobrano podatek od 2 łańów kmiecych (ASK I 12, k. 8, 68); w spisie z 1564 r. wymieniono jedno koło dziedziczne i 3,75 łańa kmiecego (ASK I 13, k. 179v).

¹⁸⁷ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „in Volicza 10 mansi possessionati, de quibus solvunt per mediam marcam. Tres mansi sunt deserti”.

¹⁸⁸ Kalisz Gr. 30, k. 62v: „in villa Dobrcza Maior sunt 36 mansi possessionati de quibus solvunt kmethones per 3 fertones census anno et 6 mansi eciam possessionati, qui habent libertatem, deserti vero ibidem sunt 20 et 1 mansus”. W drugiej połowie XVI w. we wsi odnotowywane było od 41,25 do 45,25 łańów uprawnych (zob. m.in. ASK I 6, k. 638; ASK I 12, k. 595) oraz dwułańowy dział (*sors*) należący do kanoników kaliskich, który pod koniec wieku znalazł się w uposażeniu kaliskich jezuitów (ASK I 11, s. 1508). We wsi znajdował się także młyn Korczak (ASK I 11, s. 1508: „de una rota korczeczna molendini Korczak dicti”), który w połowie lat 60. XVI w. posiadał dwa koła doroczne (ASK I 13, k. 179v), potem zaś tylko jedno (ASK I 12, k. 595).

¹⁸⁹ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „in Minori Dobrcza in suburbio recognovit, quia sunt 15 mansi possessionati, de quibus solvunt census per 14 scotos annus”. W rej. pob. 1564 r. wymieniono 3,5 łańa (ASK I 13, k. 179v).

¹⁹⁰ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „Item in Tiniecz XI mansi possessionati solvunt per mediam marcam”. Wiadomo, że wieś została nadana miastu już w XIV w. przez Kazimierza Wielkiego (KDW III, nr 1463) w celu budowania jego zaplecza gospodarczego (U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 216–217). W latach 60. XVI w. wieś ta była podzielona pomiędzy trzech właścicieli, tzn. prepozyturę Świętego Ducha (7 łańów kmiecych), miasto (5,5 łańa kmiecego i 6 łańów wójtowskich) oraz szlachecką rodzinę Skarszewskich (2 łańy kmiece); por. ASK I 13, k. 98v. Zob. też AmK, I/6, s. 310: „proconsuli et consulibus civitatis Calissie laboriosi Nicolaus Jaroszek in uno manso integro, Lazarus Shapyol in medio manso, Valentinus Sczygala in medio manso in villa civili Thinyecz redidentes ex vi concordie occasione census annui ad hospitale Sancti Spiritus facte obligaverunt” (1547 r.).

Mapa 1. Opodatkowane łany kmiece w okolicach Kalisza w 1564 r.
Źródło: RPWK, kls, 1564, passim

dzieje podmiejskich Czaszek¹⁹¹. W Rajsku pobierano jedynie czynsze od zagrodników i rybaków¹⁹². Kwestia młyna wodnego w Starym Mieście została omówiona wcześniej¹⁹³.

¹⁹¹ Prawdopodobnie do lat 90. XVI w. wieś znajdowała się jedynie w rękach szlacheckich; zob. ASK I 12, k. 698; ASK I 13, k. 390. Czaszki jako wieś miejska wymienione zostały w rej. pob. z 1591 r., gdzie jako właściciele wpisano „famati proconsul cum consulibus civitatis Calissiensis”; ASK I 11, s. 1539. Niestety o najdawniejszych dziejach tej osady wiadomo niewiele – brak danych na jej temat nawet w SHGKart; por. przyp. 119.

¹⁹² Kalisz Gr. 30, k. 62: „in Raysko sunt ortulani, piscatores, qui solwunt 8 marcas et 17 grossos census anni [annuali?]”. Na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych we wsi znajdowały się co najmniej trzy działy (*sortes*). Jeden należący do miasta, drugi do niejakiej szlachcianki Filipowej oraz trzeci do szlacheckiego Rafała; ASK I 12, k. 15, 48, 75. W 1509 r. wieś została określona jako królewska („villam Rayskow regalem nostram pertinentem ad opidum Calisch”); MK 24, k. 300v; MRPS IV, nr 9264. W drugiej połowie wieku całość wsi przeszła na własność miasta. Jednak przy obecnym stanie badań nie można precyzyjnie określić tej daty.

¹⁹³ Zob. s. 314, 324–328.

Mieszkańcy wsi miejskich byli zobowiązani do szeregu powinności na rzecz miasta i w związku z tym do przestrzegania pewnych ustalonych zasad¹⁹⁴. I tak przykładowo z racji istnienia na wysokości Szałych mostu¹⁹⁵ łączącego obydwie brzozy rzeki Cieni wszystkie wsie miejskie położone w parafii Chełmce¹⁹⁶ musiały naprawiać ten most pod karą 10 grzywien¹⁹⁷. Dodatkowo każda z tych osad zobowiązana była – wedle „starych zwyczajów” – do oddawania miastu dwóch beczek smoły rocznie¹⁹⁸. W związku z przykrymi doświadczeniami pożarowymi w historii miasta mieszkańcy pobliskiego Dobrza Wielkiego musieli, pod groźbą kar finansowych, sadzić w pobliżu swoich domów wierzb¹⁹⁹. Takie postępowanie związane było z zapewnieniem ochrony poszczególnym budowlom wiejskim przed niszczącymi wiatrami, a także – w szerszej perspektywie – próbą zapobieżenia rozprzestrzeniania się potencjalnego pożaru²⁰⁰.

Kalisz wraz z Gniezmem i Poznaniem w XVI w. należał do najważniejszych centrów komunikacyjnych ówczesnej Wielkopolski, co wykazały studia zarówno Teresy Dunin-Wąsowicz, jak i Stefana Weymanna²⁰¹. Najistotniejszym czynnikiem o tym decydującym było to, że Kalisz pełnił rolę najważniejszego miejsca przeprawy przez Prosnę²⁰².

Układ gościńców wychodzących z Kalisza był konsekwencją układu urbanistycznego miasta lokacyjnego. Można było dostać się do niego od strony południowej przez Bramę Wrocławską, od północy zaś przez Bramę Toruńską. Na tej osi odbywał się najważniejszy dla miasta handel i transport. Drogi publiczne z Kalisza wychodziły w kierunku Konina²⁰³ i Pyzdr²⁰⁴. Na pewno gościniec o dużym znaczeniu przechodził przez Tyniec w kierunku Winiar, idąc dalej na Koźminek, Dobrą, Zamysłów i Uniejów w województwie sieradzkim. Także droga w kierunku Śląska, biegnąca przez Ołobok, musiała mieć istotny charakter m.in. ze względu na pobór cła w tym miejscu²⁰⁵. W 1440 r.

¹⁹⁴ Informacje na podstawie wykazu odnalezionego w księdze wójtowskiej z lat 1581–1695 (AmK, I/232, Acta advocatialis Calissiensis annorum 1581 incipiendo ad alios annos continendo villanorum ad civitatem Callisensem spectantium).

¹⁹⁵ Nie wiadomo gdzie dokładnie miał znajdować się ten most. Mapa Perthéesa, a także drukowana wersja mapy Gilly'ego nie oznaczają bezpośrednio jakiegokolwiek przejścia przez Cienię w kierunku Szałych. Perthées oznacza istnienie na wysokości wsi Zawady karczmy (Tumiday?) na drodze w kierunku Trojanowa i Młyna Trojanowskiego. Przejścia przez Cienię – według XVIII-wiecznej kartografii – miały znajdować się w Trojanowie. Dopiero mapa WIG dostarcza informacji, że na gruntach wsi Trojanów na wysokości Zawad pobudowany był młyn, przy którym (najprawdopodobniej za pomocą jazu) można było przedostać się na drugą stronę rzeki. Być może wymieniony w XVI-wiecznej księdze most należałoby lokalizować, bazując na informacji z XX-wiecznej mapy WIG.

¹⁹⁶ Wsie te określane były mianem zaleskich (*wsy zaleskie*), co może sugerować, że w XVI w. obszar od wsi Wola i Szałe w kierunku Kalisza aż do ujścia Cieni, a być może i do samego Rajszkowa, był porośnięty lasem.

¹⁹⁷ AmK, I/232, s. 41.

¹⁹⁸ Tamże, s. 42.

¹⁹⁹ Tamże, s. 41: „Dobrczanie w xiężyczu marczu maią sadzycz wierzb[by] kozdy przed swoim domem iako nawięczy moze dla przygody ogniowy y dla innych pozytkow swych pod kopą winy”.

²⁰⁰ Por. tamże, s. 41–42: „kazdy gospodarz lieczcie y w iesieny powinien iesth zakazowacz dzieciom y czeladzi swy, aby do zapusty y do boru s ogniem niechodzono, na ktoregoby się dowiedziano, kopą winy karan będzie”.

²⁰¹ CMP, nr 136; Weymann, Drogi, s. 241; T. Dunin-Wąsowicz, *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, [w:] *Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, red. A. Janeczek, posł. M. Młynarska-Kaletynowa, Warszawa 2011 (Collectio Archaeologica, Historica et Ethnologica, t. 4), s. 77–104; mapa dróg w skali 1:500 000.

²⁰² T. Baranowski, *Komunikacyjna rola Prozny we wczesnym średniowieczu*, [w:] *O rzece i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza*, red. S. Moździoch, K. Chrzan, Wrocław 2015 (Spotkania Bytomskie, t. 8), s. 83–87. T. Dunin-Wąsowicz zauważyła, że w odległości 5 km na południe w Piwonicach i 7 km na północ w Kościelnej Wsi musiały istnieć dwie kolejne przeprawy przez Prosnę (taż, *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, s. 100). Miały one jednak charakter raczej lokalny i nie były wykorzystywane przez kupców, którzy w późniejszych stuleciach byli zobowiązani do poddania się prawu składu i przymusu drogowego. Por. Taryfy 1767, s. 264, gdzie podano, że przeprawa w Ołoboku „nie jest dostateczną [...], ponieważ gdy wyleje ten strumień, czyni niepodobne do mostu przejechanie, skąd pamiętnych ludziom jest kilka przypadków”.

²⁰³ Akt rew., s. 140. Droga toruńska znana jest już od wczesnego średniowiecza. Pośrednio jej funkcjonowanie potwierdza istnienie słupa konińskiego; T. Dunin-Wąsowicz, *Inskrypcja konińska z 1151 roku*, [w:] *Drogami średniowiecznej Polski*, s. 170–173; por. KDW I, nr 389; KDW II, nr 686, 1001, 1289. Dokument Kazimierza Wielkiego z 1349 r., ustanawiający drogi handlowe dla kupców toruńskich w Królestwie Polskim, jasno wskazuje, że jedną z dróg na Śląsk powinna być ta biegnąca „per Raczeviam (Radziejów), per Conin, per Kalis et per Schilburg (Ostrzeszów)”; por. Weymann, Drogi, s. 242–244.

²⁰⁴ Akt rew., s. 142; por. M. Brzostowicz, *Łąd i ziemia nad Wartą*, [w:] *O rzece i wodzie w życiu codziennym*, ryc. 4 (*Przebieg szlaków łądowych w kontekście lokalizacji późnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych na terenie obecnego powiatu wrzesińskiego*), s. 102; zob. też AGAD, dok. perg. nr 3529 z 1450 r., który wymienia drogę na Kokanin i do wsi Pawłówko (Pawłówek).

²⁰⁵ Akt rew., s. 144–145; Taryfy 1767, s. 264. Cło ołobockie było już wzmiankowane w 1292 r.; KDW II, nr 686).

potwierdzona została źródłowo droga z Kalisza do Pleszewa²⁰⁶ i być może właśnie ona nazywana była na początku XVI w. drogą kaliską²⁰⁷. Istotnym punktem komunikacyjnym na mapie tego regionu był także Poznań, do którego można było dostać się, podróżując m.in. przez Pleszew (Pleszów) oraz sieć dróg idących ku Wrocławowi i Głogowowi przez Sulmierzyce, Jutrosin i Poniec²⁰⁸.

Najważniejszym elementem kształtującym rzeczywisty przebieg sieci drogowej wokół miasta była jednak rzeka Proсна, która – nieuregulowana aż do połowy XIX w. – stwarzała realne zagrożenie dla mieszkańców Kalisza od samych początków istnienia osadnictwa na tym terenie²⁰⁹. Część lokalnych drożysk wokół miasta bywała okresowo zalewana przez rzekę w sezonach jesienno-zimowych²¹⁰. Wpływ na jakość samych dróg miały także okoliczne gleby. Centralna część miasta lokacyjnego leży na madach rzecznych, a jego północne przedmieścia usytuowane były na glebach gliniastych²¹¹. Jak podaje XVIII-wieczna lustracja zlecona na rzecz Komisji Dobrego Porządku, na traktach biegnących do Kalisza od północy przejazd do miasta był znacznie utrudniony właśnie ze względu na zalegającą na nich wodę²¹².

2017 r.

²⁰⁶ KDW V, nr 666.

²⁰⁷ Informacja za SHGKart (BRacz, rkps 523, t. 1, f. 4): „tertiam sortem suam minorem borrae in eadem Minori Tursko incipiendo a via, quae se protendit de Biskupice ad Tursko ad sinistram partem, usque ad viam, quae vadit de Minori Tursko a taberna Szopa per eandem borram usque ad viam Kaliska et a via Kaliska usque iuxta viam, quae ducit ad paludem Bucheno”.

²⁰⁸ O intensywności handlu pomiędzy południową częścią woj. kaliskiego a Śląskiem może świadczyć m.in. dokument opisujący zalecenia dotyczące obserwowania handlu wołami na jarmarkach na tym obszarze, datowany na połowę XVI w.; Spisanie jarmarków, s. 158–159. Por. także z odpowiednimi passusami w Weymann, Drogi, s. 245–248 i rozmieszczeniem komór celnych oraz punktów mytniczych na mapie dróg.

²⁰⁹ T. Kałuża, *Analiza zmian układu*, s. 138–152; E. Stupnicka, *Grodzisko na Zawodziu na tle rozwoju koryta Proсны*, [w:] *Kalisz wczesnośredniowieczny*, red. T. Baranowski, Kalisz 1998, s. 29–37; por. T. Dunin-Wąsowicz, *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, s. 90–97.

²¹⁰ Taryfy 1767, s. 261: „Trzeci także most na strumieniu z tejże rzeki Proсны, blisko OO. Reformantów płynącym, z zimy tylko i na jesień wylewającym, a na lato suchym”.

²¹¹ Zob. mapę gleb w skali 1:300 000 wydaną przez Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa w Warszawie w 1961 r.

²¹² Taryfy 1767, s. 261: „a przed tym mostem ulicą Ku Szubienicom, na trakcie toruńskim zacząwszy, z góry ku miastu droga gliniasta, straszne wyboje i doły w niej porobione”.

III.6.14.4. KOŚCIAN

Dariusz Kram

Znaczącą przeszkodę badawczą w analizie układu przestrzennego i wyglądu dawnego Kościana stanowi niezwykle skąpa ilość materiału kartograficznego czy ikonograficznego. Faktem jest, że do czasów współczesnych nie zachował się żaden wiarygodny wizerunek miasta. Jedyne znane, przedstawiające Kościan z 1700 r., to obraz *Wizja św. Augustyna*, niegdyś znajdujący się w kościańskim klasztorze Dominikanów. Obecnie można go oglądać w pamiętającym jeszcze początki miasta kościele farnym, gdzie wisi nad jednym z bocznych wejść. Po dziś dzień trwa spór historyków zajmujących się dziejami miasta, czy obraz faktycznie przedstawia Kościan, czy też nie. Ponadto jeżeli chodzi o materiał kartograficzny to do końca XVIII w. nie jest znany żaden plan lub mapa, na których widniałoby średniowieczne bądź nowożytne miasto.

Plan królewskiego Kościana prezentowany w niniejszym atlasie został przygotowany na podstawie dostępnych przekazów kartograficznych, z których najstarsze sięgają końca XVIII w. Dla analizy układu przestrzennego miasta w drugiej połowie XVI w. najważniejsze są odrisy wykonane przez Henryka Müncha w latach 30. XX w. Są to plany Kościana z 1791¹, 1794² i 1803 r.³ Późniejsze, z lat 1798⁴ i 1802–1803⁵, choć przedstawiały miasto wraz z okolicznymi wsiami, nie przedstawiały szczegółowego układu przestrzennego samego Kościana. Do opracowania wykorzystane zostały dodatkowo: kataster Kościana z 1863 r.⁶ oraz plan centrum miasta z 1900 r.⁷ Szczególnie cennym źródłem jest odbitka ze szklanej kliszy znajdująca się w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN, przedstawiająca plan Kościana z 1794 r., na bazie którego Münch wykonał swój odris. Oryginały tego i dwóch pozostałych zabytków uległy zniszczeniu w trakcie pożaru Archiwum Państwowego w Poznaniu w 1945 r.

Badania nad dawnym Kościanem rozpoczęły się w połowie XIX w. i trwają do dnia dzisiejszego. Podejmowali je zarówno przedstawiciele nauki uniwersyteckiej, jak i regionaliści zajmujący się przeszłością miasta. Do jednych z pierwszych autorów grupy zaliczyć można Józefa Łukaszewicza i Klemensa Koehlera. W okresie II RP i wczesnych latach powojennych temat ten podjęli m.in.: ks. Zygmunt Cieplucha, Władysław Szoldrski, Henryk Münch czy Antoni Mączak. W późniejszym okresie historię Kościana badali Henryk Florkowski, Zbigniew Wielgosz, Andrzej Wędzki. Opracowania tych autorów dotyczyły *stricto* historii samego miasta bądź dziejów cechów, zakonów, kultury i nauki, kościoła, szpitali czy innych zagadnień związanych z dawnym Kościanem. Niezwykle cenny wkład w badania nad źródłami do dziejów miasta wnieśli autorzy *Słownika historyczno-geograficznego województwa poznańskiego w średniowieczu*, w tym Krystyna Górską-Gołaską, której prace poświęcone topografii późnośredniowiecznego Kościana stanowią swego rodzaju fundament dla badań nad układem prze-

¹ AP Poznań, Odrisy i kopie planów miast wielkopolskich H. Müncha, sygn. O.pl.m.41.

² Tamże, sygn. O.pl.m.43.

³ Tamże, sygn. O.pl.m.42.

⁴ MRK, sygn. 126/K, Mapa powiatu kościańskiego z 1798 r.

⁵ MRK, sygn. 130/K, Mapa Prusy południowe autorstwa Dawida Gilly 1802–1803.

⁶ Archiwum Wydziału Geodezji, Kartografii, Katastru i Gospodarki Nieruchomościami Starostwa Powiatowego w Kościanie, sygn. 58/10–5/1/63, Mapa katastralna Kościana z 1935 r. skopiowana z mapy katastralnej z 1863 r. Powiat Kościan, Obręb Kościan nr 87, k. 1, podziałka 1:5000.

⁷ MRK, sygn. 18/K, Plan miasta Kościana z 1900 r.

strzennym XVI-wiecznego miasta. Do opisania obiektów starościńskich, w tym zamku, niezwykle cenne okazały się lustracje województw wielkopolskich i kujawskich z lat 1564–1565 i 1628–1632.

Na zamieszczonym w niniejszym opracowaniu poglądowym planie w skali 1:10 000 ukazano główne założenie urbanistyczne miasta wraz z przylegającymi do niego przedmieściami. Na planie nie zostały ujęte wsie miejskie Naclaw, Czarkowo (na planie wskazana jako Czarnków) i Sierakowo, wieś biskupia Kiełczewo, wieś wójtowska Kurza Góra wraz z folwarkiem oraz opisywane w niniejszym komentarzu zabudowania mieszczańskie ze skupiskiem wiatraków zwane Nową Wsią. Zaznaczono jedynie prowadzące do nich drogi. Ponadto na planie nie uwzględniono starościńskiego folwarku Grodztwo, mieszczańskie folwarku Wymykowo, a także browarów, mielcuchów i spichlerzy miejskich znajdujących się w pobliżu zamku oraz Bramy Głogowskiej. Zbyt skąpa ilość dostępnych informacji nie pozwala jednoznacznie na wskazanie konkretnego miejsca ich usytuowania. W skład XVI-wiecznego Kościana wchodziło otoczone murami miasto ulokowane w widłach rzeki Obry oraz nieobwarowane przedmieścia: Poznańskie, Głogowskie i Stare Miasto⁸.

Kościan otrzymał prawa miejskie najprawdopodobniej pod koniec XIII w. za panowania Przemysła II. Dokładna data lokacji miasta na prawie niemieckim nie jest znana⁹. Do naszych czasów zachowały się jedynie dokumenty poświadczające odnowienie praw miejskich Kościana przez króla Władysława Jagiełłę w 1400 r. Nastąpiło to na prawie magdeburskim i miało być wzorowane na prawie, którym posługiwał się Poznań. Prawo miejskie miało obejmować także wsie należące do Kościana¹⁰.

Miasto założono w przewężeniu doliny Obry, w miejscu, przez które z jednej strony przebiegał szlak handlowy łączący lewobrzeżny Poznań ze Śląskiem, a z drugiej na tyle niedostępnym, by pozwalało to w razie potrzeby skutecznie odeprzeć ewentualny atak. Zdaniem Krystyny Górskiej-Gołaskiej naturalne rozlewiska Obry wykorzystano do celów obronnych przyszłego miasta, które od wschodu i północnego wschodu chroniło główne koryto rzeki, a od zachodu i północy sztucznie wykonana odnoga zwana w 1544 r. *fossatum*, a w 1547 i 1549 *fossata civilis*, *fossa civilis* (przykop)¹¹. Występująca w źródłach wcześniejsza osada targowa nie znajdowała się na otoczonym wodami i mokradłami terenie, lecz na lekkim wywyższeniu na północny zachód od późniejszego miasta. Natomiast sama przeprawa przez rzekę Obrę, przez którą przebiegał szlak komunikacyjny i handlowy, najprawdopodobniej osłaniana była przez warowny gród, który zapewne z czasem przebudowano w murowany zamek starościński¹².

W opinii badaczy zajmujących się zagadnieniem układu przestrzennego Kościana, w chwili lokacji miasto otrzymało założenie owalnicowe¹³, wzdłuż którego przebiegał wspomniany szlak komunikacyjny. Następnie rozwijało się przestrzennie wszcz w stosunku do głównej osi – na południowy wschód i północny zachód. W ten sposób powstało miasto o kształcie gruszkowatym, przecięte

⁸ A. Wędzki, *Początki Kościana. Powstanie grodu i osady targowej na tle podziałów dzielnicowych południowo-zachodniej Wielkopolski*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, red. K. Zimniewicz, Kościan 2000, s. 49.

⁹ A. Wędzki (tenże, *Kościan w czasach piastowskich*, „Rocznik Leszczyński”, t. 8, 1987, s. 18) założył czas pierwotnej lokacji Kościana między 1253 a 1289 r. Pierwsza z nich to czas lokacji lewobrzeżnego Poznania i rozwoju szlaku handlowego prowadzącego na Śląsk, druga natomiast dotyczy dokumentu wystawionego przez Przemysła II, w którym jednym ze świadków był pleban kościański o imieniu Jakób. Wymienia go chociażby w spisie proboszczów kościańskich ks. Z. Cieplucha, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, Kościan 1929, s. 195. Zdaniem A. Wędzkiego sama wzmianka o proboszczu nie może przesądzać o charakterze osady, gdyż w tym czasie istniała już stosunkowo gęsta sieć parafii wiejskich. Jednak biorąc pod uwagę fakt, że po 1289 r. wzrasta ilość wzmianek o Kościanie bezpośrednio lub pośrednio świadczących o nim jako o mieście lokowanym, można przypuszczać, że wzmianka ta dotyczyła proboszcza miasta lokowanego; zob. tenże, *Kościan w czasach piastowskich*, s. 18–19.

¹⁰ Nie zachował się oryginał dokumentu wystawionego dla Kościana przez króla Władysława Jagiełłę. Znany jest on jedynie z dwóch kopii z 1510 i 1548 r., które wykazują pewne różnice; por. SHGPoz, cz. II, z. 3, s. 369; K. Górską-Gołaską, *Ustrój miasta i jego administracja*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 118.

¹¹ Zob. K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 6, red S.K. Kuczyński, Warszawa 1994, s. 228; SHGPoz, cz. II, s. 344.

¹² O istnieniu grodu warownego w Kościanie wspomina Rocznik Traski z XIV w.

¹³ Zdaniem A. Wędzkiego kształt nieregularnego owalu, który przybrał lokacyjny Kościan, został narzucony z jednej strony przez teren, na którym lokowano miasto ograniczone ramionami rzeki, z drugiej zaś wynikał z rozwidlenia głównego szlaku na dwie ulice rozchodzące się w mieście i schodzące się na linii bram miejskich; zob. tenże, *Lokalizacja i powstanie średniowiecznego miasta*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 59; tenże, *Kościan w czasach piastowskich*, s. 21. Do tezy tej przychyliła się K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 226. Autorzy ci wskazali tym samym na nieaktualny już pogląd pojawiający się we wcześniejszych opracowaniach dotyczących lokacji miasta, jakoby kształt owalnicowy był śladem dawnego przedlokacyjnego placu targowego.

w poprzek szlakiem komunikacyjnym biegnącym wzdłuż owalnicy¹⁴. Miasto o powierzchni ok. 10 ha otaczały wzniesione na przełomie XIV i XV w. mury obronne, których długość dochodziła do 1150 m. Średnica miasta na linii północny wschód – południowy zachód wynosiła 300 m, a na linii północny zachód – południowy wschód wraz z zamkiem 450 m¹⁵. Wysokość murów miejskich sięgała 6–7 m¹⁶. Pierwotnie w murach znajdowały się dwie bramy miejskie łączące drogę przechodzącą przez miasto. Były to bramy Głogowska i Poznańska. Pierwsze wzmianki o Bramie Głogowskiej – *Porta Glogoviensis* pochodzą z 1396 r. Jak podają źródła, w XVI w. bramę tę nazywano również: *Glogische Thor* (1544 r.), *Valva Glogoviensis* (1545 r.), Głogowska Brama (1565 r.), *Porta Glogoviensis* (1594 r.)¹⁷. Natomiast Brama Poznańska po raz pierwszy pojawia się w źródłach w 1493 r. pod nazwą *Pozinsche Thor*. W kolejnych latach wymieniano ją jako: *Valva Poznaniensis* (1510 r.), *Posnische Thor* (1542 r.), *Valva Poznaniensis* (1546, 1550 r.)¹⁸.

Przypuszcza się, że z okresem tym wiąże się powstanie herbu Kościana, odwzorowanego w pieczęciach miejskich. Źródła historyczne milczą na temat jego projektodawcy. Prawdopodobnie został ustanowiony przez rajców miejskich, a następnie zatwierdzony przez kancelarię królewską. Na jego wizualny symbol przyjęto basztę obronną, co kwalifikuje go do grupy herbów architektonicznych¹⁹. Jedną z najstarszych znanych pieczęci widnieje na odciskach woskowych przytwierdzonych do dokumentów miejskich z lat 1396, 1397, 1401, 1408. Dość prymitywna technika wykonania może świadczyć o wczesnym okresie powstania. Inne znane pieczęcie miejskie pochodzą z lat 1591, 1622, 1699 i przedstawiają basztę forteczną z otwartą bramą, najczęściej rozszerzającą się ku dołowi, nad którą znajdują się dwa otwarte okna. Nad oknami umieszczono strzelnicę podpartą, lub nie (przykładem jest tutaj pieczęć z 1622 r.), na dwóch wspornikach oraz blankach z czterema lub częściej pięcioma zębami (merlonami). Wieża zakończona jest trójkątnym daszkiem z gałką lub krzyżem²⁰. W zależności od pieczęci daszek oparty był na dwóch lub trzech zębach blank²¹. Baszta bramna z herbu miejskiego została najprawdopodobniej wykorzystana w znaku ochronnym nadanym kościańskim sukiennikom przez króla Kazimierza Jagiellończyka w 1472 r. (potwierdzonym jeszcze w 1475, a także w 1509 r. przez Zygmunta Starego). Ołowiany znak ochronny przyczepiany do postawów sukna składał się z wieży bramnej rozszerzonej u dołu, na której umieszczono orła z rozpostartymi skrzydłami, z widniejącą na piersi literą C lub S²².

W połowie XV w. rozpoczęto użytkowanie kolejnej bramy, zwanej w 1510 r. Nową²³. Nastąpiło to zapewne po zakupieniu przez miasto w 1410 r.²⁴ wsi Sierakowo oraz założeniu na zachód od miasta w 1456 r. klasztoru Bernardynów²⁵. Przez tę bramę, zwaną w 1597 r. *Porta Antiquae Civitatis*, a w 1599 r. *Valva Antiquae Civitatis*, nie przebiegał bezpośrednio żaden szlak, jednak dzięki jej położeniu skróciła się droga łącząca Kościan z Przedmieściem Stare Miasto. Na przełomie XVI i XVII w. bramę tę zwano Staromiejską²⁶.

Ostatnią bramą poświadczoną w źródłach była Brama Wodna, zwana też *Valva Aquatica* (1549 r.), *Wasser Thor* (1553 r.), *Porta Aquatica* (1597–1598)²⁷. Znajdowała się ona mniej więcej w połowie drogi pomiędzy Bramą Poznańską a zamkiem i nie była bramą wylotową z miasta, a stanowiła jedynie przerwę w murach na wprowadzenie do miasta rur z wodą pitną, sprowadzaną z kieleczewskich łąk.

¹⁴ K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 226.

¹⁵ Widawski, *Mury*, s. 190.

¹⁶ Źródła nie podają sposobu zwieńczenia muru. Mur zbudowany z cegieł o układzie nawiązującym do wątku polskiego.

¹⁷ Zob.: SHGPoz, cz. II, s. 344; K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 227.

¹⁸ Zob.: SHGPoz, cz. II, s. 344; K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 227.

¹⁹ P. Bauer, *Herb miasta Kościana*, Kościan 1987, mps w zbiorach MRK, s. 8.

²⁰ Przykład tzw. obesłania cechu krawieckiego z 1699 r. Depozyt kościańskiego Cechu Rzemiosł Różnych w Muzeum Regionalnym w Kościanie.

²¹ Zob.: K. Koehler, *Herb miasta Kościana na pieczęciach wyobrażony a znak na plombie ochronnej nadanej sukiennikom tegoż miasta*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 10, t. 3, 1898, nr 2–3 (36–37), s. 409–415; P. Bauer, *Pieczęcie magistrackie a herb miasta Kościana*, [w:] *Szkice z dziejów kościańskiego magistratu*, red. J. Kubicki, Kościan 2006, s. 13–16; tenże, *Herb miasta Kościana*, s. 8.

²² Zob. K. Górską-Gołaską, *Ludność*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 98.

²³ Zob. też, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 227.

²⁴ Ks. Z. Cieplucha, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, s. 193; SHGPoz, cz. II, z. 3, s. 373.

²⁵ SHGPoz, cz. II, s. 399.

²⁶ Por. K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 227.

²⁷ Por. tamże, s. 228.

Pierwszy kościański wodociąg uruchomiono w połowie XVI w. W 1534 r. biskup poznański Jan Latański zezwolił miastu na wykupienie z rąk kmieci z Kiełczewa miejsca na łąkach, aby pobudowano na nich rowy, którymi będzie doprowadzana woda do Kościana. Za prawo użytkowania i odnawiania rowów miasto zobowiązane było płacić kiełczewskim kmieciom 6 gr. Niecałe 10 lat później, w 1542 r., miasto zawarło ugodę z mistrzem Janem (*cannalium magister*) na budowę urządzeń dostarczających wodę do Kościana. Mistrz Jan miał otrzymać wynagrodzenie w wysokości 20 gr tygodniowo oraz pracowników, drewno i inny materiał potrzebny do realizacji tego przedsięwzięcia. Przedsięwzięcie Jana kontynuował Marcin Mielczarek, *aqueductor*, który prawo miejskie przyjął w 1548 r., oraz Wojciech Schlosser, *Rormeister*, który do 1560 r. posiadał dom na ul. Poznańskiej²⁸. Wodociąg ten funkcjonował nieprzerwanie w XVI, XVII i przynajmniej przez pierwszą część XVIII w.²⁹ Utrzymanie wodociągu zapewniało mieszkańcom czystą wodę, ponieważ woda z bagnistej Obry nie nadawała się do spożycia. Dostęp do wody ważny był przy wyborze miejsca na budowę tzw. mielcuchów, czyli słodowni i browarów. Skupiska tych budowli znajdowały się właśnie w okolicy Bramy Wodnej i ul. Kaczej, a także za Bramą Głogowską nad fosą i przy ul. Kamiennej (*Litostratos*)³⁰. Nie jest pewne, czy system wodociągu połączony był bezpośrednio ze studnią miejską znajdującą się na rynku i łaźnią miejską, usytuowaną w XVI w. na działce, przy której przecinały się ulice Sukiennicza i Kozia³¹. Takie umiejscowienie łaźni miało miejsce przynajmniej w latach 1562–1565, wcześniej łaźnia znajdowała się na placu przy Bramie Głogowskiej³².

System obwarowań miejskich oprócz wspomnianych murów i bram miejskich tworzyły również wieże zwane niekiedy basztami. Źródła informują o przynajmniej dwóch wieżach. Jednej znajdującej się w pobliżu Bramy Głogowskiej – zwanej Strzelnicą³³ oraz drugiej – zwanej Kabat, do której prowadziło przejście od ul. Sukienniczej. Jej dotyczy wzmianka z 1593 r., mówiąca o mieszczaninie, który przetrzymywany był w więzieniu publicznym zwanym potocznie Kabat³⁴. Kolejne wzmianki o wieżach pochodzą z początku XVII w., tj. z lat 1604 i 1614³⁵.

Zamek starościński znajdujący się w południowo-wschodniej części miasta stanowił element systemu obronnego Kościana z własnymi, niezależnymi od miejskich, murami obronnymi³⁶. Miał kształt regularnego czworoboku³⁷, a chroniące go mury mogły mieć długość nawet 60 m³⁸. Ich wysokość sięgać mogła, podobnie jak murów miejskich, 6–7 m³⁹. Jak podaje lustracja zamku z 1565 r., we wschodniej części dziedzińca zamkowego znajdowały się trzy niedokończone budynki o łącznej długości 87 łokci oraz stajnia na 30 koni⁴⁰. Wjazd do zamku od strony miasta broniła brama. Główny zamek

²⁸ SHGPoz, cz. II, s. 375; K. Górską-Gołąską, *Ustrój miasta*, s. 131.

²⁹ W 1624 r. w testamencie jednego z kościańskich kupców zapisano sumę 500 guldenów na odnowienie i porządne położenie rur sosnowych od zdroju Przysieckiego aż do miasta; por. R. Marciniak, *Gospodarka komunalna i wymiar sprawiedliwości*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 243; K. Górską-Gołąską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 228.

³⁰ K. Górską-Gołąską, *Topografia miasta, układ sieci drożnej, zabudowa*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 78.

³¹ Z relacji pracowników miejskich wodociągów i zakładów zajmujących się miejskimi drogami już od lat 60., przez lata 80. i 90. XX w. wynika, że co pewien czas udawało się wydobyć w trakcie robót drewniane rury i metalowe obejmy należące najprawdopodobniej do kościańskiego wodociągu. Rury znajdowano na ul. Wrocławskiej (lata 60.), Piłsudskiego, pl. Niezłomnych (lata 80.) czy ul. Wodnej i Szczepanowskiego (lata 90.). Z tej ostatniej ulicy i pl. Niezłomnych pochodzą metalowe obejmy (MRK, sygn. 26A) oraz ok. 50 cm długości fragment drewnianej rury (MRK, sygn. 968 H), będące w zbiorach kościańskiego muzeum.

³² SHGPoz, cz. II, s. 375.

³³ Tak nazwano obiekt znajdujący się koło Bramy Głogowskiej, zaznaczony na planie łąk i błot pod Kościanem z 1791 r.; AP Poznań, Odrisy i kopie planów miast wielkopolskich H. Müncha, sygn. O.pl.m.41.

³⁴ K. Górską-Gołąską, *Ustrój miasta*, s. 124.

³⁵ Zob. też, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 227.

³⁶ Zamek, a raczej warowny gród istniał już w chwili zdobywania Kościana przez wojska Władysława Łokietka w 1332 r. Wspominał o nim chociażby Rocznik Traski z XIV w. oraz Jan Długosz w IX księdze *Roczników, czyli Kronik sławnego Królestwa Polskiego*; zob. też *Kościan: zarys dziejów*, red. Z. Wielgosz, K. Zimmewicz, Warszawa–Poznań 1985, s. 7–9.

³⁷ Obszar po zamku starościńskim, przypominający w kształcie czworobok, został wyraźnie zaznaczony i opisany na sporządzonych pod koniec XVIII w. planach, znanych z odrysów H. Müncha.

³⁸ Zob.: LWWK 1564, cz. 1, s. 10; *Rewizja zamku w Kościanie z dnia 24 stycznia 1565*, [w:] K. Koehler, *Dawne cechy i bractwa strzeleckie. Rzecz osnuta na danych o cechach i o bractwie strzeleckim w Kościanie*, Poznań 1899, s. 445–449.

³⁹ Zob. Widawski, *Mury*, s. 190.

⁴⁰ Przyjmując długość 57,6–58,6 cm ówczesnie stosowanego łokcia, łączna długość trzech budynków mogła wynieść niecałe 51 m. Doliczając do tego budynek wymienionej w lustracji stajni na 30 koni, który mógł mieć szerokość przynajmniej 5–6 m, otrzymujemy mur otaczający zamek starościński szerokości dochodzącej do 60 m.

usytuowany był w południowej części kompleksu. Był to podpiwniczony gmach, najprawdopodobniej jednopiętrowy, z dwoma izbami na parterze i na piętrze. W jednej z sal na piętrze mogły odbywać się posiedzenia sądu grodzkiego⁴¹. Na terenie zamku znajdowały się także zabudowania mieszkalne czeladzi zamkowej oraz izba podstarościego, urzędującego tu w imieniu starostów. Dodatkowo w skład kompleksu wchodziły kuchnia, spiżarnia i inne pomieszczenia gospodarcze⁴². Cytowana lustracja wspomina ponadto o powalonym na długości przeszło 30 m murze zamkowym po północnej stronie kompleksu⁴³. Wynikający z opisu lustracji stan zaniedbania kościańskiego zamku mógł świadczyć o tym, że władający majątkiem królewskim starostowie niezbyt przykładali się do rozbudowy czy chociażby napraw uszkodzonych budowli, w tym murów zamkowych. Takie działania wynikały najprawdopodobniej z charakteru starostwa, jako ośrodka niegrodowego⁴⁴.

Do zamku należały młyn koński słodowiec, przebudowany przez starostę Czarnkowskiego, znajdujący się od strony miasta oraz browar usytuowany za zamkiem nad sadzawką⁴⁵. Niedaleko browaru za zabudowaniami zamkowymi nad rzeką pracował młyn wodny o trzech kołach walnych mącznych i jednym foluszowym⁴⁶. Drugi młyn wodny znajdował się na północ od miasta. Prowadziła do niego ul. Jagielna⁴⁷. W skład dóbr starostwa kościańskiego wchodziły wieś Bonikowo i część wsi Kurza Góra z sołtysiem i kmieciami oraz kupiony w 1586 r. przez pisarza Gębickiego folwark wójtowski w tej wsi⁴⁸. Na zabudowania folwarku Kurza Góra składały się izba biała z sienią, ogrodzone płotem gumno z 2 stodołami oraz obora i owczarnia⁴⁹. Drugi folwark Grodztwo położony był na południe od miasta, na lewo od tzw. drogi wielkiej, prowadzącej do Wschowy. Na jego terenie znajdowały się izba biała z sienią, ogrodzone gumno z 2 stodołami i sołkiem, szopa, owczarnia i chlew⁵⁰. Do dóbr starościńskich należały jeszcze wsie miejskie Naclaw, Czarkowo i Sierakowo, które jednak zarządzane były bezpośrednio przez władze Kościana⁵¹.

Centrum XVI-wiecznego Kościana stanowił rynek zwany w latach 1510, 1548 *circulus*⁵². Był on kształtem zbliżony do kwadratu, o wymiarach 75 x 80 m. Poszczególne pierzeje przyrynkowe podzielone były na dziewięć działek⁵³, o szerokości pojedynczej parceli dochodzącej do 6,9 m, a długość sięgającej 50 m. Tak wymierzone działki sprzyjały budowie trzytraktowych domów, najprawdopodobniej z podcieniami, dochodzących do 16 m długości⁵⁴. Po środku rynku, na którym skupiało się życie gospodarcze miasta, znajdowały się, oprócz wspomnianej wcześniej studni, jatki i kramy miejskie, należące do różnych kościańskich cechów⁵⁵. Po wielkim pożarze Kościana, który wybuchł w nocy 24 VII 1503 r. i strawił niemalże całe miasto, król Aleksander Jagiellończyk w 1504 r. zezwolił na

⁴¹ SHGPoz, cz II, s. 344.

⁴² Zob.: LWWK 1564, s. 8–10; LWWK 1628, cz. 1, s. 64–65. Z lustracji z 1656 r. wynika, że pewne partie zamku należały do starszych, natomiast część zabudowań została wybudowana lub odnowiona za czasów starosty kościańskiego Wojciecha Czarnkowskiego (w latach 1556–1564). Zob. też inne inwentarze zamku kościańskiego: AGAD, zespół 7, dział LVI, K 8 (z lat 1551–1775, mkf 2721).

⁴³ Zob. LWWK 1564, s. 10.

⁴⁴ Zob. K. Górską-Gołaską, *Ośrodek starostwa niegrodowego – domena królewska*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 143–145.

⁴⁵ LWWK 1564, s. 11.

⁴⁶ LWWK 1628, s. 66.

⁴⁷ SHGPoz, cz. II, s. 345.

⁴⁸ Ks. Z. Cieplucha, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, s. 14.

⁴⁹ LWWK 1564, s. 12.

⁵⁰ Zob.: tamże, s. 8–10; LWWK 1628, s. 69; SHGPoz, cz. II, s. 407–408.

⁵¹ Starosta, będąc z ramienia króla panem i zwierzchnikiem wsi Naclawia i Czarkowa, otrzymywał jedynie 53 fl. i 22 gr czynszu rocznie; zob. LWWK 1564, s. 160.

⁵² SHGPoz, cz. II, s. 342.

⁵³ K. Górską-Gołaską przyjmuje, że 9 parcel w każdej pierzei rynku funkcjonowało od chwili lokacji miasta przynajmniej do XVI w. włącznie. Najprawdopodobniej ta liczba uległa zmniejszeniu w XVII i XVIII w., o czym świadczy chociażby ilość działek widniejąca na planie miasta z 1794 r. W opracowaniu *Historia Kościana* zamieszczono przygotowany przez K. Górską-Gołaską schematyczny plan kościańskiego rynku z podziałem na poszczególne pierzeje oraz parcele, dla których autorka przyporządkowała właścicieli działek od połowy XVI aż do początku XVII w.; zob. *Historia Kościana*, t. 1: *Okres staropolski*, red. K. Zimmewicz, Kościan 2005, s. 76–80.

⁵⁴ J. Strumiński, *Próba limitacji mierniczej układu przestrzennego średniowiecznego Kościana*, [w:] *Pamiętnik Towarzystwa Miłośników Ziemi Kościańskiej 1979–1980*, red. H. Florowski, Kościan 1985, s. 21–22.

⁵⁵ Wśród cechów funkcjonujących w Kościanie w XVI w. należy wymienić chociażby czapników, garnarzy, kołodziej, kowali, kramarzy, krawców, kuśnierzy, piekarzy, piwowarów, płócienników, rzeźników, sukienników, szewców; zob. szerzej K. Górską-Gołaską, *Ludność*, s. 89–114.

przeniesienie jatek mięsnych z rynku na ulicę, która stanowiła zaplecze jego południowo-wschodniej pierzei i łączyła kościół parafialny z ul. Głogowską⁵⁶. Przez kilka lat po tym pożarze mieszczanie kościańscy zabiegali o zmniejszenie podatków i ograniczenie czynszów kościelnych⁵⁷. Prowadzono prace budowlane, o czym świadczy m.in. zakup chociażby drewna do odbudowy fary kościańskiej.

Zdania historyków co do lokalizacji późnośredniowiecznego ratusza są podzielone. Można jednak przyjąć, że w XVI-wiecznym Kościanie nie był on usytuowany centralnie na środku rynku, lecz był mieszczaną kamienicą z muru pruskiego, znajdującą się w jednej z przyrynkowych pierzei, w pobliżu północnego narożnika placu. XVI-wieczne źródła wymieniają domy znajdujące się „przy” bądź „za” ratuszem, i tak z lat 1548, 1593 pochodzą zapiski o domu w rynku koło ratusza. W 1561 r. opisano dom za ratuszem, w 1562 r. wymieniono dom przy rynku, po drodze do łaźni, za ratuszem. Natomiast z 1748 r. pochodzi zapis o domu na ul. Mniszej przy narożniku rynku, którego ściana od strony budynku ratusza była najprawdopodobniej uszkodzona („ściana zła”)⁵⁸.

W rynku znajdowała się jeszcze waga miejska wraz z postrzygalnią, których prowadzenie na mocy przywileju królewskiego z 1553 r. otrzymał Mikołaj Broda zwany Anebus, postrzygacz sukna. Ten sam przywilej zezwalał mu na warzenie i wyszynk piwa. Król przyznał Brodzie wszystkie dochody z tych urządzeń, jednocześnie zwalniając go z płacenia podatków na rzecz starostwa i miasta. Po śmierci Brody dom z wagą i postrzygalnią przejął Tomasz Wierusz, który w 1585 r. musiał oddać wagę radzie miejskiej jako zastaw za niezapłacone 40 florenów długu. Po jego śmierci miasto przejęło dom w zamian za niespłacone długi. Ponadto sprzedając dom w 1598 r. Grzegorzowi Lizewiczowi, rada miejska nakazała mu utrzymywać w nim zajazd, natomiast waga i postrzygalnia miały być przeniesione w ciągu sześciu lat w inne miejsce⁵⁹.

Z placu rynkowego wychodziło osiem ulic, po dwie z każdego narożnika. Cztery z nich tworzyły owalnicę, przez którą poprowadzony był szlak handlowy z Poznania na Śląsk. Były to ulice Głogowska i Kościelna, łączące rynek z Bramą Głogowską, oraz ulice Poznańska i Mnisza, łączące rynek z Bramą Poznańską. Ul. Głogowska, zwana w 1510 r. *platea Glogoviensis*, a w 1542 i 1544 r. *Glogaschegasse* i *Glogischegasse*, prowadziła z zachodniego narożnika rynku i stanowiła część tzw. drogi wielkiej. W 1595 r. w jednym z zapisków określono, że ul. Głogowska odchodzi od rynku⁶⁰. Ul. Kościelna, zwana w latach 1510 i 1589 *platea Ecclesie*, w 1543, 1551 i 1557 *Kirchgasse*, *Kirchengasse*, a w 1565 r. „Kosczyelna”, była drugą ulicą łączącą rynek z Bramą Głogowską⁶¹. Wychodziła z południowego narożnika rynku i można nią było dotrzeć do kościoła farnego. Te dwie ulice łączyły się ze sobą przejściem lub placem, na który po 1504 r. przeniesiono z rynku jatki mięsne. Ze wschodniego narożnika rynku wychodziła ul. Poznańska, która łączyła się z Bramą Poznańską. Ulica ta, zwana w latach 1510 i 1588 *platea Posnaniensis*, a w 1559 r. *Posnische Gasse*, stanowiła dalszą część szlaku handlowego przechodzącego przez Kościan. Kolejną ulicą łączącą rynek z Bramą Poznańską była wychodząca z północnego narożnika rynku ul. Mnisza, zwana w 1543 *Münchengasse*, a w 1566 r. „Mnysza ulica”⁶². Miała ona jednak nieco inny kształt niż poprzednio omawiane. Wychodząc z północnego narożnika rynku, kierowała się ku bramie miejskiej, aby po kilkudziesięciu metrach rozdzielić się na dwie odnogi, z których jedna skręcała w lewo, w stronę klasztoru Dominikanów, a druga w prawo i dochodziła do Bramy Poznańskiej łączącej miasto w murach z Przedmieściem Poznańskim. O tym, że ulica ta miała tak osobliwy kształt, mogą świadczyć zapiski dotyczące klasztoru Dominikanów oraz domów znajdujących się w jego pobliżu: w 1605 r. dom na ul. Mniszej przyległy do klasztoru, w 1599 r. kościół klasztorny św. Mikołaja przy tej samej ulicy, w 1601 r. dom również na tej ulicy, przyległy do muru miejskiego koło Bramy Poznańskiej, a w 1560 i 1594 r. domy przy narożniku rynku i ul. Mniszej⁶³. Z pozostałych czterech ulic przyrynkowych, które obsługiwały komunikację lokalną w poprzek miasta, prostopadle do

⁵⁶ SHGPoz, cz. II, s. 369.

⁵⁷ Król Aleksander Jagiellończyk zwolnił wówczas mieszczan z płacenia podatków i czynszów kościelnych na 20 lat; zob. *Kościan: zarys dziejów*, s. 38–39.

⁵⁸ Zob. SHGPoz, cz. II, s. 342.

⁵⁹ K. Górską-Gołaską, *Ustrój miasta*, s. 130.

⁶⁰ SHGPoz, cz. II, s. 343.

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże.

⁶³ Tamże.

szlaku biegnącego owalnicą, tylko jedna ulica miała nazwę własną⁶⁴, była to ul. Kozia, która odchodziła z północnego narożnika rynku w kierunku ul. Sukienniczej w pobliżu kościoła Dominikanów. W XVI-wiecznych źródłach występowała pod następującymi nazwami: *platea Caprorum* (1511 r.), *Tzigengasse* (1542 r.), *Czigengasse* (1543 r.), *Czegengasse* odchodząca od rynku (1553 r.), *Czigengasse* biegnąca od rynku do łaźni (1554 r.), *platea Caprina* (1562 r.), *platea Caprarum*, prowadząca z rynku do łaźni miejskiej (1564 r.), dom „w Kozy ulicy” (1565 r.)⁶⁵. Pozostałe trzy ulice wychodzące z rynku łączyły się z zamkiem starościńskim i Bramą Nową. Były to ulice bez nazwy i w źródłach przedstawiane są w sposób opisowy. Ulice łączące zamek z Bramą Nową ciągnęły się wzdłuż południowo-zachodniej pierzei rynku i opisywano je następująco: ulica przed zamkiem, po drodze z kościoła parafialnego do zamku (1551 r.), narożnik ul. Kościelnej i drogi wiodącej do zamku (1610 r.), uliczka (*Gasse*) idąca z rynku do Bramy Nowej (1552 r.), ulica prowadząca z rynku do Starego Miasta (1561, 1564 r.), narożnik ulic Sukienniczej i idącej do Starego Miasta (1565 r.)⁶⁶. Brak nazw omawianych ulic może wynikać z faktu, że były one usytuowane wzdłuż działek, których główne budynki stały frontem do rynku i ulic Sukienniczej, Głogowskiej i Kościelnej. Ciąg ten powstał prawdopodobnie później niż pozostałe ulice przyrynkowe i wytyczono go być może w wyniku likwidacji niektórych działek położonych przy rynku i wspomnianych wyżej ulicach. Część południowo-wschodnia ciągu mogła powstać w związku z budową zamku w XIV w., a część północno-zachodnia – z wybiciem Bramy Nowej w XV w.⁶⁷ Ostatnia ulica wychodząca ze wschodniego narożnika rynku prowadziła do zamku i na tyłach działek usytuowanych przy ul. Poznańskiej łączyła się z ul. Kaczą.

Ul. Kacza, zwana w 1510 r. *platea Kacza*, w 1537 *Eyntenagasse*, a w 1548 *platea Anetarum*⁶⁸, łączyła najkrótszą drogą Bramę Poznańską z zamkiem starościńskim. Drogą tą można było dotrzeć również do mieluchów czy młyna końskiego, znajdujących się w pobliżu zamku, ale też do kościoła farnego czy zabudowań znajdujących się w jego pobliżu. Zdaniem Górskiej-Gołaskiej najprawdopodobniej jeszcze w XVI w. ul. Kacza miała bezpośrednie połączenie z Bramą Poznańską i dla przyjeżdżających od strony Poznania stanowiła najkrótszą drogę do zamku. Po zrujnowaniu zamku przez Szwedów w latach 1655–1656 droga ta stała się niepotrzebna i tym tłumaczyć można fakt, że w 1794 r. przedłużenie tej ulicy w stronę Bramy Poznańskiej już nie istniało⁶⁹. Analogiczną funkcję do ul. Kaczej, która łączyła zamek z Bramą Poznańską, po drugiej stronie miasta pełniła ul. Kapłańska, łącząca zamek z Bramą Głogowską. Ulica ta przebiegała wzdłuż działek usytuowanych przy murze miejskim i w źródłach nazywana była: *Prystergasse* (1542 r.), *Pristergasse* (1543 r.), *platea Sacerdotum* (1562, 1563, 1598 r.), „ulica Kapłańska” (1565 r.)⁷⁰. Przy tej ulicy mieściła się szkoła parafialna⁷¹. Do szkoły można było przejść z kościoła farnego przez cmentarz znajdujący się pomiędzy ulicami Kapłańską i Kościelną. W 1558 r. z cmentarza w kierunku ul. Kapłańskiej i szkoły parafialnej prowadziła furta – *portula*⁷². Cmentarz, podobnie jak szkoła, funkcjonował na tym terenie od XIV do XIX w. włącznie. Obszar pomiędzy tymi ulicami zajęty był przez zespół zabudowań związanych z parafią i kościołem farnym pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny.

Początki tej górującej nad miastem, orientowanej, XVI-wiecznej świątyni sięgały najprawdopodobniej lokacji miasta w drugiej połowie XIII w.⁷³ Budowę realizowano w XIV i XV w.⁷⁴ Wspomniany pożar

⁶⁴ Zob. K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 231.

⁶⁵ SHGPoz, cz. II, s. 343.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 232.

⁶⁸ SHGPoz, cz. II, s. 343.

⁶⁹ K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 233.

⁷⁰ SHGPoz, cz. II, s. 343.

⁷¹ Fundamenty szkoły parafialnej zostały odnalezione w trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych przez Muzeum Regionalne w Kościanie w 2004 r.

⁷² SHGPoz, cz. II, z. 3, s. 343.

⁷³ Najstarsze wzmianki źródłowe, jak podaje ks. Z. Cieplucha, związane z kościańską farą pochodzą z 1333 r. Z 1356 r. zachowała się wielka pieczęć kościelna wskazująca, że od samego początku fara była pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny; zob. tenże, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, s. 194.

⁷⁴ Trzynawowy korpus wzniesiono prawdopodobnie do połowy XIV w. W XV i na początku XVI w. dobudowano do korpusu kościoła kaplice fundowane przez bractwa i cechy miejskie. Po pożarze odbudowano kościół, rozbudowując prezbiterium w trzynawowe, budując nowe zasklepienie kościoła, jednocześnie kryjąc nawy i kaplice wspólnym dachem; zob. KZS, t. 5: *Województwo poznańskie*, z. 10: *Powiat kościański*, red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, Warszawa 1980, s. 45.

miasta w 1503 r. przyczynił się do przebudowy kościoła, trwającej do 1510 r.⁷⁵ Na rzecz odbudowy kościoła parafialnego władze miasta i kościelnicy przekazywali sumy pieniężne, uwiecznione m.in. w zapisach testamentowych. Inną formą wsparcia odbudowy były starania władz o zwolnienie z płacenia podatków oraz – jak to miało miejsce w 1505 r. – przekazanie na obudowę kościoła 60 pni dębowych⁷⁶. W 1549 r. doszło do pożaru i zawalenia wieży kościelnej, którą odbudowywano do 1594 r.⁷⁷ Wieża ostatecznie zawaliła się w 1711 r. W XV i XVI w. w kościele funkcjonowało przeszło 20 altarii. Zarząd nad kościołem sprawowali joannicy, których komandorowie pełnili funkcję kościańskich proboszczów⁷⁸. Zdaniem Zbigniewa Wielgosza w skład parafii kościańskiej wchodziło miasto Kościan oraz kilkanaście okolicznych wsi. Podstawą uposażenia kościoła parafialnego była wieś beneficjalna Widziszewo, folwark Pianowo w Kurzej Górze oraz bliżej niezlokalizowana „rola Szyba”. Z akt wizytacji z 1610 r. wynika, że wówczas na uposażenie plebana kościańskiego oprócz fundum ziemskiego składały się: meszne z podkościelnych wsi: Naclawia, Czarkowa, Ponina, Sierakowa, Kokorzyna, Godziszewa, Szczodrowa, Kurzej Góry i Kielczewa, a także z folwarków w Poninie, Kokorzynie i Szczodrowie. Do parafii należał więc Kościan i 12 wsi⁷⁹.

Analogiczną funkcję do ul. Kapłańskiej w południowej części miasta pełniła po północnej stronie Kościana ul. Sukiennicza. Najdłuższa ulica w mieście zaczynała swój bieg przy Bramie Głogowskiej i biegnąc wzdłuż murów miejskich, przecinała ulicę łączącą rynek z Bramą Nową, a następnie dochodziła do placu, przy którym ulokowany został w 1410 r.⁸⁰ klasztor Dominikanów. Domy przy tej ulicy, zwanej w 1510 r. *platea Textorum*, *platea Pannificium*⁸¹, stały wyłącznie z jednej strony. Podobnie jak to miało miejsce w przypadku ul. Kapłańskiej, poszczególne działki sięgały muru miejskiego. Jednocześnie ul. Sukiennicza, której nazwa od połowy XVI w. brzmiała „Sukyennicza uliczka”, w 1565 r. stanowiła zaplecze działek znajdujących się przy rynku i ul. Głogowskiej. Przy tej ulicy w XVI w. zlokalizowano omawianą wcześniej łaźnię miejską oraz drogę, która prowadziła do baszty Kabat. Nazwa ulicy pochodziła od jednego z najstarszych i najliczniejszych cechów kościańskich, sukienników, którzy przy tej ulicy posiadali swoje domy, warsztaty, a także pierwszą i jedyną znaną w Kościanie siedzibę starszych cechu, tzw. dom knapski, wspomniany w latach 1562–1612⁸². Jak ustalił Antoni Mączak, liczba warsztatów sukienniczych w 1580 r. dochodziła do 27⁸³.

Na końcu ul. Sukienniczej swą siedzibę miał klasztor Dominikanów⁸⁴. Teren w północno-wschodniej części miasta przekazali pod klasztor mieszczanie za zgodą króla Władysława Jagiełły. Działka, na której znajdowały się zabudowania klasztorne i kościół świętych Marii Magdaleny, Mikołaja bpa i Walentego, graniczyła z murem miejskim⁸⁵. Były to najtańsze grunty w mieście i najpóźniej objęte zabudową; taka lokalizacja była typowa dla konwentów mendykanckich⁸⁶. Do klasztoru od strony Bramy Poznańskiej prowadziła wspomniana już ul. Mnisza. Budowę klasztoru prowadził pierwszy przeor placówki, Jan Prutheni, i trwała najprawdopodobniej do 1426 r.⁸⁷ W niezmiennym kształcie klasztor

⁷⁵ Odpowiedzialnością za wywołanie pożaru 24 VII 1503 r. obarczono joannitę Tomasza, niegdyś kaznodzieję w Kościanie. Z uwagi na wzburzenie mieszkańców Kościana i chęć odwetu na Tomaszu 28 lipca tr. rajca miejski Urban wraz z pisarzem Stanisławem wywieźli Tomasz do Poznania i przedstawili sprawę biskupowi poznańskiemu Janowi Lubrańskiemu, który zatrzymał Tomasz w więzieniu i wszczął dochodzenie w celu wyjaśnienia przyczyny pożaru i znalezienia winnych. Wyrokiem z 18 sierpnia uznał zachowanie joannity za nieprzystojne jego stanowi, pochwalił postawę mieszczan i skazał Tomasz na wydalenie z diecezji i przeprowadzenie oczyszczenia kanonicznego; zob. SHGPoz, cz. II, s. 377.

⁷⁶ Tamże, s. 376.

⁷⁷ Zob. Z. Cieplucha, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, s. 194.

⁷⁸ Temat funkcjonowania zakonu joannitów w Kościanie i kościoła parafialnego w XVI w. omówił: Z. Wielgosz, *Kościół w dziejach miasta*, [w:] *Historia Kościana*, t. 1, s. 176–211.

⁷⁹ Tamże, s. 180; SHGPoz, cz. II, s. 376; J. Nowacki, *Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1963, s. 427.

⁸⁰ Zob. ŁOp., t. 2, s. 172–173.

⁸¹ SHGPoz, cz. II, s. 343.

⁸² K. Górską-Gołąska, *Ludność*, s. 108–109.

⁸³ Zob. A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie: XIV–XVII wiek*, Warszawa 1955, s. 263.

⁸⁴ Historię kościoła Dominikanów w Kościanie przedstawił o. W. Szoldrski, *Kościół Dominikanów i kaplica P. Jezusa w Kościanie*, Włocławek 1927; zob. też SHGPoz, cz. II, s. 395–399.

⁸⁵ Kilkudziesięciometrowy fragment, pozostałość XIV-wiecznego muru, znajduje się obecnie na terenie parafii Pana Jezusa i kościańskiego sądu, który dawniej należał do klasztoru Dominikanów.

⁸⁶ Z. Wielgosz, *Kościół w dziejach miasta*, s. 199.

⁸⁷ SHGPoz, cz. II, s. 395.

przetrwiał do początku XVI w., kiedy to po pożarze z 1503 r. został odbudowany m.in. dzięki licznym zapisom na rzecz dominikanów, czynionym przez kościanańskich mieszczan, szczególnie mieszkających w pobliżu klasztoru szewców, sukienników, tkaczy, łaźniebników, piekarzy, kuśnierzy czy rymarzy⁸⁸. Jedną z bardziej znanych fundacji dla klasztoru Dominikanów, wielokrotnie przewyższającą znaczenie legatów mieszczańskich, były darowizny z lat 1578–1589 przekazane klasztorowi przez rodowitego kościana Macieja Kleibera. Był on wikariuszem wieczystym, wicekustoszem katedry krakowskiej, który podarował klasztorowi m.in. czynsze na wsiach Naclawiu, Sierakowie i Czarkowie, czynsze zakupione od rady miejskiej oraz sumy pieniężne w wysokości 500 grzywien, dzięki którym kupiono ogrody i wiatrak na Przedmieściu Poznańskim⁸⁹.

XVI-wiecznemu miastu w murach, otoczonemu rzeką i częściowo sztuczną fosą, towarzyszyły przedmieścia, których początki sięgały prawdopodobnie połowy XIV w.⁹⁰ Najstarszym było Przedmieście Poznańskie, leżące na wschód od miasta, zwane w 1543 r. Smoleńsko (Schmolensko)⁹¹. Nazwa przedmieścia zapewne pochodziła od procesu wytapiania smoły potrzebnej dla cechu szewców, którego przedstawiciele licznie zamieszkiwali ten teren. Wzdłuż częściowo zabudowanego przedmieścia biegła brukowana ulica prowadząca w kierunku Poznania⁹². Źródła wymieniają jej następujące nazwy: *Peitsch* (1465 r.), *Steinweg* (1493 r.), *Picza ante Costan* (1510 r.), *Paytzen* (1542 r.), *Litostratos*, *Pycza* (1546 r.), *Picza sutorum* (1558, 1562 r.), „Smolinsko” (1588 r.), *Platea Sutorum* (1592 r.), *platea Sutorum Pycza dicta* (1594, 1599 r.)⁹³. Teren ten oddzielony był od lokacyjnego miasta głównym korytem rzeki Obry oraz dwoma jej rozgałęzieniami⁹⁴. Aby dotrzeć do miasta od strony Poznania, należało przebyć trzy mosty, o których informacje źródłowe pochodzą z lat 1550, 1560 i 1563⁹⁵. Za trzecim mostem, w odległości ok. 250 m od bram miasta, mieszczanie ufundowali i uposażyli w 1385 r. kościół i szpital pw. Świętego Ducha⁹⁶. Miasto uposażyło kościół i szpital w czynsz roczny w wysokości 28 grzywien, a mieszczanin Henklin Goelczel nadał 1½ łana roli na Kurzej Górze. Królowa Jadwiga potwierdziła tę darowiznę i uwolniła grunty szpitalne od wszelkich ciężarów. W XV i XVI w. źródła odnotowują liczne zapisy czynszów, większych lub mniejszych sum w gotówce od mieszkańców miasta na rzecz funkcjonowania kościoła i szpitala⁹⁷. Wizytacja archidiacona śremskiego Kaspra Hapa z 1610 r. opisywała szpital stojący przy drodze do Poznania jako pojedynczy dom składający się z jednej wielkiej

⁸⁸ Zdaniem Z. Wielgosza osadzenie dominikanów w północno-wschodniej przestrzeni miasta lokacyjnego, w obrębie tzw. *platea monachorum* i drogi wiodącej ku Bramie Poznańskiej na przedmieściu tejże nazwy, zasiedlone przez szewców oraz w bezpośrednim sąsiedztwie ul. Sukienniczej, łączącej Bramę Głogowską z klasztorem, a więc przestrzeni zamieszkałej przez rzemieślników i ludzi uboższych również z Przedmieścia Poznańskiego, decydowało o zasięgu i intensywności społeczno-religijnego oddziaływania klasztoru. Można się domyślać, że swoimi wpływami i szczególną troską duszpasterską objęli te właśnie środowiska miejskiej aglomeracji; zob. tenże, *Kościół w dziejach miasta*, s. 204.

⁸⁹ Tamże, s. 205.

⁹⁰ Dokładna datacja powstania przedmieść nie jest znana, przyjmuje się jednak, że kościoły szpitalne Świętego Ducha na Przedmieściu Poznańskim i Świętego Krzyża na Przedmieściu Głogowskim, które powstały w końcu XIV i na początku XV w., zostały zbudowane już w przestrzeni zurbanizowanej.

⁹¹ Zob. K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 235.

⁹² Według K. Górskiej-Gołaskiej nie jest znane dokładne ukształtowanie tego przedmieścia w XV i XVI w. Wiadomo, że w XVIII w. częściowo leżało ono na wyspie (zdaniem autora były to najprawdopodobniej dwie małe wysepki) otoczonej rozlewiskami Obry i ta część znajdująca się najbliżej Bramy Poznańskiej zabudowana była po obydwu stronach drogi. Za drugim mostem grunty po lewej stronie ulicy należały do wsi Kielczewo, a zabudowa występowała po jej prawej stronie. W bliskiej odległości od trzeciego mostu usytuowane były zabudowania kościoła i szpitala Świętego Ducha; zob. też, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 236–237.

⁹³ SHGPoz, cz. II, s. 344; K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 235.

⁹⁴ Na odrzynie planu Kościana z 1791 r. wykonanym przez H. Müncha widnieją jeszcze pozostałości ostatniego, trzeciego kanału Obry. Pierwotnie mógł on przebiegać w pobliżu kościoła Świętego Ducha, ale najprawdopodobniej z powodu wylewów na przykościelny teren zasypano fragment tego kanału, tworząc groblę zabezpieczającą, a sam kanał skierowano dalej na północ do obniżenia terenu, które utworzyło staw znany pod nazwą Zły dół. Stamtąd wzdłuż ulicy kanał spływał do miejsca w pobliżu kościoła Świętego Ducha i przecinając drogę, kierował się ponownie do dawnego koryta odnogi rzeki, by nieco dalej na północ od miasta połączyć się znów z głównym kanałem rzeki Obry. Przypuszcza się, że odcinek od drogi do koryta rzeki wysechł lub został zasypany jeszcze w XIX w., ponieważ mapy z końca tego wieku nie pokazują już tego fragmentu kanału. Natomiast pozostałością pierwotnego kanału, który odchodził od rzeki Obry za zamkiem i biegł na północ do grobli i stawu, mógł być rowek odwadniający te tereny, istniejący jeszcze w pierwszej połowie XX w.

⁹⁵ SHGPoz, cz. II, s. 344.

⁹⁶ Kościół i szpital poświęcono również na chwałę Bogurodzicy Marii oraz świętych Katarzyny, Małgorzaty, Doroty, Barbary, 11 000 Dziewic, Mikołaja, Stanisława, Wojciecha, Jerzego.

⁹⁷ Por. SHGPoz, cz. II, s. 392; Z. Wielgosz, *Kościół w dziejach miasta*, s. 196–197.

ogrzewanej izby oraz kilku komór. W skład zabudowań szpitalnych wchodziły jeszcze obory stajnie i stodoły. W szpitalu przebywało 10 ubogich⁹⁸. Świątynia, pierwotnie drewniana, została przebudowana w formie gotyckiej przed 1620 r. przez ówczesnego prepozyta kościoła Bartłomieja Grzecha⁹⁹. W sąsiedztwie kościoła w 1555 r. leżał folwark Wymykowo, będący w posiadaniu mieszczan kościańskich oraz wzmiankowany w 1559 i 1560 r. wiatrak stojący przy drodze do Poznania¹⁰⁰.

Od południowego zachodu tuż za Bramą Głogowską położone było Przedmieście Głogowskie. Powstało zapewne w drugiej połowie XIV w. w odległości ok. 250 m od bram miasta. W 1396 r.¹⁰¹ mieszczanie ufundowali drugi w mieście kościół szpitalny – pw. Świętego Krzyża. Zabudowa przedmieścia usytuowała się po obydwu stronach ulicy przebiegającej przez ten teren. Droga ta, biegnąca od bram miasta w kierunku wsi miejskich Naclawia i Czarkowa, nazywana była kamienną, najprawdopodobniej od wykończenia jej nawierzchni brukiem. W źródłach nazwa *platea lapidea*, *platea litostratos*, *Steinweg*, *Steyenwege*, *Lytostratos*, „na Kamiennej drodze” pojawia się w latach 1510, 1542, 1547, 1544, 1562 i 1565¹⁰². Wspomniany kościół władze miasta uposażyły w czynsz w wysokości 7 grzywien, a król Władysław Jagiełło w 1425 r. nadał szpitalowi prawo do pobierania dziesięciny z folwarku królewskiego Grodztwo¹⁰³. Według dekretów biskupich z 1565 i 1610 r. prepozyt tego kościoła miał być stałym kaznodzieją polskim w farze¹⁰⁴. Od początku pełnił on funkcję szpitala-przytułku dla umysłowo chorych i leprozorium dla trędowatych¹⁰⁵. Na przedmieściu tym, w niedalekiej odległości od Bramy Głogowskiej, po lewej stronie ul. Kamiennej mniej więcej w połowie XV w. zbudowano kościół Bożego Ciała. Pierwsza wzmianka źródłowa na jego temat pochodzi z 1451 r.¹⁰⁶ Kościół ten uległ całkowitemu zniszczeniu w trakcie potopu szwedzkiego, w 1655 r.¹⁰⁷ Nad fosą w pobliżu Bramy Głogowskiej ulokowane były browary oraz najprawdopodobniej spichrze mieszczańskie, w tym miejski, o którym wzmianki pochodzą z lat 1561 i 1575¹⁰⁸. Za zabudowaniami tego przedmieścia, idąc drogą w kierunku wsi miejskich Naclawia i Czarkowa, w XVI w. ulokowało się niewielkie skupisko zabudowań i ogrodów należących do kościańskich mieszczan, zwane Nowa Wieś. Na przedmieściu tym, zwanym: *Neudorff* (1543 r.), *Nova Villa* (1545 r.), *Newen Dorf* (1550 r.), „na Nowy Wssy” (1565 r.), znajdowało się największe skupisko kościańskich wiatraków. Rejestr poborowy z 1530 r. wymieniał ich tu aż 10¹⁰⁹.

Leżące na zachód i południowy zachód przedmieścia: Głogowskie i Stare Miasto łączyła ulica zwana Kiernozia. Ciągnęła się ona wzdłuż murów miejskich i łączyła jednocześnie dwie bramy: Głogowską i Nową. W źródłach określana jest w następująco: *platea dicta Pewsgasse* (1547, 1549 r.), *Pewsgasse* (1556 r.), *platea Kiernozia* (1552, 1593 r.), *platea Verina* (1558 r.)¹¹⁰. Przedmieście Stare Miasto określa

⁹⁸ Zob. ŁOp., t. 2, s. 174.

⁹⁹ Jak podaje wizytacja biskupa poznańskiego Macieja Łubieńskiego: „kościół szpitalny św. Ducha na przedmieściu kościańskim znowu od fundamentów staraniem i nakładem wielbnego Bartłomieja Grzech, terażniejszego plebana z cegły palonej dosyć okazale wystawiony i już ukończony”; zob. tamże, s. 170–171.

¹⁰⁰ SHGPoz, cz. II, s. 344.

¹⁰¹ W 1396 r. mieszczanie kościańscy otrzymują zezwolenie papieża Bonifacego IX na fundację za Bramą Głogowską kaplicy Świętego Krzyża oraz świętych Fabiana, Sebastiana, Eustachego, Erazma, Aleksego. Papież jednocześnie udzielił władzom miasta prawa patronatu tej kaplicy; zob. SHGPoz, cz. II, s. 393. Według Z. Wielgosza dokładna data fundacji kościoła i szpitala nie jest znana. Stan badań pozwala uznać, że był on czynny ok. 1420 r. Rok 1412, podany przez J. Łukaszczyca (tenże, *Krótki opis*, t. 2, s. 171) jako data założenia kościoła, jest na obecnym etapie badań niepewny; por.: Z. Wielgosz, *Kościół w dziejach miasta*, s. 198; SHGPoz, cz. II, s. 393.

¹⁰² SHGPoz, cz. II, s. 344.

¹⁰³ Tamże, s. 393.

¹⁰⁴ Z. Cieplucha, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, s. 198–199.

¹⁰⁵ Kościańskie leprozorium było drugim po Poznaniu tego typu szpitalem w Wielkopolsce. Znanne są liczne testamentarne zapisy czynszów i sum pieniężnych mieszczan kościańskich na rzecz tego szpitala; zob. *Kościan: zarys dziejów*, s. 41.

¹⁰⁶ W roku tym pojawia się wzmianka o magistracie miejskim jako patronacie altarii Wszystkich Świętych; por. SHGPoz, cz. II, s. 393. Zdaniem Z. Wielgosza chronologia powstania tego kościoła jest trudna do ustalenia. Wszystkie informacje, jakie udało się wydobyć z dostępnych źródeł, pozwalają zakwestionować domysły dawniejszej literatury, że pełnił on zarazem funkcję kościoła szpitalnego, a przy nim istniało hospicjum – przytułek dla chorych; por. tenże, *Kościół w dziejach miasta*, s. 195.

¹⁰⁷ Z wizytacji biskupa Gnińskiego z lat 1672–1683 dowiadujemy się, że kościół i szpital zniszczone były tak dalece, iż wizytatorowi pokazano jedynie miejsce, gdzie niegdyś kościół stał.

¹⁰⁸ K. Górską-Gołąską, *Topografia miasta, układ sieci drożnej, zabudowa*, s. 80.

¹⁰⁹ SHGPoz, cz. II, s. 408; K. Górską-Gołąską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 240.

¹¹⁰ SHGPoz, cz. II, s. 345.

się w literaturze przedmiotu jako teren, gdzie w XIII w. leżał Kościan przedlokacyjny¹¹¹. W połowie XVI w. był on gęsto pokryty ogrodami mieszczańskimi, zabudowaniami mieszkalnymi i mieluchami. W latach 1542, 1546–1547, 1552 i 1565 przedmieście nosiło nazwę: *Oldensadt*, *Alte Stadt*, *Antuiqua Civitas*, *Aldte Stadt*, „Sthare Myastho”¹¹². Rozciągało się wzdłuż ul. Sierakowskiej, zwanej też drogą do bernardynów, bosaków czy braci mniejszych. W 1542 r. ulicę tę zwano *Schirker Gasse*, w 1544 *platea Sirakoviensis*, w 1545 „...Syrałow”, a w 1547 r. „ulica Sierakowska za Nową Bramą”¹¹³. Od niej w pobliżu klasztoru Bernardynów odchodziły dwie drogi, z których jedna biegła w kierunku wsi Sierakowo, a druga do usytuowanej niedaleko klasztoru miejskiej cegielni zwanej w 1546 r. *lateraria*, 1547 – *lateraria alias czegelnicza* czy w 1588 – *laterificia*. Początki cegielni sięgały zapewne drugiej połowy XIV w.¹¹⁴ Za Bramą Nową od ul. Sierakowskiej odchodziła w prawo droga prowadząca do młyna zamkowego, leżącego przy grobli na północ od miasta. Ulicę tę zwano Jagielną. W XVI w. określana była następująco: *Hirsze Winkel* (1542 r.), *Hyrsze Winkell* (1543 r.) *Hirsen Winckell*, *platea Hirsenwinkel* (1548 r.), *platea Milii alias Yagielna* (1545 r.), *platea Jagielna* (1550 r.)¹¹⁵.

Klasztor Bernardynów został ufundowany przez władze miasta 3 XI 1456 r. Wówczas to przekazano zakonnikom plac znajdujący się za murami miasta. Wcześniej znajdowała się tam obwarowana strzelnica wykorzystywana przez tutejsze bractwo strzeleckie. Klasztor usytuowano przy drodze prowadzącej do Głogowa. W akcie darowizny przekazano też braciom mniejszym 2 ogrody wraz z 2 domkami leżącymi naprzeciw dotychczasowej strzelnicy od strony wschodniej¹¹⁶. Pierwotnie klasztor i kościół pw. Najświętszej Marii Panny Anielskiej zostały wybudowane z drewna i muru pruskiego, jednakże, jak przekazują źródła z początku XVII w., z uwagi na groźbę ich zawalenia podjęto decyzję o przebudowie zespołu budynków kościelno-klasztornych¹¹⁷. Zgoda króla Zygmunta III Wazy oraz ofiarność mieszczan i okolicznej szlachty przyczyniły się do wybudowania w latach 1603–1611 nowych, ceglanych budynków klasztornych. Prace budowlane prowadził gwardian Leonard Łapczyński, a nową świątynię konsekrował 17 IV 1611 r. poznański biskup sufragan Andrzej Rychlicki¹¹⁸.

Na tyłach klasztoru Bernardynów znajdowała się ul. Psia zwana w 1542 r. *Hundesgasse*, *Hundsgasse*, a w latach 1545, 1549, 1553 i 1557 *platea Canum*¹¹⁹. Przy tej ulicy swoją siedzibę miał klasztor Bernardynek. Dom zakonny sióstr trzeciej reguły św. Franciszka (*sorores tertiariae*) przy ul. Psiej wymieniany był w źródłach m.in. w latach 1557 i 1565¹²⁰. Franciszkaniki w Kościanie pojawiły się wkrótce po bernardynach, tj. w 1472 r.¹²¹ W Kościanie nie posiadały własnego kościoła, a na nabożeństwa uczęszczały do kościoła klasztornego Braci Mniejszych.

W bliskiej odległości od klasztoru Bernardynów znajdował się wybudowany przez starostę kościańskiego Piotra Opalińskiego lazaret miejski. Na budowę szpitala zgodę wydał król Zygmunt I Stary w 1546 r. W 1596 r. szpital ten mieścił się przy ul. Sierakowskiej, w bliskiej odległości od przeniesionej pół wieku wcześniej strzelnicy kościańskiego bractwa strzeleckiego¹²². Jak podają źródła, szpital i strzelnica znajdowały się naprzeciw miejsca, gdzie od ul. Sierakowskiej odchodziły drogi do wsi

¹¹¹ Temat przedlokacyjnej osady targowej omówił A. Wędzki, *Początki Kościana. Powstanie grodu i osady targowej*, s. 46–53.

¹¹² SHGPoz, cz. II, s. 344.

¹¹³ Tamże, s. 344.

¹¹⁴ Przywilej króla Władysława Jagiełły z 1409 r. świadczący o zaawansowanej budowie murów miejskich może pośrednio wskazywać na działającą cegielnię, której usytuowanie potwierdzone zostało z chwilą przekazania przez kościańskich mieszczan placu pod budowę klasztoru Bernardynów w 1456 r.

¹¹⁵ SHGPoz, cz. II, s. 345.

¹¹⁶ Zob. tamże, s. 399.

¹¹⁷ Zob. szerzej tamże, s. 407.

¹¹⁸ Zob. tamże; Z. Wielgosz, *Kościół w dziejach miasta*, s. 207–208.

¹¹⁹ SHGPoz, cz. II, s. 345.

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ Nawiązując do Z. Wielgosza, uformowanie się wspólnoty żeńskiej sióstr bernardynek odczytać można jako wynik oddziaływań duszpasterskich bernardynów i wpływu duchowości franciszkańskiej na mentalność religijną mieszkańców Kościana i okolic. Bernardynki były wspólnotą nieklauzurową i z tej racji mniszki pozostawały w stałych kontaktach z rodzinami. Klasztor uległ likwidacji po sprzeciwie wobec narzucenia na Soborze Trydenckim zakonnikom klauzury; zob. tenże, *Kościół w dziejach miasta*, s. 210–211.

¹²² Po przekazaniu klasztorowi Bernardynów w 1456 r. terenu, na którym znajdowała się strzelnica, przeniesiono ją zapewne bliżej miasta i tam funkcjonowała jeszcze w połowie XVI w. Świadczą o tym zapisy z 1549 r. o domu koło strzelnicy oraz z 1550 r. o ogrodzie należącym do nowego szpitala, leżącym koło strzelnicy; zob. SHGPoz, cz. II, s. 345.

Sierakowo i miejskiej cegielni. O przeniesienie szpitala wraz z chorymi w inne miejsce trwał spór władz miasta z zakonnikami. Ostatecznie sprawę rozstrzygnął w 1605 r. król Zygmunt III Waza, z korzyścią dla bernardynów, nakazując w ciągu 12 tygodni przeniesienie lazaretu dla chorych na zarazę w inne miejsce, tak aby nie zagrażał zdrowiu mieszkających w pobliżu bernardynów¹²³.

Przez XVI-wieczny Kościół przebiegał omawiany wcześniej szlak komunikacyjny łączący Poznań z Głogowem i dalej z Wrocławiem. Zdaniem Krystyny Górskiej-Gołaskiej szlak ten od strony Poznania biegł przez Przedmieście Poznańskie, następnie za Bramą Poznańską skręcał w lewo i ul. Poznańską docierał do rynku, by przechodząc przez niego ukośnie, kontynuować swój bieg ul. Głogowską aż do Bramy Głogowskiej. Za bramą na Przedmieściu Głogowskim szlak w XVI w. ciągnął się wzdłuż ul. Kamiennej, aby za zabudowaniami kościoła i szpitala Świętego Krzyża skrócić w prawo, zostawiając po swojej lewej stronie drogę do wsi Naclaw, Czarkowo i zabudowania na Nowej Wsi. Dużym łukiem droga ta dochodziła do klasztoru Bernardynów, mijając po prawej stronie ogrody miejskie, zabudowania mieszczańskie, klasztor Bernardynek oraz najprawdopodobniej ul. Psia, biegnącą na tyłach klasztoru. Przy klasztorze droga skręcała w lewo i dalej biegła znanym już w XIII i XIV w. traktem głogowskim¹²⁴. Wzmianki źródłowe z XVI w. nazywają ten przebieg traktu głogowskiego wielką drogą – *via magna*¹²⁵.

Niniejszy komentarz do planu Kościoła z drugiej połowy XVI w. z pewnością nie wyczerpuje tematu związanego z ówczesnym układem przestrzennym miasta i jego przedmieść. Stanowić może jedynie przybliżenie i możliwe streszczenie obecnego stanu wiedzy i badań nad królewskim miastem Kościółem w czasach jego największej świetności. Należy też pamiętać, że do szerszego poznania i pogłębienia naszej wiedzy o układzie przestrzennym dawnego miasta konieczne byłoby przeprowadzenie profesjonalnych badań archeologicznych. Mogłyby one odpowiedzieć na wiele nurtujących historyków pytań i potwierdzić bądź też zaprzeczyć stawianym hipotezom, opierającym się na dostępnych dotychczas źródłach. Można w tym miejscu przywołać przykład też dotyczących usytuowania szkoły parafialnej czy kościańskiego zamku. Przeprowadzone w 2004 i 2006 r. badania archeologiczne potwierdziły umiejscowienie szkoły w zakładanym miejscu, niestety nie uchwyciły tak oczekiwanych przez regionalistów i historyków pozostałości zamku starościńskiego. Ponowna analiza dostępnych wyników badań terenowych oraz źródeł pisanych i kartograficznych wykazała konieczność poszukiwań pozostałości zamku w miejscu oddalonym o kilka, a nawet kilkanaście metrów od zbadanego stanowiska. Należy mieć nadzieję, że w przyszłości uda się znaleźć wyjaśnienie tego i wielu innych zagadnień dotyczących układu przestrzennego Kościoła w minionych wiekach.

2017 r.

¹²³ Tamże, s. 374–375.

¹²⁴ Najstarsza XIV-wieczna wersja tego traktu zwana *Via lata* za Bramą Głogowską skręcała w prawo i drogą wzdłuż fosy i murów miejskich biegła do ul. Sierakowskiej, aby następnie skrócić w lewo i kierować się na zachód, mając po swojej lewej stronie obwarowaną strzelnicę bractwa strzeleckiego. Zdaniem K. Górskiej-Gołaskiej mieszczanie, budując w XIV w. Przedmieście Głogowskie i brukowaną ulicę zwaną Kamienną, postarali się o wytyczenie nowego szlaku.

¹²⁵ Por. K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościoła*, s. 239–240.

III.6.15.1. KRAKÓW

III.6.15a.1. KRAKÓW I OKOLICE W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

Jacek Laberschek

Podstawą planu Krakowa i okolic były źródła kartograficzne, widoki miasta i źródła pisane. Szczególna rola szesnastowiecznego Krakowa jako miejsca koronacji królów polskich i głównego ośrodka Rzeczypospolitej Obojga Narodów, określanego przez ówczesnych pisarzy „królów sarmackich siedzibą stołeczną”, „siedliskiem królów”, „siedzibą królów”, „stolicą Królestwa”, „stolicą Korony Polskiej”, „metropolią całego Królestwa”¹, mogła predestynować tę wyjątkową miejscowość do posiadania już w tym czasie szczegółowego planu, obejmującego miasto z przyległymi miastami i przedmieściami. Nie da się wykluczyć możliwości powstania takich ujęć kartograficznych u schyłku XVI stulecia, skoro zachował się do dnia dzisiejszego plan Krakowa z 1594 r. zwany jezuickim, obejmujący samo miasto w obrębie murów, będący świadectwem powstawania opracowań kartograficznych na konkretne zamówienie². Niestety poza tym jednym planem, zresztą dość schematycznym i mocno zniekształcającym zabudowę miejską, nie dysponujemy żadnym innym źródłem kartograficznym z tego czasu. Skazuje to badacza na korzystanie z planów sporządzonych głównie w XVII i XVIII stuleciu, uwzględniających przede wszystkim miasta przyległe do Krakowa oraz przedmieścia i wsie podmiejskie.

W tej pracy korzystano w głównej mierze z planu zwanego szwedzkim z 1702 r., sporządzonego w czasie okupacji Krakowa przez wojska Karola XII – króla szwedzkiego, a obejmującego Kraków z najbliższymi okolicami, tj. miastem Kazimierzem, miastem Kleparzem, przedmieściami Garbary i Stradomiem oraz wsiami Grzegórzki i Zabłocie, powstałego przed lokacją miasta Podgórze³. Równie przydatny był plan Józefa Kromera z 1783 r. w kopii Józefa Czecha z 1792 r., obejmujący terytorium od Przegorzała na zachodzie po Dąbie na wschodzie i od Krzemionek na południu po Prądnik Biały i Prądnik Czerwony na północy⁴. Najbardziej pomocny w pracy okazał się jednak plan tzw. Kołłątajowski z 1785 r. obrazujący Kraków z przyległościami po I rozbiorze, czyli bez terenów na południe od Wisły, a mianowicie: Kraków, Kazimierz, Kleparz, Stradomię (dziś Stradom), wsie: Grzegórzki, Dąbie – częściowo, Krowodrza, Łobzów, Nowa Wieś, Czarna Wieś, Półwie Zwierzynieckie i Zwierzyniec⁵. Cennym oparciem był również znany z przerysów plan Kleparza Dominika Pucka z 1744 r.⁶ W celu rekonstrukcji sieci wodnej szesnastowiecznego Krakowa posłużono się planem oblężenia miasta przez wojska szwedzkie z 1655 r. autorstwa Eryka Jonsona Dahlberga, uwzględniającym rozgałęzienia Wisły, liczne odnogi Rudawy i stare koryto Prądnika uchodzące do Starej Wisły koło blechu miejskiego⁷.

¹ E. Buszewicz, *Cracovia in litteris. Obraz Krakowa w piśmiennictwie doby Odrodzenia*, Kraków 1998, s. 65, 77, 141, 187–189, 226; M. Kromer, *Polska*, Olsztyn 1977, s. 50; S. Starowolski, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, Kraków 1976, s. 70; K. Pieradzka, *Kraków w relacjach cudzoziemców w X–XVII w.*, RK, t. 28, 1937, s. 185–224.

² Plan ten jest reprodukowany i opatrzony naukowym opisem inwentaryzacyjnym Z. Traczewskiej-Białek w *Katalogu dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI–XIX wieku*, Warszawa–Kraków 1981, s. 30–31.

³ AHMP Kraków, nr 1.7; *Katalog dawnych map*, s. 44–45.

⁴ *Atlas Miasta Krakowa*, Warszawa–Wrocław 1988, plansza 6 oprac. przez M. Odlanickiego-Poczobuta i Z. Traczewską-Białkówną; *Katalog dawnych map*, s. 58–59; AHMP Kraków, nr 1.12.

⁵ *Plan Kołłątajowski* w reprodukcji naturalnej wielkości oprac. Z. Traczewska-Białek i M. Odlanicki-Poczobutt, RK, 48, 1977; AHMP Kraków, nr 1.13.

⁶ Plan reprodukowany w książce J. Dzikówny, *Kleparz do 1528 r.*, Kraków 1932, wkładka; *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, ilustracje, Kraków 2007.

⁷ *Katalog dawnych map*, s. 32–33; J. Bzinkowska, *Najstarsze plany Krakowa w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, „Krzysztofor”, t. 20, 1998, s. 7–17; AHMP Kraków, nr 1.3.

Ważne znaczenie miał też plan oblężenia Krakowa, znajdującego się pod szwedzko-siedmiogrodzką okupacją, przez sojusznicze wojska austriackie w 1657 r.⁸ Odtworzenie topografii obszaru na południe od linii Wisły możliwe było m.in. dzięki mapie Galicji sporządzonej pod kierownictwem Friedricha von Miega w latach 1779–1783 w skali 1:28 800⁹. Niezwykle użyteczny okazał się także plan wykonany przez Tadeusza Czorta w 1929 r., przedstawiający Kraków w dobie Sejmu Czteroletniego i stanowiący załącznik do *Mapy województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego 1788–1792*.

Te i inne plany, w większości niedoskonałe pod względem geodezyjnym, nie odwzorowują wiernie wcześniejszych struktur osadniczych, zwłaszcza układów przestrzennych i zabudowy szesnastowiecznego Kazimierza i Kleparza czy ówczesnych przedmieść i jurydyk. Plany osiemnastowieczne i dziewiętnastowieczne rejestrują już te zmiany, które nastąpiły w wyniku katastrofalnych dla miasta i okolic kataklizmów, takich jak: czarna śmierć w latach 1651–1652, która wyludniła w znacznym procencie miasto i przedmieścia, powódź w 1652 r., która spowodowała zalanie Płaszowa i Zabłocia oraz przestrzeni między Krakowem i Krzemionkami, dwa oblężenia Krakowa i okupacja szwedzka w latach 1655–1658, które doprowadziły do niemal całkowitego zniszczenia zabudowy przedmieść i miast Kleparza i Kazimierza, kompletnego zniszczenia obiektów gospodarczych i rumusa miejskiego, przyczyniły się też do zmiany koryta Prądnika, którego wody napędzały młyn Rakowski w Rakowicach, młyn Piaseczny w Piaskach, młyn za kościołem św. Mikołaja oraz zasilały blechy miejskie poniżej tegoż kościoła. Nie mniej katastrofalne były okupacje szwedzkie miasta w okresie wojny północnej w latach 1702, 1705 i epidemia w 1705 r., które doprowadziły do takiego wyludnienia miast i przedmieść, iż zrujnowane i opuszczone domy trzeba było poddawać planowej rozbiórce, a miasto, jak określają dosadnie historycy, osiągnęło dno upadku. Liczne akcje osadnicze podejmowane po potopie i po wojnie północnej przez mieszczaństwo i właścicieli jurydyk przyczyniły się do powstawania nowych osad podmiejskich i jurydyk, nie zawsze nawiązujących układem przestrzennym do poprzednich struktur osadniczych¹⁰. Z uwagi na to wykorzystane plany poddano analizie retrospektywnej.

Duże znaczenie, zwłaszcza dla lokalizacji wyróżniających się w terenie obiektów, miały źródła ikonograficzne, a więc zachowane widoki miasta z wieku XVI, jak też z początku XVII stulecia¹¹. Ten zbiór wykorzystanych przez nas widoków otwiera panorama Krakowa od strony południowej, wykonana z kopca Krakusa, sporządzona na zamówienie Pfalzgraфа Ottheinricha w czasie jego podróży do Polski w latach 1536–1537, przechowywana w kolekcji widoków miast w Bibliotece Uniwersyteckiej w Würzburgu, reprodukowana i poddana naukowej analizie przez Elżbietę Marię Firlet¹². Zaletą panoramy jest to, iż dokumentuje ona funkcjonowanie pewnych obiektów miejskich i podmiejskich, nie zawsze występujących w źródłach pisanych, jak choćby bram Bocheńskiej i Wielickiej w obwarowaniach miasta Kazimierza i mostów na odnodze Wisły zwanej Zakazimierką, usytuowanych na wprost tych bram. Świadectwem zaistniałych zmian w tym rejonie Krakowa w ciągu następnych kilkudziesięciu lat jest kolejna szesnastowieczna panorama Krakowa wykonana z kopca Krakusa przez Idziego van der Rye, zamieszczona w tomie VI dzieła Jerzego Brauna i Franciszka Hogenberga *Civitates orbis terrarum*, wydany w Kolonii w 1617 r., która nie uwzględnia mostu na Wiśle na wprost Bramy Bocheńskiej¹³. Urzekająca pięknem, rozmachem i skrupulatnością jest panorama nieznanego autora z lat 1603–1605, zamieszczona w tym samym dziele, przedstawiająca Kraków od północnego

⁸ *Katalog dawnych map*, s. 34–35; J. Bzinkowska, *Najstarsze plany Krakowa*, s. 8–9; AHMP Kraków, nr 1.4.

⁹ Fotografie wykonane w okresie międzywojennym, znajdujące się w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego w Krakowie. Zobacz rozdział o źródłach kartograficznych.

¹⁰ J. Bieniarzówna, *Stulecie upadku*, [w:] *Dzieje Krakowa. Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1984, s. 357–405, 445–457; K. Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*, RK, t. 5, 1902, s. 138–172; M. Tobiasz, *Rozwój przestrzenny Prądnika Białego i Czerwonego*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej”, t. 14, Architektura 4, Kraków 1965, s. 6–18; J. Laberschek, *Prądnik w okresie średniowiecza*, [w:] *Prądnik Biały. Dziedzictwo kulturowe historycznych miejscowości tworzących dzielnicę IV Krakowa*, red. J. Salwiński, Kraków 2004, s. 23–31.

¹¹ Z rozważań świadomie wyłączyliśmy najstarszy, piękny widok Krakowa z 1493 r., zamieszczony w *Kronice świata* Hartmana Schedla, jako zbyt schematyczny, który – co prawda – zgodnie z rzeczywistością ukazuje najbardziej istotne i dominujące elementy krakowskiego krajobrazu z tego czasu, tj. zamek i wchodzące w skład aglomeracji krakowskiej miasta, ich ogólny kształt i położenie, ale nie zachowuje zupełnie wierności w odniesieniu do szczegółów, czyli nie oddaje wiernie pojedynczych obiektów; J. Banach, *Dawne widoki Krakowa*, wyd. 2, Kraków 1983, s. 15–27, 177.

¹² E.M. Firlet, *Najstarsza panorama Krakowa*, Kraków 1998; AHMP Kraków, nr 2.2.

¹³ Reprodukowana i opisana w książce J. Banacha, *Dawne widoki Krakowa*, s. 50–58, 178–179; E.M. Firlet, *Najstarsza panorama Krakowa*, s. 36–37; K. Dąbrowska-Budziłło, *Wśród panoram Krakowa*, Kraków 1990; AHMP Kraków, nr 2.4.

zachodu, dostarczająca wielu istotnych informacji na temat usytuowania i rozplanowania przedmieść i wsi podmiejskich, rzek, obiektów pałacowych, sakralnych i gospodarczych oraz ogrodów. Omawiana panorama stała się wzorcem dla kolejnych siedemnastowiecznych widoków, zwłaszcza dla sztychowanej panoramy Mateusza Meriana z 1619 r.¹⁴

W pracy nad odtworzeniem szesnastowiecznych struktur osadniczych w dużej mierze korzystano ze źródeł pisanych. Najbardziej bogate w informacje są źródła o charakterze inwentarzowym i opisowym, do których należy zaliczyć: *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* Jana Długosza z lat 1470–1480, zawierającą opisy niektórych przedmieść i osad podmiejskich Krakowa, *Księgę dochodów beneficjów diecezji krakowskiej* z 1529 r., rejestrującą kościoły Krakowa, Kazimierza i Kleparza, ulice miast, przedmieścia Krakowa i folwarki mieszczańskie na obrzeżach miast, *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599 r. przeprowadzonej z polecenia kardynała Jerzego Radziwiłła*¹⁵, dostarczające mnóstwo szczegółów dotyczących zabudowy miasta, sieci ulic, placów, rzek, sadzawek, rejestru przedmieść, jurydyk, wsi podmiejskich, fortyfikacji, obiektów sakralnych, gospodarczych, komunalnych, użyteczności publicznej, fizjograficznych, ogrodów, cmentarzy. Do tej grupy źródeł należą również lustracje, jak: *Lustracja województwa krakowskiego z 1564 r. czy Lustracja województwa krakowskiego z lat 1659–1664*¹⁶, które rejestrują obiekty gospodarcze z terenu Krakowa miast przyległych, przedmieść i wsi podmiejskich, przynoszące dochód wielkorządom krakowskim, a więc: folwarki mieszczańskie, ogrody, łąki, błonia miejskie, cegielnie, młyny mączne, słodowe, pilne (czyli tartaki), folusze, śłofarnie, blechy, karczmy, wodociągi czyli rurmusy, stróżę rybną, łaźnie, jeziora, stawy i niektóre obiekty topograficzne. Sieć osadniczą krakowskiego zespołu miejskiego z końca XVI i z początku XVII w. najlepiej ilustrują *Rejestry poborowe województwa krakowskiego* z lat 1581, 1593, 1595 oraz *Rejestry gospód w Krakowie z lat 1632 i 1649*¹⁷.

W tej prezentacji źródeł do szesnastowiecznego Krakowa nie może zabraknąć kodeksów dyplomatycznych i zbiorów dokumentów miasta Krakowa¹⁸, katedry krakowskiej, Małopolski, klasztorów podkrakowskich (mogilskiego i tynieckiego), poza tym rejestrow ksiąg Metryki Koronnej wydanych w *Matricularum Regni Poloniae summaria*, które zawierają materiał dokumentujący powstawanie i funkcjonowanie miast, przedmieść, wsi podmiejskich, obiektów gospodarczych oraz dane o wszelkich zmianach własnościowych.

Kopalnią wiadomości o wszelkiego rodzaju obiektach uwidoczniionych na planie szesnastowiecznej aglomeracji krakowskiej są zachowane nieomal w całości księgi sądowe miejskie krakowskie, a także kazimierskie, kleparskie¹⁹ i garbarskie, akta jurydyk krakowskich²⁰, księgi sądu najwyższego prawa niemieckiego, księgi grodzkie krakowskie, księgi kościelne i księgi ziemskie krakowskie – te ostatnie o mniejszym stopniu przydatności. Niestety tylko nieliczne z nich zostały wydane drukiem w całości lub we fragmentach²¹. W związku z tym w pracy nad planem konieczna była dodatkowa, choć mocno selektywna, kwerenda uzupełniająca w księgach rękopiśmiennych.

¹⁴ Reprodukowana z miedziorytu w Muzeum Czartoryskich w Krakowie w RK, t. 13, 1911, i opisana w książce J. Banacha, *Dawne widoki Krakowa*, s. 56–82, 179–181; E.M. Firlet, *Najstarsza panorama Krakowa*, s. 42–43; AHMP Kraków, nr 2.5.

¹⁵ Wiz. Krk. 1599.

¹⁶ LK 1659–1664, s. 315–432.

¹⁷ P. Małopolska, s. 3–162; BJ, rkps 5043 – Rej. pob. 1593; Rej. pob. 1595; *Najdawniejsza taryfa domów miasta Krakowa*, oprac. A. Wejnert „Biblioteka Warszawska”, t. 1, 1868, s. 289–298; *Rejestry gospód w Krakowie z lat 1632 i 1649*, wyd. K. Follprecht, Kraków 2005.

¹⁸ *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. 1: 1507–1586, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1885, t. 2: 1587–1696, wyd. F. Piekosiński i S. Krzyżanowski, Kraków 1890–1909; *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1936; *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, cz. 1–4, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1879–1882 [dalej: KDMK].

¹⁹ *Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802*, oprac. M. Friedberg, Warszawa 1966; *Inwentarz archiwum miasta Kleparza pod Krakowem 1366–1794*, oprac. Z. Wenzel-Homecka, Z. Wojas, Warszawa 1968.

²⁰ W. Kolak, *Inwentarz akt jurydyk krakowskich 1412–1809*, Kraków 1968.

²¹ *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, wyd. F. Piekosiński, J. Szujski, Kraków 1878 [dalej: KRK]; *Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1904; *Księga wójtowska krakowska 1442–1443*, wyd. M. Niwiński, K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Kraków 1995; *Księga proskrypcji i skarg miasta Krakowa 1360–1422*, wyd. B. Wyrozumska, Kraków 2001; *Księga wiertelnicza krakowska*, cz. 1–4, wyd. K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Ł. Walczy, Kraków 1997–2000; *Księgi radzieckie kazimierskie 1369–1381 i 1385–1402*, wyd. A. Chmiel, Kraków 1932 [dalej: Chmiel]; *Księga ławnicza kazimierska 1407–1427*, wyd. B. Wyrozumska, Kraków 1996 [dalej: KŁK]; *Cracovia artificum 1300–1500*, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1917; *Cracovia artificum 1501–1550*, z. 1–3, wyd. J. Ptaśnik, M. Friedberg,

Niezwykle użyteczny przy sporządzaniu planu krakowskiego zespołu miejskiego okazał się materiał źródłowy zgromadzony w formie wypisów i regestów w dotychczas wydanych zeszytach *Słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w średniowieczu*²² i w kartotece tegoż Słownika w Instytucie Historii PAN w Krakowie. Materiał ten, uporządkowany chronologicznie i tematycznie, zestawiony jest zarówno pod hasłami osadniczymi, a więc wsiami, folwarkami, młynami, karczmami, komorami celnymi, mostami, jak też pod hasłami fizjograficznymi, a więc: rzekami, stawami, wzgórzami, lasami, gajami i łąkami z własnymi nazwami.

Kraków średniowieczny i renesansowy miał dość specyficzne warunki klimatyczne, wynikające m.in. z charakterystycznego, dolinnego położenia w rzecznych rozlewiskach Wisły i jej dopływów. Ich odtworzeniem zajęła się Danuta Limanówka, wykorzystując m.in.ienne opisy pogody z lat 1502–1540, wykonane przez Marcina Biema z Olkusza, profesora Uniwersytetu Krakowskiego²³.

Przystępując do przedstawienia wykorzystanych przez nas opracowań na temat rozwoju przestrzennego Krakowa, a także omówienia prac poświęconych zabudowie miast, przedmieść krakowskiej aglomeracji i wsi podkrakowskich ok. 1600 r. oraz zasygnalizowania rozpraw dotyczących terenów użytkowych i zielonych funkcjonujących w tym czasie, należy zauważyć, iż nie ma jak dotąd nowoczesnego, całościowego opracowania tego zagadnienia. Wydany w 2007 r. zbiór studiów nad rozwojem miasta od jego zarania po czasy współczesne²⁴ wprawdzie wypełnia luki na tym polu badawczym, zastępuje istniejące skrótove syntezy o charakterze encyklopedycznym, atlasowym²⁵ i zwięzłe analizy w dotychczas wydanych monografiach miasta (pióra Jerzego Wyrozumskiego, Janiny Bieniarzówny i Jana Małeckiego), a także studium porównawcze Krakowa i Pragi ok. 1600 r., napisane przez Leszka Belzytę²⁶ oraz podsumowuje dotychczasową wiedzę zawartą w wielu wydanych wcześniej rozprawach²⁷, niejednokrotnie wydatnie ją poszerzając i wzbogacając, to jednak nie wyczerpuje całokształtu problematyki. Z poszczególnych miast wchodzących w skład aglomeracji krakowskiej odtworzoną strukturę przestrzenną i zabudowę ma miasto Kraków w obrębie murów miejskich²⁸, a także miasta

Kraków 1936–1948; *Cracovia artificum 1551–1560*, z. 1: 1551–1552, wyd. S. Pańków, Z. Wojas, Wrocław 1966; *Cracovia artificum supplementa*, wyd. B. Przybyszewski, [cz. 1:] *Lata 1410–1412, 1421–1424*, [cz. 2:] *1433–1440*, [cz. 3:] *1441–1450*, [cz. 4:] *1451–1460*, [cz. 5:] *1462–1475*, [cz. 6:] *Krakowskie środowisko artystyczne czasów Wita Stwosza*, Wrocław–Kraków 1985–2001; *Najstarsza księga Sądu Najwyższego Prawa Niemieckiego na Zamku Krakowskim*, wyd. A. Kłodziński, Kraków 1936; *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu*, wyd. B. Przybyszewski, [cz. 1:] *1440–1500*, [cz. 2:] *1501–1515*, [cz. 3:] *1516–1525*, [cz. 4:] *1526–1529*, [cz. 5:] *1530–1533*, [cz. 6:] *1534–1535*, [cz. 7:] *1536–1538*, [cz. 8:] *1539–1541*, [cz. 9:] *1542–1545*, [cz. 10:] *Artyści i rzemieślnicy krakowscy w latach 1526–1535*, Kraków 1960–1997.

²² SHGK.

²³ D. Limanówka, *Rekonstrukcja warunków klimatycznych Krakowa w pierwszej połowie XVI wieku*, Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej, Materiały Badawcze, Seria: Meteorologia – 33, Warszawa 2001.

²⁴ *Kraków. Nowe studia*. Dużo nowych ustaleń do omawianej problematyki wnoszą zawarte w tej książce rozprawy: M. Niezabitowski, *Geografia a historia Krakowa. Warunki naturalne rozwoju Krakowa*, s. 21–43, K. Radwański, *Kraków przedchrześcijański*, s. 91–119, J. Wyrozumski, *Lokacja czy lokacje Krakowa na prawie niemieckim*, s. 123–151, J. Laberschek, *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego extra muros XIII–XVIII wieku*, s. 297–354.

²⁵ S. Krzyżanowski, *Kraków i jego rozwój terytorialny za czasów polskich*, [w:] *Kraków. Rozszerzenie granic 1909–1915*, Kraków 1931; M. Tobiasz, *Jak powstały przedmieścia Krakowa*, Kraków 1972; K. Bromek, *Rozwój terytorialny miasta*, [w:] *Kraków – rozwój miasta w Polsce Ludowej*, red. J. Jasiewicz, Warszawa 1971; tenże, *Zarys rozwoju historycznego i terytorialnego Krakowa*, „Folia Geographica”, t. 8, 1975; *Atlas miasta Krakowa, plansza 8. Granice i podziały administracyjne*, oprac. W. Baka, H. Olszewska-Skubisz; J. Bogdanowski, J. Purchla, K. Broński, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Encyklopedia Krakowa*, Warszawa–Kraków 2000, s. 850–854.

²⁶ J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, [w:] *Dzieje Krakowa*, t. 1, Kraków 1992; J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, [w:] *Dzieje Krakowa*, t. 2, Kraków 1984; L. Belzyt, *Kraków i Praga około 1600 roku*, Toruń 1999.

²⁷ Dotyczy to takich opracowań jak: J. Mitkowski, *Dawne warunki geograficzne jako podłoże, na którym rozwinął się zespół osad krakowskich*, [w:] *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, red. J. Dąbrowski, Kraków 1957; A. Żaki, *Początki Krakowa*, Kraków 1965; R. Jamka, *Początki głównych miast wczesnośredniowiecznych w Polsce Południowej w świetle badań archeologicznych*, cz. 1, Kraków, Kraków 1971; M. Tobiasz, *Pierwsze wieki Krakowa*, Kraków 1974; K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975; J. Rajman, *Kraków – zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004; J. Laberschek, *Krakowski zespół osadniczy w wiekach XIII–XVI. Rozwój terytorialny*, RK, t. 71, 2005, s. 9–30.

²⁸ A. Chmiel, *Domy krakowskie. Ulica Floriańska*, cz. 1–2, Kraków 1917–1920; tenże, *Domy krakowskie. Ulica św. Jana*, Kraków 1924; tenże, *Domy krakowskie. Ulica Sławkowska*, cz. 1–2, Kraków 1931–1932; tenże, *Domy krakowskie. Ulica Grodzka*, cz. 1–2, Kraków 1934–1935; M. Niwiński, *Stanowy podział własności nieruchomości w Krakowie w XVI i XVII stuleciu*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 549–584; J.S. Jamroz, *Jak powstał średniowieczny*

Kazimierz²⁹ i Kleparz³⁰. Badacze zrekonstruowali poszczególne bloki zabudowy miast, sieć parcel i posesji, ustalili i określili kategorie własności, nazwy ulic, obiekty sakralne i obronne, a w przypadku Kazimierza także granice miasta żydowskiego. Analizy obejmujące przedmieścia Garbary, Stradom (ten ostatni związany ustrojowo z Kazimierzem) i inne przedmieścia i jurydyki nie osiągnęły niestety takiego stopnia zaawansowania. Opracowanie Garbar – choć bogate w informacje źródłowe – daje tylko ogólny zarys zabudowy i niejednokrotnie nie rozwiązuje wielu niejasności z zakresu topografii³¹, a międzywojenne prace o Kazimierzu, Stradomiu, przedmieściu Wesoła i jurydyce Smoleńsk są już mocno zdezaktualizowane pod względem naukowym³². Poprawiają je i uzupełniają nowsze publikacje o otoczeniu Wawelu, o jurydykach krakowskich i te poświęcone całemu krakowskiemu zespołowi osadniczemu³³. Bogatą literaturę naukową posiada wzgórze wawelskie z zamkiem królewskim i zabudową kościelną i świecką³⁴. Warto zauważyć, iż pełny rejestr wszelkiego typu osad w aglomeracji krakowskiej do 1530 r. sporządzają na bieżąco autorzy wspomnianego *Słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w średniowieczu*³⁵. Średniowieczne i późniejsze osadnictwo podmiejskie Krakowa stało się przedmiotem rozważań kilku autorów³⁶. Z osad podmiejskich uwzględnionych

układ miasta Krakowa?, Kraków 1971; M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków 1975; K. Follprecht, W. Komorowski, *Właściciele kamienic Rynku krakowskiego w czasach nowożytnych (do pierwszej okupacji szwedzkiej)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, t. 2, 1996, s. 11–30; t. 3, 1997, s. 23–33; t. 4, 1998, s. 11–27; t. 5, 1999, s. 11–19; t. 6, 2000, s. 11–23; t. 7, 2001, s. 11–25; t. 8, 2002, s. 13–25; t. 9, 2003, s. 39–45; t. 10, 2004, s. 45–52; t. 11, 2005, s. 21–30; t. 12, 2006, s. 19–32; t. 13, 2007, s. 55–68; W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zabudowa rezydencjonalna (możnowładcza) dawnego Okołu w XVI wieku*, [w:] *Między gotykami a barokiem*, Kraków 1997, s. 167–190; M. Bicz-Suknarowska, W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zabudowa rezydencjonalna (kanoniczna) dawnego Okołu w XVI wieku*, [w:] tamże, s. 191–219; P. Tyszcza, *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV–XV wieku w świadomości jego mieszkańców*, Lublin 2001; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Kraków 2004, s. 86–136; tenże, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*, [w:] *Kraków. Nowe studia*, s. 357–426; tenże, *Układ urbanistyczny lokacyjnego Krakowa*, [w:] *Kraków – dziedzictwo lokacji*, Kraków 2008, s. 7–27; J. Wyrozumski, *Lokacja 1257 roku na tle rozwoju krakowskiego zespołu osadniczego*, [w:] *Kraków europejskie miasto prawa magdeburzkiego 1257–1791*, kat. wystawy, red. nauk. G. Lichończak-Nurek, Kraków 2007, s. 34–48; W. Bukowski, Z. Noga, *Ustrój miasta Krakowa w XIII–XVIII wieku*, [w:] tamże, s. 49–68.

²⁹ S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz pod Krakowem*, Kraków 1981; B. Krasnowolski, *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny miasta żydowskiego na krakowskim Kazimierzu*, „Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, t. 15, 1988, s. 84–98; tenże, *Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w wieku XIV*, RK, t. 55, 1989, s. 17–57; tenże, *Ulice i place krakowskiego Kazimierza. Z dziejów Chrześcijan i Żydów w Krakowie*, Kraków 1992; tenże, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu*, [w:] *Kraków. Nowe studia*, s. 355–426.

³⁰ J. Dzikówna, *Kleparz do 1528 roku*, Kraków 1932; J. Kwaśniewicz, *Kleparz do 1795 roku*, [w:] *Z dziejów Kleparza*, Kraków 1968; Z. Beiersdorf, *Kleparz*, [w:] *Kraków. Nowe studia*, s. 429–454.

³¹ K. Pieradzka, *Garbary przedmieście Krakowa (1363–1587)*, Kraków 1931.

³² W. Konieczna, *Początki Kazimierza (do r. 1419)*, [w:] *Studia nad przedmieściami Krakowa*, Kraków 1938, s. 7–90; M. Mastalerzówna, *Przedmieście Stradom w wiekach średnich*, [w:] tamże, s. 91–125; H. Świechowska, *Przedmieście Wesoła*, [w:] tamże, s. 126–174; J. Wojnasówna, *Jurydyka Smoleńsk*, [w:] tamże, s. 175–199; wartość zachowuje tekst A. Chmiela, *Pieczenie m. Krakowa, Kazimierza, Kleparza i jurydyk krakowskich do końca XVIII wieku*, RK, t. 11, 1909, s. 163–176.

³³ J. Dobrzycki, *Zarys dziejów otoczenia Wawelu*, [w:] *Przemiany dziejowe otoczenia Wawelu*, kol. red. S. Banach i in., Kraków 1953, s. 1–30; W. Kolak, *Jurydyki krakowskie*, „Archeion”, t. 38, 1962, s. 219–240; J. Laberschek, *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego*, s. 297–354.

³⁴ A. Chmiel, S. Tomkowicz, *Wawel*, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. 4–5, 1908–1913; J. Firlet, Z. Pianowski, *Wawel do roku 1300*, [w:] *Kraków. Nowe studia*, s. 47–66; R. Skowron, *Przemiany w zabudowie miasteczka wawelskiego w okresie od XIV do XX wieku*, [w:] tamże, s. 69–88.

³⁵ W. Bukowski, *Kretkowiec karczma, Krowodrza*, [w:] SHGK, cz. 3, s. 137, 154–159; J. Laberschek, *Grzegórzki, Hanusbork, Jazowa Rzeka, Łobzów wieś, Łobzów zamek i tenuta*, [w:] SHGK, cz. 2, s. 123–125, 140, 285; cz. 3, s. 951–957; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Blech, Blechy, Błonie [kazimierskie], Błonie [na wschód od Krakowa], Błonie [na zachód od Krakowa], Błonie [kleparskie], Czarna Ulica, Czarna Wieś, Czudziec młyn, Czyżyny, Czyżowa struga, Czyżowa, Dubis Querceti las, Folwarki*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 127–128, 133–135, 438–439, 476, 486–489, 625, 683; F. Sikora, *Bawół, Białawieża, Bieniasza Młyn, Biskupie, Bozkert, Chelm, Dąbie las, Dąbie, Dębny Młyn [przed Bramą Szewską], Góra Lasoty, Granowski Młyn*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 28, 66, 97–99, 125–126, 204–205, 333–338, 506–508, 529–532, 538–539, 826–827; cz. 2, s. 44–45; J. Wiśniewski, *Brzeg zw. też Przed Nową Bramą, Fryszbark, Garbary zw. też Przed Bramą Szewską, Gerlacha następnie Kutłowski Młyn*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 228–230, 685–686, 693–706, 721–723. Powyższy wykaz obejmuje tylko te jednostki osadnicze, które w całości lub we fragmentach są uwzględnione na planie Krakowa, a także młyny funkcjonujące na tym obszarze, których nie zaznaczono.

³⁶ M. Tobiasz, *Pierwsze wieki*; tenże, *Dziejowe przemiany sieci wodnej i zagospodarowania przestrzennego Krakowa*, Kraków 1977; W. Rączka, *Rozplanowanie wsi przyległych do dawnego miasta Krakowa (ok. 1900)*, „Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, t. 8, 1981, s. 86–108; Z. Beiersdorf, *Krowodrza, dawna wieś i dzielnica*

w całości lub częściowo na planie szczegółowe opracowania ma tylko Krowodrza i Prądnik³⁷. Do dziś wartość naukową zachowują słownikowe opracowania wielu wsi podkrakowskich zawarte w „Tece Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, pióra Stanisława Tomkowicza³⁸.

W przeciwieństwie do zasygnalizowanej wyżej problematyki, o wiele bardziej zaawansowane są prace naukowe o obiektach architektury. W pracy nad planem wykorzystano m.in. opracowania z zakresu architektury obronnej³⁹, prace odtwarzające sieć kościołów i klasztorów krakowskich w późnym średniowieczu i na przełomie XVI i XVII stulecia⁴⁰, szereg studiów o poszczególnych kościołach i klasztorach⁴¹ i wydane drukiem zeszyty *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* dotyczące miasta Krakowa, Kazimierza, Stradomia, Kleparza, Zwierzyńca, Nowego Świata i Półwsia Zwierzyńckiego, Wawelu⁴², książkę poświęconą szpitalom krakowskim⁴³. Mniej zadowalający jest stan badań nad obiektami gospodarczymi krakowskiego zespołu miejskiego w wiekach XV–XVI. Na uwagę zasługują prace o młynach królewskich w krajobrazie Krakowa, o wodociągach dawnego Krakowa i o łaźniactwie krakowskim⁴⁴.

Rekonstrukcją głównych ciągów komunikacyjnych przebiegających przez teren krakowskiej aglomeracji i innych dróg tu się znajdujących, a zamieszczonych na omawianym planie zajęła się w osobnej książce Bożena Wyrozumska, wykorzystując m.in. *Lustrację dróg województwa krakowskiego z roku 1570*⁴⁵. W odtworzeniu bogatej sieci wodnej szesnastowiecznego Krakowa i okolic istotną pomocą są dawne prace Klemensa Bąkowskiego, jak też nowsze opracowania Mieczysława Tobiasza, Kazimierza Trafasa, Jerzego Wyrozumskiego i Wojciecha Przegona⁴⁶.

Krakowa, [w:] *Z dziejów Krowodrzy*, red. M. Niechaj, Kraków 2000, s. 41–70; J. Laberschek, *Prądnik w okresie średniowiecza*, s. 23–31; tenże, *Osadnictwo średniowieczne w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Nauka i kultura w krajobrazie Jury. Pradzieje i średniowiecze*, Kraków 1995, s. 163–177; Z. Noga, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Nauka i kultura w krajobrazie Jury. Osadnictwo i krajobraz od schyłku średniowiecza po współczesność*, Kraków 1997, s. 11–48. W komentarzu nie wymieniam opracowań poświęconych wsiom podkrakowskim nieuwzględnionym na planie z racji zbyt dużej odległości, na przykład: Bibicom, Bronowicom, Grębałowowi, Piaskom, Prokocimowi.

³⁷ M. Tobiasz, *Rozwój przestrzenny Prądnika Białego i Czerwonego*, s. 3–105; J. Laberschek, *Prądnik w okresie średniowiecza*, s. 23–31; Z. Beiersdorf, *Krowodrza*, s. 41–70.

³⁸ S. Tomkowicz, *Powiat krakowski*, „Tecka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. 2, 1906.

³⁹ J. Muczkowski, *Dawne warownie krakowskie*, RK, t. 13, 1911, s. 1–48; J. Dobrzycki, *Dawne warownie Krakowa*, Kraków 1951; M. Tobiasz, *Fortyfikacje dawnego Krakowa*, Kraków 1973; S. Świszczowski, *Krakowski Gródek*, Kraków 1977; J. Bogdanowski, *Warownie i zielen Twierdzy Kraków*, Kraków 1979; Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków 1984; tenże, *Wawel obronny*, Kraków 1991.

⁴⁰ A. Witkowska, *Przestrzeń sakralna późnośredniowiecznego Krakowa*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 37–48; H. Gapski, *Klasztory krakowskie w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. Analiza przestrzenna środowisk zakonnych*, Lublin 1993; K. Ożóg, *Klasztorna geografia średniowiecznego Krakowa*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 217–234; Kumor, Dzieje; A. Niewiński, *Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa. Próba syntezy*, Lublin 2004.

⁴¹ W. Kolak, *Klasztor Augustianów przy kościele św. Katarzyny w Krakowie*, Kraków 1982; J. Rajman, *Klasztor Norbertanek na Zwierzyńcu w wiekach średnich*, Kraków 1983; K. Łatak, *Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku*, Ełk 1999; E. Piwowarczyk, *Dzieje Kościoła Mariackiego*, Kraków 2000; M. Wolski, *Nie istniejący kościół pod wezwaniem św. Jakuba Starszego w Kazimierzu*, RK, t. 61, 1995, s. 11–25; *Studia z dziejów kościoła św. Mikołaja w Krakowie*, red. Z. Kliś, Kraków 2002. Inne liczne prace, dotyczące tej tematyki, rejestrują bibliografie w wydanych drukiem częściach *Dziejów Krakowa*.

⁴² *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 1: *Wawel*, 1965; cz. 2–3: *Kościół i klasztory Śródmieścia*, 1971–1978; cz. 4–5: *Kazimierz i Stradom. Kościoły i klasztory*, 1987–1993; cz. 6: *Kazimierz i Stradom. Judaica: bożnice, żydowskie budowle publiczne i cmentarze*, 1995; cz. 7: *Zwierzyńiec, Nowy Świat, Półwsie Zwierzyńskie. Kościoły i klasztory*, 1995; cz. 8: *Kleparz. Kościoły i klasztory*, 2000.

⁴³ L. Wachholz, *Szpitala krakowskie 1220–1920*, cz. 1–2, Kraków 1921–1924.

⁴⁴ J.W. Rączka, *Młyny królewskie w krajobrazie Krakowa*, cz. 1–2, „Tecka Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. 12, 1978, s. 19–29; t. 13, 1979, s. 7–16; J. Chlipalski, *Młyn „Piaseczny” i jego młynówka*, „Tecka Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. 32, 2000, s. 7–14; E. Ligęza, *Wodociągi dawnego Krakowa do połowy XVII wieku*, Kraków 1971; J. Lachs, *Dawne łaźniactwo krakowskie*, Kraków 1919.

⁴⁵ LDK; B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław 1977.

⁴⁶ K. Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*; M. Tobiasz, *Historyczny rozwój sieci wodnej Krakowa i jej wpływ na urbanistykę miasta*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej”, Architektura 2, 1958; tenże, *Dziejowe przemiany sieci wodnej*; K. Trafas, *Zmiany biegu koryta Wisły na wschód od Krakowa w świetle map archiwalnych i fotointerpretacji*, „Zeszyty Naukowe UJ”, 400, 1975; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku*, s. 9–22; W. Przegon, *Sieć hydrograficzna w krajobrazie miasta Podgórze*, „Tecka Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. 35, 2003, s. 21–38.

Dla wszystkich zamieszczonych na planie obiektów, a więc zarówno miast, przedmieść, jurydyk, wsi, terenów użytkowych i zielonych, rzek, młynówek, stawów, jak też ważniejszych budowli miejskich i podmiejskich przyjęto nazwy szesnastowieczne, które występują obficie w wymienionych wyżej źródłach, zarówno wydanych drukiem, jak i pozostających w rękopisie, które stały się przedmiotem uzupełniającej kwerendy. Ustalenie nazw większości ulic i placów w miastach i na przedmieściach krakowskiej aglomeracji było możliwe m.in. dzięki istniejącym opracowaniom autorstwa Stanisława Tomkowicza i Elżbiety Supranowicz⁴⁷. W związku ze zróżnicowanym i niestabilizowanym nazewnictwem pewnych ulic w XV i XVI stuleciu oraz występowaniem w tym czasie ulic bezimiennych, zwłaszcza tych o drugorzędnym znaczeniu, pojawiły się trudności z ustaleniem części nazw, np. w mieście Kazimierzu, Kleparzu czy na przedmieściu Stradom. Nazwy ulic Krakowa na omawianym tu planie oraz na bardziej szczegółowym planie miasta w 1598 r. (autorstwa Kamili Follprecht i Zdzisława Nogi) zostały ujednolicone.

Plan Krakowa i okolic został sporządzony w skali 1:10 000, zgodnie z zasadą obowiązującą w tej serii Atlasu Historycznego Polski. Zastosowanie tej skali dla tak rozległej aglomeracji wymusiło wykreślenie planu o wyjątkowo znacznych rozmiarach. Mimo zastosowania dużego formatu nie udało się ukazać Krakowa w pełnych jego granicach szesnastowiecznych. Braki te nie są jednak zbyt znaczące, albowiem dotyczą głównie terenów zielonych, usytuowanych na północ i północny wschód od Kleparza i Krakowa fragmentów folwarków mieszczańskich: Psarskiego czyli Montelupiewskiego, Langstanowego czyli Celarowskiego, Zeifrytowskiego czyli Fryzerowskiego oraz Turzonowskiego czyli Olszy. Plan rejestruje całą sieć hydrograficzną, z takimi elementami jak rzeki, młynówki i większe stawy wiejskie, oraz całą sieć osadniczą Krakowa i najbliższych okolic w XVI stuleciu z takimi składnikami jak: miasta, przedmieścia, wsie, folwarki mieszczańskie oraz kościelne, połączone ulicami i drogami. Plan wyróżnia: a) tereny zabudowane, osobno odpowiednimi kolorami: miejskie, przedmiejskie i wiejskie, b) tereny zielone: ogrody, łąki, pola, c) granice miasta oraz poszczególnych wsi i folwarków. Uwzględnia też odznaczające się obiekty, jak: zamki, miejskie mury obronne, bramy, ratusze, kościoły, klasztory, szpitale, czyli przytulki, mosty, fosy, skarpy, cmentarze i bagna.

Na planie znalazły się następujące jednostki osadnicze:

1. Miasta: Kraków, Kazimierz i Kleparz.
2. Zamki i strażnice królewskie: a) Wawel z osadami Podzamcze i Rybaki, b) Łobzów, c) strażnica na północ od Kleparza.
3. Przedmieścia Krakowa: a) Garbary z osadami Piasek, Krupniki, Rybitwy [Pobrzeże], b) Wał Krakowski, c) Przedmieście św. Mikołaja, d) Brzeg, e) Górka.
4. Przedmieścia Kazimierza: Stradomia (dziś Stradom), Podbrzeże, Przedmieście Szewskie, Przedmieście przy św. Leonardzie.
5. Jurydyki: Pędzichów, Błonie i Biskupie.
6. Folwarki w granicach miast: Fryszbark, Psarski, Langstanowy, Zeifrytowski, Turzonowski, Morsztynowski (Piaski) i Langpetrowski.
7. Folwarki podmiejskie: Królowa Wola (Gramatyka) i Błonie.
8. Inne osady gospodarcze: blech miejski, cegielnia miejska, przystań wiślana.
9. Wsie: Krowodrza, Łobzów, Nowa Wieś, Czarna Wieś, Kawiory, Zwierzyniec, Półwsie, Grzegórzki, Rakowice (tylko tereny zielone), Dąbie, Dębniki, Zakrzów, Zabłocie, Płaszów.
10. Osady: Rybaki naprzeciw Zwierzyńca, Smoleńsk.
11. Błonia: krakowskie, kazimierskie, kleparskie.
12. Inne tereny zielone z własnymi nazwami: Uroczysko Krzemionki, Góra Lasoty, Las Bystrzec.

Głównym elementem planu jest oczywiście Kraków w granicach, które wytyczył jeszcze książę krakowsko-sandomierski Bolesław Wstydlivy w akcie lokacyjnym miasta w 1257 r.⁴⁸, a które z pewnymi modyfikacjami przetrwały aż do wieku XVIII. Na mocy książęcej decyzji własnością Krakowa stały się wówczas tereny rozciągające się wokół samego miasta aż po rzekę Prądnik, łącznie z wsią Rybitwy, leżącą nad Wisłą, i przyległościami, a także z wsią Krowodrzą, ale bez posiadłości biskupa krakowskiego znajdujących się na jej terenie i bez biskupich młynów na rzece Prądnik. Miasto uzyskało

⁴⁷ S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów. Ich nazwy i zmiany postaci*, Kraków 1926; E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995.

⁴⁸ KDMK, t. 1, nr 1.

również las zwany Facimiechem w górnym biegu Wisły, położony z dala od Krakowa i w związku z tym niewzględniony na planie⁴⁹. Być może już wtedy w obrębie posiadłości miejskich znalazł się teren nad Rudawą zwany w XIV w. „przed Bramą Szewską”, który od 1311 r. jest poświadczony jako własność mieszczan krakowskich i który w XV i XVI stuleciu jako tzw. Piasek wchodził w skład przedmieścia Garbary⁵⁰. Na pytanie, które tereny przedmiejskie znalazły się pod jurysdykcją miasta, a które pozostały w posiadaniu króla, odpowiedź daje dokument Kazimierza Wielkiego z 1358 r., orzekający przynależność do prawa miejskiego wszystkich przedmieszczan z wyjątkiem zamieszkujących osady: przy św. Florianie, Czarna Wieś, Czarna Ulica i brzeg Wisły w kierunku Zwierzyńca (czyli osadę Pobrzeże)⁵¹. Te atrakcyjne pod względem osadniczym tereny, przylegające od zachodu do miasta, Kraków postanowił pozyskać. Wprawdzie w 1363 r. udało się mu przejąć w drodze zakupu za 100 grzywien od Kazimierza Wielkiego jurysdykcję nad Czarną Wsią, Czarną Ulicą i Pobrzeżem, ale bez praw własnościowych do tych gruntów. W trzy lata później miasto pozyskało, w drodze zamiany z klasztorem Norbertanek na Zwierzyńcu za dom przy ulicy Floriańskiej, pastwiska między klasztorem a miastem i Kawiorami, zwane później Błońmi. Ustawiczne procesy z norbertankami w latach następnych o te pastwiska sprawiły, iż władze miejskie rozpoczęły starania o uzyskanie dodatkowo nowych terenów zielonych po wschodniej stronie miasta, co się udało w 1401 r. dzięki nadaniu króla Władysława Jagiełły pastwisk od nowej fosy biegnącej od Bramy św. Mikołaja do Bramy Grodzkiej aż po brzeg Wisły. W 1422 r. doszło do zaokrąglenia posiadłości miejskich w rezultacie nadania miastu przez tegoż króla miejsca zwanego Żabokruk (Żabikruk), usytuowanego między rzeką Rudawą (Niecieczą), murami miasta Krakowa, ogrodem królewskim Zwierzyńcem i nową sadzawką królewską⁵².

Między lokowanym w 1257 r. Krakowem a Wawelem znajdowała się osada zwana Okołem. Określono ją w 1304 r. mianem przedmieścia między kościołem św. Andrzeja i kościołem św. Marcina, w latach 1321–1334 Nowym Miastem, w latach 1336–1346 Okołem, a w 1338 r. Nowym Miastem na Okole (*Nova Civitas in Okol*), co dowodzi, iż przeszła proces lokacji na prawie niemieckim i uzyskała prawa miejskie najprawdopodobniej w 1335 r. na mocy przywileju Kazimierza Wielkiego. Jej administracyjne włączenie do Krakowa po 1338 r. i wcielenie w obręb krakowskich murów miejskich spowodowało charakterystyczną nieregularność w rozplanowaniu tego średniowiecznego miasta⁵³.

Obszar podległy miastu był w wiekach XIV–XVI terenem intensywnej akcji kolonizacyjnej, zarówno prowadzonej w sposób zaplanowany i zorganizowany, jak też niekiedy żywiołowej. Efektem przemyślanych działań Kazimierza Wielkiego, uprawomocnionych dokumentem lokacyjnym z 1366 r., było powstanie na gruntach osady przy kościele św. Floriana miasta Kleparza⁵⁴. Śladów ingerencji tegoż władcy i jego następców można się też doszukiwać w instytucjach ustrojowych przedmieścia

⁴⁹ Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Boturzyn, Facimiech*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 202–204, 671. Nadanie miastu rozległych terenów w kierunku północnym aż po rzekę Prądnik zmusiło księcia Bolesława do zawarcia osobnej ugody z klasztorem tynieckim, który był właścicielem ziemi koło kościoła św. Floriana. W jej rezultacie klasztor zrzekł się tego terenu w zamian za wieś Brzostek w kasztelanii wojnickiej i jaz na Wiśle z wsią Boturzyn (Gosturin); *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, nr 21; J. Rajman, *Kraków – zespół osadniczy*, s. 225–226.

⁵⁰ J. Wiśniewski, *Garbary*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 693–706. Zdaniem J. Rajmana, *Kraków – zespół osadniczy*, s. 236–237, na tych właśnie terenach znajdowały się dobra wójtostwa dziedzicznego, obejmujące 30 łanów, które nadał wójtom Krakowa Bolesław Wstydlivy w 1257 r., a które zostały skonfiskowane przez Władysława Łokietka po buncie wójta Alberta w 1311 r.

⁵¹ KDMK, t. 1, nr 32.

⁵² Tamże, nr 35, 36, 48, 49, 98, 118; E. Ostrowska, „Dom na Żabikroku”. *Historia budynku drukarni Władysława Anczyca i S-ki w Krakowie (1835–1970)*, RK, t. 68, 2002, s. 171–172.

⁵³ KDMłp., t. 1, nr 134; KRK, 623, 1162, 1200, 1264, 1568; KDMK, t. 1, nr 20; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku*, s. 259–260; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, cz. 1, s. 120–122; J. Rajman, *Kraków – zespół osadniczy*, s. 207–211; *Encyklopedia Krakowa*, s. 692–693.

⁵⁴ KDMK, t. 1, nr 37. Niektórzy badacze przyjmują, iż kazimierzowską lokację Kleparza, czyli Florencji, poprzedziła lokacja w tym miejscu miasta o innej nazwie, przeprowadzona przez Władysława Łokietka, czego dowodem mają być zapiski w księgach miejskich krakowskich o „alta civitas” z 1321 r. i o wójcie „de alta civitate” z 1343 r., oraz fakt, że mieszczanin krakowski Petzold posiadał na obszarze Wysokiego Miasta majątek składający się z 2 łanów, 5 ogrodów i dworu, będący zapewne uposażeniem zasadzcy tego miasta; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, cz. 1, s. 116, 124; J. Rajman, *Kraków – zespół osadniczy*, s. 228–229. Czy takie były początki miasta Kleparza, trudno powiedzieć. Wspomniane zapiski mogą się przecież wiązać nie tyle z domniemaną lokacją miasta, ile raczej z rzemieślniczo-usługowym charakterem osady o nazwie Wysokie Miasto (J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku*, s. 259–269), posiadaniem przez nie instytucji wójtostwa oraz z występowaniem na tym obszarze jednego z wielu rozległych folwarków mieszczkańskich, jakie istniały wówczas na obrzeżach Krakowa, a takim był zapewne folwark Petzolda, identyfikowany niesłusznie z majątkiem wójtostwa dziedzicznego.

Garbary, które zostało wprawdzie uzależnione od krakowskiej rady miejskiej, ale uzyskało przed 1412 r. prawo do posiadania odrębnego sądu ławniczego i urzędu wójtowskiego dziedzicznego i sądowego oraz możliwość prowadzenia własnych ksiąg ławniczych i wójtowskich. Czynnikiem wyróżniającym Garbary od innych przedmieść było również posiadanie własnych, niezależnych od Krakowa cechów rzemieślniczych, a mianowicie garncarzy od 1504 r. i garbarzy już przed 1532 r.⁵⁵ Od zachodu sąsiadowała z Garbarami osada Pobrżeże, odnotowana w źródłach w latach 1315, 1316 i 1358 jako Brzeg Wisły, a w 1363 r. już z nazwą Pobrżeże, kiedy to znalazła się pod miejską jurysdykcją. Jej nazwa świadczy, iż usytuowana była pierwotnie nad jedną z odnóg Wisły, istniejącą jeszcze w pierwszej połowie XIV w., lub żłobionym okresowo korytem tej rzeki, biegnącym od Zwierzyńca w kierunku północno-wschodnim, przez Błonia, następnie skręcającym ku południowemu zachodowi przed Bramą Wiślną i oddzielającym tym samym Kraków od Zwierzyńca. Na terenie Pobrżeża w ciągu XIV i XV w. ukształtowały się dwie osady, Rybitwy i Krupniki, poświadczone m.in. w *Liber beneficiorum* Jana Długosza z nazwą „Piscatores cum pultificibus”. Podstawowym zajęciem mieszkańców Rybitw była hodowla i przechowywanie ryb przeznaczonych na targ, w miejscu zwanym Stróża Rybna, tj. w królewskim (wielkorządowym) gospodarstwie rybnym, wdzierżawianym mieszczanom krakowskim, a obejmującym liczne pobliskie stawy, zasilane wodą Niecieczy i młynówki Rudawy⁵⁶. Z innych pomniejszych osad podległych Krakowowi i uwzględnionych na planie należy wymienić Brzeg przed Nową Bramą, notowany już od XIII stulecia, ale zasiedlony dopiero w XV w.⁵⁷, Przedmieście św. Mikołaja poświadczone już w 1318 r. jako „molendinum et allodium prope Sanctum Nycolaum”, w 1366 r. jako „area ante Portam sancti Nicolai”, czyli siedliska przed Bramą Mikołajską, w 1551 r. jako „suburbium retro s. Nicolaum ultra fluvium Prathnik”, a w 1599 r. jako „suburbium s. Nicolai”⁵⁸, oraz tzw. Wał Krakowski ciągnący się wzdłuż odnogi rzeki Rudawy od Bramy Grodzkiej aż do Kleparza, powstały jako osada na mocy przywileju króla Zygmunta I Starego z 1533 r., wymieniany wielokrotnie w źródłach szesnastowiecznych⁵⁹. *Wizytacja Radziwiłłowska* z 1599 r. notuje również istnienie przed Nową Bramą tzw. Górki z zabudowaniami⁶⁰.

Na terenie należącym do miasta funkcjonowały pod koniec XVI stulecia trzy jurydyki: Pędzichów, Błonie, Biskupie, a także posiadłość Smoleńsk. Pierwsza z wymienionych, położona na północ od Kleparza, stanowiła początkowo nieruchomości mieszczanina kleparskiego Świętosława Popka, a następnie przeszła w posiadanie wikariuszy katedry krakowskiej. Wprawdzie starosta krakowski Mikołaj z Michałowa w 1434 r. potwierdził przynależność tego gruntu do wikariuszy, ale jednocześnie uznał władzę administracyjną i sądową rady miasta Krakowa na tym obszarze, który zatem nie miał jeszcze statusu jurydyki. Warunki do zmiany stanu prawnego powstały dopiero z chwilą lokowania przez Kazimierza Jagiellończyka wsi Pędzichów na prawie niemieckim w 1464 r. W dokumencie tym nie ma już mowy o prawnej zależności Pędzichowa od miasta Krakowa. W XVI w. osada określana jest jako „horti Pędzichow” lub „horti dicti Popek”⁶¹. Podobne losy przechodziły pastwiska i ogrody koło Kleparza zwane Błoniem, stanowiące własność klasztoru św. Ducha w Krakowie, notowane w 1496, a następnie w 1528 r. jako równina, na której stoi szubienica. W 1551 r. klasztor Duchaków lokował tu

⁵⁵ J. Wiśniewski, *Garbary*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 701–702, 704; W. Kolak, *Jurydyki krakowskie*, s. 233–235; K. Pieradzka, *Garbary*, s. 32, 65, 78–96, 137–140.

⁵⁶ KRK, cz. 1, nr 331, 345; KDMK, t. 1, nr 32, 35; J. Mitkowski, *Dawne warunki*, s. 41–64; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku*, s. 14–22; K. Pieradzka, *Garbary*, s. 56–59; W. Kierst, *Wielkorządy krakowskie w XIV–XVI stulecia*, PH, t. 10, 1910, s. 166; A. Franaszek, *Działalność wielkorządców krakowskich w XVI wieku*, Kraków 1981 s. 66–68; M. Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej*, s. 42–43, 50–53.

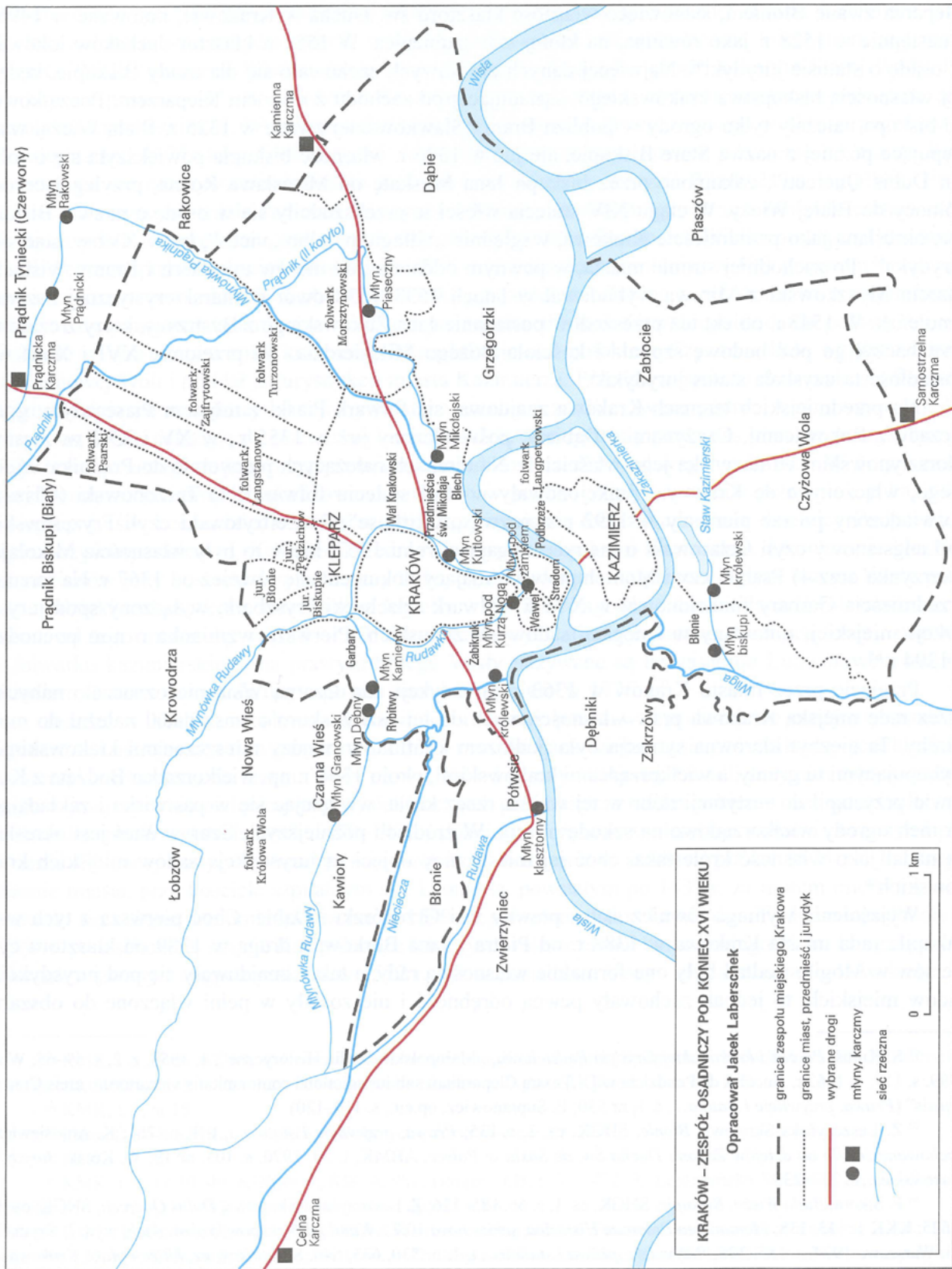
⁵⁷ J. Wiśniewski, *Brzeg*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 228–230.

⁵⁸ KRK, nr 513, 1702; *Cracovia artificum 1551–1552*, nr 256; *Wiz. Krk. 1599*, s. 124.

⁵⁹ 1533 r. – przywilej (LK 1659–1664, s. 317); 1539 r. – „area Petri Syraczky fabri [...], area Johannis Golumb fabri [...] et area Mathiae Sczirba fabri ante portam nouam in Vallo super Rudawa fluvio” (KDMK, t. 4, s. 742); 1542 r. – „domus in vallo a porta S. Nicolai ad novam portam eundo” (tamże, s. 755); 1564 r. – „młyn Kutłowski na wale przed broną ś. Mikołaja na Rudawcze” (LK 1564, cz. 1, s. 9); 1599 r. – „domus in vallo usque ad capellam s. Sebastiani” (*Wiz. Krk. 1599*, s. 124); S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa*, s. 63–64; zachowała się zapiska z 1531 r. poświadczająca Annę murarkę „de vallo ante portam Wislna” (*Wypisy źródłowe... 1530–1533*, nr 660), która dowodzi, że pewne fragmenty wału po zachodniej stronie miasta były już zabudowane przed 1533 r. Śladem istnienia tego wału jest dziś ul. Podwale, biegnąca wzdłuż krakowskich Plant.

⁶⁰ *Wiz. Krk. 1599*, s. 123; J. Wiśniewski, *Brzeg*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 230.

⁶¹ S. Kuraś, *Początki krakowskiej jurydyki Pędzichowa*, „Małopolskie Studia Historyczne”, t. 1, 1958, nr 2, s. 59–65; *Wiz. Krk. 1599*, s. 119; w 1562 r. „incolas de Pędzichow [...] extra Clepardiam sub iurisdictione communitatis viccariorum arcis Cracoviensis”; *Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, nr 530; E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, s. 119–120.

osadę o statusie jurydyki⁶². Najwięcej danych źródłowych zachowało się dla osady Biskupie, będącej własnością biskupstwa krakowskiego, sąsiadującej od zachodu z miastem Kleparzem. Początkowo do biskupa należały tylko ogrody w pobliżu Bramy Sławkowskiej zwane w 1325 r. Białą Wieżą, występujące później z nazwą Stare Biskupie, ale już w 1306 r. własność biskupia powiększyła się o role „in Dubis Querceti”, zakupione przez biskupa Jana Muskatę od Mirosława Rożna, przylegające od północy do Białej Wieży. W ciągu XIV stulecia włości te przekształciły się w osadę o nazwie Biskupie, określaną jako przedmieście Krakowa, względnie *villagium* albo *vicus*, by w XVI w. stać się jurydyką⁶³. Po zachodniej stronie miasta, w pewnym oddaleniu od murów miejskich i Bramy Wiślniej, Marcin Myszkowski z Mirowa wybudował w latach 1533–1538 dwór o charakterystycznej nazwie Smoleńsk. W 1543 r. obiekt ten przeszedł w posiadanie Jana Żukowskiego z Bystrzycy, który z czasem przeznaczył go pod budowę szpitala i kościoła Bożego Miłosierdzia. Na przełomie XVI i XVII w. posiadłość ta uzyskała status jurydyki⁶⁴.

Na przedmiejskich terenach Krakowa znajdował się folwark Piaski z młynem Piasecznym, graniczący z Rakowicami, Czyżynami i Dąbiem, poświadczony już w 1355 r., w XV i XVI w. zwany Morsztynowskim od nazwiska jego właścicieli. Na terenach należących pierwotnie do Prądnika Wielkiego, włączonych do Krakowa, funkcjonowały w XVI stuleciu folwarki: 1) Turzonowski (Olsza), poświadczony po raz pierwszy w 1392 r. z nazwą „Alkirhuse”, 2) Zeifrytowski czyli Fryzerowski, 3) Langstanowy czyli Celarowski, o metryce sięgającej roku 1367, kiedy to były własnością Mikołaja Wierzyńka oraz 4) Psarski czyli Montelupiowski, mający dokumentację również od 1367 r. Na terenie przedmieścia Garbary funkcjonował w XVI w. folwark szlachecki Fryszbark, wyłączony spod jurysdykcji miejskiej, notowany w księgach sądowych ziemskich. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1394 r.⁶⁵

Przejęcie przez miasto Kraków w 1363 r. jurysdykcji nad Czarną Wsią nie oznaczało nabycia przez radę miejską Krakowa praw własnościowych do tej osady, skoro czynsz nadal należał do monarchy. Ta niezbyt klarowna sytuacja była podłożem konfliktów między mieszczanami krakowskimi, wykupującymi tu grunty, a wielkorządcami krakowskimi, ok. 1366 r. np. wielkorządca Bodzeta z Kosowic przystąpił do restytucji dóbr w tej wsi na rzecz króla, wwiązując się w pastwiska i zakładając na nich ogrody wielkorządowe na szkodę miasta. W źródłach późniejszych Czarna Wieś jest określana nadal jako własność królewska, choć jej mieszkańcy objęci są jurysdykcją sądów miejskich krakowskich⁶⁶.

Wyjaśnienia wymaga również status prawny wsi Grzegórzki i Dąbie. Choć pierwszą z tych wsi zakupiła rada miasta Krakowa w 1388 r. od Piotra i Jana Borków, a drugą w 1389 r. od klasztoru Cystersów w Mogile i odtąd były one formalnie własnością rady, a także znajdowały się pod jurysdykcją sądów miejskich, to jednak zachowały pewną odrębność i nie zostały w pełni włączone do obszaru miejskiego, stanowiąc często przedmiot transakcji kupna-sprzedaży i zastawów pomiędzy krakowską radą miejską a konkretnymi mieszczanami⁶⁷.

W 1335 r. na obszarze należącym do króla, pomiędzy osadą przy kościele św. Michała na Skałce, osadą rycerską przy kościele św. Jakuba i wsią kapituły krakowskiej Bawół, Kazimierz Wielki lokował na prawie magdeburskim miasto swego imienia⁶⁸. W dokumencie lokacyjnym jest mowa o rzece Wiśle oraz rzece Wildze, ale w tym pierwszym przypadku chodzi o koryto Starej Wisły. Dodatkowym postanowieniem monarchy była zgoda na zasiedlenie obszaru usytuowanego pomiędzy zamkiem krakowskim,

⁶² Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Błonie*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 135; *Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, nr 761; K. Antosiewicz, *Zachowane źródła do dziejów Zakonu Ducha Św. de Saxia w Polsce*, ABMK, t. 20, 1970, s. 103, nr 19; W. Kolak, *Jurydyki krakowskie*, s. 237–238.

⁶³ F. Sikora, *Biała Wieża, Biskupie*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 66, 125–126; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Dubis Querceti*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 625; KDKK, t. 1, 113, 138; *Monumenta Poloniae Historica, series nova 10/2 – Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. J. Szymański, Warszawa 1974, s. 185, 305; *Przywileje, prawa i statuta*, t. 1, nr 530, 635, 646; S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa*, s. 178–179; J. Dzikówna, *Kleparz*, s. 41–42, 49–50, 58, 158, 190; W. Kolak, *Jurydyki krakowskie*, s. 235–237.

⁶⁴ J. Laberschek, *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego*, s. 336; *Wiz. Krk. 1599*, s. 39; *Najdawniejsza taryfa domów*, s. 296; *Rejestry gospód w Krakowie z lat 1632 i 1649*, s. 175; *Kumor, Dzieje*, t. 2, s. 610.

⁶⁵ J. Laberschek, *Prądnik w okresie średniowiecza*, s. 27–28; tenże, *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego*, s. 311–314; J. Wiśniewski, *Fryszbark*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 685–686.

⁶⁶ KDMK, t. 1, nr 35; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku*, s. 234–235; J. Laberschek, *Łobzów*, [w:] SHGK, cz. 3, s. 951–954; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Czarna Wieś*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 439–441.

⁶⁷ KDMK, t. 1, nr 66, 67, 69; *Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego*, oprac. E. Janota, Kraków 1867, nr 99; J. Laberschek, *Grzegórzki*, [w:] SHGK, cz. 2, s. 123–125; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Dąbie*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 507–508.

⁶⁸ KDMK, t. 1, nr 18.

tj. Wawelem, a Rudawą i jej ujściem do Wisły, zwanego w okresie późniejszym Stradomią (od 1375 r.) lub „Pons Regalis” (od 1419 r.), oraz na jego prawne włączenie do miasta Kazimierza, co się rzeczywiście dokonało w 1419 r. za na mocy decyzji Władysława Jagiełły⁶⁹. Nowo lokowane miasto nie miało zaplecza rolniczego i leśnego. Proces przejmowania nowych terenów użytkowych przez ten organizm postępował etapami. W 1340 r. Kazimierz Wielki przyłączył do miasta Kazimierza wspomnianą wieś Bawół⁷⁰. W 1357 r. doszło do zakupu za 120 grzywien przez radę miejską Kazimierza od króla Kazimierza Wielkiego części wsi Zabłocie, położonej na prawym brzegu Wisły i dysponującej lasami, a w 1370 r. do pozyskania drogą królewskiego nadania połowy tej wsi. Ponadto w tym samym roku król zezwolił na lokację nad potokiem Czyżowa, koło wzgórza Lasoty, wsi Janowej Woli i poddał ją jurysdykcji miasta Kazimierza. Przedsięwzięcie to skończyło się fiaskiem. Pozostałością po nieudanej lokacji były łąny uprawne i zarośla zwane później Czyżową, względnie Czyżową Wolą, należące do mieszczan kazimierskich. Sporządzony przez nas plan nie uwzględnia już tego terenu z uwagi na jego usytuowanie na południowy zachód od wzgórza Lasoty. W dotychczasowej literaturze przedmiotu lokalizowano ten teren w pobliżu Wisły, naprzeciw przedmieścia kazimierskiego przy św. Leonardzie, w miejscu, gdzie rozciągają się dziś zabudowania dzielnicy Podgórze, co było oczywistym błędem. Kolejnymi średniowiecznymi nabytkami Kazimierza, a konkretnie klasztoru Augustianów przy kościele św. Katarzyny, były: ogród w Błoniu na przeciwległym brzegu Wisły, pozyskany dzięki nadaniu króla Władysława Jagiełły w 1387 r. i zagroda z dwoma łanami roli tamże, otrzymana od tego monarchy w 1394 r. W dotychczasowych ujęciach kartograficznych tereny pastwisk i folwarku kazimierskiego na prawym brzegu Wisły nazywane są bezzasadnie Ludwinowem zamiast Błoniem. Nazwa ta została użyta po raz pierwszy dopiero w 1726 r.⁷¹

Jeszcze w XIV w. na obrzeżach Kazimierza zaczęły powstawać podmiejskie osady związane gospodarczo i ustrojowo z tym miastem. Od 1385 r. w źródłach wielokrotnie poświadczany jest blech kazimierski, usytuowany na brzegu Wisły na wschód od Bramy Glinianej. Osiedli przy nim rybacy (oprócz ludzi zajmujących się bielaniem płótna) dali początek przedmieściu kazimierskiemu zwanemu Podbrzeże, poświęconemu w latach 1408, 1470–1480 i później⁷². Tuż za kazimierskimi murami obronnymi przy Bramie Glinianej powstało Przedmieście Szewskie, notowane w źródłach już od 1378 r.⁷³ Po drugiej stronie miasta, przy kościele szpitalnym św. Leonarda, powstałym po 1439 r. za murem miejskim, uformowało się kolejne przedmieście zwane w 1599 r. „suburbium ad s. Leonardum”⁷⁴. Prawdopodobnie po 1469 r. po wschodniej stronie Kazimierza, z inicjatywy mieszczanina krakowskiego Piotra Langa, powstał folwark nazwany Langpetrowskim; w 1522 r. był w posiadaniu innego mieszczanina krakowskiego, Jerzego Brandlera, a następnie rady miejskiej Kazimierza. W XVII stuleciu przeszedł w ręce mieszczanina Dajwora. Niektórzy z badaczy sądzą, iż folwark ten pierwotnie zwał się Okop⁷⁵.

Północno-wschodni fragment miasta Kazimierza zajmowało miasto żydowskie, funkcjonujące od 1495 r., tj. od czasu przeniesienia tutaj przez Jana Olbrachta części Żydów z Krakowa i skupienia ich razem z Żydami zamieszkującymi to miejsce od końca XIV stulecia. Obszar początkowo ograniczony do całości zabudowy ulicy Szerokiej, był systematycznie powiększany w latach 1533–1608, tak że z początkiem XVII w. granice miasta żydowskiego sięgały niemal po kościół św. Wawrzyńca na południu i po dzisiejszy plac Nowy na zachodzie⁷⁶.

⁶⁹ Chmiel, s. 64; KDMK, t. 1, nr 113; J. Dobrzycki, *Zarys dziejów*, s. 22.

⁷⁰ KDMK, t. 1, nr 24.

⁷¹ Tamże, nr 30, 40; KDMłp., t. 3, 838; 4, 987; Długosz LB, III, s. 472; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Błonie, Czyżowa*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 133–134, 488–489; E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, s. 65.

⁷² Gr.Kr., 1a, k. 48r, 50v; Chmiel, s. 163, 182; KŁK, wg indeksu; *Inwentarz archiwum m. Kazimierza*, dok. 37, 89, 153, 156, 157, 194; KDMK, t. 2, nr 467aa; LK 1564, s. 22; Długosz LB, II, s. 23; III, s. 118; LR 1529, s. 231; *Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, nr 562; Wiz. Krk. 1599, s. 148, 156, 159; *Najdawniejsza taryfa domów*, s. 296; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, cz. 1; S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa*, s. 32, 126; F. Sikora, *Blechy*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 128; M. Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej*, s. 41–42.

⁷³ Chmiel, s. 100; KŁK, wg indeksu; *Inwentarz archiwum m. Kazimierza*, dok. 151; *Najdawniejsza taryfa domów*, s. 295; E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, s. 81.

⁷⁴ AP Kraków, Acta Scabinalia Cracoviensia 6, s. 181, 197; *Inwentarz archiwum m. Kazimierza*, dok. 180, 182; Wiz. Krk. 1599, s. 148; L. Wachholz, *Szpitala krakowskie*, s. 51–52; E.M. Firlet, *Najstarsza panorama Krakowa*, s. 23.

⁷⁵ *Inwentarz archiwum m. Kazimierza*, dok. 37, 157; E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, s. 41.

⁷⁶ B. Krasnowolski, *Rozwój urbanistyczny*, s. 84–98; *Katalog zabytków*, t. 4, cz. 6, *Kazimierz i Stradom. Judaica*, s. XV–XVIII; B. Wyrozumska, *Czy Jan Olbracht wygnał Żydów z Krakowa*, RK, t. 59, 1993, s. 5–11.

Centralne miejsce na planie zajmuje zamek królewski, usytuowany na wzgórzu wawelskim, u podnóża wzniesienia znajdują się Podzamcze i Rybaki, należące do wielkorządów krakowskich. Pierwsza z tych osad występuje też pod nazwą „Subcastrum”, notowaną w źródłach już od 1345 r., jak też pod nazwą Podgrodzie, poświadczoną w 1531 r. Zamieszkiwała ją ludność często zatrudniona na zamku⁷⁷. O Rybakach podzamkowych zwanych jeszcze wówczas Rybitwami informuje *Rejestr gospód w Krakowie z 1632 r.*⁷⁸

Oprócz wyżej wymienionych osad przyzamkowych do wielkorządów należały liczne wsie królewskie i części wsi w bliższych i dalszych okolicach Krakowa. Na planie mieszczą się: Czarna Wieś, powstała na gruncie Łobzowa przed 1358 r., Nowa Wieś również założona na prawie niemieckim na terenie Łobzowa obok królewskiego folwarku w 1367 r., sam folwark w Łobzowie przy zamku królewskim, budowanym od 1357 r., tenże zamek z ogrodem, uwidoczniwym na panoramach Krakowa z początku XVII stulecia, Dębniki poświadczone już w 1254 r., składające się z części wielkorządowej i z części klasztoru Paulinów przy kościele św. Michała na Skałce, noszącej później nazwę Rybaki, a także część Półwsia Zwierzynieckiego⁷⁹. Z folwarkami miejskimi graniczyła od wschodu wielkorządowa wieś Rakowice, której pola widnieją na planie. Pierwsza wzmianka o tej wsi pochodzi już z 1244 r.⁸⁰ Zmienne koleje losu przechodziła wielkorządowa wieś Płaszów, która w latach 1254–1287 należała do klasztoru Norbertanek na Zwierzyńcu, w latach 1324–1428 do rycerstwa, by w drodze zakupu w 1428 r. przejść w ręce monarsze do wielkorządów krakowskich⁸¹.

Plan Krakowa uwzględnia własność duchowną, na którą składały się wspomniane wyżej jurydyki: Biskupie, Błonie kleparskie i Pędzichów, wsie podmiejskie: Kawiory, Krowodrza, Półwsie (Zwierzynieckie), Zakrzówek, Zwierzyniec, folwark Królowa Wola (dziś Gramatyka) oraz części w Błoniu kazimierskim i Dębnikach (Rybaki). Najwcześniej poświadczona jest Krowodrza, bo w 1220 r., jako własność klasztoru św. Ducha z nadania biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża, następny w kolejności jest Zwierzyniec, odnotowany w 1224 r. jako własność miejscowego klasztoru Norbertanek. Od 1318 r. występuje w źródłach osada Kawiory, czasem z określeniem „villagium”, tj. folwark na przedmieściu Krakowa (1470–1480), czasem jako „villa” (1599 r.), należąca w częściach do rozmaitych instytucji kościelnych: kościoła św. Anny w Krakowie, klasztoru Klarysek przy kościele św. Andrzeja (później Uniwersytetu Krakowskiego), biskupstwa krakowskiego i kapituły krakowskiej. W 1368 r. zostali osadzeni na prawie niemieckim przez klasztor zwierzyniecki zagrodnicy na gruntach przyklasztornych, dając początek wsi zwanej Półwsie, poświadczonej z tą nazwą w latach 1431, 1449–1450. Dopiero z 1464 r. pochodzi pierwsza wzmianka o wsi Zakrzów kapituły krakowskiej, przeniesionej wówczas na prawo niemieckie przez Kazimierza Jagiellończyka. W pobliżu zamku w Łobzowie znajdował się folwark Królowa Wola, należący w latach 1420–1517 do mieszczan krakowskich, a następnie do Uniwersytetu

⁷⁷ W 1345 r. poświadczony jest młyn „ultra castrum”, jak też młyn „sub nostro castro Cracoviensi”; ZDM I, nr 46; cz. 4, nr 933. W 1439 r. występuje Mikołaj pisarz „de subcastro” procesujący się z Mikołajem altarystą katedry krakowskiej i Klemens stróż i zarazem wrotny zamku krakowskiego „de subcastro”; Gr.Kr., 6, s. 102–103, 115, 143, 145, 152, 211, 233. W 1472 r. wzmiankowane stragany piekarskie „sub Castro Cracoviensi”; *Codex diplomaticus Universitatis [...] Cracoviensis*, t. 3, Kraków 1880, nr 3, 234. Podgrodzie poświadczone jest w 1531 r., a Podzamcze m.in. w 1553 i 1664 r.; LK 1564, cz. 1, s. 24–25, 29; cz. 2, s. 157; J. Dobrzycki, *Zarys dziejów*, s. 22.

⁷⁸ *Rejestry gospód w Krakowie z lat 1632 i 1649*, s. 174; *Najdawniejsza taryfa domów*, s. 37; M. Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej*, s. 43–46.

⁷⁹ KDP, t. 3, nr 28; KDMK, t. 1, nr 32; KDMłp., t. 1, nr 293; MRPS IV, nr 5371; Maciej z Miechowa, *Chronica Polonorum*, Craccouia 1521 [reprint: Kraków 1986], s. 240; *Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydana*, t. 1, Sanok 1856, s. 414; J. Laberscheck, *Łobzów wieś z folwarkiem, Łobzów zamek i tenuta*, [w:] SHGK, cz. 3, s. 951–957; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Czarna Wieś*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 439–441; F. Sikora, *Dębniki*, [w:] tamże, s. 529–532; A. Bartoszewicz, *Księgi sądowe Nowej Wsi (Łobzowskiej) z drugiej połowy XV wieku*, SŻ, t. 39, 2001, s. 115–131; J. Bogdanowski, *Królewski ogród na Łobzowie*, Kraków 1997; B. Krasnowolski, J.W. Rączka, *Królewska rezydencja w Łobzowie*, [w:] *Palace i wille podmiejskie Krakowa*, Kraków 2007, s. 79–100; panorama Krakowa z lat 1603–1605 w dziele *Civitates orbis terrarum* (E.M. Firlet, *Najstarsza panorama Krakowa*, s. 42–43); W. Kierst, *Wielkorządy krakowskie*, s. 1–33, 137–167, 281–309; A. Franaszek, *Działalność wielkorządców krakowskich*, s. 33, 78–80, 85–86; F. Sikora, *Wielkorządy krakowskie na przełomie XIV i XV w.*, [w:] *Urzędy dworu monarszego dawnej Rzeczypospolitej i państw ościemnych*, Kraków 1996, s. 101–139; F. Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy XVI–XVIII wieku*, Kraków 1996, s. 28–29; W. Neugebauer, *Wielkorządy krakowskie w XIV–XVI wieku*, „Zeszyty Historyczne WSP w Częstochowie”, t. 6, 2000, s. 223–234; M. Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej*, s. 46–47.

⁸⁰ *Zbiór dyplomów klasztoru*, nr 20.

⁸¹ KDKK, t. 1, nr 40; KDP, t. 3, nr 64; *Zbiór dyplomów klasztoru*, nr 54; ZDM V, nr 1372; LK 1564, cz. 1, s. 36–37.

Krakowskiego. Od drugiej połowy XVI stulecia folwark ten występuje pod nazwą Gramatyka, zapożyczoną od Katedry Gramatyki na Uniwersytecie Krakowskim, której był uposażeniem i od karczmy Gramatyki, poświadczonej w 1553 r. Na Błoniu kazimierskim znajdowały się dwa folwarki, jeden klasztoru św. Katarzyny na Kazimierzu, notowany od 1387 r., i drugi folwark biskupa krakowskiego wymieniany już od 1399 r., w XVIII w. zwany Ludwinowem⁸².

Na północ od jurydyki Błonie kleparskie, w rozwidleniu dróg do Olkusza i na Biały Prądnik, w miejscu, gdzie dziś znajduje się Nowy Kleparz, znajdował się obiekt strażniczy o niewyjaśnionej w pełni genezie i funkcjach, odnotowany jako „custodia” w 1470 r., „custodia civitatis” w 1540, „strzelnica” w 1564, „saggitaria” w 1594 r. W 1587 r. obiekt ten został w czasie przygotowań do odparcia ataku arcyksięcia Maksymiliana Habsburga na Kraków otoczony wałami i umocniony bastejami ziemnymi przez Jana Zamoyskiego. Być może rację ma Janina Dzikówna, twierdząc, iż mieszczanie kleparscy pełnili w nim straż, czuwając nad bezpieczeństwem Kleparza i odbywali tutaj regularnie ćwiczenia strzeleckie, podobnie jak członkowie bractwa strzeleckiego w Krakowie w swojej strzelnicy⁸³.

Blech krakowski leżał tuż przy ujściu rzeki Prądnik do Wisły, zapewne w miejscu dawnej osady Rybitwy, odnotowanej w dokumencie lokacyjnym Krakowa z 1257 r. Początki tego obiektu wiążą się z wykupieniem przez radę miejską Krakowa w 1452 r. ogrodu Jana Noldenfessera i z zezwoleniem Kazimierza Jagiellończyka z 1458 r. na poprowadzenie wody z Rudawy w celu uruchomienia tego blechu⁸⁴. Na terenach podmiejskich Krakowa i Kazimierza znajdowało się wiele cegielni, z których największe i najważniejsze usytuowane były w Dębnikach, Dąbiu, za murami miasta Kazimierza naprzeciw Bramy Wielickiej, na Błoniu kazimierskim i naprzeciw klasztoru zwierzynieckiego⁸⁵. Wiedzę o przystani miejskiej, znajdującej się w zakolu Wisły, pomiędzy ujściem Niecieczy a Stradomiem, czerpiemy z widoku Krakowa z lat 1603–1605. Zdaniem Mieczysława Tobiasza port rzeczny w tym miejscu (dziś plac Na Groblach) powstał dopiero w XVI stuleciu, gdy założono groblę oddzielającą stawy królewskie od Wisły⁸⁶. Miejsce to zamieszkiwali flisacy krakowscy, tzw. włóczkowie, zajmujący się głównie spławianiem Wisłą drewna i rybołówstwem.

W ostatnich latach przystąpiono do obliczenia powierzchni całej średniowiecznej i szesnastowiecznej aglomeracji krakowskiej. W 1999 r. Leszek Belzyt zdołał ustalić dokładnie powierzchnię Krakowa w obrębie murów miejskich, Kazimierza w obrębie murów, Wawelu i miasta żydowskiego na Kazimierzu, natomiast jego szacunkowe obliczenia powierzchni całego zespołu miejskiego z przedmieściami i innymi obiektami, zamykające się liczbą 250–300 ha dla drugiej połowy XIV w. i 500 ha dla schyłku XVI w., daleko odbiegają od stanu faktycznego, są znacznie zaniżone i kompletnie mylące⁸⁷. W świetle szczegółowych badań mojego autorstwa z lat 2005 i 2007 ogólna powierzchnia całej aglomeracji krakowskiej, tj. trzech miast z przynależnościami, pod koniec XVI stulecia wynosiła 1760 ha, a razem z zamkiem wawelskim 1770 ha, czyli ponad 17 km kwadratowych⁸⁸.

Największym przekształceniem od schyłku XVI w. do czasów obecnych uległa sieć wodna Krakowa i okolic. Na planie wykreślono wszystkie rzeki wraz z ich odnogami i młynówkami oraz ważniejsze

⁸² Długosz LB, I, s. 96; t. 2, s. 13, 15; t. 3, s. 38; KDKK, t. 1, nr 15; KDMłp., t. 1, nr 157; t. 4, nr 987; Wiz. Krk. 1599, s. 57; ZDM I, nr 121; cz. 3, nr 838, 860; *Codex diplomaticus Universitatis [...] Cracoviensis*, t. 1, nr 66; t. 3, nr 239; t. 4, nr 338; MRPS V, nr 6080; LK 1564, cz. 1, s. 15; Z. Łaszczyńska-Skrętowa, *Błonie*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 133–134; Z. Beiersdorf, *Krowodrza*, s. 41–70; F. Sikora, *Bieżanów*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 111–113; S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa*, s. 184–185; Gr.Kr., 4, s. 452.

⁸³ Długosz LB, III, s. 41; LK 1564, cz. 1, s. 28; AP Kraków, *Consularia Cracoviensia* 454, s. 37; J. Dzikówna, *Kleparz*, s. 53, 82–83; *Encyklopedia Krakowa*, s. 131; L. Ludwikowski, T. Wroński, *Z dziejów Towarzystwa Strzeleckiego w Krakowie*, Warszawa 1979; G. Lichończak-Nurek, *Najstarsze krakowskie celestaty*, [w:] *Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*, red. K. Ożóg, S. Szczur, Kraków 2000, s. 345–362.

⁸⁴ KDMK, t. 1, nr 167; t. 4, nr 550; F. Sikora, *Blech*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 127–128.

⁸⁵ KŁK, nr 294–295, 303, 941, 2667; KDMK, t. 1, nr 195, s. 277; *Cracovia artificum 1300–1500*, nr 542; *Wypisy źródłowe... 1501–1515*, nr 64; *1516–1525*, nr 36; *1526–1529*, nr 346; *1530–1533*, nr 799; *1534–1535*, nr 1143, 1180; *1543–1545*, nr 1808 – cegielnia na Zwierzyńcu; *Rachunki budowy zamku krakowskiego 1535*, wyd. O. Łaszczyńska, Kraków 1952, s. 73, 83–84, 90; LK 1564, cz. 1, s. 30–31; AP Kraków, *Consularia Cracoviensia* 455, s. 101; *Scabinalia Cracoviensia* 27, s. 619; F. Sikora, *Dębniaki*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 529–532; J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, *Kraków*, s. 25; Z. Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku*, Kraków 2003, s. 321; J. Salwiński, *Cegielnie*, [w:] *Encyklopedia Krakowa*, s. 102–103.

⁸⁶ M. Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej*, s. 23, 31.

⁸⁷ L. Belzyt, *Kraków i Praga*, s. 32, 49–50.

⁸⁸ J. Laberschek, *Krakowski zespół osadniczy*, s. 22; tenże, *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego*, s. 307, 317–320 – tu weryfikacja poprzednich ustaleń.

stawy. Główną arterię wodną stanowiła Wisła, która, jak ustalił Klemens Bąkowski, do Wawelu płynęła tym samym korytem co dziś, ale za wzgórzem zamkowym dzieliła się na dwa rozgałęzienia, główne – opływające Kazimierz od północy i północnego wschodu – i boczne, zwane Zakazimierką albo Niecieczą – opływające to miasto od południa i południowego wschodu – łączące się z głównym korytem u wylotu dzisiejszej ulicy Ignacego Daszyńskiego. Koryto Zakazimierki wypełnione było wodą płynącą ze spustu w tamie wiślanej między Skałką a Dębnikami oraz wodą Wilgi, wpływającej do koryta powyżej dzisiejszego ujścia. Na planie nie zaznaczono starszego koryta Wisły przez Dębniiki. Co pewien czas, podczas ogromnych wylewów, wody Wisły próbowały przebić się tym korytem, jak chociażby w 1570 r. Nie zaznaczono również dawnego koryta Wisły przez Błonie krakowskie koło Bramy Wiślanej. Koryto Zakazimierki było węższe od głównego koryta Wisły, zdarzały się jednak lata 1593 czy 1598, kiedy wskutek powodzi ulegało znacznemu poszerzeniu⁸⁹. W rezultacie utrzymywania przez miasto dwóch ramion Wisły tuż przy rozwidleniu się tej rzeki pomiędzy Wawelem a Skałką utworzyła się wyspa o nazwie Ostrów, nadana w 1450 r. przez Kazimierza Jagiellończyka Mikołajowi z Brzezia, a z kolei przez tegoż ofiarowana w 1458 r. klasztorowi Augustianów przy kościele św. Katarzyny na Kazimierzu i wykorzystywana, jak podaje lustracja z 1564 r., do chowania zmarłych więźniów tatarskich⁹⁰.

Na omawianym przez nas obszarze Wisła przyjmowała kilka lewobrzeżnych dopływów: Rudawę, Prądnik oraz Dłubnię, a także prawobrzeżny dopływ – Drwinię. Natomiast odgałęzienie Wisły pod Wawelem i Skałką (Zakazimierka) przyjmowało prawobrzeżną Wilgę. Rudawa odznaczała się największą liczbą odnóg, wykorzystywanych wszechstronnie pod względem gospodarczym i militarnym. Zdecydowana większość obiektów gospodarczych na terenie przedmieść Krakowa poruszana była energią rzeki Rudawy. Na planie zaznaczono wszystkie ramiona tej rzeki. Były to: a) koryto główne, w dolnym biegu zwane Niecieczą, które biegło od Mydlnik wzdłuż Błoni po północnej stronie, opływało Półwieś Zwierzynieckie i wpadało do Wisły w pobliżu dzisiejszego mostu Dębnickiego⁹¹; b) boczne koryto, oddzielające się od głównego przed Błoniami i płynące podobnie jak dzisiejsza Rudawa, a uchodzące do Wisły koło klasztoru Norbertanek na Zwierzyńcu i napędzające koła młyna klasztorowego; c) sztuczne koryto, oddzielające się od Rudawy w Mydlnikach i jako tzw. Młynówka opływające od południa i wschodu ogrody zamku w Łobzowie, dzielące Nową Wieś od Krowodrzy, następnie płynące między przedmieściem Piasek i jurydyką Biskupie w pobliżu murów Krakowa, dalej ku południowemu zachodowi przez tereny Garbar, opływające od zachodu Krupniki i łączące się z głównym korytem przy osadzie Rybitwy; d) sztuczne koryto biorące początek w Chełmie, płynące koło Kawiorów i przez teren błonia czarnowiejskiego, uchodzące do Niecieczy przy Rybitwach; e) piąte, również sztuczne ramię, odłączające się od Młynówki na wysokości baszty miejskiej Ceklarzy (dziś rejon klasztoru Reformatorów) i płynące dalej dwiema odnogami wzdłuż murów miejskich, a więc opasujące miasto, łączące się na Stradomiu i uchodzące do głównego koryta Wisły koło nieistniejącego dziś kościoła św. Sebastiana. Większość z tych odnóg Rudawy uległa z czasem zagładzie. Pozostało tylko jedno koryto, niegdyś pomocnicze, z ujściem do Wisły koło klasztoru Norbertanek na Zwierzyńcu, nieliczne ślady w terenie po głównym korycie za tzw. Cichym Kącikiem oraz ślady w nazewnictwie po Młynówce w nazwie ulicy Dolnych Młynów⁹².

⁸⁹ K. Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*, s. 138–157; M. Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej*, s. 22–30. Koryto południowe występuje z nazwą Nieciecza w 1430 r. (KDMK, t. 1, nr 127), z nazwą Zakazimierka, Kazimierka w 1533 i 1564 (*Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, nr 74; LK 1564, cz. 1, s. 31); *Hydronymia Europaea*, hrsg. von W.P. Schmid, Lfg. 12, *Rechte Zuflüsse zur Weichsel zwischen Sola und Dunajec (Nazwy wodne prawobrzeżnych dopływów Wisły między Solą a Dunajcem)*, bearb. von K. Rymut, Stuttgart 1996; tamże, Lfg. 16, *Gewässernamen im linken Zufluß der Weichsel zwischen Przemsa und Pilica (Nazwy lewobrzeżnych dopływów Wisły od Przemszy do Pilicy)*, bearb. von K. Rymut, Stuttgart 2001.

⁹⁰ LK 1564, cz. 1, s. 27; BJ, rkps 8059 IV, k. 95; K. Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*, s. 166.

⁹¹ Dokładny bieg Niecieczy w miejscu, w którym łączyła się z Młynówką Rudawy przy osadach Rybitwy i Krupniki, jest trudny do odtworzenia. Dwa plany siedemnastowieczne z okresu potopu są wyjątkowo mało dokładne i nieomal fantazyjnie przedstawiają bieg rzek, natomiast plany osiemnastowieczne i dziewiętnastowieczne, jak choćby plan szwedzki z 1702 r., reprodukowany w t. 5 RK i plan Kołłątajowski z 1785 r., reprodukowany w t. 48 RK, czy plan Teofila Żebrowskiego z 1836 r., różnią się wyraźnie w szczegółach. Co ciekawe, zachowane panoramy Krakowa z pierwszej połowy XVII stulecia nie uwzględniają zakoli i rozlewisk tej odnogi w miejscu łączącym ją z Młynówką. Nieciecza ma bogatą szesnastowieczną dokumentację źródłową (m.in. MRPS IV, nr 9025, 9073, 15049, 23183; *Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, nr 749; Wiz. Krk. 1599, s. 39; LK 1564, cz. 1, s. 7; LK 1659–1664, s. 320, 337).

⁹² K. Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*, s. 157–165; M. Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej*, s. 32–33. Ostatnio rekonstrukcją poszczególnych odnóg rzeki Rudawy i odtworzeniem sieci młynów na tejsze rzece zajęł się wszech-

Prądnik, dziś w dolnym biegu zwany Białuchą, wykorzystywany był wszechstronnie jako źródło energii do poruszania młynów na terenie Zielonek, Białego i Czerwonego Prądnika, Rakowic, folwarku Piaski, Przedmieścia św. Mikołaja i blechu miejskiego. Jego bieg od końca XVI w. również uległ znacznym modyfikacjom. Na obszarze wsi Prądnik Biskupi, czyli dziś dzielnicy Prądnik Biały, rozdzielał się na dwa ramiona: a) prawe płynące zakolami ku południowemu wschodowi przez folwarki mieszczańskie: Psarski zwany Montelupiewskim, a później Szlakiem, Langstanowy zwany później Celarowskim, Zeifrytowski zwany później Bosackim albo Fryzerowskim i Turzonowski zwany potem Olszą; b) lewe ramię, opływające od północy wymienione folwarki, następnie zmieniające kierunek na południowo-zachodni przed Rakowicami i wpadające do głównego koryta na terenie Olszy. Następnie Prądnik płynął przez folwark Morsztynowski na gruncie Piaski, napędzając koła młyna zwanego Piasecznym (dziś teren na południowy wschód od ronda Mogilskiego), a dalej wzdłuż północnej granicy Grzegórzek, aż do blechu miejskiego i tu wpadał do głównego koryta Wisły, czyli do Wisły Starej. Topografia tego fragmentu miasta, począwszy od dzisiejszego ronda Mogilskiego aż po skrzyżowanie ulicy św. Łazarza z Grzegórzecką, odznaczająca się skokowym obniżeniem terenu, i charakterystyczne zakola dróg uwidocznione na nowożytnych mapach okolic Krakowa, zdają się uzasadniać wykreślenie jeszcze jednego alternatywnego koryta Prądnika, biegnącego nieco bardziej na północ od granicy Grzegórzek, nieomal równoległe do dzisiejszej ulicy Kopernika. Koryto Prądnika przy kościele św. Mikołaja przetrwało do czasów potopu, kiedy to wojska szwedzkie oblegające Kraków zmieniły kierunek dolnego biegu Prądnika i wytyczyły jego ujście do głównego koryta Wisły na terenie wsi Dąbie. Warto zauważyć, iż na obszarze Białego Prądnika rzeka Prądnik przyjmowała prawobrzeżny dopływ Suchydół zwany później Sudołem, a na gruntach Prądnika Tynieckiego czyli Czerwonego rzeka ta przyjmowała lewobrzeżny dopływ Suchydół Dominikański⁹³.

Poniżej Skalki z prawego brzegu wpadała do Zakazimierki rzeka Wilga. Jej dzisiejsze ujście do Wisły znajduje się 300 m dalej na wschód od pierwotnego. Prawymi dopływami Wilgi nieuwzględnionymi na planie były rzeczki Głęboka Debrz (płynąca z Piasków Wielkich) i Budnarka. Nie wiadomo, jak płynęła rzeka Czyżowa, czy był to dopływ Wilgi, czy też jej młynówka poprowadzona pod Górą Lasoty i poruszająca w tym miejscu młyn. Mapa Friedricha von Miega z lat 1779–1783 nie daje na to odpowiedzi⁹⁴.

Na wszystkich rzekach, na styku z ważniejszymi drogami i ulicami, znajdowały się mosty. Największy i najważniejszy most na Wiśle zwany Wielkim lub Królewskim, łączący Kraków z Kazimierzem, poświęcony jest już w 1363 r., a później m.in. w latach 1570 i 1599. Oprócz niego funkcjonowały w XV i XVI stuleciu trzy mosty na Zakazimierce, jeden przed Bramą Skawińską zwany mostem św. Stanisława, poświęcony w 1385 r., drugi przed Bramą Wielicką i trzeci na wprost Bramy Bocheńskiej, co potwierdza przekaz źródłowy z 1475 r. oraz zachowane widoki Krakowa: z 1537 i z przełomu XVI i XVII stulecia⁹⁵. Wskutek powodzi mosty często ulegały zniszczeniu. Nie wszystkie były odbudowywane, jak most bocheński po 1537 r. Źródła wymieniają także mosty na dopływach Wisły, a mianowicie: a) most Sławkowski na Rudawce wzmiankowany w 1390 r., b) most przed Bramą św. Mikołaja na rzece Rudawce, wymieniany już od 1393 r., c) most przy Bramie Nowej na tejże rzece

stronnie B. Krasnowolski w książce *Lokacyjne układy urbanistyczne*, s. 130–136. Odnoga zwierzyniecka Rudawy poświęcona jest m.in. w 1533 r. (*Prawa, przywileje i statuta*, nr 754), odnoga kawiorska Rudawy w 1375, 1438, 1442, 1446, 1512 (KDMK, t. 1, nr 49; *Dokumenty sądu ziemskiego krakowskiego 1302–1453*, wyd. Z. Perzanowski, Wrocław 1971, s. 187, 192; Gr.Kr., 9, s. 557; *Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, nr 749), Młynówka garbarska Rudawy występuje m.in. w 1564 r. (LK 1564, cz. 1, s. 8, 10, 13–14; LK 1659–1664, k. 353, 406v), odnoga Rudawy opasująca miasto zwana Rudawką notowana jest m.in. w 1533, 1564 r. (*Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, nr 751–752; LK 1564, cz. 1, s. 9; LK 1659–1664, k. 337, 351v–352v, 427).

⁹³ K. Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*, s. 168–169; M. Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej*, s. 12–13. O usytuowaniu rzeki Prądnik za kościołem św. Mikołaja świadczą liczne źródła czternastowieczne i późniejsze, choćby dokumenty z lat: 1360, 1388, 1500, *Lustracja województwa krakowskiego z 1564 r.* (KDMłp., t. 1, nr 259; KDMK, t. 1, nr 66; LK 1564, cz. 1, s. 11, 16; LK 1659–1664, k. 353) czy plan oblężenia Krakowa przez wojska szwedzkie z 1655 r. (*Katalog dawnych map*, s. 32–33). Zmianę koryta Prądnika unaoacza plan oblężenia Krakowa, znajdującego się pod szwedzko-siedmiogrodzką okupacją z 1657 r. (tamże, s. 34–35).

⁹⁴ K. Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*, s. 165–168; F. Sikora, *Budnarka rzeczka*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 282; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Czyżowa struga, Głęboka Debrz potok*, [w:] tamże, s. 488, 747.

⁹⁵ KDMłp., t. 1, nr 271; t. 4, nr 1222; KRK, cz. 2, s. 7; *Joannie Długosi... Historiae Polonica libri XII*, t. 5, wyd. J.Ż. Pauli, s. 631; LDK, s. 4; *Wiz. Krk.* 1599, s. 17; S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa*, s. 218.

notowany od 1390 i 1395 r., d) most przed Bramą Grodzką na tejże rzece poświadczony m.in. w 1564 r. czy e) most na Niecieczy występujący w 1599 r.⁹⁶

Na planie oznaczono liczne stawy, funkcjonujące pod koniec XVI w. na przedmieściach i na obrzeżach Krakowa, zarówno posiadające własne nazwy, jak też stawy bezimienne. Obiekty te są świadectwem rozwiniętej na dużą skalę hodowli ryb na terenie aglomeracji krakowskiej. Większość z nich zasilana była wodą Rudawy i jej odnóg, a także wodą Wilgi i Prądnika. Z ważniejszych należy wymienić: a) duży staw na Zwierzyńcu w miejscu zwanym dziś placem Na Stawach; b) staw zajmujący obszar dzisiejszego placu Na Groblach; c) staw leżący w miejscu zwanym Żabikruk u wylotu ulicy Wiślniej; d) staw leżący naprzeciw Furty Żydowskiej; e) staw znajdujący się poniżej murów miejskich Krakowa między Bramą Grodzką a Bramą Nową, zwany stawem Leipniger, a od drugiej połowy XVI stulecia Stawem św. Sebastiana; f) duży staw leżący na południe od kościoła św. Mikołaja na Wielopolu; g) stawy na blechu krakowskim; h) staw Jezierzysko przy murach miasta Kazimierza; i) Staw św. Stanisława koło Skalki na Kazimierzu, j) Staw Kazimierski na prawym brzegu Zakazimierki; k) Staw Jelitowy na Dębnikach; l) dwa stawy w Czarnej Wsi przy Rybitwach; ł) stawy na terenie Czarnej Ulicy i Półwsia łobzowskiego⁹⁷.

Zdecydowana większość obiektów gospodarczych na terenie przedmieść i wsi podmiejskich Krakowa poruszana była energią wód rzecznych. Najwięcej młynów znajdowało się na odnogach płynącego wartko Prądnika, głównie we wsiach położonych na północ od Krakowa, tj. Zielonkach, Białym Prądniku, Czerwonym Prądniku i Rakowicach, których plan nie obejmuje. Najbliżej miasta (w pobliżu dzisiejszego ronda Mogińskiego) leżał młyn Piaseczny, notowany m.in. w 1303 i 1355 r., i młyn poniżej kościoła św. Mikołaja zwany Mikołajskim, poświadczony m.in. w 1318 r. i później. Obydwa stanowiły własność mieszczańską⁹⁸. Funkcje gospodarcze pełniła również odnoga garbarska Rudawy zwana Rudawką albo Młynówką, poświadczona już w 1286 r., przy której usytuowane były młyny królewskie: a) Bieniasza, zwany potem Kamiennym, a następnie Dolnym, rejestrowany już od 1335 r., b) młyn Dębny notowany już od 1396 r., c) Toczny, wybudowany na mocy zezwolenia Kazimierza Jagiellończyka z 1448 r.⁹⁹ Od Młynówki odłączała się Rudawka – odnoga okalająca miasto w obrębie murów miejskich i uchodząca do Wisły przy stawie Leipniger. Przy tejże odnodze poniżej Bramy św. Mikołaja młynarz Gerlach wybudował przed 1327 r. na wyraźne życzenie Władysława Łokietka młyn, zwany następnie młynem Gerlacha albo młynem Kutlowskim, należący do wielkorządów krakowskich. Obok tego młyna działały w XVI stuleciu: ślusarnia, poświadczona w 1556, 1559 i 1564 r., folusz odnotowany w 1564 r. i młyn pilny, czyli tartak, wybudowany na mocy przywileju Zygmunta I z 1533 r., poświadczony w 1539 r.¹⁰⁰ Rudawka przepływała również przez teren Podzamcza, gdzie znajdował się młyn starosty krakowskiego nazywany młynem pod Kurzą Nogą, poświadczony

⁹⁶ KRK, cz. 2, s. 132, 139, 291, 293, 305, 309; LK 1564, cz. 1, s. 26; Wiz. Krk. 1599, s. 39.

⁹⁷ Żabikruk – 1419, 1422, 1426, 1468, 1506, 1658 r. (Gr.Kr., 1 s. 117; KDMK, t. 1, nr 118; t. 2, nr 466, 490; LK 1659–1664, k. 337), staw między Furcią Żydowską a Bramą Wiślną – 1570, 1573, 1658 r. (AP Kraków, Acta dominorum provis. 1574, s. 458–459, 502; LK 1659–1664, k. 337), stawy na Zwierzyńcu – 1593 r. (AP Kraków, Acta dominorum provis. 1575, s. 600), sadzawka Paulkaufmanowska w Czarnej Wsi – 1596 r. (AP Kraków, Consularia Cracoviensia 454, s. 399), sadzawka przy ogrodzie królewskim w Łobzowie – 1658 r. (LK 1659–1664, k. 406v), sadzawki przy blechu miejskim – 1452, 1564 r. (KDMK, t. 2, nr 550; LK 1564, cz. 1, s. 16), staw Leipniger przed Nową Bramą – 1420, 1437, 1439, 1443, 1517, 1528 r. (KDMK, t. 2, nr 407, 418, 531, 540, s. 757; *Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, s. 950–951), staw królewski za murami miasta Kazimierza – 1431, 1487 r., później zwany Jezierzyskiem (ZDM VII, nr 2094; KDMK, t. 1, s. 277), Staw św. Stanisława obok kościoła na Skalce – 1599 r. (Wiz. Krk. 1599, s. 156), staw wielkorządowy przed miastem Kazimierzem na prawym brzegu Zakazimierki – 1334, 1510, 1564, 1658 r. (MRPS IV, nr 1033; LK 1564, cz. 1, s. 19; LK 1659–1664, k. 372v, 427), wielkie jezioro w Dębnikach zwane Jelitowym – 1254, 1376, 1470–1480, 1558 r. (KDP, t. 3, nr 28; KDMłp., t. 1, nr 334; Długosz LB, III, s. 116; *Rachunki wielkorządowe Jana Bonera 1558*, oprac. J. Garbacik, Kraków 1974, s. 21–22); K. Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*, s. 169–172; S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa*, s. 62–63, 79, 163, 226; M. Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej*, s. 30–32; *Encyklopedia Krakowa*, s. 925.

⁹⁸ KRK, nr 26, 513, 896, 990, 1018, 1350–1351, 1428, 1549; KDMłp., t. 1, nr 241, 259; LR 1529, s. 216; J. Rajman, *Kraków – zespół osadniczy*, s. 221, 223; J. Laberschek, *Prądnik w okresie średniowiecza*, s. 27–31.

⁹⁹ KDKK, t. 1, 86; 2, 408; KDMłp., t. 1, nr 200; KDMK, t. 2, nr 430; *Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, 747; LR 1529, s. 216; F. Sikora, *Bieniasza Młyn, Dębny Młyn*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 97–99, 538–539; J. Wiśniewski, *Garbary*, [w:] tamże, s. 703–704; J.W. Rączka, *Młyny królewskie w krajobrazie Krakowa*.

¹⁰⁰ KRK, 1, 881; LK 1564, cz. 1, s. 12, 16; *Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, 753; KDMK, t. 2, s. 739; J. Wiśniewski, *Brzeg*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 228–230, 721–723; W. Kierst, *Wielkorządy krakowskie*, s. 292; A. Franaszek, *Działalność wielkorządców krakowskich*, s. 153; J.W. Rączka, *Młyny królewskie w krajobrazie Krakowa*.

w 1345, 1432, 1529, 1564 i jako spalony w 1658 r., oraz młyn pod klasztorem Bernardynów, notowany w 1529 i jako spalony w 1658 r.¹⁰¹ W świetle ustaleń Bogusława Krasnowolskiego znacznie wcześniejszą metrykę od tej młynówki miała sztuczna odnoga norbertańska Rudawy, płynąca przez teren Błoni i koło Kawiorów, przy której funkcjonował młyn należący do klasztoru zwierzynieckiego, wzmiankowany w 1254, 1256, 1286 i 1287 r. W okresie późniejszym był on, zdaniem tegoż badacza, na przemian własnością mieszczańską i szlachecką i zwał się młynem Granowskim¹⁰². Na odnodze Rudawy przepływającej pod samym klasztorem, która funkcjonuje do dnia dzisiejszego, znajdował się młyn przyklasztorny, odnotowany w latach 1470–1480 w *Liber beneficiorum* Jana Długosza¹⁰³. Przy Stawie Kazimierskim wielkorządowym, zasilanym wodą rzeki Wilgi znajdował się młyn zwany Błonie, odnotowany m.in. w 1411 i 1658 r.¹⁰⁴ Ze względu na trudności z dokładnym umiejscowieniem większości młynów obiekty te zostały pominięte na planie krakowskiego zespołu osadniczego.

Rudawa miała istotne znaczenie dla obronności Krakowa. Wspomniana odnoga tej rzeki zwana Rudawką wykorzystywana była do napełniania wodą miejskiej fosy, biegnącej wzdłuż murów miejskich Krakowa. Plan uwzględnia tylko ważniejsze obiekty krakowskiego systemu obronnego, powstałego w okresie rządów czeskich w Krakowie (1292–1306), a więc mury miejskie i zamkowe z bramami, ale z pominięciem baszt, których było 39. Przedstawia zatem bramy: Floriańską z Barbakanem, Sławkowską, Mikołajską, Nową, Grodzką i Szewską oraz furty Biskupią i Żydowską w obwarowaniach Krakowa, a także bramy: Glinianą, Bocheńską, Wielicką i Skawińską w murach miejskich Kazimierza, wybudowanych za panowania Kazimierza Wielkiego. W system fortyfikacji Krakowa włączony był zamek wawelski, stanowiący odrębny obiekt obronny¹⁰⁵.

Na planie znalazły się ważniejsze miejskie obiekty administracyjne, użyteczności publicznej i gospodarcze, a więc ratusz krakowski, poświęcony już w 1316 r., kazimierski, odnotowany w 1369 i 1425 r., ratusz kleparski, wymieniony w 1465 r., oraz krakowskie sukienice, wzmiankowane już w 1306 r.¹⁰⁶ Do ważniejszych budowli w mieście należały również budynki Uniwersytetu Krakowskiego, tj. Collegium Maius, czyli Kolegium Większe, utworzone na bazie budynku ofiarowanego Uniwersytetowi w 1400 r., i Collegium Minus utworzone w 1449 r. na tyłach Kolegium Większego¹⁰⁷.

Średniowieczny i renesansowy Kraków szczylił się posiadaniem na swoim terytorium kilkudziesięciu budowli sakralnych, przy czym w obrębie murów miejskich Krakowa funkcjonowało pod koniec XVI stulecia 20 świątyń, na Kazimierzu 7 kościołów, na Kleparzu i jego obrzeżach 5 kościołów, na Wawelu 3, na Stradomiu 3, po wschodniej stronie Krakowa 3 kościoły, a po zachodniej stronie 6 kościołów. Główną świątynią Krakowa była katedra pod wezwaniem św. Wacława i św. Stanisława Męczennika, znajdująca się na wzgórzu wawelskim. Status parafii posiadało 11 kościołów¹⁰⁸:

- a) kościół św. Anny, obejmujący zasięgiem parafialnym ul. św. Anny, ul. Poprzeczną, czyli Jagiellońską do ul. Szewskiej, część ul. Szewskiej, ul. Gołębią i część ul. Wiślniej;
- b) kościół św. Krzyża, obejmujący wieś Prądnik Biały, a w Krakowie część ul. św. Ducha (Szpitalnej) od kościoła św. Ducha do kościoła św. Rocha oraz część ul. Floriańskiej;
- c) kościół Najświętszej Marii Panny (Mariacki) w Rynku krakowskim, obejmujący wieś Bronowice Polskie (dziś Bronowice Małe), a w Krakowie prawie całą ul. Floriańską, ul. św. Jana, ul. Sławkowską, ul. Rogacką (dziś Reformacka), ul. Żydowską (dziś św. Tomasza), ul. Sienną, ul. Mikołajską, część ul. św. Szczepana, część ul. Szewskiej, część ul. Wiślniej, część

¹⁰¹ ZDM I, nr 46; cz. 4, nr 933; Gr.Kr., 4, s. 586, 600; LR 1529, s. 237; LK 1564, cz. 1, s. 25; LK 1659–1664, k. 427.

¹⁰² KDKK, t. 1, nr 40; KDP, t. 3, nr 33, 64; ZDM I, nr 11; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Czudzić młyn*, [w:] SHGK, cz. 1, s. 476; F. Sikora, *Granowski Młyn*, [w:] SHGK, cz. 2, s. 44–45; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, cz. 1, s. 130–136.

¹⁰³ Długosz LB, III, s. 60.

¹⁰⁴ KDKK, t. 2, 528; LK 1659–1664, k. 427.

¹⁰⁵ M. Tobiasz, *Fortyfikacje dawnego Krakowa*; Z. Pianowski, *Wawel obronny*.

¹⁰⁶ KRK, nr 366; KŁK, nr 2982; KDMK, t. 1, nr 155; J. Muczkowski, *Dawny ratusz krakowski*, RK, t. 8, 1906, s. 1–50; M. Patkaniowski, *Krakowska rada miejska w wiekach średnich*, Kraków 1934; B. Wyrozumka, *Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu*, Kraków 1995, s. 41–47; S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz*, strony wg indeksu; J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, *Kraków*, strony wg indeksu.

¹⁰⁷ L. Hajdukiewicz, M. Karaś, *Uniwersytet Jagielloński. Tradycje – współczesność – perspektywy*, wyd. 2, Kraków 1977, s. 14–16; *Encyklopedia Krakowa*, s. 126–127.

¹⁰⁸ Wiz. Krk. 1599, s. 38, 49, 57, 73, 108, 124, 148–149, 157; A. Witkowska, *Przestrzeń sakralna*, s. 37–48; Kumor, *Dzieje*, t. 2, s. 363, 399, 490–491, 569–571, 577–578, 582, 586, 595; t. 4, s. 461, 487.

- ul. Gołębiej, prawie całą Bracką, część ul. Grodzkiej, część ul. Stolarskiej, część ul. św. Ducha i cały Rynek;
- d) kościół św. Szczepana, obejmujący Biskupie, Bronowice Niemieckie (dziś Bronowice Wielkie), Czarną Ulicę, Czarną Wieś, Garbary, Kawiory, Krowodrzę, Łobzów, Mydlniki, Nową Wieś, Półwsie (dziś ul. Łobzowska), Rząskę, ulice Garncarską, Krupniki i Rybitwy na przedmieściu, a w Krakowie część ul. św. Macieja, część ul. św. Szczepana i część ul. Szewskiej;
 - e) kościół Wszystkich Świętych, obejmujący zamek na Wawelu, Podzamcze, przedmieście Stradomię (dziś Stradom), przedmieście zwierzynieckie do domu zwanego Smoleńsk, część Wału Miejskiego od Stradomii do kościoła św. Sebastiana, a w mieście Krakowie część ul. Grodzkiej, część ul. Szerokiej (dziś plac Dominikański), ul. Kanoniczą, miejsce Psi Rynek, część ul. Brackiej, część ul. Wiślniej z pałacem biskupim;
 - f) kościół św. Floriana na Kleparzu, obejmujący Kleparz;
 - g) kościół św. Mikołaja na przedmieściu, obejmujący Dąbie, Głębinów, Grzegórzki, Łęg, Prądnik tyniecki czyli Czerwony, Rakowice, Rybitwy, Przedmieście św. Mikołaja, Wał Miejski aż do kościoła św. Sebastiana i folwarki na Piasku, folwark Hanusbork (później Turzonowski, a następnie Olsza);
 - h) kościół Bożego Ciała na Kazimierzu z okręgiem parafialnym przejętym od kościoła św. Wawrzyńca na Kazimierzu, a obejmującym część miasta Kazimierza;
 - i) kościół św. Jakuba na Kazimierzu, obejmujący Borek, Jugowice, Kurdwanów, Łagiewniki, Płaszów, Podborze, Pokrzywnicę, Prokocim, Swoszowice, Wolę (Duchacką), Wróblowice, Zabłocie, a na Kazimierzu czwartą część Rynku, ul. Piekarską, ulice za kościołem św. Jakuba, przedmieście Podbrzeże, przedmieście przy św. Leonardzie;
 - j) kościół św. św. Michała i Stanisława na Skałce na Kazimierzu, obejmujący tereny dawnej wsi Bawół, Dębniki, Kobierzyn, Pychowice, Zakrzów, a na Kazimierzu czwartą część rynku oraz ulice od rynku aż do Skałki;
 - k) kościół Najświętszego Zbawiciela (Salwatora) na Zwierzyńcu, obejmujący Bielany, Chełm, Olszanicę, Podchełmie, Półwsie (zwierzynieckie), Przegorzały, Wolę (Justowską) i Zwierzyniec.

Na terenie krakowskiej aglomeracji funkcjonowało 16 wspólnot zakonnych, a mianowicie a) benedyktyni obrządku słowiańskiego przy kościele św. Krzyża, usytuowanym między Kleparzem, Biskupiem i Błoniem, b) karmelici trzewickowi przy kościele NMP na Piasku, c) markowie przy kościele św. Marka w Krakowie, d) duchacy przy kościele św. Ducha w Krakowie, e) duchaczki, przy tymże kościele, f) dominikanki przy ul. Stolarskiej w Krakowie, g) dominikanie przy kościele św. Trójcy w Krakowie, h) franciszkanie przy kościele św. Franciszka w Krakowie, i) klaryski przy kościele św. Andrzeja w Krakowie, j) norbertanki przy kościele św. Augustyna na Zwierzyńcu, k) bernardyni przy kościele św. Bernarda na Stradomii, l) bożogrobcy przy kościele św. Jadwigi na Stradomii, ł) bernardynki św. Kolety przy kościele św. Agnieszki na Stradomii, m) kanonicy regularni przy kościele Bożego Ciała na Kazimierzu, n) augustianie przy kościele św. Katarzyny na Kazimierzu, o) paulini przy kościele św. św. Michała i Stanisława na Skałce¹⁰⁹.

Opiekę nad bezdomnymi, niepełnosprawnymi i chorymi sprawowały szpitale, których w Krakowie było sześć: a) przy kościele św. Walentego na Błoniu kleparskim, b) przy kościele św. Szymona i Judy na Kleparzu, c) przy kościele św. Ducha w Krakowie, d) przy kościele św. Sebastiana za murami Krakowa przy stawie Leipniger, e) przy kościele św. Jadwigi na Stradomii, f) przy kościele św. Leonarda za murami miasta Kazimierza¹¹⁰.

Do czasów obecnych nie przetrwały następujące kościoły: kościół św. Ducha w Krakowie, kościół św. św. Filipa i Jakuba na Kleparzu, kościół św. Gertrudy za Nową Bramą, kościół św. Jadwigi na Stradomii, kościół św. Jakuba Apostoła na Kazimierzu, kościół św. Jerzego na Wawelu, kościół św. Leonarda za murami Kazimierza, kaplica św. św. Macieja i Mateusza w Krakowie, kościół św. Marii Magdaleny na Okole, kościół św. Michała na Wawelu, kaplica św. Piotra na Okole, kościół św. Piotra na Garbarach, kościół św. Rocha przy ul. św. Ducha (Szpitalnej) w Krakowie, kościół św. Sebastiana za murami Krakowa, kościół św. Szczepana w Krakowie, kościół św. św. Szymona i Judy Tadeusza na

¹⁰⁹ H. Gapski, *Klasztory krakowskie*.

¹¹⁰ L. Wachholz, *Szpitalne krakowskie*.

Kleparzu, kościół św. Walentego na Błoniu kleparskim, kościół św. Wawrzyńca na Kazimierzu, kościół św. Zofii na Kazimierzu i kościół Wszystkich Świętych w Krakowie¹¹¹.

Przy murach miejskich obok Furty Biskupiej, w pobliżu klasztoru Franciszkanów znajdował się pałac biskupa krakowskiego (kuria), przeniesiony w to miejsce z Wawelu przez biskupa Jana Radlicę przed 1384 r.¹¹²

W Krakowie w kamienicy przy ul. św. Jana funkcjonował od 1571 r. zbór ewangelicki (kalwiński) zwany Brogiem, zniszczony w czasie antyprotestanckiego tumultu ludności miasta w 1591 r.¹¹³

Do ważnych obiektów kultu religijnego na obszarze miasta żydowskiego należały: Stara Synagoga, wzniesiona zapewne w końcu XV w., Bóżnica Remu, funkcjonująca od drugiej połowy XVI stulecia, i Bóżnica Wysoka, czyli Nowa, powstała przed 1563 r.¹¹⁴

Krakowska aglomeracja osadnicza miała w omawianym okresie dobrze rozwiniętą sieć dróg o znaczeniu zarówno lokalnym, krajowym, jak i międzynarodowym. Połączenie z Morawami i Czechami zapewniała droga idąca od Bramy Skawińskiej na Kazimierzu przez Zakrzów, Kobierzyn, Skawinę do Zatora i Oświęcimia, a także droga idąca lewym brzegiem Wisły od bramy Wiślniej, poprzez Zwierzyniec, Wolę Chełmską, Chełm, Liszki i Kaszów do Oświęcimia. Połączenie z Rusią i Litwą było utrzymywane dzięki drodze idącej od Bramy Mikołajskiej przez Piaski, Kamienny Most w Czyżynach, Mogiłę i dalej przez Brzesko Nowe, Koszyce, Nowy Korczyn i Sandomierz. Na Ruś prowadziła także droga od Bramy Wielickiej względnie Bocheńskiej na Kazimierzu przez Prokocim, Bieżanów, Węgrzce, Staniątki, Bochnię, Tarnów, Rzeszów i Przemyśl. Na Śląsk wiodła droga od Bramy Sławkowskiej ulicą Długą przez Kleparz, Krowodrzę, Tonie, Biały Kościół i dalej Olkusz, Sławków, Będzin. Z tego samego miejsca wychodziła droga przez Kleparz, Zielonki, Brzozówkę, Skałę i Ogrodzieniec, skierowana do Wielkopolski. Od Bramy Floriańskiej koło kościoła św. Floriana i przez Prądnik tyniecki (Czerwony), a następnie Bosutów, Dziekanowice, Kończyce, Słomniki i Miechów biegła droga do Wielkopolski oraz do Warszawy i do Prus. Do Słomnik można też było jechać od Bramy Sławkowskiej ulicą Długą przez Witkowice, Węgrzce, Michałowice. Traktem wielickim przez Dobczyce jeździli kupcy, zmierzający w stronę Podkarpacia i dalej na Węgry¹¹⁵.

Kraków i miasta mu towarzyszące oraz przedmieścia posiadały gęstą sieć ulic i placów. Nazwy większości ulic krakowskich zachowały się do dziś, a mianowicie: ul. Floriańskiej, św. Jana, Sławkowskiej, Mikołajskiej, Siennej, Szczepańskiej, Szewskiej, Wiślniej, Brackiej, Grodzkiej, Stolarskiej, Kano niczej, Legackiej, czyli Poselskiej. Nowe nazwy uzyskały natomiast ulice: św. Ducha – dziś Szpitalna, Rogacka – dziś Reformacka, Szrotarska – dziś św. Marka, Żydowska – dziś św. Tomasza, Świnia – dziś św. Tomasza, Tandeta – dziś Mały Rynek, Gołębia – dziś Jagiellońska, Garncarska – dziś Gołębia, Psi Rynek – dziś ul. Franciszkańska, Szeroka – dziś pl. Dominikański. Z terenu miasta Kazimierza niewiele ulic zachowało swe nazwy, a mianowicie ul. Krakowska, Piekarska, Bożego Ciała i św. Wawrzyńca. Pozostałe ulice zmieniły swe nazwy, a więc ul. Wielicka – zwana dziś Krakowską, ul. św. Stanisława – zwana dziś Skałeczną, ul. św. Jakuba – zwana dziś Skawińską, ul. Sukienników – zwana dziś ul. Józefa, ul. św. Katarzyny – zwana dziś Augustiańską. Tereny ulic Krowiej i bydłowego rynku zwanego Psim Rynkiem zostały zabudowane. Nazwa przedmieścia Podbrzeże zachowała się w nazwie ul. Podbrzezie. Zmiany nazewnicze objęły też teren Kleparza. Ulica Długa zachowała swą nazwę od średniowiecza, natomiast ul. Wąska zwana jest dziś ul. Zacisze, ul. Krowia – ul. św. Filipa, a ul. Biskupia nosi dziś nazwę ul. Krowoderskiej. Gruntownie zmieniły się nazwy ulic na terenie zachodnich przedmieść Krakowa. Ulica Półwsie zwana jest dziś Łobzowską, ul. Tasemberg – ul. Garbarską, ul. Szeroka – Karmelicką, Czarna Ulica – Karmelicką, ul. Wąska – Rajską, ul. Garncarska – Krupniczą, ul. Krupniki – Garncarską¹¹⁶.

W ówczesnym Krakowie i na jego obrzeżach nie brakowało terenów zielonych, do których trzeba zaliczyć: a) gaje, jak Las Bystrzec nad Wisłą koło Zabłocia i Płaszowa¹¹⁷, b) łąki i zarośla nazywane

¹¹¹ M. Rożek, *Nie istniejące kościoły Krakowa*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, t. 3, 1983, s. 95–120; I. i W. Kęderowicz, *Kościół nieistniejący*, [w:] *Encyklopedia Krakowa*, s. 450–451; Kumor, *Dzieje*, t. 2, s. 598–612.

¹¹² Kumor, *Dzieje*, t. 1, s. 444–448.

¹¹³ J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, *Kraków*, s. 137–144.

¹¹⁴ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 4, cz. 6: *Kazimierz Stradom. Judaika*, Warszawa 1995, s. 1–17; M. Rożek, *Żydowskie zabytki krakowskiego Kazimierza*, Kraków 1990, s. 18–28.

¹¹⁵ B. Wyrozumka, *Drogi w ziemi krakowskiej*, s. 44–83; zob. wyżej, komentarz M. Wilskiej dotyczący dróg.

¹¹⁶ [Ul.] Półwsie poświadczona w 1432 r. (Gr.Kr., 4, s. 743); E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*.

¹¹⁷ LK 1659–1664, k. 361.

wówczas łąkami, znajdujące się zarówno na obrzeżach Krakowa, jak też pod Kazimierzem i Kleparzem, c) ogrody na przedmieściach, jak ogród przy zamku w Łobzowie¹¹⁸, d) cmentarze, np. uwidoczony na planie Cmentarz Remu w mieście żydowskim na Kazimierzu¹¹⁹.

Integralnym elementem planu Krakowa i okolic w drugiej połowie XVI w. są herby dwóch miast: Krakowa i Kazimierza¹²⁰.

Do komentarza dołączona jest uproszczona mapa, w skali 1:28 800, przedstawiająca zespół osadniczy Krakowa pod koniec XVI w., w zasięgu granic tej aglomeracji.

2008 r.

¹¹⁸ B. Stępniewska, *Ogrody Krakowa*, Kraków 1977; J. Bogdanowski, *Królewski ogród na Łobzowie*, Kraków 2001.

¹¹⁹ W. Łuszczkiewicz, *Stare cmentarze krakowskie, ich zabytki sztuki i obyczaju kościelnego*, RK, t. 1, 1898, s. 9–36; K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, wyd. 2, Kraków 1987, s. 13–24; *Katalog zabytków. Judaica*, s. 45–72; M. Rożek, *Żydowskie zabytki*, s. 26–28.

¹²⁰ Z. Piech, *Herby województwa, ziemi i miast*, zob. niżej.

III.6.15b.1. KRAKÓW W 1598 R.

Kamila Follprecht, Zdzisław Noga

U schyłku XVI w. Kraków zachował jeszcze charakter miasta stołecznego, chociaż władcy od dłuższego już czasu przebywali coraz częściej poza Wawelem. W aglomeracji krakowskiej (obejmującej także miasta Kazimierz ze Stradomiem i Kleparz, wzgórze wawelskie, przedmieścia i jurydyki) mieszkało ok. 33 650–36 700 ludzi, natomiast liczbę mieszkańców Krakowa w obrębie murów szacuje się ostatnio na ok. 14 700–15 900¹. Była to zbiorowość niejednolita. Z racji stołeczności przebywało w mieście czasowo wielu dostojników państwowych. Kraków był największym skupiskiem instytucji Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej, a liczbę duchowieństwa mieszkającego w położonych w obrębie murów miejskich klasztorach i przy kościołach parafialnych szacuje się na kilkaset osób. Uniwersytet wciąż przyciągał młodzież, skoro wpisywało się nań w początkach XVII w. corocznie ponad 200 studentów².

Także mieszczaństwo stanowiło zbiorowość zróżnicowaną nie tylko pod względem zawodowym i majątkowym (od patrycjatu po nieposiadających obywatelstwa miejskiego mieszkańców, utrzymujących się z dorywczej pracy lub z żebractwa), ale również etnicznym. U schyłku XVI stulecia w środowisku mieszczańskim dominowali Polacy. Według szacunkowych danych, opartych na kryterium nazwiskowym, stanowili ok. 85% ludności. Drugą pod względem liczebności grupę etniczną tworzyli Niemcy (10%). Zauważalna była nadto obecność Włochów (3%). Pozostałe grupy etniczne były niewielkie. Łącznie liczyły ok. 300 osób (w tym 100 Szkotów, 50 Węgrów, 50 Francuzów)³. Wciąż jeszcze znaczne rozmiary miała imigracja do miasta, skoro w 1598 r. przyjęły prawo miejskie w Krakowie 73 osoby⁴.

Kraków zachował u schyłku XVI w. układ urbanistyczny, ukształtowany jeszcze w średniowieczu. Miasto lokacyjne powstało na terenie jednostki geomorfologicznej zwanej Pradolina Wisty, w jej średniej części, czyli na suchym (zabezpieczonym od wschodu i od zachodu rozlewiskami rzek) Stożku Rudawy i Prądnika. W okolicach Barbakanu wznosił się on na wysokość 210–212 m n.p.m. i stopniowo obniżał się, osiągając przy południowej granicy miasta wysokość ok. 202 m n.p.m.⁵ Dawniejsze poglądy, jakoby obszar Krakowa lokacyjnego był ongiś dobrze nawodniony, nie znajdują potwierdzenia w najnowszych badaniach. W każdym razie u schyłku XVI stulecia przez obszar miasta

¹ Dokładne omówienie zakresu przestrzennego aglomeracji krakowskiej zob. J. Laberschek, *Kraków i okolice w drugiej połowie XVI wieku*, w tomie AHP Krakowskie, w tej edycji III.6.15a.1, por. też L. Belzyt, *Kraków i Praga około 1600 roku. Porównanie topograficznych i demograficznych aspektów struktury społecznej i etnicznej dwóch metropolii Europy Środkowo-Wschodniej*, Toruń 1999, s. 130.

² J. Małecki, *Kiedy i dlaczego Kraków przestał być stolicą Polski?*, RK, t. 44, 1973, s. 21–36; H. Gapski, *Klasztory krakowskie w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. Analiza przestrzenna środowisk zakonnych*, Lublin 1993, s. 14; B. Krasnowolski, *Krakowski ośrodek religijny od X do XX wieku*, [w:] AHMP Kraków, s. 86–92 i plan nr 4.8, 4.8a; W. Urban, *Akademia Krakowska w latach 1549–1632*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964, s. 254.

³ Warto tu dodać, że Żydzi musieli opuścić Kraków pod koniec XV w. i po ich dawnej obecności pozostała jedynie nazwa ulicy (*platea Judeorum*); L. Belzyt, *Die Deutschen um 1500 in den Metropolen Prag, Ofen und Krakau. Versuch eines Vergleiches*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung”, t. 46, 1997, nr 1, s. 45–62; B. Wyrozumska, *Czy Jan Olbracht wygnał Żydów z Krakowa?*, RK, t. 59, 1993, s. 5–11; Z. Noga, *Polen, Juden und Deutsche in Krakau zur Zeit der Ersten Rzeczpospolita*, [w:] *Deutsche – Juden – Polen. Festschrift für Hubert Schneider*, hrsg. von A. Löw, K. Robusch, S. Walter, Frankfurt–New York 2004, s. 19–33.

⁴ *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1573–1611*, wyd. A. Kiełbicka, Z. Wojas, Kraków 1994, s. 196–205.

⁵ J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, t. 1: *Kraków do schyłku wieków średnich*, Kraków 1992, s. 12–13.

nie przepływała żadna rzeka, ale wody Rudawy zostały tak uregulowane, że od 1506 r. w pełni okrążyły Kraków, dostarczając energii podmiejskim młynom i zasilając fosy⁶.

Plan Krakowa w obrębie murów miejskich został wykonany w skali 1:2000. Przedstawia układ przestrzenny i stosunki własnościowe w 1598 r. Układ urbanistyczny miasta, zarówno bloki zabudowy, jak i siatka ulic, kształtowały się ewolucyjnie. Z ważniejszych faz rozwoju można wyróżnić pierwszą lokację miasta (ok. 1220 r.), następnie kolejno tzw. wielką lokację (1257 r.), rozszerzanie układu urbanistycznego związane z budową fortyfikacji u schyłku XIII w., wreszcie przekształcenia po buncie wójta Alberta (włączenie do miasta gródka wójtowskiego oraz Okołu) i powiązanie Krakowa z Wawelem systemem obronnym⁷.

Od czasu wielkiej lokacji centrum miasta stanowił kwadratowy rynek o 200-metrowych bokach. Na planie zaznaczono główne budowle wzniesione na rynku: ratusz, sukiennice, wagę wielką i wagę małą, następnie usytuowanie kramów oraz targów. Zasadnicze bloki mieszkalne wykazują liczne nieregularności, wynikające zarówno z adaptacji do układu przestrzennego zabudowy sprzed wielkiej lokacji, jak i z późniejszych przekształceń. W literaturze przedmiotu wyodrębniono trzy zasadnicze rodzaje bloków: przyrynkowe, pomiędzy parami ulic i przy narożnikach rynku. Zachowanie większości dawnego układu urbanistycznego Krakowa do czasów obecnych ułatwiło znacznie prace nad planem miasta. Natomiast rekonstrukcja przestrzeni naruszonej po 1598 r. została oparta częściowo na wynikach żmudnych, wieloletnich badań urbanistycznych i architektonicznych, prowadzonych przez Miejskie Biuro Projektów i Pracownię Konserwacji Zabytków⁸. Mimo tak wszechstronnych studiów przekształcony w wyniku późniejszej przebudowy obszar miasta nie został jednak jeszcze, niestety, zbadany w całości przez architektów i archeologów. Dlatego za podstawę planu dla przebudowanych, a nieobjętych dotąd wyczerpującymi badaniami archeologicznymi i architektonicznymi fragmentów miasta przyjęto plan tzw. Senacki z początku XIX w.⁹ Wcześniejsze źródła kartograficzne i ikonograficzne nie cechują się bowiem odpowiednim stopniem dokładności¹⁰.

W końcu XVI w. miasto miało już wprawdzie za sobą najlepsze lata rozkwitu, lecz wciąż jeszcze sytuacja gospodarcza mu sprzyjała. Niemal wszystkie działki były zabudowane. Parcele utrzymały charakterystyczny, wydłużony kształt, mimo zaszytych w ciągu kilkuset lat, a nieznanymi dotąd w pełni przekształceń, wynikających zarówno z łączenia działek sąsiednich, jak i z ich podziałów¹¹. Wąskie od frontu kamienice ciągnęły się w głąb¹². Często tył działki zajmowała jeszcze odrębna oficyna.

⁶ K. Pieradzka, *Rozkwit średniowiecznego Krakowa*, [w:] *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, red. J. Dąbrowski, Kraków 1957, s. 144–145; J. Mitkowski, *Dawne warunki geograficzne jako podłoże, na którym rozwinął się zespół osad krakowskich*, [w:] tamże, s. 52–55; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1: *Miasta ziemi krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 29–37, 130–136; J. Laberschek, *Warunki topograficzne, sieć wodna, sieć drożna*, [w:] AHMP Kraków, s. 8.

⁷ Szczegółowo fazy rozwoju urbanistycznego miasta omówił ostatnio B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy*, s. 86–122 i il. II.3. (s. 136); tenże, *Lokacje na prawie niemieckim*, [w:] AHMP Kraków, s. 9–11 i plan nr 4.4; zob. też J. Rajman, *Kraków. Zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004, s. 190–193, 205–211; J. Wyrozumski, *Lokacja czy lokacje Krakowa na prawie niemieckim?*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, BK, t. 150, 2007, s. 121–150.

⁸ Studium urbanistyczno-historyczne Krakowa w obrębie murów miejskich powstało w latach 1992–1998. Prowadzili je pracownicy Pracowni Konserwacji Zabytków w Krakowie (przekształconej w 1995 r. w Pracownię Konserwacji Zabytków „Arcona”), wykorzystując również wcześniejsze badania architektoniczne. W pracach badawczych uczestniczyli m.in.: Urszula Borkowska, Danuta Chlebińska, Danuta Czapczyńska, Maria Filipowicz, Joanna Hiżycka, Andrzej Karbowski, Irena Konopka, Waldemar Komorowski, Bogusław Krasnowolski, Aleksander Kudera, Anna Kupczyńska, Marek Łukacz, Waldemar Niewalda, Krystyna Nowacka, Halina Rojkowska, Stanisław Sławiński, Mirosław Sulma i Andrzej Swaryczewski; zob. K. Follprecht, *Właściciele nieruchomości w Krakowie w 1655 roku*, BK, t. 142, 2001, s. 11–12.

⁹ *Plan miasta Krakowa Ignacego Enderle z lat (1802–1805) 1807–1808 tak zwany Senacki wraz z wykazem realności z początku XIX wieku*, wyd. H. Münch, Kraków 1959.

¹⁰ Z. Traczewska-Białek, *Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI–XIX wieku*, Warszawa 1981; J. Stoksik, *Dawne plany i widoki Krakowa*, [w:] AHMP Kraków, s. 36–37.

¹¹ Pierwotne rozmiary działki siedliskowej (kuryjnej) są znane. Stanowił ją prostokąt o wymiarach 36 x 72 łokci krakowskich (1 łokieć = 0,586 m). Osiem działek tworzyło blok zabudowy; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy*, s. 92–93.

¹² O działkach lokacyjnych w Krakowie zob. H. Jasiński, *Dawna kamienica krakowska, jej układ i wnętrze*, BK, t. 83, 1934, s. 18–88; J.T. Frazik, *Kamienice mieszczkańskie w Małopolsce do połowy XVII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 30, 1985, nr 2, s. 153–179; J.S. Jamroz, *Układ przestrzenny Krakowa przed i po lokacji 1257 r.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 12, 1967, nr 1, s. 17–49; por. M. Goliński, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia*, Wrocław 1997, s. 19–22; W. Komorowski, *Kamienice i palace Rynku krakowskiego w średniowieczu*, RK, t. 68, 2002, s. 56–60.

Większość budynków przy głównych ulicach stanowiły „kamienice” (*lapidea*), natomiast w miejscach oddalonych od Rynku występowała nierzadko zabudowa drewniana¹³. Autorzy zaznaczyli na planie jedynie kształty działek, zrezygnowali natomiast z umieszczenia zarysów poszczególnych budynków, ponieważ wymagałoby to nie tylko żmudnych studiów, ale miałyby niekorzystny wpływ na przejrzystość planu. Wyjątek stanowią ważniejsze obiekty sakralne, które pełnią też funkcję punktów orientacyjnych¹⁴.

Na planie umieszczono ówczesne nazwy ulic i placów. W wypadku kilku funkcjonujących jednocześnie nazw (np. Tworzańska = Floriańska, Szpitalna = św. Ducha, Szewska = Świecka), wybrano jedną z nich. Nazewnictwo ulic i placów nie uległo większym zmianom do czasów współczesnych. Różnicę zawiera tablica 12¹⁵.

1. Różnice w nazewnictwie ulic i placów Krakowa (w obrębie murów miejskich)

Współczesna nazwa ulicy (placu)	Nazwa ulicy (placu) w XVI w.
Mały Rynek	Wendeta (Tandeta)
Plac Dominikański	Ul. Szeroka
Plac Ducha Świętego	Teren zabudowany, plac powstał w wyniku wyburzenia w XVIII i XIX w. znajdujących się tam budynków
Plac Mariacki	Cmentarz kościoła Mariackiego
Plac Szczepański	Teren zabudowany między ówczesnymi ulicami św. Szczepana i Żydowską, plac powstał po zburzeniu na początku XIX w. znajdujących się tam budynków
Plac Wszystkich Świętych	Psi Rynek, w XVI w. teren zabudowany, plac powstał później po zburzeniu znajdujących się tam budynków
Ul. Dominikańska	Cmentarz kościoła św. Trójcy
Ul. Floriańska	Ul. Tworzańska (Floriańska)
Ul. Franciszkańska	Część Psiego Rynku
Ul. Jagiellońska	Przecznica ul. Szewskiej i ul. św. Anny
Ul. Pijarska	Niepostrzegana w XVI w. jako ulica, obejmuje posesje leżące na końcu ulic: Rogackiej, Sławkowskiej, św. Jana, Floriańskiej i Szpitalnej, przy bramach i murze miejskim
Ul. Poselska	Ul. Legacka (zwana także przecznicą św. Michała lub ulicą za „Piotrem Małym”)
Ul. Reformacka	Ul. Rogacka
Ul. Senacka	Przecznica ulicy Grodzkiej
Ul. Szczepańska	Część wschodnia ul. św. Szczepana
Ul. Szewska	Ul. Szewska (Świecka)
Ul. Szpitalna	Ul. Ducha Świętego (Szpitalna)
Ul. św. Krzyża	Odcinek na północ od ul. Mikołajskiej określano jako ul. Świnia, odcinek na południe to przecznica Ku Nowej Bramie

¹³ Por. M. Friedberg, *Kraków w dobie Odrodzenia*, [w:] *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, s. 210; W. Komorowski, W. Niewalda, H. Rojkowska, *Kraków – rozwój zabudowy murowanej do połowy XVII wieku*, [w:] AHMP Kraków, plan nr 4.5; W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa w obrębie murów od połowy XIV do końca XVIII wieku*, tamże, s. 13–14.

¹⁴ Lokalizacja przestrzenna kościołów i klasztorów była ułatwiona dzięki opracowaniom Henryka Gapskiego, Jerzego Paszendy i innych autorów; H. Gapski, *Klasztory krakowskie*; J. Paszenda, *Kościół św. Barbary w Krakowie z domem zakonnym księży Jezuitów. Historia i architektura*, BK, t. 125, 1985; *Katalog zabytków 1971* (zob. wykaz skrótów w aneksie); B. Krasnowolski, *Krakowski ośrodek religijny*, s. 86–92 i plan nr 4.8, 4.8a.

¹⁵ W odróżnieniu od planu, w wykazie właścicieli nieruchomości umieszczono nazwy współczesne ulic i placów, ponieważ stosuje się tam dzisiejszą numerację domów. W nawiasie podano nazwy XVI-wieczne. Przy opracowaniu nazewnictwa ulic dane źródłowe porównywano z opracowaniami S. Tomkowicza i E. Supranowicz; S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów. Ich nazwy i zmiany postaci*, BK, t. 63–64, 1926; E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995.

Współczesna nazwa ulicy (placu)	Nazwa ulicy (placu) w XVI w.
Ul. św. Marka	Część zachodnią nazywano ul. Rogacką, część środkową określano jako przecznice, odcinek między ulicami Szpitalną i św. Krzyża nazywano ul. Szrotarską, fragment między ul. św. Krzyża a murem miejskim prawdopodobnie określano jako ul. Świnia
Ul. św. Tomasza	Część zachodnią nazywano ul. Żydowską, część wschodnią ul. Świnia lub Różaną, część środkową określano jako przecznice

Na planie oznaczono położenie murów miejskich oraz bramy, baszty i wieże. Według wykazu z 1575 r. w fortyfikacjach miasta znajdowało się siedem bram (Grodzka, Wiślna, Szewska, Sławkowska, Floriańska, Mikołajska, Nowa) oraz nieczynna już wówczas Brama Rzeźnicza. Zaznaczono również trzy furty: Poboczną, Biskupią i Żydowską oraz baszty, bronione w razie potrzeby przez kupców oraz mieszczan z poszczególnych cechów rzemieślniczych i noszące najczęściej nazwy urobione od ich zawodów¹⁶. Mury miejskie zostały wprawdzie wyburzone w XIX w. (z wyjątkiem niewielkiego fragmentu przy wylocie ulicy Floriańskiej), ale ich przebieg jest dokładnie zrekonstruowany. W odróżnieniu od obwarowań miejskich, domki wzniesione przy murach zaznaczono tylko hipotetycznie. Ich istnienie potwierdzają wprawdzie liczne źródła, ale dokładna lokalizacja nie jest możliwa w świetle obecnego stanu badań.

Na planie zaznaczono nadto granice kwartałów i parafii. Podział Krakowa na funkcjonujące od średniowiecza cztery kwartały: Grodzki, Garncarski, Sławkowski i Rzeźniczy, które stanowiły podstawowe jednostki miasta (o funkcjach fiskalnych, obronnych), wyznaczono na podstawie zapisów w księgach szosu¹⁷. Granica obejmującego zachodnią część miasta kwartału Garncarskiego ciągnęła się od murów miejskich ul. Franciszkańską, następnie Bracką w stronę Rynku i przechodziła przez Rynek pomiędzy sukiennicami a wagą wielką i kościołem św. Wojciecha. Otaczała sukiennice, ratusz i inne zabudowania wzniesione na głównym placu i prowadziła dalej ulicą Szewską aż do murów miejskich. Natomiast kwartał Sławkowski obejmował północno-zachodni obszar miasta. Jego granica przebiegała od murów miejskich przy północnej pierzei ulicy Szewskiej, następnie wzdłuż domów przy Rynku, stojących pomiędzy ulicami Szewską i św. Jana, a dalej ulicą św. Jana aż do murów miejskich. Na wschód od kwartału Sławkowskiego rozciągał się kwartał Rzeźniczy. Jego granica szła wzdłuż wschodniej pierzei ulicy św. Jana, następnie przed kamienicami przy Rynku pomiędzy ulicą św. Jana a ulicą Floriańską, dalej ulicą Mikołajską, zachodnią stroną Wendety (Małego Rynku) i ulicą Sienną do murów miejskich. Pozostałą część miasta obejmował kwartał Grodzki. Granica tego kwartału wiodła od murów miejskich ulicą Sienną, następnie skręcała na północ i ciągnęła się wzdłuż zachodniej pierzei Wendety. Z północno-zachodniego rogu tego placu kierowała się ulicą Mikołajską w kierunku zachodnim, dochodząc do Rynku. Przecinała główny plac miasta pomiędzy sukiennicami z jednej a kościołem Mariackim, kościołem św. Wojciecha i wagą wielką z drugiej strony. Następnie przebiegała ulicą Bracką i Franciszkańską, aż do murów miejskich.

Na terenie miasta funkcjonowało w końcu XVI w. pięć parafii. Ich granice zostały wyznaczone na planie na podstawie wizytacji dekanatu krakowskiego przeprowadzonej w 1599 r.¹⁸ Największa parafia – mariacka z kościołem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – była położona centralnie. Obejmowała wszystkie kamienice stojące przy Rynku oraz ulice: Floriańską (cała lewa strona, czyli obecne numery parzyste, a także prawa strona od Rynku do drugiej ulicy „poprzecznej”, czyli Szrotarskiej), św. Jana, Sławkowską, Rogacką aż do łąźni (ta należała do parafii św. Stefana), następnie całą ulicę Żydowską i jej przecznice prowadzącą do szkoły św. Szczepana, a także domy przy części ulicy św. Szczepana (od Rynku do wspomnianej szkoły), ulicę Szewską (Świecką) po obu stronach

¹⁶ *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. 1: (1507–1586), z. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1885, nr 249; K. Pieradzka, *Rozkwit średniowiecznego Krakowa*, s. 172–173; Z. Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003, s. 42–43; J. Bogdanowski, *Baszty*, [w:] *Encyklopedia Krakowa*, Warszawa–Kraków 2000, s. 48–49; tenże, *Bramy miejskie*, [w:] tamże, s. 83; W. Komorowski, W. Niewalda, H. Rojkowska, *Kraków – rozwój zabudowy murowanej do połowy XVII wieku*, [w:] AHMP Kraków, plan nr 4.5; H. Rojkowska, W. Niewalda, *Mury obronne Krakowa do czasu ich wyburzenia*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, s. 493–524.

¹⁷ Por. M. Niwiński, *Stanowiska własności nieruchomości w Krakowie XVI i XVII stulecia*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, dołączona mapa.

¹⁸ AV Cap. 3, k. 111; Wiz. Krk. 1599, s. 38, 57, 63, 73.

od Rynku aż do pierwszej przecznicy (obecnie ul. Jagiellońska), nieruchomości po lewej stronie ulicy Wiślniej od Rynku po jej przecięcie się z ulicą Gołębią, następnie obie strony odcinka ulicy Gołębiej pomiędzy ulicami Wiślną i Bracką, ulicę Bracką z wyjątkiem dwóch domów u jej wylotu w pobliżu kościoła Franciszkanów, ulicę Grodzką od Rynku do skrzyżowania z ulicą Szeroką, następnie położoną bliżej Rynku stronę ulicy Stolarskiej oraz całą ulicę Sienną i całą ulicę św. Mikołaja wraz z Wendetą, wreszcie obie strony ulicy Szpitalnej (św. Ducha) aż do szpitala scholarów, czyli do ulicy Szrotarskiej.

Druga pod względem obszaru parafia Wszystkich Świętych rozciągała się na południu miasta. W jej skład wchodziły domy przy ulicy Szerokiej (aż do nieruchomości prepozyta klasztoru miechowskiego włącznie po jednej stronie i do browaru należącego do dominikanów po stronie drugiej), cmentarz obok kościoła Dominikanów, następnie nieruchomości po obu stronach ulicy Grodzkiej (od jej przecięcia z ulicą Szeroką aż do Bramy Grodzkiej), ulica Kanonicza oraz ulice „poprzeczne”. Granice parafii wychodziły poza mury miejskie¹⁹.

Pozostałe parafie były niewielkie. Parafia św. Anny obejmowała nieruchomości po jednej (bliższej świątyni parafialnej) stronie ulicy Szewskiej od Bramy Szewskiej do skrzyżowania z ulicą „poprzeczną” (obecnie Jagiellońska), następnie domy po obu stronach tej ulicy poprzecznej (pomiędzy ulicą Szewską a św. Anny), a także wszystkie zabudowania przy ulicy św. Anny oraz przy ulicy Gołębiej (od murów miejskich do skrzyżowania tej ulicy z ulicą Wiślną). Ponadto w skład parafii wchodziły zabudowania po prawej (zachodniej) stronie ulicy Wiślniej od Rynku aż do murów miejskich²⁰.

Z parafią św. Anny sąsiadowała od północy parafia św. Szczepana. Linia graniczna pomiędzy tymi parafiami przebiegała ulicą Szewską od murów miejskich do ulicy „poprzecznej” (obecnie Jagiellońskiej), z tym że domy po stronie prawej (patrząc od Rynku) należały do parafii św. Szczepana. Jej podległe były również nieruchomości po bardziej od Rynku oddalonej stronie ulicy „poprzecznej” (łączącej ulicę Szewską z ulicą św. Szczepana), a także nieruchomości po obu stronach ulicy św. Szczepana, nie całej wszakże, a tylko połowy bardziej oddalonej od Rynku (od murów miejskich do skrzyżowania z ulicą „poprzeczną” (obecnie Jagiellońska) i ulicą św. Macieja. Domy stojące przy tej ostatniej (ze strony bardziej oddalonej od Rynku) również należały do parafii św. Szczepana, której granice wykraczały poza mury miejskie²¹.

Piąta krakowska parafia pod wezwaniem Krzyża Świętego zajmowała północno-wschodnią część miasta. Jej granica przebiegała po prawej stronie części ulicy Floriańskiej (od Bramy Floriańskiej do ulicy Szrotarskiej) i następnie ulicą Szrotarską aż do murów miejskich.

Na planie zaznaczono kategorie własności nieruchomości w Krakowie w 1598 r. Podstawę rekonstrukcji stosunków własnościowych stanowiły staropolskie akta miasta Krakowa, przechowywane w Archiwum Państwowym w Krakowie. Dzięki znakomitej podstawie źródłowej autorzy zdecydowali się nawet na przedstawienie stosunków własnościowych w ściśle określonym momencie, w 1598 r. Z tego bowiem roku zachowały się prawie w komplecie najważniejsze źródła do tego typu badań, mianowicie księgi szosu z trzech kwartałów: Grodzkiego, Garncarskiego i Sławkowskiego. Natomiast nie przetrwał do dziś rejestr szosu kwartału Rzeźniczego, dlatego wykorzystano dla tej części miasta spis wcześniejszy (1593) oraz późniejszy (1607)²².

Zebrane z ksiąg szosu informacje nie dają jeszcze pełnego obrazu stosunków własnościowych w Krakowie. W wykazach podatkowych uwzględniono bowiem tylko fragmentarycznie kamienice wyłączone spod jurysdykcji miejskiej²³. W celu rekonstrukcji grupy właścicieli nieruchomości, ustalenia ich przynależności stanowej i zawodów przeprowadzono kwerendę źródłową w podstawowych seriach ksiąg miejskich. Najwięcej interesujących informacji zawierają księgi ławnicze, do których wpisywano zwykle transakcje sprzedaży domów. Autorzy przejrżeli *acta scabinalia* z lat 1590–1602²⁴. Poszukiwaniami objęto też księgi radzieckie z lat 1590–1602²⁵, księgi wójtowskie z lat

¹⁹ Wiz. Krk. 1599, s. 38.

²⁰ Tamże, s. 73.

²¹ Tamże, s. 57.

²² AP Kraków, rkps 2561–2564 oraz rkps 2559, 2573. Dla innych lat schyłku XVI w. zachowało się mniej rejestrów szosu. Na przykład brak tych źródeł z lat 1596–1597, 1599 i 1600; por. *Katalog Archiwum aktów dawnych miasta Krakowa*, t. 2, Kraków 1915, s. 334–335.

²³ M. Niwiński, *Stanowy podział własności*, s. 553.

²⁴ AP Kraków, rkps 26–28.

²⁵ AP Kraków, rkps 452–456.

1592–1601²⁶, testamenty mieszczańskie²⁷ oraz księgi Sądu Wyższego Prawa Magdeburgskiego na zamku krakowskim²⁸. Niezwykle cenne okazały się opublikowane niedawno księgi wiertelnicze, zawierające szczegóły zabudowy oraz nazwiska właścicieli nieruchomości, ale są to wyłącznie informacje o kamienicach i posesjach, które były przedmiotem sporu i rada wysyłała tam zaprzysiężonych wiertelników w celu oceny szkód sąsiedzkich lub podziałów spadkowych²⁹. Przy identyfikacji właścicieli sięgano niejednokrotnie do źródeł rękopiśmiennych w szerszym zakresie chronologicznym. Wykorzystano też opublikowane przez Zenona Piecha inskrypcje z kościoła Mariackiego³⁰. W mniejszym stopniu przydatny okazał się drukowany zbiór dokumentów miasta Krakowa³¹.

Z wykorzystanej literatury przedmiotu w pierwszym rzędzie wymienić należy opracowane przez Adama Chmiela zestawienia właścicieli domów przy niektórych ulicach Krakowa, które, mimo licznych luk, stanowią wciąż cenne wskazówki dla badaczy nieruchomości w mieście, a dzięki temu, że obejmują znaczny zakres chronologiczny, mogą być pomocne przy weryfikacji materiału źródłowego³². Podobny charakter mają publikowane ostatnio przez Waldemara Komorowskiego i Kamilę Follprecht zestawienia właścicieli kamienic przyrynkowych³³. Użyteczne okazało się również opracowane niedawno przez Kamilę Follprecht podobne zestawienie właścicieli nieruchomości w Krakowie w 1655 r., a także krakowski zeszyt *Atlasu historycznego miast polskich* oraz jubileuszowe wydanie *Nowych studiów nad rozwojem miasta*³⁴.

Do identyfikacji osób wykorzystano liczne biogramy w *Polskim słowniku biograficznym*, następnie monografię miasta w okresie nowożytnym pióra Janiny Bieniarzówny i Jana M. Małeckiego, a także opracowania poświęcone szesnastowiecznej radzie miejskiej oraz krakowskim złotnikom, drukarzom, lekarzom, aptekarzom, kupcom i inne³⁵. Identyfikację szlacheckich właścicieli nieruchomości przeprowadzono głównie na podstawie herbarzy oraz spisów urzędników centralnych i ziemskich³⁶.

W aneksie znajduje się wykaz właścicieli posesji, na podstawie którego zaznaczono na planie poszczególne rodzaje własności. Nieruchomości zostały ułożone w porządku alfabetycznym według współczesnych nazw ulic i placów. W zestawianiu nieruchomości przy poszczególnych ulicach przyjęto układ kamienic pierzejami (numery nieparzyste i parzyste), natomiast nieruchomości przy placach i rynkach mają numerację ciągłą. Jest rzeczą oczywistą, że w 1598 r. domy nie posiadały numeracji, którą

²⁶ AP Kraków, rkps 214–222.

²⁷ AP Kraków, rkps 772.

²⁸ AP Kraków, rkps SWPM I-12 – SWPM I-14.

²⁹ *Księga wiertelnicza krakowska*, cz. 1–4, (1568–1606), wyd. K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Ł. Walczy, Kraków 1997–2000.

³⁰ *Corpus Inscriptionum Poloniae*, t. 8: *Województwo krakowskie*, red. Z. Perzanowski, z. 2: *Bazylika Mariacka w Krakowie*, wyd. Z. Piech, Kraków 1987.

³¹ *Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, 2.

³² A. Chmiel, *Domy krakowskie, ul. Floriańska*, cz. 1–2, BK, t. 54, 57–58: 1917–1920; tenże, *Domy krakowskie, ul. Grodzka*, cz. 1–2, BK, t. 81, 85: 1934–1935; tenże, *Domy krakowskie, ul. Św. Jana*, cz. 1–2, BK, t. 61–62: 1924; tenże, *Domy krakowskie, ul. Sławkowska*, cz. 1–2, BK, t. 73, 75: 1931–1932.

³³ W. Komorowski, K. Follprecht, *Właściciele kamienic Rynku krakowskiego w czasach nowożytnych (do pierwszej okupacji szwedzkiej)*, „*Krakowski Rocznik Archiwalny*”, t. 2, s. 11–30; t. 3, s. 23–33; t. 4, s. 11–27; t. 5, s. 11–19; t. 6, s. 11–22; t. 7, s. 11–25; t. 8, s. 13–24; t. 9, s. 39–43; t. 10, s. 45–50; t. 11, s. 21–28; t. 12, s. 19–30; t. 13, s. 55–68.

³⁴ K. Follprecht, *Właściciele*; AHMP Kraków; *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*.

³⁵ J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, *Dzieje Krakowa*, t. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1984; Z. Noga, *Krakowska rada miejska*; A. Ciechanowiecki, *Złotnicy czynni w Krakowie w latach 1600–1700*, [w:] *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, t. 6, Buenos Aires–Paryż 1974, s. 13–142; J. Pietrusiński, *Złotnicy krakowscy XIV–XVI wieku i ich cech*, Warszawa 2000; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983; J. Lachs, *Kronika lekarzy krakowskich XVI wieku*, „*Archiwum Do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*”, t. 12, 1910.

³⁶ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 1–16, Warszawa 1901–1913; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 1–10, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1839–1846; B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. Turowski, Kraków 1858; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1–15, Warszawa 1904–1931; *Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski i in., red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992. Spośród spisów urzędników ziemskich najczęściej korzystano z zestawień dotyczących Małopolski i Rusi: *Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1990; *Urzędnicy województwa lubelskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. W. Kłaczewski, W. Urban, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1991; *Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Przyboś, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1987; *Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993.

wprowadzano dopiero od XVIII w. Autorzy używają numeracji współczesnej z powodów technicznych: aby precyzyjnie i jednoznacznie wskazać w przestrzeni miejskiej konkretną, opisywaną nieruchomość oraz aby ułatwić czytelnikom możliwość samodzielnej jej identyfikacji³⁷.

W kolumnie pierwszej umieszczono współczesny numer domu. Jeżeli towarzyszy mu oznaczenie literowe (A, B, C itd.), oznacza to, że w końcu XVI w. ta część stanowiła odrębną nieruchomość. Natomiast brak współczesnego numeru nieruchomości oznacza obiekt obecnie nieistniejący, którego lokalizacji nie udało się precyzyjnie ustalić.

W kolumnie drugiej umieszczono informacje o właścicielu nieruchomości: imię i nazwisko, zawód, pełniony urząd lub funkcję (w wypadku mieszczan tylko najważniejsze: rajcy, ławnika, ławnika sądu wyższego prawa na zamku krakowskim), a w odniesieniu do szlachty także herb. Przyjęto, że właścicielem była osoba umieszczona w księgach szosu. Nie uwzględniono zastawów ani zapisów wyderkafowych. Niekiedy jako właścicielki występowały wdowy. Zdarzało się również, że nie przeprowadzono jeszcze postępowania spadkowego do końca i wówczas jako właściciele figurują w tabeli spadkobiercy zmarłego. Autorzy pozostawali przy tym określeniu, nie wnikając w szczegóły późniejszych podziałów. Sprawy spadkowe ciągnęły się bowiem latami i przybierały różny obrót³⁸. Natomiast przy transakcjach kupna-sprzedaży zawartych w 1598 r. wpisywano już nazwiska nowych właścicieli³⁹. Warto tu zastrzec, że w umieszczonym przy każdym z właścicieli posesji przypisie podano jedynie podstawowe wskazówki źródłowe, które w sposób jednoznaczny potwierdzają wymienione informacje. Nie oznacza to oczywiście zebrania w przypisach wszystkich informacji źródłowych potwierdzających własność nieruchomości, zawód właściciela czy pełniony przezeń urząd.

W kolumnie trzeciej umieszczono kategorię własności poszczególnych posesji, wyróżniając nieruchomości: królewskie, duchowne, uniwersyteckie, szlacheckie, mieszczańskie i miejskie. Powyższa klasyfikacja oddaje lepiej sytuację, gdyż wyróżnia z własności duchownej obiekty uniwersyteckie⁴⁰. Nie udało się ustalić kategorii własności zaledwie czterech nieruchomości położonych przy ulicach: Franciszkańskiej (bez numeru), Floriańskiej (obecnie nr 32B), Gołębiej (obecnie nr 3) i Szpitalnej (obecnie nr 16C).

Własność królewska

Własnością królewską były tylko dwa budynki – wzniesiony obok Bramy Grodzkiej przez króla Zygmunta I arsenał oraz stojąca w pobliżu ludwisarnia⁴¹.

Własność duchowna

W Krakowie widoczny jest znaczny udział własności kościelnej już w końcu XVI w. Składały się na nią obiekty sakralne, siedziby klasztorów, instytucji prowadzonych przez Kościół (szkoły, szpitale) oraz obiektów rezydencjonalnych i domów mieszkalnych.

Przestrzeń sakralna Krakowa szesnastowiecznego była zróżnicowana. Oprócz pięciu kościołów parafialnych (NPMarii, św. Anny, Krzyża Świętego, św. Szczepana i Wszystkich Świętych), funkcjonowały tu w końcu XVI w. świątynie klasztorne. Miały je klasztory męskie od dawna zasiedziałe w mieście:

³⁷ Zob. J.S. Jamroz, *Mieszczańska kamienica krakowska*, Kraków 1983, s. 160.

³⁸ Por. Z. Noga, *Kamienica pod Modrym Lwem i jej właściciele w XVI wieku*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004, s. 176–181.

³⁹ Oto np. w tymże roku 1598 sukcesorzy zmarłego rajcy Jana Zuttera: obywatel Pragi Mateusz Zutter i jego siostry – Anna (żona Jana Alantsee), Małgorzata (żona Bartłomieja Chodowicza), Justyna (żona Jana Liskowicza), a także Jan Radwan, wdowiec po zmarłej Zuzannie Zutterównie (miała z nim dwóch synów, Jana i Piotra) oraz Anna wdowa po Hieronimie Zutterze (miała z nim syna Andrzeja) sprzedali dom swojego ojca (stojący przy ulicy Floriańskiej między kamienicą zmarłego rajcy Jana Baptysty Fontany a kamienicą Andrzeja Netingera, obecnie nr 25) krewnemu Janowi Łyszkowiczowi za 3000 złp.; AP Kraków, rkps 455, s. 37.

⁴⁰ Por. M. Niwiński, *Stanowy podział własności*.

⁴¹ S. Tomkovicz, *Ulice i place*, s. 70.

dominikanie (św. Trójcy), duchacy (Ducha Świętego), franciszkanie konwentualni (św. Franciszka z Asyżu) i markowie (św. Marka Ewangelisty). Niedawno sprowadzeni jezuita przejęli w 1583 r. kościół pod wezwaniem św. Barbary, a dwa lata później stojącą niegdyś na obecnym placu Szczepańskim kaplicę św. św. Macieja i Mateusza. W 1597 r. rozpoczęli prace przy budowie monumentalnej świątyni pod wezwaniem św. św. Piotra i Pawła, którą wznoszono do roku 1619⁴². Natomiast spośród istniejących w murach miasta trzech zgromadzeń żeńskich (duchaczki, dominikanki, klaryski), tylko te ostatnie miały osobną świątynię pod wezwaniem św. Andrzeja przy ulicy Grodzkiej⁴³.

Oprócz kościołów parafialnych, klasztornych, siedzib zgromadzeń zakonnych zaznaczono na planie również inne obiekty sakralne: świątynię pod wezwaniem św. Idziego oraz kaplice noszące wezwania świętych: Marcina, Marii Magdaleny, Jana Chrzyciela, Rocha, Piotra Apostoła i Wojciecha⁴⁴. Pomiędzy natomiast kaplice niestanowiące odrębnych obiektów.

Do własności duchownej włączono również budynki kolegiów jezuickich oraz szkół, prowadzonych przy kościołach parafialnych (Mariackim, św. Szczepana, św. Anny, Wszystkich Świętych) i innych (Ducha Świętego, św. Jana), a także nieruchomości szpitali (Ducha Świętego, św. Szczepana, św. Sebastiana i scholarów). Osobną kamienicę miało przy ulicy Siennej założone przez księdza Piotra Skargę w 1584 r. Bractwo Miłosierdzia, którą wraz z domem konfraterni literackiej św. Barbary przy ulicy Sławkowskiej potraktowano jako własność duchowną⁴⁵.

Zaznaczono również cmentarze, istniejące wówczas przy kościołach: Najświętszej Panny Marii, św. Anny, św. Trójcy, Ducha Świętego, św. Krzyża, św. Szczepana i Wszystkich Świętych. Do własności duchownej zostały zaliczone również zbory: kalwiński (ul. św. Jana) i ariański (ul. Szpitalna), które w 1598 r. znajdowały się już w ruinie⁴⁶.

Znaczną część własności duchownej stanowiły budynki mieszkalne. Wśród nich wyróżniał się okazały pałac biskupów krakowskich z rozległym zapleczem gospodarczym. Odrębne nieruchomości należały do poszczególnych parafii i klasztorów (najwięcej domów było w posiadaniu klasztoru Dominikanów). Na terenie miasta mieli swoje domy duchowni związani z katedrą. Największym posiadaczem była kapituła katedralna, do której należało 21 domów stojących przy ulicy Kanoniczej oraz kamienice przy ulicy Grodzkiej. Tam stały też domy zamieszkałe przez niższych duchownych z katedry i zamku królewskiego.

Kilka nieruchomości należało do duchowieństwa spoza Krakowa. Mieściły się tu rezydencje arcybiskupa gnieźnieńskiego, kapituły gnieźnieńskiej oraz opatów z klasztorów cysterskich w Jędrzejowie, Mogile i Koprzywnicy, a także: opata z klasztoru Norbertanów w Hebdowie, opata benedyktynów w Tyńcu oraz benedyktynek ze Staniątek. W Krakowie mieli również swój dom księży z kościoła św. Floriana na Kleparzu, a nawet proboszcz kolegiaty w Wojniczu⁴⁷.

Własność uniwersytecka

Spośród własności określanej zwykle w literaturze jako kościelna zostały wyodrębnione nieruchomości należące do uniwersytetu. Dzięki temu jest lepiej widoczny wpływ Akademii na przestrzeń miejską, a jednocześnie plan przedstawia dokładniej rozmiary nieruchomości kościelnych⁴⁸. Własnością uniwersytetu było 14 nieruchomości, skoncentrowanych przy ulicach św. Anny, Gołębiej, Wiślniej, Grodzkiej i Brackiej. W tej liczbie są przede wszystkim kolegia (*Maius, Minus, Iuridicum*) i bursy: Węgierska, Jeruzalem, Filozofów, Nowa, Prawników (*Juristarum, Iurisperitorum*), Ubogich (*Pauperum*).

⁴² Wiz. Krk. 1599, s. 47, 63; J. Paszcenda, *Kościół św. Barbary*, s. 41, 71.

⁴³ Wiz. Krk. 1599, s. 44.

⁴⁴ Podział na kaplice i kościoły został zaczerpnięty ze źródła: Wiz. Krk. 1599, s. 19, 23, 42, 45, 49, 81.

⁴⁵ AP Kraków, sygn. perg. 690; por. P. Skarga, *Bractwo Miłosierdzia w Krakowie u Św. Barbary*, Kraków 1598; *Książka pamiątkowa Arcybractwa Miłosierdzia i Banku Pobożnego w Krakowie od roku 1584 do 1884*, Kraków 1884; por. H. Zaremska, *Bractwa w średniowiecznym Krakowie*, Wrocław 1977, s. 44–45.

⁴⁶ *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie. Zaburzenia wyznaniowe w latach 1551–1598*, oprac. R. Żelewski, Wrocław 1962, s. 164–187.

⁴⁷ Zapewne Andrzej Chruściński, prepozyt wojnicki w latach 1576–1609; J. Szymański, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu 1465–1786*, Lublin 1962, s. 154–155.

⁴⁸ Zob. M. Niwiński, *Stanowy podział własności*, dołączona mapa.

Własność szlachecka

Wiadomo, że do szlachty należały 73 nieruchomości, położone w większości w południowej stronie miasta, w bliskości Wawelu, przede wszystkim przy ulicach Grodzkiej i Poselskiej. Nieliczne domy szlacheckie stały przy Rynku i przy Małym Rynku. Należały głównie do rodzin związanych z Małopolską i piastujących tutejsze ważniejsze urzędy ziemskie. Nieliczne przeszły na własność szlachecką w wyniku małżeństw zawartych z mieszczkami. Udział nieruchomości szlacheckich nie przekraczał jeszcze 10% i od tamtej pory systematycznie wzrastał⁴⁹.

Własność miejska

W odrębną kategorię została wydzielona własność miejska. Stanowiły ją budynki użyteczności publicznej (ratusz, łaźnia, kuchnia), obiekty handlowe (sukiennice, kramy), infrastruktury miasta (rurmus, arsenał, wybudowany w 1565 r. pomiędzy Basztami Ciesielską a Stolarską⁵⁰) oraz kilka domów mieszkalnych, będących własnością gminy miejskiej i administrowanych przez radę.

Własność mieszczańska

Najwięcej, bo aż 471 nieruchomości należało w Krakowie u schyłku XVI w. do mieszczan⁵¹. Kilka rodzin patrycjuszowskich (Cyrusowie, Czeczotkowie, Pernusowie, Zalasowscy, del Pacowie) oraz niektórzy rajcy (Marcin Urbanowicz, Joachim Ciepiewski) mieli wprawdzie po kilka kamienic, jednak większa koncentracja własności w rękach jednej rodziny lub osoby nie występowała. Mimo że dane o zawodach mieszczańskich właścicieli nie są pełne (nie udało się ustalić zawodów 48 z nich), z tablicy 2 wyłania się interesujący obraz struktury zawodowej właścicieli domów w końcu XVI w.⁵²

Jak wynika z tabeli 13, wśród mieszczańskich właścicieli nieruchomości oczywistą przewagę mieli kupcy. Natomiast znaczny udział karczmarzy wynikał najpewniej z funkcji stołecznych miasta, w którym stale przebywało sporo gości. Dotyczy to również piekarzy, którzy ulokowali się tuż za przedstawicielami prestiżowych zawodów: kuźnierzami i złotnikami.

Zauważalna była nadto grupa „inteligencji”. Oprócz ujętych w tabeli osiemnastu lekarzy i prawników (często jednocześnie członków rady miejskiej i profesorów Uniwersytetu), możemy do niej zaliczyć również urzędników – właścicieli czternastu innych nieruchomości (trzy domy sekretarzy królewskich mieszczańskiego pochodzenia, nieruchomość pisarza wielkorządowego, następnie trzy kamienice pisarzy miejskich oraz nieruchomości: syndyka, pisarza skarbowego, pisarza celnego i sądu wyższego prawa, hutmana ratusznego, a także pisarza Garbar).

Przewaga kupców w grupie właścicieli nieruchomości była nie tylko liczebna. Należały do nich kamienice w miejscu prestiżowym, przy Rynku (34 na ogólną liczbę 55 nieruchomości) oraz przy ulicach: Floriańskiej (15), św. Jana (14) oraz przy Szczepańskiej i na placu Szczepańskim (9). Domy karczmarzy, drugiej pod względem liczebności grupy zawodowej, stały wprawdzie przy każdej niemal ulicy, ale najczęściej przy ulicach wjazdowych: Szewskiej, Mikołajskiej i Sławkowskiej. Również lokalizacja majątków nieruchomych należących do trzech innych grup zawodowych miała związek z prowadzoną przez ich właścicieli działalnością gospodarczą. Rzeźnicy byli posesorami działek i zabudowań głównie przy ulicach Szpitalnej i Świniej, wszystkie kamienice introligatorów leżały w pobliżu uniwersytetu, przy ulicy Gołębiej, a połowa domów należących do złotników stała przy atrakcyjnej handlowo ulicy

⁴⁹ Pół wieku później do szlachty należało już 105 parcel; K. Follprecht, *Właściciele*, s. 13.

⁵⁰ M. Friedberg, *Kraków*, s. 208; K. Pieradzka, *Rozkwit*, s. 172–173.

⁵¹ Do połowy następnego stulecia liczba nieruchomości mieszczańskich zmalała do 386; K. Follprecht, *Właściciele*, s. 13–14; por. M. Niwiński, *Stanowy podział własności*, s. 573.

⁵² Załączona tabela uwzględnia jednak wyłącznie właścicieli domów i nie daje pełnego obrazu lokalizacji przestrzennej układu zawodowego w mieście, gdyż wielu rzemieślników wynajmowało pomieszczenia na warsztat i mieszkanie. Dotyczy to również kupców i kramarzy.

2. Struktura zawodowa właścicieli nieruchomości mieszczańskich w Krakowie u schyłku XVI w.

Zawód właściciela	Liczba domów	Zawód właściciela	Liczba domów
Kupiec	104	Ślusarz	8
Karczmarz	57	Prasoł	6
Kuśnierz	32	Rymarz	6
Złotnik	23	Chirurg (cyrulik)	6
Piekarz	20	Kotlarz	6
Szewc	20	Drukacz	5
Krawiec	16	Muzyk	5
Rzeźnik	16	Prawnik	5
Urzędnik	14	Introligator	4
Aptekarz	11	Kichlarz	4
Mydlarz	10	Murarz	4
Lekarz	9	Przekupień	4
Prawnik	9	Pozostałe	83

Uwaga:

1. Jeżeli jako właścicielka występowała wdowa (w 65 przypadkach) lub spadkobiercy (takich nieruchomości jest 77), w tabeli uwzględniono zawód zmarłego męża lub spadkodawcy.
2. W grupie określonej w tabeli 13 jako „pozostałe” mieszczą się właściciele nieruchomości, których zawodu nie udało się ustalić oraz 35 rzemieślników następujących zawodów: konwisarze (3), kowale (3), bednarze (2), malarze (2), miecznicy (2), paśnicy (2), piwowarzy (2), siodlarze (2), słodownicy (2), stolarze (2), sukiennicy (2), balwierz (1), cieśla (1), czapnik (1), kramarz (1), *krupnik* (1), kucharz (1), kurdybanik (1), łaziebnik (1), miechownik (1), płatnerz (1), śledziownik (1).

Grodzkiej. Z kolei nieruchomości kuśnierzy były rozrzucone po całym mieście (najczęściej przy ulicy Grodzkiej i Mikołajskiej).

Pewną trudność interpretacyjną stanowiła grupa właścicieli, która uzyskała nobilitację. Dotyczy to w szczególności rodzin patrycjuszowskich. W takich wypadkach, jeżeli właściciele posiadali obywatelstwo miejskie, a nawet pełnili urzędy rajców lub ławników, zostali zaliczeni do mieszczaństwa⁵³. Jest to tym bardziej uzasadnione, że ich nieruchomości podlegały prawu miejskiemu⁵⁴. Natomiast informacje o nobilitacji właścicieli nieruchomości umieszczono w przypisach do tabeli głównej.

Dodajmy jeszcze, że mając na względzie przejrzystość planu i unikanie zbędnej szczegółowości, autorzy zrezygnowali z wyodrębnienia kolejnej formy własności korporacyjnej – nieruchomości cechowych, traktując je jako własność mieszczańską⁵⁵.

W przypisach umieszczono nadto nazwy kulturowe kamienic, których udało się znaleźć w źródłach zaledwie 23 i ich zestawienie jest z pewnością niepełne. Autorzy zrezygnowali z podawania licznych nazw dzierżawczych, ukształtowanych od nazwisk aktualnych właścicieli kamienic, których żywot był zazwyczaj krótki (zanikały zwykle po zmianie właściciela).

Zarówno plan, jak i tabela cechują się z oczywistych względów statycznością. Są tylko „fotografią” przestrzeni i mieszkańców Krakowa u schyłku XVI stulecia. Autorzy żywią nadzieję, że przedstawiony obraz stanie się impulsem do chronologicznie szerszych badań nad socjotopografią miasta, które ukażą dynamikę przemian.

⁵³ Wyjątkowo Jana Kirsteina Cerasinusa, sekretarza królewskiego, nobilitowanego w 1578 r., zaliczono do szlachty, chociaż wywodził się z rodziny mieszczańskiej.

⁵⁴ W Krakowie istniały kamienice mieszczańskie, wyłączone spod jurysdykcji władz miejskich na mocy indywidualnych przywilejów monarszych. Król Zygmunt August zniósł jednak ten stan prawny 26 V 1576 r. W tym dokumencie wymieniono prawie pięćdziesięciu mieszczan, którzy utracili dotychczasowy status; *Prawa, przywileje i statuta*, t. 1, z. 1, nr 232; Z. Noga, *Krakowska rada miejska*, s. 35.

⁵⁵ Własne domy posiadały cechy: złotników (ul. Bracka), krawców (ul. Grodzka i Szpitalna) oraz piekarzy (ul. Krzyża Św.).

ANEKS

Wykaz właścicieli nieruchomości w Krakowie w 1598 r.

Skróty zastosowane w Wykazie właścicieli nieruchomości w Krakowie w 1598 r.

- BK – „Biblioteka Krakowska”
- Bąk-Koczarska – C. Bąk-Koczarska, *Mieszkańcy palacu „pod Krzysztofory” w Krakowie. Właściciele i lokatorzy od XIV do XX wieku*, Kraków 1999
- Bieniarzówna – J. Bieniarzówna, *Mieszczanństwo krakowskie XVII w. Z badań nad strukturą społeczną miasta*, Kraków 1969
- Bocheński – Z. Bocheński, *Krakowski cech mieczników*, BK, t. 92, 1937
- Boniecki – A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 1–16, Warszawa 1901–1913
- Chmiel 1917 – A. Chmiel, *Domy krakowskie. Ulica Floriańska*, cz. 1, BK, t. 54, 1917
- Chmiel 1920 – A. Chmiel, *Domy krakowskie. Ulica Floriańska*, cz. 2, BK, t. 57–58, 1920
- Chmiel 1924 – A. Chmiel, *Domy krakowskie. Ulica św. Jana*, cz. 1–2, BK, t. 61–62, 1924
- Chmiel 1931 – A. Chmiel, *Domy krakowskie. Ulica Sławkowska*, cz. 1, BK, t. 73, 1931
- Chmiel 1932 – A. Chmiel, *Domy krakowskie. Ulica Sławkowska*, cz. 2, BK, t. 75, 1932
- Chmiel 1934 – A. Chmiel, *Domy krakowskie. Ulica Grodzka*, cz. 1, BK, t. 81, 1934
- Chmiel 1935 – A. Chmiel, *Domy krakowskie. Ulica Grodzka*, cz. 2, BK, t. 85, 1935
- Ciechanowiecki – A. Ciechanowiecki, *Złotnicy czynni w Krakowie w latach 1600–1700, Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, t. 6, Buenos Aires–Paryż 1974
- Drukarze – *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983
- Gapski – H. Gapski, *Klasztory krakowskie w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. Analiza przestrzenna środowisk zakonnych*, Lublin 1993
- Katalog zabytków 1971 – *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 2: *Kościół i klasztor Śródmieścia. Tekst*, cz. 1, red. A. Bochnak, J. Samek, Warszawa 1971
- Katalog zabytków 1978 – *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 3: *Kościół i klasztor Śródmieścia. Tekst*, cz. 2, red. A. Bochnak, J. Samek, Warszawa 1978
- Kiełbicka, Wojas 1993 – *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1507–1572. Libri iuris civilis Cracoviensis*, wyd. A. Kiełbicka, Z. Wojas, Kraków 1993 (Fontes Cracovienses, t. 1)
- Kiełbicka, Wojas 1994 – *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1573–1611. Libri iuris civilis Cracoviensis*, wyd. A. Kiełbicka, Z. Wojas, Kraków 1994 (Fontes Cracovienses, t. 2)
- Komorowski, Follprecht – W. Komorowski, K. Follprecht, *Właściciele kamienic Rynku krakowskiego w czasach nowożytnych (do pierwszej okupacji szwedzkiej)*, cz. 1–9, „*Krakowski Rocznik Archiwalny*”, t. 2–10, 1996–2004
- KRA – „*Krakowski Rocznik Archiwalny*”
- Lachs 1909 – J. Lachs, *Kronika lekarzy krakowskich do końca XVI wieku. Przyczyunki archiwalne*, Kraków 1909
- Lachs 1919 – J. Lachs, *Dawne łaziebnictwo krakowskie*, BK, t. 55, 1919
- Lachs 1929 – J. Lachs, *Kronika lekarzy krakowskich XVII wieku*, Poznań 1929
- Lachs 1933 – J. Lachs, *Dawne aptekarstwo krakowskie*, Warszawa 1933
- Lachs 1936 – J. Lachs, *Krakowski cech chirurgów (cyrulików) r. 1477–1874*, Lwów 1936
- Lepszy – L. Lepszy, *Przemysł złotniczy w Polsce*, Kraków 1933
- Louis – J. Wawel-Louis, *Przechadzka kronikarza po Rynku krakowskim*, Kraków 1890
- Łętowski – L. Łętowski, *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. 2–4, Kraków 1852–1853
- Muczkowski – J. Muczkowski, *Krwawy burmistrz*, BK, t. 86, 1935
- Niesiecki – K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 1–10, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1839–1846
- Niewalda, Rojkowska – W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zabudowa rezydencjonalna (możnowładcza) dawnego Okołu w XVI wieku*, [w:] *Między gotykiem a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku*, red. E. Fiałek, BK, t. 136, 1997
- Noga – Z. Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003
- Paszenda – J. Paszenda, *Kościół św. Barbary w Krakowie z domem zakonnym księży Jezuitów. Historia i architektura*, BK, t. 125, 1985
- Piech – *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. 8: *Województwo krakowskie*, red. Z. Perzanowski, z. 2: *Bazylika Mariacka w Krakowie*, oprac. Z. Piech, Kraków 1987
- Pieradzka – K. Pieradzka, *Handel Krakowa z Węgrami w XVI wieku*, BK, t. 87, 1935
- Pietrusiński – J. Pietrusiński, *Złotnicy krakowscy XIV–XVI wieku i ich cech*, Warszawa 2000
- PSB – *Polski słownik biograficzny*, t. 1–45, Kraków i in. 1935–2008

- Richter – Kadaster miasta Krakowa z wieku XIX, XVIII, XVII zebrał i napisał Karol Richter 1862, Muzeum Historyczne m. Krakowa, rkps 1507
- RK – „Rocznik Krakowski”
- Rożek – M. Rożek, *Mecenat artystyczny mieszczaństwa krakowskiego w XVII wieku*, BK, t. 118, 1977
- Supranowicz – E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995
- Tomkowicz 1912 – S. Tomkowicz, *Przyczynki do historii kultury Krakowa w pierwszej połowie XVII w.*, Lwów 1912
- Tomkowicz 1926 – S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów. Ich nazwy i zmiany postaci*, BK, t. 63–64, 1926
- Trelińska – *Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w. Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec.*, oprac. B. Trelińska, Lublin 2001
- Uruski – S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1–15, Warszawa 1904–1931
- UrzCentr – *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992
- UrzKraK – *Urzednicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1990
- Wachholz 1921 – L. Wachholz, *Szpitala krakowskie 1220–1920*, t. 1, BK, t. 59, 1921
- Wachholz 1924 – L. Wachholz, *Szpitala krakowskie 1220–1920*, t. 2, BK, t. 60, 1924
- Wanat – B.J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Kraków 1979
- wiert – *Księga wiertelnicza krakowska*, cz. 3–4: 1592–1606, wyd. K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Ł. Walczy, Kraków 1999–2000
- Włodarek – A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów i burs Uniwersytetu Krakowskiego*, Kraków 2000

MAŁY RYNEK (Wendeta, Tandeta)⁵⁶

1A	Spadkobiercy Walentego Dembińskiego (Dębińskiego), h. Rawicz, kasztelana krak., zm. w 1584 r. ⁵⁷	szlach.
1B	Spadkobiercy Jana Langa, wójta krak., zm. w 1588 r. ⁵⁸	mieszcz.
2	Piotr Trawicki, prawnik ⁵⁹	mieszcz.
3	Spadkobiercy Walentego Konrada, kupca, ławnika sądu wyższego prawa, zm. w 1595 r. ⁶⁰	mieszcz.
4A	Spadkobiercy Marcina Piaskowskiego, złotnika, zm. przed 1593 r. ⁶¹	mieszcz.
4B	Księża mansjonarze kościoła św. Barbary ⁶²	duch.
5	Spadkobiercy Joachima Zimmermana (Czymermana), lekarza, zm. ok. 1597 r. ⁶³	mieszcz.
6	Krzysztof Szober, kupiec, rajca krak. ⁶⁴	mieszcz.
7	Księża altaryści kościoła Mariackiego ⁶⁵	duch.
8	Zob. ul. Sienna 8	
	Jatki rzeźnicze ⁶⁶	miej.
	Kuchnia miejska ⁶⁷	miej.

⁵⁶ Paszenda, s. 291; Tomkowicz 1926, s. 123–124; Supranowicz, s. 99.

⁵⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 67; rkps 2574, s. 86; wiert, nr 686, 698, 710; Richter, s. 87; Piech, s. 108; UrzKraK, s. 221–222; A. Tomczak, *Kanclerz egzekucji*, Toruń 1963, s. 141–142.

⁵⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 67; rkps 2574, s. 86; wiert, nr 345, 686; Paszenda, s. 327.

⁵⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 67; rkps 2574, s. 85; rkps 761, s. 309; rkps 763, s. 64; wiert, nr 639, 686, 708, 710; Richter, s. 87.

⁶⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 67; rkps 2574, s. 85; rkps SWPM I-14, s. 240, 752; wiert, nr 686; Noga, s. 200, 317.

⁶¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 67; rkps 2574, s. 85; wiert, nr 486, 639, 708; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1455; Lepsi, s. 158.

⁶² AP Kraków, rkps 2559, s. 66; rkps 2574, s. 85; rkps 27, s. 278; rkps 455, s. 14, 165, 340–341; wiert, nr 112, 486; Paszenda, s. 292.

⁶³ AP Kraków, rkps 2559, s. 66; rkps 2574, s. 85; rkps 455, s. 14; wiert, nr 368, 697; Lachs 1909, s. 54.

⁶⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 66; rkps 2574, s. 84; rkps 26, s. 94, 418; rkps 455, s. 14, 165; wiert, nr 697; Bieniarzówna, s. 169; Noga, s. 346.

⁶⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 66; rkps 26, s. 94, 418; Paszenda, s. 292.

⁶⁶ Budynek obecnie nieistniejący; M. Friedberg, *Kraków w dobie Odrodzenia*, [w:] *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, red. J. Dąbrowski, Kraków 1957, s. 209; Tomkowicz 1912, s. 13; Tomkowicz 1926, s. 124–125; Paszenda, s. 292.

⁶⁷ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2559, s. 72; rkps 2574, s. 90; Paszenda, s. 294.

PLAC DOMINIKAŃSKI (ul. Szeroka)⁶⁸

1	Zob. ul. Grodzka 22	
2A	Spadkobiercy Jana Bursta, malarza, zm. ok. 1597 r. ⁶⁹	mieszcz.
2B	Sebastian Przybytek, złotnik, rajca krak. ⁷⁰	mieszcz.
2C	Jakub Hort (Hurt), chirurg (cyrulik) ⁷¹	mieszcz.
4-6	Rada Miejska ⁷²	miej.
	Dominikanie ⁷³	duch.
	Klasztor Dominikanów i kościół św. Trójcy wraz z otaczającym go cmentarzem ⁷⁴	duch.

PLAC ŚW. DUCHA⁷⁵

	Klasztor Duchaczek ⁷⁶	duch.
	Kościół św. Ducha wraz z otaczającym go cmentarzem ⁷⁷	duch.
	Klasztor Duchaków ⁷⁸	duch.
	Szpital św. Ducha ⁷⁹	duch.
	Kościół św. Krzyża wraz z otaczającym go cmentarzem ⁸⁰	duch.

PLAC MARIACKI⁸¹

1	Zob. ul. Floriańska 1	
2	Jan Ryniowicz, krawiec ⁸²	mieszcz.
3	Anna Leśniowska, h. Kolumna, wdowa po Marcynie, kasztelanie podlaskim, zm. w 1593 r. ⁸³	szlach.
4	Księża kościoła Mariackiego – probostwo ⁸⁴	duch.
5	Księża kościoła Mariackiego – zakrystia ⁸⁵	duch.
	Kościół św. Barbary ⁸⁶	duch.

⁶⁸ Tomkowicz 1926, s. 128; Supranowicz, s. 45.

⁶⁹ AP Kraków, rkps 454, s. 693, 701; rkps 455, s. 42, 44; wiert, nr 641, 657; Tomkowicz 1912, s. 150.

⁷⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 55; wiert, nr 641, 657, 662; Lepsi, s. 159; Bieniarzówna, s. 166; Noga, s. 331.

⁷¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 51; rkps 454, s. 660; wiert, nr 571, 625; Lachs 1936, s. 198; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1410.

⁷² Stało tu 8 kamienic; AP Kraków, rkps 2561, s. 3-4; rkps 454, s. 45, 554; wiert, nr 536.

⁷³ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2561, s. 3.

⁷⁴ Katalog zabytków 1978, s. 114.

⁷⁵ Teren zabudowany, plac powstał w wyniku wyburzenia w XVIII i XIX w. znajdujących się tam budynków; Tomkowicz 1926, s. 112; Supranowicz, s. 170.

⁷⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 43, 49; rkps 2574, s. 57, 66; S. Tomkowicz, *Szpital Ś. Ducha*, Kraków 1892, s. 53.

⁷⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 43; rkps 2574, s. 57; S. Tomkowicz, *Szpital Ś. Ducha*, s. 48-51; Wachholz 1921, s. 64.

⁷⁸ S. Tomkowicz, *Szpital Ś. Ducha*, s. 54-58; K. Antosiewicz, *Zakon kanoników regularnych Ducha Świętego de Saxia w Krakowie*, [w:] *Studia z dziejów kościoła św. Krzyża w Krakowie*, red. ks. Z. Kliś, Kraków 1996, s. 21.

⁷⁹ S. Tomkowicz, *Szpital Ś. Ducha*; Wachholz 1921, s. 54-104.

⁸⁰ Tomkowicz 1912, s. 19; Katalog zabytków 1978, s. 17.

⁸¹ Cmentarz kościoła Mariackiego; Tomkowicz 1926, s. 44; Supranowicz, s. 99.

⁸² AP Kraków, rkps 2559, s. 39; rkps 26, s. 73, 323; wiert, nr 691; Richter, s. 76.

⁸³ AP Kraków, rkps 2559, s. 37; rkps 2574, s. 50; rkps 26, s. 73, 323; wiert, nr 145, 517; K. Buczkowski, *Dom Hippolitów w Krakowie*, RK, t. 22, 1929, s. 111; *Urządnicy województwa podolskiego XV-XVIII wieku (powiaty czerwonogrodzki, kamieniecki, latyczowski)*. Spisy, oprac. K. Przyboś, Kraków 1994, nr 1185.

⁸⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 37; rkps 2574, s. 49; Richter, s. 76; S. Tomkowicz, *Pralatówka parafii N. P. Maryi w Krakowie i jej architektura*, RK, t. 1, 1898, s. 53-58; Paszenda, s. 292.

⁸⁵ BJ, rkps 5354, s. 13v; Paszenda, s. 294.

⁸⁶ Katalog zabytków 1971, s. 94-95.

PLAC SZCZEPAŃSKI (ul. św. Stefana, Żydowska)⁸⁷

1A	Cecylia Lanina (Lana), wdowa po Andrzeju, kupcu, zm. przed 1583 r. ⁸⁸	mieszcz.
1B	Piotr Chruślicki Gędzic, przekupień ⁸⁹	mieszcz.
1C	Księża kościoła św. Szczepana – probostwo ⁹⁰	duch.
2A	Anna Baiół, wdowa po Mateuszu (Macieju), karczmarzu, zm. przed 1595 r. ⁹¹	mieszcz.
2B	Stanisław Kuczkowski, h. Jastrzębiec, żupnik krak. ⁹²	szlach.
3	Szpital kupiecki, zwany szpitalem Bractwa Panny Marii lub szpitalem św. Szczepana ⁹³	duch.
4 ⁹⁴	Stanisław Skalski, szewc ⁹⁵ Paweł Basiecz ⁹⁶	mieszcz.
5A	Stanisław Przybył, piekarz ⁹⁷	mieszcz.
5B	Jan Smosarski, kupiec, wiertelnik krak. ⁹⁸	mieszcz.
6A	Janusz Kalay, złotnik ⁹⁹	mieszcz.
6B	Janusz Kalay, złotnik ¹⁰⁰	mieszcz.
7A	Wilhelm Patyczen, kurdybanik ¹⁰¹	mieszcz.
7B	Spadkobiercy Stanisława, rurmistrza, zm. po 1566 r. ¹⁰²	mieszcz.
8	Zob. ul. św. Tomasza 1	
9	Zob. ul. Szczepańska 11	
	Kościół św. Szczepana wraz z otaczającym go cmentarzem ¹⁰³	duch.
	Szkoła kościoła św. Szczepana ¹⁰⁴	duch.
	Kaplica św. Macieja i Mateusza ¹⁰⁵	duch.
	Kolegium jezuitów ¹⁰⁶	duch.

⁸⁷ Teren między ówczesnymi ulicami św. Szczepana i Żydowską (dzisiaj św. Tomasza) był zabudowany, plac powstał po zburzeniu na początku XIX w. znajdujących się tam budynków; Tomkowicz 1926, s. 98; J. Pasiecznik, *Kościół i klasztor Reformatów w Krakowie*, BK, t. 119, 1978, s. 43; Supranowicz, s. 164.

⁸⁸ AP Kraków, rkps 2552, s. 8; rkps 2563, s. 14; rkps 454, s. 511; rkps 1088, s. 515; Kiełbicka, *Wojas* 1994, nr 798.

⁸⁹ AP Kraków, rkps 2563, s. 14; rkps 26, s. 758; rkps 27, s. 702; Kiełbicka, *Wojas* 1994, nr 1812.

⁹⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 14; rkps 26, s. 564, 574, 758; rkps 27, s. 674, 702; Richter, s. 48.

⁹¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 15; rkps 26, s. 579; rkps 27, s. 674.

⁹² AP Kraków, rkps 2563, s. 15; rkps 26, s. 471, 579; rkps 27, s. 674; Boniecki, t. 13, s. 105; Niesiecki, t. 5, s. 436; Piech, s. 113.

⁹³ Wachholz 1921, s. 45–46.

⁹⁴ Na miejscu dzisiejszej posesji oznaczonej nr 4 znajdowało się kilka domów.

⁹⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 23.

⁹⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 23.

⁹⁷ AP Kraków, rkps 2563, s. 23; rkps 454, s. 531.

⁹⁸ AP Kraków, rkps 2563, s. 23; wiert, nr 574, 576, 578, 583, 689; Bieniarzówna, s. 18.

⁹⁹ Zwana „Starą Mennicą”; AP Kraków, rkps 2563, s. 22; rkps 27, s. 582; rkps 454, s. 531; BJ, rkps 5349, t. 1, s. 205; wiert, nr 689; Lepsi, s. 152; Ciechanowiecki, s. 60; Pieradzka, s. 250–252.

¹⁰⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 22; wiert, nr 673; rkps 27, s. 582; Lepsi, s. 152; Ciechanowiecki, s. 60.

¹⁰¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 22; rkps 26, s. 309; rkps 27, s. 679, 683; wiert, nr 576, 578.

¹⁰² AP Kraków, rkps 2626, s. 120; rkps 1379, s. 365; rkps 26, s. 309; rkps 453, s. 487; rkps 455, s. 312–314; wiert, nr 396; E. Ligęza, *Wodociągi dawnego Krakowa do połowy XVII wieku*, Kraków 1971, s. 54, 58.

¹⁰³ Budynek obecnie nieistniejący; Tomkowicz 1926, s. 98.

¹⁰⁴ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2552, s. 11; Richter, s. 50; Tomkowicz 1926, s. 98.

¹⁰⁵ Budynek obecnie nieistniejący; Tomkowicz 1926, s. 98; M. Rożek, *Nie istniejące kościoły Krakowa*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, t. 33, 1983, s. 105.

¹⁰⁶ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2563, s. 16; wiert, nr 87, 241, 428; Tomkowicz 1926, s. 98; Gapski, s. 90.

	Stanisław Breychowski Tarafa, karczmarz ¹⁰⁷	mieszcz.
	Szymon Sypniowski, przekupień ¹⁰⁸	mieszcz.
	Marcin Zieleński ¹⁰⁹	mieszcz.

PLAC WSZYSTKICH ŚWIĘTYCH (Psi Rynek)¹¹⁰

3/4	Janusz Ostrogski, h. własnego, kasztelan krak. ¹¹¹	szlach.
6	Zob. ul. Bracka 12	
7	Hieronim Maze (Mazza), kupiec ¹¹²	mieszcz.
8A	Księża kościoła Wszystkich Świętych – dziekana ¹¹³	duch.
8B	Księża kościoła Wszystkich Świętych ¹¹⁴	duch.
9A	Ludwik Topff (Top), złotnik ¹¹⁵	mieszcz.
9B	Jan Krosner alias Bobak, szewc ¹¹⁶	mieszcz.
10A	Paweł Raczkowski, kuśnierz ¹¹⁷	mieszcz.
10B	Sebastian Kownacki, kuśnierz ¹¹⁸	mieszcz.
11	Zob. ul. Grodzka 17	
	Jan Szot, kramarz ¹¹⁹	mieszcz.
	Grzegorz Oczecz, szewc ¹²⁰	mieszcz.
	Błażej, paśnik ¹²¹	mieszcz.
	Księża kościoła Wszystkich Świętych – probostwo ¹²²	duch.
	Księża kościoła Wszystkich Świętych – wikarówka ¹²³	duch.
	Kościół Wszystkich Świętych wraz z otaczającym go cmentarzem ¹²⁴	duch.
	Szkoła kościoła Wszystkich Świętych ¹²⁵	duch.
	Kościół św. Franciszka i klasztor Franciszkanów ¹²⁶	duch.

¹⁰⁷ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2563, s. 16; rkps 2572, s. 16.

¹⁰⁸ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2563, s. 16; rkps 454, s. 515; wiert, nr 428.

¹⁰⁹ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2552, s. 10; rkps 2563, s. 16; rkps 454, s. 515; rkps 27, s. 367, 815; wiert, nr 87, 241, 428.

¹¹⁰ Teren zabudowany, plac powstał po zburzeniu znajdujących się tutaj budynków; Tomkowicz 1926, s. 132.

¹¹¹ Wiert, nr 76–78; J. Ostrowski, *Architektura Palacu Wielopolskich*, RK, t. 44, 1973, s. 38; T. Chynczewska-Hennel, *Ostrogski Janusz*, [w:] PSB, t. 24, s. 481–486; UrzKrak, nr 119; Niewalda, Rojkowska, s. 170, 176.

¹¹² AP Kraków, rkps 2561, s. 32; rkps 454, s. 537; rkps 27, s. 716; Tomkowicz 1912, s. 122–123; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 383, 557, 1476.

¹¹³ AP Kraków, rkps 2561, s. 32; rkps 26, s. 543; rkps 27, s. 716; wiert, nr 431; Richter, s. 31.

¹¹⁴ Wiert, nr 215, 252, 792.

¹¹⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 30; rkps 26, s. 543; wiert, nr 636, 792; Lepczy, s. 162; Ciechanowiecki, s. 124.

¹¹⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 31; rkps 454, s. 544; wiert, nr 636, 792; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1578.

¹¹⁷ AP Kraków, rkps 2561, s. 31; rkps 454, s. 544; wiert, nr 148–151, 477, 538, 636, 817.

¹¹⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 31; rkps 454, s. 544; wiert, nr 538, 680.

¹¹⁹ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2561, s. 31.

¹²⁰ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2561, s. 31.

¹²¹ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2561, s. 31.

¹²² Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2561, s. 30; Richter, s. 30.

¹²³ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2561, s. 30; Richter, s. 30.

¹²⁴ Budynek obecnie nieistniejący; AP Kraków, rkps 2561, s. 30. Tomkowicz 1912, s. 26; S. Tomkowicz, *Pałac Wielopolskich w Krakowie i jego dawna dekoracja malarska*, RK, t. 18, 1918, s. 6–7.

¹²⁵ Budynek obecnie nieistniejący; BJ, rkps 5354, s. 45v; Richter, s. 30.

¹²⁶ BJ, rkps 5354, s. 45v, 47v; Tomkowicz 1912, s. 17; Katalog zabytków 1971, s. 108, 116; M. Samek, *Architektura kościoła Franciszkanów w Krakowie w XVII w.*, RK, t. 56, 1985, s. 66–67.

RYNEK GŁÓWNY (Rynek)

	Kościół Mariacki wraz z otaczającym go cmentarzem ¹²⁷	duch.
4	Juliusz Delpace, kupiec, rajca krak. ¹²⁸	mieszcz.
5	Stanisław Szembek, kupiec, rajca krak. ¹²⁹	mieszcz.
6	Mikołaj Zebrzydowski, h. Radwan, marszałek wielki koronny ¹³⁰	szlach.
7	Sebastian Montelupi, kupiec ¹³¹	mieszcz.
8	Abraham Ronenberg, aptekarz i spadkobiercy Jana Baptisty Revexle, aptekarza, zm. w 1593 r. ¹³²	mieszcz.
9	Mikołaj Firlej, h. Lewart, wojewoda krak. ¹³³	szlach.
10	Paweł Bruzik Sternacki, kupiec, ławnik krak. ¹³⁴	mieszcz.
11	Spadkobiercy Mikołaja Alantsee, aptekarza, rajcy krak., zm. ok. 1579 r. ¹³⁵	mieszcz.
12A	Spadkobiercy Jana Baptisty Fontanini, kupca, rajcy krak., zm. w 1596 r. ¹³⁶	mieszcz.
12B	Kasper Gutteter, kupiec, rajca krak. ¹³⁷	mieszcz.
13A	Wawrzyniec Lencz, kupiec ¹³⁸	mieszcz.
13B	Jan Pipan, aptekarz, ławnik sądu wyższego prawa ¹³⁹	mieszcz.
14	Łukasz Delpace, kupiec ¹⁴⁰	mieszcz.
15	Melchior Rezler, kupiec, ławnik krak. ¹⁴¹	mieszcz.
16	Hieronim Orlemes, kupiec, rajca krak. ¹⁴²	mieszcz.
17	Spadkobiercy Karola Soderini, kupca, zm. ok. 1584 r.; Augustyn Gutteter, kupiec; Jan Baptysta Czeki, kupiec ¹⁴³	mieszcz.
18	Stanisław Kaczycki, kuśnierz ¹⁴⁴	mieszcz.
19	Andrzej Cellary, kupiec, rajca krak. ¹⁴⁵	mieszcz.

¹²⁷ Katalog zabytków 1971, s. 1–2.

¹²⁸ Komorowski, Follprecht, cz. 1, KRA, t. 2, s. 24; Noga, s. 304.

¹²⁹ Komorowski, Follprecht, cz. 1, KRA, t. 2, s. 28; Noga, s. 345.

¹³⁰ Wiert, nr 489; UrzCentr, nr 411; Komorowski, Follprecht, cz. 2, KRA, t. 3, s. 30–31.

¹³¹ Komorowski, Follprecht, cz. 3, KRA, t. 4, s. 18.

¹³² Zwana „Pod Jaszczurką”. Wiert, nr 57–59, 469, 470, 489, 515, 633, 737; Komorowski, Follprecht, cz. 3, KRA, t. 4, s. 25.

¹³³ Komorowski, Follprecht, cz. 4, KRA, t. 5, s. 15.

¹³⁴ AP Kraków, rkps 27, s. 75; rkps 27, s. 549; Komorowski, Follprecht, cz. 4, KRA, t. 5, s. 18.

¹³⁵ Wiert, nr 711; Komorowski, Follprecht, cz. 5, KRA, t. 6, s. 13; Noga, s. 293.

¹³⁶ AP Kraków, rkps 26, s. 612; wiert, nr 711; S. Pańków, *Fontanini (Fontanus) Jan Baptysta*, [w:] PSB, t. 7, s. 61; Komorowski, Follprecht, cz. 5, KRA, t. 6, s. 17–18; Noga, s. 307.

¹³⁷ W 1543 r. (potwierdzenie w 1580 r.) rodzina Gutteterów została nobilitowana; AP Kraków, rkps 27, s. 336; wiert, nr 711; A. Chmiel, *Herby Cyruśów mieszczan krakowskich*, RK, t. 1, 1898, s. 270; Bieniarzówna, s. 160; Komorowski, Follprecht, cz. 5, KRA, t. 6, s. 21; Trelińska, nr 164–167; Noga, s. 311.

¹³⁸ Komorowski, Follprecht, cz. 6, KRA, t. 7, s. 14.

¹³⁹ AP Kraków, rkps 27, s. 336; Lachs 1933, s. 102; J. Bieniarzówna, *Pipan Jerzy*, [w:] PSB, t. 26, s. 526; Komorowski, Follprecht, cz. 6, KRA, t. 7, s. 16.

¹⁴⁰ Komorowski, Follprecht, cz. 6, KRA, t. 7, s. 21; Noga, s. 304.

¹⁴¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 36; rkps 27, s. 571; Komorowski, Follprecht, cz. 7, KRA, t. 8, s. 16.

¹⁴² AP Kraków, rkps 2561, s. 36. Komorowski, Follprecht, cz. 7, KRA, t. 8, s. 19.

¹⁴³ Zwana „Mennicą”. Jan Baptysta Czeki został nobilitowany w 1590 r.; AP Kraków, rkps 2561, s. 36; wiert, nr 5, 54, 62; Komorowski, Follprecht, cz. 7, KRA, t. 8, s. 22–23; Trelińska, nr 504.

¹⁴⁴ AP Kraków, rkps 2561, s. 35; rkps 26, s. 449, 502–510; rkps 27, s. 242; wiert, nr 654; Kiełbicka, *Wojas* 1994, nr 1848; Komorowski, Follprecht, cz. 8, KRA, t. 9, s. 42.

¹⁴⁵ Zwana „Pod Modrym Lwem”; AP Kraków, rkps 2561, s. 35; rkps 454, s. 396; rkps 27, s. 242, 301, 430, 642, 651, 682; wiert, nr 654; K. Follprecht, *Przyczynki do dziejów krakowskiej rodziny Cellarych*, KRA, t. 5, s. 79; Komorowski, Follprecht, cz. 9, KRA, t. 10, s. 49; Z. Noga, *Z dziejów jednego procesu. Kamienica Pod Modrym Lwem i jej właściciele w XVI wieku*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2003, s. 176–181.

20	Spadkobiercy Spytka Jordana, h. Trąby, kasztelana krak., zm. w 1568 r. ¹⁴⁶	szlach.
21	Jan Waxman, kupiec, rajca krak. ¹⁴⁷	mieszcz.
22	Spadkobiercy Jana Morsztyna, kupca, rajcy krak., zm. w 1581 r. ¹⁴⁸	mieszcz.
23	Ludwik Kromer, pisarz miejski ¹⁴⁹	mieszcz.
24	Spadkobiercy Stanisława Czeczotki, ławnika krak., zm. w 1585 r. ¹⁵⁰	mieszcz.
25A	Jan Nonnart, kupiec ¹⁵¹	mieszcz.
25B	Jan Myszkowski, h. Jastrzębiec, wojski oświęcimski ¹⁵²	szlach.
26	Mikołaj Samborzecki, h. Rawicz ¹⁵³	szlach.
27A	Spadkobiercy Kaspra Bekiesza, starosty lanckorońskiego, zm. w 1579 r. ¹⁵⁴	szlach.
27B	Andrzej Cellary, kupiec, rajca krak. ¹⁵⁵	mieszcz.
28	Marcin Fihauser (Fiehauser), kupiec, rajca krak. ¹⁵⁶	mieszcz.
29	Spadkobiercy Jerzego Schilkry, kupca, rajcy krak., zm. w 1585 r. ¹⁵⁷	mieszcz.
30A	Spadkobiercy Sebastiana Cyglera (Zieglera), rajcy krak., zm. w 1569 r. ¹⁵⁸	mieszcz.
30B	Jakub Kliś, kupiec, ławnik krak. ¹⁵⁹	mieszcz.
30C	Jan Szekinger, kupiec ¹⁶⁰	mieszcz.
31	Felicja Włochowicz, wdowa po Tomaszu, krawcu, zm. ok. 1571 r. ¹⁶¹	mieszcz.
32A	Spadkobiercy Wolfa Kleina, kupca, rajcy krak., zm. w 1588 r. ¹⁶²	mieszcz.
32B	Helena Cyrus, wdowa po Janie, kuśnierzu, rajcy krak., zm. w 1597 r. ¹⁶³	mieszcz.
33	Anna Miączyńska, wdowa po Andrzeju, aptekarzu, zm. ok. 1585 r. ¹⁶⁴	mieszcz.

¹⁴⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 35; rkps 27, s. 301; wiert, nr 40; Kielbicka, *Wojas* 1994, nr 1854; Louis, s. 212; *UrzKraK*, 230; Komorowski, *Follprecht*, cz. 10, KRA, t. 11, s. 26.

¹⁴⁷ Nobilitowany w 1589 r.; AP Kraków, rkps 2562, s. 26; rkps 26, s. 634; rkps 27, s. 204; *Bieniarzówna*, s. 170; Kielbicka, *Wojas* 1993, nr 3675; *Trelińska*, nr 499; Komorowski, *Follprecht*, cz. 11, KRA, t. 12, s. 21–22.

¹⁴⁸ AP Kraków, rkps 2562, s. 26; rkps 27, s. 76, 122, 159; Noga, s. 326; Komorowski, *Follprecht*, cz. 12, KRA, t. 12, s. 26–28.

¹⁴⁹ AP Kraków, rkps 2562, s. 26; wiert, nr 590; Richter, s. 6; Louis, s. 123–124; *Bieniarzówna*, s. 162; Komorowski, *Follprecht*, cz. 12, KRA, t. 13, s. 58.

¹⁵⁰ Nobilitowany w 1589 r.; AP Kraków, rkps 2562, s. 26; wiert, nr 28, 590; Louis, s. 213; Muczowski, s. 9–11; *Trelińska*, nr 498; Noga, s. 221, 222; Komorowski, *Follprecht*, cz. 12, KRA, t. 13, s. 62–63.

¹⁵¹ AP Kraków, rkps 2562, s. 26; rkps 454, s. 347–349; rkps 27, s. 630, 631, 713; Kielbicka, *Wojas* 1994, nr 1855; Komorowski, *Follprecht*, cz. 13, KRA, t. 14 [w druku].

¹⁵² AP Kraków, rkps 2562, s. 26; rkps 27, s. 630, 631, 713; rkps 455, s. 272–273; Louis, s. 214; Komorowski, *Follprecht*, cz. 13, KRA, t. 14 [w druku].

¹⁵³ Zwana „Podparta”; AP Kraków, rkps 2562, s. 27; rkps 455, 1599, s. 272–273; wiert, nr 28, 764; BJ, rkps 5349, 1, s. 204; *Niesiecki*, t. 8, s. 231; Louis, s. 214; Komorowski, *Follprecht*, cz. 14, KRA, t. 15 [w przyg.].

¹⁵⁴ Zwana „Pod Barany”. Potomkowie Kaspra Bekiesza uzyskali indygenat w 1593 r.; AP Kraków, rkps 2562, s. 39; rkps 455, s. 5; BJ, rkps 5349, t. 1, s. 181; Richter, s. 7; A. Grabowski, *Starożytnicze wiadomości o Krakowie*, Kraków 1852, s. 67; Louis, s. 133–134; S. Kutrzeba, J. Ptaśnik, *Dzieje handlu i kupiectwa krakowskiego*, RK, t. 14, 1912, s. 93; *Boniecki*, t. 1, 149; *Pieradzka*, s. 266; *Trelińska*, nr 569, 570.

¹⁵⁵ AP Kraków, rkps 2562, s. 40; rkps 26, s. 818; rkps 455, s. 210; Louis, s. 141; K. Follprecht, *Przyczynki do dziejów krakowskiej rodziny Cellarych*, s. 79.

¹⁵⁶ AP Kraków, rkps 2569, s. 11; rkps 27, s. 323, 707; rkps 455, s. 210; Richter, s. 7; Louis, s. 144; *Pieradzka*, s. 124; Noga, s. 305.

¹⁵⁷ Zwana „Pod Miedzią”, „Pod Blachą”. AP Kraków, rkps 2562, s. 40; rkps 27, s. 126, 707; rkps 455, s. 210; Richter, s. 7; Louis, s. 144; Noga, s. 337.

¹⁵⁸ AP Kraków, rkps 2562, s. 40; Louis, s. 145; Noga, s. 133.

¹⁵⁹ AP Kraków, rkps 2562, s. 40; rkps 26, s. 336; wiert, nr 685.

¹⁶⁰ AP Kraków, rkps 2562, s. 41; rkps 26, s. 336, 442; rkps 27, s. 444; wiert, nr 685.

¹⁶¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 10; wiert, nr 52, 88, 89, 147.

¹⁶² AP Kraków, rkps 2563, s. 11; Noga, s. 315.

¹⁶³ AP Kraków, rkps 2563, s. 11; rkps 455, s. 1; *Bieniarzówna*, s. 49; Noga, s. 302.

¹⁶⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 11; rkps 455, s. 1; Lachs 1933, s. 93.

34A	Spadkobiercy Franciszka Wesselina, h. własnego, zm. w 1594 r. ¹⁶⁵	szlach.
34B	Jakub Zimmerman (Czymerman), kupiec, rajca krak. ¹⁶⁶	mieszcz.
35	Jan Iwan, kupiec ¹⁶⁷	mieszcz.
36A	Jakub Ludwig, ławnik sądu wyższego prawa ¹⁶⁸	mieszcz.
36B	Paczkowa, wdowa po Janie, kupcu, ławniku krak., zm. przed 1564 r. ¹⁶⁹	mieszcz.
37	Wojciech Padniewski, h. Nowina, starosta dybowski, kasztelan oświęcimski ¹⁷⁰	szlach.
38	Spadkobiercy Andrzeja Fogelwедера, kupca, rajcy krak., zm. w 1581 r. ¹⁷¹	mieszcz.
39	Andrzej Leber, kupiec, ławnik krak. ¹⁷²	mieszcz.
40	Elżbieta Schilling, wdowa po Jerzym, kupcu, rajcy krak., zm. w 1568 r. ¹⁷³	mieszcz.
41A	Spadkobiercy Jerzego Trybla (Tribla), kupca, zm. po 1595 r. ¹⁷⁴	mieszcz.
41B	Fryderyk Szmalc, kupiec, ławnik sądu wyższego prawa ¹⁷⁵	mieszcz.
42	Mateusz Misiowski, h. Jelita, burgrabia krak. ¹⁷⁶	szlach.
43	Joachim Ciepiewski, kupiec, rajca krak. ¹⁷⁷	mieszcz.
44A	Antoni Frączkiewicz, kupiec, rajca krak. ¹⁷⁸	mieszcz.
44B	Stanisław Rottermund, kupiec ¹⁷⁹	mieszcz.
45	Spadkobiercy Lenarta Boruty, h. nieustalonego, pisarza kancelarii król., zm. przed 1584 r. ¹⁸⁰	szlach.
46	Spadkobiercy Mikołaja Wisemberga, kupca, rajcy krak., zm. w 1598 r. ¹⁸¹	mieszcz.
47	Piotr Myszkowski, h. Jastrzębiec, wojewoda rawski ¹⁸²	szlach.
	Ratusz, Sukiennice, kramy bogate, postrzygalnia ¹⁸³	miej.
	Waga mała, waga wielka, smatruz ¹⁸⁴	miej.
	Kaplica (kościół) św. Wojciecha ¹⁸⁵	duch.

¹⁶⁵ Indygenat uzyskał w 1590 r.; AP Kraków, rkps 2563, s. 11; rkps 26, s. 158; BJ, rkps 5349, t. 1, s. 192; Niesiecki, 9, s. 280; Louis, s. 159; Bąk-Koczarska, s. 30, 33; Trelińska, nr 527.

¹⁶⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 12; rkps 26, s. 777; rkps 27, s. 823; Bieniarzówna, s. 158; Bąk-Koczarska, s. 30; Noga, s. 353.

¹⁶⁷ Zwana „Pod Krzysztoforą”; AP Kraków, rkps 453, s. 224; wiert, nr 596; Richter, s. 8; Louis, s. 167; Bąk-Koczarska, s. 32.

¹⁶⁸ Zwana „Pod Jeleniem”; AP Kraków, rkps 2563, s. 39; rkps 26, s. 266, 310; rkps 27, s. 774; Louis, s. 174.

¹⁶⁹ AP Kraków, rkps 2563, s. 39; rkps 26, s. 266, 310, 496; rkps 27, s. 774; BJ, rkps 5346, t. 2, s. 363; Louis, s. 176; Pieradzka, s. 233.

¹⁷⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 40; rkps 26, s. 170, 202, 496; rkps 27, s. 774; Louis, s. 177; UrzKraK, s. 249.

¹⁷¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 40; rkps 26, s. 170, 202; rkps 454, s. 720; Louis, s. 176; Noga, s. 306.

¹⁷² AP Kraków, rkps 2563, s. 40; rkps 27, s. 685; rkps 454, s. 720; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1215.

¹⁷³ AP Kraków, rkps 2563, s. 40; rkps 27, s. 685; rkps 454, s. 720; wiert, nr 272; Louis, s. 182; Noga, s. 339.

¹⁷⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 40; rkps 26, s. 212; rkps 27, s. 685; Pieradzka, s. 85.

¹⁷⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 41; wiert, nr 272, 734; Chmiel 1924, s. 123; Pieradzka, s. 192.

¹⁷⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 4; rkps 26, s. 44; rkps 27, s. 161; rkps 454, s. 68; wiert, nr 146, 181, 296, 438, 526, 534; Louis, s. 186; Chmiel 1924, s. 2.

¹⁷⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 4; rkps 27, s. 568; rkps 454, s. 39–40; wiert, nr 814; Bieniarzówna, s. 157; Noga, s. 301.

¹⁷⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 4; rkps 26, s. 192; rkps 27, s. 568; Louis, s. 191; Bieniarzówna, s. 159; Noga, s. 307.

¹⁷⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 4; rkps 2574, s. 3; rkps 26, s. 192; rkps 27, s. 235, 364, 703, 761; rkps 454, s. 39–40; wiert, nr 688; Louis, s. 192; M. Bednarz, *Rappowie. Dzieje krakowskiej rodziny mieszczańskiej*, RK, t. 68, 2002, s. 105–119.

¹⁸⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 3; rkps 2574, s. 3; rkps 27, s. 364, 703; wiert, nr 333, 688; Niesiecki, t. 2, s. 253; Louis, s. 194.

¹⁸¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 3; rkps 2574, s. 3; rkps 26, s. 754; rkps 27, s. 703, 761; rkps 454, s. 454, 502; wiert, nr 688; Richter, s. 11; Louis, s. 195–196; Noga, s. 350.

¹⁸² AP Kraków, rkps 2559, s. 3; rkps 2574, s. 3; rkps 455, s. 296, 418; Richter, s. 11; Louis, s. 198; UrzKraK, s. 245; R. Żelewski, *Myszkowski (Gonzaga-Myszkowski margrabia na Mirowie) Piotr*, [w:] PSB, t. 22, s. 392–393.

¹⁸³ Tomkowicz 1926, s. 21, 23, 38.

¹⁸⁴ Tamże s. 27–34.

¹⁸⁵ Tamże, s. 21; Katalog zabytków 1978, s. 202.

ULICA ŚW. ANNY

1	Zob. Rynek Główny 27	
3	Jan Goryszowski, karczmarz ¹⁸⁶	mieszcz.
5	Andrzej Gliński ¹⁸⁷	mieszcz.
7	Franciszek Kliś, kupiec i Cherubin Grab, muzyk ¹⁸⁸	mieszcz.
9	Jan Różyk, chirurg (cyrulik) ¹⁸⁹	mieszcz.
11A	Księża kościoła św. Anny – wikarówka ¹⁹⁰	duch.
11B	Księża kościoła św. Anny – probostwo ¹⁹¹	duch.
	Kościół św. Anny wraz z otaczającym go cmentarzem ¹⁹²	duch.
	Szkoła kościoła św. Anny ¹⁹³	duch.
	Wdowa po Stanisławie Góreckim, karczmarzu, zm. przed 1598 r. ¹⁹⁴	mieszcz.
2	Zob. ul. Wiślna 1	
4	Kasper Trusardi, kupiec ¹⁹⁵	mieszcz.
6A	Spadkobiercy Hieronima Behma, zm. przed 1573 r. ¹⁹⁶	mieszcz.
6B	Spadkobiercy Jana Ulla, kupca, rajcy krak., zm. w 1563 r. ¹⁹⁷	mieszcz.
6C	Anna Szarfenberg, wdowa po Stanisławie, drukarzu, zm. w 1584 r. ¹⁹⁸	mieszcz.
8	Akademia Krakowska – Collegium Maius ¹⁹⁹	uniw.
10	Akademia Krakowska ²⁰⁰	uniw.
12	Maciej Mirosz, paśnik ²⁰¹ Kasper Gęśliczka, karczmarz ²⁰²	mieszcz.
	Rada Miejska ²⁰³	miej.

ULICA BRACKA

1	Zob. Rynek Główny 21	
3	Akademia Krakowska – Bursa Węgierska ²⁰⁴	uniw.
5	Akademia Krakowska ²⁰⁵	uniw.

¹⁸⁶ AP Kraków, rkps 2562, s. 39; rkps 454, s. 474; wiert, nr 546.

¹⁸⁷ AP Kraków, rkps 2562, s. 38; rkps 454, s. 474; wiert, nr 444, 546; Lachs 1909, s. 57.

¹⁸⁸ AP Kraków, rkps 2562, s. 38; rkps 2569, s. 35; rkps 26, s. 178; rkps 762, s. 351; wiert, nr 279, 444.

¹⁸⁹ AP Kraków, rkps 2562, s. 37; rkps 26, s. 625; rkps 27, s. 497; Richter, s. 42; Lachs 1936, s. 198; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1311.

¹⁹⁰ AP Kraków, rkps 454, s. 630; wiert, nr 33, 629; Richter, s. 42.

¹⁹¹ AP Kraków, rkps 2562, s. 37; Richter, s. 42.

¹⁹² Kościół zburzony w 1689 r. AP Kraków, rkps 2562, s. 37; wiert, nr 33, 873; BJ, rkps 5354, s. 68v; F. Klein, *Akademicki kościół św. Anny w Krakowie. Studium architektury*, RK, t. 11, s. 53; Tomkowicz 1912, s. 14; Katalog zabytków 1971, s. 75.

¹⁹³ BJ, rkps 5354, s. 68v; wiert, nr 107, 246, 873; Richter, s. 42; Tomkowicz 1926, s. 83.

¹⁹⁴ AP Kraków, rkps 2562, s. 36; wiert, nr 873.

¹⁹⁵ AP Kraków, rkps 2562, s. 35; rkps 449, s. 677; wiert, nr 500, 502.

¹⁹⁶ AP Kraków, rkps 2550, s. 15; rkps 2562, s. 35; rkps 26, s. 576; wiert, nr 105, 878.

¹⁹⁷ AP Kraków, rkps 2562, s. 35; rkps 26, s. 613, rkps 1094, s. 548; wiert, nr 105; Noga, s. 347.

¹⁹⁸ AP Kraków, rkps 2562, s. 36; rkps 26, s. 613; wiert, nr 16; Drukarze, s. 284–285.

¹⁹⁹ Richter, s. 41; K. Estreicher, *Collegium Maius. Dzieje gmachu*, Kraków 1968, passim; Włodarek, s. 83.

²⁰⁰ Plac zwany Huta; K. Estreicher, *Collegium Maius*, s. 156–157; Włodarek, s. 137–138.

²⁰¹ AP Kraków, rkps 2562, s. 36; rkps 26, s. 561; rkps 27, s. 735; wiert, nr 39, 678; S. Tomkowicz, *Gmach Biblioteki Jagiellońskiej. Historia i opis*, RK, t. 4, 1901, s. 125; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1439.

²⁰² AP Kraków, rkps 2562, s. 36.

²⁰³ AP Kraków, rkps 2550, s. 15; rkps 2569, s. 30; Richter, s. 40.

²⁰⁴ AP Kraków, rkps 2562, s. 25; wiert, nr 843; Richter, s. 31.

²⁰⁵ AP Kraków, rkps 2562, s. 25; Richter, s. 33.

7	Daniel Chroborski, złotnik, rajca krak. ²⁰⁶	mieszcz.
9	Piotr Szolcz, pisarz skarbowy ²⁰⁷	mieszcz.
11A	Jakub Rommelman, złotnik ²⁰⁸	mieszcz.
11B	Barbara Góra, wdowa po Janie, syndyku krak., rajcy krak., zm. w 1597 r. ²⁰⁹	mieszcz.
13	Stanisław Picus Zawadzki, lekarz, rajca krak. ²¹⁰	mieszcz.
15	Jan Pieniążek, h. Odrowąż, podczaszy krak., starosta nowotarski ²¹¹	szlach.
17A	Jacek Młodziejowski, h. Ślepowron, podskarbi nadworny ²¹²	szlach.
17B	Aleksander Koniecpolski, h. Pobóg, wojewoda sieradzki ²¹³	szlach.
2	Zob. Rynek Główny 20	
4	Tył posesji Rynek Główny 17 ²¹⁴	
6A	Sebastian Boduchowicz, krawiec ²¹⁵	mieszcz.
6B	Jan Cyrus młodszy, kupiec ²¹⁶	mieszcz.
8	Cech złotników ²¹⁷	mieszcz.
10	Mikołaj Witkowski, prawnik, pisarz wielkorządowy, rajca krak. ²¹⁸	mieszcz.
12A	Zygmunt Lenczowski, h. Strzemię ²¹⁹	szlach.
12B	Jan Gelazyn, kupiec; Matys Godowicz, kuśnierz, Barbara Fetrowa, wdowa, złotniczka ²²⁰	mieszcz.
12C	Jan Schilling, pisarz miejski ²²¹	mieszcz.
12D	Franciszkanie ²²²	duch.
12E	Hieronim Czechowicz, sukiennik ²²³	mieszcz.
12F	Tył posesji ul. Bracka 12C ²²⁴	

ULICA DOMINIKAŃSKA²²⁵

1-5	Dominikanie ²²⁶	duch.
-----	----------------------------	-------

²⁰⁶ AP Kraków, rkps 2562, s. 25; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1301; Lepszy, s. 147; Pietrusiński, s. 218–221; Noga, s. 300.

²⁰⁷ AP Kraków, rkps 2562, s. 23; rkps 455, s. 229–231.

²⁰⁸ AP Kraków, rkps 2562, s. 23; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1582; Lepszy, s. 159; Ciechanowiecki, s. 106.

²⁰⁹ AP Kraków, rkps 2562, s. 23; wiert, nr 402, 434; Noga, s. 309.

²¹⁰ AP Kraków, rkps 2562, s. 23; wiert, nr 402, 434; Lachs 1909, s. 62–63; Noga, s. 352.

²¹¹ AP Kraków, rkps 2562, s. 23; rkps 26, s. 330; wiert, nr 687; UrzKrak, nr 209, s. 250.

²¹² AP Kraków, rkps 2562, s. 23; rkps 26, s. 330; rkps 454, s. 14; UrzCentr, s. 186.

²¹³ AP Kraków, rkps 2562, s. 22; Richter, s. 34; H. Kotarski, *Koniecpolski Aleksander*, [w:] PSB, t. 13, s. 511–512.

²¹⁴ AP Kraków, rkps 263, s. 25; rkps 26, s. 46; rkps 27, s. 10, 669; BJ, rkps 5354, s. 53v; Richter, s. 32.

²¹⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 35; rkps 26, s. 46; rkps 27, s. 10, 669; rkps 454, s. 78.

²¹⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 34; A. Chmiel, *Herby Cyrusów*, s. 281; Bieniarzówna, s. 158.

²¹⁷ AP Kraków, rkps 2561, s. 34; rkps 26, s. 40, 68, 327; rkps 27, s. 220; wiert, nr 116; Richter, s. 32; L. Lepszy, *Cech złotniczy w Krakowie, jego organizacja i dzieje*, Kraków 1898, s. 35.

²¹⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 33; rkps 27, s. 220, 491; Bieniarzówna, s. 170; Noga, s. 350.

²¹⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 33; rkps 26, s. 40, 68, 78, 484; rkps 27, s. 220; wiert, nr 563; Boniecki, t. 14, s. 81.

²²⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 34; rkps 26, s. 484; rkps 27, s. 511; wiert, nr 273, 563, 653; Lepszy, s. 149.

²²¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 33; wiert, nr 563, 653.

²²² AP Kraków, rkps 2561, s. 33; rkps 26, s. 456; rkps 27, s. 325, 326; rkps 454, s. 537; wiert, nr 532; J. Janczykowski, *Krakowski pałac Stefana Jordana*, RK, t. 52, 1981, s. 62.

²²³ AP Kraków, rkps 2561, s. 32; rkps 27, s. 325, 326; rkps 454, s. 537.

²²⁴ AP Kraków, rkps 2561, s. 32; rkps 27, s. 325, 326, 716; wiert, nr 532.

²²⁵ Cmentarz kościoła św. Trójcy; Tomkowicz 1926, s. 131; Supranowicz, s. 45.

²²⁶ Było to 7 kamienic; AP Kraków, rkps 2561, s. 9–11.

ULICA FLORIAŃSKA (Tworzańska, św. Floriana)

1	Anna Jodłowska, wdowa po Szymonie, aptekarzu, zm. przed 1593 r. ²²⁷	mieszcz.
3	Jan Zeman, aptekarz ²²⁸	mieszcz.
5	Jan Jeleń, kuśnierz ²²⁹	mieszcz.
7	Jan Polanowski, h. Starykoń, komornik ziemi krak. ²³⁰	szlach.
9	Adam Nagoth, kuśnierz, rajca krak. ²³¹	mieszcz.
11	Spadkobiercy Waleriana Pernusa, kupca, rajcy krak., zm. w 1569 r. ²³²	mieszcz.
13	Dorota Barzi, h. Korczak, wdowa po Stanisławie, wojewodzie krak., zm. w 1571 r. ²³³	szlach.
15	Joachim Ciepielowski, kupiec, rajca krak. ²³⁴	mieszcz.
17	Anna Trency, wdowa po Krzysztofie, sekretarzu król., zm. po 1596 r. ²³⁵	mieszcz.
19	Spadkobiercy Sebastiana Bąka, zm. ok. 1595 r. ²³⁶	mieszcz.
21	Jerzy Wiczorkowicz ²³⁷	mieszcz.
23	Magdalena Netinger, wdowa po Andrzeju, kupcu, zm. ok. 1598 r. ²³⁸	mieszcz.
25	Jan Łyszkowicz, kuśnierz ²³⁹	mieszcz.
27	Spadkobiercy Jana Baptysty Fontanini, kupca, rajcy krak., zm. w 1596 r. ²⁴⁰	mieszcz.
29	Wdowa po Marcinie Zamanku, płatnerzu, zm. przed 1597 r. ²⁴¹	mieszcz.
31	Augustyn Halicz, kupiec ²⁴²	mieszcz.
33	Jakub Wysocki, karczmarz ²⁴³	mieszcz.
35	Jan Kaźmierczyk, chirurg (cyrulik) ²⁴⁴	mieszcz.

²²⁷ Zwana „Pod Murzyny”; AP Kraków, rkps 2559, s. 20; rkps 2574, s. 24; rkps 27, s. 567; wiert, nr 85, 517, 520; Chmiel 1917, s. 11; Lachs 1933, s. 80.

²²⁸ Zwana „Pod Kozłem”; AP Kraków, rkps 2559, s. 20; rkps 2574, s. 24; rkps 26, s. 746, 808; rkps 27, s. 5, 7; rkps SWPN I–14, s. 827; wiert, nr 691; Richter, s. 71; Chmiel 1917, s. 23; Lachs 1933, s. 116.

²²⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 20; rkps 2574, s. 25; rkps 26, s. 746, 808; rkps 27, s. 7, 702; wiert, nr 691; Chmiel 1917, s. 36.

²³⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 20; rkps 2574, s. 25; rkps 26, s. 746, 808; rkps 27, s. 7; rkps 455, s. 208; wiert, nr 695; Niesiecki, t. 7, s. 359–360; Chmiel 1917, s. 40.

²³¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 21; rkps 2574, s. 25; rkps 26, s. 222, 619; rkps 27, s. 702; wiert, nr 600; Chmiel 1917, s. 47; Bieniarzówna, s. 164; Noga, s. 327.

²³² AP Kraków, rkps 2559, s. 21; rkps 2574, s. 26; rkps 26, s. 222, 619; wiert, nr 575, 600; Chmiel 1917, s. 53; Pieradzka, s. 192; Noga, s. 329.

²³³ AP Kraków, rkps 2559, s. 21; rkps 2574, s. 26; rkps 27, s. 823; wiert, nr 471, 472, 575; Richter, s. 72; Chmiel 1917, s. 57; UrzKrak, nr 407.

²³⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 21; rkps 2574, s. 26; rkps 27, s. 102, 325, 823; wiert, nr 472, 575; Chmiel 1917, s. 61; Bieniarzówna, s. 157; Noga, s. 301.

²³⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 22; rkps 2574, s. 27; rkps 26, s. 588; Chmiel 1917, s. 68; J. Bieniarzówna, *Pierwsze stulecie zboru pod Wawelem*, [w:] 1557–1957. 400 lat reformacji pod Wawelem, Warszawa 1958, s. 14; Noga, s. 183–185, 219, 237.

²³⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 22; rkps 2574, s. 27; rkps 26, s. 435, 546; wiert, nr 217; Chmiel 1917, s. 72.

²³⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 23; rkps 2574, s. 28; rkps 26, s. 435, 546; rkps 27, s. 137, 244; wiert, nr 819; Chmiel 1917, s. 81.

²³⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 23; rkps 2574, s. 28; rkps 26, s. 435, 546; rkps 27, s. 137, 244; rkps 455, s. 37–38; wiert, nr 819; Chmiel 1917, s. 88.

²³⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 23; rkps 2574, s. 28; rkps 27, s. 95, 137, 151, 244; rkps 455, s. 37–38; Chmiel 1917, s. 89.

²⁴⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 23; rkps 2574, s. 29; rkps 26, s. 667; rkps 27, s. 151, 685; rkps 455, s. 37–38; Chmiel 1917, s. 94; S. Pańków, *Fontanini (Fontanus) Jan Baptysta*, [w:] PSB, t. 7, s. 61; Komorowski, Follprecht, cz. 5, KRA, t. 6, s. 17–18; Noga, s. 307.

²⁴¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 24; rkps 2574, s. 29; rkps 27, s. 72, 426; Chmiel 1917, s. 101; A. Swaryczewski, *Płatnerze krakowscy*, Warszawa 1987, s. 123.

²⁴² AP Kraków, rkps 2559, s. 24; rkps 2574, s. 29; rkps 27, s. 177; wiert, nr 474; Chmiel 1917, s. 110.

²⁴³ AP Kraków, rkps 2559, s. 24; rkps 2574, s. 30; wiert, nr 436, 474; Chmiel 1917, s. 115.

²⁴⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 24; rkps 2574, s. 30; rkps 26, s. 59–61, 155; rkps 27, s. 678; wiert, nr 24, 187, 694, 735; Chmiel 1917, s. 121; Lachs 1936, s. 198.

37	Michał Domżał, kotlarz, wiertelnik krak. ²⁴⁵	mieszcz.
39	Spadkobiercy Stanisława Litwinka, kotlarza, zm. ok. 1595 r. ²⁴⁶	mieszcz.
41	Wdowa po Adamie, kowalu, zm. ok. 1593 r. ²⁴⁷	mieszcz.
43	Grzegorz, ślusarz lub Jan, kotlarz ²⁴⁸	mieszcz.
45	Michał, kotlarz ²⁴⁹	mieszcz.
47	Spadkobiercy Krzysztofa Belzy, kuśnierza, zm. przed 1589 r. ²⁵⁰	mieszcz.
49	Wawrzyniec Ardenty, kupiec ²⁵¹	mieszcz.
51	Bartłomiej Groicki, pisarz sądu wyższego prawa i komory celnej krak. ²⁵²	mieszcz.
53A	Spadkobiercy Stanisława Sadowskiego, kupca, rajcy krak., zm. w 1576 r. ²⁵³	mieszcz.
53B	Spadkobiercy Hieronima Zalasowskiego, kupca, rajcy krak., zm. ok. 1594/1596 r. ²⁵⁴	mieszcz.
55A	Anna Cianowska (Cieniowska), wdowa po Stanisławie, zm. przed 1593 r. ²⁵⁵	mieszcz.
55B	Matys Białek, karczmarz ²⁵⁶	mieszcz.
57	Andrzej Kmita, karczmarz ²⁵⁷	mieszcz.
2	Zob. Rynek Główny 47	
4	Andrzej Rey, h. Oksza, sędzia kapturowy krak. ²⁵⁸	szlach.
6	Maciej Jaszczurkowicz, kuśnierz ²⁵⁹	mieszcz.
8	Spadkobiercy Hieronima Zalasowskiego, kupca, rajcy krak., zm. ok. 1594/1595 r. ²⁶⁰	mieszcz.
10	Jan Hedlowski, kupiec ²⁶¹	mieszcz.
12	Sebastian Cyrus, kupiec, wójt sądu wyższego prawa ²⁶²	mieszcz.
14	Andrzej Samuel Dembiński (Dębiński), h. Rawicz ²⁶³	szlach.

²⁴⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 25; rkps 2574, s. 31; rkps 454, s. 369–370; wiert, nr 570, 694, 735; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1734; Chmiel 1917, s. 128.

²⁴⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 25; rkps 2574, s. 31; wiert, nr 132, 694, 735; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1277; Chmiel 1917, s. 134.

²⁴⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 25; rkps 2574, s. 32; rkps 454, s. 369–370; wiert, nr 570; Chmiel 1917, s. 139.

²⁴⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 26; rkps 2574, s. 32; Chmiel 1917, s. 148.

²⁴⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 26; rkps 2574, s. 33.

²⁵⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 26; rkps 2574, s. 33; rkps 454, s. 376–377; rkps 455, s. 370; Chmiel 1917, s. 153; Noga, s. 60.

²⁵¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 27; rkps 2574, s. 33; rkps 454, s. 376–377; rkps 455, s. 370; rkps 762, s. 471; Chmiel 1917, s. 165.

²⁵² AP Kraków, rkps 2559, s. 27; rkps 2574, s. 34; rkps 27, s. 671; rkps 454, s. 376–377; Chmiel 1917, s. 174; K. Koranyi, M. Patkaniowski, *Groicki Bartłomiej*, [w:] PSB, t. 8, s. 628–629.

²⁵³ AP Kraków, rkps 2559, s. 27; rkps 2574, s. 34; rkps 27, s. 671; rkps 454, s. 425; wiert, nr 448; Chmiel 1917, s. 177; Noga, s. 336.

²⁵⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 27; rkps 2574, s. 35; rkps 454, s. 425; rkps 27, s. 246; wiert, nr 448; Chmiel 1917, s. 179; Noga, s. 350.

²⁵⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 28; rkps 2574, s. 35; rkps 27, s. 246; rkps 454, s. 425; wiert, nr 317, 318; Chmiel 1917, s. 182.

²⁵⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 28; rkps 2574, s. 35; rkps 27, s. 246; Chmiel 1917, s. 185.

²⁵⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 28; rkps 2558, s. 18; rkps 2574, s. 36; Chmiel 1917, s. 185.

²⁵⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 19; rkps 2574, s. 23; rkps 455, s. 296; wiert, nr 223, 416, 507; Chmiel 1920, s. 8; Niesiecki, t. 8, s. 110.

²⁵⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 19; rkps 2574, s. 23; rkps 26, s. 159; rkps 454, s. 24, 66; rkps 455, s. 418; Chmiel 1920, s. 18.

²⁶⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 18; rkps 2574, s. 22; rkps 27, s. 26; rkps 454, s. 425; wiert, nr 507; Chmiel 1920, s. 23; Noga, s. 351.

²⁶¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 18; rkps 2574, s. 22; rkps 27, s. 26, 87; rkps 454, s. 425; wiert, nr 627, 671; Chmiel 1920, s. 33.

²⁶² AP Kraków, rkps 2559, s. 18; rkps 2574, s. 22; Chmiel 1920, s. 40; Pieradzka, s. 192; L. Łysiak, *Ius supremum Maydeburgense castri Cracoviensis 1356–1794. Organisation, Tätigkeit und Stellung des Krakauer Oberhofs in der Rechtsprechung Altpolens*, Frankfurt am Main 1990, s. 184.

²⁶³ AP Kraków, rkps 2559, s. 18; rkps 2574, s. 21; rkps 1378, s. 313; rkps 454, s. 354–355; Chmiel 1920, s. 50; UrzKrak, s. 220.

16	Aleksander Gallus Węgrzynowicz (Vegrinius), lekarz ²⁶⁴	mieszcz.
18A	Spadkobiercy Pawła Krzywokolskiego, kuśnierza, rajcy krak., zm. w 1591 r. ²⁶⁵	mieszcz.
18B	Stanisław Gostkowicz, kowal ²⁶⁶	mieszcz.
20	Spadkobiercy Wojciecha Wałaszka, krawca, zm. ok. 1593 r. ²⁶⁷	mieszcz.
22	Wdowa po Macieju Świetliku, kowalu, zm. ok. 1594 r. ²⁶⁸	mieszcz.
24	Wojciech Mogiłański alias Placek, ślusarz ²⁶⁹	mieszcz.
26	Jan Narbut, h. Trąby lub Zadora ²⁷⁰	szlach.
bn	Tomasz Wesołowski, ślusarz ²⁷¹	mieszcz.
28A	(Regina) Gierczycka, wdowa po Mikołaju, piekarzu, zm. po 1594 r. ²⁷²	mieszcz.
28B	Spadkobiercy Macieja Dyrdy, piekarza, zm. po 1592 r. ²⁷³	mieszcz.
30	Stanisław Piesek, prasol ²⁷⁴	mieszcz.
32A	Spadkobiercy Marcin Iwana, kupca, rajcy olkuskiego, zm. po 1596 r. ²⁷⁵	mieszcz.
32B	właściciel nieustalony ²⁷⁶	–
34	Stanisław Gosliński, krawiec ²⁷⁷	mieszcz.
36	Marcin Fihouser (Fiehauser), kupiec, rajca krak. ²⁷⁸	mieszcz.
38	Spadkobiercy Feliksa Sałaty, kupca ²⁷⁹	mieszcz.
40	Księża kościoła św. Floriana – wikarówka ²⁸⁰	duch.
42	Jakub Korzeński ²⁸¹	mieszcz.
44	Jan Secymiński, h. Dąbrowa ²⁸²	szlach.

ULICA FRANCISZKAŃSKA²⁸³

1	Zob. ul. Bracka 17	
3	Biskup krakowski ²⁸⁴	duch.

²⁶⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 18; rkps 2574, s. 21; rkps 27, s. 402; rkps 454, s. 354–355; wiert, nr 750; Chmiel 1920, s. 66; Lachs 1909, s. 71.

²⁶⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 17; rkps 2574, s. 21; rkps 24, s. 636; rkps 26, s. 539; Chmiel 1920, s. 72; Noga, s. 321.

²⁶⁶ Zwana „Pod Koniem”; AP Kraków, rkps 2559, s. 17; rkps 2574, s. 20; rkps 26, s. 539; wiert, nr 208, 782, 798, 801; Chmiel 1920, s. 74.

²⁶⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 16; rkps 2574, s. 20; rkps 26, s. 539; rkps 27, s. 606; wiert, nr 492, 749; Chmiel 1920, s. 84.

²⁶⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 16; rkps 2574, s. 19; wiert, nr 549, 782; Chmiel 1920, s. 92.

²⁶⁹ Zwana „Pode dzwony”; AP Kraków, rkps 2559, s. 16; rkps 2574, s. 19; wiert, nr 549, 748, 749; Chmiel 1920, s. 101.

²⁷⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 15; rkps 2574, s. 18; wiert, nr 756; Niesiecki, t. 6, s. 319–321; Chmiel 1920, s. 111.

²⁷¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 15; rkps 2574, s. 18; rkps 26, s. 113; wiert, nr 719, 790; Chmiel 1920, s. 119.

²⁷² AP Kraków, rkps 2559, s. 15; rkps 2574, s. 18; rkps 26, 113; wiert, nr 821; Chmiel 1920, s. 121.

²⁷³ AP Kraków, rkps 2559, s. 14; rkps 2574, s. 17; wiert, nr 461, 821; Chmiel 1920, s. 121.

²⁷⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 14; rkps 2574, s. 17; rkps 26, s. 123; wiert, nr 461, 821; Chmiel 1920, s. 133.

²⁷⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 14; rkps 2574, s. 17; rkps 26, s. 123, 586; Chmiel 1920, s. 140; Bąk-Koczarska, s. 32.

²⁷⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 14; rkps 2574, s. 16; Chmiel 1920, s. 140.

²⁷⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 13; rkps 2574, s. 16; rkps 27, s. 168; Chmiel 1920, s. 144.

²⁷⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 13; rkps 2574, s. 15; rkps 27, s. 542; wiert, nr 440, 441; Chmiel 1920, s. 149; Pieradzka, s. 124; Noga, s. 305.

²⁷⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 13; rkps 2574, s. 15; rkps 26, s. 265, 282, 712; rkps 27, s. 542; rkps 1624, s. 98; wiert, nr 440, 441; Chmiel 1920, s. 154; Kielbicka, Wojas 1993, nr 2580.

²⁸⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 12; rkps 2574, s. 15; rkps 26, s. 282, 712; rkps 27, s. 542; wiert, nr 440; Chmiel 1920, s. 159.

²⁸¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 12; rkps 2574, s. 14; rkps 26, s. 265; rkps 27, s. 671; Chmiel 1920, s. 165.

²⁸² AP Kraków, rkps 2559, s. 12; rkps 2574, s. 14; rkps 27, s. 671; wiert, nr 423; Chmiel 1920, s. 170; Niesiecki, t. 8, s. 323.

²⁸³ Część Psiego Rynku, czyli ob. pl. Wszystkich Świętych; Tomkowicz 1926, s. 134–138; Supranowicz, s. 51.

²⁸⁴ BJ, rkps 5354, s. 59v; wiert, nr 687; Tomkowicz 1926, s. 137; M. Rożek, *Architektura i urządzenie wnętrza Palacu Biskupiego w Krakowie (XIV–XIX w.)*, RK, t. 45, 1974, s. 19–42.

	Franciszkanie ²⁸⁵	duch.
	Jan Trepka, h. Topór, sędzia ziemski krak. ²⁸⁶	szlach.
	właściciel nieustalony ²⁸⁷	–
	Łyczko (Łyczek), h. Sulima ²⁸⁸	szlach.
	Gołuchowski, h. Leliwa ²⁸⁹	szlach.

ULICA GOŁĘBIA²⁹⁰

1	Zob. ul. Bracka 7	
3	właściciel nieustalony ²⁹¹	–
5	Zob. ul. Wiślna 6	
7	Zob. ul. Wiślna 7	
9	Jan Piotraszowski, h. Abdank, podstarości oświęcimski ²⁹²	szlach.
11	Akademia Krakowska – Collegium Minus ²⁹³	uniw.
13	Akademia Krakowska ²⁹⁴	uniw.
2	Zob. ul. Bracka 9	
4	Zofia Ligęza, h. Półkozic, wdowa po Janie, wojskim sanockim, zm. ok. 1598 r. ²⁹⁵	szlach.
6	Ludwik Kromer, pisarz miejski ²⁹⁶	mieszcz.
8	Marcin Dobroszowski (Dobriszowski) Łysik, h. Półkozic, burgrabia krak. ²⁹⁷	szlach.
10	Zob. ul. Wiślna 8	
12	Barbara Gilowicz, wdowa po Wojciechu, piekarzu, zm. po 1588 r. ²⁹⁸	mieszcz.
14	Barbara Gilowicz, wdowa po Wojciechu, piekarzu, zm. po 1588 r. ²⁹⁹	mieszcz.
16A	Jakub von Enden Nederland, muzyk ³⁰⁰	mieszcz.
16B	Spadkobiercy Macieja Kopy, mydlarza, zm. ok. 1597 r. ³⁰¹	mieszcz.
18A	Walenty Wiśniowski Bigos, mydlarz ³⁰²	mieszcz.

²⁸⁵ Były to 2 lub 3 kamienice; AP Kraków, rkps 2561, s. 32; rkps 2562, s. 22; BJ, rkps 5354, s. 47v; S. Tomkowicz, *Pałac Wielopolskich*, s. 6.

²⁸⁶ AP Kraków, rkps 2569, s. 46; UrzKrak, nr 313.

²⁸⁷ AP Kraków, rkps 2569, s. 46.

²⁸⁸ AP Kraków, rkps 2569, s. 47; Niesiecki, t. 6, s. 294.

²⁸⁹ AP Kraków, rkps 2557, s. 5; rkps 2569, s. 47; Niesiecki, t. 4, s. 175; Boniecki, t. 6, s. 213; Uruski, t. 4, s. 252.

²⁹⁰ Część wschodnia zwana przeczną między ul. Bracką i Wiślną; Tomkowicz 1926, s. 138–142; Supranowicz, s. 56.

²⁹¹ AP Kraków, rkps 2562, s. 24.

²⁹² AP Kraków, rkps 2568, s. 58; rkps 762, s. 17; wiert, nr 105, 878, 903.

²⁹³ AP Kraków, rkps 2550, s. 13; Włodarek, s. 253; K. Estreicher, *Collegium Maius*, s. 158–160.

²⁹⁴ Ogród uniwersytecki, stajnie oraz 3 domy dzierżawione przez Akademię: Piotrowi, mularzowi; Kandydowi, introligatorowi i Matysowi Mgayowi, szewcowi; AP Kraków, rkps 2562, s. 33; Richter, s. 41; K. Estreicher, *Collegium Maius*, s. 158–160.

²⁹⁵ AP Kraków, rkps 2562, s. 24; rkps 27, s. 358; rkps 455, s. 139, 229–231; wiert, nr 309, 660; *Urzednicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka)*. Spisy, oprac. K. Przyboś, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1987, nr 2637.

²⁹⁶ AP Kraków, rkps 2562, s. 24; rkps 27, s. 330, 358; rkps 455, s. 139; wiert, nr 309, 660; Bieniarzówna, s. 162.

²⁹⁷ AP Kraków, rkps 2562, s. 24; rkps 27, s. 330, 358; rkps 455, s. 139; wiert, nr 660; Richter, s. 35; UrzKrak, s. 222.

²⁹⁸ AP Kraków, rkps 2562, s. 30; rkps 761, s. 104, 423; wiert, nr 67, 386, 457, 552, 553, 901.

²⁹⁹ AP Kraków, rkps 27, s. 262; wiert, nr 43, 67, 179, 386, 901.

³⁰⁰ AP Kraków, rkps 2562, s. 30; rkps 27, s. 262, 502, 641; rkps 454, s. 503; wiert, nr 901; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1547; S. Tomkowicz, *Do historii muzyki w Krakowie*, Kraków 1907, s. 11.

³⁰¹ AP Kraków, rkps 27, s. 262, 502, 641; rkps 454, s. 503; wiert, nr 210, 331, 386, 458, 459, 535.

³⁰² AP Kraków, rkps 2562, s. 30; rkps 26, s. 190; rkps 27, s. 502, 641; wiert, nr 331, 332, 458, 459, 535.

18B	Spadkobiercy Marcina Radoty, zm. przed 1597 r. ³⁰³	mieszcz.
20A	Matys Gniezno, introligator ³⁰⁴	mieszcz.
20B	Spadkobiercy Macieja Gruszczyńskiego, mydlarza, zm. ok. 1596 r. ³⁰⁵	mieszcz.
20C	Jan Januszewski, drukarz ³⁰⁶	mieszcz.
22A	Akademia Krakowska – Bursa Jeruzalem ³⁰⁷	uniw.
22B	Akademia Krakowska – Bursa Filozofów ³⁰⁸	uniw.
22C	Akademia Krakowska – Bursa (Classes) Nowa ³⁰⁹	uniw.
22D	Stanisław Słoninka, introligator ³¹⁰	mieszcz.
22E	Mikołaj, introligator ³¹¹	mieszcz.
22F	Maciej Kikuła (Kiekula), introligator, śledziownik ³¹²	mieszcz.
22G	Melcher, muzyk ³¹³	mieszcz.

ULICA GRODZKA

1	Walenty Rymer, kupiec, rajca krak. ³¹⁴	mieszcz.
3	Mikołaj Szarfenberger, drukarz ³¹⁵	mieszcz.
5	Anna Olszowska, wdowa po Stanisławie, zm. ok. 1598 r. ³¹⁶	mieszcz.
7	Jakub Siebeneicher, drukarz, rajca krak. ³¹⁷	mieszcz.
9A	Grzegorz Blank, złotnik ³¹⁸	mieszcz.
9B	Wincenty Łyskowicz, kuśnierz ³¹⁹	mieszcz.
11	Jan Noszkowicz Grządziel, rymarz ³²⁰	mieszcz.
13A	Tomasz Gawronek, karczmarz, przekupień ³²¹	mieszcz.

³⁰³ AP Kraków, rkps 2562, s. 30; rkps 2557, s. 10; rkps 26, s. 623, 699; wiert, nr 331, 332, 357, 403, 458, 459, 535; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1704.

³⁰⁴ AP Kraków, rkps 2562, s. 31; rkps 26, s. 623, 699; rkps 454, s. 97; wiert, nr 581, 856.

³⁰⁵ AP Kraków, rkps 2562, s. 31; rkps 2550, s. 12; rkps 26, s. 623, 699; rkps 27, s. 217; wiert, nr 581.

³⁰⁶ Nobilitowany w 1588 r.; AP Kraków, rkps 2562, s. 31; rkps 26, s. 629; rkps 27, s. 217; rkps 454, s. 97; wiert, nr 403, 581, 856; Drukarze, s. 70–71; Trelińska, nr 473.

³⁰⁷ AP Kraków, rkps 2550, s. 12; rkps 26, s. 629; rkps 27, s. 217; wiert, nr 260; Richter, s. 38.

³⁰⁸ AP Kraków, rkps 2562, s. 31; Richter, s. 38.

³⁰⁹ AP Kraków, rkps 2562, s. 32; Richter, s. 38; H. Barycz, *Historia Szkół Nowodworskich*, t. 1: *Od założenia do reformy H. Kollataja (1588–1777)*, Kraków 1939–1947, s. 34.

³¹⁰ AP Kraków, rkps 2562, s. 32; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1614.

³¹¹ AP Kraków, rkps 2562, s. 32.

³¹² AP Kraków, rkps 2562, s. 32; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1311.

³¹³ AP Kraków, rkps 2562, s. 32.

³¹⁴ Nobilitowany w 1590 r.; AP Kraków, rkps 2561, s. 36; rkps 27, s. 380; Chmiel 1934, s. 8; Komorowski, Follprecht, cz. 6, KRA, t. 7, s. 18; Trelińska, nr 517.

³¹⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 37; rkps 26, s. 432; rkps 27, s. 68, 380; wiert, nr 51, 72, 75, 239, 242; Chmiel 1934, s. 22–23; Drukarze, s. 265.

³¹⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 37; rkps 26, s. 529; rkps 27, s. 68; wiert, nr 653, 713, 714, 715; Chmiel 1934, s. 35.

³¹⁷ AP Kraków, rkps 2561, s. 37; rkps 27, s. 68; rkps 455, s. 32, 439; wiert, nr 713–715, 717; Chmiel 1934, s. 52–54; Bieniarzówna, s. 168; Drukarze, s. 191; Noga, s. 341.

³¹⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 37; rkps 26, s. 529; rkps 27, s. 449, 613; rkps 455, s. 32; wiert, nr 713–715, 773; Lepszy, s. 145; Chmiel 1934, s. 68.

³¹⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 38; rkps 26, s. 313, 730; rkps 27, s. 449, 613; rkps 455, s. 32; wiert, nr 103, 329, 635, 807, 809; Chmiel 1934, s. 79.

³²⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 38; rkps 26, s. 313, 730; wiert, nr 630, 807, 809; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1441; Chmiel 1934, s. 86.

³²¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 39; wiert, nr 630; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1553; Chmiel 1934, s. 101.

13B	(Regina) Pilecka, wdowa po Stanisławie, ślusarzu, zm. przed 1597 r. ³²²	mieszcz.
13C	Walenty Opoczyński, rymarz ³²³	mieszcz.
15A	Grzegorz Blank, złotnik ³²⁴	mieszcz.
15B	Maciej Kwieciński, ślusarz i wdowa po Marcynie Popielu, złotniku, zm. po 1591 r. ³²⁵	mieszcz.
17	Wojciech Kurowski, siodlarz ³²⁶	mieszcz.
[19]	Maciej Zasański, złotnik ³²⁷	mieszcz.
21	Barbara Bilińska, wdowa po Janie, ślusarzu, zm. przed 1597 r. ³²⁸	mieszcz.
23	Grzegorz Skrobkowiec, prawnik, rajca krak. ³²⁹	mieszcz.
25	Katarzyna Litwinkowa, wdowa po Janie, malarzu, zm. w 1597 r. ³³⁰	mieszcz.
27	Jan Zasański, złotnik ³³¹	mieszcz.
29	Maniecki, h. Łódzia ³³²	szlach.
31	Maciej Kanczycki Włoszek, szewc ³³³	mieszcz.
33	Walenty Krupka, szewc ³³⁴	mieszcz.
35	Szymon Zagrzebski, złotnik ³³⁵	mieszcz.
37	Zofia Kropidłowa, wdowa po Mateuszu, karczmarzu, zm. ok. 1597 r. ³³⁶	mieszcz.
39	Marcin Miączyński, aptekarz ³³⁷	mieszcz.
41	Krzysztof Zagrodzki, chirurg (cyrulik) ³³⁸	mieszcz.
43A	Jan Mogiłański, kotlarz ³³⁹	mieszcz.
43B	Paweł Kostan, konwisarz ³⁴⁰	mieszcz.

³²² AP Kraków, rkps 2561, s. 39; rkps 27, s. 223; wiert, nr 177, 214, 247, 680, 763.

³²³ AP Kraków, rkps 2561, s. 39; rkps 26, s. 804; rkps 27, s. 223, 265, 611, 722; rkps 455, s. 258–262; wiert, nr 533, 680; Richter, s. 19; Chmiel 1934, s. 109, 117.

³²⁴ AP Kraków, rkps 2561, s. 40; rkps 26, s. 804; rkps 27, s. 265, 449, 611; rkps 455, s. 258–262; wiert, nr 395, 398, 450, 680, 882, 884; Lepczy, s. 145; Chmiel 1934, s. 117.

³²⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 40; rkps 26, s. 106; rkps 27, s. 414, 449, 611; wiert, nr 326, 327, 450; Lepczy, s. 158; Chmiel 1934, s. 125.

³²⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 40; wiert, nr 45, 326, 327, 347, 450, 514; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1265; Chmiel 1934, s. 134.

³²⁷ AP Kraków, rkps 2561, s. 30; rkps 26, s. 70; Lepczy, s. 164; Chmiel 1935, s. 5.

³²⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 29; rkps 26, s. 210, 691; wiert, nr 645, 860; Chmiel 1935, s. 10.

³²⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 29; rkps 26, s. 210, 691; wiert, nr 645, 860; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1842; Chmiel 1935, s. 16; Bieniarzówna, s. 168; Z. Noga, *Skrobkowiec Grzegorz*, [w:] PSB, t. 38, s. 389; Noga, s. 341.

³³⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 29; rkps 26, s. 210, 691; rkps 27, s. 8, 9; rkps 454, s. 728; rkps 455, s. 135, 410; wiert, nr 645, 646, 649, 656, 692, 860; Chmiel 1935, s. 27.

³³¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 29; rkps 27, s. 8, 9; rkps 454, s. 728; rkps 455, s. 135, 410; wiert, nr 646, 649, 656, 692; Lepczy, s. 192; Chmiel 1935, s. 32.

³³² AP Kraków, rkps 2561, s. 28; rkps 27, s. 8, 9; rkps 455, s. 135, 410; wiert, nr 646; Niesiecki, t. 6, s. 339; Chmiel 1935, s. 41.

³³³ AP Kraków, rkps 2561, s. 28; rkps 2567, s. 50; rkps 1378, s. 13; rkps 27, s. 516; Chmiel 1935, s. 54.

³³⁴ AP Kraków, rkps 2561, s. 28; rkps 27, s. 516, 751; rkps 454, s. 741; wiert, nr 650; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1574; Chmiel 1935, s. 68.

³³⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 28; rkps 27, s. 516, 751; rkps 454, s. 657, 741; wiert, nr 650, 780; Lepczy, s. 164; Chmiel 1935, s. 80.

³³⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 27; rkps 27, s. 751; rkps 454, s. 657; rkps 762, s. 464–465; wiert, nr 780; Chmiel 1935, s. 98.

³³⁷ AP Kraków, rkps 2561, s. 25; wiert, nr 112, 152, 154, 155, 159, 162, 164, 168, 169, 245, 274, 752; Lachs 1933, s. 93–94; A. Stabrawa, *Apteka Królewska („Apotheca Regia”) w Krakowie przy ulicy Grodzkiej 43 w okresie od 1525 do 1634 r. oraz koligacje jej współwłaścicieli z rodziną Miączyńskich (Apteka w Krakowie przy ul. Grodzkiej 39)*, KRA, t. 12, s. 47.

³³⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 24; rkps 454, s. 387; wiert, nr 481, 752.

³³⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 24; rkps 454, s. 387; rkps 455, s. 385; wiert, nr 481, 699.

³⁴⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 24; rkps 455, s. 385; wiert, nr 539, 699; A. Stabrawa, *Apteka Królewska*, s. 41–42.

45	Jan Brzechwa, h. Jastrzębiec ³⁴¹	szlach.
47	Magdalena Glacz, wdowa po Sewerynie, kuśnierzu, zm. w 1589 r., i Krzysztof Zelner, ksiądz, mansjonarz kościoła Mariackiego ³⁴²	mieszcz.
49	Księża wikariusze zamkowi ³⁴³	duch.
51	Dorota Cielecka, h. Zaręba, wdowa po Jerzym, zm. w 1598 r. ³⁴⁴	szlach.
53	Akademia Krakowska – Collegium Iuridicum ³⁴⁵	uniw.
55	Akademia Krakowska ³⁴⁶	uniw.
	Kaplica (kościół) św. Marii Magdaleny ³⁴⁷	duch.
57A	Tył posesji ul. Kanonicza 12 ³⁴⁸	
57B	Opat jędrzejowski (cystersi) ³⁴⁹	duch.
59A	Konieczpolski, h. Pobóg ³⁵⁰	szlach.
59B	Pukarzewski, h. Średniawa ³⁵¹	szlach.
61	Męciński (Męczyński), h. Poraj ³⁵²	szlach.
63	Tył posesji ul. Kanonicza 18–20	
65	Arcybiskup gnieźnieński ³⁵³	duch.
	Kościół św. Idziego ³⁵⁴	duch.
	Dominikanie ³⁵⁵	duch.
	Ludwisarnia ³⁵⁶	król.
	Kapituła krak. – Jan Krasieński, kanonik krak. ³⁵⁷	duch.
2A	Bernard Gallardi (Galaretho), kupiec ³⁵⁸	mieszcz.
2B	Stanisław Paczoska, kupiec, ławnik krak., i Adam Czarny, kupiec, przedsiębiorca górniczy, rajca olkuski ³⁵⁹	mieszcz.
4A	Anna Boczkowska, wdowa po Wojciechu, karczmarzu, zm. po 1595 r. ³⁶⁰	mieszcz.
4B	Szymon Muty Francuz, krawiec ³⁶¹	mieszcz.

³⁴¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 22; rkps 454, s. 520, 600; rkps 455, s. 245, 462; wiert, nr 808; Richter, s. 22; Boniecki, t. 2, 163; Niesiecki, t. 2, s. 324; Uruski, t. 2, s. 21.

³⁴² AP Kraków, rkps 2561, s. 22; rkps 454, s. 651; wiert, nr 142, 508, 661; *Kronika mansjonarza kościoła Panny Marii, obejmująca zdarzenia z końca XVI i początku XVII wieku*, [w:] A. Grabowski, *Groby królów polskich w Krakowie w kościele katedralnym na zamku*, Kraków 1835, s. 2, 13.

³⁴³ AP Kraków, rkps 2561, s. 21; rkps 26, s. 560; rkps 454, s. 651; rkps 455, s. 245, 462; wiert, nr 142, 508, 661; Richter, s. 22.

³⁴⁴ AP Kraków, rkps 2561, s. 21; rkps 26, s. 560; rkps 27, s. 743–744; Niesiecki, t. 3, s. 114.

³⁴⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 21; Richter, s. 22; Niewalda, Rojkowska, s. 170.

³⁴⁶ *Conclusiones Universitatis Cracoviensis ab anno 1441 ad annum 1589*, wyd. H. Barycz, Kraków 1933, s. 16.

³⁴⁷ Obecnie nieistniejący; Richter, s. 22; Tomkowicz 1926, s. 149; M. Rożek, *Nie istniejące kościoły Krakowa*, s. 100; Niewalda, Rojkowska, s. 170.

³⁴⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 21.

³⁴⁹ Niewalda, Rojkowska, s. 195.

³⁵⁰ Boniecki, t. 11, s. 81–82; Niesiecki, t. 5, s. 191–199; Niewalda, Rojkowska, s. 172.

³⁵¹ Niesiecki, t. 7, s. 577; Niewalda, Rojkowska, s. 172.

³⁵² AP Kraków, rkps 2561, s. 20; Niesiecki, t. 6, s. 359–368; Uruski, t. 10, s. 322; Niewalda, Rojkowska, s. 172.

³⁵³ AP Kraków, rkps 2561, s. 20; Richter, s. 23; Niewalda, Rojkowska, s. 170.

³⁵⁴ Katalog zabytków 1971, s. 140.

³⁵⁵ Richter, s. 23.

³⁵⁶ Tomkowicz 1926, s. 70–71.

³⁵⁷ Zwana „Dębno”; AP Kraków, rkps 2561, s. 20; Richter, s. 24; Łętowski, t. 3, s. 170–174.

³⁵⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 45; rkps 27, s. 760; BJ, rkps 5349, t. 1, s. 206; wiert, nr 319, 544, 757.

³⁵⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 44; rkps 453, s. 103; wiert, nr 124, 544, 757; D. Molenda, *Dzieje Olkusza do 1795 roku*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. 1, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa 1978, s. 248.

³⁶⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 44; wiert, nr 124, 408, 413, 558, 786.

³⁶¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 44; rkps 26, s. 653; rkps 27, s. 597; wiert, nr 786.

6	Leonard Genepri (Genefrid), szewc ³⁶²	mieszcz.
8	Mazurkowa, wdowa po rymarzu, zm. ok. 1584 r. ³⁶³	mieszcz.
10	Wojciech Kaczorek, rymarz ³⁶⁴	mieszcz.
12	Jan Pusz, kupiec ³⁶⁵	mieszcz.
14	Jakub Żorawski, ślusarz, i Sebastian Malcherowicz, szewc ³⁶⁶	mieszcz.
16	Jan Dziurka, rymarz ³⁶⁷	mieszcz.
18A	Balcer Bruzik, miecznik ³⁶⁸	mieszcz.
18B	Cech krawiecki ³⁶⁹	mieszcz.
20	Wdowa po Melchiorze Wolframie, miechowniku, zm. przed 1595 r. i Andrzej Gecz, rymarz ³⁷⁰	mieszcz.
22A	Stanisław Konopnic, kuśnierz ³⁷¹	mieszcz.
22B	Piotr Oślizło, krawiec ³⁷²	mieszcz.
22C	Marcin Plichta, szewc ³⁷³	mieszcz.
22D	Magdalena Paczoska, wdowa po Antonim, złotniku, rajcy krak., zm. ok. 1596/1597 r. ³⁷⁴	mieszcz.
26	Zob. pl. Dominikański 4–6	
28	Zofia Łabędzka, wdowa po Sebastianie, pisarzu garbarskim, zm. przed 1594 r., i Daniel Łabędzki, złotnik ³⁷⁵	mieszcz.
30	Wojciech Suchocki, miecznik ³⁷⁶	mieszcz.
32A	Rada Miejska ³⁷⁷	miej.
32B	Jan Pograniczny, karczmarz ³⁷⁸	mieszcz.
34	Marcin Kozik, karczmarz ³⁷⁹	mieszcz.
36	Mikołaj Cebrowski, aptekarz i Stanisław Genzłowicz ³⁸⁰	mieszcz.
38A	Jan Szekinger, kupiec ³⁸¹	mieszcz.
38B	Piotr Włodarz, krawiec ³⁸²	mieszcz.

³⁶² AP Kraków, rkps 2561, s. 44; rkps 26, s. 30; rkps 27, s. 33, 424, 591.

³⁶³ AP Kraków, rkps 2561, s. 43; wiert, nr 343, 343a.

³⁶⁴ AP Kraków, rkps 2561, s. 43; rkps 27, s. 296, 817; wiert, nr 202, 343.

³⁶⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 43; rkps 26, s. 356; rkps 27, s. 296, 408, 469, 660, 817; wiert, nr 202, 449, 456, 464, 850, 851, 864, 870.

³⁶⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 43; rkps 26, s. 356; rkps 27, s. 296, 469; wiert, nr 449, 456, 464.

³⁶⁷ AP Kraków, rkps 2561, s. 42; rkps 26, s. 574, 586; rkps 27, s. 408, 469, 660; wiert, nr 379, 456, 562, 701, 747, 840, 854.

³⁶⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 42; rkps 26, s. 574, 586; wiert, nr 562, 701, 747; Bocheński, s. 81, 84.

³⁶⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 42; rkps 26, s. 14, 55, 586; rkps 27, s. 227; wiert, nr 63, 280, 324, 562; Richter, s. 14.

³⁷⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 41; rkps 26, s. 14, 304, 618; rkps 27, s. 82, 227, 563; wiert, nr 616.

³⁷¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 41; rkps 26, s. 303, 618; rkps 27, s. 82, 563; rkps 455, s. 307.

³⁷² AP Kraków, rkps 2561, s. 56; rkps 26, s. 304, 618, 818; rkps 27, s. 82, 349; rkps 455, s. 307; wiert, nr 616.

³⁷³ AP Kraków, rkps 2561, s. 55; rkps 26, s. 818; rkps 27, s. 349; rkps 454, s. 503, 748; wiert, nr 166, 207, 618; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1686.

³⁷⁴ AP Kraków, rkps 2561, s. 55; rkps 26, s. 818; rkps 454, s. 503, 748; wiert, nr 606, 618, 657, 804, 824, 825, 840; Lepczy, s. 157; Noga, s. 328.

³⁷⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 5; rkps 454, s. 45, 417, 554; wiert, nr 536, 594, 595; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1454; Lepczy, s. 179.

³⁷⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 5; rkps 27, s. 447, 453; rkps 454, s. 45, 554, 631; wiert, nr 536, 742; Bocheński, s. 84.

³⁷⁷ Zwana „Podelwie”; AP Kraków, rkps 2561, s. 6; rkps 26, s. 124, 544; rkps 27, s. 447, 453; rkps 454, s. 631; wiert, nr 742; Richter, s. 15.

³⁷⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 6.

³⁷⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 7; rkps 26, s. 790; rkps 454, s. 611–614; wiert, nr 617; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1914.

³⁸⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 7; rkps 26, s. 790; rkps 27, s. 487; rkps 454, s. 611–614; wiert, nr 617; Lachs 1933, s. 66; A. Stabrawa, *Apteka Floriana Carborto, serwitorka króla Zygmunta Augusta, w Krakowie przy ulicy Grodzkiej 36*, KRA, t. 10, s. 62.

³⁸¹ Zwana „Pod Elefanty”; AP Kraków, rkps 2561, s. 7; rkps 26, s. 522, 579, 790; rkps 27, s. 232, 253; por. przyp. 105.

³⁸² AP Kraków, rkps 2561, s. 8; rkps 26, s. 579; wiert, nr 858.

	Kaplica św. Piotra Apostoła ³⁸³	duch.
40A	Józef Latoszyński, h. Gryf, podstarości krak. ³⁸⁴	szlach.
40B	Donat Knipper, złotnik ³⁸⁵	mieszcz.
40C	Jan Pernus, konwisarz ³⁸⁶	mieszcz.
42	Zuzanna Jaślikowska, wdowa po Ambrożym, kuśnierzu, zm. w 1595 r. ³⁸⁷	mieszcz.
44	Księża wikariusze zamkowi ³⁸⁸	duch.
46	Fabian Cema (von Zehman), h. własnego, wojewoda malborski ³⁸⁹	szlach.
48	Barbara Powsińska, wdowa po Walentym, złotniku, zm. przed 1598 r. ³⁹⁰	mieszcz.
50	Abraham Szczepanowski, h. nieustalonego ³⁹¹	szlach.
52	Ciekliński, h. Abdank ³⁹²	szlach.
54	Akademia Krak. – Bursa Juristarum (Iurisperitorum) ³⁹³	uniw.
	Kościół św. św. Piotra i Pawła ³⁹⁴	duch.
56	Kościół św. Andrzeja i klasztor Klarysek ³⁹⁵	duch.
58	Kaplica (kościół) św. Marcina ³⁹⁶	duch.
60A	Kanonicy gnieźnieńscy ³⁹⁷	duch.
60B	Ostrogski, h. własnego ³⁹⁸	szlach.
62	Jan Pieniążek, h. Odrowąż, podczaszy krak. i starosta nowotarski ³⁹⁹	szlach.
64	Arsenał ⁴⁰⁰	król.

ULICA JAGIELLOŃSKA⁴⁰¹

1	Zob. pl. Szczepański 1	
3–5	Zob. ul. Szewska 13	
7	Zob. ul. Szewska 10	

³⁸³ Wiert, nr 525, 573, 593; Richter, s. 16.

³⁸⁴ Zwana „Pod Kozłem”; AP Kraków, rkps 2561, s. 13; rkps 27, s. 180; wiert, nr 593, 599; UrzKrak, s. 236.

³⁸⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 13; rkps 27, s. 180; wiert, nr 521, 525; Lepszy, s. 153; Ciechanowiecki, s. 64–65.

³⁸⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 13; rkps 27, s. 180; wiert, nr 521, 580, 623, 642.

³⁸⁷ AP Kraków, rkps 2560 s. 8; rkps 2561, s. 13; rkps 26, s. 226; wiert, nr 234, 385, 580, 623, 642.

³⁸⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 14; rkps 26, s. 226; wiert, nr 234, 580, 623, 642; Richter, s. 16.

³⁸⁹ AP Kraków, rkps 2560, s. 9; rkps 2561, s. 14; rkps 455, s. 781; wiert, nr 130, 131, 134, 677, 700; BJ, rkps 5349, 1, s. 194; P. Czaplewski, *Czema (Zehmen) Fabian*, [w:] PSB, t. 4, s. 328; *Urządnicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1990, nr 422.

³⁹⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 14; rkps 455, s. 166; wiert, nr 130, 131, 677, 700; Lepszy, s. 158; J. Michalewicz, M. Michalewicz, *Liber beneficiorum et benefactorum Universitatis Jagellonicae in saeculis XV–XVIII. T. Fundationes pecuniarie Universitatis Jagellonicae in saeculis XV–XVIII*, Kraków 1999, nr 287.

³⁹¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 15; rkps 455, s. 166; wiert, nr 677; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1691; Niesiecki, t. 8, s. 312–313.

³⁹² AP Kraków, rkps 2561, s. 15; rkps 455, s. 166; UrzKrak, s. 217.

³⁹³ AP Kraków, rkps 2561, s. 15; rkps 26, s. 586; wiert, nr 316, 683; Richter, s. 17; Niewalda, Rojkowska, s. 170.

³⁹⁴ AP Kraków, rkps 2561, s. 15; F. Klein, *Kościół ŚŚ. Piotra i Pawła w Krakowie*, RK, t. 12, 1910, s. 24–33.

³⁹⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 15; wiert, nr 631; Katalog zabytków 1971, s. 55, 61.

³⁹⁶ Katalog zabytków 1978, s. 29.

³⁹⁷ AP Kraków, rkps 2561, s. 16; *Klasztory Karmelitanek Bosych w Polsce, na Litwie i Rusi – Kraków, Klasztor św. Marcina*, Kraków 1904, s. 18; Niewalda, Rojkowska, s. 172.

³⁹⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 16; BJ, rkps 5349, t. 1, s. 195; *Klasztory Karmelitanek Bosych*, s. 18; Niewalda, Rojkowska, s. 172.

³⁹⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 16; BJ, rkps 5349, t. 1, s. 195; *Klasztory Karmelitanek Bosych*, s. 18; UrzKrak, nr 209, s. 250; Niewalda, Rojkowska, s. 172.

⁴⁰⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 16; Richter, s. 18; Tomkowicz 1926, s. 70; Niewalda, Rojkowska, s. 170.

⁴⁰¹ Określana jako przecznica ul. Szewskiej i ul. św. Anny; Tomkowicz 1926, s. 142; Supranowicz, s. 63.

9	Wawrzyniec Justymonti, kupiec ⁴⁰²	mieszcz.
11	Marcin Gawronek, krupnik, karczmarz ⁴⁰³	mieszcz.
13	Zob. ul. św. Anny 9	
15	Zob. ul. św. Anny 8	
17	Zob. ul. Gołębia 11	
19	Zob. ul. Gołębia 22	
2	Zob. ul. Szczepańska 4	
4	Rada Miejska ⁴⁰⁴	miej.
6	Zob. ul. Szewska 11	
8	Zob. ul. Szewska 8	
10	Tył posesji ul. św. Anny 3 ⁴⁰⁵	
12	Małgorzata Zawadzka, wdowa po Stanisławie, kupcu, zm. ok. 1595 r. ⁴⁰⁶	mieszcz.
14	Zob. ul. św. Anny 7	
16A	Zob. ul. św. Anny 6	
16B	Tył posesji ul. św. Anny 6A ⁴⁰⁷	
18	Zob. ul. Gołębia 9	
20	Zob. ul. Gołębia 20	

ULICA ŚW. JANA

1	Zob. Rynek Główny 42	
3A	Paweł Pernus, wójt krak. ⁴⁰⁸	mieszcz.
3B	Stanisław Sołtysek ⁴⁰⁹	mieszcz.
5	Jan Nonhart, kupiec, ławnik krak., i Barbara Fox, wdowa po Tobiaszu, złotniku, zm. po 1591 r. ⁴¹⁰	mieszcz.
	Kaplica (kościół) św. Jana ⁴¹¹	duch.
	Szkoła kościoła św. Jana ⁴¹²	duch.
7A	Juliusz Baldi, kupiec ⁴¹³	mieszcz.
7B	Juliusz Baldi, kupiec ⁴¹⁴	mieszcz.

⁴⁰² Nobilitowany w 1589 r.; AP Kraków, rkps 2562, s. 38; rkps 26, s. 176, 625; rkps 27, s. 497; wiert, nr 522, 629; J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, *Dzieje Krakowa*, t. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1984, s. 283; S. Pańków, *Justymonti Wawrzyniec*, [w:] PSB, t. 11, s. 348–349; Trelińska, nr 493.

⁴⁰³ AP Kraków, rkps 2562, s. 37; rkps 26, s. 625; rkps 27, s. 497; wiert, nr 629, 822.

⁴⁰⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 13; Richter, s. 45.

⁴⁰⁵ AP Kraków, rkps 1379, s. 149.

⁴⁰⁶ AP Kraków, rkps 2562, s. 38; rkps 26, s. 371; rkps 761, s. 554; wiert, nr 192, 380.

⁴⁰⁷ AP Kraków, rkps 2626, s. 84.

⁴⁰⁸ Nobilitowany w 1589 r.; AP Kraków, rkps 2559, s. 4; rkps 23, s. 673; rkps 26, s. 44, 569; rkps 27, s. 161; wiert, nr 526, 534; Chmiel 1924, s. 18; J. Bieniarzówna, *Pernus Paweł*, [w:] PSB, t. 25, s. 635–636; Trelińska, nr 495; Noga, s. 233.

⁴⁰⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 5; rkps 26, s. 44, 232, 569; rkps 27, s. 161; rkps 454, s. 68; wiert, nr 364, 401, 405, 406, 438, 453, 526, 534, 724; Chmiel 1924, s. 21.

⁴¹⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 5; wiert, nr 42, 364, 401, 405, 406, 453, 724, 725; A. Chmiel, *Z herbarza mieszczańskiego. Herby Foxów*, RK, t. 3, 1900, s. 175; Chmiel 1924, s. 23; Lepszy, s. 150.

⁴¹¹ Chmiel 1924, s. 32; Katalog zabytków 1971, s. 144.

⁴¹² AP Kraków, rkps 2574, s. 4; wiert, nr 867; Chmiel 1924, s. 34.

⁴¹³ AP Kraków, rkps 2559, s. 5; rkps 2574, s. 4; rkps 27, s. 723; rkps 763, s. 73; Kielbicka, *Wojas* 1994, nr 873, 1478; Chmiel 1924, s. 41; Pieradzka, s. 136.

⁴¹⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 6; rkps 2574, s. 4; rkps 27, s. 723; rkps 763, s. 73; wiert, nr 750; Kielbicka, *Wojas* 1994, nr 873, 1478; Chmiel 1924, s. 40.

7C	Jan Płaza, h. Topór, starosta lubaczowski ⁴¹⁵	szlach.
7D	Anna Wałaszkowa, wdowa po Piotrze, kuśnierzu, zm. ok. 1596 r. ⁴¹⁶	mieszcz.
9	Spadkobiercy Erazma Strusa, kupca, zm. ok. 1591 r. ⁴¹⁷	mieszcz.
11A	Andrzej Barszcz, kupiec, ławnik krak. ⁴¹⁸	mieszcz.
11B	Zygmunt Rosołek Gędzic (Gencz, Gendziecz), karczmarz ⁴¹⁹	mieszcz.
13A	Jan Łopatowicz, szynkarz ⁴²⁰	mieszcz.
13B	Walenty Wiśniowski Bigos, mydlarz ⁴²¹	mieszcz.
13C	Jan Lembartosz Kral, kupiec ⁴²²	mieszcz.
13D	Spadkobiercy Sebastiana Pawlikowicza Noski (Nóźki), rzeźnika, zm. ok. 1598 r. ⁴²³	mieszcz.
15A	Sebastian Cyrus, kupiec, wójt sądu wyższego prawa ⁴²⁴	mieszcz.
15B	Walenty Wiśniowski Bigos, mydlarz ⁴²⁵	mieszcz.
15C	Spadkobiercy Stanisława Male (Mały), piekarza, zm. ok. 1598 r. ⁴²⁶	mieszcz.
17/19A	Wojciech Porzucipląg, piekarz ⁴²⁷	mieszcz.
17/19B	Spadkobiercy Jana Bogacza, piekarza, zm. po 1585 r. ⁴²⁸	mieszcz.
17/19C	Szpital św. Ducha ⁴²⁹	duch.
2	Zob. Rynek Główny 41	
4	Tył posesji Rynek Główny 41B	
6A	Zbór kalwiński ⁴³⁰	duch.
6B	Spadkobiercy Andrzeja Kiernsztoka, kupca, zm. przed 1590 r. ⁴³¹	mieszcz.
6C	Piotr Puget (Puzet), krawiec ⁴³²	mieszcz.

⁴¹⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 6; rkps 2574, s. 4; wiert, nr 342, 750, 750a; Chmiel 1924, s. 38.

⁴¹⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 6; rkps 2574, s. 7; rkps 26, s. 634, 732; wiert, nr 446, 750, 750a; Chmiel 1924, s. 35.

⁴¹⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 6; rkps 2574, s. 7; rkps 26, s. 634, 732; rkps 27, s. 19, 120, 176, 667; rkps 454, s. 466, 514; wiert, nr 114, 446; Chmiel 1924, s. 45.

⁴¹⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 6; rkps 2574, s. 7; rkps 27, s. 19, 120, 176, 520, 667; rkps 454, s. 466, 514; wiert, nr 56; Chmiel 1924, s. 55; Bieniarzówna, s. 155.

⁴¹⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 7; rkps 2574, s. 8; rkps 27, s. 19, 120, 176, 520, 667; rkps 454, s. 466, 514; rkps 760, s. 917; rkps 761, s. 309; wiert, nr 640; Richter, s. 64; Chmiel 1924, s. 57.

⁴²⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 7; rkps 2574, s. 8; rkps 26, s. 87, 567; rkps 454, s. 544; wiert, nr 494, 503, 614, 664, 719; Chmiel 1924, s. 73.

⁴²¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 7; rkps 2574, s. 9; rkps 26, s. 87; rkps 454, s. 544; wiert, nr 494, 495, 503, 614; Chmiel 1924, s. 73.

⁴²² AP Kraków, rkps 2559, s. 8; rkps 2574, s. 9; wiert, nr 160, 495, 503, 614; Chmiel 1924, s. 73.

⁴²³ AP Kraków, rkps 2559, s. 7; rkps 2574, s. 8; wiert, nr 664, 719.

⁴²⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 8; rkps 2574, s. 10; rkps 27, s. 341, 359, 360, 366; rkps 454, s. 34; wiert, nr 160, 495, 684; Chmiel 1924, s. 84; Pieradzka, s. 192; por. przyp. 207.

⁴²⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 8; rkps 2574, s. 10; rkps 26, s. 567; rkps 27, s. 360, 366; rkps 454, s. 34; wiert, nr 480, 684; Chmiel 1924, s. 81.

⁴²⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 8; rkps 2574, s. 10; rkps 27, s. 341, 358, 360, 366; rkps 454, s. 34, 634; rkps 455, s. 365; wiert, nr 315, 480, 684; Chmiel 1924, s. 78.

⁴²⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 9; rkps 2574, s. 11; Chmiel 1924, s. 104.

⁴²⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 9; rkps 2574, s. 11; wiert, nr 133, 315, 363; Chmiel 1924, s. 97.

⁴²⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 9; rkps 2574, s. 12; Richter, s. 65; Chmiel 1924, s. 92.

⁴³⁰ Zwana „Bróg”, zburzona w 1591 r.; AP Kraków, rkps 2552, s. 31; wiert, nr 125, 390, 433, 435; Richter, s. 61; Chmiel 1924, s. 127–130; Tomkowicz 1926, s. 96; E. Sokołowski, *Dzieje klasztoru OO Bernardynów pod nazwą „Żłóbek” w Krakowie*, Kraków 1949, s. 4; J. Bieniarzówna, *Pierwsze stulecie zboru pod Wawelem*, s. 14; *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie. Zaburzenia wyznaniowe w latach 1551–1598*, oprac. R. Żelewski, Wrocław 1962, s. 178–186; Gapski, s. 97.

⁴³¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 41; rkps 26, s. 653; rkps 27, s. 224, 629; wiert, nr 390, 435, 591, 592; Chmiel 1924, s. 136.

⁴³² AP Kraków, rkps 2563, s. 41; rkps 26, s. 653; rkps 27, s. 224, 592, 629; wiert, nr 591, 592; Chmiel 1924, s. 140.

6D	Stanisław <i>Picus</i> Zawadzki, lekarz, rajca krak. ⁴³³	mieszcz.
8	Kasper Chodowicz, kuśnierz, rajca krak. ⁴³⁴	mieszcz.
10	Krzysztof Słowikowski, mydlarz ⁴³⁵	mieszcz.
12	Zygmunt Alantsee, aptekarz, ławnik sądu wyższego prawa ⁴³⁶	mieszcz.
14	Oktawian Rivendalo, kupiec ⁴³⁷	mieszcz.
16	Anna Szneeberger (Sznebergier), wdowa po Antonim, lekarzu, zm. ok. 1581 r. ⁴³⁸	mieszcz.
18	Spadkobiercy Macieja Czeczotki, kupca, ławnika sądu wyższego prawa, zm. w 1588 r. ⁴³⁹	mieszcz.
20A	Spadkobiercy Marcina Foxa, lekarza, zm. w 1588 r. ⁴⁴⁰	mieszcz.
20B	Spadkobiercy Brykczego Wężyka, h. Wąż, sekretarza król., zm. przed 1593 r. ⁴⁴¹	szlach.
22A	Walerian Montelupi, kupiec ⁴⁴²	mieszcz.
22B	Octawian Rivendalo, kupiec ⁴⁴³	mieszcz.
22C	Marcin Mazowiecki, h. nieustalonego ⁴⁴⁴	szlach.
22D	Spadkobiercy Stanisława Cyrusa, kupca, rajcy krak., zm. w 1574 r. ⁴⁴⁵	mieszcz.
24	Marcin Urbankowicz, kupiec, rajca krak., i spadkobiercy Wojciecha Gortackiego, kupca, ławnika krak., zm. w 1598 r. ⁴⁴⁶	mieszcz.
26	Marcin Urbankowicz, rajca krak., i spadkobiercy Wojciecha Gortackiego, kupca, ławnika krak., zm. w 1598 r. ⁴⁴⁷	mieszcz.
28	Spadkobiercy Antoniego Paczoski, złotnika, rajcy krak., zm. w 1596/1597 r. ⁴⁴⁸	mieszcz.
30	Rada Miejska ⁴⁴⁹	miej.
32	Seweryn, słodownik ⁴⁵⁰	mieszcz.

⁴³³ AP Kraków, rkps 27, s. 592, 629, 827; wiert, nr 128, 433; Lachs 1909, s. 62–63; Chmiel 1924, s. 142; Noga, s. 352.

⁴³⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 42; wiert, nr 861; Chmiel 1924, s. 153–154; Bieniarzówna, s. 49; Noga, s. 300.

⁴³⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 42; rkps 27, s. 641; rkps 454, s. 425; rkps 455, s. 276–277; rkps SWPM I-14, s. 932; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1881; Chmiel 1924, s. 160.

⁴³⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 42; rkps 27, s. 500, 527, 546, 560, 581, 641; rkps 454, s. 425; rkps 455, s. 276–277; rkps SWPM I-14, s. 932; Chmiel 1924, s. 165; Bieniarzówna, s. 155; Noga, s. 134.

⁴³⁷ AP Kraków, rkps 2563, s. 42; rkps 27, s. 500, 538, 546, 560, 581, 653; rkps 455, s. 276–277; rkps SWPM I-14, s. 932; Chmiel 1924, s. 178.

⁴³⁸ AP Kraków, rkps 2563, s. 43; rkps 27, s. 500, 527, 546, 560, 581; Lachs 1909, s. 63; Chmiel 1924, s. 190.

⁴³⁹ AP Kraków, rkps 2563, s. 43; rkps 27, s. 49; rkps 454, s. 78, 83; wiert, nr 340, 543; Chmiel 1924, s. 199; Muczowski, s. 45; Pieradzka, s. 219.

⁴⁴⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 43; rkps 27, s. 49; rkps 454, s. 78, 83; wiert, nr 543, 732, 781; Lachs 1909, s. 64–65; Chmiel 1924, s. 211.

⁴⁴¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 43; rkps 27, s. 49; rkps 760, s. 429, 858, 866; wiert, nr 732, 781; Niesiecki, t. 9, s. 284–289; Chmiel 1924, s. 211.

⁴⁴² AP Kraków, rkps 27, s. 1, 3, 15; Richter, s. 62; Chmiel 1924, s. 227; Wachholz 1924, s. 5–6; Gapski, s. 94.

⁴⁴³ AP Kraków, rkps 2563, s. 44; rkps 27, s. 1, 3, 15, 653; wiert, nr 340; Chmiel 1924, s. 226.

⁴⁴⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 44; rkps 27, s. 653.

⁴⁴⁵ AP Kraków, rkps 27, s. 27, 39, 435, 550; wiert, nr 238, 338 1584; Lepczy, s. 168; Chmiel 1924, s. 222; Lachs 1929, s. 18; Pieradzka, s. 220; Rożek, s. 183; Noga, s. 302.

⁴⁴⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 45; rkps 26, s. 401; rkps 27, s. 27, 39, 435, 550; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1337.

⁴⁴⁷ Słodownia; AP Kraków, rkps 2563, s. 45; rkps 26, s. 127; rkps 27, s. 27, 39; wiert, nr 338, 788; Chmiel 1924, s. 252.

⁴⁴⁸ AP Kraków, rkps 2563, s. 45; rkps 26, s. 127, 128, 566; rkps 27, s. 550, 832; wiert, nr 338, 788; Chmiel 1924, s. 254; Lepczy, s. 157; Noga, s. 328.

⁴⁴⁹ Zwana „Pod Pawiem”; AP Kraków, rkps 2563, s. 45; rkps 26, s. 127, 566; rkps 27, s. 832; Richter, s. 63; Chmiel 1924, s. 268.

⁴⁵⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 45; Chmiel 1924, s. 278.

ULICA KANONICZA

1	Kapituła krak.	duch.
3	Kapituła krak.	duch.
5	Kapituła krak.	duch.
7	Kapituła krak.	duch.
9	Kapituła krak.	duch.
11	Kapituła krak.	duch.
13	Kapituła krak.	duch.
15	Kapituła krak.	duch.
17	Kapituła krak.	duch.
19	Kapituła krak.	duch.
21	Kapituła krak.	duch.
23	Kapituła krak.	duch.
25	Kapituła krak.	duch.
2	Tył posesji ul. Grodzka 47	
4	Tył posesji ul. Grodzka 49	
6	Kapituła krak.	duch.
8	Zob. ul. Grodzka 53	
12	Kapituła krak.	duch.
14	Kapituła krak.	duch.
16	Kapituła krak.	duch.
18	Kapituła krak.	duch.
20	Kapituła krak.	duch.
22	Kapituła krak.	duch.
24	Kapituła krak.	duch.

ULICA ŚW. KRZYŻA⁴⁵¹

1A	Maciej Ptaszyński ⁴⁵²	mieszcz.
1B	Jakub Chmielarz ⁴⁵³	mieszcz.
3A	Regina Skoda, wdowa po Tomaszu, kichlarzu, zm. przed 1598 r. ⁴⁵⁴	mieszcz.
3B	Cech piekarzy ⁴⁵⁵	mieszcz.
5A	Kasper Sraga, piekarz ⁴⁵⁶	mieszcz.
5B	Dembiński, h. Rawicz ⁴⁵⁷	szlach.
7A	Spadkobiercy Koczymskiego, karczmarza, zm. ok. 1593 r. ⁴⁵⁸	mieszcz.

⁴⁵¹ Odcinek na północ od ul. Mikołajskiej określano jako ulicę Świnią, odcinek na południe to przecznica ku Nowej Bramie; Tomkowicz 1926, s. 121–122; Supranowicz, s. 174.

⁴⁵² AP Kraków, rkps 2559, s. 60; rkps 2574, s. 79; rkps 26, s. 767, 775.

⁴⁵³ AP Kraków, rkps 2559, s. 60; rkps 2574, s. 79; wiert, nr 346, 669, 818, 865.

⁴⁵⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 59; rkps 2574, s. 78; wiert, nr 171, 346, 669, 865.

⁴⁵⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 59; rkps 2574, s. 79; wiert, nr 171, 346.

⁴⁵⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 59; rkps 2574, s. 78; wiert, nr 669; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1729.

⁴⁵⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 59; rkps 2574, s. 78.

⁴⁵⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 59; rkps 2574, s. 78; wiert, nr 432, 513, 516.

7B	Andrzej Pradkowicz (Bratkowicz), kuśnierz ⁴⁵⁹	mieszcz.
9	Zob. ul. Mikołajska 20	
11	Tył posesji ul. Mikołajska 22 ⁴⁶⁰	
13	Zob. ul. św. Tomasza 35	
15–21	Opat mogiński (cystersi) ⁴⁶¹	duch.
	Dorota Barzi, h. Koreczak, wdowa po Stanisławie, wojewodzie krak., zm. w 1571 r. ⁴⁶²	szlach.
	Kapituła krak. – Wincenty Romiszowski, kanonik krak. ⁴⁶³	duch.
	Opat koprzywnicki (cystersi) ⁴⁶⁴	duch.
	Opat hebdowski (norbertanie) ⁴⁶⁵	duch.
23–25	Benedyktynki ze Staniątek ⁴⁶⁶	duch.
2	Tył posesji Mały Rynek 5–7 ⁴⁶⁷	
4	Tył posesji ul. Mikołajska 3 ⁴⁶⁸	
6	Zob. ul. Mikołajska 5	
8	Zob. ul. Mikołajska 18	
10	Zofia Szmelcerowicz, żona Krzysztofa, karczmarza ⁴⁶⁹	mieszcz.
12	Zob. ul. św. Tomasza 33	
14	Zob. ul. św. Tomasza 28	
16	Zob. ul. św. Marka 31	

ULICA ŚW. MARKA⁴⁷⁰

5	Belcer (Baltazar) Ginter Niemiec, piekarz ⁴⁷¹	mieszcz.
7A	Andrzej Jezierski, szewc ⁴⁷²	mieszcz.
7B	Jan Stefanek, piekarz ⁴⁷³	mieszcz.
9A	Jakub Wieczorek, sadownik ⁴⁷⁴	mieszcz.

⁴⁵⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 58; rkps 2574, s. 78; rkps 27, s. 603; wiert, nr 432, 513, 516.

⁴⁶⁰ AP Kraków, rkps CC Rel. 84, s. 757.

⁴⁶¹ Blok zabudowy wyznaczony ulicami św. Marka, św. Krzyża i św. Tomasza należał do cystersów mogińskich – znajdowały się tutaj 2 spichlerze, 3 słodownie, 2 dwory i 8 domów; AP Kraków, rkps 2559, s. 45, 46–48; rkps 2574, s. 60, 61, 64–66; wiert, nr 172; S. Sławiński, J. Hiżycka, *Kraków. Studium urbanistyczno-konserwatorskie. Etap VI. Północny rejon miasta w epoce nowożytnej*, Kraków 1998, mps w Pracowniach Konserwacji Zabytków „Arkona” w Krakowie, s. 39–40.

⁴⁶² AP Kraków, rkps 2559, s. 47; rkps 2574, s. 64; UrzKrak, nr 407.

⁴⁶³ AP Kraków, rkps 2559, s. 44; rkps 2574, s. 58; Łętowski, t. 4, s. 8.

⁴⁶⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 44; rkps 2574, s. 58.

⁴⁶⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 44; rkps 2574, s. 59.

⁴⁶⁶ Znajdował się tu dwór i dom; AP Kraków, rkps 2559, s. 43; rkps 2574, s. 58; S. Sławiński, J. Hiżycka, *Kraków. Studium urbanistyczno-konserwatorskie. Etap VI. Północny rejon miasta w epoce nowożytnej*, s. 36–37; Gapski, s. 105.

⁴⁶⁷ W. Komorowski, B. Krasnowolski, *Studium historyczno-konserwatorskie Krakowa. Blok nr 21*, Kraków 1996, mps w Pracowniach Konserwacji Zabytków „Arkona” w Krakowie, rysunki.

⁴⁶⁸ Tamże.

⁴⁶⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 51; rkps 2574, s. 71; rkps 26, s. 733; rkps 454, s. 545; wiert, nr 504, 505, 506, 566, 627, 642, 791.

⁴⁷⁰ Część zachodnia zwana ulicą Rogacką, część środkową określano jako przecznice, odcinek między ulicami Szpitalną i św. Krzyża nazywano ulicą Szrotarską, fragment między ulicą św. Krzyża a murem miejskim prawdopodobnie określano jako ulicę Świnią; Tomkowicz 1926, s. 107–109; Supranowicz, s. 176.

⁴⁷¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 27; rkps 27, s. 269; wiert, nr 497, 568, 634, 789.

⁴⁷² AP Kraków, rkps 2563, s. 28; rkps 26, s. 50; rkps 27, s. 197, 269; wiert, nr 634; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1578.

⁴⁷³ AP Kraków, rkps 2563, s. 28; rkps 26, s. 495, 814; rkps 27, s. 269.

⁴⁷⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 28; rkps 26, s. 116–117, 495, 814; wiert, nr 568, 658.

9B	Spadkobiercy Jakuba Żaczka, karczmarza, zm. przed 1594 r. ⁴⁷⁵	mieszcz.
11	Zob. ul. Sławkowska 22	
13	Zob. ul. Sławkowska 15	
15	Zob. ul. św. Jana 20	
17	Zob. ul. św. Jana 11	
19	Zob. ul. Floriańska 26	
21	Zob. ul. Floriańska 33	
23	Zob. ul. Szpitalna 28	
25	Zob. ul. Szpitalna 19	
27	Tył posesji ul. Szpitalna 17 ⁴⁷⁶	
29	Tył posesji ul. Szpitalna 15 ⁴⁷⁷	
31A	Wdowa po Pawle, murarzu ⁴⁷⁸	mieszcz.
31B	Szymon Ogórek (Drağ), piwowar ⁴⁷⁹	mieszcz.
31C	Sulkowski ⁴⁸⁰	mieszcz.
33–37	Zob. ul. św. Krzyża 15–21	
2–4	Jakub Zaleski, piwowar ⁴⁸¹	mieszcz.
2–4	Wojciech, kucharz ⁴⁸²	mieszcz.
2–4	Spadkobiercy Macieja Miłocha, zm. przed 1596 r. ⁴⁸³	mieszcz.
2–4	Wdowa po Stanisławie Mniehu (Jadamowiczu), zm. przed 1598 r. ⁴⁸⁴	mieszcz.
2–4	Wdowa po Gabrielu Sługockim, prasole, zm. przed 1598 r. ⁴⁸⁵	mieszcz.
6A	Franciszek Korniewicz, kichlarz ⁴⁸⁶	mieszcz.
6B	Franciszek Kobyłka, piekarz ⁴⁸⁷	mieszcz.
8	Księża kościoła św. Marka ⁴⁸⁸	duch.
10	Zob. ul. Sławkowska 24	
12	Zob. ul. Sławkowska 17	
14	Zob. ul. św. Jana 22	
16	Zob. ul. św. Jana 13	
18	Zob. ul. Floriańska 28, BN	
20	Zob. ul. Floriańska 35	
22	Zob. ul. Szpitalna 30	

⁴⁷⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 28; rkps 26, s. 116, 495, 814; rkps 27, s. 299; wiert, nr 568, 658.

⁴⁷⁶ S. Sławiński, J. Hiżycka, A. Kwaśniewicz, *Blok nr 10. Studium urbanistyczno-konserwatorskie*, Kraków 1998, mps w Pracowniach Konserwacji Zabytków „Arkona” Sp. z o.o. w Krakowie, rysunki.

⁴⁷⁷ Tamże.

⁴⁷⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 49; rkps 2574, s. 67; wiert, nr 847.

⁴⁷⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 48; rkps 2574, s. 66; wiert, nr 847; Richter, s. 84.

⁴⁸⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 43; rkps 2574, s. 57.

⁴⁸¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 25.

⁴⁸² AP Kraków, rkps 2563, s. 26; rkps 26, s. 595.

⁴⁸³ AP Kraków, rkps 2563, s. 26; rkps 26, s. 595; rkps 761, s. 318.

⁴⁸⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 26.

⁴⁸⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 26; rkps 27, s. 719; wiert, nr 176, 266–269.

⁴⁸⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 26; rkps 27, s. 719; wiert, nr 176, 267–269, 569, 703, 707.

⁴⁸⁷ AP Kraków, rkps 2563, s. 27; rkps 27, s. 719; wiert, nr 176, 267–269, 569, 703, 707; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1459.

⁴⁸⁸ AP Kraków, rkps 2563, s. 27.

24	Zob. ul. Szpitalna 21	
	Szrotarz ⁴⁸⁹	mieszcz.

ULICA MIKOŁAJSKA (św. Mikołaja)

1	Zob. Mały Rynek 1	
3	Piotr Świechowicz, karczmarz ⁴⁹⁰	mieszcz.
5A	Siedmiracka, karczmarka ⁴⁹¹	mieszcz.
5B	Andrzej Pratkowicz (Bratkowicz), kuśnierz ⁴⁹²	mieszcz.
7	Walenty Szeląg, aptekarz ⁴⁹³	mieszcz.
9	Księża mansjonarze zamkowi ⁴⁹⁴	duch.
11	Stanisław Pudełko, kuśnierz ⁴⁹⁵	mieszcz.
13	Jan Sowicz, karczmarz ⁴⁹⁶	mieszcz.
15	Andrzej Ząbek Maxuła, karczmarz ⁴⁹⁷	mieszcz.
17	Stanisław Paczek (Puczek), kuśnierz ⁴⁹⁸	mieszcz.
19	Stanisław Sednicki, karczmarz ⁴⁹⁹	mieszcz.
21	Stanisław Tarnowski, h. Leliwa, kasztelan sandomierski ⁵⁰⁰	szlach.
2A	Elżbieta Flakowa, wdowa po Stanisławie, murarzu, zm. przed 1594 r. ⁵⁰¹	mieszcz.
2B	Wacław Szabel (Szabla) ⁵⁰²	mieszcz.
2C	Franciszek Gottard, kuśnierz ⁵⁰³	mieszcz.
4	Baltazar Gierstman, kupiec ⁵⁰⁴	mieszcz.
6	Marcin Urbankowicz, kupiec, rajca krak. ⁵⁰⁵	mieszcz.
8	Dominik de Blensz, kupiec ⁵⁰⁶	mieszcz.
10	Paweł Sternacki Bruzik, kupiec, ławnik krak. ⁵⁰⁷	mieszcz.
12	Stanisław Jałbrzykowski, mydlarz ⁵⁰⁸	mieszcz.

⁴⁸⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 49; rkps 2574, s. 67; Tomkowicz 1926, s. 107–108.

⁴⁹⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 68; rkps 2574, s. 86; rkps SWPM I-14, s. 818; wiert, nr 710.

⁴⁹¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 68; rkps 2574, s. 87; rkps 27, s. 71; wiert, nr 710; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1687.

⁴⁹² AP Kraków, rkps 2559, s. 68; rkps 2574, s. 87; rkps 27, s. 603; rkps 454, s. 618.

⁴⁹³ AP Kraków, rkps 2559, s. 58; rkps 2574, s. 77; rkps 27, s. 88, 111; rkps 454, s. 425, 591, 618; rkps 455, s. 122; rkps SWPM I-14, s. 818; wiert, nr 185, 195, 513; Lachs 1933, s. 120.

⁴⁹⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 57; rkps 2574, s. 77; rkps 27, s. 230, 247; rkps SWPM I-14, s. 818; wiert, nr 799.

⁴⁹⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 57; rkps 2574, s. 77; rkps 27, s. 230, 247; rkps SWPM I-14, s. 818; wiert, nr 655, 718, 726, 799.

⁴⁹⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 57; rkps 2574, s. 77; rkps 27, s. 230, 247; wiert, nr 425, 655, 718, 726, 799.

⁴⁹⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 57; rkps 2574, s. 76; rkps 26, s. 463; rkps 27, s. 393; wiert, nr 425.

⁴⁹⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 57; rkps 2574, s. 76; rkps 26, s. 463; rkps 27, s. 393; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1797.

⁴⁹⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 56; rkps 2574, s. 76; rkps 26, s. 463; rkps 27, s. 393; wiert, nr 370, 455, 604.

⁵⁰⁰ Zwana „Gródek”; AP Kraków, rkps 2559, s. 56; rkps 2574, s. 75; wiert, nr 604; S. Świszczowski, *Gródek krakowski i mury miejskie między Gródkiem a Wawelem*, RK, t. 32, 1950, s. 24; UrzKrak, nr 638.

⁵⁰¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 39; rkps 2574, s. 51; rkps 454, 72, 396, 432.

⁵⁰² AP Kraków, rkps 2559, s. 71; rkps 2574, s. 90; rkps 26, s. 347, 467; rkps 454, s. 72, 432.

⁵⁰³ AP Kraków, rkps 2559, s. 71; rkps 2574, s. 89; rkps 26, s. 347, 467; rkps 27, s. 678; rkps 454, s. 432, 452.

⁵⁰⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 71; rkps 2574, s. 89; rkps 27, s. 678; rkps 454, s. 525, 527, 533–535; wiert, nr 276, 399, 439, 881.

⁵⁰⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 71; rkps 2574, s. 89; rkps 454, s. 452, 527; wiert, nr 439, 881; Bieniarzówna, s. 170; Noga, s. 348.

⁵⁰⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 70; rkps 2574, s. 89; rkps 27, s. 105, 548; rkps 762, s. 281; wiert, nr 276, 439; Kielbicka, Wojas 1994, nr 415, 1185.

⁵⁰⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 70; rkps 2574, s. 88; rkps 26, s. 478, 493; rkps 27, s. 105, 135, 548.

⁵⁰⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 70; rkps 2574, s. 88; rkps 26, s. 478, 493; rkps 27, s. 105; rkps 454, s. 56; wiert, nr 504, 505.

14	Szpital św. Ducha ⁵⁰⁹	duch.
16	Spadkobiercy Walentego Dembinskiego (Dębińskiego, Dębieńskiego), h. Rawicz, kasztelana krak., zm. w 1584 r. ⁵¹⁰	szlach.
18	Maciej Samotulczyk, karczmarz, prasoł ⁵¹¹	mieszcz.
20	Wojciech Kempka ⁵¹²	mieszcz.
22	Spadkobiercy Sebastiana Naborowskiego, aptekarza, zm. przed 1592 r. ⁵¹³	mieszcz.
24	Andrzej Grzebień, szewc ⁵¹⁴	mieszcz.
26	Jezusek ⁵¹⁵	mieszcz.
28	Kula ⁵¹⁶	mieszcz.
30	Maciej Blos Bruzi, karczmarz ⁵¹⁷	mieszcz.
32A	Jan Pochyły, karczmarz ⁵¹⁸	mieszcz.
32B	Jan Gwóźdź, karczmarz ⁵¹⁹	mieszcz.

ULICA PIJARSKA⁵²⁰

1–3/5	Zob. ul. św. Marka 2	
7	Zob. ul. Sławkowska 32	
9–11	Zob. ul. Sławkowska 25	
13	Zob. ul. św. Jana 32	
15	Zob. ul. św. Jana 17/19	
17	Zob. ul. Floriańska 44	
19–21	Zob. ul. Floriańska 57	
23	Zob. ul. Szpitalna 40	
	Rada Miejska – rurmus ⁵²¹	miej.
	Spadkobiercy Andrzeja Rottermunda, kupca, zm. w 1593 r. ⁵²²	mieszcz.
	Jan Rap (Rapp), kupiec, ławnik sądu wyższego prawa ⁵²³	mieszcz.

⁵⁰⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 69; rkps 2574, s. 88; rkps 26, s. 478, 493, 801; rkps 27, s. 190; rkps 454, s. 56; wiert, nr 504; Richter, s. 90.

⁵¹⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 69; rkps 2574, s. 87; rkps 26, s. 801; rkps 27, s. 190; wiert, nr 286, 288; UrzKrak, nr 117.

⁵¹¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 69; rkps 2574, s. 87; rkps 27, s. 96, 190; rkps 454, s. 530; wiert, nr 286–289, 504–506, 628; Richter, s. 90; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1693.

⁵¹² AP Kraków, rkps 2559, s. 53; rkps 2574, s. 72; rkps 26, s. 374.

⁵¹³ AP Kraków, rkps 2559, s. 53; rkps 2574, s. 72; rkps 26, s. 81, 374; rkps 27, s. 286; wiert, nr 377, 437, 475, 476, 529, 859; Lachs 1933, s. 98.

⁵¹⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 54; rkps 2574, s. 73; rkps 26, s. 81; rkps 27, s. 286; wiert, nr 529.

⁵¹⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 54; rkps 2574, s. 73; rkps 26, s. 81; rkps 27, s. 286; wiert, nr 529.

⁵¹⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 54; rkps 2574, s. 73; rkps 26, s. 453.

⁵¹⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 55; rkps 2574, s. 74; rkps 27, s. 583, 646, 705; rkps 454, s. 694; rkps 455, s. 41; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1076, 1418.

⁵¹⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 55; rkps 2574, s. 74; rkps 26, s. 269; rkps 27, s. 583, 646, 705; rkps 454, s. 694; rkps 455, s. 41, 461.

⁵¹⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 55; rkps 2574, s. 74; rkps 26, s. 269; rkps 27, s. 583, 646, 705; rkps 455, s. 461.

⁵²⁰ Ten ciąg komunikacyjny nie był postrzegany jako ulica; budynki stojące przy tej ulicy określano jako leżące na końcu ulic: Rogackiej, Sławkowskiej, św. Jana, Floriańskiej i Szpitalnej, przy bramach i murze miejskim.

⁵²¹ Richter, s. 52; Tomkowicz 1926, s. 91.

⁵²² AP Kraków, rkps 2559, s. 10; rkps 2566, s. 71; rkps 2574, s. 12; Kielbicka, Wojas 1993, nr 2658.

⁵²³ Zwana „Pod Bażanty”; AP Kraków, rkps 2559, s. 11; rkps 2566, s. 71; Richter, s. 65; M. Bednarz, *Rappowie*, s. 107, 109, 113.

	Spadkobiercy Stanisława Dembińskiego, h. Rawicz, starosty checińskiego, zm. w 1586 r. ⁵²⁴	szlach.
	Rada Miejska – arsenał ⁵²⁵	miej.

ULICA POSELSKA (Legacka)⁵²⁶

1–5	Zob. ul. Senacka 1–5	
7	Kapituła krak. – Krzysztof Karśnicki, kanonik krak. ⁵²⁷	duch.
9A	Piotr Oraczowski, h. Szreniawa z krzyżem, pisarz ziemski krak. ⁵²⁸	szlach.
9B	Cieszkowscy, h. nieustalonego ⁵²⁹	szlach.
11	Zob. ul. Grodzka 39	
13	Zob. ul. Grodzka 40	
15	Księża mansjonarze zamkowi ⁵³⁰	duch.
17	Księża wikariusze zamkowi ⁵³¹	duch.
	Szczęśny Kula, kuśnierż ⁵³²	mieszcz.
19A	Spadkobiercy Sobka, barwierza, zm. przed 1598 r. ⁵³³	mieszcz.
19B	Morski, h. Topór ⁵³⁴	szlach.
21	Tęczyńscy, h. Topór ⁵³⁵	szlach.
23	Pieniążkowie, h. Odrowąż ⁵³⁶	szlach.
23	Stanisław Cikowski, h. Radwan, podkomorzy krak. ⁵³⁷	szlach.
23	Konieczpolski, h. Pobóg ⁵³⁸	szlach.
23	Boguszowie, h. Półkoźic ⁵³⁹	szlach.
23	Koryciński, h. Topór ⁵⁴⁰	szlach.
23	Minocki, h. Nowina ⁵⁴¹	szlach.
	Augustyn, murarz ⁵⁴²	mieszcz.

⁵²⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 45; rkps 2566, s. 71; W. Budka, *Dembiński Stanisław*, [w:] PSB, t. 5, s. 74–75; *Urządnicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993, nr 63.

⁵²⁵ Richter, s. 66.

⁵²⁶ Zwana także przecznicą św. Michała lub ulicą za „Piotrem Małym”; AP Kraków, rkps CC Rel. 84, s. 742, 752, 763, 771; Tomkowicz 1926, s. 144–148.

⁵²⁷ AP Kraków, rkps 2561, s. 25; wiert, nr 551; Łętowski, t. 3, s. 124–125.

⁵²⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 25; rkps 30, s. 222, 546–554; wiert, nr 539, 540; UrzKrak, nr 193; A. Stabrawa, *Apteka Królewska*, s. 47.

⁵²⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 25; wiert, nr 540; Niesiecki, t. 3, s. 123–133.

⁵³⁰ Wiert, nr 385; Richter, s. 101.

⁵³¹ Wiert, nr 385, 525, 778; Richter, s. 101.

⁵³² AP Kraków, rkps 2561, s. 12; rkps 2565, s. 17; rkps 26, s. 58.

⁵³³ AP Kraków, rkps 2561, s. 12; rkps 2565, s. 17.

⁵³⁴ AP Kraków, rkps 2561, s. 12; rkps 2565, s. 17; rkps 26, s. 584; wiert, nr 778; Niesiecki, t. 6, s. 464; Niewalda, Rojkowska, s. 173, 174.

⁵³⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 12; rkps 2565, s. 17; rkps 26, s. 584; Niewalda, Rojkowska, s. 174; J. Kurtyka, *Latyfundium Tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV–XVII wiek)*, Kraków 1999, s. 222–224.

⁵³⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 11; rkps 2565, s. 16; Niesiecki, t. 7, s. 289–293; Niewalda, Rojkowska, s. 174.

⁵³⁷ AP Kraków, rkps 2561, s. 11; rkps 2565, s. 17.

⁵³⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 11; Boniecki, t. 11, s. 81–82; Niesiecki, t. 5, s. 191–199; S. Tomkowicz, *Dwa żeńskie klasztory w Krakowie niegdyś rezydencje świeckie*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. 2, Lwów 1925, s. 611.

⁵³⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 11; Niesiecki, t. 2, s. 202–205.

⁵⁴⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 11; Boniecki, t. 11, s. 197–203; Niesiecki, t. 5, s. 248–255; Niewalda, Rojkowska, s. 174.

⁵⁴¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 11; rkps 2565, s. 17; Niesiecki, t. 6, s. 416.

⁵⁴² AP Kraków, rkps 2561, s. 26.

2–6	Ogród klasztoru Franciszkanów ⁵⁴³	
8	Kapituła krak. – Adrian Skaszewski, kanonik krak. ⁵⁴⁴	duch.
	Stanisław Rożen, h. Gryf ⁵⁴⁵	szlach.
10A	Kapituła krak. – księża referendarze ⁵⁴⁶	duch.
10B	Ksiądz proboszcz wojnicki ⁵⁴⁷	duch.
12	Tył posesji pl. Wszystkich Świętych 3/5 ⁵⁴⁸	
14	Jerzy Maisner, krawiec ⁵⁴⁹	mieszcz.
16	Zob. ul. Grodzka 37	
18	Zob. ul. Grodzka 38	
20	Kapituła krak. ⁵⁵⁰	duch.
22–24	Stanisław Cikowski, h. Radwan, podkomorzy krak. ⁵⁵¹	szlach.

ULICA REFORMACKA (Rogacka)⁵⁵²

1	Zob. pl. Szczepański 5	
3–5	Zob. pl. Szczepański 6–7	
7	Jan Darmochwał, piekarz ⁵⁵³	mieszcz.
	Sebastian Sak, szewc ⁵⁵⁴	mieszcz.
	Katarzyna Biesaga, piekarka ⁵⁵⁵	mieszcz.
	Szymon, bednarz ⁵⁵⁶	mieszcz.
	Walenty Krupka, szewc ⁵⁵⁷	mieszcz.
	Maciej Wilk, szyper (prasol) ⁵⁵⁸	mieszcz.
	Jarosz Kucharz, szewc ⁵⁵⁹	mieszcz.
	Andrzej, łąziebnik ⁵⁶⁰	mieszcz.
	Jadwiga, wdowa po Michale Jałmużnym, słodowniku, zm. przed 1579 r. ⁵⁶¹	mieszcz.

⁵⁴³ AP Kraków, rkps 2561, s. 26; Tomkowicz 1912, s. 17; M. Samek, *Architektura kościoła Franciszkanów*, s. 66–67; Katalog zabytków 1971, s. 108, 116.

⁵⁴⁴ AP Kraków, rkps 2561, s. 27; Richter, s. 29; K. Hoszowski, *Rezydencja niegdyś Jana Chojeńskiego i Jędrzeja Lipskiego, biskupów krakowskich, tudzież innych zasłużonych dygnitarzy Kapitułarnych na Wawelu*, Kraków 1884, s. 17.

⁵⁴⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 27; Niewalda, Rojkowska, s. 170, 176.

⁵⁴⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 27; BJ, rkps 5354, s. 40v, 42v; Niesiecki, t. 8, s. 153; M. Bicz-Suknarowska, W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zabudowa rezydencjonalna (kanoniczna) dawnego Okołu w XVI wieku*, [w:] *Między gotykiem a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku*, red. E. Fiałek, BK, t. 136, 1997, s. 194.

⁵⁴⁷ AP Kraków, rkps 2561, s. 27.

⁵⁴⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 27.

⁵⁴⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 27.

⁵⁵⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 8.

⁵⁵¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 8; UrzKrak, nr 236; Niewalda, Rojkowska, s. 174.

⁵⁵² Tomkowicz 1926, s. 109–110; Supranowicz, s. 136.

⁵⁵³ AP Kraków, rkps 2563, s. 27; wiert, nr 531, 789.

⁵⁵⁴ AP Kraków, rkps 2552, s. 16; rkps 2563, s. 23.

⁵⁵⁵ AP Kraków, rkps 2552, s. 17; rkps 2563, s. 24.

⁵⁵⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 24; wiert, nr 564.

⁵⁵⁷ AP Kraków, rkps 2563, s. 24; wiert, nr 564, 674, 754.

⁵⁵⁸ AP Kraków, rkps 2552, s. 17; rkps 2563, s. 24; rkps 2566, s. 30; wiert, nr 473, 564, 673, 674, 754.

⁵⁵⁹ AP Kraków, rkps 2563, s. 24; rkps 2566, s. 30; wiert, nr 473, 564, 674.

⁵⁶⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 25; wiert, nr 473.

⁵⁶¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 25; wiert, nr 248.

	Krzysztof Prorok, kichlarz ⁵⁶²	mieszcz.
	Łaźnia miejska ⁵⁶³	miej.

ULICA SENACKA⁵⁶⁴

1–5	Andrzej Tęczyński, h. Topór ⁵⁶⁵	szlach.
	Opat tyniecki (benedyktyni) ⁵⁶⁶	duch.
	Łaźnia miejska ⁵⁶⁷	miej.
7	Zob. ul. Kanonicza 2	
9	Zob. ul. Grodzka 45	
11	Zob. ul. Grodzka 46	
4	Zob. ul. Poselska 7	
6	Franciszek Maisner, szynkarz ⁵⁶⁸	mieszcz.
8	Zob. ul. Grodzka 43	
10	Zob. ul. Grodzka 44	
	Sebastian Lubomirski, h. Szreniawa, kasztelan małegojski i biecki ⁵⁶⁹	szlach.

ULICA SIENNA

1	Zob. Rynek Główny 6	
3	Kasper Bendoński, chirurg (cyrulik) ⁵⁷⁰	mieszcz.
5	Bractwo Miłosierdzia ⁵⁷¹	duch.
	Szkoła kościoła Mariackiego ⁵⁷²	duch.
	Spadkobiercy Baltazara Wunzama, zm. przed 1593 r. ⁵⁷³	mieszcz.
	Wawrzyniec Janaszek, szewc ⁵⁷⁴ Wilk, piekarz Stanisław Grubarczyk (Grabarczyk) Krystyna Baran, córka Jakuba, szewca, zm. ok. 1597 r. Augustyn Halicz Krzysztof Siennik Marcin Ładzik Spadkobiercy Marcina Żaka Jan Klocek	mieszcz.
	Szpital św. Ducha ⁵⁷⁵ Szpital św. Sebastiana	duch.

⁵⁶² AP Kraków, rkps 2552, s. 18; rkps 2563, s. 25; rkps 2566, s. 32; wiert, nr 248, 794.

⁵⁶³ AP Kraków, rkps 2552, s. 18; rkps 2563, s. 25; rkps 2566, s. 32; wiert, nr 248, 794; Lachs 1919, s. 3–4.

⁵⁶⁴ Określana jako przecznica ulicy Grodzkiej; Tomkowicz 1926, s. 149.

⁵⁶⁵ Zwany „Malowany Dwór”; AP Kraków, rkps 2561, s. 22; Wanat, s. 190; Niewalda, Rojkowska, s. 172; J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997, s. 20, 531; tenże, *Latyfundium Tęczyńskie*, s. 225–226.

⁵⁶⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 25; rkps 2565, s. 45; Wanat, s. 190–191.

⁵⁶⁷ AP Kraków, rkps 2561, s. 26; rkps 2565, s. 45; Lachs 1919, s. 5; Wanat, s. 191.

⁵⁶⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 12; wiert, nr 539, 540, 551.

⁵⁶⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 14; BJ, rkps 5349, t. 1, s. 198; wiert, nr 677, 700, 778; Niewalda, Rojkowska, s. 173.

⁵⁷⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 47; rkps 454, s. 681; wiert, nr 108, 109, 212, 312, 313, 382; Lachs 1936, s. 198.

⁵⁷¹ AP Kraków, rkps 2561, s. 48; rkps 454, s. 681; rkps SWPM I-14, s. 641; wiert, nr 312; Richter, s. 95.

⁵⁷² AP Kraków, rkps 2561, s. 48; BJ, rkps 5354, s. 13v, 15; wiert, nr 312; Richter, s. 96; Tomkowicz 1926, s. 48, 51.

⁵⁷³ AP Kraków, rkps 2559, s. 65; rkps 2574, s. 84.

⁵⁷⁴ Domki te znajdowały się przy murze miejskim, w sąsiedztwie Bramy Nowej; AP Kraków, rkps 2559, s. 60–65; rkps 2574, s. 79–83; rkps 26, s. 767, 775; rkps 27, s. 43, 47, 711.

⁵⁷⁵ Domki te znajdowały się przy murze miejskim, w sąsiedztwie Bramy Nowej; AP Kraków, rkps 2559, s. 61–62; rkps 2574, s. 80–81.

2	Zob. Rynek Główny 5	
4	Spadkobiercy Jakuba Krainy, lekarza, zm. ok. 1581 r. ⁵⁷⁶	mieszcz.
6	Księża mansjonarze kościoła Mariackiego ⁵⁷⁷	duch.
8A	Andrzej Kulakowski (Kołakowski), muzyk (trębacz) ⁵⁷⁸	mieszcz.
8B	Spadkobiercy Anny Rolanki, zm. ok. 1568 r. ⁵⁷⁹	mieszcz.
8C	Jezuici ⁵⁸⁰	duch.
10–12	Zob. Mały Rynek 7	
14–16	Zob. ul. św. Krzyża 2	

ULICA SŁAWKOWSKA

1	Zob. Rynek Główny 36	
3A	Jerzy Szulc (Schultz, Scholtz), kupiec, rajca krak. ⁵⁸¹	mieszcz.
3B	Spadkobiercy Krzysztofa Remera, kupca, rajcy krak., zm. w 1597 r. ⁵⁸²	mieszcz.
3C	Ludwik Skalski ⁵⁸³	mieszcz.
5	Spadkobiercy Brykczego Wężyka, h. Wąż, sekretarza król., zm. przed 1593 r. ⁵⁸⁴	szlach.
7	Maciej Wirzbięta (Wierzbięta), drukarz, ławnik sądu wyższego prawa ⁵⁸⁵	mieszcz.
9	Krzysztof Łasiczka, mydlarz ⁵⁸⁶	mieszcz.
11A	Stanisław Węgrzynek, hutman ratuszny ⁵⁸⁷	mieszcz.
11B	Bractwo Literackie św. Barbary ⁵⁸⁸	duch.
13	Spadkobiercy Erazma Czeczotki, kupca, rajcy krak., zm. w 1587 r. ⁵⁸⁹	mieszcz.
15A	Spadkobiercy Jana Noszki Brody, mydlarza, zm. po 1594 r. ⁵⁹⁰	mieszcz.
15B	Adam Nagoth, kuśnierz, rajca krak. ⁵⁹¹	mieszcz.
15C	Jan (Urban) Chłopek, karczmarz ⁵⁹²	mieszcz.
17A	Józef Pielisz, prasol ⁵⁹³	mieszcz.

⁵⁷⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 74; rkps 2574, s. 92; rkps 26, s. 180, 281, 282; rkps 454, s. 62–63; wiert, nr 275, 419, 613; Richter, s. 95; Lachs 1909, s. 39; Paszenda, s. 295.

⁵⁷⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 74; rkps 2574, s. 91; rkps 26, s. 180, 281; rkps 454, s. 62–63, 588; wiert, nr 194, 419; Richter, s. 95; Paszenda, s. 295.

⁵⁷⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 73; rkps 2574, s. 91; rkps 454, s. 50, 570, 588; wiert, nr 21, 194, 250, 588; Paszenda, s. 265–266.

⁵⁷⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 73; rkps 2574, s. 91; rkps 454, s. 50, 588; wiert, nr 21, 194, 250, 306, 588, 589; Paszenda, s. 265.

⁵⁸⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 73; rkps 2574, s. 91; rkps 454, s. 50; wiert, nr 588, 589; Richter, s. 89; Paszenda, s. 264–265.

⁵⁸¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 39; rkps 26, s. 573; Chmiel 1931, s. 16; Bieniarzówna, s. 168; Noga, s. 340.

⁵⁸² AP Kraków, rkps 2563, s. 39; rkps 26, s. 573; wiert, nr 198, 240, 339, 341, 356; Chmiel 1931, s. 15; Noga, s. 334.

⁵⁸³ AP Kraków, rkps 2563, s. 39; rkps 26, s. 573; Richter, s. 57; Chmiel 1931, s. 8.

⁵⁸⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 38; rkps 26, s. 498; rkps 27, s. 513; rkps 760, s. 429, 858, 866; wiert, nr 118, 259, 263, 524, 731, 861, 877; Niesiecki, t. 9, s. 284–289; Chmiel 1931, s. 30.

⁵⁸⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 38; rkps 26, s. 498, 513; wiert, nr 259, 263, 524, 527, 731, 829, 877; Chmiel 1931, s. 45; Drukarze, s. 358–359.

⁵⁸⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 38; rkps 26, s. 498; wiert, nr 468, 523, 524, 527, 528, 597, 829, 877; Chmiel 1931, s. 55.

⁵⁸⁷ AP Kraków, rkps 2563, s. 38; rkps 454, s. 666; wiert, nr 468, 523, 528; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1531; Chmiel 1931, s. 68.

⁵⁸⁸ AP Kraków, rkps 2563, s. 38; wiert, nr 523; Richter, s. 58; Chmiel 1931, s. 76.

⁵⁸⁹ AP Kraków, rkps 2563, s. 37; rkps 26, s. 574; rkps 27, s. 562; rkps 454, s. 20, 666, 669; Muczkowski, s. 13, 45; Chmiel 1931, s. 81.

⁵⁹⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 37; rkps 26, s. 37, 574, 666; rkps 454, s. 20; wiert, nr 601; Chmiel 1931, s. 86.

⁵⁹¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 37; rkps 26, s. 37, 574; rkps 27, s. 562; rkps 454, s. 20; wiert, nr 601; Chmiel 1931, s. 87; Bieniarzówna, s. 164; Noga, s. 327.

⁵⁹² AP Kraków, rkps 2563 s. 36; Chmiel 1931, s. 95.

⁵⁹³ AP Kraków, rkps 2563, s. 36; Chmiel 1931, s. 100.

17B	Jan Radwan, h. Radwan ⁵⁹⁴	szlach.
17C	Spadkobiercy Macieja, mydlarza, zm. przed 1598 r. ⁵⁹⁵	mieszcz.
17D	Walenty Szczygieł, szewc ⁵⁹⁶	mieszcz.
17E	Andrzej Koryciński, h. Topór ⁵⁹⁷	szlach.
19	Spadkobiercy Jana Sierszenia, karczmarza, zm. przed 1595 r. ⁵⁹⁸	mieszcz.
21	Spadkobiercy Stanisława Czernka (Czyrnka), karczmarza, zm. przed 1595 r. ⁵⁹⁹	mieszcz.
23	Urszula, wdowa po Grzegorz Godeckim Strojnym, karczmarzu, zm. przed 1594 r. ⁶⁰⁰	mieszcz.
25A	Stanisław Pięguła Duka, karczmarz ⁶⁰¹	mieszcz.
25B	Spadkobiercy Jan Kluczowski (Klecowski), prasoła, zm. przed 1595 r. ⁶⁰²	mieszcz.
25C	Bartłomiej Sławęcki, karczmarz ⁶⁰³	mieszcz.
25D	Wacław, kotlarz ⁶⁰⁴	mieszcz.
2	Zob. ul. Szczepańska 1	
4	Jan Gedke, chirurg (cyrulik) ⁶⁰⁵	mieszcz.
6A	Stefan Bauman, muzyk ⁶⁰⁶	mieszcz.
6B	Spadkobiercy Tomasza Sławka, kupca, rajcy krak., zm. w 1591 r. ⁶⁰⁷	mieszcz.
8	Jan Frankstein (Frankstijn), murarz ⁶⁰⁸	mieszcz.
10A	Mikołaj Ligęza, h. Półkozic, kasztelan wiślicki ⁶⁰⁹	szlach.
10B	Anna Rezler, wdowa po Kasprze, kupcu, rajcy krak., zm. w 1594 r. ⁶¹⁰	mieszcz.
12	Jan Krupka ⁶¹¹	mieszcz.
14	Spadkobiercy Jana Zaborowskiego, karczmarza, zm. przed 1594 r. ⁶¹²	mieszcz.
16	Spadkobiercy Macieja Poznańczyka Cudzejelito, piekarza, zm. przed 1597 r. ⁶¹³	mieszcz.
18	Stanisław Warszawczyk, szewc ⁶¹⁴	mieszcz.
20	Urbanowa, złotniczka ⁶¹⁵	mieszcz.

⁵⁹⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 36; rkps 455, s. 426; rkps 762, s. 240; wiert, nr 704; Niesiecki, t. 8, s. 29.

⁵⁹⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 36.

⁵⁹⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 36; rkps 455, s. 426; wiert, nr 488, 582, 682, 704, 810, 816.

⁵⁹⁷ AP Kraków, rkps 2563, s. 44; rkps 26, s. 21–23, 256; rkps 27, s. 273; rkps 454, s. 568; Boniecki, t. 11, s. 197–203; Niesiecki, t. 5, s. 248–255.

⁵⁹⁸ AP Kraków, rkps 2563, s. 35; rkps 26, s. 374, 511; wiert, nr 488, 582, 682, 816.

⁵⁹⁹ AP Kraków, rkps 2563, s. 35; rkps 26, s. 511, 607; rkps 27, s. 312, 398, 489, 527; wiert, nr 407, 488, 582, 682, 816.

⁶⁰⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 35; rkps 26, s. 511, 607; rkps 27, s. 312, 398, 489, 527; wiert, nr 407, 545.

⁶⁰¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 35; rkps 26, s. 607; rkps 27, s. 312, 398, 489, 527; wiert, nr 407, 545, 555.

⁶⁰² AP Kraków, rkps 2563, s. 35; rkps 26, s. 374, 674, 756; rkps 27, s. 144, 524; wiert, nr 299, 407, 545, 555.

⁶⁰³ AP Kraków, rkps 2563, s. 34; rkps 26, s. 674, 756; Kiełbicka, *Wojas* 1994, nr 1785.

⁶⁰⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 34.

⁶⁰⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 29; rkps 26, s. 447; rkps 27, s. 373, 595; rkps 455, s. 201, 209; Lachs 1909, s. 53; Chmiel 1932, s. 7.

⁶⁰⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 29; rkps 26, s. 447; rkps 27, s. 373, 595, 647, 683, 692; rkps 455, s. 201, 209; wiert, nr 668, 833, 845; Chmiel 1932, s. 33.

⁶⁰⁷ AP Kraków, rkps 2563, s. 29; rkps 26, s. 447, 587; wiert, nr 779, 833; Chmiel 1932, s. 34; Noga, s. 342.

⁶⁰⁸ AP Kraków, rkps 2563, s. 30; rkps 26, s. 587, 683; rkps 27, s. 624, 647, 683, 692, 753; Chmiel 1932, s. 54; Rożek, s. 294.

⁶⁰⁹ AP Kraków, rkps 2563, s. 30; rkps 27, s. 38; Chmiel 1932, s. 59; H. Kowalska, *Ligęza Mikołaj*, [w:] PSB, t. 17, s. 318–319.

⁶¹⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 30; rkps 26, s. 682, 683; rkps 27, s. 38; rkps 455, s. 168; Chmiel 1932, s. 60; Noga, s. 334.

⁶¹¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 30; rkps 2566, s. 45; rkps 26, s. 682, 683; rkps 27, s. 38; rkps 455, s. 168; wiert, nr 233.

⁶¹² AP Kraków, rkps 2563, s. 30; rkps 26, s. 96; wiert, nr 652.

⁶¹³ AP Kraków, rkps 2563, s. 31; rkps 26, s. 96; wiert, nr 233, 652; Chmiel 1932, s. 74.

⁶¹⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 31; rkps 26, s. 4; Chmiel 1932, s. 83.

⁶¹⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 31; Chmiel 1932, s. 95; Lepszy, s. 163.

22	Piotr Hanuszowicz, prasoł ⁶¹⁶	mieszcz.
24–24a	Kościół i klasztor św. Marka ⁶¹⁷	duch.
	Marcin Kaleta, karczmarz ⁶¹⁸	mieszcz.
26	Andrzej Gołdynowski (Bruczki), kuśnierz ⁶¹⁹	mieszcz.
28	Paweł Okrasa, szewc ⁶²⁰	mieszcz.
30	Stanisław Lorek (Długi) ⁶²¹	mieszcz.
32A	Dorota, wdowa po Wojciechu, kichlarzu, zm. przed 1598 r. ⁶²²	mieszcz.
32B	Jan Głowacki, karczmarz ⁶²³	mieszcz.

ULICA STOLARSKA

1	Zob. ul. Sienna 5	
3	Jakub Łoy, kupiec ⁶²⁴	mieszcz.
5A	Tył posesji Rynek Główny 9 ⁶²⁵	
5B	Stanisław Zelner, kuśnierz ⁶²⁶	mieszcz.
7A	Andrzej Fladrowic, kupiec ⁶²⁷	mieszcz.
7B	Dominikanki ⁶²⁸	duch.
9	Tył posesji Rynek Główny 12B ⁶²⁹	
11A	Klasztor dominikanek (mniejszy) ⁶³⁰	duch.
11B	Akademia Krakowska ⁶³¹	uniw.
13A	Wdowa po Marcynie Zygmontowiczu, ślusarzu, zm. ok. 1597 r. ⁶³²	mieszcz.
13B	Klasztor Dominikanek (większy) ⁶³³	duch.
13C	Krzysztof Przemowa, stolarz ⁶³⁴	mieszcz.
15A	Jan Pusz, kupiec ⁶³⁵	mieszcz.
15B	Walenty Jaślikowski, kuśnierz ⁶³⁶	mieszcz.
17	Zob. pl. Dominikański 2	

⁶¹⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 31; rkps 26, s. 116–117; wiert, nr 79, 568; Chmiel 1932, s. 101.

⁶¹⁷ AP Kraków, rkps 2563, s. 32; rkps 2624, s. 24; Tomkowicz 1926, s. 90, 109; Chmiel 1932, s. 108, 110–111.

⁶¹⁸ AP Kraków, rkps 2563, s. 32; Chmiel 1932, s. 110.

⁶¹⁹ AP Kraków, rkps 2563, s. 32; rkps 26, s. 10; Chmiel 1932, s. 124.

⁶²⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 33; rkps 26, s. 10; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1686; Chmiel 1932, s. 138.

⁶²¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 33; rkps 26, s. 10; rkps 27, s. 462; Chmiel 1932, s. 145.

⁶²² AP Kraków, rkps 2563, s. 33; rkps 27, s. 462; wiert, nr 483.

⁶²³ AP Kraków, rkps 2563, s. 33,34; rkps 27, s. 462; wiert, nr 417, 418, 483.

⁶²⁴ AP Kraków, rkps 2561, s. 53; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1328.

⁶²⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 53.

⁶²⁶ AP Kraków, rkps 2560, s. 31; rkps 2561, s. 53.

⁶²⁷ AP Kraków, rkps 2560, s. 31; rkps 2561, s. 53.

⁶²⁸ AP Kraków, rkps 2561, s. 53.

⁶²⁹ AP Kraków, rkps 2561, s. 53; wiert, nr 443.

⁶³⁰ AP Kraków, rkps 2561, s. 53; wiert, nr 443; Richter, s. 98; S. Świszczowski, Gródek krakowski i mury miejskie między Gródkiem a Wawelem, RK, 32, 1950, s. 23.

⁶³¹ AP Kraków, rkps 2560, s. 32; rkps 2561, s. 52; rkps 2560, s. 32; wiert, nr 443, 757.

⁶³² AP Kraków, rkps 2560, s. 32; rkps 2561, s. 52; rkps 27, s. 49, 267; wiert, nr 376, 757.

⁶³³ AP Kraków, rkps 2561, s. 52; rkps 27, s. 49; wiert, nr 376, 757; Richter, s. 98; S. Świszczowski, *Gródek krakowski i mury miejskie*, s. 23.

⁶³⁴ AP Kraków, rkps 2560, s. 32; rkps 2561, s. 52; rkps 26, s. 697; rkps 27, s. 267, 738; rkps 455, s. 374–375.

⁶³⁵ AP Kraków, rkps 2561, s. 52; rkps 27, s. 267, 738; rkps 454, s. 655; rkps 455, s. 374–375; wiert, nr 462, 571, 626.

⁶³⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 52; rkps 27, s. 267, 655, 738; rkps 454, s. 532, 540; rkps 455, s. 374–375; wiert, nr 381, 462, 463, 479, 571, 836.

2	Księża psalterzyści kościoła Mariackiego ⁶³⁷	duch.
4–12	Dominikanie ⁶³⁸	duch.

ULICA SZCZEPAŃSKA (św. Stefana)

1	Jan Rap (Rapp), kupiec, ławnik sądu wyższego prawa ⁶³⁹	mieszcz.
3	Jan Rotermund, kupiec ⁶⁴⁰	mieszcz.
5	Marcin Hass (Haza) ⁶⁴¹	mieszcz.
7	Spadkobiercy Wawrzyńca Rambieskiego, kupca, rajcy krak., zm. w 1570 r. ⁶⁴²	mieszcz.
9	Spadkobiercy Hieronima Zalasowskiego, kupca, rajcy krak., zm. ok. 1594/1595 r. ⁶⁴³	mieszcz.
11	Franciszek Czarnota (Czorn), kupiec ⁶⁴⁴	mieszcz.
2	Antoni de Stezy, kupiec ⁶⁴⁵	mieszcz.
4	Mikołaj Koryciński, h. Topór ⁶⁴⁶	szlach.

ULICA SZEWSKA (Świecka)

1	Zob. Rynek Główny 31	
3	Tył posesji Rynek Główny 32A ⁶⁴⁷	
5A	Spadkobiercy Wojciecha Raczkowskiego Pizdziornego, złotnika, zm. przed 1571 r. ⁶⁴⁸	mieszcz.
5B	Tył posesji Rynek Główny 34A ⁶⁴⁹	
7	Spadkobiercy Stanisława Dresnera, kupca, zm. przed 1583 r. ⁶⁵⁰	mieszcz.
9A	Anna Temberk (Tennenberg), wdowa po Stanisławie, kuśnierzu, zm. przed 1593 r. ⁶⁵¹	mieszcz.
9B	Spadkobiercy Pawła Czarnego, prawnika, zm. przed 1593 r. ⁶⁵²	mieszcz.
11	Jan Latosz, lekarz ⁶⁵³	mieszcz.
13A	Stanisław Kozak ⁶⁵⁴	mieszcz.
13B	Seweryn Płaza, h. Topór ⁶⁵⁵	szlach.

⁶³⁷ Zwana „Turcja”; AP Kraków, rkps 2560, s. 30; rkps 2561, s. 48; Tomkowicz 1926, s. 50–51.

⁶³⁸ Było to 7 domów; AP Kraków, rkps 2560, s. 31; rkps 2561, s. 48–50; Richter, s. 97; Tomkowicz 1926, s. 52.

⁶³⁹ Zwana „Pod Gruszką”; AP Kraków, rkps 2563, s. 18; rkps 26, s. 779; rkps 27, s. 373, 595; rkps 455, s. 201, 209; rkps SWPM I-14, s. 811; wiert, nr 668; M. Bednarz, *Rappowie*, s. 109.

⁶⁴⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 17; rkps 26, s. 779; rkps SWPM I-14, s. 811; Richter, s. 48; M. Bednarz, *Rappowie*, s. 109.

⁶⁴¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 17; rkps 26, s. 779; rkps 27, s. 319, 374; rkps 455, s. 58, 164; rkps SWPM I-14, s. 811.

⁶⁴² AP Kraków, rkps 2563, s. 17; rkps 27, s. 290, 319, 374; rkps 454, s. 425; rkps 455, s. 58, 164; Pieradzka, s. 147; Noga, s. 331.

⁶⁴³ W 1555 r. bracia Hieronim, Jerzy i Stanisław Zalasowscy (synowie Jana) zostali nobilitowani; AP Kraków, rkps 2563, s. 17; rkps 26, s. 294, 484; rkps 27, s. 290, 319, 374; rkps 454, s. 408, 425; rkps 455, s. 58, 164; wiert, nr 638; Trelińska, s. 249–250; Noga, s. 351.

⁶⁴⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 16; rkps 26, s. 294, 492; rkps 27, s. 290; rkps 454, s. 425; wiert, nr 638.

⁶⁴⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 13; rkps 454, s. 510, 542; wiert, nr 294, 297, 596, 675, 696; Bąk-Koczarska, s. 26.

⁶⁴⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 13; wiert, nr 596, 675, 696, 797; Bąk-Koczarska, s. 30.

⁶⁴⁷ AP Kraków, rkps 1379, s. 61, 96; rkps 26, s. 158; rkps 27, s. 776; wiert, nr 52, 92, 722, 723.

⁶⁴⁸ AP Kraków, rkps 2563, s. 10; rkps 26, s. 158; rkps 27, s. 776; wiert, nr 52, 92, 94, 722, 723; Lepsiński, s. 159; Pietruśński, s. 747–749.

⁶⁴⁹ AP Kraków, rkps 2563, s. 10; rkps 26, s. 158; rkps 27, s. 776; wiert, nr 92, 94, 320, 722, 723.

⁶⁵⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 9; wiert, nr 92, 161, 320, 496; Noga, s. 42.

⁶⁵¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 9; rkps 26, s. 85; rkps 27, s. 395; wiert, nr 496.

⁶⁵² AP Kraków, rkps 2563, s. 9; rkps 2566, s. 7; wiert, nr 496.

⁶⁵³ AP Kraków, rkps 2563, s. 8; rkps 2566, s. 5; rkps 26, s. 85, 205; rkps 27, s. 395; wiert, nr 609; Lachs 1909, s. 70.

⁶⁵⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 8; rkps 27, s. 370; wiert, nr 445, 567, 746, 762.

⁶⁵⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 7; rkps 27, s. 370; wiert, nr 445, 567, 741, 746, 852.

15	Spadkobiercy Jana Kowalowskiego, zm. przed 1577 r. ⁶⁵⁶	mieszcz.
17	Jan Leszczyński ⁶⁵⁷	mieszcz.
19	Szymon Wołowiec, karczmarz ⁶⁵⁸	mieszcz.
21A	Juliusz Delpace, kupiec, rajca krak. ⁶⁵⁹	mieszcz.
21B	Walenty Burkat, karczmarz ⁶⁶⁰	mieszcz.
23	Spadkobiercy Walentego Latosza, karczmarza, zm. przed 1593 r. ⁶⁶¹	mieszcz.
25	Aleksy Taczyk, karczmarz ⁶⁶²	mieszcz.
27	Jadwiga Nycz, wdowa po Stanisławie, karczmarzu, zm. po 1596 r. ⁶⁶³	mieszcz.
2	Zob. Rynek Główny 30	
4A	Marcin Lutosławski, h. Jelita, poborca województwa krak. ⁶⁶⁴	szlach.
4B	Magdalena Bąkowa, wdowa po Janie, sukienniku, zm. przed 1598 r., i Bartłomiej Kieszkowski, stolarz ⁶⁶⁵	mieszcz.
6	Jan Wróblewski (Wróblewski), h. nieustalonego, sędzia żydowski ⁶⁶⁶	szlach.
8	Mikołaj Włochowicz, karczmarz ⁶⁶⁷	mieszcz.
10	Stanisław Kozak ⁶⁶⁸	mieszcz.
12	Wojciech Chmielarz, karczmarz ⁶⁶⁹	mieszcz.
14	Kasper Sasin (Saszyn), rządcą biskupi ⁶⁷⁰	mieszcz.
16	Andrzej Zaleski, karczmarz ⁶⁷¹	mieszcz.
18	Anna Masłowska, wdowa po Baltazarze, karczmarzu, zm. ok. 1593 r. ⁶⁷²	mieszcz.
20A	Stanisław Kormanek, karczmarz ⁶⁷³	mieszcz.
20B	Stanisław Sławęcki Bednarz, karczmarz ⁶⁷⁴	mieszcz.
22A	Jan Grusz, karczmarz ⁶⁷⁵	mieszcz.
22B	Jan Zaydlík (Zydlik), karczmarz ⁶⁷⁶	mieszcz.
24	Melchior Przybyłowicz, karczmarz ⁶⁷⁷	mieszcz.

⁶⁵⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 7; rkps 27, s. 23, 32, 370; wiert, nr 213, 567, 741, 813, 899.

⁶⁵⁷ AP Kraków, rkps 2563, s. 7; rkps 27, s. 23, 32, 363, 379, 540; rkps 455, s. 199; wiert, nr 741.

⁶⁵⁸ AP Kraków, rkps 2563, s. 7; rkps 27, s. 23, 32, 379, 363, 540; rkps 455, s. 199; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1475.

⁶⁵⁹ AP Kraków, rkps 2563, s. 7; rkps 27, s. 379, 363, 540; rkps 455, s. 199; wiert, nr 813, 899; Noga, s. 304.

⁶⁶⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 6; rkps 26, s. 662, 718; wiert, nr 511.

⁶⁶¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 6; rkps 26, s. 662, 718; wiert, nr 509–512.

⁶⁶² AP Kraków, rkps 2563, s. 6; rkps 26, s. 662, 718; wiert, nr 509, 512, 620.

⁶⁶³ AP Kraków, rkps 2563, s. 5; wiert, nr 137, 139, 620.

⁶⁶⁴ AP Kraków, rkps 2562, s. 41; rkps 2569, s. 15; Boniecki, t. 15, s. 125.

⁶⁶⁵ AP Kraków, rkps 2562, s. 42; rkps 27, s. 384; rkps 448, s. 172; wiert, nr 498a, b, 290, 498, 598, 619, 758; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1517.

⁶⁶⁶ AP Kraków, rkps 2562, s. 42; rkps 26, s. 98; rkps 27, s. 384, 779; rkps 448, s. 171; wiert, nr 290, 598, 619, 758.

⁶⁶⁷ AP Kraków, rkps 2562, s. 42.

⁶⁶⁸ AP Kraków, rkps 2562, s. 42; rkps 26, s. 71, 176; rkps 27, s. 297, 441, 803; wiert, nr 522.

⁶⁶⁹ AP Kraków, rkps 2562, s. 43; rkps 26, s. 71; rkps 27, s. 441.

⁶⁷⁰ AP Kraków, rkps 2562, s. 43; wiert, nr 577; Noga, s. 221; W. Nekanda Trepka, *Liber generationis plebeanorum („Liber chamorum”)*, wyd. W. Dworzaczek, Wrocław 1963, nr 1796.

⁶⁷¹ AP Kraków, rkps 2562, s. 43; rkps 27, s. 696, 803; wiert, nr 577.

⁶⁷² AP Kraków, rkps 27, s. 696; wiert, nr 501, 739, 744.

⁶⁷³ AP Kraków, rkps 2562, s. 44; rkps 27, s. 726; wiert, nr 351, 501, 739, 820; Richter, s. 45.

⁶⁷⁴ AP Kraków, rkps 2562, s. 44; rkps 27, s. 726; wiert, nr 802.

⁶⁷⁵ AP Kraków, rkps 2562, s. 44; rkps 27, s. 726; wiert, nr 802, 811.

⁶⁷⁶ AP Kraków, rkps 2562, s. 45; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1291.

⁶⁷⁷ AP Kraków, rkps 2562, s. 45; rkps 27, s. 79; rkps 454, s. 571–574; wiert, nr 537, 690, 705.

ULICA SZPITALNA (Świętego Ducha)⁶⁷⁸

1	Zob. ul. Mikołajska 2	
3	Wdowa po Kleczowskim, zm. ok. 1596 r. ⁶⁷⁹	mieszcz.
5	Jan Schreiber Kral, karczmarz ⁶⁸⁰	mieszcz.
7A	Kasper Polner, rzeźnik ⁶⁸¹	mieszcz.
7B	Elżbieta Koniecpolska, h. Pobóg, wdowa po Stanisławie, kasztelanie sieradzkim, zm. w 1587 r. ⁶⁸²	szlach.
7C	Zofia Goryszowska, wdowa po Wojciechu, kuśnierzu, zm. przed 1597 r. ⁶⁸³	mieszcz.
9	Jan Gronkowski (Gronkowicz) Płaczek, piekarz ⁶⁸⁴	mieszcz.
11	Spadkobiercy Anny Jedwat, zm. przed 1594 r. ⁶⁸⁵	mieszcz.
13	Feliks Wysota, przekupień ⁶⁸⁶	mieszcz.
15A	Spadkobiercy Wawrzyńca Biskupka, karczmarza, zm. w 1594 r. ⁶⁸⁷	mieszcz.
15B	Walenty Cegiełka, rzeźnik ⁶⁸⁸	mieszcz.
15C	Bartłomiej Groicki (Bobrowski), prawnik, pisarz celny krak. ⁶⁸⁹	mieszcz.
15D	Spadkobiercy Jana Kluczowskiego, konwisarza, kupca, rajcy krak., zm. w 1557 r. ⁶⁹⁰	mieszcz.
17	Grzegorz Jasiowicz, rzeźnik ⁶⁹¹	mieszcz.
19	Jadwiga Lipowska, wdowa po Urbanie, rzeźniku, zm. przed 1597 r. ⁶⁹²	mieszcz.
21	Kaplica (kościół) św. Rocha i szpital scholarów ⁶⁹³	duch.
	Jakub Raczek, rzeźnik ⁶⁹⁴	mieszcz.
	Błażej Zatorski Pielgrzym, cieśla ⁶⁹⁵	mieszcz.
	Szpital św. Ducha ⁶⁹⁶	duch.
	Szkoła kościoła św. Ducha ⁶⁹⁷	duch.
2	Zob. pl. Mariacki 4	

⁶⁷⁸ Tomkowicz 1926, s. 112–114; Supranowicz, s. 167.

⁶⁷⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 39; rkps 2574, s. 51; rkps 26, s. 69; rkps 454, s. 72, 396.

⁶⁸⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 39; rkps 2574, s. 51; rkps 26, s. 69, 364; rkps 27, s. 468; rkps 454, s. 396.

⁶⁸¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 39; rkps 2574, s. 52; rkps 26, s. 69, 663; rkps 27, s. 468.

⁶⁸² AP Kraków, rkps 2559, s. 39; rkps 2574, s. 52; rkps 26, s. 356, 663; rkps 27, s. 257, 468; Z. Libiszowska, *Konieczpolski Stanisław*, [w:] PSB, t. 13, s. 522; *Urzednicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993, s. 263.

⁶⁸³ AP Kraków, rkps 2559, s. 40; rkps 2574, s. 52; rkps 26, s. 602, 663; rkps 27, s. 257, 263; wiert, nr 467.

⁶⁸⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 40; rkps 2574, s. 52; rkps 26, s. 602; rkps 27, s. 257, 263, 439; rkps 455, s. 455–458; wiert, nr 467.

⁶⁸⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 40; rkps 2574, s. 53; rkps 26, s. 138, 200, 800; rkps 453, s. 652.

⁶⁸⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 40; rkps 2574, s. 53; rkps 26, s. 138, 204, 800; wiert, nr 530, 832.

⁶⁸⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 40; rkps 2574, s. 54; rkps 26, s. 138, 204; rkps 27, s. 476; wiert, nr 530, 832.

⁶⁸⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 41; rkps 2574, s. 54; rkps 26, s. 105; rkps 27, s. 276, 476, 698; rkps 454, s. 688; rkps 455, s. 396–401; wiert, nr 530, 541, 585, 759.

⁶⁸⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 41; rkps 2574, s. 54; rkps 26, s. 105; rkps 27, s. 476; rkps 454, s. 688; rkps 455, s. 396–401; wiert, nr 46, 371, 541, 759; K. Koranyi, M. Patkaniowski, *Groicki Bartłomiej*, [w:] PSB, t. 8, s. 628–629.

⁶⁹⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 41; rkps 2574, s. 55; rkps 27, s. 276, 476; rkps 454, s. 688; rkps 455, s. 396–401; wiert, nr 371, 541; Noga, s. 315.

⁶⁹¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 41; rkps 2574, s. 55; rkps 26, s. 570; rkps 27, s. 67, 743; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1780.

⁶⁹² AP Kraków, rkps 2559, s. 42; rkps 2574, s. 55; rkps 27, s. 67, 270; wiert, nr 278, 847.

⁶⁹³ AP Kraków, rkps 2559, s. 42; rkps 2574, s. 56; rkps 27, s. 270; Tomkowicz 1926, s. 112; C. Bąk, H. Sitko, J. Waszkiewicz, *Dawny szpital scholarów w Krakowie. Studium architektoniczne*, Kraków 1959, s. 17.

⁶⁹⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 42; rkps 2574, s. 56.

⁶⁹⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 42; rkps 2574, s. 56; rkps 26, s. 432.

⁶⁹⁶ Znajdowało się tutaj m.in. 7 domów, słodownia i spichlerz; AP Kraków, rkps 2559, s. 29–30, 43; rkps 2574, s. 38–39, 41, 57; S. Sławiński, J. Hiżycka, *Kraków. Studium urbanistyczno-konserwatorskie. Etap VI. Północny rejon miasta w epoce nowożytnej*, s. 27–29.

⁶⁹⁷ S. Tomkowicz, *Szpital Ś. Ducha*, s. 51–52; S. Sławiński, J. Hiżycka, *Kraków. Studium urbanistyczno-konserwatorskie. Etap VI. Północny rejon miasta w epoce nowożytnej*, s. 25.

4	Marcin Urbankowicz, kupiec, rajca krak. ⁶⁹⁸	mieszcz.
6	Walenty Gutteter, kupiec, ławnik krak., i Seweryn Pernus, kupiec ⁶⁹⁹	mieszcz.
8	Paweł Hipolit, kupiec ⁷⁰⁰	mieszcz.
10A	Joachim Ciepiewski, kupiec, rajca krak. ⁷⁰¹	mieszcz.
10B	Urszula Feliksowa, wdowa ⁷⁰²	mieszcz.
12–14	Zbór ariański ⁷⁰³	duch.
16AB	Cech krawiecki ⁷⁰⁴	mieszcz.
16C	właściciel nieustalony ⁷⁰⁵	–
18A	Florian Podoski, h. Junosza ⁷⁰⁶	szlach.
18B	Marcin Koliński ⁷⁰⁷	mieszcz.
20	Spadkobiercy Jana Białego, kuśnierza, zm. przed 1569 r. ⁷⁰⁸	mieszcz.
22	Jan Celesta, kupiec ⁷⁰⁹	mieszcz.
24	Jan Kirstein (Cerasinus), h. własnego, sekretarz królewski ⁷¹⁰	szlach.
26	Katarzyna Polak, wdowa po Piotrze, kupcu, rajcy krak., zm. w 1572 r. ⁷¹¹	mieszcz.
28	Stanisław Ślęzak, piekarz ⁷¹²	mieszcz.
30A	Jerzy Chmielik ⁷¹³	mieszcz.
30B	Katarzyna Kruszyna Ferens, wdowa po Franciszku, krawcu, zm. ok. 1593 r. ⁷¹⁴	mieszcz.
32	Szpital św. Ducha ⁷¹⁵	duch.
34	Jan Wolff, rzeźnik ⁷¹⁶	mieszcz.
36	Andrzej Węgrzyn, rzeźnik ⁷¹⁷	mieszcz.

⁶⁹⁸ Zwana „Łażnia”; AP Kraków, rkps 2559, s. 37; rkps 2574, s. 49; rkps 26, s. 582; rkps 454, s. 399; rkps 455, s. 208; wiert, nr 138, 344, 490, 695; Noga, s. 348.

⁶⁹⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 37; rkps 2574, s. 48; rkps 26, s. 582, 751; rkps 454, s. 395, 519; rkps 455, s. 271–273; wiert, nr 600, 607.

⁷⁰⁰ AP Kraków, rkps 2574, s. 47; rkps 26, s. 751; rkps 27, s. 741; rkps 454, s. 395, 519, 554; rkps 455, s. 271–273, 447–448; wiert, nr 471, 607; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1469; Bieniarzówna, s. 160.

⁷⁰¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 36; rkps 2574, s. 48; rkps 26, s. 551; rkps 27, s. 741; rkps 454, s. 395, 541; wiert, nr 471, 607, 783; Bieniarzówna, s. 157; Noga, s. 301.

⁷⁰² AP Kraków, rkps 2559, s. 36; rkps 2574, s. 47; rkps 26, s. 179, 551; rkps 27, s. 741; rkps 454, s. 94, 541, 563; wiert, nr 471, 783, 866.

⁷⁰³ Zburzony w 1591 r.; AP Kraków, rkps 2574, s. 47; rkps 26, s. 179, 551; rkps 454, s. 94, 541; wiert, nr 783, 866; Richter, s. 78; *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie. Zaburzenia wyznaniowe w latach 1551–1598*, oprac. R. Żelewski, Wrocław 1962, s. 178–186.

⁷⁰⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 36; rkps 2574, s. 46; rkps 26, s. 20; rkps 27, s. 11, 12, 583.

⁷⁰⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 36; rkps 2574, s. 47.

⁷⁰⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 35; rkps 2574, s. 46; rkps 26, s. 20, 188, 610; rkps 27, s. 11, 12, 583; wiert, nr 430, 615; Niesiecki, t. 7, s. 350–351.

⁷⁰⁷ AP Kraków, rkps 2574, s. 46; rkps 26, s. 610; wiert, nr 615, 730, 751.

⁷⁰⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 35; rkps 2574, s. 45; rkps 26, s. 288, 610; rkps 27, s. 241; rkps 455, s. 217; wiert, nr 34, 96, 354, 430, 452, 615, 730, 751, 772.

⁷⁰⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 34; rkps 2574, s. 45; rkps 26, s. 288; rkps 27, s. 241; wiert, nr 730, 751.

⁷¹⁰ Nobilitowany w 1578 r.; AP Kraków, rkps 2559, s. 34; rkps 2574, s. 45; rkps SWPM I-14, s. 628; W. Ogrodziński, *Cerasinus (Kyrstein) Jan*, [w:] PSB, t. 3, s. 231; Trelińska, nr 411.

⁷¹¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 34; rkps 2574, s. 45; rkps 455, s. 310; Noga, s. 330.

⁷¹² AP Kraków, rkps 2559, s. 33; rkps 2574, s. 44.

⁷¹³ AP Kraków, rkps 2559, s. 33; rkps 2574, s. 44; rkps 26, s. 155; rkps 27, s. 678.

⁷¹⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 24; rkps 2574, s. 44; rkps 26, s. 155; wiert, nr 556; rkps 27, s. 678.

⁷¹⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 33; rkps 2574, s. 43; wiert, nr 222.

⁷¹⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 33; rkps 2574, s. 43; wiert, nr 50, 222, 358; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1812.

⁷¹⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 33; rkps 2574, s. 43; wiert, nr 358, 519, 787; rkps 27, s. 624; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1780.

38	Spadkobiercy Stanisława Wałaskiego, rzeźnika, zm. ok. 1593 r. ⁷¹⁸	mieszcz.
40A	Paweł Stępkowski, krawiec ⁷¹⁹	mieszcz.
40B	Szpital św. Ducha ⁷²⁰	duch.
40C	Szpital św. Ducha ⁷²¹	duch.

ULICA ŚW. TOMASZA⁷²²

1A	Kasper Sasin (Saszyn), rządcą biskupi ⁷²³	mieszcz.
1B	Stanisław Młoszowski, kuśnierz ⁷²⁴	mieszcz.
3	Spadkobiercy Pawła Klocka, szewca, zm. przed 1598 r. ⁷²⁵	mieszcz.
5	Maciej Bodziszowski, bednarz ⁷²⁶	mieszcz.
7	Cech szewski ⁷²⁷	mieszcz.
9	Zob. ul. Sławkowska 8	
11–11a	Zob. ul. Sławkowska 3, ul. św. Jana 6	
13	Zob. ul. św. Jana 5	
15	Księża kaplicy (kościół) św. Jana ⁷²⁸	duch.
17/19	Zob. ul. Floriańska 12	
21	Zob. ul. Floriańska 15	
23	Zob. ul. Szpitalna 12–14	
25	Zob. ul. Szpitalna 9	
27	Kasper Sołtys (Sołtysowicz, Kryncz), rzeźnik ⁷²⁹	mieszcz.
29	Wacław Polikowski ⁷³⁰	mieszcz.
31	Marcin Mogilec (Jemiołkowicz), rzeźnik ⁷³¹	mieszcz.
33	Mikołaja Jaskółka ⁷³²	mieszcz.
35	Wojciech Jendrak, karczmarz ⁷³³	mieszcz.
37	Spadkobiercy Erazma Czeczotki, kupca, rajcy krak., zm. w 1587 r. ⁷³⁴	mieszcz.

⁷¹⁸ AP Kraków, rkps 2559, s. 32; rkps 2574, s. 42; wiert, nr 50, 358, 519, 787; rkps 27, s. 273, 455, 624; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1642.

⁷¹⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 32; rkps 2574, s. 42; wiert, nr 519, 787; rkps 27, s. 273, 455, 624; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1644.

⁷²⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 32; rkps 2574, s. 42; rkps 27, s. 273, 455.

⁷²¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 31; rkps 2574, s. 41.

⁷²² Część zachodnią nazywano ulicą Żydowską, część wschodnią ulicą Świnią (*Platea Scropharum*) lub Różaną, część środkową określano jako przecnicę; Tomkowicz 1926, s. 100–107; Supranowicz, s. 178–179.

⁷²³ AP Kraków, rkps 2563, s. 18; rkps 26, s. 714; Noga, s. 221; por. przyp. 615.

⁷²⁴ AP Kraków, rkps 2563, s. 18; rkps 26, s. 714.

⁷²⁵ AP Kraków, rkps 2563, s. 19.

⁷²⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 19; rkps 27, s. 753; wiert, nr 6.

⁷²⁷ AP Kraków, rkps 2563, s. 19; rkps 27, s. 753; Richter, s. 51.

⁷²⁸ Richter, s. 67; Chmiel 1924, s. 34.

⁷²⁹ AP Kraków, rkps 2559, s. 52; rkps 2574, s. 69; rkps 26, s. 547, 717, 718, 768; rkps 454, s. 372, 481–482; rkps 455, s. 455–458.

⁷³⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 51; rkps 2574, s. 69; rkps 26, s. 547, 715, 717, 718, 768; rkps 27, s. 439; rkps 454, s. 372, 481–482; rkps 455, s. 455–458; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1020.

⁷³¹ AP Kraków, rkps 2559, s. 51; rkps 2574, s. 70; rkps 27, s. 69; rkps 454, s. 372, 481–482; wiert, nr 566, 643; rkps 26, s. 547, 715, 717, 718, 735, 768, 784.

⁷³² AP Kraków, rkps 2559, s. 51; rkps 2574, s. 70; rkps 26, s. 735, 784; rkps 27, s. 69; wiert, nr 505, 566, 643.

⁷³³ AP Kraków, rkps 2559, s. 50; rkps 2574, s. 71; rkps 27, s. 69; rkps 454, s. 26; wiert, nr 377, 437, 476, 642.

⁷³⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 50; rkps 2574, s. 71; wiert, nr 437, 475, 476; Muczkowski, s. 13; Noga, s. 303.

39	Tył posesji ul. Mikołajska 28 ⁷³⁵	
41	Zob. ul. Mikołajska 30	
43	Zob. ul. Mikołajska 32	
2	Andrzej Hardak, piekarz ⁷³⁶	mieszcz.
4	Spadkobiercy Anny Maszowskiej, zm. przed 1593 r., wdowy po Jerzym Maszowskim, kupcu, rajcy krak., zm. w 1586 r. ⁷³⁷	mieszcz.
6	Kasper Sraga, piekarz ⁷³⁸	mieszcz.
8A	Spadkobiercy Andrzeja Kornusa, prawnika, zm. przed 1596 r. ⁷³⁹	mieszcz.
8B	Spadkobiercy Roszka, szewca, zm. po 1596 r. ⁷⁴⁰	mieszcz.
8C	Spadkobiercy Krzysztofa Remera, kupca, rajcy krak., zm. w 1597 r. ⁷⁴¹	mieszcz.
10	Zob. ul. Sławkowska 10	
12	Zob. ul. Sławkowska 5	
14	Zob. ul. św. Jana 8	
16	Zob. ul. Floriańska 14	
18	Zob. ul. Floriańska 17	
20	Zob. ul. Szpitalna 16	
22–24	Zob. ul. Szpitalna 11	
26A	Tył posesji ul. Szpitalna 15B ⁷⁴²	
26B	Kasper Wałaski, rzeźnik ⁷⁴³	mieszcz.
26C	Regina Trzcńska, wdowa po Tomaszu, rzeźniku, zm. przed 1595 r. ⁷⁴⁴	mieszcz.
28A	Jan Lupezcyc, rzeźnik ⁷⁴⁵	mieszcz.
28B	Marek Malinowski, rzeźnik ⁷⁴⁶	mieszcz.
28C	Paweł Pawlikowicz Noska, rzeźnik ⁷⁴⁷	mieszcz.
30	Zob. ul. św. Krzyża 15–21	

ULICA WIŚLNA

1A	Spadkobiercy Erazma Czeczotki, kupca, rajcy krak., zm. w 1587 r. ⁷⁴⁸	mieszcz.
1B	Wdowa po Stanisławie Szeferze, zm. przed 1582 r. ⁷⁴⁹	mieszcz.

⁷³⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 50; rkps 2574, s. 72.

⁷³⁶ AP Kraków, rkps 2563, s. 21; rkps 26, s. 121, 342; rkps 27, s. 123; wiert, nr 460, 487, 499, 565, 634.

⁷³⁷ AP Kraków, rkps 2563, s. 21; rkps 26, s. 121, 342; wiert, nr 7, 10, 460, 499, 565, 906; Noga, s. 324.

⁷³⁸ AP Kraków, rkps 2563, s. 21; rkps 26, s. 121, 342; rkps 27, s. 123; wiert, nr 499, 603, 634.

⁷³⁹ AP Kraków, rkps 2563, s. 20; rkps 762, s. 39, 89, 122, 135, 163; wiert, nr 603, 906; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1993.

⁷⁴⁰ AP Kraków, rkps 2563, s. 20; wiert, nr 603.

⁷⁴¹ AP Kraków, rkps 2563, s. 20; wiert, nr 101; Noga, s. 334.

⁷⁴² S. Sławiński, J. Hiżycka, A. Kwaśniewicz, *Blok nr 10. Studium urbanistyczno-konserwatorskie*, rysunki.

⁷⁴³ AP Kraków, rkps 2559, s. 52; rkps 2574, s. 69; rkps 27, s. 492; wiert, nr 157, 158, 585, 612, 830; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1642.

⁷⁴⁴ AP Kraków, rkps 2559, s. 52; rkps 2574, s. 69; rkps 26, s. 557; rkps 27, s. 92, 461, 492; wiert, nr 330, 383, 612.

⁷⁴⁵ AP Kraków, rkps 2559, s. 52; rkps 2574, s. 68; rkps 26, s. 303, 368, 557; rkps 27, s. 92, 461, 492, 696; wiert, nr 330, 383, 663, 830; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1628.

⁷⁴⁶ AP Kraków, rkps 2559, s. 53; rkps 2574, s. 68; rkps 26, s. 303, 368, 557; rkps 27, s. 92, 461, 696; wiert, nr 330, 383, 602, 663, 664, 719, 740, 830; Kielbicka, Wojas 1994, nr 1628.

⁷⁴⁷ AP Kraków, rkps 2559, s. 53; rkps 2574, s. 68; rkps 26, s. 303, 368; wiert, nr 172, 602, 663, 664, 719, 740.

⁷⁴⁸ AP Kraków, rkps 2562, s. 34; rkps 2550, s. 14; wiert, nr 500, 502; Richter, s. 40; Muczkowski, s. 12; Noga, s. 303.

⁷⁴⁹ AP Kraków, rkps 2562, s. 34; rkps 2550, s. 14.

3	Maciej Samotulczyk, karczmarz ¹	mieszcz.
5	Paweł Szczerbic, h. Jelita, pisarz dekretów król. ²	szlach.
7	Akademia Krakowska – Bursa Pauperum ³	uniw.
9	Zob. ul. Gołębia 12	
11A	Wojciech Orłowicz, karczmarz ⁴	mieszcz.
11B	Maciej Krasnostawczyk, siodlarz ⁵	mieszcz.
11C	Szymon Lisowicz, karczmarz ⁶	mieszcz.
11D	Kasper Gostyński, czapnik ⁷	mieszcz.
11E	Spadkobiercy Mikołaja Hussmana (Grosmana), lekarza, alchemisty ⁸	mieszcz.
2	Zob. Rynek Główny 26	
4	Akademia Krakowska ⁹	uniw.
6A	Jan Święcicki, krawiec ¹⁰	mieszcz.
6B	Spadkobiercy Jana Moszmera, zm. przed 1596 r. ¹¹	mieszcz.
8A	Spadkobiercy Stanisława Kotlickiego, hutmana ratusznego, zm. przed 1591 r. ¹²	mieszcz.
8B	Paweł Bruzi, kuśnierz, ławnik krak. ¹³	mieszcz.
8C	Marcin Przybyło, krawiec ¹⁴	mieszcz.
10A	Jakub Kanka (Klaryk) ¹⁵	mieszcz.
10B	Adam Płaczek (Parzygieł) ¹⁶	mieszcz.
12	Zob. ul. Franciszkańska 3	

2008 r.

¹ AP Kraków, rkps 2562, s. 34.

² AP Kraków, rkps 2562, s. 33; Trelńska, nr 470.

³ AP Kraków, rkps 2562, s. 33; wiert, nr 179, 485, 500, 827, 902, 908; Richter, s. 36.

⁴ AP Kraków, rkps 2526, s. 30.

⁵ AP Kraków, rkps 2562, s. 29; rkps 26, s. 97, 267; rkps 454, s. 413; wiert, nr 334, 426, 427, 429, 442, 457.

⁶ AP Kraków, rkps 2562, s. 29.

⁷ AP Kraków, rkps 2625, s. 29; wiert, nr 427, 429, 442.

⁸ AP Kraków, rkps 2562, s. 29; rkps 26, s. 97, 267; wiert, nr 260, 331, 357, 403, 426, 427, 429, 442, 457, 552, 553;

Lachs 1909, s. 59–60.

⁹ AP Kraków, rkps 2562, s. 27; rkps 26, s. 748, 75; wiert, nr 764; Richter, s. 35; Lachs 1929, s. 5–6.

¹⁰ AP Kraków, rkps 2562, s. 27; rkps 26, s. 748, 753; wiert, nr 712, 827; Richter, s. 35.

¹¹ AP Kraków, rkps 2562, s. 27; rkps 26, s. 748, 753; rkps 27, s. 419, 773; Richter, s. 35.

¹² AP Kraków, rkps 2562, s. 28; rkps 27, s. 330; wiert, nr 121, 123; *Księga wiertelnicza krakowska, cz. 2: 1578–1591*, wyd. K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Ł. Walczy, Kraków 1998, nr 240.

¹³ AP Kraków, rkps 2562, s. 28; rkps 27, s. 467.

¹⁴ AP Kraków, rkps 2562, s. 28; rkps 26, s. 513; rkps 27, s. 467; wiert, nr 777, 835.

¹⁵ AP Kraków, rkps 2562, s. 28; rkps 26, s. 513; rkps 27, s. 467, 636.

¹⁶ AP Kraków, rkps 26, 1595, s. 513.

III.6.15c.1. WAWEL W KOŃCU XVI W.

Ryszard Skowron

Decydujące znaczenie dla ukształtowania się zabudowy Wawelu miały wieki XIV i XV. W latach 1320–1370 przebudowano lub wzniesiono w stylu gotyckim przede wszystkim budowle o charakterze monumentalnym: katedrę (konsekrowaną w 1364 r.), zamek, kościół św. Jerzego (konsekrowany w 1347 r.), kościół św. Michała (konsekrowany w 1355 r.). Od połowy XIV w. stopniowo postępował proces zagęszczania zabudowy, co doprowadziło na przełomie XV i XVI stulecia do prawie pełnego ukształtowania się „miasteczka wawelskiego”, które przetrwało do końca istnienia I Rzeczypospolitej¹.

Elementy charakterystyczne późnośredniowiecznego układu urbanistycznego Wawelu to:

- ciąg zabudowań przy północnym murze obronnym – od Bramy Dolnej zamku do Baszty Złodziejskiej;
- ciąg zabudowań naprzeciw zachodniej i południowej elewacji katedry, wzdłuż drogi od Bramy Dolnej do bramy wjazdowej na dziedzińiec zamku królewskiego;
- obszar rozproszonej zabudowy w południowo-zachodniej części wzgórza, zawarty w czworokącie między dworem Tęczyńskich (przy zachodnim murze obronnym), domem wikariuszy zw. Wspólnym (naprzeciw południowej elewacji katedry, późniejszym Grodem), Basztą Złodziejską i Basztą Sandomierską. Cechą charakterystyczną jest brak zabudowy przylegającej do murów obronnych między Basztą Złodziejską a dworem Tęczyńskich. Na obszarze tym wyraźnie zarysowały się dwa okręgi zabudowy: wschodni, a więc położony na zachód od zamku, gdzie dominowały dwory rycerstwa (bardzo skąpe informacje źródłowe) oraz okrąg zachodni, gdzie dominowała własność kościelna;
- przebudowane i rozbudowane fortyfikacje wzgórza, tj. kamiennie-ceglane mury wzmocnione basztami: Bramy Dolnej, Złodziejską, Sandomierską, Szlachecką, Panieńską, Tęczyńską i Lubranką (Senatorską).

W tym okresie procesom architektoniczno-urbanistycznym towarzyszyły przemiany własnościowe. Własność królewska ulegała bardzo wyraźnemu zmniejszeniu poprzez nadawanie lub sprzedaż działek i budynków kapitulie katedralnej lub szlachcie i możnowładztwu.

Istotne znaczenie dla wzmocnienia osadnictwa świeckiego na wzgórzu wawelskim w XIV w. miała rozbudowa rezydencji królewskiej na Wawelu oraz ukończenie budowy katedry. Reorganizacja państwa i utrwalenie stołecznego charakteru Krakowa w okresie panowania Kazimierza Wielkiego spowodowały, że Wawel stał się siedzibą urzędów i instytucji państwowych, nadwornych i prowincjonalnych, z których najważniejsze to: kancelaria królewska, archiwum i skarbiec królewski, wielkorządy krakowskie, burgrabstwo, gród ze starostą i sądy ziemskie, sąd wyższy prawa niemieckiego. W związku z tym posiadanie siedziby na wzgórzu przez najwyższych dostojników państwowych i dworskich stało się bardzo pożądane. Pamiętać jednak należy, że w tym samym czasie zachodziły procesy, które wpływały hamująco na atrakcyjność Wawelu jako obszaru inwestycji budowlanych. Powierzchnia wzgórza była

¹ S. Tomkiewicz *Wawel*, t. 1: *Zabudowania Wawelu i ich dzieje*, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. 4, 1908; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 1: *Wawel*, Warszawa 1965; Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków 1984; tenże, *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego*, Kraków 1991; A. Majewski, *Wawel, dzieje i konserwacja*, Warszawa 1993; R. Skowron, *Wawel. Kronika dziejów*, t. 1: *Od pradziejów do roku 1918*, Kraków 2001; tenże, *Przemiany w zabudowie miasteczka wawelskiego w okresie od XIV do XX wieku*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2007, s. 67–88.

zbyt mała, aby podejmować działania budowlane, wznosić dwory i kamienice odpowiadające epoce, natomiast intensywnie rozwijający się Kraków stwarzał ku temu zdecydowanie lepsze warunki. Jednocześnie w ciągu XV w. wzrastała liczba fundacji królewskich i biskupich dla katedry, powstawały nowe kolegia kapłańskie, co wpłynęło na szybki wzrost liczby kleru, dla którego wznoszono domy na Wawelu, m.in. dom Lipowiec i Psalterię. W latach dziewięćdziesiątych tego stulecia nastąpiło zahamowanie procesu zabudowy. Wzniesiony w pierwszej połowie XVI w. przez Zygmunta I Starego renesansowy zamek nie wpłynął zasadniczo na zmianę układu urbanistycznego Wzgórza. Monumentalna, dwupiętrowa budowla z wysokim dwuspadowym dachem stała się dominantą w przestrzeni architektonicznej. Z innych budowli powstałych w tym okresie wymienić należy przede wszystkim dom Borka.

Już pod koniec XIV w. możnowładcy, idąc w ślady biskupów krakowskich i rodziny królewskiej, zaczęli fundować w gotyckiej katedrze kaplice i ołtarze. Fundacje katedralne pociągały za sobą konieczność zapewnienia duchowieństwu obsługującemu kaplice i ołtarze pomieszczeń mieszkalnych. W związku z tym możnowładcy wznosili lub przekazywali posiadane domy na Wawelu duchowieństwu. W pierwszej kolejności należy wymienić Kurozwęckich, Szafranców, Rogowskich-Hinczów, Oleśnickich, Koniecpolskich, Lanckorońskich. W rezultacie pod koniec XV w. budowli należących do szlachty i możnowładztwa praktycznie już nie było. Wyjątek stanowił zespół gmachów położonych na południe od kuchni królewskich, w skład którego wchodziły m.in. domy Tęczyńskich, Szydłowieckich, Jana Tarnowskiego, Jana Filipowskiego, Mężyka, częściowo zniszczone przez pożar w 1549 r.

Oba wymienione wyżej procesy zakończyły się około połowy XVI w., stwarzając nową strukturę własnościową na wzgórzu wawelskim, która w postaci prawie niezmienionej przetrwała do końca istnienia I Rzeczypospolitej. Jej cechą charakterystyczną było całkowite wyeliminowanie budynków należących do osób prywatnych. W obszarze „miasteczka wawelskiego” dominująca stała się własność duchowna, a własność królewska (Rzeczypospolitej) ograniczała się do zamku, fortyfikacji, grodu, dwóch domów burgrabiów oraz dwóch domów zwanych Rabsztyn.

2008 r.

III.6.16.3. LUBLIN

Stefan Wojciechowski

Plan w skali 1:10 000 przedstawia Lublin ok. 1570 r. Oznaczone zostały m.in. ulice, place i przedmiejskie drogi, mur warowny otaczający miasto, znaczniejsze budowle; od siedlisk i gruntów uprawnych odróżniono barwą przypuszczalny zasięg łąk.

Plan został opracowany na podstawie lustracji z 1565 i 1570 r., ryciny A. Hogenberga¹ oraz planów zamieszczonych w publikacji H. Gawareckiego i C. Gawdzika².

1966 r.

¹ Zamieszczona w dziele Jerzego Brauna, *Civitates orbis terrarum*, t. 6, Kolonia 1618. Facsimile wydał H. Łopaciński, *Najdawniejszy widok Lublina wyjęty z dzieła Jerzego Brauna p.n. Theatrum praecipuarum totius mundi urbium, z rolcu 1618*, Warszawa 1901.

² H. Gawarecki, C. Gawdzik, *Lublin*, Warszawa 1959, ryc. 5 i 14.

III.6.17.5. ŁĘCZYCA

Małgorzata Wilska

Podstawą rekonstrukcji planu Łęczycy są źródła kartograficzne z ostatniego dziesięciolecia XVIII w. Nie ma niestety planów z okresu przedrozbiorowego, najwcześniejsze to pruskie plany z lat 1793 i 1795. Oba powstały przed podjęciem prac fortyfikacyjnych przekształcających Łęczycę w twierdzę pruską. Źródła kartograficzne do miasta i jego najbliższych okolic zostały opracowane i opublikowane przez A. Tomczaka¹.

Plan z 1793 r. został sporządzony przez Schmiedekego w skali 1:5000. Obejmuje on miasto i okolicę w zasięgu wsi: Tum, Dzierzbietów, Borki, Leszcze, Topola, Zabrodzie i Kozuby². Plan z 1795 r. wykonany przez E. Goepnera obejmuje tylko obszar miasta w obrębie średniowiecznych murów obronnych, teren zamku nie został na nim opracowany. Natomiast zaznaczone są na tym planie ulice, działki budowlane oraz ratusz³. Prócz tego mamy z lat 1795–1798 jeszcze pięć planów obejmujących teren miasta i najbliższej okolicy⁴. Wszystkie one znajdują się w Bibliotece Państwowej w Berlinie i stanowią dobrą podstawę do rekonstrukcji retrospektywnej planu miasta Łęczycy z końca XVI w. Na ich podstawie zrekonstruowane zostały mury obronne z basztami i bramami, fosy i przedmieścia.

Z późniejszych materiałów kartograficznych cenną podstawę daje plan z 1820 r. sporządzony przez geometrę Grabowskiego, a zachowany w AGAD⁵.

Spośród planów szczegółowych wykorzystaliśmy materiał kartograficzny z pierwszej połowy XIX w., dotyczący terenu zamkowego oraz północno-wschodniego obszaru miasta zajmowanego przez klasztor Dominikanów⁶.

Do Łęczycy nie mamy widoków miasta, które by pomogły do rekonstrukcji układu przestrzennego⁷. Bardzo ważne natomiast były źródła pisane⁸. Należy wymienić tu przede wszystkim *Liber beneficiorum* Łaskiego oraz lustracje, które zawierają dane szczegółowe przydatne do rekonstrukcji planu szesnastowiecznego⁹. Na przykład na podstawie lustracji z 1564 r. wiemy o przebudowie i naprawach murów zamku łeczyckiego prowadzonych przez starostę Jana Lutomińskiego. Wtedy też powstała trzecia brama zwana Wodną¹⁰.

¹ A. Tomczak, *Katalog planów miasta Łęczycy*, [w:] *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich*, z. 7, Warszawa 1962; A. Tomczak, *Źródła kartograficzne do dziejów Łęczycy średniowiecznej*, [w:] *Łęczycza średniowieczna*, Warszawa 1966.

² *Situations – plan von Lenczyc*, 1793 r., w skali 1:5 000, wyk. Schmiedeke, opublikowany przez A. Tomczaka, *Katalog planów*, s. 15 i 35 (fragment).

³ *Copia der Zeichnung von der Stadt Lenczic*, 1780 r. (data przekreślona i dopisana 1795), w skali 1:1 200, wyk. E. Goepner, publikowany w: A. Tomczak, *Katalog planów*, s. 15 i poz. 2 oraz *Plany miast*, s. 210.

⁴ A. Tomczak, *Katalog planów*, s. 15 n. i poz. 4, 5.

⁵ AGAD, Akta Komisji Województwa Kaliskiego, t. 2, nr 2224, opublikowany przez W. Puget, *Przemiany urbanistyczne centrum miasta i rozwój infrastruktury od końca XVIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 35, 1990, z. 1–2, s. 27–64.

⁶ A. Tomczak, *Katalog planów*, s. 25 i poz. 51, 52 oraz AGAD, Dział Kartografii, sygn. 24–3.

⁷ Ryciny Stronczyńskiego z 1844–1846 przedstawiają fortyfikacje, o których wiemy z innych źródeł; Teki K. Stronczyńskiego w Gabinecie Rycin UW, Atlas 3, *Widoki zabytków starożytności w Królestwie Polskim w latach 1844 i 1846 zebrane*, 1851, nr 26.

⁸ Zob. *Źródła pisane* w tomie AHP Sieradzkie, w tej edycji II.1.5.

⁹ Łaski LB, II, s. 169, 348–353, 388, 414, 416, 432, 454; LWWK 1616, s. 194.

¹⁰ LWWK 1564, cz. 1, s. 89.

Z opracowań najwięcej informacji wnoszą prace A. Tomczaka, a o murach i zamku łęczyckim – J. Widawskiego¹¹. Wiele ważnych szczegółów można znaleźć w artykule T. Lalika o Starym Mieście w Łęczycy i w dziewiętnastowiecznej monografii Łęczycy M. Rawity-Witanowskiego¹².

Plan miasta opracowano zgodnie z założeniami wcześniej opublikowanych w niniejszej serii AHP planów miast wojewódzkich, w skali 1:10 000. Pokazuje on Łęczycę w obrębie murów miejskich wraz z najbliższymi trzema przedmieściami: Krakowskim od południa, Poznańskim i Ostojkim od zachodu. To ostatnie wykształciło się w końcu XVI w.

Do terenów miejskich należał znaczny obszar, który graniczył od północy z Topolą i Kozubami, od wschodu ze wsią arcybiskupią Tumem, od zachodu z królewską wsią Wilczkowice, dochodząc do wsi Leszcze. Od południa granice miasta dochodziły do wsi królewskich Dzierzbietów i Lubień. Do miasta należał zaznaczony na planie Waliszew, mała osada, która była położona na terenie dawnego Starego Miasta. Nazwa Waliszew pojawiła się w połowie XVI w. i była używana zamiennie z nazwą Stare Miasto¹³. Później obszar ten stał się przedmieściem Łęczycy. Z przywileju Zygmunta Augusta z 1556 r. wiemy, że do miasta należał także Golutów, a z Łaskiego o własności miejskiej folwarku Wójciki, leżącego koło młyna na Bzurze¹⁴. W sumie miasto w XVI w. (1569 r.) posiadało 21 włók ciągnących się długimi pasami od granic z Topolą do Golutowa i Kozub oraz dwie włóki Ostoja na zachód od miasta.

Warunki topograficzne rzutowały na usytuowanie i kierunki rozwoju miasta oraz osadnictwa w sąsiedztwie Łęczycy. Na północy, południu i wschodzie znajdowały się bagna i podmokłe łąki, które nie nadawały się na osadnictwo. Bzura skręcała z południa na wschód blisko miasta średniowiecznego. Zasięg bagien łęczyckich odtworzono na podstawie przekazów kartograficznych z XVIII w., przede wszystkim planu wójtostwa łęczyckiego, znanego z kopii z 1790 r.¹⁵

W XVI w. droga wiodąca przez bramę przebitą w kierunku wschodnim szła zapewne groblą. Bagna Bzury graniczące z miastem od wschodu stanowiły naturalną obronę i były połączone z dolinką rzeczki Wróblinki, dopływu Bzury otaczającego miasto od południa, której nazwę wymieniono już w 1527 r.¹⁶ Odnogi Bzury używane były do nawadniania fos miejskich i zamkowych. Miasto położone było na niewielkim ostrowiu, na przejściu przez przewężenie pradoliny Wisły.

Łęczycę lokował nieco przed 1268 r. książę Kazimierz, syn Konrada Mazowieckiego, na tym samym obszarze, na którym znajdowała się w XVI w. Wcześniejsze centrum sprzężonego łęczyckiego układu osadniczego, ciągnącego się od Dzierzbietowa po kolegiatę tumską, najpierw znajdowało się w dzisiejszym Tumie, następnie koło późniejszego kościoła Świętego Krzyża¹⁷. Pierwotnie wszystkie osady tego zespołu określane były jedną nazwą: Łęczycza. W XIV w. termin Łęczycza zaczął oznaczać wyłącznie miasto lokowane na prawie niemieckim, a okolice kościoła Świętego Krzyża występują w źródłach jako „Antiqua Civitas”, czyli Stare Miasto. Miejsce, gdzie stoi kolegiata (*ecclesia maior*), to wówczas „Lancicia Maior”, a wieś przy niej zwano Tumem lub Kościołem¹⁸. Termin Tum występuje pierwszy raz w 1354 r., ale w licznych zapiskach ksiąg grodzkich łęczyckich ciągle funkcjonuje nazwa „Ecclesia”, czyli Kościół¹⁹. Dopiero w końcu XVI w. przyjmuje się na stałe nazwa Tum zamiast Kościół.

Łęczycza od połowy XIV w. otoczona była murami, które zostały wzniesione za panowania Kazimierza Wielkiego. Od północy prowadziła do miasta Brama Poznańska, niekiedy zwana w źródłach Toruńską. Od południa znajdowała się Brama Krakowska. Usytuowanie tych bram wynika z przebiegu

¹¹ A. Tomczak, *Zarys rozwoju przestrzennego Łęczycy od XIII i do XIX w.*, [w:] *Ziemia Łęczycka*, Łódź 1964, s. 67 nn.; por. też przyp. 1 oraz Widawski, *Mury*, s. 285.

¹² T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy*, KHKM, 1956, nr 4, s. 631 n.; M. Rawita-Witanowski, *Monografia Łęczycy*, Kraków 1898; A. Tomczak, *Stare Miasto w Łęczycy*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*”, t. 3, 1955, s. 279 n.; *Między Północą a Południem*, s. 76; A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 78.

¹³ AGAD, Ks. łęczyckie, 25 a, k. 221 (za A. Tomczakiem, *Stare Miasto*, s. 279).

¹⁴ Łaski LB, II, s. 349 n.

¹⁵ A. Tomczak, *Katalog planów*, poz. 4.

¹⁶ AGAD, Ks. grodzkie łęczyckie, 16 a, k. 267 (za M. Rawitą-Witanowskim, *Monografia Łęczycy*, s. 26, 111–115).

¹⁷ J. Dylik, *Położenie geograficzne Tumu i Łęczycy*, „*Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego*”, t. 3, 1939, s. 122, 126; AGAD, Ks. ziemskie łęczyckie, nr 4030, s. 374.

¹⁸ A. Tomczak, *Stare Miasto*, s. 283 n., przyp. 36, odwołanie do Tek Pawińskiego, t. 3, nr 6275 oraz T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy*, s. 648, 652 n.

¹⁹ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 82.

drogi funkcjonującej już w czasach przed lokacją miasta, jednej z najstarszych na tym terenie o znaczeniu ogólnopolskim. Biegła ona z południa od Krakowa na północ do Płocka i Włocławka.

Mury otaczające miasto miały dziewięć baszt (licząc w tym dwie wieże bramne), które były rozmieszczone od północy, zachodu i południa²⁰, gdyż od wschodu, gdzie płynęła Bzura i znajdowały się jej rozlewiska, Łęczycza miała naturalne zabezpieczenie.

Przestrzeń miasta zamknięta obwarowaniami tworzyła regularny czworobok ze ściętymi częściowo rogami. Została ona zaplanowana w czasie lokacji, gdy nie było jeszcze murów. Regularność rozplanowania polegała na podziale całego obszaru – jak pokazał A. Tomczak²¹ – na dziewięć kwadratów o prawie równych bokach. Blok środkowy przeznaczony był na rynek. Regularność została zakłócona przez trzy duże, murowane obiekty. W południowo-zachodniej części miasta był to kościół farny pod wezwaniem św. Andrzeja, przy którym funkcjonowała szkoła. Północno-wschodnią część miasta zajmowali dominikanie, którzy osiedlili się w Łęczycy w siedemdziesiątych latach XIII w. Kościół Dominikanów pod wezwaniem św. Dominika i św. Jacka przylegał wschodnią ścianą prezbiterium bezpośrednio do muru obronnego²². Budynek klasztorny dostawiony został dłuższym bokiem do muru przy narożnej baszcie. Kompleks zabudowań dominikańskich wzmacniał obronność całego tego narożnika murów miejskich. Z drugiej strony obszar zajęty przez zakonników zmniejszał znacznie możliwości zabudowy w tej części miasta.

Południowo-wschodnią część Łęczycy zajmował zamek powstały za Kazimierza Wielkiego²³. Był on włączony w system murów miejskich, ale stanowił też fortyfikację sam w sobie. Powstał na sztucznym nasypie ziemnym, na planie czworoboku z lekko załamaną ścianą południową. Zajmował ok. 2800 m² powierzchni. Dojazd do zamku prowadził przez miasto, a następnie przez most zwodzony i bramę umieszczoną w zachodnim odcinku murów obwodowych. Cały zamek otaczała fosa nawadniana z Bzury, widoczne to jest na planie z 1793 r. W narożniku południowo-zachodnim znajdowała się wieża na planie zbliżonym do kwadratu, o boku ok. 10 m, w górnych kondygnacjach ośmioboczna. Głównym budynkiem mieszkalnym była trzypiętrowa wieża usytuowana w części wschodniej, zbudowana z cegły. Był to „stary zamek”. Obok wieży mieszkalnej znajdował się budynek zwany w szesnastowiecznej ilustracji „sienią wielką”. W samym narożniku północno-zachodnim był dom o dwu piętrach, zwany „izbą wielką”, w którym odbywały się zjazdy²⁴.

W czasie wielkiej przebudowy i rozbudowy Łęczycy w latach 1563–1565 prowadzonej przez starostę Jana Lutomińskiego, na zamku wzniesiono nowy dom w narożniku północno-wschodnim. Wtedy też przebito nową bramę zwaną Bramą Wodną. W ilustracji z 1564 r. czytamy, że „za rozkazaniem KJM dał z przygródki bramę uczynić ku rzece, że tą bramą wodę wożą do zamku i starosta tą bramą przejechać może z zamku, a nie przez miasto, jak przedtem zawždy było, opowiadać burmistrzowi, kiedy starosta rano wyjechać albo późno przyjechać miał, żeby bramę otworzono, że zamek był u burmistrza w mocy, w zawarciu”²⁵. Zamek wraz z przygródką, gdzie były budynki gospodarcze m.in. stajnie, zajmował cały południowo-wschodni narożnik miasta. Podnosiło to obronność tej części Łęczycy, lecz jednocześnie wyłączyło spod zabudowy miejskiej sąsiadujący z zamkiem blok przyrynkowy. Ponieważ nie mamy szczegółowych źródeł odnoszących się do zasięgu przygródki zamkowej, stan przedstawiony według planów z XVIII–XIX w. należy traktować jako hipotetyczny.

Powierzchnia miasta w obrębie murów miejskich obejmowała teren ok. 9 ha. Dwie główne bramy prowadzące do miasta znajdowały się na linii środka rynku. Bramy Poznańska i Krakowska mieściły się w czworobocznych wieżach, do których prowadziły zwodzone mosty nad fosą. Wewnątrz wzdłuż murów biegła uliczka, przzerwana w części północno-wschodniej przez zabudowania dominikańskie, na południowym wschodzie zaś przez kompleks zamkowy. Na rynku znajdował się ratusz poświęcony w XV w., który był zapewne murowany. W jego piwnicach mieściło się więzienie. Obok usytuowany

²⁰ AP Kraków, rkps 2559, s. 66; rkps 2574, s. 85; rkps 27, s. 278; rkps 455, s. 14, 165, 340–341; wiert, nr 112, 486; Paszenda, s. 292.

²¹ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 75 n.

²² Plan dotyczący kościoła Dominikanów zob. AGAD, Dział Kartografii, sygn. 24–3.

²³ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 78; tenże, *Katalog planów*, poz. 51–52; M. Rawita-Witanowski, *Monografia Łęczycy*, s. 24.

²⁴ Budynek obecnie nieistniejący; Tomkowicz 1926, s. 98.

²⁵ LWWK 1564, cz. 1, s. 89 n.

był pręgierz. Jeśli więźniowie byli skazani na ścięcie, to dokonywał tego kat łączycki poza miastem we wsi Topola Katowa (zwana dzisiaj Topola Kątowa).

Zabudowa wokół rynku była w części murowana²⁶. Już w XV w. wójt łączycki miał w Łęczycy kamienicę. Rejestry poborowe z 1578 r. podają, że w Łęczycy mieszkało m.in. dwóch aptekarzy, trzech złotników, jedenastu krawców, ośmiu kuźnierzy, dwudziestu dziewięciu szewców, trzynastu rybaków, siedemnastu garncarzy, dwunastu przekupni soli i czterech rzeźników²⁷. Według lustracji z 1564 r. było w Łęczycy wszystkich osiadłych placów wewnątrz miasta 183, pierwotna liczba działek była zapewne bliska tego stanu.

Z lustracji 1569 r. wiemy, że dziewiętnaście domów zamieszkiwali Żydzi. Źródła podają, że w 1576 r. w Łęczycy było 115 Żydów, z których pięćdziesięciu płaciło pogłowne.

W końcu XVIII w. ludności żydowskiej było więcej niż chrześcijańskiej. Zapewne już w XVI w. synagoga znajdowała się pod murami, w północno-zachodnim narożniku miasta.

Z XVI w. znamy nazwy niektórych ulic. Od Bramy Poznańskiej prowadziły ulice: Dominikańska (w kierunku kościoła i klasztoru Dominikanów), Żydowska nazywana też Sukienną (w kierunku rynku od strony zachodniej) i ulica Kowalska. Od rynku na zachód odchodziła ulica Kaliska, a na wschód ulica Rzeźnicza, znane z późniejszych źródeł. Od południowej strony rynku szły ulice: Kościelna zwana też Farną do kościoła św. Andrzeja i Wodna wiodąca do nowej Bramy Wodnej. Z późniejszych źródeł wiemy, że ulica prowadząca do zamku nazywała się Zamkowa, chociaż wydaje się, że potocznie nazwę tę stosowano dużo wcześniej, gdyż już w XV w. pisano, że wójt ma swą kamienicę w mieście „idąc do zamku”²⁸. Ulice Kowalska, Kościelna, Zamkowa utrzymały swoje nazwy aż do dzisiaj.

Poza murami miejskimi, na przedmieściach otaczających Łęczycę od północy, zachodu i południa znajdowały się w połowie XVI w. 134 place-ogrody, czyli trochę mniej niż liczba placów wewnątrz miasta. Na przedmieściu Krakowskim usytuowany był drewniany kościół Świętego Ducha, wspomniany w 1521 r. i obok szpital, czyli przytułek dla biednych mieszczan. W 1569 r. król przeznaczył z folwarku Ostoja stałą daninę dla szpitala²⁹. Kościół rozebrano w 1825 r., ale szpital na tym miejscu przetrwał do końca XIX w.

Poza murami miejskimi znajdowały się też różne urządzenia gospodarcze, m.in. młyny i browary. Jeden z młynów wodnych stał na Starym Mieście, tam gdzie droga z Łęczycy do Tumu przecinała Bzurę, a drugi pod zamkiem. Obok niego znajdował się także młyn konny. Ponieważ wieś Tum też miała młyn, w XVI w. istniała specjalna grobla w poprzek doliny zawracająca nurt rzeki spod Tumu aż do młyna na Starym Mieście oraz urządzenia spiętrzające wodę przy obu młynach. W XVI w. nad Bzurą opodal klasztoru Dominikanów i Bramy Wodnej znajdowały się browary. Od połowy XVI do XVII w. nad rzeką funkcjonowała rzeźnia miejska. W XVI w. istniała też strzelnica, którą A. Tomczak umiejscawia na przedmieściu Ostojkim³⁰. W XVI w. mimo aktywności starosty Lutomińskiego znaczenie Łęczycy staje się coraz mniejsze. Od końca XII w. w Łęczycy odbywały się synody prowincjonalne. W 1527 r. za arcybiskupa Macieja Drzewieckiego postanowiono, że odtąd nie będą zwoływane do Łęczycy i zdecydowano je przenieść do Piotrkowa „dla braku pomieszczeń i wygody uczestników”³¹. Wyjątkowo tylko w 1547 r. w czasie epidemii moru, synod odbył się nie w Piotrkowie, ale w Łęczycy.

1998 r.

²⁶ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 81.

²⁷ M. Rawita-Witanowski, *Monografia Łęczycy*, s. 24; por. też kartoteka w Pracowni Atlasu Historycznego w IH PAN, wykonana przez A. Dunin-Wąsowiczową.

²⁸ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 81.

²⁹ Łaski LB, II, s. 353; por. LWWK 1654, cz. 1, s. 81 i cz. 2, s. 130.

³⁰ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 83.

³¹ M. Rawita-Witanowski, *Monografia Łęczycy*, s. 63 n.

III.6.18.9b. MALBORK W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Wiesław Sieradzan

Miasto Malbork¹, lokowane w 1286 r.² na prawie chełmińskim, od początku było ściśle związane z zakonem krzyżackim, nie tylko przez akt lokacji, ale również, od północy, przez zespolenie z kompleksem zamkowym, składającym się z Zamku Wysokiego, Zamku Średniego i Przedzamcza, zwanego też Zamkiem Niskim³. Takie położenie na wysoczyźnie nad Nogatem obok stolicy państwa zakonu krzyżackiego miało swoje pozytywne skutki ekonomiczne, szczególnie w XIV w. Jednakże w wypadku konfliktów zbrojnych, jak to pokazały wydarzenia z kolejnego stulecia, stawało się problemem, zagrażającym życiu i interesom mieszkańców miasta. Ten ścisły związek miasta i zakonu, mający też wymiar gospodarczy oraz polityczny, trwał praktycznie do końca wojny trzynastoletniej, pomimo przejścia w 1457 r. z rąk zaciężnych wojsk krzyżackich zamku malborskiego. Już stosunkowo dawno, gdyż od lat 50.–60. XX w., w literaturze polskiej zaczął pojawiać się pogląd akcentujący podtrzymanie w kolejnym okresie do pewnego stopnia rangi miasta, a przede wszystkim zamku, wówczas jako rezydencji królewskiej oraz starostów polskich. Podkreślano również poprawiający się w XVI w. stan gospodarki miejskiej i zamkowej, a ponadto nawet powiększenie się, co bardzo ważne, autonomii wewnętrznej oraz największej, obok Grudziądza, roli wśród tzw. małych miast na odbywających się w tych ośrodkach zjazdach stanów Prus Królewskich⁴. Można do tego dodać szybki rozwój protestantyzmu oraz szkolnictwa wyznaniowego⁵.

Tymczasem problem rekonstrukcji przestrzeni miasta Malborka w połowie wieku XVI natrafia niewątpliwie na trudności źródłowe. Nie dysponujemy bowiem żadnym planem współczesnym ani nawet ikonografią. Powszechnie znany jest, niestety zaginiony pod koniec II wojny światowej, obraz znacznych rozmiarów (274 x 195 cm), prawdopodobnie nadreńskiego malarza z około 1485 r., przedstawiający zamek i miasto od wschodu w okresie walk o nie w 1460 r.⁶ Nieco bliższy chronologicznie jest z kolei widok zamku i miasta od zachodu prawdopodobnie królewieckiego rytownika

¹ Nazwa polska „Malbork” po raz pierwszy pojawiła się w połowie XVI w. Wcześniej używano formy niemieckiej „Marienburg”.

² Początki miasta są nieco wcześniejsze. Pomijając już wątek Santyru, miasta i siedziby biskupa pruskiego Chrystiana jako miejsca, z którego na początku lat 80. XIII w. przybyła ludność na miejsce przyszłego Malborka, trzeba wspomnieć jeszcze o powstawaniu przy zamku komturem ośrodka, w którym w 1284 r. pojawia się proboszcz i sołtys *Civitatis Sance Marie*. Za inicjatora budowy miasta lokacyjnego należy uznać mistrza krajowego w Prusach Konrada von Thierberg Młodszego (1284–1287). Zob. W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia i rozwój przestrzenny*, [w:] AHMP Malbork, s. 5.

³ Na związek miasta z zakonem wskazuje również herb z czasów średniowiecznych umieszczany na pieczęciach (najstarszy na dokumencie z 1399 r.), ale także widoczny na XIV-wiecznych ławach w kościele św. Jana Chrzciciela, na których widnieje brama i trzy ceglane wieże zwieńczone niebieskimi dachami i żółtymi kulami. Środkowa, największa wieża, zawiera krzyżacką tarczę (czarny krzyż na białym tle).

⁴ J. Gerlach, *Grudziądz miejscem obrad Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 3, 1963, s. 12–19; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 406; W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 8.

⁵ W. Sieradzan, *Zamek i miasto Malbork po 1466 r. w świetle badań prof. Karola Górskiego. Szanse i bariery w nowych uwarunkowaniach*, [w:] *Polska i ziemie pruskie po pokoju toruńskim (1466 r.). Skutki i znaczenie dla ziem pruskich. Pamięci Profesorów Karola Górskiego i Mariana Biskupa*, red. D. Makiła, Warszawa 2017, s. 29–41.

⁶ AHMP Malbork, nr 19 (tamże literatura); A.R. Chodyński, *Zamek malborski w obrazach i kartografii*, Warszawa 1988, s. 90.

Caspra Felbingera sprzed 1595 r.⁷ Obydwa widoki mają dużą wartość historyczno-ikonograficzną, ale jednocześnie jedynie orientacyjnie umożliwiają lokalizację poszczególnych budynków w przestrzeni miejskiej. W odniesieniu do pierwszego z widoków toczyły się nawet dyskusje wśród historyków na temat wiarygodności przedstawionych treści, wynikające chociażby z faktu, że fundatorami obrazu byli bogaci gdańszczanie, chcący dobitnie podkreślić swój udział w walkach o miasto w 1460 r.⁸ Uzupełnieniem ikonografii jest widok zamku od wschodu A. Möllera z 1587 r.⁹ Z kolei pojawiające się od końca drugiej połowy XVI w. rewizje i inwentarze ekonomii malborskiej były związane z faktem przekształcenia w 1590 r. dóbr zamku malborskiego w dobra stołowe króla, czyli utworzeniem ekonomii malborskiej. Stanowią one bardzo dobre źródło do poznania funkcji i działalności gospodarczej tej instytucji oraz przestrzeni zamkowej. Wcześniejsze opisy żuławskich królewskich malborskich są częścią lustracji województwa malborskiego z lat 1565 i 1570. Zarówno pierwsza z nich z 1565 r.¹⁰, zachowana w odpisie Jana Karola Sembrzyckiego, jak również kolejne z XVII i XVIII w., uzupełniane niejednokrotnie w ujęcia kartograficzne, pozwalają poznać przede wszystkim zabudowę przestrzeni zamkowej, a tylko w nieznacznym stopniu miejskiej. W odniesieniu do struktury zawodowej i narodowościowej w połowie XVI w. ważne są materiały z przesłuchania 650 świadków w związku z ruchami, do których doszło w Malborku 9 lipca 1570 r.¹¹

Pomimo kontynuowania w Polsce prac nad dziejami Malborka, miasto jak dotąd nie doczekało się wyczerpującej, naukowej monografii, a stan badań jest na wielu polach bardzo mało zaawansowany. Uwaga ta w większym stopniu dotyczy literatury polskiej niż niemieckiej, ale również i ta ostatnia, ani przed 1945, ani potem nie przedstawiła całościowego ujęcia dziejów miasta¹². Lepiej należy ocenić rozeznanie w źródłach kartograficznych i ikonograficznych, które są szczególnie przydatne do rekonstrukcji układu przestrzennego Malborka w połowie XVI w.¹³ Daje się przy tym dostrzec przewagę zainteresowania autorów tego rodzaju źródeł zamkiem niż miastem, pomimo faktu dużego zespolenia tych przestrzeni osadniczych. Kilka uwag trzeba poświęcić zawartości malborskich źródeł kartograficznych, w tym również z następnych stuleci, zwłaszcza w kontekście ich walorów rekonstrukcyjnych. Pierwszy etap kartografii malborskiej jest związany z wojnami polsko-szwedzkimi w XVII w. Okupacja szwedzka przyniosła mieszkańcom malborskim dotkliwy obowiązek płacenia kontrybucji i partycypacji w budowaniu nowych fortyfikacji dookoła miasta. Fortyfikacje stworzyły wówczas swego rodzaju wielki obóz, otaczający od wschodu i południa miasto oraz częściowo zamek. Składały się one z jedenastu bastionów połączonych wałami ziemnymi o łącznej długości 2500 m¹⁴. Po przeciwległej stronie Nogatu, na wysokości baszt mostowych, zbudowano jedynie urządzenie obronne zwane potocznie *Vogelsank*, które w odmiennej formie istniało już w okresie średniowiecza. Czas zmagania polsko-szwedzkich w XVII w., których stawką było panowanie nad Bałtykiem, przyniósł miastu ciężkie

⁷ AHMP Malbork, nr 20.

⁸ M. Dygo, *O kulcie maryjnym w Prusach Krzyżackich w XIV–XV wieku*, ZH, t. 52, 1987, nr 2, s. 28–32; M. Mierzwiński, *Wieża Klesza w świetle źródeł ikonograficznych*, [w:] *Wieża Klesza i Domek Dzwonnika na Zamku Wysokim w Malborku*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016, s. 25; [rec.:] W. Sieradzan, ZH, t. 81, 2016, z. 3, s. 180–186.

⁹ M. Kilariski, *Odbudowa i konserwacja zespołu zamkowego w Malborku w latach 1945–2000*, Malbork 2007, s. 24.

¹⁰ LKMC 1565; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 1–5, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1959–1971 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 45, 48, 52, 58, 62).

¹¹ A. Mączak, *Mieszkańcy Malborka w r. 1570*, ZH, t. 25, 1960, nr 3–4, s. 9–40.

¹² Dotychczasową, ważniejszą literaturę przedstawiono w: AHMP Malbork, s. 26 n. (wskazówki bibliograficzne do historii miasta Malborka). Niestety załączony w tym atlasie plan rozwoju przestrzennego miasta (nr 2) pomija okres wczesnonowoczesny, przyjmując cztery przekroje chronologiczne (do 1346, 1346–1380, druga połowa XVIII–XIX w. i XX w.). Powstała więc pewna luka czasowa, która była konsekwencją przyjęcia założenia braku większych przemian przestrzennych w okresie pierwszego stulecia po zakończeniu panowania krzyżackiego.

¹³ Zob. *Verzeichnis der ost- und westpreußischen Stadtpläne*, red. E. Keyser, Königsberg 1929, s. 136–143 i uzupełnienia w „Altpreußische Forschungen”, t. 8, 1931, z. 1, s. 117 oraz t. 10, 1933, z. 1, s. 127 n.; A.R. Chodyński, *Das Marienburger Schloss in der Kartographie*, „Burgen und Schlösser”, t. 26, 1985, nr 2, s. 74–76; tenże, *Zamek malborski; Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen. Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce. Ein deutsch-polischer Katalog*, red. A. Jammers, wyd. E. Klemp, Wiesbaden 2000, s. 258–265; H. Lingenberg, *Die schwedische Besetzung des Weichsel-Nogat-Deltas und ihr kartographisches Abbild*, „Westpreußen-Jahrbuch”, t. 22, 1972 (1971), s. 47–59; J. Szeliga, *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do roku 1772*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.

¹⁴ R. Woźniak, *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 1974, s. 103–104, 107; H. Knapp, *Das Schloss Marienburg in Preussen. Quellen und Materialien zur Baugeschichte nach 1456*, Lüneburg 1990, s. 26.

straty. Z tej epoki zachowało się ponad dwadzieścia planów, które nie tylko przedstawiają położenie oddziałów podczas oblężeń miasta, lecz także przynoszą dane o rozmiarach urządzeń fortyfikacyjnych. Plany te – najczęściej szwedzkiej proweniencji – obecnie są przechowywane w Kungliga Krigsarkivet w Sztokholmie¹⁵. Większość z nich była wielokrotnie reprodukowana i wykorzystywana, także przy pomocy metody retrogresywnej, przez naukę historyczną¹⁶. Spośród pozostałych źródeł bez wątpienia największą wartość posiada plan z 1629 r. kartografa Olofa Hansona Swarta (1600–1644). Został on wykonany w skali 1 : 3000 i posiada bardzo duże wymiary (123,5 cm x 53,4 cm). Wysoka dokładność tego planu umożliwia, z pomocą legendy, zrekonstruowanie obiektów położonych na obszarze miasta i elementów fortyfikacji. Bardziej do kategorii planów fortyfikacji niż typowych planów miejskich należy bardzo wartościowy plan Fryderyka Getkanta (zm. 1666) z 1639 r. Na planie tym brakuje jednak obrazu zabudowy wewnętrznej miasta¹⁷. Na okres od 1626 do 1629 r. przypadają ponadto cztery mniej znane plany umocnień malborskich. Zostały one zamieszczone w wydanej w 1640 r. *Historii pierwszej wojny szwedzko-polskiej* elbląskiego historiografa i burmistrza Israela Hoppego (1601–1679)¹⁸.

Przeciwieństwem do tych planów są rysunki szwedzkiego inżyniera i polityka w służbie króla polskiego – Eryka Jönsona Dahlberga (1625–1703) z lat 1656 i 1659, które jako miedzioryt wykonał w 1699 r. François De la Pointe. Jednakże w tym przypadku nie odnosi się to do skali, lecz dokładności tych planów. Obydwa plany Dahlberga są wartościowe dla historii umocnień i sztuki oblężniczej XVII w. Pierwszy z nich pozwala w mniejszym stopniu zorientować się w topografii Malborka niż – co jest może ważniejsze – w obrazie ogólnie zaznaczonych przedmieść na wschodzie i południu miasta, położonych wewnątrz zewnętrznych linii umocnień. Porównując obydwie plany można stwierdzić, że na drugim z nich lepiej oddane są stosunki wodne wokół miasta i kompleksu zamkowego.

Wiek XVIII nie był szczególnie istotny dla kartografii miasta. Odnosi się to nie tylko do ogólnej liczby planów, ale również do ich historycznej ważności. Z tego bowiem okresu pozostało jedynie dziesięć planów. Jeden z nich pochodzi z 1704 r. i prawdopodobnie można go przypisać majorowi Ludwigiowi Wisockiemu-Hochmuth, poległemu w 1709 r. pod Połtawą. Plan przeszedł później w posiadanie króla Karola XIII i od 1873 r. znajduje się w bibliotece królewskiej w Sztokholmie. Nie posiada on skali, jednakże łatwo rozpoznawalne są ulice, system umocnień, jak również zamek wraz z umocnieniami leżącymi po przeciwległym brzegu Nogatu. Poszczególne obiekty na obszarze miasta są rozpoznawalne z pomocą załączonej legendy¹⁹. Dla naszych rozważań ważne jest to, że w porównaniu do planów z XVII w. ten daje bardzo dobre, wcześniej pomijane, odwzorowanie zabudowy przedmieść wschodniego i południowego. Dalsze możliwości badawcze może przynieść szczególnie analiza małego (23,3 cm x 15,5 cm), w skali 1 : 4000 planu Johana Georga Bodenehra. Pochodzi on z ok. 1725 r. i był już znany gdańskiemu historykowi – Erichowi Keyserowi, a znajduje się on obecnie w Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz w Berlinie oraz w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie. Dwa plany z lat 1745 i 1765 związane są z przeprowadzoną wówczas lustracją ekonomii malborskiej, pozwalają odtworzyć topografię Malborka z XVIII w. Jeden z nich jest dziełem nieznanego bliżej kartografa, natomiast drugi został wykonany przez królewskiego mierniczego Johanna Karla Friedricha Müllera. Te dokładne plany lustracji w skalach ok. 1 : 1127 pozwalają wnikać w topografię terenów na zewnątrz murów zamkowych, a szczególnie w będące w posiadaniu starostwa tereny nad Nogatem. Jednocześnie można za pomocą omawianych planów zrekonstruować zasięg posiadłości miejskich na terenie przedzamcza, w tym browar, gorzelnie, gospodę, spichlerze i obory. Plany są również doskonałym źródłem do odtworzenia socjotopografii miasta. Obydwa uzupełniają barwny plan z ok. 1775 r., będący również dziełem

¹⁵ B. Gäfvert, *Seventeenth and Eighteenth Century Manuscript Maps of Poland in the Swedish Military Archives*, [w:] *Kartografia wojskowa krajów strefy bałtyckiej XVI–XX w. Materiały konferencji naukowej, Toruń, 20–22 października 1994 r.*, red. S. Alexandrowicz, Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1996, s. 8; U. Ehrensward, *Cartographica Poloniae 1570–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich*, Warszawa–Sztokholm 2008, passim.

¹⁶ J. Szeliga, *Rozwój kartografii*, s. 148–150. Zob. omówienie wszystkich zachowanych planów Malborka: W. Sieradzian, *Kartographische und ikonographische Bilder der Stadt Marienburg vom 15. bis. 20. Jh. Ein Quellenüberblick auf der Grundlage der Editionsarbeiten am Historischen Atlas der Stadt Marienburg*, „Bulletin der Polnischen Historischen Mission”, t. 2, 2004, s. 107–117, 261–273.

¹⁷ Por. H. Lingenberg, *Die schwedische Besetzung*, s. 47–59.

¹⁸ A.R. Chodyński, *Das Marienburger Schloss in der Kartographie*, s. 75 n.

¹⁹ Kungliga biblioteket, Stockholm, Manuscript D 817.

J.K.F. Müllera w wielkiej skali, mianowicie 1 : 750. Razem z opisem budynków zamkowych znajduje się on obecnie w zasobie Staatsbibliothek w Berlinie²⁰.

Trudno pominąć, w kontekście interesującego nas tu problemu, kartografię z pierwszej połowy XIX w., który był okresem rozwoju miasta Malborka, a przede wszystkim narastających tendencji zmierzających do restauracji zamku. Z tego czasu pochodzi ponad 25 planów miasta, które są szczególnie wartościowe dla obrazu topografii Malborka i urządzeń fortecznych. Plany te są bezpośrednio związane z zamiarem odbudowy zamku. Mamy tu na myśli przede wszystkim plany będące odbiciem działalności Carla Augusta Gersdorffa (1787–1850). Ten absolwent gdańskiej Akademii Sztuk Pięknych kierował pracami budowlanymi w latach 1819–1850, w ramach tzw. restauracji romantycznej zamku malborskiego. Jego plany pozwalają poznać następstwa zmian przestrzennych, które zaszły szczególnie na poszerzających się przedmieściach Malborka.

Na początku XIX w. wskazywano na nieskuteczność systemów obronnych z czasów średniowiecznych i nowożytnych. Poglądy te kierowały władzami francuskimi w 1807 r., kiedy nakazano rozebrać ruiny Kaplicy Mariackiej, która jednocześnie odgrywała rolę zewnętrznej bramy wjazdowej do miasta od strony Sztumu. Rok 1839 przyniósł początek ważnego procesu zmian przestrzennych, będących skutkiem rozbiórki zewnętrznych systemu umocnień obronnych.

Kartografia Malborka z lat 1850–1914 ze swoimi około trzydziestoma planami ma niezwykle wartość źródłową²¹. Odzwierciedla ona godny podkreślenia dynamiczny rozwój miasta pod względem przemysłowym, demograficznym i przestrzennym szczególnie w latach 1871–1914²². Spośród planów miasta i dawnego zamku krzyżackiego z lat 50. XIX w. na uwagę zasługują wielobarwne rysunki Roberta Kasimira von Gayla (1821–1871) – inżyniera, kapitana i kartografa. Ten urodzony w Szczecinie wojskowy był synem Friedricha Geорга Ludwiga Freiherra von Gayla (ur. 4 II 1776 r. w Malborku, zm. w Berlinie 12 I 1853 r.)²³. Von Gayl, zanim przystąpił do wykonania planów nowych umocnień, uwzględniających istnienie linii kolejowej i mostu na Nogacie, zainteresował się umocnieniami średniowiecznymi i nowożytnymi. Między 1854 a 1860 r. wykonał nie tylko nowe plany umocnień malborskich, lecz również nadzorował ich praktyczną przebudowę²⁴. Gromadząc serię planów pod nazwą „Zur Festungsgeschichte Marienburgs”, w 1855 r. sporządził on wielobarwny sytuacyjny plan rekonstrukcyjny Malborka w czasach panowania zakonu krzyżackiego, czyli do połowy XV w. W centrum tego papierowego planu wykonanego w skali 1 : 5100 jest oczywiście kompleks zamkowy oraz bastion mostowy tzw. *Vogelsank*, ale również zagospodarowanie przedmieścia sztumskiego i na terenie zwanym *Geistlichkeit* (jurydyka proboszcza malborskiego). Przedstawia również stosunki wodne wokół miasta i zamku. Dla rekonstrukcji obrazu miasta w połowie XVI w. plan ten jest najważniejszym źródłem. Za pomocą metody progresywnej (około 80–90 lat wcześniej) przybliży nie tylko do ówczesnego układu przestrzennego miasta oraz przedmieść szczególnie po stronie wschodniej i południowej, ale również zawiera katalog ważnych obiektów należących do miasta, władzy krzyżackiej a później polskiej na obszarze zamkowym. Zatem plan ten ma znaczenie podstawowe dla naszych badań, przy czym powstaje pytanie, czy w połowie XIX w., w okresie restauracji romantycznej zamku, Robert von Gayl poprawnie przedstawił obraz miasta pod koniec panowania zakonu krzyżackiego. Pomijając pewne drobne niedociągnięcia, odpowiedź na powyższe pytanie musi być twierdząca. Dziś już można z całą pewnością stwierdzić, że pierwszy etap odbudowy zamku w znacznym stopniu miał charakter interdyscyplinarny, przebiegał z udziałem m.in. historyków. Wśród nich wymienić wypada królewieckiego profesora i archiwistę Johanna Voigta (1786–1863) oraz pastora malborskiego i doktora Wilhelma Ludwiga Häblera (1768–1841)²⁵. Obydwaj dostarczali cennych wiadomości i wypisów ze źródeł krzyżackich i miejskich, które przede wszystkim znajdowały się w archiwum królewieckim. Ten drugi napisał (pozostające w rękopisie) dwutomowe dzieło zatytułowane: „Über das Ordensschloß Marienburg”, spisane przed 1831 r. Były tam plany kościoła zamkowego przed restauracją oraz rysunki płaskorzeźb i malowideł

²⁰ Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, SX 29874.

²¹ Zob. *Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen*, wyd. W. Bliss, Köln–Weimar–Wien 2000, Ortsverzeichnis.

²² H. Matzerath, *Urbanisierung in Preussen 1815–1914*, Stuttgart 1985.

²³ W. Sieradzan, *Kartografia wojskowa Malborka od XVII do początku XX wieku*, [w:] *Dawne mapy historyczne i wojskowe*, red. B. Konopska, J. Ostrowski, P.E. Weszpiński, Warszawa 2018 (*Z Dziejów Kartografii*, t. 22), s. 217 n.

²⁴ Zob. A.R. Chodyński, *Zamek malborski*, s. 69.

²⁵ A. Dobry, *Romantyczna restauracja kaplicy domowej wielkich mistrzów na zamku w Malborku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2004, nr 3, s. 351–360.

z kaplicy św. Anny. Tekst Häblera korelował z ustaleniami na ten temat Johannes Voigta²⁶. Uzupełnieniem powyższego planu jest wartościowy i bardzo starannie wykonany rysunek Wernera Dobischa z 1924 r., przedstawiający miasto Malbork i jego system fortyfikacyjny w XV w.²⁷ W ujęciu ikonograficznym zamek, a w mniejszym stopniu miasto, interesowały również architekta Conrada Steinbrechta (1849–1923), który przez czterdzieści lat kierował pracami na Zamku Wysokim, a po 1902 r. na Zamku Średnim. Od 1923 r. jego funkcję przejął rejencyjny mistrz budowlany, wybitny konserwator, Bernhard Schmid (1872–1947). Również i on wzbogacił naszą wiedzę o średniowiecznym Malborku, publikując w czasopiśmie „Denkmalpflege” artykuł o malborskim ratuszu, uzupełniając go autorskim planem miasta Malborka z podziałem na kwartały oraz z naniesionymi najważniejszymi budynkami i ławami²⁸. Jak można się zorientować, oddaje on stosunki przestrzenne wewnątrz murów miejskich w drugiej części okresu nowożytnego (XVII–XVIII w.).

Na mocy drugiego pokoju toruńskiego (1466) miasto przyłączono do Królestwa Polskiego. Malbork stał się stolicą województwa, siedzibą sądu ziemskiego i powstających sukcesywnie innych urzędów. Na początku XVI w. pod względem liczby mieszkańców miasto było znaczącym ośrodkiem w Rzeczypospolitej, ale w ramach województwa malborskiego ustępowało wyraźnie Elblągowi. Przy czym warto dodać, że pozostałe miasta tego województwa, takie jak Dzierżoń (siedziba wojewody), Nowy Staw, Sztum i Tolkmicko były o wiele mniej zaludnione (do 1,5 tys. mieszkańców). Średnia przyjęć do prawa miejskiego dla Malborka według zachowanych przekazów z lat 1398–1769 wynosiła 17,2 osób rocznie²⁹. Napływ ludności do miasta w tym okresie spadał i nie było już takich wyjątkowych, jeśli chodzi o liczbę nowych obywateli, lat jak 1447 – 80 osób czy 1606 – 75 osób. Zamek malborski zyskiwał status królewskiej rezydencji w okresach krótkich, ale również i wielomiesięcznych pobytów monarchów polskich w Prusach Królewskich. Pod względem technicznym na początku XVI w. gmachem zajmował się specjalny urzędnik zwany budowniczym zamkowym (*praefecto aedificiorum castris Marienburgensis*)³⁰. Czy było tych urzędników w tym stuleciu więcej? Źródła niestety o tym milczą.

Malbork pomimo utraty stołecznego charakteru znalazł – dzięki opanowaniu zaplecza wiejskiego w drugiej połowie XV w. i przez cały wiek XVI – sprzyjające warunki dla dalszego rozwoju. Źródłem znacznych dochodów na początku czasów nowożytnych dla liczącej ok. 3 tys. (łącznie z przedmieściami ok. 4,5 tys.) społeczności miasta były rzemiosło i handel, w tym zwłaszcza zbożem, którym zajmowali się nie kupcy, lecz piekarze³¹. W tym okresie rozwijały się w mieście liczne rzemiosła, a zwłaszcza sukiennictwo, piwowarstwo i rzeźnictwo. Monopol warzenia piwa posiadali bogatsi obywatele miasta, zamieszkujący wybrane działki (137), a skarb królewski czerpał stąd znaczne dochody. Część mieszczan posiadała już w XVI w. własne karczmy w dobrach ekonomii malborskiej na Żuławach Malborskich. Silną pozycję w mieście miał również cech piekarzy, posiadający ławy przy kościele farnym³². Rzeźnicy malborscy, oprócz położonego na południe od murów miasta tzw. *Fleischerfeld*, wykorzystywali z powodzeniem pastwiska żuławsko-nadwiślańskie. Łącznie na przełomie XVI/XVII w. funkcjonowało w mieście jedenaście cechów: balwierski, bednarski, kowalski, krawiecki, kuśnierski, kaletniczy, kapelusznicy, piekarski, rzeźniczy, sukienniczy i szewski³³. Warto wspomnieć, że miasto Malbork było znaczącym ośrodkiem drukarstwa. W 1492 r., złotnik Jakub Karweyse (Karwiese) założył

²⁶ Karol Górski miał w Toruniu do dyspozycji egzemplarz monografii tego królewskiego historyka, archiwisty i wydawcy źródeł: *Geschichte Marienburgs, der Stadt und des Haupthauses des deutsche Ritter-Ordens in Preußen*, Königsberg 1824. Niestety monografia w tym ośrodku zaginęła.

²⁷ W. Dobisch, *Die mittelalterliche Befestigung der Stadt Marienburg*, „Ostdeutsche Monatshefte”, t. 7, 1926, nr 2, s. 127.

²⁸ B. Schmid, *Das Rathaus in Marienburg in Westpreußen*, „Die Denkmalpflege”, t. 4, 1902, nr 11, s. 82 n.; W. Sieradzan, *Zainteresowania dawną kartografią miejską Bernharda Schmida (1872–1947) – ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku*, [w:] *Dawna kartografia miast*, red. J. Ostrowski, P.E. Wespiański, Warszawa 2011 (Z Dziejów Kartografii, t. 15), s. 421–428; tenże, *Początki warsztatu naukowo-konserwatorskiego Bernharda Schmida (1872–1947). Uwagi na marginesie albumu „Rathaus in Marienburg”*, [w:] *W służbie zabytków*, red. J. Hochleitner, K. Polejowski, Malbork 2017, s. 217–230.

²⁹ M. Toeppen, *Quellenbeiträge zur Geschichte des Rats und Gerichts der Stadt Marienburg*, „Altpreussische Monatsschrift”, t. 38, 1901, s. 195–214; S. Gierszewski, *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej. Studium źródłoznawcze*, Warszawa 1973, s. 118.

³⁰ MK 0025 (1511), 0035 (1521). Chodzi o Melchiora Glaubicza, późniejszego wójta malborskiego.

³¹ K. Górski, *Dzieje Malborka*, Gdańsk 1973, s. 147; W. Sieradzan, *Uwagi o rozwoju przestrzennym miasta Malborka od drugiej połowy XV do końca XIX w. z uwzględnieniem źródeł kartograficznych*, [w:] *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowoschodniej do połowy XIX wieku*, red. D. Michałuk, K. Mikulski, Toruń 2003, s. 154.

³² AP Kraków, rkps 2559, s. 59; rkps 2574, s. 78; wiert, nr 669; Kiełbicka, Wojas 1994, nr 1729.

³³ APGd, sygn. 509–517.

pierwszą drukarnię w Prusach, a w 1577 r. drugą w tym mieście uruchomił Mikołaj Scharfenberg³⁴. Ten pierwszy wydał po niemiecku żywot błogosławionej Doroty z Mątów.

Dogodne położenie miasta na przecięciu traktów handlowych, jednego biegnącego wzdłuż Wisły (*via mercatorum*), i drugiego, wiodącego z Marchii Brandenburskiej przez Człuchów, Chojnice, Tucholę i Świecie do Chełmna z odgałęzieniami od Tucholi ku Elblągowi, Malborkowi i Prusom Książęcym (*via marchionis*), wpływało na rozwój handlu i rzemiosła malborskiego. W połowie XVI w. kupcy malborscy nie stanowili znaczącego odsetka ludności (ok. 5%), często byli nimi, jak to już wyżej wspomniano, nawet przedstawiciele różnych cechów, którzy wykazywali aktywność na rynku zbożowym, drzewnym i piwowarskim Prus Królewskich.

W okres nowożytny miasto weszło z przestrzenią wyznaczoną głównie przez wspomniany przywilej miejski z 1286 r.³⁵ Powstały w średniowieczu układ przestrzenny przy stolicy państwa krzyżackiego wykazywał wiele cech podobnych z innymi miastami pruskimi (nadbrzeżne)³⁶, zarówno należącymi do wielkich, jak Elbląg, Główne Miasto Gdańsk, Stare Miasto Królewiec, Knipawa, jak i małych, jak chociażby Pasłek czy Nowe Miasto Braniewo. Obszar wyznaczony murami miejskimi był konsekwencją zapisów przywileju lokacyjnego, jak również poszerzenia terytorium miejskiego na wschód w 1380 r. Stopniowo powstały tam cztery bloki zabudowy po wschodniej części ulic: *Kratzhammer* (*Katzerhayn*) i *Neustadt* (Nowe Miasto)³⁷. Centralną przestrzenią w Malborku na osi północ-południe była szeroka ulica o wymiarach 32 : 300 m, pełniąca funkcję rynku (*Markt*). Po jej obu stronach znajdowały się po cztery kwartały (*Viertel*) mieszkalne nierównej wielkości, przy czym te większe położone były po stronie wschodniej. Gotycki ratusz wzniesiony najprawdopodobniej na początku drugiej połowy XIV w., siedziba rady i ławy miejskiej oraz miejsce obrad (na zmianę z innymi miastami) sejmiku Prus Krzyżackich, a następnie też Królewskich³⁸, znajdował się między kwartałem drugim i trzecim od strony wschodniej rynku. Spośród rajców miejskich wyłaniano czterech burmistrzów, posiadających szczególne kompetencje. Ponadto było jeszcze dwóch kamlarzy, zajmujący się kasą miejską³⁹. Pod zachodnią fasadą ratusza znajdował się tzw. *Laubengang*, czyli podcień, która stanowiła fragment ciągu Dolnych Podcieni (*Niederere Lauben*)⁴⁰. Trudno jednak przyjąć, że w połowie XVI w. były one już w całości gotowe. Ich koncepcję przywieźć mogli ze sobą osadnicy niemieccy ze Śląska. Na parterze, wewnątrz ratusza rozkładano ławy chlebowe (30 w XV w.). Ławy rzeźnicze (w średniowieczu 36) ulokowane były na południe od ratusza. Budy kramarskie i winiarskie pochodzą zapewne dopiero z XVIII w.⁴¹ Po upływie około wieku od lokacji i poszerzeniu miasta w kierunku wschodnim całe siedlisko uległo pewnemu zbliżeniu do kształtu kwadratu o wymiarach 240 : 300 m. Warto dodać, że od XV w. na rogu *Schmiedegasse* (Kowalska) i *Kratzhammer* funkcjonowała Karczma Kamienna (*Steinhaus/Steinkrug*).

Największą budowlą gotycką w mieście był kościół farny pw. św. Jana Chrzciciela⁴², wzniesiony na planie nieregularnego prostokąta. Pierwotna konstrukcja, wzmiankowana po raz pierwszy w 1319 r., podczas wojny trzynastoletniej została zniszczona, a krótko po niej przystąpiono do wznoszenia nowej, trzynawowej gotyckiej świątyni, prace kontynuowano aż do początków reformacji, czyli przez ponad pięćdziesiąt lat⁴³. W 1534 r. zawaleniu uległy sklepienia, co wymogło dalsze prace remontowe. W XVI w. kościół znalazł się pod patronatem królewskim, a wcześniej był krzyżackim oraz miejskim⁴⁴.

³⁴ H.J. Borchert, *Marienburger Geschichtsbuch. Daten, Ereignisse und Namen*, Frankfurt/Main 2006, s. 133.

³⁵ Miasto posiadało 8 łanów na wysoczyźnie oraz 40 na Żuławach Wielkich.

³⁶ H. Bonk, *Die Städte und Burgen in Altpreussen*, Königsberg 1895, s. 80.

³⁷ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 5.

³⁸ B. Schmid, *Das Rathaus*, s. 82. Nie jest wykluczone, że w przypadku stanów Prus Królewskich miejscem ich obrad mógł być kościół zamkowy. Szczególnie odnosić się to może do izby wyższej – Rady Pruskiej.

³⁹ K. Górski, *Dzieje Malborka*, s. 148.

⁴⁰ B. Schmid, *Das Rathaus*, s. 83.

⁴¹ Tamże, s. 82.

⁴² W. Rozykowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 94. Pojawia się też czasami wezwanie św. Jana Ewangelisty (ok. 1500 r.).

⁴³ *Preussisches Urkundenbuch*, t. 2, wyd. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932, nr 257, s. 165; J. Voigt, *Geschichte Marienburgs*, nr XXXV; *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2: *Katalog zabytków*, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 156, 464; W. Jedliński, *Malbork, dzieje miasta na fotografii*, Malbork 2001, s. 107; W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 6.

⁴⁴ A. Kopiczko, *Die religiöse Leben in Marienburg (Malbork) in den Jahren 1525–1772*, [w:] *Die Marienburg. Vom Machtzentrum des Deutschen Ordens zum Mitteleuropäischen Erinnerungsort*, red. B.U. Hucker, E. Kotte, Ch. Vogel, Paderborn–München–Wien–Zürich 2013, s. 54.

Należał początkowo do diecezji pomeziańskiej z siedzibą w Kwidzynie, a po jej zniknięciu w dobie protestantyzmu od 1577 r. do biskupstwa chełmińskiego. Kościół typu halowego, bez wyodrębnionego prezbiterium, był usytuowany w północno-zachodniej części miasta, przylegając od strony wschodniej do rynku, od południa do *Fischergasse* (Rybacka), a od zachodu do *Fleischergasse* (Rzeźnicka). Po północnej, przylegającej do murów fosy zamkowej stronie świątyni znajdował się cmentarz parafialny. Zapewne, jak to wynika z planu von Gayla, część tego cmentarza (węższa) otaczała kościół również od strony wschodniej.

Na rogu zachodnim uliczki zwanej *Gildegasse* (Gildia) lub nad Nogatem w murowanym budynku od 1440 r. znajdował się, wzmiankowany w wilkierzu miejskim dwór króla Artusa (*Konigartushof*). Według Karola Górskiego dwór ten zniknął z przestrzeni miasta już po wojnie trzynastoletniej. Ta druga lokalizacja związana była z budynkiem wyłamującym się z linii murów obronnych. Wysoce prawdopodobna jest teza Theodora Breitera, który uważał, że budynek ten pełnił początkowo jedynie funkcje obronne, a dopiero w drugiej połowie XV w. stał się siedzibą szkoły łacińskiej⁴⁵. Ta z kolei miała się we wcześniejszym okresie znajdować przy kościele parafialnym⁴⁶. Jej początki wiązać należy z fundacją wielkiego mistrza Winricha von Kniprode (1351–1382), jednak patronat nad jej działalnością zostawiono w kompetencji Rady Miasta i tak też pozostało zapewne w XVI w. W szkole, o której bardzo dużo wiemy dzięki zachowanym licznym wzmiankom, a zwłaszcza unikatowej XIV-wiecznej ordynacji opublikowanej drukiem przez Breitera, w końcu tego stulecia nauczano aż czterech nauczycieli, a jej uczniami, obok dzieci bogatszych mieszczan z Malborka i z zewnątrz, byli również tak zwani „inni uczniowie”⁴⁷.

Idąc na północ od tego budynku wzdłuż wymienionej już *Fleischergasse*, w pobliżu Bramy Szpitalnej (wzmiankowanej w 1410 i 1508 r.) swoją siedzibę miał szpital „Boża Piwnica” (*Gotteskeller*), założony prawdopodobnie nie pod koniec XV w.⁴⁸, lecz dopiero w 1540 r. Początkowo bowiem w tym miejscu znajdował się dom dla wikariuszy kościoła św. Jana Chrzciciela, zbudowany w 1499 r. Założycielem tego szpitala był w 1540 r. przełożony ławy miejskiej – Johann Kaphardt⁴⁹. Poruszając się następnie w kierunku wschodnim do wylotu północnego Wysokich Podcieni (*Hohe Lauben*), przy południowej fosie Zamku Wysokiego, między byłym zamkiem konwentualnym a kościołem parafialnym św. Jana Chrzciciela, w okresie staropolskim znajdowały się baszta i most prowadzący do miasta. Na planie von Gayla most ten jest wprawdzie rysowany już dla okresu krzyżackiego, ale najprawdopodobniej zostały zbudowane dopiero po 1466 r.⁵⁰

Miasto Malbork, co było wyjątkowe w państwie zakonnym, posiadało od południa podwójną linię murów. Źródła kartograficzne z okresu wojen szwedzkich pozwalają ustalić rozmieszczenie obiektów zwłaszcza między wewnętrzną i zewnętrzną linią południowych obwarowań. Po przejściu fosy wewnętrznej po prawej stronie znajdowała się brama prowadząca nad brzeg Nogatu, od 1529 r. określana jako *Tranckthor*. Obok niej w połowie XVII w., a być może że wcześniej, działała łaźnia.

W XVI w., po prawej stronie przy drodze do zewnętrznej Bramy Przewozowej, znajdował się szpital miejski, natomiast po lewej od wewnętrznej wspomnianej bramy istniała (od XIV w.) słodownia oraz zbrojownia i dwór miejski. Przed linią drewniano-ziemnego bulwarku (niem. *Bollwerk*), wzmocnionego dwiema wieżami, znajdowała się tzw. zewnętrzna Brama Przewozowa (Mariacka). Wewnątrz przylegały do niej dwie wieże. Jedną z nich, stojącą od strony Nogatu, później w połowie XVII w. nazwano Wieżą Prochową (*Pulverthurm*). W obydwu miały znajdować się więzienia⁵¹. Brama spoczywała na stojących w poprzek fosy dwóch szerokich łukach. Od strony zewnętrznej ozdobiona była dwiema smukłymi ozdobnymi w wysokie szpice wieżyczkami. Nad bramą znajdowała się kaplica z obrazem

⁴⁵ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 6.

⁴⁶ H.J. Borchert, *Marienburger Geschichtsbuch*, s. 128, przyjmuje, że szkoła ta znajdowała się przy kościele parafialnym św. Jana Chrzciciela, Schuhgasse aż do 1598 r.

⁴⁷ W. Sieradzan, *Oblicza kultury intelektualnej*, [w:] *Zakon krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. A. Radziwiński, Toruń 2005, s. 91.

⁴⁸ AHMP Malbork, plan nr 2.

⁴⁹ H.J. Borchert, *Marienburger Geschichtsbuch*, s. 127.

⁵⁰ AHMP Malbork, plan nr 3.

⁵¹ Z.H. Nowak, A. Tomczak, *Plan okolicy Bramy Mariackiej w Malborku z 1650 r.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia XX – Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 1985, z. 158, s. 31–36.

Najświętszej Panny Marii. Prowadziły do niej schody z obu stron murów bocznych. Znajdująca się tam od 1448 r. wikaria była pod patronatem rady miasta⁵². Elementem obronnym miasta była fosa, otaczająca je, jak to przedstawia rekonstrukcja Wernera Dobischa, od południa i wschodu. Fosa ta była na tym ostatnim odcinku połączona z fosą zamkową. Woda pochodziła ze sztucznie przekopanego kanału (Młynówka, *Mühlen Graben*) z położonego na południe od miasta jeziora Piekarskiego (*Bäcker See*, dziś – Dąbrówka). Nawodnienie wodą tych fos było możliwe dzięki łagodnemu spadkowi terenu wysoczyzny ku północy.

Proces zagospodarowywania przedmieść południowego i wschodniego trwał przez całe średnio-wiecze i uległ przyspieszeniu w XVI w. w miarę stałego przyrostu liczby mieszkańców. Na przedmieściu południowym, wzdłuż traktu prowadzącego do Sztumu (pomiędzy późniejszymi ulicami *Ziegelgasse* [Ceglana] i *Fleischergasse*, na południe od Bramy Przewozowej [Mariackiej]) znajdowały się mały, dwunawowy szachulcowy kościół oraz szpital św. Jerzego, wzmiankowany już w 1402 r. Pewne oddalenie od miasta było spowodowane faktem, że pierwotnie było to leprozorium, o czym przekonuje również jego wezwanie. Wokół kościoła chowano zmarłych⁵³. W 1471 r. biskup pomezanski Wincenty Kiełbasa na prośbę rady miejskiej włączył odbudowany (po zniszczeniach wojny trzynastoletniej) kościół św. Jerzego do położonego obok szpitala i nadał radzie prawo patronatu nad tym kościołem⁵⁴.

Połączony w latach 20. XVII ze szpitalem św. Jerzego Szpital Jerozolimski, którego budynek zachował się do dziś, został zbudowany w początkach XVI w., choć na planie von Gayla funkcjonuje już w czasach krzyżackich. W 1527 i 1528 r. wzmiankowany jest nowy szpital położony „bey Sant Jorgen” i wymieniony obok zakładu św. Jerzego⁵⁵. W latach 20. XVI w., kiedy do Malborka dotarły prądy reformacyjne, w kaplicy św. Jerzego, która pozostawała pod patronatem rady miasta, nauki Marcina Lutra głosił gdańszczanin, były dominikanin Jakub Knade (Knothe), a umiarkowanemu kierunkowi luteranowskiemu sprzyjał biskup pomezanski Erhard von Queis, dawny duchowny, który w momencie sekularyzacji Prus w 1525 r. zniósł swoje katolickie biskupstwo. Nowinki religijne szybko znajdowały nowych zwolenników wśród mieszczanstwa, mimo formalnego zakazu ze strony króla Zygmunta I Starego. W 1569 r. Zygmunt II August nadał liczne zezwolenia, poszerzające zakres wolności religijnych dla protestantów w radzie i dla pospólstwa miasta⁵⁶. Katolicy zaczęli stanowić mniejszość w Malborku, przy czym to oni posiadali kościół św. Jana Chrzyciela. Ponieważ dostęp protestantów do tego kościoła był bardzo ograniczony to w 1598 r. przenieśli oni swoje nabożeństwa do kościoła św. Jerzego⁵⁷. Warto jednak dodać, że wśród patrycjatu rozpowszechnił się kalwinizm, a jego przedstawiciele wiedli spór z luteranami o istnienie ołtarzy w kościele św. Jerzego. Konflikt miał nie tylko religijny, ale również społeczno-ekonomiczny charakter⁵⁸. Na początku XVII w. do miasta przybyli jezuita, którzy założyli szkołę przy kościele farnym św. Jana⁵⁹. Toczyli oni długotrwały proces z radą miasta m.in. o kaplicę Najświętszej Panny Marii z obrazem, nadbudowaną do Bramy Sztumskiej. Na pozostałej części przedmieścia południowego, które już w czasach krzyżackich było mocno zabudowane, szczególnie wzdłuż wyżej wspomnianych ulic, znajdowała się przede wszystkim zagrodnicza wieś *Hopfenbruch*, czyli Chmielniki, choć według najnowszych ustaleń w latach 20. XVI w. wcale nie

⁵² N.N., *Kirchliche Altertümer von Marienburg*, „Pastoralblatt für Diözese Ermland”, t. 38, 1906, s. 5–7, 13–17; S. Kwiatkowski, *Klimat religijny w diecezji pomezanskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku*, Toruń 1990, s. 89–91.

⁵³ M. Horanin, *Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2005, nr 2, s. 147. Cmentarz wokół kościoła został zlikwidowany dopiero na początku lat 80. XX w.

⁵⁴ W. Długokęcki, *Z dziejów opieki społecznej w Malborku w XIV – początkach XVI wieku*, [w:] *Księga pamiątkowa jubileuszu ks. Infułata Mieczysława Józefczyka*, red. J. Hochleitner, ks. A. Kilanowski, „Zarządzanie i Edukacja”, nr spec., t. 2, 2000, s. 158–161.

⁵⁵ Tamże, s. 161.

⁵⁶ AP Kraków, rkps 2561, s. 53; wiert, nr 443; Richter, s. 98; S. Świszczowski, *Gródek krakowski i mury miejskie*, s. 23.

⁵⁷ Tamże, s. 28; A. Kopiczko, *Die religiöse Leben in Marienburg*, s. 54. Szerzej zob. B. Schmid, *Die evangelische Pfarrkirche St. Georgen zu Marienburg*, Marienburg 1932.

⁵⁸ A. Mączak, *Rozwój społeczno-gospodarczy Prus Królewskich: miasto i handel*, [w:] *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, t. 2: *Do roku 1815*, cz. 1 (1464/44–1648/57), Poznań 1976, s. 268.

⁵⁹ Innego stanowiska jest H.J. Borchert (*Marienburger Geschichtsbuch*, s. 136), który przypuszcza, że jezuita pojawili się w Malborku już w 1593 r. W tym samym roku odwiedził zamek malborski król Zygmunt III Waza. Sprawę rozstrzyga Mieczysław Józefczyk, według którego w 1618 r. biskup chełmiński i pomezanski Jan Kuczborski sprowadził do Malborka jezuitów (dwóch) za zgodą króla Zygmunta III. Zob. Ks. M. Józefczyk, *Kościół malborskie w I połowie XVII wieku*, [w:] *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezanskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014, s. 57.

uprawiano tam chmielu, lecz kapustę, a ponadto prowadzono hodowlę⁶⁰. Na granicy z wsią Wielbark (*Willenberg*), od strony wschodniej, przewidziano miejsce na składowanie obornika, a pole po prawej stronie było własnością szpitala⁶¹. Do tej instytucji miejskiej przynależały też grunty po wschodniej i zachodniej stronie Szpitala Jerozolimskiego. Uzupełnić wypada, że wschodnią część tzw. wówczas *Marienvorstadt* zajmowały pola rzeźników.

W połowie XVII w. na przedmieściu południowym Malborka poza linią fortyfikacji istniały dwie ulice o orientacji zachód–wschód: *Tischlergasse* (Stolarska, dziś ul. Kopernika) i *Mühlengasse* (Młyńska, dziś ul. Żeromskiego)⁶², przy czym ta ostatnia wymieniona została w 1493 r., prowadziła z przedmieścia południowego do Młyna Średniego. Na planie rekonstrukcyjnym von Gayla ulica ta jest wytyczona, ale pozbawiona jeszcze nazwy.

Drugim przedmieściem Malborka, funkcjonującym już w średniowieczu, był obszar na wschód od ówczesnej Bramy Środkowej (*Mitteltor*), wzmiankowanej w 1380 r., prowadzącej do kościoła i szpitala pod wezwaniem Ducha Świętego. Z tego powodu bramę tę nazywano Bramą Ducha Świętego (1442), a następnie w okresie nowożytnym Bramą Garncarską (*Töpfungertor*)⁶³. Szpital należał do 1460 r. do zakonu, który mianował dla niego szpitalnika. Od tego roku opiekę nad szpitalem przejął proboszcz kościoła św. Jana Chrzciciela. Teren naprzeciw kościoła (zabudowany budynkami z muru pruskiego) oraz szpitala od tego okresu również był w dyspozycji proboszcza i zaczął być nazywany *Grosse Geistlichkeit* (lewa strona ob. ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego) i *Kleine Geistlichkeit* (ul. Sierakowskich). W XVII w. na tym obszarze funkcjonowała jurydyka duchowna, która stanowiła dużą konkurencję dla gospodarki miasta, chociażby ze względu na prawo warzenia piwa nieobciążonego podatkiem miejskim. O jej odrębności świadczy fakt, że posiadała ona swojego sołtysa z kompetencjami sądowniczymi pierwszej instancji, a jej mieszkańcy nie podlegali prawu miejskiemu. Zdaniem Wiesława Długokęckiego sporne jest istnienie we wschodniej linii murów miejskich drugiej bramy⁶⁴. Wydaje się, że pogląd ten jest słuszny dla wcześniejszych średniowiecznych stuleci dziejów Malborka. Trzeba bowiem uwzględnić może w mniejszym stopniu fakt umieszczenia takiej drugiej bramy w tej linii murów przez wspomnianego nieznanego malarza gdańskiego w końcu XV w., który przedstawił na północ od bramy Ducha Świętego drugą bramę, a bardziej wzmiankę o Bramie Piaskowej (*Sandtor*) z 1454 r. w kronice *Geschichte von wegeneines Bundes*⁶⁵. Przyjęcie tych dwóch powyższych przesłanek pozwala przyjąć istnienie Bramy Piaskowej w połowie XVI w. Na południe od obszarów należących do szpitala już w 1420 r. istniała *Gerbergasse* (Garbarska). Wcześniej, ale również w XVI w., osiedlali się na niej garbarze. W czasach krzyżackich odnotowano tam garbuz, poruszany wodą z Młynówki⁶⁶.

Na podstawie tzw. pierwszego rysunku Eryka Jönsona Dahlberga z 1656 r. można twierdzić, iż istniało połączenie mostem pomiędzy Zamkiem Wysokim a północną częścią miasta⁶⁷.

Niewiele wiemy o przedmieściu zachodnim Malborka. Na planie von Gayla w ogóle ono nie funkcjonuje. Tymczasem wiadomo, że już na początku XIV w. teren pomiędzy murami miasta a Nogatem należał wprawdzie do zakonu, ale miasto płaciło czynsz za dzierżawę, gdyż znajdował się tam port rzeczny⁶⁸.

Znaczna rola przypadła Malborkowi po zakończeniu wojny trzynastoletniej, kiedy powstał problem stosunku króla polskiego do stanów pruskich. Miasto to, a ponadto zbliżony do niego wielkością Grudziądz, które były w kręgu oddziaływania Gdańska, gościły stosunkowo często zjazdy owych stanów. W latach 1466–1492 Malbork jest wymieniony jako miejsce zjazdu aż 32 razy, a Grudziądz 25

⁶⁰ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 7.

⁶¹ Tamże.

⁶² Z.H. Nowak, A. Tomczak, *Plan okolicy Bramy Mariackiej*, s. 36. Zob. W. Sieradzan, *Henryk Thomme i jego plany miasta Malborka (Heinrich Thomme und seiner Pläne von Marienburg)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2003, nr 4(242), s. 443–449.

⁶³ Od Bramy Garncarskiej prowadziła szeroka ulica określana w źródłach z XVII w. jako *platea* (*platea S. Spiritus* i *platea figulina vulgo Teppergas*), N.N., *Kirchliche Altertümer von Marienburg*, „Pastoralblatt für Diözese Ermland”, t. 38, 1906, s. 82; t. 39, 1937, s. 124.

⁶⁴ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 6.

⁶⁵ *Geschichte von wegen eines Bundes*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 4, red. M. Töppen, Leipzig 1870, s. 124. Nazwa niewątpliwie związana z drogą prowadzącą do wsi Piaski (Sandhof).

⁶⁶ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 7.

⁶⁷ A.R. Chodyński, *Zamek malborski*, s. 65.

⁶⁸ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 7.

razy⁶⁹. W 1521 r. król Zygmunt Stary w statutach dla Prus wprowadził zjazdy do Malborka w dniu św. Stanisława oraz w Grudziądzu dzień po dniu św. Michała⁷⁰. Zdaniem Stanisława Achremczyka w drugiej połowie XVI w. zjazdy stanów w Malborku, w przeciwieństwie do wcześniejszego okresu, nie były kwestionowane⁷¹. Rola Malborka była jednak ważniejsza niż Grudziądz, nie tylko z powodu rangi administracyjnej i lokalizacji przy ważnej twierdzy oraz rezydencji królewskiej, ale także z tytułu większej zamożności jego mieszkańców. To pierwsze miasto bowiem, jak o tym świadczy tabela podatkowa z 1580 r., płaciło cztery razy większy podatek niż drugie⁷². Zajmowało więc najważniejsze miejsce wśród tzw. małych miast pruskich. W XVI–XVII w. istotne było położenie w pobliżu twierdzy, a więc punktu strategicznego, magazynowego, mogącego zabezpieczyć i zapewnić utrzymanie władzy nad częścią kraju. Kwestią dyskusyjną są dochody mieszczan malborskich w związku z organizacją i obsługą uczestników zjazdów. Z pewnością 120–150 posłów musiało znaleźć miejsce na nocleg i posiłki, przeważnie w gospodach miejskich. Dawało to stałym mieszkańcom miasta możliwości do zbywania swoich produktów i usług.

Do dyskusji pozostaje kwestia narodowości mieszkańców Malborka w połowie XVI w. Problem pochodzenia geograficznego i społecznej mobilności elity władzy średniowiecznego Malborka przedstawił już Wiesław Długokęcki⁷³. W odniesieniu do okresu wczesnonowożytnego praktycznie jedynym źródłem pozwalającym odnieść się do tej kwestii, aczkolwiek niedoskonałym, są materiały z przesłuchania 650 świadków w związku z rozruchami, do jakich doszło w Malborku 9 lipca 1570 r., kiedy to miały miejsce starcia szlachty polskiej i jej służby z grupą malborskich czeladników szewskich i piekarskich. Na tej podstawie źródłowej chyba nieco zbyt optymistyczne są szacunki Antoniego Mączaka, które wskazują, że w tym okresie wśród wszystkich mieszkańców było około 16% nazwisk polskich, przy czym wewnątrz murów miasta wyraźnie dominowali Niemcy. Polskich nazwisk, zazwyczaj parobków i komorników, było więcej na przedmieściach południowym i wschodnim, a przede wszystkim na Przedzamczu (tzw. zamkowi)⁷⁴. Tu nawet urzędnicy, a nie tylko czeladź i wojsko, byli Polakami. Pod miastem oraz na terenach zamkowych pod koniec XVI w. coraz więcej pojawiło się Szkotów oraz menonitów. Część Niemców przybywała do Malborka ze Śląska, tu szukając awansu materialnego i swobód religijnych. Większość z nich była wyznania protestanckiego⁷⁵.

W XVI–XVII w. podstawą egzystencji mieszkańców Malborka było rzemiosło. Wśród rzemieślników dominowali piekarze, szewcy, rzeźnicy, piwowarzy oraz przedstawiciele rzemiosł metalowych⁷⁶. W mieście funkcjonowało ponadto sto kilkadziesiąt warsztatów, w tym ponad pięćdziesiąt sukienniczych, które produkowały sukno zarówno gorszego (szare), jak i lepszego gatunku. Jednak poważnym hamulcem dla rozwoju poszczególnych gałęzi rzemiosła stawały się powoli powstające na przedmieściach jurydyki, jak np. duchowna (tzw. *Geistlichkeit* przy ul. Sienkiewicza). Niższe ceny towarów tam produkowanych i sprzedawanych, zwłaszcza piwa oraz wódki, podkopywały produkcję cechową obywateli miasta, a przez to niszczyły podstawy ich egzystencji. Później podobny charakter miała jurydyka zorganizowana za rządów i zgodą ekonomy malborskiego Jana Franciszka Bielińskiego (1667–1674) na terenie Zamku Niskiego.

Jak już wspomniano, miasto Malbork jest typem miasta przy twierdzy. Kompleks zamkowy, pomimo zakończenia okresu władztwa zakonnego, utrzymał swoje znaczenie jako rezydencja królów polskich. Sądząc po liczbie odwiedzin władców polskich po 1457 r. aż po koniec XVI w., nie można zamku malborskiego traktować jako ulubionego miejsca ich pobytu. Niewątpliwie większego znaczenia pod tym względem nabrał on dopiero w kolejnym stuleciu. Król Kazimierz Jagiellończyk był na zamku czterokrotnie (1457, 1472, 1476 i 1485), Jan Olbracht tylko dwukrotnie, król Aleksander raz w 1504 r.⁷⁷,

⁶⁹ I. Janosz-Biskupowa, *Chronologia zjazdów Stanów Prus Królewskich w latach 1466–1492*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia IX – Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 1973, z. 58, s. 116–131.

⁷⁰ J. Gerlach, *Grudziądz miejscem obrad Sejmiku Generalnego*, s. 20; S. Achremczyk, *Malbork miastem obrad Sejmików Generalnych Prus Królewskich*, [w:] *Jezuici w Malborku*, s. 61.

⁷¹ S. Achremczyk, *Malbork miastem obrad*, s. 63.

⁷² K. Górski, *Dzieje Malborka*, s. 143.

⁷³ W. Długokęcki, *Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu*, Malbork 2004, s. 49–76.

⁷⁴ A. Mączak, *Mieszkańcy Malborka*, s. 27.

⁷⁵ K. Górski, *Dzieje Malborka*, s. 146 n.

⁷⁶ A. Mączak, *Mieszkańcy Malborka*, tab. 1.

⁷⁷ K. Górski, *Dzieje Malborka*, s. 128.

Zygmunt I Stary raz w 1526 r., podobnie jak jego syn Zygmunt August (w 1552 r.). Dłużej przebywał na zamku Stefan Batory, a to z powodu wojny z Gdańskiem w latach 1577–1578. Jako ostatni w XVI stuleciu na zamku gościł król Zygmunt III Waza. Z powyższych ustaleń wynika, że Malbork dosyć sporadycznie służył władcom polskim, głównie w czasie ważnych wydarzeń na północnych kresach państwa polskiego. Standardy lokalowe byłego kompleksu krzyżackiego niezbyt przypadają do gustu renesansowym władcom polskim, ale i ich urzędnikom⁷⁸. Status „królewskich gmachów”, czyli siedziby króla polskiego podczas pobytu w Malborku, zyskały Zamek Średni i Pałac Wielkich Mistrzów. Przeznaczenie zamku jako rezydencji królewskiej wywoływało troskę o jego stan techniczny i zmuszało do bieżących remontów lub adaptacji. Na zamku w XVI w. przebywali i zarządzali jego stanem kolejno starostowie malborscy: Piotr Szafraniec (1501–1504), Ambroży Pampowski (starosta generalny Prus, zm. w 1510 r.)⁷⁹, następnie nieco niżsi urzędnicy, ekonomowie malborscy w osobach Taranta (1511–1512), Melchiora Glaubicza (1519), Jana Kostki (1569–1581), Jana Dulskiego (1581–1590) oraz Stanisława Kostki (1590–1602)⁸⁰.

Drugim słusznym wnioskiem płynącym z analizy zmian przestrzennych w rozległej przestrzeni zamkowej jest dostrzeżenie ich ciągłości, czego wyrazem jest brak większych przebudów, zarówno na zamkach Wysokim, Średnim, jak i na Przedzamczu. Wielokrotnie już przedstawiano rozplanowanie przestrzeni zamkowej. W tym miejscu przypomnieć wypada jedynie najważniejsze etapy tego rozwoju oraz lokalizację najważniejszych budynków o charakterze administracyjnym, rezydencjonalnym, obronnym oraz ekonomicznym, a ponadto, o ile to możliwe, również ich funkcje w XVI w. Całość założenia obronnego, obejmującego prawie 21 ha i tak mocno od południa związanego z przestrzenią miasta, nie była konsekwencją krótkiego okresu budowy, lecz przemian zachodzących od końca XIII do połowy XV w.⁸¹ Pierwotnie był to zamek konwentualny, wzniesiony w dogodnym miejscu obronnym na wysokim brzegu Nogatu, na trakcie z Elbląga do Gdańska. Osłonę od wschodu i północy stanowiły tereny bagienne. Po wzniesieniu najpierw skrzydła północnego, a później zachodniego przystąpiono do budowy pozostałych skrzydeł, tworząc czworobok o wymiarach 51,6 x 60,7 m i opasując założenie fosą. Na pierwszym piętrze zamku konwentualnego były: kaplica NMP, kapitułarz, infirmeria, dormitorium. W zachodnim skrzydle umieszczono refektarz i mieszkanie komtura. Całość już pod koniec XIII w. otoczona była murem obronnym. Uzupełnieniem była wieża zwana gdaniskiem, usytuowana w południowo-zachodnim narożu. Służyła nie tylko jako latryna, ale również jako element obronny. Od strony Nogatu od XIV w. na wysokości baszt mostowych znajdował się most palowy przez rzekę, który dotrwał aż do 1743 r. Wspomniane baszty mostowe już chyba na przełomie XVI/XVII w. nie były w dobrym stanie technicznym, a obowiązek utrzymania samego mostu spoczywał na mieszczanach⁸². Obok baszt mostowych, idąc w kierunku północnym, zaczęto wznosić domy przylegające do murów zamkowych. Za Bramą Kornuską, prowadzącą do magazynu zbożowego zwanego *Kornhausem* (wykorzystywanym w okresie nowożytnym częściowo również jako stajnia), znajdowała się w okresie nowożytnym łąźnia⁸³.

Z uwagi na położenie zamku w pobliżu miasta oraz Nogatu, zaplanowanie Przedzamcza było możliwe jedynie po stronie północnej. Zmiany nastąpiły po decyzji zakonu niemieckiego o przeniesieniu swojej stolicy z Wenecji do Malborka⁸⁴. Dotychczasowy zamek konwentualny był niewystarczający dla

⁷⁸ Tamże, s. 130. Autor przywołuje w tym kontekście zezwolenie króla Zygmunta Starego dla podskarbiego malborskiego Jana Kostki (1531–1555) na wybudowanie przez niego na dziedzińcu Zamku Średniego drewnianego dworu.

⁷⁹ K. Górski, *Starostowie malborscy w latach 1457–1510. Pierwsze półwiecze polskiego Malborka*, Toruń 1960.

⁸⁰ K. Górski, *Dzieje Malborka*, zał. IV, V, VI.

⁸¹ Zob. syntetyczne uwagi M. Mierzwińskiego w AHMP Malbork, s. 22–23. Wybraną literaturę zestawiono tamże, s. 26. Z najnowszej literatury warto wymienić: T. Torbus, *The architecture of the castles in the Prussian State of the Teutonic Order*, [w:] *Archeology and the architecture of the military orders. New studies*, red. M. Piana, Ch. Carlson, Farnham–Burlington 2014, s. 219–249; tenże, *Zamki krzyżackie. Deutschordensburgen*, Wrocław 2010; zob. dyskusję: S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komtureńskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012; T. Torbus, *Interdyscyplinarność w badaniach nad zamkami krzyżackimi – uwagi na marginesie książki Sławomira Józwiaka i Janusza Trupindy „Krzyżackie zamki konwentualne w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie źródeł pisanych”*, ZH, t. 79, 2014, z. 4, s. 197–215.

⁸² *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 1, s. 80.

⁸³ Tamże, s. 84. *Kornhaus* wzmiankowany już w 1378 r., w pobliżu niego znajdowały się pomieszczenia dla urzędnika krzyżackiego zajmującego się magazynowaniem zboża (*Kornmeister*).

⁸⁴ K. Militzer, *Die Marienburg als Zentrale des Ordens im 14. und 15. Jahrhundert*, [w:] *Die Marienburg. Vom Machtzentrum*, s. 19 n.

nowych potrzeb, stąd konieczność rozbudowy części klasztornej (w skrzydłach południowy i wschodnim). W latach 1330–1344 głębszej przebudowie poddano kaplicę, którą przedłużono w kierunku wschodnim, tworząc znacznych rozmiarów kościół pw. NMP. Miał on być centralną świątynią zakonu, wyrażającą jego duchowość oraz będącą demonstracją jego władztwa⁸⁵. Pod nim zbudowano kaplicę św. Anny, w której następnie chowano wielkich mistrzów⁸⁶. Jednocześnie w połowie XIV w. podjęto decyzję o przekształceniu dotychczasowego Przedzamcza w Zamek Średni, który stać się miał rezydencją wielkich mistrzów oraz siedzibą administracji państwa zakonnego. Funkcję rezydencjonalną pełnił przede wszystkim Pałac Wielkich Mistrzów, wybudowany już w końcu XIV w. Z wykorzystaniem m.in. wzorców z Italii oraz muratorów (przede wszystkim Nicklosa Fellensteina z Koblencji⁸⁷), będących na usługach zakonu, stworzono najbardziej rozwiniętą architektonicznie budowlę w całym państwie krzyżackim oraz w tej części ówczesnej Europy. Pałac znajdował się na pierwszym piętrze i składał się z Refektarza Letniego, Zimowego oraz Wysokiej Sieni, a ponadto z pomieszczeń prywatnych wielkiego mistrza i Kaplicy św. Katarzyny. Na parterze umieszczone były pomieszczenia kancelarii i wielkiego skarbnika. W skrzydle zachodnim Zamku Średniego znajdował się ponadto Wielki Refektarz, czyli wielka sala dla uczt dostojników zakonu z rycerstwem, najczęściej z zachodu Europy, przybywającym na rejzy. W XVI w. stanowił królewską salę biesiadną, do której przylegała kuchnia królewska. Wielki Refektarz nie tylko w średniowieczu wywoływał podziw za sprawą zastosowanych tam elementów konstrukcyjnych i malowideł ściennych. Po stuleciach, na przełomie XVIII i XIX w., to właśnie rysunki m.in. tej sali spowodowały przełom w mentalności kręgów decyzyjnych państwa pruskiego, które po latach zaniedbań zdecydowały się ratować ten zabytek⁸⁸. Dla celów administracyjnych służyło północne skrzydło Zamku Średniego, które zajmował wielki komtur. W pozostałej części umieszczono infirmerię.

Odmienny charakter miała trzecia część założenia zamkowego – Przedzamcze. Jest to najmłodsza część, położona na północ od Zamku Średniego, rozbudowywana przez cały wiek XIV, ale także w pierwszej połowie XV. Funkcje tego obszaru, o rozmiarach łącznie większych od Zamku Wysokiego i Zamku Średniego, były techniczno-gospodarcze. Z uwagi na służebność względem kompleksu zajmowanego przez wielkiego mistrza i administrację zakonną, ale także wobec napływających gości, na tym obszarze rozlokowano liczne warsztaty, magazyny, stajnie, obory, stodoły oraz pomieszczenia mieszkalne. Znalazło się też miejsce dla browarów, słodowni, piekarni, kuźni. Na uwagę zasługują większe obiekty leżące po przeciwległych stronach Przedzamcza: *Kornhaus* oraz *Zeughaus*. O pierwszym, który nie zachował się do naszych czasów, już wspomniano, zwracając uwagę na jego podwójny charakter (stajenno-magazynowy), a po wschodniej stronie znajdował się magazyn puszkarski i dawna krzyżacka wozownia (Karwan). W XVI w. przechowywano tam około trzydziestu dział oraz liczne moździerze, hakownice, rusznice oraz różnego rodzaju kule i inne sprzęty przeznaczone na wojnę⁸⁹. Na terenie Przedzamcza musiały się również znaleźć pomieszczenia dla żołnierzy, tzw. drabów malborskich, których liczba w latach pokojowych sięgała dwustu. Dla służby zamkowej w czasach krzyżackich (od 1358 r.) był przeznaczony gotycki kościół św. Wawrzyńca, położony na południowym narożu zabudowań po wschodniej stronie Przedzamcza. Prepozytura tego kościoła podlegała parafii malborskiej św. Jana Chrzciciela. Przy kościele znajdował się cmentarz, na którym chowano m.in. skazańców (w różnych miejscach całego kompleksu zamkowego były więzienia) i drabów zamkowych.

We wschodniej linii murów zbudowana została, najprawdopodobniej w XIV w., Wieża Prochowa, która, jak sama nazwa wskazuje, służyła w czasach polskich jako miejsce przechowywania beczek z prochem. Elementami uzupełniającymi system obronny od wschodu były Brama Snycerska, która

⁸⁵ Z nowszej literatury należy wymienić: R. Zacharias, *Die St. Marien-Burgkirche. Zentralort für Spiritualität und Demonstration*, [w:] *Spotkania malborskie im. Macieja Kilarzkiego*, cz. 2, red. A. Dobry, Malbork 2010, s. 67–80; *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje – wystrój – konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016.

⁸⁶ *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016.

⁸⁷ B. Schmid, *Niclaus Fellenstein, Baumeister des Deutschen Ordens*, [w:] tenże, *Bericht 1934–35 des Vereins für die Wiederherstellung und Ausschmückung der Marienburg*, Marienburg 1936.

⁸⁸ Z nowszej literatury: E. Kotte, *Die Marienburg in der Historiographie und Belletristik des 19. Jahrhunderts*, [w:] *Die Marienburg. Vom Machtzentrum*, s. 125 n.; *W przededniu wielkiej odbudowy. Zamek malborski na kartach berlińskiego albumu Johanna Friedricha Fricka z przełomu XVIII i XIX wieku*, Malbork 2019.

⁸⁹ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 1, s. 90 n.; MK 0035.

proceeding from the so-called Wall of Henryk von Plauen, surrounding the castle complex from the east and north by a wall 1 m thick, to the town hall in Przedzamcze and located on the south of this defensive installation – the New Gate. This defensive line was completed in 1414 as the realization of the intention to repel the potential enemy and his artillery from the castle. The most prominent one on the northern side of the installation was the tower of Przedzamcze, which has been preserved to this day, the tower of Maślankowa (*Buttermilchturm*), known in Polish times as Modra⁹⁰. It was built in the 14th century (1335–1340) as a nearly 30-meter tower with a guard function. The entire defensive installation was strengthened by internal and external walls, between which ran the ditch mentioned above. Water from the Malborska Młynówka, which was dug out in the first half of the 14th century, reached from the south to the south-eastern corner of the defensive installation. In this place, it was divided in such a way that one branch flowed to the north along the eastern wall of Przedzamcze, and the other in the westward direction, surrounding the Middle and High Castles⁹¹.

In the context of the above remarks, it is reasonable to follow the opinion of Mariusz Mierzwiński, according to whom in the entire Polish period, only insignificant changes in the medieval silhouette of the castle and its internal construction⁹². One can notice a concern about the castle complex, but also the adaptation of the premises to new functions.

The 16th century, in contrast to the following century, was a period of relative peace and economic development. A larger administrative role of the castle for this part of the Prussian Kingdom was accompanied by the significance of the castle as a meeting place for the estates of the province. The castle lost its function as the center of the Teutonic state, but to a large extent it maintained its role as a residential-military and significant center of crafts.

2021 r.

⁹⁰ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 1, s. 85.

⁹¹ M. Mierzwiński, *Zamek w Malborku*, [w:] AHMP Malbork, s. 23.

⁹² Tamże.

III.6.19.8. MIELNIK

Andrzej Buczyło

Mielnik, dziś leżąca nad Bugiem wieś, ma bardzo bogate tradycje historyczne. Niegdyś było to miasto będące zarówno stolicą jednej z trzech ziem w granicach przedrozbiorowego województwa podlaskiego, jak i siedzibą powiatu sądowego. Początki Mielnika sięgają wczesnego średniowiecza¹. Po raz pierwszy w źródłach pisanych osada ta pojawia się w *Kronice halicko-wołyńskiej*, gdy książęta Daniel i Wasylko mieli zatrzymać się w tutejszym grodzie². Wydarzenie to miało związek z wyprawą tatarską na Litwę, gdzie książęta ruscy wyruszyli jako ich sojusznicy. Do tej pory wzmiankę tę w literaturze datowano na 1260 r. Ostatnio jednak Adrian Jusupović wykazał, że należy ją prawdopodobnie przesunąć już na 1258 r.³

Po śmierci Bolesława Jerzego II, ostatniego władcy Księstwa Halicko-Wołyńskiego, jego władztwo stało się przedmiotem rywalizacji między Polską i Mazowszem z jednej strony a Wielkim Księstwem Litewskim z drugiej. Ostatecznie między 1351 a 1355 r. Mielnik znalazł się w granicach Litwy⁴. Od tego momentu, pomijając krótkie okresy panowania mazowieckiego (1382/1383, 1390–przed 1405 i 1440–1444), aż do momentu zawarcia unii lubelskiej Mielnik znajdował się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po 1569 r. wraz z całym województwem podlaskim znalazł się w Koronie. Przez cały ten czas miasto pozostawało własnością monarszą.

Lokacja miasta przebiegała w dwóch etapach. Najpierw, po zajęciu ziemi drohickiej przez księcia mazowieckiego Bolesława IV, 22 IX 1440 r. wystawił on dokument nadający Mielnikowi prawo chełmińskie⁵. Nie jest do końca pewne, gdzie znajdowało się to pierwotne lokacyjne miasto. W literaturze najczęściej wskazuje się, że mogło to być Przedmieście Krzywczyckie, położone na południowy wschód od późniejszego centrum miejscowości⁶. Ostatnio prowadzone badania archeologiczne wykazały jednak, że tereny późniejszego placu rynkowego były użytkowane intensywnie już w drugiej połowie XV w. i widoczne są ślady po szeroko zakrojonych pracach niwelacyjnych (miejscami warstwy piasku, kamieni i gliny mają metr grubości)⁷. Problem niewątpliwie wymaga dalszych badań

¹ Ł. Rejniewicz, *Mielnik, woj. białostockie*, „Informator Archeologiczny. Badania”, t. 22, 1988, s. 148–149, datował znalezione na terenie zamku ślady na XI–XV w. A. i A. Andrzejewscy najstarsze świadectwa w obrębie wzgórza zamkowego ustalili na XII–XIII w., zwracając uwagę na niezbyt intensywne ślady użytkowania; ciż, *Mielnik nad Bugiem – miasto z przeszłością*, [w:] *Sic erat in votis. Studia i szkice poświęcone Profesorowi Zbigniewowi Anusikowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. Rzeczpospolita w czasach nowożytnych*, red. M. Karkocha, P. Robak, Łódź 2017, s. 40.

² *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstęp i przyp. D. Dąbrowski, A. Jusupović, współpr. I. Juriewa, A. Majorow, T. Wikuł, Kraków–Warszawa 2017 (Pomniki Dziejowe Polski, ser. 2, t. 16), s. 406; tłum. na j. pol. wspomnianego źródła zob. *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłum., wstęp i koment. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017, s. 207–209.

³ Autor wskazuje też, że możliwa jest również data 1259 r., choć za zdecydowanie bardziej prawdopodobną uważa 1258 r.; A. Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*, Kraków–Warszawa 2019, s. 110–111, 166.

⁴ T. Jaszczółt, *Województwo podlaskie w latach 1513–1795*, [w:] M. Kietliński, B. Samarski, J. Danieluk, T. Jaszczółt, *500 lat województwa podlaskiego. Historia w dokumentach*, Białystok 2013, s. 11.

⁵ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 3, oprac. F.K. Martynowski, wyd. 2 popr. i uzup., Warszawa 1886, s. 426.

⁶ D. Michałuk, *Mielnik: stolica ziemi mielnickiej na Podlasiu (do końca XVIII wieku)*, Mielnik 1999, s. 22.

⁷ M. Dzik, G. Śnieżko, *Archeologia odsłania tajemnice rynku miejskiego Mielnika*, Warszawa–Rzeszów 2016, s. 6; G. Śnieżko, *Archeologia odsłania tajemnice rynku miejskiego Mielnika*, cz. 2, Warszawa 2018, s. 4.

(m.in. archeologicznych na terenie dawnego Przedmieścia Krzywczyckiego), ale w świetle tych danych pogląd o pierwotnie innym położeniu miasta będzie musiał prawdopodobnie zostać zrewidowany.

Kolejnym etapem w rozwoju miasta stało się odnowienie praw miejskich, tym razem na prawie magdeburskim. Uczynił to wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk 1 X 1501 r. Następnie 26 października potwierdził nadanie wójtostwa miejscowemu mieszczaninowi Mikołajowi Rychlikowi⁸. Mielnik był miastem do 1934 r., gdy został pozbawiony praw miejskich⁹.

Źródła do rekonstrukcji planu Mielnika można podzielić na kartograficzne, tekstowe i archeologiczne. Najstarszym źródłem kartograficznym, o którego istnieniu mamy informacje, był plan sporządzony w 1620 r. przez kanonika gnieźnieńskiego Jana Drzewickiego. Sam oryginał nie jest znany, niemniej zachowała się jego barwna kopia sporządzona w 1827 r. Jest ona przechowywana obecnie w Archiwum Państwowym w Radomiu¹⁰. Niestety jeżeli chodzi o rozplanowanie i wygląd miasta ma on bardziej walory artystyczne niż topograficzne. Jednak jego bezcenną wręcz zaletą jest dokładne odwzorowanie zmian sieci hydrograficznej, jakie nastąpiły w połowie XVI stulecia. Właśnie uwzględnienie zmiany nurtu Bugu stało się powodem sporządzenia w 1620 r. pierwotnego planu przez Drzewickiego¹¹. Jego znacznie uproszczoną rysunkową kopią jest także plan wykonany przez pruskie władze w 1799 r., przechowywany dziś w Archiwum Państwowym w Białymstoku¹². W tymże archiwum znajdują się także: pruski plan centrum miasta z 1804 r.¹³ i wykonana przez mierniczego powiatu bielskiego Kazimierza Iwaszkiewicza w 1822 r. kopia mapy gruntów miejskich z 1803 r. (autorem tej mapy był porucznik Łuske¹⁴). Mielnik jest też widoczny na mapach von Steina i Textora oraz – ze względu na położenie na granicy zaboru austriackiego – także na mapie Heldensfelda z 1804 r.

Niezwykle cenny dla badań nad topografią przedrozbiorowego Mielnika okazał się jednak plan z 1819 r. pochodzący ze zbiorów Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie¹⁵. Był on do tej pory niemal zupełnie nieznany badaczom, a ze względu na bardzo dużą dokładność (naniesione budynki i granice parceli miejskich) pozwolił na wprowadzenie na prezentowanym tu planie kilku zmian w stosunku do istniejących dotychczas w literaturze ustaleń.

Nie zachowały się księgi miejskie Mielnika z okresu do końca XVI w., najstarszy zachowany ich fragment pochodzi dopiero z lat 1631–1698¹⁶. W tej sytuacji niezmiernie ważne stało się sięgnięcie do źródeł sporządzanych na potrzeby kancelarii monarszej. Dla Mielnika zachowały się inwentarze z lat 1545 i 1551¹⁷ oraz jeden nieposiadający daty (wszystkie określone w źródle jako popisy)¹⁸. Ten ostatni dzięki ustaleniom Tomasza Jaszczolta można datować na ok. 1535 r. Jest więc najstarszy. Niestety pod względem użyteczności do sporządzenia prezentowanego planu Mielnika nie okazały się one przydatne ze względu na ich formularz. Sporządzający wspomniane popisy skupili się na spisaniu nazwisk mieszczan i ich powinności, zupełnie nie uwzględniając topografii miasta i podziału na ulice. Dopiero inwentarz z 1551 r. odnotował np. istnienie w mieście świątyń. Najbardziej wartościowym źródłem jest rejestr pomiarów włócznej Mielnika z 1560 r.¹⁹, podający już bardzo dokładne dane o topografii miasta, m.in. o sieci ulic. Dla drugiej połowy XVI i początku XVII w. nie znaleziono innych materiałów o charakterze inwentarzy lub lustracji mogących poszerzyć stan wiedzy o ówczesnym wyglądzie miasta²⁰.

⁸ Teksty obu dokumentów zostały opublikowane w: *Акты Литовской Метрики*, t. 1, cz. 2: 1499–1507, wyd. Ф.И. Леонтович, Варшава 1897, s. 93–95.

⁹ Dz. U. 1934, nr 48, poz. 420.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej, sygn. 12874.

¹¹ Okoliczności sporu, który doprowadził do powstania tego planu, przedstawiła dokładnie D. Michaluk, *Mapa gruntów miasta Mielnika z 1620 roku*, KHKM, t. 40, 2002, nr 2, s. 185–194.

¹² Tamże, s. 186. We wspomnianym tekście zamieszczono kopię tego planu.

¹³ APB, Kamera Wojny i Domen, sygn. 3361, k. 23.

¹⁴ APB, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/1/2012.

¹⁵ LVIA, f. 526-7-4776.

¹⁶ APB, Akta miast Mielnika, sygn. 1.

¹⁷ ASK LVI 171, k. 2–86 (popis 1551) i 87–119v (popis 1545). W literaturze popisy te występują jeszcze pod starą sygnaturą: ASK LVI M.2.

¹⁸ Tamże, k. 297–352.

¹⁹ ASK LVI 171, k. 121–228.

²⁰ W zachowanej lustracji z 1602 r. nie ma danych o Mielniku. Lustracja z 1616 r. z kolei podaje bardzo lakoniczne informacje, niezbyt pomocne przy rekonstrukcji.

W związku z nikłym wręcz zachowaniem archiwaliów dotyczących przedrozbiorowych dziejów miasta bardzo ważną rolę odgrywają prace archeologiczne. Badania prowadzono już w latach 1959–1961 (Irena Górka, Urszula Perlikowska-Puszkarska) i w latach 70. XX w. (Łukasz Rejniewicz)²¹, a w ostatnich latach nabrały one wyraźnego przyspieszenia, przynosząc wiele niezwykle interesujących ustaleń. Wykopaliska na terenie Góry Zamkowej i przy ruinach kościoła prowadzili Aldona i Aleksander Andrzejewscy²², a niedawno na rynku i terenie obecnego cmentarza prawosławnego – Grzegorz Śnieżko i Michał Dzik²³.

Wśród literatury poświęconej Mielnikowi należy wskazać w pierwszej kolejności prace Doroty Michaluk. Autorka ta problematyce omawianej miejscowości poświęciła odrębną publikację książkową²⁴ i kilka artykułów²⁵. Niewielką pracę o Mielniku wydał też Ryszard Celeda²⁶. Oboje umieścili w swych pracach plany z rekonstrukcjami wyglądu miasta w świetle inwentarza z 1560 r. Mikrotoponimię Mielnika analizowała z kolei Leonarda Dacewicz²⁷.

Mielnik położony jest na prawym, wysokim brzegu rzeki Bug, w miejscu styku Podlaskiego Przełomu Bugu i Wysoczyzny Drohiczyńskiej. Warto dodać, że w granicach miejscowości, na północ od terenów zabudowanych, znajduje się góra Uszeście (dwa wierzchołki: 204 m n.p.m. i 172 m n.p.m.), najwyższy szczyt Wysoczyzny Drohiczyńskiej. To specyficzne położenie geograficzne – spore różnice wysokości, wzgórza i wąwozy, duża rzeka o zmiennym i nieuregulowanym nurcie – odcisnęło bardzo trwałe ślady w strukturze i rozplanowaniu miejscowości. Zabudowa jest wyraźnie rozciągnięta wzdłuż rzeki. Jest to dobrze widoczne na prezentowanym planie.

Do miasta przynależał również położony na lewym brzegu Bugu Ostrów. Pierwotnie była to rozległa wyspa leżąca na wprost miasta, a główny nurt rzeki opływał ją od południa. Między 1552 a 1560 r. doszło jednak do zmiany i głównym korytem stała się północna, płynąca bezpośrednio pod miastem odnoga²⁸. Na początku lat 20. XVII w. spowodowało to spór między mieszczanami a starostą mielnickim Wojciechem Niemirą o prawo własności do łąk na Ostrowie. Starosta twierdził, że wszystkie grunty położone na lewym brzegu Bugu należą do starostwa. Mieszczanie odpierali zarzuty, wskazując, że rzeczywiście tak było, ale pierwotnie przed zmianą biegu rzeki były to grunty miejskie i w związku z tym nadal powinny należeć do nich²⁹. Innym przedmiotem sporu był także las Grabowiec położony na północ od miasta. Konflikty te zaczęły się prawdopodobnie dopiero za czasów pełnienia funkcji przez Wojciecha Niemirę. Pozwala to przyjąć, że w drugiej połowie XVI w. Ostrów, mimo zmiany przebiegu Bugu, nadal był uznawany za własność miejską.

Pod względem rozplanowania Mielnik w okresie przedrozbiorowym był typowym miasteczkiem podlaskim: nigdy nie miał murów ani innych obwarowań miejskich. Zabudowa była niemal całkowicie drewniana. W drugiej połowie XVI w. jedynymi wzmiankowanymi budynkami murowanymi były wieża zamkowa, kościół zamkowy i dwa budynki na podzamczu. Być może, choć nie jest to pewne, murowana mogła też być cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego³⁰. Ten drewniany charakter zabudowy,

²¹ Wyniki tych badań nie zostały opublikowane drukiem i są przechowywane w Archiwum MPwB. Jedynie Ł. Rejniewicz opublikował krótką informację; tenże, *Mielnik, woj. białostockie*, s. 148–149.

²² A. Andrzejewska, *Góra zamkowa w Mielniku w świetle ostatnich badań terenowych*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 4, 2008, s. 223–247; A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, *Mielnik nad Bugiem*, s. 37–55.

²³ M. Dzik, G. Śnieżko, *Archeologia odsłania tajemnice rynku*; G. Śnieżko, *Archeologia odsłania tajemnice rynku*.

²⁴ D. Michaluk, *Mielnik: stolica ziemi*.

²⁵ Taż, *Rezydencja gospodarska w Mielniku w XIV–XVI wieku*, „Białostoczczyzna”, 1991, nr 3(23), s. 1–4; taż, *Rozwój układu przestrzennego Mielnika w XIII–XVIII w.*, SP, t. 4, 1993, s. 25–50; taż, *Mapa gruntów miasta Mielnika*, s. 185–194; taż, *Góra Zamkowa w Mielniku siedziba wielkksiążęcego zamku*, [w:] *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski*, red. R. Dobrowolski, S. Terpiłowski. Lublin 2004, s. 299–304; taż, *Mielnik na mapach delimitacji państwowych w dobie formowania się nowych granic Europy u schyłku I wojny światowej*, [w:] *497. rocznica urodzin województwa podlaskiego. Referaty z sesji historycznej, Mielnik, 29 sierpnia 2010 r.*, red. A. Tobota, Białystok, 2010, s. 181–201.

²⁶ R. Celeda, *Mielnik: dzieje miasta i okolic*, Warszawa 2007.

²⁷ L. Dacewicz, *Mikrotoponimia miejscowości Mielnik w województwie białostockim*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF, Philologiae”, t. 14/15, 1996/1997, s. 355–365.

²⁸ Za tym, że nastąpiło to właśnie między 1552 a 1560 r. przemawia fakt, iż w czasie sporu mieszczanie informowali, że granice miasta rozgraniczono w 1551 r. Przedstawili także lustrację z 1552 r., która potwierdzała ich prawa. Nie odwoływali się natomiast do lustracji z 1560 r.

²⁹ D. Michaluk, *Mapa gruntów miasta Mielnika*, s. 188–189.

³⁰ W wizytacji tej cerkwi z 1759 r. znalazł się zapis wizytatora: „na pagórku, na którym wielkie rudera murów staroświeckich oglądaliśmy i kamienie, supposit, że quondam była cerkiew murowana”. Jest to jednak jedyne źródło, które o tym wspomina; LMAVB, f. 41-321, s. 693.

choć bardzo typowy dla Podlasia, powodował jednak, że osada nie miała miejskiego wyglądu. Zbliżona była raczej do zabudowy przedmiejskiej – z dużymi ogrodami i zabudowaniami gospodarczymi.

Miasto według danych z 1560 r. miało 122 włóki uposażenia ziemskiego, z czego 3 włóki, zwolnione z powinności, były zapisane na cerkwie mielnickiej³¹. Kościół rzymskokatolicki nie posiadał, poza placami i ogrodami miejskimi, żadnej włóki. Było to związane z faktem, że własnością kościelną była wieś Wąjków³². W drugiej połowie XVI w. to właśnie działalność rolnicza była głównym źródłem utrzymania mielniczan. Potwierdza to rejestr z 1560 r., w którym wprost to zaznaczono: „Do tego miasta dlatego niemało włók ostawiono, gdyż mieszczanie nie mają się czem inszem żywić, gościniec obrócono na Turną i Siemieszczycze. Jarmarków też i targów dobrych nigdy nie masz, a lud ubogi acz nad portem przedsię handlu żadnego za ubóstwem nie wiodą, jedno się rolą żywią”³³.

W inwentarzu z 1551 r. podano dokładną liczbę domów – 4 kopy i 4 domy³⁴, czyli 244 domy. W rejestrze poborowym z 1588 r. wykazano 284 domów (16 rynkowych, 243 „uliczne” i 25 ubogich chałup)³⁵. Stanisław Alexandrowicz oszacował liczbę mieszkańców Mielnika w 1580 r. na 1524 osoby³⁶. Oznaczałoby to, że mimo silnego kryzysu spowodowanego zmianą szlaku i ogólnego ubóstwa liczba mieszkańców utrzymywała się na mniej więcej stabilnym poziomie.

Główną podstawą źródłową wykorzystaną do sporządzenia planu Mielnika dla drugiej połowy XVI w. był rejestr pomiarów włócznej z 1560 r. oraz retrospektywnie plan miasta z 1819 r. Pomocną okazała się także mapa von Steina. Mimo że jej skala nie pozwalała na dokładne oddanie rozplanowania miasta, to został na niej dokładnie odwzorowany podział na zabudowę o charakterze miejskim i podmiejskim.

Trzeba wyraźnie podkreślić, że sygnalizowane wcześniej braki źródłowe spowodowały, że plan ma w dużej części charakter hipotetyczny. Zachowany rejestr z 1560 r. jest jedynym źródłem opisującym miasto w drugiej połowie XVI w., nie ma więc możliwości zweryfikowania dokładności jego zapisów. Ponadto część informacji jest dalece niewystarczająca i sprawia problemy lokalizacyjne, np. „morgi na Górze” czy „morgi na Górze pod Lipą”³⁷. Zachowany jest dokładny plan gruntów Mielnika z 1822 r. (kopia mapy z 1803 r.), niemniej pojawia się pytanie, na ile wiernie pokrywa się on ze stanem zagospodarowania gruntów w drugiej połowie XVI w. Należy również pamiętać, że po III rozbiorze Mielnik znalazł się na granicy zaborów pruskiego i austriackiego, co spowodowało, że np. miejskie łąki Ostrów znalazły się już po drugiej, austriackiej stronie granicy, podobnie jak większość gruntów starościńskich. Ponadto na północ od miasta teren ma charakter wyraźnie falisty z niekiedy dużymi różnicami wysokości (*vide* wspomniane Uszeście). Nie ma więc pewności, że nawet jeśli jakiś teren określono jako uprawny, to był on w całości w ten sposób wykorzystywany. W związku z tym zrezygnowano z próby dokładnego wyznaczenia na planie podziału gruntów miejskich na rodzaje. Kategorię „grunty ogrodowo-polne” (kolor żółty na planie) zaznaczano jedynie w miejscach niebudzących większych wątpliwości. Wszystkie pozostałe grunty oznaczano kategorią „role” (jasnozielony kolor).

Na południowy wschód od ścisłego centrum Mielnika znajdowało się przedmieście widoczne chociażby na mapie Textora. Było to Przedmieście Krzywczyckie lub jak to określono w 1560 r. „Miasto na Krzywczycach”³⁸. Leżało ono ok. 1,6 km na południowy wschód od rynku przy drodze prowadzącej do Brześcia. Ta stosunkowo duża odległość spowodowała, że na prezentowanym w skali 1:10 000 planie Mielnika przedmieście to znalazło się poza zasięgiem kartowanego obszaru. Stąd decyzja o umieszczeniu odrębnego schematycznego planu tutaj. O samym „Mieście na Krzywczycach” w drugiej połowie XVI w. praktycznie niewiele wiadomo. Z rejestru z 1560 r. wynika, że miało ono charakter klasycznej ulicówki ciągnącej się wzdłuż głównej drogi. Na jego terenie znajdowała się odnoga prowadząca na południe, do mostu na Bugu.

³¹ ASK LVI 171, k. 150–150v.

³² T. Jaszczółt, *Osadnictwo Podlasia nadbużańskiego w XV i początkach XVI wieku*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszczek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 166.

³³ ASK LVI 171, k. 151.

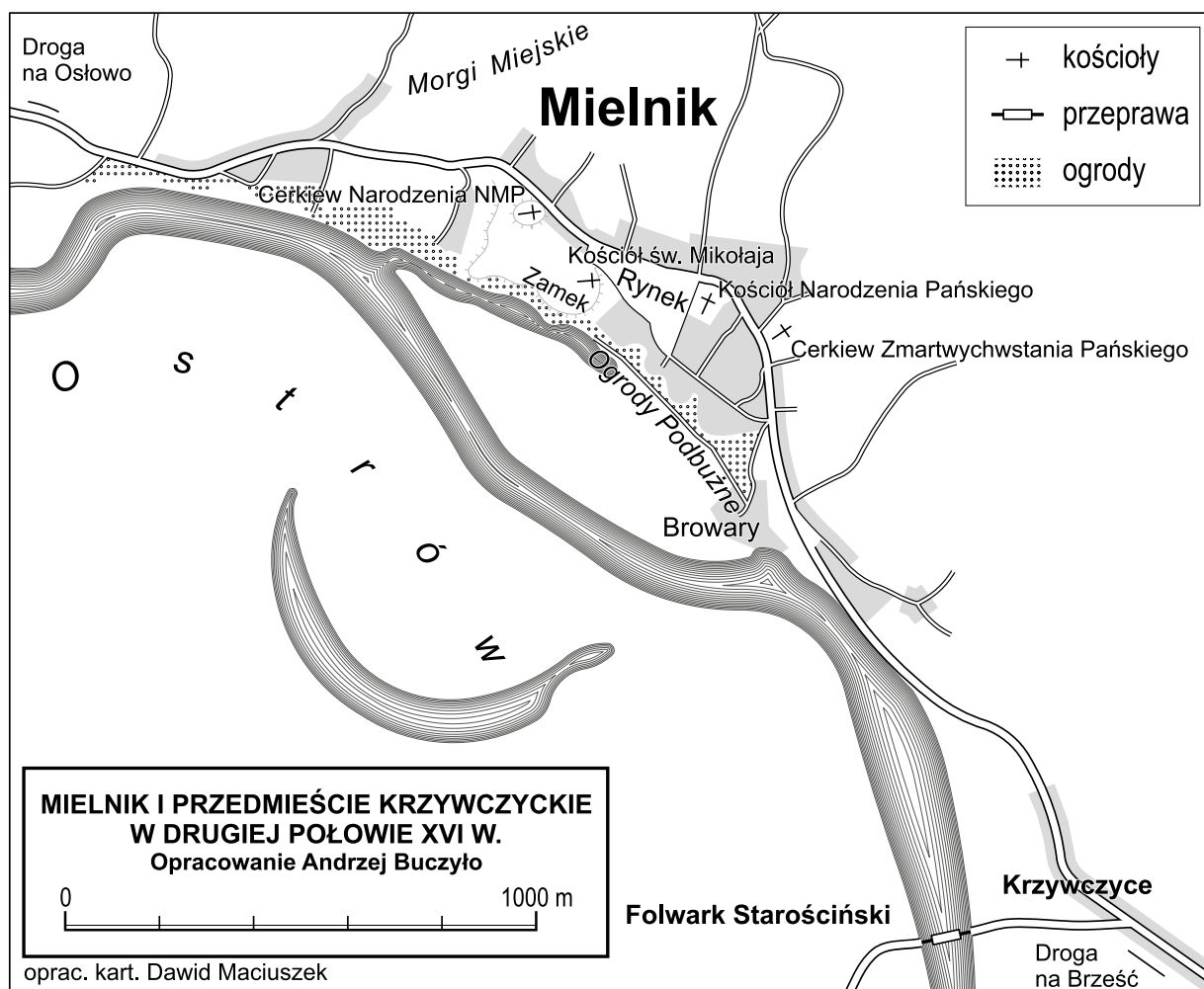
³⁴ Tamże, k. 12.

³⁵ ASK I 47, k. 760v.

³⁶ Zob. P. Guzowski, *Wielkość osiedli* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.2b.8; S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 151.

³⁷ ASK LVI 171, k. 134v.

³⁸ Tamże, k. 143v–144.

Mapa 1. Mielnik i Przedmieście Krzywczyckie w drugiej połowie XVI w.

Głównym placem miasta był rynek (ob. pl. T. Kościuszki). Nie ma on regularnego, prostokątnego rozplanowania. Najprawdopodobniej nie jest to jednak kwestia naruszenia dawnych linii zabudowy, a ukształtowania terenu (sąsiedowanie od południowego zachodu z Górą Zamkową) i przebiegu szlaków drożnych (od północy droga prowadząca z Drohiczyna w kierunku Brześcia). Rejestr z 1560 r. wymienia w Mielniku dziewięć ulic: Drohicką (ob. część ul. Brzeskiej na zachód od pl. T. Kościuszki), Szykałowicza (w 1819 r. ul. Błachowska, ob. ul. Sadowa), Bielską (ob. ul. Królewska), Wysocką (tożsamą ze Starym Traktem), W tyle Kościoła (w 1819 r. ul. Błotna, ob. ul. Strażacka), Milejczycką, W tyle Rynku (obie dziś prawdopodobnie nieistniejące), Woskreszeńską vel Woskresieńską (ob. ul. Bugowa), Browarną (ob. ul. Ogrodowa).

Warto zaznaczyć, że w stosunku do istniejących już w literaturze planów Mielnika wprowadzono kilka istotnych korekt w układzie ulic. Główną i najbardziej widoczną jest zmiana przebiegu ul. Szykałowicza³⁹. Na zaznaczanych dotychczas planach miała ona kształt łuku, którego oba końce wychodziły od ul. Drohickiej. Według literatury miała ona także mieć zabudowę tylko od jednej strony, gdyż druga pierzeja graniczyła z tyłem parceli ul. Drohickiej. Tymczasem rejestr pomiarowy z 1560 r. podaje, że przy prawej stronie ulicy również znajdowały się zabudowania należące do trzech gospodarzy. Co więcej, na planie z 1819 r. przy prawej stronie ulicy nadal zaznaczone są trzy działki, na których znajdują się budynki. Także zapis z rejestru z 1560 r. mówi, że ulica biegnie „w przeg z ulicy Drohickiej”⁴⁰, co również dobrze może oznaczać „w poprzek, prostopadle”. Podważa to raczej wersję przyjmowaną do

³⁹ Nazwa tej ulicy pochodzi niewątpliwie od nazwiska jednej z rodzin mieszczańskich. W rejestrze pomiarowy włącznej pojawia się Jacko Szykałowicz posiadający place po obu stronach ulicy; tamże, k. 125v.

⁴⁰ Tamże.

tej pory, stąd na planie umieszczono ją jako prostopadłe wychodzącą z ul. Drohickiej. W takiej wersji jej przebieg zgadza się z widoczną na planie z 1819 r. ul. Blachowską.

Zmieniono także nieco przebieg ul. W tyle Rynku. Biegła ona równolegle do pierzei rynkowej i łączyła ze sobą dwie biegnące na północ ulice: Bielską i Milejczycką. Na dotychczas istniejących planach była ona umieszczana mniej więcej w połowie tych ulic. Z analizy rejestru z 1560 r. wynika jednak, że zaczynała się ona między domami Waśka Doroszewicza i Hrynia Kurcewicza. Obaj mieszczanie zajmowali pierwsze dwie parcele licząc od rynku, po lewej stronie ul. Milejczyckiej⁴¹. Oznaczałoby to, że ulicę tę dzieliła od rynku tylko jedna parcela.

Mielnik leżał w miejscu zetknięcia się kilku szlaków. Jeden z nich biegł wzdłuż Bugu i łączył Drohiczyn i Brześć. Miał on największy wpływ na kształt miasta, gdyż właśnie wzdłuż niego rozciągała się zabudowa miejska. Od strony zachodniej droga na Drohiczyn nosiła nazwę gościńca drohickiego⁴². Od strony południowo-wschodniej prowadziła do Przedmieścia Krzywczyckiego. To właśnie tam krzyżowała się z drogą prowadzącą do mostu na Bugu i dalej na Łosice. Ważną rolę odgrywały też drogi miejskie prowadzące w kierunku północnym. Licząc od strony zachodniej, były to kolejno drogi na Milejczyce, Bielsk i Wysokie Litewskie⁴³. Trasa prowadząca do Bielska nosiła nazwę gościńca bielskiego i wzdłuż niej znajdowały się ogrody miejskie⁴⁴. Podobnie gościńcem wysockim określano drogę do Wysokiego⁴⁵.

Ważnym elementem infrastruktury drogowej był most na Bugu. Jak określono w rejestrze z 1560 r. był to jedyny most przez tę rzekę w całym powiecie mielnickim. Warto podkreślić, że istniejący most w Mielniku został zniszczony na początku lat 50. XVI w. i przez kilka lat miasto nie posiadało stałej przeprawy. Miało to daleko idące skutki, gdyż w 1554 r. Stanisław Tęczyński uzyskał od króla zgodę na wybudowanie mostu przez Bug koło Turnej w dobrach siemiatyckich⁴⁶. Spowodowało to natychmiastową zmianę w przebiegu ruchu dalekosiężnego. Most w Mielniku został wkrótce odbudowany (jest wzmiankowany już w 1560 r.), niemniej nie przyczyniło się to do odzyskania przez miasto dawnej pozycji. Straty z tego powodu były tak duże, że zostało to wprost podkreślone w rejestrze z 1560 r.⁴⁷ Most został określony jako „nowy przes Bug dobrze naprawiony”, niemniej nie można wykluczyć, że nowa przeprawa znajdowała się w nieco innym miejscu niż poprzednia. Wskazywałby na to enigmatyczny zapis o ogrodach starościńskich znajdujących się „przy folwarku [czyli za Bugiem – A.B.] przy gościńcu starym”⁴⁸.

Pierwotnie na terenie Mielnika istniał gród wzmiankowany w czasach ruskich. Przez długi czas jego lokalizacja pozostawała nieznana, gdyż wykopaliska prowadzone na Górze Zamkowej nie doprowadziły do znalezienia jego pozostałości⁴⁹. Spowodowało to wysunięcie tezy, że mógł się on znajdować w innym miejscu. Najczęściej jako potencjalną lokalizację wskazywano na położony obok cmentarz prawosławny, gdzie widoczne są ślady wałów ziemnych. Potwierdziły to dopiero badania archeologiczne prowadzone od 2011 r. Ponadto odkryte w tamtym miejscu pochówki (najstarszy datowany jest metodą radiowęglową C14 na koniec XIII – początek XV w.) wskazują, że obiekt ten w późnym średniowieczu nie pełnił już swej pierwotnej funkcji obronnej i został wtórnie zaadaptowany na cmentarz⁵⁰.

Miało to zapewne związek ze wzniesieniem nowego zamku, położonego już na miejscu określanym do dziś jako Góra Zamkowa. Pierwszy raz jest on wzmiankowany w 1379 r.⁵¹ Szerszy opis znajduje się

⁴¹ Tamże, k. 126–126v.

⁴² Tamże, k. 132.

⁴³ W wypadku drogi bielskiej należy wspomnieć, że w rozgraniczeniu przeprowadzonym w 1532 r. między dobrami Boćki i Lewki wspomniana jest droga mielnicka prowadząca z Bielska; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 17 (1530–1536)*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015, s. 293.

⁴⁴ ASK LVI 171, k. 136.

⁴⁵ Tamże, k. 131v.

⁴⁶ AGAD, dok. perg., nr 6890.

⁴⁷ ASK LVI 171, k. 151.

⁴⁸ Tamże, k. 186.

⁴⁹ Na ten problem zwracali uwagę m.in. A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, *Mielnik nad Bugiem*, s. 40.

⁵⁰ M. Dzik, G. Śniezko, *Mielnik, woj. podlaskie. Badania w roku 2012*, „Światowit. Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego”, t. 10(51), (2012), 2016, s. 293.

⁵¹ Wigand z Marburga wspomina o przeprowadzonej w tym roku reżie krzyżackiej pod dowództwem komtura Balgi Dytryka von Elnera. Dotarła do Mielnika, nie zdołała jednak go zdobyć; tenże, *Nowa kronika pruska*, oprac. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski, Toruń 2017, s. 426.

jednak dopiero w inwentarzach z 1545 i 1551 r.⁵² Wynika z nich, że składał się z dwóch części: zamku wysokiego i niskiego, a od strony miasta wzgórze zamkowe oddzielał przekop z mostem zwodzonym⁵³. Część zabudowań gospodarczych zamku, np. kuchnie i stajnie, znajdowały się „przed zamkiem za przekopem”⁵⁴. Wspomniany obiekt już wkrótce doszczętnie spłonął. W 1560 r. wzmiankowane są już jedynie wieża wjazdowa „z bramą nienaprawioną” i kościół oraz kilka budynków na podzamczu („dwór przed zamkiem”, „drugi dom niewielki”, stajnia, spichlerz i kuchnia)⁵⁵. Zamek został zapewne wkrótce odbudowany, ale niestety nie ma źródeł, które pozwoliłyby na zapoznanie się z jego rozplanowaniem i wyglądem. Z tego powodu zrezygnowano z próby dokładnego przedstawienia go na planie, zaznaczając jedynie miejsce, gdzie się on znajdował. Jako budowlę przedstawiono tylko kościół zamkowy.

W drugiej połowie XVI w. w Mielniku znajdowały się cztery świątynie chrześcijańskie: dwa kościoły rzymskokatolickie i dwie cerkwie prawosławne. Wszystkie zostały oznaczone na prezentowanym planie. Pierwszy kościół rzymskokatolicki – pw. Bożego Ciała, Wniebowzięcia NMP, św. Mikołaja i Wszystkich Świętych – w Mielniku ufundował wielki książę Witold w 1420 r.⁵⁶ Znajdował się on na wzgórzu zamkowym w obrębie zamku niskiego⁵⁷. W świetle najnowszych badań należy zaznaczyć, że istniejące dziś ruiny nie są prawdopodobnie tożsame ze śladami pierwotnie fundowanej świątyni. W czasie badań archeologicznych odkryto, że pewne fragmenty wschodniej partii kościoła leżą poza obrębem dawnego obwodu obronnego zamku. W inwentarzach z 1545 i 1551 r. podano, że kościół ma wezwanie św. Mikołaja⁵⁸. Nie wiadomo, czy doszło tu do zmiany wezwania, czy po prostu św. Mikołaj został uznany za główne.

Drugi kościół mielnicki – pw. Narodzenia NMP – został ufundowany przez Zygmunta Starego w 1513 r. już na terenie miasta⁵⁹. Bardzo szybko przejął on faktyczną funkcję głównej świątyni parafialnej (zamkowa świątynia została uznana za jego filię).

Jeżeli chodzi o cerkwie prawosławne, to najwcześniej potwierdzona jest cerkiew Narodzenia NMP. Wzmianka o niej pojawia się już w 1258 lub 1259 r., gdy Daniel Romanowicz miał się modlić przy znajdującej się w niej ikonie Chrystusa Zbawiciela⁶⁰. Druga cerkiew – Zmartwychwstania Pańskiego (Woskresieńska) – pojawia się w źródłach dopiero w 1551 r., z zaznaczeniem, że grunty ma nadane od dawna⁶¹. Warto tu zaznaczyć, że powstanie w 1596 r. Kościoła unickiego nie wpłynęło na przynależność wyznaniową obu cerkwi – aż do 1646 r. pozostawały prawosławne, dopiero po tej dacie znalazły się w rękach unitów⁶².

Szerszego omówienia wymaga także umieszczenie ogrodów zamkowych i tzw. podbużnych. Ich dokładna lokalizacja nie jest znana, niemniej są pewne poszlaki pozwalające przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że znajdowały się one we wskazanym na planie miejscu. Rejestr z 1560 r. podaje, że ogrody „podbużne” biegly od ogrodów zamkowych do browarów miejskich. W wizytacji cerkwi Narodzenia NMP z 1759 r. znalazł się zapis, że cmentarz parafialny jest „z jednej strony ogrodami, a z drugiej płotem ogrodzony”⁶³. Cmentarz ten znajdował się na terenie dawnego grodu ruskiego w pobliżu wzgórza zamkowego⁶⁴, co pozwala w przybliżeniu ustalić lokalizację ogrodów zamko-

⁵² ASK LVI 171, k. 89–91v.

⁵³ Tamże, k. 3.

⁵⁴ Tamże, k. 91.

⁵⁵ Tamże, k. 184.

⁵⁶ ADS, sygn. D 22, k. 50–51. Wspomniany dokument potwierdził 15 VII 1513 r. Zygmunt Stary; ADS, sygn. D 16, k. 18v–20; ADS, sygn. D 151, k. 67–69; APB, Kamera Wojny i Domen, sygn. 3356, k. 33–34.

⁵⁷ W późniejszym okresie nosił on wezwanie Świętej Trójcy; KZS, seria nowa, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 1: *Siemiatycze, Drohiczyn i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, wstęp i inw. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1996, s. 34–35.

⁵⁸ ASK LVI 171, k. 5, 90.

⁵⁹ Wzmianka o jego budowie znajduje się w ponowieniu przywileju kościoła zamkowego wystawionym przez Zygmunta Starego (zob. wyżej, przyp. 56).

⁶⁰ *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, s. 406.

⁶¹ „[...] ku tym Cerkwam z dawna trzy włóki ziemie nadano”, ASK LVI 171, k. 12v.

⁶² AWAK 33, s. 358–359.

⁶³ LMAVB, f. 41-319, s. 686.

⁶⁴ Warto tu podkreślić, że cmentarz leżał w pewnej odległości od samej cerkwi. Przeprowadzone na terenie dzisiejszego sadu cerkiewnego badania nie ujawniły śladów pochówków; M. Dzik, G. Śnieżko, *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych w Mielniku, woj. podlaski, stan. „Cmentarz Prawosławny” i „Sad Cerkiewny” w 2013 r.*, Rzeszów–Warszawa 2014, s. 10–13 (sprawozdanie przechowywane jest w Archiwum WUOZwB).

wych. Na wschód od nich zaczynały się ogrody „podbużne”, czyli jak sama nazwa wskazuje musiały mieć przynajmniej częściowy dostęp do brzegu Bugu. Przyjęcie takiej interpretacji pozwoliło też na powiązanie znajdującej się na planie z 1819 r. ulicy biegnącej od wzgórza zamkowego wzdłuż Bugu w kierunku wschodnim jako ul. Browarnej, wzmiankowanej w 1560 r., która na dotychczasowych planach nie była zaznaczana właśnie z powodu problemów z jej dokładną lokalizacją.

Na planie umieszczone zostały także młyny. Ich lokalizacja jest hipotetyczna, niemniej według rejestru z 1560 r. przy opisie ul. Drohickiej znalazł się zapis mówiący, że w tyle tej ulicy znajdują się place nad Bugiem. Dwa z nich zostały określone jako przypisane do młynów i zwolnione z opłat (ich właścicielami byli młynarze Adam i Sidor)⁶⁵. Na planie z 1819 r. rzeczywiście od ul. Drohickiej odchodzi uliczka o nazwie Młynowa, prowadząca nad brzeg Bugu, gdzie są niewielkie zabudowania. Najprawdopodobniej jest to właśnie miejsce wzmiankowane w rejestrze z 1560 r., stąd zdecydowano się zarówno na umieszczenie tam wspomnianych młynów, jak i oznaczenie przebiegu ulicy. Formalnie w rejestrze z 1560 r. ul. Młynowa się nie pojawia, niemniej jakaś droga do tych placów „w tyle ulicy” Drohickiej musiała istnieć. Zrezygnowano jednak z oczywistych powodów z umieszczenia jej nazwy jako niepotwierdzonej źródłowo. Nie są to na pewno wszystkie młyny, które znajdowały się ówczesnie w Mielniku. Nie jest możliwe dokładne ustalenie położenia młynów zamkowych, gdyż znajdowały się one „na łodziach” – jeden pod miastem powyżej mostu i trzy poniżej tej przeprawy⁶⁶.

Szerszego omówienia wymaga także problem Zabuzza. W chwili obecnej jest to odrębna wieś położona po przeciwnej stronie Bugu, naprzeciw dawnego Przedmieścia Krzywczyckiego. W tamtym rejonie znaleziono ślady osadnictwa z wczesnego średniowiecza i było ono w literaturze przedstawiane jako osada zabezpieczająca przeprawę przez Bug. Potem na tym terenie powstał folwark starościński⁶⁷. Na istniejących w literaturze planach Zabuzze też jest zaznaczane. Tymczasem żadne z zachowanych inwentarzy, lustracji i rejestrów poborowych z XVI w. nie podaje tej nazwy. Oczywiście nie można wykluczyć, że funkcjonowała ona już w drugiej połowie XVI w. w języku potocznym, chociażby z powodu jej genezy („teren za Bugiem”), niemniej w związku z faktem, że nie natrafiono dotychczas na poświadczenie źródłowe tej nazwy, zrezygnowano z umieszczenia jej na planie, zadowalając się oznaczeniem jedynie lokalizacji folwarku starościńskiego.

Należy jeszcze raz podkreślić, że prezentowany na planie obraz Mielnika w drugiej połowie XVI w. ma charakter dalece hipotetyczny. Ze względu na szczupłość źródeł pełne i wiarygodne odtworzenie wielu elementów infrastruktury miejskiej nie było możliwe. Nie udało się m.in. ustalić położenia cegielni wzmiankowanych jako znajdujące się koło móg krzywczyckich w stronę Wajkowa czy folwarków i kilku ogrodów miejskich. Niewątpliwie prowadzone badania, szczególnie archeologiczne, przyniosą jeszcze wiele ustaleń zmieniających dzisiejszy stan wiedzy o rozplanowaniu Mielnika w drugiej połowie XVI w.

2021 r.

⁶⁵ ASK LVI 171, k. 125.

⁶⁶ Tamże, k. 185.

⁶⁷ D. Michaluk, *Mielnik: stolica ziemi*, s. 21, 24.

III.6.20.1. NOWY SĄCZ

Marta Piber-Zbieranowska

Plan Nowego Sącza¹ w XVI w. zrekonstruowano metodą retrogresji, opierając się na najstarszych przekazach kartograficznych uzupełnionych informacjami ze źródeł pisanych. Zastrzec jednak trzeba na wstępie, że opracowany plan stanowi hipotezę, która łączy elementy pewne (np. położenie zachowanych budowli monumentalnych) z elementami o różnym stopniu prawdopodobieństwa.

Ze źródeł kartograficznych, jakimi dysponujemy, najwcześniejszy jest plan z 1783 r. Oznaczono na nim schematycznie przebieg murów oraz położenie najważniejszych obiektów miejskich: zamku, ratusza, bram, furt i budowli sakralnych². Autor odwzorowania przedstawił ponadto w dużym uproszczeniu zarys sieci hydrograficznej i drożnej wokół miasta oraz skarpy, na której jest ono położone. Elementy opisu dotyczą rozmieszczenia i własności pól na północ od miasta, za rzeką Kamienicą, i lokalizacji przewozu na Dunajcu. Z uwagi na dużą schematyczność plan ten potraktowano jedynie pomocniczo.

Dla rekonstrukcji planu Nowego Sącza na koniec XVI w. podstawowe znaczenie ma plan pomiarowy, wykonany w 1804 r. przez Filipa Antoniego Moscheroscha³. Plan ten przedstawia miasto w obrębie murów, bez przedmieść, z zaznaczoną linią skarpy i jej zasięgiem. Czytelny jest układ działek miejskich z zabudową oraz przebieg muru obronnego z basztami. Wkrótce po dacie powstania planu mury miejskie uległy prawie całkowitej rozbiórce i jest to jedyne zachowane niemal pełne ich odwzorowanie. Objaśnienia dotyczą głównych obiektów oraz dróg wylotowych z miasta. Plan notuje nazwy ulic, częściowo niezmienione od czasów nowożytnych, co znacznie ułatwiło identyfikację.

Kolejnym źródłem kartograficznym jest plan Nowego Sącza z 1831 r. autorstwa Maschka i Podgórskiego⁴. Oznaczono tu, choć bardziej schematycznie, układ parceli w obrębie samego miasta, a także podziały ziemi poza linią dawnych murów miejskich na południu. Na planie widoczne są już poważne ubytki w przebiegu fortyfikacji. Objaśnienia dotyczą własności i nazw ulic (w języku niemieckim).

W odtworzeniu planu dawnego miasta niezbędne były również dziewiętnastowieczne plany katastralne. Wykorzystano plany z 1846 r., ok. 1850 r. oraz pomocniczo z 1878 r., wszystkie w skali 1:2880, z bardzo czytelnym układem działek miejskich i przedmiejskich⁵. Przy rekonstrukcji terenów

¹ Kolejność obu członów nazwy miasta jest w szesnastowiecznych źródłach zmienna. Ze względów praktycznych na opracowanym planie i w komentarzu do niego przyjęto kolejność zgodną z brzmieniem obecnym. Na mapie głównej i mapach przeglądowych przyjęto nazwę Sądecz Nowy, która była w owym czasie najczęściej stosowana.

² Plan ten, nieznanego autorstwa, kilkakrotnie publikowano: J. Sygański (w przerysie) [w:] *Analekta Sandeckie do XVI i XVII wieku z planem miasta*, wyd. J. Sygański, Lwów 1905, s. 111, objaśnienia s. 112–113; R. Kesslerling, *Neu Sandecz und das Neu Sandezer Land*, Kraków 1941; K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII–XIX w. na tle stosunków gospodarczych*, „Rocznik Sądecki”, t. 5, 1962, s. 221.

³ Plan ten znany jest z kopii z 1812 r. wykonanej przez J. Schwartzę (w skali 1:1476); przerys planu, zrobiony w 1933 r. przez Bohdana Guerquina, przechowywany jest w zbiorach Katedry Historii Budowy Miast Politechniki Warszawskiej, sygn. U I-130 (nazwy ulic w jęz. niemieckim); zob. *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich*, z. 6: A. Liczbiński, B. Ufnalewski, *Katalog planów miast polskich w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 1962, nr 60, s. 21. Plan publikują: T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. 1, Warszawa 1939, s. 151 oraz K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny*, s. 222 (z podziałką podaną w sążniach austriackich i metrach). Obie publikacje z nazwami w języku polskim.

⁴ Plan nosi tytuł *Grundriss der Kreisstadt Neusandec*; jego fotokopia znajduje się w Instytucie Sztuki PAN, sygn. 2831; opublikował go R. Kesslerling, *Neu Sandecz*.

⁵ Plan z 1846: Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu, sygn. MNS 16 390/1 H/3850, ark. I–IX; plany z ok. 1850 i 1878: AP Kraków, sygn. K.N.S 367 i 347.

położonych za rzeką Kamienicą posłużono się ponadto katastrem z 1897 r., obejmującym częściowo obszar wsi Załubińcze (aż po potok Łubinka) wraz z terenem zwanym Piekło, którego południowa część to dawne Przedmieście Mniejsze (Zakamienica)⁶. Odtworzenie zasięgu przedmieść i układu sieci drożnej możliwe było w dużym stopniu dzięki mapie Galicji sporządzonej przez Fryderyka von Miega ok. 1780 r.⁷ Poza wymienionymi przejrano także następujące źródła: plan przebudowy dawnego zespołu franciszkańskiego w Nowym Sączu autorstwa F.A. Moscheroscha z 1789 r.⁸, projekt przebudowy dawnego klasztoru Pijarów z 1818 r.⁹, plan miasta po pożarze z 1890 r.¹⁰, niedatowany „Plan Królewskiego Wolnego Miasta Nowego Sącza: miejska sieć rur” (ze względu na sieć hydrograficzną)¹¹.

Znane nam widoki miasta pochodzą dopiero z pierwszej połowy wieku XIX. Spośród nich pomocne były przede wszystkim te, które przedstawiają Nowy Sącz od strony północnej, z prawego brzegu Kamienicy. Wykorzystano je do rekonstrukcji przebiegu i rozmieszczenia fortyfikacji oraz planu obszaru znajdującego się przed miastem u podnóża zamku, u zbiegu Dunajca i Kamienicy. Są to: dwie litografie autorstwa Emanuela Kronbacha z 1820 r. oraz litografia według rysunku Antoniego Langego opublikowana w 1823 r.¹² Przy wykreśleniu rozmieszczenia budynków zamku pomocą służyły jego przedstawienia z połowy XIX w.¹³

Ze źródeł pisanych przede wszystkim należy wymienić księgi ławnicze Nowego Sącza z lat 1550–1600¹⁴, rachunki miejskie¹⁵ oraz lustracje i inwentarze starostwa sądeckiego¹⁶; ze źródeł kościelnych zaś wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1597 i 1608¹⁷. Pomocny też był rejestr poboru z postoju żołnierzy w 1652 r.¹⁸

Nowy Sącz doczekał się kilku ważnych opracowań. Na pierwszym miejscu trzeba wymienić prace długoletniego badacza miasta i regionu, księdza Jana Sygańskiego, a zwłaszcza jego trzynomową *Historię Nowego Sącza*, na którą wielokrotnie powołują się późniejsi historycy¹⁹. Na temat układu przestrzennego miasta pisali K. Dziwik, F. Kiryk i B. Krasnowolski²⁰, o murach i zamku sądeckim zaś I. Kwieciński i J. Widawski²¹. Dotychczasowy stan wiedzy zbiera i weryfikuje nowsza monografia miasta²².

⁶ AP Nowy Sącz, Zb. Kart. 168.

⁷ Zob. rozdział *Źródła kartograficzne* w tomie AHP Krakowskie, w tej edycji II.1.1. Nowy Sącz znajduje się na ark. 50 mapy.

⁸ IS PAN, fot. 10596; wyd.: W. Łuszczkiewicz, *Architektura najdawniejszych kościołów franciszkańskich w Polsce*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, t. 4, 1891, tabl. XXVI.

⁹ IS PAN, org. nr 2832; 121725 i 121726.

¹⁰ AP Kraków, Zb. Kart., R.M. Nowy Sącz 4. Plan ten przedstawia północną część miasta, widoczny jest układ działek miejskich, bez skali.

¹¹ AP Nowy Sącz, Zb. Kart. 198.

¹² Widoki te opublikował A. Zaborowski w dodatku do artykułu pt. *Niektóre widoki Nowego Sącza w grafice XIX wieku*, „Rocznik Sądecki”, t. 8, 1967, s. 403–417.

¹³ Zob. niżej.

¹⁴ AP Kraków, AD 58-72. Część wypisów z tych ksiąg udostępniła mi pani dr Anna Dunin-Wąsowicz, za co składam jej serdeczne podziękowania. Sondażowo przejrano także księgę ławniczą z lat 1488–1505 (AD 49).

¹⁵ AP Kraków, AD 149, rachunki z lat: 1551–1580 oraz AD 150 z lat 1601–1612.

¹⁶ LK 1564, cz. 1, s. 153–158. Z materiałów niepublikowanych wykorzystano: LK 1569, k. 234–242; LK 1616, k. 53v–62, 83–84; Lustracja województwa krakowskiego 1628–1632, MK L.XVIII 22 [dalej: LK 1628–1632], k. 141–160, 184–210; ASK LIV 24, k. 14–20 (inwentarz starostwa sądeckiego z 1540 r.). Przy lokalizacji mostów posłużono się Lustracją ceł 1564/1565, k. 215–217 i lustracją dróg: LDK, s. 36–37.

¹⁷ AV Cap. 9 i 25. Wykorzystano też informacje z LR 1529 oraz z Długosz LB, I, s. 544 n.

¹⁸ AP Kraków, AD 554: „Rejestr, który był złożony na trzy pobory na stację żołnierzy J.O. Hetmana...”. „Miejski rejestr hiberny z domów” z 1682 r. nie zawierał żadnych istotnych dla nas informacji (tamże, AD 556).

¹⁹ J. Sygański, *Historia Nowego Sącza od wstąpienia dynastii Wazów do pierwszego rozbioru Polski*, t. 1–3, Lwów 1901–1902; tenże, *Zabytki dziejów i sztuki w Nowym Sączu*, Lwów 1912; tenże, *Z życia domowego szlachty sandeckiej w epoce dynastii Wazów*, Lwów 1910; tenże, *Analekta Sandeckie*; tenże, *Nowy Sącz, jego dzieje i pamiątki dziejowe. Szkic historyczny na pamiątkę sześćsetnej rocznicy założenia tegoż miasta*, Nowy Sącz 1892.

²⁰ K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny*, s. 153–223; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985, s. 142–157; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2: *Katalog układów urbanistycznych*, Kraków 2004, nr 35, s. 154–161.

²¹ I. Kwieciński, *Zamek królewski w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1927; Widawski, *Mury*, s. 303–318; zob. też hasło *Nowy Sącz* autorstwa S. Kołodziejewskiego w: L. Kajzer, S. Kołodziejewski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2003, s. 329. Literaturę na temat zamku zestawiają także Z. Beiersdorf i B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, red. F. Kiryk, Warszawa–Kraków 1992, s. 239, przyp. 93.

²² *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1; t. 2, red. F. Kiryk, S. Płaza, Kraków 1993.

Plan Nowego Sącza opracowany został zgodnie z założeniami opublikowanych już w niniejszej serii AHP planów miast w skali 1:10 000. Przedstawia on miasto w obrębie murów wraz z dwoma przedmieściami: Węgierskim (zw. Większym lub Wielkim) na południu i Zakamienicą (zw. Mniejszym) na wschodzie, na prawym brzegu Kamienicy.

Miasto lokacyjne położone było na cyplu w widłach Dunajca i jego prawego dopływu Kamienicy. Jego najbardziej wysunięty na północ punkt znajdował się ok. 300 m od miejsca ujścia. Rzeki otaczały miasto z trzech stron, dając naturalny, swobodny dostęp jedynie od południa. Miasto leżało na wyniesieniu dobrze wyznaczonym stromymi skarpami, wysokimi na kilkanaście metrów²³. Dunajec dopływał do miasta mniej więcej na wysokości klasztoru Franciszkanów. W tym miejscu do rzeki wpadał potok Żeglarka (notowany już w 1412 r.²⁴), płynący wcześniej wzdłuż murów miejskich u podnóża skarpy. Dolina Dunajca obejmowała koryto potoku, krawędź skarpy biegła zaś zgodnie z jego południkową linią. Tereny położone w południowym biegu Żeglarki były podmokłe i nie nadawały się na osadnictwo, ich zasięg odtworzono na podstawie przekazów kartograficznych z XIX w. Kamienica płynęła z kierunku południowo-wschodniego i zbliżała się do miasta na południe od Bramy Młyńskiej, obierając następnie kierunek niemal południkowy. W widocznym na planie miejscu łagodnego zakrętu rzeki, od południa wpływał do niej potok Łącznik (notowany w 1584 r.²⁵). Taki układ warunków topograficznych oddziałwał na kształt planu miasta (przypominający trójkąt) oraz na późniejszy rozwój przedmieść przede wszystkim w kierunku południowym. Zdecydował także o wydłużonym kształcie Przedmieścia Wielkiego, które rozwijało się między dwoma potokami.

Wzdłuż Kamienicy wykonany był przekop (później zw. Młynówką). Biegł on po wschodniej stronie miasta i kończył się w miejscu połączenia Dunajca i Kamienicy²⁶. Doprowadzał wodę do dwóch młynów królewskich. Nieco na wschód od miejsca, gdzie potok Łącznik wpływał do Kamienicy, przekopany był drugi kanał (także późniejsza Młynówka; tę nazwę umieszczono na planie), doprowadzający wodę do hamrów i młynów położonych na południe od rzeki Kamienicy²⁷.

W 1292 r. Wacław II lokował Nowy Sącz na gruntach wsi Kamienica, należącej do biskupa krakowskiego. Centrum Kamienicy prawdopodobnie stanowił kościół parafialny św. Wojciecha, erygowany zapewne jeszcze w XII w. Miasto rozwinęło się na północ od wsi w odległości ok. 1,5 km. Tam, gdzie wcześniej znajdował się dwór biskupi i związany z nim kościół filialny św. Małgorzaty²⁸.

Nowo lokowane miasto otrzymało 72 łany ziemi do użytkowania²⁹. Według badaczy późniejsza zabudowa miasta objęła ok. 10 łanów frankońskich. Reszta tych gruntów przeznaczona została do zagospodarowania rolniczego³⁰. Na obszarze tym rozwinęły się później przedmieścia, przede wszystkim Węgierskie, które zajęło teren dawnej wsi Kamienica z kościołem św. Wojciecha. W pobliżu tegoż kościoła rozmieszczone były 22 łany ziemi uprawnej³¹. Do Nowego Sącza należały również tereny położone na północ od miasta. Bezpośrednio za Bramą Krakowską rozciągał się łan wójtowski, w którego skład wchodził pastewnik i ogrody dworskie, a wcześniej dwa stawy (1509). Lokalizacja ta nie była fortunna, bo Dunajec i Kamienica wielokrotnie wylewały i uszczuplały grunt³². Własność miejską stanowiły również tereny znajdujące się na północ od ujścia Kamienicy do Dunajca aż do wsi Zabełcze,

²³ Dawne opisy położenia miasta podają Jan Długosz i Szymon Starowolski; por. J. Flis, *Środowisko geograficzne*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, s. 17.

²⁴ ZDM V, nr 1242 (*flumen Seglarca*); t. 6, nr 1858 (*fluvium Zeglarka*).

²⁵ AP Kraków, AD 65, k. 610 (*fluvius Lancznik*), 637; AD 72, k. 811 (1600 r.) (*torres vulgo dicta Lancznik*).

²⁶ LK 1564, t. 1, s. 156; AP Kraków, AD 65, k. 30.

²⁷ W źródłach określany jest jako *aquaeductus molendini*, AP Kraków, AD 66, k. 553, 640; AD 68, k. 157; AD 71, k. 628; AD 72, k. 80, 361; MRPS V/1, nr 384. Przebieg tej młynówki na podstawie: mapy Miega, ark. 50 i katastru z 1846 r.

²⁸ A. Rutkowska-Plachcińska, *Sądeckczyzna w XIII i XVI w. Przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław 1961, s. 126–129; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji*, s. 142–143; tenże, *Początki miasta*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, s. 87; J. Rajman, *Osadnictwo okolic Nowego Sącza i kształtowanie się strefy podmiejskiej (XIII–XV w.)*, [w:] tamże, s. 59–60.

²⁹ KDP, t. 3, nr 67 („civitate[m] [...] Sandecz ad illum locum, in quo nunc villa Sandecz sita est...”). Miasto zostało założone na polu należącym do wsi; KDKK, t. 1, nr 111, cyt. za: J. Rajman, *Osadnictwo okolic*, s. 60.

³⁰ J. Rajman, *Osadnictwo okolic*, s. 61–63; K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny*, s. 174. Potwierdzają to ilustracje królewskie. Mieszczanie są tu rozliczani z czynszu z 62 łanów (LK 1564, cz. 1, s. 153), a 10 łanów należy „ad communem civium utilitatem” (LK 1569, k. 235).

³¹ *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, wyd. S. Kuraś, cz. 2, (1416–1450), *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w Polsce*, t. 4, Lublin 1973, nr 526 (dok. biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego erygujący kolegiatę w Nowym Sączu); Długosz LB, I, s. 547.

³² LK 1564, cz. 1, s. 154; LK 1569, k. 60–60v, stał tu też domek woźnego starościńskiego i rybitwy.

co poświadcza dokument z 1299 r.³³ Na gruncie tym powstała później wieś miejska Roszkowice³⁴. Przed 1616/1617 r., na terenie położonym za Kamienicą, od strony Bramy Krakowskiej, znajdowały się ogrody miejskie, jednak również zniszczone zostały przez wylewy Dunajca, Kamienicy i Łubinki³⁵. Spośród nadanych przy lokacji łąnów sześć miasto miało przeznaczyć na pastwiska i łąki³⁶. W drugiej połowie XVI w. Nowy Sącz dysponował już tylko 4,5 łąnami o takim przeznaczeniu. Umiejscowione nad Dunajcem, stale narażone były na zalewanie i niszczące działanie nurtu rzeki³⁷. Podobnie było z ogrodami miejskimi, których w 1569 r. było zaledwie 1,5 łąna, gdyż resztę „Dunajec zabrał”³⁸.

Prawdopodobnie także na owych 72 łąnach, nadanych miastu na zabudowę i rolnicze użytki, lokowano osady miejskie Gorzków i Gołąbkowice³⁹. Charakteru Gorzkowa w omawianym okresie nie można zdefiniować jednoznacznie, w źródłach określany jest bądź jako wieś, bądź jako przedmieście. Określenie *villa* pojawia się np. w dokumencie z 1448 r., w *Liber beneficiorum* Gorzków występuje jako *suburbium*. W księgach miejskich z drugiej połowy XVI w. znowu jest określany jako wieś⁴⁰. Wydaje się zatem słuszne przyjęcie, za Anną Dunin-Wąsowicz, że Gorzków był wówczas „pośrednią formą między przedmieściem a wsią”, tak też mówi o nim *Słownik historyczno-geograficzny*⁴¹. Zdaje się to poświadczać pojawiające się w źródłach określenie *antesuburbium*, co należało by tłumaczyć jako „przed przedmieście”. Gorzków należy więc traktować jako przedmieście dalsze, którego plan nie obejmuje. Był on systematycznie pomijany w rejestrach poborowych, podobnie działo się w przypadku Gołąbkowic, które konsekwentnie określane są jako wieś. Położone nad rzeką Łubinką, zajmowały spory obszar 12 łąnów. W pierwszej połowie XVI w. funkcjonowało tu 14 folwarków mieszczkańskich⁴². Znajdowała się tu również cegielnia.

W momencie lokacji miastu nadano też 100 łąnów lasu. Obszar ten przeznaczony był do lokowania kolejnych wsi. Do końca XVI w. na tym terenie powstały dwie wsie miejskie: Paszyn i Piątkowa. W 1564 r. w posiadaniu miasta znajdowało się tyle lasu, że można było w nim „osadzić ze 2 wsi”⁴³.

Zatem w XVI w. do miasta należał dość znaczny obszar. Od północy teren ten graniczył ze wspomnianą wyżej wsią Roszkowice (granica szła rzeką Łubinką)⁴⁴, od wschodu z Gołąbkowicami, dochodząc do wsi Falkowa, będącej w połowie własnością miasta, a w połowie króla. Od południowego wschodu Przedmieście Większe sąsiadowało z Gorzkowem i dalej z wsią szlachecką Zawada. Od południa obszar miejski graniczył z gruntami wsi Dąbrowa, należącej do opactwa Norbertanów nowosądeckich. Od zachodu granicę terenów miejskich stanowił Dunajec. Na lewym jego brzegu położone były grunty wsi stanowiących własność klasztoru Klarysek w Starym Sączu: Chelmea⁴⁵, Strug i Świniarska Małego (Małej Wsi) oraz wieś biskupa krakowskiego Świniarsko Większe.

Miasto zamknięte linią obwarowań miało kształt wymuszony warunkami topograficznymi. Wydłużone w kierunku południowym, było w tym miejscu dwukrotnie szersze niż w części północnej. W rozplanowaniu miasta zastosowano typowy schemat kolonizacyjny (układ szachownicowy) z rynkiem i siecią prostopadłych ulic, które dzieliły miasto na bloki parcel⁴⁶. Kształt rynku zdeterminowany

³³ KDMłp, t. 1, nr 132, s. 159.

³⁴ Długosz LB, I, s. 561 (według Długosza były tu wówczas 2 łąny kmiece); por. J. Rajman, *Osadnictwo okolic*, s. 65–66, tu też wcześniejsza literatura na ten temat.

³⁵ LK 1616, k. 54.

³⁶ KDP, t. 3, 67.

³⁷ LK 1564, cz. 1, s. 154: „te łąki na każdy rok woda psuje i ubywa ich”.

³⁸ LK 1569, k. 236–237.

³⁹ J. Rajman, *Osadnictwo okolic*, s. 67.

⁴⁰ *Gorzkow villa civilis*, AP Kraków, AD 69, k. 500 (1591 r.), tak też: AD 62, k. 260 (1571 r.).

⁴¹ A. Dunin-Wąsowicz, *Kapitał mieszczański Nowego Sącza na przełomie XVI/XVII wieku: wpływ na ekonomikę miasta i zaplecza*, Warszawa 1967, s. 124; SHGK, cz. 1, z. 4, s. 804.

⁴² Łaski LB, I, s. 560; LR 1529, s. 43.

⁴³ LK 1564, cz. 1, s. 154.

⁴⁴ Później na gruntach między Nowym Sączem a Roszkowicami powstała wieś Załubińcze. Notowana dopiero w końcu XVIII w. (Mieg). Granica z tą wsią biegła rzeką Kamienicą, nie obejmując terenów Przedmieścia Zakamienica i ról ciągnących się w kierunku północno-wschodnim; por. kataster 1897.

⁴⁵ AP Kraków, AD 62, k. 204.

⁴⁶ Regularny układ częściowo został zniekształcony przez konieczność dostosowania do specyficznego układu przestrzeni. Układ bloków był pięciopasmowy. Przy lokacji zastosowano miary reńskie (w Polsce zwane też chelmińskimi). Ich jednostką podstawową był mały sznur, liczący 125 stóp (10 pretów), czyli 39,25 m. Obszar miasta z murami daje się wpisać w prostokąt 15 x 10 sznurów (czyli 588,75 x 392,5 m), a więc o stosunku boków 3:2; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój*

był przebiegiem szlaku komunikacyjnego z Krakowa na Węgry, który biegł wzdłuż jego wschodniej pierzei. Wymiary rynku wynoszą 4 x 3 sznury, zatem po przeliczeniu ma on powierzchnię 18 487 m². Analogiczną proporcję boków 4:3 ma rynek w Starym Sączu i w Kazimierzu (krakowskim)⁴⁷.

Wydzielone przez ulice bloki zabudowy miały głębokość 1,5 sznura (ok. 59 m). Specyficzne warunki terenowe spowodowały jednak, że takie regularne głębokości bloków były tylko przy rynku oraz w pasmach idących w przedłużeniu zachodniego i wschodniego bloku przyrynkowego. W pozostałych częściach miasta głębokości te wynosiły ok. 1 sznura⁴⁸. Pod koniec XVI w. bloki położone na krańcach miasta nie miały, jak się wydaje, zwartej zabudowy, co zdaje się także potwierdzać plan z 1804 r. Dlatego też w miejscach „niepewnych” zrezygnowano z obrysowywania ich czarną linią. Dotyczy to przede wszystkim północnej części miasta przy zamku oraz na południu w rejonie Bramy Węgierskiej. Wymierzone w obrębie bloków działki siedliskowe miały zróżnicowane rozmiary. Najszerze działki znajdowały się przy rynku, węższe parcele przy ulicach⁴⁹. Szerokość działki przyrynkowej potwierdzają zachowane do dziś pierwotne podziały w południowej części zachodniej pierzei rynkowej, co dobrze widoczne jest także na planie z 1804 r. Tylko te podziały zaznaczone zostały na planie. Od omawianego okresu, w wyniku licznych pożarów i zniszczeń potopu szwedzkiego, nastąpiły duże przekształcenia, co uniemożliwia wiarygodne odtworzenie układu szesnastowiecznych parcel mieszczańskich.

Układ ulic do chwili obecnej pozostał właściwie niezmienny. Podstawą rekonstrukcji stanu z XVI w. był dla nas plan Moscheroscha⁵⁰. Do naszych czasów nie przetrwała natomiast żadna z ówczesnych nazw: Drwalska (lub Drzewna), Młyńska, Polska, Szpitalna (w źródłach występuje jako „Szpitalska”), Różana, Węgierska, Zaszpitalna, Biskupia i Balwierska. Nazwy te notuje częściowo plan Moscheroscha oraz plan Maschka i Podgórskiego z 1831 r. Na podstawie tych planów można stwierdzić, że: ul. Drwalska to dzisiejsza ul. Jagiellońska (na odcinku do ul. Wałowej), ul. Młyńska, prowadząca do bramy o tej samej nazwie, to obecnie ul. Lwowska, ul. Szpitalna zaś, jedna z głównych ówczesnych ulic, będąca przedłużeniem zachodniej pierzei rynku, to dzisiejsza ul. Piotra Skargi. Obecna ul. Świętego Ducha ma najtrwalszą nazwę. Funkcjonowała ona już w XVII w., początkowo jako *Za Świętym Duchem*⁵¹. W źródłach szesnastowiecznych taka nazwa się nie pojawia, mamy natomiast ulicę *retro Hospitale*⁵², co należy tłumaczyć jako „za Szpitalem” bądź ul. Zaszpitalna (tę nazwę przyjęto dla planu). Szpital nowosądecki, znajdujący się przy klasztorze i kościele Norbertanów, nosił wezwanie św. Ducha⁵³.

przestrzenny, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, s. 101. 15 sznurów wynosi odległość między bramami Krakowską i Węgierską, 10 sznurów zaś odległość między murem miejskim na zachodzie a zachowanym fragmentem muru za kolegiatą św. Małgorzaty na wschodzie. Różnica między szerokością miasta w najwęższym i najszerszym odcinku (tj. między zachodnim murem a Bramą Młyńską) wynosiła ok. 220 m. Zob. też obliczenia obszaru centrum osadniczego Nowego Sącza w różnych jednostkach miary: B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, cz. 1, Kraków 2004, tab. 6, s. 151. Krasnowolski podaje dokładne rozmierzenie pasm i rzędów zabudowy. W linii wsch.–zach. rozmierzenie to wynosi 9 sznurów (353, 25m), a w linii płn.–płd. 14½ sznura (569,12 m), tamże, cz. 2, s. 155, tab. 6.1 oraz il. 110, s. 158. Długość linii murów obronnych wynosiła ponad 1700 m, powierzchnia obejmowała teren 19 ha (Widawski, *Mury*, s. 312). Prostokątny rynek, zlokalizowany w południowej części miasta, w obrębie środkowego pasma bloków, wydłużony jest na osi północ – południe, „zgodnie z ogólną dyspozycją układu”; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, cz. 1, s. 187.

⁴⁷ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, cz. 1, s. 187–188 (tab. 10: Rozmiary i proporcje rynków).

⁴⁸ Z. Bieiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, s. 105–106.

⁴⁹ Rozmierzenia działek w Nowym Sączu dokonał B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, cz. 1, s. 184, tab. 9. Działki przyrynkowe miały szerokość 4 prętów, przy ulicach zaś 2½ pręta. Działki przyuliczne były jednak zróżnicowane pod względem głębokości: te w obrębie bloków usytuowanych w przedłużeniach zachodniego i wschodniego pasa przyrynkowego miały 1½ sznura, a pozostałe 1 sznur głębokości.

⁵⁰ Szerokości ulic z tego okresu można ustalić jedynie w przybliżeniu. Wiadomo, że były one zróżnicowane stosownie do pełnionych przez ulice funkcji. Główne ulice tranzytowe o przebiegu płn.–płd., dzielące układ na pasma, oraz ul. Młyńska miały szerokość ok. 3 prętów; ulice dojazdowe do dworu biskupiego i klasztoru Franciszkanów, wychodzące z rynku na zachód – zapewne ok. 3½ pręta; uliczki dzielące bloki zabudowy, o charakterze wyłącznie ułatwiającym komunikację (tzw. miedzuchy) oraz uliczki podmurne – od 1 do 2½ pręta; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, cz. 2, s. 155.

⁵¹ AP Kraków, AD 554, k. 7. Wymieniona tu między Szpitalną a Młyńską. Nazwę ul. Świętego Ducha notują wszystkie plany XIX w.

⁵² AP Kraków, AD 65, k. 399–400; AD 66, k. 191, 192, 229, 330, 439, 656.

⁵³ Tak też identyfikuje (bez uzasadniania) A. Żaboklicka (Dunin-Wąsowicz), *Zadłużenie hipoteczne domów w Nowym Sączu w końcu XVI w.*, PH, t. 53, 1962, z. 4, s. 784, 786 i 798. Na temat ulic zob. F. Leśniak, *Obszar miasta, zasiedlenie i stosunki własnościowe*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, s. 316–317. Inaczej identyfikuje ulice Szpitalną i Zaszpitalną J. Rajman, *Najdawniejsze nazwy ulic w Nowym Sączu*, „Rocznik Sądecki”, t. 20, 1992, s. 68, 74–75.

Na planie z 1804 r. ulica biegnąca przez całą długość miasta na zapleczu zachodniego bloku przyrynkowego podzielona jest na dwa odcinki, które noszą odmienne nazwy: fragment od zamku do uliczki wychodzącej z północno-wschodniego rogu rynku to ul. Franciszkańska, od tego punktu aż do murów miejskich na południu to ul. Różana. Wydaje się uzasadnione, by odnieść nazwę ulica Różana do dużego fragmentu tej ulicy, tj. do ulicy wychodzącej z południowo-zachodniego narożnika rynku w kierunku zachodnim (dziś część ul. Pijarskiej). Nazwa ul. Franciszkańska nie pojawia się w XVI i XVII w., została więc utworzona później, być może już po likwidacji klasztoru Franciszkanów, który mieścił się przy północnej części tej ulicy. Nazwę „Różana” wiązać zaś trzeba z ogrodami franciszkańskimi, które się przy niej znajdowały, widocznymi jeszcze na planie z 1804 r.⁵⁴ Wątpliwości nie budzi identyfikacja szesnastowiecznej ul. Węgierskiej z obecną ul. A. Dunajewskiego⁵⁵. Plan Moscheroscha notuje w tym miejscu nazwę ul. Furmańska. Nazwa ta jest dobrze poświadczona dla XVII w. Wymienia ją m.in. rejestr z postępu żołnierzy z 1652 r. (*platea Vectoralis*) w spisie nowosądeckich ulic⁵⁶. O rok wcześniejszy tego rodzaju zapis, według przekazu J. Sygańskiego, w takim samym spisie zanotował podwójną nazwę: *Vectoralis seu Hungaricalis*⁵⁷. Fakt, że Furmańska to późniejsza (od pierwszej połowy XVII w.) nazwa ulicy Węgierskiej poświadczają zapiski z szesnastowiecznych ksiąg ławniczych. W 1584 r. Stanisław Bartusz przekazał swój dom narożny zwany *Lithwinowski*, znajdujący się na ulicy Węgierskiej w pobliżu domu zwanego *Dudlawinski*, swojemu zięciowi, łaziebnikowi Wojciechowi. W kolejnym zapisie dotyczącym tejże akcji prawnej zanotowano, że wspomniany dom położony jest *in platea dicta furmanska*⁵⁸. Dzisiejsza ulica Kazimierza Wielkiego w XVI w. nosiła nazwę ulica Polska (*platea Polonialis*). Na planie Moscheroscha ulica ta nosi nazwę Krakowska. Identyfikację ulicy Polskiej umożliwiają źródła pisane. Wiadomo zatem, że: 1) ul. Polska dochodziła do rynku⁵⁹, 2) domy na ul. Polskiej dochodziły aż do zabudowań dworu królewskiego⁶⁰, 3) od ul. Polskiej odchodził zaułek prowadzący do klasztoru NMP (franciszkanów)⁶¹, 4) ul. Szpitalną łączyła z Polską ulica poprzeczna (*platea transversalis*)⁶², a zatem ulice te były równoległe.

Identyfikacja dwóch szesnastowiecznych ulic, Biskupiej (*Episcopalis*) i Balwierskiej (*Capillationis*), które wielokrotnie występują w księgach miejskich, jest jedynie hipotezą⁶³. Problem ich lokalizacji nie został w dotychczasowej literaturze przedmiotu dostatecznie potraktowany⁶⁴. Przebieg ulic Biskupiej i Balwierskiej wiązać należy z lokalizacją dworu biskupa krakowskiego i łaźni miejskiej. Dokładne położenie dworu biskupiego nie jest pewne. Nie zachowały się bowiem żadne jego pozostałości, a badania terenowe nie były przeprowadzone. Budynek wzniesiono na początku XVI w.,

⁵⁴ Miano ul. Różanej nosiła także zapewne ulica idąca od północno-wschodniego rogu rynku aż do murów miasta. Na planie z 1804 r. określana jako „Różana boczna”. Zapisy w księgach miejskich mówią bowiem o „domu narożnym na rynku między domem Barbary Sołtysówny a ulicą Różaną” (AP Kraków, AD 52, k. 120), „domu na ul. Różanej między innym domem a murem miejskim” (AD 60, k. 13, 367; AD 66, k. 647), „domu na ul. Różanej pod murami miejskimi” (AD 66, k. 569). W innym miejscu ulica ta jest po prostu nazwana ulicą poprzeczną (do ul. Różanej), idącą do murów miejskich (AD 68, k. 134); por. J. Rajman, *Najdawniejsze nazwy ulic*, s. 73.

⁵⁵ Sama nazwa ulicy: Węgierska, sugeruje, że ulica ta znajdowała się w południowej części miasta, w pobliżu bramy wychodzącej na trakt idący na Węgry, zapewne prowadząc do niej bezpośrednio. Ulica Węgierska jest bardzo dobrze potwierdzona w źródłach XVI w.: AP Kraków, AD 60, k. 3, 254, 460, 518; AD 61, k. 466, 662; AD 65, k. 111, 574; AD 66, k. 143, 201–203, 216, 317, 397.

⁵⁶ AP Kraków, AD 554, k. 7.

⁵⁷ J. Sygański, *Historia*, t. 2, s. 1.

⁵⁸ AP Kraków, AD 66, k. 201–203, 673, 685; zob. A. Żaboklicka, *Zadłużenie hipoteczne domów*, plan, s. 784. Na planie z 1804 r. nazwa ul. Furmańska odnosi się także do odcinka biegnącego wzdłuż dawnych murów miejskich między ul. Węgierską a Drwalską (dziś część ul. Szwedzkiej). Rozciąganie na ten odcinek nazwy ul. Węgierska dla XVI w. wydaje się nieuzasadnione; por. J. Rajman, *Najdawniejsze nazwy ulic*, s. 68, 72, 74. W źródłach jest on określany po prostu jako *vicus civilis*; AD 60, k. 254.

⁵⁹ AP Kraków, AD 60, k. 568 (1567 r.). Zapiska wspomina o kamienicy narożnej na rynku, która znajduje się między ulicą Polską a domem Anny Gardoniowej.

⁶⁰ AP Kraków, AD 54, k. 4.

⁶¹ AP Kraków, AD 66, k. 231.

⁶² AP Kraków, AD 66, k. 654; 70, k. 123. Z „Rejestru, który był...” (AD 554, k. 3–5) wiadomo, że ul. Polska była dość długa i liczbą domów i placów odpowiadała mniej więcej ul. Szpitalnej, wymienionej jako następna. Z identyfikacją J. Rajmana (tenże, *Najdawniejsze nazwy ulic*, s. 68, 72–73) nie sposób się zgodzić.

⁶³ Ulica Balwierska: AP Kraków, AD 49, 319; AD 52, k. 4; AD 60, k. 214, 215, 248, 263, 340, 380; AD 62, k. 247; AD 149, k. 192. Ulica Biskupia: AD 62, k. 412, 419, 309, zob. też przyp. 74.

⁶⁴ Lokalizacją zajął się tylko J. Rajman, *Najdawniejsze nazwy ulic*, s. 68, 71, 72, zob. dalej.

choć powstanie w Nowym Sączu pierwotnej siedziby biskupów krakowskich odnieść można prawdopodobnie do czasów jego lokacji⁶⁵. Dwór poważnie ucierpiał w czasie wielkiego pożaru miasta w 1522 r., ale został odbudowany staraniem biskupa Piotra Tomickiego, podkanclerzego koronnego⁶⁶. Jeszcze w 1540 r. *pallatium* biskupa określane jest jako wielkie, ale już 29 lat później lustrator miasta stwierdził, że „przez dwór jego Mości X biskupa krakowskiego są wrota niemałe do miasta, gdzie się mur obalił”, co było zapewne wynikiem wylewu Dunajca⁶⁷. O ponownej odbudowie myślano podczas wizytacji biskupa Jerzego Radziwiłła w 1597 r., ale nie zrealizowano tego zamiaru. W 1608 r. budowla ta była w ruinie (pozostały jedynie fundamenty, jedna izba z piwnicami i brama), wizytator jednak znów polecił odbudowę dworu. I tym razem planów zaniechano, a zniszczenia dopełniły być może kolejne pożary miasta w 1611 i 1637 r. W 1652 r. był już w tym miejscu jedynie plac z ogrodem o nazwie „Biskupie”, należący wówczas do klarysek starosądeckich⁶⁸. Na „Biskupim” klaryski rozpoczęły przed 1655 r. budowę kościoła i klasztoru, ale prace te jeszcze w 1670 r. nie były ukończone. W 1732 r. cały teren „Biskupiego” przejęli od klarysek pijarzy. Dokończyli oni budowę kościoła (jego zarys jest dobrze widoczny na planie z 1804 r.), a w zachodniej, przylegającej do murów części placu wzniesli klasztor. Zachował się on częściowo do dziś w obrębie obecnego budynku więzienia⁶⁹. Z wizytacji 1608 r. wiadomo, że budynek dworu połączony był z murami miejskimi, a ponad nimi rozciągał się widok na Dunajec. Dwór biskupi znajdował się zatem w południowym narożniku miasta, przylegając do zachodnich murów miejskich, zapewne nieco na północ od baszty. Taka lokalizacja spełniała dodatkowo funkcje obronne miasta⁷⁰.

Ze wzmianek źródłowych wiadomo, że łaźnia znajdowała się w pobliżu dworu biskupa, a droga do niej odchodziła z jednego z narożników rynku⁷¹. W początkach XVII w. łaźnia uległa zniszczeniu podczas pożaru⁷². Od tego momentu najpewniej popadła w ruinę i została rozebrana. Przed 1659 r. grunt, gdzie wcześniej stała łaźnia, został dołączony przez starostę do placu, „na którym się panny zakonne św. Klary pobudowały”⁷³. Łaźnia musiała być usytuowana blisko cieką wodnego. Wzdłuż zachodniego odcinka murów, pod skarpą płynął potok Żeglarka, stąd też łaźnia zapewne znajdowała się tuż przy murach miejskich. Domy przy ulicy Biskupiej znajdowały się z przeciwnej strony (*ex opposito*) łaźni⁷⁴. Z zapisów wynika, że w omawianym czasie na ulicy tej było co najmniej kilka domów. Najbardziej uzasadnione wydaje się identyfikowanie tej ulicy z dzisiejszą ul. Pijarską na jej południowym odcinku, tj. między ul. Hoffmanowej a ul. Szwedzką⁷⁵. Lokalizacja ulicy Balwierskiej

⁶⁵ Wizytacja z 1608 r. mówi o dacie 1515 nad bramą; AV Cap. 25, k. 76; por. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu i manieryzmu*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, s. 485–486.

⁶⁶ J. Sygański, *Zabytki dziejów*, s. 28.

⁶⁷ LK 1569, k. 269. W 1601 r. już trwały prace remontowe muru „za biskupim”; AP Kraków, AD 150, k. 62. J. Sygański, *Zabytki dziejów*, s. 28–32.

⁶⁸ AV Cap. 25, k. 76; AP Kraków, AD 554, k. 9.

⁶⁹ J. Sygański, *Wyroki ławicy sądeckiej 1652–1684*, Lwów 1818, nr 23, 55; tenże, *Zabytki dziejów*, s. 13; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu*, s. 485; ciż, *Urbanistyka i sztuka baroku*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, s. 688–691.

⁷⁰ Takie usytuowanie dworu biskupiego znane jest także z innych miast (np. Nysa), Z. Beiersdorf i B. Krasnowolski na podstawie zachowanych projektów przebudowy klasztoru Pijarów z 1818 r. przypuszczają, że parterowy budynek przylegający od północnego wschodu do głównego skrzydła klasztorowego może być pozostałością dawnego dworu biskupa. Wizytacja z 1608 r. wspomina jednak, że z dworu zostały jedynie fundamenty i jedna izba z piwnicami, być może zatem wspomniany budynek raczej należy wiązać z pracami budowlanymi prowadzonymi przez klaryski.

⁷¹ ASK LIV 24, k. 16v; AGZ, t. 9, nr 75; AP Kraków, AD 61, k. 640, 700; AD 71, k. 136; AD 72, k. 534.

⁷² LK 1628–1632, k. 152. Stało się to po 1617 r., lustracja z tegoż roku bowiem, opisując łaźnię, nie wspomina o żadnych zniszczeniach; LK 1617–1620, k. 55.

⁷³ LK 1659–1664, s. 544.

⁷⁴ AP Kraków, AD 54, k. 10; AD 61, k. 640, 700; AD 65, k. 208–209, 318; AD 66, k. 355–356; AD 71, k. 236; AD 72, k. 534; AD 150, k. 336, 341; ASK LIV, 24, k. 16v. O położeniu łaźni przy murze miejskim świadczą zapisy z rachunków miejskich: „gwałtowny wiatr zerwał dach z nowego muru za łaźnią” (AD 150, k. 336); „pobijał cieśla za łaźnią na nowym murze” (tamże, k. 341).

⁷⁵ Biskupia byłaby zatem przedłużeniem ul. Różanej. Pośrednio na taką identyfikację wskazuje chyba A. Dunin-Wąsowicz (Żaboklicka), gdy omawia ul. Biskupią razem z Różaną. Biskupiej nie umieszcza jednak na swoim planie miasta; taż, *Zadłużenie hipoteczne domów*, s. 795. Na takie wzajemne położenie wskazuje być może zapiska, gdzie nazwę Różana skreślono i wpisano *Episcopalis*; AP Kraków, AD 60, k. 396. Wraz z końcem funkcjonowania dworu biskupa zanika też prawdopodobnie nazwa ulicy: zapewne rozciągnięto tu nazwę ul. Różana. Zdaje się to potwierdzać rejestr poboru 1652 r. (AP Kraków, AD 554, k. 9), który notuje przy ul. Różanej trzy place na „Biskupim”. J. Rajman identyfikuje ul. Biskupią z dzisiejszą ul. Hoffmanowej; tenże, *Najdawniejsze nazwy ulic*, s. 73.

była dotychczas właściwie pomijana w literaturze przedmiotu, być może dlatego, że w źródłach jest bardzo niewiele wskazówek na ten temat⁷⁶. Zgodzić się trzeba, że znaną z XV w. nazwę *platea Depilationis* identyfikować należy z szesnastowieczną *platea Capillationis*⁷⁷. W dokumencie z 1423 r. czytamy o placu usytuowanym „in acie in platea depilationis versus balneam”⁷⁸. Na położenie tej ulicy w pobliżu łaźni zdaje się także wskazywać pośrednio jej nazwa. Balwierze bowiem świadczyli swe usługi właśnie w łaźni. Lustracja 1616 r. wspomina, że do czynszu z łaźni, który należy do króla, „przykładają się balwierze”⁷⁹. Przyjęto, że nazwę Balwierska nosiła ulica wychodząca z południowo-zachodniego rogu rynku i prowadząca ku łaźni, czyli część obecnej ul. Hoffmanowej⁸⁰.

Na planie nie umieszczono ulic, których nazwy pojawiły się w źródłach jednorazowo, ponieważ brak przesłanek do ich lokalizacji. Są to ulice: Krakowska (być może nazwa ta funkcjonowała dla części ul. Szpitalnej przy Bramie Krakowskiej) i Starego Sącza (niewątpliwie jest to ta sama ulica, która w źródłach z XV w. określana była jako *platea Antiquae Civitatis*)⁸¹. Bloki zabudowy przedzielone były wąskimi uliczkami o charakterze międzuchowym. Uliczki te, obecnie z własnymi nazwami, określane są w źródłach jako *vicus* (zaułek, przecznica) lub *platea (via) transversalis* z podaniem nazwy ulicy głównej lub miejsca, do którego prowadzą. Są one dobrze widoczne na planie z 1804 r.⁸² Pełniły przede wszystkim rolę komunikacyjną, ale przy niektórych znajdowały się domy (np. na ulicy poprzecznej do Młyńskiej, dzisiejszej ul. Jana Sobieskiego na odcinku do ul. Wałowej)⁸³. Podobnie jak w innych miastach, wąskie ciągi komunikacyjne znajdowały się też pod murami miasta⁸⁴.

Według szacunków A. Dunin-Wąsowicz (Żaboklickiej), w drugiej połowie XVI w. w obrębie murów Nowego Sącza istniało 248 domów; odpowiednio według ulic wyglądało to następująco: Rynek – 39, ul. Drwalska – 23, Młyńska – 20, Węgierska – 19, Polska – 67, Szpitalna – 40, Różana – 21, Zaszpitalna – 19⁸⁵. W mieście przeważała zabudowa drewniana. Kamienice znajdowały się przede wszystkim przy Rynku oraz na głównych ulicach (Polskiej, Szpitalnej, Młyńskiej, Drwalskiej i Węgierskiej) od strony rynku (najczęściej narożniki)⁸⁶.

Budowę obwarowań miejskich rozpoczęto prawdopodobnie wkrótce po wydaniu aktu lokacyjnego, a zatem na przełomie XIII i XIV w. Początki przedsięwzięcia przypisuje się założycielowi miasta – Waclawowi II. Prace fortyfikacyjne trwały zapewne aż do początków panowania Kazimierza

⁷⁶ Lokalizacja zaproponowana przez J. Rajmana (jako ul. Fryzjerów) nie jest według nas właściwa, jak się zdaje niesłusznie też oddzielnie traktuje on ul. Łaźni.

⁷⁷ AP Kraków, AD 49, k. 97; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji*, s. 153; J. Rajman, *Najdawniejsze nazwy ulic*, s. 72.

⁷⁸ AGZ, t. 9, nr 25.

⁷⁹ LK 1616, k. 55. Na ul. Balwierskiej swój dom miał łaźiebnik Melchior; AP Kraków, AD 63, k. 228.

⁸⁰ Wydaje się też, że nazwa ul. Łaźni (*platea balnei*) pojawiająca się w źródłach odnosi się do ulicy Balwierskiej (AP Kraków, AD 52, k. 63, 1535 r.). J. Rajman proponuje, by za ul. Fryzjerów uznać dzisiejszą ul. Tymowskiego, za ul. Łaźni zaś styk obecnych ul. Pijarskiej i Szwedzkiej (tenże, *Najdawniejsze nazwy ulic*, s. 72–73), co jednak nie wydaje się słuszne.

⁸¹ MRPS II, nr 1255; V/1, nr 3485; AP Kraków, AD 53, k. 102. J. Rajman identyfikuje ul. Krakowską z tą znaną z planu z 1804 r.; tenże, *Najdawniejsze nazwy ulic*, s. 68, 72; na temat ulicy Starosądeckiej tamże, s. 74.

⁸² Szerokość przecznicy wynosiła od 1 do 2½ pręta; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, t. 2, s. 155. Ze źródeł wiemy o: zaułku idącym do kolegiaty św. Małgorzaty (AP Kraków, AD 65, k. 753; AD 66, k. 199); z Polskiej do klasztoru Franciszkanów (AD 60, k. 534; AD 65, k. 229; AD 66, k. 231); poprzecznym do ul. Różanej (AD 61, k. 67; AD 66, k. 344), idącym od niej do murów miejskich (AD 60, k. 13, 367; AD 66, k. 569, 647; AD 68, k. 134); łączącym ul. Polską i Szpitalną (AD 66, k. 654; AD 70, k. 123); poprzecznym do ul. Młyńskiej idącym do murów miejskich (AD 65, k. 716; AD 68, k. 141; AD 72, 823). Na temat terminu *vicus* zob. P. Tyszka, *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV–XV wieku w świadomości jego mieszkańców*, Lublin 2001, s. 141–147.

⁸³ AP Kraków, AD 72, 823.

⁸⁴ Zwłaszcza wzdłuż południowego i częściowo zachodniego odcinka murów. Dom na ul. Różanej położony „ex una vie publice circa murum civilem”, AP Kraków, AD 71, k. 594; zob. też tamże, AD 60, k. 246, 254.

⁸⁵ A. Żaboklicka, *Zadłużenie hipoteczne domów*, s. 786. Omawiając ceny domów na poszczególnych ulicach, autorka potraktowała łącznie ul. Różaną i Biskupią (tamże, s. 795). W zestawieniu dotyczącym liczby domów występuje jednak tylko ul. Różana bez informacji, czy wliczono tu także domy ul. Biskupiej. Ulica Balwierska w ogóle się w tym zestawieniu nie pojawia. Liczby te można porównać z danymi z połowy XVII w.: w mieście były wówczas 224 domy; J. Sygański, *Historia*, t. 1, s. 158; t. 2, s. 1–2 (tu podane liczby domów na poszczególnych ulicach).

⁸⁶ A. Żaboklicka, *Zadłużenie hipoteczne domów*, s. 790–792, 795–799. Niektóre domy były częściowo drewniane, a częściowo murowane. Autorka podaje tu także ceny domów na poszczególnych ulicach (zob. plan Nowego Sącza, tamże, s. 784) oraz zestawia dane na temat składu społecznego mieszkańców poszczególnych ulic; na ten temat zob. także F. Leśniak, *Obszar miasta*, s. 318–320.

Wielkiego, kiedy je ukończono⁸⁷. Później zaś (od drugiej połowy XIV aż do połowy XVII w.) mury stale wzmocniano i naprawiano. Z uwagi na strategiczne położenie miasta, na pograniczu z Węgrami, kolejni monarchowie przeznaczali na ten cel pieniądze. Po połowie XVI w. przystąpiono do modernizacji fortyfikacji zgodnie z wymogami używania broni palnej, prace przede wszystkim dotyczyły bram i baszt. W drugiej połowie XVI w. rozpoczęła się również budowa zewnętrznego muru, określanego w źródłach jako „mały mur”, „niżni mur”, „przymurek”, „parakan”. Bronił on miasta początkowo od południa, a potem także pod zamkiem od zachodu⁸⁸. Roboty z tym związane trwały jeszcze w pierwszej połowie XVII w.⁸⁹ Do naszych czasów przetrwały jedynie niewielkie fragmenty murów, jednak ich usytuowanie pomogło w wyznaczeniu na planie przebiegu linii obwarowań.

W skład fortyfikacji miejskich wchodziły: mur z bramami i basztami (zapewne od południa i zachodu podwójny) oraz sucha fosa i wał ziemny od południa.

Wstęp do miasta umożliwiały umocnione bramy. Od północy do miasta prowadziła Brama Krakowska, na tej samej osi na południu znajdowała się Brama Węgierska. Usytuowanie tych bram wynika z przebiegu starego szlaku komunikacyjnego północ-południe, funkcjonującego zapewne już na długo przed lokacją miasta, biegnącego doliną Dunajca⁹⁰. Szlak ten przechodził przez miasto wzdłuż wschodniej pierzei rynku. Szedł on od Gdańska i Krakowa (przez Bochnię) do Nowego Sącza i stąd przez Stary Sącz, Piwniczną i Lubowlę do Koszyc. Na Przedmieściu Węgierskim od szlaku tego odchodziła droga ku wsi Zawady i Nawojowa, która wiodła dalej przez Tylicz do Bardiowa⁹¹. W południowo-wschodnim narożniku miasta, u wylotu ulicy idącej z rynku, znajdowała się Brama Młyńska, od której gościniec, przechodząc przez rzekę Kamienicę, biegł w kierunku Grybowa, a stamtąd przez Gorlice do Biecza i dalej do Jasła⁹². Rozmieszczenie bram schematycznie przedstawia plan z 1783 r. Bramy wkrótce po tej dacie rozebrano, na planie z 1804 r. widać jednak początek głównych dróg wychodzących z miasta. Na tej podstawie odtwarzamy prawdopodobne usytuowanie bram sądeckich i przebieg dróg wylotowych. Z późniejszych katastrów nie da się już odczytać pierwotnego układu dróg wylotowych: poszerzono je i silnie uregulowano, co szczególnie widoczne jest na północy miasta, gdzie (mniej więcej w miejscu dawnej Bramy Krakowskiej) zbudowano rozjazd dróg do Tarnowa oraz Limanowej i Bochni. Ulica Młyńska (późniejsza Lwowska) także została wyprostowana i poszerzona, co wiązało się zapewne z regulacją rzeki Kamienicy; zmiany te widoczne są już na katastrze z 1846 r. W rachunkach miejskich z końca XVI w. występuje także czwarta brama zwana Polską⁹³. Zdecydowano jednak nie umieszczać tej bramy na planie miasta. Nazwa wskazuje na jej usytuowanie u wylotu ulicy Polskiej, a zatem na prawo od Baszty Kowalskiej. Istnienie dwóch bram na północy miasta zdaje się potwierdzać zapis w lustracji 1564 r., który mówi o „młynie Dolnym położonym przed bramami na przykopie od rzeki Kamienicy”⁹⁴. Na planie z 1804 r. widzimy w tym miejscu początek drogi idącej za Dunajec do Limanowej, jednocześnie widać także, iż mur po tej stronie miasta został już częściowo rozebrany, stąd nie można wykluczyć, że droga ta mogła zostać wytyczona na krótko przed tym czasem. Wydaje się zatem uzasadnione przyjąć, że brama Polska była raczej furtką przeznaczoną do ruchu pieszego. Wskazywać na to zdaje się zarówno ukształtowanie terenu: w tym miejscu skarpa miała kilka metrów

⁸⁷ Wcześniejsza literatura przypisuje budowę murów Kazimierzowi Wielkiemu; por. Widawski, Mury, s. 309–310 (tam zestawienie literatury). Przegląd źródeł i badań na temat murów Nowego Sącza dają także: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, s. 226–229. Badacze ci cytują pomijany dotąd przekaz, według którego Wacław Czeski zwolnił miasto od danin i cła, przeznaczając te dochody na naprawę murów (tamże, s. 228).

⁸⁸ AP Kraków, AD 149, k. 708, 731; AD 150, k. 84, 113 („zjednało się malarza na robotę do opatrzenia muru małego od Węgierskiej brony aż do Młyńskiej”), 120, 202, 203, 388; AD 151, k. 301, 368, 378. Wielki mur: AD 150, k. 145 („zapłata za gonty i gwoździe, których użyto do muru od bramy Krakowskiej aż do Młyńskiej”), 319, 320, 325, 336, 347, 353, 368. Według J. Sygańskiego mur miał ponad 7 m wysokości i ok. 1,5 m szerokości; tenże, *Historia*, t. 2, s. 5; zob. też Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, s. 235–236.

⁸⁹ W rachunkach miejskich z początku XVII w. są zapisy o pracach „przy parkanie” także i w innych częściach miasta, przy bramach Krakowskiej i Młyńskiej; AP Kraków, AD 150, k. 59, 84 (zob. też wyżej); Widawski, Mury, s. 311; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, s. 229.

⁹⁰ Obie te bramy wymienia lustracja dróg z 1570 r. Lustratorzy wjechali wówczas do miasta Bramą Krakowską, a wyjechali Bramą Węgierską; LDK, s. 36; zob. też AP Kraków, AD 149, k. 621, 629; por. F. Kiryk, *Początki miasta*, s. 94–95.

⁹¹ Por. rozdział o drogach M. Wilskiej w tomie AHP Krakowskie, w tej edycji III.5.1.

⁹² Brama Młyńska: AP Kraków, AD 65, k. 30; AD 150, k. 97, 112, 224, 245, 353; J. Sygański, *Historia*, t. 1, s. 204; t. 2, s. 8.

⁹³ AP Kraków, AD 149, k. 612 (1578 r.), 619, 621, 640 (1579 r.).

⁹⁴ LK 1564, cz. 1, s. 156; por. J. Rajman, *Osadnictwo okolic*, s. 64.

wysokości, jak i fakt, że w późniejszych rachunkach miejskich przy kwotach pobieranych u bram miasta wymieniane są tylko trzy bramy: Krakowska, Młyńska i Węgierska⁹⁵.

Rolę osłony miasta od północnego zachodu i częściowo zachodu pełnił Dunajec, od północnego wschodu i wschodu Kamienica oraz związana z nią wspomniana Młynówka. Od południa teren miasta odcięto przekopaniem fosy⁹⁶. Obronność południowego odcinka wzmocnił dodatkowo szeroki i wysoki wał ziemny, wzmiankowany w 1532 r., ale zapewne usypany jeszcze w XV w.⁹⁷ W części zachodniej fragment wału (o wysokości 4 m) zachował się do dzisiaj przy targowisku miejskim.

Nowosądecki mur obronny opatrzony był 15 basztami i wieżami, z czego trzy stanowiły nadbudowę bram, trzy wchodziły w skład zamku. Pozostałe rozmieszczone były na różnych odcinkach muru, stosownie do ich warunków obronnych. Najsilniej ufortyfikowana była Brama Węgierska: po obu jej stronach znajdowały się półokrągłe baszty, po prawej stronie Krawiecka, a po lewej Tkaczy, nad bramą wzniesiono basztę zwaną Bednarską⁹⁸. Nad Bramą Młyńską znajdowała się Baszta Kuśnierska, a nad Bramą Krakowską Baszta Szewska⁹⁹. Dobrze był obsadzony południowo-zachodni narożnik miasta, od strony fosy zlokalizowana była Baszta Kramarska, a od zachodu kwadratowa baszta o nieznanym nazwie, połączona być może z dworem biskupim¹⁰⁰. Za klasztorem Franciszkanów znajdowała się Baszta Rzeźnicza. Na terenie zamku istniały trzy baszty, z czego dwie o własnej nazwie: Szlachecka i Kowalska¹⁰¹. Od północnego wschodu miasta broniły aż trzy baszty: Garncarska, Piwowarska i Sukiennicza¹⁰². Obowiązek obrony poszczególnych baszt i opieki nad nimi spoczywał na cechach. Baszty miały kształt półkolisty bądź czworoboczny, co widoczne jest jeszcze częściowo na planie z 1804 r. Prostokątna baszta położona na lewo od Bramy Młyńskiej, odkryta została podczas badań archeologicznych w 1961 r.¹⁰³

Zamek nowosądecki zbudowany został w północno-zachodnim narożniku miasta, w najwyższym punkcie wzniesienia, mającego w tym miejscu ok. 15 m powyżej poziomu Dunajca¹⁰⁴. Czas budowy zamku nie jest dokładnie znany, przyjmuje się przełom XIV i XV w.¹⁰⁵ Zamek włączono w istniejący system obronny miasta, prawdopodobnie dostawiając budynki do stojących już murów. Brak dostatecznych źródeł pisanych oraz dokładnych badań terenowych utrudnia rekonstrukcję układu przestrzennego szesnastowiecznego zamku, zwłaszcza że w 1611 r. ucierpiał on znacznie w pożarze, a po tym

⁹⁵ AP Kraków, AD 150, k. 14–16, 19–21: „Folia ex porta Cracoviensi, Hungaricali, Molendinali”. O bramie grodzkiej położonej między zamkiem a Bramą Krakowską pisze Sygański, ale bez konsekwencji, na innym miejscu sytuuje ją bowiem na terenie zamku; tenże, *Historia*, t. 2, s. 4 i 8. Na widokach zamku i Baszty Kowalskiej pochodzących z drugiej połowy XIX w. widać, że w miejscu tym było dość stromo i biegła tamtędy ścieżka.

⁹⁶ AP Kraków, AD 62, k. 174, 265, 436; AD 66, k. 3. J. Sygański (tenże, *Historia*, t. 2, s. 5) uważał, że fosa była napełniona wodą; J. Widawski (Widawski, *Mury*) oraz Z. Beiersdorf i B. Krasnowolski (ciż, *Sztuka gotycka*, s. 234) twierdzą, że istniała tu za duża różnica poziomów, żeby napełniać fosę wodą (tzw. sucha fosa).

⁹⁷ AP Kraków, AD 51, k. 132. Odpowiedź Zygmunta I z 1543 r. na skargi starosty i gminy miejskiej na rajców sądeckich; zarzuty pospólstwa to m.in.: złe gospodarowanie funduszami miasta, gdy mury i baszty są źle opatrzone i pokryte, i wały miejskie przez pasienie na nich bydlą doznają szkody; J. Sygański, *Historia*, t. 1, s. 204.

⁹⁸ Prace przy ufortyfikowaniu Bramy Węgierskiej (1555–1557): AP Kraków, AD 149, k. 1–17, 615, 708. Liczne przekazy z początku XVII w.: AD 150, k. 93 („gonty i gwoździe do wieży Krawieckiej”), 100, 357, 365, 403; AD 151, k. 195, 276, 308, 315. Brama Węgierska posiadała zapewne opuszczany nad fosę most, „rurmistrz robił koło wzwodu w bramie Węgierskiej”, AD 150, k. 191; „obalił się kołowrót w bramie Węgierskiej”, tamże, k. 346; podobnie k. 91, 201. Nazwy większości baszt poświadczone są dopiero dla początku XVII w., lecz ich początki sięgają późnego średniowiecza lub wczesnych czasów nowożytnych; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, s. 236; zob. też Widawski, *Mury*, s. 313 oraz *Aneks. Zestawienie baszt i bram Nowego Sącza wg stanu z XVII w.*, s. 318.

⁹⁹ AP Kraków, AD 150, k. 376, 406; J. Sygański, *Historia*, t. 2, s. 8.

¹⁰⁰ Pewne prace naprawczo-budowlane trwały przy Bramie Kramarskiej na początku XVII w.; AP Kraków, AD 150, k. 94, 410, 413, 414, 437; AD 151, k. 193, 239, 241 (murowanie filaru „pod wieżą okrągłą kramarską”), 242, 270. O remoncie baszty znajdującej się „na murze na Biskupiem” mówi zapis z 1610 r.; AD 150, k. 340.

¹⁰¹ Na temat baszty Rzeźniczej zob. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, s. 238, przyp. 91. Baszta Kowalska: AP Kraków, AD 150, k. 93, 101, 114, 345, 406; AD 151, k. 20, 222; J. Sygański, *Historia*, t. 2, s. 8. Zob. też niżej.

¹⁰² AP Kraków, AD 151, k. 308–309.

¹⁰³ Widawski, *Mury*, s. 307.

¹⁰⁴ W czasie zaborów i ostatnich wojen zamek uległ poważnym zniszczeniom. Obecnie można podziwiać jedynie Basztę Kowalską, rekonstruowaną częściowo po 1945 r.

¹⁰⁵ Widawski, *Mury*, s. 316. Ostatnio Kołodziejski opowiada się za wcześniejszym powstaniem zamku, prawdopodobnie równocześnie z powstaniem murów; S. Kołodziejski, *Nowy Sącz*, s. 329; zob. też Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, s. 239–240.

wydarzeniu został odnowiony i rozbudowany¹⁰⁶. To, co jest przedstawione na planie należy zatem traktować jako informację przybliżoną. Z inwentarza starostwa sądeckiego z 1540 r. wynika, że zamek składał się wówczas z dwóch głównych budynków i kilku mniejszych gospodarczych, m.in. spiżarni i stajni, a na dziedzińcu zamkowym stała murowana studnia. Piętrowa budowla mieszkalna rozciągała się zapewne na odcinku około stu metrów wzdłuż fortyfikacji, na tej przestrzeni znajdowały się dwie kwadratowe wieże. Zapewne to ten budynek inwentarz określa jako *domus maior*, w odróżnieniu od niedawno wzniesionego „domu nowego”. Budynek większy, lekko załamany pośrodku, w zgięciu umocniony był czworoboczną wieżą, *turris prior*, jak ją określa wspomniane źródło. Przeznaczona była ona w całości na więzienie¹⁰⁷. W zachodnim narożniku tego budynku wzniesiono krótko przed 1540 r. wieżę, w której na dole mieściło się więzienie dworskie (*carceres curie*), na piętrze zaś izba z oknami. Wieża ta, zwana Szlachecką, usytuowana była w pobliżu bramy miejskiej (*porta civitatis*)¹⁰⁸. Może chodzić tu o furtę, która znajdowała się w zachodnim odcinku muru, między zamkiem a klasztorem Franciszkanów¹⁰⁹. Widoczna jest ona na planie z 1783 r., gdzie wspomniano, że obecna furta (*ianua*), z powodu starości zniszczona, niegdyś nazywana była bramą (*porta*). Drugi zamkowy budynek, ów dom nowy, znajdował się zapewne na południe od domu większego, prawdopodobnie krótszym bokiem dotykając murów. Ciągnął się on aż do wylotu ulicy Polskiej, co potwierdza wzmianka z ksiąg ławniczych, która mówi o domu na ulicy Polskiej znajdującym się między domem Jana Woźnicy a domem narożnym dworu królewskiego¹¹⁰. Teren zamku był oddzielony od miasta murem z bramą¹¹¹. Mur ten wzmocnił i zapewne podwyższył starosta Stanisław Lubomirski po pożarze w 1611 r. Z tymi pracami wiązać trzeba wzniesienie Bramy Grodzkiej, która prowadziła z miasta bezpośrednio na dziedzińiec zamkowy¹¹².

W centrum miasta, na Rynku znajdował się ratusz. Lokalizację ratusza, bliżej północnej pierzei Rynku, pokazuje plan z 1804 r. Budynek ten uległ spaleni w połowie XIX w. i wówczas zbudowano obecny ratusz pośrodku rynku. Funkcjonujący w końcu XVI w. ratusz został wzniesiony w drugiej połowie XV bądź na początku XVI w.¹¹³ Wiadomo, że ucierpiał on w czasie pożaru w 1522 r. Widocznie miasto długo nie miało środków na jego odnowienie, jeszcze w 1562 r. bowiem ratusz groził ruiną.

¹⁰⁶ Podstawą naszej wiedzy o zamku jest Inwentarz starostwa sądeckiego 1540 r. (zob. przyp. 16) oraz zapisy w księgach miejskich. Bardziej obfite źródła na temat zamku pochodzą już z początku XVII w. Z lustracji przeprowadzonej w 1616–1617 r. wynika, że zamek został krótko przedtem odnowiony i zapewne rozbudowany; LK 1616, k. 83–84. Prace te podjęto zaraz po pożarze w 1611 r. i trwały one do 1616 r., a rozpoczął je ówczesny starosta sądecki Stanisław Lubomirski, kontynuował zaś jego brat stryjeczny Sebastian Lubomirski (od 1613 r. starosta sądecki). Dalszych informacji na temat ówczesnego wyglądu zamku dostarcza lustracja z 1628 r.; LK 1628–1632, k. 184–185v. Lubomirscy pragnęli zapewne nadać zamkowi bardziej rezydencjonalny charakter; zob. Z. Beiersdorf i B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu*, s. 505–509. Na temat pożaru zob. też J. Sygański, *Historia*, t. 3, s. 3–4. Pomocna była też rekonstrukcja zamku sprzed pożaru w 1789 r., zamieszczona przez I. Kwiecińskiego (tenże, *Zamek królewski*).

¹⁰⁷ Inwentarz starostwa 1540 r., k. 14–14v.

¹⁰⁸ „Turris nova in acie prope portam civitatis in qua sunt carceres curie [...] et super [...] camera cum fenestris”, tamże, k. 15v. Chodzić tu może tylko o zachodni róg domu większego, od wschodu bowiem budynek zamkowy nie był zwieńczony wieżą. Inwentarz wspomina wyraźnie jedynie o dwóch wieżach należących do zamku. W kompleks zamkowy wchodziła jeszcze jedna baszta od wschodu, ale położona była ona w odległości kilku metrów od domu większego i zapewne postawiona została w czasie pierwotnych prac fortyfikacyjnych miasta. Potwierdzać to zdaje się fakt, że broniona była ona przez cech kowali, stąd nazwa Baszta Kowalska; J. Sygański, *Historia*, t. 1, s. 3; Widawski, *Mury*, s. 316. Nazwę Wieża Szlachecka notuje lustracja 1616 r., k. 84, nie podaje jednak, która z wież zamkowych tak była określana. I. Kwieciński uważał, że wieża szlachecka to środkowa baszta (tenże, *Zamek królewski*, s. 27, 35). J. Widawski (*Widawski, Mury*, s. 316) nie rozstrzyga tego problemu, cytując jedynie zdanie Kwiecińskiego. Za Szlachecką trzeba raczej uznać zachodnią wieżę, tam bowiem mieściło się więzienie dworskie i tam zapewne więziono szlachtę. Do wieży środkowej, gdzie było „główne” więzienie, wtrącano zaś mieszczan i chłopów.

¹⁰⁹ J. Sygański nazywa ją Grodzką bądź Miejską; tenże, *Historia*, t. 1, s. 4, 8. Por. J. Rajman, który twierdzi, że od północy do miasta wiodły dwie bramy: Krakowska i Grodzka; tenże, *Osadnictwo okolic*, s. 64.

¹¹⁰ AP Kraków, AD 54, k. 4 (1535 r.). Podobnie też AD 68, k. 147 (1588 r.).

¹¹¹ Inwentarz starostwa 1540 r., k. 14.

¹¹² LK 1616, k. 83. Tu też dokładny opis zamku; por. J. Sygański, *Historia*, t. 2, s. 4. Kołodziejcki i Widawski uważają, że zamek był oddzielony od miasta także i fosą. Istnienie fosy w tym miejscu przypuszczają też Beiersdorf i Krasnowolski na podstawie warstwicowego planu układu terenu z 1896 r.; ciż, *Sztuka gotycka*, s. 329; zob. też B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, cz. 1, s. 213. Z uwagi na brak źródeł trudno jest zweryfikować ten pogląd. Widoczny na planie warstwicowym rów może być związany z budową fundamentu muru podczas odbudowy po zniszczeniach 1611 r.

¹¹³ Początkowo ratusz nie był wyodrębniony i znajdował się najpewniej w budynku mieszczkańskim, który kupił Oleśnicki dla mansjonarzy przy okazji erygowania w Nowym Sączu kolegiaty; J. Sygański, *Zabytki dziejów*, s. 22.

W latach 1562–1564 ratusz sądecki wyremontowano i przebudowano „na sposób włoski”¹¹⁴. Plan z 1804 r. wskazuje także położenie studni miejskiej (na środku rynku), istniejącej już w omawianym czasie¹¹⁵. Obok ratusza usytuowane były jatki i kramy w rozmieszczeniu znanym również z innych ówczesnych miast, przede wszystkim Krakowa. Na zewnątrz budynku stały też miary i wagi¹¹⁶.

Pod koniec XVI w. w obrębie murów sądeckich znajdowały się trzy budowle sakralne, przedstawione na planie: kolegiata św. Małgorzaty (kościół parafialny); kościół i klasztor św. Ducha należący do norbertanów oraz kościół i klasztor Najświętszej Maryi Panny – franciszkanów. Zarys budowli kolegiaty św. Małgorzaty przedstawiono na podstawie rekonstrukcji rzutu przyziemia tegoż kościoła sporządzonego przez S. Świszczowskiego według wizytacji z 1608 r.¹¹⁷ W bezpośrednim otoczeniu kolegiaty znajdował się zespół budynków kanoniczych opisany przez Jana Długosza, a potem w wizytacjach z lat 1597 i 1608 (wraz z cmentarzem). Dom stojący obecnie u zbiegu ulic św. Ducha i Lwowskiej, zwany „gotyckim”, to prawdopodobna siedziba dziekana; od północy przylega doń inny budynek, zapewne dawne kolegium wikarych. Pozostałe budynki tego zespołu: dom ubogich matron sądeckich, dom altarystów i kustosa oraz dom archidiakona, znajdowały się na wschód od wspomnianych, a na południe od cmentarza przykościelnego. Na wschód od kolegiaty, za terenem cmentarza, znajdował się zapewne ogród plebański, a na jego terenie położona była szkoła kolegiacka oraz przylegający do muru miejskiego dom prepozyta (wcześniejsza plebania). Ten układ zabudowy widoczny jest na planie Moscheroscha i na tej podstawie przedstawiono go na naszym planie¹¹⁸. Po przeciwnej stronie miasta, w zachodnim pasie zabudowy, znajdowały się klasztor i kościół NMP należące do franciszkanów, powstałe z fundacji Wacława II pod koniec XIII w.¹¹⁹ Zespół ten został zburzony pod koniec XVIII w., a jego pozostałości włączono następnie do kościoła protestanckiego, który obecnie zajmuje dawną kaplicę Przemienienia Pańskiego. Rekonstrukcję układu przestrzennego zespołu franciszkańskiego pod koniec XVI stulecia umożliwiają zapisy z wizytacji, w połączeniu z planem przebudowy dawnego zespołu franciszkańskiego autorstwa F.A. Moscheroscha z 1789 r.¹²⁰ Kościół orientowany, o silnie wydłużonym korpusie i krótkim zamkniętym trójbocznie prezbiterium, przylegał od południa do czworoboku klasztornego. Do budynku kościoła dobudowane były kaplice: od południa pierwotna kaplica Przemienienia Pańskiego (wymienia ją wizytacja z 1597 r., dokładna data jej budowy nie jest znana), na zachód od niej pierwotna kaplica św. Bernarda, od północy zaś kaplica św. Katarzyny, także notowana w wizytacji Radziwiłłowskiej¹²¹. Z fundacji Konstantego Lubomirskiego w latach 1663–1672 wzniesiono nową, trójprzęsłową kaplicę Przemienienia Pańskiego, adaptując prawdopodobnie wcześniejszą¹²². Kościół św. Ducha był budowlą jednonawową o wydłużonym, zamkniętym trójbocznie prezbiterium. Od zachodu do kościoła przylegał dom opata, a po jego północnej stronie usytuowany był

¹¹⁴ AP Kraków, AD 149, k. 157–159, 185, 187, 189, 192, 233. Ratusz posiadał wieżę zegarową; AD 149, k. 157 (wydatki na zegar: AD 149, k. 63, 100, 149, 177, 622, 641); J. Sygański, *Historia*, t. 3, s. 22–26; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu*, s. 496–502. Stanowisko trębacza znajdowało się na wyższej niż ratuszowa wieża kościoła św. Małgorzaty; F. Leśniak, *Obszar miasta*, s. 312, przyp. 11.

¹¹⁵ AP Kraków, AD 150, k. 56 (1602 r.).

¹¹⁶ AP Kraków, AD 65, k. 669; AD 66, k. 253, 407; AD 150, k. 87; LK 1659–1664, cz. 2, s. 545, cytując dokument króla Stefana Batorego z 1578 r. dla cechu szewców, wspomina, że „na jatki nasze w Rynku sądeckim plac mamy barzo ciasny”. Na temat rozmieszczenia jatek na rynku krakowskim zob. P. Tyszka, *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa*, s. 91–130.

¹¹⁷ S. Świszczowski, *Materiały do dziejów kolegiaty św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, „Rocznik Sądecki”, t. 3, 1957, ryc. 23. Zob. też uwagi na ten temat Z. Beiersdorfa i B. Krasnowolskiego, *Szuka gotycka*, s. 210 n.

¹¹⁸ Długosz LB, I, s. 549–553; AV Cap. 9, k. 122v; 1608 r. AV Cap. 25, s. 178–180, 191–197; AP Kraków, AD 150, k. 357: „mularz oprawia dziury w murze przy szkole”, k. 410: „urmistrz robił 4 dni koło szkoły na dziekanie”; K. Golachowski, *Inwentarz archiwum miasta Nowego Sącza z lat 1292–1772 (inwentarz idealny)*, „Rocznik Sądecki”, t. 3, 1957, nr 90, s. 245. Zob. J. Sygański, *Historia*, t. 1, s. 58; t. 2, s. 106; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, s. 220–223.

¹¹⁹ Na temat czasu i motywów fundacji kościoła i klasztoru Franciszkanów zob. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, s. 202–210, gdzie podsumowanie najnowszych badań na ten temat.

¹²⁰ AV Cap. 9, k. 163.

¹²¹ Pierwotna kaplica św. Bernarda wymieniona jest przez wizytację franciszkańską z XVI/XVII w.: „capella in fine ecclesiae” (Archiwum Prowincji Franciszkanów w Warszawie, Quatro visitationis sygn. B-4, cyt. za: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka renesansu*, s. 514, przyp. 58). W 1622 r. Jan Dobek ponownie ufundował kaplicę św. Bernarda jako wotum za szczęśliwy powrót spod Chocimia. Kaplica św. Katarzyny według tejże wizytacji znajdowała się przy krużganku klasztornym, na podstawie wspomnianego planu Moscheroscha Beiersdorf i Krasnowolski wnioskuje, że kaplica ta tworzyła część zachodniego skrzydła klasztornego; tamże, s. 515.

¹²² J. Sygański, *Historia*, t. 3, s. 46–47; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Urbanistyka*, s. 677, 681–685.

klasztór, obejmujący trzy skrzydła, z wirydarzem zamkniętym od ulicy murem. Od strony południowej kościoła i domu opackiego znajdował się cmentarz. Oddzielał on kompleks klasztorny od budynku szpitala i znajdującej się za nim łaźni. Na tyłach zabudowań klasztornych, przy murze istniał ogród, widoczny jeszcze na planie z 1804 r.¹²³

Rekonstrukcja układu przestrzennego terenów położonych poza murami miasta jest w dużym stopniu hipotezą. Przez kilkaset lat tereny te uległy bowiem ogromnym przekształceniom spowodowanym działalnością człowieka.

Na południe od miasta, za Bramą Węgierską, rozciągało się przedmieście zwane Większym lub też Węgierskim. Nazwę tę widzimy jeszcze na katastrach z XIX w.¹²⁴ Przedstawiony na planie zasięg zabudowy przedmieścia jest jedynie propozycją. Rozmieszczenie domów na Przedmieściu Większym pokazuje mapa Miega, lecz jest to przedstawienie schematyczne. W przybliżeniu można przyjąć, że zabudowa przedmiejska ciągnęła się wzdłuż dzisiejszej ul. Jagiellońskiej i Grodzkiej. Zasięg zabudowy wyznaczało zapewne usytuowanie kościołów: św. Walentego (ze szpitalem), św. Mikołaja oraz pierwotnego kościoła parafialnego św. Wojciecha¹²⁵.

O usytuowaniu kościoła i szpitala św. Walentego na Przedmieściu Węgierskim wspomina wizytacja z 1608 r.¹²⁶ Kościół spłonął podczas najazdu szwedzkiego w 1655 r., lecz został w 1678 r. odbudowany. Istniał jeszcze pod koniec XVIII w. (rejestruje go także mapa Miega), lecz potem został wyburzony. Oznaczona na planie lokalizacja jest przybliżona. J. Sygański, piszący na początku XX w., umieszczał go w rejonie współczesnego mu parku miejskiego. Taką lokalizację przyjęto w naszym opracowaniu, wykorzystując katastry z XIX w.¹²⁷ Według ówczesnych źródeł bezpośrednio za szpitalem św. Walentego znajdował się ogród miejski¹²⁸.

Niewielki, murowany kościół św. Mikołaja w źródłach nazywany był częściej kaplicą¹²⁹. Otoczony był cmentarzem. Spłonął w 1742 r. Usytuowany był zapewne na miejscu obecnego kościoła pod tym wezwaniem¹³⁰.

W pewnym oddaleniu od miasta położony był dawny sądecki kościół parafialny (do 1448) pod wezwaniem św. Wojciecha, obecnie nieistniejący. Niedużych rozmiarów budowla była wówczas drewniana i otoczona cmentarzem. Przy kościele znajdował się dom, będący niegdyś plebanią, a w omawianym okresie własnością wikariuszy z kolegiaty św. Małgorzaty¹³¹. W literaturze przedmiotu lokalizowany jest on u zbiegu dzisiejszych ulic Grodzkiej i Nawojowskiej¹³².

Za Bramą Młyńską, po drugiej stronie rzeki Kamienicy, wzdłuż drogi idącej do Grybowa, rozciągało się drugie przedmieście sądeckie zwane Zakamienica¹³³. Na przedmieściu tym znajdował się kościół

¹²³ AV Cap. 9, k. 140 n.; 25, k. 207–210; AP Kraków, AD 149, k. 599, 692; AD 150, k. 353; J. Sygański, *Historia*, t. 3, s. 68; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, s. 218 oraz ryc. 63–67; ciż, *Sztuka renesansu*, s. 511–513.

¹²⁴ W źródłach znajdujemy także nazwę Przedmieście Wielkie oraz przedmieście „do św. Wojciecha”; AP Kraków, AD 62, 339; AD 68, k. 126; J. Sygański, *Historia*, t. 2, s. 8.

¹²⁵ „Domus cum horto in suburbio maiori sandecensi inter sacellum s. Nicolai et fundum abbatis sandecensi”, AP Kraków, AD 65, k. 579.

¹²⁶ Obok kościoła i szpitala jest ogród z łaźnią i cmentarz oraz dom prepozyta. Zapis nie precyzuje, o jaki szpital chodzi, mówiąc jedynie, że przebywa w nim 40 ubogich i cierpiących; AV Cap. 25, k. 3–4, 191, 199. Z zapisów w księgach miejskich wiadomo, że był to szpital dla trędowatych; AP Kraków, AD 60, k. 72; AD 66, k. 69, 249. Wizytacja z 1597 r. notuje, że kościół był drewniany i wymagał reperacji; AV Cap. 9, k. 168v. Zob. B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, ABMK, t. 8–9, 1964, s. 51–52.

¹²⁷ J. Sygański, *Historia*, t. 1, s. 103–104; t. 3, s. 162 n.; tenże, *Nowy Sącz*, s. 58; zob. też Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, s. 225; ciż, *Urbanistyka*, s. 693.

¹²⁸ Acta consular. 53, k. 184, cyt. za: J. Sygański, *Historia*, t. 2, s. 132.

¹²⁹ „Capella s. Nicolai est antiqua et obsoleta in suburbio Ungaricalis”, AV Cap. 9, k. 169; 25, k. 185; AP Kraków, AD 65, k. 279; AD 69, k. 18; B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, s. 50.

¹³⁰ Późniejszy kościół św. Mikołaja widoczny jest na mapie Miega oraz (wraz z cmentarzem) na mapach katastralnych. Na cmentarzu przy tym kościele grzebano zmarłych aż do 1781 r.; J. Sygański, *Zabytki dziejów*, s. 161; tenże, *Historia*, t. 3, s. 161; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, s. 115.

¹³¹ „In campo a civitate remotius templum est tituli sancti Adalberti et Georgii, cimeterium non omnino malum”, AV Cap. 9, k. 169v; 25, k. 177.

¹³² Kościół św. Wojciecha widoczny jest jeszcze na mapie Miega. Zaginął w XVIII w. Na temat lokalizacji zob. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, s. 97–99.

¹³³ „Suburbium retro fluvium Kamienicza”, AP Kraków, AD 62, k. 222, 410, 420; AD 66, k. 470, 612. Sygański nazywa to przedmieście „mniejszym” (tenże, *Historia*, t. 2, s. 8). Zasięg przedmieścia widoczny jest na mapie Miega.

św. Krzyża wraz z cmentarzem¹³⁴, który został rozebrany w 1830 r.¹³⁵ Jego przybliżoną lokalizację podaje plan z 1783 r., widoczny też jest na mapie Miega. Plac po kościele notują plany katastralne¹³⁶. W niedalekiej odległości od kościoła św. Krzyża znajdował się zapewne zbór ariański. Lokalizacja przyjęta na planie jest hipotezą. J. Sygański (na podstawie nieznanego źródła) zanotował, że w 1568 r. zbór ariański, razem ze szkołą, istniał w miejscu, „gdzie dziś stoi karczma Piekłem zwana”¹³⁷. Nazwa Piekło widoczna jest jeszcze na planie z 1897 r., co dało nam podstawę do lokalizacji¹³⁸.

Największe wątpliwości budzi lokalizacja kościoła św. Heleny, który ok. 1597 r. zniesiony został całkowicie przez wylew Dunajca i Kamienicy. Przed 1608 r. kościół odbudowano, lecz przeniesiono go na inne miejsce, po drugiej stronie Dunajca¹³⁹. Badacze Nowego Sącza umiejscawiają kościół św. Heleny na podzamczu, w pobliżu drogi wiodącej do mostu na Dunajcu¹⁴⁰. Wydaje się nam jednak bardziej słuszne zlokalizować go po drugiej stronie rzeki Kamienicy, przy drodze idącej do wsi Zabełcze. Liczne zapiski z ksiąg miejskich wspominają bowiem ogrody lub folwarki położone za rzeką Kamienicą (*retro* lub *trans fluvium Kamienica*) w pobliżu tego kościoła¹⁴¹.

W szesnastowiecznych zapisach z ksiąg miejskich Nowego Sącza pojawiają się nazwy ulic znajdujących poza murami miasta: św. Wojciecha, św. Mikołaja i św. Heleny, które rzecz jasna należy wiązać z obiektami sakralnymi o takich wezwaniach¹⁴². Wydaje się jednak, że nie były to oficjalne nazwy ulic, lecz skrócony zapis, powstały przez opuszczenie np. z określenia „ulica idąca do św. Wojciecha” dwóch środkowych słów. Identyfikacja tych ulic nastrocza poważne trudności z powodu braku precyzji w zapisach. Podobnie rzecz się ma z ulicą określaną w źródłach mianem Pośrednia¹⁴³. Wiadomo, że była to ulica prowadząca do kościoła św. Wojciecha, jednak odróżnienie jej od wspomnianej ul. św. Wojciecha nie jest na tym etapie badań możliwe. Dlatego też postanowiono nie umieszczać nazw tych ulic na planie.

Lustracja dróg z 1570 r. wspomina, że przy Nowym Sączu znajdowały się dwa stałe mosty. Największe znaczenie dla miasta miał most na Dunajcu, położony tuż pod zamkiem, określany w źródłach jako wielki¹⁴⁴. Plan z 1783 r. nazywa go mostem miejskim. Drugi most umiejscowiony był na Kamie-

¹³⁴ „Capella sancti Crucis ultra fluvium Camienicza”, AV Cap. 9, k. 169v; 25, k. 182; AP Kraków, AD 62, k. 412; AD 66, k. 487. W 1597 r. kościół nie był wewnątrz wizytowany z powodu wylewu Kamienicy; zob. też B. Kumor, *Archidiakonat sądecki*, s. 50.

¹³⁵ J. Sygański, *Zabytki dziejów*, s. 162; tenże, *Historia*, t. 3, s. 161.

¹³⁶ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, s. 118.

¹³⁷ J. Sygański, *Historia*, t. 1, s. 142. Początkowo arianie, za sprawą starosty sądeckiego Stanisława Meżyka, odprowadzali swoje nabożeństwa w kaplicy zamkowej. Potem starosta wybudował dla nich zbór za rzeką Kamienicą. Zbór funkcjonował w Nowym Sączu do 1608 r.; J. Tazbir, *Arianizm w ziemi sądeckiej*, „Rocznik Sądecki”, t. 8, 1967, s. 313–316; J. Kracik, *Kontrreformacja i katolicka reforma*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, s. 411–412; zob. też E. Pawłowski, *Nazwy miejscowości Sądeckizny*, cz. 1: *Nazwy miast, wsi, przysiółków oraz dzielnic miejskich i wiejskich*, Wrocław 1971, hasło: *Piekło*.

¹³⁸ Zob. przyp. 6.

¹³⁹ AV Cap. 9, k. 169v. Fundatorem odbudowanego kościoła był karczmarz Szymon ze wsi Świniarsko. Kościół został wzniesiony „in fundo moderno Monialium antiquam Sandecz”, tamże, 25, k. 213. Nowy kościół św. Heleny zniszczony został w czasie najazdu szwedzkiego, a w 1686 r. staraniem ksieni klarysek starosądeckich zbudowano obecny kościół.

¹⁴⁰ Z. Beiersdorf i B. Krasnowolski opierają się na zapisie wizytacji z 1608 r., który mówi, że kościół św. Heleny znajdował się pierwotnie „in fundo civili fluvium versus Kamienica”; ciz, *Rozwój przestrzenny*, s. 118. Podobnie J. Rajman, *Najdawniejsze nazwy ulic*, s. 68, 70–71. Na podzamczu za Bramą Krakowską istniała zapewne niewielka zabudowa przedmiejska, widoczna jeszcze na planie z 1783 r. i mapie Miega.

¹⁴¹ Folwark położony za rzeką Kamienicą między kaplicą św. Heleny z jednej strony a polem Jana młynarza miejskiego zw. Tatara; AP Kraków, AD 68, k. 153, 154, 170; „Hortum post ecclesiam S. Helene, trans fluvium Kamienica”, AD 71, k. 597; „praedium cum horto retro ecclesiae s. Helenae ex una horti Lazaris sutoris parte ex altera viae communis situm”, AD 60, k. 497; „hortus retro fluvium Camienicza post ecclesiam s. Helenae penes hortos curie civitatis sandecensis”, AD 61, k. 650. Źródło to mówi także o domu z ogrodem położonym na przedmieściu sądeckim za rzeką Kamienicą „do kościoła św. Heleny” (AD 65, k. 730) oraz o folwarku na przedmieściu za św. Heleną podległym ogrodu rymarza Wojciecha (AD 65, k. 707). Być może było to przedmieście określone w innym zapisie jako „Krakowskie” położone „trans fluvium Kamienicza” w pobliżu ogrodów Wojciecha Rymarza i Andrzeja Budowniczego z obu stron i w kierunku rzeki Dunajec leżących (AD 68, k. 122). Istnienie w tym miejscu regularnej zabudowy przedmieścia jest jednak mało prawdopodobne, był to bowiem teren zalewowy; por. A. Dunin-Wąsowicz, *Kapitał mieszczański*, s. 123, przyp. 18.

¹⁴² AP Kraków, AD 50, k. 872; AD 52, k. 50; AD 56, k. 292–293; AD 60, k. 506; AD 62, k. 240, 296, 336; AD 65, k. 755; AD 66, k. 123.

¹⁴³ „Domus extra moenia civitatis sand. in intermedia platea eundo ad sacellum s. Adalberti”, AP Kraków, AD 65, k. 229; AD 66, k. 231; „platea intermedia qua itur sacellum versus divi Adalberti”, AD 66, k. 564; też AD 66, k. 231 i 664.

¹⁴⁴ LDK, s. 36; MRPS IV/1, nr 6931; AP Kraków, AD 149, k. 708; AD 151, k. 53. Przywilej na budowę tego mostu miasto uzyskało w 1453 r.; AGZ, t. 9, nr 57.

nicy, najpewniej w pobliżu jej ujścia do Dunajca, na północ od Bramy Krakowskiej na drodze idącej doliną Dunajca z Krakowa i Bochni przez Nowy Sącz na Węgry¹⁴⁵. Most ten widoczny jest na mapie Miega. Oba mosty pokazuje widok miasta od strony północnej z 1840 r. Na przedmieście Zakamienica można się było natomiast dostać z miasta przez tak zwane „ławy”. Dość silny nurt rzeki w tym miejscu powodował, że ławy często były zabierane przez wodę i niszczone. Z początku XVII w. pochodzą liczne zapisy z rachunków miejskich o wydatkach na cieślę, który je naprawiał¹⁴⁶. Ławy na Kamienicy widoczne są na planie z 1783 r.

Na planie oznaczono dwa młyny. Młyny Dolny i Górny, należące do starostwa sądeckiego, znajdowały się u podnóża skarpy po wschodniej stronie miasta, na specjalnej przykopie od rzeki Kamienicy. Lokalizacja młyna Dolnego jest lepiej poświadczona w źródłach. Wiadomo, że znajdował się on pod zamkiem¹⁴⁷. Młyn Górny lokalizujemy w pobliżu Bramy Młyńskiej, w miejscu ujścia wody do przykopy¹⁴⁸. Trzeci młyn znany ze źródeł znajdował się w pobliżu kościoła św. Wojciecha. Jego przybliżoną lokalizację pokazuje być może plan katastralny, na którym widoczna jest pozostałość dawnego stawu młyńskiego, między potokiem Łącznik a dzisiejszą ulicą Nawojowską¹⁴⁹. Jest to jednak jedynie przypuszczenie, dlatego postanowiliśmy nie umieszczać wspomnianego młyna na planie.

Na koniec wypada powiedzieć kilka słów o obiektach nieuwzględnionych przez nas na planie. Nie oznaczaliśmy czterech hamrów (warsztatów sierparskich), które działały przy Nowym Sączu w drugiej połowie XVI w., ich lokalizacja przekazana przez źródła nie jest bowiem precyzyjna. Wiadomo jedynie, że położone były na kanale odprowadzającym wodę z rzeki Kamienica. Widoczne na mapie Miega młyny nie mogą posłużyć za wskazówkę, gdyż jeszcze przed 1659 r. hamry przestały istnieć, zapewne zniszczone przez wodę¹⁵⁰. Tak samo z powodu braku możliwości dokładnego zlokalizowania nie umieszczono na planie innych urządzeń i budynków gospodarczych funkcjonujących wówczas przy mieście: blechu¹⁵¹, cegielni¹⁵² i stajni miejskiej¹⁵³, jak również licznie istniejących na przedmieściach Nowego Sącza folwarków¹⁵⁴.

2008 r.

¹⁴⁵ „Było ogrodów nie mało za Krakowską bramą na tamtą stronę mostu, które Dunajec, Kamienica i trzecia rzeka Łubinia popsowały”, LK 1616, k. 54. Na temat szlaków komunikacyjnych przy Nowym Sączu zob. wyżej, s. 224.

¹⁴⁶ AP Kraków, AD 150, k. 213, 338; AD 360, 366. Rurmistrz robił na rzece Kamienicy ławy, przez które ludzie chodzą; AD 151, k. 50.

¹⁴⁷ LK 1564, cz. 1, s. 156–157. Przy dolnym młynie istniał domek wójtowski i tracz, LK 1569, k. 54; zob. też LK 1628–1632, k. 156v–157; K. Gołachowski, *Inwentarz archiwum*, nr 101. Od 1521 r., tj. od chwili wykupienia ich 1/3, młyny te były administrowane przez miasto; F. Leśniak, *Obszar miasta*, s. 312.

¹⁴⁸ Tak też F. Leśniak, *Obszar miasta*, s. 313. Beiersdorf i Krasnowolski lokalizują młyny Dolny i Górny między Przedmieściem Węgierskim a Kamienicą, nad istniejącą tam młynówką; ciż, *Rozwój przestrzenny*, s. 116.

¹⁴⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, s. 98, 116.

¹⁵⁰ „Aquaeductum ad malleos eundo in suburbia Sandecz”, AP Kraków, AD 72, k. 361; „predium inter rippam sive aquae ductum ad malleum deducentem”, AD 71, k. 628; AD 72, k. 80; „officinam cultorum faciendorum, vulgariter słołarnia seu hamri nuncupatam, in torrente seu ripa illius, qui defluite fluvio Camienicza circa civitatem Sandecensem, erigere”, MRPS V/1, nr 384; LK 1569, k. 240; LK 1659–1664, s. 545: hamry „z dawna zaginęły i grunta woda zabrała”. Na temat lokalizacji i funkcjonowania zob. A. Żaboklicka, *Hamry nowosądeckie. Z zagadnień produkcji sierpów na przelomie XVI–XVII wieku*, KHKM, t. 12, 1964, nr 1, s. 3–17, zwł. s. 7.

¹⁵¹ Z lustracji wiadomo, że blech znajdował się na gruncie miejskim; LK 1564, cz. 1, s. 155. J. Sygański sytuował go „za kościołem św. Krzyża za rzeką Kamienicą, tuż przy drodze do Gołąbkowic obok dużych stawów” (tenże, *Historia*, t. 2, s. 69), F. Leśniak przyjmuje, że blech znajdował się nad Kamienicą, w pobliżu Bramy Młyńskiej (tenże, *Obszar miasta*, s. 313), tak też J. Rajman (tenże, *Najdawniejsze nazwy ulic*, s. 68, 70). Rozbieżności w lokalizacji wynikają zapewne z tego, że na początku XVII w. funkcjonowały dwa blechy, stary, zniszczony częściowo przez wodę, i nowy, zbudowany na innym miejscu; LK 1616, k. 57v; LK 1628–1632, k. 153.

¹⁵² Lokalizacja cegielni także budzi rozbieżności. F. Leśniak umieszcza ją na Przedmieściu Większym (tenże, *Obszar miasta*, s. 314), Beiersdorf i Krasnowolski na podstawie zapisów z połowy XVII w. umieszczają ją za rzeką Kamienicą (ciż, *Rozwój przestrzenny*, s. 118), tak też J. Rajman (tenże, *Najdawniejsze nazwy ulic*, s. 71).

¹⁵³ AP Kraków, AD 60, k. 147; AD 62, k. 268.

¹⁵⁴ Źródła przekazują liczne wzmianki o folwarkach znajdujących się na przedmieściach: wzdłuż drogi idącej do kościoła św. Wojciecha i w jego pobliżu (LK 1564, cz. 1, s. 153; LK 1569, k. 236; LK 1616, k. 53v; AP Kraków, AD 56, k. 36; AD 60, k. 345; AD 62, k. 227, 296, 339; AD 65, k. 510), między potokiem Łącznik a Młynówką (AD 72, k. 361, 811, 819), między rzeką Kamienicą a fosą (AD 62, k. 265), przy kościele św. Mikołaja (AD 62, k. 98), na przedmieściu za rzeką Kamienicą za kościołem św. Krzyża: LR 1529, s. 43 (notuje tu 20 folwarków szlacheckich); AD 62, k. 337–338, 428; AD 65, k. 469; AD 66, k. 171, 305, 469, 487.

III.6.21.5. PIOTRKÓW TRYBUNALSKI

Henryk Rutkowski

Piotrków – największy zespół miejski na terytorium województw sieradzkiego i łęczyckiego – był w XVI w. jednym z głównych ośrodków politycznych Polski. Przed 1569 r. stanowił zwyczajne miejsce zbierania się sejmu walnego, a od 1578 r. siedzibę Trybunału Koronnego dla Wielkopolski (w najszerszym pojęciu tej prowincji)¹. Piotrkowski zespół osadniczy składał się z dwóch podstawowych członów: z Piotrkowa oraz ze zrosniętej z nim Wielkiej Wsi, której nazwa brzmiała Wielga Wieś². Granica między obszarem należącym do miasta a gruntami Wielkiej Wsi przebiegała wzdłuż Strawy, którą uważano za dopływ Koprzywnicy, czyli dzisiejszej Wierzejki, zwanej także Rakówką lub Skawą (obecnie przyjmuje się odwrotnie, że Wierzejka wpada do Strawy, a ta uchodzi do Luciąży). Strawa była rzeką graniczną przez wiele stuleci, w XIII w. prawdopodobnie nazywała się Pirsna i oddzielała kasztelanię rozpierską od kasztelanii wolborskiej³.

Podstawę rekonstrukcji planu Piotrkowa w XVI w. stanowią późniejsze źródła kartograficzne. Wykorzystał je szeroko Kazimierz Głowacki, zamieszczając w swym opracowaniu liczne reprodukcje dawnych planów i map⁴. Dla naszego opracowania szczególne znaczenie miały dwa źródła, w tym najstarszy plan wykonany po pożarze, który 8 IX 1786 r. zniszczył dużą część Piotrkowa. Plan w skali ok. 1:2000 obejmuje miasto, część przedmieść i fragment Wielkiej Wsi⁵. Źródło to nie ma tytułu i nazwiska autora, wiadomo jednak, że wiąże się z Dominikiem Merlinim, architektem króla i Rzeczypospolitej. Przebywał on w Piotrkowie 13 września i ocenił potrzeby w zakresie odbudowy po pożarze, a także zaprojektował częściową regulację miasta⁶. Merliniego wypada więc uznać za autora lub zleceniodawcę sporządzenia tego planu, który po raz pierwszy opublikowali Wojciech Kalinowski i Henryk Rutkowski⁷.

Drugim źródłem kartograficznym jest „Plan sytuacyjny miasta obwodowego Piotrkowa wraz z Jurydyką, Wielką Wsią i Żydowskim Miastem”, który sporządził Wilhelm Bergemann w 1824 r. Plan w skali 1:1500 zawiera projekt regulacji opracowany w 1825 r., a zatwierdzony w 1827 r.⁸ Nasze

¹ Prowincja wielkopolska obejmowała województwa: poznańskie, kaliskie, sieradzkie z ziemią wieluńską, łęczyckie, brzeskie kujawskie, inowrocławskie, ziemię dobrzyńską, województwa mazowieckie, płockie, rawskie, pomorskie, chełmińskie, malborskie i Warmię; H. Rutkowski, *Piotrków Trybunalski w XVI i pierwszej połowie XVII wieku jako miejsce zjazdów szlacheckich*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, red. R. Rosin, Piotrków 1967, s. 43–74.

² Rozplanowanie Piotrkowa w XVI w. uwzględniają: W. Kalinowski, H. Rutkowski, *Piotrków Trybunalski*, „Ochrona Zabytków”, t. 7, 1954, nr 2, s. 77–93; K. Głowacki, *Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków–Kielce 1984, s. 18–23, 30–34, 36 (tu kartograficzna rekonstrukcja układu przestrzennego z połowy XVI w.); W. Glinkowski, *Układ przestrzenny, obwarowania i zabudowa miasta w XVI–XVIII w.*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989, s. 43–72.

³ Rosin, Wolbórz, s. 15–17 i mapa.

⁴ K. Głowacki, *Urbanistyka*, passim. Nowe sygnatury archiwalne planów podaje publikacja: *Plany miast*, s. 268–271.

⁵ Oryginał w AGAD, Zbiór Popielów, nr 204, k. 582.

⁶ Tamże, k. 574, 579–580; K. Głowacki, *Urbanistyka*, s. 53–55.

⁷ W. Kalinowski, H. Rutkowski, *Piotrków*, s. 78 (ryc.76), zob. też s. 84, 89; K. Głowacki, *Urbanistyka*, s. 7, niesłusznie przypisał W. Kalinowskiemu odkrycie tego planu, który H. Rutkowskiemu wskazał Ryszard Cieśla. O innym, szkiecowym planie spalonego Piotrkowa z 1786 r., zachowanym w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, informuje H. Żerek-Kleszcz, *Klęski elementarne w dziejach miasta w XVI–XVIII w.*, [w:] *Dzieje Piotrkowa*, s. 161 n. Jeżeli (jak podaje ta autorka) szczegółowy wykaz strat sporządził po pożarze garnizon piotrkowski, to chyba on wykonał również ten pierwszy szkic kartograficzny.

⁸ Oryginał w Archiwum Państwowym w Piotrkowie, Zbiór Kartograficzny nr 23, 24, 25. Istnieją także kopie i przeróbki tego planu. W. Kalinowski, *Rozwój przestrzenny Piotrkowa Trybunalskiego w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *750 lat*, s. 187 n., 191–193; Widawski, Mury, s. 335; M. Koter, *Układ przestrzenny*, [w:] *Dzieje Piotrkowa*, s. 214–216.

opracowanie zostało oparte na przeryszie planu Bergemanna opublikowanym w latach 1950 i 1954⁹. Poza tym, głównie do opracowania dodatkowej mapy o szerszym zasięgu, została wykorzystana „Mappa brouillon gruntów miasta obwodowego Piotrkowa” w skali 1:4000, będąca również dziełem W. Bergemanna, z 1824 r.¹⁰ Do tego samego celu posłużyły wcześniejsze mapy Gilly’ego i Brodowskiego¹¹.

Układ przestrzenny Piotrkowa był dostosowany do warunków topograficznych. Miasto otoczone murem obronnym leżało na płaskim cyplu, wyniesionym nad podmokłe doliny rzeczek, z których Strawa opływała Piotrków od północy i wschodu, a uchodząca do niej Strawka – od południa. Linia murów miejskich zakreślała kształt nieregularnego owalu o długości ok. 1050 m. Jego oś południkowa liczyła 320 m, równoleżnikowa – 300 m, a powierzchnia miasta wynosiła 8 ha. Piotrków został obwarowany murem z woli Kazimierza Wielkiego, za którego panowania ta inwestycja była wykonana przynajmniej częściowo. W wysokim murze znajdowały się trzy bramy: od zachodu Sieradzka, od południa Krakowska i od wschodu Wolborska (odległość między dwiema ostatnimi bramami była wyjątkowo mała)¹². Wbrew pogładowi Jarosława Widawskiego, mur Piotrkowa był wzmocniony tylko dwiema basztami od strony zachodniej¹³. Skoro poza tym przyjmujemy ustalenia Widawskiego, chcemy tu odnieść się do późniejszej hipotezy K. Głowackiego. Powstała ona prawdopodobnie z rozwinięcia ostrożnego zdania Kalinowskiego, który pod wpływem nazwy ulicy Nowe Miasto wskazał na możliwość, że w XIV w. miasto lokacyjne było mniejsze¹⁴. Podejmując tę myśl, Głowacki doszedł do wniosku, iż w czasach Kazimierza Wielkiego mur miejski zapewne objął mniejszy niż później obszar od strony zachodniej i północnej, a lokalizacja bram była wtedy inna nawet tam, gdzie obwód warowny nie uległ przesunięciu w XV w.¹⁵ Uznanie, że w XV stuleciu rozebrano prawie połowę muru czternastowiecznego po to, aby zastąpić go nowym murem w innym miejscu, jest hipotezą całkowicie nieprzekonującą. Autor nie uwzględnił faktu, że koszty budowy murów były wielkie i nie znamy z Polski średniowiecznej takiego przykładu przeniesienia ceglanych lub kamiennych obwarowań miejskich¹⁶.

Rozplanowanie miasta przedstawiliśmy zgodnie z planem Merliniego, z niego też wzięliśmy nazwy ulic. Z tych nazw cztery są dzisiaj takie same jak w XVIII w.: Grodzka, Łazienna Mokra, Sieradzka i Rwańska. Z pozostałych ulic: Łazienna Sucha (nazwa z planu Bergemanna) to obecnie ulica Konarskiego, Dominikańska – obecnie Wojska Polskiego, Kościelna – Farna. Ulica, która w 1786 r. nazywała się Rycerska, dzisiaj nazywa się Szewska, a dwie dawne ulice – Nowe Miasto i Szewska – to obecnie ulica Rycerska (plan z 1824 r. pokazuje, że zamiana tych nazw odbywała się stopniowo). Oznaczona przez nas ulica Krótka wypada wzdłuż południowej pierzei dzisiejszego placu Czarnieckiego. Pominęliśmy na naszym planie nazwę ulicy Żydowskiej, jest bowiem wątpliwe, aby występowała już w XVI w. (wypadałaby wzdłuż zachodniej pierzei placu Czarnieckiego), pominęliśmy także nazwę ulic podmurnych, które plan Merliniego podaje w formie Podmurze.

Podziały wewnętrzne bloków zabudowy na działki, wykreślone na podstawie planów z lat 1786 i 1824, są oczywiście tylko hipotezą, która ma w różnych miejscach różny stopień przybliżenia do stanu z końca XVI w. Na terenach zajętych w XVII w. przez klasztory Dominikanek, Pijarów i Jezuitów nastąpiły tak duże przekształcenia, że nie podjęliśmy nawet próby odtworzenia wcześniejszych parcel mieszczańskich. W latach 1565 i 1629 liczono w mieście ok. 190 domów, które w znacznej większości były drewniane¹⁷.

Na niewielkim rynku (50 x 65 m) stał murowany ratusz (obecnie nieistniejący), który służył za siedzibę Trybunału Koronnego. Władze miejskie, być może, korzystały wtedy z kamienicy Wójtowskiej, zajmującej we wschodniej pierzei rynku działkę na rogu ulicy Grodzkiej. W mieście znajdowały się

⁹ *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, t. 4: *Powiat piotrkowski*, Warszawa 1950, s. 155 n., ryc. 128, 129; W. Kalinowski, H. Rutkowski, *Piotrków*, s. 79.

¹⁰ Oryginał w AP w Piotrkowie, Zbiór Kartograficzny nr 26. Korzystaliśmy z reprodukcji przerysu w: K. Głowacki, *Urbanistyka*, s. 15 (il. 11).

¹¹ Zob. *Źródła kartograficzne* w tomie AHP Sieradzkie, w tej edycji II.2.5.

¹² Widawski, *Mury*, s. 334 (il. 42), 338–342.

¹³ Wymienia je lustracja z 1629 r. i pokazuje plan Merliniego; LWVK 1628, cz. 2, s. 8 n. Datowanie opisu woj. sieradzkiego na 1629 r.; tamże, cz. 1, s. XIV.

¹⁴ W. Kalinowski, H. Rutkowski, *Piotrków*, s. 86.

¹⁵ K. Głowacki, *Urbanistyka*, s. 23–25, 28.

¹⁶ Por. Widawski, *Mury*, s. 20–29, 38 n.

¹⁷ H. Rutkowski, *Piotrków*, s. 44 n., 63 n., 68 (tu o datowaniu opisu Piotrkowa w pierwszej lustracji na 1565 r.).

dwie murowane świątynie z XIV lub XV w.: kościół parafialny (farny) św. Jakuba i św. Stanisława oraz kościół św. Doroty (obecnie św. Jacka) przy klasztorze Dominikanów. W sąsiedztwie fary i jej cmentarza stały przy murze miejskim dwór plebana (od strony południowej) i budynek szkoły parafialnej (obok Bramy Wolborskiej)¹⁸. Na zachód od Bramy Krakowskiej „łaźnia na murze usiadła”¹⁹.

Układ przestrzenny poza obwarowanym miastem został zrekonstruowany głównie na podstawie planu Bergemanna z 1824 r. Przebieg głównych dróg na przedmieściach uznać można za niemal pewny dla XVI w., podobnie zasięg terenów podmokłych. Inne natomiast oznaczenia przedstawiają stan o wiele bardziej hipotetyczny, czyli – mówiąc inaczej – pokazują jedną z możliwości. Dotyczy to przede wszystkim zabudowy przedmieść, złożonej na ogół z luźno stojących budynków w zagrodach przedmieszczan, w folwarkach mieszczańskich oraz w dworach szlacheckich. Granica między zabudową przedmieść a tym, co określone zostało jako użytki ogrodowo-polne (gdzie również mogły się znajdować np. stodoły, szopy), nie była w rzeczywistości tak wyraźna jak sugerują nasze oznaczenia.

Przedmieścia i role miejskie rozciągały się w trzech kierunkach od miasta: na południowy wschód, na południe i na zachód²⁰. Nazwy przedmieść znamy ze źródeł późniejszych, choć już w opisie parafii piotrkowskiej z początku XVI w. można się dopatrzeć niektórych z nich (np. występują folwarki Rokszyckie)²¹. Przedmieście Krakowskie jest poświadczone w lustracji z 1629 r.²² W miejscu, obok którego rozgałęziało się ono na trzy odnogi, stoi od 1373 r. murowany kościółek Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny²³. Wzniesiono go na gruncie należącym do piotrkowskiego wójtostwa, które według dokumentu z 1397 r. obejmowało m.in. pola Obrytka i Zdzienitka²⁴. Pierwsza z tych nazw przetrwała do dzisiaj, nazwa Wójtostwo również jest znana, co pozwala stwierdzić, że wójt posiadał teren ciągnący się od miasta szerokim pasem na południe aż do granic Piotrkowa. Na tym terenie w XIX w. występowała nazwa Dziedziczka, która prawdopodobnie powstała ze średniowiecznej Zdzienitki²⁵. U początku przedmieścia Krakowskiego, nad Strawką, stał drewniany szpital (przytułek) z kaplicą św. Trójcy²⁶ (na naszym planie oznaczony specjalnym znakiem).

W lustracji z 1661 r. oprócz przedmieścia Krakowskiego zostały wymienione dwa przedmieścia leżące na zachód od murów miejskich: Sieradzkie i Rokszyckie²⁷. Pierwsze z nich występuje na planie Merliniego, jest to dzisiejsza ulica Narutowicza. Przedmieście Rokszyckie było później nazywane Bełzackim (tak u Merliniego), odpowiada mu dzisiejsza ulica Słowackiego, a dalej Bełzacka. Skądinąd wiadomo, że w połowie XVII w. istniało także przedmieście Bykowskie, które w XVIII w. nazywano Toruńskim (obecnie ulice Toruńska i Wojska Polskiego). Należy przypuszczać, że było ono traktowane jako część przedmieścia Rokszyckiego i dlatego lustracja z 1661 r. pominęła je; odwrotnie postąpiono w wykazie dymów z 1789 r., wymieniono przedmieście Toruńskie, a pominięto Bełzackie, czyli Rokszyckie²⁸. Podobnie przedstawia się sprawa późnego występowania w źródłach dwóch przedmieść południowych, Przedborskiego i Wrocławskiego. W 1789 r. prawdopodobnie pierwsze z nich zaliczono do przedmieścia Krakowskiego, drugie zaś określono jako Wójtostwo. Obecnie przedmieściu Przedborskiemu odpowiada ulica Przedborska, a przedmieściu Wrocławskiemu odpowiadają ulice Jagiellońska i Reymonta.

Najmniejszym przedmieściem Piotrkowa było to, które leżało na wschód od miasta, między Bramą Wolborską a mostem na granicznej Strawie, i które plan Merliniego nazywa przedmieściem Warszawskim.

¹⁸ Łaski LB, II, s. 222.

¹⁹ LWWK 1628, cz. 2, s. 9. Por. Łaski LB, II, s. 226: „platea a balneo civili ad ecclesiam”.

²⁰ Podział ról miejskich ze względu na dziesięcinę podaje Łaski LB, II, s. 223; por. R. Rosin, *Dzieje Piotrkowa do przełomu XV i XVI w.*, [w:] *Dzieje Piotrkowa*, s. 17.

²¹ Łaski LB, II, s. 226.

²² LWWK 1628, cz. 2, s. 10.

²³ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri [...] dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro A.D. 1878*, s. 109; *Zabytki sztuki*, s. 193; H. Rutkowski, *Pomnik wypadku Kazimierza Wielkiego*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 34, z. 2, 1986 (1993), s. 415.

²⁴ R. Rosin, *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, [w:] *750 lat*, s. 26 n.; tenże, *Dzieje Piotrkowa*, s. 16; K. Głowacki, *Urbanistyka*, s. 17.

²⁵ Zob. nazwy na planie gruntów z 1824 r. oraz plan przedstawiający rozmieszczenie dawnych nazw: K. Głowacki, *Urbanistyka*, s. 6 (il. 1), 15 (il. 11).

²⁶ Łaski LB, II, s. 225, 227.

²⁷ ASK XLVI 106, s. 173; LWWK 1659, s. 12 n. (wydawcy odczytali błędnie: przedmieście Rożyckie).

²⁸ *Catalogus ecclesiarum*, s. 106; K. Głowacki, *Urbanistyka*, s. 56.

Wcześniejszą nazwę przekazuje lustracja z 1629 r., wiążąc ją jednak z ulicą, a nie z przedmieściem: „ulica, którą Kramnice zowają”²⁹. Obecnie jest to część ulicy Starowarszawskiej.

Kończąc omawianie tej części planu, która obejmuje Piotrków, podajemy liczby dotyczące własności szlacheckiej według danych (nie dość dokładnych) z lustracji. W 1565 r. wymieniono 17 nieruchomości należących do szlachty (1 w mieście, 16 na przedmieściach). Wśród właścicieli było 8 senatorów. Po 1569 r., kiedy siedzibą sejmku została Warszawa, domy w Piotrkowie stały się senatorom niepotrzebne i chociaż stan posiadania szlachty na gruncie miejskim rósł, to własność magnacką zastąpiła średnioszlachecka. W 1629 r. było 14 lub 15 domów szlacheckich w mieście oraz 20 lub więcej takich nieruchomości na przedmieściach³⁰.

Na terenie Wielkiej Wsi jako jedyny obiekt o lokalizacji pewnej został wyróżniony zamek królewski, czyli murowany pałac w kształcie wieży, zbudowany dla Zygmunta I Starego w latach 1512–1519. Tę istniejącą do dzisiaj budowlę, która była otoczona fosą, źródła z XVI w. nazywają zamkiem albo wieżą³¹. Zamek stanowił centrum dworu królewskiego, tj. zespołu budynków mieszkalnych i gospodarczych, a także urzędowych (piętrowy dom senatorski, parterowy dom poselski), które – z wyjątkiem zamku – były drewniane. Po 1569 r. dwór ten opustoszał, popadł w zaniebanie i zaczął podlegać procesowi stopniowego niszczenia. Lepszą sytuację miał tylko zamek, który właśnie w 1569 r., kiedy utworzono piotrkowskie starostwo grodowe, stał się siedzibą sądu i urzędu grodzkiego³².

W okresie sejmowym dziejów Piotrkowa wokół dworu królewskiego rozwinęła się dzielnica dworów, które z nadania królewskiego użytkowali świeccy i duchowni senatorowie lub inni wysocy urzędnicy. W 1568 r. takich dworów w Wielkiej Wsi było 38. Wkrótce potem magnaci stracili zainteresowanie tymi budynkami, które zaczęły przechodzić w ręce innych użytkowników lub też popadać w ruinę³³. Wyjątkowo potoczyły się losy własności arcybiskupów gnieźnieńskich, której początek dało królewskie nadanie z 1503 r. Na tym dość dużym terenie w południowo-zachodniej części Wielkiej Wsi (między Strawą a dzisiejszymi ulicami Starowarszawską i Jerozolimską) znajdował się m.in. dwór albo pałac arcybiskupi. Był on użytkowany przez prymasów podczas sejmów, a także podczas synodów prowincjonalnych w XVI i pierwszej połowie XVII w., których większość odbyła się w Piotrkowie. Później jednak tę własność duchowną zorganizowano jako jurydykę z osadnikami uprawiającymi zajęcia miejskie. W XVIII w. Jurydyka (jako jedyna osada pod Piotrkowem o tym charakterze nie musiała mieć dodatkowej nazwy) podlegała kapitule gnieźnieńskiej³⁴. Wówczas na miejscu dawnego dworu królewskiego i dworów senatorskich istniało już tzw. Miasto Żydowskie, podległe piotrkowskiemu staroście.

Północna część Wielkiej Wsi miała charakter rolniczy, w 1565 r. były w niej 42 gospodarstwa kmiecie i 3 zagrodnicze³⁵. Znane jest położenie zabudowań folwarku starościńskiego, którego grunty wyodrębniłszy granicą. Cała zabudowa Wielkiej Wsi została oznaczona jako wiejska ze względu na sytuację prawną tego terenu, ale pod względem budowlanym miała ten sam charakter, co zabudowa przedmieść, tylko stopień koncentracji był tutaj na ogół większy (zwłaszcza zabudowy dworskiej).

Rozplanowanie Wielkiej Wsi zostało opracowane na podstawie planu Bergemanna i z niewielkimi korektami przedstawia stan z 1824 r. Wcześniej osiedle to kilkakrotnie ulegało zniszczeniu, a brak wyraźnych podziałów własnościowych na gruntach starościńskich i zmiany ludnościowe sprzyjały chaotycznym przekształceniom przestrzennym. Dlatego trudno stwierdzić, co z pokazanego przez nas układu można odnieść do końca XVI w., tę część planu Piotrkowa należy traktować jako kartograficzny obraz zastępczy.

²⁹ LWWK 1628, cz. 2, s. 8.

³⁰ H. Rutkowski, *Piotrków*, s. 45, 49, 59.

³¹ Tenże, *Zamek w Piotrkowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 3, 1958, z. 2, s. 155–177; T. Jakimowicz, *Turris Pyotrkiensis – pałac króla Zygmunta I*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 17, 1972, z. 1, s. 21–40; też: *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa 1979, indeks.

³² H. Rutkowski, *Piotrków*, s. 45, 47, 58.

³³ Tamże, s. 47, 59.

³⁴ I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1971, s. 20 n., 111; K. Głowacki, *Urbanistyka*, s. 29 n., 42, 46, 56 n.; W. Glinkowski, *Układ przestrzenny*, s. 49–51; B. Baranowski, *Stosunki gospodarcze i społeczne w drugiej połowie XVII i w XVIII w.*, [w:] *Dzieje Piotrkowa*, s. 84–87.

³⁵ H. Rutkowski, *Piotrków*, s. 45.

Piotrków, Wielka Wieś i Bugaj

Ta dodatkowa mapa została opracowana po to, aby pokazać przybliżoną lokalizację dworu Zygmunta Augusta na Bugaju. Bugaj jest jeziorem, przez które przepływa rzeka Wierzejka, dawna Koprzywnica. Ten naturalny zbiornik ma nieduże rozmiary, ale co najmniej od XVI w. woda była w nim sztucznie spiętrzana i w związku z tym używano określenia staw. Według lustracji z 1565 r. długość stawu Bugaj wynosiła 11 staj, czyli ok. 1500 m, a szerokość u grobli – 2½ staja, czyli ok. 350 m. Takie właśnie rozmiary ma obecnie jezioro Bugaj, kiedy jego woda jest spiętrzona, taką też wielkość stawu w XVI w. pokazaliśmy na mapie. Drugim zbiornikiem wodnym na tej samej rzece był staw Wierzeje, który już w XVIII w. nie istniał. Lustracja podała jego możliwą do uzyskania długość (6 staj) oraz aktualną wtedy szerokość (3 staje), a także zaznaczyła, iż nie jest on zarybiony. Uwzględniając fakt dopisania stawu Wierzeje do tekstu *Liber beneficiorum* Łaskiego w jakiś czas po ukończeniu tego dzieła, można przypuścić, że w 1565 r. był to stosunkowo nowy zbiornik³⁶. Nasza rekonstrukcja tego stawu na mapie jest raczej schematyczna, przede wszystkim zależało nam na właściwej lokalizacji. Źródła kartograficzne pozwalają dokładnie umiejscowić przejście drogi z Piotrkowa przez Wierzejkę – jest to miejsce, gdzie obecnie przechodzi przez tę rzeczkę ulica Wierzejska. Trzeba przyjąć, że ta droga wyznaczała południowy brzeg stawu. Omawiane przejście drogi określano jako bród Wierzeje, co mapa woj. sandomierskiego Perthéesa przekazała w formie zniekształconej: Brod Wierzec. Poparcia naszej lokalizacji można się również dopatrzeć w dawnym rozmieszczeniu nazw terenowych (Wierzeje, Ku Wierzejom)³⁷.

Aleksander Gwagnin w opisie Piotrkowa umieścił następującą informację (podajemy według tłumaczenia z 1611 r.): „Za miastem zasię także drzewiany dwór, wielkim kosztem ozdobnie pod gajem wesołym nazwanym Bugaj zbudowany, kędy król osobą swą pod czasem sejmu abo zjazdu jakiego ze wszystkim dworem swym, dla zdrowszego powietrza, przytomnie mieszka”³⁸. Ten obszerny dwór został zbudowany ok. 1560 r. przez Piotra Żochowskiego, podstarościego piotrkowskiego. Prace budowlane i wykończeniowe ciągnęły się jeszcze przez lata sześćdziesiąte, ale król już w 1562 r. mieszkał na Bugaju. Jak opisuje inwentarz z 1568 r., dwór nad stawem Bugaj (sam też tak nazywany) był otoczony parkanem z dyli, w którym znajdowały się dwie wieże z bramami, częściowo murowane. Jedna z nich miała miejsce po stronie zachodniej („od miasta”), na niej umieszczono zegar, druga wieża bramna stała po stronie wschodniej („od stawu”), nadto istniały „trzecie wrota na pole na południe”. W obrębie dworu mieściło się wiele drewnianych budynków, wśród nich parterowy „dom wielki” i piętrowy dom dla drabantów (straży królewskiej). We dworze były dwie stajnie na 50 koni, a za stawem trzy nowe, jeszcze niewykończone, każda na 240 koni³⁹.

Sprawą położenia dworu bugajskiego zajął się Głowacki, ale doszedł do wyniku rażąco błędnego. Zlekceważył on wniosek, jaki wraz z informacjami źródłowymi został opublikowany już w 1958 r., że mylnie jest lokalizowanie dworu w pobliżu Wielkiej Wsi⁴⁰. Głowacki wrócił do tego starego pomysłu i ogłosił, że dwór Zygmunta Augusta znajdował się tuż za granicą arcybiskupiej Jurydyki, w okolicy obecnego ronda ulic: Jerozolimskiej, Sulejowskiej i Śląskiej. Po to, aby nie być w sprzeczności z faktem położenia tej siedziby królewskiej nad stawem, uznał, że jezioro Bugaj nazywało się w XVI w. Wierzeje, a staw bugajski rozciągał się wzdłuż biegu Strawy⁴¹. Tak jakby lustracja nie stwierdzała wyraźnie, że staw Bugaj jest „na tymże ługu i źródle”, co staw Wierzeje⁴².

Przybliżona lokalizacja dworu na naszej mapie opiera się na dwóch przesłankach: 1) dwór leżał na zachodnim brzegu stawu Bugaj, 2) znajdował się w pobliżu stawu Wierzeje, który właśnie od dworu wziął swoją nazwę. Jest to nazwa w hydronimii wyjątkowa, niespotykana gdzie indziej w dorzeczu Wisły i Odry. Rzeczownik „wierzeje” lub „wierzeja” oznaczał bramę, wrota, podwoje⁴³. Dla zewnętrz-

³⁶ Łaski LB, II, s. 223; LWWK 1564, cz. 2, s. 40; *Encyklopedia historii gospodarczej Polski*, t. 2, Warszawa 1981, s. 334.

³⁷ Zob. przyp. 25.

³⁸ A. Gwagnin, *Kronika Sarmacji europejskiej*, [w:] *Zbiór dziejopisów polskich*, t. 4, Warszawa 1768, s. 201.

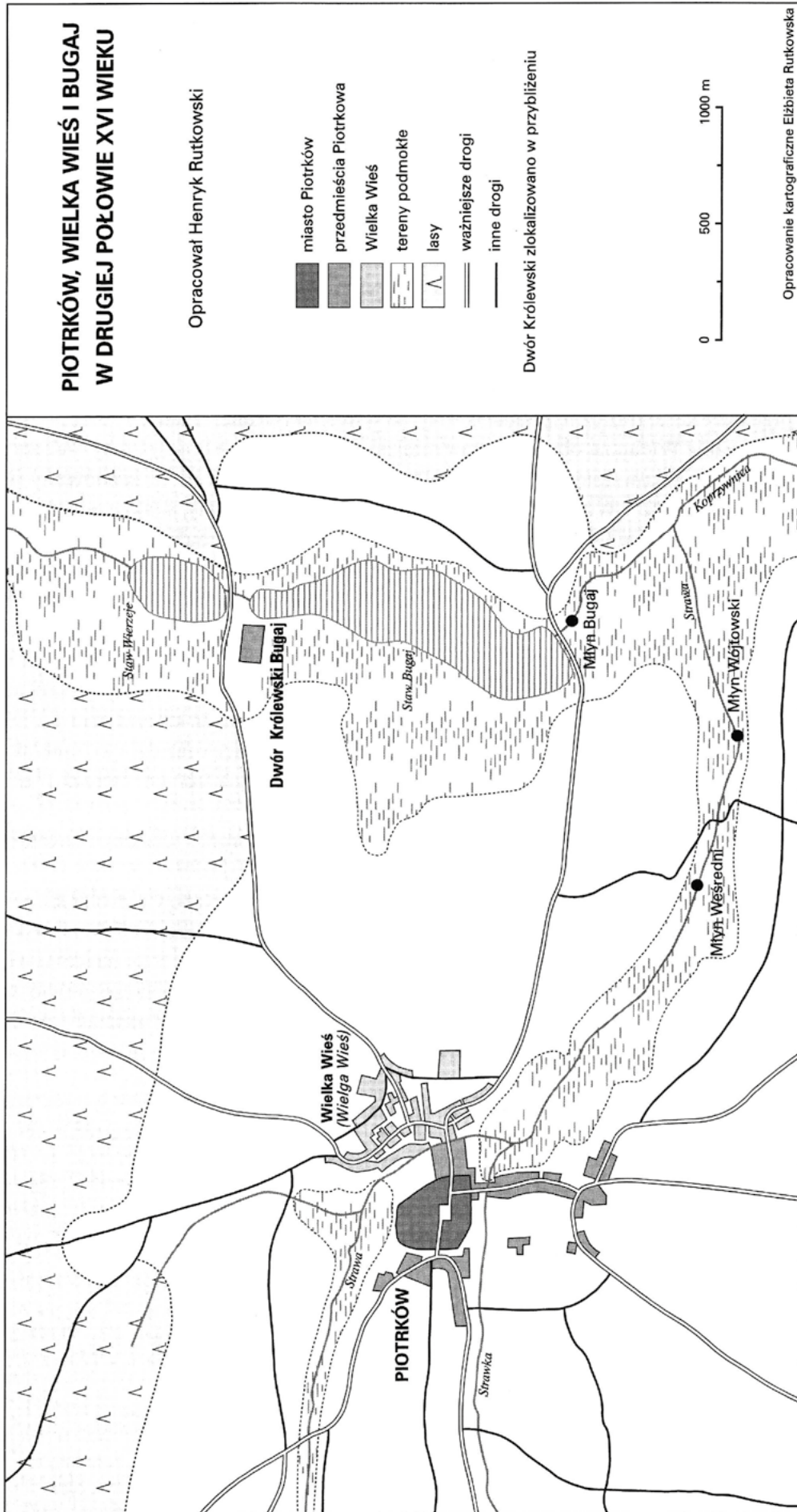
³⁹ ASK LVI, nr S. 2. III, k. 33v–35 (inwentarz z 1568 r.); AGAD, Rachunki królewskie, nr 219, k. 59; LWWK 1564, cz. 1, s. XL; H. Rutkowski, *Zamek*, s. 162 n.; tenże, *Piotrków*, s. 45, 47; T. Jakimowicz, *Dwór*, s. 167; A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August, król polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996, s. 415.

⁴⁰ H. Rutkowski, *Zamek*, s. 162, przyp. 28.

⁴¹ K. Głowacki, *Urbanistyka*, s. 10 n., 34 n., 40.

⁴² LWWK 1564, cz. 2, s. 40.

⁴³ Zob. m.in. S. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław 1968.

Mapa 1. Piotrków, Wielka Wieś i Bugaj w drugiej połowie XVI w.

nych obserwatorów siedziby królewskiej elementami wyróżniającymi się były wieże bramne, resztę zasłaniało ogrodzenie. Położenie w sąsiedztwie drogi umożliwiało łatwą komunikację m.in. z zabudowaniami dworskimi na drugim brzegu stawu. Można także dodać, iż plan gruntów z 1824 r. umieszcza w pobliżu nazwę „Łąki Królówki”.

Okazały dwór na Bugaju nie przetrwał długo, już w 1588 r. był w dużym stopniu zdewastowany⁴⁴. W połowie następnego stulecia Andreas Cellarius stwierdził jego upadek⁴⁵.

Na mapie dodatkowej oznaczono młyny – oprócz Bugaja, który występuje na mapie głównej, także dwa inne młyny, Wójtowski i Weśredni. Ten ostatni był także nazywany Poznańskim, a został zlokalizowany hipotetycznie tam, gdzie na mapach z końca XVIII w. znajduje się młyn Farny. Pozostałych dwóch młynów pod Piotrkowem, czyli pod Wielką Wsią, nie udało się umiejscowić⁴⁶.

Mapa ta pokazuje bardziej szczegółowo sieć komunikacyjną w najbliższej okolicy Piotrkowa, uzupełniając drogi z mapy głównej wybranymi drogami innymi. Spośród tych ostatnich mogły w XVI w. mieć większe znaczenie dwa połączenia, które tak prowadziły z Wielkiej Wsi (a więc i z zamku królewskiego), że omijało się miasto. Pierwsza droga łączyła szlak wychodzący na północ z przedłużeniem przedmieścia Bykowskiego – w miejscu jego rozdzielenia (śladem większej części tej drogi są dzisiaj ulice Spacerowa i Partyzantów do skrzyżowania z ulicą Mickiewicza). Drugie połączenie funkcjonowało między drogą wychodzącą z Wielkiej Wsi w kierunku południowo-wschodnim (obecnie ulice Jeruzolimska i Sulejowska) a drogą na przedłużeniu przedmieścia Przedborskiego (ulica Zalesicka); mapa obejmuje tylko część tego połączenia .

1998 r.

⁴⁴ ASK LVI, nr S. 2. IV, k. 127–127v (inwentarz).

⁴⁵ „[...] palatium regium extra urbem in paludoso loco situm [...] collapsum est”, A. Cellarius, *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae [...] descriptio* (1659), [w:] L. (W.) Mitzler de Kolof, *Historiarum Poloniae [...] collectio magna*, t. 1, Varsoviae 1761, s. 559.

⁴⁶ ASK I 25, k. 253v (1577 r.); P. Wielkopolska, t. 2, s. 195, 251; LWWK 1564, cz. 2, s. 31; LWWK 1628, cz. 2, s. 24.

III.6.22.4. PLESZEW

*Milena Stępnia, Michał Gochna*¹

Wśród planów miast zawartych w niniejszym tomie AHP Pleszew (w XVI w. Pleszów) reprezentuje miasto prywatne, które było własnością rodzin szlacheckich. W rekonstrukcji układu przestrzennego miasta w XVI w. posłużono się metodą retrogresywną, uzupełniając informacje z późniejszych źródeł kartograficznych o dane ze źródeł pisanych z badanej epoki.

Za podstawę kartograficzną przyjęliśmy zachowany w Archiwum Państwowym w Poznaniu plan Pleszewa sporządzony po pożarze miasta w 1806 r.² Egzemplarz ten jest kopią w skali 1:1000, wykonaną w 1827 r. Nieznany pozostaje oryginalny szkic. Na planie wyrysowano działki zabudowy miasta z podziałem na te, które spaliły się w 1806 r. i te, które ocalały. Widać na nim wyraźnie, że zgorzała niemal cała centralna część Pleszewa (w naszej rekonstrukcji odpowiada ona zasięgowi miasta w XVI w.). Granice działek oraz przebieg ulic wyrysowane zostały w dwojaki sposób: oznaczono ich faktyczny układ sprzed pożaru oraz wytyczono nowe, choć bardzo zbliżone w stosunku do poprzednich, celem uregulowania całego układu miasta. Zmiany te nie są znaczące, obejmują przeważnie wyprostowanie lub poszerzenie fragmentów ulic miejskich, wydłużenie niektórych z nich, wyrównanie granic kwartałów zabudowy w taki sposób, aby ich granice były proste i przecinały się pod kątem 90 stopni lub zbliżonym do takiego. Regulacja ta okazała się trwała – dzisiejszy przebieg ulic i granic kwartałów zabudowy w znacznym stopniu odpowiada założeniom wówczas przyjętym. W naszej rekonstrukcji za punkt wyjścia przyjęliśmy oznaczone na planie granice działek i ulic w wersji starszej, sprzed pożaru.

Oprócz granic działek i ulic na planie tym oznaczono również tereny przyległe do trzech kościołów pleszewskich: Ścięcia św. Jana Chrzyciela, szpitalnego Świętego Ducha i św. Floriana. Nie wyrysowano jednak samych budynków kościelnych. Na placu rynkowym oznaczono zaś cztery figury: Matki Bożej oraz świętych Jana, Wawrzyńca i Floriana. W ich sąsiedztwie wyrysowano cztery bliżej nieokreślone budynki w dwóch blokach zabudowy, które mogły odpowiadać budynkowi ratusza i kramom kupieckim. Niektóre ulice mają nazwy własne, część z nich w języku niemieckim.

Oprócz przedstawionego wyżej planu Pleszewa z pierwszej połowy XIX w. posiłkowaliśmy się również innymi ujęciami kartograficznymi: mapą Davida Gilly'ego w wersjach rękopiśmiennej z 1793 i drukowanej z lat 1802–1803, *Urmesstischblätter*, *Messtischblatt*, a także WIG³.

¹ Autorzy składają podziękowania Grzegorzowi Gmyrkowi, który zechciał przejrzeć niniejszy tekst i podzielić się cenną wiedzą z zakresu archeologii Pleszewa.

² AP Poznań, Starostwo Powiatowe w Pleszewie, L. Pleszew 49. Plan ten nosi tytuł: *Plan von den Plätzen der abgebrandten Stadt Pleschen vermessen im Monat Juli 1806 durch den Bauminspector Grapow, copirt im Juli 1827 durch Kaeufer Feldwebel*; zob. *Katalog planów miast i wsi wielkopolskich*, z. 2: *Plany przechowywane w archiwach państwowych w Poznaniu i w Bydgoszczy z terenu powiatów (według stanu z roku 1918): Jarocin, Pleszew, Śrem, Środa, Września*, oprac. K. Górską-Gołaską, Warszawa 1968, s. 60, ryc. 23. O planie tym pisali m.in. A. Gulczyński, *Spółeczeństwo w przestrzeni miejskiej*, „Rocznik Pleszewski”, t. 11, 2011, s. 155–164; E. Linette, *Pleszew, województwo poznańskie. Studium historyczno-urbanistyczne*, Poznań 1966 (P.P. Pracownia Konserwacji Zabytków i Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej w Poznaniu).

³ Gilly 1802; Gilly-Cron; UMTB, ark. 2347 (1829 r.); MTB, Topographische Karte, 1:25 000, ark. 4172 (Pleschen, 1889 r.); WIG.

Główną rolę w naszej rekonstrukcji planu XVI-wiecznego Pleszewa odgrywają jednak źródła pisane, w tym księgi miejskie urzędów rady i ławy⁴. Większość spraw rozstrzyganych przed sądem miejskim dotyczyła przede wszystkim dziedziczenia majątku, oprawy wiana i transakcji kupna-sprzedaży bądź wymiany nieruchomości. Cechą charakterystyczną tych zapisek jest szczegółowy opis lokalizacji obiektów będących przedmiotami transakcji, poprzez podanie nazw ulic, sąsiadów i pobliskich obiektów. Z tego względu informacje te posłużyły jako uzupełnienie dotychczasowych ustaleń, poddanych weryfikacji, przy próbie rekonstrukcji układu przestrzennego Pleszewa i jego przedmieść. Potencjał gospodarczy miasta pokazują z kolei rejestry poborowe z drugiej połowy XVI i początku XVII w.⁵

Dzieje Pleszewa były przedmiotem wielu studiów. Wśród nich wymienić można prace Marii Majczakówny⁶ i Franciszka Kryszaka⁷, choć część z ustaleń w nich zawartych jest już przestarzała i wymaga weryfikacji. Pierwsza z wymienionych publikacji stanowi streszczenie pracy naukowej autorki, bez przypisów i bibliografii (praca pozostaje nieznana). Podobnie rzecz się ma w przypadku pracy Władysława Zientarskiego *Zarys dziejów parafii pod wezwaniem Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Pleszewie*⁸. Podstawowym opracowaniem dotyczącym dziejów Pleszewa jest monografia miasta z 1989 r. powstała pod redakcją Mariana Drozdowskiego, wraz z zamieszczonymi w niej schematycznymi planami średniowiecznego Pleszewa⁹. Z nowszych prac wymienić należy artykuły publikowane na łamach „Rocznika Pleszewskiego”, m.in. w trakcie prac nad przygotowywaną nową monografią Pleszewa¹⁰, prace edytorskie Tomasza Jurka¹¹ i Adama Kozaka¹² oraz inne¹³. Niestety, rekonstrukcja zmian układu przestrzennego miasta nie cieszyła się jak dotąd większym zainteresowaniem badaczy historii Pleszewa¹⁴. W przytoczonych opracowaniach temat ten pojawiał się sporadycznie. Pewne interesujące ustalenia przynoszą nieliczne badania archeologiczne¹⁵.

Uwarunkowania topograficzne były jednym z ważniejszych czynników oddziałujących na położenie i rozwój Pleszewa. Miasto usytuowane jest na płaszczynie morenowej zwanej Wysoczyzną Kaliską i będącej częścią Niziny Wielkopolskiej. Różnice wysokościowe poszczególnych części miasta są niewielkie. Wysokość położenia rynku wynosi 129,9 m n.p.m., osiągając 130,9 m n.p.m. po wschodniej

⁴ Wykorzystano zapiski z akt miejskich Pleszewa zgromadzonych w AP Poznań, w zespole Akta miasta Pleszew (AmPI), wśród których znalazły się księgi radzieckie z lat 1428–1563, 1564–1640, 1570–1572 (fragm.) i ławnicze z lat 1494–1554, 1558–1569, 1569–1584, 1584–1597, 1598–1636.

⁵ RPWK, kls, 1552, nr 727, 742; RPWK, kls, 1564, nr 287, 489; RPWK, kls, 1565, nr 440, 672, 673; RPWK, kls, 1576, nr 306, 464, 479; RPWK, kls, 1579, nr 459, 460, 695; RPWK, kls, 1580, nr 450, 451, 690; RPWK, kls, 1581, nr 460, 697; RPWK, kls, 1591, nr 441, 662; Parczewski.

⁶ M. Majczakówna, *Pleszew w wiekach średnich*, Pleszew 1925.

⁷ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa na podstawie źródeł historycznych*, Pleszew 1938.

⁸ W. Zientarski, *Zarys dziejów parafii pod wezwaniem Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Pleszewie*, Pleszew 1994. Praca powstała w 1935 r. We wstępie do wydania zaznaczono, że autor korzystał ze zbiorów AAG, jednak nie zdążył opatrzyć pracy aparatem naukowym. Wydawca, Pleszewskie Towarzystwo Kulturalne, postanowiło wydać pracę W. Zientarskiego w wersji pozostawionej przez autora.

⁹ *Dzieje Pleszewa*, red. M. Drozdowski, Kalisz 1989, plany na s. 41, 49.

¹⁰ S. Małyszko, *Zabytkowy kościół pw. św. Floriana w Pleszewie*, *Rocz. Plesz.*, t. 5, 2005, s. 54–71; T. Jurek, *Wokół najdawniejszych dziejów Pleszewa – pytania, problemy, perspektywy*, *Rocz. Plesz.*, t. 8, 2008, s. 152–157; tenże, *Ze źródeł do średniowiecznej historii Pleszewa*, *Rocz. Plesz.*, t. 8, 2008, s. 177–188; M. Zwierzykowski, *Pleszew w dobie nowożytnej od końca XV w. do 1793 r. Perspektywy badawcze*, *Rocz. Plesz.*, t. 8, 2008, s. 158–163; S. Małyszko, *Dziedzice miasta Pleszewa*, *Rocz. Plesz.*, t. 7, 2007, s. 61–68; A. Kozak, *Burmistrzowie i rajcowie późnośredniowiecznego Pleszewa (1428–1519)*, *Rocz. Plesz.*, t. 11, 2011, s. 174–192; tenże, *Wójtowie i ławnicy późnośredniowiecznego Pleszewa (1494–1519)*, *Rocz. Plesz.*, t. 12, 2012, s. 197–213; tenże, *Testamenty mieszczan pleszewskich w późnym średniowieczu*, *Rocz. Plesz.*, t. 13, 2013, s. 155–163; tenże, *Kilka scen z życia późnośredniowiecznego miasta. Pleszewianie przed sądem konsystorza kaliskiego w latach 1480–1486*, *Rocz. Plesz.*, t. 14, 2014, s. 234–255; M. Stępiak, *Anna Tęczyńska i mieszkańcy Pleszewa w latach 1520–1550*, *Rocz. Plesz.*, t. 13, 2013, s. 164–183; tenże, *Pleszew i jego mieszkańcy w latach 1531–1563*, *Rocz. Plesz.*, t. 14, 2014, s. 256–284; P. Dembiński, *Prepozyt uniejowski Stanisław Pleszewski i „wykaz” posiadaczy nieruchomości w Pleszewie z 1476 roku*, *Rocz. Plesz.*, t. 14, 2014, s. 222–233.

¹¹ T. Jurek, *Najdawniejsze zapiski z księgi miejskiej Pleszewa (1428–1444)*, Poznań 2011.

¹² *Najstarsza pleszewska księga radziecka. Zapiski z lat 1485–1519*, wyd. A. Kozak, Poznań 2014.

¹³ E. Linette, *Pleszew*; P. Dembiński, *Stanisław Pleszewski*, [w:] PSB, t. 42, s. 13–14. Z nieco starszych prac wspomnieć należy jeszcze: A. Gąsiorowski, *Mikołaj z Pleszewa*, [w:] PSB, t. 21, s. 132; W. Maisel, *Prawo magdeburskie miasta Pleszewa*, SMDWP, t. 8, z. 1, s. 67–82.

¹⁴ Zwracał na to uwagę już G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych na terenie miasta lokacyjnego Pleszewa w latach 2005–2009*, *Rocz. Plesz.*, t. 10, 2010, s. 72–76.

¹⁵ Tamże; E. Pudełko, *Prace archeologiczne Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w latach 1981–1984*, „Rocznik Kaliski”, t. 19, 1986, s. 265–282.

stronie XVI-wiecznego miasta (okolice skrzyżowania dzisiejszych ulic Kaliskiej i Wodnej), 129,9–130,1 m n.p.m. po stronie północnej (okolice ul. Hallera) i 127,5–130,5 m n.p.m. na zachód od kościoła św. Floriana (okolice ul. Kopernika). W kierunku południowym obserwujemy największe nachylenie terenu, osiagające przy rzeczce Ner ok. 118,9 m n.p.m.¹⁶

W okolicach miasta przepływa kilka cieków. Wspomniany Ner (w XVI w. Radobycz) wpływa do Proсны na wschód od Pleszewa. Z kolei na północ od miasta swoje początki bierze Pleszewski Potok (w początkach XX w. i wcześniej jedno z jego źródeł znajdowało się w okolicach dzisiejszej ul. Glinki)¹⁷. W nieco większym oddaleniu (ok. 9 km) na zachód od Pleszewa leży koryto Lutyni, stanowiącej lewy dopływ Warty¹⁸. Klimat i uwarunkowania glebowe sprzyjały rolnictwu, a szczególnie uprawie żyta oraz hodowli bydła i trzody¹⁹. Natomiast położenie w bliskim sąsiedztwie Kalisza i Jarocina zadecydowało o rozbudowie miasta przy trakcie handlowym łączącym Poznań z Krakowem.

Data lokacji Pleszewa pozostaje nieznana. Najstarsza wzmianka źródłowa o mieście pochodzi z 1283 r. W dyplomie wystawionym przez Przemysła II, księcia poznańskiego i kaliskiego, wymieniono Pleszew wśród innych miast poddanych pod jurysdykcję Kalisza. Użyto tu zwrotu *civitas Plessow*²⁰, co poświadcza, że miasto posiadało już wówczas prawa miejskie. Było ono własnością prywatną. Nie wiadomo, przez kogo zostało założone. Pierwsze znane informacje o jego właścicielach pochodzą z końca XIV w. W latach 1391–1400 był nim Wawrzyniec z Kępy, piszący się również z Rozdrażewa, syn wojewody poznańskiego Wincentego z Kępy, z rodu Doliwów. Na początku XV w. sprzedał on miasto Sędziwojowi z Szubina, wojewodzie kaliskiemu, i tym samym przeszło ono w ręce rodu Pałuków. W XV stuleciu Pleszew często zmieniał właścicieli. W wyniku częstych sporów doszło tu nawet do podziału miasta między Trzcielskimi a Zarembami z Cielczy. Ostatecznie w 1443 r. miasto skupił jako jedną własność Mikołaj Cielecki²¹. W tym czasie Pleszew można określić miastem średniej wielkości, w 1458 r. wysłano bowiem z miasta 12 piechurów na wyprawę malborską²². To pasuje je wśród ośrodków II kategorii²³.

Po śmierci Mikołaja Cieleckiego w 1465 r. miasto zostało podzielone pomiędzy jego synów: Stanisława, Jana, Wojciecha i Mikołaja. Po raz kolejny dokonano podziału Pleszewa w 1467 r. po śmierci Jana Cieleckiego. Dokument podziału zawiera interesujące informacje na temat pleszewskiej siedziby dworskiej, o czym szczegółowo będzie mowa w dalszej części komentarza. Na podstawie tego źródła Paweł Dembiński szacuje ludność miasta w tym czasie, wraz z mieszkańcami dworu i tamtejszą czeladzią, na 337–450 osób²⁴.

Do zjednoczenia miasta doszło dzięki staraniom Mikołaja Cieleckiego, któremu udało się spłacić roszczenia pozostałych spadkobierców²⁵. Tenże właściciel wykazywał troskę o miejscowe kościoły, a w szczególności przyczynił się do odnowienia kościoła parafialnego św. Jana Chrzciciela oraz do fundacji mansjonarzy w mieście w 1447 r.

Druga połowa XV i XVI w. również upłynęły pod znakiem częstych zmian własnościowych miasta. W tym okresie Pleszew był w posiadaniu Tęczyńskich, książąt raciborskich z rodu Przemyślidów, Kościeleckich i Zborowskich²⁶. Anna Tęczyńska, córka Zbigniewa Tęczyńskiego, zasłużyła się w historii Pleszewa jako hojna dobrodziejka troszcząca się o rozwój kulturalny ośrodka. Przede wszystkim była fundatorką kościoła Świętego Ducha ze szpitalem dla ubogich²⁷. Około 1504 r. poślubiła Mikołaja III, księcia raciborskiego z dynastii Przemyślidów, który w 1506 r. na zasadzie wyderkafu nabył od żony

¹⁶ Ortofotomapa, www.geoportal.gov.pl (dostęp: 27.02.2017); Mapa topograficzna, tamże (dostęp: 27.02.2017); Mapa rastrowa, tamże (dostęp: 27.02.2017).

¹⁷ Ortofotomapa; Mapa rastrowa; Mapa topograficzna; WIG; MTB.

¹⁸ J. Jaskulski, *Najdawniejsza przeszłość (do końca XV w.)*, [w:] *Dzieje Pleszewa*, s. 19–20.

¹⁹ Tamże, s. 20.

²⁰ KDW I, nr 528.

²¹ T. Jurek, *Najdawniejsze zapiski*, s. 8–9.

²² E. Callier, *Powiat kaliski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny*, Poznań 1887, s. 21. Nie jest do końca jasne, czy rzeczywiście wysłano z Pleszewa tylu piechurów, czy też takie było jego zobowiązanie.

²³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, tab. 5, s. 110.

²⁴ AP Poznań, Poznań Gr. 7, s. 444–449; P. Dembiński, *Prepozyt uniejowski*, s. 231. Dr. Pawłowi Dembińskiemu dziękujemy za wskazanie tego dokumentu.

²⁵ T. Jurek, *Najdawniejsze zapiski*, s. 9.

²⁶ M. Zwierzykowski, *Pleszew*, s. 159.

²⁷ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 8–9.

Pleszew i kilkanaście wsi. Jednakże po rychłej śmierci Mikołaja jego brat, książę raciborski Walenty w 1508 r. zrzekł się zapisów i tym samym Pleszew powrócił do wdowy²⁸. W 1531 r. Anna Raciborska ponownie sprzedała miasto Pleszew z dworem i wsiami przyszłemu mężowi, podkomorzemu dobrzyńskiemu Janowi Kościeleckiemu herbu Ogończyk, który w następnym roku powiększył dobra pleszewskie o wieś Malinie, zakupioną od Andrzeja Malińskiego²⁹. Anna z Tęczyńskich zmarła ok. 1552 r., a Jan Kościelecki ożenił się z Katarzyną z Górki. Po jego śmierci w 1553 r. zarząd nad miastem objęła Katarzyna i sprawowała go do czasu zawarcia małżeństwa z Rafałem Działyńskim, kasztelanem brzeskim kujawskim, w 1555 r.³⁰, potem zaś majątek pleszewski przypadł siostrze Jana Kościeleckiego, Jadwidze i Zofii³¹. Od 1569 r. źródła poświadczają, że kolejnym właścicielem miasta był Jan Zborowski herbu Jastrzębiec, kasztelan gnieźnieński i starosta odolanowski³². Zmarł on w 1604 r., a zarząd nad majątkiem przypadł jego żonie, Katarzynie z Konar Zborowskiej, córce Jana z Kobylina Konarskiego³³.

O pozycji Pleszewa w drugiej połowie XVI w. świadczą informacje z rejestrów poborowych. Miasto płaciło, w zależności od roku poboru, podatek od pięciu–sześciu młynów, folusza, stępy (razem od 8 do 10 kół), 10 garnców gorzałczanych i 9 łanów miejskich. W tym czasie w Pleszewie działało ponad 80 rzemieślników³⁴.

Obecna topografia miasta pozwala w jakimś stopniu na odtworzenie domniemanego jego układu w XVI w., a w tym jego zasięgu, dzięki ulicom biegnącym wokół centrum na północy (Tyniec i Panieńska), wschodzie (Kilińskiego) i południu (Garncarska). Prawdopodobnie ich przebieg odpowiadał istniejącym wówczas obwarowaniom i/lub fosie. Rozbudowa ośrodka wzdłuż drogi wylotowej do Poznania i jego późniejsza przebudowa sprawiły, że od strony zachodniej jego średniowieczny zarys uległ zatarciu, jednak plan miasta z 1806/1827 r. pozwala na rekonstrukcję tej części granicy Pleszewa³⁵. Wydaje się, że tak zarysowane granice miasta odpowiadają jego przypuszczalnej wielkości w XVI w., na którą wskazują przytaczane wyżej dane z rejestrów poborowych.

Już w średniowieczu Pleszew był otoczony jakimś rodzajem umocnień. Nie wiemy, jaki miały one charakter, ale z pewnością nie były murowane³⁶. W 1558 r. określone zostały jako *val[li]uas*³⁷. Prawdopodobnie miasto otoczone było płotem, jednak ostateczne potwierdzenie charakteru tych umocnień wymaga dalszych badań³⁸. Prawdopodobną ich lokalizację wytycza dzisiaj przebieg ulic Garncarskiej i Tynieckiej, od których prowadzi uliczka zwana Bramkową, wiodąca, jak sama nazwa wskazuje,

²⁸ Teki Dworzaczka, 816 (nr 863) 1508: „Ill. Walenty z Bożej łaski ks. śląski, opawski i raciborski, zrzeka się dd. dziedzicznych, tj. miasta Pleszew i wsi przyl., jako też wszelkich swych praw i zapisów do tych dd., a przede wszystkim zapisu 10. 000 z które ol. ks. Mikołaj śląski, opawski i raciborski, brat jego rodz., przez swą żonę Annę na tym mieście i wsiach przyl. miał wyderk., na rzecz tejże Anny, głaty swej”; por. S. Małyszko, *Dziedzice miasta Pleszewa*, s. 64.

²⁹ Teki Dworzaczka, 2726 (nr 4 zs. inscr. i res.) 1531: „obl. 1531. Anna z Tenczyna dz-a w Pleszewie, wdowa po ol. Miklaszu ks. raciborskim dd. swe dziedz. zamek i m. Pleszew wraz z wsiami przyl. Baranowo W. i Baranowo M., Piekarczewo, oraz 1/2 w Zawidowicach, Radzimie, Lassowo, Lapkowo, Czasnijno, Wolija, Zlijebicz, Piwonice, Gostyczyna, Zagorzyno, miasto Raszkowo i wsie Raszkowno, Gorzno, w Malinicach 4 łany, Zirniki, Wyganki, m. Potarzyca z wsią Potarzycką w p. kalis. Janowi z Kościelca podkomorzemu dobrzyń., s. Mikołaja K. wdy kalis. sty brzesk., dobrzyń. wiecz. rezygnuje; Andrzej Zakrzewski wojski pozn. i starosta rogoziński, Jan Pruszek cześnik kaliski”.

³⁰ AmPl, I. 3, s. 205, 209, 210. Zapiski z 26 X 1554, 9 i 16 V 1555 r.: „magistra domina Catherina de Gorka palatina Lanciciensis et domina in Pleshow”; M. Stępiak, *Pleszew i jego mieszkańcy*, s. 257–258.

³¹ Teki Dworzaczka, 2047 (nr 22) 1557: „Jan, Marcin i Stanisław Lisiący, intromit. do cz-e miasta Pleszów, Zofii ż. Sebastj. Mieleckiego, klana wiślick. i Jadwigi wdowy po ol. Sewerynie Bonarze z Balic, klanie sandeckim, sióstr rodz. z Kościelca, spadkob. ol. Jana z K. wojewody łączyc. [...] dziedzica w Pl. do 1 1/2 łana i ćwierci roli os. w 17 grz.” (f. 519); AmPl, I. 2, s. 213, 222–223, 223–224; AmPl, I. 3, s. 9–11.

³² AmPl, I. 12, s. 3, 5–7; AmPl, I. 13, s. 1, 21.

³³ AmPl, I. 14, s. 134, 168.

³⁴ RPWK, kls, 1552, nr 727, 742; RPWK, kls, 1564, nr 287, 489; RPWK, kls, 1565, nr 440, 672, 673; RPWK, kls, 1576, nr 306, 464, 479; RPWK, kls, 1579, nr 459, 460, 695; RPWK, kls, 1580, nr 450, 451, 690; RPWK, kls, 1581, nr 460, nr 697; RPWK, kls, 1591, nr 441, 662.

³⁵ J. Jaskulski, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 29.

³⁶ G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych*, s. 72–76; E. Pudółko, *Prace archeologiczne*, s. 271. Wizerunek murowanej wieży, czy to na herbie obecnym, czy też XVI-wiecznym, traktować należy jako manifestację potęgi miasta, a nie jako dowód na istnienie murowanych umocnień; por. M. Gochna, *Herby* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.7.4.

³⁷ AmPl, I. 11, s. 1–2.

³⁸ Informacja ustna od G. Gmyrka, na podstawie jego wieloletnich doświadczeń z wykopalisk w Pleszewie, w trakcie których nie odnaleziono żadnych śladów umocnień ziemnych ani palisady.

w kierunku bramy lub furty miasta³⁹. Szczególne znaczenie ma tu nazwa ul. Tyniec, oznaczająca ogrodzenie lub drewniany płot, co potwierdzałoby tezę o istnieniu w jej okolicy właśnie płotu⁴⁰. Wiemy ponadto, że do miasta prowadziła brama w okolicy ul. Stokowej⁴¹, jednak jej lokalizacja pozostaje nieznana. Domniemany płot otaczający Pleszew stopniowo zanikał. W końcu XVIII w. już go nie było⁴². Ponieważ charakter i dokładny przebieg umocnień miejskich nie jest znany, nie oznaczaliśmy ich na naszym planie.

Miasto otoczone było częściowo fosą. Wspomniana ona została już w zapisce z ksiąg miejskich w 1531 r., kiedy to władze Pleszewa dokonały podziału dóbr między braćmi, Janem plebanem z Wilkowyi i Marcinem, który miał zatrzymać w swoim dziale 2 wolne łany, jatkę rzeźniczą, ogród i dom stojący na zachód od fosy (pryimek *extra* wskazuje, że nieruchomości te leżały poza miastem)⁴³. Pewna jej część istniała jeszcze w 1793 r., prowadził wówczas przez nią mały most⁴⁴. Świadczy to o tym, że w przypadku pozostałych dróg wylotowych z miasta mosty nie były potrzebne, a więc prawdopodobnie nie było tam w tym okresie fosy. Tezę taką potwierdza w pewnej mierze plan miasta z 1806/1827 r., przedstawiający jedynie przy zachodniej granicy XVI-wiecznego Pleszewa fragment ciekłu, który traktujemy jako pozostałość dawnej fosy. Co więcej, sondażowe badania archeologiczne prowadzone w latach 80. XX w. u zbiegu ulic Kaliskiej i Garncarskiej, a więc przy wschodniej granicy XVI-wiecznego miasta, wykluczyły istnienie w tym miejscu zarówno fosy, jak również murów miejskich. Odkryto wówczas jamy odpadowe, zawierające znaczną ilość fragmentów ceramiki, pochodzącej najprawdopodobniej z pobliskiego warsztatu garncarskiego⁴⁵. W związku z powyższym zdecydowaliśmy się oznaczyć na naszym planie jedynie ten fragment fosy, który występował na planie z 1806/1827 r., uwzględniając badania archeologiczne, w świetle których zasypana fosa tworzy dziś ul. Łąkową⁴⁶. Zastrzec jednak należy, że sprawa obwarowań Pleszewa (palisada, fosa) wymaga dalszych, pogłębionych badań, zwłaszcza archeologicznych⁴⁷.

Przechodząc do opisu Pleszewa wewnątrz granic miasta, zaczynamy od przedstawienia siatki ulic. Do najstarszych z nich należały ulice: Kaliska⁴⁸, Glińska⁴⁹, Kozia⁵⁰ i Stokowa⁵¹. Już na początku XV stulecia zostały one częściowo wybrukowane⁵². W księdze radzieckiej z lat 1428–1563 w 1485 r. dokonano wpisu, w którym Ful szewc, Piotr, brat szewca Stefana i Piotr Piórko za karę mieli układać „mur na ziemi”, czyli kamienną drogę określoną również mianem bruku. W kolejnej zapisce mieszczanie o przydomkach Siadło, Uszko i Miedźwiedz z Rybą na polecenie burmistrza mieli wymurować po jednej mierze, czyli pręcie bruku⁵³. Natomiast najbardziej

³⁹ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 10.

⁴⁰ *Słownik języka polskiego*, t. 7, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1919, s. 189; A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 589; *Tyn*, [w:] *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, red. Z. Głoger, t. 4, Warszawa 1903.

⁴¹ AmPl, I. 2, s. 158. Zapiska z 28 X 1543 r. dotyczy sprzedaży domu przez Annę z Tęczyna Zofii, wdowie po Zygmuncie ślusarzu. Według informacji dotyczących lokalizacji tej nieruchomości, dom stał przy ul. Stokowej obok bramy. Być może były to wrota do miasta: „hoc iacentem domum **penes portam in platea alias Stokowa**”.

⁴² A. Szymański, *Pleszew w XVIII wieku w świetle spisów pruskich*, Pleszew 1996, s. 9; J. Jaskulski, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 19–50.

⁴³ AmPl, I. 2, s. 8: [14 III 1531 r.] „Martinus predictus ipsius frater iunior duos mansos liberos, maccellum eciam liberum carnificum, ortum et domum in orto eodem, prout ex antiquo ibidem est sita, scilicet **extra fossatum** versus occidentem, ex opposito alodii advocati, pro sua totali porcione retinebit”.

⁴⁴ A. Szymański, *Pleszew w XVIII wieku*, s. 9.

⁴⁵ E. Pudelko, *Prace archeologiczne*, s. 271.

⁴⁶ Informacja ustna od G. Gmyrka.

⁴⁷ Por. Tomala Kal., s. 37.

⁴⁸ AmPl, I. 2, s. 80.

⁴⁹ Tamże, s. 25, 38.

⁵⁰ Tamże, s. 36.

⁵¹ Tamże, s. 40, 61, 62, 77.

⁵² M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 10.

⁵³ T. Jurek, *Najdawniejsze zapiski*, s. 82–83; por. AmPl, I. 2, Księga radziecka 1428–1563, s. 268: „Item Fulo sutor pro pena tenetur {quatuor} <duas> virgas **litostrati alias brukv** labora[re]. Item Petrus frater Stephani suttoris duas virgas **litostrati** facere pro pena debet. Petrus Pyorko sex virgas litostrati tenetur pecunnis propriis. Item Voltowa solvit pro sepultura eclesie pro sua ancilla Barbara dive memorie viginti grossos. Item pro sepultura dive memorie Szwra [?] dederunt dimidiam 2am marcem. Item Boemus iuvenis tres fertones persolvit. Item anno Domini 1485 feria tertia ante Hedvigis [11 X 1485 r.] fecimus rationem totalem toti communitati. Item de summa, que est posita in cisterna, quatuor marcas sine sex grossis et duos

ruchliwymi i najstarszymi drogami handlowymi miały być ulice Krakowska i Wrocławska, a z wiejskich – Lenartowicka⁵⁴.

Dla interesującej nas drugiej połowy XVI w. potwierdzone zostało występowanie następujących nazw i określeń ulic: Ciasna (określona jako uliczka, na co wskazuje jej nazwa), Glińska, Jarocka, Kaliska, Kościelna, Kozia, Lenartowska, Łazienna, Malińska, Młyńska, Pleszewska („ku Kaliszowi idąc”), Poboczna (na tyłach domów), Poznańska, Stokowa, Grodzka, Zduńska, „droga do Chodeczy” (dzisiejszego Chocza; tam, na północ od miasta, mieszkańcy Pleszewa mieli ogrody⁵⁵ i spichlerze⁵⁶; inne określenia tej ulicy: „droga do młyna Borkowskiego”, „droga prowadząca do Choczewa”, „ulica idąca ku Chorzewu albo Młynowi Borowemu”), „droga prowadząca do św. Floriana” (również w jej okolicach mieszczanie posiadali ogrody⁵⁷), „ulica ku garniarzom”, „ulica do kościoła Jana Chrzciciela”, „ulica na Przedmieście Wielkie”, „ulica od Malińskiej ku zamkowi idąca”, „ulica prowadząca do targowiska na przedmieściu”, „ulica na Waliszewie”, „uliczka, którą chodzili na ratusz”, „uliczka, która szła ku ulicy Zduńskiej” i „uliczka, którą szli ku młynowi końskiemu”. Część z powyższych nazw ulic, co do których nie ma większych wątpliwości, oznaczyliśmy w naszej rekonstrukcji na podstawie planu miasta z 1806/1827 r. Być może oznaczona na tym planie ul. *Toepfer Strasse* (obecnie Krzyżowa) mogła być tożsama z wymienianą w źródłach XVI-wiecznych ul. Zduńską, jednakże nie mamy co do tego pewności i nie oznaczyliśmy jej na planie.

Jak twierdzi Maria Majczakówna, domy miejskie w Pleszewie były zbudowane z drewna. W przeważającej większości miały tylko parter, rzadziej piętro. Składały się z kilku izb z piecami lub bez. Ponadto posiadały komory do przechowywania żywności i kuchnie, a w domach zamożniejszych mieszkańców znajdowały się również izby czeladnicze⁵⁸. Każdy zamożniejszy mieszczanin pleszewski posiadał dom z polem lub ogrodem, kram bądź jatkę⁵⁹, a wielu z nich było również właścicielami browaru (choć mogło to oznaczać tylko sprzęty do ważenia piwa). Ślady drewnianej zabudowy mieszkalnej odkryto w trakcie prowadzonych w Pleszewie prac archeologicznych⁶⁰. W 1793 r. wszystkie domy miejskie określono jako drewniane⁶¹.

Poszczególne domostwa miały dostęp do wody, którą doprowadzano systemem wodociągów. Zapiski z ksiąg miejskich poświadczają istnienie w mieście kilku łaźni. Na przedmieściu Pleszewa zwanym Waliszewem⁶², którego lokalizacja nie jest dokładnie znana, funkcjonowała łaźnia miejska. Zapiska z 8 II 1591 r. dotyczy zakupu przez Frącka Raczka i jego żonę Jadwigę domu usytuowanego obok nieruchomości Pawła krawca, przy drodze prowadzącej od narożnika rynku do łaźni miejskiej⁶³. Interesujące informacje zawierają zapiski z 1564 r. Karty tej księgi zostały poważnie zniszczone, jednak dowiadujemy się, że ówczesna właścicielka miasta Jadwiga z Kościelca poleciła swojemu zarządcy, Wojciechowi Pruskowskiemu, wykupić łaźnię z rąk uczciwej Anny, żony Pawła łaźniebnika⁶⁴. Po jego

florenos. Eodem anno fecimus rationem communitati de pecunia eclesiastica de centum et triginta florenorum [!]. Tamże, s. 269: „Item nominantur, qui debent **murum terre wlgariter brug** reformare. Et primo Item Syadlo tenetur unam mensuram wlgariter prant. Item Husko prant. Item Myeczwyecz cum Pisce unum [...] wlgariter prand debent murare tunc, quando eis per preconsumem precip[ere]tur”.

⁵⁴ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 10.

⁵⁵ AmPl, I. 2, s. 136.

⁵⁶ Tamże, s. 157.

⁵⁷ Tamże, s. 180.

⁵⁸ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 11–12.

⁵⁹ Tamże, s. 24.

⁶⁰ G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych*, s. 74.

⁶¹ A. Szymański, *Pleszew w XVIII wieku*, s. 9. „Masywnych żadnych pojedynczych, wszystkie z drewna. Gontem, a także 20 pokryte słomą”.

⁶² AmPl, I. 12, s. 277–278: [30 IX 1575 r.] „Sprzedaż domu z ogródkiem za łaźnią na Waliszewie, tj. w tyle łaźni i obok drogi między Wojciechem Pieruskim i Pawłem cieślą, przez sławnego Jakuba Cieleckiego sławnemu panu Wojciechowi Orszualnce za 14 grzywien”.

⁶³ AmPl, I. 13, s. 262–263: [8 II 1591 r.] Zapiska dotyczy „sprzedaży domu przez sławnego Jakuba Szydę, leżącego obok Pawła krawca i drogi idącej do łaźni miejskiej uczyniona sławnemu Frąckowi Raczkowi i Jadwidze, jego żonie, za 28 grzywien”; tamże, s. 291–292: [5 VI 1592 r.] „Sprzedaż domu na rogu rynku leżącego, obok drogi ku łaźni i domu Jana Gomółki, z bydłem, gierażą i ze wszystkimi statkami do robienia piwa przynależącymi przez sławnego Walentego Bieńczyka i Annę, żonę jego, sławnemu Walentemu Widelczykowi i Łucji, żonie jego, za 150 grzywien. Do tego Walenty Widelczyk nie miał żadnej posessyi do tej gierażei ani powinności wg umowy między nimi mianej, tylko sławna Łucja, żona jego własna”.

⁶⁴ AmPl, I. 3, s. 2–3; AmPl, I. 10, s. 337–339: [24 II 1552 r.] „Testament zmarłego Pawła balwierza. Famati Grzegorz Szczurek i Błażej Kruz, obywatele pleszewscy, zmarłego providi Pawła balwierza z Pleszewa ostatniej woli opiekunowie

śmierci budynku łaźni uległy zniszczeniu, prawdopodobnie na skutek zaniedbania, ostatecznie Anna zrzekła się więc jej na rzecz społeczności miasta⁶⁵. Kolejną interesującą informację zawiera zapiska z 1570 r., poświadczająca, że wodę do zasilania łaźni czerpano ze studni. Uczciwa Dorota Wiórkowa razem ze swoim opiekunem, sławnym Wawrzyńcem Kostrzewą, zrzekła się części placu pod zabudowę studni „ku potrzebie łaźni” i na użytek mieszkańców Pleszewa. W zamian za to miała ona swobodę czerpania wody na potrzeby domowe⁶⁶.

Mieszkańcy Pleszewa mogli również czerpać wodę ze studni miejskiej, która mieściła się na rynku⁶⁷. Nie znamy jej dokładnej lokalizacji, nie oznaczyliśmy jej więc na naszym planie⁶⁸.

Księgi miejskie zawierają także informacje o studniach wspólnie użytkowanych przez sąsiadów. Interesująca zapiska pochodzi z 1537 r. i poświadcza istnienie studni między browarem opatrznej Elżbiety Janeczkowej i domem Mikołaja Liska. Zawarli oni ugodę w sprawie wspólnego jej użytkowania. Mikołaj swoją część sprzedał Elżbiecie za 1 kopę groszy, zastrzegając sobie prawo wyjazdu z domu w stronę bagna, czyli „na glinki”, bez zbaczania z wozem lub końmi w prawą stronę mielcucha Elżbiety⁶⁹. W 1588 r. sławny Mikołaj Bąba umożliwił swobodne użytkowanie studni sławnemu panu Tomaszowi Rózińskiemu⁷⁰, a w 1590 r. Maciej krawiec z Karminka sprzedał dom z wolnym wyjazdem przez tył Frącka Raczka i z wolnym braniem wody ze studni (jako sam używał i trzymał od Andrzeja młynarza i Katarzyny Sędzianki) sławnemu Jakubowi Szydzie, mieszczaninowi pleszewskiemu, i jego żonie Jadwidze, za 6 grzywien. Dom ten sąsiadował od tyłu z miejską łaźnią i domem Pawła krawca⁷¹. Z kolei zapiska z 1576 r. dotyczy zamiany mienia między mieszczanami oraz pozwolenia na wspólne użytkowanie studni i spuszczenie wody z mielcucha rynnami wpuszczonymi w ziemię⁷².

Rynek w Pleszewie był kwadratowy, a biegnące od jego środka ulice nie przecinały się w narożnikach i w ten sposób tworzyły plan w kształcie krzyża. Jest to tzw. turbinowy układ ulic, na terenie

i wykonawcy oraz Anna żona zmarłego stanęli przed sądem i rozporządzenie ostatniej woli na papierze spisane trzymając prosili, aby mu nadano moc prawną. 24 II 1552 w łaźni parowej providi Pawła balwierza na Waliszewie miasta Pleszewa w porze południowej Paweł balwierz słaby na ciele, zdrowy na umyśle sporządził testament: Annie, żonie swojej, razem z dziećmi zapisał dom ze wszystkimi sprzętami domowymi, ze wszystkimi dobrami ruchomymi i nieruchomymi. Anna zobowiązała się dać 2 grzywny Szymonowi słudze swemu. Bratu swemu Wojciechowi z tych wszystkich dóbr uczyniła zrzeczenie i uwolniła, zaś zapisał i ustanowił opiekunów i wykonawców tego testamentu, *famos* Grzegorza Szczurka i Błażeja Krusza, obywateli pleszewskich”.

⁶⁵ AmPl, I, 3, s. 3–4.

⁶⁶ Tamże, s. 36–37.

⁶⁷ AmPl, I, 12, s. 268–270, 356–357.

⁶⁸ Informacje dotyczące lokalizacji studni na rynku zawiera zapiska z 1579 r.; zob. AmPl, I, 3, s. 62–64: [11 IX 1579 r.] „Sprzedaż i wzdanie budy za 18 grzywien przez sławnego Marcina Szczynikę i Annę siostrę jego rodzoną jako dziedzicę sławnym małżonkom Stefanowi kuśnierzowi i Annie. Buda ta była zbudowana pomiędzy budami miejskimi i studnią miejską, a budą Grzegorza Choropchalika, i obok »przechodu« między budami idąc do ratusza”; AmPl, I, 12, s. 268–270: [10 VI 1575 r.] „Sprzedaż domu, albo budy przez sławnego pana Jakuba piekarza sławnemu Szymonowi Sobocie za 17 grzywien. Buda ta leżała obok studni miejskiej i budy Jędrzeja Niziołka”.

⁶⁹ AmPl, I, 2, s. 141: „Vendicio ac resignacio fontis per Nicolaum providum cognomine Lyssek honesta Elizabet Janeczkowa. In nomine Domini amen. Anno Virginei partus 1537, veniens personaliter providus concivis Nicolaus Lyssek in presenciam proconsule Jozeph Frimek, tociusque consulatus videlicet Alberti Nadmyszek, Nicolai Camlys, Martini Małyk, Petri Piicha, Joannis Domarath, et ceterorum, Inter quam rem precipus de fonte isto facta est concordia cum honesta Elizabet Janeczkowa, et predicti Nicolai Lyssek, qui arbitros, qui fons est inter brasorium honeste Elizabet Janeczkowa, et inter domum vel edificia Nicolai Lyssek, Cuius fontis pars media quam habebat supredictus Nicolaus Lyssek, qui concordiam arbitrorum vendidit hanc partem suam sue fontis honeste Elizabet Janeczkowa pro sexagena peccunie, polonicalis monete, numeri quia consueta, sexaginta grossos. Vendidit et resignavit coram nobis supra descriptis, habendum perpetue possidendum tenendum ac in usus suos beneplacitos convertendum, tenendum tam late, tam longe: ut solus predictus concivis Nicolaus Lyssek tenuit <post edificia sua> Excepcio, tantum ut is predictus Nicolaus Lyssek habeat exequitacionem e suis peccuariis vel e domo sua alias: z *dworu*. Versus partem levam alias versus paludum, alias *na glynky*, non se deflectens cum curru suo vel equis in partem dextram brasorii huius honeste Elizabet Janeczkowa”.

⁷⁰ AmPl, I, 13, 174–175.

⁷¹ Tamże, s. 251–253.

⁷² AmPl, I, 12, s. 312–314: [22 VI 1576 r.] „Zamiana mienia albo folwarków przez szlachetnego Jędrzeja Bedońskiego i Piotra Chockiego z jego małżonką Elżbietą. Jędrzej dał swój folwark leżący wedle Kruża i mielcucha Orszulanki razem z wolnym używaniem studni do zalewania w mielcuchu temu Piotrowi i jego żonie oraz potomkom, który to majątek rozciągał się od ulicy z przedmieścia, aż do własnego mielcucha Wojciecha Orszulanki. Jędrzej Bedoński dopuścił wolne spuszczenie wody z mielcucha przez swój grunt rynnami, bez żadnej szkody za wprawienie rynny w ziemię, oraz dopuścił wieczyste wspólne używanie studni. Piotr Chocki z żoną dał Jędrzejowi Bedońskiemu obyczajem frymarku swój folwark leżący wedle ulicy po przedmieściu idącej i wedle mielcucha tegoż Jędrzeja, aż do ulicy idącej na Przedmieście Wielkie Pleszewskie”.

Wielkopolski występujący również w Krobi i Kole⁷³. Takie rozlokowanie miasta było zdeterminowane przez układ zabudowy tworzącej dwa zgrupowania następujące jedno za drugim z każdej strony rynku⁷⁴. W centrum miasta oraz przy pobliskich ulicach wznoszono najważniejsze budynki. Domy stojące przy rynku zamieszkiwali zamożni mieszkańcy, którzy nierzadko zasiadali w radzie. Zapiska z ksiąg miejskich z 3 VII 1592 r. zawiera informację o sławnym Marcinie Wołku, burmistrzu pleszewskim, który w wyniku ugody zawartej z bratankami zatrzymał dla siebie dom w rynku odziedziczony po zmarłym ojcu Piotrze Wołku⁷⁵.

Na rynku stał ratusz, który wybudowano tu prawdopodobnie dopiero w XVI w. Wcześniej rada zbierała się w domu burmistrza lub jednego z rajców⁷⁶. W najstarszej księdze rady miejskiej trzy zapiski z lat 1501 i 1555 zdają się potwierdzać tę tezę. Są to transakcje sprzedaży i sprawa podziału majątku, które dotyczyły nieruchomości w postaci jatek zwanych również „budami chlebowymi”, stojącymi na rynku, obok ratusza⁷⁷. Ponadto po 1551 r. można zauważyć brak informacji o tym, że rada zbierała się w domu burmistrza, stąd można przyjąć, że miała już wówczas stałą siedzibę. Franciszek Kryszak uważa, że pierwotnie na rynku znajdowały się sukienice, później zamienione na ratusz, przy którym stawiano jatki rzeźnicze⁷⁸. Istnienie jatek i kramów na rynku potwierdziły badania archeologiczne⁷⁹.

Powyższe informacje są jedynymi znanymi dotyczącymi lokalizacji XVI-wiecznego ratusza. Nie jest do końca pewne, w której dokładnie części rynku się on znajdował. Nieco więcej można na ten temat powiedzieć na podstawie analizy planu z 1806/1827 r. Widzimy na nim dwa spalone bloki zabudowy umieszczone na rynku: jeden mniejszy (ok. 10 x 15 m) i drugi znacznie większy (20 x 40 m), podzielony dodatkowo na trzy podobnej wielkości części (po ok. 13 x 20 m). Przy tym ostatnim narysowano przerywaną linią pas o szerokości od 2 do 3 m, przylegający do zachodniego krańca i południowo-zachodniego narożnika zabudowy. Być może oznaczono w ten sposób przylegające do budynków lub kramów mniejsze jatki lub ich części. Można więc domniemywać, że jeden z tych bloków odnosił się do ratusza. Prawdopodobnie w XVIII w. na budynku znajdował się zegar. W 1761 r., z powodu złego stanu ratusza, został on na krótko przeniesiony do wieży kościoła farnego. Po remoncie siedziby władz miejskich wrócił na swoje pierwotne miejsce⁸⁰. Istnienie ratusza potwierdzone zostało w latach 1774⁸¹ i 1793⁸². Spalił się ostatecznie w pożarze miasta w 1806 r. Obecny ratusz, wybudowany w 1835 r.⁸³, stoi w południowej części rynku i nie obejmuje żadnej z części wspomnianych dwóch bloków zabudowy wyrysowanych na planie z 1806/1827 r. w obrębie rynku.

W naszej rekonstrukcji zdecydowaliśmy się oznaczyć jako ratusz mniejszy z dwóch bloków (10 x 15 m) zabudowy rynkowej wyrysowanych na planie z 1806/1827 r. Wynika to z faktu, że Pleszew jako średniej wielkości miasto nie mogło sobie pozwolić na budowę tak dużego ratusza, na jaki wskazywałby drugi blok (ok. 20 x 40 m). Zapewne oznaczał on budynki handlowe i kramy. Postawienie ratusza o wymiarach odpowiadających mniejszemu blokowi z planu miasta leżało już w możliwościach Pleszewa. Pewną analogię znajdujemy w Sulmierzycach (w XVI w. Sulmierzyce), gdzie do dziś stoi zachowany drewniany ratusz z 1743 r. Jego wymiary są zbliżone do domniemanego ratusza pleszewskiego. Ma wieżę, na której znajdował się zegar (zdjęty w 1879 r., wówczas też obniżono nieco wieżyczkę), a więc jest to sytuacja analogiczna do ratusza w Pleszewie, który w drugiej połowie XVIII w., jak zaznaczono

⁷³ Münch, s. 153.

⁷⁴ J. Jaskulski, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 29.

⁷⁵ AmPl, I. 3, s. 84–85.

⁷⁶ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 10; por. F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 10.

⁷⁷ AmPl, I. 2, s. 50: [12 III 1501] „constituta personaliter honesta Helizabeth dicta Parteczyna recognovit se vendidisse **domum alias dictam buda sitam in media civitate penes pretorium**, venerabili domino Nicolao Ostrowszky curato in Pleszew”; tamże, s. 52: „[14 IV 1501] [...] constitutus personaliter venerabilis dominus Nicolaus Ostrowszky recognovit se vendidisse **domum alias dictam buda sitam in medio civitatis penes pretorium**, nobili Johanni Chrzypszky sartori”; tamże, s. 207–208 „[17 IV 1555] [...] *macellum* czyli *budę chlebową in foro oppidi Pleshow penes pretorium sittum*”; zob. też *Najstarsza pleszewska księga radziecka*, s. 96–98, 100.

⁷⁸ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 10.

⁷⁹ G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych*, s. 73.

⁸⁰ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 15–16.

⁸¹ A. Szymański, *Pleszew w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Dzieje Pleszewa*, s. 51–91, 62.

⁸² Tenże, *Pleszew w XVIII wieku*, s. 11.

⁸³ KZS, t. 5: *Województwo poznańskie, z. 19: Powiat pleszewski*, oprac. A. Kodurowa i in., Warszawa 1959, s. 19.

wyżej, również posiadał zegar⁸⁴. Prawdopodobnie ówczesny ratusz pleszewski stał na miejscu swojego odpowiednika z XVI w. Możliwe, że większy blok składał się z jatek i kramów, odstąpiliśmy jednak od oznaczania go w ten sposób na naszym planie, nie ma bowiem w tej kwestii pewności. Dzieje i dokładna lokalizacja pleszewskiego ratusza wymagają dalszych studiów. Na podstawie badań archeologicznych oznaczyliśmy jatki w południowo-wschodniej części rynku⁸⁵.

W mieście znajdowały się trzy świątynie. Kościół parafialny pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela w pierwszej połowie XV w. określany jest jako „dawno istniejący”⁸⁶. Niestety nie zachował się dokument erekcyjny tej parafii. W połowie XV w. miało tu funkcjonować czterech mansjonarzy⁸⁷. We wczesnym okresie istnienia mogła to być świątynia o innym *patrocinium*, a prawdopodobnie dopiero w początkach XV w. wzniesiono nowy kościół pod wezwaniem Ścięcia św. Jana Chrzciciela⁸⁸. Interesujący jest fakt, że w czasach Anny Raciborskiej był to budynek murowany⁸⁹. W 1515 r. dziedziczka pleszewska ufundowała przy kościele parafialnym kapliczkę poświęconą swojej patronce, św. Annie, a także ofiarowała 3 grzywny na utrzymanie altarzysty.

W *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego z 1521 r. zawarto pierwszy opis uposażenia parafii pleszewskiej. Znalazły się tam wzmianki o „pięknym i wspaniale wymurowanym” kościele oraz o pełnym uposażeniu, w skład którego wchodziły budynki plebańskie, domek dla dwóch wikariuszy, szkoła i siedem domków dla mansjonarzy. W tym czasie miejscowemu proboszczowi, Grzegorzowi Bieruńskiemu, pomagało dwóch wikariuszy, będących na utrzymaniu proboszcza, oraz siedmiu mansjonarzy utrzymujących się z fundacji. Taka liczba duchownych i bogactwo uposażenia nadawało parafii pleszewskiej wysoką rangę w XVI w.⁹⁰

Budynek kościoła parafialnego został częściowo zniszczony w czasie pożaru miasta w 1606 r. Podczas jego odbudowy w latach 1616–1618 dobudowano drewnianą wieżę⁹¹. Kolejny raz kościół uległ zniszczeniu podczas pożaru Pleszewa w 1715 r., kiedy to zwieńczenie drewnianej wieży runęło na główną nawę⁹². Ostatecznie kościół niemal w całości spłonął podczas wielkiego pożaru miasta w 1806 r. Został restaurowany w 1816 r., najprawdopodobniej z wykorzystaniem zachowanych podczas pożaru murów, oraz w 1873 r., kiedy dobudowano kaplicę neogotycką⁹³. Zakładając wysoce zbliżoną tożsamość dzisiejszego kształtu budynku kościoła z kształtem świątyni XVI-wiecznej (bez dobudowanej kaplicy), potraktowaliśmy obecny zarys kościoła jako podstawę do oznaczenia go na naszym planie.

Kościół pod wezwaniem św. Floriana prawdopodobnie był najstarszą świątynią w mieście, istniejącą jeszcze w okresie przedlokacyjnym⁹⁴. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1444 r.⁹⁵ Była to

⁸⁴ KZS, t. 5, z. 11: *Powiat krotoszyński*, oprac. Z. i J. Kębłowscy, Warszawa 1973, s. 57. W świetle rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. Sulmierzyce były miastem nieco mniejszym pod względem potencjału gospodarczego od Pleszewa. Miasto płaciło w tym czasie podatek od 14 łanów miejskich (w tym czasie Pleszew płacił z 9 łanów; dalej liczby podane w nawiasie odpowiadają sytuacji w Pleszewie), 2 kół młyńskich (8–10 kół), jednego garnca gorzałczanego (10 garnców), 14–16 rzemieślników (ponad 80), 8–12 komorników (30). W 1563 r. mamy jednak wzmiankę, że w Sulmierzycach doszło w pewnym momencie do pożaru, miasto przechodziło zapewne kryzys. Już w rejestrze z 1618/1620 r. jego sytuacja jest lepsza, odnotowano bowiem 34 rzemieślników i 29 komornice. W świetle pogłównego z 1673 r. miasta miały zbliżoną liczbę ludności: Sulmierzyce liczyły 640 osób, a Pleszew 702, przy czym oprócz mieszczan pleszewskich wliczono do tej liczby również czeladź dworską i właściciela miasta z żoną. Pogłównie z 1674 r. podaje dla Sulmierzyc 245 osoby, a dla Pleszewa 510, przy czym przy Pleszewie dopisano, że w tę liczbę wliczono również ludność z okolicznych młynów; RPWP, kls, 1552, nr 372, 735, 747; RPWP, kls, 1563, nr 89, 182, 372; RPWP, kls, 1564, nr 495; RPWP, kls, 1565, nr 573, 685; RPWP, kls, 1576, nr 384, 470, 485; RPWP, kls, 1579, nr 593, 708; RPWP, kls, 1580, nr 588, 702; RPWP, kls, 1581, nr 87, 705; RPWP, kls, 1591, nr 572; Parczewski, s. 90, 94–96; Pogłównie kal. 1673, k. 24; Pogłównie kal. 1674, k. 150.

⁸⁵ Na podstawie wskazań G. Gmyrka.

⁸⁶ LBG II, s. 31. S. Kozierowski przypuszcza, że powstał w XII–XIII w., co wiąże się z pierwszą wzmianką o mieście z 1283; tenże, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 161.

⁸⁷ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 5.

⁸⁸ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 34; por. T. Jurek, *Wokół najdawniejszych dziejów Pleszewa*, s. 152–157.

⁸⁹ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 13.

⁹⁰ LBG II, s. 31.

⁹¹ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 37.

⁹² W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 9.

⁹³ KZS, t. 5, z. 19, s. 18.

⁹⁴ T. Jurek, *Wokół najdawniejszych dziejów Pleszewa*, s. 156.

⁹⁵ S. Małyszko, *Zabytkowy kościół pw. św. Floriana*, s. 54.

kaplica znajdująca się poza miastem, przy drodze handlowej prowadzącej w kierunku Jarocina⁹⁶. Być może pełniła funkcję kaplicy cmentarnej⁹⁷. Prowadziła do niej brama⁹⁸.

Maria Majczakówna w swoim opracowaniu zamieściła błędną informację o zajęciu świątyni przez protestantów w okresie reformacji⁹⁹. Ówczesni właściciele miasta, Kościeleccy, przechodząc ok. 1560 r. na protestantyzm, sprowadzili predykanta luterańskiego do kościoła parafialnego, który miał pozostawać w rękach innowierców przez 60 lat. Natomiast katolickie mieszczaństwo skupiło się przy kaplicy św. Floriana bądź w kościele szpitalnym Świętego Ducha. Kościół św. Jana Chrzciciela został przywrócony katolikom przez późniejszego właściciela dóbr pleszewskich, Adama Sędziwoja Czarnkowskiego, wojewodę łęczyckiego, w pierwszej połowie XVII w.¹⁰⁰

Kościół św. Floriana miał murowane prezbiterium i zakrystię, według Stanisława Małyszki dobudowaną nieco później – kiedy miał rzekomo służyć protestanckim mieszkańcom Pleszewa. W 1635 r. kościół rozbudowano, być może o nadbudowaną kaplicę. Niewykluczone, że wzniesiono wówczas drewnianą część świątyni, poświęconą w 1719 r. Została ona poważnie uszkodzona przez wicher w 1745 r. i wkrótce potem odbudowana¹⁰¹. W takiej formie kościół istnieje obecnie¹⁰².

16 VI 1518 r. król Zygmunt I Stary zatwierdził nową fundację Anny Raciborskiej. Był to szpital Świętego Ducha, wystawiony już poza obrębem miasta „na większą chwałę Bożą i dla wspomżenia biednych”¹⁰³. Zespół zabudowań tworzyły: drewniany przytułek, kościół szpitalny i mieszkanie dla prepozyta¹⁰⁴. Wokół kościoła znajdował się cmentarz¹⁰⁵. Świątynia spłonęła w 1695 r., została jednak szybko odbudowana¹⁰⁶. W świetle wizytacji z 1719 r. była to wówczas budowla drewniana, przy wejściu posiadająca wieżę z dzwonem. Budynek szpitala składał się z dwóch izb. Kościół i szpital spłonęły 25 V 1854 r.¹⁰⁷ i nie zostały odbudowane. Nie do końca jasna jest lokalizacja tego kościoła w drugiej połowie XVI w. Wiadomo, że w XVII i XVIII w. znajdował się on w okolicy dzisiejszych ulic Świętego Ducha i Poznańskiej. Według niektórych opracowań kościół szpitalny Świętego Ducha wybudowano w tym miejscu już w momencie fundacji¹⁰⁸. Inne wskazują na jego przeniesienie tamże dopiero w 1616 r.¹⁰⁹ Ponieważ nie jesteśmy w stanie rozstrzygnąć jednoznacznie tej kwestii, zdecydowaliśmy się oznaczyć na naszym planie kościół Świętego Ducha w okolicy ulic Świętego Ducha i Poznańskiej¹¹⁰. Jego lokalizację podajemy na podstawie planu miasta z 1806/1827 r., literatury i badań archeologicznych¹¹¹.

⁹⁶ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 5.

⁹⁷ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 40.

⁹⁸ AmPl, I, 2, s. 201–202.

⁹⁹ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 14.

¹⁰⁰ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 6.

¹⁰¹ S. Małyszko, *Zabytkowy kościół pw. św. Floriana*, s. 56–57.

¹⁰² KZS, t. 5, z. 19, s. 18–19.

¹⁰³ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 6. Autor nie podaje źródła informacji.

¹⁰⁴ Tamże.

¹⁰⁵ G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych*, s. 72–76.

¹⁰⁶ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 8.

¹⁰⁷ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 40.

¹⁰⁸ S. Bródka, *Pod zaborem pruskim (1793–1918)*, [w:] *Dzieje Pleszewa*, s. 91–211; A. Szymański, *Pleszew w dobie szlacheckiej*, s. 51–91, autor ten myli informacje od wydawcy umieszczone w przypisie z samym tekstem Łaskiego. W. Zientarski (tenże, *Zarys dziejów Parafii*, s. 6) podaje, że już w 1518, w momencie fundacji kościoła, powstał on „przy drodze jarockiej”, jednak na s. 8 przytacza informację, że to w 1616 r. przeniesiono kościół w nowe miejsce. Niestety, brak przypisów pozwalających na dotarcie do źródła.

¹⁰⁹ LBG II, s. 31–32, przyp. 5, tam informacja, na podstawie wizytacji kościoła z 1811 r., że kościół na obecne miejsce został przeniesiony po pożarze w 1616 r., kiedy to został odbudowany przez Adama Mikołaja z Otoka Załuskiego. Podobnie E. Linette, *Pleszew*, s. 7, na podstawie S. Kozierowskiego (tenże, *Szematyzm*, s. 162), ten nie podaje jednak źródła.

¹¹⁰ Wizytacja z 1811 r., na którą powołują się cytowani wyżej autorzy, nie rozstrzyga sprawy jednoznacznie. Czytamy w niej: „Kościół Świętego Ducha szpitalny w mieście Pleszewie w departamencie kaliskim, w powiecie odalanowskim jest fundowany od J.W. Adama Mikołaja na Otku Załuskiego w roku tysięcznym sześćsetnym szesnastym [!] przy drodze publicznej w ulicy Jarockiej. Po zgorzeniu zaś przeniesiony opodal od domów miejskich przez J[ąśnie] O[świeconą] księżnę Anną Racyborowską [!] dziedziczkę dóbr pleszewskich na generalną wizytę podług wyznaczonych artykułów w roku tysięcznym ośmsetnym jedenastym podany”; AAG, ACons. E 32, k. 453. Opis ten ma zaburzoną chronologię – Anna Raciborska była właścicielką miasta dużo wcześniej niż Załuski (zob. wyżej). Nadal niejasne pozostaje położenie kościoła za czasów wymienionych wyżej właścicieli.

¹¹¹ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 8; G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych*, s. 74. Informacja ustna od G. Gmyrka.

Pewne problemy sprawia również dokładne umiejscowienie zamku czy też raczej dworu pleszewskiego – siedziby dziedziców miasta. Do naszych czasów nie zachowały się żadne materialne ślady tej budowli. O tym, jak wyglądał dwór pleszewski dowiadujemy się z obszernego opisu dóbr zamieszczonego w odpisie kolejnego podziału miasta, który przeprowadzono po śmierci Jana Cieleckiego w 1467 r.¹¹² pomiędzy jego braćmi Mikołajem, Stanisławem i Wojciechem. Mikołajowi przypadła część Pleszewa bez dworu. Stanisław objął w posiadanie połowę siedziby stanowiącą zapewne główną jej część, razem z palisadą po lewej stronie, mostem, wieżą obronną (tzw. samborza) i piwnicą. Wnętrza zamku obejmowały reprezentacyjne pomieszczenie – wielką izbę białą, do której prowadziły drzwi sienne. Nad tą izbą, na piętrze, znajdowała się sypialnia, kaplica i tzw. letnie siedzenie, które zostało podzielone między Stanisławem i Wojciechem. Do pomieszczeń na wyższych piętrach prowadziły schody. Ponadto w części przynależącej do Stanisława znalazła się tzw. glinianka z kominem i sienią, dwa inne domy, stajnia, ogród i większy sad rozciągający się od tej stajni aż do Neru i słupa upustnego przekopowego, a także wał i obszar aż do płotu usytuowanego pomiędzy sadem i łąką, wraz z sadzawką leżącą obok tego rowu¹¹³.

Z kolei Wojciech otrzymał połowę dworu za drzwiami, przez które wchodziło się do komnaty znajdującej się po przeciwnej stronie białej izby należącej do Stanisława. Nad tym pomieszczeniem była inna komnata, umiejscowiona naprzeciwko sali i kaplicy należącej do Stanisława. Przejął on także wszystkie dobra rozpościerające się aż do kościoła św. Floriana, dwa mniejsze sady, z których pierwszy rozciągał się od słupa przekopowego aż na wał stawu Stanisława, drugi zaś sad leżał obok browaru, który również stał się jego własnością. Ponadto w części Wojciecha znalazły się zabudowania gospodarcze: tzw. biały i czarny dom oraz kuchnia z komorą obok komnaty należącej do Wojciecha i ulokowanej po przeciwnej stronie sieni, za drzwiami prowadzącymi w stronę Radobyczy¹¹⁴.

W 1465 r. dwór otoczony był okopem (z mostem), wzmiankowanym również w 1752 r.¹¹⁵ Istnienie dworu w XVI w. potwierdzają wielokrotne wzmianki źródłowe z tego okresu, które wspominają również o ogrodzie zamkowym przy ul. Grodzkiej¹¹⁶, prowadzącym do tej siedziby. Wielokrotnie wzmiankowany jest młyn koński występujący w okolicy dworu, nie potrafimy jednak wskazać dokładnej jego lokalizacji¹¹⁷. W literaturze zazwyczaj opowiadano się za lokalizowaniem dworu w południowo-zachodniej części miasta, już poza obszarem jego średniowiecznej części¹¹⁸. Przypuszczenie to uznajemy za słuszne. Wskazuje na to wiele czynników. W tradycji lokalnej przyjęło się uważać, że śladem po dworze właścicieli Pleszewa jest prowadząca doń niegdyś, wspomniana wyżej ul. Grodzka, przechodząca obecnie w Ogrodową. Park przy tej ostatniej ulicy zwany był „ogrodem zamkowym”¹¹⁹. W inwentarzu z 1781 r. opisano dwór jako stojący „naprzeciw kopca czyli sadu pańskiego będącego ku Maleniu [Maliniu – M.G., M.S.]”, a więc właśnie po części miasta od strony Malinia¹²⁰. Z kolei na planie miasta z 1806/1827 r. wyraźnie można zauważyć, że miasto rozwijało się niemal we wszystkich kierunkach oprócz południowo-zachodniego. Potwierdza to lokalizację założenia dworskiego właśnie w tym miejscu, co wiązało się z niemożnością budowy nowych domów na tym obszarze¹²¹. Lokalizację interesującego nas obiektu potwierdza mapa UMTB, na której oznaczono budynek dworu z prowadzącymi doń drogami i ogrodem. Naszą rekonstrukcję dworu i ogrodów na tym obszarze oparliśmy właśnie na tej mapie, skorygowanej z wynikami badań archeologicznych¹²². Jest to lokalizacja zbliżona do ustaleń

¹¹² P. Dembiński, *Prepozyt uniejowski*, s. 228–229.

¹¹³ AP Poznań, Poznań Gr. 7, s. 445.

¹¹⁴ Tamże, s. 448.

¹¹⁵ Tomala Kal., s. 130, gdzie fragment opisu okolic dworu z 1465 r.; *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, t. 2: *Z lat 1751–1775*, wyd. W. Rusiński, Wrocław 1959, s. 59.

¹¹⁶ AmPl, I. 14, s. 442–443.

¹¹⁷ T. Jurek, *Ze źródeł do średniowiecznej historii Pleszewa*, s. 186; W. Rusiński, *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776–1792*, t. 2: *Inwentarze z lat 1780–1784*, Poznań 1982, s. 193–194 (1781 r.): „Młynek pański w drzewo kostkowe stawiany, obok dworu, w zamki, spustoszały, do którego drzwi nie masz. W środku tego młynka koło końskie zle, przyciesi zgnięte, dach z gruntu zły. Tenże młynek stoi w sadzie pańskim, który sad bardzo spustoszony”.

¹¹⁸ Głównie E. Linette, *Pleszew*, mapy i plany dołączone do tekstu.

¹¹⁹ S. Małyszko, *Dziedzice miasta Pleszewa*, s. 61–68.

¹²⁰ *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego*, t. 2, s. 193–194 (1781 r.).

¹²¹ Zwracał na to uwagę już A. Gulczyński, *Spoleczeństwo w przestrzeni miejskiej*, s. 160–161.

¹²² Informacja ustna od G. Gmyrka.

Janusza Tomali¹²³. Istnienie ogrodów (sadów) z sadzawkami dookoła dworu w XVIII w. potwierdzają z kolei inwentarze Pleszewa, wskazujące na zły stan budynku dworskiego w tym czasie¹²⁴.

Poza obrębem miasta znajdowały się różne urządzenia gospodarcze. Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. odnotowują występowanie pięciu (1565 r.) czy nawet sześciu (1579 r. i później) młynów w okolicy Pleszewa. Znane są nazwy niektórych z nich: Podborny (zwany też Borkowskim; 2 koła korzeczne), Maliński (1 koło korzeczne), Labkowski (1 koło korzeczne), Gajda (2 koła korzeczne), Wyszota (1 koło korzeczne), Laszowski (1 koło korzeczne)¹²⁵. Ponadto istniał folusz (2 koła korzeczne)¹²⁶ i stępa (1 koło)¹²⁷. W księgach miejskich znajdujemy jeszcze informacje o takich młynach jak Koński¹²⁸, Kałdoszewski¹²⁹ czy też nieznanymi z nazwy młyn wodny z urządzeniami do spiętrzania wody na specjalnej grobli obok Pleszewa¹³⁰. Lokalizacja większości tych młynów pozostaje nieznana, być może przywołane nazwy mogą odnosić się do tych samych obiektów, tak jak to był w przypadku wspomnianego wcześniej młyna Podbornego zwanego Borkowskim. W tym wypadku znany jego lokalizację – stał nad Radobyczą przy drodze prowadzącej na południowy wschód do Chorzewa i należał do Grzegorza młynarza¹³¹. W jego testamencie spisany 24 IV 1558 r. czytamy, że majątek swój, tj. dom, młyn i sadzawkę, rozdysponował pomiędzy swoich synów, 10 grzywien ofiarował na wieżę kościoła parafialnego, a po 2 grzywny na budynek kościoła św. Floriana, leżący „na zewnątrz” Pleszewa, i na szpital Świętego Ducha poza miastem¹³². Młyn Podborny/Borkowski leżał poza zasięgiem naszego planu.

Wielu mieszczan pleszewskich zajmowało się warzeniem piwa i paleniem gorzałki, niektórzy przy swoich domostwach posiadali browary. Przykładowo Jan Łaziebnik w 1540 r. sprzedał swój browar stojący obok Glinek na końcu Waliszewa Wojciechowi czapnikowi¹³³. Od 1579 r. rejestry poborowe stale wymieniają 10 garnców gorzałczanych, od których płacono podatek w mieście¹³⁴.

Na obecnym etapie badań trudno jednoznacznie określić, ile przedmieść było w Pleszewie. Zapiski z ksiąg miejskich wskazują, że rozwijały się one wzdłuż głównych dróg handlowych, a na jednym z nich odbywały się targowiska¹³⁵. Znane nazwy przedmieść to: Waliszewo, Przedmieście Pleszewskie na Glinkach, Przedmieście Wielkie (inna jego nazwa to „ku Lenartowicom”), Kaliskie i Koszutowo lub Koszuty, określane również Przedmieściem Mniejszych¹³⁶. Na jednym z przedmieść, figurującym w aktach pod nazwą Pleszewskiego, funkcjonowała szkoła miejska¹³⁷. W zapisce z 28 XI 1597 r. jest wzmianka o sprzedaży domu przy ul. Kaliskiej, stojącego podległe domu Macieja Wilczka i drogi poprzecznej oraz domu Jakuba Domagały, w tyle placu i ogrodu należącego do szkoły pleszewskiej¹³⁸, stąd nasuwa się wniosek, że było to Przedmieście Kaliskie, często nazywane też Pleszewskim, a także

¹²³ Tomala Kal., il. 44: Pleszew, lokalizacja obiektu.

¹²⁴ *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego*, t. 2, s. 193–194 (1781 r.). „Dwór stojący w mieście [Pleszewie] naprzeciw kopca czyli sadu pańskiego będącego ku Maleniu, który dwór nie do[k]ończony, przez drzwi, posowy, podłogi, kuminów, pieców i okien etc. Pod którym przyciesi dębowe miejscami zgniele, dach z gruntu zły”.

¹²⁵ AmPl, I. 12, s. 72–73, 298–300, 381–382, 395–398, 452–453; RPWK, kls, 1565, nr 440; RPWK, kls, 1579, nr 459; RPWK, kls, 1580, nr 450; RPWK, kls, 1581, nr 460.

¹²⁶ AmPl, I. 13, s. 398v.

¹²⁷ RPWK, kls, 1579, nr 459; RPWK, kls, 1580, nr 450; RPWK, kls, 1581, nr 460.

¹²⁸ AmPl, I. 12, s. 504–505.

¹²⁹ Tamże, s. 485–486, 506–507.

¹³⁰ AmPl, I. 2, s. 124. Zapiska z 4 II 1532 r.: młyn na Grobli obok Pleszewa należał do Jana młynarza i jego żony Heleny.

¹³¹ Tamże, s. 162; AmPl, I. 11, s. 65–68: „ogród leżący w Pleszewie nad Radobyczą naprzeciw młyna Borowego albo Grzegorza młynarza”.

¹³² AmPl, I. 11, s. 3–7.

¹³³ AmPl, I. 2, s. 150.

¹³⁴ RPWK, kls, 1552, nr 727; RPWK, kls, 1552, nr 742; RPWK, kls, 1564, nr 287; RPWK, kls, 1564, nr 489; RPWK, kls, 1565, nr 673; RPWK, kls, 1565, nr 672; RPWK, kls, 1565, nr 440; RPWK, kls, 1576, nr 479; RPWK, kls, 1576, nr 306; RPWK, kls, 1576, nr 464; RPWK, kls, 1579, nr 460; RPWK, kls, 1579, nr 695; RPWK, kls, 1579, nr 459; RPWK, kls, 1580, nr 451; RPWK, kls, 1580, nr 450; RPWK, kls, 1580, nr 690; RPWK, kls, 1581, nr 460; RPWK, kls, 1581, nr 697; RPWK, kls, 1591, nr 441; RPWK, kls, 1591, nr 662.

¹³⁵ AmPl, I. 12, s. 117–118, 377–379, 463–465, 519.

¹³⁶ AmPl, I. 11, s. 172.

¹³⁷ AmPl, I. 12, s. 216–218.

¹³⁸ AmPl, I. 13, s. 463–464.

Więszym. Rozwijało się ono wzdłuż ul. Kaliskiej¹³⁹. Z kolei na przedmieściu w kierunku Lenartowic mieszczenie posiadali liczne grunty uprawne¹⁴⁰. Waliszewo prawdopodobnie leżało na północ od Pleszewa, przy Glinkach, a wzmianka źródłowa z 30 IX 1575 r. poświadcza istnienie w tej okolicy łąźni¹⁴¹. Miasto rozwijało się również w kierunku kościoła św. Floriana, gdzie mieszkańcy posiadali folwarki i ziemie uprawne. Przykładowo w zapisce z 30 V 1575 r. sławny Łukasz Wążymięso dokonał oprawy wiana swojej żonie Małgorzacie i zabezpieczył je na swoim majątku ziemskim – na 1,5 kwarty roli, przydziałkach i bławieżgach oraz na folwarku leżącym na przedmieściu pleszewskim „ku św. Florianowi idąc”¹⁴². Jako przedmieście określano w XVII w. również Malinie, osadę będącą w drugiej połowie XVI w. pustką¹⁴³.

Z 1537 r. posiadamy jeszcze wzmiankę o bagnach na Glinkach, przedmieściu położonym na północ od Pleszewa¹⁴⁴. W tych okolicach istniał również staw nazywany Stokami¹⁴⁵.

2017 r.

¹³⁹ AmPl, I. 12, s. 43–44; AmPl, I. 11, s. 264–265: „Sprzedaż parceli pod budowę domu na **Przedmieściu Więszym Pleszewskim, naprzeciwko Brzezia**, przez *famatum* Brikcego Krupkę *famato* Andrzejowi Krupce i żonie jego Zofii [22 II 1566 r.]”.

¹⁴⁰ AmPl, I. 2, s. 181.

¹⁴¹ AmPl, I. 12, s. 280–281: „Zamienienie i zafrymarczenie domów między sławnym panem Wojciechem Orszulanką i sławną Maruszą Kobeliochą z jej opiekunem, sławnym Jędrzejem Kopciem. Wojciech Orszulanka wdał **dom swój leżący na Waliszewie, na przedmieściu pleszewskim za łąźnią miejską**, wedle Wojciecha Pieruskiego i Pawła cieśli, zaś Marusza Kobeliocha z opiekunem swym wdała swój dom leżący w tyle Jana Przyłyła i domu tegoż Wojciecha”.

¹⁴² Tamże, s. 265–266.

¹⁴³ W zapiskach z ksiąg grodzkich i ziemskich z początku XVI w. traktowana jako wieś, potem brak informacji; Teki Dworzaczka, 466 (nr 6) 1508, 3855 (nr 1392) 1516, 3964 (nr 1392) 1517. Pustka w pierwszej połowie XVI w. również wg wizytacji Łaskiego; LBG II, s. 46. Jako pustkę notują rejestry poborowe: RPWK, kls, 1564, nr 31; RPWK, kls, 1565, nr 36; RPWK, kls, 1576, nr 33; RPWK, kls, 1591, nr 35; Parczewski, s. 63.

¹⁴⁴ AmPl, I. 2, s. 141.

¹⁴⁵ Tamże, s. 124–125.

III.6.23.7. PŁOCK

Kazimierz Pacuski

Plan miasta Płocka z końca XVI w. powstał na podstawie opracowania poprzedniego dla mapy województwa płockiego ok. 1578 r., wykonanego przez R. Cieślę¹. Ze względu na pełniejsze przedstawienie przedmieść zdecydowano odejść od zasięgu poprzedniego, uzupełniając go na południu i wschodzie, natomiast zmniejszając na zachodzie.

Jako podstawę źródłową wykorzystano najdawniejsze plany miasta z lat: 1793 – Göppnera, 1798 – Schonwalda i 1803 – Schmida oraz późniejsze przekazy kartograficzne². Wykorzystano również dzięki życzliwej pomocy S.M. Szacherskiej źródła pisane, w pewnej mierze nieznane R. Cieśli³. Zinterpretowane dane źródłowe naniesiono na współczesny plan miasta w skali 1:5000, przyjęty jako podstawa kartograficzna tej pracy. W odróżnieniu od planu R. Cieśli zrezygnowano z uproszczenia biegu dróg dojazdowych i kształtu węzłów drożnych, jak również z przewiększenia zarysu murów miejskich. Podobnie jak na planach Warszawy i Rawy, zrezygnowano również z niektórych szczegółów takich jak przybliżone lokalizacje łaźni, postrzygalni i młynów na Wiśle⁴.

Wprowadzone na mapę granice podziałów własnościowych są w większości zgodne z rekonstrukcją E. Cieśli i przekazują stan z końca XVIII i początków XIX w. Poświadczony źródłowo we fragmentarycznych obserwacjach konserwatyzm tych podziałów pozwala w przybliżeniu odnieść ten stan do schyłku XVI w., zwłaszcza na przedmieściach Płocka. Dla obszaru w obrębie murów miejskich przyjęto regularną parcelację działek miejskich wokół rynku, odwzorowaną schematycznie. Wzdłuż dłuższej pierzei rynku przypadało 16 działek budowlanych, natomiast krótszej – 8, o przeciętnej szerokości 8 m i długości 34 m⁵. Szersze działki w sąsiedztwie muru miejskiego miały zapewne i w XVI w., podobnie jak w końcu XVIII w., zabudowę gospodarczo-mieszkalną; z działkami tymi związane były większe urzędnictwa gospodarcze. Zrezygnowano z przedstawienia gęstej parcelacji dzielnicy żydowskiej w rejonie ulic Żydowskiej i Jerozolimskiej, znanej z podziałów szczegółowych w 1803 r., uznając, że przekazany kartograficznie stan znacznego zagęszczenia własnościowego jest późniejszy niż druga połowa XVI w.⁶

Dla rekonstrukcji rozplanowania okolic Rynku kanonicznego wykorzystano przekaz najdawniejszych planów miasta. Odmienne rozplanowanie tej części miasta jest konsekwencją odrębności własnościowej; teren ten należał do Kościoła zapewne od XII w. Mieścił się tu dwór biskupi wraz z zabudowaniami gospodarczymi, a także domy kanoników i służby kościelnej. Z dworem biskupim związana była wówczas kaplica św. Piotra, która znajdowała się nad murowaną bramą prowadzącą do

¹ R. Cieśla, *Plan miasta Płocka* (w komentarzu do) WP, s. 48–51; mapa główna, *Miasto Płock około 1578 r.*, plan w skali 1:10 000.

² Plany te zostały omówione i opublikowane w zmniejszeniu w opracowaniach: Nowowiejski, s. 139 n.; K. Staszewski, *Plany i pomiary miasta Płocka oraz gruntów podmiejskich od roku 1793 do lat ostatnich*, Płock 1938, s. 22.

³ S.M. Szacherska opracowuje *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*. Jest autorką rozdziału na temat Płocka w XVI w., *Złoty wiek 1495–1580*, [w:] *Dzieje Płocka* (w druku).

⁴ Dwie postrzygalnie mieściły się – według ustaleń S.M. Szacherskiej – przy Rynku i w pobliżu Bramy Bielskiej. Łaźnie znajdowały się przy ul. Sukienniczej oraz nad Wisłą w pobliżu zamku. Młyn koński do mielenia słoðu znajdował się nad Dunajkiem (płynącym fosą) w sąsiedztwie muru zamkowego. Młyny wodne działały na Brzeźnicy i na Wiśle. Liczne są wiadomości o spichlerzach zbożowych, zwłaszcza nad Wisłą.

⁵ Wielkości te można odczytać na najstarszych planach miasta; ustalił je R. Cieśla, *Plan miasta Płocka*.

⁶ W 1616 r. w Płocku było tylko 25 domów żydowskich z synagogą, natomiast w 1803 r. – 77 posesji żydowskich; Nowowiejski, s. 133, 143 oraz LP, s. 58 (1616 r.).

dworu od strony zamku. R. Cieśla zlokalizował ją w przybliżeniu w murowanym budynku gotyckim, obecnej siedzibie Towarzystwa Naukowego Płockiego, zastrzegając się w komentarzu, że budynek ten najprawdopodobniej używany był jako kancelaria i sąd biskupi, a kaplica mieściła się między zamkiem i pałacem⁷. Z lokalizacji tej zrezygnowano. Dwór biskupi zidentyfikowano ze środkową częścią pałacu, wzniesionego na przełomie XVI i XVII w. prawdopodobnie na miejscu wcześniej istniejącej budowli, często wspominanej w źródłach⁸. W tej części miasta, w sąsiedztwie Bramy Grodzkiej został dobudowany do murów najpewniej na przełomie XIV i XV w. gotycki dom „Pod Trzema Trąbami”, zapewne własność prepozyta katedralnego⁹.

Na rynku miejskim oznaczono na podstawie najdawniejszych planów miasta ratusz, znany już w XV w. W rejonie północno-zachodniego narożnika rynku oznaczono kościół parafialny św. Bartłomieja, wzniesiony w połowie XIV w., oraz zlokalizowaną przy nim szkołę parafialną, szpital dla ubogich, a także narożną wolno stojącą dzwonnice. Kościół był wówczas orientowany i miał fasadę od strony zachodniej¹⁰.

Najstarszym kościołem na tym obszarze jest kolegiata św. Michała z XII w., prezenty królewskiej, przed połową XIV w. stanowiąca kościół parafialny¹¹. Istniejąca przy niej szkoła kolegiacka znana jest z kilkunastuletniej tradycji. W początku XV w. powstał w pobliżu kolegiaty drugi klasztor Dominikanów z kościołem pod wezwaniem św. Trójcy¹². W pobliżu Bramy Bielskiej wzniesiono w XVI w. murowany kościół św. Ducha wraz ze szpitalem św. Walentego na miejscu wcześniejszej świątyni, zapewne drewnianej¹³. W jego sąsiedztwie mieściła się niewątpliwie już w XVI w. synagoga, poprzedniczka murowanej budowli z końca XVIII w., ściśle związana z życiem ludności żydowskiej, zamieszkującej Płock od wczesnego średniowiecza¹⁴. W całym mieście wyraźnie przeważała zabudowa drewniana, przy brukowanych ulicach w obrębie murów.

Miasto otaczał mur obronny z XIV w. z trzema bramami oraz wykuszami i fosą. Nie zostały poświadczone kartograficznie umocnienia miejskie od strony Wisły, z wyjątkiem fragmentów w północnej części w pobliżu kościoła parafialnego¹⁵. Tę część murów zrekonstruowano na planie w sposób możliwie zbliżony do dawnej rzeczywistości.

Na wzgórzu zamkowym oznaczono katedrę, z którą związana była szkoła katedralna¹⁶, oznaczono również opactwo benedyktyńskie z kościołem św. Wojciecha. Poprawiono w stosunku do planu R. Cieśli lokalizację budowli zamkowych, na obszarze dawnego grodu książęcego, niezgodną już ze stanem XVI w. R. Cieśla nie przyjął tu rekonstrukcji zabudowy wzgórza przeprowadzonej dla schyłku XVI w. przez architekta S. Szyllera na podstawie przekazów pisanych¹⁷. Wprowadzono oznaczenie dwóch zrekonstruowanych linii murów zamkowych oraz zlokalizowano bramę i wjazd do zamku przedstawiony niewłaściwie przez R. Cieślę. Na zamku mieściła się m.in. komora celna; celnik dysponował furtą umożliwiającą wyjście z zamku ku rzece. Znajdowały się tutaj liczne domy, m.in. wikariuszy katedralnych oraz służby kościelnej i zamkowej, a także zabudowania gospodarcze.

Na planie oznaczono również przewóz wiślany wraz z drogami, łączącymi go z miastem, ze względu na znaczenie tego elementu w życiu gospodarczym Płocka. Zlokalizowano go w przybliżeniu w sąsiedztwie

⁷ Por. Nowowiejski, s. 609 n.; R. Cieśla, *Plan miasta Płocka*, s. 49.

⁸ Pałac biskupi zbudowany w początku XVII w. był założeniem stosunkowo obszernym, raczej powiększonym w stosunku do poprzedniej budowli. Parcela z nim związana zapewne przed XVIII w. nie miała tak regularnego kształtu, jaki jest widoczny na najstarszych planach.

⁹ T. Żebrowski dość zasadnie wiąże tę inwestycję budowlaną z osobami prepozytów kapituły płockiej, zwłaszcza księcia Henryka ok. 1390 r.; T. Żebrowski, *Płock w latach 1138–1495*, [w:] *Dzieje Płocka* (w druku).

¹⁰ Nowowiejski, s. 492 n. (opracowanie ks. W. Mąkowskiego).

¹¹ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, wyd. 2, 1890, s. 78 (1338 r.).

¹² J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy w XIII i XIV w. na Śląsku*, Lublin 1956, s. 311. Dawniejsze hipotezy przesuwające genezę tego klasztoru do wcześniejszego okresu były mylne.

¹³ Nowowiejski, s. 601 n.

¹⁴ Tamże, s. 134.

¹⁵ Według T. Żebrowskiego, *Płock w latach 1138–1495*, dla murów od strony Wisły źródła wspominają o trzech furtach. Dla jednej z furt zachowała się informacja w *Tekach Naruszewicza*, rkps w BCzart, 30, k. 26 (1513 r.). W XVIII w. poświadczona jest murowana baszta w sąsiedztwie szpitala Świętej Trójcy *vigore privilegii ducum Masoviae kapitule darowana* (Akta wizytacji biskupiej z 1775 r., cytowane przez Nowowiejskiego, s. 350).

¹⁶ Nowowiejski, s. 31, 33. Ta szkoła działała w rzeczywistości w mieście naprzeciw zamku, może w miejscu obecnego domu biskupiego, według przypuszczenia T. Żebrowskiego.

¹⁷ Nowowiejski, s. 108, 111, 113. Cenny jest zwłaszcza opis zawarty w inwentarzu 1572 r.; LP, s. 162–170.

dzisiejszego wylotu mostu, w rejonie zwanym w XVI w. „Przedmieście” albo „Stara Przystań”¹⁸. Przeprowadzenie i przewóz na tym terenie oraz wjazd na wysoką skarpę umożliwiony dzięki ukształtowaniu terenu, a kontrolowany przez zamek (wcześniej gród), miały niemałe znaczenie dla rozwoju ośrodka plockiego już od momentu jego wzrostu w IX–X w. W rejonie tym oraz na poniżej zlokalizowanych Rybakach mieszkali przewoźnicy i rybacy¹⁹. Znajdowała się tu także zarządzana przez dominikanów kaplica św. Krzyża, z cmentarzem grzebalnym²⁰. Zapewne w sąsiedztwie Starej Przystani mieściła się Nowa Przystań, może niedaleko klasztoru Norbertanek, gdzie również były dogodne drogi wchodzące na skarpę.

Na skarpie, na przedmieściu zwanym następnie Wyszogrodzkim, znajdowały się klasztory: norbertanek (od XII w.), dominikanów (od pierwszej połowy XIII w.) i dominikanek (zapewne od 1531 r.)²¹. Norbertanki przyniosły nazwę św. Marii Magdaleny ulicy stanowiącej część traktu wyszogrodzkiego. W sąsiedztwie klasztoru Dominikanów, nieco bliżej miasta mieszkali zagrodnicy klasztorni, natomiast w okolicach klasztoru św. Marii Magdaleny na skarpie mieszkali zagrodnicy zamkowi. Siedziba norbertanek zapewne nie zmieniała lokalizacji w pierwszej połowie XVI w., jak sądzić można by ze sformułowań ks. W. Mąkowskiego; wizytacja 1593 r. informuje wyraźnie o istnieniu murowanego kościoła, niedawno odnowionego, a także murowanego klasztoru, murowanego domu proboszcza i licznych budynków gospodarczych. W tym okresie niewątpliwie nastąpiło jednak powiększenie parceli norbertanek i rozbudowa klasztoru²².

Na tym przedmieściu, nazwanym nie bez podstaw w źródle *suburbium magnum*, stał także od 1465 r. kościółek św. św. Leonarda i Katarzyny (następnie tylko św. Katarzyny) wraz ze szpitalem dla duchownych²³.

Na przedmieściu w sąsiedztwie Bramy Bielskiej (w końcu XVIII w. Przedmieście Bielskie) znajdowała się przypuszczalnie od czasów Władysława Hermana kaplica św. Idziego. W 1419 r. poświęcony jest przy niej ogród, sięgający drogi płońskiej²⁴.

W pobliżu Bramy Dobrzyńskiej rozciągało się przedmieście Jeruzalem, w XVIII w. zwane Dobrzyńskie. Znajdowała się tu kaplica św. św. Filipa i Jakuba, wymieniona w latach dwudziestych XIV w., wraz z placem i ogrodem²⁵.

Na przedmieściach tych wprowadzono rysunek ulic i węzłów drożnych według najstarszych planów miasta. Przyjęto nazwy ulic znane ze źródeł pisanych XV–XVI w. i z tychże planów, zresztą niemal wyłącznie znane dla miasta w obrębie murów²⁶. Zrezygnowano z konwencjonalnej nazwy ulicy „przymurnej”, biegnącej wzdłuż murów miejskich. Nie oznaczono z powodu trudności lokalizacyjnych ulicy Wąskiej albo św. Łukasza, przez którą, idąc z Bramy Grodzkiej, dochodziło się do ulicy Cegielnej, nazywanej tak od cegielni miejskiej, i następnie ulicą św. Idziego do kaplicy św. Idziego²⁷.

Wyróżnienie graficzne obszarów z zabudową mieszkalną oraz parcel gospodarczo-ogrodowych jest generalizacją przeprowadzoną na podstawie skorygowanego stanu z końca XVIII i początku XIX w., w znacznym stopniu hipotetyczną ze względu na fragmentaryczność danych. Piaszczysty brzeg Wisły o przebiegu według najstarszych planów miejskich zaliczono do nieużytków. Ze względu na brak dokładniejszych danych nie oznaczono wygonu miejskiego i obszarów łąk²⁸. Zarys skarpy wiślanej oznaczono na podstawie najstarszych planów, przy uwzględnieniu obsunięcia się ziemi m.in. na odcinku wzgórza zamkowego, gdzie podcięta przez wody Wisły skarpa spowodowała zniszczenie części murów zamku.

1973 r.

¹⁸ LP, s. 16 (1565 r.); MRPS IV, nr 23327 (1534 r.). Por. też K. Pacuski, W. Szafranski, *Płock*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 4, Wrocław 1970, s. 152–157.

¹⁹ LP, s. 5, 16 (1565 r.), s. 37 (1570 r.).

²⁰ Nowowiejski, s. 609; ks. Brykczyński, *Cmentarz plocki*, „Korespondent Płocki” 1877, nr 53.

²¹ Nowowiejski, s. 581.

²² Tamże, s. 590 nn. Do tej informacji ks. W. Mąkowskiego ustosunkował się krytycznie również T. Żebrowski, *Płock w latach 1138–1495*.

²³ Nowowiejski, s. 596 n.

²⁴ Tamże, s. 606–608; MRPS IV, supl. nr 544 (1419 r.), nr 8061 (1547 r.).

²⁵ Nowowiejski, s. 608–609; KDMaz., nr 57 (1322 r.). Dla nazwy „Jeruzalem” zob. AGAD, Akta wójtowskie m. Płocka, nr 3 (1522–1539), f. 34v (informacja S.M. Szacherskiej).

²⁶ Nowowiejski, s. 134.

²⁷ AGAD, Akta wójtowskie, nr 3, f. 12 n., 15v.

²⁸ Wygon miejski najpewniej od 1435 r. obejmował 6 łąk z nadania księcia Władysława w pobliżu Kostrogaju, na północ od miasta; zob. T. Żebrowski, *Płock w latach 1138–1495*; tenże, *Z dokumentów plockich*, [w:] *Dziesięć wieków Płocka*, wyd. 3, Płock 1969, s. 47.

III.6.24.4. POZNAŃSKI ZESPÓŁ OSADNICZY

Paweł Dembiński

Mapa przedstawia lewobrzeżny Poznań w murach (miasto po lokacji w 1253 r.) wraz z najbliższymi przedmieściami – Świętym Marcinem, Nowymi Ogrodami, Wymykwem, Świętym Wojciechem, Garbarami, Nową Groblą, Gaską (ulica zwana też Za Bramką), Piaskami, Stelmachami, Rybakami i Czapnikami, Półwsiem, jurydyką Wenetowo. Na mapie przedstawione jest też miasteczko Chwaliszewo, a także Summum (Ostrów Tumski), Zagórze, miasteczka Ostrów, Śródka i Stanisławowo (Łacina) oraz miejskie wsie Kundorf, Winiary i Bonin, kościelna wieś Zawady i osada Święty Jan (Komandoria), miejska (później kapitulna) wieś Pietrowo i królewska wieś Rataje. Poza obrębem mapy znalazły się niektóre ważne obiekty osadnicze związane gospodarczo z miastem. Jest to miejska wieś Wierzbica (na południe od miasta), na terenach której powstał w XV w. folwark rodziny Wildów, z czasem zamieniony w odrębną wieś o nazwie Wilda, następnie położone na zachód miejskie wsie Gaj i Jeżyce oraz Sołacz (własność szlachecko-miejska). Te cztery osady są oznaczone na mapie głównej.

Podstawą umożliwiającą podjęcie próby utworzenia mapy poznańskiego zespołu osadniczego w XVI w. były pochodzące z okresu staropolskiego mapy i plany Poznania oraz jego okolic, widoki miasta, a także źródła pisane. Spośród nielicznych map na szczególną uwagę zasługuje plan szwedzkiego oficera (zarazem inżyniera i kartografa) Erika Dahlbergha, wykonany ok. 1655, a wydany drukiem w 1696 r. w Norymberdze przez Samuela von Pufendorfa (już po śmierci tego historyka w 1694 r.)¹. Opracowany został w skali ok. 1:6000. Plan ten miał oddać przede wszystkim walory Poznania jako twierdzy, dlatego szczególną wagę przywiązano do obiektów mających znaczenie militarne (obwarowania, bramy, furty, wody w bezpośredniej bliskości miasta, kościoły znajdujące się poza miastem niedaleko murów), pomijając inne. Na mapie tej właściwie nie uwzględniono zatem (poza Garbarami) przedmieść i pozostałych miasteczek tworzących konurbację. Nie mamy więc pochodzącego sprzed potopu szwedzkiego planu uwzględniającego położenie osad znajdujących się poza murami. Stwierdzenie to jest o tyle istotne, że wobec ogromu zniszczeń wywołanych wojną ze Szwedami – faktycznego zniszczenia tych przedmieść – przedstawienie planu osad przedmiejskich w XVI w. jest jedynie rekonstrukcją opartą w dużej mierze na źródłach innych niż tylko kartograficzne czy ikonograficzne. Pozostałe mapy pochodzące z XVIII w., choć cenne, nie oddają stanu miasta z okresu jego rozkwitu w epoce Jagiellonów. Wśród planów tych wymienić można przede wszystkim mapę z 1704 r., w skali ok. 1:5600, wykreśloną w czasie oblężenia zajętego przez Szwedów Poznania przez połączone wojska polsko-sasko-rosyjskie, określaną jako mapę Samuela Fabera². Na planie tym uwzględniono już przed-

¹ *Ichnographia [Iconographia] Posnaniae, Metropolis Poloniae Maioris...*, miedzioryt jednobarwny, 1655, rys. Erik Dahlberg, ryt. [François] Lap[ointe], 31,4 x 25,1 cm, ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, [w:] *Plany Poznania, opisy planów i red. D. Książkiewicz-Bartkowiak*, Poznań 2010, nr 2. Plan ten omawiają: H. Münch, *Plany Poznania z przed roku 1793 i ich wartość dla badań nad topografią miasta*, KMP, 1937, s. 1–48, gdzie także omówienie innych map Poznania z okresu staropolskiego; J. Młodziejowski, *Plan Poznania z czasów wojen szwedzkich*, KMP, 1947, s. 55–63; *ŻK*, nr 1, gdzie wzmianka, że plan został wykonany w skali 1:6000; por. też W. Czarniecki, *Plany historyczne miasta Poznania*, Poznań 1961, tu opisy zniszczonych w czasie okupacji historycznych map Poznania i okolic; S. Alexandrowicz, J. Łuczyński, R. Skrycki, *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 196.

² *Belagerung der Stadt Posen*, miedzioryt, 1704, wyk. P.S. Faber, 38,4 x 27,9 cm, ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, [w:] *Plany Poznania*, nr 3; wg *ŻK*, nr 3, mapa ta pochodzi z opracowania S. Fabera *Ausführliche Lebens-Beschreibung Carls XII., Königs in Schweden*, t. 4, Frankfurt und Leipzig 1705 (w *ŻK*, nr 4 i 5, omówione też inne plany

mieścia i zaznaczono (przynajmniej orientacyjnie) zmianę ukształtowania powierzchni gruntu oraz niezbyt precyzyjnie sieć hydrograficzną i tereny podmokłe³. Trudno jednak powiedzieć, czy wobec przeprowadzanych w XVIII w. prac nad modernizacją fortyfikacji miejskich i dostosowaniem ich do nowoczesnych metod walki z użyciem artylerii⁴ przedstawione na tej mapie obniżenie terenu na zachód od murów miejskich miało charakter naturalny⁵. Pochodzący z 1728 r., a wykonany w skali ok. 1:5500, plan ławnika miejskiego Jana Rzepeckiego przedstawia Poznań wraz z najbliższą okolicą. Na mapie tej ukazane są też obszary podmiejskie: Garbary, przedmieście przed Bramą Wrocławską, Nowa Grobla, Święty Marcin, Święty Wojciech, wsie Kundorf i Winiary, a także Ostrów Tumski, miasteczka: Chwaliszewo, Ostrów, Śródka, wieś Zawady, osada Święty Jan (Komandoria) i kościół św. Rocha. Rzepecki zaznaczył ukształtowanie powierzchni Wzgórza Winiarskiego, bieg wód, schematycznie rodzaje użytków rolnych (pola uprawne i pastwiska). Oddał różnymi kolorami rodzaj własności gruntów, a w obrębie murów precyzyjnie rozrysował poszczególne działki⁶.

Jak zwracają uwagę Renata Graf i Alfred Kaniecki, pierwszym dokładnym planem Poznania jest tzw. plan saski z 1734 r., wykonany w skali ok. 1:5000 przez nieznanego autora⁷. Przedstawia on miasto na lewym brzegu Warty wraz z przedmieściami, wsią Kundorf oraz miasteczkami: Chwaliszewem, Ostrowem, Śródka i Wyspą Tumską. Oddano na nim rzeźbę terenu i dokładnie bieg ówczesnych odnóg Warty i jej dopływów: Bogdanki, Wierzbaka i Cybiny, sieć drożną oraz mosty i brody. W obrębie murów i nowo wzniesionych fortyfikacji przedstawiono kościoły i gmachy użyteczności publicznej oraz kwartały zabudowy. Wewnątrz murów zaznaczono tzw. Złotą Górę (w obrębie wolnego placu na południowy zachód od klasztoru Dominikanów). Nie jest ona uwzględniana na wcześniejszych planach Poznania. Graf i Kaniecki identyfikują ją z „dwupoziomowym ostańcem wyższego poziomu terasowego”. Natomiast na podstawie lustracji z lat 1728 i 1740 wnosić można, że było to zapewne wzniesienie utworzone przez składowane tam śmieci i nieczystości⁸.

Wykonany w skali ok. 1:3600 plan I.G. Daumanna z 1761 r. przedstawia już tylko miasto wraz z najważniejszymi obiektami i kwartałami zabudowy w obrębie fortyfikacji wraz z najbliższym przedpolem i zabudową Wzgórza Świętego Wojciecha⁹. Na planie tym zaznaczono przebieg ciekłu płynącego

z lat 1709 i 1721, nawiązujące do mapy Fabera). W niejasnym stosunku do tej mapy pozostaje rękopiśmienna mapa Petera Sigfrieda Tabberta przedstawiająca miasto w czasie oblężenia przez wojska sasko-rosyjskie w październiku 1704 r.; por. S. Alexandrowicz, J. Łuczyński, R. Skrycki, *Historia kartografii*, s. 196, zwł. *Cartographica Poloniae 1570–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich*, oprac. U. Ehrensward, Warszawa–Sztokholm 2008, s. 161, poz. 871, s. 351, ryc. 11.

³ Por. też R. Graf, A. Kaniecki, *Sposoby przedstawiania elementów środowiskowych na XVII- i XVIII-wiecznych planach Poznania i ich wiarygodność*, „Przegląd Geograficzny”, t. 80, 2008, nr 3, s. 334–360, tu s. 351–352.

⁴ O unowocześnieniu fortyfikacji poznańskich w XVII i XVIII w. zob. Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania w latach 1253–1793*, Warszawa–Poznań 1988, s. 164 nn.

⁵ Prezentowana przez R. Graf, A. Kanieckiego (ciż, *Sposoby przedstawiania*, s. 352) fotografia egzemplarza mapy Petera Sigfrida Tabberta (u tych autorów P.S. Fabberta) nie zawiera w tym miejscu kreskowań sugerujących obniżenie terenu (o mapie Petera Sigfrieda Tabberta por. przyp. 2).

⁶ *Jurisdictionum Posnaniensium Remonstratio...*, miedzioryt ręcznie kolorowany, 1728, wyk. Jan Rzepecki, ryt. Moises w Poznaniu, 67 x 104 cm, ze zbiorów Staatsbibliothek zu Berlin, [w:] *Plany Poznania*, nr 4. O planie tym też: ŻK, nr 8; M. Warkoczewska, *Jak zrujnowany Poznań o przychylność starosty generalnego Jana Jerzego Przebendowskiego zabiegał*, KMP, 2004, nr 4, s. 261–267.

⁷ R. Graf, A. Kaniecki, *Sposoby przedstawiania*, s. 352–354 – tamże fotografia tego planu; ŻK, nr 9, gdzie czarno-biała, marnej jakości kopia.

⁸ R. Graf, A. Kaniecki, *Sposoby przedstawiania*, s. 353–354. W 1728 r. zapisano o tym obiekcie: „góra gnojami wyniesiona, Żydowska zwana”; M.J. Mika, *Opis Poznania z roku 1728*, KMP, 1950, s. 254. W lustracji z 1740 r. zapisano natomiast „na kilkanaście łokci od końca do końca wznwyż gnojami Żydowska Góra zawalona, na której wywiezienie kilka tysięcy łożyc potrzeba dla tychże gnojów i plugastwa bez pomiarkowania wielkości”; *Opisy i lustracje Poznania z XVI i XVII wieku*, wyd. M.J. Mika, Poznań 1960, s. 203. Nie sposób rozstrzygnąć, czy śmieci składowano w tym miejscu z uwagi na specyficzne warunki terenowe uniemożliwiające zabudowę i wykorzystanie dla celów handlowych, a zatem lekkie wyniesienie gruntu, czy też wysypisko utworzone na pustym placu powstałym na skutek zniszczenia w wyniku pożaru lub działań wojennych. Ta druga możliwość wydaje się bardziej prawdopodobna. Zabudowaną przestrzeń w tej części Poznania umieszcza na zrekonstruowanym przez siebie planie XV-wiecznego miasta Wiesiołowski, Socjotopografia, ryc. 9 (o wielkiej wartości tego opracowania dla rozpoznania obrazu miasta w obrębie murów por. niżej). Warto dodać, że wzniesienia tego nie umieszczono na mapie z lat 1771–1773, tzw. mapie Geyera, oddającej ze szczegółami rzeźbę terenu (por. niżej). W kontekście informacji przytoczonych z lustracji nazwa Złota Góra *vel* Goldberg nabiera jednoznacznie szyderczego wydźwięku.

⁹ *Plan de La Ville de Posen dans L'Etat ou elle consiste L'année MDCCLXI*, rękopiśmienny, kolorowy, 1761, wyk. I.G. Daumann, 25,5 x 21,3 cm, ze zbiorów Staatsbibliothek zu Berlin, [w:] *Plany Poznania*, nr 5; ŻK, nr 10.

w obrębie murów od młyna Bogdanka koło klasztoru Dominikanek do fosy miejskiej w pobliżu Bramy Wronieckiej.

Dużą wartość ma plan wykonany w latach 1771–1773, w skali ok. 1:6100, przypisywany S.F. Geyerowi¹⁰. Mapa ta oddaje zabudowę miasta w obwarowaniach (w tym XVIII-wieczne mury na ul. Wronieckiej, Mokrej i Żydowskiej – na naszym planie Sukiennicza – zagradzające wejście do dzielnicy żydowskiej), a także przedmieść oraz miasteczek: Chwaliszewo, Śródka i Ostrów, jak też wsi podmiejskich (Kundorf, Winiary, Bonin, Zawady, Święty Jan, Łacina i Wilda). Jest również istotna dla rozpoznania rzeźby terenu, przebiegu wód¹¹ i sieci drożnej wokół Poznania w drugiej połowie XVIII w. Znacznie większy obszar ukazuje mapa Karola Grunda¹². Wykonana została w 1780 r., w skali ok. 1:6830. Uwzględniono na niej także dalej położone od Poznania wsie i osady – Sytkowo, Sołacz, Winiary, Jeżyce, Kundorf, Bonin, Zawady, Komandorię (tj. Święty Jan), Pietrowo, Łacinę, Rataje, Żegrze (w tym tomie AHP: Zegrz), Luboń i Wildę oraz Górczyn (w AHP: Górczyno), przy czym wiele z nich wraz z zasięgiem pól. Na mapie tej zaznaczone są użytki rolne (z podziałami własnościowymi), pastwiska i łąki oraz lasy Dębiny, przebieg dróg i ukształtowanie powierzchni. Mapa ta okazała się szczególnie przydatna przy ustalaniu położenia jurydyki Wenetowo i określeniu zasięgu podmiejskiej wsi Wierzbica, nieistniejącej już w XVIII w., na której gruntach powstała wieś Wilda.

W prezentowanej rekonstrukcji poznańskiego obszaru osadniczego wykorzystane zostały ponadto: *Planta M. Poznania 1784*, a także mapa Jana Bończa Krzewskiego z 1785 r. (według kopii wykonanej w 1926 r.), pruskie plany z lat 1795 (obejmujący Poznań i okoliczne wsie), 1803–1804 i 1841¹³.

Wśród źródeł ikonograficznych¹⁴ ukazujących dawny Poznań pierwszorzędne znaczenie ma wydana w 1618 r. w Kolonii przez Georga Brauna i Franza Hogenberga¹⁵ w tomie szóstym ich dzieła *Civitates orbis terrarum* panorama miasta od północy – zapewne ze Wzgórza Świętego Wojciecha. Jest to najstarszy znany nam widok, mający także charakter planu, zawierający sporo szczegółów dotyczących rozplanowania miasta, jego najważniejszych budowli (zamku, ratusza, rynku i niektórych kramów, murów, bram, Wieży Czerwonej, Pałacu Górków, kolegiaty św. Marii Magdaleny, kościołów Dominikanów i Dominikanek, Świętego Ducha, Franciszkanów Obserwantów i Karmelitów), przedmieść, miasteczka Chwaliszewa (z ratuszem i kościołem św. Barbary) oraz wyspy katedralnej (z częścią obwarowań, katedrą, kolegiatami NMP i św. Mikołaja), Łaciny. Panorama ta oddaje także (choć w sposób zniekształcony) przebieg wód w pobliżu miasta (odnóg Warty oraz fosy) wraz z mostami. Sztych Brauna, mimo pewnej schematyczności przekazu (rysunki małych, nieomal identycznych domków wskazujących na linie zabudowy), rejestruje rozległość całego zespołu osadniczego miasta przed potopem szwedzkim. Wartości takiej nie ma schematyczny widok miasta z ok. 1631 r.¹⁶ Kolejne pochodzą już z XVIII w.,

¹⁰ *Plan von der Stadt Posen*, rękopiśmienny, kolorowy, ok. 1771–1773, autor nieznany (prawdopodobnie S.F. Geyer), 43,0 x 66,9 cm, ze zbiorów Staatsbibliothek zu Berlin, [w:] *Plany Poznania*, nr 6; ŻK, nr 11; wg *Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen. Ein deutsch-polnischer Katalog*, wyd. A. Jammers, współpr. E. Kemp, Wiesbaden 2000, s. 319, mapa powstała ok. 1775 r., wydawcy nie podają też jej autora.

¹¹ O mapie tej R. Graf, A. Kaniecki, *Sposoby przedstawiania*, s. 355–356.

¹² *Mappa generalna Miasta JKM Poznania i Przedmieściów do niego należących tudzież Miasteczków i Jurysdykcjów Jemu przyległych iakoteż wsiów Miasta tego Dziedzicznych...*, 1780, wyk. K. Grund, 105 x 135 cm, ze zbiorów Muzeum Historii Miasta Poznania [reprint z kopii wyk. w 1933 z planu z 1780 r.], [w:] *Plany Poznania*, nr 7; ŻK, nr 12. O mapie tej por. też W. Czarnecki, *Plany*, s. 7–10.

¹³ *Planta M. Poznania 1784*, rękopiśmienny, kolorowy, 1784, autor nieznany, 44 x 31,8 cm, ze zbiorów Muzeum Historii Miasta Poznania, [w:] *Plany Poznania*, nr 8 (też ŻK, nr 13); *Mappa ad rationem illustrissimi et reverendissimi capituli cath. Posn. territorium cum anexis partibus per me infrascriptum anno 1785... delineata. Jan Bończa Krzewski S. R. M. Geometra Juratus et privilegiatus*, wyk. J. Bończa Krzewski, [w:] ŻK, nr 14; *Plan von der Gegend um Posen*, miedzioryt wielobarwny, 1795, ryt. C. Jäck w Berlinie, 26,2 x 18,1 cm, ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej PAN, [w:] *Plany Poznania*, nr 9 (też ŻK, nr 17); *Situations Plan von der Königl. Südpreuss. Immediatstadt Posen wie nach dem in Jahre 1803...*, rękopiśmienny, kolorowy, 1803, autor nieznany, 73,1 x 54,2 cm, ze zbiorów Staatsbibliothek zu Berlin, [w:] *Plany Poznania*, nr 10 (też ŻK, nr 18); *Plan ulicy Chwaliszewo z 1804 roku*, oprac. W. Karolczak, KMP, 1995, nr 1, s. 97–99; *Plan von der Stadt und Festung Posen*, rkps wielobarwny, 1841, 1871, wyk. von Saenger, uzupełnił Sandau, 75,7 x 77,5 cm, ze zbiorów Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, [w:] *Plany Poznania*, nr 18 (też ŻK, nr 25).

¹⁴ Widoki i przekazy ikonograficzne dotyczące dawnego Poznania omawiają: A. Brosig, *Poznań i miasta Polski zachodniej w grafice*, Poznań 1929; M. Warkoczewska, *Widoki starego Poznania. Źródła ikonograficzne do zabudowy miasta z wieków XVIII–XIX*, Poznań 1960; też, *Portret miasta. Poznań w malarstwie i grafice*, Poznań 2000.

¹⁵ *Posnania elegans Poloniae in finibus Silesiae Civitas*, miedzioryt kolorowany, niedatowany, niesygnowany, 46,3 x 20,7 cm, ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, wyd. [w:] *Plany Poznania*, nr 1.

¹⁶ M. Warkoczewska, *Widoki starego Poznania*, s. 30.

kiedy miasto bardzo ucierpiało w czasie wielkiej wojny północnej. Ukazują one Poznań od południa (widok miasta z 1704 r., dokumentujący oblężenie przez wojska Augusta II¹⁷) lub południowego wschodu (widoki z 1728¹⁸ i 1734 r.). Zwłaszcza ten ostatni, wykonany przez Friedricha Bernharda Wenera, prawdopodobnie z wieży kościoła św. Rocha, ma dużą wartość dokumentacyjną¹⁹. Inny to widok od południowego wschodu z ok. 1793 r.²⁰ Podobnie znaczenie źródłowe mają liczne gwasze Karola Albertiego, dokumentujące wygląd nieistniejących już często budowli, wyburzonych w czasach zaboru pruskiego w związku z planami przebudowy miasta²¹.

Źródła pisane dotyczące Poznania oraz jurydyk i miasteczek tworzących wraz z Poznaniem konurbację, mimo zniszczeń w czasie licznych wojen, zachowały się we względnej obfitości. Przechowywane są obecnie głównie w Archiwum Państwowym i Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu. Źródła te omawiają Irena Radtke, Antoni Gąsiorowski, Stanisław Nawrocki oraz Marian Banaszak i Feliks Lenort²². Dla opracowania prezentowanego planu znaczenie miały przede wszystkim akta wytworzone przez zwierzchnie władze świeckie (królów, książąt i ich urzędników) i kościelne (biskupów, ich wikariuszy i kapitułę) oraz władze miejskie (radę i ławę). Dla średniowiecza wiele z nich zostało opublikowanych drukiem, zwłaszcza w *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski*²³. Średniowieczne akta rady miejskiej i niektóre akta ławy wydali Adolf Warschauer i Kazimierz Kaczmarczyk²⁴. Osobno natomiast przywileje uzyskane przez Poznań i liczne akty z okresu staropolskiego dotyczące miasta (lustracje, wilkierze) wydali Feliks Pohorecki, Witold Maisel, Marian J. Mika oraz inni autorzy²⁵. Kapitalne znaczenie dla rozpoznania topografii miasta, łącznie z jego przedmieściami, mają zwłaszcza księgi ławy miejskiej, zachowane od 1430 r. Rejestrowano w nich obrót nieruchomościami i zapisanymi na nich czynszami, podając położenie domów i parcel według ulic i imion (oraz przydomków) właścicieli sąsiednich nieruchomości. Analogicznie postępowano w wypadku wsi miejskich, z tym, że nie podawano wtedy nazwy ulicy, skoro przez wieś wiodła tylko jedna droga. Dla XV w. księgi te (w liczbie 9, łącznie ok. 15 tys. zapisów) wykorzystane zostały przez Jacka Wiesiołowskiego w badaniach nad socjotopografią miasta²⁶. Materiały te posłużyły temu autorowi do opracowania mapy miasta w obrębie murów, z zaznaczeniem wszystkich nieruchomości²⁷.

Współczesne badania nad historią Poznania sięgają XIX w. Podejmowali je jako pierwsi współpracujący ze sobą amatorzy pasjonaci – Edward Raczyński i Józef Łukasiewicz. Ten drugi, bibliotekarz w Bibliotece Raczyńskich, w 1838 r. opublikował *Obraz historyczno-statystyczny miasta*

¹⁷ *Poznań ściśle oblężony Roku Pańskiego 1704...*, miedzioryt 18,5 x 31,3 cm, widok ten omawia M. Warkoczevska, *Widoki starego Poznania*, s. 33–34, ryc. 6; też, *Portret miasta*, s. 11–13.

¹⁸ Jest to panorama zamieszczona na sporządzonym przez ławnika poznańskiego J. Rzepeckiego planie miasta; M. Warkoczevska, *Widoki starego Poznania*, s. 34–35, ryc. 7; ŻK, nr 8; *Plany Poznania*, nr 4.

¹⁹ O widoku tym M. Warkoczevska, *Widoki starego Poznania*, s. 36–37, zwł. jednak też, *Portret miasta*, s. 18–21, gdzie uściślona data powstania.

²⁰ Tamże, *Widoki starego Poznania*, s. 38.

²¹ Tamże, s. 18–19, 38–43.

²² I. Radtke, *Kancelaria miasta Poznania do roku 1570*, Warszawa 1967, s. 84 nn.; A. Gąsiorowski, *Źródła do dziejów Poznania XIV–XV wieku*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych. Materiały z ogólnopolskiego sympozjum 18–19 października 1973*, red. W. Błaszczyk, Warszawa–Poznań 1977, s. 67–84; S. Nawrocki, *Źródła do dziejów Poznania (do 1793 roku)*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1–2, red. J. Topolski, Warszawa–Poznań 1988, tu: cz. 1, s. 17–29; M. Banaszak, F. Lenort, *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, [w:] *Dzieje Poznania i Województwa Poznańskiego (w granicach z 1974)*. *Informator o materiałach archiwalnych*, t. 2, red. C. Skopowski, Warszawa 1982, s. 237–487.

²³ KDW I–XI.

²⁴ *Stadtbuch von Posen. Acten des städtischen Rathes 1398–1433*, wyd. A. Warschauer, Posen 1892; *Akta radzieckie poznańskie*, t. 1: 1434–1470, t. 2: 1471–1501, t. 3: 1502–1506, wyd. K. Kaczmarczyk, Poznań 1925–1948.

²⁵ F. Pohorecki, *Opis Poznania z roku 1787. (Wraz z planem m. Poznania z końca XVIII wieku)*, KMP, 1932, s. 42–58; *Wilkierze poznańskie*, t. 1–3, wyd. W. Maisel, Wrocław 1966–1969; *Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII wieku*, wyd. W. Maisel, Poznań 1994; M.J. Mika, *Opis murów i budynków miejskich z r. 1654*, KMP, 1948, s. 209–214; tenże, *Opis Poznania z roku 1728*, KMP, 1950, s. 229–278; *Opisy i lustracje Poznania*; LWWK 1564.

²⁶ AP Poznań, Akta miasta Poznania, sygn. I 291–299. Regesty J. Wiesiołowskiego przechowywane są w Bibliotece PTPN, rkps 1545. Warto podkreślić, że liczniejsze są analogiczne archiwalia zachowane dla XVI w.: 8 woluminów wtóropisów ksiąg rezygnacji z kancelarii rady miejskiej (AP Poznań, Akta miasta Poznania, sygn. I 300–I 307), 9 ksiąg rezygnacji z kancelarii ławy (tamże, sygn. I 309–I 317).

²⁷ Wiesiołowski, *Socjotopografia*, ryc. 9–12.

Poznania²⁸. Z kolei Raczyński, bibliofil i kolekcjoner, twórca biblioteki publicznej, działał przede wszystkim jako mecenas. Jego pasji badawczej zawdzięczamy jednak wydanie drukiem *Kodeksu dyplomatycznego Wielkiej Polski* – zbioru dyplomów dotyczącego tej dzielnicy, czy *Wspomnień Wielkopolski*, omawiających historię regionu, a także Poznania²⁹. Niemałe zasługi w odkrywaniu historii miasta ma inicjator niemieckiego Historisches Gesellschaft für Provinz Posen (1885), poznański archiwista Adolf Warschauer. Czynił to zarówno jako wydawca źródeł, jak i popularyzator³⁰. Rosnące zainteresowanie przeszłością Poznania po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. znalazło wyraz w samodzielnych publikacjach dotyczących jego historii oraz licznych artykułach zamieszczanych na łamach „Kroniki Miasta Poznania”, dotyczących także poszczególnych instytucji znajdujących się w tym mieście, rodzin, budowli bądź przedmiotów związanych z nim i z jego mieszkańcami³¹. Wśród pozycji zasługujących na szczególną uwagę wymienić trzeba cytowane już wyżej opracowania Miki i Maisla oraz dzieło ks. Józefa Nowackiego *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, którego pierwszy tom traktuje o poznańskiej katedrze, a drugi, poświęcony diecezji, w wielu miejscach dotyczy spraw związanych z poznańskimi instytucjami kościelnymi – parafii św. Marii Magdaleny, przyległych parafii św. Marcina i św. Wojciecha, św. Małgorzaty i św. Jana, wreszcie klasztorów i szpitali (hospicjów), a także instytucji kościelnych podpoznańskich miasteczek³². Budowle sakralne pozostałe po licznych spośród tych instytucji przedstawione zostały w ramach *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*³³. Natomiast strukturę prawną aglomeracji przedstawiła Zofia Kulejewska-Topolska³⁴.

W latach 60. ubiegłego wieku podjęto prace nad *Słownikiem historyczno-geograficznym ziem polskich w średniowieczu*. W ramach tego wieloletniego projektu badawczego od początku lat 80. zaczęły ukazywać się drukiem kolejne jego zeszyty, zawierające hasła dotyczące obiektów osadniczych dawnego województwa poznańskiego, w tym podpoznańskich wsi i miasteczek, takich jak: Bonin, Chwaliszewo, Czapniki, Jeżyce, Ostrów, Pietrowo, Stanisławowo, Summum, Śródka, Święty Gotard, Święty Jan (także Święty Jan – dom joannitów), Święty Łazarz, Święty Marcin, Święty Wojciech, Wenetowo, Wierzbica, Wierzbny Młyn, Wilda. Jako nazwy tych obiektów przyjęto na ogół formy najczęściej występujące w średniowieczu, ustalone w toku opracowywania haseł słownikowych³⁵.

Okazją do przypomnienia dawnej świetności miasta stały się kolejne rocznice lokacji, uświetniane konferencjami i publikacjami podsumowującymi wiedzę o Poznaniu³⁶. Nowoczesnej syntezy swych

²⁸ J. Łukasiewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 1–2, Poznań 1838 (wyd. 2, z omówieniem J. Wiesiołowskiego, Poznań 1998).

²⁹ CMP; E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski, to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego*, t. 1, Poznań 1842, t. 2, Poznań 1843 – tu na s. 124–253 przedstawiony Poznań.

³⁰ *Stadtbuch von Posen; Die Chronik der Stadtschreiber von Posen*, wyd. A. Warschauer, Posen 1888; A. Warschauer, *Geschichte der Provinz Posen in polnischer Zeit*, Posen 1914. W latach 1900–1918 A. Warschauer był wydawcą „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”.

³¹ Na przykład H. Likowski, *Miasto książęce Śródka. Kartka z dziejów Poznania w latach 1231–1253*, Poznań 1922; M. ze Sławskich Wicherkiewiczowa, *Rynek poznański i jego patrycjat*, wyd. 1, Poznań 1925, wyd. 2 [posł. J. Wiesiołowski], Poznań 1998; S. Paternowski, *Finanse miasta Poznania w wiekach średnich*, Poznań 1937; M.J. Mika, *Studia nad patrycjatem poznańskim w wiekach średnich*, Poznań 1937 (wyd. 2, Poznań 2006); na temat artykułów zawartych w KMP por. D. Balcerek, J. Bagińska-Mleczał, *Bibliografia zawartości „Kroniki Miasta Poznania”, 1923–1997*, [Poznań 1997].

³² Now1, Now2. O parafiach poznańskiego zespołu osadniczego por. też E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w średniowiecznym Poznaniu*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 390–404 n.

³³ KZS sn, t. 7: *Miasto Poznań*, cz. 1: *Ostrów Tumski i Śródka z Komandorią*, oprac. B. Dolczewska i in., red. E. Linette, Z. Kurzawa, Warszawa 1983, cz. 2/1–2/2: *Śródmieście – kościoły i klasztory*, red. Z. Kurzawa, A. Kuszelski, Warszawa 1998–2002.

³⁴ Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji osadniczej Poznania od XV do końca XVIII wieku*, Poznań 1969; Z. Kulejewska, *Rozwój zabudowy miejskiej poza murami. Powstawanie jurydyk*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 398–404; też, *Ustrój prawny jurydyk*, [w:] tamże, s. 404–409.

³⁵ SHGPoz, cz. I, s. 89–90, 235–242, 281; SHGPoz, cz. II, s. 84–95; SHGPoz, cz. III, s. 515–518, 659; SHGPoz, cz. IV, s. 634, 745–749; SHGPoz, cz. V, s. 134–253, 542–544, 608–611, 616–617, 657. W sprawie folwarków i wsi miejskich por. też J. Majewski, *Gospodarstwo folwarczne we wsiach miasta Poznania w latach 1582–1644*, Poznań 1957. W kontekście odniesienia nazw do obiektów fizjograficznych nie budzi zaufania wydane ostatnio *Nazewnictwo geograficzne Poznania. Zbiór studiów*, red. Z. Zagórski, Poznań 2008, gdzie np. na s. 314 odniesienie nazwy Noteć zarówno do jednej z odnóg Warty pod Poznaniem, jak i prawego dopływu tej rzeki, a na s. 322 mylne odniesienie nazwy Rudnik do Wierzbaka; por. też SHGPoz, cz. IV, s. 215; SHGPoz, cz. V, s. 525, przyp. 4.

³⁶ *Studia poznańskie*, PZ, t. 9, 1953, nr 6–8; *Dziesięć wieków Poznania*, t. 1–3, red. K. Malinowski i in., Poznań 1956; *Początki i rozwój Starego Miasta; Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska,

dziejów aż do drugiego rozbioru doczekał się Poznań jednak dopiero w 1988 r.³⁷ Wśród bogatej literatury dotyczącej Poznania na szczególną uwagę zasługuje jednak cytowane już opracowanie Jacka Wiesiołowskiego *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, sumujące wiedzę na temat osadnictwa miasta w murach i przemian społecznych aglomeracji schyłku wieków średnich³⁸. Ono też, wobec braku analogicznych badań dla XVI w.³⁹, braku XVI-wiecznych planów i nielicznych map sprzed potopu szwedzkiego, dało podstawę do wyznaczenia planu miasta w obrębie murów. Natomiast pomocą przy opracowywaniu prezentowanego planu zespołu osadniczego służyły także mapy opracowane przez Adolfa Warschauera, Zbigniewa Zielińskiego, Annę Rogalanę i Stefana Abta⁴⁰.

System dróg wychodzących z Poznania przedstawił przede wszystkim Stefan Weymann⁴¹. Natomiast ciągi komunikacyjne w obrębie miasta i jego najbliższej okolicy w XV w. omówił w cytowanej już pracy Jacek Wiesiołowski⁴². Problem wykorzystania wody w obrębie miasta przedstawiła Urszula Sowina, a historyczne warunki fizjograficzne i system hydrograficzny w obrębie konurbacji poznańskiej ukazał na podstawie analizy geologicznej i badań historycznych Alfred Kaniecki⁴³. Tenże autor zaprezentował też położenie wodnych młynów poznańskich. W uściśleniu rozmieszczenia tych młynów wykorzystane zostały też materiały kartoteki Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN⁴⁴. Powyższe materiały (wraz z zachowanymi głównie dla okresu staropolskiego mapami) pomogły też w określeniu położenia mostów⁴⁵.

Podsumowując powyższe wywody dotyczące stanu zachowania źródeł, zwłaszcza kartograficznych i ikonograficznych, należy podkreślić, że prezentowany plan poznańskiego zespołu osadniczego jest rekonstrukcją. Składają się na nią przekazy źródłowe niejednokrotnie odbiegające chronologią od *terminus* przyjętego w założeniach serii AHP na koniec XVI w. Tym samym przedstawiana przez nas mapa Poznania jest jedynie uprawdopodobnioną wersją stanu, który w wielu istotnych szczegółach

T. Jurek, Poznań 2005; ostatnio *Archeologia o przeszłości Poznania i jego zaplecza. Stan i potrzeby badań*, red. J. Kaczmarek, H. Kaczmarek, Poznań 2013.

³⁷ *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1–2, gdzie zestawienie literatury dotyczącej dziejów miasta.

³⁸ Wiesiołowski, *Socjotopografia*.

³⁹ Por. jednak M. Wojciechowski, *Struktura społeczno-gospodarcza Poznania w pierwszej połowie XVIII wieku*, PZ, t. 7, 1951, nr 12, s. 341–395; Z. Zieliński, *Rozwój terytorialny miasta oraz zabudowy Starego Rynku w Poznaniu*, PZ, t. 9, 1953, nr 6–8, s. 254–274; S. Waszak, *Ludność i zabudowa mieszkaniowa Poznania w XVI i XVII wieku*, PZ, t. 9/3, 1953, nr 9–12, s. 64–136; tenże, *Dzietność rodziny mieszczańskiej i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i XVII wieku*, RDSG, t. 16, 1954, s. 316–384; S. Abt, *Ludność Poznania w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 424–454.

⁴⁰ *Plan der Stadt Posen im XV. Jahrhundert*, w skali 1:5000, mapa dołączona do *Stadtbuch von Posen*; S. Waszak, *Dzietność rodziny mieszczańskiej*, ryc. 1, gdzie plan opracowany przez Z. Zielińskiego; *Poznań w pierwszej połowie XVI w.*, zał. do *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1; por. S. Abt, *Struktura społeczna i rozmieszczenie przestrzenne mieszkańców*, [w:] tamże, s. 434–437, gdzie na s. 435 mapa pt. *Ludność Poznania w końcu XVI wieku*.

⁴¹ Weymann, *Drogi*; ale por. też S. Weymann, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938 (Prace Komisji Historycznej PTPN, t. 13), s. 105–108; L. Koczy, *Handel Poznania do połowy wieku XVI*, Poznań 1930, s. 193–206; M. Przybył, *Poznań na tle szlaków komunikacyjnych od X do XIII wieku*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 112–129. O systemie dróg w Wielkopolsce w XVI w. por. też T. Związek, *Drogi*, w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.5.4.

⁴² Wiesiołowski, *Socjotopografia*; por. też J. Wiesiołowski, *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 385–399.

⁴³ A. Kaniecki, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, Poznań 2004; tenże, *Źródła winiarskie i wykorzystanie ich wód*, KMP, 2011, nr 4, s. 25–35; U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009.

⁴⁴ W sprawie położenia młynów wodnych w okolicy Poznania por. też J. Gołaski, *Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczach Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790–1960*, cz. 1: *Środkowa Warta, Proсна i Barycz*, Poznań 1980.

⁴⁵ O mostach *Opisy i ilustracje Poznania*, s. 72 (Wielki), 89 (Łacina), 123 (Wielki i Łacina), 193 (Łacina), 194, 195 (Wielki), 204 (Wielki), 221, 225–229, 240, 300 (Wielki); *Warta*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 518–523, przyp. 5. Na prezentowanym przez nas planie nie przedstawiamy jednak zaznaczonego między Nową Groblą a Chwaliszewem mostu (funkcjonującego w czasie zniszczenia mostu Wielkiego) zaznaczonego na mapie J. Rzepeckiego (*Plany Poznania*, nr 4); por. też J. Łukasiewicz, *Obraz historyczno-statystyczny*, s. 71–73; A. Chybiński, *Most Chwaliszewski*, KMP, 1924, s. 49–56; Z. Karolczak, *Tajemnice mostu św. Rocha*, KMP, 1995, nr 3, s. 295–301; W. Karolczak, *Mosty w dawnym Poznaniu (do 1939 roku)* [katalog wystawy], Muzeum Narodowe w Poznaniu, Poznań 1996; A. Ryżyński, *750 lat poznańskich mostów*, Poznań 2003, s. 5–39; tenże, *Most Cybiński*, KMP, 2003, nr 1, s. 430–440; tenże, *Kiedy wybudowano pierwszy most przez Wartę w Poznaniu*, KMP, 2014, nr 1, s. 245–256; J. Borwiński, *Most św. Rocha. Odkrycie dokumentów z aktem erekcyjnym. Dzieje największej przeprawy mostowej dawnego Poznania*, KMP, 2014, nr 1 s. 267–282.

czeka na dopracowanie poprzez żmudne kwerendy archiwalne i badania. Stąd np. pominięcia niektórych obiektów, których położenia nie sposób precyzyjnie określić⁴⁶.

Poznań położony jest w obrębie południkowo zorientowanej, szerokiej dolinie Warty. Najważniejszymi dopływami rzeki w tym rejonie są Cybina i Główna (prawobrzeżne) oraz Bogdanka (inaczej Rudnik, Flisa) i Wierzbak (lewobrzeżne). Warta rozlewała się w tym miejscu szeroko na kilka odnóg (częściowo już dziś nieistniejących), tworząc naturalne brody ułatwiające komunikację i warunki sprzyjające osadnictwu. Sama dolina rzeki składa się w tym miejscu z siedmiu poziomów terasowych, z których najniższy – terasa I zalewowa – o szerokości ok. 800 m i wysokości bezwzględnej ok. 53 m n.p.m., występuje na obu brzegach⁴⁷. Druga terasa, o wysokości od 55 do 57 m n.p.m., występuje „w niewielkim fragmencie” po lewej stronie Warty przyległym od południa do doliny Bogdanki. Na niej właśnie w XIII w. lokowano miasto Poznań. Wyżej położone są terasy IV (62,5–66,5 m n.p.m.) i VI (70 m n.p.m.), stały się one miejscem posadowienia wsi podmiejskich włączonych obecnie w obręb miasta⁴⁸. Najwyższe poziomy terasowe, niekiedy izolowane, nosiły nazwę „gór” – Zamkowej, Świętego Wojciecha, Czerwowej (Łysej), Muszyńskiej. Sama sieć hydrograficzna przedstawiona na mapie jest rekonstrukcją dla końca XVI w. na podstawie map późniejszych i ustaleń Kanieckiego⁴⁹.

Korzystne warunki naturalne – chyba przede wszystkim możliwość dogodnej przeprawy przez liczne odnogi wolno płynącej Warty – stały się podstawą dla rozwoju osadnictwa. Pierwotnie obejmowało ono obszar I terasy zalewowej. To właśnie na niej, w obrębie Ostrowa Tumskiego (Summum) i Zagórza powstały wczesnopiastowski gród i katedra oraz podgrodzia⁵⁰. Przy ośrodku tym do połowy XIII w. rozwinęły się też inne osady tworzące później rozległy zespół osadniczy Poznania⁵¹. Na prawym brzegu Warty były to książęca Śródka z targiem⁵² i osada powstała przy szpitalnym kościele św. Michała (św. Jana), nadanym następnie (w końcu XII w.) joannitom⁵³. Na lewym brzegu rzeki, na II terasie zalewowej, tuż przy przeprawie przez rzekę, rozwijać się zaczęła (już od XI w.) osada handlowa. W początku XII w. powstał przy niej kościół św. Gotarda (nieistniejący już w późnym średniowieczu, pierwotnie położony zapewne w północno-wschodniej części późniejszego miasta w obrębie murów), przeznaczony najpewniej dla obcych kupców uczestniczących w dalekosiężnym handlu między Nadrenią a Rusią⁵⁴. Dyskusyjne jest tak wczesne powstanie osady przy obecnym kościele św. Marcina⁵⁵. Niewątpliwie natomiast od XII w. rozwijała się osada przy kościele św. Wojciecha⁵⁶.

⁴⁶ Dotyczy to np. miejskich cegielni (por. przyp. 80). Uwagę tę poczynić można także wobec dawnego cmentarza żydowskiego. Jego dokładna lokalizacja znana jest dopiero z XVIII-wiecznych map. Wątpliwości budzi też lokalizacja poszczególnych znanych z nazw własnych lub nazwisk posiadaczy baszt miejskich, o czym niżej.

⁴⁷ A. Kaniecki, *Poznań*, s. 14–16.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, s. 119; A. Kaniecki, *Zmiany stosunków wodnych w dolinie Warty na terenie aglomeracji poznańskiej w ciągu ostatniego tysiąclecia. Stan i perspektywy badawcze*, [w:] *Archeologia o przeszłości Poznania*, s. 39–49.

⁵⁰ H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 27–42; też, *Dzieje Ostrowa Tumskiego w Poznaniu przed lokacją miasta*, KMP, 2003, nr 1, s. 7–26; też, *Stan i potrzeby badań Ostrowa Tumskiego w Poznaniu*, [w:] *Archeologia o przeszłości Poznania*, s. 134–141.

⁵¹ Omówienie dotychczasowych wyników badań archeologicznych licznych podpoznańskich osad por. M. Kara, *Stan i potrzeby badań nad zapleczem grodu poznańskiego w X – I połowie XIII wieku. Zestawienie ważniejszych ustaleń*, [w:] *Archeologia o przeszłości Poznania*, s. 142–150; J. Kaczmarek, *Stan i potrzeby badań nad średniowiecznym i nowożytnym Poznaniem i jego zapleczem*, [w:] tamże, s. 151–167.

⁵² W. Schulte, *Die Schrodka. Ein Beitrag zur ältesten Geschichte der Stadt Posen*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, t. 22, 1907, s. 237–276; H. Likowski, *Miasto książęce Śródka*; Münch wg indeksu; A. Rogalanka, *Poznań u progu lokacji*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 148–162; P. Pawlak, *Cmentarzyska przedlokacyjnego Poznania*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 59–109; SHGPoz, cz. V, s. 89–104.

⁵³ Por. A. Gąsiorowski, *Najstarsze dokumenty poznańskiego domu joannitów*, *SŻ*, t. 8, 1963, s. 83–95, t. 9, 1964, s. 47–60; T. Ginter, *Działalność fundacyjna księcia Mieszka III Starego*, Kraków 2008; SHGPoz, cz. V, s. 138, 141–142; Münch wg indeksu.

⁵⁴ W. Błaszczyk, *Wyniki badań archeologicznych w strefie osady Św. Gotarda na Starym Mieście w Poznaniu*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 165–181; W. Fritze, *Hildesheim – Brandenburg – Posen. Godehard-Kult und Fernhandelsverkehr im 12. Jahrhundert*, [w:] *Beiträge zur Entstehung und Entwicklung der Stadt Brandenburg im Mittelalter*, Berlin–New York 1993, s. 103–130; M. Młynarska-Kaletynowa, *O kulcie św. Gotarda w Polsce XII i XIII wieku*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 6, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1994, s. 75–91; SHGPoz, cz. V, s. 134–135. O wymienionym szlaku handlowym, funkcjonującym zapewne od ok. 1135 do ok. 1159, por. T. Jasiński, *Uwarunkowania lokacji Poznania*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 162–167.

⁵⁵ Jak zwraca uwagę I. Skierska, jednoznaczne rozstrzygnięcia dotyczące czasu i miejsca powstania osady są niemożliwe (SHGPoz, cz. V, s. 160–162, gdzie omówienie dyskusji na temat położenia pierwotnej osady Święty Marcin). Dawniej

Przełomowym momentem w dziejach poznańskiego zespołu osadniczego była lokacja gminy miejskiej na lewym brzegu rzeki, formalnie zatwierdzona dokumentem książęcym z 1253 r.⁵⁷ Lokacja ta, jak wskazują ostatnie badania Tomasza Jasińskiego, miała najpewniej ścisły związek z nasilonym przepływem towarów (głównie soli i sukna) z Saksonii do Prus oraz przemieszczaniem się saskich (i śląskich) osadników na tereny państwa budowanego przez zakon krzyżacki⁵⁸. Wydaje się jednak oczywiste, że niezależnie od wymienionych wyżej przesłanek wśród przyczyn lokacji wymienić należy przede wszystkim dążenie księcia do osiągnięcia korzyści z postępującej komercjalizacji⁵⁹. Sam przebieg lokacji Poznania był procesem długotrwałym. Pomijając skomplikowaną sytuację polityczną, w wypadku Poznania uwarunkowany był on koniecznością regulacji stosunków własnościowych – szczególnie uzyskaniem od Kościoła terenów, na których miała powstać nowa gmina, w zamian za koncesje gospodarcze, co budziło opór społeczny⁶⁰. Na trudności w przeprowadzeniu całego zamierzenia wpłynęły też niewątpliwie warunki naturalne. Książęca Śródka, w latach 30. XIII w. upatrywana jako ośrodek nowej gminy miejskiej, nie miała dostępu do takich zasobów wód płynących jak osada Świętego Gotarda. Liczne ciekły – Bogdanka, Wierzbak i boczne koryta Warty – mogły dostarczyć dużych ilości bieżącej wody niezbędnej dla obróbki sukna i skór, sprzyjały też zakładaniu urzędzeń takich jak młyny i folusze. Poza tym stwarzały naturalną zaporę obronną⁶¹. Zauważyć jednak trzeba, że bliskość Warty i potencjalne wylewy wezbranej rzeki stwarzały także niemałe zagrożenie dla samych mieszkańców, już w 1253 r. zaskoczonych powodzią⁶².

Śmierć księcia Przemysła I w 1257 r. pozbawiła Poznań opiekuna, jego następcą Bolesław Pobożny preferował Kalisz i Gniezno. Rozwój gminy następował powoli – konieczna dla nowo lokowanego ośrodka parafia (z kościołem św. Marii Magdaleny) powstała chyba dopiero w 1263 r. (obejmując wyłącznie miasto w obrębie obwarowań)⁶³, podobnie jak szpital. Wkrótce zresztą w 1274 r. w wyniku

przyjmowano, że osada ta powstała w XII w. (Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny dla Poznania z r. 1253*, PZ, t. 9, 1953, nr 6–8, s. 155), a rozwinęła się wzdłuż drogi do Buku (A. Rogalanka, *Poznań u progu lokacji*, s. 167). Tak wczesnemu powstaniu osady przy obecnym kościele św. Marcina przeczą jednak badania archeologiczne, datując ją dopiero na przełom XIV i XV w. Obecnie archeolodzy uważają, że pierwotne centrum wsi znajdowało się na Górze Przemysła (Zamkowej) w okolicy obecnego gmachu Muzeum Narodowego; J. Kaczmarek, *Między grodem a miastem. Przemiany osadnicze na terenie aglomeracji poznańskiej w X–XII wieku*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 47–48; też, *Archeologia miasta Poznania. Stan badań i materiały*, t. 1, cz. 1–2, Poznań 2008, tu cz. 1, s. 322–324, 326; P. Pawlak, *Cmentarzyska przedlokacyjne Poznania*, s. 77–78; M. Przybył, *Poznań na tle szlaków komunikacyjnych*, s. 120. Nie ulega jednak wątpliwości, że w późnym średniowieczu osada znajdowała się wzdłuż drogi wiodącej do Buku, w pobliżu jej skrzyżowania z traktem do Wrocławia; SHGPoz, cz. V, s. 162.

⁵⁶ Osada pierwotnie miała rozwijać się nie na Wzgórzu Świętego Wojciecha (tam nie znaleziono jej śladów), a bardziej na południe, nad brzegiem Bogdanki, przy drodze lubuskiej, biegnącej północnym brzegiem tej rzeczki; J. Kaczmarek, *Między grodem a miastem*, s. 46; SHGPoz, cz. V, s. 196–254, gdzie literatura, por. zwł. s. 196, gdzie obszerny komentarz G. Rutkowskiej. O położeniu osady w wiekach XV–XVIII zob. też A. Rogalanka, *Poznań u progu lokacji*, s. 168.

⁵⁷ *Przywileje miasta Poznania*, nr 3.

⁵⁸ T. Jasiński, *Uwarunkowania lokacji Poznania*, s. 167–172.

⁵⁹ Szczegółowo o tych zagadnieniach S. Gawlas, *Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 133–162.

⁶⁰ Por. T. Jurek, *Przebieg lokacji Poznania*, [w:] tamże, s. 173–191, tam też dotychczasowa literatura dotycząca lokacji Poznania.

⁶¹ O roli warunków naturalnych por. A. Kaniecki, *Poznań*, s. 124 nn., na s. 129 autor ten pisze: „korzystniej było budować młyny na mniejszych ciekach lub na odnogach Warty, gdyż łatwiej było na nich tworzyć tamy i w ten sposób unikać skutków wezbrań, jak i spiętrzeń lodowych”. Por. też M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, s. 355.

⁶² Por. T. Jurek, *Przebieg lokacji Poznania*, s. 183.

⁶³ O kościele (od 1471 r. kolegiacie) św. Marii Magdaleny por. Now2, s. 607–611; W. Gałka, *O architekturze i plastyce dawnego Poznania do końca epoki baroku*, Poznań 2001, s. 74–75, 107–109, 122–123, 132–134, 215, 239; świątyni tej poświęcony jest osobny tom KMP, nr 3 za 2003 r. Zdaniem S. Skibińskiego pierwotnie fara poznańska mieściła się w kościele Dominikanek, pogląd ten jest jednak nie do utrzymania; tenże, *Gotycka architektura kościoła farnego pod wezwaniem Marii Magdaleny w Poznaniu*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 422 nn., do tego głosy dyskusyjne E. Linette i A. Gąsiorowskiego tamże, s. 470, 475–477. W sprawie daty fundacji kościoła por. T. Jurek, *Wokół zagadek najdawniejszych dziejów poznańskiej fary*, KMP, 2003, nr 3, s. 46–62, gdzie literatura zagadnienia; tenże, *Przebieg lokacji Poznania*, s. 187. Natomiast zdaniem M. Słonia początki poznańskiej parafii sięgają 1253 r.; tenże, *Fundatio civitatis. Program fundacyjny procesu lokacyjnego na przykładzie Wrocławia, Krakowa i Poznania*, [w:] *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Materiały z konferencji międzynarodowej w Łądku Zdroju, 28–29 października 2002 roku*, red. C. Buśko, M. Goliński, B. Krukiewicz, Wrocław 2006, s. 227–245; tenże, *Fundacja Poznania. Dominikanie, fara, szpital i lokacja miasta*, [w:] *Ambona. Teksty o kulturze średniowiecza ofiarowane Stanisławowi Bylinie*, red. K. Bracha, W. Brojer, Warszawa 2016, s. 81–106.

najazdu brandenburskiego Poznań został spalony⁶⁴, dobrego pana i gospodarza znalazł jednak wkrótce w osobie księcia, później króla Przemysła II.

W związku z procesem lokacyjnym Poznania niejasny pozostaje problem 17 wsi „nadanych” przez księcia miastu w 1253 r.⁶⁵ Przyjmuje się, że wsie owe (w momencie lokacji część dowodnie nie należała do miasta)⁶⁶ objęte zostały jedynie prawem niemieckim egzekwowanym przez wójta Poznania. W ich obrębie wójt miał monopol na lokowanie osadników, zakładanie młynów i polowanie, mógł też wymierzyć na potrzeby własne 30 łanów, a 20 łanów na pastwiska dla mieszczan. I to było chyba faktyczne nadanie ziemskie dokonane przez księcia⁶⁷. Majątek ziemski posiadany przez miasto wzrastał jednak z czasem. U schyłku wieków średnich Poznań posiadał wsie Kundorf, Winiary, Bonin, Jeżyce, Gaj, Luboń i Wierzbicę oraz część wsi Górczyn (w AHP: Górczyno)⁶⁸. Należące początkowo do miasta Pietrowo ok. 1584 r. stanowiło już własność poznańskiej kapituły katedralnej⁶⁹. Mieszczanie posiadali także przejściowo w początku XV w. działki ziemi w szlacheckiej wsi Sołacz, położonej niedaleko miasta, wieś tę miasto nabyło ostatecznie w końcu XVI w.⁷⁰

Budowa nowego miasta następowała, mimo wskazanych wyżej trudności, zaskakująco konsekwentnie. Świadczy o tym zachowana (w niewiele zmienionej postaci) regularna, szachownicowa siatka ulic (których historyczne nazwy oddajemy na planie⁷¹) i kwartałów zabudowy przylegających do dużego, kwadratowego rynku (o boku ok. 140 m)⁷². Jest ona widoczna na najdawniejszych planach i panoramie miasta z 1618 r. W środku rynku wzniesiono początkowo drewniane (następnie od końca XIV w. murowane) zabudowania – kramy i jatki oraz ławy⁷³ (zaznaczone na planie literami a–e). Ratusz, którego początki sięgają zapewne przełomu XIII i XIV w., wybudowano w północno-wschodniej części rynku. W sąsiedztwie znajdowała się waga miejska i postrzygalnia sukna (na zachód od wagi, nieoznaczona na planie)⁷⁴. Wśród gmachów publicznych znajdujących się w obrębie murów

⁶⁴ *Monumenta Poloniae historica. Series nova*, t. 6, Warszawa 1962, s. 125 [Spominki poznańskie].

⁶⁵ Rataje, Pietrowo, Żegrze (w tym tomie AHP: Zegrz), Starołęka (w AHP: Starołęka Wielka), Ninkowo (obecnie Mini-kowo), Spytkowo, obie wsie Wierzbica, Jeżyce, Pęcław, Niestachowo (w AHP: Niestachów), Piątkowo, Szydłowo, obie wsie Winiary, *Boguthe villa*, Unoltowo (w AHP: Noltowo); *Przywileje miasta Poznania*, nr 3; SHGPoz, cz. I, s. 83; SHGPoz, cz. II, s. 84–95; SHGPoz, cz. III, s. 278, 290–292, 630 (tu o wsi Pęcław, różnej od później posiadanej przez miasto Kundorfu), s. 644–645, 659; SHGPoz, cz. IV, s. 45–46, 623, 645–650, 859–860; SHGPoz, cz. V, s. 448–450, 608–611.

⁶⁶ Na przykład Ninikowo i Wierzbica należały w XIII w. do kapituły katedralnej, Spytkowo, Piątkowo, Jeżyce i Winiary w XIII w. – do księcia; Starołęka (w AHP: Starołęka Wielka) należała w XIV w. do szlachty; T. Jurek, *Przebieg lokacji Poznania*, s. 188.

⁶⁷ Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny*, s. 142–166; M. Szymańska, *Wójtostwo poznańskie 1253–1386. Od lokacji miasta do wykupu wójtostwa przez miasto*, PZ, t. 9, 1953, nr 6–8, s. 167–193; A. Gąsiorowski, głos w dyskusji, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 139, tu uwagi na temat związania prawnego z miastem wsi wymienionych w dokumencie lokacyjnym, a nie „nadania” ich miastu; Z. Kaczmarczyk, *Ustrój miasta lokacyjnego*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 183–193; T. Jurek, *Przebieg lokacji Poznania*, s. 188, gdzie literatura.

⁶⁸ O Gaju, Górczynie (w AHP: Górczyno), Kundorfie i Luboniu por. SHGPoz, cz. I, s. 457, 614–618; SHGPoz, cz. II, s. 239–248, 662–665.

⁶⁹ SHGPoz, cz. III, s. 659; K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu w XVI wieku. Organizacja i majątek*, Poznań 2000, s. 158.

⁷⁰ SHGPoz, cz. IV, s. 598–601; o nabyciu tej wsi przez miasto w końcu XVI w. zob. Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 162.

⁷¹ O nazwach ulic zob. A. Gąsiorowski, *Nazwy poznańskich ulic. Przemiany i trwanie: wieki XIV–XX*, aneksy: „Pomyłkowi” *patroni poznańskich ulic. Zmiany w nazewnictwie ulic Poznania w latach 1981–1983*, KMP, 1984, nr 3–4, s. 23–64; tenże, *Późnośredniowieczna konurbacja poznańska*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 221–222.

⁷² A. Rogalanka, *O układzie i wielkości parcel w średniowiecznym Poznaniu (Próba rozpoznania problemu)*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 323–276; też, *Wytyczenie miasta lewobrzeżnego*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 193–208; A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 219–226; M. Chorowska, *Rozplanowanie średniowiecznego Poznania na tle miast śląskich*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 207–233, tamże literatura zagadnienia; por. też A. Kąsinowski, *Rozplanowanie średniowiecznego Poznania na tle miast hanzeatyckich*, [w:] tamże, s. 225–242.

⁷³ KDW III, nr 1847; *Przywileje miasta Poznania*, nr 23; por. W. Maisel, *Zabudowa wewnętrzna rynku poznańskiego w wieku XVI*, PZ, t. 9, 1953, nr 11–12, s. 687–713; A. Rogalanka, *Wytyczenie miasta lewobrzeżnego*, s. 206; A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 223; przede wszystkim jednak Wiesiołowski, *Socjotopografia*, ryc. 9, za tym autorem oddajemy zabudowę śródmiejową. Na planie nie zaznaczamy jednak tzw. Nowych Jatek, mieszczących się wg ustaleń J. Wiesiołowskiego przy przecznicy łączącej ul. Wrocławską i Świętosławską (uliczce zatyłnej bloku kamienic przyrynkowych).

⁷⁴ W. Bettenstaedt, *Das Rathaus in Posen und seine Herstellung in der Jahre 1910–1913*, Posen 1913; tenże, *Ratusz w Poznaniu i jego przebudowa w latach 1910–1913*, tłum. M. Mikołajczak, wstęp J. Skuratowicz (przedruk fragmentów ww. pracy), KMP, 2004, nr 2, s. 265–286; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 74, 83–85, 128–129, 156, 163–183, 236–237; T. Jakimowicz, *Ratusz poznański. Przewodnik*, Poznań 1967; Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 142–143; J. Skuratowicz, *Ratusz*

wymienić należy nadto kościół parafialny (późniejszą kolegiatę) św. Marii Magdaleny, kościoły klasztorne Dominikanów (pod wezwaniem św. Dominika; przesiedlono ich na teren osady Świętego Gotarda już w 1244 r.) i Dominikanek (pod wezwaniem św. św. Jana i Pawła, następnie św. Katarzyny)⁷⁵ oraz kościół św. Stanisława, wybudowany w początku XVI w. Ten ostatni nadany został sprowadzonym do Poznania w 1570 r. jezuitom (wraz z kaplicą św. Gertrudy, znajdującą się przy szpitalu pod tym wezwaniem)⁷⁶. Kolejnym obiektem zaznaczonym na planie jest Pałac Górków, powstały z połączenia kamienic zajmujących jeden z przyrynkowych bloków zabudowy. W początku XVII w. gmach ten stał się własnością konwentu mniszek benedyktyńskich, które przebudowały go na klasztor⁷⁷. Nie odtwarzamy zasięgu dzielnicy żydowskiej, wobec niemożności precyzyjnego określenia jej zasięgu. Żydzi zamieszkiwali północną część miasta, ograniczoną mniej więcej ulicami Wroniecką i Żydowską (na planie Sukiennicza) i dzisiejszą ul. Mokłą. Najpewniej pośrodku tego kwartału mieściła się synagoga⁷⁸. Domy

poznański, Poznań 2003. E. Leszczyńska, *Waga miejska czy ratusz?*, KMP, 2003, nr 2, s. 61–86 i krytyczny do ustaleń tej autorki komentarz J. Skuratowicza: *tenże, Ratusz gotycki*, KMP, 2004, nr 2, s. 7–25. Ratuszowi poświęcony jest osobny tom KMP, nr 2 za 2004 r.; por. też wyżej, przyp. 73.

⁷⁵ Now2, s. 762–763, 776; J. Wiesiołowski, *Klasztory średniowiecznego Poznania*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 405–419; KZS sn, t. 7, cz. 2/2, s. 20–48; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 50–60, 71–74, 125, 127, 138, 146–149, 209–215, 298; J. Kowalski, *Gotyki wielkopolski. Architektura sakralna XIII–XVI wieku*, fot. M. Potocki, Poznań 2010, s. 26–31, 38, 47–48, 53–54, 348, 355. Literaturę i źródła dotyczące poznańskiego klasztoru Dominikanów omawia K. Kaczmarek, *Stan i potrzeby badań nad klasztorami męskimi średniowiecznej diecezji poznańskiej*, [w:] *Historia życia konsekrowanego w archidiecezji poznańskiej*, red. L. Wilczyński, Poznań 2010, s. 12, 17, 25, 28–29; A. Skorupińska, *Klasztory żeńskie w średniowiecznej diecezji poznańskiej*, [w:] *tamże*, s. 36–39. Dominikanom poznańskim poświęcony jest osobny tom KMP, nr 3 za 2004 r. Na temat kościoła farnego św. Marii Magdaleny por. przyp. 63.

⁷⁶ O nadanych jezuitom kościele i szpitalu św. Stanisława (do którego w 1521 r. oficjalnie poznański włączył upadłą sąsiednią fundację szpitala św. Gertrudy i tamtejszej kaplicy, których nie oddajemy na planie) por. Now2, s. 652–653, 738, 769; KZS sn, t. 7, cz. 2/1, s. 1–50; SHGKart; por. też W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 262–298; *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: *1570–1563*, wyd. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Poznań 2004; jezuitom poznańskim poświęcony jest osobny tom KMP, nr 4 za 1997 r.

⁷⁷ Odziedziczony po Górkach przez Piotra Czarnowskiego budynek został w 1595 r. sprzedany gminie luteranńskiej za ogromną sumę 20 tys. fl., a rok później (po protestach w związku z planowaną budową zboru) został odstąpiony przez luteranów Czarnkowskiemu za tę samą kwotę. Ostatecznie pałac wykupiło miasto, które z kolei sprzedało ten gmach w 1605 r. ksieni benedyktynek chełmińskich Magdalenie Mortęskiej. W 1607 r. sprowadzono z Chełmna do Poznania konwent benedyktynek, a dawny pałac stał się klasztorem; T. Jakimowicz, *Pałac Górków w Poznaniu*, wyd. 1, Poznań 1971, s. 21, 71 n., wyd. 2, Poznań 1998, s. 30–31; Now2, s. 775; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 159–164, 208; J. Skuratowicz, *Pałac Górków w Poznaniu*, Poznań 2008.

⁷⁸ Tak można określić położenie tzw. Starej Synagogi na podstawie zapisów z poznańskich ksiąg ławniczych z lat 1491, 1497–1498 (AP Poznań, Akta miasta Poznania, sygn. I 298, k. 140v, 216v, 225v; wykorzystane dzięki regestom J. Wiesiołowskiego, Biblioteka PTPN, rkps nr 1545; o położeniu tej chyba najstarszej poznańskiej synagogi por. też *Stadtbuch von Posen*, s. 65*–66*; *Opisy i ilustracje Poznania*, s. 64, 259; KZS sn, t. 7, cz. 2/2, s. 116; R. Witkowski, *Żydzi w Poznaniu. Krótki przewodnik po historii i zabytkach*, Poznań 2012). Tak zaznaczono też położenie synagogi na pruskim planie Poznania z lat 1841 i 1871 (*Plan von der Stadt und Festung Posen*, [w:] *Plany Poznania*, nr 18; por. też *Neuester Plan der Stadt Posen*, litografia wielobarwna, 1890, wyd. E. Rehfeld w Poznaniu, 72,9 x 37,1 cm, ze zbiorów Biblioteki PTPN, [w:] *Plany Poznania*, nr 19). LWWK 1564, cz. 2, s. 271, podaje że w Poznaniu w 1565 r. były dwie synagogi. Tej drugiej synagogi nie oznaczamy na planie. Według J. Witkowskiego (tenże, *Żydzi w Poznaniu*, s. 80) tzw. Nową Synagogę wybudowano najpewniej po pożarze miasta w 1590 r., tuż przy Starej Synagodze. Według J. Wiesiołowskiego szkoła żydowska – synagoga – znajdowała się przy ul. Sukienniczej (Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 181), co nie stoi w sprzeczności z powyższym twierdzeniem, jeśli przyjąć, że znajdowała się na zapleczu budynków wybudowanych przy tej ulicy, po stronie lewej idąc od rynku w stronę murów. Prawdopodobnie w okolicy synagogi znajdowała się żydowska łaźnia (*Akta radzieckie poznańskie*, t. 1, nr 1002; o łaźni por. J. Rudzińska, *Żydzi w późnośredniowiecznym Poznaniu*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 345–360, zwł. s. 358; U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 222–224). Natomiast cmentarz żydowski, wbrew twierdzeniom E. Leszczyńskiej (taż, *Przyczynek do dziejów funkcjonowania poznańskiej dzielnicy żydowskiej w sąsiedztwie średniowiecznych murów obronnych*, KMP, 1996, nr 1, s. 138–139) mieścił się najpewniej nie w obrębie murów, lecz poza nimi – *ex opposito castris* „w sąsiedztwie ogrodu Doroty Paczkowej” (zatem poza obszarem miejskiej zabudowy), jak poświadcza zapis z 1442 r. (AP Poznań, Akta miasta Poznania, sygn. I 291, k. 90, zapis ten wykorzystany został dzięki regestom J. Wiesiołowskiego, Biblioteka PTPN, rkps 1545). Położenia tego cmentarza nie oddajemy na planie (por. przyp. 46). Na temat Żydów poznańskich por. L. Koczy, *Studja nad dziejami gospodarczymi Żydów poznańskich przed połową wieku XVII*, KMP, t. 12, 1934, nr 3, s. 257–299, 333–362, KMP, t. 13, 1935, s. 47–63, 171–231, a także niżej stojący pod względem naukowym i skażony antysemitycznymi poglądami art. T. Nożyńskiego, *Żydzi poznańscy w XV w. (1379–1502)*, KMP, t. 10, 1932, s. 86–99, 249–263. Żydom poświęcone zostały osobne tomy KMP, nr 3 za 2006 r. i nr 1 za 2009 r.; por. też A. Teller, *Warunki życia i obyczajowość w żydowskiej dzielnicy Poznania w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995, s. 57–70; J. Suproniuk, *Żydzi w miastach Wielkopolski* w tomie AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2d.4, gdzie podana literatura dotycząca osadnictwa żydowskiego w Wielkopolsce.

żydowskie znajdowały się jednak również w sąsiedztwie klasztoru Dominikanów przy ulicach Przed Mnichy i Małej Żydowskiej⁷⁹. Na planie nie zaznaczamy obiektów użyteczności publicznej takich jak łaźnie (przy ul. Woźnej i Koziej – na planie Świętosławskiej), cegielnie⁸⁰ czy miejski marszał (stajnia). Ten ostatni znajdował się przy ul. Koziej (na planie Świętosławskiej), istniał do lat 60. XV w. Innymi niezaznaczonymi przez nas obiektami są dom publiczny i ustępy przy ul. Woźnej⁸¹.

Obwarowania miasta lewobrzeżnego (zachowane dziś w stanie szczątkowym) powstawać zaczęły od momentu lokacji (przy czym początkowo zapewne były drewniane). Ich integralną częścią był zamek książęcy, wzniesiony na wzgórzu górującym nad nowo lokowanym miastem. Rozbudowywany był stopniowo w ciągu drugiej połowy XIII w., począwszy od masywnej wieży. Mimo przeprowadzanych badań archeologicznych i historycznych nie ma zgodnej opinii o poszczególnych etapach jego budowy⁸². Rozmach założenia stawia pod znakiem zapytania możliwość jego ukończenia przez Przemysła II, najpewniej budowę zamku dokończyli jego następcy. W czasach Władysława Jagiełły ta wieloboczna budowla składała się ze wspomnianej już wieży i dużego (17,6 x 58 m), prostokątnego domu, położonego na północ od niej, którego dłuższy bok stanowił zarazem część obwarowań miejskich. W tym czasie istniała już zapewne przyległa do zamku od północy druga masywna wieża (o wymiarach 12,7 x 15 m; donżon?), określana później jako kuchnie królewskie. Zamek służył monarchom odwiedzającym Poznań, a w czasie ich nieobecności był rezydencją starostów generalnych Wielkopolski i ich burgrabiów.

Na początku XVI w. zamek został przebudowany przez starostę Łukasza Górkę, następnie po pożarze w 1536 r. odbudowany przez jego syna Andrzeja, pełniącego ten sam urząd (1536–1551). Odbudowa nie zmieniła wyglądu zamku w sposób zasadniczy. Główny, trzykondygnacyjny dom przebudowano tak, że przylegał do wielkiej wieży. Natomiast ostatnie dwie piwnice od północy pozostawiono nienadbudowane⁸³. Od wielkiej wieży odsunięto też bramę, murując nowy wjazd od strony miasta, od południa. Zamek po przebudowie widoczny jest na sztychu Brauna z 1618 r., a rzut jego zaznaczony jest na planie Dahlbergha z 1655 r.⁸⁴

Wspomniana mapa szwedzkiego oficera Erika Dahlbergha ukazuje chyba najbardziej prawdopodobny kształt wybudowanych w średniowieczu obwarowań miejskich, w stanie, w jakim dotrwały do końca XVI w. (pomijając zaznaczone na tej mapie szańce). Ponieważ na prezentowanym przez nas planie, z uwagi na jego zbyt małą podziałkę i nagromadzenie objaśnianych obiektów, nie oddajemy obrysu muru wewnętrznego, wygląd murów ukazany na mapie Dahlbergha zostanie tu omówiony nieco szerzej. Mapa ta przedstawia obrys muru wewnętrznego wraz z basztami, a także mur zewnętrzny z mniej licznymi basztami. Na planie widoczny jest także obrys murów zamku, cztery miejskie bramy (Wroniecka, Wielka, Wodna i Wrocławska) oraz furty w murach – Ciemna (ta nieuwzględniona

⁷⁹ Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 177–181; por. też J. Rudzińska, *Żydzki w późnośredniowiecznym Poznaniu*, s. 345–360.

⁸⁰ Ich precyzyjne umiejscowienie jest trudne. Według J. Łukaszewicza (tenże, *Obraz historyczno-statystyczny*, s. 191) cegielnia znajdowała się w okolicach teatru, czyli dawnej Muszej Góry. Podobnie lokalizuje cegielnię A. Gąsiorowski (tenże, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 228). Inna cegielnia wg J. Wiesiołowskiego (w komentarzu do opracowania J. Łukaszewicza, *Obraz historyczno-statystyczny*, s. 205) stała w okolicach sądu miejskiego, czyli na przedstawionym przez nas planie położenie to odnieść trzeba do terenów położonych w okolicach stawu na rzece Bogdance, znajdującego się na północ od zamku.

⁸¹ A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 222; Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 156–157, 166.

⁸² A. Karłowska-Kamzowa, *Znaczenie ideowe poznańskich fundacji Przemysła II*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 380–383; *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2001, s. 397; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 62–65, 68; Z. Dolczewski, *Krótką historia Zamku królewskiego w Poznaniu*, [w:] *Zamek królewski w Poznaniu. Zarys historii. Badania archeologiczne. Działania na rzecz restytucji*, red. H. Kondziela, Poznań 2004, s. 10–25; Z. Karolczak, *Badania archeologiczne zamku królewskiego w Poznaniu*, [w:] tamże, s. 29–43; M. Chorowska, *Zamek królewski w Poznaniu na tle architektury zamków śląskich z okresu średniowiecza*, KMP, 2004, nr 4, s. 7–26; H. Ziółkowska, *Czas powstania i osoba fundatora tzw. Zamku Przemysława w Poznaniu*, KMP, 2004, nr 4, s. 27–38 (tekst przedrukowany z dokumentacji konserwatorskiej z 1955 r., przechowywanej w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu); J. Skuratowicz, *Jak wyglądał zamek Przemysłów*, KMP, 2004, nr 4, s. 39–46; T. Ratajczak, *Medieval Architecture of the Royal Castle in Poznań*, „Questiones Mediaevi Novae”, t. 13, 2008, s. 219–242; tenże, *Bohemi munitiones in Polonia moraverunt. Zamki Przemysławidów w największych miastach odrodzonego Królestwa Polskiego*, [w:] *Katedra, ratusz, dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XXXIII Seminarium Mediewistycznego im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej, 29 listopada – 1 grudnia 2012 w Poznaniu*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań 2014, s. 165–177; ostatnio też Z. Pilarczyk, M. Danielewski, K. Kościelniak, *Wojenny Poznań. Fortyfikacje i walki o miasto do XVIII wieku*, Poznań 2017, s. 96–104.

⁸³ W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 157–159; J. Skuratowicz, *Zamek starostów generalnych Wielkopolski*, KMP, 2004, nr 4, s. 162–172.

⁸⁴ *Ichnographia [Iconographia] Posnaniae*, [w:] *Plany Poznania*, nr 2.

w legendzie mapy Dahlbergha), Dominikańska, Żydowska (u Dahlbergha Śmierdząca) i Zamkowa⁸⁵. Na planie Dahlbergha zaznaczono też główne gmachy publiczne miasta (ratusz, wagę, kramy, kościoły św. Marii Magdaleny i Dominikanów) oraz kościoły i młyny znajdujące się w bezpośredniej bliskości murów, mające tym samym znaczenie militarne. Wydaje się, że Dahlbergh jako inżynier wojskowy, oddelegowany zresztą przez szwedzkiego króla Karola Gustawa specjalnie dla oceny militarnej przydatności polskich zamków i miast, wiernie oddał na swym planie obwarowania. Na jego rysunku nie sposób jednak doliczyć się wszystkich znanych ze źródeł pisanych 32 wykuszy (baszt) muru wewnętrznego⁸⁶. Pomijając fakt, że nie zaznaczał on tylnych ścian wykuszy (od strony miasta, zabudowanych już w XVI w.), podkreślić trzeba, że zwłaszcza w południowo-wschodnim odcinku murów (między Bramami Wrocławską a Wodną) wiele z tych budowli zaadaptowanych zostało na mieszkania i połączonych z innymi budynkami dostawionymi do muru miejskiego⁸⁷. Utrudnia to, wobec przyjętych przez Dahlbergha założeń, identyfikację poszczególnych baszt⁸⁸. Dotyczy to zwłaszcza dominującej w linii murów (poza wieżami bramnymi z zamkiem) Wieży Zegarnej, zwanej też Czerwoną, znajdującej się u wylotu obecnej ul. Koziej (zaznaczonej u nas jako ul. Ku Wieży Zegarnej)⁸⁹. Była to wysoka (ok. 20 m) budowla z masywnymi murami, wyraźnie widoczna na sztychu Brauna z 1618 r. Miała znaczenie militarne, a pełniła też funkcje miejskiego więzienia. Na jej szczycie od strony miasta umieszczona była tarcza zegara⁹⁰. Problemy z identyfikacją dotyczą także dawnego, nieużywanego już w XVI w., przejścia w murach miejskich zwanego Bramką Glinną. Znajdowało się ono między wspomnianą Wieżą Zegarną a zamkiem, prawdopodobnie na osi obecnej ul. Paderewskiego (na planie ul. Podgórcze)⁹¹. Niemożliwa do rozpoznania jest także Baszta Biała, znajdująca się na tym właśnie odcinku murów⁹². Podobne uwagi poczynić można o tzw. Baszcie Menniczej, która znajdowała się w ciągu muru wewnętrznego między zamkiem a Bramą Wroniecką⁹³. Mimo że plan Dahlbergha co do zasady pomija przedmieścia, przedstawia jednak jeden interesujący szczegół. Jest nim wieża znajdująca się na Garbarach tuż przed dawnym Mostem Wielkim (zwanym później Mostem Chwaliszewskim)⁹⁴. Wieża ta jest także widoczna na sztychu Brauna z 1618 r.

Rozwijający się intensywnie od czasów objęcia tronu przez Władysława Jagiełłę Poznań szybko obrósł przedmieściami. Część z nich, jak wskazano już wyżej, miała zresztą bardzo starą metrykę (Święty Marcin, Święty Wojciech, a na prawym brzegu Warty Święty Jan). Najznacniejszym z tych przedmieść, według Antoniego Gąsiorowskiego⁹⁵, były Piaski, położone na południowy wschód od murów miejskich. Od wschodu opływała je jedna z odnóg Warty, zwana w XVIII w. Kamionką, a później Strugą Karmelicką, od zachodu natomiast Piaski opływała oddzielająca się od wspomnianej wyżej Kamionki inna odnoga Warty, zwana Notecią, doprowadzająca wodę do fosy miejskiej przy

⁸⁵ M.J. Mika, *Opis murów i budynków miejskich*, s. 21 – tu wzmianka o Furcie Żydowskiej; Widawski, *Mury*, s. 357–376 i wg indeksu; Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania*; Z. Karolczak, *Średniowieczne i nowożytnie urządzenia obronne Poznania – stan obecny, problematyka badawcza i konserwatorska*, [w:] *Poznańskie fortyfikacje*, red. B. Polak, Poznań 1988, s. 227–271; tenże, *Średniowieczna Brama Wodna w Poznaniu – wyniki badań archeologicznych*, KMP, 1993, nr 3–4, s. 351–361; tenże, *Brama Wroniecka w systemie fortyfikacyjnym Poznania (XIII–XVIII w.)*. *Geneza – rozwój – zmierzch*, KMP, 1995, nr 3, s. 256–294; *Podzamcze*, KMP, 1996, nr 1, s. 96–99; Z. Pilarczyk, *Brama Wielka*, KMP, 1996, nr 1, s. 160–162; *Furta Dominikańska*, KMP, 1996, nr 1, s. 159; Z. Pilarczyk, Z. Karolczak, *Brama Wodna*, KMP, 1996, nr 1, s. 180–187; *Budynek z Ciemną Bramką*, KMP, 1996, nr 1, s. 208–210; H. Sommer, *O dziejach „Ciemnej Bramki”*, KMP, 1996, nr 1, s. 211–214; P. Wawrzyniak, *Średniowieczna Brama Wrocławska w świetle najnowszych badań archeologicznych – doniesienie*, KMP, 1996, nr 1, s. 234–242; Z. Pilarczyk, *Brama Wrocławska*, KMP, 1996, nr 1, s. 243–246; o murach także W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 66–68; ostatnio też Z. Pilarczyk, M. Danielewski, K. Kościelniak, *Wojenny Poznań*, s. 40–96.

⁸⁶ J. Wiesiołowski, *Wykazy i wizje murów, wykuszy i baszt miejskich*, KMP, 1996, nr 1, s. 44–59, zwł. s. 48–50.

⁸⁷ H. Münch, *Plany Poznania*, s. 28.

⁸⁸ Choć o niektórych z nich, np. Baszcie Katowskiej znajdującej się w okolicach wylotu ul. Woźnej (Butelskiej), gdzie mieścił się miejski zamtuż, wiadomo całkiem sporo; por. J. Wiesiołowski, *Baszta katowska, jej lokatorzy i sąsiedzi. Opowieści z wykusza katowskiego na Woźnej*, KMP, 1996, nr 1, s. 163–179.

⁸⁹ Por. *Wieża Zagarna, czyli Czerwona*, KMP, 1996, nr 1, s. 264–268; Wiesiołowski, *Socjotopografia*, ryc. 9.

⁹⁰ Z. Dolczewski, „*Wieża Zegarna*”, czyli o najstarszym zegarze miejskim w Poznaniu, KMP, 1993, nr 1–2, s. 326–331.

⁹¹ Por. *Glinne Wrota*, KMP, 1996, nr 1, s. 269–270.

⁹² Z. Pilarczyk identyfikuje ją z Wieżą Zegarną; tenże, *Obronność Poznania*, s. 102–103.

⁹³ Por. S. Gibasiewicz, *Zarys dziejów mennicy poznańskiej w średniowieczu*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 288; *Baszta mennicza*, KMP, 1996, nr 1, s. 94–95.

⁹⁴ O wieży tej Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania*, s. 134.

⁹⁵ A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 227–228.

południowej części murów⁹⁶. Z uwagi na fakt, że ceny nieruchomości na Piaskach były znacznie niższe niż w obrębie murów, na przedmieściu tym osiedlali się ubożsi mieszczenie, mieszkający bądź we własnych domkach, bądź też najmowanych od bogatych mieszczań wykupujących tu grunty. W XVI w. także szlachta kupowała tu niekiedy nieruchomości⁹⁷. Na przedmieściu tym znajdował się miejski kutłof – rzeźnia⁹⁸. Piaski składały się z odrębnych, pierwotnie „zawodowych” osad – Rybaków (rybacy podlegali jurysdykcji starosty generalnego) i Czapników – stanowiących w istocie ulicę tego suburbium, przy których osiedlali się też rzemieślnicy reprezentujący inne zawody (szewcy, tkacze)⁹⁹. Kolejną z tych ulic była Gaska (od niemieckiego *Gasse* – uliczka)¹⁰⁰. Wiodła ona od Ciemnej Bramki w murach miejskich w stronę ufundowanego w latach 20. XV w. kościółka Wszystkich Świętych (od początku XVII w. kolegiaty) i związanego z nim hospicjum dla ubogich księży, położonego na farnym Nowym Cmentarzu¹⁰¹, a dalej w kierunku kościoła (pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP, św. Bernarda ze Sieny i św. Franciszka) oraz klasztoru Franciszkanów Obserwantów (Bernardynów), ufundowanego w 1455 r.¹⁰² Przy klasztorze tym istniała kaplica św. Anny (1480 r.)¹⁰³. Z klasztorem związany był także konwent tercjarek bernardyńskich, które ok. 1464 r. zamieszkiwały domek położony przy ul. Wodnej w obrębie murów, a następnie dom na Nowym Cmentarzu farnym¹⁰⁴, których położenia nie oddajemy jednak na planie. Inną instytucją kościelną położoną na Piaskach był założony w drugiej połowie XVI w. szpital św. Walentego¹⁰⁵. Przez Piaski wiodła droga do położonego na błoni, bardziej na południe od Piasków, kościoła Bożego Ciała klasztoru Karmelitów Trzewickowych, ufundowanego w początku XV w.¹⁰⁶ Nieco na południe od niego w końcu XVI w. znajdowało się skupisko nielicznych domów zwane Nową Troską, natomiast na południowy zachód od tego kościoła, nad brzegiem odnogi Warty, leżały Stosy. Te ostatnie były niewielką osadą powstałą przy stosach drewna spławianego tu Wartą. Cały ten teren, z wyjątkiem Nowego Cmentarza farnego i kościoła Wszystkich Świętych, należał do parafii św. Marcina¹⁰⁷.

⁹⁶ A. Kaniecki, *Poznań*, s. 107. Nazw „Kamionka” i „Struga Karmelicka” z uwagi na ich późną metrykę nie oddajemy na planie; *Nazewnictwo geograficzne Poznania*, s. 307.

⁹⁷ Por. np. SHGPoz, cz. II, s. 421, 556; SHGPoz, cz. III, s. 433; SHGPoz, cz. IV, s. 36, 479.

⁹⁸ SHGPoz, cz. I, s. 281; por. Wiesiołowski, *Socjotopografia*, rys. 9.

⁹⁹ *Przywileje miasta Poznania*, nr 84; por. Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 155–156, gdzie o sporach starostów z miastem o jurysdykcję nad rybakami i powolnym budowaniu jurydyki starościńskiej w XVI i XVII w.; A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 227–228; Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 206–222; SHGPoz, cz. I, s. 281.

¹⁰⁰ Por. Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 213–216.

¹⁰¹ Kościół Wszystkich Świętych zburzony został podczas potopu szwedzkiego. O kościele tym, z którym związane były fundacje dla ubogich księży, a w XV w. także hospicjum św. Zbawiciela dla przybyszów, por. Now2, s. 618–620, 653. Przy Nowym Cmentarzu i uliczce odchodzącej od Gaski w przeciwną stronę, wzdłuż fosy miejskiej, mieli w XV w. swe domki duchowni posiadający beneficja w kolegiacie św. Marii Magdaleny; zob. Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 216–217.

¹⁰² Now2, s. 765; J.A. Mazurek, *Bernardyni w Poznaniu*, „*Studia Franciszkańskie*”, t. 4, 1991, s. 245–288. W sprawie położenia pierwszego murowanego klasztoru Bernardynów, zburzonego podczas potopu szwedzkiego, a odbudowanego nieco dalej na południe, por. A. Kuszelski, *Pierwszy klasztor bernardynów w Poznaniu (z prac nad katalogiem zabytków Poznania)*, KMP, 1991, nr 1–2, s. 180–184; por. też KZS sn, t. 7, cz. 2/1, s. 97–110. Literaturę zestawia K. Kaczmarek, *Stan i potrzeby nad klasztorami męskimi*, s. 13, 17, 20.

¹⁰³ Now2, s. 749, 765; KZS sn, t. 7, cz. 2/1, s. 97–98. O bractwie i kaplicy św. Anny por. J.A. Mazurek, *Bernardyni w Poznaniu*, s. 276–279.

¹⁰⁴ AP Poznań, Akta miasta Poznania, sygn. I 296, k. 31v – zapis z 1464?, k. 92 – tu wzmianka o ich niezabudowanej nieruchomości na przedmieściu Garbary; tamże, sygn. I 297, k. 15v – wzmianka z 1476 r. o nabyciu domu na Nowym Cmentarzu farnym (zapisy wykorzystane dzięki regestom J. Wiesiołowskiego, Biblioteka PTPN, rkps 1545). Zapewne po spaleniu się właśnie tych zabudowań w połowie XVI w. tercjarki otrzymały pozwolenie na wybudowanie murowanego domu, który zdaniem A. Kuszelskiego miał znajdować się przy obecnym placu Bernardyńskim, nieco na południowy zachód od zabudowań klasztoru Bernardynów. Natomiast klauzurę klasztorną dla tercjarek wprowadzono dopiero w 1595 r., kiedy to rozpoczęto budowę osobnego kościoła, konsekrowanego w 1603 r. pod wezwaniem Najświętszego Zbawiciela (obecnie Przemienienia Pańskiego; KZS sn, t. 7, cz. 2/1, s. 62 nn.). O tercjarkach por. też Now2, s. 777–778.

¹⁰⁵ O szpitalu por. Now2, s. 653–654.

¹⁰⁶ Tamże, s. 767–768; T.M. Trajdos, *Legenda Bożego Ciała u poznańskich karmelitów i działalność kultowa klasztoru w I poł. XV w.*, KMP, 1992, nr 3–4, s. 27–44; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 110–116, 123–124, 225–228, 250, 322–327, 333–336; KZS sn, t. 7, cz. 2/1, s. 73–94; J. Kowalski, *Gotyki wielkopolskie*, s. 230–240; T. Ratajczak, *Kościół Bożego Ciała w Poznaniu*, Poznań 2014. Literaturę dotyczącą karmelitów zestawia K. Kaczmarek, *Stan i potrzeby nad klasztorami męskimi*, s. 13. Między innymi karmelitom poświęcony jest osobny tom KMP, nr 3–4 za 1992 r.

¹⁰⁷ Z. Zieliński, *Rozwój terytorialny miasta*, s. 258; S. Waszak, *Ludność i zabudowa*, s. 88; na temat przynależności parafialnej por. Now2, s. 354–355, 618–620.

Przed Bramą Wrocławską i wzdłuż drogi prowadzącej z Poznania do Kościana (a dalej do Wrocławia) rozciągały się kolejne osady przedmiejskie. Było to zatem przedmieście Stelmachy¹⁰⁸, z położonym w pobliżu kościołem i szpitalem Świętego Krzyża, ufundowanym w XV w.¹⁰⁹ Następnie dalej na południe osadnictwo nabierało charakteru coraz bardziej wiejskiego – stąd nazwa przedmieścia Półwsie. Właścicielami wzniesionych tam domów, przy których znajdowały się zagrody, a w południowej jego części także folwarków, byli zamożni mieszkańcy miasta w murach – kupcy, kramarze, piwowarzy, rzeźnicy i inni przedstawiciele najbogatszych rzemiosł miasta¹¹⁰. Wzdłuż odchodzącego na południowy zachód odgałęzienia drogi wrocławskiej (do Buku, a także do Głogowa), znajdowała się kolejna osada – Nowe Ogrody. Wieś ta powstała w XIV w., miała własnego sołtysa i częściowy samorząd, w połowie XV w., kiedy jej grunty zaczęły przechodzić na własność mieszczan poznańskich, a po części szlachty (rodziny Ostrorogów), stała się przedmieściem¹¹¹. Między Półwsiem a Nowymi Ogrodami położona była jurydyka Wenetowo. Należała ona początkowo do szlachty, później do miejskiego szpitala św. Łazarza i klasztoru panien benedyktynek¹¹². Założona została częściowo na gruntach wspomnianych wyżej przedmieść i miejskiej wsi Wierzbica¹¹³.

Wspomniane już przedmieście Święty Marcin rozciągało się na zachód od kościoła parafialnego pod tym wezwaniem (przebudowanego w początku XVI w.)¹¹⁴, wzdłuż drogi prowadzącej do Buku, a dalej do Gubina¹¹⁵. Dzielilo się ono na trzy części. Pierwsza, położona na północ od wspomnianej drogi, należała do poznańskiej kapituły katedralnej. Druga część, znajdująca się po południowej stronie tego traktu, należała do miasta. Trzecia zaś to role na samym Wzgórzu Świętomarcińskim (wokół kościoła), położone po obu stronach drogi, które stanowiły uposażenie plebana kościoła św. Marcina i były przez niego zarządzane¹¹⁶. Na terenie tej osady znajdowały się dwa cmentarze – przy kościele oraz na zachód od niego, a na północ od traktu bukowskiego¹¹⁷. W okolicy tej, tj. na północ od drogi, niedaleko wspomnianego cmentarza i położonego chyba nieopodal cmentarza żydowskiego, powstała w XVI w. osada zwana Muszyńską albo Muszą Górą, należąca pierwotnie do wsi Kundorf¹¹⁸. Zasiedlona była w drugiej połowie tego stulecia przez zagrodników i stanowiła własność miasta¹¹⁹. Na zachód od Świętego Marcina w XVI w. powstało nowe przedmieście – Wymykowo. Jego zabudowania posadowione były przy skrzyżowaniu traktu bukowskiego z drogą odchodzącą w kierunku południowo-wschodnim w stronę Nowych Ogrodów i wzdłuż tej właśnie lokalnej drogi. Właścicielem Wymykowa była początkowo szlachta – Kokalewscy, następnie Szamotulscy – czerpiący daniny od licznie osadzonych tu zagrodników. Przed 1570 r. miasto Poznań nabyło to przedmieście¹²⁰. Sama

¹⁰⁸ Położone przy ważnym węźle drogowym zamieszkiwane były w XV w. głównie przez kowali, kołodziejów i stelmachów – specjalistów związanych z usługami transportowymi; por. Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 198–200.

¹⁰⁹ Był to szpital dla trędowatych (zarządzany przez prowizorów miejskiego szpitala Świętego Ducha), który istniał już w początku XV w.; w 1420 r. przy szpitalu erygowano prepozyturę patronatu mieszczan poznańskich Peszlów; por. F. Pohorecki, *O dawnym szpitalu i kościółku Św. Krzyża w Poznaniu*, KMP, 1931, s. 336–363, przedruk KMP, 1990, nr 3–4, s. 69–88; Now2, s. 652.

¹¹⁰ O Półwsiu por. Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 202–208; J. Wiesiołowski, *Półwieś – Rybaki i ich mieszkańcy w XV i XVI wieku*, KMP, 2007, nr 3, s. 7–19.

¹¹¹ O Nowych Ogrodach por. Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 201.

¹¹² O benedyktyнках por. przyp. 77. Na temat szpitala św. Łazarza por. M.J. Mika, *O dawnym szpitalu św. Łazarza w Poznaniu*, KMP, 1948, nr 2, s. 103–119; Now2, s. 654; J. Wiesiołowski, *Poznańskie szpitale i ich kaplice w świetle wizytacji Rogalińskiego*, KMP, 2007, nr 4, s. 13–18; SHGPoz, cz. V, s. 160 i dalsze ustalenia s. 543.

¹¹³ O Wenetowie por. SHGPoz, cz. V, s. 542–544; o Wierzbicy por. tamże, s. 606–611.

¹¹⁴ KZS sn, t. 7, cz. 2/2, s. 1–9; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 33, 37, 48, 61, 109, 110, 124–126; J. Kowalski, *Goty wielkopolski*, s. 285–289; A. Kuszelski, *Kościół św. Marcina w Poznaniu*, Poznań 2015.

¹¹⁵ O położeniu przedmieścia Święty Marcin przy drodze do Buku w XV w. zob. KDW V, nr 393; por. też Weymann, *Drogi*, s. 231, gdzie omówione warianty tej drogi; SHGPoz, cz. V, s. 162; M. Przybył, *Poznań na tle szlaków komunikacyjnych*, s. 119; por. też przyp. 55.

¹¹⁶ SHGPoz, cz. V, s. 160–196, zwł. komentarz na s. 163.

¹¹⁷ O cmentarzu tym tamże, s. 193. Ten drugi cmentarz (założony w XVI w.) wg I. Skierskiej znajdował się między obecnymi ul. Kantaka i Ratajczaka; tamże, s. 162.

¹¹⁸ SHGPoz, cz. III, s. 220–221; SHGPoz, cz. V, s. 163. W sprawie cmentarza żydowskiego por. przyp. 78.

¹¹⁹ SHGPoz, cz. II, s. 239–248.

¹²⁰ Kokalewscy poświadczeni są jako właściciele przedmieścia Wymykowo w latach 1554–1561, w 1561 r. sprzedali Wymykowo kasztelanowi biechowskiemu Janowi Świdwie z Szamotuł (AP Poznań, Poznań Gr. 98, k. 521; tamże, Poznań Gr. 20, k. 76v; tamże, Poznań Gr. 106, k. 29v). Syn kasztelana – Jan Świdwa – posiadał Wymykowo jeszcze w 1566 r. (tamże, Poznań Gr. 20, k. 507). W 1567 r. część gruntów Wymykowa została nabyta przez miasto od Elżbiety Świdwowej (wdowy

parafia świętomarcińska była bardzo rozległa i obejmowała, obok wspomnianych wyżej Piasków, również Nową Groblę, Garbary, Rybaki, Stelmachy, Nowe Ogrody, Półwsie, Wenetowo, Wierzbicę, Wymykowo, a w XVI w. także Muszą Górę i inne miejscowości, położone już w większej odległości od Poznania¹²¹. Wieś Kundorf, znajdująca się po południowej stronie Bogdanki (Flisy), na północny zachód od murów, należała do miasta, choć w połowie XV w. pewne uprawnienia sądowe miał w niej prepozyt szpitala Świętego Ducha pod Poznaniem¹²². Przez osadę tę przebiegał ważny szlak do Frankfurtu (a także do Szczecina)¹²³. Wieś należała do parafii św. Wojciecha¹²⁴.

Na północ od miasta, za fosą i Bramą Wroniecką, rozciągały się tereny przedmieścia Świętego Wojciecha¹²⁵. Zabudowa przedmiejska rozciągała się od położonego w sąsiedztwie tej bramy szpitala Świętego Ducha¹²⁶, na zachód wzdłuż fosy miejskiej aż do położonych na zachód od murów Glinek, gdzie w XV w. znajdowały się dwa folwarczki należące do szlachcica i mieszczanina; w XVI w. powstały tam domki czynszowe¹²⁷. Zabudowania tego przedmieścia położone były przede wszystkim jednak wzdłuż drogi odchodzącej od wspomnianej bramy poprzez Wzgórze Świętego Wojciecha do znajdującego się tam kościoła parafialnego pod wezwaniem tego świętego¹²⁸, a wiodącej do Szamotuł i dalej do Szczecina¹²⁹. Przedmieście to, podobnie jak świętomarcińskie, podzielone było między różnych właścicieli – miasto i plebana kościoła św. Wojciecha, który sprawował w swej części władzę sołtysią¹³⁰. Część przedmieścia – winnica pod Łysą Górą – jeszcze w końcu XV w., dzięki libertacji królewskiej, wyjęta została spod miejskiej jurysdykcji (nie posiadała jednak własnej administracji czy sądów); po częstych zmianach właścicieli, w połowie XVI w. należała do dziedzica Bonina – Stanisława Kokozki Pawłowskiego. Swoją jurysdykę na przedmieściu mieli też możni Ostrorogowie¹³¹. Na terenie należącym do nich powstał w drugiej połowie XVI w. zbór braci czeskich wraz ze szpitalem¹³². Nie była to jedyna instytucja Kościołów reformowanych na tym przedmieściu. Od 1592 r. na mocy ugody zawartej z plebanem kościoła św. Wojciecha Janem Mrowińskim luteranie mieli swój cmentarz na Łysej Górze, przy nim postawili zbór i szkołę oraz szpital dla ubogich¹³³. Katolicka parafia święto-wojciechowa była bardzo rozległa, obejmowała, obok Kundorfu i Glinek, tereny podmiejskie na północ

po kasztelanie biechowskim), a w 1569 r. mieszkańcy Wymykowa wymienieni zostali w poznańskich spisach podatkowych; w latach następnych przedmieście było własnością tego miasta (J. Wiesiołowski, *Kościół i osada Święty Marcin w średniowieczu i w okresie staropolskim*, KMP, 2006, nr 1, s. 41–42; por. *Opisy i ilustracje Poznania*, s. 30, 65, 101, 107; Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 162). W początku XVII w. pewne grunty w Wymykowie nabyły benedyktynki poznańskie. Mniszki te następnie utworzyły z własnych posiadłości pod Poznaniem (położonych także w Wenetowie) jurysdykę, o którą toczyły potem wieloletnie spory z miastem Poznaniem (taż, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 46, 109, 110, 170–171, 176, autorka ta błędnie utożsamia Wymykowo z Wenetowem; por. SHGPoz, cz. V, s. 544).

¹²¹ Now2, s. 354–355.

¹²² SHGPoz, cz. II, s. 239–248.

¹²³ Tak zrozumieć można zapis z 1374 r. o „drodze wielkiej” przechodzącej obok wsi Kundorf do Kaźmierza (w AHP: Kazimierz); SHGPoz, cz. II, s. 240; por. Weymann, Drogi, s. 232–233, gdzie opisany przebieg drogi do Frankfurtu.

¹²⁴ SHGPoz, cz. II, s. 240.

¹²⁵ O przedmieściu tym por. Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 191–198; SHGPoz, cz. V, s. 196–253, gdzie literatura; G. Rutkowska, *Przedmieście Święty Wojciech w średniowiecznym Poznaniu*, KMP, 2012, nr 4 (tom poświęcony Wzgórzom Świętego Wojciecha), s. 29–52; por. też przyp. 56.

¹²⁶ O tym najstarszym szpitalu miasta lokacyjnego por. Now2, s. 651, gdzie data fundacji 1254 r.; wg T. Jurka fundacja szpitala, podobnie jak miejskiej fary, nastąpiła jednak dopiero 10 lat później; SHGPoz, cz. V, s. 247–248; por. wyżej, przyp. 63.

¹²⁷ Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 200–201; SHGPoz, cz. V, s. 163, 196.

¹²⁸ W literaturze (np. Now2, s. 355, 643–644; Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 192) często mylnie wywodzi się, że na wzgórzu tym był jeszcze jeden kościół, pod wezwaniem św. Jerzego. Z tym błędnym poglądem rozprawia się G. Rutkowska w komentarzu do hasła *Święty Wojciech* (SHGPoz, cz. V, s. 198; G. Rutkowska, *Kościół świętych Jerzego i Wojciecha*, KMP, 2012, nr 4, s. 53–62), dowodząc, że na wspomnianym wzniesieniu był w średniowieczu tylko jeden kościół pod podwójnym wezwaniem św. Jerzego i św. Wojciecha. O świątyni św. Wojciecha por. KZS sn, t. 7, cz. 2/2, s. 72–93; J. Kowalski, *Gotyk wielkopolski*, s. 282–285; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 39, 48, 109, 110, 124, 125, 132, 209, 221, 223, 232, 250, tenże autor na s. 48, na zamieszczonym tam planie Poznania błędnie zaznacza kościół św. Jerzego; A. Kuztelski, *O architekturze kościoła św. Wojciecha raz jeszcze*, KMP, 2012, nr 4, s. 63–75.

¹²⁹ Weymann, Drogi, s. 234–235.

¹³⁰ SHGPoz, cz. V, s. 201 nn.

¹³¹ Tamże, s. 242; G. Rutkowska, *Przedmieście Święty Wojciech*, s. 38, 47–48.

¹³² M.D. Łabędzka-Topolska, *Wzrost wpływów reformacji około połowy XVI wieku (bracia czescy, kalwinizm). Opieka szlachty. Tendencje do zjednoczenia wyznań*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 496–499; SHGPoz, cz. V, s. 248; J. Wiesiołowski, *Różnowiercy na Wzgórzach Świętego Wojciecha. Z Łukaszewicza i kronik staropolskich*, KMP, 2012, nr 4, s. 76–90.

¹³³ SHGPoz, cz. V, s. 248.

od Bogdanki (wraz z młynem Bogdanka w obrębie murów?), na północ od murów miejskich i Mostu Wielkiego na Warcie, przy czym rzeka ta stanowiła wschodnią granicę okręgu parafialnego, rozciągającego się poprzez Bonin, Szelaż (w AHP: Szyling), Winiary, Jeżyce i Sołacz daleko na północny zachód, obejmując Strzeszyn (w AHP: Strzeszyno) i Piątkowo oraz liczne inne wsie¹³⁴.

Na północ od wzgórza zwanego Czerwową (Łysą) Górą, za Wierzbakiem, rozciągało się Wzgórze Winiarskie. Na jego południowym stoku, przy drodze wiodącej do Szamotuł, znajdowały się zabudowania wsi miejskiej Winiary. Na wschód od nich, na terenach należących na początku XV w. do sołectwa winiarskiego, położonych nad Wartą, powstał osobny folwark, następnie wieś Bonin¹³⁵. Tereny między Wierzbakiem, Świętym Wojciechem, fosą miejską a Wartą zajęte były przez pastwiska należące do mieszczan poznańskich – zwane Groffowymi, później Grochowymi Łakami.

Na wschód od miasta, między fosą miejską a korytem Warty, rozciągało się przedmieście Garbary, znajdujące się pod jurysdykcją miejską i należące do parafii św. Marcina. Była to osada rzemieślników związanych z obróbką skór i produkcją wyrobów skórzanych, stanowiąca w istocie gęsto zabudowaną ulicę¹³⁶. W południowej części Garbar znajdował się kutłof¹³⁷. Przez Garbary przebiegały dwie ważne drogi wyjazdowe z Poznania. Pierwsza z nich wiodła poprzez Bramę Wielką, Międzymoście¹³⁸, Most Wielki, Chwaliszewo na Ostrów Tumski, a dalej poprzez Ostrów do miasteczka Śródka, gdzie szlaki się rozdzielały¹³⁹. Z kolei droga przez Bramę Wodną przecinała Garbary, a dalej wiodła przez Nową Groblę, Most Łacina do Stanisławowa, następnie traktem tranzytowym do Kalisza lub też do Warszawy, z ominięciem wspomnianych wyżej miasteczek kościelnych (o których niżej)¹⁴⁰.

Na południowy wschód od Bramy Wodnej znajdowała się na Warcie wyspa – Nowa Grobla. Zgodnie z wyrokiem sądowym w sporze miasta z biskupem Andrzejem Łaskarzem i kapitułą z 1424 r., zatwierdzonym przez króla Władysława Jagiełłę, należała ona do miasta. Gminie zakazano jednak wtedy zabudowy Nowej Grobli¹⁴¹. Mieszczanie poznańscy podjęli starania o uregulowanie statusu wyspy i uzyskanie możliwości jej zabudowy, na co dał im zgodę Władysław III w 1443 r.¹⁴² W 1447 r. Kazimierz Jagiellończyk potwierdził to zezwolenie i wyraził zgodę na podjęcie prac związanych z umocnieniem brzegów¹⁴³. Osiedle to zamieszkiwali w XV w. rzemieślnicy nienależący do cechów, a właścicielami połowy domów byli mieszczanie osiedli na stałe w obrębie murów, co oznacza, że domy te zamieszkiwali komornicy (pracownicy najemni)¹⁴⁴. Nowa Grobla należała do parafii św. Marcina¹⁴⁵.

Wspomniane wyżej miasteczko Chwaliszewo znajdowało się na drugiej dużej wyspie położonej pośrodku ramion Warty, na wschód od Bramy Wielkiej i Garbar¹⁴⁶. Prawo do wyspy potwierdził kapi-

¹³⁴ W XVI w. były to także Naramowice, Gonięcino (dziś Gołęcin), Unoltowo (w AHP: Noltowo; dziś Umultowo), Nowa Wieś; Now2, s. 355; SHGPoz, cz. V, s. 246.

¹³⁵ O Boninie SHGPoz, cz. I, s. 89–90; o Winiarach por. A. Kaniecki, *Źródła winiarskie*; J. Wiesiołowski, *Dawne dzieje mieszkańców Wzgórza Winiarskiego*, KMP, 2011, nr 4, s. 36–46.

¹³⁶ Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 223–228; Garbarom poświęcony jest osobny tom KMP, nr 3 za 2017 r.

¹³⁷ Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 227. Drugi kutłof znajdował się na Piaskach, por. przyp. 98.

¹³⁸ Chodzi tu o część Garbar leżącą między mostkiem nad fosą miejską (za Bramą Wielką) a Mostem Wielkim (Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 223). Nazwy tej nie oznaczamy na planie.

¹³⁹ Przez wieś Główną prowadziła trasa w kierunku Torunia lub Warszawy, a także Lublina, Krakowa i Lwowa. Droga skracająca ze Śródki w kierunku osady Świętego Jana wiodła dalej do wsi Żegrze (w AHP: Zegrz), do Środy, Kalisza i dalej do Krakowa; Weymann, *Drogi*, s. 221, 222–223 – gdzie o wariantach drogi do Lublina, s. 224–225 – opisany tu wariant drogi krakowskiej omijał Kalisz (gdzie obowiązywało prawo składu), s. 226–227, 240.

¹⁴⁰ Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 229.

¹⁴¹ KDW V, nr 393, 395. Wyroki te związane były m.in. ze sporami biskupa poznańskiego Andrzeja Łaskarza i kapituły katedralnej z miastem Poznaniem o prawo do poboru opłat z tytułu przeprawy przez Wartę, a także o obowiązek utrzymania tej przeprawy (tj. budowy mostów). W toku sporu król potwierdził kapitule własność grobli wiodącej od Bramy Wielkiej na Summum (czyli tzw. Grobli Kapitulnej, na której powstało później Chwaliszewo) z prawem zabudowy tej grobli, jednocześnie zobowiązał biskupa i kapitułę do umacniania jej brzegów i utrzymania mostu na Cybinie oraz innego mostu między Groblą Kapitulną a Ostrowem Tumskim; KDW V, nr 393, 395 – tu błędny regest; por. SHGPoz, cz. I, s. 235.

¹⁴² KDW V, nr 705 – tu regest; *Przywileje miasta Poznania*, nr 43 – tu wydawca błędnie zidentyfikował wymienione w dokumencie błonie *post Cerdones* (tj. za Garbarami) z błoniami wsi Wilda.

¹⁴³ *Przywileje miasta Poznania*, nr 50; Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 229; A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 232.

¹⁴⁴ Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 229.

¹⁴⁵ Now2, s. 355.

¹⁴⁶ O Chwaliszewie por. SHGPoz, cz. I, s. 239–242; J. Kaczmarek, *Chwaliszewo (szkic monograficzny)*, KMP, 1981, nr 3, s. 43–56, gdzie błędy; K. Lutyński, *Kapitulne Chwaliszewo w XVI w.*, KMP, 1995, nr 1, s. 11–16; W. Karolczak, *O pieczęciach*

tule król Władysław Jagiełło wspomnianym już dokumentem z 1424 r., korporacja otrzymała nadto zezwolenie na zabudowę wyspy¹⁴⁷. Wkrótce też, w 1427 r., Chwaliszewo nazwane zostało miastem (*oppidum*), gdy wójt chwaliszewski otrzymał od kapituły kramy i jatki jako uposażenie¹⁴⁸. Jednak formalne uregulowanie statusu osady nastąpiło dopiero w 1444 r., gdy król Władysław III dał prałatom i kanonikom zgodę na lokację miasta¹⁴⁹. W 1475 r. Kazimierz Jagiellończyk nadał Chwaliszewu (a także Ostrowowi i Śródce) prawo handlu solą¹⁵⁰. Miasteczko rozwijało się na tyle dobrze, że w końcu XV w. zabudowane było wzdłuż drogi wiodącej od Mostu Wielkiego na Summum¹⁵¹. Trudno określić, gdzie znajdował się w tym czasie ratusz chwaliszewski. Zachowane widoki z XVII i XVIII w. tudzież plan zabudowy pochodzący z początku XIX w. sugerują, że budynek ten znajdował się pośrodku, w linii zabudowy domów, po północnej stronie drogi wiodącej na Ostrów Tumski¹⁵². Chwaliszewo należało pierwotnie do parafii św. Mikołaja na Zagórze (południowa część Ostrowa Tumskiego). Przejściowo, w latach 1455–1477/1484 (po spłonięciu kościoła św. Mikołaja), prawa parafialne przeniesiono do znajdującego się we wschodniej części wyspy kościoła szpitalnego św. Barbary, wzniesionego w XV w.¹⁵³ Naprzeciw tego kościoła wybudowano w początku XVI w. szpital św. Wawrzyńca¹⁵⁴. W początku XVI w. Chwaliszewo uzyskało od kapituły jurysdykcję nad świeckimi mieszkańcami Zagórza¹⁵⁵. Od momentu powstania często wchodziło też w konflikty z miastem w murach¹⁵⁶.

Na wschód od Chwaliszewa znajdowało się Summum (tj. góra; po niemiecku określane jako Dom, a po polsku jako Tum lub Ostrów), z katedrą św. św. Piotra i Pawła, kolegiatami Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja¹⁵⁷. Był to teren zamieszkały głównie przez duchownych – wikariuszy wieczystych katedry, kanoników i prałatów katedralnych (też kolegiackich), wreszcie biskupa ordynariusza, w XVI w. coraz rzadziej pojawiającego się w Poznaniu¹⁵⁸. Wymienieni duchowni mieli swe siedziby wokół katedry, przy czym wydaje się, że początkowo chaotyczna zabudowa została uregulowana do końca XV w., zwłaszcza po wybudowaniu murów obronnych Summum przez biskupa Jana Lubrańskiego. Domy stały przy drodze wiodącej z Chwaliszewa w kierunku Śródki (na północ i południe od dzisiejszego placu katedralnego, na którym w XV w. znajdował się cmentarz) i odchodzących od niej mniejszych uliczkach (dzisiejsze ulice Posadzego, Lubrańskiego i Dziekańska)¹⁵⁹. Niektóre z tych domostw położone były także w południowej części Wyspy Tumskiej, na tzw. Zagórze. Najokazalsza rezydencja należała do biskupa – był to pałac znajdujący na południe od katedry i połączony z tą

chwaliszewskich z XVI–XVIII wieku, KMP, 1995, nr 1, s. 18–20; Z. Zaleski, *Bractwo krawieckie chwaliszewskie*, KMP, 1997, nr 1, s. 21–48 (przedruk z książki: tenże, *Wolny cech krawiecki w Poznaniu. Monografia historyczna*, Poznań 1927); tenże, *Cech szewski chwaliszewski*, KMP, 1997, nr 1, s. 49–50 (przedruk z książki: tenże, *Cech szewski w Poznaniu*, Poznań 1932); M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne*, s. 126–127, 141–142; SHGPoz, cz. I, s. 235–242. Chwaliszewu poświęcony jest osobny tom KMP, nr 1 za 1995 r.

¹⁴⁷ Por. przyp. 141.

¹⁴⁸ KDW V, nr 473; KDW IX, nr 1142; *Przywileje miasta Poznania*, nr 35.

¹⁴⁹ KDW V, nr 733; *Przywileje miasta Poznania*, nr 46.

¹⁵⁰ A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 231; *Przywileje miasta Poznania*, nr 69.

¹⁵¹ A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 231.

¹⁵² *Plan ulicy Chwaliszewo z 1804 roku*, s. 97–99. Ratusz Chwaliszewski widoczny jest na widoku G. Brauna i F. Hogenberga z 1618 r.; *Posnania elegans*, [w:] *Plany Poznania*, nr 1; por. też M. Warkoczewska, *Portret miasta*, s. 18–21, gdzie omówiony widok Poznania od południowego wschodu autorstwa F.B. Wernera z 1734 r.

¹⁵³ Now2, s. 354, 652, 596, 611; przede wszystkim jednak SHGPoz, cz. I, s. 240–241, przyp. 5, 6.

¹⁵⁴ Był to szpital – hospicjum – dla ubogich kapłanów; por. Now2, s. 276, 652, 735; SHGPoz, cz. I, s. 240–242.

¹⁵⁵ SHGPoz, cz. I, s. 239.

¹⁵⁶ Na przykład w 1430 r. król, na prośbę mieszczan z Poznania, zabronił handlu w Chwaliszewie; KDW IX, nr 1240; o konfliktach tych por. też SHGPoz, cz. I, s. 236, 237.

¹⁵⁷ O kościołach tych por. Now1, *passim* (katedra); Now2, s. 590–597 (kolegiata NMP), s. 354, 611–613 (kolegiata św. Mikołaja); KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 1–61 (katedra), s. 62–66 (kolegiata NMP); W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 9–12 (kolegiata NMP), 13–21, 23 nn. (katedra), 33–34 (kolegiata św. Mikołaja), 40–44, 88–103 (katedra), 116–121 (kolegiata NMP), 139–146, 193–205, 240–242, 244–245, 336–337 (katedra) i inne wg indeksu; J. Kowalski, *Gotyk wielkopolski*, s. 18–24, 94–97, 141–157 (katedra), 179–194 (kolegiata NMP); A. Bukowska, *Najstarsza katedra w Poznaniu. Problem formy i jej genezy w kontekście architektury około roku 1000*, Kraków 2013. Na temat obu kolegiat zob. M. Tycówna, *Kościół św. Mikołaja w Poznaniu*, KMP, 1926, s. 249–254; J. Nowacki, *Kolegiata N. Maryi Panny w Poznaniu*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, t. 6, 1951, nr 11–12, s. 314–341.

¹⁵⁸ Por. J. Wiesiołowski, *Kapitulny krąg kościelny*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 320–326. Na temat Summum por. także SHGPoz, cz. IV, 745–749. Katedrze i wyspie tumskiej poświęcony jest osobny tom KMP, nr 1 za 2003 r.

¹⁵⁹ SHGPoz, cz. IV, s. 746.

świątynią gankiem¹⁶⁰. Okazalsze domy (położone bliżej katedry) użytkowali kanonicy zamieszkujący je ze swoimi *familiaries*, mniejsze wikariusze (głównie w zachodniej części wyspy i na obrzeżu obszaru zabudowanego), wspólny dom, psalterię, zamieszkiwali psalterzyści¹⁶¹. Wobec ruchliwości biskupów podróżujących stale po diecezji bądź też bawiących na królewskim dworze, a w każdym razie często aktywnie uczestniczących w życiu politycznym kraju, część ich obowiązków sądowych i administracyjnych na miejscu przejmowali wikariusze generalni i oficjałowie. Ci zazwyczaj rezydowali stale na Ostrowie Tumskim, kierując swymi urzędami z własnych domostw (a od drugiej połowy XV w. najpewniej z pomieszczeń w pałacu biskupim)¹⁶². Wśród ważniejszych budowli Summum wymienić też należy gmach Akademii Lubrańskiego, pochodzący z pierwszej połowy XVI w.¹⁶³ Na wyspie znajdowała się też szkoła katedralna¹⁶⁴. Jurysdykcję na tym terenie sprawowała bezpośrednio kapituła katedralna i biskup. Dla świeckich zamieszkujących tę enklawę kleru (zazwyczaj była to służba wyższych duchownych) kościołem parafialnym była kolegiata św. Mikołaja, która prawami parafialnymi obejmowała też Chwaliszewo¹⁶⁵.

Trudno zrekonstruować przebieg nowożytnych obwarowań Wyspy Tumskiej. Powstały one w latach 1504–1512 (ostatecznie ukończone w 1549 r.) na polecenie biskupa Jana Lubrańskiego¹⁶⁶. Mur Lubrańskiego ukazany został (od północy) na sztychu Brauna z 1618 r., fragmenty widoczne są także na pochodzącym z 1704 r. widoku perspektywicznym Poznania od południa (*Stragona albo stołeczne miasto Poznań...*) oraz fragmencie panoramy Wernera z 1734 r.¹⁶⁷ Resztki muru od strony zachodniej widoczne są na planie pochodzącym z lat 1772–1773, przypisywanym Geyerowi¹⁶⁸. W świetle przeprowadzonych sondażowych badań archeologicznych wnosić można, że mury te postawiono prawdopodobnie wzdłuż zewnętrznych brzegów dawnych, zniszczonych już wałów okalających Ostrów Tumski¹⁶⁹. Przedstawiony na mapie obrys jest naszą rekonstrukcją, opierającą się na założeniu, że wszystkie najważniejsze budowle Summum znajdowały się w obrębie murów. Trudno ocenić liczbę baszt postawionych wzdłuż

¹⁶⁰ KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 67–73; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 327–328; R. Linette, *Pałac arcybiskupi na Ostrowie Tumskim. Szkic do dziejów rezydencji*, KMP, 2003, nr 1, s. 389–411.

¹⁶¹ SHGPoz, cz. IV, s. 746; KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 108 (kanonie z XVI w.), s. 102–102 (Psalteria); W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 155–156; M. Wieczorek, *Inicjatywy budowlane biskupa Jana Lubrańskiego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 7, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań 2012, s. 35–36.

¹⁶² Now2, s. 205.

¹⁶³ Tamże, s. 678–702; KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 77–101; R. Linette, *Z dziejów budynku dawnej Akademii Lubrańskiego*, KMP, 1999, nr 2, s. 181–212; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 154–156; J. Skuratowicz, *Akademia Lubrańskiego. Pomnik wielkopolskiej kultury i nauki*, Poznań 2007; M. Wieczorek, *Inicjatywy budowlane*, s. 29–35.

¹⁶⁴ O szkole: Now2, s. 672–678; SHGPoz, cz. IV, s. 746; K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994, wg indeksu (o położeniu szkoły s. 20–21); por. też J. Wiesiołowski, *Szkołnictwo*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 331–338.

¹⁶⁵ Now2, s. 354. Wprawdzie ks. J. Nowacki (tamże) podaje, że do parafii św. Mikołaja należało także miasteczko Ostrów, jednak informacja ta nie jest przekonująca. Miasteczko to najpewniej należało do parafii św. Małgorzaty w sąsiedniej Śródce; SHGPoz, cz. V, s. 99, 103, przyp. 20. Nie przekonuje także podana przez J. Nowackiego (Now2, s. 324) informacja o przynależności wsi Pietrowo do parafii św. Mikołaja. Według S. Karwowskiego (tenże, *Komandoria i kościół św. Jana Jerozolimskiego w Poznaniu*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 36, 1911, s. 51, jednak bez podania źródła) w 1586 r. wieś Pietrowo wyłączona została z parafii św. Jana i przyłączona do parafii św. Małgorzaty w Śródce, do której należała dowodnie w XIX w.; por. SHGPoz, cz. III, s. 659. Warto dodać, że już w rejestrze poborowym z 1580 r. Pietrowo nie zostało wymienione wśród wsi należących do parafii św. Jana; ASK I 6, k. 164.

¹⁶⁶ Now1, s. 117; SHGPoz, cz. IV, s. 747–748.

¹⁶⁷ *Stragona albo stołeczne miasto Poznań...* oraz widok Wernera omówione przez M. Warkoczewską, *Widoki starego Poznania*, s. 33–34, nr 17, s. 36–37, nr 23; por. też, *Ostrów Tumski na dawnych widokach i fotografiach*, KMP, 2003, nr 1, s. 105–125.

¹⁶⁸ *Plan von der Stadt Posen*, [w:] *Plany Poznania*, nr 6.

¹⁶⁹ Tak P. Pawlak, A. Sikorski, P. Wawrzyniak, *Mury obronne biskupa Jana Lubrańskiego*, KMP, 2003, nr 1, s. 86–104, tu s. 102; por. też J. Skuratowicz, *Akademia Lubrańskiego*, s. 14–17 (rozd. dot. archeologii autorstwa H. Kóčki-Krenz); M. Wieczorek, *Inicjatywy budowlane*, s. 23–39, zwł. s. 29–31, gdzie o odkryciu na terenie Akademii Lubrańskiego budowli obronnej zapewne z XV w. Między innymi na tej podstawie Z. Pilarczyk, M. Danielewski, K. Kościelniak, *Wojenny Poznań*, s. 110–113, sugerują, że mury obronne Ostrowa Tumskiego powstały jeszcze w XV w.; wnioskowanie to oparte jest też na datowaniu metodą dendrochronologiczną drewna (określone na 1476 r.) z więźby dachowej kanonii przy obecnej ul. Ostrów Tumski 11, znajdującej się w ciągu obwarowań. Wывód ten budzi jednak wątpliwości. Znany jest bowiem przekaz z metryki kapituły poznańskiej wskazujący, że starano się wykorzystać stare belki dębowe. W 1436 r. kapituła dała Przedwojowi z Grądów takie stare belki dębowe z kurii zm. prepozyta Wojciecha Jastrzębca (AAP, sygn. CP 28, k. 70), być może właśnie na cele budowlane.

tych umocnień. Wieże znajdowały się najpewniej przy wejściach od strony Ostrowa i Chwaliszewa¹⁷⁰. Obie przedstawia zresztą sztych Brauna z 1618 r. Brama od strony Chwaliszewa ukazana jest na wspomnianych już widokach z 1704 i 1734 r. Wieża bramna od strony Chwaliszewa uwidoczniła jest też na planie Rzepeckiego z 1728 r.¹⁷¹ i na planie przypisywanym Geyerowi¹⁷².

Na mapie staraliśmy się odróżnić od siebie oba blisko sąsiadujące ze sobą kościelne miasteczka Ostrów i Śródkę (w rzeczywistości stanowiące chyba jeden ciąg zabudowy). Pierwsze z nich należało do poznańskiej kapituły katedralnej¹⁷³. Metryka tego miasteczka sięga XIV w., ale dopiero w 1435 r. kapituła podjęła próbę lokacji, natomiast w 1444 r. uzyskała u króla Władysława III przywilej lokacyjny¹⁷⁴. *De facto* zajmowało kilka domów położonych przy ulicy wiodącej z Summum w stronę rynku miasta Śródki (obecna ul. Ostrówek), tuż za mostem nad Cybiną. Było jednym z najmniejszych miasteczek Królestwa¹⁷⁵.

Śródka była pierwotnie książęcą osadą targową funkcjonującą przy grodzie na Ostrowie Tumskim. Ślady osadnictwa na jej terenie sięgają IX w.¹⁷⁶ Książę Władysław Odonic (zm. 1239 r.) podejmował wysiłki związane z jej lokacją, jednak nie zakończyły się one powodzeniem¹⁷⁷. Od czasu lokacji miasta na lewym brzegu Warty i regulacji gruntów z tym związanej traciła na znaczeniu¹⁷⁸. W 1288 r. biskupi poznańscy otrzymali Śródkę od księcia Przemysła II. Książę zezwolił rzemieślnikom na osiedlanie się w Śródce i wykonywanie swego zawodu oraz na drobny handel, nie pozwolił jednak na odbywanie jarmarków i targów oraz zakazał mieszkańcom handlu ciętym sukniem, zakaz ten ponowił w 1293 r., dookreślając uprawnienia mieszkańców¹⁷⁹. W XIV w. Śródka posiadała już dowodnie pełne prawa miejskie, skoro z 1328 r. pochodzi wzmianka o wójcie¹⁸⁰. Miasteczko stanowiło podpoznański węzeł drogowy – rozdzielały się tu trakty wiodące do Torunia, na Mazowsze i do Krakowa¹⁸¹. W 1425 r. uzyskało od króla Władysława Jagiełły prawo do jarmarków, a w 1475 r. od jego syna Kazimierza

¹⁷⁰ NowI, s. 117; SHGPoz, cz. III, s. 515.

¹⁷¹ *Iurisdictionum Posnaniensium Remonstratio...*, [w:] *Plany Poznania*, nr 4.

¹⁷² O wieżach bramnych Summum por. P. Pawlak, A. Sikorski, P. Wawrzyniak, *Mury obronne*, s. 86–104, zwł. s. 91–96.

¹⁷³ O Ostrowie por. SHGPoz, cz. III, s. 515–518. Między innymi temu miasteczku poświęcony został osobny tom KMP, nr 1 za 1997 r.

¹⁷⁴ W 1335 r. jest mowa o mieszczanach *de Insula* (czyli najpewniej właśnie z Ostrowa; KDW II, nr 1153). Z kolei w drugiej połowie XIV w. prepozyt poznańskiej kapituły katedralnej Trojan (1349–1390) wydał Mikołajowi, synowi Mikołaja zw. Kicino, wójtowi Ostrowa, nowy przywilej na wójtostwo (KDW III, nr 1810). Zdaniem M. Słonia (tenże, *Miasta podwójne i wielokrotne*, s. 126 n.) nie wskazuje to „w żadnym stopniu na miejski charakter osady” (por. też SHGPoz, cz. III, s. 515–517; o dokumencie z 1435 r. zob. KDW X, nr 1391; o dokumencie z 1444 r. por. *Przywileje miasta Poznania*, nr 47; KDW V, nr 736). Sama nazwa *Insula* bądź *Ostrów* sugeruje położenie na wyspie. Zdaniem A. Rogalanki (taż, *Poznań u progu lokacji*, s. 156) osada znajdowała się „na niewielkiej wyspie między Śródką a wyspą katedralną” i połączona „mostami z oboma sąsiadującymi ośrodkami”. Zarazem autorka ta podkreśla, że „na żadnym z zachowanych planów nie ma śladów owej wyspy”. Cytowany wyżej dokument Władysława III z 1444 r. dla Śródki wspomina jednak o strumieniu (*amnīs*) płynącym, jak można przypuszczać, na prawym brzegu Cybiny, jego bieg nie jest jednak znany. W odniesieniu do powyższych uwag należy też zauważyć, że osadnictwo na tym terenie prawdopodobnie jest znacznie starsze. Badania archeologiczne przeprowadzone na pograniczu Śródki i Ostrowa wskazują, że sięgało ono X w.; por. niżej, przyp. 176.

¹⁷⁵ Na przykład w 1563 r. płacono pobór od 10 rzemieślników, a w 1570 r. pobrano z Ostrowa pobór od karczmy, w której szynkowano wódkę, od zaledwie 4 rzemieślników i 4 komorników; ASK I 5, k. 244, 413, informacja wykorzystana dzięki: RPWP; por. też [J. Wiesiołowski], *Najmniejsze miasto Korony Polskiej. Ostrówek, jego lokalizacja i trwanie*, KMP, 1997, nr 1, s. 210–215.

¹⁷⁶ W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 5, Wrocław 1980, s. 195–196; J. Kaczmarek, *Archeologia miasta Poznania*, t. 1, cz. 1, s. 302, 310–313.

¹⁷⁷ O Śródce zob. W. Schulte, *Die Schrodka*, s. 237–276; H. Likowski, *Miasto książęce Śródka*; Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny*, s. 148–154, autor ten zaprzeczał próbom lokacji Śródki w latach 30. XIII w., z tezą Z. Kaczmarczyka rozprawiła się A. Rogalanka, *Poznań u progu lokacji*, s. 148–162. Na temat lokacji Śródki po przegranej przez Władysława Odonica wojnie z Henrykiem Brodatym (1234) i utracie części Wielkopolski, w tym osad na lewym brzegu Warty, zob. T. Jurek, *Przebieg lokacji Poznania*, s. 173–191; por. też M. Słoń, *Fundatio civitatis*, s. 227–245; tenże, *Miasta podwójne i wielokrotne*, s. 124–126, 137, 350 – tu uwagi o utracie przez Śródkę opieki Władysława Odonica po przegranej przez tego księcia wojnie z Henrykiem Brodatym i stopniowej vegetacji osady, s. 353, 357, 472; SHGPoz, cz. V, s. 89–104, zwł. s. 102–103; M. Słoń, *Fundacja Poznania*, s. 82–84, 87–97; zob. też wyżej i przyp. 61.

¹⁷⁸ W 1245 r. mieszkańcy Śródki przegrali spór sądowy z biskupem poznańskim o grunty położone na południe od tej osady; *Monumenta Poloniae historica. Nova series*, t. 6, wyd. B. Kürbis i in., Warszawa 1962, s. 8 [Rocznik kapituły gnieźnieńskiej].

¹⁷⁹ KDW II, nr 625, 694; *Przywileje miasta Poznania*, nr 8, 9.

¹⁸⁰ KDW II, nr 1089; M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne*, s. 124–126.

¹⁸¹ Por. wyżej, też przyp. 139.

Jagiellończyka prawo do sprzedaży soli miałkiej¹⁸². Role należące do mieszczan położone były na północny wschód od miasta, po obu stronach drogi wiodącej do Kostrzyna, na pierwotnych gruntach wsi Główna (poza mapą), której część w 1442 r. biskup Andrzej Bniński nadał śródeckim mieszczanom¹⁸³. Miasteczko w połowie XVI w. miało 85 domostw położonych przy rynku i dochodzących do niego uliczkach¹⁸⁴. Przy kościele parafialnym św. Małgorzaty (obejmującym swymi prawami także wieś Zawady) istniał szpital, ufundowany w 1596 r.¹⁸⁵

Spośród pozostałych wsi i miasteczek przedstawionych na planie najstarszą i związaną chyba ściśle z ośrodkiem grodowym na Wyspie Tumskiej oraz osadą targową w Śródce była położona nieco na wschód od tego węzła drogowego wieś Święty Jan. Udokumentowane archeologicznie ślady osadnictwa z czasów średniowiecza na tym terenie sięgają IX w.¹⁸⁶ Wydaje się, że znaczenie osady wzrosło po ufundowaniu przez księcia Mieszka III ok. 1170 r. szpitala przy tamtejszym kościele św. Michała¹⁸⁷. Hospicjum to było najpewniej przeznaczone nie tyle dla chorych czy ubogich, ile raczej dla obsługi ruchu kupieckiego przy nieodległej Śródce i na Ostrowie Tumskim¹⁸⁸. W 1187 r. szpital został oddany joannitom (najpewniej wraz z kościołem św. Michała), którzy otrzymali nadto w 1201 r. od biskupa poznańskiego kanoniję w kapitule katedralnej¹⁸⁹. Osada i klasztor stały się tym samym ośrodkiem rozległego kompleksu dóbr joannitów¹⁹⁰. Stąd z czasem wieś uzyskała swą nazwę. Nazwa klasztoru – niewielkiego konwentu zamieszkiwanego zdaje się przez nielicznych braci¹⁹¹ – wpłynęła też na zmianę *patrocinium* kościoła parafialnego – św. Michała na św. Jana Chrzciciela, pod jaką oddajemy ją na planie¹⁹². Parafia świętojańska¹⁹³ obejmowała w XVI w., obok osady Świętego Jana, także wieś biskupią Główna oraz królewskie Żegrze (w AHP: Zegrz) i Rataje, a do lat 80. XVI w. także wieś Pietrowo¹⁹⁴. Przy parafii w XV–XVII w. działała szkoła (której nie zaznaczamy na planie)¹⁹⁵. Sama osada Święty Jan w XVI w. była w świetle rejestrów poborowych niewielką, kilkułanową wsią¹⁹⁶.

Na północ od Śródki znajdowała się wieś prestymonialna poznańskiej kapituły katedralnej Zawady. Była to średniej wielkości osada, w 1521 r. mieszkało w niej 18–19 zagrodników¹⁹⁷. Przebiegała przez

¹⁸² KDW V, nr 412, t. 8, nr 1032; *Przywileje miasta Poznania*, nr 34, 69.

¹⁸³ Rozciągały się prawdopodobnie między tzw. Łącznym Młynem (poza mapą) położonym na Cybinie a rolami wsi Zawady; SHGPoz, cz. V, s. 97; *Przywileje miasta Poznania*, nr 40.

¹⁸⁴ Dane te dotyczą wykazu poboru należności dla biskupa poznańskiego z 1564 r.; SHGPoz, cz. V, s. 96; Inw. bp. poz. 1564, s. 274–275.

¹⁸⁵ Now2, s. 353–354, 652; SHGPoz, cz. V, s. 103. O kościele parafialnym św. Małgorzaty por. też KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 129–134; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 36–37, 109–110, 125, 333. Wcześniej, w latach 30. XIII w., gdy zamierzano lokować Śródkę, rolę szpitala dla tego ośrodka mógł pełnić posiadany przez joannitów szpital św. Michała (św. Jana); por. M. Słoń, *Fundatio civitatis*, s. 239.

¹⁸⁶ J. Kaczmarek, A. Gałęzowska, *Gdzie massa węgla, z drzewa palonych [...] między skorupami się znajduje*, KMP, 2010, nr 4, s. 7–27; J. Kaczmarek, *Archeologia miasta Poznania*, t. 1, cz. 2, s. 94–113.

¹⁸⁷ Przekaz o fundacji księcia Mieszka III pochodzi od Długosza, który jednak omyłkowo odniósł go do joannitów, których wtedy w Poznaniu jeszcze nie było; *Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, t. 5–6, Warszawa 1973, s. 94; por. też *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, t. 1: *Do końca wieku XII*, oprac. Z. Kozłowska-Budkowa, Kraków 1937, nr 115; A. Gąsiorowski, *Najstarsze dokumenty*, SŻ, t. 8, s. 94–95, t. 9, s. 56–57.

¹⁸⁸ T. Ginter, *Działalność fundacyjna*, s. 86–87, 92–93; por. też wyżej uwagi o szlaku handlowym między Nadrenią a Rusią funkcjonującym w XII w. i przyp. 54.

¹⁸⁹ KDW I, nr 29, 37; *Bullarium Poloniae*, t. 1, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Roma 1982, nr 44; *Repertorium polskich dokumentów*, nr 115, 126; A. Gąsiorowski, *Najstarsze dokumenty*, SŻ, t. 8, s. 89, t. 9, s. 55–56.

¹⁹⁰ Przekazy źródłowe do XVI w. oraz literaturę dotyczące osady Świętego Jana, nadań dla domu joannitów, znanych nam komandorów i spraw konwentu zestawia SHGPoz, cz. V, s. 135–140 (hasło *Święty Jan*), s. 140–160 (hasło *Święty Jan – dom joannitów*).

¹⁹¹ Por. SHGPoz, cz. V, s. 157–158.

¹⁹² Kościół ten obecnie zwany jest nieprawidłowo kościołem św. Jana Jerozolimskiego (świętego takiego nie było) zapewne w odniesieniu do szpitala św. Jana w Jerozolimie. O zmianie wezwania por. SHGPoz, cz. V, s. 139.

¹⁹³ O dyskusyjnej kwestii czasu uzyskania przez kościół św. Michała praw parafialnych por. SHGPoz, cz. V, s. 139, gdzie literatura zagadnienia. Na temat zachowanej do dzisiaj gotyckiej świątyni (obecnie pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty), pierwotnie romańskiej, por. KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 116–121; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 34–36, 38–39, 48, 125, 134–136; J. Kowalski, *Gotyk wielkopolski*, s. 57, 293, 351; B. Krzyślak, Z. Kurzawa, *Kościół św. Jana Jerozolimskiego za Murami na poznańskiej Komandorii*, Poznań 2011.

¹⁹⁴ W sprawie wsi Pietrowo por. przyp. 165.

¹⁹⁵ SHGPoz, cz. V, s. 137–138.

¹⁹⁶ Tamże, s. 136.

¹⁹⁷ AAP, CP 111, k. 19, 106. W XVI w. we wsi tej pojawili się także rzemieślnicy; M. Michalski, R. Witkowski, *Średniowieczne i staropolskie wsie Główna i Zawady*, KMP, 2002, nr 2, s. 34–67. Od 1521 r. wieś została wyłączona z grupy

nią droga tranzytowa wiodąca z Poznania; po minięciu wsi rozdzielała się na dwa szlaki: pierwszy – prowadzący na północ do Rogoźna (a dalej do Ujścia lub w stronę Bydgoszczy) oraz drugi – zmierzający w kierunku wschodnim przez wieś Główną w stronę Gniezna¹⁹⁸. Pietrowo, położone na południe od Śródki nad prawym brzegiem Warty, początkowo należało do księcia, który nadał je Poznaniowi, od tego miasta wykupione zostało przed 1585 r. przez poznańską kapitułę katedralną, która u progu XVII w. założyła tu miasteczko¹⁹⁹. W XVII w. istniał tu sukursalny kościół św. Sebastiana²⁰⁰. Sąsiednie miasteczko Stanisławowo, położone nieco na południe od Pietrowa, powstało tuż przy prawym brzegu Warty, u wylotu mostu nad tą rzeką. Lokowane zostało w 1562 r. przez wielkopolskiego możnowładcę Stanisława Górkę²⁰¹. Był on wówczas tenentariuszem położonej w sąsiedztwie wsi Rataje²⁰². Wywołało to ostry spór z Poznaniem, którego władze podnosiły bezprawność lokacji dokonanej na gruntach miejskich, a zarazem szkodliwość istnienia konkurencyjnego ośrodka. Mimo kilkakrotnie wydawanych na korzyść Poznania wyroków (począwszy od 1571 r.), ich egzekucja możliwa było dopiero po śmierci Górki w 1592 r.²⁰³ Ostatecznie w 1599 r. Stanisławowo straciło status miasta i zostało zamienione na przedmieście (zwane Łacina, a później Miasteczkiem), co zatwierdził król Zygmunt III w 1601 r.²⁰⁴ W XVII w. wybudowano tu kościół św. Rocha i erygowano parafię, wyłączając ludność Łaciny spod jurysdykcji parafii św. Jana²⁰⁵.

* * *

Mapę w skali 1:10 000, na której przedstawione zostały omówione wyżej obiekty osadnicze, opracowała i wykreśliła Elżbieta Rutkowska z Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN, przy współpracy autora komentarza.

2017 r.

prestygoniów i weszła w skład dóbr stołowych korporacji (zarządzanych przez prokuratora); por. K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 160. Między innymi wsi Zawady poświęcony jest osobny tom KMP, nr 2 za 2002 r.

¹⁹⁸ Weymann, *Drogi*, s. 237–238, 240; por. też *Plan von der Gegend um Posen*, [w:] *Plany Poznania*, nr 9.

¹⁹⁹ *Przywileje miasta Poznania*, nr 3, 176; *Przywilej lokacyjny miasta Piotrowa udzielony przez kapitułę poznańską w 1602 roku*, KMP, 1997, nr 1, s. 237–243; por. też SHGPoz, cz. III, s. 659 i wyżej, przyp. 65.

²⁰⁰ Now2, s. 643–644, pisze o drewnianym kościele św. Sebastiana istniejącym już w XVI w., nie powołuje się jednak na źródło (odsylacz tam zamieszczony odnosi się do dokumentów XIX-wiecznych dot. zburzenia kościoła). Z. Zieliński (tenże, *Rozwój miasta Poznania od końca X do XVIII wieku*, KMP, 1949, nr 4, s. 257) podaje, że kościół ten istniał w 1544 r., jednak bez podania źródła (informację tę powtarza K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 158). Natomiast wydawca [J. Wiesiołowski?] XVIII-wiecznej wizytacji J. Rogalińskiego zauważa, że pierwsze wiadomości o kościele św. Sebastiana pochodzą dopiero z XVII w.; J. Rogaliński, *Wizytacja kościoła filialnego św. Sebastiana w mieście Piotrowie, należącego do kościoła macierzystego kolegiackiego i parafialnego św. Mikołaja w Poznaniu, roku 1779, dnia 27 maja sporządzona*, KMP, 1997, nr 1, s. 244–248. Kościoła tego nie przedstawiamy na planie.

²⁰¹ *Przywileje miasta Poznania*, nr 152.

²⁰² O Ratajach zob. SHGPoz, cz. IV, s. 45–46. W zamierzeniu Górki miasteczko miało stanowić rynek zbytu dla produktów rolnych z tej wsi. Miało też obsługiwać ruch przy szlaku tranzytowym z Poznania; *Lokacja i likwidacja Stanisławowa*, KMP, 1997, nr 1, s. 227–236. W trakcie sporów miasta Poznania ze Stanisławem Górką (toczonych w latach 1571–1592, o czym przyp. 203) część folwarków w Ratajach i sąsiednim Żegrzu (poza planem; w AHP: Żegrz) została wykupiona przez mieszczan poznańskich; Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 162. Ratajom i Żegrzu poświęcony jest też osobny tom KMP, nr 1 za 2001 r.

²⁰³ SHGPoz, cz. IV, s. 634; Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 155–158; też, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964, s. 72–73; też, *Ustrój prawny jurydyk*, s. 408–409.

²⁰⁴ *Przywileje miasta Poznania*, nr 174.

²⁰⁵ Now2, s. 578; J. Wiesiołowski, *Z dawnych dziejów kościoła św. Rocha na Łacinie*, KMP, 1997, nr 1, s. 249–280.

III.6.25.7. RAWA

Wojciech Kalinowski

Podstawą kartograficzną rekonstrukcji planu miasta Rawy Mazowieckiej w drugiej połowie XVI w. był dzisiejszy podkład geodezyjny w skali 1:5000 oraz następujące plany historyczne: plan folwarku starościńskiego i miasta żydowskiego z 1799 r.¹, plan siedzib miasta z 1817 r.² oraz plan gruntów miejskich z 1823 r.³ Oprócz dość rozproszonej literatury dotyczącej historii Rawy⁴ zostały wykorzystane lustracje z lat: 1564, 1570, 1616, 1630, 1661 i 1789⁵, akta Komisji Województwa Mazowieckiego z XIX w.⁶ oraz akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z tegoż stulecia⁷. Źródła kartograficzne wraz z materiałami opisowymi umożliwiły lokalizację ról miejskich, kościelnych i starościńskich, a także nieistniejących budowli.

Mimo to rekonstrukcja rozplanowania miasta w XVI w. natrafia w Rawie na niemałe trudności. Było to miasto na owe czasy stosunkowo duże, liczące według lustracji 441 domów, a więc przypuszczalnie 3000–3500 mieszkańców⁸. Rozplanowanie Rawy zapewne było na ogół regularne, z niewielkim prostokątnym rynkiem po środku, czyli zgodne z ogólnie przyjętym schematem lokacyjnych miast średniowiecznych. Sądząc z liczby domów, musiały w XVI w. istnieć przedmieścia, zwłaszcza na tzw. Nowym Świecie (Koński Rynek) przy drodze do Piotrkowa. Mieszczańska zabudowa Rawy była prawdopodobnie w całości lub niemal w całości drewniana, tak jak u schyłku XVIII stulecia⁹.

Najazd szwedzki w połowie XVII w. przyniósł miastu szczególnie dotkliwe zniszczenia. Lustracja z 1661 r., a więc w kilka lat po klęsce, wymienia w Rawie zaledwie 32 domy i 400 pustych placów¹⁰. Przez długi czas miasto nie mogło podnieść się ze zniszczeń i u schyłku XVIII w. liczyło zaledwie 175 domów¹¹. Zniszczenia te musiały przynieść poważne zniekształcenie pierwotnego rozplanowania, co można odczytać z planu z 1817 r. Nieregularne ciągi uliczne skracające drogę pomiędzy różnymi

¹ „Plan von den zwischen der Starstey und der Stadt Rawa streitigen Ländereyen welche nach kulmischen Mass vermessen worden. Ist ferfertiget den 4-ten Jan. 1799–”, wykonany przez geometrę pruskiego F. Schweitzera. AGAD, Zb. kart., sygn. II–80. Plan ten opublikowali J. Kazimierski, D. Warecka, *Katalog planów miast w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, cz. 1: *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych*, z. 2, Warszawa 1953, ryc. 16.

² Kopia wykonana w 1909 r. z planu pt. *Plan miasta Rawy podług oryginału z roku 1817 z wszelkimi szczegółami oznaczony i narysowany w r. 1829 przez S. Smolikowskiego, elewa KRSWiP*. Oryginał z 1817 r. był wykonany przez Saltzera. Skala 1:1000. Oryginalne plany z 1817 i 1829 r. zaginęły, wymieniona kopia z 1909 r. w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, sygn. U. III. 4. Zob. reprodukcję: W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Przebudowa Rawy Mazowieckiej w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, t. 5, 1955, z. 1/14: *Studia z historii budowy miast*, s. 191.

³ Niedatowana (zapewne z pierwszej połowy XIX w.), niedokończona kopia planu pt. *Broullion mappy territorium miasta Rawy*, wykonanego w 1823 r. przez geometrę S. Radeckiego. Skala 1:10 000. Kopia w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, sygn. U. III. 1. Przed 1952 r. w PMRN w Rawie Mazowieckiej.

⁴ Zestawienie dawniejszej literatury, patrz: *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, t. 1, z. 1: *Powiat rawsko-mazowiecki*, oprac. W. Kieszkowski, Warszawa 1939, s. 152.

⁵ LR XVI; LR XVII; LR 1789.

⁶ AGAD, Akta Komisji Województwa Mazowieckiego, nr 1079, 1080, 1081, 1090, 1092.

⁷ AGAD, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, nr 33, 395, 459, 1657, 1658, 1659, 1660, 6469.

⁸ LR XVI, s. 4, 153.

⁹ LR 1789, s. 3.

¹⁰ LR XVII, s. 121.

¹¹ Pazyra, s. 403–404.

punktami miasta (np. między wjazdem od strony Piotrkowa do wjazdu od strony Warszawy) powstać musiały w miejscu ścieżek wydeptanych przez gruzy czy puste place. Nowo powstały układ miasta został w części utrwalony, a w części uregulowany planami z 1817 i 1825 r.¹² Te duże przekształcenia układu przestrzennego Rawy w XVII i XIX w. powodują, że rekonstrukcja planu miasta lokacyjnego (zwłaszcza w narożniku południowo-wschodnim) musi mieć charakter hipotetyczny.

Dotyczy to również obwarowań średniowiecznych. O ile sprawa gotyckiego zamku, zachowanego w reliktach i częściowo przebadanego w związku z ich konserwacją, nie budzi wątpliwości, to sprawa obwarowań samego miasta wobec braku badań archeologicznych pozostaje niewyjaśniona. Niewątpliwie murów ceglanych czy kamiennych nie było, gdyż stwierdza to wyraźnie J. Święcicki na początku XVII w.¹³ Na obszarze Polski Środkowej zaledwie 13–15% miast średniowiecznych posiadało mury umocnienia¹⁴, z reguły miały je miasta hierarchicznie nadrzędne w sieci osadniczej, a takim była Rawa¹⁵. Wydaje się, że musiały istnieć jakieś umocnienia, być może wały lub nawet palisada, gdyż w planie rysują się wyraźnie place przedbramne i linie ograniczające rozwój miasta¹⁶. Od strony północno-zachodniej i wschodniej miasto bronione było ciekami wodnymi, na których dowodnie potwierdzone są w 1506 r. mosty (na rz. Rylce – most warszawski i na rz. Rawce – most łowicki)¹⁷.

Zarys rynku oraz sytuacja ratusza potwierdzone zostały planem miasta z 1817 r.¹⁸ Na zachód od rynku wrysowano na planie kościół i kolegium jezuitów, wzniesione tu w 1613 r. Budowle te nieco przekraczają cezurę czasową naszego planu, ale wydaje się bardziej uzasadnione oznaczenie zespołu jezuitskiego niż rekonstrukcja wcześniejszego układu tej części miasta, do czego nie mamy podstaw źródłowych. Można przypuszczać, zgodnie z przykładami innych miast, że jezuici pod budowę swoich gmachów wykupili działki mieszczańskie.

Sprawa usytuowania pozostałych budowli monumentalnych nie budzi wątpliwości. Zachowane relikty zamku oraz jego plan z lat dwudziestych XIX w.¹⁹ pozwoliły na wrysowanie ogólnej formy jego rzutu. Kościół szpitalny św. Ducha oraz kościół poaugustiański pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP zachowały do dzisiaj fragmenty murów gotyckich, co potwierdza dawną lokalizację²⁰. Kościół farny, dzisiaj nieistniejący, musiał być budowlą gotycką²¹. Świadczy o tym zarys planu prezbiterium na planie miasta z 1817 r. (dalsza część fary już wówczas nie istniała) oraz wzmianka o użyciu do jego budowy cegły gotyckiej²². Na naszym planie Rawy przedstawiliśmy prawdopodobny rzut całego kościoła nawiązując do wspomnianego zarysu prezbiterium.

¹² Por. przyp. 2 oraz *Plan osady sukienniczej w Mieście Rawie z częścią miasta przyległo tejże Osadzie* wykonany w 1825 r. przez geom. przys. Jana Leśniewskiego. Skala 1:1500. Oryg. w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej sygn. U. III. 17. Drugi egzemplarz tego planu w WAP w Łodzi, zb. kart.

¹³ Święcicki, s. 104.

¹⁴ J. Widawski, *Średniowieczne fortyfikacje miejskie w Polsce Centralnej*, mps rozprawy doktorskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej.

¹⁵ Niektórzy autorzy XIX-wieczni (np. M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, t. 1, Warszawa 1843, s. 563) wspominają o istnieniu murów miejskich. W ślad za tym podają to W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Przebudowa Rawy Mazowieckiej*, s. 183, sugerując się też wielkimi ilościami gruzu (6000 fur) wywiezionymi z miasta na początku XIX w. w celu budowy grobli nad rz. Rawką (AGAD, akta KWMaz. nr 1079 – protokół sprawdzenia prac regulacyjnych z 1825 r.). Ewentualne wątpliwości rozstrzygnięte mogłyby być tylko badaniami archeologicznymi, lecz te koncentrowały się dotychczas na obszarze zamku i na grodzisku „Anielska Góra” (Informator Archeologiczny. Badania 1968, ZMiOZ, IHKM PAN, PTA, Warszawa 1969, s. 363–364).

¹⁶ Ośrodek sąsiedniej ziemi, Sochaczew, był w XVI w. otoczony drewnianym parkanem; H. Rutkowski, *Rozwój przestrzenny Sochaczewa od XIII do XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Sochaczewa i Ziemi Sochaczewskiej*, Warszawa 1970, s. 42.

¹⁷ Mosty te wymienione są w przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 1506 r. nadającym miastu dochód z tych mostów; AGAD, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, nr 459 – opis historyczno-statystyczny miasta z 1822 r.

¹⁸ W początkach XIX w. na rynku stała austeria drewniana zwana Ratuszem, potwierdzająca lokalizację w tym miejscu dawnego budynku ratusza. W pierzei zachodniej był jeszcze wówczas zachowany jeden blok, który zlikwidowano przy powiększaniu rynku w latach dwudziestych XIX w.; por. W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Przebudowa Rawy Mazowieckiej*, s. 181 n.; J. Kubiak, *Studium urbanistyczno-historyczne m. Rawy Mazowieckiej*, Warszawa 1965, mps PP PKZ.

¹⁹ Plan wykonany przez bud. pow. Karola Trautsolta przed 1830 r. (do tego roku był on budowniczym powiatowym w Rawie; zob. S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 314), AGAD, Zb. Kart. Prowadzone ostatnio badania na zamku przez PP PKZ pozwolą zapewne na ściślejsze ustalenie dawnego rozplanowania.

²⁰ W. Kieszkowski (*Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, t. 1, z. 1, s. 143–148) opisując oba kościoły, nie zwrócił uwagi na zachowanie gotyckiego prezbiterium kościoła Augustianów oraz na fragmenty wątku gotyckiego widoczne w ścianach kościoła Świętego Ducha.

²¹ Por. Łaski LB, II, s. 292; LR XVI, s. 6; LR 1789, s. 4.

²² *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, t. 1, z. 1, s. 130.

Trzy folwarki oznaczone na planie (starościński, szpitalny i miejski) zostały zlokalizowane na podstawie planu z 1817 r. Tenże plan posłużył również do ustalenia przebiegu dróg wylotowych z miasta, które uregulowano dopiero w XIX w. Jedyne droga do Warszawy oznaczona została zgodnie z trasą podaną na planie z 1799 r. („alter Warschauer Weg”), gdyż była przeniesiona już w drugiej połowie XVIII w. Podziały własnościowe ról i ogrodów przedstawiliśmy w większości zgodnie z planem z 1817 r., a częściowo zmodyfikowaliśmy stan z tego planu, np. zwiększając liczbę działek na południe od zabudowy przy Końskim Rynku.

Koryta rzek Rawki i Rylki (dawne nazwy: Rawa, Rylska) oraz przebieg kanałów i lokalizacja stawów zostały oznaczone według stanu z początku XIX w., który zapewne nie bardzo odbiegał od układu hydrografii w okresie wcześniejszym i przekształcony został dopiero w latach dwudziestych XIX w.²³ Pewną wątpliwość budzić może przebieg kanału, łączącego rzekę Rawkę z Rylką po północno-wschodniej stronie kępy zamkowej, który jest nieczytelnie oznaczony na planie z 1799 r. i może być dawnym ciekim wodnym uregulowanym w XVIII w.

Nazwy rzek podano w formie szesnastowiecznej, natomiast oznaczone na planie nazwy kilku ulic i placu Koński Rynek są poświadczane dopiero na przełomie XVIII i XIX w.²⁴

1973 r.

²³ Por. W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Przebudowa Rawy Mazowieckiej*.

²⁴ W 1616 r. jest tylko wzmiankowana ulica Grodzka; LR XVII, s. 38.

III.6.26.2. SANDOMIERZ

Kazimierz Pacuski

Rekonstrukcję planu Sandomierza w końcu XVI w. opracowano na podstawie najstarszych planów miasta, tj. z drugiej połowy XVIII w. (pokazuje miasto w obrębie murów)¹, planu miasta i okolic z 1809 r.², trzech nieznacznie różniących się szczegółami topograficznymi planów sytuacji wojskowej miasta z kampanii 1809 r. (pokazano tu też przedmieścia)³, planów regulacyjnych F. Reinsteina z 1820 r.⁴ i W. Jarockiego z 1826 r.⁵ oraz planów i widoków późniejszych. Pomocniczo wyzyskano też szczegółowe zdjęcie terenowe Mayera von Heldensfelda z lat 1801–1804, ważne zwłaszcza dla sieci drożnej poza murami miasta⁶. Plany te poddano analizie retrospektywnej.

Bardzo przydatne okazały się widoki ogólne Sandomierza. Pierwszy z nich, opublikowany przez G. Brauna i F. Hogenberga w 1618 r., przedstawia panoramę miasta od południa na przełomie XVI i XVII w., zatem w czasach, dla których przeprowadziliśmy rekonstrukcję jego planu⁷. Drugi z nich, źródłowo cenniejszy, wykonany przez E. Dahlbergha z 1656 r., pokazuje Sandomierz od południowego wschodu⁸. Ze źródeł pisanych wykorzystano zwłaszcza *Liber beneficiorum* Jana Długosza, *Liber retaxationum* z 1529 r., lustracje i inwentarze dóbr królewskich XVI–XVIII w. oraz wizytację B. Maciejowskiego z 1604 r.⁹ Z opracowań wyzyskano przede wszystkim dziewiętnastowieczną monografię Sandomierza pióra M. Bulińskiego, opartą na bogatej podstawie materiałowej, nowszy szkic o urbanistyce Sandomierza napisany przez W. Kalinowskiego, T. Lalika, T. Przypkowskiego, H. Rutkowskiego i S. Trawkowskiego, zbiór pt. *Studia sandomierskie* z 1967 r. (zwłaszcza artykuły A. Miłobędzkiego i H. Rutkowskiego) oraz pracę J. Widawskiego poświęconą miejskim murom

¹ Plan z drugiej połowy XVIII w. (datacja wątpliwa: 1760 r.), opis polski, oryg. (w skali ok. 1:3333) w zbiorach Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie, sygn. X/49903; fot. m.in. w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN, publikowany w zmniejszeniu m.in.: W. Kalinowski i in., *Sandomierz*, Warszawa 1956, s. 61; Widawski, Mury, il. 201.

² Plan z 1809 r., opis rosyjski, oryg. w zbiorach kartograficznych AGAD, sygn. 86-2, publikowany w zmniejszeniu: W. Kalinowski i in., *Sandomierz*, s. 67.

³ Plany sytuacji wojskowej w Sandomierzu 18/19 V i 15 VI 1809 – Zbiór planów kampanii polskiej 1809 w zbiorach kartograficznych AGAD, teka 523, nr 9, 14, 15. Inny egzemplarz w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, fot. m.in. w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN.

⁴ Plan regulacyjny miasta z 1820 r., sporządzony przez F. Reinsteina, oryg. w zbiorach kartograficznych Archiwum Diecezjalnego w Sandomierzu, publikowany w zmniejszeniu: W. Kalinowski i in., *Sandomierz*, s. 69.

⁵ Plan z 1826 r., oryg. nie istnieje, przerys w AP w Sandomierzu, publikowany w zmniejszeniu: W. Kalinowski i in., *Sandomierz*, s. 68.

⁶ *Karte von Westgalizien*, w skali 1:28 800, arkusz 119, oryg. w Kriegsarchiv w Wiedniu, sygn. B.XI a, 100. Mkf. i fot. w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN, plany nowsze omówił J. Kwiatkowski, *O planach Sandomierza*, „Ziemia Sandomierska”, 1932, nr 40–41.

⁷ G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum...* (vol. 1–3, lib. 1–6), Kolonia 1597–1618, reprint Amsterdam 1965, ks. 6, ryc. 50, reprodukowany wielokrotnie; por. Widawski, Mury, s. 404.

⁸ Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis is commentariorum libri septem...*, Norymberga 1696, ryc. po s. 142 (rysunek Eryka Dahlbergha), reprodukowany m.in. w: B. Heyduk, *Dahlbergh w Polsce*, Wrocław 1971, ryc. 82 oraz 83, 84 (fragmenty powiększane); por. także fragment dziennika Dahlbergha z okresu jego pobytu w Polsce, 1656–1657.

⁹ Zob. charakterystykę źródeł pisanych przez K. Chłapowskiego, w tomie AHP Sandomierskie, w tej edycji II.1.2; z lustracji niepublikowanych wyzyskano z 1569/1570 r., AGAD, Dz. XVIII, 29, k. 4–10, 78 n. oraz lustracje i inwentarze starostwa sandomierskiego z drugiej połowy XVI i początku XVII w., AGAD, Dz. XVIII, 69, k. 69 n., 125, 171 n., 219–223; Dz. XVIII, 31, k. 2 n.

obronnym w Polsce średniowiecznej¹⁰. Ponadto wyzyskano nieopublikowaną rekonstrukcję podziałów bloków układu lokacyjnego na północ i południe od Rynku, życzliwie udostępnioną przez autora, prof. dr. W. Kalinowskiego¹¹.

Plan miasta opracowano zgodnie z założeniami wcześniej opublikowanych planów miast wojewódzkich (Lublina, Płocka, Warszawy i Rawy) niniejszej serii AHP w skali 1:10 000. Pokazuje on miasto w obrębie murów oraz poza murami w promieniu do 1 km, czyli przedmieścia bliższe: Krakowskie, Stare Miasto, Opatowskie, Zawichojskie i Rybitwy. Sandomierz miał ponadto przedmieścia dalsze, z licznymi folwarkami mieszczańskimi i duchownymi: Chwałki, Gierlachów, Gołębice, Kobierniki, Nabrzezie, Rzeczyca Sucha, Strochcice, Suchorzów, a także trzy wsie wójtowskie: Ocinek, Radoszki i Wysiadłów¹². Na gruncie miejskim leżał wreszcie królewski folwark Mąkoszyn, przy którym mieszkali też zagrodnicy. Wszystkie te dalej położone od miasta osady przedstawiono na mapie głównej.

Rozplanowanie Sandomierza, lokowanego w 1286 r., wytyczono ponownie po 1349 r., za rządów Kazimierza Wielkiego, gdy obszar zabudowy miejskiej został powiększony. Miasto otrzymało wówczas obszerny rynek wielkości 120 x 100 m, z którego wychodziły w narożach po dwie ulice; wokół rynku wytyczono ok. 40 działek o przeciętnej szerokości ok. 10 m, długości 40–50 m¹³. W drugiej połowie XIV w. miejsce wałów zajęły mury obronne, liczące ok. 1700 m długości i wyposażone przynajmniej w 16 baszt. Przebieg murów wraz z rozmieszczeniem baszt został zrekonstruowany na podstawie najstarszych planów oraz źródeł ikonograficznych. Nie przyjęto tu hipotezy J. Widawskiego, oznaczającego aż cztery baszty w murze na południe od Furty Dominikańskiej¹⁴; mur ten bowiem był flankowany przez wieże zamkowe, co dostatecznie wzmacniało obronę.

W XVI w. w murach miejskich były trzy bramy: Krakowska na południu w pobliżu Zamku, Opatowska i Zawichojska od północy; ta ostatnia powstała przypuszczalnie po Bramie Opatowskiej, nie później jednak niż w XVI w.¹⁵ Co prawda M. Buliński zamieścił w swoim opracowaniu nieudokumentowaną informację o czwartej bramie „lubelskiej albo rybackiej”, która została „zniszczona jeszcze w wieku siedemnastym przez podmulanie i opadanie góry, nie wiadomo jaką miała wielkość”. Brama ta (*Porta piscatorum*) prowadziła na Rybitwy¹⁶. Bramy tej nie oznaczono już oczywiście na planie z drugiej połowy XVIII w., ani nie ma o niej mowy w szczegółowej lustracji z 1789 r. Nie przedstawiono jej jednak także na najwcześniejszych widokach Sandomierza. Na pierwszym z nich, z przełomu XVI i XVII w. – widoczna jest furta w murze i poniżej schody prowadzące nad Wisłę, na drugim – z 1656 r. – w tym rejonie już ich nie zaznaczono¹⁷. Najpewniej bramę wzmiankowaną przez Bulińskiego trzeba zidentyfikować z szesnastowieczną Furtą na Rybitwy. Nie miała ona jednak zasadniczego znaczenia komunikacyjnego, obsługując bez wątpienia ruch pieszy. Rejon ruchliwej przystani nad Wisłą związany był głównie z Bramą Krakowską, natomiast podstawowa przeprawa przez Wisłę w okolicy Sandomierza jest poświadczona parę kilometrów poniżej miasta, między Kamieniem opactwa wąchockiego (Kamień Łukawski) a Gorzycami. Przeprawa ta leżała na ważnej starej drodze wiodącej lewym brzegiem Sanu przez Leżajsk i Jarosław do Przemyśla, a stamtąd do Lwowa, trudno

¹⁰ M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. XXIV, 448; W. Kalinowski i in., *Sandomierz*, s. 171, na s. 25: Rekonstrukcja planu miasta lokacyjnego na przełomie XIV i XV w., skala 1:5000; *Studia sandomierskie*, ss. 367 (w tym: A. Miłobędzki, *Zamek sandomierski*, s. 243–282; H. Rutkowski, *Z dziejów Sandomierza w okresie Odrodzenia*, s. 287–338; ryc. 3 po s. 224: Sandomierz w średniowieczu, skala ok. 1:9000); Widawski, *Mury*, s. 400–417, il. 201–210.

¹¹ Składam Mu za to, jak również za użyczenie powiększeń fotograficznych planów Sandomierza i za konsultacje, serdeczne wyrazy wdzięczności.

¹² Dane o folwarkach na przedmieściach i zmiany własnościowe na tym terenie omawia M. Buliński, *Monografia miasta*, s. 120–127; zob. też uwagi H. Rutkowskiego (tenże, *Z dziejów Sandomierza*, s. 291–294), który wprowadził użyteczny podział osad przedmiejskich na bliższe i dalsze. Osad przedmiejskich nie wymieniono w rejestrach poborowych z XVI w., znamy je z Długosza, LB, oraz z LR 1529 i rejestrów podatkowych XVII w.

¹³ W. Kalinowski i in., *Sandomierz*, s. 20–26; por. też S. Lazar, *Rozwój przestrzenny Sandomierza X–XIII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 6, 1958, z. 5, s. 5–85.

¹⁴ Widawski, *Mury*, s. 412 n. oraz il. 51.

¹⁵ Tamże, s. 414 n.

¹⁶ M. Buliński, *Monografia miasta*, s. 14, 95. O bramie zwanej Lwowską i położonej od „zimowego” wschodu wzmiankuje J.N. Chądzyński, *Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w Polsce*, t. 1, Warszawa 1856, s. 81. Wzmianka ta najpewniej dotyczy już czasów późniejszych.

¹⁷ Plan z drugiej połowy XVIII w. (zob. przyp. 1). LS 1789, cz. 1, s. 8 n., wymienia m.in. furkę zwaną Zamojską, może identyczną z Furtą na Rybitwy. Dla widoku z połowy XVII w. zob. zwł. B. Heyduk, *Dahlbergh w Polsce*, ryc. 84 (fragment powiększony).

natomiast przypisywać jej znaczenie w kontaktach z Lublinem¹⁸. Podążając do Lublina, wykorzystywano dogodną przeprawę w Zawichoście i następnie drogę przez Urzędów albo przez Kraśnik¹⁹. Przy wyjeździe z miasta w tym kierunku korzystano niewątpliwie z Bramy Zawichojskiej (może do niej trzeba odnieść nazwę Bramy Lubelskiej), nie pobliskiej Bramy Opatowskiej. Tędy najpewniej kierowano się także do przeprawy w Kamieniu, omijając drogi wodące podmokłą doliną Wisły. Wszystko to skłania do sądu, że interpretacja M. Bulińskiego roli „Bramy Rybackiej” jest nieprecyzyjna, a budowane na jej podstawie tezy autorów opracowania zbiorowego z 1956 r., a później J. Widawskiego²⁰ nie mają dostatecznego uzasadnienia.

Rekonstrukcja podziału bloków na działki w obrębie murów ma charakter przybliżony, gdyż w XVII i XVIII w. liczba domów i działek, zwłaszcza przy ulicach bocznych, znacznie się zmniejszyła²¹. W mieście przeważała wyraźnie zabudowa drewniana, co w warunkach znacznej koncentracji budynków sprzyjało rozprzestrzenianiu się pożarów²². Jedynie w pierzei zachodniej Rynku w drugiej połowie XVI w. poświadczono są wyłącznie kamienice, zabudowa innych pierzei rynkowych była mieszana²³.

Przy rekonstrukcji sieci ulic, dla której podstawę wyjściową stanowiły najstarsze plany Sandomierza, wyzyskano dane rejestru szosu z 1563 r., zestawione przez H. Rutkowskiego (osiem ulic wewnątrz murów)²⁴, jak również informacje Długosza dla XV w. oraz materiał źródłowy zawarty w opracowaniu M. Bulińskiego i nieliczne inne źródła. Przyjęto, że nazwa ulicy św. Marii Magdaleny obejmowała jedynie górną część ulicy łączącej Rynek z Bramą Krakowską, w rejonie klasztornej kościoła św. Marii Magdaleny, a pozostała część nosiła nazwę ulicy Zamkowej albo Grodzkiej²⁵. Pominięto nazwę ul. Podole, położonej w sąsiedztwie ul. św. Piotra, trudno ją bowiem bliżej zidentyfikować²⁶. Zgodnie z danymi lustracji z 1789 r.²⁷ przyjęto, że ul. Żydowska dochodziła także w końcu XVI w. do Furty Dominikańskiej.

Na planie oznaczono jedynie budowle monumentalne: zamek, kościoły i klasztory, ratusz oraz tzw. Dom Długosza – wybudowaną jego kosztem siedzibę kolegium masonarzy kolegiaty sandomierskiej. Średniowieczny zamek został przebudowany w ciągu XVI w. na zamek renesansowy o trzech skrzydłach mieszkalnych wokół dziedzińca zamkniętego murem i bramą od północy albo północnego wschodu. Wjazd do zamku prowadził od strony miasta przez drewniany pomost wybudowany nad parowem, ponadto istniał tu drugi pomost do rejonu kolegiaty²⁸. Kościoły przedstawione na planie były murywane, z wyjątkiem kościołów św. Jana Chrzciciela na Starym Mieście (odbudowany i konsekrowany w 1585 r., rozebrany w drugiej połowie XVIII w.) i św. Wojciecha na Przedmieściu Opatowskim (spalony w 1809 r.)²⁹. Przy trzech kościołach działały szkoły (nieoznaczone na planie): szkoła kolegiacka, utrzymywana przez scholastyka kapituły sandomierskiej, oraz szkoły parafialne w mieście (św. Piotra) i na Starym Mieście (św. Pawła)³⁰. W 1570 r. czynny był też zbór protestancki, przypuszczalnie urządzony doraźnie w jednym z domów podczas zjazdu innowierców³¹.

¹⁸ T. Wąsowicz, *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*, [w:] *Studia sandomierskie*, s. 113–130, a także cenne mapki po s. 128. Warto dorzucić, że Eryk Dahlbergh w kwietniu 1656 r. znalazł w rejonie Sandomierza bród na Wiśle dogodny dla przeprawy konnej; zob. B. Heyduk, *Dahlbergh w Polsce*, s. 65.

¹⁹ Por. LS 1564/1565, s. 155, a także informacje z dziennika Dahlbergha; B. Heyduk, *Dahlbergh w Polsce*, s. 65.

²⁰ W. Kalinowski i in., *Sandomierz*, s. 26; Widawski, *Mury*, s. 414 n.

²¹ O tym zob. zwł. M. Buliński, *Monografia miasta*, s. 92–94.

²² O pożarach w Sandomierzu tamże, s. 73, 89–91.

²³ H. Rutkowski, *Z dziejów Sandomierza*, s. 293 n.

²⁴ Tamże, s. 294.

²⁵ Wskazują na to m.in. dane Długosza (LB, I, s. 398, 400–402) dotyczące domów przy ul. św. Marii Magdaleny. Niewątpliwie dalej od kościoła św. Marii Magdaleny, lecz przy tym samym ciągu ulicznym leżało siedlisko, położone „in platea castrensi penes aream dominorum de Mielecz”, opisane w dokumencie zamiany z 1540 r.; Archiwum ks. Sanguszków, nr 300.

²⁶ O tej ulicy M. Buliński, *Monografia miasta*, s. 94–96. Może jednak była ona identyczna z ulicą Podwale, oznaczoną na fragmencie planu z 1826 r. w rejonie przedmieścia Rybitwy.

²⁷ LS 1789, s. 9.

²⁸ A. Miłobędzki, *Zamek sandomierski*, s. 258–266; Guerquin, *Zamki*, s. 261.

²⁹ M. Buliński, *Monografia miasta*, s. 391–394; W. Kalinowski i in., *Sandomierz*, s. 56. Długosz nie wymienił pełnego wezwania kościoła św. Jana na Starym Mieście, nie znał go też M. Buliński. Wezwanie św. Jana Chrzciciela odnotował dokument Macieja Wielickiego, biskupa sufragana włocławskiego, z 1585 r., poświadczający konsekrację tego kościoła, cytowany przez S. Lazara (tenże, *Rozwój przestrzenny Sandomierza*, s. 69 n.), a ponadto wizytacja z 1604 r. – AV Cap. 65, k. 526.

³⁰ H. Rutkowski, *Z dziejów Sandomierza*, s. 299–306.

³¹ Tamże, s. 307 i przyp. 123.

Znaczna część obszaru w obrębie murów nie należała do mieszczan. Do instytucji kościelnych należały okolice kolegiaty Panny Marii (były tu domy prałatów i kanoników, niższego kleru oraz służby kościelnej), jak również kościołów: parafialnego św. Piotra (przekazany jezuitom na początku XVI w.), św. Marii Magdaleny z klasztorem dominikańskim, św. Ducha ze szpitalem kanoników regularnych de Saxia, tzw. duchaków. Pojedyncze domy należały do duchownych i możnowładców. W mieście przybywało w XVI w. domów szlacheckich kosztem mieszczkańskich, a możnowładcy uzyskiwali dla swych posiadłości w Sandomierzu zwolnienie od jurysdykcji miejskiej³². Ludność żydowska zamieszkiwała tereny na północny zachód od Rynku w pobliżu muru, przy ulicy Żydowskiej; w drugiej połowie XVI w. domów żydowskich było niewiele. Działała tu też synagoga, znana już w średniowieczu³³.

W obrębie murów przeważała zagęszczona zabudowa mieszkalno-gospodarcza, poza murami – większe parcele gospodarczo-ogrodowe, przy czym najgęściej zasiedlone było wzgórze staromiejskie w okolicach kościołów św. Pawła (kościół parafialny dla większości przedmieść), św. Jakuba (przy klasztorze Dominikanów) i św. Jana Chrzyciela. Stare Miasto wraz z Przedmieściem Krakowskim liczyło według rejestru szosu z 1563 r. ok. 110 domów, później, zwłaszcza po zniszczeniach potopu Stare Miasto wyludniło się, tracąc pozycję najważniejszej osady sandomierskiej poza murami; inne przedmieścia były znacznie mniejsze³⁴.

Na przedmieściach działały większe i uciążliwe dla otoczenia urządzenia gospodarcze, jak garbarnia, młyny m.in. na Wiśle pod Zamkiem, na „Przekopie”, wiodącej od Pokrzywnicy (Koprzywnicy), cegielnia miejska (pod Koćmierzowem). Nad Wisłą w rejonie przystani powstały – m.in. w XVI w. – liczne spichrze, Sandomierz bowiem był jednym z głównych małopolskich ośrodków wywozu zboża dogodną drogą wodną Wisły do Gdańska³⁵. Poza murami nad Wisłą działały też instytucje użyteczności publicznej – łaźnie³⁶.

Na wysokiej skarpie sandomierskiej, dzięki silnemu nasłonecznieniu południowych zboczy, a zwłaszcza korzystnemu mikroklimatowi górnych partii zboczy³⁷ założono jeszcze w średniowieczu winnice, dostarczające niemałych ilości wina. Część z nich, należąca do instytucji kościelnych, znana jest lepiej³⁸. Na planie nie wyodrębniono ich osobnym znakiem, pokazując je jako ogrody. Podobnie też nie wyodrębniono chmielnika królewskiego pod Zamkiem na Przedmieściu Krakowskim³⁹.

Rekonstrukcja ukształtowania terenu została oparta na planach z XIX i XX w., jednakże zmiernano do przedstawienia stanu wcześniejszego. Trzeba bowiem pamiętać, że pomiędzy XVI w. a okresem nam współczesnym ukształtowanie nie tylko lessowej skarpy sandomierskiej, ale także innych terenów, np. doliny Wisły, ulegało różnorodnym i często poważnym zmianom. Procesy naturalnej erozji powierzchni łączyły się mianowicie z intensywną działalnością ludzką, informacje źródłowe wskazują, że w wyniku intensywnego użytkowania sieci drożnej o nieumocnionej nawierzchni powstały lub znacznie uległy pogłębieniu parowy poza murami miasta, m.in. na wzgórzu staromiejskim. Także w obrębie murów ulice schodzące w dół przemieniły się w trudno przejezdne parowy (ulice Tkacka, Zamkowa, czyli św. Marii Magdaleny i in.). Rozległe zmiany nastąpiły również w dolinie Wisły, m.in. w wyniku przemieszczania się nurtu rzeki⁴⁰. Rekonstrukcję linii brzegowej Wisły przeprowadzono przede wszystkim

³² Zob. zwł. M. Buliński, *Monografia miasta*, s. 107–111. Wiemy np. o kamienicy Wiktoryna z Sienna, kasztelana małopolskiego, przy ulicy Opatowskiej (1519 r., MRPS IV, nr 2904) czy też o siedlisku Mieleckich (zob. przyp. 25).

³³ M. Buliński, *Monografia miasta*, s. 139 n. W 1570 r. było osiem domów żydowskich. Według LS 1564/1565, s. 86, płaciło tu dwunastu Żydów. H. Rutkowski, *Z dziejów Sandomierza*, s. 292, szacuje ludność żydowską na 150 osób. Dla XV w. wiemy o cmentarzu żydowskim, który znajdował się koło winnicy podkustosza; Długosz LB, I, s. 387; zob. też W. Wójcik, *Miasto i kościół w Sandomierzu w XVI–XVIII w.*, CPH, t. 14, 1962, z. 2, s. 101 n.

³⁴ Dane zestawiał H. Rutkowski, *Z dziejów Sandomierza*, s. 294.

³⁵ W. Kalinowski i in., *Sandomierz*, s. 38–41; H. Rutkowski, *Z dziejów Sandomierza*, s. 297. Spichrze sandomierskie zostały nieźle poświadczone ikonograficznie na najstarszych widokach miasta, na ogół nie przetrwały jednakże do naszych czasów.

³⁶ W. Wójcik, *Miasto i kościół*, s. 120 n.; H. Rutkowski, *Z dziejów Sandomierza*, s. 301. W 1612 r. łaźnia miejska została zniesiona przez powódź.

³⁷ J. Paszyński, *Klimat Sandomierza*, [w:] *Studia sandomierskie*, s. 165–178. Zimne powietrze z wyżyny spływało grawitacyjnie w dół, w dolinę Wisły, stąd górne zbocza były o wiele mniej narażone na silne spadki temperatury i przymrozki.

³⁸ Zob. M. Buliński, *Monografia miasta*, s. 127–129. Por. też uwagi syntetyczne o winnicach i wielu sadach sandomierskich w opisie Polski pióra Stanisława Sarnickiego z XVI w.; W. Kalinowski i in., *Sandomierz*, s. 47 (tłum. pol.).

³⁹ O chmielniku tym wzmiankują LS 1564/1565, s. 86; LS 1789, cz. 1, s. 24 n.

⁴⁰ O ukształtowaniu terenów miasta i przemianach w dolinie Wisły zob. U. Karaszewska, *Warunki naturalne rozwoju Sandomierza*, [w:] *Studia sandomierskie*, s. 133 n., tamże szkic hipsometryczny (s. 139) i bibliografia (s. 156–158). Konsekwencje użytkowania dróg w rejonie skarpy opisuje wyraziście LS 1789, cz. 1, s. 9 n.

według planów z początku XIX w., modyfikując ten obraz dzięki wyzyskaniu najstarszych widoków miasta z przełomu XVI i XVII w. i z 1656 r.

Nazewnictwo na planie jest rekonstrukcją – może nie zawsze precyzyjną – stanu w XVI w., nazwy te bowiem po większej części znamy w ich formach łacińskich.

1993 r.

III.6.27.5. SIERADZ

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Źródła. Ze źródeł pisanych przerobiono dwie księgi rady miejskiej, z lat 1561–1595 oraz 1596–1609¹, przeprowadzono sondaż w księdze ławniczej², a także wykorzystano lustracje i inwentarze miasta³.

W zakresie źródeł kartograficznych podstawowe znaczenie mają plany miasta lub jego części z lat: 1795, 1803, 1821, 1823 i 1848, poza tym przejrano późniejsze plany Sieradza, a także wykorzystano mapę Gilly'ego⁴.

Najstarszym z zachowanych planów Sieradza jest rękopiśmienny plan wykonany przez Strasburga w skali 1:2900, pt. *Situations-Plan von der Stadt Siradz und wo daselbst nach lit. A ein grosses königliches Getreide-Friedens-Magazin erbauet werden kann*⁵. Przedstawia on miasto w obrębie wałów, przedmieścia i podzamcze, pokazuje schematycznie bloki zabudowy i w niektórych miejscach pojedyncze budynki. Elementy opisu dotyczą dróg wylotowych z miasta, hydrografii, kościoła parafialnego, klasztoru Dominikanów oraz zabudowań zamkowych (*Das zerfallenes Schloss-Hoff*). Zaznaczono szrafurą ukształtowanie terenu wraz ze skarpą wysoczyzny, na której jest położone miasto, oznaczono linię wylewu Warty (*inundationis Linie*). Plan ten powstał w 1795 r. jako załącznik do raportu Boethkego z 4 VIII 1795 (dotychczas był datowany na 1796 r.)⁶.

Kolejnym źródłem kartograficznym jest plan w skali 1:1250, wykreślony przez Hoffmana w 1803 r. (na podstawie pomiarów z 1802 r.), przedstawiający wały miejskie z działkami przeznaczonymi do wydzierżawienia (*Plan von den zu vererbpachtenden Stadtwallen zu Sieradz aufgenommen im Monat September 1802 und copirt durch Hoffman*)⁷. Czytelne są granice poszczególnych działek oraz zabudowa, legenda podaje w prętach kwadratowych powierzchnię siedemnastu działek.

Mappa posiadłości rządowych Poświętnej Górki, Jurydyki Dominikańskiej [z] przyległościami w mieście Sieradzu Województ[wie] Kaliskim sytuowanych, do Ek[on]omii [Męc]kiey należący[ch] jest rękopiśmiennym planem wykonanym w 1821 r. przez Ignacego Szeffera (skala ok. 1:5000)⁸. Ten plan upaństwowionej dawnej własności kościelnej ma zaznaczone zarysy wszystkich parcel wraz z zabudową, zarówno w obrębie miasta, jak i na przedmieściach, znajdujemy więc na nim lokalizację budowli kościelnych (brak jednak kaplicy św. Mikołaja rozebranej w początku XIX w.). Nie ma nazw ulic i rzeźby terenu, wyróżniono napisem Poświętne oraz Wójtostwo. Parcele miejskie oraz role miasta

¹ AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9 (1561–1595) i 14 (1596–1609).

² W przeciwieństwie do ksiąg radzieckich, księgi wójtowskie (ławnicze) zawierają niewiele opisów nieruchomości, w sondażu ograniczono się do księgi z lat 1557–1563; AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 6.

³ LWWK 1564, cz. 1, s. 54 n.; cz. 2 s. 1–4; LWWK 1628, cz. 2, s. 76–84. Z materiałów niepublikowanych wykorzystano ASK LIV 9, k. 488v–489 (inwentarz starostwa sieradzkiego 1507 r.); ASK LVI, S 2 IV, k. 8v (rachunki dochodów starostwa sieradzkiego 1568 r.); ASK LVI, S 2/III, k. 3–12 (budowanie zamku sieradzkiego 1568 r.); Lustracje XVIII, nr 6a (inwentarz z 1569 r.); ASK XLVI 106, k. 379, 383, 384–386 (lustracja z 1661 r.); Inwentarz miasta JKM Sieradza [...] 1789 r. (ASK XLVI 110, s. 49–55, 61).

⁴ *Mapa Prus Południowych*, oprac. D. Gilly i Cron (1793–1800) w skali 1:50 000, sekcja 64 (fotokopia w zbiorach IH PAN). Zob. rozdział o źródłach kartograficznych, w tomie AHP Sieradzkie, w tej edycji II.2.5.

⁵ AGAD, Zb. Kart. 48-4.

⁶ Zob. np. U. Sowina, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa 1991, gdzie ten plan jest reprodukowany w dwukrotnym zmniejszeniu (załącznik). Datę 1795 podaje dopiero publikacja: *Plany miast*, nr 3964.

⁷ AGAD, Zb. Kart. 371/373-21.

⁸ AGAD, Zb. Kart. K 486-18.

stanowiące własność poddominikańską zostały oznaczone liczbami (zapewne nawiązującymi do rejestru pomiarowego), niekiedy wpisano powierzchnię kawałków gruntu w morgach i prętach kwadratowych.

Powyższy plan stał się podstawą późniejszej redukcji wraz z aktualizacją stanu własności. Jest to *Plan posiadłości rządowych w terytorium miasta Sieradza znajdujących się, w Guber[ni] Warszawskiej P[owie]cie Sieradzkim Ekonomii Męka położonych. Zrysowany w Roku 1848 z planu oryginalnego Ignacego Szeffera z roku 1821 przez Lasta, 1:20 000*. Przekaz ten zawiera tabelkę z podaniem powierzchni gruntów rządowych (razem 302 morgi 212 prętów) oraz przeliczenie dotyczące stanu w 1823/1824 r. i zmian w 1847 r.⁹

Zniszczony w czasie II wojny światowej plan Sieradza z 1823 r. wykorzystano na podstawie kopii pt. *Plan miasta Sieradza, w guberni Warszawskiej w powiecie Sieradzkim położonego, dzielany w 1823, W. Ziółkowski mier[niczny] przy[sięgly]*, wykonanej w 1859 r. przez A.Z. Gustowskiego¹⁰. Na planie oznaczono kolorami objaśnionymi legendą: 1. zabudowę zróżnicowaną pod względem własności (domy rządowe, duchowne, mieszczan, wojska, Żydów) oraz materiału budowlanego (mur, drewno i pruski mur), 2. ogrody, 3. pola, 4. różne miejsca. Po raz pierwszy oznaczono nazwy ważniejszych ulic. Plan ten zawiera elementy hipsometrii (rzeźbę terenu pokazano szrafurą) oraz hydrografii (starorzecze Warty i rzeka Żeglina).

Poza wykorzystaniem wymienionych źródeł kartograficznych przejrano również następujące: plan sytuacyjny i melioracyjny Sieradza z 1864 r. składający się z 3 arkuszy¹¹, plan sytuacyjny i architektoniczny klasztoru Dominikańskiego z 1865 r. autorstwa Chwastkiewicza i Łochowskiego¹², plan granic Sieradza ze wsią Monice z 1844 r. wykonany przez Dworzaczka¹³, plan rz. Warty pomiędzy Siedlątkowem i Sieradzem z XIX w. (niedatowany), którego autorem był Moldenhawer¹⁴.

Terytorium Sieradza. W XVI w. obszar Sieradza składał się z kilku części. Miasto lokacyjne leżało na lewym brzegu Warty, a także na lewym brzegu rzeczki Żeglina, na terasie wysokości 7–9 m nad starorzeczem (143–149 m n.p.m.)¹⁵. Na wschód od miasta, za Żegliną, znajdował się zespół zamkowy, z którym ufortyfikowane miasto było połączone drogą na grobli przez tereny zalewowe, z mostem przez rzeczkę. Poza linią wałów miejskich znajdowały się tereny zabudowy przedmiejskiej, folwarki, ogrody, role i pastwiska miejskie. Wszystkie tereny pozostające pod jurysdykcją miasta rozciągały się w promieniu 2,5–3 km w kierunkach północnym, północno-wschodnim i południowym, gdzie graniczyły ze wsiami należącymi do starostwa sieradzkiego (Dzigorzewem, Męką, Woźnikami, Monicami, Jeziorami i Kłockiem)¹⁶. Na zachodzie natomiast, gdzie sąsiadowały ze wsiami szlacheckimi (Rakowicami, Smardzewem i Charłupią Małą), granice gruntów miejskich były odległe od centrum Sieradza o ok. 3,5–5 km. Znajdowała się tam (położona na północny zachód od miasta) jurydyka szlachecka z XV w., która przeszła w 1537 r. w ręce Pstrokońskich i zwana była aż do XIX w. Pstrokońszczyzną¹⁷. Obszar podlegający jurysdykcji miasta Sieradza w XVI w. obejmował ok. 30 km², podczas gdy zabudowa miejska i przedmiejska rozciągnięta była na powierzchni niewiele przekraczającej 1 km², a resztę stanowiły tereny rolniczego zaplecza miasta, uprawne i nieuprawne¹⁸.

Obwarowania miasta¹⁹. Dotychczas przyjmowano, że Sieradz był otoczony murem obronnym²⁰. Pogląd ten należy uznać za błędny. Źródła poświadczają istnienie muru tylko w południowej części

⁹ AGAD, Zb. Kart., 352-114.

¹⁰ Plan znajduje się w Muzeum Miejskim m. Sieradza, kopia fotograficzna w Instytucie Sztuki PAN, neg. 920–922. Z planem tym wiąże się Rejestr pomiarowy m. Sieradza w gub. warszawskiej pow. sieradzkim w 1823 r., AGAD, Komisja Województwa Sieradzkiego, 430a, k. 1–42.

¹¹ AGAD, Zb. Kart. 622/28-8.

¹² AGAD, Zb. Kart. 431/21-4, ark. 1–6.

¹³ AGAD, Zb. Kart. 57/293-6.

¹⁴ AGAD, Zb. Kart. 4.18.

¹⁵ A. Sadłowska, *Położenie geograficzne Sieradza*, [w:] *Sieradz w średniowieczu. Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, Łódź 1962 (Seria Archeologiczna, t. 7), s. 7.

¹⁶ LWWK 1564, cz. 2, s. 7–18. Por. mapa główna.

¹⁷ W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Studium historyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Sieradza*, Warszawa 1956, mps w zbiorach Ośrodka Informacji PKZ w Warszawie, s. 27 n.; U. Sowina, *Sieradz*, s. 169.

¹⁸ Rejestr pomiarowy z 1823 r. pozwala zasięg gruntów miasta ustalić na 171 ha wraz z polami mieszczan (por. przyp. 10).

¹⁹ Opracował Henryk Rutkowski, wypisy z ksiąg miejskich zebrała Anna Dunin-Wąsowiczowa.

²⁰ Widawski, *Mury*, s. 420–424 (tu cytowane wcześniejsze opracowania); R. Rosin, *Miasta do 1572 r.*, [w:] *Szkice z dziejów Sieradzkiego*, Łódź 1977, s. 79; J. Milczarek, *Sieradz w końcu XVIII i na początku XIX wieku*, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 1, 1985, s. 37 n.; U. Sowina, *Sieradz*, s. 40 n.; A. Kufel-Dzierżowska, *Sieradz w świetle badań wykopaliskowych*, [w:] *Między Północą a Południem*, s. 190 n.

obwarowań, w rejonie Bramy Krakowskiej, która zamykała wylot ulicy Wszystkich Świętych (dzisiejszej Kolegiackiej)²¹. Spotykane w XV w. określenie „extra muros Siradiensis”²² było ogólnikową informacją o położeniu obiektu poza obwarowaniami Sieradza i nie stanowi dowodu na otoczenie całego miasta murami. Brama Krakowska była jedyną bramą wybudowaną z cegły, skoro w źródłach występuje często jako brama murowana i samo to określenie już ją dostatecznie wyróżnia²³.

Teza, że mury występowały tylko w części obwarowań, znajduje pośrednie potwierdzenie w lustracji z lat 1628–1632. Lustratorzy, którzy zajmowali się murami Piotrkowa, Wielunia i Łęczycy²⁴, o murach w Sieradzu wcale nie wspomnieli. Powołując się tutaj na obowiązek sprawdzenia, czy „około miast mury, wały nie są spustoszone”, opisali jedynie wały²⁵. Jak z tego można wnosić, cząstkowe mury nie miały takiego znaczenia dla obronności Sieradza, żeby należało zadbać o ich dobry stan albo odnotować w lustracji zadowalającą jakość. Wypada zaznaczyć, że kiedy budowano Bramę Krakowską i przylegający do niej mur, niewątpliwie przewidywano umocnienie w taki sposób całego miasta, ale planów tych nie zrealizowano²⁶. Sieradz był obwarowany ziemnymi wałami, które w czasie spisowania lustracji były „częścią starością poznoszone, częścią prowadzeniem przez nie drogi porożjeżdżane, miejscami też domami zabudowane”²⁷. W związku z tym lustratorzy zarządzili naprawę (sypanie) wałów i określili sposób zorganizowania tych prac.

Dwa wały przedzielone fosą (albo wał, fosa i jej ściana od strony miasta) broniły Sieradza z trzech stron, od południa, zachodu i północy. Fosa była sucha lub podmokła, ale nie nawodniona²⁸, miała szerokość 14 m i głębokość 5 m²⁹. Tego kształtu obwarowania nie występowały od strony wschodniej, gdzie rolę obronną odgrywała naturalna skarpa³⁰. Jest jednak prawdopodobne, że i ona była w niektórych miejscach sztucznie umocniona. Lustratorzy zmierzili długość wału i jako wynik otrzymali 2563 łokcie³¹. Liczba ta równa się ok. 1500 m, co oznacza, że wtedy zmierzono cały obwód miasta.

Inaczej postąpił pruski wykonawca planu wałów miejskich w 1803 r. – skarpe pominął. W XVIII w. obwarowania już nie spełniały swej pierwotnej funkcji, teren wałów podzielono na parcele i zagospodarowano, mury popadły w ruinę i za rządów pruskich zostały rozebrane. Bramę Krakowską oznaczono jeszcze na planie miasta z 1795 r., ok. 1800 r. istniała już tylko w połowie, a na planie wałów z 1803 r. nie wystąpiła³². Chociaż pierwszy z wymienionych planów wykazuje duże nieścisłości, lokalizacja tej bramy nie budzi podejrzeń, jest bowiem zgodna z przebiegiem wału na zachód od bramy oraz z ukształtowaniem skarpy od strony wschodniej³³.

Mur obronny, który z dwu stron przylegał do Bramy Krakowskiej, od wschodu był krótki, sięgał zapewne do krawędzi skarpy, natomiast w kierunku zachodnim rozciągał się znacznie dalej. Umiejscowienie Bramy Krakowskiej i muru na podstawie źródeł kartograficznych jest niezgodne z tym, co przedstawiła Urszula Sowina na planach Sieradza w XV i XVI w. Odsunęła ona linię obwarowań za daleko od kościoła parafialnego, dlatego jej rekonstrukcja działek przy ulicy Wszystkich Świętych na południowym pograniczu miasta jest nie do przyjęcia³⁴. Z tym wiąże się problem przebiegu

²¹ U. Sowina, *Sieradz*, s. 34, 36, 40.

²² Widawski, *Mury*, s. 421; U. Sowina, *Sieradz*, s. 40, 48.

²³ Np. w 1573 r. „porta murata” i „porta de lateribus”, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 14 v; w 1606 r. „certam particulam fundi valli penes portam muratam [...] et murum civilem”, tamże, nr 14, k. 288. Wcześniejsze przykłady: U. Sowina, *Sieradz*, s. 34, 183.

²⁴ LWWK 1628, cz. 2, s. 8–10, 182, cz. 3, s. 5; por. cz. 1, s. XIII.

²⁵ Tamże, cz. 2, s. 83 n.

²⁶ Pod tym względem Sieradz nie był wyjątkiem, również w Koninie i w Żninie obwód murów nie został zamknięty; Widawski, *Mury*, s. 28, 184, 520 n.

²⁷ W drugiej połowie XVI i na początku XVII w. miasto wydzierżawiało mieszczanom działki na wałach, z tym jednak zastrzeżeniem, aby wały nie były niszczone, np. w 1591 r.: „partem valli desertati [...] sine [...] dissipatione valli”, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 410.

²⁸ „[...] locum paludinosum sub vallo” (1583), „fosa alias rynstok” (1586), tamże, k. 304, 338.

²⁹ A. Kufel-Dzierzowska, *Sieradz*, s. 190.

³⁰ Por. Widawski, *Mury*, s. 424; U. Sowina, *Sieradz*, s. 35 n., 41.

³¹ LWWK 1628, cz. 2, s. 84.

³² Plany z 1795 i 1803 r.; SGKP, t. 10, s. 573, 575; J. Kobierzycki, *Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej*, cz. 2, Warszawa 1918, s. 48; Widawski, *Mury*, s. 423 n.; J. Milczarek, *Sieradz*, s. 38.

³³ Na podstawie planu z 1803 r. można przypuszczać, że fragmenty bramy i muru miejskiego kryją się w budynku przy ulicy Kolegiackiej nr 15; por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 2: *Woj. łódzkie*, Warszawa 1954, s. 308 n.

³⁴ Autorka w różnych miejscach książki wyraża wątpliwości co do prawdopodobieństwa swej rekonstrukcji; U. Sowina, *Sieradz*, s. 34, 37, 39, 106–108, 111 n., 114 n. i plany załącznikowe.

ulicy Podmurnej (albo podobnie nazywanych dwóch ulic, jednej wewnątrz obwarowań, a drugiej na zewnątrz)³⁵.

Za przykładem Jarosława Widawskiego odczytujemy na planie z 1803 r. południowo-zachodni odcinek muru (z małą przerwą przy istniejącym do dziś domu na planie litery T przy ul. Ogrodowej nr 2). W miejscu najbardziej odległym od bramy, tuż za krańcem muru widać wąską drogę, która prowadzi z miasta przez wały do drogi kaliskiej. Plany z lat 1795, 1821 i 1823 świadczą, że było to przejście drugorzędne, ale funkcjonujące od dawna, skoro wytworzyło skrótowe połączenie z rynkiem, dochodzące ukośnie do ulicy Gołębiej (dzisiejszej Krótkiej). Połączenie to nie istnieje (jego ślady przetrwały w granicach niektórych posesji) i nasza znajomość rozplanowania tego miejsca w XVI w. jest tylko przybliżona. Sowina nie dostrzegła tego ciągu komunikacyjnego, którego nie znalazła w księgach miejskich, przyjęła podział zachodniego bloku przy ulicy Gołębiej tylko na działki prostopadłe do tej ulicy³⁶. Tutaj należy stwierdzić, że dla ulicy, która prowadziła z rynku w kierunku południowo-zachodnim, optymalnym miejscem przekroczenia linii obwarowań był właśnie styk muru obronnego z wałem ziemnym³⁷. W stronę tego samego przejścia wiódł z ulicy Wszystkich Świętych zaułek na tyłach południowego bloku przyrynkowego (obecna ulica Ogrodowa).

W pobliżu stała złączona z murem baszta, o której wydzierżawieniu mamy informację z 1580 r.³⁸ Być może ślad tej baszty znajduje się w fundamentach wspomnianego domu przy ul. Ogrodowej nr 2³⁹.

Stojąca na wale drewniana Brama Warcka zamykała wylot ulicy Wareckiej, tędy wyjeżdżało się w kierunku północno-zachodnim⁴⁰. W 1599 lub 1600 r. część tej bramy została wydzierżawiona⁴¹.

W literaturze przedmiotu jest także wymieniana trzecia brama w obwarowaniach Sieradza – Brama Grodzka, ale źródła z XV i XVI w. nie wzmiankują o niej. Stałaby na ulicy Grodzkiej – albo na krawędzi skarpy, albo gdzieś niżej⁴².

Miasto w obrębie fortyfikacji. Podstawę rekonstrukcji rozplanowania miasta w drugiej połowie XVI w. stanowiły plany z lat 1795, 1821 i 1823, które porównano z wynikami opracowania Sowiny. Pomocniczo wykorzystano zapisy w aktach miejskich, dokonywane z okazji transakcji nieruchomości, a także lustracje.

Powierzchnia obszaru wewnątrz obwarowań nie przekraczała 14 ha, a więc stanowiła nieco więcej niż 0,5 łana teutońskiego albo 0,75 włóki chełmińskiej. Na północnym krańcu miasta, na wzgórzu, znajdował się murowany kościół pod wezwaniem św. Stanisława wraz z klasztorem Dominikanów (fundacja z drugiej połowy XIII w.)⁴³. Na południowym krańcu usytuowany był kościół parafialny (farny) pod wezwaniem Wszystkich Świętych (powstał w czasie lokacji miasta w XIII w. jako drewniany, później murowany, przebudowany po pożarze w 1447 r.; gotycka wieża została ukończona dopiero w 1585 r.)⁴⁴.

Rynek Sieradza ma plan prostokąta, dłuższe boki liczą po 120,5 m, a krótsze – 69 m i 67,5 m. Uwzględniając domniemane zniekształcenie pierwotnych wymiarów, przyjmuje się, że w czasie lokacji rynek wymierzono jako dwa kwadraty o bokach długości 100 łokci (łokieć równy 62,6 cm)⁴⁵. Być może dłuższe pierzeje rynku były złożone z dwóch bloków zabudowy (każdy po 4 działki) oddzielonych

³⁵ Tamże, s. 36 n., 108, 111 n., 117, 180, 183. Wzmianki o ulicy podmurnej z drugiej połowy XVI w. zob. AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 6, k. 70 (1559 r.), nr 9, k. 154v (1574 r.) i in.

³⁶ U. Sowina, *Sieradz*, s. 34, 121 n. i plan załącznikowy.

³⁷ Tego miejsca dotyczy akt z 1596 r., wymieniający „particulam certam valli civilis penes murum et angiportum tendentem ad forum septimanale, e regione Val. Wędzich telletextoris long[itudine] ad propugnaculum lat[itudine]”, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 14, k. 9v.

³⁸ „[...] propugnaculum alias baszthę, in vallo situm domui Stanislai Pieczka contiguo, [...] ea tum conditione, ut murum non dissipet et via publica ibidem salva maneat”, tamże, nr 9, k. 400.

³⁹ W. Pogorzelski, *Sieradz*, Włocławek 1927, s. 73, 75, 93 n., 139 n.

⁴⁰ Brama wzmiankowana m.in. w latach 1563, 1575, 1585; AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 18, 173v, 336; zob. też Widawski, *Mury*, s. 423 n.; U. Sowina, *Sieradz*, s. 32 n.

⁴¹ „[...] certam partem, id est medium portae Wartensis hon. Joanni Swiebodka [?]”, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 14, k. 150.

⁴² SGKP, t. 10, s. 575; W. Pogorzelski, *Sieradz*, s. 76; Widawski, *Mury*, s. 424; U. Sowina, *Sieradz*, s. 41, 148, 151 n.

⁴³ A. Grzybowski, *Wczesnogotycki kościół i klasztor dominikański w Sieradzu*, Warszawa 1979.

⁴⁴ *Katalog zabytków*, t. 2, s. 302; por. U. Sowina, *Sieradz*, s. 20 (autorka datuje założenie kościoła na początek XIII w. i wiąże z osadą przedlokacyjną).

⁴⁵ U. Sowina, *Sieradz*, s. 25.

wąskimi uliczkami⁴⁶; nasz plan tego nie pokazuje. Na rynku stał drewniany ratusz, co najmniej jedno- piętrowy, mający wieżę i z trzech stron podcienia. Był on usytuowany bliżej środka placu niż następny ratusz, który występuje na dawnych planach Sieradza⁴⁷. Z siedzibą władz miejskich sąsiadowały jatki rzeźnicze i skład szewski⁴⁸.

Z północno-wschodniego narożnika rynku prowadziła na północ do klasztoru Dominikanów ul. Mnichowska albo Mniska, Mnisza (obecnie ul. Dominikańska), sięgająca opłotków cmentarza klasztornego⁴⁹. Równoległa do niej ulica wychodząca z narożnika północno-zachodniego nosiła nazwę Błotnej⁵⁰. W kierunku wschodnim wychodziły z rynku dwie ulice: od północy ulica Grodzka (obecnie Zamkowa)⁵¹, a do południa ulica Czapnicza⁵². Łączyła je ulica Sukiennicza, zwana również ulicą Tkaczy, prowadząca na tyłach wschodniego bloku przyrynkowego i ulicy Wszystkich Świętych⁵³. Wspomniano już wyżej dwie ulice wychodzące z rynku na południe: ulicę Wszystkich Świętych kierującą się do Bramy Krakowskiej oraz ulicę Gołębią. Wzmiankowana również ulica Warcka prowadziła od strony klasztoru na zachód do Bramy Warckiej⁵⁴.

W obrębie miasta w XVI w. istniał oprócz rynku drugi plac targowy, zwany Tatarszym Rynkiem (*circulus cicerinus*). Był on usytuowany w północno-wschodniej części miasta, w zakłębieniu pomiędzy wzgórzem miejskim a wzgórzem dominikańskim, i miał nieregularny kształt (dzisiejszy teren pomiędzy ul. Szewską na południu oraz przedłużeniem ul. Warckiej koło klasztoru Dominikanów)⁵⁵.

Lustracje i inwentarze z XVI w. nie określiły wielkości zabudowy Sieradza⁵⁶. Według lustracji z 1628–1632 r. w mieście istniały 262 domy w posiadaniu mieszczan, 21 domów należało do szlachty, 40 do duchowieństwa, a 13 domów było spustoszałych. Łącznie zamieszkałe były 323 domy, a wraz ze spustoszałymi istniało ich w mieście 336⁵⁷. Po wojnach szwedzkich, według lustracji z 1661 r. były 164 domy zamieszkałe, a domów spustoszałych źródło to wymienia 200, łącznie więc Sieradz liczył wtedy 364 domy⁵⁸. Informacje lustratorów w XVII w. odnosiły się do domów w obrębie całego fundum miejskiego, wraz z przedmieściami. Prawie wszystkie domy były drewniane.

Liczbę działek w obrębie fortyfikacji miasta w pierwszej połowie XVI w. ustaliła U. Sowina na poniżej 200; liczba zabudowanych działek, oznaczonych na planie Sieradza z 1821 r. na tej samej przestrzeni, według naszych obliczeń nieco przekracza 200. Można jeszcze dodać, że przestrzeń

⁴⁶ W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Studium*, s. 21.

⁴⁷ A. Kufel-Dzierzowska, *Sieradz*, s. 190 n.

⁴⁸ „[...] domus in circulo penes emporium sutorum ex una et pretorium siradien. ac macellis laniorum” (1581), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 262. Zob. też uwagi J. Wyrozumskiego w recenzji pracy U. Sowiny, KHKM, t. 41, 1993, nr 2, s. 331.

⁴⁹ „[...] domum sitam...penes plateam Mnichowska dicta” (1559 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 6, k. 131 (101?) (mylna foliacja po k. 108v); „domum [...] acialem in platea monachorum penes vicem monachalis cimiterii”, tamże, nr 9, k. 89v; „vicus alias opłotki” (1591 r.), k. 430; por. W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Studium*, s. 22; U. Sowina, *Sieradz*, s. 32 n., 40.

⁵⁰ U. Sowina, *Sieradz*, s. 32 n., 93–103.

⁵¹ „[...] in platea Castrensi”, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 135, 147v; „exustio plateae Castrensis” (1581 r. – spaliły się wówczas 33 domy przy tej ulicy), tamże, k. 263v; U. Sowina, *Sieradz*, s. 35, 39, 137–155.

⁵² „[...] curiam [...] inter plateam pileatorum et domunculum advocatiale in platea pannificum” (1589), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 390. Identyfikacja tej ulicy według W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Studium* (plan miasta Sieradz w średniowieczu 1:5000). W 1534 r. zanotowana jako ulica Wodna; U. Sowina, *Sieradz*, s. 36.

⁵³ „[...] in platea pannificum penes domum advocatiae Siradiensis” (1588 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz nr 9, k. 350v; „in platea pannificum inter domum Martini Baliczki et plateolam publicam iacentem” (1589 r.), tamże, k. 366; U. Sowina, *Sieradz*, s. 35, 37 n., 128.

⁵⁴ „[...] platea Wartensis” (1559 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 6, k. 164; (1575 r.), nr 9, k. 144 i 159v; (1587 r.), k. 357v. Według U. Sowiny (taż, *Sieradz*, s. 33, 104), w XV w. część późniejszej ulicy Warckiej nazywała się ulicą Żydowską; por. W. Pogorzelski, *Sieradz*, s. 103. Ulica prowadząca z południowo-zachodniego narożnika rynku do styku muru obronnego z wałem prawdopodobnie nazywała się Murowa. Taką informację z 1599 r. podał W.H. Gawarecki, *Wiadomość statystyczno-histeryczna o mieście Sieradzu*, „Przegląd Warszawski Literatury, Historii, Statystyki i Rozmaitości”, t. 1, cz. 2, 1840, s. 323.

⁵⁵ „[...] in domo [...] in circulo cicerino alias na tatarszim rinku” (1591 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 439; według W. Kalinowskiego i S. Trawkowskiego nazwa ta pojawiła się w poł. XVI w.; ciż, *Studium*, s. 23. Rynek ten wziął nazwę niewątpliwie od targu na tatarkę (gatunek gryki). Lokalizacja na podstawie danych z inwentarza miasta Sieradza z 1789 r.; ASK XLVI 110, s. 49–61, gdzie Tatarszy Rynek został opisany między ul. Dominikańską a ul. Zamkową.

⁵⁶ Lustracja z XVI w. podaje wysokość czynszu od domów, który w tej samej wysokości wystąpił w XVII w.; LWWK 1564, cz. 2, s. 1.

⁵⁷ LWWK 1628, cz. 2, s. 78.

⁵⁸ ASK LVI, nr S 2/IV, k. 273.

w obrębie wałów dawała się podzielić (bez wydzielania terenu zajętego przez rynek i sieć uliczną) na około 150 regularnych działek miejskich o powierzchni 2500 łokci² (wymiary odczytane z planu przez U. Sowinę – 25 łokci x 100 łokci)⁵⁹ albo na ok. 200 działek o powierzchni 1800 łokci² (działka czytelna w zachodniej pierzei rynku – 18 łokci x 100 łokci)⁶⁰. Pokazane na naszym planie działki są hipotezą, która w różnych miejscach ma różny stopień przybliżenia do stanu z końca XVI w. Tam, gdzie rekonstrukcja dawnych podziałów była szczególnie trudna, nie podjęliśmy takiej próby.

Przedmieścia. Przedmieście, która ciągnęło się wzdłuż drogi wychodzącej z miasta przez Bramę Krakowską na południe, nazywane było Przedmieściem św. Mikołaja albo Przedmieściem Krakowskim. Pierwsza nazwa wiązała się z kaplicą (kościółem) św. Mikołaja, stojącą przy drodze w tym rejonie, gdzie występowała nazwa Poświętne⁶¹. Tę drewnianą kaplicę, która istniała do 1812 r., zlokalizowaliśmy na podstawie planu Sieradza z 1795 r.⁶² Nazwa Przedmieście Krakowskie, chociaż pojawiła się już w XV w., to jednak przyjęła się dopiero w XVIII w. Przedmieście to sąsiadowało z Błoniem, w pobliżu którego leżały pola kaplicy św. Mikołaja, a także łąki miejskie zwane Chabie⁶³. Porzecze leżące na południowy wschód od miasta, którego grunty dochodziły do Żegliny, stanowiło w XVI w. odrębne przedmieście Sieradza. Na południowy zachód od Przedmieścia św. Mikołaja znajdowało się miejsce (*locus*) Krasawa, nazwane tak od strumienia o tej samej nazwie, którego ślady znajdują się jeszcze w dzisiejszej toponomastyce⁶⁴.

Na zachód od miasta rozciągały się pola miejskie, sięgające do granic wsi królewskiej Kłocka oraz do zapusty miejskiej (*indago civilis alias zapusta*). Na tym ostatnim terenie w drugiej połowie XVI w. rada miejska zaczęła wymierzać nowe role, dzieląc je na zagony stajowe i sprzedając mieszczanom. W rezultacie na wykarczowanych zaroślach powstały dwie wsie miejskie Sieradza, Zapusta Mała i Zapusta Wielka⁶⁵.

Na północny zachód od miasta, przy drodze stanowiącej przedłużenie ul. Warckiej, leżało Przedmieście Świętego Ducha, nazwane tak od istniejącego tam kościoła i szpitala Świętego Ducha, poświęconego w początkach XV w.⁶⁶ Część tego przedmieścia nosiła w drugiej połowie XVI w. nazwę Nowego Przedmieścia Sieradzkiego, Nowego Miasta Sieradza lub Nowego Miasta Przedmieścia Świętego Ducha⁶⁷. U podnóża wzgórza dominikańskiego rozciągała się osada Rybaki, której ludność zajmowała się połowem ryb na Warcie⁶⁸.

Zamek sieradzki, leżący wśród podmokłych łąk na wschodnim brzegu Żegliny, uległ pożarowi w 1588 r. i jeszcze w czasie lustracji z 1628–1632 r. nie był w pełni odrestaurowany⁶⁹. Koło zamku znajdowała się kaplica królewska pod wezwaniem Świętej Trójcy, mająca charakter kolegiaty⁷⁰.

1998 r.

⁵⁹ U. Sowina, *Sieradz*, s. 26 n.

⁶⁰ Por. A. Dunin-Wąsowicz, *Wspólna formuła pomiaru łana frankońskiego i włóki chełmińskiej w średniowieczu na podstawie źródeł z XVI–XVIII w.*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 5, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1992, s. 299–311.

⁶¹ „[...] partem areae [...] w Lęgu [...] post suburbium Sancti Nicolai” (1589 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 405; „allodium Koziczinska in suburbio Sancti Nicolai” (1591 r.), tamże, k. 428v; por. U. Sowina, *Sieradz*, s. 21, 43.

⁶² Por. W. Pogorzelski, *Sieradz*, s. 59 n.

⁶³ „[...] in aprico campo S. Nicolai” (1569 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 7; „pratium civile dictum Chabye” (1571 r.), tamże, k. 85v; „in planicie Siradiensi alias na Bloniu e regione Nicolai Sancti templi (1579 r.), tamże, k. 235; „hortum penes hortum Kaplunowski ex una et planicie civilis alias Blonie” (1580 r.), tamże, k. 258v; U. Sowina, *Sieradz*, s. 44 n.

⁶⁴ „[...] a loco Krasawy dicte” (1561 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 6, k. 236 v; „rivum Krassawa” (1587 r.), tamże, nr 9, k. 356.

⁶⁵ Tamże, nr 9, k. 42, 85, 205, 268 i in. (1566–1581).

⁶⁶ U. Sowina, *Sieradz*, s. 47 n.; rec. J. Szymczaka, PH, t. 85, 1994, nr 1–2, s. 164.

⁶⁷ „[...] in suburbio novo Siradiensi” (1583 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 296; „in Nova Civitate Siradiae” (1589 r.), tamże, k. 379; „in Nova Civitate anteurbii Siradien. Sancti Spiritus” (1588 r.), tamże, k. 353; „in suburbio S. Spiritus in Nova Civitate antiquitus dicta situm” (1608 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 14, k. 303.

⁶⁸ U. Sowina, *Sieradz*, s. 47.

⁶⁹ LWWK 1628, cz. 2, s. 76–78; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 189–192; T.J. Horbacz, L. Kajzer, *Zamki Sieradzkiego i Wieluńskiego w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Między Północą a Południem*, s. 98 n., 101 (plan).

⁷⁰ Łaski LB, I, s. 432; Librowski, *Repertorium*, s. 140; U. Sowina, *Sieradz*, s. 18–20.

III.6.28.1. SIEWIERZ

Małgorzata Wilska

Miasto Siewierz było stolicą księstwa siewierskiego, należącego od 1443 r. do biskupów krakowskich. Nazwa Siewierz pisana była w XIV i XV w. jako „Siewior”, „Syewyor”, „Siever”, w 1544 r. występuje już „Syewyerz”, choć jeszcze sporadycznie do XVII stulecia utrzymuje się dawna forma Siewior¹.

Rekonstrukcja planu miasta Siewierza w XVI w. oparta została przede wszystkim na kolorowym planie z 1786 r. sporządzonym w skali 1:4500, który znajduje się obecnie w Bibliotece Narodowej², oraz na planie katastralnym z 1872 r., opracowanym w skali 1:2500³. Oba te plany dobrze pokazują dawny układ przestrzenny Siewierza, który w ogólnym zarysie przetrwał do naszych czasów. Zasadnicza zmiana nastąpiła w okolicach zamku siewierskiego na skutek zmian środowiska geograficznego. Staw utworzony z rozlewisk Czarnej Przemszy, okalający zamek i łączący się z fosą w XVI w., zanikł w XIX w. i na jego miejscu pojawiły się podmokłe łąki, które istnieją częściowo do dzisiaj.

Ze źródeł archiwalnych szczególnie ważne są wizytacja Radziwiłłowska z 1598 r. oraz inwentarze siedemnastowieczne klucza siewierskiego. Pierwsze miejsce wśród opracowań zajmuje praca zbiorowa pod redakcją Feliksa Kiryka *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego* z artykułami m.in. M. Antoniewicza, F. Kiryka, J. Laberscheka, Z. Nogi, A. Nowakowskiego i J. Rajmana⁴.

Początki Siewierza nie są dobrze znane, a dyskusja naukowa na temat pierwotnej lokalizacji nie jest jeszcze zakończona. Jedną z hipotez zakłada, że pierwotny gród kasztelański w XII i XIII w. znajdował się na południowy zachód od obecnego miasta, na niewielkiej wyniosłości wokół kościoła romańskiego pod wezwaniem Ścięcia św. Jana, w którym odbywał się synod biskupów polskich w 1233 r.⁵ Przeciwno tej hipotezie wypowiedział się A. Tomaszewski, gdyż wykopaliska prowadzone wokół kościoła św. Jana nie wykryły żadnych śladów grodu⁶. Z czasem przeniesiono osadę w rozlewiska doliny rzeki Czarnej Przemszy i tam powstało miasto, które otrzymało prawa miejskie w XIII w. Data lokacji 1276 nie jest pewna, gdyż sam dokument lokacyjny się nie zachował.

Jak podaje J. Laberschek, miasto Siewierz poświadczone jest dowodnie w 1304 r.⁷ Termin księstwo siewierskie użyty został po raz pierwszy w 1341 r. W XIV w. Siewierz wraz z przyległym obszarem należał do książąt bytomskich, a następnie do książąt cieszyńskich.

¹ Zob. K. Rymut, *Nazwy wsi i miast dawnego księstwa siewierskiego*, [w:] *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 60.

² BN, Zakł. Zb. Kart., sygn. 24344.

³ J. Stoksik, *Siewierz i księstwo siewierskie w przekazach kartograficznych*, [w:] *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy*, s. 597–599.

⁴ J. Laberschek, *Z dziejów Siewierza i ziemi siewierskiej do końca XIII w.*, [w:] *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy*; M. Antoniewicz, *Terytorium siewierskie w XIV i pierwszej połowie XV w.*, [w:] tamże; Z. Noga, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w księstwie siewierskim do 1790 roku*, [w:] tamże; F. Kiryk, J. Rajman, *Miasta ziemi siewierskiej*, [w:] tamże; zob. też Noga, *Słownik*; A. Nowakowski, *Dzieje ustroju i prawa księstwa siewierskiego*, Białystok 1991.

⁵ J. Laberschek, *Z dziejów Siewierza*, s. 132.

⁶ A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław–Warszawa 1974, s. 18, 61, 91, 175.

⁷ J. Laberschek, *Z dziejów Siewierza*, s. 134.

Przełomowym momentem w dziejach miasta był rok 1443. Wówczas to książę cieszyński Wacław sprzedał Siewierz biskupowi krakowskiemu Zbigniewowi Oleśnickiemu⁸. Umowa kupna-sprzedaży wymienia trzy miasta (Siewierz, Czeladź, Koziegłowy) oraz 20 wsi. Przedmiotem transakcji były też prawa zwierzchności do całego terytorium siewierskiego, obejmującego w sumie trzy miasta i 60 wsi. Ziemia siewierska, zajmująca obszar ok. 679 km, stała się udziałowym księstwem biskupów krakowskich, którzy od 1486 r. zaczęli używać tytułu książęcego. Tytuł ten przetrwał aż do 1800 r.

Biskupi krakowscy mieli w księstwie władzę ustawodawczą i sędowniczą, nadawali przywileje, posiadali własne wojsko. W 1519 r. dobra biskupów poszerzyły się o kompleks koziegłowski kupiony od Krystyna z Koziegłów. Odtąd włości biskupie były podzielone na dwa klucze: koziegłowski i siewierski. Pozostałe wsie księstwa należały do szlachty, która była zależna od biskupów i nie miała takich praw jak szlachta w Rzeczypospolitej. Na zamku w Siewierzu mieściła się siedziba starosty grodowego i sądu ziemskiego⁹.

Miasto rozwinęło się wokół czworokątnego rynku o nieregularnych bokach, którego strona wschodnia była najdłuższa i lekko wygięta.

Z rynku wychodziły trzy ulice wylotowe: Bytomska na zachód, Koziegłowska na północ i Krakowska na południe. Na rynku stał dwupiętrowy murowany ratusz, odbudowany po pożarze w 1580 r. Obok ratusza znajdowały się jatki. Rynek był naokoło zabudowany domami drewnianymi na podmurówce lub murowanymi. Na podstawie inwentarza z 1668 r. wiemy, że wokół Rynku Większego było ich 33, z tego 6 niezamieszkanym. W tym czasie przy ulicy Bytomskiej stało 25 domów, przy Koziegłowskiej 15, a przy ulicy Krakowskiej 36, z tego 4 puste. W północno-zachodniej części Siewierza znajdował się plac targowy zwany Świńskim Targowiskiem, które przemianowano później na Wołowe Targowisko. Inwentarz z 1668 r. wymienia tam 25 domów. Północno-zachodnia strona tego placu graniczyła z wydmiami nazywanymi „Wielkimi Piaskami”, widocznymi na planie z 1786 r., które często przysypywały domy stojące z tej strony targu. Potwierdzeniem tego są wzmianki z siedemnastowiecznych inwentarzy mówiące o domach na placu, które „piasek zadął”.

Wychodzącą z rynku w kierunku południowym ulicę Krakowską mieli obowiązek naprawiać mieszczanie siewierscy. Dokument z 1567 r. zaznaczał, że działo się tak „wedle dawnego obyczaju”¹⁰.

Przy ulicy Krakowskiej istniały w XVI w. szpital i kaplica św. Walentego. Obok znajdował się należący do szpitala placyk, z którego wychodziła w kierunku północnym ulica nazywana na początku XVII w. Podrzeczną, prowadząca do kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Macieja Apostoła. Kaplica przyszpitalna św. Walentego była drewniana i dopiero w początku XVII w. została wymurowana. W 1598 r. w tej kaplicy znajdowały się trzy ołtarze, a prawo patronatu do niej posiadali rajcy siewierscy.

Do szpitala należały trzy ogrody w Siewierzu: jeden położony koło kaplicy św. Walentego, drugi przy kaplicy św. Leonarda¹¹ i trzeci za kaplicą św. Jana¹² pomiędzy ogrodami mieszczan; ponadto szpital posiadał cztery łąki, trzy w Piwoni i tzw. łąkę Bacholin, oraz dwa place koło samej kaplicy, gdzie miały stanąć nowe budynki szpitalne. W 1503 r. mieszczanin siewierski Maciej Wilk miał ogród nad Czarną Przemszą rozciągający się w kierunku Starego Siewierza, tj. okolic kaplicy św. Jana. W 1522 r. miasto otrzymało od biskupa Jana Konarskiego pola, staw i potwierdzenie praw do korzystania z lasu biskupiego zw. Piwonie; wiadomo, że mieszczanie starali się karczować las i zarośla w celu pozyskania dodatkowych terenów rolnych. W końcu XVI i na początku XVII w. Siewierz miał łącznie ok. 30 łąk i ogrodów mieszczkańskich, nie licząc pól i ogrodów miejscowego plebana ani obszarów zamkowych¹³.

Kościół pod wezwaniem św. Macieja Apostoła zapewne pierwotnie był filią św. Jana, a po lokacji miasta został kościołem parafialnym. W XV w. był budowlą drewnianą tylko z prezbiterium murowanym, dopiero po przebudowie, która nastąpiła ok. 1598 r., cały został wymurowany. Do parafii w Siewierzu należały wsie: Dziewki, Gołuchowice, Łagisza, Sulików, Trzebiesławice, Wareżyn, Wojkowice Komorne,

⁸ Z. Noga, *Osadnictwo*, s. 165 n.

⁹ A. Nowakowski, *Sądy i prawo w dawnym Siewierzu*, [w:] *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy*, s. 280–283; zob. też tenże, *Dzieje ustroju*, s. 43.

¹⁰ Noga, *Słownik*, s. 130–131.

¹¹ Drewniany kościół pod wezwaniem św. Leonarda stał przy drodze na Cynków, a wzmiankowany jest po raz pierwszy w 1503 r. Nie mamy podstaw kartograficznych, by go umieścić na planie.

¹² Ogród koło kaplicy św. Jana był na terenie dzisiejszej wsi Kuźnica Świętojańska.

¹³ F. Kiryk, J. Rajman, *Miasta*, s. 338–339. Większości ogrodów i pól nie można zlokalizować.

Żeliszawice, a w XVI w. włączono do niej również powstałe pod miastem kuźnice (Siekaczówka, Sulikowska, Czekańka)¹⁴.

Przy parafii w Siewierzu funkcjonowała szkoła poświadczona w źródłach w 1521 r.¹⁵ Jej pierwszy rektor Stanisław Prandota wzmiankowany jest w 1545 r.¹⁶ Opośadał kościoła św. Macieja znajdował się ogród przylegający do ogrodu zamkowego. Ponadto na uposażenie plebanów w Siewierzu składały się w czasach Długosza dwie sadzawki, a w ciągu XVI w. liczba stawów służących hodowli ryb powiększyła się do sześciu¹⁷.

Z placu kościelnego prowadziła droga do zamku, która na planie z XIX w. jest oznaczona jako ulica Kościelna. Od ulicy Krakowskiej za szpitalem odchodziła droga do młyna ulokowanego przy jednej z odnóg Czarnej Przemszy poniżej stawu zamkowego. Młyn ten, założony w końcu XV w., oznaczony został na podstawie planu z 1786 r. Przywilej biskupi z 1567 r. zobowiązał miasto do utrzymywania drogi publicznej od Starego Młyna przy ulicy Krakowskiej, a cło od przejeżdżających (po 3 denary od wozu) pobierać miała rada miejska. W 1574 r. biskup Franciszek Krasieński ustanowił mostowe na rzece Przemszy w Siewierzu i zezwolił na pobieranie 3 denarów od wołu i konia oraz po 2 denary od owcy¹⁸.

Dogodne warunki naturalne, bystry prąd rzeki i jej liczne odnogi spowodowały, iż w XVI w. w Siewierzu funkcjonowało osiem młynów, o czym wiadomo ze źródeł pisanych. Nie udało się jednak ich zlokalizować¹⁹. Być może należałoby tych młynów szukać na stawach i rozlewiskach leżących na północ od zamku.

Zapewne już w początkach XIV w. na rozlewiskach i mokradłach rzecznych Czarnej Przemszy, stanowiących naturalną obronę, stanął zamek, potwierdzony źródłowo w 1337 r. Gruntowna przebudowa zamku siewierskiego została dokonana przez biskupa Piotra Tomickiego w pierwszej połowie XVI w., a następnie w czasach biskupa Franciszka Krasieńskiego. Około 1530 r. zostało przebudowane skrzydło północne z wieżą. Dalsze zmiany nastąpiły w latach 1533–1574. Wówczas powstało całe założenie zamku renesansowego wraz z murem parkanowym. Mieszczanie siewierscy mieli obowiązek naprawiania parkanów zamkowych i łamania lodu w zimie na fosie zamkowej, co stwierdza dokument z 1523 r. Biskup Krasieński w 1574 r. przerzucił na szlachtę i mieszczan siewierskich koszty utrzymania zamku.

Pierwotny zamek murowany, jak przypuszcza B. Guerquin²⁰, został wzniesiony na planie nieregularnym, na co wskazuje ukształtowanie części wschodniej zabudowanej jednotraktowymi pomieszczeniami mieszkalnymi. Inne części zamku wraz z wysoką wieżą bramną z podwójnym wjazdem od strony północnej powstały w XVI w. Do tej wieży dobudowano w XVI w. dwupoziomowe przedbramie na planie czworoboku, zamknięte od strony zewnętrznej półkolem. Wjazd i wejście dla pieszych znajdowały się na wyższej kondygnacji. Na obu poziomach były strzelnice przystosowane do broni palnej. Przed barbakanem znajdował się drewniany most zwodzony²¹, przerzucony przez fosę, która łączyła się z dużym stawem, otaczającym rezydencję biskupią od strony południowej i wschodniej. Znaczne fragmenty szesnastowiecznej renesansowej zabudowy ocalały do dzisiaj, chociaż zamek został opuszczony w końcu XVIII w.

Na północ od zamku znajdowały się tereny folwarku zamkowego oraz ogrody przylegające do podmokłych łąk. Te części krajobrazu przetrwały również niezmiennie do czasów współczesnych.

Wójtostwo dziedziczne wzmiankowane jest w Siewierzu od drugiej połowy XIV w. Nie da się jednoznacznie zlokalizować uposażenia wójtów siewierskich. W XV w. obejmowało dwa łany roli, położone niedaleko kaplicy św. Jana. Wiadomo, że w XVI w. wójt posiadał też ogród nad Czarną Przemszą obok sadzawki rybnej, ponadto trzy łąki, młyn pod zamkiem, łąźnię²².

W latach trzydziestych XVI w. w mieście wybuchł pożar, który zniszczył znaczną część zabudowy. Z tego powodu biskup Piotr Tomicki w 1535 r. uwolnił miasto na 10 lat od opłat. Z kolei w latach

¹⁴ Tamże, s. 322.

¹⁵ J. Krukowski, *Oświata i szkolnictwo*, [w:] *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy*, s. 554–555.

¹⁶ F. Kiryk, J. Rajman, *Miasta*, s. 325.

¹⁷ Jedna z sadzawek plebana dawała w XV w. ryby o wartości 20 florenów; zob. Z. Noga, *Osadnictwo*, s. 253–254.

¹⁸ Noga, *Słownik*, s. 127.

¹⁹ Z. Noga, *Osadnictwo*, s. 247.

²⁰ Guerquin, *Zamki*, s. 266 n.

²¹ W. Błaszczuk, *W starożytności i średniowieczu*, [w:] *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy*, s. 114–115.

²² Noga, *Słownik*, s. 130.

siedemdziesiątych XVI w. pożar ogarnął działki przy rynku i spaliły się wówczas księgi miejskie wraz z ratuszem. W 1578 r. biskup Piotr Myszkowski zezwolił mieszczanom na ponowną zabudowę w zniszczonej części Siewierza, a w 1589 r. ustanowił czynsz z nowizn przeznaczony na potrzeby miasta. Oznaczało to, że mimo klęsk, miasto pod opieką biskupów krakowskich mogło się rozwijać w XVI w. bardzo prężnie. Było ośrodkiem wytwórczości rzemieślniczej. W 1567 r. rzemieślnicy w Siewierzu zostali zwolnieni od prac na rzecz zamku. Cechy siewierskie uzyskały przywileje m.in. od biskupa Jerzego Radziwiłła u schyłku XVI w. W 1593 r. nadał on statut cechowi krawców i cechowi szewców. W roku następnym tenże biskup nadał statut cechowi kuśnierzy, a w 1596 r. wydał przywilej zbiorowy dla cechów ślusarzy, bednarzy, kotlarzy, rymarzy, stolarzy, mielcarzy i paśników.

W XVI w. w Siewierzu odbywało się 12 jarmarków rocznie. W 1567 r. biskup Filip Padniewski zezwolił na targ na bydło w każdy poniedziałek i uwolnił miasto od opłat targowych na pięć lat. Rok później tenże biskup nadał miastu czynsz od sprzedaży wina. W 1580 r. biskup Piotr Myszkowski uwolnił mieszczan od opłaty ceł od żelaza, soli, bydła i owiec na obszarze całego księstwa siewierskiego. Ulgi te wiązały się zapewne z trudną sytuacją, w jakiej się znaleźli mieszcianie siewierscy po pożarze miasta, a biskupowi krakowskiemu zależało na prosperity Siewierza.

Przez Siewierz i przez całe księstwo przebiegało wiele ważnych szlaków komunikacyjnych. Komora celna w Siewierzu poświędzona jest po raz pierwszy w dokumencie z 1223 r. Przez miasto przechodziła droga wiodąca z Krakowa do Wrocławia przez Będzin, Sławków, Olkusz, a także jej odgałęzienie Siewierz – Czeladź. Siewierz leżał na szlaku dróg prowadzących z Krakowa i Małopolski do Wielkopolski (przez Koziegłowy) oraz traktów międzynarodowych od Bawarii przez Czechy aż na Ruś²³.

To ważne, także dla ruchu handlowego, położenie księstwa siewierskiego pomiędzy Śląskiem a Koroną spowodowało, że każdy fragment ziemi należącej do księstwa był cenny. Dlatego toczyły się spory graniczne ze Śląskiem oraz z Koroną od wieku XVI aż do XVIII. Księstwo siewierskie przestało istnieć w 1790 r., kiedy wcielono je do Korony.

2008 r.

²³ Zob. komentarz do mapy dróg, w tomie AHP Krakowskie, w tej edycji III.5.1.

III.6.29.7. WARSZAWA

Wanda Szaniawska

Zrekonstruowany plan Warszawy obejmuje całą aglomerację miejską u schyłku XVI w. Jej ośrodkiem były w tym czasie dwa miasta: Stara Warszawa, założona na przełomie XIII i XIV w., oraz o sto lat młodsze Nowe Miasto warszawskie. Jurysdykcji obu miast podlegały intensywnie zagospodarowane przedmieścia, rozwijające się wzdłuż głównych traktów i dróg narolnych. Parcelacji przedmiejskiej uległa przede wszystkim część ról, stanowiących uposażenie gruntowe obu miast, oraz część folwarku starostwa warszawskiego. Przedmieścia północne i południowe, utworzone przy najważniejszym, starym trakcie, ciągnącym się z Czerska do Zakroczymia, osi osadniczej obu miast, już ok. 1530 r. doszły do granic wsi podmiejskich: Kałużyna (Folwarki) i Solca od południa, Polkowa od północy. Natomiast od strony zachodniej zasięg przedmieść był znacznie mniejszy. Pozostawała za nimi strefa ról – miejskich i folwarcznych – nieobjętych jeszcze procesem urbanizacyjnym. Na planie zaznaczono tylko fragment ról. Ciągnęły się one dalej, aż do granic wsi Wielkiej Woli. Od wschodu granicę warszawskiego zespołu miejskiego stanowiła Wisła. Stara Warszawa zyskała w użytkowanie łąchy wiślane z największą z nich Kępą Solecką (Kawczą, Holenderską, późniejszą Saską). Plan uwzględnia również część osadnictwa prawobrzeżnego, gdzie od czasu budowy mostu stałego na Wiśle (1568–1573) narastał proces urbanizacyjny.

Należy nadmienić, że w dotychczasowych studiach nad urbanistyką i zabudową Warszawy nie zajmowano się odtworzeniem stanu zagospodarowania całego zespołu miejskiego u schyłku XVI w. Istniejące opracowania dotyczą poszczególnych jednostek przestrzennych tego zespołu, przede wszystkim Starej i Nowej Warszawy. Jednakże zróżnicowanie podstaw źródłowych, ram chronologicznych i odmienność metod przedstawiania kartograficznego nie pozwala na mechaniczne scalanie publikowanych rekonstrukcji, bez przeprowadzenia uzupełniających badań.

Zrekonstruowany przez S. Żaryna plan Starej Warszawy z ok. 1600 r., oparty głównie na wynikach badań architektonicznych, daje podział bloków budowlanych na parcele z zaznaczeniem gotyckiej zabudowy murowanej¹. Plan Nowego Miasta z XV w., opracowany na podstawie planów i źródeł pisanych przez A. Berdecką, uwzględnia tylko układ ulic i bloków, bez podziałów własnościowych i zabudowy². Przydatne informacje przy wykreślaniu szczegółowego planu zawierają studia nad rozwojem zabudowy poszczególnych ulic i dzielnic. Są to dzieje staromiejskiego zespołu budynków kapituły warszawskiej³, wschodniej strony ulicy Bernardyńskiej (przedzamcza)⁴, a także próba rekonstrukcji rozwoju Krakowskiego Przedmieścia w XIV–XVIII w.⁵ Natomiast studium D. Kosackiej nad rozplanowaniem i charakterem zagospodarowania północnego przedmieścia w XVIII w. zawiera

¹ *Rekonstrukcja planu Starego Miasta z ok. 1600 r.*, „Teki Konserwatorska”, z. 4; T. Mischał, S. Żaryn, *Najstarsza kamienica warszawska*, Warszawa 1956, rys. 23 na s. 19.

² *Plan Nowego Miasta w XVI w., próba rekonstrukcji*, oprac. A. Berdecka, [w:] *Szkice Nowomiejskie*, Warszawa 1961, rys. 7, po s. 32.

³ A. Berdecka, *Kanonie warszawskie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 9, 1964, z. 3, s. 217–232.

⁴ I. Gieysztorowa, *Z dziejów przedzamcza warszawskiego*, KHKM, t. 19, 1971, nr 3, patrz plan na s. 334, ryc. 6: Przepuszczalny układ parcel szlacheckich na przedzamczu w połowie XVI w. (oprac. W. Szaniawska).

⁵ W. Szaniawska, *Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733 r.*, BHS, t. 29, 1967, nr 3, s. 285–316, il. 6: Krakowskie Przedmieście u schyłku XVI w. Próba rekonstrukcji układu przestrzennego i podziałów własnościowych (oprac. meryt. W. Szaniawska).

w rozdziale I omówienie dziejów tego terenu także w XV–XVII w., ale bez kartograficznego przedstawienia zachodzących zmian⁶.

Opracowanie rekonstrukcji całego zespołu miejskiego w XVI w. utrudnia brak bardziej szczegółowych publikacji o rozplanowaniu przedmieść zachodnich, rozwijających się na terenie folwarku starostwa warszawskiego i rolach miejskich⁷. Opublikowane plany tych terenów ukazują stan zagospodarowania aktualny dla pierwszego i drugiego dwudziestopięciolecia XVII w.⁸ Tylko niektóre zawarte w nich informacje o sieci ulic i lokalizacji kilku posesji można odnieść także do schyłku XVI stulecia. Brak również opracowań o rozwoju przestrzennym wschodnich przedmieść ciągnących się wąskim pasem na zboczach skarpy i brzegu wiślanym.

Ważny dla zespołu miejskiego Warszawy obraz zmian koryta Wisły oraz charakteru osadnictwa prawobrzeżnego przynoszą prace Z. Biernackiego⁹ i T. Wyderkowej¹⁰.

Pierwszą próbę szczegółowej rekonstrukcji całego warszawskiego zespołu miejskiego ok. 1600 r., z uwzględnieniem ogólnego charakteru zagospodarowania poszczególnych parcel, opracowano dla celów ekspozycyjnych w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy¹¹. Do tej rekonstrukcji i wymienionych publikacji nawiązuje niniejsze opracowanie, wnosząc uzupełnienia i korekty wynikające z poszerzenia podstawy badawczej zarówno w zakresie źródeł pisanych, jak i przekazów kartograficznych.

Podstawą opracowania elementów środowiska geograficznego i sieci drożnej, prócz wzmiankowanych publikacji, są źródła pisane oraz plany miasta i jego okolic z XVII–XVIII w.¹² Najstarsze, szczegółowe delineacje Warszawy z XVI–XVII w., znane tylko ze wzmianek, zaginęły¹³. Natomiast w trzech zachowanych fragmentarycznie planach z pierwszej połowy XVII w. nie oznaczono elementów środowiska geograficznego. Tylko jeden z nich podaje sieć drożną, aktualną także dla schyłku XVI w.¹⁴ Interesujące nas dane o hydrografii, drogach, zalesieniu, zasięgu pól uprawnych, występują w osiemnastowiecznych planach Warszawy: C. Albrechta z 1705 r., C.F. Hübnera z 1733 r., P.R. de Tirregaille'a z 1762 r. oraz

⁶ D. Kosacka, *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, rozdz. 1: *Dzieje północnej Warszawy do końca XVII wieku*, s. 9–38. Reprodukowane plany dotyczą XVII–XVIII w.

⁷ Fragmentaryczne dane dla XVI w. o niektórych posesjach zachodniej, części przedmieść występują w opracowaniach A. Kraushara, F.M. Sobieszcańskiego, Z. Rewskiego dotyczących założeń pałacowych oraz w opracowaniu W. Małcużyńskiego, *Rozwój terytorialny Warszawy*, Warszawa 1900.

⁸ A. Miłobędzki, *Nowo odkryte varsamana w Archiwum Tylmana z Gameren*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 6, 1961, z. 1, s. 55–60. Dwa plany na podkładzie urbanistycznym dotyczące projektu obwarowań bastionowych z 1621 r.: a) rys. nieznanego autora z projektem obwarowań naniesiony na dość szczegółowy plan urbanistyczny północno-zachodnich przedmieść Starej Warszawy, oryg. BUW, Gabinet Rycin, nr 686; b) inny projekt obwarowań nieznanego autora, nakreślony na mniej szczegółowym podkładzie, oryg. BUW, Gabinet Rycin, nr 693. T. Zarębska, *Plan Warszawy z pierwszej połowy XVII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1964, z. 3, s. 233–254. II. na s. 234, nr 1. Plan Warszawy z ok. 1641 r. w granicach wałów z 1621 r. Objęta Warszawa i Praga, oznaczone ulice, podziały własnościowe, lokalizacja budynków, skala ok. 1:7500, oryg. WAP Gdańsk, sygn. III 255/652, s. 529, w dziele Izraela Hoppego *Ordentliche Beschreibung historische Erzählung aller fürnehmsten Begebenheiten, so sich in dem vierjährigen Kriege...*

⁹ Rekonstrukcję koryta Wisły dla XIV–XVIII w. oprac. Z. Biernacki dla Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, skala 1:10 000, rys. tusz, kolor, odrys znajduje się w ekspozycji stałej, plan zagospodarowania Warszawy w XIII–XIV wieku, sala 1.

¹⁰ T. Wyderkowa, *Z dziejów Pragi do 1656 roku*, „Rocznik Warszawski” t. 5, 1964, Warszawa 1966, s. 5–26, zob. s. 6, il. 1, Schemat układu własnościowego na Pradze w połowie XVII w. wg planu M. Deutscha z 1765 r.; też, *Urbanizacja i zagospodarowanie prawobrzeżnej Warszawy w okresie od XVI do początków XIX w.*, [w:] *Dzieje Pragi*, Warszawa 1970, s. 137–152, na s. 138 powtórzenie ww. planu.

¹¹ Warszawa ok. 1600 r., oprac. Anna Berdecka, Wanda Szaniawska, plan w skali 1:1000, eksponowany na wystawie stałej „Siedem wieków Warszawy” w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy, sala 7. Publikowany w formie folderu *Rozwój układu przestrzennego i zabudowy Warszawy w latach 1300–1655* (b.d.). Plan reprodukowany w przeróbce I. Gieysztorowej [w:] *Atlas historyczny Polski*, red. W. Czaplński, T. Ładogórski, Warszawa–Wrocław 1967, s. 30.

¹² W ostatnich latach opublikowano kilka cennych katalogów historycznych planów Warszawy. Są to: *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich. Katalog planów i widoków Warszawy oraz rysunków architektonicznych budowli warszawskich okresu saskiego*, Warszawa 1965. Praca zbiorowa Muzeum Historycznego m.st. Warszawy. Obejmuje część zbiorów drezdeńskich (348 pozycji) znajdujących się w Saskim Krajowym Archiwum Głównym w Dreźnie. Katalog całości tych zbiorów w opracowaniu (ok. 1000 poz.). *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, cz. 1: *Varsaviana. Rysunki architektoniczne, dekoracyjne, plany i widoki z XVIII–XIX wieku*, oprac. T. Sulerzyska, S. Sawicka, Warszawa 1967; D. Kosacka, *Plany Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich. Katalog*, Warszawa 1970.

¹³ Zob. D. Kosacka, *Plany Warszawy* (poz. 1) „Varsavia nobile in Polonia oppidum ad Vistulam positum accuratissima delineatio”. Koniec XVI w.; (poz. 3) „Abrys Starego miasta w Warszawie”, 1651 r. Marcin Łukasiewicz, syndyk i notariusz warszawski; (poz. 5) „Delineacja miasta Stare, i Nowej Warszawy oraz cyrcumferencja pryncypalniejszyk jurydyk”. Augustyn Locci, budowniczy nadwój króla Jana III z ok. 1686 r.

¹⁴ Zob. przyp. 8 poz. a).

w planie M. Deutscha z 1777 r.¹⁵, a także w rysunkach kartograficznych poszczególnych dzielnic, ulic, posesji¹⁶. Najbogatszą charakterystykę środowiska geograficznego terenów prawobrzeżnych dają rysunki F.C. Schmidta z 1733 i 1739 r. oraz plany M. Deutscha¹⁷. Uzupełniających szczegółów dostarczają widoki Warszawy z końca XVI i pierwszej połowy XVII stulecia¹⁸. Ukazują one przede wszystkim topografię obszarów nadbrzeżnych i lokalizację łąk wiślanych.

Cechą charakterystyczną wszystkich cytowanych planów jest ograniczenie się do najważniejszych elementów środowiska geograficznego, bogatszego poza obrębem zespołu miejskiego. W jego zaś zasięgu pełniejsza dokumentacja dotyczy północnych przedmieść Warszawy lewobrzeżnej oraz terenów na prawym brzegu Wisły. Głównym elementem rzeźby terenu lewobrzeżnej Warszawy jest skarpa, poprzecinana wąwozami dawnych strumieni. Określała ona kierunek rozwoju miasta do schyłku XVIII w. Z elementów hydrograficznych, prócz zasadniczego – Wisły, uwzględniono ważniejsze ciek wodne. Są to rzeczki Bełcząca i Nalewka, spływające ku Wiśle przez północno-zachodnie tereny przedmiejskie. Ich przebieg podano w oparciu o plany w studium D. Kosackiej¹⁹. Mniejsze od nich strumienie, o lokalizacji określonej w przybliżeniu wzmiankami źródłowymi, nieoznaczone na planach historycznych, przepływały przez południowe przedmieścia; mianowicie: Kamionka, między jurydyką franciszkanek a zamkiem oraz Jordan w pobliżu ulicy Gnojnnej (Bednarskiej)²⁰. Bieg ich wyznaczono hipotetycznie, nawiązując do istniejących tu później kanałów, zarejestrowanych w delineacjach A. Hiża, i wąwozów widocznych w panoramach miasta. Pominięto natomiast znane w średniowieczu ciek wodne: Dunaj, zasilający fosę staromiejskich murów obronnych, oraz strumień o nieokreślonej nazwie wzmiankowany w dokumencie z 1413 r., płynący „ex opposito” kościoła św. Jana²¹. Przepuszczalnie już u schyłku XV w. ujęto go w kanał²². Podmokłości i stawy, występujące pod skarpą, między ulicą Gnojną a wąwozem późniejszej ulicy Oboźnej, oznaczono na podstawie XVIII-wiecznego planu sytuacyjnego pałacu Kazimierzowskiego²³ i wzmiankowanego planu Warszawy Hübnera z 1733 r.

Na intensywnie zagospodarowanym obszarze zespołu miejskiego przetrwały nieduże połączenia łąk jako wygony miejskie, usytuowane w pobliżu rzeczki zwanej Nalewką. Większe zarośla występowały na łąkach wiślanych i podmokłych terenach nadbrzeżnych. Zalesione tereny znajdowały się poza obrębem północnych przedmieść²⁴.

Zróznicowanie podłoża glebowego znalazło wyraz w nazewnictwie. Na południowym przedmieściu niezagospodarowaną łąkę piaskową nazywano Piaski²⁵, a zlokalizowane na północy „Glinki”²⁶ nawiązywały do eksploatowanych przez miejskich garncarzy i strycharzy pokładów gliny, występujących na krawędziach skarpy, szczególnie bogato w okolicach Nowego Miasta i poniżej posesji bernardynów.

Kręgosłupem układu przestrzennego był stary trakt czersko-zakroczymski, równoległy do Wisły, biegnący w pobliżu krawędzi skarpy, oraz prostopadłe do niego dwie drogi. Jedna wiodła przez podmiejskie wsie do Tarczyna i dalej na Wrocław, druga – przez Wielką Wolę, Błonie, Sochaczew do Poznania. Do nich nawiązywał lokalny układ drożny i sieć ulic obu miast oraz przedmieść, łącząc je z wiejskim zapleczem, Wisłą i dalekosiężnymi traktami. Odcinki tych dróg występują na najstarszym zachowanym

¹⁵ Zob. D. Kosacka, *Plany Warszawy*, poz. 23, 25, 54.

¹⁶ Tamże, poz. 35–167.

¹⁷ *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich*, poz. 7, 8; zob. też D. Kosacka, *Plany Warszawy*, poz. 25, 362.

¹⁸ Są to widoki: z ok. 1580 r. drzeworyt w *Coñstitutie seymu walnego...*, Kraków 1581; z ok. 1590 r. miedzioryt z dzieła J. Brauna i F. Hogenberga, *Civitates orbis terrarum*, t. 6, Kolonia 1618, tabl. po s. 47; z ok. 1627 r. rys. piórkiem, oryginał w: WAP Gdańsk, sygn. 1/63, nr 503, relacja A. Boota; z ok. 1630 r. ol. pł., oryg. w: Alte Pinakothek w Monachium, Bawarska Dyrekcja Państwowych Zbiorów Sztuki, kopia w: Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, sygn. 291; z 1656 r. miedzioryt z dzieła S. Pufendorfa, *De rebus a Carolo Gustavo Regis... gestis Commentariorum Libri Septem...*, Norymberga 1696, tabl. 54.

¹⁹ Zob. przyp. 6.

²⁰ „[...] rivulus Camyonka prope turrim ducalis curiae” 1485 r. AGAD, MK 9, k. 171v; „super a quam dictam Jordan”, AGAD, Grodzkie Warszawskie dissoluta, 26, k. 112.

²¹ T. Wierzbowski, *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Warszawy 1376–1772*, Warszawa 1913, s. 11.

²² Strumień ten w 1526 r. wzmiankowany jest w pobliżu Mansjonarii (posesja narożna przy ul. Grodzkiej) jako kanał: „ad fossatae seu canalis ripam”, MK 41, k. 88.

²³ *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich*, plany sytuacyjne pałacu Kazimierzowskiego, poz. 235–252.

²⁴ LM 1565, t. 1, s. 15: Bór za Polkowem, „jest w nim drzewo dobre ku budowaniu godne, jest dębiny nie mało”.

²⁵ AGAD, Zbiory Muzeum Narodowego, niefoliowane. Wzmianka o założeniu obozu królewskiego „in loco dictum Piaski”, 1620 r.

²⁶ Częste występowanie tej nazwy w księgach miejskich Nowej Warszawy, np. AGAD, Nowa Warszawa, nr 4, k. 47; tamże, nr 134, k. 132.

planie z 1621 r. i fragmentarycznie na planie miasteczka Leszna z 1654 r.²⁷ Później niektóre odcinki zachodnich dróg wlotowych na Krakowskie Przedmieście i fragment gościńca poznańskiego (koniec ulicy Długiej) uległy regulacji i przesunięciu w związku z usypaniem wałów bastionowych (1621–1624), założeniem magnackiego miasteczka Leszna i realizacją założenia saskiego²⁸.

Przedmiotem szczegółowego opracowania układu przestrzennego zespołu miejskiego są oba miasta i ich przedmieścia. Głównym zadaniem – rekonstrukcja układu ulic i bloków budowlanych z podziałem na parcele i oznaczeniem charakteru zagospodarowania ok. 1600 r. Dla opracowania tego zagadnienia dość bogata spuścizna planów historycznych nie wystarcza. Najwcześniejsze bowiem pochodzą z połowy XVII w. i mimo ciekawych szczegółów przedstawiają odmienny już obraz zagospodarowania, jak też – różniący się w wielu fragmentach – obraz przestrzenny miasta. Niezbędna jest więc konfrontacja informacji kartograficznych z przekazami pisanymi.

Istniejące, cenne publikacje źródłowe w tym zakresie²⁹ i bogaty zespół zachowanych archiwaliów nie dostarczają jednak zadowalających dokumentacji do opracowania precyzyjnej rekonstrukcji, bez wprowadzenia hipotetycznych ustaleń w zakresie lokalizacji niektórych posesji i uliczek pobocznych. Dodatkowych kłopotów przysparza brak jednolitej podstawy źródłowej dla całego zespołu miejskiego. Najwartościowszym materiałem są imienne spisy płatników szosu miejskiego zestawione w kolejności ulic i posesji. Tego typu materiały zachowały się tylko dla Starej Warszawy i jej przedmieść³⁰. Spisy te nie obejmują jednak wszystkich posesji. Pomijają, z wyjątkiem nielicznych, posesje wyłączone spod jurysdykcji miejskiej, a stanowiące własność króla, duchowieństwa, kościołów i klasztorów. Dlatego też w celu ustalenia możliwie ścisłej liczby posesji dla schyłku XVI w. uwzględniono, oprócz szosów, wszystkie zachowane lustracje i innego typu spisy podatkowe z lat 1565–1655³¹. Posłużyły one do skorygowania, metodą retrogresywną, lokalizacji oraz liczebności posesji wymienionych w najprzydatniejszym dla rekonstrukcji szosie miejskim z lat 1594–1620³². W przypadku posesji niepodlegających prawu miejskiemu dokonano uzupełnień, wykorzystując dane o różnych transakcjach nieruchomościami³³. Na podstawie zebranych materiałów opracowano sieć ulic oraz zestawienia posesji ok. 1600 r.

Zasadniczy układ miasta Starej Warszawy przetrwał bez większych zmian, utrwalony gotycką zabudową murowaną. Przedstawiał się on jednak w kilku fragmentach inaczej niż to ukazuje plan opracowany przez S. Żaryna. W stosunku do układu gotyckiego zaszły w XVI w. różne zmiany. Ze wzrostem zaludnienia wiązało się intensywniejsze wykorzystanie wolnych jeszcze skrawków obszaru miejskiego. Zabudowano uliczki podmurne (na tyłach bloku rynkowego od strony Wisły, na Krzywym Kole, przy Bramie Krakowskiej), uliczki wjazdowe i boczne, dzielące bloki (np. na zachodniej stronie ulicy Świętojańskiej, w północnym bloku rynkowym, w południowej pierzei ulicy Piekarskiej). Na skrawku podmurnym wydzielonym z placu na Szerokim Dunaju utworzono po 1579 r. cztery małe parcele podmurne, przy których zlokalizowana była fusznicza miejska³⁴. Po trwającym od połowy XV w. wysiedlaniu Żydów poza obręb miasta posesje dzielnicy żydowskiej, usytuowane na tyłach ulicy Piwnej, między Piekarską a Dunajem, przeszły stopniowo w użytkowanie mieszczan. Zlikwidowano także w połowie XVI w. znajdujący się w pobliżu murów, obok dawnego getta, starodawny młyn koński, wyznaczając na jego miejscu dziesięć małych parcel pod budowę domków drewnianych dla sług miejskich³⁵.

²⁷ D. Kosacka, *Plany Warszawy*, poz. 92: „Delineatio Novae Leschnae cum partibus adiacentibus” (plan znany z reprodukcji), 1654 r. Zaznaczony zbieg ulicy Długiej z drogą ku Świętej Trójcy, przed założeniem jurydyki. Wytyczenie ulicy Leszno spowodowało przesunięcie drogi stanowiącej przedłużenie ulicy Długiej.

²⁸ Realizacja założenia saskiego wpłynęła na przesunięcie w kierunku zachodnim drogi do folwarku starostwa (Królewska) i regulację drogi do Rakowca.

²⁹ *Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770*, wyd. A. Berdecka, J. Rutkowska, A. Sucheni-Grabowska, H. Szwankowska, Warszawa 1963; LM 1565.

³⁰ AGAD, Stara Warszawa (dalej: SW) 534: szos miejski z lat 1579–1593 (k. 92–133), z lat 1598–1606 (k. 164–168v), z lat 1594–1620 (k. 191–234), AGAD, Warszawa Ekonomiczne 697, szos miejski z lat 1620–1668.

³¹ Zob. przyp. 29 oraz AGAD, Warszawa Ekonomiczne, 1431 r., „Comput osiadłości miasta Starej Warszawy y circumferenticy jego [...] 1655”, opublikowany fragmentarycznie w: *Źródła do dziejów Warszawy*, s. 127–131, pt. „Deskrypcja albo komput kamienic, dworów, domów...”.

³² AGAD, SW 534, k. 191–234.

³³ Korzystano z zespołu ksiąg miejskich Starej Warszawy: AGAD, SW, nr 2–7, 535–544; ksiąg z zespołu Nowej Warszawy: AGAD, NW, nr 1–4, nr 133–134, oraz fragmentarycznie z ksiąg grodzkich ziemi warszawskiej.

³⁴ AGAD, SW 534, k. 210.

³⁵ AGAD, SW 534, k. 101, 132.

Procesowi zagęszczania się zabudowy mieszczańskiej towarzyszył rozrost zespołów kościelno-klasztornych. W obrębie murów rozszerzyła się o nabyte i darowane posesje własność klasztoru Augustianów, z czym wiązała się likwidacja uliczki Cudnej, wzmiankowanej jeszcze do połowy XVI w.³⁶

Wzrost znaczenia politycznego Warszawy jako siedziby sejmów i króla przyniósł rozbudowę zespołu zamkowego, a wraz z tym zmiany po stronie wschodniej ulicy Bernardyńskiej. Jeszcze do 1568 r. znajdowały się tu cztery posesje szlacheckie oraz budynek kancelarii sądu grodzkiego ziemi warszawskiej, usytuowany na osi ulicy Grodzkiej. W związku z zainicjowaną przez Zygmunta Augusta rozbudową zamku warszawskiego (1568–1572) trzy posesje uległy skasowaniu, zniesiono także do poziomu piwnic budynek sądowy³⁷. Nowy stan zagospodarowania przedzamcza ok. 1600 r., kiedy trwała już generalna przebudowa zamku realizowana przez Zygmunta III, najlepiej przedstawia plan z początków XVII stulecia, z projektowanym rzutem przyziemia zachodniej części zamku i przylegającym do niego terenem przedzamcza³⁸. Rejestruje on istniejącą jeszcze parcelę podmurną, lokalizację Bramy Krakowskiej oraz kierunek wjazdu do zamku, odpowiadający przypuszczalnie XV-wiecznemu. Przedstawiony na wzmiankowanym planie układ, poza elementami projektowanymi, potwierdzają przekazy pisane.

Należy zaznaczyć, że uwzględniona w zrekonstruowanym planie liczba parcel nie pokrywa się, przy niektórych ulicach, z liczbą posesji wymienionych w szosach. Parcele bowiem uległy podziałom własnościowym, doprowadzając do powstania dwufrontowej zabudowy mieszkalno-gospodarczej. Dotyczy to przede wszystkim bloku po zachodniej stronie ulicy Grodzkiej i północnego bloku rynkowego. Ze względu jednak na skalę planu nie oznaczono tych posesji, uwzględniając je jedynie w podanym niżej zestawieniu.

Tabela 1. Liczba działek i posesji w Starej Warszawie ok. 1600 r.

Nazwa ulicy	Liczba posesji		Liczba działek wg rekonstrukcji autorki	Uwagi dotyczące liczby posesji wg szosu ok. 1600 r., oraz liczby działek wg rekonstrukcji S. Żaryna (dalej: Ż) – zob. przyp. 1.
	1565 r. wg ilustracji	ok. 1600 r. wg szosu miejskiego		
Rynek	40	40	40	Bez ratusza
św. Jana (Jezuicka)	6	8	8	Ż. w zachodniej pierzei ulicy oznacza 3 działki, w tym czasie były 2.
Grodzka (Świętojańska)	23	28	29	Bez kościoła św. Jana. Ż. w pierzei zach. oznacza 2 ulice. Jedna z nich w tym czasie była już zabudowana.
Bernardyńska	9	10	10	Ż. nie oznacza wszystkich działek po stronie zach. Niesłuszna hipoteza układu parcel od strony zamku.
św. Marcina (Piwna)	15	17	10	Bez kościoła i klasztoru Augustianów. W 1600 r. 5 posesji mieściło się na tyłach ul. Grodzkiej. Ż. podaje odmienny podział pierzei zachodniej.
Piekarska	17	22	15	W 1600 r. wliczono posesje ulicy Żydowskiej i utworzone na miejscu młyna.
Piwna	15	17	15	W 1600 r. do Piwnej wliczono posesje od Piekarskiej i Dunaju. Ż. oznacza 14 działek.
Dunaj	12	20	20	Ż. nie oznacza działek pod murem od strony pñ.
Żydowska	5	nie występuje	-	W 1600 r. posesje zaliczono do Piekarskiej i Dunaju. W rekonstrukcji do Dunaju.

³⁶ *Szkice staromiejskie*, Warszawa 1953, s. 69–70.

³⁷ ASK I 217, k. 53, wydatki na zburzenie „szopy” do poziomu piwnic.

³⁸ A. Miłobędzki, *Projekty zamków Zygmunta III w Archiwum Tylrnana van Gameren*, BHS, t. 22, 1960, nr 4, s. 368.

Nazwa ulicy	Liczba posesji		Liczba działek wg rekonstrukcji autorki	Uwagi dotyczące liczby posesji wg szosu ok. 1600 r., oraz liczby działek wg rekonstrukcji S. Żaryna (dalej: Ż) – zob. przyp. 1.
	1565 r. wg lustracji	ok. 1600 r. wg szosu miejskiego		
Nowomiejska	12	15	15	W 1600 r. wliczono posesję narożną od Krzywego Koła i 2 posesje boczne bloku rynkowego.
Krzywe Koło	18	23	18	W 1600 r. wliczono 5 posesji na tyłach bloku rynkowego.
Kanonie	nie wymienia	nie wymienia		Posesje wyłączone spod jurysdykcji miejskiej.
Dziekania	nie wymienia	nie wymienia	3	Posesje wyłączone spod jurysdykcji miejskiej.
Razem	172	200	197	Bez ratusza, 2 kościołów i klasztoru.

Proces kształtowania się przedmieść w zasięgu aktualnym dla schyłku XVI w. zakończył się w latach trzydziestych tego stulecia, obejmując obszar ok. 100 ha (bez ról miejskich), a więc czterokrotnie prawie większy od obu miast³⁹. Sieć komunikacyjną stanowiło 15 ulic. Po stronie zachodniej tworzyły one funkcjonalny układ nawiązujący do dróg głównych i narolnych, skryzalizowany w XV i początkach XVI w. Od połowy XVI stulecia nabiera znaczenia droga biegnąca na granicy ról miejskich i zagospodarowanych gruntów przedmiejskich. Nazywano ją drogą okolną lub drogą ku św. Trójcy, to jest ku kaplicy pod tym wezwaniem, ufundowanej w 1544 r. Łączyła ona przedmieście południowe z północnym, a na odcinku lokalnym wiązała się z drogami wiodącymi do wsi podmiejskich. Oprócz ulic o zabudowie frontowej powstało kilka małych uliczek komunikacyjnych bocznych i tylnych, dzielących większe zespoły parcel w Rynku Przedmiejskim i przy drodze ku św. Krzyżowi. Po wschodniej stronie przedmieść wawoży przecinające skarpę przekształciły się w ulice⁴⁰.

Rekonstrukcję układu przestrzennego przedmieść Starej Warszawy opracowano na podstawie planu nieznanego autora z 1621 r.⁴¹ oraz planu I. Hoppego z ok. 1641 r. Układ bloków i ulic w zachodnio-południowej części przedmieść, aktualny dla schyłku XVI w., podaje pierwszy z wymienionych planów. Natomiast plan I. Hoppego, mimo wielu cennych szczegółów, zawiera sporo błędów i opuszczeń. Nie ma np. uliczki Dziekańskiej wymienianej w szosach, ani ulicy Łazarzowskiej. Zaznaczona jest natomiast uliczka stanowiąca przedłużenie ulicy Koziej w kierunku południowo-zachodnim, oddzielająca obrzeżne posesje mieszczańskie od szlacheckich. Być może powstała ona dopiero w drugiej ćwierci XVII w. W opracowanym planie dla schyłku XVI w. nie uwzględniono jej.

Podstawą szczegółowego opracowania podziałów własnościowych były przede wszystkim spisy płatników szosu miejskiego z lat 1579–1594. Ujętą w szosach sieć ulic przedmiejskich oraz występującą przy nich ilość posesji zestawiono w tabeli 2.

Jak wynika z tabeli nr 2, spisy podatkowe z poszczególnych lat różnią się liczbą zarejestrowanych ulic i występujących przy nich posesji. Najpełniejszy zestaw ulic zawiera szos miejski z 1579 r. Natomiast następny z 1594 r. pomija kilka ulic, przy których znajdowały się posesje właścicieli niepodlegających prawu miejskiemu. Dotyczy to ulic po wschodniej stronie Krakowskiego Przedmieścia, schodzących ku Wiśle *Vicus stricta* i *Vicus post Moniales*, gdzie skupiły się posesje szlachty i duchowieństwa, oraz ulicy Dziekańskiej (*Decanatus*) na gruntach kapituły św. Jana.

Tabela ujawnia znaczne czasami różnice w liczbach posesji przy tej samej ulicy. W niektórych wypadkach jest to odbiciem zmian własnościowych na skutek parcelacji czy też komasacji kilku posesji w rękę jednego właściciela, co wystąpiło przy ulicy Długiej i na Krakowskim Przedmieściu. Natomiast różnice w liczbie posesji przy ulicy Freta, Rybitwi powstały z winy urzędnika, który albo pomijał posesje, albo posesje dwóch sąsiadujących z sobą ulic spisywał pod nazwą jednej z nich.

³⁹ Obszar Starej Warszawy wynosi wraz z murami obronnymi ok. 10 ha, Nowej Warszawy ok. 13 ha, całego zespołu miejskiego u schyłku XVI w. ok. 125 ha.

⁴⁰ „Platea Vistulam versus” – tak określano wawóz obecnej ulicy Bednarskiej, a czasami także drogę za Mniszkami oraz uliczkę biegnącą na południowej krawędzi posesji Bernardynów.

⁴¹ Zob. przyp. 8, poz. a).

Wykazane w szosach podziały własnościowe zrekonstruowano, konfrontując plany XVII–XVIII w. z opracowanymi zestawieniami chronologicznymi informacji źródłowych o poszczególnych posesjach. Jednakże nie zdołano ustalić nawet hipotetycznej lokalizacji wielu posesji.

W świetle zrekonstruowanego zagospodarowania przedmieść wyraźnie zarysowują się skupiska krótkich, wąskich działek o intensywnej zabudowie mieszkalno-gospodarczej (Rynek Przedmiejski, Freta, Mostowa) oraz ciągi obszernych parcel ogrodowych z domami lub dworami i różnego rodzaju budynkami gospodarczymi (Łazarzowska, Przeczna, Droga ku św. Krzyżowi).

Źródła wymieniają również kilka folwarków usytuowanych na krańcach ulic przedmiejskich⁴². Obszerniejsze parcele, szczególnie po wschodniej stronie drogi ku św. Krzyżowi, posiadały po kilka nieruchomości należących do różnych właścicieli⁴³. Ale tych wtórnych podziałów własnościowych w obrębie większych parcel nie uwzględniono w rekonstrukcji. Stąd wynikają różnice liczbowe między podziałami oznaczonymi na planie a liczbą posesji w tabeli 2.

Gorzej przedstawiają się możliwości ustalenia liczby działek i podziałów własnościowych na Nowym Mieście. Poza bowiem wzmiankami o ogólnej liczbie posesji, podanymi w lustracjach, zachował się jedynie dla XVI w. wykaz imienny posesjonatów z 1510 r.⁴⁴ oraz kilka dla drugiej połowy XVII w.⁴⁵ W tej sytuacji uwzględniono wszystkie źródła jako podstawę rekonstrukcji, korygując je danymi uzyskanymi z ksiąg miejskich Nowej Warszawy z lat 1477–1598⁴⁶. Nie udało się jednak uchwycić ani pełnej zabudowy, ani też w pełni stosunków własnościowych czy charakteru zagospodarowania działek, szczególnie przy ulicach tylnych, parcelach zlokalizowanych nad Wisłą oraz przy drogach wychodzących w kierunku północnym i zachodnim na przedmieścia nowomiejskie.

Tabela 2. Nazwy ulic i liczba posesji według spisów podatkowych z lat 1565–1594

Lustracja 1565 r.		Szos miejski 1579 r.		Szos miejski 1594 r.		Uwagi
Nazwa ulicy	Liczba posesji	Nazwa ulicy	Liczba posesji	Nazwa ulicy	Liczba posesji	
Przedmieścia południowe						
Rynek Przedmiejski	40	Suburbium Bernardinorum	42	Suburbium Cracoviense	74	Pierwotnie nazywano Freta Czirnensis, Suburbium Czirnense, od schyłku XV w. Suburbium Bernardinorum (od zlokalizowanego tu kościoła i klasztoru Bernardynów). W ostatniej ćwierci XVI w. ustala się nazwa Suburbium Cracoviense. Jednakże jeszcze u schyłku XVI w. rozróżniano dwa jego odcinki: Rynek Przedmiejski oraz Drogę ku św. Krzyżowi (kaplicy ufundowanej przed 1508 r.).
Świętokrzyska	27	Platea S. Crucis	27			
Bykowiec	24	Bykowiec	12	Bykowiec	12	Bykowcem nazywano część gruntu po wschodniej stronie drogi ku św. Krzyżowi. Stąd też częste utożsamianie nazwy – „Platea s. Crucis Bykowiec dicta”, „in platea Bykowiec ad s. Crucem”, „in Suburbio Cracoviensi vulgo Krakowskie sive etiam Bykowiec”.
		Vicus Strictum	14			
Za Mniszkami	20	Vicus post Moniales	20			Droga za klasztorem Franciszkanek wiodąca ku Wiśle. Usytuowanych przy niej posesji nie zlokalizowano.

⁴² Szos miejski z lat 1594–1620 wymienia folwark aptekarski przy Krakowskim Przedmieściu i trzy folwarki przy ulicy Długiej: Bolkowski, Płochiński, Pótoraków.

⁴³ Dotyczy to przede wszystkim parcel nadanych mansjonarzom i wikariuszom. Wydzielone posesje wydzierzawiano na prawie emfiteutycznym mieszczanom warszawskim.

⁴⁴ Zob. *Źródła do dziejów Warszawy*, przyp. 29.

⁴⁵ Tamże; Spis Obywatelów Miasta Nowej Warszawy 1655, Stockholm, Riksarkivet, Extranea IX 82.

⁴⁶ AGAD, Nowa Warszawa, nr 1, 2, 3, 4, 5, 6, 133, 134, 135.

Lustracja 1565 r.		Szoz miejski 1579 r.		Szoz miejski 1594 r.		Uwagi
Nazwa ulicy	Liczba posesji	Nazwa ulicy	Liczba posesji	Nazwa ulicy	Liczba posesji	
		Platea Vistulam versus	17	Platea Vistulam versus	17	Droga ku Wiśle (późniejsza Bednarska), wymienionych przy niej posesji nie zlokalizowano.
		Decanatus	22			Dziekańska (obecna Trębacka). rozplanowana na gruntach kapituły warszawskiej, dlatego też posesje te, dzierżawione przez mieszczan, nie podlegały prawu miejskiemu.
Łazarowska	8	Łazarzowska	11	Łazarzowska	11	Czasami zwana też Kozią. W początkach XVII w. upowszechnia się nowa jej nazwa – Senatorska. Stanowiła bowiem odcinek drogi, którą posłowie i senatorowie jechali na wolskie pole elekcyjne.
Przeczna	7	Przeczna	5	Przeczna	5	W początkach XVII w. upowszechnia się jej druga nazwa – Miodownicza (później Miodowa). Spisy podatkowe nie wykazują pełnej liczby posesji.
		Post muros	18			Posesje za murami, zlokalizowane w różnych miejscach, częściowo na późniejszym Podwału.
Przedmieścia północne						
Długa	26	Longa	45	Longa	90	Zwiększająca się liczba posesji przy tej ulicy jest wynikiem parcelacji dawnych folwarków i większych działek ogrodowych.
Freta	25	Freta	30	Freta (z posesjami na Rybitwi)	74	Dane o liczbie posesji dotyczą tylko Freta należącej do Starego Miasta (granica przebiegała na linii ul. Świętojerskiej).
Waliszewo	34	Waliszewo	35	Waliszewo	38	Droga wiodąca do przewozu przez Wisłę. Po wzniesieniu mostu (1568–1573) zyskała nazwę Mostowej.
		Post Pontem	4			
Rybitwia	36	Piscatoria	85	Rybitwia	3	Lokalizacji posesji przy tej ulicy nie ustalono.
		Platea Piscatoriam versus	13	Stricta		Lokalizacji posesji przy tej ulicy nie ustalono.

Zwarty zespół zabudowy miejskiej ograniczał się do ulicy Freta⁴⁷ i bloków wokół Rynku. Poza nimi wzdłuż ulicy Zakroczymskiej, Morgowskiej i dróg schodzących ku Wiśle dominowała zabudowa luźna z ogrodami. Przez cały XVI w. trwał jeszcze proces kształtowania się sieci ulic nowomiejskich (Garncarska, Szewcka, Tylna). W połowie XVI w. wytyczono część ulicy Świętojerskiej, stanowiącej granicę między jurysdykcją Starej i Nowej Warszawy⁴⁸.

Trudna do ustalenia jest zabudowa wewnętrzna Rynku Nowomiejskiego (wymiar 140 x 120 m), dwukrotnie prawie większego od Rynku Starej Warszawy (70 x 93 m). W jego centrum znajdował się ratusz, do którego przylegały działki z budynkami mieszkalnymi, kramami i jatkami⁴⁹. Wzmianki źródłowe sugerują istnienie dwóch wąskich bloków przedzielonych uliczką wiodącą do ratusza, umiesz-

⁴⁷ Część ulicy Freta od Świętojerskiej do Rynku Nowego Miasta wliczano do Nowego Miasta. Ten odcinek Freta zwano także „ulicą do Nowego Miasta” lub „Freta Noyae Civitatis”.

⁴⁸ AGAD, SW 4, f. 16v (1553 r.).

⁴⁹ Zestawienie posesji oparte na wzmiankach z ksiąg Nowego Miasta; AGAD, Nowa Warszawa, nr 3, 4, 134.

czonemu w południowym krańcu wschodniego bloku. Potwierdzenie takiego układu daje plan Nowego Miasta z 1667 r.⁵⁰ Przedstawiony na nim rynkowy blok wewnętrzny ma jednak kształt nieregularnego czworoboku ze ściętą pierzeją północną, lepiej nawiązującą do ciągu komunikacyjnego w kierunku ulicy Zakroczymskiej⁵¹. Ten więc kształt uwzględniono w zrekonstruowanym planie.

Najbardziej problematyczny jest podział gruntów jurydyki świętojezerskiej kanoników regularnych. Już w połowie XVI w. było tu 29 siedlisk i ogrodów z browarami i spichlerzami⁵². Dzierżawili je na prawie emfiteutycznym mieszczanie warszawscy. Brak jednakże danych o ich rozległości i układzie nie pozwala na hipotetyczne nawet wprowadzenie podziałów jurydyki świętojezerskiej dla schyłku XVI w. Dokładne oznaczenie parcel w tym bloku występuje dopiero w planach osiemnastowiecznych. Odpowiadają one w przybliżeniu podziałom zaznaczonym na planie Nowego Miasta z 1667 r. Odmienne natomiast głębokości i szerokości parcel na tej jurydyce podaje plan Hoppego z ok. 1643 r. Ani jeden z planów nie wykazuje jednak liczby posesji wymienionych w spisie dzierżawców z lat 1543–1575⁵³. Nie rozwiązano również podziałów własnościowych nad brzegiem wiślanym, nie udało się bowiem ustalić lokalizacji i liczby posesji aktualnej dla schyłku XVI w.⁵⁴ Dokumentacja źródłowa pozwoliła natomiast wykreślić dość prawdopodobny podział bloków przy ulicy Szewckiej, Garncarskiej, Zakroczymskiej i Morgowskiej. Najpełniejsza dokumentacja źródłowa dotyczyła posesji rynkowych i przy ulicy Freta. Wobec trudności w lokalizowaniu niektórych ulic i posesji opracowano zestawienie ujmujące całość zebranych materiałów o stanie zagospodarowania Nowego Miasta w poniższej tabeli.

W opracowanym planie uwzględniono fragmentarycznie prawobrzeżne wsie: Pragę i Kamion, podlegające od schyłku XVI stulecia procesom urbanizacyjnym. Położone korzystnie wzdłuż brzegu Wisły, w najbliższym sąsiedztwie Warszawy, połączone z nią mostem, przekształcają się w pierwszej połowie XVII w. w osady miejskie.

W literaturze utrzymuje się stwierdzenie, nieoparte jednak przekazami źródłowymi, że już w końcu XVI stulecia możliwości aktywizacji gospodarczej tych terenów wykorzystała kapituła płocka, zakładając w 1590 r., na części gruntów wsi swojej Kamion, miasteczko Skaryszew⁵⁵. Z przejranych akt kapituły płockiej wynika jednak, że Skaryszew powstał dopiero w XVII w., przypuszczalnie przed 1625 r. Spalony ok. 1638 r., został ponownie lokowany w 1641 r.

Tabela 3. Nazwy ulic i liczba posesji w Nowej Warszawie

Ulica	Liczba posesji		Kartoteka posesji w drugiej połowie XVI w.	
	w 1510 r.	w 1544 r.		
1. Circulus	57	59	59	Rynek
2. Pl. Fretensis	15	17	17	Freta
3. Pl. Zacrocimensis	25	35	36	Zakroczymska
4. Tylna zabudowa ul. Zakroczymskiej	–	12	25	Zakroczymska
5. Pl. Collateralis Zacrocimensis	13	= Piekarska? 14	14	?

⁵⁰ Plan części miasta od ulicy Długiej do Franciszkańskiej i od Rynku Nowego Miasta do ulicy Nalewki, Lit. J. Herknera, Skala ok. 1:11 000; zob. D. Kosacka, *Plany Warszawy*, poz. 124.

⁵¹ W planie Warszawy I. Hoppego z ok. 1641 r. zabudowa wnętrza Rynku oznaczona w kształcie czworoboku. Rekonstrukcja A. Berdeckiej (przyp. 2) dla XVI w. oznacza dwa prostokątne bloki rynkowe.

⁵² Wymienione w „Resignationes et cessiones ortorum et bonorum et arearum Sancti Georgii Warschowiensis...”, rkps w BJ, nr 5189, k. 327.

⁵³ Tamże, k. 11–167.

⁵⁴ Na podstawie fragmentarycznych wzmianek oraz liczby posesji wymienionych w spisie świętomarskiego z 1510 r. można przypuszczać, że również u schyłku XVI w. było tu ponad 50 posesji.

⁵⁵ T. Wyderkowa, *Dzieje Pragi*, s. 139. Autorka powołuje się na W. Trojanowskiego, Kamionek i Praga, Warszawa 1920, s. 11. Trojanowski opiera się, nie podając odsyłaczy dokładnych do źródła, na inwentarzu kapituły z 1694 r. i aktach biskupa płockiego. Należy stwierdzić, że w aktach kapituły płockiej z lat 1578–1656 (mkfy w BN) *oppidum* Skaryszew występuje dopiero od 1630 r. Natomiast jeszcze w 1600 r. wzmiankowany jest sam Kamion; Archiwum Kapituły Płockiej, nr 8, s. 203, mkf 12340.

Ulica	Liczba posesji		Kartoteka posesji w drugiej połowie XVI w.	
	w 1510 r.	w 1544 r.		
6. Pl. Textorum	4	= Tylna? 6	8	Tkaczy
7. Pl. Rybicka	11	12	12	
8. Tylna za Rynkiem od strony Wisły	–	8	15	
9. Pl. Sutorum	–	13	13	Szewcka
10. Pl. Figulorum	–	6	13	Garncarska (Zduńska)
11. Pl. Morgowska	–	26	30	
12. Pl. Vistulam versus	–	4	8	Ku Wiśle
13. Pl. Przeczna	–	4	12	
14. W Rynku koło ratusza domki	–	8	12	
Razem	125	224	274	
Rybaki	47	80	86	

W osadę miejską przekształca się również w XVII w. wieś Praga, gdzie od lat skupiał się handel drewnem i zbożem. Walory gospodarcze Pragi doceniał przybywający często do Warszawy kanclerz wielki koronny Jan Zamoyski. W 1583 r. odkupuje tę wieś od Jana Praskiego i w tym samym roku sprzedaje Pragę biskupowi kamienieckiemu Marcinowi Białobrzeskiemu, ale za sześć innych wsi. W czasach Białobrzeskiego Praga staje się osadą. Jako *oppidum* wzmiankowana jest w 1620 r., jakkolwiek lokacja na prawie chełmińskim nastąpi dopiero w 1648 r.⁵⁶

Przypuszczalny obraz kartograficzny zagospodarowania tych terenów w końcu XVI w. opracował J. Humnicki, opierając się na analizie planów osiemnastowiecznych oraz przekazów ikonograficznych z XVI–XVII w.

W drugiej połowie XVI w. skryształizował się nowy układ stosunków własnościowych, odpowiadający przekształceniu się Warszawy w siedzibę władz centralnych państwa. Nieznaczny dotąd odsetek posesji szlacheckich wzrósł kilkakrotnie w wyniku skupu parcel mieszczańskich przez szlachtę i magnaterię związaną z dworem królewskim i ówczesnym aparatem państwowym, zjeżdżającą do Warszawy w okresach pobytów królewskich i odbywających się tu sejmów. W tym czasie byli to głównie mazowieccy dostojnicy świeccy i duchowni. W ich posiadanie przeszły przede wszystkim obszerniejsze posesje przedmiejskie mieszczan, usytuowane na przedmieściu południowym, wzdłuż dróg dojazdowych do zamku i na wolskie pola elekcyjne. Zachodzące zmiany własnościowe rzutowały na przekształcanie się dotychczasowego układu przestrzennego działek i charakteru ich zagospodarowania. Najwymowniejszym tego przykładem była nowo utworzona, rozległa posesja starosty łukowskiego Jerzego Mniszcha, powstała w latach 1593–1605 na miejscu jedenastu dawniej ogrodów i siedlisk mieszczańskich⁵⁷.

Własność mieszczan na południowym przedmieściu z wyjątkiem posesji przy ulicy Miodowej ograniczała się coraz bardziej do niewielkich działek, tworzących wąskie bloki zwartej zabudowy mieszkalno-gospodarczej na obrzeżach Krakowskiego Przedmieścia. Dominowała natomiast nadal na północnym przedmieściu, gdzie tylko kilkanaście działek, przy ulicy Długiej, Zakroczymskiej, Morgowskiej i drogach ku Wiśle znalazło się w posiadaniu szlachty. Również sporadycznie w obrębie obu miast występowała własność szlachecka.

Nieznaczny tylko zmianom uległ stan posiadania dziedziców księstwa mazowieckiego. W obrębie zespołu miejskiego własnością królewską stały się od 1526 r. dawne posiadłości książąt mazowieckich. Był to zespół zamkowy, folwark i ogród przy Krakowskim Przedmieściu. Na obrzeżach ogrodu zbudowano wielką stajnię królewską i wytyczono, poczynając od jej południowego boku, dziesięć

⁵⁶ T. Wyderkowa, *Dzieje Pragi*, s. 139.

⁵⁷ AGAD, MK 534, k. 112.

działek nadanych w 1573 r. rzemieślnikom i sługom królewskim⁵⁸. Własność królewska zwiększyła się o nabyte przez Zygmunta Augusta trzy posesje szlacheckie na przedzamczu⁵⁹, a w 1603 r. o trzy mieszczańskie parcele przy Krakowskim Przedmieściu, na których założono królewską żupę solną mieszczącą się tutaj do 1655 r.⁶⁰

W związku z budową pierwszego stałego mostu na Wiśle zlikwidowano kilka działek mieszczańskich u wylotu ulicy do Przewozu (późniejszej Mostowej). Na ich miejscu wzniesiono w 1582 r. Basztę Mostową.

Duży odsetek gruntów w obrębie zespołu miejskiego przeszedł jeszcze w XIV–XV w. w posiadanie 6 kościołów, 3 klasztorów oraz duchowieństwa. Dominowała własność kapituły świętojańskiej ze zwartym kompleksem zabudowy na Kanonii i Dziekanii oraz obszernymi parcelami przy Krakowskim Przedmieściu, nadanymi kapitule, dziekanowi, mansjonarzom i wikariuszom. Znaczne uposażenie gruntowe posiadali kanonicy regularni (jurydyka świętojerska) i augustianie (zespół kościelno-klasztorny ze szpitalem, cmentarzem przy ulicy Piwnej oraz folwark na skarpie przy Krakowskim Przedmieściu). W XVI w. następuje dalszy wzrost własności kościelnej kosztem własności mieszczańskiej. Kilka przedmiejskich parcel zyskała ufundowana przed 1508 r. kaplica św. Krzyża. W 1544 r. część folwarku przy ulicy Długiej stała się uposażeniem, ufundowanej przez mieszczanina staromiejskiego, kaplicy św. Trójcy. W trzeciej ćwierci XVI stulecia zakończył się datujący się od schyłku XV w. proces tworzenia się jurydyki Franciszkanek i usytuowanej przy niej jurydyki Panien i Wdów Dewotek. Na przełomie XVI i XVII w. rozpoczyna się wykup posesji przy ulicy Grodzkiej i św. Jana pod założenie kolegium i kościoła Jezuitów, a także skup działek na Freta pod budowę kościoła i klasztoru Dominikanów⁶¹. Około 50 posesji stanowiło prywatną własność duchowieństwa. Najokazalszą z nich była renesansowa rezydencja staromiejska biskupa poznańskiego przy ulicy św. Jana (Jezuicka) oraz rezydencja biskupa płockiego (przy ulicy Senatorskiej) Wojciecha Baranowskiego, jedno z najwcześniejszych założeń pałacowo-ogrodowych Warszawy, zrealizowane u schyłku XVI w. na kilku wykupionych posesjach mieszczańskich⁶².

Ciągła zmienność własności oraz trudności z lokalizacją wszystkich posesji nie pozwalają na opracowanie topograficzne struktury własnościowej. Ograniczono się więc do oznaczenia na planie lokalizacji ważniejszych posesji.

Spisy szosu miejskiego, podstawowe źródło opracowanego planu, niestety nie podają konsekwentnie informacji o charakterze zagospodarowania poszczególnych posesji, a nawet w wypadku stosowania określeń są niewystarczające dla ustalenia szczegółowego obrazu zagospodarowania miasta. Analiza wysokości szosu pozwala tylko na ustalenie rozmieszczenia zabudowy mieszkalnej drewnianej i murowanej. Najniższa opłata od budynków murowanych wynosiła 30 gr (1 fl.)⁶³. Natomiast właściciele drewnianych płacili szos poniżej 30 gr. Stawka była uzależniona od lokalizacji budynków. W obrębie murów opłaty wahały się od 12 do 7½ gr, a na przedmieściach od 15 do 3 gr. Na przykładzie Starego Miasta stwierdzono zgodność przesłanek źródłowych odnośnie rodzaju budownictwa z ustaleniami S. Żaryna opartymi na badaniach architektonicznych⁶⁴.

Zabudowa murowana dominowała przy głównym ciągu komunikacyjnym i handlowym: w Rynku, na ulicy Grodzkiej, Nowomiejskiej, Bernardyńskiej, a także na Krzywym Kole, ulicy św. Jana, św. Marcina i Piwnej. Budownictwo drewniane utrzymało się jeszcze na ulicy Piekarskiej i Dunaju.

W przeciwieństwie do murowanej Starej Warszawy, drewniana – prawie wyłącznie – zabudowa występowała ciągle na przedmieściach i na Nowym Mieście. Wyjątek stanowiły dwie kamienice na

⁵⁸ AGAD, MK 119, k. 395–405. Zob. też opracowanie wzmiankowane w przyp. 5.

⁵⁹ AGAD, Księgi grodzkie ziemi warszawskiej, 73, k. 203v; 74, k. 958. Zygmunt August wykupił w 1568 r. posesje A. Uchańskiego i S. Wolskiego. Nie ustalono daty wykupienia trzeciej posesji należącej do Pogroszewskich.

⁶⁰ W 1588 r. mieszczanin staromiejski Jan Falkowicz, pisarz żupy solnej warszawskiej, nabył posesję z trzema domami od lekarza Piotra Gmercusa (AGAD, SW 538, k. 103), następnie zbudował składy soli. W 1603 r. w imieniu króla Zygmunta III żupę tę odkupił Hieronim Reth, podżupnik królewskich komór solnych; zob. przyp. 5.

⁶¹ Szos z lat 1594–1620 nie wylicza już przy ul. Freta 7 działek mieszczańskich, które uległy likwidacji w związku z budową zespołu dominikańskiego.

⁶² AGAD, SW 538, k. 173 (1591 r.); MK 138, k. 85 (1593 r.), skup posesji przez Wojciecha Baranowskiego, biskupa płockiego. W 1613 r. Wojciech Baranowski, podówczas już arcybiskup gnieźnieński, darowuje kapitule gnieźnieńskiej *palatium seu domum lapideam...* (MK 155, k. 289v–292, 292v–293v, 295v–296).

⁶³ Ustalenie opłaty na podstawie wysokości szosu występującej przy domach i kamienicach; AGAD, SW 534, szos z lat 1579–1593 i 1594–1620. W jednym przypadku określono podniesienie szosu z 18 gr do 30 gr, „bo zmurował”.

⁶⁴ Zob. przyp. 1.

Freta, należące do bogatego kotlarza staromiejskiego, oraz murowany budynek „Giełdy” Baryczków na rogu ulicy Długiej i Freta⁶⁵.

Z sześciu kościołów oznaczonych na planie tylko kościół św. Ducha przy ulicy Długiej był nadal drewniany. Również drewniane były trzy kaplice: św. Krzyża, św. Trójcy oraz kaplica czy raczej kościółek przy klasztorze Franciszkanek.

Spośród kilkudziesięciu dworów istniejących w tym czasie niewątpliwie murowany był dwór Mniszchów oraz pałac biskupa płockiego Wojciecha Baranowskiego.

W zrekonstruowanym planie ograniczono się do oznaczenia budynków monumentalnych (zamku, kościołów i klasztorów), a w zakresie budownictwa mieszkalnego do lokalizacji dworów oraz niektórych budynków gospodarczych. Nie uchwycono, na skutek fragmentarycznego wykorzystania źródeł, wszystkich budynków użyteczności publicznej, typowych dla organizmu miejskiego. Tak na przykład oprócz ratuszów Starej i Nowej Warszawy istniały przypuszczalnie budynki władz przedmiejskich. Oddzielnego bowiem burmistrza, radę i ławę posiadało Przedmieście Krakowskie i Freta. Budynkami nie tylko mieszkalnymi, ale także użyteczności publicznej były domy wójtów obu miast, usytuowane przy głównym ciągu komunikacyjnym, w zachodnich pierzejach obu rynków. Nie znaleziono wzmianek o lokalizacji gospód cechowych. Z ok. 20 cechów istniejących w Starej Warszawie znane są tylko dwa domy: krawców przy ulicy Piwnej i szewców na Dunaju⁶⁶. Wiadomo również o domu bractwa Miłosierdzia na Krakowskim Przedmieściu i o strzelnicy bractwa kurkowego w międzymurzu⁶⁷.

Z kościołami i klasztorami wiązała się lokalizacja szkół, cmentarzy i szpitali. Istniał także szpital dla inwalidów wojennych, założony w 1578 r. przez Stefana Batorego w pobliżu kaplicy św. Trójcy.

Budynki związane z funkcjami Warszawy jako ośrodka ówczesnej organizacji terytorialno-państwowej i kościelnej skupiały się w centrum miasta, w pobliżu zamku, czasowej rezydencji króla, miejsca sejmów. W zespole zamkowym wyznaczono pomieszczenia dla sądu grodzkiego, dysponującego do 1568 r. oddzielnym budynkiem usytuowanym na podzamczu, zburzonym z okazji rozbudowy zamku za Zygmunta Augusta. Oddzielny zespół utworzyły budynki władz kościelnych zlokalizowane na terenie wydzielonym dla kapituły warszawskiej i dziekana. W dawnej wieży obronnej znalazła pomieszczenie *custodia*, przy kolegiacie zaś wznosił się murowany dwór dziekana.

Zgodnie z przyjętą zasadą w rekonstruowanym planie nie wyróżniono zabudowy gospodarczej ani rejonizacji warsztatów rzemieślniczych i innych urządzeń związanych z produkcją oraz handlem, ograniczając się do jej omówienia. Zawarte w szosie fragmentaryczne tylko informacje o typie gospodarczych budynków dotyczą zaledwie 30% posesji. Zanotowane w nim określenia są dwojakiego rodzaju. Ogólne takie jak *area*, *praedium*, albo szczegółowe dotyczące budynków – *lapidea*, *domus*, *curia*, *braseatorium*, *promptuarium*. Jednakże po skonfrontowaniu określeń występujących w szosach z danymi w taksach posesji, inwentarzach, testamentach czy aktach kupna i sprzedaży stwierdzono minimalną przydatność szosów do scharakteryzowania i rozmieszczenia zabudowy gospodarczej. Brak całkowicie wiadomości o licznych stajniach, stodołach, budynkach inwentarskich, różnego rodzaju szopach, łaźniach. Sporadycznie tylko występują wzmianki o browarach i spichlerzach.

Poczynione wycinkowe sondáže i znajomość materiału źródłowego pozwala na stwierdzenie, że wśród gospodarczego wyposażenia parcel dominowały browary i słodownie zlokalizowane na Freta, w Rynku Nowomiejskim, przy Zakroczymskiej, w Rynku Przedmiejskim oraz w mniejszym stopniu przy innych ulicach. W obrębie Starego Miasta źródła ze schyłku XVI w. nie wymieniają browarów. Z handlem zbożowym i rolniczymi zajęciami mieszkańców wiązały się często wzmiankowane spichlerze, występujące na działkach mieszkalnych, ogrodowych lub wolno stojące przeważnie na skarpie w pobliżu Wisły. Niektóre z nich były budynkami murowanymi. Najliczniej występowały na ulicy Długiej, na Nowym Mieście, przy drodze ku św. Krzyżowi i w mniejszym nasileniu przy innych ulicach przedmiejskich.

Rozmieszczenie warsztatów rzemieślniczych u schyłku XVI w. cechowało rozproszenie ich po różnych ulicach i wiązało się z pozycją majątkową rzemieślników. Liczniejsze skupienia warsztatów tej samej gałęzi produkcji, o tradycyjnej lokalizacji, występowały w wypadku rybaków (Rybitwia), szewców (Szewcka na Nowym Mieście, Mostowa, Dunaj), stelmachów i rymarzy (Freta), piekarzy (Piekarska),

⁶⁵ AGAD, SW 534, zob. ulica Freta, k. 228, Długa, k. 224.

⁶⁶ AGAD, SW 534, zob. ulica Piwna i Donay, k. 208–209.

⁶⁷ Plac strzelniczy znajdował się w międzymurzu, przypuszczalnie w pobliżu Bramy Krakowskiej, po jej stronie zachodniej.

rzeźników (Dunaj, Rynek Nowego Miasta, Rynek Przedmiejski), ślusarzy i mieczników (Krzywe Koło, Nowomiejska), złotników, konwisarzy, zegarmistrzów (Grodzka, Nowomiejska). Warsztaty garncarskie i zduńskie mieściły się przy Zakroczymskiej i stykającej się z nią ulicy Pobocznej Garncarskiej oraz przy drodze ku św. Krzyżowi. Kuźnie stawiano najczęściej na krańcach bloków przedmiejskich przy ulicach wylotowych. Nie natrafiono natomiast na wzmianki o garbuzach, które musiały istnieć, ponieważ obróbka skóry była jedną z najbardziej rozwiniętych gałęzi rzemiosła warszawskiego.

Z budynków wydzielonych na odrębnych działkach wiadomo o fuszniczy miejskiej na Dunaju pod murem obronnym, postrzygalni na rogu Nowomiejskiej, oficynie kotlarskiej na Freta (w miejscu wzniesionego później zespołu kościelno-klasztornego dominikanów), o szopie konwisarskiej przy cmentarzu świętojańskim oraz o cegielniach miejskich na Nowym Mieście za kościołem Najświętszej Marii Panny i na przedmieściu południowym poniżej posesji bernardynów.

Skupisko większych zakładów, związanych z funkcjami produkcyjnymi Warszawy, mieściło się już poza obszarem objętym zrekonstruowanym planem, w rejonie przemysłowym o tradycjach jeszcze średniowiecznych. Młyny zbożowe, prócz kilku młynów pływaków na Wiśle i dwóch młynów miejskich na Solcu, zlokalizowane były na Polkowie, nad Drną. Tu też mieściły się inne urządzenia: folusz, blech, szlifiernia oraz młyn papierniczy, nadany dziekanowi warszawskiemu.

Urządzenia handlowe koncentrowały się wzdłuż głównego ciągu komunikacyjnego od Zakroczymskiej po Rynek Przedmiejski. W rynkach obu miast, oprócz kramów, jatek i straganów, mieściły się wagi miejskie, w Starej Warszawie prawdopodobnie w odrębnym budynku zlokalizowanym w pobliżu ratusza⁶⁸. Obudowane kramami były także główne bramy wjazdowe, szczególnie Nowomiejska. Pomocniczą rolę, o określonej specjalizacji handlowej, spełniał plac na Dunaju (handel rybami, mięsem, woskiem) i targowisko bydłowe na Bykowcu. Strefa handlu zbożowego rozciągała się nad Wisłą, pod staromiejską skarpą w pobliżu spichlerzy patrycjatu Starej Warszawy. Wyładunek zaś materiałów budowlanych, analogicznie zapewne do lokalizacji znanej ze źródeł pierwszej połowy XVII w., umiejscowiony był na Solcu. Z handlem solnym wiązały się składy soli. Źródła drugiej połowy XVI w. wymieniają trzy żupy: na Nowym Mieście o nieznanym dokładnie lokalizacji, nad Wisłą za folwarkiem augustianów (żupa hutnicza kupca Umieckiego) oraz wspomniana już żupa królewska przy Krakowskim Przedmieściu. Jej układ przestrzenny rejestruje plan z 1621 r. Miejscem magazynowania różnych towarów i spotkań kupieckich była Giełda Baryczków przy ulicy Długiej.

Kończąc charakterystykę różnego typu urządzeń gospodarczych, należy wspomnieć o łaźniach miejskich oraz wodociągach, które od rzępi na Nalewkach i Długiej doprowadzały wodę do studni w Ryнку Starego Miasta⁶⁹. Z pobieraniem różnego typu opłat od towarów przywożonych do Warszawy, szczególnie piwa i opłat „brukowego”, ustaliły się punkty poboru. U schyłku XVI w. wyznaczano je u wylotu ulicy Dziekańskiej, w pobliżu kaplicy św. Krzyża, przy kaplicy św. Trójcy i przy kościele św. Ducha na Długiej. W tych miejscach dla lepszej kontroli ruchu ustawiano kobylenie, przede wszystkim w okresach zaraz morowych.

Powszechny podziw budził drewniany stały most na Wiśle, budowany prawie sześć lat (1568–1573). Wytyczony na trasie dawnego przewozu, rozciągał się od wylotu ulicy zwanej Wieliszewem (późniejsza Mostowa) prawdopodobnie ku skrzyżowaniu dróg we wsi praskiej, w okolicach późniejszej ulicy Ratuszowej. Skonstruowany z 22 przęseł, wspartych na filarach, liczył ok. 500 m długości i 6 m szerokości. Uległ naporowi wiosennych lodów w 1603 r.⁷⁰

Z wymienionych budynków gospodarczych i użyteczności publicznej oznaczono na planie tylko kilka o ustalonej lokalizacji.

Podstawą kartograficzną zrekonstruowanego obrazu rozplanowania i zabudowy warszawskiego zespołu miejskiego jest plan pomiarowy w skali 1:6000, opracowany przez J. Humnickiego⁷¹. Ponieważ cały plan jest próbą rekonstrukcji, nie wprowadzono linii przerywanej dla oznaczenia hipotetycznego przebiegu ulic czy podziału bloków na parcele, przyjmując dla całości linię ciągłą. W wypadku

⁶⁸ Wskazuje na to wzmianka o wydatkach na „przebudynki wagi”; AGAD, Warszawa Ekonomiczna 215, k. 38 (1585 r.).

⁶⁹ H. Szwankowska, *O wodociągach Starego i Nowego Miasta*, „Ochrona Zabytków”, t. 6, 1953, nr 2–3, s. 128–131.

⁷⁰ W. Sterner, *Mosty Warszawy*, Warszawa 1960, s. 23–33.

⁷¹ J. Humnicki dokonał przeskalowania fragmentów planów historycznych oraz opracował lokalizację łąch wiślanych, charakter zagospodarowania części prawobrzeżnej i rekonstrukcję koryta Wisły (na podstawie opracowania Z. Biernackiego znajdującego się w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy).

niewystarczającej podstawy źródłowej do opracowania układu przestrzennego działek oznaczono tylko przypuszczalny obrys bloku.

Przebieg skarpy przyjęto z planu pomiarowego, korygując według źródeł kartograficznych. Dla uwydatnienia plastyki terenu skarpe oznaczono metodą kreskową. Przyjmując jako podstawowe dawne koryto Wisły, oznaczono również jej współczesny bieg.

Zasadniczą treść planu – charakter zagospodarowania zespołu miejskiego – rozwiązano kolorystycznie, różnicując dwa główne ośrodki miejskie oraz zabudowę przedmieść. Dla lepszego wyodrębnienia zespołu miejskiego oznaczono odmiennym kolorem, uchwyconą w planie fragmentarycznie tylko, strefę ról miejskich, folwarku starostwa oraz przylegających wsi.

Charakterystykę zabudowy, bez wyodrębnienia drewnianej i murowanej, ograniczono do uogólniającego podziału na bardziej zwartą zabudowę miast i na luźniejszą zabudowę przedmieść. Tę ostatnią zróżnicowano, oznaczając odmiennie parcele mieszkalno-gospodarcze i parcele gospodarczo-mieszkalne z ogrodami. W obrazie zabudowy silniej zaakcentowano zamek, wszystkie budowle sakralne (o lokalizacji zidentyfikowanej z wyjątkiem przypuszczalnej lokalizacji kaplicy św. Trójcy i św. Krzyża) oraz ważniejsze budynki użyteczności publicznej i niektóre gospodarcze, umiejscowione hipotetycznie na podstawie informacji źródłowych. Uwzględniając charakterystyczną dla Warszawy schyłku XVI w. społeczną strukturę własności na posesjach szlachty, dygnitarzy świeckich i duchownych, zgodnie z informacjami źródłowymi wprowadzono oznacznik dworu.

Nazwy ulic podano według najczęściej występujących form źródłowych w brzmieniu polskim – albo przejętym wprost ze źródeł, albo w tłumaczeniu z łaciny.

1973 r.

III.6.30.8. WĘGRÓW

Michał Gochna

Spośród rekonstruowanych w niniejszym tomie AHP planów miast Węgrów reprezentuje miasto prywatne. Podobnie jak w przypadku innych rekonstrukcji ośrodków miejskich w tej serii, również i w tym przypadku posługiwano się przede wszystkim metodą retrogresywną, wychodząc od późniejszych reprezentacji kartograficznych i weryfikując je na podstawie zachowanych źródeł i literatury¹.

Podstawowym źródłem kartograficznym użytym do wyrysowania niniejszego planu jest austriackie zdjęcie topograficzne z lat 1801–1804 w skali 1:28 800, którym kierował pułkownik Antoni Mayer von Heldensfeld. Jest to najwcześniejszy znany tak dokładny wizerunek całego miasta, wraz z zabudową i zróżnicowaniem pokrycia terenu w samym mieście i w okolicy m.in. na pola, ogrody, łąki, pola uprawne, tereny podmokłe i lasy. Uzupełniająco korzystano z planu nieco późniejszego, pochodzącego z 1822 r., opracowanego przez Adolfa Mateusza Dowkontta, budowniczego obwodu siedleckiego, na potrzeby planowanej reorganizacji osiedli żydowskich w Węgrowie². Na planie tym widoczna jest tylko południowo-zachodnia część miasta – dzielnica żydowska i Nowe Miasto – wraz z zabudową dookoła rynku Starego Miasta. Plan ten jest niezwykle dokładny, a jego skalę Henryk Bartoszewicz szacuje na ok 1:2000³. Wyrysowano na nim poszczególne budynki z oznaczeniem ich własności podzielonej na miejską (chrześcijańską), żydowską, szlachecką i duchowną. Oznaczono także ulice wraz z ich nazwami, place, ogrody, łąki, wody oraz cmentarz żydowski. Na wyrysowaną treść reprezentującą ówczesną przestrzeń miejską nałożono warstwę projektowanych kwartałów zabudowy i proponowane nowe nazwy ulic⁴. Po porównaniu szczegółowego planu Dowkontta z nieco zgeneralizowanym wizerunkiem miasta na mapie Heldensfelda należy stwierdzić, że kartograf austriacki stosunkowo wiernie wyrysował kwartały zabudowy w południowo-zachodniej części miasta. Również kramy kupieckie na rynku Starego Miasta na obu planach mają zbliżoną strukturę. Do większych zniekształceń doszło na obszarze działki należącej do plebanów węgrowskich na południe od kościoła farnego. Nastąpiło tam odkształcenie obrazu w kierunku południowo-wschodnim, choć porównując ten fragment mapy z planem gruntów probostwa węgrowskiego z 1867 r., można zauważyć, że na mapie austriackiej zaznaczono kształt kolegium księży komunistów i czworoboczne kwartały ogrodów podobnie jak na planie z 1867 r.⁵ Inny błąd widać w przebiegu obecnej ul. Pivnej, która na planie Heldensfelda została zbyt wysunięta na zachód. Mimo tych nieścisłości ocena przydatności mapy Heldensfelda dla rekonstrukcji planu Węgrowa wypada pozytywnie.

W mniejszym stopniu pomocne były wcześniejsze i późniejsze plany i szkice Węgrowa lub jego części. Z początku XVIII w. pochodzi szkic odbudowy kościoła farnego wraz ze wzniesieniem seminarium księży komunistów (bartoszków)⁶. Sieć ulic z zaznaczeniem kwartałów zabudowy przedstawia

¹ Za konsultacje dotyczące planu miasta i komentarza dziękuję R. Postkowi, dyrektorowi Muzeum Zbrojowni na Zamku w Liwie.

² AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD z lat 1654–1911, nr 82 (dawna sygnatura KRSW, sygn. 4125, k. 206).

³ H. Bartoszewicz, *Topografia Węgrowa i okolic w drugiej połowie XVIII i XIX wieku*, [w:] *Węgrów: dzieje, społeczeństwo, kultura*, red. F. Midura, A. Chmiel, Węgrów 2011, s. 91–93.

⁴ Projekt przebudowy ostatecznie nie uzyskał akceptacji władz i nie został zrealizowany.

⁵ AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe, sygn. 711, k. 378.

⁶ Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie, Zespół Akt Parafii Wniebowzięcia NMP w Węgrowie, sygn. III/Q/1, s. 36; AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 3009, s. 53.

także mapa Kwatermistrzostwa. Cały zaś obszar miasta widoczny jest na planie z 1893 r., na którym widać już pewne przekształcenia w mieście, m.in. zabudowę na rynku Nowego Miasta⁷. Fragmenty miasta ujęto również na wspomnianym planie gruntów probostwa węgrowskiego z 1867 r., szkicu przedstawiającym rozmieszczenie planowanych hal targowych na rynku Starego Miasta z 1873 r.⁸ oraz na planie sytuacyjnym projektowanego aresztu, wykonanym między 1902 a 1913 r.⁹

Głównym problemem przy rekonstrukcji układu urbanistycznego XVI-wiecznego Węgrowa jest brak źródeł o charakterze inwentarzowym pochodzących z tego stulecia. Najwięcej informacji o sytuacji gospodarczej miasta przynosi rejestr poborowy z 1580 r., w którym wymieniono liczbę domów (z podziałem na domy rynkowe, uliczne i „chałupy nędzne”), wólk, obiektów gospodarczych oraz rzemieślników z podziałem na poszczególne zawody, lecz są to informacje zbyt skąpe, by mogły posłużyć do rekonstrukcji ówczesnej przestrzeni miejskiej¹⁰. Z tego względu za główne źródło do opracowania niniejszego planu posłużyły inwentarze włości węgrowskiej (starowiejskiej) z lat 1619 i 1621¹¹. Pomocniczo korzystano także z inwentarzy z połowy XVII w.¹², przywilejów nadawanych miastu przez jego właścicieli¹³ oraz innych źródeł, w tym z rejestrów pogłównego z XVII w.¹⁴ Przydatne okazały się również wyniki badań archeologicznych prowadzonych w Węgrowie przy okazji rewitalizacji rynku¹⁵.

Zagadnienie rekonstrukcji układu przestrzennego Węgrowa było już kilkakrotnie badane. Jednymi z pierwszych opracowań są prace Tadeusza Wyszomirskiego i Anny Czapskiej¹⁶. Do kolejnych zaliczyć należy publikację Józefa Kazimierskiego, tom Katalogu Zabytków Sztuki obejmujący powiat węgrowski województwa warszawskiego i monografię dziejów miasta pod redakcją Arkadiusza Kołodziejczyka¹⁷. W ostatnich latach zagadnieniu temu nieco miejsca poświęcili Aneta Średzińska i Michał Gochna¹⁸.

⁷ APL, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 574.

⁸ APL, Rząd Gubernialny Siedlecki, sygn. 49, s. 2.

⁹ APL, Rząd Gubernialny Siedlecki, sygn. 1547, jednostka nienumerowana.

¹⁰ ASK I 47, k. 499v, 558v; zob. dalej.

¹¹ AR XXV 4549g, „Inwentarz majątności węgrowskiej przeze mnie Jakuba Nurzyńskiego, sługę Jaśnie Oświeconego Książęcia na Birzach, Dubinkach, Słucku i Kopylu, kasztelana wileńskiego sprawiony w roku 1619 16 decembra”, s. 1–166; Inw. 1621.

¹² AR XXV 4549h, Inwentarz włości starowiejskiej z 1656 r., s. 1a–82. O jego dacie zob. M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa – rola magnata w funkcjonowaniu miasta prywatnego*, Węgrów 2016, s. 19; AR XXV 4549i, Spis inwentarza żywego we włości starowiejskiej, ok. 1663 r., s. 1–20.

¹³ AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 2298, Przywilej Bogusława Radziwiłła dla Węgrowa z 14 IV 1650 r., kopia: KRSW, sygn. 3195a, s. 215–238; AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 887, Przywilej Bogusława Radziwiłła z 14 IV 1650 r. dla cudzoziemców mieszkających bądź chcących się osiedlić w Węgrowie; AGAD, Zb. dok. papierowych, nr 603, Przywilej króla Jana II Kazimierza dla Węgrowa z 14 IV 1651 r., kopia: KRSW, sygn. 3195a, s. 187–197; KRSW, sygn. 185, Przywilej Jana Kazimierza Krasińskiego dla Żydów węgrowskich z 20 XI 1665 r., s. 84–85v, wyd. [w:] *Jewish Privileges in the Polish Commonwealth. Charters of Rights Granted to Jewish Communities in Poland-Lithuania in the Sixteenth to Eighteenth Centuries*, wyd. J. Goldberg, Jerusalem 1985, s. 351–355; KRSW, sygn. 3195a, Przywilej Bogusława Radziwiłła dla Węgrowa z 12 VII 1658 r., s. 198–203; BJ, Zb. dok. pergaminowych, nr 418, Przywilej Bogusława Radziwiłła dla Węgrowa z 14 VIII 1650 r., kopia: KRSW, sygn. 3195e, s. 204–211; BJ, Zb. dok. pergaminowych, nr 419, Statut cechu piwowarskiego wydany przez Bogusława Radziwiłła 14 IV 1650 r., kopia: KRSW, sygn. 3195e, s. 239–248; AGAD, Zbór Ewangelicko-Augsburski w Warszawie, sygn. 6, Przywilej Bogusława Radziwiłła z 25 VI 1650 r., w którym książę przeznacza 300 guldenów rocznie na utrzymanie w Węgrowie duchownego luterańskiego.

¹⁴ ASK I 70, Rejestr pogłównego ziemi drohickiej z 1662 r., k. 28v; ASK I 70, Rejestr pogłównego ziemi drohickiej z 1674 r., s. 227–227v; BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, Rejestr pogłównego ziemi drohickiej z 1676 r., s. 296–297.

¹⁵ J. Zaslona, B. Polit, *Nadzór archeologiczny na Rynku w Węgrowie (powiat węgrowski, województwo mazowieckie) – wstępny raport*, „Rocznik Liwski”, t. 5, 2010/2011, s. 155–158; M. Derecka, *Zapomniany ratusz na Rynku Mariackim w Węgrowie*, [w:] *Małe miasta: perspektywa archeologiczna*, red. M. Zalewski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2014, s. 133–145; J. Borowska, *Badania archeologiczne cmentarza pod ulicą Kościelną w Węgrowie*, [w:] tamże, s. 147–156; W. Bis, W. Więckowski, *Cmentarz żydowski w Węgrowie w świetle sondazowych badań archeologicznych*, „Rocznik Liwski”, t. 9, 2016/2017, s. 109–129.

¹⁶ T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, [Węgrów b.d.w.], mps, Miejska Biblioteka Publiczna w Węgrowie; A. Czapska, *Węgrów: monografia historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1959; też, *Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy wieku XVII po wiek XVIII*, „Rocznik Białostocki”, t. 9, 1970, s. 85–145.

¹⁷ J. Kazimierski, *Z dziejów Węgrowa w XVI i XVII wieku*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 3, 1970, s. 267–282; KZS, t. 10: *Województwo warszawskie*, z. 26: *Powiat węgrowski*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, D. Kaczmarzyk, Warszawa 1964; *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, red. A. Kołodziejczyk, T. Swat, Węgrów 1991; *Węgrów: dzieje miasta i okolic 1944–2005*, red. A. Kołodziejczyk, T. Swat, M. Szczupak, Węgrów 2006.

¹⁸ A. Średzińska, *Dzieje miasta od uzyskania praw miejskich do upadku Rzeczypospolitej*, [w:] *Węgrów: dzieje, społeczeństwo, kultura*, s. 33–49; M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa*.

O przekształceniach przestrzeni wokół kościoła farnego po odbudowie na początku XVIII w. pisali także Mariusz Karpowicz i Wojciech Jerzy Górczyk¹⁹. Większość rekonstrukcji opierała się na wspomnianych inwentarzach włości węgrowskiej z pierwszej połowy XVII w. oraz ukazywała rozwój miasta w stuleciach późniejszych. Dla wieku XVI badania prowadzone były w ograniczonym stopniu ze względu na niewielką liczbę zachowanych źródeł. Problem rekonstrukcji przestrzeni miejskiej Węgrowa stanowił w tych opracowaniach raczej część szerszych ujęć historii miasta. Poświęcony temu zagadnieniu tekst Cezarego Ostasa ze względu na brak przypisów wykorzystywany był w niniejszym studium jedynie pomocniczo²⁰. O topografii Węgrowa i okolic oraz o źródłach kartograficznych pisał z kolei Henryk Bartoszewicz²¹.

Przechodząc do omówienia niniejszego planu, zacząć należy od położenia geograficznego miasta. Węgrów znajduje się na Nizinie Południowopodlaskiej (Podprovincia Nizin Środkowopolskich), w mezoregionie Obniżenie Węgrowskie²². Teren, na którym położone jest miasto, obniża się w kierunku zachodnim, tj. w stronę rzeki Liwiec. Na wschodnich rubieżach Węgrowa wysokość wynosi od 125,8 do 126,6 m n.p.m. (okolice obecnego cmentarza przy ul. Kościuszki), na obszarze rynku ok. 124,68 m n.p.m., dalej 123,3 m (okolice ulic Rzemieślniczej i Narutowicza) do 119,93 m n.p.m. w pobliżu ujścia rzeki Czerwonki do Liwca²³.

Głównym ciekim w okolicy miasta jest Liwiec, lewy dopływ Bugu. Jego bieg zmieniał się przez stulecia, zarówno z przyczyn naturalnych, jak i na skutek ingerencji człowieka. Na wysokości miasta było to możliwe ze względu na dość szeroką, w XVI w. zabagnioną²⁴, równinę (ok. 120 m n.p.m.), położoną między Węgrowem a Krypami. Obecny fragment rzeki na wysokości jazu w ciągu ul. Żeromskiego został uregulowany i wyprostowany po II wojnie światowej. Przed wojną bieg rzeki przebiegał mniej więcej w ciągu obecnych przeplawek, zasilając miejscową elektrownię (wysadzoną w powietrze przez Niemców w sierpniu 1944 r.)²⁵. Z kolei jeszcze mapa WIG z 1933 r. obrazuje ciek płynący w pobliżu Kryp, odchodzący od głównego nurtu Liwca, łączący się z nim na wysokości Popielowa (Popowa)²⁶. Podobny stan obrazują mapy wcześniejsze, z początków XX w.²⁷, natomiast mapa Kwatermistrzostwa z 1843 r. ukazuje sytuację odmienną, gdzie główny nurt Liwca biegnie tuż przy Krypach, a w pobliżu Węgrowa biegnie ciek podpisany „R[zeka] Kopanka”. Taką samą nazwą opatrzone go na wspomnianym planie Dowkontta z 1822 r., co wskazywać może na działanie człowieka w celu przywrócenia płynącej wody w okolice miasta po zmianie przebiegu nurtu głównego. Wreszcie najstarsza mapa topograficzna tych okolic, tj. mapa Heldensfelda, główny nurt umieszcza przy Węgrowie. Nie wiadomo dokładnie, jak kształtował się nurt rzeki w XVII i XVIII w., choć z tego okresu istnieją wzmianki o powodziach nawiedzających miasto²⁸.

O zmianach biegu rzeki w interesującym nas okresie informuje rozgraniczenie między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim spisane w 1546 r.²⁹ Spór o zmiany koryta rzeki w tej okolicy

¹⁹ M. Karpowicz, *Cuda Węgrowa*, Węgrów 2009; W.J. Górczyk, *Kościół i prepozytura bartolomitów w Węgrowie fundacji Jana Dobrogosta Krasieńskiego, wojewody płockiego, w świetle materiałów z Archiwum Diecezjalnego w Drohiczyźnie*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, t. 11, 2019, s. 69–90.

²⁰ C. Ostas, *Rozwój przestrzenny Węgrowa*, [w:] *Węgrów: dzieje miasta i okolic 1944–2005*, s. 349–362.

²¹ H. Bartoszewicz, *Źródła kartograficzne do dziejów Węgrowa do końca XIX wieku*, [w:] *Węgrów i ziemia liwska. Perły kultury i atrakcyjność turystyczna*, red. W. Kaprowski, F. Midura, J.W. Sienkiewicz, Warszawa 2009, s. 29–49; H. Bartoszewicz, *Topografia Węgrowa i okolic*, s. 77–97.

²² J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 195–196, 203–205.

²³ Geoportal, Skany map topograficznych 1:10 000, www.geoportal.gov.pl (dostęp: 25.08.2020).

²⁴ T. Jaszczółt, *Granica pomiędzy ziemią drohiczką i liwską w świetle protokołów komisji z 1546 roku*, „Rocznik Liwski”, t. 6, 2012/2013, s. 49, gdzie mowa o zbudowanych przepławach przez bagna („gaczi na bloczie”) celem dopuszczenia komisarzy granicznych do wizji lokalnej.

²⁵ K. Czarkowski, *Z dziejów parafii węgrowskiej od 1939 do 1955 r.*, [w:] *Ksiądz kanonik Kazimierz Czarkowski. Życie i działalność*, oprac. E. Kozłowska, Warszawa 2007, s. 25; A. Majewski, *Węgrów (NIE)wyzwolony*, „Głos Węgrowa i Okolic”, 19 VII 2016, s. 8 (wspomnienia Danuty Kołodziej z domu Okulus).

²⁶ Mapa WIG, 1:100 000, 1933, Pas 39 Słup 34, (K32) Węgrów.

²⁷ KdWR; Trójwiorstówka; Dwuwiorstówka; *Generalkarte von Mitteleuropa*, 1:200 000, 1887–1960 (arkusz Siedlec); *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie*, 1:75 000, 1911 (arkusz Węgrów).

²⁸ S. Kosiński, T. Swat, *Rozwój i upadek*, [w:] *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, s. 56.

²⁹ AGAD, Varia Oddziału I, sygn. 55, k. 45–48v; M. Dogiel, *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*, Wilno 1758, s. 22. Fragment rozgraniczenia z obszernym komentarzem opublikował T. Jaszczółt; tenże, *Granica pomiędzy ziemią drohiczką i liwską*.

toczyli m.in. Paplińscy z ziemi drohickiej i Górcy z ziemi liwskiej, jak również Mikołaj Wrzelowski z Mokobód i Żukowscy z Żukowa. W przypadku włości węgrowskiej, do której zaliczały się wówczas oprócz Węgrowa także m.in. Stara Wieś i Borzychy, dotyczył on odcinka na południe od Borzych, na wysokości liwskiej Turny. Tomasz Gałązka, urzędnik właściciela włości węgrowskiej Stanisława Kiszki, oskarżał wówczas ziemian Turskich oraz starostów nurskiego i liwskiego o rozkopanie tamy na Liwcu i skierowanie nurtu rzeki ku brzegowi litewskiemu, co spowodowało zatopienie młyna Szeszuł w dobrach węgrowskich i oderwanie części terenów przynależnych do tych dóbr. Starosta liwski odpowiadał, że młyn Szeszuł stał tak naprawdę przy mazowieckiej odnodze Liwca, na co namiestnik węgrowski zaprzeczał, stwierdzając, że młyn ten został zbudowany na rzece Telówce, do której wpadały inne ciekły od strony wschodniej: Zalesie, Miedzna (ob. Miedzanka)³⁰, Brodnia, Połazie, Krupka, Jaśniki, Czerwonka³¹, Hada (ob. Ada)³², Kobylka i Ruchenka³³. Następny sporny odcinek dotyczy już biegu rzeki w okolicy samego Węgrowa. Namiestnik węgrowski oskarżał starostę liwskiego, że ten na wysokości miasta, a jeszcze przed mostem, po którym biegła droga z Węgrowa do Liwa, wybudował tamę kierującą bieg rzeki w stronę mazowiecką, dzięki czemu Liwiec mógł zasilać leżące tam młyny (wśród nich zapewne Krypski Młyn)³⁴.

Podsumowując powyższe spory i próbując na ich podstawie wytyczyć ówczesny bieg Liwca w okolicy Węgrowa, należy wskazać na dwie główne zmiany koryta rzeki. Pierwsza dotyczyła skierowania nurtu w stronę litewską tuż przy niezlokalizowanym obecnie młynie Szeszuł, który znajdował się gdzieś na wysokości Turny³⁵. Druga odnosiła się do skierowania głównego biegu Liwca na wysokości Węgrowa na zachód celem zasilenia młynów w ziemi liwskiej. O ile pierwsza zmiana nie budzi większych wątpliwości, o tyle przy drugiej sprawę komplikuje fakt, że we wschodniej części doliny miała płynąć Telówka, do której miały wpływać ciekły z kierunku wschodniego. Choć w rozgraniczeniu z 1546 r. określono Telówkę mianem rzeki („na rzece Thelyowce”), to była to raczej odnoga Liwca niż odrębny ciek. Przemawia za tym widoczna na mapie Kwatermistrzostwa wspomniana rzeka Kopanka, co do której można się domyślać, że biegła mniej więcej tak jak Telówka. Kopanka zaś według wspomnianej mapy odchodziła od Liwca na wysokości nieco przed cmentarzem żydowskim i łączyła się z głównym nurtem Liwca w okolicy Ludwinowa. Skoro więc na wysokości Węgrowa bieg Liwca skierowano na zachód, a po stronie wschodniej biegła odnoga o własnej nazwie, to należy przypuszczać, że przed ingerencją starosty liwskiego główny nurt Liwca nie biegł przy samym Węgrowie, jak to wskazuje Heldensfeld, ale raczej pośrodku doliny. Domysł ten potwierdzają pośrednio mapy Perthéesa, Heldensfelda i Kwatermistrzostwa, na których na wysokości Kryp widać trzy odnogi rzeki, przy czym na pierwszej z map główny nurt biegnie pośrodku, na drugiej odnogą wschodnią, a na trzeciej zachodnią. Dwie z odnóg – zachodnia i środkowa – według Heldensfelda i Kwatermistrzostwa łączą się tuż za Krypami, dochodząc do Krypskiego Młyna. Niewykluczone jednak, że i w samej wsi Krypy lub w jej bliższej okolicy istniało więcej młynów, skoro w rozgraniczeniu z 1546 r. wymieniono je w liczbie mnogiej („młyny Mazowieckie”)³⁶. Choć trzeba pamiętać, że pomiędzy 1546 r. a czasem stworzenia wspomnianych map mogło dojść do na tyle dużych zmian hydrologicznych na tym obszarze, że ich zestawianie może budzić wątpliwości, to jednak zdecydowano się oddać na niniejszym planie bieg rzeki i jej odnóg na podstawie wspomnianych źródeł XVI-wiecznych i zamieścić nazwę Telówka na określenie odnogi Liwca biegnącej przy mieście.

Oprócz Liwca przez Węgrów i w jego pobliżu płynęło wiele innych, wspomnianych już cieków. Przez samo miasto i jego najbliższą okolicę przepływały, wymieniając od północy, Ada (poza zasięgiem

³⁰ PRNG, nr 79620.

³¹ PRNG, nr 20513.

³² Portal BDOT10k, nr 71409444.

³³ Portal BDOT10k, nr 71409512.

³⁴ T. Jaszczółt, *Granica pomiędzy ziemiami drohicką i liwską*, s. 47–54; AHP Mazowsze, mapa główna.

³⁵ Nazwa „Sessul” pojawia się jeszcze w inwentarzach z 1619 i 1621 r., gdzie wymieniono „łaki pod Sessulem”, AR XXV 4549g, s. 151; Inw. 1621, s. 132. Na mapie Heldensfelda na tym odcinku widać dwa młyny: jeden bez określenia nieco na północ od Popowa oraz młyn Starowiejski („Starawies Mühle”) na wysokości Ludwinowa. Na odnodze rzeki przy Turnie znajdował się kolei młyn turneński („Turner Mühle”).

³⁶ T. Jaszczółt, *Granica pomiędzy ziemiami drohicką i liwską*, s. 50. Lustracja województwa mazowieckiego z 1565 r. wymienia wśród młynów leżących nad Liwcem, a będących na uposażeniu starostwa liwskiego, oprócz młyna Krypskiego, także młyn Zamiejski. Przy Korytnicy wymieniono zaś trzy młyny na tej rzece; *Lustracja województwa mazowieckiego: 1565*, cz. 2, wyd. I. Gieysztorowa, A. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1968, s. 178, 187.

planu), Czerwonka i Ruchenka (obecnie ciek biegnący w południowej części miasta, mający źródła w okolicy Ruchny i wpływający do Liwca na wysokości zalewu miejskiego). Między Czerwonką a Ruchenką rozgraniczenie wymieniało także rzekę Kobyłkę – odpowiadała ona ciekowi obecnie w części zabudowanemu, którego odkryty fragment biegnie wzdłuż obecnej ul. Żeromskiego i wpada do przepławek przy Liwcu³⁷. W inwentarzach z 1619 i 1621 r. nosił nazwę Kobylina³⁸. Strumień ten, widoczny m.in. na planie Dowkontta, wyznaczał w XVI i XVII w. północną granicę Nowego i południową Starego Miasta.

Węgrów powstał w miejscu połączenia dwóch szlaków handlowych – z Warszawy (wcześniej z Czerska) przez Liw, Węgrów, Krzemień i Granne (lub przez Drohiczyn) do Wilna (trakt ten nazwany był później Wielkim Gościńcem Litewskim) oraz z Gdańska do Łukowa, dalej łącząc się z traktami do Lublina i Lwowa³⁹. Miasto wzięło nazwę od pobliskiego potoku zwanego Węgier (być może była to inna nazwa rzeki Ruchenki⁴⁰), o czym pisała ostatnio Elżbieta Kowalczyk-Heyman⁴¹. Po rusku nazywane było Uhrowem, a właściciele miasta Węgrówskich zwano Uhrowskimi⁴².

W źródłach pisanych Węgrów pojawia się po raz pierwszy w 1414 r., kiedy to właściciel miasta Piotr Pilik, wojewoda mazowiecki, ufundował tamże kościół parafialny⁴³. Po jego śmierci ok. 1435 r. Węgrów powrócił, jak przypuszcza Tomasz Jaszczółt, pod zwierzchnictwo książąt litewskich. W tym czasie nadzór nad miastem mógł sprawować Mikołaj Nasuta, wzmiankowany w 1475 r. jako dawny starosta drohicki i węgrowski⁴⁴, co przemawiałoby za tym, że Węgrów nie został wówczas nikomu nadany i pozostawał w gestii wielkich książąt litewskich. W latach 1440–1444 ziemią drohicką władał książę mazowiecki Bolesław IV. Kolejnymi znanymi właścicielami miasta, już po przejściu Węgrowa do Wielkiego Księstwa Litewskiego, byli Stanisław z Ołomońca (lub Ołomuńca; poświadczony w 1451 r.), nieznana z imienia Węgrowska (być może żona Stanisława, występująca w źródłach z lat 1471–1479) wraz z synem Wawrzyńcem i córką (*Bogdanską*)⁴⁵. W 1496 r. jako właściciel miasta wzmiankowany był syn Wawrzyńca – Paweł Węgrowski. Po jego śmierci dobra przeszły w ręce jego siostry Małgorzaty (Maryny). Ta przed 1506 r. wyszła za mąż za Janusza Kostewicza, późniejszego wojewodę podlaskiego, któremu przekazała dobra węgrowskie w 1509 r.⁴⁶ Po jego śmierci w 1528 r. Węgrów ponownie stał się własnością Maryny aż do 1536 r., kiedy jej córka Anna wniosła miasto w wianie Janowi Radziwiłłowi, podczasem wielkiemu litewskiemu⁴⁷. Śmierć tegoż w 1542 r. doprowadziła do podziału jego dóbr pomiędzy trzy córki: Petronelę, Elżbietę i Annę. W wyniku drugiego podziału dokonanego w 1545 r. dobra węgrowskie przypadły najstarszej z nich – Annie, od 1544 r. żonie Stanisława Kiszki, właściciela położonej niedaleko Węgrowa włości sokołowskiej⁴⁸. Małżeństwo to nie trwało długo, już w 1554 r. bowiem Stanisław zmarł, pozostawiając zarząd nad wszystkimi dobrami małżonce. Osierocił też trójkę dzieci: dwóch synów – Jana i głuchoniemego Stanisława oraz córkę Annę.

³⁷ Portal BDOT10k, nr 71407690.

³⁸ AR XXV 4549g, s. 111: „za Kobyliną”; Inw. 1621, s. 114: „za Kobyliną”.

³⁹ Podlasie III, s. 185; zob. M. Sierba, *Drogi* w tomie, w tej edycji III.5.8.

⁴⁰ Informacja ustna od mieszkańców Węgrowa.

⁴¹ E. Kowalczyk-Heyman, *Węgrów. W sprawie genezy nazwy*, „Onomastica”, t. 60, 2016, s. 233–249.

⁴² Podlasie III, s. 51.

⁴³ T. Jaszczółt, *Dokument Piotra Pilika, wojewody czerskiego, z 1414 r. dla kościoła w Węgrowie, najstarsza fundacja szlachecka na Podlasiu*, „Rocznik Liwski”, t. 4, 2008/2009, s. 71–80; Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 39; M. Wilska, *Pilik (Pilikowicz) Piotr ze Skuł h. Rogala (zm. po 1435)*, [w:] PSB, t. 26, s. 279; kopia aktu erekcyjnego parafii: AR VIII 601, s. 1–2.

⁴⁴ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 333–335. O Janie Nasucie, synu Mikołaja, zob. T. Jaszczółt, *Jan Nasuta z Międzyrzecza (zm. po 29 XI 1484) – starosta (namiestnik kamieniecki, drohicki, brzeski i grodzieński), marszałek hospodarski, herbu Rogala*, [w:] *Słownik biograficzny białostocko-lomżyńsko-suwalski*, t. 3, red. A. Dobroński, Białystok 2005, s. 111–113.

⁴⁵ Tenże, *Własność możnowładcza, średnio- i drobnoszlachecka na obszarze tzw. „podlaskiej” części powiatu węgrowskiego do poł. XVI wieku*, „Rocznik Liwski”, t. 5, 2010/2011, s. 11–12.

⁴⁶ Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 120–121.

⁴⁷ Tamże, s. 121–122; J. Wiśniewski, *Kostewicz (Kościewicz, Kościejewicz, Uhrowski, Węgrowski) Janusz Stankowicz (Stanisławowicz) h. nieznanego (zm. 1527)*, [w:] PSB, t. 14, s. 343–344. W świetle badań T. Jaszczółta Janusz Kostewicz zmarł w 1528 r.; tenże, *Rozgraniczenie dóbr węgrówskich od Jarnic w 1528 r.*, „Rocznik Liwski”, t. 9, 2016/2017, s. 17.

⁴⁸ J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna, 2° voto Sadowska – burzliwe losy dziedziczki fortuny*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, współudź. E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 381–382; G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, [w:] *Sokołów Podlaski: dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006, s. 248.

Anna Kiszczyna jako sprawna organizatorka sukcesywnie powiększała swoje dobra o nowe nabytki, w ciągu kilkunastu lat stając się jedną z najbogatszych dziedziczek w Wielkim Księstwie Litewskim⁴⁹. W swoich włościach wprowadzała wiele reform, w tym pomiareń wólczną (według Jarosława Zawadzkiego zwłaszcza w dobrach podlaskich). Na ile dotyczyły one Węgrowa i włości starowiejskiej – nie wiadomo. W 1569 r. przekazała te dobra swojemu synowi Janowi, po osiągnięciu przez niego samodzielności, jednak jeszcze w tym samym roku zrzekł się on ich na rzecz matki⁵⁰.

W 1574 r. doszło do konfliktu pomiędzy Janem a matką, którego powodem był jej ślub z Krzysztofem Andrzejowiczem Sadowskim. Jan dokonał zajazdu dóbr Anny leżących w Wielkim Księstwie Litewskim, a sama Anna zbiegła do dworu w Starej Wsi, leżącej nieopodal Węgrowa. W posiadłości tej została uwięziona na wiele miesięcy przez syna, domagającego się zmiany zapisów dóbr na jego korzyść. W końcu Anna uległa i dokonała podziału dóbr, zapisując Węgrów Janowi, który posiadał miasto aż do śmierci w 1592 r. Od tej pory dziedziczką dóbr węgrowskich była jego żona Elżbieta z Ostrogskich, choć wątpliwości co do wiarygodności zapisów testamentowych Jana Kiszki podnosiła jego matka, twierdząc, że to ona powinna odziedziczyć te dobra. Mimo sporów Anna nie odzyskała Węgrowa, a właścicielką miasta pozostała Elżbieta⁵¹. W 1593 r. wysłała ona za mąż za Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, hetmana wielkiego wileńskiego i wojewodę wileńskiego, przy czym nadała sprawowała zarząd nad dobrami węgrowskimi⁵². Po jej śmierci w 1599 r. rozpoczął się spór o jej dobra, w tym włość węgrowską, pomiędzy jej braćmi Januszem i Aleksandrem Ostrogskimi oraz synem Krzysztofa Radziwiłła – Januszem. Ostatecznie włości węgrowska i sokołowska przypadły Januszowi Radziwiłłowi w początkach XVII w.⁵³

Choć zarysowany powyżej ogólny przebieg zmian przynależności własnościowej Węgrowa jest stosunkowo dobrze znany w dotychczasowej literaturze, to kwestią nie do końca wyjaśnioną pozostaje datacja jednego z najważniejszych wydarzeń w dziejach każdego miasta, a mianowicie nadania praw miejskich. Praktycznie cała literatura dotycząca historii Węgrowa wskazywała na nadanie praw przez księcia mazowieckiego Bolesława IV w 1441 r.⁵⁴ Brak jednak źródła, które potwierdzałoby tę datę – dokument lokacyjny miał rzekomo spalić się podczas pożaru ratusza w XVII w.⁵⁵ Nie można jednak wykluczyć tej daty, wspomniany książę w latach 1440–1444 władał bowiem ziemią drohicką, wykazując się dużą aktywnością w nadawaniu osad z tego obszaru szlachcie mazowieckiej. Przyznał również prawo chełmińskie dwóm ośrodkom – Tykocinowi i Mielnikowi⁵⁶. Co więcej, być może lokacja znajdującego się na lewym brzegu Liwca Nowego Liwa z 1453 r. stanowiła próbę wzmocnienia stolicy ziemi liwskiej właśnie po lokacji Węgrowa⁵⁷. Prawa miejskie uzyskał jednak Węgrów już wcześniej, między 1414 r., tj. pierwszą wzmianką o tej miejscowości w charakterze wsi, a 1436 r., kiedy w księdze sądowej ziemi drohickiej pojawiają się rajca (Mikołaj) i mieszczanie (Jan Przedbor, Jakub, Jan zwany *Maliav*) węgrowscy⁵⁸. Podobnie z księgi ziemskiej warszawskiej z 1437 r. pochodzi

⁴⁹ J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna*, s. 384.

⁵⁰ Tamże, s. 385.

⁵¹ Tamże, s. 387–389; J. Tazbir, *Kiszka Jan h. Dąbrowa (zm. 1592)* [w:] PSB, t. 12, s. 507–508.

⁵² H. Lulewicz, *Radziwiłł Krzysztof zwany Piorunem h. Trąby (1547–1603)*, [w:] PSB, t. 30, s. 275.

⁵³ G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, s. 254–255.

⁵⁴ Z ważniejszych pozycji zob. A. Czapska, *Węgrów: monografia*, s. 6; KZS, t. 10, z. 26, s. 22, za tą publikacją datę tę podał J. Kazimierski; tenże, *Z dziejów Węgrowa*, s. 269; S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 139, a na podstawie tego artykułu również w: tenże, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanistycznych w Wielkim Księstwie Litewskim*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 423; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław 1976, s. 97; S. Kosiński, *W mrokach historii*, [w:] *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, s. 15. Aneta Średzińska pisząc o nadaniu praw miejskich Węgrowowi w 1441 r., powołuje się na Teki Glinki, jednak cytowana jednostka nie zawiera takiej informacji. Są tam różne wypisy Jana Glinki z akt parafialnych oraz jego notatki dotyczące dziejów miasta i kościołów węgrowskich wraz z fotografiami; A. Średzińska, *Dzieje miasta*, s. 35; Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, Teki Glinki, t. 435, s. 1–12.

⁵⁵ S. Kosiński, *W mrokach historii*, s. 16, przyp. 24.

⁵⁶ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 350–351; J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Warszawa–Kraków 2012, s. 164–165.

⁵⁷ Hipoteza prof. Marka Stonia, którą podzielił się podczas jednej z rozmów; *Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, współpr. E. Kowalczyk-Heyman, red. T. Jurek, Warszawa 2017, s. 86.

⁵⁸ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 351; T. Jaszczółt, *Własność możnowładcza*, s. 10.

wzmianka o innym mieszczaninie węgrowskim (Pawle)⁵⁹. Tomasz Jaszczółt przypuszcza, że o nadanie praw miejskich mógł wystarać się u książąt mazowieckich jeszcze Piotr Pilik. Byłaby to już druga tego typu inicjatywa wojewody mazowieckiego na obszarze pogranicza mazowiecko-podlaskiego. W 1425 r. uzyskał on bowiem zgodę księcia mazowieckiego Janusza I Starszego na założenie osady miejskiej na gruncie wsi Rażny – leżącej co prawda w powiecie kamienieckim ziemi nurskiej, ale po południowej stronie Bugu (lokacja nie doszła do skutku)⁶⁰.

Analizując kwestię prawdopodobnej daty nadania praw miejskich Węgrowowi, należy wziąć pod uwagę jeszcze jeden wątek, a mianowicie sprawę herbu miasta. Pod koniec XVI w. przedstawiał on niedźwiedzia skierowanego w lewą heraldycznie stronę, a nad nim Słupy Giedymina⁶¹. Tomasz Jaszczółt wskazuje, że niedźwiedź widniał w herbie Niedźwiada, którym posługiwał się ród Ołdaków i z nich wywodzi rodzinę właścicieli miasta – Węgrowskich⁶². Wskazywałoby to na nadanie wspomnianego herbu po ponownym włączeniu Węgrowa do Wielkiego Księstwa Litewskiego po 1444 r. i być może nastąpiło przy tym potwierdzenie nadania praw miejskich Węgrowowi przez władców litewskich. Występowanie w godle Słupów Giedymina mogłoby z kolei wskazywać, że herb, a być może i prawa miejskie, uzyskał Węgrów na początku rządów księcia litewskiego Zygmunta Kiejstutowicza, tj. między 1432 a 1440 r.⁶³

Niezależnie od tego, kto i kiedy dokładnie nadał Węgrowowi prawa miejskie, wiadomo, że w 1486 r. miasto rządziło się prawem chełmińskim. Informację tę potwierdza przywilej z tego roku na prawo miejskie dla leżącej w ziemi drohickiej osady Mordy. Zapisano w nim, że Mordy mają używać prawa chełmińskiego w formie, jaka została nadana Węgrowowi⁶⁴. Być może też jakieś nadanie lub nadania nie dotyczyły całego Węgrowa, ale jednej z jego części – Starego, Nowego lub Ruskiego Miasta. Na te części podzielony był Węgrów w pierwszej połowie XVII w., choć prawdopodobnie podział ten odzwierciedlał rozwój ośrodka w wiekach wcześniejszych.

Wspomniany już fakt posiadania Węgrowa przez wojewodę mazowieckiego Piotra Pilika w czasie, gdy ziemią drohicką władali książęta litewscy oraz pojawienie się w źródłach starosty węgrowskiego każą zadać pytanie o przynależność państwową tego obszaru w pierwszej połowie XV w. Według Aleksandra Jabłonowskiego istniał w tym czasie powiat węgrowski. Na związku Węgrowa z Mazowszem wskazuje również fakt, że jednym z warunków przejęcia przez Kazimierza Jagiellończyka ziemi drohickiej w 1444 r. miało być pozostawienie miasta wraz z okręgiem przy Mazowszu. Warunek ten nie został spełniony i miasto stało się częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶⁵. Pamiętano o tej sprawie w latach późniejszych – w 1459 r. poseł Jan Rytwiński, starosta sandomierski, domagał się od króla na zjeździe w Piotrkowie wypełnienia umowy i przyłączenia powiatu węgrowskiego („districtus Wangrowyecz”) do Mazowsza⁶⁶. Być może odrębność tego terytorium była pozostałością po sytuacji granicznej z wcześniejszego okresu, kiedy to granica między Mazowszem a Podlasiem biegła na tym obszarze wododziałem Liwca i Bugu, w części być może wzdłuż rzeki Cetyni⁶⁷. Nie przesądzając

⁵⁹ AGAD, Warszawskie ziemskie grodzkie, nr 2, k. 532v (dziękuję dr M. Piber-Zbieranowskiej za wskazanie tej zapiski).

⁶⁰ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 351; M. Wilska, *Pilik (Pilikowic) Piotr*, s. 279; też, *Mazowieckie środowisko dworskie Janusza Starszego. Studium społeczne*, Warszawa 2012, s. 114–115.

⁶¹ Zob. M. Gochna *Herby w tomie AHP Podlasie*, w tej edycji III.7.8, i wizerunek herbu na planie miasta.

⁶² Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 121.

⁶³ Hipoteza dr. T. Jaszczółta, którą podzielił się w uwagach do niniejszego tekstu. Takie same słupy widniały w herbie Brześcia Litewskiego z XVI w.; zob. E. Rimša, *Pieczęcie*, s. 338–339.

⁶⁴ W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, PH, t. 73, 1982, nr 1–2, s. 27; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 97.

⁶⁵ Podlasie II, s. 6, 22; Podlasie III, s. 78; *Urzednicy podlascy*, s. 7. *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Ioach. Bielskiego syna iego wydana*, Kraków 1597, s. 376: „Takze je tym obyczajem pojednali, iż Bolesław Kazimirzowi miał ustąpić drohiczynskiej wszystkiej ziemice, okrom węgrowskiej tylko, a Kazimirz miał mu dać dwanaście tysięcy złotych w monecie praskich groszów. Wszkaże tej ugody nie długo dzierżał Kazimirz i węgrowską ziemice zasie mu wydarł”; zob. też J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich*, s. 163–168.

⁶⁶ *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 12: 1445–1461, Cracoviae 2003, s. 330. Oprócz węgrowskiego Rytwiński domagał się wówczas również zwrotu powiatu goniądzkiego.

⁶⁷ E. Kowalczyk, *Włość kałuska w średniowieczu. Z dziejów osadnictwa na wschodnim Mazowszu*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Praha–Wrocław 2002, s. 385; K. Pacuski, *Wschodnia granica Mazowsza w średniowieczu w świetle danych historycznych (X–XV w.)*, [w:] *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*, red. A. Buko, Warszawa 2019, s. 27, 30 (mapa); T. Jaszczółt, *Granica pomiędzy ziemiami drohicką i liwską*, s. 16–17.

o rzeczywistej przynależności państwowej okręgu węgrowskiego w pierwszej połowie XV w., można przypuszczać, że obszar ten przez pewien czas wykazywał się zapewne jakąś odrębnością od ziemi drohickiej. Niezależnie od tego, czy była to jednostka w pełni autonomiczna w strukturze tej ziemi, czy nie, to po przyłączeniu w 1444 r. do Wielkiego Księstwa Litewskiego brak śladów odrębności tego terytorium⁶⁸.

Zmienna i jak widać nie do końca sprecyzowana przynależność państwowa Węgrowska miała zapewne wpływ także i na jego strukturę etniczną. Charakterystyczne mieszanie się etnosów polskiego i ruskiego na obszarze ziemi drohickiej prowadziło do powstawania bliźniaczych osad określanych jako „Lackie” lub „Ruskie” (np. Kosów, Jabłonna). W miastach podlaskich uwidaczniało się to w praktyce określania również w ten sposób poszczególnych ich części⁶⁹. Podobnie było w przypadku Węgrowska. W świetle inwentarzy z lat 1619 i 1621 ośrodek ten dzielił się na trzy miasta: Stare, Nowe i Ruskie. Choć najstarsze wzmianki o takim podziale znane są właśnie z tych źródeł, to najprawdopodobniej dokumentują one sytuację wcześniejszą, XVI-, a może nawet XV-wieczną. Napływ osadników ruskich do Węgrowska wiązać należałoby właśnie z tymi stuleciami, a proces osadniczy mógł być zainicjowany przez książąt litewskich, którzy wspomagając Rusinów w mieście i nadając mu herb z godłem Litwy, próbowali zatrzeć wcześniejsze związki Węgrowska z Mazowszem. Gdyby tak było, to powstanie Ruskiego Miasta należałoby datować na drugą połowę XV w. Dodatkowym elementem mogącym potwierdzać to przypuszczenie jest fakt, że ówczesni właściciele miasta – Węgrowscy – pieczętowali się prawdopodobnie herbem Niedźwiada, którego godło widniało w herbie węgrowskim razem ze Słupami Giedymina. Natomiast z analizy przestrzeni miejskiej wynika, że Ruskie Miasto było częścią powstałą najpóźniej. Wskazuje na to jego lokalizacja w południowo-wschodniej części miasta, w oddaleniu od głównych traktów. W takim układzie domniemana lokacja miejska Bolesława IV z 1441 r. mogłaby się odnosić do powstania Nowego Miasta, co z kolei można traktować jako próbę ugruntowania władzy Mazowszan na tym terenie. Kwestią niewyjaśnioną pozostaje sprawa faktycznej odrębności trzech części miasta pod względem prawnym i finansowym. Śladem odrębności w jurysdykcji może być treść przywileju Bogusława Radziwiłła z 14 IV 1650 r., który m.in. miał ją znieść i ujednoczyć prawodawstwo w mieście⁷⁰.

Przejdźmy zatem do opisu przestrzeni Węgrowska. Centralny punkt stanowił prostokątny rynek Starego Miasta o wymiarach 100 na 160 m. Anna Czapska przypuszcza, że pierwotnie miał trójkątny kształt, odzwierciedlający plac targowy powstały na styku dwóch głównych traktów biegnących przez miasto⁷¹. Na potwierdzenie swoich przypuszczeń wskazuje na pozostałości muru przykościelnego, biegnącego pod skosem w kierunku rynku, wzdłuż przekątnej rynku w ciągu traktu z Sokołowa przez Węgrów do Liwa⁷². Teza ta została bezkrytycznie przyjęta w literaturze, jednak została wysnuta ze złej przesłanki. Obecny mur został wybudowany na początku XVIII w., a ukośny bieg jego odcinka północnego wynika z wybudowanego wówczas ogrodzenia wraz z dzwoniczami, które miało tworzyć symetryczny względem rynku układ architektoniczny wokół kościoła. Nie można więc na jego podstawie domniemywać o pierwotnym układzie rynku. Wspomniany odcinek muru został w późniejszym czasie przekształcony w jego wschodniej części, która została ścięta tak, aby usprawnić komunikację w ciągu ul. Kościuszki⁷³. Wydaje się jednak, że rynek, pierwotnie wiejski plac handlowy, w początkach tworzenia się osady miał nieco inny kształt niż obecnie. Wskazują na to dwie przesłanki.

Po pierwsze zarówno na planie Dowkontta, jak i na planie Węgrowska z 1893 r. widać, że obecna ul. Kościuszki przy skrzyżowaniu z ul. Mickiewicza jest dość szeroka, wchodząc niejako na teren kościelny. Mapa Heldensfelda pokazuje z kolei, że ta ulica w miarę zbliżania się do centrum miasta rozszerzała się, choć trzeba pamiętać o możliwych przekłamaniach mapy.

⁶⁸ Urzędnicy podlascy, s. 8.

⁶⁹ Zob. w AHP Podlasie M. Sierba, *Bielsk Podlaski*, w tej edycji III.6.2.8, i T. Jaszczolt, *Drohiczyn*, w tej edycji III.6.8.8.

⁷⁰ Pewna odrębność Ruskiego Miasta przejawia się w odmiennym opodatkowaniu w stosunku do pozostałych części miasta, o czym wspomina ów przywilej. Ta część miasta została wyłączona z ogólnej sumy 2500 zł, którą miało płacić miasto na rzecz właściciela, za to została nań włożona powinność w wysokości 25 zł z włóki; AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 2298.

⁷¹ A. Czapska, *Węgrów: monografia*, s. 16.

⁷² Tamże.

⁷³ Fragmenty pierwotnego muru odkryto podczas prac związanych z rewitalizacją Rynku Mariackiego w latach 2010–2011; J. Zasłona, B. Polit, *Nadzór archeologiczny na Rynku w Węgrowie*, s. 158 (dziękuję R. Postkowi za konsultację w tej sprawie).

Również obecnie ul. Kościuszki na odcinku biegnącym wzdłuż muru kościelnego rozszerza się w stronę rynku, a różnica w jej szerokości wynosi ok. 18 m we wschodniej części i ok. 26 m w części zachodniej, licząc od granicy współczesnych działek.

Po drugie spojrzeć trzeba na układ działek w obrębie miasta. Te zaś przy północnej pierzei ul. Kościuszki od rynku w kierunku wschodnim bieżą ukośnie w stosunku do tej ulicy mniej więcej z północnego wschodu na południowy zachód. W podobnym układzie usytuowane są działki w obrębie obecnych ulic Piwnej, Przechodniej, Szamoty, Broniewskiego oraz te znajdujące się na zachód od obecnego parku miejskiego, jak również sam park i działka, na której stoi dawny klasztor i kościół Reformatów. Również wspomniane ulice mają taki przebieg. Dopiero działki w kwartale ograniczonym ulicami Gdańską, Piwną (na jej odcinku biegnącym równoleżnikowo), Staszica i północną pierzeją rynku są skierowane prostopadle do płyty rynku, przy czym w zachodniej części tegoż kwartału działki zachowały ukośny bieg⁷⁴. Z kolei działki przy południowej pierzei ul. Kościuszki na odcinku od obecnej ul. Kilińskiego w kierunku wschodnim bieżą od południowego wschodu na północny zachód. Powyższy układ nasuwa przypuszczenie, że pierwotnie obecna ul. Kościuszki rozszerzała się w kierunku zachodnim dużo wcześniej niż widać to na mapie Heldensfelda, mniej więcej od obecnego zakrętu tej drogi na wysokości ul. Kowalskiej, tworząc rozszerzający się plac targowy, na którym wybudowano kościół, dzieląc przestrzeń w tym miejscu na dwie części: zachodnią, z której powstał rynek miasta, i wschodnią, stopniowo zabudowywaną. Hipotezę tę może potwierdzać wzmianka z ugody Bogusława Radziwiłła z księdzem Marcinem Zaliwskim z 1641 r., podczas której, jak pisze Tadeusz Wyszomirski, „książe Bogusław darował kościołowi węgrowskiemu dwa place przyległe do cmentarza kościelnego w tyle kościoła: »przeciwko rynkowi końskiemu: jeden kędy ex antiquo szpital był, a potem ogniem zniesiony; drugi plac z ogrodem przy nim leżący«”⁷⁵. Dowodzi to po pierwsze, że w tej części znajdował się rynek zwany końskim, a po drugie, że obie działki za kościołem były własnością właściciela miasta: na jednej z nich był ufundowany szpital (w 1622 r. Elżbieta Zofia wydała dla niego przywilej)⁷⁶, a drugi to plac z ogrodem. Można zatem wysnuć wniosek, że na wschód od kościoła znajdowała się przestrzeń o luźniejszej zabudowie, która mogła stanowić pozostałość po pierwotnym wydłużonym placu targowym. Wspomniany zaś kwartał przy północnej pierzei rynku został prawdopodobnie przekształcony podczas regulacji rynku miejskiego.

Powstaje zatem pytanie, kiedy dokonano regulacji zabudowy miejskiej Węgrowa? Czy podczas nadania praw miejskich, czy może w późniejszym okresie? Inwentarze miasta z pierwszej połowy XVII w. wymieniają już cztery pierzeje rynku, a więc regulacji musiano dokonać przed 1619 r. Liczba domów przedstawiała się wówczas następująco.

Tabela 1. Liczba domów w poszczególnych pierzejach rynku w Węgrowie w świetle inwentarzy z lat 1619 i 1620

Pierzeja	1619	1621
Pierwsza	9	9
Druga	3	2
Trzecia	29	29
Czwarta	9 + 2 place puste	9 + 2 place puste
Łączna liczba domów	50 + 2 place puste	49 + 2 place puste

Zastanawiająca jest liczba domów w trzeciej pierzei – aż 29 (w pierwszej, równoległej, tylko 9). Tak znacząca różnica każe zadać pytanie, czy rzeczywiście są to liczby oznaczające poszczególne domostwa. Prawdopodobnie mamy jednak do czynienia z listą właścicieli czy raczej współwłaścicieli posesji. Wskazywać może na to zarówno zróżnicowanie stawek podatkowych (od 5 do 24 gr), jak też to, że w dwóch przypadkach należności płaciły osoby, które najprawdopodobniej były ze sobą

⁷⁴ Geoportal, Ewidencja gruntów i budynków, https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gmap=gp0 (dostęp 1.09.2020).

⁷⁵ T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, s. 42–43.

⁷⁶ Tamże.

spokrewnione⁷⁷. Podobna sytuacja zachodzi w przypadku pozostałych pierzei⁷⁸. W związku z tym nie można traktować powyższych liczb jako pełnej listy domów przyrynkowych. Gdy porównamy te dane z rejestrem poborowym z 1580 r., który wymienia tylko 20 domów rynkowych, oraz z rejestrem z 1588 r. – 19 domów – może się okazać, że w ciągu ponad 30 lat wcale nie doszło do znaczącego rozrostu zabudowy przy rynku, jakby się wydawało przy pierwszym porównaniu danych z rejestrów z danymi z inwentarzy. Oczywiście należy pamiętać, że rejestry poborowe odzwierciedlają nie stan faktyczny, ale przedmiot opodatkowania. Wiadomo, że w 1580 r. opodatkowaniu podlegało 20 domów rynkowych, a w 1588 r. 19, jednak nieznana pozostaje liczba domów zwolnionych z opłacania podatku. Zakładając, że liczba domów w rejestrach jest zaniżona, a dane z inwentarzy mają tendencję do jej zawyżania, należałoby przyjąć jedynie minimalną i maksymalną liczbę przedstawioną w tych źródłach, tj. od 20 do 50.

Interesująca jest skromna liczba domów w drugiej pierzei rynku. Musiała to być wschodnia pierzeja, przy której stał kościół farny. Nasuwa się jednak pytanie, dlaczego istniała tam posesja należąca do mieszczan, skoro prawdopodobnie całą pierzeję zajmował kościół z cmentarzem? Wiadomo, że do obszaru kościoła i cmentarza od południa przylegał bezpośrednio teren plebanii, lokalizowanie tej posesji po południowej stronie kościoła jest więc mało prawdopodobne⁷⁹. Należałoby zatem umiejscawiać ją po północnej stronie kościoła. Pomocny w rozwikłaniu tej kwestii jest plan Dowkontta. Zaznaczono na nim, że kwartał zabudowy w rogu obecnych ulic Kościuszki i Staszica ma numer kolejny (28) jak budynki w pierzei północnej (od 21 do 28 licząc od strony zachodniej), a więc pod względem ewidencyjnym zaliczono go wówczas do działek rynkowych. Dodatkowo wysunięty jest on nieco na południe w stosunku do pierzei rynkowej (tak też jest obecnie). W związku z tym domy wspomniane w inwentarzach XVII-wiecznych lokalizują właśnie w tym miejscu.

Biorąc zatem pod uwagę opisane wyżej losy miasta od śmierci Jana Kiszki w 1592 r. do pełnoprawnego przejęcia go przez Janusza Radziwiłła w 1614 r. (częściowo posiadał on miasto prawdopodobnie już wcześniej)⁸⁰ i zawirowania związane z niejasną sytuacją własnościową w tym okresie, można domniemywać, że akcja rozplanowania układu miasta nastąpiła wcześniej, kiedy stosunki właścicielskie były uregulowane. Najprawdopodobniej to właśnie po akcji regulacyjnej powstały drewniane moszczenia drogi w ciągu obecnej ul. Piłsudskiego i zachodniej pierzei rynku, odkryte w latach 2017–2018⁸¹.

Od rynku odchodziły ulice, choć nie wszystkie można zidentyfikować i połączyć z dostępnymi przekazami kartograficznymi. Wiadomo, że z narożnika północno-wschodniego w kierunku wschodnim wychodziła ul. Wileńska (Długa), z narożnika południowo-zachodniego odchodziła w kierunku zachodnim ul. Podłęzna, a w kierunku południowym ul. Żydowska.

Anna Czapska wskazuje, że dodatkowo dwie ulice wychodziły z rynku, po jednej ze środka pierzei północnej i południowej. Potwierdzeniem tej tezy ma być bieg obecnej ul. Rynkowej, a po przeciwnej stronie bieg ul. Piwnej i układ działek na tym obszarze⁸². Patrząc na plan Dowkontta, widać co prawda przerwy w zabudowie, jednak są one najszerze we wschodniej części obu pierzei, a Heldensfeld pokazuje przerwę tylko w południowej, przy czym nie zaznacza biegu żadnej ulicy. Żadne z tych przedstawień kartograficznych nie pokazuje biegu ulicy, o której pisała Czapska – w pierzejach rynkowych na wysokości obu obecnych ulic Rynkowej i Piwnej narysowane są zabudowania (dopiero za nimi Dowkontt umieszcza ul. Przyrynek, ob. Rynkową). Ponieważ nie jest to pewne ustalenie, zdecydowano się oddać zabudowę pierzei na podstawie działek zaznaczonych przez Dowkontta.

⁷⁷ Inw. 1621, s. 107: „Jan Ratyński Borzyk i Stanisław Ratyński Borzyk” – każdy po 7 gr, zapis „Jana Skalika[,] Mikołaj Skalik ten oba trzyma” – dwa razy po 10,5 gr.

⁷⁸ Tamże, s. 106–107, w pierwszej pierzei: „Abram Gnojeński 4,5 gr[,] Bartosz Gnojeński, stelmach 4,5 gr”.

⁷⁹ Świadczy o tym inwentarz plebanii węgrowskiej z 1619 r.; T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, s. 36–37.

⁸⁰ G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, s. 254–255; E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birzańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, SP, t. 12, 2002, s. 205–228.

⁸¹ M. i M. Bienia, *Miasto Węgrów, woj. mazowieckie. Wstępne sprawozdanie prac archeologicznych przeprowadzonych w formie nadzoru oraz ratowniczych badań wykopaliskowych na terenie zachodniej części Rynku Mariackiego wraz z ulicami przyległymi: Piłsudskiego, Żeromskiego, Rzemieślniczą, Gdańską i Zwycięstwa w trakcie przebudowy ulic, czerwiec–październik 2017 r.*, Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków Delegatura w Siedlcach, mps; *Węgrów miasto historyczne: Rynek Mariacki, ul. Gdańska. Opracowanie naukowe prac archeologicznych przeprowadzonych w formie nadzoru oraz ratowniczych badań wykopaliskowych na terenie zachodniej części Rynku Mariackiego wraz z ulicami przyległymi w trakcie przebudowy ulic (etap III, część I)*, czerwiec–październik 2018 r., Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków Delegatura w Siedlcach, mps.

⁸² A. Czapska, *Węgrów: monografia*, s. 15–16.

Przedłużeniem ul. Żydowskiej było Nowe Miasto, mające początkowo kształt poszerzonej ulicy, na co wskazują oba inwentarze – z lat 1619 i 1621. Wymieniają one nie cztery pierzeje, jak w przypadku Starego Miasta, ale dwie strony ulicy (28 domów z jednej strony i 30 z drugiej, zwaną „od Liwa”, czyli zachodnią). Na mapie Heldensfelda i planie Dowkontta widać, że droga biegnąca od Liwa do Nowego Miasta rozszerza się, a samo Nowe Miasto przybiera kształt prostokątny. Być może jest to pozostałość po próbie uregulowania rynku. Inwentarze wymieniają także cztery domy „za Kobyliną”, czyli znajdujące się tuż nad rzeką Kobyliną. W zależności od perspektywy owo „za” może oznaczać zabudowania po południowej lub północnej stronie rzeki. Biorąc pod uwagę kolejność wymienianych w inwentarzach stron ulicy, tj. „Nowe Miasto” – „za Kobyliną” – „druga strona od Liwa”, można domniemywać, że opis prowadzony jest od strony południowej, co lokalizowałoby zabudowania „za Kobyliną” po północnej stronie rzeki Kobyliny⁸³.

Usytuowanie trzeciego „miasta” – Ruskiego – budzi największe wątpliwości. Podobnie jak Nowe Miasto, także i to nie miało w centrum czworobocznego rynku, ale jedną główną ulicę, być może poszerzoną. Po obu jej stronach znajdowało się po 39 domów, a komornicy tam mieszkający określani zostali jako mieszkający „na Rusi” (1619 r.) lub „na Ruskim Mieście” (1621 r.)⁸⁴. Za umiejscowieniem tej dzielnicy w południowo-wschodniej części miasta przemawia przede wszystkim istniejąca do dzisiaj nazwa Ruszczyzna używana na określenie tego terenu⁸⁵. Dodatkowo w tych okolicach znajdować się miały włóki należące do popa ruskiego („agris poponis Ruthenorum”), wzmiankowane w 1540 r.⁸⁶ Porównując te zapisy z mapą Heldensfelda, rzeczywiście odnajdujemy na niej dość zwartą zabudowę skupioną wzdłuż jednej ulicy. Tam też umieściliśmy Ruskie Miasto⁸⁷. Nieznana pozostaje za to lokalizacja wzmiankowanych w inwentarzach zaraz po Ruskim Mieście tzw. Ruskich Gródków⁸⁸. Jeszcze rejestr pogłównego z 1662 r. wymienia wśród mieszkańców Węgrowa także wyznawców „religii [...] greckiej”⁸⁹.

We wspomnianych inwentarzach pojawiają się także nazwy dwóch innych ulic. O ile w przypadku omawianych już ulic Wileńskiej (Długiej), Podłężnej, Żydowskiej, Koziej czy Nowego Miasta opieram się na planie Dowkontta, który je precyzyjnie lokalizuje, o tyle w przypadku pozostałych ich zidentyfikowanie nastrocza pewnych trudności. Jedną z nich jest ul. Rucheńska. Józef Kazimierski i Wiesław Ratajski umieszczają ją w miejscu obecnej ul. Zwycięstwa⁹⁰. Na planie miasta z 1893 r. widnieje tam ul. Ruska (*Russkaja*)⁹¹, a plan Dowkontta nie obejmuje tego obszaru. Biorąc pod uwagę jej nazwę, wskazującą, że szła w kierunku Ruchny, oraz fakt, że inwentarze wymieniają 19 posesji po jednej stronie tej ulicy i 21 po drugiej, można ją utożsamić – tak jak przedstawili to wspomniani autorzy – z obecną ul. Zwycięstwa, wzdłuż której Heldensfeld umieszcza zabudowę po obu stronach.

W inwentarzach odnotowywane są dwie ulice Kozie. Na planie nie znalazła się jedna z nich. Pierwsza wymieniana jest między ulicami Rucheńską (ta zaś po ul. Wileńskiej) a Podłężną. Nie była to zapewne długa ulica (po jednej stronie 10, po drugiej 9 domów), a sądząc po imionach, nazwi-

⁸³ AR XXV 4549g, s. 110–112; Inw. 1621, s. 113–115.

⁸⁴ AR XXV 4549g, s. 113–118, 128; Inw. 1621, s. 115–117, 122.

⁸⁵ PRNG, nr 118643.

⁸⁶ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-24, k. 59.

⁸⁷ Lokalizacja ta jest odmienna od zaproponowanej przez J. Kazimierskiego, który umiejscowił Ruskie Miasto w formie czworobocznego rynku w miejscu terenów należących do plebana katolickiego co najmniej od końca XVII w., a zapewne i wcześniej (jak wskazują plany terenów kościelnych z początku XVII w. i z 1867 r.); tenże, *Z dziejów Węgrowa*, s. 272–273, *Plan Węgrowa 1620 r.* Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie, Zespół Akt Parafii Wniebowzięcia NMP w Węgrowie, sygn. III/Q/1, s. 36; AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 3009, s. 53; AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe, sygn. 711, k. 378. Również piszący te słowa, za J. Kazimierskim, błędnie oznaczył Ruskie Miasto we wcześniejszej rekonstrukcji miasta; M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa, Węgrów ok. 1620 r. – plan miasta (rekonstrukcja)*. O podziałach tych pamiętano jeszcze w XIX w. Józef Grajner w pamiętniku ze swojej podróży po Podlasiu w 1856 r. przy opisie Węgrowa wspominał: „Węgrowianie radzi zawsze rozprawiać, cofając się myślą do swego złotego wieku kiedyto [...] wyraźnie były dwa oddziały miasta: polski i ruski, a które teraz tylko w tytule istnieją”; tenże, *Wycieczka na Podlasie*, „Biblioteka Warszawska. Nowa Serya”, t. 4, 1857, s. 81.

⁸⁸ AR XXV 4549g, s. 116–117: „Ruskie Gródki tyłne”; Inw. 1621, s. 117: „Ruskie Gródki tyłne”.

⁸⁹ ASK I 70, k. 28v.

⁹⁰ J. Kazimierski, *Z dziejów Węgrowa, Plan Węgrowa 1620 r.*; W. Ratajski, *Węgrów – plan miasta (okres międzywojenny)*, [w:] A. Kołodziejczyk, *Problemy gospodarcze Węgrowa i powiatu*, [w:] *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, s. 277–294.

⁹¹ APL, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 574.

skach i przydomkach mieszkańców, zamieszkała była przez ludność chrześcijańską. Utożsamiam ją, za Józefem Kazimierskim, z późniejszą ul. Koźlą, której fragment widać na planie Dowkontta (na tyłach kościoła farnego), przy czym na planie zachowuję jej nazwę z inwentarzy⁹². Druga ul. Kozia wymieniona w inwentarzach zamieszkała była w całości przez ludność żydowską, sądząc po określeniach właścicieli posesji, których było siedem⁹³. Wymieniona została po ul. Żydowskiej, jako ostatnia w inwentarzu. Józef Kazimierski lokalizuje ją (jako „Kozia lub Jatkowa”) w miejscu widocznej na planie Dowkontta ul. Przyrynek (ob. ul. Rynkowa). Niewykluczone jednak, że chodziło o przedwojenną ul. Tylną (ob. ul. Nowa)⁹⁴. W związku z powyższymi wątpliwościami nazwa ta nie znalazła się na planie.

Struktura zabudowy miasta ukazana na mapie Heldensfelda i planie Dowkontta odzwierciedla pośrednio rodzaj aktywności zawodowej mieszkańców miasta. Przeważa luźna zabudowa, gdzie w parceli miejskiej oprócz domów znajdowały się zabudowania gospodarcze umożliwiające prowadzenie działalności rolnej. W dzielnicy żydowskiej, gdzie ludność trudniła się głównie rzemiosłem i handlem, zabudowa była stosunkowo ścisła, a domy albo w ogóle nie posiadały ogrodów, albo dysponowały jedynie niewielkimi nadziałami ziemi.

Główna świątynia chrześcijańska Węgrowa znajdowała się przy wschodniej pierzei rynku. Kościół ufundowany został w 1414 r. przez Piotra Pilika i nosił wezwanie Najświętszej Maryi Panny, św. św. Piotra, Pawła i Andrzeja Apostołów oraz św. Katarzyny Męczennicy i Dziewicy⁹⁵. W 1451 r. właściciel Węgrowa Stanisław z Ołomońca powiększył nadanie kościołowi węgrowskiemu o 1 włókę ziemi na fundowany przez niego ołtarz. Darował również plebanowi węgrowskiemu i jego kapelanom 3 włóki, a nauczycielowi w miejscowej szkole 1 włókę – wszystko z prawem wolnego mlewa i połowu ryb siatką. Z kolei w 1507 r. Janusz Kostewicz przyznał kościołowi 3 grzywny rocznie z miasta, do tego liczne daniny. Nadanie swoje powiększył w 1509 r. o 32 siedliska z ogrodami od strony Liwa⁹⁶. W 1558 r. kościół wraz z zabudowaniami plebańskimi i dochodami został odebrany katolikom i przekazany ewangelikom reformowanym przez ówczesną właścicielkę miasta Annę Kiszczynę. Niebawem wspólnota protestancka przekształciła się w zbór ariański – jako taki funkcjonował już w 1563 r., kiedy na jego czele stanął Marcin Krowicki⁹⁷. Po przejściu miasta przez Elżbietę Ostrońską i Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” kościół przekazano na powrót kalwinistom, a ariańskich kaznodziejów wygnano. Nieznana jest dokładna data tej zmiany⁹⁸. Wiadomo, że w 1596 r. kościół stał zamknięty, co potwierdza list mieszczan węgrowskich do Radziwiłła z tego roku. W liście tym węgrowianie opisywali dwukrotne wtargnięcie plebana katolickiego z pobliskiego Sokołowa Podlaskiego (Sokołowa), który próbował wraz ze swoimi pomocnikami odprawiać tam mszę⁹⁹. W tymże roku doszło zaś do ugody między Elżbietą i Krzysztofem a Bernardem Maciejowskim, biskupem łuckim, na mocy której plebanowi katolickiemu zwrócono wszystkie dobra i dochody¹⁰⁰. Sam kościół przekazano katolikom w 1630 r., a w 1634 r. zakończyła się budowa nowego, drewnianego kościoła ewangelickiego (spalonego w 1678 r.)¹⁰¹.

Data wystawienia murowanego kościoła farnego pozostaje nieznana. Obecny barokowy kościół wybudowany został w latach 1703–1706 (poświęcenie nastąpiło w 1711 r.) na miejscu poprzedniej, orientowanej świątyni, spalonej przez Szwedów w 1703 r.¹⁰² Ta zaś w świetle dotychczasowej literatury miała być budowlą gotycką o rodowodzie najprawdopodobniej XVI-wiecznym. Choć Anna Kiszczyna ufundowała zbór w Iwiu¹⁰³, to w przypadku Węgrowa raczej nie ona była fundatorką budowy muro-

⁹² Na planie z 1893 r. ulica ta została opisana jako Ogrodowa, dopiero następna w stronę wschodnią nosi nazwę Koziej.

⁹³ O kryterium nazewniczym zob. J. Gardzińska, *Sposoby identyfikowania Żydów w inwentarzach: Siedlec, Sokołowa i Węgrowa z XVII i XVIII wieku*, [w:] *Żydzi na Podlasiu*, red. Z. Chyra-Rolicz, R. Tarasiuk, E. Kopówka, Siedlce 2010, s. 145–155.

⁹⁴ W. Ratajski, *Węgrów – plan miasta (okres międzywojenny)*.

⁹⁵ T. Jaszczółt, *Dokument Piotra Pilika*, s. 79.

⁹⁶ Podlasie II, s. 214–215.

⁹⁷ S. Postek, *Węgrów jako ośrodek reformacji w Polsce*, [w:] *Węgrów: dzieje, społeczeństwo, kultura*, s. 60–61; H. Barycz, *Krowicki Marcin (zm. 1573)*, [w:] PSB, t. 15, s. 353.

⁹⁸ M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa*, s. 42–43.

⁹⁹ AR V 17214, s. 1.

¹⁰⁰ *Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego. Zabytki z wieku XVIgo*, Wilno 1911, s. 34–35.

¹⁰¹ T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, OiRwP, t. 4, 1959, s. 139, 147.

¹⁰² S. Kosiński, T. Swat, *Rozwój i upadek*, s. 44–50.

¹⁰³ J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna*, s. 390.

wanej świątyni. Za bardziej prawdopodobne należy bowiem uznać przypuszczenie, że gdy w 1558 r. przekazała ona kościół protestantom to wówczas był on już po przebudowie. Wątpliwym jest, żeby to właśnie ewangelicy mieli wystawić świątynię murowaną w miejsce drewnianej. W związku z tym można przypuszczać, że kościół powstał albo w pierwszej połowie XVI w., albo jeszcze w XV stuleciu. Wiadomo z kolei, że Jan Kiszka został 5 IX 1592 r. pochowany w kościele węgrowskim¹⁰⁴. Biorąc pod uwagę, że pod koniec życia dysponował on licznymi dobrami w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁰⁵, można przypuszczać, że wolał zostać pochowany w którejś ze znaczniejszych świątyń, co świadczyłoby o istnieniu budowli murowanej w tym czasie. Według Izabeli Galickiej, Hanny Sygietyńskiej i Dariusza Kaczmarzyka kościół wzniesiono w XVI w., a pozostałością po tej świątyni są oszkarpowane mury korpusu nawowego z narożnymi wieżyczkami w fasadzie (od strony zachodniej) oraz w prezbiterium i zakrystii. Z kolei według tychże autorów „na strychu ponad zakrystią widoczne [są] górne partie p[ołudniowej] ściany prezbiterium z trzema oknami ostrołukowymi i szkarpami”¹⁰⁶. Paweł Tołstoj, przejeżdżający przez Węgrów w 1696 r., tak opisał tutejszy kościół farny: „в том местечке ест костел римской великой, каменной, многим больше московской соборной церкви строение. тот костел древней, убор в том костеле богатой”¹⁰⁷. W związku z powyższymi przesłankami kościół oznaczyliśmy w miejscu obecnej bazyliki. Dookoła kościoła wyrysowaliśmy cmentarz, na którego pozostałości natrafiono w 2010 r.¹⁰⁸ Mur przykościelny umieszczono tak jak przebiega on współcześnie. Pomiędzy jego południową częścią a terenami przyległymi do plebanii nie było w tym czasie ulicy (ob. ul. Kościelna), na co wskazuje inwentarz plebani węgrowskiej z 1619 r.¹⁰⁹ Wytyczono ją podczas budowy świątyni barokowej.

Wbrew dotychczasowym przypuszczeniom i tradycji lokalnej fundacja kościoła św. Barbary nie doszła do skutku i kościół ten najprawdopodobniej nie powstał¹¹⁰. Z kolei kościół pw. Ofiarowania NMP, lokalizowany w miejscu kaplicy Łubińskich na obecnym cmentarzu (poza zasięgiem niniejszego planu), to fundacja XVIII-wieczna¹¹¹.

Na planie zaznaczono bożnicę żydowską. Żydzi w Węgrowie pojawili się na początku XVI w., by stulecie później stanowić ok. 20% mieszkańców miasta¹¹². O istnieniu bożnicy i szkoły żydowskiej informują oba inwentarze radziwiłłowski¹¹³. Być może istniała już w 1596 r., z którego pochodzi traktat medyczny po hebrajsku i w jidysz spisany w Węgrowie¹¹⁴. Na planie synagogę oznaczyliśmy

¹⁰⁴ AR X 435, s. 1.

¹⁰⁵ J. Tazbir, *Kiszka Jan h. Dąbrowa (zm. 1592)*, s. 507.

¹⁰⁶ KZS, t. 10, z. 26, s. 24.

¹⁰⁷ *Путешествие стольника П.А. Толстого по Европе (1697–1699)*, wyd. Л.А. Ольшевская, С.Н. Травников, Москва 1992, s. 23.

¹⁰⁸ J. Zasłona, B. Polit, *Nadzór archeologiczny na Rynku w Węgrowie*, s. 155–158; J. Borowska, *Badania archeologiczne cmentarza*, s. 147–156.

¹⁰⁹ T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, s. 36–37.

¹¹⁰ AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 3009, s. 6. Wymieniając wszystkie dotychczasowe zapisy na rzecz kościoła, zaznaczono: „Nec noc Joannis Hosciewicz et Margarethae Haeredum Anno Millesimo Quingentesimo Septimo ad vitae tantum tempora sui capellani duravisse, tum eorundem fundatorum sub anno millesimo quingentesimo nono pro ecclesia Sanctae Barbarae non esse effectuatam”. Kościół ten miał się znajdować w miejscu obecnego krzyża u zbiegu ulic Piłsudskiego i Stadionowej. Świątynia została rzekomo spalona w 1703 r. przez Szwedów. Krzyż ten z kościołem św. Barbary utożsamiono m.in. w kartotece Narodowego Instytutu Dziedzictwa, w której zapisano, że miał tam wisieć oryginalny obraz Rubensa (spalony), a w okolicy miały zostać złożone prochy powstańców styczniowych; Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, kartoteka, woj. mazowieckie, Węgrów, Kościół św. Barbary – spalony. Podczas prac budowlanych wokół krzyża przeprowadzonych w drugiej połowie XX w. natrafiono na liczne szczątki ludzkie (informacja od R. Postka).

¹¹¹ B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 694.

¹¹² A. Boniecki, *Poczet Rodów w Wielkiem Księstwie Litewkiem w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 360; Inw. 1621, s. 66–68.

¹¹³ AR XXV 4549g, s. 119; Inw. 1621, s. 118.

¹¹⁴ Opis tego rękopisu, obecnie w rękach prywatnych, znajduje się na stronie internetowej domu aukcyjnego Les Eluminers, <https://www.textmanuscripts.com/medieval/yiddish-medical-illuminated-60490> (dostęp: 1.09.2020): „The manuscript is dated and localized by colophon on f. 16v to Wengrov or Wengrow, as it is called in Polish, one of the oldest communities in Poland: »in the words of the scribe Uri son of R. Eliezer, long life to him, who is called Leibman Ashkenazi who writes here in the holy community of Wengrow in the year 1596«. The greater part of the MS was thus copied by Uri b. Eliezer, also called Leibelman Ashkenazi in Wengrow, and it was completed in the week the pericope Netzavim was read in the synagogue, 5356=September 1596”. Autor dzieła kilkakrotnie stwierdza, że stosował zawarte w nim rady na mieszkańcach Węgrowa.

w miejscu późniejszej, XIX-wiecznej. Podobnie inwentarze odnotowują cmentarz żydowski, który oznaczyliśmy jak na planie Dowkontta¹¹⁵.

Budynek stojący nieopodal rynku, tzw. Dom Lipki, bywa nazywany w tradycji lokalnej drukarnią ariańską, co wskazywałoby na jego XVI-wieczną genezę. Już autorzy Katalogu Zabytków Sztuki określili jego budowę – i to dla wieku XVII – jako rzekomą, wskazując na gruntowne jego przebudowanie w XIX w.¹¹⁶ Nie ma zatem żadnych podstaw do wiązania działalności drukarni ariańskiej (która w drugiej połowie XVI w. nie ulega wątpliwości¹¹⁷) z tą budowlą i umieszczenia jej na niniejszym planie.

Nic nie wiadomo o ratuszu węgrowskim w XVI w. W 1643 r. urzędnik Bogusława Radziwiłła Jan Pękalski przygotował projekt zarządzeń dla miasta, w których m.in. planowano budowę ratusza, jednak rzecz dotyczyła XVII stulecia. Wiadomo, że w 1650 r. ratusz był spalony, natomiast nie jest jasne, czy jego budowa nastąpiła przed 1643 r. i już wtedy nie funkcjonował, czy może po 1643 r., a pożar wybuchł jeszcze przed 1650 r.¹¹⁸

Na planie zaznaczyliśmy również sadzawkę, znajdującą się w pobliżu skrzyżowania obecnych ulic Strażackiej i Zwycięstwa. O jej istnieniu w 1619 r. informuje inwentarz plebanii węgrowskiej z tego roku¹¹⁹. Jej lokalizację (wraz fragmentem dochodzącego do niej cieką) przyjęliśmy za planem Dowkontta. Sadzawka ta jest widoczna na planie działki probostwa wyrysowanym przez Jana Reisnera z początku XVIII w. oraz na mapie Heldensfelda. Na planie gruntów probostwa z 1867 r. widać, że została już wówczas przeniesiona i uformowana w kształt trapezu w miejscu przy obecnej ul. Zwycięstwa między ulicami Strażacką i Mickiewicza. Pojawia się jeszcze na planie miasta z 1893 r. Obecnie jest to pas zieleni w kształcie trapezu z przystankiem autobusowym.

Inwentarze włości węgrowskiej podają wiele nazw miejscowych funkcjonujących w mieście i jego okolicach na określenie łąk, pól, grudzi (grodzi) i młynów. Ich umiejscowienie na konkretnym obszarze miasta jest przy obecnym stanie badań możliwe jedynie w stopniu wysoce hipotetycznym, stąd zrezygnowano z ich umieszczenia na planie. Być może szczegółowe badania nad XIX i XX w. pozwolą na pełniejsze zastosowanie metody retrogressywnej w tym zakresie i identyfikację konkretnych nazw, zwłaszcza młynów.

Wiemy, że w Węgrowie znajdowała się komora celna (podobnie jak w sąsiednim mazowieckim Liwie)¹²⁰. Niechętnie na działalność tej i innych komór w swoich dobrach patrzyła Anna Kiszczyna, utrudniając działalność mytnikom, co było przyczyną upomnienia przez króla Zygmunta Augusta¹²¹. Opłaty „budne” pobierał jeszcze Janusz Kostewicz, wywołując tym sprzeciw księżnej mazowieckiej¹²².

Na koniec wspomnieć jeszcze należy o potencjale gospodarczym Węgrowa w XVI w. Ten zaś obrazują zachowane rejestry poborowe z tegoż stulecia. Najwięcej informacji przynosi wspomniany rejestr z 1580 r. Była już mowa o 20 domach stojących przy rynku. Oprócz tego podatek zapłacono wówczas od 148 domów przy ulicach oraz 115 „chałup nędznych” i 3 spalonych domów ulicznych. Do tego dochodziło także 55,5 włók osiadłych, 2 włóki wójtowskie oraz 31 ogrodów, natomiast 2,5 „pogorzałe” włóki pozostały wolne od podatku. W mieście znajdowały się także młyny, na które składało się 6 młyńskich kół walnych dziedzicznych oraz 3 koła doroczne. Niestety rejestr nie informuje, czy za każdym z kół krył się oddzielny młyn, czy też młyny posiadały więcej niż jedno koło (lub sytuacja była mieszana). Rejestr wymienia również rzemieślników węgrowskich: 10 piekarzy, 6 zdunów (z czego 4 ubogich), 5 szynkarzy solnych, 4 stelmachów, 3 szewców, 3 kowali, 3 rzeźników (z czego 1 ubogi), 3 krawców (z czego 1 ubogi), 2 kuśnierzy, 2 ślusarzy, 2 stolarzy, 2 kołodziejów, 2 rymarzy, siodlarza i ubogiego miecznika. Oprócz tego podatek ściągnięto od

¹¹⁵ AR XXV 4549g, s. 131; Inw. 1621, s. 123; W. Bis, W. Więckowski, *Cmentarz żydowski*, s. 109–129.

¹¹⁶ KZS, t. 10, z. 26, s. 38.

¹¹⁷ M. Piórkowska, *Źródła do historii Węgrowa w zbiorach Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Augusta Cieszkowskiego w Węgrowie*, [w:] *Węgrów: dzieje, społeczeństwo, kultura*, s. 174; T. Swat, *Węgrów za Kyszków 1545–1592*, [w:] *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, s. 22–23.

¹¹⁸ Więcej o ratuszu węgrowskim zob. M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa*, s. 83–85; M. Derecka, *Zapomniany ratusz na Rynku Mariackim*, s. 133–145.

¹¹⁹ T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, s. 37.

¹²⁰ Podlasie III, s. 192.

¹²¹ Podlasie II, s. 239; Podlasie III, s. 195.

¹²² Podlasie III, s. 195–196.

9 komorników i 3 kotłów gorzałczanych. Łącznie wysokość podatku wynosiła 126 zł i 24 gr¹²³, czopowego zapłacono 100 zł¹²⁴.

Rejestr z 1588 r. wymienia w Węgrowie: 58 włók miejskich, 19 domów rynkowych, 148 domów ulicznych, 115 „chałup nędznych”, 31 ogrodów „przyległych” (zapewne do domostw), 3 kotły gorzałczane, 47 rzemieślników, 9 komorników, 6 kół dziedzicznych, 3 koła doroczne i 3 włóki wolne¹²⁵.

Według Stanisława Alexandrowicza, który opierał swoje obliczenia na rejestrze z 1580 r., Węgrów w drugiej połowie XVI w. miał ok. 1698 mieszkańców¹²⁶. Pod względem wielkości miasta i jego potencjału gospodarczego plasował się na trzecim miejscu wśród miast ziemi drohickiej, po królewskim Drohiczynie i prywatnym Ciechanowcu. Wskazuje na to liczba domów w 1580 r. (Drohiczyn – 328, Ciechanowiec – 336, Węgrów – 283) czy też wysokość płaconego czopowego w 1578 r. (Drohiczyn – 452 zł 22 gr, Ciechanowiec – 107 zł 22 gr, Węgrów – według Jabłonowskiego 97 zł 18 gr). Pod względem liczby włók w 1580 r. ustępował Węgrów (60 włók) Siemiatyczom (147), Sokołowowi (87), Drohiczynowi (83), Wysokiemu Mazowieckiemu (78) i Ciechanowcowi (75)¹²⁷.

2021 r.

¹²³ Podlasie I, s. 239; ASK I 47, k. 499v, 558v (pierwsza paginacja).

¹²⁴ ASK I 47, k. 558 (podwójna paginacja).

¹²⁵ Tamże, k. 759. Podatek zapłacono wówczas z całej włości węgrowskiej, w której odnotowano: 64 włóki osiadłe, 4,5 włóki puste, 2 młyny doroczne, 20 zagrodników bez ziemi, 8 włók gruntu podłego; ASK I 40, k. 752v. Włość węgrowską w początkach XVII w., oprócz Węgrowa, stanowiły także wsie Stara Wieś z dworem (późniejszym pałacem), Tończa, Borzychy, Zuzułka, Jartypory, Ruchna oraz folwarki w Starej Wsi, Ruchnie i Jartyporach; Inw. 1621, *passim*.

¹²⁶ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego*, s. 150–151; por. P. Guzowski, *Wielkość osad* w tomie AHP Podlasie, w tej edycji III.3.2b.8.

¹²⁷ Podlasie II, s. 66, 69.

III.6.31.1. WIELICZKA

Michał Zbieranowski

Podstawą rekonstrukcji planu Wieliczki w końcu XVI w. były szczęśliwie zachowane plany miasta i kopalni wielickiej, wykonane przez Marcina Germana, geometrę i sztygara szybu „Regis”¹. Do Wieliczki German przybył prawdopodobnie w latach dwudziestych XVII w. W latach 1631–1638 sporządził on, na podstawie własnych pomiarów, plany miasta i kopalni wielickiej. Składały się na nie cztery mapy w skali ok. 1:1260, z których pierwsza przedstawiała plan miasta, a trzy pozostałe – dokładne rozplanowanie i zasięg trzech kolejnych poziomów kopalni. Mimo dużych trudności i niedoskonałej ówczesnie techniki pomiarowej plany Germana charakteryzują się wysokim poziomem dokładności. Ukazują one zabudowę miasta (niekiedy ze szczegółami, jak w przypadku kościoła św. Klemensa), przebieg ulic (niestety bez nazw), urządzenia żupy (szyby, klety, warzelnię, zamek żupny), przebieg zachowanych murów miejskich wraz z wieżami, obiekty budownictwa sakralnego (kościół św. Klemensa, św. Sebastiana, szpital św. Ducha), zabudowę należącą do miasta (wójtostwo, jatki, ratusz). Bardzo szczegółowo przedstawione są też podziały własnościowe. German przedstawił granice działek, zarówno wewnątrz miasta, jak i na przedmieściach, większość z nich oznaczając nazwą lub nazwiskiem właściciela².

W 1645 r. mapy Wieliczki Marcina Germana zostały wydane – na polecenie króla Władysława IV przez żupnika Adama Kazanowskiego – w Gdańsku, jako miedzioryty w skali ok. 1:3800, wykonane przez znanego holenderskiego rytownika Wilhelma Hondiusa (Willem de Hondt). Dodano winiety obrazujące prace w kopalni i na powierzchni (warzelnie, transport soli itp.) oraz szczegółowy wykaz wyrobisk, chodników, szybów i komór dla każdego poziomu kopalni³. Niestety w porównaniu do map wykreślonych przez Marcina Germana w latach trzydziestych, sztychy Hondiusa obrazujące samo miasto są znacznie mniej szczegółowe, a miejscami zawierają nawet drobne błędy. Zabudowa przedstawiona jest w postaci uproszczonej. Część obiektów dosyć szczegółowo przedstawionych na planie Germana, pokazano niemal symbolicznie (np. Brama Kłosowska, kościół św. Klemensa) lub błędnie (prostokątny kościół św. Sebastiana uzyskał formę rotundy). Zniknęły także praktycznie wszystkie opisy dotyczące własności. W jednym jednak przypadku sztychy Hondiusa zawierają uzupełnienie w stosunku do planów Germana: dodano opis warzelni w północnej części miasta („Kerbaria”), którego nie ma na planie wcześniejszym.

W naszym opracowaniu planu miasta wykorzystano pomocniczo także sztychy J.E. Nilsona z połowy XVIII w. i plan katastralny Wieliczki z 1847 r.⁴

¹ S. Gawęda, *Marcin German – geometra wielicki*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (dalej SMDŻ), t. 12, 1983, s. 109–115.

² M. Odlanicki-Poczobutt, M. Milewski, *Najdawniejsze plany kopalni wielickiej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 3, 1958, nr 4, s. 565–587; M. Milewski, M. Odlanicki-Poczobutt, *Rozwój kartografii górniczej w Polsce na przykładzie kopalni soli w Wieliczce*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 2, Wrocław 1980, s. 39–60.

³ A. Jodłowski, Ł. Walczy, W. Gawroński, *Obraz Żupy Wielickiej i miasta Wieliczki na mapach Wilhelma Hondiusa z 1645 roku*, Warszawa 2005, s. 13 n., reprodukcja sztychów Hondiusa z komentarzem i zdjęciem makiety Wieliczki wykonanym w skali 1:100 na podstawie planów Germana w Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

⁴ M. Milewski, M. Odlanicki-Poczobutt, *Opis inwentaryzacyjny i analiza geodezyjno-kartograficzna XVIII-wiecznych planów kopalni wielickiej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 8, 1963, nr 4; R. Kurowski, *Katalog map górniczych Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, Wieliczka 1982; plan katastralny Wieliczki z 1847 r., AP Kraków, sygn. K. Krak. 658.

Pierwsze wzmianki o Wieliczce pochodzą z początku XII w. Już wtedy Wieliczka była ośrodkiem produkcji soli metodą warzelnictwa i osadą targową, o czym świadczą badania archeologiczne⁵. Założenie miasta wiązało się z podjęciem w drugiej połowie XIII w. systematycznego wydobywania soli kamiennej na dużą skalę. W 1290 r. Przemysław II potwierdził przywilej lokacyjny wystawiony zapewne przez Henryka IV Probusa. Wieliczka lokowana została wówczas na prawie frankońskim⁶. W 1336 r. Kazimierz Wielki przeniósł Wieliczkę na prawo magdeburskie na wzór Krakowa⁷.

Układ urbanistyczny miasta został ukształtowany w dwóch zasadniczych etapach. Najpierw w wyniku lokacji na prawie frankońskim w 1290 r., a następnie w czasach Kazimierza Wielkiego, po przeniesieniu na prawo magdeburskie i otoczeniu murami. W swojej podstawowej formie nie zmienił się do końca XVI w. (a częściowo jest czytelny na planie miasta do dziś). Do końca XVI w. klasyczny układ lokacyjny został częściowo zmieniony w wyniku częstych pożarów oraz efektów działalności kopalni. W centralnej części miasta znajduje się rynek (Rynek Górny⁸) z wychodzącymi z jego narożników ulicami – po dwie prostopadłe do siebie z każdego narożnika. Na środku rynku znajdowały się kramy rzeźnicze i inne oraz pręgierz. Jatkę solne detalicznych sprzedawców znajdowały się najprawdopodobniej w zachodnim narożniku północnej pierzei rynku. W południowej pierzei rynku znajdował się budynek ratusza, który wzniesiono prawdopodobnie w początkach XV w. Pierwszy budynek spłonął w pożarze miasta w 1556 r.⁹

W obrębie miasta lokacyjnego znajdował się kościół parafialny pod wezwaniem św. Klemensa. Pierwotnie drewniany (XIII w.), został przebudowany w XIV w. (zapewne przed 1354 r.), jako trójnawowa, halowa świątynia gotycka. Od strony północnej dobudowano do niego dwie kaplice: Imienia Jezus (kaznodziejska) i zwieńczoną kopułą, kaplicę św. św. Stanisława i Barbary (fundacja rodziny Gawrońskich)¹⁰. Już w drugiej połowie XVII w. w wyniku zawałów kopalnianych konstrukcja kościoła uległa poważnemu uszkodzeniu i po 1786 r. został on całkowicie rozebrany¹¹. W latach 1804–1816 został odbudowany w obecnej, klasycystycznej postaci¹². Wśród budynków znajdujących się bezpośrednio na południe od kościoła mieściła się plebania i szkoła parafialna¹³.

W Wieliczce – już poza murami, na południowy wschód od miasta – znajdował się jeszcze mały kościół drewniany pod wezwaniem św. Sebastiana, fundacji Sebastiana Lubomirskiego – twórcy potęgi rodu Lubomirskich. Kościół został konsekrowany 29 czerwca 1598 r. przez kardynała Jerzego Radziwiłła, biskupa krakowskiego, i szczęśliwie przetrwał do dziś¹⁴.

Na północ od zamku żupnego znajdowała się też ostatnia z funkcjonujących w Wieliczce w końcu XVI w. instytucji duchownych, a mianowicie szpital św. Ducha wraz z kaplicą. Wybudowany został na prośbę rajców wielickich, żupnika i bractwa tragarzy po 1363 r. z przeznaczeniem dla najbiedniejszych i kalekich pracowników żupy¹⁵.

W północno-zachodniej części miasta znajdował się zamek żupny¹⁶. Powstanie zamku datuje się na okres tuż przed pierwszą lokacją miasta, tj. przed 1290 r. Jego budowę wiąże się z inicjatywą księcia

⁵ A. Jodłowski, *Początki osadnictwa na terenie Wieliczki*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*, Kraków 1990, s. 39–59.

⁶ Zob. F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.*, Kraków 1985 (Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, t. 70), s. 258–265.

⁷ Tamże, s. 259; S. Świszczowski, *Urbanistyczny rozwój miasta Wieliczki w czasach Kazimierza Wielkiego*, SMDŻ, t. 3, 1974; na rok 1361 przenosi to wydarzenie J. Piotrowicz, *Dzieje miasta Wieliczki w wiekach średnich*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta*, s. 78; zob. też *Wieliczka (Magnum Sal)*, [w:] B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2: *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 260–270 oraz bibliografia.

⁸ Tak zwany Rynek Dolny znajdował się na północ od kościoła św. Klemensa i był to właściwie plac służący do handlu solą i załadunku wozów.

⁹ J. Piotrowicz, *Dzieje miasta*, s. 101–102, 132, 148.

¹⁰ Ł. Walczy, *Dzieje kościoła parafialnego św. Klemensa w Wieliczce do 1785 roku*, SMDŻ, t. 21, 2001, s. 7–27; A. Jodłowski, Ł. Walczy, W. Gawroński, *Obraz Żupy Wielickiej*, s. 27.

¹¹ Pozostawiono tylko fundamenty prezbiterium i XVII-wieczną kaplicę Morstinów; Ł. Walczy, *Dzieje kościoła*, s. 25–27.

¹² J. Piotrowicz, *Dzieje miasta*, s. 85; S. Świszczowski, *Urbanistyczny rozwój*, s. 28–29.

¹³ Według S. Gawędy lokalizacja szkoły jest niepewna i wizytacja z 1597 r. nie podaje jej dokładnie. Podobno miała znajdować się na przedmieściu obok domu kaznodziei; tenże, *Szkolnictwo w Wieliczce w okresie przedrozbiorowym (do 1772 roku)*, SMDŻ, t. 14, 1985, s. 125–139, zwł. s. 130.

¹⁴ A. Gaczol, *Zabytki sztuki w Wieliczce*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta*, s. 340–341.

¹⁵ J. Piotrowicz, *Dzieje miasta*, s. 86.

¹⁶ S. Świszczowski, *Średniowieczne założenia Zamku Żupnego w Wieliczce i ich rozwój*, SMDŻ, t. 2, 1968, s. 152–170; K. Kubik, *Dzieje rozbudowy zamku żupnego w Wieliczce (XIII–XX w.)*, SMDŻ, t. 6, 1977, s. 77–95.

Henryka Probusa i potrzebą posiadania rezydencji dla zwierzchnika żupy, a także siedziby administracji górniczej. Początkowo książęca budowlę tworzył mur obwodowy na rzucie czworoboku o wymiarach ok. 60 x 57 m, pośrodku którego stał piętrowy dom na planie prostokąta o bokach 16 x 10 m. Za Kazimierza Wielkiego przystąpiono do rozbudowy zamku, w którym zastąpiono cegłą drewniane dotąd piętro domu mieszkalnego. Od zachodu dostawiono do niego podpiwniczone, parterowe skrzydło na rzucie kwadratu o boku ok. 13 m. W latach sześćdziesiątych XIV stulecia zmodernizowano budynek, określane w opisach jako Dom pośród żupy, przez nadbudowanie piętra nad zachodnim skrzydłem i urządzenie na parterze tzw. izby grodzkiej. Całe założenie włączono w obwód powstałych w tym samym okresie fortyfikacji miejskich, w skład których wchodził kilometrowej długości mur, ubezpieczony przez (zapewne) 21 baszt. W latach 1473 i 1475 pożary miasta wymusiły kolejną przebudowę zamku¹⁷. Dostawiono wówczas północne skrzydło, tzw. Dom żupny, w którym na parterze usytuowano izby gospodarcze, a na piętrze kaplicę i mieszkania dla urzędników. W jego piwnicach zorganizowano więzienie zwane „Groch”. W latach 1552–1553 nad zamkowym dziedzińcem wybudowano łącznik na poziomie pierwszego piętra między Domem żupnym i Domem pośród żupy; podniesiono także o jedną kondygnację skrzydło zachodnie, sytuując w nim izbę królewską. W tym czasie gmach uzyskał bogaty wystrój renesansowy. Trzeci budynek zamku, znajdujący się na zachód od Domu pośród żupy, była to tzw. kuchnia żupna, wydająca posiłki dla pracowników żupy i woźniców. W południowej części terenów zamkowych mieściły się zabudowania gospodarcze, magazyny drewna, mała łaźnia, stajnie oraz przejście do tzw. sadu żupnego powstałego na miejscu dawnego zapadliska kopalnianego¹⁸.

Od czasu drugiej lokacji w XIV w. miasto otoczone było murami, w skład których włączony był też zamek żupny. Pierwotnie posiadało dwie bramy: Kłosowską na południu i Krakowską na północy. Brama Kłosowska jest widoczna jeszcze na planie Germana z 1638 i 1645 r. Brama Krakowska nie istniała już na początku XVII w. Nie wiemy, kiedy została rozebrana lub zburzona. Także jej dokładna lokalizacja jest niepewna. Znajdowała się zapewne u wylotu ulicy biegnącej południkowo od Bramy Kłosowskiej, zachodnią stroną rynku, pomiędzy Zamkiem Żupnym a murem otaczającym kościół św. Klemensa¹⁹. Wedle tradycji w murach wielickich znajdować się miało 21 baszt (19 szeregowych i dwie bramne). Jednak w wyniku działalności kopalni (zarówno potrzeb produkcyjnych, jak i zawałów górniczych) mury miejskie uległy znacznej dewastacji. Na planie Germana możemy doliczyć się dziewięciu baszt po stronie południowej i zachodniej oraz niewielkich odcinków murów kurtynowych przy zamku żupnym i po obu stronach Bramy Kłosowskiej. Być może jeszcze jedna baszta znajduje się na owym planie w okolicy szybu „Regis”. Po stronie wschodniej likwidację murów przyspieszyła na pewno budowa szybu „Seraf” w 1442 r. W części północno-wschodniej do destrukcji fortyfikacji miejskich przyczyniła się zapewne intensywna eksploatacja szybów „Regis” i „Wodna Góra”²⁰.

Nazwy ówczesnych ulic w Wieliczce znane nam są ze źródeł, ale nie mamy pewności co do ich lokalizacji. Jedyną ulicą zaznaczoną na rękopiśmiennym planie Germana z 1638 r. jest ulica św. Jadwigi, biegnąca z południowo-zachodniego narożnika rynku w kierunku zachodnim²¹. Ulica Kłosowska biegła zapewne do Bramy Kłosowskiej, a ulica Krakowska od północno-zachodniego narożnika murów w kierunku północnym między terenem szpitala św. Ducha a warzelnią soli. Ulica Krzyszkowska zaznaczona jest na planie katastralnym Wieliczki z 1847 r.; biegnie ze wschodu na zachód od dolnego rynku²².

¹⁷ W związku z drewnianą zabudową miasta, wymuszoną m.in. znajdującą się pod miastem kopalnią, Wieliczkę trapiły częste pożary. Największe w latach 1473, 1475, 1535, 1549, 1556, 1591; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji*, s. 263.

¹⁸ J. Piotrowicz, *Dole i niedole Wieliczki za panowania ostatnich Jagiellonów i królów elekcyjnych (do „potopu” szwedzkiego)*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta*, s. 144–145; S. Świszczowski, *Urbanistyczny rozwój*, s. 29.

¹⁹ S. Świszczowski, *Urbanistyczny rozwój*, s. 29. Chociaż J. Widawski umiejscawia Bramę Krakowską u wylotu ulicy wychodzącej z północno-wschodniego narożnika rynku, mniej więcej między szybami „Regis” i „Wodna Góra”; Widawski, *Mury*, s. 479; podobnie J. Piotrowicz, *Dole i niedole*, planik po s. 144.

²⁰ Widawski, *Mury*, s. 477; S. Świszczowski przypuszcza, że budowa obwarowań mogła nie być dokończona w związku z działalnością kopalni; tenże, *Urbanistyczny rozwój*, s. 29.

²¹ Także i w tym przypadku nie mamy stuprocentowej pewności, czy nazwa taka rzeczywiście funkcjonowała. Pozostałe znane nam nazwy ulic to: Żebracka, Warzycka (znajdowała się zapewne przy warzelnii soli), Kowalska, Ślusarska, Szewska, Podszkolna, Świętokrzyska (być może znajdowała się w okolicach dawnego kościoła Świętego Krzyża, w XVI w. już nieistniejącego), Wójtowska, Przedmiejska, Krowia, Piekarska, Wąska, Wieżna, Furmańska, Tworkowska; J. Piotrowicz, *Dzieje miasta*, s. 101; tenże, *Dole i niedole*, s. 144.

²² Zob. *Instrukcja Jana Gotfryda Borlacha z 1747 roku o zabezpieczeniu żupy i miasta Wieliczki przed pożarem*, wyd. H. Walczak, SMDŻ, t. 10, 1981, s. 205–228; plan katastralny Wieliczki z 1847 r., AP Kraków, sygn. K. Krak. 658.

Na układ urbanistyczny Wieliczki poważny wpływ miała znajdująca się pod miastem kopalnia i zabudowania żupy solnej na powierzchni. Oprócz wspomnianych już zabudowań zamku żupnego, na terenie Wieliczki funkcjonowało w drugiej połowie XVI w. pięć szybów wydobywczych. Najstarszy był szyb „Regis”, znajdujący się na północny wschód od kościoła św. Klemensa, zgłębiony w XIV w.²³ Następnie „Seraf” zgłębiony w 1442 r., będący przez następne dwa stulecia najważniejszym szybem wydobywczym w Wieliczce. Zlokalizowany był on we wschodniej części miasta, na wysokości Rynku Górnego. Jego budowa była najprawdopodobniej przyczyną rozebrania wschodniej części murów miejskich²⁴. Pozostałe trzy szyby wydobywcze powstały w XVI w.²⁵ Pierwszy był „Bonar” zbudowany w latach 1532–1533. Powstał w celu umożliwienia dalszego wydobycia soli ze złoża udostępnionego przez szyb „Seraf”. Znajdował się on na wschód od szybu „Seraf”, mniej więcej na wysokości Rynku Górnego. W latach 1564–1565 wykonano szyb „Bużenin”, położony jeszcze bardziej na wschód od szybu „Bonar”, już na terenach przedmieścia Mierzączka – najpierw jako szyb wentylacyjny, który potem zaczął pełnić funkcje szybu wydobywczego. Był to najdalej na wschód wysunięty szyb kopalni w Wieliczce do końca XVI w. Ostatnim z nowo zgłębionych szybów był szyb „Loiss” (Loyss), zbudowany przez toruńską, mieszczańską spółkę rodziny Loissów w latach 1577–1579²⁶. Posiadali oni w Toruniu warzelnię soli, dla której właśnie dzięki szybowi „Loiss” pozyskiwali rum solny, spławiany następnie Wisłą do Torunia²⁷.

Dodatkowym, szóstym szybem była tzw. Wodna Góra (zwana także „Górą Surowiczą”), zgłębiona przed 1381 r. w celu usuwania wody z kopalni. Znajdowała się ona na północ od kościoła św. Klemensa i na północny wschód od szybu „Regis”²⁸.

Poza murami miejskimi, na zachód od szpitala św. Ducha i na północ od zamku żupnego znajdowała się „karbaria” (na sztychach Hondiusa oznaczona jako „kerbaria”), czyli warzelnia soli. Jej powstanie sięga jeszcze czasów przedkolacyjnych. W końcu XVI w. posiadała sześć wież z panwiami. Od 1577 r. posiłkowała ją tzw. warzelnia „górna”, zbudowana przy szybie „Bużenin” i posiadająca jedną wieżę²⁹.

Wieliczka jest miastem szczególnym, nawet wśród innych polskich miast górniczych. Powodem tego jest fakt, że miasto powstało i rozwijało się na kopalni, co skutkowało określonymi konsekwencjami dotyczącymi zabudowy i układu urbanistycznego. Ze względu na możliwość zaważenia się wyrobisk górniczych domy budowano prawie wyłącznie z drewna (nawet budynek ratusza był drewniany)³⁰. W efekcie każdy pożar był szczególnie groźny i powodował bardzo duże straty w zabudowie³¹. Dodatkowo coraz intensywniejsze poszukiwania złóż soli powodowały konieczność tworzenia nowych szybów wydobywczych (przykład szybu „Seraf”) oraz wygospodarowania miejsca na magazyny, warsztaty rzemieślnicze, stajnie dla przyjeżdżających kupców itp. Cierpiała na tym zabudowa miejska. Wydaje się, że można zaryzykować twierdzenie, iż (przynajmniej w drugiej połowie XVI w.) było to miasto dołączone do kopalni, a nie kopalnia znajdująca się w mieście.

2008 r.

²³ Szyb „Regis” powstał zapewne ok. 1334 r.; I. Markowski, *Zarys rozwoju przestrzennego kopalni wielickiej*, SMDŻ, t. 7, 1978, s. 13; J. Piotrowicz, *Żupy krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII do początków XVI wieku*, [w:] *Dzieje żup krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 124.

²⁴ Szyb został zbudowany staraniem ówczesnego żupnika Mikołaja Serafina, stąd jego nazwa; S. Świszczowski, *Urbanistyczny rozwój*, s. 29; na 1440 r. przenosi zgłębienie szybu J. Piotrowicz, *Dzieje miasta*, s. 101.

²⁵ A. Keckowa, *Żupy krakowskie w XVI–XVIII w. (do 1772 r.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 33; też, *Żupy krakowskie w XVI–XVII wieku*, [w:] *Dzieje żup krakowskich*, s. 163.

²⁶ I. Markowski, *Zarys rozwoju przestrzennego kopalni*, s. 15.

²⁷ J. Piotrowicz, *Dole i niedole*, s. 141.

²⁸ I. Markowski, *Zarys rozwoju przestrzennego kopalni*, s. 13; J. Piotrowicz, *Żupy krakowskie*, s. 124.

²⁹ Kilkadziesiąt metrów na północny wschód od szybów „Regis” i „Wodna Góra” znajdowały się zbiorniki odstożników solankowych, jednak nie widzimy ich na planach Germana. W związku z tym nie ma pewności, czy jeszcze funkcjonowały w końcu XVI w.; J. Piotrowicz, *Dole i niedole*, s. 101, 142.

³⁰ Poza zamkiem żupnym, murami miejskimi z bramami i basztami oraz kościołem św. Klemensa w Wieliczce nie było właściwie zabudowy murowanej.

³¹ Zob. przyp. 18.

III.6.32.5. WIELUŃ

Małgorzata Wilska

Plan Wielunia w XVI w. zrekonstruowano w taki sam sposób jak plany innych miast w AHP¹. Najstarsze przekazy kartograficzne poddano analizie retrospektywnej. Plan z 1702 r., tzw. szwedzki, pokazuje usytuowanie Wielunia, obwód murów miejskich, zamek, dwie bramy i fosy oraz zarys najbliższego Przedmieścia Krakowskiego². Drugi to plan miasta z końca XVIII w., zachowany w Muzeum Czartoryskich w Krakowie³. Widać na nim mury z bramami, układ wodny, a także ogrody między linią murów a zabudową miejską. Oba te plany są dość prymitywne i nie mogą stanowić podstawy rekonstrukcji.

Podstawowym przekazem kartograficznym, na którym oparto nasze opracowanie, jest precyzyjny plan Wielunia z 1799 r., wykonany przez Grappowa w skali 1:4000, przedstawiający sieć ulic, działki, budynki murowane, ogrody, wały, mury obronne z bramami i basztami, zamek, plac i staw zamkowy oraz fosy. Plan ten znany jest z kopii wydanej w 1879 r. przez Ottomara Wollega⁴. Kolejny przekaz kartograficzny to plan z 1823 r. w skali 1:1500, wykonany przez F. Bergemanna, na którym mamy przedstawione stawy i strumień, pozostałości fosy, mury obronne, bramy, baszty, ulice oraz działki, budynki, kościoły i przedmieścia⁵. Z połowy XIX w. znamy szkicowy plan miasta z zaznaczeniem rzeczki Wielunki i okolicznych dróg⁶.

Ze źródeł pisanych wykorzystano między innymi *Liber beneficiorum* J. Łaskiego oraz lustracje dóbr królewskich z XVI–XVIII w.⁷

Z opracowań dawniejszych wiele cennych informacji zawierają prace C. Rokickiego i W. Przygodzkiego, z nowszych przede wszystkim liczne publikacje R. Rosina, książka J. Widawskiego o murach obronnych w Polsce średniowiecznej, a także publikacja materiałów z sesji na temat województw sieradzkiego i łeczyckiego, która odbyła się w 1993 r.⁸ Cenne opracowania szczegółowe znajdują się w Pracowniach Konserwacji Zabytków i na Politechnice Warszawskiej, gdzie gromadzono dokumentację z prac prowadzonych w Wieluniu⁹. Dobrze zachowane akta miejskie, m.in. wykaz ulic z 1790 r.,

¹ Zob. W. Szaniawska, *Warszawa*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.6.29.7; P. Pacuski, *Plan Sandomierza*, [w:] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.6.26.2.

² Najstarszy plan sytuacyjny Wielunia z 1702 r. – oryg. w Krigarchivet w Sztokholmie, fot. w IH PAN (depozyt AGAD), negatyw Pracowni Konserwacji Zabytków (dalej: PKZ) nr 55039.

³ Oryg. w Muzeum Czartoryskich w Krakowie, Teki Pstrokońskiego, nr 3315, fot. PKZ, negatyw nr 61819.

⁴ A. Liczbiński, B. Ufnalewski, *Katalog planów miast polskich w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej (Ilustrowany Katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich, VI)*, Warszawa 1962, nr 27; por. też Widawski, *Mury*, s. 483, przyp. 15.

⁵ Z 1822 r. zachował się niezbyt dokładny plan, fotografia PKZ, negatyw nr 61818. Plan z 1823 r., wykonany przez F. Bergemanna, zob. A. Liczbiński, B. Ufnalewski, *Katalog planów*, nr 28; por. też Widawski, *Mury*, s. 483, przypis 16.

⁶ Oryg. w AGAD, Zb. Kart., sygn. 493–158, fot. PKZ, negatyw nr 55037–8.

⁷ Łaski LB, II, s. 93–110; LWWK 1564, cz. 1, s. 71 n., cz. 2, s. 84 n.; LWWK 1616, cz. 1, s. 120, cz. 2, 180; LWWK 1628, cz. 2, s. 177 n.

⁸ C. Rokicki, *Wieluń*, „Ziemia”, 1920, nr 5–6, s. 155 n.; W. Przygodzki, *Z przeszłości Wielunia*, „Niedziela” 1928, nr 26, s. 305; Rosin, *Ziemia wieluńska*, passim; Rosin, *Słownik*, s. 169 n.; *Siedem wieków Wielunia. Studia i materiały*, red. R. Rosin, Łódź 1987, s. 33–35; Widawski, *Mury*, s. 481–495; *Między Północą a Południem*, s. 207–226.

⁹ M. Schatz, M. Witwicki, R. Kaczmarek, *Wieluń. Studium historyczno-urbanistyczne*, mps, Zakład Historii Budowy Miast Politechniki Warszawskiej, s. 2–3; W. Puget-Tomicka, *Mury obronne Wielunia. Studium historyczno-architektoniczne*, mps, PKZ, Warszawa 1961.

podobnie jak liczne sumariusze akt wieluńskich z lat 1509–1792 zostały wykorzystane przez R. Rosina, co znalazło odbicie w jego opracowaniach¹⁰.

Wieluń położony w kotlinie na dziale wód Proсны i Warty, leżał na skrzyżowaniu ważnych dróg, m.in. tędy jeżdżono z Małopolski do Wielkopolski, a także z Małopolski, Rusi i Litwy na Śląsk. W XIII w. Wieluń był siedzibą kasztelanii przeniesionej z pobliskiej Rudy. Lokacja miasta nastąpiła przed 1283 r., kiedy to Wieluń został wymieniony jako miasto. Po pożarze w 1335 r. miasto zostało odbudowane za panowania Kazimierza Wielkiego ok. 1350 r.¹¹ Wtedy na wiele stuleci uformował się kształt miasta, zaczęto wznosić mury obronne i zamek (Wieluń włączony był w system obronny zamków pogranicza śląskiego). Pośrodku miasta rozplanowano prostokątny rynek z ulicami rozchodzącymi się symetrycznie po dwie z narożników. W rynku znajdował się ratusz już w końcu XIV w.

Mury otaczające miasto, widoczne na naszym planie, powstawały w kilku etapach. W XIV w. za Kazimierza Wielkiego długość ich wynosiła, tak jak później, 1300 m, ale nie miały żadnych baszt. Dwie bramy wjazdowe – wschodnia zwana Rudzką lub później Krakowską i zachodnia zwana Dąbrowską lub Kaliską, umieszczone były w prostokątnych wieżach bramnych¹². Grubość murów wynosiła 1,80 m, wysokość 8–8,50 m. Wieńczył je zapewne krenelaż. Całe miasto otoczone było fosą powstałą z połączenia licznych, widocznych jeszcze na planach z XVIII w. stawów i cieków wodnych¹³. W południowo-wschodniej części miasta już w XIV w. wzniesiono zamek.

W XV w. dobudowano w północno-wschodniej części murów wieżę zwaną Katownią lub Męczarnią, a także Czerwoną Basztą (Czerwoną Wieżą), w której zapewne mieszkał kat¹⁴. W tym czasie rozbudowano obie bramy, przy Bramie Dąbrowskiej wydłużając przedbramie i dostawiając dodatkową wieżę¹⁵. W XVI w. dostawiono dwie nowe baszty: Swawolną i drugą w części południowo-zachodniej, poza tym znacznie rozbudowano Bramę Rudzką, przy której dostawiono widoczny na planie duży budynek – prochownię¹⁶. Prochownia przylegała do muru od północy i była budynkiem, który nadbudowano właśnie w XVI w. O rozbudowie koło Bramy Rudzkiej wiemy dużo ze źródeł pisanych. W 1593 r. prace te prowadził Melchior, murator z Brzegu, który wznosił basztę i budynek zw. potem Prochownią, a także łaźnię miejską zlokalizowaną obok bramy. Wiadomości o budowie wcześniejszej łaźni pochodzą z 1571 r.

W XVI w. w południowej części murów wzniesiono trzecią bramę zwaną Bramą Nową lub później Gaszyńską. To nowe przejście zrobiono od strony wschodniej i było wzmocnione wieżą¹⁷.

Wewnątrz obwodu murów w południowo-wschodniej części miasta znajdował się zamek¹⁸. Otoczony był wodą – także od strony miasta. Tylko od wschodu był wjazd z przygródka. Lustracja z 1628 r. mówi, że „z miasta wjeżdżając do zamku brama drewniana z wrotami dwoistemi, na biegunach drewnianych. Przy niej zaraz forta, drzwi do niej na zawiasach żelaznych”¹⁹. Same budynki zamkowe były murowane, piętrowe, w jednej z baszt od wschodniej strony znajdowała się kaplica. W XVII w. niektóre piece zamkowe wymagały naprawy, jak zanotowano w lustracji. Okres rozkwitu miasta już się wówczas skończył. Kilkadziesiąt lat wcześniej, pomiędzy 1552 a 1559 r., mieszkała w zamku wieluńskim królowa Izabella Jagiellonka, wówczas wdowa po Janie Zapolyi, królu Węgier. Za jej wstawiennictwem Zygmunt August przywilejem z 1557 r. oddał miastu na wieczne czasy wójtostwo wieluńskie ze wszystkimi jego dochodami. W kilka lat później, w 1565 r. ustanowiony został jarmark

¹⁰ Zob. przyp. 8 oraz R. Rosin, *Wieluńskie w okresie staropolskim. O stanie i potrzebach badań*, [w:] *Między Północą a Południem*, s. 49–63.

¹¹ *Monumenta Poloniae historica*, t. 2, Warszawa 1961, s. 625–627.

¹² E. Łopaciński, *Materiały do artystów Płocka, Sieradza i Wielunia z XVI i początku XVII w.*, BHS, 1953, nr 3–4, s. 113 n.; W. Puget-Tomicka, *Mury obronne*, passim; Widawski, s. 493. W XVI w. używano nazw bram Rudzka i Dąbrowska.

¹³ Por. A. Liczbiński, B. Ufnalewski, *Katalog planów*, poz. 122 i 123 oraz przyp. 2–6.

¹⁴ Różne nazwy baszt poświadczone w źródłach z końca XVI w. zob. E. Łopaciński, *Materiały*, s. 114 n.; por. Widawski, *Mury*, s. 492, przyp. 59. Nazwy baszt Męczarnia, Katownia czy Czerwona Baszta odnoszą się zapewne do tego samego obiektu, gdyż wiążą się ściśle z zawodem kata miejskiego. Można sądzić, że w Wieluniu mieszkał w tej baszcie kat, podobnie jak to było w innych miastach polskich; por. też H. Zaremska, *Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie polskim XIV–XV w.*, Warszawa 1986, s. 107.

¹⁵ Zob. przyp. 12.

¹⁶ W. Puget-Tomicka, *Mury obronne*, s. 13 n.; E. Łopaciński, *Materiały*, s. 114.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Guerquin, *Zamki*, s. 303; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 2: *Woj. Łódzkie*, z. 12, Warszawa 1953, s. 19; por. też Widawski, *Mury*, s. 494.

¹⁹ LWWK 1628, cz. 2, s. 177.

na dzień św. Trójcy. Lustracja z 1564 r. podaje, że starostwo wieluńskie składało się z miast Wieluń i Kamiona oraz wsi: Bobrowniki, Wierzbie, Pątnów, Krzywierzeka, Mokrsko z folwarkiem, Wróblew, Pichlice, Sokolniki z folwarkiem, Czastary, Osiek, Kiełczygniew, pustki Kniatowy, wsi Bieniec i Biała w dzierzawie, Skomlin i Toplin. Miasto posiadało w XVI w. wsie Kurów, Turów, część Niedzielisk²⁰.

U zbiegu ulic Żołnierskiej i Grodzkiej, na narożniku południowo-wschodnim rynku, znajdował się kościół parafialny (farny) pod wezwaniem NMP (pierwotne wezwanie – św. Michała)²¹. Do tego kościoła w 1413 r. arcybiskup Mikołaj Trąba przeniósł z Rudy kolegiatę, równocześnie ją dodatkowo uposażając. Wiązało się to z rozwojem miasta w XV w. Na zachód od Bramy Nowej widzimy na planie pałac arcybiskupi zbudowany w połowie XIV w. przez Jarosława Bogorię ze Skotnik. Teren zajmowany przez dwór arcybiskupi był duży i znajdowały się tam zabudowania gospodarcze, a także ogród. Budynek pałacowy usytuowany był blisko muru. Funkcjonował on przez XV i XVI w., ostatni raz jest wspomniany w 1613 r.²² W początku XVII w. wraz z całym terenem arcybiskupim został kupiony przez fundatorkę klasztoru i kościoła Bernardynek, Annę Koniecpolską, i przekazany tej fundacji. Odtąd zakon bernardynek przejął cały dawny teren arcybiskupa. W XVI w. przy umacnianiu murów miejskich zbudowano „za dworcem arcybiskupa”²³ basztę widoczną na naszym planie.

W północno-zachodniej części miasta znajduje się najstarszy kościół w Wieluniu pod wezwaniem Bożego Ciała, należący do klasztoru Augustianów Eremitów. Sprowadzeni byli do Wielunia zapewne w XIII w. Po spaleniu w XIV w. klasztor i kościół zostały odbudowane przez Kazimierza Wielkiego. Kościół dłuższym bokiem stał wzdłuż ulicy Szewskiej, za nim znajdował się budynek klasztorny i ogród oraz jakieś zabudowania drewniane o przeznaczeniu gospodarczym.

Zabudowa miejska w części murowana zajmowała bloki wokół rynku²⁴. Działki równomiernie podzielone po obu stronach rynku skierowane były frontem na rynek. W północnej części miasta wewnątrz murów ciągnął się pas ogrodów, widoczny jeszcze na planach z XVIII w. Pewnym potwierdzeniem tych ogrodów jest nazwa ulicy Różana, ulicy wiodącej od północno-wschodniego narożnika rynku w kierunku północnym.

Nazwy ulic Wielunia zachowane są w dość wczesnych przekazach²⁵. W źródłach pisanych pojawiają się już w XV w., na planach od XVIII w. Od 1441 r. wymieniana jest ulica Żołnierska (1441, 1510, 1549, 1661, 1790), wychodząca z południowo-wschodniej pierzei rynku na południe. Na skrzyżowaniu Żołnierskiej i Grodzkiej, idącej ku Bramie Rudzkiej, od strony południowej bliższej zamkowi, usytuowany został kościół farny. Z innych ulic: Szewska wymieniona została pierwszy raz w 1445 r., a następnie w latach 1631, 1661, 1790, 1791. Na planie z 1821 r. nazywa się Augustiańska. W wykazie ulic z 1661 r. wymienione są: Barycz, Grodzka, Błotna, Piekarska, zwana później Gaszyńską. Inne ulice występują dopiero w XVIII w. Są to: ulica Mnisia wymieniona w 1790 r. (w 1799 r. ta sama ulica nazwana jest Wielką Panieńską), Mała Panieńska między Żołnierską i klasztorem Bernardynek, ulica Mularska wzdłuż południowo-zachodnich murów, Różana wymieniona w 1790 i 1799 r. (ta sama na planie z 1821 r. występuje jako Reformacka, a następnie ponownie Różana), ulica Palestrancka wymieniona w 1790 i 1799 r. oraz na planie w 1821 r.

Poza murami miejskimi na południowy wschód od miasta znajdowały się klasztor i kościół Paulinów, który nosił wezwanie św. Mikołaja. Był on wzniesiony przed 1380 r. jako kościół szpitalny, a w 1388 r. przejęli go paulini. Przedmieście wschodnie leżące opodal Bramy Rudzkiej, zwanej też Krakowską, nazywało się w końcu XVI w. Przedmieściem Rudzkim, potem Krakowskim. Na zachodzie ukształtowało się przedmieście zwane na przełomie XVII i XVIII w. Kaliskim. Tam też znajdował się szpital św. Ducha²⁶. Duża część murów miejskich Wielunia od strony wschodniej i Brama Rudzka przetrwały do XX w. Dopiero podczas prac konserwatorskich, przeprowadzanych w 1966 r., zaważyła się znaczna część tej bramy. Znaczne fragmenty fos miejskich widoczne są do dzisiaj.

1998 r.

²⁰ LWWK 1564, s. 86–102.

²¹ Łaski LB, II, s. 93–109.

²² W. Puget-Tomiccka, *Kościół i klasztor panien bernardynek w Wieluniu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 8, 1963, z. 1, s. 47.

²³ Tamże, s. 43.

²⁴ *Siedem wieków Wielunia*, s. 32–49.

²⁵ Tamże, s. 35 n.

²⁶ Tamże, s. 36. Pierwsza wzmianka o szpitalu Świętego Ducha poza murami miasta pochodzi z 1445 r. Lustracje wymieniają istniejącą koło klasztoru Paulinów stajnię królewską oraz 3 młyny; np. LWWK 1564, cz. 2, s. 84.

III.6.33.6. WŁOCLAWEK

Tomasz Michalski, Andrzej Kwiatkowski

XVI-wieczny Włocławek (Włocław) jako stolica diecezji, ośrodek klucza włocławskiego, jeden z największych wiślanych portów i liczące się centrum handlu zbożem pełnił znaczącą funkcję wśród kujawsko-dobrzyńskich miast. Jako miasto biskupów włocławskich w ramach niniejszego tomu AHP reprezentuje on własność kościelną. Już na wstępie podkreślenia wymaga zasadnicza kwestia – przedstawiany plan jest częściowo wyłącznie hipotetyczny, ponieważ lokalizacja niektórych elementów, zwłaszcza przedmieść i bram miejskich, znanych jedynie z przekazów pisemnych, nie mogła być w pełni precyzyjna.

Próba rekonstrukcji przestrzeni miasta Włocławka w drugiej połowie XVI w., ze względu na niedostatek materiałów archiwalnych, nie należy do zadań prostych. Brak zachowanych ksiąg radzieckich, ławniczych i wójtowskich – zawierających bezcenne informacje na temat organizacji i funkcjonowania miast – powoduje, że bazę źródłową stanowiły przede wszystkim inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego¹. Z interesującego nas okresu pochodzą trzy inwentarze, tj. z lat 1534, 1582 i 1598, wydane drukiem przez Bolesława Ulanowskiego i Leonida Żytkowicza². Możemy tam odnaleźć m.in. spis ulic, imienne wykazy głów rodzin ludności miejskiej czy liczbę domostw. Niemniej i w tym przypadku zachowany materiał nie jest kompletny, ponieważ w dokumencie z 1534 r. brakuje karty, na której znajdował się opis Włocławka.

Równie istotnym źródłem dla odtworzenia układu przestrzennego miasta w drugiej połowie XVI w. jest przywilej biskupa Stanisława Karnkowskiego z 1577 r. (zachowany w kopiariuszach biskupich), umieszczony w przekładzie z języka łacińskiego w pracy Maksymiliana Boruckiego. Celom porównawczym służy tekst rozporządzenia Komisji Dobrego Porządku, ustanowionej w 1787 r. przez biskupa Józefa Ignacego Rybińskiego w związku z koniecznością odbudowy i polepszenia porządku wewnętrznego Włocławka³. Egzemplarz kapitulny na początku XX w. opublikował z komentarzem Stanisław Chodyński, natomiast egzemplarz magistratu przechowywany jest obecnie w Archiwum Państwowym w Toruniu, Oddział we Włocławku⁴. Cenne, choć nieliczne informacje przynoszą także inwentarze realne dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku, opracowane i wydane w latach 1994–2002 przez Stanisława Librowskiego⁵.

Podstawowym źródłem kartograficznym do rekonstrukcji prezentowanego planu jest *Mappa geometryczna oznaczająca grunta miasta Włocławka w Województwie Kujawskim*, sporządzona na zlecenie

¹ Szerzej zob. M. Gruszczyńska, *Dzieje najstarszych dokumentów władz miejskich Włocławka*, „Zeszyty Naukowe WTN. Sekcja Historii Kultury Materialnej i Zbiorów Historycznych”, 1998, nr 1, s. 81–106; S. Krzewski, *Skrzynia przywilejów m. Włocławka*, „Życie Włocławka i Okolicy”, 1926, nr 2, s. 13–18; P. Czarnecki, *Przywileje m. Włocławka i inne dokumenty*, „Życie Włocławka i Okolicy”, 1930, nr 2, s. 12 oraz nr 3–4, s. 10–11.

² Inw. 1534, s. 4–6; Inw. 1582, s. 1–7; Inw. 1598, s. 1–3.

³ M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 299–304.

⁴ Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku, Akta miasta Włocławka z lat 1787–1944 [1961], sygn. 1, k. 1–153; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku w mieście Włocławku roku 1787 uczynione*, wyd. S. Chodyński, Włocławek 1913, s. V; zob. J. Hofman-Kupisz, *Włocławek w 1787 roku. Zabudowa miasta i struktura majątkowo-społeczna mieszkańców*, Włocławek 2001, s. 21–32.

⁵ W latach 1994–2002 ukazało się ogółem 7 tomów inwentarzy w ramach serii „Dokumenty samoistne”, ponadto 11 tomów w ramach serii „Dokumenty w kopiariuszach”. Po śmierci autora opublikowany został ostatni tom, 12, uzupełniony przez Witolda Kujawskiego (2015 r.).

Komisji Dobrego Porządku przez geometrę Marcina Sitza w 1787 r. (skala ok. 1:6500, wymiary 124 x 67 cm). Jest to najstarszy znany nam plan miasta, uznawany przez lata za zaginiony. Został on odnaleziony i obecnie przechowywany jest w AGAD⁶. Podczas prac posiłkowano się ponadto, wykorzystując w charakterze pomocniczym, *Kopię planu siedzib miasta obwodowego i narodowego Włocławka sytuowanego w Województwie Mazowieckim*, wykonaną przez Józefa Maliszewskiego w 1824 r. (skala ok. 1:1000, wymiary 142 x 102 cm)⁷. Reprodukcje obydwu jednostek archiwalnych były dotychczas dwukrotnie zamieszczane w publikacjach pracowników Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku oraz Pracowni Atlasu Historycznego Miast Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu⁸. Jeśli chodzi o materiał ikonograficzny, to poza rysunkiem zamku biskupiego i katedry autorstwa Abrahama Boota, datowanym na lata 1627–1628, i obrazem *Zwiastowanie Najświętszej Maryi Panny* Jakuba Charzyńskiego z 1629 r. nie dysponujemy żadnym innym wizerunkiem miejskiej zabudowy aż do początków XIX w.⁹

Wydawać się może, że tak późne plany nie przedstawiają większej wartości w badaniach nad XVI-wiecznym miastem. Po usunięciu przeobrażeń związanych z rozwojem przestrzennym Włocławka w kolejnych stuleciach okazuje się jednak, że średniowieczny układ przestrzenny nie uległ większym zmianom. Możliwość prześledzenia powyższych zmian zawdzięczamy w głównej mierze pokaźnej literaturze przedmiotu. Jak dotąd dzieje Włocławka doczekały się czterech opracowań monograficznych i rozlicznych artykułów o charakterze przyczynkarskim. Ich autorzy mierzyli się z takimi samymi ograniczeniami źródłowymi, skutkującymi stawianiem różnych hipotez. Ze względu na istotę niniejszego tekstu, największe znaczenie mają opracowania Romualdy Hankowskiej, poświęcone układowi przestrzennemu oraz zabudowie miasta od jego początków do 1918 r.¹⁰ Istotne dla badań są również prace Bogdana Zgłobickiego¹¹, Janusza Bieniaka¹² i Jana Pakulskiego¹³ oraz zespołu w składzie: Roman Czaja, Anna Marynowska, Tomasz Wąsik, który przygotował w ostatnim czasie komentarz do atlasu Włocławka w serii Atlas Historyczny Miast Polskich¹⁴. Fundamentalne w zakresie omawianej tematyki pozostają ustalenia Michała Morawskiego, mimo że część zbyt optymistycznych przypuszczeń autora, podobnie jak Adama Ginsberta, została po latach negatywnie zweryfikowana w trakcie badań archeologicznych¹⁵. Wyniki tych badań omówiono m.in. w publikacjach Jana Grześkowiaka¹⁶, Leszka Wojdy¹⁷ i Krystyny Nadolskiej¹⁸ oraz w nowszych pracach Krystiana Łuczaka i Alicji Drozd-Lipińskiej¹⁹.

⁶ AGAD, Zbiór Kartograficzny z lat 1579–1944, sygn. 48-11; zob. M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 29.

⁷ Plan znajduje się w wyżej cytowanym zbiorze, ujęty pod sygnaturą 356-41.

⁸ M. Cieślak, T. Wąsik, *Oblicza miasta Włocławka w kartografii i ikonografii na przestrzeni XIX i XX wieku. Katalog wystawy*, Włocławek 2007, s. 12–13; *Włocławek*, oprac. hist. R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, oprac. kartogr. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarzka, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 4), tabl. nr 5–6.

⁹ K. Kotula, *Wstęp*, [w:] *Włocławek. Widoki miasta do 1918 r. Katalog wystawy*, red. P. Bokota, P. Nowakowski, Włocławek 1997, s. 5–6; L. Potykanowicz-Suda, *Wisła w dokumencie archiwalnym. Katalog wystawy*, Gdańsk 2017, s. 110; W. Sowa, W. Rozynkowski, *Kościół św. Jadwigi Śląskiej w Nieszawie. Przewodnik, katalog zabytków*, Nieszawa 1999, s. 69.

¹⁰ R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1: *Od początków do 1918 roku*, red. J. Staszewski, Włocławek 1999, s. 200–216; też, *Rozwój przestrzenny Włocławka od połowy XV wieku do 1793 roku*, [w:] tamże, s. 316–355; też, *Rozwój układu przestrzennego Włocławka od 1793 do 1918 roku*, [w:] tamże, s. 488–548.

¹¹ B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, red. K. Grązawski, Włocławek–Brodnica 2007, s. 287–352.

¹² J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego – najstarsze lokacje miejskie*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 87–117.

¹³ J. Pakulski, *Władze Włocławka w świetle przywileju lokacyjnego z 1339 r.*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 91–96; tenże, *Władze i społeczność miejska w dobie polokacyjnej (XIV–XV w.)*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 118–138.

¹⁴ R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, *Włocławek. Historia i rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Włocławek*, s. 9–39.

¹⁵ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 27–52, 63–79; A. Ginsbert, *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968, s. 50–55.

¹⁶ J. Grześkowiak, *Wczesnośredniowieczny Włocławek w świetle badań archeologicznych z lat 1957–1961*, ZK, t. 1, 1963, s. 7–23.

¹⁷ L. Wojda, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku z lat 1976–1980*, ZK, t. 7, 1985, s. 179–200; tenże, *Zamek we Włocławku na tle średniowiecznego miasta*, [w:] *Stolica i region*, s. 123–135.

¹⁸ K. Nadolska, L. Wojda, *Średniowieczny ośrodek miejski we Włocławku w świetle najnowszych badań*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi”, t. 34, 1987, s. 193–206.

¹⁹ K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta we Włocławku w świetle najnowszych badań archeologicznych*, „Rocznik Muzealny”, t. 15, 2014, s. 79–120.

Pod względem geograficznym Włocławek leży w Kotlinie Płockiej, stanowiącej część Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej. Zajmowany przez miasto teren wznosi się na wysokość 58–59 m n.p.m., łagodnie opadając w stronę Wisły (terasa na przeciwległym brzegu sięga już znacznie wyżej, do ok. 90 m), która wraz z uchodzącą do niej rzeką Zgłowiączką przez stulecia determinowała kierunek rozwoju przestrzennego Włocławka²⁰. Obie rzeki osłaniały ówczesny ośrodek od strony północnej i zachodniej, tak jak od południa i wschodu chronił go obszar dawnych bagien zwany Królewiec. Trudne do uchwycenia i uwzględnienia pozostają niestety pomniejsze ciekłe wodne, niegdyś liczne, poprzerywane bądź zanikłe w czasach nowożytnych. Na planie z 1787 r. widoczne są jeszcze: staw Sadzawka z rowami zasilającymi, przekop zwany Młynówką oraz rów „cierniowy”. Miasto było otoczone z trzech stron lasem. Podobnie jak na całym terenie Kotliny Płockiej, przeważały tu bory mieszane i suche bory sosnowe (na glebach piaszczystych) oraz w mniejszym stopniu łągi wierzbowo-topolowe, olszowe i olsy (w wilgotnych, często zabagnionych obniżeniach terenu). Zmiana struktury drzewostanu następowowała prawdopodobnie od XVIII w. w związku z pracami melioracyjnymi. Wielogatunkowe lasy liściaste i mieszane zaczęto zastępować monokulturą sosny, a naturalne siedliska roślinne na glebach organicznych zamienione zostały na trwałe użytki zielone²¹.

Początki Włocławka związane są z powstaniem w widłach rzek Wisły i Zgłowiączki osady otwartej, datowanej na przełom IX i X w., przekształconej z biegiem lat w gród książęcy. W państwie Bolesława Chrobrego gród ten należał do najważniejszych ośrodków militarnych i administracyjnych, o czym świadczy kronika Galla Anonima, wymieniająca Włocławek obok Gniezna, Poznania i Gieczu²². Funkcjonująca tu w XII w. siedziba kasztelanii, port, mennica oraz komora celna znacząco wpłynęły na jego rozwój. Nie bez znaczenia było też utworzenie biskupstwa włocławskiego w 1123/1124 r. i wzniesienie na podgrodzium pierwszej romańskiej katedry. Swoista dwuwładza szybko zaczęła się przekładać na układ przestrzenny, stąd w połowie XIII w. istniały we Włocławku już dwa porównywalne ośrodki o charakterze wczesnomiejskim, tj. miasto katedralne (*civitas cathedralis*) pod jurysdykcją biskupa oraz miasto „niemieckie” (*civitas theutonicalis*) pod władzą księcia²³. Na podstawie dokumentu sieradzkiego Kazimierza I Konradowicza z 1250 r. możemy wnioskować, że miasto katedralne umacniało się nad Wisłą, na terenie dawnego podgrodzia. Wspominana w nim osada targowa nad Zgłowiączką utożsamiana jest natomiast z późniejszym miastem „niemieckim”, założonym na jej miejscu w celu wzmocnienia władzy książęcej. Ośrodek ten został przekazany przez Kazimierza biskupowi już w 1255 r. dokumentem wystawionym w Kramsku²⁴. Czas między akcją prawną obydwu dokumentów, a więc 6 X 1250 i 8 V 1255 r., uznaje się za przybliżoną datę pierwszej lokacji Włocławka (na prawie magdeburskim). Rywalizację o zwierzchność nad rozwijającym się ośrodkiem zakończyła ostatecznie rozbiórka grodu, przeniesienie kasztelanii do Brześcia Kujawskiego i zawarta w 1266 r. ugoda Kazimierza Konradowicza z biskupem Wolimirem. Przekazanie na jej mocy reszty książęcych gruntów w pobliżu katedry spowodowało, że Włocławek stał się od tego momentu miastem biskupim. Nazwa miasta wzmiankowana jest po raz pierwszy w źródłach z XII w. w następujących formach: Władisław (Gall Anonim), Włodisław (falsyfikat mogileński) oraz Vladizław (bulla gnieźnieńska)²⁵.

²⁰ J. Kondracki, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994, s. 81–83.

²¹ A. Bartzak, *Wieloletnia zmienność odpływu rzeczny z dorzecza Zgłowiączki*, Warszawa 2007, s. 57–58.

²² Należy zaznaczyć, że brak jest zgodnej opinii badaczy na temat nie tylko roli i pozycji włocławskiego grodu, ale również jego lokalizacji na lewobrzeżu; szerzej zob. K. Jażdżewski, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 4, 1956, s. 110, 134–137; K. Żurowski, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku w 1957 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 12, 1961, s. 49–58; J. Grześkowiak, *Wczesnośredniowieczny Włocławek*, s. 9–17, 23–24; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przed-rozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 42; J. Powierski, *Miejsce Włocławka w strukturze administracyjno-terytorialnej monarchii wczesnopiastowskiej*, [w:] *Stolica i region*, s. 69–89; R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 204; A. Andrzejewska, *Grodzisko w Zarzeczewie*, „Wieś Kujawsko-Pomorska”, 2008, nr 88, s. 21–22; W. Chudziak, *Osadnictwo grodowe na Kujawach i ziemi chełmińskiej w okresie wczesnego średniowiecza w świetle tradycji miejsca centralnego*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 24, 2016, s. 50, 53.

²³ J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego*, s. 115–117.

²⁴ A. Kosecki, *Lokacje miejskie księcia Kazimierza Konradowicza na Kujawach*, [w:] *Książę Kazimierz Konradowicz i Kujawy jego czasów*, red. D. Karczewski, Kraków 2017, s. 179–181; B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 289–292, 341; J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego*, s. 101.

²⁵ R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, *Włocławek. Historia i rozwój przestrzenny miasta*, s. 9–10.

Przejęcie przez biskupów włocławskich obszaru całego miasta nie wpłynęło na ukształtowanie ani zagospodarowanie przestrzeni. Podział na dotychczasową osadę przykatedralną oraz miasto lokacyjne funkcjonował aż do niszczycielskiego najazdu wojsk zakonu krzyżackiego w 1329 r., w trakcie którego doszczętnie spalono katedrę i wymordowano część mieszkańców²⁶. W literaturze przedmiotu przyjmuje się powszechnie, że Włocławek został szybko zdobyty, ponieważ nie zrealizowano planów budowy kamiennych lub ceglanych murów obronnych, na co zezwalała ugoda z 1266 r. Skala zniszczeń wymusiła sprowadzenie nowych osadników, dlatego 8 IX 1339 r. biskup Maciej z Gołańczy zawarł z wójtami Mikołajem i Burchardem umowę, zwaną też aktem drugiej lokacji, nadającą miastu prawo chełmińskie. Dokument określał ramy ustrojowe miasta, świadczenia oraz relacje między mieszczanami a właścicielem²⁷. Zasadnicze zmiany zaszły także w układzie przestrzennym zrujnowanego Włocławka. Bezwzględnie, w 1340 r. rozpoczęto prace budowlane nad nową katedrą, przeniesioną z placu nad Wisłą na wzgórze, które wcześniej zajmowało miasto lokacyjne. Miejsce dawnego grodu przy ujściu Zgłowiączki zostało przeznaczone pod budowę zamku biskupiego, a samo miasto translokowano nad Wisłę, na wschód od zniszczonej katedry romańskiej, silnie wiążąc jego strukturę z rzeką²⁸. Zaplanowane w owym czasie założenia urbanistyczne przetrwały w podstawowym zarysie i są widoczne do dziś.

* * *

Przechodząc do opisu XVI-wiecznego Włocławka, należy podkreślić, że był to dla miasta niewątpliwie wiek rozwoju gospodarczego oraz względnej stabilizacji społecznej. Wprawdzie pomyślną koniunkturę zakłócały liczne pożary i epidemie (lata: 1511, 1515–1516, 1541, 1550, 1552, 1555, 1567–1569, 1572, 1579, 1581, 1585), niemniej nie było w omawianym okresie wydarzeń tak mocno naznaczających jego historię, jak w stuleciach XV i XVII: najazd krzyżacki z 1431 r., epidemia w 1483 r., w wyniku której śmierć poniosło dwie trzecie mieszkańców, wielki pożar z 1620 r., zaraza z lat 1625–1626, kiedy z miasta wyjechała nawet kapituła, skarbiec katedralny ukryto, a wieś służącą za schronienie odgradzono wykopanym rowem, czy wreszcie zniszczenie przez Szwedów odbudowującego się miasta w 1657 r.²⁹ Szczególnie to ostatnie wydarzenie spowodowało, że do obecnych czasów – poza nielicznymi budynkami sakralnymi – nie dochowały się materialne ślady zabudowy minionych epok.

Włocławek lokowano na 42 włóckach chełmińskich, obok których biskup nadał miastu 12 włók pastwisk przy cegielni nad Zgłowiączką (inna lokalizacja, sugerowana przez Michała Morawskiego – tereny rozciągające się szerokim pasem od wsi Kapitułka do jeziora Grzywno – nie jest możliwa ze względu na występujące wówczas lasy i bagno zwane Królewiec), ponadto 7 włók uposażenia urzędu wójtowskiego (6 na przedmieściu Papieżka, 1 w Korabnikach na tzw. Olędrach Zazameckich)³⁰. Zgodnie z obliczeniami Bogdana Zgłobickiego, powyższy obszar to w przybliżeniu łącznie 1025 ha, z czego rozmiar strefy zabudowy miejskiej wynosił 6,7 ha, a więc 0,6% powierzchni całego terytorium³¹. Schemat układu lokacyjnego, potwierdzony badaniami archeologicznymi, przedstawiał regularne założenie w kształcie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 300 x 250 m. Zachodni bok przebiegał ulicą obecnie Matebudy, wschodni sięgał maksymalnie do okolic nadwiślańskiej uliczki Rybackiej, natomiast granicę południową wyznaczały działki przy ulicach Tumskiej i Łęgskiej³². Dwa wieki później granica wschodnia przesunęła się nieznacznie, sięgając ulic Koniec i Kowalskiej. Po stronie zachodniej sytuacja wyglądała podobnie, dlatego warto w tym miejscu ponownie przytoczyć ustalone przez Zgłobickiego przyczyny, dla których ośrodek nie rozrastał się ku zachodowi. Ulicą Matebudy

²⁶ J. Bieniak, *List kanclerza kujawskiego do rady Starego Miasta Torunia ze stycznia 1331 r.*, ZK-D, seria A: *Historia*, 1978, s. 103–106; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 201–202.

²⁷ J. Pakulski, *Władze i społeczność miejska*, s. 118–126; Guldon, *Lokacje*, s. 38–40; J. Pakulski, *Władze Włocławka*, s. 94.

²⁸ L. Wojda, *Zamek we Włocławku*, s. 125; R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, *Włocławek. Historia i rozwój przestrzenny miasta*, s. 12; B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 288.

²⁹ S. Chodyński, *Zbiór wiadomości dziejów medycyny dotyczących / Analecta medico-historica. Z akt kapituły włocławskiej*, Włocławek 1912, s. 46–50, 55–57; P. Bokota, *Podstawy gospodarcze i struktura zawodowa miasta (połowa XIV – początek XVI w.)*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 192–193; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 389, 391–392.

³⁰ J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego*, s. 88–89, 93; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 16, 27, 87, 177; J. Pakulski, *Władze Włocławka*, s. 94; tenże, *Władze i społeczność miejska*, s. 125.

³¹ B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 315.

³² L. Wojda, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku*, s. 181–183, 185, 187; R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 210–211; K. Nadolska, L. Wojda, *Średniowieczny ośrodek miejski we Włocławku*, s. 196, 199, 202.

przebiegała prawdopodobnie pierwotna granica pomiędzy dwiema częściami miasta, oddzielająca terytoria kościelne i gminy miejskiej³³. Podział widoczny jest jeszcze na planie z 1787 r., gdzie terytorium kościelne w porównaniu do części miejskiej jest przedstawione mniej precyzyjnie. Żaden obszar w jego obrębie nie został nazwany, a były tu co najmniej trzy ulice o metryce średniowiecznej: Bednarska, Gdańska i Jurska (znana z planu z 1824 r.). Pobieźnie oddano również kwartały zajęte przez domy duchowieństwa katedralnego, które w XVI w. bezsprzecznie dochodziły do Zgłowiączki, czego dowodzi nadanie biskupa Mikołaja Dzierzgowskiego z 1544 r. „placu i domu przy Zgłowiączce we Włocławku kanonikowi Feliksowi Relskiemu”³⁴.

Miasto lokacyjne zaczęło w naturalny sposób rozwijać się w kierunku południowym. W 1517 r. dokumenty odnotowują istnienie ulicy Cyganka/Czigany – wytyczonej wzdłuż działki zajmowanej przez kościół św. Witalisa, usytuowanej jeszcze poza granicami miasta (*extra civitatem*)³⁵. Przymuszczalnie w połowie stulecia rejon ten intensywnie zabudowywano, głównie domami kanoników i wikariuszy, którzy w 1578 r. posiadali tu 20 nieruchomości, a w 1587 r. – 23³⁶. Przekazy źródłowe podają m.in., że kapituła włocławska w trakcie stawiania piekarni (1559–1561) pozwoliła wypalić cegłę na nowy budynek dla szkoły katedralnej, przeniesionej w czasach biskupa Stanisława Karnkowskiego na Cygankę „do domu z obszernym placem”³⁷. Gdzieś w pobliżu, w starym domu szpitalnym o nieznanym wezwaniu, mieściła się ponadto pierwsza siedziba erygowanego w 1569 r. seminarium duchownego³⁸. Co istotne, Cyganka nie tylko połączyła dwa trakty komunikacyjne, miała także wąskie połączenie z rynkiem poprzez ulicę Wójtowską, wykształconą zapewne z tzw. miedzucha (wewnętrznego przejścia granicą działek). Wójtowska, wymieniona w przywileju z 1591 r., została scharakteryzowana jako „stara”³⁹.

Główną część XVI-wiecznego Włocławka stanowił rynek na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach ok. 75 x 75 m, wytyczony centralnie w stosunku do przeciwległych granic miasta. Z narożników rynku rozchodziło się dawniej sześć ulic. Ku Wiśle i kościołowi parafialnemu prowadziły dwie krótkie uliczki: Świętojańska (obecnie zapisywana w formie św. Jana) oraz Szeroka (obecnie Maślana), z zamkiem biskupim łączyła rynek ulica Zamcza, z katedrą – przelotowa ulica Tumska. Pewne znaczenie miała też równoległa do rzeki ulica Szpichlerna. Całość tworzyła typowe dla średniowiecza założenie placu centralnego, wyróżniające się sposobem połączenia ulic, ich drobną szachownicą i pewnym oddaleniem kościoła parafialnego. Na przełomie XV i XVI w. powstała ulica Wójtowska, co rozpoczęło proces otwierania rynku na południe, zmieniając tym samym organizację przestrzeni miasta. Wójtowska aż do XVIII w. nie łączyła się jednak z żadną drogą o znaczeniu pozalokalnym, a dopiero w XIX w. dała początek najważniejszej arterii Włocławka, czyli ulicy Nowej/3 Maja. Razem z 19 (przymuszczalnymi) parcelami przyrynkowymi plac zajmował początkowo aż 34% powierzchni miasta. Głębokość poszczególnych parceli mogła sięgać nawet 60–80 m, co w zasadzie potwierdzają rozmiary przyrynkowych bloków wschodniego i zachodniego, gdzie do dzisiaj zachowane są ulice zamykające, tzw. zatylne (Browarna oraz Wiślana)⁴⁰. Przy krańcach miasta uformowały się natomiast strefy luźnej zabudowy, czyli tzw. budy, dzielone na parcele z biegiem lat, wraz ze wzrostem liczby mieszkańców⁴¹.

Włocławek nie miał murów obronnych ani w średniowieczu, ani w epoce nowożytnej⁴². Postawionego w latach 60. ubiegłego stulecia przypuszczenia Adama Ginsberta o ich istnieniu – w tym rekonstrukcji przebiegu – nie potwierdziły badania archeologiczne ani pobieżne badania terenowe z lat 1979–1985, kiedy słusznie uznano za niemożliwe, aby ślady murów miejskich nie pozostały chociażby

³³ B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 294, 296–298, 316–318.

³⁴ S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II, Dokumenty w kopia-riuszach*, t. 3: *Kopiarz i częściowo formularz wikariuszy gen. i oficjalów włocławskich przeważnie z drugiej ćwierci XVI wieku*, Włocławek 2000, s. 54, dok. 208.

³⁵ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37.

³⁶ Tamże, s. 40.

³⁷ S. Chodyński, *Szkoła Katedralna Włocławska. Szkic historyczny na podstawie akt kapitulnych skreślony*, Włocławek 1900, s. 12–13.

³⁸ Tenże, *Seminarium włocławskie. Szkic historyczny na podstawie akt i dokumentów miejscowych*, Włocławek 1904, s. 239.

³⁹ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 16.

⁴⁰ B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 326, 334–335.

⁴¹ Tamże, s. 329–330. Szerzej o dysproporcjach i podziałach działek zob. tamże, s. 333.

⁴² L. Wojda, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku*, s. 185–187; R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 211–213; zob. A. Ginsbert, *Włocławek*, s. 52; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 63–64.

szczątkowo w murach obwodowych piwnic domów Starego Miasta⁴³. Mimo to ponad wszelką wątpliwość przy głównych traktach drożnych zlokalizowane były bramy miejskie. Dwie u wylotów ulic Tumskiej i Łęgskiej, trzecia – wzmiankowana w 1582 r. – Kowalska, najpewniej za skrzyżowaniem ulic Cyganki i Kowalskiej⁴⁴. Służyły one kontroli ruchu ponadlokalnego oraz pobieraniu myta od przyjeżdżających na targi i jarmarki, tj. celom reprezentacyjno-fiskalnym. Ponieważ obszar zabudowy nie wyznaczały obwarowania, mające nie tylko charakter obronny, ale i symboliczny, bo oddzielający dwie rzeczywistości prawne, substytutu murów we Włocławku należałoby szukać w alternatywnych konstrukcjach. Na planie z 1787 r. wciąż jest widoczny rów na tyłach ulicy Tumskiej, choć nie ma pewności, czy możemy go traktować jako pozostałość po średniowiecznej granicy. W XVI w. zasilął on wodociąg rozprowadzający drewnianymi rurami wodę na poszczególne ulice, przekazany społeczności samorządowej w 1577 r. na mocy przywileju biskupa Karnkowskiego. Ten sam przywilej, poprzez włączenie do Włocławka przedmieścia Nowe Miasto, wyznaczył południowe granice miasta do końca interesującego nas okresu⁴⁵.

Budulcem dominującym we Włocławku było drewno, pozyskiwane z lasów otaczających miasto. Zdecydowaną większość świeckiej zabudowy wznoszono w konstrukcji szkieletowej. Jeżeli wprowadzano konstrukcję zrębową, to w partiach parteru; niestety mieszczkańskie „kamienice” z tego okresu nie przetrwały do naszych czasów⁴⁶. Biorąc pod uwagę długość parceli przyrynkowych, rozplanowanie ich przestrzeni nie mogło odbiegać od wzorców obowiązujących w innych ośrodkach. W części frontowej działki stał budynek, za nim mieściła się strefa gospodarczo-warsztatowa, a dalej stodoły i ogrody. Łatwy dostęp do wód gruntowych pozwalał na wyposażenie podwórzy w studnie. Drewno wykorzystywano powszechnie w konstrukcji włocławskich ulic (na belkach układano warstwy faszyny, umacniane pionowo bitymi palikami), brukowanych i naprawianych ze środków obywateli⁴⁷. Przykładowo, w 1597 r. rada sprowadziła dziesięcioma łodziami kamienie na bruk, kompensując biskupowi złamany zakaz otwierania po zachodzie słońca karczm z muzyką i wyszynkiem⁴⁸. Natomiast pojawiające się w literaturze twierdzenie, jakoby nie budowano we Włocławku w szerszym zakresie murowanych domów jest stanowczo zbyt daleko idące. Źródłowo dowiedziona jest działalność strzechy budowlanej związanej z muratorem Kokoszką (z oczywistych względów znamy jedynie prace wykonane w istniejących obiektach sakralnych), w mieście funkcjonowały też dwie cegielnie – biskupia oraz miejska⁴⁹. Ponadto fakt, że szczątkowe źródła wyliczają w 1583 r. zaledwie jednego murarza, a w 1598 r. dwóch nie poświadczą przywołanej wyżej tezy, tym bardziej że cieśli czy traczy inwentarze nie wymieniają wcale⁵⁰.

Najstarszy ślad włocławskiego domu murowanego pochodzi z drugiej połowy XVI w. i jest nim kamienica we wschodniej pierzei Starego Rynku pod obecnym numerem 14, zaadaptowana wraz z sąsiadującym budynkiem na potrzeby Muzeum Historii Włocławka. Kamienice wyróżniają obecnie fasady zwieńczone szczytami typowymi dla okresu baroku, niemniej w trakcie przeprowadzonych prac konserwatorsko-remontowych w elewacji frontowej pierwszej z nich pozostawiono wyeksponowany fragment ceglano-murawego wątku gotyckim⁵¹. Innych relikwów świeckiej architektury XVI stulecia do dziś nie odnaleziono, w związku z czym najważniejsze obiekty użytkowane przez społeczność miejską można wymienić wyłącznie na podstawie skromnych przekazów (bez szczegółowej lokalizacji). W centrum rynku stał ratusz, o którym wiemy tylko tyle, że w latach zaboru pruskiego (1793–1806) był już w zupełnej ruinie i „dla starości opustoszał”⁵². Znajdowały się przy nim jatki rzeźników,

⁴³ R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 212.

⁴⁴ Inw. 1582, s. 3; B. Zglobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 317, 319.

⁴⁵ M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 300; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II. Dokumenty w kopiających*, t. 9: *Kopiarz gospodarczy z przełomu XVI–XVII wieku*, Włocławek 2001, s. 52, dok. 132.

⁴⁶ L. Wojda, *Zamek we Włocławku*, s. 128; K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta*, s. 96.

⁴⁷ L. Wojda, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku*, s. 181.

⁴⁸ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 79.

⁴⁹ *Włocławek i okolice*, red. i oprac. W. Puget, M. Paździor, T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1988 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: Województwo bydgoskie, z. 18), s. 10, 17–18, 62, 76.

⁵⁰ Inw. 1598, s. 3; R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 317; P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze we Włocławku w okresie przedrozbiorowym (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 290.

⁵¹ R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 352.

⁵² M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 48.

kramy sukienne, szewskie, chlebowe i od 1577 r. rybackie, szynk, a część targowa rynku skupiała się w jego południowym fragmencie⁵³. W 1569 r. odnotowano nowy gmach szpitalny pw. św. Witalisa, dwie łaźnie (druga powstała kosztem kapituły w 1544 r.) oraz dwie apteki miejskie⁵⁴. Istotny element krajobrazu Włocławka stanowiły również nadwiślańskie kilkukondygnacyjne spichlerze, których w 1598 r. było 27, z czego 12 murowanych⁵⁵.

W kościelnej części miasta, na tle domostw kanoników i wikariuszy, dominował zamek biskupi, ufundowany przez biskupów Macieja i Zbyluta z Gołańczy, przebudowywany w XVI w. przez biskupów Stanisława Karnkowskiego oraz Hieronima Rozdrażewskiego⁵⁶. Założenie zamkowe, przekształcone w bezpieczną i wygodną rezydencję, otoczone murem obwodowym, obejmowało dwie kamienice mieszkalne, budynek czeladny, browar, piekarnię, stajnię, wieżę zwieńczoną hełmem w narożu południowo-wschodnim oraz wieżę bramną od strony południowej. Poza obrębem murów, na lewym brzegu Zgłowiączki, znajdowały się pozostałe zabudowania gospodarcze, w tym spichrz i mieluch. Do zamku prowadził most na filarach kamiennych, a od strony południowej i wschodniej otaczała go fosa o głębokości 5 m⁵⁷. Relikty obiektu wkomponowane są współcześnie w mury pałacu biskupiego⁵⁸.

Najważniejszym obiektem sakralnym była i pozostaje gotycka katedra Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Przeniesiona na wzgórze w czasach biskupa Macieja z Gołańczy, zajęła jeden z kwartałów starego miasta lokacyjnego. Wprawdzie konsekracja świątyni nastąpiła w 1411 r., lecz jej budowa i rozbudowa trwała jeszcze przez następne stulecia. Na XVI w. przypadło: wznoszenie kaplicy Panny Maryi (rozpoczęte w 1503 r.), przykrycie dachem wieży północnej i południowej (do 1526 r.), postawienie zakrystii od strony północnej (1516 r.), a także kaplicy św. Marcina oraz kapitułarza przy południowej wieży (1527 r.) i kaplicy Cibavit (1541 r.), rozbudowa w połowie stulecia południowej zakrystii⁵⁹. Z dziejami katedry związany jest ściśle pobliski kościół św. Witalisa, pełniący zastępczo jej funkcję po najeździe krzyżackim. Data 1330 (ufundowanie) wcale nie musi odnosić się do jego wzniesienia, jak się niekiedy przyjmuje, ale raczej do odbudowy wcześniej istniejącego i zburzonego kościoła, sięgającego swoimi korzeniami lat sprzed najazdu⁶⁰. Powszechnie nazywany szpitalnym, od znajdującego się w pobliżu szpitala św. Witalisa i przytułku dla ubogich, w XVI w. został gruntownie odnowiony (w 1535 r. wykonano murowane sklepienia), a w 1569 r. oddany także na użytek alumnów seminarium duchownego⁶¹.

Najważniejszą świątynią nowego miasta lokacyjnego był kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela, usytuowany nad Wisłą za północną pierzeją rynku. Jego konsekracja nastąpiła dopiero w 1538 r., wieńcząc bardzo długi okres budowy. I w tym przypadku nie oznaczało to końca prac, w 1565 r. od strony północnej wzniesiono przy nim jeszcze kaplicę Jedenastu Tysięcy Dziewic, a w 1580 r. od strony zachodniej dobudowano wieżę⁶². Wcześniejsza lokalizacja kościoła nie jest znana, wymieniony w falsyfikacie mogileńskim istniał na pewno już w XII w., w nowym miejscu stanął około połowy XV w. Pewną wskazówką dotyczącą tej pierwotnej lokalizacji może być fragment muru ceglanego odsłonięty w 2012 r., na wysokości prezbiterium⁶³. Przy okazji warto dodać, że w zagłębieniu posadzki

⁵³ M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 300–301; L. Wojda, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku*, s. 182.

⁵⁴ W. Kujawski, *Włocławek w czasach nowożytnych i jego dzieje kościelne*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 241–242; P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze*, s. 289.

⁵⁵ Inw. 1598, s. 2–3; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 123.

⁵⁶ L. Wojda, *Zamek we Włocławku*, s. 129; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 43.

⁵⁷ MHDW 13, s. 3–9; Inw. XVII, s. 82–85; L. Wojda, *Zamek we Włocławku*, s. 131–132; R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 345; L. Potykanowicz-Suda, *Wisła w dokumencie archiwalnym*, s. 110.

⁵⁸ L. Wojda, *Zamek we Włocławku*, s. 131–134.

⁵⁹ R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 319, 322; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 204, 211, 214, 226.

⁶⁰ J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego*, s. 110, 116; B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 310.

⁶¹ R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 216; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 277, 279; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II. Dokumenty w kopiarzach*, t. 6: *Kopiarz ogólny, wykonany w trzecim ćwierćwieczu XVI wieku*, Włocławek 2001, s. 116, dok. 393; tenże, *Włocławskie Seminarium Duchowne na przestrzeni czterech stuleci*, ABMK, t. 20, 1970, s. 203.

⁶² R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 337; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 257

⁶³ K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta*, s. 111; zob. B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 311, 339; L. Wojda, *W kwestii wcześniejszych założeń kościoła św. Jana we Włocławku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, t. 3, 1983, s. 135–144.

kościół farny wyraźnie widać – przy porównaniu z poziomem bulwaru – jak tereny brzegu Wisły stopniowo się podnosiły. Konieczność regulacji nabrzeża i zabezpieczenia budynków przed wylewami rzeki dostrzegano już Komisja Dobrego Porządku, przypominając o obowiązku „bicia główki”, tzn. tamowania brzegów za pomocą faszyn (prac tych zaniechano zapewne w okresie stagnacji Włocławka na początku XVIII w., lecz z powodu braku źródeł nie można tego zjawiska uchwycić). Teren ostatecznie podniesiono w związku z ukończeniem budowy pierwszych bulwarów (1844–1846). Odwrotna sytuacja dotyczy tymczasem wzgórza katedralnego⁶⁴. Dawniej było ono znacznie wyższe, z upływem czasu zostało zniwelowane⁶⁵.

W XVI w. istniał jeszcze kościół św. Stanisława, wzniesiony w „pruski mur” i konsekrowany w 1474 r. Położony na miejscu pierwszej romańskiej katedry (rejon obecnych ulic Gdańskiej, Bednarskiej i Zamczej), po kilkudziesięciu latach zniszczony prawdopodobnie przez pożar, w 1524 r. został odbudowany i ponownie poświęcony⁶⁶. Przy świątyni znajdowały się zabudowania długo zajmowane przez psalterzystów katedralnych. Dzieje kościoła zamknęły niechybnie 1818 r. (rozbiórka), gdyby nie interesujące odkrycie z początków XX w., kiedy w trakcie budowy kamienicy Edwarda Brecha natrafiano na przesklepione piwnice z granitowych ciosów⁶⁷. Znaleźisko, potwierdzone późniejszymi badaniami archeologicznymi, pozwoliło dość dokładnie ustalić lokalizację obydwu budowli.

Nieodłącznym elementem obiektów sakralnych są cmentarze. Miejsca pochówku zmarłych mieszkańców istniały przy wszystkich włocławskich kościołach, również przy katedrze, przy czym nie mamy wskazówek umożliwiających precyzyjne wytyczenie ich zasięgu⁶⁸.

Włocławek rozwijał się gospodarczo w XVI w. Wydarzeniem, które zdynamizowało i ożywiło go jako ośrodek handlowy, było ustanowienie w mieście w 1520 r. siedziby komory cła wodnego⁶⁹. Od tej pory musiały się tu zatrzymywać wszystkie statki płynące z towarami. Powodowało to wzmożony ruch rejestrowany przez komorę, w latach 60. i 70. było to ponad 1300 statków rocznie (i to tylko w dół rzeki)⁷⁰. Ośrodek wiązało z Wisłą, jego naturalną północną granicą, sześć ulic i nadbrzeże długości ponad pół kilometra. Powszednim elementem krajobrazu stali się liczni kupcy zbożowi, handlująca szlachta, obsługa portowa czy robotnicy spichlerzy. Mieszkańcy specjalizowali się także w splawie i usługach szkutniczych⁷¹. Poszerzenie kontaktów miasta siłą rzeczy przyspieszyło rozwój instytucji miejskich. Wyraźnie widać to na przykładzie rzemiosła. Utworzone w 1452 r. bractwo szewców przez dziesiątki lat stanowiło jedyny cech, w XVI stuleciu zaś zawiązano aż cztery nowe cechy rzemieślnicze: w 1542 r. – krawiecki, w 1544 r. – piekarski, w 1577 r. – rybacki, a po 1581 r. – kuśnierski. System korporacji zawodowych w mieście wyglądał nader skromnie, lecz należy pamiętać, że większość usług specjalistów skupiała się poza nim, od 1619 r. częściowo we wspólnym cechu szynkownym⁷². Znane są ponadto przywileje informujące o wznowieniu działalności organizacji, bez podania konkretnych danych dotyczących ich wcześniejszego założenia (np. cech piwowarski i garncarski)⁷³. Włocławek zatracił w XVI w. swój rolniczy charakter, mieszczanie trudnili się nim już jedynie dodatkowo (w 1582 r. 45 osób związanych było z pracami rolniczymi), a coraz ważniejszą rolę zaczęło odgrywać piwowarstwo, olejarstwo i młynarstwo. Z powodu istnienia browarów wójtowskiego i zamkowego, a także obecności wielu piwowarów (w 1582 r. wykazano łącznie osiem browarów mieszczkańskich) poeta Sebastian Klonowicz scharakteryzował miasto w końcu wieku jako „księżmi, cłem i piwem sławne”⁷⁴.

⁶⁴ R. Hankowska, *Rozwój układu przestrzennego Włocławka*, s. 495, 509; K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta*, s. 108; S. Narębski, *Katedra biskupa Michała Godziemby i jej ślady*, „Życie Włocławka i Okolicy”, 1927, nr 5, s. 1; Z. Arentowicz, *Z dawnego Włocławka*, Włocławek 1928, s. 107; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 106–107.

⁶⁵ S. Narębski, *Katedra*, s. 1.

⁶⁶ S. Librowski, *Inwentarz realny*, t. 9, s. 28, dok. 50; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 288–289; W. Kujawski, *Włocławek w czasach nowożytnych*, s. 237–238; A. Ginsbert, *Włocławek*, s. 54; S. Narębski, *Katedra*, s. 1–3.

⁶⁷ K. Jażdżewski, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo*, s. 111–112; K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta*, s. 90–98; R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 207.

⁶⁸ K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta*, s. 98.

⁶⁹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 414.

⁷⁰ *Przedmowa*, [w:] *Regestra thelonei aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915, s. XL–XLI.

⁷¹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 402; M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 301.

⁷² P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze*, s. 286–287.

⁷³ Tamże, s. 292, 298.

⁷⁴ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 103; P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze*, s. 295; S. Kunikowski, *Życie gospodarze Włocławka w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 266–284.

Nie ma dostatecznych podstaw do obliczenia dokładnej liczby domów ani ich mieszkańców. Podstawowym źródłem do tego zagadnienia są wykazy czynszów płaconych przez mieszczan biskupowi, nieujmujące jednak całych grup: duchownych, dworu biskupa, służby pomocniczej, dzierżawców, obywateli zwolnionych z opłat itp. Szacuje się, że rzeczone liczby wyglądały następująco: 1534 r. – 144 domy i 879 mieszkańców, 1582 r. – 217 domów, 1598 r. – 255 domów i 1785 mieszkańców⁷⁵.

Największy problem przy rekonstrukcji planu Włocławka w drugiej połowie XVI w. stwarzają jego przedmieścia (Kokoszka, Nowe Miasto, Papieżka i Strycharskie), szerzej nieudokumentowane, wobec czego wyznaczony obszar ich zabudowy musiał zostać nakreślony orientacyjnie. Jak wspomniano, ośrodek lokacyjny rozwijał się w kierunku południowym. Brak źródeł nie pozwala uchwycić początków rozrostu i urbanizacji przedmieścia Nowe Miasto, niemniej w 1534 r. przy ulicy Piekarskiej (*platea Pistorum*) odnotowano 26 domów, co sugeruje, że obszar zaczęto zasiedlać najpóźniej w początkach stulecia⁷⁶. Jego ciągły rozwój potwierdzają pośrednio dane za 1582 r., kiedy przy ulicy Piekarskiej stało już 40 domostw, a wpływ na to musiało mieć niewątpliwie korzystne usytuowanie, tj. bliskość miasta i dwóch głównych traktów komunikacyjnych – Kowalskiego i Brzeskiego⁷⁷ po obu stronach przedmieścia. Zamykała je biegnąca ukośnie ulica Zapiecek, obecnie dużo krótsza, łącząca obydwie trakty jeszcze na planie z 1787 r. (wówczas ulice Kowalską i Brzesko-Kowalską/Brzeską). Zmianę przyniosły dopiero prace regulacyjne w XIX w., kiedy wschodni odcinek ulicy Zapiecek nazwano ulicą Żabią. Sama ulica Żabia istniała na planie z 1787 r. tylko od strony ulicy Brzeskiej, dochodząc do stawu Sadzawka, a połączona kilkadziesiąt lat później z „nowym” fragmentem utworzyła prosty odcinek drogi. Sądzimy, że w XVI w. teren ten, między krańcami dwóch ośrodków (ulice Cyganka i Zapiecek), nie był zamieszkały. Biegły tędy granice gruntowe, a zgodnie z przekazem źródłowym przy stawie na pewno funkcjonowały ogrody⁷⁸. Otwartym pozostaje tylko pytanie, jaką powierzchnię zajmowały. Pierwszą przesłanką, która potwierdzałaby brak zabudowań na tym obszarze, może być łatwość zagospodarowania tego terenu w XIX w. Nadal prawie puste place od strony ulicy Brzeskiej przeznaczono dla osadnictwa żydowskiego (dobrze widocznego na planie z 1824 r.), a na miejscu zmniejszonej Sadzawki pobudowano w 1851 r. gmach biura naczelnika powiatu. Staw zasypano ostatecznie w 1861 r.⁷⁹ Drugą przesłanką może być przedmieście Strycharskie, wzmiankowane po raz pierwszy w 1564 r. przy trakcie kowalskim, rozrastające się wraz z rozwojem gospodarczym Włocławka⁸⁰. Był to, jak się wydaje, jedyny możliwy kierunek rozbudowy przedmieść w okolicach Cyganki. Tereny na wschód od ulicy Kowalskiej, w inwentarzu z 1582 r. nazywanej też „przy Bramie Kowalskiej”, ani w średniowieczu, ani w epoce nowożytnej nie były zasiedlane. Były one podmokłe, „ku błotom Królewiec ciągnące”, gdzie w latach międzywojennych XX w. ciągle nie można było „urządzić piwnic, a obfite wody gruntowe, fatalnie zakażone, nasycaly mury domostw”⁸¹. To „fatalne zakażenie” zawdzięczały uruchomionej w 1899 r. fabryce celulozy. Budowa prowadzącego do niej kolektora spowodowała ponadto zanik źródeł przy ulicy Łęgskiej (na rogu z obecną ulicą Towarową), od zawsze zaopatrujących mieszkańców w wodę⁸².

Charakter przedmieść zdają się zdradzać toponimy. Ze Strycharskiego prowadziła przez las droga do cegielni nad jeziorem Grzywno⁸³. Na Nowym Mieście istniały m.in. ulice Piekarska, Zapiecek i Pieczyrogowska. Ta ostatnia, niezidentyfikowana i wymieniona jedynie w inwentarzu z 1582 r., łączyła zapewne róg ulicy Piekarskiej z Kowalską⁸⁴. Nazwy tych ulic jednoznacznie wskazują na pozarolniczą

⁷⁵ Inw. 1534, s. 5–6; Inw. 1598, s. 1; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 372; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 40; S. Inglot, *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Lwów 1927, s. 78–87; Guldon, *Zaludnienie*, s. 64–65.

⁷⁶ Inw. 1534, s. 5–6.

⁷⁷ Inw. 1582, s. 1–2.

⁷⁸ MHDW 12, s. 73; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 67.

⁷⁹ T. Dziki, *W czasach zaborów (1793–1918)*, [w:] *Monografia powiatu włocławskiego*, red. K. Mikulski, T. Dziki, Włocławek 2018, s. 151, 153.

⁸⁰ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37.

⁸¹ S. Narębski, *Uwagi nad rozwojem planu i nad regulacją Włocławka*, „*Życie Włocławka i Okolicy*”, 1927, nr 1, s. 12; zob. *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 36–37, 52.

⁸² M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 65, 67; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 45.

⁸³ *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 54, 109, 127; R. Hankowska, *Rozwój układu przestrzennego Włocławka*, s. 524.

⁸⁴ Inw. 1582, s. 2.

działalność okolicznych mieszkańców. Obszar Nowego Miasta stał się przedmiotem sporu władz miejskich z biskupem, zakończony ostatecznie przywilejem nadanym w 1577 r., włączającym je w granice miasta⁸⁵. Za niefortunne należy uznać stwierdzenie, że „rozwój osadnictwa przedmiejskiego nie wynikał z zagospodarowania przestrzeni miejskiej i wypychania poza nią grup ludności oraz urządzeń przemysłowych, dla których brakowało miejsca lub które stawały się zbyt uciążliwe. Przedmieścia miały charakter osad ogrodniczo-rolniczych funkcjonujących w pewnym oddaleniu od granic miasta”⁸⁶. Osadą tego typu była bez wątpienia jedynie Papieżka – nieobjęta rekonstruowanym planem – gdzie znajdowały się grunty uposażenia urzędu wójtowskiego, przejęte pod koniec XVI w. na własność miasta.

Ostatnie przedmieście tradycja utożsamia z mieszczaninem Kokoszką, prawdopodobnie protoplastą ważnego w XVI stuleciu włocławskiego rodu (jego przedstawicielami byli m.in. rajcy, poborcy ceł, muratorzy, dzierżawcy młynów)⁸⁷. Zgodnie z zachowanym zapisem już w 1430 r. teren tego przedmieścia był „częściowo zabudowany i zamieszkały”⁸⁸. Istnienie przedmieścia w znacznej odległości od ośrodka centralnego należy wiązać z funkcjonującymi w pobliżu młynami wodnymi i mostami, tj. Słodowo, Lisek, Poraza, Świech⁸⁹. Prowadziła ku nim droga Młyńska, która na wysokości terytorium kościelnego przyjmowała nazwę ulicy św. Witalisa⁹⁰. Co więcej, droga łączyła miasto z terenami położonymi na prawym brzegu Zgłowiączki, o wyraźnie gospodarczym charakterze. Poświadczono są tu cegielnia, browar, młyn Ciemięga (Cziemiega, w okolicy przekopu), dwie winnice, dworskie i miejskie pastwiska⁹¹. Wiadomo, że na Kokoszcze usytuowane były ogrody miejskie. Przy tym samym trakcie, za kościołem św. Witalisa, znajdowały się również ogrody Bratkowszczyzna⁹².

Wśród dróg lądowych przechodzących przez Włocławek najistotniejszą rolę odgrywały dwa trakty – kowalski i brzeski – prowadzące do miast Kowala i Brześcia Kujawskiego. Pod względem historycznym równie istotna była stara droga do biskupiego Łęgu, potraktowana w 1339 r. jako główna oś wytyczonego miasta lokacyjnego, w XVI w. biegnąca ważnymi ulicami bramnymi. Natomiast lokalnie najważniejsze znaczenie komunikacyjne miała droga Młyńska, biegnąca ku części „przemysłowej” miasta (zapewne stąd kilkakrotnie naprawiana kosztem kapituły), ponadto ulica Zamcza – łącząca miasto z zamkiem biskupim⁹³. Teren zamkowy nie mógł zapewniać przeprawy przez Zgłowiączkę w XVI w., którą widać na planie z 1787 r. Zamek był wtedy otoczony fosą i pełnił funkcje obronne i rezydencjalne. Mieszczanie korzystali z nieokreślonego mostu na Zgłowiączce, utrzymywanego własnym kosztem. Przeprawę tę źródła każą lokalizować w pobliżu browaru⁹⁴. W skali ogólnej pierwszoplanową rolę – szlaku handlowego i komunikacyjnego – odgrywała oczywiście Wisła.

2021 r.

⁸⁵ M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 300; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II. Dokumenty w kopiańcach*, t. 8: *Kopiarzysze gospodarcze z XVI–XVII wieku*, Włocławek 2001, s. 36, dok. 94.

⁸⁶ R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, *Włocławek. Historia i rozwój przestrzenny miasta*, s. 14.

⁸⁷ Inw. 1534, s. 4; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 11; M. Morawski *Monografia Włocławka*, s. 94–95, 98; S. Librowski, *Inwentarz realny*, t. 9, s. 52, dok. 132; P. Bokota, *Podstawy gospodarcze i struktura zawodowa miasta*, s. 195; W. Kujawski, *Włocławek w czasach nowożytnych*, s. 263.

⁸⁸ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37; R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 317.

⁸⁹ Inw. 1582, s. 7; Inw. 1598, s. 3; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 95, 97, 101.

⁹⁰ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37.

⁹¹ Inw. XVII, s. 86; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 46–47; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 28, 87, 100–101; M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 300; B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 306–307.

⁹² M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 300; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 36–37, 43; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 29.

⁹³ B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 305–306; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 82–83.

⁹⁴ M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 301.

III.6.34.4. WSCHOWA

Arkadiusz Borek

XVI-wieczna Wschowa (niem. *Fraustadt*) była stolicą ziemi wschowskiej, ta zaś stanowiła najdalej wysuniętą na południe część województwa poznańskiego. Wybór Wschowy jako jednego z miast, którego plan został przygotowany w ramach niniejszego tomu AHP, był podyktowany dwoma czynnikami. Po pierwsze Wschowa w końcu XVI w. była jednym z najważniejszych miast wielkopolskich, zajmując drugie miejsce za Poznaniem¹. Pozycja ta była wynikiem gospodarczego znaczenia tego przygranicznego miasta, jako ośrodka produkcyjnego (sukno) i handlu tranzytowego (Wielkopolska – Śląsk). Drugim czynnikiem jest transgraniczny charakter miasta, wyrastającego u swoich początków bardziej z tradycji śląskich niż wielkopolskich, przejawiający się nie tylko w tym, że było to miasto niemieckojęzyczne (zachowane księgi miejskie, od samego początku, czyli 1501 r., były prowadzone po niemiecku), ale także w specyfice całej ziemi wschowskiej.

Podstawowym źródłem kartograficznym do rekonstrukcji planu Wschowy w drugiej połowie XVI w. są dwa dość dokładne plany o charakterze katastralnym, pochodzące prawdopodobnie z końca XVIII lub początku XIX w. Nie jest znana dokładna data ich powstania, ale należy je wiązać z działalnością państwa pruskiego przy przejmowaniu miast wielkopolskich². Prawdopodobnie zostały one wykonane na podstawie niezachowanego planu wyrysowanego w ramach prac Komisji Dobrego Porządku we Wschowie³, która działała w latach 1780–1783 i 1788. Wspomniany tutaj plan pierwotny został stworzony w pierwszym okresie działalności komisji⁴. Na pochodzenie dwóch wykorzystanych tu planów od wyrysu Komisji Dobrego Porządku (prawdopodobnie niezależnie od siebie) wskazuje wykorzystanie literowych oznaczeń ulic. Te same oznaczenia odnajdujemy w *Inwentarzu miasta J. K. M. Starej Wschowy*, który również był wynikiem działalności Komisji Dobrego Porządku⁵. Zgodnie oddany jest także podział na działki na obu planach. Niestety oba wykorzystane przedstawienia kartograficzne nie zachowały się w postaci w pełni satysfakcjonującej. Pierwszy znajdował się przed wojną w Archiwum Państwowym w Poznaniu i został zreprodukowany przez Henryka Müncha⁶.

¹ M. Słoń, *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, RDSG, t. 77, 2016, aneks 1.

² K. Górską-Gołąską, *Pomiary gruntowe w Wielkopolsce: 1793–1861. Studia nad źródłami kartograficznymi Wielkopolski z epoki reform agrarnych*, Wrocław–Warszawa–Poznań 1965, s. 32–36; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 20.

³ J. Sobczak, *Działalność Komisji Dobrego Porządku we Wschowie*, „Rocznik Leszczyński”, t. 7, 1985, s. 113–153.

⁴ Tamże, s. 117, 121–122, 124–125.

⁵ *Stan Miasta J.K.Mci. Wschowy Pod Słodkim Panowaniem Nayiasniejszego Stanisława Augusta Krola Miłościwego Na Kommissyi Dobrego Porządku Za Zdaniem Przewietney Rady Przy Boku J.K.Mci. Nieustaiącey Podług Praw Koronnych Wyznaczoney Pod Prezydencyą J.W. Jozefa Z Brudzewa Mielzynskiego*, Leszno 1783. Druk tego dokumentu składa się z kilku części: 1) to właśnie *Stan Miasta*, zawierający rejestry dokumentów z archiwów miejskich Starej i Nowej Wschowy, zebrane przez Komisję Dobrego Porządku; 2) *Inwentarz miasta J. K. M. Starej Wschowy*, czyli spis działek w mieście według ulic oraz w Przyczynie Górnej i Dolnej; 3) *Opis budynków publicznych i folwarcznych*, zawartość zgodna z tytułem; 4) *Inwentarz Miasta J. K. M. Nowej Wschowy, czyli Miasta Starościńskiego*, zawartość analogiczna jak w wypadku starego miasta, dotyczy nie tylko obszaru Nowej Wschowy, ale wszystkich dóbr starościńskich; 5) *Pakt między sławetnym magistratem y porządkami miasta J. K. Mci Nowej Wschowy z jedney, a niewiernemi Żydami w tymże Nowym Mieście Mieszkalnemi z drugiej strony*, zawartość zgodna z tytułem; 6) *Inwentarz juryzdykcyi duchowney czyli proboszczowskiej wschowskiej*, zawartość jak w poprzednich inwentarzach w odniesieniu do dóbr plebańskich. Poszczególne części mają oddzielną numerację stron lub nie mają jej wcale. W tekście wydawnictwo to będzie cytowane następującymi skrótami, zależnie od części: 1. *Stan Miasta*, 2. *Inwentarz Starej Wschowy*, 3. *Opis budynków*, 4. *Inwentarz Nowej Wschowy*. Pozostałe części nie są cytowane.

⁶ Münch, ryc. LXIII; zob. też Wróblewska, Wschowa, s. 439.

Tenże badacz datował go na 1794 r. Niestety oryginał nie przetrwał prawdopodobnie II wojny światowej. Szczęśliwie w Zakładzie Atlasu Historycznego IH PAN zachowały się szklane klisze z planami wykorzystanymi przez Müncha, wśród nich omawiany tutaj plan Wschowy⁷. Jednak klisza nie oddaje jego pełnego zasięgu. Drugi z planów jest przechowywany w AGAD⁸ i również nie zachował się w całości, zginęła jego wschodnia część, widoczne są na nim ubytki na zgięciach oraz zabrudzenia. Nie jest on kompletny pod względem treści. Twórca nie dokończył wyrysowywania klasztoru, części fosi oraz terenów na północ od miasta. Plan ten Grażyna Wróblewska wydatowała na lata 1794–1812⁹. Dla skrócenia w dalszej części tekstu plany podkładowe przechowywane w ZAH i AGAD będę nazywał odpowiednio „plan ZAH” i „plan AGAD”. W odniesieniu do planu Wschowy w tym tomie AHP będę stosował nazwę „plan rekonstrukcyjny”. Warto tutaj zaznaczyć, że jeszcze przed II wojną światową dostępne były także inne plany Wschowy z przełomu XVIII i XIX w., które, jak wskazują wzmianki w pracach niemieckich, różniły się nieco treściowo od tych zachowanych do naszych czasów¹⁰. Wśród nich był prawdopodobnie oryginał planu Komisji Dobrego Porządku lub jego kolejne kopie.

Mimo tych braków wykorzystanie obu wspomnianych planów pozwala na dokładne poznanie przestrzeni miasta w końcu XVIII w. W tej sytuacji podstawowym problemem przy tworzeniu planu rekonstrukcyjnego było usunięcie zmian powstałych w wyniku rozwoju miasta między XVI i XVIII w.¹¹ Oparto się tutaj głównie na dość bogatej literaturze dotyczącej Wschowy. Większość podstawowych ustaleń dotyczących historii i stanu miasta w XVI w. dokonali historycy niemieccy publikujący swoje prace m.in. w regionalnym czasopiśmie historycznym „Das Fraustädter Ländchen”, wychodzącym w latach 1922–1941. Wymienić tutaj trzeba szczególnie Hugona Moritza¹², Wenera Grosmana¹³, Franza Pfützenreitera¹⁴ i Williego Schobera¹⁵. Kolejne publikacje pojawiły się już w okresie PRL, powtarzały one częstokroć przedwojenne ustalenia, rozwinęły za to zagadnienia urbanistyki i obronności Wschowy¹⁶. Obecnie można obserwować kolejne ożywienie zainteresowania tematyką, animowane przez środowiska lokalne, dzięki czemu pojawiają się kolejne tomy poświęcone historii miasta i regionu¹⁷.

⁷ Münch, ZAH, Wschowa.

⁸ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 175–176.

⁹ Wróblewska, Wschowa, s. 435–436, przyp. 2.

¹⁰ Schober, Ring, s. 17; Schober, Straßennamen, s. 18, 21.

¹¹ Jak się wydaje, większe zmiany w przestrzeni miejskiej następowały od XIX w., z czego najbardziej widoczne było zniszczenie wschodniej pierzei rynku w wyniku II wojny światowej; zob. Wróblewska, Wschowa, s. 462–463; Małkus, Budowle, s. 65, 71, 75–76; Czwojdrak, Ulice, passim.

¹² H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung in Fraustadt*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”, 1901, nr 12, s. 179–184; Moritz, *Mittelalter*, s. 195–244; Moritz, RuG 1; Moritz, RuG 2.

¹³ Grosman, WuW; Grosman, *Stadtplan*. Oba teksty przynoszą dość dużo interesujących informacji. Niestety, ich autor nie dokumentował swoich informacji przypisanymi źródłowymi, chociaż widoczne jest u niego ich wykorzystywanie.

¹⁴ F. Pfützenreiter, *Erinnerung aus der Kellergasse*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 8, 1929, nr 6/7, s. 23–25; Pfützenreiter, *Straßennamen*; F. Pfützenreiter, *Zur Geschichte der Roten Kirche in Oberpraitschen*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 9, 1930, nr 1, s. 1–2; tenże, *Heimatgeschichtliche Notizen aus einer alten Familienchronik*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 11, 1932, nr 4/5, s. 13–15; tenże, *Königbesuche und Hoftage in Fraustadt zur Zeit der sächsisch-polnischen Könige*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 18, 1939, nr 1/2, s. 1–2.

¹⁵ W. Schober, *Der Fraustädter Stadtbrand vor 400 Jahren*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 8, 1929, nr 5, s. 19–20; tenże, *Die Fraustädter Stadtbrand von 10. Mai 1685*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 9, 1930, nr 7, s. 25–27; tenże, *Der Fraustädter Stadtbrand von 1435*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 10, 1931, nr 7, s. 25; tenże, *Die Fraustädter Stadtbrand vom 6. Dezember 1598*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 11, 1932, nr 9, s. 25–26; tenże, *Die „Hölle” in Fraustadt. Ein merkwürdiger Flurname*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 12, 1933, nr 3, s. 16; Schober, Ring; Schober, *Straßennamen*; W. Schober, *Die Fraustädter Schützenkönige des 16. Jahrhunderts*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 18, 1939, nr 3, s. 7–8.

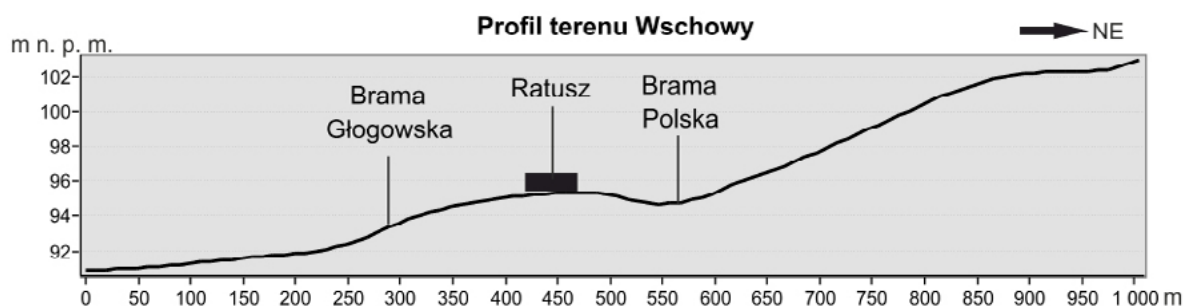
¹⁶ Wróblewska, Mury, s. 583–599; G. Wróblewska, *Ukształtowanie przestrzenne nowożytnych miast Wielkopolski od roku 1500 do rozbiorów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia”, t. 10, 1965, nr 2, s. 87–98; E. Heczko, *Uwagi o tzw. miejskich planach owalnicowych*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. 3, 1969; Wróblewska, Wschowa; Widawski, Mury; G. Wróblewska, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa–Poznań 1977.

¹⁷ *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2009; *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2012; *Reformacja i tolerancja: jedność w różnorodności? Współistnienie różnych wyznań na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2015; *Conjux, mater, filia, soror propinqua, civis. Kobieta na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2016; Czwojdrak, Ulice. Za pomoc w dotarciu do materiałów i konsultację przy pisaniu tego tekstu dziękuję Dariuszowi Czwojdrakowi i Marcie Małkus z Muzeum Ziemi Wschowskiej.

Literatura ta pozwala na dość dobre opracowanie tematu. Z tego powodu, oprócz wyjątkowych wypadków, nie sięgano bezpośrednio do intensywnie wykorzystywanych do tej pory źródeł, m.in. kroniki Caspra Hoffmanna z przełomu XVI i XVII w.¹⁸, Samuela Friedricha Lauterbacha z 1710 r.¹⁹ i wspomnianego już *Stanu Miasta*. Największym brakiem jest słabe rozpoznanie ksiąg miejskich Wschowy, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze (zespół Akta Miasta Wschowy, nr 363). Korzystali z nich przed wojną badacze niemieccy, ale ten bogaty zasób jest daleki od wyczerpującego przebadania²⁰. W ramach prac nad planem rekonstrukcyjnym przeprowadzono jedynie wrywkową kwerendę pod kątem toponimii w księdze nr 99²¹. Kwerenda ta potwierdziła w większości dotychczasowe ustalenia. Wschowski zasób źródeł ikonograficznych (widoki miasta) z XVIII w.²² nie okazał się szczególnie istotny dla opracowania tematu.

* * *

Wschowa założona została na skraju Wysoczyzny Leszczyńskiej i Pradoliny Barycko-Głogowskiej. To graniczne położenie jest widoczne na terenie samego miasta. Obszar w obrębie murów i południowe przedmieście znajdują się w pierwotnie zabagnionej niecce, północne przedmieście zaś na podwyższeniu terenu²³. Zmiana wysokości jest zauważalna i dochodzi do kilkunastu metrów na długości ok. 1 km (zob. il. 1).

Ilustracja 1. Profil wysokościowy starego miasta we Wschowie; oprac. własne na podstawie: www.codgik.gov.pl/index.php/darmowe-dane/nmt-100.html (dostęp: 23.01.2017)

Uwarunkowania te wpłynęły na kierunek rozwoju przestrzennego miasta. Jego południowa część z powodu wilgotności terenu nie rozrosła się przez wieki, rozwijała się za to część północna²⁴. Podwyższenie terenu pozwoliło na budowę wiatraków, dużą obecność tych urządzeń we Wschowie poświadczają rejestry poborowe²⁵ oraz późniejsze przedstawienia ikonograficzne i kartograficzne²⁶. Podmokły charakter miały również tereny na wschód od Przedmieścia Polskiego, a później Nowego Miasta, należące do Przyczyny Dolnej. Brak większych cieków powodował, że zaopatrzenie Wschowy w wodę opierało

¹⁸ Biblioteka PAN w Gdańsku, rkps 1645.

¹⁹ S. Lauterbach, *Fraustaedisches Zion. Das ist historische Erzählung, was sich von An. 1500–1700 im Kirch-Wesen zu Fraustadt zugetragen. Haben so wohl fernerer Bericht vom Kripplein Christi und den anderen lutherischen Kirchen, die Lebens-Beschreibungen aller evangelischen Prediger samt denen Schul-Bedienten und was inzwischen den- und merkwuerdiges vorgefallen*, Leipzig 1710.

²⁰ Wyjątkiem jest przyczynkarskie studium językoznawcze: I.T. Piirainen, *Stadtbücher von Fraustadt/Wschowa. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in Polen*, [w:] *Vielfalt des Deutschenh. Festschrift für Werner Besch*, red. K. Mattheier, Frankfurt am Main 1993, s. 253–260.

²¹ Dalej: APZG 363, sygn. 99.

²² Wróblewska, Wschowa, s. 435–436, przyp. 2; Drgas, Fortyfikacje, s. 23–27.

²³ Wróblewska, Mury, s. 583, 587; Wróblewska, Wschowa, s. 437, 444; Drgas, Fortyfikacje, s. 15.

²⁴ Wróblewska, Wschowa, s. 452; Małkus, Budowle, s. 68; Drgas, Fortyfikacje, s. 15.

²⁵ RPWP, wch, 1563, nr 1; RPWP, wch, 1567, nr 1; RPWP, wch, 1577, nr 1; RPWP, wch, 1579, nr 1; RPWP, wch, 1581, nr 1; RPWP, wch, 1582, nr 1; RPWP, wch, 1583, nr 1.

²⁶ M. Merian, J. Abelinus, H. Oraeus, *Abriss der Battaile bei Fraustadt Alwo der Königliche Schweds Feldmarchal Graff Reihnschild die Säxische Armee Totaliter Schlug / Anno 1706, 13. Febr.*, [w:] *Theatrum Europaeum: mit vieler fürnehmer Herrn und Potentaten Contrafacturen, wie auch berühmter Städten, Vestungen, Pässen, Schlachten und Belägerungen eygentlichen Delineationen und Abrissen gezieret*. 17, 17, Franckfurt am Mayn 1718, tabl. 46; Gilly 1802; UMTB, ark. 2338 (1824 r.).

się na płytkich wodach gruntowych oraz systemie doprowadzania wody. Na planach podkładowych widoczna jest duża liczba ujęć wody na terenie starego miasta i przedmieść. Dotychczasowe wykopaliska na obszarze starego miasta potwierdziły obecność tych urządzeń na parcelach mieszczańskich²⁷. Można przypuszczać, że ze względu na łatwy dostęp do wód gruntowych studnie był powszechnym elementem miejskich podwórzy²⁸. Na północny zachód (pl. Ceglany), bezpośrednio na północ i zapewne na północny wschód (okolice dzisiejszej ul. Lwiej, wcześniej *Teichstraße*, czyli Stawnej) od Bramy Polskiej znajdowały się stawy. Niewielki staw służący do hodowli ryb znajdował się także w okolicy zamku²⁹. Podstawowym rezerwuarem wody dla miasta były stawy w Przyczynie Górnej (w których również dokonywano połowu ryb³⁰). Najbliższy miastu (*Niederteich*) potwierdzony jest już w 1571 r., wzmianki o dwóch kolejnych są już późniejsze, mimo to można odnosić je do średniowiecza³¹. To właśnie z Przyczyny zasilano wodociągami (wybudowanymi w 1532 r.³²) miejskie zbiorniki wodne, fosę miejską zaś kanałem³³. Rekonstrukcja sieci kanałów nie jest jednak możliwa. Widoczne na planie AGAD ciekły są poprzerywane i niewyraźne, co może wynikać z faktu, że rysunek nie został ukończony. Z tego powodu zdecydowano się nie zaznaczać tego elementu na planie rekonstrukcyjnym.

Na terenie wschowskiego kompleksu osadniczego wcześniej niż sama Wschowa potwierdzona jest wieś Przyczyna (Górna) – w 1210 r. W historiografii popularny jest pogląd przyjmujący, że przed lokacją miasta we Wschowie w miejscu obecnego zamku istniał gród obronny, na sztucznym wywyższeniu, umiejscowionym na zabagnionych terenach przy Przyczynie. Jego istnienie było związane z graniczną rolą regionu i potrzebą strzeżenia szlaku handlowego łączącego Łużycę i Saksonię, przez Głogów i Świeciechowę, z Poznaniem i Gniezmem³⁴. Badania archeologiczne nie potwierdzają tej tezy. Najwcześniejsze datowane znaleziska z terenu zamku można odnieść do połowy XIII w., a więc tego samego okresu, kiedy Wschowa pojawia się w źródłach pisanych. Również w obrębie murów nie natrafiono na starsze znaleziska³⁵. Nie ma więc żadnego dowodu istnienia wcześniejszego osadnictwa bezpośrednio na terenie starego miasta. Regularna zabudowa wewnątrz murów jednoznacznie wskazuje, że mamy do czynienia z ośrodkiem lokowanym na surowym korzeniu³⁶. Za pierwszą pewną wzmiankę o miejscowości uznaje się dokument ksiąg Bolesława i Henryka, synów Henryka Pobożnego, wystawiony w 1248 r. we *Veschov*, czyli Wschowie. W 1273 r. została określona jako miasto, w 1290 r. pojawiła się po raz pierwszy pod nazwą niemiecką *Frowenstat*. Na okres między 1248 i 1273 r. datuje

²⁷ B. Wyrwińska, *Ratownicze badania wykopaliskowe we Wschowie przy ulicy Łaziennej*, „Wielkopolskie Sprawozdanie Archeologiczne”, t. 5, 2000, s. 99–100; P. Dziedzic, *Późnośredniowieczne zabytki z badań archeologicznych na terenie miasta Wschowy*, „Archeologia Środkowego Nadodrza”, t. 5, 2007, s. 243, 261.

²⁸ U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009, s. 171–173, 177–178.

²⁹ Schober, *Straßennamen*, s. 18, 21; G. Wróblewska, *Ukształtowanie przestrzenne*, s. 90; Wróblewska, *Wschowa*, s. 440; Widawski, *Mury*, s. 505; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 123 przyp. 139; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 15.

³⁰ Grosmann, *WuW*, s. 57.

³¹ Schober, *Straßennamen*, s. 24.

³² Schober, Ring. Fragmenty drewnianych rur wodociągowych odkryto w czasie wykopalisk we Wschowie; P. Dziedzic, *Późnośredniowieczne zabytki*, s. 253. W końcu XVI w. instalacje wodociągowe były przedmiotem transakcji; Nowakowski, *Wschowa*, s. 97–98.

³³ *Die Fraustädter Straßennamen*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 2, 1923, nr 9, s. 20; Grosmann, *WuW*, s. 57; Schober, *Straßennamen*, s. 24; Widawski, *Mury*, s. 505; Małkus, *Budowle*, s. 70–71; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 15.

³⁴ Wuttke, *Städtebuch*, s. 294; Braune, *Geschichte*, s. 7; Grosmann, *WuW*, s. 51; Grosmann, *Stadtplan*, s. 33; Münch, s. 125, 190; Wróblewska, *Mury*, s. 584; Wróblewska, *Wschowa*, s. 438, 441–443; J. Muszyński, *Rozwój przestrzenny Wschowy w świetle dotychczasowych badań*, [w:] *Wschowa. Miasto i powiat*, t. 13, Zielona Góra 1973, s. 44–45; Widawski, *Mury*, s. 504–505; Małkus, *Budowle*, s. 65; B. Ratajewska, *Zarys dziejów parafii Ducha Świętego w Przyczynie Górnej*, [w:] *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji*, s. 375; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 12. E. Heczko doszukiwała się też wcześniejszych osad na terenie północno-zachodniego Przedmieścia Polskiego oraz sugerowała związany z tym przebieg inny przebieg pierwotnych dróg wokół Wschowy; taż, *Uwagi o tzw. miejskich planach owalnicowych*, s. 33–35, 41; taż, *Uwagi na temat rozwoju przestrzennego Wschowy*, b.m.w. 1965, mps w zbiorach APZG, Lubuskie Towarzystwo Naukowe w Zielonej Górze, nr 837, sygn. 1, s. 9–17. Z czym słusznie polemizowała G. Wróblewska; Wróblewska, *Wschowa*, s. 442 (przyp. 20), 447 (przyp. 33).

³⁵ B. Wyrwińska, *Ratownicze badania wykopaliskowe*, s. 108; Ratajewska, *Nowe Miasto*, s. 153; Ł. Lisiecki, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych przy budynku dawnego kolegium jezuitów i w jego otoczeniu we Wschowie pl. Farny 3*, [w:] *Silesia Jesuitica. Kultura i sztuka zakonu jezuitów na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim 1580–1776*, red. D. Galewski, A. Jezierska, Wrocław 2012, s. 159; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 50, 52–53, 77–78, 81.

³⁶ E. Heczko, *Uwagi na temat rozwoju przestrzennego Wschowy*.

się przyznanie Wschowie praw miejskich, ze względu na zaawansowaną koncepcję urbanistyczną raczej bliżej tej drugiej daty³⁷. Impulsem do założenia osady miejskiej miał być rozwój gospodarczy najbliższych obszarów i związana z tym potrzeba powołania dogodnie usytuowanego miejsca wymiany handlowej³⁸. Po okresie rozbicia dzielnicowego, kiedy Wschowa trafiała raz w ręce książąt śląskich, raz wielkopolskich, w 1343 r. Kazimierz Wielki ostatecznie przyłączył ją wraz z całą ziemią wschowską do Królestwa Polskiego. W 1349 r. miasto otrzymało potwierdzenie prawa niemieckiego. W 1422 r. cała ziemia wschowska i jej szlachta została objęta prawem polskim w wersji wielkopolskiej i powołano tam osobny sąd ziemski. Ziemia wschowska miała również własnego starostę grodowego, niezależnego od starosty generalnego wielkopolskiego³⁹.

Wschowa po lokacji zaczęła się rozwijać gospodarczo, na co pozytywnie wpłynęło zapewne ustabilizowanie sytuacji politycznej po wejściu w skład Korony, nadgraniczne położenie miasta i przecinające je szlaki komunikacyjne, czyniące z niego ośrodek tranzytowy⁴⁰. W 1310 r. Wschowa była zapewne już jednym z ważniejszych ośrodków regionu, skoro podpisała wraz z kilkoma miastami pogranicza śląsko-lubuskiego traktat w sprawie utrzymania porządku⁴¹. W XIV i XV w. wykupiono nowe jatki, kramy i młyny, uzyskano zwolnienie od ceł, prawo sprzedaży soli, organizowania jarmarków, bicia monety oraz dwie wsie podmiejskie⁴². Jak się wydaje, swoją pozycję gospodarczą Wschowa w największym stopniu zawdzięczała produkcji własnej. Najważniejszym rzemiosłem we Wschowie było sukiennictwo, które już w XV w. było istotnym źródłem dochodów miasta, a w kolejnych wiekach odgrywało coraz większą rolę. Według Antoniego Mączaka Wschowa była najważniejszym ośrodkiem sukienniczym w nowożytnej Polsce, cech sukienników miał zaś w XVII w. największy wpływ na miasto⁴³. Bez wątpienia był to najliczniejsza grupa zawodowa we Wschowie, rejestry poborowe podają co prawda ogólną liczbę rzemieślników (370)⁴⁴, ale w spisie podatkowym z 1628 r. odnotowano 204 sukienników, a w 1635 r. – 230⁴⁵. Drugim istotnym zawodem było młynarstwo (107 młynarzy w 1628 r.)⁴⁶, wykorzystujące wiatraki. Obiekty te w XVI były widocznym elementem krajobrazu wokół miasta. Poza nimi we Wschowie byli obecni przedstawiciele innych rzemiosł, zorganizowani w XV w. w cechy⁴⁷.

Wydarzeniem, które najmocniej wpłynęło na kształt XVI-wiecznej Wschowy, był pożar miasta 7 VI 1529 r. W jego efekcie drewniane wówczas miasto spłonęło doszczętnie, ocalało jedynie kilka

³⁷ Moritz, *Mittelalter*, s. 198–200; Grosmann, *WuW*, s. 51; Grosmann, *Stadtplan*, s. 33; Wróblewska, *Mury*, s. 583; Wróblewska, *Wschowa*, s. 437, 446–447; Korcz, *Zarys*, s. 9–10; J. Muszyński, *Rozwój przestrzenny Wschowy*, s. 46; Widawski, *Mury*, s. 504; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 120; Nowakowski, *Wschowa*, s. 77; Ratajewska, *Nowe Miasto*, s. 153–154; Małkus, *Budowle*, s. 66, 67; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 12. Pierwszą wzmiankę odnosi się czasami do Bulli gnieźnieńskiej i przesuwa się na rok 1136 (zwłaszcza w dawnej historiografii niemieckiej), co jest ewidentnym błędem i nie ma potwierdzenia w tym źródle (zob. cyt. wyżej pozycje).

³⁸ Wróblewska, *Wschowa*, s. 444.

³⁹ Wuttke, *Städtebuch*, s. 294–295; Braune, *Geschichte*, s. 7–10; Moritz, *Mittelalter*, s. 203–207, 213, 222; Grosmann, *WuW*, s. 50–51; Wróblewska, *Mury*, s. 583; Wróblewska, *Wschowa*, s. 437; Korcz, *Zarys*, s. 9–12; Widawski, *Mury*, s. 505; A. Nowakowski, *Prawne aspekty inkorporacji ziemi wschowskiej do Polski*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 43, 1991, nr 1–2, s. 115–124; A. Gąsiorowski, *O inkorporacji ziemi wschowskiej do Polski*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 44, 1992, nr 1–2, s. 159–167; Nowakowski, *Wschowa*, s. 28–39; M. Adamczewski, *Pieczęcie, herb i inne znaki Wschowy (około 1290–1793)*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995, s. 225; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 12–13; A. Borek, *Ziemia wschowska w drugiej połowie XVI w.*, [w:] RPWP.

⁴⁰ Moritz, *Mittelalter*, s. 226–227; Wróblewska, *Wschowa*, s. 451; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 261, 264.

⁴¹ Wuttke, *Städtebuch*, s. 295; Moritz, *Mittelalter*, s. 210.

⁴² Wuttke, *Städtebuch*, s. 295–297; Braune, *Geschichte*, s. 8–12; Moritz, *Mittelalter*, s. 209–212, 216–217; S. Tymieniecki, *Jakiem prawem mennica miejska wschowska w 1608 i 1609 r. wybijała denary jednostronne?*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 24, 1914, nr 6, s. 94–96; Grosmann, *WuW*, s. 53, 59; S. Gibasiewicz, *Mennica wschowska*, [w:] *Wschowa. Miasto i powiat*, t. 13, s. 73; Wróblewska, *Mury*, s. 588; Wróblewska, *Wschowa*, s. 451, 456; Korcz, *Zarys*, s. 10, 13; Nowakowski, *Wschowa*, s. 95–96; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 262; Czwojdrak, *Ulice*, s. 37–38.

⁴³ Wuttke, *Städtebuch*, s. 297; Braune, *Geschichte*, s. 15–16; Moritz, *Mittelalter*, s. 227–228, 232–233; Grosmann, *WuW*, s. 54; A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie: XIV–XVII wiek*, Warszawa 1955, s. 54, 56, 129, 224, 267; Wróblewska, *Wschowa*, s. 452, 455; Korcz, *Zarys*, s. 12–13; Sobczak, *Żydzi*, s. 79; Małkus, *Budowle*, s. 65.

⁴⁴ RPWP, wch, 1579, nr 1; RPWP, wch, 1581, nr 1; RPWP, wch, 1582, nr 1; RPWP, wch, 1583, nr 1.

⁴⁵ W. Schober, *Eine Fraustädter Steuerliste aus dem Jahre 1628*, „Quellen und Forschungen zur Heimatkunde des Fraustädter Ländchens”, t. 3, 1938, s. 105; Dworzaczkowa, *Kontreformacja*, s. 3.

⁴⁶ W. Schober, *Eine Fraustädter Steuerliste*, s. 105; Wróblewska, *Wschowa*, s. 452.

⁴⁷ Wuttke, *Städtebuch*, s. 298–299; Braune, *Geschichte*, s. 15–17; H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung*, s. 231–233; Wróblewska, *Wschowa*, s. 452; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 265.

domów na Przedmieściu Głogowskim i klasztor Bernardynów⁴⁸. Zniszczenia były znaczne – odbudowa miasta, w tym kościoła i ratusza, ciągnęła się latami, mimo zwolnień podatkowych uzyskanych przez miasto, zarówno od króla, jak i władz kościelnych⁴⁹. Wielką rolę w odbudowie odegrał pochodzący ze Wschowy kanonik wrocławski Mateusz Lamprecht, który fundacjami i darowiznami starał się zachęcić mieszczan do stawiania wewnątrz murów budynków ceglanych. Mimo to drewno wciąż pozostało popularnym budulcem⁵⁰. Zmieniło się to dopiero po kolejnym wielkim pożarze w 1685 r.⁵¹

Reformacja we Wschowie trafiła na podatny grunt. Po śmierci plebana wschowskiego w 1552 r. urząd ten nie został faktycznie obsadzony. Miasto (przy początkowym współdziałaniu starosty) sprowadziło kaznodzieję nauczającego już w duchu protestanckim. W drugiej połowie XVI w. Kościół katolicki był praktycznie we Wschowie nieobecny. Świątynie, które oznaczono na planie rekonstrukcyjnym, zostały albo zajęte przez protestantów, albo zdesakralizowane i zamienione na budynki gospodarcze. Mimo to Kościół katolicki rozpoczął długoletnią akcję odzyskiwania swoich posiadłości – w większości skuteczną. W 1604 r. zwrócono katolikom kościół parafialny, a w 1629 r. powrócili bernardyni. Z proboszczem miasto procesowało się do 1631 r., z bernardynami jeszcze do 1637 r. Później nastąpiła normalizacja stosunków. Wschowa pozostała jednak miastem protestanckim, a katolicy do końca XVII w. stanowili niewielką część ludności miasta⁵².

Istotnym impulsem do rozwoju miasta w XVII w. był napływ ludności ze Śląska, uciekającej przed prześladowaniami religijnymi i wojną trzydziestoletnią⁵³. Efektem tego napływu osadników było utworzenie przez starostę Hieronima Radomickiego, na gruntach starościńskich, na mocy przywileju królewskiego z 1633 r., Nowego Miasta, które stanowiło odrębny organizm miejski⁵⁴. Oprócz protestantów osiedlali się tam także Żydzi⁵⁵. Następnym etapem rozwoju przestrzennego Wschowy było rozpoczęcie od 1641 r. zasiedlania terenów określanych jako *Scheibe* (Krąg), położonych na zachód od klasztoru Bernardynów, na łąkach i pastwiskach należących do miasta⁵⁶. W literaturze przyjmuje się, że przed 1685 r. założono tzw. Górne Nowe Miasto (na zachód od Starego Miasta, wokół Zielonego Rynku), sugerując niezależność jego lokacji od Dolnego Nowego Miasta (na północny wschód od starego miasta)⁵⁷. Jednak, jak podaje registr dokumentu z 1636 r.⁵⁸, już wówczas przewidywano Łąki Żydowskie (późniejsze Górne Nowe Miasto) jako teren pod lokację miasta. Jako ostatnia powstała jurydyka proboszczowska zwana *Freiheit* (Wolnica), gdzie na początku XVIII w. osadzono mieszkańców.

⁴⁸ W. Schober, *Der Fraustädter Stadtbrand vor 400 Jahren*; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 263; Małkus, Budowle, s. 68–69.

⁴⁹ Dworzaczkowa, Kontrreformacja, s. 6–7.

⁵⁰ Korbe, *Dr. Matthäus Lamprecht und die Familie Lamprecht*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 3, 1924, nr 12, s. 80; Groszmann, WuW, s. 55–56; Małkus, Budowle, s. 69–70, 71.

⁵¹ Groszmann, WuW, s. 62–63; Małkus, Budowle, s. 74.

⁵² Wuttke, *Städtebuch*, s. 301–303; Braune, *Geschichte*, s. 23–33; Moritz, RuG 1; Moritz, RuG 2; Groszmann, WuW, s. 58–60; Dworzaczkowa, Kontrreformacja, s. 1–42; Wróblewska, Wschowa, s. 460; Korcz, *Zarys*, s. 16–21; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 263–266; Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 225–227; A. Pańczak, *Działalność rekatalizacyjna wschowskich bernardynów*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 317–320; Pawłowska, Bernardyni, s. 363–364; Małkus, Budowle, s. 73; Czwojdrak, *Kopaczyński*, s. 46–49.

⁵³ Wuttke, *Städtebuch*, s. 303–304; Groszmann, WuW, s. 61–62; Groszmann, *Stadtplan*, s. 35; Wróblewska, Wschowa, s. 455; Korcz, *Zarys*, s. 21–22; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 262–263, 264–265; Małkus, Budowle, s. 73.

⁵⁴ Wuttke, *Städtebuch*, s. 304–305; Groszmann, WuW, s. 56–57, 62; G. Wróblewska, *Ukształtowanie przestrzenne*, s. 90; Wróblewska, Wschowa, s. 458–459; Groszmann, WuW, s. 56; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 121–124; Sobczak, *Żydzi*, s. 79; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 266–267; D. Czwojdrak, *Żydowskie osadnictwo ziemi wschowskiej od XV do XVIII w.*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 88; Ratajewska, *Nowe Miasto*, s. 153–161; Małkus, Budowle, s. 73–74; M. Suszczewicz, *Proces tworzenia miast podwójnych w południowo-zachodniej Wielkopolsce w XVII wieku jako przykład aktywnej polityki ekonomicznej i osadniczej szlachty w czasach tolerancji religijnej*, [w:] *Reformacja i tolerancja*, s. 126–127.

⁵⁵ Braune, *Geschichte*, s. 43; Groszmann, WuW, s. 62; Sobczak, *Żydzi*, s. 80–81; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 270; D. Czwojdrak, *Żydowskie osadnictwo*, s. 88.

⁵⁶ Wuttke, *Städtebuch*, s. 304; Groszmann, WuW, s. 62; Schober, *Straßennamen*, s. 22; Wróblewska, Wschowa, s. 458; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 121; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 268; Ratajewska, *Nowe Miasto*, s. 160; Małkus, Budowle, s. 73.

⁵⁷ Schober, *Straßennamen*, s. 22; G. Wróblewska, *Ukształtowanie przestrzenne*, s. 87, przyp. 2; Wróblewska, Wschowa, s. 459; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 124; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 268; Ratajewska, *Nowe Miasto*, s. 160. Chronologicznie tych lokacji nie rozróżniał Groszmann; zob. Groszmann, WuW, s. 62; Groszmann, *Stadtplan*, s. 35.

⁵⁸ *Stan Miasta*, s. 74.

Zajmowała ona niewielką przestrzeń na rogu dzisiejszych ul. Wolsztyńskiej i pl. Grunwaldzkiego⁵⁹. Od około drugiej połowy XVII w. Wschowa utraciła dawną dynamikę rozwoju gospodarczego, co wynikało z ogólnych warunków gospodarczych i konkurencji ze strony prężnie rozwijającego się Leszna i innych nowo lokowanych ośrodków miejskich, chociaż ciągle był to znaczny ośrodek⁶⁰. Nowego znaczenia nabrała natomiast za czasów saskich, kiedy była miejscem spotkań króla z senatem i zagranicznymi dyplomatami⁶¹. Historię Wschowy jako miasta Królestwa Polskiego zamyka zajęcie jej przez Prusy w 1793 r.

Istotnym elementem historii nowożytnej Wschowy były konflikty między miastem i starostą, kończące się częstokroć rozruchami. W grę wchodziły głównie uprawnienia starostów w sprawie wyboru władz miejskich, kompetencje sądownicze oraz dążenie do podniesienia własnej pozycji ekonomicznej, co w oczywisty sposób spotykało się z reakcją mieszczan, którzy ze swej strony starali się wzmocnić własne struktury samorządowe. Jednym z przykładów takiego konfliktu była próba osiedlania przez starostę Żydów w mieście w 1593 r.⁶² (zob. s. 160 n.).

Wschowę wielokrotnie nawiedzały pożary obejmujące większą lub mniejszą część miasta (1431, 1435, 1469, 1474, 1512, 1522, 1529, 1545, 1567, 1598, 1634, 1641, 1644, 1685 r.)⁶³, zarazy (1464, 1542, 1568, 1592, 1599, 1601, 1613, 1633, 1656, 1709/1710, 1726 r.)⁶⁴ oraz rozruchy społeczne (1518/1519, 1523, 1593, 1598, 1607, 1677, 1680 r.)⁶⁵. Od chwili włączenia do państwa Kazimierza Wielkiego miasto kilkakrotnie było obiektem ataków, jednak zniszczenia miały dość ograniczony zasięg. W 1383 r. było bezskutecznie oblegane przez Henryka VII, księcia żagańsko-głogowskiego, w 1474 r. książe Jan II Szalony zniszczył Przedmieście Polskie, w 1665 r. dotknął je najazd rokoszan Lubomirskiego, a w 1716 r. konfederatów tarnogrodzkich. W przeciwieństwie do Leszna Wschowa nie ucierpiała bezpośrednio w czasie potopu szwedzkiego⁶⁶.

Ścisłe związane ze Wschową były dwie wsie z nią sąsiadujące: Przyczyna Górna i Przyczyna Dolna⁶⁷. Jak już wspomniano, pierwsza z nich jest najwcześniej wzmiankowaną osadą na terenie wschowskiego kompleksu osadniczego. Pojawia się już w 1210 r., w 1273 r. zostaje lokowana na prawie

⁵⁹ Grosmann, WuW, s. 63; Wróblewska, Wschowa, s. 460; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 121; Sobczak, Żydzi, s. 79; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 268–269; Ratajewska, Nowe Miasto, s. 160.

⁶⁰ Wróblewska, Wschowa, s. 456; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 123 (przyt. 141), 124; Sobczak, Żydzi, s. 79–80; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 261–262, 269.

⁶¹ Wuttke, Städtebuch, s. 307–308; *Zur Baugeschichte des fraustädter Rathauses*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 2, 1923, nr 11, s. 25–26; Grosmann, WuW, s. 63–64; F. Pfützenreiter, *Königbesuche und Hoftage*; Sobczak, Żydzi, s. 79; I. Kubistalowa, B. Zabawa, *Wschowa, „Civitas Secundi Ordinis”*. Mecenat artystyczny mieszczaństwa od XVI do XVIII w., [w:] *Sztuka miast i mieszczaństwa XV–XVIII wieku w Europie Środkowowschodniej*, red. J. Harasimowicz, Warszawa 1990, s. 408; Nowakowski, Wschowa, s. 47–48; Małkus, Budowle, s. 79; Drgas, Fortyfikacje, s. 14.

⁶² Wuttke, Städtebuch, s. 297–298, 302–303, 306–307; Braune, Geschichte, s. 12–15, 51; H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung*; Moritz, Mittelalter, s. 195–244; Dworzaczkowa, Kontrreformacja, s. 4–5, 15–20; Korcz, Zarys, s. 16, 18, 22; Sobczak, Żydzi, s. 75–77; Nowakowski, Wschowa, s. 46–47; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 268, 270; D. Czwojdrak, *Żydowskie osadnictwo*, s. 82–85.

⁶³ Wuttke, Städtebuch, s. 297, 299, 302; Moritz, Mittelalter, s. 238–239; Grosmann, WuW, s. 54–56, 59, 62; W. Schober, *Der Fraustädter Stadtbrand vor 400 Jahren*; tenże, *Die Fraustädter Stadtbrand von 10. Mai 1685*; tenże, *Der Fraustädter Stadtbrand von 1435*; tenże, *Die Fraustädter Stadtbrand vom 6. Dezember 1598*; Schober, Straßennamen, s. 21; Wróblewska, Wschowa, s. 452, 456; Korcz, Zarys, s. 13–14, 18; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 263, 267; Małkus, Budowle, s. 68, 70 (przyt. 39), 73, 74–75, 78.

⁶⁴ Wuttke, Städtebuch, s. 302, 304; F. Pfützenreiter, *Pestepidemien in Fraustadt*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 6, 1927, nr 6/7, s. 22–24; Grosmann, WuW, s. 59, 61; Wróblewska, Wschowa, s. 452, 456; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 267; Małkus, Budowle, s. 70 przyt. 39, 73, 74.

⁶⁵ Wuttke, Städtebuch, s. 297–298; Moritz, RuG 2, s. 31, 33; Grosmann, WuW, s. 61; A. Jaehn, *Der Bürgeraufstand in Fraustadt im Jahre 1680*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 6, 1927, nr 6/7, s. 21–22; Korcz, Zarys, s. 16, 24; Dworzaczkowa, Kontrreformacja, s. 3–4; Wróblewska, Wschowa, s. 456; Sobczak, Żydzi, s. 77; Nowakowski, Wschowa, s. 101–103.

⁶⁶ Wuttke, Städtebuch, s. 296, 267, 304, 306; Moritz, Mittelalter, s. 238–239; Grosmann, WuW, s. 51, 55, 62; Korcz, Zarys, s. 13; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 261, 267; Małkus, Budowle, s. 68, 74; B. Ratajewska, *Materiały archiwalne do dziejów Wschowy*, Leszno 2013, s. 21; Czwojdrak, Ulice, s. 7, 9, 49.

⁶⁷ A. Wędzki (tenże, *Rola przejść przez środkową Obrę w kształtowaniu sieci miejskiej południowo-zachodniej Wielkopolski*, [w:] tenże, *Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski zachodniej*, Wrocław 1987, s. 49) przypuszczał, że pierwotnie obie Przyczyny stanowiły jedną wieś, a dopiero lokacja Wschowy rozerwała tę całość. Wydaje się, że twierdzenie to nie ma głębszego uzasadnienia w zachowanym materiale źródłowym; zob. T. Jurek, *Przyczyna Dolna*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 888; tenże, *Przyczyna Górna*, [w:] tamże, s. 888–889.

niemieckim, a już w 1345 r. wspomniano tamtejszy kościół⁶⁸. Obie wsie tworzyły ze Wschową ścisły obszar osadniczy ciągnący się na linii wschód – zachód. Źródła kartograficzne od końca XVIII w. wskazują właściwie na ciągłość zabudowy między tymi trzema osadami. Wcześniej sytuacja wyglądała zapewne podobnie. We wspomnianym przywileju lokacji Przyczyny na prawie niemieckim jest mowa o przyleganiu jej gruntów do miasta (*civitate adiacente*)⁶⁹. Obie Przyczyny były własnością Wschowy. Przyczynę Górną nadał Wschowie Kazimierz Wielki w 1345 r.⁷⁰ Tamtejszy kościół parafialny, podobnie jak świątynie wschowskie, został zajęty przez protestantów w 1578 r. Katolicy odzyskali go w 1642, a w 1677 r. afliowano go do parafii wschowskiej⁷¹. Przyczyna Dolna była wzmiankowana po raz pierwszy w 1290 r. przy okazji nadania 15 łanów w tej wsi Wschowie, następnie w 1345 r., kiedy to Wschowa otrzymała od Kazimierza Wielkiego 50 łanów w tej wsi. Całą wieś miasto przejęło na własność na początku XV w.⁷² Należy zwrócić uwagę, że obie wsie miały w XVI w. duży areal uprawny, od którego płacono podatek. Przyczyna Górna z 50 łanami była jedną z największych wsi wielkopolskich, Przyczyna Dolna zaś z 17 łanami sytuuje się wysoko powyżej przeciętnej⁷³. Ze wzmianek rozsianych po literaturze i księgach miejskich wynika, że właścicielami w obu wsiach byli często mieszczanie wschowscy. Znajdowały się tam folwarki miejskie i urządzenia przemysłowe (browary, młyny, folusze)⁷⁴. Rola stawów w Przyczynie Górnej została zaznaczona już wcześniej.

Obszar na północ od miasta zajmowały wiatraki. Rejestry poborowe podają dla Wschowy liczbę 64 wiatraków, jest to największa liczba odnotowana w Wielkopolsce. Mimo że wiatraki stanowiły wówczas typowy element krajobrazu południowej części województwa poznańskiego, to Wschowa wyraźnie w tej statystyce dominuje. Następna pod tym względem Świąciechowa miała ich o połowę mniej⁷⁵. Wiatraki miały otaczać Wschowę już na początku XVI w., z czasem ich przybywało, w 1628 r. odnotowano 86 *Windtmüllern*, na początku XVIII w. wzmiankowano ich już 101⁷⁶. Ustalenie ich dokładnej XVI-wiecznej lokalizacji nie jest oczywiście możliwe, dla zasygnalizowania tego istotnego elementu zagospodarowania przestrzennego wokół Wschowy umieszczono na planie rekonstrukcyjnym kilka wiatraków, według położenia XIX-wiecznego.

Wśród dróg otaczających i przechodzących przez Wschowę z oczywistego powodu największą rolę odgrywała droga obsługująca transport na linii Poznań – Głogów. Od Poznania miała ona dwa warianty, bezpośrednio ze Śmigła lub przez Śmigiel i Świąciechowę (Świąciechów). Przez tę ostatnią prowadziła również droga ze Wschowy na Leszno i dalej na Kalisz, gdzie ruch generowała gęsta sieć jarmarków⁷⁷. Wpadała ona do Wschowy zapewne przez dzisiejszą ul. Staroleszczyńską⁷⁸, jednak jej końcowy przebieg zmieniła prawdopodobnie lokacja Nowego Miasta. Dlatego na planie rekonstrukcyjnym zmodyfikowano nieco jej trasę. Do Głogowa również prowadziły dwa szlaki, przez Konradowo (*Kunersdorf*) lub Jędrzychowice. Regionalne znaczenie miała zapewne droga łącząca Wschowę z Wolsztynem, biegnąca dzisiejszą ul. Wolsztyńską. Zarówno regionalną, jak i lokalną funkcję spełniał ciąg drożny przebiegający przez obie Przyczyny, przecinający zarówno południowe, jak i północne przedmieście. Jego przedłużeniem były drogi na Sławę i Górę.

Pograniczne położenie miasta dość mocno odcisnęło się na całym założeniu przestrzennym Wschowy, nadając mu silny profil militarny, wyraźnie wyznaczając obszar starego miasta murami i obwarowaniami zewnętrznymi. Te zaś od początków istnienia Wschowy do XVII w. były obiektem szczególnego zainteresowania kolejnych władców, którzy nadawali miastu przywileje, wymagając przy tym poprawy założeń obronnych⁷⁹. Wschowa dzięki własnemu sukcesowi gospodarczemu i staraniom

⁶⁸ Moritz, *Mittelalter*, s. 208; Grosmann, *WuW*, s. 52; B. Ratajewska, *Zarys dziejów parafii Ducha Świętego*, s. 375.

⁶⁹ KDW I, nr 453.

⁷⁰ Moritz, *Mittelalter*, s. 212; B. Ratajewska, *Zarys dziejów parafii Ducha Świętego*, s. 375.

⁷¹ Wuttke, *Städtebuch*, s. 301; Moritz, *Mittelalter*, s. 234; F. Pfützenreiter, *Zur Geschichte der Roten Kirche*; B. Ratajewska, *Zarys dziejów parafii Ducha Świętego*, s. 376, 380; Czwojdrak, *Kopaczyński*, s. 49.

⁷² Moritz, *Mittelalter*, s. 207, 216, 220; Grosmann, *WuW*, s. 52; T. Jurek, *Przyczyna Dolna*.

⁷³ RPWP, wch, 1563, nr 2, 3; RPWP, wch, 1565, nr 2, 3; RPWP, wch, 1567, nr 52, 53; RPWP, wch, 1577, nr 2, 3; RPWP, wch, 1579, nr 2, 3; RPWP, wch, 1581, nr 2, 3; RPWP, wch, 1582, nr 2, 3; RPWP, wch, 1583, nr 4, 5.

⁷⁴ Schober, *Straßennamen*, s. 23–24; Wróblewska, *Wschowa*, s. 440–441.

⁷⁵ Zob. przyp. 25.

⁷⁶ Moritz, *Mittelalter*, s. 231; Schober, *Straßennamen*, s. 22; W. Schober, *Eine Fraustädter Steuerliste*, s. 146–150.

⁷⁷ Zob. mapę pt. „Ważniejsze gościńce Wielkopolski w XVI wieku”.

⁷⁸ G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 123, przyp. 138.

⁷⁹ Wróblewska, *Mury*, s. 594–595; Korcz, *Zarys*, s. 14; Widawski, *Mury*, s. 505; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 13, 17–19.

królewskim dysponowała imponującym założeniem obronnym. Przyjmuje się, że pierwotnie miała umocnienia drewniano-ziemne i korzystała z naturalnej ochrony zabagnionej okolicy⁸⁰. Jak już wspomniano, wyniki badań archeologicznych wskazują, że pierwsze założenia obronne na terenie dzisiejszego zamku mogły powstać niewiele wcześniej niż samo miasto. Najwcześniejsze odkryte warstwy fundamentów muru zamkowego datowane są na pierwszą połowę XIV w., między lokacją a podbojem przez Kazimierza Wielkiego. Mury zamkowe powstawały jednocześnie z najwcześniejszym odcinkiem murów miasta⁸¹. Nie mamy dokładnych informacji o rozwoju zabudowy terenu zamkowego. Dopiero lustracje z początku XVII w. dostarczają wiadomości na ten temat, potwierdzonych badaniami archeologicznymi i obrazem zamku ukazany na planie AGAD⁸². W skład drewniano-murowanej zabudowy wchodziły: główny budynek z wieżą w południowo-wschodnim narożniku, ganek wzdłuż południowego muru oraz budynek w narożniku północno-zachodnim, na którego piętrze znajdowała się kancelaria. Zamek, mimo iż stanowił z miastem jeden system obronny, równocześnie dominował przestrzennie nad resztą zabudowy. Zbliżony do koła rzut murów miejskich zamek wyciągał ku wschodowi, był jednocześnie oddzielony od właściwej zabudowy miejskiej placem, bramką, mostem (pod którym znajdowała się sucha fosa) oraz bramą właściwą. Sam zamek od strony wschodniej miał furtkę prowadzącą na wały (widoczna na planie AGAD)⁸³. Mury obronne miasta (zachowane częściowo do dziś), z którymi był połączony, powstawały etapami. Jeszcze przed podbojem przez Kazimierza Wielkiego wybudowano odcinek między zamkiem i Bramą Polską, po 1343 r. zaś fragment między Bramą Polską i kościołem parafialnym oraz między zamkiem i obecną południową pierzeją pl. Zamkowego. Po 1409 r. dokończono budowę obwarowań, zamykając pierścień od strony południowej z Bramą Głogowską pośrodku. W połowie XV w. uzupełniono całość przez dodanie równoległego pasma murów po wschodniej stronie Bramy Polskiej, wyznaczając tym samym bieg późniejszej ul. Katowskiej (jeszcze pod koniec XVIII w. mieszkanie kata znajdowało się „między murami miasta”⁸⁴). W drugiej połowie XV lub pierwszej połowie XVI w. wybudowano drugi mur przy kościele parafialnym⁸⁵. Mimo różnic w literaturze, dotyczących szczegółowych ustaleń, uznać należy, że w okresie objętym programem AHP przebieg murów był już kompletny. Jedynie w latach 1587–1588 zostały one podwyższone⁸⁶. Mury budowano z kamieni i cegieł. Ich szczyty przynajmniej na pewnej długości były wykończone blankami i drewnianymi wieżyczkami⁸⁷. Nie jest jasno potwierdzone istnienie muru wewnętrznego przy kościele parafialnym w interesującym nas okresie. Wspomniana wzmianka z XVIII w. o murze wewnętrznym przy Bramie Polskiej oraz cmentarzu z pochówkami z XVI–XVII w., które nie wychodziły poza linię muru wewnętrznego, pozwala przyjąć, że do czasu wybudowania szkoły jezuickiej na jego fundamentach (1751 r.)⁸⁸ mur wewnętrzny nadal istniał. Fragmenty obwarowań zachowały się do dzisiaj. W XVI w. do miasta prowadziły trzy przejścia: Brama Polska na północy, Brama Głogowska na południu oraz Furta Kościelna (albo Furta Polska⁸⁹) przy kościele parafialnym. Wszystkie miały już w XVI w. rozbudowaną postać architektoniczną (wieże, małe barbakany, szyje)⁹⁰. Problemem są dwie inne skromne furty, o których istnieniu w XVI w. nic nie wiemy: przy zamku, na wylocie dzisiejszej południowej pierzei pl. Zamkowego (Brama Błędna lub Kacza, potwierdzona w 1680 r.) i druga przy

⁸⁰ Moritz, *Mittelalter*, s. 212; Grosmann, *WuW*, s. 52; Wróblewska, *Mury*, s. 583, 586; Wróblewska, *Wschowa*, s. 454; Widawski, *Mury*, s. 505, 509; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 17, 49–50, 56–57, 74, 82.

⁸¹ Widawski, *Mury*, s. 514; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 52, 78.

⁸² LWWK 1616, s. 23–24; LWWK 1628, s. 28–29; Wróblewska, *Mury*, s. 586; Widawski, *Mury*, s. 514–515; Drgas, *Fortyfikacje*.

⁸³ Wróblewska, *Mury*, s. 586; Wróblewska, *Wschowa*, s. 450; Widawski, *Mury*, s. 514–515.

⁸⁴ *Opis budynków*, s. 9.

⁸⁵ Wróblewska, *Mury*, s. 587–592; Wróblewska, *Wschowa*, s. 454; Widawski, *Mury*, s. 507, 509–512; Małkus, *Budowle*, s. 66; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 3, 57–63, 82.

⁸⁶ Schober, *Straßennamen*, s. 19; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 18; Czwojdrak, *Ulice*, s. 7–8.

⁸⁷ Wróblewska, *Mury*, s. 592; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 18, 63–64.

⁸⁸ Grosmann, *WuW*, s. 63; Wróblewska, *Wschowa*, s. 460; Ł. Lisecki, *Wyniki badań*, s. 152–154, 159; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 43–46.

⁸⁹ *Opis budynków*, s. 9.

⁹⁰ Grosmann, *WuW*, s. 54; Schober, *Straßennamen*, s. 19; Wróblewska, *Mury*, s. 595–598; Wróblewska, *Wschowa*, s. 454; Widawski, *Mury*, s. 506, 511, 513–514; J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich, wyposażenia łaźni oraz piwnice dwóch domów mieszczkańskich w zabudowie budynku zboru ewangelickiego we Wschowie*, [w:] *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesyjnalizacji*, s. 244; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 34–40, 68–74, 82.

ul. Rzeźnickiej (prawdopodobnie z XVIII w.)⁹¹. Z racji braku wyraźnego potwierdzenia zdecydowano się pominąć je na planie rekonstrukcyjnym. Murom towarzyszyły zewnętrzne obwarowania: podwójna fosa⁹² i wał. Można przyjąć, że Wschowa posiadała dwie fosy już w XV w., a nie dopiero od XVI stulecia⁹³. XV-wieczne dokumenty dość konsekwentnie mówią o fosach we Wschowie, podobnie we wpisie w Metryce Koronnej z 1553 r.⁹⁴ Obecność dwóch fos lub mocno zabagnionego terenu we wcześniejszym okresie sygnalizuje też znaczne oddalenie przedmieść od murów miejskich (ok. 50 m). Nie ma więc żadnego uzasadnienia dla wykluczenia wczesnej chronologii obu fos we Wschowie. Pierwsza wzmianka o fosach pochodzi z 1409 r. Fosa wewnętrzna znajdowała się tuż przy murach, w odległości 2–5 m, i miała szerokość 11–13 m. Jak świadczą odnalezione w czasie badań archeologicznych łęki pod zborem Żłóbka Chrystusowego i dawną szkołą jezuicką fosa ta przepływała pod później wybudowanymi budynkami. Druga fosa zaś znajdowała się ok. 20 m od murów i miała szerokość od ok. 20 do 50 m (przy południowym murze zamku). W ramach prac archeologicznych odnaleziono nawarstwienia obu fos oraz warstwy niwelacyjne⁹⁵. W XVI w. przeprowadzono rewitalizację fosy zewnętrznej, doprowadzając wody z Przyczyny Górnej, na co miasto otrzymało pozwolenie królewskie w 1532 r., a co zastosowano w 1571 r.⁹⁶ Na początku XVI w. fosa wewnętrzna była już zapewne zaniedbana, na co wskazuje przeniesienie, z powodu braku wody, znajdującej się nad nią do 1529 r. łaźni⁹⁷. Jako suchą fosę oznaczono ją na planie rekonstrukcyjnym. Pierwsze lustracje wspominają już tylko jedną fosę (częściowo zabagnioną), a do XVIII w. resztki fosy wewnętrznej przetrwały wokół zamku⁹⁸. Nie jest znana data usypania wału między fosami, ale ze względu na rozbudowany stan fortyfikacji wschowskich w XVI w. wydaje się, że mogły one istnieć w tym okresie⁹⁹. Potwierdza to informacja, że pod zamkiem znajdował się staw, zlokalizowany między murami i wałem¹⁰⁰. Tuż przy samym licu muru również istniał wał¹⁰¹. Wzmianka z lustracji z lat 1628–1632 mówiąca o potrzebie usypania wałów odnosi się raczej do przedmieść¹⁰². Pozostałości tych zewnętrznych obwarowań są jeszcze dość dobrze widoczne w terenie.

Miasto właściwe (rozumiane tutaj jako obszar otoczony fosą) zostało założone na dość niewielkim terenie (na osi północ – południe jest to ok. 250 m, wschód – zachód ok. 350 m, ok. 5,5 ha), w niecce, poniżej wzniesienia terenu, od zachodu przylegając do zamku. Z układem równoległym do niecki i prostopadłym do głównej drogi. Ten niewielki rozmiar ośrodka bywa tłumaczony jego pierwotnie niewielkim znaczeniem gospodarczym¹⁰³.

W literaturze zwraca się uwagę na wysoki poziom rozplanowania miasta, jeżeli chodzi o koncepcję urbanistyczną, za którą stał zapewne śląski warsztat mierniczy. Dowodem ma być odchylenie osi Bramy Polskiej i Głogowskiej o 35 stopni od linii północ – południe, co miało zapewnić optymalne wykorzystanie ciepła słonecznego, a także czytelność i harmonia całego układu, oparta być może na układzie dziewięciu kwadratów. Miasto powstało na planie zbliżonym do koła, z placami na krańcach wschodnim i zachodnim oraz zabudową podzieloną na dziewięć bloków. W centrum znajdował się

⁹¹ Grosmann, WuW, s. 54; Schober, Straßennamen, s. 19; Wróblewska, Mury, s. 598; Widawski, Mury, s. 506, 514; Małkus, Budowle, s. 71; Czwojdrak, Ulice, s. 8.

⁹² Tak potężny pas obrony wodnej był oczywiście trudny do utrzymania, innym znanym przypadkiem takiego rozwiązania w Polsce jest Kraków; U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 87–91. Oba miasta znajdowały się jednak w zupełnie innej sytuacji hydrograficznej (oraz gospodarczej). Kraków zasilał swoją fosę Rudawą, w wypadku Wschowy zaś korzystała ona z wód z Przyczyny Górnej oraz z naturalnej wilgotności terenu. Jeszcze prowadzone w 2000 r. próby badań fosy zewnętrznej na odcinku zachodnim nie powiodły się ze względu na wody gruntowe; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 50. Na to, że teren wokół miasta musiał być dobrze nawodniony wskazuje również wzmianka o stawie między zamkiem i wałem; Schober, *Straßennamen*, s. 18.

⁹³ Drgas, *Fortyfikacje*, s. 74–75.

⁹⁴ KDW V, nr 143, 448, 729; MK 83, k. 361r; Widawski, Mury, s. 515.

⁹⁵ J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich*, s. 243–244; Ł. Lisiecki, *Wyniki badań*, s. 156–157; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 35–38, 46, 48–50, 69, 74–75.

⁹⁶ MK 47, k. 358; *Stan Miasta*, s. 24–25; Grosmann, WuW, s. 57; Schober, *Straßennamen*, s. 19; Korcz, *Zarys*, s. 14.

⁹⁷ Schober, *Straßennamen*, s. 18; J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich*, s. 244.

⁹⁸ *Opis budynków*, s. 2; Wróblewska, Mury, s. 586; Wróblewska, *Wschowa*, s. 450; Widawski, Mury, s. 514; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 19, 76–78.

⁹⁹ J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich*, s. 243.

¹⁰⁰ Schober, *Straßennamen*, s. 18.

¹⁰¹ Wróblewska, Mury, s. 592–594; Widawski, Mury, s. 513, 515; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 50, 74, 76.

¹⁰² LWVK 1628, s. 30.

¹⁰³ Wróblewska, Mury, s. 583; Wróblewska, *Wschowa*, s. 444, 446.

prostokątny rynek (pierwotnie 66 x 80 m, po wzniesieniu podcieni 58 x 75 m), z którego narożników wychodziły po dwie ulice¹⁰⁴. Charakterystycznym elementem rynku wschowskiego były podcienia, wybudowane po pożarze w 1529 r., a zabudowane z inicjatywy władz pruskich w XIX w.¹⁰⁵ Linie północ – południe wyznaczały bramy Polska i Głogowska, wschód – zachód zaś kościół parafialny otoczony placem i zamek, również poprzedzony niewielkim placem. Plac przed zamkiem pozostawał raczej niezabudowany¹⁰⁶. W świetle dokumentacji z 1606 r. sporu między miastem i Janem Krzyckim, plebanem wschowskim, wydaje się, że plac farny był względnie gęsto zabudowany¹⁰⁷. Być może nawet bardziej niż to przedstawiono na planie rekonstrukcyjnym. Obszar zabudowy wyznaczały mury miejskie, oddzielone od działek wąską uliczką¹⁰⁸ (widoczna jeszcze na planie AGAD).

Nie mamy informacji dotyczących pierwotnego podziału miasta wewnątrz murów na parcele. Dokładna ich rekonstrukcja nie jest także możliwa dla XVI w. Przyjmuje się, że pierwsze zachowane plany z końca XVIII w. pozwalają na rozpoznanie ich ogólnego układu, szczególnie przy rynku. Jednocześnie duża liczba nieregularności wskazuje na wyraźne zmiany własnościowe¹⁰⁹. Opierając się na kartografii z przełomu XVIII i XIX w., wyznaczono na planie rekonstrukcyjnym zarys orientacyjnego układu działek w blokach zabudowy.

Mury nie były ścisłą granicą głównego miasta. Mieszczanie użytkowali teren między nimi a fosą. Za późniejszym zbozem Żłóbka Chrystusowego znajdowała się strzelnica (tzw. *Zielstatt* lub *Zieglitz*), obszar użytkowany przez założone w drugiej połowie XVI w. bractwo kurkowe¹¹⁰. Południowe przedmurze było wykorzystywane przez cech sukienników, którzy wystawiali tam ramy z sukrem do bielenia, stąd określanie tej strony przedmurza blechem (*Bleichen*). W bliższych nam czasach odnoszono tę nazwę jedynie do obszaru na wschód od Bramy Głogowskiej, ale wzmianka o ramach sukienniczych *hinter der Bader* (na tyłach łaźni, za ul. Łazienną) wskazuje, że można ją odnieść do całego południowego przedmurza¹¹¹.

Ze względu na ograniczone możliwości rozwoju wewnątrz murów miejskich miasto rozrastało się na przedmieściach, głównie na dogodniej położonym Przedmieściu Polskim. Przedmieście Głogowskie, usytuowane na podmokłym terenie, rozwijało się w ograniczonym stopniu¹¹². Miejsce do pracy znaleźli tam sukiennicy¹¹³. Zgodę królewską na budowę poza murami miasto otrzymało w 1548 r.¹¹⁴ – dokument ten nie oznacza oczywiście początku zasiedlania przedmieść, jego rolą było jedynie uregulowanie tego procesu (wyznaczenie pewnej ilości działek, objęcie tego terenu jurysdykcją miejską)¹¹⁵. Przedmieście Polskie w źródłach pojawia się od połowy XV w.¹¹⁶ Osadnictwo na jego terenie grupowało się wzdłuż drogi z Poznania, biegnącej do Bramy Polskiej (ówczesna *Steinweg*) i dwóch ciągów prostopadłych do niej – obecnych ulic Pocztowej i Garbarskiej oraz Niepodległości i Księdza Kostki, stanowiących

¹⁰⁴ Münch, s. 184–185; E. Heczko, *Uwagi o tzw. miejskich planach owalnicowych*, s. 32–33, 40; też, *Uwagi na temat rozwoju przestrzennego Wschowy*; Wróblewska, Wschowa, s. 444–446, 448–449; J. Muszyński, *Rozwój przestrzenny Wschowy*, s. 46–48; Ratajewska, Nowe Miasto, s. 155; Małkus, Budowle, s. 65–66.

¹⁰⁵ Grosmann, WuW, s. 55; Wróblewska, Wschowa, s. 446, 450; Małkus, Budowle, s. 75, 79.

¹⁰⁶ Wróblewska, Wschowa, s. 444–445. Widoczne na planie AGAD dwa obiekty na placu przed zamkiem to według *Inwentarza Nowej Wschowy* młyn koński i mieluch. Ponieważ nie ma potwierdzenia ich istnienia w XVI w. i nie wspomniano ich w pierwszych lustracjach zostały pominięte na planie rekonstrukcyjnym. W południowej części placu, przy wylocie ul. Kaznodziejskiej, na planie AGAD widoczny jest inny budynek, o którym nie wspomina *Inwentarz Starej Wschowy*. Biorąc pod uwagę, że XVI w., kiedy mury pełniły ciągle funkcję obronną, blokowałby on dostęp do nich, a brak informacji o dacie jego wybudowania i funkcji (w przeciwieństwie do leżącej po drugiej stronie miasta szkoły), zdecydowano się go pominąć na planie rekonstrukcyjnym.

¹⁰⁷ Zob. AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie, 29, k. 191r–222v.

¹⁰⁸ Moritz, Mittelalter, s. 215; Schober, Straßennamen, s. 19; Wróblewska, Wschowa, s. 445–446; Widawski, Mury, s. 512.

¹⁰⁹ E. Heczko, *Uwagi o tzw. miejskich planach owalnicowych*, s. 32; Wróblewska, Wschowa, s. 447; Czwojdrak, Ulice, s. 14, 17.

¹¹⁰ Schober, Straßennamen, s. 19; W. Schober, *Die Fraustädter Schützenkönige des 16. Jahrhunderts*, s. 7. Na tym samym miejscu jeszcze w końcu XVIII w.; plan AGAD; *Opis budynków*, s. 7.

¹¹¹ Grosmann, Stadtplan, s. 34; Schober, Straßennamen, s. 18, 19, 23.

¹¹² Grosmann, WuW, s. 54; Grosmann, Stadtplan, s. 34; Wróblewska, Wschowa, s. 452; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 120; Małkus, Budowle, s. 68.

¹¹³ Małkus, Budowle, s. 68.

¹¹⁴ Wuttke, Städtebuch, s. 300; Grosmann, Stadtplan, s. 34; Wróblewska, Wschowa, s. 436; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 120; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 263.

¹¹⁵ Wróblewska, Wschowa, s. 452, 458; Małkus, Budowle, s. 71.

¹¹⁶ Moritz, Mittelalter, s. 230, 238.

główne arterie przedmieścia¹¹⁷. Przedmieście Głogowskie zostało zabudowane później, ale na pewno przed początkiem XVI w.¹¹⁸ Układ wyglądał tam podobnie jak na Przedmieściu Polskim: główne osie stanowiła droga wylotowa z Bramy Głogowskiej oraz ta łącząca obie Przyczyny¹¹⁹.

Zasięg przedmieść stanowi jeden z największych problemów przy rekonstrukcji planu Wschowy w XVI w. O ile zabudowę w murach z planów z końca XVIII w. można uznać za odpowiadającą stanowi wcześniejszemu, to przedmieścia podlegały ciągłemu rozrostowi i urbanizacji, zwłaszcza w XVII w. Lokacje Nowego Miasta, Wolnicy i zasiedlenie kolejnych terenów jest dość dobrze udokumentowane, a na planach AGAD i ZAH oznaczono ich zasięg (dzięki barwnym wyróżnieniom i numeracji działek). Informacje te były podstawą do określenia terenu przedmieść. I tak teren późniejszego Nowego Miasta (Dolnego i Górnego) oznaczono jako tereny ogrodowo-rolne należące do starosty. Regest dokumentu z 1636 r.¹²⁰ podaje, że terenami pod ośrodek miejski miały być Łąki Żydowskie (*prata judeorum*) i Ogrody Owczarskie (*horti pecorarii*). Ta pierwsza nazwa określa z pewnością teren późniejszego Górnego Nowego Miasta. Ogrody Owczarskie, w tym wypadku, były prawdopodobnie terenem, na którym powstało Dolne Nowe Miasto, czyli folwarku starościńskiego, od którego – według części badaczy – wzięła swoją nazwę ul. Folwarczna. O zabudowaniach na tym terenie nie można nic powiedzieć. Nie oznacza to oczywiście braku budynków na tym obszarze, z pewnością znajdowały się tam obiekty gospodarcze. Domy mieszkalne znajdowały się wzdłuż ul. Rybackiej przy Łakach Żydowskich, osadnictwo jest tam potwierdzone dla XVI w., a same łąki wzięły swoją nazwę od Żydów, których pod koniec XVI w. próbował osadzić tam starosta, a których miastu udało się wysiedlić w 1595 r.¹²¹ XVIII-wieczny teren jurydyki proboszczowskiej także oznaczono jako tereny ogrodowo-rolne.

Na obszarze graniczącym od północnego zachodu z terenem klasztoru Bernardynów znajdowała się tzw. ceglana stodoła (*Ziegelscheune, horreum laterale*), która dała nazwę całej okolicy, określanej jako pl. Ceglany (*Ziegelplan* lub później *Ziegelhof*.) Znajdowały się tam staw, cegielnia (cegielnie?), a w okolicy także kaplice NMP i św. Walentego. Prawdopodobnie nazwa ta obejmowała teren późniejszego rynku bydłowego (*Vieh Markt*) lub przynajmniej jego część. Na planie AGAD *Ziegelhof* zajmował obszar na południe od tegoż rynku, na planie ZAH zaś cały ten obszar to rynek bydłowy. Z racji tego, że tę drugą nazwę znamy dopiero z początku XVIII w., zdecydowano się objąć cały ten teren nazwą pl. Ceglany¹²².

Istotnymi punktami na przedmieściach były stawy, wodopoje czy też tzw. świńskie sadzawki (*Schwemme/Sauschwemme*), widoczne jeszcze na planach podkładowych. Z XVI w. pochodzi wzmianka o przynajmniej dwóch: jednej przy skrzyżowaniu głównych arterii Przedmieścia Polskiego, drugiej położonej naprzeciw klasztoru Bernardynów, przy której miała się znajdować kaplica NMP¹²³. Na planie AGAD w tej okolicy widoczne są dwa zbiorniki wodne, które zdecydowano się zachować na planie rekonstrukcyjnym.

Po zachodniej stronie dzisiejszej ul. Daszyńskiego, za szpitalem św. Wawrzyńca, znajdował się miejski dół z gliną (w XVI w. pojawia się jako *Leimgrube*). Wgłębienie po nim jest widoczne do dziś na mapach wykorzystujących numeryczny model terenu¹²⁴ i na tej podstawie wykreślono jego przybliżony zasięg.

Wyznaczony na planie obszar zabudowy przedmiejskiej przedstawiono orientacyjnie na podstawie literatury. Według Grosmana XVI-wieczna zabudowa Przedmieścia Polskiego obejmowała tereny wzdłuż głównej drogi przed Bramą Polską (do wysokości dzisiejszej ul. Strażackiej), ulice Pocztową i Garbarską, Niepodległości (do zabudowań klasztornych) i Księdza Kostki (do Przyczyny Dolnej,

¹¹⁷ Grosman, WuW, s. 54; Grosman, Stadtplan, s. 34; Wróblewska, Wschowa, s. 450; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 120–121; Małkus, Budowle, s. 68.

¹¹⁸ Moritz, Mittelalter, s. 230; Schober, Straßennamen, s. 23.

¹¹⁹ Wróblewska, Wschowa, s. 452; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 120.

¹²⁰ *Stan Miasta*, s. 74; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 123.

¹²¹ H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung*, s. 180, 183; Grosman, Stadtplan, s. 24, 35; Schober, Straßennamen, s. 22; Sobczak, Żydzi, s. 77. Zob. uwagi o ul. Rybackiej.

¹²² APZG 363, sygn. 99, s. 501, 509; Moritz, RuG 1, s. 7, 39; Grosman, WuW, s. 54; Grosman, Stadtplan, s. 35; Schober, Straßennamen, s. 22.

¹²³ Grosman, WuW, s. 54.

¹²⁴ APZG, 363, sygn. 92, s. 25; APZG, 363, sygn. 99, s. 249, 729; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 26; Schober, Straßennamen, s. 21; mapy.geoportal.gov.pl/imap/?gmap=gp0 (dostęp: 1.02.2017).

ale dość nieregularnie). Prócz nich również części dzisiejszych ulic Zielonej i Lipowej. Przedmieście Głogowskie było zaś zabudowane jedynie do skrzyżowania drogi łączącej Przyczynę. Teren między ul. Garbarską i drogą na Głogów miały pokrywać łąki i ogrody¹²⁵. Zdaje się, że Grosmann w swoich rozważaniach za podstawę przyjął zachowany materiał hodonomastyczny z XVI w., obejmujący mniej więcej ten obszar. Z rozsypanych po literaturze wzmianek o zasięgu pożarów można wysnuć przypuszczenie, że zabudowane były także okolice stawu przed Bramą Polską¹²⁶, podobnie obecna ul. Daszyńskiego¹²⁷ oraz okolice ul. Wolsztyńskiej¹²⁸. XVI-wieczna zabudowa nie objęła raczej łąk i pastwisk na zachód od klasztoru Bernardynów, czyli XVII-wiecznego Kręgu.

Wśród nazw ulic wschowskich najstarszą, bo średniowieczną, metrykę przypisuje się *Schuhmachersgasse* (Szewska, dzisiejszy fragment ul. Kilińskiego, między rynkiem i zbozem Żłóbka Chrystusowego)¹²⁹. *Zwei Eimersgasse* (Dwóch Wiader, dzisiejsza ul. Powstańców Wielkopolskich), biorąca nazwę od dwóch zlokalizowanych tam studni, pierwszy raz pojawia się dopiero w 1679 r., nie można więc wykluczyć, że nie jest to jej najwcześniejsza nazwa¹³⁰. Dzisiejsza ul. Kościelna, wiodąca od rynku do kościoła parafialnego, była nazywana *Unter der Kirchlauben* lub w skrócie *Kirchlauben* (Pod Kościelnymi Podcieniami, Kościelne Podcienie), ze względu na znajdujące się na niej podcienie¹³¹. W literaturze powszechnie przyjmuje się, że obecna ul. Rzeźnicka, której nazwa pojawiła się od 1556 r. jako *Fleischergasse* albo *Kuttelhofgasse*, pochodzi od znajdujących się tam jatek i rzeźni, była już upowszechniona w XVI w., wypierając wcześniejszą (*Heilige*)*Leichnamsgasse* lub *Fronleichnamsgasse* (Bożego Ciała)¹³². W materiale z drugiej połowy XVI w. ciągle jednak posługiwano się nazwą *Leichnamsgasse*¹³³. Z tego powodu tę formę uznano za podstawową¹³⁴. *Badergasse* (ul. Łazienna, ta sama nazwa obecnie, w *Inwentarzu Starej Wschowy*, s. 8, ul. Cyrulika) pochodzi z XVI w., być może jest tak nazywana od 1529 r., kiedy to po pożarze przeniesiono tam łaźnie¹³⁵. Równoległą do niej była *Lange-gasse* (ul. Długa, obecnie Ratuszowa)¹³⁶. Południowa pierzeja pl. Zamkowego była zwana w XVI w. *Wetschengasse/Wezengasse*. Najpopularniejszym tłumaczeniem tej nazwy jest ul. Kacza (*Entengasse*). Nazwa ta miała pochodzić od kaczek wyganianych przez nią na błota fosy. Schober podchodził do tego tłumaczenia sceptycznie, uznając, że w XVI w. nie istniała jeszcze furta w murach na tej ulicy, a sama nazwa wzięła się od zniekształconego słowa *Wetscher/Watscher*, oznaczającego torbę lub worek. Ze względu na wspomniane formy z końca XVI w. wydaje się, że jednak najodpowiedniejszym tłumaczeniem będzie ul. Workowa, a nie Kacza. W XVII w. zaczęto ją nazywać *Prediger-gasse* (Kaznodziejska)¹³⁷.

¹²⁵ Grosmann, Stadtplan, s. 34–35.

¹²⁶ Grosmann, WuW, s. 56, 62; W. Schober, *Der Fraustädter Stadtbrand vor 400 Jahren*, s. 19; Schober, Straßennamen, s. 21.

¹²⁷ Schober, Straßennamen, s. 23.

¹²⁸ Ówczesny pl. Ceglany. W 1630 r. miało się tam znajdować 95 domów (Braune, Geschichte, s. 35.), dla końca XVI w. również są wspomniane domy w tej okolicy (APZG 363, sygn. 99, s. 501, 509).

¹²⁹ *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 26; Schober, Straßennamen, s. 18. Za podstawową formę językową nazw ulic przyjmuję brzmienie niemieckie. Pierwsze księgi miejskie (od 1501 r.) były prowadzone właśnie w języku niemieckim, na co mieszczanie uzyskali zgodę królewską w 1523 r.; zob. Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 263. Na planie Wschowy ulice zostały oznaczone skrótami pochodzącymi od ich nazw niemieckich, w legendzie podano zaś nazwę niemiecką i jej polskie tłumaczenie. Formy *-gasse* używam konsekwentnie dla nazw ulicy, ponieważ jej stosowanie potwierdzają księgi miejskie.

¹³⁰ *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 27; Schober, Straßennamen, s. 18; Małkus, Budowle, s. 65–81. Mimo tak późnego wystąpienia zdecydowano się przedstawić ją na planie. Wydaje się mało prawdopodobne, aby była to jedyna ulica na terenie miasta wewnątrz murów nieposiadająca własnej nazwy.

¹³¹ Schober, Straßennamen, s. 18; Małkus, Budowle, s. 70.

¹³² Grosmann, WuW, s. 54; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 260; Schober, Ring; Schober, Straßennamen, s. 18; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 263.

¹³³ APZG 363, sygn. 99, s. 76, 404, 710; W. Schober, *Die Fraustädter Stadtbrand vom 6. Dezember 1598*, s. 25; tenże, *Die „Hölle“ in Fraustadt*.

¹³⁴ W zeznaniach świadków w sprawie między miastem i plebanem wschowskim jedno z pytań dotyczyło kaplicy Świętego Krzyża, część zeznających twierdziła, że nic o takim kościele nie słyszała, ale zna ulicę biorącą od niego swoją nazwę. Co jest jednak wynikiem pomyłki z kaplicą Bożego Ciała (zob. dalej).

¹³⁵ Grosmann, WuW, s. 57; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 26; Schober, Straßennamen, s. 18.

¹³⁶ Pfützenreiter, Straßennamen, s. 27; Schober, Ring, s. 17; Schober, Straßennamen, s. 18.

¹³⁷ APZG 363, sygn. 99, s. 9, 402; Grosmann, WuW, s. 58; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; P. Gürtler, *Erste geschichtlicher Versuch über die Predigerstraße zu Fraustadt*, „Heimat-Kalender für den Kreis Fraustadt”, 1925, s. 43–44; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 26; Schober, Straßennamen, s. 18; Małkus, Budowle, s. 71; Czwojdrak, Ulice, s. 46.

Północna pierzeja tegoż placu była z kolei nazywana *Schlossgasse* (Zamkowa)¹³⁸. Tuż przed zamkiem (dzisiaj wschodnia pierzeja pl. Zamkowego) znajdowała się *Weingasse*, *Weinlaube* lub *bei der Weinhütte* (ul. Winna), biorąca swoją nazwę od szynku starościńskiego¹³⁹. Zabudowany obecnie obszar za ul. Kilińskiego to dawna *Schindergasse* (Katowska, później *Kellergasse*, Zaułek Kellerów), nie wiadomo jednak, kiedy pojawiła się ta nazwa i z pewnością nie można jej odnosić do XVI w.¹⁴⁰

Względnie obfity jest materiał hodonomastyczny dotyczący Przedmieścia Polskiego. I tak ulica wychodząca z Bramy Polskiej i ciągnąca się do sadzawki w centrum przedmieścia nazywana była *Steinweg* (Kamienna Droga, nazwa od jej wybrukowania, dzisiaj fragment Bohaterów Westerplatte)¹⁴¹. Jej pierwszą przecznicą były ulice *Nonnengasse* (Zakonniczek, obecnie Pocztowa)¹⁴² i jej przedłużenie – *Mälzergasse* (Słodowa, później Garbarska, *Gerbergasse*, tak samo obecnie)¹⁴³. Równoległą arterię na północy tworzyły *Breitegasse* (Szeroka, obecnie Niepodległości), na której miały odbywać się targi¹⁴⁴, oraz *Forbrigesgasse/Fürbrigesgasse/Vorbrigesgasse* (obecnie Księża Kostki). Nie udało się ustalić pochodzenia tej nazwy (ale jeszcze dla Schobera wydawała się ona na tyle oczywista, że jej nie tłumaczył), już w 1611 r. pojawiła się jako *Vorwerkasse* (Folwarczna), tę nazwę wywodzi się od przylegającego do niej folwarku starosty lub ze względu na to, że prowadziła do miejskiego folwarku w Przyczynie Dolnej. Należy zaznaczyć, że już w 1543 r. pojawia się jako „Gasse nach dem Vorwerk des Starosten”¹⁴⁵. W zachodniej części przedmieścia ulice Szeroka i Zakonniczek połączone były ulicą nazywaną *Mönchsgasse* lub *Brüdergasse* (Mnisia, obecnie Klasztorna), która dochodziła do Furty Kościelnej¹⁴⁶. Przedłużeniem ul. Zakonniczek w stronę południową była *Fischergasse* (Rybacka, nazywana też *Fischerei*, obecnie Zielona), rzadko pojawiała się jako *Färbergasse* (Farbiarska). Częściowo zajmowało ją osadnictwo podległe staroście, tam właśnie pod koniec XVI w. mieli osiedlać się Żydzi, stąd popularna nazwa *Iuderei* (później Łąki Żydowskie)¹⁴⁷. Naprzeciw południowo-zachodniego odcinka murów ciągnęła się ulica, którą określano jako *Auf dem Graben* (Nad Fosą, dzisiejsza Lipowa)¹⁴⁸. Przedłużeniem *Steinweg* i częścią drogi poznańsko-głogowskiej była *Töpfergasse* (Garncarska, obecnie Daszyńskiego). Jej nazwa pojawia się dopiero w 1646 r., jej okolicę określano zaś raczej przez położenie przy dole z gliną¹⁴⁹ (od którego ulica wzięła swoją nazwę). Mimo to zdecydowano się przedstawić tę nazwę dla XVI w., ponieważ wydaje się, że przyjęła się ona jeszcze w pierwszej połowie XVII w.¹⁵⁰ Nie mamy pewnych informacji o nazewnictwie dzisiejszej ul. Strażackiej. W XVIII w. jej północna część była określana jako *Malzgasse* lub *Bei der Roßmühle* (Słodowa, Przy Końskim Młynie), później *Alte Post Straße* (Staropocztowa), południowy zaś mały plac jako *Steinring* (Kamienny Rynek). Nie wiadomo, czy do tego ostatniego można odnieść nazwę *Hirsewinkel* (Zaułek Ziarnisty), wzmiankowaną pod koniec XVI w.¹⁵¹ Innych nazw ulic, które później odnajdujemy na Przedmieściu Polskim, nie da się w żaden sposób odnieść do XVI w.¹⁵²

Na znacznie słabiej zurbanizowanym Przedmieściu Głogowskim materiał toponimiczny jest dużo uboższy. Wzmianki z ksiąg miejskich wskazują, że w XVI w. ulicę wylotową z Bramy Głogowskiej

¹³⁸ Pfützenreiter, *Straßennamen*, s. 26; Schober, *Straßennamen*, s. 18.

¹³⁹ *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Schober, *Straßennamen*, s. 18; Czwojdrak, *Ulice*, s. 46.

¹⁴⁰ Grosman, *WuW*, s. 62; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, *Straßennamen*, s. 26; F. Pfützenreiter, *Erinnerung aus der Kellergasse*, s. 18; Schober, *Straßennamen*, s. 18; Wróblewska, *Mury*, s. 590; Wróblewska, *Wschowa*, s. 446.

¹⁴¹ *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, *Straßennamen*, s. 27; Schober, *Straßennamen*, s. 21; Małkus, *Budowle*, s. 68.

¹⁴² Pfützenreiter, *Straßennamen*, s. 26; Schober, *Straßennamen*, s. 21; Małkus, *Budowle*, s. 68.

¹⁴³ Grosman, *WuW*, s. 54; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, *Straßennamen*, s. 26; Schober, *Straßennamen*, s. 21; Małkus, *Budowle*, s. 68, 74.

¹⁴⁴ APZG 363, sygn. 99, s. 517; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, *Straßennamen*, s. 27; Grosman, *Stadtplan*, s. 34; Schober, *Straßennamen*, s. 21–22.

¹⁴⁵ APZG 363, sygn. 99, s. 416, 501, 517, 542, 611; Grosman, *WuW*, s. 56; Schober, *Straßennamen*, s. 21; Małkus, *Budowle*, s. 74.

¹⁴⁶ Pfützenreiter, *Straßennamen*, s. 26; Schober, *Straßennamen*, s. 22.

¹⁴⁷ H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung*, s. 180, 183; Schober, *Straßennamen*, s. 22.

¹⁴⁸ Schober, *Straßennamen*, s. 19; Pfützenreiter, *Straßennamen*, s. 26–27.

¹⁴⁹ APZG 363, sygn. 99, s. 249, 729;

¹⁵⁰ *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, *Straßennamen*, s. 26; F. Pfützenreiter, *Heimatgeschichtliche Notizen*, s. 13; Schober, *Straßennamen*, s. 21, 23; Małkus, *Budowle*, s. 65–81.

¹⁵¹ APZG 363, sygn. 99, s. 154; Schober, *Straßennamen*, s. 22.

¹⁵² *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, *Straßennamen*, s. 25–27.

nazywano po prostu *vor dem Glogischen Thor* (przed Głogowską Bramą, dzisiejsza Głogowska)¹⁵³. Ponieważ określenie to utrzymało się przynajmniej do końca XVIII w. (plan AGAD), to można je uznać za nazwę własną. O nazwach jej dwóch dalszych odnóg nie da się powiedzieć nic pewnego. Obie prowadziły na Głogów, więc trudno z pewnością odnosić nazwę *Glogischegasse* do którejkolwiek z nich¹⁵⁴. Nie mamy informacji o nazwie drogi łączącej obie Przyczyny w XVI w. Nazwy *Tuchbereitergasse* (Sukiennicza, obecnie Obrońców Warszawy), *Hinter den Bleichen* (później *Garten Straße*, obecnie Moniuszki) są późniejsze¹⁵⁵. Ul. Sukienniczą można bezpośrednio łączyć z opisowym określeniem tej ulicy jako „*Steinweg nach der neuen Mühle*”, ale nie jest to nazwa własna¹⁵⁶.

Centrum Wschowy zajmował prostokątny rynek, na którego środku znajdował się ratusz. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1435 r., kiedy miał ocaleć z pożaru (z tego powodu przypuszcza się, że już wówczas był murowany). Spalił się w 1529 r., a jego odbudowa trwała od 1556 do 1612 r.¹⁵⁷ W 1580 r. w wieży ratusza założono aptekę¹⁵⁸. Parter ratusza, oprócz funkcji związanych z wykonywaniem władzy, miał też charakter użytkowy. Znajdowały się tam waga miejska i szynk¹⁵⁹. Pod koniec XVI w. przy ratuszu zlokalizowane były dwa zbiorniki wody z wodociągów (*Röhrkasten/Röhrbrunnen*, rzapie), po stronie wschodniej (starszy) i zachodniej (młodszy). Młodszy wybudowano w 1590 r. przy aptece i uzupełniano go rurami wodą z Przyczyny Górnej. W 1592 r. starszy został osadzony w ziemi, a nowszy być może poprawiony. W 1614 r. po stronie wschodniej ratusza wybudowano fontannę¹⁶⁰. Nie jest pewne, czy miała ona za podstawę wcześniejszy zbiornik. Przyjmując to za prawdopodobne, zdecydowałem się go oznaczyć na podstawie planu ZAH. Zbiornik młodszy położony był na zachód od wieży ratuszowej¹⁶¹. Na rynku znajdowały się kramy kupieckie. Mamy informacje o położeniu dwóch takich obiektów: na wschodniej części południowej pierzei rynku znajdowały się kramy sukiennicze¹⁶², przy starym zbiorniku wodnym zaś ławy rybackie, co każe je lokalizować przy wschodniej pierzei rynku¹⁶³.

Wewnątrz murów miejskich mieściły się jatki i rzeźnia. Te pierwsze pierwotnie na rynku. W pożarze w 1529 r. spłonął kościół Bożego Ciała, którego później nie odbudowano. Wiadomo, że stał on w okolicy kościoła parafialnego, przy ulicy nazwanej od tego obiektu (zob. wyżej). Jego dokładniejszą lokalizację podaje wzmianka z 1545 r., w której zapisano, że tzw. Piekło znajduje się naprzeciw placu po tymże kościele. Co oznacza, że zajmował on część obszaru dzisiejszego parku przykościelnego, w XVI w. zaś być może znajdował się w granicach cmentarza przy kościele parafialnym¹⁶⁴. W 1556 r. na jego miejsce przeniesiono jatki, które stały tam do 1606 r., kiedy to Kościół katolicki odzyskał ten teren¹⁶⁵. Nieopodal, między linią murów, postawiono w 1577 r. murowaną rzeźnię¹⁶⁶.

¹⁵³ APZG 363, sygn. 99, s. 37, 117, 176, 191, 261, 335, 336, 350, 401, 502, 590, 591, 603, 686.

¹⁵⁴ Schober, *Straßennamen*, s. 23.

¹⁵⁵ *Stan Miasta (Inwentarz)*, s. 16; plan AGAD; Grosman, WuW, s. 56; *Straßennamen*, s. 20; Pfütenreiter, *Straßennamen*, s. 26; Schober, *Straßennamen*, s. 23.

¹⁵⁶ Schober, *Straßennamen*, s. 23. Inaczej należy traktować *Steinweg* wychodzącą z Bramy Polskiej, ta nazwa pospolita utrzymała się w toponimii i stała się nazwą własną.

¹⁵⁷ Moritz, *Mittelalter*, s. 238; Grosman, WuW, s. 54–55; Schober, Ring; J. Muszyński, *Rozwój przestrzenny Wschowy*, s. 49; Wróblewska, Wschowa, s. 449–450, 453, 460; Małkus, *Budowle*, s. 69–70.

¹⁵⁸ *Zur Baugeschichte des fraustädter Rathauses*; Grosman, WuW, s. 59; Schober, Ring; Małkus, *Budowle*, s. 72.

¹⁵⁹ Wróblewska, Wschowa, s. 450; Małkus, *Budowle*, s. 67, 69; Czwojdrak, *Ulice*, s. 33–34.

¹⁶⁰ Braune, *Geschichte*, s. 20; Grosman, WuW, s. 59; Małkus, *Budowle*, s. 72. Zapiska z Hofmanna (Biblioteka PAN w Gdańsku, rkps 1645, wpis z 30 VI 1592 r., b.pag.) na ten temat nie jest do końca jasna, wątpliwości co do jej interpretacji miał Grosman. Zdecydowano się jednak przyjąć za tym badaczem, że Hofmann pisał o zbiornikach po obu stronach ratusza.

¹⁶¹ Jeszcze w czasach saskich, przed rezydencją królewską (obecnie ul. Kościelna 2) miała znajdować się fontanna, którą należy łączyć z tym zbiornikiem; Czwojdrak, *Ulice*, s. 69.

¹⁶² W. Schober, *Die Fraustädter Stadtbrand vom 6. Dezember 1598*, s. 25, przyp. 10; Wróblewska, Wschowa, s. 450.

¹⁶³ Biblioteka PAN w Gdańsku, rkps 1645, wpis z 30 VI 1592 r.

¹⁶⁴ Zob. AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie, 29, k. 193v.

¹⁶⁵ *Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów, czyli we Wschowie 1455–1808*, tłum. o. P.A. Turbański, Wschowa 1971 (mps w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Franciszkanów we Wschowie), s. 16; Moritz, RuG 1, s. 6, 8, 18, 39; Moritz, RuG 2, s. 27; Grosman, WuW, s. 54, 58, 61; W. Schober, *Die „Hölle“ in Fraustadt*, s. 18; Dworzaczkowa, *Kontrreformacja*, s. 26–27; Wróblewska, Wschowa, s. 450, 455. Z powodu ich usunięcia na początku XVII w. nie zachował się po nich ślad na planach podkładowych. Widoczne są na nich jedynie dwie działki mieszczące dość specyficznym, wydłużonym kształcie i układzie, niekorespondującym z resztą zgrupowanej w blokach zabudowy. Jako że działki te z pewnością musiały wchodzić na teren XVI-wiecznych jatek, zdecydowano się oznaczyć te ostatnie właśnie na tych dwóch działkach.

¹⁶⁶ Jej lokalizacja jest możliwa dzięki porównaniu opisu z *Inwentarza Starej Wschowy*, s. 8–9 i planu AGAD. Grosman, WuW, s. 57; Schober, *Straßennamen*, s. 18; A. Koerth, *Um ein neues Schlachthaus in Fraustadt zu Beginnen des 19. Jahrhunderts*

Wśród XVI-wiecznych budynków należy wymienić wspomniane już Piekło (*Hölle*), znajdujące się na ul. Rzeźnickiej, które od trzeciej ćwierci XVI w. było budynkiem służb miejskich¹⁶⁷. Nie wiadomo, gdzie znajdował się wzmiankowany w 1579 r. Dom Tańca (*Tanzhaus*), służący organizacji spotkań towarzyskich i zebrań¹⁶⁸. Na ul. Łaziennej, zgodnie z jej nazwą, znajdowała się łaźnia. Według Schobera miała leżeć na samym końcu tej ulicy¹⁶⁹. Gdzieś niedaleko stała stajnia miejska¹⁷⁰, ale nie da się bliżej określić jej położenia.

W związku z prawem Wschowy do bicia własnej monety w mieście funkcjonowała mennica miejska. Zajmowała północne skrzydło późniejszej szkoły jezuickiej (obecnie gmach Muzeum Ziemi Wschowskiej). Po pożarze w 1529 r. w jej budynku szynkowano piwo, w latach 1588–1612 ponownie bito tam monety, później szynkowano wino, a ostatecznie przejął ją proboszcz katolicki i stała się częścią szkoły jezuickiej¹⁷¹. Prócz mennicy miejskiej od końca XVI w. we Wschowie funkcjonowała mennica królewska – na Przedmieściu Polskim¹⁷². Na tym przedmieściu znajdowała się również gospoda cechu sukienników, położona przy ul. Mniszej¹⁷³. Nie mamy jednak dokładniejszych informacji o jej lokalizacji¹⁷⁴. Według Grosmana w miejscu działki nr 5 na ul. Staroleszczyńskiej znajdowała się gospoda rzeźników¹⁷⁵. Jednak ze względu na częste zmiany numeracji działek od czasów Grosmana nie można dokładnie określić jej położenia¹⁷⁶. Po ostatecznym wykupieniu przez Wschowę wójtostwa w 1532 r.¹⁷⁷, na gruntach powójtowskich został wybudowany folwark miejski (tzw. *Mittelvorwerk*)¹⁷⁸. Na Przedmieściu Głogowskim w okolicy szpitala św. Mikołaja znajdowała się pralnia (*Waschhof/Waschmühle*) cechu sukienników¹⁷⁹. Można przypuszczać, że leżała ona mniej więcej na terenie późniejszej farbiarni (która również była własnością sukienników¹⁸⁰), tam też została oznaczona. Nieco dalej, za szpitalem, miały znajdować się budynek cechu kuśnierzy i doły do moczenia skór¹⁸¹, wykorzystywane przez ten cech (*Küschnerhaus, Küschnerspüle*)¹⁸², widoczne jeszcze na planie AGAD. W ciągu XVI w. miasto dwukrotnie otrzymało zgodę na zbudowanie młyna wodnego nad fosą¹⁸³, jednak nie wiadomo o tym, aby ten zamysł został zrealizowany.

Przedreformacyjna Wschowa obfitowała w budynki sakralne. Większość z nich w czasie reformacji została zamieniona na obiekty gospodarcze, niektóre popadły w ruinę, inne odzyskano w czasie kontreformacji. Prawie wszystkie nie dotrwały do naszych czasów¹⁸⁴. Najważniejszym obiektem był

in *südpfeulischer Zeit*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 18, 1939, nr 10/11, s. 31–32. Nie ma więc racji G. Wróblewska (Wróblewska, Mury, s. 592), utożsamiając jatkę z rzeźnią i lokalizując kościół Bożego Ciała poza murami miejskimi. Co przyjęła za nagłówek w LBP (s. 194), gdzie kościół ten został określony jako *extra* (domyślnie *extra muros*). Już w 1489 r. leżał on *intra muros*; AAP, AE III, k. 155v.

¹⁶⁷ Lokalizacja jest możliwa dzięki porównaniu opisu ze *Stanu Miasta: Inwentarz*, s. 8–9 i planu AGAD. Grosman, WuW, s. 59; W. Schober, *Die „Hölle” in Fraustadt*; Małkus, Budowle, s. 72.

¹⁶⁸ Grosman, WuW, s. 59; Małkus, Budowle, s. 72.

¹⁶⁹ W. Schober, *Die Fraustädter Stadtbrand vom 6. Dezember 1598*, s. 26; Schober, Straßennamen, s. 18.

¹⁷⁰ Schober, Straßennamen, s. 18.

¹⁷¹ *Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów*, s. 17; Braune, Geschichte, s. 57; Grosman, WuW, s. 59, 63; Schober, Straßennamen, s. 19; S. Gibasiewicz, *Mennica wschowska*, s. 72–77; Małkus, Budowle, s. 72; Ł. Lisiecki, *Wyniki badań*, s. 159; Czwojdrak, Ulice, s. 85. Budynek ten zbudowano także na działce piwowara i dwóch działkach pustych, przylegających od południa i zakupionych w tym celu.

¹⁷² Wuttke, Städtebuch, s. 298; Grosman, WuW, s. 59; Grosman, Stadtplan, s. 35; S. Gibasiewicz, *Mennica wschowska*, s. 77–80; Schober, Straßennamen, s. 19; Małkus, Budowle, s. 72.

¹⁷³ APZG 363, sygn. 99, s. 9.

¹⁷⁴ Grosman, WuW, s. 59. W. Grosman uważał, że mogła ona stać na miejscu kościoła klasztorowego, co wydaje się jednak mało prawdopodobne.

¹⁷⁵ Tamże, s. 57.

¹⁷⁶ Czwojdrak, Ulice, s. 18.

¹⁷⁷ MK 47, k. 358v–361v; Wuttke, Städtebuch, s. 297, 299; Moritz, Mittelalter, s. 209–210, 214–215, 228–230; Grosman, WuW, s. 53–54; Wróblewska, Wschowa, s. 450; Nowakowski, Wschowa, s. 97.

¹⁷⁸ Grosman, WuW, s. 56; Grosman, Stadtplan, s. 35; Schober, Straßennamen, s. 22. *Ober-* i *Nidervorwerk* znajdowały się w Przyczynach; tamże, s. 24.

¹⁷⁹ Schober, Straßennamen, s. 23.

¹⁸⁰ *Inwentarz Starej Wschowy*, s. 16.

¹⁸¹ U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 82, przyp. 189.

¹⁸² Grosman, WuW, s. 56; Grosman, Stadtplan, s. 34.

¹⁸³ MK 47, k. 358r–358v; MK 83, k. 360v–361v.

¹⁸⁴ Pawłowska, Bernardyni, s. 363, 365; Czwojdrak, Kopaczyński, s. 41–42.

kościół parafialny (pod wezwaniem NMP i św. Stanisława¹⁸⁵, fundowany prawdopodobnie przy założeniu miasta¹⁸⁶). W drugiej połowie XVI w. był on użytkowany przez protestantów. Po raz pierwszy wzmiankowany był w 1345 r., przy okazji pożaru¹⁸⁷. Wcześniej (1326 r.) jest wspomniany pleban wschowski (*Jordano plebano in Frovenstadt*)¹⁸⁸. W swojej historii kościół farny jeszcze kilkakrotnie ucierpiał w wyniku pożarów (1435, 1529, 1685), jego współczesny wygląd jest efektem odbudowy z początku XVIII w. Jego imponującą wieżę wzniesiono w latach 1580–1582, miała to być wówczas najwyższa budowla w Wielkopolsce (72 m)¹⁸⁹. Już po przejęciu kościoła przez protestantów, w 1565 r., postawiono naprzeciw niego, przy Furcie Kościelnej, nowy budynek szkoły¹⁹⁰, rok później tuż przy niej zegar, a w 1591 r. nową pastorówkę¹⁹¹. Na użytek duchownych przeznaczone były pomieszczenia nad Furtą Kościelną, którą zajmował niższy kler¹⁹². Wszystkie te budynki na początku XVII w. przejął Kościół katolicki.

Oprócz kościoła parafialnego i zniszczonego już na początku XVI w. kościoła Bożego Ciała istniały inne świątynie, które znajdowały się już poza murami miejskimi. Potwierdzona już w 1429 r. jest kaplica cmentarna Wszystkich Świętych, rozebrana w 1663 lub 1708 r. Znajdowała się na cmentarzu naprzeciw Furty Kościelnej, po lewej stronie, prawdopodobnie na terenie obecnego klasztoru Elżbietanek. Tam też oznaczono jej lokalizację. W czasie reformacji miała być opuszczona¹⁹³. Na północy miasta, naprzeciwko klasztoru Bernardynów, w okolicach późniejszego targu bydłęcego, znajdowały się kaplice św. Walentego i NMP. Pierwsza z nich, umiejscowiona najbliżej miejsca straceń, położonego jeszcze dalej na północ (widocznego jeszcze na UMTB, poza planem rekonstrukcyjnym), zwana była *Köpffkirchlein* lub *Ziegelkirchlein*. W czasie reformacji zorganizowano w niej rakarnię. Znajdowała się blisko kaplicy NMP, którą z kolei określa się jako leżącą naprzeciw klasztoru i w pobliżu cegielni. W czasie reformacji miała być ona zamieniona na stajnię¹⁹⁴. Informacje o położeniu obu tych kaplic (bliskość cegielni, niedaleko zbiornika wodnego, okolice rynku bydłęcego, naprzeciw klasztoru, niedaleko miejsca straceń) sugerują, że mogły się one znajdować w pobliżu terenu, na którym w XVIII w. powstała jurydyka proboszczowska (teren częściowo wychodzący poza obszar planu rekonstrukcyjnego). Powiązanie tych kaplic bezpośrednio z tym obszarem ma charakter czysto hipotetyczny, nie ulega jednak wątpliwości, że znajdowały się właśnie w tej okolicy i postanowiono zawrzeć tę informację na planie rekonstrukcyjnym.

We Wschowie przed reformacją istniały trzy szpitale z kaplicami: św. Mikołaja przed Bramą Głogowską (szpital sukienników), jego położenie jest znane tylko w przybliżeniu na podstawie tradycji wspomnianej przez Grosmana¹⁹⁵, św. Jerzego przed Bramą Polską, na skrzyżowaniu ulic Szerokiej i Kamiennej Drogi¹⁹⁶ i św. Wawrzyńca przy ul. Garncarskiej¹⁹⁷. Kaplice szpitali św. Mikołaja

¹⁸⁵ Now2, s. 443. Jak wskazuje niemiecka nazwa miasta i wizerunek z najwcześniejszej pieczęci pierwotnie miał on tylko wezwanie NMP; M. Adamczewski, *Pieczęcie, herb i inne znaki Wschowy*, s. 221–224.

¹⁸⁶ Moritz, *Mittelalter*, s. 234.

¹⁸⁷ Wróblewska, *Wschowa*, s. 453.

¹⁸⁸ KDW II, nr 1062; H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung*, s. 233; Wróblewska, *Mury*, s. 591; Widawski, *Mury*, s. 505.

¹⁸⁹ Wuttke, *Städtebuch*, s. 299; Moritz, *RuG 1*, s. 5–6, 8; Grosman, *WuW*, s. 55, 66; Schober, *Straßennamen*, s. 18; Wróblewska, *Mury*, s. 591; Wróblewska, *Wschowa*, s. 449–450, 453, 460; Małkus, *Budowle*, s. 69; M. Małkus, *Kościół imienia Żłóbka Chrystusowego (Kripplein Christi) we Wschowie. Miejsce tożsamości i pamięci wschowskich luteran*, [w:] *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji*, s. 172–173; Czwojdrak, *Ulice*, s. 79–81.

¹⁹⁰ Szkołę we Wschowie wzmiankowano po raz pierwszy w 1404 r. Starszy budynek szkoły znajdował się zapewne nieopodal nowego, na placu przed kościołem; Wuttke, *Städtebuch*, s. 301; Braune, *Geschichte*, s. 53–55; Moritz, *Mittelalter*, s. 236; Moritz, *RuG 2*, s. 16, 27; Grosman, *WuW*, s. 59, 61; Schober, *Straßennamen*, s. 19; Dworzaczkowa, *Kontrreformacja*, s. 27; Małkus, *Budowle*, s. 67, 71; Czwojdrak, *Ulice*, s. 83.

¹⁹¹ Moritz, *RuG 2*, s. 27; Grosman, *WuW*, s. 59; Schober, *Straßennamen*, s. 19; Małkus, *Budowle*, s. 71.

¹⁹² Moritz, *RuG 1*, s. 39; Moritz, *RuG 2*, s. 27; Schober, *Straßennamen*, s. 19.

¹⁹³ Now2, s. 443; Moritz, *Mittelalter*, s. 234; Moritz, *RuG 1*, s. 6; Grosman, *WuW*, s. 54, 58; Wróblewska, *Mury*, s. 598; Wróblewska, *Wschowa*, s. 454–455; Wiczkowski, „Boża rola”, s. 231–232; Czwojdrak, *Kopaczyński*, s. 46–48; Czwojdrak, *Ulice*, s. 78.

¹⁹⁴ Moritz, *RuG 1*, s. 6–7, 18, 39; Grosman, *WuW*, s. 58; Schober, *Straßennamen*, s. 22; Wróblewska, *Wschowa*, s. 455; A. Pańczak, *Bernardynki we Wschowie*, [w:] *Conjux, mater, filia, soror propinqua, civis*, s. 323.

¹⁹⁵ Moritz, *RuG 1*, s. 6; Moritz, *RuG 2*, s. 16; Grosman, *WuW*, s. 54, 56, 58; Grosman, *Stadtplan*, s. 34; Wróblewska, *Wschowa*, s. 455; Małkus, *Budowle*, s. 68; Czwojdrak, *Kopaczyński*, s. 42.

¹⁹⁶ Moritz, *Mittelalter*, s. 6; Grosman, *WuW*, s. 56; Schober, *Straßennamen*, s. 21; Wróblewska, *Wschowa*, s. 455.

¹⁹⁷ Moritz, *RuG 1*, s. 6; Grosman, *WuW*, s. 56; Schober, *Straßennamen*, s. 21; Wróblewska, *Wschowa*, s. 455.

i św. Wawrzyńca w czasie reformacji miały pełnić funkcje obór¹⁹⁸. Na terenie klasztoru Bernardynek miała się zaś znajdować jeszcze jedna kaplica, nieznaną jednak z wezwania i potwierdzoną później¹⁹⁹.

W 1456 r. powstał na Przedmieściu Polskim klasztor Bernardynów, pod jego budowę oddano ogrody miejskie. W 1505 r. pojawił się klasztor żeński tego zakonu. Klasztor męski spłonął całkowicie w 1558 r., a mnisi opuścili sprotestantyzowane miasto. Jakiś czas później opustoszał też klasztor żeński (użytkowany jeszcze w 1566 r.), a jego budynki przeszły na własność miasta. Bernardyni powrócili w 1629 r., a w 1644 r. ukończono ich nową siedzibę²⁰⁰. Własność klasztoru w 1564 r. za zgodą Zygmunta Augusta została sprzedana, a w 1577 r. miasto miało ją odkupić. Kształtu zabudowy klasztornej z połowy XVI w. nie da się odtworzyć ze względu na pożar i późniejszą odbudowę. Wiadomo, że po pożarze kościoła na obszarze klasztoru zachował się cmentarz i kościół św. Anny, być może też jakieś resztki gospodarstw. W momencie odzyskania gruntów w 1629 r. wspomniane się tam także ogrody, zabudowa gospodarcza i domy mieszczan²⁰¹. Również obszar, który zajmował klasztor w XVII w., nie jest tożsamy z wcześniejszym. W 1638 r. bernardyni zgodzili się na zamianę gruntów dawnego klasztoru Bernardynek, które rok wcześniej zostały im przekazane na działki miejskie leżące obok ich klasztoru²⁰². Przedreformacyjne założenie klasztorne było więc mniejsze i obejmowało klasztor, podwórze, ogród i cmentarz z kaplicą św. Anny²⁰³. W tej sytuacji zdecydowano się jedynie na informacyjne zaznaczenie na planie rekonstrukcyjnym obszaru mniejszego niż klasztor z planów AGAD i ZAH, mającego jedynie zasygnalizować położenie klasztoru przedreformacyjnego, a nie jego dokładny zasięg²⁰⁴. Orientacyjna jest również lokalizacja klasztoru żeńskiego. Według późniejszej informacji, o wybudowaniu nowego budynku w 1530 r., teren klasztoru leżał przy Furcie Kościelnej, tuż przy fosie. Każę to identyfikować ten teren z najbardziej na zachód wysuniętymi działkami po południowej stronie ul. Zakonniczek²⁰⁵. Tak jak w wypadku klasztoru męskiego, oznaczenie ma jedynie charakter przybliżony.

W XVI w. we Wschowie były trzy cmentarze. Pierwszy, najpewniej najstarszy, istniał wokół kościoła parafialnego. Mimo wątpliwości podnoszonych w literaturze co do jego użytkowania w XVI w., potwierdzają to odkrycia archeologiczne²⁰⁶. Drugi cmentarz znajdował się przed Furtą Polską, wraz z kaplicą Wszystkich Świętych, wzmiankowany już w 1526 r. (według Schobera) i widoczny na planie AGAD²⁰⁷. Trzeci znajdował się wokół wspomnianej kaplicy św. Anny²⁰⁸, na terenie

¹⁹⁸ Moritz, RuG 1, s. 18; Grosman, WuW, s. 58.

¹⁹⁹ A. Pańczak, *Bernardynki we Wschowie*, s. 313, 323. Autor traktując wzmiankę o „cegłanym kościółku” z 1592 r. jako jedną ze wzmianek o kaplicy na terenie po klasztorze Bernardynek. Z literatury wiadomo jednak, że „cegłany kościół” to kaplica św. Walentego.

²⁰⁰ MK 96, k. 344v–345r, 443r–444v; *Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów*, s. 11–14; Moritz, *Mittelalter*, s. 230, 234–236; Moritz, RuG 1, s. 7–8, 15–17; Moritz, RuG 2, s. 36–37; Grosman, WuW, s. 54, 58, 61; Grosman, *Stadtplan*, s. 34; Korcz, *Zarys*, s. 21; Wróblewska, *Wschowa*, s. 455, 461; A. Pańczak, *Działalność rekatoalizacyjna wschowskich bernardynów*, s. 315, 317 przyp. 6, 319; Pawłowska, *Bernardyni*, s. 365–369; K. Lutowski, *Bernardynski kościół pw. św. Józefa Oblubieńca we Wschowie*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 371–372; M. Wróbel, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych podczas budowy „małej kaplicy papieskiej” w zespole klasztornym franciszkanów we Wschowie w 2005 r.*, [w:] tamże, s. 395–396; Małkus, *Budowle*, s. 68; A. Pańczak, *Wschowscy luteranie wobec miejscowych klasztorów w okresie zaprowadzenia reformacji (1552–1558)*, [w:] *Reformacja i tolerancja*, s. 87–118; A. Pańczak, *Bernardynki we Wschowie*.

²⁰¹ MK 96, k. 345r; *Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów*, s. 16, 25–26, 28, 31; Teki Dworzaczka, *Regesty*, 109 (nr 202) 1577; Moritz, RuG 1, s. 17; Grosman, WuW, s. 58–59; Dworzaczka, *Kontreformacja*, s. 9–10; Pawłowska, *Bernardyni*, s. 366, 368; M. Wróbel, *Wyniki badań archeologicznych*, s. 395; A. Pańczak, *Wschowscy luteranie wobec miejscowych klasztorów*, s. 114; K. Lutowski, *Bernardynski kościół pw. św. Józefa Oblubieńca we Wschowie*, s. 372.

²⁰² Grosman, WuW, s. 23; A. Pańczak, *Działalność rekatoalizacyjna wschowskich bernardynów*, s. 319–320; Pawłowska, *Bernardyni*, s. 368–369; A. Pańczak, *Bernardynki we Wschowie*, s. 308.

²⁰³ Grosman, WuW, s. 58; Grosman, *Stadtplan*, s. 35.

²⁰⁴ W. Grosman twierdził, że grunty klasztorne ciągnęły się do Furty Kościelnej, informacje o późniejszym przyłączeniu terenów mieszczkańskich do klasztoru raczej wykluczają tę możliwość; Grosman, *Stadtplan*, s. 34.

²⁰⁵ Moritz, RuG 1, s. 8; Schober, *Straßennamen*, s. 21; A. Pańczak, *Wschowscy luteranie wobec miejscowych klasztorów*, s. 115; A. Pańczak, *Bernardynki we Wschowie*, s. 307.

²⁰⁶ *Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów*, s. 16; Grosman, WuW, s. 58; Schober, *Straßennamen*, s. 18; Dworzaczka, *Kontreformacja*, s. 23; Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 232; Ł. Lisiecki, *Wyniki badań*, s. 154, 159.

²⁰⁷ Grosman, WuW, s. 58; Grosman, *Stadtplan*, s. 35; Schober, *Straßennamen*, s. 18–19; Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 232. Oba te cmentarze są wspomniane wielokrotnie w dokumentach sporu między plebanem wschowskim i miastem; zob. AP Poznań, *Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie*, 29, k. 191r–222v.

²⁰⁸ Kaplica ta być może miała również wezwanie św. Marcina; AP Poznań, *Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie*, 29, k. 199v.

spalonego klasztoru Bernardynów, ale nie ma obecnie wskazówek umożliwiających wytyczenie jego zasięgu²⁰⁹.

W literaturze można spotkać się ze wzmiankami o innych przedreformacyjnych obiektach sakralnych. Wspominane są kaplice Świętej Trójcy, św. Barbary, Świętego Ducha (ze szpitalem)²¹⁰, św. św. Jakuba i Feliksa²¹¹, Świętego Krzyża²¹². Poza tymi wzmiankami nic pewnego nie wiadomo o tych świątyniach. Moritz przypuszczał, że mogą się one odnosić do kaplic wewnątrz innych świątyń, niewykluczone, że chodziło o altarie²¹³. Warto jeszcze skomentować istnienie kaplicy Świętego Krzyża. Pojawia się ona jako jeden z utraconych kościołów w pozwach Jana Krzyckiego, plebana wschowskiego, prowadzącego spór z miastem (zob. przyp. 107). Ze wzmianek w dokumentacji prac komisji królewskiej w tej sprawie z 1606 r. wynika, że musiał on znajdować się przy kościele Bożego Ciała. Jednak komisja nie była w stanie rozstrzygnąć faktu jego istnienia. Bardzo ciekawie prezentują się zeznania świadków. Pierwsza szóstka z nich albo nie była pewna, albo nie pamiętała takiej świątyni, ale wiedziała, że wzięła od niego nazwę ulica. Siódmy świadek, Franciszek Tischler, który miał być komendariuszem wschowskim w 1577 r., stwierdził, że o takim kościele na terenie miasta nic nie wie, a sama ulica bierze swoją nazwę od kościoła Bożego Ciała. Potwierdził to świadek dziewiąty. Kolejni świadkowie nie wspominali już ani ulicy, ani kaplicy²¹⁴. Każę to podchodzić sceptycznie do faktu istnienia tej kaplicy.

Istotnym punktem na planie nowożytnej Wschowy był zbór Żłóbka Chrystusowego (*Kripplein Christi*) przy Bramie Polskiej. Postawiono go w 1604 r., kiedy miasto zostało zmuszone do zwrotu kościoła parafialnego katolikom²¹⁵. Dlatego nie znalazł się na planie rekonstrukcyjnym, wyróżnione zostały za to budynki prywatne (dwa domki i dawna łaźnia, wcześniej założenie obronne²¹⁶) przylegające do Bramy Polskiej, które przebudowano na ten zbór²¹⁷. Innym znanym zabytkiem nieuwzględnionym na planie miasta jest cmentarz ewangelicki założony w 1609 r. na Przedmieściu Polskim, rozbudowany w 1630 r. Został on utworzony na gruntach wcześniej należących do mieszczan²¹⁸. Założono go na terenach ogrodowo-rolnych z zabudową gospodarczą²¹⁹.

* * *

Trudno wskazać dokładną liczbę domów i mieszkańców Wschowy w XVI w. Pewnym punktem wyjścia są dane z rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w., w których zazwyczaj podaje się liczbę 370 rzemieślników i 64 wiatraków (te należy tutaj traktować jako osobne zakłady produkcyjne). Przyjmując 5 osób jak mnożnik dla jednego płatnika rzemieślniczego²²⁰, uzyskamy liczbę 2170 mieszkańców.

²⁰⁹ MK 96, k. 345r; Moritz, RuG 2, s. 16; Czwojdrak, Kopaczyński, s. 42, 48. W literaturze istnieje pewne zamieszanie związane z cmentarzami wschowskimi. Opierając się na przekazie Hofmanna, Schober pisze: „Dieser [cmentarz przed Furką Kościelną] wird dann als »alter Kirchof« dem im Jahre 1567 auf dem Grundstück des Bernhardinerkloster eingerichteten »Neuen« entgegengestellt”; Schober, Straßennamen, s. 18–19; zob. też Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 231–233. Nie wydaje się jednak prawdopodobne, aby mógł istnieć jakiś czwarty w mieście, a drugi na terenie pobernardyńskim cmentarz (pierwszym był ten wokół kaplicy św. Anny, istniejący już wcześniej), założony w 1567 r. Zwłaszcza że nie słyszymy o nim później. Jak wskazuje D. Czwojdrak, chodziło raczej o poszerzenie istniejącego już cmentarza przy kaplicy Wszystkich Świętych, a nie zupełnie nowy obiekt; Czwojdrak, Ulice, s. 78. Innym rozwiązaniem tego problemu jest uznanie, że jest to pierwsza wzmianka o cmentarzu przed Furką Kościelną. Co nie jest wykluczone, ponieważ Schober, podając datę 1526 r., nie udokumentował jej źródłowo.

²¹⁰ Now2, s. 443.

²¹¹ Wuttke, Städtebuch, s. 300.

²¹² Grosman, WuW, s. 58.

²¹³ Moritz, RuG 1, s. 7.

²¹⁴ AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie, 29, k. 191r–222v (zwł. k. 201r–206r).

²¹⁵ Wuttke, Städtebuch, s. 303; Moritz, RuG 2, s. 18–22; Grosman, WuW, s. 60; Dworzaczkowa, Kontrreformacja, s. 1–42; K. Lutowski, *Bernardyński kościół pw. św. Józefa Oblubieńca we Wschowie*, s. 23; Wróblewska, Wschowa, s. 460; J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich*, s. 241; Małkus, Budowle, s. 73; M. Małkus, *Kościół imienia Żłóbka Chrystusowego (Kripplein Christi) we Wschowie*.

²¹⁶ Grosman, WuW, s. 57; Schober, Straßennamen, s. 19; J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich*.

²¹⁷ Widawski, Mury, s. 511; Małkus, Budowle, s. 73.

²¹⁸ Moritz, RuG 2, s. 34; Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 225–262.

²¹⁹ Moritz, RuG 2, s. 34; Grosman, WuW, s. 61; Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 238.

²²⁰ P. Guzowski, R. Poniak, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, nr 2, 2015, s. 92.

Uznać to należy za absolutne minimum. W literaturze można się spotkać z określeniem ludności Wschowy na poziomie 6 tys. pod koniec XVI w., po raz pierwszy podał taką wielkość A. Springborn na podstawie własnych obliczeń (bez przedstawienia metodologii) z księgi zboru Żłóbka Chrystusowego²²¹. Księga ta obejmowała lata 1582–1595 i odnotowywała urodzenia, małżeństwa i zgony. Niestety zaginęła i nie ma możliwości weryfikacji tych danych. Liczba 6 tys. osób wydaje się zawyżona i prawdopodobnie uwzględnia obie Przyczyny. Dopiero w następnych latach wraz z migracją ze Śląska Wschowa mogła osiągnąć zbliżoną liczbę mieszkańców. Podymne województwa poznańskiego z 1631 r. (a więc jeszcze przed lokacją nowych miast, ale w trakcie trwania procesów migracyjnych) podaje łączną liczbę 675 domów²²². Stosując do tej liczby przelicznik 6 osób²²³, otrzymamy 4050 mieszkańców; przy przeliczniku 9 osób²²⁴ zaś 6075 osób. W końcu XVIII w. Wschowa oscylowała wokół liczby 5 tys. mieszkańców²²⁵. Biorąc pod uwagę te dane²²⁶, wydaje się, że w końcu XVI w. ludność Wschowy mieściła się w przedziale 3–5 tys. mieszkańców, ale raczej nie przekraczała 5 tys.

2017 r.

²²¹ A. Springborn, *Mitteilungen aus einem alten Kirchenbuche der evangelischen Gemeinde zu Fraustadt*, „Zeitschrift der historische Gesellschaft für die Provinz Posen”, t. 2, 1886, s. 426–429; Dworzaczkowa, *Kontreformacja*, s. 14; Korcz, *Zarys*, s. 17–18.

²²² Podymne 1631, k. 33v.

²²³ P. Guzowski, R. Poniak, *Przeliczniki demograficzne*, s. 90–91. Należy jednak zaznaczyć, że P. Guzowski i R. Poniak odnieśli ten przelicznik do małych miast, III i IV kategorii, Wschowa zaś należała do II.

²²⁴ Zob. s. 215.

²²⁵ Nowakowski, *Wschowa*, s. 73.

²²⁶ W literaturze (Grosman, WuW, s. 61–62; Wróblewska, *Wschowa*, s. 458; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 266; Małkus, *Budowle*, s. 73) można spotkać informacje dotyczące liczby domów w 1630 (wewnątrz murów miejskich znajdowało się 146 domów, a na przedmieściach 335) i w 1635 r. (odpowiednio 160 i 423), pochodzą one z kroniki S. Lauterbacha (tenże, *Fraustaedisches Zion*, s. 496) i w konfrontacji z danymi z podymnego pierwszeństwo przyznano z tym ostatnim. Mamy również informację o ofiarach kilku zaraz z XVI i początku XVII w., które trudno ocenić pod względem wiarygodności; zob. F. Pfützenreiter, *Pestepidemien in Fraustadt*, s. 22. Liczby te mieszczą się w przedziale 1–2 tys. zmarłych, co wydaje się korespondować z przedstawionymi tutaj szacunkami.

III.7. HERBY

III.7.1. WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

Herby województwa, ziemi i miast

Zenon Piech

Herb województwa krakowskiego

Herb województwa, wywodzący się z herbu książąt oraz księstwa krakowskiego, ukształtował się w ciągu XIV w. Kiedy w czasie panowania Kazimierza Wielkiego ostatecznie powstał zespół herbów ziemskich, herb województwa krakowskiego zajął w nim pierwsze miejsce. Przedstawiał w polu czerwonym ukoronowanego białego Orła¹. Stylizacja plastyczna herbu województwa była identyczna jak herbu Królestwa Polskiego, dlatego często Orzeł królestwa pełnił równocześnie rolę herbu województwa. Gdy jednak obydwie herby występowały oddzielnie, dla ich zróżnicowania orzeł województwa krakowskiego miał głowę zwróconą w heraldyczną lewą stronę, często też nosił na skrzydłach przepaskę zakończoną trójliściem. Barwy herbu województwa krakowskiego były takie jak barwy herbu Królestwa Polskiego: w polu czerwonym Orzeł biały w złotej koronie, ze złotym dziobem, szponami i przepaską na skrzydłach. Na mapie głównej publikujemy herb województwa krakowskiego opracowany w oparciu o przekazy źródłowe z XVI w., z czasów Zygmunta Augusta. Taki herb jest używany obecnie przez województwo małopolskie². Godło herbowe umieszczono na kartuszu z czwartej ćwierci XVI w.

Herb ziemi sądeckiej

Pierwszą informację o herbie ziemi sądeckiej podaje w swojej *Kronice* Marcin Bielski, natomiast wyobrażenie herbu przynosi herbarz Erazma Kamienia oraz *Herby rycerstwa polskiego* Bartosza Paprockiego. Herb przedstawia na tarczy dwudzielnej w słup – w polu heraldycznym prawym trzy pasy czerwone i trzy złote, a w polu lewym czerwonym dziewięć złotych gwiazd³. W *Koronie polskiej* Kaspra Niesieckiego strony herbu są odwrócone⁴. Herb ziemi sądeckiej jest odmianą barwną herbu województwa sandomierskiego, z którym ta ziemia sąsiadowała w ramach wspólnej prowincji małopolskiej. Znany jest on jedynie z informacji zamieszczonych w wymienionych herbarzach, nieznana jest żadna pieczęć z tym herbem ani jakkolwiek inny przekaz źródłowy⁵. Zamieszczony w niniejszej publikacji herb ziemi został zaczerpnięty z *Herbów rycerstwa polskiego* Bartosza Paprockiego i umieszczony na kartuszu z czwartej ćwierci XVI w.⁶

Herb Krakowa

Herb Krakowa kształtował się etapami, a swój ostateczny kształt osiągnął dopiero około połowy XVII w. Najstarsza wzmianka o herbie miasta z 1370 r. występuje w *Kronice* Janka z Czarnkowa. Autor informuje o herbie umieszczonym na chorągwi, którą nieśli mieszczanie witający króla Ludwika

¹ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 13 n.; zob. też W. Drelicharz, Z. Piech, *Dawne i nowe herby Małopolski*, Kraków 2004, s. 59–78.

² W. Drelicharz, Z. Piech, *Dawne i nowe herby Małopolski*, s. 77–78.

³ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 69, 71, 100, 102, tam też odsyłacze do źródeł.

⁴ Tamże, s. 87, il. 85.

⁵ Por. H. Rutkowski, *Herby*, [w] AHP Sandomierskie, w tej edycji III.7.2. O ziemi sądeckiej zob. H. Rutkowski, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w] AHP Krakowskie, w tej edycji III.2.1.1.

⁶ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 916.

Węgierskiego wjeżdżającego do Krakowa, nie podaje jednak informacji o wyglądzie herbu. Najstarsze wyobrażenie herbu zachowane jest na dzwonie z kościoła Mariackiego z czwartej ćwierci XIV w. Godło przedstawia mur miejski z dziewięcioblankowym krenelażem, z trzema wieżami równej wysokości i otwartą bramą z kratą opuszczoną do dwóch trzecich wysokości⁷.

Pierwotna wersja herbu pozostaje w pewnym związku z najstarszą wójtowską pieczęcią Krakowa, która przerobiona została następnie na pieczęć radziecką. Przedstawiała ona również budowlę z trzema wieżami i otwartą bramą. Motywom architektonicznym towarzyszyły dodatkowe elementy: nad środkową wieżą, wyższą od dwóch bocznych, znajduje się nieukoronowany Orzeł na tarczy, na wieżach bocznych umieszczono patronów katedry krakowskiej i miasta: św. Wacława i św. Stanisława, po bokach wież dwukrotnie pokazano herb książąt kujawskich zwieńczony koroną, a w otwartej bramie postać klęczącego mężczyzny, zapewne wójta miasta⁸. Motyw Orła, występujący już na najstarszej pieczęci, zostanie wprowadzony do herbu Krakowa dopiero w czwartej ćwierci XVI w. i umieszczony w otwartej bramie.

Liczne zabytki z XV i XVI w. (pieczęcie, iluminacje, grafika, rzeźba architektoniczna) poświadczają pierwotną wersję herbu. Pewne różnice dotyczą jedynie wysokości wież, które bywają równej wysokości lub wieża środkowa jest wyższa.

Dopiero w czwartej ćwierci XVI w. nastąpiły kolejne zmiany herbu. Wówczas sporadycznie w otwartej bramie zaczął pojawiać się nieukoronowany Orzeł. Jednocześnie wprowadzono pieczęć przedstawiającą tradycyjny herb, bez Orła w bramie, ale na charakterystycznej renesansowej tarczy o zaokrąglonej głowicy i wciętych pobocznicach, zwieńczonej koroną zamkniętą. Korona podkreślała stołeczność Krakowa. Ostateczne połączenie wszystkich elementów obecnego herbu Krakowa nastąpiło w 1661 r., gdy kosztem rajcy krakowskiego Krzysztofa Kranza sporządzono dwie pieczęcie miejskie. W otwartej bramie umieszczono wówczas ukoronowanego Orła⁹. Wprowadzenie tej wersji herbu na pieczęcie miejskie, które miały charakter przekazów oficjalnych, zamknęło proces kształtowania się herbu miasta. Jednak do końca XVIII w. była też w użytku pierwotna wersja herbu, bez Orła w bramie i korony wieńczącej tarczę. Najczęściej ta wersja herbu była umieszczana na mniejszych pieczęciach miejskich.

Barwy herbu Krakowa były znane w dwóch wariantach: mur i wieże białe w polu błękitnym albo mur i wieże czerwone w polu złotym¹⁰. Obok planu Krakowa publikujemy herb używany współcześnie przez miasto, zrekonstruowany w oparciu o drobiazgowo studia historyczne i heraldyczne¹¹. Ukazuje on wygląd herbu z czwartej ćwierci XVI stulecia. W polu błękitnym znajduje się czerwony mur z trzema wieżami, z których środkowa jest wyższa. W murze – brama o złotych, otwartych podwojach, z podniesioną złotą broną. W prześwicie bramy – ukoronowany Orzeł biały ze złotym dziobem i szponami. Tarcza herbowa ma charakterystyczny dla Krakowa renesansowy kształt i jest zwieńczona koroną zamkniętą.

Herb Kazimierza

Herb miasta Kazimierza w świetle zachowanych źródeł nie przedstawia się jednoznacznie. Najstarszej informacji na ten temat dostarcza czternastowieczna pieczęć ławnicza, pochodząca z czasu wkrótce po lokacji miasta (1335). Przedstawia ona ukoronowany monogram K, a po jego bokach dwie małe ukoronowane głowy królewskie¹². Treść tego godła nawiązuje do osoby fundatora miasta, króla Kazimierza Wielkiego, który nadał mu swoje imię. Godło powyższe było bardzo popularne w sfragistyce miasta Kazimierza, gdzie dominowało od końca XVI do końca XVIII w. Na pieczęciach nie występo-

⁷ M. Friedberg, *Herb miasta Krakowa*, RK, t. 28, 1937, s. 5–43, tam też odsyłacze do źródeł (strony cyt. wg odbitki artykułu).

⁸ A. Chmiel, *Pieczęcie miasta Krakowa, Kazimierza, Kleparza i jurydyk krakowskich do końca XVIII wieku*, RK, t. 11, 1909, s. 79–95; M. Friedberg, *Herb miasta Krakowa*, s. 9–10 n.

⁹ Z. Piech, *Skąd się wziął i co oznacza Orzeł w herbie Krakowa? Ze studiów nad genezą, etapami rozwoju i treściami ideowymi herbu miasta*, [w:] *Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. A. Radziwiński, A. Supruniak, J. Wroniszewski, Toruń 1997, s. 369–388; H. Seroka, *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002, s. 138–140 oraz liczne uwagi zamieszczone w całej książce, zob. wg indeksu.

¹⁰ W. Budka, *Barwy herbu miasta Krakowa*, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 14, 1935, s. 8–11, 21–24; M. Friedberg, *Herb miasta Krakowa*, s. 25–38.

¹¹ W. Drelicharz, Z. Piech, *Dawne i nowe herby Małopolski*, s. 233–264, zwł. s. 244–249.

¹² A. Chmiel, *Pieczęcie miasta Krakowa*, s. 130–131 n.

wało ono na tarczy herbowej, natomiast na innych przekazach (druki, supereklibris, iluminacje ksiąg miejskich) było umieszczane na tarczy. W roli herbu miasta, przeznaczonego wyłącznie do użytku przez radę i ławę miejską, potwierdza je dokument Zygmunta Augusta z 1566 r. Również staropolskie wiersze na herb Kazimierza opisują to właśnie godło.

Jednocześnie już od XV w. znana jest odmiana herbu przedstawiająca monogram K w wersji ukoronowanej lub rzadziej bez korony. Po raz pierwszy pojawia się on w XV w. na antepedium ołtarza w kościele Bożego Ciała na Kazimierzu, umieszczony na tarczy. W XVI w. monogram K występuje na pieczęciach Kazimierza. Umieszczany systematycznie na tarczy herbowej musi być traktowany jako herb miasta¹³. Tę jego rolę potwierdzają również iluminacje ksiąg miejskich, supereklibrisy, staropolskie widoki Krakowa, Kazimierza i Kleparza, jak również chorągiew miasta przedstawiona na tzw. Rolce sztokholmskiej. W podsumowaniu stwierdzić należy, że herb Kazimierza był nieustabilizowany, w użytku były jego dwie odmiany i trudno jednoznacznie stwierdzić, która z nich była dominująca¹⁴. Zamieszczamy tu jedną z nich, przedstawiającą ukoronowany monogram i dwie królewskie głowy po jego bokach. Pamiętać jednak należy, że równie uprawnione byłoby zamieszczenie ukoronowanego monogramu. Barwy herbu zrekonstruowane w oparciu o przekazy źródłowe były następujące: w polu czerwonym złoty monogram K ukoronowany złotą koroną. Złote popiersia królewskie są propozycją autora opracowania. Godło herbowe umieszczono na kartuszu z czwartej ćwierci XVI w.

Herb Biecza

Herb miasta Biecza w świetle zachowanych źródeł nie przedstawia się jednoznacznie. Na najstarszej pieczęci, pochodzącej z XV w., przedstawiono stojące postacie patronów – św. św. Piotra i Pawła z ich atrybutami, kluczem i mieczem oraz literą B (monogramem miasta) u ich nóg¹⁵. Pieczęcie miejskie z XVI–XVIII w. potwierdzają stabilność tego godła, jednak zawsze bez tarczy herbowej. Jedynie na piętnastowiecznej pieczęci ławniczej występuje popiersie św. Piotra z kluczem, umieszczone na tarczy. Z XV–XVII w. pochodzą liczne przekazy ukazujące monogram miasta, literę B, na tarczy herbowej. Ta wersja herbu była wówczas bardzo popularna i występowała m.in. w rzeźbie architektonicznej kościoła parafialnego, na szesnastowiecznej pieczęci, na supereklibrisach i na rysunku w księgach miejskich, na sgraffitowej dekoracji dzwonnicy¹⁶. Pomimo to we współczesnej literaturze heraldycznej panuje pogląd, że herb Biecza przedstawiał postacie św. św. Piotra i Pawła oraz monogram B¹⁷. Herb w tej wersji jest też obecnie używany przez miasto. W niniejszym wydawnictwie zamieszczamy herb używany przez miasto w okresie staropolskim: w polu czerwonym złoty monogram B. Stylizacja monogramu zaczerpnięta jest z kaffla datowanego na początek XVI w.¹⁸ Godło umieszczono na kartuszu herbowym z czwartej ćwierci tego stulecia.

Herb Nowego Sącza

Herb Nowego Sącza wywodzi się z przedstawień napieczętych ukazujących patronkę kościoła parafialnego, św. Małgorzatę. Na najstarszej pieczęci miasta Kamienicy (późniejszego Nowego Sącza), pochodzącej prawdopodobnie z końca XIII w., przedstawiono św. Małgorzatę stojącą obok smoka i trzymającą go na sznurze. Na kolejnej pieczęci z początku XIV w. przedstawiono św. Małgorzatę zasiadającą na tronie, ze smokiem pod nogami, trzymającą w jednej ręce krzyż na długim drzewcu z proporcem, a w drugiej model kościoła¹⁹. Dopiero na mniejszej pieczęci miejskiej z XIV w. pojawia

¹³ Tamże, s. 133–134, 136–139, 141–142.

¹⁴ Skomplikowaną sytuację heraldyki Kazimierza omawiam w artykule: Z. Piech, *Herb miasta Kazimierza pod Krakowem*, [w:] *Miasta, ludzie, instytucje, znaki*, red. Z. Piech [w druku]; zob. też uwagi H. Seroki, *Herby miast małopolskich*, s. 112–114 oraz wg indeksu.

¹⁵ W. Wittig, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, Kraków–Warszawa 1905, s. 15–16.

¹⁶ T. Ślowski, *Herb i pieczęcie miasta Biecza na przestrzeni dziejów*, [w:] tenże, *Ratusz królewskiego miasta Biecza siedziba władz samorządowych na przestrzeni dziejów*, Biecz 2000, s. 128–148 oraz kolorowe ilustracje zamieszczone na końcu książki.

¹⁷ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 130; A. Plewko, J. Wanag, *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994, s. 10; *Miasta polskie*, t. 2, tabl. XCI; H. Seroka, *Herby miast małopolskich*, s. 93–94.

¹⁸ T. Ślowski, *Herb i pieczęcie miasta Biecza*, s. 142.

¹⁹ F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Kraków 1899, nr 239, s. 155–156; nr 335, s. 196–198; M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 104–105, tabl. XIV, nr 175; s. 156–157, tabl. XXIII, nr 298, 299.

się wyobrażenie św. Małgorzaty, znane w późniejszym czasie jako godło herbowe. Święta stoi na smoku, w prawej ręce trzyma krzyż na długim drzewcu, który wbija smokowi w gardło, w lewej ma gałązkę palmową, na głowie koronę, a wokół głowy nimb²⁰. Najstarszy przekaz potwierdzający takie przedstawienie św. Małgorzaty w roli godła herbowego występuje na pieczęci sądu sześciu miast pochodzącej z lat 1544–1545²¹. Jedyna różnica w stosunku do przedstawienia na pieczęci miejskiej polega na tym, że smok leży na grzbiecie, a św. Małgorzata została przedstawiona bez nimbu. Stabilizację tego godła potwierdzają średniowieczne i nowożytnie pieczęcie miasta. Nie wiemy, jak wyglądały barwy herbu Nowego Sącza w epoce staropolskiej, przyjmujemy więc barwy stosowane we współczesnym herbie miasta²². Pole tarczy jest błękitne, św. Małgorzata ubrana w białą szatę i czerwony płaszcz, w złotej koronie i złotym nimbie wokół głowy. Postać w prawej ręce trzyma złoty krzyż na długim drzewcu, w lewej zieloną gałązkę palmową. Stoi na zielonym smoku. Kompozycja powyższa nie zachowuje zasady alternacji. Stylizacja plastyczna godła została zaczerpnięta z wydawnictwa *Miasta polskie w Tysiącleciu*, wzorującego się na staropolskich przekazach źródłowych²³. W celu nawiązania do końca XVI w. umieszczono godło na kartuszu z czwartej ćwierci tego stulecia.

Herb Wieliczki

W pełni ukształtowany herb Wieliczki, umieszczony na tarczy herbowej, występuje już na najstarszej pieczęci miasta, pochodzącej z XV w.²⁴ Godło herbowe przedstawia narzędzia górnicze: oskard i dwa kilofy po jego bokach. Stabilność herbu potwierdzają pieczęcie pochodzące z późniejszego czasu, z XVI–XVIII w. Jako barwę herbu przyjmuje się złote narzędzia górnicze w polu czerwonym. Stylizacja herbu została zaczerpnięta z wydawnictwa *Miasta polskie w Tysiącleciu*, wzorującego się na staropolskich przekazach źródłowych²⁵. Godło umieszczono na kartuszu z czwartej ćwierci XVI w.

Herb Częstochowy

Godło herbu Częstochowy wywodzi się z najstarszej, czternastowiecznej pieczęci miasta. Przedstawia ona mur miejski z otwartą bramą i opuszczoną kratą oraz trzema wieżami, z których środkowa jest niższa, a dwie boczne wyższe. Na heraldycznie prawej wieży wspięty lew jest zwrócony w lewo, na wieży lewej orzeł w typie klejnotowym, zwrócony w prawo²⁶. Lew i orzeł nawiązują do osoby Władysława Opolczyka jako fundatora miasta. Stabilność tego godła potwierdzają dwie pieczęcie z XVI w. (większa i mniejsza) oraz pieczęć z drugiej połowy XVIII w. Jakkolwiek godło powyższe po raz pierwszy występuje na kartuszu herbowym dopiero w końcu XVIII w., to należy przypuszczać, że już w średniowieczu, a najpóźniej w XVI w., było traktowane jako herb miasta²⁷. Nie wiemy, jak wyglądały barwy herbu Częstochowy w epoce staropolskiej, przyjmujemy więc, uzasadnione historycznie i heraldycznie, barwy stosowane we współczesnym herbie miasta. Pole tarczy błękitne, mur i wieże białe, krata czarna, lew i orzeł złote. Stylizacja plastyczna godła została zaczerpnięta z wydawnictwa *Miasta polskie w Tysiącleciu*, wzorującego się na staropolskich przekazach źródłowych²⁸. W celu nawiązania do końca XVI w. umieszczono godło na kartuszu z czwartej ćwierci tego stulecia.

²⁰ M. Gumowski, *Herb i pieczęcie Nowego Sącza*, „Rocznik Sądecki”, t. 4, 1960, s. 75, il. 3; H. Seroka, *Herby miast małopolskich*, s. 31–32, 98–99 oraz wg indeksu.

²¹ A. Chmiel, *Pieczęć sądu komarskiego sześciu miast*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 3, 1897, nr 4 (zbioru ogólnego nr 34), szp. 337–347.

²² M. Gumowski, *Herby miast*, s. 251; A. Plewko, J. Wanag, *Herbarz miast polskich*, s. 144.

²³ *Miasta polskie*, t. 1, tabl. XLIV.

²⁴ H. Seroka, *Herby miast małopolskich*, s. 150–151 oraz wg indeksu.

²⁵ *Miasta polskie*, t. 1, tabl. XLVI.

²⁶ W. Wittig, *Pieczęcie miast*, s. 47; M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie*, s. 58–59, tabl. VI, nr 66; M. Haisig, *Herb miasta Częstochowy. Jego geneza i symbolika*, „Ziemia Częstochowska”, t. 6/7, 1967, s. 182 n.

²⁷ M. Antoniewicz, *Heraldyka Częstochowy w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego. Okres staropolski*, t. 1, red. F. Kiryk, Częstochowa 2002, s. 537–556, na temat heraldyzacji godła napieczętnego s. 555, tam też starsza literatura; H. Seroka, *Herby miast małopolskich*, s. 133–135.

²⁸ *Miasta polskie*, t. 1, tabl. XXII. Zob. też uwagi na temat barwy zamieszczone przez M. Antoniewicza, *Heraldyka Częstochowy*, s. 555–556.

Herb Siewierza

Pierwsze informacje na temat znaków miasta Siewierza pochodzą dopiero z ostatniej ćwierci XVIII w. W 1782 r. sporządzono dwie pieczęcie, burmistrza i wójta, przedstawiające dwuszalkową wagę. Na pieczęci burmistrza pomiędzy szalkami umieszczono półksiężyc, na pieczęci wójta sześcioramienną gwiazdę²⁹. Być może powtórzenie tego samego wyobrażenia na obydwu pieczęciach jest świadectwem, że był to znak posiadający dłuższą tradycję, ugruntowany w świadomości władz i mieszkańców, pełniący rolę godła herbowego. Nie jest to jednak pewne. W 1792 r. król Stanisław August Poniatowski nadał Siewierzowi herb: „orła czarnego bez korony, literą S przepasanego, trzymającego w jednej nodze wagę oznaczającą sprawiedliwość, a w drugiej różczkę oliwną”³⁰. Jest to pierwszy znany herb Siewierza. We współczesnej heraldyce herb Siewierza przedstawia Orła białego³¹, jednak aby jak najwierniej nawiązać do staropolskiej tradycji heraldycznej, umieszczamy w niniejszej publikacji Orła czarnego ze złotym monogramem S na piersi, ze złotą gałązką oliwną i takąż wagą w szponach. Dla zachowania zgodności stylistycznej z pozostałymi herbami miejskimi godło powyższe zostało umieszczone na kartuszu herbowym z czwartej ćwierci XVI w.

2008 r.

²⁹ S.K. Kuczyński, *Pieczęcie i herb Siewierza*, [w:] *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 391–409, zwł. s. 392–400.

³⁰ Tamże, s. 397.

³¹ A. Plewko, J. Wanag, *Herbarz miast polskich*, s. 197; M. Kaganiec, *Herby miast województwa śląskiego*, Katowice 2007, s. 202–204.

III.7.2. WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

Herby województwa sandomierskiego i miasta Sandomierza

Henryk Rutkowski

Herb woj. sandomierskiego składał się z dwóch części, utworzonych przez podzielenie tarczy wzdłuż: w polu heraldycznie prawym znajdowało się sześć pasów poprzecznych, a w polu lewym gwiazdy. Liczba gwiazd i barwy herbu ustaliły się ok. połowy XVI w. W kopii herbarza Jana Długosza pochodzącej z 1575 r. (tzw. rękopis Kamyna) oraz w herbarzu Bartosza Paprockiego z 1584 r. herb woj. sandomierskiego wygląda następująco: w prawym polu są trzy pasy czerwone i trzy białe, a w lewym polu błękitnym jest dziewięć gwiazd żółtych (złoty), po trzy gwiazdy w trzech rzędach¹. W przedstawionej postaci herb woj. sandomierskiego był używany również w następnych stuleciach². W kopii herbarza Długosza z połowy XVI w. (tzw. rękopis arsenalski) widać natomiast jeszcze starszą formę: gwiazd jest dwanaście, a obok pasów czerwonych występują żółte (złote)³. Chorągiew woj. sandomierskiego, którą niesiono na pogrzebie Zygmunta Starego w 1548 r., miała według współczesnej relacji takie właśnie barwy pasów, ale gwiazd było już tylko dziewięć, tyle co później⁴. Inaczej, zapewne nieściśle, opisał tę samą chorągiew Marcin Bielski, wymieniając pasy czerwone oraz białe, a nie żółte⁵. Można wreszcie dodać, że według Długoszowego opisu chorągwi w bitwie grunwaldzkiej herb ziemi sandomierskiej liczył zaledwie siedem gwiazd⁶.

Aby pokazać na naszej mapie herb w takiej postaci, w jakiej używano go w drugiej połowie XVI w., nie mogliśmy się oprzeć wyłącznie na rycinie z rękopisu arsenalskiego, który stanowił podstawę rysunku herbów wojewódzkich w poprzednich opracowaniach⁷. Liczbę i układ gwiazd oraz barwy herbu przedstawiliśmy zgodnie z wymienionymi późniejszymi źródłami, rycina z rękopisu arsenalskiego posłużyła zaś jako wzór rozmieszczenia pasów i do ustalenia kształtu gwiazd. Kształt tarczy herbowej województwa przyjęliśmy taki sam jak na mapie Mazowsza.

Herbem miasta Sandomierza w drugiej połowie XVI w. był ukoronowany orzeł, a wcześniej występowały na pieczęciach miejskich także inne wyobrażenia – połowa orła, król na tronie, mur obronny, scena Zwiastowania⁸. Rysunek herbu i tarczy herbowej opracowano na podstawie pieczęci, której odcisk zachował się na dokumencie rady miejskiej z 1563 r.⁹ Pomocniczo wykorzystano opubli-

¹ *Klejnoty Długoszowe*, oprac. M. Friedberg, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 10, 1930 (1931), s. 96; B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1858, s. 902.

² K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 1, Lipsk 1846, s. 137.

³ *Stemmata Polonica, rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenalu w Paryżu*, wyd. H. Polackówna (odb. z Prac Sekcji Historii Sztuki i Kultury Tow. Naukowego we Lwowie), Lwów 1926, s. 30; por. *Klejnoty Długoszowe*, s. 29, 40, 53.

⁴ *Obrządek pogrzebu króla Zygmunta I*, [w:] *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski*, wyd. A. Grabowski, t. 1, Kraków 1845, s. 7. W tym tłumaczeniu z języka niemieckiego określono błędnie ziemię sandomierską jako „sandecką”.

⁵ M. Bielski, *Kronika tho iesth historia świata...* [Kraków] 1564, (przedruk fotooffsetowy 1976), k. 425.

⁶ Długosz, *Hist. Pol.*, t. 4, s. 38.

⁷ H. Rutkowski, *Herby*, [w:] AHP Mazowsze, w tej edycji III.7.7.

⁸ B. Paprocki, *Herby*, s. 902 n.; M. Haisig, *Nieznana średniowieczna pieczęć miasta Sandomierza*, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 17, 1938, s. 134 n.; M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV w.*, Toruń 1960 (RTNT, t. 62, z. 2), s. 192–194 i tabl. XXX; tenże, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 44, 292.

⁹ Dokument papierowy w Muzeum Narodowym w Krakowie, BCzart, rkps MNK 563/55 (wykorzystano fot.).

kowane reprodukcje pieczęci oraz rysunki herbu Sandomierza¹⁰. Przyjęto następujące barwy: orzeł biały (srebrny), dziób, szpony i korona żółte (złote), pole czerwone.

1993 r.

¹⁰ F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Kraków 1899, ryc. 655, 730, 736; M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 292; *Miasta polskie*, t. 1, tabl. XXXIII.

III.7.3. WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Stefan Wojciechowski

Herbem województwa lubelskiego był w polu czerwonym jeleń biały w skoku, o rogach żółtych (złoty), z koroną na szyi¹.

Herbem miasta Lublina był kozioł wspinający się do winnego grona².

1966 r.

¹ *Stemmata Polonica*, rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenalu w Paryżu, wyd. H. Polaczkówna, „Prace Sekcji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, t. 1, z. 2, 1927, s. 163, 172–175, 191. Praca ta zawiera rycinę z tzw. herbarza arsenalskiego, wykonaną w połowie XVI w.; według niej przedstawiono herb województwa na mapie. Por. B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 909; M. Friedberg, *Klejnoty Długoszowe*, Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego, t. 10, 1930 (1931) s. 54, 96.

² Rysunek herbu wykonano według pieczęci radzieckiej Lublina, przywieszanej na dokumencie z 1535 r. (Archiwum miasta Lublina); przerys tej pieczęci na okładce Rocznika Lubelskiego. Por. M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959, s. 56–60.

III.7.4. WIELKOPOLSKA

Herby

Michał Gochna

Na mapie głównej publikujemy herby obu województw wielkopolskich.

Herbem **województwa poznańskiego** był orzeł biały bez korony i przepaski na skrzydłach, zwrócony w prawo, w polu czerwonym. Wizerunek ten został opracowany na podstawie przekazów z XVI w., przede wszystkim Bartosza Paprockiego, który w obu swych podstawowych dziełach rysunki herbów zaopatrzył w opisy godła i barw¹. Godło herbowe umieściłem na tarczy w kartuszu z drugiej połowy XVI w.

Na tej samej podstawie jak w przypadku herbu województwa poznańskiego odtworzyłem herb **województwa kaliskiego**. Przedstawia on bawolą (turzą) głowę w koronie ze złotym kolcem w nozdrzach, umieszczoną na szachownicowym tle².

Jedyny znany wizerunek herbu ziemi wschowskiej – krzyż jagielloński – podaje Zygmunt Słupski³. Motyw ten pojawia się w herbie Wschowy (zob. niżej), z tą różnicą, że w herbie miejskim pomiędzy belkami krzyża widnieją dwa pierścienie. Herb miasta za czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego został ograniczony jedynie do wspomnianego krzyża z pierścieniami (usunięto również obie widniejące tam wcześniej postacie)⁴. Można więc przypuszczać, że Słupski podał dla ziemi wschowskiej herb miasta Wschowy (zagadką pozostaje zniknięcie obu pierścieni z herbu ziemskiego), a wschowski herb ziemski prawdopodobnie w ogóle nie istniał (dla XVI stulecia nie posiadamy źródłowego potwierdzenia jego funkcjonowania). Dlatego też nie publikujemy go w niniejszym tomie AHP. Przypomnieć należy, że w XVI w. status terytorium wschowskiego – czy był to tylko powiat, czy również ziemia – nie był do końca sprecyzowany⁵.

Przechodząc do opisu herbów miast, nieco więcej miejsca poświęcić trzeba herbom dwóch miast – Kalisza i Pleszewa – które nasunęły największe wątpliwości.

XVI-wieczny herb miasta **Kalisza**⁶ został zrekonstruowany na podstawie czerwonego odcisku pieczętnego przywieszzonego do dokumentu z 21 III 1565 r., wystawionego przez burmistrza Jana Gumowskiego i rajców miejskich cechowi rzeźników w Kaliszu⁷. Odrys tej pieczęci, będący także istotnym źródłem inspiracji w niniejszych pracach, opublikował przed II wojną światową Kazimierz Stefański⁸. Pieczęć ma średnicę 40 mm i zawieszona jest na zielono-brązowym sznurze. Napis otokowy

¹ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 80–81.

² Tamże; R. Marciniak, *O rzekomym herbie Wielkopolski XIV i XV wieku*, RH, t. 65, 1999, s. 53–72.

³ Z. Słupski, *Atlas ziem polskich*, t. 1, cz. 1: *Wielkie Księstwo Poznańskie: 45 map i planów*, Poznań [1912]; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000, s. 68, 463.

⁴ M. Adamczewski, *Pieczęcie, herb i inne znaki Wschowy (około 1290–1793)* [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995, s. 231–232.

⁵ Zob. fragment o ziemi wschowskiej w M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie.

⁶ Autorem fragmentu poświęconego herbowi Kalisza jest T. Związek.

⁷ AP Poznań, Cechy miasta Kalisz, sygn. 27. Więcej o sfragistyce Kalisza zob. M. Haisig, *Sfragistyka Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, red. A. Gieysztor, Kalisz 1960, s. 218–220. Tam też w przypisach dalsza literatura. Niestety XVI-wieczne dokumenty miejskie przechowywane przed wojną w AGAD zostały w latach 40. XX w. wywiezione do Poznania, skąd nie wróciły. Z tego czasu pochodzą negatywowe kopie tych dokumentów, na których zachowane pieczęcie miejskie są prześwietlone i w związku z tym nieczytelne. I tak na dok. perg. nr 3737 (1526 r.) i 3991 (1584 r.) brak pieczęci; na dok. perg. nr 3785 (1542 r.) pieczęć uszkodzona; nr 3807 (1547 r.), nr 3917 (1565 r.) pieczęcie są.

⁸ K. Stefański, *Herb i pieczęcie m. Kalisza*, Kalisz 1927, s. 26.

brzmi: SIGILLVM CIVITATIS CALIS, a pomiędzy poszczególnymi słowami znajdują się ornamenty roślinne. Odcisk przedstawia trębacz ubranego w strój ochronny, stojącego nocą na murach miejskich i zwróconego w prawą stronę⁹. Dmie on w róg, nad którym znajduje się sześcioramienne gwiazda. Trębacz otoczony jest dwiema wieżami, z których każda ma po dwie pary pionowych okien. Dachy wież zwieńczone są blankami i półkolistymi kopułami, na szczycie których znajdują się kule. W centralnym miejscu murów miejskich jest otwarta brama z podniesioną do jednej trzeciej jej wysokości broną. Nad bramą miejską, na szczycie murów umieszczony został kształt, który można interpretować jako kartusz herbowy – za nim częściowo skrył się trębacz.

O barwach herbu miejskiego niestety nic nie wiadomo¹⁰, w związku z czym jego kolory zostały zrekonstruowane według ogólnych prawideł heraldycznych, zgodnie z sugestiami Jana Marczyńskiego¹¹.

Pierwszym znanym wizerunkiem herbu **Pleszewa** jest rysunek z księgi miejskiej tegoż miasta z 1583 r. Przedstawia wieżę zakończoną spiczastym dachem z trzema kulami, u jej podnóża rozciąga się struktura prawdopodobnie wyobrażająca płot, z którego po bokach wystają obiekty przypominające pióra lub labry; poniżej płotu na samym dole tarczy herbowej występuje również motyw roślinny¹². Kolejny znany wizerunek herbu pochodzi z pieczęci sądu ławniczo-wójtowskiego Pleszewa. Opisuje ją Marek Adamczewski: „W polu pieczęci wieża, stojąca na zwężającej się podstawie, blankowana, nakryta spiczastym dachem”¹³. Wspomnianą w opisie zwężającą się podstawę można utożsamiać z płotem z wizerunku herbu z 1583 r. Oba przedstawienia potwierdzają, że wieża miała wówczas spiczasty dach. Wobec tego stwierdzić należy, że opis wizerunku herbu z 1630 r. potwierdza używanie w drugiej połowie XVI i pierwszej XVII w. w Pleszewie wspomnianego herbu z 1583 r.

Z kolei jeśli mowa o herbie w wersji współczesnej, na którym widnieje blankowana, odkryta wieża osadzona na czterech kulach, to wizerunek taki, w świetle obecnej wiedzy, pojawia się dopiero w XVIII w.¹⁴ Z 1782 r. pochodzi odcisk pieczęci z takim przedstawieniem, zniekształcony w dolnej części, przez co nie można stwierdzić, czy u podstawy wieży mamy do czynienia z płotem, czy z kulami¹⁵. Według Mariana Gumowskiego wizerunek XVIII-wieczny za obowiązujący przyjęto w XIX w.¹⁶ Pogląd taki potwierdza m.in. pieczęć miejska z 1811 r.¹⁷

Nie mamy informacji o kolorach pleszewskiego herbu z 1583 r. W związku z tym zastosowałem kolorystykę z herbu współczesnego: niebieskie tło i biała wieża. Czerwony kolor dachu przyjąłem na zasadzie analogii do herbów innych miast wielkopolskich, mających niebieskie tło¹⁸. Największy problem powstaje przy wyborze koloru płotu pod wieżą. Ponieważ nie znalazłem odpowiednich analogii w innych herbach miast wielkopolskich, przyjąłem kolor biały, czyli taki jak wieża.

Nieco mniej wątpliwości wzbudza herb **Poznania**. Kształtował się on stopniowo. W XVI w. używanych było wiele typów herbu miejskiego. Wobec niemożności rozstrzygnięcia, który z nich był pełnoprawnym herbem miasta, jako podstawę wykreślenia przyjąłem rysunek widniejący na najstarszej pieczęci wielkiej, używanej w kancelarii miejskiej do 1637 r. Wizerunek ten, z drobnymi różnicami,

⁹ Jest to znacząca zmiana w stosunku do średniowiecznej pieczęci, gdzie trębacz zwrócony był w lewą heraldycznie stronę. Zmianę tę być może należałoby wiązać z próbą fałszerstwa pieczęci miejskiej z 1511 r.; więcej na ten temat zob. M. Haisig, *Sfragistyka*, s. 218–219; K. Stefański, *Herb i pieczęcie*, s. 20–26. Błędą interpretację dokumentów związanych z fałszerstwem pieczęci przedstawił u schyłku XIX w. A. Chmiel, *Materiały sfragistyczne. Pieczęcie miejskie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 4, 1899, nr 1, szp. 15–18.

¹⁰ B. Paprocki podał jedynie, że brona miejska ma kolor czarny (tenże, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1889, s. 900: „Miasto Kalisz używa herbu takim kształtem: brona w murze czarna, dwie wieże, między którymi chłop w trąbę trąbi; jest miasto w miejscu osobnem i obronnem, nad rzeką Przosną na wielkiej równinie”); zob. też M. Haisig, *Sfragistyka*, s. 230.

¹¹ J. Marczyński, *W sprawie herbu i innych znaków miasta Kalisza. Władzom i samorządowcom miasta pod rozprawę*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego. Kalisia”, t. 4, 2015, s. 79–98.

¹² AmPl, I, 13, s. 3.

¹³ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 399; oryg. pieczęci zob. ADWł, Dokumenty, sygn. 1321.

¹⁴ Według M. Adamczewskiego (tenże, *Heraldyka*, s. 398–399) wizerunek ten pojawia się w latach 1777–1784. Z kolei M. Gumowski (tenże, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932, s. 246) wskazuje na lata 1777–1799.

¹⁵ Muzeum Narodowe w Warszawie, Gabinet Monet i Medali, nr inwentarza 49722, cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmetadata?id=24521 (dostęp: 22.03.2017).

¹⁶ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 246–249.

¹⁷ AAG, ACons. E 32, k. 457.

¹⁸ Por. herby Trzciela i Żnina (M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 351–352, 402–405) oraz współczesne wizerunki herbów.

używany był w XVI w. również na innych pieczęciach ogólnomiejskich. Przedstawia ceglany mur z trzema wieżami, z których środkowa, blankowana, jest wyższa. W prześwicie bramnym są dwa skrzyżowane klucze, nad którymi widnieje krzyżyk. Nad wieżą środkową ukazana jest gotycka tarcza z orłem. Na wieży po prawej stronie widać postać św. Pawła z mieczem opartym na prawym ramieniu, na wieży po stronie lewej zaś jest św. Piotr z kluczem na lewym ramieniu. Obok postaci świętych umieszczono półksiężyc, a nad nimi sześcioramienne gwiazdy. Barwy herbu zaczerpnąłem z polichromii z 1555 r. z Sieni Wielkiej poznańskiego ratusza: kolorem białym – mur, wieże, postaci świętych, orzeł; kolorem złotym – klucze, krzyżyk, półksiężyc, gwiazdy sześcioramienne, miecz św. Pawła, klucz św. Piotra, aureole świętych, dziób i szpony orła; kolorem czerwonym – tło tarczy z orłem; kolorem niebieskim – tło całego herbu¹⁹.

W przypadku pozostałych herbów korzystałem przede wszystkim z pracy Marka Adamczewskiego. I tak herb **Gniezna** – zwrócony w prawo niekoronowany biały orzeł na czerwonym tle z koroną umieszczoną powyżej górnej krawędzi tarczy herbowej – widniał na wizerunku pieczęci miejskiej datowanej na lata 1533–1653²⁰. Herb **Kościana** – wieża z bramą z otwartymi wrotami i dwoma oknami w pas, z blankowaną galerią wspartą na podporach – zaczerpnąłem z pieczęci miejskiej datowanej na lata 1579–1597²¹. W tym czasie mógł funkcjonować herb o nieco odmiennym godle – wieża z otwartymi wrotami, dwoma oknami w pas z blankami, lecz bez dachu i podpór²². Z powodu niemożności rozstrzygnięcia, który z wizerunków był obowiązującym, przyjąłem ten w bogatszej wersji z pieczęci miejskiej jak wyżej. Kolory – białe tło, czerwone mury, niebieski dach – przedstawiłem za Marianem Gumowskim²³. Herb **Wschowy** wyrysowany został na podstawie wizerunku na pieczęci miejskiej z lat 1606–1801²⁴. Przedstawia on Najświętszą Maryję Pannę w koronie ze skierowaną w lewo wzniesioną ręką. Obok widnieje postać Jezusa Chrystusa, również w koronie, zwrócona w kierunku Maryi z podniesioną prawą ręką, w lewej trzymająca sferę. Poniżej jest tarcza herbowa (w kartuszu), w której widnieje krzyż podwójnie przekrzyżowany (jagielloński), z dwoma pierścieniami pomiędzy belkami krzyża.

Wizerunek herbu miasta biskupiego **Śródki** – postać w koronie i płaszczu, z wzniesioną prawą ręką trzymającą lilię – zaczerpnąłem z pieczęci z 1585 r.²⁵ Herby **Chwaliszewa** i **Ostrowa**, jak twierdzi Marek Adamczewski, były identyczne. Ich wizerunki – dwa skrzyżowane klucze i miecz (tasak) w słup – znane są z pieczęci z lat 1571 i 1620²⁶. Kolory herbu – tło czerwone, godło złote²⁷. Herb innego miasta biskupiego, **Dolska**, przedstawia pieczęć z 1572 r. i z XVII w. Widnieje na nich Michał Archanioł deptający smoka, z drzewcami włóczni przekrzyżowanymi u góry. Wizerunki te różnią się ręką, w której postać trzyma włócznię: w niniejszej rekonstrukcji przyjęto wersję, że trzyma ją w prawej. Kolory herbu są następujące – tło niebieskie, smok czerwony, postać Archanioła zaś biała w złotej zbroi²⁸.

2017 r.

¹⁹ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 402–409; P. Stróżyk, *Najstarszy herb Poznania*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, 275–293; tenże, *Systematyka średniowiecznych i nowożytnych pieczęci miejskich Poznania. Status causae et controversiae*, „Roczniki Historyczne”, t. 72, 2006, s. 137–152.

²⁰ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 48–49, 335.

²¹ Tamże, s. 78–79, 358; K. Koehler, *Herb miasta Kościana na pieczęciach wyobrażony a znak na plombie ochronnej nadanej sukiennikom tegoż miasta*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 10, t. 3, 1898, nr 2–3 (36–37), s. 409–415.

²² Jego wizerunki datowane są na lata: ok. 1538 (kamienna tablica na jednym z budynków przyrynkowych w Kościanie), ok. 1580 (tablica renesansowa w kościele farnym w Kościanie) i 1622 (pieczęć miejska). Za zwrócenie uwagi na te wizerunki dziękuję Dariuszowi Kramowi, dyrektorowi Muzeum Regionalnego w Kościanie. Zob. także w tym tomie rozdział o planie miasta wymienionego autora.

²³ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 134.

²⁴ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 68, 463; tenże, *Pieczęcie*, s. 221–245.

²⁵ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 122–123, 444.

²⁶ Tamże, s. 112–114, 324, 389–390.

²⁷ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 44–45.

²⁸ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 122, 330; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 58.

III.7.5. WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Herby województw, ziemi i miast

Stefan K. Kuczyński

Na mapie głównej i na planach miast reprodukowane są herby ziemskie i miejskie według przekazów źródłowych z XVI w.

Rysunki herbów województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskiej zostały oparte na rękopiśmiennym herbarzu „Stemmata Polonica” sprzed 1569 r., będącym ilustrowaną i uzupełnioną kopią przypisywanych Janowi Długoszowi „Klejnotów”, znajdującym się w Bibliotece Arsenau w Paryżu¹. Z herbarza tego wzięto rysunki godeł, nieco zmieniając ich stylizację, a także wzory tarcz herbowych, nieznacznie je modyfikując. Barwy herbów przyjęto za źródłem. Metale złoto i srebro oddano w rysunkach kolorami żółtym i białym. Herby te wyglądają następująco.

Herb województwa łęczyckiego – tarcza dwudzielna w słup, w polu prawym srebrnym połulew czerwony w koronie złotej, w polu lewym czerwonym połurzeł srebrny w koronie złotej, z takimi dziobem i łapami.

Herb województwa sieradzkiego (ziemi sieradzkiej) – tarcza dwudzielna w słup, w polu prawym złotym połurzeł czarny w koronie złotej, z takimi dziobem i łapami, w polu lewym czerwonym połulew srebrny w koronie złotej².

Herb ziemi wieluńskiej – w polu czerwonym Baranek Boży w aureoli krzyżowej złotej, z chorągiewką białą, na której krzyż czerwony, na murawie zielonej.

Rysunki herbów miast Łęczycy, Sieradza, Piotrkowa i Wielunia wykonane zostały na podstawie pieczęci tych miast z XVI w. oraz innych współczesnych przekazów źródłowych. Kształt tarcz herbowych przyjęty został w nawiązaniu do herbów ziemskich według herbarza „Stemmata Polonica”. Barwy herbów przyjęto według późniejszych przekazów.

Herb Łęczycy oparty jest na godle występującym na pieczęci miasta, znanej z odcisków na dokumentach z lat 1534–1544, wykonanej zapewne jeszcze w XV w. (tu bez występującego na najstarszej pieczęci miasta z XIV w. i w obecnej wersji herbu motywu trębacza na środkowej wieży)³.

Za wzór herbu Sieradza posłużyła pieczęć miasta, znana z odcisku z 1565 r., używana jeszcze w XVII w.⁴

Herb Piotrkowa nawiązuje do wyobrażenia herbu miasta w druku Fabiana Myślińskiego z 1646 r., w którym herb ten jest przedstawiony w stylizacji z XVI w.⁵

¹ *Stemmata Polonica. Rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenau w Paryżu*, wyd. H. Polackówna, „Prace Sekcji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, t. 1, 1929. s. 161–288. O herbach województw i ziemi objętych mapą zob. szerzej: T. Olejnik, *Pieczęcie i herby miast ziemi wieluńskiej*, Łódź 1971; S.K. Kuczyński, *Pieczęcie i herby miasta Łęczycy oraz ziemi łęczyckiej*, Łęczycza 1985; tenże, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993.

² Barwy tego herbu, zwłaszcza jego pól, oraz układ godeł ulegały zmianom w XVI–XVIII w., zob. S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 46, 75, 115.

³ S.K. Kuczyński, *Pieczęcie i herby miasta Łęczycy*, s. 66–68; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Łódź 1977, mps rozprawy doktorskiej, Instytut Historyczny UŁ, Katalog pieczęci i herbów, s. 64, B 358.

⁴ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 111, B 597. Reprodukacja pieczęci w: M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 6, il. 3.

⁵ *Przemowa w kościele Farskim Piotrkowskim przy Oferze Przenajświętszej, z ustanowienia publicznego nabożeństwa za dobre zdrowie y szczęśliwe panowanie Nayaśniejszego K. I. M. z krolową Iey Mścią wespól, podczas przejazdu mimo Piotrków, die 5 Julij 1646...*, w Krakowie, w drukarni wdowy y dziedziców Andrzeja Piotrkowczyka Typog. J. K. M. 1646; wizerunkowi

Herb Wielunia oparty jest na godle występującym na pieczęci miejskiej, znanej z odcisków z lat 1532–1538⁶.

1998 r.

herbu towarzyszy tu wiersz „Na Klejnot herbowy miasta I. K. Mści Piotrkowa Trybunalskiego” pióra Jacka Dyndowicza; zob. też M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 86, C 29 (herb) oraz s. 85 n., B 480–482 (pieczęcie).

⁶ T. Olejnik, *Pieczęcie i herby miast ziemi wieluńskiej*, s. 25–27, il. 8; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 137, B 757.

III.7.6. KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA

Herby wojewódzkie i miejskie

Marcin Hlebionek

Województwa brzeskie i inowrocławskie (Kujawy)

Województwa brzeskie i inowrocławskie wywodzą swoje herby od kujawskiej linii dynastii piastowskiej. Ten znak ukształtował się już w drugiej połowie XIII w., a wraz z wygaśnięciem owej gałęzi Piastów w drugiej połowie XIV w. przybierały go za swój terytoria znajdujące się wcześniej w rękach potomków księcia Kazimierza Konradowica. Jako herb ziemski kujawska hybryda różnicuje się tak pod względem układu elementów godła, jak i barwami. W herbarzach pochodzących z XV i pierwszej połowy XVI w. herby interesujących nas województw nie są wymieniane, a heraldycy notują jedynie herb Kujaw, jako wspólny dla nich obu. Wizerunek herbu kujawskiego umieszczony we fryzie heraldycznym znajdującym się w katedrze sandomierskiej, datowanym na pierwszą połowę XV w., przedstawia czerwonego połuwa i białego, ukoronowanego połuorła w polu błękitnym⁷, choć według opisu chorągwi kujawskiej w bitwie pod Grunwaldem z Długoszowych *Roczników* pole herbu miało być dwudzielne w słup, w pobocznicy heraldycznie prawej, złotej, znajdował się czarny połuorzeł ukoronowany, w pobocznicy lewej zaś, czerwonej, połulew biały ukoronowany⁸. Z kolei według przypisywanych Długoszowi *Klejnotów* wyobrażał on miał „pars una medietatem aquile rubee coronate in campo glauco et pro altera medietate medietatem leonis nigri coronati eciam in campo glauco”⁹. Odmienne układy zarówno składowych godła, jak i tynktur notują XV-wieczne herbarze zagraniczne. Według herbarza Lyncenich i kodeksu Bergshammar w tarczy dwudzielnej w słup, w pobocznicy prawej, czerwonej znajdował się połulew srebrny, w lewej zaś, złotej, połuozeł czerwony, natomiast herbarz Złotego Runa podaje, że wyobrażał on w tarczy dwudzielnej w słup, w pobocznicy prawej, złotej, połulwa czarnego, w lewej, srebrnej, połuozeł czerwony¹⁰. Być może ilustruje to kolejne etapy formowania się herbu tego terytorium, szczególnie wprowadzenie doń barwy złotej, w okresie późniejszym wypełniającej jego pole w całości. Kształt herbu kujawskiego stabilizuje się w XVI w. Już na barwionym drzeworycie sejmowym ze *Statutów Łaskiego* na oznaczenie Kujaw użyto herbu wyobrażającego czarnego połulwa i białego połuozeł pod wspólną koroną w polu złotym¹¹, choć jeszcze w *Mszale jasnogórskim* herb kujawski przedstawia w pobocznicy prawej, czerwonej, srebrnego połulwa, a w pobocznicy lewej, złotej, czarnego połuozeł pod wspólną koroną¹². Osobne opisy herbów województw kujawskich pochodzą dopiero z XVI w. W *Gnieździe cnoty* Bartłomiej Paprocki rozdziela je, choć opisuje tylko herb województwa brzeskiego (połuorzeł czerwony i połulew czarny w polu

⁷ T. Giergiel, J. Ptak, *Fryz heraldyczny odkryty w katedrze sandomierskiej*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 10, 2011, s. 15–16.

⁸ *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 11, wyd. M. Plezia i in., Warszawa 1997, s. 90.

⁹ *Klejnoty Długoszowe*, wyd. M. Friedberg, „Rocznik Heraldyczny”, t. 10, 1931, s. 55; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 44.

¹⁰ Informacje na temat herbów ziemskich odnotowanych w tych herbarzach zestawia S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 55 (tam wcześniejsza literatura).

¹¹ B. Miodońska, *Przedstawienie państwa polskiego w Statucie Łaskiego z r. 1506*, „Folia Historiae Artium”, t. 5, 1968, s. 19–69; zob. też barwną reprodukcję drzeworytu w S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, wyklejka.

¹² *Orzeł Biały – 700 lat herbu Państwa Polskiego [wystawa]*, Zamek Królewski w Warszawie 26 czerwca – 15 października 1995, Warszawa 1995, s. 101, 233.

złotym), herb województwa inowrocławskiego nie był mu bowiem znany¹³. W *Herbach rycerstwa polskiego* podaje natomiast, że oba województwa kujawskie używały jednego herbu, wywodzącego się z herbu Kujaw, przy czym oba elementy hybrydy miały być czarne, pole zaś złote¹⁴. Joachim Bielski i Aleksander Gwagnin osobno opisując herby województw brzeskiego i inowrocławskiego, sprowadzają je również do wspólnego wzoru, jednak z barwami odpowiadającymi wizerunkowi herbu w *Statucie Łaskiego*¹⁵. Jeszcze Kasper Niesiecki podaje takie właśnie barwy herbu, choć przy odwrotnej konfiguracji elementów godła (w polu złotym połurzeł biały i połulew czarny pod wspólną koroną)¹⁶. Zgodzić się trzeba ze zdaniem Stefana K. Kuczyńskiego, który uważał, że jeszcze pod koniec XVI w. i stuleciach późniejszych barwy herbu województw kujawskich nie były całkiem stabilne¹⁷.

Rekonstrukcję herbu oparto na wzorze opublikowanym przez Paprockiego w *Herbach rycerstwa polskiego*, przyjmując barwy czarną dla połulwa, białą (srebrną) dla połurła oraz złotą dla pola tarczy, tak jak wyobrażono je w *Statucie Łaskiego*.

Ziemia dobrzyńska

Herb ziemi dobrzyńskiej należy do najstarszych polskich herbów ziemskich. Jego powstanie wiąże się z powrotem owego terytorium do Korony w połowie XIV w. Funkcjonowanie tego znaku jeszcze w czasach Kazimierza Wielkiego poświadczają liczne zabytki rzeźby architektonicznej. Godło herbu wyobrażało w tym czasie ukoronowaną, brodatą męską głowę, często z rogami, zazwyczaj w kołnierzu przypominającym koronę¹⁸. W podobnej formie funkcjonowało ono w XV w. Niemniej w źródłach dostrzegalny jest proces ewolucji graficznej znaku: kołnierz, z którego wychodzi głowa, coraz częściej przedstawiany był jako druga, odwrócona korona. Tak godło ziemi dobrzyńskiej opisuje już Jan Długosz, charakteryzując chorągwie ziemskie w *Rocznikach*, taki też opis spotykamy w przypisywanych mu *Klejnotach*¹⁹. Piętnaste stulecie przynosi też pierwsze informacje o tynkturach herbu. Według Długoszewego opisu chorągwi grunwaldzkich koronowana rogata głowa miała być umieszczona w polu żółtym (złotym). Na fryzie heraldycznym z katedry sandomierskiej godło umieszczone zostało w polu niebieskim²⁰. Autor *Klejnotów* podaje, że pole herbu miało być czerwone, a w herbarzu Lyncenich, kodeksie z Bergshammar i herbarzu Złotego Runa pole tarczy opisano jako czarne²¹. Na przełomie XV i XVI stulecia kształt herbu stabilizuje się. Według barwionego drzeworytu ze *Statutu Łaskiego* wyobraża on w polu czerwonym brodatą męską głowę w złotej koronie o trzech fleuronach, z której wyrastają rogi, u dołu zaś widnieje druga korona złota o trzech fleuronach na opak. Analogicznie opisują herb datowane na połowę XVI w. arsenalski rękopis *Klejnotów*²², herbarz Marka Ambrożego z Nysy²³ oraz Bartłomiej Paprocki, choć ten ostatni nie podaje jego barw²⁴.

Rekonstrukcję herbu oparto na wzorze opublikowanym przez Paprockiego w *Herbach rycerstwa polskiego*, przyjmując poświadczone źródłowo barwy: karnację naturalną dla głowy, złotą dla koron, czarną dla rogów oraz czerwoną dla pola tarczy, tak jak wyobrażono herb w *Statucie Łaskiego*.

¹³ B. Paprocki, *Gniazdo Cnoty, zjazd Herby Rycerstwa sławnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego y inszych Państw do tego Krolestwa należących Książąt, y Panow, początek swoy maią*, Kraków 1578, s. 1221.

¹⁴ Tenże, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. J. Turowski, Kraków 1858, s. 905.

¹⁵ J. Bielski, *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez syna jego Joachima Bielskiego wydana*, Kraków 1597, s. 6; A. Gwagnin, *Kronika Sarmacyey Europejskiej [...] przez Marcina Paszkowskiego [...] przełożona*, b.m.w. 1611, s. 202–203.

¹⁶ *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, t. 1, wyd. J. Bobrowicz, Lipsk 1839, s. 161, 168.

¹⁷ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 115. Na przykład rękopis arsenalski *Klejnotów* opisuje herb Kujaw jako w polu złotym połurzeł czerwony w złotej koronie i połulew czarny w złotej koronie; *Stemmata Polonica: rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenatu w Paryżu*, wyd. H. Polaczówna, Lwów 1926, s. 32.

¹⁸ S.K. Kuczyński, *Zagadka herbu ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. D. Gawinowa i in., Warszawa 1991, s. 279–289; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 16–20.

¹⁹ *Ioannis Dlugossii Annales*, s. 90; *Klejnoty Długoszewe*, s. 55.

²⁰ T. Giergiel, J. Ptak, *Fryz heraldyczny*, s. 14.

²¹ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 45–56 (tam wcześniejsza literatura).

²² *Stemmata Polonica*, s. 33.

²³ J. Szymański, *Nieznane źródło heraldyki polskiej z XVI wieku*, *SŻ*, t. 32–33, 1990, s. 138.

²⁴ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 912.

Brześć Kujawski

Herb Brześcia Kujawskiego wywodzi się z wyobrażeń napieczętych pojawiających się już na najstarszych, XIV-wiecznych pieczęciach miejskich. Przedstawiają one ceglany, blankowany mur miejski z zamkniętą bramą, powyżej którego umieszczone były trzy blankowane wieże, z nich zaś środkowa była najwyższa. Na niej widniała tarcza herbowa z godłem kujawskiej linii Piastów (połuorzeł i połulew). W przestrzeniach pomiędzy wieżami ukazano stojące postacie patronów: z prawej (heraldycznie) strony św. Stanisława *in pontificalibus*, z pastorałem w lewej ręce, z lewej zaś św. Piotra z dwoma kluczami²⁵. Wizerunek ten powtarza pieczęć datowana na XV stulecie²⁶. Na pieczęci XVI-wiecznej widoczne są drobne modyfikacje: wieża środkowa została zwieńczona dwuspadowym dachem zakończonym gałką. Z jej prawej strony znajduje się klęcząca postać, z lewej zaś stojąca postać św. Stanisława²⁷. W odmiennej formie herb miasta pojawia się w *Herbach rycerstwa polskiego* Paprockiego. Ilustracja zamieszczona w tym herbarzu przedstawia w kartuszu mur ceglany, blankowany, o trzech blankowanych wieżach, z których środkowa jest najwyższa. W murze widnieje brama o otwartych wrotach, a w jej przejeździe niekoronowany orzeł zwrócony w lewo. Według opisu towarzyszącego wizerunkowi Brześć miał „za herb trzy wieże, orzeł tak jako Krakowa”²⁸. Ponieważ nie wiadomo, jak wyglądały barwy herbu w czasach staropolskich, przyjęto uzasadnione heraldycznie i historycznie barwy stosowane we współczesnym herbie miasta. Także stylizacja plastyczna godła zaczerpnięta została ze współczesnego herbu miejscowości.

Inowrocław

Wyobrażenie stanowiące wzór dla staropolskiego herbu Inowrocławia pojawia się na pieczęci miejskiej, której powstanie datuje się na przełom XIV i XV w. W polu tej pieczęci ukazano tarczę herbową, na której widoczny jest orzeł między dwiema blankowanymi wieżami, połączonymi u dołu podstawami, powyżej tarczy zaś umieszczono ornament roślinny²⁹. Wyobrażenie tarczy z orłem zastąpiło znajdujący się na wcześniejszej, XIV-wiecznej pieczęci miejskiej wizerunek fasady świątyni, z dwoma rozetami, nakrytej dwuspadowym dachem zwieńczonym krzyżem z dwusferową chorągiewką³⁰. W formie ukształtowanej na przełomie XIV i XV w., z niewielkimi zmianami stylizacji wizerunku, godło takie funkcjonowało w XVI i XVII stuleciu. W tym czasie podstawy wież przyjęły formę wygiętych ku sobie rogów, a znajdujące się pierwotnie nad tarczą ornamenty roślinne zostały zastąpione przez lilię heraldyczną. Ta po raz pierwszy pojawiła się na pieczęci z połowy XVII w. Kolejne zmiany w wyobrażeniu godła miejskiego zaszły w XVIII w., kiedy to znikła tarcza herbowa, a między wieżami wyobrażono samego orła³¹. W oderwaniu od lokalnej tradycji herb Inowrocławia opisuje i ilustruje Bartłomiej Paprocki, przedstawiając go jako ceglany mur blankowany z trzema blankowanymi wieżami i otwartą bramą, w której przejeździe znajduje się orzeł. Według opisu heraldyka miasto miało mieć „za herb trzy wieże, orzeł jako w Krakowie”³².

Nie wiadomo, jak wyglądały barwy herbu w czasach staropolskich, a istotne zmiany, które dokonały się w heraldyce miasta w XVIII i XIX w., utrudniają ich ustalenie. Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku umieszczonym w polu pieczęci miejskiej używanej w XVI w. Dla tynktur przyjęto rozwiązania zaproponowane przez Mariana Gumowskiego: barwa pola tarczy biała (srebrna), barwa wież i ich podstaw czerwona, barwa ornamentu zielona, barwa pola tarczy wewnętrznej czerwona, barwa orła biała (srebrna)³³.

²⁵ M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 42–44, nr 27–30; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000, s. 316–317, nr B. 48–B. 51.

²⁶ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 317, nr B. 52.

²⁷ W. Wittyg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, z. 1, Kraków–Warszawa 1905, s. 30; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 317, nr B. 53.

²⁸ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 906.

²⁹ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 340, nr B. 189.

³⁰ S.K. Kuczyński, *Nieznana najstarsza pieczęć Inowrocławia*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 12, 1968, nr 1, s. 20–21; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 340, nr B. 188.

³¹ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 340–341, nr B. 190–B. 195.

³² B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 906.

³³ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932, s. 98.

Dobrzyń nad Wisłą

Kształt herbu Dobrzyń nad Wisłą w czasach staropolskich poświadczają jedynie zabytki sfragistyczne. Z XIV w. znane są dwie pieczęcie miejskie. Niestety pierwsza, znana Marianowi Gumowskiemu, miała zatarte wyobrażenie napieczętne i legendę³⁴. Druga, sekretna, wyobrażała między majuskułnymi literami D i B dwupiętrową wieżę, z otwartą bramą, zwieńczoną czterosпадowym dachem, z blankowanymi galeriami na wysokości pierwszego i drugiego piętra oraz dwoma oknami na drugim piętrze³⁵. Wyobrażenie to, z niewielkimi korektami, powtarza przedstawienie ukazane na pieczęci używanej w stuleciach XVI i XVII. Różni się ono od wcześniejszego tym, że wieżę wieńczy dach dwu-, a nie czterosпадowy³⁶. Efemeryczna zmiana wizerunku napieczętnego nastąpiła w XVIII w., kiedy to w polu pieczęci miejskiej pojawiło się godło herbu ziemi dobrzyńskiej³⁷.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku umieszczonym w polu pieczęci miejskiej używanej w XVI w. Ponieważ nie znamy barw herbu Dobrzyń nad Wisłą z czasów staropolskich, przyjęto uzasadnione heraldycznie i historycznie barwy stosowane we współczesnym herbie miasta: barwa wieży biała, barwa dachu zielona, barwa sygli złota, pole tarczy czerwone.

Włocławek

Herb Włocławka, używany przez miasto w XVI w., poświadczony jest tylko przez materiały sfragistyczne. Godło wyobrażone na staropolskich pieczęciach miejskich wywodzi się zapewne ze średniowiecza. Po raz pierwszy pojawiło się najprawdopodobniej w XIV w., po ponownej lokacji miasta, być może – jak chciał Piotr Bokota – po ponownym włączeniu miejscowości do Korony na mocy pokoju kaliskiego (1343 r.)³⁸. Na XIV-wiecznej pieczęci, dziś niezachowanej, znajdował się wizerunek muru miejskiego, z otwartą bramą i trzema wieżami, z których środkowa, najwyższa, nakryta była dwusпадowym dachem, dwie boczne zaś blankowane. Na wieży środkowej umieszczono tarczę z kujawską hybrydą³⁹. W XV w. miasto uprościło wizerunek napieczętny, kładąc w nim trzy wieże, nakryte dwusпадowymi dachami. W środkowej, najwyższej, brama z furcą, dach zwieńczony zaś jest chorągiewką⁴⁰. Do wzoru znanego z XIV-wiecznej pieczęci miasto powróciło na kolejnej pieczęci, wprowadzonej do użytku w XVI stuleciu⁴¹. Późniejsza pieczęć miejscowości, sądząc po elemencie chronologicznym umieszczonym w legendzie wykonana w 1641 r., przynosi niewielkie modyfikacje: znika z niej tarcza z godłem umieszczona na środkowej wieży, dwusпадowy dach przybiera zaś kształt przypominający mitrę biskupią. Dwie wieże boczne wieńczą natomiast blanki⁴². Znana z XVI w. pieczęć sądu wójtowsko-ławniczego Włocławka prezentuje nieco inne wyobrażenie: ceglany, blankowany mur miejski, w którym widnieje brama z otwartym przejazdem, nad nim zaś dwie wieże: jedna blankowana, druga skośnie ścięta. W XVIII w. godło kładzione na pieczęcie wójtowskie upodabnia się do godła pieczęci ogólnomiejskiej⁴³.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku umieszczonym w polu pieczęci miejskiej używanej w XVI w. Ponieważ nie wiadomo, jak wyglądały barwy herbu w czasach staropolskich, przyjęto

³⁴ Tenże, *Najstarsze pieczęcie miast polskich*, s. 65, nr 78; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 329, nr B. 120.

³⁵ B. Engel, *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathsarchivs, mit besonderer Berücksichtigung des Ordenslandes*, t. 1: *Ordensbeamte und Städte*, Thorn 1894, s. 10, Taf. V, nr 91; M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich*, s. 65, nr 79; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 329, nr B. 121.

³⁶ W. Wittyg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, s. 55; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 329, nr B. 122.

³⁷ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 330, nr B. 124.

³⁸ P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka w średniowieczu i okresie nowożytnym*, „Rocznik Muzealny”, t. 5, 1994, s. 24–28.

³⁹ Tamże, s. 32, nr 1; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 457, nr B. 768.

⁴⁰ P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka*, s. 32, nr 2; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 457–458, nr B. 769.

⁴¹ P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka*, s. 32–33, nr 4; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 458, nr B. 770.

⁴² P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka*, s. 33, nr 5; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 458, nr B. 771.

⁴³ P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka*, s. 33, nr 6; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 458, nr B. 771a, nr 772.

uzasadnione heraldycznie i historycznie barwy stosowane we współczesnym herbie miasta, przyjmując dla murów barwę białą (srebrną), dla pola tarczy czerwoną. Czarna barwa hełmu wieńczącego środkową wieżę jest zgodna z wizerunkiem godła opublikowanym w pracy *Miasta polskie w Tysiącleciu*⁴⁴. Ponieważ znajdujący się na środkowej wieży godła herb, zdaniem Piotra Bokoty, stanowi nawiązanie do kujawskiej gałęzi dynastii piastowskiej (zapewne króla Kazimierza Wielkiego), nie zaś ziemi kujawskiej⁴⁵, przyjęto dla niego odmienne niż w herbie terytorialnym układ godła oraz barwy. Odpowiadają one rekonstrukcji herbu Piastów kujawskich dokonanej przez Stefana K. Kuczyńskiego, według którego przedstawiał on połurła białego i połurła żółtego (złotego) w polu czerwonym⁴⁶.

2021 r.

⁴⁴ *Miasta polskie*, t. 1, tabl. XV.

⁴⁵ P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka*, s. 24–29.

⁴⁶ S.K. Kuczyński, *Pieczęcie i herby miasta Łęczycy oraz ziemi łeczyckiej*, Łęczycza 1985, s. 30.

III.7.7. MAZOWSZE

Herby województw i miast

Henryk Rutkowski

Herby trzech województw Mazowsza ustaliły się w XVI w. po całkowitym włączeniu tej dzielnicy do Korony¹. Herbem **województwa mazowieckiego**, które jeszcze po inkorporacji bywało niekiedy nazywane księstwem mazowieckim, został orzeł srebrny (biały) z rozpostartymi skrzydłami na czerwonym tle. Był to więc dawny znak dynastii piastowskiej, który od XIV w. stanowił również godło całego książecego Mazowsza². Nawiązując do tego herbu Mazowsza piastowskiego, utworzono w XVI w. godła dwóch pozostałych województw. **Województwo płockie** przyjęło za herb orła czarnego ze złotą (żółtą) literą P na piersi, takiego orła z literą R wzięło **województwo rawskie**³.

Jak na mapie województwa płockiego⁴, tak i w obecnym opracowaniu za podstawę rysunku herbów województw przyjęto rycinę z kopii herbarza Jana Długosza, wykonanej w połowie XVI w. Rycina ta przedstawia herb księstwa mazowieckiego, a więc także województwa tej nazwy: orzeł biały (srebrny) o dziobie i szponach żółtych (złoty) w polu czerwonym⁵. Aby wyeliminować przypadkowe błędy tego rysunku, poprawiono nieco wizerunek orła, osiągając pełną symetrię skrzydeł, łap i ogona. Zmodyfikowano również kształt tarczy. Ten sam rysunek, po zmianie barwy orła na czarną i po dodaniu odpowiednich liter, przedstawia herby województw płockiego i rawskiego.

Herbem miasta **Starej Warszawy** była syrena, której część górną stanowiła kobieta z mieczem i tarczą w rękach, a część dolna miała kształty ptasio-smoczce. Rysunek herbu Warszawy opracowano na podstawie pieczęci miejskiej z końca XVI w.⁶

Herb **Płocka** przedstawia szczyt i dwie wieże kościoła (katedry), a u dołu mur obronny z otwartą bramą. Rysunek herbu został wykonany według pieczęci z XIV w.⁷

Herbem **Rawy** jest mur obronny z otwartą bramą i z trzema wieżami. Rysunek opracowano na podstawie pieczęci z 1552 r., której odcisk zachował się na dokumencie z 1591 r.⁸

1973 r.

¹ Konsultacji w sprawie herbów udzielił nam dr Stefan K. Kuczyński.

² Natomiast herb dzielnicy czersko-warszawskiej od końca XIV w. do 1526 r. wyglądał inaczej: w tarczy czteropolowej na przemian orzeł i smok skrzydlaty (dawniejsze godło dzielnicy czerskiej); por. K. Stronczyński, *Pomniki książęce Piastów, lenników dawnej Polski...*, Piotrków 1888, s. 121 i in.; M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka*, Warszawa 1960, s. 194–195.

³ Najstarszy opis herbów trzech województw mazowieckich podał M. Bielski, *Kronika wszytkiego świata...*, Kraków 1551, k. 294–294v.

⁴ WP, s. 21.

⁵ *Stemmata Polonica, rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenalu w Paryżu*, wyd. H. Polackówna, „Prace Sekcji Historii Sztuki i Kultury Tow. Naukowego we Lwowie”, t. 1, 1927, z. 2, s. 189.

⁶ Wykorzystano fotografię ze zbiorów Muzeum Historycznego m.st. Warszawy. Reprodukacja tej pieczęci w: L. Marcinowski, *Godło miasta stołecznego Warszawy*, [w:] *Kalendarzyk polityczno-historyczny m. st. Warszawy na rok 1916 wydany staraniem Komitetu Obywatelskiego m. st. Warszawy*, ryc. 4; por. S.K. Kuczyński, *Herb miasta Warszawy*, „Kronika Warszawy”, 1970, nr 2, s. 45–47.

⁷ Reprodukacje pieczęci: Nowowiejski, s. 172; M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960 (RTNT, t. 62, z. 2), s. 173 i tabl. XXVI; por. rysunki herbu: WP, mapa główna; M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 270; *Miasta polskie*, t. 2, tabl. CX.

⁸ Pieczęć w Muzeum Narodowym w Krakowie, zbiór Wittyga (wykorzystano fotografię); por. M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 1937, s. 163; tenże, *Herby miast polskich*, s. 286; *Miasta polskie*, t. 2, tabl. LXII.

III.7.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Herby województwa i miast

Michał Gochna

Na mapie głównej zaprezentowano XVI-wieczny herb województwa podlaskiego, a herby wybranych miast umieszczono na ich planach.

Herb województwa podlaskiego został formalnie ustanowiony na mocy aktu z 5 III 1569 r. dotyczącego „przywrócenia ziemi podlaskiej do Korony Polskiej”. W dokumencie król Zygmunt August postanawia, aby w tej ziemi „na chorągwiach wojennych [...] Orła znaku Korony Polskiej używali”¹. Przepisu tego nie stosowano jednak ściśle. Równolegle używano herbu Pogoń, nadanego województwu podlaskiemu, podobnie jak innym województwom litewskim, na sejmie z 1566 r.² W niniejszym opracowaniu przyjęto za Stefanem K. Kuczyńskim wersję herbu dzielonego, tj. koronny Orzeł Biały oraz litewska Pogoń na tarczy czerwonej dwudzielnej w słup³. Podstawą wyrysowania herbu są jego wizerunki z inwentarza konstytucji Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego Macieja Marcjana Ładowskiego oraz mapy *Polonia* Karola Perthéesa⁴. W obu tych przedstawieniach Orzeł w herbie Podlasia widnieje bez korony⁵. Herb umieszczono na kartuszu z herbu Pogoń z dzieła Bartosza Paprockiego⁶.

Herb Drohiczyzna zrekonstruowano na podstawie pieczęci miejskiej z 1581 r. Widnieje na niej głowa bawołu. Pieczęcią tą posługiwano się w Drohiczyźnie zapewne od połowy XVI w. Materiał sfragistyczny z XVIII w. wskazuje na używanie przez władze miejskie innego herbu, w którym w tarczy herbowej

¹ VC, t. 2, z. 1, s. 219; VL, t. 2, s. 79 (750).

² Choć herb nadano województwu podlaskiemu, to zaznaczono, że chodzi o chorągiew ziemi drohickiej i mielnickiej, o bielskiej nie wspomniano. Można jednak założyć, że herb obejmował całe województwo. W tym samym czasie podobny wizerunek nadano wielu województwom litewskim, przy czym różniły się one kolorami. Chorągiew podlasia miała być żółta z herbem na białym tle; M.K. Любавский, *Литовско-русский Сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва 1900, s. 230 (*тиложеня*): „хоруговъ Дорогицкая и Мельницкая жолто-горачая, въ беломъ пою гербъ”. Według M. Bielskiego chorągiew Podlasia miała z jednej strony Orła, a z drugiej Pogoń, co już u schyłku XVI w. mogło doprowadzić do zestawienia obu godeł na tarczy; tenże, *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Ioach[ima] Bielskiego syna iego wydana*, Kraków 1597, s. 9; K. Niesiecki, *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. 1, Lipsk 1839, s. 204–207; B. Paprocki, *Herby Rycerstwa Polskiego Na pięcioro Xiąg rozdzielone*, Kraków 1584, s. 719; Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 202–203.

³ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie: geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 95, 107, 183–184.

⁴ M.M. Ładowski, *Inwentarz Konstytucy Koronnych Y W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego Przez Macieia Marcjana Ładowskiego od Roku Pańskiego 1550 do Roku 1683 Krotko Zebrany*, Lipsk 1733, s. 1 (Konstytucy Koronne y W[ielkiego] X[ięstwa] L[itewskiego]); K. Perthées, *Polonia secundum legitimas projectionis stereographicae regulas et iuxta recentissimas observationes adhibitis MDCCLXX*, kopia mapy w zbiorach ZAH. Na mapie województwa podlaskiego Perthéesa z 1795 r. w herbie Podlasia widnieje tylko Pogoń.

⁵ Na mocy wspomnianej konstytucji wizerunkiem Orła koronnego miały się posługiwać również wszystkie trzy ziemie podlaskie: drohicka, mielnicka i bielska. Wyprodukowano nawet trzy tłoki pieczętne dla każdej z nich. Pieczęć ziemi drohickiej z Orłem w godle, ale bez korony właśnie, widnieje na dokumencie z 1590 r. Można zatem założyć, że podobnie wyglądały pieczęcie ziem mielnickiej i bielskiej. Ziemia drohicka od 1516 r. miała posługiwać się pieczęciami z herbem Pogoń i literą S, nie jest więc wykluczone połączenie w późniejszym czasie obu herbów, podobnie jak miało to miejsce w przypadku herbu województwa; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 183–184; M.K. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва 1915, s. 375; А.И. Шаланда, *Симвалы і гербы зямель Беларусі ў X–XVIII ст. геральдычна-сфрагістычныя нарысы*, Мінск 2012, s. 96–97 (tam wizerunek pieczęci ziemskiej drohickiej z 1590 r.).

⁶ B. Paprocki, *Herby Rycerstwa Polskiego*, s. 719.

widniał stojący na ziemi wół zwrócony w prawą stronę (w zależności od pieczęci z uniesioną lub nie prawą przednią nogą). Kolory dla herbu XVI-wiecznego przyjęto za Marianem Gumowskim – bawół czarny, tło żółte⁷. Herb umieszczono na kartuszu widniejącym na wspomnianej pieczęci z 1581 r.

Podstawą rekonstrukcji herbu miasta Bielska są pieczęcie miejskie z lat 1577 i 1616. Przedstawia tura zwróconego w heraldycznie lewą stronę. Z biegiem czasu herb ewoluował – na pieczęciach z XVIII w. tur został zwrócony w heraldycznie poprawną prawą stronę. W niniejszym opracowaniu przyjęto wizerunek z dwóch wspomnianych pieczęci, tj. tura zwróconego w lewą stronę. Barwy herbu oddano za Marianem Gumowskim – tło białe, tur w kolorze czerwonym ze złotymi rogami⁸. Kartusz herbowy wyrysowano na podstawie pieczęci z 1577 r.

Spośród prezentowanych w niniejszym tomie herbów miejskich tylko dla herbu Mielnika nieznane są jak dotąd żadne zachowane jego wizerunki z XVI w. Herb ten widnieje dopiero na XVIII-wiecznej pieczęci miejskiej, odcisniętej w dwóch egzemplarzach w latach 1777–1778. Przedstawia ona stojącego na łące Baranka Bożego z nimbem, trzymającego chorągiewkę z krzyżem. U góry tarczy herbowej korona o pięciu fleuronach, po bokach dwie gałązki palmowe związane pod tarczą. Po obu stronach tarczy u góry dwie litery M⁹. Ten wizerunek wykorzystano do rekonstrukcji herbu Mielnika, przy czym ograniczono się do godła w obrębie tarczy, traktując palmy, koronę i litery jako dodatki, być może pochodzące z XVII lub XVIII w.¹⁰ Kolory przyjęto jak w przypadku podobnego herbu ziemi wieluńskiej – baranek srebrny ze złotą aureolą, krzyż złoty, chorągiewka srebrna, na niej krzyż czerwony, łąka zielona, tło czerwone¹¹. Na podstawie wspomnianej pieczęci odrysowano także kartusz herbowy.

Herb Węgrowa zrekonstruowano na podstawie pieczęci miejskiej z 1596 r. Przedstawia niedźwiedzia skierowanego w lewą heraldyczną stronę, nad nim Słupy Giedymina¹². Barwy herbu – czerwone tło i srebrne Słupy – podano na podstawie opisu wizerunku herbu Wielkiego Księstwa Litewskiego zamieszczonego w kopii herbarza Jana Długosza¹³. Brunatny kolor niedźwiedzia przyjęto na podstawie przywileju króla Jana II Kazimierza dla Węgrowa z 1651 r., w którym król m.in. nadaje miastu nowy herb. Widnieje na nim niedźwiedź **koloru przyrodzonego** skierowany w prawą stronę, z wysuniętą prawą przednią łapą, a nad nim Trąby Radziwiłłów¹⁴. Herb umieszczono na kartuszu z pieczęci z 1596 r.

2021 r.

⁷ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 163; Rimša, *Pieczęcie*, s. 365–370; W. Wittyg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, Kraków 1905, s. 56–57.

⁸ Rimša, *Pieczęcie*, s. 305–312; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 58–60; W. Wittyg, *Pieczęcie*, s. 16–17. M. Gumowski, *Herby*, s. 131, dodaje do herbu również zieloną polanę, na której stoi tur – ta pojawia się dopiero na pieczęciach z XVIII w.

⁹ Rimša, *Pieczęcie*, s. 640.

¹⁰ Tamże, s. 640–641.

¹¹ *Stemmata Polonica: rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenalu w Paryżu*, wyd. H. Polackówna, Lwów 1926, s. 34 (odb. z „Prac Sekcyi Historii, Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie”).

¹² Rimša, *Pieczęcie*, s. 945–950; AR V 17214, s. 1.

¹³ *Stemmata Polonica*, s. 28.

¹⁴ KRSW, sygn. 3195e, s. 192; AGAD, Zb. dok. papierowych, nr 603. Tło herbu było złote, nie można wykluczyć, że taki kolor widniał również na herbie XVI-wiecznym. Por. Rimša, *Pieczęcie*, s. 949, gdzie autor zamieszcza wizerunek XVIII-wiecznej pieczęci z herbem nadanym w 1651 r.

III.7.9b. PRUSY KRÓLEWSKIE

Herby prowincji, województw i miast

Marcin Hlebionek

Herb Prus Królewskich został włączony do zespołu polskich herbów ziemskich w drugiej połowie XV w. w związku z inkorporacją ziem pruskich do Korony w 1454 r. W tym samym roku na szelągach bitych w mennicy toruńskiej pojawiło się pierwsze wyobrażenie godła tego terytorium: orła w koronie na szyi. Odbiegało ono od wersji znanej z lat późniejszych, stanowiąc ilustrację ewolucji tego znaku¹. Już w 1456 r. na pieczęci gubernatora tego terytorium, a także nieco późniejszej (1457) emisji monet toruńskich znalazła się kolejna wersja herbu. Wyobrażał on orła w koronie na szyi, z ręką zbrojną z mieczem wyrastającą z prawej strony orlego korpusu (Orzeł Mieczowy). W zbliżonej formie znak pojawia się na pieczęci majestatowej Kazimierza Jagiellończyka, tam jednak ręka zbrojna wyrasta nie z korpusu orła, ale z jego prawego skrzydła. W takiej formie godło herbu Prus Królewskich utrwaliło się i funkcjonowało w czasach nowożytnych, co poświadczają m.in. kolejne pieczęcie krajowe Prus Królewskich, ale też liczne zabytki rzeźby architektonicznej². Odwoływały się też do niego w XV i XVI w. herby województw, na które terytorium pruskie zostało podzielone (zob. niżej). Informacje o tynkturach pochodzą z *Klejnotów* przypisywanych Janowi Długoszowi: pole tarczy miało być srebrne, orzeł czarny, korona złota, a zbrojne ramię w brawach naturalnych³. Taką kolorystykę herbu potwierdzały jego wyobrażenia na obrazie *Okręt Kościoła* (datowany na ok. 1500 r.), znajdującym się niegdyś w gdańskim Dworze Artusa, barwione egzemplarze drzeworytu herbowego ze *Statutów* Jana Łaskiego oraz herbarze Marka Ambrożego z Nysy czy Bartłomieja Paprockiego⁴. Dopiero w *Kronice* Joachima Bielskiego pojawia się informacja o odmiennych barwach herbu. Według Bielskiego herb Prus Królewskich wyobrażać miał w polu czerwonym orła białego ze złotą koroną na szyi oraz zbrojnym ramieniem wyrastającym ze skrzydła⁵. Mimo że informacja ta była powtarzana w kolejnych herbarzach (np. Kaspra Niesieckiego⁶), to w sferze publicznej takie barwy herbu nie były raczej stosowane, o czym świadczy choćby zespół staropolskich chorągwi województw pruskich opisany przez Stefana Krzysztofa Kuczyńskiego⁷.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku umieszczonym na pierwszej pieczęci krajowej Prus Królewskich, używanej także w XVI w., przyjmując barwy czarną dla orła, złotą dla korony, naturalną dla zbrojnego ramienia oraz białą (srebrną) dla pola tarczy.

¹ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 27.

² Tamże, s. 203; B. Śliwiński, *Herb województwa pomorskiego*, [w:] *Współczesna heraldyka samorządowa i jej problemy. I Krakowskie Kolokwium Heraldyczne*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Kraków 2000, s. 154–155.

³ *Klejnoty Długoszowe*, wyd. M. Friedberg, „Rocznik Heraldyczny”, t. 10, 1931, s. 55.

⁴ B. Paprocki, *Gniazdo Cnoty, z kąd Herby Rycerstwa sławnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Krolestwa należących Książąt, y Panow, początek swoy maią*, Kraków 1578, s. 1230; tenże, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. J. Turowski, Kraków 1858, s. 921; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 203; J. Szymański, *Nieznane źródło heraldyki polskiej z XVI wieku*, *SŻ*, t. 32–33, 1990, s. 138.

⁵ J. Bielski, *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez syna jego Joachima Bielskiego wydana*, Kraków 1597, s. 8; zob. też B. Śliwiński, *Herb województwa pomorskiego*, s. 154.

⁶ *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, t. 1, wyd. J. Bobrowicz, Lipsk 1839, s. 213; zob. też S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 204–205.

⁷ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 204.

Województwo chełmińskie

Jak już wspomniano, herb województwa chełmińskiego odwoływał się w XVI w. do herbu prowincji. Podobnie jak w herbie Prus Królewskich, tak i w herbie wojewódzkim znajdował się w polu srebrnym czarny orzeł, ze złotą koroną na szyi i zbrojną ręką wyrastającą z prawego skrzydła bądź korpusu. Taki kształt herbu wojewódzkiego opisują już przypisywane Długoszowi *Klejnoty*, a w XVII w. został on umieszczony na pieczęci ziemskiej tego województwa, z której zniknął w następnym stuleciu zastąpiony przez koronnego orła⁸. Zdaniem niektórych XIX-wiecznych badaczy barwy herbu województwa chełmińskiego odpowiadały tym, które przypisał Prusom Królewskim Joachim Bielski (zob. wyżej)⁹.

Rekonstrukcję XVI-wiecznego herbu województwa chełmińskiego oparto na analogicznych materiałach, co herbu krajowego Prus Królewskich, przyjmując dlań identyczne barwy: czarną dla orła, złotą dla korony, naturalną dla zbrojnego ramienia oraz białą (srebrną) dla pola tarczy.

Województwo malborskie

Podobnie jak województwo chełmińskie, tak i województwo malborskie w XVI w. nawiązywało w swym herbie do herbu Prus Królewskich, który wyobrażał w polu srebrnym czarnego orła z koroną na szyi i zbrojnym ramieniem wyrastającym z prawej strony korpusu¹⁰. Późniejsza tradycja przypisała herbowi województwa malborskiego odmienne barwy: w polu srebrnym czerwony orzeł z koroną na szyi i zbrojną ręką wyrastającą z prawego skrzydła bądź z prawej strony korpusu¹¹.

Kształt XVI-wiecznego herbu województwa malborskiego odtworzono w oparciu o te same przekazy, co w przypadku herbu krajowego Prus Królewskich, przyjmując dlań identyczne barwy: czarną dla orła, złotą dla korony, naturalną dla zbrojnego ramienia oraz białą (srebrną) dla pola tarczy.

Województwo pomorskie

Najprawdopodobniej w okresie po drugim pokoju toruńskim wszystkie trzy województwa wchodzące w skład Prus Królewskich, w tym województwo pomorskie, jako herbów używały znaku prowincji (czarnego orła z koroną na szyi i zbrojną ręką wyrastającą z prawego skrzydła). Tak herby ziem Prus Królewskich opisują przypisywane Długoszowi *Klejnoty*¹². W ciągu XVI w. w heraldyce województwa pomorskiego zachodzą jednak głębokie zmiany. Używany przezeń początkowo herb prowincji (Orzeł Mieczowy) jest stopniowo wypierany przez gryfa, wcześniej łączonego z heraldyką Pomorza Zachodniego w ogóle, a lenna słupskiego w szczególności¹³. Bartłomiej Paprocki jeszcze w *Gnieździe Cnoty* przypisuje czerwonego gryfa w srebrnym polu wyłącznie księstwu słupskiemu¹⁴, ale już na kartach nieco późniejszych *Herbów rycerstwa polskiego* wiąże go z województwem pomorskim¹⁵. Informacje o gryfie jako herbie województwa pomorskiego powtarza kronika Joachima Bielskiego (tam: w polu srebrnym gryf czarny)¹⁶ i późniejsze herbarze¹⁷. Z badań Błażeja Śliwińskiego wynika, że przekonanie o tym, iż to właśnie gryf był właściwym godłem Pomorza Gdańskiego (a co za tym idzie województwa pomorskiego) zaczęło się umacniać na przełomie XVI i XVII w. Wiązało się to z uznaniem gryfa za znak książąt gdańskich, czego świadectwem było umieszczenie tego herbu na książęcym grobowcu wzniesionym w Oliwie w 1615 r.¹⁸ W ciągu XVII stulecia, mimo pewnych wahań, symbolika województwa pomorskiego została zdominowana przez wizerunek gryfa¹⁹.

⁸ *Klejnoty Długoszowe*, s. 55; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 202.

⁹ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 152.

¹⁰ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 46.

¹¹ Z. Gloger, *Geografia historyczna*, s. 156.

¹² *Klejnoty Długoszowe*, s. 55; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 66, przyp. 183.

¹³ B. Śliwiński, *Herb województwa pomorskiego*, s. 154–155.

¹⁴ B. Paprocki, *Gniazdo Cnoty*, s. 1231.

¹⁵ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 922.

¹⁶ J. Bielski, *Kronika polska*, s. 8. Być może odmienne niż u Paprockiego barwy Gryfa wiązać należy z barwami herbu Prus Królewskich.

¹⁷ Zob. np. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego*, s. 222; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 202. Błażej Śliwiński datuje na przełom XVI i XVII w. pojawienie się przeświadczenia, że to właśnie Gryf był najstarszym herbem Pomorza Gdańskiego, B. Śliwiński, *Herb województwa pomorskiego*, s. 155.

¹⁸ B. Śliwiński, *Herb województwa pomorskiego*, s. 155.

¹⁹ Tamże.

Herb właściwy dla województwa pomorskiego w XVI w. ustalono, opierając się na przekazach analogicznych jak w przypadku herbu krajowego Prus Królewskich. Przyjęto dlań także identyczne barwy: czarną dla orła, złotą dla korony, naturalną dla zbrojnego ramienia oraz białą (srebrną) dla pola tarczy.

Chelmo

Na średniowiecznych pieczęciach wielkich miast wyobrażony był krzyżacki jeździec, trzymający włócznię z proporcem, na płacie którego znajdują się fale²⁰. Nowożytny herb miasta Chelma wywodzi się jednak z wizerunku umieszczanego w średniowieczu na pieczęciach sekretnych i sygnetowych miasta, ukazujących trzy lub cztery faliste listwy w pas, zazwyczaj z krzyżykiem kawalerskim pomiędzy nimi²¹. Genetycznie może się on wiązać z herbem znanym z pieczęci krzyżackich wójtów Lipienka²². W oparciu o podany przez Długosza opis chorągwi chełmińskiej spod Grunwaldu XVI-wieczny herb miasta można rekonstruować jako w czerwonym polu dwie listwy faliste o trzech zakrętach w pas, z czarnym krzyżykiem kawalerskim powyżej²³. Już w początkach XVII stulecia rozumienie godła herbowego uległo zmianie. Dokumentuje to wizerunek herbu miejskiego opublikowany w dziele Pawła Kuszewicza z 1623 r.²⁴ Tam zamiast falistych listew (rzek) wyobrażono dziewięć pagórków zwieńczonych krzyżykiem kawalerskim. W podobnym kształcie herb miasta występuje na planie miasta z albumu Steinera (1750, bez krzyżyka) oraz frontyście *Praktyki kryminalnej* Jakuba Czechowicza z 1769 r.²⁵ Mimo tego na pieczęciach miejskich aż do czasu rozbiorów w godle miejskim występowały rzeki²⁶.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku z XVI-wiecznej pieczęci miasta z wyobrażeniem trzech listew falistych w pas z krzyżykiem kawalerskim nad środkową, przyjmując barwy białą dla listew, czarną dla krzyżyka, czerwoną dla pola tarczy.

Malbork

Wyobrażenia napieczęte na pieczęciach Malborka ustaliły się jeszcze w średniowieczu. Pieczęć wielka miasta wyobrażała blankowany mur z zamkniętą bramą, nad którym znajdują się trzy wieże, dwie boczne z dwuspadowym dachem i dwoma okienkami poniżej, środkowa, najwyższa, również z dwuspadowym dachem, z tarczą, na której widnieje zakonny krzyż. Wizerunek znajdujący się na najstarszej pieczęci sekretnej różnił się od pieczęci wielkiej tym, że mur miejski był zaokrąglony, a na środkowej wieży nie umieszczono zakonnego herbu²⁷. Wyobrażenia pieczęci miejskich z czasów

²⁰ F.A. Vossberg, *Geschichte der preussischen Münzen und Siegel von frühester Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1843, s. 30, Taf. XIII, nr 1–2; B. Engel, *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Ratharchives, mit besonderer Berücksichtigung des Ordenslandes, Erste Theil: Ordensbeamte und Städte*, Thorn 1894, s. 9; O. Hupp, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, t. 1: *Ostpreußen, Westpreußen und Brandenburg*, Frankfurt am Main 1896, s. 23; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939, s. 19; tenże, *Najstarsze pieczęcie miast polskich z XIII–XIV wieku*, Toruń 1960, s. 50–51, nr 43–44; H.G. Boehm, *Siegel des Deutschen Ordens*, Bad Mergentheim 1993 (brak numeracji stron); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego. Akt erekcyjny i dokumenty akcesyjne*, wyd. M. Hlebionek, Toruń 2017, s. 352, nr 128*.

²¹ B. Engel, *Die mittelalterlichen Siegel*, s. 9, Taf. IV, nr 71–83; O. Hupp, *Die Wappen*, s. 19; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 20–21.

²² M. Hlebionek, *Miasto na pieczęci. Wokół wizualności pieczęci miejskich z terenu Prus*, ZH, t. 84, 2019, z. 1, s. 108–109.

²³ *Ioannis Dlugosii annales seu cronicae Incliti Regni Poloniae*, liber XI, wyd. M. Plezia i in., Warszawa 1997, s. 94; *Jana Długosza Banderia Prutenorum*, wyd. K. Górski, Warszawa 1958, s. 82–84; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 22.

²⁴ S. Sondel, *Paweł Kuszewicz i jego tłumaczenie rewizji nowomiejskiej prawa chełmińskiego*, [w:] *Historia prawa – historia kultury. Liber memorialis Vitoldo Maisel dedicatus*, red. E. Borkowska-Bagińska, H. Olszewski, Poznań 1994, s. 266; zob też: *Prawa chełmińskiego poprawionego y z lacińskiego języka na polski przetłumaczonego xiąg pięciąro, ku pospolitemu użytkowi przez Pawła Kuszewicza z Chelma*, Poznań 1697, s. 2, gdzie tarczę z godłem wyobrażającym wzgórze z centralnie położonym krzyżykiem kawalerskim umieszczono na proporcu trzymanym przez jeźdźca, nawiązując do kompozycji chełmińskich pieczęci wielkich.

²⁵ Wizerunki obu herbów zob. *Dzieje Chelma. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Warszawa 1987, s. 107, 119.

²⁶ W. Wityg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, Kraków–Warszawa 1905, s. 36; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 20–21.

²⁷ Pieczęć wielka: F.A. Vossberg, *Geschichte*, s. 30, Taf. V, nr 1; C. Beckhern, *Die Wappen der Städte Alt-Preussens*, Königsberg 1892, s. 44; O. Hupp, *Die Wappen*, s. 19; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 116; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 143–144, nr 265, tabl. XXI, nr 265; Pieczęć sekretna: F.A. Vossberg, *Geschichte*, s. 35, Taf. XIV, nr 20; C. Beckhern, *Die Wappen*, s. 44; O. Hupp, *Die Wappen*, s. 19; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 116–117; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 144, nr 266; H.G. Boehm, *Siegel des Deutschen Ordens* (brak numeracji stron; odrys F.A. Vossberga); tenże, *Siegel des Deutschen*

nowożytnych ustalają się w formie nawiązującej do wizerunku znanego ze średniowiecznej sekretnej pieczęci miejscowości²⁸. Jak się wydaje, wyobrażeniom znanym z tych pieczęci odpowiadał ówczesny herb miasta. Barwy tego znaku z czasów staropolskich nie są znane²⁹. Według Mariana Gumowskiego wyobrażał on w polu srebrnym czerwony blankowany mur miejski z zamkniętą złotą bramą, nad którym widać trzy wieże o dwuspadowych, niebieskich dachach, zwieńczonych gałkami, dwie boczne z dwoma okienkami³⁰. Opisywana przez tego badacza tarcza z herbem zakonu nie występuje w nowożytnej sfragistyce miejskiej.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku z XVI-wiecznej pieczęci miasta, przyjmując barwy zgodne z propozycją Gumowskiego: czerwoną dla budowli, złotą dla bramy, niebieską dla hełmów wieńczących wieże oraz białą dla pola tarczy.

Elbląg

Do 1478 r. funkcjonowały obok siebie dwa elbląskie miasta, używające różnych znaków. Na wielkich pieczęciach Starego Miasta Elbląga znajdował się wizerunek kogi ze sternikiem, na której maszcie powiewa flaga, z krzyżem kawalerskim poniżej w polu pieczęci. Na pieczęci miejskiej wykonanej około połowy XIV w. na kasztelu rufowym statku umieszczono banderę, której płat podzielono w pas, w każdym z pól umieszczając po krzyżu kawalerskim³¹. Jednocześnie znikł krzyż wcześniej znajdujący się w polu pieczęci. Herb nawiązujący do godła umieszczonego na tej banderze pojawia się na używanej dowodnie od 1357 r. pieczęci sekretnej Elbląga. Wyobraża ona tarczę dwudzielną w pas, w której od czoła jest krzyż kawalerski flankowany przez dwie gwiazdy, od podstawy, w polu skośnie szachowanym, krzyżyk kawalerski³². Godło takie, pozbawione jednak gwiazd, pojawia się konsekwentnie na późniejszych pieczęciach mniejszych Starego Miasta³³. Skośne szachowanie dolnego pola tarczy herbowej w XV i XVI w. nie jest stosowane konsekwentnie. Jak się wydaje, może to być forma szrafirunku, mającego wskazywać na barwne zróżnicowanie obu pól, wobec monochromatyczności odcisków pieczęci³⁴.

Inaczej wyglądał znak lokowanego w połowie XIV stulecia Nowego Miasta Elbląga. Jako herb pojawia się on na najstarszej pieczęci tego ośrodka. Wyobrażał w tarczy dwudzielnej w słup w prawej poboczniczy trzy róże w słup, w lewej krzyż³⁵. Po formalnym połączeniu obu miast w drugiej połowie XV w., elbląskie Nowe Miasto dysponowało nadal własną pieczęcią, chociaż zakres jej używania został mocno ograniczony wyłącznie do pism sądowych i o charakterze wewnętrznym³⁶. XVI-wieczne

Ordens von Akkon bis Mergentheim, Bad Mergentheim 2002 (Schriftenreihe der Wissenschaftlichen Vereinigung für den Deutschen Orden 21–22) (brak numeracji stron).

²⁸ O. Hupp, *Die Wappen*, s. 19; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 117.

²⁹ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 118, podaje informację o barwnym wyobrażeniu herbu Malborka znajdującym się w herbarzu Konrada Grünenberga. Rzeczywiście herb miejscowości opisanej jako *Maryenburg in Bolland* pojawia się tym dziele (zob. *Des Conrad Grünenberg Ritters und Burgers zu Costenz Wappenbuch*, red. R. Stillfried-Alcantara, A.M. Hildebrandt, Gorlitz 1875, s. 44, Lief. 12, XVI). O ile, jak chcą wydawcy (z tytułu planszy wynika, że umieszczono na niej herby czterech zamków Świętego Cesarstwa Rzymskiego), chodzi tu o nasz Malbork, to Grünenberg posłużył się herbem imaginacyjnym, który wyobraża w czarnej tarczy czerwony krzyż z białą obwódką. Towarzyszące tarczy wyobrażenie architektoniczne, uznane przez Gumowskiego za element godła, stanowi raczej formę tła, ewentualnie wspieracza, wskazującego na charakter właściciela herbu.

³⁰ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 118.

³¹ F.A. Vossberg, *Münzen und Siegel der preussischen Städte Danzig, Elbing, Thorn, so wie der Herzöge der Pommerellen in Mittelalter*, Berlin 1841, Taf. IV, A, B, C; H. Kownatzki, *Siegel, Wappen und Fahnen von Elbing*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 9, 1931, s. 116–119, nr 1, 3–4; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 36–38; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 68–70, nr 87–89; J. Tandecki, *Pieczęcie i herby Starego i Nowego miasta Elbląga*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 1: *Do 1466 r.*, red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk 1993, s. 144–145; B. Możejko, *Najdawniejsze pieczęcie i herb miasta Elbląga*, [w:] *Z przeszłości Elbląga*, red. A. Groth, Koszalin 1999, s. 55–62, il. 1, 2, 3, 5, 7.

³² H. Kownatzki, *Siegel*, s. 117, nr 2; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 37–38; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 70, nr 90; J. Tandecki, *Pieczęcie i herby*, s. 145; B. Możejko, *Najdawniejsze pieczęcie*, s. 60.

³³ F.A. Vossberg, *Münzen und Siegel*, Taf. IV, nr D, E; H. Kownatzki, *Siegel*, s. 120–125, nr 5–13; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 38–42.

³⁴ H. Kownatzki, *Siegel*, s. 135–136; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 41–42.

³⁵ F.A. Vossberg, *Münzen und Siegel*, Taf. IV, H, J; H. Kownatzki, *Siegel*, s. 128–131, nr 14–19; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 42–44; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 71–72, nr 92–94; J. Tandecki, *Pieczęcie i herby*, s. 146; B. Możejko, *Najdawniejsze pieczęcie*, s. 59–60.

³⁶ H. Kownatzki, *Siegel*, s. 128.

pieczęcie Nowego Miasta Elbląga prezentowały herb miejscowości ukształtowany w średniowieczu³⁷. Reglamentacja funkcjonowania nowomiejskich pieczęci i herbu spowodowała, że w systemie miejskich symboli władzy na pierwsze miejsce wysunął się herb Starego Miasta. Nabrał on z czasem charakteru znaku ogólnomiejskiego. W XVI stuleciu w herbie Elbląga znajdowały się w tarczy dwudzielnej w pas dwa krzyże kawalerskie, po jednym w każdym z pól. Informacje o tynkturach elbląskiego herbu zawiera podany przez Jana Długosza opis chorągwi miasta i komturii elbląskiej zdobytej przez Polaków pod Grunwaldem. Na płacie dwudzielnym w pas w polu górnym, białym, znajdował się czerwony krzyż, w polu dolnym, czerwonym, krzyż biały³⁸. Takie barwy utrwaliły się i były używane przez miasto w okresie nowożytnym. W drugiej połowie XVI w. pojawiło się przekonanie, być może w związku z najstarszymi pieczęciami sekretnymi miasta, że dolne pole herbu powinno być skośnie szachowane złotem. Opis herbu z szachowanym dolnym polem znajdujemy w wierszu na herb miasta autorstwa Fryderyka Zameliego³⁹, choć jeszcze na widoku miasta sporządzonym w połowie XVI stulecia przez Kaspara Henneberga element ów nie występuje⁴⁰.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku z XV-wiecznej pieczęci sygnetowej z wyobrażeniem Anioła trzymacza, przyjmując barwy czerwoną dla krzyża i białą dla pola od głowicy, białą zaś dla krzyża i czerwoną dla pola od podstawy. Za barwy właściwe dla tarczownika, niepoświadczone źródłowo, uznano błękit dla szat, czerń dla włosów oraz naturalną karnację.

Gdańsk

Przynajmniej do połowy XV stulecia aglomeracja gdańska składała się z trzech członów: miast Głównego, Starego i Młodego. Obie pieczęcie (większa i sekretna) Młodego Miasta Gdańska wyobrażały stojącą postać św. Bartłomieja ze wzniesionym mieczem w prawej ręce i własną odartą skórą w lewej, pomiędzy dwoma orłami⁴¹. Tłok został wywieziony przez uciekającego z miejscowości ostatniego burmistrza Mikołaja Stoltzfussa w 1455 r.⁴²

Nieco bardziej złożone są dzieje pieczęci Starego Miasta Gdańska. Zarówno większa, jak i sekretna miasta zawierały wyobrażenia św. Katarzyny Aleksandryjskiej z atrybutami (mieczem w prawej ręce, lewą podtrzymującą koło) oraz kulącym się u jej stóp cesarzem Maksymianem⁴³. Formalnie Stare Miasto Gdańsk zostało połączone z Miastem Głównym w 1457 r. Faktyczna data fuzji obu ośrodków jest jednak dyskusyjna. Może się z tym jakoś wiązać fakt, że oba typariusze Starego Miasta jeszcze w drugiej połowie XVI w. znajdowały się poza kontrolą władz Miasta Głównego. Dopiero w 1593 r. nakazały one poszukiwania staromiejskich tłoków pieczęci, które doprowadziły do odnalezienia jednego z nich w roku 1594. Drugi, wykonany w srebrze, odnalazł się dopiero w XVIII w. i został przekazany do zbiorów gdańskiego sądu⁴⁴.

Po połączeniu w jeden organizm wcześniej niezależnych miast gdańskich, miejscowość przyjęła system znaków używanych wcześniej przez Główne Miasto Gdańsk. Pieczęcie wielkie Głównego Miasta Gdańska, w nawiązaniu do sfragistyki Lubeki, wyobrażały statek (kogę, później holk) z gwiazdą na wysokości bocianiego gniazda⁴⁵. Wyobrażenie to nie uległo jednak heraldyzacji i nie stało się herbem

³⁷ Tamże, s. 130–131.

³⁸ *Ioannis Dlugosii annales*, s. 95; *Jana Długosza Banderia Prutenorum*, s. 234–236.

³⁹ H. Kownatzki, *Siegel*, s. 135; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 41.

⁴⁰ H. Kownatzki, *Siegel*, s. 135. Reprodukacja widoku miasta z herbem np. AHMP Elbląg, mapa nr 7.

⁴¹ C. Knetsch, *Die Siegel der Stadt Danzig bis zum Untergange ihrer Selbstständigkeit*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 47, 1904, s. 102, Taf. II, nr 1; M. Gumowski, *Herb i pieczęcie*, [w:] *Gdańsk. Przeszłość i terażniejszość*, red. S. Kutrzeba, Lwów 1928, s. 335; tenże, *Pieczęcie i herby*, s. 54; B. Śliwiński, *Symbolika i dzieje pieczęci oraz herbów miasta Gdańska*, [w:] *Rządzący i rządzi. Władza i społeczeństwo Gdańska od średniowiecza po współczesność*, red. S. Bykowska, E. Kizik, E. Paluchowski, Gdańsk 2015, s. 162–163.

⁴² B. Śliwiński, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 163.

⁴³ *Caspar Weinreich's Danziger Chronik. Ein Beitrag zur Geschichte Danzigs, der Lande Preussen und Polens, des Hansabundes und der Nordischen Reiche*, wyd. T. Hirsch, F.A. Vossberg, Danzig 1855, tabl. po s. 132; C. Knetsch, *Die Siegel der Stadt Danzig*, s. 101–102, Taf. II, nr 2; O. Hupp, *Die Wappen*, s. 18; M. Gumowski, *Herb i pieczęcie*, s. 334; tenże, *Pieczęcie i herby*, s. 52; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 76, nr 102, 103; B. Śliwiński, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 162–163, il. 18.

⁴⁴ B. Śliwiński, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 163.

⁴⁵ C. Knetsch, *Die Siegel der Stadt Danzig*, s. 100–101, 102–105; M. Gumowski, *Herb i pieczęcie*, s. 334–335; tenże, *Pieczęcie i herby*, s. 50, 55, 57; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 74–75, nr 100–101; B. Śliwiński, *Herb Gdańska w XIV–XVIII w.*, [w:] *Aurea porta Rzeczypospolitej. Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVII wieku*, t. 1: *Eseje*, red. T. Grzybkowska,

miasta *sensu stricto*. Podobnie jak w przypadku innych wielkich miast pruskich (Elbląg, Toruń, Chełmno) nowożytny herb Gdańska wywodził się ze znaku pojawiającego się na mniejszych pieczęciach miejscowości. Po raz pierwszy występuje on na pieczęci tego rodzaju pochodzącej zapewne z XIV w., dowodnie poświadczonej odciskami z pierwszych lat XV w. W jej polu położono tarczę z podwójnym krzyżem⁴⁶. Ale na pochodzącej również z XIV w. wspólnej pieczęci Torunia i Gdańska godło tego drugiego ośrodka przybiera już inną formę: zamiast podwójnego krzyża, w lewej (heraldycznie) poboczniczy znajdują dwa krzyżyki kawalerskie w słup (w poboczniczy prawej umieszczono herb Torunia)⁴⁷. W takim kształcie godło utrwała się i spotykamy je tak na innych pieczęciach miejskich, jak i na miejskiej chorągwi zdobytej przez Polaków w bitwie pod Grunwaldem⁴⁸. Przywilejem z 25 maja 1457 r. król Kazimierz Jagiellończyk udostępnił herb Gdańska, dodając do godła otwartą koronę⁴⁹. Na pochodzącej z tego czasu gotyckiej pieczęci sekretnej miasta tarczę nowego herbu podtrzymywały dwa wspięte lwy⁵⁰. W takiej formie herb ustalił się i był zasadniczo używany w późniejszych stuleciach. Niemniej w drugiej połowie XVI w. widoczne są drobne korekty graficzne znaku, zmieniające jego wymowę symboliczną. Górne ramię wyższego krzyża zostało odsunięte od wewnętrznej obręczy korony, na którą wcześniej zachodziło. Zabieg ten, zdaniem niektórych badaczy, miał na celu manifestację silniejszej pozycji miasta wobec Korony⁵¹. Informację o tynkturach herbu przynosi już opis chorągwi Gdańska zdobytej przez Polaków pod Grunwaldem. Według niego na czerwonym płacie znajdować się miały dwa srebrne krzyże⁵². Barwę korony określa przywilej króla Kazimierza, wskazujący, że korona miała być złota⁵³.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku umieszczonym na rewersie gdańskiego talara obłężniczego z 1577 r. Tynktury herbu są dobrze poświadczane przekazami źródłowymi: dla znajdujących się w godle krzyży barwa biała (srebrna), dla korony złota, pole tarczy herbowej czerwone. Trzymacze w barwach naturalnych (płowe).

2021 r.

Gdańsk 1997, s. 133–135; tenże, *Najdawniejsze pieczęcie i herb miasta Gdańska – nowe propozycje i interpretacje*, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych*, red. H. Paner, Gdańsk 1998, s. 209–218; tenże, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 147–152.

⁴⁶ A. Warschauer, *Das Wappen und das Banner von Danzig*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 56, 1916, s. 157; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 55; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 76, nr 104; B. Śliwiński, *Herb Gdańska*, s. 135; tenże, *Najdawniejsze pieczęcie*, s. 216; tenże, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 152.

⁴⁷ M. Grulkowski, *Cło funtowe a działalność kancelarii Głównego Miasta Gdańska w XIV–XV wieku*, RDSG, t. 70, 2010, s. 164 (tam wcześniejsza literatura).

⁴⁸ *Ioannis Dlugosii annales*, s. 95; *Jana Długosza Banderia Prutenorum*, s. 234–236.

⁴⁹ Szerzej B. Możejko, *Przywileje Kazimierza Jagiellończyka z 1457 r. dla Gdańska a zmiany heraldycznego wizerunku miasta*, [w:] *Okręt Kościoła z gdańskiego Dworu Artusa*, red. E. Śledź, Gdańsk 2008, s. 15–37.

⁵⁰ P. Stróżyk, *Lwy – trzymacze w herbie Gdańska – geneza motywu*, [w:] *Lwy w heraldyce i sztuce europejskiej*, red. T. Maćkowski, Gdańsk 2008, s. 34–45; B. Śliwiński, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 164.

⁵¹ B. Śliwiński, *Herb Gdańska*, s. 138.

⁵² *Ioannis Dlugosii annales*, s. 95; *Jana Długosza Banderia Prutenorum*, s. 234–236.

⁵³ B. Możejko, *Przywileje Kazimierza Jagiellończyka*, s. 15 n.

IV. ZAKOŃCZENIE

IV.1.3. WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Zakończenie

Stefan Wojciechowski

Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI w. przedstawiliśmy w postaci mapy szczegółowej, na której mieszczą się wszystkie osiedla wówczas istniejące, a nam znane i możliwe do zlokalizowania. Zmieraliśmy do uzyskania kompletnej sieci osadniczej i do dokładnego umiejscowienia każdego osiedla, ale niestety nie udało się uniknąć drobnych niedociągnięć. W komentarzu poza ogólnym zaprezentowaniem podstawy źródłowej i metody pracy mogliśmy udokumentować tylko drobną część faktów wyrażonych na mapie.

Zależnie od stopnia, w jakim powiodło się odtworzenie osadnictwa z podziałami administracyjnymi i drogami oraz terenu z hydrografią i zalesieniem, mapa daje obraz województwa lubelskiego w XVI stuleciu. Zależnie od tego może służyć w dalszych badaniach historycznych i przyczynić się razem z innymi pracami tego rodzaju do stworzenia pełnego obrazu dawnej Rzeczypospolitej w okresie jej największego rozkwitu.

1966 r.

IV.1.8. WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Posłowie

Marek Słoń

Program serii *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* został przedstawiony w przedmowie do tomu lubelskiego w 1966 r. przez pierwszego redaktora serii, Władysława Pałuckiego¹. Miała ona objąć 13 województw ziem polskich Korony, ujętych w ośmiu publikacjach. Przyjęta już wtedy numeracja tomów od początku nie odpowiadała kolejności ich wydawania: najwcześniejszy nosił numer trzeci, po nim nastąpił siódmy, a oznaczone jedyneką województwo krakowskie ukazało się dopiero w następnym stuleciu:

Nr tomu	Rok wyd.	Skrót tytułu	Red. tomu	Red. serii
1	2008	<i>Województwo krakowskie</i>	Henryk Rutkowski	Stanisław Trawkowski, Małgorzata Wilska
2	1993	<i>Województwo sandomierskie</i>	Władysław Pałucki	Stanisław Trawkowski
3	1966	<i>Województwo lubelskie</i>	Władysław Pałucki, oprac. Stefan Wojciechowski	
4	2017	<i>Wielkopolska</i>	Krzysztof Chłapowski, Marek Słoń	Henryk Rutkowski, Marek Słoń
5	1998	<i>Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie</i>	Henryk Rutkowski	Stanisław Trawkowski
6	2021	<i>Kujawy i ziemia dobrzyńska</i>	Wiesława Duży, współpr. Arkadiusz Borek, Michał Słomski	Henryk Rutkowski, Marek Słoń
7	1973	<i>Mazowsze</i>	Władysław Pałucki	
8	2021	<i>Województwo podlaskie</i>	Michał Gochna, Bogumił Szady	Henryk Rutkowski, Marek Słoń

Obecnie oddajemy do rąk czytelników ostatni z zaplanowanych tomów. W tym roku ukaże się także atlas Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w. Będzie to suplement do pracy Mariana Biskupa wydanej w 1961 r. jako część 1 serii B – Mapy przeglądowe², który pozwoli włączyć również tę prowincję do rekonstrukcji kartograficznej Korony w skali szczegółowej i z odpowiednim komentarzem. Pozostanie on jednak tylko dodatkiem do zasadniczej serii, którą zamyka niniejsza publikacja.

Fundamentem całego przedsięwzięcia jest odtworzenie dwóch wzajemnie powiązanych elementów krajobrazu historycznego: sieci osadniczej i struktur terytorialnych z powiatami skarbowymi i parafiami katolickimi na czele. Na podstawie ówczesnego stanu badań przyjęto założenie, że dla ziem polskich

¹ W. Pałucki, *Przedmowa*, [w:] AHP Lubelskie, w tej edycji I.1.3.

² *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup, współudz. L. Koc, Warszawa 1961 (AHP. Seria B: Mapy przeglądowe XVI wieku, cz. 1).

Korony w drugiej połowie XVI w. da się wskazać punkty osadnicze i ich przynależność do najniższych jednostek podziału przestrzennego kraju.

Kryje się tu kilka warunków szczegółowych. Pierwszym jest samo istnienie miejscowości, np. możliwość ustalenia, co wsią jest, a co już lub jeszcze nie. Nie jest to bynajmniej oczywiste, ponieważ zasiedlenie terenu wcale nie musiało polegać na skoncentrowaniu siedzib mieszkalnych lub obiektów gospodarczych we względnie zwartych jednostkach o stabilnej lokalizacji i nazwie, poza którymi rozciągał się obszar niezamieszkały. Prawdopodobnie tak nie było na ziemiach polskich przed procesem kolonizacji na prawie czynszowym i na pewno tak nie jest dzisiaj. Obecnie każdy punkt na terenie kraju należy administracyjnie do jakiejś miejscowości, a wskazanie granicy terenu zabudowanego zazwyczaj następuje z trudnością: istnienie takiego wyraźnego rozgraniczenia jest coraz rzadszym wyjątkiem.

Drugim warunkiem jest przynależność tych osad do określonych struktur przestrzennych. Najniższą jednostką kościelną, wykorzystywaną jednak także przed administrację państwową, była katolicka parafia. Mogła ona powstać i utrzymać się tam, gdzie byli wierni tego wyznania. Z kolei podział państwa opierał się na powiatach sądowych, które niemal zawsze pokrywały się terytorialnie ze skarbowymi. Jurysdykcja sądów ziemskich i grodzkich rozciągała się tylko na dobra szlacheckie, nie obejmowała więc formalnie całej sieci osadniczej. Ponadto działalność tych urzędów nie wytworzyła dokumentacji, która rejestrowałaby w sposób systematyczny wszystkie podległe im wsie. Taką dokumentację sporządzał natomiast aparat skarbowy. Rejestry poborowe były nie tylko odzwierciedleniem – oczywiście niepełnym i zniekształconym – stanu faktycznego, lecz również go kształtowały. Fakt zapisania danej wsi w zestawieniu podatkowym włączał ją w obręb danej jednostki. W XVIII w. zasięg powiatu weryfikowano, sprawdzając, czy dana wieś była do niego przypisana w rejestrach poborowych z poprzednich dwóch stuleci.

Tu dotykamy trzeciego warunku, o charakterze źródłowym. Założeniem serii Mapy szczegółowe XVI wieku było, że dla każdego obszaru zachowało się kilka rejestrów poborowych i przynajmniej jedna wizytacja, jeśli nie z badanego okresu, to niewiele późniejsza. Co więcej: przyjęto, że spisy podatkowe były uporządkowane według miejscowości i powiatów, a wizytacje wymieniały wsie w okręgach parafialnych.

Wszystkie te warunki były dla całości ziem polskich ogólnie rzecz biorąc spełnione, lecz w miarę zbliżania się do kresu serii docierano nie tylko do peryferii terytorialnych, lecz także granic merytorycznych. Skala wyjątków rosła tak bardzo, że wyraziście ukazywała ograniczone zastosowanie przyjętego modelu. W tomie wielkopolskim nie dało się utrzymać zasady rekonstrukcji okręgów parafialnych: na jej północnych rubieżach nie pozwoliło na to połączenie późnej kolonizacji, silnej reformacji oraz specyfiki złego stanu zachowania podstawy źródłowej³.

W przypadku Podlasia trudności okazały się jeszcze większe i w różnym stopniu dotyczyły nie niewielkiej części, lecz całego województwa. Największym wyzwaniem stało się pierwsze z fundamentalnych założeń serii – o względnie jasnej różnicy między osadą i jej brakiem. Tu bardzo częstą formą była okolica szlachecka, czyli zgrupowanie niewielkich przysiółków rozrzuconych w otoczeniu głównej osady. Granice przestrzenne między nimi niekiedy nie pozwalały na jednoznaczne wyróżnienie wsi, a ich nazewnictwo było bardzo zmienne. Na to nakładała się specyfika własności i rejestracji wpłat. Na Podlasiu odnotowywano wpłaty nie tyle z wsi, co od właścicieli, a dobra były często rozczłonkowane i zlokalizowane w różnych osadach. Ta sama wieś mogła być wymieniona więcej niż raz, a inna pominięta. Ponadto przyłączenie województwa do Korony w 1569 r. oznaczało, że na tych terenach w ogóle nie pobierano podatku łanowego w latach 60., a właśnie spisy z tej dekady były w pracy nad innymi tomami AHP szczególnie cenne. W przypadku wizytacji niekompletność podstawy źródłowej jest jeszcze bardziej wyrazista. Na znacznych obszarach dominowała ludność prawosławna i katolickie struktury parafialne obejmowały niewielką część mieszkańców, a w niektórych wsiach katolików nie było wcale. Protokoły wizytacyjne zaczęto tu spisywać później, nie obejmowały wszystkich osad, a ich stan zachowania jest dalece niezadowolający. W toku pracy nad tomem długo nie było jasne, czy w ogóle uda się zrekonstruować okręgi parafialne. Ostatecznie one są, lecz wynik ma w znacznej mierze walor hipotezy, a nie pewnych ustaleń.

³ B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej. B: Diecezja poznańska i wrocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, w tej edycji III.2.2b.4.

Przedstawione tu trudności nie wyczerpują specyfiki Podlasia, lecz stanowią jedynie jej dobrą ilustrację. Opracowanie tego województwa zgodnie z zasadami serii wymagało harmonijnego połączenia dwóch obszarów kompetencji. Z jednej strony była to znajomość tychże reguł, czyli wieloletnia praktyka w zespole atlasowym, z drugiej zaś zakorzenienie w regionalnej historiografii. Po części można było to uzyskać, dobierając do zespołu współautorów poprzednich tomów i historyków specjalizujących się w dziejach Podlasia, związanych przede wszystkim z Uniwersytetem w Białymstoku. Niezbędna była jednak także obecność osób, które łączyły przynajmniej w pewnej mierze obie umiejętności.

Zespół autorski niniejszego tomu spełnił te wymagania. Kierował nim Bogumił Szady, znający dobrze specyfikę wschodnich rubieży Korony w okresie nowożytnym, współautor tomu wielkopolskiego AHP, badacz struktur kościelnych i zarazem ekspert w ontologii miejscowości i jednostek terytorialnych. Michał Gochna, współredaktor tomu, także brał udział w pracach nad Wielkopolską, kontynuując jednocześnie swoje badania nad swym rodzinnym miastem, podlaskim Węgrowem. Pochodzący z Białegostoku i wciąż związany z tymi terenami Jarosław Suproniuk jest w zespole atlasowym od ponad dwudziestu lat. Tomasz Panecki, historyk, geograf i kartograf w jednej osobie, ma doświadczenie nie tylko w pracach atlasowych, lecz był również jednym z głównych wykonawców w projekcie Ontologiczne podstawy budowy historycznych systemów informacji geograficznej, kierowanym przez Bogumiła Szadego, zna dobrze język rosyjski i rosyjską kartografię. Konieczne było jednak także zaproszenie do współpracy osób spoza dotychczasowego zespołu: Krzysztofa Borody, Piotra Guzowskiego i Marzeny Liedke z Uniwersytetu w Białymstoku, Michała Sierby z Białoruskiego Towarzystwa Historycznego oraz Andrzeja Buczyły i Tomasza Jaszczolta z Zespołu Słownika Historyczno-Geograficznego Mazowsza i Podlasia w Średniowieczu IH PAN. Bez ich erudycji i zrozumienia dziejów Podlasia ten tom po prostu nie mógłby powstać. To oznaczało jednak współautorstwo osób, które nie miały doświadczenia w pracach atlasowych nad innymi ziemiami Korony. Ich praktyka dotyczyła więc tylko jednego i to zupełnie wyjątkowego województwa. W konsekwencji napisane przez nich rozdziały musiały się istotnie różnić od analogicznych tekstów w poprzednich tomach. Nie należy tego jednak postrzegać jako słabości tomu. Podlasie było inne niż reszta Korony, trzeba więc o nim pisać trochę inaczej. Podstawowe zasady, decydujące o spójności i tożsamości serii, zostały zachowane.

Gwarantowało to czujne oko redaktora serii – Henryka Rutkowskiego. Czytał uważnie wszystkie teksty i zgłaszał wiele uwag. Nie ma drugiej osoby, która znałaby AHP lepiej. Rozpoczął pracę w zespole w 1953 r., w 1977 został zastępcą, a w 1992 r. kierownikiem zakładu. Cztery lata później odszedł na emeryturę, ale nadal był aktywny – on redagował tom krakowski, wydany w 2008 r., a we wszystkich kolejnych był współredaktorem serii. Jego stała obecność od początku do końca tego wielopokoleniowego projektu, gdzie my byliśmy ostatnią sztafetą, była bezcenna. My przynosiliśmy nowe pomysły i rozwiązania, a dzięki niemu nie odrywaliśmy się od korzeni. Zapewniał nam dostęp do dorobku i umiejętności warsztatowych naszych poprzedników. Poznaliśmy niektórych z nich. Na przykład Anna Dunin-Wąsowiczowa, która była w składzie zespołu atlasowego jeszcze w Towarzystwie Naukowym Warszawskim, przed jego przeniesieniem do Instytutu Historii PAN, pomagała nam przy tomie wielkopolskim. Próba wymienienia wszystkich na pewno skończyłaby się pominięciem czyich zasług, a są one wyszczególnione we wstępie do każdego tomu. Poza tymi konkretnymi pracami jest jednak jeszcze coś ważniejszego i ogólniejszego, co wymyka się słowom, a zarazem wydaje się oczywiste. W imieniu całego zespołu kończącego serię składam w tym miejscu na ręce Henryka Rutkowskiego podziękowanie dla tych wszystkich, którzy nas poprzedzili.

Ukończenie ostatniego tomu serii jest wydarzeniem, którego wagę warto podkreślić. Zostaje zrealizowana główna idea rekonstrukcji kartograficznej Korony polskiej w XVI w., przedstawiona przez Stanisława Smolkę na Pierwszym Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie w 1880 r. Ukończono dzieło, które liczy sobie 140 lat. Prace na nim zaczęto w czasie, gdy w ogóle nie istniało państwo polskie, trwały, gdy przez nasze ziemie przetaczały się dwie wojny światowe, kontynuowano je w warunkach niesuwerenności pod sowiecką dominacją, przetrwały zawirowania transformacji po 1989 r. i znalazły zwieńczenie w wolnej Polsce. Opracowanie map XVI wieku dla ziem polskich Korony zostało podjęte w 1948 r., zespół atlasowy funkcjonował w Instytucie Historii PAN od jego powstania w 1953 r., a zasady dla serii Mapy szczegółowe XVI wieku ustalono w 1964 r. i konsekwentnie przestrzegano ich do ostatniego tomu włącznie. Przez ponad pół wieku był utrzymywany kilkuosobowy zespół badawczy zatrudniony na pełnych etatach. W światowej historiografii jest niewiele przedsięwzięć realizowanych z taką konsekwencją i rozmachem w tak długim i zarazem trudnym czasie.

W 2012 r. prace atlasowe uzyskały finansowanie z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Pierwszy projekt pozwolił na ukończenie tomu wielkopolskiego, rozwinięcie cyfrowego warsztatu pracy i uzupełnienie programu o edycje źródłowe. Drugi, rozpoczęty w 2015 r., przyniósł podwojenie składu osobowego zespołu – do 12 osób – i oznaczał zarazem gwałtowne przyspieszenie. Do 2020 r. miały być wydane cztery tomy: wielkopolski, kujawski, podlaski i pruski. Jednocześnie przewidziano w tymże projekcie uzupełnienie podstawy źródłowej dla całej serii (edycje cyfrowe rejestrów poborowych), zintegrowanie jej z wydanymi zeszytami *Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu*, połączone wydanie całej serii po polsku i po angielsku oraz towarzyszące jej monografie, w tym kilka prac doktorskich. Część z tych zamierzeń przesunie się, m.in. wskutek pandemii, na rok następny. Projekt NPRH jest zatytułowany Atlas historyczny Polski XVI wieku – dopełnienie serii. Choć owo „dopełnienie” nie zostało jeszcze osiągnięte, obecny stan prac nie daje podstaw do obaw o jego zakończenie. Po przeszło 140 latach spełni się marzenie Stanisława Smolki.

Dobiega końca seria map szczegółowych ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI wieku, ale nie atlasu historycznego. Również rekonstrukcja kartograficzna dla tej epoki i tych terenów jest rozwijana tak, aby mogła być włączona do państwowej infrastruktury danych przestrzennych oraz skuteczniej rozpowszechniana wśród wszystkich użytkowników, nie tylko profesjonalnych historyków. Jednocześnie rozszerzenie atlasu na kolejne epoki i inne części dawnej Rzeczypospolitej już się dokonuje, a plany – w postaci projektów czekających na przyznanie finansowania i formułowanych dopiero pomysłów – są bardzo szerokie.

2021 r.

INDEKS MIEJSCOWOŚCI

Niniejszy indeks jest prezentacją sieci osadniczej ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI wieku. Od formy kartograficznej różni się tym, że podaje mniej precyzyjne położenie, ale zawiera miejscowości niezlokalizowane, odmianki nazwy XVI-wiecznej, formę współczesną oraz w szczególnych wypadkach dodatkowe informacje. Uwzględnia osady karczmarskie, nieobecne na mapie głównej i ukazane jedynie na mapie dróg.

W odróżnieniu od praktyki zastosowanej w niektórych tomach serii ten indeks obejmuje tylko obiekty uwzględnione na mapie głównej na ziemiach polskich Korony. Nie ma tu więc miejscowości spoza Korony i z ziem ruskich przyłączonych w 1569 r. Nie ma nazw wymienionych w komentarzu i materiałach kartograficznych w innej skali niż 1:250 000. Nie zostały podane strony, na których miejscowości pojawiają się w tekście. Brak również odsyłaczy dla odmianek nazwy XVI-wiecznej. Te wszystkie narzędzia, ułatwiające wyszukiwanie haseł w książce drukowanej, mają ograniczoną użyteczność w edycji cyfrowej.

Spośród elementów składających się na oznaczenia miejscowości w indeksie niektóre występują we wszystkich hasłach, inne zaś tylko w części haseł. Kolejność tych elementów jest następująca:

- nazwa z drugiej połowy XVI w., tj. w formie występującej na mapie
- ówczesne ważniejsze odmiany tej nazwy – w nawiasie
- nazwa dzisiejsza, jeśli różni się od XVI-wiecznej – kursywą
- przynależność wojewódzka i powiatowa w drugiej połowie XVI w. – nazwa województwa oraz powiatu w skrócie
- ówczesna przynależność parafialna – XVI-wieczna nazwa ośrodka parafii
- rodzaj osady niebędącej wsią lub przysiółkiem w drugiej połowie XVI w. (np. miasto, osada młyńska, folwark, przedmieście)
- przynależność własnościowa w drugiej połowie XVI w. – kategoria w skrócie (własność szlachecka nie jest zaznaczona)
- współrzędne geograficzne miejscowości na mapie (N, E w zapisie dziesiętnym do jednego miejsca po przecinku).

Ponadto, jeśli hasło główne odpowiada zgrupowaniu miejscowości na mapie, na drugim miejscu – za znakiem równości – występują nazwy poszczególnych osad składających się na to zgrupowanie. Podana została także własność oraz charakter osady „wiązanej”, jeśli różniły się od hasła głównego.

Nazwy miejscowości zaginionych, tj. już nieistniejących, ale o znanym dokładnie położeniu, są opatrzone krzyżykiem (+). Nazwy miejscowości o lokalizacji przybliżonej mają jedną gwiazdkę (*), natomiast dwie gwiazdki (**) oznaczają miejscowości niezlokalizowane.

Takie odmianki hasła głównego, których związek z daną osadą nie jest pewny, i takie, których zapis źródłowy budzi wątpliwości (forma prawdopodobnie błędna), są oznaczone znakiem zapytania (?).

- Brak nazwy dzisiejszej w oznaczeniu miejscowości w indeksie wskazuje na następujące sytuacje:
- jeżeli hasło główne jest bez krzyżyka lub gwiazdki, to dane osiedle miało w drugiej połowie XVI w. taką samą nazwę jak obecnie
 - jeżeli hasło główne jest opatrzone krzyżykiem – dane osiedle dowodnie zaginęło
 - jeżeli hasło główne opatrzone jest gwiazdką – osiedle prawdopodobnie zaginęło, a zlokalizowaliśmy je w przybliżeniu.
- Natomiast hasło główne opatrzone gwiazdką oraz związana z nim nazwa dzisiejsza oznaczają identyfikację niepewną. Alternatywa przynależności powiatowej lub parafialnej jest oznaczona spójnikiem „albo”, niepewna przynależność – znakiem zapytania po nazwie parafii.

Indeks obejmuje także nazwy okolic szlacheckich w województwie podlaskim – ich hasła składają się z następujących elementów:

- nazwa okolicy z drugiej połowy w XVI w., tj. w formie występującej na mapie, będąca pierwszym (wspólnym) członem nazwy (np. Falki, Jabłoń, Łapy, Tybory),
- przynależność powiatowa w drugiej połowie XVI w. (nazwa powiatu w skrócie).

Spis wszystkich okolic i osad wchodzących w ich skład zawiera aneks „Okolice szlacheckie na Podlasiu poświadczane źródłowo w latach 1550–1600” (rozdz. III.3.1.8).

Hasła są ułożone alfabetycznie w sposób automatyczny. Przy identycznych nazwach szesnastowiecznych o kolejności decydują w pierwszym rzędzie znaki specjalne stojące za nimi: najwyżej na liście znajdzie się spacja, następnie nawias, znak równości, dywiz (-) przecinek i gwiazdka, a dopiero po nich litery alfabetu.

Szersze omówienie zagadnień, które znajdują wyraz w indeksie, zawiera komentarz, a w szczególności część III.3 (Osadnictwo), zwłaszcza rozdziały III.3.1 (Lokalizacja) oraz III.4 (Nazewnictwo).

SKRÓTY WYSTĘPUJĄCE W INDEKSIE:

bck – biecki	kss – ksiąski	pzn – poznańskie (województwo), po- znański (powiat)
bdg – bydgoski	ksw – kruszewicki	rac – raciański
bkj – brzeskie kujawskie (województwo), brzeski kujawski (powiat)	kwl – kowalski	raw – rawskie (województwo), rawski (powiat)
bla – biański (powiat w woj. rawskim)	lcz – łączycyckie (województwo), łączyc- ki (powiat)	rdj – radziejowski
blk – bielski (powiat w woj. podlaskim)	liw – liwski	rdm – radomski
bln – błoński	llw – lelewski	rds – radomszczański (radomski)
bls – bielski (powiat w woj. płockim)	lom – łomżyński	rdz – radziłowski
brz – brzeziński	lpn – lipnowski	roz – rożański
cch – ciechanowski	lub – lubelskie (województwo), lubel- ski (powiat)	rpn – rypiński
chc – checiński	luk – łukowski	sch – sochaczewski
chl – chełmińskie (województwo), cheł- miński (powiat)	m – miejska	scn – sąchocki
czl – człuchowski	mak – makowski	scz – szczyrzycki
czr – czerski	maz – mazowieckie	sdc – sądecki
d – duchowna (kościelna)	mch – Michałowski	ser – serocki
dbr – ziemia dobrzyńska, dobrzyński (powiat)	mła – mławski	sie – sierpecki
dm – duchowno-miejska	mlb – malborskie (województwo), mal- borski (powiat)	sls – śląski
dms – duchowno-miejsko-szlachecka	mln – mielnicki	snd – sandomierskie (województwo), san- domierski (powiat)
drh – drohicki	mrw – mirachowski	srd – sieradzkie (województwo), sieradz- ki (powiat)
ds – duchowno-szlachecka	ms – miejsko-szlachecka	stz – stężycki
gar – garwoliński	msz – mszczonowski	swc – świecki
gbn – gąbiński	ndz – niedzborski	swr – księstwo siewierskie
gdn – gdański	nkl – nakielski	szd – szadkowski
gos – gostyński (gostyński)	nmo – nowomiejski	szr – szreński
grc – grójecki	now – nowski	tar – tarczyński
grd – grodzieński	nur – nurski	tch – tucholski
gzn – gnieźnieński	opc – opoczyński	tcz – tczewski
inw – inowrocławskie (województwo), inowrocławski (powiat)	orl – orłowski	trc – trockie
k – królewska	osl – ostrołęcki	urz – urzędowski
kam – kamieniecki	ost – ostrzeszowski	was – wąsoski
kcn – kcyński	osw – ostrowski	wch – wschowski
kd – królewsko-duchowna	pck – pucki	wiz – wiski
kdm – królewsko-duchowno-miejska	pdl – podlaskie	wlc – wałecki
kds – królewsko-duchowno-szlachecka	plc – płockie (województwo), płocki (powiat)	wln – wieluński
kls – kaliskie (województwo), kaliski (powiat)	pln – płoński	woj. – województwo
km – królewsko-miejska	plz – pilźnieński	wrk – warecki
knn – koniński	pmr – pomorskie	wrs – warszawski
kol – kolneński	prd – przeddecki	wsg – wyszogrodzki
krk – krakowskie	prs – proszowicki	wsl – wiślicki
ks – królewsko-szlachecka	prz – przasnyski	zkr – zakroczymski
ksc – kościański	ptr – piotrkowski	zmb – zambrowski
	pzd – pyzdrowski	

Abramowice (Jabramowice), *Szczyrzyc*
– część, krk, scz, Szczyrzycka Góra,
d 49,8 20,2

Abramowice, lub, lub, Abramowice 51,2
22,6

Abramów, lub, lub, Kurów 51,5 22,3

Adamczowice (Adamowice, Adamkowi-
ce), snd, snd, Goźlice 50,7 21,5

Adamowa Wola (Adama Wola, Adamo-
wawola), *Jadamwola*, krk, sdc, Pode-
grodzie 49,6 20,5

Adamowice (Jadamowice), krk, prs, Śre-
niawa 50,4 19,9

Adamowice (Jadamowice), raw, msz,
Mszczonów 51,9 20,5

Adamowo (Jadamowo), *Adamów*, maz,
wrk, Magnuszewo 51,7 21,3

Adamowo (Jadamowo), maz, nmo, No-
silsko 52,7 20,7

Adlig Neudorf†, mlb, mlb, Posilge 54,0 19,2

Aleksandrowice (Alexandrowice), krk,
prs, Morawica 50,1 19,8

Alt Schönwalde, *Krasny Las*, mlb, mlb,
[nieznana], m 54,2 19,4

Alt Schotland (Szotland), *Stare Szkoty*, pmr,
gd, Gdańsk-Katarzyna, d 54,3 18,6

Altebabke, *Stare Babki*, pmr, gd, [nie-
znana], m 54,3 19,0

Altenau, *Starynia*, mlb, mlb, Lichnowy
Wielkie, k 54,1 18,9

Altendorf (Aldendorf), *Stara Wieś*, mlb,
mlb, Kiszpork 53,9 19,3

Altenhof**, pmr, tcz, [nieznana], osada
folwarczna, d 53,9 18,7

Altenmarkt (Altmark, Stary Targ), *Stary*
Targ, mlb, mlb, Altenmarkt, k 53,9 19,2

Altfelde (Aldenfelde, Stare Pole), *Stare*
Pole, mlb, mlb, Notzendorf, k 54,1
19,2

Altmünsterberg (Altminsztemberk), *Stara Kościelnica*, mlb, mlb, Altmünsterberg, k 54,0 18,9

Alźbiecino, *Elźbiecin*, plc, sie, Bieżeń 53,0 19,8

Amalka, pmr, mrw, Parchowo, osada młyńska 54,3 17,8

Andrianki = Andrianki (Andryjanki), Stanisławowo*, *Andryjanki*, pdl, drh, Boćki albo Dziadkowicze 52,6 23,0

Androsze, *Felin*, pdl, mln, Łosice 52,2 22,8

Andruszkowice (Jędrzyszkowice), *Andruszkowice*, snd, snd, Sandomierz ś. Paweł, d 50,7 21,7

Andrzejnik, *Jędrzejnik*, maz, gar, Mińsko 52,2 21,5

Andrzejowice (Jędrzejowice), *Jędrzejowice*, snd, snd, Szewna 50,9 21,3

Andrzejów (Jędrzejów), *Jędrzejów*, krk, kss, Andrzejów, miasto, d 50,6 20,3

Andrzejów (Jędrzejów), *Jędrzejów*, snd, snd, Szewna 50,9 21,4

Andrzejów, *Andrzejewo*, maz, nur, Andrzejów, miasto, d 52,8 22,2

Andrzejów, *Jędrzejów*, maz, gar, Jakubowo 52,2 21,7

Andrzychów (Andrychów, Andrychowice), *Andrychów*, krk, sls, Andrzychów 49,9 19,3

Ankemitt, *Ankamaty*, mlb, mlb, Kiszpork 53,9 19,3

Antonowicze, *Ryboły*, pdl, blk, Narew, k 52,9 23,3

Apelweth (Apelweldth, Apelwerder, Appelwart, Obelin), *Jablonowo*, pzn, wlc 53,3 16,3

Arciechowo (Orciechów, Rciechowo), *Arciechów*, raw, gbn, Kamion 52,4 20,1

Arciechowo (Rciechowo), *Arciechów*, maz, kam, Serociec 52,5 21,1

Arciszewo = Arciszewo x3, (Rciszewo), maz, wsg, Orszymowo 52,4 20,1

Arciszewo, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna 54,3 18,6

Ardziakonowo (Ardziakanowo, Ardziakonówko), *Popowiczki* – część, bkj, bkj, Brzeście, d 52,6 19,0

Arynów (Harynowo), maz, gar, Mińsko 52,2 21,5

Augustowo, pdl, blk, Bielsk, przedmieście, m 52,8 23,1

Augustów (Augustowo), pdl, blk, Augustów, miasto, k 53,8 23,0

Augustynki, chl, chl, Płużnica 53,3 18,8

Baalau (Baloff), *Balewo*, mlb, mlb, Schöniewiese 53,9 19,3

Babalice, chl, mch, Lipinki, osada folwarczna 53,5 19,3

Babc (Babc Piaseczny, Babc-Kręcireje), *Babiec Piaseczny*, plc, sie, Sieprc 52,9 19,7

Babc Rżalin, *Babiec Rżały*, dbr, rpn, Sieprc 52,9 19,7

Babc-Wiączanki, *Babiec-Więczanki*, dbr, rpn, Sieprc 52,9 19,7

Babia, kls, knn, Rzgowo 52,2 18,1

Babianka, lub, lub, Ostrów 51,5 22,8

Babica (Babice), *Babice*, krk, prs, Babica, d 50,1 19,5

Babica (Babice), krk, sls, Witanowice 49,9 19,5

Babica, snd, plz, Czudecz 49,9 21,9

Babice (Babica), krk, sls, Oświęcim, k 50,1 19,2

Babice, *Babice Duże*, lcz, lcz, Kazimierz, d 51,8 19,2

Babice, snd, stz, Korytnica, k 51,7 21,9

Babice, *Stare Babice*, maz, wrs, Babice, 52,3 20,8

Babicha (Babica), snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,4

Babice, *Kuzawa*, pdl, blk, Kleszczele, przedmieście, m 52,5 23,4

Babie+, srd, rds, Dąbrowa 50,8 19,5

Babimost, pzn, ksc, Babimost, miasto, k 52,2 15,8

Babin, lub, lub, Krężnica Jaroska 51,2 22,3

Babin, snd, rdm, Janowiec 51,3 21,7

Babino, *Babin*, kls, pzd, Słupca 52,3 17,8

Babino, *Babin*, kls, pzd, Środa 52,3 17,2

Babino, *Kowalewo* – część, kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5

Babino, pdl, blk, Tykocin 53,2 22,9

Babki, pzn, pzn, Głuszyna, d 52,3 16,9

Baboniowice (Babionowice), *Chojnik* – część, krk, bck, Gromnik 49,9 21,0

Baboszewo, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,3

Babsko, *Babsk*, raw, bla, Babsko 51,8 20,4

Baby Mniejsze, *Baby Górne*, raw, gos, Solec 52,4 19,4

Baby Większe = Baby Większe, Słomian Babski*, *Baby Dolne*, raw, gos, Solec 52,4 19,4

Baby, *Baby Stare*, lcz, lcz, Dąbrowice, k 52,3 19,0

Baby, maz, cch, Ciechanów 52,8 20,6

Baby, srd, ptr, Wolborz 51,5 19,7

Baby, srd, rds, Kruszyna 51,0 19,3

Bacharcie (Bacharce, Bachorce), bkj, rdj, Piaski, d 52,7 18,4

Bachor, chl, mch, Jastrzębie, osada młyńska, d 53,2 19,6

Bachorza, pdl, drh, Sokołów 52,4 22,3

Bachorzewo (Bacharzewo), *Bachorzew*, kls, kls, Wilkowyja 52,0 17,5

Bachorzewo, dbr, dbr, Dobrzyń 52,6 19,3

Bachorzyno, *Bachorzyn*, srd, szd, Buczek 51,5 19,2

Bachotek, chl, mch, Pokrzydowo 53,3 19,5

Bachowice, krk, sls, Spytkowice 50,0 19,5

Bachowice*, *Dębina Łętowska*, snd, plz, Wojnicz, d 50,0 20,8

Baciki = Baciki (Baczyki), Pieszczatka (Piszczac)*, *Baciki Średnie*, pdl, mln, Siemiatycze 52,4 22,9

Baciszewo = Baciszewo (Bajczewo), Baciszewko (Bajczewko Małe), *Balczewo*, inw, inw, Parkanie 52,8 18,4

Bäckermühle, *Malbork* – część, mlb, mlb, Malbork, osada młyńska, k 54,0 19,0

Bacze Stare, *Bacze Mokre*, maz, lom, Puchały 53,0 22,1

Bacze-Zbrzeźnica, *Zbrzeźnica*, maz, lom, Puchały 53,0 22,2

Bacze, maz, cch, Pałuki 52,9 20,7

Baczki (Baćki), *Baczki Stare*, maz, kam, Kamionolas 52,5 21,8

Baczki, pdl, drh, Wyrozęby-Podawce 52,4 22,5

Baczkowice (Bączkowice), *Bączkowice*, snd, snd, Baczkowice, d 50,8 21,2

Baczków (Bączków), maz, gar, Zwola 51,9 21,9

Baczków, krk, scz, Mikłuszowice, k 50,0 20,4

Baczyn (Baczym), krk, prs, Morawica, ds 50,1 19,7

Baczyn, krk, scz, Lanckorona, k 49,8 19,7

Badowo Nagórne, *Badów Górny*, raw, msz, Mszczonow 51,9 20,5

Badowo-Dańki, raw, msz, Mszczonow 52,0 20,5

Badowo-Kłody, raw, msz, Mszczonow 51,9 20,5

Badowo-Mściski, *Badowo-Mściska*, raw, msz, Mszczonow 52,0 20,6

Badurkowo** (Badurowo), pzn, ksc, Krobia

Bagienica (Bagienica pod Sarnowie), *Bagienica Małe*, plc, szr, Sarnowo 53,1 20,0

Bagienica-Chrzczon (Bagienica pod Straszewy), *Bagienice Wielkie*, plc, szr, Sarnowo 53,1 20,0

Bagienica, kls, nkl, Pruszcz 53,5 17,7

Bagienice (Bagienica), *Bagienica*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,4

Bagienice Wierzch Skroda, *Bagieńskie*, maz, kol, Grabowo 53,5 22,1

Bagienice-Danowo (Bagienica), *Bagienice*, maz, kol, Lachowo 53,5 22,0

Bagienice-Filipy (Bagienica), *Bagienice Wielkie* – część, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,3 20,9

Bagienice-Garstki (Bagienica), *Bagienice Wielkie* – część, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,3 20,9

Bagienice-Golanki (Bagienice-Dobrzyca), *Golanki*, maz, was, Grabowo 53,5 22,2

Bagienice-Klimki, *Bagienice*, maz, rdz, Romany 53,4 22,2

- Bagienice-Trłoga, *Bagienice Szlacheckie*, maz, prz, Siedlec 53,1 21,2
- Bagieńskie (Bagienki), pdl, blk, Tykocin 53,2 22,9
- Bagieńskie (Bagińskie), *Stare Bagińskie*, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9
- Bagińskie-Tomkowięta, *Nowe Bagińskie*, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9
- Bagniewo, pmr, swc, Gruczno 53,4 18,3
- Bagno, pdl, blk, Kalinówka, k 53,4 22,9
- Bagrowo, kls, pzd, Bagrowo 52,3 17,3
- Bahren Kämpe+, pmr, gdn, [nieznana], m 54,2 19,1
- Bahrenkrug+, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,3 18,9
- Bajerze (Beyersee), chl, chl, Kijewo Królewskie 53,2 18,5
- Bajki, *Stare Bajki*, pdl, blk, Trzciane 53,3 22,7
- Balachówka, *Zakrzów* – część, krk, scz, Bodzanów, d 50,0 20,1
- Balice, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2
- Balice, krk, prs, Morawica 50,1 19,8
- Balice, snd, wsl, Janina 50,5 20,8
- Balice+, srd, srd, Boleszczyno 52,0 18,6
- Balin, krk, prs, Kościelec 50,2 19,4
- Balino = Balino, Balinko, *Balin*, inw, inw, Staromieście, osada folwarczna 52,8 18,3
- Balino, *Balin*, dbr, rpn, Żałe 53,0 19,4
- Balino, *Balin*, srd, szd, Uniejów 51,9 18,8
- Baldowo (Baldu), pmr, tcz, Tzew 54,1 18,8
- Baldowo, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,3
- Bałki, pdl, drh, Sokołów 52,4 22,4
- Bałków, snd, chc, Dzierzków 50,7 19,9
- Bałucz, srd, szd, Borzyszewice 51,6 19,1
- Bałutów, *Bałutów*, snd, rdm, Bałutów 51,0 21,5
- Bałutów, *Bałutów*, snd, stz, Gołąb, k 51,5 22,0
- Bałuty, *Łódź-Bałuty* – część, lcz, lcz, Łódzia 51,8 19,5
- Banica, krk, sdc, [praw. nieznana], d 49,5 21,0
- Baniecha (Bamiecha), *Baniocha*, maz, czr, Cieciszewo 52,0 21,1
- Banino, pmr, gdn, Materna, d 54,4 18,4
- Banowice (Baniowice, Batowice), *Droginia* – część, krk, scz, Droginia 49,9 20,0
- Bańki (Bańki-Nieścierzy, Bańki-Nieściorzy), pdl, blk, Bielsk 52,8 23,1
- Bańska, *Bańska Niżna*, krk, sdc, Szaffary, k 49,4 20,0
- Baranek, *Lipowica-Baranek*, snd, chc, Chęciny, osada młyńska, k 50,8 20,5
- Baraniec+, plc, ndz, Malużyno 52,8 20,5
- Baranki = Baranki (Uziębły), Oziąbły (Uziębły)*, pdl, blk, Suraż, k 52,9 23,1
- Baranowczyzna, *Baranowce*, pdl, blk, Boćki 52,7 23,3
- Baranowo (Baranowo Wielkie), *Baranów*, kls, kls, Kowalewo 51,9 17,7
- Baranowo, bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3
- Baranowo, kls, gzn, Pawłowo, d 52,5 17,4
- Baranowo, pzn, ksc, Przewóz 52,2 16,9
- Baranowo, pzn, pzn, Kiekrz, d 52,5 16,7
- Baranów, *Baranów Sandomierski*, snd, snd, Baranów 50,5 21,5
- Baranów, *Baranówek*, snd, snd, Baczkowice, d 50,8 21,3
- Baranów, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,1
- Baranów, krk, prs, Skarbimierz, d 50,3 20,4
- Baranów, lub, lub, Baranów, miasto 51,6 22,1
- Baranów, snd, wsl, Dobrowoda, d 50,4 20,8
- Baranów, srd, ost, Baranów, miasto 51,3 18,0
- Baranówko (Baranków), *Baranówek*, kls, kls, Kowalewo 51,9 17,7
- Barbarka, chl, chl, Toruń, osada młyńska, m 53,1 18,5
- Barchold, *Brzeźniak*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,0
- Barchowo (Barkowo), *Barchów*, maz, kam, Kamionolas 52,5 21,7
- Barchówka, *Borchówka*, lcz, brz, Skoszewy 51,8 19,6
- Barcice, *Barcice Dolne*, krk, sdc, Barcice, k 49,5 20,6
- Barcice, maz, grc, Pieczyska 51,9 21,0
- Barcice, maz, kam, Barcice, d 52,5 21,3
- Barcigłowo (Warcigłowo), *Barczyglów*, kls, knn, Stare Miasto, k 52,2 18,1
- Barcik, *Barcik Stary*, raw, gbn, Gąbin, d 52,4 19,8
- Barcikowo, plc, plc, Święciniec 52,5 19,9
- Barcin, kls, kcn, Barcin, miasto 52,9 17,9
- Barcino (Barcinek), *Barcinek*, pzn, pzn, Wierzenica, d 52,5 17,1
- Barcino-Przedmieście (Barcino, Barcińska Wieś)*, *Barcin* – część, inw, bdg, Barcin, przedmieście 52,9 17,9
- Barcząca, *Barcząca-kolonia*, maz, gar, Mińsko 52,2 21,6
- Barczkowice (Baczkowice), srd, rds, Kamieńsko 51,2 19,5
- Barczków, krk, scz, Uście 50,1 20,5
- Barczów, *Barczew*, srd, srd, Brzeźno 51,5 18,7
- Bardo, *Bardo Górne*, snd, wsl, Bardo 50,7 21,0
- Bardo, kls, pzd, Bardo 52,3 17,4
- Bardy**, bkj, prd, [nieznana], osada młyńska, d
- Bardzienino (Barzemino), *Bardzynin*, lcz, lcz, Dalikowo 51,9 19,2
- Barendt (Borent, Borenty), *Borety*, mlb, mlb, Barendt, k 54,1 18,9
- Barglewie (Barlewie, Barlewitz, Barlice, Wargels, Warglewiece), *Barlewie*, mlb, mlb, Sztum, k 53,9 19,1
- Bargłowo, *Bargłów Kościelny*, pdl, blk, Bargłowo, k 53,8 22,8
- Bargłówka, pdl, blk, Bargłowo, k 53,8 22,9
- Barkenfeld (Barkfeld, Barkweld), *Barkowo*, pmr, czl, Barkenfeld, k 53,6 17,2
- Barkenfeldzki Młyn, *Barkówko*, pmr, czl, Barkenfeld, osada młyńska, k 53,6 17,2
- Barklino, *Barchlin*, pzn, ksc, Grobia 52,0 16,4
- Barkoczyno (Barkoczyn, Parchoczyno), *Stary Barkoczyn*, pmr, tcz, Kościerzyna, osada folwarczna, k 54,1 18,1
- Barkowice, srd, ptr, Sulejów, d 51,4 19,9
- Barłogi = Barłogi, Kruszyna*, lcz, lcz, Borzysławice 52,2 18,8
- Barłogi, kls, knn, Rzgowo 52,2 18,0
- Barłomino (Bucholtz), pmr, mrw, Luzino, k 54,5 18,1
- Barłomiński Młyn+, pmr, mrw, Luzino, osada młyńska, k 54,5 18,1
- Barłożiska, *Barłogi*, lub, lub, Markuszów 51,4 22,2
- Barłożno (Schenberg, Schenkenberg), pmr, now, Barłożno, k 53,8 18,6
- Barnowiec (Barniewiec), *Barniewice*, pmr, gdn, Oliwa, d 54,4 18,4
- Barszcze, pdl, blk, Rajgród, k 53,7 22,8
- Barszczówka (Borszczówka), pdl, blk, Niewodnica Koryckich 53,1 23,0
- Bartkamm (Bartkaym), *Pasieki*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,1 19,6
- Bartkowice, srd, rds, Kłomice 50,9 19,4
- Bartkowo (Bartków), *Stary Bartków*, pdl, drh, Knychowo 52,3 22,6
- Bartkówka (Bartkowa), *Bartkowa Posadowa* – część, krk, sdc, Podole 49,8 20,7
- Bartlewo (Watlewo), chl, chl, Papowo 53,3 18,6
- Bartlin (Bartlino), pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna 54,2 18,6
- Bartłomiejowice (Bartołowice), bkj, bkj, Kościół 52,6 18,7
- Bartłomiejowice, lub, lub, Wąwolnica, k 51,3 22,1
- Bartłomiejowice, *Niemczyk*, chl, chl, Papowo 53,3 18,6
- Bartnia (Bartna), *Bartne*, krk, bck, praw. Ropica, k 49,6 21,3
- Bartniki, maz, prz, Przasnysz 53,0 20,9
- Bartniki, pdl, drh, Rudka 52,7 22,7
- Bartochów, srd, srd, Warta 51,7 18,6
- Bartodzieje (Bartodzie), kls, kls, Kościelec 51,9 18,1
- Bartodzieje (Bartodzieje Wielkie), *Bartodzieje Wielkie (Bydgoszcz* – część), inw, bdg, Bydgoszcz, k 53,1 18,0
- Bartodzieje, *Bartodzieje Włociańskie*, srd, rds, Radomskie 51,1 19,5
- Bartodzieje, kls, kcn, Wągrowiec, d 52,8 17,1

- Bartodzieje, maz, kam, Pniewo, d 52,7 21,2
- Bartodzieje, snd, rdm, Goryń 51,5 21,2
- Bartodzieje, snd, rdm, Tczów, k 51,3 21,5
- Bartodzieje, srd, rds, Bęczkowice 51,2 19,7
- Bartoszewice (Bartoszewice), chl, chl, Nowa Wieś 53,3 18,8
- Bartoszewice Małe, *Placzkowo*, pzn, ksc, Jutrosin 51,7 17,1
- Bartoszewice Wielkie, *Bartoszewice*, pzn, ksc, Jutrosin 51,7 17,1
- Bartuły = Bartuły-Maciejowięta* (Bartuły Maciejowe, Bartuły-Maciejowice), Bartuły-Wojciechowięta* (Bartuły Wojciechowe, Bartniki-Wojciechowięta?), *Bartoldy*, maz, cch, Zielona 53,0 20,8
- Baruchowo (Baruchów), bkj, kwl, Kłotno 52,5 19,2
- Bärwald (Barwalt, Barwelt, Berwald), *Niedźwiedzica*, mlb, mlb, Bärwald, k 54,3 19,0
- Barwałd Górny, krk, sls, Barwałd Niższy, 49,9 19,6
- Barwałd Niższy (Barwałd Niski, Barwałd Niżny), *Barwałd Dolny*, krk, sls, Barwałd Niższy, k 49,9 19,6
- Barwałd Średni (Berwałd), krk, sls, Barwałd Niższy, k 49,9 19,6
- Barwiki = Barwiki, Jargole*, maz, rdz, Przytuły, 53,4 22,4
- Barwinek, krk, bck, praw. Barwinek 49,4 21,7
- Barycz, *Baryczka*, snd, plz, Połomia 49,9 21,9
- Barycz, snd, chc, Łopuszno 50,9 20,2
- Barycz, srd, rds, Maluszyn, osada młyńska 50,9 19,8
- Barycz, srd, szd, Łasko 51,6 19,2
- Barycza (Barycz), *Barycz*, snd, rdm, Zwoleń 51,3 21,7
- Baryczka, snd, rdm, Janowiec albo Zwoleń, osada młyńska? 51,3 21,8
- Barzyce, *Bardzice*, snd, rdm, Skarżyszów 51,3 21,2
- Barzykowo, maz, kol, Romany 53,4 22,1
- Baski, *Baszki*, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,6
- Baskowo (Baszkowo), *Konary* – część, inw, inw, Pieranie, d 52,7 18,5
- Bastenhagen, *Gdańsk* – część, pmr, gdn, Materna, k 54,4 18,5
- Basunia, *Basonia*, lub, urz, Rybitwy 51,0 21,8
- Baszkowo, kls, pzd, Baszkowo 51,7 17,2
- Baszków (Basków), srd, srd, Chartłupia Mała, osada folwarczna, k 51,7 18,6
- Baszowice, snd, snd, Słup Nowa, d 50,9 21,1
- Batogowo-Biernaty, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Batogowo-Derlaty*, *Batogowo-Flasze*, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Batorowo, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,3
- Batorz, lub, urz, Batorz 50,8 22,5
- Batowice, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,0
- Baugienbul (Pogempol, Polenpol), *Poline*, pzn, wlc, k 53,7 16,3
- Baumgart, *Ogrodniki*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,5
- Bawczów (Babczow), *Babczów*, srd, rds, Kobile 51,0 19,6
- Baworowo (Baworowo Wielkie, Baworowo Wielgie), *Baborowo*, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6
- Baworówko (Baworowo Małe, Baworówko Małe), *Baborówko*, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6
- Bazanów, *Bazanów Stary*, snd, stz, Ryki, k 51,6 22,0
- Bazów (Bażów), snd, snd, Sulisławice 50,6 21,4
- Bąbolino, *Bąbolin*, inw, inw, Ostrów 52,9 18,4
- Bączal Niżny (Bączal Niski, Bączal Niższy), *Bączal Dolny*, krk, bck, Bączal Niżny 49,8 21,4
- Bączal Wyższy, *Bączal Górny*, krk, bck, Bączal Niżny 49,8 21,4
- Bączal, *Opacie*, krk, bck, Bączal Niżny, d 49,8 21,4
- Bączalka, snd, plz, Siedliska 49,9 21,5
- Bądecz, kls, nkl, Wysoka 53,2 17,0
- Bądkowo (Bądków, Bątkowo, Bątków), bkj, bkj, Bądkowo, d 52,7 18,8
- Bądkowo (Bątkowo, Bątków), *Batkowo*, inw, inw, Staromieście, m 52,8 18,2
- Bądkowo = Bądkowo, Wola Bądkowska*, maz, cch, Suńsk 52,7 20,6
- Bądkowo Gembartów (Bądkowo), *Bądkowo Jeziorne*, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5
- Bądkowo-Rochna = Bądkowo-Rochna, Bądkowo-Sady*, Bądkowo-Sobki*, *Bądkowo-Rochny*, plc, plc, Bądkowo Kościelne 52,7 19,5
- Bądkowo, *Bądkowo Kościelne*, dbr, dbr, Bądkowo, d 52,7 19,5
- Bądkowo, *Bądków*, maz, gre, Goszczyn, k 51,7 20,8
- Bądków (Będków), *Będków*, srd, rds, Rząsna, k 51,2 19,1
- Bądkówko**, *Batkówek (Inowrocław – część)*, inw, inw, Staromieście, przedmieście, m
- Bądrogów (Będrogów, Wędrogów), *Wędrogów*, raw, bla, Chojnata Mniska 51,9 20,4
- Bądzyno Osieckie, *Bądzyn*, plc, sie, Lubowidz 53,1 19,8
- Bągart (Baumgart, Bomgart), chl, chl, Trzebcz 53,2 18,4
- Bągart (Baumgart, Bomgart), mlb, mlb, Bągart, k 54,0 19,4
- Bąki, maz, bln, Żbików, d 52,2 20,8
- Bąki, *Wieczfnia-Bąki*, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5
- Bąkowa Góra (Góra Bąkowa), srd, ptr, Bąkowa Góra 51,1 19,9
- Bąkowo, *Bąk*, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5
- Bąkowo, *Bąków Dolny*, *Bąków Górny*, lcz, orl, Bąkowo, d 52,2 19,7
- Bąkowo, inw, inw, Pieranie 52,8 18,5
- Bąkowo, pmr, gdn, Lublewo 54,3 18,5
- Bąkowo, pmr, now, Płochocin, osada folwarczna 53,6 18,6
- Bąkowski Młyn, pmr, now, Płochocin, osada młyńska 53,6 18,6
- Bąków, snd, rdm, Nieznamierowice 51,5 20,7
- Bąków, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9
- Bątki, lub, lub, Wojciechów 51,3 22,2
- Bątków (Bętkówko), *Bądków*, lcz, lcz, Modlna 52,0 19,4
- Bechcice (Bachcice), srd, szd, Lutomirsko 51,7 19,3
- Bedlenki, pmr, swc, Jeżowo, osada młyńska 53,5 18,4
- Bedlenko (Bedlno Małe), snd, opc, Bedlno 51,2 20,3
- Bedlna (Belne), *Beldno*, krk, scz, Trzciana, d 49,8 20,4
- Bedlne, *Bedlno*, lub, luk, Ulan 51,8 22,5
- Bedlno (Belno), *Belno*, pmr, swc, Jeżowo 53,5 18,4
- Bedlno, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,6
- Bedlno, snd, opc, Bedlno 51,2 20,3
- Bednarka, krk, bck, praw. Bednarka, k 49,6 21,3
- Bednary, kls, gzn, Wronczyno 52,5 17,2
- Bednary, raw, sch, Bednary, d 52,1 20,1
- Begno-Ostaszewo (Bagno), *Begno*, maz, cch, Szyszki 52,8 20,8
- Begno-Sulebory, *Begno*, maz, wsg, Łubki 52,6 20,1
- Behrendshagen, *Jagodnik*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,5
- Beiershorst, *Wybicko*, pmr, gdn, [nieznana], m 54,2 19,1
- Bejdy-Klimy (Klimy), *Klimy*, pdl, drh, Przesmyki 52,1 22,6
- Bejdy, pdl, drh, Przesmyki 52,2 22,6
- Bejsce (Beśce), snd, wsl, Bejsce 50,2 20,6
- Beka, pmr, pck, Puck, osada karczmarzka, k 54,7 18,5
- Belsko Czarne (Belsko Wielkie), *Belsk Duży*, maz, gre, Lewiczyn 51,8 20,8
- Belsko Małe (Mała Wieś), *Mała Wieś*, maz, gre, Lewiczyn 51,8 20,8
- Belsko Stare, *Stara Wieś*, maz, gre, Łęczeszycze 51,8 20,8
- Belchatów Mały, *Belchatówek*, srd, ptr, Grocholice 51,4 19,4
- Belchatów Wielki, *Belchatów*, srd, ptr, Grocholice 51,4 19,4
- Belchów, raw, raw, Skwierńewice, d 52,0 20,1

Bełcząc, lub, lub, Czemierniki – miasto 51,7 22,6
 Bełczyłtas, *Bączyltas*, pzn, ksc, Żytowiecko 51,8 16,9
 Beldowo = Beldowo, Tuszynek*, *Beldów* – część, lcz, lcz, Beldowo 51,8 19,2
 Beldrzychów, *Baldrzychów*, srd, szd, Beldrzychów, d 51,9 18,9
 Beldyki-Gosie = Beldyki-Gosie, Beldyki-Urbanki*, *Gosie*, maz, roz, Rożan 52,8 21,3
 Beldyki-Małki, *Małki*, maz, roz, Rożan 52,8 21,3
 Beldyki-Wylazły = Beldyki-Wylazły* (Beldyki-Łazy, Beldyki-Wylazki, Zacieczki-Małki?), *Zacieczki-Beldyki**, *Beldyki*, maz, roz, Rożan 52,8 21,4
 Bełk, krk, kss, Grudziń 50,6 20,4
 Bełki, kls, gzn, Niestronno, osada młyńska, d 52,7 17,8
 Bełkowo, plc, bls, Drobnin 52,8 19,9
 Bełsz, *Belcz*, snd, snd, Opatów 50,8 21,3
 Bełszewa (Bełszowa, Bełżewa), *Bełszewo*, bkj, bkj, Osiecin 52,6 18,7
 Bełzant, *Piaskinia*, pzn, pzn, Piła, osada karczmarska, k 53,3 16,6
 Bełzów, krk, prs, Skarbimierz 50,3 20,4
 Bełżyce, lub, lub, Bełżyce, miasto 51,2 22,3
 Benczyn (Beczyn, Bęczyna, Bynczyn), *Bęczyn*, krk, szc, Pobiedr 49,9 19,7
 Benice (Binice), kls, pzd, Benice 51,7 17,3
 Benisław (Będziszław), *Bonisław*, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5
 Benkenstein, *Elbląg* – część, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,4
 Beradz (Byradz), snd, snd, Mydłów 50,7 21,4
 Berechów, *Berejów*, lub, lub, Ostrów 51,5 22,7
 Berest, krk, sdc, [praw. nieznana], d 49,5 21,0
 Berezowo, *Stare Berezowo*, pdl, blk, Narzew, k 52,7 23,5
 Berlinko, kls, gzn, Parlino, d 52,7 17,8
 Bernarce* (Biernacie), swr, Czeladź 50,4 19,0
 Bernów, snd, opc, Goworców 51,3 20,4
 Berwald (Berenwald, Berwold), *Bińcze*, pmr, czl, Berwald 53,7 17,1
 Berwaldzki Młyn+, pmr, czl, Berwald, osada młyńska 53,6 17,1
 Besk, *Besk Stary*, lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,1 19,0
 Besów (Beszów, Boszów), *Beszów*, krk, szc, Cerkiew 50,1 20,5
 Bestwin, kls, pzd, Baszkowo 51,7 17,2
 Bestwina, *Bestwina* – część, krk, sls, Bestwina 49,9 19,1
 Bestwiny, maz, gar, Sienica 52,1 21,6
 Bestwiszowa, *Bistuszowa*, krk, bck, Tuchów albo Ryglice Niższe 49,9 21,1
 Beszowa (Bęszowa), snd, wsl, Beszowa, d 50,4 21,1
 Beszówka+ (Bęszówka), snd, wsl, Beszowa, d 50,4 21,1
 Bezula, srd, wln, Dzierzychowice, osada młyńska 51,1 18,3
 Beżnik, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,7
 Bębel (Bebel, Beble), *Bęblo*, krk, prs, Biały Kościół, k 50,2 19,8
 Bębelno Mniejsze (Bębelno Zalesne), *Bebelno* – część, snd, chc, Bębelno Mniejsze 50,8 20,0
 Bębelno Większe, *Bebelno* – część, snd, chc, Bębelno Mniejsze 50,8 20,0
 Bębenek, *Przywory Małe*, maz, liw, Niwiska 52,1 22,2
 Bębnowo I, *Bębnowo*, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,1
 Bębnowo II, *Bębnówko*, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,1
 Bębnów = Bębnów Mały*, Bębnów Wielki*, snd, opc, Końskie, 51,2 20,4
 Bębnów, srd, wln, Osjaków 51,3 18,8
 Bęchy, plc, bls, Drobnin 52,7 19,9
 Bęczarka, krk, szc, Krzywaczka 49,9 19,9
 Bęczkowice (Bączkowice), srd, ptr, Bęczkowice 51,2 19,7
 Bęczkowo, *Bačkowo*, maz, was, Wąsosz 53,6 22,3
 Bęczków, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,8
 Będargowo (Wedergowo), pmr, mrw, Świanowo 54,4 18,1
 Będkowice (Bętkowice), krk, prs, Bolechowice 50,2 19,8
 Będków (Bądków), lcz, brz, Będków, miasto 51,6 19,7
 Będków, srd, srd, Burzenin 51,5 18,8
 Będkówek+, lcz, brz, Będków 51,6 19,7
 Będlewo, pzn, ksc, Łódzia 52,2 16,7
 Będolino, *Bąblin*, pzn, pzn, Kiszewo 52,7 16,7
 Będoń, *Bedoń*, lcz, brz, Mileski 51,7 19,6
 Będorzyno, *Bendorzyn*, plc, plc, Borzewo 52,7 19,6
 Będostowo, *Błędostowo*, maz, ser, Koprzywnica 52,6 21,0
 Będusz (Bandusz), *Myszków-Będusz*, swr, Mrzygłód 50,6 19,3
 Będzelin (Będzelino), lcz, brz, Łaznowo, d 51,7 19,8
 Będzenie (Będzienie), *Będzeń*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
 Będziaki, snd, wsl, Sokolina, k 50,3 20,6
 Będziechowo (Bądziechowo, Będziechów), *Będziechów*, kls, kls, Przespolewo 51,9 18,4
 Będziemino = Będziemino, Wyskocz*, *Będziem*, plc, sie, Lubowidz 53,1 19,8
 Będziemyśle (Będzimyśl, Będzimyśle), *Będziemyśl*, snd, plz, Sędziszów 50,1 21,8
 Będziszyna (Biądziszyna), krk, sdc, Tropie 49,8 20,7
 Będziszyno (Bądziszyno), *Będziszyn*, kls, kls, Szczury 51,7 17,8
 Będziszyno (Będziszyn), *Będziszyn*, pmr, gdn, Święty Wojciech 54,2 18,6
 Będzimirowice, *Będzimirowice*, pmr, tch, Łąg 53,8 18,1
 Będzin (Będzinek, Będzyn), *Będzyn*, srd, ptr, Bąkowa Góra 51,2 19,9
 Będzin, krk, prs, Będzin, miasto, k 50,3 19,1
 Będzinek, *Bądzyn*, srd, ptr, Stary Tuszyń, d 51,6 19,5
 Będziszaw (Benisław), *Bonisław*, plc, bls, Będziszaw 52,7 19,8
 Będzitowo (Wodzitowo), inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,0
 Bęklewo (Beklewo, Bęklowo), *Bętlewo*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
 Bęszyce, snd, snd, Pokrzywnica i Łuniów, d 50,6 21,5
 Bęszyno (Bąszyno, Beszyno), *Beszyn*, bkj, kwł, Białotarczek 52,4 19,2
 Bęszyno (Beszyn), *Beszyno*, maz, wsg, Radzimino Wielkie 52,6 20,3
 Biadaczówka (Księża Wola), lub, luk, Tuchowicz, k 51,9 22,1
 Biadaczów, *Biały Kościół* – część, krk, prs, Biały Kościół, k 50,2 19,8
 Biadoliny (Biadoliny), *Biadoliny Szlacheckie*, krk, sdc, Dębno, 50,0 20,7
 Biadoliny (Biadoliny), *Biadoliny Radłowskie*, snd, plz, Wojnicz, ds 50,0 20,8
 Biała (Biała Mała), kls, kls, Godzieszewy Wielkie, d 51,6 18,1
 Biała Dąbrowa = Biała Dąbrowa, Maliszewo* (Maleszewo, Malsewo), *Dąbrowa-Stara Wieś*, maz, kam, Obryte, d 52,7 21,4
 Biała Góra, lcz, lcz, Chodowo 52,0 19,1
 Biała Góra, *Szydłowo*, pzn, pzn, Piła, k 53,2 16,6
 Biała Górna (Biała), *Biała*, pzn, pzn, Wieleń 52,8 16,3
 Biała Łęka (Białoleka), *Warszawa-Białoleka*, maz, wrs, Tarchomin 52,3 21,0
 Biała Mała (Biała Druga, Biała Mniejsza), *Biała Dolna*, krk, llw, Biała Więszka, k 50,9 19,1
 Biała Wieża (Białowieża), *Białowieża*, krk, kss, Mstyczów 50,5 20,0
 Biała Więsza (Biała Wielka, Biała Większa), *Biała Górna*, krk, llw, Biała Więszka 50,9 19,1
 Biała Woda (Biała Wola), *Białowoda*, krk, sdc, Tęgoborza 49,7 20,6
 Biała, *Biała Błotna*, krk, llw, Irządze 50,6 19,6
 Biała, *Biała Niżna*, krk, sdc, Grębów, k 49,6 21,0
 Biała, *Biała Ordynacka*, lub, lub, Biała 50,7 22,4
 Biała, *Biała Panińska*, kls, knn, Dzierzbino 52,0 18,1

Biała, *Biała Rawska*, raw, bla, Biała, miasto, d 51,8 20,5

Biała, *Biała Wielka*, krk, llw, Lelów, ds 50,7 19,7

Biała, *Biała, Biała Rządowa*, srd, wln, Biała, ks 51,3 18,4

Biała, *Bielsko-Biała – Śródmieście Biała*, krk, sls, Lipnik?, k 49,8 19,1

Biała, *Grybów-Biała Wyzna*, krk, sdc, Grębów, k 49,6 21,0

Biała, kls, knn, Królikowo 52,1 18,0

Biała, lcz, orl, Śleszyno-Sołek 52,2 19,7

Biała, lub, luk, Kozirynek, k 51,8 22,6

Biała, *Michalczowa-Biała*, krk, sdc, Jakubkowice 49,8 20,6

Biała, pdl, blk, Bielsk 52,8 23,2

Biała, plc, plc, Biała, k 52,6 19,7

Biała, pzn, pzn, Biała 53,0 16,5

Biała, snd, plz, Jurków, ds 50,0 20,9

Biała, srd, rds, Pajęczno 51,2 19,0

Biała** (Białasz), *Żnin* – część, kls, kcn, Góra, osada młyńska, d

Białachowo (Białochowa, Białochowo), *Białochowo*, chl, chl, Mokre 53,5 18,9

Białachówko (Białachówka, Białochowka, Białochowko), *Białochowko*, chl, chl, Mokre 53,5 18,8

Białaczów, snd, opc, Białaczów, miasto 51,3 20,3

Białąka**, srd, ost, Wieruszów?

Białaszewo = Białaszewo, Smolnikowo*, maz, rdz, Białaszewo 53,5 22,5

Białcz (Białe Jezioro), *Stary Białcz*, pzn, ksc, Białcz 52,1 16,5

Białcz (Białecz), pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,1

Białe (Biała), *Biała*, lcz, lcz, Gieczno i Modlna 51,9 19,5

Białe (Biała), raw, gos, Gostynin 52,5 19,5

Białe Błota (Białe Błota Grabskie), *Białe Błota (Aleksandrów Kujawski* – część), inw, inw, Służewo 52,9 18,7

Białe Błoto, *Białe Błoto-Stara Wieś*, maz, kam, Długosiodło albo Brańsk, d 52,7 21,6

Białe Górne (Białe Wielgie?), *Białogórne*, raw, bla, Biała 51,9 20,5

Białe Grzymkowice, raw, bla, Biała 51,9 20,5

Białe Jankowa (Białe Antoniowe, Białe Janikowa, Białe Małe?), *Białojanków*, raw, bla, Biała 51,9 20,6

Białe Kwaczoły, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4

Białe Misztale, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4

Białe Pieczonki* (Białe Pieńki), *Białe Giezi* albo *Białe Chorasze* albo *Białe Figle* albo *Białe Papieże*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4

Białe Stare* (Białe Wielkie), *Białe Szczepanowice*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4

Białe Zięta, *Białe Zięte*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4

Białe-Wieska, *Biała Wieś*, raw, bla, Biała 51,9 20,5

Białe, *Biała*, srd, ptr, Sulejów 51,3 19,9

Białe, pmr, swc, Jeżowo 53,5 18,5

Białężyce, kls, pzd, Września 52,3 17,5

Białężyno, *Białężyn*, pzn, pzn, Białężyno 52,6 16,9

Białężyno, *Białężyn*, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,6

Białka, *Białki*, lub, luk, Siedlce 52,1 22,3

Białka, lub, lub, Białka 51,2 23,0

Białka, lub, lub, Parczów, k 51,5 23,0

Białka, lub, lub, Rudno 51,5 22,4

Białka, lub, luk, Kozirynek 51,8 22,7

Białki I, II = (Białka), *Białki Dolne* i *Białki Górne*, snd, stz, Żabia Wola (przed 1570 Drzązgów) 51,6 22,1

Białkowice, srd, ptr, Wolborz 51,5 19,7

Białkowo (Białków), *Białków Kościelny*, kls, knn, Białkowo, k 52,2 18,5

Białkowo, dbr, rpn, Płonne 53,1 19,1

Białkowo, plc, plc, Miszewo Strzałkowskie, d 52,5 19,8

Białkówka, snd, plz, Szebnie 49,7 21,6

Białobłotki (Klein Bialobloth), *Białobłoty*, chl, chl, Burznowo 53,4 19,1

Białobłoty (Gross Bialobloth), chl, chl, Burznowo 53,4 19,1

Białobork (Baldenberg, Baldenburg, Białybór), *Biały Bór*, pmr, czl, Biały Bór, miasto, k 53,9 16,8

Białoborski Folwark I, *Biały Bór* – część, pmr, czl, Biały Bór, osada folwarczna, k 53,9 16,9

Białoborski Folwark II+, pmr, czl, Biały Bór, osada folwarczna, k 53,9 16,8

Białoborski Młyn+, pmr, czl, Biały Bór, osada młyńska, k 53,9 16,8

Białoborze, snd, wsl, Stobnica, k 50,4 21,0

Białobrzeg I, *Białobrzeg Bliższy*, maz, osl, Ostrołęka 53,1 21,5

Białobrzeg II, *Białobrzeg Dalszy*, maz, osl, Ostrołęka 53,1 21,4

Białobrzegi (Białe Brzegi), pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,4

Białobrzegi (Białe Brzegi), snd, opc, Białobrzegi 51,5 20,1

Białobrzegi (Białe Brzegi), snd, rdm, Chodcza 51,2 21,8

Białobrzegi (Białe Brzegi), snd, stz, Koczeko 51,6 22,4

Białobrzegi (Białebrzegi), maz, wrk, Jasiona?, miasto 51,6 21,0

Białobrzegi (Biały Brzeg), *Białobrzeskie*, pdl, blk, Tykocin 53,3 22,7

Białobrzegi, plc, plc, Miszewo Murowane 52,5 19,9

Białochowo (Białachowo), *Białachowo*, pmr, tcz, Zblewo, osada folwarczna 53,9 18,4

Białocin, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,6

Białogon (Biały Ogon), *Kielce-Białogon*, snd, chc, Kielce, osada młyńska, d 50,9 20,6

Białokosz, pzn, pzn, Psarskie, d 52,6 16,2

Białokóry, plc, sie, Goleszyno 52,8 19,7

Białosuknie (Białosuknia, Białosuknie), *Białosuknia*, pdl, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,5 22,8

Białosuknie, *Białosuknia*, pdl, blk, Goniądz 53,5 22,9

Białośliwie, kls, nkl, Krostkowo 53,1 17,1

Białotarczek (Białostarczek, Białotarczk), *Białotarsk*, bkj, kw1, Białotarczek, d 52,4 19,3

Białowieża (Białowieże), pmr, tch, Tuchola 53,6 17,8

Białowieża, *Białowieża*, maz, nmo albo ser, Pułtowski, d 52,7 21,1

Białowieżyno Małe, *Białowieżyn*, dbr, lpn, Lipno 52,8 19,2

Białowieżyno Wielkie, *Białowieżyn*, dbr, lpn, Lipno 52,8 19,2

Białowieżyno, *Białożewin*, kls, kcn, Góra, d 52,8 17,7

Białuty, maz, bln, Leszno 52,2 20,6

Białuty, plc, pls, Będziszów 52,7 19,7

Biały Bór, snd, plz, Żochów 50,2 21,5

Biały Dunajec (Dunajec Biały), krk, sdc, Szaflary, k 49,4 20,0

Biały Kościół, *Biały Kościół* – część, krk, prs, Biały Kościół 50,2 19,8

Białydwór (Białybór), *Biały Bór*, chl, chl, Sarnowo, osada folwarczna, d 53,4 18,7

Białynin (Białynino), raw, sch, Białynin 52,2 20,3

Białynin, raw, raw, Białynin, d 51,8 20,0

Białystok (Biały Stok), pdl, blk, Białystok 53,1 23,2

Białyszewo, plc, sie, Goleszyno 52,8 19,7

Biardy, lub, luk, Łuków, k 52,0 22,3

Bibice, krk, prs, Zielonki, d 50,1 20,0

Bichnów, *Bichniów*, snd, chc, Secemin 50,8 19,9

Biczycy (Bibice, Wilczyce), *Biczycy Dolne*, krk, sdc, Podegrodzie, k 49,6 20,6

Bidziny, snd, snd, Bidziny 50,8 21,6

Biechowo (Biecchowa, Biechowo Wielgie), pmr, swc, Przysiersk 53,5 18,3

Biechowo, kls, pzd, Biechowo 52,3 17,5

Biechów, snd, snd, Michów 50,9 21,3

Biechów, snd, wsl, Biechów 50,4 21,0

Biechówko (Biechówka), pmr, swc, Przysiersk 53,5 18,3

Biecz, krk, bck, Biecz, miasto, k 49,7 21,3

Bieczyny, pzn, ksc, Głuchowo 52,2 16,7

Biedaczów, *Marcinkowice* – część, krk, prs, Bobin, osada folwarczna 50,2 20,4

Biedrzyce-Falki, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3

- Biedrzyce-Koziegłowy, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Biedrzyce-Stara Wieś (Biedrzyce Stare), maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Biedrzyce-Zychy*, *Biedrzyce-Klimki*, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Biedrzychowice, *Badrzychowice*, snd, wsl, Strożyska 50,3 20,8
- Biedrzychowice, *Biedrzykowice*, krk, prs, Secygniów 50,4 20,3
- Biedrzychów, snd, Słup Nadbrzeżna albo Lasocin 50,9 21,8
- Bieganice (Biegonice), *Nowy Sącz-Biegonice*, krk, sdc, Bieganice, d 49,6 20,7
- Bieganino (Bieganowo), *Bieganin*, kls, kls, Głogowa 51,8 17,7
- Bieganowo (Bieganów), bkj, rdj, Byczyzna, k 52,7 18,6
- Bieganowo, kls, pzd, Bieganowo 52,3 17,6
- Bieganowo, kls, pzd, Kryrowo 52,3 17,2
- Bieganów (Biezanów), krk, llw, Dzierzków 50,7 19,9
- Biegłów, snd, wsl, Stradów 50,4 20,4
- Biejatki, *Biadki*, kls, pzd, Kobierno 51,7 17,5
- Biejkowo, *Biejków*, maz, grc, Promna 51,7 21,0
- Biejkowo, *Bikówek* – część, maz, grc, Worowo 51,9 20,8
- Biejkówko, *Bikówek* – część, maz, grc, Worowo 51,9 20,8
- Biel, maz, nur, Złotoria, d 52,8 22,0
- Biała, kls, knn, Siedlimowo 52,5 18,2
- Bieland-Steinbeck, *Bielany*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,4
- Bielanka (Bielana), krk, bck, praw. Łosie 49,6 21,1
- Bielanowice (Bilanowice, Damlowice), *Zawiercie-Blanowice*, krk, llw, Kromolów 50,5 19,5
- Bielany (Bieleny), *Holendry Kuźmińskie*, snd, rdm, Maciejowice, ks 51,7 21,5
- Bielany, *Bielany* – część, krk, sls, Bielany, k 49,9 19,2
- Bielany, *Kraków-Bielany*, krk, prs, Zwierzyniec 50,0 19,8
- Bielany, maz, nmo albo ser, Winnica 52,7 20,9
- Bielawki (Bielawy?), raw, gos, Kutno 52,2 19,4
- Bielawki* (Bielawki-Rzycz, Bielawki-Dzicz?), lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,1
- Bielawo (Bielawy), *Bielawa*, maz, wrs, Powsino 52,1 21,1
- Bielawska Wieś, lcz, orl, Bielawy 52,1 19,7
- Bielawski, *Bielawy*, kls, nkl, Nakiel, osada młyńska, k 53,1 17,5
- Bielawy (Bielawa, Bielowy), *Bielowy*, snd, plz, Pilzno, k 49,9 21,3
- Bielawy (Bielawy Radzanowskie), plc, szr, Radzanów 53,0 20,1
- Bielawy Gołuskie, plc, szr, Zgliczyno 52,9 20,0
- Bielawy Grzebskie, *Bielawy*, plc, mla, Grzebsk 53,2 20,5
- Bielawy, *Boryslawice Kościelne* – część, lcz, lcz, Boryslawice 52,2 18,8
- Bielawy, kls, gzn, Gądecz 52,7 17,5
- Bielawy, kls, gzn, Słaboszewo 52,8 18,0
- Bielawy, kls, knn, Kawnica 52,3 18,1
- Bielawy, lcz, orl, Bielawy, miasto 52,1 19,7
- Bielawy, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,9
- Bielawy, srd, szd, Grodzisko 52,0 19,0
- Bielawy**, kls, kls, Kamion, osada folwarczna
- Bielawy+, pmr, tcz, Gniew, k 53,8 18,8
- Bielcza, *Bilcza*, snd, chc, Brzeziny, d 50,8 20,6
- Bielcza, *Bilcza*, snd, snd, Obrazów 50,7 21,6
- Bielcza, snd, plz, Bodzęcin, d 50,0 20,7
- Bielczarowa (Bieckzarowa, Bieclznarowa), *Binczarowa*, krk, sdc, praw. Bielczarowa, k 49,6 21,0
- Bielczewo (Bielewo), *Bilczew*, kls, knn, Krąpsko 52,3 18,4
- Bielczewo, *Bilczew*, kls, kls, Biskupice Szalone 51,7 17,9
- Bielczów, *Bilczów*, snd, wsl, Chotel Czerwony 50,4 20,7
- Bielczyce, *Bilczyce*, krk, sez, Gdów, ds 49,9 20,2
- Bielczyny, chl, chl, Chełmża, osada folwarczna, d 53,2 18,6
- Biele (Bielewicze), pdl, blk, Suraz, k 53,0 23,1
- Bielejewo (Bielewo), kls, pzd, Panienka 52,0 17,3
- Bielejewo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,6 16,3
- Bielejowice, *Bielowice*, snd, opc, Opoczno 51,4 20,4
- Bielewo (Bielawa), *Bylew*, kls, knn, Lichyń 52,3 18,4
- Bielewo (Bielejewo, Bilewo), pzn, ksc, Lubień 52,0 16,9
- Bielice Frankowe, *Franki*, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,1
- Bielice Rajskie, *Ształajdy* – część, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,1
- Bielice Stare = Bielice Stare (Bielice Żórawiowe), Bielice Pęcpiwowe* (Bielice Jarochnikowe?), Bielice Wojciechowe*, *Bielice, Stara Wieś*, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,1
- Bielice Więchowe = Bielice Więchowe, Wilczynart* (Bielice-Wilkowy), *Wychny*, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,1
- Bielice-Suchodoły (Suchodoły), *Sucho-doły*, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,1
- Bielice, *Bielice (Bydgoszcz – część)*, inw, bdg, Bydgoszcz, k 53,1 18,0
- Bielice, chl, mch, Skarlin 53,5 19,4
- Bielice, maz, wsg, Kobylniki 52,5 20,2
- Bielice, *Piotrów* – część, bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,3
- Bielice, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
- Bieliczna+ (Byliczna), krk, sdc, [praw. nieznana], d 49,4 21,1
- Bieliki, srd, rds, Lgota 51,2 19,3
- Bielina-Bocian (Bylina-Bocian), *Bielina*, lcz, brz, Chorzęcin 51,6 19,9
- Bieliniec, snd, snd, Bieliny 50,5 22,3
- Bielino (Bielno, Bilino, Bilno), *Bilno*, bkj, kwl, Kłobია Mała 52,4 19,2
- Bielino (Bielno, Bilino), *Bilno*, bkj, bkj, Kościół 52,7 18,7
- Bielino (Bylino), *Bielin*, maz, cch, Ciecchanów 52,9 20,6
- Bielino (Wola-Bielino), maz, kam, Lubiel 52,8 21,4
- Bielino, plc, plc, Jemielnica 52,5 19,8
- Bieliny = Bieliny Bernardowe (Bieliny Małe?), Bieliny-Mysłachowice, raw, bla, Łęgonice 51,6 20,5
- Bieliny, snd, chc, Daleszyce, d 50,8 20,9
- Bieliny, snd, rdm, Bieliny 51,4 20,5
- Bieliny, snd, snd, Bieliny 50,4 22,3
- Bielkowo Małe (Kleinbelkow, Wilkówko), *Bielkówko*, pmr, gdn, Prągowo 54,3 18,5
- Bielkowo Wielkie (Gross Billekaw, Grossbelkow, Wilkowo), *Bielkowo*, pmr, gdn, Prągowo, d 54,3 18,5
- Bielony-Borysy (Bielany-Borysy, Borysy), *Bielany-Borysy*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,3
- Bielony-Jarostawy, *Bielany-Jarostawy*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,3
- Bielony-Wąsy (Bielany-Wąsy), *Bielany-Wąsy*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2
- Bielony-Żyłaki (Bielany-Żyłaki, Żyłaki), *Bielany-Żyłaki*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2
- Bielony, okolica, pdl, drh
- Bielowice (Bielejowice), *Nowy Sącz-Bielowice*, krk, sdc, Sądecz Nowy, d 49,6 20,7
- Bielów, *Bilew*, srd, szd, Marzenin 51,6 19,0
- Bielów*, snd, snd, Słup Nowa, d 50,9 21,0
- Bielsk (Bielsko), *Bielsk Podlaski*, pdl, blk, Bielsk, miasto, k 52,8 23,2
- Bielsk, chl, chl, Kowalewo, k 53,1 18,9
- Bielsko (Bialsko, Bielsk), pzn, pzn, Kamiona 52,6 15,9
- Bielsko (Bilsko), *Bilsko*, krk, sdc, Jakubkowice 49,7 20,6
- Bielsko (Bilsko), bkj, ksw, Ostrów, d 52,5 18,1
- Bielsko, *Bielsk*, plc, bls, Bielsko, miasto, k 52,7 19,8
- Bielki (Bieła), *Bialki*, pdl, blk, Narew, k 53,0 23,5
- Bienduga, *Binduga*, pdl, mln, Sarnaki 52,4 22,9

Bieniarowa, *Binarowa*, krk, bck, Bieniarowa, kd 49,8 21,2

Bieniaszowice (Bieniszowice, Bieńszowice), snd, wsl, Opatowiec 50,2 20,8

Bieniądzice (Bieniedzice), srd, wln, Wydrzyn 51,2 18,6

Bieniutki (Bieniutki), *Biniutki*, snd, wsl, Busko 50,4 20,7

Bieniec, srd, wln, Pątnów, k 51,1 18,7

Bieniewice = Bieniewice*, Bieniewice-Obiesy* (Bieniewice-Sumnice), Bieniewice-Tajemnice*, raw, sch, Błonie 52,2 20,6

Bieniewo (Biniewo), raw, sch, Pawłowice 52,2 20,5

Bieniewo, *Bieniew*, raw, gbn, Kamion 52,4 20,1

Bieniewo, *Biniew*, kls, kls, Górzno 51,7 17,8

Bieniędzy, *Biniędzy*, maz, grc, Przybyszewo 51,7 20,8

Bieniędzice (Bieniędzice), snd, rdm, Jarosławice Nadolne 51,4 20,9

Bienin, *Zbeniny*, pmr, czl, Chojniczki 53,8 17,6

Bienino, *Binino*, pzn, pzn, Ostroróg 52,6 16,3

Bieniowa (Bieniewa), *Czerniec-Byniowa* – część, krk, sdc, Łącko, osada folwarczna, d 49,6 20,4

Bieniszewo, *Bieniszew*, kls, knn, Gosławice 52,3 18,1

Bienkowo, *Binkowo*, pzn, ksc, Wieszczyzno, d 52,1 17,0

Bieńczyce, *Kraków-Bieńczyce*, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,0

Bieńki-Bucice = Bieńki-Bucice (Bieńki-Kęsice?), Bieńki-Migdy* (Śmiotanki-Migdy), maz, cch, Suńsk 52,8 20,7

Bieńki-Karkuty, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7

Bieńki-Strzekoty (Bieńki-Strzegoty, Bieńki-Strzeguty), *Bieńki-Skrzekoty*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7

Bieńki-Śmiotanki, *Bieńki-Śmietanki*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7

Bieńki-Ziarno+ (Bieńki Ziarnowe, Bieńki-Przazgacie?), maz, cch, Suńsk 52,8 20,7

Bieńkowice, *Bińkowice*, snd, snd, Przybysławice 50,8 21,7

Bieńkowice, krk, szc, Cerkiew 50,1 20,5

Bieńkowice, krk, szc, Dziekanowice 49,9 20,0

Bieńkowice, *Zebrzydowice* – część, krk, sls, Zebrzydowice? 49,9 19,6

Bieńkówka, chl, chl, Starogród, d 53,3 18,3

Bieńkówka, krk, szc, Herbultowice, k 49,8 19,8

Bierdzińska Wólka*, *Wólka Bachońska*, snd, rdm, Oleksów 51,5 21,7

Bierdzieża (Bierdziedza, Bierdziaza), *Bierdzież*, snd, rdm, Oleksów 51,5 21,7

Bierków (Birków), *Biórków Wielki*, krk, prs, Bierków 50,2 20,2

Biernacice (Biernacki), *Biernatki*, bkj, bkj, Lubraniec 52,5 18,9

Biernacice, srd, szd, Niewiesz 52,0 18,9

Biernaszowice**, krk, szc, Chełm

Biernatki (Bernatki), pdl, blk, Augustów, przedmieście, m 53,9 22,8

Biernatki (Biernacice), kls, kls, Zborowo 51,8 18,1

Biernaty Stare, *Stare Biernaty*, pdl, mln, Łosice 52,2 22,7

Biernaty-Rudniki, *Rudnik*, pdl, mln, Łosice 52,2 22,7

Biernaty-Świrzbły, *Biernaty Średnie*, pdl, mln, Łosice 52,2 22,7

Biernaty, *Biernaty*, maz, prz, Siedlec 53,0 21,2

Biernaty, okolica, pdl, mln

Biernia, *Bierna*, krk, sls, Stary Żywiec 49,7 19,2

Biertułtowice (Biertułtowice, Biertowice, Birtułtowice), *Bielsko-Biała-Zabawa*, krk, sls, Biertułtowice 49,8 19,1

Biertułtowice (Biertowice), *Biertowice*, krk, szc, Sulikowice, k 49,9 19,8

Bierzgiel, *Bierzgola*, dbr, lpn, Nowogród, osada młyńska, d 53,1 19,0

Bierzgieł, *Młyniec Pierwszy* – część, chl, chl, Gronowo, osada młyńska, d 53,1 18,8

Bierzglinko (Bierzgolino Gałczyn), *Bierzglinek*, kls, pzd, Września 52,3 17,5

Bierzgolino Wielkie (Bierzgolino), *Bierzglin*, kls, pzd, Września 52,3 17,6

Bierzgłowo, chl, chl, Bierzgłowo, m 53,1 18,4

Bierzgłowski Zamek, *Zamek Bierzgłowski*, chl, chl, Bierzgłowo, zamek, m 53,1 18,5

Bierzwece (Bierwice, Bierwece), *Bierwece Szlacheckie*, snd, rdm, Goryń 51,6 21,2

Bierzwienna Długa, *Bierzwienna Długa* – część, lcz, lcz, Bierzwienna Karczenna 52,3 18,9

Bierzwienna Karczenna, *Bierzwienna Długa* – część, lcz, lcz, Bierzwienna Karczenna 52,3 18,8

Bierzwienna Krótka, lcz, lcz, Bierzwienna Karczenna 52,3 18,8

Bierzyno, *Bierzyn*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,9

Biesiadki, krk, sdc, Biesiadki, d 49,9 20,7

Biesiec, srd, srd, Stolec 51,4 18,7

Biesiekiery (Biesiekierz), *Besiekiery*, lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,2 19,0

Biesiekierz Rudny (Biesiekierz-Marzec), *Besiekierz Rudny*, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,5

Biesiekierz-Gorzewo, *Besiekierz-Górzewo*, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,5

Biesiekierz-Nawojów (Biesiekierz Nawój), *Besiekierz Nawojowy*, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,5

Biesioręda (Biczoręda, Biedolęda, Biezoręda, Bisioręda), *Bizoręda*, krk, kss, Brzegi, d 50,8 20,3

Biesna, krk, bck, Siedliska 49,7 21,0

Biesnik (Biesznik), *Szalowa* – część, krk, bck, Szalowa 49,7 21,0

Biesterfeld (Beisterfeld), *Bystrze*, mlb, mlb, Biesterfeld, k 54,0 18,9

Biestryków Mały (Bestrzyków Mały), srd, rds, Chełm 51,1 19,7

Biestryków Wielki (Bestrzyków Wielki), srd, rds, Rzujewice 51,1 19,7

Bieszkowice, pmr, pck, Góra, osada folwarczna 54,5 18,3

Bieszków, snd, rdm, Jastrząb, d 51,2 21,0

Biesznik (Biesnik), *Bieśnik*, krk, sdc, Zakliczyn 49,8 20,8

Bieślino, *Bieślin*, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,8

Bietkowice, *Bitkowice*, maz, wsg, Kobylniki 52,5 20,2

Biezdrowo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,3

Biezdrowsko (Biezdrowo, Biezdrowko, Biezdrusko), *Biedrusko*, pzn, pzn, Chojnica, d 52,5 16,9

Biezorędko, *Bizorędki*, snd, chc, Mokrosko 50,7 20,4

Bieżywody (Bezwoody), *Bieżywody*, srd, ptr, Czarnocin, d 51,6 19,7

Bieżdziadka (Bieździatka), snd, plz, Bieżdziadza 49,8 21,5

Bieżdziadowo, *Bieździadów*, kls, pzd, Bieżdziadowo 52,1 17,5

Bieżdziedza (Bieździedza), snd, plz, Bieżdziedza 49,8 21,5

Bieżanów, *Kraków-Bieżanów*, krk, szc, Bieżanów, d 50,0 20,0

Bieżany, plc, szr, Radzanów 52,9 20,2

Bieżejewice, *Bierzvice*, raw, gos, Gostynin 52,5 19,5

Bieżeń, *Bieżyń*, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,9

Bieżeń, plc, sie, Bieżeń, miasto 53,0 19,9

Bięgorzówka, krk, szc, Raciechowice 49,8 20,2

Bileń (Belin), *Beleń*, srd, szd, Strońsko 51,6 18,9

Binków = Binków (Bieńków), Westków*, srd, ptr, Grocholice 51,4 19,4

Biodry-Falki = Biodry a Wissa*, Biodry-Falki, *Biedry-Falki*, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,4

Biotowo (Bietowo), *Bietowo*, pmr, tcz, Lubiechowo 53,9 18,4

Birkau, *Brzezina*, mlb, mlb, Neukirch, dm 54,3 19,6

Birówka (Bierówka), *Bierówka*, snd, plz, Warzyce, d 49,8 21,6

Biskupi Młyn, kls, gzn, Lubecz, osada młyńska, d 52,7 17,6

Biskupia Góra (Bischofberg, Biskupia Górka), *Gdańsk* – część, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, d 54,3 18,6

Biskupia Wola (Wola Biskupska), srd, ptr, Czarnocin, d 51,6 19,7

Biskupice (Biskupice Borowe), pzn, pzn, Urzazowo, d 52,5 17,1

Biskupice (Biskupie), *Biskupie*, kls, knn, Ślesin 52,4 18,2

Biskupice (Biskupowice), snd, wsl, Pełczyska 50,4 20,6

Biskupice Smolczane, *Biskupice*, kls, kls, Kościół, d 51,7 17,9

Biskupice Szalone (Biskupice), *Biskupice Oloboczne*, kls, kls, Biskupice Szalone, d 51,7 17,9

Biskupice, *Biskupice* – część, krk, szcz, Biskupice, d 50,0 20,1

Biskupice, *Biskupice* – część, maz, bln, Rokitno ś. Wojciech, d 52,2 20,7

Biskupice, *Biskupice Melsztyńskie*, krk, sdc, Czchów 49,9 20,7

Biskupice, *Biskupice Radłowskie*, snd, plz, Radłów, d 50,1 20,9

Biskupice, *Biskupice Zabaryczne*, srd, ost, Kotłów, d 51,6 18,0

Biskupice, bkj, rdj, Radziejów 52,6 18,5

Biskupice, chl, chl, Biskupice, d 53,1 18,5

Biskupice, *Henrykowo*, maz, cch, Nowe Miasto, d 52,7 20,7

Biskupice, inw, inw, Ludzicko, d 52,7 18,1

Biskupice, kls, gzn, Dębica Mała, d 52,6 17,4

Biskupice, kls, kls, Blizanowo 51,9 17,9

Biskupice, kls, knn, Królikowo 52,1 18,0

Biskupice, kls, pzd, Grodziszczko, d 52,3 17,3

Biskupice, krk, kss, Miechów, d 50,4 20,0

Biskupice, krk, llw, Pilcza 50,5 19,6

Biskupice, krk, llw, Przybynow, k 50,7 19,3

Biskupice, krk, prs, Iwanowice, d 50,2 20,0

Biskupice, krk, prs, Książnice Więsze, d 50,2 20,5

Biskupice, lub, lub, Biskupice, miasto 51,2 22,9

Biskupice, maz, wrk, Wrociszewo, d 51,7 21,1

Biskupice, plc, bls, Biskupice, d 52,7 20,0

Biskupice, plc, plc, Brwilino, d 52,6 19,5

Biskupice, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,4

Biskupice, snd, snd, Opatów 50,8 21,3

Biskupice, snd, wsl, Opatowiec, d 50,3 20,8

Biskupice, snd, wsl, Zborówek, d 50,4 21,1

Biskupice, srd, srd, Chartupia Mała 51,6 18,7

Biskupice (Biskupie Stare i Nowe), *Kraków-Kleparz* – część, krk, prs, Kraków ś. Szczepan, przedmieście, d 50,1 19,9

Biskupie (Świdniczek), lub, lub, Lublin, d 51,2 22,7

Biskupie, lub, lub, Wysokie 50,9 22,7

Biskupino, *Biskupin*, dbr, lpn, Lipno, d 52,8 19,1

Biskupino, *Biskupin*, kls, kcn, Wenecja, d 52,8 17,7

Biskupnica (Bischofswald), pmr, czl, Biskupnica, k 53,7 17,2

Biszewo (Byszewo), pdl, drh, Dziadkowice 52,6 22,8

Bladowo (Bładowa), pmr, tch, Tuchola, k 53,6 17,8

Blechnarka, krk, bck, praw. Hanczowa 49,4 21,2

Bledzew (Bledzów), pzn, pzn, Bledzew, miasto, d 52,5 15,4

Bledzewo Małe, *Bledzewsko*, plc, sie, Siepre 52,8 19,6

Bledzewo Wielkie, *Bledzewo*, plc, sie, Siepre 52,8 19,6

Blichowo, maz, wsg, Blichowo 52,6 20,0

Blino, *Blinno*, dbr, rpn, Gośc 52,9 19,5

Blinów, lub, urz, Potok 50,9 22,4

Bliskowice, lub, urz, Świeciechów 51,0 21,8

Blizanowo (Blizanów), *Blizanów*, kls, kls, Blizanowo, k 51,9 18,0

Blizin (Blizyn), *Blizyn*, snd, opc, Odrowąż Wielki 51,1 20,8

Blizin, srd, ptr, Bogdanów 51,3 19,5

Blizinko (Małe Blizne), *Blizienko*, chl, chl, Liwald, osada folwarczna, k 53,4 19,1

Blizna (Bliznia Wieś, Nadolna Wieś), *Koło-Blizna*, kls, knn, Koło, m 52,2 18,6

Blizna, *Blizianka*, snd, plz, Konieczkowa 49,9 21,9

Blizne (Blizne), *Blizno*, dbr, rpn, Szczutowo 52,9 19,6

Blizne, maz, wrs, Babice 52,2 20,9

Blizno (Blizne, Wielkie Blizne), chl, chl, Liwald, k 53,4 19,1

Blizocin, snd, stz, Drżągów 51,6 22,2

Blizniów (Blizniów Cienisty), *Blizniów*, srd, srd, Wąglczów 51,6 18,5

Bliższy Młyn**, pzn, pzn, Czarnków, osada młyńska

Bliżyce, kls, gzn, Raczkowo 52,6 17,2

Bliżyce, krk, llw, Stare Miasto, k 50,6 19,6

Blochy, maz, kam, Długosiodło 52,7 21,6

Blochy* (Blechy, Błochy), pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,3

Blonaken (Blumenlacken, Blumlacken), *Blunaki*, mlb, mlb, Kiszpork 53,9 19,3

Blozino**, kls, knn, Morzysław, osada folwarczna

Blumfeld (Blumenfeld, Bluweld), *Niwy*, pmr, czl, Blumfeld 53,6 17,4

Blumfeldzki Młyn+, pmr, czl, Blumfeld, osada młyńska, ks 53,6 17,4

Blumstein (Blumsztyn), *Kamienica*, mlb, mlb, Schadwald, k 54,1 19,1

Błachta, chl, chl, Papowo, d 53,3 18,6

Błaszki, srd, srd, Błaszki 51,7 18,4

Błaszkowa, *Błażkowa*, krk, bck, Brzostek 49,9 21,4

Błaszków, snd, opc, Odrowąż Wielki, osada kuźnicza 51,1 20,6

Błaziny, snd, rdm, Iłża, d 51,1 21,2

Błażejowice (Błażejowice), raw, bla, Biała 51,8 20,5

Bładzikowo (Bładzikowa), pmr, pck, Puck, d 54,7 18,4

Bładzin (Bludzin, Bładzin), *Bładzim*, pmr, swc, Siekotowo, k 53,5 18,1

Błeszno (Błaszo), snd, rdm, Wyszemierzyce 51,6 20,9

Błeszno, *Częstochowa-Błeszno*, krk, llw, Częstochowa 50,8 19,2

Błędna, *Błenna*, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9

Błędowa (Bładowa), *Błędowa Zgłobieńska*, snd, plz, Zgłobień 50,0 21,8

Błędowa Wola, *Wola Błędowa*, lcz, brz, Bratoszewice 51,9 19,6

Błędowo Małe, *Błędówko*, maz, zkr, Ciekosyno 52,5 20,7

Błędowo Wielkie, *Błędowo*, maz, zkr, Ciekosyno 52,5 20,7

Błędowo, *Błędów*, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,2 20,0

Błędowo, chl, chl, Błędowo, k 53,4 18,8

Błędów (Bładów), raw, bla, Błędów 51,8 20,7

Błędów, *Dąbrowa Górnicza-Błędów*, krk, prs, Chechło, ds 50,3 19,5

Błękwit (Błakwelt, Błakwiet), kls, nkl, Złotowo 53,3 17,0

Błociszewo, pzn, ksc, Błociszewo 52,1 16,8

Błocko, pzn, ksc, Gościszyno 52,1 16,2

Błogie, *Błogie Rządowe*, *Błogie Szlacheckie*, snd, opc, Błogie, ds 51,4 20,0

Błogocice, krk, prs, Niegardów, d 50,2 20,2

Błogoszcza, *Błogoszcz*, lub, luk, Pruszyń 52,2 22,4

Błogoszów, snd, chc, Konieczno 50,8 20,1

Błomino Gumowskie, plc, pln, Skołatowo 52,7 20,2

Błomino Jeżowe (Błomino-Jeże), *Błomino-Jeże*, plc, pln, Skołatowo 52,6 20,2

Błomino-Gole, *Blomino-Gule*, plc, pln, Skołatowo 52,7 20,2

Błonice, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0

Błonie Małe (Błonie-Kusie, Kusie, Małe Błonie), pdl, drh, Koźuchowo 52,4 22,3

Błonie Wielkie (Błonie, Wielkie Błonie), *Błonie Duże*, pdl, drh, Koźuchowo 52,4 22,3

Błonie, *Kraków-Kleparz* – część, krk, prs, Kleparz ś. Florian, przedmieście, d 50,1 19,9

Błonie, *Kraków-Ludwinów*, krk, scz, Kazimierz śś. Michał i Stanisław na Skałce, d 50,0 19,9

Błonie, lcz, lcz, Błonie, ks 52,1 19,1

Błonie, maz, bln, Błonie, miasto, k 52,2 20,6

Błonie, snd, plz, Jodłówka 50,0 20,9

Błonie, snd, snd, Pokrzywnica 50,6 21,6

Błonowo (Blunowo), *Stare Błonowo*, chl, chl, Łasin, k 53,5 19,1

Błota, *Warszawa-Błota*, maz, wrs, Zyrzno, d 52,2 21,2

Błotna Lgota, *Lgota Błotna*, krk, llw, Stare Miasto 50,7 19,6

Błotna Wola, *Błotnowola*, snd, wsl, Ostrowce, k 50,3 20,9

Błotnica, pzn, ksc, Świętopietrze, d 52,0 16,2

Błotnica, snd, opc, Końskie, osada kuźnicza 51,1 20,5

Błotnica, snd, rdm, Błotnica 51,5 21,0

Błotnino, *Psary* – część, kls, kls, Biskupice Szalone, osada folwarczna 51,7 17,9

Błoto, chl, chl, Unisław, d 53,2 18,3

Błóżejewo, *Błóżejewo*, kls, pzd, Bnin 52,2 17,1

Błóżejewo, *Błóżejewo*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1

Bługowo (Bługowo), kls, nkl, Bługowo 53,3 17,1

Błutkowo, *Błutkowo*, pzn, ksc, Radomicko, osada młyńska 51,9 16,5

Bnin, *Kórnik-Bnin*, kls, pzd, Bnin, miasto 52,2 17,0

Bobalice Małe, *Bombalice* – część, plc, bls, Będziszów 52,7 19,8

Bobalice Wielkie, *Bombalice* – część, plc, bls, Będziszów 52,7 19,8

Bobin, krk, prs, Bobin 50,2 20,4

Bobino Wielkie-Chrzczony, *Bobino Wielkie*, maz, prz, Podosie 53,0 21,1

Bobino-Biernaty (Chotkowo Nowe?), *Chotkowo-Biernaty*, maz, prz, Podosie 53,0 21,0

Bobino-Gołeniwy, *Gołeniwy*, maz, prz, Podosie 53,0 21,2

Bobino-Grzybki (Bobki-Grzyby), maz, prz, Podosie 53,0 21,0

Bobino-Jarnuły+, maz, prz, Podosie 53,0 21,0

Bobino-Kicki+, maz, prz, Podosie 53,0 21,1

Bobino-Niedźwiedzica = Bobino-Niedźwiedzica, *Nożewo-Niedźwiedzica** (Nożewo-Bobino), maz, roz, Ostrołęka 53,0 21,5

Bobino-Zdziechy+ (Bobino-Dzieszki, Bobino-Miklasze?), maz, prz, Podosie 53,0 21,1

Bobino, *Bobin*, maz, osl, Goworowo 53,0 21,6

Bobkowice, *Babkowice*, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,8 17,1

Bobolczyno (Bobulczyno), *Bobulczyn*, pzn, pzn, Ostroń 52,7 16,3

Bobolice, krk, llw, Niegowa 50,6 19,5

Bobowa, krk, bck, Bobowa, miasto 49,7 20,9

Bobowicko (Bobowiecko), pzn, pzn, Międzyrzecz 52,4 15,6

Bobowo (Bobau), pmr, tcz, Bobowo, k 53,9 18,6

Bobrek (Bóbrka), *Bóbrka*, krk, bck, Bobrek, d 49,6 21,7

Bobrek, *Bobrek* – część, krk, sls, Oświęcim, zamek 50,1 19,3

Bobrek, *Lisianki* – część, bkj, kwł, Lubień, osada młyńska 52,4 19,1

Bobrek, maz, wrk, Stromiec 51,6 21,1

Bobrowa = Bobrowa, *Kłęczany** (Kłęczana), snd, plz, Przecław 50,1 21,4

Bobrowa, raw, raw, Lipce, d 51,9 19,9

Bobrowce, raw, bla, Biała 51,9 20,6

Bobrowiec, lcz, brz, Rzeczyca, k 51,6 20,3

Bobrowniki Małe, snd, plz, Jurków 50,1 20,9

Bobrowniki Wielkie, snd, plz, Jurków 50,1 20,9

Bobrowniki, *Bobrek* – część, krk, sls, Oświęcim 50,1 19,3

Bobrowniki, dbr, lpn, Bobrowniki, miasto, k 52,8 19,0

Bobrowniki, kls, ken, Łęgowo, d 52,8 17,1

Bobrowniki, maz, wrk, Głowaczewo 51,6 21,3

Bobrowniki, raw, sch, Łowicz N. Maria Panna, d 52,1 20,0

Bobrowniki, snd, chc, Stanowiska 51,0 19,8

Bobrowniki, snd, stz, Bobrowniki, miasto 51,5 21,9

Bobrowniki, srd, ost, Doruchów 51,5 18,2

Bobrowniki, srd, srd, Chojne 51,5 18,8

Bobrowniki, srd, wln, Działoszyn, kd 51,1 18,8

Bobrowniki, swr, Kamień 50,4 19,0

Bobrowo (Bobrau, Bobrowa), chl, mch, Bobrowo 53,3 19,3

Bobrowo (Bobrowa), *Szumilowo* – część, chl, chl, Radzyń, ks 53,4 19,0

Bobrowo = Bobrowo-Poszepty* (Bobrowo-Poszepta), Bobrowo Wielkie*, plc, sie, Sieprc 52,9 19,7

Bobrówka, pdl, blk, Kalinówka, k 53,5 23,0

Bobrówka, pzn, pzn, Wytomyśl, osada młyńska 52,3 16,0

Bobry, kls, kls, Kucharki Rycerskie 51,8 17,8

Bobrza, snd, chc, Tumlin, d 51,0 20,5

Boby Mniejsze, *Boby Stare*, lub, urz, Boby 51,0 22,0

Boby, *Boby Księżę*, lub, urz, Boby 51,0 22,0

Boby, maz, mak, Szwelice, d 52,8 21,1

Bocheniec (Bocheńc), dbr, rpn, Płonne 53,1 19,2

Bocheniec, snd, chc, Małogoszcz, osada młyńska, k 50,8 20,3

Bocheńczewo, *Trzepowo Stare* – część, plc, plc, Trzepowo, d 52,6 19,7

Bochlewo, kls, pzd, Kazimierz, d 52,3 18,1

Bochliń (Bochlin), *Bochlin*, pmr, now, Nowe 53,7 18,7

Bochnia, krk, scz, Bochnia, miasto, k 50,0 20,4

Bochotnica, lub, lub, Bochotnica 51,3 22,2

Bochotnica, lub, lub, Kazimierz 51,3 22,0

Bochyń, *Bocheń*, raw, sch, Chroślin, d 52,1 19,8

Bocień (Ocień, Ocina), chl, chl, Zajęczkowo, osada folwarczna, k 53,2 18,7

Bocz (Bucz), *Bucz*, pzn, ksc, Grobia 52,0 16,3

Boczki Domaradzkie, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,7

Boczki Zarzeczne, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,7

Boczki-Cybulice, *Chlebowice*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,7

Boczki-Skubiejki, *Skubiki*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,6

Boczki-Świdrowo, maz, was, Grajewo albo Wąsosz 53,6 22,4

Boczki, lcz, lcz, Góra 52,0 19,3

Boczki, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,2 20,0

Boczki, srd, szd, Niewiesz i Uniejów 51,9 18,8

Boczki, *Stare Boczki*, srd, szd, Rososzycza 51,7 18,9

Boczkowice Małe, *Boczkowice* – część, snd, chc, Konieczno 50,8 20,0

Boczkowice Większe, *Boczkowice*, snd, chc, Konieczno 50,8 20,0

Boczkowice, krk, kss, Książ Mały 50,4 20,2

Boczkowo (Boczków), *Boczków*, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 17,9

Boczów, krk, scz, Łapanów 49,8 20,3

Boczów, krk, sdc, Łącko, d 49,5 20,4

Boćki, pdl, blk, Boćki, miasto 52,7 23,0

Bodaki (Lubino-Bodaki), pdl, blk, Lubino 52,7 23,0

Boduszewo, pzn, pzn, Goślina Kościelna 52,6 17,0

Boduszów, snd, snd, Mydlów 50,7 21,4

Bodzanowo (Bodzaniewo, Bodzanowo Wielkie), bkj, bkj, Świerczyno 52,6 18,8

Bodzanowo (Bodzanowo Wielkie, Bodzanów), *Bodzanowo Drugie*, bkj, rdj, Byczyna, k 52,7 18,7

Bodzanowo Małe (Bodzanów Mały), *Bodzanówek*, bkj, bkj, Choceń 52,5 19,0
 Bodzanowo Wielkie (Bodzanowo, Bodzanów), *Bodzanowo*, bkj, bkj, Choceń 52,5 19,1
 Bodzanowo-Ligaszczy (Bodzanowo, Bodzanowo-Ligasza, Bodzanowo Małe, Bodzanówko), *Bodzanówek*, bkj, bkj, Kościół 52,7 18,7
 Bodzanowo, *Bodzanów* – część, maz, wsg, Bodzanowo, miasto, d 52,5 20,0
 Bodzanowo, *Bodzanów* – część, plc, plc, Bodzanowo, przedmieście, d 52,5 20,0
 Bodzanów, krk, szc, Bodzanów, d 50,0 20,1
 Bodzechów, snd, snd, Wszechrzyście następnie Denków 50,9 21,4
 Bodzewko (Bodzewko Małe, Bodzewo Małe), *Bodzewko Drugie*, pzn, ksc, Domachowo 51,8 17,0
 Bodzewo, maz, grc, Lewiczyn 51,8 20,8
 Bodzewo, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,8 17,0
 Bodzęcin (Bodzacin Mały, Borzęcin), *Borzęcin*, snd, plz, Bodzęcin, d 50,1 20,7
 Bodzęcin, *Bodzentyn*, snd, snd, Bodzęcin, miasto, d 50,9 21,0
 Bodziejowice, krk, llw, Irzędze 50,6 19,6
 Bodzów, *Kraków-Bodzów*, krk, szc, Tyńiec, d 50,0 19,9
 Bodzyniewo, pzn, ksc, Morka 52,0 17,0
 Bogate = Bogate, Wola Bogacka*, maz, prz, Bogate 53,0 21,0
 Bogatki, maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,0
 Bogdałowo (Bogdalewo), *Bogdałów*, kls, knn, Brudzew 52,1 18,6
 Bogdanczewo (Bogdajczewo, Bogdaniczewo), *Bogdańczew*, lcz, lcz, Góra 52,0 19,3
 Bogdanki (Bogdantz), chl, chl, Łasin 53,5 19,1
 Bogdanki (Bohdanki), pdl, blk, Suraz, k 52,9 23,2
 Bogdanowo, pzn, pzn, Oborniki, k 52,6 16,8
 Bogdanów, srd, ptr, Bogdanów 51,3 19,5
 Bogdany = Bogdany-Kokoszki*, Bogdany-Kosiorki*, Bogdany-Kosny*, *Bogdany Wielkie*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
 Bogdany-Chmielewo, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9
 Boglewice, maz, wrk, Boglewice 51,8 21,0
 Bogolomia (Bogolomia), bkj, prd, Chodec 52,4 19,0
 Bogoria, snd, snd, Skotniki 50,6 21,7
 Boguchwałowice (Bucholowice), swr, Siewierz, d 50,5 19,2
 Boguchwałowice, *Buchalowice*, lub, lub, Wąwolnica 51,3 22,2
 Boguchwały*, pdl, blk, Trzciane, przedmieście, m 53,4 22,7
 Bogucice, kls, kls, Pamięcino 51,9 18,0
 Bogucice, krk, szc, Mikłuszowice 50,1 20,5
 Bogucice, snd, wsl, Bogucice, k 50,5 20,6
 Bogucice, srd, szd, Małyń 51,8 19,0
 Bogucice, *Wieliczka-Bogucice*, krk, szc, Wieliczka 50,0 20,0
 Bogucin, *Bogucin Duży*, krk, prs, Olkusz, k 50,3 19,6
 Bogucin, lub, lub, Garbów 51,3 22,4
 Bogucino (Boguszyn), *Bogucin*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1
 Bogucino, *Bogucin*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,7
 Bogucino, *Bogucin*, plc, rac, Gralewo, d 52,7 20,1
 Bogumiłowice (Bogumielowice), srd, rds, Sulimierzyce 51,2 19,1
 Bogumiłowice, snd, plz, Wierzchosławice 50,0 20,9
 Bogumiłów (Bogumiłowo), srd, srd, SieRADZ, k 51,5 18,8
 Boguniewo, pzn, pzn, Słomowo 52,7 16,9
 Boguniowice (Bogniowice), *Bogoniowice*, krk, bck, Cieszkowice, k 49,8 21,0
 Boguria, *Bogoria*, lcz, orl, Bąkowo, d 52,1 19,8
 Bogurzyno Kościelne, *Bogurzyn*, plc, szr, Bogurzyno Kościelne 53,0 20,3
 Bogurzyno Małe = Bogurzyno Małe, Bogurzyno*, *Bogurzynek*, plc, szr, Bogurzyno Kościelne 53,0 20,3
 Boguski, pdl, drh, Drohiczyn 53,4 22,7
 Bogusław (Bogusławo), *Jarocin-Bogusław*, kls, pzd, Jarocin 52,0 17,5
 Bogusławczewice-Imki = Bogusławczewice-Imki, Bogusławczewice-Lenarty, *Bogusławki Duże*, raw, raw, Rawa 51,7 20,3
 Bogusławczewice-Stara Wieś, *Bogusławki Małe*, raw, raw, Rawa 51,7 20,3
 Bogusławczewice-Świnice (Bogusławczewice-Świnice), *Świnice*, raw, raw, Rawa 51,7 20,3
 Bogusławice (Bogusławice Górne i Bogusławice Nadolne), lcz, brz, Wolborz, ds 51,5 19,8
 Bogusławice = Bogusławice Małe*, Bogusławice Wielkie* (Bogusławice Ziemiańskie), maz, scn, Radzimino Wielkie 52,6 20,4
 Bogusławice, bkj, kwł, Kowale 52,5 19,2
 Bogusławice, bkj, prd, Lubotyń 52,4 18,7
 Bogusławice, kls, knn, Dzierzbino 52,0 18,2
 Bogusławice, snd, rdm, Skarżyszów 51,3 21,3
 Bogusławice, snd, snd, Wszechrzyście 50,8 21,4
 Bogusławice, srd, wln, Borowno 51,0 19,3
 Bogusławki, pzn, ksc, Gostyń 51,9 17,0
 Bogusze (Bogusty), pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9
 Bogusze-Litwa, *Bogusze-Litewka*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,7
 Bogusze-Stara Wieś, *Bogusze Stare*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,7
 Bogusze-Żale (Bogusze, Żale), *Żale*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,7
 Bogusze, maz, was, Grajewo 53,7 22,5
 Bogusze, okolica, pdl, drh
 Boguszewo (Bohuszowo), pdl, blk, Trzciane i Kalinówka, ks 53,3 22,8
 Boguszewo, chl, chl, Radzyń 53,4 19,0
 Boguszki (Boguski), pdl, blk, Trzciane 53,4 22,7
 Boguszki+ (Bogutki), lcz, lcz, Rdułtów 52,2 19,0
 Boguszkowo, *Boguszków*, maz, wrk, Warka 51,8 21,3
 Boguszowa Wola (Boguszówka, Wola Kowalska), *Boguszówka*, snd, rdm, Regów 51,5 21,8
 Boguszowa, *Bogusza*, krk, sdc, praw. Królowa Wołoska, k 49,6 20,9
 Boguszowa, krk, sdc, Sądecz Nowy, d 49,6 20,8
 Boguszowiec (Boguszewo), *Boguszewiec*, plc, sie, Lutocino 53,0 19,7
 Boguszyce Małe, raw, raw, Boguszyce Małe 51,7 20,2
 Boguszyce Wielkie, *Boguszyce Duże*, raw, raw, Boguszyce Małe, k 51,8 20,2
 Boguszyce-Kisiołki, *Kisiołki*, maz, lom, Szczepankowo 53,1 22,0
 Boguszyce-Warchoły, *Andrzejki*, maz, lom, Szczepankowo 53,1 22,0
 Boguszyce, bkj, rdj, Sadlno, k 52,4 18,5
 Boguszyce, lcz, lcz, Piątek 52,0 19,4
 Boguszyce, maz, lom, Szczepankowo 53,1 22,0
 Boguszyna Woda (Bogusina Wola, Boguszyna Woda), *Boguszyniec*, lcz, lcz, Grzegorzewo, d 52,2 18,7
 Boguszyno, *Boguszyn*, maz, scn, Czerwieńsko, d 52,5 20,3
 Boguszyno, *Boguszyn*, pzn, ksc, Panienka 52,1 17,3
 Boguszyno, *Boguszyn*, pzn, wch, Boguszyno 51,9 16,4
 Bogutki (Bąki), *Bąki*, srd, szd, Małyń 51,8 19,0
 Boguty I, II = Boguty-Chrościele*, Boguty-Jaszczołtowizna*, Boguty-Niemierzyna* (Miemierzyna), *Boguty-Augusty*, *Boguty-Milczki*, maz, nur, Nur, 52,7 22,4
 Boguty Leśne, maz, nur, Nur 52,7 22,4
 Boguty-Rubiesz-Zuzałka (Boguty-Zuzałki), *Boguty-Rubiesz*, maz, nur, Nur 52,7 22,4
 Boguty-Stara Wieś*, *Boguty Wielkie*, maz, nur, Nur 52,7 22,4
 Boguty-Stągiewki (Boguta-Stągiewka), maz, nur, Nur 52,7 22,4

Bogwiedze, *Bógwidze*, kls, kls, Sowina Kościelna 51,8 17,7

Bogwizdowy, srd, rds, Radomskie, m 51,1 19,4

Böhmischgut, *Czechowo*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,1 19,5

Bohnsack, *Sobieszewo*, pmr, gdn, Bohnsack, m 54,3 18,8

Bohomole+ (Bohomoly), pdl, blk, Pietkowo 52,9 22,9

Bohy (Bogi), pdl, drh, Wyrozęby-Podawce 52,4 22,5

Boimie (Boim, Bojemie), maz, liw, Oleksin 52,2 22,0

Boiska, lub, urz, Rybitwy 51,0 21,9

Boiska, snd, rdm, Solec, d 51,2 21,8

Bojan (Bojanie), *Bojano*, pmr, gdn, Kielno, k 54,5 18,4

Bojanice, pzn, ksc, Bojanice 51,9 16,8

Bojanka (Bojanki), *Bujenka*, pdl, drh, Ciechanowiec 52,7 22,6

Bojanowo Chrapuńskie (Bojanowo-Mikły), *Chrapoń*, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,0

Bojanowo-Goździe, *Bojanowo*, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,1

Bojanowo-Kosny+, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,0

Bojanowo-Suwaki, *Suwaki*, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,1

Bojanowo, *Stare Bojanowo*, pzn, ksc, Bojanowo 52,0 16,5

Bojany, maz, kam, Brok, d 52,7 21,8

Bojańczyce, krk, szc, Szczyrzycka Góra 49,8 20,2

Bojarki** (Bojarek), lcz, lcz, Słaboszewo

Bojary (Bojarewo), pdl, blk, Suraż 53,0 23,0

Bojenice, *Bojanice*, kls, gzn, Gnieszno-św. Piotra 52,6 17,5

Bokinie, *Bokiny*, pdl, blk, Waniewo 53,0 22,9

Bokszyce (Boksice), *Boksyce*, snd, snd, Manina 50,9 21,2

Bolań (Bolanie, Boleń), *Bosutów* – część, krk, prs, Więclawice 50,1 20,0

Bolechowice, krk, prs, Bolechowice, d 50,1 19,8

Bolechowice, snd, chc, Chęciny, k 50,8 20,5

Bolechowo (Bolechowo Wielkie), pzn, pzn, Owieńska, d 52,5 16,9

Bolechówko (Bolechowo Małe), pzn, pzn, Owieńska, d 52,5 16,9

Bolelice (Bokelc), *Bolewice*, pzn, pzn, Lwówek 52,4 16,1

Bolemin (Gross Bolemin), *Bolumin*, chl, chl, Boleminek 53,1 18,3

Boleminek (Klein Boleminek), *Boluminek*, chl, chl, Boleminek 53,2 18,3

Bolemowo (Boleniewo, Boleniowo), *Bolmów*, kls, kls, Brudzewo Wielkie 51,9 18,0

Bolemowska Wieś (Bolemowska Wola), *Bolimowska Wieś*, raw, sch, Bolemów, k 52,1 20,2

Bolemów, *Bolimów*, raw, sch, Bolemów, miasto, k 52,1 20,2

Bolesław, krk, prs, Sławków 50,3 19,5

Bolesław, snd, wsl, Bolesław 50,3 20,9

Bolesławiec, srd, wln, Bolesławiec, miasto, k 51,2 18,2

Bolesty, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,1

Bolesty, pdl, mln, Hadynów 52,2 22,7

Boleszczyno, *Boleszczyn*, srd, srd, Boleszczyno, d 52,0 18,7

Boleszyn, chl, mch, Boleszyn, d 53,3 19,7

Boleszyn, snd, snd, Waśniów, d 50,9 21,2

Boleścice = Boleścice (Bolesice), Ołpice* (Opilczyce), krk, kss, Sędziszów 50,6 20,1

Bolewo, *Bolewo*, plc, ndz, Lekowo 53,0 20,4

Bolęcin (Bołędzin), snd, rdm, Borkowice 51,3 20,6

Bolęcin, krk, prs, Płaza 50,1 19,5

Bolęcino, *Bołęcin*, maz, scn albo cch, Królewko 52,7 20,5

Bolików, *Bolków*, srd, wln, Rudlice 51,3 18,6

Bolino, maz, wsg, Czerwieńsko, d 52,4 20,2

Bolkowo (Bulkowo), *Bulkowo*, maz, nmo albo ser, Winnica, d 52,7 21,0

Bolkowo, *Bulkowo*, maz, wsg, Bolkowo, k 52,5 20,1

Bolków (Bolikowo, Bolkowo), *Balków*, lcz, lcz, Piątek, k 52,1 19,4

Bollwerk, *Nowakowo* – część, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,4

Bolmin, snd, chc, Bolmin 50,8 20,4

Bolowice (Bulowice), *Bulowice* – część, krk, sls, Kęty 49,9 19,3

Bolowiec, krk, prs, Pelesnica, osada folwarczna 50,3 20,4

Bolów, krk, prs, Pelesnica 50,3 20,3

Bolszewo (Bulszewo, Nowa Karczma, Ulszewo), pmr, pck, Góra 54,6 18,2

Bolszewski Młyn, *Gościniño* – część, pmr, pck, Góra, osada młyńska 54,6 18,2

Bomgart (Bongart, Namierau), *Namirowo*, mlb, mlb, Pestlin (Postolin) 53,8 19,1

Bonarówka, snd, plz, Ludcza 49,8 21,8

Bönhof (Benhof, Benowo, Bienhof), *Benowo*, mlb, mlb, Sztum, k 53,9 18,9

Bonice, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,2

Boniewo, bkj, bkj, Boniewo 52,5 18,9

Bonikowo, pzn, ksc, Bonikowo, k 52,1 16,6

Bonin, pdl, mln, Janów, d 52,2 23,0

BoninBonino, Bunino, Winiary Sołectwo, *Poznań-Bonin*, pzn, pzn, Święty Wojciech, m 52,4 16,9

Boniowice, *Bonowice*, krk, llw, Szczekociny, d 50,6 19,8

Bonowo, *Bujnowo*, pdl, blk, Brańsk, k 52,8 23,0

Bończa Nagórna (Bończa Wielka), *Bończa*, maz, wrk, Wrociszewo 51,7 21,1

Bońki (Buńki), maz, scn, Płońsko 52,6 20,4

Bońkowa Wieś = Bońkowa Wieś, Piarskie*, Rzyska* (Rzyskowa Wieś), *Palczew* – część, maz, wrk, Wrociszewo 51,7 21,1

Borakowska Wola (Wólka Borakowska), *Warszawa-Wólka Węglowa*, maz, wrs, Wawrzyszewo, k 52,3 20,9

Boraków, *Buraków Mały*, maz, wrs, Kiełpino, k 52,3 20,9

Boraków, *Kowala*, snd, rdm, Kowala Stępcina 51,3 21,1

Boratyniec Lacki (Boratyniec), pdl, mln, Siemiatycze 52,4 23,0

Boratyniec Ruski (Boratyniec), pdl, drh, Siemiatycze 52,4 22,9

Borawe, *Borawice*, maz, osl, Rzekuń, d 53,0 21,6

Borawice = Borawice-Dobki*, Borawice-Środki*, *Borawskie*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,3

Borawice a Wissa (Borawy), *Borawskie-Awissa*, maz, rdz, Radziłowo 53,4 22,4

Borawice-Witynie, *Borawskie*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,4

Borchfeld, *Borkowo*, pmr, gdn, Święty Wojciech 54,3 18,6

Borc (Barsche, Borce, Burcze), pmr, tcz, Goręczyno 54,3 18,3

Borzyn, snd, chc, Kije 50,6 20,5

Boreczek (Wola Boreczek, Wola na Czarnej), snd, plz, Sędziszów, k 50,1 21,7

Borek (Borki), *Borki*, maz, gar, Stoczek, d 51,9 21,9

Borek (Borki), *Borki*, maz, liw, Jadowo albo Pniewnik 52,5 21,6

Borek, bkj, bkj, Orle, d 52,5 18,7

Borek, bkj, bkj, Zgłowiątko, d 52,5 18,8

Borek, *Boreczek*, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,9

Borek, *Borek Mały*, *Borek Wielki*, snd, plz, Sędziszów, k 50,1 21,7

Borek, *Borek Szlachecki*, krk, sls, Krzęcin 50,0 19,8

Borek, *Borek Wielkopolski*, kls, pzd, Borek, miasto 51,9 17,2

Borek, *Borki*, maz, gar, Seroczyno 52,0 21,9

Borek, *Kraków-Borek Fałęcki*, krk, szc, Kazimierz ś. Jakub, d 50,0 19,9

Borek, krk, szc, Rzezawa, k 50,0 20,5

Borek, maz, osw, Czerwino 52,9 21,7

Borek, snd, plz, Jedlicze 49,7 21,7

Borek, snd, wsl, Olesno 50,2 20,9

Borek, srd, ost, Ostrzeszów, miasto, k 51,4 17,9

Borek, *Srebrny Borek*, maz, nur, Andrzejów, d 52,9 22,2

Borek+, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2

Borki Gize*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,3

Borki Kosiorki, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,3

Borki Kosy, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4

Borki Paduchy, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,3

Borki Soldy, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,3

Borki Świercze, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4

Borki Werki, *Borki Wyrki*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4

Borki, *Borki Drużbińskie*, srd, szd, Drużbin 51,8 18,8

Borki, *Borki Lipkowskie*, srd, szd, Bełdrzychów 51,9 18,9

Borki, *Borki Nizińskie*, snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,4

Borki, *Borki Siedleckie*, pdl, drh, Suchożebry 52,2 22,3

Borki, *Genowefa* – część, kls, knn, Krapsko 52,2 18,4

Borki, maz, gar, Żeliszewo 52,1 21,9

Borki, maz, wrk, Jasiona 51,6 20,9

Borki, *Stypulki-Borki*, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,0 22,6

Borkowa Wola (Łapczyzna Wola), *Łapczyzna Wola*, snd, chc, Stanowiska 51,0 19,9

Borkowice, snd, rdm, Borkowice 51,3 20,7

Borkowo (Borkau), pmr, tcz, Nowa Cerkiew, osada folwarczna, d 53,8 18,6

Borkowo Kościelne, plc, sie, Borkowo Kościelne 52,8 19,7

Borkowo Wielkie (Borkowo Rościszewskie), plc, sie, Borkowo Kościelne 52,9 19,7

Borkowo-Boksy = Borkowo-Boksy (Borkowo-Buksy), Borkowo-Brutki*, Borkowo-Liski* (Borkowo-Abramy?), maz, prz, Węgra 53,1 20,8

Borkowo-Fałęty = Borkowo-Fałęty (Borkowo-Falenta, Borkowo Focze?), Borkowo-Mroczi*, Borkowo Wielkie*, *Borkowo-Falenta*, maz, prz, Węgra 53,1 20,8

Borkowo, *Borków Stary*, kls, kls, Borkowo, ks 51,8 18,1

Borkowo, *Borków*, maz, gar, Kołybiel 52,1 21,5

Borkowo, kls, pzd, Szamarzewo 52,2 17,7

Borkowo, maz, kol, Płocko, k 53,4 22,0

Borkowo, pmr, gdn, Żuków 54,3 18,3

Borków, snd, snd, Mydlów 50,7 21,4

Borków, snd, wsl, Daleszyce, osada kuźnicza 50,8 20,8

Borków, snd, wsl, Sędziejowice 50,6 20,6

Borków, *Warszawa-Borków*, maz, wrs, Żyrzno 52,2 21,2

Borostowo, *Borzestowo*, pmr, mrw, Chmielno 54,3 18,0

Boroszewo Małe (Boroszewko), *Boroszewko*, pmr, tcz, Godziszewo, osada folwarczna 54,1 18,6

Boroszewo Wielkie, *Boroszewo*, pmr, tcz, Godziszewo 54,1 18,6

Borowa Wola (Borawa Wola, Wola Zygumuntowa?), snd, rdm, Klwów 51,5 20,6

Borowa, krk, sdc, Palecznica, ks 49,8 20,8

Borowa, snd, plz, Zassów 50,1 21,3

Borowa, snd, snd, Borowa 50,4 21,4

Borowa, srd, ptr, Bogdanów 51,3 19,5

Borowe (Kapino), maz, grc, Przybyszewo, d 51,6 20,8

Borowe Nowe (Borowo Nowe, Postrugały Borowy), *Borowe*, plc, szr, Podkrojewo Kościelne 53,1 20,3

Borowe, *Borowe-Gryki*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,8

Borowice (Borowce), *Borowce*, srd, rds, Dąbrowa 50,8 19,6

Borowice, *Borowice*, plc, plc, Miszewo Murowane 52,5 19,9

Borowice, *Borowiczki-Parcele*, plc, plc, Jemielnica 53,1 20,8

Borowiec, lcz, lcz, Gieczno, osada młyńska 52,0 19,4

Borowiec, srd, ptr, Bęczkowice, osada młyńska 51,2 19,7

Borowiec*, snd, rdm, Skaryszów 51,3 21,3

Borowna (Borowa), *Borówna*, krk, szc, Chronów i Lipnica 49,9 20,5

Borowno, *Borownia*, snd, snd, Ścimiłów 50,9 21,6

Borowno, srd, wln, Borowno 50,9 19,3

Borowo = Borowo Dobkowe* (Borowo Kiepzale), Borowo Jaškowe* Borowo Wielkie* (Borowo Kasztelanowe), *Borów* – część, lcz, lcz, Siedlec 52,1 19,1

Borowo Wielkie, *Borów*, lcz, orl, Oszkowice 52,1 19,6

Borowo-Cibory (Borowe, Borowo, Cibory), *Borowskie Cibory*, pdl, blk, Suraz 53,0 23,0

Borowo-Gziki (Borowskie-Gziki), *Borowskie Gziki*, pdl, blk, Suraz 53,0 23,0

Borowo-Michały = Borowo-Michały (Borowskie-Michały, Michały), Borowo Stare (Borowe Stare, Borowe-Stara Wieś)*, *Borowskie Michały*, pdl, blk, Suraz 53,0 23,0

Borowo-Prokuratowszczyzna (Borowe-Prokuratowszczyzna, Prokuratowszczyzna, *Reńszczyzna*, pdl, blk, Suraz 52,9 23,0

Borowo-Skórki (Borowe-Skórki), *Borowskie Skórki*, pdl, blk, Suraz 53,0 23,0

Borowo-Szczepany (Borowe-Szczepany, Borowo-Szczepanki, Borowo-Szcze-

panowięta, Szczepanowięta-Borowe), *Szczepany*, pdl, blk, Wyszki 52,8 23,0

Borowo-Szepiotki (Borowskie-Szepiotki), pdl, blk, Suraz 53,0 23,0

Borowo-Wypychy (Borowe-Nowa Wieś), pdl, blk, Suraz 53,0 23,0

Borowo-Żaczki, *Borowskie Żaki*, pdl, blk, Suraz 53,0 23,0

Borowo, *Borów*, kls, kls, Opatówek, d 51,8 18,2

Borowo, *Borów*, lcz, lcz, Leźnica Mała 52,0 19,1

Borowo, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,4

Borowo, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,5

Borowo, kls, kcn, Chojna 53,0 17,1

Borowo, kls, knn, Krzymowo 52,2 18,4

Borowo, okolica, pdl, blk

Borowo, plc, sie, Rościszewo 52,9 19,7

Borowo, pzn, ksc, Czemiń 52,1 16,7

Borowski Młyn, *Borowiec*, pmr, mrw, Parchowo, osada młyńska, k 54,1 17,7

Borowskie, *Zborowskie*, srd, szd, Męka 51,7 18,8

Borowy Młyn (Heidemühle), pmr, czl, Borzyszkowo, osada młyńska, k 54,0 17,3

Borowy Młyn, pzn, pzn, Sieraków, osada młyńska 52,7 16,0

Borowy Młyn**, pzn, pzn, osada młyńska, d

Borowy, *Borowiec*, srd, rds, Brzeźnica, osada młyńska, k 51,0 19,2

Borowy, *Dębowiec* – część, kls, gzn, Strzyżewo, osada młyńska, d 52,6 17,7

Borowy+, krk, llw, Olsztyn, osada folwarczna, k 50,8 19,3

Borów, krk, kss, Krzczęce, ds 50,6 20,2

Borów, lub, lub, Ratoszyn 51,1 22,2

Borów, lub, urz, Borów, d 50,8 21,9

Borów, snd, snd, Michocin, osada folwarczna 50,6 21,7

Borówka (Nowa Wólka), *Borówek*, maz, gar, Latowicz, k 52,0 21,7

Borówka* (Borowa Wola), *Grudów* – część, maz, bln, Brwinowo 52,1 20,7

Borówko (Borowa Wola, Borówno), *Borówka*, raw, raw, Głowno 52,0 19,7

Borówko (Borowo Małe), *Borówek*, lcz, orl, Oszkowice 52,1 19,6

Borówko, *Stare Borówko*, pzn, ksc, Czemiń 52,1 16,7

Borówno (Borowno), inw, bdg, Dobrcz, osada folwarczna 53,2 18,1

Borówno, chl, chl, Starogród, d 53,3 18,3

Borówno, chl, chl, Wielka Łąka 53,1 18,8

Borsino (Borstino?, Borszyno), *Borszyn*, lcz, lcz, Solca Wielka 52,0 19,2

Borsk, pmr, tch, Wiele, osada młyńska, k 53,9 17,9

Borsuki, pdl, blk, Bargłowo albo Augustów, d 53,8 22,9

Borsuki, pdl, mln, Mielnik, k 52,3 23,1

Borsukówka, pdl, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 22,9

Borszyce, *Borszyce*, raw, msz, Chojnata Mniska 51,9 20,4

Borszyn, *Borszyn*, pzn, pzn, Żarzyn, d 52,4 15,4

Boruchowo, pzn, pzn, Rogoźno 52,8 16,8

Borucice, lcz, lcz, Słaboszewo 52,1 19,1

Borucino (Boruczewo, Burocino), pmr, mrw, Stężycza Mała 54,3 18,0

Borucino Małe (Borucin, Borucino), *Borucinek-Stara Kolonia Włościańska*, bkj, bkj, Osiecin 52,6 18,8

Borucino Wielkie (Borucino), *Borucin*, bkj, bkj, Osiecin 52,6 18,7

Borucino, kls, kls, Kuczkowo, Sobótka Wielka 51,8 17,8

Borucki Młyn+, pmr, mrw, Stężycza Mała, osada młyńska 54,3 18,0

Borucza, maz, wrs albo kam, Stanisławów, k 52,4 21,5

Boruja, *Borja*, snd, snd, Bałutów 51,0 21,5

Boruja, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 16,0

Borujka, *Kuźnica Zbąska-Borujka*, pzn, ksc, Siedlec, osada młyńska 52,2 16,1

Borukowo, *Borkowo*, maz, zkr, Cieksono 52,6 20,7

Boronice (Boronice), *Boronice*, krk, prs, Kościelec, k 50,2 20,4

Boruszowa (Borusowa), *Borusowa*, snd, wsl, Korczyn Stary, k 50,3 20,8

Boruszyno, *Boruszyn*, pzn, pzn, Boruszyno 52,8 16,6

Boruty-Janowiec (Boruty-Jastrząbki), *Janowiec-Boruty*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Boruty-Kurzątki (Boruty-Kurzątka), *Boruty*, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3

Boruty-Rzwień, *Boruty*, maz, roz, Rożan 52,8 21,4

Boruty**, lub, luk, Zbuczyn

Bory, *Bór Grądzki*, snd, wsl, Bolesław 50,3 21,0

Borychowo (Borychowo), *Borychów*, pdl, drh, Wyrozęby-Podawce 52,4 22,4

Borysław, raw, raw, Janisławice, d 51,8 20,1

Borysów, lub, lub, Gołąb 51,5 22,0

Borszowice (Borzyszowice), *Borszowice*, krk, kss, Jemielnio 50,6 20,5

Borzyszowice, *Borszowice*, krk, kss, Sędziszów 50,6 20,1

Borszowiczyno, *Borszowiczyno*, raw, sch, Kozłowo Biskupie, d 52,2 20,2

Borszowiczyno+ (Borszowiczyno-Styłu), raw, sch, Kozłowo Biskupie 52,2 20,2

Borszowiczyno, *Borszowiczyno*, raw, sch, Kozłowo Biskupie 52,2 20,2

Borszów, *Borszów*, maz, wrs, Więżonno 52,2 21,3

Borze-Marciszewo, maz, nmo, Gzy 52,8 20,9

Borze-Przechy, maz, nmo, Gzy 52,8 20,9

Borze-Strumiany = Borze-Piswaki*, Borze-Stański*, Borze-Strumiany, Borze Wielkie*, maz, nmo, Gzy 52,8 20,9

Borze+, maz, liw, Czerwonka 52,3 21,9

Borzechowo, pmr, tcz, Zblewo, k 53,9 18,4

Borzechów, lub, lub, Ratoszyn 51,1 22,3

Borzewicko, *Borzewicko*, srd, szd, Niemysłów 51,9 18,8

Borzewo Strzeszewskie, *Borzewo Kmiecie*, plc, pln, Gralewo 52,7 20,2

Borzewo-Puchowki (Borzewo Małe), *Borzewo Szlacheckie*, plc, pln, Gralewo 52,7 20,2

Borzewo, *Bożewo*, plc, plc, Borzewo 52,7 19,6

Borzęcice (Borzenice), kls, pzd, Borzęcice 51,9 17,4

Borzęcizki (Borzenicki), kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3

Borzęcin, *Borzęcin Duży*, maz, bln, Borzęcin, d 52,3 20,7

Borzęcin, lub, lub, Krzczonów 51,0 22,7

Borzęcin, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna 54,2 18,6

Borzęta (Bodzanka), krk, szc, Myślimice, k 49,9 20,0

Borzętów, *Konin* – część, kls, knn, Konin, k 52,2 18,2

Borzuchowo (Boruchowo-Daćbog), *Borzuchowo-Daćbogi*, plc, mla, Grudowsko 53,0 20,6

Borzujewo (Borzejewice), *Borzejewo*, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3

Borzychy, pdl, drh, Stara Wieś 52,5 21,9

Borzyniew**, bkj, bkj, Zgłowiątko

Borzykowa (Borzykowa Wielka), srd, rds, Borzykowa 50,9 19,7

Borzykowa Mała, *Borzykówka*, srd, rds, Borzykowa 50,9 19,7

Borzykowa, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,8

Borzykowo, kls, pzd, Pzdryd, k 52,2 17,6

Borzyłowa Wola (Bordziłowo, Borzyłowa Wólka, Boża Wola), *Stara Bordziłówka*, pdl, mln, Biała 52,1 23,0

Borzym, *Borzeń*, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,1

Borzynie = Borzynie, Zaduszniki, *Borzynie* – część, osada folwarczna, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0

Borzymino, *Borzymin*, dbr, rpn, Żałe 53,1 19,3

Borzymowa Wola, *Borzymówka*, raw, sch, Kozłowo Biskupie 52,1 20,2

Borzymowice, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0

Borzymowie (Borzym), *Borzymy*, maz, kam, Jadowo, osada młyńska, k 52,5 21,6

Borzymy (Borzymy, Borzynie-Krakówki), pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,6

Borzymy = Borzynie, Borzynie-Dobrzyca*, maz, was, Grabowo 53,5 22,2

Borzymy, lub, luk, Łuków 52,0 22,4

Borzymy**, maz, lom, Nowogród

Borzynów (Borzymów), *Borzymów*, snd, wsl, Oleśnica 50,4 21,1

Borzysław, pzn, ksc, Ptaszkowo Wielkie 52,2 16,4

Borzysławice (Borsławice, Borysławice), *Borzysławice Kościelne* – część, lcz, lcz, Borzysławice 52,2 18,8

Borzysławice Zamkowe (Borysławice, Borsławice), *Borzysławice Zamkowe*, lcz, lcz, Borzysławice 52,2 18,8

Borzysławice, *Borzysławice*, srd, srd, Błaszki 51,7 18,4

Borzyszewo, *Borzyszewo Stare*, plc, plc, Jemielnica, d 52,6 19,8

Borzyszkowo (Borzyszkowy), *Borzyszkowy*, pmr, czl, Borzyszkowo 54,0 17,4

Borzyszowice (Borzyszewice), *Borzyszowice*, srd, szd, Borzyszowice, d 51,6 19,0

Borzyszów (Borzyszów), *Borzyszów*, srd, ptr, Krzepczów, d 51,5 19,5

Bosewo (Wola Bęszewo), *Bosewo Stare*, maz, kam, Długosiodło, d 52,8 21,6

Bossowice (Boszowice), snd, wsl, Kargów 50,5 20,9

Bostów, snd, snd, Świętomarza 50,9 21,1

Bosutów (Bostów), krk, prs, Więclawice, d 50,1 20,0

Boszczyn, *Boszczynek*, krk, prs, Skarbmierz, ds 50,3 20,4

Boszkowo, pzn, ksc, Świętopietrze, Grobia 52,0 16,3

Boturzyńska Wola (Wola, Wola Boturzyńska), *Wola Batorska*, krk, szc, Niepołomice, k 50,1 20,3

Bowętowo-Liski (Liski), *Łyzki*, lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,1 19,0

Bowętowo-Pusta Wieś, *Pusta Wieś*, lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,1 19,0

Bowętowo-Stanisławowo*, *Bowętów*, lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,1 19,0

Bowętowo-Żaczki, *Żaczki*, lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,1 19,0

Bożniowice (Bodzenowice, Bożniowice), *Bożniowice*, snd, stz, Kocko 51,6 22,4

Boża Wola+, plc, szr, Chamsk? 53,0 20,0

Bożacino, *Bożacin*, kls, pzd, Lutogniew 51,7 17,4

Bożatki, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0

Boże, maz, wrk, Stromiec 51,7 21,1

Bożejewice (Bożejowice, Bożewice), inw, inw, Sławsko 52,7 18,2

Bożejewice Małe, *Bożejewiczki*, kls, kcn, Żnin 52,8 17,6

Bożejewice Wielkie (Bożejewice), *Bożejewice*, kls, kcn, Żnin 52,8 17,6

Bożejewo, maz, wiz, Wizna, k 53,2 22,3

Bożenica, maz, lom, Łomża, osada młyńska, k 53,2 22,0

Bożepole (Bożepól), *Bożepole Królewskie*, pmr, tcz, Skarszewy, k 54,1 18,4

Bożepole (Bożepól), *Bożepole Szlacheckie*, pmr, tcz, Kiszewa Wielka 54,0 18,2

Bożęcino (Bożęcín), *Bożęcín*, kls, gzn, Lubecz, d 52,7 17,6

Bożowola (Boża Wola), *Boża Wola*, raw, sch, Błonie 52,2 20,5

Bożydar, snd, snd, Sandomierz ś. Piotr albo Góry Wysokie, d 50,7 21,8

Bra (Młyn Berski), *Stara Brda Piłska*, pmr, czl, Brzeźno, osada karczmarzka, k 53,9 17,2

Bracholino (Brocholino), *Bracholin*, kls, kcn, Łekno, d 52,8 17,2

Brachowice (Brachowice Wielkie, Brachowice Małe), *Brachowice Stare*, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,4

Braciejowa, snd, plz, Gumńska 50,0 21,4

Braciejowice, snd, rdm, Solec, d 51,2 21,8

Braciejówka, krk, prs, Gołaczów, d 50,3 19,7

Braciszewo, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,5 17,5

Brajciszewo-Mały Brok = Brajcziszewo-Mały Brok (Braciszewo, Brajczewo), Sierzputy, *Brajczewo-Sierzputy*, maz, zmb, Rosochate Kościelne 52,9 22,3

Braksztyn, *Dobino*, pzn, wlc, m 53,2 16,5

Bralczyn (Braliczyń), *Michałów-Brejczyn*, snd, wsl, Młodzawy Małe 50,5 20,5

Bralewnica (Bralownica), pmr, tch, Mądomierz Wielki, osada folwarczna, k 53,5 17,7

Bramka, pmr, swc, Przysiersk, osada folwarczna 53,4 18,3

Bramki Małe (Bramki-Mała Wieś), *Bramki Ludne* – część, raw, sch, Błonie 52,2 20,5

Bramki Straszowe = Bramki Sędzicowe*, Bramki Straszowe, *Bramki Ludne* – część, raw, sch, Błonie 52,2 20,5

Branew, lub, lub, Goraj 50,7 22,6

Branica, *Branica Pierwsza*, pmr, swc, Siekotowo 53,4 18,2

Branica, *Branica Suchowolska*, lub, lub, Czemierniki – miasto 51,7 22,7

Branica, lub, luk, Kozirynek 51,7 22,7

Branica, snd, rdm, Jasiona 51,6 20,9

Branica, srd, szd, Strońsko 51,5 18,9

Branice (Branice Mniejsze, Branice Więtsze), *Kraków-Branice*, krk, prs, Rusiec 50,1 20,1

Branina, *Branina*, snd, wsl, Busko, d 50,5 20,8

Branka, *Bramka*, snd, stz, Okrzeja 51,7 22,0

Brankowo (Bramkowo), *Branków*, maz, wrk, Wrociszewo 51,7 21,0

Brankówka (Branikówka), *Zagórze* – część, krk, sls, Mucharz 49,8 19,6

Branno, inw, inw, Branno 52,9 18,5

Branno, kls, knn, Sławsko Wielkie 52,2 18,1

Branwica (Branew), *Branewka*, lub, lub, Goraj 50,7 22,5

Branwica, *Brandwica*, lub, urz, Charzowice 50,6 22,1

Branwiczka, lub, urz, Charzowice 50,6 22,1

Brańczyce (Brończyce), *Brończyce*, krk, prs, Niedźwiedź, d 50,2 20,1

Brańczyce, *Brończyce*, krk, prs, Rachwałowice, d 50,2 20,6

Brańczyno (Brączyno), *Brończyn*, kls, kls, Błaszki 51,6 18,3

Brańsk (Brańsko), *Brańszczyk*, maz, kam, Brańsk, d 52,6 21,6

Brańsk (Brańsko), pdl, blk, Brańsk, miasto, k 52,7 22,8

Bratian Zamek (Pratian), *Bratian* – część, chl, mch, Kurzętnik, zamek, k 53,5 19,6

Bratian, chl, mch, Kurzętnik, osada folwarczna, k 53,5 19,6

Bratkowice, *Łowicz* – część, raw, sch, Łowicz Święty Duch, d 52,1 19,9

Bratkowice, snd, plz, Mrowia, k 50,1 21,9

Bratków Mały (Bratków Górny), *Bratków Górny*, srd, szd, Beldrzychów 51,8 18,9

Bratków Wielki, *Bratków Dolny*, srd, szd, Beldrzychów 51,8 18,9

Bratków, snd, snd, Strzeżowice 50,8 21,3

Bratkówka, snd, plz, Odrzykoń 49,8 21,7

Bratnicka Wola, *Bratnik*, lub, lub, Dys 51,4 22,5

Bratoszewice, lcz, brz, Bratoszewice, miasto 51,9 19,7

Bratoszewo, *Bratuszewo*, chl, mch, Brzozę, d 53,4 19,6

Bratucice, krk, szc, Cerkiew, k 50,1 20,5

Bratuszyno, *Bratuszyn*, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5

Brączewo (Brzączewo), pzn, pzn, Stobnica 52,7 16,6

Brąknowo (Bracknau, Broknowo), *Brąchnowo*, chl, chl, Biskupice, sm 53,1 18,5

Brąknówko, *Brąchnówko*, chl, chl, Grzywna Biskupia, m 53,1 18,6

Brąszowice, srd, srd, Wojków, k 51,5 18,4

Brdowo (Brdów), *Brdów*, kls, knn, Brdowo, miasto, k 52,4 18,7

Brelki, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9

Brenno, pzn, ksc, Brenno 51,9 16,2

Breń, *Breń Osuchowski*, snd, plz, Czermin 50,3 21,3

Breń, snd, wsl, Olesno 50,2 20,9

Bretfeld (Breiweld), *Sierpowo*, pmr, czl, Bretfeld 53,6 17,0

Bretfeldzki Młyn, pmr, czl, Bretfeld, osada młyńska 53,6 16,9

Brętowo, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada młyńska, d 54,4 18,6

Briesekakus (Eichfier, Eichvir, Eiversfelda, Neudorf), *Brzezie*, pmr, czl, Biały Bór, k 53,8 16,9

Brnik, snd, plz, Dąbrowa Wielka 50,1 21,0

Brochocino (Brochocino Garwaskie), *Brochocin*, plc, plc, Trzepowo 52,6 19,8

Brochocino Szlacheckie, *Brochocinek*, plc, plc, Trzepowo 52,6 19,8

Brochowo Wielkie (Brochów), *Brochów*, raw, sch, Brochowo Wielkie 52,3 20,3

Brochówek (Brochówko), *Malanowo*, raw, sch, Brochowo Wielkie 52,3 20,3

Broc (Brottsch), *Broczyno*, pzn, wlc 53,5 16,3

Brod, *Brody*, snd, opc, Końskie 51,2 20,4

Brodacze, pdl, drh, Kożuchowo 52,4 22,3

Brodek (Bród, Karczmiska?), snd, rdm, Goryń 51,5 21,2

Brodki, maz, gar, Wodny 52,1 21,9

Brodła, krk, prs, Poręba 50,0 19,6

Brodna, kls, nkl, Śmiełowo, k 53,2 16,9

Brodne, raw, gbn, Kiernoza 52,3 19,9

Brodnia (Brudnia), *Brudnia*, inw, inw, Brodnia, d 52,8 18,5

Brodnia Wielka = Brodnia Wielka, Brodnia Mała*, *Brodnia*, srd, szd, Buczek 51,5 19,2

Brodnia, srd, srd, Brodnia, k 51,8 18,7

Brodnica (Strasburg), chl, mch, Brodnica, miasto, k 53,3 19,4

Brodnica, *Brodnica Górna*, pmr, mrw, Chmielno, osada folwarczna 54,3 18,1

Brodnica, *Karczmy*, srd, ptr, Łobodzice 51,5 19,3

Brodnica, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8

Brodowa Łąka, *Brodowe Łąki*, maz, prz, Chorzele?, osada kuźnicza, k 53,3 21,2

Brodowo (Brodowo a Wissa), maz, rdz, Radziłowo 53,4 22,4

Brodowo-Kucze, *Brodowo-Kuce*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,7 20,8

Brodowo-Wity, maz, nmo albo ser, Winnica 52,7 20,9

Brodowo-Wypychy* (Brodowo Wielkie, Włodzimierowo?), *Brodowo-Bqbały*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,7 20,9

Brodowo-Żyłki, maz, nmo albo ser, Winnica 52,7 20,9

Brodowo, kls, pzd, Nietrzebanowo 52,2 17,3

Brody (Brodén), *Brody Pomorskie*, pmr, tcz, Gniew, osada folwarczna, k 53,9 18,8

Brody (Brody Stare, Brody Wielkie), pzn, pzn, Brody 52,4 16,2

Brody = Brody Małe*, Brody Wielkie*, maz, scn, Płońsko 52,6 20,4

Brody Małe, maz, wsg, Orszymowo 52,4 20,1

Brody Wielkie, *Brody Duże*, maz, wsg, Orszymowo, d 52,4 20,1

Brody, krk, szcz, Zebrzydowice 49,9 19,7
 Brody, maz, nmo albo ser, Pomnichowo, d 52,5 20,7
 Brody, snd, wsl, Oleśnica 50,5 21,1
 Brodzięcino, *Brodzięcín*, maz, cch, Kra-szowo Kościelne 52,8 20,6
 Brodziszewo, pzn, pzn, Otorowo 52,6 16,5
 Brogowa, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,6
 Brojce, *Brójce*, srd, ptr, Czarnocin, d 51,7 19,6
 Brok, maz, nur, Brok, miasto, d 52,7 21,9
 Brok, pdl, blk, Wysokie, k 52,9 22,6
 Brolino Średnie, *Bruliny Średnie*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,7
 Brolino Wielkie, *Bruliny Wielkie*, maz, nmo, Klukowo 52,6 20,7
 Brolino-Koski, *Brulino-Koski*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
 Brolino-Pogorzelski*, *Brulino-Piwki*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
 Brolino-Stolniki+ (Brolino-Falkowice, Brolino Małe), maz, nmo, Klukowo 52,7 20,7
 Brolino-Storozumy, *Brulino-Starozumy*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
 Brolino, *Brulín*, maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0
 Brolino*, *Brulino-Oprawczyki*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
 Bromierz Mały, *Bromierz*, plc, bls, Rogotworsk 52,7 20,0
 Bromierz Wielki, *Bromierz*, plc, bls, Rogotworsk 52,7 20,0
 Bronice, lub, lub, Wąwolnica 51,3 22,2
 Broniewice, kls, gzn, Trląg 52,7 18,0
 Broniewiczzi**, kls, gzn, Trląg
 Broniewko (Broniewko Małe, Broniewo Małe), *Broniewek*, bkj, rdj, Broniewo 52,6 18,5
 Broniewo (Broniewo Wielkie), bkj, rdj, Broniewo 52,7 18,5
 Broniewo, inw, inw, Liskowo, k 52,9 18,2
 Broniewo, kls, nkl, Dębowo 53,2 17,4
 Broniki, kls, knn, Kuchary 52,1 18,1
 Bronikowice, *Bronkowice*, snd, snd, Tar-żek, d 51,0 21,0
 Bronikowo, pzn, wch, Bronikowo 52,0 16,4
 Broniowice, *Broniewice*, snd, snd, Paw-łów 50,9 21,2
 Broniów, snd, rdm, Wysoka i Chlewi-ska 51,3 20,8
 Bronisław, bkj, rdj, Bronisław, d 52,7 18,5
 Bronisław, inw, inw, Rzodkwino, d 52,6 18,1
 Bronisze, maz, bln, Żbików 52,2 20,8
 Broniszewice (Broniszowice), kls, kls, Broniszewice 52,0 17,8
 Broniszewo (Broniszowo), *Broniszew*, maz, grc, Goszczyn, d 51,7 20,9
 Broniszewo (Broniszowo), pdl, blk, Ty-kocin, ks 53,2 22,8
 Broniszewo, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
 Broniszewo, inw, inw, Służewo 52,9 18,6
 Broniszowice, snd, snd, Manina 50,9 21,3
 Broniszów, snd, plz, Łączki 50,0 21,6
 Broniszów, snd, wsl, Kazimierza Ma-ła 50,3 20,5
 Bronka, pdl, blk, Brańsk, d 52,8 22,9
 Bronno = Bronno, Wyciołkowo*, lcz, lcz, Leźnica Mała 52,1 19,1
 Bronocice, krk, prs, Skarbimierz 50,3 20,4
 Bronowice (Broniowice), snd, rdm, Ja-roszyn 51,4 21,9
 Bronowice (Bronowice Polskie), *Kraków-Bronowice Wielkie*, krk, prs, Kraków ś. Szczepan, d 50,1 19,9
 Bronowice (Bronowice za Rogowem), raw, raw, Brzeziny 51,8 19,8
 Bronowice, *Kraków-Bronowice Małe*, krk, prs, Kraków N. Maria Panna, d 50,1 19,9
 Bronowice, lub, lub, Lublin, m 51,2 22,6
 Bronowo Wielkie, *Bronowo*, srd, szd, Uniejów 52,0 18,9
 Bronowo, *Bronów*, kls, kls, Sowina Ko-ścielna 51,8 17,7
 Bronów (Broniów), snd, opc, Żarnów, d 51,2 20,2
 Bronówko (Bronów-Golon, Bronowo Małe), *Bronówek*, srd, szd, Uniejów 52,0 18,9
 Brońsko, pzn, ksc, Czacz 52,1 16,5
 Brosowken, *Brzozówka*, mlb, mlb, Al-tenmarkt 53,9 19,2
 Broszęcin (Broszczyn, Brożęcín), srd, rds, Rząsna 51,3 19,1
 Broszkowo, *Broszków*, maz, liw, Niwi-ska 52,2 22,1
 Brotsack (Brodzak), *Chlebówka*, mlb, mlb, Nytych, k 54,1 19,1
 Browina (Browiny, Mrowina), chl, chl, Grzywna Biskupia 53,2 18,6
 Bród (Bródek), snd, rdm, Jankowice 51,5 21,1
 Bród, *Brody*, pmr, tez, Dzierżąno, osa-da folwarczna, d 53,9 18,8
 Bród, *Brody*, snd, chc, Lisów 50,7 20,7
 Bród, *Brody*, srd, szd, Sędziejowice 51,5 19,0
 Bródki (Brody Małe, Brody Nowe), *Bro-dy*, pzn, pzn, Brody 52,4 16,3
 Bródno, *Warszawa-Stare Bródno*, maz, wrs, Kamion, k 52,3 21,1
 Brójce (Brodeza, Brodźca, Brojca), pzn, ksc, Brójce, miasto, k 52,3 15,6
 Bruch, *Bruk*, mlb, mlb, Posilge 54,0 19,3
 Bruchmelski Młyn, *Lężek*, pmr, czl, Wierzchowo, osada młyńska, k 53,6 17,4
 Bruczkowo, *Bruczków*, kls, pzd, Cere-kwica 51,9 17,2
 Brudaki, lcz, brz, Wolborz 51,5 19,8
 Brudki, *Brudki Stare*, maz, osw, Wąso-wo 52,8 21,7
 Brudnice = Brudnice Małe*, Brudnice Wielkie*, plc, sie, Kurowo 52,8 19,7
 Brudnice, plc, szr, Lubowidz 53,1 19,9
 Brudniów (Brudnów), *Brudnów*, snd, rdm, Wrzos 51,4 20,8
 Brudno, lub, lub, Parczów 51,6 22,9
 Brudnowo (Bronowo), inw, inw, Ostro-wąs 52,8 18,8
 Brudnowo, *Brudnów*, lcz, lcz, Domanie-wo 51,9 19,1
 Brudnówko (Bronówko), *Brudnówek*, srd, szd, Wartkowice 52,0 19,0
 Brudzawy (Brudzewki, Brudzewki Ma-łe), *Brudzawki*, chl, mch, Brudzawy 53,3 19,1
 Brudzawy (Brudzewy), chl, mch, Bru-dzawy, k 53,3 19,2
 Brudzew, kls, knn, Brudzew, miasto 52,1 18,6
 Brudzewko, kls, gzn, Sławno 52,6 17,2
 Brudzewo (Brodzewo), pzn, ksc, Bru-dzewo 52,2 15,7
 Brudzewo (Brodzewo), pmr, pck, Puck, k 54,7 18,4
 Brudzewo Małe (Brudzewo), *Brudzewek*, kls, kls, Brudzewo Wielkie 51,9 17,9
 Brudzewo Wielkie (Brudzewo), *Brudzew*, kls, kls, Brudzewo Wielkie 51,9 17,9
 Brudzewo, kls, pzd, Brudzewo 52,4 17,7
 Brudzewska Wieś, *Brudzew Kolonia*, kls, knn, Brudzew, m 52,1 18,6
 Brudzice (Brodzice), srd, rds, Lgota 51,2 19,3
 Brudzino, *Brudzyno*, plc, pln, Góra Ko-ścielna 52,7 20,1
 Brudzowice (Brudzewice), *Brudzewice*, snd, opc, Brudzowice, k 51,5 20,4
 Brudzowice, swr, Targoszyce, d 50,5 19,2
 Brudźów, *Brudzew*, srd, srd, Wąglców 51,6 18,5
 Brudźów, snd, chc, Lisów 50,7 20,7
 Brudzyn (Brodzyn, Brudzyno), *Brudzeń Duży*, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5
 Brudzyno (Brodzyno), *Brudzyń*, kls, kcn, Janowiec 52,8 17,4
 Brudzyń = Brudzyń (Brodzyno Małe), Brudzinek* (Brudzinko, Brudzyń Ma-ły), kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
 Brumswald (Braunswalde, Niemiecki Brunswald), *Gościszewo*, mlb, mlb, Brumswald, k 54,0 19,0
 Brunaki-Olki (Brudnaki), *Bronaki-Olki*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3
 Brunaki-Piotrasze (Piotraszewo), *Bronaki-Pietrasze*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3
 Brunary Niżne (Bronary, Bronara Niż-na), *Brunary* – część, krk, sdc, [praw-nieznana], d 49,5 21,0

Brunary Wyżne (Bronary, Bronara Wyżna), *Brunary* – część, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,5 21,0

Brunau, *Broniewo*, pmr, gdn, Fürstenwerder, m 54,3 19,0

Brunkowo (Brunkaw, Brunków), *Bronikowo*, pzn, wlc 53,3 16,1

Brunowo (Bronowo), *Bronowo*, maz, wiz, Wizna, k 53,2 22,3

Brunowo Kmiece, *Bronowo Kmiece*, plc, plc, Proboszczowice 52,6 19,7

Brunowo Nagórne, *Bronowo Nowe*, plc, plc, Proboszczowice 52,6 19,7

Brunowo-Gąsiory (Bronowo-Gąsiory), *Bronowo-Zalesie* – część, plc, plc, Trzepowo albo Czachcino 52,6 19,7

Brunowo-Sady (Bronowo-Sady), *Bronowo-Sady*, plc, plc, Trzepowo 52,6 19,7

Brunowo-Salonki, *Bronowo-Zalesie* – część, plc, plc, Trzepowo 52,6 19,7

Brunowo-Zalesie, *Bronowo-Zalesie* – część, plc, plc, Proboszczowice 52,6 19,7

Brus, *Kępa* – część, krk, prs, Niedźwiedz 50,2 20,1

Brus, krk, kss, Mokrsko 50,7 20,4

Brus, *Łódź-Brus*, lcz, brz, Łódzia, d 51,8 19,4

Brusów, snd, stz, Ryki, osada folwarczna, k 51,6 22,0

Brusy (Brus), pmr, tch, Brusy, k 53,9 17,7

Bruszczewo (Broszczewo), pzn, ksc, Śmi-giel 52,0 16,5

Bruszewo (Brusewo, Brusowo), pdl, blk, Sokoły 53,0 22,6

Bruśnik, krk, sdc, Bruśnik 49,7 20,9

Bruzica (Brzozica, Brzurzyca), *Brużyczka-Księstwo*, lcz, lcz, Zgierz, d 51,8 19,3

Bruzica Mała = Bruzica Mała (Brozica Mała, Brzozica Mała, Brzurzyca Mała), Czerniec*, *Brużyczka Mała*, lcz, lcz, Zgierz, ds 51,8 19,3

Bruzica Wielka (Brozica, Brzurzyca), *Brużyca Wielka*, lcz, lcz, Zgierz 51,8 19,3

Brwilino (Brwilno), *Brwilno*, plc, plc, Brwilino 52,6 19,6

Brwilino, *Brwilino Dolne*, raw, gos, Radziwie, d 52,6 19,6

Brwinowo, *Brwinów*, maz, bln, Brwinowo 52,1 20,7

Bryczyna Dolna (Bryczyna, Dolna Bryczyna), *Bryczyna* – część, krk, scz, Gaj 50,0 19,9

Bryczynka Górna (Bryczyna Górna, Bryczynka), *Bryczyna* – część, krk, scz, Gaj 50,0 19,9

Bryki, pdl, drh, Ostrożany albo Drohiczyn 52,5 22,7

Bryki, pdl, drh, Wysokie 52,9 22,5

Brylewo, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,8

Bryły (Breły), krk, bck, Jasło, d 49,8 21,4

Brynica (Brynca), *Brenica*, lcz, brz, Lubocheń Wielki, k 51,6 20,1

Brynica (Brzynica), snd, chc, Chełmce 50,9 20,5

Brynica Mniejsza (Brynica Niższa, Bryniczka), *Brynica Sucha*, krk, kss, Cierno, d 50,6 20,2

Brynica Więsza (Brynica), *Brynica Mokra*, krk, kss, Cierno, d 50,7 20,2

Bryski, lcz, lcz, Góra, d 52,1 19,4

Bryszki (Bryski), srd, ptr, Mierzyn 51,3 19,7

Bryszów (Bryczów), *Brzyszków*, krk, llw, Klasztor Mstowski, d 50,8 19,3

Brzana (Brzanna), *Brzana Górna*, krk, bck, Bobowa 49,7 20,9

Brzana, *Brzyna*, krk, sdc, Jazowsko? 49,5 20,5

Brzącowice = Brzącowice (Branczowice, Wrzącowice), Słona*, *Brzączowice*, krk, scz, Droginia 49,9 20,0

Brzechowo, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9

Brzechów, snd, chc, Daleszyce, d 50,8 20,8

Brzeg, *Brzeg Grotowski, Brzeg Lubocki*, lcz, brz, Rzeszyca 51,6 20,4

Brzeg, srd, srd, Glinno, k 51,8 18,7

Brzegi (Pleszowski Brzeg), krk, scz, Grabie 50,0 20,1

Brzegi, maz, gar, Miastkowo Wielkie 51,9 21,8

Brzegi, snd, chc, Brzegi, k 50,7 20,4

Brzekiniec, pzn, pzn, Potulice, k 52,9 17,0

Brzelewo, *Brylewo*, bkj, rdj, Bytom, osada folwarczna 52,6 18,6

Brzemiona, pmr, swc, Drzycim, osada folwarczna 53,6 18,3

Brzeski (Brzeżek), snd, rdm, Klwów 51,6 20,6

Brzeski-Kołaki, maz, prz, Chorzele albo Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9

Brzesko Nowe (Nowe Brzesko), krk, prs, Brzesko Nowe, miasto, d 50,1 20,4

Brzesko Stare, *Hebdów* – część, krk, prs, Brzesko Stare, kd 50,1 20,4

Brzeskorzystew (Brzeskorzystew Wielga), *Brzyskorzystew*, kls, kcn, Brzeskorzystew 52,9 17,6

Brzeskorzystew Mniejsza (Brzeskorzystew Mała, Brzeskorzystewka), *Brzyskorzystewko*, kls, kcn, Brzeskorzystew 52,9 17,6

Brzesków, *Brzostków*, snd, wsl, Ostrowce, kd 50,3 20,9

Brzeszcze, *Brzeszcze* – część, krk, sls, Oświęcim, ks 50,0 19,1

Brzeszczki (Brzeski, Brzoski), *Brzeszczki Duże*, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4

Brzeszczki (Brzeski), *Brzyszczki*, krk, bck, Jasło, k 49,8 21,5

Brzeszczki Małe (Brzoski), dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4

Brzeście, *Brzeźce*, maz, wrk, Stromiec 51,7 21,0

Brzeście, maz, czr, Cieciszewo 52,0 21,2

Brzeście, snd, rdm, Janowiec 51,3 21,8

Brześcianka (Brzościanka), pdl, blk, Łubino 52,8 23,0

Brześciany** (Wrzeszczany?), snd, rdm, Kowala Stępcocina

Brzeście (Brzeście), *Brzeźce*, snd, stz, Stężyca 51,6 21,7

Brzeście (Brzeźne), krk, kss, Mironice 50,5 20,1

Brzeście, *Brzeście Szlacheckie*, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,2

Brzeście, *Brześć Kujawski*, bkj, bkj, Brzeście, miasto, k 52,6 18,9

Brzeście, *Brześć*, bkj, rdj, Rzeszyca 52,6 18,4

Brzeście, *Brzyscie*, krk, bck, Jasło, k 49,7 21,4

Brzeście, *Brzyscie*, snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,4

Brzeście, snd, chc, Kurzelów 50,9 19,9

Brzeście, snd, wsl, Pińczów 50,5 20,5

Brzeżce, lub, lub, Biskupice 51,1 22,9

Brzezie (Brzeżce), raw, gbn, Jamno, k 52,3 19,9

Brzezie, bkj, bkj, Wieniec 52,7 18,9

Brzezie, bkj, prd, Mąkolino 52,4 18,6

Brzezie, *Brzezie* – część, krk, scz, Brzezie 50,0 20,2

Brzezie, *Brzeziny*, snd, plz, Przeclaw 50,1 21,4

Brzezie, *Brzeźno*, kls, pzd, Siedlec 52,4 17,3

Brzezie, kls, kls, Brzezie 51,9 17,8

Brzezie, kls, pzd, Winna Góra, d 52,2 17,4

Brzezie, krk, prs, Bolechowice, ds 50,1 19,8

Brzezie, pzn, ksc, Gostyń, m 51,9 16,9

Brzezie, snd, snd, Pkanów 50,8 21,5

Brzezie, snd, snd, Świętomarza, d 50,9 21,0

Brzezie*, *Jawor Solecki-Wyględów*, snd, rdm, Krępa 51,2 21,5

Brzezienko (Brisse, Hogenbryse), *Brzezinko*, chl, chl, Gronowo, d 53,1 18,8

Brzezienko Małe (Brzezinko, Brzeźno Małe), *Brzezienko*, maz, osw, Wąsowo 52,9 21,6

Brzezinka (Brzezinki), krk, sls, Oświęcim, k 50,0 19,2

Brzezinka, krk, prs, Rudawa, d 50,1 19,7

Brzezinka, krk, scz, Pobiodr, k 50,0 19,6

Brzezinki, *Brzezinki Stare*, snd, rdm, Teczów, k 51,3 21,5

Brzezinki, snd, opc, Gielniów 51,4 20,5

Brzezino (Brzeźno, Mrzeżno), *Mrzezino*, pmr, pck, Puck, k 54,7 18,4

Brzeziny (Pszczółczyn, Pszczółczynno), pdl, blk, Tykocin, ks 53,2 22,5

Brzeziny-Chrościanka (Chrościany), *Brzeziny-Niedźwiadki*, pdl, blk, Dziadkowicze 52,6 22,9

Brzeziny-Janowięta = Brzeziny-Janowięta (Brzeziny, Brzeziny Janowiata), Brzeziny-Wytrykusy*, pdl, blk, Dziadkowicze 52,6 22,9

Brzeziny, lcz, brz, Brzeziny, miasto 51,8 19,8

Brzeziny, lub, lub, Lewartów 51,5 22,6

Brzeziny, okolica, pdl, blk

Brzeziny, pmr, swc, Osie, k 53,6 18,4

Brzeziny, *Roztoka Brzeziny* – część, krk, sdc, Tropie 49,8 20,7

Brzeziny, snd, chc, Brzeziny, d 50,8 20,6

Brzeziny, snd, plz, Brzeziny 49,9 21,6

Brzeziny, snd, stz, Ryki, k 51,6 21,8

Brzeziny, snd, wsl, Szydłów, k 50,6 21,0

Brzeziński Młyn+, pmr, pck, Puck, osada młyńska, k 54,6 18,4

Brzeźna, *Brzyzna Górna*, snd, plz, Witkowie albo Ropczyce, osada folwarczna, k 50,0 21,6

Brzeźna, krk, sdc, Podegrodzie 49,6 20,6

Brzeźna, *Brzeźno Stare*, kls, kcn, Łekno 52,9 17,2

Brzeźna, *Nowe Brzeźno*, kls, kcn, Potulice 52,8 17,0

Brzeźnica (Łódzia), pzn, wlc, k 53,4 16,6

Brzeźnica Nowa, *Brzeźnica Książęca*, lub, lub, Ostrów, k 51,5 22,7

Brzeźnica Stara, *Brzeźnica Bychawska*, lub, lub, Lewartów 51,5 22,7

Brzeźnica, *Biele-Brzeźnica*, maz, scn, Wierzbowiec, k 52,7 20,5

Brzeźnica, *Brzeźnica*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1

Brzeźnica, krk, szc, Brzeźnica, d 50,0 20,5

Brzeźnica, krk, sls, Poręba Markowa 50,0 19,6

Brzeźnica, *Nowa Brzeźnica*, srd, rds, Brzeźnica, miasto, k 51,1 19,2

Brzeźnica, pdl, blk, Brańsk 52,7 22,8

Brzeźnica, *Płock* – część, plc, plc, Płocko, d 52,5 19,7

Brzeźnica, snd, opc, Goworców 51,3 20,5

Brzeźnica, snd, plz, Brzeźnica 50,1 21,5

Brzeźnica, snd, rdm, Brzeźnica, d 51,6 21,6

Brzeźnica, snd, wsl, Bolesław 50,3 20,9

Brzeźnik (Brzeźniki), maz, liw, Dobre Stare 52,3 21,8

Brzeźno (Brzezina, Brzeźna), pzn, pzn, Wierzbno 52,5 15,7

Brzeźno (Brzezino), dbr, lpn, Kikoń 52,8 19,1

Brzeźno (Brzeźna), pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,6

Brzeźno (Brzeźna), pzn, pzn, Gać 52,6 17,1

Brzeźno (Brzeźna), pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,6

Brzeźno (Nieder Brissen), chl, chl, Gronowo, m 53,1 18,8

Brzeźno Wielkie (Brzezienko Wielkie), *Brzeźno*, maz, osw, Goworowo 52,9 21,6

Brzeźno, *Brzeźnio*, srd, srd, Brzeźno 51,5 18,6

Brzeźno, *Brzeźno Szlacheckie*, pmr, czl, Brzeźno 54,0 17,2

Brzeźno, *Brzeźno Wielkie*, pmr, tcz, Sobkowy, d 54,0 18,6

Brzeźno, inw, inw, Ostrowąs, d 52,8 18,7

Brzeźno, kls, knn, Konin 52,2 18,3

Brzeźno, maz, was, Niedźwiadna 53,5 22,2

Brzeźno, pmr, czl, Brzeźno, k 53,7 17,5

Brzeźno, pmr, gdn, Oliwa, d 54,4 18,6

Brzeźno, pmr, swc, Serocko 53,3 18,1

Brzeźno, snd, chc, Brzegi, k 50,7 20,4

Brzeżanka, snd, plz, Strzeżów 49,8 21,8

Brzeżek (Brzesko, Brzesko Nowe), *Brzesko*, krk, szc, Brzeżek, miasto 50,0 20,6

Brzoski (Bröske, Brzeski, Brzeskie), *Brzózki*, mlb, mlb, Nytych, k 54,2 19,0

Brzoskwinia (Wrzoskinia), krk, prs, Morawica 50,1 19,7

Brzost, *Brzostek*, kls, pzd, Niezamyśl, d 52,2 17,2

Brzostek (Przyłęcka Wola?), krk, llw, Przyłek 50,7 19,8

Brzostek, *Chycza-Brzóstki*, krk, llw, Rakoszyn, osada folwarczna 50,7 20,1

Brzostek, snd, plz, Brzostek, miasto, d 49,9 21,4

Brzostkowo, *Brzostków*, kls, pzd, Brzostkowo 52,1 17,5

Brzostowa Wola, *Brzostówka*, lub, lub, Ostrów, k 51,4 22,8

Brzostowa, *Brzostówka*, srd, ptr, Biało-brzegi 51,5 20,0

Brzostowa, *Brzostowa*, snd, snd, Ściemielów 50,9 21,5

Brzostowiec, *Brzostowiec*, snd, opc, Drzewica 51,4 20,5

Brzostowiec, lub, luk, Kozirynek 51,8 22,6

Brzostowiec, raw, bla, Michałowice 51,7 20,7

Brzostownia (Brzostownica), *Brzostownia*, pzn, ksc, Książ 52,0 17,2

Brzostowo = Brzostowo, Miedzino*, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,5

Brzostowo-Nadbory (Nadborowo), *Nadbory*, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,4

Brzostowo-Siestrzanki, *Siestrzanki*, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,4

Brzostowo, *Brzostów*, kls, pzd, Góra 52,0 17,4

Brzostowo, kls, nkl, Miasteczko 53,1 17,0

Brzostów, *Brzusiów*, snd, opc, Inowłódz, d 51,5 20,2

Brzostówek, *Brzostówek*, snd, opc, Kunice Wielkie 51,4 20,2

Brzoza (Brzoze), *Brzuze*, dbr, rpn, Żałe 53,1 19,3

Brzoza, *Brzoza*, snd, rdm, Brzoza, k 51,6 21,3

Brzoza, *Brzoza Stara*, maz, gar, Jastrząbie, k 51,9 21,8

Brzoza, *Brzoza*, maz, kam, Kamieniec, k 52,6 21,7

Brzoza, *Brzoza*, snd, opc, Libiszów 51,5 20,4

Brzoza, inw, bdg, Bydgoszcz, k 53,0 18,0

Brzoza, pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,5

Brzoza, srd, ptr, Srockie 51,5 19,6

Brzoza, srd, wln, Biała 51,2 18,4

Brzoze (Broza), *Brzozie Lubawskie*, chl, mch, Brzoze, d 53,3 19,6

Brzoze (Brzezie), *Brzoza*, inw, inw, Słońsko, d 53,0 18,7

Brzoze Pańskie, *Brzuze Duże*, maz, roz, Rożan 52,8 21,5

Brzoze Polskie, *Brzozie*, chl, mch, Brzoze Polskie, d 53,3 19,6

Brzoze Ziemiańskie, *Brzuze Małe*, maz, roz, Rożan 52,8 21,5

Brzozogaj, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,4

Brzozowa (Brzozówka, Wierzchowisko), *Brzozówka, Wierzchowisko*, krk, prs, Śreniawa 50,4 19,8

Brzozowa (Wólka Brzozowa), snd, snd, Tarłów 51,0 21,7

Brzozowa Gać, lub, lub, Kurów 51,4 22,2

Brzozowa Wola, *Brzeziny*, lub, lub, Puhaczów, d 51,3 23,0

Brzozowa Wólka, maz, rdz, Białaszewo, k 53,5 22,5

Brzozowa, *Brzezowa*, krk, bck, Skalnik, k 49,6 21,5

Brzozowa, *Brzezowa*, krk, szc, Łapanów 49,9 20,3

Brzozowa, krk, sdc, Brzozowa, ds 49,8 20,9

Brzozowa, pdl, blk, Kalinówka, k 53,5 23,0

Brzozowa, *Stawkowice* – część, krk, szc, Łęczany 49,9 20,2

Brzozowa, snd, snd, Połaniec, k 50,4 21,3

Brzozowica (Brzozowice, Mała Brzozowica), maz, kam, Dobre Stare 52,3 21,7

Brzozowica, *Brzozówka*, maz, gar, Jakubowo 52,2 21,7

Brzozowica, *Brzozówka*, maz, wrk, Grabowo, k 51,7 21,2

Brzozowica, lub, luk, Trzebieszów, k 52,0 22,6

Brzozowiec (Brzozówka, Brzozówko), raw, gbn, Brzozów 52,3 20,0

Brzozowiec, *Brzesko-Brzozowiec*, krk, szc, Brzeżek 50,0 20,6

Brzozowo (Brzozów), *Brzozów*, lcz, orl, Bielawy 52,1 19,6

Brzozowo Nowe, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6

Brzozowo Stare (Brzozowo, Brzozowo-Stara Wieś), pdl, blk, Poświętne 52,9 22,8

Brzozowo Stare, *Brzozowo Wielkie*, maz, cch, Zielona 52,9 20,8

Brzozowo Stare, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,7

Brzozowo-Antonie, pdl, blk, Poświętne 52,9 22,8

Brzozowo-Byki = Baranowo*, Brzozowo-Byki, *Brzozowo Małe*, maz, cch, Zielona 53,0 20,9

Brzozowo-Chrzczony (Chrzczony-Brzozowo), pdl, blk, Poświętne 52,9 22,8

Brzozowo-Czary = Brzozowo-Czary, Brzozowo-Wypychy*, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6

Brzozowo-Karpowicze (Brzozowo), *Karpowicze*, pdl, blk, Dolistowo 53,6 23,0

Brzozowo-Korabie (Korabie), pdl, blk, Poświętne 52,9 22,7

Brzozowo-Maćkowięta* (Maćkowięta), pdl, blk, Poświętne 52,9 22,7

Brzozowo-Panki, pdl, blk, Poświętne 52,9 22,8

Brzozowo-Solniki (Solniki, Solniki-Brzozowo), pdl, blk, Poświętne 52,9 22,8

Brzozowo, *Brzozów*, pdl, drh, Czerwotka 52,4 22,2

Brzozowo, *Brzozów*, pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,3

Brzozowo, chl, chl, Chełmno, d 53,3 18,4

Brzozowo, okolica, pdl, blk

Brzozowo*, maz, rdz, Romany 53,4 22,2

Brzozów, *Brzozów Stary*, raw, gbn, Brzozów 52,3 20,0

Brzozów, raw, raw, Żelazna 51,9 20,1

Brzozówka (Brzeziny, Brzozowa), pdl, blk, Bargłowo, k 53,8 22,9

Brzozówka (Brzozowa), *Brzezowa* – część, krk, scz, Dobczyce, k 49,9 20,1

Brzozówka (Brzozówki), *Porąbka Iwowska* – część, krk, sdc, Wojakowa 49,8 20,6

Brzozówka (Kargówka), snd, wsl, Kargów, k 50,5 20,9

Brzozówka (w XVII w. Wola Lubaska), *Brzezówka*, snd, wsl, Szczucin 50,3 21,1

Brzozówka, *Brzezówka*, krk, bck, Tarnowiec 49,7 21,6

Brzozówka, *Brzezówka*, snd, plz, Lubzina 50,1 21,5

Brzozówka, *Brzozowica*, snd, rdm, Wieniawa, osada folwarczna 51,4 20,8

Brzozówka, krk, prs, Korzkiew 50,2 19,9

Brzozówka, raw, raw albo bla, Sierzchowy 51,7 20,3

Brzozówka, srd, szd, Wielanów 52,1 18,7

Brzóska, *Brzóska Stare*, pdl, blk, Wysokie 52,9 22,6

Brzózka, *Brzózka*, maz, gar, Mińsko, k 52,2 21,5

Brzózka (Starościan Grąd?), maz, kam, Sadowne, d 52,6 21,9

Brzuchania (Brzuchań), krk, kss, Miechów, ds 50,4 20,1

Brzuchowa, *Brzuchowo*, pmr, tch, Mądromierz Wielki, osada folwarczna 53,5 17,8

Brzumino-Kawięczyno, *Kawęczyn*, maz, tar, Rembierkowo 51,9 20,9

Brzumino-Pawłowice, *Pawłowice*, maz, tar, Rembierkowo 51,9 20,9

Brzumino-Racibory, *Racibory*, maz, tar, Rembierkowo 51,9 20,9

Brzumino-Ryczki*, maz, tar, Rembierkowo 52,0 20,9

Brzumino-Wylezino = Brzumino-Kanie*, Brzumino-Wylezino, *Wylezin*, maz, tar, Rembierkowo 52,0 20,9

Brzumino, *Brzumin*, maz, czr, Radwanowo 51,9 21,3

Brzuśce (Bruśce), pmr, tcz, Sobkowy, d 54,0 18,7

Brzyków, srd, srd, Brzyków 51,4 18,9

Brzynkowice, *Brzękowice Dolne*, swr, Siemunia, d 50,4 19,1

Brzyska (Brzeska), krk, bck, Brzyska, d 49,8 21,4

Brzyska, *Brzeski*, srd, szd, Marzenin 51,5 19,0

Brzyszewo (Brzeszewo), bkj, prd, Chodec 52,4 19,1

Brzyzgów, *Bryzgów*, snd, rdm, Borkowice 51,3 20,7

Buchcice (Buksice), snd, plz, Tuchów 49,9 21,0

Bucholc, *Bukowo*, pmr, czl, Bucholc, k 53,6 17,4

Bucholcki Młyn, pmr, czl, Bucholc, osada młyńska, ks 53,6 17,4

Buchwald, *Buczyna*, pzn, wch, Osowa Sień, d 51,8 16,3

Buchwalde, *Bukowo*, mlb, mlb, Posilge 54,0 19,2

Bucz, *Bucze*, krk, scz, Szczepanów, k 50,0 20,6

Buczek (Bucz), chl, mch, Nieżywiec 53,3 19,2

Buczek (Bucz), pmr, swc, Jeżowo 53,5 18,4

Buczek Mały, *Mały Buczek*, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,2

Buczek, lcz, brz, Skoszewy 51,8 19,7

Buczek, snd, opc, Libiszów 51,5 20,3

Buczek, srd, szd, Buczek, miasto 51,5 19,2

Buczek, *Wielki Buczek*, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,2

Bucze, snd, wsl, Oporyszów 50,2 20,9

Buczkowo, inw, inw, Gniewków, k 52,9 18,5

Buczów, krk, scz, Cerkiew, k 50,0 20,5

Buczyna, *Buczyna* – część, krk, scz, Chełm 49,9 20,3

Buczyno (Buczyn), *Buczyn Szlachecki*, pdl, drh, Skibniewo-Podawce 52,5 22,2

Buczyno (Buczyno-Mikosy, Mikosy), *Buczyno-Mikosy*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,6

Buczyno = Buczyn-Aksamity*, Buczyn-Mancz*, *Buczyn*, maz, osl, Czerwińno 53,0 21,8

Buda, *Budy*, pzn, wlc, k 53,4 16,6

Budel (Budla), maz, gar, Łaskarzewo 51,8 21,5

Budki (Butki), lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,1 19,1

Budki (Piekłowo), *Miejski Młyn* – część, kls, kcn, Smogulec, osada folwarczna 53,0 17,3

Budki, maz, prz, Chorzele, k 53,2 21,0

Budkowo (Budkowo-Grabia), plc, rac, Drobnin 52,7 20,0

Budkowszczyzna*, pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,6

Budków (Butków), snd, opc, Żarnów 51,3 20,1

Budków (Butków), srd, ptr, Krzepczów 51,4 19,5

Budlewo, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9

Budne, maz, osl, Kleczkowo, k 53,1 21,8

Budny, *Budne-Sowieta*, maz, roz, Nowa-Wieś 53,2 21,3

Budyń (Budzin, Budzyn), pmr, swc, Przysiesk 53,5 18,3

Budzice*, srd, wln, Bolesławiec, m 51,2 18,2

Budziejewo, kls, gzn, Popowo 52,7 17,3

Budziejowice, krk, prs, Niegardów 50,2 20,2

Budzieszyn, pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,1

Budziłowo (Wielkie Budziłowo), kls, pzd, Biechowo 52,2 17,5

Budziłówko (Małe Budziłowo), kls, pzd, Biechowo 52,2 17,5

Budzin, *Budzyń*, lub, urz, Kraśnik 50,9 22,2

Budziska (Gniazdowo-Budziski), *Budziszki*, maz, lom, Lubotyń 52,9 21,9

Budziska, *Budziska Stare*, maz, kam, Kamionolas 52,5 21,7

Budziska, maz, wrs, Okuniew 52,3 21,3

Budziska, snd, stz, Łysobyki 51,7 22,2

Budziska, snd, wsl, Beszowa i Polaniec 50,4 21,2

Budzisław Mały, *Budzisław Górny*, kls, gzn, Budzisław 52,4 18,0

Budzisław, *Budzisław Kościelny*, kls, gzn, Budzisław 52,4 18,0

Budzisław, *Budzisław Stary*, kls, knn, Osiek Wielki 52,2 18,5

Budzisław, kls, gzn, Gościszyno, d 52,7 17,7

Budzisz, mlb, mlb, Posilge 54,0 19,3
Budziszewice (Budziszowice), *Budziszewice* – część, raw, raw, Budziszewice, miasto, k 51,7 19,9
Budziszewice, *Budziszewice* – część, raw, raw, Budziszewice, k 51,7 19,9
Budziszewo (Budziszewo-Kuleszkowie, Budzieszewo), *Budziszewo-Śledziony*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,1
Budziszewo-Gzегzóły, *Budziszewo-Kseksoły*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,1
Budziszewo, *Budziszewko*, pzn, pzn, Budziszewo 52,7 17,0
Budziszowice, snd, wsl, Czarnocin 50,4 20,5
Budziszyno Małe, *Budziszynek*, maz, grc, Drwalewo 51,9 21,1
Budziszyno Wielkie, *Budziszyn*, maz, grc, Drwalewo 51,9 21,1
Budzów (Budzew), srd, rds, Maluszyn 50,9 19,7
Budzów, krk, szc, Maków, k 49,8 19,7
Budzynek, lcz, lcz, Leźnica Wielka, miasto 51,9 19,1
Budzyno-Bolki, maz, mak, Maków 52,9 21,1
Budzyno-Nawiry (Nawiry), maz, mak, Maków 52,9 21,1
Budzyno-Walenzigeta (Walentowo), maz, mak, Maków 52,9 21,1
Budzyń (Budzino), lcz, orl, Żychlin 52,2 19,6
Budzyń, pzn, pzn, Budzyń, miasto, k 52,9 16,9
Budzyń, *Radzyń* – część, lub, luk, Kozirzynek, miasto 51,8 22,6
Bugaj, *Koźmice Wielkie* – część, krk, szc, Wieliczka 49,9 20,0
Bugaj, *Piotrków Trybunalski-Bugaj*, srd, ptr, Piotrków, osada młyńska, k 51,4 19,7
Bujak, *Bujak Stary*, snd, rdm, Krzyżanowice 51,2 21,3
Bujaki, pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,7
Bujaków, krk, sls, Kęty, k 49,8 19,2
Bujały-Gniewosze (Bujały Mniejsze), pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,4
Bujały-Mikosze (Bujały Większe), pdl, drh, Nieciecza 52,5 22,4
Bujały, raw, bla, Lubania 51,7 20,5
Bujnice Małe (Nieradów), *Bujniczki*, srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6
Bujnice Wielkie, *Bujnice*, srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6
Bujnow, srd, srd, Unków 51,4 18,6
Bujny (Bujny Stare), pdl, blk, Sokoly 53,0 22,7
Bujny Małe, *Bujny Księże*, srd, ptr, Łobodzice, d 51,5 19,3
Bujny Wielkie, *Bujny Szlacheckie*, srd, ptr, Łobodzice 51,5 19,3
Bujny, *Kłopoty-Bujny*, pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,8
Bujny, srd, ptr, Milejów 51,4 19,6
Buk, krk, kss, Gołcza 50,3 19,9
Buk, pzn, pzn, Buk, miasto, d 52,4 16,5
Bukowa, snd, plz, Klecice 49,8 21,4
Bukowa, snd, snd, Wiązownica, k 50,6 21,4
Bukowa, srd, ptr, Bogdanów 51,3 19,5
Bukowiany, snd, snd, Opatów 50,8 21,3
Bukowie (Bukowin, Buków), *Buków*, krk, szc, Skawina, d 49,9 19,8
Bukowie (Bukowo), *Bukowiec*, kls, kcn, Tarnowo, d 52,9 17,2
Bukowie, *Bukowie Górne*, srd, ptr, Drużbice 51,4 19,4
Bukowie, snd, snd, Kunów, d 50,9 21,3
Bukowiec (Bukowce), pzn, pzn, Sieraków 52,7 16,1
Bukowiec (Bukowie), krk, sdc, Bruśnik i Lipnica Niemiecka 49,7 20,9
Bukowiec Mały (Bukowiec), *Bukowiec*, pzn, ksc, Bukowiec Mały 52,3 16,2
Bukowiec Mały+, plc, mla, Janowiec Kościelny albo Grzebsk 53,3 20,5
Bukowiec Wielki, *Bukowiec Górny*, pzn, ksc, Bukowiec Wielki 51,9 16,4
Bukowiec, *Bukowiec Międzyrzecki*, pzn, pzn, Bukowiec 52,4 15,6
Bukowiec, *Bukowiec Nowy*, raw, raw, Żelichnin Mały 51,7 20,1
Bukowiec, *Bukowiec Wielki*, plc, mla, Janowiec Kościelny albo Grzebsk 53,3 20,6
Bukowiec, pmr, swc, Przysiersk 53,4 18,2
Bukowiec, snd, opc, Opoczno, k 51,4 20,3
Bukowiec, snd, rdm, Skaryszów 51,3 21,1
Bukowiec, *Stary Bukowiec*, pmr, tez, Niedamowo 54,0 18,1
Bukowina, srd, srd, Błaszki 51,6 18,4
Bukownica, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 16,9
Bukownica, srd, ost, Bukownica, d 51,5 18,1
Bukowno, *Bukówno*, snd, rdm, Bukowno 51,5 20,8
Bukowno, krk, llw, Olsztyn, k 50,8 19,4
Bukowno, *Stare Bukowno*, krk, prs, Sławków, d 50,3 19,4
Bukowo Małe, maz, rdz, Słucz 53,5 22,4
Bukowo Wielkie, *Bukowo Duże*, maz, rdz, Słucz 53,5 22,4
Bukowo, *Buków*, lcz, brz, Łaznowo albo Ujazd 51,6 19,9
Bukowo, pdl, blk, Rajgród 53,7 22,6
Bukowska Wola (Buszkowska Wola), krk, kss, Miechów, d 50,4 20,1
Bukówka, snd, snd, Pawłów 50,9 21,1
Bukusy**, maz, cch, Suńsk
Bukwolt (Bukwold), *Bukowo*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,2
Bułakowo (Bilakowo, Biłakowo), *Bulaków*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3
Bułakowo, *Bulaków*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3
Bunice**, kls, pzd, Grodziszczko
Bunino (Bonino, Bujnino), kls, kls, Lewkowo 51,7 17,8
Buntowo, kls, nkl, Sławianowo 53,3 17,1
Buńkowo Kmiece, *Buńkowo Kościelne*, plc, szr, Dąbrowa 53,0 20,2
Buńkowo-Środy+ = Buńkowo-Michałowice*, *Buńkowo-Środy*, plc, szr, Szeńsko 53,0 20,2
Buńkowo-Wity*, *Bońkowo Podleśne*, plc, szr, Szeńsko 53,0 20,2
Buńkowo-Zaręby, *Zaręby*, plc, szr, Szeńsko 53,0 20,2
Burchardtowo, pmr, gdn, Żuków, huta, d 54,3 18,2
Burkat (Burkatowicz), *Burchaty*, pdl, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 22,9
Burkaty = Burkaty x2 (Borkaty), maz, cch, Ciemnowo Kościelne 52,8 20,7
Burletka, *Kornatka* – część, krk, szc, Dobczyce, k 49,8 20,1
Burów, krk, prs, Morawica 50,1 19,8
Burów+ (Buraw), pmr, gdn, Oliwa, osada folwarczna, d 54,4 18,6
Burzec (Borzec, Borzek), snd, stz, Wojcieszków 51,8 22,3
Burzenin (Bużenin), srd, srd, Burzenin, miasto 51,5 18,8
Burznowo (Burnowo, Bursnowo), *Bursztynowo*, chl, chl, Burznowo, k 53,4 19,1
Burzyn, krk, bck, Tuchów 49,9 21,1
Burzyno, *Burzyn*, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,5
Busina, srd, szd, Bełdrzychów 51,8 18,9
Busko, *Busko-Zdrój*, snd, wsl, Busko, miasto, d 50,5 20,7
Buskowice (Buszkowice), *Busewo (Żegotki* – część), inw, inw, Sławsko 52,7 18,2
Buskovo (Boskovo), *Buszkowo*, kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,8
Buskowy (Grossbuskow), *Buszkowy*, pmr, gdn, Prągowo 54,2 18,4
Buskowy Małe (Kleinbuskow), *Buszkowy Dolne*, pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna 54,2 18,4
Buszewko, pzn, pzn, Otorowo 52,5 16,3
Buszewo (Buszewo Wielkie, Buszowo), pzn, pzn, Psarskie 52,5 16,3
Buszkowice, snd, snd, Pkanów 50,9 21,5
Buszkowo Wielkie (Buszków Wielki), *Buszków*, lcz, orl, Żychlin 52,2 19,7
Buszkowo Zielone, *Buszkówek*, lcz, orl, Żychlin 52,2 19,7
Buszkowo, kls, gzn, Skulsko 52,5 18,2
Buszkowo**, kls, kls, Żegocino
Buszkowy (Boskovo, Boskowy, Buskowy), *Buszkowo*, inw, bdg, Byszewo, d 53,3 17,9

Buszków (Buczów), krk, kss, Słaboszów 50,4 20,3
 Buszmił+, pmr, czl, Kielpin, osada młyńska, m 53,7 17,5
 Buszyce, raw, sch, Kaski-Młyńska Wieś, osada folwarczna, k 52,1 20,4
 Buśna (Busin, Buśno), *Buśnia*, pmr, now, Jeżowo, osada folwarczna 53,5 18,6
 Buzka, pdl, mln, Sarnaki 52,4 22,9
 Buzuny (Buzyny), pdl, blk, Turośna 53,0 23,0
 Bużyska, *Bużyski*, pdl, drh, Śledzianów 52,5 22,5
 Bychawa, lub, lub, Bychawa, miasto 51,0 22,5
 Bychawka, lub, lub, Bychawka 51,1 22,5
 Bychlów, *Bychlew*, srd, szd, Pabianice, d 51,6 19,4
 Bycz (Bidz), bkj, rdj, Orle 52,5 18,6
 Byczki, raw, bla, Biała 51,8 20,6
 Byczki, raw, raw, Godzianów, d 51,9 20,0
 Buczyna, bkj, rdj, Buczyna, d 52,7 18,6
 Buczyna, *Jaworzno-Buczyna*, krk, prs, Jaworzno, d 50,2 19,3
 Buczyna, lecz, lecz, Poddąbice 51,9 18,9
 Buczyna**, maz, grc, Worowo
 Bydgoszcz, inw, bdg, Bydgoszcz, miasto, k 53,1 18,0
 Bydlin, krk, kss, Bydlin 50,4 19,7
 Bydłowa, snd, wsl, Beszowa, d 50,5 21,1
 Byki, raw, gbn, Jamno 52,3 19,9
 Byki, srd, ptr, Piotrków 51,4 19,7
 Byłęcino, *Bełęcín*, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 16,0
 Byłęcino, *Stary Bełęcín*, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,8
 Bylice (Bielice), kls, knn, Borzysławice, k 52,3 18,7
 Bylice Małe (Beliczki), *Byliczki*, kls, knn, Borzysławice, k 52,3 18,8
 Bylice Wielkie, *Bylice*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,7
 Bylino, *Bylin*, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,1
 Bylino, *Bylino*, maz, wsg, Żochowo Kościelne 52,6 20,1
 Bierzyna, *Berzyna*, pzn, ksc, Wolsztyn 52,1 16,1
 Bysina = Bysina (Buczyna), Bysinka*, krk, szc, Myślimice, k 49,8 19,9
 Bystra, krk, bck, Szymbark, k 49,7 21,1
 Bystra, krk, szc, Jordanów 49,6 19,8
 Bystramowice+ (Bystrzamowice, Bystrzonowice), snd, snd, Czermin, d 50,4 21,3
 Bystranowice (Bystramowice, Bystronowice), *Bystrzanowice*, krk, llw, Stare Miasto 50,7 19,5
 Bystre-Chrzany = Bystre-Chrzany, Bystre-Włodki*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
 Bystre-Kąski (Bystre-Kąsek), *Końskie*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,7
 Bystre-Kurzyny = Bystre-Kurzyny (Kurzyna-Bystre), Bystre-Ślepowrony* (Bystre-Marki?), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
 Bystre, *Stare Bystre*, krk, sdc, Dunajec albo Ludzimirz, k 49,4 19,9
 Bystrzyjowice (Biestrzejowice), *Bystrojowice*, snd, snd, Chobrzany 50,7 21,6
 Bystrzanów (Bystrzanowo), maz, tar, Tarczyn, d 52,0 20,7
 Bystrzejowice, lub, lub, Mełgiew 52,0 20,7
 Bystrzyca, kls, gzn, Mogilno, d 52,6 17,9
 Bystrzyca, kls, knn, Królikowo 52,1 18,0
 Bystrzyca, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,7
 Bystrzyca, lub, lub, Wilkołaz 51,1 22,5
 Bystrzyca, lub, luk, Wojcieszów 51,8 22,3
 Bystrzyca, lub, urz, Zakrzówek, ds 51,0 22,4
 Bystrzyca, snd, plz, Nockowa, k 50,0 21,7
 Bystrzycki Młyn, *Bystrzyca* – część, kls, gzn, Trzemeszno, osada młyńska, d 52,6 17,8
 Bysze (Bór Byszewski), pzn, wlc 53,4 16,4
 Byszewice (Byszowice), raw, raw, Rawa, d 51,7 20,3
 Byszewo (Byszewa, Byszowa), inw, bdg, Byszewo, osada folwarczna, d 53,3 17,8
 Byszewo (Byszowy), *Byszew-Zachciałki*, lecz, lecz, Goraj 52,1 19,0
 Byszewo, *Bysewo*, pmr, gdn, Materna, k 54,4 18,5
 Byszewo, *Byszew*, lecz, lecz, Witunia 52,2 19,3
 Byszewo, maz, mak, Karniewo, d 52,8 21,0
 Byszewy, lecz, brz, Skoszewy 51,8 19,6
 Byszki (Byszczki), *Byszkowo*, pzn, wlc 53,5 16,2
 Byszkowy (Byszki, Byszkowo), *Byszki*, kls, nkl, Miasteczko, osada folwarczna 53,1 16,7
 Byszów, snd, snd, Chobrzany 50,6 21,5
 Byszwałd (Bischwald), chl, mch, Byszwałd, d 53,5 19,7
 Byszyce (Zbyszyce), krk, szc, Wieliczka, d 49,9 20,0
 Bytkowo, pzn, pzn, Sobota 52,5 16,7
 Bytom (Bytoń), *Bytoń*, bkj, rdj, Bytom, k 52,6 18,6
 Bytomska (Zbytomsko), *Bytomsko*, krk, szc, Żegocina Wola 49,8 20,5
 Bytyń, pzn, pzn, Bytyń 52,5 16,5
 Bzin, *Bzin* – część, snd, rdm, Wąchoczek, d 51,1 20,9
 Bzino, *Brzyno*, pmr, pck, Osieki Lęborskie, k 54,8 18,0
 Bzowo (Bzów), pmr, now, Bzowo, k 53,6 18,7
 Bzowo, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,4
 Bzów = Bzów, Tążów (Tążowa)*, *Zawiercie-Bzów*, krk, llw, Kromotów 50,5 19,5
 Bzów, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5
 Bzury = Bzury, Bzury-Skietowstok, maz, was, Wąsosz 53,6 22,4
 Cadien, *Kadyny*, mlb, mlb, Tolkemit 54,3 19,5
 Całowanie = Całowanie, Wólka Całowańska* (Krukawka), maz, czr, Radwankowo 52,0 21,3
 Caniewo, *Coniew*, maz, czr, Czersk, k 51,9 21,2
 Cedry-Kopystki, *Kopiszki*, maz, kol, Romany 53,4 22,2
 Cedry-Złotystok (Cedry Wielkie), *Cedry*, maz, kol, Romany 53,4 22,2
 Cedzyna, snd, chc, Kielce, osada młyńska, d 50,9 20,7
 Cedzyna (Cydzyna), *Cydzyń-Stary*, maz, kol, Dobrzyjałowo 53,2 22,1
 Cegłowo, *Cegłów*, maz, gar, Cegłowo, d 52,1 21,7
 Celejewo = Celejewo, Łązek Celejewski*, *Celejów*, maz, gar, Wilka 51,9 21,4
 Celejów, lub, lub, Wąwolnica 51,3 22,1
 Celibowo (Celbowa, Kolibowo), *Celbowo*, pmr, pck, Puck, k 54,7 18,4
 Celiny, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,5
 Celiny, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,2
 Cepno, chl, chl, Czyste 53,3 18,5
 Ceradz Nowy, *Ceradz Dolny*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,5
 Ceradz Stary, *Ceradz Kościelny*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,5
 Cerekwica (Cerkwica), kls, knn, Cerekwica 52,8 17,6
 Cerekwica, kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3
 Cerekwica**, kls, pzd, Lutogńiew
 Cerkiew (Cerekiew), *Cerekiew* – część, krk, szc, Cerkiew 50,1 20,5
 Cerkwica (Cerkwica), *Mała Cerkwica*, kls, nkl, Cerkwica Wielka, d 53,5 17,5
 Cerkwica Wielka (Cerkwica), *Duża Cerkwica*, pmr, tch, Cerkwica Wielka, d 53,5 17,6
 Cerkwica, *Cerekwica*, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,6
 Cesarka, lecz, brz, Skoszewy 51,9 19,6
 Cesarze, *Chojeczno Cesarzkie*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,0
 Ceteń+, snd, opc, Inowłódz 51,5 20,3
 Cetkowsy, *Cetki*, dbr, rpn, Rypin 53,1 19,3
 Cety (Cety Broniszowe, Cety Norkowe), *Cetty*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
 Cędrowice = Cędrowice, Wola Cędrowska*, maz, czr, Sobikowo 52,0 21,1
 Chabdzinek, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2
 Chabdzino, *Chabdzin*, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2

- Chabielice, srd, rds, Puszcza 51,3 19,1
 Chabielino, *Chobielin*, kls, kcn, Samokłęski 53,1 17,6
 Chabiorów (Chabierów), *Chabierów*, srd, srd, Góra 51,7 18,5
 Chabowo-Łazowo, *Chabowo-Łazewo*, plc, bls, Drobnin 52,8 19,9
 Chabowo-Stara Wieś (Chabowo Biskupie), *Chabowo Stare*, plc, bls, Drobnin?, ds 52,8 19,9
 Chabowo-Świniary, plc, bls, Drobnin 52,8 19,9
 Chabówka (Chabowa, Habówka), krk, szcz, Rabka 49,6 19,9
 Chachle, pzn, ksc, Kąkolewo, osada młyńska 51,9 16,6
 Chachuła (Chocianowski), *Łódź-Chachuły*, lcz, brz, Pabianice, osada młyńska, d 51,7 19,4
 Chajczyny, srd, szd, Wygieźłów 51,5 19,1
 Chajewo*, maz, was, Niedźwiadna 53,6 22,2
 Chajęty Stare (Chajęta, Chajęty-Gdakowo), *Chajęty*, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,3
 Chajęty-Jaktory (Chajęty-Gastuł?), *Jaktory*, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,2
 Chajów, *Chajew*, srd, srd, Kliczków Stary 51,5 18,5
 Chalino (Chalina), *Chalin*, pzn, pzn, Sierraków 52,6 16,0
 Chalino (Chalno), *Chalno*, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7
 Chalino, *Chalin*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,4
 Chaliński Młyn, *Chalno* – część, bkj, bkj, Chalino, osada młyńska 52,5 18,7
 Chaławy, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8
 Chamrzyska (Chomrzyska), *Homrzyska*, krk, sdc, praw, Łabowa 49,5 20,8
 Chamsk (Chamsko), plc, szr, Chamsk 53,0 19,9
 Chańcza, snd, wsl, Kotuszów, d 50,6 21,1
 Charbice I, II = Charbice*, (Charbice Małe), Charbice Prusek* (Charbice Wielkie), *Charbice Górne*, *Charbice Dolne*, lcz, lcz, Kazimierz, 51,8 19,1
 Charbielino, *Charbielin*, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,3
 Charbinowice, snd, wsl, Sokolina 50,3 20,6
 Charbowo, kls, gzn, Kłeczek 52,7 17,4
 Charęza, *Podpolichno-Charęzów*, snd, chc, Piękoszów, osada młyńska, k 50,8 20,4
 Charlejew (Charłów), snd, stz, Łysobyki 51,7 22,3
 Charleż, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,7
 Charmęzy (Harmęzy), *Harmęze*, krk, sls, Oświęcim 50,0 19,2
 Charszewo (Charszowo), dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,3
 Charsznica (Karsznica), krk, kss, Uniejów i Tezyca 50,4 19,9
 Chartłupia Mała, *Chartłupia Mała*, srd, srd, Chartłupia Mała 51,6 18,7
 Chartłupia Wielka, *Chartłupia Wielka*, srd, srd, Chartłupia Wielka 51,6 18,6
 Chartowo, *Poznań-Chartowo*, pzn, pzn, Święty Jan, d 52,4 16,9
 Charz, lub, lub, Wąwolnica, k 51,3 22,2
 Charzewo (Charzowo), *Chorzewo*, pzn, pzn, Lubosz 52,5 16,2
 Charzewo (Chorzewo), kls, gzn, Sławno 52,6 17,2
 Charzowice (Charzewice, Charzowice Melsztyńskie, Podzamcze Melsztyńskie), *Charzewice*, krk, sdc, Melsztyn 49,9 20,8
 Charzowice, *Charzewice*, snd, snd, Charzowice 50,6 22,0
 Charzowice, snd, wsl, Sokolina 50,3 20,6
 Charzykowo, *Charzykowy*, pmr, czl, Chojniczki, k 53,7 17,5
 Charzyny Długie, *Charzyny-Dłużyce*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2
 Charzyny Wielkie, *Charzyny-Borzymy*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2
 Charzyny-Gęby*, *Charzyny-Szatkowięta*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2
 Charzyny-Rogale, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2
 Chawłodno, kls, kcn, Panigródz 52,9 17,2
 Chądzyno Wielkie = Chądzyno Wielkie (Wielkie Chądzyno), Chądzyno Małe (Małe Chądzyno)*, *Chądzyni*, pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,3
 Chądzyno Wielkie, *Chądzyno-Szymańczyki*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2
 Chądzyno-Krosze (Chądzyno-Krosie), *Chądzyno-Krusze*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2
 Chaźno, *Chaźno Drugie*, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,2 19,9
 Chebdów (Hebdów), *Hebdów*, krk, prs, Brzesko Nowe, d 50,1 20,4
 Chebdzie, krk, llw, Goleniowy 50,6 19,9
 Chechło, krk, prs, Chechło 50,4 19,5
 Chechłowo = Chechłowo (Chechlewo-Stara Wieś, Chochłowo, Chuchłowo), Chechłowo Niemyskich*, *Chechłowo*, pdl, drh, Pierlejewo albo Śledzianów 52,5 22,6
 Chechły, snd, plz, Ropczyce, przedmieście, k 50,0 21,6
 Chechły, snd, rdm, Oleksów 51,4 21,8
 Chełsko, *Chabsko*, kls, gzn, Mogilno, d 52,6 17,9
 Chełchy Kmiecie, maz, mak, Karniewo 52,9 21,0
 Chełchy-Chabdzino = Chełchy-Chabdzino (Chełchy-Chabdy, Chełchy-Chądzino), Chełch-Wiechny* (Chełchy-Wiąchny), *Chełchy-Chabdzino*, maz, cch albo prz, Karniewo 52,9 21,0
 Chełchy-Cibory, maz, mak, Karniewo 52,9 21,0
 Chełchy-Dzierżki = Chełchy-Dzierżki, Chełchy-Wiechny*, *Chełchy Dzierżkie*, maz, mak, Karniewo 52,9 21,0
 Chełchy-Howo, *Chełchy Howe*, maz, prz albo cch, Karniewo 52,9 21,0
 Chełchy-Jakusze, *Chełchy-Jakusy*, maz, cch albo prz, Karniewo 52,9 21,0
 Chełchy-Klimki (Chełchy-Klimasze), maz, cch albo prz, Karniewo 52,9 21,0
 Chełchy-Rutki (Chełchy-Rudkowo, Chełchy-Witkowo?), *Rutki*, maz, cch albo prz, Karniewo 52,9 20,9
 Chełchy, maz, was, Niedźwiadna 53,5 22,1
 Chełkowo, pzn, ksc, Woniesiecz 52,0 16,6
 Chełm (Chełmno), *Chełmno*, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,3
 Chełm (Chełmo), *Chełmo*, srd, rds, Chełm 51,1 19,7
 Chełm, *Kraków-Chełm*, krk, prs, Zwierzyniec 50,1 19,8
 Chełm, krk, prs, Gołaczów, d 50,4 19,8
 Chełm, krk, szcz, Chełm, d 50,0 20,3
 Chełmanie (Chelman), *Chełmonie*, chl, chl, Chełmanie 53,1 18,9
 Chełmaniec, *Chełmoniec*, chl, chl, Kowalewo 53,1 18,9
 Chełmce (Chełmca, Chełmica), kls, kls, Chełmce, m 51,7 18,1
 Chełmce (Chełmce Wielkie), bkj, rdj, Chełmce, d 52,6 18,5
 Chełmce Małe, *Chełmiczki*, bkj, rdj, Chełmce, d 52,6 18,4
 Chełmce, raw, bla, Jaruzel 51,9 20,4
 Chełmce, snd, chc, Chełmce 50,9 20,5
 Chełmek, krk, sls, Oświęcim 50,1 19,2
 Chełmica (Chełmica Wielka), *Chełmica Duża*, dbr, dbr, Chełmica 52,7 19,1
 Chełmica Mała, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1
 Chełmiec, krk, sdc, Sądecz Nowy, d 49,6 20,7
 Chełmno (Culmen), chl, chl, Chełmno, miasto, d 53,3 18,4
 Chełmo (Chełm), *Chełmno*, lcz, lcz, Chełmo, d 52,1 18,8
 Chełmsko, pzn, pzn, Chełmsko, d 52,6 15,5
 Chełmy Małe (Chełm Mały, Chołmiej Mały), *Małe Chełmy*, pmr, tch, Brusy 53,9 17,6
 Chełmy Wielkie (Chełm Wielki, Chołmiej Wielki), *Wielkie Chełmy*, pmr, tch, Brusy 53,9 17,6
 Chełmża (Culmsee), chl, chl, Chełmża, miasto, d 53,2 18,6
 Chełpowo, plc, plc, Trzepowo, kd 52,6 19,7
 Chełpy-Kasprów Piec (Pieczyńska?), *Kacprowo*, maz, was, Grajewo 53,6 22,5

Chełst, maz, gar, Kołybiel 52,1 21,5
 Chełst, pzn, pzn, Wieleń 52,8 15,9
 Chełstowo (Chełstowa), kls, kls, Wysoko Wielkie 51,6 17,9
 Chełstowo, plc, plc, Świącinniec 52,6 19,9
 Chełsty, chl, mch, Lidzbark Welski 53,3 19,8
 Chełsty, maz, osl, Goworowo 52,9 21,4
 Chełsty, snd, opc, Żarnów 51,2 20,2
 Chelszczący, *Chelmszczonka*, inw, bdg, Włóki, osada młyńska, d 53,2 18,2
 Cherowa (Herowa), *Chyrowa*, krk, bck, praw. Mszana 49,5 21,6
 Chęciny, snd, chc, Chęciny, miasto, k 50,8 20,5
 Chęciny, snd, stz, Górzno Wyższe 51,9 21,7
 Chilino (Hilino), *Chylin*, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4
 Chlastawa, pzn, ksc, Kosiczyno 52,2 15,8
 Chlebna, krk, bck, Jedlicze 49,7 21,6
 Chlebowo, bkj, rdj, Sadlno 52,4 18,5
 Chlebowo, *Chlebów*, maz, wrs, Pęcice 52,1 20,8
 Chlebowo, dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,2
 Chlebowo, kls, pzd, Czeszewo 52,2 17,5
 Chlebowo, maz, wsg, Blichowo 52,6 20,0
 Chlebowo, *Michalca* – część, kls, gzn, Kłeczko 52,7 17,3
 Chlebów, raw, raw, Lipce, d 51,9 19,9
 Chlevice, krk, llw, Chlevice 50,7 20,0
 Chlewiotki Małe, *Chlebiotki* – część, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,7
 Chlewiotki Wądołowo Nowe = Chlewiotki-Gocław*, Chlewiotki Wądołowo Nowe, *Chlebiotki Nowe*, maz, zmb, Zawady 53,2 22,6
 Chlewiotki Wądołowo Stare, *Chlebiotki Stare*, maz, zmb, Zawady 53,2 22,6
 Chlewiotki Wielkie, *Chlebiotki* – część, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,7
 Chlewiska, bkj, bkj, Chlewiska, d 52,8 18,6
 Chlewiska, lub, lub, Łucka 51,5 22,6
 Chlewiska, maz, liw, Niwiska albo Wodynie 52,2 22,1
 Chlewiska, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,6
 Chlewiska, snd, rdm, Chlewiska 51,2 20,8
 Chlewnia, raw, msz, Grodzisko 52,1 20,6
 Chlewo, kls, kls, Chlewo 51,8 18,4
 Chlewo, srd, ost, Chlewo 51,5 18,0
 Chlewska Wola (Wola Chlewska), krk, llw, Moskorzów 50,7 20,0
 Chlina, krk, kss, Chlina, k 50,4 19,8
 Chłudnie-Brzeg Czetna, *Chłudnie*, maz, kol, Płocko 53,3 22,0
 Chłudowo, pzn, pzn, Chłudowo, d 52,6 16,8
 Chłapowo (Chłapowa, Kłapow), pmr, pck, Łęcz, k 54,8 18,4
 Chłapowo, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3
 Chładowo, kls, gzn, Witkowo 52,5 17,8
 Chłopia Łąka, maz, prz, Siedlec 53,0 21,2
 Chłopkowo, *Chłopków*, pdl, mln, Górki 52,3 22,9
 Chmiel, lub, lub, Krzczonów, k 51,1 22,7
 Chmiele-Pogorzle, *Chmiele-Pogorzle*, maz, zmb, Rosochate Kościelne 52,9 22,3
 Chmiele+, pdl, blk, Rajgród, k 53,7 22,6
 Chmieleń = Chmieleń-Bogusze*, Chmieleń-Dębe*, Chmieleń-Orzeszki*, Chmieleń-Sławki* (Krajewo-Sławki Chmieleń), Chmieleń-Strzeże* (Chmielin-Strzeże), *Chmieleń Wielki*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,7
 Chmielewo (Chmielewko), maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
 Chmielewo (Chmielowo), maz, nur, Złotaria, d 52,8 22,1
 Chmielewo (Chmielów), *Chmielów*, maz, wrk, Mniszewo 51,8 21,3
 Chmielewo Małe (Chmielewo-Dzieci, Kozielec), *Chmielewko*, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,8
 Chmielewo Małe, plc, mla, Grzebsk 53,2 20,6
 Chmielewo Wielkie (Chmielewo-Bochowo?), *Chmielewo*, maz, nmo, Klukowo 52,6 20,8
 Chmielewo Wielkie, plc, mla, Grzebsk 53,2 20,6
 Chmielewo-Zycharzewo, *Chmielewo*, maz, lom, Nowogród 53,2 21,9
 Chmielewo, *Chmielew*, maz, liw, Korytnica 52,4 21,9
 Chmielewo, maz, lom, Lubotyń 52,9 21,9
 Chmielewo, maz, mak, Zambska, d 52,8 21,1
 Chmielewo, maz, wsg, Czerwieńsko, d 52,4 20,2
 Chmielewo, *Rakowo Stare*, maz, kol, Płocko 53,3 22,0
 Chmielinka, *Chmielinko*, pzn, pzn, Lwówek 52,4 16,1
 Chmielnik, *Kalisz-Chmielnik*, kls, kls, Kalisz-św. Mikołaja 51,8 18,0
 Chmielnik, lub, lub, Wojciechów 51,2 22,2
 Chmielnik, snd, wsl, Chmielnik, miasto 50,6 20,8
 Chmielno (Chmielna), pmr, mrw, Chmielno, d 54,3 18,1
 Chmielonek (Wólka Chmieleń), maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,2 20,8
 Chmielonko, pmr, mrw, Chmielno, osada młyńska, d 54,3 18,1
 Chmielowice, snd, chc, Lisów 50,7 20,6
 Chmielów, krk, prs, Działoszyce 50,4 20,3
 Chmielów, lub, lub albo woj. brzeskie litewskie, Parczów 51,6 23,0
 Chmielów, snd, snd, Michocin, k 50,5 21,7
 Chmielów, snd, snd, Szewna 50,9 21,3
 Chmielów**, pdl, mln, Niemojki, osada folwarczna
 Chobanin, srd, wln, Wieruszów 51,3 18,2
 Chobędza, krk, kss, Gołcza 50,3 19,9
 Chobienice, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,9
 Chobotki (Głuchowszczyzna, Mąka, Urbanowszczyzna), *Kulesze-Chobotki*, pdl, blk, Tykocin, ks 53,2 22,8
 Chobotki, pdl, blk, Jasionówka 53,4 23,0
 Chobrzany, snd, snd, Chobrzany 50,6 21,6
 Chocenek Mały (Chocień Mały, Chocenek, Chocieniek Mały, Chocinek Mały), *Chocień* – część, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0
 Chocień (Chocień Wielki, Chocien), bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0
 Chochłowy, *Kochłowy*, srd, ost, Chochłowy 51,4 17,9
 Chochłów, *Kochlew*, srd, wln, Wierzchlas 51,2 18,8
 Chochołek, *Nowy Jasiniec* – część, pmr, swc, Serocko, osada młyńska, k 53,4 18,0
 Chochołowo (Chłochółów), *Chochołów*, lcz, orl, Żychlin 52,2 19,7
 Chochołowo+, maz, kol, Lachowo 53,5 22,1
 Chochołów, krk, sdc, Dunajec, k 49,4 19,8
 Chochorowice, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,6
 Chocianowice, *Łódź-Chocianowice*, srd, szd, Pabianice, d 51,7 19,4
 Chocica Mała, *Chocicza Mała*, kls, pzd, Września 52,3 17,5
 Chocica Wielka, *Chocicza Wielka*, kls, pzd, Września 52,3 17,5
 Chocica, *Chocicza*, pzn, ksc, Nowe Miasto 52,1 17,3
 Chocica, kls, pzd, Winna Góra 52,2 17,4
 Chocieszów, *Kociszew*, srd, ptr, Łobodzice 51,5 19,3
 Chociński Młyn (Chocina), pmr, czl, Konarzyno Wielkie, osada młyńska 53,8 17,4
 Chociszewice, *Pępowo* – część, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,8 17,1
 Chociszewo (Chocieszewo), bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
 Chociszewo (Chociszewice), pzn, pzn, Chociszewo, d 52,3 15,7
 Chociszewo (Chocieszów), *Chociszew*, lcz, lcz, Chociszewo 51,9 19,3
 Chociszewo, kls, gzn, Lechnino 52,7 17,2
 Chociw Wielki, *Chociw*, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2
 Chociwek Mały, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2
 Chociwie, *Chociw*, srd, srd, Rzestarów 51,4 19,0

Choczeń, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5
 Chocznia (Koczyna), krk, sls, Chocznia, k 49,9 19,5
 Chodaki (Chodakowice), srd, szd, Wierzychy 51,8 18,9
 Chodakowo Nagórne (Chodakowo Małe Nagórki), *Chodakówek*, raw, sch, Sochaczew 52,3 20,3
 Chodakowo Wielkie, *Chodaków*, raw, sch, Sochaczew 52,3 20,3
 Chodcza, *Chotcza Dolna*, snd, rdm, Chodcza 51,2 21,8
 Chodecz, bkj, prd, Chodecz, miasto 52,4 19,0
 Chodecz, *Chocz*, kls, kls, Chodecz, miasto 52,0 17,8
 Chodeczek, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1
 Chodel, lub, lub, Chodel, miasto 51,1 22,1
 Chodkowicze, *Chutkowice*, pdl, drh, Drohiczyń 52,4 22,6
 Chodkowo (Chotkowo), maz, wsg, Bodzanowo, d 52,5 20,0
 Chodkowo (Kotkowo), *Chodków*, maz, wrk, Głowaczewo 51,7 21,4
 Chodków (Chotków), snd, snd, Łuniów, d 50,5 21,6
 Chodlik, lub, lub, Karczmiska 51,2 21,9
 Chodnów (Chodunów), raw, bla, Biała 51,8 20,6
 Chodorążk (Chodorąsk), *Chodorązek*, dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,3
 Chodorowa Wola, *Majdan Krasieniński*, lub, lub, Krasienin 51,3 22,5
 Chodorowa, krk, bck, Wilczyńska, d 49,7 20,9
 Chodory, pdl, blk, Suraz 53,0 23,0
 Chodowo (Chodów), *Chodów*, lcz, lcz, Chodowo 52,0 19,1
 Chodowo Większe (Chodów), *Chodów*, lcz, lcz, Chodowo Większe 52,2 19,0
 Chodów, krk, kss, Chodów, d 50,4 20,0
 Chodów, pdl, drh, Suchożebry 52,2 22,2
 Chodupie, *Chodup*, maz, prz, Węgrzynowo 52,9 21,0
 Chodupki = Chodupie, Chodupki (Chodupka)*, *Chodupka*, plc, szr, Kuczbork 53,0 20,1
 Chodupki, *Chodybki*, kls, kls, Koźminek 51,8 18,3
 Chodzież, kls, kcn, Chodzież, miasto 53,0 16,9
 Chodzinice (Chodynice), *Bochnia-Chodenice*, krk, szcz, Bochnia, m 50,0 20,4
 Chodziszewo** (Chodziszewo), maz, scn, Wierzbowice
 Choiny (Chojny), maz, gar, Parysewo 52,0 21,7
 Choiny (Czarna), maz, wrs, Pustelnik albo Stanisławów, d 52,3 21,4
 Choiny, *Chojny*, lcz, lcz, Grzegorzewo, d 52,2 18,7
 Choja, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4
 Chojane-Bąki = Chojane-Bąki (Bączki Stare), Chojane-Boruty (Boruty, Boruty-Chojane)*, Chojane-Stara Wieś (Chojane-Boruty, Chojane Stare, Stara Wieś)*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
 Chojane-Gorzany (Górki), pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
 Chojane-Pawłowieta, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
 Chojane-Piecki (Chojane-Piecowskie, Piecki), pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,6
 Chojane-Sierocięta, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
 Chojane-Stankowieta (Chojane-Stanki, Chojane-Stankowce), pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
 Chojane, okolica, pdl, blk
 Chojeczno Drozdowa Wola**, maz, liw, Niwiska
 Chojeczno-Piętki* (Piątki), maz, liw, Niwiska 52,2 22,1
 Chojeczno-Polaki, *Polaki*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,1
 Chojeczno-Sybilaki (Sybilący), maz, liw, Niwiska 52,2 22,0
 Chojeczno-Wilczonek = Chojeczno-Wilczonek, Zabiele*, *Wilczonek*, maz, liw, Oleksin albo Niwiska 52,2 22,0
 Chojenka**, *Chojna* – część, kls, kcn, Chojna, osada młyńska
 Chojewo (Chojowo), pdl, blk, Brańsk, k 52,7 23,0
 Chojna, kls, kcn, Chojna 53,0 17,2
 Chojnata Mniska (Mniska Wieś), *Chojnata*, raw, msz, Chojnata Mniska, d 51,9 20,4
 Chojnata Pańska, *Chojnatka*, raw, bla, Chojnata Mniska 51,9 20,4
 Chojne, srd, srd, Chojne 51,5 18,8
 Chojnica (Chojnice), pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,9
 Chojnice, pmr, czl, Chojnice, miasto, k 53,7 17,6
 Chojniczki (Małe Chojnice, Małe Chojniczki), pmr, czl, Chojniczki, k 53,7 17,5
 Chojnik = Chojnik, Barycz*, (Hojnik), *Chojnik* – część, krk, bck, Gromnik 49,9 21,0
 Chojniki, maz, roz, Nowa Wieś 53,1 21,4
 Chojno (Chojne), kls, kls, Iwanowice 51,7 18,3
 Chojno, chl, mch, Brodnica 53,3 19,3
 Chojno, *Chojno-Wieś*, pzn, pzn, Biedrowo 52,7 16,2
 Chojno, dbr, rpn, Chojno 53,0 19,3
 Chojno, pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0
 Chojnowo = Chojnowo, Zbiki* (Zdbiki), (Zdbiki), maz, was, Niedźwiadna 53,6 22,2
 Chojnowo Nowe* (Chojnowo Dobrzyjałowskie), *Chojnowka*, maz, prz, Czernice 53,0 20,8
 Chojnowo Stare (Chojnowo Wielkie), *Chojnowo*, maz, prz, Czernice 53,0 20,8
 Chojnowo-Rożyńsko = Chojnowo-Rożyńsko, Chojny*, *Chojnowek*, maz, was, Grajewo 53,6 22,3
 Chojnowo, *Chojnów*, maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,1
 Chojnowo, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
 Chojnowo, pdl, blk, Trzciane 53,4 22,7
 Chojnowo, plc, szr, Sarnowo 53,1 20,1
 Chojny Małe, *Łódź-Stare Chojny* – część, lcz, brz, Mileski 51,7 19,5
 Chojny Stare (Chojnowo), maz, lom, Szczepankowo 53,2 21,9
 Chojny Wielkie, *Łódź-Stare Chojny* – część, lcz, brz, Mileski 51,7 19,5
 Chojny-Naroszczyki, *Chojny-Naruszczyki*, maz, lom, Szczepankowo 53,1 21,9
 Chojny-Śmisze (Chojny Małe), *Chojny Młode*, maz, lom, Szczepankowo 53,2 21,9
 Chojny, *Boża Wola*, maz, gar, Sienica 52,1 21,7
 Cholerzyn, krk, prs, Morawica 50,1 19,8
 Cholewice, *Czaple*, chl, chl, Nowa Wieś, osada folwarczna, k 53,3 18,8
 Cholewy (Cholewo), maz, scn, Radziminno Wielkie, d 52,6 20,3
 Cholewy Mała Kołomyja = Cholewy Mała Kołomyja, Cholewy-Studzianki*, *Cholewy-Kołomyja*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,1 22,4
 Cholewy, raw, sch, Pawłowice 52,2 20,5
 Cholewy*, pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,3
 Chomęc, *Chomęc*, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,1
 Chomęcice, pzn, pzn, Konarzewo 52,3 16,7
 Chomętowo (Chomatowo), kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,7
 Chomętowo Stare, *Chomentowo*, maz, lom, Smlodowo 53,1 22,0
 Chomętowo-Wypychy = Chomętowo-Korczaki*, Chomętowo-Wężyki, Chomętowo-Wypychy (Zalesie-Wypychy), Zalesie Stare*, *Zalesie-Wypychy*, maz, lom, Smlodowo 53,1 22,0
 Chomętowo-Zalesie = Chomętowo-Poczynki, Chomętowo-Zalesie*, Chomętowo-Zalesie Pielaszewnia*, Zalesie*, *Zalesie-Poczynki*, maz, lom, Smlodowo 53,1 21,9
 Chomętowo, plc, plc, Miszewo Strzałkowskie 52,6 19,8
 Chomętów (Chomątów), *Chomentów*, snd, chc, Chomętów 50,7 20,5
 Chomętów (Chomętówek), *Chomentówek*, snd, wsl, Sędziejowice, ds 50,6 20,7

Chomętów Szczygielski = Chomętów Szczygielski (Chomętów-Zawisza), Ziębaczów*, *Chomentów-Szczygiel*, snd, rdm, Skaryszów 51,3 21,2

Chomętów-Puszcz (Chomętów-Puszczów), snd, rdm, Skaryszów 51,3 21,2

Chomętów-Socha, snd, rdm, Skaryszów 51,3 21,2

Chomiąza (Chomiąza Księża), *Chomiąza Księża*, kls, gzn, Ostroszcze, d 52,8 17,8

Chomiąza, *Chomiąza Szlachecka*, kls, kcn, Chomiąza 52,8 17,8

Chomice, pdl, blk, Waniewo 53,1 22,8

Chomizna, pdl, blk, Pietkowo 52,9 22,8

Chomlino (Chomlino), *Humlin*, bkj, bkj, Kroszyno, d 52,5 19,0

Chomranice Niższe, *Chomranice* – część, krk, sdc, Chomranice Wyższe 49,7 20,6

Chomranice Wyższe (Chomranice, Chomranice Górne), *Chomranice* – część, krk, sdc, Chomranice Wyższe 49,7 20,6

Chorągwica (Chorągvice), krk, szcz, Wieliczka 50,0 20,1

Chorążec, snd, plz, Oporyszów 50,1 20,9

Chorążyce, krk, prs, Koniusza 50,2 20,2

Chordzieża, *Hordzież*, lub, luk, Serokomla, k 51,7 22,3

Chorki (Preczki), *Piecki*, pdl, blk, Turośna 53,0 23,0

Chorki, lcz, lcz, Siedlec 52,1 19,1

Chorkówka, krk, bck, Zrzęcin 49,7 21,7

Choromany-Witnica, *Choromany-Witnice* – część, maz, osl, Piski 53,0 21,9

Choromany, maz, osl, Troszyno 53,0 21,8

Choroszczewo, *Choroszczewo*, pdl, mln, Dziadkowicze 52,5 23,0

Chorowice (Chochorowice, Chorowice), krk, szcz, Gaj 50,0 19,9

Choruń, *Choroń*, krk, llw, Przybynow 50,7 19,3

Chorynia, *Choryń*, pzn, ksc, Chorynia 52,0 16,7

Chorzele Sulkówstok, *Chorzele*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,3

Chorzele, maz, prz, Chorzele, miasto, k 53,3 20,9

Chorzelice, *Chorzalki*, pzn, pzn, Iwno 52,4 17,2

Chorzelów, snd, snd, Chorzelów 50,3 21,4

Chorzemice (Chorzenice), *Chorzenice*, srd, rds, Borowno 50,9 19,3

Chorzemice (Chorzenice), *Chorzenice*, srd, rds, Sulimierzycze 51,2 19,3

Chorzemino, *Chorzemin*, pzn, ksc, Niałek Wielki, d 52,1 16,0

Chorzeń, *Konin-Chorzeń*, kls, knn, Morzysław, k 52,2 18,2

Chorzepino, *Chorzepin*, srd, szd, Faliborzycze i Świeńce 52,1 18,9

Chorzyszów, srd, szd, Mikołajowice 51,7 19,1

Chorzewa, krk, kss, Andrzejów, d 50,7 20,2

Chorzewo, *Chorzew*, kls, kls, Chorzewo 51,9 17,8

Chorzewo, plc, bls, Słupia 52,8 19,8

Chorzęcín, lcz, brz, Chorzęcín, ds 51,5 19,9

Chorzępowo, pzn, pzn, Sieraków 52,6 15,9

Chorzów (Chorzew), *Chorzew*, srd, rds, Siemikowice 51,2 19,0

Choszcze (Ruda-Jagiełka), maz, liw, Oleksin 52,2 21,9

Choszczewka (Choszczówka, Choszczowa), *Chylczów*, srd, rds, Rzujewice 51,1 19,7

Choszczewka, maz, prz, Dzierzgowo 53,1 20,6

Choszczna (Choczna, Chosna), *Chosna*, maz, grc, Prażmowo 51,9 21,0

Choszczowa (Choszczewa), *Choszczewo*, srd, szd, Małyń 51,7 19,0

Choszczówka (Choszczówka), maz, gar, Mińsko, k 52,2 21,5

Choszczówka* (Choszczewka), pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,5

Chośnica (Chosznica, Kośnica), pmr, mrw, Parchowo 54,3 17,7

Chotel (Chotla), bkj, prd, Izbica, d 52,4 18,8

Chotel Czerwony, snd, wsl, Chotel Czerwony, d 50,4 20,7

Chotel Zielony, *Chotelek Zielony*, snd, wsl, Busko, ds 50,4 20,7

Chotkowo Wielkie = Chotkowo Wielkie (Chotkowo stare), Chotkowo-Wszebory*, *Chodkowo Wielkie*, maz, prz, Podosie 53,0 21,0

Chotkowo-Kuchny, *Chodkowo-Kuchny*, maz, prz, Podosie 53,0 21,0

Chotkowo-Załogi, *Chodkowo-Zalogi*, maz, prz, Podosie 53,0 21,0

Chotlica (Chotlice), *Stare Kotlice*, krk, kss, Mokrsko 50,7 20,5

Chotom (Chotomie), *Chotum Włociański*, plc, ndz, Sulerzyż 52,9 20,5

Chotomów, maz, wrs, Chotomów, d 52,4 20,9

Chotowa (Kotowa), snd, plz, Straszęcín 50,0 21,3

Chotowo (Kotowo), *Chotów*, kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,0

Chotów (Kotów), snd, chc, Chotów 50,9 20,0

Chotów, srd, wln, Chotów 51,2 18,5

Chotunia (Kotunia), *Kotunia*, kls, pzd, Chotunia, d 52,3 17,8

Chotycze (Chocicze), pdl, mln, Niemojki 52,2 22,8

Chotynia, snd, stz, Górzno Wyższe 51,8 21,7

Chotynino (Chotenin), *Chotynin*, srd, wln, Bolesławiec, ks 51,2 18,2

Chotyze (Chotcza), snd, rdm, Wielgie 51,2 21,6

Chowanowo (Chowanowa, Chowanowo Wielkie), *Kowanowo*, pzn, pzn, Oborniki, k 52,7 16,8

Chowanówko (Chowanowo, Chowanowo Małe, Chowanówka), *Kowanówko*, pzn, pzn, Oborniki, k 52,7 16,8

Chraβοły (Chodory), pdl, blk, Knyszyn, k 53,3 23,0

Chraβοły (Hraβοły), pdl, blk, Bielsk, k 52,9 23,2

Chrapanów, snd, snd, Czyżów 50,8 21,7

Chrapczów (Chrapczewo), *Chrapczew*, srd, srd, Dobra 51,9 18,6

Chrapek, *Łódź-Widzew* – część, lcz, brz, Łódzia, osada młyńska, d 51,8 19,5

Chrapice, chl, chl, Papowo, osada folwarczna, d 53,2 18,6

Chrapiewo (Chraplewo), *Chraplewo*, kls, kcn, Słupy 52,9 17,5

Chrapków, snd, wsl, Sędziejowice 50,5 20,7

Chraplewo, pzn, pzn, Brody 52,4 16,2

Chrapunia, *Chrapoń*, plc, sie, Skrwino 53,0 19,7

Chrobaczna, *Jordanów-Chrobacze*, krk, szcz, Jordanów? 49,7 19,8

Chroberz, snd, wsl, Chroberz 50,4 20,6

Chrołowicze (Chrołowice, Królewicze), *Chrołowice*, pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,6

Chroma Wola, *Chromowola*, bkj, bkj, Koneck, osada folwarczna 52,8 18,7

Chromakowo, plc, sie, Lutocino 53,0 19,8

Chromiec (Chromierz, Chronice), pzn, ksc, Książ 52,0 17,2

Chromna, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4

Chronin, *Chromin*, maz, gar, Jastrzębie, d 52,0 21,8

Chronów Mniszy, *Chronów*, snd, rdm, Mniszek, d 51,3 20,9

Chronów, krk, sdc, Chronów 49,9 20,5

Chronówek, snd, rdm, Mniszek 51,4 21,0

Chropy, srd, szd, Poddąbice 51,9 19,0

Chrosna (Chrosno, Chrośna, Chrośno), *Chrosno*, bkj, ksw, Kościeszki, k 52,6 18,3

Chrosna (Chrosno), krk, prs, Morawica 50,1 19,7

Chrosna (Chrośna, Chrośno, Chruśna), *Chrośna*, inw, bdg, Liskowo 53,0 18,2

Chrosna (Krosna), *Krosna*, krk, sdc, Ujanowice, ds 49,8 20,5

Chrosna, maz, gar, Kołybiel, k 52,0 21,5

Chrostne (Chrosno), *Chrustne*, snd, stz, Ryki, k 51,6 22,0

Chrostowa, *Chrostowa* – część, krk, szcz, Niegowic 49,9 20,3

Chrostowice, *Chrustowice*, snd, wsl, Opadowiec 50,3 20,7

- Chrostowo (Chrastowo), *Chrastowo*, pzn, pzn, Ujście, osada folwarczna, k 53,0 16,7
- Chrostowo (Chrostkowo, Krostowo), *Chrastowo*, kls, pzd, Mikuszewo, d 52,2 17,5
- Chrostowo (Chrostów), *Chrastowo*, bkj, prd, Chodecz 52,4 18,9
- Chrostowo Wielkie (Chrostowo-Dury? Chrostowo-Dziury?), maz, prz, Czernice 53,0 20,7
- Chrostowo-Bronisze (Chrostowo-Bronki), *Chrostowo-Bronki*, maz, prz, Czernice 53,0 20,7
- Chrostowo-Sawały*, *Sawały Dolne* albo *Sawały Górne*, maz, osl, Troszyno 53,0 21,8
- Chrostowo-Wysocarz, *Wysocarz*, maz, osl, Troszyno 53,0 21,8
- Chrostowo-Zalesie, maz, prz, Czernice 53,0 20,7
- Chrostowo, *Chrastowo*, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3
- Chrostowo, *Chrastowo*, pzn, pzn, Objezierze, d 52,6 16,7
- Chrostowo, *Chrasty*, kls, kls, Borkowo 51,8 18,1
- Chrostowo, maz, osl, Troszyno 53,0 21,8
- Chrostowo, maz, rdz, Jedwabne 53,3 22,4
- Chrostowo**, kls, kls, Chlewo, osada folwarczna
- Chrostowo**, kls, kls, Gostyczyna
- Chrosty, *Chrasty Stare*, lcz, brz, Łaznowo, d 51,7 19,8
- Chrosty, *Chrasty*, srd, srd, Widawa 51,4 18,9
- Chroszcza (Chrośc), *Staniątki* – część, krk, scz, Brzezcie, d 50,0 20,2
- Chroszczewo, *Chruszczewka Włociańska*, pdl, drh, Kosowo 52,5 22,1
- Chroszczewo, *Chruszczewo*, plc, ndz, Ciechanów, d 52,9 20,6
- Chroszczobród (Chroszczebród, Chruszczobród), *Chruszczobród*, swr, Chroszczobród 50,4 19,3
- Chroszczyna Mała (Chrościna Mała), *Chruszczyna Mała*, krk, prs, Gorzków 50,2 20,5
- Chroszczyna Wielka (Chroszczyna Wielga, Chrościna Wielka), *Chruszczyna Wielka*, krk, prs, Gorzków 50,2 20,5
- Chrościanka, pdl, drh, Dołobowo 52,6 22,9
- Chrościce (Krościce), maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,8
- Chrościce Wielkie (Krościce), *Chrościce Wielkie* – część, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
- Chrościce-Magi (Krościce-Magi), *Chrościce Wielkie* – część, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
- Chrościchowo, *Chruscicachów*, maz, wrk, Błotnica 51,6 21,0
- Chrościnko, *Ćwichowo*, kls, gzn, Gądecz, k 52,7 17,4
- Chrościno (Chroścín), *Kroścín*, plc, pln, Baboszewo, d 52,7 20,3
- Chrościno, *Chroścín*, maz, wsg, Gumino, d 52,5 20,2
- Chrośła, maz, gar, Mińsko 52,2 21,5
- Chrośle, chl, mch, Chrośle, k 53,5 19,6
- Chrośle, *Chrośle*, raw, gbn, Jamno 52,3 19,9
- Chroślice (Chrośle, Chrośliczek), *Nowy Sącz-Chroślice*, krk, sdc, Sądecz Nowy 49,6 20,7
- Chroślice, *Chroślice*, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,0
- Chroślin (Chrośle), *Chroślin*, maz, bln, Rokitno ś. Jakub, d 52,2 20,7
- Chroślin, *Chroślin Kościelny*, raw, sch, Chroślin, d 52,1 19,7
- Chrośnica, pzn, ksc, Zbąszyń 52,3 16,0
- Chrośnice (Chrośnica, Krośnice), maz, osw, Czerwino 52,9 21,7
- Chrośno (Chrostno, Chrośno), lcz, lcz, Grochowo 51,9 19,2
- Chrośno (Chroślina, Chroślino, Chroślino, Chruślina), lcz, lcz, Bełdowo, d 52,3 19,3
- Chrośtowo (Chrostów), bkj, bkj, Chlewiska 52,8 18,6
- Chrościce, *Chruscice*, snd, wsl, Kije 50,5 20,6
- Chroścín (Chrościel), *Chruscín*, srd, szd, Chełmo, d 52,1 18,8
- Chrościnko (Chrościenko), *Chruscinek*, lcz, lcz, Grochowo 52,3 19,3
- Chrościno (Chroścín), *Chroścín*, srd, wln, Mileszyn, d 51,2 18,2
- Chruszczów, lub, lub, Bochothnica 51,3 22,2
- Chruślina, lub, urz, Boby 51,0 22,0
- Chrystoporzyce (Chrystoporzyce, Krystoporzyce, Krystoporowice), *Krzyštoforzyce*, krk, prs, Rusiec 50,1 20,1
- Chrzan**, bkj, rdj, [nieznana], osada młyńska
- Chrzanowice, srd, rds, Kamięsko 51,2 19,5
- Chrzanowo (Chrzonowo), *Chrzanów*, kls, kls, Kuczkowo 51,8 17,8
- Chrzanowo Borowe (Chrzanewo Dębskie Kurzyno, Chcianowo Dębskie), *Borowe Chrzany*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,8
- Chrzanowo Małe, *Chrzanów Mały*, maz, bln, Żukowo 52,1 20,6
- Chrzanowo Stare (Chrzanowo Nadolne), *Chrzanowo Włociańskie*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,3
- Chrzanowo Wielkie, *Chrzanów Duży*, maz, bln, Żukowo 52,1 20,6
- Chrzanowo-Brody*, maz, mak, Maków 52,8 21,1
- Chrzanowo-Bronisze, maz, mak, Maków 52,8 21,1
- Chrzanowo-Dusze, *Dusze*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4
- Chrzanowo-Godawy, maz, mak, Maków 52,8 21,1
- Chrzanowo-Marki, maz, mak, Maków 52,8 21,1
- Chrzanowo-Tworki, maz, mak, Maków 52,8 21,1
- Chrzanowo-Wypychy, *Chrzanowo Szlacheczkie*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4
- Chrzanowo, *Chrzanów*, maz, cch, Ciechanów, k 52,9 20,7
- Chrzanowo, maz, roz, Rożan 52,8 21,3
- Chrzanowo*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
- Chrzanów, krk, prs, Chrzanów, miasto 50,1 19,4
- Chrzanów, lub, lub, Chodel 51,1 22,2
- Chrzanów, lub, lub, Goraj 50,8 22,6
- Chrzanów, snd, wsl, Biechów 50,4 21,0
- Chrząblice, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
- Chrząchów, lub, lub, Końska Wola 51,4 22,1
- Chrząchówek, lub, lub, Końska Wola 51,4 22,1
- Chrząst = Chrząst (Chrzęst), Dryjęzca (Przyrzecza, Ryjęca), *Dybowo (Cierpice – część)*, inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,5
- Chrząstawa (Chrząstowo), *Chrząstowo*, inw, inw, Gniewków, k 52,9 18,4
- Chrząstawa, srd, srd, Rzestarów, k 51,4 19,1
- Chrząstowice, krk, prs, Gołaczów, d 50,3 19,7
- Chrząstowice, krk, sls, Tłuczają 50,0 19,6
- Chrząstowo = Chrząstowo (Chrząstówko), Karłowo*, *Chrząstówek*, lcz, lcz, Topola, d 52,1 19,2
- Chrząstowo Małe, *Chrząstówek*, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,2
- Chrząstowo Wielkie, *Chrząstów Wielki*, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,2
- Chrząstowo, kls, nkl, Nakiel 53,2 17,5
- Chrząstowo, pzn, ksc, Wieszczyzno 52,1 17,1
- Chrząstów, snd, chc, Nowopole 50,8 19,7
- Chrząstów, snd, snd, Chorzelów 50,4 21,4
- Chrząstówek (Wola Chrząstowska), snd, snd, Chorzelów 50,3 21,4
- Chrząstówka, snd, plz, Szebnie, d 49,8 21,6
- Chrząszczew Wielgi = Chrząszczew*, Chrząszczew Wielgi, *Chrząszczew*, raw, bla, Biała 51,8 20,4
- Chrząszczewek Mały (Chrząszczew Mały), *Chrząszczewek*, raw, bla, Biała 51,8 20,4
- Chrząszczówka, maz, gar, Kołybiel albo Osiecko, k 52,0 21,5

Chrzczonka (Wola Chrzczanka), *Chrzczanka Włościańska*, maz, kam, Lubiel 52,8 21,5

Chrzczonki (Chrzczonki), maz, roz, Sielun 52,9 21,4

Chrzczonowice, raw, bła, Chojnata Mniska 51,9 20,4

Chrzczony (Chrzczony), maz, osl, Troczynno 53,0 21,8

Chrzczony-Rzwień (Rzewno), *Chrzczony*, maz, roz, Rożan 52,8 21,3

Chrzęsne, maz, kam, Postoliska 52,4 21,5

Chrzypsko Małe, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2

Chrzypsko Wielkie, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2

Chuda Wola (Przechód), *Chudowola*, lub, lub, Rudno 51,6 22,3

Chuda Wola, *Chudowola*, maz, tar, Worowo albo Rembierkowo 51,9 20,9

Chude Lipie (Lipie Potrzykowskie), *Chudolipie*, maz, tar, Lutkówka 51,9 20,6

Chudomino (Chudomin), pmr, gdn, Święty Wojciech 54,3 18,5

Chudopsice, *Chudobczyce*, pzn, pzn, Lubosz 52,5 16,1

Chudrowice (Kudrowice), *Kudrowice*, srd, szd, Górka Wielka, d 51,7 19,3

Chudzewa, *Chudzewo*, dbr, dbr, Mokocho 52,7 19,4

Chudziabino* (Chudziaszyno), pdl, blk, Suraz 53,0 23,0

Chudzice, kls, pzd, Romiejewice 52,2 17,3

Chudzin* (Chudzyn), *Kijów*, srd, rds, Kruszyna 51,0 19,3

Chudzyno Małe (Chudzyno-Słup), *Chudzynek*, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9

Chudzyno Wielkie, *Chudzyno*, plc, bls, Zagroba 52,7 19,9

Chumiętki, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 16,9

Chustki, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9

Chutki, *Krowica Pusta* – część, kls, kls, Rajsko 51,7 18,3

Chwalbogi (Falbogi-Kałużyno), *Falbogi*, maz, liw, Kałużyno 52,2 21,8

Chwalczewo (Chwaliszewo), *Chwaliszew*, kls, kls, Sulimierzycy, ks 51,6 17,5

Chwalenice** (Chwałęcice), kls, pzd, Milesna Górka

Chwalenice**, kls, pzd, Kobelin

Chwałęcice (Chwaliszycy), *Chwałszycy*, kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,4

Chwałęcice (Fałęcice, Fałęcice), kls, kls, Chlewo 51,7 18,4

Chwałęcinko, *Chwałęcinek*, pzn, ksc, Pannienka 52,0 17,3

Chwałęcino, *Chwałęcín*, kls, pzd, Pannienka 52,0 17,3

Chwalibogi (Falibogi), *Falibogi Borowe*, maz, zkr, Cieksyno 52,2 21,8

Chwalibogowice (Falibogowice), snd, wsl, Opatowiec, k 50,3 20,7

Chwalibogowo Małe, *Chwalibogówko*, kls, pzd, Bardo 52,3 17,5

Chwalibogowo Wielkie, *Chwalibogowo*, kls, pzd, Bardo 52,3 17,5

Chwalibogowo, kls, pzd, Graboszewo 52,3 17,7

Chwaliboż (Falboż, Falborz, Faliboż), *Falborz*, bkj, bkj, Brzeście, km 52,6 18,9

Chwalibożek, *Falborek*, bkj, bkj, Brzeście, osada folwarczna, k 52,6 18,9

Chwalikowice, *Chwałkowice*, kls, pzd, Staw 52,3 17,7

Chwalim, pzn, ksc, Kopanica 52,1 15,8

Chwaliszewo (Waliszewo, Waliszowo), *Poznań-Chwaliszewo*, pzn, pzn, Poznań-św. Mikołaja, miasto, d 52,4 16,9

Chwaliszewo, kls, kcn, Smogulec 53,0 17,3

Chwałniów (Falniów), *Falniów*, krk, kss, Miechów, d 50,4 20,0

Chwałka, kls, nkl, Mrocza, osada młyńska 53,2 17,6

Chwałki (Fałki), snd, snd, Sandomierz ś. Paweł, przedmieście, m 50,7 21,7

Chwałkowo, *Chwałkowo Kościelne*, pzn, ksc, Chwałkowo 52,0 17,2

Chwałkowo, *Chwałkówko*, kls, gzn, Łubowo 52,5 17,4

Chwałkowo, kls, pzd, Mądre 52,2 17,2

Chwałkowo, pzn, ksc, Krobia 51,7 17,0

Chwałowice (Fałowice), snd, wsl, Kije 50,6 20,6

Chwałowice (Fałowice), snd, rdm, Hża, d 51,2 21,3

Chwałowice, lub, urz, Zawichost 50,8 21,9

Chwałowo, *Komorze Przybysławskie* – część, kls, pzd, Pogorzeliца 52,1 17,6

Chwarszno (Gwarszno), *Brda*, pmr, czl, Nowa Cerkiew, osada folwarczna 53,7 17,8

Chwarzno (Gwarszno), pmr, tcz, Kiszewa Wielka 54,0 18,2

Chwarzno Małe (Gwarszno Małe), *Chwarzzenko*, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, osada folwarczna 54,0 18,1

Chwarzno, pmr, gdn, Chylona 54,5 18,5

Chwaszczyno (Chwaścino, Kwaścino), pmr, gdn, Chwaszczyno, d 54,4 18,4

Chwaścice (Chwałczyce, Chwaścisowice, Kwasice), krk, kss, Mokrsko 50,6 20,4

Chwaścieszowa (Chwaściszowa, Faściszowa), *Faściszowa*, krk, sdc, Zakliczyn 49,9 20,8

Chwiram (Chwierama, Chwirama), pzn, wlc, ks 53,2 16,4

Chybice, snd, snd, Chybice 50,9 21,1

Chybowo, *Chybów*, pdl, mln, Sarnaki 52,3 22,9

Chyby, pzn, pzn, Kiekrz 52,5 16,7

Chycina, pzn, pzn, Chycina 52,5 15,4

Chycza Mała, *Chycza*, krk, llw, Dzierzków 50,7 20,1

Chycza Wielga+, krk, llw, Dzierzków 50,7 20,1

Chyczewo = Chyczewo Małe*, Chyczewo Wielkie, plc, rac, Gralewo 52,7 20,1

Chylice (Chelice), maz, czr, Piaseczno, k 52,1 21,1

Chylice Małe, *Chyliczki*, maz, wrs, Piaseczno, k 52,1 21,1

Chylice Małe, *Chyliczki*, raw, msz, Grodzisko 52,1 20,6

Chylice Wielkie, *Chylice*, raw, msz, Grodzisko 52,1 20,6

Chylino = Chylino*, Chylino Wielkie*, *Chylin*, maz, wsg, Zakrzewo 52,4 20,0

Chyliny-Kąty, *Kąty*, maz, rdz, Burzyno 53,3 22,4

Chyliny-Wity, *Chyliny*, maz, rdz, Burzyno 53,3 22,5

Chyliny, maz, mak, Maków 52,9 21,2

Chylona (Chyłoń), *Chylonia*, pmr, gdn, Chylona, k 54,5 18,5

Chynowa, srd, ost, Kotłów 51,6 17,9

Chynowo, *Chynów* – część, maz, czr, Chynowo 51,9 21,1

Chynów, srd, ptr, Družbice, d 51,5 19,3

Chynówko, *Chynów* – część, maz, czr, Chynowo 51,9 21,1

Chyszów, *Tarnów-Chyszów*, snd, plz, Góra Zbylitowska 50,0 20,9

Chyszówka (Chyszówki), *Chyszówki*, krk, szc, Dobra 49,7 20,3

Chyżyny, maz, gar, Latowicz, k 52,0 21,7

Cianowice, *Cianowice Duże*, krk, prs, Smarzewice 50,2 19,9

Ciągnisz, *Ciągnisze*, srd, srd, Wojków, osada młyńska, k 51,5 18,5

Ciąszczewo** (Ciuszewo, Czaszczewo, Czinszewo), pzn, ksc, Lubiń, osada folwarczna, d

Ciążym (Ciążyń), *Ciążeń*, kls, pzd, Ciążym, d 52,2 17,8

Ciążym, *Ciążyń*, pzn, pzn, Boruszyno 52,8 16,6

Ciborowa Wola, *Szczęsne*, maz, bln, Grodzisko 52,1 20,7

Cibory Gołockie = Cibory-Dąbrówka*, Cibory Gołockie, *Cibory Gołeckie*, maz, zmb, Zawady 53,1 22,6

Cibory-Chrzczonki = Cibory-Chrzczonki (Cibory-Chrzczony), Cibory Miłowa Góra, (Cibory Chrzczony), *Cibory-Chrzczony*, maz, zmb, Zawady 53,1 22,6

Cibory-Kołaki, *Cibory-Kołaczki*, maz, zmb, Zawady 53,1 22,6

Cibory-Krupy = Cibory-Krupy, Cibory-Spinko*, maz, zmb, Zawady 53,1 22,6

Cibory-Marki (Cibory-Mareczki), maz, zmb, Zawady 53,1 22,6

Cibory-Wity, maz, zmb, Zawady 53,1 22,6

Ciborze, *Cibórz*, chl, mch, Lidzbark We-
 lski 53,3 19,9
 Cichawa, krk, szc, Niegowiec 50,0 20,3
 Cichawka (Cichawa), krk, szc, Królew-
 ka, k 49,9 20,3
 Ciche, krk, sdc, Dunajec, k 49,4 19,9
 Cichmiana, srd, szd, Wielanów, d 52,1
 18,8
 Cichoradz, chl, chl, Boleminek 53,2 18,4
 Cichostów, lub, lub, Parczów, k 51,7 22,8
 Cichowo (Czechowo), *Cichów*, kls, knn,
 Brudzew 52,1 18,6
 Cichowo, maz, prz, Dzierzgowo 53,1
 20,7
 Cichowo, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,9
 Cicibór = Cicibór (Cicibórz), Kajków
 (Cicibór-Kajków)*, *Cicibór Mały*, pdl,
 mln, Biała 52,1 23,1
 Ciechanki, *Ciechanki Łęczyńskie*, lub,
 lub, Łęczna 51,3 22,9
 Ciechanki, lub, lub, Łańcuchów 51,3 23,0
 Ciechanowiec, pdl 52,7 22,5
 Ciechanowiec, pdl, drh, Ciechanowiec,
 miasto 52,7 22,5
 Ciechanów (Ciechonow), *Ciechanów* –
 część, maz, cch, Ciechanów, miasto,
 k 52,9 20,6
 Ciechanówko, chl, mch, Lidzbark We-
 lski, k 53,3 19,8
 Ciechel, *Czechel*, kls, kls, Kucharki Ry-
 cerskie 51,8 17,9
 Ciechnino (Czechnino), *Ciechlin*, maz,
 gre, Jeziora Mała 51,9 20,7
 Ciechocin (Ciechocin Niemiecki, Deutsch
 Zekzin), pmr, tch, Ostrowite, k 53,6
 17,7
 Ciechocin (Ciechocino), *Ciechocino*, pmr,
 pck, Reda, k 54,6 18,3
 Ciechocin (Ciechocino), dbr, lpn, Cie-
 chocin, d 53,1 18,9
 Ciechocino (Ciechocin, Ciechocinek),
Ciechocinek, inw, inw, Słońsko, osa-
 da folwarczna 52,9 18,8
 Ciecholewo (Ciecholewo, Cziechalau),
Ciecholewy, pmr, czl, Konarzyno Wiel-
 kie 53,8 17,4
 Ciecholewy (Cziechalau), pmr, tcz, Ko-
 koszkowy 54,0 18,6
 Ciechomice (Czechomice), raw, gos, Cie-
 chomice 52,5 19,7
 Ciechomin (Ciechocin), snd, opc, Skor-
 kowice 51,3 20,0
 Ciechomin, snd, stz, Wilczyska 51,9 22,0
 Ciechosławice, lez, orl, Ciechosławice
 52,1 19,5
 Ciechosławice+, krk, sdc, Tropie 49,8
 20,6
 Ciehostowice (Ciechosławice, Czecho-
 stowicze), snd, rdm, Chlewiska i Szy-
 dłowiec 51,2 20,8
 Czechówka (Czechówka), *Czechówka*,
 krk, szc, Zakliczyn 49,9 20,0
 Ciechrz, inw, inw, Strzelno, d 52,7 18,2
 Cieciersko = Cieciersko-Kuźma*, Ciec-
 iersko-Sampol*, *Cieciersk*, plc, rac,
 Raciąż 52,8 20,1
 Ciecierzyn, lub, lub, Dys 51,3 22,6
 Ciecierzyn, *Zrębice I* – część, krk, llw,
 Zdrębice, osada folwarczna, k 50,7
 19,3
 Ciecikowo (Cićkowo), *Ciućkowo*, maz,
 wsg, Orszymowo 52,4 20,1
 Cieciorki-Dąb, *Cieciorki*, maz, zmb, Za-
 mbrowo 53,0 22,3
 Cieciorki, *Cieciorki Szlacheckie*, maz,
 roz, Gąsowo 52,9 21,2
 Cieciorki, maz, scn, Płońsko 52,7 20,4
 Cieciszewo = Cieciszewko, Cieciszewo,
Cieciszew, maz, czr, Cieciszewo
 52,1 21,2
 Ciecuiłów, srd, wln, Żytniów, ds 51,0
 18,6
 Cieczna**, kls, pzd, Gozdowo
 Ciekcin (Ciechcin, Ciekczyn, Dziekcin),
Cekcyn, pmr, tch, Ciekcin, k 53,6 18,0
 Cieklin, krk, bck, Cieklin 49,6 21,4
 Cieklyno = Cieklyno, Wólka Cieklyń-
 ska*, *Cieklyno*, maz, nmo, Cieklyno
 52,6 20,7
 Ciekuny*, pdl, blk, Juchnowiec-Dwór
 53,0 23,1
 Cielądz (Cielędz), raw, bla, Cielądz 51,7
 20,3
 Cielce, srd, srd, Góra 51,7 18,6
 Cielcza, kls, pzd, Cielcza 52,0 17,4
 Cieleńczę, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4
 Cieleśzynko (Cieleśzyno Małe), *Ciele-
 szynek*, pmr, swc, Niewieścino 53,3
 18,3
 Cieleśzyno (Cieleśzyna, Cieleśzyno Wiel-
 kie), *Cieleszyn*, pmr, swc, Topolno 53,3
 18,3
 Cielęta, chl, mch, Cielęta, ds 53,2 19,5
 Cielętniki (Ciemiętniki), srd, rds, Żyt-
 ne 50,9 19,6
 Cielgów (Celigow), *Celigów*, raw, raw,
 Wysokienice 51,8 20,1
 Cielmice (Cielnice), kls, pzd, Borek
 51,9 17,2
 Cielmowo, *Cielimowo*, kls, gzn, Guro-
 wo 52,5 17,6
 Ciemięga (Kokozka, Lassek)*, *Włocław-
 ek-Stare Miasto?*, bkj, bkj, Włocław,
 osada folwarczna, d 52,7 19,1
 Ciemiętniki, snd, chc, Kurzelów, d 50,9
 19,9
 Ciemino, *Ciemień*, srd, srd, Dobra 51,9
 18,5
 Ciemne Zaręby = Ciemne Zaręby x2,
Zaręby Ciemne, maz, nur, Rosochate
 Kościelne 52,8 22,3
 Ciemnowko Kościelne (Ciemnowo Ma-
 łe), *Ciemnowko*, maz, cch, Ciemnowo-
 ko Kościelne 52,8 20,7
 Ciemnowo (Ciemnowko), maz, scn, Są-
 chocin, k 52,7 20,5
 Ciemnowo Wielkie, *Ciemnowo*, maz,
 cch, Ciemnowo Kościelne 52,8 20,8
 Ciemno, lub, lub, Kamionka 51,5 22,5
 Cienia (Ciema), *Cienia Pierwsza*, kls,
 kls, Opatówek, d 51,7 18,2
 Cienia Mała+, srd, srd, Gruszczyce, osa-
 da folwarczna 51,6 18,5
 Cienia Wielka, srd, srd, Gruszczyce 51,6
 18,5
 Cieniawa, krk, sdc, Mystków, k 49,6 20,8
 Cieniawy, *Cieniawy Stare*, lez, brz, Będ-
 ków 51,6 19,8
 Cienino Małe (Ciemino, Cienino), *Cie-
 nin Zaborny*, kls, knn, Cienino Wiel-
 kie 52,3 17,9
 Cienino Wielkie (Cienino, Czermino
 Wielkie), *Cienin Kościelny*, kls, knn,
 Cienino Wielkie 52,3 18,0
 Ciepiewo (Ciepielowo), *Ciepielew*, kls,
 kls, Chlewo 51,8 18,4
 Ciepielino, *Ciepielin*, maz, ser, Koprzyw-
 nica, d 52,6 21,0
 Ciepielów (Grzymałów), snd, rdm, Cie-
 pielów – wieś, miasto 51,2 21,6
 Ciepielów, *Ciepielów Stary*, snd, rdm,
 Ciepielów 51,3 21,6
 Ciepień, dbr, lpn, Ruż 53,0 19,1
 Ciepliny (Cieplinie), bkj, prd, Izbica
 52,4 18,8
 Ciepliński Młyn**, bkj, bkj, [nieznana],
 osada młyńska
 Ciepła, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9
 Ciepły Dwór (Warmhof), *Cieple*, pmr, tcz,
 Gniew, osada folwarczna, k 53,9 18,8
 Cierno (Ciernów), *Cierno-Żabieniec* –
 część, krk, kss, Cierno, d 50,7 20,2
 Cierpich+, raw, gos, Gostynin, osada
 młyńska 52,4 19,4
 Cierpięta (Cierzpięty), maz, liw, Gręb-
 kowo 52,3 21,9
 Cierpigórz (Cierpigórz-Leszczyn, Cier-
 pigór), maz, prz, Przysnysz 53,0 20,9
 Cierpigórz (Kossowo-Cierpigórz), plc,
 szr, Zielona 53,1 19,9
 Cierszewo, plc, plc, Rokicie, d 52,6 19,5
 Cierzynko (Gierzyńsko), plc, ndz, Cie-
 chanów 52,9 20,6
 Cieszanowice, srd, ptr, Mierzyn 51,2 19,7
 Ciesze, pdl, blk, Goniądz, k 53,4 22,8
 Cieszemia (Cieszemia), *Cieszyna*, snd,
 plz, Frysztak 49,9 21,6
 Cieszenie, pmr, mrw, Chmielno, osada
 folwarczna 54,3 18,1
 Cieszewo Małe, *Cieszewko*, plc, bls, Bi-
 skupice 52,7 19,9
 Cieszewo Wielkie, *Cieszewo*, plc, bls,
 Biskupice 52,7 20,0
 Cieszęcice (Cieszanowice), *Cieszętki*, srd,
 rds, Kobile 51,1 19,7
 Cieszęcino, srd, wln, Cieszęcino 51,3 18,2
 Cieszkowice (Ciężkowice), *Ciężkowi-
 ce*, krk, bck, Cieszkowice, miasto,
 k 49,8 21,0

- Cieszkowice, *Ciężkowice*, srd, rds, Gidle 50,9 19,5
- Cieszkowo, plc, pln, Baboszewo, d 52,7 20,2
- Cieszkowy = Cieszkowy Małe, Cieszkowy Wielkie, snd, wsl, Probołowice 50,3 20,5
- Cieszkowy, *Cieszki*, plc, sie, Lubowidz 53,1 19,8
- Cieszonko (Ciecioroko, Ciesioroko), pmr, mrw, Świanowo, osada folwarczna, k 54,4 18,1
- Cieszukowo, *Cieszuków*, kls, kls, Staw i Rajsko 51,7 18,3
- Cieszymy (Cieszymy-Kobyłino), *Kobylin-Cieszymy*, pdl, blk, Kobyłino Poświętne 53,1 22,7
- Cieszyny, chl, mch, Wrocki, k 53,2 19,2
- Cieśle (Ciesielski), pzn, pzn, Rogoźno, osada folwarczna, k 52,8 17,0
- Cieśle (Świętochowo-Cieśle?), maz, tar, Rembertowo 52,0 20,8
- Cieśle, *Cieśle Stare*, maz, wsg, Bodzanowo 52,5 20,0
- Cieśle, *Cieśle Wielkie*, kls, pzd, Pyzdry, m 52,2 17,6
- Cieśle, kls, kls, Kajewo 51,9 17,8
- Cieśle, plc, rac, Drobnin 52,8 20,0
- Cieśle, pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,6
- Cieśle, snd, chc, Małogoszcz, k 50,8 20,2
- Cieśle, srd, rds, Bęczkowice 51,2 19,7
- Cieślin, *Chelm?*, krk, prs, Chechło 50,4 19,6
- Cieślino, *Cieślin*, inw, inw, Kościelec 52,8 18,2
- Cieślino, *Cieślin*, plc, plc, Borzewo 52,7 19,5
- Cietrzewiec, *Trzeciewiec*, inw, bdg, Dobrcz, d 53,3 18,2
- Cietrzewka** (Ciecioroka, Cietrzewski Młyn, Trzetrzewka), pzn, pzn, Chojnica, osada młyńska 52,5 16,9
- Cietrzewki-Ważyno (Cietrzówki), *Cietrzewki-Warzyno*, maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Cietrzewnica, *Trzeciewnica*, kls, nkl, Nakiel, k 53,2 17,6
- Cięcina, krk, sls, Cięcina 49,6 19,1
- Cięciwsko, *Ciencisko*, bkj, ksw, Ostrów, d 52,6 18,1
- Cięgowice, *Ciągowice*, krk, llw, Cięgowice 50,5 19,4
- Ciężkowice, *Jaworzno-Ciężkowice*, krk, prs, Jaworzno, kd 50,2 19,4
- Ciężkowo (Cieszkowo), kls, kcn, Słupy 52,9 17,6
- Ciężkowo = Ciężkowo Krawcowe*, Ciężkowo Wielkie*, *Ciężków*, lcz, lcz, Kałowo 51,9 19,0
- Cikowice, krk, scz, Łapczyca, k 50,0 20,4
- Cimianka (Tymianka), *Cimianka*, maz, was, Grabowo 53,5 22,2
- Ciołek+, raw, gos, Sokołowo, osada młyńska 52,4 19,4
- Ciołkowo (Ciulkowo), *Ciołkowo Poduchowne*, maz, kam, Obryte, d 52,7 21,2
- Ciołkowo Małe, *Ciołkówko*, plc, plc, Woźniki 52,6 19,9
- Ciołkowo Wielkie, *Ciołkowo*, plc, plc, Woźniki 52,6 19,9
- Ciołkowo, pzn, ksc, Krobia 51,7 16,9
- Ciołuchowo, *Cieluchowo*, dbr, lpn, Kikoł, k 52,9 19,2
- Ciosaniec, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 51,9 16,0
- Ciosna (Ociosna, Ociosny), kls, pzd, Słupca 52,3 17,8
- Ciosna, *Ciosny*, lub, luk, Zbuczyn, k 52,1 22,3
- Ciosny, lcz, lcz, Modlna, d 51,9 19,4
- Ciotcza, lub, lub, Mnichów 51,5 22,3
- Cisie (Ciska Wola), maz, gar, Cegłowo, d 52,1 21,7
- Cisie-Broszkowo, *Cisie*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,1
- Cisie, maz, gar, Długa Kościelna 52,2 21,4
- Cisie, maz, wrs, Serociec 52,5 21,2
- Cisie+, maz, wrs, Klembowo 52,4 21,5
- Cisiec (Cisówka), krk, sls, Cięcina 49,6 19,1
- Ciski, *Cisk*, maz, osl, Goworowo 53,0 21,5
- Ciski, maz, kam, Pniewo 52,6 21,3
- Cisowa, srd, ptr, Piotrków 51,4 19,6
- Cisowie, *Cisów*, srd, srd, Turek, d 52,0 18,5
- Cisownik = Cisownik, Jabłona* (Jabłonica), snd, stz, Okrzeja 51,8 22,1
- Cisowo (Cisewo), *Cisowa*, pmr, gdn, Chylona, k 54,5 18,5
- Cisowo, *Cisewie*, pmr, tch, Wiele 53,9 17,9
- Cisów, *Cisowa*, srd, wln, Łaszów, osada folwarczna, d 51,1 18,7
- Cisów, *Cisów Rządowy*, snd, wsl, Dalezyszyce, d 50,8 20,9
- Cisówka, maz, wrs, Pustelnik albo Stanisławów, k 52,3 21,5
- Ciszewo (Czyżewo), pdl, blk, Rajgród 53,6 22,7
- Ciszkowo, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,4
- Ciszycza (Ciszycze), maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2
- Ciszycza I, II = Ciszycza Mała*, Ciszycza Wielka*, *Ciszycza Dolna*, *Ciszycza Górna*, snd, snd, Słup Nadbrzeżna, 51,0 21,8
- Ciszycza, snd, snd, Pokrzywnica, d 50,6 21,6
- Ciswica, kls, pzd, Siedlimin 51,9 17,5
- Ciuślice, snd, wsl, Stradów 50,3 20,5
- Cło (Czło, Człso), *Kraków-Cło*, krk, prs, Rusiec 50,1 20,2
- Cło*, *Woźniczna* – część, snd, plz, Pleśna 49,9 20,9
- Cmolas, snd, snd, Cmolas 50,3 21,7
- Cuchowiec, maz, wrs, Kobyłka 52,4 21,3
- Cudniki, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,1
- Cudzynowice, krk, prs, Cudzynowice 50,3 20,5
- Cwaliny = Cwaliy, Cwaliny-Dołęgi, maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,3 22,2
- Cwaliny Małe, maz, kol, Płocko 53,3 22,0
- Cwaliny Wielkie, *Cwaliny Duże*, maz, kol, Płocko 53,3 21,9
- Cybulice Małe, raw, sch, Kazom Mały 52,4 20,6
- Cybulice Większe, *Cybulice Duże*, raw, sch, Kazom Mały 52,4 20,6
- Cybulino Przechkowskie*, *Cybulin* – część, maz, wsg, Bodzanowo 52,5 20,1
- Cybulino-Zadunki*, *Cybulin* – część, maz, wsg, Bodzanowo 52,5 20,1
- Cychry, *Cychry Stare*, maz, wrk, Warka 51,8 21,3
- Cychry, maz, grc i tar, Jeziora Mała i Lutkówka 51,9 20,7
- Cyganka, maz, gar, Mińsko, k 52,2 21,5
- Cyganowice, *Stary Sącz-Cyganowice*, krk, sdc, Sądecz Stary, przedmieście, d 49,5 20,6
- Cyganówka, maz, gar, Wilka 51,9 21,4
- Cygany (Wola Cyganowa? Wola Cyganowska?), maz, kam, Zamska 52,7 21,3
- Cygany, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2
- Cygowo Wielkie, *Cygów*, maz, wrs, Cygowo 52,3 21,4
- Cygowo, *Poświętne*, maz, wrs, Cygowo, d 52,3 21,4
- Cykarzów, *Cykarzew*, srd, wln, Mykanów, d 51,0 19,2
- Cykier, *Sikory*, pzn, wlc, k 53,6 16,2
- Cykowo (Cykowo Wielkie), pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4
- Cykowo (Cyków), bkj, ksw, Polanowice, d 52,6 18,3
- Cykówko (Cykowo, Cykowo Małe), pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4
- Cymbark, chl, chl, Wąbrzeźno, osada folwarczna, d 53,3 18,9
- Cyndaty, *Cyndaty*, plc, rac, Uniecko 52,8 20,1
- Cynków (Czynków), swr, Koziegłowy, d 50,6 19,1
- Cynków, lub, lub, Bochotnica 51,3 22,2
- Cyrpki = Cyrpki x2, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4
- Cyranka (Cyranowa Wola, Czeranowa Wola), snd, snd, Mielec 50,3 21,5
- Cytniewo (Cetnowo), *Cetniewo*, pmr, pck, Strzelno, osada folwarczna, d 54,8 18,4
- Cywino Górne = Cywino Górne, Cywino-Warpy*, *Cywiny Górne*, plc, pln, Gralewo 52,7 20,2

Cywino Wojskie, *Cywiny Wojskie*, plc, pln, Gralewo 52,7 20,2

Cywino-Dyngudy, *Cywiny-Dynguny*, plc, pln, Gralewo 52,7 20,2

Cywino-Krajkowice, *Cywiny-Krajki*, plc, pln, Gralewo 52,7 20,2

Cywino-Malinie*, plc, pln, Gralewo 52,7 20,2

Cywino-Orzelki*, *Cywiny-Litwiny*, plc, pln, Gralewo 52,7 20,2

Czachcino, *Ciachcin*, plc, plc, Czachcino 52,6 19,8

Czachorowo, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,6

Czachorowo, pzn, ksc, Gostyń 51,8 16,9

Czachory, kls, kls, Droszewo 51,7 17,9

Czachowo (Czechowo), *Czachów*, maz, grc, Jasieniec 51,8 20,9

Czachowo Małe, *Czachówko*, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,7

Czachowo Wielkie, *Czachowo*, plc, bls, Proboszczowice 52,7 19,7

Czacz, pzn, ksc, Czacz 52,0 16,5

Czaczki, *Czaczki Wielkie*, pdl, blk, Su-
raż 53,0 23,1

Czaczowa, *Czaczów*, krk, sdc, praw. Ła-
bowa 49,5 20,8

Czaczów, *Caców*, krk, kss, Cierno, d 50,7
20,2

Czadów (Czadzów), *Cadów*, srd, rds, Ko-
biele 51,0 19,6

Czadrowice = Czadrowice Małe*, Cza-
drowice Wielkie*, (Cedrowice), *Cedro-
wice*, lcz, lcz, Solca Wielka 52,0 19,3

Czahy, *Czaje*, pdl, drh, Pobikrowy 52,7
22,7

Czajcze, kls, nkl, Wysoka 53,2 17,1

Czajęcice (Czajęczyce), snd, snd, Wa-
śniów 50,9 21,2

Czajęcice, krk, prs, Bobin 50,2 20,5

Czajka**, dbr, lpn, Cieclocin, osada
młyńska, d

Czajki = Czajki, Andrale (Ondrale)*,
Czajki, pdl, blk, Kobylino Poświęt-
ne 53,0 22,7

Czajkowo (Czajki), *Czajki*, maz, nmo
albo ser, Ciekosyno 52,6 20,7

Czajkowo, pzn, ksc, Gostyń 51,9 16,9

Czajków, maz, gar, Wodynie 52,1 22,0

Czajków, snd, snd, Wiązownica, k 50,6
21,3

Czajków, srd, ost, Giżyce, k 51,5 18,3

Czajowice, krk, prs, Biały Kościół 50,2
19,8

Czaków, *Czajkowa*, snd, snd, Jaślany,
k 50,4 21,5

Czamino, *Cumino*, maz, wsg, Gumino
52,5 20,2

Czaniec (Czaniec Wielgi, Czańca), krk,
sls, Czaniec 49,9 19,3

Czaniec Mały, *Bulowice* – część, krk,
sls, Czaniec, osada młyńska 52,5 20,2

Czapelki (Klein Czapel, Popusin?), pmr,
swc, Świecie 53,5 18,5

Czapiewice, pmr, tch, Brusy 53,9 17,7

Czaple (Czapel), pmr, gdn, Żuków,
k 54,4 18,4

Czaple = Czaple Małe*, Czaple Wielkie
(Czaplice), maz, was, Stucz 53,4 22,3

Czaple Małe (Małe Czaple), krk, kss,
Czaple Wielkie, d 50,3 20,0

Czaple Stare (Czapel), *Stare Czaple*, pmr,
tcz, Stężycza Mała, osada folwarczna,
d 54,2 18,0

Czaple Wielkie (Czaplice Wielkie, Wiel-
kie Czaple), krk, kss, Czaple Wielkie
50,3 20,0

Czaple-Andralewicz (Andralewicz, An-
dralowicz), *Czaple-Andrelewicz*, pdl,
drh, Skrzyszewo 52,4 22,5

Czaple-Jarki+ (Jarki-Czaple), pdl, drh,
Skrzyszewo 52,4 22,6

Czaple-Obrąpałki (Obrąpałki, Obrąpałki-
-Czaple), *Obrepalki*, pdl, drh, Skrze-
szewo 52,4 22,6

Czaple, *Brudzew* – część, kls, knn, Bru-
dzew 52,1 18,6

Czaple, chl, chl, Nowa Wieś, k 53,3 18,8

Czaple, *Czaple Górne*, pdl, drh, Skrze-
szewo 52,4 22,5

Czaple, maz, liw, Czerwonka 52,4 21,9

Czaple, okolica, pdl, drh

Czaple, pmr, swc, Świecie 53,5 18,5

Czaple, *Stare Czaple*, bkj, kwł, Lubień
52,4 19,2

Czaplice Osobne, *Osobne*, maz, lom,
Szczepankowo 53,1 22,0

Czaplice Wielkie, *Czaplice*, maz, lom,
Szczepankowo 53,1 22,0

Czaplice-Dobki = Czaplice-Brzeski*
(Czapolino, Czaplice-Czaple?), Czapli-
ce-Dobki* (Czaplice Krzywe?, Czapli-
ce Podłe?), Czaplice-Żuczki* (Cza-
plice-Skuże?), *Czaplice-Wielkie*, maz,
prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9

Czaplice-Furmany, maz, prz, Krzynow-
łoga Wielka 53,2 20,9

Czaplice-Golanki, *Zalesie-Golanki*, maz,
prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9

Czaplice-Gołbie+ (Gołbki-Czaplice),
maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9

Czaplice-Jaworowo+ (Czelustki-Jaworo-
wo, Jaworowice-Czelustki), maz, prz,
Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9

Czaplice-Koty+, maz, prz, Krzynowłoga
Wielka 53,2 20,9

Czaplice-Piłaty, maz, prz, Krzynowłoga
Wielka 53,2 20,9

Czaplinek = Czaplinek, Czapolino Ostrow-
skie*, Dźwięczna, maz, czr, Sobiko-
wo 51,9 21,1

Czaplinek, pzn, wlc, Czaplinek, miasto,
k 53,6 16,2

Czapolino, *Czaplin*, maz, czr, Sobikowo
51,9 21,2

Czapolino, pdl, blk, Niewodnica Koryc-
kich 53,1 23,0

Czapury, pzn, pzn, Głuszyna, osada młyń-
ska, d 52,3 16,9

Czarkówka-Rolimy = Czarkówka-Rolimy
(Rolimy, Roliny-Czarkówka), Czar-
kówka-Bydtyki (Bydtyki)*, Czarków-
ka-Dobki (Czarkówka, Czarnkówka,
Czarnkówka-Dobki)*, pdl, drh, Pier-
lejewo 52,6 22,6

Czarkówka-Zawady = Czarkówka-Za-
wady (Czarnkówka-Zawady, Zawady),
Czarkówka-Chudaki (Chudaki, Czarn-
kówka-Chudaki)*, Oleksice*, pdl, drh,
Pierlejewo 52,6 22,6

Czarkówka, okolica, pdl, drh

Czarlin (Czarlino), pmr, tcz, Sobkowy
54,0 18,8

Czarmyśl, *Trzemeszno Lubuskie*, pzn,
pzn, Czarmyśl 52,4 15,2

Czarna (Czarna Mniejsza, Czarna Wiet-
sza), *Czarna Wielka*, pdl, drh, Dziad-
kowicze, k 52,6 22,8

Czarna (Zaczarnie), *Czarna Sędziszow-
ska*, snd, plz, Sędziszów, k 50,1 21,7

Czarna Poręba, *Poręba* – część, krk, llw,
Cięgowice 50,5 19,3

Czarna Wieś, *Kraków-Czarna Wieś*, krk,
prs, Kraków ś. Szczepan, kd 50,1 19,9

Czarna, *Czarna Cerkiewna*, pdl, drh,
Rudka 52,6 22,8

Czarna, *Czarna Średnia*, pdl, drh, Rud-
ka 52,6 22,8

Czarna, *Czarnia Duża*, plc, sie, Skrwino?
53,0 19,7

Czarna, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,5
21,1

Czarna, lub, luk, Serokomla, k 51,7 22,3

Czarna, maz, gar, Jakubowo 52,2 21,6

Czarna, maz, wrs, Kobyłka 52,4 21,2

Czarna, *Milewskie*, pdl, blk, Kalinówka,
k 53,4 23,0

Czarna, snd, opc, Końskie, osada kuź-
nicza 51,1 20,5

Czarna, snd, plz, Zassów 50,1 21,3

Czarna, snd, rdm, Sucha 51,4 21,4

Czarna, *Sobiska*, snd, stz, Łysobyki 51,7
22,2

Czarnca, *Czarnca*, snd, chc, Czarnca
50,8 19,9

Czarne (Czarna), *Czarne* – część, krk,
bck, [praw. nieznaną], k 49,5 21,4

Czarne, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,3

Czarnice, *Czarnoszyce*, pmr, czl, Kieł-
pin 53,7 17,4

Czarnków (Czarnkowo), *Konin-Czarków*,
klk, knn, Morzysław, k 52,2 18,2

Czarnków = Czarnków, Górny Młyn**,
pzn, pzn, Czarnków, miasto 52,9 16,5

Czarnków Mały, *Czarkowy* – część, snd,
wsl, Korczyn Stary 50,3 20,7

Czarnków Wielki, *Czarkowy* – część, snd,
wsl, Korczyn Stary 50,3 20,7

Czarnków, *Czarkowo*, pzn, ksc, Kościan,
m 52,1 16,6

Czarnków, *Czarkowo*, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,8
 Czarnochovice, krk, szc, Wieliczka 50,0 20,1
 Czarnocice, bkj, bkj, Witowo, k 52,5 18,7
 Czarnocin, pmr, tcz, Skarszewy, osada folwarczna, k 54,0 18,4
 Czarnocin, snd, rdm, Bukowno 51,5 20,8
 Czarnocin, snd, wsl, Czarnocin 50,3 20,5
 Czarnocin, srd, ptr, Czarnocin, d 51,6 19,7
 Czarnocino (Czarnocino Lekowskie), *Czarnocin*, plc, ndz, Niedzborz albo Lekowo 52,9 20,4
 Czarnocino-Ważyno, *Czarnocinek*, plc, ndz, Niedzborz albo Lekowo 52,9 20,4
 Czarnocino, *Czarnocin*, maz, kol, Piątnica, k 53,2 22,1
 Czarnogłów, maz, liw, Wiśniewo 52,3 21,8
 Czarnolas (Czarnolasy), snd, rdm, Policzna 51,4 21,7
 Czarnolas (Czarny Las), *Czarny Las*, maz, czr, Sobikowo 52,0 21,1
 Czarnom, *Czarmuń*, kls, nkl, Zabartowo 53,3 17,4
 Czarnomino Kmiece (Czarnomino Machcińskie, Czarnomino-Sulęcice), *Czarnomin*, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,7
 Czarnomino Szlacheckie, *Czarnominek*, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,7
 Czarnomino-Rynek (Czarnomin-Rynki), *Czarnomin* – część, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,7
 Czarnoska (Czarnostka, Czarnuszka), *Czarnuszka*, kls, kls, Sońnica 51,9 17,6
 Czarnostowo, *Czarnostów*, maz, mak, Szwelice, d 52,8 21,0
 Czarnotki (Karnoty), *Czarnotka*, bkj, rdj, Kaczewo 52,6 18,5
 Czarnotki = Czarnotki (Czarnoty), Ociośny*, kls, pzd, Niezamyśl 52,1 17,2
 Czarnotrzew, maz, roz, Nowa Wieś, osada kuźnicza, k 53,2 21,4
 Czarnotul, kls, gzn, Kwieciszewo 52,7 18,0
 Czarnoty = Czarnoty-Gosie* (Czarnoty-Goski), Czarnoty-Kossaki*, maz, cch, Nowe Miasto 52,7 20,6
 Czarnoty, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,4
 Czarnowąż (Czarnowąż), maz, liw, Niwiska 52,2 22,1
 Czarnowiec, maz, osl, Rzekuń 53,0 21,6
 Czarnowo (Ciarnowo), *Czarnów*, maz, kam, Barcice 52,5 21,2
 Czarnowo (Czarnowa), pmr, tch, Brusy 53,9 17,7
 Czarnowo (Czarnowo-Łodwigowo), maz, was, Niedźwiadna 53,6 22,2
 Czarnowo = Czarnowo-Chrapek* (Czarnowo-Chrapkowo, Czarnowo-Goździo-wo), Czarnowo-Ule* (Czarnowo-Ulia-szowo), *Czarnów*, raw, sch, Leszno 52,2 20,5
 Czarnowo = Czarnowo-Puchały*, Czarnowo-Siestrzanki*, maz, osl, Goworowo 52,9 21,5
 Czarnowo-Biki (Czarnowo, Kulesze-Biki, Kulesze-Czarnowo), pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
 Czarnowo-Dąb (Czarnowo-Lyszczewo?), maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,4
 Czarnowo-Plewino (Czarnowo Małe), *Plewniak*, raw, sch, Leszno 52,2 20,5
 Czarnowo-Szczawin, *Szczawin*, maz, osl, Goworowo 52,9 21,5
 Czarnowo-Wilk, *Wilkowa Wieś*, raw, sch, Leszno 52,3 20,5
 Czarnowo, chl, chl, Czarnowo, m 53,1 18,3
 Czarnowo, *Czarnowo*, maz, nmo albo ser, Pomnichowo, d 52,5 20,8
 Czarnowo, *Czarny Młyn*, pmr, pck, Strzelno, osada młyńska, k 54,8 18,3
 Czarnowo*, *Warszawa-Siekierki*, maz, wrs, Jazdowo 52,2 21,1
 Czarnożyły (Czarnożoły, Czarneżylny), srd, wln, Czarnożyły 51,3 18,6
 Czarnów Mniejszy (Ciarnów Mniejszy), *Kielce-Czarnów* – część, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,6
 Czarnów Więzszy (Ciarnów Więzszy), *Kielce-Czarnów* – część, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,6
 Czarnówka, maz, gar, Glinianka 52,1 21,4
 Czarnówko (Czarnowo), *Czarnówko* (*Bydgoszcz* – część), inw, bdg, Osielsko, d 53,2 18,1
 Czarny Las, *Czarna Wieś*, pdl, blk, Rajgród, k 53,7 22,6
 Czarny Potok, krk, sdc, Czarny Potok 49,6 20,5
 Czarny Sad, kls, pzd, Koźmin 51,8 17,4
 Czarnylas (Schwarzenwald), pmr, tcz, Czarnylas, k 53,8 18,5
 Czarnyż, srd, szd, Kwiatkowie 51,7 19,1
 Czartajewo, *Czartajew*, pdl, drh, Siemiatycze 52,5 22,8
 Czartek, *Czartoryja*, srd, srd, Brzeźno?, osada młyńska, k 51,5 18,5
 Czartki Małe, srd, srd, Góra 51,7 18,5
 Czartki Staromice (Czartki Wielkie), *Czartki Duże*, srd, srd, Góra 51,7 18,5
 Czartki, kls, kls, Borkowo 51,8 18,1
 Czartki, kls, pzd, Środa 52,2 17,2
 Czartolomie, pmr, czl, Chojniczki 53,7 17,6
 Czartoria I, II = Czartoria-Krzyki*, Czartoria-Wydzgi, maz, lom, Miastkowo, 53,2 21,8
 Czartosze-Łętownica, *Czartosy*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,2
 Czartoszowy (Czatoszowy), snd, chc, Łopuszno 50,9 20,2
 Czartowo, kls, knn, Skulsko 52,5 18,3
 Czaryż, krk, llw, Dzierzków 50,7 19,9
 Czarzaste Wielkie = Czarzaste-Prusy*, Czarzaste Wielkie, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
 Czarzaste-Chodupki (Czarasty-Chodupki), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
 Czarzaste-Lify, *Czarzaste-Liwki*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
 Czarze (Czarża), *Czarze*, chl, chl, Czarze 53,2 18,3
 Czarzyzna (Czarzyn), snd, wsl, Beszowa 50,4 21,2
 Czasław (Czasławy), *Czasław* – część, krk, szc, Raciechowice 49,8 20,1
 Czasławice, *Cerekiew* – część, krk, szc, Cerkiew 50,1 20,5
 Czasławice, *Czesławice*, lub, lub, Bochotnica 51,3 22,3
 Czastary, srd, wln, Czastary, k 51,3 18,3
 Czaszki (Czaski), kls, kls, Rypinek, m 51,8 18,0
 Czatachowa, krk, llw, Żarki, k 50,7 19,4
 Czatkowice (Czadkowice, Szadkowice), krk, prs, Krzeszowice, d 50,1 19,6
 Czatolin, raw, sch, Domaniewice, d 52,0 19,9
 Czatom, *Cotoń*, kls, gzn, Lubecz, d 52,7 17,6
 Czażów (Czazów), snd, snd, Chybyce, d 50,9 21,2
 Cząpsk (Cząbsk), *Czumsk Duży*, dbr, rpn, Gośck 53,0 19,5
 Cząstkowo, *Cząstków*, maz, wrs, Łomny Wielkie, d 52,4 20,8
 Cząstków, snd, snd, Słup Stara 50,9 21,1
 Cząszczewo, *Cząszczew*, kls, pzd, Cielcza 52,0 17,4
 Czchów, krk, sdc, Czchów, miasto, k 49,8 20,7
 Czebieraki (Ciebieraki), *Czeberaki*, pdl, mln, Górki 52,2 22,9
 Czebrzyszewo (Cebryszewo), *Cebryszewo*, dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,3
 Czech, lub, lub, Parczowo, osada młyńska, k 51,6 22,8
 Czechowice (Czechowice-Goski?), *Czechowice* – część, maz, bln, Żbików 52,2 20,9
 Czechowice, raw, raw, Żelichnin Mniejszy 51,7 20,0
 Czechowizna (Czechowczyzna, Czechowszczyzna, Strzeżewo), pdl, blk, Knyszyn albo Trzciane, k 53,3 22,9
 Czechowo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6
 Czechów Kąt, *Czachy*, lub, luk, Łuków, k 52,0 22,1
 Czechów, lub, lub, Lublin 51,3 22,5
 Czechów, snd, wsl, Kije, ks 50,6 20,6
 Czechy (Czechów), srd, szd, Męka, k 51,6 18,9

Czechy, *Czechy Zablotne*, pdl, blk, Kleszczele 52,6 23,2

Czechy, *Czechyń*, pzn, pzn, Piła, k 53,3 16,6

Czechy, kls, gzn, Kłeco 52,6 17,4

Czechy, krk, prs, Niegardów, ds 50,2 20,1

Czeczele, *Ceczele*, pdl, drh, Siemiatycze, d 52,5 22,8

Czczewo, chl, chl, Radzyń, k 53,4 19,0

Czczotki, maz, wrs, Kazom Mały 52,4 20,6

Czczoty**, maz, kam, Brańsk, d

Czekaj, *Czekaje*, srd, srd, Unków?, osada młyńska, k 51,5 18,4

Czekanka, swr, Siewierz, osada kuźnica 50,5 19,3

Czekanowo, *Cekanowo*, plc, bls, Bielsko, k 52,7 19,8

Czekanowo, *Cekanowo*, plc, plc, Jemielnica, d 52,5 19,8

Czekanowo, chl, mch, Bobrowo 53,3 19,3

Czekanowo, *Czekanów*, kls, kls, Lewkowo 51,7 17,8

Czekanowo, kls, gzn, Lechnino 52,8 17,1

Czekanów (Czekanowo), *Cekanów*, lcz, brz, Tobiasze 51,6 20,0

Czekanów, *Cekanów*, srd, ptr, Milejów, d 51,3 19,7

Czekanów, pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,4

Czekowo (Ciekowo, Czeków), *Ceków*, kls, kls, Kosmowo, k 51,9 18,2

Czeladź, swr, Czeladź, miasto, d 50,3 19,1

Czelustki-Bąki (Czaplice-Bączki, Czaplice-Drzymki?), *Czaplice-Bąki*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Czelustki-Kurki = Czelustki-Kurki, Czelustki-Ślizie*, *Czaplice-Kurki*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Czelustki-Mikuły+ = Czelustki-Mazaniki*, Czelustki-Mikuły (Czaplice-Mikuły), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Czelustki-Miłki (Czelustki-Miłośćki, Miłki?), *Czaplice-Miłki*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Czeluścino, *Czeluścina*, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,5

Czeluścino, *Czeluścina*, kls, pzd, Pępowo Małe 51,7 17,1

Czeluśnica (Czeliśnica), krk, bck, Jasło, d 49,7 21,5

Czemanino (Czamanino, Czamin), *Czaminin*, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7

Czemierniki, lub, lub, Czemierniki – miasto, miasto 51,7 22,6

Czemierniki, *Trawniki* – część, lub, lub, Czemierniki 51,1 23,0

Czemierowo, *Czemierów*, kls, pzd, Szymanowice 52,1 17,7

Czemlewo, chl, chl, Czarze, osada folwarczna, d 53,2 18,3

Czempiń, pzn, ksc, Czempiń, miasto 52,1 16,7

Czepiele, lub, luk, Zbuczyn 52,2 22,5

Czepielewo, *Ciepielewo*, maz, mak, Szelków, d 52,8 21,1

Czepielin (Ciepielin), pdl, drh, Mordy 52,2 22,4

Czepielsk (Czapelko, Czepielka, Czepielko, Czepiołki), *Czapielsk*, pmr, gdn, Czepielsk 54,3 18,4

Czepowo Niskie (Czepowo Nadolne), *Czepów Dolny*, srd, szd, Uniejów 52,0 18,8

Czepowo Weśrednie, *Czepów Średni*, srd, szd, Wielenino 52,0 18,8

Czepowo Wyższe (Czepowo Wysokie), *Czepów Górny*, srd, szd, Wielenino 52,0 18,8

Czепurka, krk, llw, Potok 50,7 19,4

Czeranowo (Czerenowo), *Ceranów*, pdl, drh, Kadłuby 52,6 22,2

Czerchów (Cierzehowo, Czerszów, Czyrchów), lcz, lcz, Modlna, kd 52,0 19,3

Czerleninko (Czerlenino, Czerlenino Małe, Czermielinko), *Czerlejno*, pzn, pzn, Czerlenino, d 52,4 17,2

Czerlenino (Czerlenino Wielkie, Czerlenino), *Czerlejno*, pzn, pzn, Czerlenino, d 52,4 17,2

Czerlenino, *Czerlin*, kls, kcn, Czeszewo 52,9 17,3

Czermin (Czermin), snd, snd, Czermin 50,3 21,3

Czermino (Cermينو), *Czermin*, dbr, rpn, Sadłowo 53,0 19,5

Czermino (Czyrmino), *Czermin*, kls, kls, Czermino 51,9 17,7

Czermino (Czyrmino), *Czerminek*, kls, kls, Kucharki Rycerskie 51,8 17,9

Czermna (Czeremno, Czermno), *Wysokacześć*, krk, sls, Wysoka?, osada folwarczna 49,9 19,6

Czermna (Czermno), *Czerna*, krk, prs, Nowa Góra 50,2 19,6

Czermna = Czermna, Zakobelec*, krk, bck, Czermna 49,8 21,3

Czermno (Czyrmino), raw, gbn, Czermno, k 52,4 19,8

Czermno (Czyrmino), snd, opc, Czermno 51,1 20,0

Czermno, dbr, lpn, Ligowo 52,9 19,4

Czerniak, inw, inw, *Rzodkwino*, osada młyńska 52,6 18,1

Czerniakowo, *Warszawa-Czerniaków*, maz, wrs, Jazdowo 52,2 21,1

Czernica, snd, wsl, Kurozwęki 50,6 21,1

Czernice (Czerznice), *Czernice Borowe*, maz, prz, Czernice 53,0 20,7

Czernice (Czerznice), maz, cch, Pałuki, k 52,9 20,7

Czernice (Czerznice), maz, kol, Kolno 53,4 22,0

Czernice, *Czernic*, snd, stz, Kłoczów 51,7 22,0

Czernice, srd, wln, Osjaków 51,3 18,7

Czernidla+, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2

Czernie (Ciernie, Cierznie, Czyrznia), maz, osw, Wąsowo 52,9 21,6

Czerniec (Czernice), krk, sdc, Łącko, d 49,6 20,4

Czerniechów, *Czernichów*, krk, prs, Igołomia 50,1 20,2

Czerniechów, *Czernichów*, krk, sls, Czerniechów, kd 50,0 19,7

Czerniechów, *Klonów*, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6

Czernielice (Czermielice, Czernielice Wielkie, Czerniewice), *Czerniewice-Majątek*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,1

Czernielice Małe (Czermielice Małe, Czernielice, Czerniewice, Czerniowice), *Czerniewiczzi*, bkj, kwl, Grabkowo, d 52,5 19,1

Czerniewice, raw, raw, Czerniewice 51,7 20,1

Czerniewo (Cierniowo, Cierniów, Czierneau, Czyrniowo), pmr, gdn, Prągowo 54,2 18,5

Czerniewo (Czerniejewo, Czernijew), *Czerniejew*, maz, liw, Wodynie albo Niwiska 52,1 22,1

Czerniewo (Czerszniewo, Cierzniowo), plc, plc, Woźniki, d 52,6 19,9

Czerniewo (Czyrniowo, Czerzniewo), *Czerniew*, raw, gbn, Kiernozia 52,2 19,9

Czerniewo = Czerniewo, Czerniewo* (Czerniewska Wieś), *Czerniejewo*, kls, gzn, Czerniewo, miasto 52,4 17,4

Czernik (Czerniska), maz, kam albo liw, Dobre Stare, k 52,4 21,6

Czernikowo (Czerznikowo), dbr, lpn, Czernikowo, d 52,9 18,9

Czernikowo Małe (Czerznikowo Małe), *Czernikówko*, dbr, lpn, Czernikowo, k 53,0 18,9

Czernikowy (Czernichowy), *Czerniki*, pmr, tcz, Pogutkowy, osada folwarczna, d 54,0 18,2

Czerników (Czerników Dębowski), lcz, lcz, Góra 52,0 19,4

Czerników, *Czerników Karcki, Czerników Opatowski*, snd, snd, Strzeżowice i Opatów 50,8 21,4

Czernin (Czermin, Czyrmin), *Czermin, Czermin Paniński*, snd, snd, Góry Wysokie, ds 50,8 21,8

Czernin (Czermin), *Glichów* – część, krk, szcz, Raciechowice 49,8 20,1

Czerniów, *Czerniejów*, lub, lub, Krężnica Jaroska, d 51,1 22,6

Czersk (Czerska), pmr, tch, Czersk, k 53,8 18,0

Czersk (Czyrsko), maz, czr, Czersk, miasto, k 52,0 21,2

Czersko (Czersk, Czerska, Czyrsk), *Czersk Świecki*, pmr, swc, Jeżowo 53,6 18,5

Czerśl, lub, luk, Łuków 51,9 22,3

Czerzyżne+, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,5 21,1

Czerwie**, lcz, brz, Wolborz

Czerwieńsk (Czerwieńsk), *Czerwińsk*, pmr, now, Pieniążkowo, osada folwarczna 53,7 18,7

Czerwieńsko (Czerwieńsk), *Czerwińsk*, maz, scn i wsg, Czerwieńsko, miasto, d 52,4 20,3

Czerwino (Czyrwino), *Czerwin*, maz, osw, Czerwino 53,0 21,8

Czerwino**, dbr, lpn, Bobrowniki

Czerwona (Czyrwona), snd, rdm, Wielgie 51,2 21,4

Czerwona Góra, snd, snd, Ruszków 50,8 21,3

Czerwona Niwa, raw, sch, Wiskitki Kościelne, ks 52,1 20,3

Czerwona Wola (Bagnowa Wola), snd, chc, Mnin 51,0 20,2

Czerwonak (Czerwony Młyn), pzn, pzn, Kicina, osada młyńska, d 52,5 16,9

Czerwone (Podczerwone), *Podczerwone*, krk, sdc, Dunajec, k 49,4 19,8

Czerwone, maz, kol, Kolno, k 53,4 21,9

Czerwonka (Czyrwonka), maz, liw, Czerwonka, k 52,4 21,9

Czerwonka, maz, mak, Szelków 52,9 21,2

Czerwonka, pdl, drh, Czerwonka 52,4 22,2

Czerwonka, raw, raw, Krzemienica i Żelichlin Mniejszy 51,7 20,1

Czerwonka, raw, sch, Sochaczew, ks 52,2 20,2

Czerwonki, maz, rdz, Wąsosz 53,5 22,4

Czerwony Kościół (Czerwona Wieś), *Czerwona Wieś*, pzn, ksc, Czerwony Kościół 52,0 16,7

Czerwony Młyn (Przepadek), *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Wojciech, osada młyńska, d 52,4 16,9

Czerzewo, *Czyżewo*, dbr, rpn, Rypin 53,1 19,4

Czerzów (Czyszów), *Czyżów*, krk, scz, Brzezie 50,0 20,2

Czerzyny (Czyrzyny), *Kraków-Czyżyny*, krk, prs, Mogiła, d 50,1 20,0

Czesławice, kls, kcn, Gołańcza 53,0 17,2

Czesram, *Golejewko* – część, pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0

Czestków (Czostków), *Czostków*, snd, chc, Kozłów 50,9 20,2

Czeszewo (Cziszewo), *Ciszewo*, kls, kcn, Chodzież, osada folwarczna 53,0 16,8

Czeszewo, kls, kcn, Czeszewo 52,9 17,3

Czeszewo, kls, pzd, Czeszewo 52,1 17,5

Czetnino, *Cetlin*, plc, bls, Będziszów 52,7 19,8

Czewujewo, kls, kcn, Izdebnio 52,8 17,6

Czępkowo Małe (Czępkowo Podborne), *Cempkowo* – część, maz, scn, Radzimino Wielkie 52,6 20,4

Czępkowo Wielkie, *Cempkowo* – część, maz, scn, Radzimino Wielkie 52,6 20,4

Częstkowo (Częstkowa), pmr, mrw, Luzino 54,5 18,1

Częstkowo, *Czastków*, kls, gzn, Dobrosowo 52,3 18,0

Częstkowo, *Czastków*, lcz, lcz, Bierzwienna Karczemia 52,3 18,9

Częstkowo, pmr, tcz, Kościerzyna 54,2 17,9

Częstków, srd, szd, Buczek 51,5 19,1

Częstoborowice, lub, lub, Częstoborowice 51,0 22,9

Częstochowa, *Częstochowa* – część, krk, llw, Częstochowa, miasto, k 50,8 19,1

Częstochówka, *Częstochowa* – część, krk, llw, Częstochowa, d 50,8 19,1

Częstocice, snd, snd, Szewna 50,9 21,4

Częstoszowice (Częstochowice), krk, kss, Książ Wielki 50,4 20,2

Częstuniewo = Częstuniewo (Częstuniewo, Częstyniewo), Dąbie*, Jaszczułty* (Jaszczółty), *Częstoniew*, maz, grc, Jasieniec 51,9 21,0

Człopa, pzn, pzn, Człopa, miasto 53,1 16,1

Człowiekówka, *Człekówka*, maz, gar, Kołybiel, k 52,0 21,4

Człuchów (Schlochau, Słuchów), pmr, czl, Człuchów, miasto, k 53,7 17,4

Człuchów-Zamek+, pmr, czl, Człuchów, zamek, k 53,7 17,4

Czmachowo, *Ćmachowo*, pzn, pzn, Biedzdrowo 52,7 16,3

Czmian (Czmań) Czmań, *Czmoń*, kls, pzd, Radzewo 52,2 17,0

Czochanie-Dobrochy, *Dobrochy*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Czochanie-Góra = Czochanie-Góra x2, maz, zmb, Rudki 53,1 22,6

Czochanie-Lydyńie* (Czochanie Stare), maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Czochanie-Świątki (Czochanie-Kałęczyno?), *Świątki-Wertyce*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Czochy, *Czechy Orlańskie*, pdl, blk, Kleszczele, k 52,6 23,5

Czołczyn, srd, szd, Lutimirsko 51,8 19,2

Czołna, lub, lub, Baranów 51,5 22,2

Czołna, lub, lub, Niedrwica 51,1 22,3

Czołnochowo, *Czołnochów*, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,7

Czołomyje, pdl, drh, Mordy 52,2 22,5

Czołowo (Czołowo Wielkie), bkj, rdj, Radziejów, k 52,6 18,5

Czołowo, kls, knn, Osiek Wielki, k 52,2 18,6

Czołowo, kls, pzd, Mieczewo 52,2 17,0

Czołówko (Czołowo Małe, Czołówko Małe), *Czołówek*, bkj, rdj, Radziejów 52,6 18,5

Czołpino (Czełpino, Czołpin), *Czołpin*, bkj, rdj, Krzywosądza, k 52,7 18,6

Czołpino = Czołpino (Czołpino)*, *Ludwinowo?*, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0

Czorsztyń, krk, sdc, Maniowy, zamek, k 49,4 20,3

Czosaki-Dąb, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,4

Czosnowo Małe, *Czosnow*, maz, wrs, Łomny Wielkie 52,4 20,7

Czosnowo Wielkie, *Dębina*, maz, wrs, Łomny Wielkie 52,4 20,7

Czosnowo, pmr, czl, Konarzyno Wielkie, osada folwarczna 53,8 17,4

Czowczyzna**, pdl, blk, Narew, d Czteryguby (Sterygaby), *Staroguby*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2

Czubaki, *Kraszewo-Czubaki*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,1

Czubino, *Czubin*, maz, bln, Rokitno ś. Wojciech 52,2 20,7

Czubrowice, krk, prs, Raclawice, k 50,2 19,7

Czuchary, *Suchary*, kls, nkl, Sąsiedzno 53,2 17,6

Czuchleby, pdl, mln, Górki 52,2 22,8

Czuchowo (Czuchów), *Czuchów*, pdl, mln, Ruskowo 52,3 22,8

Czuczarz (Czuczacz), *Szczuczarz*, pzn, pzn, Człopa 53,0 16,0

Czuczerepki**, pdl, blk, Brańsk, k Czudec (Czudec), *Czudec*, snd, plz, Czudec 49,9 21,8

Czulice, krk, prs, Czulice 50,1 20,2

Czułów Mniejszy (Czułówek), *Czułówek*, krk, prs, Rybna, d 50,0 19,7

Czułów Więszy (Czułów), *Czułów*, krk, prs, Rybna, d 50,1 19,7

Czuryły, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4

Czuszów, krk, prs, Pelesnica 50,3 20,3

Czwartek, lub, lub, Lublin, d 51,3 22,6

Czyczkowy (Czyczkowo), pmr, tch, Brusy, k 53,9 17,7

Czypiec (Szczypiec), *Czepiec*, krk, kss, Mstyczów 50,5 19,9

Czymba, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,5 21,0

Czymiów, *Czerniejów*, lub, lub, Bystrzyca 51,4 22,7

Czyste Małe, *Małe Czyste*, chl, chl, Czyste, osada folwarczna, d 53,3 18,5

Czyste, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2

Czyste, *Wielkie Czyste*, chl, chl, Czyste, d 53,3 18,5

Czystochleb, chl, chl, Wąbrzeźno, sm 53,2 18,9

Czyszkowo (Czyszkowo Wielkie), *Czyszków*, maz, gar, Garwolin 51,9 21,6

- Czyszkówko, *Czyszkówek*, maz, gar, Garwolin 51,9 21,6
- Czyżemin, srd, ptr, Stary Tuszyn, d 51,6 19,5
- Czyżewice (Czyże, Czyżewo, Czyżowo), *Czyże*, pdl, blk, Narew, k 52,8 23,4
- Czyżewo Kościelne (Czyżewo Stare?), maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
- Czyżewo Nowe+ (Nowa Wieś Czyżewo), maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
- Czyżewo-Marki = Czyżewo-Marki*, Czyżewo-Piotrowice*, *Dmochy-Marki*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
- Czyżewo-Ruś = Czyżewo Małe*, Czyżewo-Ruś (Czyżewo-Załużski), maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
- Czyżewo-Siedliska, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4
- Czyżewo-Sutki, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
- Czyżewo, *Czyżew*, kls, knn, Dąbroszyno 52,1 18,1
- Czyżewo, *Czyżew*, raw, gbn, Sanniki, k 52,4 19,8
- Czyżowice, snd, wsl, Bejsce 50,3 20,6
- Czyżowski+, srd, ost, Grabów, osada młyńska, k 51,5 18,1
- Czyżów, *Czyżów Plebański*, *Czyżów Szlachcki*, snd, snd, Czyżów 50,8 21,8
- Czyżów, snd, wsl, Bardo, k 50,8 21,0
- Czyżów, snd, wsl, Otwinów 50,2 20,8
- Czyżów, snd, wsl, Stobnica 50,5 21,0
- Czyżów, srd, rds, Kamieńsko 51,2 19,4
- Czyżówka (Cisówka), *Myszków-Ciszówka*, krk, llw, Mrzyglód, osada kuźnicza 50,6 19,3
- Czyżówka (Czyżowice), krk, prs, Płoki 50,2 19,5
- Czyżówka, snd, rdm, Błotnica 51,5 21,0
- Czyżykowo (Cziszkendorf), pmr, tcz, Tczew 54,1 18,8
- Ćmińsko (Ćmińsk), snd, chc, Tumlin, d 51,0 20,5
- Ćmiszewo, *Ćmiszew*, raw, gbn, Rybno 52,2 20,1
- Ćwierdzino, *Ćwierdzin*, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie 52,5 17,8
- Ćwiklino Małe (Ćwiklinko), *Ćwiklinek*, maz, scn, Sarbiewo 52,7 20,4
- Ćwiklino Wielkie, *Ćwiklin*, maz, scn, Sarbiewo 52,7 20,4
- Ćwikły-Dąb, *Ćwikły-Krajewo*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,3
- Ćwikły-Dąbrowa (Ciemna Dąbrowa), *Krajewo-Ćwikły*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2
- Dacharzów, snd, snd, Jankowice 50,7 21,6
- Dachowa, pzn, pzn, Pierzchno 52,3 17,1
- Daćbogi*, maz, was, Słucz 53,4 22,3
- Daćbogowizna, *Drewnowo-Daćbogi*, maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Dahlmansche Mühle+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,4 18,6
- Dalabuski (Dalabuszki, Dalebuski), *Dalabuszki*, pzn, ksc, Kunowo 51,9 16,9
- Dalanowo Małe (Dalenowo Małe), *Dalanówko*, maz, scn, Płońsko 52,6 20,4
- Dalanowo Wielkie (Dalenowo), *Dalenowo*, maz, scn, Płońsko 52,6 20,4
- Dalechowice, krk, prs, Bobin 50,2 20,5
- Dalechowy, krk, kss, Jemieleno 50,6 20,4
- Dalestowice (Dalastowice), snd, wsl, Szczucin 50,3 21,0
- Daleszowice (Daleszewice), *Daleszewice*, snd, opc, Żarnów 51,3 20,1
- Daleszyce, snd, chc, Daleszyce, miasto, d 50,8 20,8
- Daleszyno, *Daleszyn*, pzn, ksc, Gostyń Stary 51,9 16,9
- Dalewo, pzn, ksc, Dalewo, d 52,0 16,9
- Dalikowo (Dalików), *Dalików*, lcz, lcz, Dalikowo 51,9 19,1
- Dalkowo, *Dalkowo (Jacewo – część)*, inw, inw, Staromieście, osada folwarczna, d 52,8 18,3
- Dalków (Dalkowo), lcz, brz, Czarnocin, d 51,6 19,7
- Dalpole (Opole), *Dolne Pole*, pdl, drh, Czerwonka 52,4 22,2
- Dalowice, *Dalewice*, krk, prs, Niegardów 50,2 20,2
- Dalwin (Dalwino), pmr, tcz, Dalwin, k 54,1 18,6
- Damianice, *Damienice*, krk, szcz, Łapczyca, k 50,0 20,4
- Damianice, *Piotrkowice Małe – część*, krk, prs, Koniusza, osada folwarczna 50,2 20,2
- Damianów, snd, stz, Korytnica 51,7 21,8
- Damiany, maz, osw, Czerwino 52,9 21,7
- Damice, krk, prs, Iwanowice 50,2 20,0
- Damierowo (Damirów), *Damirów*, maz, gar, Tarnowo, k 51,8 21,5
- Damięty-Narwoty (Damięty-Nawroty), maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
- Damięty-Prosty = Damięty-Grzywacze*, Damięty-Prosty (Damięty-Chrosty), maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
- Damięty-Przasnki = Damięty-Chrzczony* (Damięty-Chrzany), Damięty-Przasnki, *Damięty-Przasty*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
- Damięty, maz, osl, Goworowo 53,0 21,6
- Damlank, *Dębołęka*, pzn, wlc 53,4 16,3
- Damujowice (Damniewice, Damniowice, Domajowice), *Solek*, *Zameczek*, snd, opc, Damujowice 51,4 20,4
- Danabórz, kls, kcn, Łekno 52,9 17,2
- Daniewice, maz, bln, Nadarzyn 52,1 20,8
- Daniłowo (Danilewo), maz, nur, Złototaria, d 52,7 22,0
- Daniłowo, *Daniłowo Duże*, pdl, blk, Suwałki, przedmieście, m 52,9 22,9
- Daniłowo, maz, osl, Goworowo 52,9 21,5
- Daniszewice = Daniszewice, Żerniki*, srd, ptr, Mierzyn 51,2 19,7
- Daniszewo, *Daniszew*, kls, knn, Białkowo 52,1 18,5
- Daniszewo, maz, osl, Rzekuń 53,0 21,6
- Daniszewo, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,1
- Daniszków, snd, rdm, Krępa następnie Lipsko 51,1 21,6
- Daniszyno (Daniszyn), *Daniszyn*, kls, kls, Odalanów, k 51,7 17,6
- Dankowice, *Dankowice Drugie*, krk, llw, Krzepice?, k 51,0 18,7
- Dankowice, krk, sls, Dankowice 49,9 19,1
- Danków, srd, wln, Danków 51,0 18,7
- Danowo (Danów), pdl, blk, Rajgród 53,7 22,6
- Danowo = Danowo x2, maz, was, Wąsosz 53,6 22,3
- Danowo, *Danówka*, maz, was, Grajewo 53,6 22,5
- Danowo, maz, kol, Lachowo 53,5 22,0
- Danziger Haupt+, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,3 19,0
- Dańków, raw, bla, Biała 51,8 20,5
- Dańków, raw, bla, Błędów 51,7 20,7
- Darawskie, *Wągrowiec – część*, kls, kcn, przedmieście, d 52,8 17,2
- Dargolewo (Bargłowo, Dargolewa), pmr, mrw, Strzecz, osada folwarczna 54,5 18,0
- Darnowo, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,7
- Darnów, *Dziarnów*, maz, grc, Przybyszewo, d 51,7 20,8
- Daronin, *Daromin*, snd, snd, Jankowice, d 50,8 21,6
- Darszyce (Darczyce), *Biskupice – część*, krk, szcz, Biskupice, d 50,0 20,2
- Darzlub (Darżłów), *Darzlubie*, pmr, pck, Mechowo, d 54,7 18,3
- Daszewice, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 16,9
- Daszkowo, chl, chl, Wiewiórki, osada młyńska 53,4 18,8
- Daszyna (Daszyno), lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,2
- Dawidowo, *Dawidowice*, pdl, blk, Narew, k 52,9 23,4
- Dawidy, pdl, mln, Hadynów, d 52,2 22,6
- Dąb, *Dąb Wielki*, bkj, kwł, Dobrzyń, k 52,6 19,4
- Dąbek-Milan, maz, osl, Czerwino 53,0 21,8
- Dąbek, maz, osl, Troszyno 53,0 21,8
- Dąbek, plc, mla, Wyszyń 53,0 20,4
- Dąbek, srd, rds, Dąbrowa, osada kuźnicza 50,8 19,4
- Dąbie = Dąbie, Bukownik*, krk, szcz, Raciechowice, osada młyńska 49,8 20,2

- Dąbie, *Dąbie Dolne*, swr, Wojkowiec Kościelne, ds 50,4 19,1
- Dąbie, *Dąbie Kujawskie*, bkj, bkj, Dąbie 52,6 18,8
- Dąbie, *Kraków-Dąbie*, krk, prs, Kraków ś. Mikołaj, m 50,1 20,0
- Dąbie, lcz, lcz, Dąbie, miasto, k 52,1 18,8
- Dąbie, lcz, lcz, Siedlec 52,1 19,2
- Dąbie, lub, lub, Częstoborowice 51,0 22,8
- Dąbie, lub, luk, Łuków, k 51,9 22,3
- Dąbie, *Rogalin* – część, pzn, pzn, Rogalinko, osada młyńska 52,2 16,9
- Dąbie, snd, chc, Konieczno 50,7 20,0
- Dąbie, snd, plz, Zassów 50,1 21,3
- Dąbie, snd, snd, Czyżów, ds 50,8 21,8
- Dąbiec, *Dąbcze*, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,6
- Dąbki, kls, nkl, Wyrzysko 53,1 17,3
- Dąbroszyno, *Dąbroszyn*, kls, knn, Dąbroszyno 52,1 18,1
- Dąbrowa (Dąbrawa, Dąbrówka), pmr, tch, Wiele, k 53,9 17,9
- Dąbrowa (Dąbrawa), *Dąbrowa Człuchowska*, pmr, czł, Przechyleno 53,8 17,3
- Dąbrowa (Dąbrówka, Dąbrówka Wielka), pzn, pzn, Skórzewo 52,4 16,7
- Dąbrowa (Dąbrówka), *Dąbrówka Kościelna*, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,1
- Dąbrowa (Dąbrówka), *Dąbrówka*, srd, rds, Radomskie, osada młyńska, k 51,0 19,4
- Dąbrowa (Dąbrówka), krk, szcz, Brzezie 50,0 20,3
- Dąbrowa Aaron (Dąbrowa), *Dąbrowa*, kls, kls, Rajska 51,7 18,3
- Dąbrowa Mała (Dąbrówka), *Dąbrówka Sieradzka*, srd, srd, Sieradz 51,5 18,7
- Dąbrowa Wielka (Dąbrowa), *Dąbrowa Tarnowska*, snd, plz, Dąbrowa Wielka 50,2 21,0
- Dąbrowa Wielka, srd, srd, Dąbrowa Wielka 51,5 18,7
- Dąbrowa-Dołęgi* (Dąbrowa Jurska), maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,3 22,2
- Dąbrowa-Gospodarze* (Dąbrowa-Gospodary), *Dąbrowa-Kity*, maz, nur, Długa Dąbrowa 52,8 22,4
- Dąbrowa-Michałki (Sienica-Michałki), maz, nur, Długa Dąbrowa 52,8 22,4
- Dąbrowa-Modzele+, maz, nur, Długa Dąbrowa 52,8 22,4
- Dąbrowa-Nowa Wieś = Dąbrowa-Nowa Wieś (Nowa Dąbrowa), Długa Dąbrowa*, maz, nur, Długa Dąbrowa 52,8 22,5
- Dąbrowa-Sienica, *Dąbrowa-Szatanki*, maz, nur, Długa Dąbrowa 52,8 22,4
- Dąbrowa, *Dąbrowa n. Czarną*, snd, opc, Dąbrowa, d 51,3 20,0
- Dąbrowa, *Dąbrowa Widawska*, srd, srd, Widawa 51,4 18,9
- Dąbrowa, *Dąbrowa Zielona*, srd, rds, Dąbrowa 50,8 19,6
- Dąbrowa, *Dąbrówka Morska*, krk, prs, Witów 50,1 20,6
- Dąbrowa, *Dąbrówka*, krk, bck, Brzyska, d 49,8 21,4
- Dąbrowa, *Dąbrówka*, krk, llw, Dzierzków 50,7 19,9
- Dąbrowa, *Dębowiec* – część, krk, bck, Dębowiec, osada folwarczna, k 49,7 21,5
- Dąbrowa, kls, gzn, Parlino 52,7 17,9
- Dąbrowa, kls, kcn, Janczewo i Kozielsko 52,8 17,4
- Dąbrowa, kls, pzd, Kobierno 51,8 17,5
- Dąbrowa, kls, pzd, Niezamyśl 52,1 17,1
- Dąbrowa, krk, sdc, Wielogłowy 49,7 20,7
- Dąbrowa, maz, gar, Łaskarzew, k 51,8 21,5
- Dąbrowa, maz, nur, Złotonia, d 52,8 22,1
- Dąbrowa, mlb, mlb, [nieznany] 54,2 19,5
- Dąbrowa, *Nowy Sącz-Dąbrówka Polska*, krk, sdc, Sądecz Nowy, d 49,6 20,7
- Dąbrowa, plc, szr, Dąbrowa 53,0 20,3
- Dąbrowa, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,7
- Dąbrowa, snd, plz, Trzciana 50,1 21,8
- Dąbrowa, snd, snd, Dąbrowa następnie Bodzęcin, d 50,9 21,0
- Dąbrowa, snd, snd, Pawłów, ds 51,0 21,1
- Dąbrowa, srd, wln, Wieluń 51,2 18,5
- Dąbrowa, *Stara Dąbrowa*, pzn, ksc, Gościeszyno 52,1 16,1
- Dąbrowica (Dąbrowice), *Dąbrowice Stare*, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,5
- Dąbrowica, *Chrostowa* – część, krk, szcz, Niegowiec 49,9 20,3
- Dąbrowica, *Dąbrowice*, plc, sie, Lubowidz 53,1 19,8
- Dąbrowica, krk, llw, Obichów 50,6 19,8
- Dąbrowica, krk, szcz, Chełm 49,9 20,4
- Dąbrowica, *Kuźnica Mastońska*, krk, llw, Cięgowice, osada kuźnicza 50,5 19,4
- Dąbrowica, lub, lub, Lublin 51,3 22,5
- Dąbrowica, maz, wrs, Cygowo 52,4 21,4
- Dąbrowica, snd, snd, Bieliny 50,5 22,4
- Dąbrowica, snd, snd, Michocin 50,5 21,6
- Dąbrowica, snd, wsl, Szczucin 50,3 21,1
- Dąbrowica, srd, srd, Boleszczyno 51,9 18,7
- Dąbrowice I (w XV w. Dąbrowice Wielkie), *Dąbrowice* – część, raw, raw, Maków, d 51,9 20,1
- Dąbrowice II (w XV w. Dąbrowice Małe), *Dąbrowice* – część, raw, raw, Maków albo Żelazna 51,9 20,1
- Dąbrowice, lcz, lcz, Dąbrowice, miasto, k 52,3 19,1
- Dąbrowka Połajewska (Dąbrówka, Dąbrówka Połajowska), *Dąbrówka Połajewska*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,2
- Dąbrowka, *Dąbrówka Pierwsza*, bkj, kwl, Grabkowo, osada folwarczna 52,5 19,1
- Dąbrowka, *Dąbrówka*, bkj, rdj, Bytom 52,6 18,6
- Dąbrówno (Dąbrówna), krk, llw, Stare Miasto 50,7 19,5
- Dąbrowsk-Sędek, *Sędek*, plc, bls, Zagroba 52,7 19,9
- Dąbrowski, *Dąbrusk*, plc, bls, Zagroba 52,6 19,9
- Dąbrówka (Brzozowo-Dąbrówka), *Brzozowo-Dąbrówka*, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Dąbrówka (Damerau, Dąbrawka), *Dąbrówka Tczewska*, pmr, tcz, Miłobądz, k 54,1 18,7
- Dąbrówka (Damerau), *Dąbrowa Chelmińska*, chl, chl, Boleminek, d 53,2 18,3
- Dąbrówka (Damerau), *Dąbrowa*, mlb, mlb, Barendt, k 54,1 18,9
- Dąbrówka (Damerau), pmr, swc, Drzycim 53,5 18,3
- Dąbrówka (Damerau), pmr, tch, Dąbrówka, d 53,6 17,6
- Dąbrówka (Damerau), pmr, tcz, Dąbrówka, k 53,9 18,5
- Dąbrówka (Dąbrawka), pmr, pck, Luzino 54,5 18,2
- Dąbrówka (Dąbrowa), *Dąbrówka Tuchowska*, krk, bck, Tuchów, d 49,9 21,0
- Dąbrówka (Dąbrowa), raw, gos, Białotarczek, d 52,4 19,4
- Dąbrówka (Dąbrowa), *Sadek* – część, krk, szcz, Szczyrzycka Góra 49,8 20,3
- Dąbrówka (Dąbrówka Duża), inw, inw, Raciąż, d 52,8 18,8
- Dąbrówka (Dąbrówka Kościelna, Dąbrówka-Skwarek), *Dąbrówka Kościelna*, pdl, blk, Dąbrówka 52,9 22,6
- Dąbrówka (Dąbrówka Wola), *Dąbrówki*, snd, stz, Wargocin 51,6 21,6
- Dąbrówka = Dąbrówka, Dąbrówka Wstęchlewska*, Dąbrówka Zaleśna*, *Dąbrówka Szadkowska*, srd, szd, Beldrzychów 51,8 18,9
- Dąbrówka = Dąbrówka, Dąbrówka-Wróble*, maz, mak, Maków 52,9 21,2
- Dąbrówka Mała (Dąbrówka), *Dąbrówka Szczepanowska*, snd, plz, Jodłówka albo Wojnicz 49,9 20,9
- Dąbrówka Nadolna, lcz, lcz, Dalikowo 51,9 19,1
- Dąbrówka Nagórna (Dąbrówka Wielka), snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,5 21,1
- Dąbrówka Nagórna, *Dąbrówka Górna*, lcz, lcz, Dalikowo 51,9 19,1
- Dąbrówka Niemiecka (Dąbrowa Niemiecka, Deutsch Damerau), *Dąbrówka Malborska*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, k 54,0 19,1
- Dąbrówka Nosowa = Dąbrówka Nosowa, Wólka Brachniowa* (Wola Brachniowa), *Dąbrówka*, maz, wrk, Jasiona 51,6 20,9

- Dąbrówka Podłęzna, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,5 21,0
- Dąbrówka Polska, *Barchnowy*, pmr, tcz, Bobowo 53,9 18,6
- Dąbrówka Pruska (Dąbrowa Purska, Preussisch Damerau), mlb, mlb, Pestlin (Postolin), k 53,9 19,1
- Dąbrówka Sosnowa (Dąbrówka, Ossowo), *Ossówek*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,1
- Dąbrówka Stara (Dąbrówka Wielka?), maz, liw, Niwiska 52,2 22,2
- Dąbrówka Stara = Dąbrówka-Braty* (Dąbrówka Mała, Dąbrówka Nowa), Dąbrówka Stara (Dąbrówka Kościelna), *Dąbrówka*, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,3
- Dąbrówka-Bobry*, *Dąbrówka Ostrowska*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,3 20,8
- Dąbrówka-Malice (Dąbrówka-Malisze), lcz, lcz, Zgierz 51,9 19,4
- Dąbrówka-Sowice, lcz, lcz, Zgierz 51,9 19,5
- Dąbrówka-Stany, maz, liw, Niwiska 52,1 22,1
- Dąbrówka-Stroniany (Dąbrówka-Stromiany), *Dąbrówka-Strumiany*, lcz, lcz, Zgierz 51,9 19,4
- Dąbrówka-Warsz (Dąbrówka Warsz, Dąbrówka-Warszawa, Dąbrówka-Warszówka), *Dąbrówka Warszawska*, snd, rdm, Wierzbica 51,3 21,1
- Dąbrówka-Wielga Wieś (Dąbrówka-Wielka Wieś), *Dąbrówka Wielka*, lcz, lcz, Zgierz, ks 51,9 19,4
- Dąbrówka-Wyłazy, maz, liw, Niwiska 52,1 22,2
- Dąbrówka, chl, chl, Sarnowo, d 53,3 18,7
- Dąbrówka, chl, mch, Nieżywieć, osada folwarczna, k 53,3 19,2
- Dąbrówka, *Dąbrówka* – część, krk, sls, Stryszów 49,8 19,6
- Dąbrówka, *Dąbrówka Barcińska*, inw, bdg, Dąbrówka 52,9 18,0
- Dąbrówka, *Dąbrówka Królewska*, chl, chl, Gruta, k 53,5 18,9
- Dąbrówka, *Dąbrówka Kujawska*, inw, bdg, Pęchowo 53,0 18,0
- Dąbrówka, *Dąbrówka Leśna*, pzn, pzn, Oborniki, m 52,7 16,8
- Dąbrówka, *Dąbrówka Ludomska*, pzn, pzn, Ludomie 52,7 16,8
- Dąbrówka, *Dąbrówka Nowa*, inw, bdg, Dąbrówka 53,2 17,8
- Dąbrówka, *Dąbrówka Nowa*, raw, bla, Błędów 51,8 20,7
- Dąbrówka, *Dąbrówka Słupska*, kls, kcn, Słupy 52,9 17,6
- Dąbrówka, *Dąbrówka Wielkopolska*, pzn, ksc, Dąbrówka 52,3 15,8
- Dąbrówka, *Dąbrówka Wisłocka*, snd, plz, Zassów 50,2 21,3
- Dąbrówka, *Dąbrówki Breńskie*, snd, wsl, Olesno 50,2 20,9
- Dąbrówka, dbr, lpn, Wola 53,0 19,1
- Dąbrówka, kls, gzn, Mogilno 52,7 18,0
- Dąbrówka, krk, szc, Cerkiew, k 50,0 20,6
- Dąbrówka, lcz, brz, Niesułków, d 51,9 19,7
- Dąbrówka, lcz, lcz, Borzysławice 52,2 18,9
- Dąbrówka, lub, lub, Dys 51,4 22,5
- Dąbrówka, maz, czr, Karczewie 52,1 21,4
- Dąbrówka, maz, gar, Latowicz, k 52,0 21,8
- Dąbrówka, pmr, now, Pieniążkowo 53,7 18,8
- Dąbrówka, *Pusta Dąbrówka*, chl, mch, Wrocki, k 53,2 19,2
- Dąbrówka, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1
- Dąbrówka, pzn, pzn, Skórczewo 52,4 16,7
- Dąbrówka, snd, opc, Drzewica 51,5 20,5
- Dąbrówka, snd, opc, Skorkowice 51,2 20,0
- Dąbrówka, srd, ptr, Srockie 51,5 19,6
- Dąbrówka, srd, srd, Wróblów 51,6 18,6
- Dąbrówka, *Tarnów-Dąbrówka Infulacka*, snd, plz, Góra Zbylitowska, d 50,0 20,9
- Dąbrówka, *Warszawa-Dąbrówka*, maz, wrs, Piaseczno 52,1 21,0
- Dąbrówka**, maz, grc, Worowo
- Dąbrówka+ (Pakącze), maz, bln, Grodzisko 52,1 20,7
- Dąbrówka+, maz, czr, Sobikowo 51,9 21,1
- Dąbrówki Biezuńskie (Dąbrówka), *Dąbrówki*, plc, sie, Biezuń 52,9 19,9
- Dąbrówki Małe = Dąbrówki Małe* (Dąbrówka Mała), Dąbrówki Średnie*, *Dąbrówka Szlachecka*, maz, wrs, Tarchomin 52,3 21,0
- Dąbrówki Sieprskie, *Dąbrówki*, plc, sie, Siepre albo Borkowo Kościelne 52,9 19,7
- Dąbrówki Wielkie, *Warszawa-Henryków*, maz, wrs, Tarchomin 52,3 21,0
- Dąbrówki, *Dąbrówka*, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,1
- Dąbski Młyn (Dąba, Dębski Młyn), *Skierniewice* – część, raw, raw, Skwierńewice, osada młyńska, d 51,9 20,1
- Debrz (Zbrza), *Zbrza*, snd, chc, Brzeziny 50,7 20,6
- Debrzno, *Debrzno Wieś*, kls, nkl, Debrzno (Frydlant) 53,5 17,2
- Dembiany (Dębiany), snd, wsl, Dzieżężna 50,4 20,5
- Dembiany (Dębiany), snd, wsl, Sokolina 50,3 20,6
- Demin, *Dyminek*, pmr, czl, Hamersztyn, osada folwarczna 53,8 16,9
- Demlin (Demblin, Demlino, Dęblin), pmr, tcz, Demlin, k 54,1 18,5
- Deniski, pdl, blk, Bielsk, k 52,9 23,2
- Denkowo (Domkowo), *Danków*, kls, gzn, Złotkowo 52,4 18,0
- Denków (Danków), *Danków*, snd, chc, Kurzelów, d 50,9 19,9
- Denków, snd, snd, Denków, miasto 50,9 21,4
- Depezyk, srd, ptr, Družbice, osada młyńska, d 51,5 19,4
- Desna (Deszna), *Deszno*, kls, kls, Turek 52,0 18,3
- Deszna**, kls, kls, Staw, osada folwarczna
- Desznica, *Desznica* – część, krk, bck, [praw. nieznaną], k 49,6 21,5
- Deszno (Desno), krk, kss, Krzeczęcice 50,6 20,1
- Dęba (Dąba), srd, ptr, Bąkowa Góra 51,1 19,9
- Dęba (Dębia, Dąbie), *Dąbia Stara*, snd, stz, Ryki, k 51,7 21,9
- Dęba Rzeczką (Dęborzeczką, Dębowa Rzeczką), *Dęborzyczka, Dęborzeczka*, snd, opc, Kraśnica, k 51,5 20,3
- Dęba, snd, opc, Bedlno 51,2 20,3
- Dęba, snd, opc, Kraśnica, k 51,5 20,3
- Dęba, snd, rdm, Wrzeszczów 51,5 20,9
- Dębe (Dąbe, Dębe Stare), *Dębe Małe*, maz, gar, Latowicz 52,0 21,8
- Dębe (Dąbe, Dęby), kls, kls, Dębe 51,8 18,1
- Dębe (Dąbe), *Dębe Wielkie*, maz, gar, Mińsko, k 52,2 21,4
- Dębe (Dębe-Jałbrzyki?), *Dębe Wielkie*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,7
- Dębe, *Dęby*, kls, knn, Grzymiszew 52,1 18,4
- Dębe, maz, ser, Zgierz, d 52,5 20,9
- Dębe, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,5
- Dębe+, maz, wrs, Okuniew 52,3 21,2
- Dębia Łąka (Dębiałęka, Dębiłęka), *Dębolęka*, bkj, rdj, Piotrkowo 52,5 18,5
- Dębianka-Uścianek, *Uścianek-Dębianka*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,3
- Dębianki, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9
- Dębiany, *Dębiany Panieńskie, Dębiany Szlacheckie*, snd, snd, Obrazów, ds 50,7 21,6
- Dębica, lub, lub, Czemierniki – miasto 51,6 22,6
- Dębica, snd, plz, Dębica, miasto 50,1 21,4
- Dębice (Dąbrze), *Dębicz*, kls, pzd, Mączniki 52,3 17,3
- Dębice (Dembitzen), mlb, mlb, [nieznaną], m 54,2 19,5
- Dębice = Dębice (Poddębice, Poddębice Małe), Wirzbowy, *Dębice* – część, osada młyńska, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0
- Dębiec (Dębin), kls, pzd, Brnin 52,2 17,1

- Dębierek, *Dębionek*, kls, nkl, Dębowo 53,2 17,4
- Dębień (Dębin), chl, mch, Rumian, d 53,4 19,9
- Dębiniec (Dębina), *Dębieniec*, chl, chl, Radzyń 53,4 18,8
- Dębinki (Dębniki), maz, kam, Postoliska 52,5 21,4
- Dębiny (Dębin), snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,7
- Dębiny, lub, lub, Kurów 51,5 22,2
- Dębiny, maz, prz, Przasnysz 53,1 21,0
- Dębki Gródek, *Gródek*, lub, lub, Baranów 51,5 22,2
- Dęblin, snd, stz, Bobrowniki 51,5 21,9
- Dębłowo (Przysieka), kls, gzn, Modliszewo Małe, kds 52,6 17,5
- Dębna (Dębny), *Dębno Królewskie*, kls, knn, Dębna, k 52,3 18,6
- Dębna Wola, *Dębnowola*, maz, wrk, Ostrołęka, d 51,8 21,2
- Dębnica (Dębnica Wielka), *Dębnica* – część, kls, gzn, Dębnica Mała 52,6 17,4
- Dębnica Mała, *Dębnica* – część, kls, gzn, Dębnica Mała 52,6 17,4
- Dębnica, pmr, czl, Dębnica, k 53,6 17,4
- Dębnicki Młyn, *Przytok*, pmr, czl, Dębnica, osada młyńska, k 53,6 17,3
- Dębniki, *Kraków-Dębniki*, krk, szc, Kazimierz śś. Michał i Stanisław na Skałce, kd 50,0 19,9
- Dębniki, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5
- Dębno Spiskie (Dębno), *Dębno*, krk, sdc, Dębno Spiskie, k 49,5 20,2
- Dębno Wielkie = Dębno Wielkie, Dębno Małe*, *Dębno*, pzn, pzn, Stęszew 52,3 16,7
- Dębno, kls, nkl, Dębno 53,2 17,3
- Dębno, kls, pzd, Dębno 52,1 17,4
- Dębno, krk, sdc, Dębno 50,0 20,7
- Dębno, snd, snd, Dębno następnie Lasocin 50,9 21,8
- Dębno, snd, snd, Dębno, d 50,9 21,0
- Dębno, snd, wsl, Szumsko?, miasto 50,7 21,0
- Dębagóra (Dębagóra), kls, kcn, Kcynia 53,0 17,4
- Dębagóra, pzn, pzn, Wierzenica, d 52,5 17,0
- Dębagórze, pmr, pck, Oksywa, d 54,6 18,5
- Dęborzyn, *Dęborzyn* – część, snd, plz, Przeczyca, d 49,9 21,3
- Dębowa Góra (Dęba Góra), snd, opc, Dąbrowa 51,3 20,0
- Dębowa Góra, inw, bdg, Wodzino?, osada smolna, d 53,3 18,0
- Dębowa Góra, lcz, orl, Bąkowo 52,2 19,7
- Dębowa Góra, raw, raw, Żelazna 51,9 20,1
- Dębowa Kłoda (Wargoszów), lub, lub, Parczów, k 51,6 23,0
- Dębowa Łąka (Dębołęka), chl, mch, Dębowa Łąka 53,3 19,1
- Dębowa Łąka, *Dębówka*, plc, sie, Lutocino 53,0 19,7
- Dębowa Łąka, *Dębołęka*, srd, srd, Brzeźno 51,5 18,7
- Dębowa Łąka, pzn, wch, Dębowa Łąka 51,8 16,3
- Dębowa Wola (Wola Fałęcka), *Dębowola*, maz, wrk, Magnuszewo 51,7 21,4
- Dębowa Wola, lub, lub, Parczów 51,6 23,0
- Dębowa, krk, bck, Jodłowa Niemiecka 49,9 21,4
- Dębowica = Dębowica, Wola*, snd, stz, Jadamów 51,8 22,2
- Dębowica, lub, luk, Łuków 52,0 22,5
- Dębowica, snd, rdm, Błotnica 51,5 21,0
- Dębowice, lcz, lcz, Pieczewo 52,2 18,9
- Dębowiczki, lcz, lcz, Pieczewo 52,2 18,9
- Dębowiec (Dembowiec), *Dębowiec* – część, krk, bck, Dębowiec, miasto, k 49,7 21,5
- Dębowiec, chl, chl, Czarze 53,2 18,3
- Dębowiec, *Dębowce*, maz, gar, Żeliszewo 52,1 21,9
- Dębowiec, *Dębowiec Wielki*, srd, rds, Wiewiec, k 51,2 19,2
- Dębowiec, *Dębówiec*, kls, gzn, Wilczy-no 52,5 18,1
- Dębowierzchy, lub, luk, Trzebieszów, k 52,0 22,6
- Dębowo (Dębowa Wola), maz, lom, Szczepankowo, d 53,1 21,9
- Dębowo (Dubicze), pdl, blk, Łubino 52,7 23,0
- Dębowo, chl, mch, Radoszki, osada młyńska, d 53,3 19,7
- Dębowo, kls, nkl, Dębowo 53,2 17,4
- Dębówka (Dębowa Wola), raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
- Dębówka, maz, rdz, Radziłowo 53,4 22,4
- Dębówko, *Dębówko Nowe*, kls, nkl, Krostkowo 53,1 17,1
- Dębrzno, *Ławica*, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0
- Dębsk, plc, mla, Szydłowo Kościelne 53,1 20,5
- Dębsk, plc, szr, Chamsk 53,0 20,0
- Dębsko (Dębsko Ostroróg, Dębsko Rudnicki), kls, kls, Liskowo 51,8 18,3
- Dębsko = Dębsko Baranowe*, Dębsko Ubyszowe*, *Dębsk*, plc, bls, Bielsko 52,7 19,8
- Dębsko = Dębsko Małe*, Dębsko Wielkie*, *Dębsk Stary*, raw, gbn, Kozłowo Szlacheckie 52,2 20,1
- Dębsko Brakowane = Dębsko Brakowane, Dębsko Maciejowe* (Rykotowskie?), *Braki*, raw, gbn, Kozłowo Szlacheckie 52,2 20,1
- Dębsko, pzn, ksc, Wielichowo, d 52,1 16,2
- Dęby, *Dęby Szlacheckie*, kls, knn, Dęby 52,3 18,6
- Diabełek, *Nakonowo-Hulanka*, bkj, kwl, Kroszyno, osada młyńska, k 52,6 19,1
- Dłonia (Dłonie, Dłóń), *Dłóń*, pzn, ksc, Kołaczkowice 51,7 17,0
- Dłotlice, lub, lub, Dys 51,3 22,6
- Dłutowo Górne (Dłutowo Wielkie, Dłutowo-Wylazłowo), *Dłutowo Górne*, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,4
- Dłutowo Niższe (Dłutowo Nadolne, Dłutowo Średnie), *Dłutowo Dolne*, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,4
- Dłotów (Dłutowo), *Dłutowo*, plc, szr, Dłotów, miasto 53,2 20,0
- Dłotów (Dłutów), *Dłutów*, srd, ptr, Dłotów, d 51,6 19,4
- Dłotówko, *Dłutówek*, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5
- Długa Brzezina, snd, rdm, Borkowice 51,3 20,6
- Długa Dąbrowa = Długa Dąbrowa, Długa Dąbrowa-Dworaki (Długodąbrowa-Dworaki, Długodąbrowa-Dworaki-Serafiny)*, *Dąbrowa Wielka*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,8 22,4
- Długa Dąbrowa-Buczewizna** (Długodąbrowa-Buczewizna), pdl, drh, Długa Dąbrowa
- Długa Dąbrowa-Bydytki (Bydytki, Długodąbrowa-Bydytki), *Dąbrowa-Bydytki*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,8 22,5
- Długa Dąbrowa-Cherubiny (Cherubiny, Długodąbrowa-Cherubiny), *Dąbrowa-Cherubiny*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4
- Długa Dąbrowa-Dzięciel (Długodąbrowa-Dzięciel, Długodąbrowa-Dzięciele, Dzięciel, Dzięciele, Kamień-Dzięciele), *Dąbrowa-Dzięciel*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4
- Długa Dąbrowa-Gogole (Długodąbrowa-Gogole, Gogole), *Dąbrowa-Gogole*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4
- Długa Dąbrowa-Kamień (Długodąbrowa-Kamień, Kamień), *Stary Kamień*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4
- Długa Dąbrowa-Kaski (Dąbrowa-Kaski, Długodąbrowa-Kaski, Kaski), *Dąbrowa-Kaski*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,8 22,4
- Długa Dąbrowa-Łazy (Długodąbrowa-Łazy, Łazy, Dąbrowa-Łazy-Dzięciele), *Dąbrowa-Łazy*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,8 22,4
- Długa Dąbrowa-Marcinówka** (Długodąbrowa-Marcinówka), pdl, drh, Długa Dąbrowa
- Długa Dąbrowa-Moczydły (Dąbrowa-Moczydły, Długodąbrowa-Moczydła, Moczydły), *Dąbrowa-Moczydły*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,8 22,5

- Długa Dąbrowa-Tworki (Długodąbrowa-Tworki, Tworki), *Dąbrowa-Tworki*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,8 22,5
- Długa Dąbrowa-Wilki (Długodąbrowa-Wilki, Wilki), *Dąbrowa-Wilki*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,8 22,5
- Długa Dąbrowa-Zablotne (Długodąbrowa Zablotna, Zabłocie, Zablotne), *Dąbrowa-Zablotne*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4
- Długa Dąbrowa, okolica, pdl, drh
- Długa Dąbrowa, pdl 52,9 22,4
- Długa Kościelna, maz, wrs, Długa Kościelna, d 52,2 21,4
- Długa Łąka (Długołęka), *Długołęka-Świerkla* – część, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,5
- Długa Łąka (Długołęka), *Długołęka*, snd, snd, Osiek, k 50,5 21,5
- Długa Wieś (Łasińska Wieś), *Łasin* – część, chl, chl, Łasin, m 53,5 19,1
- Długa Wieś, *Długa Wieś Druga*, kls, kls, Stawiszyn, k 51,9 18,1
- Długa Wieś, *Dobra* – część, srd, srd, Dobra 51,9 18,6
- Długa Wola (Wola Mielecka), snd, snd, Książnice 50,3 21,4
- Długa Wola, *Długowola*, maz, grc, Goszczyn, k 51,8 20,9
- Długa-Okuń, *Długa Szlachecka*, maz, wrs, Długa Kościelna 52,3 21,3
- Długie Kąty, *Długie*, lcz, lcz, Dzierzbi-ce, k 52,3 19,0
- Długie Nowe, pzn, wch, Długie Stare 51,8 16,4
- Długie Stare, pzn, wch, Długie Stare 51,8 16,4
- Długie-Grodzisko (Długa-Grodzisko, Długie, Grodziskie, Grodzisko), *Długie Grodzieckie*, pdl, drh, Kadłuby 52,7 22,2
- Długie-Łuki (Długie, Długie-Krymki, Rytele-Długie, Stara Długa Wieś, Stare Długie Łuki), pdl, drh, Kadłuby 52,7 22,2
- Długie-Wola Kamionka (Długa-Wola Kamionka), *Długie Kamińskie*, pdl, drh, Kadłuby 52,7 22,3
- Długie-Wszebory, *Wszebory*, pdl, drh, Kadłuby 52,7 22,2
- Długie, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
- Długie, dbr, rpn, Strzygi 53,1 19,3
- Długie, krk, bck, Jedlicze 49,7 21,6
- Długie, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,6
- Długie, okolica, pdl, drh
- Długie, raw, raw, Jeżów 51,8 19,9
- Długie, snd, rdm, Potworów 51,5 20,7
- Długie, srd, rds, Lgota 51,1 19,4
- Długoborz I (Długoborz), *Długobórz Szlachecki*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,2
- Długoborz II, *Długobórz Chłopski*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,2
- Długojów, *Radom-Długojów*, snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,2
- Długokąty Małe (Długiekąty Małe, Kobialki), *Długokąty-Kobialki*, plc, mla, Grzebsk 53,2 20,5
- Długokąty Wielkie (Długiekąty Wielkie), plc, mla, Grzebsk 53,2 20,6
- Długołęka (Łąka), raw, gos, Trębki, k 52,3 19,5
- Długołęka Wielka = Długołęka-Klimunty* (Klimunty Wielkie), Długołęka Wielka, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
- Długołęka-Mirosze, *Długołęka-Mirosy*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
- Długołęka-Odmu*, *Długołęka-Gąbale*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
- Długołęka-Oseski = Długołęka-Kruszewo*, Długołęka-Oseski (Długołęka-Ososki), *Długołęka-Osyski*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
- Długołęka, *Długołęka Wielka*, maz, roz, Sielun 53,0 21,4
- Długołęka, kls, pzd, Kobelin 51,7 17,2
- Długołęka, pdl, blk, Knyszyn, k 53,3 22,8
- Długopole, krk, sdc, Ludzimierz albo Dunajec, k 49,5 19,9
- Długosiodło (Długiesiodło, Długosiedle, Długosiodł), maz, kam, Długosiodło, d 52,8 21,6
- Długoszyn, *Jaworzno-Długoszyn*, krk, prs, Jaworzno, kd 50,2 19,3
- Dłuska, *Dłużka*, maz, gar, Mińsko 52,2 21,6
- Dłusko, *Dłusk*, kls, pzd, Pyzdry, k 52,2 17,6
- Dłusko, *Krasne Dłusko*, pzn, pzn, Skwierzyna 52,6 15,6
- Dłużec, krk, kss, Dłużec, k 50,4 19,7
- Dłużewo, *Dłużew*, maz, gar, Kołybiel 52,0 21,6
- Dłużniewo (Dłużniewo Zawiszowe, Dłużnowo), plc, pln, Sarbiewo 52,7 20,3
- Dłużniewo Małe, plc, bls, Rogotworsk 52,7 20,1
- Dłużniewo Wielkie, *Dłużniewo Duże*, plc, bls, Rogotworsk 52,7 20,1
- Dłużniewo, maz, lom, Szczepankowo 53,1 22,0
- Dłużniowice (Dłużnowice), *Dłużniewice*, snd, opc, Żarnów 51,3 20,1
- Dłużyna (Dłuszyna), pzn, ksc, Charbino 52,0 16,3
- Dminin, lub, luk, Łuków 51,9 22,5
- Dmochy Stare*, *Dmochy-Bąbole* albo *Dmochy-Glinki*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
- Dmochy-Mingosy (Mingosy), *Mingosy*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2
- Dmochy-Przeczkowo (Przeczeki-Dmochy), *Dmochy-Przeczeki*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
- Dmochy-Rętki (Rętki-Dmochy), pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2
- Dmochy-Rodzonki, *Dmochy-Radzanki*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
- Dmochy-Rogale, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2
- Dmochy-Rozumy, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2
- Dmochy-Sadły, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
- Dmochy, okolica, pdl, drh
- Dmosice (Dmoszyce), snd, snd, Sulisławice 50,6 21,5
- Dmosin, raw, raw, Dmosin 51,9 19,8
- Dmoszyno* (Dmosino), maz, wsg, Łętowo 52,6 20,0
- Dmynin, *Dmenin*, srd, rds, Dmynin 51,1 19,6
- Dobaczewo, dbr, lpn, Sudragi 52,8 19,6
- Dobaczewo, plc, sie, Siepre, osada młynska 52,8 19,6
- Dobczyce (Dopczyce), krk, scz, Dobczyce, miasto, k 49,9 20,1
- Dobczyce, snd, plz, Radłów 50,1 20,9
- Dobczyn, maz, wrs, Klembowo 52,4 21,3
- Dobczyno, *Dobczyn*, pzn, ksc, Wieszczyzno 52,0 17,1
- Dobiecin (Dobieczyn), srd, ptr, Bogdanów 51,4 19,4
- Dobiegnew (Dobiegnewo, Dobiegniów), *Dobiegnewo*, bkj, kwł, Dobrzyń, k 52,6 19,3
- Dobiejewo, kls, gzn, Łopiennio 52,7 17,4
- Dobiertki, *Radzewice* – część, pzn, pzn, Mieczewo 52,2 16,9
- Dobieskowo (Dobieskowo Małe, Dobieskowo Wielkie), *Dobieszków*, lcz, brz, Dobra 51,8 19,6
- Dobiesławice, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3
- Dobiesławice, krk, prs, Rachwałowice 50,2 20,6
- Dobiesławice+, lcz, orl, Łęki 52,1 19,5
- Dobiesz (Dobieszyno), maz, czr, Sobikowo 52,0 21,1
- Dobieszewice, kls, gzn, Trląg 52,8 18,0
- Dobieszewko, kls, kcn, Chojna 53,0 17,3
- Dobieszewo, kls, kcn, Smogulec 53,0 17,3
- Dobieszowice (Dobiesławice, Dobiszowice), swr, Siemunia 50,4 19,0
- Dobieszyn, snd, plz, Jedlicze 49,7 21,7
- Dobki (Dobkowo), pdl, blk, Tykocin 53,2 22,9
- Dobki-Milan, *Babki Stare*, maz, osł, Czerwino 53,0 21,8
- Dobra Woda, *Dobrowoda*, pdl, blk, Kleszczele, przedmieście, m 52,6 23,4
- Dobra Wola (Dobrowola, Wielgolas, Wielki Las), *Wielgolas*, maz, gar, Glińniana 52,2 21,4
- Dobra, *Dobra* – część, srd, srd, Dobra, miasto 51,9 18,6

Dobra, *Karkoski*, srd, rds, Dobryszyce, osada młyńska, d 51,1 19,5
Dobra, krk, llw, Pilcza 50,5 19,7
Dobra, krk, szcz, Dobra 49,7 20,2
Dobra, lcz, brz, Dobra 51,9 19,6
Dobra, maz, wsg, Łętowo, d 52,5 20,1
Dobra, snd, snd, Staszów 50,6 21,2
Dobra, srd, szd, Marzenin 51,5 19,1
Dobraków, krk, llw, Łany Wielkie, k 50,5 19,8
Dobranowice (Dąbrowice, Dobroniowice), *Dobranowice* – część, krk, szcz, Biskupice, d 49,9 20,1
Dobranowice, *Dobranowice* – część, krk, prs, Poborowice 50,1 20,3
Dobrza Mała (Dobrzca Mała), *Kalisz-Dobrzec*, kls, kls, Rypinek, ms 51,8 18,0
Dobrzec, inw, bdg, Dobrzec, d 53,3 18,1
Dobre (Dobra), bkj, rdj, Krzywosądza 52,7 18,6
Dobre Małe, *Dobre* – część, lub, lub, Wilków 51,3 21,9
Dobre Nowe, *Nowe Dobre*, maz, liw, Dobre Stare, miasto 52,3 21,7
Dobre Stare (do 1530 Żadna, Żadne albo Dobre, wieś), *Dobre*, maz, liw, Dobre Stare, miasto 52,3 21,7
Dobre Wielkie, *Dobre* – część, lub, lub, Wilków 51,3 21,9
Dobre, dbr, rpn, Trąbino 53,1 19,2
Dobrelewo (Dobrylewo), *Dobrylewo*, kls, kcn, Góra 52,9 17,7
Dobrków, snd, plz, Dobrków 50,0 21,3
Dobarno, *Dobrzyca*, pzn, wlc 53,4 16,4
Dobrochy-Szeligi = Dobrochy Nowe*, Dobrochy Stare* (Dobrochowice), Dobrochy-Szeligi (Dobrochy-Leśnica?), *Szeligi-Leśnica*, maz, zmb, Puchaty 53,0 22,3
Dobrociesz, krk, sdc, Wojakowa 49,8 20,6
Dobrogniew, *Janowice* – część, krk, szcz, Szczyrzycka Góra, d 49,8 20,2
Dobrogosty, lcz, lcz, Topola, d 52,1 19,3
Dobrogoszcz (Dobrogoszcze), pdl, drh, Dziadkowice 52,6 22,9
Dobrogoszczyce, krk, llw, Stare Miasto, k 50,6 19,6
Dobrogościce (Dobrogoszcz), inw, bdg, Tuczno 52,9 18,1
Dobrojewo, pzn, pzn, Ostroróg 52,6 16,4
Dobrołęka-Łaskarze* (Żebry-Dobrołęka?), *Dobrołęka Stara*, maz, roz, Ostrołęka 53,0 21,5
Dobromirowa Wola (Wola Dobromirowa), *Wola Dobromirowa*, snd, opc, Potrykozy 51,3 20,4
Dobromierz Mniejszy (Dobromierz Mniejszy), *Dobromierz* – część, snd, chc, Stanowiska 51,0 19,9
Dobromierz Większy (Dobromierz Większy), *Dobromierz* – część, snd, chc, Stanowiska 51,0 19,9
Dobrosielice-Guzy, *Dobrosielice Wielkie* – część, plc, bls, Drobnin 52,8 19,9
Dobrosielice-Imbramy, *Dobrosielice Wielkie* – część, plc, bls, Drobnin 52,7 19,9
Dobrosielice-Pielesz (Dobrosielice Stare), *Dobrosielice-Zalesie* – część, plc, bls, Drobnin 52,8 19,9
Dobrosielice-Zalesie, *Dobrosielice-Zalesie* – część, plc, bls, Drobnin 52,8 19,9
Dobrosołowo, kls, gzn, Dobrosołowo 52,3 18,0
Dobrowo (Dubrowo), *Dobrow*, kls, knn, Dobrowo, d 52,1 18,6
Dobrowoda (Dobrawoda), pdl, blk, Turzośna 53,0 23,0
Dobrowoda (Dobrawoda), snd, wsl, Dobrowoda, d 50,4 20,8
Dobrożany (Dobrożony-Przybysze?), *Wąsy*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,8
Dobrow (Dobrowa, Dobrowek), lcz, orl, Żychlin 52,3 19,6
Dobrow, snd, wsl, Tuczepy 50,5 21,0
Dobrski (Dobrsko), *Dobrska*, plc, pln, Gralewo 52,7 20,1
Dobruchów, srd, szd, Kwiatkowice 51,7 19,1
Dobruce, *Dobroce*, snd, snd, Malice, d 50,8 21,6
Dobruń (Dobroń), *Dobroń*, srd, szd, Łasko, d 51,6 19,2
Dobruś (Dobruś), *Dobruś*, srd, rdm, Kowala Stępcina 51,3 21,0
Dobrygość, srd, wln albo ost, Wierszów 51,3 18,2
Dobrynice Małe (Dobrynica Mała), *Dobreniczki*, srd, ptr, Bąkowa Góra 51,2 19,8
Dobrynice Wielkie (Dobrynica Wielka), *Dobrenice*, srd, ptr, Bąkowa Góra 51,2 19,8
Dobryszyce (Dobrzyszyce), srd, rds, Dobryszyce, k 51,1 19,4
Dobrzankowo, maz, prz, Bogate, k 53,0 21,0
Dobrzec, (*Kalisz-Dobrzec Wielki*), kls, kls, Dobrzec, dm 51,8 18,0
Dobrzechów, snd, plz, Dobrzechów, d 49,9 21,7
Dobrzejowice (Dobrzejewice, Dobrzejowice), *Dobrzejewice*, dbr, lpn, Dobrzejowice, d 53,0 18,8
Dobrzejowice (Dobrzejewice), *Dobrzejewice*, bkj, kwł, Kowale 52,5 19,2
Dobrzellino (Dobrzelin), *Dobrzelin*, lcz, orl, Żychlin 52,2 19,6
Dobrzelów (Dobrzylów), srd, ptr, Bogdanów 51,4 19,4
Dobrzyszów, snd, chc, Łopuszno, k 51,0 20,3
Dobrzewin (Dobrzewino), *Dobrzewino*, pmr, gdn, Kielno 54,4 18,4
Dobrzewy, lcz, orl, Oporów 52,3 19,5
Dobrzyca-Jaszczorki, *Mużgi*, maz, was, Grabowo 53,5 22,2
Dobrzyca, kls, kls, Dobrzyca, miasto 51,9 17,6
Dobrzyca, pzn, pzn, Piła, k 53,2 16,7
Dobrzycowa, *Dobrucowa*, krk, bck, Tarnowiec 49,7 21,6
Dobrzyjałowo, maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,3 22,2
Dobrzykowo, *Dobrzyków*, plc, plc, Dobrzykowo 52,5 19,8
Dobrzynia (Dobrynia), *Dobrynia*, krk, bck, Cieklin 49,6 21,4
Dobrzynice Małe, *Dobrzynice Małe*, plc, sie, Mochowo 52,8 19,6
Dobrzynice Wielkie, *Dobrzynice Wielkie*, plc, sie, Mochowo 52,7 19,6
Dobrzyniec Mniejszy (Dobrzyniec Ziemałowski), *Dobrzyniec* – część, maz, gar, Glinianka 52,1 21,4
Dobrzyniec Większy (Dobrzyniec Ciołkowski), *Dobrzyniec* – część, maz, gar, Glinianka 52,1 21,5
Dobrzyniewo, *Dobrzyniewo Kościelne*, pdl, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 23,0
Dobrzyniewo, kls, nkl, Koszutowo 53,2 17,2
Dobrzyń, *Dobrzyń nad Wisłą*, dbr, dbr, Dobrzyń, miasto, k 52,6 19,3
Dobrzyszewo (Dobryszewo, Dobryszów), *Dobryszew*, maz, grc, Grodziec 51,9 20,8
Dochowa, *Dachowa*, raw, gbn, Kozłowo Biskupie, d 52,2 20,2
Dochunowo (Dochanowo, Dochońowo), *Dochanowo*, kls, kcn, Gorzyce, d 52,9 17,6
Dogalin, *Filipowice-Dogale*, krk, sdc, Czychów 49,8 20,7
Dojazdów, krk, prs, Luborzycza, d 50,1 20,1
Dojutrowo, *Dojutrow*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0
Dokowo Mokre, *Dakowy Mokre*, pzn, ksc, Dokowo Mokre 52,3 16,4
Dokowo Suche, *Dakowy Suche*, pzn, ksc, Dokowo Mokre 52,3 16,5
Doktorce (Szczechłowszczyzna), pdl, blk, Suraz 52,9 23,1
Doktorowizna**, pdl, blk, Rajgród
Doktorowo, *Grodzisk Wielkopolski* – część, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3
Dolany (Idolany), krk, prs, Książnice Więtsze, d 50,1 20,5
Dolany, kls, knn, Łądek, d 52,2 17,9
Dolaszewo, pzn, pzn, Piła, k 53,2 16,6
Dolcza Mała, *Dulcza Mała*, snd, plz, Żdżarzec 50,2 21,2
Dolcza Wielka, *Dulcza Wielka*, snd, plz, Żdżarzec 50,2 21,2
Dolecko, *Doleck*, raw, bla, Jaruzel 51,9 20,3

- Dolistowo, *Dolistowo Stare*, pdl, blk, Dolistowo, ks 53,5 22,9
- Doliwy, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,3
- Dolna Wieś (Przedmieście Dolne), *Myślenice-Dolne Przedmieście*, krk, scz, Myślimice, k 49,8 19,9
- Dolna Wieś (Wieś Dolna), *Lipnica Dolna*, krk, sdc, Lipnica, k 49,9 20,6
- Dolnik, kls, nkl, Głupczyño, osada młyńska 53,3 16,9
- Dolny Młyn, *Grudziądz* – część, chl, chl, Grudziądz, osada młyńska, k 53,5 18,7
- Dolsko, *Dolsk*, pzn, ksc, Dolsko, miasto, d 52,0 17,0
- Dolsko, *Dulsk*, inw, inw, Góra, k 52,8 18,4
- Dołche (Dulche), *Czarne* – część, krk, bck, praw. Grabie 49,5 21,4
- Dołęga, snd, snd, Górna 50,3 22,2
- Dołęgi (Dołęgi Turza Łąka), maz, was, Wąsosz 53,5 22,2
- Dołęgi, *Dąbrowa-Dołęgi*, pdl, blk, Długa Dąbrowa 52,9 22,5
- Dołki, *Sulów* – część, krk, scz, Biskupice 50,0 20,1
- Dołobowo (Dołobów, Dołubowo), *Dołubowo*, pdl, drh, Dołobowo 52,6 22,9
- Dołowatka, snd, chc, Konieczno 50,8 20,1
- Dołuszyce (Dołoszyce), *Bochnia-Dołuszyce*, krk, scz, Łapczyca 50,0 20,4
- Doły (Tworków), *Doły Biskupie, Doły Opacie*, snd, snd, Kunów, d 51,0 21,2
- Doły, krk, sdc, Porąbka, d 49,9 20,7
- Doły, *Łódź-Doły* – część, lcz, brz, Łódzia 51,8 19,5
- Domaborów (Donaborów), *Donaborów*, srd, ost, Domaborów, k 51,3 18,1
- Domachowo (Domachowa, Domaków), pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna 54,2 18,5
- Domachowo, pzn, ksc, Domachowo, d 51,8 17,0
- Domance, lub, luk, Łuków, k 52,0 22,2
- Domaniewice (Domaniewice), raw, sch, Domaniewice, d 52,0 19,8
- Domaniewice = Domaniewice, Wylazłów*, raw, bla, Łęgonice 51,6 20,4
- Domaniewo Małe (Damaniewko? Domaniewek, Domaniewko), *Domaniewek*, lcz, lcz, Domaniewo 51,9 19,1
- Domaniewo, *Domaniew*, lcz, lcz, Domaniewo 51,9 19,1
- Domaniewo, *Domaniew*, maz, bln, Żbików, d 52,2 20,8
- Domanikowo Małe (Gąsiorowo, Gąsioro), *Gąsioro*, lcz, lcz, Rdułtów 52,2 19,1
- Domanikowo Wielkie, *Domaników*, lcz, lcz, Rdułtów 52,2 19,1
- Domanikowo-Bowiczyny, *Bowiczyny*, lcz, lcz, Rdułtów 52,2 19,1
- Domanin Borkaty, *Kępki* – część, lub, luk, Ulan 51,9 22,5
- Domanin Gąsioro, *Gąsioro*, lub, luk, Ulan 51,9 22,5
- Domanin Kępki, *Kępki* – część, lub, luk, Ulan 51,9 22,5
- Domanin Rzymy, *Rzymy*, lub, luk, Ulan 51,9 22,5
- Domanin Żyłki, *Żyłki Kozły*, lub, luk, Ulan 51,8 22,5
- Domanin, srd, ost, Mikorzyn 51,3 18,0
- Domanowice (Domanowice, Domanowice), *Domanowice*, krk, kss, Bydlin 50,4 19,7
- Domaniów (Domaniew), *Domaniew*, snd, rdm, Wrzos 51,4 20,8
- Domaniów, *Domaniew*, srd, srd, Błaski 51,7 18,5
- Domanowo, *Stare Domanowo*, pdl, blk, Domanowo 52,8 22,8
- Domaradz (Zakobyle), *Kobyle*, snd, plz, Ludcza 49,8 21,9
- Domaradzice, pzn, ksc, Dupino 51,6 17,1
- Domaradzice, snd, snd, Szczeglice 50,7 21,3
- Domaradzino Wielkie = Domaradzino Wielkie (Domaradzyn), Domaradzino Małe* (Domaradzinko), *Domaradzyn*, lcz, brz, Bratoszewice 52,0 19,6
- Domasław (Domasław Wielgi), *Domasławek* – część, kls, ken, Janczewo 52,8 17,5
- Domasław Mniejszy, *Domasławek*, kls, ken, Janczewo 52,8 17,4
- Domasław, *Domosław*, maz, nmo albo ser, Winnica, d 52,6 21,0
- Domasławice (Domaskowice, Domasłowice), *Domosławice*, krk, sdc, Czchów 49,9 20,7
- Domaszewnica, lub, luk, Łuków 51,8 22,4
- Domaszka (Damaszka), *Damaszka*, pmr, tez, Godziszewo 54,1 18,6
- Domaszno, snd, opc, Brudzewice, k 51,5 20,5
- Domaszowice, *Domaszewice*, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,7
- Domaszów = Domaszów, Wola Stawkowa (Wola Sławkowa), *Domaszew*, snd, stz, Samogoszcza 51,7 21,5
- Domatowo (Domachno, Dumatowa), pmr, pck, Starzyno, d 54,7 18,2
- Domiechowice, srd, ptr, Parzno 51,4 19,3
- Dominice, pzn, ksc, Włoszakowice 51,9 16,2
- Dominikowice, srd, szd, Uniejów 51,9 18,8
- Dominowo (Duminowo), kls, pzd, Giecz 52,3 17,3
- Dominów, lub, lub, Abramowice 51,2 22,6
- Domisław, pmr, czl, Domisław, k 53,6 17,0
- Domkowice, *Dąbkowice Dolne*, raw, sch, Łowicz Święty Duch, d 52,1 19,9
- Donatkowice, krk, prs, Gorzków 50,2 20,5
- Donatowo, pzn, ksc, Rąbino, d 52,1 16,8
- Donimierz Mały (Domierz Mały, Donimierz Mały), *Mały Donimierz*, pmr, mrw, Szywnwałd, osada folwarczna 54,5 18,2
- Donimierz Wielki (Domierz Wielki, Donimierz Wielki), *Donimierz*, pmr, mrw, Szywnwałd 54,5 18,2
- Doręgowice, pmr, czl, Moszczenica 53,6 17,5
- Doroszki, *Dorożki*, pdl, blk, Suraż, k 52,9 23,2
- Dorposz, *Dorposz Szlachecki*, chl, chl, Kijewo Królewskie 53,3 18,4
- Dörrbeck, *Próchnik*, mlb, mlb, Próchnik, m 54,2 19,5
- Doruchów, srd, ost, Doruchów 51,4 18,1
- Dowieżyno, *Dobierzyn*, bkj, bkj, Lubraniec 52,5 18,9
- Dowieżyno, *Dobieżyn*, pzn, pzn, Buk, d 52,3 16,5
- Downary, pdl, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,4 22,7
- Drab+, srd, wln, Działoszyn, osada młyńska, k 51,1 18,8
- Drachowo = Drachowo (Drachowo Romiejewice), Drachowo Kopciów*, kls, gzn, Gurowo 52,4 17,6
- Draganowa, krk, bck, Żmigród Stary 49,6 21,6
- Drahim, *Stare Drawsko*, pzn, wlc, zamk, k 53,6 16,1
- Dramino Wielkie = Dramino-Kruszenica*, Dramino Wielkie (Dramino Większe), plc, pln, Drozdowo 52,8 20,2
- Dramino-Ropyle (Dramino Małe), *Draminek*, plc, rac, Krajkowo 52,8 20,2
- Dramino*, *Dębowo*, plc, sie, Goleszyno 52,8 19,7
- Dratów, lub, lub, Łęczna 51,3 23,0
- Drawski Młyn, pzn, pzn, Wieleń, osada młyńska 52,9 16,0
- Drawsko, pzn, pzn, Wieleń 52,9 16,0
- Drażniewo (Drażniew), *Drażniew*, pdl, drh, Ruskowo 52,4 22,7
- Drągi, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7
- Drebno, *Drewno*, kls, gzn, Niestronno, d 52,7 17,8
- Dreglino, *Dreglin*, plc, rac, Krajkowo 52,8 20,2
- Dreischweinskopfe+, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,3 18,6
- Drewnowo = Drewnowo, Lipa, *Drewnowo Lipskie*, maz, nur, Nur 52,8 22,4
- Drewnowo-Dmochy (Dziwnowo-Dmochy, Dmochy-Paprotna, Drewnowo-Paprotna), *Drewnowo-Dmoszki*, maz, nur, Nur 52,8 22,4
- Drewnowo-Ziemaki (Ziemak, Ziemakowizna), maz, nur, Nur 52,7 22,4

Drewnowo* (Dziwnowo), *Drewnowo-Gołyń*, maz, nur, Nur? 52,8 22,4

Drewshof, *Drewnik*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,4

Dreżyna (Drężyno, Ottendorf), *Dreżyna*, pzn, wch, Wyszanów 51,7 16,2

Dręstwo, pdl, blk, Bargłowo, k 53,7 22,7

Dręszewo (Drąszowo), maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,3

Drężewo, maz, osl, Ostrołęka 53,1 21,5

Drgicz, maz, kam, Stoczek 52,5 21,9

Droblin (Droblino), pdl, mln, Górki 52,1 23,0

Drobnice, srd, wln, Osjaków, d 51,2 18,8

Drobnin, *Drobin*, plc, bls, Drobnin, miasto 52,7 20,0

Drobnino, *Drobnin*, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,8

Drochecz, *Zdrochec*, snd, wsl, Radłów 50,1 20,8

Drochlin, krk, llw, Drochlin, d 50,7 19,6

Drochlin, pdl, drh, Ostrozany 52,6 22,7

Drochowo, maz, scn, Krysk 52,5 20,4

Drochów, snd, chc, Chomętów 50,7 20,6

Droganik, *Draganie* – część, plc, plc, Biała, d 52,6 19,7

Drogań, *Draganie* – część, plc, plc, Biała, k 52,6 19,7

Drogięń (Drogomirz, Nowa Wieś), *Nowa Wieś*, srd, szd, Beldrzychów 51,9 18,9

Droginia, *Droginia* – część, krk, scz, Droginia 49,9 20,0

Drogiszka (Drogiska), plc, szr, Żeromino 53,0 20,4

Drogocino**, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,8

Drogoń, *Korytów* – część, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,5

Drogoszewo (Dobroszewo?), maz, kam, Wyszkowo 52,6 21,4

Drogoszewo, maz, osl, Miastkowo 53,1 21,7

Drogoszewo, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1

Drogowle, snd, wsl, Szumsko, d 50,7 21,0

Drogusza, lcz, orl, Oszkowice 52,1 19,6

Drohiczyn (Drogiczyn), pdl, drh, Drohiczyn, miasto, k 52,4 22,7

Drohucza, *Dorohucza*, lub, lub, Czemierniki 51,2 23,0

Dropie-Domanie (Domanice), *Drupia*, maz, liw, Niwiska 52,1 22,2

Droszewo, *Droszew*, kls, kls, Droszewo 51,8 17,9

Drozdowo (Drozdowa), pmr, swc, Przysiersk 53,4 18,3

Drozdowo (Drozdy), maz, roz, Lubiel 52,8 21,5

Drozdowo = Drozdowo, Drozdowo-Byki* (Byczki), Drozdowo-Masaki*, *Piekuty**, plc, pln, Drozdowo 52,7 20,2

Drozdowo, maz, wiz, Drozdowo 53,2 22,2

Drozdów, srd, szd, Świeńce 52,0 19,0

Drozdówka (Wola Drozdowska), maz, gar, Sienica 52,1 21,7

Drozdówka, lub, lub, Ostrów, k 51,5 23,0

Drozdy, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,8

Drozdy, pdl, blk, Suraz 53,0 23,1

Drozdy**, raw, sch, Sochaczew

Drożdżenica, *Drożdżenica*, pmr, tch, Cerkwica Wielka 53,5 17,6

Drożdżyce (Drożyce), pzn, ksc, Modrze 52,2 16,6

Drożdżyno (Drozdowo, Drozdżino), *Drożdżyn*, maz, scn, Płońsko 52,6 20,5

Drożdżyny, srd, ost, Przedborów, osada młyńska 51,5 18,0

Drożejowice, snd, wsl, Skarbimierz 50,3 20,4

Drożewo, *Drązewo*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,6

Drożęcino Stare, *Drożęcino Stary*, maz, kol, Piątница 53,2 22,0

Drożęcino-Nagórki = Drożęcino-Komorzy*, Drożęcino Nagórki, *Nagórki*, maz, kol, Piątница 53,2 22,0

Drożęcino-Wagi, *Wagi*, maz, kol, Piątница 53,3 22,1

Drożęcino, *Drożęcino-Lubiejewo*, maz, kol, Plocko 53,3 22,0

Drożyn, *Drużyn*, pzn, ksc, Drożyn 52,2 16,5

Druchowo-Siemki = Druchowo-Siemki*, Siemki, *Siemki*, plc, rac, Koziebrody Wielkie i Drobnin 52,8 20,0

Druchowo, plc, rac, Koziebrody Wielkie 52,8 20,0

Drugi Młyn+, pmr, czl, Hamersztyn, osada młyńska, k 53,7 16,9

Drugnia, snd, wsl, Drugnia, k 50,7 20,8

Druszków Pusty (Druszków), *Drużków Pusty*, krk, sdc, Wojakowa 49,8 20,6

Druszków, *Piaski-Drużków*, krk, sdc, Czchów 49,8 20,7

Drulikowa (Drużykowa), *Drużykowa*, krk, llw, Moskorzów 50,7 19,8

Drużbice, *Drużbice* – część, srd, ptr, Drużbice 51,5 19,4

Drużbin, srd, szd, Drużbin 51,8 18,8

Drużyny, chl, mch, Brodnica, d 53,3 19,3

Drwaczowice, *Prokocice* – część, krk, prs, Rachwałowice 50,2 20,6

Drwalewiec, *Drwalewice*, maz, grc, Drwalewo 51,9 21,0

Drwalewo, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7

Drwalewo, *Drwalew*, lcz, lcz, Domaniewo 52,0 19,1

Drwalewo, *Drwalew*, maz, grc, Drwalewo 51,9 21,0

Drwały (Drwale), maz, kam, Pniewo, d 52,6 21,2

Drwały, maz, wsg, Wyszogród, d 52,4 20,1

Drwały, plc, plc, Czachcino, d 52,6 19,8

Drwienia (Drwiena, Drzwienia), *Drwinia*, krk, scz, Mikluszowice, k 50,1 20,4

Drynia, snd, opc, Potrykozy, osada młyńska 51,4 20,4

Drzągowo, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,2

Drzągowó (Drągowó), *Drągowó*, snd, stz, Drzągowó 51,6 22,1

Drzążno (Drążno), *Drążno-Holendry*, kls, knn, Krzymowo 52,2 18,4

Drzążno (Drążna, Drężna), *Drążno*, kls, pzd, Młodujewo, d 52,3 17,9

Drzążno, *Drążno*, kls, nkl, Drzewianowo 53,2 17,6

Drzążny, *Drążna*, srd, srd, Chartupia Wielka 51,6 18,6

Drzążdżewa (Drzążdżewo), *Drążdżewo*, maz, prz, Siedlec 53,1 21,1

Drzążno, *Drążno*, snd, rdm, Klwów 51,5 20,6

Drzeczkowo, pzn, ksc, Drzeczkowo 51,9 16,6

Drzemlikowice (Drzenikowice), *Drzenkowice*, snd, snd, Wsześwięte 50,9 21,5

Drżeśno, raw, gos, Gostynin, d 52,5 19,5

Drzewca, *Drzewce*, lub, lub, Wąwolnica 51,3 22,2

Drzewce, kls, knn, Dęby 52,3 18,5

Drzewce, kls, knn, Zagórów, d 52,1 17,8

Drzewce, lcz, lcz, Unienie 52,2 18,9

Drzewce, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,8

Drzewce, raw, raw, Lipce, d 51,9 20,0

Drzewce, *Stare Drzewce*, pzn, wch, Drzewce 51,8 16,2

Drzewianowo, kls, nkl, Drzewianowo 53,3 17,6

Drzewica, snd, opc, Drzewica, miasto 51,4 20,5

Drzewica+, snd, opc, Drzewica-miasto 51,5 20,5

Drzewicz, raw, sch, Chroślin, osada młyńska, d 52,1 19,8

Drzewicze (Drzewice), *Drzewicz Stary*, raw, sch, Wiskitki Kościelne 52,1 20,4

Drzewoszki Małe, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,5

Drzewoszki Wielkie, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,6

Drżęczewo, *Drżęczewo Drugie*, pzn, ksc, Gostyń 51,9 17,0

Drzonek, *Drzonek Drugi*, pzn, pzn, Ludomie 52,8 16,8

Drzonek, pzn, ksc, Śrem, k 52,0 17,0

Drzonowo, chl, chl, Lisowo, k 53,3 18,7

Drzonowo, *Drzonowo Waleckie*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,1

Drzycim (Drzecin, Drzycin, Drzycino), pmr, swc, Drzycim, k 53,5 18,3

Drzykowa, *Marcinkowice* – część, krk, sdc, Chomranice Wyższe i Sądecz Nowy, ds 49,7 20,7

Dubicze, *Dubicze Cerkiewne*, pdl, blk, Kleszczele, k 52,7 23,4

- Dubicze, *Dubicze Osoczne*, pdl, blk, Narzew, k 52,7 23,5
- Dubiela (Dubelen, Dubielewo), *Dubiel*, mlb, mlb, Tiefenau 53,8 19,0
- Dubielno (Dubelen), chl, chl, Papowo, d 53,2 18,6
- Dubno (Dubin), pdl, blk, Boćki 52,6 23,1
- Duchnice, maz, bln, Żblików 52,2 20,8
- Duchnowo = Duchnowo, Duchnowska Wólka*, *Duchnow*, maz, wrs, Długa Kościelna 52,2 21,4
- Duchny Młode, maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0
- Duchny Stare, maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0
- Duchny Wieluń Zagajne = Duchny-Cwaliny* (Duchny-Robak), Duchny-Wieluń Zagajne (Duchny Wielenie), *Duchny-Wieluny*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5
- Duchny+, pdl, blk, Tykocin 53,2 22,8
- Duczoły**, maz, czr, Sobikowo?
- Duczumino Kościelne (Duczemino, Duczumino Stare), *Duczumin Kościelny*, maz, prz, Duczumino Kościelne 53,3 20,8
- Duczumino Nowe+, maz, prz, Duczumino Kościelne 53,3 20,8
- Duczumino-Nowa Wieś, *Duczumin-Nowa Wieś*, maz, prz, Duczumino Kościelne 53,3 20,8
- Duda+, maz, czr, Karczewie 52,1 21,2
- Dudenmoll+ (Juda, Judenmoll?), chl, chl, Wielka Łąka, osada młyńska, k 53,1 18,8
- Duderlak, *Dudyłany*, pzn, wlc, k 53,5 16,4
- Dudka, maz, gar, Garwolin 51,9 21,7
- Dudki (Dutki), snd, stz, Korytnica 51,7 21,8
- Dudki, pdl, blk, Kalinówka, k 53,4 22,9
- Duki, maz, tar, Tarczyn, d 52,0 20,8
- Dukła, krk, bck, Dukła, miasto 49,6 21,7
- Duląbka (Dołapka), krk, bck, Cieklin 49,7 21,4
- Dulew (Dulewo), *Mała Nieszawka* – część?, inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,5
- Dulewski Młyn, *Chrusty* – część, bkj, bkj, Grabie, osada młyńska 52,9 18,6
- Duliszyce, *Daleszec*, krk, llw, Dzierzków, osada folwarczna 50,7 19,8
- Dulowa, krk, prs, Trzebinia 50,1 19,5
- Dulsk (Dolsko, Dulska, Dulsko), *Dólsk*, pmr, swc, Drzycim 53,5 18,4
- Dulsk (Dulsko), dbr, rpn, Dulsk 53,1 19,1
- Dunaj (Dunaj Narzymski), plc, mla, Żeromino 53,0 20,4
- Dunaj, *Ruski* – część, bkj, bkj, Kościół, osada karczemna 52,7 18,7
- Dunaje+, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5
- Dunajec (Czarny Dunajec, Dunajec Czarny), *Czarny Dunajec*, krk, sdc, Dunajec, k 49,4 19,9
- Dunajec, *Izabelin*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1
- Duninowo (Duninów), *Nowy Duninów*, bkj, kwl, Duninowo, k 52,6 19,5
- Dunosy (Donoszyn), *Donosy*, krk, prs, Kazimierza Wielka 50,3 20,5
- Dup (Dupie), *Dubie*, krk, prs, Rudawa 50,2 19,7
- Dupice, *Dubidze*, srd, rds, Brzeźnica, k 51,1 19,2
- Dupice, *Piaseczno*, krk, llw, Skarzyce 50,5 19,5
- Dupice**, pzn, pzn, Głuszyna
- Dupie, *Dubie*, srd, srd, Rzestarów, k 51,4 19,1
- Dupiewicz, *Dopiewicz*, pzn, pzn, Dupiewo 52,4 16,7
- Dupiewo (Dupiewa, Dupiewo Wielkie), *Dopiewo*, pzn, pzn, Dupiewo 52,4 16,6
- Dupino, *Dubin*, pzn, ksc, Dupino, miasto 51,6 17,1
- Dupki**, inw, inw, Góra
- Duplewicz (Duplewicz-Totorki, Duplewicz), *Dąbrowa*, pdl, drh, Przesmyki albo Knychowo 52,3 22,6
- Duplicate Małe, *Przemysłów*, raw, gbn, Żłakowo Cerkiewne, d 52,2 19,9
- Duplicate Wielkie, *Wyborów*, raw, gbn, Żłakowo Cerkiewne, d 52,2 19,9
- Duplicate, *Niżdzin* – część, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,1
- Duranowo, *Duranów*, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,2
- Durmowo, *Dormowo*, pzn, pzn, Kamionka, d 52,5 15,8
- Durowo, *Wągrowiec-Durowo*, kls, kcn, Tarnowo, d 52,8 17,2
- Durzyno, *Durzyn*, kls, pzd, Kobierno 51,7 17,4
- Dusocin (Auswitz, Duszęcin), chl, chl, Mokre, k 53,6 18,9
- Duszniki, pzn, pzn, Duszniki, d 52,4 16,4
- Duszniki, srd, srd, Warta 51,7 18,6
- Duszno, kls, gzn, Duszno, d 52,6 17,8
- Duszoty, *Ostrowite*, dbr, rpn, Żałe? 53,1 19,3
- Duszyna, *Dusina*, pzn, ksc, Gostyń Stary 51,9 16,9
- Dutów, *Rzędzianowice* – część, snd, snd, Mielec 50,3 21,4
- Dwiekozy, *Dwikozy*, snd, snd, Sandomierz ś. Piotr albo Góry Wysokie, d 50,7 21,8
- Dworaki-Pikaty (Pikaty), pdl, blk, Sokoły 52,9 22,7
- Dworaki-Stańkowięta (Dworaki), *Dworaki-Staśki*, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,8
- Dwory, *Oświęcim-Dwory*, krk, sls, Oświęcim, ks 50,0 19,3
- Dworzyszwice (Dworszewice, Dworzyszwice), *Dworszyszwice Kościelne*, srd, rds, Dworzyszwice, k 51,1 19,1
- Dworzyszwice (Dworszyszwice), *Dworszyszwice Pakoszowe*, srd, rds, Pajęczno 51,2 19,1
- Dwór Poledziński (Dworszyska), *Dworszysko*, pmr, swc, Przysiersk, osada folwarczna, k 53,4 18,3
- Dwórzno, maz, tar, Lutkówka 51,9 20,6
- Dyblino, Dyblin, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,3
- Dybla (Dyble, Dybły), maz, was, Grajewo albo Wąsosz 53,6 22,4
- Dybowo, *Dybow*, maz, wrs, Radzymińno 52,4 21,2
- Dybowo, *Dybow*, pdl, drh, Skibniowo-Podawce 52,5 22,2
- Dybow (Dybowo), *Toruń* – część, inw, inw, Podgórze, zamek, k 53,0 18,6
- Dybow+, pmr, tez, Gniew, osada folwarczna, k 53,8 18,8
- Dybowska, lcz, lcz, Modlna 52,0 19,3
- Dykowo (Dikowo), *Dzikowo*, pzn, wlc 53,2 16,3
- Dylewko (Dylewek), *Dylówka*, maz, grc, Goszczyn 51,7 20,8
- Dylewo (Dulewo), chl, chl, Pluskowąsy 53,2 19,0
- Dylewo (Dylowo), maz, roz, Gąsowo, d 53,0 21,3
- Dylewo, dbr, rpn, Rypin 53,0 19,5
- Dylewo, *Dylew*, maz, grc, Goszczyn 51,7 20,8
- Dylędy**, srd, ptr, Bogdanów
- Dyłowa Łąka (Delowa Łąka, Dylów), *Dylew*, srd, ptr, Stary Tuszyn 51,6 19,5
- Dylów (Delów), *Dylów Szlachecki*, *Dylów Rządowy*, srd, rds, Pajęczno, k 51,2 19,0
- Dymidy** (Dziemidy), pdl, blk, Kalinówka albo Goniądz, k
- Dyminy, snd, chc, Kielce, d 50,8 20,6
- Dymitrów = Dymitrów (Dmitrów, Mitrów), Wolica Dymitrowska* (Dymitrowska Wola), *Dymitrów Duży*, *Dymitrów Mały*, snd, snd, Dymitrów 50,5 21,5
- Dymlin, *Demblin*, snd, wsl, Wietrzychowice 50,2 20,7
- Dys, lub, lub, Dys 51,3 22,6
- Dyszybaba (Dyszobaba, Dyszababa), *Dyszobaba*, maz, roz, Sieluń, d 52,9 21,4
- Dzbanice (Zbanice), maz, ser, Dzierżenin 52,6 21,1
- Dzbanki, srd, srd, Rzestarów 51,3 19,1
- Dzber (Cebr), *Ceber*, snd, snd, Kiełczyzna 50,7 21,2
- Dzbów, *Częstochowa-Dzbów*, krk, llw, Częstochowa, k 50,8 19,1
- Dzbynino (Zbynino), *Dzbenin*, maz, osl, Rzekuń 53,0 21,5

Dzbynino-Pyszna Pacha, *Dzbenin*, maz, osl, Kleczkowo 53,1 21,8

Dziadkowice (Dziadkowice, Dziadkowiczy, Dziatkowice), *Dziadkowice*, pdl, mln, Dziadkowice 52,6 22,9

Dziadkowo, kls, gzn, Kołdrab 52,7 17,6

Dziadoch, bkj, rdj, Sadlno, osada młyńska 52,4 18,5

Dziasosz+ (Dziasosze), maz, wrs, Puśtelnik 52,3 21,4

Dziadowice, kls, kls, Małanów 52,0 18,3

Dziaduszyce, krk, kss, Słaboszów 50,4 20,3

Dział, krk, sdc, Dunajec, k 49,5 19,9

Działoszyce, krk, prs, Działoszyce, miasto 50,4 20,4

Działoszyn, srd, wln, Działoszyn, miasto 51,1 18,9

Działowo, chl, chl, Sarnowo 53,3 18,7

Działyń, dbr, lpn, Działyń 53,0 19,1

Dziankowo Małe (Dziankowo), *Dziankówek*, bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,3

Dziankowo Wielkie (Dziankowo), *Dziankowo*, bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,3

Dziardonice (Dziardowicze, Dziardunice), bkj, kwl, Grabkowo, osada folwarczna, d 52,5 19,2

Dziarnowo, inw, inw, Kościelec 52,8 18,2

Dziarnowo, plc, plc, Biała, k 52,6 19,7

Dziatkowice (Dziadkowice), *Dziadkowice*, srd, szd, Szadek 51,7 19,0

Dzibałtów, *Dzibałtów Stary*, snd, opc, Końskie 51,2 20,3

Dzibice, krk, llw, Stare Miasto, k 50,6 19,6

Dzidziule, *Dydule*, pdl, blk, Boćki 52,7 23,2

Dzieciarty (Dzieciartowice), *Dzieciarty*, srd, ptr, Rozprza, osada folwarczna 51,3 19,6

Dziczewo, plc, rac, Zgliczyno 52,9 20,0

Dziećmiarki (Dziećmarki), kls, gzn, Waliszewo 52,6 17,4

Dziećmiarowo (Dziećmarowice), *Dziećmierowo*, kls, pzd, Bnin, osada folwarczna 52,3 17,0

Dziećwinowo, *Dziecinów*, maz, czr, Radwankowo, k 52,0 21,3

Dziedno, kls, nkl, Mąkowarsk, d 53,4 17,7

Dziedzice (Dziecice), kls, pzd, Ciążym, d 52,2 17,8

Dziedzice = Dziedzice Małe*, Dziedzice Wielkie*, *Dziedzice* – część, plc, bls, Zagroba 52,7 19,9

Dziegietnia, pdl, drh, Sokołów 52,4 22,3

Dzieskanowice, kls, gzn, Dzieskanowice, d 52,5 17,3

Dzieskanowice, krk, prs, Działoszyce 50,4 20,4

Dzieskanowice, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,0

Dzieskanowice, krk, szc, Dzieskanowice 49,9 20,1

Dzieskanowo, *Dzieskanów Polski*, maz, wrs, Łomny Wielkie, d 52,4 20,8

Dzieskanów (Dzieskanowice), *Sterkowiec* – część, krk, szc, Szczepanów 50,0 20,7

Dziesciniec, *Dziesciniec*, maz, wrs, Więzowno 52,1 21,4

Dziesczynno, *Dzieszyn*, kls, kcn, Janowiec, osada młyńska 52,8 17,4

Dziesktarnia, *Dziesktarnia*, kls, nkl, Dźwierszno 53,3 17,4

Dziesktarzewo-Ogonowo (Dziesktarzewo, Dziesktarzewo-Wiesiołki), *Ogonowo*, plc, ndz, Dziesktarzewo 52,8 20,3

Dziesktarzewo-Żabowo (Dziesktarzewo-Żabowo), *Żabowo*, plc, ndz, Dziesktarzewo 52,8 20,4

Dziesktarzewo, plc, pln, Dziesktarzewo 52,8 20,3

Dziesktarzów (Dziesktarzów), *Dziesktarzew*, srd, szd, Mikołajowice 51,7 19,2

Dzieslice, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,4

Dzieslino, *Dzieslin*, maz, prz, Czernice 53,0 20,7

Dzieslna, snd, opc, Opoczno, d 51,4 20,3

Dzieslnik, maz, gar, Kiczki, d 52,1 21,7

Dziesmbakowo (Dziesmbakowo), *Dziesmbakowo* – część, plc, sie, Goleszyno 52,8 19,7

Dziesmbowo, kls, nkl, Miasteczko 53,1 16,8

Dziesmiany, *Dziesmiony*, chl, chl, Chełmża, d 53,2 18,7

Dziesmiany, pmr, tcz, Lipusz, osada folwarczna, k 54,0 17,8

Dziesniece (Dziesnice, Dziesniece, Dziesnice), inw, inw, Góra 52,8 18,3

Dziespułcia (Dziespułcza), *Dziespułc*, srd, rds, Dmyńin 51,1 19,5

Dziesrlin (Dziesrlin Zadąbrowski), srd, srd, Chartłupia Mała 51,6 18,7

Dzieszanowo, *Dzieszanów*, kls, pzd, Lutogniew 51,7 17,3

Dzieszawy (Dzieszany, Dziurawy), *Dzieszawy*, kls, knn, Koło, k 52,2 18,5

Dzieszyczna (Dzieszyczna), *Stare Dzieszyczne*, kls, nkl, Złotowo 53,4 17,0

Dzieszyczna, *Dzieszyczna Szlachecka*, srd, szd, Wierzchy 51,8 19,0

Dzieszyczna, raw, gos, Radziwie, d 52,5 19,6

Dzieszyczna, srd, srd, Glinno, d 51,7 18,7

Dzieszyczna (Dzieszyczna), *Dzieszyczna*, snd, snd, Malice 50,8 21,5

Dzieszyczna (Dzieszyczna), *Dzieszyczna*, snd, wsl, Dzieszyczna, d 50,4 20,4

Dzieszyczna (Dzieszyczna), *Dzieszyczne*, bkj, ksw, Gębice, k 52,6 18,0

Dzieszyczna Wielka = Dzieszyczna Mała* (Dzieszyczne Małe), Dzieszyczna Wielka (Dzieszyczne Wielkie), *Dzieszyczna*, plc, pln, Skołatowo, ks 52,6 20,2

Dzieszyczna, lcz, lcz, Modlna 51,9 19,4

Dzieszyczna (Seheressen), *Dzieszyczne*, pmr, gdn, Żuków, d 54,3 18,3

Dzieszyczne, *Dzieszyczne*, pmr, tcz, Dzieszyczne, d 53,8 18,7

Dzieszyczna, maz, kol, Poryte 53,4 22,1

Dzieszyczne (Dzieszyczne), lcz, lcz, Dzieszyczne 52,3 19,0

Dzieszycznych (Dzieszycznych), *Dzieszycznych Duży*, lcz, lcz, Łęczycza, k 52,0 19,2

Dzieszyczne (Dzieszyczne, Dzirbino), *Dzieszyczne*, kls, kls, Dzieszyczne 52,0 18,2

Dzieszyczne, *Dzieszyczne Szlacheckie*, pdl, drh, Granne 52,5 22,4

Dzieszyczne, *Dzieszyczne*, raw, sch, Sochaczew albo Białynin 52,2 20,3

Dzieszyczne (Dzieszyczne), *Dzieszyczne*, krk, sdc, Tropie, ks 49,8 20,8

Dzieszyczne Małe (Gapa Mała), *Dzieszyczne Małe*, pzn, pzn, Wieleń 53,0 16,2

Dzieszyczne Wielkie (Gapa Wielka), *Dzieszyczne Wielkie*, pzn, pzn, Wieleń 53,0 16,2

Dzieszyczna Wielka*, *Dzieszyczna-Nadboiry*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Dzieszyczna Mała* (Brody), *Dzieszyczna-Brzęczki*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Dzieszyczne-Zycharzewo, *Dzieszyczne*, maz, lom, Nowogród 53,2 21,8

Dzieszyczne, *Sulimy*, maz, lom, Nowogród 53,2 21,8

Dzieszyczne, maz, prz, Dzieszyczne 53,1 20,7

Dzieszyczne (Dzieszyczne), raw, sch, Skwiermiewice, d 52,0 20,0

Dzieszyczne, *Dzieszyczne*, maz, prz, Dzieszyczne 53,2 20,6

Dzieszkowice, lub, urz, Dzieszkowice, k 51,0 22,1

Dzieszków, *Dzieszków*, krk, llw, Dzieszków, d 50,7 20,0

Dziesznica (Dziesznica), kls, pzd, Mileśna Górka 52,3 17,3

Dzieszniki (Dzieszniki), *Dzieszniki*, srd, wln, Dzieszniki, d 51,1 18,6

Dzieszny (Dzieszny), kls, knn, Osiek Wielki, osada młyńska 52,2 18,5

Dzieszanowo = Dzieszanowo x2, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,2

Dzieszanowo, *Dzieszanów*, maz, kam, Jadowo 52,5 21,6

Dzieszanowo, maz, mak, Szwelice, ds 52,8 21,1

Dzieszawy = Dzieszawy, Dzieszawy Lekkie*, srd, szd, Świeńce 52,0 19,0

Dzieszyczne (Dzieszyczne), *Dzieszyczne*, maz, ser, Dzieszyczne, d 52,6 21,1

Dzieszyczne-Janowięta = Dzieszyczne-Janowięta, Dzieszyczne-Stankowięta*, Dzieszyczne-Tomkowięta* (Dzieszyczne), *Dzieszyczne*, pdl, blk, Poświętne 52,9 22,8

Dzierżki-Starawieś, *Dzierżki*, pdl, blk, Poświętne 52,9 22,8

Dzierżki-Ząbki, pdl, blk, Poświętne 52,9 22,8

Dzierżki, okolica, pdl, blk

Dzierżków (Dzierzków), *Radom-Dzierzków*, snd, rdm, Radom, m 51,4 21,2

Dzierżkówka (Dzierżkówka), *Dzierżkówka*, snd, rdm, Skaryszów, d 51,3 21,3

Dzierżyn (Dziarszyn, Dzierzyń, Dzierżenin), *Dziarszyn*, krk, kss, Jemieleno 50,6 20,4

Dzierżysław, kls, gzn, Siedlimowo 52,5 18,2

Dziesiąta, lub, lub, Lublin 51,2 22,6

Dziesławice (Dziesławica), *Dziesławice*, krk, prs, Więclawice, d 50,1 20,0

Dzieszki, *Dzieszki*, pdl, blk, Goniądz, k 53,4 22,7

Dzietkowskie, pdl, mln, *Dziadkowskie*, Niemojki 52,1 22,8

Dziętrzychowice, *Dziętrzkowice*, srd, wln, Dziętrzychowice, d 51,2 18,3

Dziewa, inw, inw, Pieranie, d 52,7 18,5

Dziewczopole (Dziewczopole Wielkie), bkj, prd, Błędna 52,4 18,9

Dziewczopole Małe, *Dziewczopólko*, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9

Dzieweczka**, pdl, drh, Paprotnia

Dziewiątka, srd, srd, Turek 51,2 18,3

Dziewiątło, snd, snd, Gryzikamień albo Ujazd 50,7 21,2

Dziewierzewo, kls, kcn, Dziewierzewo 52,9 17,5

Dziewięciele (Dziewięczyce), *Dziewięcioły* – część, krk, prs, Nasiechowice 50,3 20,2

Dziewięczyce, krk, prs, Wolica Szyszczycza 50,4 20,4

Dziewin, krk, szcz, Mikłuszowice, k 50,1 20,5

Dziewki, swr, Siewierz 50,5 19,3

Dziewoklucz, kls, ken, Żuń 52,9 17,0

Dziewule Januszówka, *Januszówka*, lub, luk, Zbuczyn 52,0 22,4

Dziewule Stare, *Dziewule*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4

Dziewuliny, srd, ptr, Krzepczów, osada młyńska, d 51,5 19,5

Dzieżno (Dzeschen), *Dzierżno*, chl, mch, Gortatowo 53,2 19,5

Dzieżno = Dzieżno, Mantyki, osada folwarczna, *Dzierżno*, dbr, rpn, Świedziebna 53,1 19,5

Dzięcielino, *Dzięcielina*, pzn, pzn, Międzychód, m 52,6 15,9

Dzięciołowa, *Dzięciołów*, lcz, lcz, Kłodawa 52,2 18,9

Dzięciołowo (Dzięcielowo, Szczyty), *Szczyty-Dzięciołowo*, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,4

Dzięciołowo (Dzięciołowo-Tarusy, Tarusy-Dzięciołowo), pdl, blk, Dolistowo 53,5 23,0

Dzięcioły, *Dzięcioły Bliższe*, pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,3

Dzięcioły, pdl, mln, Niemojki 52,3 22,8

Dzięczyna, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,8

Dzięgiele (Dzięgile), maz, kol, Romanów 53,4 22,2

Dzięgielewo (Dzięgielowo), *Dzięgielów*, raw, sch, Brochowo Wielkie 52,3 20,3

Dzięgielewo = Dzięgielewo (Dzięgielewo), Modrzyno Dzięgielewskie*, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,6

Dziękonia (Dziekonie, Dziekońszczy), pdl, blk, Trzciane 53,4 22,8

Dzika Wola, maz, bln, Żukowo 52,2 20,5

Dzikowiec (Wola Dzikowiec), snd, snd, Dzikowiec, k 50,3 21,9

Dzików (Dziwków), snd, snd, Michocin 50,6 21,7

Dzirbotki (Dzierbotki), *Dzierbotki*, srd, srd, Dobra 51,9 18,5

Dziuracze**, maz, wrs, Rasznyc

Dziurdziół (Dziurdziół, Wola Łochowska), *Dziurdziół*, raw, raw, Boguszyce Małe 51,7 20,1

Dziurków (Dziurów), snd, rdm, Solec, k 51,1 21,7

Dziurów, snd, snd, Pawłów, d 51,0 21,1

Dziurów, snd, snd, Święta Trójca, przedmieście, d 50,8 21,8

Dziwanowo, *Dziewanowo*, plc, bls, Drobni 52,7 19,9

Dziwie, bkj, prd, Przedecz, k 52,3 19,0

Dziwków (Dziewków), snd, snd, Goźlice 50,7 21,5

Dziwle, srd, ptr, Sroćkie 51,5 19,5

Dziwy, plc, sie, Lubowidz 53,1 19,8

Dzwonek (Zwonek), maz, osw, Czerwińno 53,0 21,7

Dźwierszno (Dźwirzno), *Dźwierszno Wielkie*, kls, nkl, Dźwierszno 53,3 17,3

Dźwierzno (Dźwierszno), *Dźwierzchno*, inw, bdg, Dźwierzno, d 52,9 18,1

Dźwierzno (Dźwierzna), chl, chl, Dźwierzno 53,2 18,7

Dźwierzno, *Myślin-Dźwierzno*, plc, szr, Chamsk 53,0 19,9

Dźwierzno, plc, plc, Czachcino, d 52,6 19,8

Dźwigorzów, *Dzigorzew*, srd, srd, Charłupia Mała, k 51,6 18,7

Ebersfeld (Eberswold, Eiversfeld), *Przybrda*, pmr, czl, Biały Bór 53,8 16,8

Einlage, *Przegalina*, pmr, gdn, Bohnsack, m 54,3 18,9

Elbląg (Elbing, Olbiąg), mlb, mlb, Elbląg, miasto, k 54,2 19,4

Elgiszewo (Lgiszewy, Lgiszewo), chl, chl, Cieclocin, d 53,1 18,9

Elsenu (Elznowo, Helznowo), *Olszanowo*, pmr, czl, Ferstnowo 53,7 17,1

Elzanowski Młyn, pmr, czl, Ferstnowo, osada młyńska 53,7 17,2

Elzanowo (Elzanowo), *Elzanowo*, chl, chl, Wielka Łąka 53,1 18,8

Emaus, *Elbląg* – część, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,4

Engsee, *Ostrówek*, pmr, czl, Koczała, osada folwarczna, k 54,0 17,1

Erazm (Krasny), *Kolat*, chl, chl, Łobdowo, osada młyńska, k 53,2 19,2

Erciszewo Długoszowe (Arciszewo Długoszowe, Erciszewo Długoszowe, Jarciszewo Długoszowe, Jarciszewo Długoszowe), *Arciszewo* – część, bkj, bkj albo prd, Boniewo 52,5 18,9

Erciszewo Rozdziałowe (Arciszewo Rozdziałowe, Erciszewo, Jarciszewo Rozdziałowe), *Arciszewo* – część, bkj, bkj albo prd, Boniewo 52,5 18,9

Ernsttal+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,4 18,5

Facimiechy (Facimiech), *Facimiech*, krk, sls, Czarniechów, d 50,0 19,7

Fajewo, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1

Falatycze, pdl, mln, Górki 52,2 22,8

Falczewo (Chalczewo, Faliszewo), *Faliszewo*, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7

Falenica = Falenica (Falenca), Grabie*, maz, czr, Zyrzno 52,1 21,2

Fałęcice, maz, grc, Promna 51,7 20,9

Fałęcin (Dietrichsdorf, Wałęcino), chl, chl, Papowo 53,2 18,5

Fałęcin, *Stary Fałęcin*, snd, wsl, Stobnica, k 50,5 20,9

Fałęcinek-Milanówko (Fałęciny-Milanówko), *Fałęcin*, maz, bln, Żukowo 52,1 20,7

Fałęcino (Sikuty?), *Fałęcin*, maz, grc, Jasieniec 51,8 21,0

Fałęcino = Fałęcino Małe*, Fałęcino Wielkie*, *Fałęcin*, maz, wsg, Żochowo Kościelne 52,6 20,1

Fałęta (Falenty), *Falenty Duże*, maz, wrs, Rasznyc, d 52,1 20,9

Fałęta Małe, *Falenty*, maz, wrs, Rasznyc, d 52,1 20,9

Falibogi, *Falibogi Wielkie*, maz, zkr, Kroczewo 52,5 20,6

Faliborzyce (Falbożyce), *Chwalborzyce*, srd, szd, Faliborzyce 52,1 18,9

Falisławice, *Fajslawice*, lub, lub, Biskupice 51,1 22,9

Falisławice, *Fanislawice*, snd, chc, Łopuszno, k 50,9 20,3

Faliszowice, krk, sdc, Czchów 49,9 20,7

Faliszowice, snd, snd, Chobrzany 50,7 21,6

Faliszówka (Faliszowa), krk, bck, Nienaszów 49,6 21,6

Falkenwald (Walkiemwold), *Sokole*, pmr, czl, Falkenwald, k 53,7 17,0

Falki Stare = Falki Stare (Falki-Stara Wieś, Stara Wieś), Falki-Janowięta

- (Falki-Jankowięta)*, Falki-Klimowięta*, Falki-Paskowięta*, Falki-Włosty (Włosty, Włosty-Falki)*, *Falki*, pdl, blk, Topiczewo 52,9 23,0
- Falki-Filipy (Filipy, Filipy-Falki), *Filipy*, pdl, blk, Topiczewo 52,9 23,0
- Falki-Godzieby = Falki-Godzieby (Godzieby), Falki-Bartki (Falki-Bartowięta)*, *Godzieby*, pdl, blk, Topiczewo 52,9 22,9
- Falki-Kowale, *Kowale*, pdl, blk, Topiczewo 52,9 23,0
- Falki-Nowosady* (Falki-Filipy-Nowosady, Nowosady), pdl, blk, Topiczewo 52,9 23,0
- Falki, okolica, pdl, blk
- Falki, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,8
- Falknowy (Falkenau, Walichnowo, Walichnowy, Waliknowy), *Wielkie Walichnowy*, pmr, tcz, Falknowy, k 53,9 18,9
- Falkowa (Falkówka), krk, bck, Bruśnik 49,7 20,9
- Falkowa, *Nowy Sącz-Falkowa*, krk, sdc, Sądecz Nowy, km 49,6 20,7
- Falkwald, *Sokola Dąbrowa*, pzn, pzn, Falkwald, d 52,5 15,3
- Falmierowo (Chwalimirowo, Chwalimirowo, Falimierowo, Falmirowo), kls, nkl, Gromadno 53,2 17,2
- Fałkowice (Chwałkowice), krk, szcz, Gdów 49,9 20,2
- Fałków, snd, opc, Fałków, miasto 51,1 20,1
- Faski-Ry kacze, *Laskowiec Nowy*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,3
- Faszcze-Jabłoń, *Faszcze*, maz, zmb, Kolałki Stare 52,9 22,4
- Faszcze, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,6
- Faszczyce, *Faszczyce Stare*, maz, bln, Błonie, k 52,2 20,6
- Ferstnowo (Ferstinowo, Furstenowo, Furstnowo), *Gwieździn*, pmr, czl, Ferstnowo, k 53,7 17,2
- Fijewo, *Brodnica* – część, chl, mch, Brodnica, m 53,3 19,4
- Fijewo, chl, chl, Starogród, osada folwarczna, d 53,3 18,4
- Fijewo, chl, mch, Lubawa, osada folwarczna, k 53,5 19,8
- Fijewo, *Golub-Dobrzyń* – część, chl, chl, Golub, osada folwarczna, k 53,1 19,0
- Fijewo, *Grudziądz* – część, chl, chl, Grudziądz, osada folwarczna, k 53,5 18,8
- Filip (Kukielka), inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,5
- Filipki-Łowczewo, *Filipki Wielkie*, maz, kol, Lachowo 53,5 22,0
- Filipowice, krk, prs, Nowa Góra 50,1 19,6
- Filipowice, krk, prs, Rachwałowice 50,2 20,6
- Filipowice, krk, sdc, Czchów 49,8 20,7
- Filipówka, maz, gar, Jastrząbie 51,9 21,8
- Filipy-Piechacze = Filipy-Piechacze (Piechacze), *Filipy**, *Piechacze*, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
- Filochy-Milan (Filochia), *Filochy-Milan*, maz, osl, Piski 53,0 21,8
- Firlejów, *Firlej*, lub, lub, Lewartów, miasto 51,6 22,5
- Firluz (Firlus), *Firlus*, chl, chl, Lisowo, osada folwarczna, k 53,3 18,6
- Fischerbabke, *Rybina*, pmr, gdn, Kobbelgrube+, m 54,3 19,1
- Fiszewo (Fischau, Fiszowo), mlb, mlb, Fiszewo, k 54,1 19,2
- Fiukały (Fiokały), maz, kam, Postoliska 52,5 21,5
- Flokesia (Flakąsi, Fla(c)kensee, Flokieszia), *Jeziorna*, pzn, wlc, k 53,5 16,4
- Florynka, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,6 21,0
- Folgowo, chl, chl, Papowo, osada folwarczna, d 53,3 18,6
- Folwark Skrzydłowski (Wysinko), *Skrzydłówek*, pmr, tcz, Wysin, osada młyńska, d 54,1 18,3
- Folwark, *Annowo*, bkj, bkj, Dąbie 52,6 18,8
- Folwark, *Janowo*, chl, chl, Radzyń, m 53,4 18,9
- Folwark*, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,2
- Folwarki (Granice), *Warszawa-Żolibórz* – część, maz, wrs, Warszawa Nowa, d 52,3 21,0
- Folwarki, snd, wsl, Stobnica, d 50,4 20,9
- Folzank, *Folząg*, chl, chl, Gostkowo, osada folwarczna, m 53,1 18,7
- Fordan, *Fordon* (*Bydgoszcz* – część), inw, bdg, Fordan, miasto, k 53,1 18,2
- Franek+, srd, ptr, Drużbice, osada młyńska, d 51,5 19,4
- Franki-Chrościele = Franki-Chrościele (Chrościele-Franki), Franki-Dąbrowscy*, *Wspały**, *Franki-Dąbrowa*, pdl, blk, Kobylińskie Poświętne 53,1 22,7
- Franki-Piaski (Franki, Piaski), pdl, blk, Kobylińskie Poświętne 53,1 22,6
- Franki, okolica, pdl, blk
- Franki, *Perki-Franki*, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7
- Franszktyn, *Franszktyn*, chl, chl, Chełmanie, osada młyńska, k 53,1 18,9
- Frąca (Franca, Frantza, Frącz, Frącza), pmr, now, Lalkowy 53,7 18,6
- Frącki, pdl, blk, Tykocin, osada młyńska, k 53,3 22,7
- Freudental+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,4 18,5
- Frycowa, krk, sdc, Nawojowa 49,5 20,8
- Frydland (Fredlandt, Fredlądek, Friedland), *Mirowski*, pzn, wlc, miasto 53,3 16,0
- Frydland (Freląd, Friedland), *Debrzno*, pmr, czl, Frydland, miasto, k 53,5 17,2
- Frydland Lemani+, pmr, czl, Frydland, osada folwarczna, k 53,5 17,2
- Frydlandzki Młyn+, pmr, czl, Frydland, osada młyńska, k 53,5 17,2
- Frydrychowice, krk, sls, Frydrychowice 49,9 19,4
- Frysztak, snd, plz, Frysztak, miasto 49,8 21,6
- Frywałd (Friwald), krk, prs, Sosnka 50,1 19,7
- Fulbek, *Howiec*, pzn, wlc, osada młyńska 53,4 16,3
- Fulki, *Fulki*, lcz, lcz, Kałowo 51,8 19,0
- Funka, *Stary Młyn*, pmr, czl, Chojniczki, osada młyńska, k 53,8 17,5
- Fürstenau (Ferstinowo, Festnowo), *Kmiecin*, mlb, mlb, Fürstenau, m 54,2 19,2
- Fürstenwerder, *Żulawki*, mlb, mlb, Fürstenwerder, k 54,3 19,0
- Gablino (Gablewo), *Gablin*, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3
- Gabon (Gaban, Gabany), *Gaboń*, krk, sdc, Podegrodzie 49,5 20,6
- Gabułów, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,5
- Gacki, snd, wsl, Szydłów, k 50,6 21,0
- Gaczkowice, snd, rdm, Jarosławice Nadolne 51,4 20,9
- Gaczkowo (Gaćkowo, Gaczkki), maz, nur, Żłotoria, d 52,8 22,1
- Gaczkowo+, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2
- Gać Moskurnia (Gać Moskurnia), *Moskurnia*, kls, kls, Gać Powężowa 51,8 18,4
- Gać Powężowa (Gać Ponażona, Gać Ponzowa), *Gać Pawężowa*, kls, kls, Gać Powężowa 51,8 18,4
- Gać Stirkowa**, kls, kls, Gać Powężowa?
- Gać Zaremba = Gać Zaremba, Gać Mała*, *Gać Warcka*, srd, srd, Kalinowa 51,7 18,5
- Gać-Brzozowo, *Gackie*, maz, rdz, Białaszewo 53,5 22,5
- Gać-Sokola Łąka, maz, lom, Puchały 53,1 22,2
- Gać, pzn, pzn, Gać 52,6 17,1
- Gadawa, snd, wsl, Dobrowoda 50,4 20,8
- Gadka (Gatka), srd, szd, Pabianice, d 51,7 19,4
- Gadka, maz, gar, Kołybiel 52,0 21,5
- Gadka, snd, rdm, Mierc, d 51,1 21,0
- Gadki (Dobra), srd, ptr, Krzepczów 51,4 19,5
- Gadnowo Stare (Gadnowo Stara Wieś), *Garnowo Stare*, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,8
- Gadnowo-Skierdy = Gadnowo Kowalewskie*, Gadnowo-Skierdy (Wola Gadnowska?), *Garnowo*, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,9
- Gadomiciec-Andryki = Gadomiciec-Andryki (Gadomiciec-Andrychy, Gadomiciec-

- Jędrychy), Gadomiciec-Falki*, *Gadomiciec-Jędryki*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Gadomiciec-Barany (Gadomiciec Borowy?), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Gadomiciec-Chrzczone (Gadomiciec-Chocimy), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Gadomiciec-Jebienki = Gadomiciec-Jebienki (Gadomiciec-Bieńki?), Gadomiciec-Wyszki* (Gadomiciec-Witki?), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Gadomiciec-Miłocięta (Gadomiciec-Minoty, Gadomiciec-Minoty, Grabowo-Minoty), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Gadomiciec-Trojany = Gadomiciec-Białki*, Gadomiciec-Trojany, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Gadomiciec-Wichnięta*, *Gadomiciec-Peronie*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Gadomiciec-Wyraki (Gadomiciec-Weraki), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Gadomiciec-Zawisze = Gadomiciec-Przedbory* (Gadomiciec-Zagwizdy?), Gadomiciec-Zawisze (Gadomiciec-Bernaty?), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Gadowo, *Gadów*, kls, knn, Dzierzbino, k 52,0 18,2
- Gadowo, maz, zkr, Ciekosyno 52,6 20,6
- Gagowy, *Gagowy Nowe*, bkj, kwl, Lubień 52,4 19,2
- Gaiska+, krk, scz, Dziekanowice 49,9 20,1
- Gaj, *Gaj Mały*, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,5
- Gaj, *Gaj Stary*, lcz, lcz, Góra 52,1 19,4
- Gaj, *Gaj Wielki*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,5 16,5
- Gaj, kls, gzn, Wójcino, d 52,5 18,1
- Gaj, krk, scz, Gaj 52,7 20,8
- Gaj, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8
- Gaj, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Marcin, m 52,4 16,9
- Gaj, pzn, ksc, Błociszewo 52,1 16,9
- Gaj, pzn, ksc, Kunowo, osada folwarczna 52,0 17,0
- Gaj**, kls, kls, Dobrzec
- Gaj+, snd, snd, Waśniów 50,9 21,2
- Gajewo = Gajewo Górne* (Gajewo Nagórne), Gajewo Nadolne*, lcz, lcz, Witunia 52,1 19,2
- Gajewo, chl, chl, Ostrowite 53,1 19,0
- Gajewo+, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,6
- Gajęcice, srd, rds, Makowiska, k 51,1 19,0
- Gajkowice, srd, ptr, Srocie, d 51,5 19,7
- Gajownicy (Gajownicy), *Gajownicy*, srd, szd, Borzyszowice 51,6 19,0
- Galczewko, *Galczewko*, chl, chl, Golub 53,2 19,1
- Galczewo (Golczewo), *Galczewo*, chl, chl, Golub 53,2 19,1
- Galicyce Małe (Galice, Galice Małe, Galicyce Małe, Gałczyce Małe), *Galczyczycki*, bkj, rdj, Orle 52,5 18,6
- Galicyce Wielkie (Galicyce, Galice, Galice Wielkie, Galicyce Wielkie, Gałczyce Wielkie), *Galczyce*, bkj, rdj, Orle 52,5 18,6
- Galemino Wielkie (Galemino Zawiszowe), *Galomin*, plc, pln, Sarbiewo 52,7 20,3
- Galemino, *Galomin Górny*, plc, sie, Lubowidz 53,1 19,9
- Galemino, *Galominek*, plc, pln, Sarbiewo albo Baboszewo, d 52,6 20,3
- Galewice, srd, wln, Cieszęcin 51,3 18,3
- Galewo, *Galew*, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
- Galewo, *Galew*, kls, pzd, Borzęcice 51,9 17,5
- Galice+, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,6
- Galiny Małe, *Galinki*, raw, bla, Biała 51,8 20,6
- Galiny Wielkie+, raw, bla, Biała 51,8 20,6
- Galiszewo, bkj, ksw, Skulsko 52,5 18,4
- Galów, snd, wsl, Szaniec 50,5 20,7
- Gałachy, maz, zkr, Zakroczym albo Pomnichowo, k 52,4 20,6
- Gałązki Małe (Charzewko, Chorzewko, Gałązki), kls, kls, Droszewo 51,8 17,9
- Gałązki Wielkie (Gałązki), kls, kls, Droszewo 51,8 17,9
- Gałązki-Dłużniewo, *Galqzki*, maz, lom, Szczepankowo 53,1 22,0
- Gałązki-Milewo, *Galqzki*, maz, was, Niedźwiadna 53,5 22,1
- Gałązki, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3
- Gałączyńko, *Galczynek*, kls, gzn, Rękawczyżno 52,5 17,9
- Gałączyńno, *Galczyn*, kls, gzn, Rękawczyżno 52,5 17,9
- Gałęzewo (Gałęzowo), kls, pzd, Gałęzewo, d 52,2 17,7
- Gałęzice (Gałęzice), snd, chc, Piękoszów, k 50,8 20,4
- Gałęzowo, *Gałęzewo*, kls, gzn, Lubecz, d 52,7 17,6
- Gałęzów, lub, lub, Bychawa 51,0 22,5
- Gałki (Andrzejów?), snd, rdm, Nieznamerowice, ds 51,5 20,6
- Gałki (Drugie Gałki), pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,5
- Gałki = Gałki (Chojecznno), Jata Gałeczka* (Jatka), maz, liw, Oleksin 52,2 22,0
- Gałki-Lęcice (Gałki, Gałki Niższe), pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,5
- Gałki, maz, wsg, Bodzanowo 52,5 20,1
- Gałki*, lub, urz, Świeciechów 50,9 21,8
- Gałków Mały, *Galkówek*, lcz, brz, Brzeziny, d 51,8 19,7
- Gałków Wielki, *Galków Duży*, *Galków Mały*, lcz, brz, Brzeziny, d 51,7 19,7
- Gałow, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,5
- Gałużowice (Gałużewice, Gawłużowice), *Gawłużowice*, snd, snd, Gałużowice 50,4 21,4
- Gamratka, maz, gar, Mińsko 52,2 21,5
- Gana, *Gana Krótka*, srd, wln, Kowale 51,1 18,5
- Ganskrug+, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,3 18,7
- Gańczyce, *Gończyce*, snd, stz, Korytnica 51,8 21,7
- Gapienin, *Gapinin*, snd, opc, Brudzewice 51,6 20,4
- Garaszewo, pzn, pzn, Głuszyna, d 52,4 16,9
- Garbacz, snd, snd, Manina 50,9 21,3
- Garbalino, *Garbalin*, lcz, lcz, Siedlec 52,1 19,2
- Garbary (Garbarze), *Kraków-Piasek* – część, krk, prs, Kraków ś. Szczepan, przedmieście, m 50,1 19,9
- Garbatka = Garbatka, Rębierców*, snd, rdm, Garbatka w par. Oleksów, Rębierców w par. Sieciechów, c 51,5 21,7
- Garbatka, pzn, pzn, Rogoźno, k 52,7 16,9
- Garbatki, *Garbatka*, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,8
- Garbaty Most, *Zabrodzie*, pzn, pzn, Piła, k 53,3 16,7
- Garbek (Tuchów-Garbek), snd, plz, Tuchów, osada folwarczna, d 49,9 21,0
- Garbowice, snd, snd, Mydłów 50,7 21,4
- Garbowo Nowe (Garbowo-Nowa Wieś), *Nowe Garbowo*, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6
- Garbowo Stare (Garbowo, Garbowo-Stara Wieś), *Stare Garbowo*, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6
- Garbowo, *Garbów*, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,6
- Garbów, *Garbów Stary*, snd, snd, Góry Wysokie 50,8 21,8
- Garbów, lub, lub, Garbów 51,4 22,3
- Garbów, srd, srd, Kalinowa, osada folwarczna 51,7 18,5
- Garby, kls, pzd, Mądre, d 52,2 17,2
- Garby, pzn, pzn, Splawie 52,4 17,0
- Garc (Dörfchen, Gartz), *Wielki Garc*, pmr, tcz, Garc, k 53,9 18,8
- Garc Mały, *Mały Garc*, pmr, tcz, Sobkowy, osada folwarczna, d 54,0 18,8
- Garcz (Garcze), pmr, mrw, Chmielno, k 54,3 18,1
- Garczyn (Garczyno), pmr, tcz, Garczyn 54,0 18,2
- Gardlino-Dąb, *Gardlino*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,3
- Gardlino-Komonino, *Garlino-Komonino*, maz, prz, Grudowsko 53,1 20,6

Gardlino-Racibory (Gardlino Średnie), *Garlino Racibory*, plc i maz, mla i prz, Grudowsko 53,1 20,6

Gardlino-Racibory, *Garlino-Racibory*, maz, prz, Grudowsko 53,1 20,6

Gardlino-Zalesie, *Garlino-Zalesie*, maz, prz, Grudowsko 53,1 20,6

Gardoty, maz, rdz, Romany 53,4 22,3

Gardzienice, lub, lub, Biskupice 51,1 22,9

Gardzinice (Gardzinki, Gardzienice), *Gardzienice Stare*, snd, rdm, Ciepiewólów 51,3 21,5

Garlica Druga (Garlica, Górna Wieś), *Górna Wieś*, krk, prs, Giebułtów 50,2 19,9

Garlica Mniejsza, *Garliczka*, krk, prs, Giebułtów 50,2 19,9

Garlica, *Garlica Duchowna*, *Garlica Murowana*, krk, prs, Giebułtów, ds 50,1 19,9

Garnki (Garnek), *Garnek*, srd, rds, Kłomice 50,9 19,5

Garnkowo (Garkowo), *Garkowo Stare*, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,1

Garno, snd, rdm, Wola Kowalska, d 51,4 21,0

Garwarze, *Stary Garwarz*, plc, ndz, Glinojec 52,8 20,3

Garwolewo, maz, wsg, Czerwieńsko, d 52,4 20,3

Garwolin, maz, gar, Garwolin, miasto, k 51,9 21,6

Garzyno, *Garzyn*, pzn, ksc, Świerczyzna 51,9 16,7

Gaspary, *Gacpary*, raw, bla, Biała 51,7 20,5

Gaszyn (Gaszyno), srd, wln, Wieluń, ds 51,2 18,6

Gawarzec Mniejszy, *Gawarzec Górny*, maz, wsg, Czerwieńsko 52,4 20,3

Gawarzec Wielki, *Gawarzec Dolny*, maz, wsg, Czerwieńsko 52,4 20,2

Gawiny, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9

Gawki, maz, lom, Lubotyń 52,9 22,0

Gawłowice, chl, chl, Radzyń, k 53,4 18,9

Gawłowice, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,5

Gawłowo (Gawlewo), *Gawłów*, raw, gbn, Sochaczew 52,3 20,2

Gawłowo Małe, *Gawłówek*, maz, nmo, Ciekosno 52,6 20,7

Gawłowo Wielkie, *Gawłowo*, maz, nmo, Ciekosno 52,6 20,7

Gawłów, krk, szcz, Krzyżanowice 50,0 20,5

Gawłów, srd, rds, Rząsna 51,2 19,1

Gawłówek, krk, szcz, Mikłuszowice, k 50,1 20,5

Gawłówka (Wola Gawłowa), lub, lub, Rudno 51,5 22,4

Gawrony I, II = Gawrony Górne*, Gawrony Podgajne* (Gawrony Podgórne? Gawrony Podleśne), *Gawrony*, *Gawronki*, lcz, lcz, Topola, 52,1 19,2

Gawrony, bkj, bkj, Bądkowo, ks 52,7 18,8

Gawrony, plc, bls, Łęg Wielki, d 52,7 19,9

Gawrony, pzn, ksc, Morka 52,0 17,0

Gawrony, snd, opc, Kunice Wielkie 51,4 20,2

Gawrzałów (Gawrzyjałów), *Gorzałów*, srd, srd, Góra 51,7 18,5

Gawrzyjałowa (Gawrzyjałówka), *Dębica-Gawrzyłowa*, snd, plz, Dębica 50,0 21,4

Gazewo (Gażewo), *Garzew*, kls, kls, Złotniki Wielkie, d 51,9 18,1

Gazomia, *Stara Gazomia*, srd, ptr, Wolborz, d 51,5 19,8

Gazomka, srd, ptr, Wolborz, d 51,5 19,8

Gąba (Gęba), raw, msz, Mszczonów 51,9 20,5

Gąbin, raw, gbn, Gąbin, miasto, k 52,4 19,7

Gąbinek (Gąbinko), bkj, bkj, Lubanie, d 52,7 19,0

Gąbino, *Gąbin*, kls, kcn, Chomętowo, d 52,9 17,7

Gądecz, *Gącz*, kls, gzn, Gądecz 52,7 17,5

Gądecz, inw, bdg, Dobrcz 53,2 18,2

Gądkki (Gątki), *Trzcienica* – część, krk, bck, Trzcienica, osada folwarczna, k 49,7 21,4

Gądkki, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,0

Gągolino (Mikołajowice), *Gągolin Północny*, raw, gbn, Kapina, d 52,2 20,1

Gąsawa, kls, gzn, Gąsawa, miasto, d 52,8 17,7

Gąsawy, *Gąsawy Towarzystkie*, snd, rdm, Jastrząb, d 51,2 20,9

Gąsawy, pzn, pzn, Szamotuły, osada folwarczna 52,6 16,6

Gąsino, *Gąsin*, maz, bln, Żbików 52,2 20,8

Gąsino, *Gąsin*, srd, srd, Turek 52,0 18,6

Gąsiorowice (Gącierowice), *Gąsiorki*, pmr, now, Barłożno, k 53,8 18,6

Gąsiorowo (Gąsiorowa), *Gąsiorów*, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,5

Gąsiorowo (Gąsiorowo-Kutaski), maz, nur, Zuzola 52,7 22,2

Gąsiorowo = Gąsiorowo-Baski* (Bajski, Bajski Małe), Gąsiorowo-Nosale*(Nosale), Gąsiorowo-Kuty*(Gąsiorowo-Kity, Gąsiorowo-Kilichy?), lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,1

Gąsiorowo Małe, *Gąsiorówko*, maz, nmo, Gąsiorowo 52,7 20,9

Gąsiorowo, *Gąsiorów*, kls, pzd, Pogorzelica 52,1 17,5

Gąsiorowo, kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,4

Gąsiorowo, maz, nmo, Gąsiorowo 52,7 20,9

Gąska**, bkj, bkj, Witowo, osada młyńska

Gąski (Rutki-Gąski), plc, ndz, Ciecchanów 52,9 20,5

Gąski, inw, inw, Parkanie 52,8 18,4

Gąski, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,9

Gąski, maz, wrk, Warka 51,8 21,2

Gąski, srd, ptr, Milejów 51,4 19,6

Gąsocino (Wola Gąsecka), *Gąsocin*, maz, cch, Suńsk 52,7 20,7

Gąsowo (Gąsew), *Gąsewo*, maz, wsg, Bodzanowo, d 52,5 20,0

Gąsowo, *Gąsewo*, maz, roz, Gąsowo, d 53,0 21,2

Gąsówka-Oleksino (Oleksino, Oleksino-Gąsówka), *Gąsówka-Oleksin*, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9

Gąsówka-Stara Wieś = Gąsówka-Stara Wieś, Gąsówka-Wojtkowięta (Gąsówka)*, *Gąsówka Stara*, pdl, blk, Suraż 52,9 22,9

Gąsówka, okolica, pdl, blk

Gbiska, snd, plz, Strzeżów 49,9 21,8

Gdańsk (Danzig, Gedanum), pmr, gdn, Gdańsk, miasto, m 54,4 18,7

Gdów, *Gdów* – część, krk, szcz, Gdów 49,9 20,2

Gdynino (Gdynia, Gdynina), *Gdynia*, pmr, pck, Oksywa, d 54,5 18,5

Gdzików, *Gzików*, srd, srd, Błaszki 51,6 18,4

Geglenfeld, *Wyczechy*, pmr, czl, Gockowo 53,7 17,0

Gerlachowo, *Gierlachowo*, pzn, ksc, Lubią, d 52,0 16,8

Gębarzewko, kls, gzn, Pawłowo 52,5 17,5

Gębarzewo (Giemielno), kls, gzn, Pawłowo 52,5 17,5

Gębice (Gembice), lcz, lcz, Solca Wielka 52,0 19,3

Gębice, bkj, ksw, Gębice, miasto, k 52,6 18,0

Gębice, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,8 17,0

Gębice, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,6

Gębiczyna (Gąbiczyzna), snd, plz, Dobrków 50,0 21,4

Gęborzów, *Gębarzew*, snd, rdm, Skaryszów 51,3 21,2

Gęczewo, *Gęczew*, kls, pzd, Brzostkowo 52,1 17,5

Gędek, *Kępa* – część, pzn, pzn, Piła, osada młyńska, k 53,1 16,6

Gęsice, snd, snd, Łagów, d 50,7 21,1

Gęsino (Gąsino), *Gęsin*, bkj, bkj, Koneck 52,8 18,7

Gęsk (Gęśle), *Gesia Wólka*, snd, stz, Okrzeja 51,8 22,0

Gętomie (Gentomie, Gętomo, Gętonie, Mertzdorf), pmr, tcz, Nowa Cerkiew, d 53,9 18,7

Gężewo (Gęzowo, Gęzewo, Gęzowo), bkj, bkj, Branno 52,9 18,5

Gęzyn (Gaszyn), swr, Koziegłowy, d 50,6 19,2

Gidle, srd, rds, Gidle 51,0 19,5

Giebułtów (Giebołtów), krk, kss, Książ Wielki i Książ Mały 50,4 20,2

Giebułtów, *Giebułtów* – część, krk, prs, Giebułtów 50,1 19,9

Giecz, kls, pzd, Giecz, d 52,3 17,3

Gieczno, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,5

Giednia, plc, mla, Szydłowo Kościelne 53,1 20,5

Gielnino (Gielino), *Gilino*, plc, bls, Bielsko 52,6 19,8

Gielniów, snd, opc, Gielniów 51,4 20,5

Gielcza+ (Gielcza), maz, gar, Wilka 51,9 21,4

Gielczew, lub, lub, Krzczonów 51,0 22,7

Gielczew, lub, lub, Piasek 51,1 22,9

Gielczyno, *Gielczyn*, maz, lom, Łomża, k 53,1 22,1

Gielczyno, *Gielczyn*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2

Gielzów, lcz, brz, Inowłódz, k 51,5 20,2

Gielzów, snd, opc, Goworców 51,3 20,4

Gielżowo, *Biskupice* – część, maz, bln, Rokitno ś. Wojciech, d 52,2 20,7

Giemlice (Gemlice, Gemlitz), pmr, gdn, Giemlice, d 54,2 18,8

Giemły, *Jemiłno*, pmr, czl, Konarzyno Wielkie, osada folwarczna 53,8 17,3

Giemzów (Stróża), srd, ptr, Rzgów, d 51,7 19,6

Giemzy* (Szczepowate), maz, wiz, Burzyno 53,3 22,4

Gierałtów (Giertołtów), krk, sls, Gierałtów 49,9 19,4

Gierałtowo (Gierłatowo), *Gierlatowo*, kls, pzd, Nekla 52,4 17,4

Gierały Nowe, *Nowe Gierały*, pdl, blk, Dąbrówka 52,9 22,6

Gierały Stare (Gierały-Stara Wieś), *Stare Gierały*, pdl, blk, Dąbrówka 52,9 22,6

Gierały* (Gierały-Dudek, Geraty), *Dutki*, raw, gos, Kutno 52,2 19,3

Gieraszwice, snd, snd, Sulisławice 50,6 21,4

Gierczyce, krk, szcz, Chełm 50,0 20,3

Gierczyce, snd, snd, Gierczyce 50,8 21,5

Gierkowo, chl, chl, Boleminek 53,2 18,3

Gierlachów, snd, snd, Sandomierz ś. Piotr, przedmieście, m 50,7 21,8

Gierluchy* (Gierały), maz, zmb, Puchaty 53,1 22,3

Gierłoż (Gerlehs, Görlitz), chl, mch, Rosenthal, osada folwarczna, d 53,6 19,8

Gierwaty-Szeligi, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4

Gierwaty, maz, osl, Goworowo 53,0 21,6

Gierwaty, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4

Gierzyno Wielkie = Gierzyno Wielkie (Girzyno), Girzynko* (Gierzyno-
Ubysz), *Giżyno*, plc, bls, Bielsko 52,7 19,8

Gierzyno, *Jerzyn*, kls, gzn, Wronczyno, k 52,5 17,2

Gieski, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,6

Giewartowo (Giewarty, Gierwały), *Szczepkowo-Giewarty*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,6

Giewartowo, *Giewartów*, kls, gzn, Giewartowo 52,4 17,9

Gilowice (Gielowice, Gilowiec), krk, sls, Gilowice 49,7 19,3

Ginie, pdl, blk, Goniądz, k 53,4 22,8

Gintro, mlb, mlb, Kalwa, osada folwarczna 54,0 19,1

Gińcze (Gyruze), *Guzy*, pdl, blk, Kalinówka, k 53,4 22,9

Girowa, *Janowice-Gierowa*, krk, sdc, Olszyny 49,9 20,8

Girowa, *Rożnów-Gierowa*, krk, sdc, Tropie 49,8 20,7

Giszowice, lub, lub, Garbów 51,3 22,3

Giżalki, *Giżalki*, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,7

Giżewo (Gizewo), bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3

Giżowa, *Gizowa*, snd, snd, Borowa 50,4 21,3

Giżyce (Grzyce), kls, kls, Giżyce 51,5 18,1

Giżyce, lub, lub, Kocko 51,6 22,4

Giżyce, raw, gbn, Giżyce 52,3 20,1

Giżynek (Giżynk), dbr, rpn, Ruż 53,0 19,2

Giżynko (Giżyno Małe), *Giżynek*, plc, ndz, Unierzyż Kościelny 52,9 20,3

Giżyno (Giesen, Giszyn, Gysno), pzn, wlc 53,3 15,9

Giżyno-Grzywa (Giżyno Wielkie), *Giżyno*, plc, ndz, Unierzyż Kościelny 52,9 20,3

Glabitsch, *Globica*, pmr, gdn, Kobbelgrube+, m 54,3 19,1

Glanów, krk, prs, Imbramowice, d 50,3 19,8

Glasberg, *Szklana Góra*, pmr, tcz, Nierzeszyno, huta 54,2 18,4

Głazewo (Głazewo), *Głazewo*, chl, chl, Unisław 53,2 18,4

Głedzianowo (Gładzanowo), *Gledzianówek*, lcz, lcz, Strzegocino 52,1 19,3

Glew, krk, prs, Igołomia 50,1 20,2

Glewiec, krk, prs, Igołomia, d 50,1 20,2

Glewo, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,2

Głędzianowo Wielkie, *Głędzianów*, lcz, lcz, Witunia 52,1 19,3

Glina (Glinna), lcz, brz, Rzeczyca, k 51,6 20,2

Glina Ducka, *Glina*, maz, czr, Karczewie 52,1 21,4

Glina, maz, nur, Brok, d 52,7 22,0

Glina, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,0

Gliniec Nowy (Klein Glintz), *Gliniec*, pmr, gdn, Żuków 54,3 18,3

Gliniec Stary, *Gliniec*, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, d 54,3 18,3

Glinianka (Wawrzyńczewo), *Glinianka* – część, maz, gar, Glinianka, miasto 52,1 21,4

Glinianka, *Glinianka* – część, maz, gar, Glinianka 52,1 21,4

Glinianka, snd, snd, Bieliny 50,5 22,3

Gliniany, snd, snd, Bidziny?, miasto 50,9 21,6

Glinice (Gliniec), snd, rdm, Wrzeszczów 51,5 20,9

Glinice Małe (Glinice Piecuchowie), *Glinice Stare*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9

Glinice Wielkie, *Glinice-Domaniewo*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9

Glinice-Mieszczęta*, *Glinice-Osiny*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9

Glinice, maz, wsg, Kobylniki 52,5 20,2

Glinice, *Radom-Glinice*, snd, rdm, Stary Radom, k 51,4 21,2

Gliniec, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,7

Glinka Księża (Glinka Kapitulna), *Glinka Duchowna*, kls, gzn, Iwno, d 52,4 17,2

Glinka Pańska, *Glinka Szlachecka*, kls, gzn, Iwno 52,4 17,2

Glinka, snd, snd, Ścimiłów 50,9 21,5

Glinka, snd, wsl, Bolesław, k 50,3 20,9

Glinka, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,9

Glinki (Glinka Warskowa), pmr, pck, Krokowo, osada folwarczna 54,8 18,1

Glinki Małe*, maz, rdz, Słucz 53,5 22,3

Glinki Stare, maz, roz, Sieluń 53,0 21,3

Glinki Wielkie*, *Glinki*, maz, rdz, Słucz 53,4 22,3

Glinki-Rafały, *Rafały-Glinki*, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3

Glinki-Ziemaki, *Ziemaki*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,3

Glinki, *Gliny Male*, snd, snd, Połaniec 50,4 21,3

Glinki, inw, bdg, Serock 53,4 18,0

Glinki, maz, czr, Góra 52,0 21,3

Glinki, maz, gar, Miastkowo Wielkie 51,9 21,8

Glinki, maz, kol, Lachowo 53,5 22,1

Glinnik (Glinniczek), *Gliniczek*, krk, bck, Tarnowiec 49,7 21,5

Glinnik (Glinnik-Gośna), pdl, blk, Brańsk, przedmieście, m 52,8 22,8

Glinnik Dolny, *Glink Górny*, snd, plz, Frysztak 49,8 21,6

Glinnik Niemiecki (Glinnik), *Nowy Glinnik*, krk, bck, Dębowiec, k 49,7 21,5

Glinnik Polski, *Glinik Polski* – część, krk, bck, Łężany, k 49,7 21,6

Glinnik, *Glinik Charzewski, Glinik Zaborowski*, snd, plz, Połomia 49,9 21,8

Glinnik, *Glinik Górny*, snd, plz, Gogolów 49,8 21,6

Glinnik, *Glinik*, snd, plz, Łączki, k 50,0 21,6

Glinnik, *Glinnik Pierwszy, Glinnik Drugi*, lcz, brz, Lubocheń Wielki, k 51,6 20,1

Glinnik, *Gorlice-Glinik Mariampolski*, krk, bck, Gorlice 49,7 21,2

Glinnik, lcz, brz, Szczawin 51,9 19,5

Glinnik, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,7

Glinnik, lub, lub, Kurów 51,4 22,3

Glinnik, lub, urz, Wrzawy 50,7 21,9

Glinnik, *Przydonica-Glinik*, krk, sdc, Po-dole 49,7 20,8

Glinnik, *Trzciana* – część, krk, szcz, Trzciana, d 49,9 20,4

Glinno Małe, *Biedrusko* – część, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,9

Glinno Wielkie, *Biedrusko* – część, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,8

Glinno, *Glinno Wielkie*, inw, inw, Płomykowo 53,0 18,4

Glinno, kls, gzn, Raczkowo 52,7 17,2

Glinno, plc, plc, Woźniki, d 52,6 19,8

Glinno, srd, srd, Glinno, k 51,7 18,7

Glinny Stok, lub, lub, Parczów 51,6 22,8

Glinojeczek, *Glinojeczek*, plc, ndz, Glinojeczek 52,8 20,3

Gliny, snd, plz, Połaniec 50,4 21,3

Glińsko, pzn, ksc, Śmigiół 52,0 16,5

Glisne, krk, szcz, Mszana Niżna, k 49,7 20,0

Glisno, *Glesno*, kls, nkl, Glisno 53,2 17,3

Glisno, *Glišno Wielkie*, pmr, czl, Borszyszkowo 54,1 17,4

Glisno, *Małe Glišno*, pmr, tch, Brusy 53,9 17,8

Glisów (Glechów, Glifów), *Glichów* – część, krk, szcz, Raciechowice 49,8 20,1

Gliszcz, *Gliszcz*, kls, nkl, Sądziejno 53,2 17,7

Gliszczyno**, kls, nkl, [nieznana]

Glniaca (Glnąca), *Glniaca*, maz, ser, Koprzywnica 52,6 21,0

Glonkowa Wola**, (Glantowa Wola), maz, gar, Kiczki?, d

Głów (Głów), *Głów* – część, snd, plz, Jurków 50,1 20,9

Gluzy (Glozy), snd, wsl, Chotel Czerwony 50,4 20,7

Gładczyno (Gielczyno? Głaczyno), *Gładczyn Szlachecki*, maz, kam, Pniewo 52,7 21,2

Gładczyno Biskupie (Głaczyno), *Gładczyn Rządowy*, maz, kam, Pniewo, d 52,7 21,2

Głamiszów, *Głamiszew*, srd, srd, Góra 51,7 18,6

Głaznowo (Głaznów), *Głaznów*, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,1

Głazowo-Cholewy = Głazowo-Bobino*, Głazowo-Cholewy, Głazowo-Kołaki*, *Głazewo-Cholewy*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4

Głazowo-Rawki, *Głazewo-Rawki*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,3

Głazowo-Rębiele-Rawki, *Głazewo-Rębiele*, maz, roz, Sieluń 52,9 21,3

Głazowo-Świeński, *Głazewo-Świeński*, maz, roz, Sieluń 52,9 21,3

Głazowo-Wity, *Głazewo-Wity*, maz, roz, Sieluń 52,9 21,3

Głazowo, *Nadulki* – część, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,1

Głazów, snd, snd, Obrazów, d 50,7 21,6

Głazewo, pzn, pzn, Kamiona, d 52,5 15,9

Głabinów, *Kraków-Głabinów*, krk, prs, Kraków ś. Mikołaj, d 50,1 20,0

Głabowice (Głumbowice), *Głabowice* – część, krk, sls, Głabowice 49,9 19,3

Głębociec Dalszy (Głębock), *Kaczynek*, maz, lom, Somowo 53,0 22,0

Głębociec Wielki, *Głębock Wielki*, maz, lom, Somowo 53,0 22,0

Głębocek = Głębocek, Góra*, pzn, pzn, Głębocek 52,6 17,1

Głębocek Mały, *Mały Głębocek*, chl, mch, Brzoze Polskie, d 53,3 19,6

Głębocek Wielki, *Wielki Głębocek*, chl, mch, Brzoze Polskie, d 53,3 19,5

Głębocek, dbr, rpn, Chojno 53,0 19,2

Głębocek, pdl, drh, Granne 52,6 22,5

Głębocek**, bkj, prd, Chodecz

Głęboczka, snd, plz, Tuchów 49,9 21,0

Głęboczyca, maz, wrs albo kam, Stanisławów, k 52,3 21,7

Głębocka, krk, bck, Hartłowa, k 49,7 21,3

Głębocka, krk, prs, Luborzycza, d 50,1 20,2

Głębokki Stok (Pęskie, Pęskie-Głębokki Stok), *Peńskie*, pdl, blk, Knyszyn 53,3 22,8

Głębokkie, bkj, rdj, Chełmce 52,6 18,4

Głębokkie, kls, gzn, Sławno 52,6 17,3

Głębokkie, lcz, lcz, Unienie 52,2 18,9

Głębokkie, lub, lub, Ostrów 51,5 22,9

Głochotka, *Czaplino*, pzn, pzn, Piła, osada młyńska, k 53,2 16,7

Głochowo**, kls, pzd, Gozdowo

Głodki, maz, mak, Szwelice 52,8 21,1

Głodna (Głodna), maz, grc, Błędów 51,8 20,7

Głodna, *Kłodne*, krk, sdc, Chomranice Wyższe 49,7 20,6

Głodno, kls, knn, Konin 52,2 18,3

Głodno, lub, lub, Piotrawin 51,2 21,8

Głodno, pzn, ksc, Wolsztyn 52,2 16,1

Głodowo (Głodau), pmr, tcz, Pogutkowy, d 54,1 18,3

Głodowo (Przyrówno), kls, knn, Kawnica 52,3 18,1

Głodowo Małe, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,8

Głodowo Wielkie, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,8

Głodowo-Dąb, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,3

Głodowo-Glice, *Glice*, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,9

Głodowo, dbr, lpn, Wierzbick i Lipno 52,8 19,2

Głodowo, *Goloty*, chl, chl, Unisław 53,2 18,4

Głodowo, maz, mak, Szwelice, d 52,8 21,1

Głoginino (Głogino), *Głoginin*, kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3

Głogoczów, krk, szcz, Głogoczów 49,9 19,9

Głogowa (Głogowiec), bkj, prd, Kłodawa, k 52,3 18,9

Głogowa, kls, kls, Głogowa, d 51,7 17,7

Głogowa, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4

Głogowa, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,1

Głogowiany (Ogowiany), krk, kss, Książ Wielki 50,5 20,1

Głogowiec, *Głogowiec*, kls, gzn, Strzelce 52,7 18,1

Głogowiec, raw, gos, Głogowiec 52,3 19,3

Głogów, snd, rdm, Mniszek 51,4 20,9

Głomsk, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,1

Głosce (Głojсце), *Głojсце*, krk, bck, Żmigród Stary 49,6 21,6

Głoski, *Głóski*, kls, kls, Kościół 51,8 17,9

Głoskowo, *Głósków*, maz, gar, Garwolin 51,9 21,7

Głoskowo, *Głósków*, maz, tar, Jazgarzewo 52,0 20,9

Głowaczewo (Głowaczów), *Głowaczów*, maz, wrk, Głowaczewo, miasto 51,6 21,3

Głowaczowa, snd, plz, Straszęcín 50,1 21,3

Głowczewice (Głowczowice), *Głowczewice*, pmr, tch, Brusy 54,0 17,7

Głowińsko (Głowińsko), *Głowińsk*, dbr, rpn, Rypin, k 53,1 19,4

Głowiewo (Głowiowio), *Głowiew*, kls, knn, Kuchary, k 52,1 18,1

Głowikowo (Gliczkowo, Głojkowo), *Głojkowo*, inw, inw, Pieranie 52,7 18,5

Głowina, *Głowina*, dbr, dbr, Dobrzyń 52,6 19,4

Głowno, raw, raw, Głowno, miasto 52,0 19,7

Głowów = Głowów, Ogniwna*, *Głowów Małopolski*, snd, plz, Głowów, miasto 50,2 22,0

Głowy, kls, gzn, Ryszewko, d 52,7 17,7

Głowy, kls, knn, Dobrowo 52,1 18,6

Główek, *Głuźek*, plc, szr, Bogurzyno Kościelne 53,1 20,3

Głowczyno = Głowczyno x2, *Głowczyn*, maz, wsg, Kobylniki 52,5 20,2

Głowczyno Małe, *Głowczynek*, maz, grc, Mogilnica 51,7 20,7

Głowczyno Wielkie, *Głowczyn-Towarzystwo*, maz, grc, Mogilnica 51,7 20,7

Główczyno, *Główczyn*, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,3

Główczyno, *Główczyn*, kls, kls, Iwanowice 51,6 18,3

Główna, *Poznań-Główna*, pzn, pzn, Święty Jan, d 52,4 16,9

Główny, lub, luk, Kozirzynek, k 51,9 22,6

Głuchowa (Głuchowo), *Gluchów*, kls, pzd, Pogorzal 51,8 17,2

Głuchowiec, *Gluchówek*, pdl, drh, Mor-dy 52,2 22,5

Głuchowo = Głuchowo, Wola Mienikowa* (Wólka Głuchowska), *Gluchów*, maz, tar, Worowo 51,9 20,9

Głuchowo, chl, chl, Chelmsza 53,2 18,6

Głuchowo, *Gluchów*, pdl, drh, Mordy 52,2 22,5

Głuchowo, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,6

Głuchowo, pzn, ksc, Głuchowo 52,2 16,7

Głuchowo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,6 16,3

Głuchowo, pzn, pzn, Komorniki, d 52,3 16,7

Głuchowo**, kls, kls, Droszewo

Głuchów (Głuchówek), *Gluchówek*, raw, raw, Rawa, k 51,7 20,3

Głuchów, *Gluchów* – część, srd, ptr, Srocie 51,6 19,6

Głuchów, krk, prs, Skarbimierz, d 50,3 20,4

Głuchów, raw, raw, Głuchów, d 51,8 20,1

Głuchów, snd, wsl, Drugnia 50,7 20,9

Głuchów, srd, srd, Brzyków 51,3 18,9

Głuchów, srd, srd, Głuchów 51,9 18,6

Głuchówek, *Gluchów* – część, srd, ptr, Srocie 51,6 19,6

Głupczów, krk, prs, Raclawice 50,3 20,3

Głupczyń, *Głupczyn*, kls, nkl, Głupczyńno 53,2 16,9

Głupice Małe, *Wola Głupicka*, srd, ptr, Drużbice, d 51,5 19,4

Głupice Wielkie, *Głupice*, srd, ptr, Drużbice 51,5 19,4

Głupiewo, *Czarnopole*, lcz, lcz, Góra 52,1 19,4

Głupiów, snd, opc, Bedno 51,2 20,3

Głuponie (Głuponia, Głuponice), pzn, pzn, Brody 52,4 16,3

Głusko, *Głusko*, raw, sch, Głusko, k 52,4 20,6

Głusko, *Głusko Duże*, lub, lub, Opole 51,2 22,0

Głuszek, *Głusiec*, snd, stz, Stężycza 51,6 21,8

Głuszyna (Głuszyno), snd, rdm, Klwów 51,5 20,7

Głuszyna, *Poznań-Głuszyna*, pzn, pzn, Głuszyna, d 52,3 16,9

Głuszynko, *Zgniły Głuszyn*, bkj, bkj, Chalino, osada folwarczna 52,5 18,7

Głuszyno Stodolne (Głuszyno), bkj, rdj, Bytom 52,5 18,7

Głuszyno-Pieczak (Głuszynko, Głuszyno), *Głuszyn*, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,6

Gnaszyn (Kuźnica Połęcz), *Częstochowa-Gnaszyn*, krk, llw, Częstochowa, osada kuźnicza, d 50,8 19,0

Gnatowice, *Gnatowice Stare*, raw, sch, Pawłowice 52,2 20,4

Gnatowice, krk, prs, Koniusza 50,2 20,2

Gnatowo (Gnaty), maz, was, Grabowo 53,4 22,2

Gnatówko*, maz, was, Romany 53,4 22,2

Gnaty = Gnaty (Gnaty-Soczewki), *Soczewki**, *Gnaty-Soczewka*, pdl, drh, Kuczyno 52,7 22,5

Gnaty-Częstki*, *Gnaty-Wieśniany*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,7 20,9

Gnaty-Lewiski, *Gnaty-Lewiszki*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,7 20,9

Gnaty-Szczepankowo, *Gnaty-Gromadze*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9

Gnaty-Szczerbaki, maz, nmo albo ser, Winnica 52,7 20,9

Gnaty-Wawrzki (Gnaty-Dziwy), *Gnaty-Zarazy* – część, maz, nmo albo ser, Winnica 52,7 20,9

Gnaty-Zarazy, *Gnaty-Zarazy* – część, maz, nmo albo ser, Winnica 52,7 20,9

Gniazdek, dbr, rpn, Rypin, osada młyńska, k 53,0 19,4

Gniazdków (Gniazdówek), snd, rdm, Chodecza 51,3 21,8

Gniazdowice, krk, prs, Proszowice 50,2 20,3

Gniazdowo (Gniazdów), *Gniazdów*, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 17,9

Gniazdowo Wielkie (Tyszki-Gniazdowo), *Gniazdowo*, maz, lom, Piski 52,9 21,9

Gniazdowo, chl, chl, Bolesław 53,1 18,3

Gniazdów, swr, Koziegłowy, d 50,6 19,1

Gnieszowice, snd, snd, Pokrzywnica, ds 50,6 21,5

Gniew (Mewa), pmr, tcz, Gniew, miasto, k 53,8 18,8

Gniew-Zamek (Arx Mewa), *Gniew* – część, pmr, tcz, Gniew, zamek, k 53,8 18,8

Gniewań* (Gniewanie, Gniewańska Wola), *Wymyśle*, maz, gar, Latowicz, k 52,0 21,8

Gniewiewice (Gniewiejewice, Gniewniewice), *Gniewniewice Stare*, raw, sch, Głusko 52,4 20,5

Gniewiewice, *Gniewiewice*, maz, grc, Jasioniec 51,8 20,9

Gniewięcin, krk, kss, Mstyczów 50,5 20,1

Gniewkowiec (Gniewkowice), *Gniewkowiec*, inw, bdg, Tuczo 52,9 18,1

Gniewkowo, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,1

Gniewków (Gniewkowo), *Gniewkowo*, inw, inw, Gniewków, miasto, k 52,9 18,4

Gniewoty, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2

Gniewowo, pmr, pck, Reda, k 54,6 18,3

Gniewowo, pzn, ksc, Woniesiecz, d 52,0 16,6

Gniewski Młyn, *Brodzkie Młyny*, pmr, tcz, Gniew, osada młyńska, k 53,8 18,8

Gniedzdo (Gnieździewo), *Gnieźdzewo*, pmr, pck, Swarzewo, k 54,7 18,4

Gniezno (Gniezna), kls, gzn, Gniezno-Świętej Trójcy, miasto, k 52,5 17,5

Gnieździska, snd, chc, Małogoszcz, k 50,9 20,3

Gniła, pdl, blk, Dobrzyńnowo, k 53,2 23,0

Gnino, *Gnin*, pzn, ksc, Gnino 52,2 16,3

Gnieszewa (Gnieszewa, Gnieszewo, Gnischau), *Gnieszewo*, pmr, tcz, Sobkowy, k 54,0 18,7

Gnojenko (Gnojenko Małe), *Walentyńów* – część, raw, gos, Kutno 52,2 19,3

Gnojenko, plc, szr, Niechłanino 53,2 20,1

Gnojewo (Gnojau), mlb, mlb, Gnojewo, k 54,1 18,9

Gnojna = Gnojna, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,6

Gnojna = Gnojna, raw, msz, Mszczonów i Stara Gnojna*, maz, tar, Lutkówka 52,0 20,6

Gnojna = Stara Gnojna*, *Gnojna*, maz, tar, Lutkówka 52,0 20,6

Gnojnica, snd, plz, Góra, k 50,0 21,7

Gnojnik, krk, sdc, Gnojnik 49,9 20,6

Gnojno (Gnojno Wielkie), raw, gos, Kutno 52,2 19,3

Gnojno Wielkie (Gnojno-Zalesie), *Gnojno*, plc, szr, Niechłanino 53,2 20,1

Gnojno, dbr, lpn, Bobrowniki, k 52,8 19,1

Gnojno, inw, inw, Staromieście, osada folwarczna 52,8 18,2

Gnojno, maz, mak, Zambska, d 52,8 21,2

Gnojno, pdl, mln, Mielnik 52,3 23,1

Gnojno, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,9

Gnuszyno, *Gnuszyn*, pzn, pzn, Psarskie 52,6 16,2

Gobikówka Dolna (Głobikowa Dolna), *Głobikowa*, snd, plz, Siedliska 49,9 21,4

Gobikówka Górna (Głobikowa Górna), snd, plz, Gumńska 50,0 21,4

Gocanowo (Goców, Goczanowo, Godzanów), bkj, rdj, Chełmce 52,6 18,4

Gocki (Goczki), *Gacki*, pmr, swc, Drzycim, k 53,5 18,3

Gockowa, *Gockowo*, pmr, czl, Gockowo 53,7 17,1

Gockowo, *Gockowice*, pmr, czl, Silno (Siedlno) 53,7 17,7

Goćław, maz, gar, Osiecko, k 52,0 21,6

Goćłowo, maz, wsg, Łętowo 52,5 20,0

Goćły = Goćły, Goćły Nowe* (Chrzanowo, Chrzanówko), maz, osw, Czerwino 52,9 21,7

Gocz***, krk, sdc, Sądecz Nowy, m

- Goczałkowice, lub, urz, Wrzawy 50,7 21,8
- Goczałkowo, kls, gzn, Niechanowo 52,5 17,6
- Godacze Wielkie = Godacze-Kłoski*, Godacze-Paluchy*, Godacze Wielkie, *Godacze Dolne*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8
- Godacze-Przeczeki = Godacze-Przeczeki*, Godacze-Zalesie*, *Godacze Górne*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8
- Godawy, kls, kcn, Wenecja, d 52,8 17,7
- Godak** (Godak Głoskowski), maz, czr, Jazgarzewo
- Godlewo Wielkie = Godlewo-Kamionka, Godlewo-Rysiewo*, Godlewo Wielkie, maz, nur, Zuzola 52,7 22,3
- Godlewo-Gnochy*, *Godlewo-Milewek*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,3
- Godlewo-Luby (Godlewo-Łuszczki), *Godlewo-Luby*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,3
- Godlewo-Mierniki = Godlewo-Mazy*, Godlewo-Mierniki (Godlewo-Mierniki), maz, nur, Zuzola 52,7 22,3
- Godlewo-Plewy, maz, nur, Zuzola 52,7 22,3
- Godlewo-Warsze, maz, nur, Zuzola 52,7 22,3
- Godlewo-Wronie = Godlewo Małe Wronie (Godlewo-Olszewo), Godlewo-Wronie*, *Godlewo-Olszewo*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2
- Godlewo, maz, was, Wąsosz 53,5 22,4
- Godoszewice (Godoszowice, Gozdowice), *Godaszewice*, lcz, brz, Chorzęcin, d 51,5 19,9
- Godowa, snd, plz, Strzeżów 49,8 21,8
- Godów, lub, lub, Chodel 51,1 22,1
- Godów, *Radom-Godów*, snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,1
- Godów, snd, snd, Krzynki, d 51,0 21,2
- Godprzydowa (Gosprzydowa), *Gosprzydowa*, krk, sdc, Godprzydowa 49,9 20,6
- Godurowo, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1
- Godusza, *Janowice* – część, krk, scz, Szczyrzycka Góra, d 49,8 20,2
- Godynice, srd, srd, Brzeźno, k 51,5 18,5
- Godzianów (Godzanów), raw, raw, Godzianów, d 51,9 20,0
- Godziątkowo, *Godziątków*, kls, kls, Piątek Wielki 51,9 18,0
- Godzieby, *Jamiołki-Godzieby*, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7
- Godzieszewy Małe (Godziszewy, Godziszowy Małe), *Godziesze Małe*, kls, kls, Godziszewy Wielkie, d 51,6 18,1
- Godziszewy Wielkie (Godziesze, Godziszewy Wielkie), *Godziesze Wielkie*, kls, kls, Godziszewy Wielkie, d 51,6 18,1
- Godziętowy (Godziatowy), srd, ost, Doruchów 51,4 18,0
- Godziszewo (Godischau, Godzieszewo), pmr, tcz, Godziszewo, d 54,1 18,6
- Godziszewo, pzn, ksc, Kościan 52,1 16,5
- Godziszewo, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,9
- Godziszewy, dbr, rpn, Rypin 53,1 19,5
- Godziszów, lub, lub, Biała 50,8 22,5
- Gogolce, *Jaglice*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,2
- Gogole = Gogole-Kandygi* (Gogole Dąbrowne?), Gogole-Marki*, Gogole-Stara Wieś*, Gogole-Trale*, *Gogole Wielkie*, maz, cch, Pałuki 52,8 20,8
- Gogole-Steczki = Daniszewo-Koty* (Daniszewo-Cety), Gogole-Daniszewo*, Gogole-Sędki*, Gogole-Steczki (Daniszewo-Steczki, Gogole-Styczki), maz, cch, Pałuki 52,8 20,8
- Gogolewo (Gogalewo, Gogołowo), pmr, tcz, Dzierżąno, d 53,8 18,8
- Gogolewo, pzn, ksc, Gogolewo 52,1 17,2
- Gogolewo, pzn, ksc, Niepart 51,7 17,0
- Gogolin, chl, chl, Sarnowo, osada folwarczna, m 53,4 18,7
- Gogolina (Gogolna), *Gogolin*, raw, bla, Sadkowice 51,7 20,6
- Gogolina Mała, *Gogolinek*, inw, bdg, By-szewo 53,2 17,8
- Gogolina Wielka, *Gogolin*, inw, bdg, By-szewo 53,3 17,8
- Gogolina, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1
- Gogoliniec (Gogolińc), chl, chl, Wapcz 53,3 18,6
- Gogolna (Gogolina), *Gągolina*, maz, gar, Sienica 52,1 21,6
- Gogołów, snd, plz, Gogołów 49,8 21,5
- Gogółkowo, kls, kcn, Żnin, d 52,8 17,7
- Gojców, snd, snd, Włostów, d 50,8 21,4
- Gola (Goła), kls, pzd, Jaraczewo 52,0 17,2
- Gola, pzn, ksc, Gostyń Stary 51,9 16,9
- Golanka, *Golonka*, raw, gbn, Gąbin, osada młyńska, k 52,4 19,7
- Golanka, krk, bck, Gromnik, d 49,8 21,0
- Golanki Małe, *Golanki* – część, plc, plc, Blichowo 52,5 20,0
- Golanki Wielkie, *Golanki* – część, plc, plc, Blichowo 52,6 20,0
- Golanki, Galonki, bkj, bkj, Świerczyno 52,5 18,7
- Golanki, *Galonki*, srd, rds, Radomskie 51,1 19,4
- Golanki, pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,3
- Golany (Golanowo), maz, prz, Przasnysz 53,0 20,8
- Golaśza (Golasa), *Golaśza Dolna*, swr, Wojkowice Kościelne 50,4 19,1
- Golańkowo, *Golańkowo*, maz, nmo albo ser, Winnica, d 52,7 21,0
- Golbice, lcz, lcz, Siedlce 52,1 19,1
- Golcowa, *Golcówka*, snd, plz, Dobrze-chów, d 49,8 21,7
- Golcz, *Gulcz*, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,3
- Golczewo, kls, gzn, Kłęcko 52,7 17,4
- Goldbach, *Złotowo*, chl, mch, Złotowo, d 53,5 19,8
- Gole (Golce) = Bańka, bkj, prd, Chodec 52,4 19,1
- Gole, *Golaszewo*, kls, gzn, Łopienno, k 52,7 17,4
- Gole, raw, sch, Pawłowice 52,2 20,5
- Golejewko (Galejewko Małe, Golejewko Małe), pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0
- Golejewo, bkj, ksw, Kościeszki 52,6 18,3
- Golejewo, plc, bls, Gozdowo, d 52,7 19,7
- Golejewo, pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0
- Golemowo, *Golimowo*, kls, gzn, Czerniewo 52,4 17,5
- Goleniowy, krk, llw, Goleniowy 50,6 19,9
- Golenkowa, *Golenki*, snd, plz, Straszęcin 50,1 21,3
- Goleńska (Goleńskie), *Goleńsko*, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,2 19,9
- Golesz, *Golesz* (ruiny zamku), *Krajowice-Podzamcze*, snd, plz, Kołasyce, osada folwarczna i zamek, d 49,8 21,4
- Golesze = Golesze, Wola Goleska* (Wolica), srd, ptr, Chorzęcin 51,5 19,9
- Goleszów, snd, plz, Książnice 50,2 21,5
- Goleszyno, *Goleszyn*, plc, sie, Goleszyno 52,8 19,7
- Goleńskie, *Goleńskie*, lcz, orl, Oporów 52,3 19,5
- Goleńdzin, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,0
- Goleńdzino (Gellensin, Jelędzino), *Jelędzino*, pmr, pck, Krokowo 54,8 18,1
- Goleńdzinowo = Goleńdzinowo, Wola Goleńska*, *Warszawa-Goleńdzinów*, maz, wrs, Kamion 52,3 21,0
- Golianki, maz, gre, Błędów 51,8 20,7
- Goliany, maz, gre, Błędów 51,8 20,8
- Golice, lcz, lcz, Tur 51,9 19,0
- Golice, lub, luk, Siedlce 52,2 22,3
- Goliki*, *Koty-Rybno* – część, maz, was, Grajewo 53,6 22,5
- Golików, *Golków*, srd, srd, Kalinowa 51,7 18,5
- Golina (Golina Wielka), *Golina Wielka*, pzn, ksc, Gołaszyno 51,7 16,7
- Golina, kls, knn, Golina, miasto 52,2 18,0
- Golina, kls, pzd, Golina 51,9 17,4
- Golinka (Golina Mała), pzn, ksc, Ponic 51,7 16,8
- Goliszewo (Goleszewo), *Goliszew*, kls, kls, Goliszewo 51,9 18,1
- Goliszewo, *Goliszew*, lcz, orl, Łęki 52,1 19,4
- Golub (Gołub), chl, chl, Gołub, miasto, k 53,1 19,1
- Golubie (Gołub, Gołubia, Gołubie), *Gołubie*, pmr, tcz, Stężyca Mała, d 54,2 18,0

Gołaczów (Gołaczowy), *Gołaczewy*, krk, prs, Gołaczów, d 50,4 19,7

Gołaki**, plc, bls, Będziszów

Gołanice, pzn, wch, Gołanice 51,9 16,4

Gołańcza (Gołańcz), *Gołańcz*, kls, kcn, Gołańcza, miasto 52,9 17,3

Gołasie-Dąb (Dąb-Gołasie), *Gołasze-Dąb*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,4

Gołasie-Górki (Gołasie, Górki, Górki Stare), *Gołasze-Górki*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5

Gołasie-Mościska (Gołasie-Mościcki, Gołasie Mościczne, Mościczne Gołasie), *Gołasze Mościckie*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5

Gołasie-Puszcza (Puszcza), *Gołasze-Puszcza*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5

Gołasie-Wola (Wola, Wolica Klepacka), *Wola*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5

Gołasie, okolica, pdl, blk

Gołaszewo, *Gołaszew*, maz, bln, Rokitno ś. Wojciech 52,2 20,7

Gołaszyn, lub, luk, Łuków 52,0 22,4

Gołaszyño, *Gołaszyn*, pzn, ksc, Gołaszyño 51,7 16,7

Gołaszyño, *Gołaszyn*, pzn, pzn, Stara Wieś 52,6 16,8

Gołaszyño, lcz, lcz, Parzynczów 51,9 19,2

Goławice, maz, nmo albo ser, Pomnichowo, d 52,5 20,7

Goławino, *Goławin*, maz, zkr, Miączyño Małe 52,4 20,5

Gołąb (Gołąbie), snd, stz, Gołąb, k 51,5 21,9

Gołąb, lub, lub, Rudno 51,5 22,4

Gołąbki, kls, gzn, Strzyżewo 52,6 17,7

Gołąbki, maz, bln, Żbików 52,2 20,9

Gołąbki*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,6

Gołąbkowice, *Nowy Sącz-Gołąbkowice*, krk, sdc, Sądecz Nowy, m 49,6 20,7

Gołąbkowo (Gołąbków, Gołąbków, Klein Golambkau), pmr, gdn, Święty Wojciech 54,3 18,5

Gołącza, *Golin*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,0

Gołcza, krk, kss, Gołcza 50,3 19,9

Gołczewo (Gałczewo, Goliczewo, Gołuczewo), pmr, mrw, Parchowo, k 54,2 17,6

Gołczowice (Golczowice, Gołkowice?), *Golczowice*, krk, prs, Chechło, k 50,4 19,6

Gołe Łazy (Gołolazy), snd, stz, Wilczyńska 51,8 22,0

Gołego Wola, *Wola Baranowska*, snd, snd, Baranów 50,5 21,6

Gołęgrądy, *Grądy Szlacheckie*, maz, kam, Lubiel 52,8 21,5

Gołębek, *Gołąbek*, maz, liw, Niwiska 52,1 22,2

Gołębice, snd, snd, Sandomierz ś. Paweł, d 50,7 21,7

Gołębie (Gołębiowizna, Poświętne-Gołębie), pdl, blk, Poświętne 52,9 22,8

Gołębie = Gołębie-Kubaty*, Gołębie Małe*, Gołębie Wielkie*, maz, nmo, Klu-kowo 52,7 20,8

Gołębie, *Gołębie-Leśniewo*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2

Gołębie*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4

Gołębiwko (Gołębiwka), chl, chl, Radzyń, osada folwarczna, k 53,4 19,0

Gołębiwko (Gołębiwo Małe), *Gołębiwek Stary*, raw, gos, Kutno 52,3 19,3

Gołębiwo (Gołębiwo Wielkie), chl, chl, Radzyń, k 53,4 19,0

Gołębiwo (Gołębiwo Wielkie), *Gołębiwek Stary*, raw, gos, Kutno 52,3 19,3

Gołębiwo Drugie (Gołębiwko Średnie, Gołębiwo Drugie, Mittel Golambkau), *Gołębiwo Średnie*, pmr, tcz, Godziszewo 54,1 18,5

Gołębiwo Pierwsze (Gołębiwo Pierwsze, Reyman Golambkau), *Gołębiwo Wielkie*, pmr, tcz, Godziszewo 54,1 18,5

Gołębiwo Trzecie (Gołębiwo Małe, Gołębiwo Trzecie, Klein Golambkau), *Gołębiwko*, pmr, tcz, Godziszewo 54,1 18,5

Gołębino (Gołąbino, Gołębinko), *Gołębin-Parcele*, bkj, bkj, Kłobia, osada folwarczna, k 52,5 18,9

Gołębino, *Stary Gołębin*, pzn, ksc, Gołębino 52,1 16,7

Gołębiów, *Radom-Gołębiów*, snd, rdm, Radom, m 51,4 21,2

Gołębiów, snd, snd, Goźlice, ds 50,7 21,5

Gołębiówka = Gołębiówka, Michały* (Zareby), Tarały* (Kałaszyño-Tarały), maz, liw, Kałaszyño 52,2 21,9

Gołębki**, dbr, dbr, Bądkowo

Gołębowo, pzn, pzn, Stara Wieś 52,6 16,8

Gołęczewo (Goleńczewo, Gołęczewo) Golińczewo, *Gołęczewo*, pzn, pzn, Sobota 52,5 16,8

Gołęczyña (Gołęcina), snd, plz, Dobrków 50,0 21,3

Gołki, *Galki*, snd, opc, Gielniów 51,4 20,5

Gołkowice (Goligowice), *Stare Galkowice*, srd, ptr, Kamięsko, d 51,3 19,4

Gołkowice (Golikowice), *Golkowice Dolne, Golkowice Górne*, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,5 20,6

Gołkowice (Golikowice), krk, szc, Kosocice i Wieliczka, ds 50,0 20,0

Gołkowice, *Galkowice*, snd, snd, Góry Wysokie 50,7 21,7

Gołkowo (Gołębkowo), dbr, rpn, Górzno, d 53,2 19,6

Gołkowo (Gułkowo), *Gólkowo*, kls, pzd, Chotunia, d 52,3 17,8

Gołkowo Małe, *Gołkówko*, chl, mch, Jastrzębie, d 53,2 19,5

Gołkowo, *Gołków*, maz, tar, Jazgarzewo 52,0 21,0

Gołocice Małe (Gołocice-Dedy), *Gołocice*, lcz, lcz, Witunia 52,1 19,2

Gołocice Wielkie (Karkoszki, Karkoszczyñy), *Karkoszki*, lcz, lcz, Witunia 52,1 19,2

Gołocino, *Gołocin*, plc, bls, Słupia 52,7 19,8

Gołonóg (Gołonos), *Dąbrowa Górnicza-Golonóg*, krk, prs, Sławków, d 50,3 19,2

Gołosze, raw, bla, Błędów 51,8 20,6

Gołoszewo, *Gołaszewo*, bkj, kwł, Kowale 52,5 19,1

Gołoty (Goloth), chl, chl, Unisław 53,2 18,4

Gołoty, maz, cch, Ciechanów 52,8 20,6

Gołuchowice, krk, llw, Irzędze 50,6 19,6

Gołuchowice, swr, Siewierz, d 50,4 19,3

Gołuchowiec (Gołchowiec), *Gołuchowice*, krk, sls, Krzęcin, k 49,9 19,8

Gołuchowo (Gołuchów), *Gołuchów*, kls, kls, Gołuchowo 51,8 17,9

Gołuchowo, dbr, lpn, Kikoł 52,9 19,2

Gołuchów, snd, wsl, Kije 50,6 20,6

Gołuchy, *Gołuchy* – część, srd, srd, Warta 51,7 18,6

Gołuń, kls, gzn, Pobiedziska 52,5 17,3

Gołuski, pzn, pzn, Konarzewo, d 52,4 16,7

Gołuszyce (Gołuszczyca), pmr, swc, Łąki 53,4 18,2

Gołuszyño = Gołuszyño Małe*, Gołuszyño Wielkie*, *Gołuszyn*, plc, szr, Zgliczyño 52,9 20,0

Gołygów (Goligów), srd, ptr, Sroockie 51,6 19,6

Gołymino Kościelne (Gołynino), *Gołymino Stary*, maz, cch, Gołymino Kościelne, ds 52,8 20,9

Gołymino-Kałęczyno (Gołymino, Kałęczyn), *Kałęczyn Stary*, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,9

Gołyń, raw, bla, Chojnata Mniska 51,9 20,4

Gołyszewy, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,2

Gołyszycy Niższe (Goliszycy Małe, Gołyszycy Małe?), *Gołyszycy Niższe*, snd, snd, Modlibożyce 50,8 21,3

Gołyszycy Wyższe (Gołyszycy Wielkie?), *Gołyszycy Wyższe*, snd, snd, Modlibożyce 50,8 21,3

Gołyszyn, krk, prs, Wysocice 50,3 19,9

Gomolin = Gomolin, Wola Gomolińska*, *Gomulin*, srd, ptr, Piotrków 51,4 19,6

Gomonowice (Gominowice), *Gumnowice*, kls, nkl, Śasieczno 53,2 17,6

Gomółki*, maz, was, Grabowo 53,5 22,2

Goniądz, pdl 53,5 22,7
Goniądz, pdl, blk, Goniądz, miasto, k 53,5 22,7
Goniębice = Goniębice, Piotrowice*, *Goniębice*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,6
Gonięcino, *Poznań-Golecin*, pzn, pzn, Święty Wojciech, k 52,4 16,8
Goniwilk (Głodny Wilk), snd, stz, Żelechów 51,8 21,8
Goraj, *Byszew Grabowski*, lcz, lcz, Goraj 52,1 19,0
Goraj, *Goraj*, lub, lub, Goraj, miasto 50,7 22,7
Goraj, *Góraj*, bkj, prd, Lubotyń 52,4 18,7
Goraj, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,4
Goraj, pzn, pzn, Przetoczno 52,6 15,7
Gorajowice, krk, bck, Jasło, k 49,8 21,5
Gorazdowo, kls, pzd, Gorazdowo 52,2 17,6
Gorazdy**, maz, gar, Garwolin
Gorzenica (Gorzenica Wielka), chl, mch, Gorzenica, k 53,2 19,4
Gorzenica Mała, *Gorzeniczka*, chl, mch, Gorzenica, ks 53,2 19,4
Gorzycza+, snd, snd, Wzdół, osada młyńska, d 51,0 20,8
Gorzczyn, srd, szd, Łasko 51,6 19,1
Goręczyno (Gorzęcino), pmr, tcz, Goręczyno, d 54,3 18,2
Gorlice, krk, bck, Gorlice, miasto 49,7 21,2
Gorski** (Gorzki), kls, kls, Opatówek, osada folwarczna, d
Gorszewice, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5
Goruńsko, pzn, pzn, Goruńsko 52,5 15,3
Gorynice (Gorenice, Gorynica), *Gorenice*, krk, prs, Gorynice 50,2 19,6
Gorynino, *Goranin*, kls, gzn, Pawłowo 52,5 17,4
Gorynino, *Goranin*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,2
Goryń, chl, chl, Wiewiórki, k 53,3 18,8
Goryń, snd, rdm, Goryń 51,5 21,3
Gorysławice, snd, wsl, Gorysławice, m 50,4 20,7
Gorszycze, plc, ndz, Ciechanów 52,9 20,5
Gorzalków (Gorzaków), *Opoczno-Gorzalków*, snd, opc, Opoczno, m 51,4 20,3
Gorzany, inw, inw, Kościelec 52,8 18,1
Gorzachew (Gorzakiew, Gorzęchów), *Gorzakiew*, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,9
Gorządów, *Gorzędów*, srd, rds, Kamieńsko 51,2 19,5
Gorzechowo, dbr, dbr, Siecinie 52,6 19,5
Gorzajowa, snd, plz, Siedliska 49,9 21,4
Gorzekowo, *Gorzykowo*, kls, gzn, Odrowąż 52,4 17,7
Gorzeń, *Gorzeń Górny*, krk, sls, Wadowice 49,9 19,5
Gorzeń, *Gorzyń*, pzn, pzn, Kamiona 52,6 15,8
Gorzeń, inw, bdg, Samokłęski 53,1 17,7
Gorz eskoty, *Gorz eskoty*, raw, bla, Wilków 51,8 20,7
Gorz eszewo, *Gorz eszewo*, kls, gzn, Kwieciszewo, d 52,6 18,0
Gorzew (Gorzów), srd, szd, Górka Wielka 51,7 19,3
Gorzewo, kls, gzn, Mieścisko 52,7 17,3
Gorzewo, plc, sie, Sieprc?, d 52,8 19,7
Gorzewo, pzn, pzn, Ludomie 52,8 16,8
Gorzewo, raw, gos, Gostynin 52,5 19,5
Gorzędziej (Gordzinsee, Gorzędzieja, Gorzędzieje), pmr, tcz, Gorzędziej, k 54,0 18,8
Gorzkowice (Gorzkowice Wielkie), srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6
Gorzkowice Małe, *Gorzkowiczki*, srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6
Gorzków, *Gorzków Stary*, krk, llw, Stare Miasto 50,7 19,5
Gorzków, krk, prs, Gorzków 50,2 20,5
Gorzków, krk, szc, Brzeźnica, d 50,0 20,5
Gorzków, krk, szc, Wieliczka 49,9 20,0
Gorzków, *Nowy Sącz-Gorzków*, krk, sdc, Sądecz Nowy, m 49,6 20,7
Gorzków, snd, snd, Kielczyna 50,7 21,2
Gorzów, krk, sls, Oświęcim 50,1 19,2
Gorzub, *Gorzupia*, kls, pzd, Kobierno 51,7 17,5
Gorzuchowo (Gorzochowa), *Gorzechowko*, chl, mch, Jabłonowo 53,4 19,2
Gorzuchowo, *Budziszewko* – część, pzn, pzn, Budziszewo 52,7 17,0
Gorzuchowo, chl, chl, Samowo 53,4 18,7
Gorzuchowo, kls, gzn, Kłeccko i Sławno 52,6 17,4
Gorzuchy, kls, kls, Staw 51,7 18,3
Gorzuchy, srd, srd, Wróblów 51,6 18,6
Gorzycza, pzn, pzn, Gorzyca 52,5 15,4
Gorzycze (Gorzycze Wielkie), pzn, ksc, Czempień 52,1 16,7
Gorzycze = Gorzyce (Gorlice), *Gorzyczki** (Gorzyczki), kls, pzd, Biechowo 52,2 17,5
Gorzycze, *Gorzycze Wielkie*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,7
Gorzycze, kls, kcn, Gorzyce, d 52,9 17,5
Gorzycze, krk, bck, Łężany, k 49,6 21,5
Gorzycze, snd, snd, Gorzyce, k 50,7 21,8
Gorzycze, snd, wsl, Otwinów 50,2 20,9
Gorzyczo Nowe, *Nowe Gorzycko*, pzn, pzn, Wierzбно 52,5 15,8
Gorzyczo Stare, pzn, pzn, Kamiona 52,6 15,8
Gorzyczany, snd, snd, Chobrzany 50,6 21,6
Gorzyczki (Gorzyczki Małe), pzn, ksc, Czempień 52,1 16,8
Gosie Sokola Łąka (Sokola Łąka), *Gosie Wielkie*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,1 22,3
Gosie Wybrane-Kołomyja (Wybrany), *Wybrany*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,1 22,3
Gosie-Leśnica = Gosie-Bachy (Gosie-Bachowięta), Gosie-Leśnica, *Gosie Małe*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,3
Gosie-Otole (Gosie-Małyłstok), maz, zmb, Kołaki Stare 53,1 22,3
Gosie*, *Gassy*, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2
Goski Wielkie, *Goski Duże*, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,9 22,3
Goski-Mały Brok = Goski*, Goski-Jaskółki*, *Goski-Boruty*, maz, zmb, Rosochate Kościelne 52,9 22,3
Goski-Wąsosze (Goski-Wąsowo), maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,9
Goski-Witnica (Gostkowo), *Goski-Witnice*, maz, osl, Piski 53,0 21,9
Gosław (Goclaw), *Warszawa-Goclaw*, maz, wrs, Zyrzno, d 52,2 21,1
Gosławice (Gosłowice), *Goclawice-Podczachy*, raw, gbn, Pacyna 52,3 19,8
Gosławice, *Konin-Gosławice*, kls, knn, Gosławice 52,3 18,2
Gosławice, lcz, orl, Sobota 52,1 19,6
Gosławice, lcz, orl, Waliszewo 52,1 19,6
Gosławice, *Lepsze*, bkj, bkj, Świniarzewo 52,7 18,7
Gosławice, snd, plz, Wierzchosławice 50,0 20,9
Gosławice, srd, rds, Dmyńin 51,1 19,6
Gossań (Goszań), *Gosań*, snd, opc, Odrowąż Wielki 51,1 20,6
Gostchorza, lub, luk, Łuków 52,0 22,3
Gostkowo (Kirchtauer), chl, chl, Gostkowo, m 53,1 18,7
Gostkowo, *Gostków*, lcz, lcz, Wartkowice 52,0 19,0
Gostkowo, maz, cch, Ciechanów 52,9 20,6
Gostkowo, maz, cch, Pałuki 52,9 20,7
Gostkowo, maz, kam, Zambska 52,8 21,3
Gostkowo, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,2
Gostkowo, maz, prz, Krasne 53,0 20,9
Gostkowo, pzn, ksc, Niepart 51,7 16,9
Gostolino, *Gostolin*, maz, zkr, Krocze wo, d 52,5 20,5
Gostom, *Gostuń*, kls, gzn, Giewartowo 52,4 17,9
Gostomia Mała+, raw, bla, Nowe Miasto 51,6 20,6
Gostomia Wielka, *Gostomia*, raw, bla, Nowe Miasto 51,6 20,6
Gostomia, pzn, wlc, k 53,2 16,4
Gostomie (Gostomia), pmr, tcz, Stężyca Mała 54,2 17,9
Gostomie (Gostyń), *Gostomko*, pmr, tcz, Lipusz, k 54,2 17,8
Gostomino, *Gostomin*, plc, ndz, Kraszow Kościelne 52,8 20,5
Gostowo (Gostowa, Gostów), *Gozdów*, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,6
Gostwica, krk, sdc, Podegrodzie, k 49,6 20,6

Gostyczyn (Gostycin, Gostycino, Gostycyno, Gostyczyno), *Gostycyn*, pmr, tch, Gostyczyn, k 53,5 17,8

Gostyczyna (Gostycina), kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,0

Gostynie, kls, kls, Kosmowo 51,9 18,2

Gostynin, raw, gos, Gostynin, miasto, k 52,4 19,5

Gostynki, raw, raw, Wysokienice 51,8 20,1

Gostyń Stary, *Stary Gostyń*, pzn, ksc, Gostyń Stary, d 51,9 16,9

Gostyń, pzn, ksc, Gostyń, miasto 51,9 17,0

Goszcza, *Kępa Gostecka*, snd, rdm, Solec, d 51,2 21,8

Goszcza, krk, prs, Goszcza, d 50,2 20,1

Goszczawia (Goszczawa), *Goszczowa*, srd, rds, Chełm 51,0 19,8

Goszczewo, inw, inw, Służewo 52,9 18,6

Goszczk, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,1

Goszczonów (Goszczonowo), *Goszczonów*, srd, srd, Goszczonów, d 51,8 18,5

Goszczyce Młyńskie, plc, pln, Dziektarzewo 52,8 20,3

Goszczyce Podleśne, plc, pln, Dziektarzewo 52,7 20,4

Goszczyce Średnie, plc, pln, Dziektarzewo 52,7 20,4

Goszczyn, maz, gre, Goszczyn, miasto, k 51,7 20,9

Goszczyno (Goszczyn, Gościno), pmr, pck, Krokowo 54,8 18,2

Goszczyno = Goszczyno (Goszczyno Wielkie), Goszczyno Poletkowe*, *Goszczynno*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,1 19,1

Goszczyno = Goszczyno-Burcze* (Goszczyno-Ropyle), Goszczyno-Śledzie*, plc, pln, Góra Kościelna 52,7 20,1

Goszczyno-Bazylija (Miroszewice-Bazylija), *Siedlec-Bazylija*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,1 19,1

Goszczyno-Jajki (Goszczyno Nagórne, Goszczyno Podgórne), *Goszczyno Górne*, plc, pln, Góra Kościelna 52,7 20,1

Goszczyno-Karpięcino, *Goszczyno-Karpięcino* – część, plc, pln, Góra Kościelna 52,7 20,1

Goszczyno-Kołodzieje, *Goszczyno-Karpięcino* – część, plc, pln, Góra Kościelna 52,7 20,1

Goszyce, krk, prs, Luborzycza 50,2 20,1

Goszyn (Goszczyn), pmr, tcz, Lubiszewo, osada folwarczna 54,1 18,7

Goszyno (Gosinino, Kosina), *Goszyn*, pmr, gdn, Prągowo 54,3 18,5

Gościchowo, *Goździchowo*, pzn, ksc, Łęki Wielkie 52,1 16,4

Gościejewe, pzn, ksc, Poniec 51,7 16,7

Gościejowo (Godziejowo), *Gościejew*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3

Gościejowo, maz, mak, Szwelice, d 52,8 21,0

Gościejowo, pzn, pzn, Rogoźno, k 52,8 16,9

Gościejowo**, bkj, ksw, Kościeszki, osada folwarczna, k

Gościeradów, lub, urz, Gościeradów 50,9 22,0

Gościeradz (Gościradz), inw, bdg, Wtelno, d 53,3 17,9

Gościeszyno, *Gościeszyn*, pzn, ksc, Gościeszyno 52,1 16,2

Gościęcín, snd, chc, Maluszyn, d 50,9 19,8

Gościęczyce = Gościęczyce (Gościęcice), Wola Gościęccka*, *Gościeńczyce*, maz, gre, Prażmowo 51,9 21,0

Gościędza, *Goszczędza*, lcz, lcz, Pieczewo 52,1 19,0

Gościmierka, *Gościniac*, lub, lub, Ostrów, osada młyńska, k 51,5 22,9

Gościmino Małe+, maz, cch, Nowe Miasto 52,7 20,6

Gościmino Wielkie = Gościmino Średnie*, Gościmino Wielkie, *Gościmin Wielki*, maz, cch, Nowe Miasto 52,7 20,6

Gościmino-Zawady, *Zawady Stare*, maz, cch, Nowe Miasto 52,7 20,7

Gościmowice, srd, ptr, Sroćkie, d 51,5 19,7

Gościniño (Gostentin, Gostyczyno), *Gościcino*, pmr, pck, Luzino 54,6 18,2

Gościnná (Gościna), srd, ptr, Rozprza 51,3 19,6

Gościszka (Gościska), plc, szr, Zielona 53,1 20,0

Gościszowice (Gościszewice, Gojszowice), *Goszczewice*, snd, rdm, Wrzos 51,5 20,8

Gościszyno, *Gościeszyn*, kls, gzn, Gościszyno, d 52,7 17,7

Gościwicz, *Gościewicz*, maz, gar, Jastrząbie 51,9 21,8

Gośck (Gójsk, Goścko), *Gójsk*, dbr, rpn, Gośck 52,9 19,5

Goślice = Goślice-Sędki*, Goślice Wielkie*, plc, plc, Czachcino 52,6 19,8

Goślice-Miechowó (Goślice Małe), plc, plc, Czachcino 52,6 19,8

Goślina Długa, *Długa Goślina*, pzn, pzn, Goślina Długa 52,6 17,0

Goślina Kościelna, *Murowana Goślina*, pzn, pzn, Goślina Kościelna, miasto 52,6 17,0

Goślínka, pzn, pzn, Goślina Kościelna 52,6 16,9

Goślinki (Gośliny Oczasalskie), *Goślinki Duże*, raw, bla, Biała 51,8 20,5

Gośliny Wielkie, *Gośliny Nowe*, raw, bla, Biała 51,8 20,5

Goślub, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,5

Gośniewice-Óldaki, *Gośniewice*, maz, gre, Jasieniec 51,8 21,0

Gośniewice, maz, wrk, Warka 51,8 21,1

Gotardy**, kls, kls, Rajsco, osada folwarczna

Gotartowice, *Gartalowice*, snd, wsl, Kije, d 50,6 20,6

Gotartowice, *Gortatowice*, raw, raw albo bla, Sierzchowy 51,7 20,3

Gotartowo, *Gortatowo*, chl, mch, Gotartowo, ks 53,2 19,5

Gotartowo, pzn, pzn, Swarzędz, d 52,4 17,1

Gotkowice (Gołkowice), krk, prs, Irzmanowice, k 50,2 19,7

Gottland (Güttland, Ithlania), *Koźliny*, pmr, gdn, Koźliny (Güttland), m 54,2 18,8

Gottswald, *Koszwały*, pmr, gdn, Koszwały (Gottswalde), m 54,3 18,8

Gowarzewo, pzn, pzn, Tulce 52,4 17,1

Gowarzów, srd, rds, Gidle 51,0 19,4

Gowidlino (Gobidlin, Gowidlno, Gowidno), pmr, mrw, Sierakowice, k 54,3 17,8

Gowino Małe, *Gowino*, pmr, pck, Luzino, osada folwarczna 54,6 18,2

Gowino Wielkie (Gowin), *Gowino*, pmr, pck, Luzino 54,6 18,2

Goworczów (Goworzyców), *Gowarczów*, snd, opc, Goworczów, miasto 51,3 20,4

Goworek+ (Ostrowski), pzn, ksc, Kunowo, osada młyńska, d 51,9 17,0

Goworki, maz, osł, Rzekuń 53,1 21,6

Goworowo, maz, osł, Goworowo, d 52,9 21,6

Goworowo, maz, zkr, Miączyno Małe 52,4 20,4

Gowory+ (Goworów), srd, szd, Strońsko 51,5 18,9

Goworzyna (Gaworzyna, Goworzyn), *Gaworzyna*, snd, rdm, Krzyżanowice 51,2 21,2

Gozd, *Gozd Stary*, snd, rdm, Błotnica 51,6 21,0

Gozd, *Gózd*, maz, gar, Kołybiel 52,1 21,4

Gozd, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,2

Gozd, maz, gar, Parysewo 52,0 21,8

Gozd, raw, raw, Dmosin 51,9 19,8

Gozd, snd, stz, Okrzeja 51,8 22,0

Gozdowo (Gozdów), *Grzymiszew* – część, kls, knn, Grzymiszew 52,0 18,3

Gozdowo, *Gozdów*, lcz, brz, Kozieł 52,0 19,6

Gozdowo, kls, pzd, Gozdowo, d 52,3 17,6

Gozdowo, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,7

Gozdy, *Rydzewo-Gozdy*, maz, osł, Miastkowo 53,1 21,8

Gozdynino, *Gozdanin*, kls, gzn, Kwieciszewo 52,6 17,9

Gozdzka Wola (Goscka Wola), *Gozdowska Wola*, snd, rdm, Błotnica 51,6 21,1

Gozek, *Gostków*, snd, opc, Odrowąż Wielki, osada kuźnicza 51,1 20,8

- Gozimierz (Gorzemierz, Gozomierz), *Gozimierz*, raw, bla, Lewin 51,7 20,5
- Gozna (Gosna), krk, kss, Mokrsko 50,7 20,4
- Goździe, maz, cch, Zielona 53,0 20,8
- Goździe, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2
- Goździec-Kruki, *Kruki*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,8
- Goździec-Zbrożki (Zbrochy), *Zbrożki*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,8
- Goździec, *Gójsć*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,9
- Goździelin, snd, snd, Wsześwięte 50,9 21,4
- Goździk, maz, gar, Garwolin, k 51,9 21,7
- Goździków, snd, rdm, Smogorzów 51,4 20,6
- Goździówka, maz, gar, Mińsk albo Pustelnik, k 52,3 21,5
- Goźlice (Goślice), snd, snd, Goźlice 50,7 21,5
- Goźlino Nadolne, *Goźlin Mały*, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3
- Goźlino Nagórne, *Mariańskie Porzecze*, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3
- Goźlino Podgórne, *Goźlin Górny* – część, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3
- Goźlino Podleśne, *Goźlin Górny* – część, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3
- Gółki = Gołkowy*, Gółki (Gołkowy-Gardzinka, Gółki Małe?), *Gulki*, raw, bla, Cielądz 51,7 20,3
- Góra (Brzozowica), raw, raw, Jeżów, d 51,8 20,0
- Góra (Gorchen), pmr, tcz, Pinczyno 54,0 18,3
- Góra (Góra Arcybiskupia), *Żnin-Góra*, kls, kcn, Góra, d 52,9 17,7
- Góra (Górka), *Górka Kościejowska*, krk, prs, Raclawice 50,3 20,3
- Góra (Sokoły-Góra, Góra-Sokołowski), pdl, blk, Knyszyn, ks 53,2 22,9
- Góra = Góra, Wola Górska (Wólka-Psary), *Góra Kalwaria*, maz, czr, Góra 52,0 21,2
- Góra Beldrzychowska, *Góra Baldrzychowska*, lez, lez, Poddąbice i Beldrzychów, d 51,8 19,0
- Góra Kościelna = Góra Kościelna, Góra Nadolna*, *Góra*, plc, pln i bls, Góra 52,6 20,1
- Góra Motyczyna (Góra Zabawska), *Góra Motyczna*, snd, plz, Straszęcín 50,1 21,4
- Góra Nawojowa (Nawojowa Góra), *Nawojowa Góra*, krk, prs, Rudawa 50,1 19,7
- Góra Zbylitowska, *Zbylitowska Góra*, snd, plz, Góra Zbylitowska 50,0 20,9
- Góra, *Góra Puławska*, snd, rdm, Jaroszyn 51,4 21,9
- Góra, *Góra Ropczycka*, snd, plz, Góra, k 50,1 21,7
- Góra, *Góra Siewierska*, swr, Siemunia, ds 50,4 19,1
- Góra, *Góra Świętej Małgorzaty*, lez, lez, Góra, d 52,1 19,3
- Góra, inw, inw, Góra 52,7 18,4
- Góra, kls, gzn, Kwieciszewo 52,6 18,0
- Góra, kls, kls, Góra 51,7 18,5
- Góra, kls, pzd, Góra 52,0 17,3
- Góra, *Lednogóra*, kls, gzn, Dziekanowice, Węglewo 52,5 17,3
- Góra, lub, lub, Baranów 51,5 22,1
- Góra, lub, lub, Wojciechów 51,2 22,2
- Góra, maz, wrs, Okunino 52,5 20,8
- Góra, *Nawsie*, snd, plz, Wielopole, przedmieście dolne 49,9 21,7
- Góra, pmr, pck, Góra, k 54,6 18,1
- Góra, pzn, ksc, Śrem, d 52,1 16,9
- Góra, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,4
- Góra, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0
- Góra, pzn, pzn, Tamowo 52,5 16,6
- Góra, pzn, pzn, Urzazowo, d 52,4 17,2
- Góra, raw, bla, Nowe Miasto 51,6 20,6
- Góra, snd, wsl, Beszowa 50,4 21,2
- Góra, snd, wsl, Tuczępy 50,5 21,0
- Góra, *Zgórzyńskie*, lub, lub, Wąwolnica 51,3 22,1
- Góra**, kls, pzd, Bnin
- Góra**, kls, pzd, Gorazdowo
- Góra+, lez, brz, Inowłódz, k 51,6 20,2
- Górale (Leinau), chl, mch, Lembarg, k 53,4 19,2
- Góraszka, maz, wrs, Więzowno 52,2 21,3
- Górcze, *Warszawa Stare Górcze*, maz, wrs, Babice 52,2 20,9
- Górczyna, pzn, wch, Wyszaków 51,7 16,2
- Górczyno, *Poznań-Górczyn*, pzn, pzn, Święty Marcin, dm 52,4 16,8
- Góreczka Śliwna, *Góreczki Wielkie* – część, pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0
- Góreczka Żabia, *Góreczki Wielkie* – część, pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0
- Góreczki, kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3
- Górka (Górki), *Górki Zadzimskie*, srd, szd, Zadzim 51,8 18,9
- Górka (Kocielekwa Górka), *Stara Górka*, kls, gzn, Pobiedziska 52,4 17,2
- Górka (Miejska Górka), *Miejska Górka*, pzn, ksc, Górka, miasto 51,7 16,9
- Górka Kaczkowska (Górka, Górka Kacza), *Kaczagórka*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3
- Górka Mała (Siękielów), *Szynkielew*, srd, szd, Górka Wielka, d 51,7 19,3
- Górka Mała, *Miejska Górka* – część, pzn, ksc, Górka, przedmieście 51,7 16,9
- Górka Mnisza, *Górka Duchowna*, pzn, ksc, Górka Mnisza, d 52,0 16,5
- Górka Wielka (Górka), *Górka Pabianicka*, srd, szd, Górka Wielka, ds 51,7 19,3
- Górka, *Górka Jaklińska*, krk, prs, Koniusza 50,2 20,3
- Górka, *Górka Lubartowska*, lub, lub, Lewartów 51,5 22,6
- Górka, *Górka Stogniowska*, krk, prs, Proszowice, d 50,2 20,3
- Górka, *Górne*, lub, lub, Łańcuchów 51,2 22,9
- Górka, kls, pzd, Kobelin 51,7 17,2
- Górka, *Kraków-Górka Narodowa*, krk, prs, Zielonki, d 50,1 19,9
- Górka, krk, prs, Witów 50,1 20,6
- Górka, lub, luk, Kocko 51,6 22,5
- Górka, pzn, ksc, Brodnica, d 52,1 16,9
- Górka, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,7
- Górka, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,6
- Górka, srd, rds, Gidle 51,0 19,5
- Górka, *Trzebinia-Górka*, krk, prs, Trzebinia 50,2 19,5
- Górki (Goraj?), lez, lez, Kłodawa 52,2 18,9
- Górki (Góry Małe), raw, gos, Ciechomice, d 52,5 19,7
- Górki (Gurken, Gurkenhuben), mlb, mlb, Peterswald, osada folwarczna, k 53,9 19,1
- Górki = Górki (Górki Chojnowo?), Górki Małe*, maz, prz, Węgra 53,0 20,8
- Górki Daronie (Górka Dorianie, Górka Szalonka), *Górki Zagajne*, kls, kcn, Brzeskorzystew 52,9 17,5
- Górki Kotlarowe (Górka Kielcza, Górka Kotralowa), *Górki Dąbskie*, kls, kcn, Brzeskorzystew 52,9 17,5
- Górki Mniejsze, *Górki Małe*, srd, ptr, Stary Tuszyn 51,6 19,5
- Górki Stare-Borze, *Górki-Borze*, maz, liw, Korytnica 52,4 21,9
- Górki Wielkie = Górki-Białki*, Górki-Kamiry*, Górki Wielkie, *Górki Duże*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9
- Górki Większe, *Górki Duże*, srd, ptr, Stary Tuszyn 51,6 19,5
- Górki-Baczki = Górki-Baczki, Górki-Czubaki*, Górki-Gieski*, Górki-Lizaki*, *Górki-Zdziechy**, *Górki-Bački*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9
- Górki-Grubaki, maz, liw, Korytnica 52,4 21,9
- Górki-Kruszewiec, *Górki Średnie*, maz, liw, Korytnica 52,4 21,9
- Górki-Ponikłystok (Górskie), *Górskie Ponikły Stok*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5
- Górki-Witowice (Górki-Piotrowice), maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9
- Górki, *Górki Górne*, raw i blkj, gos i kwł, Białotarcezek 52,4 19,3
- Górki, *Górki Grabińskie*, srd, szd, Grabno 51,5 19,0
- Górki, *Górki Lubnickie* – część, lez, lez, Góra 52,1 19,4
- Górki, *Górki Peławskie* – część, lez, orl, Ciechosławice 52,1 19,5
- Górki, *Górki-Sypniewo*, maz, kol, Dobrzyjałowo 53,3 22,1

Górki, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2
 Górki, maz, gar, Garwolin 51,9 21,6
 Górki, maz, gar, Glinianka 52,2 21,4
 Górki, maz, gar, Osiecko 51,9 21,4
 Górki, maz, gar, Parysewo 52,0 21,7
 Górki, pdl, drh, Przesmyki 52,2 22,6
 Górki, pdl, mln, Górki 52,2 22,8
 Górki, *Pecna* – część?, pzn, ksc, Howiec Mały, osada karczmarska 52,2 16,8
 Górki, pmr, tch, Wiele, k 53,9 17,9
 Górki, *Raszyn* – część, maz, wrs, Raszyniec 52,2 20,9
 Górki, raw, gos, Białotarczek 52,4 19,3
 Górki, snd, chc, Lisów 50,7 20,7
 Górki, snd, plz, Czermin 50,4 21,3
 Górki, snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,4
 Górki, snd, wsl, Strożyska 50,3 20,7
 Górki** (Górki Curati), maz, czr, Sobikowo, d
 Górna (Górno), *Górno*, snd, snd, Górna 50,3 22,2
 Górna Wieś (Przedmieście Górne), *Myślenice-Górne Przedmieście*, krk, scz, Myślimice, k 49,8 19,9
 Górna Wieś, *Lipnica Górna*, krk, sdc, Lipnica, k 49,9 20,5
 Górna Wola (Wola Górna), *Górnawola*, snd, wsl, Ostrowce, k 50,3 20,9
 Górna Wola (Wola Nagórna), snd, rdm, Jankowice 51,5 21,0
 Górne, *Górno*, snd, chc, Daleszyce, d 50,8 20,8
 Górne, *Malogórne*, lecz, lecz, Chociszewo 51,9 19,3
 Górny Młyn, *Grudziądz* – część, chl, chl, Grudziądz, osada młyńska, k 53,5 18,8
 Górny, *Radom-Koniówka*, snd, rdm, Stary Radom, osada młyńska, k 51,4 21,1
 Górsk, chl, chl, Toruń, m 53,0 18,4
 Górski+, maz, kol, Kolno, osada młyńska, k 53,4 21,8
 Górskie, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9
 Górsko, pzn, ksc, Świętopietrze, d 51,9 16,2
 Góry (Góra), snd, wsl, Góry 50,5 20,4
 Góry (Góry Wielkie), raw, gos, Ciechomice, d 52,5 19,7
 Góry = Góry (Góra-Młodzianowo), Wólka Górská*, maz, osw, Goworowo 52,8 21,6
 Góry Dolne (Góry Niższe), *Góry Wysokie* – część, snd, snd, Góry Wysokie 50,7 21,7
 Góry Luszowskie (Luszowice, Luszowice Drugie, Luszowice Mniejsze), *Trzebinia-Góry Luszowskie*, krk, prs, Chrzanów, d 50,2 19,4
 Góry Wysokie, *Góry Wysokie* – część, snd, snd, Góry Wysokie 50,7 21,8
 Góry, kls, knn, Ostrowąż 52,4 18,2
 Góry, lub, lub, Garbów 51,4 22,3
 Góry, maz, grc, Promna 51,7 20,9
 Góry, *Zgorsko*, snd, chc, Chęciny 50,8 20,5
 Górzna, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 16,9
 Górzno Niższe = Górzno Niższe, Wola Cerania* (Ceranówka), *Górzno* – część, snd, stz, Górzno Wyższe 51,8 21,7
 Górzno Wyższe, *Górzno* – część, snd, stz, Górzno Wyższe 51,8 21,7
 Górzno, dbr, rpn, Górzno, miasto, d 53,2 19,6
 Górzno, kls, kls, Górzno 51,7 17,8
 Górzno, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,7
 Grab, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,7
 Grabanina (Grabania), krk, bck, Nienaszów 49,6 21,6
 Grabau (Grabowo), *Grabowo*, chl, mch, Grabau, d 53,6 19,8
 Grabia, srd, szd, Marzenin 51,5 19,0
 Grabianka, maz, gar, Osiecko, k 52,0 21,5
 Grabianowice, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,7
 Grabianowo (Grabianówko, Grabionowo), *Mikorzyn* – część, bkj, bkj, Lubanie 52,8 18,9
 Grabianów, lub, luk, Siedlce 52,1 22,3
 Grabica, srd, ptr, Krzepczów, d 51,5 19,5
 Grabica, srd, szd, Grabno 51,5 19,0
 Grabice, raw, bla, Cielądz 51,7 20,4
 Grabie (Grab, Grabno), *Glinik Polski* – część, krk, bck, Łężany 49,7 21,6
 Grabie (Starograbie), bkj, bkj, Grabie 52,8 18,6
 Grabie = Grabie, Niwy Grabskie*, Wola Grabska*, krk, scz, Łapanów 49,8 20,3
 Grabie, *Dąbrówka*, maz, grc, Jeziora Małe, d 51,9 20,7
 Grabie, *Grab*, krk, bck, praw. Grabie 49,4 21,4
 Grabie, *Grabie* – część, krk, scz, Grabie 50,0 20,1
 Grabie, *Grabie Polskie*, raw, gbn, Dobrzykowo 52,4 19,8
 Grabie, *Grabie Stare*, maz, wrs, Cygowo 52,4 21,3
 Grabie, maz, nmo, Nowe Miasto 52,6 20,6
 Grabie, *Przytkowice* – część, krk, scz, Przytkowice 49,9 19,7
 Grabiec, krk, llw, Szczekociny, d 50,6 19,8
 Grabienica Mała, *Grabienice Małe*, plc, ndz, Niedzborz 52,9 20,4
 Grabienica Wielka, *Grabienice Wielkie*, plc, ndz, Niedzborz 52,9 20,4
 Grabienice, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0
 Grabina Wola (Wola Grabina), srd, ptr, Sroćkie 51,6 19,6
 Grabiny (Grabina), *Grabina*, krk, scz, Chełm 49,9 20,4
 Grabiny, maz, kam, Sadowne, k 52,6 21,8
 Grabiny, snd, plz, Straszęcín 50,0 21,3
 Grabiona (Grabiony), *Grabionna*, kls, nkl, Miasteczko 53,1 17,0
 Grabionowo (Grabianowo), *Grabianowo*, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8
 Grabionowo (Grabianowo), *Grabianowo*, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 16,9
 Grabiszewo, *Grabiszew*, lecz, lecz, Modlna, d 52,0 19,4
 Grabiszyce (Graboszyce), *Graboszyce*, krk, sls, Grabiszyce 49,9 19,4
 Grabki Małe, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,9
 Grabki Wielkie, snd, wsl, Gnojno 50,6 21,0
 Grabkowo (Grabków), bkj, kwl, Grabkowo, d 52,5 19,1
 Grabków, snd, snd, Świętomarza, d 50,9 21,0
 Grabna Wola, *Grabnowola*, maz, wrk, Głowaczewo 51,7 21,3
 Grabno, krk, sdc, Wojnicz 49,9 20,8
 Grabno, srd, szd, Grabno 51,5 19,0
 Grabonog, *Grabonóg*, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,0
 Grabostów, srd, ptr, Łobodzice 51,5 19,3
 Graboszewo (Graboszewo Kościelne, Graboszewo), kls, pzd, Graboszewo 52,3 17,7
 Grabowa, *Drozdowiec* – część, dbr, lpn, Sumino?, k 52,9 19,1
 Grabowa, *Grabowiec*, srd, rds, Rząsna 51,2 19,0
 Grabowa, krk, prs, Chechło 50,4 19,5
 Grabowa, snd, opc, Sławno 51,4 20,0
 Grabowa, snd, rdm, Bieliny 51,4 20,6
 Grabowa, snd, rdm, Wrzeszczów 51,5 20,8
 Grabowa, snd, wsl, Beszowa 50,4 21,2
 Grabowa, srd, wln, Borowno 50,9 19,2
 Grabowce I, II (Grabowice), *Grabowice Dolne*, *Grabowice Górne*, snd, stz, Żabia Wola (przed 1570 Drzążgów) 51,6 22,1
 Grabowica, snd, wsl, Zborówek 50,4 21,1
 Grabowie, srd, srd, Widawa 51,4 18,9
 Grabowiec, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,0
 Grabowiec, raw, gbn, Jamno 52,4 19,9
 Grabowiec, snd, chc, Piotrkowice 50,7 20,6
 Grabowiec*, *Grabniak*, maz, liw, Dobrze Stare 52,3 21,7
 Grabowina, pmr, pck, Góra, k 54,6 18,1
 Grabownica Brzoski**, maz, roz, Ostrołęka
 Grabownica, *Grabownica Stara*, maz, nur, Brok albo Ostrowia, d 52,8 21,9
 Grabowo (Grabowa), pmr, now, Grabau, k 53,8 18,6
 Grabowo (Grabowa), pmr, swc, Topolno, osada folwarczna, d 53,3 18,3
 Grabowo (Grabów), *Grabów nad Pilicą*, maz, wrk, Grabowo 51,7 21,2
 Grabowo (Grabów), *Grabowo Królewskie*, kls, pzd, Grabowo, k 52,2 17,6

- Grabowo = Grabowo-Nowa Wieś*, Grabowo-Stara Wieś*, Grabowo-Trłoga*, maz, prz, Siedlec 53,1 21,2
- Grabowo Stare (Grabowo-Stara Wieś), maz, zmb, Zawady 53,1 22,5
- Grabowo Wielkie = Grabowo-Gaczki*, Grabowo Wielkie, maz, cch, Zielona 52,9 20,8
- Grabowo Wielkie, *Grabowo-Podaki*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Grabowo-Dobrzyca, *Grabowskie*, maz, kol, Grabowo 53,5 22,2
- Grabowo-Drężewo (Grabowe Nowe?), *Grabowo*, maz, osl, Ostrołęka 53,1 21,5
- Grabowo-Giesie = Grabowo-Giesie (Grabowo-Janowięta?), Grabowo-Jadamy* (Grabowo-Adamowięta), *Grabowo-Gęsie*, maz, cch, Zielona 52,9 20,9
- Grabowo-Nowe (Grabowo-Nowa Wieś), maz, zmb, Zawady 53,1 22,5
- Grabowo-Piotrowięta* (Grabowo-Bieniasy?), *Grabowo-Rzańce*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Grabowo-Siwki, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,7
- Grabowo-Skorupki (Grabowo-Skorupy), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
- Grabowo-Trojany = Grabowo-Trojany, Milewo-Bagienica*, Milewo-Trojany*, maz, cch albo prz, Zielona albo Krasne 52,9 20,9
- Grabowo-Wójtostwo, *Grabówko*, maz, roz, Nowa Wieś, k 53,1 21,3
- Grabowo-Zawady = Grabowo-Kleszcze*, Grabowo-Zawady, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,7
- Grabowo, *Grabowo Kościerskie*, pmr, tcz, Kościerzyna, d 54,2 18,1
- Grabowo, *Grabowo Parchowskie*, pmr, mrw, Parchowo, osada folwarczna 54,2 17,7
- Grabowo, *Grabów Łęczycki* – część, lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,1 19,0
- Grabowo, *Grabów Łęczycki* – część, lcz, lcz, Grabowo – miasto, miasto 52,1 19,0
- Grabowo, *Grabówno*, kls, nkl, Miasteczko 53,1 17,0
- Grabowo, *Kcynia-Grabowo*, kls, kcn, Kcynia, k 53,0 17,4
- Grabowo, kls, kcn, Gołańcza 53,0 17,2
- Grabowo, maz, kol i was, Grabowo 53,5 22,1
- Grabowo, maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0
- Grabowo, maz, nur, Zaręby Kościelne 52,8 22,2
- Grabowo, maz, osl, Goworowo 53,0 21,6
- Grabowo, pdl, blk, Grabowo 53,9 22,8
- Grabowo, plc, sie, Zawidz Kościelny 52,8 19,9
- Grabowo, pmr, czl, Koczała 53,9 16,9
- Grabowo**, pdl, drh, Kuczyno
- Grabowska Wola, snd, rdm, Wrzeszczów 51,5 20,8
- Grabowy Młyn (Grabowiec), *Grabowiec*, pzn, pzn, Szamotuły Stare, osada młyńska 52,6 16,5
- Grabów Okrzejski = Grabów Okrzejski (Grabowa), Grabów Szlachecki, snd, stz, Okrzeja 51,7 22,1
- Grabów, *Grabów Rycki*, snd, stz, Ryki, k 51,7 22,1
- Grabów, *Grabów Stary*, snd, rdm, Zwolen 51,4 21,7
- Grabów, snd, stz, Wilczyńska 51,8 21,8
- Grabów, srd, ost, Grabów, miasto, k 51,5 18,1
- Grabówka, *Częstochowa-Grabówka*, krk, llw, Częstochowa, d 50,8 19,1
- Grabówka, snd, plz, Dębica 50,0 21,4
- Grabówka, srd, srd, Burzenin 51,4 18,8
- Grabówka, *Tarnów-Grabówka*, snd, plz, Tarnów 50,0 21,0
- Grabówka*, pdl, blk, Jasionówka 53,4 23,0
- Grabówko (Grabowiec), maz, zmb, Zambrowo, k 53,0 22,3
- Grabówko (Grabówka), pmr, swc, Niewieścino, osada młyńska, d 53,3 18,3
- Gradowce, lub, luk, Kozirynek, osada młyńska, k 51,8 22,6
- Gradowice, pzn, ksc, Wielichowo, d 52,1 16,3
- Gradowo Wielkie, *Gradow*, raw, sch, Kozłowo Biskupie 52,1 20,2
- Gradowo-Dziubino = Gradowo-Dziubino (Gradowo Małe, Gradowo-Wojtkowo), Gradowo-Paciorek* (Gradowo-Gembartowo), *Gradowek*, raw, sch, Kozłowo Biskupie 52,1 20,2
- Gradowo, bkj, rdj, Piotrkowo 52,5 18,5
- Grajewo (Grajwy), maz, was, Grajewo 53,6 22,5
- Grajów, *Grajów* – część, krk, szc, Wieliczka 49,9 20,1
- Gralewo, plc, rac, Gralewo, d 52,7 20,1
- Gralewo, pzn, pzn, Kamiona 52,5 15,9
- Gramnice-Dawidy, *Warszawa-Dawidy*, maz, wrs, Raszyniec 52,1 21,0
- Granice = Granice, Ponięcin* (Ponięczyn), raw, sch, Pawłowice 52,2 20,4
- Granice, *Granica*, maz, bln, Żbików 52,1 20,8
- Granice, srd, rds, Chełm 51,1 19,7
- Granicznik*, *Stara Wieś*, maz, gar, Sienica 52,1 21,6
- Graniczny Młyn, pmr, tcz, Kościerzyna, osada młyńska 54,1 18,1
- Granne, pdl, drh, Granne 52,5 22,5
- Granowo, pzn, ksc, Granowo 52,2 16,5
- Granów, *Gronów*, srd, srd, Stolec 51,4 18,7
- Granówko, pzn, ksc, Granowo 52,2 16,5
- Grąbczewo Małe, *Grąbczewo*, maz, scn, Naruszowo 52,5 20,3
- Grąbczewo-Potyry = Grąbczewo-Potyry (Potery Wielkie Granice), Grąbczewo Wielkie*, *Potyry*, maz, scn, Naruszowo 52,5 20,3
- Grąbiewo, *Grąblewo*, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3
- Grąbkowo, pzn, ksc, Czesram i Jutrosin 51,7 17,1
- Grąbków (Grąbkowo), srd, srd, Malanów, d 52,0 18,4
- Grąbllice, *Gromice*, maz, wsg, Łętowo, d 52,5 20,1
- Grąd Romocki+ (Grunt Romocki, Grądy), plc, szr, Lipowiec Kościelny 53,1 20,2
- Grąd** (Grąd Oborski), maz, czr, Cieciszewo
- Grądlino, *Grąblin*, kls, knn, Lichyń 52,3 18,3
- Grądy = Grądy, Grądy Jeleńskie* (Grądy), maz, osw, Wąsowo i Jelonki 52,8 21,7
- Grądy I (Grądy, Grądy-Stara Wieś), *Grądy Małe*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3
- Grądy II (Grądy, Grądy-Stara Wieś), *Grądy Wielkie*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,4
- Grądy, *Grądy-Woniecko*, maz, zmb, Wiczna 53,1 22,4
- Grądy, maz, lom, Nowogród 53,2 21,9
- Grądy, maz, prz, Siedlec 53,1 21,1
- Grądy, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,2
- Grądy, raw, sch, Leszno 52,3 20,6
- Grądy, snd, wsl, Bolesław 50,3 20,9
- Grądy, srd, srd, Kamionacz 51,7 18,7
- Grążawy, dbr, rpn, Grążawy, d 53,2 19,6
- Grębałów (Grębołów), *Kraków-Grębałów*, krk, prs, Pleszów, d 50,1 20,1
- Grębanin (Grabanin), srd, ost, Baranów 51,2 18,0
- Grębanice (Grębanice, Grębowice), *Grębynice*, krk, prs, Korzkiew 50,2 19,9
- Grębiec (Grąbc), *Grąbiec*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8
- Grębienice (Grąbienice), *Grębenice*, snd, opc, Bedlno 51,2 20,2
- Grębień, srd, wln, Kadłub, d 51,1 18,6
- Grębiszewo, *Grębiszew*, maz, gar, Glińianka 52,1 21,5
- Grębkowo = Grębkowo, Wola Grębkowska*, *Grębków*, maz, liw, Grębkowo, d 52,3 21,9
- Gręblewo (Grąblewo, Gręblowo), *Gręblów*, kls, kls, Lewkowo, osada folwarczna 51,7 17,8
- Gręblino (Gramlino, Gremblino, Gremelen, Gremliino), *Gręblin*, pmr, tcz, Garc, k 54,0 18,8
- Grębocin (Gramitsch), *Przylubie*, chl, chl, Grębocin, m 53,1 18,7
- Grębocin (Grąbocin, Grębociny), *Grębociny*, srd, ptr, Łobodzice 51,4 19,3
- Grębocin, krk, prs, Zębocin 50,2 20,4

Gręboszów (Grabostów), srd, ptr, Drużbice, d 51,5 19,4

Gręboszów, snd, wsl, Gręboszów 50,2 20,8

Grębowo, *Grębów*, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,5

Grębów (Grybów), *Grybów*, krk, bck, Grębów, miasto, k 49,6 20,9

Grębów, snd, Grębów, ks 50,6 21,9

Grędy-Michały (Grędzice), *Grądy Michały*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3

Grędy-Możdżenie (Grędy-Kiełbasy), maz, was, Wąsosz 53,5 22,3

Grędy-Pasichy, *Pasichy*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,2

Grędy-Stawiane, *Stawiane*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,2

Grędzice (Grądzice), maz, nur, Zaręby Kościelne 52,8 22,2

Grędzice (Grzędzice), maz, cch, Ciechanów, k 52,8 20,7

Gręzowo (Grąszowo, Gręzów), *Gręzów*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,1

Gręzówka, lub, luk, Łuków, k 52,0 22,3

Grobia, pzn, pzn, Lutomie 52,6 16,1

Grobia*, *Dębina?*, pzn, ksc, Grobia 52,0 16,3

Grobice, maz, czr, Sobikowo 51,9 21,1

Grobła, krk, prs, Brzesko Stare, k 50,1 20,4

Grobno, *Grubno*, chl, chl, Chełmno 53,3 18,5

Grochocice, snd, snd, Bidziny 50,8 21,6

Grochole, *Grochale Stare*, raw, sch i zkr, Głusko i Kazom Mały, k 52,4 20,6

Grocholice, snd, snd, Strzeżowice 50,7 21,4

Grocholice, snd, snd, Wsześwięte 50,9 21,4

Grocholice, srd, ptr, Grocholice, miasto, d 51,3 19,4

Grocholice, srd, szd, Uniejów 51,9 18,8

Grocholino, *Grocholin*, kls, ken, Kcyń 53,0 17,4

Grochowa (Grochowo), maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,0

Grochowski = Grochowski, Grochowski Mały, dbr, dbr, Grochowski 52,7 19,2

Grochowski = Grochowski-Bolesz* (Grochowski-Bolesz, Grochowski-Boleszów), Grochowski Wilkanowski*, *Kielki* – część, plc, pln, Drozdowo 52,7 20,2

Grochowski-Kielki = Grochowski-Kielki, Grochowski-Wnuki*, *Kielki* – część, plc, pln, Drozdowo albo Baboszewo 52,7 20,2

Grochowiska Księża (Grochowiska, Grochowiska Mniskie), kls, ken, Izdebn, d 52,8 17,6

Grochowiska-Pakosz = Grochowiska-Pakosz (Grochowiska), Grochowiska (Grochowiska-Żegota), *Grochowiska*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,7

Grochowiska, *Grochowiska Szlacheckie*, kls, ken, Rogowo 52,7 17,6

Grochowiska, snd, wsl, Bogucice, osada folwarczna, k 50,5 20,6

Grochowo, *Grochów Szlachecki*, *Grochów Włościański*, pdl, drh, Czerwinka 52,4 22,1

Grochowo, *Grochów*, lez, lez, Grochowo 52,3 19,3

Grochowo, pmr, tch, Raciąż 53,6 17,7

Grochowo, pzn, pzn, Grochowo 52,4 15,2

Grochowo, *Warszawa-Grochów*, maz, wrs, Kamion, d 52,2 21,1

Grochowy, kls, knn, Grochowy 52,0 18,2

Grochów (Wola Grochów), *Grochowe*, snd, snd, Chorzelów albo Jaślany, k 50,4 21,5

Grochówka, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,6

Grochówko (Grochówko Małe, Chrochówko?), lez, lez, Grochowo 52,3 19,3

Grochy (Śmierdzigrochy), pdl, blk, Poświętne 52,9 22,9

Grochy-Chrzczony*, *Grochy-Krupy*, maz, nmo, Gzy 52,8 20,9

Grochy-Jałbrzyki, *Grochy-Imbrzyki*, maz, nmo, Gzy 52,8 20,9

Grochy-Mieszki+ (Grochy Małe), maz, nmo, Gzy 52,8 20,9

Grochy-Pogorzela, *Grochy-Pogorzela*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,3

Grochy-Sasiny-Miernik, *Grochy-Łętowica*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,2

Grochy-Stara Wieś (Śmierdzigrochy), *Grochy Stare*, maz, nmo, Gzy 52,8 21,0

Grochy*, *Wólka Grochowa*, maz, kam, Długosiodło, d 52,8 21,6

Grodek, *Stary Grudek*, snd, rdm, Sieciechów 51,5 21,7

Grodkowice (Grotkowice), krk, szc, Chełm 50,0 20,3

Grodkowo Małe, *Gródkówko*, maz, wsg, Rębowo 52,4 20,2

Grodkowo Sędzicowe, *Dziembakowo* – część, plc, sie, Goleszyno 52,8 19,7

Grodkowo Wielkie, *Gródkowo*, maz, wsg, Rębowo 52,4 20,2

Grodkowo Zawiszyno, *Gródkowo-Zawiszę*, plc, sie, Goleszyno 52,8 19,7

Grodków, swr, Grodziec 50,4 19,1

Grodna, *Grodnia*, plc, plc, Bądkowo Kościelne, d 52,7 19,5

Grodna, *Grudna Dolna*, *Grudna Górna*, snd, plz, Siedliska 49,9 21,5

Grodna, *Grudna Kępska*, krk, bck, Sławęcín, k 49,7 21,3

Grodna, *Grudna*, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 16,9

Grodna, *Grudna*, pzn, pzn, Lwówek 52,4 16,0

Grodna, *Grudna*, pzn, pzn, Rogoźno 52,7 16,9

Grodna, lez, lez, Borzysławice 52,2 18,8

Grodnicza, pzn, ksc, Strzelce Wielkie, d 51,9 17,1

Grodno (Grodna), lez, lez, Grochowo 52,3 19,2

Grodno, bkj, kwl, Kłotno 52,5 19,2

Grodno, chl, chl, Kiełbasin 53,2 18,7

Grodnów (Kadzidłno), *Kadzielin*, raw, raw, Głowno 52,0 19,8

Grodowice, snd, wsl, Bejsce 50,3 20,6

Grodzanowo Kościelne, *Gradzanowo Kościelne*, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,1

Grodzanowo Zbąskie, *Gradzanowo Zbąskie*, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,1

Grodzeń (Grodziń), dbr, lpn, Grodzeń 52,9 19,2

Grodzeń**, bkj, kwl, [nieznana], osada młyńska

Grodziczno, chl, mch, Grodziczno 53,4 19,8

Grodziec (Grojec), *Grojec*, krk, sls, Grodziec 50,0 19,2

Grodziec Cholewin (Grodziec, Grójce-Cholewino, Grudziec Cholewin), *Grójec*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,9

Grodziec Mały, *Grójec Mały*, srd, srd, Brzeźno 51,5 18,6

Grodziec Michałów = Grodziec Michałów (Grodziec Podskarbi, Grójce Podskarbiego, Grudziec Michałowy, Grudziec Michałów, Michałowo, Michałowo-Grodziec, Michałów Grudziec), Grodziec-Zbylut (Grójce Nagórne, Grudziec-Zbylut), *Grójczyk*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8

Grodziec Wielki, *Grójec Wielki*, srd, srd, Unków, k 51,4 18,6

Grodziec-Klawisz (Grodziec-Kuczwał, Grójce-Klawisz, Grudziec-Klawisz, Grudziec-Kuczwał), *Sułkówek* – część, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8

Grodziec, *Będzin-Grodziec*, swr, Grodziec, d 50,3 19,1

Grodziec, *Grojec*, krk, prs, Regulice 50,1 19,6

Grodziec, *Grójec*, kls, pzd, Nietrzanowo, osada folwarczna 52,2 17,3

Grodziec, *Grójec*, maz, grc, Grodziec, miasto, k 51,9 20,9

Grodziec, *Grójec*, maz, prz, Węgra 53,0 20,8

Grodziec, *Grójec*, snd, snd, Ścimiół 50,9 21,5

Grodziec, kls, knn, Grodziec 52,0 18,0

Grodziec, kls, knn, Morzysław 52,2 18,3

Grodziec, maz, sen, Grodziec 52,5 20,4

Grodzielec, *Grudzielec*, kls, kls, Sobótka Wielka 51,8 17,8

Grodzin (Grodzina), *Grudzeń-Kolonia*, snd, opc, Sławno 51,4 20,1

Grodzisko (Grodzisko Długie), *Grodzisk*, pdl, drh, Zembrowo 52,5 22,3

Grodzisko (Horodzisko), *Grodzisk*, pdl, drh, Ostrożany 52,6 22,7

Grodzisko = Grodzisko, Kleczkowo*, *Grodzisk*, maz, osw, Goworowo 52,9 21,6

Grodzisko, *Grodzisk Mazowiecki*, raw, msz, Grodzisko, miasto 52,1 20,6

Grodzisko, *Grodzisk Wielkopolski*, pzn, ksc, Grodzisko, miasto 52,2 16,3

Grodzisko, *Grodzisk*, kls, kls, Blizanowo, k 51,9 17,9

Grodzisko, *Grodzisk*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,9

Grodzisko, *Grodzisk*, maz, liw, Liw Stary, k 52,3 22,0

Grodzisko, *Grodzisk*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,7

Grodzisko, *Grodzisk*, maz, wrs, Kamion, k 52,3 21,1

Grodzisko, *Grodzisk*, raw, raw, Dmosin 51,9 19,8

Grodzisko, kls, kls, Grodzisko 52,0 17,8

Grodzisko, krk, llw, Kłobucko, k 50,9 19,0

Grodzisko, krk, sls, Palczowice 50,0 19,5

Grodzisko, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4

Grodzisko, pdl, blk, Kalinówka, osada folwarczna, k 53,5 23,0

Grodzisko, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,7

Grodzisko, snd, chc, Radoszyce, k 51,1 20,2

Grodzisko, snd, plz, Dobrzechów, d 49,9 21,7

Grodzisko, srd, ptr, Rzgów, d 51,7 19,5

Grodzisko, srd, rds, Borzykowa, d 50,9 19,7

Grodzisko, srd, szd, Grodzisko, d 52,1 19,0

Grodzisko**, maz, czr, Radwankowo

Grodziszczko (Grodzisko), *Grodzisko*, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3

Grodziszczko (Grodzisko), pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,5

Grodzkie Stare (Grodzkie-Stara Wieś), *Stare Grodzkie*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5

Grodzkie-Nowa Wieś (Grodzkie Nowe), *Nowe Grodzkie*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5

Grodzkie-Szczepanowięta (Kulesze-Grodzkie, Szczepanowięta), *Grodzkie Szczepanowięta*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5

Grodzkie, *Grodztwo*, bkj, kwl, Kowale, osada folwarczna, k 52,5 19,2

Grodzkie, okolica, pdl, blk

Grodzonowice, snd, wsl, Dzierżązna, d 50,3 20,4

Grodztwo, bkj, ksw, Kruszwica, k 52,7 18,3

Grodztwo, *Kościan-Gurostwo*, pzn, ksc, Kościan, osada folwarczna, k 52,1 16,6

Grodź Nowa, *Grudź*, lub, luk, Wilczyńska 51,9 22,0

Grojce Nowe (Grodźce Nowe, Nowy Grodziec), *Grójec Mały*, pzn, ksc, Babimost, k 52,2 15,9

Grojce Stare (Grodźce Stare, Grójce Stary), *Grójec Wielki*, pzn, ksc, Babimost, k 52,2 15,8

Gromadno, kls, kcn, Smogulec 53,1 17,4

Gromadno, kls, nkl, Gromadno 53,2 17,2

Gromadzice, snd, snd, Szewna 50,9 21,3

Gromadzice, srd, wln, Wydrzyn 51,3 18,6

Gromadzki, *Ludwikowo – część?*, kls, kcn, Smogulec, osada młyńska 53,1 17,4

Gromadzyno = Gromadzyno Mniejsze*, Gromadzyno Wielkie*, *Gromadzyn*, maz, scen albo cch, Gromadzyno, k 52,7 20,5

Gromadzyno Wielkie, *Gromadzyn Stary*, maz, kol, Kolno 53,4 22,0

Gromadzyno-Wykno, *Gromadzyn-Wykno*, maz, kol, Kolno 53,4 22,0

Gromatki, *Gromadki*, srd, wln, Rudlice 51,3 18,6

Gromiec, krk, sls, Oświęcim 50,1 19,3

Gromino, *Gromin*, maz, nmo albo ser, Przewodowo, d 52,7 21,0

Gromki*, *Wółka Gołębska – część*, snd, stz, Gołąb, k 51,5 21,9

Gromków (Gronków), *Gronków*, krk, sdc, Ostrowsko, k 49,5 20,1

Gromnik, *Gromnik – część*, krk, bck, Gromnik, ds 49,8 21,0

Gronostaje, maz, zmb, Puchały 53,1 22,3

Gronowo (Granowo, Gronau, Grunowo Niemieckie), *Granowo*, pmr, tch, Lichnowy, k 53,7 17,7

Gronowo, chl, chl, Gronowo, k 53,1 18,8

Gronowo, chl, mch, Rumian, osada folwarczna, d 53,4 19,9

Grońsko, pzn, pzn, Lwówek 52,4 16,1

Groschkenkämpe, *Grochowo Pierwsze*, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarzka, m 54,3 19,2

Gross Heringshöft, *Śledziówka*, mlb, mlb, Kalwa 54,0 19,2

Gross Mausdorf (Musdorf, Mustorf Wielki), *Myszewo*, mlb, mlb, Gross Mausdorf (Myszewo), m 54,1 19,2

Gross Plohnendorf, *Plonia Wielka*, pmr, gdn, Reichenberg, m 54,3 18,8

Gross Ramsen, *Ramzy Wielkie*, mlb, mlb, Pestlin (Postolin) 53,9 19,1

Gross Steinort, *Kamionek Wielki*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,3 19,4

Gross Stoboy (Gross Stabaye), *Kamienik Wielki*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,5

Gross Techendorf (Tesmesdorf), *Cieszynowo*, mlb, mlb, Schöniewiese 53,8 19,3

Gross Walddorf, *Olszynka*, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3 18,7

Gross Wogenap, *Jagodno*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,4

Gross Zinder (Cendry Wielkie), *Cedry Wielkie*, pmr, gdn, Gross Zinder, m 54,2 18,8

Groszki (Tarnowo-Groszki, Tarnówko), lcz, orl, Bedlno 52,2 19,5

Groszki, *Groszki Stare*, maz, liw, Kałuszyno albo Grębkowo 52,2 21,9

Grotki+, plc, szr, Karniszyn 53,0 19,9

Grotkowo, kls, gzn, Jarząbkowo, d 52,4 17,6

Grotniki, *Grotniki Duże*, snd, wsl, Nowe Miasto Korczyn, k 50,3 20,8

Grotniki, pzn, ksc, Charbielino 51,9 16,3

Grotowice, lcz, brz, Rzeczyca 51,6 20,4

Grotowo Nagórne+, maz, grc, Lewiczyn 51,8 20,8

Grotowo Stare (Grotowo-Kiliszek, Grotowo Nadolne), *Grotów*, maz, grc, Lewiczyn 51,8 20,8

Grotowo-Boruty, *Baruty*, maz, grc, Lewiczyn 51,8 20,8

Grotowo-Jarochy, *Jarochy*, maz, grc, Lewiczyn 51,8 20,8

Grotzy**, maz, cch, Zielona

Grozimy (Grozimowa, Czarnystok), maz, was, Wąsosz 53,5 22,4

Grozy* (Kałuszyno-Grozy, Grozowie, Gruzy), *Wółka Kaluska*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,8

Gróżowice (Grozowice), *Grążowice*, snd, opc, Sławno 51,4 20,2

Gróbce = Gróbce (Gróbce Wielkie, Stare Gróbce), Nowe Gróbce (Gróbce, Gróbce Michałowe, Gróbce Nowe), *Gróbce – część*, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0

Gródecki Młyn, *Gródek*, pmr, swc, Drzycim, osada młyńska, k 53,5 18,4

Gródek (Folwark Grodzki), pmr, swc, Drzycim, osada folwarczna, k 53,5 18,4

Gródek, *Gródek nad Dunajcem*, krk, sdc, Podole 49,8 20,7

Gródek, *Gródek Rządowy*, maz, kam, Obryte, d 52,7 21,3

Gródek, krk, llw, Nakło 50,7 19,7

Gródek, krk, sdc, Grębów, k 49,6 21,0

Gródek, lub, lub, Ostrów, k 51,6 22,8

Gródek, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,5

Gródek, snd, rdm, Borkowice 51,3 20,7

Gródek, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,3 20,6

Grubalce, *Grubale*, lub, luk, Pruszyń 52,1 22,4

Grucele, maz, osl, Troszyno 53,1 21,7

Gruczno (Gróczno), pmr, swc, Gruczno, d 53,3 18,3

Grudowo = Grudowo Małe*, Grudowo Wielkie*, *Grudów*, maz, bln, Żukowo 52,1 20,7

Grudowsko (Grudowski), *Grudusk*, maz, prz, Grudowsko 53,1 20,6

Grudziądz (Graudenz), chl, chl, Grudziądz, miasto, k 53,5 18,7

Grudziądz-Zamek (Schloss Graudenz), *Grudziądz* – część, chl, chl, Grudziądz, zamek, k 53,5 18,8

Grudzina (Grodzina), *Grudziny*, krk, kss, Grudzina 50,6 20,4

Grunau-Hüben, *Gronowo Górne*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,1 19,5

Grunauer Wüsten, *Jeziorki*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,5

Grünfelde, *Zielonki*, mlb, mlb, Kalwa 54,0 19,2

Grünhain (Grunowo), *Gronajny*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, k 54,0 19,1

Grunowo (Gronen), *Polskie Gronowo*, pmr, tez, Gniew, osada folwarczna, k 53,9 18,9

Grunowo (Grunau), *Gronowo Elbląskie*, mlb, mlb, Fiszewo, k 54,1 19,3

Grunowo, *Gronowo*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,5

Grunowo, *Stare Gronowo*, kls, nkl, Grunowo 53,5 17,3

Grunówko, *Gronówko*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,6

Grupa (Gruppe), *Górna Grupa*, pmr, swc, Święte Wielkie 53,5 18,7

Gruszczycze, srd, srd, Gruszczycze 51,6 18,5

Gruszczyn, snd, chc, Kozłów i Krasocin 50,9 20,2

Gruszka (Kruszka), *Kruszki*, kls, nkl, Gromadno 53,2 17,1

Gruszka, plc, szr, Niechłanino 53,2 20,0

Gruszki, *Brzezie* – część, krk, scz, Brzezie 50,0 20,2

Gruszowiec, *Janowice* – część, krk, scz, Szczyrzycka Góra, d 49,8 20,2

Gruszowiec, krk, scz, Dobra 49,7 20,2

Gruszów (Grusów), krk, prs, Brzesko Stare, ds 50,2 20,4

Gruszów, *Gruszów* – część, krk, scz, Gruszów 49,9 20,2

Gruszów, *Gruszów Wielki*, snd, wsl, Dąbrowa 50,2 21,0

Gruszów, *Jazowsko-Gruszów*, krk, sdc, Jazowsko 49,5 20,5

Gruszów, krk, prs, Wrocimowice 50,3 20,3

Gruta, chl, chl, Gruta, k 53,5 19,0

Gryfów (Wola Gryfów), *Ropczyce-Gryfów*, snd, plz, Ropczyce, przedmieście, k 50,0 21,6

Gryfów*, *Grzechów*, snd, rdm, Sienno 51,1 21,5

Grylewo (Grelewo), kls, kcn, Grylewo 52,9 17,2

Grywałd (Frywałd, Rychwałd), krk, sdc, Grywałd, k 49,5 20,4

Gryzikamięń, snd, snd, Gryzikamięń 50,7 21,3

Gryżliny (Gresling, Grisling, Wiesental), chl, mch, Radomno 53,5 19,5

Gryżyna, pzn, ksc, Gryżyna 52,0 16,7

Grzanka, maz, mak, Maków, osada młyńska, k 52,8 21,1

Grzebichy (Lubieszka, Lubisza), *Zgrzebichy*, maz, kam, Stoczek 52,5 21,9

Grzebieniec (Grzebieńce), pmr, mrw, Chmielno 54,3 18,1

Grzebienisko (Grzebieńsko), pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,5

Grzebiwilk (Grzebiwilki), *Grzebowilk*, maz, gar, Parysewo, k 52,0 21,6

Grzebiwilk, *Grzebowilk*, maz, gar, Kolybiel 52,1 21,5

Grzebsk (Grzebsko), plc, mla, Grzebsk 53,2 20,6

Grzechinia, *Grzechynia*, krk, scz, Maków, k 49,7 19,7

Grzegorzewice (Grzegorzowice), maz, wrk, Wrociszewo 51,8 21,1

Grzegorzewice (Grzegorzowice), raw i maz, msz i tar, Mszczonow i Lutkowska 52,0 20,6

Grzegorzewo, *Grzegorzew*, lez, lez, Grzegorzewo, miasto, d 52,2 18,7

Grzegorzowice, *Grzegorzewice*, snd, snd, Grzegorzowice 50,9 21,2

Grzegorzowice, *Grzegorzowice Wielkie*, krk, prs, Sieciechowice 50,3 19,9

Grzegórzki, *Kraków-Grzegórzki*, krk, prs, Kraków ś. Mikołaj, m 50,1 20,0

Grzęby (Grzemby), dbr, rpn, Świedziebna 53,1 19,5

Grzędowo, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8

Grzędy (Grządk), *Grządk*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9

Grzędy, maz, tar, Tarczyn, d 52,0 20,9

Grzmiąca, *Chomiąza Szlachecka* – część?, kls, kcn, Chomiąza, osada młyńska 52,8 17,8

Grzmiąca, *Gaj-Grzmiąca*, chl, mch, Pokrzydowo, osada młyńska, k 53,3 19,4

Grzmiąca, lez, brz, Brzeziny 51,8 19,7

Grzmiąca, maz, tar, Skuły 52,0 20,7

Grzmiąca, raw, bla, Wyszemierzyce 51,6 20,8

Grzmucin, snd, rdm, Skaryszów 51,4 21,3

Grzybek (Jezioro), *Grzyb*, srd, srd, Unków, osada młyńska, k 51,4 18,4

Grzybki, srd, srd, Warta, d 51,7 18,6

Grzybno, chl, chl, Grzybno, d 53,2 18,4

Grzybno, chl, mch, Brodnica 53,3 19,3

Grzybno, pzn, ksc, Brodnica 52,2 16,8

Grzybowa Góra, snd, rdm, Miernic, d 51,1 21,0

Grzybowa, *Gdów* – część, krk, scz, Gdów 49,9 20,2

Grzybowo (Grzybowo Małe), plc, rac, Krajkowo 52,8 20,2

Grzybowo = Grzybowo (Starsza Wieś), Grzybowo Machowice* (Grzybowo Małachowicz), Grzybowo Ołowne*, kls, gzn, Grzybowo 52,4 17,6

Grzybowo Kleparz (Kleparz), *Kleparz*, kls, gzn, Grzybowo 52,4 17,6

Grzybowo Krzczonowice, *Grzybowo* – część, kls, gzn, Grzybowo 52,4 17,6

Grzybowo Lekowski, *Grzybowo*, plc, ndz, Lekowo 52,9 20,6

Grzybowo Rabieżyce, *Rabieżyce*, kls, gzn, Grzybowo 52,4 17,6

Grzybowo Wielkie, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5

Grzybowo Wódki, *Wódki*, kls, gzn, Grzybowo 52,4 17,6

Grzybowo-Gajewo, *Gajew*, lez, orl, Śleszyno-Sołek 52,2 19,7

Grzybowo-Kapustnik, *Grzybowo-Kapustnik*, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5

Grzybowo-Kruki, *Kruki*, lez, orl, Śleszyno-Sołek 52,2 19,7

Grzybowo-Rukały (Grzybowo-Rugały), plc, mla, Wieczfnia 53,1 20,5

Grzybowo-Windyka, *Grzybowo-Windyki*, plc, mla, Wieczfnia 53,1 20,5

Grzybowo, *Gniezno* – część, kls, gzn, Gniezno-Świętej Trójcy, przedmieście, d 52,5 17,5

Grzybowo, *Grzybowski*, maz, osw, Ostrowia, osada młyńska 52,8 21,9

Grzybowo, *Grzybów Hornowski*, lez, orl, Śleszyno-Sołek 52,2 19,7

Grzybowo, *Grzybów*, maz, wrk, Magnuszewo 51,8 21,4

Grzybowo, *Grzybów*, pdl, mln, Sarnaki 52,3 22,9

Grzybowo, kls, gzn, Lechnino 52,7 17,1

Grzybów, snd, opc, Końskie, osada kuźnicza 51,1 20,5

Grzybów, snd, snd, Książnice albo Zgórsko 50,2 21,4

Grzybów, snd, snd, Szczeglice 50,7 21,3

Grzybów, snd, wsl, Koniemłoty 50,5 21,1

Grzybów, srd, szd, Szadek, k 51,7 18,9

Grzybsk**, plc, ndz, Sulerzyż

Grzyby, *Grzyby-Orzepy*, pdl, drh, Siemiatycze 52,5 22,8

Grzymaczów, *Grzymaczew*, srd, srd, Wojków 51,6 18,4

Grzymała (Birkenfelde), mlb, mlb, Dąbrowka Niemiecka 54,0 19,1

Grzymała, snd, wsl, Tuczępy 50,5 21,0

Grzymały-Beleżącystok, *Grzymały*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,2

Grzymały-Połomia, *Zaręby-Grzymały*, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,9 22,3

Grzymały-Zalesie, *Grzymały Nowogródzkie*, maz, lom, Nowogród 53,2 21,9

Grzymały, *Grzymały Szczepankowskie*, maz, lom, Szczepankowo 53,2 22,0
 Grzymały, pdl, drh, Skibniewo-Podawce 52,5 22,1
 Grzymały**, maz, kam, Barcice
 Grzymisław, *Grzymisław*, pzn, ksc, Śrem, osada folwarczna, k 52,1 17,0
 Grzymisławice, kls, pzd, Bardo 52,3 17,5
 Grzymiszew = Grzymiszew (Grzymiszewo), Grzymiszewska Wieś*, kls, knn, Grzymiszew, miasto 52,0 18,3
 Grzymki, maz, rdz, Romany 53,4 22,3
 Grzymkowa Wola, *Wola Grzymkowa*, lcz, lcz, Kazimierz 51,8 19,3
 Grzymułowice, *Gruntułowice*, kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,4
 Grzywna Biskupia, *Grzywna*, chl, chl, Grzywna Biskupia, d 53,2 18,6
 Grzywna Szlachecka, *Grzywna*, chl, chl, Grzywna Biskupia 53,2 18,6
 Gubiny (Gubin, Gubiń), chl, chl, Gubiny, osada folwarczna, k 53,6 18,9
 Gudosy, *Godlewo-Gudosze*, maz, nur, Zuzola 52,8 22,3
 Gulbiny (Golbiny), dbr, rpn, Gulbiny 53,1 19,3
 Gulczewo = Gulczewo (Golczewo), Wola Gulczewska* (Wólka), maz, kam, Wyszkowo 52,5 21,4
 Gulczewo = Gulczewo, Gulczewo Boboline* (Gulczewo Bobolino), Gulczewo Czuprachtowe* (Gulczewo Czuprachtowo), Gulczewo Dominikowe*, kls, gzn, Marzenino 52,4 17,5
 Gulczewo, *Gulczewo Stare*, plc, plc, Jemielnica 52,5 19,8
 Gulewo (Golewo, Gulczewo), bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,3
 Gulin Kaszowski (Golinek), *Gulinek*, snd, rdm, Zakrzów 51,5 21,0
 Gulin Stary (Golin), *Gulin*, snd, rdm, Zakrzów 51,5 21,0
 Gułów, snd, stz, Jadamów 51,7 22,2
 Gułtowo (Golutowo), *Gułtowy*, kls, pzd, Gułtowo 52,4 17,3
 Gumienice, kls, pzd, Pogorzal 51,8 17,1
 Gumienice, snd, wsl, Pierzchnica 50,7 20,8
 Gumino (Gumnino), maz, wsg, Gumino, d 52,6 20,3
 Gumino-Kaczkowizna (Gumino-Raczkowizna?), *Kaczkowizna*, lcz, orl, Żychlin 52,3 19,7
 Gumino-Kędziory, *Kędziory*, lcz, orl, Żychlin 52,3 19,7
 Gumino-Kozanki = Gumino-Kozanki, Gumino Rafałowe* (Gumino-Raczkowizna?), *Kozanki*, lcz, orl, Żychlin 52,3 19,7
 Gumino-Orątki, *Orątki*, lcz, orl, Żychlin 52,3 19,7
 Gumino-Sędki (Gumino-Sytki), *Sędki*, lcz, orl, Żychlin 52,3 19,7
 Gumino-Zagrobka, *Zagrobki*, lcz, orl, Żychlin 52,3 19,7
 Gumki-Milan, *Gumki*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,8
 Gumki-Wólka* (Gumki Wola), *Wólka*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,8
 Gumniska, snd, plz, Gumniska 50,0 21,4
 Gumniska, *Tarnów-Gumniska*, snd, plz, Tarnów 50,0 21,0
 Gumowo (Gumowo-Janczewo), *Gumowo-Dobki* – część, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
 Gumowo Kamienne, plc, ndz, Sulerzyż 52,8 20,5
 Gumowo Kmiece = Gumowo-Junosze*, Gumowo Kmiece, *Gumowo Szlacheckie* – część, plc, ndz, Sulerzyż 52,8 20,5
 Gumowo-Ptaszki, *Gumowo Szlacheckie* – część, plc, ndz, Sulerzyż 52,8 20,5
 Gumowo, dbr, lpn, Złotaria, k 53,0 18,8
 Gumowo, maz, lom, Lubotyń 52,9 22,0
 Gumowo, maz, wsg, Skołatowo 52,6 20,3
 Gumowo+, maz, osw, Lubotyń 52,9 21,9
 Guncerzewy (Guncerzewo, Guncerzowy), *Guncerzewy*, kls, nkl, Sącieszno 53,2 17,7
 Gunice Wielkie, *Gonice*, kls, pzd, Staw 52,3 17,7
 Guniczki, *Goniczki*, kls, pzd, Staw 52,3 17,7
 Gunów (Gonów), *Gunów-Kolonia*, krk, prs, Skarbimierz, d 50,3 20,4
 Güntershof+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,4 18,6
 Gurba, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,5
 Gurbicze, pdl, blk, Dolistowo, k 53,5 22,9
 Gurken, mlb, mlb, Lichnowy Wielkie 54,1 19,0
 Gurowa, *Podole-Górowa* – część, krk, sdc, Podole 49,8 20,8
 Gurowo Małe, *Gurówko*, kls, gzn, Gurowo 52,5 17,6
 Gurowo, kls, gzn, Gurowo 52,5 17,6
 Gusino, *Gusin*, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3
 Gusino, srd, szd, Grodzisko 52,0 19,0
 Gutanów, lub, lub, Garbów 51,3 22,3
 Gute Herberge (Lepcz, Lipcza), *Lipce*, pmr, gdn, Święty Wojciech, m 54,3 18,6
 Gutkowice, raw, raw, Białynin 51,8 20,0
 Gutkowo (Gostkowo, Gotkowo), *Gutków*, lcz, brz, Będków 51,6 19,8
 Gutkowo (Gotkowo), maz, cch, Łopacino, k 52,7 20,6
 Gutkowo-Fije (Gutkowo-Wardałki, Gutkowo-Prusy), plc, rac, Uniecko 52,8 20,1
 Gutkowo-Wity (Gutkowo Podleśne), *Gutkowo-Wite*, plc, rac, Uniecko 52,8 20,1
 Gutorzewo, *Gutarzewo*, plc, ndz, Sąchocin 52,7 20,5
 Gutowo (Gutau), chl, mch, Rumian, osada folwarczna, d 53,4 19,9
 Gutowo Orle, plc, bls, Słupia 52,7 19,8
 Gutowo Stare, *Gutowo Wielkie*, kls, pzd, Września 52,3 17,6
 Gutowo-Górki, plc, bls, Słupia 52,8 19,9
 Gutowo-Starzyno (Gutowo-Bakalary), *Gutowo-Stradzyno*, plc, bls, Słupia 52,7 19,9
 Gutowo, chl, mch, Radoszki, d 53,3 19,7
 Gutowo, *Gutów*, kls, kls, Sobótka Wielka 51,8 17,8
 Gutowo+, raw, gos, Trębki 52,3 19,6
 Gutów, snd, rdm, Jankowice 51,5 21,1
 Guty (Kosowo-Guty), pdl, drh, Kosowo 52,6 22,1
 Guty Małe, maz, roz, Gąsowo 52,9 21,3
 Guty Podleśne, maz, kol, Grabowo 53,5 22,1
 Guty Stare, maz, kol, Grabowo 53,5 22,1
 Guty Wielkie, *Guty Duże*, maz, roz, Gąsowo 52,9 21,3
 Guty-Białabiel = Guty-Długa Wieś, Guty Stare, *Guty-Stara Wieś*, maz, was, Wąsosz 53,6 22,4
 Guty-Kowalki, *Gutki*, maz, was, Wąsosz 53,6 22,3
 Guty-Lutostań+, maz, zmb, Puchały 53,1 22,3
 Guty-Poddenki, maz, kol, Grabowo 53,5 22,1
 Guty, *Guty-Bujno*, maz, osw, Ostrowia 52,9 22,0
 Guty, *Guty-Kazimierowo*, maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,2 22,3
 Guzowatka (Guzówka), maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,2
 Guzowo, *Guzew*, maz, gar, Kuflewo 52,1 21,8
 Guzowo, *Guzew*, raw, gbn, Gąbin 52,4 19,7
 Guzów, raw, sch, Wiskitki Kościelne, k 52,1 20,3
 Guzów, snd, rdm, Kowala Stępcina 51,3 21,0
 Guzówka, snd, stz, Wilczyska 51,9 22,0
 Guźlino (Goślin, Goźlino, Guślino), *Guźlin*, bkj, bkj, Brzeście, m 52,6 18,9
 Guźnia (Goźnia), raw, sch, Chroślin, d 52,1 19,8
 Gwiazda+, pmr, czl, Konarzyno Wielkie 53,8 17,3
 Gwiazdowo, kls, gzn, Kostrzyn 52,4 17,2
 Gwiazdowo, *Latalice*, kls, gzn, Węglewo 52,5 17,3
 Gwizdały, maz, kam, Kamieniec, k 52,6 21,6
 Gwiżdżyny, chl, mch, Gwiżdżyny, d 53,4 19,7
 Gwoździanka (Sporna?), snd, plz, Konieczkowa 49,9 21,9
 Gwoździec, krk, sdc, Gwoździec 49,9 20,8

Gwoźnica = Gwoźnica, Wolica*, *Gwoźnica Górna*, snd, plz, Konieczkowa 49,8 22,0

Gzdów, raw, msz, Mszczonów, d 51,9 20,4

Gziki, chl, chl, Radzyń 53,3 18,9

Gzin, chl, chl, Czarze 53,2 18,3

Gzowice, snd, rdm, Jedlna, k 51,4 21,3

Gzowo Małe-Trzcianka, maz, ser, Dzierżenino 52,6 21,1

Gzowo Wielkie, *Gzowo* – część, maz, ser, Dzierżenino 52,6 21,1

Gzów, raw, raw, Janisławice, d 51,9 20,0

Gzy (Gzy-Pakoszewo), maz, nmo, Gzy 52,7 20,9

Haczki, *Haćki*, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,2

Hadynów, pdl, mln, Hadynów, d 52,2 22,7

Halbstadt (Albsztat, Pólmia), *Pólmieście*, mlb, mlb, Schadwald, k 54,1 19,2

Halbów (Chałbów, Hałbnów), *Desznica* – część, krk, bck, praw. Krępna 49,6 21,5

Hałcnów (Alzen, Hałcnów), *Bielsko-Biała-Halców*, krk, sls, Biertułowice 49,9 19,1

Hamer (Hamer Klausdorfski), *Rudnica*, pzn, wlc, osada kuźnicza 53,3 16,4

Hamer Bliższy, *Kuźniczka*, pzn, pzn, Wieleń, osada kuźnicza 53,0 16,2

Hamer Czarnkowski, *Kuźnica Czarnkowska*, pzn, pzn, Czarnków, osada kuźnicza 53,0 16,5

Hamer Dalszy, *Kuźnica Żelichowska*, pzn, pzn, Wieleń, osada kuźnicza 53,0 16,0

Hamer Jaktorowski, *Lipia Góra* – część, kls, kcn, Jaktorowo, osada kuźnicza 53,1 17,2

Hamer Kamiennik, *Kamiennik*, pzn, pzn, Wieleń, osada kuźnicza 52,8 15,9

Hamer Oleski, *Trojanki*, kls, kcn, Chodzież, osada kuźnicza 53,0 16,8

Hamer Piłski, *Kuźnica Piłska*, pzn, pzn, Piła, osada kuźnicza, k 53,2 16,7

Hamer Szamociński (Kozarzyn), *Kozarzyn*, kls, kcn, Margonin, osada kuźnicza 53,0 17,1

Hamer Żelazny, *Żeleznica*, kls, nkl, Krajenka, osada kuźnicza 53,3 16,9

Hamer, *Kuźnica Zbąska*, pzn, ksc, Zbąszyń, osada kuźnicza 52,2 16,1

Hamer, *Plocicz*, pmr, czl, Koczała, osada folwarczna, k 53,9 17,1

Hamer, *Sokole Kuźnica*, kls, nkl, Mąkowsk, osada kuźnicza, d 53,4 17,9

Hamerski Młyn, *Lękinia*, pmr, czl, Koczała, osada młyńska, k 53,9 17,0

Hamerski Młyn, *Młyn-Smolno*, pzn, pzn, Kaława, osada kuźnicza 52,4 15,5

Hamersztyn (Amersztyn, Hammerstein), *Czarne*, pmr, czl, Hamersztyn, miasto, k 53,7 16,9

Hamersztyn-Zamek+, pmr, czl, Hamersztyn, zamek, k 53,7 16,9

Hampłowa**, krk, sdc, Sądecz Nowy, m

Hamrzysko = Hamrzysko, Hamer Trzciel-ski* (Hamer), *Hamrzycko*, pzn, pzn, Trzciel, osada kuźnicza 52,4 15,9

Hamrzysko, pzn, pzn, Lubasz 52,8 16,3

Hanczowa, *Hańczowa*, krk, bck, praw. Hanczowa 49,5 21,2

Hanczuty (Ancuty, Anczucicze), *Ancuty*, pdl, blk, Narew 52,9 23,5

Hangowice, *Angowice*, pmr, czl, Hangowice 53,7 17,6

Hankowska Wola (Chankowska Wola), *Wola Hankowska*, krk, llw, Częstochowa 50,9 19,1

Hankówka (Harkówka), *Jasło-Hankówka*, krk, bck, Jasło, k 49,7 21,5

Hansfeld (Hanusfeld), *Nadziejewo*, pmr, czl, Hansfeld, k 53,7 17,0

Hansfeld, *Kłosowo*, pzn, wlc 53,4 16,2

Harbasy, *Arbasy Małe*, pdl, drh, Śledzianów 52,5 22,6

Hartłowa (Harkłowa), *Harkłowa*, krk, sdc, Hartłowa 49,5 20,2

Hartłowa (Hartowa), *Harkłowa*, krk, bck, Hartłowa, k 49,7 21,3

Hartowiec (Hartowicz), chl, mch, Świniarz, d 53,4 19,8

Haselau (Haslewo), *Zajczkowo*, mlb, mlb, Neukirch, k 54,2 19,6

Hawryłki, pdl, blk, Boćki 52,7 23,1

Heide Mühle+, pmr, gdn, Chwaszczyno, osada młyńska, d 54,4 18,4

Heinrichsdorf (Hendestorp, Henrichstorp), *Siemczyno*, pzn, wlc, ks 53,6 16,1

Hel, pmr, gdn, Hel, m 54,6 18,8

Helta (Helt, Helt pod Górą Czerwoną, Podgórniki), *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Wojciech, osada młyńska, m 52,4 16,9

Hełcznarowice (Oczarowice), *Hecznarowice*, krk, sls, Pisarzowice 49,9 19,2

Henkendorf (Henczkien, Henkiendorp), *Hanki*, pzn, wlc 53,3 16,1

Henrichswald (Anderswald, Anderswołd, Hinrichswald), *Uniechów*, pmr, czl, Henrichswald, k 53,6 17,1

Henrichswald [Lemani]+ (Hinrichswald [Lemani]), pmr, czl, Henrichswald 53,6 17,1

Herbułtowice (Harbułtowice, Herbutowice), *Harbutowice*, krk, szc, Herbułtowice, k 49,8 19,8

Heringskrug+, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,3 18,9

Hermansdorf (Armensdorf, Harmsdorf) Armenstorp, *Rutwica*, pzn, wlc 53,2 16,2

Hermany, pdl, blk, Tykocin 53,2 22,7

Herstop (Herdorf, Herndorf, Herndorf), *Nowa Niedzwica*, pzn, pzn, Przetoczno 52,6 15,6

Herzberg, *Milocin*, pmr, gdn, Trutnowy, m 54,3 18,8

Hesternia (Heisternest, Hesternest, Putziger), *Jastarnia*, pmr, pck, Swarzewo, k 54,7 18,7

Hesternia Gdańska (Danziger Heisternest), *Jastarnia*, pmr, gdn, Hel, m 54,7 18,7

Hetmanice, pzn, wch, Lgiń 51,9 16,2

Heubude, *Stogi*, pmr, gdn, Bohnsack, m 54,4 18,7

Hlebczyn, *Chlebczyn*, pdl, mln, Sarnaki 52,3 22,9

Hliwki (Holiwki, Liwki), *Liwki Szlacheckie*, pdl, mln, Niemojki 52,1 22,8

Hochzeit, *Wiślina*, pmr, gdn, Wocław 54,3 18,7

Hodyszewo (Odyszewo), pdl, blk, Brańsk, k 52,8 22,8

Höfchen, *Dworek*, mlb, mlb, Schöniewiese, osada folwarczna 53,9 19,2

Hohe Colpin (Kołpino Wysokie), *Kielpino Górne*, pmr, gdn, Materna 54,3 18,5

Hohendorf (Ugendorf), *Czernin*, mlb, mlb, Sztum 53,9 19,1

Hohenstein (Hagenstein, Hogenstem, Wysoki Kamień), *Górnica*, pzn, wlc 53,4 16,2

Hojdaczka (Chojdaczka, Chojdak, Wola Chojdakowa), *Wrzosówka-Hojdaczka*, snd, stz, Drzązgów 51,6 22,1

Hölle, *Pieklisko*, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,3 18,6

Holonki, pdl, blk, Brańsk, k 52,7 22,9

Hołody, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,3

Hołowczyce (Ołowczyce), *Nowe Hołowczyce*, *Stare Hołowczyce*, pdl, mln, Mielnik, k 52,3 23,0

Hołowienki (Ołowienki), pdl, drh, Zembrowo 52,5 22,3

Hołowiesk, pdl, blk, Bielsk, osada folwarczna, k 52,8 23,2

Hołówki (Hołówki-Turośna), *Hołówki Duże*, pdl, blk, Suraz 53,0 23,1

Hołubla (Ołobla), pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,4

Hoppenbruch, *Gdańsk* – część, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, d 54,3 18,6

Hoppenbruch, *Gdańsk* – część, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m 54,3 18,6

Hornostaje, pdl, blk, Goniądz, k 53,4 22,8

Hornowo (Górnowo), pdl, mln, Dziadkowiec 52,6 23,0

Horodniany (Grodzieńskie), pdl, blk, Niewodnica Koryckich 53,1 23,1

Horoszki (Horoszkowa Wola), pdl, mln, Mielnik, k 52,3 23,0

Hospitalsdorf (Bartelsdorf, Roland Szpitalna Wieś), *Szpitalna Wieś*, mlb, mlb, Sztum, m 53,9 19,1

Hożna (Hożno, Hwożna, Wożna), pdl, blk, Narew 53,0 23,5

Hredele, *Gredele*, pdl, blk, Bielsk, k 52,7 23,2

Hronicze (Hrynice), *Runice*, pdl, drh, Drohiczyń 52,4 22,6

Hruska (Hruskie), *Gruzka*, pdl, blk, Milejczyce 52,6 23,2

Hruskie*, pdl, blk, Suraż, przedmieście, m 53,0 23,0

Hruszewo (Gruszewo), *Hruszew*, pdl, drh, Ruskowo 52,3 22,7

Hruszniewo (Gruszniewo, Ruszniewo, Ruśniewo), *Hruszniew*, pdl, mln, Górki 52,2 22,8

Hryčki, pdl, drh, Siemiatycze albo Dziadkowicze 52,5 22,9

Hryniewicze (Gryniewicze), *Hryniewicze Duże*, pdl, blk, Bielsk 52,8 23,2

Hryniewicze (Hryniewicze-Jaworówka), pdl, blk, Suraż, k 53,1 23,1

Hubenice (Hubienice, Ubenice), snd, wsl, Korczyn Stary, k 50,3 20,8

Hucisko (Ucisko), srd, ptr, Drużbice 51,4 19,5

Hukowicze, pdl, blk, Narew, k 52,9 23,3

Hülfe+, pmr, czl, Chojnice, osada folwarczna, m 53,7 17,5

Humino (Humin, Humnino), *Humin*, raw, sch, Bolemów, k 52,1 20,2

Hungerhammer+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,4 18,5

Husakowo, *Husaki*, pdl, blk, Bielsk, k 52,9 23,1

Huszewo (Huslewo, Husłowo, Huszewo, Huszlów, Uszewo), pdl, mln, Łosice 52,1 22,8

Huta (Uta), *Bronisin Dworski*, lcz, brz, Rzgów, d 51,7 19,5

Huta (Uta), srd, ptr, Drużbice 51,4 19,5

Huta (Uta), *Trzaskowice*, kls, kcn, Chodzież, osada folwarczna 52,9 16,8

Huta Chlewicka, *Huta*, snd, rdm, Chlewiska albo Borkowice, huta szkła 51,2 20,7

Huta Jakubek (Huta ku Szydłowcowi), *Hucisko*, snd, rdm, Szydłowiec, huta szkła 51,2 20,8

Huta Niemiec (Huta Węgrzynowska), *Węgrzyn*, snd, chc, Radoszyce, huta szkła, k 51,0 20,3

Huta Pokrzywnicka, *Pokrzywno*, pzn, pzn, Piła, huta, k 53,1 16,5

Huta Strzeszawa, *Hucisko*, krk, sls, Zembrzyce, huta szkła 49,7 19,6

Huta Trzebuńska+, krk, scz, Sulikowice, huta szkła, k 49,8 19,8

Huta Zasańska, *Zasań*, krk, scz, Trzemeszna, huta szkła 49,8 20,0

Huta, *Hutka*, krk, llw, Kłobucko, huta szkła, k 50,9 18,9

Huta, *Kucębów*, snd, opc, Odrowąż Wielki, huta szkła, d 51,1 20,6

Huta, *Malacentów*, snd, snd, Łągów, huta szkła, d 50,8 21,0

Huta, *Sokołowo Budzyńskie*, pzn, pzn, Rogoźno 52,8 16,9

Hütte (Hutta), *Huta Żuławska*, mlb, mlb, Neukirch, k 54,3 19,6

Huzyki, *Użyki*, pdl, blk, Bielsk, osada folwarczna, k 52,8 23,3

Hynków, *Chinków*, snd, wsl, Ostrowce 50,4 20,8

Ichwałd (Eichwald, Ichswald), *Dębina*, mlb, mlb, Nytych, k 54,1 19,0

Idziki (Idzikowo, Idzikowice), maz, scn albo cch, Królewko 52,6 20,5

Idzikowice = Idzikowice-Przeczeki* (Idzikowice-Falkowy?), Idzikowice-Podlesne*, Idzikowice Stawowe* (Idzikowice Zabokrzeki?, Stawowa Wieś), *Idzikowice Generalne*, lcz, lcz, Domaniewo 51,9 19,1

Idzikowice Nosalowe (Nosale, Idzikowice-Nosale), *Idzikowice Nosale*, lcz, lcz, Domaniewo 52,0 19,1

Idzikowice-Pielgrzymy (Pielgrzymy, Idzikowice Peregrini), lcz, lcz, Domaniewo 51,9 19,1

Idzikowice, snd, opc, Libiszów 51,4 20,4

Idzikowice, *Wola Idzikowska*, lub, lub, Czemierniki 51,1 23,0

Idźki Młynowskie, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7

Idźki-Wykno (Wykno), pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7

Iganie (Igany), *Iganie Stare*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,2

Igły (Egel, Igell), mlb, mlb, Kalwa 54,0 19,2

Igołomia, krk, prs, Igołomia, ds 50,1 20,2

Ihnatki (Hihnatki), *Ignatki*, pdl, blk, Topiczewo, ks 52,9 22,9

Ihnatki, *Ignatki*, pdl, blk, Niewodnica Koryckich 53,1 23,1

Ilikowice (Ilkowice), *Wilkowice*, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5

Ilino (Gilino, Ilino Dymne, Ilino Górne, Ilino Wielkie), maz, wsg, Gumino 52,6 20,3

Ilino-Gotardy = Ilino-Gotardy, Ilino-Szyjki, *Ilinko*, maz, wsg, Gumino 52,6 20,3

Ilkowice, krk, kss, Słaboszów 50,4 20,2

Ilkowice, snd, plz, Jurków 50,1 20,9

Ilmanowa (Jordanów), *Limanowa*, krk, sdc, Ilmanowa, miasto 49,7 20,4

Ilmie (Gilinie, Jelme, Jelmie, Jilinie), *Ilno*, kls, kls, Borkowo, d 51,8 18,1

Iłowiec Mały, *Iłowiec*, pzn, ksc, Iłowiec Mały 52,2 16,8

Iłowiec Wielki, *Ogieniewo*, pzn, ksc, Czempiń 52,1 16,8

Iłowiec, maz, gar, Mińsko 52,1 21,5

Iłownica (Gillowintz, Illowintz, Jełownica), pmr, tcz, Wysin 54,1 18,3

Iłowo, bkj, bkj, Świerczyno 52,5 18,7

Iłów (Iłowa), raw, gbn, Iłów, miasto 52,3 20,0

Iłża (Iżła), snd, rdm, Iłża, miasto, d 51,2 21,2

Imbramowice, *Ibramowice*, krk, prs, Wrocimowice 50,3 20,3

Imbramowice, krk, prs, Imbramowice, d 50,3 19,9

Imbranowo (Ibranowo, Wybranowo), *Wybranowo*, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2

Inopole**, kls, knn, Cienino Wielkie

Inowłódz, *Inowlódz* – część, lcz, brz, Inowłódz, miasto, k 51,5 20,2

Inowrocław (Inowladislavia, Juniwladislavia), inw, inw, Inowrocław, miasto, k 52,8 18,3

Inwałd (Hinwald, Hinwałd, Hinwałt), krk, sls, Inwałd 49,9 19,4

Irrgang (Ergank, Hergank, Marlag), *Marłag*, mlb, mlb, Lezwice, k 54,1 19,1

Irzędze, *Irządze*, krk, llw, Irzędze 50,6 19,7

Irzmanowa (Irzmanowice), *Wierzbano-wa*, krk, scz, Wiśniowa, k 49,8 20,1

Irzmanowice (Jerzmanice), *Wierzbontowice*, snd, snd, Manina, osada folwarczna, d 50,9 21,2

Irzmanowice (Jerzmanowice), *Jerzmanowice*, krk, prs, Irzmanowice, k 50,2 19,7

Irzykowice, *Iżkowice*, krk, prs, Secygniów 50,4 20,3

Irzykowo (Jurzykowo), *Jerzykowo*, kls, gzn, Wronczyno 52,5 17,1

Isep, snd, plz, Jodłówka 49,9 20,9

Istok (Stok), pdl, blk, Kleszczel, k 52,7 23,5

Itmanowice (Trojdynów), *Giebułtów* – część, krk, prs, Giebułtów 50,1 19,9

Iwanie, *Iwonie*, srd, szd, Wierchy 51,8 18,9

Iwaniska, snd, snd, Iwaniska, miasto 50,7 21,3

Iwanki (Banki), pdl, blk, Narew 52,9 23,5

Iwanki, chl, mch, Niedźwiedź 53,3 19,1

Iwanki, *Janowo*, chl, mch, Grodziecno 53,4 19,8

Iwanowice, *Iwanowice Duże*, krk, llw, Kłobucko, k 51,0 18,8

Iwanowice, *Iwanowice Dworskie*, krk, prs, Iwanowice 50,2 20,0

Iwanowice, kls, kls, Iwanowice, miasto 51,7 18,3

Iwanów Dobki, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5

Iwanów Kijki, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5

Iwanów Kwasów, *Kwasy*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5

Iwanów Przewary*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5

Iwanówka, pdl, blk, Turośna 53,0 23,0

Iwiczna, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2

Iwiczno (Iwiczna), pmr, tcz, Lubiechowo, osada folwarczna, k 53,9 18,2

Iwierzycy (Zwierzyce!), snd, plz, Sędziszów, k 50,0 21,8

Iwkowa, krk, sdc, Iwkowa, k 49,8 20,6

Iwła (Chiwła, Hiwła, Wiwła), krk, bck, Dukla 49,6 21,6

Iwno, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,4

Iwno, pzn, pzn, Iwno 52,4 17,2

Iwowe, maz, gar, Latowicz, k 52,0 21,9

Izbica (Izdbica), *Izbica Kujawska*, bkj, prd, Izbica, miasto 52,4 18,8

Izbice, chl, chl, Ostromiecz 53,2 18,3

Izbiska, raw, sch, Pawłowice 52,2 20,4

Izbiszcze (Izbica), pdl, blk, Waniewo 53,1 22,9

Izby, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,4 21,1

Izdbica (Izbica), *Izbica*, maz, ser, Zgierz 52,5 21,0

Izdbiska**, lub, luk, Łuków

Izdby, kls, gzn, Mogilno, d 52,6 17,8

Izdebki Guzy, *Izdebki Kośmidry*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6

Izdebki Kosmy, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6

Izdebki Wąsy, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6

Izdebnik, krk, scz, Izdebnik, k 49,9 19,8

Izdebnio, *Izdebnio Kościelne*, raw, msz, Grodzisko 52,1 20,5

Izdebnio, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0

Izdebnio, kls, kcn, Izdebnio 52,8 17,6

Izdebnio, maz, gar, Łaskarów, k 51,8 21,6

Izdebnio, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,7 16,2

Iżyce (Giżyce, Jeżyce), *Jerzyce*, bkj, rdj, Rzeczyca, d 52,6 18,5

Iżyce, lub, lub, Bychawka 51,1 22,5

Jabłeczники Kamienne (Kamienny Bród), maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8

Jabłeczники Wielkie, *Jabłeczники Kościelne*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8

Jabłkowo, *Jabłków*, kls, knn, Krąpsko 52,3 18,4

Jabłkowo, kls, gzn, Jabłkowo 52,7 17,3

Jabłona (Jabłonia, Jabłonna), *Jabłonna*, snd, rdm, Wrzos 51,5 20,9

Jabłona (Jabłonowa), *Jabłonna*, maz, liw, Grębkowo 52,2 21,9

Jabłona (Wola Jabłona), *Jabłonna*, maz, czr, Karczewie 52,1 21,3

Jabłona Nowa, *Wioska*, pzn, ksc, Gnino 52,2 16,2

Jabłona Stara, *Jabłonna*, pzn, ksc, Gnino 52,2 16,2

Jabłona, *Jabłonna*, maz, wrs, Chotomów, d 52,4 20,9

Jabłonia Kościelna (Jabłonia, Jabłoń Kościelna), *Jabłoń Kościelna*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,6

Jabłonia-Dąbrowa (Dąbrowa Zgniła, Dąbrowka, Dąbrowka Zgniła, Dubicze, Jabłonia-Dąbrowka, Jabłoń-Dąbrowa Zgniła), *Jabłoń-Dąbrowa*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,7

Jabłonia-Dobki (Dobki, Jabłonia-Maliki), *Jabłoń-Dobki*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,6

Jabłonia-Jankowce (Jabłonia-Jankowięta, Jankowce), *Jabłoń-Jankowce*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,7

Jabłonia-Markowięta (Markowięta), *Jabłoń-Markowięta*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,6

Jabłonia-Piotrowce = Jabłonia-Piotrowce (Jabłonia-Piotrowiec, Piotrowce, Piotrowiec), Osinki*, *Jabłoń-Piotrowce*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,7

Jabłonia-Rykacze = Jabłonia-Rykacze (Jabłoń-Rykacze, Rykacze), Jabłonia-Biskupki (Biskupki, Jabłoń-Biskupki)*, *Jabłoń-Rykacze*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,7

Jabłonia-Wspały (Jabłonia-Spały, Wspały), *Jabłoń-Spały*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,7

Jabłonia-Zarzecze (Jabłonia Zarzecka, Zarzecze, Zarzeckie, Zarzeckie-Biernatki), *Jabłoń-Zarzeckie*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,6

Jabłonia-Zębrowizna (Zębrowizna, Zębrowszczyzna), *Jabłoń-Zambrowizna*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,6

Jabłonia, okolica, pdl, blk

Jabłonica (Jabłońca, Jabłoniec), *Limanowa-Jabłoniec*, krk, sdc, Ilmanowa 49,7 20,4

Jabłonica Mnisza, *Jabłonica Niska*, snd, rdm, Borkowice, d 51,3 20,8

Jabłonica, krk, bck, Bączal Niżny 49,8 21,3

Jabłonica, snd, rdm, Wieniawa 51,4 20,8

Jabłonica, snd, wsl, Kotuszów 50,6 21,1

Jabłonka (Jabłona, Jabłona za Nurcem, Jabłonka, Jabłoń), *Jabłonka Kościelna*, pdl, drh, Jabłonka 52,9 22,4

Jabłonka-Świerczewo (Jabłona-Świercze, Jabłonka-Świrczewo, Jabłonna-Świerczewo, Jabłoń-Świerczewo, Jabłonka-Świerzewo), pdl, drh, Jabłonka 52,9 22,4

Jabłonka, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1

Jabłonka, pzn, pzn, Trzciel 52,4 15,8

Jabłonna (Jabłona), lcz, lcz, Słaboszewo 52,1 19,2

Jabłonna (Jabłona), snd, snd, Pawłów 51,0 21,2

Jabłonna Lacka (Jabłona Lacka, Jabłonia Lacka, Jabłona Rospondowa), pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,4

Jabłonna Ruska (Jabłona Ruska, Jabłonia Ruska), *Stara Jabłonna*, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,4

Jabłonna, lub, lub, Bychawka 51,1 22,6

Jabłonowo (Gablono), *Jabłonowo Pomorskie*, chl, chl, Jabłonowo 53,4 19,1

Jabłonowo Wielkie, *Jabłonowo-Dyby*, plc, mla, Wieczfnia 53,3 20,5

Jabłonowo-Dziury* (Dury), *Jabłonowo*, maz, prz, Czernice 53,0 20,7

Jabłonowo-Kąty, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,7

Jabłonowo-Maćkowięta, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5

Jabłonowo-Niedziałki (Niedziałki-Jabłonowo Stare), *Niedziałki*, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,7

Jabłonowo-Opiechy*, *Jabłonowo-Adamy*, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5

Jabłonowo, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2

Jabłonowo, plc, szr, Niechłanino 53,2 20,0

Jabłonowo, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,7 16,1

Jabłonowo, pzn, pzn, Ujście 53,0 16,6

Jabłonowo*, maz, was, Białaszewo 53,6 22,5

Jabłoń, okolica, pdl, blk

Jabłowo (Gabelau), pmr, tcz, Jabłowo, k 53,9 18,6

Jabłowo (Jabłowo Wielgie), *Jabłowo Pałuckie*, kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,8

Jabłówek (Jabłowo Małe), kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,8

Jabramowice+, srd, srd, Chartłupia Mała 51,6 18,6

Jabramy, *Mieczki-Abramy*, maz, osl, Piński 53,0 21,9

Jacewicze, pdl, blk, Suraż, osada młynska, k 52,9 23,1

Jacewo, inw, inw, Staromieście, m 52,8 18,3

Jachówka, krk, scz, Maków, k 49,8 19,7

Jackowice (Jackowice Wielkie), *Jackowice* – część, lcz, orl, Zduny, d 52,2 19,8

Jackowice Małe, *Jackowice* – część, lcz, orl, Zduny 52,2 19,8

Jackowo (Jackowo-Goszczynin?), *Jackowo Dolne*, maz, kam, Barcice 52,5 21,2

Jackowo (Sęczkowo?) = Jackowo, Wyszki*, *Jacków*, lcz, lcz, Słaboszewo i Siedlec 52,1 19,1

Jackowo, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,8

Jacków, srd, rds, Borowno 51,0 19,3

Jacochów, raw, sch, Pczonów, d 52,0 20,0

Jaczewo (Jacewo), *Jaczew*, maz, liw, Korytnica 52,5 21,8

Jaćwiąsk (Jaćwińsko), *Jaciżek*, maz, prz, Podosie 53,0 21,1

Jadameczowice (Jadamki), *Adamki*, srd, srd, Błaszki 51,7 18,5

Jadamierz (Mikołajów), *Adamierz*, snd, wsl, Olesno 50,2 20,9

Jadamierz (Niedamierz), *Adamierz*, kls, pzd, Zagórów, k 52,2 17,7

- Jadamkowo, *Adamkowo*, pmr, tch, Zalesie, osada folwarczna 53,5 17,7
- Jadamowo, *Krobia* – część, pzn, ksc, Krobia, przedmieście, d 51,8 16,9
- Jadamów, *Adamów*, snd, opc, Żarnów 51,2 20,1
- Jadamów, *Adamów*, snd, stz, Jadamów, miasto 51,7 22,3
- Jadotowo (Jadetowo, Jadotau), *Jagatowo*, pmr, gdn, Święty Wojciech 54,2 18,6
- Jadowniki Mokre, snd, wsl, Wietrzychowice 50,2 20,7
- Jadowniki, *Jadowniki Rycerskie*, kls, kcn, Góra 52,8 17,8
- Jadowniki, krk, sdc, Jadowniki, k 50,0 20,7
- Jadowniki, snd, snd, Świętomarza, d 51,0 21,1
- Jadowo, *Jadów*, maz, kam, Jadowo, k 52,5 21,6
- Jagniątki = Jagniątki Małe, Jagniątki Wielkie, (Jagnięta), *Jagniątki Wielkie*, lcz, orl, Łęki 52,2 19,5
- Jagniewice, kls, gzn, Raczkowo 52,6 17,2
- Jagnin, snd, snd, Strzeżowice 50,8 21,4
- Jagodne (Chojeczno-Widlińska), maz, liw, Oleksin 52,2 22,0
- Jagodne (Jagodno), snd, stz, Okrzeja 51,7 22,0
- Jagodne, lub, luk, Łuków, k 52,0 22,2
- Jagodne, lub, luk, Siedlce 52,2 22,3
- Jagodne, maz, gar, Garwolin, k 51,9 21,6
- Jagodne, maz, gar, Zwoła 51,9 21,9
- Jagodnica, *Łódź-Jagodnica-Złotno*, lcz, lcz, Kazimierz 51,8 19,4
- Jagodno (Jagodne), *Jagodne*, snd, rdm, Mierc, d 51,1 21,0
- Jagodno, kls, gzn, Kostrzyn 52,4 17,2
- Jahodnik, *Jagodniki*, pdl, blk, Narew, k 52,7 23,5
- Jajki, *Janki*, srd, rds, Pajęczno 51,1 19,1
- Jajkowiec, raw, bla, Mogilnica albo Lubania 51,7 20,6
- Jajkowo, chl, mch, Pokrzydowo, k 53,3 19,5
- Jakać (Jekacz), *Jakać Stara*, maz, lom, Smłodowo 53,0 21,9
- Jaki, maz, was, Słucz 53,5 22,3
- Jakimowice, *Jachimowice*, snd, snd, Choźbrzany 50,6 21,5
- Jakimowice, snd, opc, Lipa 51,1 20,2
- Jaksice (Jakszyce), krk, kss, Miechów, d 50,3 20,0
- Jaksice, inw, inw, Jaksice, k 52,9 18,2
- Jaksice, *Jaksice* – część, krk, prs, Książnice Więtsze, d 50,1 20,5
- Jaksonek, snd, opc, Dąbrowa, d 51,3 20,0
- Jaktorowo, kls, kcn, Jaktorowo 53,0 17,2
- Jaktorów, raw, sch, Wiskitki Kościelne, k 52,1 20,5
- Jakubek, *Duraczów*, snd, opc, Końskie, osada kuźnicza 51,1 20,5
- Jakubice, srd, srd, Chartłupia Mała, k 51,7 18,6
- Jakubkowice, *Lososina Dolna-Jakubowice*, krk, sdc, Jakubkowice 49,7 20,6
- Jakubkowo, chl, chl, Łasin 53,5 19,1
- Jakubowice, *Jakubowice Murowane*, lub, lub, Lublin 51,3 22,6
- Jakubowice, krk, prs, Proszowice 50,2 20,3
- Jakubowice, lub, lub, Dys 51,3 22,5
- Jakubowice, lub, urz, Świeciechów 50,9 21,8
- Jakubowice, snd, snd, Przybysławice 50,8 21,7
- Jakubowice, snd, wsl, Działoszyce 50,4 20,4
- Jakubowice-Skolimowo, *Skalimowo*, pdl, mln, Boćki 52,7 23,0
- Jakubowice-Stara Wieś = Jakubowice-Stara Wieś (Jakubowice, Jakubowicz), Konachy (Jakubowice-Konachy)*, pdl, mln, Boćki 52,7 23,0
- Jakubowo, *Jakubów*, maz, gar, Jakubowo 52,2 21,7
- Jakubowo, *Lulkowo*, kls, gzn, Strzyżewo, d 52,5 17,7
- Jakubów, krk, kss, Jemięlnio 50,6 20,4
- Jakubów, snd, rdm, Błotnica i Jasiona 51,6 21,0
- Jakuszewice (Henckelwitz), *Jaguszewice*, chl, mch, Jabłonowo 53,4 19,2
- Jakuszowice Małe, *Jakuszowice*, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,5
- Jakuszowice Wielkie+, *Holdowiec* – część, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,5
- Jaliny (Jalina, Jalino), *Laliny*, maz, gar, Latowicz, k 52,0 21,8
- Jałbrzyki (Turza Łąka), *Jambrzyki*, maz, was, Wąsosz 53,6 22,2
- Jałowasy, *Jałowęsy*, snd, snd, Opatów 50,8 21,4
- Jambrożewo, *Ambrożew*, lcz, lcz, Góra, d 52,0 19,3
- Jamielnik, *Jamielnik Stary*, lub, luk, Tuchowicz 52,0 22,1
- Jamiołki-Kłosy, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,6
- Jamiołki-Kowale, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,6
- Jamiołki-Piotrowięta (Jamiołki Piotrowskie), pdl, blk, Sokoły 53,0 22,6
- Jamiołki-Świetliki, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,6
- Jamiołki, okolica, pdl, blk
- Jamne (Jamna), *Jonne*, plc, sie, Biezuń 53,0 19,8
- Jamnica, *Nowy Sącz-Jamnica*, krk, sdc, Sądecz Nowy, km 49,6 20,7
- Jamnice (Janice), *Janice*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,1 19,2
- Jamnik (Jannik), *Janik*, snd, snd, Kunów, d 51,0 21,3
- Jamno, *Junno*, kls, knn, Grodziec 52,0 18,0
- Jamno, pmr, mrw, Parchowo, k 54,2 17,6
- Jamno, raw, gbn, Jamno, d 52,3 20,0
- Jamno, raw, sch, Łowicz Święty Duch, d 52,1 19,9
- Jamy (Rędzinów), snd, snd, Zgórsko 50,2 21,2
- Jamy, lub, lub, Ostrów, k 51,5 22,8
- Jamy, snd, snd, Pawłów 50,9 21,2
- Jana+, pmr, tcz, Królowy Las, osada młyńska, d 53,8 18,7
- Janczewo Wielkie = Janczewo-Kuligi* (Kuligowo), Janczewo Wielkie, Olszewo*, maz, nur, Zuzola 52,8 22,3
- Janczewo Zagajne, *Jączewo-Abramki* – część, plc, bls, Bielsko 52,7 19,8
- Janczewo-Dusze, *Jączewo-Abramki* – część, plc, bls, Bielsko 52,7 19,8
- Janczewo-Jakusze, *Janczewko*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3
- Janczewo-Jeziorki (Janczewo-Jasionki), *Jączewo Jeziorne*, plc, bls, Bielsko 52,7 19,8
- Janczewo-Rogacze, *Jączewo-Abramki* – część, plc, bls, Bielsko 52,7 19,8
- Janczewo-Sukmanki, maz, nur, Zuzola 52,7 22,2
- Janczewo-Święchy (Janczewo-Świąski, Janczewo Wielkie), *Janczewo*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3
- Janczewo, *Janczewek*, dbr, lpn, Karnkowo 52,8 19,2
- Janczewo, *Juncewo*, kls, kcn, Janczewo, d 52,8 17,5
- Janczewo, maz, wiz, Wizna 53,2 22,3
- Janczowa, krk, sdc, Siedlec 49,7 20,8
- Jancyce, snd, snd, Baczkowice, d 50,8 21,2
- Jandrowice (Jądrowice), *Jądrowice*, bkj, bkj, Brzeście 52,6 18,8
- Jangrot (Jangrod), krk, prs, Jangrot, d 50,3 19,7
- Jania Kościelna (Jania Cerkiewna, Kirchengang), *Kościelna Jania*, pmr, now, Jania Kościelna 53,8 18,6
- Janik, *Jonik*, lub, luk, Tuchowicz 51,8 22,2
- Janikowice (Jankowice), krk, prs, Zieleńnice, ds 50,3 20,2
- Janikowice, snd, opc, Dąbrowa 51,3 20,0
- Janikowice, snd, wsl, Otwinów i Wietrzychowice 50,2 20,8
- Janikowo (Jankowo), *Zambrzyce-Jankowo*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,6
- Janikowo (Janków), inw, inw, Ostrów 52,7 18,1
- Janikowo (Janków), *Jankowo*, maz, mak, Maków, k 52,9 21,1
- Janikowo = Janikowo Stare*, Janikowo Wielkie*, *Jankowo-Skarbowo*, maz, lom, Nowogród 53,2 21,8

Janikowo-Kielcze (Janikowo Małe), *Janikowo-Młodzianowo* – część, maz, lom, Nowogród 53,2 21,8

Janikowo-Młodzianowo = Janikowo-Dominikowo*, Janikowo-Młodzianowo, *Jankowo-Młodzianowo* – część, maz, lom, Nowogród 53,2 21,8

Janikowo, *Janików*, kls, kls, Rajska 51,8 18,2

Janikowo, maz, wsg, Czerwieńsko, d 52,4 20,3

Janikowo, pzn, pzn, Kicina, d 52,4 17,0

Janikowo*, maz, wsg, Gumino 52,6 20,3

Janików (Janina), snd, snd, Janików, miasto 50,9 21,7

Janików, snd, rdm, Brzeźnica, d 51,6 21,6

Janików, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,7

Janina (Jamna), *Jamna*, krk, sdc, Palecznica 49,8 20,8

Janina, *Joniny* – część, krk, bck, Ryglice Niższe 49,9 21,2

Janina, snd, wsl, Janina 50,5 20,8

Janisławice (Jenisławice), raw, raw, Janisławice, d 51,8 20,1

Janiszewice, srd, szd, Korczów 51,6 19,0

Janiszewko, *Janiszewek*, bkj, bkj, Zgłowiątko, osada folwarczna 52,5 18,8

Janiszewo, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8

Janiszewo, *Janiszew*, kls, knn, Janiszewo 52,1 18,6

Janiszewo, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,7

Janiszewski Młyn, *Janiszewo* – część, bkj, bkj, Zgłowiątko, osada młyńska 52,5 18,8

Janiszkowice, lub, lub, Opole 51,1 22,0

Janiszów, lub, lub, Piotrawin 51,1 21,9

Janiszów, snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,1

Janiszów, snd, snd, Święta Trójca, k 50,8 21,9

Janiszówka, *Kobylec* – część, krk, szc, Łapanów 49,9 20,3

Jankendorf, pmr, gdn, Fürstenwerder, m 54,3 19,0

Janki-Sokołowo, *Janki*, maz, wrs, Pęcice 52,1 20,9

Janki, maz, kam, Barcice 52,5 21,2

Jankowa (Jankówka), *Jankowa* – część, krk, bck, Wilczyska 49,7 20,9

Jankowice (Hannsdorf), chl, chl, Szynwałd, k 53,5 19,1

Jankowice (Janikowice), krk, prs, Książnice Więtsze 50,2 20,6

Jankowice (Janikowice), snd, snd, Jankowice 50,7 21,6

Jankowice = Jankowice Dobiesława* (Jankowice Domasława), Jankowice Pakoszowe*, Jankowice Trojankowe*, (Jankowo), lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,1

Jankowice, krk, prs, Babica, d 50,0 19,4

Jankowice, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,6

Jankowice, raw, raw, Białynin 51,8 20,0

Jankowice, snd, rdm, Jankowice 51,5 21,0

Jankowice, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9

Jankowice, snd, snd, Przybysławice 50,8 21,7

Jankowice, srd, rds, Brzeźnica 51,1 19,2

Jankowice, srd, szd, Uniejów 51,9 18,8

Jankowo (Janikowo), *Janikowo*, bkj, ksw, Polanowice, osada folwarczna 52,6 18,3

Jankowo (Janikowo), pzn, pzn, Urzazowo, d 52,4 17,1

Jankowo (Jankowice), *Janków*, lcz, brz, Budziszewice 51,6 19,8

Jankowo (Jankowo Małe), *Janków Przygodzki*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,7

Jankowo (Janków), *Jadków*, lcz, lcz, Leżnica Mała, d 52,0 19,1

Jankowo (Janków), *Janków Zalesny*, kls, kls, Jankowo, ks 51,7 17,6

Jankowo Małe, *Jankówko*, kls, gzn, Jankowo 52,5 17,6

Jankowo, dbr, lpn, Sumino, k 52,9 19,1

Jankowo, *Jankowo Dolne*, kls, gzn, Jankowo 52,6 17,6

Jankowo, *Janków Trzeci*, kls, kls, Blizanowo 51,9 17,9

Jankowo, *Janków*, kls, kls, Goliszewo 51,9 18,2

Jankowo, *Janków*, kls, kls, Kuczkowo 51,8 17,8

Jankowo, *Janków*, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,5

Jankowo, kls, gzn, Pakość 52,8 18,0

Jankowy, srd, ost, Domaborów, k 51,3 18,0

Janków, snd, opc, Sławno 51,3 20,1

Jankówka, krk, szc, Dziekanowice 49,9 20,1

Janowice (Iwanowice), snd, rdm, Janowice 51,3 21,9

Janowice I, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,8

Janowice II, *Janowice Raczycie*, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,9

Janowice Wielkie = Janowice Wielkie (Janowice), Janowice Małe*, *Janowice*, kls, knn, Stare Miasto 52,2 18,2

Janowice, bkj, rdj, Mąkoszyno 52,4 18,7

Janowice, bkj, rdj, Sadlno 52,5 18,5

Janowice, inw, inw, Sławsko 52,7 18,3

Janowice, *Janowice* – część, krk, szc, Skrzydlna, d 49,8 20,2

Janowice, *Janowice* – część, krk, sls, Bestwina 49,9 19,1

Janowice, *Janowiczki*, krk, prs, Raclawice 50,3 20,2

Janowice, *Janówka*, srd, srd, Błaszki 51,6 18,4

Janowice, *Kaźmierzewo* – część, bkj, bkj, Lubanie 52,7 18,9

Janowice, krk, kss, Słaboszów 50,4 20,2

Janowice, krk, szc, Wieliczka 50,0 20,0

Janowice, krk, sdc, Zakliczyn 49,9 20,9

Janowice, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,4

Janowice, lub, lub, Mełgiew, k 51,2 22,8

Janowice, raw, sch, Bednary, d 52,1 20,0

Janowice, snd, snd, Bidziny 50,8 21,6

Janowice, snd, snd, Chobrzany 50,6 21,5

Janowice, snd, snd, Manina, d 50,8 21,2

Janowice, srd, szd, Mikołajowice 51,7 19,2

Janowiec (Serokomla, Syrokomla), snd, rdm, Janowiec, miasto 51,3 21,9

Janowiec Kościelny, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Janowiec-Leśniki, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Janowiec, kls, gzn, Janowiec, miasto 52,8 17,4

Janowo (Hansfelt), *Gieczynek*, pzn, pzn, Wieleń 53,0 16,1

Janowo Niemieckie (Janowo), *Janówko*, chl, mch, Brzoze Polskie, d 53,3 19,6

Janowo, chl, chl, Ostromiecz, d 53,2 18,3

Janowo, dbr, rpn, Świedziebna, d 53,1 19,6

Janowo, *Janów*, maz, gar, Mińsko 52,2 21,7

Janowo, *Janówek*, maz, grc, Grodziec, d 51,9 20,9

Janowo, *Janówek*, maz, wrs, Okunino, d 52,4 20,8

Janowo, *Kozły-Janowo*, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6

Janowo, maz, kol, Płocko, k 53,4 21,9

Janowo, maz, prz, Janowo, miasto, k 53,3 20,7

Janowo, maz, zkr, Kroczewo 52,5 20,6

Janowo, pdl, blk, Narew, k 52,9 23,4

Janowo, pzn, pzn, Policko 52,4 15,6

Janowo*, *Mianowo*, maz, nur, Andrzejów, d 52,8 22,2

Janowo**, maz, kam, Postoliska

Janów (Wola Janowa), *Janówek*, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,1

Janów, *Solec* – część, snd, wsl, Solec 50,4 20,9

Janówko, *Janówek*, maz, liw, Wierzbno 52,3 21,8

Janówko, *Janówek*, maz, wrs, Długa Kościelna 52,2 21,3

Januszewice, pzn, pzn, Słupia, d 52,3 16,6

Januszewka (Januszówka), *Januszówka*, maz, gar, Stoczek, d 51,9 22,0

Januszewo (Janieschau, Januszowo), *Janiszewo*, pmr, tcz, Lignowy, k 53,9 18,7

Januszewo, *Januszew*, raw, gbn, Kamion 52,4 20,2

Januszewo, kls, pzd, Kryrowo 52,3 17,2

Januszewo, maz, zkr, Grodziec 52,5 20,4

Januszewo+ (Wiowa Łąka), maz, kam, Jadowo 52,5 21,6

Januszkowice, *Januszkowice, Opacionka*, snd, plz, Klecice, ds 49,9 21,4

Januszkowice, snd, wsl, Tuczepy 50,5 21,1

Januszkowo, kls, kcn, Góra, d 52,9 17,7

Januszowa, krk, sdc, Sądecz Nowy, d 49,7 20,7

Januszowice (Januszewice), *Januszewice*, snd, chc, Januszowice 50,9 20,0

Januszowice (Januszewice), *Januszewice*, snd, opc, Opoczno, k 51,4 20,2

Januszowice = Januszowice, Wola Januszowska* (Wola Parszywa), snd, wsl, Gnojno 50,6 20,9

Januszowice, krk, prs, Działoszyce 50,4 20,4

Januszowice, krk, prs, Giebułtów 50,2 19,9

Januszowice, krk, prs, Prędocin, k 50,3 20,1

Jaracz, kls, nkl, Śmiełowo, osada młyńska, k 53,1 16,9

Jaracz, pzn, pzn, Parkowo, osada młyńska 52,7 16,8

Jaraczewo (Chytrowo, Jaraczew), kls, pzd, Jaraczewo, miasto 52,0 17,2

Jaraczewo Wieś (Chytrowo Wieś), *Jaraczewo* – część, kls, pzd, Jaraczewo 52,0 17,3

Jarątwice (Jarnońtwice), *Jarantowice*, chl, chl, Wąbrzeźno, k 53,3 18,9

Jarcewo (Zandersdorf), pmr, czl, Chojniczki 53,7 17,6

Jarcugowo, *Arcugowo*, kls, gzn, Niechanowo, d 52,4 17,6

Jarczechowo, dbr, lpn, Kikoń 52,9 19,1

Jarzewo (Jarzyczewo), dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,3

Jarczów, *Jarzew*, snd, stz, Wilczyńska 51,8 22,0

Jardanowice (Jardanki), *Wiardunki*, pzn, pzn, Rogoźno 52,8 16,8

Jardęgowo (Wierdęgowo), *Lipowa Góra*, chl, mch, Ostrowite 53,4 19,3

Jark, *Jarki*, inw, inw, Gniewków, osada młyńska, k 53,0 18,4

Jarki, *Bugzy-Jarki*, maz, prz, Janowo 53,3 20,8

Jarki+, srd, srd, Staw 51,7 18,4

Jarkuszewo (Jakuszewo, Jakuszowo), bkj, prd, Przedecz, osada folwarczna, k 52,3 18,9

Jarkuszewo, *Gniezno-Arkuszewo*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała 52,5 17,6

Jarluty Małe (Jarluty-Wypychy, Jarluta Małe), maz, cch, Zeńbok 53,0 20,5

Jarluty Stare (Jarluty Wielkie), *Jarluty Duże*, maz, cch, Zeńbok 53,0 20,5

Jarmakowczyzna (Jarmarkowszczyzna), *Jarmarkowszczyzna*, pdl, blk, Brańsk, osada młyńska 52,8 22,9

Jarnicze (Jarynicze), *Jarnice*, pdl, drh, Jarnicze 52,4 22,0

Jarnuły (Jarnoły, Jernoły), *Jarnuty*, maz, lom, Szczepankowo 53,2 22,0

Jarnutowice (Jarnońtwice, Jarnuńtwice, Jaruntowice), *Jarętowice*, snd, rdm, Chodcza, k 51,2 21,8

Jarochowo Małe (Jarochowo-Rafała?), *Jarochówek*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,2

Jarochowo Wielkie = Jarochowo Wielkie (Jarochowo Stańczykowe), Białokury* (Białokurowie), *Jarochów*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,2

Jarocice, srd, srd, Burzenin 51,4 18,8

Jarocin (Tanew), snd, snd, Bieliny, k 50,6 22,3

Jarocin, kls, pzd, Jarocin, miasto 52,0 17,5

Jarocino, *Jarocin*, maz, scn, Sarbiewo 52,7 20,3

Jarocino, *Jarocin*, plc, pln i scn, Sarbiewo 52,7 20,3

Jarogniewice, pzn, ksc, Głuchowo 52,2 16,6

Jaromierz, pzn, ksc, Kopanica 52,1 15,9

Jaroniowice (Jaronowice), *Jaronowice*, krk, llw, Rakoszyn 50,7 20,0

Jaroniówka, *Jaroniówka* – część, krk, bck, Jasło, k 49,8 21,4

Jaronowo Małe (Jaranowo Małe, Jarnowo Małe, Jaronówko, Jarunowo Małe), *Jaranówek*, bkj, bkj, Wieniec 52,7 18,9

Jaronowo Wielkie (Jaranowo Wielkie, Jarnowo, Jarnowo Wielkie, Jarunowo, Jarunowo Wielkie), *Jaranowo Duże*, bkj, bkj, Wieniec 52,7 18,8

Jarosławice Nadolne = Jarosławice Nadolne (Jarosławice Małe), Jarosławice Górne* (Jarosławice Większe), *Jarosławice*, snd, rdm, Jarosławice Nadolne 51,4 20,9

Jarosławice, snd, wsl, Tuczepy 50,5 21,0

Jarosławiec (Hieronimślawiec), kls, pzd, Środa 52,2 17,2

Jarosławice (Jarosławice), pzn, pzn, Trzebaw 52,3 16,8

Jarosławki, pzn, ksc, Wieszczyzno 52,0 17,1

Jarostówka (Jarostowa, Jaroszówka), *Łososina Dolna-Jarostowa*, krk, sdc, Jakubkowice 49,7 20,6

Jarosty, srd, ptr, Piotrków 51,5 19,7

Jaroszewice Małe (Jaroszewice Małe Mokre), *Jaroszewice Grodzieckie*, kls, knn, Dąbroszyno 52,1 18,1

Jaroszewice Wielkie, *Jaroszewice Rychwalskie*, kls, knn, Dąbroszyno 52,1 18,1

Jaroszewo (Giarszewo), kls, kcn, Żnin, d 52,9 17,6

Jaroszewo (Jaroczewo), *Jaraczewo*, pzn, wlc, k 53,2 16,5

Jaroszewo = Jaroszewo, Ruda*, *Jaroszewo Drugie*, kls, gzn, Popowo 52,7 17,3

Jaroszewo, *Jaroszewo Biskupie*, plc, bls, Zagroba 52,7 19,9

Jaroszewo, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0

Jaroszki, snd, rdm, Jedlna, osada młyńska, k 51,5 21,3

Jaroszewice, krk, sls, Wadowice, k 49,9 19,5

Jaroszewy (Jeroszowa), *Jaroszewy*, pmr, tcz, Kleszczewo, d 54,0 18,4

Jaroszków, krk, llw, Żarki 50,7 19,4

Jaroszkówka, krk, szcz, Niegowiec 49,9 20,3

Jaroszyce, *Jaroszewice*, lub, lub, Bełżyce 51,2 22,3

Jaroszyn, kls, knn, Jaroszyn, d 52,2 17,8

Jaroszyn, snd, rdm, Jaroszyn, ds 51,4 21,9

Jarotki, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0

Jartypory (Antypory, Jarcipory, Wiartypory), pdl, drh, Węgrów 52,4 22,1

Jaruntowice (Jarańtwice, Jarońtwice, Jarontowice, Jaruńtwice), Jarantowice, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0

Jaruntowice Małe (Jarantowice, Jaronowice, Jaruntowice), *Kolonia Jarantowice*, bkj, bkj, Osiećciny 52,6 18,7

Jaruntowice Wielkie (Jarantowice, Jarantowice Wielkie, Jaronkowice, Jaruntowice), *Jarantowice*, bkj, bkj, Osiećciny 52,6 18,7

Jaruntowo (Jarnońtowo, Jarnutowo), *Jarantów*, kls, kls, Lippe 51,9 18,0

Jaruzel (Jeruzalem), *Jeruzal*, raw, msz i bla, Jaruzel 51,9 20,3

Jaruzel, *Jeruzal*, maz, wrk, Jasiona 51,6 20,9

Jaryszek, *Sójki*, srd, srd, Unków, osada młyńska, k 51,4 18,4

Jaryszewo, pzn, pzn, Stobnica 52,7 16,6

Jarząbki, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,9

Jarząbkowo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6

Jarzębia Łąka (Jastrzębia Łąka), maz, kam, Postoliska 52,5 21,4

Jarzmanicha (Gerzmianka), *Germanicha*, snd, stz, Wilczyńska 51,8 22,0

Jasicę (Jassicze, Jaszyce), snd, snd, Biedziny 50,9 21,6

Jasienica (Jasiennica), krk, szcz, Sulikowice, k 49,8 19,8

Jasienica, maz, nur, Złotoria, d 52,8 22,1

Jasienica, maz, wrs, Klembowo 52,4 21,4

Jasienice, *Jasienica*, snd, snd, Łuniów 50,5 21,5

Jasienie, *Jasień*, dbr, dbr, Tłuchowo 52,7 19,4

Jasienie, *Jasień*, pzn, ksc, Oborzyska 52,1 16,7

Jasienie, *Jasin*, pzn, pzn, Swarzędz 52,4 17,0

Jasieniec (Jasiniec), maz, gre, Jasieniec 51,8 20,9

Jasieniec, *Jasieniec Dolny*, snd, rdm, H-
 2a, d 51,1 21,2

Jasieniec, *Jasieniec Solecki*, snd, rdm,
 Ciepeliów 51,3 21,6

Jasieniec, krk, llw, Obichów 50,6 19,9

Jasieniec, lcz, lcz, Dzierzbice, ks 52,3
 19,0

Jasieniec, *Nowy Jasieniec*, pmr, swc, Se-
 rocko, osada folwarczna, k 53,3 18,0

Jasieniec, raw, gbn, Rybno 52,2 20,1

Jasienna (Jasiona), *Jasionna*, lcz, orl,
 Oszkowice 52,0 19,6

Jasień (Jasienie, Jasienna), lcz, brz, Lu-
 bocheń Wielki, k 51,6 20,1

Jasień (Jasienie), raw, raw, Wysokieni-
 ce, d 51,8 20,1

Jasień, *Jasień* – część, krk, szc, Jasień
 50,0 20,6

Jasień, raw, raw, Brzeziny 51,8 19,8

Jasień, snd, chc, Łopuszno 51,0 20,2

Jasień+, krk, szc, Łapanów 49,9 20,3

Jasień+, plc, plc, Jemielnica 52,5 19,8

Jasin (Jasiński, Jasień), *Wielka Nieszaw-
 ka* – część?, inw, inw, Podgórze, osa-
 da młyńska, k 53,0 18,5

Jasiona Brudzowska = Jasiona Brudzow-
 ska, Jasiona Jarosława*, *Jasionna*, srd,
 srd, Wojków 51,6 18,5

Jasiona-Warpeś*, *Jasionna* albo *Warpeś*,
 maz, gre, Jasieniec 51,8 21,0

Jasiona, *Jasionna*, maz, wrk, Jasiona
 51,6 20,9

Jasiona, *Jasionna*, raw, sch, Bolemów
 52,1 20,1

Jasionka, lcz, lcz, Domaniewo 51,9 19,1

Jasionka, lcz, lcz, Modlna 51,9 19,4

Jasionka, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4

Jasionka+, maz, gar, Mińsko 52,1 21,6

Jasionna (Jasienna, Jesiennica, Jasiona),
 krk, kss, Jemielnio 50,6 20,4

Jasionna (Jasienna), *Jasienna*, krk, sdc,
 Lipnica Niemiecka 49,7 20,8

Jasionówka (Jasienówka), *Jasienówka*,
 pdl, mln, Dziadkowice 52,5 23,0

Jasionówka, pdl, blk, Jasionówka 53,4 23,0

Jasiorówka (Jasierówka), maz, kam, Ka-
 mionolas, osada młyńska 52,5 21,7

Jaski, pdl, blk, Goniądz, przedmieście,
 m 53,4 22,8

Jaskółowo (Jaskółowo), *Jaskółowo*, maz,
 nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,9

Jaskowice (Jazkowice), *Jastkowice*, snd,
 snd, Charzowice, k 50,6 22,1

Jaskółki, kls, kls, Pogrzebowo 51,7 17,7

Jaskółki, pzn, ksc, Granowo 52,2 16,5

Jasków (Jazków), *Jastków*, snd, snd,
 Ścimieliów 50,9 21,5

Jaskra, pdl, blk, Kalinówka, k 53,4 23,0

Jaskrów, krk, llw, Klasztor Mstowski,
 d 50,8 19,3

Jaśło, krk, bck, Jaśło, miasto, k 49,7 21,5

Jasna, *Podłopień* – część, krk, szc, Tym-
 bark, k 49,7 20,3

Jasnów (Jasnowski), *Toruń* – część, inw,
 inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0
 18,6

Jastków, lub, lub, Garbów 51,3 22,4

Jastrowie (Witunk), pzn, pzn, Piła, k 53,4
 16,8

Jastrowie, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,5

Jastrząb (Jastrzębie), snd, rdm, Jastrząb,
 miasto, d 51,2 20,9

Jastrząb, snd, rdm, Bieliny 51,4 20,5

Jastrząbia Wola (Jastrzębia Wola), *Ja-
 strzębia*, maz, czr, Jazgarzewo, k 52,1
 21,1

Jastrzębie (Borowie, Jastrzębia), *Borowie*,
 maz, gar, Jastrzębie 51,9 21,8

Jastrzębie, Jastrzębie, dbr, lpn, Lipno
 52,9 19,2

Jastrząbka-Jaźwiny*, *Jastrząbka Stara*,
 maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0

Jastrząbka, *Jastrząbka Stara*, snd, plz,
 Jastrząbka 50,1 21,2

Jastrząbka* (Jastrzębie), *Jastrząbka Mło-
 da*, maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0

Jastrząbki-Zdzięty, *Janowiec-Zdzięty*, plc,
 mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Jastrząbki, *Janowiec-Jastrząbki*, plc, mla,
 Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Jastrząbki, *Wierzbia-cześć*, krk, llw, Ki-
 dów 50,5 19,7

Jastrzębia (Jastrąbia, Jastrząbia), *Jastrzę-
 bie*, krk, sdc, Czarny Potok i Łuko-
 wica 49,6 20,5

Jastrzębia (Jastrzębie, Jastrzębna), lcz,
 lcz, Grabowo – miasto 52,2 19,0

Jastrzębia, *Jastrząbek*, raw, gos, Soko-
 łowo 52,4 19,3

Jastrzębia, krk, sdc, Jastrzębia 49,8 20,9

Jastrzębia, lcz, orl, Oporów 52,3 19,6

Jastrzębia, maz, gre, Mogilnica 51,7 20,8

Jastrzębia, raw, sch, Łowicz Święty Duch,
 d 52,1 19,9

Jastrzębia, snd, rdm, Jedlna, k 51,5 21,2

Jastrzębie (Jastrzębia), *Jastrzębia*, krk,
 szc, Lanckorona 49,8 19,7

Jastrzębie Daćbogi, *Daćbogi*, lub, luk,
 Łuków 52,0 22,3

Jastrzębie Łupiny, *Łupiny*, lub, luk, Łu-
 ków 52,0 22,3

Jastrzębie Mrocзки, *Mrocзки*, lub, luk,
 Łuków 52,0 22,3

Jastrzębie Pluty, *Pluty*, lub, luk, Łuków
 52,0 22,3

Jastrzębie Śmiary, *Śmiary*, lub, luk, Łu-
 ków 52,0 22,2

Jastrzębie Tworki, *Tworki*, lub, luk, Łu-
 ków 52,0 22,3

Jastrzębie, chl, mch, Jastrzębie, d 53,2
 19,5

Jastrzębie, inw, bdg, Żołędowo 53,2 18,1

Jastrzębie, *Jastrząb*, swr, Koziegłowy,
 d 50,7 19,2

Jastrzębie, pmr, swc, Drzycim 53,5
 18,3

Jastrzębiec (Jastrzębowo), kls, nkl, Wie-
 lewicz, osada smolna 53,4 17,5

Jastrzębiec, snd, wsl, Kargów 50,5 20,9

Jastrzębnik, *Jastrzębnik*, krk, sdc, [praw.
 nieznaną], d 49,4 20,9

Jastrzębniki (Jastrząbniki), kls, kls, Ja-
 strzębniki 51,8 18,0

Jastrzębniki, pzn, ksc, Opalenica 52,3
 16,3

Jastrzębniki, snd, wsl, Wolica-Szyszczy-
 ka 50,4 20,4

Jastrzębowo, kls, gzn, Strzyżewo 52,6
 17,7

Jaszcz, pmr, swc, Jeżowo, osada fol-
 warczna 53,6 18,4

Jaszczolty (Jaszczuły, Jeszczolty), *Jasz-
 czuły*, maz, kam, Długosiodło, d 52,7
 21,5

Jaszczolty (Jaszczuły), pdl, drh, Ostro-
 żany 52,5 22,7

Jaszczorówka (Jaszczorowa), *Jaszczuro-
 wa* – część, krk, sls, Mucharz 49,8 19,5

Jaszczów, lub, lub, Biskupice 51,2 22,9

Jaszczułtowice (Jaskułtowice, Jaszczuł-
 towice)*, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0

Jaszczułtowice*, plc, plc, Miszewo Mu-
 rowane 52,5 19,9

Jaszczwia (Jaźwia), *Jaszczew*, snd, plz,
 Szebnie 49,7 21,7

Jazzkowa, *Brunary-Jaškowa*, krk, sdc,
 [praw. nieznaną], d 49,5 21,0

Jazzkowice, *Jaškowice*, krk, szc, Pobiodr
 50,0 19,7

Jazzkowo, kls, nkl, Wąwelno 53,3 17,7

Jazzkowo, kls, pzd, Śmiećska 52,2 17,1

Jazzkowo, pzn, ksc, Jazzkowo 52,1 16,9

Jaszowice (Jasionice, Jaszewice), snd,
 rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,0

Jaściechowice (Jaszczechowice, Jaszczochowice),
Astachowice, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,4

Jaślany, snd, snd, Jaślany, ks 50,4 21,5

Jaśliska, krk, bck, Jaśliska, miasto, d 49,4
 21,8

Jaświły (Jaźwiły), pdl, blk, Dolistowo,
 ks 53,5 22,9

Jatwież (Jaćwica, Jaćwież), *Jatwież Ma-
 ła*, *Jatwież Duża*, pdl, blk, Dolistowo,
 k 53,5 23,0

Jawczyce, *Jawczyce* – część, krk, szc,
 Biskupice 49,9 20,2

Jawic, *Jawidz*, lub, lub, Bystrzyca 51,4
 22,7

Jawiszowice (Lewczyce?, Przedmieście
 Koszyckie), *Koszyce- Przedmieście*,
 krk, prs, Koszyckie, przedmieście,
 k 50,2 20,6

Jawiszowice, krk, sls, Jawiszowice 50,0
 19,1

Jawor, *Jawor Solecki*, snd, rdm, Krępa
 51,2 21,5

Jawor, snd, chc, Chomętów 50,7 20,5

Jawor, snd, opc, Sławno 51,4 20,1

Jawor, snd, snd, Świętomarza 50,9 21,1
 Jawor, srd, szd, Wygiełzów 51,5 19,1
 Jaworek (Jaworniki), maz, liw, Wierzbno 52,3 21,8
 Jaworki (Jawiórki), *Szczawnica-Jaworki*, krk, sdc, praw. Szlachtowa 49,4 20,6
 Jawornik (Jaworznik), *Jawornik Niebylecki*, snd, plz, Konieczkowa 49,8 21,9
 Jaworowa, maz, wrs, Raszyniec, d 52,1 21,0
 Jaworowo, kls, gzn, Mielżyn 52,4 17,7
 Jaworówka, pdl, blk, Dobrzyniewo 53,2 23,0
 Jaworsko, krk, sdc, Porąbka, d 49,9 20,8
 Jawory, *Jawory Stare*, maz, osł, Goworowo, d 52,9 21,5
 Jawory, pzn, ksc, Jeżewo 51,9 17,1
 Jaworze Przedzbor (Jaworze Dolne), *Jaworze Dolne*, snd, plz, Dobrków 50,0 21,4
 Jaworze Tarłowe, *Jaworze Górne*, snd, plz, Przeczyca 49,9 21,3
 Jaworze, chl, mch, Niedźwiedź 53,3 19,0
 Jaworze, krk, bck, praw. Świętkowa, k 49,6 21,5
 Jaworzna = Jaworzna, Szymańczowa*, krk, sdc, Ujanowice, d 49,8 20,5
 Jaworznik (Jawornik), *Jawornik*, krk, scz, Jaworznik 49,9 19,9
 Jaworznik, krk, llw, Żarki 50,6 19,4
 Jaworzno, krk, prs, Jaworzno, d 50,2 19,3
 Jaworzno, srd, wln, Jaworzno 51,0 18,7
 Jaworzyna, lcz, orl, Oporów 52,3 19,5
 Jazdowice, *Jazdowiczki*, krk, prs, Koniusza 50,2 20,3
 Jazdowice, krk, prs, Działoszyce 50,4 20,3
 Jazdowo (Ujazdowo), *Warszawa-Śródmieście* – część, maz, wrs, Jazdowo, k 52,2 21,0
 Jazgarzewo, *Jazgarzew*, maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,0
 Jazieniec (Jasieniec, Jaziniac), *Jażyniec*, pzn, ksc, Obra, d 52,1 16,0
 Jazowa, snd, plz, Niewodna 49,9 21,7
 Jazowsko, krk, sdc, Jazowsko 49,5 20,5
 Jaźwie, maz, wrs, Klembowo 52,4 21,5
 Jaźwiny (Jeźwiny), maz, cch, Zielona 53,0 20,8
 Jaźwiny, maz, gar, Jastrzębie 52,0 21,8
 Jaźwiny, maz, gar, Osiecko, k 52,0 21,5
 Jaźwiny, snd, plz, Zassów 50,1 21,2
 Jaźwiny*, *Jaźwiny-Pierdki* albo *Jaźwiny-Koczoty*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4
 Jaźwiska (Jaźwisko), pmr, now, Opalino 53,8 18,8
 Jączniki Małe (Klein Jącznik), *Jęczniki Małe*, pmr, czł, Jączniki Wielkie 53,6 17,4
 Jączniki Wielkie (Gross Jącznik), *Jęczniki Wielkie*, pmr, czł, Jączniki Wielkie, k 53,6 17,4
 Jedlanka (Jedleńska), snd, rdm, Jedlińsko albo Jankowice 51,5 21,1
 Jedlanka, *Jedlanka Stara*, snd, rdm, Hża i Krzyżanowice 51,2 21,3
 Jedlanka, lub, lub, Ostrów, k 51,5 22,9
 Jedlanka, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,1
 Jedlcza (Jedlcze, Jelcza), *Jelcza*, krk, kss, Tczyca 50,4 19,9
 Jedlcza Mała (Jedlcze Małe), *Jelcza Mała*, krk, kss, Wrocirysz 50,5 20,4
 Jedlcza Wielka (Jedlcza Wielga, Jedlcze), *Jelcza Wielka*, krk, kss, Wrocirysz 50,5 20,4
 Jedle (Jedlne, Wola Jedleńska, Wola Jedlewska), snd, chc, Łopuszno 50,9 20,2
 Jedlec (Jedlca), kls, kls, Jedlec 51,9 17,9
 Jedlicze (Jedlcze, Jedlicza), snd, plz, Jedlicze 49,7 21,6
 Jedlicze, lcz, lcz, Zgierz 51,9 19,3
 Jedlińsko (Jedleńsko), *Jedlińsk*, snd, rdm, Jedlińsko, miasto 51,5 21,1
 Jedlna (Jadlina, Jedlanka), *Jedlina*, maz, gar, Seroczyno 52,1 21,9
 Jedlna, *Jedlnia*, snd, rdm, Jedlna, k 51,5 21,4
 Jedlna, *Jelna*, krk, sdc, Zbyszyce 49,7 20,7
 Jedlna, *Jelnia*, snd, opc, Drzewica 51,4 20,4
 Jedlno, srd, rds, Jedlno 51,1 19,3
 Jedwabne (Jadwabne), maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3
 Jedwi, *Jadwisin*, lub, luk, Łuków 51,9 22,4
 Jeglia, chl, mch, Rumian, d 53,4 19,9
 Jelątkowo (Glettkau), *Jelitkowo*, pmr, gdn, Oliwa, d 54,4 18,6
 Jelątkowo Młyn+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,4 18,6
 Jelenczewo, *Jeleńczewo*, pzn, ksc, Rąbino 52,0 16,9
 Jelenie (Jelenia, Jeleń), *Jeleń*, pmr, tcz, Piaseczno, k 53,8 18,8
 Jelenie (Jelino), *Jeleń*, chl, mch, Lidzbark Welski, k 53,3 19,9
 Jelenie, maz, osw, Jelonki 52,9 21,8
 Jeleniec, chl, chl, Czyste 53,3 18,5
 Jeleniec, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,3
 Jeleniów, snd, snd, Słup Stara 50,9 21,1
 Jeleń, *Jaworzno-Jeleń*, krk, prs, Jaworzno, d 50,2 19,2
 Jeleńc (Jeleniec, Jeleńc), *Jeleńc*, pmr, tch, Jeleńc, k 53,6 17,7
 Jelesna (Jalesna, Jelesno), *Jeleśnia*, krk, sls, Jelesna 49,7 19,3
 Jelita, *Kępa Gliniecka*, maz, czr, Góra 52,0 21,2
 Jelitno, *Leitnie*, lub, lub, Parczów, k 51,6 23,0
 Jelitowo, *Jelitów*, kls, kls, Pogrzybowo 51,7 17,7
 Jelitowo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6
 Jelitów, raw, raw, Kurzeszyn 51,8 20,4
 Jelonek, snd, rdm, Odrzywół 51,5 20,6
 Jelonka, pdl, blk, Kleszczele, k 52,6 23,4
 Jelonki, maz, osw, Jelonki 52,9 21,8
 Jelowice (Lelowice), *Lelowice*, krk, prs, Wrocimowice 50,3 20,3
 Jełowa (Hłowo, Hłowa), *Hłowo*, kls, nkl, Sypniewo 53,4 17,3
 Jełowa**, kls, nkl, Zalesie
 Jemielenko, *Jaroszewo Pierwsze*, kls, gzn, Klecko 52,7 17,3
 Jemielinek (Jemielin), *Warszawa-Imielin*, maz, wrs, Służewo 52,1 21,0
 Jemiellino (Jemiello), *Imiello*, raw, gos, Jemiellino 52,3 19,2
 Jemieliście, maz, osw, Wąsowo 52,9 21,6
 Jemieliście Stare, maz, lom, Smlodowo 53,1 22,0
 Jemieliście-Wypychy, maz, lom, Smlodowo 53,1 22,0
 Jemielnica (Giemielnica), *Imielnica*, krk, kss, Jemiello 50,6 20,5
 Jemielnica, *Imielnica*, plc, plc, Jemielnica, d 52,5 19,8
 Jemielnik, *Imielnik Stary*, lcz, brz, Dobra 51,8 19,6
 Jemielnik, *Jamielnik*, chl, mch, Lidzbark Welski, k 53,2 19,8
 Jemielnik, *Imielnik*, chl, mch, Radomno, k 53,5 19,5
 Jemiello (Giemiello), *Imiello*, kls, gzn, Jemiello 52,5 17,3
 Jemiello (Giemiello), *Imiello*, krk, kss, Jemiello 50,6 20,5
 Jemiello (Jamiello, Jemiellino), *Imielin*, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2
 Jemiello (Jamiello, Jemiellino), *Jamielne*, maz, gar, Stoczek, d 52,0 21,9
 Jemiello Małe (Giemiello Dolne), *Imiellenko*, kls, gzn, Jemiello 52,5 17,3
 Jemiłków (Jemiółków), *Imiolków*, srd, srd, Turek 52,0 18,4
 Jemiółowice, *Imiółki*, kls, gzn, Waliszewo 52,6 17,3
 Jenczewice (Hinczewice), *Janczewice*, maz, wrs, Raszyniec, k 52,1 20,9
 Jenki (Janiki), *Jeńki*, pdl, blk, Waniewo 53,1 22,8
 Jerka (Girka, Hirka, Jirka), pzn, ksc, Lubią, d 52,0 16,8
 Jerusalem, *Elbląg* – część, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,4
 Jeruzale (Jaruzele), pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,2
 Jertzewo, *Brachlewo* – część, mlb, mlb, Tiefenau 53,8 19,0
 Jertzianki, *Jertzianki*, pmr, czł, Ogorzeliny 53,6 17,5
 Jertzianowo (Irzmanowo, Jarzmanowo), bkj, bkj, Kłobia 52,5 18,9
 Jertzurzyno (Jaruzyno, Jaruzyno, Jeruzyno, Jeżurzyno), *Jaruzyn*, inw, bdg, Fordan, d 53,2 18,2

Jerzykowo, kls, gzn, Ostrowite Arcybi-
skupie, d 52,5 17,8

Ješewa = Ješewa* (Jasewa, Jeszowa,
Warchołów?), Ješewa Mała (Ješewa-
-Kolmas, Wola Ješewska?), *Ješówka*,
maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,0

Jesień, *Jasień*, snd, wsl, Chmielnik 50,6
20,7

Jesień, *Jasień*, snd, wsl, Kotuszów 50,6
21,1

Jesin, *Jasienin Mały*, raw, raw, Jeżów,
d 51,8 19,9

Jezerce, pmr, tcz, Kleszczewo, osada
folwarczna, d 54,0 18,4

Jeziernica, *Jeziernica*, kls, gzn, Pobiedzi-
ska, d 52,4 17,3

Jeziernicko, *Jeziernicko*, srd, srd, Jeziernicko
51,8 18,7

Jezierniany, *Jezierniany*, kls, gzn, Strzyże-
wo, d 52,6 17,6

Jezierniany, *Jezierniany*, kls, gzn, Wali-
szewo, d 52,6 17,4

Jezierniany, *Jezierniany*, krk, szcz, Tyniec,
d 50,0 19,8

Jezierniany, *Jezierniany*, maz, tar, Tarczyn
52,0 20,8

Jezierniec, raw, bla, Łęgonice 51,6 20,4

Jezierny, *Jezierny Kościelne*, pzn,
wch, Jezierny 51,9 16,4

Jezierny, pzn, ksc, Woniesiecz 52,0
16,7

Jeziorka (Jeziorka), *Jeziorka*, srd, srd, Sie-
radz, k 51,6 18,7

Jeziorka Gołębki, *Gołębki*, lub, luk, Łu-
ków 51,9 22,4

Jeziorka Mała, *Jeziorka*, maz, grc, Jeziorka
Mała, d 51,9 20,8

Jeziorka Mała, *Jeziorka Mała*, kls, pzd, Nie-
zamyśl 52,2 17,1

Jeziorka Wielkie, *Jeziorka Wielkie*, kls, pzd,
Niezamyśl 52,2 17,1

Jeziorka, *Jeziorka*, maz, wrs, Powsino,
k 52,1 21,1

Jeziorka, *Jeziorka*, lub, luk, Łuków 51,9
22,4

Jeziorka, maz, tar, Jeziorka Mała 51,9 20,8

Jeziorki (Gieziorki), kls, kcn, Chojna
53,0 17,2

Jeziorki (Jeziorka), pmr, czl, Nowa Cer-
kiew, osada folwarczna 53,7 17,7

Jeziorki (Jeziorko), *Jeziorki Kosztowskie*,
cls, nkl, Koszutowo 53,2 17,1

Jeziorki, kls, nkl, Śmiełowo, k 53,1 16,8

Jeziorki, pdl, blk, Bargłowo, k 53,8 22,8

Jeziorki, pzn, pzn, Słupia, d 52,3 16,5

Jeziorki, *Warszawa-Jeziorki*, maz, wrs,
Raszyniec 52,1 21,0

Jeziorki* (Cieciorci), pdl, mln, Dziad-
kowiec 52,6 22,9

Jeziorko (Jeziorko), raw, raw, Jeżów 51,8
19,8

Jeziorko-Paprotna, *Jeziorko*, maz, gar, Sie-
nica 52,1 21,6

Jeziorko, *Jeziorek*, maz, gar, Żeliszewo
52,1 21,9

Jeziorko, *Jeziorki*, pzn, ksc, Osieczna
51,9 16,6

Jeziorko, maz, wiz, Piątница 53,2 22,2

Jeziorko, raw, gbn, Kocierzewo, d 52,2
20,1

Jeziorko, snd, snd, Dębno, d 50,9 21,0

Jeziorno (Jeziorno, Jezierny), snd, rdm,
Goryń, d 51,6 21,2

Jeziorko, lub, lub, Czemierniki – miasto
51,7 22,7

Jeziorkowice, krk, llw, Łany Wielkie,
k 50,5 19,8

Jeziurzyno (Gieruzino), *Stary Jaruzyn*,
cls, kcn, Samokłęski 53,1 17,6

Jeżewice (Wola Jeżewska), maz, tar, Tar-
czyn 52,0 20,8

Jeżewo, inw, bdg, Łabiszyn 53,0 18,0

Jeżewo, *Jeżewo-Wesel*, plc, rac, Uniec-
ko 52,9 20,2

Jeżewo, maz, nmo albo ser, Pułtowski,
d 52,7 21,1

Jeżewo, maz, sen, Radzimino Wielkie
52,6 20,4

Jeżewo, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8

Jeżewo, pzn, ksc, Jeżewo 51,9 17,2

Jeżewo, *Stare Jeżewo*, pdl, blk, Tykocin,
k 53,1 22,7

Jeżowa (Jeżów), *Wilczyńska* – część, krk,
bck, Wilczyńska 49,7 20,9

Jeżowa Wola (Chorażyna Wola), *Jeżów-
ka*, raw, sch, Białynin 52,2 20,3

Jeżowa Wola (Jeżowe), *Jeżowe*, snd, snd,
Jeżowa Wola, k 50,4 22,2

Jeżowice (Giesowice), *Kurów* – część,
krk, sls, Ślemię 49,7 19,4

Jeżowice, snd, chc, Kurzelów, d 50,8 19,9

Jeżowo (Jeżewo), *Jeżewo*, pmr, swc, Je-
żowo, d 53,5 18,5

Jeżów (Jeżowo), srd, ptr, Rozprza 51,3
19,6

Jeżów, *Jeżew*, srd, szd, Małyń 51,8 19,0

Jeżów, krk, kss, Mstyczów 50,5 20,0

Jeżów, lub, lub, Chodel 51,1 22,2

Jeżów, raw, raw, Jeżów, miasto, d 51,8
20,0

Jeżów, snd, opc, Białaczków 51,2 20,4

Jeżów, snd, snd, Waśniów, d 50,9 21,2

Jeżówka, krk, kss, Chlina i Tczyca,
k 50,4 19,8

Jeżyce, *Poznań-Jeżyce*, pzn, pzn, Święty
Wojciech, m 52,4 16,9

Jeźmień**, bkj, rdj, [nieznana], osa-
da młyńska

Jędrzele** (Ondrale), pdl, blk, Sokoły al-
bo Kobylino Poświętne

Jędrzychy (Andrychy, Przyborowice Małe),
Andrychy, maz, was, Grabowo 53,5 22,1

Jędrzejewo (Andrzejewo, Cierpięgi, Je-
lenia Głowa, Targowisko), *Gniezno*
– część, kls, gzn, Gniezno-św. Waw-
rzyńca, miasto, ds 52,5 17,5

Jędrzejewo, pzn, pzn, Czarnków 52,9
16,3

Jędrzejówka (Andrzejówka, Andrzejówki,
Jędrzejówki), *Andrzejówka*, krk, sdc,
[praw. nieznaną], d 49,3 20,8

Jędrzychowice (Andrychowice, Andry-
chowice, Henrychowice, Jędrzychowice,
Jędrzejowice), pzn, wch, Jędrzy-
chowice 51,7 16,2

Jodeski, *Jadeszki*, pdl, blk, Dolistowo,
k 53,5 22,9

Jodłowa Niemiecka (Jodłowa Dolna),
Jodłowa – część, krk, bck, Jodłowa
Niemiecka, k 49,9 21,3

Jodłowa Polska (Jodłowa Górna), *Jodło-
wa* – część, krk, bck, Jodłowa Nie-
miecka, k 49,9 21,3

Jodłownik (Jodłowniki), krk, szcz, Skrzy-
dlina 49,8 20,2

Jodłówka, *Jodłówka Tuchowska* – część,
krk, bck, Rzepiennik, k 49,8 21,1

Jodłówka, krk, szcz, Rzezawa, k 50,0 20,5

Jodłówka, snd, plz, Jodłówka 49,9 20,9

Jodziki (Żodziki), *Judziki*, pdl, blk, Raj-
gród, ks 53,8 22,7

Jonsdorf (Jonensdorf, Junsdorf), *Janów-
ka*, mlb, mlb, Königsdorf, k 54,1 19,1

Jordan, *Jordanowo*, pzn, pzn, Jordan,
d 52,3 15,5

Jordanowice (Wola Jordanowska), *Gro-
dzisk Mazowiecki-Jordanowice*, maz,
bln, Grodzisko 52,1 20,6

Jordanowo (Jardanowo, Jardanówko, Jor-
danów), inw, bdg, Dźwierzno 52,9 18,1

Jordanów (Ilmanowa), krk, szcz, Jorda-
nów, miasto 49,7 19,8

Jornsorf (Jordansdorf), *Jordanki*, mlb,
mlb, Kalwa 54,0 19,2

Jostowa Góra (Justowa Góra, Góra, Góra
św. Justa), *Tęgorborze-Just*, krk, sdc,
Tęgorborza 49,7 20,6

Joški, *Joški Wschodnie*, pdl, blk, Brańsk,
k 52,8 22,8

Juchnowiec-Dwór (Dworzec Juchnowski,
Juchnowski Dwór), *Juchnowiec Gór-
ny*, pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 53,0
23,1

Juchnowiec-Stare Siolo, *Juchnowiec Dol-
ny*, pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 53,0
23,1

Juchnowszczyzna, *Juchnowszczyzna*, pdl,
blk, Juchnowiec-Dwór 53,0 23,2

Judaszowska Wola, *Wólka Kolczyńska*,
lub, urz, Rybitwy 51,1 21,9

Jugoszów, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5

Jugowice, *Kraków-Jugowice*, krk, szcz,
Kazimierz ś. Jakub, d 50,0 19,9

Jukowo, *Juków*, raw, gos, Sokołowo
52,4 19,3

Junczów, *Inczew*, srd, srd, Tubądzin 51,6
18,6

Jungfer, *Marzęcino*, mlb, mlb, Jungfer,
m 54,2 19,2

- Jungferberg (Junkrowy), *Junkrowy*, pmr, tcz, Pogutkowy, osada folwarczna, d 54,1 18,4
- Junichowo (Inochowo, Juniechau, Junochowo), *Jankowo Gdańskie*, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna 54,3 18,6
- Juniec, *Joniec*, maz, zkr, Juniec, d 52,6 20,6
- Juniewiczze (Juniowicze), pdl, mln, Łosice 52,1 22,8
- Junikowo, *Poznań-Junikowo*, pzn, pzn, Komorniki, d 52,4 16,8
- Junoszyce, *Janoszyce*, plc, plc, Bądkowo Kościelne 52,7 19,5
- Juraszki, pdl, blk, Turośna 53,0 23,1
- Juraszowa, krk, sdc, Poдеgrodzie, d 49,6 20,6
- Jurczyce, krk, szcz, Radziszów 49,9 19,8
- Jurek, *Raciąski Młyn*, pmr, tch, Nowa Cerkiew, osada młyńska, k 53,7 17,8
- Jurgensdorf (Jurgowiczany, Jurkoszany), *Jurkowice*, mlb, mlb, Kalwa, k 54,0 19,1
- Jurgi (Czarnowo-Jurgi), maz, osl, Goworowo 52,9 21,5
- Jurgi, *Racibory-Jurgi* – część, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4
- Jurki, lub, luk, Trzebieszów 51,9 22,7
- Jurkowa Wola (Wola Jurek, Wola Jurkowa), *Wola Jurkowa*, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7
- Jurkowice, snd, snd, Olbierzowice 50,6 21,4
- Jurkowice, snd, snd, Opatów, ds 50,8 21,4
- Jurkowo, bkj, rdj, Piotrkowo 52,5 18,5
- Jurkowo, pzn, ksc, Czerwony Kościół 52,0 16,7
- Jurków = Jurków, Ludzimierz (Ludzimierz, Lucimierz)+, krk, sdc, Czchów 49,9 20,7
- Jurków, krk, szcz, Dobra 49,7 20,2
- Jurków, snd, plz, Jurków 50,1 20,9
- Jurków, snd, wsl, Jurków 50,4 20,6
- Jurzec Mały, *Jurzec Szlachecki*, maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,3 22,2
- Jurzec Wielki, *Jurzec Włociański*, maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,3 22,2
- Jurzyno = Jurzyno Nadgórne*, Jurzyno-Ślasy* (Jurzyno Nadsonne, Turzyno-Ślasy), *Jurzyn*, maz, cch, Łopacino albo Suńsk 52,7 20,7
- Jurzyno-Gałązki = Jurzyno-Gałązki, Modzele-Gałązki*, *Jurzynek*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,7
- Jurzyszewo (Juryszewo), *Juryszewo*, plc, plc, Radzanowo 52,6 19,8
- Juszczyń, krk, szcz, Maków, k 49,7 19,7
- Juszkowo (Gischkau), pmr, gdn, Święty Wojciech, m 54,3 18,6
- Jutrkowice, *Jutrkowice*, srd, szd, Pabianice, d 51,6 19,4
- Jutrków, *Jurków*, srd, ost, Wyszczanów 51,4 18,1
- Jutrosin (Jutroszyn), kls, pzd, Jutrosin, miasto 51,7 17,1
- Jutroszów, *Jutroszew*, srd, ptr, Stary Tuszyn, d 51,5 19,5
- Kabajka, *Mieczysławów*, maz, wrk, Boglewice 51,8 21,1
- Kabaty, *Warszawa-Kabaty*, maz, wrs, Powisno 52,1 21,1
- Kacice, *Kacice*, maz, nmo albo ser, Pułtowski, d 52,7 21,1
- Kacice, krk, prs, Prędocin, d 50,3 20,1
- Kack (Gross Gatzke, Kacko), *Wielki Kack*, pmr, gdn, Kack, d 54,5 18,5
- Kack Mały (Kacko Małe), *Mały Kack*, pmr, gdn, Kack, osada folwarczna 54,5 18,5
- Kacpura, *Kacpury*, maz, nur, Ostrowia, osada młyńska, d 52,8 21,9
- Kaczały, pdl, blk, Narew, k 52,9 23,4
- Kaczanowo, kls, pzd, Kaczanowo, d 52,3 17,5
- Kaczewo, bkj, rdj, Kaczewo, d 52,6 18,5
- Kaczka, maz, osw, Goworowo 52,8 21,6
- Kaczka**, bkj, rdj, [nieznana], osada młyńska
- Kaczki (Kacko, Kaški, Klein Trampki, Trąbki Małe), pmr, tcz, Kłodawa 54,2 18,6
- Kaczki-Plastów (Kaczki Mycielskiego), *Kaczki Plastowe*, srd, srd, Turek 52,0 18,6
- Kaczki-Stradzów, *Kaczki Średnie* – część, srd, srd, Turek 52,0 18,6
- Kaczki-Strzeszek, *Kaczki Średnie* – część, srd, srd, Turek 52,0 18,5
- Kaczkowice, krk, prs, Gorzków 50,2 20,5
- Kaczkowo Małe (Kaczkowo Mniejsze), *Kaczkówko*, kls, kcn, Cerekwica 52,8 17,6
- Kaczkowo Wielkie (Kaczkowo), *Kaczkowo*, kls, kcn, Cerekwica 52,8 17,6
- Kaczkowo, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3
- Kaczkowo, *Kaczkowo Stare*, maz, nur, Brok, d 52,7 21,9
- Kaczków (Kaczkowa Wola), raw, msz, Mszczonów 52,0 20,6
- Kaczlino, *Kaczlino*, pzn, pzn, Lutomie 52,7 16,1
- Kaczorek, *Kaszczorek*, chl, chl, Kaczorek, d 53,0 18,7
- Kaczorki, *Kaczory*, lub, luk, Zbuczyn, k 52,1 22,3
- Kaczory, kls, nkl, Śmielowo, k 53,1 16,8
- Kaczowice (Kaczkowice), krk, prs, Wrocimowice, d 50,3 20,2
- Kaczyce, snd, snd, Mydłów 50,7 21,4
- Kaczyno Małe**, pdl, drh, Długa Dąbrowa
- Kaczyno Stare (Kaczyno-Długa Dąbrowa, Kaczyno), *Kaczyn Stary*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4
- Kaczyno Stare, *Kaczyny-Starowieś*, maz, osl, Rzekuń 53,1 21,6
- Kaczyno-Harbasy (Harbasze), *Kaczyn-Herbasy*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4
- Kaczyno-Tobolice, *Kaczyny-Tobolice*, maz, osl, Rzekuń 53,0 21,6
- Kaczyno-Wypychy, *Kaczyny-Wypychy*, maz, osl, Rzekuń 53,1 21,6
- Kaczyno, okolica, pdl, drh
- Kadca (Kacza, Kadocza), krk, sdc, Poдеgrodzie, d 49,5 20,5
- Kadłub, snd, rdm, Błotnica 51,5 20,9
- Kadłub, srd, wln, Kadłub, d 51,2 18,6
- Kadłubek, *Kadłubek Stary*, maz, wrk, Błotnica 51,6 21,1
- Kadłubowo, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,2
- Kadłubówka, pdl, blk, Brańsk 52,7 23,0
- Kadłuby, pdl, drh, Kadłuby 52,6 22,2
- Kady, maz, bln, Grodzisko 52,1 20,7
- Kadzice, krk, prs, Kościelec, k 50,2 20,4
- Kadzidła, *Kadzidło*, maz, gar, Stoczek, osada młyńska, k 52,0 22,0
- Kadzidłowa, lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,2 18,9
- Kadzielnia, snd, plz, Wadowice 50,3 21,2
- Kadzyn, *Kadzyń*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1
- Kadz, snd, rdm, Klwów 51,5 20,7
- Kahlberg+, pmr, gdn, Prybbernow, m 54,4 19,4
- Kaim, *Kraków-Kaim*, krk, szcz, Bieżanów, d 50,0 20,0
- Kajewo, *Kajew*, kls, kls, Kajewo 51,9 17,8
- Kajewo, *Kajew*, lcz, lcz, Krośniewice 52,3 19,2
- Kajmów (Kaimów), snd, snd, Michocin 50,6 21,7
- Kajmy (Kajmy Sulewo-Brzozówka), maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3
- Kakawa, *Nowa Kakawa*, kls, kls, Godziszewy Wielkie 51,6 18,1
- Kaki-Mroczi = Kaki-Jesie* (Kaki Kucze?), Kaki-Mroczi, Kaki-Wieśnianie*, Kaki-Wituły* (Kaki-Witoły), Kaki-Zubły* (Kaki-Zubelki, Kaki-Zubki, Kaki-Zabieski?), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,1 20,9
- Kakulino, *Kakulin*, kls, gzn, Raczkowo 52,7 17,2
- Kaleczyce (Kalejczyce, Mieszki-Kalejczyce), *Kalejczyce*, pdl, blk, Boćki 52,6 23,1
- Kaleja (Kalej, Kalije), *Kalej*, krk, llw, Kłobucko, d 50,8 19,0
- Kaleje, kls, pzd, Niezamyśl 52,2 17,0
- Kaleń (Kalona?), snd, rdm, Mniszek 51,4 20,8
- Kaleń = Kaleń (Kalina), Wola Kalińska*, snd, stz, Korytnica 51,7 21,7
- Kaleń, *Kaleń Duża*, lcz, lcz, Dzierżbice 52,3 19,0

Kaleń, *Kalonka*, lcz, brz, Skoszewy 51,8 19,6
 Kaleń, maz, tar, Żelechów 52,0 20,7
 Kaleń, srd, ptr, Chorzęcin 51,5 19,9
 Kaleń+ (Kaleńska Wola), maz, wrs, Okuniew 52,3 21,3
 Kalębina (Kalembina), *Kalembina*, snd, plz, Dobrzechów 49,9 21,7
 Kalina, *Kalina Mała*, krk, kss, Miechów, d 50,4 20,1
 Kalina, *Kalina Wielka*, krk, kss, Kalina 50,4 20,2
 Kalinice, *Kalenice*, raw, sch, Pczonów, d 52,0 19,9
 Kalinie, *Kaleń*, lub, lub, Markuszów 51,4 22,2
 Kalinie, *Kaleń*, raw, bla, Sadkowice 51,7 20,5
 Kalinki, srd, ptr, Bąkowa Góra 51,1 19,8
 Kalinowa, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
 Kalinowa, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2
 Kalinowa, srd, srd, Kalinowa 51,7 18,5
 Kalinowa, srd, szd, Strońsko 51,5 18,9
 Kalinowiec, bkj, bkj, Bądkowo, osada folwarczna, k 52,7 18,8
 Kalinowiec, *Kalnowiec*, pdl, blk, Domanowo 52,8 22,7
 Kalinowo-Czosnowo (Czosnowo, Czosnowo-Kalinowo), pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,6
 Kalinowo-Sulki, *Kalinowo-Solki*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,6
 Kalinowo-Trojanki-Nowa Wieś, *Nowe Kalinowo*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,6
 Kalinowo-Trojanki, *Stare Kalinowo*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,6
 Kalinowo, maz, kam, Zambska 52,8 21,2
 Kalinowo, maz, nur, Złotaria, d 52,8 22,0
 Kalinowo, maz, wiz, Piątница, k 53,2 22,1
 Kalinowo, okolica, pdl, blk
 Kalinówka (Wójtowce), *Wójtowce*, pdl, blk, Kalinówka 53,4 22,9
 Kalinówka-Basie = Kalinówka-Basie, Kalinówka-Wity* (Kalinówka Stara), maz, zmb, Rudki 53,1 22,4
 Kalinówka-Bystry (Bystry Jemielly Las), maz, zmb, Rudki 53,1 22,4
 Kalinówka, *Kalinówka Kościelna*, pdl, blk, Kalinówka, d 53,4 22,9
 Kalinówka, *Kalinówka Królewska*, pdl, blk, Kalinówka, k 53,4 23,0
 Kaliska (Koliska), kls, knn, Złotkowo 52,4 18,1
 Kaliska, bkj, kwł, Lubień, osada folwarczna 52,4 19,1
 Kaliska, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,3
 Kaliski, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5
 Kaliski, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,6
 Kalisz, kls, kls, Kalisz św. Marii i św. Mikołaja, miasto, k 51,8 18,0
 Kalisz, maz, cch, Ciecchanów 52,9 20,6
 Kalisz, pmr, tcz, Lipusz, k 54,0 17,8
 Kaliszany, kls, kcn, Żuń, d 52,9 17,1
 Kaliszany, lub, lub, Piotrawin 51,1 21,8
 Kaliszany, snd, snd, Pkanów 50,8 21,5
 Kalisze-Książki (Kalisz-Bąben?), *Czechowice* – część, maz, wrs, Pęcice 52,2 20,9
 Kaliszkowice Pańskie, *Kaliszkowice Kaliskie*, srd, ost, Kotłów 51,5 18,1
 Kaliszkowice, *Kaliszkowice Otobockie*, srd, ost, Kotłów, d 51,5 18,0
 Kalnica-Malinowo (Kalnica, Malinowo, Malinowo-Kalnica, Malinowo-Kalniczka), *Kalnica*, pdl, blk, Brańsk 52,7 22,9
 Kalno Małe (Kalenko), *Kalinko*, srd, ptr, Stary Tuszyn, d 51,6 19,5
 Kalno Wielkie (Kalno), *Kalino*, srd, ptr, Stary Tuszyn, d 51,7 19,6
 Kalonka (Kaleń), maz, gar, Parysewo, k 52,0 21,6
 Kalsko, pzn, pzn, Rokitno, d 52,5 15,6
 Kalteherberge, *Nowotna*, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3 19,1
 Kalwa (Calbe), mlb, mlb, Kalwa, k 53,9 19,1
 Kał (Kalno), srd, ptr, Czarnocin 51,6 19,7
 Kaława, pzn, pzn, Kaława, d 52,4 15,5
 Kałdowo (Kaldowo), *Kołodowo*, pmr, czł, Człuchów, osada folwarczna, k 53,7 17,3
 Kałdowo (Kaldowo), mlb, mlb, Malbork, osada folwarczna, k 54,0 19,0
 Kałdowo**, pmr, tch, osada folwarczna, k
 Kałdunek, chl, chl, Chełmanie, osada młyńska, k 53,1 18,9
 Kałduny, srd, ptr, Grocholice 51,4 19,4
 Kałdus, chl, chl, Starogród, d 53,3 18,4
 Kałek, srd, ptr, Witów, d 51,4 19,8
 Kałęcz**, raw, sch, Kozłowo Biskupie
 Kałęczew (Kałęczów), raw, raw, Dmosin 51,9 19,8
 Kałęczew (Kałęczew Żelicheński, Kałęczów, Kałęczyn), raw, raw, Żelichnin Mniejszy 51,7 20,0
 Kałęczyn (Folwarki), *Warszawa-Śródmieście* – część, maz, wrs, Jazdowo, m 52,2 21,0
 Kałęczyn (Kałęczynko), maz, cch albo scn, Nowe Miasto 52,7 20,6
 Kałęczyn, raw, msz, Grodzisko 52,1 20,6
 Kałęczyn*, *Tartak*, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,5
 Kałęczyn** (Kałęczów), raw, sch, Sochaczew
 Kałęczynek, *Kałęczyn*, pdl, drh, Stara Wieś 52,5 22,0
 Kałęczynko (Kałęczyno, Kałęczyno Małe), *Kałęczynek*, bkj, bkj, Lubanie 52,7 18,9
 Kałęczyno (Kałęczyn), *Kawęczyn*, bkj, prd, Lubotyń, d 52,4 18,6
 Kałęczyno (Kałęczyno Wielkie), *Kałęczyn*, bkj, bkj, Bądkowo 52,7 18,8
 Kałęczyno (Kałęczyno-Ślubowo), *Kałęczyn*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,7
 Kałęczyno-Łady, *Kałęczyn*, maz, nmo, Gzy 52,7 20,9
 Kałęczyno, *Kałęczyn*, maz, nur, Zuzola, d 52,7 22,3
 Kałęczyno, *Kałęczyn*, maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,2 22,2
 Kałęczyno*, maz, lom, Miastkowo 53,1 21,9
 Kałęczyno**, pdl, blk, Sokoły
 Kałki (Kała), *Łódź-Kały*, lcz, lcz, Zgierz 51,8 19,4
 Kałki, maz, cch, Małużyno 52,8 20,5
 Kałkowa Wola, *Wola Kałkowa*, lcz, orl, Sobota 52,1 19,6
 Kałków, snd, rdm, Ciepeliów 51,2 21,6
 Kałków, snd, snd, Krzynki, d 51,0 21,2
 Kałowo, *Kałów*, lcz, lcz, Kałowo 51,8 19,0
 Kałuszyno (Kałuszyno Stare), *Kałuszyn*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,8
 Kałuszyno-Abramy (Kałuszyno-Jabramy), *Abramy*, maz, liw, Kałuszyno 52,3 21,8
 Kałuszyno-Milewo (Kałuszyno-Miliszewo), *Milew*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,9
 Kałuszyno-Olszewice (Olszewnica, Olszewie), *Olszewice*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,8
 Kałuszyno-Patok, *Patok*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,8
 Kałuszyno-Szymbory (Szembory, Zamborowie), *Szembory*, maz, liw, Kałuszyno 52,3 21,8
 Kałuszyno-Szymony, *Szymony*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,8
 Kały, *Kały* – część, lcz, lcz, Grochowo 52,3 19,3
 Kały, maz, tar, Jazgarzewo 52,0 20,9
 Kamianka Lacka (Kamionka Lacka), *Kamianki Lackie*, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,6
 Kamianka Ruska (Kamionka Ruska), *Kamianka*, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,4 22,4
 Kamianka-Czabaje (Czabaje), *Kamianki-Czabaje*, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,6
 Kamianka-Mytki (Kamionka-Niecki, Kamionka-Witki), *Kamianki-Nicki*, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,6
 Kamianka-Wańki, *Kamianki-Wańki*, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,6
 Kamianka, okolica, pdl, drh
 Kamianki = Chmielewo, Kamianki (Kamionki), *Kamianki-Chmielewo*, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,4
 Kamianna, krk, sdc, [praw. nieznana], d 49,5 20,9
 Kamienica (Kamienica Górna), *Kamienica Górna*, snd, plz, Siedliska 49,9 21,5

Kamienica (Kamieniec), kls, kcn, Żuń, d 52,9 17,1

Kamienica (Kamiennica), *Kamienica Królewska*, pmr, mrw, Sierakowice, k 54,4 17,9

Kamienica Kościelna, *Kamienica* – część, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5

Kamienica Mała, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5

Kamienica Wielka, *Kamienica* – część, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5

Kamienica, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,4

Kamienica, *Kamienica Dolna*, snd, plz, Przeczycza i Brzostek, d 49,9 21,4

Kamienica, *Kamienica Polska*, swr, Koziegłowy, osada kuźnicza, ds 50,7 19,2

Kamienica, *Kamienica Szlachecka*, pmr, mrw, Stężycza Mała, osada folwarczna 54,3 17,9

Kamienica, kls, knn, Kazimierz 52,3 18,2

Kamienica, kls, nkl, Pruszczy 53,5 17,8

Kamienica, krk, kss, Gołcza, ds 50,4 19,9

Kamienica, krk, sdc, Kamienica, d 49,6 20,3

Kamienice-Ślesice (Kamienica, Kamieńskie), maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Kamienie Kmiece (Kamień Kmiec), *Kamień Kmiec*, dbr, dbr, Tłuchowo 52,7 19,4

Kamienie Kotowe, *Kamień Kotowy*, dbr, dbr, Tłuchowo 52,7 19,4

Kamieniec, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7

Kamieniec, bkj, bkj, Koneck 52,8 18,7

Kamieniec, *Kamieniec Wislocki*, snd, snd, Skotniki 50,6 21,6

Kamieniec, *Kamieńczyk*, maz, kam, Kamieniec, miasto, k 52,6 21,5

Kamieniec, kls, gzn, Kamieniec, d 52,5 17,9

Kamieniec, kls, gzn, Kłeco, k 52,6 17,3

Kamieniec, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,6

Kamieniec, lcz, orl, Żychlin 52,3 19,6

Kamieniec, maz, gar, Wodynie 52,1 22,0

Kamieniec, pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4

Kamieniec, snd, snd, Mydlów 50,7 21,4

Kamieniec*, *Kamionka*, bkj, prd, Przedecz, k 52,3 18,9

Kamienny Potok, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,5 18,6

Kamień (Kamień Mniszewski), *Kamień Mniszewski*, raw, raw, Głowno 52,0 19,7

Kamień (Kamień Słuszkowski), kls, kls, Kretkowo, osada folwarczna 52,0 17,6

Kamień (Kamin, Kamionki), chl, mch, Jabłonowo 53,4 19,2

Kamień Biskupi, *Kamień Mały*, snd, rdm, Skrzyż 51,4 20,8

Kamień I, *Kamień Łukawski*, snd, snd, Sandomierz ś. Piotr, d 50,7 21,8

Kamień II, *Kamień Mściowski*, snd, snd, Sandomierz ś. Piotr 50,7 21,8

Kamień Plebański, snd, snd, Sandomierz ś. Piotr, d 50,7 21,8

Kamień Średni**, pdl, drh, Długa Dąbrowa

Kamień, *Kamienna Wola*, snd, opc, Potrykozy 51,3 20,4

Kamień, *Kamień Duży*, snd, rdm, Skrzyż 51,4 20,8

Kamień, *Kamień Krajeński*, kls, nkl, Kamień, miasto, d 53,5 17,5

Kamień, *Kamień Stary*, raw, gbn, Gąbin 52,4 19,7

Kamień, kls, knn, Cienino Wielkie 52,3 18,0

Kamień, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 16,9

Kamień, krk, sls, Czerniechów, d 50,0 19,6

Kamień, lub, luk, Wilczyńska 51,8 22,0

Kamień, maz, prz, Dzierzgowo 53,1 20,7

Kamień, maz, wrk, Jasiona 51,6 21,0

Kamień, pdl, blk, Narew, k 52,8 23,5

Kamień, *Piekary Śląskie-Kamień*, Śląsk, Kamień 50,4 19,0

Kamień, raw, raw, Dmosin 51,9 19,8

Kamień, snd, opc, Kunice Wielkie 51,4 20,2

Kamień, snd, rdm, Piotrawin, k 51,1 21,8

Kamieńczyce, krk, kss, Miechów, d 50,3 20,0

Kamieńczyce, krk, prs, Kościelec, d 50,2 20,4

Kamieńczyk Wielki, maz, nur, Nur 52,7 22,4

Kamieńczyk-Jankowice, *Kamieńczyk-Jankowięta*, maz, nur, Nur 52,7 22,4

Kamieńczyk-Piskorki*, *Kamieńczyk Borowy*, maz, nur, Nur 52,7 22,4

Kamieńczyk-Ryciorki, maz, nur, Nur 52,7 22,4

Kamieńczyk, pdl, drh, Granne 52,6 22,4

Kamieńskie Młyny, *Kamienicki Młyn*, pmr, mrw, Sierakowice, osada młyńska, k 54,4 17,9

Kamieńskie-Jaski, *Kamińskie Jaski*, pdl, blk, Poświętne 52,9 22,8

Kamieńskie-Ocioski (Ocioski, Ocioski-Kamieńskie), *Kamińskie Ocioski*, pdl, blk, Poświętne 53,0 22,8

Kamieńskie-Wiktory (Wiktory), *Kamińskie Wiktory*, pdl, blk, Poświętne 52,9 22,8

Kamieńskie, *Niewino Kamieńskie*, pdl, blk, Bielsk 52,8 23,1

Kamieńskie, okolica, pdl, blk

Kamieńsko, *Kamieńsk*, srd, rds, Kamieńsko, miasto 51,2 19,5

Kamieńsko, *Kamińsk*, snd, rdm, Wsola 51,5 21,1

Kamion (Kamień, Kamion Kanoniczy, Kamion Zaręba), *Kamień*, kls, kls, Kamion, ds 51,8 18,2

Kamion (Kamień), raw, raw, Skwierniewice 51,9 20,3

Kamion (Kamień), *Warszawa-Kamionek*, maz, wrs, Kamion, d 52,2 21,1

Kamion, *Kamion*, srd, wln, Kamion, miasto, k 51,2 18,7

Kamion, maz, wsg, Kamion, k 52,4 20,2

Kamiona (Kamionka, Kamionna), *Kamionna*, krk, szc, Trzciana 49,8 20,4

Kamiona (Kamionna), *Kamienna*, bkj, kwl, Lubień 52,4 19,1

Kamiona Wola, *Kamienowola*, lub, lub, Czemierniki – miasto 51,6 22,6

Kamiona, *Kamienna-Wieś*, kls, kls, Iwanowice 51,7 18,3

Kamiona, *Kamienna*, lcz, orl, Oporów 52,2 19,5

Kamiona, *Kamienna*, snd, wsl, Sokolina 50,3 20,6

Kamiona, *Kamienna*, srd, ptr, Bogdanów 51,3 19,5

Kamiona, *Kamionna*, pzn, pzn, Kamionna, miasto 52,6 15,9

Kamionacz Mały, *Kamionczyk*, srd, srd, Kamionacz 51,7 18,7

Kamionacz, srd, srd, Kamionacz 51,7 18,7

Kamionczek (Kamionek), *Kamionek*, kls, gzn, Sławno 52,6 17,3

Kamionek, kls, gzn, Kamieniec, d 52,6 17,9

Kamionka (Grabowo-Kamionka), *Stara Kamionka*, pdl, blk, Bargłowo 53,8 22,8

Kamionka (Kamianka, Kamionka-Grabówka), pdl, blk, Jasionówka 53,4 23,0

Kamionka (Kamianka), maz, osl, Rzekuń, d 53,0 21,5

Kamionka (Kamianka), pmr, now, Nowe 53,7 18,6

Kamionka (Kamienica), kls, knn, Rusocice 52,1 18,4

Kamionka (Kamienna Grumada), maz, gar, Latowicz, k 52,1 21,8

Kamionka (Zubla?), snd, plz, Sędziszów, k 50,1 21,7

Kamionka, *Kamionka Mała*, krk, sdc, Sądecz Nowy, km 49,6 20,7

Kamionka, *Kamionka Mała*, krk, sdc, Ujanowice, ds 49,8 20,5

Kamionka, *Kamionka Wielka*, krk, sdc, Kamionka, d 49,6 20,8

Kamionka, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,8

Kamionka, lub, lub, Kamionka, miasto 51,5 22,5

Kamionka, maz, gar, Miastkowo Wielkie albo Garwolin 51,9 21,7

Kamionka, maz, wrs, Wiśniewo, k 52,3 21,7

Kamionka, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,6

Kamionka, snd, stz, Wilczyńska 51,9 22,0

Kamionka, srd, srd, Stolec 51,4 18,7

Kamionka, srd, wln, Ruda, d 51,2 18,6
Kamionka+, krk, sdc, Nawojowa 49,5 20,8
Kamionki Małe, chl, chl, Gronowo, d 53,1 18,7
Kamionki, *Kamionki Duże*, chl, chl, Gostkowo 53,1 18,7
Kamionki, plc, plc, Biała 52,6 19,6
Kamionki, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 16,9
Kamionobród, *Kanabród*, pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,4
Kamionolas (Kamionlas, Kamiony Las), *Kamionna*, maz, kam, Kamionolas 52,5 21,8
Kamionomostek (Kamiony Mostek), *Kamomostek*, srd, szd, Sędziejowice 51,5 19,1
Kamionowo, *Kamienowo*, maz, lom, Kleczkowo 53,0 21,9
Kamirowo (Camerau), *Kamierowo*, pmr, tcz, Skarszewy, k 54,1 18,5
Kamlarki, chl, chl, Wapcz 53,3 18,6
Kammerau, *Kościelec*, mlb, mlb, Kalwa, m 54,0 19,2
Kämmersdorf, *Komorowo Żuławskie*, mlb, mlb, [nieznana] 54,1 19,5
Kamocin Mały, *Kamocinek*, srd, ptr, Sroćkie 51,5 19,5
Kamocin Wielki, *Kamocin*, srd, ptr, Sroćkie 51,5 19,6
Kamodzienice, snd, wsl, Stobnica 50,4 21,0
Kamyk, krk, llw, Kłobucko 50,9 19,0
Kamyk, krk, scz, Niegowiec 49,9 20,3
Kamyk, srd, srd, Brzyków 51,4 18,9
Kamyszów, snd, wsl, Skarbimierz 50,3 20,5
Kana, *Kanna*, snd, wsl, Bolesław 50,3 20,9
Kandlewo, pzn, wch, Kunersdorf, d 51,8 16,2
Kania, inw, bdg, Łabiszyn 52,9 18,0
Kanica (Kanice, Wola), *Stare Kanice*, snd, chc, Węgleszyn, d 50,7 20,2
Kanice, raw, raw, Krzemienica 51,6 20,3
Kanice+, maz, bln, Brwinowo 52,1 20,8
Kanie, maz, bln, Brwinowo 52,1 20,8
Kaniec (Koniec), *Koniec*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,9
Kaniewo = Kaniewo, Kaniewko, *Kaniewo* – część, osada folwarczna, d, bkj, bkj, Kłobia 52,5 18,9
Kaniewo, *Kaniew*, kls, pzd, Wiela 51,8 17,4
Kanigowo, plc, plc, Świeciniec 52,5 20,0
Kanina, krk, sdc, Kanina 49,7 20,5
Kaninko, *Koninek*, kls, ken, Łekno, d 52,9 17,3
Kanino (Konin), *Konin*, srd, szd, Górka Wielka, ds 51,7 19,3
Kanino, *Koninko*, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 17,0
Kaniów, krk, sls, Bestwina 49,9 19,0
Kantorowice, *Kraków-Kantorowice*, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,1
Kantyła (Kantilla), chl, mch, Pokrzydowo 53,3 19,5
Kańczuga, *Bielany* – część, krk, sls, Bielany 49,9 19,2
Kańkowo (Kanikowo), maz, nur, Złotoria, d 52,7 22,0
Kańska Wola, *Kaniwola*, lub, lub, Łęczna 51,4 23,0
Kapicze, *Kapice Stare*, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,7
Kapinos, *Kampinos*, raw, sch, Kapinos, miasto, k 52,3 20,5
Kapłania (Kapłana, Kapłonia), *Kaplań*, pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,5
Karchowo, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,8
Karchów Kanoniczny (Charchów, Karchów Wielki), *Charchów Księży*, srd, szd, Drużbin, d 51,8 18,8
Karchów Pański (Karchów Mały), *Charchów Pański*, srd, szd, Drużbin 51,8 18,9
Karcice, *Charcice*, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2
Karcze, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5
Karczewie, *Karczew* – część, maz, czr, Karczewie 52,1 21,2
Karczewie, *Karczew* – część, maz, czr, Karczewie, miasto 52,1 21,3
Karczewiec (Karczewie), maz, liw, Liw Stary 52,3 21,9
Karczewo, chl, chl, Łobdowo, osada folwarczna, k 53,2 19,1
Karczewo, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2
Karczewo, pmr, tch, Gostyczyn, osada młyńska 53,5 17,8
Karczewo, *Podwęgierki* – część, kls, pzd, Gozdowo 52,3 17,6
Karczewo, pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4
Karczmiska, lub, lub, Karczmiska, k 51,2 22,0
Karczowice (Karczewice), *Karczewice*, srd, rds, Kłomice 50,9 19,4
Karczowice, krk, kss, Mstyczów 50,5 20,0
Karczówek (Karczów), srd, szd, Szadek 51,7 18,9
Karczyno (Karczyn), *Karczyn*, inw, inw, Góra 52,7 18,4
Kargolec, *Krogulec*, lcz, lcz, Zgierz, k 51,9 19,4
Kargolin, *Drużbice* – część, srd, ptr, Drużbice 51,5 19,4
Kargoszyn (Kargoszyno), plc, ndz, Ciechanów 52,9 20,6
Kargowa, pzn, ksc, Kopanica 52,1 15,8
Kargów, snd, wsl, Kargów, k 50,5 20,9
Kargów*, *Głów* – część, snd, plz, Radłów, d 50,1 20,9
Karkoski, *Karkosy*, lcz, lcz, Leźnica Mała 52,0 19,1
Karlik, maz, tar, Jazgarzewo 52,1 20,9
Karlikowo, pmr, pck, Żarnowiec, d 54,7 18,2
Karlin (Karnin), srd, ptr, Sroćkie 51,5 19,7
Karlin, *Zawiercie-Karlin*, krk, llw, Kromołów 50,5 19,6
Karłowo Wola**, maz, kam, Pniewo albo Wyszkowo
Karmanowice, lub, lub, Wąwolnica 51,3 22,1
Karmino Małe, *Karminek*, kls, kls, Karmino Wielkie 51,8 17,6
Karmino Wielkie (Karmino Marszewski, Karmino Rumiejowski, Karmino Sośnicki), *Karmin*, kls, kls, Karmino Wielkie 51,8 17,6
Karmino, *Karmin*, pzn, ksc, Woniesiecz 52,0 16,6
Karna, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,9
Karnice = Baranów* (Barany, Baronów), Karnice, raw, msz, Mszczonów 51,9 20,4
Karnice, srd, szd, Niewiesz 51,9 18,9
Karniewko, *Karniewek*, maz, ser, Dzierżenino 52,6 21,1
Karniewo-Malechy = Karniewo-Krupy*, Karniewo-Leldwy (Karniewo-Ladwy), Karniewo-Malechy, *Malechy*, maz, cch albo prz, Karniewo 52,8 21,0
Karniewo-Rafały (Rachwały), *Rafały*, maz, cch albo prz, Karniewo 52,8 20,9
Karniewo, maz, cch, Lekowo 53,0 20,6
Karniewo, maz, mak, Karniewo 52,8 21,0
Karniowice, krk, prs, Bolechowice, ds 50,2 19,8
Karniowice, krk, prs, Trzebinia 50,2 19,5
Karniów, krk, prs, Czulice 50,1 20,2
Karniszewice (Karniszowice), srd, szd, Pabianice, d 51,7 19,3
Karniszewo, kls, gzn, Sokolniki 52,6 17,4
Karniszyn, plc, szr, Karniszyn, miasto 53,0 19,9
Karnkowo, dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,3
Karnkowo, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5
Karnowo (Karniowo), kls, nkl, Nakiel, k 53,2 17,6
Karnówko, kls, nkl, Nakiel 53,2 17,6
Karpicko, pzn, ksc, Wolsztyn 52,1 16,1
Karpino (Zarzecze), *Karpin*, lcz, brz, Czarnocin, d 51,7 19,7
Karpiska, maz, gar, Kołybiel, k 52,0 21,4
Karsiec, *Karzec*, pzn, ksc, Krobia 51,8 16,9
Karsino, *Karsin*, pmr, tch, Wiele, k 53,9 17,9
Karskie (Żerebczycze), pdl, drh, Wyrzęby-Podawce 52,4 22,5
Karsko (Karsk), *Karsk*, bkj, rdj, Rzeczyca, d 52,6 18,4
Karspol (Karczpol), bkj, rdj, Rzeczyca 52,5 18,4

Karsy Małe, snd, wsl, Pacanów 50,4 21,1
Karsy Podłęzne (Karsy Podleśne), *Karski*, kls, kls, Lewkowo 51,7 17,8
Karsy Wielkie, *Karsy Duże*, snd, wsl, Pacanów 50,4 21,1
Karsy, kls, kls, Sobótka Wielka 51,8 17,8
Karsy, kls, knn, Stare Miasto 52,1 18,2
Karsy, plc, rac, Drobnin 52,8 20,0
Karsy, snd, chc, Kije 50,7 20,6
Karsy, snd, wsl, Gręboszów 50,3 20,8
Karszewo (Karschau), mlb, mlb, Bludowo, d 54,2 19,6
Karszewo (Karsowo, Karsowo), *Karszewo*, kls, gzn, Niechanowo 52,4 17,7
Karszewo = Karszewo, Podłęże* (Podlesie), (Karszowo), *Karszew*, lcz, lcz, Dąbie 52,1 18,9
Karsznice (Karsznica), snd, chc, Rembieszce 50,8 20,3
Karsznice = Karsznice Małe*, Karsznice Wielkie-Sasiny*, lcz, lcz, Góra 52,0 19,4
Karsznice = Karsznice, Tymionka* (Tymianka), Wsto*, srd, szd, Marzenin 51,6 19,0
Karsznice-Olbrachty*, srd, szd, Marzenin 51,6 19,0
Karsznice, *Karsznice Duże*, raw, gbn, Żlakowo Cerkiewne, d 52,2 19,9
Karszów, *Karczów*, srd, rds, Niedośpielin 51,0 19,7
Karszów, *Karszew*, srd, szd, Mikołajowice 51,7 19,1
Karśnia, *Karsznice*, srd, srd, Brzeźno?, osada młyńska, k 51,5 18,4
Karśnice, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,1 16,4
Kartoszyno (Kartoszyn, Kartuszyno), pmr, pck, Żarnowiec, d 54,7 18,1
Kartuzy (Carthaus), pmr, gdn, Kartuzy, klasztor, d 54,3 18,2
Karwacz, maz, prz, Przasnysz 53,0 21,0
Karwia, pmr, pck, Strzelno, k 54,8 18,2
Karwice, snd, opc, Goworców 51,4 20,4
Karwieński Dwór, *Karwieńskie Błoto Pierwsze*, pmr, pck, Strzelno, osada folwarczna, k 54,8 18,2
Karwieńskie Błoto, *Karwieńskie Błoto Drugie*, pmr, pck, Strzelno, k 54,8 18,2
Karwin, krk, prs, Poborowice, d 50,1 20,3
Karwodrza, snd, plz, Piotrkowice 49,9 21,1
Karwosiek Dłużniewski = Karwosiek Dłużniewski, Karwosiek-Seroki*, *Karwosiaki-Dłużniewo*, plc, plc, Sikorz 52,7 19,6
Karwosiek Kapitulny, *Karwosiaki Kapitulne*, plc, plc, Sikorz, d 52,7 19,6
Karwosiek-Cholewice (Karwosiek-Cholewy), *Karwosiaki-Cholewice*, plc, plc, Bądkowo Kościelne 52,7 19,6
Karwosiek-Noskowiec, *Karwosiaki-Noskowice*, plc, plc, Sikorz 52,7 19,6
Karwosiek-Rospądy, *Karwosiaki-Respondy*, plc, plc, Sikorz 52,7 19,6
Karwowo a Wissa, *Karwowo*, maz, rdz, Radziłowo 53,4 22,4
Karwowo Kubrzane (Karwowo Wierzech Kubra), *Kubrzany*, maz, rdz, Jedwabne 53,3 22,3
Karwowo Podgórne, plc, pln, Góra Kościelna 52,6 20,1
Karwowo Szlacheckie, maz, wsg, Bodzanowo 52,5 20,0
Karwowo-Błażejowice, *Karwowo-Błażejowice*, plc, pln, Góra Kościelna 52,6 20,2
Karwowo-Brychy (Guty-Brychy), *Brychy*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,5
Karwowo-Byczki = Karwowo-Byczki (Karwowo-Byczek), Karwowo-Korpisze*, *Byczki*, maz, rdz, Jedwabne 53,3 22,3
Karwowo-Konotopa, *Karwowo*, maz, kol, Dobrzyjałowo 53,3 22,1
Karwowo-Krzywanice, plc, pln, Góra Kościelna 52,6 20,1
Karwowo-Obląki (Karwowo Olszanowo, Karwowo-Olszamowice), *Karwowo-Orszymowice*, plc, pln, Góra Kościelna 52,7 20,1
Karwowo-Pawelki, *Pawelki*, maz, rdz, Jedwabne 53,3 22,3
Karwowo-Stryjaszki, *Stryjaki*, maz, rdz, Jedwabne 53,3 22,3
Karwowo-Trojany, plc, pln, Góra Kościelna 52,7 20,2
Karwowo-Wszebory = Karwowo-Oczki*, Karwowo-Wszebory, maz, rdz, Jedwabne 53,3 22,3
Karwowo-Zabłocie+ = Karwowo-Falki*, Karwowo-Zabłocie, maz, rdz, Jedwabne 53,3 22,3
Karwowo-Zalesie, *Zalesie*, maz, kol, Dobrzyjałowo 53,3 22,1
Karwowo, *Karbowo*, chl, mch, Żmijewo, k 53,3 19,4
Karwowo, maz, wsg, Bodzanowo, d 52,5 20,0
Karwowo, pdl, blk, Rajgród 53,7 22,6
Karwów = Kamień*, Karwów, snd, snd, Włostów, ds 50,8 21,5
Karwów, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,5
Karwówko (Barkówko? Karbówko, Karnikówko), *Karbówko*, maz, prz, Przasnysz 53,1 20,9
Kasina Więtsza (Kasina Wielka, Kasinka Więtsza), *Kasina Wielka*, krk, szc, Skrzydlna 49,7 20,1
Kasinka, *Kasinka Mała*, krk, szc, Mszana Niżna, k 49,7 20,0
Kaski Młyńska Wieś, *Kaski*, raw, sch, Kaski Młyńska Wieś, ks 52,2 20,4
Kaski-Gągolina, *Gągolina*, raw, sch, Kaski Młyńska Wieś, k 52,2 20,4
Kaski-Wyczółki, *Wyczółki*, raw, sch, Kaski Młyńska Wieś, k 52,2 20,4
Kasna (Kaszna), *Kąsna Dolna, Kąsna Górna*, krk, sdc, Jastrzębia 49,8 20,9
Kaszczor, *Rokitno-Kaszczor*, krk, llw, Rokitno, d 50,6 19,8
Kaszewo Kościelne = Kaszewo Kościelne, Kaszewo-Kurosze*, *Kaszewy Kościelne*, lcz, orl, Kaszewo Kościelne 52,2 19,5
Kaszewo Średnie (Kaszewo Subiudicis), *Kaszewy Dworne*, lcz, orl, Kaszewo Kościelne 52,2 19,5
Kaszewo Tarnowskie (Kaszewo Małe), *Kaszewy Tarnowskie*, lcz, orl, Kaszewo Kościelne 52,2 19,5
Kaszewo, *Kaszew*, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,5
Kaszowice, *Kaszewice*, srd, ptr, Parzno 51,3 19,3
Kaszów, krk, prs, Liski, d 50,0 19,7
Kaszów, snd, rdm, Kaszów 51,5 21,0
Kaszuba*, pzn, pzn, Stobnica, osada młyńska 52,7 16,6
Katlewo, chl, mch, Grodziczno 53,4 19,8
Katzenase (Kacznaz, Kaczenaz), *Kacznos*, mlb, mlb, Königsdorf, k 54,1 19,2
Kawcze, pzn, ksc, Zakrzewo 51,7 16,8
Kawczyce, snd, wsl, Busko 50,4 20,7
Kawczyno, *Kawczyn*, pzn, ksc, Oborzyska 52,1 16,6
Kawec (Kawiec), krk, szc, Gruszów i Szczyrzycka Góra 49,8 20,2
Kawęczyn (Kawęczyn Stary), snd, rdm, Ciepiałów, k 51,2 21,7
Kawęczyn (Kawieczyn), *Dęborzyn* – część, snd, plz, Przeczyca, d 49,9 21,3
Kawęczyn (Wola Kawęczyn), snd, stz, Kłoczów 51,7 22,0
Kawęczyn, krk, kss, Grudzina 50,6 20,3
Kawęczyn, snd, plz, Czermin 50,3 21,3
Kawęczyn, srd, rds, Przedbórz 51,1 19,8
Kawęczynek (Kawieczyn), *Dębica-Kawęczyn*, snd, plz, Dębica 50,0 21,4
Kawęczyno (Kawieczyno), *Krajęczyn*, maz, zkr, Juniec, d 52,6 20,6
Kawieczyn (Kawęczyn), *Kawęczyn*, lcz, brz, Rzeczyca 51,6 20,3
Kawieczyn (Kawęczyn), *Kawęczyn*, snd, opc, Dąbrowa 51,3 20,0
Kawieczyn (Kawieczyn), *Kawęczyn*, raw, raw, Stara Rawa 51,9 20,2
Kawieczyn = Kawieczyn (Kawieczyno), Wola Kawiecka*, *Kawęczyn*, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
Kawieczyn Mały, *Kawęczynek*, raw, bla, Biała 51,9 20,6
Kawieczyn, *Kawęczynek*, srd, srd, Kalinowa, d 51,7 18,5
Kawieczyn, *Zduńska Wola* – część, srd, szd, Borzyszwice 51,6 19,0
Kawieczynko** (Kawęczynko), srd, srd, Warta, k

- Kawieczyno (Kaczyno, Kawęczyno), *Kawęczyn*, dbr, lpn, Łązyno 53,0 18,9
- Kawieczyno (Kawęczyn), *Warszawa-Kawęczyn*, maz, wrs, Kamion, d 52,3 21,1
- Kawieczyno (Kawęczyno, Kawieczyn), *Kawęcín*, pmr, swc, Przysiersk 53,5 18,3
- Kawieczyno (Kawęczyno), *Kawęczyn*, bkj, bkj, Grabie 52,9 18,5
- Kawieczyno (Krawięczyn), *Krawięczyn*, maz, wsg, Bodzanowo 52,5 20,0
- Kawieczyno-Saksary (Krajewo-Saksary), maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,2 20,7
- Kawieczyno-Serwatki, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,2 20,7
- Kawieczyno-Sylamy (Kawieczyno Bystre), maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,2 20,7
- Kawieczyno, *Kawęczyn*, kls, gzn, Marzenino 52,4 17,5
- Kawieczyno, *Kawęczyn*, maz, czr, Cieciszewo 52,0 21,2
- Kawieczyno, *Kawęczyn*, raw, raw, Godzianów, d 51,9 20,0
- Kawieczyno, plc, pln, Góra Kościelna 51,9 20,0
- Kawieczyno, *Kawęczyn*, srd, srd, Tokary 51,9 18,5
- Kawiory, *Kawiary*, kls, gzn, Gniezno-Św. Trójcy, d 52,5 17,6
- Kawiory, *Kraków-Czarna Wieś* – część, krk, prs, Kraków ś. Szczepan, m 50,1 19,9
- Kawka, bkj, bkj, Lubanie, osada młyńska, d 52,7 19,0
- Kawka, *Kawki*, krk, llw, Kłobucko, osada kuźnicza, k 50,9 18,8
- Kawki, chl, mch, Nieżywiec, k 53,2 19,2
- Kawki, *Zabłocie* – część, krk, scz, Bodzanów 50,0 20,2
- Kawnica (Kawnice), *Kawnice*, kls, knn, Kawnica 52,2 18,1
- Kawno, dbr, lpn, Ruż 53,0 19,2
- Kawodrza (Karwodrza), *Częstochowa-Kawodrza Dolna*, krk, llw, Częstochowa, d 50,8 19,1
- Kawy, snd, rdm, Borkowice 51,3 20,6
- Kazanice (Kasentitz), chl, mch, Kazanice, d 53,6 19,7
- Kazanów, *Kazanów Stary*, snd, opc, Końskie 51,2 20,3
- Kazanów, snd, rdm, Kazanów, miasto 51,3 21,5
- Kazimierz (Bawół), *Kraków-Kazimierz*, krk, scz, Kazimierz śś. Michał i Stanisław na Skalce, ś. Jakub i Boże Ciało, miasto, k 50,1 19,9
- Kazimierz (Kazimirz), *Kazimierz Biskupi*, kls, knn, Kazimierz, miasto 52,3 18,1
- Kazimierz, *Kazimierz Dolny*, lub, lub, Kazimierz, miasto, k 51,3 22,0
- Kazimierz, *Każmierz*, pzn, pzn, Kazimierz, miasto 52,5 16,5
- Kazimierz, lcz, lcz, Kazimierz, miasto, d 51,8 19,2
- Kazimierza Mała, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,5
- Kazimierza Wielka (Kazimierza Wielga, Kazimirza Wielka), krk, prs, Kazimierza Wielka 50,3 20,5
- Kaznów, lub, lub, Ostrów 51,5 22,8
- Kaznów, srd, szd, Grodzisko 52,1 18,9
- Kazom (Kazoń, Kazum), *Kazanie*, bkj, bkj, Lubraniec 52,6 18,9
- Kazom Mały, *Kazuń Kościelny*, maz, zkr, Kazom Mały, k 52,4 20,7
- Kazom Wielki, *Kazuń Polski*, maz, zkr, Kazom Mały, k 52,4 20,7
- Kazowo, *Kadzewo*, pzn, ksc, Śrem 52,0 16,9
- Kazubek (Kozubek), kls, knn, Mąkolino 52,3 18,5
- Kazubicha (Kazubówka), *Czerenka*, maz, gar, Kołybiel 52,1 21,5
- Kęcino (Kąty), *Kęcín*, maz, gre, Grodziec 51,9 20,9
- Kąckie, *Kącik*, maz, wrs, Długa Kościelna 52,2 21,4
- Kądziołki, snd, plz, Przecław 50,2 21,4
- Kąkawa, *Kokawa*, srd, wln, Borowno, d 50,9 19,2
- Kąkol, *Kąkol (Cierpice* – część), inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,4
- Kąkolewo (Kokalewo), pzn, ksc, Kąkolewo 51,9 16,6
- Kąkolewo, pzn, ksc, Bukowiec Mały 52,2 16,2
- Kąkolownica, *Kąkolewnica*, lub, luk, Trzebieszów, k 51,9 22,7
- Kąparzów (Kęparzów), snd, chc, Kurzełów, d 50,9 19,9
- Kąpie (Kępie), *Kępie*, krk, kss, Uniejów 50,5 19,9
- Kąpiel, kls, gzn, Czerniewo, d 52,4 17,5
- Kąpiel, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0
- Kąpiele, *Kąpiele Wielkie*, krk, kss, Dłużec, k 50,4 19,7
- Kąpina (Kampina), *Kompina*, raw, gbn, Kąpina, d 52,1 20,1
- Kąpiołki (Kąpiołka), krk, llw, Strzegowa 50,4 19,7
- Kąsinowo, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6
- Kąt Łuczynski, lub, luk, Łuków, k 51,9 22,2
- Kątki (Kantken), mlb, mlb, Nowy Targ 53,9 19,1
- Kątne = Kątne x2, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,7
- Kątny Młyn, *Kątno*, kls, gzn, Kamieniec, osada młyńska, d 52,6 18,0
- Kąty (Kąty Babickie), snd, stz, Korytnica, k 51,7 21,9
- Kąty (Kuczyno-Kąty), *Lubowicz-Kąty*, pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,5
- Kąty = Kąty, Wola*, (Kęty), krk, bck, Żmigród 49,6 21,5
- Kąty, bkj, kwl, Pierowa Wola 52,4 19,2
- Kąty, *Kąty Małe*, bkj, bkj, Wieniec, d 52,6 18,9
- Kąty, *Kąty Stare*, snd, wsl, Stobnica, k 50,4 20,9
- Kąty, kls, pzd, Chotunia, d 52,2 17,8
- Kąty, kls, pzd, Wilkowyja 52,0 17,5
- Kąty, maz, cch, Pałuki, k 52,9 20,7
- Kąty, maz, gar, Kołybiel, k 52,0 21,5
- Kąty, maz, gar, Sienica 52,1 21,6
- Kąty, maz, kol, Płocko, k 53,3 21,9
- Kąty, pdl, mln, Dziadkowicze 52,6 22,9
- Kąty, raw, gbn, Pacyna 52,3 19,7
- Kąty, raw, gbn, Sochaczew 52,2 20,2
- Kąty, snd, chc, Czarnca 50,8 20,0
- Kąty, srd, srd, Widawa 51,4 18,9
- Kąty, *Wólka Kątna*, lub, lub, Garbów, k 51,4 22,3
- Kąty**, maz, wrs, Zyrzno, d
- Kcynia, kls, ken, Kcynia, miasto, k 53,0 17,4
- Kczewo (Exau, Exowo), pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna 54,4 18,3
- Keedingskämpe+, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3 19,2
- Kemlade+, pmr, gdn, Święty Wojciech, m 54,3 18,6
- Kempie, *Zakępie*, lub, luk, Serokomla, k 51,7 22,3
- Kębliny (Kęblin), lcz, lcz, Gieczno 51,9 19,5
- Kębło, lub, lub, Wąwolnica, k 51,3 22,1
- Kębłowice, maz, zkr, Grodziec, k 52,5 20,4
- Kębłowo (Kamelau, Kamłowo), pmr, pck, Luzino 54,6 18,1
- Kębłowo, kls, pzd, Miłosław 52,2 17,5
- Kębłowski Młyn+, pmr, pck, Luzino, osada młyńska 54,6 18,1
- Kębłów (Kielbów), *Kęblów Stary*, snd, stz, Żelechów 51,8 21,9
- Kębłów = Kąblów, Szczukomłoty*, snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,5
- Kębłów, lub, lub, Piasek 51,1 22,8
- Kęcierzyno, *Kęcierzyn*, lcz, lcz, Bierzwien-na Karczemna 52,3 18,8
- Kęcierzyno+ = Kęcierzyno, Łazęki*, Wiesiołki*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,2
- Kęczewo, plc, szr, Lipowiec Kościelny 53,1 20,2
- Kędzierz (Kandzerz, Kędzirz), snd, plz, Dębica 50,1 21,4
- Kędzierzawice, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,8
- Kędzierzynka, krk, scz, Gdów 49,9 20,2
- Kędzierzyno, *Kędzierzyn*, kls, gzn, Kędzierzyno, d 52,5 17,6
- Kędzierzyno, *Kędzierzyn*, plc, bls, Będziszów 52,7 19,7
- Kędziorak, *Kędzierak*, maz, gar, Mińsko 52,2 21,5

Kędziorki, lcz, brz, Brzeziny 51,8 19,8
 Kędziorowo, *Kędzierowo*, maz, was, Wąsosz, k 53,5 22,4
 Kępa (Budzyn), *Budzyń*, krk, prs, Morawica 50,1 19,8
 Kępa (Kępa Wielka), kls, knn, Wąsosze 52,3 18,3
 Kępa Królewska, *Kępa*, plc, pln, Wierzbowiec, k 52,7 20,4
 Kępa Mała, kls, pzd, Kępa Mała 52,1 17,1
 Kępa Zamkowa, *Ostrów Świecki*, pmr, swc, Świecie, k 53,4 18,5
 Kępa, *Kępa Polska*, plc, plc, Zakrzewo 52,4 20,0
 Kępa, krk, prs, Niedźwiedź 50,2 20,1
 Kępa, lub, lub, Ratoszyn 51,1 22,3
 Kępa, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6
 Kępa, *Skarbmierz* – część, snd, wsl, Skarbmierz, d 50,3 20,4
 Kępa*, *Warszawa Kępa Zawadowska*, maz, wrs, Milanowo albo Powsino 52,1 21,1
 Kępa+ (Kęпка), *Staszówek*, snd, snd, Niekraszów 50,5 21,4
 Kępadły+, lcz, orl, Sobota 52,1 19,6
 Kępanów (Kapanów), krk, szcz, Łapanów 49,8 20,3
 Kępica (Kępice, Piwonia?), *Kępice*, snd, stz, Sieciechów, d 51,6 21,8
 Kępie Zaleskie (Kąpie), *Kępie Zaleszańskie*, snd, snd, Zaleszany 50,6 21,9
 Kępie, snd, wsl, Oleśnica 50,5 21,0
 Kępiste Borowe (Kępiste Małe), maz, nur, Zaręby Kościelne i Zuzola 52,7 22,1
 Kępiste Wielkie Brok (Kępiste-Kosuty a Brok), *Kępiste-Kosuty*, maz, nur, Zaręby Kościelne 52,8 22,1
 Kęпка Duchowna (Kęпка), *Księża Kęпка*, bkj, kwl, Grabkowo, d 52,5 19,1
 Kęпка Wielka (Kęпка), *Kęпка Szlachecka*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,1
 Kęпно, srd, ost, Baranów 51,3 18,0
 Kęse-Kownaty (Kąsze), *Rowiska* – część, maz, liw, Korytnica 52,5 21,8
 Kęse-Panki = Kęse-Burki*, Kęse-Panki (Kęse-Lipki), *Kęsy-Pańki*, maz, nmo, Gzy 52,7 20,9
 Kęse-Wypychy (Tatmiły-Wypychy), *Kęsy-Wypychy*, maz, nmo, Gzy 52,7 20,9
 Kęsica, *Kęszycza*, pzn, pzn, Kęsica, k 52,4 15,5
 Kęsice, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8
 Kęsowo Małe (Klein Kenzowa), *Stare Kęsowo*, pmr, tch, Jeleńc 53,6 17,7
 Kęsowo Wielkie (Gross Kenzowa), *Kęsowo*, pmr, tch, Jeleńc 53,6 17,7
 Kęsów, snd, wsl, Rogów 50,2 20,7
 Kęszyce (Kąsice, Kęsice), kls, kls, Biskupice Szalone 51,7 17,9
 Kęszyce (Kęsice), raw, sch, Bednary, d 52,1 20,1
 Kętlanka, *Kietlanka*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,2
 Kętrzyno, pmr, mrw, Rozłazino 54,5 17,9
 Kęty (Kąty), *Kąty*, krk, sdc, Wojakowa 49,8 20,6
 Kęty (Libenwerd), krk, sls, Kęty, miasto, k 49,9 19,2
 Kiaków, *Kielkowo*, pzn, ksc, Obra, d 52,1 16,0
 Kiączyno (Kiaczyno, Kianowo), *Stary Kiączyn*, kls, kls, Stawiszyn, k 51,9 18,1
 Kiączyno, *Kiączyn*, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5
 Kichary (Kuchary), snd, snd, Góry Wysockie 50,7 21,7
 Kicina (Kicino), *Kicin*, pzn, pzn, Kicina, d 52,5 17,0
 Kickelhof, *Kadyny*, mlb, mlb, Tolkemit, osada młyńska, k 54,3 19,5
 Kicko (Kick), bkj, rdj, Chełmce, d 52,6 18,4
 Kiczki, maz, gar, Kiczki, d 52,1 21,7
 Kiczna, *Kicznia*, krk, sdc, Łącko, d 49,6 20,4
 Kidów, krk, llw, Kidów 50,5 19,7
 Kieblo (Gbel), *Gieblo*, krk, llw, Kieblo 50,5 19,6
 Kieblów, *Kębłowo*, pzn, ksc, Kieblów, miasto 52,0 16,1
 Kiedrowice, pmr, czl, Borzyszkowo 54,0 17,4
 Kiedrowo (Kiedrów), kls, kcn, Łekno 52,8 17,3
 Kiedrzyn (Kędzierzyn), *Częstochowa-Kiedrzyn*, krk, llw, Częstochowa 50,9 19,1
 Kiekrz, pzn, pzn, Kiekrz 52,5 16,7
 Kielce, *Kielce* – część, snd, chc, Kielce, miasto, d 50,9 20,6
 Kielce+ (Kielczewo, Tarnówka-Kielce), lcz, orl, Bedno 52,2 19,5
 Kielno (Kielnia, Kollen), pmr, gdn, Kielno, k 54,5 18,3
 Kielbasin (Worst), chl, chl, Kielbasin, m 53,2 18,7
 Kielbaska, *Kielbasy*, srd, srd, Unków, osada młyńska, k 51,4 18,4
 Kielbowo = Kielbowo Wielkie*, Kielbowo-Wyrwały*, plc, rac, Gralewo 52,7 20,1
 Kielbów (Kielbiów), snd, rdm, Błotnica 51,6 21,0
 Kielcze Stare, maz, kol, Lachowo 53,5 22,0
 Kielcze-Kopki, maz, kol, Lachowo 53,5 22,0
 Kielczew*, inw, inw, Ostrowąs?, osada folwarczna 52,6 18,4
 Kielczewice, lub, lub, Kielczewice 51,0 22,4
 Kielczewo (Kielcze), *Kielczew*, pdl, drh, Prostynia 52,7 21,9
 Kielczewo Małe (Kielczów Mały), *Kielczew Górny*, kls, knn, Wrząca Wielka 52,2 18,7
 Kielczewo Wielkie, *Kielczew Smużny Pierwszy*, kls, knn, Wrząca Wielka 52,2 18,7
 Kielczewo, *Kielczewek*, lcz, lcz, Grzegorzewo, d 52,2 18,7
 Kielczewo, pzn, ksc, Kościan, d 52,1 16,6
 Kielczyglów, *Kielczyglów, Kielczyglówek*, srd, rds, Rząsna, k 51,2 19,0
 Kielczyna (Kielczyn), snd, snd, Kielczyna 50,7 21,2
 Kielkowie, krk, llw, Kieblo 50,5 19,6
 Kielków, snd, plz, Żochów 50,2 21,5
 Kielmina, lcz, brz, Dobra 51,9 19,5
 Kielń, chl, chl, Starogród, d 53,3 18,4
 Kielpin (Colpin, Kielpino, Woltersdorf), pmr, czl, Kielpin 53,7 17,4
 Kielpin (Colpin), pmr, tch, Tuchola, k 53,6 17,9
 Kielpin, *Kielpiny*, chl, chl, Pluskowasy, osada folwarczna, k 53,2 19,0
 Kielpin, kls, nkl, Złotowo 53,5 17,0
 Kielpiniec, pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,4
 Kielpino (Kałpino, Kolpin, Kołpino), pmr, tcz, Kielpino, d 54,3 18,2
 Kielpino, *Kielpin*, maz, wrs, Kielpino 52,4 20,9
 Kielpiny, chl, mch, Kielpiny, k 53,3 19,8
 Kielpiny, dbr, rpn, Osiek 53,1 19,3
 Kielpiny, pzn, ksc, Siedlec, d 52,2 16,0
 Kiełtyki, maz, wsg, Bodzanowo 52,5 20,1
 Kienkówka, maz, gar, Stoczek, d 51,9 21,9
 Kierlikówka (Kirlikówka), krk, szcz, Trzciana 49,8 20,4
 Kiermusy (Kiermuszowski Młyn), pdl, blk, Tykocin, osada młyńska, k 53,2 22,7
 Kiernoza Wieś (Kiernoska Wieś), *Wioska Kiernoska*, raw, gbn, Kiernoza 52,3 19,9
 Kiernoza, raw, gbn, Kiernoza, miasto 52,3 19,9
 Kiersnowo, pdl, blk, Brańsk 52,7 22,9
 Kiersnowski (Kiersnowo), *Kiersnowek*, pdl, blk, Brańsk, osada folwarczna, k 52,7 22,9
 Kierszek, *Warszawa-Kierszek*, maz, wrs, Powsino 52,1 21,1
 Kierwałd, pmr, now, Barłożno, osada młyńska, k 53,8 18,6
 Kierz, *Krze Duże*, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,6
 Kierz, lub, lub, Nowogród 51,3 22,8
 Kierz, lub, lub, Wojciechów 51,2 22,2
 Kierz, plc, pln, Rogotworsk 52,7 20,1
 Kierzki (Kierzkowizna, Kierzkowo), pdl, blk, Kobyłino Poświętne 53,1 22,7
 Kierzkowo, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,6 17,8

Kierzkowo, kls, kcn, Kierzkowo 52,8 17,8
 Kierzków, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,3
 Kierzkówka, lub, lub, Rudno 51,5 22,4
 Kierzno, srd, ost, Myjomice 51,3 18,1
 Kiesling (Kizlink, Kiżlinki), *Koślinka*,
 mlb, mlb, Kiesling, k 54,0 19,1
 Kieszków = Kieszków Mały, Kieszków
 Wielki, *Kierzków*, snd, rdm, Nowa Cer-
 kiew 51,4 21,1
 Kietlice = Kietlice, Wola Kietlicka*, snd,
 rdm, Wielgie 51,2 21,5
 Kietlin, srd, rds, Radomskie 51,1 19,5
 Kiewlaki, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,8
 Kiezmark (Käsemark), pmr, gdn, Kie-
 zmark, m 54,3 18,9
 Kiezza (Dymna Kierszcza, Kierze, Kie-
 szrza, Kiezdza), *Kiejsze*, kls, knn,
 Dębna, k 52,3 18,7
 Kijanka, snd, rdm, Chodcza 51,3 21,8
 Kijany, krk, prs, Przymków, ds 50,2 20,6
 Kijany, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,8
 Kijaszkowiec, *Kijaszkowiec*, dbr, lpn,
 Mazowsze 53,0 19,0
 Kijaszkowo, dbr, lpn, Mazowsze 53,0
 19,0
 Kije, snd, wsl, Kije 50,6 20,6
 Kijewice (Kijowice), bkj, ksw, Strzel-
 no 52,6 18,2
 Kijewice = Kijewice, Smoleń-Ślizie*,
 maz, prz, Węgra 53,1 20,8
 Kijewo (Kijowo), kls, pzd, Środa 52,2
 17,2
 Kijewo Królewskie, chl, chl, Kijewo Kró-
 lewskie, d 53,3 18,4
 Kijewo Szlacheckie, chl, chl, Kijewo
 Królewskie 53,3 18,4
 Kijewo, inw, inw, Branno 52,9 18,5
 Kijowiec, kls, gzn, Ostrowąż 52,4 18,3
 Kiki, srd, szd, Mikołajowice 51,7 19,1
 Kiki, srd, szd, Świeńce 52,0 19,0
 Kikolskie, *Jabłoń-Kikolskie*, pdl, blk, Ja-
 błonia Kościelna 52,9 22,6
 Kikoł, *Kikół*, dbr, lpn, Kikoł, ks 52,9 19,1
 Kikoły = Kikoły x2, maz, nmo albo ser,
 Pomnichowo 52,5 20,8
 Kikowo, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie
 52,6 16,2
 Kików, snd, wsl, Dobrowoda 50,4 20,9
 Kikuty (Küköiten), *Kikojty*, mlb, mlb,
 Fiszewo, k 54,1 19,2
 Kilianowice (Kielanowice), *Tuchów-Kie-
 lanowice*, krk, bck, Tuchów 49,9 21,1
 Kiliany (Kieliany), *Kieliany*, maz, rdz,
 Wąsosz 53,5 22,4
 Kiniki (Kiejniki), plc, rac, Raciąż, d 52,8
 20,2
 Kinno, kls, gzn, Ostrowite Arcybisku-
 pie 52,5 17,9
 Kiprzna, *Kipszna*, krk, bck, Cieszkowi-
 ce, k 49,8 20,9
 Kisielany-Kuce (Kisielany-Kuce), *Ki-
 sielany-Kuce*, pdl, drh, Suchożebry
 52,2 22,2
 Kisielany-Żmichy, pdl, drh, Suchożebry
 52,2 22,2
 Kisiele, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,6
 Kisielew, pdl, mln, Ruskowo 52,3 22,8
 Kisielewo, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,3
 Kisielewo, plc, bls, Drobnin albo Łęg
 Wielki 52,7 19,9
 Kisielewo, plc, sie, Kisielewo 52,8 19,8
 Kisielnica, maz, kol, Dobrzyjałowo 53,3
 22,1
 Kisielówka, krk, szcz, Nowa Rybie 49,8
 20,4
 Kisielsko, *Kisielsk*, maz, gar, Stoczek,
 d 51,9 22,0
 Kissy (Kisiani), *Czarnków* – część, pzn,
 pzn, Czarnków 52,9 16,5
 Kissy, *Wieleń* – część, pzn, pzn, Wie-
 leń 52,9 16,1
 Kistowo (Kistowa), pmr, mrw, Parchowo,
 osada folwarczna 54,3 17,7
 Kiszewa Wielka (Kieschau, Kiszewa, Ki-
 szewo), *Stara Kiszewa*, pmr, tez, Ki-
 szewa Wielka, k 54,0 18,2
 Kiszewa-Zamek (Kieschau), *Zamek Ki-
 szewski*, pmr, tez, Kiszewa Wielka,
 zamek, k 54,0 18,2
 Kiszewko, pzn, pzn, Kiszewo 52,7 16,6
 Kiszewo, pzn, pzn, Kiszewo 52,7 16,6
 Kiszewy, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,3
 Kiszkowo, kls, gzn, Kiszkowo, miasto
 52,6 17,2
 Kiszpork (Christburg, Kispark, Kiszpork),
Dzierzgoń, mlb, mlb, Kiszpork, mia-
 sto, k 53,9 19,3
 Kiszpork (Christburg, Kispark, Kiszpork),
Dzierzgoń, mlb, mlb, Kiszpork, zamek,
 k 53,9 19,3
 Kitki, maz, prz, Dzierzgowo 53,1 20,6
 Kitnowo (Kitnowa), chl, chl, Radzyń
 53,4 19,0
 Kitnowo (Kitnowa), *Kitnówko*, chl, chl,
 Burznowo, osada folwarczna 53,4 19,1
 Kittelsfahre (Schadlin), *Uśnice*, mlb, mlb,
 Sztum, k 54,0 18,9
 Klaczkowo, *Miszewo Murowane* – część,
 plc, plc, Miszewo Murowane 52,5 20,0
 Klakendorf, *Wodynia*, mlb, mlb, Neu-
 kirch, k 54,3 19,6
 Klapsztyn, *Cyk*, pzn, pzn, Piła, osada
 młyńska, k 53,1 16,6
 Klasztor Mstowski (Mstów), *Mstów* –
 część, srd, rds, Klasztor Mstowski,
 d 50,8 19,3
 Klasztor, *Tarnowo Paluckie* – część,
 kls, kcn, Tarnowo, d 52,8 17,2
 Klatki*, *Daleszyce* – część, snd, chc,
 Daleszyce, d 50,8 20,8
 Klaukendorf (Klakendorf, Klawkendorf),
Klawki, mlb, mlb, Fiszewo, k 54,0 19,2
 Klausdorf (Klastorp, Klawesdorf), *Kłę-
 bowiec*, pzn, wlc 53,3 16,4
 Klausewo, *Kluczewo*, pzn, wlc, k 53,7
 16,1
 Klausfeld, *Jaromierz*, pmr, czl, Człuchów,
 osada folwarczna 53,6 17,3
 Klauskrug+, pmr, gdn, [nieznana], osada
 karczmarska, m 54,3 18,7
 Klawek, kls, nkl, Gromadno, osada młyń-
 ska 53,2 17,2
 Klawiter, *Głowaczewo*, pzn, wlc, k 53,3
 16,6
 Klawkowy, *Klawkowo*, pmr, czl, Chojni-
 ce, osada folwarczna 53,7 17,6
 Klecewko (Louisenwalde), mlb, mlb, Tie-
 fenau 53,8 19,0
 Klecewo (Kleczewo, Kletzen), mlb, mlb,
 Kalwa 53,9 19,1
 Klecice (Kleczyce, Klećce), *Klecie*, snd,
 plz, Klecice, ds 49,9 21,4
 Kleczany (Kłęczany), *Kłęczany*, krk, bck,
 Kobylanka Niższa 49,7 21,2
 Kleczew (Kleczów), kls, knn, Kleczew,
 miasto 52,4 18,1
 Kleczkowo, maz, osl, Kleczkowo 53,1
 21,8
 Klein Colpin (Kolpino Małe), *Kielpinek*,
 pmr, gdn, Materna, osada folwarczna
 54,4 18,5
 Klein Hammer+, pmr, gdn, Gdańsk-Ka-
 tarzyna, osada młyńska, d 54,4 18,6
 Klein Heringshöft, *Śledziówka*, mlb, mlb,
 Kalwa 54,0 19,2
 Klein Mausdorf (Mustorf Mały), *Myszew-
 ko*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,1
 Klein Pulvermühle+, pmr, gdn, Oliwa,
 osada młyńska, d 54,4 18,5
 Klein Ramsen, *Ramzy Małe*, mlb, mlb,
 Pestlin (Postolin) 53,9 19,1
 Klein Steinort, *Kamienica Elbląska*, mlb,
 mlb, [nieznana], m 54,3 19,4
 Klein Stoboy (Klein Stabay), *Stobo-
 je*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,5
 Klein Teschendorf, mlb, mlb, Schönew-
 iese 53,8 19,3
 Klein Walddorf, *Olszynka*, pmr, gdn, [nie-
 znana], m 54,3 18,7
 Klein Wogenap, *Jagodno*, mlb, mlb, [nie-
 znana], m 54,2 19,4
 Klein Zinder, *Cedry Małe*, pmr, gdn,
 Gross Zinder, m 54,3 18,8
 Klekotowo, pdl, drh, Siemiatycze 52,4
 22,8
 Klembowo (Klambowo), *Klembów Ko-
 ścielny*, maz, kam, Klembowo 52,4
 21,3
 Klementfahre, mlb, mlb, [nieznana], m
 54,1 19,2
 Klementowice, lub, lub, Klementowi-
 ce 51,4 22,1
 Klempicz, pzn, pzn, Wronki 52,8 16,4
 Kleniewo = Kleniewo Małe*, Klenie-
 wo-Mędale*, plc, bls, Zagroba 52,7
 19,9
 Klepacze, pdl, blk, Niewodnica Koryc-
 kich albo Suraż, k 53,1 23,1
 Klepacze, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,7

Klepaczewo (Klepaczew), *Klepaczew*, pdl, mln, Mielnik, k 52,3 23,0

Kleparz (Florencja), *Kraków-Kleparz* – część, krk, prs, Kleparz ś. Florian, miasto, k 50,1 19,9

Kleszczele, pdl, blk, Kleszczele, miasto, k 52,6 23,3

Kleszczewko (Klein Kleschkau, Kleszczewo Małe), pmr, gdn, Kłodawa 54,2 18,6

Kleszczewo (Kleschkau, Kleszczewo Wielkie, Kliszczewo), pmr, tcz, Prągowo 54,2 18,5

Kleszczewo (Klieszczau, Kliszczewo), *Kleszczewo Kościerskie*, pmr, tcz, Kleszczewo, d 54,0 18,4

Kleszczewo (Łazarze, Łazarze Kleszczewscy), *Łazarze*, pdl, blk, Rajgród 53,7 22,6

Kleszczewo, *Kleszcze*, pdl, blk, Kobylino Poświętne albo Sokoly 53,2 22,5

Kleszczewo, kls, pzd, Kleszczewo, k 52,3 17,1

Kleszczewo, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,8

Kleszczowa Wola (Wola Kleszczowa), *Wola Kleszczowa*, srd, srd, Widawa 51,4 18,9

Kleszczowa, krk, kss, Chlina, k 50,5 19,8

Kleszczów, krk, prs, Morawica 50,1 19,8

Kleszczów, lub, lub, Ostrów, k 51,5 22,9

Kleszczów, srd, rds, Sulimierzycy 51,2 19,3

Kleszczyna (Kleszczyno), kls, nkl, Sławianowo 53,3 17,1

Kleszewo, maz, nmo albo ser, Pułtowski, d 52,7 21,1

Kletcza (Klecze, Kletcze), *Kletcza Dolna*, krk, sls, Kletcza 49,9 19,6

Kletnia (Kletnie), srd, rds, Kamięnsko 51,2 19,5

Kletnia, snd, stz, Stężycy, k 51,6 21,8

Klettendorf (Klekendorf), *Klecie*, mlb, mlb, Notzendorf, k 54,0 19,2

Klew, snd, opc, Skorkowice 51,2 20,0

Klewianka, pdl, blk, Goniądz, k 53,5 22,8

Klewki = Klewki (Kulewki?), Warchoły*, maz, prz, Przasnysz 53,0 20,8

Klewków, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,1 19,9

Kłęzany (Kłęzana), *Kłęzana*, krk, scz, Niegowiec 49,9 20,3

Kłęzany, krk, sdc, Chomranice Wyższe 49,7 20,6

Kłęzany, snd, plz, Sędziszów 50,1 21,8

Kłęzkowo, chl, chl, Sarnowo 53,4 18,7

Klęk, lcz, brz, Dobra 51,9 19,5

Klęka, kls, pzd, Nowe Miasto 52,1 17,4

Klepice Dolne, *Klepice Dolne*, snd, wsl, Stobnica, k 50,4 21,0

Klepice Górne, *Klepice Górne*, snd, wsl, Stobnica 50,4 21,0

Klepino (Klempin), *Klepiny*, pmr, tcz, Trąbki Wielkie, k 54,2 18,6

Klichowo = Klichowo (Chlichowo, Klichów), Klichowo Małe*, *Ludwinów*, kls, kls, Żerków 52,0 17,6

Klichy, pdl, blk, Brańsk, k 52,7 22,9

Kliczanów, *Kleczanów*, snd, snd, Kliczanów, d 50,7 21,6

Klicze Małe (Klicze-Kłodki, Klicze-Potury), *Kliczki*, maz, cch, Lekowo 52,9 20,5

Klicze Wielkie, *Klice*, maz, cch, Lekowo 53,0 20,5

Kliczewo, *Kluczewo*, plc, pln, Płońsko 52,6 20,3

Kliczewo, *Kluczewo*, plc, szr, Kuczbork albo Szreńsko 53,0 20,0

Kliczewska Wola, *Kluczewska Wólka*, plc, szr, Kuczbork albo Szreńsko 53,0 20,0

Kliczkowice, *Kluczkowice*, lub, lub, Kliczkowice 51,1 21,9

Kliczkowice, *Wrzelowiec*, lub, lub, Kliczkowice, miasto 51,1 21,9

Kliczkowy (Kliczkowie), pmr, tch, Wiele 53,9 17,9

Kliczków Nowy, *Kliczków Wielki*, srd, srd, Kliczków Stary 51,5 18,6

Kliczków Stary, *Kliczków Mały*, srd, srd, Kliczków Stary 51,5 18,5

Kliczyn, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2

Klikawa, snd, rdm, Jaroszyn 51,4 21,9

Klikowa, *Tarnów-Klikowa*, snd, plz, Tarnów 50,0 21,0

Klimasze-Jabłoń, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2

Klimaszewnica, maz, rdz, Białaszewo 53,5 22,5

Klimczyce (Klimczyce), pdl, mln, Sarnaki 52,4 22,8

Klimęcice, *Klemencice*, krk, kss, Wodzisław 50,5 20,2

Klimki, lub, luk, Łuków, k 52,0 22,3

Klimkowa (Klimkówka), *Klimkówka*, krk, bck, praw, Łosie 49,6 21,1

Klimkowa Wola (Klimkówka), *Klimkówka*, krk, sdc, Wielogłowy 49,7 20,7

Klimonty (Klimunty), maz, osw, Lubotyń 52,9 21,9

Klimonty (Klimunty), pdl, drh, Mordy, d 52,2 22,5

Klimuntowszczyzna**, pdl, drh, Kuczyno

Klimuntów (Klimontów), *Górki*, snd, snd, Olbierzowice 50,7 21,4

Klimuntów, *Klimontów*, krk, kss, Mstyczów 50,5 20,1

Klimuntów, *Klimontów*, krk, prs, Proszowice, d 50,2 20,3

Klimuntów, *Sosnowiec-Klimontów*, krk, prs, Mysłowice 50,3 19,2

Klincze Małe (Klein Klintz, Małoklincze), *Mały Klincz*, pmr, tcz, Kościerzyna 54,1 18,1

Klincze Wielki (Gross Klintz, Wielgoklincze), *Wielki Klincz*, pmr, tcz, Kościerzyna 54,1 18,1

Kliszewo, kls, kls, Kościół 51,8 18,0

Kliszów = Kliszów, Wola Kliszowska*, snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,4

Kliszów, snd, chc, Kije 50,6 20,5

Klizin, srd, rds, Kodrąb 51,1 19,6

Klonowa, *Dobrzyca* – część, kls, kls, Dobrzyca 51,9 17,5

Klonowa, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,6

Klonowa, srd, srd, Unków, k 51,4 18,4

Klonowiec Nowy, *Klonowiec Szlachecki*, raw, gos, Głogowiec 52,3 19,3

Klonowiec Stary, *Klonowiec Chłopski*, raw, gos, Głogowiec 52,3 19,3

Klonowiec, *Klonowiec*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,5

Klonowo (Klunowo), pmr, swc, Lubiewo, k 53,5 18,0

Klonowo, chl, mch, Wlewsk, d 53,2 19,8

Klonowo, dbr, lpn, Działyń 53,0 19,1

Klonowo, *Klonowo Dolne*, pmr, tcz, Czepielsk, osada folwarczna 54,2 18,3

Klonowo, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Klonowo, maz, lom, Lubotyń, d 53,0 22,0

Klonów, *Klonówek*, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6

Klonówka (Reicheneck), pmr, tcz, Klonówka, k 54,0 18,6

Kloski, *Kluski*, srd, srd, Lutułów 51,4 18,5

Klucze, krk, prs, Olkusz 50,3 19,6

Kluczewo, pzn, ksc, Przemęt 52,0 16,3

Kluczewo, pzn, pzn, Ostroróg 52,6 16,4

Kluczewsko (Kluczowsko), snd, chc, Kurzelów 50,9 19,9

Kluczkowice (Kliczkowice, Kluszkowice), *Kluczkowce*, krk, sdc, Kluczkowice, k 49,5 20,3

Klucznikowice, *Oświęcim-Klucznikowice*, krk, sls, Oświęcim 50,0 19,2

Kluczyce (Klucze), krk, llw, Dzierzków, ds 50,7 19,8

Kluk (Klik), *Kluki*, maz, gar, Mińsko 52,1 21,5

Kluki-Kałużyno, *Kluki*, maz, liw, Kałużyno 52,3 21,8

Kluki, srd, ptr, Parzno, d 51,3 19,2

Klukoszowa (Klikoszowa), *Klikuszowa*, krk, sdc, Klukoszowa, k 49,5 20,0

Klukowo (Klukowo-Kuczyno), pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,5

Klukowo = Klukowo-Kopcie*, Klukowo-Pizdaki*, Klukowo-Potulce* (Klukowo-Kamiry), maz, nmo, Klukowo 52,7 20,7

Klukowo, pdl, drh, Siemiatycze 52,4 22,8

Klukowo, pmr, gdn, Materna, d 54,4 18,5

Klunia Mała, *Mała Klunia*, kls, nkl, Klunia Wielka 53,4 17,7

- Klunia Wielka, *Wielka Klunia*, kls, nkl, Klunia Wielka 53,5 17,7
- Kluny, *Klony*, kls, pzd, Czerlenino 52,4 17,2
- Kluszowo, *Kluszewo*, plc, mla, Grudowsko 53,1 20,6
- Klwany, *Krwony*, kls, knn, Janiszewo 52,1 18,6
- Klwów, snd, rdm, Klwów, miasto 51,5 20,6
- Kłaj, krk, scz, Niepołomice, k 50,0 20,3
- Kłanino (Klanowo), pmr, pck, Starzyno 54,8 18,2
- Kłaniński Młyn+, pmr, pck, Starzyno, osada młyńska 54,8 18,2
- Kłeco, kls, gzn, Kłeco, miasto, k 52,6 17,4
- Kłębów, lub, luk, Ulan 51,8 22,5
- Kłobia (Kłobia Królewska, Kłobia Wielka), bkj, bkj, Kłobia, k 52,5 18,9
- Kłobia Mała (Kłobia), *Kłóbka*, bkj, kwl, Kłobia Mała 52,5 19,1
- Kłobski Młyn (Chłopski Młyn), *Kłobia* – część, bkj, bkj, Kłobia, osada młyńska, k 52,5 18,9
- Kłobucko, *Klobuck*, krk, llw, Kłobucko, miasto, k 50,9 18,9
- Kłobuczewo (Kłobuszewo), *Gołębiowo Wielkie* – część, pmr, tcz, Kłodawa 54,2 18,6
- Kłobukowice, srd, rds, Klasztor Mstowski 50,8 19,3
- Kłobukowo Patrze (Kłobuki-Patrze), *Klobukowo-Patrze*, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5
- Kłobukowo-Karasie+, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5
- Kłobukowo-Molendy, *Klobukowo*, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5
- Kłocko, srd, srd, Sieradz, k 51,6 18,7
- Kłoczów, *Kloczew*, snd, stz, Kłoczów 51,7 22,0
- Kłoda, lub, lub, Markuszów 51,4 22,2
- Kłoda, maz, wrk, Magnuszewo 51,7 21,4
- Kłoda, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,6
- Kłoda, snd, Połaniec 50,5 21,2
- Kłodawa (Kłodowa), pmr, tcz, Kłodawa, d 54,2 18,6
- Kłodawa, krk, bck, Brzyska, d 49,8 21,4
- Kłodawa, lcz, lcz, Kłodawa, miasto, k 52,3 18,9
- Kłodawa, pmr, czl, Nowa Cerkiew 53,7 17,6
- Kłodne, krk, sdc, Tylmanowa, k 49,5 20,4
- Kłodnica = Kłodnica Wyższa, Kłodnica Niższa, lub, lub, Wilków 51,2 21,9
- Kłodnica, *Kłodnica Górna*, lub, lub, Wilkołaz 51,1 22,3
- Kłodnica, lub, lub, Chodel 51,1 22,1
- Kłodno (Kłodna), *Kludno*, snd, rdm, Wieniawa 51,4 20,8
- Kłodno = Kłodno-Borzymy*, Kłodno-Panki*, *Stare Kludno*, maz, bln, Żukowo 52,2 20,6
- Kłodno-Czachy (Kłodno-Czech), *Kludzienko*, maz, bln, Żukowo 52,2 20,6
- Kłodno-Książki+, maz, bln, Żukowo 52,1 20,6
- Kłodno-Tlustowo, *Thuste*, maz, bln, Żukowo 52,1 20,6
- Kłodno, *Kludno*, snd, rdm, Klwów 51,6 20,7
- Kłodzice, *Kludzice*, srd, ptr, Witów, d 51,4 19,8
- Kłodzie, *Kłódzie*, maz, liw, Wodynie albo Niwiska 52,1 22,0
- Kłodzino Małe (Kłodzinko), *Jaworówko*, kls, gzn, Łopienno 52,7 17,4
- Kłodzino, *Kłodzin*, kls, gzn, Łopienno 52,7 17,3
- Kłodzisko (Kłodziejsko), pzn, pzn, Biedrowo 52,7 16,2
- Kłodzko (Kłocko), *Kluccko*, snd, chc, Radoszyce 51,0 20,4
- Kłokocino (Kłokocin, Kłokoczyno), *Klokoczn*, bkj, prd, Przedecz, k 52,3 19,0
- Kłokock (Kłocko), dbr, lpn, Lipno 52,8 19,2
- Kłokowa, snd, plz, Pleśna 49,9 21,0
- Kłomice, *Klommice*, srd, wln, Kłomice 50,9 19,4
- Kłona (Kłonna), *Klonna*, snd, opc, Odrywół, k 51,5 20,5
- Kłoniów, *Klonów*, krk, prs, Raclawice, ds 50,3 20,2
- Kłoniszów, *Kloniszew*, srd, szd, Małyń 51,8 19,0
- Kłonowiec-Koracz (Kunowiec Wyższy albo Niższy, Klonowiec Mniejszy?), snd, rdm, Odachów 51,3 21,3
- Kłonowiec-Kurek (Kunowiec Wyższy albo Niższy, Klonowiec Większy?), snd, rdm, Odachów 51,3 21,3
- Kłonowo Małe (Kłoniewek, Kłoniewko, Kłonówko, Kłunowo Małe), *Klonówek*, bkj, rdj, Byczyna 52,6 18,6
- Kłonowo Wielkie (Kłoniewo, Kłonówko, Kłunowo Wielkie, Kunów), *Klonowo*, bkj, rdj, Byczyna 52,6 18,6
- Kłonów Wielki, *Klonów*, snd, rdm, Skarżyszów 51,3 21,4
- Kłonów-Gniewosz = Kłonów-Gniewosz (Kłonów-Gniewoszów), Gniewoszowa*, *Klonówek*, snd, rdm, Skarżyszów 51,3 21,3
- Kłopoczn Wielki, *Klopoczn*, raw, bla, Lubania 51,7 20,6
- Kłopoczynek Mały (Kłopoczn Mały, Skarbkowa, Skarbnikowa Wieś, Skarbnikowa Wieś), *Skarbkowa*, raw, bla, Lubania 51,7 20,6
- Kłopot**, bkj, ksw, Gębice?, osada młyńska
- Kłopoty-Bańki (Bańki, Bańki-Kłopoty), pdl, drh, Dziadkowice 52,5 22,8
- Kłopoty-Patry (Patry, Patry-Kłopoty), pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,8
- Kłopoty-Piotry**, pdl, drh, Drohiczyn
- Kłopoty-Stanisławowięta, *Kłopoty-Stanisławy*, pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,8
- Kłopoty-Waśki, *Kłopoty-Stanisławy* – część, pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,8
- Kłopoty, okolica, pdl, drh
- Kłos, *Chodzież* – część, kls, kcn, Chodzież, osada młyńska 53,0 16,9
- Kłoski-Młynowięta (Kłoski), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,0 22,6
- Kłoski-Swignie (Kłoski), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6
- Kłosowice, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0
- Kłosowo (Kłosowo, Klossau), pmr, gdn, Kielno, osada folwarczna 54,4 18,3
- Kłośno, Kłusno, dbr, rpn, Kłośno 53,1 19,5
- Kłotno (Kłodno), *Kłótno*, bkj, kwl, Kłotno, d 52,5 19,3
- Kłódka, chl, chl, Grudziądz 53,5 18,9
- Kłódna, *Kłódnno*, srd, szd, Wartkowice 52,0 19,0
- Kłysz (Klisz), *Kłyż*, snd, wsl, Otwinów 50,2 20,8
- Kłyzówka (Klizówka), pdl, drh, Drohiczyn, d 52,4 22,6
- Kłyżów (Kłyżów), snd, snd, Raclawice, k 50,5 22,2
- Kmurów, *Knurów*, krk, sdc, Hartłowa 49,5 20,2
- Knakendorf, *Rzeczyca*, pzn, wlc 53,2 16,1
- Kniatowy, srd, wln, Czastary, k 51,3 18,3
- Knieja (Knia), krk, llw, Dąbrowa 50,8 19,5
- Knieja, inw, bdg, Barcin 52,9 17,9
- Kniewo (Gniewo, Kniffen), pmr, pck, Góra, k 54,7 18,1
- Kniewo Zamostne (Kniewo za Mostem), *Zamostne*, pmr, pck, Góra, k 54,6 18,1
- Knorozy, pdl, blk, Bielsk, k 52,9 23,3
- Knorydy, pdl, blk, Boćki 52,7 23,1
- Knybawa (Kniebau), pmr, tcz, Tzew, osada folwarczna 54,1 18,8
- Knychowo, *Knychówek*, pdl, drh, Knychowo 52,3 22,6
- Knyszyn, pdl, blk, Knyszyn, miasto, k 53,3 22,9
- Knyszyno+, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,8
- Kobbelgrube+, pmr, gdn, Kobbelgrube+, m 54,3 19,1
- Kobelczyce (Kobylnice), *Kobylczyce*, krk, llw, Żórawie 50,8 19,4
- Kobele (Kobyle), *Kobyle*, lcz, lcz, Pieczewo, d 52,1 18,9
- Kobelec (Kobylec), *Kobylec*, krk, scz, Łapanów 49,9 20,3
- Kobelice (Kobylice), *Przysieka*, kls, gzn, Sokolniki 52,7 17,5
- Kobelin (Kobylin), *Kobylin*, kls, pzd, Kobelin, miasto 51,7 17,2
- Kobelniki (Kobielniki, Kobylniki), inw, inw, Tuczo 52,9 18,2

Kobelniki (Kobylniki), *Kobylniki*, srd, srd, Góra 51,7 18,5

Kobelki Małe (Kobyłki Mniejsze), *Kobyłki*, srd, ptr, Drużbice 51,5 19,4

Kobelki Wielkie (Kobyłki Większe), *Kobyłki Duże*, srd, ptr, Krzepczów 51,4 19,5

Kobiałki (Kobiałka), *Kobiałki Stare*, maz, gar, Stoczek, d 52,0 22,0

Kobiela, snd, wsl, Rogów 50,2 20,7

Kobiele Małe, srd, rds, Kobiele 51,0 19,6

Kobiele, *Kobiele Wielkie*, srd, rds, Kobiele 51,0 19,6

Kobielec (Kobelec), *Kobylec*, kls, kcn, Tarnowo, d 52,8 17,2

Kobielice (Kobielica), inw, inw, Kobielice 52,7 18,5

Kobiernia (Kobierne, Kobierno, Wola Dębska), *Kobierne*, maz, gar, Mińsko, k 52,2 21,5

Kobiernice, krk, sls, Kęty, k 49,9 19,2

Kobierniki, plc, plc, Sikorz 52,6 19,6

Kobierniki, snd, snd, Sandomierz ś. Paweł, przedmieście, m 50,7 21,7

Kobierno, kls, pzd, Kobierno 51,7 17,4

Kobierzec**, maz, gar, Żeliszewo

Kobierzyczo Wielkie = Kobierzyczo Wielkie, Kobierzyczo Małe*, *Kobierzyczo*, srd, srd, Wróblów 51,6 18,6

Kobierzyn, *Kraków-Kobierzyn*, krk, szc, Kazimierz śś. Michał i Stanisław na Skałce 50,0 19,9

Kobierzyn, snd, plz, Łysagóra 50,1 21,0

Kobierzyno, *Kobierzyn*, pmr, tcz, Godziszewo 54,1 18,6

Koboski, pdl, blk, Domanowo 52,9 22,7

Koboszyno-Bargieł+ (Koboszyno-Bargiełki), plc, szr, Szreńsko 53,0 20,1

Koboszyno, *Kobuszyn*, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,1

Kobrzyniec Nowy (Kobrzymiec Nowy), *Nowy Kobrzyniec*, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,3

Kobrzyniec Stary (Kobrzymiec Stary), *Stary Kobrzyniec*, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,3

Kobusewo (Kobbesow, Kobuszewo, Kopsowo), *Kobusewo*, pmr, gdn, Przodkowo, osada folwarczna, k 54,4 18,3

Kobyła (Kobela), *Kobyła Miejska*, srd, szd, Szadek, k 51,7 18,9

Kobyła (Kobelany), pdl, drh, Granne 52,6 22,5

Kobyła Chmielowa, srd, szd, Rossoszyca 51,7 18,9

Kobyła Góra, srd, ost, Kobyła Góra, miasto 51,4 17,8

Kobyła Jata (Kobela Jata, Kobelata, Kobela Łata, Kobyła Łata, Kobylata), bkj, prd, Przedecz, k 52,3 18,9

Kobyła Łąka (Kobela Łąka, Kobałka, Kobyłaka), bkj, kwł, Lubień 52,4 19,1

Kobyła Łąka (Kobyłanka, Kobyli Ług), *Kobyłanka*, maz, kam, Dobre Stare 52,4 21,7

Kobyła Łąka, plc, szr, Chamsk 53,0 20,0

Kobyłak (Kobyłaki-Korysz?), *Kobyłaki-Korysze*, maz, prz, Przasnysz 53,1 20,9

Kobyłanka Niższa, *Kobyłanka*, krk, bck, Kobyłanka Niższa 49,7 21,2

Kobyłanka Wyższa (Dominikowice, Kobyłanka Górna), *Dominikowice*, krk, bck, Kobyłanka Niższa 49,7 21,2

Kobyłanki, kls, gzn, Skulsko 52,4 18,2

Kobyłany (Kobelany), krk, bck, Kobyłany 49,6 21,6

Kobyłany (Kobelany), krk, prs, Bolechowice, d 50,1 19,8

Kobyłany (Kobelany), snd, rdm, Skaryszów, d 51,3 21,3

Kobyłany Małe, *Kobyłanki*, snd, snd, Strzeżowice 50,8 21,4

Kobyłany Wielkie, *Kobyłany*, snd, snd, Strzeżowice 50,8 21,3

Kobyłany-Kozięta = Kobyłany-Kozięta (Kobelany-Kozy, Kozięta), Kobyłany-Reczki (Kobyłany-Rętki, Reczki)*, *Kobyłany-Kozy*, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,4

Kobyłany-Skorupki (Kobelany-Skorupki, Skorupki, Skorupy-Kozięta), pdl, drh, Wyrozęby-Podawce 52,3 22,5

Kobyłany-Stara Wieś (Górnowo, Kobelany), *Kobyłany Górne*, pdl, drh, Kożuchowo 52,3 22,4

Kobyłany, okolica, pdl, drh

Kobyłarnia, pzn, pzn, Sieraków, osada folwarczna 52,6 16,0

Kobyłe (Kobelau), pmr, tcz, Pogutkowy, d 54,0 18,3

Kobyłe (Kobele, Kobiele), *Kobyłe* – część, krk, szc, Wiśnicz Wielki 49,9 20,5

Kobyłe (Kobele), snd, plz, Frysztak 49,8 21,6

Kobyłe = Kobyłe, Wola Kobyłska (Wola Kobelska, Wola Kobylecka, Wola Nowa)+, (Kobele), *Gródek nad Dunajcem* – część, krk, sdc, Zbyszyce 49,7 20,7

Kobyłe Błota Służewskie (Kobele Błota Służewskie, Stara Wieś), *Stara Wieś*, inw, inw, Służewo 52,9 18,7

Kobyłe Błota Sobiesierskie (Kobele Błota Sobiesierskie, Półwiesek, Półwiosek)**, inw, inw, Służewo

Kobyłe Pole, *Kobyła Wieś*, snd, chc, Bębello Mniejsze 50,8 20,0

Kobylepole, *Poznań-Kobyle Pole*, pzn, pzn, Splawie 52,4 17,0

Kobyli Ług*, *Dąbrówka-Ług*, maz, liw, Niwiska 52,1 22,2

Kobylice* (Ciążym, Kobielice, Kobylnica), *Ciążym* – część, kls, pzd, Ciążym, d 52,2 17,8

Kobylin, raw, raw, Kołacin Mały 51,9 19,8

Kobyłino (Wola Kobyłino), *Kobylin*, maz, osw, Goworowo 52,8 21,6

Kobyłino Nadrzeczne = Kobyłino-Kościesz*, Kobyłino Nadrzeczne, Kobyłino-Trojany*, *Kobylinek*, maz, prz, Węgrzynowo 52,9 21,1

Kobyłino Poświętne (Kobyłino, Kobyłino Kościelne), *Kobylin-Borzymy*, pdl, blk, Kobyłino Poświętne 53,1 22,7

Kobyłino-Gnatki (Kobylin-Gnatki, Kobyłino, Latki), *Kobylin-Latki*, pdl, blk, Kobyłino Poświętne, ks 53,1 22,7

Kobyłino-Jedyty = Kobyłino-Jedyty (Kobyłino Wielkie?), Pajewo-Jedytów*, *Kobylin-Jedyty*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Kobyłino-Kmiecie, *Kobylin Kmiecy*, maz, prz, Węgrzynowo 52,9 21,1

Kobyłino-Króle = Kobyłino-Kormany*, Kobyłino-Króle (Kobyłino Małe?), *Pajewo-Króle*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Kobyłino-Kuleszki (Kulesze-Kobyłino, Kuleszki), *Kobylin-Kuleszki*, pdl, blk, Kobyłino Poświętne 53,1 22,7

Kobyłino-Pieniążki (Pieniążki, Pieniążkowizna), *Kobylin-Pieniążki*, pdl, blk, Kobyłino Poświętne 53,1 22,7

Kobyłino, *Kobylin*, maz, gre, Grodziec 51,9 20,9

Kobyłino, *Kobylin*, maz, kol, Dobrzyjałowo 53,3 22,1

Kobyłino, okolica, pdl, blk

Kobylnica (Kobelnica), pzn, pzn, Wierzenica 52,4 17,0

Kobylnica (Kobelnica), snd, stz, Maciejowice 51,7 21,6

Kobylnica Mała (Kobelnica, Kobelnica Mała, Kobielnica Mała, Kobylnica), *Kobylnica*, bkj, rdj, Rzeczyca 52,6 18,5

Kobylnica Wielka (Kobelnica, Kobelnica Wielka, Kobielnice, Kobielnica Wielka, Kobylnica), *Kobylnica*, bkj, rdj, Rzeczyca, d 52,6 18,5

Kobylnik (Kobylniki), snd, rdm, Błotnica 51,5 21,0

Kobylniki (Kobelnik, Kobielnik, Kobielniki), *Kobielnik*, krk, szc, Wiśniowa, k 49,8 20,1

Kobylniki (Kobelniki, Kobielniki), inw, inw, Sławsko 52,7 18,3

Kobylniki (Kobelniki), pzn, pzn, Luso-wo, d 52,5 16,7

Kobylniki (Kobelniki), pzn, pzn, Obrzycko 52,7 16,5

Kobylniki (Kobelniki), srd, szd, Uniejów, d 51,9 18,9

Kobylniki, *Kobylniki Rządowe*, snd, wsl, Gorzysławice, km 50,4 20,7

Kobylniki, maz, wsg, Kobylniki 52,5 20,2

Kobylniki, pzn, ksc, Białcz 52,1 16,5

Kobylniki, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3

- Kobylniki, snd, wsl, Skarbmierz 50,3 20,4
- Kobyłczyna (Kobelczyna), krk, sdc, Ujanowice, d 49,7 20,5
- Kobyłka, maz, wrs, Kobyłka 52,3 21,2
- Kobyły, chl, chl, Wapcz 53,3 18,6
- Kocanie (Kocanice), *Kocoń*, krk, sls, Ślemię 49,7 19,4
- Kocborowo (Conerstein), pmr, tcz, Starogard, osada folwarczna 54,0 18,5
- Koce-Basie (Koce-Bazie), pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6
- Koce-Borowe (Borowe), *Koce Borowe*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,7
- Koce-Chybowo+ (Koce-Chibowo), pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6
- Koce-Kobusy (Kobusy-Koce), *Kobusy*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6
- Koce-Masły*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6
- Koce-Piskuły, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6
- Koce-Schaby = Koce-Schaby, Koce-Stara Wieś (Koce Stare)*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6
- Koce, okolica, pdl, drh
- Kocerany (Kocurany), maz, tar, Rembertowo 51,9 20,8
- Kochanie, *Kochoń*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
- Kochanie, *Wola Kutowa*, srd, ptr, Czarnocin, d 51,6 19,6
- Kochanów, snd, rdm, Wieniawa 51,4 20,8
- Kochany, maz, gar, Seroczyno, k 52,0 21,9
- Kochów, snd, snd, Strzeżowice 50,8 21,4
- Kochów, snd, stz, Maciejowice 51,7 21,5
- Kociaty, srd, srd, Boleszczyno, osada folwarczna 51,9 18,7
- Kocielek, *Kociolki*, srd, ptr, Dłotów, osada młyńska, d 51,5 19,4
- Kocielki, *Kociolki*, srd, srd, Błaszki 51,7 18,5
- Kocierzewo, *Kocierzew*, raw, gbn, Kocierzewo, d 52,2 20,0
- Kocierzowy, srd, rds, Kamięnsko 51,1 19,5
- Kocieszewo (Kociszewo), *Chociszewo*, maz, zkr, Kocieszewo 52,4 20,4
- Kocieszewo (Kociszewo), *Kociszew*, maz, grc, Jasieniec 51,9 20,9
- Kocięcino Brodowe = Kocięcino Brodowe, Kocięcino-Budki*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2
- Kocięcino-Tworki = Kocięcino-Przybki*, Kocięcino-Tworki, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2
- Kociętowy, *Brzezińskie Holendry* – część, kls, knn, Morzysław 52,2 18,3
- Kocikowa, krk, llw, Pilcza 50,5 19,6
- Kocimów (Chocimów), *Chocimów*, snd, snd, Kunów 50,9 21,3
- Kocina, snd, wsl, Kocina, k 50,3 20,7
- Kocina, srd, srd, Brzyków 51,4 18,9
- Kociugi, pzn, ksc, Pawłowice 51,8 16,7
- Kocko, *Kock*, lub, luk, Kocko, miasto 51,6 22,4
- Kocórow, *Żywiec-Kocurów*, krk, sls, Stary Żywiec 49,7 19,2
- Kocudza, lub, lub, Biała 50,7 22,6
- Koczala (Flissenstein), pmr, czl, Koczala, k 53,9 17,1
- Koczania, *Koconia*, srd, rds, Chełm 51,1 19,8
- Koczanów, krk, prs, Bobin 50,2 20,5
- Koczanów, lub, lub, Ostrów, k 51,5 22,9
- Koczargi, *Koczargi Stare*, maz, bln, Borzęcin, d 52,3 20,8
- Koczarowa, *Jasło-Kaczorowy*, krk, bck, Jasło, k 49,8 21,5
- Koczawia (Koczawa), *Kocewia Mała*, lcz, lcz, Rdułtów, d 52,2 19,0
- Koczergi, lub, lub, Parczów, k 51,6 22,9
- Koczerhy (Koczarhy, Koczary, Koczery), *Koczery*, pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,7
- Kocznia (Kocin), *Stary Kocin*, krk, llw, Mykanów, k 51,0 19,1
- Koczonowo (Koczanowo, Koczunowo), *Kocanowo*, kls, gzn, Pobiedziska, k 52,5 17,3
- Koczorowo (Koczurowo), *Kaczorowy*, plc, rac, Gralewo 52,7 20,2
- Koćmiery-Stara Wieś (Koćmiery, Koćmiery Stare), *Koćmiery*, pdl, blk, Topiczewo 52,9 22,9
- Koćmiery-Wypychy (Wypychy, Wypychy-Koćmiery), *Wypychy*, pdl, blk, Topiczewo 52,9 22,9
- Koćmiery+, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,7
- Koćmierzów, snd, snd, Sandomierz ś. Paweł 50,7 21,7
- Kodrań, srd, rds, Kodrań 51,1 19,6
- Koggenhöfen, *Jagodno*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,4
- Koiten, *Chojty*, mlb, mlb, Posilge 54,0 19,3
- Kojły, pdl, blk, Narew, k 52,8 23,5
- Kojrany (Mańkowizna), pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 53,0 23,1
- Kojszówka, krk, scz, Maków, k 49,7 19,7
- Kokalewo (Kąkolewo, Kokolewo), *Kąkolewo*, pzn, ksc, Granowo 52,2 16,5
- Kokanin (Kokanino), kls, kls, Kokanin, d 51,8 18,0
- Kokocko, chl, chl, Starogród, d 53,3 18,3
- Kokorczyce (Krokoczyce), *Krokoczyce*, lcz, lcz, Witunia 52,1 19,3
- Kokorzyce, *Trzemeszn-Wybudowania Orchowskie*, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,8
- Kokorzyno, *Kokorzyn*, pzn, ksc, Kościan 52,1 16,5
- Kokoszczyno, *Kokoszczyn*, dbr, lpn, Su dragi 52,8 19,5
- Kokoszczyno, *Kokoszczyn*, pzn, pzn, Tarnowo, d 52,5 16,6
- Kokoszka (Burggrafin), *Kokoszki*, pmr, gdn, Materna 54,4 18,5
- Kokoszka (Kokozza), *Kokuszka*, krk, sdc, Piwniczna, k 49,5 20,7
- Kokoszki-Dąbrówka (Dąbrowa Kokoszczyńska), *Kokoszki*, maz, wiz, Wizna 53,2 22,3
- Kokoszki, *Pudliszki* – część, pzn, ksc, Krobia 51,8 16,9
- Kokoszki, srd, srd, Błaszki, d 51,7 18,4
- Kokoszkowy (Kokoskowy, Kokoszkowa), pmr, tcz, Kokoszkowy, k 54,0 18,5
- Kokoszyce**, bkj, rdj, Ostrów, k
- Kokot, snd, chc, Kije 50,6 20,6
- Kokotów, krk, scz, Wieliczka 50,0 20,1
- Kolankowo, dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,2
- Kolanów, *Bochnia-Kolanów*, krk, scz, Łapczyca, d 50,0 20,4
- Kolanówka, *Żeglce* – część, krk, bck, Zrzęcin 49,7 21,7
- Kolasa, srd, srd, Kamionacz, osada młyńska, k 51,7 18,7
- Kolbark, krk, prs, Gołaczów, d 50,4 19,7
- Kolbudy Dolne (Unter Kohlbude), *Kolbudy*, pmr, gdn, Lublewo, osada młyńska, m 54,3 18,5
- Kolbudy Górne (Ober Kohlbude), *Kolbudy*, pmr, gdn, Lublewo, osada młyńska, d 54,3 18,5
- Kolbuszowa, snd, plz, Kolbuszowa 50,2 21,8
- Kolczyn, lub, urz, Rybitwy 51,1 21,8
- Kolczyno = Kolczyno-Lunie*, Kolczyno-Malisze*, Kolczyno-Opęchały*, *Kolczyn Mały*, plc, plc, Gozdowo 52,7 19,6
- Kolczyno-Jawny+ (Kolczyno-Podkonice), plc, plc, Gozdowo 52,7 19,6
- Kolebka (Kolipke), *Kolibki*, pmr, gdn, Kack 54,5 18,6
- Kolechowice, lub, lub, Ostrów, k 51,5 22,8
- Koleczkowo (Koleczkowa, Koleczkowice, Koliszkowo), pmr, gdn, Kielno, osada folwarczna, k 54,5 18,3
- Koleśniki, pdl, blk, Goniądz, k 53,4 22,8
- Kołodzice** (Kołodzice), srd, srd, Błaszki
- Kolincz (Dornehuben), pmr, tcz, Starogard 54,0 18,6
- Kolinko (Koldnick, Kolnik, Koloninek, Kulinko), *Kolnik*, pmr, tcz, Miłobądz, d 54,2 18,7
- Koliszowy, snd, opc, Bedlno 51,2 20,2
- Kolkowo (Kalkau, Kołkowo, Kołukowo), pmr, pck, Żarnowiec 54,7 18,1
- Kolmaga (Klein Swierkuczyn, Kolimaga, Świerkocino Małe), *Kulmaga*, pmr, now, Pieniążkowo, osada folwarczna 53,7 18,7

Kolnica, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
Kolnice (Kolniczki), *Kolniczki*, kls, pzd, Nowe Miasto 52,1 17,3
Kolniczki (Kolnica Mała), pzn, ksc, Kolniczki 52,0 17,3
Kolno, chl, chl, Chełmno, osada młyńska, d 53,4 18,5
Kolno, kls, knn, Kawnica, k 52,2 18,1
Kolno, maz, kol, Kolno, miasto, k 53,4 21,9
Kolno, maz, wrs, Cygowo 52,3 21,4
Kolno, pzn, pzn, Kamiona 52,6 15,9
Kolosy, snd, wsl, Sokolina 50,3 20,6
Kolowy (Kule), *Kule*, maz, lom, Nowogród, osada młyńska, k 53,2 21,8
Koluski, *Koluski Stare*, lcz, brz, Brzeziny 51,8 19,8
Koła, *Włoszakowice* – część, pzn, ksc, Włoszakowice 51,9 16,3
Kołacin Mały, *Kołacinek*, raw, raw, Kołacin Mały 51,9 19,8
Kołacin Wielki, *Kołacin*, raw, raw, Kołacin Mały 51,9 19,8
Kołacino, *Kołacin*, pzn, ksc, Mchy 52,0 17,2
Kołacz = Kołacz, Kołaczki Dębskie* (Wola Kołaczki), maz, gar, Kuflewo 52,1 21,8
Kołaczek, raw, msz, Grodzisko, osada młyńska, k 52,1 20,6
Kołaczki = Kołaczki Stare*, Kołaczki-Żabiki* (Żabikowo), *Kołaczki-Lemiesze*, maz, lom, Smlodowo 53,1 22,0
Kołaczkowice, pzn, ksc, Kołaczkowice 51,7 17,0
Kołaczkowice, snd, wsl, Janina 50,5 20,9
Kołaczkowo, kls, gzn, Witkowo 52,5 17,7
Kołaczkowo, kls, kcn, Rynarzewo 53,0 17,7
Kołaczkowo, kls, pzd, Kołaczkowo 52,2 17,6
Kołaczkowo, *Kołaczków*, maz, cch, Pałuki, k 52,9 20,8
Kołaczyce, snd, plz, Kołaczyce, miasto, d 49,8 21,4
Kołaki (Kołaki Czarnoleścy), pdl, blk, Rajgród 53,7 22,6
Kołaki (Kułaki), *Miecznikowo-Kołaki*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5
Kołaki Stare, *Kołaki Kościelne*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,4
Kołaki-Budzino = Kołaki-Budzino (Kołaki-Obidzino?), Kołaki-Daczki* (Kołaki-Dacze), Kołaki-Mieczki*, Kołaki-Olczechy*, Kołaki-Sojki*, *Kołaki-Budzyn*, maz, cch, Koźcizyno Małe 53,0 20,7
Kołaki-Czachy, *Czachy-Kołaki*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,4
Kołaki-Gunie-Ostrów (Gumino?), *Gunie-Ostrów*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,4
Kołaki-Jaćwiężyno (Kołaki-Jaćwiężino), *Kołaki Wielkie*, maz, prz, Grudowsko 53,1 20,7
Kołaki-Janowięta = Kołaki-Jadamowięta*, Kołaki-Janowięta, maz, cch, Koźcizyno Małe 53,0 20,7
Kołaki-Kwasy = Kołaki-Jaśki* (Kołaki-Jaźwiny?), Kołaki-Kwasy, Kołaki-Pawłowieća (Kołaki-Ptaki?, Koski-Pawłowieća), Kołaki-Przedwojewięta* (Kołaki-Przedwojewięty, Kołaki-Starusze?, Koski-Przedwojewięta), maz, cch, Koźcizyno Małe 53,0 20,7
Kołaki-Morgi, maz, cch, Koźcizyno Małe 52,9 20,7
Kołaki-Wietrzychowo, maz, kol, Płocko 53,3 22,1
Kołaki-Zagnatowo, *Kołaki*, maz, roz, Siełuń 53,0 21,5
Kołaki, *Kułaki*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6
Kołata (Kołaty), kls, gzn, Wronczyno 52,5 17,1
Kołatki, bkj, prd, Chodecz, osada młyńska 52,4 19,0
Kołodowo, *Kołodów*, kls, kls, Błaszki 51,7 18,4
Kołodrąb, kls, gzn, Kołodrąb 52,7 17,5
Kołkowa, *Rzepiennik Biskupi* – część, krk, bck, Rzepiennik, d 49,8 21,1
Kołków, snd, wsl, Góry, osada folwarczna 50,5 20,4
Koło Zamek, kls, knn, Kościelec, zamek, k 52,2 18,6
Koło, kls, knn, Koło, miasto, k 52,2 18,6
Koło, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2
Koło, snd, snd, Dymitrów 50,5 21,5
Koło, srd, ptr, Sulejów, d 51,4 19,8
Kołodziejcz (Kołodziejcz), *Kołodziejcz-Ukazy*, maz, kam, Sadowne albo Stoczek, d 52,6 21,9
Kołodziejcz, *Kołodziejcz*, maz, gar, Seroczynno 52,0 22,0
Kołodziej (Kołodziejki), *Kołodziejki*, chl, mch, Rosenthal, d 53,6 19,8
Kołodziejewo, kls, gzn, Trląg 52,7 18,0
Kołodzieże (Kołodzie), *Kołodziejcz*, pdl, blk, Trzciane, ks 53,4 22,8
Kołomania (Kołomań), *Kołomań*, snd, chc, Tumlin, d 51,0 20,6
Kołomia (Kolomia, Kolonia), bkj, kwl, Pierowa Wola, ds 52,3 19,2
Kołomyja Stara, *Kołomyjka*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,1 22,4
Kołomyja Wielka, *Kołomyja*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,1 22,4
Kołosino, *Kołoszyn*, lcz, lcz, Dalikowo 51,9 19,1
Kołowa, srd, srd, Boleszczyno, osada folwarczna 51,9 18,7
Kołożąb (Kalsam, Kalzam, Kolsam), mlb, mlb, Postelin, k 53,9 19,1
Kołożąb, maz, scn albo cch, Gromadzyno 52,7 20,5
Kołuda Mała, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,1
Kołuda Wielka (Kołuda), inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2
Kołybiel (Kolibieli, Kołubiel), *Kołybiel*, maz, gar, Kołybiel, miasto 52,1 21,5
Kołyпки, *Kołybki*, kls, kcn, Łekno 52,9 17,3
Komadzyno (Komadzino), *Komadzyn*, raw, gos, Kutno 52,2 19,4
Komaszyce (Komasice), snd, opc, Goworczów 51,3 20,5
Komaszyce, lub, lub, Chodel 51,1 22,1
Komaszyce, *Witaszewice* – część, lcz, lcz, Góra 52,1 19,3
Kominki (Kaminke), *Kamionka*, mlb, mlb, Lezwice, k 54,1 19,1
Komirowo (Komierowo), *Komierowo*, kls, nkl, Komirowo 53,5 17,6
Komonino, *Komunin Stary*, plc, rac, Uniecko 52,8 20,3
Komorna (Komarna), snd, snd, Obrazów 50,7 21,6
Komorniki = Komorniki, Wola Komornicka*, maz, tar, Tarczyn, d 52,0 20,9
Komorniki, krk, scz, Raciechowice 49,8 20,2
Komorniki, lcz, brz, Wolborz, d 51,5 19,9
Komorniki, pzn, pzn, Komorniki, d 52,3 16,8
Komorniki, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,1
Komorniki, snd, chc, Januszowice 50,9 20,0
Komorniki, srd, wln, Komorniki 51,2 18,5
Komorowice, *Bielsko-Biała-Komorowice Krakowskie*, krk, sls, Biertułtowice? 49,9 19,0
Komorowo (Komorów), *Komorów*, lcz, brz, Tobiasze 51,6 20,0
Komorowo-Ołchówka (Komory), *Komory*, maz, liw, Korytnica 52,4 21,8
Komorowo, dbr, lpn, Lipno 52,8 19,1
Komorowo, kls, gzn, Dobrosłowo 52,3 18,0
Komorowo, kls, gzn, Waliszewo, d 52,6 17,4
Komorowo, kls, kcn, Janczewo 52,8 17,4
Komorowo, *Komorowo-Majątek*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
Komorowo, *Komorów*, maz, wrs, Pęcice 52,1 20,8
Komorowo, *Komorów*, raw, sch, Kapińnos 52,3 20,4
Komorowo, maz, kam, Pniewo, d 52,7 21,3
Komorowo, maz, osw, Ostrowia 52,8 21,8
Komorowo, plc, sie, Rościszewo albo Kisielewo 52,9 19,8

- Komorowo, *Pogorzelec* – część, maz, ser, Dzierżenino 52,6 21,1
- Komorowo, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5
- Komorowo, pzn, pzn, Lwówek 52,4 16,1
- Komorowo, *Wolsztyn* – część, pzn, ksc, Wolsztyn 52,1 16,1
- Komorowo*, pdl, blk, Tykocin
- Komorów (Komorów Górny), snd, plz, Wierzchosławice 50,0 20,9
- Komorów (Komurów), raw, bla, Cielądz, kd 51,7 20,3
- Komorów (Wola Komorów), snd, snd, Sławogóra, k 50,3 21,7
- Komorów, krk, kss, Miechów, d 50,3 20,0
- Komorów, snd, rdm, Skrzyń 51,4 20,7
- Komorów, snd, wsl, Zborówek i Pacanów 50,4 21,1
- Komorów, srd, ost, Mikstat, k 51,5 18,0
- Komorsko Nowe (Komorsko Wielkie), *Wielki Komorsk*, pmr, now, Komorsko Nowe, d 53,6 18,7
- Komory Dąbrowne, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
- Komory Nabłotne = Komory-Kaczory*, Komory Nabłotne (Komory Błotne, Komory Nadolne?, Komory Zabłotne), *Komory Błotne*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
- Komorza Mała (Klein Komorsza), *Mała Komorza*, pmr, tch, Raciąż 53,6 17,9
- Komorza Wielka (Gross Komorsza), *Wielka Komorza*, pmr, tch, Raciąż 53,6 17,9
- Komorza, *Komorze Nowomiejskie*, kls, pzd, Nowe Miasto 52,1 17,3
- Komorze, *Komorze Przybysławskie*, kls, pzd, Pogorzeliца 52,1 17,6
- Komorzyn, lub, urz, Borów 50,8 21,9
- Komsino, *Komsin*, maz, wsg, Czerwieńsko, d 52,4 20,3
- Konarskie, kls, pzd, Radzewo 52,2 17,0
- Konarskie, pzn, ksc, Książ 52,1 17,1
- Konary, bkj, bkj, Kościół 52,6 18,8
- Konary, inw, inw, Kobieliце 52,7 18,5
- Konary, kls, kcn, Margonin 53,0 17,2
- Konary, *Konary* – część, krk, szcz, Mogilany 49,9 19,9
- Konary, krk, kss, Nawarzyce 50,5 20,3
- Konary, lcz, lcz, Łęczycа 52,0 19,3
- Konary, lcz, orl, Łęki 52,2 19,4
- Konary, maz, nmo albo ser, Ciekisyно 52,6 20,7
- Konary, maz, wrk, Konary, d 51,9 21,2
- Konary, plc, plc, Czachcino 52,6 19,8
- Konary, pzn, ksc, Konary 51,7 17,0
- Konary, raw, sch, Brochowo Wielkie 52,3 20,3
- Konary, snd, rdm, Mniszek 51,4 20,8
- Konary, snd, snd, Olbierzowice 50,7 21,4
- Konary, snd, wsl, Otwinów, ds 50,1 20,9
- Konary, snd, wsl, Szczaworzysz 50,4 20,8
- Konary, srd, rds, Kłomice, k 50,9 19,4
- Konarzatka, *Konorzatka*, snd, stz, Jadamów 51,7 22,2
- Konarzewo = Konarzewo (Konarzewo Wielkie, Konarzowo Wielkie), Konarzewko*, pzn, pzn, Konarzewo 52,3 16,7
- Konarzewo Wielkie (Konarzewo Wielkowie), maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,9
- Konarzewo-Gołębki (Konarzewo-Pachelki?), *Konarzewo-Gołębki*, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,9 20,9
- Konarzewo-Marcisze = Konarzewo-Cieciorcki*, Konarzewo-Marcisze, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,9
- Konarzewo-Mierniki, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,9 20,9
- Konarzewo-Rzeczki (Rzeczkowo), maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,9
- Konarzewo-Skuże (Konarzewo-Skurze, Konarzewo-Skusze), *Konarzewo-Skórze*, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,9
- Konarzewo-Sławki, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,9
- Konarzewo-Święchy+ (Konarzewo-Swęchy), maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,9
- Konarzewo, *Konarzew*, kls, pzd, Baszkowo 51,7 17,3
- Konarzewo, *Konarzew*, lcz, lcz, Piątek i Gieczno 52,0 19,5
- Konarzewo, pzn, ksc, Łaszczyno 51,7 16,8
- Konarzyce, maz, lom, Łomża, k 53,1 22,0
- Konarzyno Małe (Klein Konarsin), *Konarzynki*, pmr, czl, Konarzyno Wielkie 53,8 17,4
- Konarzyno Wielkie (Gross Konarsin, Konarzyny), *Konarzyny*, pmr, czl, Konarzyno Wielkie 53,8 17,4
- Koneck, bkj, bkj, Koneck 52,8 18,7
- Konewka (Gośnica), lcz, brz, Lubocheń Wielki, osada młyńska, k 51,6 20,1
- Koniecki Kępskie, *Koniecki Małe*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
- Koniecki-Rostuszewo = Koniecki-Rostuszewo, Lutostań*, *Koniecki-Rostuszewo*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
- Koniecki-Wądołowo (Wądołkowo), maz, wiz, Wizna 53,3 22,4
- Konieczmosty, snd, wsl, Wiślica, k 50,3 20,7
- Konieczpole = Konieczpole, Leszczyn*, *Stary Konieczpol*, srd, rds, Nowopole 50,8 19,6
- Konieczkowa, snd, plz, Konieczkowa 49,8 21,9
- Konieczna, krk, bck, [praw. nieznaną] 49,5 21,3
- Konieczno, snd, chc, Konieczno, d 50,8 20,0
- Koniemłoty, snd, wsl, Koniemłoty 50,5 21,1
- Koniewo (Koniewko), *Kuniewo*, plc, sie, Kurowo, d 52,8 19,6
- Koniewo-Cholewy+, maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Königsdorf (Kinichdorf, Królewska Wieś, Kynichzdorf), *Królewo*, mlb, mlb, Königsdorf, k 54,0 19,1
- Königshagen, *Piastowo*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,5
- Konin, kls, knn, Konin, miasto, k 52,2 18,2
- Konin, *Kunin*, snd, snd, Słup Stara 50,9 21,1
- Koninko, *Koninek*, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,3
- Konino (Koninko), *Koninek*, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,3
- Konino (Kunino Wielkie), *Konin*, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,1
- Koniusza, krk, prs, Koniusza, d 50,2 20,2
- Koniuszowa, krk, sdc, Mogilno 49,7 20,8
- Konojad, pzn, ksc, Konojad, d 52,2 16,5
- Konojady (Coniad, Konoiath, Konojady Wielkie), chl, mch, Lembarg 53,4 19,2
- Konojady Małe (Kleine Konoiath), *Konojady*, chl, mch, Lembarg 53,4 19,2
- Konopat, *Polski Konopat*, pmr, swc, Przysiersk 53,4 18,3
- Konopiska, krk, llw, Częstochowa, d 50,7 19,0
- Konopki (Konotopy), plc, mla, Stopsko 53,0 20,5
- Konopki a Wissa, *Konopki-Awissa*, maz, rdz, Wąsosz 53,5 22,4
- Konopki Chude, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,4
- Konopki Stare, maz, lom, Szczepankowo 53,1 22,0
- Konopki Tłuste, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3
- Konopki-Białystok = Konopki-Białystok, Konopki-Seroki*, maz, kol, Grabowo 53,4 22,1
- Konopki-Jabłoń = Konopki-Jabłoń, Konopki-Połomia*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2
- Konopki-Jałbrzykówstok, *Konopki*, maz, zmb, Puchały 53,0 22,3
- Konopki-Jaworówka, *Konopki Leśne*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5
- Konopki-Klimki, maz, zmb, Zawady 53,2 22,6
- Konopki-Koprzywnica, *Konopki-Pokrzywnica*, maz, zmb, Zawady 53,2 22,6
- Konopki-Monety (Konopki-Kąty?), maz, kol, Grabowo 53,4 22,1
- Konopki-Wierzch Łomżyca, *Konopki Leśne*, maz, lom, Smlodowo 53,1 22,0
- Konopki, *Kobyłaki-Konopki*, maz, prz, Przasnysz 53,1 20,9

Konopki, *Konopczyn*, pdl, blk, Trzcia-
ne, k 53,4 22,8

Konopki, *Konopki-Blonie*, maz, rdz, Ra-
dziłowo 53,4 22,4

Konopki, maz, was, Grajewo 53,7 22,4

Konopnica, lub, lub, Konopnica, m 51,2
22,5

Konopnica, raw, raw, Rawa 51,8 20,3

Konopnica, srd, wln, Konopnica 51,4 18,8

Konopnicka Wola (Szakielów, Sienkie-
łów), *Szynkielów*, srd, wln, Osjaków,
ds 51,4 18,8

Konotopa, maz, bln, Żbików 52,2 20,8

Konotopie, dbr, lpn, Kikoł 52,9 19,1

Konowały, pdl, blk, Waniewo 53,1 22,9

Konradshammer (Hamer), *Przymorze*,
pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska,
d 54,4 18,6

Konradswald (Conradswalde), *Chojno-
wo*, mlb, mlb, Tolkemit, k 54,3 19,6

Konradswald (Kondercwałd, Koniec-
chwałd), *Koniecwałd*, mlb, mlb, Kon-
radswald, k 54,0 19,0

Konradz (Kunradz), *Kurnędz*, srd, ptr,
Sulejów, ds 51,3 19,9

Konradzic (Konrajec), *Kondrajec*, maz,
scn, Sączocin 52,7 20,5

Konradzic Szlachecki (Konradzic Wiel-
ki), *Kondrajec Szlachecki*, plc, pln,
Krajkowo 52,8 20,3

Konradzic Zawiszowy (Konradzic Ma-
ły), *Kondrajec Pański*, plc, rac, Kraj-
kowo 52,8 20,2

Konratowo (Komratowo, Konrathow,
Kunratowo), *Kornatowo*, chl, chl, Li-
sowo, k 53,3 18,7

Konratowo, kls, gzn, Gąsawa, d 52,8 17,7

Konstantinopol (Nobel), *Niegowo*, pmr,
gdn, [nieznana], m 54,3 18,7

Kończewice (Kunzendorf), chl, chl,
Chełmża, d 53,2 18,6

Kończyce (Kuńczyce), pmr, now, Nowe,
osada folwarczna, k 53,6 18,7

Kończyce (Kuńczyce), snd, rdm, Nowa
Cerkiew 51,4 21,1

Kończycka, krk, sdc, Zakliczyn 49,9 20,8

Końska Wola, *Końskowola*, lub, lub,
Końska Wola, miasto 51,4 22,1

Końskie Małe, *Małe Końskie*, snd, opc,
Błogie, ds 51,4 20,0

Końskie, snd, opc, Końskie 51,2 20,4

Kopajno, *Kopojno*, kls, knn, Zagórów,
d 52,2 17,9

Kopana (Kopana-Głuchów), maz, bln,
Brwinowo 52,1 20,7

Kopana, maz, tar, Rembierkowo 51,9 20,9

Koponica, pzn, ksc, Koponica, miasto,
k 52,1 15,9

Kopanie, *Kopanie (Górki – część)*, inw,
inw, Ludzicko, osada folwarczna 52,7
18,2

Kopanina, *Chrusty*, bkj, bkj, Służewo,
osada folwarczna 52,9 18,6

Kopaniny, snd, plz, Wadowice 50,3 21,2

Kopań, *Konary – część*, krk, szc, Mogi-
lany, osada folwarczna 49,9 19,9

Kopaszewo, pzn, ksc, Krzywiń 52,0 16,8

Kopaszycze, kls, pzd, Murzynowo Ko-
ścielne 52,3 17,4

Kopaszyno, *Kopaszyn*, kls, kcn, Gryle-
wo 52,9 17,2

Kopcie, lub, luk, Łuków, k 52,0 22,1

Koper (Kopernica?), *Kopernica*, pmr, czl,
Kiełpin, osada młyńska, k 53,8 17,5

Kopermil (Nowy Młyn Kopermel), *Kuź-
nik*, pzn, pzn, Międzyrzecz, osada
młyńska, k 52,4 15,6

Kopia (Błażejki), *Błażejki*, maz, gar, Sto-
czek, k 52,0 22,0

Kopina, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,1

Kopki, snd, snd, Kopki następnie Rud-
nik 50,4 22,3

Koporynia (Kopernia), *Kopernia*, snd,
wsl, Pińczów 50,5 20,5

Koprzywianka (Koprzywnica, Pokrzy-
wianka), *Pokrzywianka*, snd, snd, Słup
Stara, d 50,9 21,1

Koprzywna (Koprzywna Zbrośława), raw,
bla, Biała 51,8 20,5

Koprzywnica (Koprzywnica), *Pokrzywni-
ca*, maz, osl, Goworowo, d 52,9 21,6

Koprzywnica, *Pokrzywnica*, maz, ser,
Koprzywnica 52,6 21,0

Kopy, lcz, lcz, Krośniewice, k 52,3 19,1

Kopydłowo, kls, gzn, Dębica Mała
52,6 17,5

Kopydłowo, kls, knn, Wilczyno 52,5 18,1

Kopydłów, *Kopydłów, Kopydłówek*, srd,
wln, Raczyn, ds 51,2 18,5

Kopydłówek, kls, knn, Wilczyno 52,4
18,1

Kopyść, srd, szd, Borzyszewice, d 51,6
19,1

Kopyta, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,1

Kopytkowo (Kopitkau), pmr, now, Lal-
kowy 53,7 18,6

Kopytowo (Wikki-Kopytowo), *Kopytów*,
maz, bln, Rokitno ś. Jakub 52,2 20,7

Kopytówka (Kopytowa), *Kopytowa –
część*, krk, bck, Zrzęcin, d 49,7 21,6

Kopytówka, krk, szc, Poręba Markowa,
ks 49,9 19,6

Korab, kls, kls, Brudzewo Wielkie, mia-
sto 51,9 17,9

Korabie-Kozierady (Korabie, Kozierady,
Kozierady-Korabie), *Korabie*, pdl, drh,
Rozbity Kamień 52,4 22,2

Korabiewice, raw, msz, Mszczonów,
k 52,0 20,4

Korabka (Kiepur), *Kurabka*, raw, sch,
Bolemów, d 52,1 20,2

Korablów, *Korablew*, srd, srd, Rzesta-
rzów 51,4 19,0

Korabniki, bkj, bkj, Włocław, d 52,7 19,0

Korabniki, *Skawina-Korabniki*, krk, szc,
Skawina 50,0 19,9

Korczeni, maz, osl, Rzekuń 53,0 21,5

Korczewo, *Korczew*, pdl, drh, Knycho-
wo 52,4 22,6

Korczów (Korczew), *Korczew*, srd, szd,
Korczów 51,6 18,9

Korczów, *Korczew*, srd, ptr, Bogdanów
51,4 19,5

Korczówka (Karczówka), pdl, mln, Ha-
dynów, k 52,1 22,7

Korczyn Stary, snd, wsl, Korczyn Stary,
kd 50,3 20,8

Korczyn, snd, chc, Łopuszno, k 50,9 20,4

Korczyńska, srd, szd, Wygielzów 51,5 19,1

Korne (Korzne, Korzno), pmr, tez, Ko-
ścierzyna, k 54,1 17,9

Kornica, *Radzików Kornica*, lub, luk,
Zbuczyn 52,1 22,5

Kornica, snd, opc, Końskie, d 51,2 20,4

Kornica, *Stara Kornica*, pdl, mln, Gór-
ki, k 52,2 22,9

Kornino (Korniny), *Stary Kornin*, pdl,
blk, Kleszczele, k 52,7 23,4

Kornino Nowe, *Nowokornino*, pdl, blk,
Narew, k 52,8 23,5

Koronowo (Koronów, Korunów), inw,
bdg, Koronowo, miasto, d 53,3 17,9

Korowice, *Kurowice*, pdl, drh, Zembro-
wo 52,5 22,3

Korpys, *Korpysy*, srd, ost, Ostrzeszów,
osada młyńska, k 51,5 17,9

Koryciany (Koryczany, Korzyciany), *Ko-
ryczany*, krk, kss, Żarnowiec, k 50,5
19,9

Koryciany, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,5

Koryciny, pdl, drh, Rudka 52,6 22,7

Koryciska, maz, zkr, Kroczewo 52,5 20,6

Koryciska, snd, rdm, Mniszek 51,3 20,8

Koryciszcza (Koryciszcze), *Koryciski*,
pdl, blk, Kleszczele albo Bielsk, k 52,7
23,5

Koryta, chl, chl, Bierzysłowo, m 53,1 18,5

Koryta, kls, kls, Koryta 51,8 17,6

Koryta, lcz, lcz, Słaboszewo 52,1 19,2

Korytki Borowe, maz, lom, Szczepan-
kowo 53,1 21,9

Korytki Leśne, maz, lom, Miastkowo
53,2 21,8

Korytki-Wierzchonie, *Milewo-Wierz-
chonie*, maz, cch albo prz, Karnie-
wo 52,9 20,9

Korytki, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3

Korytkowo, kls, gzn, Trląg, d 52,7 18,1

Korytków (Korytków Andrzejowy, Koryt-
ków-Cesarz), srd, srd, Turek 52,0 18,6

Korytków Janowy, *Laski*, srd, srd, Tu-
rek 52,0 18,6

Korytków Pełczny (Korytków-Pełczyn),
Żuki, srd, srd, Turek 52,0 18,5

Korytków, snd, opc, Goworczów 51,3
20,4

Korytnica, kls, kls, Koryta 51,8 17,7

Korytnica, maz, liw, Korytnica, k 52,4
21,9

Korytnica, snd, chc, Korytnica 50,7 20,5
 Korytnica, snd, stz, Korytnica 51,7 21,8
 Korytnica, snd, wsl, Kotuszów 50,6 21,1
 Korytno, srd, ptr, Bąkowa Góra 51,1 19,8
 Koryto, snd, wsl, Czarnocin 50,3 20,5
 Korytowo (Korithau), pmr, swc, Łąki 53,4 18,2
 Korytowo = Korytowo x4, (Korytowo-Buki, Korytowo-Daćbogi, Korytowo-Gręsiny, Korytowo Nadolne in the 17th century), maz, wsg, Skołatowo 52,6 20,2
 Korzeczek (Korzeczek), *Korzecko*, snd, chc, Chęciny, k 50,8 20,4
 Korzecznik, bkj, prd, Korzecznik 52,3 18,8
 Korzecznik*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, osada młyńska 52,6 17,6
 Korzenica, srd, srd, Góra 51,7 18,5
 Korzeniewo (Korzeniowo), *Korzeniew*, kls, kls, Kościelec 51,9 18,2
 Korzeniów, snd, plz, Przeclaw 50,2 21,5
 Korzeniów, snd, stz, Żabia Wola 51,6 22,0
 Korzeniówka Mała (Korzeniówka Druga, Korzeniówka Mniejsza), pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,7
 Korzeniówka Wielka (Korzeniówka Stara), *Korzeniówka Duża*, pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,7
 Korzeniówka, pdl, mln, Dziadkowicze 52,6 22,9
 Korzeniste, maz, kol, Poryte 53,3 22,0
 Korzenna, krk, sdc, Korzenna 49,7 20,8
 Korzenne Jaty (Korzane Luta, Korzeniojaty), *Kurzelaty*, snd, stz, Korytnica, k 51,7 21,9
 Korzeń (Szydłowiecka Wola), *Wola Korzeniowa*, snd, rdm, Szydłowiec 51,2 20,9
 Korzeń, *Korzeń Królewski*, raw, gbn, Gąbin, ks 52,4 19,6
 Korzeń, maz, wrk, Jasiona 51,6 20,9
 Korzkiew, krk, prs, Korzkiew 50,2 19,9
 Korzkiewki, *Warszawa-Gorzkie*, maz, wrs, Służewo 52,2 21,0
 Korzkwy, kls, kls, Czermino 51,9 17,7
 Korzybie Wielkie = Korzybie-Kawuchy*, Korzybie Wielkie, *Korzybie Duże*, plc, pln, Baboszewo 52,6 20,3
 Korzybie Witkowie, *Korzybie Małe*, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,3
 Korzybie-Czerwonki, plc, pln, Baboszewo 52,6 20,3
 Korzyń, *Korzenna*, snd, wsl, Drugnia, d 50,7 20,9
 Korzystki (Korzyski), *Siemonia-część*, swr, Siemunia 50,4 19,1
 Kosaciec, *Koszajec*, maz, bln, Żbików 52,2 20,7
 Kosaciec, *Koszajec*, raw, gbn, Brzozów 52,3 20,0
 Kosakowo (Kossokau), pmr, pck, Oksywa, d 54,6 18,5
 Kosarzów, *Kosarzew Górny*, lub, lub, Bychawa 51,0 22,6
 Kosfeld, *Kuźnica*, pmr, pck, Swarzewo, osada karczmarska, k 54,7 18,6
 Kosianka Leśna (Leśna), pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,7
 Kosianka-Boruty (Boruty), pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,7
 Kosianka-Stara Wieś (Kosianka, Kosianka Stara), *Kosianka Stara*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,7
 Kosianka-Trojany, *Kosianka-Trojanówka*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,7
 Kosianka, okolica, pdl, drh
 Kosiczek*, *Piła* – część, pzn, pzn, Piła, osada młyńska, k 53,2 16,7
 Kosiczyno, *Kosieczyn*, pzn, ksc, Kosiczyno 52,2 15,8
 Kosioły, pdl, blk, Rajgród, k 53,7 22,6
 Kosin, lub, urz, Borów, d 50,8 21,9
 Kosino (Kosin), *Kosin*, lez, lez, Góra, d 52,0 19,3
 Kosiny Kapiczne, plc, szr, Bogurzyno Kościelne 53,0 20,3
 Kosiny Stare (Kosiny Wielkie), plc, szr, Żeromino 53,0 20,3
 Kosiny-Bartosze, *Kosiny Bartosze*, plc, szr, Bogurzyno Kościelne 53,0 20,3
 Kosiorowice (Kosiorowice), *Kosiorowice*, pdl, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,5 22,8
 Kosiorowo (Kosierkowo), *Kosiorów*, lez, lez, Góra 52,0 19,3
 Kosiorowo, maz, nmo, Gąsiorowo 52,7 20,9
 Kosiory (Kosiorowice), lub, luk, Łuków 51,9 22,4
 Kosiska, raw, raw, Jeżów 51,8 20,0
 Koska**, inw, bdg, Bydgoszcz?, osada młyńska, k
 Koski-Falki, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,6
 Koski-Starawieś (Koski, Koski-Gowienki), *Koski-Falki* – część, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,6
 Koski-Wypychy, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,6
 Koski, *Długolęka-Koski*, maz, roz, Siełuń 53,0 21,4
 Koski, *Kózki*, krk, prs, Skarbimierz 50,3 20,4
 Koski, *Kózki*, maz, liw, Grębkowo 52,3 22,0
 Koski, *Kuski*, plc, sie, Rościszewo 52,9 19,8
 Koski, *Kuzki*, dbr, dbr, Dobrzyń, osada młyńska, d 52,6 19,2
 Koski, okolica, pdl, drh
 Koskowice (Koszkowice), *Koskowice*, krk, llw, Kroczyce 50,6 19,6
 Koskovo-Boguszyce, *Kuskowo-Boguszyce*, plc, bls, Będziszów 52,7 19,7
 Koskovo-Bronisze (Koskovo-Bronięcice), *Kuskowo-Broniszewice*, plc, bls, Będziszów 52,7 19,7
 Koskovo-Bzury, *Kuskowo-Bzury*, plc, ndz, Unierzyż Kościelny 52,9 20,3
 Koskovo-Dzierzno = Chrostowo-Dzierzno*, Koskovo-Dzierzno, *Kuskowo-Dzierzno*, maz, prz, Czernice 53,0 20,7
 Koskovo-Gniłki, *Kuskowo-Glinki*, plc, ndz, Unierzyż Kościelny 52,9 20,3
 Koskovo-Grabia* (Koskovo-Grabowo), *Kuskowo Kmiecie*, plc, ndz, Unierzyż Kościelny 52,9 20,3
 Koskovo-Stradzewo, *Kuskowo-Stradzewo* – część, plc, bls, Będziszów 52,7 19,7
 Koskovo-Trojany, *Kuskowo-Stradzewo* – część, plc, bls, Będziszów 52,7 19,7
 Koskovo, maz, lom, Lubotyń, d 53,0 22,0
 Kosmaczewo, plc, bls, Słupia 52,8 19,9
 Kosmałów (Kosmołów), *Kosmołów*, krk, prs, Przegonia, k 50,3 19,7
 Kosmerzów (Kocmerzów), *Kocmyrzów*, krk, prs, Luborzycza 50,1 20,1
 Kosmowo, *Kosmów*, kls, kls, Kosmowo 51,9 18,2
 Kosmowo, maz, prz, Pawłowo 53,1 20,7
 Kosmy Wielkie = Kosmy-Blochy*, Kosmy Wielkie, maz, cch, Suńsk 52,8 20,6
 Kosmy-Pruski (Kosmy-Prusy), *Kosmy-Pruski*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
 Kosobudy (Kosubuda), pmr, tch, Brusy, k 53,9 17,8
 Kosocice, *Kraków-Kosocice*, krk, szc, Kosocice 50,0 20,0
 Kosomec (Kosomca), *Kosumce*, maz, czr, Czersk, k 52,0 21,3
 Kosorz, *Koserz*, lez, lez, Chodowo Większe 52,3 19,1
 Kosowa (Kossowa), *Kossowa*, krk, sls, Thuczań 50,0 19,6
 Kosowice (Kossowice, Koszowice), snd, snd, Manina 50,9 21,3
 Kosowo (Kosowa), pmr, swc, Gruczno 53,4 18,3
 Kosowo (Kosowo Wielkie), *Kosowo*, maz, zkr, Pomnichowo, k 52,5 20,7
 Kosowo (Koszewo, Koszowo), *Kosowo*, kls, pzd, Giewartowo, d 52,4 17,9
 Kosowo (Osowo), pzn, ksc, Gostyń Stary, d 51,9 16,9
 Kosowo, kls, nkl, Wyrza 53,2 17,5
 Kosowo, *Kosów Lacki*, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,1
 Kosowo, *Kosów Lacki*, pdl, Kosowo 52,0 20,8
 Kosowo, *Kosów*, maz, bln, Nadarzyn 52,0 20,8
 Kosowo, pmr, gdn, Przodkowo, k 54,4 18,3

Kosowo** (Kąsów), raw, raw albo szc, d Kosów (Kosowy), snd, snd, Cmolasy? 50,3 21,6

Kosówka, pdl, blk, Rajgród, ks 53,7 22,5

Kosówka, *Uciąż*, chl, chl, Nowa Wieś 53,3 18,8

Kosówko, *Kosewko*, maz, zkr, Pomnichowo, d 52,5 20,7

Kossaki Borowe, maz, zmb, Kołaki Stare 53,1 22,4

Kossaki Stare, *Kossaki-Ostatki*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,4

Kossaki-Cieplystok Nadbielne (Kossaki-Wypychy?), *Kossaki Nadbielne*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,3

Kossaki-Falki, maz, zmb, Rudki 53,1 22,4

Kossaki-Ponikłystok, *Kossaki*, maz, wiz, Drozdowo 53,2 22,3

Kossaki-Turki = Kossaki Czarne*, Kossaki-Turki (Kossaki-Kubra), *Kossaki*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3

Kossaki, maz, kol, Lachowo 53,5 22,1

Kossaki, maz, nur, Nur 52,6 22,4

Kossobudy, plc, rac, Krajkowo 52,8 20,2

Kossowo (Kosewo), *Kosewo*, maz, osw, Lubotyń 52,9 21,9

Kossowo, *Kosewo*, plc, szr, Zielona 53,1 20,0

Kossów Mniejszy, *Kosów Mniejszy*, snd, rdm, Kowala Stępocina 51,4 21,1

Kossów Większy, *Kosów Większy*, snd, rdm, Kowala Stępocina 51,4 21,1

Kossów, *Kosew*, srd, szd, Grodzisko 52,1 19,0

Kossów, *Kosów*, srd, ptr, Moszczenica 51,5 19,7

Kossów, krk, llw, Kossów, miasto 50,7 20,0

Kostera, snd, wsl, Gnojno, d 50,5 20,8

Kostki (Suchodół-Kostki), pdl, drh, Skibniewo-Podawce 52,5 22,2

Kostki Małe, snd, wsl, Busko 50,5 20,6

Kostki Wielkie, *Kostki Duże*, snd, wsl, Busko 50,5 20,6

Kostkowo, chl, mch, Rumian, osada folwarczna, d 53,4 19,9

Kostomłoty, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,6

Kostrza (Kostrza), *Kostrza* – część, krk, szc, Skrzydlina 49,8 20,3

Kostry Stare (Kostry, Kostry-Stara Wieś), *Stare Kostry*, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6

Kostry-Borówka (Borówka), *Kostry-Noski*, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6

Kostry-Litwa, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,9 22,6

Kostry-Masłowizna**, pdl, blk, Wyszonki Kościelne

Kostry-Podsędkowięta, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,7 22,6

Kostry-Pułazie (Połazie-Kostry, Pułazie-Kostry), *Kostry-Śmiejki*, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6

Kostry, lub, lub, Parczów 51,7 22,9

Kostry, okolica, pdl, blk

Kostrygaj, *Kostrgaj*, plc, plc, Trzepowo, d 52,6 19,7

Kostrzec, *Kraków-Kostrze*, krk, szc, Tyńnic, d 50,0 19,9

Kostrzeszyn, snd, wsl, Pełczyska 50,4 20,5

Kostrzewice Małe, *Kostrzewice* – część, srd, srd, Błaszki 51,7 18,5

Kostrzewice Wielkie, *Kostrzewice* – część, srd, srd, Błaszki 51,7 18,5

Kostrzyn (Kuźnica Warchołowska), *Kostrzyna*, krk, llw, Przestań, osada kuźnicza, k 50,9 18,7

Kostrzyn, *Kostrzyń*, snd, rdm, Klwów 51,6 20,7

Kostrzyn, pzn, pzn, Kostrzyn, miasto, d 52,4 17,2

Koszanowo (Kaszanowo), bkj, bkj, Kroszyno, d 52,5 18,9

Koszanowo, pzn, pzn, Wilczyna, d 52,5 16,3

Koszary = Koszary, Zarębki+, krk, sdc, Łososina 49,7 20,4

Koszatka, *Świątki*, srd, srd, Unków, osada młyńska, k 51,4 18,4

Koszczały, bkj, rdj, Bronisław 52,7 18,5

Koszczewnica, *Kamienica*, pmr, tch, Gostyczyn, osada młyńska, k 53,5 17,8

Koszczyno (Szastały), *Szastały*, pdl, blk, Bielsk, przedmieście, m 52,7 23,1

Koszelanka (Koszelanki, Kosełaka), maz, kam, Kamieniec, osada młyńska 52,6 21,6

Koszele, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,3

Koszelewo (Koselowo), *Koszelew*, raw, gbn, Gąbin 52,4 19,7

Koszelówka, pdl, mln, Górki 52,1 23,0

Koszewa (Kossewa), *Kosewo*, maz, nmo albo ser, Noszisko 52,6 20,8

Koszewicze** (Kosowicze), pdl, blk, Narew, k

Koszewnica (Koszownica), maz, liw, Oleksin 52,2 22,0

Koszewnica, maz, liw, Czerwonka 52,3 21,9

Koszewo (Kosewo, Kosowo), pdl, blk, Łubino 52,7 23,0

Koszewo (Kuszewo), *Kuszewo*, kls, gzn, Popowo 52,7 17,2

Koszewski Młyn (Koszewo), *Koszewo*, bkj, ksw, Warzymowo, osada młyńska 52,4 18,4

Koszkowo, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1

Koszonowo (Koszanowo), *Koszanowo*, pzn, ksc, Śmigiel 52,0 16,5

Kosztutowo (Kostowo), *Kosztowo*, kls, nkl, Koszutowo 53,2 17,1

Koszuty, kls, knn, Koszuty, d 52,3 17,9

Koszuty, *Kosuty*, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,2

Koszuty, *Koszuty*, kls, pzd, Koszuty 52,2 17,1

Koszuty**, lub, luk, Trzebieszów

Koszyce (Koszycki), snd, snd, Wojciechowice 50,8 21,6

Koszyce Małe, snd, plz, Góra Zbylitowska 50,0 20,9

Koszyce Wielkie, snd, plz, Góra Zbylitowska 50,0 20,9

Koszycki (Koszyce), *Koszyce*, krk, prs, Koszycki, miasto, k 50,2 20,6

Koszyki = Koszyki x2, maz, wiz, Wiczna 53,2 22,3

Koszynice (Kosynice, Koszenice), *Koszenice*, plc, sie, Goleszyno 52,8 19,8

Koszynino (Kosynino), *Kosemin*, plc, sie, Zawidz Kościelny 52,9 19,9

Kościan, pzn, ksc, Kościan, miasto, k 52,1 16,6

Kościanki, kls, pzd, Graboszewo 52,3 17,7

Kościanki, srd, srd, Skępcznów 51,9 18,7

Kościany, kls, kls, Staw 51,7 18,4

Kościany+, pdl, blk, Suraż 53,0 23,0

Kościejów, krk, prs, Raclawice, ds 50,3 20,3

Kościelec (Kościelec Arcybiskupi, Kościelec Łyczynski), kls, kls, Kościelec, ds 51,9 18,2

Kościelec (Kościeleczecki, Warnau), *Kościeleczecki*, mlb, mlb, Kościelec, k 54,1 19,0

Kościelec (Kościół), *Chrzanów-Kościelec*, krk, prs, Kościelec 50,1 19,4

Kościelec, inw, inw, Kościelec 52,8 18,2

Kościelec, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,5

Kościelec, krk, prs, Kościelec 50,2 20,4

Kościelec, srd, wln, Borowno 50,9 19,2

Kościelna Wieś, *Krobia* – część, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 16,9

Kościelnica (Kościelna Wieś), srd, szd, Uniejów, d 52,0 18,8

Kościelniki, *Kraków-Kościelniki*, krk, prs, Wrzodowa Góra 50,1 20,2

Kościenkowo**, kls, kcn, Chomętowo, osada folwarczna

Kościerski Młyn+, pmr, tcz, Kościerzyno, osada młyńska, k 54,1 18,0

Kościerzyna Mała (Kościerzyna, Kościerzyno), *Kościerzyn Wielki*, kls, nkl, Glisno 53,2 17,2

Kościerzyna Wielka (Kościerzyna, Kościerzyno), *Kościerzyn Mały*, kls, nkl, Luchowo 53,2 17,2

Kościerzyna-Dwór, *Cegielnia*, pmr, tcz, Kościerzyno, zamek, k 54,1 18,0

Kościerzyno (Bern, Kościerzyn), *Kościerzyna*, pmr, tcz, Kościerzyno, miasto, k 54,1 18,0

Kościerzyno (Kościerzyn), *Kościerzyn*, srd, srd, Chartłupia Mała 51,6 18,6
 Kościeszce-Wyględowo, *Warszawa-Wyględów*, maz, wrs, Służewo? 52,2 21,0
 Kościeszki, bkj, ksw, Kościeszki 52,6 18,3
 Kościeszki, kls, knn, Siedlimowo 52,5 18,2
 Kościół (Tum), *Tum Poduchowny*, lcz, lcz, Kościół, d 52,1 19,2
 Kościół, *Kościelna Wieś*, bkj, bkj, Kościół 52,7 18,7
 Kościół, *Kościelna Wieś*, kls, kls, Kościół, d 51,8 18,0
 Koślinka (Koślinki, Koźlinka), pmr, tch, Tuchola, k 53,6 17,9
 Kośmin, *Kośminy*, maz, gar, Kołybiel 52,1 21,6
 Kośmino, *Kośmin*, maz, grc, Worowo 51,9 20,9
 Kośna, *Dasze*, pdl, blk, Kleszczcele, przedmieście, m 52,5 23,2
 Kośna, pdl, blk, Kleszczcele 52,6 23,3
 Kośnino (Mijakowo-Kośnino), *Kosino*, plc, plc, Świeciniec 52,6 19,9
 Kot (Kut), *Otloczyn* – część, inw, inw, Słońsko, osada młyńska, d 52,9 18,7
 Kotan, *Kotań*, krk, bck, praw. Miscowa, k 49,5 21,5
 Kotarbice, *Kotarwice*, snd, rdm, Stary Radom 51,3 21,1
 Kotarby = Kotarby, Kotarby Małe*, *Bógwidze-Kotarby*, kls, kls, Sowina Kościelna 51,8 17,7
 Kotarszyn (Kotarczyn, Kotarzyn), snd, snd, Waśniów, d 50,9 21,2
 Kotarszyno Wielkie, *Kotarczyn* – część, plc, sie, Mochowo 52,7 19,6
 Kotarszyno-Zdziebłko, *Kotarczyn* – część, plc, sie, Mochowo 52,7 19,5
 Kotermań (Kotormany), maz, cch, Ciechanów 52,9 20,7
 Kotki, snd, wsl, Janina 50,5 20,8
 Kotkowo, *Kotków*, lcz, lcz, Sobótka 52,2 19,0
 Kotków, srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6
 Kotlewo Małe, *Kotlewo*, plc, rac, Gralowo 52,7 20,1
 Kotlice, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,8
 Kotlina, *Kotliny*, lcz, brz, Czarnocin?, d 51,6 19,7
 Kotlinki Małe, *Kotlinki*, srd, szd, Szadek 51,7 18,9
 Kotlinki Wielkie, *Kotliny*, srd, szd, Szadek 51,7 18,9
 Kotlino, *Kotlin*, kls, kls, Kotlino 51,9 17,6
 Kotliny, lub, lub, Baranów 51,5 22,2
 Kotliska Małe, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
 Kotliska Wielkie (Kotliska), lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
 Kołto, pmr, tcz, Gniew, k 53,9 18,9
 Kotłów, srd, ost, Kotłów, k 51,6 18,0
 Kotły, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,2
 Kotnowo, chl, chl, Płużnica, k 53,3 18,8
 Kotomierza (Kotomierz, Kotomirza), *Kotomierz*, inw, bdg, Dobrcz 53,3 18,1
 Kotorydz, maz, tar, Tarczyn, d 52,0 20,9
 Kotowice (Katowice?), lcz, lcz, Goraj 52,1 19,0
 Kotowice (Kotowice, Kotowiczki), lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,4
 Kotowice, krk, llw, Włodowice 50,6 19,5
 Kotowice, maz, bln, Rokitno ś. Wojciech albo Żukowo 52,2 20,7
 Kotowiecko (Kotojecko, Kotoniecko), kls, kls, Droszewo 51,8 17,9
 Kotowo Małe, *Kotówek*, maz, wiz, Jedwabne 53,2 22,3
 Kotowo Wielkie, *Kotowo Stare*, maz, wiz, Jedwabne 53,2 22,3
 Kotowo, *Grodzewe-Kotowo*, kls, pzd, Niezamyśl 52,1 17,1
 Kotowo, pzn, ksc, Drożyn 52,2 16,4
 Kotowy, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,6
 Kotulin, raw, raw, Kołacin Mały 51,9 19,9
 Kotuń (Kotonie-Chojeczno, Kotyń), maz, liw, Niwiska albo Wodynie 52,2 22,1
 Kotusz, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,1 16,4
 Kotuszów, snd, opc, Dąbrowa 51,3 20,0
 Kotuszów, snd, wsl, Kotuszów 50,6 21,1
 Kotwasice (Rotfasice), kls, kls, Malanów 52,0 18,3
 Kotwin, *Kotfin*, snd, opc, Potrykozy 51,4 20,4
 Kotwin, *Kotfin*, srd, rds, Gidle 51,0 19,6
 Koty = Koty, Rybno, *Koty-Rybno* – część, maz, was, Grajewo 53,6 22,5
 Koty-Lutostań, maz, zmb, Puchały 53,1 22,3
 Kotynino, kls, kls, Godzieszewy Wielkie 51,7 18,1
 Kotyże (Kottisch), *Koteże*, pmr, tcz, Starogard, osada folwarczna, m 53,9 18,5
 Kowal, *Kowale*, pmr, gdn, Gdańsk-Kartarzyna, m 54,3 18,6
 Kowala (Kowale), krk, prs, Zębocin 50,2 20,3
 Kowala Duszocina (Kowala Mała), snd, rdm, Wola Kowalska 51,4 21,0
 Kowala Stępcocina, snd, rdm, Kowala Stępcocina 51,3 21,1
 Kowala, snd, chc, Brzeziny, d 50,8 20,6
 Kowala, snd, rdm, Jaroszyn 51,4 21,9
 Kowale (Kowala), *Kowala*, snd, wsl, Pińczów, d 50,5 20,6
 Kowale = Kowale, Piączny Młyn (Piączyna, Piączynski Młyn) *Kowal* – część?, osada młyńska, *Kowal-Stare Miasto*, bkj, kwl, Kowale, miasto, k 52,5 19,2
 Kowale Arcybiskupie (Kowale Księże), *Kowale Księże*, srd, srd, Turek, d 52,0 18,5
 Kowale, *Kowala*, lub, lub, Wąwolnica 51,2 22,1
 Kowale, *Kowale Pańskie*, srd, srd, Kowale 51,9 18,5
 Kowale, pdl, blk, Turośna, przedmieście, m 53,0 23,0
 Kowale, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,2
 Kowale, srd, srd, Chartłupia Mała 51,7 18,7
 Kowale, srd, wln, Kowale 51,1 18,5
 Kowalewek (Kowalewo), kls, knn, Sławsko Wielkie 52,2 18,1
 Kowalewice, maz, nmo, Winnica 52,7 20,8
 Kowalewicz, chl, chl, Czyste 53,3 18,5
 Kowalewo (Kowalewko, Kowalowo), *Kowalewko*, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,7
 Kowalewo (Kowalewko), *Kowalew*, kls, kls, Biskupice Szalone, osada folwarczna 51,7 17,9
 Kowalewo (Schönsee), *Kowalewo Pomorskie*, chl, chl, Kowalewo, miasto, k 53,1 18,9
 Kowalewo Bogusławskie, *Kowalewo-Boguszyce*, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,7
 Kowalewo Małe (Kowalewko), *Kowalewko*, plc, szr, Dąbrowa 53,0 20,3
 Kowalewo Podborne (Kowalewo-Oszczepie, Kowalewo Podgórne), *Kowalewo Podborne* – część, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,7
 Kowalewo Wielkie, *Kowalewo*, plc, szr, Dąbrowa 53,0 20,3
 Kowalewo-Skorupki, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,7
 Kowalewo-Sule, *Kowalewo-Podborne* – część, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,7
 Kowalewo-Zamek, *Kowalewo Pomorskie* – część, chl, chl, Kowalewo, zamek, k 53,2 18,9
 Kowalewo, kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5
 Kowalewo, kls, kcn, Margonin 53,0 17,1
 Kowalewo, kls, kcn, Słupy 53,0 17,7
 Kowalewo, *Kowalew*, kls, kls, Kowalewo 51,9 17,7
 Kowalewo, *Kowalewko*, kls, kcn, Kcyńnia 53,1 17,4
 Kowalewo, *Kowalewo-Solectwo*, kls, knn, Kowalewo, d 52,2 17,9
 Kowalewo, maz, kol, Grabowo 53,5 22,1
 Kowalewo, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
 Kowalewo, pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4
 Kowalewo, pzn, wch, Kowalewo 51,7 16,3
 Kowalewszczyzna (Kowalowszczyzna), pdl, blk, Waniewo 53,1 22,8
 Kowaliki (Kowalkau), chl, mch, Mroczo, d 53,3 19,7
 Kowalików, *Kowalków*, snd, rdm, Odałów, d 51,2 21,4

Kowalkowa+ (Kowalowe), pmr, tcz, Pogutkowy, d 54,0 18,3

Kowalkowice (Kowalikowice), snd, snd, Waśniów 50,9 21,2

Kowalkowy (Kowalikowy), *Kowalki*, dbr, rpn, Rypin 53,0 19,4

Kowalowa (Kowalowe, Kowalowy), *Kowalowy*, snd, plz, Jasło 49,8 21,5

Kowalowice (Kowalewice), *Kowalewice*, lcz, lcz, Chociszewo, k 51,9 19,3

Kowalowy = Kowalowy, Gilowa (Gielowa)*, (Kowalowa, Kowalów), *Kowalowa*, krk, bck, Ryglisce Niższe 49,9 21,2

Kowalów (Kowale), *Kowalów Dolny*, krk, kss, Mironice 50,5 20,1

Kowalów, *Kowalew*, srd, szd, Buczek 51,5 19,1

Kowalskie, kls, gzn, Wronczyno 52,5 17,1

Kowary, krk, prs, Proszowice 50,2 20,3

Kowiesy (Kowiesz), pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2

Kowiesz = Kowiesz-Bieliny*, Kowiesz Małe* (Kowiesz-Wędrogów), Kowiesz Wielkie*, *Kowiesy*, raw, msz, Chojnata Mniska 51,9 20,4

Kownacina (Kowacice), snd, stz, Korytnica 51,8 21,7

Kownacino Obryckie, *Kownacinek*, maz, was, Niedźwiadna 53,5 22,2

Kownacino, *Kownacin*, maz, was, Niedźwiadna 53,5 22,2

Kownaciska, pdl, drh, Suchożebry 52,2 22,3

Kownata Szczucka*, maz, was, Wąsosz 53,6 22,3

Kownatka, *Kornatka*, pmr, now, Jannia Kościelna, osada młyńska 53,8 18,6

Kownatki (Komnatki), lub, luk, Łuków, k 51,9 22,5

Kownaty (Grodzanowo), maz, wiz, Dobrzajalowo 53,2 22,2

Kownaty (Kownatki), kls, pzd, Ostrów, d 52,3 17,8

Kownaty Borowe, plc, ndz, Ciechanów 52,8 20,5

Kownaty Wierzch Nagórczyno = Dosisie*, Kaliskowo*, Kownaty Wierzch Nagórczyno (Kownacino), *Kownatki*, maz, rdz, Wąsosz 53,5 22,4

Kownaty Wojnowe, plc, ndz, Ciechanów 52,8 20,6

Kownaty Żędowe, plc, ndz, Ciechanów 52,8 20,6

Kownaty-Chelchy, *Kownaty*, maz, mak, Szwelice 52,8 21,1

Kownaty-Maciejewice = Kownaty-Maciejewice (Kownaty-Maciejewice), Kownaty-Pawłowice*, Kownaty-Pęczki*, Kownaty-Rzępi Wielkie*, *Kownaty-Maciejewięta*, maz, prz, Czerznice 53,0 20,7

Kownaty, kls, gzn, Wilczyno 52,5 18,1

Kownaty, *Kownatki-Falęcino*, plc, mla, Grzebsk 53,2 20,6

Kownaty, maz, scn, Płońsko 52,6 20,4

Kownaty**, maz, kam

Kozanki (Kazanki), *Kazanki*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8

Kozanki, *Kozanki Podleśne, Kozanki Wielkie*, srd, szd, Wielenino 52,0 18,9

Kozarze, pdl, drh, Ciechanowiec 52,7 22,5

Kozarze**, srd, ptr, Drużbice

Kozarzewice+ (Kozarzowice), raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2

Kozarzewo (Zakrzewo-Kosiarzewo), maz, scn, Naruszowo 52,5 20,3

Kozarzewo Małe (Kozarzewko), *Kozarzewek*, kls, knn, Kazimierz 52,3 18,1

Kozarzewo Wielkie (Kozarzewo), *Kozarzew*, kls, knn, Kazimierz 52,3 18,1

Kozery, raw, msz, Grodzisko 52,1 20,6

Kozi Las, *Kozilas*, plc, szr, Dłotów 53,2 19,9

Kozia Góra, *Stare Miasto* – część, kls, knn, Stare Miasto 52,2 18,1

Kozia Kaleń*, *Kozieniec*, snd, rdm, Potworów 51,5 20,7

Kozibór, *Kozibór (Mała Nieszawka* – część), inw, inw, Podgórze, k 53,0 18,5

Kozice, *Korzyce*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,8

Kozice, *Kozice Dolne*, lub, lub, Piasek 51,1 22,8

Kozice, plc, sie, Kurowo 52,8 19,6

Kozice, raw, gos, Gostynin, k 52,4 19,4

Kozice, snd, stz, Korytnica, k 51,7 21,8

Koziczki (Koski), *Złotowo-Koziczki*, plc, szr, Radzanów 53,0 20,1

Koziczkowo (Koziczkowa), *Kożyczkowo*, pmr, mrw, Chmielno 54,4 18,1

Koziczyno (Koziczyno Wielkie), *Koziczyn*, maz, cch, Koziczyno Małe 53,0 20,7

Koziczyno Małe, *Kozicznynek*, maz, cch, Koziczyno Małe 53,0 20,7

Kozie, *Kuzie*, snd, wsl, Bolesław, k 50,2 20,9

Koziebrody Małe, *Mała Wieś*, plc, rac, Koziebrody Wielkie 52,8 20,0

Koziebrody Wielkie, *Koziebrody*, plc, rac, Koziebrody Wielkie 52,8 20,0

Kozieglowy, *Kozieglowy*, maz, nmo albo ser, Pułtowsk, d 52,7 21,1

Kozieglowy, pzn, pzn, Kicina, d 52,4 16,9

Kozieglowy, swr, Kozieglowy, miasto, d 50,6 19,2

Kozieglówki (Kozieglówki, Stare Kozieglowy, Stare Kozieglówki), swr, Kozieglówki, d 50,6 19,2

Koziejaty, *Kozjaty*, bkj, bkj, Chalino 52,4 18,7

Kozieł (Kozle), *Stary Kozieł*, maz, grc, Łęczeszce 51,8 20,8

Kozielec, pmr, now, Nowe 53,7 18,8

Kozielec, pmr, swc, Niewieścino, osada folwarczna, d 53,2 18,3

Kozielsk, plc, szr, Kuczbork 53,1 20,1

Kozielsko, kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,4

Kozieł, *Kozle*, lcz, brz, Kozieł 51,9 19,6

Koziełki, *Koziołki*, raw, raw, Kołacin Mały 51,9 19,8

Koziełki*, *Koziołek*, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,8

Koziełkowa Wola, *Kozłowska*, lub, lub, Kamionka 51,4 22,5

Kozienice (Kozinice), snd, rdm, Kozienice, miasto, k 51,6 21,5

Kozienice (Kozinice), *Stara Wieś*, snd, rdm, Kozienice-miasto, k 51,6 21,6

Kozieniec, chl, mch, Radoszki, osada młyńska, d 53,3 19,7

Kozierady (Kosirady), *Kosierady Wielkie*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,4 22,2

Kozierogi, srd, ptr, Bogdanów 51,4 19,5

Koziestany, lub, luk, Zbuczyn 52,0 22,4

Kozietuły = Kozietuły Małe*, Kozietuły Wielkie*, maz, grc, Goszczyn 51,7 20,8

Koziki-Jałbrzykówstok, *Koziki*, maz, zmb, Puchały 53,0 22,3

Koziki-Wądołowo, *Koziki*, maz, lom, Smlodowo 53,1 22,0

Koziki, *Koziki-Olszyny*, maz, kol, Poryte 53,4 22,1

Koziki, maz, osw, Ostrowia 52,8 21,8

Koziki+, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9

Kozimino, *Koźmin*, kls, knn, Janiszewo 52,1 18,6

Koziminy (Kazimino), *Koziminy Stare*, maz, scn, Płońsko 52,7 20,4

Kozina, snd, wsl, Szaniec 50,5 20,8

Kozina+, maz, grc, Goszczyn, m 51,7 20,8

Koziniec (Kozieniec, Kozimice), krk, sls, Mucharz, ks 49,8 19,5

Kozinki, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,1

Koziny (Kozmy), *Kuźmy*, raw, raw, Dmosin 51,9 19,8

Koziny, raw, msz, Mszczonów 51,9 20,5

Koziróg Leśny, dbr, dbr, Tłuchowo 52,8 19,4

Koziróg Rzeczny, dbr, dbr, Tłuchowo 52,8 19,5

Koziróg, *Kozi Róg*, chl, mch, Szczuka 53,2 19,4

Kozirynek (Niżna Białka), *Radzyń* – część, lub, luk, Kozirynek, k 51,8 22,6

Kozłocin+, krk, kss, Jemielno 50,6 20,5

Kozłowice, *Kozłowice Stare*, raw, sch, Wiskitki Kościelne, k 52,1 20,4

Kozłowo Biskupie, *Kozłów Biskupi*, raw, sch, Kozłowo Biskupie, d 52,2 20,2

Kozłowo Szlacheckie, *Kozłów Szlacheczeki Stary*, raw, gbn, Kozłowo Szlacheckie 52,2 20,1

Kozłowo-Kucze* (Kozłowo-Grabia), plc, bls, Łęg Wielki 52,7 20,0

Kozłowo-Liska*, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 20,0

Kozłowo-Witki*, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 20,0

Kozłowo-Żęgoty*, *Kozłówek*, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9

Kozłowo, kls, gzn, Strzyżewo, d 52,6 17,7

Kozłowo, maz, kam, Pniewo 52,6 21,3

Kozłowo, maz, nmo albo ser, Przewodowo, d 52,8 21,0

Kozłowo, pdl, drh, Pobikrowy albo Rudka 52,6 22,7

Kozłowo, pmr, swc, Świecie 53,4 18,4

Kozłowo, pzn, pzn, Buk 52,3 16,4

Kozłów Las (Kozłowiec), *Kozłowiec*, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,6

Kozłów, *Kozłówek*, snd, plz, Kozłów, d 49,9 21,7

Kozłów, krk, kss, Kozłów 50,5 20,0

Kozłów, maz, gar, Parysewo 52,0 21,7

Kozłów, snd, chc, Kozłów 50,8 20,2

Kozłów, snd, plz, Dębica 50,1 21,5

Kozłów, snd, rdm, Jedlna, k 51,5 21,2

Kozłów, snd, wsl, Gręboszów, k 50,3 20,8

Kozłów* (Kozłów Cieciszowski), *Kopyty*, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2

Kozłów*, *Przewóz*, maz, czr, Karczewie 52,1 21,2

Kozodrza (Witkowska Wola, Wolica), snd, plz, Witkowice, k 50,1 21,6

Kozolino, *Kozolin*, plc, pln, Gralewo 52,7 20,2

Kozołupy, pdl, drh, Międzyzlesie 52,5 22,0

Kozopatry (Patrzykozy), *Kozińce*, pdl, blk, Dobrzyń, k 53,2 23,0

Kozubek**, bkj, rdj, Sadlno, osada młyńska

Kozubiec, kls, pzd, Miłosław 52,2 17,5

Kozubowo, *Kozubów*, srd, szd, Wielanów 52,0 18,7

Kozubów = Kozubów, Łysobark* (Lisobark, Łysobarg), snd, wsl, Kozubów w par. Młodzawy, Łysobark w par. Chroberz 50,4 20,5

Kozuby Nowe, srd, szd, Sędziejowice 51,5 19,0

Kozuby prope Dobrogosty, *Kozuby Dobrogosty*, lcz, lcz, Topola 52,1 19,2

Kozuby prope Topola, *Kozuby Żarnowizna*, lcz, lcz, Topola 52,1 19,2

Kozuby Stare, srd, szd, Sędziejowice 51,5 19,0

Kozuby Średnie, lcz, lcz, Topola 52,1 19,2

Kozy (Dwiekozy, Dwie Kozie Małe i Wielkie, Dwie Kozie), krk, sls, Kozy 49,8 19,1

Kozynin (Kozinin), *Kozenin*, snd, opc, Sławno 51,4 20,1

Koźlanka, kls, kcn, Mieścisko 52,7 17,3

Koźlątkowo, *Koźlątków*, kls, kls, Liskowo 51,8 18,3

Koźle, pzn, pzn, Otorowo 52,6 16,3

Koźliki, pdl, blk, Narew, k 52,9 23,3

Koźmice (Koźmiczki, Koźniczki Małe), *Koźmice Małe*, krk, szc, Wieliczka 50,0 20,0

Koźmice (Koźnice, Kuźmice, Kuźnice), *Kuźniczka*, bkj, bkj, Śmiłowice 52,5 19,0

Koźmice Więsze (Koźnice Więsze), *Koźmice Wielkie* – część, krk, szc, Wieliczka 50,0 20,0

Koźmin (Koźmin Wielki, Koźminiec), kls, pzd, Koźmin, miasto 51,8 17,4

Koźmin Nowy (Nowe Miasto), *Koźmin* – część, kls, pzd, Koźmin, miasto 51,8 17,4

Koźmin, *Koźmin*, lub, lub, Gołąb 51,6 22,0

Koźminek (Koźmin Mniski), pzn, pzn, Koźminek, d 52,2 15,7

Koźminek (Koźmin, Koźminki), *Koźmin*, pmr, tcz, Pogutkowy, d 54,0 18,3

Koźminek (Koźminiec), kls, kls, Koźminek, miasto 51,8 18,3

Koźmino, *Koźmin*, pzn, pzn, Obrzycko 52,7 16,4

Koźniewo Lyse (Koźniewo-Lisy, Gadenowo-Koźniewo?), *Koźniewo-Lysaki*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7

Koźniewo Średnie (Koźniewo Średnie, Koźniewo Ślubowskie?), maz, cch, Suńsk 52,7 20,7

Koźniewo-Dębniki* (Koźniewo Dębskie, Koźniewo Brochowskie?), *Koźniewo Wielkie*, maz, cch, Suńsk 52,7 20,8

Koźniowice (Koźniewice), *Koźniewice*, srd, rds, Kamieńsko 51,2 19,5

Koźany (Kościany), pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 52,9 23,2

Koźuchowo (Koźuchowo Wielkie, Koźuchów), *Koźuchów*, pdl, drh, Koźuchowo 52,4 22,3

Koźuchowo, *Koźuchów*, maz, wrk, Wyszemierzycze 51,6 20,9

Koźuchów (Koźuchowa), snd, plz, Dobrzechów 49,9 21,7

Koźuchówka, lub, luk, Tuchowicz 51,8 22,2

Koźuszki, pdl, blk, Topiczewo 52,8 23,0

Koźuszki+, maz, grc, Goszczyn 51,7 20,9

Koźuszkowo, kls, gzn, Siedlimowo 52,5 18,2

Koźuszyno, *Kałużyn*, maz, wrs, Wieliszewo, d 52,5 20,9

Kraczki, kls, nkl, Glisno 53,2 17,3

Krainki, *Krojanty*, pmr, czl, Nowa Cerkwia 53,7 17,6

Krajenka, kls, nkl, Krajenka, miasto 53,3 16,9

Krajewice-Dzwonki, *Krajewice Małe*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8

Krajewice-Robaki (Krajewice-Rdzaki, Zochowo), *Krajewice Duże*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8

Krajewice, pzn, ksc, Domachowo 51,8 17,0

Krajewice**, bkj, bkj, Świniarzewo

Krajewo = Krajewo-Białki*, Krajewo-Falki*, Krajewo-Janowięta*, Krajewo-Marcinki*, *Krajewo Wielkie* – część, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Krajewo Białe Jabłoń, *Krajewo Białe*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,3

Krajewo Borowe, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2

Krajewo Małe = Krajewo-Gruczki*, Krajewo Małe, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Krajewo Mostowe*, *Krajewo Wielkie* – część, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,2 20,8

Krajewo Stare = Krajewo-Paduchy*, Krajewo Stare (Krajewo Płoskie-Stara Wieś), maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2

Krajewo Wielkie, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Krajewo-Białabiel = Krajewo-Białabiel (Krajewo-Szatany?), Krajewo-Rybno*, *Krajewo-Budziły*, maz, lom, Somowo 52,9 22,1

Krajewo-Brzozowo, *Krajewo-Lętowo*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2

Krajewo-Czepki, *Krajewo-Cepki*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,2 20,8

Krajewo-Darmopichy, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,2 20,8

Krajewo-Kłotki (Krajewo-Kłotowie), *Krajewo-Kłódki*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,2 20,8

Krajewo-Korytki-Swobody, *Krajewo-Korytki*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,2

Krajewo-Pajki = Krajewo-Bogusze* (Krajewo-Bohusze), Krajewo-Pajki (Darmopichy-Pajki), *Piastów*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,2 20,8

Krajewo-Wierciochy, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,2 20,8

Krajęcín, chl, chl, Lisowo, k 53,3 18,7

Krajkowice+, srd, szd, Uniejów 51,9 18,8

Krajkowo (Krajkowo-Zyczki), plc, rac, Krajkowo 52,8 20,2

Krajkowo = Krajkowo-Czosnek*, Krajkowo-Mieczek*, plc, bls, Zagroba 52,7 19,9

Krajkowo-Gradowo+ (Grady), plc, bls, Zagroba 52,7 19,9

Krajkowo, pzn, ksc, Przewóz 52,2 16,9

Krajków, snd, snd, Świętomarza, d 50,9 21,0

Krajno, snd, chc, Daleszyce, d 50,9 20,8

Krajowice (Krajewice, Krajówka), snd, plz, Kołaszyce, d 49,8 21,4

Krajów, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,7

Krakau (Krakowiec), *Krakowiec*, pmr, gdn, Bohnsack, m 54,4 18,7

Krakoszowice, *Krakuszowice*, krk, scz, Niegowiec 50,0 20,2

Krakowiany Wielkie, *Krakowiany*, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,8

Kraków, *Kraków-Stare Miasto*, krk, prs, Kraków ś. Anna, Święty Krzyż, N. Maria Panna, ś. Szczepan, Wszyscy Święci, miasto, k 50,1 19,9

Krakówki-Świdry* (Krakówki, Świdry), pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,6

Krakówki-Włodki (Krakówki, Włodki), pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,7

Krakówki, *Krakówki-Dąbki*, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,6

Kramarzewo, maz, rdz, Wąsosz 53,5 22,4

Kramkowo Białe*, maz, nur, Nur 52,7 22,4

Kramkowo, *Kramkowo Lipskie*, maz, nur, Nur 52,7 22,4

Kramkowo, maz, wiz, Wizna, k 53,2 22,3

Kramkówka-Tatary (Druga Kramkówka, Kramkówka-Tatarczyzna, Tatary-Kramkówka), *Kramkówka Mała*, pdl, blk, Goniądz 53,4 22,7

Kramkówka, *Kramkówka Duża*, pdl, blk, Goniądz 53,4 22,7

Kramserkrug+, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, d 54,3 18,7

Krasawa, *Krasawa Druga*, krk, llw, Zdrębice, k 50,7 19,3

Krasicece, *Krasice*, srd, rds, Klasztor Mstowski, d 50,8 19,4

Krasienin, lub, lub, Krasienin 51,4 22,5

Kraska (Lasota), maz, lom, Nowogród, osada młyńska, k 53,2 22,0

Kraska, *Kraski Górne*, snd, stz, Ryczywół albo Samogoszca 51,7 21,5

Kraski = Błonie-Klichy* (Ślasy-Kiliszki, Ślesice-Kiliszki, Ślisice-Kiliszki), Kraski, Ślasy-Błonie* (Ślesice-Błonie), *Kraski-Ślesice*, maz, cch, Zielona 52,9 20,8

Kraski, srd, szd, Świeńce 52,0 18,9

Kraskowice, *Kraskowice*, srd, wln, Ruda 51,2 18,7

Krasne, *Biczycze Dolne* – część, krk, sdc, Podegrodzie, k 49,6 20,6

Krasne, *Krasna Wieś*, pdl, blk, Boćki 52,6 23,2

Krasne, *Krasne Potockie*, krk, sdc, Chomranice Wyższe 49,7 20,6

Krasne, *Krasne-Lasocice* – część, krk, scz, Szczyrzycka Góra 49,8 20,2

Krasne, lub, lub, Ostrów, k 51,4 23,0

Krasne, maz, prz, Krasne 52,9 21,0

Krasnodęby-Kasmy (Kasmy, Kasmy-Krasnodęby, Kosmy, Krasny Dąb), pdl, drh, Sokołów 52,4 22,3

Krasnodęby-Rafały (Rafały), pdl, drh, Kożuchowo 52,4 22,3

Krasnodęby-Sypytki, pdl, drh, Sokołów 52,4 22,3

Krasnodęby, okolica, pdl, drh

Krasny Dąb (Dąb), *Dąb*, kls, gzn, Lisowo 52,4 18,3

Krasocin, snd, chc, Krasocin 50,9 20,1

Krasowicze Stare (Krasowicze-Stara Wieś), *Krasewice Stare*, pdl, drh, Siemiatycze 52,5 22,8

Krasowicze-Czerepy (Czerepy, Krasowiczy-Czerepy), *Krasewice-Czerepy*, pdl, drh, Siemiatycze 52,5 22,8

Krasowicze-Jagielki (Krasowiczy-Jagielki), *Krasewice-Jagielki*, pdl, drh, Siemiatycze 52,5 22,8

Krasowicze, okolica, pdl, drh

Krasowo (Krasewo, Krasów), *Krasów*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,4 22,2

Krasowo Wielkie (Krasowo), pdl, blk, Domanowo 52,8 22,7

Krasowo-Częstki, pdl, blk, Domanowo 52,9 22,7

Krasowo-Rybały*, *Wierzbowizna*, pdl, blk, Domanowo 52,9 22,7

Krasowo, *Lewonie*, pdl, blk, Trzciane, k 53,3 22,8

Krasowo, okolica, pdl, blk

Krasów Mały, *Krasówek*, snd, chc, Bębello Mniejsze 50,7 20,0

Krasów Olszewnica, *Olszewnica*, lub, luk, Ulan 51,8 22,5

Krasów Stary, *Krasew*, lub, luk, Ulan 51,8 22,5

Krasów Większy, *Krasów*, snd, chc, Bębello Mniejsze 50,7 20,0

Krasów, *Kraszew*, lcz, brz, Czarnocin?, d 51,7 19,7

Krastudy (Kraustauden), mlb, mlb, Nowy Targ 53,9 19,2

Krasusza Gołowierzchy, *Gołowierzchy*, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,5

Krasusza Łęka, *Łęcznowola*, lub, luk, Trzebieszów 52,1 22,4

Krasusza Marciszowiąta*, *Zaolszynie*, lub, luk, Trzebieszów 52,1 22,5

Krasusza Mikłusy, *Mikłusy*, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,5

Krasusza Zembry = Krasusza-Zembry, Wola Zembrowa*, *Zembry*, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,5

Krasusza Żaki*, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,5

Kraszewo** (Kraszowo), kls, kls, Rajsko, osada folwarczna

Kraszków (Kraszków), snd, snd, Manina, d 50,8 21,3

Kraszków, *Kraszków*, snd, opc, Goworców 51,4 20,4

Kraszowice, *Kraszewice*, srd, ost, Giżyce, k 51,5 18,2

Kraszowice, *Kraszewice*, srd, rds, Chełm 51,1 19,8

Kraszowo Kościelne, *Kraszewo*, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,6

Kraszowo Podborne, *Kraszewo Podborne*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,0

Kraszowo-Gaczołty (Kraszowo-Gaczułty, Kraszewo-Gaczołty), *Kraszewo-Gaczułty*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,1

Kraszowo-Rory (Kraszowo-Zdziety?), *Kraszewo-Rory*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,1

Kraszowo-Włodki, *Kraszewo-Falki* – część, plc, rac, Raciąż 52,8 20,0

Kraszowo-Zielonygrąd (Czarne Kraszowo, Kraszowo-Krystki?), *Kraszewo Czarne*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4

Kraszowo, *Kraszew Stary*, maz, wrs, Klembowo 52,4 21,3

Kraszów, *Kraszew*, raw, raw, Dmosin 51,9 19,8

Kraszówko (Kraszowo Drugie), *Kraszewko*, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,6

Kraszyce, bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,2

Kraszyn, srd, szd, Wierzchy 51,8 18,9

Kraszyno+, plc, sie, Kurowo 52,8 19,6

Kraśnica, kls, knn, Kawnica 52,2 18,1

Kraśnica, snd, opc, Kraśnica 51,5 20,2

Kraśniewo-Lubice, *Kraśniewo* – część, plc, pln, Galewo 52,7 20,1

Kraśniewo-Zastrugi (Kraśniewo Zastrużne), *Kraśniewo* – część, plc, pln, Galewo 52,7 20,1

Kraśnik, lub, urz, Kraśnik, miasto 50,9 22,2

Kraśniów, snd, wsl, Opatowiec, kd 50,3 20,7

Krauszów (Kranszów, Krauzów), krk, sdc, Ludzimierz, d 49,5 20,0

Krawara, snd, rdm, Chlewiska 51,3 20,8

Krawce-Krzewo, *Krzewo Nowe*, maz, zmb, Zawady 53,1 22,6

Krawce-Plebanki, *Krzewo-Plebanki*, maz, zmb, Zawady 53,1 22,6

Krawce-Stara Wieś (Krawce Stare), *Krzewo Stare*, maz, zmb, Zawady 53,1 22,6

Krawce, pdl, mln, Niemojki 52,1 22,7

Krąg (Kranken), pmr, tcz, Kokoszkowy 54,0 18,4

Krągi (Grągi, Krąki), *Kręgi*, maz, kam, Wyszkowo 52,6 21,4

Krągola = Krągola, Krągolka*, *Krągola*, kls, knn, Stare Miasto 52,2 18,2

Krąków, srd, srd, Góra 51,7 18,5

Krąpiewice (Krąpienice, Krąpowice), *Krąplewice*, pmr, swc, Jeżowo 53,5 18,4

Krąpiewo, kls, nkl, Wierzchucino 53,3 17,7

Krąpiewo, *Krąplewo*, pzn, pzn, Stęszew 52,3 16,6

Krąpka, *Chodzież* – część, pzn, pzn, Chodzież, osada młyńska, k 53,0 16,9

Krapsk (Krapsko), *Krepsk*, pmr, czl, Krapsk, k 53,7 17,2

Krapski Młyn, *Krepiina*, pmr, czl, Krapsk, osada młyńska, k 53,7 17,2

Krapsko Małe, *Stare Kramsko*, pzn, ksc, Krapsko Wielkie, d 52,1 15,7

Krapsko Wielkie, *Nowe Kramsko*, pzn, ksc, Krapsko Wielkie, d 52,1 15,7

Krapsko, *Kramsk*, kls, knn, Krapsko, k 52,3 18,4

Krażkowo (Kraškowo), inw, bdg, Pęcho-wo 52,9 18,1

Krażkowy, srd, ost, Baranów 51,3 18,0

Krażno, chl, chl, Golub, osada folwarcz-
na, k 53,1 19,0

Kreikowice (Krcykowice), *Krzykowice*,
lcz, brz, Wolborz 51,5 19,9

Krczonowice (Chrczonowice), *Chrzano-
wice*, srd, srd, Błaszki 51,6 18,4

Krczyno, *Chrczynno*, maz, nmo albo ser,
Nosilsko 52,6 20,9

Krebsdorf, *Krzyzewo*, mlb, mlb, Neu-
kirch, d 54,3 19,7

Krebsfelde, *Rakowiska*, mlb, mlb, [nie-
znana], m 54,2 19,2

Krempa (Krapa), *Krepa*, srd, rds, Krem-
pa 51,1 19,3

Krempna, krk, bck, praw. Krempna 49,5
21,5

Krery (Kryry), maz, prz, Dzierzgowo
53,1 20,6

Krery (Kryry)***, bkj, rdj, Piaski

Kretki Małe, dbr, rpn, Osiek 53,2 19,4

Kretki Wielkie, *Kretki Duże*, dbr, rpn,
Osiek 53,2 19,4

Kretkowo (Krzetkowo), *Kretków*, kls,
cls, Kretkowo 52,1 17,6

Krepa (Krepana), krk, kss, Gołcza, d 50,3
20,0

Krepa, dbr, dbr, Grochowalsk 52,7 19,2

Krepa, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,2

Krepa, *Krepa Dolna*, snd, snd, Mydłów
50,7 21,3

Krepa, *Krepa Kościelna*, snd, rdm, Krę-
pa 51,2 21,6

Krepa, *Krepsko*, pzn, pzn, Piła, k 53,3
16,7

Krepa, lcz, brz, Inowłódz, osada młyń-
ska, k 51,5 20,3

Krepa, maz, czr, Sobikowo 52,0 21,1

Krepa, maz, prz, Przasnysz 53,1 21,0

Krepa, plc, szr, Lipowicz Kościelny 53,1
20,2

Krepa, raw, sch, Domaniewice, d 52,0
19,8

Krepa, snd, stz, Łysobyki 51,6 22,3

Krepa, snd, stz, Maciejowice, k 51,7 21,6

Krepa, srd, szd, Niemysłów 51,9 18,8

Krepe, *Krepa*, kls, kls, Ostrów 51,6 17,8

Krepana, maz, zkr, Wrońska 52,6 20,5

Krepanice (Krepany), snd, wsl, Skarbiez
50,3 20,5

Krepaniec, lub, lub, Melgiew, k 51,2 22,7

Krepkowo (Krapkowo), kls, pzd, Gra-
boszewo 52,3 17,7

Kreński Młyn, pmr, tcz, Kokoszkowy, osa-
da młyńska 54,0 18,5

Kreńsko, *Kreńcko*, pzn, ksc, Kreńsko 52,2
15,7

Kreńce (Krańce, Krząszcze), raw, raw,
Maków, d 51,9 20,1

Kreńzel (Krańzele), maz, czr, Chynowo
51,9 21,1

Kreńzewice, lcz, lcz, Siedlec 52,1 19,2

Kreńżna, srd, ptr, Milejów 51,4 19,6

Kreńżnica Jaroska, *Kreńżnica Jara*, lub,
lub, Kreńżnica Jaroska 51,2 22,5

Kreńżnica, *Kreńżnica Okragła*, lub, lub,
Bełżyce 51,2 22,2

Kreńżoły (Krańzele), krk, kss, Mironice
i Mstyczów 50,5 20,1

Kreńżoły (Kreńżoły), inw, bdg, Tuczo,
osada folwarczna 52,9 18,1

Kreńżoły, pzn, pzn, Ryczywół 52,8 16,7

Kripkerwald+, pmr, gdn, [nieznana], m
54,3 19,1

Krobanów (Krobanów Wielki), srd, szd,
Marzenin 51,6 19,0

Krobanówek (Krobanów Mały), srd, szd,
Marzenin 51,6 19,0

Krobia, dbr, lpn, Złotaria, k 53,0 18,8

Krobia, pzn, ksc, Krobia, miasto, d 51,8
16,9

Krobice, *Kroblice Pęchowskie*, snd, snd,
Goźlice 50,7 21,5

Krobice, *Krubice*, maz, wsg, Bolkowo
52,5 20,1

Krobice, *Krubice*, raw, sch, Zawady
52,2 20,5

Krobielewo, *Krobielewko*, pzn, pzn, Prze-
toczno 52,6 15,7

Krobielice, snd, snd, Goźlice, d 50,7 21,5

Krobino (Krubino), *Krubin*, maz, cch,
Ciechanów 52,9 20,6

Krobino, *Krubin*, maz, wrs, Okunino
52,4 20,8

Krobino, *Krubin*, raw, gbn, Sanniki,
k 52,3 19,8

Krobowo, *Krobów*, maz, grc, Grodziec
51,9 20,9

Krochów** (Grochów), raw, bla, Biała
Kroc (Krotecz, Krucz), *Krucz*, pzn, pzn,
Lubasz 52,8 16,4

Kroczewo (Kroszewo), plc, rac, Raciąż,
d 52,8 20,1

Kroczewo, maz, zkr, Kroczewo 52,5 20,6

Kroczków Mniejszy, snd, rdm, Teczów
51,3 21,5

Kroczków Większy, snd, rdm, Teczów
51,3 21,5

Kroczyce, krk, llw, Kroczyce, k 50,6 19,6

Kroczyzna, *Kruczyn*, pzn, ksc, Kolnicz-
ki 52,0 17,3

Krogulcza Kocielkowa (Krogulca-Kotek,
Krogulca Mokra), *Krogulcza Mokra*,
snd, rdm, Kowala Stępcocina 51,3 21,0

Krogulcza-Orańsko (Krogulca Orańska,
Krogulca Sucha), *Krogulcza Sucha*,
snd, rdm, Kowala Stępcocina 51,3
21,0

Krogule = Krogule, Wola Krogulska,
maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,5 20,8

Krok, *Pomiany* – część, srd, ost, Trzcień-
ca, osada młyńska 51,2 18,0

Krokoczyce (Krokocice), srd, szd, Ma-
łyń 51,7 19,0

Krokowo (Krakau), *Krokowa*, pmr, pck,
Krokowo, osada folwarczna 54,8 18,2

Kromiszewice (Kromiszowice), *Krom-
szewice*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0

Kromnowo, *Kromnów*, raw, sch, Brocho-
wo Wielkie, d 52,4 20,3

Kromolice, kls, pzd, Pierzchno, osada
folwarczna 52,3 17,1

Kromolice, kls, pzd, Wiela 51,8 17,2

Kromolin, *Stary Kromolin*, srd, szd, Sza-
dek, k 51,7 18,9

Kromołów, *Zawiercie-Kromołów*, krk,
llw, Kromołów, miasto 50,5 19,5

Kromża (Krommesee), *Krzemieniewo*,
pmr, czl, Krzemieniewo (Kromża)
53,6 17,0

Kronenhof, *Gdańsk* – część, pmr, gdn,
Bohnsack, osada folwarczna, m 54,3
18,9

Kropidło, krk, kss, Staboszów 50,4 20,2

Kropiwnica-Gajki (Gajki-Kropiwnica,
Kropilnica, Kropilnica-Gajki, Kropi-
wnica), *Kropiwnica-Gajki*, pdl, blk, Ko-
bylino Poświętne 53,1 22,7

Kropiwnica-Kiernoski (Kropilnica, Kro-
pilnica-Kiernoski), *Kropiwnica-Kier-
nozki*, pdl, blk, Kobyłino Poświętne
53,1 22,7

Kropiwnica-Racibory (Kropilnica-Raci-
bory, Racibory), *Kropiwnica-Raci-
bory*, pdl, blk, Kobyłino Poświętne
53,1 22,7

Kropiwnica, okolica, pdl, blk

Kropiwnica, pdl, blk, Kalinówka, k 53,4
22,9

Kropki, *Krubki*, maz, wrs, Pustelnik
52,3 21,4

Krosiewicz (Kroszowiec), *Kruszewiec*,
snd, opc, Libiszów 51,4 20,3

Krosiewo (Krosiowo, Krosiewka, Kro-
siówka, Rudnik), *Kroszewo*, pdl, blk,
Bargłowo 53,7 22,8

Krosino (Krosno), *Krusin*, chl, chl, Li-
sowo, k 53,3 18,6

Krosiówka, *Kroszówka*, pdl, blk, Bargł-
owo, k 53,7 22,8

Krosna (Krosnia), *Krasna*, snd, plz, Lud-
cza 49,8 21,9

Krosna, *Krosno*, pzn, ksc, Mosina, k 52,2
16,8

Krosno (Krosna), kls, kcn, Tarnowo,
d 52,9 17,2

Krosno, srd, rds, Bęczkowice 51,2 19,7

Krosnowa Wola (Wola Krosnowska), *Wólka Krosnowska*, raw, raw, Lipce 51,9 19,9

Krosnowa, raw, raw, Słupia 51,9 19,9

Krostkowo (Chrostkowo), *Chrostkowo*, dbr, lpn, Krostkowo 52,9 19,3

Krostkowo (Chrostkowo), *Chrystkowo*, pmr, swc, Gruczno 53,3 18,3

Krostkowo, kls, nkl, Krostkowo 53,1 17,1

Kroszynko (Kroszynko Małe, Kroszynko, Kroszynko Małe), *Kruszynek*, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0

Kroszyno (Kroszyn, Kroszyno), *Kruszyn*, bkj, bkj, Kroszyno, k 52,6 19,0

Kroszyno Górne (Kroszyno, Kroszyno, Kroszyno Górne), *Kruszyn*, inw, bdg, Dąbrówka 53,2 17,8

Kroszyno Małe (Kroszynko Małe, Kroszyno Małe, Kroszynko, Kroszynko Małe, Kroszyno Małe), *Kruszynek*, inw, inw, Ostrowąs 52,8 18,8

Kroszyno Małe (Kroszyno, Kroszyno) = Kroszynko, *Kruszyn Krajeński*, inw, bdg, Bydgoszcz 53,1 17,9

Kroszyno Wielkie (Kroszynko Wielkie, Kroszyno Wielkie)*, *Kruszynek-Kolonia*, inw, inw, Ostrowąs 52,8 18,8

Krościenko, *Krościenko nad Dunajcem*, krk, sdc, Krościenko, miasto, k 49,4 20,4

Krośnica, krk, sdc, Maniowy, k 49,5 20,3

Krośnice (Krośnica), plc, ndz, Lekowo 53,0 20,5

Krośnie = Krośnie Małe* (Krośnie Stare), Krośnie Wielkie*, *Krosna*, maz, bln, Rokitno ś. Wojciech 52,2 20,7

Krośniewice, lcz, lcz, Krośniewice, miasto 52,3 19,2

Krośninko, *Krosinek*, pzn, pzn, Połajewo 52,8 16,6

Krośnino, *Krosin*, pzn, pzn, Połajewo 52,8 16,6

Krotoszyn (Krotosza, Krotoszyn), *Krotoszyny*, chl, mch, Szwarcenowo, osada folwarczna, k 53,5 19,4

Krotoszyn Stary (Stary Krotoszyn), *Stary Krotoszyn*, kls, pzd, Krotoszyn 51,7 17,4

Krotoszyn, kls, pzd, Krotoszyn, miasto 51,7 17,4

Krotoszyno, *Krotoszyn*, bkj, bkj, Kościół 52,7 18,8

Krotoszyno, *Krotoszyn*, kls, gzn, Szczepanowo 52,8 17,9

Krotoszyński** (Krotoski), kls, kcn, Grylewo, osada młyńska

Krowi Lasek**, pzn, ksc, Osieczna, osada folwarczna

Krowia Góra, snd, snd, Łuniów 50,6 21,5

Krowica (Krowica Mała), *Krowica Zawodnia*, kls, kls, Rajsko 51,7 18,3

Krowica Wielka (Krowica), *Krowica Pusta*, kls, kls, Rajsko 51,7 18,3

Krowiczyno Małe (Krowiczynko), *Krojczyn* – część, dbr, dbr, Zaduszniki 52,7 19,2

Krowiczyno Wielkie, *Krojczyn*, dbr, dbr, Zaduszniki 52,7 19,2

Krownice, snd, plz, Przeclaw 50,1 21,5

Krowodrza, *Kraków-Krowodrza*, krk, prs, Kraków ś. Szczepan, d 50,1 19,9

Króle, *Króle Duże*, maz, nur, Złotoria, d 52,8 22,1

Króle, *Lutomierzyn-Króle*, plc, pln, Drozdowo 52,7 20,2

Królewie (Królowice), *Królowice*, snd, wsl, Bejsce 50,3 20,6

Królewie, snd, snd, Sulisławice, ds 50,6 21,4

Królewna, *Królówka*, krk, szc, Królewna, k 49,9 20,4

Królewno (Królewno Małe), *Królewno* – część, maz, scn albo cch, Królewno, d 52,6 20,6

Królewo Wielkie, *Królewo* – część, maz, scn albo cch, Królewno, d 52,6 20,6

Królikowo (Królików), *Królików*, kls, knn, Królikowo 52,1 18,0

Królikowo, kls, kcn, Słupy 53,0 17,6

Królowa Niwa, *Krzesk Królowa Niwa*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6

Królowa Wola (Królewska Wola, Wola Królowa), lcz, brz, Inowłódz, k 51,6 20,2

Królowa Wola, *Starowola*, maz, liw albo kam, Jadowo, k 52,5 21,7

Królowa Wola**, Radzanów, snd, rdm

Królowa Wołoska (Królowa, Wołoska Wieś Królowa), *Królowa Górna*, krk, sdc, praw. Królowa Wołoska, k 49,6 20,8

Królowy Las (Königswalde), *Krółów Las*, pmr, tcz, Królowy Las, d 53,8 18,7

Kruchowo (Kruków, Kruszowo), *Krukowo*, bkj, bkj, Chocień, osada folwarczna, k 52,5 19,0

Kruchowo, kls, gzn, Kruchowo 52,6 17,8

Kruchowski Młyn, *Kruchowo* – część, kls, gzn, Kruchowo, osada młyńska 52,6 17,8

Kruhła, *Pawlinowo*, pdl, blk, Kleszczewo 52,6 23,2

Kruki-Nakły, *Kruki*, maz, osl, Ostrołęka 53,1 21,5

Krukowa Wola**, snd, rdm, Radzanów

Krukowo, *Krukówko*, kls, nkl, Wyrza, osada folwarczna 53,2 17,6

Krukowo, maz, prz, Chorzele 53,3 21,1

Krukowszczyzna+ (Krukowizna, Krukowszczyzna, Krukowczyzna), pdl, blk, Jasionówka, k 53,4 23,1

Krukówka** (Kruhówka), maz, kam, Niegowo albo Dąbrówka Stara

Krupa (Kupa), *Krupów*, snd, rdm, Mierc, osada młyńska, d 51,2 21,1

Krupa Biel, *Krupowizna*, maz, wrs, Wiśniewo albo Stanisławów, osada młyńska, k 52,3 21,7

Krupa, snd, stz, Łaskarzew, osada młyńska, d 51,8 21,5

Krupicze (Krupice), *Krupice*, pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,8

Krupka (Kripdka), chl, chl, Wielka Łąka, osada młyńska, k 53,1 18,8

Krupki, pdl, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,8 22,9

Kruplin, *Kruplin Poduchowny*, *Kruplin Radomszczański*, srd, rds, Brzeźnica, kd 51,1 19,2

Krupocino (Krupocin), *Krupocin*, pmr, swc, Siekotowo 53,5 18,2

Krupphammer+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,4 18,6

Krupy (Ostrów Mały), lub, lub, Kocko 51,6 22,3

Krusko+, maz, kol, Kolno, dworzec, k 53,4 21,6

Krusza Duchowna (Krusza), inw, inw, Ludzicko, d 52,7 18,2

Krusza Podlodowa (Krusza, Krusza Podlotowa), *Krusza Podlotowa*, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2

Krusza Ząbkowa (Krusza Zębkowa), *Krusza Zamkowa*, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2

Kruszczewo (Gruszewo), plc, plc, Proboszczowice, d 52,6 19,7

Kruszczyno (Gruszczyn), *Gruszczyn*, maz, wrk, Mniszewo 51,8 21,3

Kruszczyno, *Gruszczyn*, pzn, pzn, Swarzędz 52,4 17,0

Krusze (Kruszewie, Kruszewo), *Krusze Stare*, maz, kam, Klembowo 52,4 21,4

Krusze-Łubnica, *Krusze-Łubnice*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,3

Krusze, plc, mla, Grzebsk 53,2 20,6

Kruszenica-Sędki = Kruszenica-Sędki, *Kruszenica-Śmiotanki**, *Kruszenica-Sądki*, plc, pln, Krajkowo 52,8 20,2

Kruszenica-Włodki, plc, pln, Krajkowo 52,8 20,2

Kruszewie, *Korzybie-Kruszewie*, plc, pln, Baboszewo 52,6 20,3

Kruszewko Małe, *Kruszewek*, maz, tar, Rembierkowo 51,9 20,8

Kruszewo = Kruszewo (Kruszczewo, Łukie-Kruszewiec?), *Kruszewiec-Borze**, *Kruszew*, maz, liw, Korytnica 52,4 21,9

Kruszewo Wielkie (Kruszewie), *Kruszew*, maz, tar, Rembierkowo 51,9 20,8

Kruszewo-Brodowo (Kruszewo, Kruszewo, Kruszewo-Koziki), pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7

Kruszewo-Głąby (Kruszewo Stare-Głąby, Pęze-Kruszewo), pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7

Kruszewo-Mateuszowięta**, pdl, blk, Sokoły

Kruszewo, *Kobylin-Kruszewo*, pdl, blk, Kobylińskie Poświętne 53,1 22,7

Kruszewo, maz, osl, Goworowo, d 52,9 21,5

Kruszewo, okolica, pdl, blk

Kruszewo, pdl, blk, Waniewo 53,1 22,8

Kruszewo, pzn, pzn, Czarnków 53,0 16,6

Kruszewski Młyn**, bkj, prd, [nieznana], osada młyńska

Kruszowiec (Kruszowiec), maz, gar, Glińnica 52,1 21,4

Kruszów, srd, ptr, Srockie 51,6 19,6

Kruszówka (Kruszewko), maz, gar, Miastkowo Wielkie 51,9 21,9

Kruszwica, bkj, ksw, Kruszwica, miasto, k 52,7 18,3

Kruszyn, *Krusin*, swr, Koziegłowy, d 50,6 19,1

Kruszyna (Wola Kruszyńska, Wola Sromocza), *Wola Kruszyńska*, srd, ptr, Łobodzice 51,4 19,3

Kruszyna, srd, rds, Wielki Młyn 51,0 19,8

Kruszyna, srd, wln, Kruszyńska 51,0 19,3

Kruszynki (Kruszyny Szlacheckie), *Kruszyny Szlacheckie*, chl, mch, Żmijewo 53,3 19,3

Kruszynki Małe (Kruszyny Duchowne), *Kruszynki*, chl, mch, Brodnica, osada folwarczna, d 53,3 19,4

Kruszyno, *Kruszyn*, pdl, blk, Tykocin 53,3 22,8

Kruszyny Wielkie (Krossin), *Kruszyny*, chl, mch, Kruszyńska Wielka, k 53,3 19,2

Krużłowa, *Krużłowa Niżna*, *Krużłowa Wyżna*, krk, sdc, Krużłowa 49,7 20,9

Krwatka (Chrwatka), *Klwatka Królewska*, snd, rdm, Stary Radom, k 51,4 21,3

Krwaty Firlejowe, *Klwaty*, snd, rdm, Wsola 51,5 21,1

Krwaty-Powała (Chrwaty-Powała), *Klwatka Szlachecka*, snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,1

Kryg (Kryk), krk, bck, Libusza, kd 49,7 21,3

Krynica (Krzemnica), *Krynica-Zdrój*, krk, sdc, [praw. nieznana], d 49,4 21,0

Krynica (Sasiny-Krynica), pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,3

Krynica, *Krynice*, pdl, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 23,0

Krynka, lub, luk, Łuków 52,0 22,4

Krynki-Białokunki (Białokunki), pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,7

Krynki-Borowe (Krynki-Borowo), *Krynki Borowe*, pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,7

Krynki-Jarki, pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,7

Krynki-Pławy**, pdl, drh, Pobikrowy

Krynki-Sobole (Sobole-Krynki), pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,8

Krynki, lub, lub, Krzczonów 51,0 22,8

Krynki, okolica, pdl, drh

Krynki, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5

Krypno, *Krypno Wielkie*, pdl, blk, Knyshyn, kd 53,3 22,9

Krypski+, maz, liw, Liw Stary, osada młyńska, k 52,4 22,0

Krypy-Mścichy (Meiszki, Mścichiszki), *Krypy*, maz, liw, Czerwonka 52,3 21,9

Krypy, maz, liw, Liw Stary, k 52,4 22,0

Kryrowo (Krerowo), *Krerowo*, kls, pzd, Kryrowo, d 52,3 17,1

Krysk = Krysk Mały*, Krysk Wielki* (Krysko), maz, scn, Krysk 52,5 20,4

Krystfeld (Krizwelt), *Chrzastowo*, pmr, czl, Krystfeld, k 53,6 17,2

Krystfeldzki Młyn, *Chrzastówko*, pmr, czl, Krystfeld, osada młyńska, k 53,6 17,3

Krystynowo (Chrystynowo, Krystianowo), *Kazimierz Biskupi* – część, kls, knn, Kazimierz, miasto 52,3 18,1

Krzan (Chrzan, Krczan), *Chrzan*, kls, pzd, Dębno 52,1 17,5

Krzięcín (Krczácín), snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9

Krzcín (Krcín), snd, snd, Pokrzywnica, d 50,6 21,6

Krzcęcice (Kręczyce, Krzcęcicany), *Krzcęcice*, krk, kss, Krzcęcice 50,6 20,2

Krzczonec (Krczonec), snd, snd, Śmielów 50,9 21,5

Krzczonec (Krczonec), snd, wsl, Koniemłoty 50,5 21,1

Krzczoneń (Krczoneń), krk, scz, Pcin, k 49,7 19,9

Krzczoneń (Krczoneń), snd, opc, Drzewica 51,4 20,4

Krzczoneń (Krczoneń), snd, wsl, Sokolina 50,3 20,7

Krzczoneń, lub, lub, Krzczoneń, k 51,0 22,7

Krzczanowo, plc, rac, Uniecko 52,9 20,1

Krzcze, pdl, blk, Goniądz, k 53,5 22,8

Krzczkowice, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5

Krzczkowo-Bieńki, *Krzczkowo-Bieńki Stare*, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,8 22,4

Krzczkowo-Dmochy*, *Dmochy-Wypychy*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4

Krzczkowo-Gromadzino, *Krzczkowo-Gromadziń*, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,8 22,3

Krzczkowo-Mianówko (Krzczkowo-Mianowo, Krzczkowo Mianowskie), *Krzczkowo Mianowskie* – część, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,8 22,3

Krzczkowo-Nagórki* (Krzczkowo Nagórka, Krzczkowo Wielkie?), *Krzczkowo-Bieńki Nowe*, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,8 22,4

Krzczkowo-Rosochate*, *Krzczkowo Mianowskie* – część, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,8 22,3

Krzczkowo, pdl, blk, Goniądz, d 53,4 22,9

Krzców (Krzyszów), krk, scz, Pcin, k 49,7 19,9

Krzców, krk, scz, Rzezawa, k 50,0 20,5

Krzcotowice, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,7 17,1

Krzcotowo, kls, gzn, Słaboszewo 52,8 17,9

Krzeczyce, *Skrzeczyce*, snd, chc, Lisów 50,7 20,7

Krzelewo (Skrzelewo), *Słupno-Krzelewo*, plc, plc, Słupno, d 52,5 19,9

Krzemienda (Krzemień), *Poręba-Krzemięda*, krk, llw, Cięgowice, osada kuźnicza 50,5 19,3

Krzemienica, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2

Krzemienica, snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,4

Krzemieniewo, chl, mch, Kurzętnik, osada folwarczna, d 53,4 19,6

Krzemieniewo, *Krzemieniew*, lcz, lcz, Dalikowo 51,9 19,1

Krzemieniewo, pzn, ksc, Oporowo 51,9 16,8

Krzemieniowice (Krzemieniewice), *Krzemieniewice*, srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6

Krzemień, *Krzemień-Wieś*, pdl, drh, Granne 52,5 22,5

Krzemień, lub, lub, Biała 50,7 22,5

Krzepczów, srd, ptr, Krzepczów 51,5 19,5

Krzepice, krk, llw, Dzierzków 50,7 19,8

Krzepice, krk, llw, Krzepice, miasto, k 51,0 18,7

Krzepin, snd, chc, Bębno Mniejsze 50,8 20,0

Krzepiszyno, *Krzepiszyn*, kls, kcn, Kcyńnia, d 53,0 17,5

Krzepocino Małe (Krzepocinko), *Krzepocinek*, lcz, lcz, Leźnica Wielka, d 52,0 19,1

Krzepocino Wielkie, *Krzepocin*, lcz, lcz, Leźnica Wielka, d 52,0 19,1

Krzesimów, lub, lub, Mełgiew 51,3 22,8

Krzesinki, *Poznań-Krzesinki*, pzn, pzn, Splawie, d 52,3 17,0

Krzesiny, *Poznań-Krzesiny*, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 16,9

Krzesko Stare, *Krzesko Stary*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6

Krzesko, *Krzesk*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6

Krzesłów, *Krzesłów*, srd, szd, Wygiełzów 51,4 19,2

Krzesławice (Chrześlawice), snd, rdm, Smogorzów 51,4 20,6

Krzesławice (Krzesławica), *Krzesławice* – część, krk, szc, Szczrzycka Góra 49,8 20,2

Krzesławice, *Kraków-Krzesławice*, krk, prs, Pleszów, d 50,1 20,1

Krzeszkowice, *Krzeszkowice*, pzn, pzn, Otorowo 52,5 16,4

Krzeszewo Piskorze (Krzeszewo Podsekowe, Krzeszewo Porzętkowo, Krzeszów), *Krzeszew Szlachecki*, lcz, lcz, Modlna, ks 51,9 19,3

Krzeszewo Słowikowe, *Słowik*, lcz, lcz, Modlna 51,9 19,4

Krzeszowice, krk, prs, Krzeszowice 50,1 19,6

Krzeszów, krk, sls, Krzeszów 49,8 19,5

Krzeszówka, krk, kss, Książ Mały 50,5 20,2

Krzeszówko Średnie, *Krzeszew Rządowy*, lcz, lcz, Modlna, k 51,9 19,3

Krzeszyno (Krzesino, Krzeszynko), *Krzesin*, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,3

Krześlino (Krześlin), *Krześlin*, pdl, drh, Krześlino 52,2 22,4

Krzetów (Krzętów), *Krzętów*, srd, rds, Wielgi Młyn 51,0 19,8

Krzewata, *Krzywata*, lcz, lcz, Kłodawa 52,2 18,9

Krzewie, bkj, kwl, Kłobia Mała 52,4 19,1

Krzewie, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,2

Krzewo, lcz, lcz, Dąbie 52,1 18,9

Krzewo, maz, wiz, Drozdowo 53,1 22,2

Krzęcieski, *Kręcieski*, lcz, orl, Bedno 52,2 19,6

Krzęcin (Kręcín), krk, sls, Krzęcin, d 49,9 19,7

Krzętkowo (Kretkowo, Krzeczkowo), *Kręcikowo*, plc, sie, Kurowo 52,8 19,6

Krzon, *Krzan*, pzn, ksc, Krzon 52,1 16,5

Krzowa Wola, *Krzówka*, snd, stz, Łysobyki 51,7 22,2

Krztowo, *Chrztwo*, pmr, tcz, Garczyn 54,1 18,2

Krzucz, srd, Borzyszewice 51,6 19,1

Krzycko Małe, pzn, wch, Krzycko Małe 51,9 16,4

Krzycko Wielkie, pzn, wch, Krzycko Małe 51,9 16,4

Krzykawa, krk, prs, Sławków, d 50,3 19,4

Krzykawka, krk, prs, Sławków 50,3 19,4

Krzykosy (Krzykoszy), *Trzykosy*, snd, snd, Pokrzywnica 50,6 21,5

Krzykosy, kls, pzd, Solec, d 52,1 17,3

Krzykosy, lcz, lcz, Borzysławice 52,2 18,8

Krzykosy, maz, wsg, Łętowo 52,6 20,1

Krzykosz (Krzykos)***, bkj, bkj, Chocień Krzymosze, lub, luk, Zbuczyn 52,2 22,5

Krzymowo, *Krzymów*, kls, knn, Krzymowo 52,2 18,4

Krzynice, *Skrzynice*, lub, lub, Abramowice, d 51,1 22,6

Krzyniec, *Skrzyniec*, lub, lub, Chodel 51,1 22,2

Krzynki (Skrzynki), *Krynki*, snd, snd, Krzynki, d 51,0 21,2

Krzymowłoga Mała (Krzywonoga Mała), maz, prz, Krzymowłoga Mała 53,2 20,8

Krzymowłoga Wielka (Krzywonoga Wielka), maz, prz, Krzymowłoga Wielka 53,2 20,9

Krzysz = Krzysz x2, (Krzyż), *Tarnów-Krzyż*, snd, plz, Łysogóra albo Tarnów 50,1 21,0

Krzyszczewo (Trzeszewo), kls, gzn, Gniezno-św. Michała, d 52,6 17,5

Krzyszczki Małe*, *Krzyczki Szumne*, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,9

Krzyszczki Wielkie*, *Krzyczki-Pieniążki*, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,9

Krzyszczki-Karasie, *Krzyczki-Karasie*, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,9

Krzyszkowice (Kryskowice), lcz, lcz, Piątek 52,0 19,5

Krzyszkowice (Kryskowice), *Kryskowice*, bkj, rdj, Sadlno 52,5 18,5

Krzyszkowice (Krzyszowice), krk, prs, Gorzków, ds 50,2 20,5

Krzyszkowice, krk, szc, Siepraw, d 49,9 19,9

Krzyszkowice, snd, rdm, Jarosławice Nadolne 51,4 20,9

Krzyszkowice, *Wieliczka-Krzyszkowice*, krk, szc, Wieliczka, d 50,0 20,0

Krzyszkowo, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,7

Krzyszowice (Kryszkowice), *Skrzeszowice*, krk, prs, Bierków 50,2 20,1

Krzyślice, *Krześlice*, kls, gzn, Wronczyno 52,5 17,2

Krzywa (Krzywe), krk, bck, [praw. nieznaną], k 49,5 21,3

Krzywa Rzeka (Krzyworzeka), *Krzyworzeka*, srd, wln, Krzywa Rzeka, k 51,2 18,5

Krzywa Struga, *Krzywa Wieś*, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,0

Krzywa Wola (Wola), *Wólka*, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,3

Krzywa, pdl, blk, Kalinówka albo Jasionówka, k 53,5 23,0

Krzywaczka, krk, szc, Krzywaczka 49,9 19,8

Krzywagóra, *Krzywa Góra*, kls, pzd, Grabowo, k 52,2 17,5

Krzywanice, srd, rds, Wiewiec 51,2 19,3

Krzywarzeka (Krzywa Rzeka), *Krzywarzeka*, krk, szc, Raciechowice 49,9 20,1

Krzywe Koło (Kriefkohl, Krievkoll), pmr, gdn, Steblewo (Stüblau), m 54,2 18,8

Krzywiatycze (Krywiatycze), *Krywiatycze*, pdl, blk, Bielsk albo Boćki, k 52,7 23,4

Krzywiatycze, *Krzywa*, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,3

Krzywica, maz, gar, Sienica 52,1 21,6

Krzywin (Krzewino), *Krzewiny*, pmr, now, Płochocin, osada folwarczna 53,6 18,6

Krzywiń, pzn, ksc, Krzywiń, miasto, d 52,0 16,8

Krzywki (Krzywkowo Mostowe), *Krzywki-Boski*, plc, szr, Szreńsko albo Kucz-bork 53,1 20,1

Krzywki-Bratki (Krzywkowy-Bratki), plc, szr, Szreńsko 53,1 20,1

Krzywki-Piczki (Krzywkowy-Piczki), *Krzywki-Piaski*, plc, szr, Szreńsko 53,1 20,1

Krzywołęcz, snd, wsl, Koniemłoty 50,5 21,1

Krzywonos, *Krzywonos*, plc, mla, Szydłowo Kościelne 53,1 20,5

Krzywopłoty, krk, prs, Chechło, k 50,4 19,6

Krzywosądowa (Krzywosądowo, Krzywosądza), *Krzywosądów*, kls, kls, Kuczkowo, Sobótka Wielka, d 51,8 17,8

Krzywosądza, *Krzywosądz*, bkj, rdj, Krzywosądza 52,7 18,6

Krzywośniety (Krzywośnietki, Krzywośniki), *Krzywośnity*, pdl, mln, Niemojki 52,1 22,8

Krzyżanki, kls, kcn, Gołańcza 52,9 17,2

Krzyżanki, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,7 17,0

Krzyżanowice, krk, szc, Krzyżanowice, m 50,0 20,4

Krzyżanowice, snd, rdm, Krzyżanowice 51,2 21,2

Krzyżanowice, snd, wsl, Krzyżanowice, d 50,5 20,6

Krzyżanowo Małe (Krzyżanówko Małe), *Krzyżanówek*, lcz, orl, Łęki 52,2 19,5

Krzyżanowo Wielkie, *Krzyżanów*, lcz, orl, Łęki 52,2 19,5

Krzyżanowo, plc, plc, Bądkowo Kościelne 52,7 19,5

Krzyżanowo, pzn, ksc, Błociszewo 52,1 16,9

Krzyżanów, srd, ptr, Milejów, d 51,4 19,7

Krzyżewniki, *Krzyżowniki*, pzn, pzn, Kiekrz, d 52,4 16,8

Krzyżewniki, *Krzyżowniki*, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,1

Krzyżewo (Krzyżewo-Mydłki), pdl, blk, Waniewo 53,0 22,8

Krzyżewo Nadrzeczne, maz, mak, Podosie 52,9 21,1

Krzyżewo Podburzne, *Krzyżewo Borowe*, maz, mak, Podosie 52,9 21,2

Krzyżewo Stare Jurki (Krzyżewo-Jachy), *Krzyżewo-Jurki*, maz, mak, Podosie 52,9 21,2

Krzyżewo-Marki, maz, mak, Podosie 52,9 21,2

Krzyżowa Wola, *Olszanka*, lub, lub, Krzczonów, k 51,0 22,7

Krzyżowa Wola, *Starachowice-Krzyżowa Wola*, snd, snd, Wąchocko, d 51,0 21,1
Ksany, snd, wsl, Korczyn Stary, d 50,3 20,7
Książnienice, *Książnienice*, maz, bln, Brwinowo, k 52,1 20,7
Książ Mały (Mały Książ), krk, kss, Książ Mały 50,4 20,2
Książ Wielki (Książ), krk, kss, Książ Wielki, miasto 50,4 20,1
Książ, bkj, ksw, Polanowice, d 52,6 18,2
Książ, *Książ Wielkopolski*, pzn, ksc, Książ, miasto 52,1 17,2
Książ, lub, lub, Chodel 51,1 22,2
Książenice (Książnienice), srd, ost, Grabów 51,5 18,1
Książnice Mniejsze (Książnice Małe), *Książnice Małe*, krk, prs, Książnice Więtsze, d 50,2 20,5
Książnice Więtsze (Książnice, Książnice Wielkie), *Książnice Wielkie*, krk, prs, Książnice Więtsze, d 50,2 20,5
Książnice, *Książnice*, krk, szcz, Chełm 50,0 20,3
Książnice, *Książniczki*, krk, prs, Więclawice, d 50,1 20,0
Książnice, snd, plz, Książnice 50,3 21,4
Książnice, snd, wsl, Książnice 50,4 21,1
Książno, kls, pzd, Biechowo 52,2 17,4
Księginki (Ksieginki), pzn, ksc, Dolsko, d 52,0 17,0
Księginki, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,1 16,4
Księża, dbr, rpn, Księża 53,2 19,6
Księża Wola (Wola Rawska), raw, raw, Boguszyce Małe, k 51,7 20,2
Księżek, *Zbijów Mały-Księżek*, snd, rdm, Mierc, osada młyńska 51,2 21,0
Księżomirza, *Księżomierz*, lub, urz, Dzierzkowice, k 50,9 22,0
Księżomost, snd, plz, Sędziszów 50,1 21,7
Księżopole-Budki (Budki), pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,1
Księżopole-Jałmużny (Jałmużny), pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,1
Księżopole-Komory (Komory, Komory-Księżopole), pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,1
Księżopole-Smolaki (Smolaki, Zapole), pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,1
Księżopole, okolica, pdl, drh
Księży Młyn, *Księży Młyny*, srd, szd, Niemysłów, osada młyńska, d 51,9 18,7
Księżyce, *Miesiące*, lub, lub, Garbów 51,4 22,3
Ktary (Kietrze), *Ktery*, lecz, lecz, Strzegocino 52,1 19,4
Kubaczyno, *Kubaczyn*, pzn, ksc, Drożyn 52,2 16,5
Kubłowo (Kubłowa, Kubłów), bkj, prd, Chodecz, k 52,4 19,1
Kubra, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,3
Kucierz (Kuczerze, Kuczerz), bkj, bkj, Lubanie, osada folwarczna, d 52,8 19,0
Kucharki Rycerskie (Kucharki, Kuchary Rycerskie), *Kucharki*, kls, kls, Kucharki Rycerskie 51,8 17,9
Kuchary (Kuchary Cerkiewne), *Kuchary Kościelne*, kls, knn, Kuchary 52,1 18,1
Kuchary (Wola Górna?), *Kuchary Królewskie*, maz, cch albo scn, Sączocin, k 52,7 20,6
Kuchary Borowe (Kuchary Borowe Dalsze, Kuchary Dalsze), kls, knn, Grabienice 52,1 18,0
Kuchary Jeżewskie, *Kuchary-Jeżewo*, plc, bls, Czachcino 52,6 19,8
Kuchary Kryskie, plc, bls, Drobnin 52,8 20,0
Kuchary Połężne (Kuchary Połężne), *Kuchary*, kls, kls, Kuchary Połężne, d 51,8 17,9
Kuchary, krk, prs, Brzesko Stare, k 50,2 20,5
Kuchary, *Kuchary Długie*, lecz, lecz, Strzegocino 52,2 19,4
Kuchary, *Kuchary Pierwsze*, lecz, lecz, Topola 52,1 19,3
Kuchary, *Kuchary Żydowskie*, maz, scn albo cch, Gromadzyno 52,7 20,5
Kuchary, *Kuchary-Skotniki* – część, maz, zkr, Grodziec 52,5 20,4
Kuchary, plc, bls, Będziszów 52,7 19,7
Kuchary, snd, wsl, Stobnica 50,5 20,9
Kuchary, snd, wsl, Wiślica, przedmieście, kd 50,3 20,7
Kuchary, srd, rds, Dmynin 51,1 19,6
Kuchary, srd, rds, Klasztor Mstowski, d 50,9 19,3
Kuchmistrzowo, *Wierzbowo*, maz, was, Grajewo albo Wąsosz 53,6 22,4
Kuchnia, chl, chl, Chełmża, osada folwarczna, d 53,2 18,6
Küchwerder, *Wiśniówka*, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3 19,1
Kucice (Kocice), maz, wsg, Kucice 52,6 20,2
Kucice (Kuczyce), bkj, prd, Izbica 52,4 18,9
Kuckucks Krug+, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,3 19,1
Kuczaby (Prostynia-Kuczaby), pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,3
Kuczbork, plc, szr, Kuczbork 53,1 20,0
Kuczbork, plc, szr, Kuczbork, miasto 53,1 20,0
Kucze Trzciane, *Kucze Małe Trzcianka*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,4
Kucze-Przestrzele* (Kucze-Przestrzelce), *Kucze Wielkie*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,4
Kuczek, inw, inw, Raciąż, osada młyńska, d 52,9 18,8
Kuczfały (Kuczwał, Kureczfały, Kureczwały), *Kuczwały*, chl, chl, Grzywna Biskupia 53,1 18,7
Kuczki, snd, rdm, Skarżyszów 51,4 21,3
Kuczki, srd, szd, Uniejów, ds 52,0 18,7
Kuczkowo, inw, inw, Sędzino, d 52,7 18,6
Kuczkowo, *Kuczków*, kls, kls, Kuczkowo 51,8 17,8
Kuczkowo+ (Kuczkwow), raw, gos, Gostynin 52,4 19,4
Kuczków, krk, llw, Kuczków 50,7 19,8
Kuczków, raw, sch, Pezonów, d 52,0 19,9
Kuczowola, *Kuczewola*, kls, kls, Iwanowice 51,7 18,2
Kuczów, *Kuców*, srd, rds, Sulmierzyce 51,2 19,3
Kuczyna (Koczyna), bkj, bkj, Brzeście, d 52,6 18,9
Kuczyna (Kuczyna Wielka), pzn, ksc, Krobia 51,7 16,9
Kuczynka (Kuczyna Mała, Kuczynka Mała), pzn, ksc, Krobia 51,8 16,9
Kuczyno (Kuczyn), *Kuczyn*, pdl, drh, Kuczyno 52,7 22,5
Kuczyno = Kuczyno-Dzierzbia* (Kurzątki-Dzierzbia), Kuczyno-Kurzątki*, *Kuczyny*, maz, kol, Romany 53,4 22,1
Kuczyno-Bogdańce (Kuczyno-Bohdańce), *Kuczyn*, pdl, blk, Trzciane albo Goniądz 53,4 22,8
Kuczyno-Gródek (Kuczyno, Kuczyn-Gródek), *Gródek*, pdl, drh, Kuczyno 52,7 22,5
Kuczyny, *Kuciny*, lecz, lecz, Dalikowo 51,9 19,1
Kudalczyn (Kudalczyno), pdl, drh, Rozbity Kamień 52,4 22,2
Kudołtowo (Kudołtowo), *Kodłutowo*, plc, rac, Uniecko 52,8 20,2
Kuflewo (Kuflów), *Kuflew*, maz, gar, Kuflewo, miasto 52,1 21,8
Kühlborn+, mlb, mlb, Thiergarten, k 54,0 19,4
Kujan, kls, nkl, Złotowo, osada młyńska 53,4 17,1
Kujawki, *Kujawy*, snd, snd, Ujazd 50,7 21,3
Kujawki, snd, wsl, Dzierżążna, d 50,4 20,4
Kujawy (Wola), *Kraków-Kujawy*, krk, prs, Pleszów 50,1 20,1
Kujawy, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,1
Kukalice**, plc, bls, Łęg Wielki
Kukały, maz, grc, Drwalewo, d 51,9 21,0
Kukawki (Kukałki), maz, kam, Kamieniec 52,5 21,6
Kukawki, pdl, drh, Przesmyki 52,2 22,5
Kukiołki = Kukiołki, Szczepkowo-Rutki* (Rudkowo-Szczepkowo), *Szczepkowo-Kukielki*, plc, mla, Grzebsk albo Janowiec Kościelny 53,3 20,6

- Kuklino, *Kuklin*, plc, szr, Kuklino 53,2 20,4
- Kuklinowo, *Kuklinów*, kls, pzd, Starygród 51,7 17,3
- Kuklówka, *Kuklówka Zarzeczna*, raw, msz, Grodzisko 52,0 20,6
- Kukowo (Krzewo Wielkie), pdl, blk, Rajgród 53,8 22,7
- Kukowo, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,4
- Kuków, *Krzepice-Kuków*, krk, llw, Krzepice, osada folwarczna, d 50,9 18,7
- Kukuck, mlb, mlb, Thiergarten, osada folwarczna, k 54,1 19,4
- Kulan, *Łódź-Widzew* – część, lcz, brz, Łódzia, osada młyńska, d 51,7 19,5
- Kulany = Kulany, Stradniki*, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5
- Kulerzów, krk, szc, Skawina, d 49,9 19,9
- Kulesze (Kosówka, Kuleszki, Kuleszki-Kosówka), pdl, blk, Trzciane 53,4 22,7
- Kulesze Podlipne (Kulesze-Podlipka, Podlipne), pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
- Kulesze-Litwa (Kulesze-Litwa-Bogdanowięta), *Kulesze-Litewka*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
- Kulesze-Mańkowiec, *Litwa Stara*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
- Kulesze-Miziołki (Kulesze-Niziołki Stare, Rokitnica-Miziołki), *Stare Niziołki*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
- Kulesze-Podawce (Podawce), pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
- Kulesze-Rokitnica (Kulesze Kościelne-Rokitnica, Kulesze-Rokitnica Kościelna), *Kulesze Kościelne*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
- Kulesze-Wykno Nowe (Wyki-Kulesze, Wykno), *Nowe Wykno*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
- Kulesze-Wykno Stare (Kulesze Stare, Kulesze-Wykno, Wykno Stare), *Stare Wykno*, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,5
- Kulesze, okolica, pdl, blk
- Kuleszka, maz, osl, Miastkowo 53,1 21,8
- Kuleszki, *Kuleszki Duże*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,1
- Kulice (Kalice, Keilendorf), pmr, tcz, Nowa Cerkiew, d 53,9 18,7
- Kuligi (Kuligi-Lipki, Lipka), pdl, blk, Rajgród 53,6 22,7
- Kuligi (Kułygi-Czerenowo, Kulihy), *Kułygi*, pdl, drh, Siemiatycze 52,5 22,8
- Kuligi, chl, mch, Tylice, osada folwarczna, k 53,4 19,7
- Kuligowo (Kulikowo, Popowo), *Kuligów*, maz, kam, Barcice 52,5 21,2
- Kuligowo, pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,6
- Kulikówka, pdl, blk, Dobrzyniewo, ks 53,3 23,0
- Kulino, *Kulin*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1
- Kumelsko (Kumielsk), *Kumelsk*, maz, kol, Lachowo 53,5 22,1
- Kunaszówka, *Konaszówka*, krk, kss, Książ Wielki 50,5 20,1
- Kuncłowa (Kuncowa), *Kąclowa*, krk, sdc, Grębów, k 49,6 21,0
- Kundorff, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Wojciech, m 52,4 16,9
- Kunek+, pmr, tch, Tuchola, osada młyńska, k 53,6 17,9
- Kunersdorf (Konsdorf, Kunsdorf), *Konradowo*, pzn, wch, Kunersdorf, d 51,8 16,2
- Kunice (Konice), *Konice*, snd, plz, Wielopole, przedmieście 50,0 21,6
- Kunice Małe (Kuniczki), *Kuniczki*, snd, opc, Kunice Wielkie 51,4 20,2
- Kunice Wielkie (Kunice), snd, opc, Kunice Wielkie 51,4 20,2
- Kunice, *Konice*, krk, szc, Żegocina Wola 49,8 20,4
- Kunice, krk, szc, Gdów, d 49,9 20,1
- Kunice, snd, snd, Wojciechowice, d 50,8 21,6
- Kunie, *Konie*, maz, tar, Jeziora Małe 51,9 20,7
- Kunin, *Konin*, krk, llw, Klasztor Mstowski, d 50,9 19,3
- Kunina (Kanina), *Bączka-Kunina* – część, krk, sdc, Nawojowa 49,5 20,7
- Kunina = Kunina, Kuninka*, (Kanima), *Konina*, krk, szc, Mszana Niżna, k 49,6 20,1
- Kunino-Zawodzie (Zawodź), *Zaorze*, maz, osw, Goworowo 52,8 21,5
- Kunino, *Kunin-Zamek*, maz, nur, Nur 52,7 22,3
- Kunino, *Kunin*, maz, osw, Goworowo 52,8 21,5
- Kunki, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,2
- Kunkowa Wola = Kunkowa Wola (Wola, Wola Konkowa, Wola Krukowa), *Starczewa, Kąkowa Wola* – część, osada folwarczna, *Kąkowa Wola*, bkj, bkj, Dąbie, k 52,6 18,8
- Kunowa (Kunów), *Kunów*, krk, sdc, Sąddecz Nowy, km 49,6 20,7
- Kunowa, krk, bck, Sławęcín 49,7 21,3
- Kunowo, kls, gzn, Kwieciszewo 52,6 18,0
- Kunowo, kls, nkl, Bługowo 53,3 17,1
- Kunowo, pzn, ksc, Kunowo, d 51,9 17,0
- Kunowo, pzn, pzn, Bytyń 52,5 16,4
- Kunów, lub, lub, Rudno 51,6 22,5
- Kunów, snd, snd, Kunów, miasto, d 51,0 21,3
- Kuny, kls, knn, Krzymowo 52,2 18,4
- Kunzendorf (Konczendorf), *Kończewice*, mlb, mlb, Kunzendorf, k 54,1 18,9
- Kuńczyce (Kończyce), *Kończyce*, krk, prs, Raciborowice 50,1 20,0
- Kupienin, snd, wsl, Bolesław, k 50,3 21,0
- Kupienino, *Kupinin*, lcz, lcz, Dąbie 52,1 18,9
- Kupietyń (Kupiatyn), *Kupientyn*, pdl, drh, Sokołów 52,5 22,3
- Kupimierz (Kupimirz), snd, opc, Goworców 51,3 20,5
- Kupiski, *Kupiski Stare*, maz, lom, Łomża, k 53,2 22,0
- Kupisze, *Kupise*, maz, wsg, Zakrzewo, d 52,4 20,1
- Kuranowo, *Koronowo*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,6
- Kuraszków, snd, opc, Potrykozy 51,3 20,4
- Kuraszowo, *Kuraszewo*, pdl, blk, Narew, k 52,8 23,5
- Kurbasino Głuchowskie+ (Korbasino), maz, tar, Worowo 51,9 20,9
- Kurcze, *Skibniew-Kurcze*, pdl, drh, Skibniewo-Podawce 52,5 22,2
- Kurczewo (Kurcewo), *Kurcew*, kls, kls, Czermino 51,9 17,7
- Kurczowa Wieś (Korczoza Wieś), maz, grc, Jasieniec 51,8 20,9
- Kurdwanowo, *Kurdwanów*, raw, sch, Koźłowo Biskupie 52,1 20,2
- Kurdwanów (Kurdbanów), *Kraków-Kurdwanów*, krk, szc, Kazimierz ś. Jakub, d 50,0 19,9
- Kurejwka, maz, was, Grajewo albo Wąsosz 53,6 22,4
- Kurejwa (Dubsko, Kurejwy), maz, was, Grajewo albo Wąsosz 53,6 22,4
- Kurki-Rożyńsko, *Kurki*, maz, was, Grajewo 53,6 22,3
- Kurki, maz, was, Niedźwiadna 53,5 22,2
- Kurkocin, chl, chl, Kurkocin, k 53,2 19,1
- Kurkowo, maz, was, Romany 53,4 22,2
- Kurnacice, *Kornacice*, snd, snd, Pkanów 50,8 21,4
- Kurnatka, *Kornatka* – część, krk, szc, Dobczyce, k 49,8 20,1
- Kurnatowice (Kontratowice, Kurnatowo), pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0
- Kurnik (Kórnik), *Kórnik*, kls, pzd, Kurnik, miasto 52,2 17,0
- Kuroszce Skonieczne**, lcz, lcz, Łąkoszyn
- Kurowice, lcz, brz, Czarnocin, d 51,7 19,7
- Kurowo (Kurów), *Kurowo-Parcele*, bkj, kwl, Kłotno, d 52,5 19,3
- Kurowo (Kurów), pdl, blk, Waniewo 53,1 22,8
- Kurowo Małe, *Kurówek*, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0
- Kurowo Wielkie, *Kurów*, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0
- Kurowo-Pianki (Kurówko), *Kurówko*, plc, sie, Kurowo 52,8 19,7
- Kurowo, dbr, dbr, Zadzuszniaki 52,7 19,2
- Kurowo, *Konin-Kurów*, kls, knn, Morzysław, m 52,2 18,2

- Kurowo, *Kurów*, kls, kls, Droszewo 51,7 17,9
- Kurowo, *Kurów*, lcz, orl, Oporów 52,3 19,5
- Kurowo, maz, prz, Krasne 52,9 20,9
- Kurowo, plc, sie, Kurowo 52,8 19,7
- Kurowo, pzn, ksc, Bonikowo 52,1 16,6
- Kurowska Wola, *Wola Kurowska*, krk, sdc, Wielogłowy, d 49,7 20,7
- Kurozwęki, snd, wsl, Kurozwęki, miasto 50,6 21,1
- Kurów, *Bochnia-Kurów*, krk, szcz, Wiśnicz Wielki 49,9 20,5
- Kurów, krk, sdc, Wielogłowy, d 49,7 20,7
- Kurów, *Kurów* – część, krk, sls, Ślemię 49,7 19,4
- Kurów, lub, lub, Kurów, miasto 51,4 22,2
- Kurów, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,6
- Kurów, snd, snd, Włostów 50,7 21,5
- Kurów, srd, szd, Wygiełzów 51,4 19,2
- Kurów, srd, wln, Chotów, m 51,2 18,5
- Kurówka, maz, kam, Postoliska, k 52,4 21,5
- Kurpie, maz, osl, Troszyno 53,0 21,8
- Kursko, *Stare Kursko*, pzn, pzn, Kursko 52,4 15,4
- Kursztyno (Konerstein, Kursin, Kursthin), *Kursztyn*, pmr, tcz, Lignowy, k 53,9 18,8
- Kury, raw, sch, Leszno 52,3 20,6
- Kurza Góra, *Kurza Góra Stara*, pzn, ksc, Kościan, km 52,1 16,6
- Kurza Jama (Kurze Jama, Kurzelowo), lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,1 19,0
- Kurza, kls, kls, Żerniki, k 51,9 18,0
- Kurzątki = Kurzątki-Adwańce* (Kownaty-Adwańce, Kurzątkowo-Habdanice), Kurzątki-Brodzice*, Kurzątki-Gęby*, maz, scn, Płońsko 52,7 20,5
- Kurzątki+ = Kurzątki-Mierki* (Mierki-Dzierzbia), Kurzątki-Strachomiry* (Kurzątki-Byczki), maz, kol, Romanów 53,4 22,2
- Kurzelowo**, inw, bdg, [nieznana]
- Kurzelów, snd, chc, Kurzelów, miasto, d 50,9 19,9
- Kurzeszyn Mały, *Kurzeszynek*, raw, raw, Kurzeszyn, k 51,8 20,3
- Kurzeszyn, raw, raw, Kurzeszyn, d 51,8 20,3
- Kurzeszyno (Korzeszyno), *Korzeszynek*, bkj, bkj, Lubraniec, d 52,5 18,8
- Kurzęcino, *Skorzęcino*, pzn, pzn, Wierzenica, d 52,5 17,1
- Kurzętnik (Kau(e)rnick, Kurnik, Kurzętniki), chl, mch, Kurzętnik, miasto, d 53,4 19,6
- Kurzętnik-Folwark, *Kurzętnik Górny*, chl, mch, Kurzętnik, osada folwarczna, d 53,4 19,6
- Kurzyna (Wola Kurzyńska), snd, snd, Bieliny, k 50,5 22,4
- Kurzyny (Kuryny), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6
- Kusie-Lasiwity, *Lasiewity*, maz, roz, Rożan 52,8 21,4
- Kusięta, krk, llw, Olsztyn, k 50,8 19,3
- Kusowo (Kusewo), *Kusowo (Borówno – część)*, inw, bdg, Dobrcz, osada folwarczna 53,2 18,2
- Kussfeld, *Stare Kusy*, mlb, mlb, [nieznana], dm 54,0 19,6
- Kustodia, *Gniezno* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, osada folwarczna, d 52,3 17,4
- Kustrzyce, srd, szd, Marzenin 51,5 19,0
- Kusy, maz, gre, Lewiczyn 51,8 20,9
- Kuszkowo, pzn, ksc, Czerwony Kościół 52,0 16,7
- Kuszyno, *Kuszyn*, kls, kls, Kościelec 51,9 18,2
- Kuślino, *Kuślin*, pzn, ksc, Michorzewo Mokre 52,4 16,3
- Kuśno (Kuśnie), *Kuśnie*, srd, srd, Siemradz 51,5 18,7
- Kutaski (Kotaski), *Poniatowo*, pdl, drh, Prostynia 52,6 22,0
- Kutno, raw, gos, Kutno, miasto 52,2 19,4
- Kutyłowo I, II, III = Kutyłowo Bliższe*, Kutyłowo Dalsze*, Kutyłowo Średnie, *Złotki-Stara Wieś, Złotki-Przeczeki, Złotki-Pulapki*, maz, nur, Nur, 52,8 22,4
- Kutyłowo-Perysie, maz, nur, Nur 52,8 22,4
- Kutyłowo-Skupie (Kutyłowo Wielkie?), maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Kutyłowo-Stromiany*, *Kutyłowo-Bródki*, maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Kuwroz (Kowroz, Kuwros), *Kowróż*, chl, chl, Świerczynki, osada folwarczna 53,1 18,6
- Kuxen (Kuzy), *Kuksy*, mlb, mlb, Kiszpork 53,9 19,3
- Kuzki (Kłużki, Kuski), *Koszki*, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,2
- Kuznocin, srd, ptr, Wolborz, d 51,5 19,8
- Kuznocino, *Kuznocin*, raw, gbn, Sochaczew 52,2 20,2
- Kuźnica Błędownska, *Dąbrowa Górnicza-Kuźnica*, krk, prs, Chechło, osada kuźnicza 50,4 19,5
- Kuźnica Bobrowska, srd, ost, Doruchów, osada młyńska 51,5 18,1
- Kuźnica Brąszowska, *Kuźnica Zagrzebska*, srd, srd, Unków, osada kuźnicza, k 51,5 18,4
- Kuźnica Chybakowska (Łosiny, Osiny), *Osiny*, krk, llw, Zdrębice, osada kuźnicza, k 50,7 19,2
- Kuźnica Dzbowska, *Częstochowa-Kuźnica I* [?], krk, llw, Częstochowa, osada kuźnicza, k 50,8 19,1
- Kuźnica Kłobar, *Kuźnica Błońska*, srd, srd, Unków, osada kuźnicza, k 51,5 18,4
- Kuźnica Kraszowicka (Rostoga, Kuźnica Rostożyńska), *Kuźnica Grabowska*, srd, ost, Giżyce, osada kuźnicza, k 51,5 18,3
- Kuźnica Lubiecka, srd, ptr, Parzno, osada kuźnicza 51,4 19,2
- Kuźnica Łaziec, *Łaziec*, krk, llw, Częstochowa, osada kuźnicza, k 50,7 19,1
- Kuźnica Marcisza (Nierada), *Myszków* – część, krk, llw, Mrzyglód, osada kuźnicza 50,5 19,4
- Kuźnica Niczowa, *Zawiercie* – część, krk, llw, Kromolów, osada kuźnicza 50,5 19,4
- Kuźnica Okradzionowska, *Dąbrowa Górnicza-Nowa Kuźniczka*, krk, prs, Sławków, osada kuźnicza 50,3 19,4
- Kuźnica Pradelna (Kuźnica, Kuźnica Pradelna), *Pradla*, krk, llw, Irządze, osada kuźnicza 50,6 19,7
- Kuźnica Przystańska (Kuźnica Kuczabia), *Stara Kuźnica*, krk, llw, Przystań, osada kuźnicza 50,9 18,7
- Kuźnica Skakawska, srd, wln albo ost, Świba, osada kuźnicza 51,3 18,1
- Kuźnica Stanowska (Swankowska), *Stany*, krk, llw, Przystań, osada kuźnicza 50,9 18,6
- Kuźnica Stara (Kuźnica Swankowska, Kuźnica Frankowska), *Stara Kuźnica*, swr, Koziegłówek, osada kuźnicza, d 50,6 19,2
- Kuźnica Sulikowska, *Siewierz-Kuźnica Sulikowska*, swr, Siewierz, osada kuźnicza, d 50,5 19,3
- Kuźnica Zawadzka (Zawadzka Kuźnica), *Zawiercie* – część, krk, llw, Kromolów, osada kuźnicza 50,5 19,4
- Kuźnica, srd, ptr, Łobodzice, osada kuźnicza 51,5 19,3
- Kuźnica, srd, srd, Rzestarczów 51,3 19,0
- Kuźnica, *Zawiercie-Marciszów*, krk, llw, Kromolów, osada kuźnicza 50,5 19,4
- Kwaczała, krk, prs, Babica, d 50,1 19,5
- Kwapinka, krk, szcz, Gdów 49,9 20,2
- Kwasieborzyno Wielkie (Kwasieborzyno-Obrypnie), *Kwasieborzyno-Orybne*, plc, rac, Gralewo 52,8 20,1
- Kwasieborzyno-Sojki (Kwasieborzyno Małe), *Kwasieborzyno-Sujki*, plc, rac, Gralewo 52,7 20,1
- Kwasków, srd, srd, Błaszki 51,7 18,5
- Kwasowiec, raw, raw, Żelazna 51,9 20,2
- Kwasów, snd, wsl, Pacanów 50,4 21,0
- Kwasuty, *Kwasuty*, kls, gzn, Kołdrab 52,7 17,5
- Kwaszowice (Kwaśniowice), *Krzyszowice* – część, krk, szcz, Szczyrzycka Góra 49,8 20,2
- Kwaszyn, snd, wsl, Dzierżązna, d 50,4 20,4
- Kwaśnianka (Wola Kwaśna), maz, liw, Niwiska 52,2 22,0

Kwaśnianka, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,8
 Kwaśniów, *Kwaśniów Dolny*, krk, prs, Chechło 50,4 19,6
 Kwaśno, dbr, rpn, Siepre, osada młyńska 52,8 19,6
 Kwiatkowice (Kwiatki, Kwiatkowa), chl, chl, Płużnica 53,3 18,8
 Kwiatkowice = Kwiatkowice Wielkie, Kwiatkowice Małe, srd, szd, Kwiatkowice 51,7 19,1
 Kwiatkowo (Lify Kwiatkowskie), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8
 Kwiatkowo = Kwiatkowo (Kwiatków), Kwiatkowo* (Kwiatków), wieś, *Kwiatków*, kls, kls, Ociąż, miasto 51,7 17,8
 Kwiatkowo, *Kwiatków*, kls, knn, Dobrowo 52,1 18,6
 Kwiatonowice (Kwatonowice), *Kwatonowice*, krk, bck, Biecz, d 49,7 21,2
 Kwiatów, krk, bck, praw. Uście 49,5 21,2
 Kwieciszewo, kls, gzn, Kwieciszewo, miasto, d 52,6 18,0
 Kwieciszowa+, krk, sdc, Sądecz Nowy, d 49,7 20,7
 Kwiejce (Nowa Wieś), pzn, pzn, Wieleń 52,8 15,9
 Kwików, snd, plz, Sczurowa, d 50,1 20,7
 Kwilcz, pzn, pzn, Kwilcz 52,6 16,0
 Kwilenie (Kwilinie), *Kwileń*, kls, kls, Chodecz 52,0 17,8
 Kwilina (Kwilna), krk, llw, Kossów 50,7 20,0
 Kwilino = Kwilino (Kwilno), Kwilinko, *Kwilno*, bkj, rdj, Byczyna 52,6 18,6
 Kwilino, *Kwilno*, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,5
 Kwilno, *Koniec-Kwilno*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
 Kwoczeń, *Gładyszów*, krk, bck, praw. Zdynia 49,5 21,3
 Labau (Labań, Labe), *Labuń*, mlb, mlb, Szropy, k 54,0 19,1
 Lachowiec, plc, pln, Drozdowo 52,7 20,3
 Lachowo, maz, kol, Lachowo 53,5 22,0
 Lachówka, pdl, drh, Siemiatycze 52,5 22,8
 Lacz (Laczko, Łączyk), *Laski Waleckie*, pzn, wlc 53,4 16,2
 Lada, *Lady*, pdl, blk, Narew, k 52,8 23,4
 Ladekopp, *Lubieszewo*, mlb, mlb, Ladekopp, k 54,2 19,0
 Ladorudz Mały, *Ladorudzek*, lcz, lcz, Chełmo, d 52,2 18,8
 Ladorudz Wielki, *Ladorudz*, lcz, lcz, Chełmo, d 52,1 18,8
 Lahme Hand, mlb, mlb, [nieznana], m 54,1 19,3
 Lalkowy (Lalkau, Lalkowo), pmr, now, Lalkowy, k 53,7 18,7
 Lamk (Nowy Młyn), pmr, tch, Leśno, osada młyńska, k 54,0 17,7
 Lamus+, *Łódź-Widzew* – część, lcz, brz, Łodzia, osada młyńska, d 51,8 19,5
 Lanckorona (Lanckoruna), krk, szc, Lanckorona, miasto, k 49,8 19,7
 Landau, *Łędowo*, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3 18,7
 Landecki Młyn, *Prądy*, pmr, czl, Lędy-czek, osada młyńska, k 53,5 17,0
 Landmel, mlb, mlb, Malbork, osada młyńska, k 54,0 19,0
 Langefort, *Gdańsk* – część, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna 54,4 18,6
 Langenhof (Długi Dwór, Langhof), *Toporzyk*, pzn, wlc 53,4 16,2
 Langfeld, *Długie Pole*, pmr, gdn, Steblewo (Stüblau), m 54,2 18,9
 Langfuld, *Wielowieś*, pzn, pzn, Langfuld, d 52,4 15,3
 Lanken (Lanck), *Lękinia*, pmr, czl, Koczala, k 53,9 17,0
 Las (Lasek), *Leśniki*, maz, wrk, Konary, d 51,9 21,3
 Las, krk, sls, Ślemię 49,7 19,4
 Lasanin (Lasenin, Lasonin), *Lasomin*, maz, gar, Sienica 52,1 21,6
 Lasek Całowański, *Lasek*, maz, czr, Karzewie albo Radwankowo 52,1 21,4
 Laski (Laszczki), maz, osw, Czerwino 52,9 21,8
 Laski, krk, prs, Sławków, osada kuźnica 50,3 19,5
 Laski, *Laski Dworskie*, krk, prs, Sieciechowice, osada folwarczna 50,3 19,9
 Laski, *Laski Stare*, maz, kam, Kamionolas 52,5 21,7
 Laski, *Laski Wielkie*, kls, kcn, Chomiąża 52,8 17,8
 Laski, lub, lub, Parczów, k 51,6 22,9
 Laski, maz, mak, Szelków 52,8 21,2
 Laski, maz, wrk, Warka 51,8 21,1
 Laski, mlb, mlb, Nytych, osada folwarczna, k 54,1 19,0
 Laski, srd, wln, Trzcieńca 51,2 18,0
 Laski, *Święte Laski*, raw, raw, Maków, d 51,9 20,0
 Laski**, raw, bla, Biała
 Laskowa Wola (Laskówka Delastowska), snd, wsl, Szczucin 50,3 21,0
 Laskowa Wola (Wolica), snd, rdm, Mniszek, d 51,4 20,9
 Laskowa, krk, kss, Piotrkowice 50,5 20,2
 Laskowa, krk, sdc, Łososina 49,8 20,5
 Laskowa, *Laskowa* – część, krk, sls, Zator, k 50,0 19,5
 Laskowice (Laskowica, Laskowitz), *Lipienki*, pmr, swc, Jeżowo 53,5 18,5
 Laskowicze, *Laskowice*, pdl, drh, Knychowo 52,4 22,6
 Laskowiec (Laskowo), pdl, blk, Tykocin 53,2 22,6
 Laskowiec, *Konin-Laskowiec*, kls, knn, Morzysław 52,2 18,3
 Laskowiec, maz, osl, Rzekuń 53,1 21,7
 Laskownica Mała, kls, kcn, Grylewo 52,9 17,2
 Laskownica Wielga (Laskownica, Laskownica Większa), *Laskownica Wielka*, kls, kcn, Łekno 52,9 17,2
 Laskowo = Laskowo-Jabłoń* (Laskowiec-Jabłoń), Laskowo-Sierzputy*, *Laskowiec Stary*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,3
 Laskowo Głuche (Laskowo-Głuchy, Laskowo-Głuchowo), *Głuchy*, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,4
 Laskowo-Chrościele, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,4
 Laskowo-Jakuszewo (Laskowo-Jakusy), *Jakuszewo-Janowo*, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,3
 Laskowo-Karpino, *Karpin*, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,3
 Laskowo-Kozły (Laskowo-Chrościce?), *Kozły*, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,4 21,4
 Laskowo-Trojany (Laskowo-Trojanowo), *Trojany*, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,3
 Laskowo-Wszebory, *Wszebory*, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,4
 Laskowo-Zaścienie, *Zaścienie*, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,4
 Laskowo, kls, gzn, Gądecz, k 52,7 17,4
 Laskowo, pzn, pzn, Rogoźno, d 52,8 16,9
 Laskowski, *Łódź-Charzew*, lcz, brz, Pabianice, osada młyńska, d 51,7 19,4
 Lasków, krk, kss, Andrzejów, d 50,7 20,3
 Laskówka (Laskowa), *Laskówka Chorąska*, snd, plz, Oporyszów 50,1 21,0
 Laskówka (Stawkówka), *Nowe Miasto* – część, kls, pzd, Nowe Miasto 52,1 17,4
 Lasochów, snd, chc, Kozłów i Małogoszcz 50,8 20,2
 Lasocice, *Krasne-Lasocice* – część, krk, szc, Szczrzycka Góra 49,8 20,2
 Lasocice, pzn, wch, Leszno 51,8 16,4
 Lasocin, snd, chc, Mnin 51,0 20,1
 Lasocin, snd, snd, Dębno następnie Lasocin, miasto 50,9 21,8
 Lasocin** (Losocino), lcz, lcz, Krośnice
 Lasocino, *Lasocin*, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,2
 Lasotki, dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,5
 Lastkowo (Sastkowo), *Laskowo*, kls, kcn, Margonin 53,0 17,0
 Laszczki, maz, wrs, Raszyniec 52,1 20,9
 Latalice = Latalice, Bodzaporowice* (Bodzaporki, Bodzaporki Wielkie, Bodzaporowice Wielkie, Zaporki, Zaporki Wielkie, Zaporowice, Zaporowice Wielkie), *Rybitwy* – część, kls, gzn, Węglewo 52,5 17,3
 Latchorzewo, *Latchorzew*, maz, wrs, Babice 52,2 20,9

Latkowo (Letkowo), *Kolonia Latkowo*, bkj, rdj, Płowce 52,6 18,7
 Latonice, maz, nmo, Nowe Miasto, k 52,6 20,7
 Latoszyn, snd, plz, Dębica 50,0 21,4
 Latoszynek+, snd, plz, Dębica 50,0 21,4
 Latowice, kls, kls, Rososzyca 51,6 17,9
 Latowicz, maz, gar, Latowicz, miasto, k 52,0 21,8
 Lautensee, *Jeziorno*, mlb, mlb, Kiszpork 53,9 19,3
 Łąd, kls, knn, Łądek, opactwo, d 52,2 17,8
 Łądek, kls, knn, Królikowo 52,0 18,0
 Łądek, kls, knn, Łądek, miasto, d 52,2 17,9
 Ldzań (Lzeń), srd, szd, Łasko, d 51,6 19,2
 Lebiedzie, pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,3
 Lechnino, *Lechlin*, pzn, pzn, Lechnino 52,7 17,1
 Lechów (Lechów Wielki), snd, snd, Łągów, d 50,8 21,0
 Lechów Mały, *Lechówek*, snd, snd, Łągów, d 50,8 21,0
 Leczkowy (Letzkau), *Leszkowy*, pmr, gdn, Leczkowy, m 54,2 18,9
 Lednica Dolna, *Lednica Górna* – część, krk, szc, Wieliczka 50,0 20,1
 Lednica Górna, *Lednica Górna* – część, krk, szc, Wieliczka, k 50,0 20,1
 Legmunt (Legmund), *Legbąd*, pmr, tch, Czersk, osada karczmarska, k 53,7 17,9
 Leipnersdorf, *Lipinki Szlacheckie*, pmr, tcz, Klonówka, osada folwarczna, k 53,9 18,6
 Lekarzice (Lekarty), maz, grc, Goszczyn 51,7 20,9
 Lekart (Likarty), *Lekarty*, chl, mch, Skarlin, k 53,5 19,5
 Lekarzewice (Lekarzowice), bkj, bkj, Kościół, k 52,6 18,8
 Leklau, *Leklowy*, mlb, mlb, Notzendorf, k 54,0 19,2
 Lekowiec, plc, ndz, Lekowo 52,9 20,5
 Lekowo, plc, ndz, Lekowo 52,9 20,6
 Leksendrowa = Leksendrowa, Wola Leksandrowska*, (Leksandrowa), *Leksandrowa*, krk, szc, Wiśnicz Wielki 49,9 20,5
 Leksice (Lekszyce), *Lekszyce*, krk, prs, Kościelec 50,2 20,4
 Lelewo, maz, nmo, Ciekosyno 52,5 20,7
 Lelice, plc, bls, Będziszów 52,7 19,8
 Lelów, krk, llw, Lelów, miasto, k 50,7 19,6
 Leluchowa (Leluchów), *Leluchów*, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,3 20,9
 Lembarg (Lembark), chl, mch, Lembarg, k 53,3 19,2
 Lenarce (Lenarczyce, Rynarczyce), *Lenarczyce*, snd, snd, Obrazów 50,7 21,7
 Lenartowice, kls, kls, Lenartowice 51,9 17,8
 Lenartowice, snd, wsl, Koniemłoty 50,5 21,1
 Lenartowo, kls, knn, Siedlimowo 52,5 18,2
 Lenarty-Milan* (Dobki-Lenartowo), maz, osl, Czerwino 53,0 21,8
 Leniewo (Lenowo), pdl, blk, Bielsk 52,8 23,4
 Lenzen, *Łęcze*, mlb, mlb, Lenzen, m 54,3 19,5
 Leńce (Supraśle, Zenowcy), pdl, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 23,1
 Lepienice = Lepienice (Lipienice), Niegosław*, *Lipienie*, snd, rdm, Jastrząb, d 51,2 21,0
 Lesiak, chl, mch, Rumian, osada młyńska, d 53,4 19,9
 Lesiec, *Leszcze* – część, kls, knn, Białkowo 52,1 18,5
 Lesieniec, krk, prs, Sieciechowice 50,2 20,0
 Lesiewo (Lesidów, Lisiewo), *Wólka Lesiewska* – część, raw, bla, Biała 51,8 20,4
 Lesiów, snd, rdm, Wsola 51,5 21,2
 Leski (Lesko), *Lisek*, dbr, lpn, Bobrowniki 52,8 19,1
 Lesna (Lesno, Leszna), *Lisna*, raw, bla, Jaruzel 51,9 20,3
 Leszcz (Leszcze, Liesa), chl, chl, Świerczynki 53,1 18,5
 Leszczanka, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,6
 Leszcze, bkj, rdj, Rzeczyca 52,6 18,4
 Leszcze, inw, bdg, Dźwierzno 52,9 18,1
 Leszcze, kls, knn, Białkowo 52,2 18,5
 Leszcze, lcz, lcz, Bierzwienna Karczema 52,3 18,9
 Leszcze, lcz, lcz, Łęczyca 52,1 19,2
 Leszczka-Mikulicze* (Mikulicze), *Leszczka*, pdl, drh, Dziadkowicze albo Siemiatycze 52,5 22,9
 Leszczka-Pierlejewo (Leszczka, Leszczka-Pierlewo, Perlewo-Leszczka), *Leszczka Duża*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6
 Leszczka, *Leszczka Mała*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,5
 Leszczków, snd, snd, Malice 50,7 21,5
 Leszczyce, *Leszczyce (Dziarnowo* – osada), inw, inw, Kościelec 52,8 18,2
 Leszczydół, *Leszczydół Stary*, maz, kam, Wyszkowo, d 52,6 21,4
 Leszczyna (Leszczyny), krk, szc, Trzciana, k 49,9 20,4
 Leszczyno Kmiece, *Leszczyno Księże*, plc, bls, Bielsko 52,6 19,9
 Leszczyno Szlacheckie, plc, bls, Zagroba 52,6 19,8
 Leszczyny, *Leszczyny Male*, srd, ptr, Dłotów, d 51,6 19,4
 Leszczyny, *Leszczyny Stare*, maz, gar, Garwolin, k 51,9 21,6
 Leszczyny, pdl, blk, Narew, osada młyńska, k 52,8 23,3
 Leszczyny, raw, raw, Jezów 51,8 19,9
 Leszczyny, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,8
 Leszkowice, lub, lub, Czemierniki – miasto 51,6 22,6
 Leszkowo, kls, pzd, Wyganowo 51,8 17,2
 Leszno (Leszczno), raw, sch, Leszno 52,3 20,6
 Leszno = Leszno-Falki* (Leszczno), Leszno-Szalonki* (Salonki), maz, prz, Przasnysz, ks 53,0 20,9
 Leszno Małe (Leszno), *Leszczynek*, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,3
 Leszno Wielkie, *Leszno*, lcz, lcz, Strzegocino 52,2 19,3
 Leszno, lcz, lcz, Goraj 52,1 18,9
 Leszno, pzn, wch, Leszno, miasto 51,8 16,5
 Leśce, lub, lub, Garbów 51,4 22,4
 Leśna (Leszczna, Leszczno, Leszna), snd, snd, Bodzęcin, d 51,0 20,9
 Leśna (Leśne, Leśnia), *Lesznia*, pdl, blk, Suraż 52,9 23,1
 Leśna Góra, *Leśnogóra*, maz, liw, Grębokowo, d 52,3 21,9
 Leśna Jania, pmr, now, Jania Kościelna 53,7 18,6
 Leśna Wola (Leśny Młyn), *Lesznowola*, maz, tar, Worowo 51,9 20,9
 Leśna Wola, *Lesznowola*, maz, wrs, Piasieczno, k 52,1 20,9
 Leśne = Leśne (Leśne-Chrzczony), Roszki-Dusięta*, *Roszki Leśne*, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8
 Leśnica, kls, knn, Grzegorzewo 52,2 18,6
 Leśnica, krk, sdc, Szafłary, k 49,4 20,1
 Leśnica, krk, sls, Stryków, k 49,8 19,7
 Leśnica, snd, chc, Małogoszcz, k 50,8 20,3
 Leśnica, srd, szd, Kwiatkowice 51,7 19,1
 Leśnica* (Lesznica), *Leszcze*, snd, wsl, Krzyżanowice, d 50,5 20,6
 Leśniewice Małe (Leśniewice-Gawronki), *Leśniewice Nowe*, raw, gos, Gostynin 52,4 19,4
 Leśniewice Wielkie, *Leśniewice Duże*, raw, gos, Gostynin 52,4 19,5
 Leśniewice-Antonice*, *Budy Leśniewskie*, raw, gos, Gostynin 52,4 19,4
 Leśniewo = Leśniewo-Karniewo*, Leśniewo-Młodzianowo*, maz, cch albo prz, Karniewo 52,9 21,0
 Leśniewo Nadolne, *Leśniewo Dolne*, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6
 Leśniewo Nagórne (Leśniewo Górne), *Leśniewo Górne*, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6
 Leśniewo Wołowe = Leśniewo Proszkowskie*, Leśniewo Wołowe (Leśniewo-

- Włodki, Leśniewo-Wołowo), *Włodki*, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6
- Leśniewo, kls, gzn, Łubowo 52,5 17,4
- Leśniewo, *Leśniewo Wielkie*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5
- Leśniewo, *Leśniewo-Niedźwiedź*, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,0 22,6
- Leśniewo, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2
- Leśnik, *Leśnicki Młyn*, kls, nkl, Krajanka, osada młyńska 53,3 17,0
- Leśnik, *Liśnik Duży*, lub, urz, Gościeradów 50,9 22,1
- Leśniki, *Królewski Las*, maz, czr, Czersk, k 51,9 21,2
- Leśniki, pdl, blk, Tykocin, k 53,2 22,8
- Leśniki, pdl, drh, Granne 52,6 22,5
- Leśniów, *Żarki-Leśniów*, krk, llw, Żarki 50,6 19,4
- Leśniówka, krk, bck, Kobylany? 49,6 21,6
- Lešno (Leszno, Leśnia), pmr, tch, Lešno, k 53,9 17,7
- Lešno (Leśny), chl, chl, Chełmanie, osada młyńska, k 53,1 18,9
- Letniki, pdl, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 23,1
- Lewartów, *Lubartów*, lub, lub, Lewartów, miasto 51,5 22,6
- Lewice, pzn, pzn, Lewice, miasto 52,5 15,9
- Lewice*, *Ostaszewo-Lejce*, maz, nmo, Szyszki, k 52,7 20,8
- Lewiczyn, maz, gre, Lewiczyn 51,8 20,9
- Lewiczyno (Lewiczyn), *Lewiczyn*, plc, szr, Podkrojewo Kościelne 53,1 20,3
- Lewików, snd, stz, Samogoszcza 51,8 21,5
- Lewin, raw, bla, Lewin 51,7 20,5
- Lewinko (Lewino), pmr, mrw, Strzecz, osada folwarczna 54,5 18,1
- Lewino (Liwino), *Liwin*, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,1
- Lewino, pmr, mrw, Strzecz 54,4 18,1
- Lewki, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,2
- Lewkowo, *Lewków*, kls, kls, Lewkowo 51,7 17,8
- Lewniowa, krk, sdc, Biesiadki 49,9 20,7
- Leziona, kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,0
- Lezvice (Lesewitz), *Lasowice Wielkie*, mlb, mlb, Lezvice, k 54,1 19,1
- Leźnica Mała, lcz, lcz, Leźnica Mała 52,0 19,1
- Leźnica Wielka, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,2
- Leżno Małe (Lezino Małe), *Małe Leżno*, chl, mch, Radoszki, d 53,3 19,7
- Leżno Wielkie (Lezino Wielkie), *Wielkie Leżno*, chl, mch, Boleszyn, d 53,3 19,7
- Leżajna, lcz, orl, Oszkowice 52,0 19,5
- Leżenica, pzn, wlc, k 53,2 16,5
- Leżenice (Lążenice), maz, wrk, Głowaczewo 51,6 21,3
- Leżyn Mały (Klein Liesen, Leżno Małe), *Leżno*, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, k 54,4 18,4
- Leżyn Wielki (Gross Liesen, Leżno Wielkie), *Leżno*, pmr, gdn, Żuków, k 54,3 18,4
- Lędo Mniejsze (Lendo Mniejsze), *Lendo Ruskie*, snd, stz, Drżągów 51,7 22,2
- Lędo Większe (Lendo Większe), *Lendo Wielkie*, snd, stz, Drżągów 51,7 22,2
- Lędwiczyny**, bkj, bkj, Chalino?, k
- Lędy, *Lędy*, pmr, tch, Lešno, k 54,0 17,7
- Lędyczek (Landeck, Landek, Landyczek), pmr, czl, Lędyczek, k 53,5 17,0
- Lędyczek, *Dawnica*, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 16,9
- Lęgniszewo, kls, kcn, Panigródz 52,9 17,4
- Lganowo (Lawenstein, Ulganowa, Ulganowo), *Elganowo*, pmr, tcz, Trąbki Wielkie 54,2 18,5
- Lganowo, *Olganowo*, bkj, bkj, Śmiłowice 52,5 19,0
- Lgiń, pzn, wch, Lgiń 51,9 16,2
- Lgota (Lgota Gawronna), *Lgota Gawronna*, krk, llw, Stare Miasto 50,7 19,6
- Lgota (Ligota), *Lgota Wolbromska*, krk, kss, Dłużec i Gołaczów, k 50,4 19,7
- Lgota Mała (Lgotka, Lgotka Mała, Ligołka), *Lgotka*, krk, llw, Kroczyce 50,6 19,6
- Lgota Wielka (Lgotka Wielka), *Lgota Murowana*, krk, llw, Kroczyce 50,5 19,6
- Lgota, *Falniów* – część, krk, kss, Miechów, d 50,4 20,0
- Lgota, krk, llw, Kłobucko, d 50,9 19,0
- Lgota, krk, prs, Płoki 50,2 19,6
- Lgota, krk, sls, Witanowice 49,9 19,6
- Lgota, *Lgota Mała*, srd, rds, Kruszyna 51,0 19,3
- Lgota, *Lgota Nadwarcie*, swr, Koziegłówki, d 50,6 19,3
- Lgota, *Lgota Wielka*, krk, prs, Śreniawa 50,4 19,8
- Lgota, *Lgota Wielka*, srd, rds, Lgota 51,1 19,3
- Lgota, *Ligota*, kls, kls, Koryta 51,8 17,6
- Lgota, *Ligota*, srd, ost, Kobyla Góra 51,4 17,8
- Lgota, *Ligota*, srd, srd, Burzenin 51,5 18,8
- Lgota, *Ligota*, srd, szd, Grabno 51,5 18,9
- Lgowo, *Lgów*, kls, pzd, Lgowo 52,1 17,5
- Libabry, *Libobry*, kls, pzd, Pyzdry 52,2 17,6
- Libiąż Mały, *Libiąż* – część, krk, prs, Kościelec 50,1 19,3
- Libiąż Wielki, *Libiąż* – część, krk, prs, Kościelec 50,1 19,3
- Libichowa (Libichówka), krk, szc, Trzciana, d 49,9 20,3
- Libiertów (Liberchów, Libertów, Libiertówka), *Libertów*, krk, szc, Gaj 50,0 19,9
- Libiszów (Lubiszów), snd, opc, Libiszów 51,4 20,3
- Librantowa (Librantowa oboia), krk, sdc, Sądecz Nowy, d 49,7 20,8
- Libusza, krk, bck, Libusza, kd 49,7 21,2
- Lichanice, *Lechanice*, maz, wrk, Wrociszewo 51,7 21,1
- Lichawa, srd, szd, Małyń 51,8 19,0
- Lichawa, srd, szd, Sędziejowice 51,5 19,0
- Lichnowy (Lichnowo, Lichtenau, Lichtnowy), pmr, tch, Lichnowy, k 53,6 17,6
- Lichnowy Małe (Klein Lichtenau, Lichnowo Małe, Lichtnowy Małe), *Lichnowki*, mlb, mlb, Lichnowy Wielkie, k 54,1 18,9
- Lichnowy Wielkie (Gross Lichtenau, Lichnowo Wielkie, Lichtnowo Wielkie, Lichtnowy Wielkie), *Lichnowy*, mlb, mlb, Lichnowy Wielkie, k 54,1 18,9
- Lichtanie (Glandau, Lichtenhagen), *Głędowo*, pmr, czl, Lichtanie, k 53,7 17,4
- Lichtanie+ (Glandau, Lichtenhagen), pmr, czl, Jęczniki Wielkie, osada folwarczna 53,6 17,4
- Lichtarz (Nowa Wieś, Nowa Wola), *Żółków* – część, krk, bck, Jasło 49,7 21,5
- Lichtenfelde (Lichfelde, Lichfolt), *Jasna*, mlb, mlb, Lichtenfelde 54,0 19,3
- Lichwin (Liphin), krk, bck, Pleśna 49,9 21,0
- Lichynek (Lichyniek, Trzebuchów, Trzebuchówko), *Lichenek*, kls, knn, Dęby 52,3 18,6
- Lichyń, *Licheń Stary*, kls, knn, Lichyń, miasto 52,3 18,3
- Liciężna (Licięża), *Joniny* – część, krk, bck, Rygllice Niższe 49,9 21,2
- Licieszewy, *Liciszewy*, dbr, lpn, Mazowsze 53,0 19,1
- Liczanka, *Lyczanka*, krk, szc, Wieliczka i Siepraw, d 49,9 20,0
- Lidzbark (Liczbark, Ludbark), chl, mch, Lidzbark Welski, k 53,3 19,8
- Lidzbark Welski, *Lidzbark*, chl, mch, Lidzbark Welski, miasto, k 53,3 19,8
- Lidzbark-Folwark, *Wybowo*, chl, mch, Lidzbark Welski, osada folwarczna, k 53,3 19,8
- Lidzbark, chl 53,3 19,8
- Lieenthal, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, k 54,0 19,1
- Lignowy (Liebenau), *Lignowy Szlacheczek*, pmr, tcz, Lignowy, k 53,9 18,8
- Ligowo, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5
- Ligówko, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5
- Lijewo, bkj, bkj, Kroszyno 52,5 19,0
- Lileska**, pmr, tcz, osada folwarczna
- Linda (Linde), *Lęda*, chl, chl, Starogród 53,3 18,4

- Lindenau (Lignowy, Lindnowo), *Lipinka*, mlb, mlb, Lindenau, k 54,1 19,1
- Line (Linie), *Linne*, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,5
- Line, *Linne*, srd, srd, Dobra 51,9 18,6
- Linia, pmr, mrw, Strzepcz, k 54,5 17,9
- Linie Małe, *Lenie Małe*, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,4
- Linie Wielkie, *Lenie Wielkie*, dbr, dbr, Dobrzyń, k 52,7 19,4
- Linie, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,1
- Liniewko Małe (Klein Lieniwko, Leniewko, Linowo Małe), *Liniewko Kosięskie*, pmr, tcz, Garczyn, osada folwarczna 54,1 18,2
- Liniewo (Gross Linowo, Liniowo), pmr, tcz, Garczyn 54,1 18,2
- Liniewo (Leniwko, Linówko), *Liniewko*, pmr, tcz, Lubiszewo 54,0 18,6
- Linino, *Linin*, maz, czr, Czerny, d 51,9 21,2
- Linki (Linken), mlb, mlb, Schönewis 53,9 19,3
- Linowiec (Gross Linowitz, Liniewicz), pmr, tcz, Kokoszkowy, k 54,0 18,5
- Linowiec (Liniewicz), chl, chl, Wapcz 53,3 18,6
- Linowiec, chl, mch, Grodziczno 53,4 19,8
- Linowiec, kls, gzn, Linowiec 52,5 18,0
- Linowo, chl, chl, Linowo, k 53,4 19,0
- Linów, *Linów* – część, snd, snd, Święta Trójca 50,9 21,8
- Linówko, *Linowo*, chl, chl, Linowo 53,4 19,0
- Lińcze Dolne+, krk, sls, Lińcze Górne 49,9 19,7
- Lińcze Górne, *Leńcze*, krk, sls, Lińcze Górne 49,9 19,7
- Lińsk (Glińsko), pmr, swc, Śliwice 53,7 18,1
- Lipa Krępska (Lipa-Bogdan), *Lipa Krępa*, snd, rdm, Krępa 51,1 21,6
- Lipa-Miklasz, *Lipa-Miklas*, snd, rdm, Krępa 51,2 21,6
- Lipa, *Gumowo-Dobki* – część, maz, nur, Czyszewo Kościelne 52,8 22,3
- Lipa, maz, cch, Koziczyno Małe 53,0 20,7
- Lipa, maz, mak, Pułtowski, d 52,8 21,1
- Lipa, maz, prz, Przasnysz, k 53,1 21,0
- Lipa, maz, wrk, Głowaczewo 51,6 21,3
- Lipa, plc, rac, Krajkowo 52,8 20,2
- Lipa, snd, chc, Lipa 50,7 20,6
- Lipa, snd, opc, Lipa 51,1 20,2
- Lipce, *Lipce Stara Wieś*, raw, raw, Lipce, d 51,9 19,9
- Lipkowa Wola**, lub, lub, Końska Wola
- Lipe (Lipie), *Lipa*, lcz, brz, Kozieł 51,9 19,6
- Lipe, kls, kls, Lippe 51,9 18,0
- Lipe, *Mielzynek*, kls, pzd, Mielżyn 52,4 17,7
- Lipia Góra (Lipogórze), pmr, now, Barłożno, osada folwarczna, k 53,8 18,7
- Lipianka, maz, osl, Goworowo, d 53,0 21,5
- Lipice, kls, knn, Królikowo 52,0 18,0
- Lipice, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,5
- Lipice, srd, wln, Kłomice 50,9 19,4
- Lipie (Lipe), kls, pzd, Miłosław 52,2 17,5
- Lipie (Lipki?), raw, gos, Łanięta 52,3 19,3
- Lipie Dolne (Lipie Małe), *Lipionka*, inw, inw, Gniewków 52,9 18,4
- Lipie Górne (Lipie, Lipie Wielkie), *Lipie*, inw, inw, Branno 52,9 18,4
- Lipie Góry (Lipa Góra, Lipe Góry, Lipia Góra), kls, knn, Dębna, k 52,3 18,7
- Lipie Nowe, *Lipie*, snd, rdm, Iłża, d 51,1 21,1
- Lipie, maz, grc, Błędów 51,8 20,7
- Lipie, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2
- Lipie, *Sadek* – część, krk, szcz, Szczyrzycka Góra 49,8 20,3
- Lipie, srd, wln, Parzymiechy 51,0 18,8
- Lipienica (Lipnica), *Lipnica*, pmr, czl, Borzyszkowo 54,0 17,4
- Lipieniek, *Lipinki*, pmr, now, Osie, k 53,6 18,5
- Lipienki (Lipienka, Lipienko, Lipinki, Lipno Małe), pmr, swc, Jeżowo 53,5 18,5
- Lipińskie (Lipińskie), *Lipińskie*, raw, gbn, Gąbin, k 52,4 19,8
- Lipinki, chl, mch, Lipinki, k 53,5 19,3
- Lipinki, krk, bck, Lipinki, k 49,7 21,3
- Lipinki* (Lipniki), *Łódź-Batuty* – część, lcz, brz, Łódź 51,8 19,5
- Lipiny (Lipiny Żdźary), kls, knn, Stare Miasto 52,2 18,2
- Lipiny, kls, kcn, Margonin 53,0 17,1
- Lipiny, kls, knn, Dęby 52,3 18,6
- Lipiny, lcz, brz, Brzeziny 51,8 19,7
- Lipiny, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4
- Lipiny, maz, gar, Żeliszewo 52,1 21,9
- Lipiny, maz, kam, Niegowo 52,5 21,4
- Lipiny, maz, wrs, Kobylka 52,3 21,3
- Lipiny, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,7
- Lipiny, pdl, mln, Dziadkowicze 52,5 22,9
- Lipiny, snd, plz, Pilzno 50,0 21,3
- Lipiny, snd, stz, Drzązgów 51,7 22,2
- Lipiny, snd, wsl, Szumsko 50,7 21,1
- Lipiny, srd, szd, Rossoszyca 51,7 18,8
- Lipka, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,2
- Lipka, lcz, brz, Niesułków, d 51,9 19,7
- Lipka, maz, wrs, Klembowo 52,4 21,4
- Lipka, srd, srd, Brzeźno?, osada młyńska, k 51,5 18,5
- Lipki (Lipczykowie), *Stare Lipki*, pdl, drh, Stara Wieś 52,6 21,9
- Lipki, srd, szd, Bełdrzychów 51,8 18,9
- Lipkosz, *Nowy Jasinieć* – część, pmr, swc, Serocko, osada młyńska, k 53,4 18,0
- Liplas, krk, szcz, Niegowiec, d 49,9 20,2
- Lipna Wola (Wola), krk, prs, Prędocin, k 50,3 20,0
- Lipna, *Lipno*, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,6
- Lipna, raw, bla, Lubania 51,7 20,6
- Lipna** (Lipna Nowa), snd, chc, Kuzelów, d
- Lipniaki, *Lipniak*, maz, liw, Niwiska 52,1 22,2
- Lipniaki, lub, luk, Trzebieszów, k 51,9 22,6
- Lipnica (Lipnica Niżnia), *Lipnica Dolna*, krk, bck, Brzyska, d 49,8 21,4
- Lipnica Górna (Górna Lipnica, Lipnica), krk, bck, Bączal Niżny, k 49,8 21,4
- Lipnica Mała (Mała Lipniczka), *Lipnica* – część, srd, szd, Uniejów, d 51,9 18,9
- Lipnica Niemiecka (Lipnica), *Lipnica Wielka*, krk, sdc, Lipnica Niemiecka 49,7 20,9
- Lipnica Wielka, *Lipnica* – część, srd, szd, Uniejów 51,9 18,8
- Lipnica, chl, chl, Lipnica, k 53,2 19,0
- Lipnica, *Lipnica Murowana*, krk, sdc, Lipnica, miasto, k 49,9 20,5
- Lipnica, *Lipnice*, raw, gbn, Kocierzewo, d 52,2 20,1
- Lipnica, pzn, pzn, Otorowo 52,6 16,4
- Lipnica, snd, chc, Złotniki 50,7 20,3
- Lipnice (Lipniczki, Lipnitz), *Lipniczki*, chl, chl, Gostkowo 53,1 18,7
- Lipniczek (Lipnik Mały), snd, snd, Malice 50,7 21,5
- Lipniczka, *Jankowa* – część, krk, bck, Wilczyska 49,7 20,9
- Lipnik (Lipnik Większy), snd, snd, Goźlice 50,7 21,5
- Lipnik, *Bielsko-Biała-Lipnik*, krk, sls, Lipnik, k 49,8 19,1
- Lipnik, krk, llw, Żórawie 50,8 19,4
- Lipnik, krk, szcz, Wiśniowa 49,8 20,1
- Lipnik, snd, wsl, Kije 50,6 20,6
- Lipnik, srd, wln, Siemikowice 51,2 18,9
- Lipniki (Lipinki), plc, sie, Rościszewo 52,9 19,8
- Lipniki (Lipnik), *Lipnik*, snd, stz, Samogoszca 51,8 21,5
- Lipniki = Lipniki Kosińskie*, Lipniki Niedźwiedzkie*, *Lipnik*, maz, was, Wąsosz 53,6 22,3
- Lipniki-Domastochy, *Lipińskie*, maz, was, Białaszewo 53,5 22,5
- Lipniki-Modzele (Modzele-Wądołowo), *Modzele*, maz, was, Białaszewo 53,5 22,5
- Lipniki, *Lipniki Stare*, maz, nmo albo ser, Przewodowo, d 52,7 21,0
- Lipniki, pdl, blk, Tykocin, osada folwarczna, k 53,2 22,8
- Lipno (Lipinek), *Lipienek*, chl, chl, Lisowo, k 53,3 18,7
- Lipno (Lipna, Lipna Wielka, Lipno Wielkie), pmr, swc, Jeżowo 53,5 18,5
- Lipno, dbr, lpn, Lipno, miasto, k 52,8 19,2

- Lipno, pdl, mln, Sarnaki 52,3 22,8
Lipno, pzn, ksc, Lipno 51,9 16,5
Lipno, snd, chc, Konieczno 50,8 20,1
Lipowa, krk, sls, Radziechów 49,7 19,1
Lipowa, snd, snd, Pkanów, ds 50,8 21,4
Lipowczyce (Lipowy), srd, rds, Kodrąb 51,1 19,7
Lipowe (Lipowa, Lipowice), krk, sdc, Ilmanowa 49,7 20,4
Lipowe Pole, snd, rdm, Wąchocko, d 51,2 20,9
Lipowica, krk, bck, Dukla 49,5 21,7
Lipowiec Kościelny, plc, szr, Lipowiec Kościelny 53,1 20,2
Lipowiec Podborny (Lipowiec-Sergały), plc, szr, Lipowiec Kościelny 53,1 20,2
Lipowiec, kls, pzd, Koźmin, osada folwarczna 51,8 17,4
Lipowiec, krk, prs, Babica, zamek, d 50,1 19,4
Lipowiec, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9
Lipówek (Lipówka), *Lipówki*, maz, gar, Parysewo, k 52,0 21,6
Lipówka, pdl, blk, Bargłowo, k 53,8 22,8
Lipówka, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1
Lipskie (Lipskie-Przydanowo), *Brulino Lipskie*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
Lipsko, snd, rdm, Krępa następnie Lipsko, miasto 51,2 21,7
Lipusz (Lipus), pmr, tcz, Lipusz, k 54,1 17,8
Lisagóra, *Lisiogóra*, maz, prz, Krasne 53,0 21,0
Lisek, *Liski*, srd, srd, Unków, osada młyńska, k 51,4 18,5
Lisek, *Włocławek-Lisek*, bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,7 19,0
Lisewo (Lisowo, Liskowo), *Lisewo Kościelne*, inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1
Lisice = Lisice, Łazy*, lcz, lcz, Pieczewo i Dąbie 52,1 18,9
Lisice, plc, sie, Kurowo 52,8 19,7
Lisice, raw, sch, Pawłowice 52,2 20,5
Lisiec Mały, kls, knn, Lisiec Wielki 52,1 18,2
Lisiec Wielki (Lisiec), kls, knn, Lisiec Wielki, k 52,1 18,2
Lisikierz, lub, luk, Wilczyńska 51,9 22,0
Lisiojamy+ (Lisie Jamy), lcz, orl, Łęki 52,2 19,4
Liski (Czapple-Liski, Liszki), *Liszki*, pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,5
Liski (Liszki), *Liszki*, krk, prs, Liski, d 50,0 19,8
Liskowo (Liszkowo), *Liszkowo*, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2
Liskowo, *Lisków*, kls, kls, Liskowo, d 51,8 18,4
Liskowo, *Liszkowo*, kls, nkl, Luchowo 53,2 17,3
Lisowa Wola, *Lisowola*, raw, msz, Jaruzel 51,9 20,3
Lisowice, *Lisiewice*, raw, sch, Chroślin, d 52,1 19,8
Lisowice, raw, raw, Brzeziny 51,8 19,8
Lisowice, srd, wln, Działoszyn, d 51,1 18,8
Lisowo (Lajsewo, Leisau), *Lisewo Malborskie*, mlb, mlb, Lisowo, k 54,1 18,8
Lisowo (Lisau), *Lisewski Młyn*, pmr, pck, Żarnowiec 54,8 18,2
Lisowo (Lisewo), *Lisewiec*, pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna 54,2 18,5
Lisowo (Lisewo), *Lisewo*, chl, chl, Golub, k 53,1 19,1
Lisowo (Lisewo), *Lisewo*, pmr, czl, Szczytno 53,8 17,3
Lisowo (Lisówko), *Lisewo*, kls, pzd, Szymanowice, k 52,1 17,6
Lisowo Małe, *Lisewo Małe*, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,6
Lisowo Nagórne, *Lisów*, maz, grc, Grodziec 51,9 20,9
Lisowo Wielkie, *Lisewo Duże*, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,6
Lisowo-Stryjec, *Lisów*, maz, grc, Przybyszewo 51,7 20,9
Lisowo-Wyszoty, *Wyszoty*, maz, grc, Przybyszewo 51,7 20,8
Lisowo, *Lisewo Parcele*, kls, gzn, Lisowo 52,5 18,3
Lisowo, *Lisewo*, chl, chl, Lisowo, k 53,3 18,7
Lisowo, *Lisewo*, maz, scn, Juniec 52,6 20,5
Lisowo, pdl, drh, Drohiczyń 52,5 22,6
Lisowski Młyn, *Lisewo-Młyn*, chl, chl, Golub, osada młyńska, k 53,1 19,1
Lisowski Młyn+, pmr, pck, Starzyno, osada młyńska 54,7 18,2
Lisów-Komorniki, snd, rdm, Lisów-Komorniki 51,5 21,2
Lisów, krk, bck, Sławęcín 49,8 21,3
Lisów, lub, lub, Lewartów 51,5 22,6
Lisów, snd, chc, Lisów 50,7 20,7
Lisów, snd, snd, Malice, d 50,8 21,6
Lisówek Mały (Lisowo-Kaczor), *Lisówek*, maz, grc, Grodziec 51,9 20,9
Lisówek, *Skołyszyn* – część, krk, bck, Sławęcín 49,8 21,3
Lisówek, snd, rdm, Jedlińsko albo Goryń 51,5 21,1
Lisówki, pzn, pzn, Dupiewo, d 52,3 16,6
Lisówko (Lisowo), *Lisew*, kls, pzd, Żerków 52,0 17,5
Lisy, maz, rdz, Romany 53,4 22,2
Lisy, maz, wrs, Powsino 52,1 21,1
Liszyno (Luszyno), plc, plc, Słupno 52,5 19,8
Liśniewo (Leśniewo, Liśniowo, Łyśniewo), *Łyśniewo Sierakowickie*, pmr, mrw, Sierakowice, k 54,4 17,8
Liśniowo (Liśniowo, Łyśniewo), *Łyśniewo*, pmr, pck, Strzelno, osada folwarczna 54,8 18,3
Litewniki, *Stare Litewniki*, pdl, mln, Sarnaki, d 52,3 22,9
Liw Nowy, *Liw* – część, maz, liw, Liw Stary, miasto, k 52,4 22,0
Liw Stary, *Liw* – część, maz, liw, Liw Stary, miasto, k 52,4 22,0
Liwald (Liebenwalde), *Rywald*, chl, chl, Liwald, k 53,4 19,0
Liwald, *Rywald Szlachecki*, chl, chl, Liwald 53,4 19,0
Liwiec, maz, gar, Kufflewo 52,1 21,8
Liza (Lisza), *Liza Stara*, pdl, blk, Topiczewo 52,9 22,8
Lniano, pmr, swc, Drzycim, k 53,5 18,2
Lniesno (Lnisno), *Lnisno*, raw, raw, Janisławice, d 51,9 20,1
Lniska (Gross Elnitz, Lniska Wielkie), *Wielkie Lniska*, chl, chl, Okonin, m 53,5 18,8
Lniska Małe, *Małe Lniska*, chl, chl, Okonin 53,5 18,9
Lniszcze, *Lniska*, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna 54,3 18,4
Lobeckshof+, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada młyńska, d 54,4 18,6
Lobstein (Lubstyn), *Lubstyn*, chl, mch, Złotowo, osada folwarczna, d 53,5 19,8
Lorki, chl, mch, Grodziczno 53,4 19,7
Losendorf, *Łoza*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, k 54,0 19,1
Lotyń (Lottin), pmr, czl, Nowa Cerkiew 53,7 17,7
Łócin, krk, kss, Jemielno 50,6 20,4
Lubania (Łubiana, Łubiano), *Łubiana*, pmr, tcz, Kościerzyno, k 54,1 17,9
Lubania, raw, bla, Lubania 51,7 20,6
Lubania, snd, wsl, Chmielnik 50,6 20,8
Lubanie, bkj, bkj, Lubanie, d 52,7 18,9
Lubanie, *Lubania-Lipiny*, pmr, swc, Serocko, osada folwarczna 53,4 18,1
Lubanie, *Lubań*, pmr, tcz, Niedamowo, osada folwarczna 54,1 18,2
Lubasz = Lubasz, Kamienna Górka* (osada folwarczna), *Lubasz*, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,5
Lubasz, snd, wsl, Szczucín 50,3 21,1
Lubaszcz, *Lubarszcz*, kls, nkl, Nakiel?, k 53,1 17,5
Lubaszowa, krk, bck, Tuchów, d 49,9 21,0
Lubawa (Lebau), chl, mch, Lubawa, miasto, d 53,5 19,8
Lubawa-Zamek, *Lubawa* – część, chl, mch, Lubawa, zamek, d 53,5 19,8
Lubeza Dolna, *Lubeza-część*, snd, plz, Lubeza Górna, k 49,9 21,3
Lubeza Górna, *Lubeza-część*, snd, plz, Lubeza Górna, k 49,9 21,2
Lubeza, krk, kss, Lubeza 50,5 20,3
Lubeza, snd, plz, Jodłówka 49,9 20,9
Lubeza, *Stara Lubeza*, kls, nkl, Sypniewo, osada młyńska 53,3 17,3

- Lubczyna, srd, ost, Wyszaków 51,3 18,2
Lubecz, *Lubcz*, kls, gzn, Lubecz, d 52,7 17,6
Lubianka, *Lubianka*, lcz, lcz, Unieniec 52,2 18,9
Lubiatowo Małe, *Lubiatówko*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,0
Lubiatowo Wielkie, *Lubiatowo*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,0
Lubiatów, srd, ptr, Wolborz 51,5 19,8
Lubica (Lubice), *Lubice*, maz, gar, Kołybel, k 52,0 21,5
Lubicz (Leubitz), *Lubicz Dolny*, chl, chl, Lubicz, m 53,0 18,8
Lubiczko (Libicko), snd, wsl, Gręboszów 50,2 20,8
Lubiec, srd, ptr, Parzno 51,4 19,1
Lubiechowo (Lubiechau, Lubiechowa), *Lubichowo*, pmr, tcz, Lubiechowo, k 53,9 18,4
Lubiechowo, pzn, ksc, Parzęczewo 52,1 16,4
Lubiecz (Lubicz), kls, knn, Kazimierz 52,3 18,0
Lubiedza (Libidza), *Libidza*, krk, llw, Kłobucko 50,9 19,0
Lubiejki, *Lubejki*, pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 53,0 23,1
Lubiejki, pdl, mln, Dziadkowicze 52,6 23,0
Lubiel, *Lubiel Stary*, maz, kam, Lubiel 52,8 21,4
Lubienia (Lubina), *Lubinka*, snd, plz, Jodłówka 49,9 20,9
Lubienia, snd, rdm, Krzynki, d 51,0 21,2
Lubieniec (Korzecznik Lubieniecki), bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
Lubień (Lubin), *Lubieniek*, raw, gos, Trębki 52,4 19,6
Lubień Mały, *Lubinia Mała*, kls, kls, Słaboszewo 52,0 17,6
Lubień Mały, *Mały Lubień*, pmr, now, Lubień Wielki, k 53,5 18,7
Lubień Wielki (Lubin), *Wielki Lubień*, pmr, now, Lubień Wielki, k 53,5 18,7
Lubień Wielki, *Lubinia Wielka*, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,6
Lubień, krk, szcz, Pcin, k 49,7 20,0
Lubień, *Lubień Kujawski*, bkj, kwł, Lubień, miasto 52,4 19,2
Lubień, *Lubiny*, kls, kls, Zbiersko 52,0 18,1
Lubień, *Lubiń*, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,6 17,8
Lubień, srd, ptr, Mierzyn, k 51,3 19,8
Lubierzyn, pmr, tch, Raciąż 53,6 17,8
Lubieski Młyn+, pmr, tcz, Garczyn, osada młyńska 54,1 18,3
Lubieszka (Lubieszka), pdl, drh, Kadłuby 52,6 22,2
Lubieszka, *Lubieszce*, pdl, drh, Rudka 52,7 22,8
Lubieszyno (Lubieszyn, Lubiszyno), *Lubieszyn*, pmr, tcz, Garczyn 54,1 18,2
Lubiewo (Lubiejewo, Lublewo), pmr, swc, Lubiewo, d 53,5 18,0
Lubiewo, *Lubiejewo Stare*, maz, osw, Ostrowia 52,8 21,9
Lubiewo, *Lubiejewo*, plc, bls, Zagroba, d 52,6 19,9
Lubiewo, *Lubiejów*, raw, gbn, Sochaczew 52,2 20,2
Lubikowo, *Lubików*, raw, gbn, Luszyn 52,3 19,8
Lubikowo, pzn, pzn, Rokitno 52,5 15,7
Lubinko, *Lubinek*, dbr, lpn, Wola 52,9 19,1
Lubino, *Lubień*, lcz, lcz, Łęczycza, k 52,0 19,2
Lubino, *Lubin*, dbr, lpn, Wola 52,9 19,1
Lubiń, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,8
Lubionków (Lubianków, Lubienków), *Lubianków*, raw, raw, Dmosin 52,0 19,8
Lubiszewo (Lebschau, Lubieschau), *Lubiszewo Tczewskie*, pmr, tcz, Lubiszewo, k 54,1 18,7
Lubiszowice (Lubiszewice), *Lubiszewice*, srd, szd, Niemysłów, d 51,9 18,8
Lubka (Wirzchowska Wola), *Wierzchowiny*, lub, lub, Czemierniki 51,6 22,7
Lubkowa (Lubkau), *Lubkowo*, pmr, pck, Żarnowiec, d 54,8 18,1
Lubkowo = Lubkowo, Zoznowo*, *Lubków*, maz, czr, Góra 52,0 21,2
Lubla (Lublia), snd, plz, Lubla, d 49,8 21,6
Lublewo (Lubelau, Lubielewo), *Lublewo Gdańskie*, pmr, gdn, Lublewo, m 54,3 18,5
Lublica, snd, plz, Bieździedza 49,8 21,5
Lublin, lub, lub, Lublin, miasto, k 51,2 22,6
Lubnie (Lubnia), *Lubnia*, pmr, tch, Brusy, k 53,9 17,8
Lubno (Lubna), pzn, wlc 53,3 16,3
Lubocha (Lubota?), lcz, lcz, Dalikowo 51,9 19,1
Lubocheń Mały (Lubochnia Mała), *Lubochohenek*, lcz, brz, Lubocheń Wielki, k 51,6 20,0
Lubocheń Wielki (Lubocheń Wielka, Lubochnia), *Lubochnia*, lcz, brz, Lubocheń Wielki, k 51,6 20,1
Lubochnia, kls, gzn, Kędzierzno, d 52,5 17,7
Lubochove Damianowe (Damianowice, Lubochove Damianów), *Damiany*, krk, llw, Dzierzków 50,7 20,0
Lubochove Wygnanów = Lubochove Wygnanów, Stara Wies*, (Lubochove Wygnanów), *Lubachowy*, krk, llw, Dzierzków 50,6 20,0
Lubochnia (Lubochnyń), *Lubocheń*, pmr, swc, Drzycim 53,5 18,4
Lubocino Małe (Tułowa), *Tyłowo*, pmr, pck, Żarnowiec, osada folwarczna 54,7 18,1
Lubocza, *Kraków-Lubocza*, krk, prs, Pleśszów, ds 50,1 20,1
Lubocza, *Lubocz*, lcz, brz, Rzeczyca 51,6 20,4
Lubocześnica, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,2
Luboczyno (Lubocin, Lubocina), *Lubocino*, pmr, pck, Żarnowiec 54,7 18,1
Lubodziesz (Lubodzieź), *Lubodzieź*, pmr, swc, Drzycim 53,5 18,3
Lubojenka (Lubojna Mała), srd, wln, Borowno 50,9 19,2
Lubojna (Lubojna Wielka), srd, wln, Borowno 50,9 19,1
Lubola, srd, srd, Glinno, k 51,8 18,7
Lubomierz (Lubomirz), kls, kls, Sowina Kościelna 51,8 17,7
Lubomierz (Lubomirz), krk, szcz, Łapanów 49,9 20,3
Lubomin, maz, gar albo wrs, Stanisławów, k 52,3 21,6
Lubomino (Lubomin), *Lubomin*, bkj, bkj, Lubomino, d 52,4 18,8
Lubomino, *Lubomin*, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,8
Lubomyśle (Lubomyśl), kls, knn, Ślesin 52,4 18,2
Lubonia, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,7
Lubonia, srd, ptr, Sroćkie 51,5 19,5
Luboniec (Lubomicz), kls, pzd, Niezamyśl 52,2 17,1
Luboniek (Luboń, Lubony), lcz, lcz, Bierzwienna Karczemna 52,3 18,8
Luboń, pzn, pzn, Wiry Wielkie, m 52,3 16,8
Luboradz = Kozigrząd*, Luboradz* (Luboradz-Krzywki), Luboradz Podborzny*, Luboradz Wielki*, *Liberadz*, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,2
Luboradz Mały, *Luberadzyk*, plc, ndz, Malużyno 52,7 20,5
Luboradz Wielki, *Luberadz*, plc, ndz, Malużyno 52,8 20,5
Luboradz-Człuchowicz (Luboradz-Człuchowicz, Luboradz Mały), *Luboradz*, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2
Luboradz-Gadzięby (Luboradz Wielki), *Godzięby*, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2
Luborcza, srd, rds, Nowopole 50,8 19,6
Luborzycza, krk, prs, Luborzycza, d 50,1 20,1
Luborzycza Wola (Luborzycza Wolica, Wola, Wola Luborzycza), *Wola Luborzycza*, krk, prs, Luborzycza, d 50,2 20,1
Lubosina, pzn, pzn, Otorowo 52,5 16,3
Lubosz, pzn, pzn, Lubosz 52,5 16,1
Lubosz, *Stary Lubosz*, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,7
Luboszewy (Luboszowy), lcz, brz, Lubocheń Wielki, k 51,6 20,1
Lubotyń (Lubotnia), bkj, prd, Lubotyń, d 52,4 18,6

Lubotyń, *Lubotyń Stary*, maz, lom, Lubotyń, d 52,9 21,9

Lubowc, *Lubowiec*, dbr, lpn, Krostkowo 52,9 19,3

Lubowicz (Kuczyno-Lubowicz, Lubowicz-Kuczyno), *Lubowicz Wielki*, pdl, drh, Kuczyno 52,7 22,5

Lubowicz-Byzie (Bysie, Byzie-Lubowicze, Lubowicz-Bysie), pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,6

Lubowicz, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,7

Lubowidz, plc, szr, Lubowidz, miasto 53,1 19,8

Lubowidza, raw, raw, Dmosin 51,9 19,7

Lubowo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,2

Lubowo, pzn, wlc, k 53,6 16,3

Lubraniec Mały, *Lubrańczyk*, bkj, bkj, Lubraniec 52,5 18,8

Lubraniec, bkj, bkj, Lubraniec, miasto 52,5 18,8

Lubrański Młyn (Kiepsiusz, Kiepsuch), *Górniak*, bkj, bkj, Lubraniec, osada młyńska 52,5 18,9

Lubrza, *Lubrze*, kls, pzd, Solec, d 52,1 17,3

Lubsdorf (Lubstorp, Lubersdorf, Lustopia), *Lubiesz*, pzn, wlc 53,2 16,1

Lubsino (Lubsin, Lubszyn, Lubszyno, Lupsino), *Lubsin*, bkj, rdj, Piotrkowo 52,5 18,6

Lubstowo Małe (Lubstów Mały, Lubstówko Małe, Lustowo Małe), *Lubstówek*, kls, knn, Lubstowo Małe 52,3 18,4

Lubstowo Wielkie (Lubstowo, Lubstów Wielki), *Lubstów*, kls, knn, Lubstowo Wielkie 52,3 18,4

Lubzina (Lubzyna), snd, plz, Lubzina 50,1 21,5

Luchowo, kls, nkl, Luchowo 53,3 17,2

Luciązna (Liciązna), *Liciązna*, lcz, brz, Inowódz, k 51,6 20,3

Luciejów, srd, szd, Buczek, d 51,5 19,1

Lucim, kls, nkl, Mąkowarsk, d 53,4 17,8

Lucimia, snd, rdm, Chodcza 51,3 21,8

Lucin, *Lucień*, raw, gos, Gostynin, k 52,5 19,5

Luciny, kls, pzd, Niezamyśl, d 52,1 17,0

Luciński, *Lucień* – część, raw, gos, Gostynin, osada młyńska, k 52,5 19,5

Lućmierza, *Lućmierz*, lcz, lcz, Zgierz, k 51,9 19,4

Ludcza (Lutcza), *Lutcza*, snd, plz, Ludcza 49,8 21,9

Ludomie, *Ludomy*, pzn, pzn, Ludomie 52,8 16,8

Ludynia, snd, chc, Kozłów 50,8 20,1

Ludzicko (Ludzisko), *Ludzisko*, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2

Ludzimierz (Ludzimirz, Ludzimuisz), *Ludźmierz*, krk, sdc, Ludzimierz, d 49,5 20,0

Lulinko (Lulino Małe), *Lulinek*, pzn, pzn, Żydowo 52,6 16,6

Lulino (Lulino Wielkie), *Lulin*, pzn, pzn, Żydowo 52,6 16,7

Lulkowo (Lulkowa), chl, chl, Świerczynki, m 53,1 18,6

Lupkowo, *Lipków*, maz, wrs, Babice 52,3 20,8

Lupushorst (Libisz), *Lubstowo*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,1 19,2

Lusina, krk, szc, Gaj 50,0 19,9

Lusławice (Luclawice, Licławice), krk, sdc, Zakliczyn 49,9 20,8

Lusławice, krk, llw, Żórawie 50,8 19,4

Lusowko (Lisówko, Losowiec, Lusówki, Łosowiec), *Lusówko*, pzn, pzn, Lusowo 52,4 16,6

Lusowo (Losowo, Lusowiec), pzn, pzn, Lusowo, d 52,4 16,6

Luszawa, lub, lub, Kocko 51,6 22,6

Luszewo = Luszewo, Wola Wesłowa*, plc, ndz, Gliniojecko 52,8 20,3

Luszewo, plc, szr, Radzanów 53,0 20,1

Luszkowo (Luskowo, Luskowo Wielkie, Łuskowo), pmr, swc, Gruczno, k 53,3 18,3

Luszkowo Małe (Luszkowo Szlacheckie), *Luszkówko*, pmr, swc, Gruczno 53,3 18,3

Luszowice, krk, prs, Kościelec, d 50,2 19,4

Luszowice, snd, plz, Dąbrowa Wielka 50,1 21,1

Luszyca, snd, snd, Połaniec 50,5 21,3

Luszyn (Luszyno), raw, gbn, Luszyn 52,3 19,8

Lute, *Luta*, lub, urz, Słupie 50,8 22,3

Lutkowo, *Ludkowo*, kls, gzn, Pakość, osada folwarczna 52,8 18,0

Lutkówka (Lutkowa Wola), maz, tar, Lutkówka 51,9 20,6

Lutobory, raw, bla, Biała 51,7 20,5

Lutobórz, bkj, bkj, Kłobia Mała 52,5 19,1

Lutobrok (Lutobrok Begietków), maz, kam, Pniewo, d 52,7 21,3

Lutocino (Lutocin), *Lutocin*, plc, sie, Lutocino 53,0 19,8

Lutogniew (Lutogniewo), kls, pzd, Lutogniew 51,7 17,3

Lutol Suchy, pzn, pzn, Lutol Suchy, k 52,3 15,7

Lutol Wodny (Łątolek, Lutol Mokry, Lutole, Lutolek), *Lutol Mokry*, pzn, pzn, Zbąszyń, d 52,3 15,8

Lutom (Lutomie, Lutonie), pmr, tch, Czersk 53,7 17,8

Lutomie (Lutom, Lutom Wielki, Lutomie Wielkie), *Lutom*, pzn, pzn, Lutonie 52,6 16,1

Lutomie Małe, *Lutomek*, pzn, pzn, Lutonie 52,6 16,1

Lutomierzyno, *Lutomierzyn*, plc, pln, Gralewo 52,7 20,2

Lutomirsko, *Lutomiersk*, srd, szd, Lutomirsko, miasto 51,8 19,2

Lutosławice, *Lutosławice Rządowe, Lutosławice Szlacheckie*, srd, ptr, Srocokie, ds 51,5 19,6

Lutostań, maz, zmb, Puchały 53,1 22,3

Lutowo, kls, nkl, Lutowo, d 53,4 17,4

Lutówko, kls, nkl, Lutowo?, osada folwarczna, d 53,5 17,4

Lutułów (Lutołów), *Lututów*, srd, wln, Lututów, miasto 51,4 18,4

Lutynia, kls, kls, Lutynia 51,9 17,6

Luzino (Litzin, Łuszczyno, Łuzino), pmr, pck, Luzino, d 54,6 18,1

Luzino-Młyn, pmr, pck, Luzino, osada młyńska, d 54,6 18,1

Lwówek = Lwówek, Wojszczyno* (Wolszczyno) przedmieście, *Lwówek*, pzn, pzn, Lwówek, miasto 52,4 16,1

Łabędzie, srd, srd, Warta 51,7 18,6

Łabętnik, pdl, blk, Rajgród 53,8 22,8

Łabiszyn, kls, kcn, Łabiszyn, miasto 53,0 17,9

Łabiszynek, kls, gzn, Gniezno-św. Michała 52,6 17,6

Łabna, *Kolno* – część, maz, kol, Kolno, m 53,4 21,9

Łabowa, krk, sdc, praw. Łabowa 49,5 20,9

Łabuzie, snd, plz, Dobrków 50,0 21,3

Łachany, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,7

Łachowo, kls, kcn, Szubin 53,0 17,7

Łachów, snd, chc, Czarncza 50,8 19,9

Łachy, *Łachy Nowe*, maz, roz, Lubiel 52,8 21,4

Łada, lub, lub, Goraj 50,7 22,6

Łady Borowe, maz, zmb, Puchały 53,1 22,3

Łady Polne, maz, zmb, Puchały 53,1 22,3

Łady-Gramnice, *Łady*, maz, wrs, Raszyńnic 52,1 21,0

Łady-Krajęczyno (Kęse-Krajęczyno, Zalesie-Łady), maz, nmo, Gzy 52,7 20,9

Łady-Mancz, *Łady-Mans*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,8

Łady-Zahuski, *Zahuski*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,8

Ładzice, srd, rds, Radomskie 51,1 19,4

Ładzyno, *Ładzyń*, maz, gar albo wrs, Stanisławów, k 52,2 21,5

Łaganów, krk, prs, Proszowice 50,2 20,3

Łagiewniki = Łagiewniki, Tarnówka* (osada folwarczna), *Łagiewniki*, kls, knn, Lubstowo Małe 52,3 18,4

Łagiewniki, bkj, bkj, Kroszyno, k 52,6 19,1

Łagiewniki, bkj, ksw, Kruszwica, kd 52,7 18,3

Łagiewniki, kls, gzn, Wronczyno, k 52,5 17,2

Łagiewniki, kls, knn, Królikowo 52,1 18,0

Łagiewniki, kls, pzd, Wyganowo 51,8 17,2

Łagiewniki, *Kraków-Łagiewniki*, krk, szc, Kazimierz ś. Jakub, k 50,0 19,9

- Łagiewniki, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,6
 Łagiewniki, *Łagiewniki Kościelne*, kls, gzn, Łagiewniki 52,6 17,3
 Łagiewniki, *Łagiewniki*, lcz, brz, Chorzęcin 51,5 19,9
 Łagiewniki, *Łódź-Łagiewniki*, lcz, brz, Zgierz 51,8 19,5
 Łagiewniki, plc, plc, Słupno 52,5 19,9
 Łagiewniki, pzn, ksc, Konojad 52,2 16,6
 Łagiewniki, pzn, pzn, Chojnica, k 52,5 16,8
 Łagiewniki, snd, wsl, Busko 50,5 20,7
 Łagiewniki, snd, wsl, Chmielnik 50,6 20,8
 Łagiewniki, srd, rds, Dmyńin 51,1 19,6
 Łagiewniki, srd, srd, Brzeźno, k 51,5 18,6
 Łagiewniki, srd, wln, Łagiewniki 51,3 18,5
 Łagiewniki**, inw, inw, Parkanie, d
 Łagisza (Łagusza), *Będzin-Łagisza*, swr, Grodziec, d 50,3 19,1
 Łagowiec, pzn, pzn, Łagowiec 52,3 15,6
 Łagowo, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,9
 Łagów, *Łagów* – część, snd, rdm, Janowiec 51,4 21,8
 Łagów, raw, sch, Pczonów, d 52,0 19,9
 Łagów, snd, snd, Łagów, miasto, d 50,8 21,1
 Łaguny = Łaguny, Sarnowo-Pęczki* (Pęczki-Ziarno), maz, cch, Zielona 53,0 20,8
 Łaguny-Piotrkowięta*, *Łagunki*, maz, cch, Zielona 53,0 20,8
 Łaguszewo (Lagieschau, Łakuszewo), pmr, tcz, Kłodawa 54,2 18,6
 Łaguszów (Łaguzów), *Łaguszew*, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,1 20,0
 Łaguszów, snd, rdm, Janowiec 51,4 21,8
 Łagwy, pzn, pzn, Buk 52,3 16,4
 Łajsce, krk, bck, Łężany, ds 49,7 21,5
 Łajszewo-Staropole (Łaiszczewo Małe, Łajszewo), *Staropol*, raw, msz, Jaruzel 51,9 20,3
 Łajszewo-Węgrzyn (Łaiszczewo Wielkie), *Łajszewo*, raw, msz, Jaruzel 51,9 20,3
 Łakienko*, bkj, prd, Chodec 52,4 19,0
 Łaknarz, lcz, brz, Wolborz, d 51,5 19,8
 Łakno (Łakno Czarne), *Kolonia Łakno*, bkj, prd, Chodec 52,4 19,0
 Łania, bkj, prd, Chodec 52,4 18,9
 Łanięta (Łanięty), maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,8
 Łanięta (Łanięty), raw, gos, Łanięta 52,4 19,3
 Łankowice, kls, kcn, Kcyńia 53,0 17,4
 Łany Małe, krk, llw, Łany Wielkie, k 50,5 19,9
 Łany Wielkie, krk, llw, Łany Wielkie, k 50,5 19,9
 Łany, krk, kss, Wodzisław 50,5 20,2
 Łany, *Uście Solne-Dalsze Łany*, krk, scz, Uście i Cerkiew 50,1 20,5
 Łańcuchów, lub, lub, Łańcuchów 51,3 22,9
 Łapalice, pmr, mrw, Chmielno, k 54,3 18,1
 Łapanów, krk, scz, Łapanów 49,9 20,3
 Łapcie (Łopica), pdl, blk, Suraż 52,9 23,1
 Łapczyca, krk, scz, Łapczyca, d 50,0 20,4
 Łapino (Lappin, Łapin), *Łapino Kartuskie*, pmr, gdn, Żuków, d 54,3 18,4
 Łapinos Mały (Łapinóż Mały), *Łapinóżek*, dbr, rpn, Osiek 53,2 19,3
 Łapinos Wielki (Łapinóż Wielki), *Łapinóż*, dbr, rpn, Osiek 53,2 19,4
 Łapszów, krk, prs, Książnice Więzszce 50,2 20,5
 Łapy Barwiki, *Łapy* – część, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy Korczaki (Korczaki, Korczaki-Łapy), *Łapy-Korczaki*, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy Nowosiółki, *Łapy* – część, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Bociany (Bociany), *Bociany*, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Bursięta (Łapy-Goździki), *Goździki*, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Dębownia (Łapy-Dębownia), *Łapy-Dębownina*, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Dzięciele, *Danilowo Małe*, pdl, blk, Suraż 52,9 22,9
 Łapy-Leśniki (Łapy-Las), *Łapy* – część, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Lynki = Łapy-Lynki, Łapy-Kosmytki (Łapy-Kosmetki)*, *Łapy-Lynki*, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Pluśniaki, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Rechy*, *Rechy*, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Stryjce* (Łapy-Strycze), *Łapy-Pluśniaki* – część, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Szołajdy = Łapy-Szołajdy (Łapy-Szołajdy), Łapy-Wojtasze*, *Michałowizna (Michałowce)**, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Wągle (Łapy-Wąglówka, Wąglewczynna, Wąglowizna), *Łapy-Kolpaki*, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Wity, *Wity*, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy-Zięciuki = Łapy-Zięciuki (Łapy-Zięciaki), Łapy-Żaki*, *Zięciuki*, pdl, blk, Suraż 53,0 22,9
 Łapy, okolica, pdl, blk
 Łasice = Łasice-Dominiki* (Łasice Małe), Łasice-Kąciki* (Łasice Wielkie), raw, sch, Brochowo Wielkie 52,4 20,3
 Łasieczniki (Łasieczniki), raw, sch, Bolesławów 52,1 20,1
 Łasin (Łasino), chl, chl, Łasin, miasto, k 53,5 19,1
 Łaskarzów, *Łaskarzew*, snd, stz, Łaskarzów, miasto, d 51,8 21,6
 Łaskawy, *Jadwigów*, pzn, ksc, Kolniczki 52,0 17,3
 Łaski, krk, bck, Jasło 49,7 21,5
 Łaski, *Łązek Chwałowicki*, lub, urz, Borów 50,8 22,0
 Łasko, *Łask*, srd, szd, Łasko, miasto 51,6 19,1
 Łaskowice, *Łódź-Łaskowice*, srd, szd, Pabianice, d 51,7 19,4
 Łaszczyno, *Łaszczyn*, pzn, ksc, Łaszczyno 51,6 16,8
 Łaszewo (Łaszewo Małe), pmr, swc, Serocko 53,4 18,2
 Łaszewo (Łaszewo), chl, mch, Grążawy, d 53,2 19,5
 Łaskowo (Laskowo), *Łasków*, kls, kls, Blizanowo 51,9 17,9
 Łaszów, krk, prs, Pełesnica 50,3 20,3
 Łaszów, srd, wln, Łaszów, ds 51,1 18,7
 Łaś (Lasie, Łazy), maz, roz, Szekłów, k 52,8 21,3
 Łaś-Toczyłowo (Las), maz, zmb, Zawady 53,2 22,6
 Łatanice, snd, wsl, Chotel Czerwony 50,4 20,7
 Ławecko (Ławęcko), *Ławęcko Stare*, snd, rdm, Janowiec 51,3 21,8
 Ławica, pzn, pzn, Skórzewo, k 52,4 16,8
 Ławiczyn, *Ławiczno*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, osada młyńska, d 52,6 17,6
 Ławki, kls, gzn, Kruchowo 52,6 17,7
 Ławki, lub, luk, Łuków 52,0 22,3
 Ławnino**, maz, kam, Klembowo
 Ławsko, *Ławsk*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
 Ławy (Łojek), *Łojki*, krk, llw, Kłobucko, osada kuźnicza, k 50,8 19,0
 Ławy, krk, prs, Przymków, k 50,2 20,6
 Ławy, maz, osl, Rzekuń 53,1 21,6
 Ławy, pdl, mln, Łosice 52,2 22,8
 Ławy, snd, wsl, Bejsce 50,2 20,7
 Ławy, srd, ptr, Parzno 51,4 19,3
 Łazęki, maz, wsg, Żukowo Wielkie 52,5 20,3
 Łazęki**, raw, sch, Sochaczew
 Łaziska (Łazisko), srd, ptr, Dłotów, d 51,5 19,4
 Łaziska, kls, gzn, Wągrowiec, d 52,8 17,2
 Łaziska, lub, lub, Opole 51,1 21,9
 Łaziska, *Łajski*, maz, wrs, Wieliszewo, d 52,4 21,0
 Łaziska, *Łaziska-Stara Wieś*, snd, rdm, Wielgie 51,2 21,5
 Łaziska, *Łazisko*, lcz, brz, Chorzęcin 51,5 20,0
 Łaziska, maz, gar, Jakubowo 52,2 21,7
 Łaziska, *Rożnów-Rożnów Zapora*, krk, sdc, Tropie 49,8 20,7
 Łaziska, snd, rdm, Mniszek 51,3 20,9
 Łaziska, snd, snd, Szczeglice 50,6 21,3
 Łaziska+, raw, gos, Trębki 52,3 19,6

- Łaznowo (Łaznów), *Łaznów*, lcz, brz, Łaznowo, d 51,6 19,8
- Łazowo, *Łazów*, pdl, drh, Zembrowo 52,6 22,4
- Łazów, srd, rds, Maluszyn 50,9 19,7
- Łazów, srd, srd, Rzestarów 51,4 19,0
- Łazy (Laase, Łaz), *Lasy*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, osada folwarczna, k 54,0 19,1
- Łazy, *Głębowice* – część, krk, sls, Głębowice? 49,9 19,3
- Łazy, kls, knn, Trąbczyno 52,1 17,9
- Łazy, krk, prs, Bolechowice 50,2 19,7
- Łazy, krk, szc, Brzeźnica, d 50,0 20,5
- Łazy, lub, luk, Łuków 51,9 22,4
- Łazy, *Łazy Biegonickie*, krk, sdc, Biegonice, d 49,6 20,7
- Łazy, *Łazy Dębowieckie*, krk, bck, Dębowiec, k 49,7 21,4
- Łazy, *Łazy Duże*, pdl, blk, Tykocin 53,2 22,7
- Łazy, *Łazy Duże*, srd, ptr, Milejów, d 51,3 19,7
- Łazy, *Łazy Stare*, maz, kam, Kamieniec 52,6 21,6
- Łazy, maz, bln, Nadarzyn, k 52,1 20,9
- Łazy, maz, prz, Podosie 53,0 21,1
- Łazy, raw, sch, Zawady 52,3 20,4
- Łazy*, *Warszawa-Zamość*, maz, wrs, Powsino 52,1 21,1
- Łażnia, raw, gbn, Kamion 52,4 20,2
- Łażniewo = Łażniewo, Łoje* (Rokitki-Łoje), Mostki*, *Łażniew*, maz, bln, Rokitno ś. Jakub 52,2 20,7
- Łażniki, lcz, orl, Zduny, d 52,2 19,8
- Łażnino = Łażnino Małe, Łażnino Wielkie, *Stradzewko** (Stradzewo, Stradzewko-Łażnino), *Zawadowo** (Zawadowko), *Łazin*, lcz, orl, Oszkowice 52,1 19,5
- Łażnino Wźdżarowskie (Łazino Żdżarowskie, Łazino Muźdżarowskie?), *Łazinek*, lcz, orl, Oszkowice 52,1 19,6
- Łąck Mały (Popielów), *Łąsko Małe*, kls, nkl, Łąck Wielki, d 53,3 17,7
- Łąck Wielki, *Łąsko Wielkie*, kls, nkl, Łąck Wielki, d 53,3 17,8
- Łąckie (Wola Nowa?), snd, snd, Góry Wysokie 50,8 21,8
- Łącko (Łąck), *Łąck*, raw, gbn, Gąbin, d 52,5 19,6
- Łącko, inw, inw, Tuczo, d 52,8 18,1
- Łącko, krk, sdc, Łącko, d 49,6 20,4
- Łącko, *Osieczna* – część, pzn, ksc, Osieczna, przedmieście 51,9 16,6
- Łączany, krk, sls, Spytkowice, d 50,0 19,6
- Łączany, snd, rdm, Wierzbica, d 51,2 21,1
- Łączęń (Ruda Łączęń), *Jacentów*, snd, chc, Radoszyce, osada młyńska, k 51,1 20,3
- Łączewna (Łączewnica, Łączewno, Łączewo), bkj, prd, Przedecz 52,3 19,0
- Łączka (Łąsk, Łążk), *Łążek*, pmr, swc, Śliwice, k 53,6 18,2
- Łączka, maz, liw, Wodny 52,1 21,9
- Łączki Małe (Łączki), *Łączki Jagiellońskie*, snd, plz, Łączki Małe 49,8 21,7
- Łączki, *Łączki Kucharskie*, snd, plz, Łączki, ks 50,0 21,6
- Łączkowice (Łęczkowice), srd, rds, Przedbórz 51,1 19,9
- Łączna, snd, snd, Wzdół, d 51,0 20,8
- Łączne (Łączna), *Łosina Dolna-Łączne*, krk, sdc, Jakubkowice 49,8 20,6
- Łączyn, krk, kss, Andrzejów, d 50,6 20,3
- Łączynica, *Łączynski Młyn*, pmr, mrw, Chmielno, osada młyńska 54,3 18,0
- Łączyno Nowe (Łątki), maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Łączyno Stare (Łączyno-Stara Wieś, Łączyno Wielkie, Łątki-Pobodze), maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Łączyno, pmr, mrw, Chmielno 54,3 18,0
- Łąg (Lang), pmr, tch, Łąg, k 53,8 18,1
- Łąg (Łąk, Łęg, Łęk), *Kraków-Łęg*, krk, prs, Kraków ś. Mikołaj i Mogiła, d 50,1 20,0
- Łąg (Łąk), *Łęgnowo*, inw, bdg, Fordan, k 53,1 18,1
- Łąg (Łąk), *Zdynia* – część, krk, bck, praw. Zdynia 49,5 21,3
- Łąg, bkj, ksw, Kościeszki i Polanowice 52,6 18,3
- Łąg, kls, kls, Żegocino 52,0 17,7
- Łąg, *Łęg*, bkj, bkj, Włocław, d 52,6 19,2
- Łąg, *Łęg*, krk, sdc, Czchów? 49,9 20,7
- Łąg, *Łęg*, lcz, brz, Rzeczycza, k 51,6 20,3
- Łąg, *Łęg*, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2
- Łąka (Łęka), *Łęka*, snd, rdm, Jaroszyn 51,4 21,9
- Łąka, *Łęki Duże*, srd, wln, Lutultów, k 51,3 18,4
- Łąkawica, *Łąkawica Stara*, maz, wrk, Magnuszewo 51,7 21,3
- Łąki (Lancken, Łąkie), *Łąkie*, pmr, czl, Borzyszkowo 54,0 17,3
- Łąki (Łąkie), *Polskie Łąki*, pmr, swc, Łąki 53,4 18,2
- Łąki Małe (Łąki, Łąkie), *Małe Łąkie*, pmr, swc, Siekotowo 53,4 18,1
- Łąkie (Łąki), bkj i inw, ksw i inw, Strzelno, d 52,6 18,1
- Łąkie (Łąkie Wielkie), *Łąki Wielkie-Kolonia*, bkj, bkj, Boniewo 52,5 18,9
- Łąkie Zwiastowe = Łąkie Zwiastowe, *Łąkie-Żoldek*, *Łąki Zwiastowe*, *Łąki Wielkie*, bkj, bkj, Boniewo 52,5 18,9
- Łąkie-Markowo (Łąkie, Łąkie Markowe), *Łąki Markowe*, bkj, bkj, Choceń 52,5 18,9
- Łąkie, dbr, lpn, Karnkowo, k 52,9 19,4
- Łąkie, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,1
- Łąkie, pzn, ksc, Gościeszyno 52,1 16,2
- Łąkie*, *Welnica* – część, kls, gzn, Gnieszno-św. Michała, d 52,6 17,6
- Łącocin (Łącociny), *Łącociny*, kls, kls, Odalanów, k 51,7 17,6
- Łącocino (Łącocin), *Łącocin*, inw, inw, Góra 52,7 18,4
- Łąkoć Wólka, *Łąkoć*, lub, lub, Markuszów 51,4 22,2
- Łąkomirówce (Łąkimierowice, Łąkomierowice), *Lachmirowice*, bkj, ksw, Kościeszki, k 52,6 18,3
- Łąkorek (Łąkorek Mały, Łąkorz Mały), chl, mch, Łąkorz Wielki, osada folwarczna, k 53,4 19,3
- Łąkorz Wielki (Łąkosz Wielki), *Łąkorz*, chl, mch, Łąkorz Wielki, osada folwarczna, k 53,4 19,4
- Łąkoszyn, lcz, lcz, Łąkoszyn, miasto 52,2 19,4
- Łąkta Nowa (Łąkta), *Łąkta Dolna*, krk, szc, Trzciana 49,8 20,4
- Łączyno (Łączyno), *Łączyn Włościański*, maz, osl, Kleczkowo, k 53,1 21,8
- Łążek, bkj, prd, Kłodawa, k 52,3 18,9
- Łążek, chl, mch, Sumpulawo 53,5 19,6
- Łążek, *Łążek Zaklikowski*, lub, urz, Zdziechowice 50,8 22,0
- Łążek, plc, szr, Sarnowo 53,2 20,1
- Łążki, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,2
- Łążyn (Lansen), chl, mch, Świniarz, d 53,5 19,8
- Łążyn (Lausen, Łążyno), chl, chl, Łążyn, m 53,1 18,4
- Łążynek (Łążynko), dbr, lpn, Ciechocin, d 53,0 18,9
- Łążynek, chl, chl, Łążyn 53,1 18,4
- Łążyno (Łążynko), *Łążyn (Wybranowo* – część), inw, inw, Liskowo 52,9 18,2
- Łążyno, *Łążyn*, dbr, lpn, Łążyno 53,0 18,9
- Łbiska, maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,0
- Łbowo, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,4 20,4
- Łebki Janusze = Łebki-Janusze, Łebki Małe* (Łupki Małe), *Łebki-Janusy*, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,6
- Łebki Małe, maz, was, Grabowo 53,5 22,2
- Łebki Wielkie, *Łebki Duże*, maz, was, Grabowo 53,5 22,2
- Łebki Wielkie, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,6
- Łebki-Kryspy, *Łebki-Kryszpy*, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,6
- Łebki, plc, ndz, Niedzborz 52,9 20,4
- Łebno (Łebne, Łebnie), pmr, mrw, Strzępcz 54,5 18,1
- Łekińsko (Łekieńsko, Łakieńsko), *Łekińsko*, srd, rds, Kamieńsko 51,2 19,4
- Łekno, kls, kcn, Łekno, miasto 52,8 17,3
- Łempice (Łampice), maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
- Łempice Małe, *Łepice* – część, maz, nmo albo ser, Koprzywnica albo Winnica 52,7 21,0

- Łempice Wielkie, *Łepice* – część, maz, nmo albo ser, Winnica 52,7 21,0
- Łempicze Nowe** (Łepicze Nowe), pdl, drh, Winna Stara
- Łempicze Stare (Łempicze, Łempicze-Stara Wieś, Łepicze-Stara Wieś), *Lempice*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,7
- Łempicze-Andrale** (Łempicze-Undrale), pdl, drh, Winna Stara
- Łempicze-Klesie+ (Łempicze-Klesie, Łepicze-Klesie), pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,7
- Łempicze, okolica, pdl, drh
- Łempino Małe, *Łepinek*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,1
- Łempino Wielkie, *Łepin*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,1
- Łepcz (Łepcze, Leptz), *Łebcz*, pmr, pck, Łepcz, k 54,8 18,3
- Łepki, *Stare Łepki*, pdl, mln, Łosice, k 52,2 22,6
- Łepkowo+, raw, sch, Pawłowice 52,2 20,4
- Łeszkwice, *Łęzkowice*, krk, szc, Chełm, d 50,0 20,3
- Łęczeszycze, maz, grc, Łęczeszycze 51,8 20,8
- Łęczna, lub, lub, Łęczna, miasto 51,3 22,9
- Łęczno, srd, ptr, Sulejów, d 51,3 19,8
- Łęczycza, *Łęczycza* – część, lcz, lcz, Łęczycza, miasto, k 52,1 19,2
- Łęczycza, pzn, pzn, Wiry Wielkie 52,3 16,8
- Łęczyczki (Łęczniczka, Łęczyczka), *Łęczyczki*, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,5
- Łęg (Biała?), *Łęg Januszowski*, krk, sdc, Wielogłowy, d 49,6 20,7
- Łęg (Łąg), *Łęg Rachowski*, snd, snd, Świeciechów 50,9 21,8
- Łęg (Łąg), srd, rds, Kruszyna 51,0 19,3
- Łęg (Łęg Brzozowski), *Brzozowo-Łęg*, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,7
- Łęg (Łęg Wielki), pzn, ksc, Śrem 52,1 17,0
- Łęg = Łęg-Kleszcze*, Łęg Wielki* (Łęg Nowy), plc, mla, Grzebsk 53,2 20,5
- Łęg Mały, *Łężek Szlachecki*, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
- Łęg Wielki, *Łęg Kościelny*, plc, bls, Łęg Wielki, ds 52,7 19,9
- Łęg, snd, stz, Steżyca, k 51,5 21,8
- Łęgnowo (Langenau), *Łęgowo*, pmr, gdn, Łęgnowo, d 54,2 18,6
- Łęgnowo, pmr, swc, Jeżowo, osada folwarczna 53,5 18,4
- Łęgonice, *Łęgonice Małe*, snd, opc, Łęgonice, miasto, d 51,6 20,5
- Łęgonice, raw, bla, Łęgonice, d 51,6 20,5
- Łęgowo, kls, gzn, Łęgowo, d 52,8 17,1
- Łęgowo, *Strzeszewo*, plc, ndz, Dziektarzewo 52,8 20,4
- Łęka (Łąka), *Łąka Siedlecka*, snd, plz, Jurków 50,1 20,9
- Łęka Mała, pzn, ksc, Żytowiecko 51,8 16,8
- Łęka Wielka, pzn, ksc, Żytowiecko 51,8 16,8
- Łęka, kls, knn, Białkowo 52,1 18,6
- Łęka, krk, sdc, Mogilno 49,7 20,8
- Łęka, lcz, lcz, Błonie, d 52,1 19,1
- Łęka, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,5
- Łęka, *Łęka Mroczeńska*, srd, ost, Baranów 51,2 18,0
- Łęka, maz, wrs, Pustelnik 52,3 21,4
- Łęka, snd, wsl, Korczyn Stary, k 50,3 20,8
- Łękawa = Łękawa, Nadolany* (Łąkowa), krk, prs, Kościelec 50,2 20,4
- Łękawa, srd, ptr, Grocholice 51,3 19,4
- Łękawica (Łąkawica), maz, gar, Sienica 52,1 21,7
- Łękawica (Łąkownica), snd, plz, Łękawica 50,0 21,1
- Łękawica, krk, sls, Kletecza 49,8 19,6
- Łękawica, krk, sls, Łękawica 49,7 19,3
- Łękawka (Łąkawka), snd, plz, Poręba 49,9 21,0
- Łęki (Łąka), srd, szd, Wygielzów 51,4 19,1
- Łęki (Łąki, Łączki), *Łączki Brzeskie*, snd, plz, Przeclaw 50,2 21,4
- Łęki (Łąki), krk, szc, Trzemeszna 49,8 20,0
- Łęki (Łąki), *Łęki Kościelne*, lcz, orl, Łęki 52,2 19,5
- Łęki (Łąki), maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
- Łęki (Łęka), maz, liw, Wodunie 52,1 22,0
- Łęki Dolne (Łąki Dolne), snd, plz, Łęki Górne 50,0 21,2
- Łęki Górne (Łąki Górne), snd, plz, Łęki Górne 50,0 21,2
- Łęki Królewskie (Łąki Małe), srd, ptr, Rączno, k 51,2 19,8
- Łęki Małe, pzn, ksc, Łęki Wielkie 52,1 16,5
- Łęki Wielkie (Łąki Wielkie), *Łęki Strzyżowskie*, snd, plz, Łęki Wielkie 49,8 21,7
- Łęki Wielkie, pzn, ksc, Łęki Wielkie 52,1 16,5
- Łęki, krk, szc, Szczepanów, k 50,0 20,7
- Łęki, krk, sdc, Tropie 49,8 20,6
- Łęki, krk, sls, Bielany, k 50,0 19,2
- Łęki, *Łęki Dukielskie*, krk, bck, Kobylany 49,6 21,7
- Łękorz, *Jareniówka* – część, krk, bck, Jasło 49,7 21,4
- Łękowo, maz, was, Grajewo 53,6 22,5
- Łęszewo, *Łaszewo-Wietrznik*, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,1
- Łęszewska Wola, *Wola Łaszewska*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,1
- Łętkowice, krk, prs, Łętkowice, k 50,3 20,2
- Łętkowo = Łętkowo Małe*, Łętkowo Wielkie*, *Łętków*, lcz, lcz, Góra 52,1 19,4
- Łętowe (Łętowa), krk, szc, Mszana Niżna, k 49,7 20,2
- Łętowice (Łętowin), pmr, pck, Żarnowiec 54,8 18,2
- Łętowice, snd, plz, Wojnicz, d 50,0 20,8
- Łętownia, krk, szc, Łętownia 49,7 19,9
- Łętownia, snd, snd, Kopki następnie Rudnik 50,3 22,2
- Łętownica, maz, nur, Andrzejów, d 52,9 22,2
- Łętowo (Łątowo), *Łętów*, maz, gar, Garwolin 51,9 21,7
- Łętowo-Dąb, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,3
- Łętowo, maz, wsg, Łętowo, d 52,5 20,1
- Łętowski, *Łętków*, srd, szd, Łasko, osada młyńska 51,6 19,1
- Łężany (Łazany, Łężany), *Łazany* – część, krk, szc, Łężany 50,0 20,1
- Łężany (Łężiny), *Łężyny*, krk, bck, Łężany, k 49,7 21,5
- Łężce Małe, *Łęzeczki*, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie, d 52,6 16,2
- Łężce Wielkie, *Łęzce*, pzn, pzn, Łężce Wielkie 52,6 16,1
- Łężek (Łęg Mały), pzn, ksc, Wieszczyczyno 52,1 17,1
- Łężek**, raw, gos, Solec albo Sokołowo Łężki (Leski? Laski?), lcz, lcz, Poddąbice 51,9 19,0
- Łężyce (Łążyce, Łęczyce, Łężyno), pmr, pck, Reda, k 54,5 18,4
- Łężyce (Łążyce), snd, snd, Opatów 50,8 21,3
- Łężyno, *Konin-Łężyn*, kls, knn, Gosławice 52,3 18,2
- Łgów, srd, szd, Buczek 51,5 19,2
- Łobdowo, chl, chl, Łobdowo, k 53,2 19,1
- Łobez, (Łobes), kls, pzd, Góra 52,0 17,3
- Łobodna (Łobodne), *Łobodno*, krk, llw, Kłobucko, k 50,9 19,0
- Łobodzice (Łobudzice), *Łobudzice*, srd, szd, Małyń 51,7 19,0
- Łobodzice, *Łobudzice*, srd, ptr, Łobodzice 51,4 19,3
- Łobzów (Lgota), krk, kss, Wolbram, k 50,4 19,8
- Łobzów, *Kraków-Łobzów*, krk, prs, Kraków ś. Szczepan, k 50,1 19,9
- Łobżenica, kls, nkl, Łobżenica, miasto 53,3 17,2
- Łochocino, *Łochocin*, dbr, lpn, Chełmica 52,8 19,1
- Łochowo, inw, bdg, Bydgoszcz, k 53,1 17,8
- Łochowo, *Łochów*, maz, kam, Kamionolas 52,5 21,7

- Łochów Wielki, *Łochów*, raw, raw, Żelichnin Mały 51,7 20,1
- Łochówek, raw, raw, Żelichnin Mały 51,7 20,0
- Łochynia, srd, wln, Borowno 50,9 19,2
- Łochyńsko, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,7
- Łodwigowice (Łodwikowice, Łotwigowice), *Łodygowice*, krk, sls, Łodwigowice 49,7 19,2
- Łodwigowo+, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
- Łodwigówlas-Niedźwieckie, *Niedźwieckie*, maz, was, Wąsosz 53,6 22,4
- Łódzia, *Łódź-Śródmieście* – część, lcz, brz, Łódzia, miasto, d 51,8 19,5
- Łódzia, *Łódź*, pzn, ksc, Łódzia 52,3 16,7
- Łoje (Ostrów?), snd, rdm, Sieciechów 51,6 21,7
- Łoje a Wissa, *Łoje-Awissa*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,5
- Łoje-Gręzka, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4
- Łoje-Kowalewo*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4
- Łoje, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,8
- Łojewo (Łoje), *Łojki*, maz, rdz, Białaszewo 53,6 22,5
- Łojewo (Łojewo Wielkie), inw, inw, Góra, d 52,7 18,3
- Łojewo, *Łojew*, maz, kam, Kamionolas 52,6 21,8
- Łojewo, *Łojewek*, maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,3 22,2
- Łojki, pdl, drh, Siemiatycze 52,4 22,9
- Łojowice, snd, snd, Obrazów, d 50,7 21,7
- Łoknica (Loknica), *Osówka*, pdl, blk, Narew, k 52,8 23,5
- Łoknica, pdl, blk, Narew 52,8 23,4
- Łoktowo, *Oktowo*, chl, chl, Unisław 53,2 18,3
- Łomia, plc, szr, Podkrojewo Kościelne 53,1 20,3
- Łomna (Łomna-Stara Wieś), pdl, drh, Kosowo 52,6 22,2
- Łomna, krk, sch, Wiśnicz Wielki 49,9 20,5
- Łomnica (Łownica), *Łomnica-Zdrój*, krk, sdc, Piwniczna, k 49,4 20,7
- Łomnica (Łumnica), snd, stz, Żelechów 51,8 21,9
- Łomnica, maz, gar, Seroczyno 52,0 21,9
- Łomnica, pzn, ksc, Zbąszyń 52,3 15,9
- Łomno, snd, snd, Świętomarza 50,9 21,0
- Łomny Małe, *Łomianki*, maz, wrs, Kielpino 52,3 20,9
- Łomny Wielkie, *Łomna*, maz, wrs, Łomny Wielkie, d 52,4 20,8
- Łomowo (Łumowo), *Łomów*, kls, knn, Zagórów 52,1 17,8
- Łomża, maz, lom, Łomża, miasto, k 53,2 22,1
- Łomżyca, maz, lom, Łomża, kd 53,2 22,0
- Łopacienko, *Łopacionka* albo *Łopacianka*, snd, snd, Gryzikamień albo Ujazd 50,7 21,2
- Łopacino, *Łopacin*, maz, cch, Łopacino 52,7 20,7
- Łopatki (Keselingswald), *Łopatki Polskie*, chl, chl, Łopatki, k 53,3 19,0
- Łopatki, bkj, bkj, Kroszyno, osada folwarczna, d 52,5 19,0
- Łopatki, srd, szd, Łasko 51,6 19,1
- Łopatki, *Zdziar-Łopatki*, plc, pln, Góra Kościelna 52,6 20,1
- Łopatno, snd, snd, Gryzikamień albo Ujazd 50,7 21,3
- Łopienie-Grochy* (Grochy, Grochy-Łopienie), pdl, blk, Domanowo 52,9 22,7
- Łopiennik (Podłopienice, Wielkie Przedmieście), *Podłopień* – część, krk, sch, Tymbark, k 49,7 20,3
- Łopiennik, lub, lub, Ratoszyn 51,1 22,2
- Łopienno, kls, gzn, Łopienno, miasto 52,7 17,4
- Łopieńska Wieś (Łopieńsko), *Łopienno* – część, kls, gzn, Łopienno 52,7 17,4
- Łopuchowa, snd, plz, Łączki, k 50,0 21,5
- Łopuchowo, pdl, blk, Tykocin, k 53,2 22,7
- Łopuchowo, pzn, pzn, Gać 52,6 17,0
- Łopunia (Łopunie), *Łopoiń*, krk, sdc, Wojnicz, k 50,0 20,8
- Łopusze (Łopuski, Łopusy), pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,7
- Łopuszna, *Chronów* – część, krk, sdc, Chronów 49,9 20,6
- Łopuszna, krk, sdc, Łopuszna 49,5 20,1
- Łopuszno, snd, chc, Łopuszno 51,0 20,3
- Łoscica**, kls, ken
- Łosice (Łosicze), pdl, mln, Łosice, miasto, k 52,2 22,7
- Łosie-Dołęgi, *Łosie*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,3
- Łosie, krk, bck, praw. Łosie 49,6 21,1
- Łosie, maz, wrs, Radzymino 52,5 21,2
- Łosień, *Dąbrowa Górnicza-Łosień*, krk, prs, Sławków, d 50,4 19,3
- Łosień, snd, chc, Piękoszów 50,9 20,4
- Łosiniec, kls, gzn, Popowo 52,7 17,2
- Łosiniec, *Łosieniec*, srd, srd, Chartłupia Mała 51,6 18,7
- Łosino (Łosiny), *Łosinno*, maz, kam, Pniewo 52,6 21,4
- Łosiowo-Supiastany, *Łosiowo*, maz, was, Białaszewo 53,6 22,5
- Łoskuń, *Łoskoń Stary*, pzn, pzn, Goślina Długa 52,7 17,0
- Łososina (Łościna), *Łososina Dolna* – część, krk, sdc, Jakubkowice 49,7 20,6
- Łososina, *Łososina Górna*, krk, sdc, Łososina 49,7 20,4
- Łososkowice, krk, prs, Bierków, d 50,2 20,2
- Łosośniki, kls, gzn, Wielatowo, d 52,6 17,9
- Łosowo, *Łosewo*, maz, ser, Koprzywnica 52,6 21,0
- Łosowo, *Łosiewo*, maz, kol, Płocko 53,3 21,9
- Łostówka (Włostowa), krk, sch, Mszana Niżna, k 49,7 20,1
- Łoś = Łoś, Wola Łoska*, maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,0
- Łośnice (Łosie, Łoźnice), *Zawiercie-Łośnice*, krk, llw, Kromolów 50,5 19,5
- Łowczów (Łowczów Wielki), snd, plz, Piotrkowice 49,9 21,0
- Łowczów Mały (Łowczówek), *Łowczówek*, snd, plz, Pleśna 49,9 21,0
- Łowęcice, kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3
- Łowęcino, *Łowęcín*, pzn, pzn, Swarzędz 52,4 17,1
- Łowicz (Łowik), *Łowicz Walecki*, pzn, wlc 53,3 16,0
- Łowicz (Łowiczek), *Łowiczek*, bkj, bkj, Łowicz 52,7 18,8
- Łowicz, raw, sch, Łowicz N. Maria Panna i Łowicz Święty Duch, miasto, d 52,1 19,9
- Łowin, pmr, swc, Serocko 53,4 18,2
- Łowinek (Łowienek, Łowin Mały), pmr, swc, Serocko 53,4 18,1
- Łowinia (Łowienia), krk, kss, Sędziszów 50,6 20,1
- Łowisko, snd, snd, Górna i Kopki następnie Rudnik 50,3 22,2
- Łowiszewo, *Bogusławice* – część, bkj, kwł, Kowale 52,5 19,2
- Łowkowice (Główkowice), *Łówkowice*, bkj, bkj, Łowicz 52,8 18,8
- Łownica (Łowiennica), snd, snd, Goźlice 50,7 21,4
- Łowyń, pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,9
- Łoza (Loisen, Losen), *Łoza*, pmr, czł, Łoza 53,7 17,1
- Łozki, *Łuzki*, pdl, mln, Górki 52,2 22,8
- Łozy, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5
- Łuba (Piaseczny, Koczur, Kaczor, Zaborowy, Borowy), *Józefowo*, bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,6 19,0
- Łubiane, maz, was, Grabowo 53,5 22,2
- Łubianka, chl, chl, Bierzgłowo, m 53,1 18,5
- Łubianka, *Stara Łubianka*, pzn, pzn, Piła, k 53,2 16,6
- Łubianki (Łubienki), *Myszkowice* – część, swr, Sączów 50,4 19,1
- Łubicze (Łubicze-Drozdzy), *Łubice*, pdl, blk, Wyszki 52,9 23,0
- Łubiec, raw, sch, Leszno 52,3 20,6
- Łubienica, maz, nmo albo ser, Pułtowski, d 52,6 21,1
- Łubienko, krk, bck, Łubienko, d 49,7 21,6
- Łubino (Łubino Kościelne), *Łubin Kościelny*, pdl, blk, Łubino 52,8 23,0
- Łubki, lub, lub, Wojciechów 51,2 22,2
- Łubki, maz, wsg, Łubki 52,6 20,0

- Łubna-Jakusy, srd, srd, Wąglczów 51,6 18,5
- Łubna-Jarosłaj, srd, srd, Wąglczów 51,6 18,5
- Łubna, maz, czr, Cieciszewo 52,0 21,1
- Łubnica-Krusze, *Łubnice-Krusze*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,3
- Łubnica, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,4
- Łubnica, *Lugnica*, snd, snd, Cmolasy 50,3 21,6
- Łubnica, pzn, ksc, Wielichowo, d 52,2 16,3
- Łubnice, snd, wsl, Beszowa 50,4 21,2
- Łubnice, srd, wln, Łubnice, d 51,2 18,3
- Łubno, lcz, lcz, Sobótka 52,2 19,1
- Łubno, *Łubno Opacz*, *Łubno Szlacheckie*, krk, bck, Łężany, ds 49,7 21,6
- Łubowice (Łubowice Wielkie), kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2
- Łubowice Małe (Łubowiczki), *Łubowiczki*, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2
- Łubowo, kls, gzn, Łubowo 52,5 17,4
- Łuby-Kiertany, maz, lom, Miastkowo 53,1 21,9
- Łuby-Kowalewo, *Łuby*, maz, kol, Piątnica 53,2 22,1
- Łuby-Kurki = Łuby-Kurki, Łuby Stare*, maz, lom, Miastkowo 53,1 21,9
- Łucjanowice, *Kraków-Luczanowice*, krk, prs, Rusiec 50,1 20,1
- Łucka, lub, lub, Łucka 51,4 22,6
- Łuckowo**, kls, pzd, Bnin
- Łuczaje (Łuczaje-Filki), pdl, blk, Wyższki 52,9 23,0
- Łuczki*, *Malaszek*, maz, kam, Długosiodło, d 52,8 21,6
- Łucznicza, maz, gar, Osiecko, k 51,9 21,5
- Łuczycze, krk, prs, Luborzycza 50,2 20,1
- Łuczylino (Łuczylno, Łuczyno), *Łuczylino*, kls, knn, Raciężce 52,3 18,5
- Ługi Wielkie, *Lugi*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4
- Ługi, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,1
- Ługowa Wola, lub, luk, Łuków, k 52,0 22,2
- Ługowice, raw, bla, Michałowice 51,6 20,7
- Ługów, lub, lub, Garbów 51,3 22,3
- Łukanowice, snd, plz, Wojnicz 50,0 20,9
- Łukaszyno-Borki, plc, plc, Borzewo 52,7 19,6
- Łukawa (Łakawa), maz, wrk, Głowaczewo 51,6 21,3
- Łukawa, snd, snd, Łukawa, d 50,8 21,7
- Łukawica (Laskowice), lub, lub, Mniichów 51,5 22,2
- Łukawica (Łukawicze), pdl, blk, Topiczewo 52,9 22,8
- Łukawka (Łukawa, Łukawica), snd, snd, Pkanów 50,8 21,5
- Łukocino (Łokocino, Łukocin), *Łukocin*, pmr, tcz, Miłobądz 54,1 18,7
- Łukom, kls, knn, Zagórów 52,1 17,8
- Łukomie, dbr, rpn, Łukomie 52,9 19,7
- Łukoszyno Wielkie = Łukoszynko* (Łukoszyno-Byliny), Łukoszyno Wielkie, *Łukoszyno*, plc, plc, Bądkowo Kościelne 52,7 19,6
- Łukoszyno-Byki, plc, plc, Borzewo 52,7 19,6
- Łukowa, snd, chc, Łukowa 50,7 20,5
- Łukowa, snd, plz, Łysagóra, d 50,1 21,0
- Łukowe-Łoś (Łukowo), *Łukowo*, maz, cch albo prz, Karniewo 52,9 20,9
- Łukowica, krk, sdc, Łukowica 49,6 20,5
- Łukowiec, lub, lub, Kocko 51,6 22,5
- Łukowiec, maz, czr, Radwankowo 52,0 21,3
- Łukowiec, maz, gar, Parysewo 52,0 21,7
- Łukowiec, maz, gar, Żeliszewo 52,1 21,9
- Łukowiec, snd, snd, Pokrzywnica 50,6 21,6
- Łukowo, kls, kcn, Łekno 52,9 17,3
- Łukowo, pzn, pzn, Łukowo 52,6 16,8
- Łuków, lub, luk, Łuków, miasto, k 51,9 22,4
- Łunawa (Łunawy), *Wielkie Łunawy*, chl, chl, Chełmno, m 53,4 18,6
- Łuniewo Wielkie = Łuniewo Wielkie (Łuniewo), Łuniewo-Wyszki (Łuniewo-Wiski)*, pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,5
- Łuniewo-Szczubły, *Łuniewo Male*, pdl, drh, Kuczyno 52,7 22,5
- Łuniewo, *Łoniewo*, plc, plc, Woźniki 52,6 20,0
- Łuniewo, *Łoniewo*, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,6
- Łuniewo, okolica, pdl, drh
- Łuniowy (Łoniewa), *Łoniowa*, krk, sdc, Porąbka, d 49,9 20,7
- Łuniów (Łoniów), *Łoniów*, snd, snd, Łuniów 50,6 21,5
- Łupia, *Arkadia*, raw, sch, Bednary, d 52,1 20,0
- Łupianka Nowa (Łupianka), pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8
- Łupianka Stara (Łupianka, Łupianka-Stara Wieś), pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8
- Łupica, *Łupice*, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 52,0 16,1
- Łupichowcy, *Łupichy*, pdl, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,4 22,8
- Łuszczewo (Głuszczewo), bkj, ksw, Skulsko 52,5 18,4
- Łuszczewo (Łuszczewo, Łowczewo), maz, cch, Nowe Miasto 52,7 20,6
- Łuszczewo Mniejsze (Łuszczewo-Skuczyn), *Łuszczewek Stary*, raw, sch, Leszno 52,2 20,5
- Łuszczewo Większe (Łowczewo), *Łuszczew*, raw, sch, Leszno 52,2 20,5
- Łuszczonowo, *Łuszczanów*, kls, kls, Wilkowsyja 52,0 17,5
- Łuszczów, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,7
- Łuszczyn, srd, rds, Klasztor Mstowski, d 50,8 19,3
- Łuszkowo (Łuskowo)**, dbr, dbr, Szpital Nadolny
- Łuszkowo, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,8
- Łużki (Łuski), *Łuzki*, pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,4
- Łużna, krk, bck, Łużna 49,7 21,1
- Łychowo, *Łychów*, maz, grc, Jasieniec 51,8 21,0
- Łychów, lub, urz, Potok 50,8 22,1
- Łyczana (Łyczanka), krk, sdc, Korzena 49,7 20,8
- Łyczanka, krk, sdc, Tęgorborza 49,7 20,6
- Łyczba, snd, wsl, Beszowa 50,4 21,2
- Łyczewo, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2
- Łyczki-Pogąsty, *Pogąsty*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
- Łyczki, *Chróścice-Łyczki*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
- Łyczyno (Licino), *Łyczyn*, kls, kls, Kościelec 51,9 18,1
- Łyczyno (Tyczyno), *Łyczyn*, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2
- Łyków, srd, szd, Grodzisko 52,0 19,0
- Łyniec (Liniec, Młyńc), chl, chl, Wapcz 53,3 18,6
- Łysa Góra, krk, bck, Żmigród Stary 49,6 21,6
- Łysa Góra, krk, sdc, Porąbka, d 49,9 20,7
- Łysagóra (Łysa Góra), *Lipiny*, snd, plz, Łysagóra 50,1 21,0
- Łysagóra = Łysagóra (Łysa Góra), Wola Łysogórska*, (Łysa Góra), *Lisia Góra*, Łysagóra (Łysa Góra) wieś parafialna, snd, plz, Łysagóra 49,9 20,7
- Łysakowo (Leisacks), chl, chl, Grudziądz, m 53,5 18,9
- Łysakowo (Lisowo?), maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6
- Łysakowo, plc, bls, Będziszów 52,7 19,8
- Łysaków, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,7
- Łysaków, *Łysaków pod Lasem*, krk, kss, Andrzejów, d 50,6 20,3
- Łysaków, snd, plz, Czermín 50,3 21,3
- Łyse, pdl, blk, Suraz, k 52,9 23,1
- Łysek, bkj, rdj, Sadlno, osada młyńska 52,4 18,5
- Łyseskornie (Łysekornie, Łyskornie), *Łyseskornie*, srd, wln, Łyseskornie 51,3 18,4
- Łysina, *Łysiny*, pzn, wch, Łysina 51,8 16,2
- Łysinino, *Łysinín*, kls, gzn, Gąsawa, d 52,8 17,7
- Łysiny (Lisiny), srd, rds, Borzykowa 50,8 19,7
- Łyskowice (Liskowice), *Łyszkowice*, raw, sch, Pczonów, d 52,0 19,9
- Łyskowice, *Łyszkowice*, srd, szd, Pięcnów 51,9 18,7
- Łyskowo (Liskowo, Łuskowo), pmr, tch, Mądomierz Wielki, osada folwarczna 53,5 17,8

Łysobyki (Nowe Przetoczno?), *Jeziorzany (Łysobyki)*, snd, stz, Łysobyki, miasto 51,6 22,3
 Łysobyki, maz, wrs, Klembowo 52,4 21,5
 Łysokanie, krk, szc, Brzezino 50,0 20,3
 Łysołaje, lub, lub, Biskupice 51,2 22,9
 Łysomice (Posmendorf), chl, chl, Papowo, m 53,1 18,6
 Łysowice (Łyskowice), *Łysów*, pdl, drh, Niemojki 52,3 22,7
 Łysy Młyn+, pzn, pzn, Chojnica, osada młyńska 52,5 16,9
 Łyzkowice (Liskowice), krk, prs, Koniusza 50,2 20,2
 Macewo, *Macew*, kls, kls, Kuchary Połączne, osada folwarczna 51,8 17,9
 Machcino Konarskie, *Machcino*, plc, plc, Proboszczowice 52,6 19,8
 Machcino-Żabowo, *Machcinko*, plc, plc, Proboszczowice 52,6 19,7
 Machcino, *Machcin*, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,4
 Machliny (Machlin), pzn, wlc 53,5 16,3
 Machnatka (Machmatka), maz, grc, Błędów 51,8 20,7
 Machniówka, *Machnówka*, krk, bck, Zrzęcin, d 49,6 21,7
 Machor, *Machory*, snd, opc, Żarnów, osada kuźnicza 51,2 20,2
 Machorowska, snd, opc, Lipa 51,2 20,2
 Machowa, snd, plz, Łęki Górne 50,0 21,2
 Machowiec, *Mechowiec*, snd, snd, Cmolasy 50,3 21,8
 Machów, snd, snd, Michocin 50,5 21,6
 Maciczyna, *Jaksice* – część, krk, prs, Książnice Więsze 50,2 20,5
 Maciejew, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,5
 Maciejkowo (Maciejków), *Macikowo*, dbr, lpn, Nowogród, d 53,0 19,1
 Maciejowa, krk, sdc, praw. Łabowa 49,5 20,8
 Maciejowice, krk, prs, Luborzycza, d 50,1 20,1
 Maciejowice, *Ostrów*, przed lokacją miasta 1507 r. wsie Maciejowice i Ostrów, snd, stz, Maciejowice, miasto 51,7 21,5
 Maciejowice, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,9
 Maciejów (Maciejowice), krk, kss, Książ Mały 50,4 20,2
 Maciejów, *Maciejów Stary*, lub, lub, Wysokie 50,9 22,8
 Maciejuszowice (Maciszewice, Maciszowice), *Maciszewice*, srd, srd, Błaszki 51,7 18,5
 Macierzysz Wielki, *Macierzysz*, maz, wrs, Babice 52,2 20,9
 Macierzysz-Chrzanowo, *Warszawa-Chrzanów*, maz, wrs, Babice 52,2 20,9
 Macierzysz-Szeligi, *Warszawa-Szeligi*, maz, wrs, Babice 52,2 20,9
 Maczewo (Marczewo), *Marczewo*, kls, pzd, Młodujewo, d 52,3 17,9
 Maćkowy (Maćkowo), pmr, gdn, Święty Wojciech, d 54,3 18,6
 Madeje = Madeje, Wioteski*, *Wojczyce* – część, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,5
 Magierowa Wola, maz, wrk, Ostrołęka 51,9 21,2
 Magnusze, *Magnusy*, srd, szd, Małyń 51,7 19,1
 Magnusze, pdl, blk, Trzciane 53,4 22,8
 Magnuszewice, kls, kls, Magnuszewice 51,9 17,6
 Magnuszewo = Magnuszewo (Magnuszowo) miasto, Magnuszewo* wieś, (Magnuszowo), maz, wrk, Magnuszewo, miasto, wieś 51,8 21,4
 Magnuszewo Stare, *Magnuszew Duży*, maz, mak, Szelków 52,8 21,2
 Magnuszewo-Kotowo, *Magnuszew Mały*, maz, mak, Szelków 52,8 21,2
 Maje, *Brzozowo-Maje*, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,7
 Majki-Tykiewki, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
 Makarki, pdl, drh, Ostrożany 52,6 22,8
 Makocice (Mąkocice), krk, prs, Proszowice, ds 50,2 20,3
 Makomaze (Mąkomasze), *Makomazy*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8
 Makowc, *Makówiec*, dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,2
 Makowica, maz, mak, Maków, k 52,9 21,1
 Makowiec, maz, liw, Dobre Stare 52,3 21,7
 Makowiec, snd, rdm, Skaryszów, k 51,3 21,2
 Makowiska, krk, bck, Makowiska 49,6 21,6
 Makowiska, srd, rds, Makowiska, d 51,1 19,0
 Makowo Bure (Kamionki, Makowe), *Makowskie*, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,4
 Makowo, pdl, blk, Kobylino Poświętne, ks 53,1 22,7
 Maków, krk, prs, Śreniawa 50,4 19,9
 Maków, *Maków Mazowiecki*, maz, mak, Maków, miasto, k 52,9 21,1
 Maków, *Maków Podhalański*, krk, szc, Maków, k 49,7 19,7
 Maków, raw, raw, Maków, d 51,9 20,1
 Maków, snd, rdm, Skarżyszów, k 51,3 21,3
 Makówka (Makowo), pdl, blk, Narew, przedmieście, m 52,9 23,5
 Maksymowizna (Świerzbienie), *Świerzbienie*, pdl, blk, Goniądz 53,4 22,8
 Malanowo (Malonowo), *Malanów*, lcz, lcz, Kazimierz 51,8 19,2
 Malanów, srd, srd, Malanów, d 51,9 18,4
 Malary, pmr, tcz, Pogutkowy, osada folwarczna, d 54,0 18,4
 Malau (Malewo), *Malewo*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, k 54,0 19,1
 Malbork (Marienburg), mlb, mlb, Malbork, miasto, k 54,0 19,0
 Malbork-Zamek (Marienburg), *Malbork*, mlb, mlb, Malbork, zamek, k 54,0 19,0
 Malczewo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6
 Malczewski, *Spicymierz* – część, srd, szd, Spicymierz, osada młyńska 51,9 18,8
 Malec (Malce), pdl, drh, Ciecchanowiec 52,6 22,6
 Malec, krk, sls, Osiek 49,9 19,2
 Malechin (Malchin, Malechino), *Malachin*, pmr, tch, Czarsk, osada folwarczna 53,8 17,9
 Malechowo, *Malachowo*, pzn, ksc, Dolsko, Kunowo 52,0 17,0
 Malejowa, *Jordanów-Malejowa*, krk, szc, Jordanów 49,6 19,8
 Malenia, srd, szd, Buczek 51,5 19,2
 Malenino (Malinino), *Malenin*, pmr, tcz, Miłobądz, d 54,1 18,7
 Malenino, *Malenin*, kls, gzn, Witkowo, d 52,4 17,7
 Malesze, pdl, blk, Brańsk, k 52,8 23,0
 Maleszowa Nowa, *Nowa Maliszewa*, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,1
 Maleszowa Stara, *Stara Maliszewa*, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,0
 Maleszewo I (Maliszewo), *Maliszewo*, plc, bls, Biskupice 52,7 20,0
 Maleszewo II (Maliszewo), *Maliszewko*, plc, bls, Biskupice 52,7 20,0
 Maleszowa, snd, chc, Lisów 50,7 20,7
 Maleszów, *Maliszów*, snd, rdm, Kowala Stępcina 51,3 21,1
 Malewicze (Malewa), *Malewice*, pdl, mln, Dziadkowicze 52,6 23,0
 Malewo (Malewa, Malewy), pzn, ksc, Gostyń Stary 51,9 17,0
 Malewo, plc, rac, Koziebrody Wielkie 52,8 20,0
 Malice, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5
 Malice, *Malice Kościelne*, snd, snd, Malice 50,8 21,5
 Malice, snd, snd, Obrazów, d 50,7 21,7
 Maliczów (Maliców), *Malczów*, snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,2
 Malikowice (Malkowice), *Malkowice*, krk, prs, Przymeków 50,2 20,6
 Malikowice (Malkowice), *Malkowice*, snd, snd, Kielczyna, k 50,7 21,2
 Malikowy Dolne (Malikowo Dolne), *Dolne Maliki*, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, osada folwarczna 54,0 18,3
 Malikowy Górne (Illekowitz, Malikowo Górne), *Górne Maliki*, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, osada folwarczna 54,0 18,3
 Malików (Malków), *Malków*, snd, opc, Bedlno, d 51,2 20,2
 Malina, raw, gos, Kutno 52,2 19,4

- Malinie (Malina), *Maliny*, pzn, ksc, Wieszczyzyno, osada folwarczna 52,0 17,1
- Malinie, lub, lub, Goraj 50,7 22,6
- Malinie, *Malenie*, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,1
- Malinie, snd, snd, Chorzelów 50,4 21,5
- Maliniec, *Konin-Maliniec*, kls, knn, Gosławice 52,3 18,2
- Malinowice (Malniowice), swr, Wojkowie Kościelne 50,4 19,1
- Malinowo, *Malinowo Stare*, maz, osw, Jelonki 52,9 21,8
- Malinowo, pdl, drh, Dziadkowiec 52,5 22,8
- Malinowo, pdl, drh, Kuczyno 52,7 22,5
- Maliszewo-Lynki (Malesze), maz, zmb, Zawady 53,2 22,5
- Maliszewo-Porkusy, *Maliszewo Perkusy*, maz, zmb, Zawady 53,2 22,5
- Maliszewo, dbr, lpn, Lipno 52,8 19,1
- Maliszycze, *Małyszycze*, krk, prs, Imbramowice, d 50,3 19,9
- Malonkowo (Malinkowo, Mielonkowo), *Malankowo*, chl, chl, Lisowo, k 53,3 18,7
- Malonowo Małe (Malanowo Małe), *Malanówko*, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5
- Malonowo Wielkie (Malanowo Wielkie, Malonowo), *Malanowo Stare*, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5
- Małówka, *Majówka*, srd, szd, Górka Wielka, d 51,7 19,3
- Małuszycze, srd, rds, Dąbrowa 50,8 19,6
- Małuszyn, srd, rds, Małuszyn 50,9 19,8
- Małuszyno, *Małuszyn*, dbr, lpn, Gośćc 52,9 19,5
- Małużyno, *Małużyn*, plc, ndz, Małużyno 52,7 20,4
- Małzyce, snd, wsl, Stradów 50,4 20,5
- Małżyn, snd, snd, Goźlice 50,7 21,4
- Mała Górka (Górka Mała), kls, pzd, Opakówko, d 52,3 17,4
- Mała Karczma+, pmr, gdn, Oliwa, osada karczmarska, d 54,4 18,6
- Mała Wieś (Głusko Mniejsze), raw, sch, Głusko, k 52,4 20,5
- Mała Wieś (Wysokie), snd, snd, Kielczyna 50,7 21,3
- Mała Wieś, *Dźwierszno Małe*, kls, nkl, Dźwierszno 53,3 17,3
- Mała Wieś, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,1
- Mała Wieś, pzn, ksc, Kopanica, k 52,1 15,9
- Mała Wieś, raw, raw albo bia, Sierzchowy 51,7 20,3
- Mała Wieś, *Targowa Górka* – część, kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,4
- Mała, snd, plz, Mała 50,0 21,5
- Małachowo Kępcie, *Małachowo-Kępe*, kls, gzn, Witkowo 52,4 17,7
- Małachowo Samborowice = Małachowo Samborowice, Małachowo Krzystkowo*, *Małachowo-Szemborowice*, kls, gzn, Witkowo 52,4 17,7
- Małachowo Wierzbice, *Małachowo-Wierzbiczany*, kls, gzn, Witkowo 52,4 17,7
- Małachowo Złych Mięsic, *Małachowo-Złych Miejsic*, kls, gzn, Witkowo 52,5 17,7
- Małachowo, maz, wiz, Wizna 53,2 22,4
- Małastów, krk, bck, [praw. nieznaną], k 49,6 21,2
- Maława, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,2
- Małcz (Małecz), *Małecz*, lcz, brz, Małcz 51,6 20,0
- Małczewo, *Małczew*, lcz, brz, Brzeziny 51,8 19,7
- Małe Olszewo (Nowe Olszowo), *Olszewek*, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9
- Małe, lcz, lcz, Tur 51,9 19,0
- Małęczyn, *Małęczyn Stary*, snd, rdm, Stary Radom, ks 51,4 21,3
- Małgowo, *Małgów*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,2
- Małgów (Małków), srd, srd, Liskowo 51,9 18,5
- Małki (Małkowo), chl, mch, Wroclki, k 53,2 19,3
- Małki**, pdl, drh, Paprotnia albo Przesmyki
- Małkinia, *Małkinia Górna*, maz, nur, Brok, d 52,7 22,0
- Małkowo, *Małków*, maz, wrs, Pustelnik 52,3 21,4
- Małkowo, pmr, gdn, Żuków, d 54,4 18,3
- Małków Cielecki, srd, srd, Warta 51,7 18,6
- Małków Nowy, *Malków*, srd, srd, Warta 51,7 18,6
- Małobądz (Małobącz), *Będzin* – część, swr, Będzin 50,3 19,1
- Małochowice, *Małachowice*, lcz, lcz, Modlna 52,0 19,4
- Małochowo = Małachowo x2, *Małachowo*, plc, bls, Rogotworsk 52,7 20,0
- Małocice, maz, wrs, Łomny Wielkie 52,4 20,7
- Małociechowo (Ciechowa), pmr, swc, Gruczno 53,3 18,3
- Małocino (Małocin), *Małocin*, plc, szr, Szreńsko, d 53,0 20,0
- Małocino, *Małocin*, kls, nkl, Dębowo 53,2 17,5
- Małogoszcz, snd, chc, Małogoszcz, miasto, k 50,8 20,3
- Małokłęki, *Małokłęski*, maz, zkr, Juniec 52,6 20,6
- Małolesie, *Mały Las*, plc, szr, Lubowidz albo Zielona 53,1 19,9
- Małomierz+, lcz, brz, Inowódz, k 51,6 20,2
- Małomierzycze (Małomierzycza, Małomierzycze, Małoniżycze, Małomierzycze),
- Małomierzycze Stare*, snd, rdm, Iłża, d 51,2 21,3
- Małuszewo, plc, plc, Miszewo Garwaskie 52,5 20,0
- Małuszów (Małuszów), krk, prs, Małuszów 50,3 20,4
- Małuszycze, snd, snd, Wsześwięte 50,9 21,5
- Małszyce (Maliszycze, Małyszycze), dbr, lpn, Ciechocin, d 53,0 18,9
- Małszyce (Małszyce), raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,1 19,9
- Małusza Błotna = Małusza Błotna, Małusza Średnia*, *Małusy Wielkie*, krk, llw, Klasztor Mstowski 50,8 19,3
- Małusza Stara, *Małusy Małe*, krk, llw, Klasztor Mstowski 50,8 19,3
- Małuszów (Małuszów), *Małuszów*, krk, kss, Książ Wielki 50,4 20,2
- Mały Młyn, pmr, now, Pieniążkowo, osada młyńska 53,7 18,7
- Mały Wieprz, *Wieprz*, krk, sls, Radziechów 49,6 19,2
- Mały Zakrocz, *Zakroczek*, dbr, rpn, Rypin, osada młyńska, k 53,0 19,5
- Małyń, srd, szd, Małyń 51,8 19,0
- Małyszczyn (Małyszczyno), pdl, drh, Rudka 52,7 22,7
- Małyszycze (Małuszycze), *Małuszycze*, krk, llw, Łany Wielkie, k 50,5 19,8
- Małyszycze, *Małuszycze*, snd, opc, Brudzowice, k 51,5 20,4
- Małyszyn (Małęszyn), snd, rdm, Mierec, d 51,1 21,2
- Małyszyn, srd, wln, Ruda 51,2 18,6
- Małyszyna, *Małuszyna*, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4
- Małyszyno* (Maliszyno), maz, wsg, Gumino 52,6 20,3
- Mamino Średnie (Mamino Śrzednie), *Mamino* – część, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Mamino Wyszki, *Mamino* – część, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Mamino-Chełchy-Chojnowo, *Chojnówek*, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Mamino-Chełchy-Salki = Mamino-Chełchy-Mamelki*, Mamino-Chełchy-Salki, *Chelchy-Falki*, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Mamino-Chełchy-Wszebory, *Chelchy-Sebory*, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Mamino-Jarzyły (Glinki-Jarzyły, Jerzyły), *Jarzyły*, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Mamino-Lipniki, *Mamino* – część, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Mamlice (Mamlicz), *Mamlicz*, inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,0
- Manice, *Monice*, srd, srd, Sieradz, k 51,6 18,8
- Manieczki, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,9
- Maniewo, pzn, pzn, Radzim, d 52,6 16,8

Manina (Mamina), *Momina*, snd, snd, Manina, ds 50,9 21,3

Maniowy (Maniowicze Wyżne, Maniowy Wyżne), krk, sdc, Maniowy, k 49,5 20,3

Maniów = Maniów, Zamyszowie*, snd, wsl, Szczucin 50,3 21,1

Manowice, *Oświęcim-Monowice*, krk, sls, Oświęcim, k 50,0 19,3

Mantyki Małe, *Mantyki*, srd, srd, Sieradz 51,6 18,6

Many, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,7

Mańkowo (Manikowo), kls, kls, Wysoko Wielkie 51,6 17,9

Mańkowo, plc, bls, Słupia 52,8 19,9

Mańkowy (Mannekau, Mańkowo), *Mąkowo*, pmr, czl, Wierzchowo 53,6 17,4

Marchewka, chl, chl, Chełmanie, osada młyńska 53,1 18,9

Marcinkowice, krk, kss, Uniejów 50,4 19,9

Marcinkowice, krk, prs, Kościelec 50,2 20,4

Marcinkowice, krk, sdc, Chomranice Wyższe 49,7 20,7

Marcinkowice, snd, snd, Opatów, d 50,8 21,4

Marcinkowice, snd, wsl, Radłów 50,1 20,8

Marcinkowo (Marczinkowo, Matzdorf), *Marcinkowice*, pzn, wlc 53,3 16,1

Marcinkowo Mniejsze (Marcinkowo Małe), *Marcinkowo Dolne*, kls, kcn, Gąsawa 52,8 17,7

Marcinkowo Wielgie, *Marcinkowo Górne*, kls, kcn, Gąsawa 52,8 17,7

Marcinkowo, inw, inw, Staromieście 52,8 18,4

Marcinkowo, kls, gzn, Kwieciszewo 52,6 18,0

Marcinowice (Marcinkowice), krk, kss, Mstyczów 50,5 20,0

Marcinów, lub, lub, Kurów 51,5 22,3

Marszówka (Marszówka, Markowa), *Marcówka*, krk, sls, Stryszów 49,8 19,6

Margonin, kls, kcn, Margonin, miasto 53,0 17,0

Margońska Wieś, kls, kcn, Margonin 53,0 17,1

Marienfeld (Marweld, Marwelt), *Mysłigoszcz*, pmr, czl, Marienfeld 53,6 17,3

Marki-Płozy, *Marki*, maz, was, Grabowo 53,5 22,2

Marki, maz, wrs, Kamion, k 52,3 21,1

Markocice (Marchocice), *Marchocice*, krk, prs, Raławice 50,3 20,2

Markolewski Młyn**, pdl, blk, Dolistowo, osada młyńska

Markowa Wola, *Markowola*, snd, rdm, Regów 51,4 21,8

Markowice, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2

Markowice, *Markowice*, kls, pzd, Kryrowo 52,3 17,2

Markowice, swr, Koziegłówek, d 50,6 19,2

Markowo = Markowo, Wola Markowska*, *Marków*, raw, msz, Mszczonow 52,0 20,5

Markowo-Wola (Markowa Wólka, Wola Markowska), *Markowo-Wólka*, pdl, blk, Domanowo 52,8 22,7

Markowo, inw, inw, Branno 52,9 18,5

Markowo, *Markowo*, pzn, ksc, Gostyń Stary, osada młyńska 51,9 16,9

Markowo, pdl, blk, Domanowo 52,8 22,8

Markowszczyzna, pdl, blk, Niewodnica Koryckich 53,0 23,0

Markushof, *Markusy*, mlb, mlb, Thiergarten, k 54,0 19,4

Markuszewice*, *Kolonia-Sierzchowo?* (*Sierzchowo* – część), inw, inw, Raciąż 52,8 18,9

Markuszka (Markusowa), *Załęże* – część, krk, bck, Załęże, k 49,6 21,5

Markuszowa (Mokrusza), *Jodłownik* – część, krk, szcz, Skrzydlina, d 49,8 20,2

Markuszowa = Markuszowa, Markuszowska Wola*, snd, plz, Dobrzeczków 49,9 21,7

Markuszowice, *Lany*, lub, lub, Markuszów 51,4 22,2

Markuszów, lub, lub, Markuszów, miasto 51,4 22,3

Markwacz, *Marchwacz*, kls, kls, Rajsko, d 51,7 18,2

Markwaty (Marchwiaty), *Marchaty*, raw, bla, Biała 51,8 20,5

Marlewo, kls, gzn, Rogoźno 52,8 17,0

Marlewo**, *Poznań* – część, pzn, pzn, Głuszyna

Marnowy (Margienowy, Marienau, Marynowy), *Marynowy*, mlb, mlb, Marynowy, k 54,2 19,1

Marskinice (Marskienice, Marskowice), *Maszkienice*, krk, sdc, Jadowniki, k 50,0 20,7

Marszałków, *Marszałki*, srd, ost, Doruchów 51,5 18,1

Marszewa (Marszewo), *Sokolniki Nowe*, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,3

Marszewa*, *Orątki Dolne*, lcz, orl, Żychlin 52,2 19,7

Marszewnica, plc, szr, Dłotów 53,2 20,0

Marszewo, kls, gzn, Wilczyno 52,5 18,1

Marszewo, *Marszew*, kls, kls, Czermińno 51,9 17,7

Marszewo, pzn, ksc, Śrem 52,0 16,9

Marszowice, krk, prs, Luborzycza, ds 50,2 20,1

Marszowice, krk, szcz, Niegowiec 49,9 20,2

Marszowice, *Zielonki* – część, krk, prs, Zielonki, osada folwarczna, k 50,1 19,9

Marszów, *Maruszów*, snd, snd, Święta Trójca następnie Lipsko, d 50,9 21,8

Marta (Marthka, Martka, Snidermarthe), *Martew*, pzn, wlc 53,2 16,1

Marulewo, *Marulew*, kls, knn, Brudzew, d 52,1 18,5

Marusza (Maruszka), chl, chl, Okonin, osada młyńska, k 53,4 18,8

Marusze = Marusze*, Marusze Wielkie*, *Marusy*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7

Maruszów, snd, rdm, Krępa 51,1 21,6

Maruszyna, krk, sdc, Szaflary, k 49,4 20,0

Marzelewo (Marszelewo, Marzenino), kls, pzd, Marzenino 52,4 17,4

Marzenin, srd, szd, Marzenin 51,6 19,0

Marzenino, *Marzenin*, kls, gzn, Marzenino, d 52,4 17,5

Marzęcice (Marzącice), srd, rds, Makowiska 51,1 19,1

Marzęcice (Marzenice), chl, mch, Nowe Miasto, m 53,4 19,5

Marzęcin, snd, wsl, Bogucice 50,5 20,6

Marzy (Marze), *Stare Marzy*, pmr, swc, Święte Wielkie 53,5 18,7

Marzyn, *Marzynek*, srd, szd, Marzenin 51,6 18,9

Marzysz, snd, chc, Lisów, d 50,8 20,7

Mascowa (Majscowa, Masczowa, Maszkowa), *Majscowa*, krk, bck, Dębowiec, k 49,7 21,5

Masie, pdl, blk, Trzciane 53,4 22,7

Masłki, *Mastki*, raw, gbn, Złakowo Cerkiewne, d 52,2 19,9

Masłomiąca, krk, prs, Więclawice 50,2 20,0

Masłowice, srd, rds, Chełm 51,1 19,8

Masłowice, srd, wln, Ruda 51,3 18,6

Masłowo, pzn, ksc, Wieszczyzno 52,0 17,0

Masłów, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,7

Maszenice, bkj, rdj, Piaski 52,7 18,5

Maszewo, plc, plc, Brwilino, k 52,6 19,6

Maszki, lub, lub, Wojciechów 51,2 22,3

Maszkowice, krk, sdc, Łącko, d 49,6 20,5

Maszkowice, lcz, lcz, Modlna 52,0 19,3

Maszków, krk, prs, Iwanowice, d 50,2 20,0

Maszów (Maszewo), *Maszew*, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6

Maszyce, krk, prs, Biały Kościół 50,2 19,9

Matałki (Matały), *Matały*, maz, kam, Kamionolas 52,5 21,8

Matczyn, lub, lub, Bełżyce 51,2 22,3

Materna (Mattern, Sant Materna), *Matarnia*, pmr, gdn, Materna, d 54,4 18,5

Matusowa Wola*, *Odrana Wola*, maz, bln, Grodzisko 52,1 20,6

Maurzyce, lcz, orl, Zduny, d 52,1 19,8

Mazanki, chl, chl, Radzyń, m 53,4 19,0

Mazanów, lub, urz, Rybitwy 51,0 22,0

Mazewo (Mazowo), maz, was, Niedźwiadna 53,6 22,2

Mazewo Małe*, maz, was, Niedźwiadna 53,6 22,2

Mazidłowice+, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,3
 Mazowo Babie (Mazowo Małe), *Mazewko*, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,8
 Mazowo Wielkie = Mazowo Tobiaszowe*, Mazowo Wielkie, *Mazewo Dworskie*, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,8
 Mazowo, *Mazew*, lcz, lcz, Mazowo, d 52,2 19,1
 Mazowszany, snd, rdm, Stary Radom 51,3 21,1
 Mazowsze, dbr, lpn, Mazowsze 53,0 19,0
 Mazury, pdl, blk, Jabłonia Kościelna, k 53,0 22,6
 Mąchocice, *Mąchocice Kapitulne*, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,8
 Mącimierz, *Mięcimierz*, lub, lub, Janowiec 51,3 21,9
 Mączewo = Mączewo Małe* (Mączewo-Popki), Mączewo Wielkie*, plc, rac, Unierzyż Kościelny 52,9 20,3
 Mączniki, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,6 17,5
 Mączniki, kls, kls, Giżyce 51,5 18,1
 Mączniki, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 18,0
 Mączniki, kls, pzd, Mączniki, d 52,3 17,3
 Mądolice (Góra, Górka), *Góra Włodowska*, krk, llw, Włodowice 50,6 19,4
 Mądre, kls, pzd, Mądre, d 52,2 17,2
 Mądomierz Mały (Mędomierz Mały), *Mały Mędomierz*, pmr, tch, Mądomierz Wielki, k 53,6 17,8
 Mądomierz Wielki (Mędomierz Wielki), *Wielki Mędomierz*, pmr, tch, Mądomierz Wielki, k 53,5 17,8
 Mąka, srd, ptr, Drużbice, osada młyńska, d 51,5 19,4
 Mąkobody, *Mokobody*, pdl, drh, Mąkobody, miasto 52,3 22,1
 Mąkolice, lcz, lcz, Mąkolice, d 52,0 19,6
 Mąkolice, srd, ptr, Bogdanów 51,4 19,5
 Mąkolino, *Mąkolin*, maz, wsg, Łętowo, d 52,5 20,1
 Mąkolino, *Mąkolno*, kls, knn, Mąkolino 52,4 18,5
 Mąkolska Wola, *Wola Mąkolska*, lcz, lcz, Mąkolice, d 52,0 19,6
 Mąkosa, *Mąkosy Stare*, snd, rdm, Goryń, k 51,5 21,3
 Mąkoszyn (Mąkocin), *Mankocin*, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, d 54,3 18,4
 Mąkoszyn, *Mokoszyn*, snd, snd, Sandomierz ś. Piotr, k 50,7 21,8
 Mąkoszyn, srd, ptr, Sroćkie, d 51,5 19,6
 Mąkoszyno (Mąkosino, Mąkoszyn), *Mąkoszyn*, bkj, rdj, Mąkoszyno 52,4 18,6
 Mąkowarsk (Mękowarsk), *Mąkowarsko*, kls, nkl, Mąkowarsk, d 53,4 17,8
 Mąkownica, kls, gzn, Witkowo, d 52,4 17,7
 Mątawica, maz, lom, Nowogrod, k 53,2 21,9
 Mątawy (Mątawy Szlacheckie, Mątawy Królewskie), *Tupadły* – część, inw, inw, Ludzicko, ks 52,7 18,3
 Mchowice, lcz, lcz, Góra, d 52,0 19,4
 Mchowiec (Mchówko), *Mchówko*, maz, prz, Przasnysz 53,1 20,9
 Mchowo Małe (Mchówko, Mchówko Małe, Miechówko), *Mchówek*, bkj, prd, Mąkoszyno 52,4 18,7
 Mchowo Wielkie (Mchowo, Michów, Miechowo), *Mchowo*, bkj, prd, Mąkoszyno 52,4 18,7
 Mchowo Wielkie (Muchowo), *Mchowo*, maz, prz, Węgra 53,1 20,9
 Mchy, pzn, ksc, Mchy 52,0 17,2
 Mdzewo Małe, *Mdzewko*, plc, szr, Dąbrowa 53,0 20,3
 Mdzewo Stare, *Mdzewo*, plc, szr, Dąbrowa 52,9 20,3
 Mechenka (Mechelinki), *Mechelinki*, pmr, pck, Oksywa, d 54,6 18,5
 Mechnice, srd, ost, Mikorzyn, k 51,4 18,1
 Mechnin (Machnin), *Mechlin*, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,5
 Mechowo (Mechau, Mechow, Miechau), pmr, pck, Mechowo, d 54,7 18,3
 Mechowo Nowe (Neu Miechau), *Leśniewo* – część, pmr, pck, Mechowo, d 54,7 18,2
 Mechowski Młyn+, pmr, pck, Mechowo, osada młyńska, d 54,7 18,3
 Meislaiten, *Mysłęcin*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,1 19,5
 Mejły (Majły), pdl, blk, Trzciane 53,4 22,7
 Melbark (Molbergi Nielbark), *Nielbark*, chl, mch, Brzoze, d 53,4 19,6
 Melechowicze (Melechy), *Zabłocie*, pdl, mln, Milejczyce 52,5 23,0
 Melno (Meldno), *Melno*, chl, chl, Radzyń 53,4 19,0
 Melsztyn, krk, sdc, Melsztyn, zamek 49,9 20,8
 Melchów (Meleków), krk, llw, Stare Miasto 50,7 19,6
 Mełgiew, lub, lub, Mełgiew 51,2 22,8
 Mercha, *Myrcha*, lub, luk, Zbuczyn, osada młyńska, k 52,1 22,3
 Meszcze, srd, ptr, Piotrków, k 51,4 19,8
 Meszna (Maszna), *Maszna*, raw, sch, Pawłowice 52,2 20,4
 Meszna (Meszna Szlachecka), *Meszna Opacka*, *Meszna Szlachecka*, snd, plz, Tuchów, ds 49,9 21,0
 Meszna**, snd, chc, Włoszczowa
 Meszne**, raw, gos, Solec
 Meybaum (Meybom), *Majewo*, mlb, mlb, Meybaum, k 54,2 19,6
 Mezowo (Meżowo), pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, d 54,3 18,3
 Męcikał, pmr, tch, Brusy, osada karczarska, k 53,8 17,7
 Męcina Niżna, *Męcina* – część, krk, sdc, Męcina Wyżna 49,7 20,6
 Męcina Wyżna, *Męcina* – część, krk, sdc, Męcina Wyżna 49,7 20,6
 Męcina, *Męcina Wielka*, krk, bck, praw, Męcina 49,6 21,3
 Męcinka, snd, plz, Jedlicze 49,7 21,6
 Męciszów (Męciszów), snd, plz, Przeclaw 50,2 21,5
 Męczki-Sulkowo, *Męczki*, maz, wiz, Wiczna 53,2 22,4
 Męczynice (Męczynnice), *Męczenie*, snd, snd, Malice 50,8 21,5
 Męczynino Małe, *Męczeniek*, plc, plc, Zagroba 52,6 19,8
 Męczynino Średnie (Męczynino-Dorsz), *Męczynino*, plc, plc, Zagroba 52,6 19,8
 Męczynino Wielkie, *Męczynino*, plc, plc, Zagroba 52,6 19,8
 Męczyno (Męczyn), *Męczyn*, pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,1
 Mędowo (Ostrowia), *Nowa Wieś*, maz, wrs, Kobyłka 52,4 21,3
 Mędrzechów, snd, wsl, Bolesław, k 50,3 20,9
 Mędrzyce (Mędrzy), chl, chl, Łasin 53,5 19,1
 Mędzikowski Młyn*, *Mędzisko*, pzn, pzn, Szamotuły Stare, osada młyńska 52,7 16,6
 Męka, *Męka Księża*, srd, srd, Męka, k 51,6 18,8
 Mękarzowice, snd, wsl, Czarnocin 50,4 20,5
 Mękarzów, krk, llw, Dzierzków 50,7 19,9
 Męklewo (Meklewo, Mąkla), *Mętlew*, lcz, lcz, Kościół, d 52,0 19,3
 Mętnowo+, maz, kam, Niegowo albo Postoliska, k 52,5 21,5
 Mętów, lub, lub, Krężnica Jaroska 51,1 22,6
 Mężenino = Mężenino, Mężenino-Zamboki* (Mężenino-Zębogi), *Mężenino-Kłoski*, maz, cch, Ciemnowko Kościelne 52,8 20,7
 Mężenino-Skuzły, *Mężenin*, maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0
 Mężenino-Wierzch Olszanka = Mężenino Nowe*, Mężenino Stare*, *Mężenin*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5
 Mężenino, *Mężenin*, pdl, mln, Sarnaki 52,4 22,8
 Mgoszcz, chl, chl, Płużnica, d 53,3 18,7
 Mgowo (Legendorf), chl, chl, Nowa Wieś 53,3 18,8
 Miała (Chelst), *Miały*, pzn, pzn, Wieleń 52,8 16,1
 Mianocice (Minocyce), krk, kss, Książ Wielki 50,4 20,1
 Mianowo, *Mianów*, lcz, lcz, Kałowo 51,8 19,0
 Mianowo, plc, szr, Kuczbork 53,1 20,1
 Mianowo+ (Mianówko), maz, nur, Zuzola 52,8 22,2

Miasteczko, *Miasteczko Krajeńskie*, kls, nkl, Miasteczko, miasto 53,1 17,0
Miastko, pzn, ksc, Brenno 51,9 16,2
Miastkowo Małe, *Miastków Stary*, maz, gar, Miastkowo Wielkie 51,9 21,8
Miastkowo Wielkie, maz, gar, Miastkowo Wielkie 51,9 21,8
Miastkowo, *Miastkowo*, maz, lom, Miastkowo, k 53,2 21,8
Miączyno = Miączyno, Straszyno*, *Miączyn*, maz, zkr, Miączyno Małe 52,4 20,4
Miączyno Małe, *Miączynek*, maz, zkr, Miączyno Małe 52,4 20,5
Miączyno Wielkie, *Miączyn Duży*, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,2
Miączyno, *Miączyn Mały*, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,2
Mięsa Sośnia (Mięsasosnia), *Mięsosnia*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,6
Miąskowo, pzn, ksc, Czerwony Kościół 51,9 16,8
Miąsowa, snd, chc, Mokrsko 50,7 20,4
Miąsze, *Duczki*, maz, wrs, Kobyłka 52,4 21,3
Miąsze, *Miąse*, maz, wrs, Klembowo 52,4 21,4
Michalcza, kls, gzn, KłECKO 52,7 17,3
Michalczowa, krk, sdc, Jakubkowiec 49,8 20,6
Michale (Michalewo), pmr, swc, Michale 53,5 18,7
Michalki, *Michalki*, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,5
Michałkowo, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,4
Michałowice, krk, prs, Więclawice, d 50,2 20,0
Michałowice, lcz, lcz, Kościół 52,1 19,3
Michałowice, maz, wrs, Raszyniec 52,2 20,9
Michałowice, raw, bla, Chojnata Mnińska 51,9 20,5
Michałowice, raw, bla, Michałowice 51,6 20,7
Michałowice, snd, wsl, Stradów 50,4 20,5
Michałowo (Michałów), inw, inw, Kobielić 52,7 18,5
Michałowo Małe (Nagórne Michałowo), *Michałów Górny*, maz, wrk, Wrociszewo 51,7 21,1
Michałowo Wielkie (Michałowo Nadolne), *Michałów Dolny*, maz, wrk, Wrociszewo 51,7 21,1
Michałowo, chl, mch, Szczuka, m 53,3 19,4
Michałowo, *Michałowo Wielkie*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
Michałowo, *Michałów Drugi*, kls, kls, Opatówek, d 51,7 18,2
Michałowo, *Michałów*, maz, wrs, Okuniew 52,3 21,4
Michałów, snd, snd, Pawłów, d 51,0 21,1
Michałów, snd, wsl, Michałów 50,5 20,5
Michałówka, krk, prs, Jangrot, d 50,3 19,7
Michny-Kurzątki, *Michny*, maz, kol, Romany 53,4 22,2
Michocin, *Miechocin*, snd, snd, Michocin 50,6 21,7
Michocino, *Muchocin*, pzn, pzn, Międzychód 52,6 15,8
Michorowo (Mickers, Mikors), mlb, mlb, Postelin 53,9 19,1
Michorzewo Mokre, *Michorzewo*, pzn, ksc, Michorzewo Mokre 52,4 16,3
Michorzewo Suche, *Michorzewko*, pzn, ksc, Michorzewo Mokre 52,4 16,3
Michowo, *Mechowo*, pzn, pzn, Kicina, d 52,5 17,0
Michów (Mnichów), *Mnichów*, snd, chc, Mokrsko 50,7 20,4
Michów (Mnichów), *Mychów*, przejście do Denkowa, snd, snd, Michów 50,9 21,3
Michrowo Małe, *Michrówek*, maz, tar, Rembiertowo 51,9 20,8
Michrowo Wielkie, *Michrów*, maz, tar, Rembiertowo 51,9 20,8
Miczaków (Nowa Wieś), *Męcina-Miczaki*, krk, sdc, Męcina Wyżna 49,7 20,5
Midzieża (Midziedza, Miedziesza), *Miedziera*, snd, opc, Radoszyce albo Teczów i Skarzyszów 51,1 20,4
Miecharzewo (Niecharzewo), *Micharzewo*, kls, kcn, Tarnowo, d 52,8 17,2
Miehcino, *Miehcin*, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,7
Miechlino (Mechnino, Miechnino), *Mechlin*, kls, pzd, Śrem 52,1 17,0
Miechnin**, kls, pzd, Niezamyśl
Miechowice, *Dziewięcioły* – część, krk, prs, Nasiechowice 50,3 20,2
Miechów, krk, kss, Miechów, miasto, d 50,4 20,0
Miechów, snd, rdm, Teczów 51,3 21,5
Miechucino (Miekucino), pmr, mrw, Chmielno, k 54,3 18,0
Mieczce, pdl, blk, Rajgród, k 53,7 22,6
Mieczewnica, *Mieczownica*, kls, gzn, Giewartowo 52,4 17,9
Mieczewo, kls, pzd, Mieczewo 52,2 17,0
Mieczki (Małe Stoki), *Mieczki*, maz, zmb, Puchały 53,1 22,3
Mieczki = Mieczki Pawłowskie*, Mieczki-Środki*, Mieczki Szczepanowskie*, *Mieczki Czarne*, maz, rdz, Przytuły 53,3 22,3
Mieczki Suche, *Mieczki-Sucholaszczki*, maz, rdz, Romany 53,3 22,2
Mieczki-Pozimak, *Mieczki-Poziemaki*, maz, osl, Piski 53,0 21,9
Mieczki, *Niecki*, maz, wrs, Pęcice 52,2 20,9
Miecznikowo Siwe (Miecznikowo Żywe), plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5
Miecznikowo-Gołbie, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5
Miecznikowo-Pierdonie* (Cygany), *Miecznikowo-Cygany*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5
Miecznikowo-Sowy, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5
Mieczyn, snd, chc, Krasocin 50,9 20,2
Miedniewice, *Miedniewice Stare*, raw, raw, Skwerniewice, d 52,0 20,2
Miedniewice, raw, sch, Wiskitki Kościelne 52,1 20,3
Miednik, maz, kam, Stoczek 52,5 22,0
Miedzehowo = Miedzehowo Małe*, Miedzehowo Wielkie*, *Miedzehów*, maz, wrk, Jasieniec 51,8 21,0
Miedzeszyn, *Warszawa-Miedzeszyn*, maz, wrs, Zyrzno, d 52,2 21,2
Miedziane Góry, *Miedziana Góra*, snd, chc, Kielce, kopalnia, d 50,9 20,6
Miedzianka, snd, chc, Chęciny, kopalnia 50,8 20,4
Miedzianowo = Miedzianowo, Poniatowo* (Poniatowa), *Miedzianów*, kls, kls, Droszewo 51,7 17,9
Miedzna, *Bydgoszcz* – część, inw, bdg, Fordan, osada folwarczna 53,2 18,1
Miedzna, *Miedzyń* (*Bydgoszcz* – część), inw, bdg, Bydgoszcz, osada młyńska, k 53,1 17,9
Miedzna, *Międzylesie*, pdl, drh, Międzylesie 52,5 22,0
Miedzna, pdl 52,5 22,1
Miedzne Małe (Miedzwe Małe), *Miedzna Murowana*, snd, opc, Bałaczów 51,3 20,2
Miedzne Wielkie (Miedzwe Wielkie), *Miedzna Drewniana*, snd, opc, Bałaczów 51,3 20,3
Miedzno (Miedzewno), pmr, tch, Wiele, osada karczmarska, k 53,9 18,0
Miedzno (Miedzwin), pmr, swc, Osie, k 53,6 18,4
Miedzwe (Miedzne), *Miedzno*, srd, szd, Rossoszyca 51,7 18,8
Miedzwe (Miedzne), *Mierzno*, raw, raw, Budziszewice, k 51,7 20,0
Miedzwno (Miedziwo, Miedzno), *Miedzno*, krk, llw, Miedzwno, k 51,0 19,0
Miejsce, krk, sls, Spytkowice, osada folwarczna 50,0 19,5
Mielec, snd, snd, Mielec, miasto 50,3 21,4
Mielęcín (Mielęcín), srd, ost, Czermin albo Parznowo 51,3 17,9
Mielęcín = Mielęcín (Melenthin, Melentín), Chwarstnica* (Chwarńnica), pzn, wlc 53,1 16,2
Mieliwko (Mieliwie Małe, Mieliwie Małe, Milewo Małe), *Milewko*, pmr, now, Nowe 53,7 18,7
Mieliwie Wielkie (Mielewo, Mieliwie Wielkie, Milewo Wielkie), *Milewo*,

pmr, now, Nowe, osada folwarczna 53,7 18,7

Mielnica, *Mielnica Duża*, bkj, ksw, Warzymowo 52,5 18,4

Mielnik, pdl, mln, Mielnik, miasto, k 52,3 23,0

Mielniki, pdl, mln, Łosice 52,1 22,8

Mielno Nadolne (Mielinko), *Mielinek*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0

Mielno Nagórne (Mielno), *Mielno*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0

Mielno, kls, gzn, Modliszewo Małe 52,7 17,6

Mielno, kls, gzn, Pakość 52,8 18,0

Mielżyn (Mielżyno), kls, pzd, Mielżyn, miasto 52,4 17,7

Mielżynko (Mielżyno), *Mielżyn* – część, kls, pzd, Mielżyn 52,4 17,7

Miemczynko (Miemczyno Małe, Niemczynko), *Werkowo* – część?, kls, kcn, Łekno 52,8 17,3

Miemczyno (Niemczyno), *Niemczyn*, kls, kcn, Kozielsko, Łekno 52,8 17,3

Mienia (Wola Piasecka), maz, gar, Cegłowo, d 52,2 21,7

Mieniszewo (Miniszewo), *Miniszewo*, kls, gzn, Gądecz, d 52,7 17,5

Mień, dbr, lpn, Czernikowo, osada młyńska 52,8 18,9

Mień, pdl, blk, Domanowo 52,8 22,7

Mieńkowice (Minkowice), *Minkowice*, pmr, pek, Krokowo 54,8 18,2

Mierc (Mircz), *Mirzec*, snd, rdm, Mierc, d 51,1 21,1

Mierkowice, *Mirkowice*, kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,3

Miernów, snd, wsl, Probołowice, k 50,3 20,6

Mioszka (Mioszka), *Mioszka*, kls, gzn, Niechanowo 52,5 17,7

Mierucino (Mirucino), *Mierucin*, kls, gzn, Parlino i Słaboszewo 52,8 17,9

Mierucino, *Mierucin*, kls, nkl, Wąwelno 53,3 17,7

Mierzanowice (Mirzanowice), snd, snd, Wojciechowice 50,8 21,6

Mierzanowo (Mirzanowo), maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6

Mierzawa (Mirzawa), krk, kss, Krzeczowice 50,6 20,2

Mierzączka (Wólka), *Łódź-Śródmieście* – część, lcz, brz, Łódzia, d 51,7 19,5

Mierzączka Stara = Mierzączka Stara, Wola Mierzączka*, *Mierzwiączka*, snd, stz, Bobrowniki 51,6 21,9

Mierzączka, *Wieliczka* – część, krk, scz, Wieliczka, przedmieście, km 50,0 20,1

Mierzejewo-Borowce, *Borowce*, maz, osl, Troszyno 53,0 21,7

Mierzejewo-Bryszki+, maz, osl, Troszyno 53,0 21,7

Mierzejewo-Drwęca, *Drwęcz*, maz, osl, Rzekuń 53,0 21,7

Mierzejewo-Janki I, *Janki Stare*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,7

Mierzejewo-Janki II, *Janki Młode*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,7

Mierzejewo-Jarnuty (Jarnoły), *Jarnuty*, maz, osl, Troszyno 53,0 21,6

Mierzejewo-Repki, *Mierzejewo-Repki*, maz, osl, Troszyno 53,0 21,7

Mierzejewo-Tomasze = Mierzejewo-Tomasze, *Mierzejewo-Wypychy**, *Tomasze*, maz, osl, Troszyno 53,0 21,7

Mierzejewo-Wiączyki, *Jancyki*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,6

Mierzejewo-Wielgouchy, *Wielgouchy*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,7

Mierzejewo-Wojsze, *Wojsze*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,7

Mierzejewo-Zapieczne (Mierzejewo Stare), *Zapieczne*, maz, osl, Troszyno 53,0 21,6

Mierzewo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6

Mierzęcice, swr, Targoszyce, ds 50,4 19,1

Mierzęcino (Mirzęcino), *Mierzęcin*, maz, kam, Pniewo 52,6 21,2

Mierzęcino, *Mierzęcin*, dbr, rpn, Łukomie 52,9 19,7

Mierzwiączka, *Mierzączka*, snd, rdm, Zwoleń 51,3 21,7

Mierzwicze, *Stare Mierzvice*, pdl, mln, Mielnik, k 52,3 23,0

Mierzwino = Mierzwino (Mirzwino), Nowiny, *Mierzwin*, inw, inw, Tuczo 52,9 18,1

Mierzwino Stare (Mierzwino-Stara Wieś), *Mierzwin Duży*, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9

Mierzwino-Bartoszewięta (Bartki, Mierzwino-Bartoszewięta), *Mierzwin Mały*, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9

Mierzyce, srd, wln, Mierzyce, ds 51,2 18,7

Mierzyn (Mierzeń, Mirzyn), *Mierzeń*, krk, scz, Raciechowice 49,9 20,2

Mierzyn (Mierzwień, Mierzwin, Mirzyn), krk, kss, Grudzina 50,6 20,4

Mierzyn, srd, ptr, Mierzyn 51,3 19,7

Mierzynek (Mirzynek), *Mierzyn*, chl, mch, Płowężec 53,5 19,3

Mierzyniec, *Mierzeniec*, maz, nmo, Gzy 52,8 20,9

Mierzyno (Mirzynek, Mierzynko), *Mierzynek*, dbr, lpn, Ciechocin 53,0 18,8

Mierzynowo (Mironowo), *Mierzynówka*, pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,8

Miesiączkowo, dbr, rpn, Górzno, d 53,2 19,6

Miesiołki, maz, kol, Romany 53,4 22,2

Miestko (Miastrko), *Tylicz*, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,4 21,0

Mieszczk (Miejszcck, Miesck), dbr, rpn, Sieprc 52,9 19,6

Mieszczk, plc, sie, Sieprc, osada młyńska 52,9 19,6

Mieszewo (Mieszowo, Nieszewa, Nieszewo), *Nieszawa*, pzn, pzn, Białężyno 52,6 16,9

Mieszki (Nieszki), *Meszki*, pdl, mln, Górki 52,2 22,8

Mieszki = Mieszki-Pernaki*, Mieszki-Satki*, *Mieszki-Atle*, maz, cch, Ciechanów 52,8 20,6

Mieszki I, II = Mieszki Bartkowe* (Mieszki Małe? Mieszki-Wieśniany), Mieszki-Mrocзки*, *Mieszki-Leśniki*, *Mieszki-Morgi*, maz, nmo, Winnica, 52,6 21,0

Mieszki Wielkie, maz, cch, Ciechanów 52,8 20,6

Mieszki Wielkie*, *Mieszki-Przybyły*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 21,0

Mieszki-Barduny, *Mieszki-Bardony*, maz, cch, Ciechanów 52,8 20,7

Mieszki-Bursy, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 21,0

Mieszki-Kuligi, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 21,0

Mieszki-Ruski (Mieszki Ruskie), *Mieszki-Różki*, maz, cch, Ciechanów 52,8 20,6

Mieszki-Zawady, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 21,0

Mieszkowa+, snd, snd, Borowa 50,4 21,3

Mieszków (Mieszkowo), kls, pzd, Mieszków 52,0 17,4

Mieścino (Mieszczyzno, Mesten), *Mieścín*, pmr, tcz, Miłobądz, d 54,1 18,7

Mieścisko (Mieściska), *Mieściska*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,4

Mieścisko, kls, gzn, Mieścisko, miasto, k 52,7 17,3

Mietel, *Mietel Stary*, snd, wsl, Stobnica 50,4 21,0

Mietlica (Matlica, Miętlica), bkj, rdj, Ostrów 52,5 18,4

Mietniów, krk, scz, Wieliczka 50,0 20,1

Mieżyno (Mieszyno, Miżyno, Niżyn), *Miżyn*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8

Mięcierzyno (Miącierzyno), *Mięcierzyn*, kls, gzn, Lubecz, d 52,7 17,6

Mięcigozd, *Mięcigódz*, snd, chc, Piękoszów 50,9 20,5

Międzyborze (Międzyborze), *Międzybórz*, snd, opc, Libiszów 51,4 20,3

Międzyborze, *Międzybórz*, pzn, ksc, Włoskiejewki 52,0 17,1

Międzybrodzie I, *Międzybrodzie Bialskie* – część, krk, sls, Czaniec, k 49,8 19,2

Międzybrodzie II (Międzybrody, Nowa Wieś), *Międzybrodzie Bialskie* – część, krk, sls, Czaniec, k 49,8 19,2

Międzybrodzie III (Międzybrody), *Międzybrodzie Żywieckie*, krk, sls, Stary Żywiec 49,8 19,2

Międzychód, *Mieleszyn* – część, kls, gzn, Łopienno, k 52,7 17,4

Międzychód, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,0
Międzychód, pzn, pzn, Międzychód, miasto 52,6 15,8
Międzygorze (Miedzygorze), *Międzygórz*, snd, snd, Malice 50,7 21,5
Międzylesie (Miedzna), *Miedzna*, pdl, drh, Międzylesie, miasto 52,5 22,1
Międzylesie (Międzylesie), snd, chc, Kuzelów, d 50,9 19,9
Międzylesie (Międzylesie), *Staszów*, snd, rdm, Brzeźnica, d 51,6 21,6
Międzylesie (Międzylesie), *Międzylesie*, maz, prz, Dzierzgowo 53,1 20,7
Międzylesie, kls, kcn, Janczewo 52,8 17,4
Międzylesie, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4
Międzylesie, *Konin-Międzylesie*, kls, knn, Morzysław, k 52,2 18,2
Międzylesie, maz, wrs, Klembowo 52,4 21,5
Międzylesie, pzn, pzn, Rogoźno, m 52,7 17,0
Międzyłęź, pmr, tcz, Garc, osada folwarczna, k 53,9 18,8
Międzyrzecz, pzn, pzn, Międzyrzecz, miasto, k 52,4 15,5
Miękinia (Miękinia, Miękinice), krk, prs, Nowa Góra 50,2 19,6
Miękisze, pdl, blk, Bielsk albo Narew 52,8 23,3
Miękoszyno, *Miękoszyn*, maz, nmo albo ser, Pomnichowo, d 52,5 20,7
Miękowo, pzn, pzn, Owieńska, d 52,5 16,9
Mięsy, maz, grc, Jasieniec 51,9 21,0
Miętne, maz, gar, Garwolin, k 51,9 21,6
Miętus, *Miętuswo*, krk, sdc, Dunajec, k 49,4 19,9
Miętusewo, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
Miggau (Mugow), *Migowo Łęborskie*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m 54,4 18,6
Mijaczów (Kuznica Będuska), *Myszków-Mijaczów*, swr, Mrzygłód, osada kuźnicza 50,6 19,3
Mijakowo, plc, plc, Świeciniec 52,5 19,9
Mikanowo (Mikanów, Mykanowo), bkj, bkj, Lubanie, d 52,7 18,9
Mikanów, maz, gar, Mińsko 52,1 21,6
Mikany-Wola* (Wólka), maz, lom, Szczepankowo 53,1 21,9
Mikicino (Mikicin), *Mikicin*, pdl, blk, Dolistowo 53,5 23,0
Mikluszowice (Mikluszewice), krk, scz, Mikluszowice, k 50,1 20,5
Mikłaszowczyzna, *Mikłasze*, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,3
Mikluszowice, *Bielsko-Biała-Mikuszowice Krakowskie*, krk, sls, Mikluszowice 49,8 19,1
Mikołajewice (Mikołajczewice, Mikołajowice), *Mikołajki*, bkj, bkj, Kłobias 52,5 18,9
Mikołajewice Górne = Mikołajewice Górne, Mikołajewice Wężykowe* (Mikołajewice Nadolne, Mikołajewice Paczuchłowe), *Mikołajewice*, kls, gzn, Niechanowo 52,4 17,6
Mikołajewo (Mikołajowo), *Mikołajew Stary*, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
Mikołajki (Mikołajkowie), chl, mch, Mikołajki, d 53,4 19,5
Mikołajki (Nickelsdorf), *Mikołajki Pomorskie*, mlb, mlb, Nowy Targ, k 53,9 19,2
Mikołajki, *Szubsk Duży* – część, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2
Mikołajkowo, *Ludwiniec*, kls, gzn, Słaboszewo 52,8 18,0
Mikołajowice (Mikołajewice), *Mikołajewice*, srd, srd, Warta 51,7 18,6
Mikołajowice (Mikołajewice), *Mikołajewice*, srd, szd, Mikołajowice 51,7 19,2
Mikołajowice (Mikołajewice), snd, plz, Wojnicz 50,0 20,9
Mikołajowice, *Mikołajewice*, krk, llw, Irzędze 50,6 19,7
Mikołajów, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,6
Mikorzyc, srd, ptr, Parzno 51,4 19,3
Mikorzyn, srd, ost, Mikorzyn 51,4 18,0
Mikorzyno (Nikorzyn, Nikorzyno), *Mikorzyn*, kls, knn, Ślesin 52,3 18,3
Mikoszki, pzn, ksc, Głuchowo 52,1 16,6
Mikstat, srd, ost, Mikstat, miasto, k 51,5 18,0
Mikulice, srd, srd, Turek 51,9 18,6
Mikulin, raw, raw, Jeźów, d 51,8 20,0
Mikułowice (Mikołajowice), snd, snd, Wojciechowice 50,9 21,6
Mikułowice (Mikułowice), snd, opc, Wojcin 51,4 20,1
Mikułowice, snd, wsl, Szaniec 50,5 20,7
Mikuły, raw, raw, Lipce 51,9 19,9
Mikuszewo, kls, pzd, Mikuszewo 52,2 17,5
Mikuty, maz, rdz, Słucz 53,4 22,3
Milanowa Wola (Wola Milanowa), *Wólka Milanowska*, snd, snd, Słup Nowa, d 50,8 21,1
Milanowo-Rabsztyn (Milanowo-Raptynie), *Milanówek*, maz, bln, Żukowo 52,1 20,7
Milanowo, *Warszawa-Wilanów*, maz, wrs, Milanowo 52,2 21,1
Milanów, lub, lub, Parczów 51,7 22,9
Milcz, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,8
Milczany, snd, snd, Sandomierz ś. Paweł, d 50,7 21,7
Milejki, pdl, mln, Łosice 52,1 22,8
Milejowice, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,1
Milejowice, snd, snd, Manina, ds 50,8 21,2
Milejowice, *Sosnowiec-Milowice*, swr, Czeladź, d 50,3 19,1
Milejów (Mielejewo, Milejów Sulimowski), srd, srd, Tokary 51,9 18,5
Milejów = Milejów, Przeora, srd, ptr, Milejów, d 51,3 19,7
Milejów, lub, lub, Łańcuchów 51,2 22,9
Milejówka (Milówka), *Milówka*, krk, sdc, Wojnicz 49,9 20,8
Mileski, *Łódź–Mileszki*, lcz, brz, Mileski 51,8 19,6
Milesna Górka (Mielesna Górka, Milesna Góra), *Targowa Górka* – część, kls, pzd, Milesna Górka, miasto 52,3 17,4
Mileszewy, chl, mch, Lembarg, osada folwarczna 53,3 19,2
Mileszewy, *Miliszewy*, dbr, lpn, Ciechocin, d 53,0 19,0
Mileszyn (Mieleszyn), *Mieleszyn*, srd, wln, Mileszyn, d 51,2 18,2
Mieszyno (Mieleszyno), *Mieleszyn*, kls, gzn, Sokolniki 52,7 17,5
Milewko, *Milewek*, maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0
Milewo (Milewicze), *Milewo Zabielne*, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,7
Milewo Leśne, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,7
Milewo Wielkie, maz, osl, Piski 53,0 21,8
Milewo Wielkie, *Milewo*, plc, rac, Koziebrody Wielkie 52,8 20,0
Milewo-Bolesty = Milewo-Bolesty, Milewo-Janowiec*, *Konarzewo-Bolesty*, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,9 20,9
Milewo-Byki+ (Milewo-Stare Byki), maz, cch albo prz, Krasne 52,9 20,9
Milewo-Bylice, maz, cch albo prz, Krasne 52,9 20,9
Milewo-Dębki, maz, cch, Zielona 52,9 20,9
Milewo-Kulki = Milewo-Kulki (Milewo-Gagalki?, Milewo-Kukle?), Milewo Leśne*, maz, cch albo prz, Krasne 52,9 20,9
Milewo-Łosie, maz, osl, Piski 53,0 21,8
Milewo-Malonki (Malonki-Zwierzewo), maz, cch albo prz, Karniewo 52,9 20,9
Milewo-Mrzegędy = Milewo-Mrzegędy, Milewo Nadolne*, *Milewo-Brzegędy*, maz, cch, Krasne 52,9 20,9
Milewo-Płaczk+ , maz, cch albo prz, Krasne 52,9 20,9
Milewo-Rączki (Milewo-Rączka), maz, cch, Zielona 52,9 20,9
Milewo-Roszczyzny = Milewo-Mrozy* (Mrozowo-Milewo), Milewo-Roszczyzny, Milewo-Wolmiry*, *Milewo-Ruszczyzny*, maz, cch albo prz, Krasne 52,9 20,9
Milewo-Sapaki (Milewko), *Milewko*, plc, rac, Koziebrody Wielkie 52,8 19,9
Milewo-Skubiele* (Gawar?), *Milewo-Gawary*, maz, cch albo prz, Krasne 52,9 20,9

Milewo-Sokola Łąka, *Milewo*, maz, lom, Puchawy 53,1 22,2

Milewo-Szwejki = Milewo-Kwarty*, Milewo-Szwejki (Milewo-Skusze), maz, cch albo prz, Krasne 52,9 20,9

Milewo-Tabuły = Milewo-Pogorzela*, Milewo-Tabuły, maz, cch i prz, Krasne 52,9 20,9

Milewo-Tosie, maz, osł, Piski 53,0 21,8

Milewo-Wypychy = Korytki*, Milewo-Wypychy (Korytki-Wypychy), maz, cch albo prz, Karniewo 52,9 20,9

Milewo, maz, scn, Wierzbowice 52,7 20,4

Milewo, maz, was, Niedźwiadna 53,5 22,1

Milewo, maz, was, Wąsosz 53,6 22,3

Milewo, pdl, blk, Trzciانة 53,4 22,7

Milęc (Mieleńc, Mielec, Melentz), *Miloradz*, mlb, mlb, Milęc, k 54,0 18,9

Milęcino, *Milęcino*, maz, bln, Żukowo 52,2 20,7

Milik, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,4 20,9

Milino, *Mylin*, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2

Milkowlas (Wielkowlas), *Mikowiec*, maz, czr, Góra 52,0 21,2

Milówka, krk, sls, Cięcina 49,6 19,1

Milustowo, *Milostowo*, pzn, pzn, Kwilcz 52,5 16,0

Milwino, pmr, mrw, Luzino 54,5 18,1

Miłaczów Górny (Miłaczewo Małe), *Miłaczevek*, srd, srd, Malanów 51,9 18,4

Miłaczów-Staszów (Miłaczewo Wielkie), *Miłaczew*, srd, srd, Malanów 51,9 18,4

Miłeków, snd, opc, Goworczów, ds 51,3 20,5

Miłeków, srd, ptr, Bogdanów 51,3 19,5

Miława (Mielno), kls, gzn, Kamieniec, d 52,5 17,9

Miławczyce, snd, wsl, Stradów 50,4 20,5

Miłkowa, krk, sdc, Siedlec 49,7 20,8

Miłkowiec, srd, srd, Miłkowiec 51,8 18,7

Miłkowiec Ruskie, *Milkowice-Mački*, pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,7

Miłkowiec-Jankowice, *Milkowice-Janki*, pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,6

Miłkowiec-Paskowice (Miłkowiec-Paskowicze, Paskowicze), *Milkowice-Paszki*, pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,7

Miłkowiec-Stawki, *Milkowice-Stawki*, pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,6

Miłkowiec, okolica, pdl, drh

Miłków, lub, lub, Parczów, k 51,6 22,8

Miłków, snd, snd, Szewna 50,9 21,4

Miłobądz (Mielebantz), pmr, tcz, Miłobądz, d 54,1 18,7

Miłobędzino, *Milobędzin*, plc, sie, Sieprc 52,8 19,6

Miłochnewice, raw, raw, Głuchów, d 51,8 20,1

Miłochowo (Mielechowo, Mielochowo, Miłochów), *Milachówek*, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7

Miłowice (Miłowiczy, Miłoszyce), krk, prs, Niedźwiedź, k 50,2 20,0

Miłodroź, *Miłodroź*, plc, plc, Proboszczewice 52,6 19,7

Miłoszycz (Miłoszycz, Mellegasth), pzn, wlc 53,2 16,2

Miłonice, lcz, lcz, Miłonice 52,2 19,1

Miłonin (Miłoninek), *Mianinek (Miłoninek)*, snd, plz, Czermin 50,3 21,3

Miłosław (Mielosław), kls, pzd, Miłosław, miasto 52,2 17,4

Miłosławice, kls, gzn, Mieścisko 52,7 17,3

Miłoszewiec Stary*, *Miłoszewiec-Ostafieje*, maz, prz, Czernice 53,0 20,8

Miłoszewiec Wielki = Miłoszewiec Mały*, Miłoszewiec Wielki*, *Miłoszewiec Kmiec*, maz, prz, Czernice 53,0 20,8

Miłoszewiec-Toki (Tłoki), maz, prz, Czernice 53,0 20,8

Miłoszewo (Mileszewo, Miłoszów), pmr, mrw, Strzecz, k 54,4 18,0

Miłoszowice, snd, snd, Kielczyna 50,7 21,3

Miłoszów (Mileszów, Sidzina), *Sidzina*, krk, szc, Miłoszów, k 49,6 19,7

Miłosna (Miłosina, Miłoszyna), *Miłosna Stara*, maz, wrs, Zyrzno albo Kobylka 52,2 21,2

Miłotki, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,1

Miłowidz (Miłowidz Królewska), *Miłowidz*, maz, prz, Chorzele, k 53,2 21,0

Miłuny, *Milony*, maz, roz, Rożan 52,9 21,4

Minczewo (Minczewo-Hrubicze), pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,6

Mingosy (Chojecznó, Mingsoszczoły), maz, liw, Oleksin 52,2 22,0

Minięta (Menethen, Meinten), mlb, mlb, Kiszporc, k 53,9 19,3

Minięta Szenweska (Nienięta, Meinten, Mienthen), *Nowe Minięta*, mlb, mlb, Nowy Targ 53,9 19,2

Miniszewo (Mieniszewo), *Miniszew*, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,6

Minkowice, lub, lub, Mełgiew 51,2 22,8

Minkówka, maz, wrk, Jasiona 51,6 21,0

Minoga, krk, prs, Minoga 50,2 19,9

Minostowice (Ninostowice), snd, chc, Piotrkowice 50,7 20,7

Mińcze, *Mińce*, pdl, blk, Niewodnica Koryckich, k 53,1 23,0

Mińsko (Mieńsko), *Mińsk Mazowiecki* – część, maz, gar, Mińsko, miasto 52,2 21,6

Miodusy Koprzywne (Miodusy Pokrzywne), pdl, drh, Pierlejewo 52,5 22,6

Miodusy-Bogusławy, *Miodusy-Dworaki*, pdl, drh, Pierlejewo 52,5 22,6

Miodusy-Junochy, *Miodusy-Inochy*, pdl, drh, Pierlejewo 52,5 22,6

Miodusy-Litwa (Miodusy-Litwa-Śledziki), pdl, drh, Jabłonka 52,9 22,4

Miodusy-Michałowięta*, *Zasmuże*, pdl, drh, Jabłonka 52,9 22,4

Miodusy-Perki (Perki-Miodusy), pdl, drh, Jabłonka 52,9 22,3

Miodusy-Stara Wieś = Miodusy-Stara Wieś, Miodusy-Piotrowięta*, *Miodusy Wielkie*, pdl, drh, Jabłonka 52,9 22,4

Miodusy-Stasiowięta, pdl, drh, Jabłonka 52,9 22,4

Miodusy-Stok, pdl, drh, Jabłonka 52,9 22,4

Miodusy-Szczepanowięta** (Szczepanowięta-Miodusy), pdl, drh, Jabłonka

Miodusy, *Miodusy* – część, plc, bls, Będziszewo 52,7 19,8

Miodusy, okolica, pdl, drh

Mirachowo (Mirakowo, Mirachau, Mirachowo), pmr, mrw, Strzecz, osada folwarczna, k 54,4 18,0

Mirakowo (Mirkau, Nirkau), chl, mch, Płowęż, osada folwarczna, d 53,4 19,3

Mirakowo, chl, chl, Kielbasin 53,2 18,7

Mirany (Meiranen, Mirain), *Mirowice*, mlb, mlb, Postelin 53,9 19,1

Mirau (Mirowo), *Mirowo Duże*, pmr, tcz, Skarszewy, k 54,1 18,5

Mirczyno (Mierczyno), *Mierczyn*, lcz, lcz, Góra 52,0 19,3

Mirkowice, snd, snd, Manina 50,9 21,3

Mirków, srd, ost, Świba albo Wieruszów 51,3 18,1

Mirocice, snd, snd, Słup Nowa, d 50,9 21,0

Mirogoniewice (Miragowice, Mierogonowice), *Mierogoniewice*, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3

Mirogoniowice (Mierogonowice), *Mirogonowice*, snd, snd, Waśniów 50,9 21,2

Mironice, *Mironice*, krk, kss, Mironice 50,5 20,2

Mironice, *Mironice*, snd, chc, Rembieszycze 50,8 20,3

Mironice*, *Nowa Wieś*, snd, rdm, Świerze Wielkie, ks 51,6 21,5

Mirosław (Mierosław, Mierosławice, Mierosławice, Mirosławie), pzn, pzn, Ujście 53,0 16,6

Mirosław, plc, plc, Jemielnica 52,5 19,8

Mierosławice (Mierosławice), kls, gzn, Kościeszki 52,6 18,2

Mierosławice, lcz, lcz, Kazimierz, d 51,8 19,2

Mierosławice, lcz, orl, Orłów 52,2 19,5

Mierosławki (Mierosławice, Mierosławice), pzn, pzn, Tomice 52,3 16,6

Miroszewice = Miroszewice-Szatanek*, Miroszewice-Szatanek), Miroszewice-Cypry*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,1

Miroszów, krk, prs, Raclawice 50,4 20,3
Mirotki (Mierotki, Nierutki), pmr, now, Barłożno, k 53,8 18,6
Mirowice, *Mirowice-Kolonia*, maz, tar, Worowo 51,9 20,9
Mirowo (Mirau), mlb, mlb, Nytych, k 54,2 19,0
Mirowska Wola, *Mirowice*, maz, tar, Worowo 51,9 20,9
Mirów, *Częstochowa-Mirów*, krk, llw, Klasztor Mstowski, k 50,8 19,2
Mirów, krk, llw, Niegowa 50,6 19,5
Mirów, snd, rdm, Jastrząb, d 51,2 21,0
Mirucie, *Mierucie*, maz, was, Grajewo 53,7 22,4
Miruszyno, *Mieroszyno*, pmr, pck, Strzelno, k 54,8 18,3
Mirzewo, *Mierzejewo*, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,8
Mirzowice+ (Mirzewice, Mirzonice), swr, Chroszczobród 50,4 19,3
Miscowa, *Myscowa*, krk, bck, praw. Miscowa 49,5 21,6
Misiaki, *Myszaki*, srd, ptr, Bogdanów 51,4 19,4
Miski* (Myszki), maz, rdz, Radziłowo 53,4 22,4
Misterwald+, pmr, now, Opalino 53,7 18,8
Mistrzowice (Mistrzewice), *Mistrzewice*, raw, gbn, Mistrzowice, d 52,3 20,2
Mistrzowice, *Kraków-Mistrzejowice*, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,0
Mistrzowice, snd, snd, Święta Trójca, d 50,9 21,8
Mistrzowice, snd, wsl, Opatowiec 50,3 20,7
Miszczewice, *Niszczewice*, inw, inw, Liszkowo, k 52,9 18,2
Miszewo Garwaskie (Miszewo Wiskie, Mniszewko), *Miszewko Garwackie*, plc, plc, Miszewo Garwaskie 52,5 20,0
Miszewo Murowane, *Miszewo Murowane* – część, plc, plc, Miszewo Murowane 52,5 19,9
Miszewo Strzałkowskie (Miszewo Śledziowe), *Miszewko Strzałkowskie*, plc, plc, Miszewo Strzałkowskie 52,5 19,9
Miszewo-Cztanowo (Miszewo-Stany, Mniszewo-Cztanowo), *Stanowo Dolne*, plc, plc, Bodzanowo 52,5 19,9
Miszewo-Cztanowo (Mniszewo-Stany, Mniszewo-Cztanowo), *Stanowo Dolne*, plc, plc, Bodzanowo 52,5 20,0
Miszewo-Stefany (Miszewko Gomułkowe), *Miszewko-Stefany*, plc, plc, Miszewo Strzałkowskie 52,5 19,8
Mitarza (Mitarza Mała), *Mytarza*, krk, bck, Żmigród 49,6 21,5
Mitarza Wielka (Mikarza Wielka, Mitarza, Mytarz), *Mytarz*, krk, bck, Żmigród 49,6 21,5
Mitręga, *Miedzichowo* – część, pzn, pzn, Trzciel, osada młyńska 52,4 16,0
Mizeria, *Mizerka Stara*, raw, sch, Kozłowo Biskupie 52,1 20,2
Mizerna, krk, sdc, Maniowy, k 49,5 20,3
Mizery, *Mizary*, maz, gar, Stoczek, d 51,9 21,9
Mładz, maz, czr, Karczewie 52,1 21,3
Mleczevo (Letzen, Mleczo), mlb, mlb, Kalwa 53,9 19,1
Mleczkovo, inw, inw, Chlewiska, d 52,8 18,6
Mleczków, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,0
Mlekitki**, maz, grc, Worowo
Mlewec (Leben, Lewen, Mliwec), chl, chl, Kiełbasin, osada folwarczna, m 53,2 18,8
Mlewo (Leben, Lewen), chl, chl, Kiełbasin, m 53,2 18,8
Młęcianka, *Wółka Młęcka*, maz, wrs, Wiśniewo 52,3 21,6
Młęcın, maz, wrs, Wiśniewo 52,3 21,7
Mlice-Arnoldy (Jarnuty), plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
Mlice-Grabia (Grabie), *Łęg Kasztelański*, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
Mlice-Kostery (Mlice-Kostery), *Mlice-Kostery*, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
Mława, plc, mla, Mława, miasto, k 53,1 20,4
Mławka, plc, mla, Mława, k 53,1 20,3
Młochovo, *Młochów*, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,8
Młochówko (Stara Wieś), *Rozalin*, maz, bln, Nadarzyn 52,0 20,8
Młociny, *Warszawa-Młociny*, maz, wrs, Wawrzyszewo, k 52,3 20,9
Młock (Młocko), plc, ndz, Malużyno 52,8 20,5
Młodawin Kanoniczny, *Młodawin Dolny*, srd, szd, Marzenin 51,6 19,0
Młodawin-Niesmierów = Młodawin-Niesmierów, Młodawin*, *Młodawin Górny*, srd, szd, Marzenin 51,6 19,0
Młodawsko, *Młodasko*, pzn, pzn, Bytyń 52,5 16,5
Młodnice, *Młodnice*, snd, rdm, Mniszek 51,4 20,9
Młodochovo, plc, rac, Rogotworsk, d 52,7 20,1
Młodochów, snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,4
Młodocin Stary (Młodocin Mniejszy), *Młodocin*, snd, rdm, Kowala Stępcina 51,3 21,0
Młodocin Większy (Młodocin-Abramów), snd, rdm, Kowala Stępcina 51,4 21,0
Młodocino, *Młodocin*, kls, ken, Góra 52,9 17,8
Młodów (Młodowa, Młodzowy, Młodzów), krk, sdc, Piwniczna, k 49,5 20,7
Młodujewo (Młodojewo), *Młodojewo*, kls, pzd, Młodujewo, d 52,3 17,9
Młodynie, *Młodynie Dolne*, snd, rdm, Bukowno 51,5 20,9
Młodynino Wielkie, *Młodynin Wielki*, plc, mla, Stopsko 53,0 20,5
Młodynino-Jeże (Jeże), *Jeże*, plc, mla, Stopsko 53,0 20,5
Młodynino-Łabędy (Młodymino-Łabędy), *Żmijewo-Łabędy*, plc, mla, Stopsko 53,0 20,5
Młodynino-Trzpioły, *Trzpioły*, plc, mla, Stopsko 53,0 20,5
Młodzawy Małe, snd, wsl, Młodzawy Małe 50,5 20,5
Młodzawy Wielkie, snd, wsl, Młodzawy Małe 50,5 20,5
Młodzianowo (Stryki), *Stryki*, pdl, blk, Bielsk, przedmieście, m 52,8 23,1
Młodzianowo = Młodzianowo x2, maz, mak, Węgrzynowo 52,9 21,1
Młodzianowo**, maz, prz, Chorzele
Młodziejewice (Młodziejowice), kls, pzd, Graboszewo 52,3 17,7
Młodziejowice, krk, prs, Więclawice 50,2 20,0
Młodzieszyn, raw, gbn, Młodzieszyn, k 52,3 20,2
Młodzikowo, kls, pzd, Solec 52,1 17,2
Młodzowy (Młodzawy), srd, rds, Radomskie, d 51,1 19,4
Młodzino (Młodynino, Młodzino), *Młodzyna*, plc, sie, Biezuń 53,0 19,9
Młogolice, *Cło*, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,6
Młogosino (Młogoszyno), *Młogoszyn*, lcz, orl, Łęki 52,1 19,5
Młosoły (Dąbrowka-Musoły), *Musoły*, maz, bln, Grodzisko 52,1 20,7
Młoszowa (Młoszowice), krk, prs, Trzebinia 50,2 19,5
Młotkowice (Młotkowice), snd, opc, Lipa 51,1 20,2
Młotkovo, kls, nkl, Wysoka 53,2 17,1
Młotkovo, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8
Młotkówko, kls, nkl, Koszutowo 53,2 17,1
Młoty, *Adamowo Leśnictwo*, kls, nkl, Sypniewo, osada kuźnicza 53,4 17,3
Młożewo (Mnożewo), *Młożew-Wieś*, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,5
Młyn Górny+, pmr, mrw, Chmielno, osada młyńska 54,4 18,1
Młyn Suskowski**, pdl, blk, Boćki, osada młyńska
Młyn, chl, mch, Rosenthal, osada folwarczna, d 53,6 19,8
Młynary, srd, ptr, Wolborz, d 51,5 19,8
Młynarz, plc, sie, Rościszewo, osada młyńska 52,9 19,7
Młynarze, maz, roz, Sieluń 52,9 21,4
Młynarze*, pdl, mln, Mielnik albo Siemiatycze, k 52,4 23,0
Młynek, pmr, gdn, Żuków, osada młyńska 54,4 18,3

Młynek+, pmr, czl, Nowa Cerkiew, osada młyńska 53,7 17,7

Młyniec (Leynen, Legem), *Młyniec Pierwszy*, chl, chl, Gronowo, d 53,1 18,8

Młyniec, *Młyniec Drugi*, dbr, lpn, Ciecchocin 53,1 18,8

Młyniewo, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3

Młynik, *Mlynek*, pmr, gdn, Żuków, osada młyńska, d 54,4 18,3

Młynik, pmr, tcz, Garc, osada młyńska, k 53,9 18,8

Młynka, krk, prs, Rudawa 50,1 19,7

Młynki, lub, lub, Końska Wola 51,4 22,0

Młynki, pmr, pck, Reda, osada młyńska, k 54,6 18,3

Młynkowo, pzn, pzn, Czarnków 52,8 16,6

Młynkowo, pzn, pzn, osada folwarczna, d 52,5 16,4

Młynne (Młynna), krk, sdc, Łososina 49,8 20,4

Młynowo, *Mlynów*, kls, kls, Szczury 51,7 17,8

Młyny (Młyn), bkj, ksw, Strzelno, d 52,6 18,2

Młyny przy Lubawie, *Lubawa* – część, chl, mch, Lubawa, osada młyńska, d 53,5 19,8

Młyny, snd, wsl, Szaniec 50,5 20,7

Młyny, *Trzykolne Młyny*, kls, pzd, Radzewo, osada młyńska 52,2 16,9

Młyńskie+, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Młyńskie+, pmr, mrw, Luzino, osada młyńska 54,5 18,1

Młyńsko (Młynisko), *Mlynisko*, srd, wln, Łyseskornie 51,2 18,4

Mniaty (Minaty), *Miaty*, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,7

Mnich, raw, gos, Mnich 52,3 19,5

Mnichowice (Michowice), *Michowice*, raw, gbn, Troszyno, d 52,4 19,9

Mnichowice (Mniechowice), *Miechowice Duże*, bkj, bkj, Brzeście, k 52,6 18,8

Mnichowice Małe, *Miechowice Małe*, snd, wsl, Wietrzychowice 50,2 20,8

Mnichowice Wielkie, *Miechowice Wielkie*, snd, wsl, Wietrzychowice 50,2 20,7

Mnichowice, *Michowice*, raw, raw, Wysockienice, d 51,8 20,1

Mnichowice, *Miechowice*, raw, bla, Mogilnica, d 51,7 20,7

Mnichowo (Michowo), *Michowo*, maz, scn, Płońsko 52,6 20,4

Mnichowo, kls, gzn, Gniezno-św. Wawrzyńca, d 52,5 17,5

Mnichów, *Michów*, lub, lub, Mnichów, miasto 51,5 22,3

Mnichów, srd, srd, Sieradz, k 51,6 18,7

Mnichy, pzn, pzn, Kamiona 52,5 15,9

Mniewo, lcz, lcz, Pieczewo 52,1 18,9

Mników, krk, prs, Morawica 50,1 19,7

Mnin (Minin), snd, chc, Mnin 51,0 20,2

Mniów, snd, chc, Mniów 51,0 20,5

Mniszek, *Kobylata* – część, kls, knn, Kołło, k 52,2 18,5

Mniszek, lub, urz, Borów, d 50,8 21,9

Mniszek, *Miszek*, dbr, lpn, Przepust, osada młyńska, k 52,8 18,9

Mniszek, pzn, pzn, Wieleń, osada młyńska 52,9 16,1

Mniszek, raw, gos, Trębki, osada młyńska 52,4 19,5

Mniszek, snd, chc, Złotniki, d 50,7 20,3

Mniszek, snd, rdm, Mniszek, d 51,4 20,9

Mniszewo (Gross Mniszau, Mniszowo, Miszowo), *Miszewo*, pmr, gdn, Żuków 54,4 18,4

Mniszewo (Mniszów), *Mniszew*, maz, wrk, Mniszewo 51,8 21,3

Mniszewo Małe (Klein Mniszau), *Miszewko*, pmr, gdn, Kielno 54,4 18,4

Mniszewo Małe (Mniszewko), *Miszewo-Czernie*, maz, cch, Nowe Miasto 52,6 20,6

Mniszewo Średnie, *Miszewo* – część, maz, nmo, Nowe Miasto 52,6 20,6

Mniszewo Wielkie, *Miszewo* – część, maz, nmo, Nowe Miasto 52,6 20,6

Mniszki (Miski, Myszki?), lcz, lcz, Leżnica Mała 52,0 19,1

Mniskowice, *Nieszkowice Wielkie*, krk, szcz, Pogwizdów, d 49,9 20,4

Mnisków, snd, opc, Sławno 51,4 20,0

Mniszów (Miszów), *Mniszów Kolonia*, krk, prs, Brzesko Nowe, ds 49,9 20,4

Mocarze Budne, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,5

Mocarze Stare, *Bartki-Mocarze*, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,4

Mocarze-Dziubiele = Mocarze-Dziubiele, Mocarze-Samelki* (Mocarze Zabłotne), Mocarze-Trojanki*, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,5

Mochel (Mochle)***, inw, bdg, Dźwierzno

Mochelek (Mochle Małe), *Mochelek (Lisewo Kościelne* – część), inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1

Mochle (Mochel), inw, bdg, Dąbrówka 53,2 17,9

Mochnaczka Niżna, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,4 21,0

Mochnaczka Wyżna, *Mochnaczka Wyżna*, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,5 21,0

Mochnate, pdl, blk, Narew, k 52,7 23,5

Mochowo, plc, sie, Mochowo 52,8 19,6

Mochty, maz, zkr, Smoszewo 52,4 20,5

Mochy, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 52,0 16,1

Mociesz (Maciesz), pdl, blk, Dolistowo, k 53,5 22,9

Moczydła (Moczydło), *Moczydło*, krk, kss, Książ Mały 50,5 20,2

Moczydła, maz, gar, Jakubowo 52,2 21,7

Moczydła, *Moczydło*, krk, llw, Niegołowa 50,6 19,5

Moczydła, *Warszawa-Moczydło*, maz, wrs, Służewo 52,1 21,0

Moczydłowo, *Moczydłów*, maz, czr, Góra 52,0 21,2

Moczydły Lachowskie (Moczydły-Lachówka, Lachówka-Moczydły, Lachówka), pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,8

Moczydły Stare (Moczydła-Chowiąsła, Moczydły-Stara Wieś), *Stare Moczydły*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6

Moczydły Stare (Moczydła-Stara Wieś, Moczudły-Stare, Moczydły-Stara Wieś), *Moczydły*, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,8

Moczydły-Kukielki (Moczudły-Kukielki, Moczydła-Kukielki), pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6

Moczydły-Pidaje (Moczydła-Pidaje, Moczudły-Pidaje, Pidaje), *Moczydły-Dubiny*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6

Moczydły-Pszczółki (Moczudły-Pszczółki), pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6

Moczydły-Pustelniki, *Moczydły-Jakubowięta*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,6

Moczydły-Stankowięta, *Moczydły-Stanisławowięta*, pdl, blk, Dąbrówka 52,9 22,6

Moczydły-Szosty**, pdl, drh, Pierlejewo

Moczydły-Zalesie (Moczudły-Skiwy, Moczydły-Skiwy, Skiwy-Moczydły), *Zalesie*, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,8

Moczydły, okolica, pdl, drh

Moderówka (Modorówka), snd, plz, Szebnie 49,8 21,6

Modlibogowice, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0

Modlibożyce, *Modliborzyce*, inw, inw, Parkanie 52,8 18,4

Modlibożyce, *Modliborzyce*, snd, snd, Modlibożyce, d 50,8 21,3

Modlibóz (Modlibórz), *Modlibórz*, bkj, kwl, Kłobia Mała 52,4 19,2

Modliszewo Małe (Modliszewko, Modliszewo Kościelne), *Modliszewko*, kls, gzn, Modliszewo Małe 52,6 17,6

Modliszewo, kls, gzn, Modliszewo Małe 52,6 17,6

Modliszowice (Modliszewice), *Modliszewice*, snd, opc, Końskie 51,2 20,4

Modlna, lcz, lcz, Modlna, ks 52,0 19,4

Modlnica Wielka (Modlnica, Modlnica Wielga), *Modlnica*, krk, prs, Modlnica Wielka 50,1 19,9

Modlniczka (Modlnica Mała, Modlniczka Mała), krk, prs, Modlnica Wielka, ds 50,1 19,9

Modła (Modlna), raw, raw, Słupia, d 51,8 20,0

Modła Bienna, *Modła*, kls, knn, Rzgowo 52,2 18,0

Modła Królewska, kls, knn, Stare Miasto, k 52,2 18,2

- Modła Mała, *Modelka*, plc, ndz, Lekowo 52,9 20,4
- Modła Plebańska, *Modła Księża*, kls, knn, Stare Miasto, d 52,1 18,2
- Modła Wielka, *Modła Włościańska*, plc, ndz, Lekowo 52,9 20,4
- Modła, *Helenów*, raw, gos, Suserz 52,3 19,6
- Modła, kls, kls, Chlewo 51,7 18,4
- Modła, kls, kls, Rajsko 51,7 18,2
- Modła, plc, mla, Podkrojewo Kościelne, k 53,1 20,4
- Modrzany, krk, prs, Książnice Więtsze, d 50,2 20,5
- Modrze = Modrze, *Żmin**, *Modrze*, pzn, ksc, Modrze, k 52,2 16,6
- Modrzew, lub, luk, Zbuczyn 50,2 20,5
- Modrzew, *Modrzewek*, srd, ptr, Wolborz 51,5 19,9
- Modrzewice (Modrzejowice), *Modrzejowice*, snd, rdm, Skarzyszów, d 51,2 21,2
- Modrzewie (Modrzejewice), kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,4
- Modrzewie (Modrzejowice), snd, snd, Waśniów 50,9 21,2
- Modrzewie, *Kurzelów* – część, snd, chc, Kurzelów, osada folwarczna, d 50,9 19,9
- Modrzewie, *Lódź-Modrzew*, lcz, brz, Zgierz 51,8 19,5
- Modrzewie, *Modrzew*, snd, opc, Kraśnica 51,4 20,2
- Modrzewie, *Modrzewek*, raw, raw, Budziszewice 51,7 20,0
- Modrzewie, snd, snd, Świętomarza 50,9 21,1
- Modrzyce (Modrzewice), *Rycice*, snd, stz, Bobrowniki 51,6 21,8
- Modzele Bielne, *Modzele-Bielne*, maz, cch albo nmo, Klukowo 52,7 20,7
- Modzele Stare, maz, lom, Puchały 53,1 22,2
- Modzele-Białokozy, *Cichawy* – część, maz, cch, Klukowo 52,7 20,7
- Modzele-Bielino, *Modzele*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
- Modzele-Cichawy, *Cichawy* – część, maz, cch, Klukowo 52,7 20,7
- Modzele-Górki (Modzelewo), maz, zmb, Rudki 53,1 22,5
- Modzele-Kubice (Modzele-Kuby), maz, cch, Klukowo 52,7 20,7
- Modzele-Raki = Modzele-Kurzyny* (Modzele-Koczany), Modzele-Raki, maz, cch, Klukowo albo Nowe Miasto 52,7 20,7
- Modzele-Skudosze, maz, lom, Puchały 53,1 22,2
- Modzele-Wiktory = Modzele-Pisarki*, Modzele-Wiktory (Modzel-Bartoldy), *Modzele-Bartłomieje*, maz, cch, NoweMiasto 52,7 20,7
- Modzele-Wypychy, *Modzele-Wypychy*, maz, lom, Puchały 53,1 22,2
- Modzele-Żelazy (Modzele-Żelazowice), maz, cch, Klukowo 52,7 20,7
- Modzele, maz, roz, Sieluń 53,0 21,5
- Modzne, *Kały* – część, lcz, lcz, Grochowo 52,3 19,3
- Modzurowo (Modzerowo, Modzorowo, Modzorów), *Modzerowo*, bkj, bkj, Wisłka Mała, d 52,6 19,2
- Modzurowo (Modzerowo, Modzorowo), bkj, prd, Modzurowo 52,3 18,8
- Mogilany, krk, szcz, Mogilany 49,9 19,9
- Mogilnica (Mogielnica), *Mogielnica*, pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,6
- Mogilnica (Mogielnica), *Mogielnica*, raw, bla, Mogilnica, miasto, d 51,7 20,7
- Mogilnica-Biedrzych, *Mogielnica* – część, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
- Mogilnica-Leonardy, *Mogielniczka*, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
- Mogilnica-Prochenki, *Mogielnica* – część, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
- Mogilnica-Prusy, *Mogielnica* – część, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
- Mogilnica-Ubysz, *Mogielnica* – część, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
- Mogilno, kls, gzn, Mogilno, miasto, d 52,7 17,9
- Mogilno, krk, sdc, Mogilno 49,7 20,8
- Mogiła, *Kraków-Mogiła*, krk, prs, Mogiła, d 50,1 20,1
- Moglno, *Modlin*, maz, zkr, Pomnichowo, k 52,4 20,7
- Mojaczewice, *Majaczewice*, srd, srd, Burzenin 51,4 18,8
- Mojcza, snd, chc, Kielce, d 50,8 20,7
- Mojki, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,0 22,7
- Mojkowice (Majkowice, Molkowice), *Majkowice*, krk, szcz, Mikluszowice 50,0 20,5
- Mojkowice, *Majkowice*, krk, prs, Książnice Więtsze 50,2 20,5
- Mojkowice, *Majkowice*, srd, ptr, Rączno 51,2 19,9
- Mojkowo Małe, *Majki Małe*, plc, bls, Słupia, d 52,8 19,9
- Mojkowo Wielkie, *Majki Duże*, plc, bls, Słupia 52,8 19,9
- Mojków (Mojkowo), *Kalisz-Majków*, kls, kls, Kalisz-św. Mikołaja 51,8 18,0
- Mojków, *Majków-Folwark*, srd, ptr, Piotrków, k 51,4 19,6
- Mojnowo, plc, sie, Lutocino 53,0 19,8
- Mojżesz (Mojszy), *Moździerz*, raw, gos, Radziwie, osada młyńska, d 52,5 19,6
- Mokiernica (Mockernitz), pmr, czl, Hamersztyn, m 53,6 16,9
- Mokobody, pdl 52,3 22,1
- Mokotowo, *Warszawa-Mokotów*, maz, wrs, Jazdowo, k 52,2 21,0
- Mokowo (Makowa), dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
- Mokówko, dbr, dbr, Mokowo, d 52,7 19,4
- Mokra (Mokre), kls, knn, Kazimierz 52,3 18,1
- Mokra Dąbrowa, *Mokra Wieś*, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,6
- Mokra Wieś (Mokra Dąbrowa, Mokra Wola?), maz, kam, Postoliska 52,5 21,5
- Mokra, krk, llw, Kłobucko, d 51,0 18,9
- Mokra, *Mokra Prawa*, *Mokra Lewa*, raw, raw, Skwiernewice, d 52,0 20,1
- Mokre (Moker, Mokra), chl, chl, Mokre, k 53,5 18,8
- Mokre (Mokra), kls, knn, Grodziec 52,0 18,0
- Mokre Góry, *Góry Mokre*, snd, chc, Policzko 51,0 20,0
- Mokre, chl, chl, Toruń, m 53,0 18,6
- Mokre, kls, kcn, Chomiąza 52,8 17,9
- Mokre, maz, wrs, Radzymino 52,4 21,2
- Mokre, *Mokra*, snd, opc, Odrowąż Wielki 51,1 20,6
- Mokre, pdl, blk, Boćki 52,7 23,2
- Mokre, pmr, tch, Czersk, osada folwarczna 53,8 18,0
- Mokre, snd, plz, Zassów 50,1 21,4
- Mokronos, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3
- Mokronosy, kls, kcn, Srebrna Górka, d 52,9 17,4
- Mokrosek (Mokrosiek), snd, rdm, Błotnica 51,5 21,0
- Mokrska Wola, *Mokrzec-część*, snd, rdm, Potworów 51,5 20,8
- Mokrski, *Mokrzec*, pzn, ksc, Wielichowo, osada młyńska, d 52,1 16,3
- Mokrsko (Mokrzko), *Mokrsko Dolne*, krk, kss, Mokrsko 50,7 20,4
- Mokrsko Górne, *Mokrzko Górne*, snd, chc, Mokrsko 50,7 20,4
- Mokrsko, srd, wln, Mokrsko, ks 51,2 18,5
- Mokrus (Mokrusz), krk, llw, Kiełbno 50,5 19,6
- Mokry Las, maz, osw, Wąsowo 52,9 21,7
- Mokrzec, *Mokrzec-część*, snd, rdm, Wrzeszczów 51,5 20,8
- Mokrzec, snd, plz, Dobrków 50,0 21,3
- Mokrzeska, *Mokrzyska*, krk, szcz, Szczepanów 50,0 20,6
- Mokrzesa (Mokrzecza, Mokrzesa), *Mokrzysz*, krk, llw, Żórawie 50,8 19,4
- Mokrzek, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
- Mokrzyszów (Mokrzyszów), snd, snd, Michocin, k 50,6 21,7
- Moksice, *Mokrzyce Dworskie*, maz, nmo albo ser, Cieksyno 52,6 20,7
- Moławicze, *Mulawicze*, pdl, blk, Suraż 52,9 23,1
- Mołoczki, pdl, blk, Boćki 52,6 23,2
- Momotki (Momotki-Bohy; Mołomotki), *Mołomotki*, pdl, drh, Wyróżby-Podawce 52,4 22,4

Momoty, *Mamoty*, kls, kls, Czermino 51,9 17,7

Mönche Grebin (Mönche Grabin), *Grabowo*, pmr, gdn, Wocław, d 54,2 18,7

Moniaczkowice (Moniakowice), *Muniakowice*, krk, prs, Prędocin, d 50,3 20,1

Moniaczkowice, *Muniaczkowice*, krk, prs, Niegardów 50,2 20,2

Moniuszki (Moniuski), pdl, blk, Dolistowo 53,5 22,9

Montau (Montawy), *Montowo*, chl, mch, Grodziczno 53,4 19,8

Montowy (Mątawy), *Mątawy*, pmr, now, Lubień Wielki, k 53,6 18,8

Montowy Małe (Klein Montau, Mątowy Małe), *Mątowy Małe*, mlb, mlb, Montowy Wielkie, k 54,0 18,9

Montowy Wielkie (Gross Montau, Mątowy Wielkie), *Mątowy Wielkie*, mlb, mlb, Montowy Wielkie, k 54,0 18,9

Mońki, pdl, blk, Goniądz 53,4 22,8

Moraczewo, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,6

Morakowo (Moraków), *Moraków*, lcz, lcz, Góra, d 52,1 19,4

Morakowo, kls, kcn, Czeszewo 52,9 17,3

Morawce, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,2

Morawczynna, krk, sdc, Ludzimierz, k 49,5 19,9

Morawiany Małe, *Morawianki*, snd, wsl, Bejsce 50,2 20,6

Morawiany Wielkie, *Morawiany*, snd, wsl, Bejsce 50,2 20,6

Morawica (Morawica Mniejsza, Morawica Większa), krk, prs, Morawica 50,1 19,8

Morawica, snd, chc, Brzeziny 50,7 20,6

Morawino, *Morawin*, kls, kls, Zborowo 51,8 18,2

Morawki, kls, kls, Chlewo 51,7 18,4

Morawsko, *Poznań-Morasko*, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,9

Morzyny, chl, chl, Kiełbasin, osada folwarczna, d 53,1 18,7

Mordarka (Modarka, Morderka), krk, sdc, Ilmanowa 49,7 20,4

Mordy, pdl, drh, Mordy, miasto 52,2 22,5

Moreinen (Morainen), *Morany*, mlb, mlb, Kiszpork 53,9 19,3

Morka, *Mórka*, pzn, ksc, Morka 52,0 16,9

Morownica, pzn, ksc, Śmigiel 52,0 16,4

Morsk, pmr, swc, Świecie, k 53,4 18,5

Morsko, krk, llw, Skarzyce, d 50,5 19,5

Morsko, krk, prs, Witów 50,2 20,6

Morszkowo (Morsko, Morzkowo), *Morszków*, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,4

Mortęgi, chl, mch, Lubawa, osada folwarczna 53,5 19,7

Morusy, pdl, blk, Tykocin 53,2 22,8

Mory (Obrąb-Smolki), maz, ser, Dzierżeninno 52,6 21,1

Mory, maz, wrs, Babice 52,2 20,9

Morza**, kls, kls, Kajewo, k

Morze (Morze-Mazury, Mazury-Morze), pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,7

Morze, pdl, blk, Narew, k 52,7 23,4

Morzyszczyno (Merdersdorf, Morszyczyno, Morzyszczyno), *Morzyszczyn*, pmr, tez, Nowa Cerkiew, d 53,8 18,7

Morzewo, kls, nkl, Miasteczko 53,1 16,8

Morzyce Stare (Morzyca), bkj, rdj, Mąkoszyno 52,4 18,6

Morzyce, bkj, rdj, Bytom 52,6 18,6

Morzyczyno, *Morzyczyn Włościański*, maz, kam, Sadowne, k 52,7 21,9

Morzysław, *Konin-Morzysław*, kls, knn, Morzysław, k 52,2 18,2

Mosaki-Gać (Obrębiec-Gacz), *Mosaki-Godacze*, maz, prz, Krasne 52,9 21,0

Mosaki-Ilowo, *Mosaki-Ilówko*, maz, prz, Krasne 52,9 21,0

Mosaki-Łączka = Mosaki-Księżde*, *Mosaki-Łączka* (Obrębiec-Łączka), *Mosaki-Skuczki**, *Kurówko*, maz, prz, Krasne 52,9 20,9

Mosaki-Łyszczyno (Mosaki-Liskowo), *Mosaki-Łyżkowo*, maz, prz, Krasne 52,9 20,9

Mosaki-Rukle (Obrębiec-Rukle), maz, prz, Krasne 52,9 20,9

Mosaki-Stara Wieś, *Mosaki-Stara Wieś*, maz, prz, Krasne 52,9 21,0

Mosiębrza, *Mosiębrza, Julianów, Zalusin*, lcz, orl, Orłów 52,2 19,6

Mosina (Mossin), *Mosiny*, pmr, czl, Mosina, k 53,6 17,3

Mosina, pzn, pzn, Mosina, miasto, k 52,2 16,8

Moskiew, *Moskwa*, lcz, brz, Skoszewy 51,8 19,7

Moskiewiczze, *Moskiewce*, pdl, blk, Kleszczele 52,6 23,2

Moskole, *Łódź-Moskule Stare, Łódź-Wilanów*, lcz, brz, Dobra 51,8 19,5

Moskorzów, *Moskorzew*, krk, llw, Moskorzów 50,7 19,9

Moskowice*, *Śniatowa* – część, lcz, lcz, Domaniewo 51,9 19,1

Moskwino (Topiczewo-Moskwino), *Moskwino*, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9

Mostek, krk, prs, Śreniawa, d 50,3 19,9

Mostki (Mosty), *Mostki Nowe*, raw, sch, Sochaczew 52,3 20,3

Mostki, kls, knn, Mąkolino 52,4 18,5

Mostki, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,6

Mostkówka (Mostówka), *Mostówka*, maz, kam, Niegowo 52,5 21,4

Mostowo, *Mostów*, pdl, mln, Łosice 52,1 22,7

Mostowo, plc, szr, Szreńsko 53,1 20,1

Mosty, pmr, pck, Oksywa, osada folwarczna, d 54,6 18,5

Moszczenica (Wola Moszczanica?), *Moszczanka*, snd, stz, Bobrowniki 51,6 22,0

Moszczenica Niemiecka (Moszczenica Wyższa), *Moszczenica* – część, krk, bck, Moszczenica Polska 49,7 21,1

Moszczenica Niżna (Druga Moszczenica), krk, sdc, Sądecz Stary, d 49,5 20,6

Moszczenica Polska (Moszczenica Niżna), *Moszczenica* – część, krk, bck, Moszczenica Polska, k 49,7 21,1

Moszczenica Wyżna (Moszczenica, Moszczenice), krk, sdc, Sądecz Stary, d 49,5 20,6

Moszczenica, krk, scz, Chełm, d 50,0 20,3

Moszczenica, pmr, czl, Moszczenica 53,6 17,5

Moszczenica, srd, ptr, Moszczenica 51,5 19,7

Moszczenica, *Żywiec-Moszczanica*, krk, sls, Stary Żywiec 49,7 19,2

Moszczona, *Moszczona Królewska*, pdl, mln, Mielnik, k 52,4 23,0

Moszczona, *Moszczona Pańska*, pdl, mln, Siemiatycze 52,4 23,0

Moszczone, *Moszczone*, dbr, lpn, Kikoł 52,9 19,1

Moszny Małe, *Moszenki*, lub, lub, Garbów 51,3 22,4

Moszny Wielkie, *Moszna*, lub, lub, Garbów 51,3 22,3

Moszny, *Moszna*, maz, bln, Rokitno ś. Wojciech 52,2 20,8

Moszyno, *Moszyn*, maz, nmo albo ser, Pułtowski, d 52,7 21,0

Mościbrody, *Mścibrody*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,3

Mościce, *Mościska*, raw, raw, Jeżów 51,8 20,0

Mościejewo, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,1

Mościska (Wrzecione?), maz, kam, Niegowo 52,5 21,5

Mościska, kls, nkl, Mościska 53,2 17,0

Mościska, lub, luk, Trzebieszów 51,9 22,6

Mościska, maz, wrs, Babice 52,3 20,9

Mościska, plc, sie, Skrwino? 53,0 19,7

Mościszki, pzn, ksc, Lubień, d 52,0 16,9

Motkowice, krk, kss, Jemiarno 50,6 20,5

Motorag, *Maślanka*, bkj, kwł, Lubień, osada młyńska 52,4 19,2

Motycz, lub, lub, Lublin 51,3 22,4

Motycze (Motycze Dziekańskie), *Motycze Poduchowne*, snd, snd, Gorzyce, d 50,7 21,9

Motycze Małe, *Motycze Szlacheckie*, snd, snd, Zaleszany 50,7 21,9

Motyczno (Borowa), snd, chc, Chotów, d 50,9 20,0

Motyka, *Kujawa*, chl, chl, Łobdowo, osada młyńska, k 53,2 19,2

Motylewo, pzn, pzn, Piła, k 53,1 16,7

Mozgawa, snd, wsl, Chroberz 50,4 20,5

- Mozgowo, *Mózgowo*, chl, mch, Szwarce-
nowo, osada folwarczna, k 53,6 19,4
- Mozolice (Mozelice), *Mozolice Duże*,
snd, rdm, Sieciechów, d 51,6 21,7
- Mórkowo, pzn, ksc, Mórkowo 51,9 16,5
- Mrocza, kls, nkl, Mrocza, miasto 53,2
17,6
- Mroczenko (Klein Mroczo), chl, mch,
Mroczo, d 53,4 19,7
- Mroczi (Mroczi-Kamionka), pdl, blk,
Trzcie 53,4 22,7
- Mroczi Bliższe = Mroczi Bliższe
(Mroczi-Rębisze, Rębiszewo), Mroczi-
Pegry*, *Mroczi-Rębiszewo*, maz,
roz, Rożan 52,9 21,4
- Mroczi Dalsze, *Mroczi-Kawki*, maz,
roz, Rożan 52,8 21,4
- Mroczi Małe (Mroczi), kls, kls, Staw
51,7 18,4
- Mroczi Wielkie, kls, kls, Staw 51,7 18,4
- Mroczi-Kamiennystok, *Mroczi*, maz,
rdz, Przytuły 53,4 22,3
- Mroczi-Klekty, maz, liw, Kałuszyno
52,2 21,8
- Mroczi-Łopuchy, maz, liw, Kałuszyno
52,2 21,8
- Mroczi-Stylągi (Mroczi-Stelągi), maz,
osw, Somowo 52,9 22,0
- Mroczi**, kls, pzd, Nietrzanowo, osa-
da młyńska
- Mroczkowa Wola, *Henryków*, maz, tar,
Jazgarzewo albo Tarczyn 52,0 20,9
- Mroczkowice, raw, raw albo bia, Sierz-
chowy 51,7 20,3
- Mroczków Ślepy (Mroczków), snd, opc,
Goworców 51,4 20,4
- Mroczków, *Mroczków Gościny*, snd,
opc, Opoczno 51,4 20,4
- Mroczo (Gross Mroczo), chl, mch,
Mroczo, d 53,4 19,7
- Mroczy (Mruczy), *Mirowice*, inw,
bdg, Niewieścín 53,3 18,2
- Mroga, lcz, orl, Bielawy 52,1 19,6
- Mroga, *Mroga Dolna*, raw, raw, Brze-
ziny 51,8 19,8
- Mrokowo-Mikołajewo = Mikołajewo*
(Wólka Mrokowska), Mrokowo-Mi-
kołajewo* (Mrokówko-Mikołajewo),
Mroków – część, maz, bln, Nadarzyn
52,0 20,9
- Mrokowo, *Mroków* – część, maz, tar,
Tarczyn 52,0 20,9
- Mrokowska Wola, maz, tar, Tarczyn
52,0 20,9
- Mrowina, snd, chc, Stanowiska 51,0 19,9
- Mrowiniec, *Rąbczyn* – część, kls, ken,
Łekno 52,8 17,3
- Mrowino, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,6
- Mrowiska, *Rowiska*, raw, raw, Żelazna
51,9 20,1
- Mrowla, snd, plz, Mrowla, k 50,1 21,9
- Mrowlice (Mrozewice), *Mrożewice*, lcz,
lcz, Parzynców, d 52,0 19,2
- Mrozowo, kls, nkl, Satki 53,2 17,3
- Mrozy, maz, roz, Rożan 52,8 21,3
- Mrukowa, krk, bck, Skalnik albo Sowo-
kłęski 49,6 21,5
- Mrzyglód, *Myszków-Mrzyglód*, krk, llw,
Mrzyglód, miasto 50,5 19,4
- Mstów, krk, llw, Klasztor Mstowski, mia-
sto, d 50,8 19,3
- Mstów, krk, szc, Szczrzycka Góra 49,8
20,2
- Mstyców, krk, kss, Mstyców 50,5 20,0
- Mszadła (Mszadlna, Mszadł), raw, raw,
Lipce, d 51,9 19,9
- Mszadła (Mszadł), *Mszadła Stara*, snd,
rdm, Janowiec 51,3 21,8
- Mszalnica (Maszalnica, Mszanica), krk,
sdc, Mystków, k 49,6 20,8
- Mszana Niżna = Mszana Niżna, Mieści-
sko*, (Mszana Dolna, Mszana Niższa),
Mszana Dolna, krk, szc, Mszana Niż-
na, k 49,7 20,1
- Mszana Wyższa (Mszana Górna, Msza-
na Wyżnia), *Mszana Górna*, krk, szc,
Mszana Niżna, k 49,7 20,1
- Mszana, krk, bck, praw. Mszana 49,5
21,7
- Mszanek, *Kowalewo* – część, kls, gzn,
Kołdrąb? 52,7 17,5
- Mszanka (Muszanka), krk, bck, Mosz-
czenica Polska, k 49,7 21,1
- Mszano (Marienfeld), pmr, swc, Drzycim,
osada folwarczna 53,6 18,2
- Mszano, chl, mch, Mszano, d 53,2 19,3
- Mszanowo (Wipsanow, Wipsenau), chl,
mch, Kurzętnik, osada folwarczna,
d 53,4 19,6
- Mszany (Mszane), *Mszanna*, pdl, mln,
Łosice 52,1 22,7
- Mszczęcin, *Niepołomice-Mszczęcin*, krk,
szc, Pobiednik Mały, d 50,1 20,2
- Mszczonów, raw, msz, Mszczonów, mia-
sto, k 52,0 20,5
- Mszczyczyno, *Mszczyczyn*, pzn, ksc, Do-
lsko 51,9 17,0
- Mścichy (Mścichy-Wierzch Jedłówka),
maz, rdz, Radziłowo 53,4 22,5
- Mścichy-Brzozowo, *Brzozowo*, maz, rdz
albo was, Białaszewo 53,5 22,5
- Mściów (Mszczujów), snd, snd, Sando-
mierz ś. Piotr 50,7 21,8
- Mściska (Ostrów Mały), lub, lub, Koc-
ko 51,6 22,3
- Mściszew+, raw, gbn, Gąbin? 52,4 19,7
- Mściszewice (Mściszewice), pmr, mrw,
Stężyca Mała 54,3 17,9
- Mściszewo, pzn, pzn, Goślina Kościel-
na, d 52,6 16,9
- Mściwuje-Puzystok, *Mściwuje*, maz, kol,
Płocko 53,3 22,0
- Mucharz, krk, sls, Mucharz, d 49,8 19,6
- Muchnice Stare (Michnice, Michnowo),
Muchnice, raw, gos, Strzelce 52,3
19,4
- Muchnino, *Muchlin*, srd, srd, Turek 52,0
18,5
- Muchnowo, *Muchnow*, raw, gos, Mnich,
k 52,3 19,4
- Muchtów, *Marianów*, srd, srd, Turek
52,0 18,5
- Müggenhagen, *Rokitnica*, pmr, gdn, Müg-
genhagen, m 54,3 18,7
- Multowice* (Noltowice), snd, snd, Bi-
dziny 50,8 21,7
- Mulzewko (Klein Molsau, Mulzewo
Małe), *Małzewko*, pmr, tcz, Lubisze-
wo 54,1 18,7
- Mulzewo Wielkie (Gross Molsau, Mol-
zewo), *Małzewo*, pmr, tcz, Lubisze-
wo 54,1 18,6
- Muntken (Małki, Möntk, Muntk), *Małki*,
mlb, mlb, Tiefenau 53,9 19,0
- Murawa (Morawa), *Murawskie Nadbuże*,
maz, nur, Nur 52,6 22,4
- Murawa Kmieca = Murawa Kmieca,
Murawy-Czarnoty*, Murawy-Gąsior-
ki, *Morawka*, maz, cch, Ciemnewko
Kościelne 52,8 20,8
- Murawskie I, II = Murawskie* (Moraw-
skie, Morawa), Zielonygrąd*, *Muraw-
skie-Czachy*, *Murawskie-Miazgi*, maz,
nur, Czyżewo Kościelne, 52,8 22,4
- Murawy (Morawy), maz, kol, Dobrzy-
jałowo 53,3 22,1
- Murawy I, II = Murawy-Gębice*, Mo-
rawy-Gryze*, Murawy-Przewłoczki
(Murawy-Jadamki?), Murawy-Twor-
ki*, Murawy-Ziębły* (Murawy-Ziem-
ły), *Morawy-Kafasy*, *Morawy-Kopcie*,
maz, cch, Ciemnewko Kościelne, 52,8
20,8
- Murawy Wielkie = Murawy-Wawry*
(Rudno-Morawy), Murawy Wielkie
(Morawy Wielkie), *Morawy Wielkie*,
maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,1
20,8
- Murawy-Bachy+, maz, cch, Ciemnewko
Kościelne 52,8 20,8
- Murawy-Kalisze (Morawy-Kalisie), *Mo-
rawy-Kalisze*, maz, prz, Krzynowłoga
Mała 53,1 20,8
- Murawy-Laski, *Morawy-Laski*, maz, cch,
Ciemnewko Kościelne 52,8 20,8
- Murawy-Śliwki (Morawy-Śliwki), *Mo-
rawy Śliwki*, maz, prz, Krzynowłoga
Mała 53,1 20,8
- Murawy-Wicherki, *Morawy-Wicher-
ki*, maz, cch, Ciemnewko Kościel-
ne 52,8 20,8
- Murczyno, *Murczyn*, kls, ken, Góra,
d 52,9 17,7
- Murkowo, maz, wsg, Orszymowo, d 52,5
20,2
- Murowana Karczma+, pmr, now, Pieniąż-
kowo, osada karczmarska 53,7 18,7
- Murowana Wola, *Wola Murowana*, snd,
chc, Chęciny, k 50,8 20,5

Murzynko (Murzynko Małe), inw, inw, Branno, d 52,9 18,5

Murzyno, *Murzynno*, inw, inw, Murzyno, k 52,9 18,5

Murzynowo (Murzyno), dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,5

Murzynowo Borowe, *Murzynówko*, kls, pzd, Nietrzanowo 52,2 17,3

Murzynowo Kościelne (Murzynowo Połne), kls, pzd, Murzynowo Kościelne, k 52,2 17,4

Murzynowo Leśne, kls, pzd, Nietrzanowo 52,2 17,3

Murzynowo, pzn, pzn, Skwierzyna, ks 52,6 15,4

Muszyna, krk, sdc, Muszyna, miasto, d 49,4 20,9

Muszynka, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,4 21,1

Muszyńska Góra, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Marcin, m 52,4 16,9

Mycielino (Mycielno), *Mycielin*, kls, kls, Kościelec 52,0 18,2

Mydlniki, *Kraków-Mydlniki*, krk, prs, Kraków ś. Szczepan 50,1 19,8

Mydlowiec, snd, snd, Mydlów 50,7 21,4

Mydlów, snd, snd, Mydlów 50,7 21,4

Myjomice (Miomice), srd, ost, Myjomice 51,3 18,0

Mykanów, srd, wln, Mykanów, d 50,9 19,2

Mysliborzyce, *Mysliborzyce*, dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,4

Mysłaki, *Namysłaki*, srd, ost, Kotłów, osada młyńska, d 51,6 18,1

Mysłakowo (Mysłakowo Wielkie), dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5

Mysłakowo Małe = Mysłakowo Małe (Mysłakowo), Wilkowiec, *Mysłakówko*, dbr, dbr, Tłuchowo 52,8 19,5

Mysłaków, raw, sch, Bednary, d 52,1 20,0

Mysławczyce (Mysławice), krk, prs, Kościelec, d 50,2 20,4

Mysłki (Myski), *Myski*, kls, pzd, Mileśna Góra 52,3 17,4

Mysłki = Mysłki (Myski), Rzym (Rym)*, *Myski-Rzym*, pdl, blk, Długa Dąbrowa 52,9 22,5

Mysłkowiec Stary, *Myskowiec Stary*, maz, kam, Pniewo 52,6 21,3

Mysłkowiec-Gniewosy* (Mysłkowiec-Gniewosz, Myszkowiec, Myszkłowiec), *Myskowiec-Szczuczyn*, maz, kam, Pniewo 52,6 21,2

Mysłomin (Mysłominek), *Dwornia*, snd, stz, Wilczyńska 51,8 22,0

Mysłowice, Śląsk, Mysłowice, miasto 50,2 19,1

Mysłownia, *Legarda*, raw, gos, Gostynin, k 52,4 19,5

Mysłów, lub, luk, Wilczyńska 51,8 22,0

Mysłów, swr, Koziegłówek 50,6 19,2

Mysłówka, lcz, lcz, Góra 52,0 19,4

Mystkowice (Myszkowice), raw, sch, Chroślin, d 52,1 19,8

Mystkowo-Bzury, *Myszkowo*, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,2

Mystkowo-Grzymki, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,2

Mystkowo-Pobodzany (Mystkowo-Pobozany), *Myszkowo-Pobodze*, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,2

Myszków, krk, sdc, Myszków, k 49,6 20,8

Myszadła, maz, liw albo kam, Jadowo, k 52,5 21,7

Myszaków (Myszakowo), kls, knn, Zagórów 52,1 17,8

Myszczyno, *Myszczyn*, maz, bln, Borzęcin 52,2 20,7

Myszki, kls, gzn, Sławno 52,6 17,3

Myszkowice, swr, Sączów 50,4 19,1

Myszkowice, *Myszkowice*, pdl, drh, Ruszkowo 52,3 22,7

Myszkowo, pzn, pzn, Kazimierz 52,6 16,5

Myszków, krk, llw, Żarki, osada kuźnica 50,6 19,4

Myszyno+, plc, rac, Koziebrody Wielkie 52,8 20,0

Myślachowice (Myślakowice), *Myślakowice*, snd, opc, Łęgonice 51,6 20,5

Myślątkowo, kls, gzn, Orchowo 52,5 18,0

Myślec, krk, sdc, Żeleźnikowa Wielka, d 49,6 20,7

Myślechowice (Myslochowice, Mysłowice), *Myślachowice*, krk, prs, Trzebinia 50,2 19,5

Myślęcino, *Myślęcina*, kls, gzn, Dębica Mała 52,5 17,4

Myślęcino, *Myślęcinek*, inw, bdg, Żołędowo 53,2 18,0

Myślilibory, maz, nur, Nur 52,6 22,4

Myślilibórz, kls, knn, Myślilibórz 52,2 18,0

Myślilibórz, snd, opc, Żarnów 51,2 20,1

Myślizów, *Myśliwiczów*, srd, rds, Wielgi Młyn 51,0 19,7

Myślimice (Myślenie, Myślimice), *Myślenie*, krk, szc, Myślimice, miasto, k 49,8 19,9

Myślino Koczowe (Myślino-Koczowo), *Myślin-Kocewo*, plc, szr, Chamsk 53,0 19,9

Myślino Wielkie (Myślino-Wątrobki), *Myślin-Wątróbki*, plc, szr, Chamsk 52,9 19,9

Myśliszowice, snd, rdm, Stary Radom, ks 51,4 21,3

Myśliwiec, chl, chl, Wąbrzeźno, d 53,3 19,0

Myślniów (Myślinowo), *Myślniew*, srd, ost, Kobyła Góra 51,4 17,8

Mzurki Małe, *Żądło*, srd, ptr, Drużbice 51,4 19,5

Mzurki Wielkie, *Mzurki*, srd, ptr, Drużbice 51,4 19,5

Mzurowa, *Mzurów*, krk, llw, Niegowa 50,7 19,5

Mzurowa, snd, chc, Mokrsko 50,7 20,3

Nablina (Nablina), *Noblina*, pzn, wlc, k 53,6 16,3

Naborowiec, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5

Naborowo, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5

Nabrzeże (Nabrzeże), *Nadbrzezie*, snd, snd, Trzeźnia, przedmieście, m 50,7 21,8

Nabrzeże = Borowie* (Borowe), Nabrzeże (Nabrzezie), *Nadbrzeż*, maz, czr, Karczewie 52,0 21,2

Nabyszyce, kls, kls, Odalanów, k 51,6 17,6

Nacki, srd, srd, Tubądzin 51,7 18,6

Naclaw, pzn, ksc, Kościan, m 52,1 16,6

Naczachowo Małe (Naczachówko), *Naczachowo* – część, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8

Naczachowo Wielkie (Naczachowo, Naczachówko Wielkie), *Naczachowo*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8

Naczasławice (Naczesławice), *Niecesławice*, snd, wsl, Tuczępy 50,5 21,0

Naczesławice, *Naczesławice*, kls, kls, Chlewo 51,7 18,4

Nadarzyce Wielkie = Nadarzyce Wielkie, Nadarzyce Małe*, Nadarzyce zwane Paduchy* (Nadarzyce Małe, Paduchy), *Nadarzyce*, kls, pzd, Gozdowo 52,3 17,6

Nadarzyn, maz, bln, Nadarzyn, miasto 52,1 20,8

Nadborowo, kls, kcn, Gorzyce 52,9 17,5

Nadborówko (Nadborowo Małe), *Nadborowo* – część?, kls, kcn, Gorzyce 52,9 17,5

Nadkole, maz, kam, Kamieniec, k 52,6 21,6

Nadma, maz, wrs, Kobyłka, k 52,4 21,2

Nadnie, *Nądnia*, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,8

Nadole, pmr, pck, Osieki Lęborskie, d 54,7 18,1

Nadole, snd, opc, Żarnów 51,3 20,2

Nadolna, raw, raw, Dmosin 51,9 19,8

Nadolnik, *Bugaj* – część?, kls, kcn, Maragonin, osada młyńska 53,0 17,0

Nadolnik, Dulnik, dbr, lpn, Ciecchocin, osada młyńska, d 53,1 19,0

Nadolnik, pmr, tch, Raciąż, osada młyńska, k 53,7 17,8

Nadolny Młyn**, bkj, prd, Korzecznik?, osada młyńska

Nadołki, *Nadułki* – część, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,1

Nadorycz, *Nadarzyce*, pzn, wlc, k 53,5 16,4

Nadratowo (Nadratów), *Nadratowo Stare*, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,0

Nadrożny, *Nadrożno*, kls, gzn, Pobiedziska, osada młyńska, k 52,5 17,2
 Nadroż (Nadroże), dbr, rpn, Żałe 53,0 19,4
 Nadryb, *Nadrybie*, lub, lub, Puhaczów, d 51,3 23,1
 Nadziejewo, kls, pzd, Mądre, d 52,2 17,2
 Nadziszów (Nadziszów), *Najdziszów*, swr, Sączów 50,4 19,1
 Nadzów (Nadzów), krk, prs, Pelesnica 50,3 20,3
 Nagłowice, krk, llw, Nagłowice 50,7 20,1
 Nagnajów (Nagnojów), snd, snd, Michocin, d 50,5 21,6
 Nagodowo, *Nagodów*, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
 Nagorzany (Nagorzanki, Zagorzanki, Zagorzany), *Nagórzanki*, krk, prs, Gorzków 50,2 20,5
 Nagorzycze, snd, snd, Waśniów 50,8 21,2
 Nagoszewo (Nagoschau), *Naguszewo*, chl, mch, Rumian, d 53,4 20,0
 Nagoszewo, maz, kam, Brok, d 52,8 21,8
 Nagoszyn, snd, plz, Przeclaw 50,1 21,4
 Nagórki Dobrskie, plc, rac, Rogotworsk 52,7 20,0
 Nagórki-Burnak, *Nagórki-Olszyny*, plc, rac, Drobniń albo Rogotworsk 52,7 20,0
 Nagórki-Jabłoń, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2
 Nagórki-Judyce (Nagórki-Klicze), plc, rac, Rogotworsk 52,7 20,0
 Nagórki, bkj, bkj, Buczyna 52,7 18,7
 Nagórki, lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,1 19,0
 Nagórna Wieś, *Górna Wieś*, maz, bln, Błonie, d 52,2 20,5
 Nagórna Wieś, *Koło* – część, kls, knn, Koło, m 52,2 18,6
 Nagórnik, snd, stz, Steżycza, d 51,5 21,8
 Nagórny, *Grabina* – część?, kls, gzn, Niestronno, osada młyńska, d 52,7 17,8
 Nagórzany, *Łekawa* – część, krk, prs, Kościelec 50,2 20,4
 Nagórzyce, srd, ptr, Nagórzyce, d 51,5 20,0
 Nagórzyno, *Nagórzyniek*, dbr, lpn, Karnkowo 52,8 19,2
 Nagrodowice (Nagradowice), *Nagradowice*, pzn, pzn, Kleszczewo 52,3 17,1
 Najmowo (Najmówko), chl, mch, Bobrowo, ks 53,3 19,3
 Nakiel (Nakło), *Nakło nad Notecią*, kls, nkl, Nakiel, miasto, k 53,1 17,5
 Nakielnica (Naukielnica), lcz, lcz, Bełdowo, d 51,8 19,3
 Nakielno, pzn, wlc 53,3 16,3
 Nakła (Nakło), pmr, mrw, Parchowo, k 54,1 17,7
 Nakło, krk, llw, Nakło 50,7 19,7
 Nakły-Drężewo, *Nakły*, maz, osl, Ostrołęka 53,1 21,5
 Nakole Las, *Nakol*, snd, snd, Niekraszów 50,5 21,4
 Nakonowo (Nakanowo, Nakonów, Nakunowo), *Stare Nakonowo*, bkj, bkj, Kroszyno, k 52,5 19,1
 Nakory, pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,3
 Nakwasino, *Nakwasin*, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,2
 Nakwasino, *Nowy Nakwasin*, kls, kls, Koźminek albo Rajsko 51,8 18,3
 Nałęcz, maz, prz, Przasnysz 53,0 20,8
 Nałogi, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,1
 Nanice (Naniec), *Wejherowo-Nanice*, pmr, pck, Góra 54,6 18,2
 Napachanie, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,7
 Napierki Butne (Budne), *Napiórki Butne*, maz, roz, Rożan 52,8 21,4
 Napierki Ciężkie, *Napiórki Ciężkie*, maz, roz, Rożan 52,8 21,4
 Napierki Ładne, *Napiórki-Ładne*, maz, roz, Rożan 52,8 21,4
 Napierki-Gardziałki (Napierki-Gardziele), *Napiórki-Gardziolki*, maz, roz, Rożan 52,8 21,4
 Napierki-Kmotry, *Napiórki-Kmotry*, maz, roz, Rożan 52,8 21,4
 Napole, chl, chl, Kijewo Królewskie 53,3 18,5
 Naprawa, krk, szcz, Łętownia 49,7 19,9
 Napruszewo, *Naprusewo*, kls, gzn, Giewartowo 52,4 17,9
 Naramice, srd, wln, Naramice 51,3 18,4
 Naramowice, *Poznań-Naramowice*, pzn, pzn, Święty Wojciech 52,4 16,9
 Narew, pdl, blk, Narew, miasto, k 52,9 23,5
 Naręba (Naręby), *Narama*, krk, prs, Korzkiew 50,2 19,9
 Narmeln+, pmr, gdn, Prybbernow, m 54,5 19,7
 Narojki (Narojczyce, Narojczycze), pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,7
 Naropna, raw, raw, Żelichnin Mniejszy 51,7 20,0
 Narty, bkj, kwl, Lubień 52,4 19,2
 Narty, raw, bla, Biała 51,8 20,5
 Narty*, maz, wrs, Milanowo albo Powsino 52,2 21,1
 Naruszowo (Naruszewo), *Naruszewo*, maz, scn, Naruszowo, d 52,5 20,4
 Nasiechowice, krk, prs, Nasiechowice 50,3 20,2
 Nasięgniewice**, bkj, rdj, Lubotyń
 Nasięgniewo (Nasięgniew), dbr, dbr, Zadzuszniki 52,7 19,2
 Nasierowo Górne, maz, cch, Ciemniewko Kościelne 52,8 20,7
 Nasierowo Nadolne (Nasierowo Dolne), *Nasierowo Dolne*, maz, cch, Ciemniewko Kościelne 52,8 20,7
 Nasierowo-Dziurawiniec (Nasierowo-Durawe, Nasierowo Średnie, Nasie-

Neukrug, *Nowa Karczma*, pmr, gdn, Prybbornow, m 54,4 19,6

Neukrüggerskämpe+, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,3 19,2

Neunhuben, *Dziwięć Włók*, mlb, mlb, Kalwa 53,9 19,2

Nędzzerzewo, *Nędzzerzew*, kls, kls, Tłokinia, k 51,8 18,1

Nędzzerzewo, *Nędzzerzew*, lcz, lcz, Witunia 52,1 19,3

Niałek Mały, pzn, ksc, Kieblów 52,1 16,1

Niałek Wielki, pzn, ksc, Niałek Wielki 52,1 16,0

Niegóra, plc, szr, Kuczbork 53,1 20,1

Nick Kościelny = Nick Kościelny (Nicko Kościelne), Nick-Sasiny* (Nicko-Sasiny, Zaborki?), *Nick*, plc, szr, Nick Kościelny 53,2 19,9

Nick-Wylazłowo, *Wylazłowo*, plc, szr, Nick Kościelny 53,2 19,9

Nickelswalde, *Mikoszewo*, pmr, gdn, Bohnsack, m 54,3 19,0

Nida Ryterska, *Sobków-Nida*, snd, chc, Sobków 50,7 20,4

Nida, snd, chc, Brzeziny, d 50,8 20,6

Nidek (Nitek), krk, sls, Nidek 49,9 19,3

Nidom, kls, gzn, Pawłowo 52,4 17,5

Nidowo (Niedau), mlb, mlb, Tanza, k 54,1 19,1

Nieborów, raw, sch, Nieborów 52,1 20,1

Nieborza, pzn, ksc, Siedlec, d 52,1 15,9

Nieborzyno, *Nieborzyn*, kls, gzn, Budziślaw 52,4 18,1

Nieborzyno, *Nieborzyn*, maz, cch, Koziczyno Małe 53,0 20,7

Nieborzyno, *Nieborzyn*, maz, scn, Radzikowo 52,5 20,3

Niebrów (Nieborowo), *Tomaszów Mazowiecki-Nieborów*, lcz, brz, Chorzęcin 51,5 20,0

Niebrzegów, lub, lub, Gołęb 51,5 21,9

Niebrzydy, maz, rdz, Stucz 53,4 22,3

Niebylec, snd, plz, Konieczkowa, miasto 49,9 21,9

Niecew, krk, sdc, Korzenna, osada folwarczna 49,7 20,9

Niechanowo, kls, gzn, Niechanowo 52,5 17,6

Niechcianowo, *Niechcianów*, lcz, lcz, Grochowo 52,3 19,3

Niechcice, srd, ptr, Rozprza, k 51,3 19,6

Niechłanino, *Niechlonin*, plc, szr, Niechłanino 53,2 20,0

Niechlód, pzn, wch, Niechlód 51,9 16,3

Niechnobrza (Niechnobrz), *Niechnabrz*, maz, liw, Oleksin albo Niwiska 52,2 22,0

Niechobrz, snd, plz, Zgłobień 50,0 21,9

Niechodzino, *Niechodzin*, plc, ndz, Ciechanów 52,8 20,6

Niechorz, kls, nkl, Sempolbork 53,4 17,6

Niechronka (Jachronka), *Jachronka*, maz, ser, Zgierz 52,5 21,0

Nieciecza, *Nieciecz Włościańska*, pdl, drh, Nieciecza 52,5 22,3

Nieciecza, *Nieciecz*, maz, gar, Wilka?, k 51,9 21,3

Nieciecza, *Nieciecz*, snd, stz, Gołęb, k 51,5 21,9

Nieciecza, snd, wsl, Otwinów, ds 50,2 20,8

Nieciecze (Nieciecza, Podnieciecza), *Nieciece*, pdl, blk, Tykocin 53,2 22,7

Niecieczka+, snd, snd, Osiek, k 50,5 21,5

Niecieplin, maz, gar, Garwolin, k 51,9 21,7

Nieciki-Kamionystok, *Nieciki*, maz, was, Słucz 53,5 22,3

Nieciki-Skarzyno = Nieciki Drugie*, *Nieciki-Skarzyno* (Nieciki-Skarzynko), *Skarzynek*, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,6

Niecikowo (Mieciukowo), *Nieckowo*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,4

Nieciszewo, inw, bdg, Serock 53,3 18,2

Niecki (Mieczki), pdl, blk, Niewodnica Koryckich 53,0 23,0

Nieczajna, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,7

Nieczatów (Nieczatówek), snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,1

Nieczenia, *Nicenia*, srd, szd, Marzenin 51,6 19,1

Nieczuice (Nieczulice), snd, snd, Chybice 50,9 21,1

Niedabył = Niedabył-Dziwisze*, *Niedabył Ruski**, maz, wrk, Stromiec 51,7 21,1

Niedabył Stary, *Stara Wieś*, maz, wrk, Stromiec 51,7 21,1

Niedamowo (Idamowo, Jadamowo, Niedamau), pmr, tcz, Niedamowo 54,1 18,1

Niedanie (Niedań), *Niedań*, srd, srd, Wojków 51,6 18,5

Niedarczów, *Niedarczów Góry*, snd, rdm, Odachów 51,3 21,4

Niedary, krk, szcz, Uście, k 50,1 20,5

Niedarzyn (Niedarzyno), plc, pln, Drozdowo 52,7 20,2

Niedarzyno, *Niedarzyn*, kls, gzn, Raczkowo 52,6 17,2

Niedomice, snd, plz, Jurków 50,1 20,9

Niedośpielin, srd, rds, Niedośpielin 51,0 19,7

Niedroź Młody, plc, rac, Koziebrody Wielkie 52,8 20,0

Niedroź Stary, plc, rac, Koziebrody Wielkie 52,8 20,0

Niedrwica Mniejsza, *Niedrwica Duża*, lub, lub, Niedrwica 51,1 22,4

Niedrwica, *Niedrwica Kościelna*, lub, lub, Niedrwica 51,1 22,4

Niedrwice (Niedrwica, Niedrwice), *Niedźwice*, snd, snd, Pokrzywnica 50,6 21,5

Niedrzakowo (Miedrzakówko), *Niedrzaków*, raw, gos, Strzelce, k 52,3 19,5

Niedrzewie (Niedrzewie), *Niedrzew*, raw, gos, Strzelce, k 52,3 19,3

Niedyszyna, srd, ptr, Bogdanów 51,4 19,5

Niedzborz (Międzyborze, do 1505 r. wieś Pokrytki), *Niedzbórz*, plc, ndz, Niedzborz, miasto 52,9 20,4

Niedziałka, *Niedziałka Stara*, maz, gar, Mińsko 52,2 21,6

Niedziałki, plc, szr, Lipowiec Kościelny 53,1 20,1

Niedzieliska, snd, plz, Szczurowa, d 50,1 20,6

Niedzieliski (Niedzieliska, Niedzielszyna), *Niedzieliska*, raw, gbn, Jamno 52,3 19,9

Niedzielsko, srd, wln, Wieluń, ms 51,2 18,6

Niedźwiad (Miedźwiad, Niedźwiada), *Niedźwiady*, kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5

Niedźwiada (Miedźwiada Zastępna), *Niedźwiada-Stara Wieś*, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,1 19,9

Niedźwiada = Niedźwiada, Rozniszów*, snd, plz, Łączki, k 50,0 21,5

Niedźwiada, lub, lub, Lewartów 51,5 22,7

Niedźwiada, *Niedźwiada Duża*, lub, lub, Opole 51,2 21,9

Niedźwiadna (Niedźwiada), maz, was, Niedźwiadna 53,5 22,2

Niedźwiady, pzn, ksc, Mchy 52,0 17,2

Niedźwiady**, kls, kls

Niedźwieck+, maz, lom, Smlodowo 53,1 21,9

Niedźwiedza (Niedźwiadza), krk, sdc, Porąbka 49,9 20,7

Niedźwiedzi Kierz, *Kierz Niedźwiedzi*, snd, rdm, Jastrząb, d 51,2 20,9

Niedźwiedzi Kierz, *Niedźwiadka*, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,1

Niedźwiedzi Kierz, *Żelków* – część, maz, liw, Niwiska 52,1 22,2

Niedźwiedzica** (Wola Niedźwiedzica, Wólka Niedźwiedzka), maz, kam, Długosiodło albo Lubiel

Niedźwiedź (Miedźwiedź, Niedźwiedzie), pmr, swc, Gruczno, d 53,4 18,4

Niedźwiedź, chl, mch, Niedźwiedź, d 53,3 19,0

Niedźwiedź, dbr, lpn, Mazowsze 52,9 19,0

Niedźwiedź, krk, prs, Niedźwiedź 50,2 20,1

Niedźwiedź, *Niedźwiedź* – część, krk, szcz, Mszana Niżna, k 49,6 20,1

Niedźwiedź, snd, chc, Chełmne 51,0 20,4

Niedźwiedź, snd, snd, Szumsko 50,7 21,2

Niedźwiedź, snd, stz, Drzążgów 51,7 22,2

Niegardów, krk, prs, Niegardów, d 50,2 20,2

Niegibalice, bkj, rdj, Bytom 52,6 18,6

Niegłos, *Niegłosy*, plc, plc, Płocko, d 52,6 19,7

Niegłoszewo+ (Niegłosowo), lcz, lcz, Grochowo 52,2 19,2

Niegłowice, krk, bck, Jasło 49,7 21,5

Niegocino (Niegocin), *Niegocin*, plc, szr, Lipowiec Kościelny 53,1 20,2

Niegolewo, pzn, pzn, Buk 52,4 16,4

Niegosławice, krk, kss, Nawarzyce, d 50,5 20,3

Niegosławice, snd, wsl, Pacanów 50,4 21,0

Niegosławice, snd, wsl, Pełczyska 50,4 20,6

Niegoszowice, krk, prs, Rudawa 50,1 19,7

Niegowa, krk, llw, Niegowa 50,6 19,5

Niegowanice (Nieganowice, Niegowice, Niegowonice), *Niegowonice*, krk, llw, Cięgowice 50,4 19,4

Niegowiec (Niegowic), *Niegowić*, krk, szcz, Niegowiec 49,9 20,2

Niegowiec, maz, nur, Złotoria?, osada młyńska, d 52,7 22,0

Niegowniczki, krk, prs, Chechło 50,4 19,4

Niegowo, *Niegów*, maz, kam, Niegowo 52,5 21,4

Niekaszyno (Lekaszyno), *Lekaszyn*, srd, szd, Wielanów 52,1 18,7

Niekisiałka Mała, *Nikisiałka Mała*, snd, snd, Malice 50,8 21,5

Niekisiałka Wielka, *Nikisiałka Duża*, snd, snd, Malice, d 50,8 21,5

Niekłań Mały, snd, opc, Odrowąż Wielki 51,2 20,6

Niekłań Wielki, snd, opc, Odrowąż Wielki 51,2 20,6

Niechmirów (Niechmirów), *Niechmirów*, srd, srd, Stolec 51,4 18,8

Niekraszów (Niekraszów), *Niekraszów*, snd, snd, Niekraszów 50,5 21,4

Nieksyno, *Leksyn*, plc, plc, Łętowo 52,5 20,0

Niekursko, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,4

Niekurza, snd, snd, Gałuszowice, d 50,4 21,4

Nielegowo, *Nielegowo*, pzn, ksc, Gryżyna 52,0 16,6

Nielepice, krk, prs, Rudawa 50,1 19,7

Nielub, chl, chl, Wąbrzeźno 53,3 18,9

Nieławice = Bolesćcino Małe, Bolesćcino Wielkie, Nieławice, maz, wiz, Wizna 53,2 22,3

Nieławice-Mrówki, *Mrówki*, maz, wiz, Wizna 53,2 22,3

Niemarzyno, *Niemarzyn*, pzn, ksc, Górka 51,6 16,9

Niemcze (Miemcze, Niemcz, Niemice), *Niemcz*, inw, bdg, Osielsko, d 53,2 18,0

Niemczewo (Miemczewo, Mięczewo), plc, rac, Drobnin 52,7 20,0

Niemglowy (Niemydlowy, Niemyglowy), raw, bla, Cielądz 51,7 20,4

Niemianowice, snd, rdm, Skarżyszów 51,4 21,3

Niemiecka Wieś, kls, kls, Iwanowice, przedmieście 51,7 18,3

Niemieczkowo, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,7

Niemienice, snd, snd, Opatów 50,8 21,3

Niemierki (Niemirki), *Niemirki*, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,5

Niemiry, *Niemiry*, maz, kam, Brańsk, d 52,7 21,6

Niemierze-Mierzęcino (Niemiry, Mierzecino), *Niemiry*, maz, nur, Zaręby Kościelne 52,7 22,1

Niemierzewo, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,1

Niemierzyce, pzn, ksc, Drożyn 52,3 16,5

Niemierzyn, srd, wln, Rudlice 51,3 18,6

Niemikowo (Niemiakowo, Nieniekowo), *Minikowo*, inw, bdg, Ślesino 53,2 17,7

Niemirówice (Niemierowice), raw, bla, Biała 51,8 20,5

Niemojewice, maz, wrk, Warka, k 51,8 21,1

Niemojewko, inw, inw, Ludzicko, k 52,7 18,2

Niemojewo, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0

Niemojewo, inw, inw, Góra i Parkanie, osada folwarczna 52,8 18,4

Niemojki, pdl, drh, Niemojki 52,3 22,7

Niemojowice (Niemojewice), snd, opc, Żarnów 51,3 20,2

Niemojów (Niemojewice), *Niemojew*, srd, srd, Lutultów 51,4 18,5

Niemścice, snd, wsl, Kurozwęki 50,6 21,1

Niemyje Stare (Niemyje-Stara Wieś), pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,7

Niemyje-Jarmoły (Jarmoły-Niemyje, Jarmoły), *Niemyje-Jarnąty*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,7

Niemyje-Siudy = Niemyje-Siudy, Niemyje-Wity*, *Niemyje Nowe*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,7

Niemyje-Skłody, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,7

Niemyje-Zębki (Zębki), *Niemyje-Ząbki*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,7

Niemyje, okolica, pdl, drh

Niemysłów, srd, szd, Niemysłów, d 51,9 18,8

Nieniały-Kuleszki (Nieniały Borowe), *Kuleszki-Nieniały*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2

Nieniały-Niewstępowo, maz, nur, Zaręby Kościelne 52,8 22,1

Nieniały-Szymany, maz, nur, Zaręby Kościelne 52,8 22,1

Nienaszów, krk, bck, Nienaszów 49,6 21,6

Nienawiszcz, pzn, pzn, Słomowo 52,7 16,9

Nieniekowo (Niemiakowo, Niemiakowo, Nieniekowo), *Minikowo*, pmr, tch, Byśław 53,5 17,9

Niniewo (Niniewo), *Niniew*, kls, kls, Chodecz 52,0 17,8

Niepart, pzn, ksc, Niepart 51,7 16,9

Niepiekły, *Niepiekła*, maz, zkr, Krocze-wo 52,5 20,5

Niepiekły*, pdl, drh, Skibniewo-Podawce 52,5 22,1

Niepla, snd, plz, Warzyce i Szebnie, ds 49,8 21,6

Niepoczolowice, pmr, mrw, Bukowina 54,4 17,9

Niepołomice, *Niepołomice* – część, krk, szcz, Niepołomice, k 50,0 20,2

Nieponiej-Wółka, *Wółka Kobyła*, maz, liw, Niwiska 52,1 22,1

Nieporęt, maz, wrs, Wieliszewo, k 52,4 21,0

Nieproszewo, *Niepruszewo*, pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,6

Nieprawice, snd, wsl, Chroberz 50,4 20,6

Nieprześnia (Nieprzecznia, Nieprzesna), krk, szcz, Sobolów albo Chełm 49,9 20,4

Nieradowo (Nieradowa), *Miradowo*, pmr, tcz, Zblewo 53,9 18,4

Nieradowo, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Nieradowo, plc, mla, Szydłowo Kościelne 53,1 20,5

Nieradza (w XVII w.: Nieradza Niska, Nieradza Piaski, Nieradza Wysoka), *Gołuchy* – część, srd, srd, Warta 51,7 18,6

Nierwanice, *Jerwonice*, srd, szd, Małyń 51,8 19,1

Nierzeszyno (Meisterwald), *Mierzyszyn*, pmr, tcz, Nierzeszyno, k 54,2 18,4

Nierzęcice (Nieżącice), snd, wsl, Stradów 50,3 20,5

Niesadne (Niesadna), *Niesadna*, maz, gar, Parysewo, k 52,0 21,6

Niesiebdy-Gorąca, *Gorąca*, maz, cch, Zielona 52,9 20,9

Niesiebdy-Stara Wieś = Niesiebdy Stara Wieś* (Niesiebdy-Stara Wieś, Niesiebdy Stare), Niesiebdy-Szroty*, *Niesiebdy*, maz, cch, Zielona 52,9 20,9

Niesięcino (Nieszczecino?), *Niesięcin*, lcz, lcz, Kazimierz 51,8 19,3

Nieski*, *Szłasy-Mieszki*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Niesków (Nieszków), *Nieszków*, krk, kss, Słaboszów 50,4 20,3

Nieskurzów (Nieskurzów Stary), snd, snd, Baczkowice, d 50,8 21,2

Niesłabino, *Niesłabin*, kls, pzd, Radzewo, d 52,1 17,0

Niesłuchowo, plc, plc, Miszewo Murowane, d 52,5 20,0

Niesłusz, *Konin-Niesłusz*, kls, knn, Morzysław 52,2 18,2

Niesób, srd, ost, Domaborów, osada młyńska 51,3 18,1

Niespusza, raw, gbn, Złakowo Cerkiewne, d 52,2 19,9

Niestachów, snd, chc, Daleszyce, d 50,8 20,7

Niestachów*, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Wojciech, osada młyńska 52,4 16,9

Niestępowo (Nestempohl), pmr, gdn, Reinfeld 54,3 18,4

Niestępowo, maz, ser, Koprzywnica 52,7 21,0

Niestoimie (Niestomy, Niestoim, Niestojemie), *Niestum*, maz, cch, Ciechanów 52,9 20,6

Niestronno, kls, gzn, Niestronno, d 52,7 17,8

Niestrowicz (Niesterowicz, Niestorowicz), pdl, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 22,9

Niestuszewo (Nieszczewo, Nieszczewy), inw, inw, Raciąż, d 52,8 18,9

Niesułków, lcz, brz, Niesułków, d 51,9 19,7

Niesułowice (Nieczałowice), *Niesiłowice*, pmr, mrw, Stężyca Mała, osada folwarczna 54,2 17,9

Niesułowice, krk, prs, Płoki 50,2 19,6

Niesułowo, maz, prz, Siedlec 53,1 21,3

Niesułowo, *Niesiłowice*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,1

Nieszczewy (Nieszczewo, Nieszczowy), *Nieszczewy*, bkj, bkj, Koneck 52,8 18,8

Nieszewa (Nieszewa Dalsza), *Wielka Nieszawka*, inw, inw, Podgórze, k 53,0 18,5

Nieszewka Mała (Nieszewka), *Mała Nieszawka*, inw, inw, Podgórze, k 53,0 18,6

Nieszkowa, *Niskowa*, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,6

Nieszkowice Mniejsze, *Nieszkowice Małe*, krk, scz, Chełm 49,9 20,3

Nieszkowice Większe, *Nieszkowice Wielkie*, krk, scz, Chełm 49,9 20,3

Nieszowa, *Nieszawa*, lub, urz, Rybitwy 51,0 21,8

Nieśmierz (Niesmierz), *Leśmierz*, lcz, lcz, Góra 52,0 19,3

Nieświastowice, kls, gzn, Popowo 52,7 17,3

Nieświastowo, Niedźwiastowo (Niedźwiastowo), *Nieświastów*, kls, knn, Kazimierz 52,3 18,1

Nieśwień = Jarosów*, Nieśwień (Nieświnie), snd, opc, Końskie 51,2 20,5

Nietaskowo, *Nietązkowo*, pzn, ksc, Śmigiel 52,0 16,5

Nietąskowo (Nietuskowo), *Nietuskowo*, kls, kcn, Ujście 53,0 16,8

Nietoperek, pzn, pzn, Nietoperek, k 52,4 15,5

Nietrzanowo, kls, pzd, Nietrzanowo 52,2 17,3

Nietuja, snd, snd, Sulisławice 50,6 21,5

Nietulisko Małe, snd, snd, Kunów 51,0 21,3

Nietulisko Wielkie, snd, snd, Kunów, d 51,0 21,3

Nieubela (Nieubyla), *Nobela*, srd, srd, Kamionacz 51,7 18,7

Niewachłów, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,6

Niewęgosz Lichy, *Lichy*, lub, luk, Kozirynek 51,7 22,6

Niewęgosz Stara, *Niewęgosz*, lub, luk, Kozirynek 51,7 22,7

Niewiadoma, pdl, drh, Nieciecza 52,5 22,3

Niewiadów, raw, raw, Małecz 51,6 19,9

Niewiatrowice, krk, prs, Działoszyce 50,4 20,3

Niewierowo = Niewierowo (Niewierowo), Tatarczyzna*, *Niewiarowo*, pdl, blk, Trzciane 53,4 22,8

Niewierowo-Przybki (Przybki-Niewierowo), *Niewiarowo-Przybki*, pdl, drh, Ostrożany 52,6 22,7

Niewierowo-Sochy (Niewierowo-Sochy, Niewierowo-Żochy), *Niewiarowo-Sochy*, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,7

Niewierszyn, snd, opc, Dąbrowa 51,3 19,9

Niewierz, chl, mch, Mszano, osada folwarczna 53,2 19,3

Niewierz, pzn, pzn, Brody 52,5 16,3

Niewiesz, srd, szd, Niewiesz 51,9 18,9

Niewieścino (Niewieścino), *Niewieścino*, pmr, swc, Niewieścino 53,3 18,2

Niewiwl = Niewiwl (Niewikle), Niewiwl Mała*, (Niewikle), *Niewiwlka*, maz, scn albo cch, Niewiwl w par. Płońsko, Niwkl Mała w par. Gromadziwo 52,6 20,5

Niewodna, snd, plz, Niewodna 49,9 21,7

Niewodnica Brzozczyńska* (Niewodnica), *Niewodnica Nargilewska-Kolonia* – część, pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 53,1 23,2

Niewodnica Koryckich (Niewodnica), *Niewodnica Korycka*, pdl, blk, Niewodnica Koryckich 53,1 23,1

Niewodnica Lewicka (Niewodnica), *Lewickie*, pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 53,0 23,1

Niewodnica Nargilewska (Nargielowczyzna, Niewodnica-Nargielowczyzna, Niewodnica-Nargielowszczyzna, Niewodnica Nargielów), pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 53,1 23,2

Niewodnica Sierzytowskich (Niewodnica, Niewodnica Sierzewitowskich), *Koplany*, pdl, blk, Niewodnica Koryckich 53,1 23,1

Niewodnica Wysockich (Niewodnica, Niewodnica-Sokół, Niewodnica-

Zalesie), *Zalesiany*, pdl, blk, Niewodnica Koryckich 53,1 23,1

Niewodnica-Bronczany (Brończany), *Brończany*, pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 53,0 23,1

Niewodnica, okolica, pdl, blk

Niewodowo = Dzierżanowo*, Niewodowo, maz, wiz, Drozdowo 53,1 22,2

Niewola, *Koloniec*, snd, opc, Fałków, osada kuźnicza 51,2 20,1

Niewolno, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,6 17,8

Niewskurze (Nieskorze), *Nieskórz-Stara Wieś*, maz, nur, Złotoria, d 52,8 22,0

Niezabitów, lub, lub, Wąwolnica 51,3 22,1

Niezamyśl, *Zaniemyśl*, kls, pzd, Niezamyśl 52,2 17,1

Niezdów, krk, scz, Dziekanowice 49,9 20,1

Nieznachy = Nieznachy (Piasek?, Długi Ostrów?), Wituski*, *Kępa Antonijska*, raw, gbn, Zakrzewo, ds 52,4 20,0

Nieznajowa (Nieznanowa), krk, bck, praw. Grabie, k 49,5 21,4

Nieznamięrowice (Nieznamirowice, Znamierowice), snd, rdm, Nieznamięrowice 51,5 20,6

Nieznаницe, srd, wln, Kłomice i Borowo 50,9 19,3

Nieznanowice, krk, scz, Niegowiec 49,9 20,3

Nieznanowice, snd, chc, Konieczno 50,8 20,0

Niezwojowice, krk, prs, Pełsnica 50,3 20,3

Nieździno = Nieździno x3, (w XVII w. Nieździno-Ciołkowo, Nieździno Jezowskie, Nieździno-Sędzi), *Niździno* – część, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,1

Nieździno-Perki, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,1

Nieżerawa, *Nieżurawa*, pmr, tch, Czersk 53,8 17,9

Nieżuchowo, *Niezychowo*, kls, nkl, Koszutowo 53,1 17,1

Nieżuchówko, *Niezychówko*, kls, nkl, Koszutowo 53,1 17,1

Nieżywieć (Nieżewięć, Nieżwieć), pmr, czl, Chojnice, osada folwarczna 53,7 17,5

Nieżywieć (Nieżwieć), chl, mch, Nieżywieć, k 53,3 19,2

Nikanowice (Nękanowice), *Nowe Brzesko* – część, krk, prs, Brzesko Nowe, d 50,1 20,4

Nikiel, Nykiel, bkj, rdj, Broniszewo, osada młyńska 52,4 18,4

Ninino, pzn, pzn, Rogoźno 52,8 16,8

Ninkowo, *Poznań-Minikowo*, pzn, pzn, Głuszyna, d 52,4 16,9

Ninkowy (Ninkowo, Nuniekau), *Jasień*, pmr, gdn, Materna, k 54,3 18,6

Ninków, snd, rdm, Borkowice 51,3 20,7
 Ninocino (Hinocino, Innocino, Inocino),
Janocin, bkj, rdj, Chełmce 52,6 18,4
 Niskie Brodno, chl, mch, Brodnica, osada młyńska, k 53,3 19,4
 Niskie, maz, bln, Błonie, d 52,2 20,6
 Niskie, *Niskie Wielkie*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,3 20,8
 Nisko = Nisko, Zaosice*, snd, snd, Raclawice, k 50,5 22,1
 Nistowe, *Mistów*, maz, gar, Mińsko 52,2 21,6
 Niswald (Engelswald, Nicwald), *Nicwald*, chl, chl, Okonin, k 53,5 18,9
 Niszczycze, plc, bls, Bielsko 52,7 19,8
 Niwa, maz, wsg, Gumino 52,6 20,3
 Niwice, *Niemirów*, pdl, mln, Mielnik 52,3 23,2
 Niwino Stare = Niwino Stare (Niwino, Niwino-Stara Wieś), Jeszki*, *Niewino Stare*, pdl, blk, Bielsk 52,8 23,1
 Niwino-Borowe = Niwino-Borowe (Borowe, Borowo), Niwino-Mruczki*, Niwino-Spasy (Spasy)*, *Niewino Borowe*, pdl, blk, Wyszki 52,8 23,0
 Niwino-Leśne (Leśne, Leśnicze), *Niewino Leśne*, pdl, blk, Wyszki 52,8 23,0
 Niwino-Popławy (Popławy), *Niewino Popławskie*, pdl, blk, Bielsk 52,8 23,1
 Niwino, okolica, pdl, blk
 Niwiska, *Niwiska Dolne*, *Niwiska Górne*, srd, wln, Trębaczów 51,1 19,0
 Niwiska, *Niwiski*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,2
 Niwiska, snd, plz, Niwiska 50,2 21,6
 Niwka, pzn, pzn, Mosina, osada młyńska 52,3 16,8
 Niwki (Niwka), *Sosnowiec-Niwka*, krk, prs, Mysłówce 50,2 19,2
 Niwki, lcz, lcz, Dzierzbice, ks 52,3 19,0
 Niwki, *Poręba-Niwki*, krk, llw, Mrzysłód 50,5 19,3
 Niwkowo, *Niwkowo*, maz, wiz, Wizna, k 53,2 22,4
 Niwna, raw, raw, Kurzeszyn 51,8 20,3
 Niziny, snd, wsl, Tuczępy 50,5 21,1
 Niziołek, *Bucharzewo* – część, pzn, pzn, Sieraków, osada młyńska 52,7 16,0
 Niżnia Łąka (Niżna Łąka), *Niżna Łąka*, krk, bck, Wietrzno, d 49,6 21,7
 Niżowa, krk, szc, Łęczany 49,9 20,1
 Nochowo, pzn, ksc, Śrem, k 52,1 16,9
 Nockowa, snd, plz, Nockowa 50,0 21,8
 Nocpalsk Mały (Nospalsko), *Nacpolsk* – część, maz, scn, Żukowo Wielkie 52,5 20,2
 Nocpalsk Wielki, *Nacpolsk* – część, maz, scn, Żukowo Wielkie 52,5 20,3
 Nogat, chl, chl, Szywna 53,6 19,1
 Nogawczyzna, *Nagawczyzna*, snd, plz, Dębica 50,1 21,5
 Nogawki, maz, osl, Goworowo 52,9 21,6
 Nogawki, *Nagawki*, raw, raw, Dmosin 51,9 19,8
 Noiszewo (Nosiszewo, Nowiszewo), *Noiszew*, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,8
 Nojewo, pzn, pzn, Zajączkowo 52,6 16,3
 Nołtowo (Onułtowo), *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Wojciech, d 52,5 16,9
 Nonnenhof+, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada folwarczna, d 54,3 18,7
 Nosaczowice (Nasaczowice, Nasocowice, Nosaczycze), *Nasaczowice*, krk, sdc, Podegrodzie 49,6 20,6
 Nosalewo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,6 16,3
 Nosalowa, *Jodłówka Tuchowska* – część, krk, bck, Rzepiennik, k 49,8 21,0
 Nosalowice (Nosalewice), *Nosalewice*, snd, chc, Przedbórz, k 51,1 19,9
 Nosarzewo I, II = Nosarzewo Małe*, Nosarzewo Wielkie* (Nosarzewo Stare), *Nosarzewo Borowe*, *Nosarzewo Polne*, plc, mla, Szydłowo Kościelne, 53,1 20,5
 Nosilsko (Nosielski), *Nasielsk*, maz, nmo albo ser, Nosilsko, miasto, ds 52,6 20,8
 Noski, *Noski Śnietne*, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7
 Noski, srd, srd, Wróblów, osada folwarczna 51,6 18,6
 Noskowo Małe (Noskowo Bliższe), *Noskowo* – część, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5
 Noskowo Wielkie (Noskowo Dalsze), *Noskowo* – część, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,4
 Noskowo, *Kalisz-Nosków*, kls, kls, Kalisz-św. Marii, d 51,7 18,0
 Noskowo, kls, gzn, Marzenino 52,4 17,5
 Noskowo, *Nosków*, kls, pzd, Noskowo 51,9 17,3
 Nosowa Wola (Wola Nosowa), *Wola Nosowa*, snd, opc, Goworców 51,3 20,5
 Nosowo, *Nosów*, pdl, mln, Górki 52,2 23,0
 Nosów (Nossów), snd, snd, Waśniów, d 50,9 21,2
 Nosy, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,8
 Nosy, *Nosy-Poniatki*, maz, tar, Lutkowska 51,9 20,6
 Notes (Noć), *Noć*, bkj, rdj, Broniszewo, miasto, ks 52,4 18,4
 Notzendorf (Nocendorf), *Krzyżanowo*, mlb, mlb, Notzendorf, k 54,0 19,2
 Nowa Cerkiew (Neukirch), mlb, mlb, Nowa Cerkiew, k 54,2 18,9
 Nowa Cerkiew (Neukirchen), pmr, tcz, Nowa Cerkiew, d 53,9 18,7
 Nowa Cerkiew (Nowa Cerkwia), *Cerkiew*, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,1
 Nowa Cerkiew, pmr, czl, Nowa Cerkiew, k 53,7 17,7
 Nowa Góra, krk, prs, Nowa Góra, miasto 50,2 19,6
 Nowa Nieszewa (Nieszawa, Nieszewa, Nieszowa, Nowa Nieszowa), *Nieszawa*, dbr, lpn, Nowa Nieszewa, miasto, k 52,8 18,9
 Nowa Ruda, *Ruda*, raw, raw, Skwierniewice, d 52,0 20,2
 Nowa Rybie (Nowa Wieś, Nowo Rybie, Rybie Nowa Wola), *Nowe Rybie* – część, krk, szc, Nowa Rybie 49,8 20,3
 Nowa Wieś – Pstrągowa (Nowa Wieś, Pstrągowa Nowa), *Nowa Wieś Czudecka*, snd, plz, Czudecz 49,9 21,8
 Nowa Wieś (Chełmno), raw, sch, Wiskitki Kościelne 52,1 20,3
 Nowa Wieś (Chlewiska), *Nowa Wieś Notecka*, kls, kcn, Smogulec 53,0 17,3
 Nowa Wieś (Czerniec), kls, knn, Nowa Wieś 52,3 18,0
 Nowa Wieś (Mühlwald), *Nowa Wieś Rieczna*, pmr, tcz, Nowa Wieś, k 54,0 18,5
 Nowa Wieś (Naydork, Neudorf), pzn, pzn, Falkwald, d 52,5 15,3
 Nowa Wieś (Neudorf), *Nowawieś Chełmińska*, chl, chl, Chełmno, m 53,4 18,6
 Nowa Wieś (Nowa Wieś Kaznowska), bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0
 Nowa Wieś (Nowa Wieś-Grzebskie), *Nowa Wieś Wielka*, plc, mla, Grzebsk 53,2 20,6
 Nowa Wieś (Nowe Wielgie), dbr, dbr, Wielkie 52,7 19,2
 Nowa Wieś (Parchaczyno), *Strychowo* – część, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,4
 Nowa Wieś (Prosin), *Prosinko*, pzn, wlc, k 53,6 16,2
 Nowa Wieś (Segersberg, Zeigersberg), chl, chl, Grudziądz, k 53,5 18,8
 Nowa Wieś = Nowa Wieś, Płaczkowo*, maz, roz, Nowa Wieś 53,1 21,4
 Nowa Wieś Ołdakowska, *Ołdaki*, maz, osl, Rzekuń 50,7 21,4
 Nowa Wieś Szlachecka, *Nowa Wieś*, chl, mch, Płowęż 53,4 19,2
 Nowa Wieś, (Trąpczynko, Trąbczyn Mały, Trąbczynko, Trąbczyno), kls, knn, Trąbczyno 52,1 17,9
 Nowa Wieś, *Bierzmo* – część, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
 Nowa Wieś, bkj, kwł, Duninowo, k 52,6 19,4
 Nowa Wieś, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
 Nowa Wieś, bkj, prd, Przedecz, osada folwarczna, k 52,3 19,0
 Nowa Wieś, bkj, rdj, Połajewo 52,5 18,4
 Nowa Wieś, *Buka*, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,3
 Nowa Wieś, chl, chl, Okonin, osada młyńska, k 53,4 18,8
 Nowa Wieś, dbr, lpn, Ciechocin, d 53,0 19,0
 Nowa Wieś, dbr, lpn, Złotoria, k 53,0 18,7

Nowa Wieś, dbr, rpn, Chojno 53,0 19,3
 Nowa Wieś, *Grabowa, Grzybowa*, krk, szc, Dziekanowice 49,9 20,1
 Nowa Wieś, *Każmierz-Nowa Wieś*, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5
 Nowa Wieś, kls, gzn, Wójcino, d 52,5 18,1
 Nowa Wieś, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,7
 Nowa Wieś, kls, knn, Mąkolino 52,3 18,5
 Nowa Wieś, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,5
 Nowa Wieś, *Kraków-Nowa Wieś*, krk, prs, Kraków ś. Szczepan, k 50,1 19,9
 Nowa Wieś, krk, llw, Rakoszyn 50,6 20,1
 Nowa Wieś, krk, llw, Słupia 50,6 20,0
 Nowa Wieś, krk, prs, Minoga 50,2 19,9
 Nowa Wieś, krk, sls, Kęty 49,9 19,2
 Nowa Wieś, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
 Nowa Wieś, lcz, lcz, Rdultów 52,2 19,0
 Nowa Wieś, lcz, lcz, Tur 51,9 19,0
 Nowa Wieś, maz, nmo albo ser, Nosilsko, d 52,6 20,8
 Nowa Wieś, maz, osl, Rzekuń 53,1 21,7
 Nowa Wieś, maz, wrk, Boglewice 51,8 21,1
 Nowa Wieś, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,1
 Nowa Wieś, *Milewo-Nowa Wieś*, maz, prz albo cch, Krasne 52,9 20,9
 Nowa Wieś, *Myszków-Nowa Wieś Żarecka*, krk, llw, Żarki 50,6 19,3
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Kościerska*, pmr, tcz, Kościerzyno, osada folwarczna, k 54,2 18,0
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Królewska*, chl, chl, Nowa Wieś, k 53,3 18,8
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Królewska*, kls, pzd, Nowa Wieś, k 52,3 17,5
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Mała*, plc, mla, Mława, k 53,1 20,4
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Niechanowska*, kls, gzn, Niechanowo 52,5 17,7
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Pałucka*, kls, kcn, Chomiąża 52,8 17,8
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Podgórna*, kls, pzd, Pogorzelica 52,2 17,5
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Szlachecka*, krk, prs, Liski, d 50,0 19,7
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Ujska*, pzn, pzn, Ujście, k 53,0 16,7
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Wielka*, inw, bdg, Pęchowo, k 53,0 18,1
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Zbąska*, pzn, ksc, Babimost 52,2 15,8
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś-Dmochy*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5
 Nowa Wieś, *Nowa Wioska*, lcz, lcz, Kłodawa 52,2 18,9
 Nowa Wieś, *Nowawieś*, chl, chl, Golub, osada folwarczna, k 53,2 19,1
 Nowa Wieś, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,2
 Nowa Wieś, plc, bls, Drobnin 52,8 20,0
 Nowa Wieś, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,0
 Nowa Wieś, pmr, czl, Sapolno, k 53,8 17,3
 Nowa Wieś, *Poznań-Nowa Wieś Górna*, pzn, pzn, Święty Wojciech 52,5 16,9
 Nowa Wieś, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,6
 Nowa Wieś, pzn, ksc, Śmigiel 52,0 16,5
 Nowa Wieś, pzn, pzn, Wronki 52,7 16,3
 Nowa Wieś, pzn, wch, Lgiń 51,8 16,2
 Nowa Wieś, *Rąbczyn-Nowa Wieś*, kls, kcn, Tarnowo 52,8 17,2
 Nowa Wieś, *Sądzia*, pzn, wch, Krzycko Małe 51,9 16,4
 Nowa Wieś, snd, snd, Chybyce 50,9 21,1
 Nowa Wieś, snd, snd, Olbrzowice 50,7 21,4
 Nowa Wieś, srd, srd, Brzeźno 51,5 18,6
 Nowa Wieś, srd, wln, Osjaków 51,3 18,8
 Nowa Wieś, swr, Sączów, d 50,4 19,1
 Nowa Wieś, *Szamotuły* – część, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,5
 Nowa Wieś, *Wyrzyki Nowe*, maz, lom, Puchały 53,1 22,2
 Nowa Wieś, *Żyroslawice*, inw, inw, Murzyno, k 52,8 18,5
 Nowa Wieś**, pzn, pzn, Stara Wieś, k
 Nowa Wola (Nowa Wieś), maz, wrs, Piasieczno, k 52,1 21,0
 Nowa Wola Cieklińska (Wola Cieklińska), *Wola Cieklińska*, krk, bck, praw. Bednarka 49,6 21,4
 Nowa Wola, maz, wrk, Głowaczewo 51,7 21,2
 Nowa Wola, *Wółka Smolana*, raw, sch, Brochowo Wielkie 52,3 20,3
 Nowaki-Broszkowo, *Nowaki*, maz, liw, Niwiska 52,1 22,1
 Nowaki, raw, raw, Maków, d 51,9 20,0
 Nowe (Neuburg, Neuenburg), pmr, now, Nowe, miasto, k 53,7 18,7
 Nowe Dobra, pmr, swc, Świecie, osada folwarczna, m 53,4 18,4
 Nowe Gutowo (Gutowo Nowe), *Gutowo Małe*, kls, gzn, Września 52,3 17,6
 Nowe Miasto (Neumarkt), *Nowe Miasto Lubawskie*, chl, mch, Nowe Miasto, miasto, k 53,4 19,6
 Nowe Miasto Korczyn, *Nowy Korczyn*, snd, wsl, Nowe Miasto Korczyn, miasto, k 50,3 20,8
 Nowe Miasto, maz, nmo, Nowe Miasto, miasto, k 52,7 20,6
 Nowe Miasto, *Nowe Miasto nad Pilicą*, raw, bla, Nowe Miasto, miasto 51,6 20,6
 Nowe Miasto, *Nowe Miasto nad Wartą*, kls, pzd, Nowe Miasto, miasto 52,1 17,4
 Nowe Osówno (Nowa Wieś, Osowieńska Wola), *Nowa Wieś*, maz, liw, Pniewnik albo Czerwotka 52,3 21,8
 Nowe Stawy Małe, *Nowostawy Górne*, lcz, brz, Niesułków, d 51,9 19,7
 Nowe Stawy Wielkie, *Nowostawy Dolne*, lcz, brz, Niesułków, d 51,9 19,7
 Nowe-Zamek, *Nowe* – część, pmr, now, Nowe, zamek, k 53,6 18,7
 Nowe, kls, kcn, Grylewo, d 52,9 17,1
 Nowe, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2
 Nowe, snd, snd, Słup Nadbrzeżna 50,9 21,8
 Nowiec, *Nowiec*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1
 Nowodworze (Wola Nowodworze), snd, plz, Poręba 50,0 21,0
 Nowodwór (Dwór, Neuenvorwerk, Nowy Dwór), *Nowy Dwór*, chl, mch, Lidzbark Welski, osada folwarczna, k 53,2 19,9
 Nowodwór (Nowy Dwór), *Nowy Dwór Bratiański*, chl, mch, Chrośle, osada folwarczna, k 53,5 19,6
 Nowodwór (Nowy Dwór), *Nowy Dwór Mazowiecki*, maz, wrs, Okunino, miasto 52,4 20,7
 Nowodwór (Nowy Dwór), *Nowy Dwór*, snd, rdm, Wielgie 51,2 21,5
 Nowodwór (Wyprządów), snd, stz, Drzązgów, miasto 51,6 22,1
 Nowogród Sumińskich, *Nowogródek*, dbr, lpn, Czernikowo 52,9 18,9
 Nowogród, dbr, lpn, Nowogród, d 53,1 19,0
 Nowogród, lub, lub, Nowogród 51,3 22,8
 Nowogród, maz, lom, Nowogród, miasto, k 53,2 21,9
 Nowopole, *Konieczpol*, srd, rds, Nowopole, miasto 50,8 19,7
 Nowosielce (Nowosiedle Stare, Nowosielce Stare, Nowosiółki Stare), *Nowosielec*, pdl, mln, Niemojki 52,2 22,7
 Nowosiółki, *Masie* – część, pdl, blk, Trzciane 53,4 22,7
 Nowoszki, (Nowoszyce), *Nowoszyce*, kls, gzn, Modliszewo Małe 52,6 17,5
 Nowy Dwór (Dwór), chl, mch, Brodnica, k 53,3 19,5
 Nowy Dwór (Neuenhof), *Nowy Dwór Królewski*, chl, chl, Papowo, d 53,3 18,6
 Nowy Dwór (Nowodwór), *Garbek*, pmr, czl, Konarzyno Wielkie, osada folwarczna, k 53,8 17,3
 Nowy Dwór (Nowodwór), pmr, czl, Ogorzeliny, osada folwarczna 53,6 17,6
 Nowy Dwór Wola, *Nowodwór*, lub, lub, Kamionka 51,4 22,5
 Nowy Dwór, chl, chl, Radzyń, k 53,4 18,9
 Nowy Dwór, inw, bdg, Koronowo, osada folwarczna, dm 53,3 17,9
 Nowy Dwór, *Nowy Dworek*, pzn, pzn, Jordan 52,3 15,5

Nowy Dwór, pzn, ksc, Lubiń, osada folwarczna, d 52,0 16,8
 Nowy Dwór, pzn, wlc, k 53,2 16,5
 Nowy Folwark, *Nowy Dwór*, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 16,9
 Nowy Golec, *Golce*, pzn, wlc 53,4 16,4
 Nowy Młyn, chl, chl, Burznowo, osada młyńska, k 53,4 19,1
 Nowy Młyn, chl, chl, Golub, osada młyńska, k 53,1 19,1
 Nowy Młyn, *Nowe Tłoki-Nowy Młyn*, pzn, ksc, Wolsztyn, osada młyńska 52,2 16,1
 Nowy Młyn, pmr, tch, Ciekcin, osada młyńska, k 53,6 17,9
 Nowy Młyn*, *Oborniki* – część, pzn, pzn, Oborniki, osada młyńska 52,7 16,8
 Nowy Ogród, *Inowrocław* – część, inw, inw, Staromieście, przedmieście, m 52,8 18,3
 Nowy Targ (Neumarkt), mlb, mlb, Nowy Targ, k 53,9 19,2
 Nowy Targ, krk, sdc, Nowy Targ, miasto, k 49,5 20,0
 Nowy, *Janowo*, kls, nkl, Wyrza, osada młyńska 53,2 17,4
 Nowy**, inw, bdg, Bydgoszcz, osada młyńska
 Nożewo-Dobrołęka*, *Dobrołęka-Maćki*, maz, roz, Ostrołęka 53,0 21,5
 Nożewo-Kordowo, *Kordowo*, maz, roz, Ostrołęka 53,0 21,5
 Nożewo-Łaskarze, *Nożewo*, maz, roz, Ostrołęka 53,0 21,5
 Nożyczyno, *Nożyczyn*, kls, gzn, Siedlimowo 52,5 18,2
 Nur, maz, nur, Nur, miasto, k 52,7 22,3
 Nurzec, *Czeremcha-Wieś*, pdl, blk, Kleszczele, przedmieście, m 52,5 23,3
 Nurzec, pdl, blk, Boćki 52,6 23,1
 Nurzyna, lub, luk, Łuków 52,0 22,5
 Nużewo Małe, *Nużewko*, maz, cch, Ciechanów 52,8 20,6
 Nużewo Wielkie, *Nużewo*, maz, cch, Ciechanów 52,8 20,6
 Nytych (Neuteich), *Nowy Staw*, mlb, mlb, Nytych, m 54,1 19,0
 Obałki, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
 Obądzino (Obązino, Thomaswalde), *Obązin*, pmr, tcz, Obądzino 54,1 18,5
 Obelniki, lub, luk, Trzebieszów, k 52,0 22,6
 Oberski Młyn, pzn, pzn, Skwierzyna, osada młyńska 52,6 15,4
 Obice (Obidze), snd, chc, Lisów 50,7 20,6
 Obichów, *Obiechów*, krk, llw, Obichów 50,6 19,9
 Obidowo Małe, *Obidówek*, lcz, lcz, Strzegocino 52,1 19,4
 Obidowo Większe, *Obidów*, lcz, lcz, Strzegocino 52,1 19,4
 Obidza, krk, sdc, Jazowsko? 49,5 20,5
 Obidzino Nagórne = Obidzino Nagórne (Obidzino Górne), Obidzino-Szostaki* (Obidzino-Świecilichy), *Obidzino Górne*, maz, cch, Pałuki 52,8 20,8
 Obidzino Wielkie Jaski, *Jask*, maz, kol, Lachowo 53,4 22,0
 Obidzino-Adamy (Jadamy), *Obiedzino*, maz, kol, Lachowo 53,4 22,0
 Obidzino-Suwały = Obidzino-Bandugi* (Obidzino-Bambugi, Obidzino-Bandugi), Obidzino-Grzybiki* (Obidzino-Grzybki, Obidzino-Grzyby), Obidzino-Suwały (Obidzino-Simaki?), *Obiedzino-Suwały*, maz, cch, Pałuki 52,8 20,8
 Obiecanowo (Obiecana), kls, kcn, Żerniki 52,8 17,5
 Obiecanowo, maz, mak, Maków 52,9 21,1
 Obielawy (Bielawy), *Obielewo*, kls, kcn, Góra 52,9 17,8
 Objągor Mały (Objęgor Mały), *Obłęgorek*, snd, chc, Chełmce 51,0 20,5
 Objągor Wielki (Objęgor Wielki), *Obłęgor*, snd, chc, Chełmce 51,0 20,5
 Objezierze (Butzendorf), pmr, czl, Silno (Siedlno) 53,7 17,7
 Objezierze, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,7
 Obkas, pmr, tch, Obkas, d 53,6 17,6
 Oblas (Wola Oblas), snd, rdm, Zakrzów 51,4 20,9
 Oblasy (Oblas), snd, rdm, Janowiec 51,3 21,9
 Oblasy, snd, chc, Kurzelów, d 50,8 19,8
 Oble (Oble-Gajownic, Zalesie, Zabiesie), maz, kam, Jadowo 52,5 21,6
 Oblekoń, snd, wsl, Szczucin 50,3 21,0
 Oblin, snd, stz, Maciejowice i Samogoszca 51,7 21,5
 Obłaczkowo, kls, pzd, Września 52,3 17,5
 Obłudzino, *Obłudzin*, maz, mak, Węgrzynowo 52,9 21,1
 Obłuże, *Stare Obłuże*, pmr, pck, Oksywa, d 54,6 18,5
 Obniże, pdl, drh, Śledzianów 52,5 22,6
 Obodno, *Obudno*, kls, kcn, Chomiąza 52,8 17,8
 Obodowo, kls, nkl, Komorowo 53,4 17,7
 Obojna (Obojnia), snd, snd, Charzowice, d 50,6 22,0
 Obora, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,6 17,5
 Obora**, bkj, rdj, Radziejów, k
 Oborki (Obory), *Obory*, raw, gbn, Iłów 52,4 20,1
 Oborniki, *Oborniki*, pzn, pzn, Oborniki, miasto, k 52,6 16,8
 Oborula*, *Kocerańska Wólka*, maz, tar, Rembierzowo 51,9 20,8
 Obory (Wielgie Obory), chl, chl, Wapcz 53,3 18,6
 Obory Małe (Obory Oborskie), *Obory* – część, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,1
 Obory Wielkie (Obory Wyszogrodzkie), *Obory* – część, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,1
 Obory, dbr, rpn, Chojno 53,0 19,2
 Obory, kls, kls, Żegocino 52,0 17,8
 Oborznia, *Obórznia*, kls, kcn, Łabiszyn, osada folwarczna 53,0 17,9
 Oborzyska, *Stare Oborzyska*, pzn, ksc, Oborzyska 52,1 16,6
 Obra, kls, pzd, Borzęcice 51,9 17,4
 Obra, pzn, ksc, Obra, d 52,1 16,0
 Obradów, *Buradów*, lub, lub, Parczów, k 51,6 22,9
 Obrazowice, *Obrażejowice*, krk, prs, Prędocin 50,3 20,2
 Obrazów, snd, snd, Obrazów, ds 50,7 21,6
 Obrąb Mały, *Obręb Mały*, plc, plc, Borzewo 52,7 19,5
 Obrąb Wielki, *Obręb Wielki*, maz, ser, Dzierżenin 52,6 21,0
 Obrąb Wielki, *Obręb Wielki*, plc, plc, Borzewo 52,7 19,5
 Obrąb-Goski (Obrębskie Goski), *Obrębskie Goski*, maz, nur, Rosochate Koscielne 52,9 22,3
 Obrąb, chl, chl, Chełmża 53,2 18,7
 Obrąb, maz, czr, Sobikowo 52,0 21,1
 Obrąb, maz, kam, Niegowo 52,5 21,5
 Obrąb, maz, prz, Węgra 53,0 20,8
 Obrąb, maz, scn, Sączocin 52,7 20,5
 Obrąb, *Obręb*, maz, gar, Parysewo 52,0 21,6
 Obrąb, *Obręb*, plc, sie, Lutocino 53,0 19,9
 Obrąbek (Obrąb Mały), *Obrębek*, maz, ser, Dzierżenin 52,6 21,1
 Obrębiec (Obrębiec Mały), maz, prz, Węgra 53,0 20,8
 Obręczna, *Obręczna-część*, snd, snd, Wszeźwięte 50,9 21,4
 Obrowo (Bobrowo), dbr, lpn, Czernikowo 53,0 18,9
 Obrowo, pmr, tch, Sławęcino, osada folwarczna, k 53,6 17,7
 Obrowo, pzn, pzn, Obrzycko 52,7 16,5
 Obrubniki (Obrębni), pdl, blk, Dobryńniewo, ks 53,2 23,0
 Obrwinowska Wola (Oblinowa Wola, Obrzynowska Wola), *Wietrzno* – część, krk, bck, Wietrzno, d 49,6 21,7
 Obryte, maz, kam, Obryte, d 52,7 21,3
 Obryte, maz, nur, Nur 52,6 22,4
 Obrytki (Obryckie, Obryte), maz, rdz, Romany 53,4 22,3
 Obrytki-Rostuszewo (Rostuszewo-Obryte), *Obrytki*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
 Obrzębino (Obrębino), *Obrzębin*, srd, srd, Turek 52,0 18,5
 Obrzycko, pzn, pzn, Obrzycko 52,7 16,5

Obychodnik, *Grabowiec*, pdl, blk, Kleszczele, k 52,6 23,4

Ochel Mały, *Ochle* – część, kls, knn, Kościelec 52,2 18,5

Ochel Wielki, *Ochle*, kls, knn, Kościelec 52,2 18,5

Ochenki-Nowa Wieś, *Ochenki Nowe*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4

Ochenki-Stara Wieś, *Ochenki Stare*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4

Ochędzin (Ochędzyn), *Ochędzyn*, srd, wln, Sokolniki, d 51,3 18,3

Ochła, kls, pzd, Wyganowo 51,8 17,2

Ochle, srd, srd, Widawa 51,4 18,9

Ochmanów (Ochmanowa), krk, szcz, Bodzanów, d 50,0 20,1

Ochocice, srd, rds, Kamięsko 51,2 19,5

Ochodza, kls, gzn, Wągrowiec, d 52,8 17,2

Ochodza, lub, urz, Zawichost 50,8 21,9

Ochonin, *Ochojno*, krk, szcz, Kazimierz ś. Jakub albo Podstolice 50,0 20,0

Ochotnica, *Ochotnica Dolna*, krk, sdc, Tylmanowa, k 49,5 20,3

Ochotnik, srd, rds, Chełm 51,1 19,8

Ocięż, kls, kls, Ocięż 51,7 17,9

Ociężek**, kls, kls, Pogrzebowo

Ocice+ (Oczyce), lcz, lcz, Nowe 52,2 19,3

Ociec, *Ojców*, krk, prs, Smarzewice, zamek, k 50,2 19,8

Ocieszyno, *Ocieszyn*, pzn, pzn, Ocieszyno 52,6 16,8

Ocieś (Ocieś), snd, rdm, Bukowno 51,5 20,8

Ocin, *Galkowice-Ocin*, snd, snd, Góry Wysokie 50,7 21,7

Ocinek, snd, snd, Góry Wysokie, m 50,7 21,7

Ocino (Ocin, Ocinek), *Ocin*, srd, srd, Wróblów, d 51,6 18,6

Ociosęki, *Ociesęki*, snd, wsl, Bardo 50,7 21,0

Oczasły (Oczasły Długoszowe, Oczasły), *Piekielko*, maz, grc, Lewiczyn 51,8 20,9

Oczasły Wielkie (Oczasły Styła), *Oczasły*, maz, grc, Lewiczyn 51,8 20,9

Oczerszów**, lub, urz, Wrzawy

Oczkowice, pzn, ksc, Niepart 51,7 17,0

Oczkowizna (Piętki-Oczkowizna, Żebry-Oczkowizna), *Piętki-Żebry*, pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,6

Oczków, *Żywiec-Oczków*, krk, sls, Łękawica 49,7 19,2

Oćwieka, kls, gzn, Gąsawa, d 52,7 17,7

Odachowiec (Odechowiec), *Odechowiec*, snd, rdm, Odachów 51,3 21,3

Odachów (Odechów, Nowy Targ), *Miasteczko*, snd, rdm, Odachów – wieś, miasto 51,3 21,3

Odachów (Odechów, Odęchów), *Odechów Stary*, snd, rdm, Odachów 51,3 21,3

Odalanów = Odalanów (Odalanowo, Odolanów), Kuźnica Odalanowska*, Młyny Odalanowskie*, *Odolanów*, kls, kls, Odalanów, miasto, k 51,6 17,6

Odechowo (Odachowo), *Odechów*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,1

Odmęt, snd, wsl, Szczucin 50,3 21,0

Odmianowo Wielkie = Odmianowo Wielkie (Odmianowo, Otmianowo Wielkie), Odmianowo Małe (Otmianowo Małe), *Otmianowo* – część, *Otmianowo*, bkj, bkj, Kłobnia 52,5 18,9

Odnoga**, plc, sie?, Rościszewo

Odolany, *Warszawa-Odolany*, maz, wrs, Wielka Wola, d 52,2 20,9

Odolino I, II = Odolino-Grzymki*, Odolino-Wnory*, *Odolin*, *Odolinek*, lcz, orl, Bedlno, 52,2 19,6

Odrawąż Mały (Odrawążek), *Odrawążek*, snd, opc, Odrawąż Wielki, d 51,1 20,6

Odrawąż Wielki, *Odrawąż*, snd, opc, Odrawąż Wielki 51,1 20,7

Odrawąż, kls, gzn, Odrawąż, d 52,4 17,7

Odrawąż, krk, sdc, Dunajec, k 49,5 19,9

Odry (Oderau, Odrów, Wodrym), pmr, tch, Wiele 53,9 18,0

Odrzywół, *Odrzywolek*, maz, grc, Grodziec 51,8 20,8

Odrzywół, raw, sch, Błonie 52,2 20,5

Odrzywół, snd, opc, Odrzywół, miasto 51,5 20,6

Odsieka (Ocieka), snd, plz, Żochów 50,1 21,6

Oduńów, *Odonów*, krk, prs, Kazimierza Wielka 50,2 20,5

Ogarka, snd, chc, Konieczno 50,8 20,1

Ogigiel, *Ogidel*, raw, msz, Grodzisko?, osada młyńska, k 52,1 20,6

Oględa, *Oględa Szlachecka*, maz, prz, Przasnysz 53,1 20,9

Oględów, snd, wsl, Kurozwęki 50,6 21,1

Oględówek (Oględów), snd, wsl, Kije, d 50,6 20,6

Ogonowice, snd, opc, Opoczno, k 51,4 20,3

Ogonów, snd, stz, Ryki, k 51,6 22,0

Ogony, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4

Ogorzelczyno, *Ogorzelczyn*, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,3

Ogorzelewo, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0

Ogorzelice, plc, plc, Proboszczowice 52,7 19,7

Ogorzelik (Ogorzelnik), *Ogorzelnik*, krk, llw, Niegowa 50,6 19,5

Ogorzeliny, pmr, czl, Ogorzeliny 53,6 17,6

Ogrody, *Kalisz-Ogrody*, kls, kls, Rypinek, kd 51,8 18,0

Ogrody, pzn, wch, Ogrody 51,8 16,4

Ogrodzenie (Ogrodzienie), *Ogrodzienie*, maz, grc, Jasieniec 51,9 20,9

Ogrodzieniec, krk, llw, Ogrodzieniec, miasto 50,5 19,5

Ogrodzieniec, *Podzamcze*, krk, llw, Ogrodzieniec, zamek 50,5 19,6

Ogrodzieniec+, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9

Ogrodzona, lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,2

Ogrodzona, srd, ptr, Rączno 51,2 19,8

Ogródek, maz, liw, Grębkowo 52,3 21,9

Ojrzanowo, inw, bdg, Łabiszyn 52,9 18,0

Ojrzanowo, *Ojrzanów*, lcz, brz, Małcz 51,6 20,0

Ojrzanowo, *Ojrzanów*, maz, tar, Żelechów 52,0 20,7

Ojrzenia (Musczka), *Ojrzeń*, snd, opc, Skotniki, osada młyńska 51,2 19,9

Ojrzenie = Ojrzenie-Łabędy*, Ojrzenie-Nowa Wieś*, Ojrzenie Wielkie-Męcikał*, *Ojrzeń*, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,5

Ojrzenie-Grabowiec, *Grabowiec*, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,5

Ojrzenie-Lipowiec, *Lipowiec*, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,5

Ojrzenie-Trzpioły, *Trzpioły*, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,5

Ojrzenie-Wojtkowa Wieś (Ojrzenie Wojtkowe), *Wojtkowa Wieś*, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,5

Ojrzyszewice (Orzyszewice), *Orszewice*, lcz, lcz, Góra, d 52,1 19,3

Okalewo, dbr, rpn, Skrwino 53,1 19,6

Okalice, pmr, mrw, Łebunia, osada folwarczna 54,5 17,8

Okalina, snd, snd, Opatów, d 50,8 21,4

Okalów, *Okalew*, lub, lub, Parczów, k 51,7 22,8

Okalów, *Okalew*, srd, wln, Rudlice 51,3 18,6

Okalowice, *Okolowice*, srd, rds, Borzykowa, d 50,8 19,7

Okęcie, *Warszawa-Okęcie*, maz, wrs, Służewo 52,2 21,0

Okierski, *Kiełpiński Most*, pmr, tch, Ciekcin, osada młyńska, k 53,6 18,0

Oklesna (Okleśnia), *Okleśna*, krk, prs, Poręba 50,0 19,5

Okniny, lub, luk, Zbuczyn 52,0 22,3

Okocin (Okocim, Okotnica), *Okocim*, krk, szcz, Poręba 49,9 20,6

Okoleniec (Okolenik), lcz, lcz, Bierzwienna Karczemia 52,3 18,8

Okolice (Okulice), *Okulice*, krk, szcz, Cerkiew, d 50,1 20,5

Okonin (Okunin), chl, chl, Okonin, k 53,4 18,9

Okół (Dybla-Stary Okół), maz, was, Białaszewo 53,6 22,5

Okół, snd, snd, Bałutów 51,0 21,6

Okradzionów (Okradzianów, Okradzionów), *Dąbrowa Górnicza-Okradzionów*, krk, prs, Sławków, d 50,3 19,4

Okradziszów, *Okrajszów*, srd, rds, Radomskie 51,1 19,5

Okrasino, *Okrasin*, maz, rdz, Radziłowo, k 53,4 22,5
 Okrąglica, *Okreglica*, srd, srd, Tokary 51,9 18,5
 Okrągła, snd, snd, Połaniec 50,5 21,3
 Okrąglica (Okrąglica), *Siekluki* – część, maz, wrk, Błotnica 51,6 21,0
 Okręglów, *Szeligi-część*, snd, snd, Pawłów 51,0 21,2
 Okrężnica, snd, rdz, Janowiec 51,3 21,7
 Okrzeja, snd, szt, Okrzeja, miasto 51,7 22,1
 Okrzeszyn, maz, wrs, Powsino, k 52,1 21,1
 Okstule (Okstulowskie), pdl, blk, Suraż 52,9 23,1
 Oksywa (Oksywia), *Oksywie*, pmr, pck, Oksywa, d 54,5 18,6
 Oksywski Młyn+, pmr, pck, Oksywa, osada młyńska, d 54,5 18,5
 Oksza (Oksa), *Oksa*, do 1554 Tworów wieś, snd, chc, Konieczno, miasto 50,7 20,1
 Okuniew (Długa Wola), maz, wrs, Okuniew, miasto 52,3 21,3
 Okunin (Okonin), *Okonin*, snd, plz, Lubzina, d 50,0 21,6
 Okunino (Okonino), *Okonin*, dbr, rpn, Ruż 53,0 19,2
 Okunino, *Okunin*, maz, wrs, Okunino 52,4 20,8
 Okup Mały, srd, szd, Marzenin 51,6 19,1
 Okup Wielki, srd, szd, Marzenin 51,6 19,1
 Okurowo-Brzozowo, *Brzozowo*, maz, kol, Lachowo 53,5 21,9
 Okurowo-Młodzianowo, *Okurowo*, maz, kol, Lachowo 53,5 22,0
 Olbiad (Holbiad, Oblad), *Ubiad*, krk, sdc, Wielogłowy 49,7 20,7
 Olbierzowice, snd, snd, Olbierzowice 50,7 21,4
 Olbięcın, lub, urz, Dzierzkowice 50,9 22,1
 Olbrachcice = Bieńki-Olbrachcice*, Olbrachcice, maz, ser albo nmo, Pułtowski 52,7 21,1
 Olbrachcice, pzn, wch, Sidnica 51,8 16,3
 Olbrachcice, srd, rds, Dąbrowa 50,8 19,6
 Olchawa, krk, szcz, Olchawa 49,9 20,4
 Olchowa, snd, plz, Sędziszów 50,1 21,8
 Olchowiec, krk, bck, [praw. nieznaną] 49,5 21,6
 Oleksanka, *Oleksianka*, maz, gar, Lato-wicz, k 52,0 21,9
 Oleksice, pdl, drh, Pierlejewo 52,8 22,9
 Oleksin, maz, liw, Oleksin 52,2 22,0
 Oleksino, *Oleksin*, maz, gar, Kołybiel 52,1 21,5
 Oleksino, *Oleksin*, pdl, blk, Brańsk, k 52,7 22,9
 Oleksino, *Olekszyn*, kls, gzn, Łagiewniki 52,6 17,3
 Oleksów, snd, rdz, Oleksów 51,5 21,8
 Olenin (Olelin), *Olewin*, krk, prs, Przegonia 50,3 19,6
 Olesno (Oleszno), snd, wsl, Olesno 50,2 20,9
 Oleszno (Oleczno), chl, mch, Bobrowo 53,3 19,3
 Oleszno (Olesno), dbr, dbr, Zadzuszni-ki 52,7 19,2
 Oleszno, kls, kcn, Panigródz 53,0 17,3
 Oleszno, snd, chc, Chotów 50,9 20,0
 Oleśnica (Olsenica), maz, gar, Wodynie 52,1 22,0
 Oleśnica, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,8
 Oleśnica, kls, knn, Zagórow, d 52,2 17,9
 Oleśnica, lcz, lcz, Kałowo 51,8 19,1
 Oleśnica, snd, wsl, Oleśnica, miasto 50,5 21,1
 Oleśnicka Wola, *Wółka Oleśnicka*, snd, wsl, Oleśnica 50,4 21,1
 Oleśnik, raw, bla, Błędów 51,8 20,7
 Oleśniki, lub, lub, Czemierniki 51,1 23,0
 Olewino (Olewin), *Olewin*, srd, wln, Ruda 51,2 18,6
 Ołędrowo, *Ługi Ujskie*, pzn, pzn, Piła, k 53,1 16,7
 Ołędy (Olendy), *Olendy*, spdl, drh, Rudka 52,7 22,8
 Ołędy-Bończe (Olendy-Bończe), pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,5
 Ołędy-Orlicze (Olendy), *Ołędy*, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5
 Ołędy, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5
 Ołędzkie (Olendy, Olendzkie, Ołędy), pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9
 Ołganów (Lganów, Ołganów), snd, wsl, Dobrowoda, d 50,4 20,8
 Oliszki, pdl, blk, Goniądz, k 53,4 22,8
 Oliszki, pdl, blk, Suraż, k 53,1 23,0
 Oliwa, pmr, gdn, Oliwa, klasztor, d 54,4 18,6
 Olki-Kurzątki (Olki-Kurzątko), *Olki*, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
 Olkusz (Ilkusz), krk, prs, Olkusz, miasto, k 50,3 19,6
 Olsza, kls, gzn, Mogilno, d 52,6 18,0
 Olszak (Olszowy), bkj, bkj, *Chalino*, osada młyńska 52,5 18,7
 Olszak, maz, nmo albo ser, Pułtowski, osada młyńska, d 52,7 21,1
 Olszamowice, snd, opc, Fałków albo Czermino 51,1 20,1
 Olszamowo, *Olszanowo*, plc, plc, Bodzanowo, d 52,5 20,0
 Olszamy-Oprzałki, *Olszany*, maz, grc, Goszczyn 51,7 20,9
 Olszamy, *Olszany* – część, maz, grc, Jasieniec 51,8 21,0
 Olszan, chl, mch, Prątnica, osada młyńska, d 53,5 19,8
 Olszanica-Rybałty (Olszanica, Rybałty-Olszanica), *Olszanica*, pdl, blk, Bielsk 52,9 23,1
 Olszanka Mała (Olszanka), *Olszanka*, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,5
 Olszanka, maz, kam, Wyszkowo 52,6 21,4
 Olszanka, pdl, mln, Hadynów, k 52,1 22,7
 Olszanka*, pdl, blk, Jasionówka, k 53,4 23,0
 Olszany (Olszana), *Olszana*, krk, sdc, Podegrodzie, k 49,6 20,5
 Olsze, *Olsza*, raw, raw, Jeżów 51,8 19,8
 Olszenica (Oleśnica), *Kraków-Olszanica*, krk, prs, Zwierzyniec, d 50,1 19,8
 Olszewiec, maz, prz, Węgra 53,0 20,8
 Olszewka, kls, nkl, Nakiel, k 53,2 17,5
 Olszewnica, lub, luk, Trzebieszów 51,9 22,6
 Olszewnica, *Olszewnica Stara*, maz, wrs, Chotomów? 52,4 20,9
 Olszewo (Olszewo Stare), pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9
 Olszewo Chamskie, *Olszewo*, plc, szr, Chamsk 53,0 20,0
 Olszewo Kuczborskie, *Olszewko*, plc, szr, Kuczbork 53,1 20,0
 Olszewo Małe, maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,3 22,2
 Olszewo-Bołaki, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Olszewo-Borzymy, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Olszewo-Chlebowo = Olszewo-Chlebowo (Olszewo-Barycze, Olszewo-Bronisze, Olszewo-Wolmiry), Olszewo-Żebry*, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Olszewo-Drężewo*, *Olszewo-Borki*, maz, osl, Ostrołęka 53,1 21,5
 Olszewo-Góry = Olszewo-Góry, Olszewo-Seroki*, *Olszewo-Góra*, maz, rdz, Romany 53,3 22,3
 Olszewo-Grzymki, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Olszewo-Korzybie, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Olszewo-Marcisze, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Olszewo-Piaski*, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Olszewo-Przyborowo, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5
 Olszewo-Reszki, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Olszewo-Rybałty (Rybałty-Olszewo), *Olszewo*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6
 Olszewo-Stęcle+, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Olszewo-Tosie (Olszewo-Tosze), plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Olszewo-Wałachy, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,7
 Olszewo, maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0
 Olszewo, *Olszew*, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,2
 Olszewo, pdl, blk, Boćki 52,7 23,0

Olszowa Struga (Olszewka), *Olszewka*, maz, cch, Ciemnowo Kościelne 52,8 20,8

Olszowa, krk, sdc, Palecznica 49,8 20,8

Olszowa, lcz, brz, Ujazd 51,6 19,9

Olszowa, srd, ost, Olszowa 51,3 18,0

Olszowe Laski (Żydowa Wola), *Żydy i Grabina-Laskowa Wola*, snd, rdm, Bukowno 51,6 20,8

Olszowe, snd, rdm, Wyszemierzyce 51,6 20,8

Olszowice, krk, scz, Siepraw 49,9 19,9

Olszowiec (Erlenmühle), *Stanisławka*, chl, chl, Czarnowo, osada młyńska, m 53,1 18,3

Olszowiec, lub, lub, Bychawa 51,0 22,6

Olszowiec, snd, opc, Sławno 51,4 20,1

Olszowka, *Olszówka*, lcz, lcz, Unienie 52,2 18,9

Olszownica, snd, snd, Baczkowice, d 50,8 21,2

Olszowy Młyn (Olszewy Młyn), *Przypust Górny* – część, bkj, bkj, Przypust, osada młyńska 52,8 18,9

Olszówka (Olszowa), krk, scz, Mszana Niżna, k 49,6 20,0

Olszówka, pmr, tcz, Nowa Cerkiew, osada młyńska, d 53,8 18,6

Olszówka, *Stara Olszówka*, krk, kss, Mironice 50,5 20,2

Olsztyn (Olsztynek), krk, llw, Olsztyn, miasto, k 50,8 19,3

Olszyce, maz, gar, Wodynie 52,0 22,1

Olszyna, srd, ost, Ostrzeszów 51,4 17,9

Olszyny-Słubica = Bagno*, Olszyny-Słubica, *Olszyny*, maz, wiz, Drozdowo 53,2 22,3

Olszyny, krk, bck, Ołpiny Wyższe 49,8 21,1

Olszyny, krk, sdc, Olszyny 49,9 20,8

Olszyny, *Olszyny Stare*, maz, zkr, Krysk, d 52,5 20,5

Olszyński (Olszyny-Żaba), *Żaby*, srd, rds, Dobryczyce, osada młyńska, k 51,2 19,4

Ołaczewo, kls, pzd, Winna Góra, d 52,2 17,4

Ołdaki (Hołdaki), *Grodzick-Oldaki*, maz, nur, Andrzejów 52,9 22,3

Ołdaki = Ołdaki-Królowo*, Ołdaki Średnie*, Ołdaki Wielkie*, maz, nmo, Gzy 52,7 20,9

Ołdaki Magna Brok (Ołdaki a Magna Brok), maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3

Ołdaki-Połomia (Hołdaki-Połomia), maz, nur, Andrzejów 52,9 22,3

Ołdaki, pdl, blk, Goniądz 53,4 22,8

Ołdowiec, *Hołdowiec*-część, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,5

Ołdrzenica**, bkj, ksw, Warzymowo?, osada młyńska

Ołdrzychowo, inw, inw, Ludzicko, d 52,7 18,1

Ołobok (Holobok), kls, kls, Ołobok, d 51,6 18,0

Ołowie = Ołowie x2, (Ołowskie), *Ołowskie*, maz, nur, Nur 52,6 22,4

Ołpiny Wyższe = Ołpiny Wyższe, Ołpiny Niższe*, *Ołpiny*, krk, bck, Ołpiny Wyższe 49,8 21,2

Ołtarze-Gulacze (Hołtarze, Ołtarzewo-Gulacze), *Ołtarze-Golacze*, maz, nur, Nur 52,7 22,3

Ołtarzewo, *Ołtarzew*, maz, bln, Żbików 52,2 20,8

Ołuca (Ołucz), *Hohudza*, snd, wsl, Chotel Czerwony 50,4 20,7

Ołudza (Chołudza), krk, llw, Irzędze, d 50,6 19,8

Omieciny, *Omięciny*, maz, zkr, Juniec 52,6 20,6

Omule (Omüla), chl, mch, Prątnica, d 53,5 19,8

Omulew, *Ostrołęki* – część, maz, osl, Ostrołęka, osada młyńska, k 53,1 21,5

Ondy-Czarnowo, *Undy-Czarnowo*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,4

Opacz Mała, maz, wrs, Raszyniec 52,2 20,9

Opacz Wielka, *Warszawa-Opacz Wielka*, maz, wrs, Raszyniec 52,2 20,9

Opacz, maz, czr, Cieciszewo 52,1 21,2

Opalana (Opalona, Opolana), krk, sdc, Podegrodzie, d 49,5 20,5

Opalenica, chl, mch, Gorczenica 53,2 19,4

Opalenica, pzn, ksc, Opalenica, miasto 52,3 16,4

Opalino, *Opalenie*, pmr, now, Opalino 53,7 18,8

Opalino, pmr, pck, Żarnowiec 54,7 18,1

Oparówka (Oporówka), snd, plz, Koźłów, d 49,8 21,7

Opatki, *Łopatki*, lub, lub, Wąwolnica 51,3 22,1

Opatkowie (Opatkowie Wielkie), *Opatkowie Drewniane*, krk, kss, Grudzińska 50,6 20,4

Opatkowie (Opatowice), snd, rdm, Jaroszyn, d 51,4 21,9

Opatkowie (Opatowice), snd, rdm, Świerze Wielkie, k 51,6 21,5

Opatkowie Małe, *Opatkowie Cysterskie*, krk, kss, Grudzińska, d 50,6 20,4

Opatkowie Naporzyńskie (Opatkowie, Opatkowie Naporzyńskie, Opatkowie Naperzyńskie), *Opatkowie Murowane*, krk, kss, Grudzińska 50,6 20,4

Opatkowie, *Kraków-Opatkowie*, krk, scz, Gaj, d 50,0 19,9

Opatkowie, krk, prs, Proszowice, d 50,4 20,3

Opatkowie, krk, prs, Secygniów 51,4 21,9

Opatkowie, *Opatkowiczki*, snd, wsl, Czarnocin, d 50,3 20,5

Opatowice, bkj, rdj, Radziejów, d 52,6 18,6

Opatowiec, plc, bls, Starożreby, d 52,6 20,0

Opatowiec, snd, wsl, Opatowiec, miasto, d 50,2 20,7

Opatowiec, srd, wln, Opatów 51,2 18,1

Opatów (Wielki Opatów), snd, snd, Opatów, miasto 50,8 21,4

Opatów Las* (Bieńkowice), *Matiaszów*, snd, snd, Niekraszów 50,5 21,4

Opatów, krk, llw, Kłobucko, k 51,0 18,8

Opatów, srd, wln, Opatów 51,2 18,1

Opatówek, kls, kls, Opatówek, miasto, d 51,7 18,2

Opatówko (Opatówek), kls, gzn, Opatówko, d 52,3 17,4

Opęchowo = Głodowo Nowe*, Opęchowo, maz, osl, Kleczkowo 53,1 21,8

Opieczyce, *Biskupice* – część, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,4

Opiesino, *Opiesin*, lcz, lcz, Sobótka 52,2 19,1

Opieszyno, *Września-Opieszyn*, kls, pzd, Września 52,3 17,5

Opinogóra Gołyńska, *Opinogóra Dolna*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,7

Opinogóra Wielka (Opinogóra Wielka Królewska), *Opinogóra Górna*, maz, cch, Pałuki, k 52,9 20,7

Opipy, *Opypy*, maz, bln, Brwinowo, k 52,1 20,7

Opoczka, *Opoczka Mała*, lub, urz, Świeciechów, d 50,9 21,8

Opoczno, *Łopoczno*, lub, urz, Rybitwy 51,1 21,8

Opoczno, snd, opc, Opoczno, miasto, k 51,4 20,3

Opojowice, srd, wln, Wydrzyn 51,3 18,6

Opoka, lub, lub, Końska Wola 51,4 22,1

Opoka, *Opoka Duża*, lub, urz, Świeciechów 50,9 21,9

Opoki (Opoki Wielkie), bkj, bkj, Grabie, d 52,8 18,6

Opoki Małe (Opoczki, Opoczki Małe, Opoki Duchowne), *Opoczki*, inw, inw, Grabie, d 52,8 18,6

Opole, lub, lub, Opole, miasto 51,2 22,0

Opole, *Opole Stare*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,2

Oporowo (Oporowo Wielkie), pzn, ksc, Oporowo 51,8 16,8

Oporowo (Oporów), inw, bdg, Łabiszyn 52,9 17,9

Oporowo, pzn, pzn, Ostroróg 52,7 16,4

Oporów = Oporów, Oporowska Wieś*, lcz, orl, Oporów, miasto 52,3 19,6

Oporówko (Oporówek), *Oporówek*, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2

Oporówko (Oporówko Małe), pzn, ksc, Oporowo 51,8 16,8

Oporówko, *Oporówek*, lcz, orl, Oporów 52,2 19,6

Oporyszów, *Odporyszów*, snd, plz, Oporyszów 50,2 20,9

Opożdżewo, *Opożdżew*, maz, wrk, Wrocziszewo 51,8 21,1

Oprzężów, srd, ptr, Piotrków, d 51,4 19,6

Ora (Ohre, Uranie), *Orunia*, pmr, gdn, Święty Wojciech, m 54,3 18,6

Oraczewo (Oraczewice), *Oraczew*, lcz, lcz, Witunia 52,1 19,2

Oraczów, *Oraczew Wielki*, srd, srd, Charłupia Wielka, d 51,6 18,6

Orane (Orany, Oranne), *Oronne*, snd, stz, Maciejowice 51,7 21,6

Orańsko (Orońsko), *Orońsko*, snd, rdm, Kowala Stępocina 51,3 21,0

Orądkki (Orątki), *Orądkki* – część, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,5

Orchowiec, *Orchówek*, kls, gzn, Orchowo 52,5 17,9

Orchowo, kls, gzn, Orchowo, miasto 52,5 18,0

Ordzino, *Ordzin*, kls, kls, Kuczkowo 51,8 17,8

Ordzino, *Ordzin*, pzn, pzn, Słoplanowo 52,7 16,4

Orechowicze, *Orzechowicze*, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,1

Orkowo, kls, pzd, Radzewo, d 52,2 17,0

Orla (Wurle), *Orle*, pzn, wlc 53,4 16,0

Orla Góra, raw, bla, Biała, d 51,8 20,5

Orla, kls, pzd, Koźmin, osada folwarczna 51,8 17,4

Orla, *Orla, Pustkowa Góra* – część, lcz, lcz, Parzynczów, k 51,9 19,3

Orla, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,3

Orle (Orla, Worle), pmr, pck, Góra 54,6 18,2

Orle = Wola, bkj, rdj, Orle, d 52,5 18,6

Orle Małe, *Orliczko*, pzn, pzn, Psarskie 52,6 16,3

Orle Wielkie, pzn, pzn, Biedzdrowo 52,6 16,3

Orle, chl, chl, Gruta 53,5 19,0

Orle, kls, nkl, Zabartowo 53,2 17,5

Orle, *Orlinki*, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3 18,9

Orle, pmr, tcz, Garczyn, osada folwarczna 54,1 18,2

Orlec Mały, *Orzelec Mały*, snd, wsl, Beszowa 50,4 21,1

Orlec Wielki, *Orzelec Duży*, snd, wsl, Zborówek 50,4 21,1

Orlik, pmr, tch, Leśno 54,0 17,7

Orlikowo, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3

Orłowo (Orłów), inw, inw, Orłowo, k 52,8 18,3

Orłowo, chl, chl, Płużnica 53,3 18,8

Orłowo, dbr, dbr, Wielkie 52,8 19,3

Orłowo, mlb, mlb, Ladekopp, k 54,2 19,1

Orłów = Orłów, Orłowska Wieś*, lcz, orl, Orłów, miasto 52,1 19,6

Orłów, krk, prs, Prędocin, d 50,3 20,0

Orły, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7

Orły, *Orly-Cesin*, raw, sch, Sochaczew 52,3 20,3

Orły, *Ozarów-część*, maz, wrs, Babice 52,2 20,8

Orły**, pdl, drh, Mąkobody

Orpikowo, bkj, rdj, Ostrów 52,6 18,4

Orpiszewko, *Orpiszewek*, kls, kls, Lutynia 51,9 17,6

Orpiszewo, *Orpiszew*, kls, kls, Jankowo 51,7 17,6

Orszulewo (Orsulewo), *Urszulewo*, dbr, rpn, Szczutowo 53,0 19,6

Orszymowo, maz, wsg, Orszymowo, k 52,5 20,2

Orynice (Orynice Wielkie), *Orenice*, lcz, orl, Oszkowice 52,1 19,5

Orynice Małe, *Oreniczki*, lcz, orl, Oszkowice 52,1 19,5

Orzechowiec, *Orzechówek*, srd, rds, Radomskie 51,0 19,5

Orzechowo (Orzechówko), *Bączek*, pmr, tcz, Kokoszkowy, osada folwarczna 54,0 18,5

Orzechowo, chl, chl, Orzechowo 53,2 18,8

Orzechowo, kls, pzd, Dębno 52,1 17,4

Orzechowo, maz, nmo albo ser, Pomnichowo, d 52,5 20,9

Orzechowo, *Orzechów Stary*, maz, liw, Czerwonka 52,3 21,9

Orzechów, lub, urz, Pniów 50,7 21,9

Orzechów, srd, rds, Radomskie, k 51,0 19,5

Orzechówka (Orechówka), pdl, blk, Bargłowo, k 53,7 22,8

Orzechówko, chl, chl, Orzechowo, osada folwarczna 53,2 18,9

Orzek (Orzk), *Orzk*, srd, ptr, Dłotów, d 51,5 19,4

Orzeł*, maz, nur, Złotoria, d 52,7 22,0

Orzełek (Orzeł), maz, kam, Sadowne, d 52,6 22,0

Orzełek, pmr, tch, Kamień Krajeński, d 53,6 17,5

Orzełki, *Kalinów* – część, lcz, brz, Bratoszewice 51,9 19,7

Orzeszki*, plc, pln, Drozdowo 52,7 20,2

Orzeszkowo, kls, pzd, Giecz 52,3 17,3

Orzeszkowo, *Orzeszków*, lcz, lcz, Domaniowo 52,0 19,1

Orzeszkowo, pzn, pzn, Kwilcz 52,6 16,1

Orzeszków (Orzeszkowo), srd, szd, Uniejów, d 52,0 18,8

Orzeszówka, pdl, drh, Międzylesie 52,5 22,1

Orzyc, maz, mak, Szelków 52,8 21,2

Orzyszów (Orzyszewo), *Oryszew*, raw, sch, Wiskitki Kościelne 52,1 20,4

Osetno, chl, mch, Ostrowite 53,4 19,3

Ośęka, maz, liw, Jadowo albo Pniewnik 52,4 17,7

Osice (Wossitz), pmr, gdn, Osice, m 54,2 18,8

Osie (Osiej), pmr, swc, Osie, k 53,6 18,3

Osiecko, *Osieck*, maz, gar, Osiecko, miasto, k 52,0 21,4

Osiecko, pzn, pzn, Falkwald, d 52,5 15,2

Osiecz Mały, bkj, prd, Izbica 52,4 18,9

Osiecz Wielki, bkj, prd, Boniewo 52,4 18,9

Osiecz, *Osiecz Pierwsza*, kls, knn, Sławsko Wielkie 52,2 18,1

Osieczany, krk, szc, Droginia 49,8 20,0

Osieczek (Osiek Nałęczów), *Osiek nad Wisłą*, dbr, lpn, Łążyńno 52,9 18,8

Osieczek, maz, tar, Jeziora Mała 51,9 20,7

Osieczk (Osieczek), *Osieczek*, chl, mch, Osieczk 53,3 19,1

Osieczko (Osiecka Wieś, Osieczek, Przedmieście Osieckie), snd, snd, Osiek, k 50,5 21,4

Osieczna, pzn, ksc, Osieczna, miasto 51,9 16,6

Osiek (Osieczek), pzn, ksc, Dupino 51,6 17,0

Osiek = Osiek, Bukowina* (Bukowica), (Osiek w Podgórzu), *Osiek Jasielski*, krk, bck, Osiek, miasto, k 49,6 21,5

Osiek = Osiek, Troska* (Nowa Troska) osada folwarczna, *Osiek*, pzn, ksc, Gryżyna 52,0 16,7

Osiek Mały (Osiek), kls, knn, Dęby 52,3 18,6

Osiek Mały, *Osiek Dolny*, maz, nmo, Gołymino Kościelne 52,8 20,9

Osiek Piaseczny, plc, rac, Koziębroy Wielkie 52,8 19,9

Osiek Stary, *Osiek Górny*, maz, nmo, Gołymino Kościelne 52,8 20,9

Osiek Wielki (Osiek), kls, knn, Osiek Wielki, k 52,2 18,6

Osiek Wielki, plc, rac, Zawidz Kościelny 52,8 19,9

Osiek-Włostybyory (Osiek-Włosciory, Osiek-Włosciory, Osiek-Szymanowięta), plc, rac, Koziębroy Wielkie 52,8 20,0

Osiek, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5

Osiek, dbr, rpn, Osiek 53,2 19,4

Osiek, kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,1

Osiek, kls, nkl, Wierzchucino, osada smolna 53,4 17,7

Osiek, kls, pzd, Mieszków 52,0 17,4

Osiek, krk, prs, Przegonia, k 50,2 19,6

Osiek, krk, sls, Osiek 50,0 19,3

Osiek, maz, bln, Błonie, k 52,2 20,6

Osiek, maz, wsg, Kobylniki 52,5 20,3

Osiek, maz, wsg, Pilchowo 52,5 20,2

Osiek, maz, zkr, Juniec 52,6 20,5

Osiek, *Osieczek*, maz, scn, Naruszowo 52,5 20,3

Osiek, *Osiek nad Notecią*, kls, nkl, Wyrzysko 53,1 17,2

Osiek, *Osiek Wielki*, inw, inw, Płomykowo, osada folwarczna, k 53,0 18,3

Osiek, pmr, now, Bzowo, k 53,6 18,7
Osiek, pmr, now, Skórcz, zamek, k 53,7 18,5
Osiek, raw, gbn, Kocierzewo, d 52,2 20,0
Osiek, snd, snd, Osiek, miasto, k 50,5 21,4
Osiek, srd, wln, Cieszęcin, k 51,4 18,2
Osielec (Osiedlec, Oscielec), krk, szc, Maków, k 49,7 19,8
Osielsko, inw, bdg, Osielsko, d 53,2 18,1
Osiemborowo, *Osiembrów*, maz, wrk, Magnuszewo 51,8 21,3
Osierdów, lub, lub, Łęczna 51,3 22,9
Osięciny, bkj, bkj, Osięciny 52,6 18,7
Osikowy, *Osikowo (Bronisław – część)*, inw, inw, Rzodkwino, osada młyńska 52,6 18,1
Osinki, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 53,4 22,7
Osiny (Olszyny), *Osiny Majorat*, snd, rdm, Mierc, d 51,2 21,1
Osiny Mnisze, *Osiny*, snd, rdm, Skrzyń Stara, d 51,4 20,7
Osiny Nowe (Osiny-Nowa Wieś, Osiny-Wypychy), *Osiny Dolne*, pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,2
Osiny Nowe, *Osiny*, lub, luk, Wilczyńska 51,9 22,1
Osiny Stare (Osiny-Stara Wieś, Osiny Wielkie), *Osiny Górne*, pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,2
Osiny, kls, knn, Trąbczyno 52,1 17,9
Osiny, lub, lub, Końska Wola 51,5 22,1
Osiny, maz, gar, Mińsko 52,2 21,6
Osiny, maz, wrk, Boglewice 51,8 21,0
Osiny, raw, gbn, Kiernoza 52,2 19,9
Osiny, raw, gos, Gostynin 52,4 19,4
Osiny, raw, raw, Dmosin 51,9 19,7
Osiny, snd, wsl, Pierzchnica, k 50,7 20,8
Osiny, srd, rds, Puszcza 51,3 19,2
Osiny, srd, szd, Grabno 51,5 19,0
Osipy (Osipy-Bryki), *Stare Osipy*, pdl, drh, Wysokie 52,9 22,5
Osislowo (Osilowo), *Ościslowo*, kls, knn, Ostrowąż 52,4 18,2
Osjaków, srd, wln, Osjaków, miasto 51,3 18,8
Osłomowice (Osłomki, Osłumki, Osłumowice), *Ostlonki*, bkj, bkj, Kościół, d 52,6 18,8
Osłonino (Osłonin, Osłonina), pmr, pck, Puck, d 54,7 18,5
Osłonino, *Oslonin*, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 52,0 16,2
Osłowo, pmr, swc, Jeżowo 53,5 18,4
Oslów, *Oslowo*, pdl, mln, Mielnik, k 52,3 23,0
Osmola, pdl, drh, Dziadkowice 52,6 23,0
Osmolice, lub, lub, Krężnica Jaroska 51,1 22,5
Osmolice, snd, stz, Żabia Wola 51,6 22,1
Osmolin, raw, gbn, Osmolin, miasto, k 52,3 19,8
Osmolin, *Zduńska Wola-Osmolin*, srd, szd, Borzyszwice 51,6 19,0
Osmolino, *Osmolinek*, maz, wsg, Bodzanowo, d 52,5 20,0
Osmolska Wieś, *Osmólsk*, raw, gbn, Osmolin, k 52,3 19,8
Osno Nagórne, *Osno Górne*, bkj, prd, Lubotyń 52,4 18,6
Osno Podleśne, *Osno Podleśne*, bkj, prd, Lubotyń 52,4 18,6
Osnowo, chl, chl, Chełmno, d 53,3 18,4
Osnówka, pdl, drh, Granne 52,5 22,5
Osowa Sień, pzn, wch, Osowa Sień 51,8 16,3
Osowa Wola, *Wola Kurozwęcka (Wola Osowa)*, snd, wsl, Kurozwęki 50,6 21,1
Osowa Wola** (Osowa Wólka, Turki), maz, tar, Lutówka
Osowice, *Osowiec*, inw, bdg, Dąbrówka, osada folwarczna 53,2 17,9
Osowie, kls, knn, Dębna, k 52,3 18,7
Osowiec Mały, *Osowiec Szlachecki*, maz, prz, Przasnysz 53,1 20,9
Osowiec Wielki, *Osowiec Kmiecny*, maz, prz, Przasnysz 53,1 20,9
Osowiec, maz, was, Białaszewo 53,5 22,6
Osowiec, *Osowiec*, kls, gzn, Linowiec 52,5 18,0
Osowiec, raw, msz, Grodzisko 52,0 20,6
Osowo (Kosowo), pzn, ksc, Lubiń, d 51,9 16,9
Osowo (Osowa), pmr, tch, Wiele 53,9 17,9
Osowo, kls, pzd, Biechowo 52,3 17,5
Osowo, *Osowo Leśne*, pmr, tcz, Lubiechowo, k 53,9 18,3
Osowo*, maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,1
Osów, *Osowa*, srd, wln, Cieszęcin 51,3 18,2
Osówka (Ossówka), dbr, lpn, Czernikowo 52,9 19,0
Osówka (Ossówka), dbr, lpn, Gośck 52,9 19,6
Osówka, kls, nkl, Krajenka 53,4 16,8
Osówka, *Osówka Stara*, snd, rdm, Sienno 51,1 21,6
Osówka, plc, szr, Lubowidz albo Zielona 53,1 19,9
Osówko, *Osówek*, pmr, swc, Śliwice, k 53,8 18,1
Osówno Stare, maz, liw, Czerwonka 52,3 21,8
Osówno, lub, luk, Kocko 51,7 22,5
Ossa (Osie, Osse), snd, opc, Białaczów 51,3 20,2
Ossa, raw, bla, Biała 51,8 20,4
Ossala (Osala), snd, snd, Niekraszów 50,5 21,4
Osse (Osie, Ossie), *Ossa*, snd, opc, Brudzowice 51,5 20,5
Osse (Osie, Ossowo), *Gąsówka-Osse*, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8
Osse, lcz, brz, Kozieł 51,9 19,6
Ossendowice, *Oseądowice*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,2
Ossolin, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5
Ossowa, *Osowa*, snd, chc, Mokrsko 50,7 20,4
Ossowa+, srd, srd, Kamionacz 51,7 18,7
Ossowice, raw, bla, Cielądz 51,7 20,3
Ossownica (Osobnica), *Osobnica*, krk, bck, Ossownica, k 49,7 21,4
Ossowo (Ossowiec), *Osowiec*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,3
Ossowo, bkj, bkj, Lubraniec 52,5 18,9
Ossowo, *Osowo Stare*, pzn, pzn, Szamotoły Stare 52,6 16,6
Ossowo, *Ossów*, maz, wrs, Okuniew albo Kobyłka 52,3 21,2
Ossów, *Osów*, snd, rdm, Błotnica, d 51,5 21,0
Ossówka (Osówka), inw, inw, Ostrowąs, osada folwarczna 52,8 18,8
Ossówka, snd, wsl, Szydłów, k 50,6 21,0
Ostałów Mniejszy, *Ostałówek*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,8
Ostałów Większy, *Ostałów*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,8
Ostałówka, *Zagórze – część, Dąbrówka – część*, krk, sls, Mucharz 49,8 19,6
Ostasz, *Ostrza*, pmr, czl, Preuschwald, osada folwarczna 53,5 17,0
Ostasze-Połomia*, *Ostaszki*, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,8
Ostasze, pdl, blk, Suraż 52,9 23,1
Ostaszewo (Gross Osteschau), chl, chl, Grzywna Biskupia, m 53,1 18,6
Ostaszewo (Ostaszowo), chl, mch, Grodziczno 53,4 19,8
Ostaszewo Małe (Klein Osteschau, Ostaszewko), *Ostaszewo – część*, chl, chl, Grzywna Biskupia, d 53,1 18,6
Ostaszewo Wielkie, maz, cch, Szyszki 52,8 20,8
Ostaszewo-Czernie (Ostaszewo-Cierznie, Ostaszewo-Czerznie, Wola-Ostaszewo, Wola Ostaszewska), *Wola Ostaszewska*, maz, cch, Szyszki 52,8 20,8
Ostaszewo-Panki, *Ostaszewo-Pańki*, maz, cch, Szyszki 52,7 20,8
Ostaszewo-Włoski (Ostaszewo-Włosty, Ostasze-Włoski), *Ostaszewo-Włuski*, maz, cch, Szyszki 52,7 20,8
Ostaszów, lub, lub, Markuszów 51,4 22,3
Ostoja, *Emilianów*, lcz, orl, Bąkowo 52,2 19,7
Ostoja, *Ostoje*, pzn, ksc, Skaradowo 51,6 17,1
Ostoja*, *Łęczycza – część*, lcz, lcz, Łęczycza 52,1 19,2
Ostoje, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6
Ostra Góra, *Bilsko – część*, krk, sdc, Jakubkowiec 49,8 20,7
Ostrałęka (Ostrołęka), *Ostrałęka*, raw, raw, Głowno 52,0 19,8

- Ostrałaka, *Ostrołęka*, srd, rds, Sulimierzyce 51,2 19,1
- Ostrężna (Ostrężna, Ostrożna), *Ostrężna*, snd, opc, Sławno 51,4 20,1
- Ostre Koło, *Ostrykół*, maz, kam, Długosiodło 52,8 21,5
- Ostrobotki, *Ostrobudki*, pzn, ksc, Czeszów 51,6 17,0
- Ostrogóra, *Osowo*, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,2
- Ostrołęka (Ostra Łąka), snd, rdm, Wrzosek 51,4 20,8
- Ostrołęka = Ostrołęka (Ostra Łąka), Stara Ostrołęka (Wieska Ostrołęcka, Wólka Ostrołęcka), maz, wrk, Ostrołęka 51,8 21,3
- Ostrołęka, *Ostrołęka*, maz, osl, Ostrołęka, miasto, k 53,1 21,6
- Ostrołęka, snd, snd, Skotniki 50,6 21,7
- Ostromęczyn (Ostromęczyno), pdl, mln, Górki 52,3 22,8
- Ostromelec (Ostromelec), *Ostromecko*, chl, chl, Ostromelec 53,1 18,2
- Ostrosąg, pzn, pzn, Ostrosąg, miasto 52,6 16,4
- Ostroszcze, *Ostrówce*, kls, kcn, Ostroszcze, pustka parafialna 52,8 17,8
- Ostrowąs (Ostrowąsz, Ostrowąż), inw, inw, Ostrowąs, d 52,8 18,7
- Ostrowąż, kls, gzn, Ostrowąż 52,4 18,2
- Ostrowce = Ostrowce Małe (Kopciowizna, Ostrowce-Kopec), Ostrowce Wielkie, raw, gbn, Brzozów 52,3 20,0
- Ostrowce, snd, wsl, Ostrowce 50,3 20,9
- Ostrowce, *Wólka Michowska*, lub, lub, Mníchów 51,6 22,3
- Ostrowia, *Ostrów Mazowiecka*, maz, osw, Ostrowia, miasto, k 52,8 21,9
- Ostrowicka Karczma, *Dolne Ostrowite*, pmr, czl, Borzyszkowo, osada karczmarzka, k 54,0 17,4
- Ostrowiec, maz, czr, Karczewie 52,0 21,3
- Ostrowiec, pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,5
- Ostrowiec, pdl, mln, Mielnik, ds 52,3 23,1
- Ostrowieczno Małe, *Ostrowieczko*, pzn, ksc, Dolsko, d 52,0 17,0
- Ostrowieczno Wielkie, *Ostrowieczno*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1
- Ostrowite (Osterwick), pmr, tch, Ostrowite, k 53,6 17,7
- Ostrowite (Osterwick), *Suchy Dąb* – część, pmr, gdn, Suchy Dąb, m 54,2 18,8
- Ostrowite (Osterwite, Ostrowity), chl, chl, Ostrowite, ks 53,1 19,0
- Ostrowite (Osterwite, Ostrowity), pmr, now, Pieniążkowo, osada folwarczna 53,7 18,7
- Ostrowite (Ostrowice), dbr, lpn, Ostrowite 52,8 19,2
- Ostrowite Arcybiskupie, *Ostrowite Prymasowskie*, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie, d 52,5 17,8
- Ostrowite Kapitulne, *Ostrowite*, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne, d 52,4 18,0
- Ostrowite Małe, *Ostrowite*, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,8
- Ostrowite Małe, *Ostrowitko*, dbr, lpn, Ostrowite, osada folwarczna 52,8 19,1
- Ostrowite, chl, mch, Ostrowite 53,4 19,3
- Ostrowite, dbr, rpn, Trąbino 53,1 19,3
- Ostrowite, pmr, czl, Borzyszkowo 54,0 17,4
- Ostrowite, pmr, swc, Siekotowo, osada folwarczna 53,5 18,2
- Ostrownica (Ostrożnica?), snd, rdm, Wielgie 51,2 21,4
- Ostrowo, chl, chl, Płużnica 53,3 18,8
- Ostrowo, pmr, pck, Strzelno, k 54,8 18,2
- Ostrowski (Ostrowski Młyn, Ostrów), *Wiatrowiec-Ostrowo-Młyn*, kls, kcn, Łęgowo, osada młyńska, d 52,8 17,1
- Ostrowsko (Ostrowko), krk, sdc, Ostrowsko, k 49,5 20,1
- Ostrowsko = Ostrowsko, Kawieczyno* (Kawieczynko), srd, szd, Uniejów, d 52,0 18,8
- Ostrowy (Ostrowy-Gędora, Ostrów, Płaskie), maz, kam, Wyszkowo 52,6 21,3
- Ostrowy (Ostrów), *Ostrowy nad Okszą*, krk, llw, Miedzwno, k 51,0 19,1
- Ostrowy Wielkie (Ostrowy Płockie), *Ostrowy*, lcz, lcz, Krośniewice, k 52,3 19,2
- Ostrowy-Dyle (Ostrowie), *Ostrowe Dyle*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,8
- Ostrowy-Kokacze (Ostrowy-Kakacze), *Ostrowe Kokacze*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,8
- Ostrowy-Kopcie (Ostrowe-Kopcie), maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,8
- Ostrowy-Przedbory, *Ostrowe Przedbory*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,8
- Ostrowy, plc, sie, Jeżewo, d 52,8 19,9
- Ostrowy, plc, sie, Kurowo 52,8 19,7
- Ostrowy, *Żebry-Ostrowy*, maz, roz, Ostrołęka 53,1 21,4
- Ostrożany, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,7
- Ostrożenie (Ostrożynie), *Ostrożeń*, snd, stz, Korytnica 51,8 21,7
- Ostrożne (Ostrożna), maz, nur, Somochowo, d 52,9 22,2
- Ostrożnica (Ostrężnica, Ostrzeznica), *Ostrężnica*, krk, prs, Nowa Góra i Płoki 50,2 19,6
- Ostrów (Łęg), *Pólko*, maz, wrk, Konary, d 51,9 21,3
- Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo (Janikowo – część)*, inw, inw, Ostrów 52,8 18,1
- Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo Kościelne*, kls, pdz, Ostrów, d 52,3 17,8
- Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo Szlacheckie*, kls, gzn, Marzenino 52,4 17,6
- Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo*, bkj, ksw, Ostrów, d 52,6 18,1
- Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo*, bkj, rdj, Ostrów 52,6 18,4
- Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo*, inw, inw, Ostrów 52,9 18,4
- Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo*, pzn, ksc, Kunowo, d 51,9 17,0
- Ostrów (Ostrowy), *Janiszew* – część, kls, knn, Janiszewo 52,1 18,6
- Ostrów (Ostrowy), lcz, lcz, Solca Wielka, k 52,0 19,3
- Ostrów (Ostrów Kaliski), *Ostrów Kaliski*, kls, kls, Giżyce, m 51,5 18,2
- Ostrów (Ostrówek), snd, chc, Krasocin 50,9 20,1
- Ostrów = Ostrów, Dziewiątle*, Zawisze*, *Ostrówek*, snd, snd, Ostrów w par. Połaniec albo Gołaszewice, Dziewiątle i Zawisze w par. Gałuszowice 50,4 21,4
- Ostrów = Ostrów, Dziewiątle*, Zawisze*, *Ostrówek*, snd, snd, Połaniec (Ostr.) albo Gałuszowice (Ostr., Dziew., Zaw.) 50,4 21,4
- Ostrów Kowalowy, pdl, blk, Narew, ostrów, k 52,3 22,8
- Ostrów Tumski, *Poznań-Ostrów Tumski*, pzn, pzn, Poznań-św. Mikołaja, przedmieście, d 52,4 16,9
- Ostrów Wielki, *Ostrów*, lub, lub, Rudno 51,6 22,3
- Ostrów Zbąski+, plc, szr, Zgliczyno 52,9 20,0
- Ostrów, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,5
- Ostrów, *Kłodzin* – część, kls, gzn, Łopienno 52,7 17,4
- Ostrów, krk, prs, Kościelec, d 50,2 20,4
- Ostrów, lub, lub, Ostrów, miasto, k 51,5 22,9
- Ostrów, lub, urz, Rybitwy 51,1 21,8
- Ostrów, maz, czr, Karczewie 52,1 21,4
- Ostrów, maz, wrk, Magnuszewo 51,7 21,4
- Ostrów, *Ostrowo*, kls, nkl, Sądziejno 53,2 17,6
- Ostrów, *Ostrowo*, pzn, ksc, Śrem 52,0 17,0
- Ostrów, *Ostrów Królewski*, krk, szc, Rzezawa, k 50,0 20,5
- Ostrów, *Ostrów Szlachecki*, krk, szc, Krzyżanowice 50,0 20,5
- Ostrów, *Ostrów Warcki*, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,7
- Ostrów, *Ostrów Wielkopolski*, kls, kls, Ostrów, miasto 51,6 17,8
- Ostrów, *Ostrówek*, lub, lub, Łañuchów 51,3 23,0
- Ostrów, *Ostrówek*, lub, urz, Borów, d 50,8 21,9
- Ostrów, *Ostrówek*, maz, czr, Góra 52,0 21,2
- Ostrów, *Ostrówek*, snd, snd, Szewna 50,9 21,4
- Ostrów, *Ostrówek*, snd, snd, Trzeźnia, d 50,7 21,8

Ostrów, *Ostrówek*, srd, wln albo srd, Unków 51,3 18,6

Ostrów, plc, sie, Rościszewo 52,9 19,8

Ostrów, plc, szr, Szeńsko 53,0 20,2

Ostrów, *Poznań* – część, pzn, pzn, Śródka, miasto, d 52,4 16,9

Ostrów, snd, chc, Brzeziny 50,8 20,5

Ostrów, snd, opc, Dąbrowa 51,3 19,9

Ostrów, snd, opc, Opoczno, k 51,3 20,3

Ostrów, snd, plz, Lubzina 50,1 21,6

Ostrów, snd, plz, Wierzchosławice 50,0 20,9

Ostrów, srd, ptr, Sroćkie 51,5 19,5

Ostrów, srd, srd, Brzeźno 51,5 18,6

Ostrów, srd, szd, Łasko 51,6 19,2

Ostrów, *Zameczek*, snd, rdm, Przytyk, osada folwarczna? 51,5 20,9

Ostrów*, maz, was, Grabowo 53,5 22,1

Ostrów**, maz, liw, Kałużyno

Ostrów**, snd, rdm, Regów

Ostrówek (Ostrówko), pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,4

Ostrówek (Skrobaczów, Skubaczów), *Świące*, lcz, orl, Zduny, d 52,1 19,8

Ostrówek-Kamirów (Ostrów-Kamirów), *Ostrów*, raw, sch, Łowicz Święty Duch, d 52,1 19,9

Ostrówek, maz, liw, Niwiska 52,2 22,2

Ostrówek, *Ostrówki*, kls, kcn, Chodzież 52,9 16,9

Ostrówki (Ostrowy Małe), lcz, lcz, Krośniewice, k 52,3 19,1

Ostrówko (Ostrów), *Ostrowo*, kls, pzd, Dębno 52,1 17,4

Ostrówko (Ostrówek, Ostrów), *Ostrów*, lcz, lcz, Unienie 52,1 18,8

Ostrówko (Ostrówek, Topiczewo-Ostrówko), pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9

Ostrówko (Ostrówek), *Ostrówek*, lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,2 19,0

Ostrówko, *Ostrówek*, bkj, rdj, Ostrów, ks 52,6 18,4

Ostrówko, *Ostrówek*, kls, kls, Złotniki Wielkie, d 51,9 18,1

Ostróżki, pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna, d 54,2 18,5

Ostrusza (Hostrusza), krk, bck, Cieszkowice, k 49,8 21,0

Ostrybór, maz, gar, Wilka 51,9 21,4

Ostrzeszów, srd, ost, Ostrzeszów, miasto, k 51,4 17,9

Ostrzkowo Małe, *Ostrzykowo* – część, maz, wsg, Lubki 52,6 20,0

Ostrzkowo Wielkie, *Ostrzykowo* – część, maz, wsg, Lubki 52,6 20,0

Ostrzyce (Autzsche), pmr, tcz, Goręczyno, d 54,3 18,1

Osty, *Borowe*, srd, rds, Radomskie, osada młyńska, k 51,0 19,4

Osuch, *Czarnków-Osuch*, pzn, pzn, Czarnków, osada młyńska 52,9 16,5

Osuchowo (Osuchowa, Wola Osuchowa), maz, kam, Długosiodło, d 52,7 21,7

Osuchowo (Osuchowno), *Osuchów*, kls, kls, Koźminek, osada folwarczna 51,8 18,3

Osuchowo, *Osuchów*, maz, grc, Przybyszewo, d 51,7 20,8

Osuchowo, *Osuchów*, raw, msz, Osuchowo 51,9 20,6

Osuchów, snd, rdm, Teczów 51,3 21,4

Osusznicki Młyn (Osusznica), *Osusznica*, pmr, czl, Borzyszkowo, osada młyńska, k 54,0 17,4

Oswaldowo**, kls, kls, Ociąż, osada folwarczna

Oszczeklino, *Oszczeklin*, kls, kls, Rajsko 51,8 18,3

Oszczepalin, lub, luk, Wojcieszów 51,8 22,4

Oszczywilk, snd, stz, Ryki, k 51,6 22,0

Oszkowice (Oczkowice, Ostkowice), *Oczkowice*, snd, snd, Waśniów 50,9 21,3

Oszkowice, lcz, orl, Oszkowice 52,1 19,6

Oś, lub, lub, Mnichów 51,5 22,2

Ościsłowo, plc, ndz, Sulerzyż, d 52,8 20,5

Ośla (Osielski Młyn), *Włocławek-Mieczysław* – część, bkj, bkj, Lubanie, osada młyńska, d 52,7 19,0

Ośmiałowo (Ośniałowo), dbr, lpn, Lipno 52,8 19,1

Ośnica, maz, mak, Karniewo 52,9 21,0

Ośnica, plc, plc, Jemielnica 52,5 19,8

Ośnik (Uśnik), *Uśnik*, maz, lom, Szczepankowo, d 53,1 21,9

Ośniszczewo (Ośniczewo, Ośniszczewo Wielkie, Ośniszczewy), bkj, bkj, Grabie 52,8 18,5

Ośniszczewo (Ośniszczewko, Ośniszczewo Duchowne), *Ośniszczewko*, inw, inw, Brodnia, d 52,8 18,5

Ośno Nadolne, *Ośno Dolne*, bkj, prd, Lubotyń 52,4 18,6

Ośno, inw, inw, Służewo 52,9 18,7

Ośno, kls, gzn, Gądecz, k 52,7 17,5

Oświęcim, *Oświęcim-Stare Miasto*, krk, sls, Oświęcim, miasto, k 50,0 19,2

Otałaż Mała, *Otałażka*, raw, bla, Mogilnica, d 51,7 20,7

Otałaż Wielka, *Otałaż*, raw, bla, Mogilnica, d 51,7 20,7

Otałaż (Otałaż), snd, snd, Czermin 50,4 21,2

Otełaż, *Otałaż*, lcz, lcz, Grzegorzewo, d 52,2 18,7

Otluczyno = Otluczyno (Otluczyn), Olander, osada młyńska, *Otluczyn*, inw, inw, Słońsko, d 52,9 18,7

Otoczna, kls, gzn, Otoczna 52,3 17,6

Otoczna, *Otocznia Stara*, plc, mla, Wyszyny 53,1 20,4

Otok Mały+, srd, szd, Zadzim 51,8 18,9

Otok Wielki, *Otok*, srd, szd, Zadzim 51,8 18,9

Otoka, snd, snd, Dymitrów 50,5 21,5

Otola (Otolica), krk, llw, Łany Wielkie, k 50,5 19,8

Otolice, lcz, orl, Łowicz ś. Duch, d 52,1 19,9

Otolinko+ (Otolino Kapitulne), plc, plc, Jemielnica, d 52,6 19,8

Otolino, plc, plc, Jemielnica 52,6 19,8

Otomin, *Otomino*, pmr, gdn, Żuków, d 54,3 18,4

Otorowo, inw, bdg, Solec, k 53,1 18,2

Otorowo, pzn, pzn, Otorowo 52,6 16,4

Otrębusze, *Otrębusy*, maz, bln, Brwinowo 52,1 20,8

Otrocze, *Otrocz*, lub, urz, Batorz 50,8 22,6

Otus, pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,5

Otwinów (Otfinów), *Otfinów*, snd, wsl, Otwinów 50,2 20,8

Otwocko I, II = Otwocko Całowańskie, Otwocko Duckie, Otwocko-Zbroszek, *Otwock Wielki*, *Otwock Mały*, maz, czr, Karczewie, 52,0 21,2

Oty*, *Lugi Gołacze*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4

Ovilaw**, pmr, tch, osada folwarczna, d

Owadów, snd, opc, Sławno 51,4 20,1

Owadów, snd, rdm, Wsola 51,5 21,2

Owczary, krk, prs, Giebułtów i Korzkiew 50,2 19,9

Owczary, snd, wsl, Busko 50,5 20,8

Owczęglowy, pzn, pzn, Rogoźno, k 52,7 17,0

Owidz (Owitz), pmr, tcz, Jabłowo, osada folwarczna 54,0 18,6

Owieczki (Osiechy), pdl, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,4 22,7

Owieczki (Owieczka), *Owieczka*, krk, sdc, Podegrodzie 49,6 20,5

Owieczki, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,4

Owieczki, pzn, pzn, Rogoźno, k 52,8 16,9

Owieczki, srd, srd, Unków, d 51,4 18,5

Owieczkowo, chl, chl, Golub, osada folwarczna, k 53,1 19,0

Owieńska, *Owińska*, pzn, pzn, Owieńska, d 52,5 16,9

Ownia, snd, stz, Ryki, k 51,7 21,9

Owsianka, *Nowe Dwory* – część, krk, sls, Poręba Markowa 49,9 19,6

Oziembłów = Dąbie*, Oziembłów (Oziębłów), snd, snd, Modlibożyce 50,8 21,3

Ozimiech (Ozimiecz), *Ozimiech*, maz, prz, Dzierzgowo 53,1 20,7

Ozimek (Ozimek), *Ozimek*, maz, gar, Miastkowo Wielkie 51,9 21,8

Ozinna (Ozinia, Ozonna), *Ożenna*, krk, bck, praw, Grabie 49,4 21,5

Ozorków, lcz, lcz, Solca Wielka 52,0 19,3

Ozorów, maz, liw, Wodynie 52,1 22,0

Ozorzyń, *Ozorzyn*, kls, knn, Mąkolino 52,3 18,6

Ożniczna Góra (Ożnica, Woźniczna), *Woźniczka-część*, snd, plz, Pleśna 49,9 21,0

Ożarówce (Ozorowice), swr, Sączów 50,5 19,0

Ożarowo, *Ożarów* – część, maz, wrs, Żbików, k 52,2 20,8

Ożarów, lub, lub, Garbów 51,3 22,3

Ożarów, snd, snd, Ożarów, miasto 50,9 21,7

Ożarów, srd, wln, Ożarów 51,1 18,5

Ożary-Olszanka, *Ożarki-Olszanka*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Ożary-Stara Wieś = Ożary-Jakubowizna*, *Ożary-Zambrzyca**, *Ożary Wielkie*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Ożegów, srd, rds, Siemikowice 51,2 18,9

Ożepów (Orzepów), *Orzepów*, srd, srd, Dobra 51,9 18,6

Ożepy, *Orzepy*, pdl, drh, Siemiatyce 52,5 22,8

Ożeżyno (Ożezino), *Orzeżyn*, srd, srd, Tubądzin 51,7 18,5

Pabianice, krk, llw, Potok 50,7 19,4

Pabianice, srd, szd, Pabianice, miasto, d 51,7 19,4

Pabianki, *Fabianki*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1

Pabianowo, *Fabianów*, kls, kls, Sośnica 51,9 17,6

Pabianowo, *Poznań-Fabianowo*, pzn, pzn, Komorniki, d 52,4 16,8

Pabierowice (Pabirowice), maz, grc, Jasioniec 51,8 20,9

Pacanów, snd, wsl, Pacanów, miasto 50,4 21,0

Pace, pdl, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 22,9

Pacewo, *Pacew*, maz, grc, Przybyszewo, k 51,7 20,9

Pachnina Wola (Pachnia Wola), *Pachnowola*, snd, rdm, Jaroszyn 51,4 21,9

Pachnińska Wólka, *Wólka Pachnowolska*, snd, rdm, Jaroszyn 51,4 21,8

Pacholewo, pzn, pzn, Białężyno 52,7 16,9

Pachuczyno (Pachutki), *Pachuczyn*, maz, kol, Kolno 53,4 22,0

Pachur (Pachura), chl, chl, Gronowo, osada młyńska, m 53,1 18,8

Pachy = Pachowice*, Pachy, raw, bla, Biała 51,8 20,6

Pacierzów (Pacierz), srd, rds, Kłomice 50,9 19,4

Paciorkowa Wola (Wola Głuszkowa), snd, rdm, Zwolen 51,4 21,6

Pacołtowo (Pacołtowa), *Pacółtowo*, chl, mch, Kurzętnik, d 53,4 19,6

Pacyna (Pacyńska Wieś?), raw, gbn, Pacyna, miasto 52,3 19,7

Pacyna, snd, rdm, Jedlna, osada młyńska, k 51,4 21,2

Paczoski Małe, *Paczuski Małe*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,1

Paczoski Wielkie, *Paczuski Duże*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,1

Paczoski*, *brak*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,3

Paczółtowiec (Paczółtowiec), krk, prs, Paczółtowiec 50,2 19,7

Paczynowice (Pacynowice), *Pacanowice*, kls, kls, Grodzisko 51,9 17,8

Padarz (Podarz), snd, stz, Kłoczków 51,7 22,0

Paderewo Mniejsze, *Paderewek*, pdl, drh, Sterdynia 52,5 22,3

Paderewo Większe, *Paderew*, pdl, drh, Zambrowo 52,6 22,3

Padew, *Padew Narodowa*, snd, snd, Padew, k 50,4 21,5

Padkowicze, *Patków Ruski*, pdl, drh, Niemojki 52,3 22,7

Padniewo Księżę, *Padniewko*, kls, gzn, Mogilno, d 52,7 17,9

Padniewo Pańskie, *Padniewo*, kls, gzn, Mogilno 52,7 17,8

Pagórki, bkj, rdj, Broniszewo 52,4 18,4

Pająków, snd, rdm, Janowiec 51,4 21,8

Pajewo Wielkie (Pajewko Wielkie), maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Pajewo-Cety, *Pajewo Cyty*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Pajewo-Rżyski (Pajewo-Rzyczki, Rzyszczki), maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Pajewo-Szwelice (Pajewo-Szwelica, Pajewo Swielicze, Pajewko Małe?), maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Pajewo, pdl, blk, Tykocin, ks 53,1 22,8

Pajęczno, srd, rds, Pajęczno, miasto, k 51,1 19,0

Pakawie, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,2

Pakośław (Pękośław), snd, rdm, Hża 51,2 21,2

Pakośław, pzn, ksc, Pakośław 51,6 17,0

Pakośław, pzn, pzn, Brody 52,4 16,2

Pakość, inw, inw, Pakość, miasto 52,8 18,1

Pakotelsk (Pakotyłsko), *Pakotulsko*, pmr, czl, Szczytno 53,8 17,2

Paksinko, *Pakszynek*, kls, gzn, Czerniewo 52,4 17,5

Paksino, *Pakszyn*, kls, gzn, Czerniewo 52,4 17,5

Palcza, krk, szc, Herbułtowiec, k 49,8 19,7

Palczewie, *Palczew*, srd, ptr, Czarnocin, d 51,6 19,6

Palczewo (Falczewo), bkj, rdj, Piotrkowo, d 52,5 18,5

Palczewo (Palcewo), mlb, mlb, Barendt, k 54,2 18,9

Palczewo (Palczowa), *Palczew* – część, maz, wrk, Wrociszewo 51,7 21,1

Palczowice, krk, sls, Palczowice 50,0 19,5

Palczyno, *Palczyn*, inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1

Palecznica, *Paleśnica*, krk, sdc, Palecznica 49,8 20,8

Pałędzie Małe, *Pałędzie Dolne*, kls, gzn, Pałędzie Wielkie 52,7 17,8

Pałędzie Wielkie, *Pałędzie Kościelne*, kls, gzn, Pałędzie Wielkie 52,7 17,8

Pałędzie, pzn, pzn, Skórzewo 52,4 16,7

Pałikije, lub, lub, Wojciechów 51,2 22,3

Pałuchów, lub, lub, Kurów 51,5 22,2

Pałapus, *Pałapus Włościański*, maz, osw, Ostrowia 52,9 21,9

Pałecznica, lub, lub, Lewartów 51,5 22,7

Pałsze (Pałcze, Pełcze, Pełze), *Pałcz (Bydgoszcz – część)*, inw, bdg, Fordan 53,2 18,2

Pałubice (Połubice), pmr, mrw, Sierakowice 54,4 17,9

Pałubin, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, osada folwarczna 54,0 18,2

Pałuki, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Pałuszyce, snd, wsl, Opatowiec 50,2 20,7

Pamelau, *Pomlewo*, pmr, tcz, Nierzeszyno, osada folwarczna 54,2 18,4

Pamiętkowo, pzn, pzn, Cerkwica 52,6 16,6

Pamięćce, krk, prs, Pelesnica, ds 50,3 20,3

Pamięcino (Pamięcino), *Pamięcin*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0

Pamiętna, raw, raw, Skwierniewice, d 51,9 20,2

Pamiętowo (Pamiętowa), pmr, tch, Zalesie 53,5 17,7

Panek (Kuźnica Herbułtowska), *Panki*, krk, llw, Kłobucko, osada kuźnicza, k 50,9 18,8

Panienka, pzn, ksc, Panienka 52,0 17,3

Paniewo (Paniewo Wielkie), bkj, bkj, Świerczyno 52,5 18,7

Paniewo Małe (Paniewo), Paniewek, bkj, bkj, Świerczyno 52,5 18,7

Paniewo, kls, gzn, Skulsko 52,5 18,3

Panigródz, kls, kcn, Panigródz, d 53,0 17,3

Panklau, *Pęklewo*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,3 19,5

Pankraczowice, *Kraczewice*, lub, lub, Wąwolnica 51,2 22,1

Panoszewo (Panoszowa), *Panoszew*, lcz, lcz, Kałowo 51,9 19,0

Pańki, pdl, blk, Waniewo 53,1 22,9

Paparzyn (Peperzyn), chl, chl, Wapcz, k 53,4 18,6

Papiernia, chl, chl, Wielka Łąka, osada młyńska, d 53,1 18,8

Papieże, srd, ptr, Srockie 51,5 19,6

Paplin, raw, bla, Jaruzel 51,9 20,4

Paplino, *Paplin*, pdl, drh, Stara Wieś 52,5 21,9

Papowo (Kirchendorf), *Papowo Toruńskie*, chl, chl, Papowo, m 53,1 18,7

Papowo (Papau, Pfaffendorf), *Papowo Biskupie*, chl, chl, Papowo, d 53,2 18,6
Paprocice (Paprotna Wola, Patroczna Wola), snd, snd, Słup Nowa, d 50,8 21,1
Papros = Papros (Paprosz, Papros), Droszewo, bkj, rdj, Bronisław, d 52,7 18,5
Paprotki-Bielasy, *Bialasy*, dbr, rpn, Sieprc 52,9 19,6
Paprotki-Bryski (Bryski), *Bryski*, dbr, rpn, Sieprc 52,9 19,7
Paprotki-Głogoły, *Gugoly*, dbr, rpn, Sieprc 52,9 19,7
Paprotki-Kłobuki**, dbr, rpn, Sieprc
Paprotki-Ogony**, dbr, rpn, Sieprc
Paprotki, *Sobowo-Paprotki*, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,5
Paprotna (Paprotnia), *Paprotnia*, kls, knn, Krzymowo 52,2 18,4
Paprotna (Paprotnia), *Paprotnia*, raw, bla, Sadkowiec 51,7 20,6
Paprotna, *Paprotnia Stara*, raw, sch, Pawłowice 52,2 20,4
Paprotna, *Paprotnia*, lcz, brz, Brzezi-ny 51,8 19,7
Paprotna, *Paprotnia*, maz, wrk, Głowaczewo 51,7 21,3
Paprotna, *Paprotnia*, srd, szd, Marze-
nin 51,6 18,9
Paprotna, *Paprotno*, snd, rdm, Wyszcz-
mierzyce 51,6 20,8
Paprotna*, *Paproć Mała*, maz, nur, Zło-
toria, d 52,9 22,1
Paprotnia = Paprotnia (Paprotna), Kras-
y*, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5
Papy, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5
Paradyż, *Gościkowo-Paradyż*, pzn, pzn,
Jordan, opactwo, d 52,3 15,5
Parądzice, lcz, lcz, Leźnica Wielka,
d 52,0 19,1
Parchocin (Parkocin), snd, wsl, Świna-
ry, k 50,3 21,0
Parchowatka, *Parchatka*, lub, lub, Wło-
stowice 51,4 22,0
Parchowo (Parchau, Parkowo), pmr, mrw,
Parchowo, k 54,2 17,7
Parchowo (Paruchowo), *Paruchowo*, bkj,
bkj, Koneck, d 52,8 18,7
Parchowski Młyn, pmr, mrw, Parchowo,
osada młyńska, k 54,2 17,7
Parcice, srd, wln, Czastary 51,2 18,3
Parcze, *Olkusz-Parcze*, krk, prs, Olkusz,
ms 50,3 19,6
Parczewo, *Parcewo*, kls, gzn, Kłęcko
52,7 17,3
Parczewo, *Parczew*, kls, kls, Wysocko
Wielkie 51,6 17,9
Parczów Wielki (Parczów), *Parczów*, snd,
opc, Białaczów 51,3 20,3
Parczów, *Parczew*, lub, lub, Parczów,
miasto, k 51,6 22,9
Parczówek (Parczów Mały), snd, opc,
Potrykozy 51,3 20,4
Pardołów, snd, opc, Odrowąż Wielki
51,1 20,6
Parkanie, *Parchanie*, inw, inw, Parkanie,
d 52,8 18,4
Parkoczewo, maz, wsg, Bodzanowo,
d 52,5 20,1
Parkosz, snd, plz, Dobrków 50,0 21,3
Parkoszowice, krk, llw, Włodowice 50,5
19,5
Parkoszowice, krk, prs, Sławice, d 50,3
20,1
Parkowo, pzn, pzn, Parkowo 52,7 16,9
Parlino Małe, *Parlin* – część, kls, gzn,
Parlino, d 52,7 17,9
Parlino, *Parlin*, kls, gzn, Parlino, d 52,7
17,9
Parlino, *Parlin*, maz, wsg, Czerwieńsko,
d 52,4 20,3
Parlino, *Parlin*, pmr, swc, Gruczno 53,4
18,3
Parniczewo, kls, pzd, Góra, osada fol-
warczna 52,0 17,3
Parraskrug+, pmr, gdn, [nieznana], osada
karczmarska, m 54,3 19,1
Parski, srd, szd, Grodzisko 52,0 19,0
Parskie (Parsko), *Parsko*, pzn, ksc, Wo-
niesiecz 52,0 16,6
Parsklin, *Paskrzyn*, srd, ptr, Rączno 51,2
19,9
Parskowo (Parskowa, Parszkowa), *Parsz-
kowo*, pmr, pck, Starzyno 54,8 18,3
Parskowski Młyn+, pmr, pck, Starzyno,
osada młyńska 54,8 18,3
Parszczyca (Parszyce), *Parszczyce*, pmr,
pck, Krokowo 54,8 18,2
Parszczyna (Parczyna), *Paszczyzna*, snd,
plz, Lubżina 50,1 21,5
Parszewo (Parschau, Parszywo), mlb,
mlb, Lichnowy Wielkie, k 54,1 18,9
Parszów, snd, snd, Wąchocko, d 51,1 20,9
Parszyce+, pdl, blk, Białystok 53,1 23,1
Parszywka (Parszewka), snd, wsl, Dzie-
rzążna 50,4 20,4
Paruchowo, *Paruchów*, kls, pzd, Pogo-
rzelica 52,1 17,6
Paruchy, snd, opc, Goworców 51,2 20,5
Parule, *Parole*, maz, tar, Tarczyn 52,0
20,8
Parulice, *Parolice*, raw, raw albo bla,
Sierzchowy 51,7 20,3
Paruszewek (Paruszewko), *Paruszewo* –
część, kls, pzd, Skarboszewo 52,3 17,8
Paruszewice (Paruszki, Paruszowice), bkj,
bkj, Kłobnia 52,5 18,9
Paruszewo, kls, pzd, Skarboszewo 52,3
17,7
Paruszka, kls, nkl, Krajenka 53,3 16,9
Parwerk (Perwerk), *Parwark*, mlb, mlb,
Notzendorf, k 54,0 19,2
Parysewo (Parysów, do 1538 Sieczcza
wieś), *Parysów*, maz, gar, Parysewo,
miasto 52,0 21,7
Paryż, kls, ken, Janczewo 52,9 17,5
Parzachwina Wola (Wola Paczesina),
Parafianka, lub, lub, Gołąb 51,5
22,0
Parzęczewo (Parzynczewo), pzn, ksc, Pa-
rzęczewo 52,1 16,4
Parznice, snd, rdm, Kowala Stępcocina
51,3 21,1
Parzniewo Małe, *Helenów*, maz, bln, Żbi-
ków 52,1 20,8
Parzniewo Wielkie, *Parzniew*, maz, bln,
Żbików 52,1 20,8
Parzniowice (Parzniewice), *Parzniewi-
ce Duże, Parzniewice Małe*, srd, ptr,
Bogdanów 51,3 19,5
Parzno, srd, ptr, Parzno, d 51,4 19,2
Parznowo, *Parzynów*, srd, ost, Parzno-
wo 51,4 17,9
Parzyce, lcz, lcz, Solca Wielka, k 52,0
19,3
Parzygonoje (Wrząca), *Wrząca*, srd, szd,
Lutomirsko 51,7 19,2
Parzym, *Parzeń*, plc, plc, Sikorz, d 52,7
19,6
Parzymiechy, srd, wln, Parzymiechy
51,0 18,7
Parzynczewo (Parzniczewo), *Parzęczew*,
kls, pzd, Góra 52,0 17,3
Parzynczów (Parniczew, Parzniczew, Pa-
rzynczewo), *Parzęczew*, lcz, lcz, Pa-
rzynczów, miasto 51,9 19,2
Pasczorka, *Pasturka*, snd, wsl, Pińczów
50,5 20,6
Pasek+, raw, gos, Trębki albo Suserz?,
osada młyńska 52,4 19,5
Pasewark, *Jantar*, pmr, gdn, Bohnsack,
m 54,3 19,0
Pasięka, bkj, prd, Izbica, osada młyń-
ska 52,4 18,8
Pasięka, lcz, orl, Żychlin 52,2 19,6
Pasięki, *Bestwina* – część, *Janowice* –
część, krk, sls, Bestwina 49,9 19,1
Pasierbiec, krk, sdc, Łososina i Nowa
Rybie 49,8 20,4
Pasimiechy, *Paśmiechy*, krk, prs, Kazi-
mierza Wielka 50,2 20,4
Paski = Paski Szalone, Starze-Paski, raw,
sch, Pawłowice 52,2 20,4
Paskudy, lub, luk, Ulan 51,8 22,5
Pastwisko Groszkowskie, *Gniewskie Po-
le*, pmr, tcz, Gniew, k 53,8 18,9
Pasyński (Paszynki), pdl, blk, Bielsk,
k 52,8 23,3
Paszki, lub, luk, Kozirynek 51,7 22,6
Paszkwoczyzna, *Paszkwoszczyzna*, pdl,
blk, Boćki albo Bielsk 52,7 23,3
Paszkowice, snd, opc, Żarnów 51,2 20,2
Paszkówka, *Paszkówka* – część, krk, scz,
Pobiodr 49,9 19,7
Paszyn, krk, sdc, Sądecz Nowy, m 49,6
20,8
Patoki, pdl, blk, Brańsk, k 52,8 22,8
Patoki, raw, gbn, Kapina, d 52,1 20,1
Patoki, srd, szd, Grabno 51,4 19,1

Patrowo, *Stawek*, bkj, kwl, Białotarczek 52,5 19,3

Patrykozy = Patrykozy, Gołoty*, pdl, drh, Kożuchowo 52,3 22,3

Patrzychowo, *Patrzyków*, kls, knn, Morzysław, k 52,2 18,3

Pawlikowice, *Pawlikowice* – część, krk, szcz, Wieliczka 50,0 20,1

Pawlikowice, *Pawlikowice Duże*, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2

Pawłowice = Pawłowice, Pawłowo*, snd, stz, Wargocin 51,6 21,7

Pawłowice, kls, pzd, Żerków 52,0 17,5

Pawłowice, krk, kss, Sędziszów 50,6 20,1

Pawłowice, krk, kss, Wrocirysz 50,5 20,5

Pawłowice, lcz, orl, Łęki 52,2 19,5

Pawłowice, pzn, ksc, Pawłowice 51,8 16,7

Pawłowice, pzn, pzn, Sobota 52,5 16,7

Pawłowice, raw, sch, Pawłowice 52,2 20,5

Pawłowice, snd, rdm, Pawłowice 51,1 21,7

Pawłowicze (Pawłowo), *Pawły*, pdl, blk, Narew, k 52,9 23,3

Pawłowo (Pawelowa, Pawłowa), pmr, czl, Pawłowo 53,7 17,6

Pawłowo Grabowskie**, maz, wrk, Grabowo

Pawłowo Małe, *Pawłówek*, kls, kls, Droszewo 51,8 17,9

Pawłowo Wielkie, *Pawłów*, kls, kls, Droszewo 51,8 17,9

Pawłowo, *Buk* – część, pzn, pzn, Buk, d 52,4 16,5

Pawłowo, kls, gzn, Pawłowo, d 52,5 17,5

Pawłowo, kls, pzd, Jutrosin 51,7 17,2

Pawłowo, *Pawłowo Kościelne*, maz, prz, Pawłowo 53,1 20,7

Pawłowo, *Pawłowo Skockie*, kls, gzn, Zwanowo 52,6 17,2

Pawłowo, *Pawłowo Żońskie*, kls, kcn, Żuń 52,9 17,1

Pawłowo, plc, ndz, Lekowo 52,9 20,5

Pawłowo, pmr, tcz, Skarszewy, osada folwarczna 54,1 18,4

Pawłów, snd, rdm, Chlewiska 51,3 20,8

Pawłów, snd, snd, Pawłów, d 51,0 21,1

Pawłów, snd, wsl, Ostrowce, k 50,3 20,9

Pawłówko (Pawelkau), pmr, czl, Szczyt-
no 53,7 17,3

Pawłówko (Pawłowo), *Pawłówek*, kls, kls, Kokanin, ds 51,8 18,0

Pawłówko Młyn (Pawłówko), *Kleśnik*, pmr, czl, Szczytno, osada młyńska 53,7 17,2

Pawłówko, maz, prz, Pawłowo 53,1 20,7

Pąchowo, *Pąchów*, kls, knn, Krąpsko 52,3 18,4

Pąclaw**, kls, knn, Gosławice

Pączewo (Pantzschau), pmr, tcz, Pączewo, k 53,8 18,5

Pączkowo, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,1

Pądzienica, *Broda*, pmr, tch, Wiele, osada młyńska, k 53,9 17,8

Pągowiec, snd, wsl, Szumsko 50,7 21,0

Pągów, srd, rds, Borzykowa 50,9 19,7

Pątki, *Pianowo-Pątki* – część, maz, nmo, Nosilsko albo Winnica 52,6 20,8

Pątki, plc, sie, Lubowidz 53,1 19,8

Pątna, *Pętna*, krk, bck, praw. Pątna, k 49,6 21,3

Pątnowo, *Konin-Pątnów*, kls, knn, Gosławice 52,3 18,2

Pątnów, srd, wln, Pątnów, ks 51,1 18,6

Pcienino Małe (Pcinino Małe, Pcinno Małe, Pcenino Małe, Pścienino), *Pścieninek*, bkj, rdj, Witowo, k 52,6 18,6

Pcienino Wielkie = Pcenino Wielkie (Pcienino, Pcinino, Pcinno Wielkie, Pcenino, Pścienino), Poszykowo, osada folwarczna, *Pścinnno*, bkj, rdj, Witowo 52,6 18,6

Pcin (Pcim, Pścim), *Pcim*, krk, szcz, Pcin, k 49,8 20,0

Pcin, snd, rdm, Ciepeliów 51,3 21,6

Pczew, *Pszczew*, pzn, pzn, Pczew, miasto, d 52,5 15,7

Pczonów, *Pszczonów*, raw, sch, Pczonów, d 52,0 20,0

Pecyna, *Pecyna Stara*, maz, kam, Długosiodło, d 52,8 21,6

Pelplin (Polpelin), pmr, tcz, Pelplin, klasztor, d 53,9 18,7

Pełch, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,5

Pełczanka (Pełczena Wola), maz, gar, Cegłowo, d 52,2 21,7

Pełczyce I, II = (Pełczyce Małe*, Pełczyce Wielkie*), *Pełczyce Górne, Pełczyce Dolne*, snd, snd, Olbierzowice, 50,6 21,4

Pełczyce*, *Grodztwo* – część?, bkj, kwl, Kowale, k 52,5 19,2

Pełczyna Wola, *Wola Cyrusowa*, raw, raw, Kołacin Mały 51,9 19,8

Pełczyno (Pałczyno), *Polczyno*, pmr, pck, Puck, k 54,7 18,4

Pełczyno, *Pałczyn*, kls, pzd, Winna Góra 52,2 17,4

Pełczyno, *Pełczyn*, pzn, ksc, Śrem, d 52,1 17,0

Pełczyno*, maz, was, Niedźwiadna 53,6 22,2

Pełczyska, lcz, lcz, Chodowo 52,0 19,0

Pełczyska, lcz, lcz, Solca Wielka, d 52,0 19,2

Pełczyska, snd, wsl, Pełczyska 50,4 20,6

Pelesnica (Pełecznicza, Pelsnicza), *Pałecznicza*, krk, prs, Pelesnica 50,3 20,3

Pemperzyno (Pamperzyno), *Peperzyn*, kls, nkl, Więcbork 53,3 17,5

Pempocino (Pepocin) Pępcino, *Pepocin*, kls, knn, Cienino Wielkie 52,3 18,0

Pennikuł (Czarnu Kakus), *Pieniężnica*, pmr, czl, Koczała, k 53,9 17,0

Penza, maz, kol, Piątnica 53,2 22,1

Peplowo Małe, *Peplówek*, plc, mla, Kuklino 53,2 20,4

Peplowo Nagórne = Peplowo-Leonardy* (Peplowo-Lenarty), Peplowo Nagórne (Peplowo-Zapały), *Peplowo* – część, plc, plc, Świąciniec 52,5 19,9

Peplowo Pacierzowe, *Peplowo* – część, plc, plc, Świąciniec 52,5 19,9

Peplowo Wielkie, plc, mla, Kuklino 53,2 20,4

Peplowo-Wylazłowo, *Wylazłowo*, plc, plc, Świąciniec 52,5 19,9

Perki Bujenki, *Perki-Bujenki*, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7

Perki-Mazowsze, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,8

Perki-Stara Wieś (Perki Stare), *Perki-Lachy*, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,8

Perki-Wypychy (Perki Nowe), pdl, blk, Sokoły 53,0 22,8

Perki, okolica, pdl, blk

Perkowo, inw, inw, Branno, d 52,9 18,5

Perła, krk, sdc, Dębno 50,0 20,8

Perna (Pirna), lcz, lcz, Krośniewice 52,3 19,2

Perzanki (Perzanowo), *Perzanki-Borki*, maz, prz, Siedlec 53,1 21,2

Perzanowo, maz, roz, Szelków albo Rożan, ks 52,9 21,3

Perzowice (Pirzowice), *Pyrzowice*, swr, Sączów 50,5 19,1

Perzyny, krk, llw, Moskorzów 50,7 19,9

Petersgahen, *Żelichowo*, mlb, mlb, Tiegenhagen, k 54,2 19,1

Petershagen, *Zaroślak*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m 54,3 18,6

Peterswald, *Cierznie*, pmr, czl, Peterswald, k 53,6 17,1

Peterswald, *Pietrzwald*, mlb, mlb, Peterswald, k 53,9 19,1

Peterswaldzki Młyn, *Nierzybie*, pmr, czl, Peterswald, osada młyńska, k 53,6 17,1

Pewła, *Pewel Ślemieńska*, krk, sls, Gilowice 49,7 19,3

Pęhcino, *Pęhcin*, plc, ndz, Ciechanów, d 52,9 20,6

Pęchery (Pąchary), maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,0

Pęchorzowo Borowe (Pęchorzewo Borowe), *Pęcherzewek*, srd, srd, Turek 52,0 18,6

Pęchorzowo Podleśne (Pęchorzewo Podleśne, Pąchorzewo Podleśne), *Pęcherzew*, srd, srd, Turek 52,0 18,6

Pęchowiec (Pęchowice), snd, snd, Goźlice 50,7 21,5

Pęchowo (Pąchowo), inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1

Pęchów (Pąchów), snd, snd, Goźlice 50,7 21,5

Pęchratka (Pachratka), *Pęchratka Polska*, maz, nur, Somowo, d 52,9 22,1

Pęcice = Pęcice, Salino-Pęcice*, maz, wrs, Pęcice 52,1 20,9
 Pęcław (Pąclaw), maz, czr, Czersk 51,9 21,2
 Pęcławice, lcz, orl, Ciechosławice 52,1 19,5
 Pęcławice, *Pęcławice Górne*, snd, snd, Szczeglice 50,6 21,3
 Pęcławice, *Przesławice*, chl, chl, Łasin 53,5 19,1
 Pęcławice, snd, snd, Włostów 50,7 21,5
 Pęczelice, snd, wsl, Szczaworzysz, kd 50,4 20,8
 Pęczki-Barańce, *Barańce*, maz, cch, Zielona 53,0 20,8
 Pęczki-Kozłowo (Kozłowo-Ślasy), maz, cch, Zielona 52,9 20,8
 Pęczkowo (Pęckowo), *Pęckowo*, pzn, pzn, Wieleń 52,8 16,0
 Pęczkowo, *Paczkowo*, pzn, pzn, Swarzędz, d 52,4 17,1
 Pęczyny, snd, snd, Jankowice 50,7 21,6
 Pędzewo, chl, chl, Czarnowo, osada folwarczna, m 53,1 18,4
 Pędzichów, *Kraków-Kleparz* – część, krk, prs, Kleparz ś. Florian, d 50,1 19,9
 Pęgowo Zelgoskie, *Zelgoszcz*, srd, szd, Wielenino 52,0 18,9
 Pęgowo-Dedłów = Pęgowo-Dedłów, Pęgowo-Wójciki* (Pęgowo-Bratczyn), (Pęgowo-Mścichowo?), *Pęgowo*, srd, szd, Wielenino 52,0 18,9
 Pęgowo-Gąsiorowo, *Gąsiory*, srd, szd, Wielenino 52,0 18,9
 Pęgowo-Ladawy, *Ladawy*, srd, szd, Wielenino 52,0 18,9
 Pęgowo-Przebluszczyno (Gorzewo), *Gorzew*, srd, szd, Wielenino 52,0 18,9
 Pęgowo-Uniesławowo+, srd, szd, Wielenino 52,0 18,9
 Pękawki**, lcz, lcz, Krośniewice
 Pękosław (Pąkosław), krk, kss, Mstyczów 50,5 20,1
 Pękosławice, snd, snd, Waśniów, d 50,9 21,2
 Pękoszewo (Pękoszów), *Pękoszew*, raw, msz, Jaruzel 51,9 20,4
 Pękowice, krk, prs, Giebułtów i Zielonki 50,1 19,9
 Pękowo, maz, nmo albo ser, Przewodowo, d 52,7 21,0
 Pęcice, *Działyń*, kls, gzn, Dębница Mała 52,6 17,5
 Pęcice, snd, chc, Chełmce 51,0 20,5
 Pępowo (Pampau, Pąpowo), pmr, gdn, Żuków 54,4 18,4
 Pępowo Małe, *Pępowo* – część, pzn, ksc, Pępowo Małe, d 51,8 17,1
 Pępowo Wielkie, *Pępowo* – część, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,8 17,1
 Pępów, lub, lub, Końska Wola 51,5 22,2
 Pęse Małe, *Pęsy Małe*, plc, rac, Drodzowo 52,8 20,2
 Pęse Lipno, *Pęsy Lipno*, maz, zmb, Puchały 53,1 22,3
 Pęse Lipno, *Pęsy-Lipno*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,3
 Pęszewo-Kawałki = Pęszewo-Kawałki (Paszewo), Pęszewo-Stasiny*, *Grabniak*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,2
 Pęszyno = Pęszyno-Skłoty* (Pęszyno-Brasie), Pęszyno-Sobki*, *Pęszyno Duże* – część, plc, bls, Proboszczowice 52,7 19,7
 Pęszyno Prądne* (Pęszyno Mężyki), *Pęszyno Małe*, plc, bls, Proboszczowice 52,7 19,7
 Pęszyno-Bronięcice, *Pęszyno Duże* – część, plc, bls, Proboszczowice 52,7 19,7
 Pętrowice (Petrykowice), pmr, pck, Góra, osada folwarczna 54,6 18,2
 Pętrowice, snd, rdm, Bałutów 51,0 21,6
 Pętrowo Wielkie (Patkowo), maz, nur, Zuzola 52,7 22,2
 Pętrowo-Wymiary = Pętrowo Małe*, Pętrowo-Wymiary*, *Pętrowo-Wymiarowo*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,2
 Pętrowo, kls, pzd, Środa, d 52,2 17,2
 Pęze (Pęze-Lenartowizna, Pęzy, Pęże), *Pęzy*, pdl, blk, Sokoty 53,0 22,7
 Pianka, *Pionki*, snd, rdm, Jedlna, osada młyńska, k 51,5 21,5
 Pianki, plc, sie, Rościszewo 52,9 19,7
 Pianowo = Pianowo, Najdaka* (osada folwarczna), *Pianowo*, pzn, ksc, Kościan, osada folwarczna, d 52,1 16,6
 Pianowo-Bargły, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,8
 Pianowo-Daczki = Pianowo-Daczki, Pianowo-Michny*, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,8
 Pianowo-Pątki (Pianowo-Stoszki), *Pianowo-Pątki* – część, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,8
 Pianówka, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,5
 Piasecka Wieś, *Piaseczno-Wola Piasecka*, maz, wrs, Piaseczno, k 52,1 21,0
 Piaseczna Wola, *Piasecznica Nowa*, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
 Piaseczno (Pesska), pmr, tcz, Piaseczno, k 53,8 18,8
 Piaseczno (Piaseczna), kls, nkl, Sempolbork, d 53,5 17,5
 Piaseczno (Piaseczna), snd, rdm, Lisów-Komorniki albo Goryń 51,5 21,1
 Piaseczno Stare (Stara Wieś), *Piaseczno*, maz, gar, Kiczki, d 52,1 21,8
 Piaseczno, maz, wrk, Warka, k 51,8 21,2
 Piaseczno, *Piaseczno* – część, maz, wrs, Piaseczno, miasto, k 52,1 21,0
 Piaseczny Młyn, *Piaski*, bkj, bkj, Brzeście, osada młyńska, k 52,6 18,9
 Piasek Mały (Mały Piasek), snd, wsl, Solec 50,4 20,8
 Piasek Mały, *Kraków-Piaski Wielkie* – część, krk, scz, Kosocice 50,0 20,0
 Piasek Wielki (Piasek Wielgi), *Kraków-Piaski Wielkie* – część, krk, scz, Kosocice 50,0 20,0
 Piasek Wielki (Wielki Piasek), snd, wsl, Piasek Wielki 50,4 20,8
 Piasek, krk, llw, Potok 50,7 19,4
 Piasek, *Piaski*, lub, lub, Piasek, miasto 51,1 22,9
 Piaski (Taski), dbr, rpn, Rypin, k 53,1 19,4
 Piaski = Piaski, Gorzeń*, srd, szd, Strońsko, d 51,6 18,8
 Piaski, bkj, rdj, Piaski, ds 52,7 18,4
 Piaski, lcz, lcz, Goraj i Grabowo – miasto 52,1 19,0
 Piaski, lcz, orl, Oszkowice 52,1 19,6
 Piaski, maz, kam, Jadowo 52,4 21,6
 Piaski, mlb, mlb, Malbork, k 54,0 19,0
 Piaski, raw, sch, Głusko, d 52,4 20,4
 Piaski, raw, sch, Nieborów 52,1 20,1
 Piaski, srd, szd, Świeńce 52,0 19,0
 Piaski**, snd, stz
 Piaskowo (Piaskowa, Piastowo), pzn, pzn, Ostroróg, osada folwarczna 52,6 16,4
 Piastoszyn (Piastoszyno), pmr, tch, Raciąż, k 53,6 17,7
 Piastowo, plc, sie, Sieprc 52,8 19,6
 Piastów, snd, rdm, Wsola 51,5 21,1
 Piaszczyce (Piasczyce), srd, rds, Radomskie 51,1 19,5
 Piączyno, plc, bls, Bielsko 52,7 19,8
 Piąkoty, *Pląchoty*, chl, mch, Wrocki 53,2 19,2
 Piątek Mały, kls, kls, Piątek Wielki 51,9 18,1
 Piątek Wielki (Piątek), kls, kls, Piątek Wielki 51,9 18,0
 Piątek, lcz, lcz, Piątek, miasto, d 52,1 19,5
 Piątkowa, krk, sdc, Sądecz Nowy, m 49,6 20,7
 Piątkowice (Wolica, Wolska Wola), snd, snd, Zgórsko 50,3 21,3
 Piątkowisko, srd, szd, Górka Wielka, d 51,7 19,3
 Piątkowo Małe, *Czarne Piątkowo*, kls, pzd, Winna Góra 52,2 17,4
 Piątkowo Wielkie, *Białe Piątkowo*, kls, pzd, Winna Góra 52,2 17,4
 Piątkowo, chl, chl, Pluskowąsy 53,2 19,0
 Piątkowo, chl, chl, Wapcz 53,3 18,6
 Piątkowo, *Poznań-Piątkowo*, pzn, pzn, Święty Wojciech, d 52,5 16,9
 Piątница, maz, kol, Piątница, k 53,2 22,1
 Piątno, *Piętno*, kls, kls, Grzymiszew 52,0 18,3
 Pichlice, srd, wln, Waliknowy, k 51,3 18,4

Piczkowice, *Stara Wieś*, lub, lub, Bychawa 50,9 22,6

Piczkowo*, *Czarnówek*, maz, was, Niedźwiadna 53,6 22,2

Piczków, *Stara Wieś*, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,6

Piczyno, *Zalesie*, kls, nkl, Krajenska 53,4 16,9

Piec, snd, rdm, Wieniawa 51,4 20,8

Pieczewo (Piecowo), chl, mch, Jabłonowo 53,4 19,2

Piechinino, *Piechanin*, pzn, ksc, Czempień 52,2 16,7

Piechota, *Piechoty*, snd, snd, Padew, osada młyńska, k 50,4 21,5

Piechowice, pmr, tch, Wiele 54,0 17,8

Pieczyne (Pieczonogi), *Pieczonogi*, krk, prs, Wrocimowice, k 50,3 20,3

Pieczyne (Pieczonogi), snd, wsl, Stobnica 50,5 21,0

Pieczyne (Pieczonogi), *Rzemiedzice* – część, krk, kss, Słaboszów 50,4 20,3

Pieczewo, *Pieczew*, lcz, lcz, Piezewo, d 52,1 18,9

Pieczkowy Małe (Piecki Małe, Pieckowy Małe, Pieczki Małe), *Piecki*, bkj, rdj, Piaski, d 52,7 18,4

Pieczkowy Wielkie (Piecki Wielkie, Pieckowy Wielkie, Pieczki Wielkie), *Piecki*, bkj, rdj, Piaski, d 52,7 18,4

Pieczyska = Pieczyska, Wola Waliski*, maz, kam, Klembowo albo Niegowo 52,4 21,3

Pieczyska Małe, *Pieczyska Łowickie*, raw, gbn, Hów 52,4 20,0

Pieczyska Wielkie, *Pieczyska Hłowskie*, raw, gbn, Hów 52,4 20,0

Pieczyska, maz, grc, Pieczyska 51,9 21,0

Pieczyska, *Przelewice*, pzn, pzn, Człopa 53,0 16,1

Pieczyski (Pieczyska, Pierlejewo-Pieczyska), pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6

Piedunino (Piedunów, Pierdonino, Piorunino, Piodunino, Piodunowo), bkj, rdj, Kaczewo 52,6 18,6

Pieglowo, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5

Piekary, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,5 17,5

Piekary, krk, prs, Kościelec 50,2 20,4

Piekary, krk, szc, Tyniec, d 50,0 19,8

Piekary, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,5

Piekary, pzn, ksc, Słupia, d 52,3 16,5

Piekary, raw, msz, Mszczonów 51,9 20,5

Piekary, snd, snd, Obrazów, d 50,7 21,6

Piekary, srd, ptr, Bogdanów, d 51,4 19,5

Piekary, srd, rds, Sulimierzycy, k 51,2 19,2

Piekary, srd, srd, Skęcznów 51,9 18,7

Piekarzewo, *Piekarzew*, kls, kls, Kowalewo 51,9 17,7

Piekcino, *Piehcin*, kls, gzn, Pakość 52,8 18,0

Piekielek+ (Sołtan?), raw, gos, Sokołowo?, osada młyńska 52,4 19,4

Piekiełki, *Piekiełko*, plc, szr, Kuklino 53,2 20,4

Piekiełko, krk, szc, Nowa Rybie 49,8 20,3

Piekuty-Urbany (Piekuty, Piekuty-Urbany-Stara Wieś), pdl, blk, Domanowo 52,9 22,7

Piekuty, *Nowe Piekuty*, pdl, blk, Domanowo 52,9 22,7

Pielaskowice, *Pielaskowice*, lub, lub, Częstoborowice 51,0 22,8

Pielaskowo = Pielaskowo Mniejsze*, Pielaskowo Większe*, *Pielasków*, maz, bln, Borzęcin 52,2 20,7

Pielasków, *Pielasków*, raw, sch, Łowicz Święty Duch, d 52,1 19,9

Pielaszów, snd, snd, Malice, d 50,8 21,6

Pieleszewo (Pelschau), pmr, pck, Reda, osada folwarczna, k 54,6 18,3

Pieleszki (Pieleski, Pileszki), bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1

Pielgrzymka, krk, bck, praw. Pielgrzymka 49,6 21,4

Pielgrzymowice, krk, prs, Więclawice 50,2 20,0

Pieła (Nowy Młyn), *Piła*, pmr, now, Barłożno, osada młyńska, k 53,8 18,6

Pieniążki, maz, rdz, Białaszewo 53,5 22,5

Pieniążkowice, krk, sdc, Dunajec, k 49,5 19,9

Pieniążkowo (Pieniążkowa), pmr, now, Pieniążkowo, d 53,7 18,7

Pienice (Pianica, Pijenica), maz, prz, Siedlec 53,0 21,2

Pień, chl, chl, Ostromiecz 53,2 18,2

Pieńczyce (Pińczyce), *Pińczyce*, swr, Siewierz 50,5 19,2

Pieńczykowo (Pieńczukowo, Pieńczyki), pdl, blk, Rajgród 53,6 22,6

Pieńki Borowe, maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,3 22,2

Pieńki-Grodzisko = Pieńki-Bylino*, Pieńki-Grodzisko (Pieńki-Gręzka), maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4

Pieńki-Kownaty (Pieńki-Kownatki), *Pieńki Wielkie*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2

Pieńki-Paprotna*, *Pieńki-Żaki*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2

Pieńki-Sobótki, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2

Pieńki, pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,1

Pieranie (Piranie), inw, inw, Pieranie 52,7 18,5

Pierlejewo (Perlewo, Pierlewo), *Perlejewo*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6

Pierowa Wola (Piorowa Wola, Pirowa Wola, Wola Pierowa, Wola Piorowa), *Wola Pierowa*, bkj, kwl, Pierowa Wola 52,3 19,2

Piersko Pietrsko (Pietrzsko), pzn, pzn, Wilczyna 52,5 16,4

Pierszczewko (Klein Pirschau, Pierszewko, Pierszówko, Pirzchówko), pmr, tcz, Kościerzyno, osada folwarczna, d 54,2 18,1

Pierszczewo (Gross Pirschau, Pierszewo, Pirszczewo), pmr, tcz, Stężyca Mała 54,2 18,0

Pierszne (Piersna, Piersne, Piersznia, Pierzchno, Pierzchno), *Pierzchno*, krk, llw, Kłobucko, ks 50,9 19,0

Pierzycy (Pirszyce), snd, wsl, Otwinów 50,2 20,8

Pierścirogi, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,8

Pierśna (Pierzna, Pirzchna), *Pierzchnia*, snd, rdm, Jasiona 51,6 20,9

Piruszyce = Piruszyce (Pioruszyce, Piruszyce), Międzydobrze* (Międzybórze) osada folwarczna, kls, kls, Czermino 52,0 17,7

Pierwoszewo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,3

Pierzchały-Błazeje, maz, prz, Węgra 53,1 20,8

Pierzchały-Stara Wieś = Pierzchały-Gębice* (Pierzchały Małe), Pierzchały-Stara Wieś (Pierzchały Wielkie?), maz, prz, Węgra 53,1 20,8

Pierzchały, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9

Pierzchały, pdl, drh, Wyszków 52,3 22,0

Pierzchna (Pierzchne, Pirszna), *Pierzchne*, snd, snd, Padew, k 50,4 21,5

Pierzchnica (Pierśnica), snd, wsl, Pierzchnica, k 50,7 20,7

Pierzchniczka (Pierśniczka, Pierzchnianka), snd, wsl, Pierzchnica 50,7 20,8

Pierzchno, kls, pzd, Nietrzebanowo 52,2 17,3

Pierzchno, kls, pzd, Pierzchno 52,3 17,1

Pierzchowice (Parschweiten, Perschwaiten, Perswaiten), mlb, mlb, Postelin, k 53,8 19,1

Pierzchowiec, *Pierzchów* – część, krk, szc, Niegowiec, k 49,9 20,3

Pierzchów, *Pierzchów* – część, krk, szc, Niegowiec, k 49,9 20,3

Pierzyska, kls, gzn, Łubowo, d 52,5 17,4

Pieski, pzn, pzn, Pieski 52,4 15,4

Pieskowa Skała, krk, prs, Sułszowa, zamek 50,2 19,8

Pieskowice (Pleskowice), *Piaskowice*, lcz, lcz, Zgierz 51,8 19,4

Pieskowice, *Piaskowice*, lcz, lcz, Parzynczów 51,9 19,2

Piesna, *Piesno*, kls, nkl, Łobżenica 53,3 17,2

Piestrzec, snd, wsl, Biechów, ds 50,4 20,9

Pieścidła, maz, zkr, Grodziec 52,5 20,4

Pieścirogi-Morgi, *Morgi*, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,7

Pietkowo (Pietków), pdl, blk, Pietkowo 52,9 22,9

Pietrowo (Piotrowo), *Poznań-Piotrowo*, pzn, pzn, Śródka, d 52,4 16,9

Pietrusy (Pietruski), pdl, mln, Hadynów 52,2 22,7

Pietrusy (Pitruszowo), *Kobylaki-Pietrusy*, maz, prz, Przasnysz 53,1 20,9

Pietrzejowa, snd, plz, Witkowiec, przedmieście, k 50,1 21,6

Pietrzejowice, krk, prs, Luborzycza, d 50,1 20,2

Pietrzyk, plc, sie, Skrwinos 53,0 19,7

Pietrzyki (Pietryki), *Petryki*, kls, kls, Kościelec 51,9 18,1

Pietrzykowice (Piotrzykowice), krk, sls, Stary Żywiec 49,7 19,2

Pietrzykowo = Pietrzykowo (Petryków, Pietrzyków), Kwisowo*, Tuleja* (Thuliegia), *Pietrzykowo*, kls, pzd, Szamorzewo, k 52,2 17,7

Pietrzykowo-Gołąbki (Gołąbki, Pietrzykowo Stare), pdl, blk, Bielsk 52,7 23,1

Pietrzykowo-Wyszki, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,1

Pietrzykowo, *Pietrzyków*, kls, kls, Rajsko, d 51,8 18,3

Pietrzykowy (Peterkau), *Pietrzykowo*, pmr, czl, Brzeźno 54,0 17,2

Piewica (Piawica, Plewica, Wola Gostkowska), *Plewica*, maz, kam, Lubiel 52,8 21,3

Pięczkowo (Pieczkowo), kls, pzd, Dębno, d 52,1 17,4

Pięcznów, *Pęczniew*, srd, szd, Pięcznów 51,8 18,7

Piękoszów, *Piekoszów*, snd, chc, Piękoszów 50,9 20,5

Piętki-Basie (Piętki-Bański), pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,6

Piętki-Gręzki (Piętki-Gręski), pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,5

Piętki-Szeligi, pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,5

Piętki, okolica, pdl, drh

Pięgłowiec, kls, pzd, Mądre 52,2 17,2

Pigża (Poppingsee), chl, chl, Świerczynki, d 53,1 18,5

Pijanowice, pzn, ksc, Krobia 51,8 16,9

Pikart, *Kalisz-Piekart*, kls, kls, Dobrzec 51,8 18,0

Pikarty, *Piekarty*, maz, grc, Goszczyn 51,7 20,9

Pilawka, *Pilów*, pzn, wlc, osada młyńska 53,3 16,3

Pilchowice (Pilchowo), *Pilichowo*, bkj, rdj, Byczyna 52,7 18,7

Pilchowice Małe*, snd, opc, Żarnów 50,6 22,0

Pilchowice* = Pilchowice Małe*, Pilchowice Wielkie*, *Pilichowice*, snd, opc, Żarnów 51,2 20,1

Pilchowo (Pilichowo), maz, wsg, Pilchowo 52,6 20,2

Pilchów, snd, Charzowice 50,6 22,0

Pilchówko, *Pilichówko*, maz, wsg, Pilchowo 52,6 20,1

Pilchutkowo, *Pikutkowo*, bkj, bkj, Brzeście, m 52,6 19,0

Pilchy, *Pilichy*, lcz, lcz, Siedlec i Słoboszewo 52,1 19,1

Pilchy**, maz, prz, Węgra

Pilcza (Pilca), *Pilica*, krk, llw, Pilcza, miasto 50,5 19,7

Pilcza (Pilica), *Pilica*, maz, wrk, Ostrołęka 51,8 21,3

Pilcza, snd, wsl, Olesno 50,2 20,9

Pilczyca Jaraczowa, *Pilczyca*, snd, chc, Kurzelów 50,9 19,9

Pilczyca, snd, chc, Pilczyca 51,0 20,1

Pilczyn, *Pilczyn Nowy*, snd, stz, Łaskarzewo, d 51,8 21,6

Pilewice, chl, chl, Sarnowo 53,4 18,7

Piliki (Podrzeczce, Porzeczce), *Pilipki*, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,3

Piliki, pdl, blk, Bielsk, k 52,7 23,2

Pilitowo (Pilchtowo, Piltowo Wielkie), maz, scn, Płońsko 52,6 20,4

Piłna Wólka (Wólka Policka), snd, rdm, Policzna 51,5 21,7

Pilzonek (Pilzienko, Pilznięwek), *Pilznonek*, snd, plz, Pilzno 50,0 21,3

Pilzno, snd, plz, Pilzno, miasto, k 50,0 21,3

Piła (Piela), *Pilka*, pzn, pzn, Wielen 52,8 16,0

Piła, *Piła Pierwsza*, krk, llw, Kłobucko, osada kuźnicza, k 50,8 18,8

Piła, pmr, tch, Gostyczyn, osada młyńska, k 53,5 17,9

Piła, pzn, pzn, Piła, miasto, k 53,2 16,7

Piła, *Żerdno*, pzn, wlc, osada młyńska, k 53,6 16,2

Piłatowo (Pilatowo), *Lubostroń*, inw, bdg, Łabiszyn 52,9 17,9

Pinczyno, *Pinczyn*, pmr, tcz, Pinczyno, k 54,0 18,3

Pinino, dbr, rpn, Żale 53,0 19,3

Pińczów (Piędziczów), snd, wsl, Pińczów, miasto 50,5 20,5

Pińczyno = Pińczyno x2, (Pieńczyno), *Pięczyn*, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,1

Pińsko, kls, kcn, Szubin 53,0 17,6

Piołunka (Piolinka, Polinka), krk, kss, Krzczędice 50,6 20,2

Piołunowo (Piełunowo, Piolinowo), bkj, rdj, Byczyna, k 52,7 18,6

Piorkowo (Piórkowo), *Piórkowo*, dbr, rpn, Ruż 53,1 19,2

Piorunka, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,5 21,0

Piorunowo, *Piorunów*, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4

Piorunowo, *Piorunów*, raw, sch, Błonie 52,2 20,6

Piorunów Mały (Piorunówek), *Piorunówek*, srd, szd, Małyń 51,8 19,1

Piorunów Wielki, *Piorunów*, srd, szd, Małyń 51,8 19,1

Piotrachy, *Pietrachy*, srd, szd, Zadzim 51,8 18,9

Piotraszki (Piotrasze, Pietraszki), *Pietraszki*, pdl, blk, Domanowo 52,8 22,8

Piotrawin, lub, lub, Piotrawin, d 51,1 21,8

Piotrkowice (Piotrowice), kls, knn, Wąsosze 52,4 18,3

Piotrkowice = Piotrkowice (Płachowice, Stankowice), Stankowice, inw, inw, Ludzicko 52,8 18,2

Piotrkowice, kls, kcn, Janczewo 52,9 17,5

Piotrkowice, krk, kss, Piotrkowice 50,5 20,3

Piotrkowice, maz, tar, Lutkówka 52,0 20,6

Piotrkowice, *Piotrkowice Małe* – część, krk, prs, Koniusza 50,2 20,2

Piotrkowice, *Piotrkowice Wielkie*, krk, prs, Niegardów 50,2 20,2

Piotrkowice, pzn, ksc, Czempin 52,1 16,7

Piotrkowice, snd, chc, Piotrkowice, d 50,7 20,7

Piotrkowice, snd, plz, Piotrkowice 49,9 21,0

Piotrkowice, snd, rdm, Świerze Wielkie 51,6 21,5

Piotrkowice, snd, wsl, Bejsce, d 50,2 20,6

Piotrkowice+, snd, snd, Waśniów 50,9 21,2

Piotrkowo (Piotrków), dbr, lpn, Mazowsze 53,0 19,0

Piotrkowo (Piotrków), *Piotrków Kujawski*, bkj, rdj, Piotrkowo 52,6 18,5

Piotrkowo Małe, *Piotrkówek Mały*, maz, wrs, Babice 52,2 20,8

Piotrkowo Wielkie, *Piotrkówek Wielki*, maz, wrs, Babice 52,2 20,8

Piotrkowo, *Piotrówko*, pzn, pzn, Szamotoły Stare 52,7 16,6

Piotrkowo, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Piotrków, lub, lub, Krzczonów, k 51,0 22,6

Piotrków, *Piotrków Trybunalski-Stare Miasto*, srd, ptr, Piotrków, miasto, k 51,4 19,7

Piotrków, *Piotrkówek*, raw, gbn, Piotrków 52,4 20,0

Piotrkówko = Piotrkówko Górne*, Piotrkówko Nadolne*, *Radzyń* – część, lcz, lcz, Rdułtów 52,2 19,0

Piotrmanki (Pietzmanki), *Pietronki*, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,9

Piotrowa Wólka* (Piotrowa Wola, Piotrkówko), *Wólka Ślubowska*, maz, kam, Niegowo 52,6 21,5

Piotrowice (Piotrkowice), *Zarogów* – część, krk, prs, Nasiechowice 50,3 20,1

Piotrowice (Polikowo-Piotrowice), maz, liw, Grębkowo 52,3 22,0

Piotrowice = Piotrowice-Polachy*, Piotrowice-Przybki*, Piotrowice-Stok* (Piotrowice-Stoki), raw, sch, Chroślin 52,1 19,7

Piotrowice Przeclawska Wieś, *Przesławice*, raw, sch, Chroślin 52,1 19,7

Piotrowice Wojewodza Wieś, *Wojewodza*, raw, sch, Chroślin 52,1 19,7

Piotrowice, kls, pzd, Słupca 52,3 17,8

Piotrowice, krk, prs, Przymków, k 50,2 20,7

Piotrowice, krk, sls, Piotrowice, k 50,0 19,4

Piotrowice, lub, lub, Bychawka 51,1 22,5

Piotrowice, maz, czr, Radwankowo 52,0 21,3

Piotrowice, *Piotrowice Duże*, lub, lub, Garbów 51,3 22,4

Piotrowice, *Piotrowice Małe*, lub, lub, Wąwolnica 51,3 22,2

Piotrowice, pzn, wch, Gołanice 51,9 16,4

Piotrowice, snd, rdm, Stary Radom i Skarżyszów, ks 51,4 21,3

Piotrowice, snd, snd, Święta Trójca, d 50,8 21,8

Piotrowice, srd, srd, Chartłupia Mała 51,6 18,6

Piotrowizna**, pdl, blk, Goniądz

Piotrowo (Piotrów), *Piotrów*, kls, kls, Pamięcino, d 51,8 18,0

Piotrowo (Piotrów), raw, gos, Białotarczek 52,4 19,3

Piotrowo-Krzywokoły (Krzywokoły), pdl, drh, Dziadkowicze 52,6 23,0

Piotrowo-Trojany (Piotrowo-Trojanowo), pdl, drh, Dziadkowicze 52,6 22,9

Piotrowo, *Gniezno* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, ds 52,5 17,5

Piotrowo, *Labiszyn* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Michała 52,6 17,6

Piotrowo, *Parcewo*, pdl, blk, Bielsk, przedmieście, m 52,7 23,3

Piotrowo, *Piotrowo Pierwsze*, pzn, ksc, Głuchowo 52,2 16,6

Piotrowo, *Przesieki*, pzn, pzn, Wieleń 53,0 15,9

Piotrowo, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8

Piotrowo, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 16,9

Piotrowszczyzna, pdl, blk, Boćki 52,6 23,2

Piotrów, snd, snd, Łagów, d 50,8 21,1

Piotrów, snd, snd, Waśniów, d 50,9 21,2

Piotrów, srd, szd, Wierzchy 51,8 18,9

Piotrów**, pzn, pzn, Sieraków, osada młyńska

Piotrówka (Piotrkówka), krk, bck, Łężany 49,7 21,6

Piotrusza* = Piotrusza*, Wola Piotrusza, *Pietrusza Wola*, snd, plz, Łączki Małe 49,8 21,7

Piórków (Pierków, Pirków), snd, snd, Łagów, d 50,8 21,2

Pióry, *Pióry Wielkie*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6

Pipała, snd, snd, Ujazd, osada młyńska 50,7 21,2

Pirklice, *Perklice*, mlb, mlb, Schöniewiese 53,8 19,2

Pirocice (Pierocice), *Pierocice*, krk, prs, Działoszyce 50,3 20,3

Piróg-Broszkowo, *Pieróg*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,1

Pirsko (Piersko), *Piersk*, kls, knn, Krzymowo 52,2 18,4

Pirwoszyzno, *Pierwoszyzno*, pmr, pck, Oksywa, d 54,6 18,5

Pirzyszewo (Pirszewo, Pierzyszewo), *Pierzyszew*, raw, gos, Trębki, d 52,3 19,6

Pisanki, pdl, blk, Trzciانة 53,4 22,7

Pisary, krk, prs, Rudawa albo Paczółtowice 50,1 19,7

Pisary, snd, snd, Sobótka 50,8 21,7

Pisarzowa, krk, sdc, Pisarzowa, k 49,7 20,5

Pisarzowice, krk, sls, Pisarzowice 49,9 19,1

Piskarki (Piskarzowice), pmr, swc, Jeżowo 53,5 18,5

Piski, maz, osl, Piski 53,0 21,9

Piskorzyno, *Piskorzyn*, dbr, rpn, Żałe 53,0 19,3

Piskorka (Piszczurka), maz, grc, Prażmowo 52,0 21,0

Piskornia, *Piskornia Duża*, maz, ser, Koprzywnica 52,6 21,0

Piskorów, snd, rdm, Jaroszyn 51,4 21,8

Piskorzowice (Piskorzowy), *Strzeszkowice-część*, krk, kss, Piotrkowice 50,5 20,3

Piskoszewo (Dubrowo), *Dąbroszyn* – część, kls, knn, Dąbroszyno 52,1 18,1

Piskowo (Piszczkowo, Pyszkowo), *Pyszkowo*, bkj, prd, Chodecz 52,4 18,9

Piskrzyn, snd, snd, Modlibożyce i Baczkowice, ds 50,8 21,3

Piszczaty-Kończany, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6

Piszczaty-Piotrowięta (Piszczaty-Piotrowice, Piszczaty-Piotrowicze), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6

Piszczaty-Tusiki+, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6

Piszczaty, okolica, pdl, blk

Piszczenica, *Piesienica*, pmr, tcz, Pinczyno, osada folwarczna 54,0 18,4

Piściec, *Gościeszyn-Huby pod Lasem*, kls, gzn, Strzyżewo, ds 52,6 17,7

Pitalewo (Wieska), *Olszany* – część, maz, grc, Jasieniec 51,8 21,0

Pitzkendorf (Piskerdorf), *Piecki*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m 54,4 18,6

Piwaki, srd, ptr, Bęczkowice 51,2 19,8

Piwki, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,3

Piwnice, chl, chl, Świerczynki 53,1 18,6

Piwniczna (Piwniczna Szyja), *Piwniczna Zdrój*, krk, sdc, Piwniczna, miasto, k 49,4 20,7

Piwonia (Siekaczowska), *Siewierz-Piwonia*, swr, Siewierz, osada kuźnicza, d 50,5 19,3

Piwonia = Piwonia (Kępica?), Cieszyca*, *Głusiec* – część, snd, stz, Stężyca, d 51,6 21,8

Piwonice, *Kalisz-Piwonice*, kls, kls, Rypinek 51,7 18,0

Piwonino, *Piwonin*, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3

Piowary, pdl, blk, Goniądz, k 53,5 22,8

Pkanów, *Ptkanów*, snd, snd, Pkanów, d 50,8 21,5

Platendienst (Płatowica), *Płonica*, pmr, czl, Mosina 53,6 17,4

Pląchawy, *Pląchawy*, chl, chl, Sarnowo 53,4 18,7

Płaskowice, snd, opc, Fałków, k 51,2 20,1

Płaskowo, kls, gzn, Popowo 52,7 17,3

Plebania Wola, lub, lub, Parczów 51,6 22,9

Plebańska Wieś+, *Ogrodzim*, srd, szd, Szadek, przedmieście?, d 51,7 19,0

Plecemin, kls, nkl, Śmiełowo, k 53,3 16,8

Plecewice, raw, sch, Brochowo Wielkie, k 52,3 20,3

Plechów, krk, prs, Gorzków 50,2 20,5

Plecka Dąbrowa, lcz, orl, Plecka Dąbrowa 52,2 19,6

Plemięta, chl, chl, Radzyń 53,4 18,9

Pleszów (Pleszew), *Pleszew*, kls, kls, Pleszów, miasto 51,9 17,7

Pleszów, *Kraków-Pleszów*, krk, prs, Pleszów 50,1 20,1

Pleśna (Pleśnia), snd, plz, Pleśna 49,9 20,9

Plewęcina, *Tarnów-Plewęcina*, snd, plz, Góra Zbylitowska 50,0 20,9

Plewień (Plewnia), *Plewnia*, kls, kls, Kosmowo 51,9 18,2

Plewiska (Chlewiska), pzn, pzn, Komorniki, d 52,4 16,8

Plewki (Wola-Plewki), maz, kam, Długosiodło, d 52,8 21,6

Plewki, pdl, blk, Długa Dąbrowa 52,9 22,5

Plewnik, *Plewnik Stary*, lcz, lcz, Tur 51,9 19,0

Pliski, *Pliszki*, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,5

Pliszczyn, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,6

Plohn (Pilonendorf), *Pilona*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,1 19,5

Plucicze (Płucicze), *Plutycze*, pdl, blk, Bielsk, k 52,9 23,1

Plugwiny, *Pludwiny*, lcz, brz, Kozieł 52,0 19,6

Plumward (Blumward, Plumwardth), *Piasieczno*, pzn, wlc 53,6 16,1

Pluskocino (Piskocino), *Pluskocin*, maz, wsg, Skołatowo, d 52,6 20,2

Pluskowasy (Plauskewantz), *Pluskowęsy*, chl, chl, Chełmża 53,2 18,7

Pluskowasy, chl, chl, Pluskowasy, k 53,2 18,9
 Pluskwa+, lcz, brz, Wolborz, osada młyńska, d 51,5 19,8
 Pluty (Plutowo), pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5
 Pluty-Rogowo, maz, rdz, Przytuły 53,3 22,5
 Płachta (Płachty), *Płachty*, pmr, tcz, Garczyn 54,1 18,3
 Płachta, maz, wrs, Więzowno 52,2 21,3
 Płaciszewo Małe, *Płaciszewko*, plc, ndz, Malużyno albo Dziektarzewo 52,8 20,4
 Płaciszewo Wielkie, *Płaciszewo*, plc, ndz, Malużyno 52,8 20,4
 Płaczki, kls, pzd, Śmiećska 52,2 17,2
 Płaczkowice, snd, snd, Mydlów 50,7 21,4
 Płaczkowo, *Płaczkówko*, kls, gzn, Kamieniec, d 52,6 17,9
 Płaczków, snd, opc, Odrowąż Wielki, osada kuźnicza 51,1 20,7
 Płaczów (Płaczewo), *Placencja*, raw, sch, Łowicz N. Maria Panna, d 52,1 20,0
 Płaski, maz, tar, Lutkówka 52,0 20,7
 Płaskocino, *Płaskocin*, raw, gbn, Kapińska, d 52,2 20,0
 Płasków, snd, rdm, Jedlińsko albo Gorzyn 51,5 21,1
 Płaszczycza, pmr, czł, Szczytno 53,8 17,3
 Płazów (Płazów), *Kraków-Płazów*, krk, szcz, Kazimierz, ś. Jakub, k 50,0 20,0
 Płatkownica, maz, kam, Sadowne albo Brok, k 52,7 21,8
 Płatkowo = Niesnaska* (Wola Nieznaska), Płatkowo (Płatkowie), maz, kam, Niegowo 52,5 21,5
 Płatowo*, pdl, drh, Rudka 52,6 22,8
 Pław, *Pławo*, snd, snd, Borowa, k 50,4 21,4
 Pław, *Pławo*, snd, snd, Charzowice, k 50,6 22,1
 Pławino, *Pławin*, inw, inw, Kościelec 52,8 18,2
 Pławna, *Pławna* – część, krk, bck, Zborowice 49,8 20,9
 Pławno Stare*, srd, rds, Gidle 51,0 19,4
 Pławno, pzn, pzn, Goślina Kościelna 52,5 17,0
 Pławno, srd, rds, Gidle, miasto 51,0 19,5
 Pławowice, krk, prs, Brzesko Stare 50,2 20,4
 Pławy = Krakowiany Małe*, Pławy, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,8
 Płaza, krk, prs, Płaza 50,1 19,5
 Płocąchowo, *Płocochowo*, maz, nmo albo ser, Pułtowski, d 52,7 21,0
 Płochocino (Płochęcin), *Płochocin*, pmr, now, Płochocino 53,6 18,6
 Płochocino, *Płochocin*, maz, bln, Rokitno ś. Wojciech 52,2 20,7
 Płocicz, kls, nkl, Kamiień, d 53,5 17,5
 Płociczno, plc, sie, Lubowidz 53,1 19,7
 Płociczny**, kls, gzn, Strzyżewo, osada młyńska, d lub s
 Płocko (Płock), *Płock*, plc, plc, Płocko, miasto, k 52,5 19,7
 Płocko, *Mały Płock*, maz, kol, Płocko, k 53,3 22,0
 Płodownica**, maz, prz, Chorzele
 Płody (Płudy), *Płudy*, maz, kam, Barci-ce, d 52,6 21,3
 Płoki, krk, prs, Płoki 50,2 19,5
 Płomiary (Płoniary), dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,3
 Płomieniec, maz, gar, Żeliszewo 52,1 21,9
 Płomykowo (Płomikowo, Płomykowo Duże, Płonikowo), *Płonkowo*, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3
 Płomykówko (Płomikówko, Płomykowo Małe, Płonkówko), *Płonkówko*, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3
 Płona Mała, *Płonna Szlachecka*, plc, pln, Żochowo Kościelne 52,6 20,1
 Płona Wielka, *Płonna Pańska*, plc, pln, Żochowo Kościelne 52,6 20,1
 Płona**, plc, szr albo rac, Zgliczyno
 Płonczyno Małe, *Płonczynek*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
 Płonczyno, *Płonczyn*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
 Płoniawy, maz, prz, Podosie 53,0 21,1
 Płoniszowice, *Płouszowice*, lub, lub, Lublin 51,3 22,4
 Płonka Kościelna (Płonka, Trankówka?), pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8
 Płonka-Kozły (Kozielki, Kozły, Płonka-Kozielki), pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8
 Płonka-Matyski (Płonka-Miastkowi- zna), pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8
 Płonka-Strumięskie, *Płonka-Strumianki*, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8
 Płonka, okolica, pdl, blk
 Płonki, lub, lub, Kurów 51,4 22,2
 Płonne Małe (Płonne Małe), *Płonko*, dbr, rpn, Płonne 53,1 19,1
 Płonne, dbr, rpn, Płonne 53,1 19,2
 Płonowo, pdl, drh, Dołobowo 52,7 22,8
 Płońsko, *Płońsk*, plc, pln, Płońsko, miasto, k 52,6 20,4
 Płoski, *Płoski*, pdl, blk, Bielsk, k 52,9 23,2
 Płoskie Stare (Stara Wieś Płoskie), *Stara Wieś*, maz, prz, Janowo 53,3 20,7
 Płoskie Święchy (Dzierżki-Swięchy, Płoskie-Dzierżki), *Święchy Płoskie*, maz, prz, Janowo 53,3 20,7
 Płoskie-Buksy, *Bugzy Płoskie*, maz, prz, Duczymino Kościelne 53,3 20,8
 Płoskie-Piotrowięta (Płoskie Nowe, Płoskie-Piotrowięta, Płoskie-Serwatki?), *Opilki Polskie*, maz, prz, Janowo 53,2 20,7
 Płoskie-Zajączki+, maz, prz, Duczymino Kościelne 53,3 20,8
 Płoskowo, *Płosków*, pdl, mln, Sarnaki 52,3 22,9
 Płosodrza, pdl, mln, Łosice 52,2 22,6
 Płoszczynów+ (Płowczynowo), lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,6
 Płoszów, srd, rds, Radomskie 51,1 19,5
 Płotowo (Płutowo), *Płutowo*, chl, chl, Kijewo Królewskie 53,3 18,4
 Płowce (Połowce), bkj, rdj, Płowce 52,6 18,6
 Płowce Małe (Blewo, Płowki), *Płowki*, bkj, rdj, Chełmce, k 52,6 18,5
 Płowce, *Płowce*, kls, pzd, Środa, k 52,3 17,2
 Płowężę (Płowęż), *Płowęż*, chl, mch, Płowężę, osada folwarczna, d 53,4 19,2
 Płowężek (Płowężę Małe), chl, mch, Płowężę 53,4 19,2
 Płozy (Szyszki), *Szyszki*, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,1
 Płużnica, *Płużnica*, chl, chl, Płużnica 53,3 18,8
 Płudy, lub, luk, Kozirynek, k 51,8 22,6
 Płudy, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,5
 Pługawice, srd, ost, Wyszaków 51,4 18,2
 Płyćwia (Płyćwa), raw, raw, Godzianów, d 51,9 20,0
 Płytnica, pzn, pzn, Piła, k 53,3 16,7
 Pływaczewo, chl, chl, Kowalewo, k 53,2 18,9
 Pniewie, *Pniewo*, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,6
 Pniewienko, *Jastrzębie*, pmr, swc, Drzycim, osada folwarczna 53,5 18,3
 Pniewiski (Pniewiska), pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,5
 Pniewite, chl, chl, Lisowo, k 53,3 18,7
 Pniewnik, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,8
 Pniewno, *Plewno*, pmr, swc, Przysiersk, osada folwarczna 53,4 18,3
 Pniewo (Osiek-Pniewy), plc, rac, Koziebrody Wielkie 52,8 20,0
 Pniewo Klimuntowe = Pniewo Klimuntowe*, Pniewo Żakowe* (Pniewo-Jadamkowy?, Pniewo-Biernatowy?), *Pniewko*, lcz, lcz, Krośniewice 52,3 19,1
 Pniewo Wielkie, plc, ndz, Lekowo 52,9 20,5
 Pniewo Wielkie, *Pniewo*, lcz, lcz, Krośniewice 52,3 19,1
 Pniewo-Cierzuchy, *Pniewo-Czeruchy*, plc, ndz, Lekowo 52,9 20,5
 Pniewo-Ostałowo, *Ostałów*, lcz, lcz, Krośniewice 52,3 19,1
 Pniewo, maz, kam, Pniewo, d 52,6 21,3
 Pniewo, maz, lom, Puchały 53,1 22,2
 Pniewo, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,8
 Pniewy, kls, kcn, Ostroszce, d 52,8 17,8

Pniewy, pzn, pzn, Pniewy, miasto 52,5 16,2
Pniowy, *Pniewy*, maz, tar, Jeziora 51,9 20,7
Pniów, lub, urz, Pniów 50,7 21,9
Pniwczycze (Plucice), *Plucice*, srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6
Pobełkowo, *Pobylkowo Duże*, maz, ser, Dzierżenino, d 52,6 21,0
Pobiedna (Pobiednia), raw, bla, Nowe Miasto 51,6 20,6
Pobiednik Mały (Pobiedniczek), krk, prs, Pobiednik Mały, d 50,1 20,2
Pobiednik Wielki, krk, prs, Pobiednik Mały, d 50,1 20,2
Pobiedziska, kls, gzn, Pobiedziska, miasto, k 52,5 17,2
Pobikrowy, *Pobikry*, pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,6
Pobiodr, *Paszkówka* – część, krk, szc, Pobiodr 49,9 19,7
Pobłocie, pmr, mrw, Strzepcz 54,5 18,1
Poborowice, *Dobranowice* – część, krk, prs, Poborowice 50,1 20,3
Poborz, raw, gos, Trębki 52,3 19,5
Pobórka, *Pobórka Wielka*, kls, nkl, Krostkowo 53,1 17,1
Pobrzczyn, *Góra Świętego Jana* – część, krk, szc, Szczyrzycka Góra, d 49,8 20,2
Pobroszyn (Proboszyn), snd, snd, Opatów 50,8 21,5
Pobroszyn = Pobroszyn Kozicki, Pobroszyn Siciński*, *Pogroszyn*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,8
Pobroszyn Siciński (Pobroszyn Kozicki), *Pogroszyn*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,8
Pobrzeże (Podbrzeże), *Wesolów-Podbrzeże*, krk, sdc, Melsztyn 49,9 20,8
Pobrzeże+ (Podbrzeże), krk, sdc, Olszyny i Zakliczyn 49,9 20,8
Poczałkowo (Poczołkowo, Poczułkowo), bkj, bkj, Straszewo 52,8 18,7
Poczermino (Pocierzynino, Poczyrmino), *Pocernin*, maz, sen, Krysk 52,6 20,4
Poczermino (Pocierzyno), Pocierzyn, bkj, bkj, Kościół 52,7 18,7
Poczermino (Poczerszyno), pmr, pck, Strzelno 54,8 18,4
Poczesna, krk, llw, Poczesna, osada kuźnicza, k 50,7 19,2
Poćwiardówka (Popiardówka), lcz, brz, Niesułeków, d 51,9 19,7
Podanino, *Podanin*, pzn, pzn, Chodzież, k 53,0 16,9
Podanino**, pzn, pzn, Tulce
Podarzewo, kls, gzn, Węglewo, k 52,5 17,2
Podawce (Paprotna, Paprotna-Podawce), pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5
Podbiele (Rożnowczyzna), pdl, blk, Bielsk 52,7 23,2
Podbiele Małe (Podbiele-Nowa Wieś, Podbiele Nowe), *Podbielko*, maz, osw, Lubotyń 52,9 22,0
Podbiele Wielkie (Podbiele Stare), *Podbiele*, maz, osw, Lubotyń 52,9 22,0
Podbiele, *Podbiel*, kls, knn, Rzgowo 52,1 17,9
Podbiele*, lub, lub, Ostrów 51,5 22,8
Podchełmie, *Kraków-Zakamycze*, krk, prs, Zwierzyniec, osada folwarczna 50,1 19,8
Podchełmie*, krk, sdc, Tęgoborza 49,7 20,6
Podczachy = Podczachy Wielkie*, Podczachy Małe*, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,3
Podczachy Wielkie, *Podczachy*, raw, gbn, Pacyna 52,3 19,8
Podczachy-Remki = Podczachy-Remki (Podczachy-Ramki), Podczachy-Żuczki*, *Remki*, raw, gbn, Pacyna 52,3 19,8
Poddąbice, *Poddębice*, lcz, lcz, Poddąbice, miasto 51,9 19,0
Poddębice (Poddąbice, Poddębice Wielkie), bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0
Podedworze, *Bochnia-Podedworze*, krk, szc, Bochnia, m 50,0 20,5
Podegrodzie (Podogrodzie, Podogrodzie), krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,6
Podgaj**, inw, inw, Płomykowo, osada folwarczna
Podgaje, snd, wsl, Skarbmierz 50,3 20,4
Podgór (Podgóra), kls, knn, Krąpsko 52,2 18,4
Podgórze = Podgórze (Podgór, Dybów), Podgórski, osada młyńska, *Podgór (Toruń* – część), inw, inw, Podgórze, miasto, k 53,0 18,6
Podgórze = Podgórze Małe*, Podgórze Wielkie*, *Podgórze-Gazdy*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,1
Podgórze, maz, lom, Łomża, k 53,1 22,1
Podgórze, maz, wsg, Zakrzewo, d 52,4 20,0
Podgórze, *Podgór*, lub, lub, Wilków 51,3 21,9
Podgórze, *Podole*, lub, lub, Bełżyce 51,2 22,3
Podgórze, srd, srd, Widawa 51,5 18,9
Podgórze**, krk, sdc, Tęgoborza
Podgórno (Grzeja, Wola Rudzieńska), maz, gar, Kołybiel 52,1 21,5
Podgórzycze, lcz, lcz, Góra, d 52,1 19,3
Podgórzycze, maz, wrk, Konary, d 51,9 21,2
Podgórzyńno, *Podgórzyń*, kls, kcn, Góra, d 52,8 17,7
Podogrodzie (Podegrodzie, Podogrodzie), *Jarosówka* – część, krk, szc, Niegowiec 49,9 20,3
Podogrodzie, snd, plz, Dębica 50,0 21,3
Podogrodzie, snd, snd, Ścimiłow 50,9 21,5
Podogrodzie, snd, wsl, Szumsko 50,7 21,0
Podjazy, pmr, mrw, Parchowo 54,3 17,8
Podkana (Potkana), *Potkana*, snd, rdm, Wrzos 51,5 20,8
Podkoce, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 18,0
Podkonice Większe, *Podkonice Duże*, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2
Podkrojewo Kościelne, *Wojnowka* – część, plc, szr, Podkrojewo Kościelne 53,1 20,3
Podkrojewo Wielkie, *Podkrajewo*, plc, szr, Podkrojewo Kościelne 53,1 20,3
Podkrojewo Wojnowe (Podkrojewo-Wojnowo), *Wojnowka* – część, plc, szr, Podkrojewo Kościelne 53,1 20,3
Podkrojewo-Korbaniec (Korboniec), *Korboniec*, plc, szr, Podkrojewo Kościelne 53,1 20,3
Podkrojewo-Łazy, *Łazy*, plc, szr, Podkrojewo Kościelne 53,1 20,3
Podlecko = Podlecko x2, *Podleck*, maz, wsg, Łętowo 52,5 20,1
Podlesice (Pokrzytowiec?), krk, prs, Śreniawa 50,4 19,9
Podlesice, krk, llw, Kroczyce, ks 50,6 19,5
Podlesie (Podlesice), krk, llw, Podlesie 50,8 19,6
Podlesie, kls, knn, Osiek Wielki, k 52,2 18,5
Podlesie, kls, pzd, Żerków 52,1 17,6
Podlesie, lub, urz, Kraśnik, m 50,9 22,2
Podlesie, *Podlesie Kościelne*, kls, gzn, Podlesie 52,7 17,2
Podlesie, pzn, pzn, Stobnica 52,7 16,6
Podlesie, raw, bla, Biała 51,9 20,5
Podlesie, snd, opc, Libiszów 51,5 20,3
Podlesie, snd, wsl, Beszowa 50,5 21,1
Podlesie*, snd, rdm, Kowala Stępciana 51,4 21,0
Podleszany (Podlesiany), snd, plz, Książnice 50,3 21,4
Podleszany (Podlesiany), snd, snd, Słup Stara 50,8 21,1
Podleśna Wola, krk, kss, Miechów, d 50,4 20,0
Podlodów, snd, stz, Drzążgów 51,6 22,2
Podlodów+, *Obręczna-część*, snd, snd, Wsześwięte 50,9 21,4
Podlubomierz*, krk, szc, Gruszów 49,9 20,2
Podłatki-Leśniewo, *Podłatki Wielkie*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,3
Podłazie, snd, chc, Bębello Mniejsze 50,7 20,0
Podłęże (Podłęże-Szyjka?, Podłęże-Szykce?), lcz, lcz, Leźnica Mała 52,0 19,0
Podłęże, krk, szc, Niepołomice, d 50,0 20,2
Podłęże, *Podlęż*, snd, stz, Samogoszcza 51,7 21,5
Podłęże, snd, snd, Skotniki 50,6 21,7
Podłęże, snd, wsl, Pińczów, d 50,6 20,6
Podłężyce (Podlążyce), srd, szd, Męka 51,6 18,8

Podlupiska, *Nowe Rybie* – część, krk, szcz, Nowa Rybie 49,8 20,4

Podłużyce, kls, knn, Wielanów 52,0 18,7

Podmarszczyno, *Podmarszczyn*, maz, wsg, Daniszewo, d 52,6 20,2

Podmiejska Wola (Podmiejska Wola, Wola Podmiejska, Wola Podmiejska), *Miechów-Podmiejska Wola*, krk, kss, Miechów, d 50,4 20,0

Podmokłe Małe, pzn, ksc, Babimost, k 52,2 15,8

Podmokłe Wielkie, pzn, ksc, Babimost, k 52,2 15,8

Podnieśnię (Podniesień), *Podnieśno*, pdl, drh, Suchożebrzy 52,3 22,2

Podobin (Podobiny), krk, szcz, Mszana Niżna, k 49,6 20,1

Podobojce (Podwójcie, Powodowice), *Podobowice*, kls, kcn, Cerekwica 52,9 17,5

Podolany, krk, prs, Kazimierza Wielka 50,2 20,6

Podolany, krk, szcz, Gdów 49,9 20,2

Podole (Nowy Dwór, Zalesie), *Nowy Dwór*, raw, raw, Stara Rawa, k 51,9 20,3

Podole Niskie, *Podule* – część, srd, szd, Grabno 51,5 19,0

Podole Wyższe, *Podule* – część, srd, szd, Grabno 51,5 19,0

Podole, *Podole Nowe*, maz, wrk, Mniszewo 51,9 21,3

Podole, *Podole-Górowa* – część, krk, sdc, Podole 49,8 20,8

Podole, snd, plz, Przeclaw 50,2 21,5

Podole, snd, snd, Pkanów 50,8 21,5

Podolin (Podoliny), srd, ptr, Sroczkie, d 51,5 19,7

Podolino, *Podolin*, kls, kcn, Srebrna Górka 52,9 17,4

Podolsze, krk, sls, Zator 50,0 19,4

Podolszyce, plc, plc, Jemielnica, d 52,5 19,8

Podolszynie-Dukaty, *Podolszyn*, maz, wrs, Raszyniec 52,1 20,9

Podosie, maz, lom, Miastkowo 53,1 21,8

Podosie, *Podoś Stary*, maz, prz, Podosie 53,0 21,1

Podróżna, kls, nkl, Bługowo 53,2 17,0

Podrudzie, maz, gar, Mińsko 52,2 21,5

Podrzecz, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,6

Podrzecz, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,0

Podrzewie, pzn, pzn, Wilczyna, d 52,5 16,3

Podsądkowice (Podsądkowice), raw, bla, Biała 51,8 20,5

Podskalany, *Tomaszowice* – część, krk, prs, Modlnica Wielka, d 50,1 19,9

Podskarbice Małe (Podskarbice Szlachecckie), *Tadzinek*, raw, bla, Cielądz 51,8 20,3

Podskarbice Większe (Podskarbice Królewskie, Podskarbice Wielkie), *Podskarbice Królewskie*, raw, bla, Cielądz, k 51,7 20,3

Podstole, srd, ptr, Bęczkowice 51,2 19,7

Podstolice (Postolice), krk, szcz, Podstolice, d 50,0 20,0

Podstolice = Podstolice, Zakrzew* (Zakrzów), snd, stz, Maciejowice 51,7 21,5

Podstolice, pzn, pzn, Chodzież, k 52,9 16,9

Podstoła (Podstoły), snd, wsl, Drugnia, k 50,7 20,8

Podstoły (Podstola, Podstole), *Podstola*, srd, ptr, Dłotów, d 51,5 19,4

Podsusze, maz, liw, Grębkowo, d 52,3 21,9

Podwierzbie (Podwierzbie), snd, stz, Samogoszca 51,7 21,4

Podwiesk, chl, chl, Chełmno, m 53,4 18,6

Podwody, srd, ptr, Łobodzice 51,4 19,3

Podzamecze Dobczyckie*, krk, szcz, Dobczyce, k 49,9 20,1

Pogonia, *Sosnowiec-Pogoń*, swr, Mysłowice 50,3 19,1

Pogonów, lub, lub, Baranów 51,6 22,1

Pogonów, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5

Pogorza (Pogorze), *Pogórz*, snd, plz, Skrzyszów 50,0 21,1

Pogorzała Wieś (Warnersdorf), mlb, mlb, Warnersdorf (Pogorzała Wieś), k 54,0 18,9

Pogorzałe (Pogorzały), snd, rdm, Chlewiska i Szydłowiec 51,1 20,9

Pogorzałka (Pogorzałki, Pogorzelscy), *Kobylin-Pogorzałki*, pdl, blk, Kobylińskie Poświętne 53,1 22,7

Pogorzałki (Pogorzałka), pdl, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 23,0

Pogorzały, *Nykiel* – część, bkj, rdj, Saldno, osada młyńska 52,4 18,5

Pogorzany, *Pogorzany* – część, krk, szcz, Szczyrzycka Góra, d 49,8 20,2

Pogorzal (Pogorzal Cieciszewska), maz, gar, Sienica 52,1 21,6

Pogorzal (Pogorzal Wielka), plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5

Pogorzal (Pogorzela), *Pogorzela*, kls, pzd, Pogorzal, miasto 51,8 17,2

Pogorzal, maz, czr, Karczewie 52,1 21,3

Pogorzal, maz, gar, Osiecko, k 52,0 21,4

Pogorzal, pdl, drh, Skibniewo-Podawce 52,5 22,1

Pogorzelec (Pogorzelice), maz, kam, Kamieniec 52,5 21,6

Pogorzelec, maz, ser, Dzierżenino 52,6 21,1

Pogorzelec, snd, stz, Maciejowice, k 51,7 21,6

Pogorzeli, kls, pzd, Pogorzeli, d 52,1 17,5

Pogorzyce, krk, prs, Kościelec 50,1 19,4

Pogórze, pmr, pck, Oksywa, d 54,6 18,5

Pogroszewo Wielkie, *Pogroszew*, maz, bln, Żbików 52,2 20,7

Pogroszewo-Koprki = Czajki-Kobyłka*, Czajki Małe*, Czajki Wielkie*, Kobyłka-Białe* (Bialice-Kobyłka), Pogroszewo-Koprki, Sokółki* (Zdbikowo-Sokółki), *Koprki*, maz, bln, Żbików 52,2 20,7

Pogrzybowo (Pogrzybów), *Pogrzybów*, kls, kls, Pogrzybowo 51,7 17,7

Pogutkowy (Pogutkau, Pogutkowo), *Pogódki*, pmr, tcz, Pogutkowy, osada folwarczna, d 54,0 18,3

Pogwizdów, krk, kss, Uniejów 50,4 19,9

Pogwizdów, krk, szcz, Pogwizdów, d 49,9 20,4

Pogwizdów, *Poizdów*, snd, stz, Kocko 51,6 22,4

Pogwizdów, snd, plz, Jurków 50,1 20,9

Pogwizdów, *Tarnów-Pogwizdów*, snd, plz, Tarnów 50,0 21,0

Pohreby, *Pogreby*, pdl, blk, Kleszczel, przedmieście, m 52,6 23,3

Pojednica (Pojednice), kls, kls, Gołuchowo 51,8 17,8

Pokaniewo (Pakaniewo), pdl, mln, Milejczyce 52,5 23,1

Poklatki (Pokładki), kls, pzd, Czerlenino 52,3 17,2

Poklękowo (Poklakowo), *Poklęków*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0

Pokojewo, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Pokrzydowo (Koprzydowo), chl, mch, Pokrzydowo, k 53,3 19,5

Pokrzywianka (Koprzywianka), snd, snd, Olbierzowice 50,7 21,4

Pokrzywna = Branczyce* (Ślepa Wola), Pokrzywna, maz, wrk, Stromiec 51,7 21,1

Pokrzywna, raw, raw, Kurzeszyn 51,8 20,2

Pokrzywnica (Koprzywnica, Koprzywianka), snd, snd, Pawłów 50,9 21,1

Pokrzywnica (Koprzywnica), *Koprzywnica*, pmr, czl, Szczytno, osada młyńska 53,8 17,2

Pokrzywnica (Koprzywnica), *Koprzywnica*, snd, snd, Pokrzywnica, opactwo, d 50,6 21,6

Pokrzywnica (Pokrzywka), *Kraków-Wróbłowice* – część, *Kraków-Zbydniowice* – część, krk, szcz, Kazimierz ś. Jakub, ds 50,0 19,9

Pokrzywnica-Arnoldy* (Koprzywnica, Pokrzywnica-Pokora), *Pokrzywnica Wielka*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Pokrzywnica-Kuce (Koprzywnica), *Pokrzywnica-Kuce*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Pokrzywnica-Majki (Kurzemajki, Pokrzywnica-Mojki), *Majki-Zagroby*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

- Pokrzywnica, *Cegielnia, Koprzywnica* -część, snd, snd, Pokrzywnica, miasto, d 50,6 21,6
- Pokrzywnica, kls, gzn, Pruśca 52,8 17,1
- Pokrzywnica, krk, kss, Piotrkowice 50,5 20,2
- Pokrzywnica, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,5
- Pokrzywnica, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1
- Pokrzywnica, pzn, pzn, Piła, k 53,1 16,5
- Pokrzywno (Engelsburg), chl, chl, Okonin, osada folwarczna, k 53,4 18,8
- Polana, *Polany*, krk, bck, praw. Misco-wa 49,5 21,6
- Polana, *Polany*, krk, sdc, [praw. niezna-na], d 49,5 21,0
- Polanisz (Polanis, Polenisz, Polensz), *Polonisz*, bkj, prd, Brdowo 52,4 18,7
- Polanka = Polanka Mała, Polanka Wielka, snd, plz, Jedlicze 49,7 21,7
- Polanka = Polanka, Mikołajowice*, *Polanka Hallera*, krk, sls, Krzęcin 49,9 19,8
- Polanka, krk, szc, Myślimice, k 49,9 19,9
- Polanka, *Polanka Wielka*, krk, sls, Polanka 49,9 19,9
- Polanka, *Sobolów* – część, krk, szc, Sobolów 49,9 20,4
- Polanki, *Palonki*, snd, wsl, Janina 50,5 20,9
- Polanowice, bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3
- Polanowice, krk, prs, Goszcza 50,2 20,1
- Polanowo (Polanowo Kapitulne), kls, gzn, Powidz, d 52,4 17,9
- Polany, snd, rdm, Wierzbica, d 51,2 21,1
- Polaszki (Polaski, Poleschken, Polesko, Poleszko), mlb, mlb, Postelin 53,9 19,1
- Polaszkowy Wielkie (Palaschkau, Pola-ski, Polaskowy, Polaszki, Poleskowo, *Stare Polaszki*, pmr, tcz, Polaszkowy Wielkie, k 54,0 18,2
- Poledno (Polednia), pmr, swc, Przysiersk, k 53,4 18,3
- Polenica (Polnitz), *Polnica*, pmr, czl, Kiełpin, ks 53,8 17,4
- Poleniec (Polemiec), *Paleniec*, raw, raw, Głowno 52,0 19,7
- Polesie Małe (Klein Pollesche, Podlesie Małe), *Nowy Podleś*, pmr, tcz, Niedamowo 54,1 18,0
- Polesie Wielkie (Gross Pollesche, Podle-sie Wielkie), *Wielki Podleś*, pmr, tcz, Niedamowo 54,1 18,0
- Poleszyno Stare, *Poleszyn*, srd, szd, Ła-sko 51,6 19,2
- Poleszyno-Bolków (Niewola), *Niewólka*, srd, szd, Łasko 51,6 19,2
- Poleszyno-Orpelów (Poleszyno-Orpy-lów), *Orpelów*, srd, szd, Łasko 51,6 19,2
- Poletyły, pdl, blk, Brańsk 52,8 22,9
- Polewna Wola (Polewnia, Pulewna), *Wola Polewna*, maz, kam, Lubiel 52,7 21,4
- Police = Police, Piątнице* (osada fol-warczna), *Police*, kls, knn, Lubstowo Wielkie 52,4 18,4
- Police Kątne, *Police Średnie* – część, kls, knn, Białkowo 52,1 18,6
- Police Mostowe, kls, knn, Dobrowo 52,1 18,6
- Police Średnie (Police Weśrednie, Po-lice Weśrednie), kls, knn, Białkowo 52,1 18,6
- Police, pzn, ksc, Poniec, d 51,8 16,7
- Polichna, lub, urz, Słupie 50,8 22,3
- Polichnowo, dbr, lpn, Bobrowniki 52,8 19,0
- Policko, pzn, pzn, Policko 52,5 15,6
- Policzko (Policko), *Policko*, kls, pzd, Ciężym, d 52,2 17,8
- Policzko (Policzsko), snd, chc, Policzko, k 51,0 19,9
- Policzna, snd, rdm, Policzna 51,4 21,6
- Polik, lcz, brz, Brzeziny 51,8 19,7
- Polik, plc, sie, Rościszewo 52,9 19,8
- Polik, snd, stz, Maciejowice 51,7 21,6
- Polikarcice, *Polekarcice*, krk, prs, Ko-niusza 50,2 20,2
- Polikno (Kurzyzna Wola), *Polichno*, srd, ptr, Wolborz, d 51,5 19,8
- Polikno-Warpeś+ (Polichno), maz, grc, Jasieniec 51,8 20,9
- Polikno, *Polichno*, kls, kcn, Samokłęski, k 53,1 17,5
- Polikno, *Polichno*, kls, knn, Rusocice 52,1 18,5
- Polikno, *Polichno*, snd, chc, Chęciny, m 50,8 20,4
- Polikowo Wielkie (Polikowo-Sagały, Po-likno Wielkie), *Polków-Sagały* – część, maz, liw, Grębkowo 52,3 21,9
- Polikowo-Daćbogi, *Polków-Daćbogi*, maz, liw, Liw Stary 52,3 22,0
- Polikowo-Mrocзки, *Polków-Sagały* – część, maz, liw, Grębkowo 52,3 21,9
- Polikowo-Oszczyrze, *Oszczyrze*, maz, liw, Liw Stary 52,3 22,0
- Polikowo-Wyrzyki*, *Polków-Pobratymy*, maz, liw, Liw Stary 52,3 22,0
- Polikowo, *Warszawa-Żoliborz* – część, maz, wrs, Warszawa Nowa, k 52,3 21,0
- Polikta (Polichta, Politka), *Polichty*, krk, sdc, Brzozowa, ds 49,8 20,9
- Polikto (Poliktów), *Polichno*, srd, rds, Borzykowa 50,9 19,7
- Politalice, *Politanice*, srd, ptr, Grocho-lice 51,4 19,4
- Politów (Polutów), snd, rdm, Borkowi-ce 51,3 20,7
- Polix, *Poliksy*, mlb, mlb, Kiszpork 53,9 19,3
- Polkowo, *Karwowo-Polki*, maz, rdz, Je-dwabne 53,3 22,3
- Polków, srd, szd, Męka, k 51,6 18,9
- Polna, krk, bck, Polna 49,7 21,0
- Polnische Hufe+, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3 19,0
- Polny, snd, opc, Goworców, osada młyn-ska 51,3 20,4
- Polodowo, *Poladowo*, pzn, ksc, Śmigiel, d 52,0 16,4
- Polska Wieś, kls, gzn, Kłęcko 52,6 17,4
- Polska Wieś, kls, gzn, Pobiedziska, k 52,5 17,2
- Polskie Prawo, *Łekno* – część, kls, kcn, Łekno, przedmieście 52,8 17,3
- Polskie, *Stare Polskie*, kls, kls, Broni-szewice 52,0 17,8
- Poludzowo (Poludzewo), *Pauszew*, srd, szd, Wartkowice 52,0 19,0
- Połajewo (Połajewo Wielkie, Połajowice), bkj, rdj, Połajewo 52,5 18,4
- Połajewo Małe (Połajewek, Połajewko), *Połajewek*, bkj, rdj, Połajewo 52,5 18,4
- Połajewo, pzn, pzn, Połajewo 52,8 16,7
- Połajowice, *Poiałowice*, krk, prs, Nasie-chowice 50,3 20,1
- Połaniec, snd, snd, Połaniec, miasto, k 50,4 21,3
- Połazie-Ogrodzona Łąka, *Połazie*, maz, liw, Liw Stary 52,4 21,9
- Połazie-Rąbież (Pigłówka-Połazie Rą-bież), *Rąbież*, maz, liw, Liw Stary 52,4 21,9
- Połazie, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,8
- Połazie, *Pułazie* – część, maz, nur, Zu-zola 52,7 22,2
- Połchowo (Pałchowo, Pełchowo, Puł-chowo), pmr, pck, Puck, k 54,6 18,4
- Połchówko (Buchenrode, Pełchowo, Po-łchowo, Pułchowo), pmr, pck, Starzy-no 54,7 18,2
- Połcie-Moszczona I, *Połcie Stare*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,6
- Połcie-Moszczona II, *Połcie Młode*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,6
- Połążyno (Połączyno), *Połączyno*, pmr, tcz, Goręczyno, osada folwarczna, d 54,2 18,2
- Połkowice (Polkowitz), *Pułkowice*, mlb, mlb, Postelin, k 53,9 19,0
- Połomia (Połom), *Połom Duży*, krk, szc, Wiśnicz Wielki 49,9 20,5
- Połomia, *Połom Mały*, krk, sdc, Woja-kowa 49,8 20,6
- Połomia, *Poloń*, maz, prz, Chorzele, k 53,2 21,0
- Połomia, snd, plz, Dobrków 50,0 21,4
- Połomia, snd, plz, Połomia 49,9 21,9
- Położejewo, *Połażejewo*, kls, pzd, Mu-rzynowo Kościelne, d 52,3 17,3
- Pomarzanowice (Pomorzanowice), kls, gzn, Pobiedziska 52,5 17,2
- Pomaski Wielkie, maz, mak, Szwelice 52,8 21,1
- Pomaski-Jałbrzyki*, maz, mak, Szweli-ce 52,8 21,1

- Pomaski-Sikuty = Pomaski-Michały (Michałki), Pomaski-Sikuty, maz, mak, Szwelice 52,8 21,1
- Pomerendorf, *Pomorska Wieś*, mlb, mlb, Pomorska Wieś, m 54,2 19,6
- Pomian, maz, osl, Rzekuń, k 53,1 21,6
- Pomianowa (Pomniowa), *Jasień* – część, krk, szcz, Jasień 50,0 20,6
- Pomianowice (Pławinko), *Plawinek*, inw, inw, Góra i Parkanie 52,8 18,4
- Pomianowo-Borzewuje, *Pomianowo-Borzewojki*, maz, wsg, Skołatowo 52,6 20,2
- Pomianowo-Kusny, *Pomianowo-Kuźmy*, maz, wsg, Skołatowo 52,6 20,2
- Pomianowo-Wyszki, *Pomianowo-Wyżgi*, maz, wsg, Skołatowo 52,6 20,2
- Pomiany, pdl, blk, Bargłowo 53,8 22,8
- Pomiczów (Pomiczew), *Pączew*, raw, bla, Michałowice 51,7 20,6
- Pomierki (Pomiren), chl, mch, Rosenthal, d 53,6 19,8
- Pomihacze (Mionki), *Pomigacze*, pdl, blk, Suraż, k 53,0 23,1
- Pomnichowo, *Pomiechowo*, maz, zkr, Pomnichowo, d 52,5 20,7
- Pomocna, *Rybaki* – część, raw, gbn, Zakrzewo, d 52,4 20,0
- Pomorzanki, *Pomorzanki*, kls, gzn, Jabłkowo 52,7 17,3
- Pomorzany (Pomarzany), *Pomarzany*, kls, gzn, Pomorzany 52,7 17,3
- Pomorzany (Pomarzany), *Pomarzany*, lcz, lcz, Kłodawa 52,2 18,9
- Pomorzany = Pomorzany Migaczowe* (Pomorzany-Migaczowie), Pomorzany Strumięskie*, *Pomorzanki*, raw, gos, Sokołowo 52,4 19,3
- Pomorzany Bydlne (Pomorzany-Belne), *Belno*, raw, gos, Sokołowo 52,4 19,3
- Pomorzany Wielkie, *Pomorzany*, raw, gos, Sokołowo 52,4 19,3
- Pomorzany-Mieczki (Pomorzany-Mieczko), *Niecki*, raw, gos, Sokołowo 52,4 19,3
- Pomorzany, dbr, lpn, Nowogród, d 53,1 19,0
- Pomorzany, *Olkusz-Pomorzany*, krk, prs, Olkusz, k 50,3 19,6
- Pomorzany, *Pomarzany*, lcz, lcz, Krosniewice 52,3 19,2
- Pomorzany, snd, opc, Końskie 51,2 20,3
- Pomorzany, snd, rdm, Wierzbica, d 51,2 21,1
- Pomorze, maz, cch, Ciechanów, k 52,9 20,7
- Pomrożyce, *Zawiercie-Pomrożyce*, krk, llw, Kromolów 50,5 19,5
- Pomyje (Pomehen), pmr, tcz, Lignowy, osada folwarczna, d 53,9 18,7
- Pomykowo, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,7
- Ponętowo Nadolne, *Ponętów Dolny*, lcz, lcz, Grzegorzewo 52,2 18,8
- Ponętowo Nagórne, *Ponętów Górny*, lcz, lcz, Grzegorzewo 52,2 18,8
- Poniatowa, lub, lub, Chodel 51,2 22,1
- Poniatowo, plc, szr, Chamsko, miasto 53,0 19,9
- Poniatów, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,6
- Poniaty Wielkie = Poniaty-Duchniki*, Poniaty-Jarnuły*, Poniaty de Magno Campo*, Poniaty-Pączki*, Poniaty Wielkie, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9
- Poniaty-Cibory (Poniatowice), maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9
- Poniaty-Kamiona, *Poniaty-Kamionna*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9
- Poniaty-Kęczki, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9
- Poniaty-Kosiorcki = Poniaty-Kosiorcki (Kosiorcki, Poniaty-Koziołki, Poniaty-Koziołki), Poniaty-Krzepiszce (Krzepiszce)*, *Kosiorcki*, pdl, drh, Winna Stara 52,6 22,5
- Poniaty-Zagajne, *Poniaty*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,5
- Poniaty, okolica, pdl, drh
- Poniebył (Poniebyle), *Podniebyle*, krk, bck, Zrzęcin 49,7 21,6
- Poniec, pzn, ksc, Poniec, miasto 51,8 16,8
- Ponieca, *Ponice*, krk, szcz, Rabka 49,6 20,0
- Ponik, snd, wsl, Kurozwęki 50,6 21,1
- Ponikiew (Ponikowa, Ponikwia), krk, sls, Wadowice, k 49,8 19,5
- Ponikiew Mała, *Ponikiew Mała* – część, maz, osw, Goworowo 52,9 21,5
- Ponikiew Wielka (Ponikiewo, Ponikiewy), maz, roz, Różan 52,9 21,3
- Ponikiew Wielka, *Ponikiew Duża*, maz, osw, Goworowo 52,9 21,6
- Ponikwoda, lub, lub, Lublin, m 51,3 22,6
- Ponikwy, lub, urz, Batorz 50,9 22,6
- Popardowa, krk, sdc, Nawojowa 49,6 20,7
- Popiardowo*, *Potrasków*, raw, gos, Suserz 52,3 19,6
- Popielawy, lcz, brz, Łaznowo, d 51,6 19,8
- Popiele, maz, tar, Lutkówka 52,0 20,6
- Popielewo Małe, *Popielewko*, pzn, wlc 53,8 16,1
- Popielewo, kls, gzn, Skulsko 52,4 18,2
- Popielewo, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,6 17,8
- Popielewo, kls, nkl, Wierzchucino, osada smolna, d 53,3 17,7
- Popielewo, pzn, wlc 53,7 16,1
- Popielźno Małe (Popielźno Bliższe?), *Popielżyn Górny*, maz, zkr, Juniec 52,6 20,6
- Popielźno Wielkie (Popielźno Dalsze), *Popielżyn Duży*, maz, zkr, Juniec 52,6 20,6
- Popielźno-Zawady, *Popielżyn-Zawady*, maz, zkr, Juniec 52,6 20,6
- Popień Wielki = Popień Mały*, Popień Wielki, *Popień*, raw, raw, Jeżów 51,8 19,9
- Popki-Białesuknie, *Popki*, maz, kol, Płocko 53,3 22,0
- Popkowice, kls, gzn, Sławno 52,6 17,2
- Popkowice, lub, urz, Popkowice 51,0 22,2
- Popłacino (Popłacin), *Popłacin*, raw, gos, Radziwie, d 52,5 19,6
- Popławy, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,5
- Popławy, maz, kam, Pułtowski, d 52,7 21,1
- Popławy, pdl, blk, Brańsk 52,7 22,9
- Popławy, pdl, mln, Łosice 52,2 22,9
- Popławy, snd, opc, Sławno 51,3 20,1
- Popowice (Popowiczki), *Nowy Dwór*, bkj, rdj, Bytom, d 52,6 18,6
- Popowice, krk, sdc, Sądecz Stary, d 49,5 20,7
- Popowice, lub, urz, Zawichost, d 50,8 21,9
- Popowice, *Popowice (Batkowo* – część), inw, inw, Staromieście, d 52,8 18,2
- Popowice, *Popowiczki*, inw, inw, Kościelec, osada folwarczna, d 52,8 18,1
- Popowice, raw, bla, Mogilnica, d 51,7 20,7
- Popowice, snd, chc, Cierno, d 50,7 20,1
- Popowice, srd, wln, Kadłub, d 51,2 18,6
- Popowice**, krk, szcz, Droginia
- Popowiczki*, *Świątniki* – część, bkj, bkj, Kłobia, osada folwarczna, d 52,5 19,0
- Popowino* (Popowin), *Kwirynów*, raw, gos, Gostynin, d 52,5 19,5
- Popowlany (Popławiany), pdl, blk, Tykocin, d 53,2 22,8
- Popowo (Popowo Wielkie), pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,3
- Popowo (Popowo Wielkie), pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6
- Popowo Inaczewo (Popówko), *Popowo-Ignacewo*, kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5
- Popowo Małe (Popowo-Bolesze), *Popówek*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,6
- Popowo Podleśne (Popowo Wielkie), kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5
- Popowo Stare (Popowo Wielkie, Popów Wielki), *Popów*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,6
- Popowo Tomkowe (Popowo Małe), kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5
- Popowo-Pruskiestany, maz, was, Grajewo 53,6 22,4
- Popowo, bkj, rdj, Ostrów 52,6 18,4
- Popowo, pdl, blk, Rajgród, d 53,8 22,7
- Popowo, *Popielowo*, maz, liw, Liw Stary, k 52,4 21,9
- Popowo, *Popowo Borowe*, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,5 20,9
- Popowo, *Popowo Kościelne*, kls, gzn, Popowo 52,7 17,2

- Popowo, *Popowo Kościelne*, maz, kam, Barcice 52,5 21,2
- Popowo, *Popowo Stare*, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,0 16,4
- Popowo, *Popowo Woneskie*, pzn, ksc, Wonesiecz 52,0 16,6
- Popowo, *Popów*, kls, kls, Iwanowice 51,7 18,3
- Popowo, *Popów*, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,1 20,0
- Popowo, *Popówek*, kls, kls, Kuchary Połężne, d 51,8 18,0
- Popowo, pzn, pzn, Kamiona 52,6 16,0
- Popowo, pzn, pzn, Zębsko, d 52,5 15,5
- Popów = Popów, Wola Popowska*, srd, szd, Pięcnów 51,8 18,7
- Popów, lub, urz, Świeciechów, d 51,0 21,8
- Popów, srd, wln, Wąsosze, d 51,0 18,9
- Popówka, *Popówek*, maz, bln, Brwinowo, d 52,1 20,8
- Popówko (Popowo Małe, Popówko Małe), pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6
- Popówko+, pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna, d 54,3 18,5
- Poprężniki, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,6
- Porady Podleśne (Porady Małe, Porady-Podlesie), *Bronisławów*, raw, bla, Biała 51,8 20,4
- Porady Stare (Porady Wielgie), *Porady Górne*, raw, bla, Biała 51,8 20,4
- Porajewo (Gdale, Gdale-Porajewo), pdl, blk, Bielsk 52,7 23,1
- Poraza, bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,6 19,0
- Porazów (Poradzów), *Poradzew*, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,5
- Porażyno, *Porażyn*, pzn, ksc, Opalenica 52,3 16,3
- Porąbka (Poręba), *Poręba Wielka*, krk, szc, Mszana Niżna, k 49,6 20,1
- Porąbka (Porębka), krk, sls, Czaniec, k 49,8 19,2
- Porąbka (Porębka), *Porąbka Iwkowska*, krk, sdc, Wojakowa 49,8 20,6
- Porąbka, krk, prs, Poręba Górna, ds 50,3 19,8
- Porąbka, krk, szc, Dobra, ds 49,7 20,2
- Porąbka, *Porąbka Uszewska*, krk, sdc, Porąbka, d 49,9 20,7
- Porąbka, *Sosnowiec-Porąbka*, krk, prs, Mysłowice, d 50,3 19,2
- Porczyny, srd, szd, Beldrzychów 51,9 18,9
- Poręba (Poręba Radlna), *Poręba Radlna*, snd, plz, Poręba 50,0 21,0
- Poręba (Poręba Spytkowska, Poręba Wielka), *Poręba Spytkowska* – część, krk, szc, Poręba 49,9 20,6
- Poręba (Poręba Żegota, Poręba Żegocińska, Żegocińska Poręba), *Poręba Żegoty*, krk, prs, Poręba 50,1 19,6
- Poręba (Porębka, Poręby), *Nowy Sącz-Poręba Mała*, krk, sdc, Żeleźnikowa Wielka 49,6 20,7
- Poręba Dzieżycyca (Dzieżycyca, Poręba Zdzieżycyca), *Poręba Dzierżna*, krk, kss, Poręba Dzieżycyca 50,4 19,8
- Poręba Górna (Poręba), krk, prs, Poręba Górna 50,4 19,8
- Poręba Markowa (Markowa Poręba, Poręba, Poręba Marcy), *MarcyPoręba*, krk, sls, Poręba Markowa 49,9 19,6
- Poręba Świnia (Poręba Świnna), *Świnna Poręba*, krk, sls, Mucharz 49,8 19,5
- Poręba Wielka (Poręba), krk, sls, Poręba Wielka 50,0 19,3
- Poręba, krk, szc, Trzemeszna 49,8 20,0
- Poręba, *Poręba* – część, krk, llw, Cięgowice, osada kuźnicza 50,5 19,3
- Poręba, *Poręba Średnia*, maz, kam, Brańsk, d 52,7 21,7
- Porośla-Głuchy (Porośla-Falki), *Porośl-Głuchy*, pdl, blk, Sokoły 52,9 22,7
- Porośla-Grzywy (Grzywy), *Porośl-Grzywy*, pdl, blk, Sokoły 52,9 22,7
- Porośla-Kije, *Porośl-Kije*, pdl, blk, Sokoły 52,9 22,7
- Porośla-Wojślawy (Wojślawy-Porośla), *Porośl-Wojślawy*, pdl, blk, Sokoły 52,9 22,7
- Porośla, okolica, pdl, blk
- Poroże Puste**, kls, kls, Przespolewo
- Poroże, *Stare Poroże*, kls, kls, Przespolewo 51,9 18,4
- Porudzie (Porudzin), snd, snd, Opatów 50,8 21,4
- Porwity, kls, kls, Chełmce, d 51,7 18,2
- Poryte, maz, kol, Poryte 53,4 22,1
- Poryte, *Poryte-Jabłoń*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2
- Porządzie, *Porządzie-Stara Wieś*, maz, kam, Wyszkowo, d 52,7 21,4
- Porzecze (Łoknica), *Podrzeczany*, pdl, blk, Narew, k 52,8 23,4
- Porzecze Gajowe+ = Porzecze Gajowe, Porzecze-Paduchy (Paduch), maz, prz, Grudowsko 53,0 20,6
- Porzecze-Pomiany, *Purzyce-Pomiany*, maz, prz, Grudowsko 53,0 20,6
- Porzecze-Rozwory, *Purzyce-Rozwory*, maz, prz, Grudowsko 53,1 20,6
- Porzecze-Trojany, *Purzyce-Trojany*, maz, prz, Grudowsko 53,0 20,6
- Porzecze, *Purzyce*, lub, luk, Siedlce 52,2 22,3
- Porzecze**, krk, sdc, Jakubkowice
- Porzeczyn, *Melonek*, snd, snd, Zbylutka, d 50,7 21,1
- Porzewnica, maz, gar, Żeliszewo 52,1 21,9
- Porzeziny-Gętki (Gętki, Porzeziny-Gądki), *Porzeziny-Giętki*, pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,7
- Porzeziny-Jelitki+ (Porzeziny, Porzeziny-Jelitka), pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,7
- Porzeziny-Mędle, *Porzeziny-Mendle*, pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,7
- Porzeziny-Sipki*, pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,7
- Porzeziny-Surały*, pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,7
- Porzeziny, okolica, pdl, drh
- Porzowo, maz, nmo albo ser, Przewodowo, d 52,8 20,9
- Porzysowice (Porszewice, Proboszczowice), *Porszewice*, srd, szd, Górka Wielka 51,7 19,3
- Posadowa, *Bartkowa Posadowa* – część, krk, sdc, Podole 49,8 20,8
- Posadowa, *Posadowa Mogilska*, krk, sdc, Mogilno 49,7 20,9
- Posadowo, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 17,0
- Posadowo, pzn, pzn, Lwówek 52,5 16,2
- Posadzaj (Posadzek), *Posady*, snd, rdm, Chlewiska 51,1 20,9
- Posądz (Posadki), krk, prs, Koniusza, d 50,2 20,2
- Poschła, *Poschła*, maz, gar, Parysewo 52,0 21,6
- Posiadały, maz, gar, Kiczki, d 52,1 21,7
- Posilge, *Żuławka Sztumska*, mlb, mlb, Posilge, k 54,0 19,2
- Posiłów (Posielów), krk, prs, Kościeliec 50,2 20,4
- Poskitów, *Poskwitów*, krk, prs, Iwanowice 50,2 20,0
- Postowice, snd, chc, Kielce, d 50,8 20,6
- Posługowo, kls, gzn, Kołdrab 52,8 17,5
- Postawczowice (Postaszowice, Postawczyce), *Postaszowice*, krk, llw, Niegowa 50,7 19,5
- Postelin (Pastelin, Pestelen), *Postolin*, mlb, mlb, Postelin, k 53,9 19,1
- Postękalice, srd, ptr, Bogdanów 51,4 19,5
- Postolice (Podstolice), *Podstolice*, kls, pzd, Opatówko 52,3 17,4
- Postoliska, maz, kam, Postoliska 52,4 21,5
- Postołowo (Lindenau, Postelewo, Postulewo), pmr, tcz, Skarszewy, k 54,1 18,5
- Postronna (Postromna), snd, snd, Pokrzywnica 50,6 21,5
- Postruże Małe, maz, scn, Krysk 52,6 20,4
- Postruże Wielkie, *Postruże Duże*, maz, scn, Krysk 52,6 20,4
- Poszczykowo (Puszczycowoko), *Puszczycowoko*, pzn, ksc, Parzęczewo 52,1 16,4
- Poszewo, *Poszewka*, pdl, drh, Międzylesie 52,4 22,0
- Pościkowo (Połczugowo, Puszczycowoko), *Puszczycowoko-Zaborze*, kls, gzn, Kostrzyn 52,4 17,1
- Poświętne (Poświętne), *Poświętne*, kls, pzd, Giecz, d 52,3 17,3
- Poświętne, *Poświętne*, pdl, blk, Poświętne, ds 52,9 22,8

Poświętne, *Poświętno*, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,4

Poświętne (Poświętne)*, bkj, ksw, Kościeszki, osada folwarczna 52,6 18,3

Poświętne, maz, roz, Gąsowo, d 53,0 21,3

Poświętne, plc, pln, Płońsko, d 52,6 20,4

Potakowa (Potakówka), *Potakówka*, krk, bck, Tarnowiec 49,7 21,6

Potarzyca, kls, pzd, Potarzyca 51,9 17,4

Potarzyca, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 17,0

Potoczek, lub, urz, Potok 50,8 22,2

Potoczyna (Potoczyna), pdl, blk, Goniądz, k 53,4 22,8

Potok, *Duży Potok*, snd, opc, Sławno 51,4 20,1

Potok, *Potok Mały*, *Potok Wielki*, krk, kss, Krzeczęćcie, ds 50,6 20,2

Potok, *Potok Rządowy*, snd, wsl, Potok, k 50,7 21,0

Potok, *Potok Wielki*, lub, urz, Potok 50,8 22,2

Potok, snd, plz, Jedlicze 49,7 21,7

Potok, snd, snd, Bidziny 50,9 21,6

Potok, *Złoty Potok*, krk, llw, Potok 50,7 19,4

Potrykozy (Potrukozy), *Petrykozy*, snd, opc, Potrykozy 51,3 20,4

Potrykozy = Potrykozy, Wola Potrykowska*, *Petrykozy*, maz, tar, Lutkówka 51,9 20,7

Potrykozy, *Petrykozy*, plc, bls, Słupia 52,8 19,9

Potrykozy, *Petrykozy*, plc, szr, Niechłanino 53,2 20,1

Potrykozy, *Petrykozy*, srd, szd, Górka Wielka, d 51,7 19,3

Potrzanowo (Potrzonowo, Potrzonów), pzn, pzn, Skoki 52,7 17,1

Potrzaskowo, *Potrzasków*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,1 19,1

Potrzebowo, pzn, wch, Lgiń 51,9 16,1

Potrzymowo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6

Potrzyn, snd, snd, Czyżów 50,8 21,8

Potulice, kls, ken, Potulice 52,8 17,0

Potulice, *Nowe Potulice*, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,1

Potulino, *Potulin*, kls, ken, Chojna 53,0 17,2

Potułowo Małe (Potułówko), *Potulówek*, bkj, rdj, Bytom 52,5 18,6

Potułowo Wielkie (Potułowo), *Potulowo*, bkj, rdj, Bytom 52,5 18,6

Potworów, snd, rdm, Potworów 51,5 20,7

Potworów, srd, srd, Dobra 51,9 18,6

Potycz, maz, czr, Czersk 51,9 21,2

Powałka, *Powalki*, pmr, czl, Powałka, osada folwarczna 53,7 17,6

Powałkowice = Powałkowice (Powółkowice), Powałkowice Małe, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7

Powały, snd, stz, Wilczyska 51,9 22,0

Powązki, raw, msz, Mszczonów 51,9 20,5

Powązki, raw, sch, Kapinos 52,3 20,5

Powązki, *Warszawa-Powązki*, maz, wrs, Wawrzyszewo, k 52,3 21,0

Powężów = Powężów x2, *Pawężów*, snd, plz, Łysagóra 50,1 21,0

Powężów, *Pawężów*, snd, chc, Konieczno 50,7 20,1

Powidz, kls, gzn, Powidz, miasto, k 52,4 17,9

Powielino, *Powielin*, maz, ser, Serociec, d 52,6 21,0

Powiercie = Powiercie, Powierski Młyn*, *Powiercie*, kls, knn, Grzegorzewo 52,2 18,6

Powodowo, *Powodów Stary*, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,1

Powodowo, pzn, ksc, Niałek Wielki 52,1 16,0

Powozowice, *Pozowice*, krk, sls, Czerniechów, d 50,0 19,7

Powroźnikowa (Powroźnik), *Powroźnik*, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,4 20,9

Powsinek, *Warszawa-Powsinek*, maz, wrs, Milanowo 52,2 21,1

Powsino (Powsin), *Rokicie* – część, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5

Powsino, plc, plc, Trzepowo, kd 52,6 19,7

Powsino, *Warszawa-Powsin*, maz, wrs, Powsino 52,1 21,1

Pozdzenie (Pozdzenie), *Pozdzenie*, srd, szd, Buczek 51,4 19,2

Pozna, *Gromnik* – część, krk, bck, Gromnik 49,8 20,9

Poznachowice Dolne (Poznachowice Więsze), krk, szc, Wiśniowa 49,8 20,1

Poznachowice Górne (Górna Wieś), krk, szc, Raciechowice, k 49,8 20,1

Poznań, pzn, pzn, Poznań-św. Marii Magdaleny, miasto, k 52,4 16,9

Poznowo (Pozdnowo, Puznów), *Puznów Stary*, maz, gar, Garwolin, k 51,9 21,7

Pożarowo Wielkie = Pożarowo Wielkie, *Pożarowo Małe**, *Pożarowo*, pzn, pzn, Biedzrowo 52,7 16,2

Pożarów, lub, lub, Kocko 51,6 22,5

Pożarzyno, *Pozarzyn*, maz, wsg, Rębowo 52,4 20,2

Požegi**, pdl, drh, Wysokie

Požegowo, pzn, ksc, Gostyń Stary 51,9 16,9

Požegowo, pzn, pzn, Mosina, k 52,3 16,8

Požogi, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,8

Požóg, lub, lub, Końska Wola 51,4 22,1

Półwiesk, *Półwiesk Mały*, dbr, rpn, Radziki 53,1 19,2

Półwiosek (Półwiesek, Półwiesko), *Półwiosek Stary*, kls, knn, Wąsosze 52,4 18,3

Półwiosek Mały, *Półwiosek Nowy*, kls, knn, Wąsosze 52,4 18,3

Półwsie (Halfdorf), *Półwieś*, pmr, now, Pieniążkowo 53,7 18,7

Półwsie (Pół Wieś, Pół Wsie, Pułwsie), *Półwieś*, krk, sls, Spytkowice, d 50,0 19,6

Półwsie, *Kraków-Półwsie Zwierzynieckie*, krk, prs, Zwierzyniec, d 52,0 19,0

Prabuty (Wola-Prawity), maz, osw, Gororowo 52,8 21,6

Prace Paszne (Prace Wiekie), *Prace Duże*, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,9

Prace Sędzicowe, *Prace Małe*, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,9

Praga, *Warszawa-Praga* – część, maz, wrs, Kamion 52,3 21,0

Praszka, srd, wln, Praszka, miasto 51,1 18,5

Pratków, srd, szd, Korczów 51,7 18,9

Pratwin (Pracino, Pratwino), *Bratwin*, pmr, swc, Święte Wielkie, k 53,5 18,7

Prawda (Drwika, Drwiska Wola), *Prawda Stara*, maz, gar, Stoczek, d 51,9 21,9

Prawda, *Raciborowice* – część, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,0

Prawda, srd, ptr, Rzgów, d 51,6 19,4

Prawęcice (Prawędzice), lcz, lcz, Beldowo, d 51,8 19,2

Prawęcín (Prandocin), snd, snd, Kunów, d 51,0 21,2

Prawiedniki, lub, lub, Krężnica Jaroska 51,1 22,5

Prawkowice, *Pratkowice*, srd, rds, Wielgi Młyn 51,0 19,9

Prażmowo, *Prażmów*, maz, gre, Prażmowo 51,9 21,0

Prażmów, srd, srd, Burzenin 51,5 18,8

Prądnik (Pramnik), *Kraków-Prądnik Biały*, krk, prs, Kraków Święty Krzyż, ds 50,1 19,9

Prądnik (Promnik), *Promnik*, raw, bla, Żdżar 51,7 20,4

Prądnik Wielki (Pramnik Wielgi, Pramnik Wielki, Prądnik), *Kraków-Prądnik Czerwony*, krk, prs, Kraków ś. Mikołaj, d 50,1 20,0

Prądnik, *Promnik*, snd, chc, Chełmce 50,9 20,4

Prądnó, *Promno*, kls, gzn, Pobiedziska 52,5 17,2

Prądzewo, *Prądzew*, lcz, lcz, Topola 52,1 19,3

Prądzona (Pransen), pmr, czl, Borzyszkowo 54,0 17,3

Prądzonka (Prądzionka), pmr, tch, Leśno, osada karczmarska, k 54,0 17,5

Prągowo (Prangau), *Pregowo Żuławskie*, mlb, mlb, Nowa Cerkiew, k 54,2 18,9

Prągowo (Prangau), *Pregowo*, pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna, d 54,2 18,5

Prątnica (Prantnitz), chl, mch, Prątnica, d 53,5 19,8

Prentzlauff, *Przemysław*, pmr, gdn, Schönbaum, m 54,3 19,0

Presenick**, pmr, gdn, m

Preusch Königsdorf (Preis Königsdorf, Prenksindorf, Pruski Kinichdorf, Pruski Kinisdorf), *Olešno*, mlb, mlb, Fiszewo, k 54,1 19,3

Preuschenmarkt, *Przezmark*, mlb, mlb, Preuschenmarkt, m 54,1 19,5

Preuschwald (Pruswold), *Prusinowo*, pmr, czl, Preuschwald, k 53,5 17,1

Preussdorf+ (Preuschwald), pmr, czl, Blumfeld 53,6 17,5

Pręczkowo (Pręczkowy), *Pręczi*, dbr, rpn, Rypin 53,0 19,4

Prędocin (Prandocin), *Prandocin*, krk, prs, Prędocin, d 50,3 20,1

Prędocin (Prędocinek), *Radom-Prędocinek*, snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,2

Prędocin, snd, rdm, Iłża, d 51,1 21,3

Prędzieszyn (Prędzieszyno, Prędzin), *Pręcieszyn*, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna 54,3 18,6

Probołowice, snd, wsl, Probołowice 50,3 20,6

Probostwo, bkj, ksw, Kruszewica, osada folwarczna, d 52,7 18,3

Proboszczewice, lcz, lcz, Zgierz 51,9 19,4

Proboszczowice (Proboszczewice), *Proboszczewice*, srd, srd, Warta, d 51,7 18,6

Proboszczowice = Proboszczowice Małe*, Proboszczowice Wielkie*, *Proboszczewice*, plc, plc, Proboszczowice, d 52,7 19,7

Proboszczowice, *Proboszczewice*, maz, zkr, Wrońska, d 52,6 20,5

Prochy (Piotrów Gród), kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,0

Prochy, pzn, ksc, Prochy 52,1 16,3

Procino (Proczynek, Proczyno, Procyń, Procznia), bkj, ksw, Gębice 52,6 18,0

Procwin (Proczwin), *Proćwin*, snd, opc, Końskie 51,2 20,4

Proczynie**, plc, plc, Miszewo Murowane

Prokocice, krk, prs, Rachwałowice 50,2 20,6

Prokocin (Prokocim), *Kraków-Prokocim*, krk, scz, Kazimierz ś. Jakub 50,0 20,0

Prokowo, pmr, mrw, Chmielno, d 54,4 18,2

Promna = Promna Mała (Prumna), Promna Wielka, maz, grc, Promna 51,7 21,0

Promnik, *Prądnik Korzkiewski*, krk, prs, Biały Kościół 50,2 19,9

Proniewicze, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,2

Proppendorf, *Kraszewo*, mlb, mlb, Königsdorf, k 54,0 19,2

Pro sienica, maz, osw, Ostrowia 52,9 22,0

Prosino (Prosnino, Proszczyzny), pzn, wlc, k 53,7 16,2

Prosna, pzn, pzn, Chodzież 52,9 16,9

Prosno Nadrożne (Prosno, Prosno Nagórne), *Prosno*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1

Prosno Zalesne (Zalesie, Zalesne Prosno)*, *Zalesie*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1

Prostynia, *Prostyń*, pdl, drh, Prostynia 52,7 22,0

Proszewo (Pobroszewo?), *Proszew*, maz, liw, Niwiska 52,3 22,0

Proszki-Jabłoń, *Pruszki-Jabłoń*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2

Proszki-Zalesie, *Pruszki Wielkie*, maz, zmb, Puchały 53,1 22,3

Proszkowo (Pruszkowo), plc, szr, Szeńsko 53,0 20,2

Proszkowo, *Pruszkowo*, pzn, ksc, Prochy 52,1 16,2

Proszków, *Prostkowo*, kls, kcn, Smogulec, osada młyńska 53,1 17,2

Proszowice, krk, prs, Proszowice, miasto, k 50,2 20,3

Proszówka (Krzyżanowice Zarabnie), *Proszówki*, krk, scz, Krzyżanowice 50,0 20,4

Proszynie (Proszyn, Proszyny), *Proszynie*, srd, ptr, Wolborz, d 51,5 19,8

Proszyska (Prosiska), bkj, ksw, Kościeszki 52,6 18,2

Protowa Wola**, maz, nur, d

Próchenki (Próchenka), pdl, mln, Hadyńów, k 52,1 22,7

Prócheńsko, *Prucheńsko*, snd, opc, Błogie, d 51,4 19,9

Próchnowo, kls, kcn, Żuń 52,9 17,1

Próchny, *Próchna*, srd, srd, Wróblów 51,6 18,6

Prószanka (Jabłonia-Prószanka, Prószanka-Jabłonia), *Pruszanika Mała*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,7

Prószanka Stara (Prószanka-Stara Wieś), *Pruszanika Stara*, pdl, blk, Domanowo 52,8 22,7

Prószanka-Baranki, *Pruszanika-Baranki*, pdl, blk, Domanowo 52,8 22,7

Pruchnowo (Prochnowo), bkj, rdj, Radziejów, osada folwarczna, k 52,6 18,5

Prusak (Żelazny), *Włocławek* – część, bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,7 19,1

Prusendorf, *Prusinowo Waleckie*, pzn, wlc 53,2 16,3

Prusicko (Przezisko), srd, rds, Brzeźnica 51,0 19,2

Prusim, pzn, pzn, Kamiona 52,6 16,0

Prusinowa, *Prusinów*, kls, kls, Szyszczewo 52,0 17,7

Prusinowice (Prusy), srd, szd, Wygierzów 51,5 19,1

Prusinowice Małe, *Prusinowiczki*, srd, szd, Mikołajowice 51,7 19,2

Prusinowice Wielkie, *Prusinowice*, srd, szd, Mikołajowice 51,7 19,3

Prusinowice, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8

Prusinowice, snd, snd, Waśniów, d 50,9 21,2

Prusinowice, srd, szd, Leźnica Mała 52,1 19,0

Prusinowice, srd, szd, Szadek, k 51,7 18,9

Prusinowo (Prusinowa), kls, pzd, Brnin 52,2 17,1

Prusionowo, *Prusinowo*, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,5

Pruska (Proska), snd, wsl, Opatowiec 50,3 20,7

Pruska (Pruskie), pdl, blk, Bargłowo, k 53,7 22,8

Pruska Karczma, pmr, tcz, Prągowo, osada karczmarska, m 54,2 18,4

Pruska Łąka, chl, chl, Wielka Łąka 53,1 18,8

Prusków, *Pruszków*, srd, szd, Marzenin 51,5 19,1

Prusocino Strzegowskie, *Prusocin*, plc, szr, Strzegowo 52,9 20,3

Prusowo, *Prusewo*, pmr, pck, Osieki Lęborskie, k 54,8 18,0

Prussy, *Patków*, pdl, drh, Niemojki 52,3 22,7

Prusy Pośrednie (Prusy, Prusy Pośrednie), *Prusy*, kls, kls, Witaszyce 51,9 17,5

Prusy Roszkowo (Prusy Roszkowskie), *Roszkówko*, kls, kls, Witaszyce, osada folwarczna 51,9 17,5

Prusy Wielkie**, kls, kls, Witaszyce?

Prusy Zakrzewo (Zakrzewo Prusy), *Zakrzew*, kls, kls, Witaszyce 51,9 17,5

Prusy, chl, chl, Wąbrzeźno, d 53,3 18,9

Prusy, krk, prs, Luborzycza, d 50,1 20,1

Prusy, *Prusy Stare*, snd, wsl, Stobnica 50,5 20,9

Prusy, *Pruszki*, maz, roz, Rożan 52,9 21,4

Prusy, raw, raw, Wysokienice 51,8 20,1

Prusy, raw, sch, Zawady 52,2 20,4

Prusy, snd, snd, Przybysławice 50,8 21,7

Prusy, *Stare Prusy*, pmr, tch, Łąg 53,8 18,1

Pruszcz (Praust, Prust), *Pruszcz Gdański*, pmr, gdn, Pruszcz, m 54,3 18,6

Pruszcz (Praust, Pruszcze), pmr, swc, Niewieścino 53,3 18,2

Pruszcz, kls, nkl, Pruszcz 53,4 17,8

Pruszczyno, *Pruszczyn*, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,2

Pruszki Wrzeźnie*, *Pruszki* – część, lcz, lcz, Siedlec 52,1 19,1

Pruszki-Madeje, *Pruszki* – część, lcz, lcz, Siedlec 52,1 19,1

Pruszki-Pikacie, *Piekacie*, lcz, lcz, Siedlec 52,1 19,1

Pruszkowo (Proszkowo), *Pruszków*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0

Pruszkowo = Pruszkowo Małe Nadolne*, Pruszkowo Wielkie Nagórne* (Proszkowo), maz, scn albo cch, Królewno 52,6 20,5

Pruszkowo Małe**, kls, kls, Pamięcino

- Pruszkowo, *Pruszków*, maz, wrs, Pęcice 52,2 20,8
- Pruszyń, lub, luk, Pruszyń 52,2 22,4
- Pruśca, *Pruśce*, kls, gzn, Pruśca 52,8 17,0
- Pruślino (Proślino), *Pruślin*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8
- Prybbernow (Pribernow, Pröbbernow), *Przebrno*, pmr, gdn, Prybbernow, m 54,4 19,4
- Prybut (Preybitt, Strzemięcín), *Strzemięcín*, chl, chl, Strzemięcín, osada folwarczna, m 53,5 18,7
- Pryki-Witnica*, *Choromany-Witnice* – część, maz, osl, Piski 53,0 21,9
- Prynka (Gorzyczny Młyn), *Prymkowo*, pmr, pck, Krokowo, osada młyńska, k 54,7 18,1
- Przanowice Małe, *Przanówka*, lcz, brz, Brzeziny 51,8 19,8
- Przanowice Wielkie, *Przanowice*, lcz, brz, Brzeziny 51,8 19,8
- Przasnysz, *Przasnysz*, maz, prz, Przasnysz, miasto, k 53,0 20,9
- Przatów, *Przatów Dolny*, *Przatów Górny*, srd, szd, Szadek 51,7 19,0
- Prząclaw (Prząsław), *Prząsław*, krk, kss, Andrzejów, d 50,7 20,2
- Prążewo (Prążewko), maz, cch, Ciechanów, k 52,9 20,6
- Przebędowo, pzn, pzn, Goślina Kościelna 52,6 17,0
- Przeborowice (Przyborowice), *Przyborowice*, snd, snd, Kielczyna 50,7 21,2
- Przeborowie = Przeborowie, Przyborowska Wola*, (Przeborowice, Przeborowa, Przeborów, Przyborowie), *Przyborów*, krk, scz, Szczepanów, k 50,0 20,7
- Przeborowski Młyn**, bkj, bkj, Zgłowiątko albo Lubraniec, osada młyńska
- Przebrodzino, *Przybrodzin*, kls, gzn, Powidz, k 52,4 17,9
- Przechody (Przychody), *Przychody*, krk, llw, Kidów 50,5 19,7
- Przechowo (Przechowa), pmr, swc, Świecie, k 53,4 18,4
- Przechowski Młyn, *Świecie* – część, pmr, swc, Świecie, osada młyńska, k 53,4 18,4
- Przechód (Przychod), *Przychód*, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,1
- Przechówko, pmr, swc, Świecie, k 53,4 18,4
- Przechylewo (Prechlau), *Przechlewo*, pmr, czl, Przechylewo, k 53,8 17,3
- Przechylewski Młyn, *Przechlewo*, pmr, czl, Przechylewo, osada młyńska, k 53,8 17,3
- Przecieszyn (Przeciesin), *Przecieczyn*, krk, sls, Oświęcim 50,0 19,2
- Przeciszewo, plc, bls, Zagroba 52,7 20,0
- Przeciszów (Przeciczów), krk, sls, Przeciszów 50,0 19,4
- Przeclaw (Przęclaw), raw, raw, Brzeziny, d 51,8 19,8
- Przeclaw, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0
- Przeclaw, snd, plz, Przeclaw, miasto 50,2 21,5
- Przeclawice (Przesławice), maz, grc, Jeziora Małe 51,9 20,8
- Przeclawice (Przesławice), *Przesławice*, krk, prs, Koniusza 50,2 20,2
- Przeclawice, *Przesławice*, krk, kss, Miechów, d 50,3 20,0
- Przeclawice, *Przesławice*, maz, wsg, Kamion, k 52,4 20,2
- Przeclawice, *Przeclaw*, pzn, pzn, Żydowo 52,5 16,7
- Przeclawka, snd, wsl, Wolica Szyszczycska, d 50,4 20,4
- Przeclawko, *Przeclawek*, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,7
- Przeczeki, *Przeczeki*, maz, osl, Troszyno 53,0 21,7
- Przecznie, *Przecznia*, srd, szd, Wygierzów 51,4 19,1
- Przeczków Stary, *Przeczków*, snd, wsl, Beszowa 50,4 21,2
- Przeczyca, snd, plz, Przeczyca, d 49,9 21,4
- Przeczyce (Przeczycze), swr, Targoszyce, d 50,4 19,2
- Przedanica Niżna, *Przydonica* – część, krk, sdc, Przedanica Niżna 49,7 20,8
- Przedanica Wyżna (Wyżna Przedanica), *Przydonica* – część, krk, sdc, Przedanica Niżna 49,7 20,8
- Przedborów (Przedborowo), srd, ost, Przedborów 51,5 18,0
- Przedborz, *Przedbórz*, plc, bls, Rogotworsk 52,7 20,1
- Przedbórz, snd, chc, Przedbórz, miasto, k 51,1 19,9
- Przedecz, bkj, prd, Przedecz, miasto, k 52,3 18,9
- Przedmiejska Wieś, *Pakość* – część, kls, gzn, Pakość 52,8 18,0
- Przedmieście Dupińskie, *Dubin* – część, pzn, ksc, Dupino 51,6 17,1
- Przedmieście Niższe (Dolne Przedmieście), *Nadole*, krk, bck, Dukla, ms 49,6 21,7
- Przedmieście Wielkie, *Pilzno-Dulczówka*, snd, plz, Pilzno, przedmieście, k 50,0 21,3
- Przedmieście Wójtowskie (Bedlna, Bedlno), *Biecz-Belna*, krk, bck, Biecz, k 49,7 21,3
- Przedmieście Wyższe (Górne Przedmieście, Przedmieście Dukielskie), *Teodorówka*, krk, bck, Dukla 49,6 21,7
- Przedmieście Żarnowskie, *Wesoła*, snd, opc, Żarnów, przedmieście 51,2 20,2
- Przedmieście, *Biecz-Przedmieście Dolne*, krk, bck, Biecz, m 49,7 21,3
- Przedmieście, *Zbąszyń* – część, pzn, ksc, Zbąszyń, przedmieście 52,3 15,9
- Przedmoszczany, *Mstyczów* – część, krk, kss, Mstyczów 50,5 20,0
- Przedmoście, srd, wln, Ożarów 51,1 18,4
- Przedpełcz-Kielbasy, *Przedpełce-Kielbasy*, plc, bls, Woźniki 52,6 20,0
- Przedpełcz-Kościółki, *Przedpełce-Kościółki*, plc, bls, Woźniki 52,6 20,0
- Przedpełcz-Włosty, *Przedpełce-Włosty*, plc, bls, Woźniki 52,6 20,0
- Przedpełcz-Wojtkowice (Przedpełcz-Szczygły), *Przedpełce-Witkowice*, plc, bls, Woźniki 52,6 20,0
- Przedwojewo = Przedwojewo-Gostki* (Przedwojewo-Goski), Przedwojewo-Sona*, maz, cch, Ciechanów 52,9 20,7
- Przedwojewo Jałowe, *Jałowa Wieś*, maz, cch, Ciechanów 52,9 20,7
- Przedworowice (Przeddworze, Przedborowice), *Przedbojewice*, inw, inw, Sławsko 52,7 18,3
- Przedworzyce, *Przydworzyce*, maz, wrk, Magnuszewo 51,7 21,4
- Przedzino (Przędzino), *Przedzeń*, kls, kls, Kościelec 51,9 18,2
- Przeginia, krk, prs, Przeginia 50,2 19,7
- Przeginia, *Przeginia Duchowna*, *Przeginia Narodowa*, krk, prs, Rybna i Czerniechów, kd 50,0 19,7
- Przegonina, *Bodaki* – część, krk, bck, praw. Ropica, k 49,6 21,3
- Przegorzały, *Kraków-Przegorzały*, krk, prs, Zwierzyniec, d 50,1 19,9
- Przejma (Przima, Przyjma), *Przyjma*, kls, knn, Golina 52,3 18,0
- Przejma*, *Przyjmy*, gromada Poręba Kocęby albo *Przyjmy*, gromada Brańszczyk, maz, kam, Długosiodło albo Brańsk, osada młyńska, d 52,7 21,7
- Przeklew (Przyklew), *Przykwa*, snd, stz, Kłoczów 51,7 22,0
- Przekop, pdl, drh, Drohiczyn, osada młyńska 52,4 22,6
- Przekop, *Przykop*, snd, snd, Dymitrów, k 50,5 21,5
- Przekory (Przekorzy, Przykory), *Przykory*, maz, kam, Postoliska 52,5 21,5
- Przekory (Wanaty), *Wanaty*, maz, czr, Łaskarzewo, k 52,5 21,5
- Przekory, *Przykory*, maz, gar, Miastkowo Wielkie 51,9 21,8
- Przekory**, maz, czr, Chynowo
- Przekupowo, *Przekupów*, kls, kls, Gołuchowo? 51,8 17,9
- Przelot (Przyłot), *Przyłot*, maz, wrk, Konary, d 51,8 21,3
- Przełęk (Przyłęk), *Przyłęk Duży*, raw, raw, Jeżów, d 51,8 19,9
- Przełom (Przyłom), *Przyłom*, maz, grc, Jasieniec 51,9 21,0
- Przemękowska Wola (Przemkowska Wola, Wola Przemękowska), *Przemkowska Wola*, snd, wsl, Przemęków, k 50,2 20,7

Przemęt, pzn, ksc, Przemęt, miasto, d 52,0 16,2

Przemiarowo, maz, mak, Pułtowski, d 52,8 21,1

Przemielów (Przemilów), *Przymilów*, srd, szd, Marzenin 51,5 19,0

Przemielowice (Przemielowice), *Przymielowice*, krk, llw, Olsztyn, k 50,8 19,3

Przenosza (Gliniec, Przynosza), krk, szc, Skrzydlina 49,8 20,2

Przepańkowo, kls, nkl, Komorowo 53,4 17,6

Przepaść, snd, snd, Ściemielów 50,9 21,5

Przepiórów (Przepierów), snd, snd, Mydłów 50,7 21,4

Przepitki (Przepitka), maz, sen albo cch, Królewko 52,7 20,6

Przprostynia, *Przyprostynia*, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,9

Przeradowo, maz, mak, Zamska 52,8 21,2

Przeradz Mały, plc, sie, Lutocino 53,0 19,8

Przeradz Wielki, plc, sie, Lutocino 53,0 19,8

Przerąb, srd, rds, Rzujewice 51,1 19,7

Przerowa (Przerowy), *Przyrowa*, maz, cch, Malużyno 52,8 20,5

Przerów, *Przyrów*, krk, llw, Przerów, miasto, k 50,8 19,5

Przerzyty Bór, snd, plz, Zassów 50,1 21,3

Przesiadłowo, *Przesiadłów*, lcz, brz, Małcz 51,6 20,0

Przesiek (Przysiek), *Przysiek*, chl, chl, Toruń, osada folwarczna, m 53,0 18,5

Przesmyk (Przesnik), *Janopol*, snd, stz, Kłoczków 51,7 21,9

Przesmyki, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,6

Przespia (Przyspa), *Przyspa*, plc, szr, Kuczbork 53,1 20,0

Przespolewo, *Przespolew Kościelny*, kls, kls, Przespolewo 51,9 18,4

Przystań (Przystań), *Przystajń*, krk, llw, Przystań 50,9 18,7

Przystańsko, krk, prs, Iwanowice, d 50,2 20,0

Przestrzele (Przestrzelce), maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3

Przestrzele (Przestrzele-Czarnylas), pdl, blk, Rajgród 53,7 22,6

Przeszno (Przeszno), *Przeczno*, chl, chl, Przeszno 53,1 18,5

Przeźniska, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3

Przetocznica (Przytocznica), srd, ost, Doruchów 51,4 18,1

Przetoczno (Przetoczna), *Przytoczna*, pzn, pzn, Przetoczno 52,6 15,6

Przetoczno, *Przytoczna*, snd, stz, Łysobyki 51,6 22,3

Przetoka, *Przytoka*, maz, gar, Jakubowo 52,2 21,8

Przetycz, maz, kam, Długosiodło 52,7 21,5

Przeuszyn (Przeuszyn), snd, snd, Pkánów 50,8 21,5

Przewierczany (Przewieczany), *Przebieczany* – część, krk, szc, Biskupiec 50,0 20,1

Przewłoka, lub, lub albo woj. brzeskie litewskie, Parczów 51,7 23,0

Przewodowice, raw, raw, Kurzeszyn 51,8 20,3

Przewodowo, maz, nmo albo ser, Przewodowo, d 52,7 21,0

Przewodzisowice, *Żarki-Przewodzisowice*, krk, llw, Żarki 50,6 19,4

Przewory, *Przywary*, lub, luk, Łuków, k 52,1 22,2

Przewozy (Przewóz), *Kraków-Przewóz*, krk, prs, Bieżanów, d 50,1 20,1

Przewóz (Przywóz), bkj, rdj, Broniszewo 52,5 18,4

Przewóz (Przywóz), pmr, mrw, Stężycza Mała 54,3 18,0

Przewóz, *Przewóz Nurski*, pdl, drh, Kałużby 52,7 22,3

Przewóz, *Przywóz*, srd, wln, Mierzyce, ds 51,1 18,7

Przewóz, snd, snd, Baranów 50,5 21,6

Przewóz, snd, stz, Maciejowice 51,7 21,5

Przewóz, snd, stz, Stężycza, d 51,6 21,8

Przewóz, srd, ptr, Rączno, d 51,3 19,9

Przewóz+, pzn, ksc, Przewóz 52,2 16,9

Przewrotna, *Przewrotne*, snd, plz, Przewrotna, k 50,2 22,0

Przewiska, lcz, orl, Sobota 52,1 19,7

Przewody (Przewody), krk, prs, Kościelec, d 50,2 20,4

Przewody, snd, snd, Jankowice 50,8 21,6

Przeździatka, pdl, drh, Sokołów 52,4 22,2

Przeździecko-Dworaki, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2

Przeździecko-Grzymki = Przeździecko-Grzymki, Przeździecko-Opaty*, maz, nur, Andrzejów 52,9 22,2

Przeździecko-Jachy = Przeździecko-Jachy (Przeździecko-Jachim), Przeździecko-Kruszewo* (Przeździecko-Kruszewo, Przeździecko-Kownaty?), maz, nur, Andrzejów 52,9 22,2

Przeździecko-Jachy, *Przeździecko-Drogoszewo*, maz, zmb, Andrzejów 52,9 22,2

Przeździecko-Lenarty, maz, nur, Andrzejów 52,9 22,2

Przeździecko-Mroczi, maz, zmb, Andrzejów 52,9 22,3

Przeździecko-Pierzchały, maz, nur, Andrzejów 52,9 22,2

Przędzel (Przędziel), snd, snd, Raclawice 50,5 22,2

Przodkowo (Przedkowo, Przędkowo, Seefeld), pmr, gdn, Przodkowo, k 54,4 18,3

Przybina, *Przybiń*, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,7

Przybojewo = Przybojewo, Przybojewo-Jasionki*, plc, sie, Mochowo 52,7 19,6

Przyborowice I (Przyborowo), *Przyborowice Dolne*, maz, zkr, Wrońska 52,5 20,5

Przyborowice II (w XVIII w. Przyborowice-Radwany), *Przyborowice Górne*, maz, zkr, Wrońska 52,5 20,5

Przyborowice Wielkie (Przyborowo), *Przyborowo*, maz, was, Grabowo 53,5 22,1

Przyborowie (Przedborowie, Przeborowo), maz, osw, Jelonki 52,9 21,8

Przyborowo (Przeborowo Wielkie, Przyborowo Wielkie), pzn, pzn, Kazimierz 52,6 16,5

Przyborowo (Przeborowo), kls, gzn, Łubowo 52,5 17,4

Przyborowo, pzn, ksc, Niepart 51,7 16,9

Przyborów (Przeborowie), kls, knn, Wyszyno 52,1 18,3

Przyborów (Przeborów), krk, sls, Jeleśna 49,6 19,4

Przyborówko (Przeborówko, Przyborowo, Przyborowo Małe, Przyborówko Małe), pzn, pzn, Kazimierz 52,6 16,5

Przybówka (Przybyłówka), snd, plz, Łęki Wielkie 49,8 21,6

Przybradów (Przybradów), *Przygradów*, snd, chc, Konieczno 50,8 20,1

Przybradz (Przybracz), krk, sls, Przybradz 49,9 19,4

Przybranowo (Przybranowo Wielkie), bkj, bkj, Służewo 52,8 18,7

Przybranowo Małe (Przybranówko, Przybranówko Małe), *Przybranówek*, bkj, bkj, Straszewo 52,8 18,6

Przybroda, *Polska Wieś* – część, kls, gzn, Kłeczek 52,6 17,4

Przybroda, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,6

Przybujewo, *Przybojewo*, maz, zkr, Grodziec 52,4 20,4

Przybychowo (Przybychówko), pzn, pzn, Czarnków 52,8 16,7

Przybychowo, pzn, pzn, Połajewo 52,8 16,7

Przybyłowo (Przybełowo), *Przybyłów*, lcz, lcz, Grzegorzewo, d 52,2 18,7

Przybyńce (Przybienie), *Przybenice*, krk, prs, Skarbimierz 50,3 20,4

Przybynów, krk, llw, Przybynów 50,7 19,3

Przybysław, inw, inw, Chlewiska, d 52,8 18,5

Przybysław, kls, pzd, Pogorzelica 52,1 17,6

Przybysławice Wielkie = Przybysławice Wielkie (Przybysławice), Przybysławice Małe*, *Przybysławice* – część, kls, kls, Pogrybowo 51,7 17,7

Przybysławice, krk, kss, Książ Wielki, k 50,4 20,1

- Przybysławice, krk, prs, Giebułtów 50,2 19,9
- Przybysławice, krk, prs, Minoga 50,2 19,9
- Przybysławice, krk, prs, Śreniawa 50,4 19,9
- Przybysławice, lub, lub, Garbów, k 51,4 22,3
- Przybysławice, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5
- Przybysławice, snd, snd, Przybysławice 50,8 21,7
- Przybysławice, snd, wsl, Otwinów 50,2 20,8
- Przybysławice**, krk, prs albo swr, Chroszczobród
- Przybyszewo (Przybyszów), *Przybyszew* – część, maz, grc, Przybyszewo, miasto, d 51,7 20,9
- Przybyszewo, pzn, wch, Ogrody 51,8 16,4
- Przybyszkwice (Przybyszewice, Przybyszewo), *Przybyszew* – część, maz, grc, Przybyszewo, d 51,7 20,9
- Przybyszowy (Przybyszowice), snd, opc, Bedlno 51,2 20,3
- Przybyszycze, raw, raw, Jeżów, d 51,8 20,0
- Przybyszyn (Bojanki), pdl, drh, Ciechanowice 52,6 22,5
- Przyczyna Dolna (Przyczyna Mała), pzn, wch, Wschowa, m 51,8 16,3
- Przyczyna Górna (Przyczyna Wielka), pzn, wch, Przyczyna Górna, m 51,8 16,2
- Przydanowo = Drewno-Przydanowo, Konarze-Przydanowo, Łętowo-Dmochy* (Łętowo Wielkie), Łętowo-Godlewo* (Łętowo Małe), Łętowo-Kalinowo*, *Drewnowo-Konarze*, maz, nur, Drewnowo-Przydanowo i Konarze-Przydanowo w par. Nur, Łętowo-Dmochy i Łętowo Godlewo i Łętowo Kalinowo w par. Czyżewo Kościelne 52,7 22,4
- Przydanowo**, maz, gar, Sienica
- Przydworze, *Przydwór*, chl, chl, Ryńsk, osada folwarczna, k 53,3 18,8
- Przyglów (Przegłów), srd, ptr, Sulejów, d 51,4 19,8
- Przygody, pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,3
- Przygodzice = Przygodzice, Kuźnica Przygocka*, *Przygodzice*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8
- Przykuna, *Przykona*, srd, srd, Psary Korytkowskie, d 52,0 18,6
- Przykuty, *Janowo*, kls, pzd, Mączniki, d 52,3 17,3
- Przykuty* (Przekuty-Nowa Wieś), maz, prz, Siedlec 53,1 21,2
- Przylepki, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,9
- Przyląja (Przeląja), *Przelaj*, krk, kss, Mstyczów 50,5 19,9
- Przyłęk (Przełęg, Przyłęg), snd, snd, Chazowice 50,6 22,0
- Przyłęk (Przełęg), snd, opc, Żarnów 51,3 20,1
- Przyłęk (Przełęg), krk, kss, Piotrkowice, d 50,6 20,3
- Przyłęk (Przełęg), *Przyłęczek*, krk, kss, Piotrkowice 50,6 20,3
- Przyłęk (Przyłąg), krk, llw, Przyłęk 50,7 19,8
- Przyłęk (Przyłęg), snd, rdm, Janowiec 51,3 21,8
- Przyłęk (Przyłęki), snd, stz, Łaskarzew 51,8 21,7
- Przyłęki, inw, bdg, Bydgoszcz 53,0 18,0
- Przyłubie Nowe (Nowe Przyłubie, Przyłubie Niemieckie), *Przyłubie*, inw, bdg, Solec 53,1 18,3
- Przyłubie Stare (Stare Przyłubie, Przyłubie Polskie), *Solec Kujawski* – część, inw, bdg, Solec 53,1 18,3
- Przyłupsko (Przyłubsko), *Przyłubsko*, krk, llw, Kroczyce 50,5 19,6
- Przyłuski Wielkie (Przyłuski-Kulesze?), *Przyłuski*, raw, bla, Biała 51,7 20,5
- Przyłuski-Lipie+ (Przeluski-Lipie), raw, bla, Biała 51,8 20,5
- Przyłuski-Stara Wieś = Przyłuski-Stara Wieś, Przyłuski Toski*, *Stara Wieś*, raw, bla, Biała 51,8 20,5
- Przyłuski-Wieśniany, *Przyłuski*, raw, bla, Biała 51,8 20,5
- Przymęczanki (Przemęczanki), *Przemęczanki*, krk, prs, Zielenice, d 50,3 20,2
- Przymęczany (Przemęczany), *Przemęczany*, krk, prs, Zielenice, d 50,3 20,2
- Przymęków (Przemęków), *Przymęków*, krk, prs, Przymęków, kd 50,2 20,6
- Przypki, maz, tar, Tarczyn, d 52,0 20,8
- Przypkowice, *Przypkowice* – część, krk, szc, Przypkowice 49,9 19,7
- Przypust, bkj, bkj, Przypust, m 52,8 18,9
- Przyranie, kls, kls, Kościelec 51,9 18,1
- Przyrowa (Przerowa), pmr, tch, Gostyczyn, osada folwarczna 53,5 17,8
- Przyrownica (Przerownica), srd, szd, Małyń 51,8 19,1
- Przysieczki (Przesieczki), *Przysieki* – część, krk, bck, Sławęcina, k 49,7 21,4
- Przysiecznica (Przesietnica, Przysietnica), *Przysietnica*, krk, sdc, Barcice, k 49,5 20,6
- Przysieka (Przysieczka), krk, kss, Mstyczów 50,5 20,0
- Przysieka Niemiecka, *Stara Przysieka Druga*, pzn, ksc, Woniesiecz, d 52,0 16,6
- Przysieka Polska, pzn, ksc, Czacz 52,0 16,5
- Przysieka, kls, gzn, Lechnino 52,7 17,1
- Przysieka, kls, gzn, Sokolniki 52,7 17,5
- Przysieka*, *Dębłowo* – część, kls, gzn, Modliszewo Małe 52,6 17,5
- Przysieki (Przesieki, Przysieka), *Przysieki* – część, krk, bck, Sławęcina, k 49,7 21,4
- Przysiersk (Przesiersk, Przysiersko), pmr, swc, Przysiersk, k 53,4 18,3
- Przysniów, *Przecznów*, krk, prs, Gorzków, d 50,2 20,5
- Przysowy, maz, prz, Chorzele albo Krzynowłoga Wielka 53,2 21,0
- Przystałowice I = Przystałowice (Przystałowice-Męczyna, Przystałowice-Wąsów), Przystałowice Ruszkowskie, *Przystałowice Duże, Przystałowice Małe*, snd, rdm, Klwów i Nieznamierowice 51,5 20,6
- Przystałowice II = Przystałowice (Przystałowice-Męczyna, Przystałowice-Wąsów), Przystałowice Ruszkowskie, *Przystałowice Duże, Przystałowice Małe*, snd, rdm, Klwów i Nieznamierowice, 51,5 20,7
- Przystanie (Przystany, Przystań), *Przystajnia*, kls, kls, Godzieszewy Wielkie 51,6 18,1
- Przystanie-Ruda, *Przystań*, maz, roz, Nowa Wieś, k 53,1 21,4
- Przystanki, pzn, pzn, Otorowo 52,5 16,3
- Przystronie, kls, knn, Mąkolino 52,3 18,6
- Przysucha, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,6
- Przyszowa, krk, sdc, Przyszowa 49,6 20,5
- Przyszów, snd, snd, Chazowice, ks 50,5 22,0
- Przytarnia, pmr, tch, Wiele, k 53,9 17,9
- Przytuki, kls, gzn, Dobrosołowo 52,4 18,0
- Przytulanka, pdl, blk, Trzciane, k 53,4 22,9
- Przytułki** (Jowinki, Sowniki), pdl, blk, Knyszyn, k
- Przytuły (Kielczewo), maz, rdz, Przytuły, k 53,4 22,3
- Przytuły, maz, prz, Siedlec 53,1 21,2
- Przytyk, snd, rdm, Przytyk, miasto 51,5 20,9
- Przywidz (Mariensee), pmr, tcz, Niezrzeszyno, osada folwarczna 54,2 18,3
- Przywieczerzyno (Przewieczerzyno, Przewieczerzyno Wielkie, Przywieczerzyno Wielkie), *Przywieczerzyn*, bkj, bkj, Lubanie 52,8 18,8
- Przywieczerzyno Małe (Przewieczerzyno, Przewieczerzyno Małe, Przywieczerzyno), *Przywieczerzynek*, bkj, bkj, Lubanie 52,7 18,9
- Przywiltze = Przywiltze, Sęplino* (Sempelino), *Przywiltz*, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,7
- Przywito, dbr, rpn, Skrwino 53,0 19,6
- Przywózki (Przewózki), pdl, drh, Sokółów 52,4 22,2
- Przyzór (Przezorz), raw, gos, Trębki 52,3 19,5
- Psarskie, pzn, ksc, Śrem 52,1 16,9
- Psarskie, pzn, pzn, Kiekrz, d 52,5 16,8
- Psarskie, pzn, pzn, Psarskie 52,6 16,3

- Psary = Psary Wielkie, Psary Małe, lcz, lcz, Domaniewo 51,9 19,1
- Psary = Psary, Psarska Wola*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,7
- Psary = Psary, Psarski Młyn*, *Psary*, kls, kls, Rososzycza 51,7 18,0
- Psary Korytkowskie, *Psary* – część, srd, srd, Psary Korytkowskie 52,0 18,6
- Psary Stare (Psarki, Psary Małe), *Psary* – część, srd, srd, Słomów 52,0 18,6
- Psary, bkj, prd, Brdowo, d 52,3 18,7
- Psary, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
- Psary, krk, llw, Dzierzków 50,7 19,8
- Psary, krk, prs, Płoki 50,2 19,5
- Psary, maz, kam, Obryte, d 52,7 21,2
- Psary, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9
- Psary, *Psary Polskie*, kls, pzd, Wrzeszonia 52,3 17,5
- Psary, *Psary-Stara Wieś*, snd, snd, Dąbrowa następnie Bodzęcin, d 50,9 20,9
- Psary, raw, bla, Jaruzel 51,9 20,3
- Psary, snd, rdm, Brzeźnica, d 51,6 21,6
- Psary, *Stare Psary*, srd, ptr, Wolborz, d 51,5 19,8
- Psary, swr, Grodziec 50,4 19,1
- Psarzewo = Psarzewo (Zakrzewo), Tupadły (Tupadła), *Siarzewo* – część, *Siarzewo*, inw, inw, Raciąż, d 52,9 18,8
- Psenie (Ostrów Psenie, Psenie Ostrów), *Psenie-Ostrów*, kls, kls, Czermino 52,0 17,7
- Pstrągi, *Pstrągi Wielkie*, maz, zmb, Zambrówo 53,0 22,1
- Pstrągi*, lub, urz, Zawichost, d 50,8 21,9
- Pstrągowa Niżnia, *Pstrągowa Dolna*, snd, plz, Pstrągowa Niżnia 49,9 21,8
- Pstrągowa Wyżnia (Pstrągowa Górna), *Pstrągowa Górna*, snd, plz, Pstrągowa Niżnia 50,0 21,7
- Pstrągowo* (Pstrągi), *Wąsosz* – część, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
- Pstrągówka (Pstrągowa), snd, plz, Fryszak 49,9 21,6
- Pstrekonie, *Pstrokonie*, srd, szd, Strońsko 51,5 18,9
- Pstroszyce, *Pstroszyce Pierwsze*, krk, kss, Miechów, d 50,4 20,0
- Psucino, *Psucin*, maz, nmo albo ser, Pomnichowo 52,5 20,8
- Psurnowo* (Psornowo, Pściurnów), *Rozlazłów* – część, raw, gbn, Sochaczew 52,2 20,2
- Psurz, *Psurze*, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
- Pszczółczyno (Pczółczyno), *Pszczółczyn*, kls, kcn, Rynarzewo 53,0 17,8
- Pszczółczyno (Pszczółczyn), *Pszczółczyn*, pdl, blk, Waniewo 53,1 22,8
- Pszczółki (Hogenstein, Hohenstein), pmr, tcz, Miłobądz, k 54,2 18,7
- Pszczółki (Pczółki), srd, szd, Wygiełzów 51,4 19,1
- Pszczółki-Czubaki, maz, prz, Grudowsko 53,0 20,7
- Pszczółki-Golanki+ = Pszczółki-Golanki, Pszczółki-Gołębki*, maz, prz, Grudowsko 53,0 20,7
- Pszczółki-Stępny* (Pszczółki-Stępnie), *Pszczółki Górne*, maz, prz, Grudowsko 53,0 20,7
- Pszczółki-Szerszenie (Pszczółki-Sierszenie), maz, prz, Grudowsko 53,0 20,6
- Pszonka (Pszonki), maz, gar, Parysewo 52,0 21,6
- Ptak, *Ptaki*, maz, gar, Sienica, osada młyńska, k 52,0 21,6
- Ptaki, maz, kol, Kolno, osada młyńska, k 53,4 21,8
- Ptaszkowa = Ptaszkowa, Pławna (Pławno)*, *Pławna*, krk, sdc, Ptaszkowa, k 49,6 20,9
- Ptaszkowice, srd, szd, Strońsko 51,5 18,9
- Ptaszkowo Małe, *Ptaszkowo* – część, pzn, ksc, Ptaszkowo Wielkie 52,2 16,4
- Ptaszkowo Wielkie, *Ptaszkowo* – część, pzn, ksc, Ptaszkowo Wielkie 52,2 16,4
- Ptur (Ptur Wielki, Tur), *Pturek* – część, inw, bdg, Barcin 52,9 17,9
- Pturzec (Pturek, Turek), *Pturek*, inw, bdg, Barcin 52,9 17,9
- Ptusza, pzn, pzn, osada młyńska, k 53,4 16,7
- Puc, pmr, tcz, Kościerzyno, osada folwarczna 54,1 18,1
- Puchacze, pdl, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,8 23,0
- Puchaczów, *Pulaczów*, snd, snd, Szumsko 50,7 21,1
- Puchały Nowe (Puchały-Nowa Wieś), pdl, drh, Dołobowo 52,7 22,8
- Puchały Stare (Puchały-Stara Wieś), pdl, drh, Dołobowo 52,7 22,9
- Puchały-Rędziny = Puchały-Rędziny, Rędziny*, *Woszczalki-Rędziny**, *Puchały*, maz, wrs, Raszyniec 52,1 20,9
- Puchały, maz, lom, Puchały 53,1 22,2
- Puchły, pdl, blk, Narew 52,9 23,4
- Puck (Pautzig, Pucko), pmr, pck, Puck, miasto, k 54,7 18,4
- Puck-Zamek+, pmr, pck, Puck, zamek, k 54,7 18,4
- Pucka Wieś+ (Pautzkerdorf, Pucko), pmr, pck, Puck, k 54,7 18,4
- Pucki Młyn+, pmr, pck, Puck, osada młyńska, k 54,7 18,4
- Puczniowo, *Puczniw*, lcz, lcz, Małyń 51,8 19,1
- Puczółowo (Pucółowo), *Pucółowo*, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,9
- Puczyce, *Puczyce*, pdl, mln, Ruskowo 52,3 22,8
- Pudliszki, pzn, ksc, Krobia 51,8 16,9
- Pudłów Mały, *Pudłówek*, srd, szd, Bełdrzychów 51,8 18,9
- Pudłów Wielki, *Pudłów*, srd, szd, Bełdrzychów 51,8 18,9
- Puhaczów, *Puchaczów*, lub, lub, Puhaaczów, miasto, d 51,3 23,0
- Pukarzewo, *Kukarzewo*, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,5 20,9
- Pukarzew, srd, rds, Borzykowa 50,9 19,8
- Pukinin, raw, raw, Rawa, k 51,8 20,3
- Pulsze, pdl, blk, Bielsk, d 52,8 23,0
- Pulvermühle+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,4 18,5
- Pulwica Pułwica, *Polwica*, kls, pzd, Śmieciska 52,2 17,1
- Puławy, lub, lub, Włostowice 51,4 22,0
- Pułazie = Pułazie (Połazie, Połazie-Świerze), *Wojny-Pułazie**, *Pułazie-Świerze*, pdl, blk, Dąbrówka 52,8 22,6
- Pułkowo Małe, *Małe Pułkowo*, chl, chl, Lipnica 53,2 19,0
- Pułkowo Wielkie, *Wielkie Pułkowo*, chl, chl, Łobdowo, k 53,2 19,1
- Pułrzeczki, *Półrzeczki*, krk, szc, Dobra 49,7 20,2
- Pułtowsk (Połtusk), *Pułtusk*, maz, nmo albo ser, Pułtowsk, miasto, d 52,7 21,1
- Punino, *Ponin*, pzn, ksc, Kościan 52,1 16,5
- Purdenau (Pordenau, Purdnowy), *Porde-nowo*, mlb, mlb, Lichnowy Wielkie, k 54,1 18,9
- Pusta Karczma, *Pustki*, pmr, tcz, Czerny, osada karczmarska, k 53,9 18,0
- Pusta Wola (Łąka, Pusta Łąka, Wola), *Brzezna* – część, krk, sdc, Kanina 49,6 20,6
- Pusta Wola, krk, bck, Sławęcina, k 49,7 21,4
- Pusta Wolica, *Wolica Pusta*, kls, pzd, Mieszków 52,0 17,4
- Pustelnik (Czarna Wola), maz, wrs, Pustelnik 52,3 21,5
- Pustków, snd, plz, Brzeźnica 50,1 21,5
- Pustynia (Pustynie), snd, plz, Dębica 50,1 21,5
- Puszcza, *Puszcza Osińska*, srd, rds, Puszcza 51,3 19,2
- Puszczeń, *Puszno*, lub, lub, Chodel 51,1 22,0
- Puszczykowo (Poszczukowo, Poszczykowo, Poszykowo, Pościukowo, Pościukowo), pzn, pzn, Wiry Wielkie, d 52,3 16,8
- Puszkarze*, pdl, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,5 22,8
- Putkowicze Nadolne (Putkowice Nadolne, Putkowicze Stare, Putkowicze-Szlachta), *Putkowice Nadolne*, pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,6
- Putkowicze Nagórne (Putkowice Nagórne), *Putkowice Nagórne*, pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,6
- Puzdrowiec, kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,4

Puzdrowo, pmr, mrw, Sierakowice 54,3 17,9

Pychowice, *Kraków-Pychowice*, krk, scz, Kazimierz śś. Michał i Stanisław na Skałce, d 50,0 19,9

Pypisz, *Przypisówka*, lub, lub, Lewartów 51,5 22,6

Pyrzyny, *Perzyny*, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,9

Pyszaca, pzn, ksc, Śrem, przedmieście, m 52,1 17,0

Pyszczyniek, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,6 17,5

Pyszczyno (Pyszczyn), *Pyszczyn*, inw, bdg, Dobrcz 53,3 18,1

Pyszczyno = Pyszczyno (Pyszczyno Wielkie), Radzicki* (młyn), *Pyszczyn*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, d 52,6 17,5

Pyszków (Pisków), srd, srd, Brzeźno 51,5 18,7

Pysznicza (Pyszna Wola, Pysznińska Wola, Wola Pysznicza), snd, snd, Pysznicza, k 50,6 22,1

Pytki, *Pióry Pytki*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6

Pytawice, srd, rds, Kamieńsko 51,2 19,5

Pyzdry, kls, pzd, Pyzdry, miasto, k 52,2 17,6

Pyziołki-Brodowo*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,4

Pyzy, pdl, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,5 22,8

Pyżyce, *Perzyce*, kls, kls, Zduny 51,7 17,4

Quadendorf, *Przejazdowo*, pmr, gdn, Reichenberg, d 54,3 18,7

Raba, *Raba Niżna*, krk, scz, Mszana Niżna, k 49,6 20,0

Raba, *Raba Wyżna*, krk, scz, Raba 49,6 19,9

Rabiany-Moszczona (Rambiany), *Rabiany*, maz, liw, Korytnica 52,4 21,8

Rabiej (Gaśno), *Gaśno*, raw, gos, Gostynin, osada młyńska, k 52,4 19,5

Rabka, *Rabka Zdrój*, krk, scz, Rabka 49,6 19,9

Rabrot (Rabrod, Rajbrot), *Rajbrot*, krk, scz, Rabrot, k 49,8 20,5

Rabsztyn, krk, prs, Olkusz, zamek, k 50,3 19,6

Racat, *Racot*, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,7

Rachcino (Rachocino), *Rachcin*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,0

Rachocino, *Rachocin*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2

Rachocino, *Rachocin*, plc, sie, Siepre 52,9 19,7

Rachów, lub, urz, Świeciechów 50,9 21,9

Rachutowo (Rachułtowo, Rachułtów), *Rakutowo*, bkj, kwł, Kowale, k 52,5 19,2

Rachwałowice (Rafałowice), krk, prs, Rachwałowice 50,2 20,6

Raciąż (Raciądz), pmr, tch, Raciąż, k 53,7 17,8

Raciąż, plc, rac, Raciąż, miasto, d 52,8 20,1

Raciąż, *Raciążek*, inw, inw, Raciąż, miasto, d 52,9 18,8

Raciborowice, *Raciborowice* – część, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,0

Raciborowice, srd, ptr, Wolborz 51,6 19,7

Raciborowo = Raciborowo*, Raciborowo Wielkie, *Raciborów*, raw, gos, Głogowiec 52,3 19,3

Raciborowo, *Raciborów*, kls, pzd, Benice 51,7 17,4

Raciborówko (Wola Raciborowska), *Wola Raciborowska*, raw, gos, Głogowiec 52,3 19,4

Raciborsko, krk, scz, Wieliczka 49,9 20,1

Racibory (Dobroniewo), *Racibory-Jurgi* – część, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4

Racibory Nowe (Racibory-Nowa Wieś), *Nowe Racibory*, pdl, blk, Sokoły 52,9 22,7

Racibory Stare (Racibory-Starawieś), *Stare Racibory*, pdl, blk, Sokoły 52,9 22,7

Raciborzany, *Janowice* – część, krk, scz, Skrzydlna, d 49,8 20,2

Raciechowice = Raciechowice, Sosnowa*, *Raciechowice* – część, krk, scz, Raciechowice 49,8 20,1

Racięcice, kls, knn, Racięcice 52,3 18,4

Racięcino, *Racięcín*, bkj, rdj, Broniszewo 52,5 18,4

Raciniewo (Racinowo, Raczyniewo), chl, chl, Unisław 53,2 18,4

Raciszyn, srd, wln, Działoszyn 51,1 18,9

Raclawice (Racławice), snd, snd, Racławice 50,5 22,2

Raclawice (Rasławice), krk, bck, Rożembark, k 49,8 21,2

Raclawice, krk, prs, Racławice, ds 50,3 20,2

Raclawice, krk, prs, Racławice, k 50,2 19,7

Raclawka, *Raclawki*, pmr, czl, Silno (Siedlno) 53,7 17,7

Raclawki, kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,4

Raczadowo, *Racendów*, kls, kls, Słaboszewo 52,0 17,6

Raczki, pdl, mln, Janów, d 52,2 23,0

Raczkowice, srd, rds, Dąbrowa 50,9 19,6

Raczkowo, kls, gzn, Raczkowo 52,7 17,2

Raczków (Reczków), *Ręczków*, snd, opc, Skotniki 51,2 20,0

Raczków, srd, srd, Warta 51,7 18,6

Raczna (Rączna), *Rączna*, krk, scz, Tyńniec, d 50,0 19,8

Raczul (Reczul), *Reczul*, raw, raw, Janisławice, d 51,8 20,1

Raczyce (Racice), *Racice*, bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3

Raczyce (Racice), *Redczyce*, kls, knn, Chomętowo 52,9 17,7

Raczyce, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,9

Raczyki, *Stodółki* – część, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4

Raczyn, srd, wln, Raczyn 51,3 18,5

Raczyno (Reczyno), *Reczyn*, maz, wsg, Bodzanowo, d 52,5 20,0

Raczyno, *Raczyny*, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,6

Raczyny, plc, sie, Lubowidz 53,0 19,8

Radawczyk, lub, lub, Konopnica 51,2 22,4

Radawczyk, lub, lub, Krężnica Jaroska 51,2 22,4

Radawiec, *Radawiec Duży*, lub, lub, Konopnica 51,2 22,4

Radgoszcz, maz, lom, Kleczkowo 53,1 21,9

Radgoszcz, pzn, pzn, Międzychód 52,6 15,8

Radgoszcza (Radogoszcz), *Radgoszcz*, snd, plz, Dąbrowa Wielka 50,2 21,1

Radki (Raczki), *Radźki*, pdl, blk, Narzew 52,8 23,4

Radkowice, snd, chc, Chęciny, k 50,8 20,5

Radkowice, snd, snd, Świętomarza, d 51,0 21,0

Radków, krk, llw, Dzierzków 50,7 20,0

Radliczyce (Radlice), kls, kls, Rajsko 51,7 18,3

Radlin (Redlino), *Redlin*, maz, wrk, Wyszemierzyce 51,6 20,9

Radlin, lub, lub, Ratoszyn 51,1 22,2

Radlin, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,8

Radlino, *Radlin*, kls, pzd, Mieszków 52,0 17,5

Radlna (Radlino), *Radlnia*, pdl, mln, Hadyńów 52,2 22,7

Radlna, snd, plz, Poręba 50,0 21,0

Radłowo, kls, knn, Słaboszewo 52,8 18,0

Radłowo, kls, pzd, Ostrów, d 52,4 17,8

Radłowo, *Radłów*, kls, kls, Pogrzybowo 51,7 17,7

Radłów, snd, plz, Radłów, d 50,1 20,9

Radłówko, *Radłówek*, inw, inw, Tuczno 52,8 18,2

Radobądz, *Radowąż*, snd, snd, Michocin albo Pokrzywnica 50,6 21,6

Radocina, *Radocyna*, krk, bck, praw, Grabie 49,5 21,4

Radociny (Radocin), *Redociny*, srd, ptr, Dłotów, d 51,5 19,5

Radocza, krk, sls, Radocza 49,9 19,5

Radogoszcz, *Łódź-Radogoszcz*, lcz, lcz, Łódź 51,8 19,4

Radojewice (Radujewice), inw, inw, Góra 52,8 18,4

Radolina, kls, knn, Myślibórz 52,2 18,0

Radom (Nowy Radom), *Radom-część*, snd, rdm, Radom, miasto, k 51,4 21,1

Radomice, dbr, lpn, Lipno, k 52,8 19,1
Radomice, snd, chc, Lisów, d 50,7 20,7
Radomicko, pzn, ksc, Radomicko 52,0 16,5
Radomierz, pzn, ksc, Świętopietrze, d 52,0 16,2
Radomino, *Radomin*, dbr, rpn, Radomino 53,1 19,2
Radomirka, lub, lub, Wysokie 50,9 22,8
Radomno (Radomino), chl, mch, Radomno, k 53,5 19,6
Radomskie = Radomskie (Radomsko), Świerznica*, *Radomsko*, srd, rds, Radomskie, miasto, k 51,1 19,4
Radomyśl Sędki, lub, luk, Zbuczyn 52,0 22,4
Radomyśl Stara, *Radomyśl*, lub, luk, Zbuczyn 52,0 22,4
Radomyśl, *Radomyśl Wielki*, snd, plz, Radomyśl, miasto 50,2 21,3
Radonia (Radania, Reduń, Redynia), *Raduń*, pmr, tcz, Lipusz, k 54,0 17,8
Radonice, maz, bln, Błonie 52,2 20,6
Radonie, maz, bln, Grodzisko 52,1 20,7
Radorzys, *Radoryż Kościelny*, lub, luk, Tuchowicz 51,8 22,2
Radorzyżec, *Radoryż-Smolany*, snd, stz, Radorzyż (do 1588 Wojcieszków) 51,8 22,1
Radosiewie, *Radosiewo*, pzn, pzn, Czarnków 53,0 16,4
Radostków, srd, wln, Borowno 50,9 19,2
Radostowo (Radestau, Rodistau), pmr, tcz, Sobkowy, osada folwarczna, d 54,0 18,7
Radostów (Radestów), *Radestów*, snd, rdm, Borkowice 51,3 20,7
Radostów, snd, snd, Szumsko 50,7 21,1
Radostów, srd, wln, Łubnice, d 51,2 18,3
Radoszewice (Radoszowice, Radoszyce), bkj, prd, Brdowo 52,4 18,7
Radoszewo (Radeszyno, Redeszewo), pmr, pck, Starzyno 54,8 18,3
Radoszki, chl, mch, Radoszki, d 53,3 19,6
Radoszki, snd, snd, Jankowice, m 50,7 21,7
Radoszkowo, pzn, ksc, Książ 52,0 17,2
Radoszowice (Radoszewice), *Radoszewice*, srd, wln, Osjaków 51,3 18,8
Radoszownica, *Radoszewnica*, srd, rds, Nowopole 50,8 19,7
Radoszyce, *Radoska*, snd, chc, Radoszyce, przedmieście albo wieś, k 51,1 20,3
Radoszyce, snd, chc, Radoszyce, miasto, k 51,1 20,3
Radoszyna (Radoszyno), maz, liw, Pniewnik 52,4 21,7
Radotki, dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,6
Radowska Mała, *Małe Radowska*, chl, chl, Radowska Wielkie 53,2 19,0
Radowska Wielkie, *Wielkie Radowska*, chl, chl, Radowska Wielkie, k 53,2 19,0
Radownica, *Radawnica*, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 16,9
Radszyce (Radzice), *Raczyce*, kls, kls, Odalanów, k 51,6 17,6
Raduchowo (Raduchów Mały), *Raduchów*, kls, kls, Giżyce 51,6 18,1
Raduchów, *Reduchów*, srd, szd, Korczów 51,7 18,9
Raducin (Reducin), *Reducin*, snd, stz, Górzno Wyższe 51,9 21,7
Raducz, raw, bla, Babsko 51,9 20,3
Raduczycze, srd, wln, Osjaków, d 51,3 18,8
Radujewo, *Poznań-Radojewo*, pzn, pzn, Owieńska, d 52,5 16,9
Radule, pdl, blk, Tykocin, ks 53,1 22,8
Radunia, *Radonia*, snd, opc, Błogie 51,4 20,0
Radwan, snd, opc, Białaczów 51,3 20,2
Radwaniec, kls, knn, Kazimierz 52,3 18,0
Radwanka (Redwanka), raw, raw, Żelichnin Mniejszy 51,7 20,1
Radwanki (Redwanki), kls, kcn, Chodzież 52,9 17,0
Radwankowo, pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,6
Radwankowo, *Radwanków Królewski i Radwanków Szlachecki*, maz, czr, Radwankowo, k 51,9 21,3
Radwanowice, krk, prs, Rudawa 50,2 19,7
Radwańczewo, kls, gzn, Siedlimowo 52,5 18,2
Radyczyno, *Radyczyny*, srd, srd, Wielanów 52,0 18,7
Radzanowo (Radzanów), *Radzanowo Stare*, plc, plc, Radzanowo 52,6 19,9
Radzanów (Radzonów), plc, rac, Radzanów, miasto 52,9 20,1
Radzanów, snd, rdm, Radzanów 51,6 20,9
Radzanów, snd, wsl, Dobrowoda 50,4 20,8
Radzeń, *Radzyń* – część, lcz, lcz, Rdułtów 52,2 19,0
Radzewo, kls, pzd, Radzewo 52,2 17,0
Radziątków, srd, ptr, Bogdanów 51,3 19,6
Radzice, *Radzice Duże, Radzice Małe*, snd, opc, Drzewica, k 51,5 20,4
Radzicz, kls, nkl, Glisno 53,2 17,3
Radziczek, *Radzicz*, kls, nkl, Satki 53,2 17,3
Radzie, pdl, blk, Dolistowo 53,5 22,9
Radziechowice = Radziechowice, Strzałkowiec*, *Radziechowice Pierwsze*, srd, rds, Radomskie, k 51,1 19,3
Radziechów (Radziechowa, Radziechowice, Radziechowy), *Radziechowy*, krk, sls, Radziechów 49,6 19,1
Radziejewice, *Radziejowice*, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,6
Radziejewo-Bedy (Radzieje, Radziejowa Wieś), *Radzieje Bedy*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
Radziejewo-Stare Wity, *Radzieje Wity*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
Radziejewo, *Wojdy*, pdl, blk, Rajgród 53,7 22,7
Radziejowice, *Rożnów-Radajowice*, krk, sdc, Tropie 49,8 20,7
Radziejowo (Radziejowa, Rautenberg, Rudziej), *Radziejewo*, pmr, tcz, Zblewo 53,9 18,4
Radziejów, bkj, rdj, Radziejów, miasto, k 52,6 18,5
Radzieszowska Wola (Nowy Radziszów, Wola Radzieszowska), *Wola Radzieszowska*, krk, scz, Radzieszowska Wola, d 49,9 19,8
Radziszów (Radziszów Stary, Stary Radziszów), *Radziszów*, krk, scz, Radziszów, d 49,9 19,8
Radzięcin, lub, lub, Goraj 50,7 22,7
Radziki Małe, dbr, rpn, Radziki 53,2 19,3
Radziki, *Radziki Duże*, dbr, rpn, Radziki 53,2 19,3
Radzikowo, maz, zkr, Radzikowo, k 52,5 20,4
Radzikowo, *Radzików*, maz, bln, Rokitno ś. Jakub 52,2 20,6
Radzików Oczki, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5
Radzików Stopki, lub, luk, Zbuczyn 52,2 22,5
Radzików Święski, lub, luk, Zbuczyn 52,2 22,5
Radzików Wielki, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5
Radziłowo, *Radziłów*, maz, rdz, Radziłowo, miasto, k 53,4 22,4
Radziłówka (Radziwiłówka), *Radziwiłówka*, pdl, mln, Mielnik, k 52,4 23,0
Radzim (Radzima), pmr, tch, Cerkwica Wielka 53,5 17,6
Radzim, pzn, pzn, Radzim, d 52,6 16,9
Radzimice, *Radziemice*, krk, prs, Radzimice 50,3 20,2
Radziminek (Radzimino Małe), *Radzyminek*, maz, scn, Radzimino Wielkie 52,6 20,3
Radzimino = Radzimino-Sona*, Radzimino Wielkie*, *Radzymin*, maz, cch, Ciechanów 52,9 20,6
Radzimino Wielkie (Radzimin), *Radzymin*, maz, scn, Radzimino Wielkie 52,6 20,4
Radzimino-Kozdroje (Kozdry), *Kozdroje*, maz, cch, Lekowo 53,0 20,6
Radzimino-Włosty, *Włosty*, maz, cch, Lekowo 53,0 20,6
Radzimowice, plc, szr, Uniecko 52,9 20,2
Radziszew, *Rajszew*, maz, wrs, Chotomow, d 52,4 20,8
Radziszewo Stare (Radziszewo-Stara Wieś), pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6
Radziszewo-Króle (Cholewy-Króle, Króle), pdl, drh, Winna Stara 52,6 22,6

Radziszewo-Przyrodki+ (Przyrodki-Radziszewo), pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,7

Radziszewo-Sieńczuch (Sieńczuch), pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,7

Radziszewo-Sobiechowie, *Radziszewo-Sobiechowo*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6

Radziszewo, okolica, pdl, drh

Radziszów** (Radziców), krk, kss, Mironice

Radziwie, raw, gos, Radziwie, d 52,5 19,7

Radzymia, *Radzimia*, kls, knn, Rychwał, osada młyńska 52,1 18,2

Radzymieńska Wólka, *Wólka Radzymieńska*, maz, wrs, Radzymino 52,4 21,1

Radzymino (Radzymin-Przedmieście, Radzymieńska Wieś), *Radzymin* – część, maz, wrs, Radzymino 52,4 21,2

Radzymino, *Radzymin* – część, maz, wrs, Radzymino, miasto 52,4 21,2

Radzynek (Radzinek), dbr, rpn, Chojno 53,0 19,3

Radzyny, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5

Radzyń (Kozirynek), *Radzyń* – część, lub, luk, Kozirynek, miasto, k 51,8 22,6

Radzyń (Radzynia), *Radzyń Chelmiński*, chl, chl, Radzyń, miasto, k 53,4 18,9

Radzyńskie (Rędzińskie), *Redzyńskie*, maz, gar, Latowicz, k 52,0 21,8

Rahozy, *Rohozy*, pdl, blk, Narew 52,9 23,5

Rajec (Rajec Wielki), *Rajec Księży*, snd, rdm, Stary Radom, d 51,4 21,2

Rajec Szlachecki (Rajec Mały), snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,2

Rajewo, *Zbąszyń* – część, pzn, ksc, Zbąszyń 52,3 15,9

Rajgród, pdl, blk, Rajgród, miasto, k 53,7 22,7

Rajkowski Młyn, pmr, tcz, Rajkowy, osada młyńska, k 54,0 18,7

Rajkowy (Rajkowy, Reckau), pmr, tcz, Rajkowy, k 54,0 18,7

Rajsko Mniejsze, *Rajsko Małe*, srd, ptr, Mierzyn 51,3 19,7

Rajsko Większe, *Rajsko Duże*, srd, ptr, Mierzyn 51,3 19,7

Rajsko, kls, kls, Rajsko 51,8 18,3

Rajsko, *Kraków-Rajsko*, krk, scz, Kosocice 50,0 20,0

Rajsko, krk, sls, Oświęcim 50,0 19,2

Rajsko, *Rajsk*, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,2

Rajsko, snd, plz, Szczurowa, d 50,1 20,6

Rajsków (Rajskowo), *Kalisz-Rajsków*, kls, kls, Kalisz-św. Marii, m 51,7 18,1

Raki, maz, prz, Siedlec 53,1 21,2

Rakoniewice, *Rakoniewice* – część, pzn, ksc, Rakoniewice 52,1 16,2

Rakoszyn, krk, llw, Rakoszyn 50,7 20,1

Rakowice (Rakowice Małe), srd, srd, Sieradz 51,6 18,6

Rakowice (Rakowiec), chl, mch, Sumplawo 53,5 19,7

Rakowice (Rękowice), *Rękowice*, maz, wrk, Mniszewo 51,8 21,3

Rakowice, *Kraków-Rakowice*, krk, prs, Kraków ś. Mikołaj, k 50,1 20,0

Rakowicze, pdl, blk, Narew, k 52,8 23,4

Rakowiec (Rakowiec-Kościeszka), *Warszawa-Rakowiec*, maz, wrs, Służewo 52,2 21,0

Rakowiec (Rekowiec), pmr, tcz, Tymawa, k 53,8 18,8

Rakowiec = Rakowiec, Przykuty*, lcz, orl, Żychlin 52,3 19,6

Rakowiec, maz, liw, Dobre Stare 52,3 21,6

Rakownia, pzn, pzn, Goślina Kościelna 52,6 17,0

Rakowo (Rakowo-Kiejstutów Bród), maz, was, Wąsosz 53,6 22,3

Rakowo (Rekowo), kls, kcn, Łekno 52,9 17,3

Rakowo = Rakowo, Rakowo-Deszczki*, *Raków*, lcz, orl, Żychlin 52,3 19,6

Rakowo Wielkie, *Warszawa-Raków*, maz, wrs, Służewo 52,2 21,0

Rakowo-Boginie, maz, wiz, Drozdowo 53,1 22,2

Rakowo-Czachy, maz, wiz, Drozdowo 53,1 22,2

Rakowo, kls, gzn, Czerniewo 52,4 17,4

Rakowo, kls, gzn, Siedlimowo 52,5 18,2

Rakowo, maz, wsg, Zakrzewo 52,4 20,0

Rakowo, plc, pln, Skołatowo 52,3 19,6

Rakowo, pzn, wlc, k 53,6 16,3

Rakowo, *Rakowo Stare*, maz, kol, Płocko 53,3 22,0

Raków (Radków), krk, kss, Andrzejów, d 50,6 20,4

Raków, *Raków Duży*, srd, ptr, Piotrków, d 51,4 19,7

Raków, snd, snd, Szumsko?, miasto 50,7 21,0

Raków, srd, wln, Siemianice 51,2 18,1

Rakówek, *Raków* – część, krk, kss, Jemielno 50,6 20,4

Rakówka, *Rekówka*, snd, rdm, Ciepeliów 51,2 21,6

Ralewice, srd, szd, Zadzim 51,7 18,8

Rambkau (Ramckow), *Rębiechowo*, pmr, gdn, Żuków, d 54,4 18,4

Ramiżów (Ramiszów, Raniżów), *Raniżów*, snd, snd, Ramiżów, k 50,3 22,0

Ramoty (Rampten, Ramten, Ramułt), mlb, mlb, Altenmarkt 53,9 19,2

Ramułtowice = Doły*, Ramułowice, *Klimontów*, snd, snd, Olbierzowice 50,7 21,4

Ramułtowo Kosińskie, *Ramutowo*, plc, plc, Święciniec 52,5 19,9

Ramułtowo Seliskie = Ramułtowo-Piączyniec*, Ramułtowo Seliskie, *Ramułtówko*, plc, plc, Święciniec 52,5 19,9

Ranachów, snd, rdm, Ciepeliów 51,3 21,5

Rapaty-Górki (Górki-Medzie), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Rapaty-Sulimy, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Rapaty-Żachy = Rapaty-Święchowie*, Rapaty-Żachy (Rapaty-Czachy), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,3 20,8

Rapaty**, maz, cch, Ciemnowko Kościelne

Rapocice (Ropocice), *Ropocice*, snd, chc, Secemin 50,8 19,9

Rassowy, *Rasy*, srd, ptr, Drużbice 51,4 19,4

Raszewo = Raszewo x2, maz, wsg, Kobylniki 52,5 20,3

Raszewo, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie, d 52,5 17,8

Raszewy, kls, pzd, Pępowo Małe 51,7 17,1

Raszewy, kls, pzd, Żerków 52,1 17,6

Raszewy, *Raszawy*, kls, kls, Gać Powężowa 51,8 18,3

Raszkowo (Raszków), *Raszków*, kls, kls, Raszkowo, miasto 51,7 17,7

Raszkowo, *Roszkowo*, kls, gzn, Lechnino 52,7 17,1

Raszków, krk, llw, Słupia 50,6 19,9

Raszkówko (Raszkowo), *Raszkówek*, kls, kls, Pogrzebowo 51,7 17,7

Raszów, lub, lub, Lewartów 51,5 22,6

Rasztowo, maz, kam, Klembowo 52,4 21,3

Raszyniec, *Raszyn*, maz, wrs, Raszyniec, d 52,1 20,9

Rataje, kls, pzd, Szamarzewo, k 52,2 17,7

Rataje, *Poznań-Rataje*, pzn, pzn, Święty Jan, k 52,4 16,9

Rataje, pzn, ksc, Gnino 52,2 16,3

Rataje, pzn, pzn, Chodzież, k 53,0 16,9

Rataje, *Rataje Karskie*, *Rataje Słupskie*, snd, wsl, Szczucin 50,3 21,0

Rataje, raw, gos, Gostynin, k 52,4 19,4

Ratanica**, krk, scz, Droginia

Ratnice, *Retnice*, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6

Ratnowy (Ratniowy), *Wojnicz-Ratnowy*, krk, sdc, Wojnicz, osada folwarczna, k 50,0 20,8

Ratoszyn, lub, lub, Ratoszyn 51,1 22,2

Ratoszyn, snd, rdm, Radzanów 51,6 20,8

Ratowo-Piotrowo, maz, lom, Smlodowo 53,1 22,0

Ratowo, plc, szr, Radzanów 53,0 20,1

Ratowo, *Ratowo Stare*, maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0

Ratyniec Nowy (Ratyniec-Wypychy), *Nowy Ratyniec*, pdl, drh, Kosowo 52,5 22,2

Ratyniec Stary, *Stary Ratyniec*, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,2

Ratyniec-Mursy (Mursy), *Stare Mursy*, pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,3

Ratyniec, okolica, pdl, drh
Ratyń, kls, knn, Łądek, d 52,2 17,9
Rautenberg, *Raciniowo*, pmr, czl, Ło-
za 53,7 17,1
Rawa, lub, lub, Rudno, miasto 51,5 22,4
Rawa, *Rawa Mazowiecka* – część, raw,
raw, Rawa, miasto, k 51,8 20,2
Rawica (Rawica Nowa, Wola Tczow-
ska), *Rawica Stara*, snd, rdm, Tczów,
k 51,3 21,4
Rawica Mała, *Rewica Królewska*, raw,
raw, Budziszewice, k 51,7 19,9
Rawica Wielka (Rawica Rogowska),
Rewica Szlachecka, raw, raw, Jeżów
51,7 19,9
Rawka, krk, llw, Słupia 50,6 20,0
Rawołowice (Rachwałowice, Rawalowi-
ce), *Rawalowice*, krk, prs, Luborzycza
50,2 20,2
Rawowice (Rawice), *Rabowice*, pzn, pzn,
Siekierki Wielkie, d 52,4 17,1
Rawy-Kurzątki (Kurzątka, Kurzątkowo),
Rawy-Kurzątki – część, maz, roz, Gą-
sowo 53,0 21,3
Rawy, *Rawy-Goczkowo*, maz, nur, Zarę-
by Kościelne 52,8 22,1
Rażny (Raszny, Raśny), *Raźny Stare*,
maz, kam, Sadowne, d 52,6 21,7
Rąbczyno, *Rąbczyn*, kls, kls, Pogrzebo-
wo 51,7 17,7
Rąbielino, *Rembielin*, dbr, dbr, Rokicie
52,6 19,5
Rąbienie, *Rąbień*, lcz, lcz, Kazimierz
51,8 19,3
Rąbież, maz, cch, Pałuki, osada folwarcz-
na, k 51,8 19,3
Rąbież, *Rąbierz*, maz, prz, Grudowski
53,1 20,6
Rąbino (Rąbin), *Rąbin (Inowrocław* –
część), inw, inw, Staromieście, m 52,8
18,2
Rąbino, *Rąbiń*, pzn, ksc, Rąbino 52,0
16,8
Rąblów, lub, lub, Wąwolnica 51,3 22,1
Rączka, *Przerwa*, raw, gos, Gostynin,
osada młyńska, k 52,4 19,4
Rączki, snd, chc, Policzko 51,0 19,9
Rączno, *Ręczno*, srd, ptr, Rączno, d 51,2
19,9
Rąkcice, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,2
Rąkczyno, *Rąkczyn*, lcz, lcz, Poddąbice,
d 51,9 19,0
Rąpczyno, *Rąpczyn*, kls, kcn, Łekno
52,8 17,3
Rąty (Raty, Roty), pmr, tcz, Goręczy-
no 54,3 18,2
Rchów, *Orchów*, srd, szd, Łasko 51,6 19,1
Rchutowo (Rchułtowo), *Archutowo*, maz,
wsg, Łętowo 52,5 20,1
Rcylińo, *Arcelin*, plc, pln, Baboszewo
52,7 20,3
Rdułtowo (Rdułtowo), *Rdutów*, raw, gos,
Jemielińo 52,3 19,2
Rdułtowo = Chawłozy*, Rdułtowo, *Ar-
chutówko*, maz, wsg, Bodzanowo 52,5
20,1
Rdułtów, *Rdutów*, lcz, lcz, Rdułtów,
d 52,2 19,0
Rdzawa (Rdzawka), *Rdzawka*, krk, szc,
Rabka 49,6 20,0
Rdzawa, krk, szc, Trzciana 49,8 20,4
Rdzów (Rzów, Rzów), snd, rdm, Potwo-
rów 51,5 20,7
Reczewo (Raczewo), plc, bls, Będziszaw,
d 52,7 19,8
Reczki+, pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,2
Reczyce (Rączyce, Retszyce), raw, sch,
Domaniewice, d 52,0 19,9
Reda (Rheda), pmr, pck, Reda, k 54,6
18,4
Redecz Kalny (Kalny Redecz), bkj, bkj,
Lubraniec 52,6 18,8
Redecz Krowi (Krowice), *Krowice*, bkj,
bkj, Lubraniec 52,6 18,8
Redecz Krukowy (Redecz, Redecz-Kru-
kowo, Redecz Kruków), bkj, bkj, Dą-
bie 52,6 18,8
Redecz Wielki (Rycz Wielki), *Redecz
Wielki-Parcele*, bkj, bkj, Lubraniec
52,5 18,8
Redecz, *Recz*, kls, gzn, Kołdrab 52,7 17,5
Redłowo (Radłowo, Riedlau), pmr, gdn,
Kack, k 54,5 18,5
Redłowo Niższe (Radłowo, Riedlau),
Gdynia – część, pmr, gdn, Oksywa,
osada młyńska 54,5 18,5
Redwany-Zaorze, *Radwany-Zaorze*, maz,
lom, Somowo 52,9 22,0
Redzyń = Redzyń x2, (Radzeń, Radzyń),
Redzeń Stary, raw, raw, Budziszewi-
ce, k 51,7 19,9
Regietów, krk, bck, praw, Zdynia 49,5
21,2
Regnów, raw, bla, Regnów, kd 51,7 20,4
Regny, raw, raw, Budziszewice, k 51,7
19,9
Regów, *Regów Stary*, snd, rdm, Regów
51,5 21,8
Regulice, krk, prs, Regulice 50,1 19,5
Reguły Wielkie = Reguły-Książki*, Re-
guły Wielkie (Reguły Stare), *Regu-
ły* – część, maz, wrs, Raszyniec 52,2
20,9
Reguły-Kuchy, *Reguły* – część, maz, wrs,
Raszyniec 52,2 20,9
Reguły-Malichy, *Reguły* – część, maz,
wrs, Raszyniec 52,2 20,8
Reguły-Zalesie, *Reguły* – część, maz,
wrs, Raszyniec 52,2 20,9
Regut, maz, gar, Osiecko, k 52,0 21,4
Rehberg, *Pagórki*, mlb, mlb, Tolkmiet
54,3 19,5
Rehwalde, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3
19,1
Reichenbach, *Rychliki*, mlb, mlb, Re-
ichenbach, dm 54,0 19,5
Reichenberg (Rychembork, Schönau),
Bogatka, pmr, gdn, Reichenberg, m
54,3 18,8
Reichenfeld, *Złotowo*, mlb, mlb, Notzen-
dorf, k 54,0 19,2
Reichsandreas (Rechendrysz), *Andrze-
jewo*, mlb, mlb, Kiszpork 53,9 19,3
Reimannsfelde, *Nadbrzeże*, mlb, mlb,
[nieznana], osada młyńska, m 54,3
19,4
Reimerswalde, *Cyganek*, mlb, mlb, Tie-
genhagen, k 54,2 19,1
Reinfeld, *Przyjaźń*, pmr, gdn, Reinfeld
54,3 18,4
Rekcin (Rekcino), pmr, gdn, Święty Woj-
ciech, osada folwarczna 54,2 18,6
Rekle, pdl, blk, Knyszyn, k 53,3 22,8
Rekle, srd, rds, Rzaśna 51,2 19,1
Reklino, *Reklin*, pzn, ksc, Niatek Wiel-
ki 52,2 16,0
Rekownica (Rakownica), pmr, tcz, Ko-
ścierzyno 54,1 18,1
Rekowo (Rakowo), *Rakowo*, dbr, rpn,
Rypin 53,1 19,3
Rekowo (Rakowo), *Rekowo Górne*, pmr,
pck, Reda, k 54,6 18,3
Relsko Małe (Rylsko Małe), *Rylsk Mały*,
raw, bla, Cielądz 51,7 20,4
Relsko Wielkie (Rylsko Wielkie), *Rylsk
Duży*, raw, bla, Biała 51,7 20,4
Rembiechowa (Rębieszowa), snd, chc,
Węgleszyn 50,7 20,2
Rembielice, *Rębielice Szlacheckie*, srd,
wln, Parzymiechy 51,0 18,9
Rembielino Małe (Wola Rembielińska),
Rembielinek, maz, prz, Krzynowłoga
Wielka 53,2 20,9
Rembielino Wielkie = Rembielino Wiel-
kie (Bagienica Rembielino), Ruda*,
Rembielin, maz, prz, Krzynowłoga
Wielka 53,2 20,9
Rembierkowo, *Rembertów*, maz, tar, Rem-
bierkowo 52,0 20,8
Rembieszów (Rębieszów), srd, szd,
Strońsko 51,5 18,9
Rembieszyce (Rąbieszyce), snd, chc,
Rembieszyce 50,8 20,3
Rembiszewo (Rembiszewo-Chuje-
ry, Rembiszewo-Truski), *Remiszew
Mały*, pdl, drh, Koźuchowo 52,4
22,3
Rembiszewo-Chrome (Chrome), *Remi-
szew Duży*, pdl, drh, Sokołów 52,4
22,3
Rembowo = Rembiszewo* (Rembiszewo-
ko), Rembowo, *Zembrzus-Rembowo*,
maz, prz, Janowo 53,3 20,6
Rembowo-Filipy (Filipiska), *Filipy*, maz,
prz, Krasne 52,9 20,9
Rennekau (Adlig Renkau), mlb, mlb, Bie-
sterfeld 54,0 18,8
Repki, pdl, drh, Wyrozęby-Podawce
52,4 22,4

Repniki, *Rzepniki*, pdl, blk, Suraż, k 53,0 23,2
 Reptowo, chl, chl, Ostromiecz 53,2 18,2
 Reszki (Krzewo, Krzewo Małe), pdl, blk, Rajgród 53,8 22,7
 Reszki-Boleścięta, *Reszki*, raw, gbn, Gąbin 52,4 19,6
 Reszki-Gorzewo, *Gorzewo*, raw, gbn, Gąbin 52,4 19,6
 Reszki-Kunki, *Kunki*, raw, gbn, Gąbin 52,4 19,7
 Reszki-Smolęta, *Smolęta*, raw, gbn, Gąbin 52,4 19,6
 Reszowo (Raszewo), *Walentynów* – część, raw, gos, Kutno 52,2 19,3
 Retel (Retil, Rytel), *Rytel*, pmr, tch, Czersk, osada karczmarska, k 53,8 17,8
 Retki (Retki-Zastępną), raw, gbn, Złakowo Cerkiewne, d 52,2 19,8
 Retkinia, *Łódź-Retkinia*, lcz, brz, Pabianice, d 51,7 19,4
 Retkowo, kls, kcn, Brzeskorzystew 52,9 17,6
 Retkowo, *Retków*, maz, wrs, Stanisławów albo Cychowo 52,3 21,5
 Retniewicz (Ratniewicz), *Retniowiec*, raw, raw, Lipce, d 51,9 20,0
 Retsz*, *Tarnawa Górna* – część, krk, sls, Mucharz 49,8 19,5
 Rewa, pmr, pck, Oksywa, d 54,6 18,5
 Rębielcz (Rębileś), pmr, tcz, Miłobądz, d 54,2 18,7
 Rębielice, *Rębielice Królewskie*, krk, llw, Kłobucko, k 51,0 18,9
 Rębieszkie (Rembieskie), *Stare Rębieszkie*, srd, szd, Korczów 51,7 18,9
 Rębisze, maz, osl, Goworowo, d 52,9 21,6
 Rębiszewo-Studzianki, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,4
 Rębiszewo-Żegadły (Rębisze-Zegadły), *Rębiszewo-Zegadły*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,4
 Rębiszewo*, plc, pln, Płońsko 52,6 20,3
 Rębkowo = Rębkowo x2, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9
 Rębkowo, *Rębków Stary*, maz, gar, Garwolin, k 51,9 21,6
 Ręboszewo (Rameschau, Rębieszewo), pmr, mrw, Chmielno, d 54,3 18,1
 Rębowo Wielkie (Rębowo-Jaczkki), maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
 Rębowo, maz, wsg, Rębowo, k 52,4 20,2
 Rębowo, pzn, ksc, Domachowo, d 51,8 17,0
 Rębowo, *Rembów Rządowy*, raw, gos, Białotarczek, d 52,4 19,3
 Rębów, snd, chc, Kije 50,6 20,5
 Rębówko (Rębowo Małe), maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
 Ręczaje, *Ręczaje Nowe*, maz, wrs, Cychowo 52,3 21,4
 Ręczko, *Reńsko*, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,1 16,4
 Rędzina Wola, *Wola Czołnowska*, lub, lub, Baranów 51,5 22,2
 Rędziny (Rądziny), srd, rds, Żytne 51,0 19,6
 Rędziny, krk, llw, Klasztor Mstowski 50,9 19,2
 Rękaciec, *Rękawiec*, raw, raw, Budziszewice 51,7 20,0
 Rękawczywo Małe, *Rękawczynek*, kls, gzn, Rękawczywo 52,5 18,0
 Rękawczywo, *Rękawczyn*, kls, gzn, Rękawczywo 52,5 17,9
 Rękawczywo, *Rękawczyn*, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,6
 Rękawica+, maz, gar, Parysewo 52,0 21,6
 Rękawki (Rękawka), raw, gbn, Troszyno 52,4 19,9
 Rękojady (Rakojady), *Rakojady*, kls, gzn, Skoki 52,7 17,1
 Rękoraj, srd, ptr, Sroćkie 51,5 19,7
 Rększowice (Reksowice, Rzetowice, Rzetsowice), krk, llw, Częstochowa, k 50,7 19,0
 Rępino, *Rempin*, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,7
 Rętki Ługi, *Ługi Rętkie*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4
 Rętwiny, dbr, rpn, Płonne 53,1 19,2
 Rgielewo (Rgilewo, Rgilowo), *Rgilow*, lcz, lcz, Kłodawa 52,2 19,0
 Rgielsko, kls, kcn, Tarnowo, d 52,8 17,2
 Ribbenhammer+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,4 18,5
 Robach, *Jazowa* – część, mlb, mlb, [nieznana], osada karczmarska, m 54,2 19,3
 Robacznica, *Paradyż*, pmr, pck, Góra, osada młyńska, k 54,6 18,1
 Robacznica**, pmr, tcz, osada młyńska
 Robaczyna (Robaczyno), *Robaczyn*, pzn, ksc, Śmigiel 52,0 16,5
 Robakowo (Robackowo), pmr, pck, Luzino 54,6 18,1
 Robakowo, chl, chl, Sarnowo 53,4 18,7
 Robakowo, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,0
 Robakowo, *Robaków*, kls, kls, Szymbonowice 52,0 17,7
 Robczysko (Robczyska), pzn, ksc, Pawłowice 51,8 16,7
 Robienko Małe**, pzn, ksc
 Robkowa, *Rąbkowa*, krk, sdc, Zbyszycce 49,7 20,7
 Rochale Mniejsze, *Rochaliki*, raw, sch, Leszno 52,2 20,6
 Rochale Większe, *Rochale Wielkie*, raw, sch, Leszno 52,2 20,6
 Rochnia (Rocheń), plc, szr, Szreńsko 53,0 20,2
 Rocławowice (Rosławowice), *Rosławowice*, raw, bla, Biała 51,8 20,4
 Roczyny, krk, sls, Andrzychów 49,9 19,3
 Rodaki (Rodaków), krk, prs, Chechło 50,4 19,5
 Rodzone (Rosa), chl, mch, Sumplawo 53,5 19,7
 Rogaczewo Małe, pzn, ksc, Wyskocz 52,0 16,8
 Rogaczewo Wielkie, pzn, ksc, Wyskocz 52,0 16,8
 Rogaczewo, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8
 Rogaczów, *Rogaczew*, srd, rds, Dąbrowa 50,8 19,6
 Rogaczówek, srd, rds, Żytne 50,9 19,7
 Rogale Małe*, maz, kol, Romany 53,4 22,2
 Rogale Ruda, *Rogale*, lub, luk, Trzebieiszów 52,0 22,5
 Rogale Wielkie (Rogale-Dzierzbia), *Rogale*, maz, kol, Romany 53,4 22,2
 Rogale+, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
 Rogalinko, *Rogalinek*, pzn, pzn, Rogalinko, d 52,2 16,9
 Rogalino, *Rogalin*, bkj, rdj, Kaczewo 52,6 18,5
 Rogalino, *Rogalin*, kls, nkl, Wielewicz 53,4 17,6
 Rogalino, *Rogalin*, pzn, pzn, Rogalinko 52,2 16,9
 Rogalów (Rozwadów), *Wólka Rozwadowska*, lub, lub, Kocko 51,6 22,4
 Rogalów, lub, lub, Wąwolnica, k 51,3 22,1
 Rogaszyce, kls, pzd, Pogorzelić 52,1 17,6
 Rogaszyce, srd, ost, Rogaszyce 51,4 18,0
 Rogaszyno Małe, *Orądkki* – część, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,5
 Rogaszyno Wielkie, *Rogaszyn*, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,5
 Rogatkowo, *Woźniki-Kraszyn*, maz, scn, Krysk, d 52,6 20,4
 Rogawka (Rochawka), pdl, drh, Siemiatycze, k 52,4 22,8
 Rogi, krk, sdc, Podegrodzie 49,6 20,5
 Rogi, *Łódź-Rogi*, lcz, brz, Łódź 51,8 19,5
 Rogi, srd, rds, Chełm 51,0 19,8
 Rogienice Piaseczne (Piaseczno), maz, kol, Płocko 53,3 22,1
 Rogienice-Wypychy, maz, kol, Płocko 53,3 22,1
 Rogienice, *Rogienice Wielkie*, maz, kol, Płocko 53,3 22,1
 Roginice (Rogienice), *Rogienice*, snd, chc, Konieczno 50,8 20,0
 Roginice (Roginice-Grębeckie), *Rogienice*, plc, bls, Będziszów 52,8 19,8
 Roginice-Weszki, *Rogieniczki*, plc, bls, Będziszów 52,8 19,8
 Roginino (Rogimino), *Regimin*, maz, cch, Lekowo, d 52,9 20,6
 Rogolin, snd, rdm, Radzanów 51,6 20,9
 Rogosko (Rogożek), *Rogusko*, kls, pzd, Solec, d 52,1 17,3

Rogotworsk (Rogotworsko), plc, rac, Rogotworsk, d 52,7 20,1

Rogowa (Rogowa Wola), snd, rdm, Mniszek, d 51,4 20,9

Rogowice, snd, chc, Mniów 51,0 20,6

Rogowiec, raw, raw, Kurzeszyn 51,8 20,2

Rogowo, chl, chl, Rogowo, m 53,1 18,7

Rogowo, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4

Rogowo, kls, gzn, Rogowo, miasto 52,7 17,6

Rogowo, maz, prz, Podosie 53,0 21,0

Rogowo, maz, wsg, Żochowo Kościelne 52,6 20,1

Rogowo, pzn, ksc, Krobia 51,7 17,0

Rogowo, *Rogowo Kościelne*, maz, wsg, Łętowo, d 52,6 20,1

Rogowo, *Rogowo Stare*, maz, osw, Czerwino 52,9 21,9

Rogowo, *Rogów*, pdl, drh, Sokołów 52,4 22,3

Rogowo, *Rogówek*, pdl, blk, Tykocin, ks 53,1 22,9

Rogowo**, *Inowrocław* – część, inw, inw, Staromieście, przedmieście, m

Rogozie*, krk, szc, Wiśnicz Wielki 49,9 20,5

Rogozik, *Gardega*, chl, chl, Rogoźno, osada folwarczna, k 53,5 18,9

Rogoziniec, pzn, pzn, Rogoziniec, k 52,3 15,7

Rogozino-Kalesz, *Rogozinko*, plc, plc, Jemielnica 52,6 19,8

Rogozino, plc, plc, Jemielnica, d 52,6 19,8

Rogoźnica**, maz, gar, Żeliszewo

Rogoźnicki Młyn, pmr, czl, Kiełpin, osada młyńska, k 53,8 17,4

Rogoźnik (Rogoźniki), swr, Siemunia 50,4 19,0

Rogoźnik, krk, sdc, Dunajec albo Ludzimirz, d 49,4 20,0

Rogoźno (Rogenhause, Rogoźno), *Rogoźno*, chl, chl, Rogoźno, miasto, k 53,5 18,9

Rogoźno (Rogoszno), srd, srd, Widawa 51,4 19,0

Rogoźno-Zamek (Rogenhause, Zamek Rogoziński), *Rogoźno-Zamek*, chl, chl, Rogoźno, osada folwarczna, k 53,5 19,0

Rogoźno, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,5

Rogoźno, pzn, pzn, Rogoźno, miasto, k 52,8 17,0

Rogoźno, raw, sch, Domaniewice, d 52,0 19,8

Rogoźno, *Rogoźno*, bkj, prd, Przedecz, k 52,4 18,9

Rogożewo, kls, pzd, Jutrosin 51,7 17,1

Rogożowo Małe, *Rogożewek*, raw, gos, Gostynin 52,5 19,5

Rogożowo Wielkie (Rogożewo Wielkie), *Rogożew*, raw, gos, Gostynin 52,5 19,5

Rogów (Rogowo), srd, szd, Świeńce 52,0 19,0

Rogów, krk, kss, Kozłów i Książ Wielki 50,5 20,1

Rogów, lub, lub, Wilków, k 51,3 22,0

Rogów, raw, raw, Jeżów 51,8 19,9

Rogów, snd, opc, Końskie 51,2 20,4

Rogów, snd, rdm, Jastrząb, d 51,2 21,0

Rogów, snd, wsl, Rogów 50,2 20,7

Rogów, srd, srd, Turek 52,0 18,6

Rogówko (Rogowo Małe), chl, chl, Gronowo, m 53,1 18,8

Rogówko, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4

Rogówko, kls, kcn, Rogowo 52,7 17,6

Rogulice, lcz, lcz, Góra 52,1 19,3

Roguszyno Nowe*, *Roguszyn Dzierzki*, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,9

Roguszyno Stare, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,9

Roguszyno-Decie-Kąty, *Decie*, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,9

Roguszyno-Leśniki, *Leśniki*, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,8

Roguszyno-Wypychy, maz, liw, Czerwonka 52,4 21,9

Roguszyno, *Roguszyn*, maz, zkr, Miączy Małe 52,4 20,4

Rohrkämpe+, pmr, gdn, [nieznana], m 54,2 19,1

Rohrmühle+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,4 18,5

Rojewo, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4

Rojewo, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3

Rojewo, pzn, pzn, Rokitno, osada folwarczna, d 52,5 15,5

Rojków, srd, szd, Marzenin 51,5 19,0

Rojów, srd, ost, Ostrzeszów 51,4 17,9

Rojówka, *Skrzętla Rojówka* – część, krk, sdc, Tęgoborza 49,7 20,6

Rokicie, dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,5

Rokicie, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5

Rokicie, *Łódź-Rokicie Stare*, lcz, brz, Łódzia, d 51,7 19,4

Rokiciny, lcz, brz, Łaznowo, d 51,7 19,8

Rokiciny, *Rokiciny Podhalańskie*, krk, szc, Raba 49,6 19,9

Rokitki (Rokitka), pmr, tcz, Tczew, k 54,1 18,7

Rokitna (Rokitnia, Rokitnica), *Rokitnia Stara*, snd, stz, Stężyca, k 51,6 21,8

Rokitnica Wielka = Rokitnica-Bogufały*, Rokitnica-Marcinki* (Marcinkowice), Rokitnica Mileska*, Rokitnica Wielka, Rokitnica-Zarzecze*, *Rokitnica*, raw, bla, Żdżar 51,7 20,5

Rokitnica-Jankowice, *Jankowice*, raw, bla, Żdżar 51,7 20,5

Rokitnica, lcz, brz, Stryków 51,9 19,6

Rokitnica, *Rokitnica*, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,7

Rokitnica, *Rokitnica-Wieś*, dbr, rpn, Świedziebna 53,2 19,5

Rokitnica, srd, szd, Łasko 51,6 19,2

Rokitno (Rokitno Dolne, Rokitno Górne), maz, bln, Rokitno – ś. Jakub, ś. Wojciech, d 52,2 20,7

Rokitno, krk, llw, Rokitno, d 50,6 19,8

Rokitno, lub, lub, Bystrzyca 51,4 22,7

Rokitno, pzn, pzn, Rokitno, d 52,5 15,6

Rokitno, *Rokitno Szlacheckie*, krk, llw, Cięgowice 50,4 19,4

Rokitno**, kls, kls, Godzieszewy Wielkie, osada młyńska

Rokocin (Rokocino), pmr, tcz, Starogard 53,9 18,5

Rokoczyński Młyn+, pmr, tcz, Nowa Wieś, osada młyńska 54,0 18,5

Rokosowo, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,8

Rokotowo, *Rokotów*, raw, sch, Białynin 52,2 20,2

Roków, krk, sls, Wadowice 49,9 19,5

Rokszyce, srd, ptr, Piotrków 51,4 19,6

Rokutowo, *Rokutów*, kls, kls, Brudzewo Wielkie 51,9 17,9

Role, lub, luk, Łuków 52,0 22,4

Rolowa Wola, *Ryłowa*, snd, plz, Szczurawa, d 50,1 20,7

Romanowo, maz, prz, Węgrzynowo 52,9 21,0

Romany Górskie = Romany-Górskie, Romany-Misze* (Romany-Misie), (Romany Misie), maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,9

Romany-Bobry (Niskie Bobry), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,3 20,8

Romany-Gąszczyno+, maz, was, Niedźwiadna 53,5 22,1

Romany-Janki (Romany-Janiki, Karcze-Janki), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Romany-Janowięta, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,9

Romany-Karcze, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Romany-Kosiorki+, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,9

Romany-Sędzięta (Bobry), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,8

Romany-Skierki (Romany Skorki), *Skierkowizna*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,1 20,9

Romany-Wszebory (Powije Wszebory, Romany-Sebory), maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,9

Romany-Złotokierz = Romany-Powije* (Susowo?), Romany-Zdzieszki*, Romany-Złotokierz*, *Romany-Fuszki*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,9

Romany, maz, rdz, Romany 53,4 22,2

Romartowo, *Romartów*, lcz, lcz, Witunia, d 52,1 19,3

Romaszki, *Dobromil*, pdl, blk, Boćki 52,7 23,1

Romatowo, plc, sie, Kurowo 52,8 19,6

Romiejewice (Romiejki), *Rumiejki* – część, kls, pzd, Romiejewice, k 52,2 17,3

Romiejki (Rumiejki), *Rumiejki* – część, kls, pzd, Romiejewice 52,2 17,3

Romiejki, *Romejki*, pdl, blk, Goniądz, k 53,5 23,0

Romiejki, *Rumiejki*, pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 53,0 23,2

Romiszwice (Roniszowice), *Remiszewice*, srd, ptr, Czarnocin 51,6 19,7

Romoka, *Rumoka*, plc, ndz, Sulerzyż 52,8 20,5

Romoka, *Rumoka*, plc, szr, Lipowiec Kościelny 53,1 20,2

Romoty = Lubiewo, Romoty (Ramoty), *Ramoty-Lubiejewo*, maz, rdz, Romany 53,4 22,2

Ropa, krk, bck, Ropa 49,6 21,0

Ropczyce (Robczyce), snd, plz, Ropczyce, miasto, k 50,1 21,6

Ropele = Ropele x2, (Ropyle), maz, cch, Ciechanów 52,9 20,6

Ropianka, krk, bck, praw. Miscowa 49,5 21,6

Ropica, *Ropica Górna*, krk, bck, praw. Ropica, k 49,6 21,2

Ropica, *Ropica Polska*, krk, bck, Gorlice 49,6 21,1

Ropka, *Ropki*, krk, bck, praw. Hanczowa 49,5 21,1

Ropuchy (Ropuch), pmr, tcz, Nowa Cerkiew, osada folwarczna, d 53,9 18,6

Roscieszyn, *Pietruchy* – część, srd, szd, Zadzim 51,8 18,9

Rosenberg (Rozenberk), *Różyńny*, pmr, tcz, Rosenberg, k 54,2 18,7

Rosenfeld (Rozwald, Rozwelt), *Rozwoły*, pmr, czl, Rosenfeld, k 53,6 17,1

Rosenfeldzki Młyn, pmr, czl, Rosenfeld, osada młyńska, k 53,5 17,1

Rosengarten, *Rozgart*, mlb, mlb, Rosengarten, k 54,0 19,3

Rosenthal, *Rożental*, chl, mch, Rosenthal, d 53,6 19,8

Rosiejów, krk, prs, Skarbimierz 50,3 20,3

Rosko, pzn, pzn, Wieleń 52,9 16,3

Roskochoń, *Rozkochów*, krk, prs, Babica, d 50,0 19,5

Roskowo, *Rozskowo*, pzn, ksc, Górka 51,7 16,9

Rosławice* (Gosławice, Raclawice), *Sańoka*, snd, plz, Jurków 50,1 20,9

Rosnowo (Rosnowo Wielkie), pzn, pzn, Komorniki 52,3 16,7

Rosnówko (Rosnówko Małe), pzn, pzn, Komorniki 52,3 16,7

Rosocha = Parczów* (Parzew), Rosocha, raw, bla, Nowe Miasto 51,7 20,6

Rosocha, kls, knn, Osiek Wielki, k 52,3 18,6

Rosocha, lcz, brz, Będków 51,6 19,8

Rosocha, raw, Kurzeszyn 51,8 20,2

Rosochate Kościelne (Rosochate Stare), maz, nur, Rosochate Kościelne 52,9 22,4

Rosochate-Świącienica* (Rosochate-Nartoły, Rosochate-Nartuły), *Rosochate Nartoły*, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,9 22,4

Rosochate-Świętek (Rosochate-Świącienica, Rosochate-Święcko), *Rosochate Nartoły*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4

Rosochate-Zalesie, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,9 22,4

Rosochate, maz, was, Romany 53,4 22,2

Rosochowo = Rosochowo Małe*, Rosochowo Wielkie*, *Rosochów*, maz, grc, Worowo 51,8 20,8

Rosochy (Rossochy), snd, snd, Pkanów 50,8 21,5

Rososz (Rososza), maz, liw, Niwiska 52,2 22,0

Rososz (Rossosz), snd, stz, Ryki, k 51,7 22,0

Rososz, maz, gar, Cegłowo, d 52,1 21,7

Rososz, maz, osw, Wąsowo 52,9 21,7

Rososza Mała, *Rososzka*, maz, czr, Sobikowo 51,9 21,2

Rososza Wielka, *Rososza*, maz, czr, Sobikowo 51,9 21,2

Rososza, *Rozoga*, maz, osl, Ostrołęka, k 53,3 21,4

Rososzycza, (Rokoszycza), kls, kls, Rososzycza 51,6 18,0

Rossosza, *Rososza*, srd, szd, Marzenin 51,5 19,1

Rossoszycza, srd, szd, Rossoszycza 51,7 18,8

Rostanie, *Rozstajne*, krk, bck, praw. Grabie 49,5 21,4

Rostau, *Rozskowo*, pmr, gdn, Pruszcz, m 54,3 18,7

Rostępniewo, *Rozstępniewo*, pzn, ksc, Górka 51,7 16,9

Rostki = Rostki-Borowo, Rostki-Świdrów, Rostki Wielkie, maz, kol, Romany 53,4 22,2

Rostki Małe, maz, nmo, Nowe Miasto 52,6 20,7

Rostki Strużne, maz, mak, Szelków 52,8 21,2

Rostki Wielkie, *Rostki Duże*, maz, nmo, Nowe Miasto 52,6 20,7

Rostki-Boguszki, maz, wiz, Wizna 53,3 22,3

Rostki-Budziszyno (Rostki-Budziszewo, Rostki Wielkie, Budziszyno-Wypychy?), *Rostki Wielkie*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,1

Rostki-Howo, *Rostki Duże*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3

Rostki-Jarnoły (Jarnuły), *Jarnuty*, maz, wiz, Wizna 53,2 22,4

Rostki-Kaptury, maz, mak, Szelków 52,8 21,3

Rostki-Kotowo-Dąbrowa, *Kotowo-Plac*, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,3

Rostki-Michałowice*, *Rostki-Daćbogi*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,1

Rostki-Mierzęcino (Rostki-Piotrowice, Rostki Średnie?), *Rostki-Piotrowice*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,1

Rostki-Suchodół, *Rostki*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,7

Rostki, pdl, drh, Międzyzlesie 52,6 22,0

Rostkowice, maz, wsg, Kobylniki 52,5 20,2

Rostkowo, maz, prz, Przasnysz i Węgra 53,0 20,8

Rostkowo, plc, pln, Góra Kościelna 52,7 20,1

Rostoka, *Roztoka*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1

Rostoki (Rostoka), *Roztoki*, krk, bck, Jasioło 49,7 21,6

Rostoły, pdl, blk, Suraż, k 53,0 23,1

Rostowo = Rostowo (Rostowo Wielkie, Rostówko Wielkie), Rostówko*, *Rustów*, lcz, orl, Łęki 52,2 19,5

Rostrzębowo, *Rozstrzębowo*, kls, ken, Kcyńnia 53,0 17,5

Rostyllice, *Roztylice*, snd, snd, Waśniów 50,8 21,2

Roswarowo (Rosworowo) Rozwarowo, *Rostworowo*, pzn, pzn, Żydowo 52,5 16,7

Rosy, maz, gar, Stoczek, k 52,0 22,1

Roszczep, maz, kam, Klembowo 52,4 21,3

Roszki (Roski, Ruszki), *Ruszki*, bkj, bkj, Kościół 52,7 18,7

Roszki (Rożki), *Róźki*, snd, snd, Obrazów 50,7 21,6

Roszki = Roszki x2, *Ruszki*, raw, gbn, Rybno 52,3 20,2

Roszki-Bieńki = Roszki-Bieńki, Roszki-Bachy*, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8

Roszki-Chrzczony (Chrzczony, Chrzczony-Roszki), pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8

Roszki-Czirzunki**, pdl, blk, Płonka Kościelna

Roszki-Dusięta, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8

Roszki-Sączki (Sączki), pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8

Roszki-Trojanki*, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8

Roszki-Włodki = Roszki-Włodki (Włodki-Roszki), Roszki-Piszczaty (Piszczaty)*, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8

Roszki-Woćki, *Roszki-Wodźki*, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8

Roszki-Ziemaki, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8

Roszki, okolica, pdl, blk

Roszki, *Rożki*, snd, rdm, Kowala Stępcina 51,3 21,1

- Roszkowice, *Nowy Sącz-Roszkowice*, krk, sdc, Sądecz Nowy, m 49,6 20,7
- Roszkowo (Rostkowo, Ruszkowo), *Ruszkowo*, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,8
- Roszkowo Małe, *Ruszkówek*, maz, nmo albo ser, Ciekosyno 52,6 20,7
- Roszkowo, pzn, ksc, Modrze, osada folwarczna 52,2 16,6
- Roszkowo, *Roszków*, kls, pzd, Siedlmin 52,0 17,4
- Roszkowo, *Ruszkowo*, maz, nmo albo ser, Ciekosyno 52,6 20,7
- Roszkowo, *Ruszków*, raw, gos, Solec 52,4 19,4
- Rościęgniewice (Roszczki, Rościęgniewice, Rościęgniewice), *Roszczki*, pzn, pzn, Bytyń 52,5 16,5
- Rościmino (Rościminino), *Rościmin*, kls, nkl, Zabartowo 53,3 17,4
- Rościno, kls, gzn, Lechnino 52,7 17,1
- Rościszewo (Rostischau), pmr, tcz, Godziszewo 54,1 18,6
- Rościszewo, plc, sie, Rościszewo 52,9 19,8
- Rośle, *Rośle Duże*, lcz, lcz, Pieczewo 52,1 18,9
- Rothekrug+, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,3 18,8
- Rothof (Czyrwony Dwór), *Podzamcze*, mlb, mlb, Tiefenau 53,8 18,9
- Rothof, *Czerwony Dwór*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka 54,0 19,1
- Rotki (Nowa Wieś, Rodki), pdl, drh, Drohiczyń 52,5 22,6
- Rotmanki, *Rotmanka*, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna 54,3 18,6
- Rowiska, *Rowiska* – część, maz, liw, Korytnica 52,5 21,8
- Rowy, snd, stz, Łaskarów 51,8 21,6
- Rowy, srd, srd, Chartupia Wielka 51,6 18,6
- Rozbitek, pzn, pzn, Kwilcz 52,6 16,0
- Rozbity Kamień, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2
- Rozdrażewo, *Rozdrażew*, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,5
- Rozdziały (Rozdziałowo), maz, kam, Zambska 52,8 21,3
- Rozdziały (Rożdżały), *Rożdżały*, kls, kls, Tłokinia 51,8 18,1
- Rozdziały, *Rożdżały*, srd, szd, Rossoszyca 51,7 18,8
- Rozdziele, krk, bck, praw. Rozdziele, k 49,6 21,3
- Rozdziele, krk, szcz, Żegocina Wola 49,8 20,5
- Rozdziele, *Zawadka* – część, krk, sdc, Tęgorborza 49,7 20,6
- Rozdzin, *Roździn*, srd, ptr, Parzno, d 51,4 19,2
- Rozembark (Rozembarg), *Rożnowice*, krk, bck, Rozembark, k 49,8 21,2
- Rozenal (Rosenthal), *Rozenal*, pmr, tcz, Nowa Cerkiew, d 53,9 18,7
- Rozkopaczów, lub, lub, Ostrów 51,4 22,9
- Rozlazłowo, *Rozlazłów* – część, raw, gbn, Sochaczew, ks 52,2 20,2
- Rozniatów, *Roźniatów*, srd, szd, Wielonino 52,0 18,8
- Rozniecice Gogołkowe (Gogołkowe Rozniecice, Gogoły), *Gogoły*, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9
- Rozniecice Śmiłowe (Rozniecice Śmiłowe, Śmiły), *Śmiły*, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9
- Rozniecice Świętomirowe (Rogózki, Rozniecice Świętomierowe), *Rogózki*, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9
- Roznieszewo, *Roznieszew*, maz, wrk, Roznieszewo 51,8 21,3
- Roznowo, *Różnowo*, chl, chl, Starogród, osada młyńska, d 53,3 18,4
- Rozpętek, kls, ken, Panigródz 53,0 17,3
- Rozprza, srd, ptr, Rozprza, miasto 51,3 19,6
- Rozrażew, *Łódź-Zarzew*, lcz, brz, Łódzia, d 51,7 19,5
- Roztoka, krk, sdc, Łukowica 49,6 20,5
- Roztoka, krk, sdc, Olszyny i Zakliczyn 49,9 20,8
- Roztoka, *Roztoka Brzeziny* – część, krk, sdc, Tropie 49,8 20,7
- Rozwadowo, *Rozwadów*, pdl, mln, Sarnaki 52,3 22,9
- Rozwadów Majnoty, lub, luk, Ulan 51,8 22,4
- Rozwadów Sętki, *Sętki*, lub, luk, Ulan 51,8 22,4
- Rozwadów Wielki (Rozwadów Stary), *Rozwadów*, lub, luk, Ulan 51,8 22,4
- Rozwady, snd, opc, Gielniów 51,4 20,4
- Rozwałd (Roschfeld, Rosweld, Roszwald, Rozwold), *Różewo*, pzn, wlc, k 53,2 16,4
- Rozważyno, *Rozwozin*, plc, sie, Lubowidz 53,1 19,8
- Rozwory, maz, osl, Miastkowo 53,1 21,7
- Rozworzyn, raw, raw, Brzeziny, d 51,8 19,8
- Rożan, *Różan*, maz, roz, Rożan, miasto, k 52,9 21,4
- Rożanka = Dobrzechówka*, *Różanka*, Sebastianowa* (Sobiestyjanowa), *Różanka*, snd, plz, Dobrzechów i Niewodna 49,9 21,7
- Rożenica (Rożnica), *Rożnica*, krk, kss, Sędziszów 50,6 20,0
- Rożenna (Różana, Różanna, Rużenna), *Różanna*, bkj, ksw, Gębice 52,5 18,0
- Rożnek (Rożenek), *Rożenek*, snd, opc, Dąbrowa 51,3 20,0
- Roźniatowice, srd, ptr, Łobodzice 51,4 19,3
- Roźniatowy Wielkie = Roźniatowy Wielkie (Roźniatowy), *Roźniatowy Małe*, *Roźniaty*, inw, inw, Sławsko 52,7 18,3
- Roźniaty (Roźniatyn), snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,4
- Rożnowo, pzn, pzn, Rożnowo 52,7 16,8
- Rożnów, krk, sdc, Tropie, zamek 49,8 20,7
- Rożny, srd, rds, Radomskie 51,1 19,4
- Rożyce Fryjowe, *Różyce Grochowe* – część, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,2
- Rożyce Sulimowe, *Sulimy*, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,2
- Rożyce Trojanowe, *Trojany*, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,2
- Rożyce Żmijowe, *Różyce Żmijowe*, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,2
- Rożyce, *Różyce*, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,2
- Rożyńsko-Cyprki, *Cyprki*, maz, was, Grójewo 53,6 22,4
- Rożyńsko-Flesze, *Flesze*, maz, was, Grójewo 53,6 22,4
- Rożyńsko-Konopczyno*, maz, was, Grójewo 53,6 22,3
- Rówce, lub, luk, Zbuczyn, k 52,1 22,4
- Rówienica (Rówiennica), pmr, swc, Drzycim, osada folwarczna 53,5 18,3
- Równa = Równa, *Zakrzewo** (Zakrzew, *Zakrzów*), srd, srd, Gruszczycy 51,6 18,5
- Równe, maz, kam, Jadowo albo Postoliska 52,4 21,6
- Równe, pmr, tcz, Garczyn, osada folwarczna 54,1 18,2
- Róża, pzn, pzn, Wytomyśl 52,3 16,2
- Róża, pzn, wlc, k 53,1 16,4
- Róża, *Róża Stara*, maz, gar, Stoczek, k 52,0 22,1
- Róża, snd, plz, Zassów 50,1 21,3
- Różanna, pmr, swc, Łąki, k 53,4 18,3
- Róźce, maz, grc, Worowo 51,8 20,8
- Różyce, raw, gbn, Kocierzewo, d 52,2 20,0
- Rszewko+, lcz, lcz, Kazimierz 51,8 19,3
- Rszewo, *Rszew*, lcz, lcz, Kazimierz 51,8 19,3
- Rubice, srd, srd, Gruszczycy 51,6 18,5
- Rucewo (Rucowo), *Rzucewo*, pmr, pck, Puck, osada folwarczna 54,7 18,5
- Rucewo Małe (Rucewko, Rucewko Małe), *Rucewko*, inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1
- Rucewo Wielkie (Rucewo), *Rucewo*, inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1
- Ruchenna, kls, knn, Osiek Wielki, k 52,2 18,6
- Ruchna, pdl, drh, Węgrów 52,4 22,1
- Ruchna, raw, raw, Głowno 52,0 19,7
- Ruchna, *Rochna*, lcz, brz, Brzeziny, osada młyńska 51,8 19,8
- Ruchocice, pzn, ksc, Ruchocice 52,2 16,3
- Ruchocino Małe (Ruchocinek), *Ruchocinek*, kls, gzn, Powidz 52,4 17,8

- Ruchocino, *Ruchocin*, kls, gzn, Powidz 52,4 17,7
- Ruchocki Młyn (Ruchocina Gać), pzn, ksc, Wolsztyn, osada młyńska, d 52,2 16,1
- Ruciany (Rusiany), pdl, drh, Rozbity Kamiień 52,3 22,3
- Rückfahr+, pnr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,3 18,8
- Rucko Małe (Rucko, Rudzko Małe), *Rudzki Mały*, bkj, rdj, Rzeczyca 52,5 18,5
- Rucko Wielkie (Rucko, Rudzko, Rudzko Wielkie), bkj, rdj, Rzeczyca 52,5 18,4
- Ruczewo (Rucewo, Rzucewo, Rzuczowo)*, bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3
- Ruczlinów (Ruczniów, Ruczynów), *Ruczynów*, snd, wsl, Janina 50,5 20,8
- Ruda (Górzyste), plc, szr, Kuklino, osada młyńska, k 53,1 20,3
- Ruda (Hamer), *Kuźnica Drawska*, pzn, wlc, osada kuźnicza, k 53,6 16,2
- Ruda (Lubelczyk?), snd, plz, Sędziszów, osada kuźnicza, k 50,1 21,7
- Ruda (Lubielska Ruda), maz, kam, Lubiel 52,8 21,5
- Ruda (Rauden), chl, chl, Sarnowo, k 53,4 18,7
- Ruda (Ruda koło Wiszniowa), lub, luk, Zbuczyn, osada kuźnicza i osada młyńska, k 52,1 22,3
- Ruda (Ruda Plebańska), pdl, drh, Ruskowo, d 52,4 22,7
- Ruda (Ruda-Górzyste), plc, sie, Zieluń albo Dłotów 53,2 19,9
- Ruda (Rudny Młyn), bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,6 19,0
- Ruda (Rudny Młyn), pzn, pzn, Rogoźno, osada kuźnicza, k 52,8 16,9
- Ruda (Rudny), *Ruda Koźlanka*, kls, gzn, Mieścisko, osada młyńska, k 52,7 17,3
- Ruda Adam, Kaniów-Adamów, snd, chc, Tumlin, osada kuźnicza, d 51,0 20,7
- Ruda Andryszowa (Jędrzów), *Jędrów*, snd, snd, Wzdół, osada kuźnicza, d 51,0 20,8
- Ruda Babicka (Ruda Mała), *Ruda*, snd, stz, Korytnica, k 51,7 21,9
- Ruda Babin, *Ruda*, snd, rdm, Janowiec, osada kuźnicza 51,3 21,7
- Ruda Babiradek+, snd, rdm, Sucha, osada kuźnicza 51,4 21,5
- Ruda Bałutowska, *Rudka Bałutowska*, snd, rdm, Bałutów, osada kuźnicza 51,0 21,5
- Ruda Baranów, *Baranów*, snd, snd, Wzdół, osada kuźnicza, d 51,1 20,8
- Ruda Belno (Ruda Marcinko), *Belno*, snd, chc, Daleszyce, osada kuźnicza, d 50,8 20,9
- Ruda Berezów, *Berezów*, snd, snd, Wzdół, osada kuźnicza, d 51,0 20,8
- Ruda Bestwińska (Ruda), *Ruda*, kls, pzd, Baszkowo, osada kuźnicza 51,7 17,2
- Ruda Biadaszek, *Biadaszek*, snd, chc, Włoszczowa, osada kuźnicza 50,9 20,0
- Ruda Bród, *Brody Stoczki*, snd, rdm, Krzynki, osada kuźnicza, d 51,0 21,2
- Ruda Buszkowa (Ruda Buszkowska), *Ruda Wieczyńska*, kls, kls, Żegocino 52,0 17,7
- Ruda Bzin, *Bzin-część*, snd, snd, Wąchocko, osada kuźnicza, d 51,1 20,9
- Ruda Ciechoń, *Wal-Ruda*, snd, plz, Radłów, d 50,1 20,8
- Ruda Duraczowa, *Skarżysko-Kamienna*, snd, rdm, Wąchocko, osada kuźnicza 51,1 20,9
- Ruda Grodzisko, *Kuźnica Grodziska*, snd, chc, Borzykowa, osada kuźnicza, d 50,8 19,7
- Ruda Janikowska, *Ruda*, snd, rdm, Brzeźnica, osada kuźnicza, d 51,6 21,6
- Ruda Jaskowska, *Ruda Jastkowska*, snd, snd, Charzowice, osada kuźnicza, k 50,6 22,1
- Ruda Kały, *Karolówka*, lub, lub, Goraj, osada kuźnicza 50,6 22,7
- Ruda Kochanowski, *Kochanów*, snd, rdm, Chlewiska, osada kuźnicza 51,3 20,7
- Ruda Korbutowa, *Rudka*, lub, lub, Ostrów, osada kuźnicza, k 51,5 22,9
- Ruda Kosior (Ruda Chlewicka), *Komorów*, snd, rdm, Chlewiska, osada kuźnicza 51,2 20,8
- Ruda Kowalikowska, *Ruda-Kowalików*, snd, rdm, Odachów, osada kuźnicza, d 51,3 21,4
- Ruda Krzysztoperek (Ruda Krzysztofek), *Duraczów*, snd, snd, Łągów, osada kuźnicza, d 50,8 21,1
- Ruda Kuczów (Ruda Andrzejów), *Kuczów*, snd, snd, Pawłów, osada kuźnicza, d 51,0 21,1
- Ruda Kunowska, *Rudka*, snd, snd, Kunów, osada kuźnicza, d 50,9 21,3
- Ruda Kurosz, *Wola Kuroszowa-część*, snd, rdm, Borkowice, osada kuźnicza 51,3 20,7
- Ruda Lepieńska (Ruda Lepienicka), *Kuźnia*, snd, rdm, Jastrzęb, osada kuźnicza, d 51,3 21,0
- Ruda Łoska, *Ruda*, maz, wrs, Radzymi- no 52,5 21,2
- Ruda Majek (Ruda Majkowska), *Majków*, snd, snd, Wąchocko, osada kuźnicza, d 51,1 20,9
- Ruda Marcinkowska, *Marcinków*, snd, snd, Wąchocko, osada kuźnicza, d 51,1 21,0
- Ruda Mędrów, *Mędrów*, snd, wsl, Bardo?, osada kuźnicza, d 50,7 21,0
- Ruda Michałkowa (Ruda Aleksandro- wa?), *Michalów Mały*, snd, snd, Wąchocko, osada kuźnicza, d 51,1 21,0
- Ruda Michałowska (Ruda Samsonow- ska), *Samsonów*, snd, chc, Tumlin, osada kuźnicza, d 51,0 20,6
- Ruda Milcza, *Milica*, snd, rdm, Wącho- ko, osada kuźnicza 51,1 20,8
- Ruda Mroskowa, *Mroczków*, snd, opc, Odrowąż Wielki, osada kuźnicza 51,1 20,7
- Ruda Mrozkowska (Ruda Mrozek), *Bzi- nek-część*, snd, rdm, Wąchocko?, osa- da kuźnicza 51,1 20,8
- Ruda Niedźwiedź, *Jonaszów-Jasiów*, snd, chc, Tumlin, osada kuźnicza, d 51,0 20,6
- Ruda Nieznach, *Czarna Belczącza- część*, snd, rdm, Jedlna, osada kuź- nicza, k 51,5 21,5
- Ruda Odechowska (Ruda Tymiński), *Bo- rów*, snd, rdm, Odachów, osada kuź- nicza 51,2 21,4
- Ruda Olszowska, *Olszówka*, maz, osł, Ostrołęka, osada kuźnicza, k 53,1 21,5
- Ruda Otorowska, *Otorowo* – część, inw, bdg, Solec, osada kuźnicza, k 53,1 18,2
- Ruda Pękowiec, *Pękowiec*, snd, chc, Ku- rzelów, osada kuźnicza, d 50,8 19,8
- Ruda Pianowska, *Pianów*, snd, chc, Mnin, osada kuźnicza 51,0 20,2
- Ruda Pilczyca, *Ruda Pilczycka*, snd, chc, Pilczyca, osada kuźnicza 51,0 20,1
- Ruda Plazina, *Rudka*, lub, lub, Ostrów, osada kuźnicza, k 51,4 22,9
- Ruda Ryj (Ruda Smagów), *Goworek*, snd, rdm, Chlewiska, osada kuźnicza 51,3 20,8
- Ruda Seliga+, *Ruda*, snd, wsl, Szumsko, osada kuźnicza 50,7 21,0
- Ruda Siedlce, lub, luk, Siedlce, osada kuźnicza 52,2 22,3
- Ruda Siekliny (Rejowa Ruda, Szyrchlin, Żyrcin), *Rejów*, snd, snd, Wąchocko, osada kuźnicza, d 51,1 20,8
- Ruda Stara Krzynecka, *Ruda*, snd, snd, Krzynki, osada kuźnicza, d 51,0 21,2
- Ruda Starzechowska, *Starachowice- część*, snd, snd, Wąchocko, osada kuźnicza, d 51,0 21,1
- Ruda Stefan (Ruda Wzdruców), *Rzu- ców-część*, snd, rdm, Chlewiska, osada kuźnicza 51,3 20,7
- Ruda Stefanek, *Stefanów*, snd, rdm, Chle- wiska, osada kuźnicza 51,3 20,7
- Ruda Stolin, *Stanisławów*, snd, rdm, Chlewiska?, osada kuźnicza 51,2 20,8
- Ruda Styczów, *Styków*, snd, snd, Paw- łów, osada kuźnicza 51,0 21,1
- Ruda Suchyniowska (Suchynia), *Suched- niów*, snd, snd, Wzdół, osada kuźni- cza, d 51,0 20,8
- Ruda Śmiłowska, *Orłów*, snd, rdm, Ja- strzęb, osada kuźnicza, d 51,2 20,9
- Ruda Tarnowska, maz, gar, Tarnowo 51,8 21,4

- Ruda Wesłowa (Wólka?), maz, roz, Ostrołęka, k 53,1 21,4
- Ruda Wielka, snd, rdm, Wierzbica 51,3 21,1
- Ruda Wierzbnik, *Starachowice-Wierzbnik*, snd, snd, Wąchocko, osada kuźnicza, d 51,0 21,1
- Ruda Włostowicka*, lub, lub, Włostowice, osada kuźnicza 51,4 22,0
- Ruda Woli Puławskiej*, lub, lub, Włostowice, osada kuźnicza 51,4 22,0
- Ruda Zaborowska (Ruda Królewiec), snd, chc, Radoszyce, osada kuźnicza, k 51,1 20,4
- Ruda Zdziechowice, lub, urz, Zdziechowice, osada kuźnicza 50,8 22,1
- Ruda, *Barania Ruda*, maz, gar, Żeliszewo, osada kuźnicza 52,1 21,9
- Ruda, bkj, kwl, Dobrzyń, osada kuźnicza, k 52,6 19,3
- Ruda, dbr, rpn, Górzno, osada kuźnicza, d 53,2 19,7
- Ruda, *Hamernia*, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,5
- Ruda, *Kępka Szlachecka* – część, bkj, kwl, Grabkowo, osada kuźnicza 52,5 19,1
- Ruda, kls, knn, Grzymiszew 52,1 18,4
- Ruda, lcz, lcz, Zgierz 51,8 19,3
- Ruda, lub, lub, Końska Wola 51,5 22,1
- Ruda, lub, luk, Wojcieszów 51,8 22,2
- Ruda, *Łódź-Ruda Pabianicka*, srd, szd, Pabianice, osada kuźnicza, d 51,7 19,4
- Ruda, maz, gar, Kuflewo 52,2 21,9
- Ruda, maz, gar, Mińsko, osada kuźnicza? 52,2 21,5
- Ruda, maz, gar, Stoczek, osada kuźnicza, k 52,0 22,0
- Ruda, maz, prz, Dzierzgowo 53,1 20,6
- Ruda, maz, tar, Tarczyn, d 52,0 20,9
- Ruda, maz, was, Białaszewo, k 53,6 22,5
- Ruda, pdl, blk, Knyszyn, k 53,3 22,9
- Ruda, pdl, blk, Knyszyn, osada kuźnicza, k 53,3 22,9
- Ruda, raw, gos, Gostynin, osada młyńska, k 52,5 19,5
- Ruda, *Ruda Komorska*, kls, pzd, Pogorzelica 52,1 17,6
- Ruda, *Ruda Kościelna*, snd, snd, Ścimiłów 50,9 21,5
- Ruda, *Ruda Serokomelska*, lub, luk, Kocko, k 51,7 22,4
- Ruda, *Ruda Talubska*, maz, gar, Garwolin 51,9 21,6
- Ruda, *Ruda Tanewska*, snd, snd, Bieliny, osada kuźnicza, k 50,5 22,3
- Ruda, *Ruda Żalska*, dbr, rpn, Żała 53,0 19,3
- Ruda, *Ruda-Papiernia*, snd, opc, Dąbrowa 51,3 20,0
- Ruda, *Rudzisko*, srd, srd, Rzestarczów 51,4 19,0
- Ruda, *Rudzki Młyn*, pmr, tch, Tuchola, osada młyńska, k 53,6 17,9
- Ruda, *Rutka*, pdl, blk, Kleszczele, k 52,7 23,4
- Ruda, *Sierakowo* – część, maz, prz, Przasnysz, osada folwarczna, k 53,0 20,9
- Ruda, snd, plz, Przeclaw 50,2 21,4
- Ruda, snd, snd albo wsl, Połaniec 50,5 21,2
- Ruda, snd, snd, Charzowice, osada kuźnicza, k 50,5 22,0
- Ruda, snd, snd, Zbylutka, osada kuźnicza, d 50,7 21,1
- Ruda, snd, wsl, Kargów, k 50,5 20,9
- Ruda, srd, rds, Dobryszycy, osada młyńska, k 51,2 19,5
- Ruda, srd, rds, Gidle 51,0 19,4
- Ruda, srd, srd, Męka, k 51,6 18,8
- Ruda, srd, wln, Ruda, ks 51,2 18,6
- Ruda, *Stara Ruda*, bkj, rdj, Broniszewo?, osada młyńska 52,4 18,4
- Ruda, *Starowola* – część, maz, liw albo kam, Jadowo, osada kuźnicza, k 52,5 21,7
- Ruda, *Żyrardów* – część, raw, sch, Wiskitki Kościelne, k 52,0 20,4
- Ruda**, bkj, bkj, [nieznana], osada młyńska
- Ruda**, kls, knn, Dobrowo
- Ruda+, bkj, rdj, Broniszewo, osada młyńska 52,4 18,4
- Rudak = Rudak (Rodak), Kosorzyno, *Rudak (Toruń* – część), inw, inw, Podgórze, k 53,0 18,6
- Rudaw (Rudawa), dbr, lpn, Nowogród, d 53,0 19,0
- Rudawa, krk, prs, Rudawa, d 50,1 19,7
- Rudawa, snd, wsl, Chroberz 50,4 20,6
- Rudawa**, dbr, lpn, Bobrowniki, osada młyńska
- Rudawica, maz, wrk, Wrociszewo 51,7 21,0
- Rude Wielkie = Rude Wielkie, Rude Małe*, *Ruda-Kolonia*, pdl, drh, Koźuchowo 52,3 22,3
- Rudka (Rudka), *Ruda Kameralna*, krk, sdc, Czchów, d 49,8 20,7
- Rudka (Rutka), pdl, mln, Górki, k 52,2 22,9
- Rudka (Rutki), snd, plz, Wierzchosławice i Radłów, ds 50,0 20,9
- Rudka, krk, sdc, Wojnicz 49,9 20,8
- Rudka, pdl, drh, Rudka 52,7 22,7
- Rudka, *Ruda Maciejowska*, lub, lub, Chodel 51,1 22,1
- Rudka, *Rudka Kozłowska*, lub, lub, Dys 51,4 22,6
- Rudka, srd, rds, Chełm 51,0 19,8
- Rudki (Rudki Danowskich), *Rutki Stare*, pdl, blk, Augustów, k 53,9 22,8
- Rudki (Rutki, Rutkowo, Rutki-Kurowstok), *Rutki*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,4
- Rudki (Rutki), pmr, swc, Topolno, d 53,3 18,3
- Rudki-Nory, *Rutkowskie*, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,5
- Rudki-Zaborowo, *Rutki*, maz, wiz, Wiczna 53,2 22,3
- Rudki, *Nakto nad Notecią-Rudki*, kls, nkl, Nakiel, osada młyńska, k 53,1 17,6
- Rudki, pzn, pzn, Ostroróg 52,6 16,4
- Rudki, pzn, wlc 53,4 16,3
- Rudki, raw, bla, Żdżar 51,7 20,4
- Rudki, *Ruda*, kls, nkl, Glisno, osada młyńska 53,2 17,3
- Rudki, *Rudy*, lub, lub, Końska Wola 51,4 22,0
- Rudki, snd, rdm, Janowiec 51,3 21,8
- Rudki, snd, wsl, Potok, k 50,7 20,9
- Rudki**, maz, liw, Czerwonka
- Rudkowo (Rudkowskie, Rudków), *Rutkowskie Duże*, pdl, blk, Goniądz 53,5 22,9
- Rudlice, srd, wln, Rudlice 51,3 18,6
- Rudna (Rudno), kls, nkl, Skicz 53,3 17,2
- Rudna (Rudno), kls, nkl, Wysoka 53,2 17,0
- Rudna**, pzn, wlc [nieznana]
- Rudne, *Rypin* – część, dbr, rpn, Rypin, osada młyńska, k 53,1 19,4
- Rudnice, kls, kcn, Rogoźno 52,8 17,1
- Rudniczek, *Rudnik*, lub, urz, Zakrzówek 51,0 22,4
- Rudniczysko, srd, ost, Mikorzyn 51,4 18,1
- Rudnik Mały, *Rudnik Szlachecki*, lub, lub, Wilkołaz 51,0 22,3
- Rudnik Młyn, *Ruda-Młyn*, chl, mch, Rumian, osada młyńska, d 53,4 20,0
- Rudnik, krk, szc, Sulikowice, k 49,9 19,8
- Rudnik, lcz, brz, Będków 51,6 19,8
- Rudnik, lub, lub, Lublin 51,3 22,6
- Rudnik, maz, gar, Ceglówo, d 52,2 21,8
- Rudnik, maz, gar, Miastkowo Wielkie 51,9 21,8
- Rudnik, maz, gar, Osiecko, k 52,0 21,5
- Rudnik, *Rudniczek*, raw, raw, Dmosin 52,0 19,8
- Rudnik, *Rudnik Duży*, maz, gar, Seroczyno, k 52,0 21,9
- Rudnik, snd, snd, Kopki następnie Rudnik, miasto 50,4 22,2
- Rudniki (Ruda Zajązkowska), *Wesola-Ruda*, snd, chc, Małogoszcz, osada folwarczna, k 50,9 20,3
- Rudniki (Rudnik), *Rudnik*, krk, szc, Dziekanowice, k 49,9 20,1
- Rudniki, krk, llw, Klasztor Mstowski, k 50,9 19,3
- Rudniki, krk, llw, Włodowice 50,5 19,4
- Rudniki, pdl, drh, Skrzyszewo, d 52,4 22,5
- Rudniki, pzn, pzn, Michorzewo Mokre 52,4 16,3
- Rudniki, snd, chc, Kurzelów, d 50,8 19,8
- Rudniki, snd, snd, Modlibożyce 50,8 21,3
- Rudniki, snd, snd, Połaniec 52,0 21,5

Rudniki, srd, szd, Pięcnów 51,8 18,8
Rudniki, srd, wln, Rudniki 51,0 18,6
Rudno (Rauden), pmr, tcz, Garc, k 53,9 18,8
Rudno (Rudno Mińskie), maz, gar, Kołybiel 52,1 21,5
Rudno (Ruszkowice Średnie), snd, rdm, Borkowice 51,3 20,6
Rudno = Rudno Bystre* (Rudno Boro-we?), Rudno-Czachy Stare* (Rudno Jeziorne?), Rudno-Janowięta*, *Rudno Jeziorowe*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,7
Rudno Górne (Rudno, Rudno Wyższe), krk, prs, Poborowice 50,1 20,3
Rudno Kmiece = Malinowo Łazowe*, Malinowo-Skrody*, Rudno Kmiece (Rudno Adamowe, Rudno Jadamowe, Rudno-Kmiece), maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,7
Rudno Małe, *Rudzienko*, lub, lub, Mni-chów 51,5 22,3
Rudno Niższe (Rudno Niżne), *Rudno Dolne*, krk, prs, Brzesko Nowe i Po-borowice, k 50,1 20,3
Rudno Stare (Rudno Wielkie), *Rudno*, maz, liw, Wiśniewo albo Dobre Sta-re 52,3 21,7
Rudno-Kosiły (Rudno-Koszyki), maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,7
Rudno, krk, prs, Tęczynek 50,1 19,6
Rudno, lub, lub, Rudno 51,5 22,4
Rudno, *Rudzianek*, pmr, swc, Serocko, osada młyńska, k 53,4 18,1
Rudno, snd, plz, Jurków 50,1 20,9
Rudny Młyn, *Rudki*, kls, gzn, Trzemesz-no?, osada młyńska, d 52,6 17,8
Rudny, lcz, lcz, Gieczno, osada młyń-ska 52,0 19,4
Rudny, *Rudy* (*Wypaleniska* – część), inw, bdg, Solec, osada młyńska, k 53,1 18,2
Rudny+, dbr, lpn, Skąpe, osada młyń-ska 52,9 19,4
Rudołtowo, *Lubin Rudołty*, pdl, blk, Łu-bino 52,8 23,0
Rudołty, *Reduty*, pdl, blk, Kleszczele 52,7 23,4
Rudowo-Brody = Rudowo-Brody, Ru-dowo Cztanowe* (Rudowo-Cztany), plc, bls, Bielsko 52,7 19,8
Rudowo-Prusy, *Rudówko*, plc, bls, Biel-sko 52,7 19,8
Rudułtowiec (Rudułtowiec), *Rdułtowi-ce-Góry*, srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6
Rudy (Ruda), kls, pzd, Brudzewo 52,4 17,8
Rudze (Rudzie), krk, sls, Zator 50,0 19,4
Rudzica, kls, knn, Morzysław 52,3 18,3
Rudzice+ (Wola Rudzice), snd, stz, Wil-czyska 51,8 22,0
Rudzickie (Rusbacze?), *Ruziesk*, maz, prz, Siedlec 53,1 21,3
Rudzienko (Rudno Rudzieńskie), maz, gar, Kołybiel 52,1 21,5
Rudzienko, maz, liw, Wiśniewo albo Do-bre Stare 52,3 21,7
Rudzki Młyn, *Kuźnia*, kls, kls, Brudze-wo Wielkie, osada młyńska 51,9 17,9
Rudzowski, *Rudusk*, dbr, lpn, Ruż 53,0 19,2
Rulewo (Rulau), pmr, now, Komorsko Nowe 53,6 18,6
Rumia (Ramlau, Romla, Rumie), pmr, pck, Rumia, d 54,6 18,4
Rumian (Rumiannne), chl, mch, Rumian, d 53,4 19,9
Rumienica (Rumnitz), chl, mch, Rumian, d 53,4 19,9
Ruminko (Rumkowo, Runikowo, Runi-no), *Rumianek*, pzn, pzn, Ceradz Sta-ry 52,5 16,6
Rumino (Romino), *Rumin*, kls, knn, Sta-re Miasto, k 52,2 18,1
Rumnowo, *Runowo*, kls, kcn, Rogoź-no 52,8 17,0
Runowo (Runowska Wola), *Runów*, maz, tar, Jazgarzewo, d 52,0 20,9
Runowo, kls, pzd, Pierchno, osada fol-warczna 52,3 17,1
Runowo, *Runowo Krajeńskie*, kls, nkl, Zabartowo 53,3 17,4
Rupino, *Rupin*, maz, kol, Kolno 53,5 21,9
Rupino, *Rupin*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4
Rupniów, krk, szc, Nowa Rybie 49,8 20,3
Rurbik (Rubik), *Rolbik*, pmr, tch, Brusy, osada karczmarska, k 53,9 17,6
Rusaki, pdl, blk, Trzciane, k 53,4 22,9
Ruschendorf, *Rusinowo*, pzn, wlc 53,2 16,2
Rusiborz, *Rusibórz*, kls, pzd, Giecz 52,3 17,3
Rusiec (Ruszcza), *Kraków-Ruszcza*, krk, prs, Rusiec 50,1 20,1
Rusiec (Ruścza), kls, kcn, Dziewierze-wo 52,9 17,4
Rusieca, maz, bln, Nadarzyn 52,1 20,8
Rusiecka Wola (Wiązowa Wola, Wola Rusiecka), *Wola Wiązowa*, srd, srd, Rzestarów 51,3 18,9
Rusienice (Ruszenice), *Ruszenice*, snd, opc, Skorkowice 51,2 20,1
Rusinowo = Rusinowo, Maszonki (Ma-szenki), bkj, rdj, osada folwarczna, d, Chełmce 52,6 18,4
Rusinowo, dbr, rpn, Rypin 53,1 19,4
Rusinów, snd, rdm, Smogorzów 51,4 20,6
Rusiny (Łasice-Rusiny, Rusinki), *Hi-larów*, raw, sch, Brochowo Wielkie 52,4 20,3
Ruska Wola (Ruska Wieś), *Huta Ku-flewska*, maz, gar, Kuflewo 52,1 21,8
Ruska Wola, *Polskowola*, lub, luk, Trze-bieszów, k 51,9 22,7
Ruski Bród, snd, rdm, Borkowice 51,3 20,6
Ruski**, plc, szr, Szreńsko
Rusko, kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3
Ruskołęka I (Ruskołęki, Ruskie Łąki), Ruskołęka Stara, Ruskołęka-Folwark, maz, nur, Andrzejów, d 52,8 22,2
Ruskołęka II (Ruskołęki, Ruskie Łąki), Ruskołęka Stara, Ruskołęka-Folwark, maz, nur, Andrzejów, d 52,8 22,1
Ruskowo (Roskowo), *Ruszkowo*, dbr, rpn, Trąbino 53,1 19,3
Ruskowo, *Rusków*, pdl, mln, Ruskowo 52,3 22,7
Ruskowo, *Ruszków Pierwszy*, kls, knn, Dobrowo 52,2 18,6
Ruslawy**, dbr, dbr, Tłuchowo
Rusocice, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4
Rusocice, krk, sls, Czerniechów 50,0 19,6
Rusocino (Ruszczyń), *Rusocin*, pmr, gdn, Święty Wojciech 54,2 18,6
Rusocino, *Rusocin*, pzn, ksc, Wieszczy-czyno 52,0 17,1
Russociny (Rusocin, Wola Karnkow-ska), *Rusociny*, srd, ptr, Krzeczów, d 51,5 19,5
Russowo, *Russów*, kls, kls, Tykadłowo, k 51,8 18,0
Ruszcza (Rujśca), *Rujśca*, kls, gzn, Iw-no 52,4 17,3
Ruszcza (Rusiec), *Rusiec*, srd, srd, Rze-starzów 51,3 19,0
Ruszcza (Rusiec), *Ruszcza-Plaszczynna*, snd, snd, Sulisławice 50,9 21,4
Ruszcza, snd, snd, Połaniec, ds 50,6 21,5
Ruszczyń, srd, rds, Kamieńsko 51,2 19,4
Ruszkowice* = Ruszkowice Więtsze*, Ruszkowice Mniejsze*, snd, rdm, Bor-kowice 51,3 20,7
Ruszkowiec (Ruskowiec), snd, snd, Rusz-ków 50,8 21,3
Ruszkowo (Roszkowo), kls, pzd, Mącz-niki, m 52,2 17,3
Ruszkowo Małe (Ruskowo Małe), *Rusz-kówek*, bkj, rdj, Broniszewo 52,4 18,4
Ruszkowo Wielkie (Ruskowo Wielkie), *Ruszkowo*, bkj, rdj, Broniszewo 52,4 18,4
Ruszkowo, *Ruskowo*, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,4
Ruszków (Rusków), snd, snd, Ruszków 50,4 21,2
Ruszków, srd, srd, Brzeźno 51,5 18,7
Ruszna** (Ruszne), maz, liw, Kałuszyno
Rutki-Bagny = Rutki-Bagny, Rutki Za-mostne*, *Rutki-Begny*, plc, ndz, Ciec-hanów 52,9 20,5
Rutki-Borki, plc, ndz, Sulerzyż 52,9 20,5
Rutki-Borzymy (Rutki-Borzymowice), plc, ndz, Ciechanów 52,9 20,5
Rutki-Głowice, plc, ndz, Ciechanów 52,9 20,5
Rutki-Korytki-Kamionki = Rutki-Bu-nice* (Rutki-Buncze, Rutki-Piasiecz-na?), Rutki-Korytki-Kamionki*, *Rutki-*

- Bronisze*, plc, ndz, Sulerzyż i Ciecchanów 52,9 20,5
- Rutki-Krupy (Rutki Gajewskie?), plc, ndz, Ciecchanów 52,9 20,5
- Rutki-Lenki, plc, ndz, Ciecchanów 52,9 20,5
- Rutki-Marszowice (Rutki Maćkowięta?), plc, ndz, Ciecchanów 52,9 20,5
- Rutki-Szczepanki, plc, ndz, Ciecchanów 52,9 20,5
- Ruż (Rusz), *Ruże*, dbr, rpn, Ruż, d 53,0 19,2
- Rybaki (Rybacy), pmr, tcz, Kościerzyno, k 54,1 17,9
- Rybaki, pdl, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 22,9
- Rybaki, pdl, blk, Goniądz 53,4 22,7
- Rybaki, pmr, now, Nowe, k 53,6 18,7
- Rybaki+, pmr, tcz, Sobkowy, d 54,0 18,8
- Rybały (Niewierowo), pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,8
- Rybarzowice, krk, sls, Łodwigowice 49,7 19,1
- Rybczowice, *Rybczewice*, lub, lub, Częstoborowice 51,0 22,9
- Rybie, lcz, orl, Łęki 52,2 19,4
- Rybie, maz, wrs, Raszyniec 52,1 20,9
- Rybie, raw, gbn, Gąbin 52,3 19,7
- Rybieńec, chl, chl, Wapcz 53,3 18,5
- Rybieńka (Rybianka), *Rybianka*, snd, rdm, Szydłowice i Chlewiska 51,2 20,8
- Rybitwia, *Rybitwa*, raw, sch, Głusko, k 52,4 20,6
- Rybitwy-Kokoszki, plc, pln, Dziektarzewo 52,8 20,3
- Rybitwy-Zamoście = Rybitwy-Migdały*, Rybitwy-Zamoście (Rybitwy Zamostne), plc, pln, Dziektarzewo 52,8 20,3
- Rybitwy, inw, inw, Kościelec, przedmieście 52,8 18,1
- Rybitwy, kls, gzn, Węglewo, ks 52,5 17,3
- Rybitwy, kls, pzd, Pyzdry 52,2 17,6
- Rybitwy, *Kraków-Rybitwy*, krk, prs, Mogiła, d 50,1 20,0
- Rybitwy, lcz, lcz, Topola 52,1 19,3
- Rybitwy, lub, urz, Rybitwy 51,0 21,8
- Rybitwy, snd, snd, Połaniec 50,4 21,3
- Rybitwy, *Stare Rybitwy*, dbr, lpn, Przypust, k 52,8 18,9
- Rybna (Rybin, Rybno), *Rybno*, bkj, prd, Przedecz, k 52,4 18,9
- Rybna, krk, prs, Rybna, d 50,0 19,6
- Rybna, *Rybno*, srd, wln, Mykanów, d 50,9 19,1
- Rybna+, krk, llw, Mykanów 50,9 19,1
- Rybno (Reyben), chl, mch, Rumian, d 53,4 19,9
- Rybno (Rybna), pmr, pck, Góra 54,7 18,1
- Rybno Stare (Rybno Wielkie, Rybno Włoch?), *Rybno*, maz, kam, Wyszkowo 52,6 21,4
- Rybno Wielkie, *Rybieńec*, kls, gzn, Łągiewniki 52,6 17,2
- Rybno-Gędora*, *Rybieńko*, maz, kam, Wyszkowo 52,6 21,4
- Rybno, maz, lom, Puchały 53,1 22,2
- Rybno, raw, gbn, Rybno 52,2 20,1
- Rybno, *Rybno Wielkie*, kls, gzn, Kiszewo 52,6 17,2
- Rybojady, pzn, pzn, Trzciel 52,4 15,8
- Rybołowy, *Kaniuki*, pdl, blk, Narew, k 52,9 23,3
- Rybowo, kls, kcn, Grylewo 52,9 17,2
- Rycerzewo (Rycarzewo), inw, inw, Kościelec 52,8 18,2
- Rycerzewo, *Rycerzew*, lcz, lcz, Rdułtów 52,2 19,0
- Rycharcice Wielkie = Rycharcice Wielkie, Seroki*, plc, bls, Będziszów 52,7 19,7
- Rycharcice-Drozdzy, *Rycharcice* – część, plc, bls, Będziszów 52,7 19,7
- Rycharcice-Gnaty = Rycharcice Filipowe* (Rycharcice-Filipowice), Rycharcice-Gnaty, plc, bls, Gozdowo 52,7 19,7
- Rychliki, maz, wsg, Zakrzewo, d 52,4 20,0
- Rychława, pmr, now, Nowe 53,7 18,7
- Rychłocice Małe, *Mala Wieś*, srd, wln, Rychłocice Wielkie 51,4 18,8
- Rychłocice Wielkie, *Rychłocice*, srd, wln, Rychłocice Wielkie 51,4 18,8
- Rychłowice, srd, wln, Ruda 51,2 18,6
- Rychnowo (Reichenau), chl, chl, Lino-wo 53,4 19,1
- Rychnowo (Richnau, Rychnowy), *Rychnowy*, pmr, czl, Rychnowo, k 53,7 17,4
- Rychnowo, *Rychnów*, kls, kls, Rychnowo 51,9 18,0
- Rychnowo, *Wielkie Rychnowo*, chl, chl, Rychnowo 53,1 18,8
- Rychnowy (Reichenau, Rychenau), *Rychnowo Żuławskie*, mlb, mlb, Marnowy, k 54,2 19,1
- Rychnowy (Reichenau), mlb, mlb, Neukirch, k 54,3 19,6
- Rychtowo**, pmr, gdn, osada folwarczna, k
- Rychwał, kls, knn, Rychwał, miasto 52,1 18,1
- Rychwałd I, krk, sls, Rychwałd I 49,7 19,3
- Rychwałd II, *Rychwałdek*, krk, sls, Rychwałd I 49,7 19,3
- Rychwałd, *Owczary*, krk, bck, praw, Rychwałd 49,6 21,2
- Rychwałd, snd, plz, Pleśna 49,9 20,9
- Rycice (Rzeciska), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9
- Ryczołek (Ryciorek), *Ryczołek*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,8
- Ryczów (Ryczówek), *Ryczówek*, krk, prs, Chechło 50,4 19,6
- Ryczów Leśny (Leśny Ryczów), *Ryczów*, krk, llw, Ogrodzieniec 50,4 19,6
- Ryczów, krk, sls, Woźniki albo Spytkowice, d 50,0 19,5
- Ryczyca (Rycica), maz, liw, Oleksin 52,2 21,9
- Ryczyska, maz, gar, Zwola 51,9 21,8
- Ryczywół, *Bochnia* – część, krk, sez, Bochnia, m 50,0 20,5
- Ryczywół, pzn, pzn, Ryczywół, miasto 52,8 16,8
- Ryczywół, snd, rdm, Ryczywół, miasto, k 51,7 21,4
- Rydlewo (Redlewo), kls, kcn, Żnin, d 52,8 17,7
- Rydzewo-Pieniążek, maz, rdz, Słucz 53,5 22,4
- Rydzewo, maz, osł, Miastkowo 53,1 21,7
- Rydzewo, pdl, blk, Rajgród 53,7 22,5
- Rydzewo, plc, ndz, Sulerzyż 52,9 20,4
- Rydzewo, *Rydzewo Szlacheckie*, maz, rdz, Słucz 53,5 22,4
- Rydzewo, *Rydzewo Świążki* – część, maz, kol, Lachowo 53,4 22,0
- Rydzów, snd, plz, Książnice 50,2 21,4
- Rydzyna, pzn, ksc, Rydzyna, miasto 51,8 16,6
- Rydzyno, *Rydzyn Szlachecki*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,3
- Ryglice Niższe, *Ryglice* – część, krk, bck, Ryglice Niższe 49,9 21,1
- Ryglice Wyższe = Ryglice Wyższe, *Ryglice Średnie**, *Ryglice* – część, krk, bck, Ryglice Niższe 49,9 21,1
- Ryje, *Kostrza* – część, krk, sez, Skrzydlna 49,8 20,3
- Ryje, snd, plz, Piorkowice 49,9 21,0
- Ryjowo (Rejowo), *Ryjewo*, mlb, mlb, Neudorf, k 53,8 19,0
- Rykacze-Sulkówstok, *Rykacze*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,3
- Rykaczewo Wielkie, plc, ndz, Ciecchanów 52,8 20,5
- Rykaczewo Zapłotne, *Rykaczewko*, plc, ndz, Ciecchanów 52,8 20,5
- Rykały = Rudki*, *Rykały*, maz, grc, Przybyszewo 51,7 20,8
- Ryki, *Ryki Królewskie*, snd, stz, Ryki, k 51,6 21,9
- Ryki, *Ryki-Borkowo*, maz, prz, Janowo 53,3 20,7
- Ryki, snd, rdm, Błotnica 51,6 21,0
- Rykoszyn, *Rukosin*, pmr, tcz, Lubiszewo, k 54,1 18,7
- Rykoszyn, snd, chc, Piękoszów 50,9 20,4
- Rykowo, *Ryków*, raw, gos, Kutno 52,3 19,3
- Ryków, snd, rdm, Wieniawa 51,3 20,8
- Ryłowice, snd, snd, Chobrzany 50,6 21,5
- Rymki = Rymki, Dupki*, *Rynki*, pdl, blk, Suraż, k 52,9 23,1
- Ryn (Rojno), bkj, prd, Lubotyń 52,4 18,6
- Rynarzewo, kls, kcn, Rynarzewo, miasto 53,1 17,8
- Rynek, chl, mch, Kiełpiny 53,4 19,8

Rynek, maz, osw, Jelonki 52,9 21,8
Rynia, maz, kam albo liw, Dobre Stare, k 52,4 21,7
Rynia, maz, wrs, Radzymino 52,5 21,1
Rynkówka, pmr, now, Lalkowy 53,7 18,6
Rynoły, maz, osw, Somowo 52,9 22,0
Rynowo, plc, sie, Lubowidz? 53,1 19,7
Rynwałd (Rabenwalde, Rynwałd), *Rynwałd*, pmr, tcz, Klonówka, k 54,0 18,6
Ryńsk (Ryńsko), chl, chl, Ryńsk 53,2 18,8
Rypin, dbr, rpn, Rypin, miasto, k 53,1 19,4
Rypinek (Gotardy, Gotardy Rypino), *Kalisz-Rypinek*, kls, kls, Rypinek, osada folwarczna, d 51,7 18,0
Rypułtowiec, srd, szd, Pabianice, d 51,7 19,4
Rysie, maz, gar, Mińsko, k 52,2 21,5
Rysiewo = Rysiewo* x2, maz, nur, Zuzola 52,7 22,2
Rysiny (Rusiny), lcz, lcz, Bierzwienna Karczemna 52,3 18,8
Ryskowo (Reskau), *Reskowo*, pmr, mrw, Chmielno, d 54,3 18,1
Ryszewko, kls, kcn, Ryszewko, d 52,7 17,7
Ryszewo, kls, kcn, Ryszewko 52,7 17,7
Ryszki, lub, luk, Łuków 51,9 22,3
Ryszki, maz, wrk, Boglewice 51,8 21,0
Ryszki+, maz, liw, Liw Stary, osada młyńska, k 52,3 22,0
Rytele Średnie (Wszółki-Rytele), *Rytele-Wszółki*, pdl, drh, Kosowo 52,7 22,1
Rytele Święckie (Rytele, Rytele-Stara Wieś), pdl, drh, Prostynia 52,7 22,1
Rytele-Borki*, *Borek*, pdl, drh, Prostynia 52,7 22,1
Rytele-Olechny, pdl, drh, Kadłuby 52,7 22,2
Rytele-Wólka (Rybaki, Wólka), *Wólka Ryteńska*, pdl, drh, Kadłuby 52,7 22,2
Rytele, okolica, pdl, drh
Rytomoczydła (Ryte Modzydła), maz, wrk, Boglewice 51,8 21,1
Rytowo, pdl, drh, Sterdynia 52,5 22,3
Rytter, *Rytro*, krk, sdc, Barcice, k 49,5 20,7
Rytwiany, snd, snd, Staszów 50,5 21,2
Rywałd (Freiwald, Lewalt, Rewalt), *Rywałdzik*, chl, mch, Płowężę, d 53,4 19,2
Rzachta (Rzakta, Rzatka), maz, gar, Glińka 52,1 21,5
Rzachta, *Zachta*, srd, ptr, Bogdanów 51,4 19,5
Rzańce, *Żońce*, maz, kam, Długosiodło, d 52,8 21,7
Rzące (Rządce), pdl, blk, Sokoły 52,9 22,7
Rzączycze, *Rzęzycze*, raw, sch, Brochowo Wielkie 52,3 20,3
Rządza (Rądzia), maz, gar, Jakubowo, k 52,2 21,7
Rządza (Rądzia), maz, wrs, Stanisławów, k 52,3 21,5
Rząsawa (Rząsawy), *Częstochowa-Rząsawa*, krk, llw, Klasztor Mstowski 50,9 19,2
Rząska, krk, prs, Kraków ś. Szczepan, ds 50,1 19,8
Rząsna, *Rząśnia*, srd, rds, Rząsna 51,2 19,0
Rząśnik, maz, kam, Obryte, d 52,7 21,4
Rząśnik, maz, lom, Lubotyń, d 52,9 22,0
Rząśnik, *Rząśnik Szlachecki*, maz, osw, Wąsowo 52,9 21,7
Rząśno, lcz, orl, Bąkowo, d 52,2 19,8
Rzązów, *Rzązew*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5
Rzechowo Wielkie, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,2
Rzechowo-Gać, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,2
Rzechowo-Kałęczyno, *Kałęczyn*, maz, roz, Gąsowo 52,9 21,2
Rzechowo-Rożanica (Rzechówko), *Rzechówek*, maz, roz, Gąsowo 52,9 21,3
Rzechów, snd, rdm, Ilża, d 51,1 21,4
Rzecenica, pmr, czl, Rzecenica, k 53,8 17,1
Rzeczki (Zarzecze), *Rzyki*, krk, sls, Andrzychów?, k 49,8 19,4
Rzeczki Wielkie Rszymy (Rzeczki-Rszymy, Rzeczkowo-Rszymy), *Rzeczki Orszymy*, maz, cch, Ciechanów 52,8 20,7
Rzeczki-Gąski (Rzeczkowo-Gąski), maz, cch, Ciechanów 52,8 20,7
Rzeczki-Wólki (Rzeczkowo-Wólki), maz, cch, Ciechanów 52,8 20,7
Rzeczaków, raw, bla, Biała, d 51,8 20,5
Rzeczaków, *Rzeczaków, Rzeczaków Poduchowny*, srd, ptr, Wolborz, ds 51,6 19,8
Rzeczaków, snd, rdm, Wierzbica, d 51,3 21,1
Rzeczniów Mniejszy, *Rzeczniówek*, snd, rdm, Siemno 51,1 21,4
Rzeczniów Większy = Rzeczniów Większy, Chroślina*, *Rzeczniów*, snd, rdm, Siemno 51,1 21,4
Rzeczyca Księża, *Rzeczyca Wyższa*, lub, urz, Kraśnik, d 50,9 22,2
Rzeczyca Mała, *Rzeczyca Długa*, lub, urz, Charzowice 50,6 22,1
Rzeczyca Mokra, snd, snd, Sandomierz ś Paweł 50,7 21,8
Rzeczyca Niższa, *Rzeczyca Ziemiańska*, lub, urz, Potok 50,9 22,2
Rzeczyca Sucha, snd, snd, Sandomierz ś Paweł, przedmieście, m 50,7 21,8
Rzeczyca Większa, *Rzeczyca Okragła*, lub, urz, Charzowice 50,6 22,0
Rzeczyca, bkj, rdj, Rzeczyca 52,6 18,5
Rzeczyca, lcz, brz, Rzeczyca, k 51,6 20,3
Rzeczyca, lub, lub, Kazimierz, k 51,3 22,0
Rzeczyca, srd, szd, Zadzim 51,7 18,8
Rzeczyca*, *Kępa Radwankowska*, maz, czr, Radwankowo 52,0 21,3
Rzedgoszcz, *Redgoszcz*, kls, kcn, Łekno 52,8 17,3
Rzegnowo (Niewola, Rzagnowo), kls, gzn, Dębica Mała 52,5 17,4
Rzeka**, krk, sdc, Ilmanowa
Rzeki Małe, srd, rds, Kłomice 50,9 19,4
Rzeki Wielkie, srd, rds, Kłomice 50,9 19,4
Rzekta (Rzechta), *Rzechta*, srd, srd, Skęcznów 51,9 18,7
Rzekta, *Rzechta Drużbińska*, srd, szd, Drużbin 51,8 18,8
Rzekta, *Rzechta*, srd, szd, Strońsko 51,6 18,8
Rzekty**, kls, kls, Skalmierzyce
Rzekuń, maz, osl, Rzekuń 53,0 21,6
Rzemiechowo, *Rzemiechów*, kls, pzd, Baszkowo 51,7 17,2
Rzemienice, *Rzemiedzice*, krk, kss, Słaboszów, d 50,4 20,3
Rzemieniewice, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5
Rzemienowice (Rzemianowice), snd, wsl, Opatowiec 50,3 20,7
Rzemięń, snd, plz, Żochów 50,2 21,5
Rzeniszów (Rzewniszów), swr, Koziegłówek, d 50,6 19,2
Rzepiennik Marciszów, *Rzepiennik Marciszewski*, krk, bck, Rzepiennik, k 49,8 21,0
Rzepiennik Strzeżów (Rzepiennik, Rzepiennik Strzyżów), *Rzepiennik Strzyżewski*, krk, bck, Rzepiennik, k 49,8 21,0
Rzepiennik Suchy (Suchy Rzepiennik), krk, bck, Rzepiennik, k 49,8 21,1
Rzepiennik, *Rzepiennik Biskupi* – część, krk, bck, Rzepiennik, d 49,8 21,1
Rzeplin (Rzeplin Wielki), *Rzeplin-część*, snd, snd, Świętomarza i Pawłów, d 51,0 21,1
Rzepinek, snd, snd, Świętomarza, d 51,0 21,1
Rzepisów, *Rzepiszew*, srd, szd, Szadek 51,7 19,0
Rzepki, srd, ptr, Sroćkie 51,6 19,6
Rzepakowszczyzna (Rzepakowizna, Rzepnowo), *Rzepniewo*, pdl, blk, Bielsk 52,9 23,2
Rzeplin, krk, prs, Minoga 50,2 19,9
Rzepne (Rzepki, Rzepnowo, Skłody-Rzepna), pdl, blk, Domanowo 52,8 22,7
Rzepowo (Rzepow), pzn, wlc 53,6 16,0
Rzerczycze, *Rzerczycze*, srd, rds, Kłomice 50,9 19,3
Rzestarzewo (Restarzewo), *Rostarzewo*, pzn, ksc, Rzestarzewo 52,1 16,2

Rzestarczów (Rzeszetarczów), *Restarzew Poduchowny*, srd, srd, Rzestarczów, d 51,4 19,0

Rzeszotary-Fały, *Rzeszotary-Chwały*, plc, sie, Rościszewo 52,9 19,8

Rzeszotary-Gotarty, plc, sie, Rościszewo 52,9 19,8

Rzeszotary-Pszczele (Rzeszotary-Wszczele), plc, sie, Rościszewo 52,9 19,8

Rzeszotary-Stara Wieś, plc, sie, Rościszewo 52,9 19,8

Rzeszotary, krk, scz, Wieliczka i Podstolice, d 49,9 20,0

Rzeszotkowo, *Rzeszotków*, pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,4

Rzeszów, *Rzeszówek*, snd, chc, Konieczeno 50,7 20,1

Rzeszynko (Rzeszynek, Rzeszynko Małe, Rzeszyno Małe, Rzyszynko), *Rzeszynek*, bkj, ksw, Kościeszki 52,6 18,3

Rzeszyno (Rzeszewo, Rzeszyn, Rzeszyno Wielkie, Rzyszyno, Rzyżyno), bkj, ksw, Kościeszki 52,5 18,3

Rzetnia, srd, ost, Parznowo 51,4 17,9

Rzewnino (Rzewnin), *Rzewin*, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,3

Rzewuski-Starawieś = Rzewuski-Starawieś, Rzewuski-Żale (Rzewuski-Polcie)*, *Stare Rzewuski*, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,6

Rzewuski-Suchodół (Rzewuski, Suchodół-Rzewuski, Suchodół), *Suchodół Wielki*, pdl, drh, Przesmyki 52,2 22,6

Rzewuski-Zawady = Rzewuski-Zawady, Rzewuski-Śmieszki*, *Zawady*, pdl, drh, Przesmyki 52,2 22,6

Rzewuski, okolica, pdl, drh

Rzewuski, *Rzewuski*, pdl, mln, Sarnaki 52,3 22,8

Rzewuszyce (Rzerzuszyce, Rzewszyce), snd, chc, Januszowice 50,9 20,0

Rzezawa (Rzęzawy, Rzyzawa), krk, scz, Rzezawa, k 50,0 20,5

Rzeżachowa (Rzewachowa, Rzezachowa Rzezuchowa), *Rzqchowa*, snd, plz, Szczurowa, d 50,1 20,6

Rzezino, *Rydzy*,o, plc, plc, Jemielnica, d 52,5 19,8

Rzeżewo (Rzeszewo, Rzeszowo, Rzyżewo), *Rzeżewo Małe*, bkj, kwł, Kłobnia Mała 52,4 19,1

Rzeżęcino (Resten, Rzeszocino), *Rzeżęcino*, pmr, tez, Nowa Cerkiew, d 53,8 18,7

Rzeżuśnia, krk, kss, Gołęza 50,3 20,0

Rzębiczyki, *Rzębiki*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,4

Rzęczkowo, chl, chl, Łążyn 53,1 18,4

Rzędków, *Rzędków Stary* – część, raw, raw, Żelazna 51,9 20,2

Rzędowice (Żędowice), krk, prs, Koniusza 50,2 20,2

Rzęgnowo, maz, prz, Pawłowo 53,1 20,7

Rzęskowo, *Rzęskowo*, kls, nkl, Krostkowo 53,1 17,2

Rzętkowo, *Rzędków*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,1

Rzężawy (Żyrawy), srd, srd, Goszczonów, d 51,8 18,5

Rzężawy = Guzy*, Rzężawy, plc, sie, Lubowidz 53,1 19,8

Rzgowo = Rzgowo, Poderzgowie*, *Rzgów Pierwszy*, kls, knn, Rzgowo 52,2 18,0

Rzgów, srd, ptr, Rzgów, miasto, d 51,7 19,5

Rzodkwino (Rzotkwino), *Rzadkwino*, inw, inw, Rzodkwino, d 52,7 18,1

Rzotkwica (Rzotkwice), *Psary* – część, srd, srd, Psary Korytkowskie 52,0 18,6

Rzuchowa, snd, plz, Pleśna 50,0 20,9

Rzuchowice, *Żuchowice*, srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6

Rzuchowo, *Rzuchów*, lcz, lcz, Chełmo, d 52,1 18,7

Rzuchowo, *Żuchowo*, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,3

Rzuchów (Rżuchów), *Rdzuchów*, snd, rdm, Klwów 51,5 20,7

Rzuchów, snd, snd, Wsześwięte 50,9 21,4

Rzujewice (Rzujowice), *Rzejowice*, srd, rds, Rzujewice, d 51,1 19,7

Rzuski, *Ruszki*, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,5

Rzwień (Rzewno), *Rzewnie*, maz, roz, Rożan 52,8 21,3

Rzy, maz, cch albo scn, Sączocin, k 52,7 20,6

Rzymiec, raw, bla, Biała 51,7 20,5

Rzymsko, srd, srd, Miłkowice 51,9 18,6

Rzytowo, *Żytowo*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8

Rzyżyno (Rzeżyno), *Ryżyn*, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,1

Rżaniec (Rżany-Kąt, Rżaniec-Wola), maz, roz, Nowa Wieś, k 53,1 21,3

Rżąka (Rząka, Rząska), *Kraków-Rząka*, krk, scz, Biechanów albo Kazimierz ś. Jakub, d 50,0 20,0

Rżyska (Rzyska), snd, plz, Żochów, m 50,2 21,5

Rżyska (Rżyska Dybowskie), maz, wrs, Radzymino 52,4 21,2

Sabaszczewo (Sobaszczewo), kls, pzd, Murzynowo Kościelne, k 52,2 17,4

Sabłonowo, chl, chl, Orzechowo 53,2 18,9

Sablóg Mały, *Sadłówek*, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7

Sablóg Wielki (Sablóg), *Sadłóg*, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7

Sabnie, pdl, drh, Zembrowo 52,5 22,3

Sacin, raw, bla, Nowe Miasto 51,7 20,6

Saczyno, *Saczyn*, kls, kls, Chełmce, m 51,7 18,1

Sadek (Szadek), *Sadek* – część, krk, scz, Szczyrzycka Góra 49,8 20,3

Sadek (Szadek), snd, rdm, Jastrząb 51,2 20,9

Sadek (Szadek), snd, wsl, Góry 50,4 20,4

Sadki (Sadków), krk, bck, Żmigród 49,6 21,6

Sadkowa (Sadków, Szadkowa), krk, bck, Tarnowiec 49,7 21,6

Sadkowa Góra, snd, snd, Borowa 50,4 21,3

Sadkowice (Szadkowice), snd, rdm, Solec i Piotrawin następnie Pawłowice, k 51,1 21,7

Sadkowice, raw, bla, Sadkowice 51,7 20,5

Sadkowo Maior, *Sadkowo-Majory*, plc, pln, Skołatowo 52,6 20,2

Sadkowo-Chrzypty, plc, pln, Skołatowo 52,6 20,2

Sadkowo-Żury, plc, pln, Skołatowo 52,6 20,2

Sadków (Szadków), snd, rdm, Stary Radom, d 51,4 21,2

Sadków (Szadków), snd, snd, Zbylutka, d 50,7 21,1

Sadlno (Salno), *Salno*, inw, bdg, Byszewo, d 53,3 17,9

Sadlno, bkj, rdj, Sadlno 52,4 18,5

Sadlno, *Jablonowo Pomorskie* – część, chl, mch, Jabłonowo 53,4 19,2

Sadlno, *Salno*, chl, chl, Gruta 53,5 18,9

Sadłogoszcz, kls, gzn, Pakość 52,9 18,0

Sadłowo (Sadłowo Wola), plc, szr, Chamsk 53,0 19,9

Sadłowo, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,5

Sadłuki (Sadlauken, Sadluken), mlb, mlb, Postelin 53,9 19,1

Sadokrzyce I, *Sadokrzyce*, srd, srd, Wróblów 51,6 18,5

Sadokrzyce II, *Podgorzuchy*, srd, srd, Wróblów 51,6 18,6

Sadowa, *Łososina Dolna* – część, krk, sdc, Jakubkowice 49,8 20,6

Sadowie (Szadowie), kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8

Sadowie, krk, llw, Irzędze 50,6 19,6

Sadowie, krk, prs, Goszcza, d 50,2 20,1

Sadowie, lub, urz, Wrzawy 50,7 21,9

Sadowie, snd, snd, Ruszków 50,9 21,4

Sadowie, swr, Targoszyce 50,4 19,1

Sadowne (Sadowno), maz, kam, Sadowne, d 52,6 21,8

Sadowo (Czadów, Zadou, Zadow), pzn, wlc 53,3 16,0

Sadowo, chl, chl, Okonin, d 53,5 18,8

Sadowo, plc, szr, Zielona 53,1 20,0

Sadowo, raw, gbn, Brzozów 52,3 20,0

Sadowo**, pdl, drh, Kuczyno

Sadówka (Szadówka), lcz, brz, Kozieł 52,0 19,6

Sadrówka (Wola Żar, Żołdówka?), *Żdżary*, snd, plz, Witkowice, k 50,1 21,6

Sadurki, lub, lub, Bochotnica 51,3 22,3

Sady (Szady), snd, rdm, Klwów 51,5 20,7

Sady, pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,7
 Sady, pzn, pzn, Lusowo 52,4 16,7
 Sadykierz (Kierz), lcz, brz, Rzeczyca, k 51,6 20,3
 Sadykierz (Sadykierz-Perose), *Sadykierz Szlachecki*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4
 Sadykierz, maz, kam, Obryte, d 52,7 21,3
 Safiejewo (Safiejowo, Safiejówka), *Zofiówka*, pdl, blk, Knyszyn albo Dobrzyniewo, k 53,3 23,0
 Safranki, *Safranki*, pdl, blk, Tykocin 53,2 22,6
 Saki (Sakowice), pdl, blk, Bielsk, ks 52,8 23,3
 Sakowice (Żakowice), *Saków*, srd, szd, Świeńce 52,0 19,0
 Sakowo (Saki), *Saki*, pdl, blk, Kleszczewo 52,6 23,3
 Sałki, raw, gos, Solec 52,4 19,4
 Sałkowo (Sałkowo-Wesel), plc, rac, Gralewko 52,8 20,1
 Samborek (Sambork, Zaborek), *Sawina-Samborek*, krk, szcz, Skawina, d 50,0 19,8
 Sambory (Senbory, Bukowiec), maz, wiz, Wizna 53,2 22,4
 Samborze (Sąborza), *Sanborz*, raw, bla, Żdżar 51,7 20,4
 Samborzec, snd, snd, Samborzec, k 50,6 21,6
 Samice, raw, raw, Skwierniewice, d 52,0 20,2
 Samin, chl, mch, Radoszki, d 53,3 19,6
 Samniszewo (Jamniszewo), *Staniszewo*, kls, pzd, Kryrowo, d 52,3 17,2
 Samocice, snd, wsl, Bolesław, k 50,3 20,9
 Samogoszcza (Samogoszcz), snd, stz, Samogoszcza 51,8 21,5
 Samokłęski (Samokłęski Wielgie), *Samokłęski Duże*, kls, kcn, Samokłęski 53,1 17,6
 Samokłęski Małe, kls, kcn, Samokłęski 53,1 17,7
 Samoląsz, *Samolęż*, pzn, pzn, Wronki 52,7 16,4
 Samosice (Siamoszyce, Szamosice), *Siamoszyce*, krk, llw, Kromolów 50,5 19,6
 Samostrzałów, snd, wsl, Kije, d 50,6 20,6
 Samostrzele, *Samostrzel*, kls, nkl, Satki 53,1 17,4
 Samsony (Jabłonia-Samsony), *Jabłonia-Samsony*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,6
 Samszyce Małe (Semszyce Małe), *Samszyce*, bkj, rdj, Witowo 52,6 18,7
 Samszyce Wielkie (Samszyce, Semszyce, Semszyce Wielkie), *Kolonia Samszyce*, bkj, rdj, Witowo 52,6 18,7
 Samułki, pdl, blk, Bielsk, d 52,9 23,0
 Samwodzia (Sąbodziu), *Samwodzie*, snd, stz, Wargocin 51,6 21,6
 Sandkrug+, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, d 54,4 18,8
 Sandomierz (Sendomierz, Sędomierz, Sędomierz), snd, snd, Sandomierz ś. Piotr i ś. Paweł, miasto, k 50,7 21,7
 Sangrodz (Sangroc, Sangrod), *Sangródz*, lcz, brz, Małcz 51,6 19,9
 Sanie-Dąb, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,4
 Sanki, maz, gre, Przybyszewo 51,7 20,8
 Sanna, *Zaklików*, lub, urz, Zdziechowice 50,8 22,1
 Sanniki (Sannickie), *Saniki*, pdl, blk, Tykocin, ks 53,2 22,8
 Sanniki, kls, gzn, Pobiedziska 52,4 17,3
 Sanniki, raw, gbn, Sanniki, k 52,3 19,9
 Sanogoszcza (Samogoszcza), *Sanogoszcz*, raw, raw, Krzemienica, d 51,7 20,3
 Sany (Szany), *Sanie*, lcz, lcz, Bełdowo 51,8 19,2
 Sapa+, raw, gos, Radziwie, osada młyńska, d 52,5 19,6
 Sapała, pmr, pck, Żanowice, osada młyńska, d 54,7 18,2
 Sapoty (Sapot, Sopoty), chl, chl, Mokre 53,5 18,9
 Sapowice, pzn, pzn, Słupia 52,3 16,6
 Sarb, *Sarbia*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,4
 Sarb, *Sarbia*, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,6
 Sarbice, snd, chc, Mnin, k 51,0 20,3
 Sarbice, srd, szd, Wielanów 52,0 18,7
 Sarbicko, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,2
 Sarbie (Sarbia), *Szarbia*, krk, prs, Igołomia 50,1 20,3
 Sarbie, *Szarbia Zwierzyniecka*, krk, prs, Skarbimierz, d 50,3 20,4
 Sarbiewo (Sarblewo), maz, scn, Sarbiewo 52,7 20,4
 Sarbinowo (Sarbinow), pzn, pzn, Urzazowo, d 52,4 17,1
 Sarbinowo (Skarbinowo), kls, kcn, Żnin, d 52,9 17,6
 Sarbinowo = Sarbinowo, Sarbinowo Małe*, *Sarbinowo Drugie*, kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5
 Sarbinowo, pzn, ksc, Poniec 51,7 16,8
 Sarbka (Sarb, Sarba), *Sarbia*, kls, gzn, Podlesie, Popowo 52,7 17,2
 Sarbków, *Szarbków*, snd, wsl, Kije, d 50,5 20,6
 Sarbska (Szarbska), *Szarbsko*, snd, opc, Skorkowice 51,3 19,9
 Sarbsko, *Szapsk*, plc, rac, Gralewko 52,7 20,1
 Sarcz (Sardecz, Sardecz, Szarcz), *Szarcz*, pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,7
 Sarnaki, pdl, mln, Sarnaki 52,3 22,9
 Sarnowa Góra, maz, cch, Suńsk, k 52,8 20,6
 Sarnowo (Sarnkowo), bkj, prd, Izbica, k 52,5 18,8
 Sarnowo (Sarnówko), dbr, rpn, Rogowo 52,9 19,4
 Sarnowo = Sarnowo x5, *Sarnowo* – część, maz, wsg, Skołatowo 52,6 20,2
 Sarnowo Małe, *Sarnówek*, lcz, lcz, Bełdowo 51,9 19,2
 Sarnowo Wielkie, *Sarnów*, lcz, lcz, Dałikowo 51,8 19,1
 Sarnowo-Nowa Wieś (Nowa Wieś), *Nowa Wieś*, plc, szr, Sarnowo 53,1 20,1
 Sarnowo, chl, chl, Sarnowo 53,4 18,7
 Sarnowo, plc, szr, Sarnowo 53,1 20,1
 Sarnowo, *Sarnowa*, kls, gzn, Ślesin 52,4 18,2
 Sarnowo, *Sarnowa*, pzn, ksc, Sarnowo, miasto 51,6 16,9
 Sarnowo+, pdl, drh, Knychowo 52,3 22,6
 Sarnowy (Sarnowo, Sarnau), pmr, tcz, Kościerzyno 54,1 18,0
 Sarnów (Siarna), snd, rdm, Oleksów 51,5 21,8
 Sarnów, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,3
 Sarnów, srd, srd, Rzestarów 51,4 19,0
 Sarnów, swr, Będzin 50,4 19,2
 Sarnówka, pzn, ksc, Sarnowo, przedmieście 51,6 16,9
 Sarnówko, *Kłódka* – część, chl, chl, Grudziądz 53,5 18,9
 Sarny (Siarny), snd, stz, Żabia Wola, k 51,6 22,0
 Sarny, srd, srd, Gruszczycy 51,6 18,5
 Sarpka, (Sarbk), *Sarbk*, kls, kcn, Żuń, d 52,9 17,0
 Sartowice Dolne (Sartawice Dolne), pmr, swc, Święte Wielkie 53,4 18,6
 Sartowice Górne (Sartawice), *Sartowice*, pmr, swc, Święte Wielkie 53,4 18,6
 Sasinowa Wola, *Wola Czaryska*, krk, llw, Dzierzków 50,7 19,9
 Sasiny Stare = Sasiny Stare (Sasiny, Sasiny Borowe, Sasiny-Stara Wieś), Sasiny-Wity (Witki-Sasiny)*, *Sasiny*, pdl, blk, Wyszki 52,8 23,0
 Sasiny-Dąbki-Skupie = Sasiny-Dąbki-Skupie*, Sasiny-Krolkowa*, *Dąbki-Lętownica*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,2
 Sasiny-Kalinówka (Kalinówka, Kalinówka-Sasiny, Witki-Kalinówka), *Kalinówka*, pdl, blk, Wyszki 52,8 23,0
 Sasiny-Lętownica, *Sasiny*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,2
 Sasiny-Tworki*, pdl, blk, Wyszki 52,8 23,0
 Sasiny, okolica, pdl, blk
 Satarpy (Sarapaty, Satarpa), *Szatarpy*, pmr, tcz, Wyszyno, d 54,1 18,3
 Satki (Szadki), *Sadki*, kls, nkl, Satki, k 53,2 17,4
 Satkowski, *Sadkowski Młyn*, kls, nkl, Satki, osada młyńska, k 53,2 17,4
 Sauden (Sawden, Zawda), *Zawda*, chl, chl, Szywna 53,6 19,2
 Sawa (Saba), krk, szcz, Gruszów 49,8 20,2

- Sawicze Ruskie (Sawice Ruskie), *Sawice-Wieś*, pdl, drh, Wyrozęby-Podawce 52,3 22,5
- Sawicze-Bronisze (Bronisze-Sawicze), *Sawice-Bronisze*, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5
- Sawino, pdl, blk, Tykocin, k 53,2 22,9
- Sąchocin, *Sochocin*, maz, scn, Sąchocin, miasto, k 52,7 20,5
- Sąchocino-Czyżewo, *Sochocino-Czyżewo*, maz, wsg, Blichowo 52,6 20,0
- Sąchocino-Niemierzyce*, *Jasień*, maz, wsg, Blichowo 52,6 20,0
- Sąchocino-Praga, *Sochocino-Praga*, maz, wsg, Blichowo 52,6 20,0
- Sąchocino-Suchardy (Sąchocino-Miko-szewice), *Sochocino-Suchardy*, maz, wsg, Blichowo 52,6 20,0
- Sączkowo, pzn, ksc, Przemęt 52,0 16,3
- Sączów, swr, Sączów 50,4 19,0
- Sądecz Nowy (Nowy Sądecz), *Nowy Sącz*, krk, sdc, Sądecz Nowy, miasto, k 49,6 20,7
- Sądecz Stary (Stary Sądecz), *Stary Sącz*, krk, sdc, Sądecz Stary, miasto, d 49,6 20,6
- Sądkowo, *Sadków Szlachecki*, maz, gre, Worowo 51,9 20,8
- Sągole, pdl, drh, Skibniewo-Podawce 52,5 22,2
- Sąpolinko (Sąpolno, Sąpolinko Małe, Sompolinko), *Sompolinek*, bkj, rdj, Sąpolno, ds 52,4 18,5
- Sąpolno (Sąpolino), pmr, czl, Sąpolno 53,8 17,3
- Sąpolno, *Sompolno*, bkj, rdj, Sąpolno, miasto, d 52,4 18,5
- Sąpolny Młyn+, pzn, pzn, Lwówek, osada młyńska 52,4 16,0
- Sąsieczenko (Samsieczenko), *Samsieczynek*, kls, nkl, Sąsieczno 53,2 17,6
- Sąsieczno (Samsieczno), *Samsieczno*, kls, nkl, Sąsieczno 53,2 17,7
- Sąspów, krk, prs, Sąspów 50,2 19,8
- Sątop, *Sątopy*, pzn, pzn, Wytomyśl 52,3 16,2
- Sątrząska (Sumtraszka), maz, prz, Przasnysz 53,0 21,0
- Sbakow** (Sbakowo), kls, pzd, Ostrów?
- Schadwald (Sadwald, Szadwald), *Szadwald*, mlb, mlb, Schadwald, k 54,1 19,1
- Scharfenberg, *Bystra*, pmr, gdn, Woćław, m 54,3 18,8
- Scharfenort, *Gdańsk* – część, pmr, gdn, Święty Wojciech, m 54,3 18,6
- Scharffenberg, *Ostrogóra*, mlb, mlb, Tol-kemit 54,3 19,5
- Schellmühle, *Młyniska*, pmr, gdn, [nieznana], osada młyńska, d 54,4 18,6
- Scheute**, pmr, gdn, m
- Schievenhorst (Schiewenhorst), *Świbno*, pmr, gdn, Bohnsack, m 54,3 18,9
- Schilkendorf (Zielkowo), *Zielkowo*, chl, mch, Kazanice, d 53,6 19,7
- Schiltberg (Sylbark, Szylbark), *Kamień*, pmr, czl, Strieczona 53,6 17,2
- Schirschau (Szerzawa), *Szerzawa*, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3 18,9
- Schlaglau (Slagelau, Szlagłowo), *Szlagłowo*, mlb, mlb, Fiszewo, k 54,1 19,2
- Schloss Herrn Grebin, *Grabiny-Zameczek*, pmr, gdn, Suchydąb, osada folwarczna, m 54,2 18,7
- Schmerblock, *Blotnik*, pmr, gdn, Kie-zmark, m 54,3 18,9
- Schmergrube, pmr, gdn, Prybbernow, m 54,4 19,5
- Schönau (Szonowo), *Kraśniewo*, mlb, mlb, Schönau, k 54,0 19,0
- Schönau (Szonówko), *Drzonowo*, pmr, czl, Drzonowo 53,8 16,8
- Schönau, *Stanisławowo*, pmr, gdn, Wo-cław, m 54,3 18,8
- Schönbaum, *Drewnica*, pmr, gdn, Schön-baum, m 54,3 19,0
- Schönefeld (Szynfelt), *Łostowice*, pmr, gdn, Święty Wojciech 54,3 18,6
- Schönenberg, *Kaliska*, pmr, czl, Biało-bork, k 53,9 16,8
- Schönewiese (Krasna Łąka, Szonwe-za), *Krasnołęka*, mlb, mlb, Königs-dorf, k 54,0 19,2
- Schönewiese (Krasna Łąka, Szonwezy, Szynweza), *Krasna Łąka*, mlb, mlb, Schönewiese 53,9 19,2
- Schönfeld, *Niezychowice*, pmr, czl, Nie-zychowice (Jaruczewo) 53,7 17,5
- Schönhöltzig, *Nowa Wieś*, pzn, wlc 53,5 16,3
- Schönhorst (Szonorst), *Gniazdowo*, mlb, mlb, Nowa Cerkiew, k 54,2 18,9
- Schönmoor, *Zalesie*, mlb, mlb, [niezna-na], m 54,1 19,6
- Schönrohr, *Trzciniśko*, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3 18,9
- Schönsee, *Jeziernik*, mlb, mlb, Schönsee (Jeziernik), k 54,2 19,0
- Schröderkämpe+, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3 19,1
- Schüddelkau, *Szadólki*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m 54,3 18,6
- Schulzendorf (Schulendorf, Sultendorp, Sultendorpia), *Jeziorki*, pzn, wlc 53,2 16,1
- Schusterkrug+, pmr, gdn, [nieznana], osa-da karczmarzka, m 54,3 18,9
- Schwabental+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d 54,4 18,5
- Schwentenkämpe+, pmr, gdn, [niezna-na], m 54,2 19,1
- Szcerbino (Szczerbiny)**, dbr, lpn, Bo-browniki
- Secemin (Secemino), *Sucumin*, pmr, tcz, Pinczyno 53,9 18,4
- Secemin, *Secemin* – część, snd, chc, Se-cemin, miasto 50,8 19,8
- Secemino Małe, *Secyminek*, raw, sch, Głusko 52,4 20,5
- Secemino Wielkie, *Secymin Polski*, raw, sch, Głusko 52,4 20,4
- Sechna (Sechlina), krk, sdc, Ujanowice, d 49,8 20,6
- Secygniów, *Sancygniów*, krk, prs, Secy-gniów 50,4 20,3
- Seide (Zyda), *Jedwabno*, chl, chl, Gro-nowo, osada folwarczna, m 53,1 18,8
- Semlino, *Semlin*, pmr, tcz, Pinczyno, k 54,0 18,4
- Sempolbork (Sempelbork), *Sępólno Kra-jeńskie*, kls, nkl, Sempolbork, miasto 53,5 17,5
- Senciaska, *Sięciaszka*, lub, luk, Łuków, k 51,9 22,3
- Sendomierz, *Mińsk Mazowiecki* – część, maz, gar, Mińsko, miasto 52,2 21,6
- Sepienko (Sepno Małe), pzn, ksc, Konojad 52,1 16,5
- Sepnica, snd, plz, Lubzina 50,1 21,5
- Sepno (Sepno Wielkie), pzn, ksc, Kono-jad 52,1 16,5
- Sepułki, *Sempólki*, srd, szd, Niewiesz, osada folwarczna 51,9 18,8
- Serafinowice (Szarapinowice), *Zaprzer-wie*, krk, sdc, Wojnicz 49,9 20,8
- Serkowo (Sierkowo, Syrkowo), *Szczerko-wo*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
- Serniki, lub, lub, Łucka 51,4 22,7
- Serocieć (Szeroczec, Syroczec), *Serock*, maz, ser, Serocieć, miasto, k 52,5 21,1
- Serocko, *Serock*, lub, lub, Lewartów, mia-sto 51,6 22,5
- Serocko, *Serock*, pmr, swc, Serocko, k 53,4 18,1
- Seroczki (Serockie, Syrockie), bkj, bkj, Straszewo 52,8 18,6
- Seroczyn (Seroczyno, Sroczyzno Szla-checkie), pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,4
- Seroczyno (Syroczyzno), *Seroczyn* – część, maz, gar, Seroczyno, miasto 52,0 21,9
- Seroczyno-Wola (Nowa Wieś, Serocka Wola, Wólka), *Wólka Seroczyńska*, maz, osw, Jelonki 52,9 21,9
- Seroczyno, *Seroczyn* – część, maz, gar, Seroczyno 52,0 21,9
- Seroczyno, *Seroczyn*, maz, osw, Jelonki 52,9 21,8
- Seroczyno, *Sroczyzno*, kls, gzn, Węglewo 52,6 17,2
- Seroki (Syroki), raw, sch, Pawłowice 52,2 20,5
- Seroki, plc, sie, Lutocino 53,0 19,8
- Serokomla, lub, luk, Serokomla, miasto, k 51,7 22,3
- Seselów (Siesielów), snd, wsl, Skarbi-mierz, osada folwarczna 50,3 20,5
- Setropie (Szetropie), plc, bls, Rogotworsk 52,7 20,0

Sędek, snd, snd, Łągów, d 50,8 21,0
Sędowice (Zadowice, Zędowice), krk, kss, Wrocirysz, d 50,5 20,4
Sędowice, snd, stz, Bobrowniki 51,5 22,0
Sędowo, kls, gzn, Parlino 52,7 17,9
Sędów (Sądów), snd, opc, Białaczów 51,3 20,4
Sędów, srd, szd, Wartkowice 51,9 19,0
Sędzice, chl, mch, Lipinki 53,5 19,3
Sędzice, srd, srd, Wróblów 51,6 18,6
Sędziejowice (Sędziwojowice), snd, wsl, Sędziejowice 50,6 20,7
Sędziejowice, srd, szd, Sędziejowice, d 51,5 19,0
Sędzinko (Sędzino Małe), pzn, pzn, Buk 52,4 16,4
Sędzino (Sędzin), *Sędzin*, inw, inw, Sędzino, d 52,7 18,6
Sędzino (Sędzino Wielkie), *Sędziny*, pzn, pzn, Buk 52,4 16,4
Sędziszawice, *Senisławice*, snd, wsl, Korczyn Stary, k 50,3 20,8
Sędziszowa, krk, bck, Siedliska 49,7 21,0
Sędziszowice (Sędziejowice), krk, prs, Rachwałowice 50,2 20,6
Sędziszów = Sędziszów, Wola Sędziszowska+, (Sędziszowice), krk, kss, Sędziszów 50,6 20,1
Sędziszów, *Sędziszów Małopolski*, snd, plz, Sędziszów, miasto 50,1 21,7
Sędziwojowo, kls, gzn, Otoczna 52,3 17,6
Sędziwuje-Prądnik, *Sędziwuje*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2
Sęk, dbr, lpn, Cieclocin, osada młyńska, d 53,1 18,9
Sękocin, maz, wrs, Pęcice, k 52,1 20,9
Sękowa, krk, bck, Sękowa, k 49,6 21,2
Sękowo (Sakowo), pzn, pzn, Wilczyna, d 52,5 16,4
Sękowo, plc, plc, Proboszczowice 52,6 19,7
Sepichów, snd, wsl, Strożyska, k 50,3 20,8
Sęplino Czarne, *Szemplino Czarne*, maz, prz, Janowo 53,3 20,6
Sęplino-Krzyżewo+, maz, prz, Janowo 53,3 20,6
Sęplino, *Szemplino Wielkie*, maz, prz, Janowo 53,3 20,6
SęPOCHOWO (Sempochowa, Sopachowo), *SęPOCHÓW*, maz, gar, Kołybiel 52,1 21,5
Siadca (Siarca), krk, llw, Kidów 50,5 19,7
Siana (Sianna, Sienna), *Sionna*, maz, liw, Oleksin 52,2 22,0
Siary, krk, bck, Sękowa, k 49,6 21,2
Siasty, *Szasty*, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,2
Siąszyce (Siejuszycy), kls, knn, Grochowy 52,0 18,1
Siciny (Sicin), pmr, tch, Jeleń 53,6 17,7
Siczek, *Siczki*, snd, rdm, Jedlna, osada młyńska, k 51,4 21,3
Sidlino (Sidlino-Lipowiec?), *Siedlin*, maz, scn, Płońsko, d 52,6 20,4
Sidnica (Sidlnica), *Siedlnica*, pzn, wch, Sidnica 51,8 16,3
Sidzina, *Kraków-Sidzina*, krk, szc, Skawina, d 50,0 19,9
Sieciechowice, krk, prs, Sieciechowice 50,2 20,0
Sieciechowice, snd, plz, Góra Zbylitowska 50,0 20,9
Sieciechowo, *Sieciechów*, raw, gos, Kutno 52,2 19,4
Sieciechów, *Opactwo*, snd, rdm, Sieciechów, opactwo, d 51,5 21,8
Sieciechów, snd, rdm, Sieciechów, miasto, d 51,5 21,7
Siecinie (Sicinie), *Siecień*, dbr, dbr, Siecinie 52,6 19,5
Sieczkowice (Cieczkowice), *Sieczkowice (Janikowo – część)*, inw, inw, Ostrów 52,7 18,1
Sieczków, snd, wsl, Tuczępy 50,5 21,0
Siedlanów, lub, luk, Kozirynek 51,8 22,7
Siedlanów, *Siedlanka*, snd, snd, Cmołas 50,3 21,7
Siedlątków, srd, szd, Pięcnów 51,8 18,7
Siedlca (Siedlec, Siedlce), *Warszawa-Sielce*, maz, wrs, Jazdowo, d 52,2 21,0
Siedlce Stara Wieś, *Stara Wieś*, lub, luk, Siedlce 52,2 22,3
Siedlce, lub, luk, Siedlce, miasto 52,2 22,3
Siedlce, *Sielce*, lub, lub, Końska Wola 51,4 22,1
Siedlce, srd, szd, Grabno 51,5 19,0
Siedlec (Siedlce, Sielec), *Sielec*, inw, inw, Ostrów 52,7 18,2
Siedlec (Siedlce), *Sielce*, snd, chc, Łukowa 50,7 20,5
Siedlec (Siedlec-Mikłaszowięta, Sielec), *Siedlece*, pdl, blk, Dołobowo 52,6 22,9
Siedlec (Sielec), *Krasnosielec*, maz, prz, Siedlec 53,0 21,2
Siedlec (Sielec), *Sielc*, maz, osw, Ostrowia 52,8 21,8
Siedlec (Sielec), *Sosnowiec-Sielec*, krk, prs, Mysłówice 50,3 19,2
Siedlec, kls, pzd, Siedlec 52,4 17,2
Siedlec, krk, llw, Klasztor Mstowski, k 50,8 19,3
Siedlec, krk, llw, Potok 50,7 19,4
Siedlec, krk, prs, Rudawa 50,1 19,7
Siedlec, krk, szc, Chełm, k 50,0 20,3
Siedlec, lcz, lcz, Siedlec 52,1 19,1
Siedlec, maz, wsg, Czerwieńsko, d 52,4 20,3
Siedlec, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,8 17,1
Siedlec, pzn, ksc, Siedlec, d 52,1 16,0
Siedlec, *Siedlce*, krk, sdc, Siedlec, d 49,7 20,8
Siedlec, *Siedlec Duży*, swr, Koziegłowy, d 50,6 19,1
Siedlec, *Sielec Biskupi*, krk, prs, Skarbimierz, d 50,3 20,4
Siedlec, *Sielec Rządowy, Sielec Szpitalny*, snd, wsl, Wiślica, dm 50,4 20,7
Siedlec, *Sielec*, kls, kcn, Janczewo 52,9 17,5
Siedlec, *Sielec*, maz, grc, Goszczyn 51,7 20,8
Siedlec, *Sielec*, snd, opc, Goworczów 51,3 20,4
Siedlec, *Sielec*, snd, opc, Żarnów, d 51,2 20,2
Siedlec, *Sielec*, snd, plz, Sędziszów 50,1 21,7
Siedlec, *Sielec*, snd, snd, Wielawieś 50,6 21,7
Siedlec, *Sielec*, snd, wsl, Koniemłoty 50,5 21,1
Siedlec, snd, plz, Jurków 50,1 20,9
Siedlec, srd, rds, Pajęczno, k 51,1 19,0
Siedlec, *Stary Sielec*, kls, pzd, Jutrosin 51,7 17,1
Siedlec**, kls, knn, Siedlimowo
Siedleczek (Siedlec), *Siedleczek*, kls, kcn, Łekno 52,9 17,3
Siedlewo = Siedlewo (Siedlowo-Kars, Siedlewko, Śledlewo), Sowki*, *Siedlew-Karsy*, lcz, lcz, Słaboszewo albo Witunia 52,1 19,1
Siedlewo-Drzykozy, *Drzykozy*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,1 19,1
Siedlice, *Siedlce*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, d 54,3 18,6
Siedliki, lub, lub, Parczów, k 51,6 22,9
Siedlików, srd, ost, Ostrzeszów, k 51,5 18,0
Siedlimin (Siedlemin, Siedlemino, Siedlimino), *Siedlemin*, kls, pzd, Siedlimin 51,9 17,4
Siedlimino (Siedlemino, Sielenin), *Siedlimin*, bkj, bkj, Wieniec, d 52,6 18,9
Siedlimowo, kls, gzn, Siedlimowo, d 52,5 18,2
Siedliska (Siedliska Mniejsze), *Siedliszczki*, lub, lub, Piasek 51,1 22,9
Siedliska, krk, bck, Siedliska 49,7 21,0
Siedliska, krk, bck, Tuchów, d 49,9 21,0
Siedliska, krk, kss, Miechów, d 50,4 20,0
Siedliska, krk, llw, Nakło 50,6 19,8
Siedliska, krk, prs, Koniusza 50,2 20,2
Siedliska, lub, lub, Biskupice 51,1 22,9
Siedliska, lub, lub, Kamionka 51,5 22,5
Siedliska, lub, luk, Wojcieszków 51,8 22,3
Siedliska, plc, sie, Bieżeń 52,9 19,9
Siedliska, *Siedliska Sławęcińskie*, krk, bck, Sławęcina, k 49,7 21,4
Siedliska, *Siedliska Żmigrodzkie*, krk, bck, Żmigród Stary 49,6 21,6
Siedliska, *Siedliska-Bogusz*, snd, plz, Siedliska 49,9 21,4
Siedliska, *Siedlisko*, pzn, pzn, Czarnków 53,0 16,3

Siedliska, srd, srd, Kowale 51,9 18,5
Siedliska** (Siedliska Puste), kls, kls, Staw
Siedliszczany, *Siedleszczany*, snd, snd, Michocin 50,5 21,6
Siedliszowice (Sieliszowice), krk, llw, Irzędze 50,6 19,7
Siedliszowice, snd, wsl, Wietrzychowice 50,2 20,8
Siedlno (Frankenhagen), *Silno*, pmr, tch, Siedlno, k 53,6 17,7
Siedluchna (Sidluchna, Sieluchna), bkj, ksw, Ostrów, d 52,6 18,1
Siedmiradz (Siemiradz), *Siemiradz*, snd, rdm, Błotnica 51,5 21,0
Siedmirogowo (Siedmidrogowo), *Siedmiorogów Drugi*, kls, pzd, Borek 51,9 17,2
Siedzewo (Siedziewo, Siedzowo), *Siedzów*, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3
Sieka**, kls, pzd, Pyzdry
Siekierzyna (Siekierzyna, Siekierzyna), krk, sdc, Kanina 49,7 20,4
Siekierzyna (Siekieszyna), krk, sdc, Brusznik 49,8 20,9
Siekierka (Wola), *Siekierka Stara*, snd, rdm, Ciepeliów 51,3 21,7
Siekierki (Siekierki-Ciołki, Siekierki-Ciołkowo), pdl, drh, Drohiczyn 52,5 22,6
Siekierki Małe, pzn, pzn, Siekierki Wielkie 52,4 17,1
Siekierki Wielkie, pzn, pzn, Siekierki Wielkie 52,4 17,1
Siekierki, pdl, blk, Tykocin, ks 53,2 22,9
Siekierno (Siekirna, Siekirzno), snd, snd, Wzdół, d 51,0 20,9
Siekłuka (Siekłówka), *Siekłówka*, snd, plz, Siekłuka 49,8 21,5
Siekłuki, maz, wsg, Skołatowo 52,6 20,3
Siekłuki, pdl, drh, Dziadkowice 52,6 23,0
Siekłuki, *Siekłuki – część*, maz, wrk, Błotnica 51,6 21,0
Siekotowo (Siechotowa, Siechotowo, Siekotowa, Siekotów), *Świekatowo*, pmr, swc, Siekotowo, d 53,4 18,1
Siekowo Małe, *Siekówko*, pzn, ksc, Przemęt 52,0 16,3
Siekowo Wielkie, *Siekowo*, pzn, ksc, Przemęt 52,0 16,3
Sielc (Siedlec), *Sielc Stary*, maz, mak, Zamska 52,8 21,3
Sielce (Siedlce), raw, gbn, Jamno, k 52,3 19,9
Sielczno (Silezna, Siliczna, Siliczno), *Sylczno*, pmr, mrw, Parchowo, k 54,2 17,7
Sielec (Siedlec), *Sielc*, pdl, blk, Brańsk, k 52,6 22,9
Sieliwonki (Sielawonki), *Siliwonki*, pdl, mln, Niemojki 52,1 22,8
Sielpielicze (Siepielicze), *Serpelice*, pdl, mln, Mielnik, k 52,3 23,1
Sieluń, maz, roz, Sieluń, d 52,9 21,4
Siemcichy, plc, sie, Lutocino albo Lubowidz 53,0 19,8
Siemianice (Siemienice), srd, wln, Siemianice 51,2 18,1
Siemianie, *Siemienie*, plc, bls, Łęg Wielki, d 52,7 19,8
Siemianowo Małe (Siemieniowo Małe, Sieminowo Małe, Siemonowo Małe, Siemunowo Małe), *Siemnówek*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
Siemianowo Wielkie (Siemianowo, Siemienowo Wielkie, Siemnowo Wielkie, Siemonowo, Siemunowo Wielkie), *Siemnowo*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
Siemianowo, kls, gzn, Dziekanowice, d 52,5 17,3
Siemianowo, *Siemianów*, raw, gos, Głogowiec 52,3 19,3
Siemiatycze, pdl, drh, Siemiatycze, miasto 52,4 22,9
Siemiątkowo Kowalowe*, *Siemiątkowo Rogalne*, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,0
Siemiątkowo Koziebrodzkie, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,0
Siemiątkowo-Dzioty (Siemiątkowo-Sątki), *Siemiątkowo-Ziemiany*, plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,1
Siemiątkowo-Rechty (Siemiątkowo-Reczty), plc, rac, Grodzanowo Kościelne 52,9 20,0
Siemichów, *Siemiechów*, krk, bck, Siemichów, k 49,9 20,9
Siemichów, *Siemiechów*, srd, srd, Brzyków 51,4 18,8
Siemienice Małe, *Siemieniczki*, lcz, orl, Łęki 52,1 19,4
Siemienice Wielkie, *Siemienice*, lcz, orl, Łęki 52,1 19,4
Siemień, lub, lub, Parczów 51,6 22,8
Siemień, *Siemień Nadrzeczny*, maz, lom, Łomża, ks 53,1 22,2
Siemieszyce (Siemieczyce, Wsiemieszyce, Wsmieszycze), *Siemierzycze*, krk, llw, Kroczyce, ks 50,6 19,6
Siemikowice, *Siemkowice*, srd, rds, Siemikowice 51,2 18,9
Sieminy (Siemienny, Siemiony), *Siemiony*, bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,3
Siemionki (Siemienice), bkj, ksw, Kościeszki 52,6 18,3
Siemiony, pdl, drh, Rudka 52,6 22,8
Siemki, *Siomki*, srd, ptr, Milejów 51,4 19,6
Siemkowo (Siemikowo, Siemkau), pmr, swc, Drzycim 53,5 18,2
Siemon (Siemonau), *Siemoń*, chl, chl, Unisław, d 53,2 18,4
Siemowo, pzn, ksc, Siemowo, d 51,9 16,8
Siemszyce (Siemczyce), lcz, lcz, Siedlec 52,1 19,1
Siemunia = Siemunia Lipowa*, Siemunia-Świniocha* (Siemunia-Świenocha), *Simonia* – część, lcz, lcz, Dołmaniewo 51,9 19,2
Siemunia, *Siemunia*, swr, Siemunia 50,4 19,1
Sieniawa, krk, scz, Raba 49,5 19,9
Sienica (Siennica), *Siennica*, maz, gar, Sienica, miasto 52,1 21,6
Sienica I, II = Sienica-Trojany*, Sienica-Wielka* (Sienica-Pluchny?), *Siennica-Lukasze*, *Siennica-Szymanki*, maz, nur, Czyżewo Kościelne, 52,8 22,4
Sienica Stara (Siennica Stara, Wola Stara), *Stara Siennica*, maz, gar, Sienica 52,1 21,6
Sienica-Dańbogi, *Siennica-Dańbogi*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4
Sienica-Dmochy*, *Siennica-Puziki*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4
Sienica-Giże, *Siennica-Giże*, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,8 22,4
Sienica-Godlewo*, *Godlewo-Piętaki*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4
Sienica-Kławy (Sienica-Kławięta), *Siennica-Kławy*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4
Sienica-Lupusy, *Siennica-Lupusy*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4
Sienica-Piotrasze, *Siennica-Pietrasze*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4
Sienica-Święchy, *Siennica-Święchy*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4
Sienica, *Siennica*, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,6 20,8
Sienice, *Sienickie*, maz, was, Białaszewo 53,5 22,5
Sienice**, plc, mla, Wyszyń
Sieniczna (Sieniczn), *Sieniczn*, krk, prs, Przegonia, k 50,3 19,6
Sieniec, srd, wln, Ruda, d 51,2 18,7
Sieniewiczze (Sieniewicz-Horbowo), *Sieniewiczze*, pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,7
Sienna Łąka (Sinałąka), *Sinołęka*, maz, liw, Grębkowo 52,2 21,9
Sienna, krk, sdc, Zbyszycze 49,7 20,7
Siennica**, pdl, drh, Rudka albo Pobikrowy
Sienno, inw, bdg, Dobrcz 53,3 18,2
Sienno, kls, gzn, Giewartowo 52,4 17,9
Sienno, kls, gzn, Łęgowo, d 52,8 17,2
Sienno, snd, rdm, Sienno, miasto 51,1 21,5
Sienno*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,5
Sieńsko, krk, kss, Sędziszów 50,6 20,1
Siepietnica, krk, bck, Sławęcina, k 49,8 21,3
Siepraw, krk, scz, Siepraw 49,9 20,0
Sieprc, *Sierpc*, plc, sie, Sieprc, miasto 52,9 19,7
Sierachowice (Sieroszowice, Sirochowice), snd, plz, Wojnicz 50,0 20,9

Sieradowice (Siradowice), snd, snd, Boddęcin, d 51,0 21,0

Sieradz, srd, srd, Sieradz, miasto, k 51,6 18,7

Sierakowice (Sirakowice), pmr, mrw, Sierakowice, osada folwarczna 54,3 17,9

Sierakowice (Sirakowice), raw, raw, Skwierniewice, d 52,0 20,1

Sierakowo (Seifersdorf, Sirakowo), chl, chl, Kowalewo, k 53,2 18,9

Sierakowo (Sierakowa, Sieraków, Sieraków), pzn, ksc, Łaszczyno 51,6 16,8

Sierakowo (Sieraków, Sirakowo), pzn, ksc, Kościan, m 52,1 16,6

Sierakowo (Sirakowo), kls, pzd, Ostrów 52,3 17,8

Sierakowo (Sirakowo), plc, rac, Raciąż 52,8 20,2

Sierakowo (Sirakowo), *Sierakowo* – część, maz, prz, Przasnysz 53,0 20,9

Sierakowo Nowe, *Sieraków*, raw, gos, Strzelce 52,3 19,4

Sierakowo-Techman (Sirakowo-Techman, Sierakowo Stare), *Techmany*, raw, gos, Gostynin 52,4 19,4

Sierakowy (Siarkowo, Sierakowo, Sieraków, Sirakowo, Sirakowy), *Sierakowo*, bkj, ksw, Kościeszki, k 52,6 18,3

Sieraków (Sierakowo, Sieraków), pzn, pzn, Sieraków, miasto 52,7 16,0

Sieraków (Siraków), *Sieraków* – część, krk, szc, Dziekanowice 49,9 20,1

Sierakówko (Sierakowo, Sirakowo, Sierakówko), pzn, pzn, Ludomie 52,8 16,7

Sierakówko, *Podleck-Sierakowo*, maz, wsg, Łętowo 52,5 20,1

Sierbowice (Sirbowice), krk, llw, Pilcza, k 50,5 19,7

Siercz, pzn, pzn, Trzciel 52,4 15,7

Siercza (Siersza), *Siercza* – część, krk, szc, Wieliczka 50,0 20,0

Sierki (Sierki-Tyszki, Tyszki), pdl, blk, Tykocin, k 53,2 22,7

Siernia (Sierznia), *Sierznia*, lcz, brz, Skoszewy 51,9 19,7

Siernicze Małe (Żernice Małe), kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0

Siernicze Wielkie (Żernice Wielkie), kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0

Sierniki (Serniki, Sierzniki, Syrniki), *Sierzniki*, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,2 20,0

Sierniki (Sierzniki), kls, kcn, Kcynia 53,0 17,4

Sierniki (Żerniki), kls, gzn, Rogoźno 52,7 17,0

Sierniki, pzn, ksc, Głuchowo 52,2 16,7

Sierochowo-Plebanksi (Sierachowo, Sierochowo Małe, Siroszewo-Plebanski), *Bielawki* – część, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4

Sierochowo, *Sieraków*, raw, gos, Kutno 52,2 19,4

Sieroczyński Młyn+, pmr, czl, Jęczniki Wielkie, osada młyńska, k 53,6 17,4

Sieromino I, II = Sieromino-Bernarda* (Siromino, Ziromino, Ziromino-Niemierza), Sieromino-Dzierżława* (Sieromino-Dzierżek), Sieromino-Garbacz*, *Szeromin*, *Szerominek*, plc, pln, Płońsko, 52,6 20,3

Sierosław (Sierosłowo, Sirosław), pmr, swc, Drzycim, k 53,5 18,3

Sierosław, pzn, pzn, Lusowo 52,4 16,6

Sierosław, srd, ptr, Srookie 51,5 19,6

Sierosławek (Sirosławek), pmr, swc, Drzycim, osada folwarczna, k 53,5 18,3

Sierosławice (Sirosławice), snd, opc, Końskie 51,2 20,4

Sierosławice = Sierosławice, Maciejowice*, krk, prs, Brzesko Stare, k 50,1 20,5

Sieroszewice (Sieroszewice), kls, kls, Rososzyca 51,6 17,9

Sieroszewo (Siroszewo), bkj, bkj, Chocień 52,5 18,9

Sierpin, mlb, mlb, [nieznana], m 54,1 19,5

Sierpowo, pzn, ksc, Radomicko 52,0 16,5

Siersko (Siersk), *Czersko Polskie (Bydgoszcz* – część), inw, bdg, Fordan 53,1 18,1

Sierśnie Małe = Sierśnie Małe (Mała Wieś), Sierśnie Wielkie*, *Mała Wieś*, maz, gar, Kuflewo 52,1 21,8

Sierzchowo (Sierchwo, Sirchowo), *Sierzchów*, kls, kls, Rajsko, d 51,8 18,2

Sierzchowo (Sierszchowo), *Sierzchów*, maz, czr, Sobikowo 52,0 21,1

Sierzchowo (Sierzchowy, Sierzchów), inw, inw, Raciąż 52,8 18,8

Sierzchowy (Sirzchowy), raw, raw albo bla, Sierzchowy 51,7 20,3

Sierzchów, raw, sch, Bednary, d 52,1 20,1

Sierzchna (Sierchna, Siersza), *Trzebinia-Siersza*, krk, prs, Trzebinia 50,2 19,4

Sierzpów (Sierpów), *Sierpów*, lcz, lcz, Łęczycza 52,0 19,2

Sierzputy Młode (Sierzputowo), maz, lom, Szczepankowo 53,2 22,0

Sierzputy Stare, maz, lom, Szczepankowo 53,2 22,0

Sierzputy Zagajne = Sierzputy Stare, Sierzputy Zagajne, maz, lom, Smłodowo 53,1 22,0

Sierzputy-Marki = Sierzputy-Krtęki, Sierzputy-Marki, maz, lom, Smłodowo 53,1 22,0

Siesławice (Świesławice), snd, wsl, Busko 50,5 20,7

Siestrzenia, *Siestrzeń*, maz, bln, Brwinowo 52,1 20,7

Siestrzewitów, *Siostrzytów*, lub, lub, Czemnierniki 51,2 23,0

Sietejów, krk, prs, Skarbimierz 50,3 20,4

Siewczyce (Szewczyce), *Siucice*, snd, opc, Skorkowice 51,3 20,0

Siewiersko (Siewiersk, Siewiorsk), *Siewiersk*, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0

Siewieruski Małe (Siewieruszowice Małe), srd, srd, Tokary 51,9 18,5

Siewieruski Wielkie (Siewieruszowice Wielkie), srd, srd, Tokary 51,9 18,6

Siewierz (Siewior), swr, Siewierz, miasto, d 50,5 19,2

Sięganów, srd, szd, Marzenin 51,6 19,1

Sikorka I, *Dąbrowa Górnicza-Sikorka* – część, swr, Chroszczobród 50,4 19,3

Sikorka II, *Dąbrowa Górnicza-Sikorka* – część, krk, prs, Chroszczobród, d 50,4 19,3

Sikorowo, inw, inw, Góra, d 52,8 18,3

Sikory (Niereśla, Sikory-Niereśla), pdl, blk, Kalinówka 53,4 22,9

Sikory Wielkie (Sikory), *Sikory* – część, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2

Sikory-Bartkowięta (Bartkowicze, Bartkowięta), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6

Sikory-Bartyczki (Bartyczki), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6

Sikory-Błady, *Sikory* – część, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2

Sikory-Bogusławy, *Sikory-Bogusławice*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,1

Sikory-Janowięta (Sikory-Janowizna), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6

Sikory-Maruszyno*, *Sikory-Żelazki*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2

Sikory-Pawłowięta (Pawłowicze, Pawłowięta, Pawłów), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6

Sikory-Piotrowice, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2

Sikory-Piotrowięta (Piotrowicze, Piotrowicze-Sikory, Piotrowięta), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6

Sikory-Tomkowięta (Tomkowicze), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6

Sikory-Wojciechowięta (Sikory-Wojtkowięta, Wojciechowięta), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6

Sikory, okolica, pdl, blk

Sikorz, *Sikórz*, plc, plc, Sikorz 52,6 19,6

Sikorze, *Sikorz*, kls, nkl, Sempolbork 53,5 17,5

Sikorze, *Sikórz*, dbr, lpn, Kikoł 53,0 19,2

Sikorzyce, snd, wsl, Wietrzychowice 50,2 20,8

Sikorzyno (Sikorzyzna), pmr, tcz, Kościerzyno 54,2 18,0

Sikorzyno, *Sikorzyn*, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,4

Sikorzyno, *Sikorzyn*, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 16,9

Sikucino, *Sikucin*, srd, szd, Szadek 51,7 18,9

Sikuty, maz, grc, Jasieniec 51,9 21,0

- Silice, *Sielice*, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
- Silino, *Sielinko*, pzn, ksc, Opalenica 52,3 16,3
- Silna, pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,8
- Silnica Wielka (Sidlnica), *Silnica*, srd, rds, Żytne 50,9 19,7
- Silniczka, srd, rds, Maluszyn 50,9 19,8
- Silno (Silino), dbr, lpn, Złotoria, k 52,9 18,7
- Silpie Ruda (Szyplie Ruda), *Silpia Duża*, snd, chc, Maluszyn, d 50,9 19,8
- Simonsdorf, *Szymankowo*, mlb, mlb, Gnojewo, k 54,1 18,9
- Sine Kozy**, lub, urz, Wrzawy
- Sinino, *Sumin*, dbr, rpn, Strzygi 53,1 19,4
- Siodłkowa (Siołkowa), *Siółkowa*, krk, sdc, Grębów, k 49,6 20,9
- Siodłkowice (Siedłkowice), *Szadkowiec*, snd, opc, Sławno i Kunice 51,4 20,2
- Siodłkowo (Siedłkowo, Siudłkowo, Siudrkowo), *Siutkowo*, bkj, bkj, Zbrachlino, d 52,8 18,9
- Siodło, maz, gar, Sienica 52,1 21,7
- Siódmaki (Koboski-Siódmaki), *Krasowo-Siódmaki*, pdl, blk, Domanowo 52,9 22,7
- Siradzka (Sieracka, Sieradzka, Siracka), *Sobolów* – część, krk, szcz, Sobolów 49,9 20,3
- Sirakowy (Sierakowo, Sierakowy), bkj, rdj, Mąkoszyno 52,4 18,7
- Sitki (Sytki), *Sytki*, pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,7
- Sitnica (Szczytnica), krk, bck, Rozeimbark, k 49,8 21,1
- Sitno (Sitne), *Sitne*, maz, kam, Jadowo, k 52,5 21,5
- Sitno Małe (Sitno), *Sicienko*, inw, bdg, Dąbrówka 53,2 17,8
- Sitno Wielkie (Sitno), *Sitno*, inw, bdg, Dąbrówka 53,2 17,8
- Sitno, chl, chl, Wąbrzeźno, osada folwarczna, d 53,3 19,0
- Sitno, dbr, lpn, Ruż, d 53,0 19,1
- Sitno, kls, nkl, Zabartowo 53,3 17,6
- Sitno, maz, kam, Wyszkowo 52,6 21,4
- Sitno, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, d 54,3 18,3
- Sitowa, snd, opc, Opoczno, k 51,3 20,3
- Siwa Wola, *Siwianka*, maz, gar, Glinianka 52,1 21,4
- Siwek, *Siwki*, maz, wrs, Kamion, osada młyńska, k 52,3 21,1
- Siwki, maz, was, Romany 53,4 22,2
- Skabajewo, *Schabajewo*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8
- Skadla, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,9
- Skalmierzyce (Skarmirzyce), kls, kls, Skalmierzyce, d 51,7 17,9
- Skalnik, krk, bck, Skalnik, k 49,6 21,5
- Skąła, krk, prs, Skąła, miasto, d 50,2 19,9
- Skąła, *Przemków* – część, krk, prs, Przymeków 50,2 20,6
- Skąłowo, *Skatów*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3
- Skały, snd, snd, Grzegorzowice, d 50,9 21,2
- Skaradowo (Szkaradowo), *Szkaradowo*, pzn, ksc, Skaradowo 51,6 17,1
- Skaratki, raw, sch, Domaniewice, d 52,0 19,8
- Skarbanowo, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
- Skarbienica, *Skarbienice*, kls, kcn, Żnin, d 52,8 17,7
- Skarbiezys, *Skarbiecierz*, snd, stz, Kocko 51,6 22,3
- Skarbmierz (Skarbmierz, Skarmierz, Skarmirz), *Skalbmierz*, krk, prs, Skarbmierz, miasto, d 50,3 20,4
- Skarbiślawice, *Skarystawice*, snd, wsl, Janina 50,5 20,8
- Skarbki, (Skarpki), kls, knn, Rusocice 52,1 18,5
- Skarboszewo, kls, pzd, Skarboszewo, d 52,3 17,8
- Skarboszewo, maz, scn, Naruszewo 52,5 20,3
- Skarlin, chl, mch, Skarlin, k 53,5 19,5
- Skarmirowice (Skamiorowice, Skarmiorowice), *Skalmierowice*, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,1
- Skarmirowice (Skamirowice, Skarmiorowice), *Skalmierowice*, inw, inw, Szawłowice 52,9 18,3
- Skarmirz (Skarbmierz), *Skalmierz*, srd, srd, Staw 51,7 18,4
- Skarpa, kls, nkl, Zalesie 53,5 17,6
- Skarszewo (Skarzewo), *Skarszewy*, chl, chl, Okonin, k 53,4 18,8
- Skarszewo Małe, *Skarszewek*, kls, kls, Borkowo 51,8 18,1
- Skarszewo Wielkie, *Skarszew*, kls, kls, Borkowo 51,8 18,1
- Skarszewy (Schöneck, Skarszewo), pmr, tcz, Skarszewy, miasto, k 54,1 18,4
- Skarszewy (Skarszewo, Skarszowy), *Skarszewo*, pmr, swc, Świecie 53,5 18,4
- Skarszewy-Młyn, *Skarszewy* – część, pmr, tcz, Skarszewy, osada młyńska, k 54,1 18,4
- Skarszewy-Zamek (Schöneck), *Skarszewy* – część, pmr, tcz, Skarszewy, zamek, k 54,1 18,4
- Skarszyno, *Skarszyn*, maz, wsg, Żukowo Wielkie 52,5 20,2
- Skarydów (Skaradzów), *Skarydzew*, srd, ost, Wyszanów 51,4 18,2
- Skarzyce, *Zawiercie-Skarzyce*, krk, llw, Skarzyce, d 50,5 19,5
- Skarzyno Małe+, srd, srd, Przespolewo 51,9 18,4
- Skarzyno Wielkie, *Skarżyn*, srd, srd, Przespolewo 51,9 18,4
- Skarzyno-Goski, *Goski-Pelki*, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,9 22,3
- Skarzyno, *Skarzyn Stary*, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,9 22,3
- Skarzyno, *Skarzyn*, maz, liw, Czerwotka 52,3 21,8
- Skarzyno, *Skarżyn*, maz, osw, Czerwino 52,9 21,7
- Skarzyszów (Skarzeszów, Skaryszów), *Skaryszew*, snd, rdm, Skarzyszów, miasto, d 51,3 21,2
- Skarzyce, maz, nmo albo ser, Winnica, d 52,7 21,0
- Skarzyno = Skarzyno-Cibory* (Skarzyno-Stybory), Skarzyno-Parkosze*, Skarzyno-Przeczeki*, *Skarzyn*, maz, scn, Radzimino Wielkie 52,6 20,3
- Skarzyno Mały Brok, *Skarzyn Nowy*, maz, zmb, Rosochate Kościelne 52,9 22,3
- Skarzyno-Wąsosze, *Wąsosz* – część, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
- Skarżysko (Skarzynsko), *Skarżysko Kościelne*, snd, rdm, Wąchocko, d 51,1 20,9
- Skarżysko (Skarzynsko), *Skarżysko Książęce*, snd, rdm, Chlewiska i Szydłowice 51,1 20,9
- Skaszewo = Skaszewo Małe*, Skaszewo Wielkie*, *Skaszewo Włociańskie*, maz, nmo, Szyszki 52,7 20,9
- Skaszewo, dbr, dbr, Dobrzyń, k 52,7 19,3
- Skaszyno, *Skaszyn*, bkj, prd, Izbica, k 52,5 18,8
- Skawa, krk, szcz, Rabka 49,6 19,9
- Skawce, krk, sls, Mucharz, d 49,8 19,6
- Skawica, krk, szcz, Maków, k 49,7 19,6
- Skawina, krk, szcz, Skawina, miasto, d 50,0 19,8
- Skawinka (Skawinki), *Skawiniki*, krk, szcz, Lanckorona, k 49,8 19,7
- Skąpa, srd, rds, Sulimierzyce 51,2 19,1
- Skąpe, chl, chl, Papowo, d 53,2 18,6
- Skąpe, kls, pzd, Staw 52,4 17,8
- Skąpe, *Skępe*, dbr, lpn, Skąpe, miasto 52,9 19,4
- Skąpe, snd, chc, Pilczyska 51,0 20,1
- Skąpe, *Wioska*, dbr, lpn, Skąpe 52,9 19,3
- Skąpsk, *Skępsk*, chl, chl, Golub, k 53,1 19,0
- Skęcznów = Skęcznów, Skęcznówek*, *Skęczniew*, srd, srd, Skęcznów 51,9 18,7
- Skibice, bkj, bkj, Śmiłowice 52,5 19,0
- Skibino, *Skibin*, bkj, rdj, Radziejów 52,6 18,6
- Skibniewo-Podawce (Skibniewo), *Skibniew-Podawce*, pdl, drh, Skibniewo-Podawce 52,5 22,2
- Skiby, snd, chc, Chęciny 50,8 20,4
- Skicz, *Skic*, kls, nkl, Skicz 53,3 17,1
- Skidzin (Skiedzien), *Skidzien*, krk, sls, Oświęcim 50,0 19,2

- Skierdy, maz, wrs, Okunino 52,4 20,8
Skierki, maz, prz, Przasnysz 53,0 20,8
Skiwy (Skiwy-Zalesie), *Skiwy Duże*, *Skiwy Małe*, pdl, drh, Drohiczyn, ks 52,5 22,8
Skleczyki, *Skłęczki*, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
Składów, lub, lub, Mnichów 51,6 22,2
Skłoby (Kłoby, Skobły), snd, rdm, Chlewska 51,3 20,7
Skłody (Kłody), *Skłudy*, maz, kam, Obryste, d 52,7 21,2
Skłody = Skłody Małe*, Skłody Wielkie* (Skłody Wielkie-Brok), (Skłody-Stachy), maz, nur, Zaręby Kościelne 52,8 22,1
Skłody Średnie, maz, nur, Zaręby Kościelne 52,8 22,2
Skłody-Piotrowięta, *Skłody-Piotrowice*, maz, nur, Zaręby Kościelne 52,8 22,2
Skłody-Przyrusy (Przyrusy), pdl, blk, Domanowo 52,9 22,7
Skłody, *Skłody Borowe*, pdl, blk, Domanowo 52,8 22,7
Skłoty = Skłoty, Borski* (Borzki), *Skłoty*, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,3
Skłodzewo (Kładzewo, Skłodzewo), chl, chl, Łążyn 53,1 18,3
Skobielice (Skowielice), lcz, lcz, Grzegorzewo, d 52,2 18,7
Skoczek (Skoczka), *Dobieszewo-Skoczka Młyn*, kls, kcn, Smogulec, osada młyńska 53,0 17,3
Skoczkowo = Budkowo Grabowskie*, Skoczkowo Małe*, Skoczkowo Wielkie*, plc, sie, Zawidz Kościelny albo Jeżewo 52,9 19,8
Skoczykłody, raw, raw, Wysokienice, d 51,8 20,2
Skodna (Szkodna), *Szkodna*, snd, plz, Góra, k 50,0 21,6
Skodzawy (Skłodziawy), *Skudzawy*, dbr, rpn, Skrwino 53,0 19,5
Skoki, kls, gzn, Skoki, miasto 52,7 17,1
Skoki, lub, lub, Czemierniki – miasto 51,7 22,7
Skoki, raw, gos, Trębki, osada młyńska 52,4 19,5
Skoki, *Skoki Duże*, bkj, kwl, Duninowo, d 52,6 19,4
Skoki, snd, chc, Chełmce 51,0 20,4
Skoki, snd, stz, Gołąb, k 51,5 21,9
Skokom (Skokomie), *Skokum*, kls, knn, Zagórów, d 52,2 17,9
Skokowo, *Skoków*, kls, pzd, Borek 51,9 17,2
Skoków, lub, lub, Kliczkowice 51,1 22,0
Skolimowo-Cierpigórze (Cierpigórz, Cierpigórze), *Cierpigórz*, pdl, drh, Mordy 52,2 22,6
Skolimowo-Ptaszki (Ptaszki), *Ptaszki*, pdl, drh, Mordy 52,2 22,6
Skolimowo-Rogoziec (Rogoziec), *Rogoziec*, pdl, drh, Mordy 52,2 22,6
Skolimowo-Stara Wieś (Skolimowo Stare), *Stara Wieś*, pdl, drh, Mordy 52,2 22,6
Skolimowo-Wojnowo (Skolimowo-Wojny), *Wojnow*, pdl, drh, Mordy 52,2 22,6
Skolimowo, okolica, pdl, drh
Skolimowo, *Skolimów*, maz, wrs, Piasieczno 52,1 21,1
Skoliszyn (Skofyszyn), *Skofyszyn* – część, krk, bck, Sławęcin 49,8 21,3
Skolałowo, maz, wsg, Skolałowo, d 52,6 20,2
Skomielnia (Czarna, Skomelna Czarna, Skomielnia), *Skomielnia Czarna*, krk, szcz, Łętownia 49,7 19,9
Skomielnia (Skomelna Jurkowa, Skomelno), *Skomielnia Biała*, krk, szcz, Rabka 49,6 19,9
Skomlin, srd, wln, Skomlin, k 51,2 18,4
Skopanie, snd, snd, Baranów 50,5 21,6
Skopy, *Szkopy*, pdl, drh, Wyrozęby-Podawce 52,4 22,4
Skoraczewo, kls, nkl, Drzewianowo 53,3 17,6
Skoraczewo, pzn, ksc, Białcz 52,1 16,5
Skoraczewo, *Skoraczew*, pzn, ksc, Pannienka 52,0 17,3
Skorzec, *Skórzec*, maz, liw, Niwiska 52,1 22,1
Skorzca (Skurcza), *Skurcza*, maz, gar, Wilka 51,8 21,4
Skorzów, krk, prs, Kazimierza Wielka 50,3 20,4
Skorzycze, lub, urz, Popkowice 51,0 22,2
Skorkowice, *Skórkowice*, snd, opc, Skorkowice 51,2 20,0
Skorków, *Skórków*, snd, chc, Małogoszcz, k 50,9 20,2
Skornica, *Skórnica*, snd, opc, Fałków 51,1 20,1
Skorocze, snd, wsl, Zagość 50,4 20,7
Skorosze (Skoroszewo), maz, wrs, Raszyniec 52,2 20,9
Skorosze Małe (Korzyślewo), *Skoroszki*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9
Skorosze Wielkie, *Skorosze*, maz, nmo albo ser, Winnica 52,6 20,9
Skoroszewice, *Skoraszewice*, pzn, ksc, Skoroszewice 51,7 17,0
Skorowa (Skorówka), *Skurowa*, snd, plz, Brzostek 49,9 21,4
Skorupice+, krk, kss, Piotrkowice 50,5 20,3
Skorupki, pdl, drh, Kożuchowo 52,4 22,4
Skorzec (Skórzec), *Skórzec*, pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,6
Skorzeczyce (Skorzeczyce), snd, chc, Daleszyce, d 50,8 20,9
Skorzewo (Skorzewo), pmr, tcz, Kościerzyno, k 54,2 18,0
Skorzewo-Młyn, *Młyn-Skorzewo*, pmr, tcz, Kościerzyno, osada młyńska, k 54,2 18,0
Skorzęcino, *Skorzęcino*, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie, d 52,5 17,8
Skorzów, snd, wsl, Szaniec 50,5 20,7
Skorzyno (Skorzynowo), *Skórzno*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1
Skoszewy, *Skoszewy Stare*, lcz, brz, Skoszewy, miasto 51,9 19,6
Skoszyn, snd, snd, Stup Stara 50,8 21,2
Skotniki (Skotniki Królewskie), bkj, rdj, Bronisław, k 52,7 18,5
Skotniki Białe (Skotniki Zagosckie), *Skotniki Dolne*, *Skotniki Górne*, snd, wsl, Zagość, k 50,4 20,6
Skotniki Głabowe = Skotniki Głabowe, Skotniki Liscowe*, *Skotniki*, srd, szd, Uniejów 52,0 18,8
Skotniki Małe, snd, wsl, Szczaworzysz 50,4 20,8
Skotniki Wielkie, *Skotniki Duże*, snd, wsl, Szczaworzysz, k 50,4 20,8
Skotniki Zabłotne (Skotniki, Skotniki Małe), bkj, rdj, Piaski, d 52,7 18,4
Skotniki, kls, pzd, Biechowo 52,3 17,5
Skotniki, *Kraków-Skotniki*, krk, szcz, Tyńnic, k 50,0 19,9
Skotniki, *Kuchary-Skotniki* – część, maz, zkr, Grodziec 52,5 20,4
Skotniki, lcz, lcz, Góra 52,0 19,3
Skotniki, lcz, lcz, Zgierz 51,9 19,5
Skotniki, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
Skotniki, snd, opc, Skotniki 51,2 19,9
Skotniki, snd, snd, Skotniki 50,6 21,6
Skowarcz (Schauernike, Schönewarnke), pmr, tcz, Miłobądz, d 54,2 18,7
Skowera**, maz, wrs, Konary
Skowieszyn, lub, lub, Włostowice 51,4 22,0
Skowieszyn, lub, urz, Zaleszany 50,7 21,9
Skowieszyn, lub, urz, Zaleszany 50,7 21,9
Skowroda, raw, gbn, Kocierzewo, d 52,2 19,9
Skowronkovo (Skowronków), *Jastrzębek* – część, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
Skowronno (Skowrodlno), snd, wsl, Pińczów, d 50,6 20,5
Skowronów, krk, llw, Potok 50,7 19,4
Skórcz, pmr, now, Skórcz, k 53,8 18,5
Skórka (Głomia), kls, nkl, Śmielowo, k 53,2 16,8
Skórki, kls, gzn, Skórki 52,8 17,5
Skórzewo = Skórzewo (Skórzewko Wielkie, Skórzewo Wielkie, Skórzewo Wielkie), Skórzewko* (Skórzewo Małe, Skórzewo Małe), *Skórzewo*, pzn, pzn, Skórzewo 52,4 16,7
Skórzewo, *Skórzewa*, raw, gos, Mnich, k 52,3 19,5

Skórcznice, maz, nmo albo ser, Przewodowo, d 52,7 20,9

Skrobacz, chl, chl, Wielka Łąka, osada młyńska, m 53,1 18,8

Skrobaczów, snd, wsl, Stobnica 50,5 20,9

Skrobodzino (Skrobocino), *Skrobocin*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7

Skrobów Wola, *Skrobów*, lub, lub, Kamionka 51,5 22,5

Skroda (Skruda), *Skruda*, snd, stz, Korytnica, k 51,7 21,9

Skroda Mała Dobki, *Skroda Mała*, maz, kol, Grabowo 53,4 22,1

Skroda Wielka, maz, kol, Grabowo 53,4 22,1

Skroda-Ruda, *Ruda-Skroda*, maz, kol, Płocko 53,3 21,9

Skroda, *Skruda*, maz, liw, Oleksin 52,2 21,9

Skrodzkie (Skrockie), pdl, blk, Rajgród 53,7 22,6

Skromnica, lez, lez, Leźnica Wielka, d 52,0 19,2

Skromowice, lub, lub, Kocko 51,6 22,5

Skronina, snd, opc, Potrykozy 51,3 20,4

Skroniów, krk, kss, Andrzejów, ds 50,6 20,3

Skrudzina, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,5 20,6

Skrwino (Strkwino), *Skrwilno*, dbr, rpn, Skrwino 53,0 19,6

Skrzany, raw, gos, Trębki, k 52,4 19,5

Skrzatusz (Skrzetusz), pzn, wlc, k 53,2 16,5

Skrzebowa, kls, kls, Skrzebowa 51,7 17,7

Skrzeszewo (Skrzeszowo), pmr, gdn, Żuków 54,3 18,4

Skrzeszewo (Skrzyszew, Skrzyszowo), *Skrzeszew*, pdl, drh, Skrzeszewo, d 52,4 22,5

Skrzetusz Mały, *Skrzetusz* – część, pzn, pzn, Ryczywół 52,8 16,7

Skrzetusz Wielki, *Skrzetusz*, pzn, pzn, Ryczywół 52,8 16,7

Skrzetuszewo, kls, gzn, Sławno 52,6 17,3

Skrzętla (Skrzątki, Skrzątla, Skrzęta, Skrzępla), *Skrzętla Rojówka* – część, krk, sdc, Tęgorborza 49,7 20,6

Skrzydłewo, pzn, pzn, Kamiona 52,6 15,9

Skrzydlna, krk, scz, Skrzydlna 49,8 20,2

Skrzydłowo, pmr, tcz, Wyszyno, d 54,1 18,3

Skrzydłów Mały, *Skrzydłów* – część, srd, rds, Klasztor Mstowski, d 50,9 19,4

Skrzydłów Wielki, *Skrzydłów* – część, srd, rds, Klasztor Mstowski 50,9 19,4

Skrzydłówka, *Łąka Górna* – część, krk, scz, Żegocina Wola 49,8 20,4

Skrzynka (Kryniczna Wola), snd, wsl, Szczucin 50,3 21,0

Skrzynka (Krzynka), krk, scz, Dobczyce, k 49,9 20,1

Skrzynka, *Gniezno* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, d 52,6 17,6

Skrzynki-Bangierze (Skrzynki-Bangierze), *Skrzynki*, lez, lez, Słaboszewo 52,1 19,1

Skrzynki, kls, pzd, Bnin 52,3 17,0

Skrzynki, lez, brz, Małcz 51,6 20,0

Skrzynki, maz, scn, Radzimino Wielkie 52,6 20,3

Skrzynki, pzn, pzn, Nieproszewo, d 52,3 16,6

Skrzynki, srd, srd, Słomów 52,0 18,7

Skrzynno (Skrzyn), srd, wln, Rudlice 51,3 18,7

Skrzyń (Skrzynno), *Skrzynno*, snd, rdm, Skrzyń, miasto, d 51,4 20,7

Skrzyń Stara (Skrzyń Wielka), *Skrzyńsko*, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,7

Skrzypaczowice, snd, snd, Pokrzywnica 50,6 21,5

Skrzypiów, snd, wsl, Młodzawy Małe 50,5 20,5

Skrzypki-Wypychy, *Skrzypki Małe*, pdl, blk, Łubino 52,7 23,0

Skrzypki, *Skrzypki Duże*, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,1

Skrzypna, *Skrzypnia*, kls, kls, Czerminno 51,9 17,7

Skrzyszew, lub, luk, Ulan 51,8 22,5

Skrzyszewo Małe, *Skrzeszewy* – część, lez, orl, Żychlin 52,3 19,7

Skrzyszewo Wielkie, *Skrzeszewy* – część, lez, orl, Żychlin 52,3 19,7

Skrzyszewo, *Skrzeszew*, maz, wrs, Wieliszewo, d 52,5 20,9

Skrzyszków, snd, opc, Goworców 51,3 20,4

Skrzyszków, snd, plz, Lubzina 50,1 21,6

Skrzyszków, snd, plz, Skrzyszków 50,0 21,1

Skubarczewo, kls, gzn, Rękawczyno 52,5 17,9

Skubianka, maz, ser, Zgierz 52,5 21,0

Skubniewo+, maz, liw, Grębkowo 52,3 22,0

Skucin (Skuczyn, Szkucin), *Szkucin*, snd, opc, Lipa 51,1 20,1

Skulsko (Skolsk), *Skulsk*, bkj, ksw, Skulsko, miasto, k 52,5 18,3

Skulsko Małe (Skolsko Małe, Skulska Wieś), bkj, ksw, Skulsko, k 52,5 18,3

Skuły, maz, tar, Skuły 52,0 20,7

Skupie, pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,1

Skupie**, maz, wrs, Raszyniec

Skurgwy (Schkurgel), chl, chl, Rogoźno 53,6 18,9

Skurlaty (Skorlaty), *Szkurlaty*, kls, kls, Borkowo 51,8 18,1

Skurowo (Skorowo), *Skurów*, maz, gre, Lewiczyn 51,8 20,9

Skuszewo, *Skuszew*, maz, kam, Wyszkowo, k 52,6 21,5

Skwarsna Wola (Skwarna Wola, Skwarsne, Skwarzyńska Wola), *Skwarne*, maz, gar, Kiczki albo Cegłowo, d 52,1 21,8

Skwary = Skwary-Falki*, Skwary-Jasionki*, maz, scn, Naruszowo 52,5 20,3

Skwary Dąbrowne (Boguty Dąbrowne), maz, scn, Naruszowo 52,5 20,3

Skwary-Troski (Skwary-Traski), maz, scn, Naruszowo 52,5 20,3

Skwierczyn Lacki (Skwierczyn Lacki), pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,4

Skwierczyn Ruski, *Skwierczyn-Dwór*, pdl, drh, Wyrozęby-Podawce 52,3 22,4

Skwierniewice (Skwirmiewice), *Skierniewice* – część, raw, raw, Skwierniewice, miasto, d 52,0 20,1

Skwierniewice, *Skierniewice* – część, raw, raw, Skwierniewice, d 52,0 20,1

Skwieroszewo, *Skiereszewo*, kls, gzn, Gniezno-św. Wawrzyńca 52,5 17,5

Skwierzowa (Skwirzowa), *Skwirzowa*, snd, snd, Sulisławice 50,6 21,5

Skwierzyna, pzn, pzn, Skwierzyna, miasto, k 52,6 15,5

Slim, *Kruków* – część, snd, stz, Kłoczów 51,7 22,0

Słabomierz, (Sławomierz), kls, kcn, Gorzyce, d 52,9 17,6

Słaborowice, kls, kls, Szczury 51,7 17,8

Słaboszewko (Słaboszewko Małe), kls, kcn, Słaboszewo 52,8 17,9

Słaboszewo (Sławoszewo), *Sławoszew*, lez, lez, Słaboszewo 52,1 19,2

Słaboszewo Małe+ (Kałęczyno, Sławoszewo Małe), lez, lez, Słaboszewo 52,2 19,2

Słaboszewo, (Sławoszewo, Słaboszewo Wielkie), *Sławoszewo*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,2

Słaboszewo, kls, gzn, Słaboszewo, d 52,8 17,9

Słaboszewo, *Sławoszew*, kls, kls, Słaboszewo 52,0 17,6

Słaboszowice (Sławoszowice), krk, kss, Krzczędice, d 50,6 20,2

Słaboszowice (Sławoszowice), *Słaboszowice*, snd, snd, Malice 50,8 21,5

Słaboszków, krk, kss, Słaboszków 50,4 20,3

Słanki (Słąki), *Konstantynowo-Słanki*, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,9

Słapa (Szłapa), *Człapa*, bkj, kwl, Kowale, osada młyńska, k 52,5 19,2

Sławc (Sławiec), *Sławiec*, maz, lom, Nowogród 53,2 21,9

Sławczyn, snd, rdm, Oleksów 51,5 21,8

Sławęcice, snd, snd, Manina 50,9 21,3

Sławęcín (Schlawentin, Sławęcino), pmr, tch, Sławęcín, k 53,6 17,6

Sławęcín, krk, bck, Sławęcín 49,7 21,4

Sławęcinko (Sławęcín, Sławęcinko Grodzkie), *Sławęcinek*, inw, inw, Kościelec, osada folwarczna, k 52,8 18,2

Sławęcino (Sławęcín, Sławęcino-Modlibóg), *Sławęcín*, inw, inw, Kościelec, osada folwarczna 52,8 18,2

Sławęcino (Sławęcín), *Sławęcín*, kls, knn, Ślesin 52,3 18,2

Sławęcino (Sławęcino Krasowskie), *Kraszewo-Sławięcín*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,1

Sławęcino, *Nekielka*, kls, pzd, Nekla 52,4 17,3

Sławęcino, *Słabęcín*, bkj, ksw, Polanowice, d 52,6 18,3

Sławęcino, *Sławęcín*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1

Sławęcino, *Sławęcín*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,1 19,1

Sławęcino, *Sławęcín*, plc, szr, Zgliczyno 53,0 20,0

Sławianowo, kls, nkl, Sławianowo 53,3 17,1

Sławice, *Sławice Duchowne, Sławice Szlacheckie*, krk, prs, Sławice, ds 50,3 20,1

Sławikowa (Słowikowa, Stanikowa, Stowikowa), *Słowikowa*, krk, sdc, Siedlec, d 49,7 20,7

Sławin, lub, lub, Lublin 51,3 22,5

Sławino, *Sławin*, kls, kls, Gostyczyna 51,6 18,0

Sławińska Wola, *Wola Sławińska*, lub, lub, Lublin 51,3 22,5

Sławki (Rembowo-Sławki?), maz, prz, Siedlec 53,0 21,1

Sławkowice, *Słabkowice*, snd, wsl, Szaniec 50,5 20,8

Sławkowice, *Sławkowice* – część, krk, szc, Biskupice 49,9 20,1

Sławkowo (Fride), chl, chl, Grzywna Biskupia, m 53,1 18,7

Sławkowo, maz, roz, Gąsowo, d 53,0 21,3

Sławkowo, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,1

Sławkowo, *Sławki*, pmr, tcz, Goręczyno, osada folwarczna 54,3 18,2

Sławków, krk, prs, Sławków, miasto, d 50,3 19,4

Sławniów, krk, llw, Pileza 50,5 19,7

Sławno Małe, *Sławienko*, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,5

Sławno Wielkie, *Sławno*, pzn, pzn, Lubasz 52,8 16,5

Sławno, kls, gzn, Sławno, d 52,6 17,3

Sławno, snd, opc, Sławno 51,4 20,1

Sławno, snd, rdm, Nowa Cerkiew, d 51,4 21,0

Sławogóra (Ostrów, Sławagóra, Sławogóry), *Ostrowy Tuszowskie*, snd, snd, Sławogóra, k 50,3 21,7

Sławogóra, *Sławogóra Stara*, plc, mla, Szydłowo Kościelne 53,1 20,5

Sławogóra, *Ulatowo-Słabogóra*, maz, prz, Chorzele albo Krzynowłoga Wielka 53,2 21,0

Sławoludź (Sławolicz, Sławoliwicz), *Słaboludź*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1

Sławomierz, *Słabomierz*, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,5

Sławoszewko (Słaboszewko), *Sławoszewek*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1

Sławoszyno, pmr, pck, Krokowo, d 54,8 18,2

Sławsko (Sławsk Wielki), *Sławsk Wielki*, inw, inw, Sławsko, d 52,7 18,3

Sławsko Małe (Sławsk Mały, Sławsko), *Sławsko Dolne*, inw, inw, Strzelno, d 52,7 18,2

Sławsko Wielkie = Sławsko Wielkie (Sławsko), Sławsko Małe*, *Sławsk*, kls, knn, Sławsko Wielkie 52,2 18,1

Sławutowo (Sławetau, Sławowo Wielkie), pmr, pck, Puck 54,7 18,3

Sławutowo Małe (Sławowo Małe), *Sławutowówka*, pmr, pck, Puck 54,7 18,4

Słęczyno, *Słomczyn*, maz, czr, Ciężkowo 52,1 21,2

Słęczyno, *Słomczyn*, maz, grc, Grodziec 51,9 20,9

Słąka (Słomka), *Słomka*, krk, szc, Krzyżanowice 50,0 20,5

Słębowo, kls, kcn, Cerekwica 52,8 17,6

Słępowo, *Dziećmiarki* – część, kls, gzn, Waliszewo 52,6 17,4

Słochy (Sochy), *Słochy Annapolskie*, pdl, drh, Siemiatycze 52,4 22,8

Słocina (Słotwina), *Słotwinka*, snd, plz, Trzciana 50,0 21,8

Słóćwino, *Słotwin*, maz, zkr, Krysk, d 52,5 20,5

Słodków, lub, urz, Kraśnik 50,9 22,3

Słodowy (Jankowice-Słodowy), *Słodowo*, bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,7 19,0

Słojek, *Samostrzel*, kls, nkl, Satki, osada młyńska 53,1 17,4

Słomianka (Somianka), *Somianka*, maz, kam, Barcice, d 52,6 21,3

Słomianka, pdl, blk, Jasionówka 53,4 23,0

Słomin, maz, wrs, Pęcice, k 52,1 20,9

Słomino, *Słomin*, maz, wsg, Żukowo Wielkie 52,5 20,2

Słomniczki (Słomniki), *Milocice* – część, krk, prs, Niedźwiedz, k 50,2 20,1

Słomniki, krk, prs, Słomniki, miasto, k 50,2 20,1

Słomowo (Słanowo, Słoniowo), *Słonawy*, pzn, pzn, Oborniki, k 52,7 16,7

Słomowo, chl, chl, Bierzgłowo 53,1 18,4

Słomowo, kls, gzn, Września 52,4 17,5

Słomowo, pzn, pzn, Słomowo 52,7 16,9

Słomów (Słomowo, Słomów-Chróściel), *Słomów Kościelny*, srd, srd, Słomów 52,0 18,7

Słomów Górny (Słomów Andrzejowy), srd, srd, Słomów 52,0 18,6

Słomy (Słumy), *Zakrzewo-Słomy*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,2

Słona (Słonne), *Rabka Zdrój-Słone*, krk, szc, Rabka 49,6 20,0

Słona, krk, sdc, Zakliczyn 49,8 20,8

Słonawa (Słunawa), maz, grc, Prażmowo 51,9 21,0

Słonawa Mała, *Słonawka*, maz, grc, Prażmowo 51,9 21,0

Słonzewo-Dziki*, maz, nmo, Szyszki 52,7 20,8

Słonzewo-Gotardy, *Gotardy*, maz, nmo, Szyszki 52,7 20,8

Słonzewo-Kościesze, *Kościesze*, maz, nmo, Szyszki 52,7 20,8

Słonzewo-Rybusy, *Słonzewo* – część, maz, nmo, Szyszki 52,7 20,8

Słonzewo-Sędzimiry, *Słonzewo* – część, maz, nmo, Szyszki 52,7 20,8

Słonzewo-Śmietanki, *Śmietanki*, maz, nmo, Szyszki 52,7 20,8

Słonczyce (Słomczyce), *Słomczyce*, kls, pzd, Słupca 52,3 17,8

Słoniawy, maz, mak, Maków, k 52,9 21,1

Słonino, *Słonin*, pzn, ksc, Czemiń 52,1 16,7

Słonka (Słąka, Słomka), *Mszana Dolna-Słomka*, krk, szc, Mszana Niżna, k 49,7 20,1

Słonkowo (Słankowo, Słunkowo), *Słomków*, raw, gbn, Pacyna 52,3 19,7

Słonkowo (Słomkowo, Słomków), *Słomkowo*, bkj, rdj, Sadlno 52,5 18,5

Słonkowo (Słomkowo), *Słomkowo*, inw, inw, Ostrowąs 52,8 18,7

Słonkowo, *Słomkowo*, maz, wsg, Starożreby 52,6 20,0

Słonków Mokry, *Słomków Mokry*, srd, srd, Wróblów 51,6 18,6

Słonków Suchy, *Słomków Suchy*, srd, srd, Wróblów 51,6 18,6

Słonków, *Słomków*, raw, raw, Maków, d 52,0 20,0

Słonowice (Sławowice, Słoniowice), krk, prs, Kazimierza Wielka 50,3 20,5

Słończ, *Słończ Dolny*, chl, chl, Czarze 53,2 18,2

Słończa Niemiecka (Deutschland, Schlantza, Słańcza Niemiecka), *Mała Słońca*, pmr, tcz, Sobkowy, osada folwarczna, k 54,0 18,8

Słończa Polska (Schlantza, Słańcza Polska), *Wielka Słońca*, pmr, tcz, Sobkowy, d 54,0 18,8

Słońsko, inw, inw, Staromieście i Parkanie 52,8 18,3

Słońsko, *Słońsk Górny (Ciechocinek* – część), inw, inw, Słońsko, k 52,9 18,8

Słopanowo, pzn, pzn, Słopanowo 52,7 16,5

Słopiec, *Słopiec* – część, snd, chc, Daleszyce, osada młyńska, d 50,8 20,8

Słopiecka Wola, *Słopiec Szlachecki*, snd, wsl, Daleszyce 50,8 20,8

Słopnica (Słopnice, Stopica), *Słopnice*, krk, sdc, Słopnica, ks 49,7 20,4

Słopsk (Słupsko), maz, kam, Niegowo albo Klembowo 52,5 21,3

Słostowa+, snd, plz, Lubzina 50,1 21,5

Słostowice, srd, rds, Kamięnsko 51,2 19,5

Słostowo, *Słustowo*, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,7

Słoszewo, maz, scn, Sarbiewo 52,7 20,4

Słoszewy, chl, mch, Wrocki, osada folwarczna, k 53,2 19,3

Słotowa (Złotowa), snd, plz, Pilzno, k 49,9 21,3

Słotwiny, *Krynica-Zdrój-Słotwiny*, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,4 20,9

Słotwiny, lub, lub, Karczmska 51,3 22,0

Słowiki-Rzwień, *Słojki*, maz, mak, Szeków 52,8 21,3

Słowiki, *Słowiki Stare*, snd, rdm, Brzeźnica, d 51,5 21,7

Słowikowo, kls, gzn, Rękawczyzno 52,5 17,9

Słowików, snd, rdm, Wrzeszczów 51,5 20,9

Słubica, *Słubica Stara*, maz, tar, Skuły 52,0 20,6

Słubice-Majno (Słubice Majno Wielkie), *Słubice*, raw, gbn, Jamno 52,4 19,9

Słubice-Przedbory (Przedborowo), *Przyborów*, raw, gbn, Jamno 52,4 19,9

Słuchocin, maz, liw, Grębkowo 52,2 22,0

Słucz, maz, rdz, Słucz 53,4 22,3

Sługi, lcz, lcz, Góra, d 52,1 19,4

Sługocice, snd, opc, Białobrzegi, d 51,5 20,1

Sługocin = Sługocin (Sługocin Wielki), Lipa Góra*, *Sługocin*, kls, knn, Łądek, d 52,2 18,0

Sługocin Pański (Sługocin, Sługocin Mnisi), *Sługocinek*, kls, knn, Myślibórz 52,2 18,0

Sługocin, lub, lub, Garbów 51,3 22,4

Słup (Słupy, Wola Zuzolska), maz, nur, Zuzola, d 52,8 22,3

Słup (Starkenbergl), chl, chl, Gruta, k 53,5 19,0

Słup Nadbrzeźna, *Słupia Nadbrzeźna*, snd, snd, Słup Nadbrzeźna 50,9 21,8

Słup Nowa (Nowa Słup, Słupia), *Nowa Słupia*, snd, snd, Słup Nowa, miasto, d 50,9 21,1

Słup Stara (Stara Słupia), *Stara Słupia*, snd, snd, Słup Stara, d 50,9 21,1

Słup, chl, mch, Boleszyn, d 53,3 19,8

Słup, raw, gos, Suserz 52,3 19,7

Słupca = Słupca x2, *Słupca* – część, maz, wsg, Łubki 52,6 20,1

Słupca Mała, *Słupca* – część, maz, wsg, Łubki 52,6 20,1

Słupca, kls, pzd, Słupca, miasto, d 52,3 17,8

Słupcza, snd, snd, Góry Wyssokie 50,7 21,8

Słupeczka (Słupca), lcz, lcz, Bierzwienka Karczemna, ds 52,3 18,8

Słupeczno, lub, lub, Wysokie 50,9 22,7

Słupia (Słup, Słupy), raw, raw, Słupia, d 51,9 20,0

Słupia (Słup), kls, kls, Słupia 52,0 17,5

Słupia (Słup), *Słupia Wielka*, snd, wsl, Pacanów 50,4 21,0

Słupia (Słupy), srd, wln, Opatów 51,2 18,0

Słupia Mała, *Słupia Wielka* – część, kls, pzd, Środa 52,2 17,2

Słupia Wielka (Słup Wielki), *Słupia Wielka* – część, kls, pzd, Środa 52,2 17,2

Słupia, krk, llw, Słupia 50,6 20,0

Słupia, plc, bls, Słupia, d 52,8 19,9

Słupia, pzn, pzn, Słupia, d 52,3 16,6

Słupia, *Słupia Kapitulna*, pzn, ksc, Czeszaram, d 51,6 16,9

Słupia, *Słupie*, lub, urz, Słupia 50,8 22,3

Słupie = Słupie, Podsacze (Podsacze)*, (Słupia), *Słupia*, krk, szc, Szczyrzycaka Góra 49,8 20,2

Słupiec Mały, *Słupiec*, snd, wsl, Szczucin 50,4 21,2

Słupiec Wielki, *Słupiec*, snd, wsl, Szczucin 50,3 21,2

Słupno, maz, wrs, Kobylka?, k 52,4 21,1

Słupno, plc, plc, Słupno, d 52,5 19,8

Słupowa, kls, kcn, Smogulec 53,0 17,3

Słupowa, *Słupowo*, kls, nkl, Drzewianowo 53,3 17,7

Słupów, krk, kss, Działoszyce i Słaboszów 50,4 20,3

Słupska (Słubska), *Słupsko*, srd, wln, Chotów 51,2 18,4

Słupy (Słupia), *Słupia*, snd, chc, Pilzycaca 51,0 20,1

Słupy, kls, kcn, Słupy 53,0 17,6

Słupy, *Słupy Duże*, bkj, bkj, Bądkowo, d 52,7 18,8

Słuszkowo, *Słuszków*, kls, kls, Kościeliec 51,9 18,2

Służewiec, *Warszawa-Służewiec*, maz, wrs, Służewo 52,2 21,0

Służewo (Służew, Służów), inw, inw, Służewo, miasto 52,9 18,6

Służewo, *Warszawa-Służew*, maz, wrs, Służewo 52,2 21,0

Służów, snd, wsl, Gnojno, d 50,5 20,8

Smagów, snd, rdm, Chlewiska 51,3 20,8

Smardlino (Smarlino), *Smarglin*, bkj, rdj, Krzywosądza 52,7 18,6

Smardowo (Śmiardowo), *Smardów*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8

Smardzów+, swr, Koziegłowy, osada młyńska, d 50,6 19,2

Smarklice (Smarglice, Smorklicze), pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,7

Smarzewka (Smarszewa, Smarzewa), *Smardzew*, lcz, lcz, Piezewo, d 52,2 18,9

Smarzewo (Schmarzowa, Smarzewo), pmr, now, Pieniążkowo 53,8 18,7

Smarzewo Szlacheckie (w XVIII w. Smarzewo-Włosty), *Smardzewo*, plc, bls, Zagroba 52,6 19,9

Smarzewo-Judyce (Smarzewo Kmiece), *Smardzewo-Olgowo*, plc, bls, Zagroba 52,6 19,9

Smarzewo, *Smardzew*, lcz, brz, Szczawin 51,9 19,5

Smarzewo, *Smardzewo*, maz, scn, Sarbiewo 52,7 20,4

Smarzowa, snd, plz, Siedliska 49,9 21,4

Smarzowice, *Smardzewice*, snd, opc, Nagórzycze, d 51,5 20,0

Smarzowice, *Smardzowice*, krk, prs, Smarzowice, k 50,2 19,9

Smarżów, *Smardzew*, snd, rdm, Radzanów 51,6 20,9

Smarżów, *Smardzew*, srd, srd, Wróblów 51,6 18,6

Smarzykowo, kls, kcn, Słupy 52,9 17,6

Smaszków Wielki = Smaszków Wielki, Smaszków Mały*, *Smaszków*, srd, srd, Błaszki 51,7 18,5

Smażyno, pmr, mrw, Strzepcz, k 54,5 18,1

Smerzynko, *Smerzynek*, kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,8

Smerzyno (Smerzyno Wielkie), *Smerzyn*, kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,8

Smęgorzyno, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna 54,3 18,5

Smętowo (Gross Smantau), *Smętowo Graniczne*, pmr, now, Lalkowy 53,8 18,7

Smętówko (Klein Schenantau, Smętowo Małe), pmr, now, Lalkowy, osada folwarczna 53,7 18,7

Smiłowa Wola (Łokatowa Wola), *Wola Łokatowa*, raw, raw, Jeżów 51,8 20,0

Smiłowo, *Śmiłowo*, plc, bls, Będziszów, d 52,7 19,8

Smiłów, *Śmiłów*, snd, snd, Przybysławice 50,8 21,7

Smłodowo, *Śniadowo*, maz, lom, Smłodowo 53,0 22,0

Smłodowo, *Śniadowo*, maz, zkr, Ciekosyno 52,5 20,6

Smłodówka (Piotrowa Wola), *Śniadówka*, lub, lub, Baranów 51,5 22,2

Smogorówka, *Smogorówka Dolistowska*, pdl, blk, Dolistowo 53,5 22,9

Smogorówka, *Smogorówka Goniądzka*, pdl, blk, Goniądz, k 53,5 22,9

Smogorsk, *Czarnowo* – część, chl, chl, Czarnowo, m 53,1 18,2

Smogorzewo = Smogorzewo-Kasprowice* (Kasprowo), Smogorzewo Małe*, *Smogorzewo Kościelne*, maz, ser, Smogorzewo 52,6 20,9

Smogorzewo = Smogorzewo, Smogorzewko, *Smogorzewo* – część, osada folwarczna, s, bkj, bkj, Zgłowiątka, d 52,5 18,9

- Smogorzewo Wielkie, *Smogorzewo Włosciańskie*, maz, ser, Smogorzewo 52,6 20,9
- Smogorzewo, inw, bdg, Łabiszyn 53,0 18,0
- Smogorzewo, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,0
- Smogorzów, *Smęgorzów*, snd, wsl, Oleśno 50,2 21,0
- Smogorzów, snd, rdm, Oleksów 51,4 21,8
- Smogorzów, snd, rdm, Smogorzów 51,4 20,6
- Smogorzów, snd, wsl, Stobnica 50,4 20,9
- Smogulec (Smogolec), kls, kcn, Smogulec, miasto 53,0 17,3
- Smogulecka Wieś (Smogolecka Wieś), kls, kcn, Smogulec 53,0 17,3
- Smolany-Żardawy = Smolany*, Smolawy-Żardawy (Smolawy-Zardany), plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,6
- Smolany, *Smolary*, pzn, pzn, osada kuźnicza, k 53,4 16,7
- Smoląg (Smolak, Smollang), pmr, tcz, Bobowo, osada folwarczna 53,9 18,6
- Smolechowo, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,7
- Smolechy, maz, nur, Złotoria, d 52,8 22,0
- Smolenica (Smolnica), *Smolnica*, pzn, pzn, Wronki, osada młyńska 52,7 16,4
- Smoleń-Daćbogi = Smoleń-Daćbogi*, Smoleń-Oskobłok* (Smoleń-Wytryskusze?), maz, prz, Węgra 53,1 20,8
- Smoleń-Jakusze = Smoleń-Jakusze* (Smoleń-Breczki?), Smoleń-Michały* (Smoleń-Michałki, Smoleń-Mroczyki?), *Smoleń-Brzęczki*, maz, prz, Węgra 53,1 20,8
- Smoleń-Poluby = Smoleń-Górki* (Górskie-Smoleń), Smoleń-Poluby (Smoleń-Borkowo?), maz, prz, Węgra 53,1 20,8
- Smoleń-Suwino = Smoleń-Lelitki* (Smoleń-Piątki?), Smoleń-Suwino (Smoleń-Sowino), maz, prz, Węgra 53,1 20,8
- Smoleń-Trzcianka = Smoleń-Trzcianka (Smoleń-Trcianki), Smoleń-Tworki*, maz, prz, Węgra 53,1 20,8
- Smoleń, krk, llw, Pilcza 50,4 19,7
- Smolewo, maz, nur, Zuzola, d 52,7 22,2
- Smolice (Smolice Wielkie i Małe, Górne i Dolne), lcz, brz, Stryków 51,9 19,6
- Smolice, kls, pzd, Smolice 51,7 17,1
- Smolice, krk, sls, Palczowice 50,0 19,5
- Smolice, lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,1 19,0
- Smolichowo* (Smoly), *Utrata*, maz, bln, Rokitno ś. Jakub 52,2 20,7
- Smolina, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
- Smolino (Smolin, Smolno), *Smolno*, pmr, pck, Puck, d 54,7 18,4
- Smolino, plc, bls, Bielsko? 52,6 19,9
- Smolna Wola, *Smolanka*, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,4
- Smolnica (Łopianka), *Łopianka*, maz, kam, Kamionolas 52,5 21,7
- Smolnik (Smolniki), *Smólnik*, kls, knn, Wyszyno 52,2 18,3
- Smolny, *Smolniki*, srd, ost, Grabów, osada młyńska, k 51,5 18,1
- Smolska, *Smulska*, maz, zkr, Wrona 52,5 20,5
- Smolsko (Smolsko Duchowne), *Popowiczki*, bkj, bkj, Brzeście, d 52,6 19,0
- Smolsko, *Smólsk*, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0
- Smoluhy (Smoluchy), *Smolugi*, pdl, drh, Dołobowo 52,6 22,9
- Smółdzino (Smółzin, Smółzino), pmr, gdn, Żuków, d 54,4 18,3
- Smółki, *Smółki*, kls, kls, Rajsko 51,8 18,3
- Smoly, maz, zkr, Kroczewo 52,5 20,6
- Smoniewice (Smoniewice Wilskie, Smoniewice Zawiszowe), *Szymoniewice Małe*, maz, gar, Wilka 51,9 21,3
- Smoniewice Biskupie, *Szymoniewice Duże*, maz, gar, Wilka, d 51,9 21,3
- Smoniewo, *Smuniew*, pdl, drh, Kozuchowo 52,3 22,4
- Smoniewice (Smuniowice), krk, prs, Wrocimowice, d 50,3 20,2
- Smorzewo, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,6
- Smosarz-Chruściele (Smosarz-Chrościele), *Chruściele*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
- Smosarz-Dobki, maz, cch, Pałuki 52,8 20,8
- Smosarz-Pianki = Smosarz-Pianki (Smosarz-Panki, Pianka), Smosarz Wielki*, maz, cch, Pałuki 52,8 20,8
- Smoszewo (Smoszewo-Pianki), plc, sie, Kurowo 52,8 19,6
- Smoszewo, maz, zkr, Smoszewo 52,4 20,5
- Smotryszów, srd, rds, Dmyńin 51,1 19,6
- Smólsko, *Smulsko*, srd, srd, Boleszczy-no, d 52,0 18,7
- Smrocko (Smrock), *Smrock*, maz, mak, Szelków albo Maków, k 52,8 21,2
- Smrodyniak (Marianowo, Marylin), *Marylin*, pzn, pzn, Wieleń 52,8 16,1
- Smrokowiec, *Smerekowiec*, krk, bck, praw. Zdynia 49,5 21,2
- Smroków, krk, kss, Czaple Wielkie i Prędocin, d 50,3 20,0
- Smukała, *Smukała Dolna* (Bydgoszcz – część), inw, bdg, Osielsko, osada młyńska, d 53,2 18,0
- Smuszewo (Smoszewo), kls, kcn, Srebrna Góra 52,9 17,4
- Smuszewo (Smoszewo), *Smaszew*, kls, kls, Dzierzbino 52,0 18,2
- Smuszewo (Smuszów), *Smaszew*, kls, pzd, Kobierno 51,7 17,4
- Smyczyna Stara, *Smyczyna* – część, pzn, ksc, Radomicko 51,9 16,4
- Smykan, *Pogorzany* – część, krk, scz, Szczrzycka Góra, d 49,8 20,2
- Smyków (Sminko), snd, chc, Radoszyce, k 51,1 20,4
- Snochowice, snd, chc, Łopuszno, k 50,9 20,3
- Snopków, lub, lub, Lublin 51,3 22,5
- Snowidowo, pzn, ksc, Ptaszkowo Wielkie 52,2 16,4
- Sobaków Mały, *Sobakówek*, srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6
- Sobaków Wielki, *Sobaków*, srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6
- Sobanice I (w XVII w. Sobanice Górne), *Sobanice* – część, maz, wsg, Żukowo Wielkie 52,5 20,3
- Sobanice II (w XVII w. Sobanice Górne), *Sobanice* – część, maz, wsg, Żukowo Wielkie 52,5 20,3
- Sobawiny, snd, opc, Libiszów 51,4 20,3
- Sobącz (Sobańcza, Sobańczyce), pmr, tcz, Garczyn 54,1 18,2
- Sobiałkowo, pzn, ksc, Górka 51,7 16,9
- Sobicze, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6
- Sobieczewy (Sobieczewa, Sobieczewo, Sobieczew, Sobieczewy Małe, Sobieczowy), *Sobieczewy*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1
- Sobiejanowice, *Sobianowice*, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,7
- Sobiejuchy, kls, kcn, Brzeskorzystew 52,9 17,7
- Sobiekursko, *Sekursko*, srd, rds, Żytne 50,9 19,6
- Sobiekursko, *Sobiekursk*, maz, czr, Radwankowo 52,0 21,3
- Sobień (Sobieny), lcz, lcz, Bełdowo, d 51,9 19,2
- Sobień, snd, opc, Białaczów 51,3 20,3
- Sobieńczyce (Sobienica, Sobieńczyca), pmr, pck, Żarnowiec, d 54,7 18,1
- Sobiepany, srd, szd, Grabno 51,5 19,0
- Sobiesęki (Sobiesanki, Sobiesięki), *Sobiesęki Drugie*, kls, kls, Iwanowice 51,6 18,2
- Sobiesęki (Sobiesąki), krk, prs, Minoga, d 50,2 19,9
- Sobiesiermie, inw, inw, Pieranie 52,8 18,5
- Sobiesiermie, kls, gzn, Marzenino 52,4 17,6
- Sobiesiermie, pzn, pzn, Skórzewo 52,4 16,7
- Sobiesierznie (Sobiesiermie), *Sobiesierzno*, chl, mch, Gortatowo, k 53,2 19,5
- Sobieska Wola (Wólka Ruda Sobieska), *Wólka Sobieszńska*, snd, stz, Drążgów 51,6 22,2
- Sobieszczany, lub, lub, Niedrwica 51,1 22,4
- Sobieszczki, *Sobieski*, maz, zkr, Królewko, k 52,6 20,5
- Sobieszczki, *Sobieski*, pdl, blk, Goniądz 53,4 22,7

Sobieszyn, snd, stz, Drzążgów 51,6 22,2
Sobikowo, *Sobików*, maz, czr, Sobikowo 52,0 21,1
Sobinie Biskupie, *Sobienie Biskupie*, maz, czr, Radwankowo, d 52,0 21,3
Sobinie Ciołkowe* (Sobienie Giżyckie), *Sobienie Szlacheckie*, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3
Sobinie Wilckie*, *Sobienie Kielczewskie*, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3
Sobki (Sopki), srd, ptr, Parzno, d 51,4 19,2
Sobkowy (Supkau), *Subkowy*, pmr, tcz, Sobkowy, d 54,0 18,8
Sobków, *Sobków* – część, snd, chc, Sobków 50,7 20,5
Sobniów, *Jasło-Sobniów*, krk, bck, Jasło 49,7 21,5
Sobociec (Sobocina), *Hendzel*, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,2
Sobocin, plc, rac, Uniecko, d 52,9 20,2
Sobocka Wieś (Sobota Wieś, Sobótka), lcz, orl, Sobota 52,1 19,7
Sobole, lub, luk, Ulan, k 51,8 22,4
Sobole, maz, zkr, Kroczewo 52,5 20,5
Sobolewo, pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,5
Sobolów = Sobolów, Sobolowiec*, *Sobolów* – część, krk, szc, Sobolów 49,9 20,3
Sobolów, *Sobolew*, lub, lub, Rudno 51,5 22,5
Sobolów, *Sobolew*, snd, stz, Maciejowice 51,7 21,7
Soboniowice, *Kraków-Soboniowice* – część, krk, szc, Kosocice 50,0 20,0
Soboszów, snd, wsl, Probołowice 50,3 20,6
Sobota, lcz, orl, Sobota, miasto 52,1 19,7
Sobota, pzn, pzn, Sobota 52,5 16,7
Sobowice, krk, kss, Jemielno 50,6 20,5
Sobowidz (Sobiewidz, Sobowitz), pmr, tcz, Trąbki Wielkie, zamek, k 54,1 18,6
Sobowo, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,4
Sobótka (Sobota), lcz, lcz, Sobótka, k 52,2 19,0
Sobótka Mała, *Sobótka*, kls, kls, Sobótka Wielka 51,8 17,8
Sobótka Wielka = Sobótka Wielka (Sobótka), Sobótka* (wieś), *Sobótka*, kls, kls, Sobótka Wielka, miasto 51,8 17,8
Sobótka, lcz, lcz, Chełmo, d 52,1 18,8
Sobótka, snd, snd, Sobótka, k 50,8 21,7
Sobów, snd, snd, Wielawieś, ks 50,6 21,7
Soce (Socze), pdl, blk, Narew, k 52,9 23,4
Socha Wielka = Socha Wielka, Socha Mała*, *Socha*, srd, srd, Warta 51,7 18,6
Socha+, raw, gos, Radziwie, osada młyńska, d 52,5 19,5
Sochaczew (Sochaczów), raw, sch, Sochaczew, miasto, k 52,2 20,2
Sochora+ (Sąchora, Suchora), raw, gos, Gostynin, osada młyńska, k 52,5 19,5
Soczewka, raw, gos, Radziwie, osada młyńska, d 52,5 19,6
Soczewka, *Secówka*, srd, rds, Radomskie, osada młyńska, k 51,0 19,5
Soczewki, *Soczówki*, snd, opc, Bedlno 51,2 20,2
Soćki, maz, gar, Stoczek, k 52,0 22,0
Soje, maz, mak, Maków 52,9 21,3
Sokola Góra (Sokolagóra), srd, rds, Wielgi Młyn 51,1 19,8
Sokola Góra, lcz, lcz, Parzynczów 51,9 19,2
Sokola, snd, stz, Okrzeja 51,8 22,0
Sokole, *Sokule*, lub, luk, Trzebieszów 51,9 22,6
Sokole, *Sokule*, maz, wrs, Stanisławów, k 52,3 21,6
Sokole, *Sokule*, raw, sch, Wiskitki Kościelne, k 52,1 20,4
Sokolina, snd, wsl, Sokolina 50,3 20,6
Sokolna, kls, nkl, Krajenka 53,3 16,8
Sokolnik, maz, gar, Kufflewo 52,1 21,8
Sokolniki (Sokoły), plc, bls, Rogotworsk 52,7 20,1
Sokolniki I, II = *Sokolniki*, *Sokolniki-Maszkowice*, lcz, lcz, Modlna 52,0 19,3
Sokolniki Małe, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5
Sokolniki Mokre, snd, rdm, Skrzyń 51,4 20,8
Sokolniki Suche, snd, rdm, Skrzyń 51,4 20,8
Sokolniki Wielkie, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,4
Sokolniki, bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3
Sokolniki, kls, gzn, Sokolniki 52,6 17,5
Sokolniki, kls, pzd, Sokolniki, k 52,3 17,7
Sokolniki, krk, llw, Stare Miasto, k 50,6 19,6
Sokolniki, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,3
Sokolniki, *Sielec* – część, snd, wsl, Skarbimierz, d 50,3 20,4
Sokolniki, snd, snd, Trześnia, ks 50,6 21,8
Sokolniki, *Sokolniki Gwiazdowskie*, kls, gzn, Kostrzyn 52,4 17,1
Sokolniki, srd, wln, Sokolniki, k 51,3 18,3
Sokołda Dobrzyńska (Sokolątka), *Jurowce*, pdl, blk, Dobrzyń 53,2 23,2
Sokołdka (Sokółka, Szczokołda), *Czekołdy*, pdl, blk, Trzciane 53,3 22,8
Sokołowice, krk, prs, Witów 50,2 20,6
Sokołowo (Sokołów), *Sokołowo-Parcelle*, bkj, bkj, Kroszyno, kd 52,6 18,9
Sokołowo = Mieszki-Sokołowo* (Mieszki-Sokołowo), Sokołowo* (Sokołowo Drugie, Sokołowo-Skarbnik, Sokołowo, Sokołowsko), *Sokołówek*, maz, cch, Ciechanów 52,8 20,6
Sokołowo = Sokołowo (Sokołowo Wielkie), Sokołówko* (Sokołowo Małe), *Sokołowo*, kls, knn, Wrząca Wielka 52,3 18,6
Sokołowo = Sokołowo-Chrościele*, Sokołowo Wielkie*, Sokołowo-Zaścienie*, *Sokołów*, maz, wrs, Pęcice 52,1 20,9
Sokołowo Małe-Wypędy (Wypędk), *Wypędy*, maz, wrs, Pęcice 52,1 20,9
Sokołowo-Księż Pole, *Księżpole*, maz, osl, Piski 53,0 21,8
Sokołowo, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
Sokołowo, dbr, rpn, Dulsk 53,1 19,1
Sokołowo, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie, d 52,5 17,8
Sokołowo, kls, gzn, Września 52,3 17,5
Sokołowo, *Łódź-Sokołów*, lcz, lcz, Zgierz 51,8 19,4
Sokołowo, maz, osw, Czerwino 53,0 21,8
Sokołowo, maz, prz, Grudowsko 53,0 20,6
Sokołowo, *Rychwał* – część, kls, knn, Rychwał 52,1 18,1
Sokołowo, *Sokolowice*, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,4
Sokołowo, *Sokołowo Włociańskie*, maz, kam, Zamska 52,8 21,3
Sokołowo, *Sokołów*, raw, gbn, Sokołowo 52,2 19,9
Sokołowo, *Sokołów*, raw, gos, Kiernozia 52,4 19,3
Sokołowo, *Sokołów*, raw, sch, Bolemów 52,1 20,1
Sokołowo, *Sokolówek*, maz, wrs, Serociec, d 52,5 21,2
Sokołowo**, bkj, ksw, Warzymowo
Sokołów (Sokołowo), *Sokołów Podlaski*, pdl, drh, Sokołów, miasto 52,4 22,3
Sokołów Mały (Sokołów Dolny, Sokołów Podleśny), *Sokołów Dolny*, snd, chc, Sobków 50,7 20,4
Sokołów Wielki (Sokołów Górny), *Sokołów Górny*, snd, chc, Sobków 50,7 20,5
Sokołów, snd, opc, Żarnów 51,3 20,2
Sokołów, *Sokołów Stary*, snd, opc, Końskie 51,1 20,3
Sokołów, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,5
Sokołów, srd, srd, Sieradz, k 51,5 18,7
Sokołów*, lub, lub, Wąwolnica 51,2 22,1
Sokołówko (Sokołów), *Sokolówek*, lcz, orl, Żychlin 52,3 19,6
Sokoły (Sokołowo), pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7
Sokoły-Gotkowo, *Sokoły*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
Sokoły-Ruś (Ruś, Ruś-Sokoły, Sokołowska Ruś), *Stara Ruś*, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,6
Sokoły, maz, kol, Romany 53,4 22,2
Sokół (Sokołów), snd, stz, Korytnica 51,8 21,7

- Sokół, *Gorlice-Sokół*, krk, bck, Gorlice, k 49,7 21,2
- Sokółka (Sokołek), maz, kam, Sadowne, d 52,6 21,9
- Solca Mała, lcz, lcz, Solca Wielka, d 52,0 19,3
- Solca Wielka, lcz, lcz, Solca Wielka, d 52,0 19,2
- Solca, krk, llw, Kidów 50,5 19,7
- Solcza, krk, prs, Pelesnica 50,3 20,3
- Soldan, *Coldanki*, pmr, czl, Moszczenica, osada folwarczna 53,6 17,5
- Solec (Sulcz), *Solec Kujawski*, inw, bdg, Solec, miasto, k 53,1 18,2
- Solec (Sulec), *Szulec*, kls, kls, Opatówek, d 51,7 18,2
- Solec (Sulec), *Warszawa-Solec*, maz, wrs, Jazdowo, m 52,2 21,0
- Solec, kls, pzd, Solec, d 52,1 17,3
- Solec, pzn, ksc, Kieblów 52,0 16,1
- Solec, raw, gos, Jazdowo 52,4 19,4
- Solec, snd, opc, Żarnów 51,3 20,1
- Solec, snd, wsl, Solec 50,4 20,9
- Solec, snd, wsl, Szydów, k 50,6 21,0
- Solec, *Solec Sandomierski*, snd, rdm, Solec, miasto, k 51,1 21,8
- Solipsy, *Warszawa-Solipse*, maz, wrs, Służewo 52,2 20,9
- Solniki, pdl, blk, Brańsk albo Dołobowo, osada młyńska, k 52,7 23,0
- Solniki**, pdl, blk, Rajgród
- Sołacz, *Poznań-Sołacz*, pzn, pzn, Święty Wojciech, ms 52,4 16,9
- Sołeczna (Solec), *Sołeczno*, kls, pzd, Gozdowo 52,3 17,6
- Solki, *Wale* – część, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2
- Somachy, *Gąsówka-Somachy*, pdl, blk, Płonka Kościelna 53,0 22,8
- Somaniewie** (Somanczewie, Sumaniewie), maz, nur, Czyżewo Kościelne
- Somanino (Samonino), *Somonino*, pmr, tcz, Goręczyno, osada folwarczna, d 54,3 18,2
- Somań Kępski (Somań-Pustoły), *Szumanie-Pustoły*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,9
- Somań-Bakalary (Somań Gutowski), *Szumanie-Bakalary*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,9
- Somań-Gośliny, *Szumanie-Gośliny*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,9
- Somań-Pastwa* (Somań-Mroczi), *Szumanie-Piory*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,9
- Somowo, *Szumowo*, maz, lom, Somowo 52,9 22,1
- Sopaninko (Klein Supanin, Sapaninko), *Grabowo*, pmr, swc, Niewieścino, osada folwarczna, k 53,3 18,3
- Sopanino (Sapanino, Saponino, Supanin, Szamponina), *Suponin*, pmr, swc, Niewieścino, k 53,3 18,2
- Sopieszyno (Sopiszyno), pmr, pck, Luzino 54,5 18,2
- Sopot (Sopoty), pmr, gdn, Oliwa, d 54,4 18,6
- Sopot, *Sopot Stary*, snd, rdm, Błotnica 51,5 21,0
- Sortyka (Sauerteig), chl, chl, Łobdowo, osada folwarczna, k 53,2 19,2
- Sosna-Jajki (Jajki, Sosna-Jaja), *Sosenki-Jajki*, pdl, drh, Mordy 52,2 22,6
- Sosna-Korabie (Korabie, Korabie-Sosna), pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,2
- Sosna-Kuzolki (Kuzolki, Średnia Sosna), *Sosna-Kozółki*, pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,2
- Sosna-Trojanki, pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,2
- Sosna, okolica, pdl, drh
- Sosnka, *Sanka*, krk, prs, Sosnka 50,1 19,6
- Sosnka, Szostka, bkj, rdj, Broniewo, d 52,7 18,5
- Sosnka**, maz, czr, Cieciszewo
- Sosnkowo Górne, *Sosenkowo* – część, maz, wsg, Żukowo Wielkie 52,5 20,2
- Sosnkowo I, II = Sosnkowo-Marule, Sosnkowo-Zastrużne, *Sosenkowo* – część, maz, wsg, Żukowo Wielkie 52,5 20,2
- Sosno (Sosne), chl, mch, Bobrowo 53,3 19,3
- Sosnowa Wola, lub, urz, Rybitwy 51,0 22,0
- Sosnowe (Sosnowka), maz, liw, Oleksin 52,2 21,9
- Sosnowice, krk, szc, Pobiodr 49,9 19,7
- Sosnowo-Kiczki (Kiczki-Sosnowo, Kiczki), *Sosna-Kicki*, pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,3
- Sosnowo, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,5
- Sosnowo, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
- Sosnowy Łąg**, snd, rdm, Regów
- Sosnowka, chl, chl, Chełmno, m 53,4 18,6
- Sosnowka, lub, lub, Kurów 51,5 22,3
- Sosnowka, *Prandocin* – część, krk, prs, Prędocin 50,3 20,1
- Sosnowka, snd, snd, Świętomarza 50,9 21,1
- Sosnowki, *Sławkowice* – część, krk, szc, Łęczany 49,9 20,2
- Soszki (Soczewka)+, dbr, dbr, Mokowo, osada młyńska 52,7 19,3
- Sośnica, kls, kls, Sośnica 51,9 17,6
- Sośniczany, snd, snd, Pokrzywnica, d 50,6 21,6
- Sośnie, *Suśnia*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3
- Sośno, kls, nkl, Wielewicz 53,4 17,6
- Sowczygaj (Gaj), *Podgajew*, lcz, orl, Kaszewo Kościelne 52,2 19,5
- Sowia Wola (Borowa Wola, Nowa Wieś, Wola Wilkowska), raw, sch, Głusko, k 52,4 20,6
- Sowikowice (Sejkowice, Sojkowice, Sowikowica), *Sejkowice*, raw, gbn, Pacyna 52,3 19,7
- Sowikowo (Sójkowo), *Sójkowo*, inw, inw, Kościelec, k 52,8 18,2
- Sowin, lub, lub, Parczów 51,6 22,9
- Sowina Błotna, kls, kls, Sowina Kościelna 51,8 17,7
- Sowina Kościelna (Sowina), *Sowina*, kls, kls, Sowina Kościelna 51,8 17,7
- Sowina Pusta**, kls, kls, Sowina Kościelna, osada folwarczna
- Sowina, snd, plz, Bieździedza 49,8 21,5
- Sowiniec, pzn, ksc, Mosina, ks 52,2 16,8
- Sowino (Suwino), maz, kam, Pniewo 52,6 21,3
- Sowiny, pzn, ksc, Poniec 51,7 16,8
- Sowlin (Sowliny), *Sowliny*, krk, sdc, Ilmanowa 49,7 20,4
- Sowokląski, *Samokłęski*, lub, lub, Rudno 51,4 22,4
- Sowokłęsk (Sowokłęski, Sowokłęszcz), *Sobokłęszcz*, maz, cch, Suńsk 52,7 20,7
- Sowokłęski, *Samokłęski*, krk, bck, Sowokłęski 49,6 21,5
- Sowokłęszcz (Sobiekłęszcz), *Sobokłęszcz*, maz, zkr, Juniec, d 52,6 20,5
- Sójki, raw, gos, Kutno 52,3 19,4
- Spaki, *Szpaki*, pdl, blk, Brańsk 52,8 23,0
- Spała (Wspała), lcz, brz, Inowłódz, osada młyńska, k 51,5 20,1
- Sparowice**, krk, sls, Oświęcim, d
- Sparrau (Sparowo), *Sporowo*, mlb, mlb, Kiszpork 53,9 19,3
- Spądoszyno, *Spądoszyn*, maz, cch, Łopacino 52,7 20,7
- Spądowo = Spądowo, Spądoszyno, *Szpondowo*, maz, scn, Płońsko 52,6 20,4
- Sperlingsdorf (Cziskendorf), *Wróblewo*, pmr, gdn, Wocław, m 54,3 18,7
- Spędoszyn (Spędoszyno), srd, szd, Wartkowice 52,0 19,0
- Spicymierz (Spicymirz), srd, szd, Spicymierz, d 51,9 18,8
- Spiczki, pdl, blk, Bielsk, przedmieście, m 52,7 23,3
- Spiczyn, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,7
- Spiegowo (Szpiegowo), *Szpiegowo*, dbr, dbr, Zaduszniaki 52,7 19,2
- Spieszyno, *Spieszyn*, pdl, drh, Rudka 52,7 22,8
- Spittelhof, *Elbląg* – część, mlb, mlb, [nieznana], dm 54,1 19,4
- Splawie (Splawa), pmr, swc, Drzycim 53,6 18,4
- Splawie, kls, knn, Golina 52,3 18,0
- Splawie, kls, pzd, Pyzdry 52,2 17,6
- Splawie, *Poznań-Splawie*, pzn, pzn, Splawie 52,4 17,0
- Splawie, pzn, ksc, Woniesiecz 52,0 16,6
- Sporysz, *Żywiec-Sporysz*, krk, sls, Żywiec 49,7 19,2
- Sprengelshof (Gross Röbern), *Rubno Wielkie*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,4

Sprowa, krk, llw, Szczekociny 50,6 19,9
 Sprudowo (Sprauda), *Szprudowo*, pmr, tcz, Sprudowo, k 53,9 18,8
 Spytkowa (Spytkowice), *Spytkowice*, krk, szc, Raba i Jordanów 49,6 19,8
 Spytkowice, krk, sls, Spytkowice 50,0 19,5
 Spytkówki, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,7
 Srakowo (Strakowo, Szukowo?), *Strachów*, maz, kam, Kamieniec 52,5 21,6
 Sramowice Niżne (Sramowice, Sromowce Niżne), *Sromowce Niżne*, krk, sdc, Sramowice Niżne, k 49,4 20,4
 Sramowice Wyżne (Sromowce Wyżne), *Sromowce Wyżne*, krk, sdc, Sramowice Wyżne, k 49,4 20,3
 Sramowo, *Sromów*, raw, gbn, Kąpina, d 52,2 20,0
 Srebrna (Srebrzno, Śrebrzna), maz, nur, Somowo, d 52,9 22,1
 Srebrna (Śrzebrna), plc, plc, Biała 52,6 19,6
 Srebrna (Śrzebrzna), lcz, lcz, Grabowo – miasto 52,2 19,0
 Srebrna Górka (Śrzebrna Góra, Śrzebrzna Górka), *Srebrna Góra*, kls, kcn, Srebrna Górka 52,9 17,5
 Srebrna, maz, wsg, Żukowo Wielkie 52,5 20,3
 Srebniki, chl, chl, Srebniki, m 53,2 18,8
 Srebrowo, maz, wiz, Wizna 53,2 22,3
 Srockie, *Srock*, srd, ptr, Srockie, ds 51,5 19,6
 Srocko Małe, pzn, ksc, Modrze 52,2 16,7
 Srocko Wielkie, pzn, ksc, Głuchowo 52,2 16,7
 Sroczków, snd, wsl, Pacanów 50,4 21,1
 Sroczków, *Srocko*, krk, llw, Klasztor Mstowski, d 50,8 19,3
 Sroczyce, *Janowice* – część, krk, szc, Wieliczka 50,0 20,0
 Sroki, kls, pzd, Pępowo Małe 51,7 17,1
 Sroki**, dbr, lpn, Karnkowo
 Sromotka, *Sromutka*, srd, ptr, Łobodzice 51,4 19,2
 Stablewice (Stawłowicz), chl, chl, Unisław 53,2 18,4
 Stachlew, raw, raw, Maków, d 52,0 20,0
 Stadła, krk, sdc, Podegrodzie, k 49,6 20,6
 Stadniki, krk, szc, Gdów 49,9 20,2
 Stadniki, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,7
 Stagnitten (Stagnetten), *Stagnity*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,5
 Stall, *Stalewo*, mlb, mlb, Posilge, k 54,0 19,3
 Stalmachowo, *Stelmachowo*, pdl, blk, Tykocin, k 53,2 22,7
 Stalmierz (Stalmirz), dbr, lpn, Chojno 53,0 19,2
 Stamirowice = Stamirowice (Stamierowice), Wałachy*, raw, bla, Michałowie 51,6 20,7
 Stanau, *Stanowo*, mlb, mlb, Kiszpork 53,9 19,3
 Stanęcin (Stawęcין), *Olszana-Stanęcin*, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,5
 Stangeberg (Sztembark), *Stążki*, mlb, mlb, Schöniewiese 53,8 19,2
 Stangenberg (Sztemberk), *Tczew* – część, pmr, tcz, Tczew 54,1 18,8
 Stangwald, *Jodłowno*, pmr, gdn, Czepielsk 54,2 18,4
 Staniątki, *Staniątki* – część, krk, szc, Brzezie, d 50,0 20,2
 Staniewo, *Staniew*, kls, pzd, Koźmin 51,8 17,4
 Stanin, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,2
 Stanisławice (Stanisławie), krk, szc, Łapczyca, k 50,0 20,3
 Stanisławice (w XVIII w. Stanisławice Tarnowskie), lcz, orl, Bedlno 52,2 19,6
 Stanisławice Większe (Stanisławice-Bedlno? w XVIII w. Stanisławice Orłowskie), *Baranowizna*, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,6
 Stanisławice, *Kraków-Stanisławice*, krk, prs, Rusiec 50,8 19,7
 Stanisławice, *Siedliska* – część, krk, prs, Przymeków 50,2 20,6
 Stanisławice, srd, rds, Borzykowa 50,8 19,7
 Stanisławie (Stanisław, Stanisławice), *Stanisław Dolny*, *Stanisław Górny*, krk, sls, Poręba Markowa i Zebrzydowice, ks 49,9 19,6
 Stanisławie, pmr, tcz, Lubiszewo 54,1 18,7
 Stanisławowo (Łacina), *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Jan, miasto 52,4 16,9
 Stanisławowo, kls, gzn, Szamborowo 52,4 17,6
 Stanisławowo, *Widowo*, pdl, blk, Bielsk, przedmieście, m 52,8 23,2
 Stanisławów (do 1523 Cisek wieś), maz, wrs, Stanisławów, miasto, k 52,3 21,5
 Stanisławów**, lub, lub, Lewartów
 Staniszewice = Staniszewice Tobiaszowe (Stanczewice), Staniszewice Większe, maz, czr, Sobikowo 51,9 21,2
 Stankowo, pzn, ksc, Lubiń, d 51,9 16,9
 Stanomino (Stanomin), *Stanomin*, inw, inw, Brodnia, ks 52,8 18,5
 Stanowice (Staniowice), *Staniewice*, snd, chc, Chomętów 50,7 20,5
 Stanowiska, *Kopytowa* – część, krk, bck, Zrzęcin, d 49,7 21,6
 Stanowiska, snd, chc, Stanowiska 51,0 19,9
 Stanowiska** (Stanowska Wola), krk, kss, Kozłów
 Stanowo, *Szczonów*, kls, pzd, Pogorzeli 52,1 17,5
 Stany, *Potok Stany*, lub, urz, Potok 50,8 22,2
 Stany, *Stany Duże*, pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,3
 Stańkowa (Stańkówka), krk, sdc, Jakubkowice, ds 49,7 20,6
 Stara Jania (Alte Kirchen), pmr, now, Jania Kościelna 53,7 18,6
 Stara Krobia, pzn, ksc, Domachowo, d 51,8 17,0
 Stara Kuźnica, srd, ost, Doruchów 51,4 18,1
 Stara Łąka (Łąka Stara), *Łąka Górna*, krk, szc, Żegocina Wola 49,8 20,4
 Stara Łęczna, *Stara Wieś*, lub, lub, Łęczna 51,3 22,9
 Stara Łódzia (Łódzia Stara), *Łódź-Śródmieście* – część, lcz, brz, Łódzia, d 51,8 19,5
 Stara Łomża, *Łomża Stara*, maz, lom, Łomża, ks 53,2 22,1
 Stara Rawa, raw, raw, Stara Rawa, k 51,9 20,3
 Stara Warka, maz, wrk, Warka, k 51,8 21,2
 Stara Wieś (Jakimowicze, Starawieś), *Starawieś*, pdl, drh, Stara Wieś 52,5 21,9
 Stara Wieś (Starawieś, Starowieś, Stare Wilamowice), krk, sls, Stara Wieś 49,9 19,1
 Stara Wieś (Starawieś), *Starowieś*, pdl, blk, Boćki 52,7 23,1
 Stara Wieś (Żelazne Nogi), snd, chc, Żelazne Nogi, k 51,0 20,0
 Stara Wieś, krk, sdc, Ilmanowa 49,7 20,4
 Stara Wieś, krk, sdc, Krużłowa 49,6 20,9
 Stara Wieś, lub, lub, Puhaczów, d 51,3 23,0
 Stara Wieś, maz, bln, Nadarzyn 52,1 20,8
 Stara Wieś, *Oborniki* – część, pzn, pzn, Stara Wieś, k 52,6 16,8
 Stara Wieś, raw, gos, Kutno 52,2 19,4
 Stara Wieś, *Rychwał* – część, kls, knn, Rychwał 52,1 18,1
 Stara Wieś, snd, rdm, Sienna 51,1 21,5
 Stara Wieś, snd, rdm, Szydłowice 51,2 20,8
 Stara Wieś, snd, wsl, Beszowa 50,4 21,2
 Stara Wieś, *Tęgoborze* – część, krk, sdc, Tęgoborza 49,7 20,6
 Stara Wisła (Aldweichsel, Alte Weichsel), mlb, mlb, Kunzendorf, k 54,1 18,9
 Stara Wola (Starawola), *Starowola*, pdl, blk, Kalinówka 53,4 22,9
 Stara Wola, *Starowola*, maz, gar, Parysewo 52,0 21,7
 Stara Wola, *Wola Orzeszowska*, pdl, drh, Międzylesie 52,4 22,1
 Stara Wola** (Chuda Wola), krk, szc, Niegowiec
 Stara Wola** (Wola Stara), srd, srd, Władawa
 Stara, snd, opc, Skorkowice 51,2 20,0
 Starachanów, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,6

- Staradów, *Olbierzowice* – część, snd, snd, Olbierzowice 50,7 21,4
- Starce, srd, srd, Brzeźno 51,5 18,5
- Starcewo = Starczewo (Starczyce), Kretkowo (Kretków), d, bkj, ksw, Polanowice, ds 52,6 18,2
- Starzewicze (Starczewice), *Starzewicze*, pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,6
- Starzewo Wielkie, plc, pln, Skołatowo 52,7 20,2
- Starzewo-Pobodze = Starzewo Małe*, Starzewo-Pobodze, plc, pln, Skołatowo 52,7 20,2
- Starzewo-Wylazłowo, *Starzewo-Kanie*, plc, pln, Skołatowo 52,7 20,2
- Starczynowo (Starczenowo), *Starczanowo*, kls, pzd, Nekla 52,4 17,3
- Starczynowo, *Starczanowo*, pzn, pzn, Białężyno, d 52,6 16,9
- Starczynów, *Bukowno* – część, krk, prs, Olkusz, m 50,3 19,5
- Starczyny**, srd, szd, Wygieźłów
- Stare (Stare Gulczewo), kls, gzn, Lechnino 52,7 17,1
- Stare Chęciny, snd, chc, Chęciny, k 50,8 20,5
- Stare Harbasy (Arbasy, Harbasy), *Arbasy*, pdl, drh, Śledzianów 52,5 22,5
- Stare Krzepice (Krzepice Stare), *Starokrzepice*, srd, wln, Stare Krzepice, k 50,9 18,7
- Stare Miasto (Staromieście, Stary Lelów), *Staromieście*, krk, llw, Stare Miasto, m 50,7 19,6
- Stare Miasto (Staromieście), *Stary Brześć*, bkj, bkj, Brzeście, kd 52,6 18,9
- Stare Miasto = Stare Miasto, Młyn Staromiejski* (m), *Kalisz-Stare Miasto*, kls, kls, Kalisz-św. Marii, kdm 51,8 18,1
- Stare Miasto, kls, knn, Stare Miasto, k 52,2 18,2
- Stare Miasto, pzn, pzn, Wronki 52,7 16,3
- Stare Miasto, *Stara Brzeźnica*, srd, rds, Brzeźnica, kdm 51,1 19,2
- Stare Miasto, *Śrem* – część, pzn, ksc, Śrem, przedmieście, k 52,1 17,0
- Stare Pole (Staropole), *Staropol*, raw, gbn, Sanniki, k 52,3 19,8
- Stare Rybie (Starorybie), krk, scz, Nowa Rybie 49,8 20,3
- Stare, kls, nkl, Głupczyno 53,2 16,9
- Stare, pzn, pzn, Tarnowo, osada folwarczna 52,5 16,6
- Starężynko (Starężyno Mniejsze), *Starężynek*, kls, kcn, Janczewo, Kozielsko 52,8 17,4
- Starężyno, *Starężyn*, kls, kcn, Janczewo, Kozielsko 52,8 17,4
- Stargard (Stargard), *Starogard Gdański*, pmr, tcz, Starogard, miasto, k 54,0 18,5
- Starkowiec, kls, pzd, Wyganowo 51,7 17,2
- Starkowiec+, dbr, lpn, Przepust 52,8 18,9
- Starkowo, pzn, ksc, Świętopietrze, d 52,0 16,3
- Starogard-Dwór (Stargard), *Starogard Gdański*, pmr, tcz, Starogard, osada folwarczna, k 54,0 18,5
- Starograbie (Stare Grabie), *Stare Grabie*, bkj, bkj, Grabie 52,9 18,5
- Starogród (Altenhausen, Althaus), chl, chl, Starogród, zamek, d 53,3 18,4
- Starogród, maz, gar, Latowicz, k 52,0 21,6
- Starołęka Mała (Stara Łęka Mnisza, Starołęczka, Starołęka Mnisza), *Poznań-Starołęka Mała*, pzn, pzn, Głuszyna, d 52,4 16,9
- Starołęka Wielka (Stara Łęka, Stara Łęka Szlachecka, Starołęka, Starołęka Pańska), *Poznań-Starołęka Wielka*, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 16,9
- Staromiejski Młyn, *Falborz* – część, bkj, bkj, Brzeście, osada młyńska, d 52,6 18,9
- Staromieście, *Inowrocław* – część, inw, inw, Staromieście, przedmieście, m 52,8 18,3
- Starorypin, *Starorypin Prywatny*, dbr, rpn, Rypin, ks 53,1 19,4
- Starosiedlice (Starosiedliska), snd, rdm, Ilża 51,2 21,2
- Starosielce (Stara Wieś), pdl, blk, Białyłystok 53,1 23,1
- Starościce, lub, lub, Mełgiew 51,2 22,9
- Starościna, lub, lub, Garbów 51,4 22,4
- Staroźreby (Staroźrzeby), plc, bls, Staroźreby 52,6 20,0
- Starpiaączka (Starpiaączna Wola, Wola Starpiaćca), *Marianów*, raw, sch, Białylin 52,1 20,3
- Stary Borowy Młyn, *Skoki*, pzn, pzn, Międzyrzecz, osada młyńska, k 52,4 15,6
- Stary Dworek, pzn, pzn, Żarzyn, d 52,6 15,4
- Stary Dwór = Stary Dwór, Beryno, inw, bdg, Koronowo, osada folwarczna, d 53,3 17,9
- Stary Dwór, pzn, pzn, Stary Dwór, d 52,3 15,6
- Stary Folusz**, pzn, pzn, osada młyńska, k
- Stary Klasztor, *Kaszczor*, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 52,0 16,1
- Stary Kobelin, *Stary Kobylin*, kls, pzd, Kobelin 51,7 17,2
- Stary Młyn, *Gajówka-Drutarnia*, snd, rdm, Wysoka, osada młyńska 51,3 20,9
- Stary Młyn, *Nowe Tłoki-Stary Młyn*, pzn, ksc, Wolsztyn, osada młyńska 52,1 16,1
- Stary Młyn, pmr, now, Pieniążkowo, osada młyńska 53,7 18,7
- Stary Radom (Stare Miasto), *Radom-Stare Miasto*, snd, rdm, Stary Radom, k 51,4 21,1
- Stary Radziejów (Stare Radziejewo, Stare Radziejowo), bkj, rdj, Radziejów, k 52,6 18,6
- Stary Szczerców (Stary Szczyrców, Szczercowska Wieś), *Szczercowska Wieś*, srd, srd, Rzestarczów i Szczerców, k 51,3 19,1
- Stary Toruń (Alde Thorun), chl, chl, Toruń, m 53,0 18,5
- Stary Tuszyń (Tuszynek, Wieś Tuszyńska), *Tuszynek Starościański*, srd, ptr, Stary Tuszyń, k 51,6 19,5
- Stary Żywiec+, *obecnie teren Jeziora Żywieckiego*, krk, sls, Stary Żywiec 49,7 19,2
- Starygród, *Stary Gród*, kls, pzd, Starygród 51,7 17,3
- Starzechowice, snd, opc, Fałków 51,2 20,1
- Starzenice, srd, wln, Ruda, d 51,2 18,6
- Starzno, pmr, czl, Koczała, k 54,0 17,1
- Starzyce, lez, brz, Tobiasze 51,6 20,0
- Starzyno, maz, wsg, Zakrzewo, d 52,4 20,1
- Starzyno, pmr, pck, Starzyno, d 54,8 18,3
- Starzyny-Czestki, *Starzynki*, lez, lez, Chodowo 52,0 19,1
- Starzyny, krk, llw, Nakło 50,7 19,8
- Starzyny, lez, lez, Chodowo 52,0 19,1
- Starzyny, pzn, pzn, Kiekrz 52,5 16,7
- Starzyński Dwór, pmr, pck, Starzyno, osada folwarczna, d 54,8 18,3
- Stasie-Kurzątki, *Rawy-Kurzątki-część*, maz, roz, Gąsowo 53,0 21,3
- Stasiówka, snd, plz, Gumńska 50,0 21,5
- Staszkówka, krk, bck, Staszkówka, k 49,8 21,0
- Staszów, snd, snd, Staszów, miasto 50,6 21,2
- Staw = Staw, Wilunt (Wieland, Wieląd), osada młyńska, *Stawki (Toruń* – część), inw, inw, Podgórze, k 53,0 18,6
- Staw, chl, chl, Papowo, d 53,3 18,6
- Staw, kls, pzd, Staw 52,3 17,7
- Staw, raw, gbn, Gąbin 52,4 19,7
- Staw, srd, srd, Staw, miasto 51,7 18,4
- Staw, srd, wln, Wydrzyn 51,3 18,6
- Staw, *Stawy*, krk, kss, Jemielnio 50,6 20,5
- Stawce, lub, urz, Batorz 50,9 22,5
- Stawek, srd, wln, Wydrzyn 51,3 18,6
- Stawiany, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2
- Stawiany, snd, wsl, Kije, d 50,6 20,6
- Stawiec, bkj, bkj, Lubanie, osada folwarczna 52,7 18,9
- Stawiereje (Stawireje), *Stawiereje Podleśne*, pdl, blk, Dąbrowka 52,9 22,6
- Stawiska (Stawiczna Wola), maz, liw, Grębkowo 52,2 21,9
- Stawiska, dbr, rpn, Sadłowo albo Rypin 53,1 19,5
- Stawiska, pmr, tcz, Niedamowo 54,1 18,0
- Stawiska, *Stawiski*, maz, kol, Poryte 53,4 22,2

Stawiska**, kls, pzd, Giewartowo?
 Stawisza (Stawiszyn), krk, sdc, [praw.
 nieznaną], d 49,5 21,1
 Stawiszewo, *Staniszewo*, pmr, mrw, Świa-
 nowo, k 54,4 18,1
 Stawiszycze, snd, wsl, Pelczyska 50,3 20,6
 Stawiszyn, kls, kls, *Stawiszyn*, miasto,
 k 51,9 18,1
 Stawiszyn, snd, rdm, Jasiona 51,6 20,9
 Stawiszyno-Łaziska (Stawiszyno-Wy-
 szorogi?), *Stawiszyn-Łaziska*, plc, szr,
 Zgliczyno 53,0 20,0
 Stawiszyno-Zwalewo, *Stawiszyn-Zwa-
 lewo*, plc, szr, Zgliczyno 53,0 20,0
 Stawki, *Feliksówka*, lcz, brz, Brzeziny
 51,8 19,8
 Stawnica, kls, nkl, Złotowo 53,4 17,0
 Stawowice Małe, *Stawowiczki*, snd, opc,
 Żarnów 51,3 20,2
 Stawowice Wielkie, *Stawowice*, snd, opc,
 Żarnów 51,3 20,2
 Stapor, *Stąporków*, snd, opc, Końskie,
 osada kuźnicza 51,1 20,6
 Stążki (Wstążki), pmr, swc, Siekotowo
 53,4 18,2
 Steblowo (Stawlowitz, Stüblau), *Steble-
 wo*, pmr, gdn, Steblewo (Stüblau), m
 54,2 18,8
 Stecewicze, *Stacewicze*, pdl, blk, Bielsk,
 k 52,8 23,1
 Stegen, *Stegna*, pmr, gdn, Kobbelgru-
 be+, m 54,3 19,1
 Stegerski Młyn+, pmr, czl, Rzeczennica,
 osada młyńska, k 53,8 17,2
 Steinborn (Stemborn, Stymborn), *Stu-
 pia*, pmr, czl, Steinborn, k 53,6 17,3
 Steinweg, *Sztywnag*, chl, chl, Sarnowo,
 osada folwarczna, m 53,4 18,7
 Steklino (Steckelna, Steklno), *Szteklin*,
 pmr, tcz, Lubiechowo, osada folwarcz-
 na 53,9 18,4
 Steklno Małe, *Steklinek*, dbr, lpn, Czer-
 nikowo 52,9 19,0
 Steklno Wielkie, *Steklin*, dbr, lpn, Czer-
 nikowo 52,9 19,0
 Stelągi, pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,3
 Stelokowo**, pdl, drh
 Sterdynia, *Sterdyń*, pdl, drh, Sterdynia
 52,6 22,3
 Sterkowiec (Styrkowiec), *Sterkowiec* –
 część, krk, szcz, Szczepanów 50,0 20,7
 Sternberg, *Kamionka*, pmr, czl, Blumfeld,
 osada folwarczna 53,6 17,5
 Stęclewice, *Warszawa-Szczęśliwice*, maz,
 wrs, Służewo 52,2 21,0
 Stęgosze (Stęgosza), *Stęgosz*, kls, pzd,
 Wilkowyja 52,0 17,5
 Stępa**, bkj, bkj, Lubraniec, osada młyńska
 Stępina, snd, plz, Frysztak 49,9 21,6
 Stępka, bkj, kwl, Lubień, osada folwarcz-
 na 52,4 19,2
 Stępka, *Stępki*, srd, rds, Dobryszycze, osa-
 da młyńska, k 51,2 19,4
 Stępków, lub, lub, Parczów 51,6 22,9
 Stęplów (Stęplowo), *Stemplew*, srd, szd,
 Świeńce 52,0 18,9
 Stępna Stara Wieś, *Stępna Stara*, maz,
 roz, Ostrołęka 53,0 21,5
 Stępna-Michałki, maz, roz, Ostrołęka
 53,0 21,5
 Stępniwa (Wstępna Niwa), *Suchy Pień*,
 raw, gbn, Gąbin, d 52,4 19,7
 Stępicice, krk, kss, Lubcza, d 50,4 20,3
 Stępcino (Skapocino), *Stępcin*, kls,
 pzd, Milesna Górka, d 52,3 17,4
 Stępowo (Stempowo), dbr, rpn, Sadło-
 wo 53,1 19,5
 Stępowo, *Stępow*, raw, gbn, Złakowo Cer-
 kiewne 52,3 19,8
 Stęszew (Stęszewo, Stęszów), pzn, pzn,
Stęszew, miasto 52,3 16,7
 Stęszewo, *Stęszewko*, pzn, pzn, Wron-
 czyno 52,5 17,1
 Stęszyce Grzymaline (Stęszyce Średnie),
Stęszyce, srd, szd, Korczów 51,6 18,9
 Stęszyce Rospierskie, *Opiesin*, srd, szd,
 Korczów 51,6 18,9
 Stęszyce Tymieńskie, *Tymienice*, srd, szd,
 Korczów 51,6 18,9
 Stężyca Mała, *Stężyca*, pmr, mrw, Stę-
 życa Mała 54,2 18,0
 Stężyca Wielka, *Stężyca*, pmr, tcz, Stę-
 życa Mała, k 54,2 18,0
 Stężyca, pzn, ksc, Gostyń Stary, d 51,9
 16,9
 Stężyca, snd, stz, Stężyca, miasto, k 51,6
 21,8
 Stibowo (Sthuba, Stibowa), *Zdbowo*, pzn,
 wlc 53,2 16,2
 Stobiec, snd, snd, Modlibożyce 50,7 21,2
 Stobiecko-Marciszowo (Stobiecko), *Sto-
 biecko Szlacheckie*, srd, rds, Radom-
 skie 51,1 19,4
 Stobiecko, *Stobiecko Miejskie*, srd, rds,
 Radomskie, m 51,1 19,4
 Stobiernia (Stobierna), *Stobierna*, snd,
 plz, Lubzina 50,0 21,5
 Stobnica, pzn, pzn, *Stobnica*, miasto
 52,7 16,6
 Stobnica, srd, ptr, Rączno, d 51,2 19,9
 Stobnica, *Stopnica*, snd, wsl, Stobnica,
 miasto, k 50,4 20,9
 Stobno (Stobna), kls, kls, Chełmce 51,7
 18,1
 Stobno (Stobna), pmr, tch, Raciąż, k 53,6
 17,8
 Stobno, pzn, pzn, Piła, k 53,1 16,6
 Stoczek (Kałużyno-Stoczki), *Stoczek Si-
 nołęcki*, maz, liw, Kałużyno 52,2 21,9
 Stoczek (Sebastianowo, Sebastianowo,
 do 1547 wsie: Poznańska Wola czyli
 Stoczek, Kawęczyn), *Stoczek Lukow-
 ski*, maz, gar, Stoczek, miasto, d 52,0
 22,0
 Stoczek (Stoki), maz, kam, Stoczek 52,5
 21,9
 Stoczek, lub, lub, Czemierniki – mia-
 sto 51,7 22,7
 Stoczek, lub, lub, Dys 51,4 22,5
 Stoczek, lub, lub, Nowogród 51,3 22,8
 Stoczek, maz, gar, Wilka, k 51,9 21,5
 Stoczek, snd, stz, Kocko 51,6 22,3
 Stoczek, *Stoczki*, pdl, blk, Turośna 53,0
 23,0
 Stoczek**, lub, lub, Baranów
 Stoczki, snd, rdm, Smogorzów 51,4 20,5
 Stoczki, srd, srd, Chojne 51,5 18,8
 Stodolina Wola (Stodolina), *Stodolina*,
 snd, plz, Dobrzechów, d 49,8 21,7
 Stodołki = Stodołki (Kłoski, Kłoski-Sto-
 dołki), Dobnia* (Dobina), Żydowo*,
Stodółki – część, lcz, lcz, Łąkoszyn
 52,2 19,4
 Stodoły, bkj, ksw, Stodoły, d 52,6 18,2
 Stodoły, *Inowrocław* – część, inw, inw,
 Staromieście, przedmieście, m 52,8
 18,3
 Stodoły, snd, snd, Wojciechowice, k 50,8
 21,6
 Stodzewie, *Stodzew*, maz, gar, Paryse-
 wo 52,0 21,7
 Stogniewice (Stogniowice), *Stogniowice*,
 krk, prs, Proszowice 50,2 20,3
 Stojadła, maz, gar, Mińsko 52,2 21,5
 Stojanowice (Stajanowice), krk, prs,
 Gorzków 50,2 20,6
 Stojanowo Małe, *Stojanów*, kls, kls, Chle-
 wo 51,8 18,5
 Stojanowo Wielkie, *Stojanów*, kls, kls,
 Chlewo 51,8 18,5
 Stojarty**, maz, wrs, Służewo
 Stojeszyn, lub, urz, Potok 50,8 22,3
 Stojkowo, *Stajkowo*, pzn, pzn, Lubasz
 52,8 16,4
 Stojowice (Stojanowice), krk, szcz, Za-
 kliczyn 49,9 20,0
 Stok, bkj, bkj, Dąbie 52,6 18,8
 Stok, lub, lub, Klementowice 51,3 22,1
 Stok, lub, luk, Ulan 51,8 22,5
 Stok, maz, osw, Ostrowia 52,8 21,8
 Stok, srd, srd, Wojków 51,6 18,4
 Stok, *Stok Lacki*, lub, luk, Pruszyń 52,2
 22,4
 Stok, *Stok Ruski*, pdl, drh, Mordy 52,2
 22,4
 Stok, *Stok Wiszniewski*, lub, luk, Zbu-
 czyn, k 52,1 22,2
 Stok, *Stoki*, pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,8
 Stoki (Stoczki), *Stoczki*, snd, opc, Bło-
 gie, d 51,4 20,0
 Stoki (Stok), *Stok*, snd, opc, Wojcin 51,4
 20,1
 Stoki, *Łódź-Stoki*, lcz, brz, Mileski 51,8
 19,5
 Stoki, *Stoki Stare*, snd, snd, Bałutów
 51,0 21,5
 Stokowo-Kłosy* (Stokowo-Kozły), *Sto-
 kowo-Szerszenie*, maz, nur, Czyżewo
 Kościelne 52,8 22,4

Stokowo-Zielonygrąd*, *Stokowo-Bućki*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4

Stokowo-Złotki, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4

Stolec = Stolec (Stolec Wielki), Stolec Mały*, srd, srd, Stolec 51,4 18,7

Stolniki, raw, bla, Cielądz 51,7 20,4

Stolno, chl, chl, Wapcz 53,3 18,5

Stoltzenfelde (Stoltenfelda, Stoltfeld), *Stolczno*, pmr, czl, Krąpsk 53,7 17,3

Stolzenberg (Stolczemberk), *Chelm*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, d 54,3 18,6

Stolzenhof, *Elbląg* – część, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,4

Stołowacz, pdl, blk, Bielsk, osada folwarczna, k 52,8 23,1

Stołuń, pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,6

Stołyżyno, *Stoleżyn*, kls, kcn, Panigródz 52,9 17,4

Stopachowo (Stepachowo, Stopęchowo), *Stępushowo*, kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,3

Stopino, *Stopin*, plc, sie, Rościszewo 52,9 19,7

Stopsko (Stupsk, Stupsko), *Stupsk*, plc, mla, Stopsko 53,0 20,4

Storlus, chl, chl, Czyste 53,3 18,5

Stożno, *Stużno*, snd, opc, Potrykory 51,3 20,4

Stożnowszczyzna (Stożnowo, Tużnowczyzna), *Stożnowo*, pdl, blk, Dolistowo 53,5 22,9

Stpice Wielkie = Stpice Wielkie, Wąsy*, *Spice* – część, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,8

Stpice-Chojnowo = Chojnowo (Chojnowo-Ciemnałaka), Stpice, *Szpice-Chojnowo*, maz, nur, Nur 52,7 22,4

Stpice-Szeligi, *Spice* – część, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,8

Stpicza, *Szpica*, lub, lub, Puhaczów, d 51,3 23,0

Stpicze, *Śnice*, pdl, drh, Wyszaków 52,3 22,1

Strabla, pdl, blk, Suraż 52,9 23,1

Strachocice, srd, srd, Miłkowice 51,8 18,7

Strachocin*, lub, urz, Wrzawy 50,7 21,9

Strachocino, *Strachocin Stary*, maz, mak, Zamska 52,8 21,2

Strachomin, maz, gar, Latowicz, k 52,0 21,9

Strachonek, *Strachoń*, dbr, dbr, Dobrzyń, osada folwarczna, k 52,7 19,3

Strachoń, dbr, dbr, Dobrzyń, k 52,7 19,3

Strachowo Małe, *Strachówko*, maz, scn, Płońsko 52,6 20,4

Strachowo Wielkie, *Strachowo*, maz, scn, Płońsko 52,6 20,4

Straconka (Stracona), *Bielsko Biała-Straconka*, krk, sls, Lipnik, k 49,8 19,1

Stradlice (Stradlica), krk, prs, Kazimierza Wielka 50,2 20,5

Stradom, *Straduń*, pzn, pzn, Człopa, osada folwarczna 53,0 16,4

Stradomia (Stradom), *Kraków-Stradom*, krk, prs, Kraków-Wszystkich Świętych, przedmieście, k 50,1 19,9

Stradomia, *Stradomka*, krk, szcz, Chełm, ds 49,9 20,3

Stradów (Zastępów), snd, wsl, Stradów 50,4 20,5

Stradynek, *Stradyń*, pzn, ksc, Kiełbów 52,0 16,1

Stradzewo, *Stradzew*, lcz, orl, Plecka Dąbrowa 52,2 19,6

Stradziec, *Strojec*, srd, wln, Stradziec, ds 51,0 18,5

Stradzów = Stradzów (Straszów), Wola Stradzowska (Wola Drozdziakowa), *Stradzew*, srd, ptr, Krzepczów 51,4 19,5

Stradzów, *Stradzew*, srd, szd, Korczów 51,6 18,9

Stralemborg (Stralembark, Strelembarg), *Strzaliny*, pzn, wlc 53,2 16,2

Stramnice, *Stramnica*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,5 16,5

Straszewo (Dietrichsdorf, Dytrychsdorf), mlb, mlb, Straszewo, k 53,8 19,0

Straszewo, bkj, bkj, Straszewo, d 52,8 18,7

Straszewski (Straszewski Młyn), *Wągrowiec-Straszewo*, kls, kcn, Wągrowiec, osada młyńska, d 52,8 17,2

Straszewy (Straszewo), *Straszewo*, plc, szr, Dłotów 53,2 19,9

Straszewy, *Straszewy-Leśniczówka*, chl, mch, Mroczo 53,3 19,8

Straszęcina, snd, plz, Straszęcina 50,1 21,4

Straszkowo (Straszków), *Straszów*, kls, knn, Kościelec, d 52,2 18,6

Straszkowo Małe (Strzaskowo Małe), *Straszów*, lcz, lcz, Kłodawa 52,2 18,9

Straszkowo Wielkie (Strzaskowo Wielkie), *Straszów*, lcz, lcz, Kłodawa 52,2 19,0

Straszowa Łąka*, *Strachówka*, maz, liw, Jadowo albo Pniewnik 52,4 21,6

Straszów, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,7

Straszyn (Stressin), *Kuźnice*, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna 54,3 18,6

Strauchmühle+, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada młyńska, d 54,4 18,5

Strawczyn Górny (Strachczyn Nagórny), *Strawczynek*, snd, chc, Chełmce 50,9 20,4

Strawczyn Podleśny (Strachczyn Podleśny, Strawczyn Leśny, Strawczyn Zaleśny), *Strawczyn*, snd, chc, Chełmce 50,9 20,4

Strączków, snd, snd, Chobrzany, d 50,6 21,6

Streckfuss, *Tropy Elbłaskie*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,1 19,4

Stremelau, *Trzmielewo*, pmr, czl, Białobork, k 53,9 16,9

Stręczo, (Strenczo), *Stręczo*, pzn, wlc 53,2 16,3

Strękowo = Strękowo (Strąkowo), Strękowo-Seroczyn*, (Strąkowo), maz, nur, Nur 52,7 22,3

Strękowa-Góra (Strękowo-Niebończąc), *Strękowa-Góra*, maz, zmb, Zawady 53,2 22,5

Striess (Streiss, Strysz), *Strzyża Górna*, pmr, gdn, Oliwa, d 54,4 18,6

Striess Mühle, *Strzyża Dolna*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada młyńska, d 54,4 18,6

Strnadlice (Stradlice), *Sternalice*, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5

Strobin, srd, wln, Osjaków 51,3 18,8

Strobów, raw, raw, Żelazna 51,9 20,2

Strochcice, snd, snd, Sandomierz ś. Pawła, przedmieście, m 50,7 21,7

Strogoborzyce (Tęgoborzyce), *Stręgoborzyce*, krk, prs, Wawrzyńczyce 50,1 20,3

Strojców, snd, wsl, Bolesław, k 50,3 20,9

Strojnów, snd, wsl, Pierzchnica 50,7 20,8

Stromiany, *Strumiany*, pzn, pzn, Kostrzyn, osada folwarczna 52,4 17,2

Stromiec (Strumiec), maz, wrk, Stromiec, k 51,6 21,1

Stromiłowo, *Sulin-Strumiłowo*, maz, zmb, Wizna albo Zawady 53,2 22,4

Stroniawy (Stroniewo), maz, osl, Goworowo 52,9 21,6

Stronie (Stronia, Strunie), krk, sdc, Po-degrodzie 49,6 20,5

Stronie, krk, sls, Stryszów, k 49,8 19,7

Stroniewice, raw, sch, Domaniewice, d 52,0 19,8

Stronno, inw, bdg, Wodzino, d 53,3 18,1

Strońsko, srd, szd, Strońsko 51,5 18,9

Stropieszyn, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,6

Stropieszyno, *Stropieszyn*, kls, kls, Kościelec, ds 51,9 18,2

Stropuchowo, *Stropkowo*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8

Stroszki, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3

Strożyńska, snd, wsl, Strożyńska, k 50,3 20,8

Stróska Wola (Wola Stróska), *Wola Stróska*, krk, sdc, Zakliczyn 49,8 20,8

Stróża (Sławza, Stróże), krk, szcz, Myślimice, k 49,8 19,9

Stróża, krk, szcz, Skrzydlna 49,8 20,2

Stróża, lub, lub, Biskupice 51,1 22,9

Stróża, lub, urz, Kraśnik 50,9 22,3

Stróża, srd, rds, Sulimierzyce 51,2 19,1

Stróże Dolne, *Stróże* – część, krk, bck, Wilczyńska 49,7 21,0

Stróże Wyższe (Stróże Podleskie), *Stróże* – część, krk, bck, Wilczyńska 49,7 21,0
 Stróże, krk, sdc, Zakliczyn, k 49,8 20,8
 Stróżewko (Stróżewo), plc, plc, Jemielnica, d 52,6 19,8
 Stróżewo, bkj, rdj, Bytom, k 52,6 18,6
 Stróżewo, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,3
 Stróżewo, kls, kcn, Chodzież 52,9 16,9
 Stróżewo, *Strużewo*, maz, zkr, Wronńska 52,5 20,5
 Stróżęcino, *Stróżęcín*, plc, rac, Gralewó 52,7 20,1
 Stróżna, krk, bck, Bobowa 49,7 21,0
 Stróżówka, krk, bck, Gorlice 49,7 21,1
 Strubicze, *Giełczyn*, pdl, blk, Tykocin 53,2 22,5
 Strubino (Strobino), *Strubiny*, maz, scn, Płońsko 52,6 20,5
 Strubiny (Strubice), maz, zkr, Zakroczym 52,5 20,6
 Strucfan, *Strucfón*, chl, chl, Lisowo, osada folwarczna, k 53,3 18,7
 Strugały*, *Rybakí* – część, raw, gbn, Życó 52,4 19,9
 Strugi, *Nowy Sącz-Strugi*, krk, sdc, Sądecz Nowy, d 49,6 20,7
 Strugi, raw, sch, Białynin 52,2 20,3
 Strugieniec, lcz, orl, Zduny, d 52,1 19,8
 Strupczewo Małe, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,5
 Strupczewo Wielkie, *Strupczewo Duże*, dbr, dbr, Sobowo 52,6 19,5
 Strupice, snd, snd, Waśniów 50,9 21,2
 Strupiechowo, *Strupiechów*, maz, grc, Przybyszewo 51,7 20,9
 Strupiechowo, *Strupiechów*, maz, liw, Czerwonka 52,3 21,9
 Strusino = Strusino-Choromány*, Strusino-Dłoty*, Strusino-Kłodniki*, Strusino-Kmiecie*, *Strusin*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
 Strusino, *Strusin*, plc, bls, Będziszaw 52,7 19,7
 Strusy (Truski), pdl, drh, Kożuchowo 52,3 22,4
 Struś, chl, chl, Wielka Łąka, osada młyńska, k 53,1 18,8
 Struże (Stróże, Struże Nagórne), bkj, prd, Chodec 52,4 19,1
 Strych Bliższy (Kawęczyn, Wapiennica?), *Kawęczyn*, snd, stz, Maciejowice 51,7 21,6
 Strych Dalszy, *Strych*, snd, stz, Maciejowice 51,7 21,6
 Strych, *Strychy*, pzn, pzn, Międzychód 52,6 15,7
 Strychowo, kls, gzn, Dębica Mała 52,5 17,4
 Stryczowice (Stryczkowice), snd, snd, Manina 50,9 21,3
 Stryj, snd, stz, Żelechów, k 51,8 22,0
 Stryje Księże (Stryje-Bartoszewy), srd, szd, Borzyszwowice 51,6 19,1
 Stryje Paskowe, srd, szd, Borzyszwowice 51,7 19,1
 Stryjewo I, II = Stryjewo-Prosimiry* (Stryjewo-Prosimiry), Stryjewo-Rzemienie*, Stryjowo-Stylągi*, Stryjewo-Wścieklice*, *Stryjewo Małe*, *Stryjewo Wielkie*, maz, prz, Łysakowo, 53,0 20,7
 Stryjkowice Mniejsze* (Strykowice Kmita), *Strykowice Błotne*, snd, rdm, Zwoleń 51,4 21,6
 Stryjkowice Więsze* = Stryjkowice Więsze*, Stryjkowice Warsz*, *Stryjkowice Górne*, snd, rdm, Zwoleń 51,4 21,6
 Stryjna, lub, lub, Częstoborowice 51,1 22,8
 Stryjów, *Kraków-Stryjów*, krk, prs, Gracie 50,1 20,1
 Strykowo, pzn, ksc, Modrze 52,2 16,6
 Stryków, lcz, brz, Stryków, miasto 51,9 19,6
 Stryków, raw, bla, Michałowice 51,7 20,7
 Strysza Buda, pmr, mrw, Świanowo, osada młyńska, k 54,4 18,0
 Stryszowa (Strzyżowa), krk, szcz, Gdów, d 49,9 20,2
 Stryszów (Stryszów), krk, sls, Stryszów 49,8 19,6
 Strzała, lub, luk, Siedlce 52,2 22,3
 Strzałki-Marcinki, *Strzałki*, raw, bla, Żdżar 51,7 20,4
 Strzałki-Stara Wieś*, raw, bla, Cielądz 51,7 20,4
 Strzałki, raw, gos, Gostynin 52,4 19,4
 Strzałki, srd, srd, Burzenin 51,5 18,8
 Strzałkowice, *Kraków-Soboniewice* – część, krk, szcz, Kosocice, ds 50,5 20,9
 Strzałkowo (Strałkowo), *Strzałków*, kls, kls, Liskowo 51,9 18,4
 Strzałkowo, kls, pzd, Strzałkowo 52,3 17,8
 Strzałkowo, plc, mla, Stopsko 53,0 20,4
 Strzałków, snd, rdm, Mniszek i Wola Kowalska 51,4 21,0
 Strzałków, snd, wsl, Janina 50,5 20,9
 Strzałków, srd, rds, Radomskie, d 51,0 19,5
 Strzebielinko, pmr, pck, Żarnowiec, osada folwarczna 54,7 18,0
 Strzebielino (Trzebielino), pmr, mrw, Luzino 54,6 18,0
 Strzebieszów, *Strzebieszew*, raw, sch, Domaniewice, d 52,0 19,7
 Strzeblewo = Brzeźnica*, Strzeblewo Małe*, Strzeblewo Wielkie*, *Strzeblew*, lcz, lcz, Solca Wielka 52,0 19,3
 Strieczona (Strączona, Streczyn, Stręczo-na), pmr, czl, Strieczona, ks 53,6 17,2
 Strieczoński Młyn, *Strieczonka*, pmr, czl, Strieczona, osada młyńska, k 53,6 17,1
 Strzedzewo Wielkie, *Strzydzew* – część, kls, kls, Czermino 51,9 17,7
 Strzegocice, snd, plz, Pilzno, k 50,0 21,3
 Strzegocin, maz, nmo, Gąsiorowo 52,7 20,8
 Strzegocino (Strzegocin), *Strzegocin*, lcz, lcz, Strzegocino 52,2 19,4
 Strzegom (Strzegomia), snd, snd, Strzegom, k 50,5 21,3
 Strzegowa (Strzegowo), kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,0
 Strzegowa, krk, llw, Strzegowa 50,4 19,7
 Strzegowo, plc, rac i szr, Strzegowo 52,9 20,3
 Strzelce (Błażeje), *Izdebki Błażeje*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6
 Strzelce (Strzelca), *Strzelce Wielkie*, srd, rds, Brzeźnica 51,1 19,1
 Strzelce Małe, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,0
 Strzelce Mniejsze (Strzelce Małe), *Strzelce Małe*, krk, prs, Witów 50,1 20,6
 Strzelce Wielkie (Strzelce Wielgie, Strzelce Więsze), krk, prs, Witów 50,1 20,6
 Strzelce Wielkie, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,0
 Strzelce, kls, gzn, Strzelce, d 52,7 18,1
 Strzelce, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,9
 Strzelce, lub, lub, Bochotnica 51,3 22,2
 Strzelce, pzn, ksc, Ptaszkowo Wielkie 52,2 16,3
 Strzelce, raw, gos, Strzelce, k 52,3 19,4
 Strzelce, snd, opc, Sulejów, d 51,4 19,9
 Strzelce, snd, wsl, Oleśnica 50,5 21,0
 Strzelce, *Strzelce Górne*, inw, bdg, Fordan 53,2 18,2
 Strzelce, *Strzelce Małe*, srd, rds, Chełm 51,1 19,8
 Strzelców (Strzelczew), *Strzelczew*, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,1 20,0
 Strzelewo, inw, bdg, Strzelewo 53,2 17,8
 Strzelin+ (Strzelinko), pmr, gdn, Żuków, osada młyńska 54,3 18,4
 Strzelino (Strzelin, Strzelno), *Strzelno*, pmr, pck, Strzelno, k 54,8 18,3
 Strzelnia (Strzelna, Stesiebna?), maz, prz, Grudowsko 53,0 20,6
 Strzelno, bkj, ksw, Strzelno, miasto, d 52,6 18,2
 Strzemeszna = Strzemeszna Mała*, Strzemeszna Wielka* (Trzemeszna), raw, gbn, Troszyno 52,4 19,8
 Strzemieczna Hieronimowa, *Strzemieczne Hieronimy*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4
 Strzemieczna-Aleksice (Strzemieczno-Olekse), *Strzemieczne Oleksy*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4
 Strzemieczna-Klusy* (Strzemieczna-Klusy), *Strzemieczne Sądki*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4
 Strzemieczna-Niemierze+, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4

- Strzemieczna-Smogorzewo (Strzemieczna-Glinki, Strzemieczna-Andrzychowięta?, Strzemieczna-Franki?), *Smogorzewo*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4
- Strzemieczna-Wiosny (Strzemieczna-Rawki-Marki?), *Strzemieczne-Wiosny*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,4
- Strzemieszyce Małe (Strumienice Małe, Strumieszycy Małe), *Dąbrowa Górnicza-Strzemieszyce Małe*, krk, prs, Sławków, d 50,3 19,3
- Strzemieszyce Wielkie (Strumienice Wielkie, Strumieszycy Wielkie), *Dąbrowa Górnicza-Strzemieszyce Wielkie*, krk, prs, Sławków, d 50,3 19,3
- Strzemkowo, inw, inw, Staromieście 52,8 18,2
- Strzeniowa Wieś, *Strzeniówka*, maz, bln, Nadarzyn 52,1 20,8
- Strzecz (Strzeczca), pmr, mrw, Strzecz, k 54,5 18,0
- Strzeszawa (Sreszawa, Stryszowa, Szryszawa), *Stryszawa*, krk, sls, Zembrzyce 49,7 19,5
- Strzeszewo-Grzywacze = Strzeszewo-Grzywacze (Strzeszewo Wielkie, Trzeszewo), Strzeszewo-Smeja*, *Strzeszewo Wielkie*, plc, pln, Góra Kościelna 52,7 20,1
- Strzeszewo-Kuliska, *Strzeszewo-Kuliski*, plc, pln, Góra Kościelna 52,7 20,1
- Strzeszewo-Witoszewo, *Strzeszewo*, maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0
- Strzeszki, kls, pzd, Środa 52,2 17,2
- Strzeszkowice, krk, kss, Piotrkowice 50,5 20,3
- Strzeszkowice, lub, lub, Krężnica Jarska 51,2 22,4
- Strzeszkowice, snd, opc, Drzewica 51,5 20,4
- Strzeszkowice, *Trzeszkowice*, lub, lub, Mełgiew 51,2 22,8
- Strzeszkowo, kls, gzn, Mieścisko 52,7 17,3
- Strzeszów (Strzeszowice), *Strzyżew*, srd, ost, Kotłów 51,6 18,0
- Strzeszyce, krk, sdc, Ujanowice, d 49,8 20,5
- Strzeszyn, krk, bck, Biecz, k 49,7 21,2
- Strzeszynko, *Poznań-Strzeszynek*, pzn, pzn, Kiekrz 52,5 16,8
- Strzeszyno (Strzeszyna, Strzeszyno Wielkie), *Poznań-Strzeszyn*, pzn, pzn, Święty Wojciech 52,5 16,8
- Strzeże, *Strzyże*, maz, ser, Dzierżenin, d 52,6 21,1
- Strzeże, *Strzyże*, raw, msz, Osuchowo 51,9 20,6
- Strzeżewice, *Strzyżewice*, pzn, wch, Ogrody 51,8 16,5
- Strzeżewo (Strzeszewo), *Strzyżew*, raw, sch, Brochowo Wielkie 52,3 20,4
- Strzeżewo, *Strzyżew*, kls, kls, Dobrzyca, Lutynia 51,9 17,6
- Strzeżewo, *Strzyżewo*, kls, gzn, Czerniewo 52,4 17,4
- Strzeżewo, *Strzyżewo*, pzn, ksc, Zbąszyń 52,3 15,8
- Strzeżmino, *Strzyżmin*, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2
- Strzeżowice (Strzyżowice), *Strzyżowice*, snd, snd, Strzeżowice 50,8 21,4
- Strzeżów (Strzechów), *Strzeżów Pierwszy*, krk, kss, Miechów, d 50,4 20,1
- Strzeżów, snd, plz, Strzeżów, miasto 49,9 21,8
- Strzeżów, *Strzyżew*, lub, luk, Łuków, k 51,9 22,5
- Strzeżów, *Strzyżów*, snd, opc, Drzewica 51,4 20,4
- Strzębowo Małe, *Strzembowo* – część, maz, zkr, Grodziec 52,5 20,4
- Strzębowo Wielkie, *Strzembowo* – część, maz, zkr, Grodziec 52,5 20,4
- Strzępiń, pzn, ksc, Drożyn 52,3 16,5
- Strzyboga (Strzeboga), raw, raw, Stara Rawa 51,9 20,2
- Strzygi Małe, *Strzyżki*, bkj, prd, Chodec 52,4 19,0
- Strzygi Wielkie (Strzygi), *Strzygi*, bkj, prd, Chodec 52,4 19,0
- Strzygi, dbr, rpn, Strzygi 53,1 19,4
- Strzyżewo (Strzeszewo, Strzeżewo, Strzyżewo Mnisze), *Strzeżewo Kościelne*, kls, gzn, Strzyżewo, d 52,6 17,6
- Strzyżewo Paszkowe (Strzeżewo Paszkowe), *Strzyżewo Paszkowe*, kls, gzn, Strzyżewo 52,6 17,7
- Strzyżewo Smykowie (Strzeżewo Smykowie), kls, gzn, Strzyżewo 52,6 17,6
- Strzyżowice (Strzeżowice), *Strzyżewice*, srd, ptr, Parzno, d 51,4 19,2
- Strzyżowice (Strzeżowice), swr, Siemunia, ds 50,4 19,1
- Strzyżowice, lub, lub, Drażgów 51,6 22,0
- Strzyżowice, *Strzyżewice*, lub, lub, Wilkołaz 51,1 22,4
- Stuba, *Stobna*, mlb, mlb, Altenmarkt, m 54,2 19,3
- Studa (Study), chl, mch, Radomno 53,5 19,5
- Studziane, *Studzianna*, snd, opc, Brudzowice 51,5 20,4
- Studzianki (Skruda), *Skruda*, maz, wrs, Długa Kościelna, d 52,2 21,4
- Studzianki (Studzianka), maz, wrk, Głowaczewo 51,7 21,3
- Studzianki (Studzianek), raw, bla, Cielądz 51,7 20,4
- Studzianki, lub, urz, Batorz 50,9 22,4
- Studzianki, raw, raw, Czerniewice 51,7 20,1
- Studzianki, srd, ptr, Chorzęcin 51,5 19,9
- Studzianki, *Studzianka*, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,5 20,8
- Studzienice, snd, rdm, Wrzeszczów i Przytyk 51,5 20,9
- Studzieniec, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,9
- Studzieniec, plc, sie, Sieprc 52,9 19,6
- Studzieniec, pzn, pzn, Rogoźno 52,7 17,0
- Studzieniec, raw, gbn, Jamno 52,4 19,9
- Studzieniec, snd, opc, Fałków, d 51,1 20,1
- Studzieniec, snd, plz, Przewrotna, k 50,2 22,0
- Studzianek, *Studzianek*, raw, bla, Babsko 51,8 20,4
- Studziwody, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,2
- Stupniki, pdl, blk, Narew albo Bielsk, k 52,9 23,3
- Stutthof, *Sztutowo*, pmr, gdn, Kobbelgrube+, m 54,3 19,2
- Stwolinko (Stwolenko), *Polskie Stwolno*, pmr, swc, Święte Wielkie, k 53,4 18,7
- Stwolno (Stwolino, Stwolno Wielkie), *Wielkie Stwolno*, pmr, swc, Święte Wielkie, osada folwarczna, k 53,4 18,6
- Stwolno, pzn, ksc, Czesram 51,6 16,9
- Styków, snd, plz, Głowów 50,2 22,0
- Stylągi, maz, osl, Czerwino 53,0 21,8
- Stypino (Stypnia), bkj, prd, Modzurowo 52,3 18,8
- Stypułki-Giemzino (Giemzino), pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,0 22,6
- Stypułki-Koziełki (Koziełki, Stypułki-Koziełkowo), *Stypułki-Koziełki*, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6
- Stypułki-Szymany, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,0 22,6
- Stypułki-Świąchowieża, *Stypułki-Świąchowy*, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6
- Stypułki, okolica, pdl, blk
- Stypuły = Stypuły, Głowaczowice* (Głowaczewice), srd, szd, Marzenin 51,5 19,0
- Succase, *Suchacz*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,3 19,4
- Sucha (Sucha Wola), *Suchowola*, snd, snd, Osiek, k 50,5 21,4
- Sucha = Sucha Mała Falki*, Sucha Wielka*, *Sucha Stara*, raw, sch, Kozłowo Biskupie 52,2 20,2
- Sucha = Sucha, Suska Wola* (Wólka), maz, liw, Grębkowo 52,3 22,0
- Sucha Górna, lez, lez, Leźnica Wielka 52,0 19,1
- Sucha Podleśna* (Sucha-Podleśne), *Sucha Dolna*, lez, lez, Leźnica Wielka 52,0 19,1
- Sucha Struga, krk, sdc, Barcice, k 49,5 20,7
- Sucha Struga, *Suchostruga*, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,7
- Sucha Wielka = Sucha Mała* (Litwinowa Wola, Wola Suska), Sucha Wielka, *Sucha*, maz, wrk, Jasiona 51,6 21,0
- Sucha Wola (Wola Sucha), *Suchowola*, snd, wsl, Stobnica, k 50,4 20,9
- Sucha Wola (Wola Sucha), *Suchowola*, srd, rds, Rząsna 51,2 19,1

Sucha Wola, maz, wrk, Magnuszewo 51,7 21,3

Sucha Wola, *Suchowola*, lub, lub, Czemierniki – miasto 51,7 22,7

Sucha Wola, *Suchowola*, maz, gar, Zwola 51,9 21,9

Sucha Wola, *Suchowolce*, pdl, blk, Kleszczelce, k 52,6 23,3

Sucha, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,6

Sucha, krk, prs, Gołaczów, d 50,3 19,8

Sucha, pmr, swc, Lubiewo, d 53,4 18,0

Sucha, snd, rdm, Sucha, k 51,4 21,5

Sucha, srd, srd, Kamionacz, k 51,6 18,7

Sucha, *Sucha Beskidzka*, krk, sls, Zembrzyce 49,7 19,6

Suchanki (Sochanki, Zigankenberga), *Suchanino*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m 54,4 18,6

Sucharaba (Suchoraba), *Suchoraba*, krk, szcz, Brzezine, d 50,0 20,2

Sucharzewo+, bkj, ksw, Gębice 52,5 18,1

Suchcice, maz, osw, Goworowo 52,9 21,6

Suchcice, srd, ptr, Drużbice 51,4 19,4

Suche Góry, *Góry Suche*, snd, chc, Policzko 51,0 20,0

Suche Łąki (Gołe Łąki), *Gole Łąki*, maz, gar, Parysewo 52,0 21,7

Suche, maz, prz, Podosie 53,0 21,1

Suchocino, *Suchocin*, maz, wrs, Okunino 52,4 20,8

Suchoczase (Suchoczasy), *Suchoczasy*, srd, szd, Szadek 51,6 19,0

Suchodębie, raw, gos, Łanięta 52,3 19,3

Suchodoły, lub, lub, Biskupice 51,1 23,0

Suchodół-Wypychy, *Suchodolek*, pdl, drh, Przesmyki 52,2 22,6

Suchodół, maz, liw, Grębkowo 52,3 21,9

Suchodół, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,8

Suchodół, plc, plc, Sikorz, d 52,7 19,6

Suchodół, raw, gbn, Zakrzewo, d 52,4 20,0

Suchodół, *Suchodół Szlachecki*, *Suchodół Włociański*, pdl, drh, Skibniewo-Podawce 52,5 22,3

Suchodół, *Swobodnia*, maz, zkr, Zakroczym, k 52,5 20,6

Suchodół, *Wierzejewice* – część, kls, gzn, Trląg 52,7 18,0

Suchodół**, maz, kam, Barcice

Suchorąbsk (Suchorzątk), *Suchorączek*, kls, nkl, Więcbork 53,4 17,5

Suchoręcz Mniejszy (Suchoręcz Mały) Suchoręcz Mniejszy, *Suchorączek*, kls, ken, Szaradowo 53,0 17,5

Suchoręcz Wielgi (Suchoręcz), *Suchoręcz*, kls, ken, Szaradowo 53,0 17,5

Suchorzewo, *Suchorzew*, kls, kls, Kowalewo 51,9 17,6

Suchorzów, snd, snd, Michocin 50,5 21,6

Suchorzów, *Sucharzew*, snd, snd, Sandomierz ś. Pawła, przedmieście, d 50,7 21,7

Suchorzyno I (Suchorzyn), *Suchorzyn*, srd, szd, Drużbin 51,8 18,8

Suchorzyno II (Suchorzyn), *Dybow*, srd, szd, Drużbin 51,8 18,8

Suchostrzygi (Lawenau), *Prątnica-Siedlisko*, pmr, tcz, Tczew 54,1 18,8

Suchożebry, pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,3

Suchy (Ruda Suchowska), *Lnianek*, pmr, swc, Drzycim, osada młyńska, k 53,6 18,2

Suchy Grąd, *Suchy Grunt*, snd, wsl, Szczucin 50,3 21,1

Suchy Las, *Poznań-Suchy Las*, pzn, pzn, Chojnica, d 52,5 16,8

Suchy Łęg, *Sucholeg*, maz, wrs, Stanisławów 52,3 21,5

Suchy, *Suchowizna*, maz, wrs, Stanisławów, osada młyńska, k 52,3 21,5

Suchydąb (Suchodany, Zochedam), *Suchy Dąb*, pmr, gdn, Suchydąb, m 54,2 18,8

Suchynia, lub, urz, Kraśnik 50,9 22,2

Sudoł (Suchodol), *Sudół*, krk, kss, Andrzejów, d 50,7 20,3

Sudoł, snd, wsl, Dzierżązna 50,4 20,4

Sudołek (Sudoł), krk, prs, Wrocimowice 50,3 20,3

Sudragi, dbr, lpn, Sudragi 52,8 19,6

Sufczyce (Suchcice, Suszczyce), snd, wsl, Oleśnica 50,5 21,1

Sufczyn = Sufczyn (Sowczyn), Wola (Wola Sowczyńska)+, krk, sdc, Dębno 50,0 20,8

Suffczyzo (Suszczyzo), *Sufczyn*, maz, gar, Kołybiel 52,0 21,5

Sugajenko, chl, mch, Mroczno, d 53,4 19,6

Sugajno, chl, mch, Boleszyn, d 53,3 19,7

Sukman (Suknian), *Sukmanie*, krk, sdc, Olszyny 49,9 20,8

Sukowy (Sukowo), bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3

Suków (Sułków), snd, chc, Kielce, d 50,8 20,7

Sulanki, *Konin-Sulanki*, kls, knn, Morzysław 52,3 18,2

Sułańkowie, *Ślądkowice*, srd, szd, Dłotów, d 51,6 19,3

Sulbiny, *Sulbiny Górne*, maz, gar, Garwolin 51,9 21,6

Sulbory (Sulibory), *Szulbory*, maz, wsg, Łubki 52,6 20,1

Sulborze Małe-Koty (Suliborze Koty, Sulibory), *Szulborze Koty*, maz, nur, Zuzola 52,8 22,2

Sulborze Wielkie, *Szulborze Wielkie*, maz, nur, Zuzola 52,8 22,2

Suldzin (Sudzin), *Sudzin*, srd, rds, Maluszyn 50,9 19,8

Suldzin Mały (Sudzin Mały), *Sudzinek*, srd, rds, Maluszyn 50,9 19,8

Sulechów, krk, prs, Luborzycza, d 50,1 20,1

Suleje, lub, luk, Łuków 52,0 22,4

Sulejewo (Sulewo), *Sulejówek*, maz, wrs, Długa Kościelna 52,3 21,3

Sulejów (Sulów), snd, snd, Słup Nadbrzeżna 51,0 21,8

Sulejów, *Podklasztorze*, snd, opc, Sulejów, opactwo, d 51,4 19,9

Sulejów, srd, ptr, Sulejów, miasto, d 51,4 19,9

Suleńcyce, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8

Sulerzyż, plc, ndz, Sulerzyż 52,9 20,5

Sulewo (Sulejowo, Stary Sulejów), maz, kam, Jadowo, k 52,4 21,6

Sulewo-Kownaty, maz, was, Wąsosz 53,5 22,4

Sulewo-Prusy, maz, was, Wąsosz 53,5 22,4

Sulewo-Zabiele*, maz, was, Białaszewo 53,5 22,5

Sulewo, *Sulejowo*, pzn, ksc, Brodnica 52,2 16,8

Sulewo, *Sulejowo*, pzn, ksc, Goniębice 52,0 16,6

Sulęcino (Solec, Solęcino, Sołeczno), *Sulęcino*, kls, pzd, Solec 52,1 17,3

Sulęcino, *Sulęcino Szlachecki*, maz, osw, Jelonki 52,9 21,9

Sulęczyno (Solęczyno), pmr, mrw, Parchowo 54,2 17,8

Suliborowice, *Sulborowice*, snd, opc, Skorkowice 51,2 20,0

Sulicice (Solicice, Suliczyce), pmr, pek, Krokowo 54,8 18,2

Suligostów (Sulgostowa, Sulgostów), *Sulgostów*, snd, rdm, Klwów 51,5 20,6

Sulikowice (Sulisowice), *Sulkowice*, krk, sls, Andrzychów 49,8 19,4

Sulikowice (Sułkowice), *Sulkowice*, krk, prs, Minoga, d 50,2 19,9

Sulikowice, *Sulkowice*, krk, szcz, Sulikowice, k 49,8 19,8

Sulikowo-Barian (Bariany-Sułkowo), *Sulkowo-Bariany*, plc, sie, Mochowo 52,7 19,5

Sulikowo-Błony, *Sulkowo-Błony*, plc, sie, Mochowo 52,7 19,5

Sulikowo-Jasionki (Jasinki), *Sulkowo-Jasionki*, plc, sie, Mochowo 52,8 19,5

Sulikowo-Tyburki*, *Sulkowo Rzeczne*, plc, sie, Mochowo 52,8 19,5

Sulików, *Siewierz-Sulików*, swr, Siewierz, d 50,5 19,3

Sulików, snd, chc, Bębello Mniejsze 50,7 20,0

Sulimirzyce (Sulimirzyce, Sulmierzyce), *Sulmierzyce*, kls, kls, Sulimirzyce, miasto, k 51,6 17,5

Sulimirzyce, *Sulmierzyce*, srd, rds, Sulimirzyce 51,2 19,2

Sulimów Mały (Sulimówko), *Sulmówek*, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,5

Sulimów Wielki, *Sulmów*, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,5

- Sulimy, maz, kol, Grabowo, osada młyńska 53,4 22,1
- Sulino, *Sulin*, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,4
- Sulinowo, kls, kcn, Gorzyce, d 52,9 17,6
- Suliszka (Suliszka), *Suliszka*, snd, rdm, Wierzbica, d 51,2 21,2
- Sulisław (Subisław), kls, kls, Jankowo, osada folwarczna 51,7 17,6
- Sulisławice (Sulikowice), krk, prs, Śreńniawa 50,4 19,8
- Sulisławice, *Kalisz-Sulisławice*, kls, kls, Dobrzec 51,7 18,0
- Sulisławice, snd, snd, Sulisławice 50,6 21,5
- Sulistrowa, krk, bck, Kobyłany 49,6 21,6
- Sulistrowice (Sulistrzowice), snd, rdm, Wysoka 51,3 20,8
- Sulistryjewo (Sulistrzejewo, Sulistrzewo), *Częstoniew-Kolonia*, maz, gre, Jasieniec 51,8 21,0
- Suliszew (Suliszów), raw, raw, Stara Rawa 51,9 20,3
- Suliszowice (Suliszewice), *Suliszewice*, srd, srd, Staw 51,7 18,4
- Suliszowice, krk, llw, Przybynów, k 50,7 19,4
- Suliszów, snd, chc, Piotrkowice 50,6 20,7
- Suliszów, snd, snd, Luniów 50,6 21,5
- Sulki-Ostasze (Suliki), *Sulki*, maz, liw, Czerwonka 52,3 21,9
- Sulki, maz, lom, Szczepankowo 53,2 21,9
- Sulmierz = Sulmierz Mały* (Sulmierzyk Mały, Sulmiry), Sulmierz Średni*, Sulmierz Wielki* (Sulmierz Wielki), *Szulmierz*, maz, cch, Koziczyno Małe 53,0 20,6
- Sulmino (Solmin), *Sulmin*, pmr, gdn, Lublewo 54,3 18,5
- Sulnikowo, maz, nmo, Gzy, d 52,7 20,9
- Sulnikowo, *Sulkowo*, maz, nmo, Gąsiorowo 52,7 20,8
- Sulnowo (Sulimowo Grodzkie, Sulinowo, Sulinowo Królewskie), pmr, swc, Świecie, k 53,4 18,4
- Sulnówko (Sulimowo Miejskie, Sulinówko), pmr, swc, Świecie, m 53,4 18,4
- Sulocino, *Stocin*, pzn, ksc, Grodzisko 52,3 16,3
- Sulów, lub, urz, Zakrzówek, d 50,9 22,4
- Sułki**, pdl, drh, Winna Stara
- Sułkowice, lcz, lcz, Piątek 52,0 19,5
- Sułkowice, maz, czr, Sobikowo 51,9 21,1
- Sułkowice, pzn, ksc, Krobica, d 51,8 17,0
- Sułkowice, snd, wsl, Szczaworzysz 50,4 20,8
- Sułkowo Borowe, plc, ndz, Żeromino 52,9 20,4
- Sułkowo Małe (Sułkówko), *Sułkówek*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,9
- Sułkowo Wielkie (Sułkowo), *Sułkowo*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
- Sułkowo Wielkie, *Sułkowo Polne*, plc, ndz, Niedzborz 52,9 20,4
- Sułków, krk, scz, Wieliczka 50,0 20,1
- Sułków, snd, chc, Krasocin 50,9 20,1
- Sułków, *Sułków*, snd, rdm, Przytyk i Janówce 51,5 20,9
- Sułocino, *Sulocin-Towarzystwo*, dbr, rpn, Sieprc 52,9 19,6
- Sułoszowa, krk, prs, Sułoszowa 50,3 19,8
- Sułoszyn, lub, lub, Kocko 51,6 22,5
- Sułów, *Sułów* – część, krk, scz, Biskupice 50,0 20,1
- Sumino (Suminy, Sumno), *Stary Sumin*, pmr, tch, Ciekcin, osada folwarczna 53,6 18,0
- Sumino, maz, kam, Kamieniec, d 50,9 22,4
- Sumino, *Sumin*, dbr, lpn, Sumino 52,9 19,1
- Sumino, *Sumin*, pmr, tcz, Starogard 53,9 18,5
- Sumowo, chl, mch, Bobrowo 53,3 19,3
- Sumówko, chl, mch, Bobrowo 53,3 19,3
- Sumplawo (Sąplawa), *Samplawa*, chl, mch, Sumplawo 53,5 19,7
- Suńsk (Sońsko), *Sońsk*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
- Supraśla = Supraśla, Miłosze*, *Osowicze*, pdl, blk, Białystok 53,2 23,1
- Supy-Gręzka (Stara Gręzka, Szupy), *Supy*, maz, rdz, Przytuły 53,3 22,4
- Suradowo, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,3
- Suradowko, *Suradówek*, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,3
- Surały, maz, was, Grabowo 53,5 22,2
- Suraż (Saraż), pdl, blk, Suraż, miasto, k 52,9 22,9
- Surojeska*, pdl, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,9 22,9
- Surowa, snd, plz, Czermin 50,4 21,3
- Surówka (Surówki), *Jawczyce* – część, *Zabłocie* – część, krk, scz, Brzezie i Łęczany 50,0 20,2
- Suserz, raw, gos, Suserz 52,3 19,6
- Susewald+, pmr, gdn, [nieznana], m 54,3 19,1
- Suska Wola (Wola Wilcza Nowa), *Suszkowola*, snd, rdm, Sucha, k 51,4 21,5
- Suski = Grodzisko*, Suski, *Suski Stare*, maz, osw, Długosiodło albo Goworowo 52,8 21,6
- Suski Młyn, *Sucha-Młyn*, pmr, swc, Lubiewo, osada młyńska, d 53,4 18,0
- Susko Stare, *Susk Stary*, maz, osl, Rzekuń 53,1 21,7
- Susko-Junochy, *Janochy*, maz, osl, Rzekuń 53,1 21,7
- Susko, *Susk*, plc, sie, Goleszyno 52,8 19,7
- Suskrajowice, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,8
- Suszek**, pmr, tch, osada młyńska, k
- Suszewo, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,2
- Suszewo, kls, gzn, Linowiec 52,5 18,0
- Suszk, *Suszek*, pmr, czl, Nowa Cerkiew, osada młyńska, k 53,7 17,8
- Suszkówka (Suskówka), *Czyżkówko (Bydgoszcz – część)*, inw, bdg, Bydgoszcz, k 53,1 18,0
- Suszyca, *Jaszczurowa* – część, krk, sls, Mucharz 49,8 19,5
- Suszyce, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1
- Sutek, raw, bla, Cielądz 51,7 20,4
- Sutino (Sucino), *Sutno*, pdl, mln, Mielnik 52,3 23,1
- Sutków, *Cudków*, srd, rds, Wszeborzyce, d 50,9 19,6
- Sutków+, krk, sdc, Jadowniki, k 50,0 20,6
- Sutymost (Sutemosty), *Sute Mosty*, srd, ptr, Milejów i Witów, d 51,4 19,8
- Swadzim, pzn, pzn, Lusowo 52,4 16,7
- Swajęcino, *Swojęcino*, plc, sie, Lutocino 53,0 19,9
- Swaracz (Zaicz?), *Starcz*, plc, sie, Lutocino 53,0 19,7
- Swarawa, *Sworawa*, lcz, lcz, Tur, d 51,9 19,0
- Swarocino = Swarocino Małe*, Swarocino Wielkie*, *Szwarcin Stary*, raw, gbn, Rybno 52,2 20,1
- Swaroń (Szwaroń), *Sworoń*, snd, snd, Osiek, k 50,5 21,4
- Swarowo (Swarów)*, *Bachórka* – część, bkj, bkj, Bądkowo 52,6 18,9
- Swarowski Młyn*, *Bachórka* – część, bkj, bkj, Bądkowo, osada młyńska 52,6 18,9
- Swarożyno (Swarożyn, Swarzyno), *Swarożyn*, pmr, tcz, Lubiszewo 54,0 18,7
- Swartężel Mały, *Czarne Małe*, pzn, wlc, k 53,5 16,3
- Swartężel Wielki, *Czarne Wielkie*, pzn, wlc, k 53,6 16,2
- Swarządż, *Swarzędż*, pzn, pzn, Swarządż 52,4 17,0
- Swarzewo (Swarzów, Swarzyno), pmr, pck, Swarzewo, k 54,8 18,4
- Swarzów, snd, wsl, Olesno 50,2 20,9
- Swarzyszowice (Swaryszowice), *Swaryszowice*, snd, snd, Manina 50,9 21,3
- Swarzyszów (Swaryszowice, Swaryszów), *Swaryszów*, krk, kss, Tarnowa 50,6 20,0
- Swaty, snd, stz, Ryki, k 51,6 21,9
- Swędowo (Swędów), *Swędów*, *Swędów Szlachecki (Swędówek)*, lcz, brz, Szczawin, ks 51,9 19,5
- Swieliczyno, *Wasosz* – część, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
- Swierkne, *Skwirtne*, krk, bck, praw. Uście 49,5 21,2
- Swierzchowa (Sirchowa, Swierkowa, Swirzchowa), *Świerchowa*, krk, bck, Osiek, k 49,7 21,5
- Święchów, *Śmiechów*, srd, szd, Niemyślów 51,9 18,8

Świądzieniewice (Świądzieniewice), *Śwędzieniejewice*, srd, szd, Marzenin 51,6 19,0
 Swojczany, krk, kss, Tczyca 50,4 19,9
 Swojków, snd, snd, Włostów 50,7 21,4
 Swoliszewice Mniejsze (Swodziszowice Mniejsze, Swoliszowice Mniejsze), *Swolszewice Małe*, srd, ptr, Nagórzyce, d 51,5 20,0
 Swoliszewice Większe (Swodziszowice Większe, Swoliszowice Większe), *Swolszewice Duże*, srd, ptr, Nagórzyce, d 51,5 20,0
 Swornogać (Swornagać), *Swornegacie*, pmr, tch, Swornogać, k 53,9 17,5
 Sworzyce, pzn, ksc, Bukowiec Mały 52,3 16,2
 Sworzyce, snd, opc, Bedno 51,2 20,3
 Swoszowa, krk, bck, Szerzyny, k 49,8 21,2
 Swoszowice, *Kraków-Swoszowice*, krk, szcz, Kazimierz ś. Jakub, d 50,0 19,9
 Swoszowice, snd, wsl, Czarnocin 50,3 20,5
 Sycanów, srd, szd, Sędziejowice 51,5 19,1
 Sycowo (Syczewo), kls, knn, Mąkolino 52,4 18,5
 Sycyna (Sicina), snd, rdm, Zwoleń 51,3 21,6
 Sycyno, *Sycyn*, pzn, pzn, Szamotoły Stare 52,7 16,6
 Sygiętka (Sygątki, Szygątka), *Sygonka*, krk, llw, Podlesie, k 50,8 19,5
 Sykuła, bkj, bkj, Kroszyno, d 52,6 19,0
 Synowice, *Gowarzewo*, pzn, pzn, Tulce 52,4 17,1
 Sypień, raw, sch, Nieborów 52,1 20,1
 Sypino (Szypino), *Sypin*, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,5
 Sypnie (Sipki), *Stare Sypnie*, *Sypnie Nowe*, pdl, drh, Pobikrowy 52,6 22,7
 Sypniewo, kls, kcn, Margonin 52,9 17,0
 Sypniewo, kls, nkl, Sypniewo 53,4 17,3
 Sypniewo, maz, roz, Gąsowo, d 53,0 21,3
 Sypniewo, *Miodusy* – część, plc, bls, Będziśław 52,7 19,8
 Sypnow, *Sypniewo*, pzn, wlc, k 53,5 16,6
 Syry, lub, lub, Kurów 51,4 22,4
 Szabda (Schabda), chl, mch, Brodnica, k 53,3 19,3
 Szabły Młode, maz, lom, Smlodowo 53,0 21,9
 Szabły Stare, maz, lom, Smlodowo 53,0 21,9
 Szaciły (Saciły, Saciły-Kulikówka), pdl, blk, Dobrzyniewo 53,2 23,0
 Szaciły (Saciły), pdl, blk, Goniądz, k 53,5 22,9
 Szadczyce = Szadczyce (Saczyce, Sadczyce, Sarczyce, Szatczyce), Siarczyce Małe, *Siarczyce* – część, *Siarczyce* bkj, bkj, Lubraniec 52,5 18,9
 Szadek (Sądek, Szadek Ciświcki), kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0
 Szadek, *Sadek*, kls, kls, Kosmowo 51,9 18,2
 Szadek, srd, szd, Szadek, miasto, k 51,7 19,0
 Szadki (Sadki, Popowice), *Szatki*, bkj, bkj, Śmiłowice, d 52,5 19,0
 Szadkowice (Szatkowice), srd, szd, Szadek, k 51,7 19,0
 Szadów Arcybiskupi (Szadowo Księżę), *Szadów Księży*, srd, srd, Turek, d 52,0 18,5
 Szadów Mikołajowy, *Szadów Pański*, srd, srd, Turek 52,0 18,5
 Szafłary, krk, sdc, Szafłary, k 49,4 20,0
 Szalonki (Salonki), bkj, bkj, Byczyna 52,7 18,7
 Szalowa, *Szalowa* – część, krk, bck, Szalowa 49,7 21,0
 Szalas, *Szalas Stary*, snd, chc albo opc, Odrowąż Wielki, osada kuźnicza, d 51,1 20,6
 Szałe (Szała), kls, kls, Chełmce, m 51,7 18,1
 Szamarzewo, kls, pzd, Szamarzewo, d 52,2 17,7
 Szamborowo, *Samborowo*, kls, pzd, Szamborowo, k 52,4 17,7
 Szamocino, *Szamocin*, kls, kcn, Margonin 53,0 17,1
 Szamotoły Stare, *Mutowo*, pzn, pzn, Szamotoły Stare 52,6 16,5
 Szamotoły, pzn, pzn, Szamotoły, miasto 52,6 16,5
 Szamotoły Małe, maz, tar, Tarczyn 52,1 20,8
 Szamotoły Wielkie, maz, tar, Tarczyn 52,1 20,8
 Szamowo, *Szamów*, lcz, lcz, Witunia 52,2 19,2
 Szaniawy Gzary, lub, luk, Trzebieszów 51,9 22,5
 Szaniawy Matysy, lub, luk, Trzebieszów 51,9 22,5
 Szaniawy Paniałka (Pudełkowie), *Szaniawy Poniaty*, lub, luk, Trzebieszów 51,9 22,5
 Szaniawy Ryndy, lub, luk, Trzebieszów 51,9 22,5
 Szaniawy Salomony, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,5
 Szaniec, snd, wsl, Szaniec 50,5 20,7
 Szanikowo (Sanikowo, Szankowo), *Szańków*, pdl, mln, Hadynów 52,2 22,7
 Szaradowo (Wszaradowo), kls, kcn, Szaradowo 53,0 17,6
 Szarkówka (Sarkówka), krk, prs, Śreniawa 50,4 19,9
 Szarlej (Łojewko), inw, inw, Góra 52,7 18,3
 Szarlejka, krk, llw, Kłobucko, d 50,8 19,0
 Szarów (Sarów, Szary), krk, szcz, Brzeznie 50,0 20,3
 Szarów Kanoniczny, *Szarów Księży*, srd, szd, Uniejów, d 51,9 18,9
 Szarów, *Szarów Pański*, srd, szd, Uniejów 52,0 18,9
 Szarpenort, (Sarphenortt, Somphenord), *Ostroróg*, pzn, wlc, k 53,6 16,3
 Szaruty, pdl, drh, Węgrów, d 52,3 22,1
 Szaryska Wola, *Mordarka-Szarysz*, krk, sdc, Ilmanowa 49,7 20,5
 Szarzyno, *Sarzyn*, maz, wsg, Góra Kościelna 52,6 20,1
 Szawłowice (Sawłowice), *Sadłowice*, snd, snd, Malice, d 50,8 21,6
 Szawłowice (Sawłowicze), *Szadłowice*, inw, inw, Szawłowice, d 52,8 18,3
 Szawłowice, *Sadłowice*, snd, rdm, Jarszyn, d 51,4 21,9
 Szawłowicze, *Szadkowice*, kls, knn, Turek 52,0 18,4
 Szawłowo, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,1
 Szawły (Sawły), pdl, mln, Hadynów 52,2 22,7
 Szczaki, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,9
 Szczakowa, *Jaworzno-Szczakowa*, krk, prs, Jaworzno, k 50,2 19,3
 Szczalba, *Szczalb*, snd, stz, Wojcieszków 51,8 22,2
 Szczawin = Szczawin (Szczawino), Szelligi*, lcz, brz, Szczawin, k 51,9 19,5
 Szczawinek (Prawda), *Studzieniec*, raw, msz, Mszczonów, osada folwarczna, k 52,0 20,4
 Szczawinko, *Welnica* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, d 52,6 17,6
 Szczawino Borowe = Szczawino Borowe, Szczawino Wielkie, *Szczawin Borowy*, raw, gos, Suserz 52,4 19,7
 Szczawino Stare, *Szczawin Stary*, raw, gos, Suserz 52,4 19,6
 Szczawino, *Szczawin*, maz, nmo, Nowe Miasto 52,7 20,7
 Szczawnica Niżna, *Szczawnica* – część, krk, sdc, Szczawnica Wyżna, k 49,4 20,5
 Szczawnica Wyżna, *Szczawnica* – część, krk, sdc, Szczawnica Wyżna, k 49,4 20,5
 Szczawnik (Szczawnica), krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,4 20,9
 Szczawno, srd, srd, Burzenin 51,4 18,8
 Szczaworzysz, *Szczaworyż*, snd, wsl, Szczaworzysz 50,5 20,8
 Szczebietowo (Szczebiotowo, Szczebiotkowo), *Szczebiotowo*, bkj, rdj, Byczyna 52,7 18,6
 Szczebrzusz (Szczebruch), snd, wsl, Zborówek 50,4 21,2
 Szczechowo, dbr, rpn, Szczutowo 52,9 19,6
 Szczecin, *Szczecyn*, lub, urz, Gościeradów 50,8 22,0

Szczecino, *Szczecin*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0

Szczeczno (Szczecno), *Szczecno*, snd, wsl, Pierzchnica 50,7 20,8

Szczedrzejewo (Szczedrzejewa), *Szczodrzejewo*, kls, pzd, Czeszewo 52,1 17,5

Szczedrzykowo (Szczedrzyków, *Szczodrzykowo*), *Szczodrzykowo*, pzn, pzn, Pierzchno 52,3 17,1

Szczegiel (Szczygiel), *Szczęgło*, snd, snd, Manina, ds 50,8 21,3

Szczęglacin, pdl, drh, Knychowo 52,4 22,6

Szczęglice (Szcęglice, Szczyglice), *Szczyglice*, krk, prs, Morawica 50,1 19,8

Szczęglice, snd, snd, *Szcęglice* 50,7 21,3

Szczęglin, snd, wsl, Pacanów, ds 50,4 21,0

Szczęglino, *Szcęglin Poduchowny*, maz, roz, Gąsowo, d 53,0 21,2

Szcęglów (Szczałgów, Szczyglów), *Szczyglów*, krk, szcz, Biskupice 50,0 20,1

Szczeka, snd, snd, Połaniec 50,5 21,3

Szczekarków, lub, lub, Lewartów 51,5 22,6

Szczekarków, lub, lub, Wilków 51,2 21,9

Szczekarzowice (Szczezarzewice), *Czezarzewice*, snd, snd, Pawłowice 51,0 21,7

Szczekarzów, krk, prs, Skarbimierz 50,3 20,4

Szczekociny (Szczeociny), krk, llw, Szczekociny, miasto 50,6 19,8

Szczekocińskie Przedmieście (Przedmieście Szczekocińskie, Przedmieście Szecokocińskie), *Szczekociny* – część, krk, llw, Szczekociny 50,6 19,8

Szczepanek, maz, wrs, Klembowo 52,4 21,4

Szczepanki (Dietrichsdorf), chl, chl, Szczepanki, k 53,5 19,0

Szczepanki-Nowiny+, maz, cch, Koziyczyno Małe 53,0 20,7

Szczepanki-Pieski, *Szczepanki-Piechy*, maz, cch, Koziyczyno Małe 53,0 20,8

Szczepanki-Stara Wieś, maz, cch, Koziyczyno Małe 53,0 20,7

Szczepanki, chl, mch, Jabłonowo 53,4 19,1

Szczepanki, dbr, lpn, Ostrowite i Wierzbick 52,8 19,2

Szczepanki, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,6

Szczepankowo (Stephansdorf, Stiependorf, Tschiependorf), chl, mch, Prątnica, d 53,5 19,9

Szczepankowo (Szczepanowo Mniejsze), kls, kcn, Szczepanowo, d 52,8 17,9

Szczepankowo, maz, lom, Szczepankowo, d 53,1 22,0

Szczepankowo, *Poznań-Szczepankowo*, pzn, pzn, Splawie 52,4 17,0

Szczepankowo, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,5

Szczepankowo, *Stare Szczepankowo*, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,4

Szczepanowice, krk, kss, Miechów, d 50,3 20,1

Szczepanowice, krk, prs, Niedźwiedź 50,2 20,1

Szczepanowice, snd, plz, Jodłówka 49,9 20,9

Szczepanowice, srd, ptr, Mierzyn 51,2 19,6

Szczepanowo, kls, kcn, Szczepanowo, d 52,8 17,9

Szczepanów (Szczepanowice), krk, szcz, Szczepanów 50,0 20,7

Szczepanów*, lub, urz, Świeciechów, d 51,0 21,8

Szczepice, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5

Szczepidło, kls, knn, Morzysław 52,2 18,3

Szczepiec, *Szczypec*, snd, wsl, Pińczów 50,5 20,6

Szczepkowo Borowe (Szczeokowo Borowice), plc, mla, Janowiec Kościelny albo Grzebsk 53,3 20,6

Szczepkowo-Drozdzy* (Pawelki?), *Szczeokowo-Pawelki*, plc, mla, Janowiec Kościelny albo Grzebsk 53,3 20,6

Szczepkowo-Iwan (Iwany), *Szczeokowo-Iwany*, plc, mla, Janowiec Kościelny albo Grzebsk 53,3 20,6

Szczepkowo-Krajewo = Kawieczyno, Szczepkowo-Krajewo, *Krajewo-Kawieczyno*, plc, mla, Janowiec Kościelny albo Grzebsk 53,3 20,6

Szczepkowo-Skrody = Szczepkowo-Skrody, Zakon*, plc, mla, Janowiec Kościelny albo Grzebsk 53,3 20,6

Szczepkowo-Sołdany = Sołdany*, Szczepkowo-Sołdany, plc, mla, Janowiec Kościelny albo Grzebsk 53,3 20,6

Szczepkowo-Zalesie (Szczeokowo Wielkie?), plc, mla, Janowiec Kościelny albo Grzebsk 53,3 20,6

Szczepkowo, plc, rac, Uniecko 52,8 20,2

Szczepocice, *Szczeocice Prywatne, Szczeocice Rządowe*, srd, rds, Radomskie, ds 51,0 19,4

Szczepowice, pzn, ksc, Konojad 52,2 16,5

Szczerbęcino, *Szczerbęcín*, pmr, tcz, Godziszewo 54,1 18,6

Szczerbinko, *Szczerbin*, kls, nkl, Luchowo 53,2 17,2

Szczerców (Szczyrców), srd, srd, Szczerców, miasto, k 51,3 19,1

Szczerzeń (Szczerisz), krk, sdc, Łącko i Podegrodzie, d 49,6 20,5

Szczkowo Małe, *Szczkówek*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8

Szczkowo Wielkie (Szcokowo), *Szcokowo*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8

Szczobaków (Czobaków), *Szczerbaków*, snd, wsl, Strożyska, d 50,3 20,7

Szczodrkowice, krk, prs, Smarowice 50,2 19,9

Szczodrkowice, *Szcotkowice*, krk, prs, Działoszyce 50,4 20,3

Szczodrochowo, pzn, ksc, Kunowo, d 51,9 16,9

Szczodrowo (Czodrowa), pmr, tcz, Szczodrowo, k 54,1 18,4

Szczodrowo, pzn, ksc, Kościan 52,1 16,6

Szczodrowski Młyn, pmr, tcz, Szczodrowo, osada młyńska, k 54,1 18,3

Szczucice, snd, snd, Wsześwięte 50,9 21,4

Szczucin (Szcuczyn), snd, wsl, Szczucin 50,3 21,1

Szczucińska Wola, *Wola Szczucińska*, snd, wsl, Szczucin 50,3 21,1

Szczuczki, lub, lub, Wojciechów 51,2 22,2

Szczuczyno, *Szcuczyn*, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,5

Szczudłów (Ostrówek-Szczudłów), lcz, orl, Łowicz Święty Duch, d 52,1 19,9

Szczudrkowo (Szcodrkowo, Szcudkowo, Szcudtkowo, Szcudtrkowo), *Szcudtkowo*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,1

Szczuka, chl, mch, Szczuka, k 53,2 19,4

Szczuki Małe = Szczuki Małe, Szczuki-Opipy (Szcuki Średnie?), raw, bla, Biała 51,7 20,6

Szczuki Wielgie, *Szcuki Duże*, raw, bla, Biała 51,8 20,6

Szczuki-Falislawy, *Barany*, maz, was, Wąsosz 53,6 22,3

Szczuki-Litwa (Księża Wieś), *Szcuczyn* – część, maz, was, Wąsosz, k 53,6 22,3

Szczuki-Marciny, *Skaje*, maz, was, Wąsosz 53,6 22,3

Szczuki-Piotry (Szcuki-Pawelki), *Szcuczyn* – część, maz, was, Wąsosz 53,6 22,3

Szczuki, maz, prz, Krasne 52,9 21,0

Szczuki*, *Wólka*, maz, was, Wąsosz 53,6 22,3

Szczukocice (Szcukocice), srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6

Szczukowice, snd, chc, Piękoszów 50,9 20,5

Szczukowskie Góry, *Szcukowskie Górki*, snd, chc, Kielce, kopalnia, d 50,9 20,5

Szczukwin, srd, ptr, Stary Tuszyn, d 51,6 19,5

Szczuplin**, pmr, tcz

Szczuplinki (Szczyplinki), chl, chl, Radzyń 53,4 19,0

Szczurowa, snd, plz, Szczurowa, d 50,1 20,6

Szczurowo, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,8

Szczurowo**, *Szcurzyno*, maz, liw, Kałuszyno

Szczurowo+, maz, zkr, Grodziec 52,4 20,4
 Szczurów, *Grabie* – część, krk, szcz, Grabie 50,0 20,1
 Szczury, kls, kls, Szczury 51,7 17,8
 Szczurzyno, *Szczurzyn*, maz, ceh, Ciechanów 52,9 20,6
 Szczutowo, dbr, rpn, Górzno, d 53,2 19,6
 Szczutowo, dbr, rpn, Płonne 53,1 19,2
 Szczutowo, dbr, rpn, Szczutowo 52,9 19,6
 Szczutrkowy (Szczołtkowy), *Szczutki*, inw, bdg, Wteln, d 53,2 17,9
 Szczygielkowa Wola (Wola Dębieńska), *Wola Szczygielkowa*, snd, snd, Dębno, d 50,9 21,0
 Szczygły Dębniaki*, lub, luk, Łuków 51,9 22,3
 Szczygły Pasternaki, *Szczygły Górne*, lub, luk, Łuków 51,9 22,3
 Szczygły Stara Wieś, *Szczygły Dolne*, lub, luk, Łuków 51,9 22,3
 Szczypierno (Szczypiorno), *Kalisz-Szczypiorno*, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 18,0
 Szczypierno, *Szczypiorno*, maz, zkr, Pomnichowo 52,5 20,7
 Szczyrkowo (Szczerkowo), *Szczerków*, kls, pzd, Baszkowo 51,7 17,3
 Szczyrzyc, krk, szcz, Szczyrzycka Góra, opactwo, d 49,8 20,2
 Szczyrzycka Góra (Góra św. Jana), *Góra św. Jana*, krk, szcz, Szczyrzycka Góra, d 49,8 20,2
 Szczytnik, maz, gar, Jakubowo 52,2 21,7
 Szczytniki = Nieciecza*, Szczytniki, snd, snd, Sandomierz ś. Piotr albo Góry Wysokie, ds 50,7 21,8
 Szczytniki, kls, kls, Iwanowice 51,7 18,3
 Szczytniki, krk, prs, Proszowice 50,2 20,3
 Szczytniki, krk, szcz, Brzezcie, ds 50,0 20,2
 Szczytniki, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 17,0
 Szczytniki, snd, wsl, Janina 50,5 20,9
 Szczytniki, snd, wsl, Strożyska 50,3 20,7
 Szczytniki, *Szczytniki Czerniejewskie*, kls, gzn, Marzenino 52,4 17,5
 Szczytniki, *Szczytniki Duchowne*, kls, gzn, Kędzierzno, d 52,5 17,6
 Szczytno (Czitno, Ziethen), pmr, czl, Szczytno 53,8 17,2
 Szczytno, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0
 Szczytno, maz, scn, Krysk 52,6 20,5
 Szczytno, plc, plc, Miszewo Strzałkowskie 52,6 19,9
 Szczytno, pzn, pzn, Słomowo 52,7 16,9
 Szczytno, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,4
 Szczytów, *Szczyty*, lcz, lcz, Kałowo 51,9 19,0
 Szczyty, maz, wrk, Jasiona 51,6 21,0
 Szczyty, srd, wln, Szczyty 51,1 18,8
 Szebnie (Szebień, Siebienie, Szebnia), snd, plz, Szebnie 49,8 21,6
 Szelaży (Łopienie), *Łopienie-Szelaży*, pdl, blk, Domanowo 52,9 22,7
 Szelejewo, kls, gzn, Gaśawa, d 52,7 17,7
 Szeliwo (Szelejewo), *Szelejewo*, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1
 Szeligi (Seligi), *Seligi*, lcz, orl, Biela-wy 52,1 19,6
 Szeligi Małe, plc, plc, Słupno 52,5 19,9
 Szeligi Wielkie, plc, plc, Słupno 52,5 19,9
 Szeligi-Stpice, *Gumowo-Dobki* – część, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
 Szeligi, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,5
 Szeligi, *Szeligi* – część, snd, snd, Waśniów 50,9 21,2
 Szeligów, *Seligów*, raw, sch, Pczonów, d 52,0 20,0
 Szelistowo* (Sielistowo), pdl, blk, Rajgród 53,8 22,8
 Szelistówka (Selistówka, Sielistówka, Szelistowo, Żelistówka), *Solistówka*, pdl, blk, Bargłowo 53,8 22,8
 Szelków (Szalkowo), maz, mak, Szelków, d 52,8 21,2
 Szembory-Andrzejewięta (Szembory-Jędrzejewięta, Szembory-Andrzejewięta), *Szymbory-Andrzejewięta*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,6
 Szembory-Jakubowięta (Szembory-Jakubowięta), *Szymbory-Jakubowięta*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,6
 Szembory-Włodki (Szembory-Włodki), *Szymbory-Włodki*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,6
 Szembory, okolica, pdl, blk
 Szepietowo Podleśne (Szepietowo Podleśne), pdl, blk, Długa Dąbrowa 52,8 22,5
 Szepietowo-Janówka (Szepietowo-Janówka), pdl, blk, Długa Dąbrowa 52,9 22,5
 Szepietowo-Wawrzyńce (Szepietowo Wawrzyńcowięta, Szepietowo-Wawrzyńce), pdl, blk, Długa Dąbrowa 52,8 22,5
 Szepietowo-Żaki (Szepietow-Żaki), pdl, blk, Długa Dąbrowa 52,9 22,5
 Szepietowo, okolica, pdl, blk
 Szernie (Sarnie), pdl, blk, Bielsk 52,7 23,3
 Szerokopas, chl, chl, Dźwierzno, osada folwarczna, k 53,2 18,7
 Szeronosy (Seronosy), *Szerenosy*, pdl, blk, Turośna 53,0 23,1
 Szerzyny (Serzyny), krk, bck, Szerzyny 49,8 21,2
 Szeszyły (Szeszuły), pdl, blk, Boćki 52,6 23,2
 Szetlewo Małe, *Szetlewek*, kls, knn, Rzgowo 52,1 17,9
 Szetlewo Wielkie = Szetlewo Wielkie, Drzązgi* (osada folwarczna), *Szetlew*, kls, knn, Rzgowo 52,1 17,9
 Szewa, chl, chl, Chełmanie 53,1 18,9
 Szewce Nadolne, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,5
 Szewce Nagórne, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,5
 Szewce Owsiane, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,5
 Szewce, bkj, rdj, Piotrkowo 52,5 18,5
 Szewce, plc, bls, Bielsko, d 52,7 19,9
 Szewce, pzn, pzn, Buk 52,3 16,5
 Szewce, pzn, pzn, Tulce, d 52,4 17,0
 Szewce, snd, chc, Chęciny, k 50,8 20,5
 Szewce, snd, snd, Skotniki, d 50,6 21,6
 Szewkowo, *Górki-Szewkowo*, maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,3 22,2
 Szewna, snd, snd, Szewna, d 50,9 21,4
 Szewnica (Siewnica), maz, kam, Jadwo 52,5 21,6
 Szewno (Siewno), pmr, swc, Siekotowo, osada folwarczna 53,4 18,2
 Szewo (Szewo Wielkie), bkj, kwl, Kłobnia Mała 52,5 19,2
 Szewo Małe, *Szewskie Budy*, bkj, kwl, Kłobnia Mała 52,4 19,2
 Szklanów (Sklanów, Śklanów), snd, wsl, Stobnica, k 50,4 20,9
 Szklary, krk, prs, Raclawice, k 50,2 19,7
 Szkodna (Szkoda), *Olszyny* – część, krk, sdc, Olszyny 49,9 20,8
 Szkółki, kls, gzn, Rogowo 52,7 17,6
 Szkudła, kls, kls, Kucharki Rycerskie 51,8 17,9
 Szkwa, maz, osl, Ostrołęka, dworzec, k 53,2 21,7
 Szła (Śła), maz, prz, Przasnysz, k 53,1 21,0
 Szlachcino, *Szlachcin*, kls, pzd, Nietrzanowo 52,2 17,3
 Szlachecki, lcz, brz, Szczawin, ks 53,1 21,0
 Szlachtowa, *Szczawnica-Szlachtowa*, krk, sdc, praw. Szlachtowa 49,4 20,5
 Szlembark (Szlimbark), krk, sdc, Hartłowa 49,5 20,2
 Szlemsdorf (Slempstrow), *Szmezdrowo*, pzn, ksc, Gołaszyno 51,7 16,6
 Szłapy (Górne Szłapy?), lcz, lcz, Słaboszewo 52,1 19,1
 Szłop, *Człopki*, srd, srd, Boleszczyno, osada młyńska, d 52,0 18,7
 Szmelta**, pmr, pck, osada kuźnicza, k Szmurły (Smurły), pdl, drh, Rudka 52,7 22,8
 Szolajdy Dębowcowe, *Szolajdy*, lcz, lcz, Krośniewice 52,2 19,1
 Szolajdy Kujawkowe+ (Szolajdy), lcz, lcz, Chodowo Większe 52,3 19,0
 Szoldry, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8
 Szonberg (Schöneberg, Sonberk, Synbark), *Ostaszewo*, mlb, mlb, Szonberg, k 54,2 19,0
 Szonborna (Szomborno), *Szymborno*, chl, chl, Kijewo Królewskie 53,3 18,4

Szonowo (Sonowo), chl, chl, Łasin, k 53,5 19,1

Szonowo, *Dzwonowo*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,0

Szonwarcki Młyn+, pmr, czł, Henrichswald, osada młyńska 53,6 17,1

Szonwart (Schönewarnke, Schönwerder), *Skowarnki*, pmr, czł, Henrichswald 53,6 17,1

Szopy, *Warszawa-Szopy Polskie*, maz, wrs, Służewo 52,2 21,0

Szorce (Sorze, Szorce-Cibarzewo), pdł, blk, Trzcianka 53,3 22,7

Szostaki, maz, wiz, Burzyno 53,3 22,5

Szostakowo (Szostaków), pdł, blk, Narzew, k 52,8 23,5

Szpaki (Spaki), *Stare Szpaki, Nowe Szpaki*, pdł, mln, Górki, k 52,2 22,9

Szpaki, maz, prz, Dzierzgowo 53,1 20,6

Szpakowe Łęki (Łąki Wielkie), *Łęki Szlacheckie*, srd, ptr, Rączno 51,2 19,8

Szpakowo, pdł, blk, Goniądz, osada folwarczna, k 53,4 22,9

Szpakowo, pdł, blk, Kalinówka, k 53,4 22,9

Szpeęgawsko (Spangau, Spęgawsk, Spęgawsko, Szpeęgawsk), *Szpeęgawsk*, pmr, tcz, Szpeęgawsk 54,0 18,6

Szpital Górny (Spital Górny, Spital Wielki, Szpital Wielki), *Szpetal Górny*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1

Szpital Nadolny = Szpital Nadolny (Spital, Szpital), *Zazdrość*, osada młyńska, s, *Szpetal Dolny*, dbr, dbr, Szpital Nadolny, ds 52,7 19,1

Szpital, inw, inw, Parkanie, d 52,8 18,4

Szpitarzy, krk, prs, Brzesko Nowe, d 50,1 20,4

Szramowo (Schramendorf), chl, mch, Pokrzydowo 53,3 19,5

Szrapki, (Szrabki), *Szarpki*, kls, pzd, Giecz 52,3 17,3

Szreniawa, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 51,9 16,0

Szreńsko = Słoszewy*, Szreńsko (Szreńsko, Sreńsko), *Szreńsk*, plc, szr, Szreńsko, miasto 53,0 20,1

Szronka (Śronka, Śzronka), plc, szr, Sarnowo 53,2 20,1

Szropy (Schrope, Sropy), mlb, mlb, Szropy, k 54,0 19,2

Sztum-Zamek, *Przedzamec*, mlb, mlb, Sztum, zamek, k 53,9 19,0

Sztum, mlb, mlb, Sztum, miasto, k 53,9 19,0

Sztumska Wieś (Stuhmsdorf, Stumischdorf), mlb, mlb, Sztumska Wieś, k 53,9 19,0

Szubin, kls, kcn, Szubin, miasto 53,0 17,7

Szubina (Subina), lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2

Szubska Wieś, *Szubin Wieś*, kls, kcn, Szubin 53,0 17,7

Szubska Mała, *Szubska-Towarzystwo*, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2

Szubska Wielka, *Szubska Duża* – część, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2

Szulfarowa, snd, plz, Niewodna 49,9 21,6

Szułaszewo, *Sulaszewo*, kls, kcn, Margonin 52,9 17,1

Szumki (Sumki), pdł, blk, Boćki 52,7 23,0

Szumleś (Schönfliess), *Szumleś Szlachecki*, pmr, tcz, Wyszyno, osada folwarczna 54,2 18,3

Szumolino, *Szumlin*, maz, zkr, Juniec, d 52,6 20,5

Szumów, lub, lub, Kurów 51,4 22,2

Szumsk (Suńsko), maz, prz, Dzierzgowo 53,1 20,7

Szumsko, snd, snd, Szumsko 50,7 21,1

Szurkowo, pzn, ksc, Niepart 51,7 16,9

Szwaby-Bożeje (Wojszczyce), *Szamoty*, maz, bln, Żbików 52,2 20,9

Szwarcenowo (Farczynowo, Swarczynowo), chl, mch, Szwarcenowo, k 53,5 19,4

Szwecja (Succia), pzn, wlc, k 53,3 16,5

Szwejki (Śwejki, Treblin-Szwejki), pdł, drh, Sterdynia 52,6 22,3

Szwelice, maz, mak, Szwelice, d 52,8 21,0

Szyba, *Pyzdry* – część, kls, pzd, Pyzdry, osada młyńska 52,2 17,6

Szyce (Szczyce), krk, prs, Modlnica Wielka, d 50,1 19,9

Szyce (Szycy), krk, llw, Pilcza, k 50,5 19,7

Szych (Sych), *Marysin*, bkj, bkj, Lubraniec, osada młyńska 52,5 18,8

Szychowy (Schichau), *Szychowo*, chl, chl, Kowalewo, osada folwarczna, k 53,1 18,9

Szydlice, pmr, tcz, Kościerzyno, osada folwarczna, k 54,1 18,0

Szydłowa* (Sidłowa, Siodłowa), krk, bck, Gromnik 49,8 21,0

Szydłowiec, snd, rdm, Szydłowiec, miasto 51,2 20,9

Szydłowo Kościelne, *Szydłowo*, plc, mła, Szydłowo Kościelne 53,1 20,5

Szydłowo Nowe (Szydłowo Małe), *Szydłówek*, plc, mła, Szydłowo Kościelne 53,1 20,4

Szydłowo, kls, gzn, Wielatowo, d 52,6 17,9

Szydłów, lcz, lcz, Kazimierz 51,8 19,1

Szydłów, snd, wsl, Szydłów, miasto, k 50,6 21,0

Szydłów, srd, ptr, Piotrków 51,4 19,6

Szydłówek = Szydłówek (Wola Odrowążowa?), *Kozia Wola**, snd, rdm, Szydłówek w par. Jastrząb, *Kozia Wola* w par. Jastrząb i Szydłowiec 51,2 20,9

Szydłówek, *Kielce-Szydłówek*, snd, chc, Kielce, d 50,9 20,7

Szydłówka (Szydłówka), pdł, mln, Hadyńów, k 52,1 22,6

Szydliny, *Sydzina*, snd, wsl, Beszowa 50,5 21,2

Szygi (Sygi), maz, roz, Rożan 52,9 21,3

Szyjakowo**, kls, kls, Pogrzebowo

Szyjki (Szejki), plc, pln, Glinojec 52,8 20,3

Szyjki-Gręzka (Szejki), *Szyjki*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4

Szyk (Szyg, Szyk Niższy, Szyk Wyższy), krk, scz, Szyk 49,8 20,3

Szyling (Szeląg) Schiling, *Poznań-Szeląg*, pzn, pzn, Święty Wojciech, m 52,4 16,9

Szymaki = Pomorze*, Szymaki (Symaki), maz, scn, Sarbiewo 52,7 20,4

Szymankowo, pzn, pzn, Uchorowo 52,6 16,9

Szymanowice (Simanowice), kls, kls, Szymanowice 52,1 17,7

Szymanowice, lcz, orl, Zduny, d 52,2 19,8

Szymanowice, *Niskowa-Szymanowice*, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,6

Szymanowo = Szymanowo, Szamarzewo* (własność szlachecka), *Szymanowo*, pzn, ksc, Śrem, d 52,1 16,9

Szymanowo, *Czymanowo*, pmr, pck, Żarnowiec, osada młyńska 54,7 18,1

Szymanowo, *Szymanów*, raw, sch, Wiskitki Kościelne 52,2 20,4

Szymany (Simonowicze, Szymanowicze, Szymuny), *Simuny*, pdł, blk, Suraż, k 53,0 23,1

Szymany (Szymany-Gorzałki, Szymany-Góry), pdł, blk, Rajgród 53,6 22,5

Szymany-Mały Ławsk, *Szymany*, maz, was, Słucz 53,4 22,3

Szymany, srd, srd, Boleszczyno 51,9 18,7

Szymańczowa**, krk, sdc, Ujanowice, d

Szymbark, krk, bck, Szymbark 49,6 21,1

Szymborz, *Sambórz*, plc, plc, Święcinniec 52,5 19,9

Szymborze = Szydłowy, *Szymborze (Inowrocław – część)*, inw, inw, Staromieście, m 52,8 18,3

Szymbruczek (Szunbruczek, Szynbruczek), *Szembruczek*, chl, chl, Szymbruk, k 53,6 19,0

Szymbruk (Schönbrücke, Szunbruk), *Szembruk*, chl, chl, Szymbruk, k 53,6 19,0

Szumiłowo, *Szumilowo*, chl, chl, Radzyń 53,4 19,0

Szymolewo (Ainsdorf, Hinsdorf, Hymisdorf, Siemysłowo, Ziemysłowo), *Zamysłów*, pzn, wch, Szymolewo, d 51,7 16,2

Szymonowice, *Szymanowice*, snd, wsl, Wietrzychowice 50,2 20,8

Szymunowice I, II = Szymunowice Małe (Szymonowice Małe), Szymunowice Wielkie (Szymanowice, Szymanowice Wielkie), *Szymanowice Dolne, Szymanowice Górne*, snd, snd, Olbierzowice, 50,6 21,4

Szymunowo (Szymanowo, Szymonowo), *Szymanowo*, pzn, ksc, Sarnowo 51,6 16,8

Szynczyce (Szenczyce), srd, ptr, Czarcinocin 51,6 19,6

Szynkowo, *Szymkowo*, chl, mch, Szczuka 53,2 19,5

Szynwałd (Schönwald), *Szemud*, pmr, gdn, Szynwałd, k 54,5 18,2

Szynwałd (Schönwalde), chl, chl, Szynwałd, k 53,6 19,1

Szynwałd (Szenwald), snd, plz, Szynwałd 50,0 21,1

Szynwałdek (Klein Schönwalde), *Szynwald*, chl, chl, Szynwałd 53,6 19,1

Szynych, chl, chl, Szynych, m 53,4 18,7

Szypłowo, *Szypłów*, kls, pzd, Nowe Miasto 52,0 17,4

Szyposze+ (Zipozey), pdl, blk, Kleszczele 52,6 23,2

Szypowice, krk, llw, Pilcza, k 50,5 19,6

Szypułki, *Szypułki-Zagórze*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Szyrzawy, *Sierzawy*, snd, snd, Świętomarza, d 51,0 21,0

Szyszczyce, snd, wsl, Dzierżązna 50,4 20,4

Szyszczyce, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,8

Szyszka, *Zyrardów* – część, raw, sch, Wiskitki Kościelne, osada młyńska, k 52,1 20,4

Szyszki, krk, llw, Nakło 50,7 19,8

Szyszki, maz, nmo, Szyszki, d 52,7 20,8

Szyszki, *Syski*, srd, ptr, Srockie 51,5 19,6

Szyszkowo, *Czyżkowo*, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,3

Szyszków, srd, wln, Danków 51,0 18,9

Szyszlowo, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,3 18,0

Szyszyce, *Sisice*, maz, nmo albo ser, Przewodowo, d 52,7 21,0

Szyszyno Małe, *Szyszynek*, kls, gzn, Ostrowąż 52,4 18,2

Szyszyno, *Szyszyn*, kls, gzn, Ostrowąż, Ślesin 52,4 18,2

Ściborowice, *Ciborowice*, krk, prs, Kościelec 50,2 20,4

Ściborze Małe (Ścibórko)***, inw, inw, Płomykowo, osada folwarczna

Ściborze Wielkie (Ściborze), *Ściborze*, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3

Ściborzyce (Ściborowice), krk, prs, Wysockie 50,3 19,9

Ściebłowice (Ciebłowice), *Ciebłowice Duże*, snd, opc, Białobrzegi, d 51,5 20,1

Ściejowice (Sieciejowice), krk, szc, Tyńnic, d 50,0 19,8

Ścieszewo (Szczieżewo), *Janikowo Ścieszowe*, maz, scn, Czerwieńsko, d 52,4 20,3

Ściemielnik Nadolny (Śmielik Nadolny), *Góry*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8

Ściemielnik Nagórny (Śmielik Nagórny, Śmielik Nagórny, Ściemielnik, Śmielnik), bkj, prd, Izbica 52,4 18,8

Ściemielów (Cmielów, Śmielów), *Cmielów*, snd, snd, Ściemielów, miasto 50,9 21,5

Śladkowo Nagórne, *Śladków Górnymy*, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,4

Śladkowo Wielkie, *Śladków Rozlazły*, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,4

Śladkowo Zalesne, *Śladków Podleśny*, lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,4

Śladowo, *Śladów* – część, raw, sch, Kamion 52,4 20,3

Śladów, krk, kss, Kalina 50,4 20,2

Ślasy Żalne, *Szlasy Żalne*, maz, cch, Zielona 52,9 20,8

Ślasy-Czachy, *Czachy*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4

Ślasy-Gręzki = Kamięcino*, Ślasy-Gręzki, *Szlasy*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4

Ślasy-Leszczce (Ślasy-Jarosławy), *Szlasy-Leszczce*, maz, cch, Zielona 52,9 20,9

Ślasy-Lipno, *Szlasy-Lipno*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,4

Ślasy-Lopienite, *Szlasy-Lopienite*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Ślasy-Łozino = Ślasy-Łozino x2, *Szlasy-Łozino*, maz, prz, Węgrzynowo 52,9 21,0

Ślasy-Uniemy = Ślasy-Uniemy (Ślasy-Umiemy, Umiemy Wielkie), Uniemy-Gniłki* (Umiemy-Zgniłki), *Szlasy-Umiemy*, maz, cch, Zielona 52,9 20,8

Ślasy-Złotki, *Szlasy-Złotki*, maz, mak, Szwelice 52,8 21,0

Ślasy, *Szlasy Bure*, maz, prz, Krasne 52,9 21,0

Ślasy**, *Szlasy Bure*, maz, wrs, Raszyńnic

Ślázewo (Grochowiska Ślázowe, Grochowiska-Ślázowo, Ślázowo), bkj, prd, Izbica, osada folwarczna 52,4 18,7

Śląskowo, pzn, ksc, Dupino 51,6 17,1

Śledzianów (Śledzianowo), pdl, drh, Śledzianów 52,5 22,6

Śledzie (Śledziewo), maz, zmb, Zabrowo 53,0 22,2

Śledzie-Stromiany (Stroniawy), *Śledzie*, maz, roz, Sielun 53,0 21,4

Śledziejowice (Śledziowice), krk, szc, Wieliczka 50,0 20,1

Ślemię (Ślemie), *Ślemień*, krk, sls, Ślemię 49,7 19,4

Ślepa Wola, *Ślepowola*, raw, bla, Michalowice 51,6 20,7

Ślepkowo, *Ślepkowo Szlacheckie*, plc, plc, Woźniki, ds 52,6 19,9

Ślepowrony = Ślepowrony Małe* (Ślepowrony-Kucze), Ślepowrony Wielkie*, maz, scn, Płońsko 52,6 20,5

Ślepowrony I, II, III = Ślepowrony*, Ślepowrony*, Ślepowrony Średnie*, *Ślepowrony Nagórne, Ślepowrony-Bochny, Ślepowrony-Cempory*, maz, nur, Nur, 52,6 22,4

Śleptów (Śleptów), *Sloptów*, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5

Ślepuchowo, pzn, pzn, Objezierze, d 52,6 16,7

Ślesin, kls, knn, Ślesin, miasto, d 52,4 18,3

Ślesino, *Ślesin*, inw, bdg, Ślesino 53,2 17,7

Śleszowice, krk, sls, Mucharz, k 49,8 19,5

Śleszyno Małe, *Śleszynek*, lcz, orl, Śleszyno-Sołek 52,2 19,7

Śleszyno Wielkie, *Śleszyn Wielki*, lcz, orl, Śleszyno-Sołek 52,2 19,7

Śleszyno-Sołek+, lcz, orl, Śleszyno-Sołek, d 52,2 19,7

Ślęcina, krk, llw, Ślęcina 50,7 20,1

Ślężany, krk, llw, Stare Miasto, m 50,7 19,6

Ślężany (Ślązany, Ślężiany), maz, kam, Barcice albo Dąbrówka Stara 52,5 21,2

Śliwice, pmr, swc, Śliwice, k 53,7 18,2

Śliwiczki, pmr, swc, Śliwice, k 53,7 18,2

Śliwino (Śliwice, Śliwiny), *Śliwiny*, pmr, tcz, Tczew, m 54,1 18,7

Śliwniki, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 17,9

Śliwniki, *Śliwniki Stare*, lcz, lcz, Solca Wielka 52,0 19,2

Śliwno (Horodyszczce, Horodzińskie), pdl, blk, Waniewo 53,1 22,8

Śliwno, pzn, pzn, Duszniki 52,4 16,3

Śliwowo (Jabłonia-Śliwowo), *Jabłoń-Śliwowo*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,7

Śliwowo-Łopienite, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Śłodków, *Śladków*, snd, wsl, Sędziejowice 50,6 20,7

Ślubowo = Ślubowo Małe*, Ślubowo Wielkie*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8

Ślubowo-Kurzyny**, maz, cch, Klukowo

Ślubowo, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,7

Ślubowo, *Ślubów*, maz, kam, Niegowo 52,5 21,4

Śluza (Ślužyn, Szleżna), pmr, mrw, Lipusz, osada młyńska, k 54,1 17,7

Śluza*, pzn, pzn, osada młyńska, m 52,4 16,9

Śmiadkowo Nadolne, *Śniadków Dolny*, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3

Śmiadkowo Nagórne, *Śniadków Górny*, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3
 Śmiardowo, *Śmiardowo Krajeńskie*, kls, nkl, Krajenka 53,2 17,0
 Śmiardowo, *Śmiardowo Złotowskie*, kls, nkl, Złotowo 53,4 17,1
 Śmiarowo-Żarnowiec, *Śmiarowo*, maz, kol, Płocko 53,3 22,0
 Śmiechowice, snd, snd, Samborzec 50,7 21,6
 Śmiechowo (Schmiechau), pmr, pck, Góra 54,6 18,3
 Śmiechowski Młyn+, pmr, pck, Góra, osada młyńska 54,6 18,3
 Śmiecin, *Śmiecin*, maz, cch, Ciechanów 52,9 20,6
 Śmieciska, *Śmieciska*, kls, pzd, Śmieciska, d 52,2 17,1
 Śmiedzianowo, *Śmiedzianowo*, plc, sie, Borkowo Kościelne 52,9 19,7
 Śmielino (Szczmielino), *Śmielin*, kls, nkl, Dębowo 53,1 17,4
 Śmiełowo (Śmiłowo), *Śmiełów*, kls, pzd, Lgowo 52,1 17,5
 Śmiełowo (Śmiłowo), *Śmiłowo*, kls, nkl, Śmiełowo, k 53,1 16,9
 Śmiełowo (Śmiłowo), *Śmiłowo*, kls, nkl, Więcbork 53,3 17,5
 Śmierząca, *Kryspinów*, krk, prs, Liski, d 50,0 19,8
 Śmierdzina = Śmierdzina (Śmirdzina), Wola Śmierdzińska*, *Smerdyna*, snd, snd, Wiązownica, k 50,6 21,3
 Śmieszkowo, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,5
 Śmieszkowo, pzn, wch, Lgiń 51,9 16,0
 Śmietanka, *Śmietanki*, snd, rdm, Brzeźnica, osada młyńska, d 51,6 21,6
 Śmigiel, pzn, ksc, Śmigiel, miasto 52,0 16,5
 Śmigłno (Smignowa, Śmigielno, Śmigłowa Wola), *Śmigno*, snd, plz, Łysagóra 50,1 21,0
 Śmiłowa, *Śmiłowo*, pzn, ksc, Poniec, m 51,8 16,8
 Śmiłowice (Śmiełowice), bkj, bkj, Śmiłowice, k 52,5 19,0
 Śmiłowice, krk, prs, Brzesko Stare, k 50,1 20,5
 Śmiłowo (Śmiełowo), *Śmiłów*, kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,0
 Śmiłowo, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,5
 Śmiłów (Śmiłówek, Ściemielów), snd, rdm, Jastrząb, d 51,2 20,9
 Śmiłów, *Ćmiłów*, lub, lub, Abramowice 51,2 22,6
 Śmirów (Smirau), *Świemirowo*, pmr, gdn, Oliwa, osada folwarczna, d 54,4 18,6
 Śniadka (Śmiadka), snd, snd, Tarzek, d 51,0 21,0
 Śniatowa, *Śniatowa* – część, lcz, lcz, Leżnica Wielka 51,9 19,1
 Śniaty, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,1 16,3
 Śniechy (Śmiechy), dbr, lpn, Sudragi 52,8 19,5
 Śniegocino, *Śniegocin*, plc, bls, Zagroba 52,6 19,9
 Śniekozy, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5
 Śnietnica (Sietnica, Świetnica, Świetnice), krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,5 21,1
 Śnieżna Wola**, lub, lub, Kamionka Średnica-Jakubowięta, pdl, blk, Wysockie 52,9 22,6
 Średnica-Mańkowięta, pdl, blk, Wysockie 52,9 22,6
 Średnica-Pawłowięta, pdl, blk, Wysockie 52,9 22,6
 Średnica, okolica, pdl, blk
 Średzińskie (Średnica, Średzińskie), *Średzińskie*, pdl, blk, Suraż 52,9 23,0
 Śrem Mały, *Śrem*, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0
 Śrem Wielki, *Śrem*, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0
 Śrem, pzn, ksc, Śrem, miasto, k 52,1 17,0
 Śreniawa (Śrzeniawa), *Szreniawa*, krk, prs, Śreniawa 50,4 19,9
 Śreniawa, *Pyzówka*, krk, sdc, Ludzimierz, k 49,5 19,9
 Śrobsko (Śropsko), *Śrubsk* (Gąski – część), inw, inw, Parkanie 52,8 18,4
 Środa, *Środa Wielkopolska*, kls, pzd, Środa, miasto, k 52,2 17,2
 Środny (Śrzodny), *Środoń*, bkj, kwł, Duninowo, k 52,6 19,5
 Śródka, *Poznań-Śródka*, pzn, pzn, Śródka, miasto, d 52,4 16,9
 Śródka, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2
 Śródka, pzn, pzn, Tulce, d 52,3 17,1
 Śrzebrna (Śrzebrno), *Srebrna*, lcz, lcz, Kazimierz 51,7 19,4
 Świanowo (Wswianowo), *Sianowo*, pmr, mrw, Świanowo, osada folwarczna, k 54,4 18,1
 Świątkowa Wola*, *Michałów*, snd, snd, Manina 50,8 21,3
 Świątniki (Górka), *Świątniki Górne*, krk, szcz, Mogilany, d 49,9 19,9
 Świątniki (Świąte), bkj, bkj, Chocień, d 52,5 19,0
 Świątniki (Świątniki Wodzisławskie), krk, kss, Mironice 50,5 20,2
 Świątniki Małe, kls, gzn, Sokolniki, d 52,6 17,5
 Świątniki Wielkie, kls, gzn, Modliszewo Małe, d 52,6 17,5
 Świątniki, kls, knn, Rzgowo, d 52,2 18,0
 Świątniki, *Kruszwica* – część, bkj, ksw, Kruszwica, d 52,7 18,3
 Świątniki, *Małe Świątniki*, bkj, rdj, Kaczewo, osada folwarczna 52,6 18,5
 Świątniki, pzn, pzn, Rogalinko, d 52,2 16,9
 Świątniki, *Rataje*, snd, snd, Wąchocko, d 51,1 21,0
 Świątniki, snd, snd, Obrazów, d 50,7 21,6
 Świątniki, srd, ptr, Wolborz, d 51,5 19,8
 Świątniki, srd, szd, Górka Wielka, d 51,7 19,3
 Świątniki, *Świątniczki*, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 16,9
 Świątniki, *Świątniki Dolne*, krk, szcz, Brzezie, ds 50,0 20,2
 Świaba, srd, ost, Świaba, ds 51,3 18,1
 Świchowiec, *Sichów Mały*, snd, wsl, Koniemłoty 50,5 21,2
 Świchów, *Sichów Duży*, snd, wsl, Koniemłoty 50,5 21,1
 Świder I, II = Świder, Świder Warszewicki, *Świdry Wielkie*, *Świdry Małe*, maz, czr, Karczewie, 52,1 21,2
 Świder, maz, gar, Zwola 51,9 21,9
 Świderszczyzna, maz, gar, Sienica 52,0 21,6
 Świdnik Mały, lub, lub, Lublin, d 51,3 22,7
 Świdnik Wielki, *Świdnik Duży*, lub, lub, Lublin, k 51,2 22,7
 Świdnik, krk, sdc, Tęgororza 49,6 20,5
 Świdno = Koski*, Świdno, raw, bla, Michałowice 51,6 20,7
 Świdno, lub, lub, Chodel 51,1 22,1
 Świdno, snd, chc, Chotów 50,9 20,1
 Świdówka (Świdówka), *Niewiarów*, krk, szcz, Niegowiec 49,9 20,3
 Świdry a Wissa (Świdry-Brykczy), *Świdry-Awissa*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,3
 Świdry Dobrzyca Podleśne, *Świdry-Podleśne*, maz, was, Grabowo 53,5 22,2
 Świdry Małe, *Świderki*, lub, luk, Łuków 51,8 22,3
 Świdry Wielkie, *Świdry*, lub, luk, Łuków 51,9 22,4
 Świdry-Dobrzyca-Mikucino, *Świdry-Dobrzyce*, maz, was, Grabowo 53,5 22,2
 Świebodzin, snd, plz, Poręba 50,0 21,0
 Świeborzyn, snd, wsl, Bolesław 50,3 20,9
 Świeborczyno (Świebodczyno), *Sieburczyn*, maz, wiz, Burzyno 53,2 22,4
 Świeborowice, *Sieborowice*, krk, prs, Więclawice 50,2 20,0
 Świech (Świech)*, *Włocławek-Świech*, bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,6 19,0
 Świechocin, pzn, pzn, Pzew, d 52,5 15,8
 Świechowo, *Świechów*, lcz, orl, Oporów 52,3 19,6
 Świecie (Świeca), chl, mch, Pokrzydowo 53,3 19,5
 Świecie (Świeca), *Stare Miasto*, pmr, swc, Świecie, miasto, k 53,4 18,4
 Świecie-Zamek (Świeca-Zamek), *Stare Miasto*, pmr, swc, Świecie, zamek, k 53,4 18,5
 Świecie, *Świecie nad Osą*, chl, chl, Linnowo 53,4 19,1

Świeciechów, lub, urz, Świeciechów, d 50,9 21,8
 Świeciechów, snd, opc, Błogie, ds 51,4 20,0
 Świecino (Świecin), pmr, pck, Żarnowiec, d 54,7 18,2
 Świecino, *Świecinek*, pzn, pzn, Urzazowo 52,4 17,1
 Świedziebna, *Świedziebna*, dbr, rpn, Świedziebna 53,2 19,6
 Świejki Małe = Świejki Błotne*, Świejki Małe, *Szwejki* – część, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
 Świejki Wielgie = Świejki-Słupce, Świejki Wielgie, *Szwejki Wielkie*, raw, bla, Biała 51,8 20,5
 Świejki Wielkie, *Szwejki*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
 Świejki-Dachny (Świejki Małe), *Szwejki Małe*, raw, bla, Biała 51,8 20,5
 Świejki-Słupce Tomasek, *Słupce*, raw, bla, Biała 51,8 20,5
 Świeligów**, kls, kls, Pogrzebowo?
 Świenice, *Świenice Kaliskie*, kls, kls, Chlewo 51,8 18,4
 Świeńce (Świeńce), *Świenice Warckie*, srd, szd, Świeńce 52,0 18,9
 Świeprawice Mniejsze, *Sieprawki*, lub, lub, Garbów 51,3 22,4
 Świeprawice, *Sieprawice*, lub, lub, Garbów 51,3 22,4
 Świeradzice (Świradzice), *Sieradzice*, krk, prs, Kościelec 50,2 20,4
 Świercze = Świercze-Bąbały*, Świercze-Kurki*, Świercze Wielkie*, *Świercze-Wochny*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8
 Świercze-Koty, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8
 Świercze-Ostrzyniewo, *Ostrzyniewo*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8
 Świercze-Siłki, *Świercze-Siółki*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8
 Świercze, lub, luk, Łuków 52,0 22,5
 Świerczek, snd, rdm, Wąchock, d 51,2 20,9
 Świerczek, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9
 Świerczewiec, *Mogilno-Świerkówiec*, kls, gzn, Mogilno, osada folwarczna, d 52,6 17,9
 Świerczków = Kępa*, Świerczków (Świrczków), *Tarnów-Świerczków*, snd, plz, Góra Zbylitowska 50,0 20,9
 Świerczów (Świrczów), snd, plz, Kolbuszowa 50,3 21,7
 Świerczów (Świrczów), srd, srd, Wida-wa 51,5 18,9
 Świerczów, *Piotrków Trybunalski-Świerczów*, srd, ptr, Piotrków, d 51,4 19,7
 Świerczyn (Świerczyny, Świrczyny), *Świerczyny*, chl, chl, Świerczynki, m 53,1 18,5
 Świerczyna, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,7
 Świerczynka (Świrczynka), *Świerczyna*, snd, opc, Drzewica, k 51,4 20,4
 Świerczynki, chl, chl, Świerczynki, d 53,1 18,5
 Świerczynko (Świerczynko Małe, Świerczynko Małe), *Świerczynek*, bkj, bkj, Świerczyno 52,5 18,7
 Świerczynko Małe, *Świerczynek*, plc, bls, Drobnin 52,7 20,0
 Świerczynno, *Świerczyn*, bkj, bkj, Świerczynno 52,5 18,7
 Świerczynno, *Świerczyn*, plc, bls, Drobnin 52,7 20,0
 Świerczyny (Świrczyn), *Nowe Świerczyny*, chl, mch, Cielęta 53,2 19,5
 Świerczyńsko Małe, *Truszczanek*, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,6
 Świerczyńsko Wielkie, *Świerczyńsko*, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,6
 Świerk (Świerki), maz, czr, Karczewie 52,1 21,3
 Świerkla (Świrkla), *Długoleka-Świerkla* – część, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,6
 Świerkocin (Gross Swierkuczyn, Lucho-wo), *Luchowo*, pmr, now, Pieniążkowo, osada folwarczna 53,7 18,7
 Świerkocin (Świerkocino), chl, chl, Grudziądz 53,5 18,8
 Świerkocino, *Świerkocin*, plc, sie, Jeze-wo 52,8 19,8
 Świerkowo, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,7
 Świernia (Świerna, Świerznia), *Świerna*, bkj, kwl, Lubień 52,4 19,2
 Świerk (Świrsko), *Ćwierk*, plc, pln, Drozdowo 52,7 20,2
 Świerze (Świercz), *Świerze*, maz, osw, Lubotyń 52,9 21,9
 Świerze I, II = Świerze-Połazie* (Świe-że-Pułazie, Świeże Małe, Świercze), *Świeże-Siedliska**, *Świerze-Tworki*, *Świerze Zielone*, maz, nur, Andrzejów, 52,8 22,2
 Świerze Wielkie*, *Świerze-Kończany*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2
 Świerze-Kielcze (Świerze-Kielczowie), *Świerze-Kielcze*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2
 Świerze-Leśne, *Świerze-Leśniewek*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2
 Świerze-Panki, *Świerze-Panki*, maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2
 Świerze, lub, lub, Czemierniki – mia-sto 51,7 22,7
 Świerzowa (Świrzowa), *Świerzowa Pol-ska*, snd, plz, Zrzęcin 49,7 21,7
 Świerzyż (Świerzysz-Zastępna), *Świerzysz Pierwszy*, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,2 19,9
 Świerze Małe+, snd, rdm, Świerze Wiel-kie, ks 51,7 21,5
 Świerze Wielkie (Świerze custodis), *Świerze Górne*, snd, rdm, Świerze Wielkie, d 51,7 21,5
 Świesielice, *Świesielice-Stara Wieś*, snd, rdm, Ciepeliów, k 51,2 21,7
 Świesz (Półświeża, Świesz, Śwież), bkj, rdj, Bytom i Piotrkowo, osada folwarczna 52,5 18,6
 Świeszewo = Świeszewo-Trzcianka*, Świeszewo Wielkie*, maz, ser, Dzier-żenin 52,6 21,1
 Świeszewo Małe, *Świeszewko*, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,7
 Świeszewo-Falkowice, *Świeszewo*, maz, nmo, Nosilsko 52,6 20,7
 Świeszewy (Świeszowy, Świszewy), *Świszewy*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,7
 Świeszkowice, *Śnieżkowice*, snd, snd, Waśniów 50,9 21,3
 Świetlikowa Wola (Łysa Wola?, Świtko-wa Wola), snd, rdm, Policzna 51,4 21,7
 Świeżawy, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4
 Świeżyny (Świerzyny, Świzyn), *Świerzy-ny*, srd, szd, Strońsko 51,5 18,9
 Święcany, krk, bck, Święcany 49,8 21,3
 Święcia, kls, knn, Kuchary, d 52,1 18,1
 Święcica (Wola Klasztorna), *Wola Klasz-torna*, snd, rdm, Sieciechów, d 51,5 21,8
 Święcica, snd, snd, Obrazów 50,7 21,6
 Święcica, snd, wsl, Koniemłoty 50,5 21,1
 Święcice-Popiardowo = Święcice* (w XVII w. Święcice-Kasze albo Świę-ccice-Roszki), Święcice-Popiardowo, *Święcice* – część, maz, wsg, Orszy-mowo 52,5 20,1
 Święcice-Wróble = Święcice-Jurga*, Święcice-Wróble, *Święcice* – część, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,1
 Święcice, krk, kss, Słaboszów 50,4 20,2
 Święcice, maz, bln, Rokitno ś. Jakub 52,2 20,7
 Święciciele, *Cieluszki*, pdl, blk, Narew, k 52,9 23,4
 Święciec, kls, knn, Krąpsko, d 52,3 18,4
 Święciec, *Świeniec*, pzn, ksc, Krzywiń, d 52,0 16,7
 Święciechów (Święciechowa, Święcie-chowo), *Święciechowa*, pzn, wch, Święciechów, miasto, d 51,9 16,4
 Święcienino (Świącino-Korzeniec), *Świe-cienin*, maz, rdz, Radziłowo 53,4 22,5
 Święciniec, *Święciniec*, plc, plc, Świę-cciniec, d 52,5 19,9
 Święcino, *Świączyni*, pzn, ksc, Gogole-wo 52,1 17,3
 Święciny = Święciny Wielkie, Święci-ny Małe*, lcz, lcz, Grochowo 52,3 19,3
 Święcko (Świećk), *Świećk Wielki*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4
 Świądrew** (Świądrew, Świądrzew), kls, kls, Tłokinia, osada młyńska, k

- Świąszki-Obidzino, *Rydzewo-Świąszki* – część, maz, kol, Lachowo 53,4 22,0
- Święta Katarzyna (Katarzyna), *Katarzyna*, bkj, prd, Przedecz, osada folwarczna, k 52,3 18,9
- Święta Katarzyna, snd, snd, Dąbrowa następnie Bodzęcin, opactwo, d 50,9 20,9
- Święta Trójca, *Trójca*, snd, snd, Święta Trójca, d 50,8 21,8
- Święta, kls, nkl, Złotowo 53,3 17,0
- Święte (Święte Wielkie), chl, chl, Łasin 53,5 19,2
- Święte Małe, *Święte*, pmr, swc, Święte Wielkie 53,5 18,6
- Święte Wielkie, *Święte*, pmr, swc, Święte Wielkie 53,5 18,6
- Święte, bkj, bkj, Koneck 52,8 18,8
- Święte, raw, raw, Maków, d 51,9 20,0
- Świątkowa, *Świątkowa Mała*, krk, bck, [praw. nieznaną] 49,5 21,4
- Świątkowa, *Świątkowa Wielka*, krk, bck, praw. Świątkowa, k 51,9 20,0
- Świątkowice (Świątkowice), *Świątkowice*, bkj, kwł, Kłotno 52,5 19,2
- Świątkowice, *Świątkowice*, srd, wln, Lututów 51,3 18,5
- Świątkowo, *Świątkowo*, kls, kcn, Świątkowo 52,8 17,5
- Świątochowa, *Świątochów*, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,8
- Świątochowo-Trawy, *Trawy*, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,7
- Świątochowo, *Świątochów Stary*, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,8
- Świątomarza (Świątamarza), *Świątomarz*, snd, snd, Świątomarza, d 50,9 21,0
- Świątopietrze, *Przemęt* – część, pzn, ksc, Świątopietrze, przedmieście, d 52,0 16,3
- Świątosław, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0
- Świątosław, chl, chl, Zajęczkowo, osada folwarczna 53,2 18,7
- Świątosławice (Świeszowy, Świeszewy), bkj, prd, Brdowo, k 52,4 18,7
- Świątosławie (Świątosław), *Świątosław*, dbr, lpn, Mazowsze 53,0 19,0
- Święty Jan = Święty Jan, Łączny Młyn**, Nowy Młyn**, Olszowy Młyn** (Olszak, Olszewy Młyn), *Poznań-Komandoria*, pzn, pzn, Święty Jan, d 52,4 16,9
- Święty Krzyż, snd, snd, Słup Nowa, opactwo, d 50,9 21,1
- Święty Marcin, *Poznań-Święty Marcin*, pzn, pzn, Święty Marcin, przedmieście, dm 52,4 16,9
- Święty Wojciech (Villa Sancti Alberti), pmr, gdn, Święty Wojciech, d 54,3 18,6
- Święty Wojciech, *Poznań-Święty Wojciech*, pzn, pzn, Święty Wojciech, przedmieście, dm 52,4 16,9
- Święty Wojciech, pzn, pzn, Międzyrzecz, d 52,4 15,5
- Świnary (Świniary), raw, gbn, Życko 52,4 19,9
- Świnary (Świniary), *Świniary*, lcz, lcz, Strzegocino 52,2 19,4
- Świnary (Świniary), *Świniary*, snd, wsl, Świnary 50,4 20,9
- Świnary, *Świniary*, snd, snd, Łuniów 50,5 21,5
- Świnia Wola**, snd, wsl, Gręboszów
- Świniagać (Świniogać, Świnogać), *Synogać*, bkj, rdj, Sadlno 52,4 18,5
- Świniagóra, *Sinogóra*, plc, sie, Lubowidz 53,1 19,8
- Świniarki, *Świniary*, kls, gzn, Kłeco 52,7 17,4
- Świniarki* (Świniary Małe), *Zalesie Świniarskie*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9
- Świniarsko Małe (Mała Wieś), *Świniarsko-Mała Wieś*, krk, sdc, Sądecz Nowy, d 49,6 20,7
- Świniarsko Większe (Świniarsko), *Świniarsko*, krk, sdc, Sądecz Nowy, d 49,6 20,7
- Świniary (Świnary, Świniary Wielkie), maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9
- Świniary, kls, gzn, Kłeco 52,7 17,4
- Świniary, pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,2
- Świniary, pzn, pzn, Skwierzyna 52,6 15,5
- Świniarz (Schwimeren), *Zwiniarz*, chl, mch, Świniarz, d 53,4 19,8
- Świniarzec (Klein Schwimeren), *Świniarzc*, chl, mch, Świniarz, d 53,4 19,8
- Świniarzewo, *Siniarzewo*, bkj, bkj, Świniarzewo 52,7 18,7
- Świnice, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,5
- Świnikierz, *Świnokierz Dworski*, raw, raw, Żelichnin Mniejszy 51,7 20,0
- Świniotop (Świnotopia), maz, kam, Kamieniec 52,6 21,6
- Świniów, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9
- Świnki, *Sinki*, bkj, bkj, Świniarzewo 52,7 18,7
- Świnkowo, *Świnków*, kls, kls, Jankowo 51,7 17,5
- Świnna (Świnna Wołoska), krk, sls, Żywiec 49,7 19,3
- Świnolesie (Sinoleś), pmr, swc, Drzycim, osada folwarczna 53,5 18,3
- Świny, raw, raw, Jezów 51,8 19,9
- Świnżyca (Świncice), *Świżyce*, snd, snd, Pokrzywnica, d 50,6 21,6
- Świńcza (Świncz), *Świńcz*, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna 54,2 18,6
- Świńsko, lcz, brz, Chorzęcin 51,5 19,9
- Świrna (Świerna), snd, snd, Szewna 50,9 21,3
- Świrnydy, pdl, blk, Brańsk, k 52,8 22,9
- Świślina (Świślina), snd, snd, Świętomarza, d 51,0 21,0
- Tabaszowa, krk, sdc, Zbyszyce 49,7 20,7
- Tabądz-Kałęczyno, *Kałęczyn*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,1
- Tabądz, *Tabądz*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,1
- Taczały*, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 17,0
- Taczanowo, *Taczanów Drugi*, kls, kls, Sowina Kościelna 51,9 17,7
- Taczów, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,5 21,0
- Tadajewo, dbr, rpn, Osiek 53,1 19,4
- Tafiły-Kurzątki (Tafiły-Dzierzbia), *Tafiły*, maz, kol, Romany 53,4 22,2
- Tajno, *Tajno Stare*, pdl, blk, Bargłowo, ks 53,7 22,8
- Takomyśl, *Takomyśle*, kls, kls, Chełmce, m 51,7 18,2
- Talczyn, lub, luk, Kocko 51,7 22,4
- Taluba, maz, gar, Łaskarów 51,8 21,6
- Tanew, *Wólka Tanewska*, snd, snd, Bieliny 50,5 22,3
- Tanie, *Kraków – Tonie*, krk, prs, Zielonki, d 50,1 19,9
- Tanieborze (Taniebórz), *Tanibórz*, pzn, pzn, Tulce, d 52,3 17,1
- Tanino, *Tonin*, kls, nkl, Wąwelnio 53,3 17,6
- Tannhäuser (Riekenhof), *Mojkowo*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,1 19,3
- Tanza (Tamza, Tansee), *Świerki*, mlb, mlb, Tanza, k 54,1 19,1
- Tańsk-Choraże, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Tańsk-Dobrogosty = Tańsk-Dobrogosty, Tańsk-Gosie* (Tańsk-Dzięcioły?), maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Tańsk-Grzymki (Pęcherze-Grzymki), maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Tańsk-Jedwosze+ = Tańsk-Jedwosze (Goszczyno-Jedwosze), Tańsk-Sekuły* (Goszczyno+ Sekuły, Tańsk Gortarty?), maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Tańsk-Kęsochy = Tańsk-Goszczyno* (Goszczyno Ziemki?), Tańsk-Kęsochy (Tańsk Kęsocha), *Tańsk-Kęsocha*, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Tańsk-Kiernozy (Tańsk-Kiernozki, Pęcherze-Kiernozki), maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Tańsk-Kurki (Pęcherze-Kurki), maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Tańsk-Omiotki = Tańsk-Omiotki (Tańsk-Omiotki, Tańsk-Omloty), Tańsk-Sobczyno* (Tańsk-Filipy), *Tańsk-Umiotki*, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Tańsk-Pęcherze, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Tańsk-Pobodze, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
- Tańsk-Przedbory (Pęcherze, Tańsk-Przedbory), maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6

Tańsk-Wasiły = Tańsk-Skoczki*, Tańsk-Wasiły (Pęcherze-Wasiły, Tańsk-Wasiły), maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
Tańsk-Wydrzywilk, maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,6
Tarachy, maz, was, Grajewo 53,6 22,3
Taraska, snd, opc, Dąbrowa, osada młyńska, d 51,3 19,9
Taraskowo, maz, wiz, Wizna 53,2 22,3
Tarchalino, *Tarchalin*, pzn, ksc, Gołuszyno 51,7 16,7
Tarchały, *Tarchały Wielkie*, kls, kls, Odalanów 51,6 17,7
Tarchomin, *Warszawa-Tarchomin*, maz, wrs, Tarchomin 52,3 20,9
Tarchominek = Tarchominek Średni*, Tarchominek Świdzki*, *Świdry Stare*, maz, wrs, Tarchomin 52,3 21,0
Tarcze, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4
Tarczyn (Tartzin), *Tarczyny*, chl, mch, Świniarz, d 53,3 19,9
Tarczyn = Tarczany* wieś, Tarczyn miasto, maz, tar, Tarczyn, miasto, d 52,0 20,8
Targonie = Targonie Białe*, Targonie Okuniec*, Targonie Stawiane* (Stawiany), *Targonie Wielkie*, maz, zmb, Zawady 53,2 22,6
Targonie-Krytuły, maz, zmb, Zawady 53,2 22,6
Targonie-Wity = Targonie-Cibory*, Targonie-Wity, maz, zmb, Zawady 53,2 22,6
Targonie, maz, cch, Lekowo 52,9 20,6
Targoszyce, kls, pzd, Wyganowo 51,8 17,2
Targoszyce, swr, Targoszyce, d 50,4 19,1
Targoszyn (Targoszyna), *Brzezowa* – część, krk, scz, Dobczyce, k 49,9 20,0
Targowe = Targowe Małe, Targowe Wielkie, *Warszawa-Targówek*, maz, wrs, Kamion 52,3 21,0
Targowisko (Targowisk), *Targowisk*, pdl, drh, Dziadkowice 52,6 22,8
Targowisko (Tergwisch), *Targowisko Dolne*, chl, mch, Sumplawo, ds 53,5 19,7
Targowisko, krk, scz, Chełm, d 50,0 20,3
Targowisko, lub, lub, Targowisko 50,9 22,6
Targowisko, pzn, ksc, Górka Mnisza, d 51,9 16,5
Targownica, kls, gzn, Wielatowo, d 52,6 17,9
Targowska Ruda+ (Mamki), maz, wrs, Kobyłka 52,3 21,2
Targówka, maz, gar, Mińsko, d 52,2 21,6
Tarkawica, lub, lub, Kocko 51,6 22,5
Tarkowo, *Tarkowo Górne*, inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1
Tarków Mały (Tarki, Tarkowo, Tarnkovo Małe), *Tarkówek*, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,5
Tarków Wielki (Tarki, Tarkowo Wielkie, Tarnkovo Wielkie, Tarnków), *Tarków*, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,5
Tarło, lub, lub, Lewartów 51,5 22,7
Tarłów, snd, snd, Tarłów, miasto 51,0 21,7
Tarnawa (Tarnowa), krk, scz, Tarnawa 49,8 20,3
Tarnawa (Tarnowa), *Tarnawa Dolna*, krk, sls, Mucharz 49,8 19,6
Tarnawka Mniejsza, *Tarnawka*, lub, lub, Targowisko 50,9 22,6
Tarnawka Większa, *Tarnawa Duża*, lub, lub, Targowisko 50,8 22,7
Tarnogóra, snd, snd, Kopki następnie Rudnik 50,4 22,3
Tarnowa (Tarnowa Góra), *Tarnawa*, krk, kss, Tarnowa 50,6 20,0
Tarnowa (Tarnowka), kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
Tarnowa Góra (Tarnowa), *Tarnawa Góra*, krk, llw, Goleniowy 50,7 19,9
Tarnowa, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,3
Tarnowa, pzn, ksc, Prochy 52,1 16,2
Tarnowa, *Tarnawa*, krk, prs, Imbramowice, d 50,3 19,8
Tarnowa, *Tarnowa Łąka*, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,6
Tarnoweczek (Tarnowczyk, Tarnowiecko +), krk, bck, Tarnowiec 49,7 21,6
Tarnowiec, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,5
Tarnowiec, krk, bck, Tarnowiec 49,7 21,6
Tarnowiec, snd, plz, Tarnów 50,0 21,0
Tarnowiec, *Tarnowo*, pzn, pzn, Rogoźno, k 52,8 16,9
Tarnowiec, *Tarnówko*, pzn, pzn, Borszyno 52,8 16,5
Tarnowo (Tarnowa), *Stare Tarnowo*, pzn, ksc, Czemiń 52,2 16,7
Tarnowo (Tarnów), pzn, pzn, Piła, k 53,3 16,6
Tarnowo Wielkie = Tarnowo Wielkie, Tarnowo Piwki*, *Tarnów*, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,5
Tarnowo-Gostki, maz, zmb, Rosochate Kościelne 52,9 22,3
Tarnowo, bkj, rdj, Piaski 52,7 18,4
Tarnowo, kls, gzn, Kostrzyn 52,4 17,2
Tarnowo, maz, gar, Tarnowo 51,8 21,4
Tarnowo, maz, lom, Miastkowo 53,1 21,9
Tarnowo, *Tarnowa*, kls, pzd, Pyzdry 52,1 17,6
Tarnowo, *Tarnowo Pałuckie*, kls, ken, Tarnowo, d 52,8 17,2
Tarnowo, *Tarnowo Podgórne*, pzn, pzn, Tarnowo, d 52,5 16,6
Tarnowo** (Tarnówko), maz, liw, Pniewnik albo Czerwona
Tarnowski, *Tarnowski Młyn*, kls, nkl, Krajenka, osada młyńska, k 53,3 16,8
Tarnów, snd, plz, Tarnów, miasto 50,0 21,0
Tarnówka, kls, nkl, Krajenka, k 53,3 16,8
Tarnówka, lcz, lcz, Bierzwienna Karzemna 52,3 18,8
Tarnówka, lcz, lcz, Dąbie 52,1 18,9
Tarnówka, lcz, lcz, Grzegorzewo 52,2 18,8
Tarnówka, srd, szd, Szadek 51,7 19,0
Tarnówko (Tarnowo Małe), bkj, rdj, Chełmce 52,6 18,4
Tarpno (Terpno), *Wielkie Tarpno*, chl, chl, Grudziądz, osada folwarczna, k 53,5 18,8
Tarszawa, *Lasków-Tarszawa*, krk, kss, Andrzejów, d 50,7 20,3
Tarsze (Tarzce), *Tarce*, kls, kls, Wilkowyja 52,0 17,5
Tarżek, *Tarżek*, snd, snd, Tarżek, d 50,9 21,0
Taszewo, pmr, swc, Jeżowo 53,5 18,5
Taszyce, *Pawlikowice* – część, krk, scz, Wieliczka 50,0 20,0
Tatary (Wólka Tatarska), pdl, blk, Tykocin 53,2 22,8
Tatary, *Ciechanów* – część, maz, cch, Ciechanów, k 52,9 20,6
Tatary, lub, lub, Lublin, k 51,2 22,6
Tatary, maz, czr, Czerny, k 51,9 21,2
Tądów Niski, *Tądów Dolny*, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6
Tądów Wysoki, *Tądów Górny*, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6
Tąpkowice (Tąbkowice), swr, Sączów 50,5 19,0
Tąsawy (Kęse-Tąsawy), *Tąsewy*, maz, nmo, Gzy 52,7 20,9
Tążowy (Tążewy, Wola Tążowa, Wola Zbrozek), *Tążewy*, srd, ptr, Stary Tuszyń 51,6 19,4
Tchorzewo (Torzewo, Turzewo), *Torzewo*, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7
Tchórz = Tchórz, Tchórzyc*, plc, plc, Trzepowo i Czachcino 52,6 19,8
Tchórznica (Tchórzyc), pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,4
Tchórznica-Mnich (Tchórznica-Mniszek), *Tchórznica Włościana*, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,4
Tchórznica-Wyszki, *Tchórznica Szlachcka*, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,3
Tchórznica, okolica, pdl, drh
Tchórzowa, pdl, drh, Międzyzysie 52,5 22,0
Tchórzów Plewki, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5
Tchórzów Rogale (Tchórzów-Rogale, Tchórzów-Główki*), *Tchórzew, Tchórzew Główek*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5
Tchórzów Stary, *Stara Wieś*, lub, luk, Kocko 51,7 22,6
Tchórzów Szlachecki, *Tchórzew*, lub, luk, Kocko 51,7 22,6
Tchórzów Wrzosów, *Wrzosów*, lub, luk, Kocko 51,7 22,6

- Tczeniec (Trzczeniec), *Trzczeniec*, krk, kss, Tczeniec 50,6 20,1
- Tczeńska Wola+, krk, llw, Rakoszyń 50,7 20,1
- Tczew (Derschau, Dirschau), pmr, tcz, Tczew, miasto, k 54,1 18,8
- Tczew-Zamek, *Tczew* – część, pmr, tcz, Tczew, zamek, k 54,1 18,8
- Tczewski Młyn, *Tczew* – część, pmr, tcz, Tczew, osada młyńska, k 54,1 18,8
- Tczów (Tszczów), snd, rdm, Tczów, k 51,3 21,4
- Tczyca, krk, kss, Tczyca 50,4 19,9
- Telaki, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,2
- Telkwice (Tolkowitz, Tolkwice), mlb, mlb, Kalwa 54,0 19,2
- Templewo, pzn, pzn, Templewo, d 52,4 15,3
- Tempoczoł, *Tempoczów-Rędziny* – część, krk, prs, Skarbimierz, d 50,3 20,4
- Terlikowo, *Terlików*, pdl, mln, Sarnaki 52,3 22,9
- Tesemsdorf (Nowa Wieś), *Nowa Wieś Malborska*, mlb, mlb, Malbork, k 54,0 19,1
- Tęczyn (Toporów), *Tęczyn*, krk, szcz, Pcin, k 49,7 20,0
- Tęczyn, krk, prs, Tęczynek, zamek 50,1 19,6
- Tęczynek (Tęczyn), *Tęczynek*, krk, prs, Tęczynek 50,1 19,6
- Tęgoborz (Tęgoborza), *Tęgobórz*, krk, llw, Nakło 50,6 19,8
- Tęgoborza (Tęgoborz, Tęgoborze), *Tęgoborze*, krk, sdc, Tęgoborza 49,7 20,6
- Tępcze (Tępcza), *Tępcz*, pmr, mrw, Strzepcz 54,5 18,0
- Thiergarten, *Zwierzno*, mlb, mlb, Thiergarten, k 54,0 19,3
- Thörichthof, *Szaleniec*, mlb, mlb, Thiergarten, k 54,0 19,3
- Tichania+, krk, bck, [praw. nieznaną] 49,4 21,5
- Tiefenau, *Tychnowy*, mlb, mlb, Tiefenau 53,8 19,0
- Tiefensee, *Tywęzy*, mlb, mlb, Kiszpork, k 53,9 19,3
- Tiegenhagen, *Cyganek* – część, mlb, mlb, Tiegenhagen, k 54,2 19,1
- Tiegenhof (Tügenhof), *Nowy Dwór Gdański*, mlb, mlb, Ladekopp, osada folwarczna, m 54,2 19,1
- Tiegenort (Tygnort), *Tujsk*, pmr, gdn, Tiegenhagen, m 54,3 19,1
- Tilendorf, *Tulice Małe*, mlb, mlb, Altenmarkt, osada młyńska, k 53,9 19,2
- Tilendorf, *Tulice*, mlb, mlb, Altenmarkt 53,9 19,2
- Tiluszowa (Jeleszowa, Tibiszowa), *Korzenna-Telusowa*, krk, sdc, Korzena 49,7 20,8
- Tleń, pmr, swc, Osie, osada młyńska, k 53,6 18,3
- Tłoczewo (Tłoczewo-Krasowo, Tłoczewo-Prószanka), pdl, blk, Domanowo 52,9 22,7
- Tłocznice (Tłoczeniec, Tłocznic), *Tłocznic*, maz, cch albo prz, Karniewo 52,8 20,9
- Tłoki, pzn, ksc, Wolsztyn 52,1 16,1
- Tłokinia, *Tłokinia Kościelna*, kls, kls, Tłokinia, k 51,8 18,1
- Tłubice = Tłubice-Kozik*, Tłubice Ubyzow*, plc, bls, Będziszów 52,7 19,8
- Tłuchowo, dbr, dbr, Tłuchowo 52,7 19,5
- Tłuchówko, *Tłuchówek*, dbr, dbr, Tłuchowo 52,8 19,5
- Tłuczań, krk, sls, Tłuczań 50,0 19,6
- Tłuczewo (Tłuczowo), pmr, mrw, Strzepcz, k 54,5 18,0
- Tłukawy, pzn, pzn, Ryczywół, k 52,8 16,8
- Tłukom, *Tłukomy*, kls, nkl, Bługowo 53,2 17,1
- Tłuściec, *Thuszcz*, maz, kam, Postoliska, k 52,4 21,4
- Tłuściec, *Thuszcz*, maz, roz, Szelków albo Rożan 52,9 21,3
- Tobiasze (Tobiaszewice), lcz, brz, Tobiasze 51,6 20,0
- Tobolice, lcz, lcz, Domaniewo 51,9 19,1
- Toboła, kls, nkl, Wałdowo, osada młyńska 53,5 17,7
- Toczyłowo, pdl, blk, Rajgród 53,7 22,5
- Toczyska Średnie (Toczyski Średnie), *Toczyski Średnie*, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,4
- Toczyska-Chrome (Toczyska Wielkie, Toczyski-Chrome), *Toczyski Podborne*, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,4
- Toczyska-Czortki (Czortki-Toczyska), *Czortki*, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,5 22,4
- Toczyska, maz, gar, Stoczek, k 52,0 22,0
- Toczyska, okolica, pdl, drh
- Tokarki, kls, pzd, Dobroszów, d 52,3 18,0
- Tokarnia, snd, chc, Sobków 50,8 20,5
- Tokarnia, *Tokarnia* – część, krk, szcz, Łętownia 49,7 19,9
- Tokary Małe, *Gozdów*, srd, srd, Tokary 51,9 18,5
- Tokary, pdl, drh, Ruskowo 52,3 22,7
- Tokary, pmr, gdn, Żuków 54,4 18,3
- Tokary, srd, srd, Tokary 51,9 18,5
- Tokary, *Tokary-Rąbież*, raw, gbn, Dobrzykowo 52,5 19,7
- Tokarzewo, *Strzyżewo Paczkowe* – część, kls, gzn, Strzyżewo, d 52,6 17,7
- Tokarzewo, *Tokarzew*, srd, ost, Mikorzyn 51,4 18,0
- Toki (Troki?), krk, bck, Żmigród 49,6 21,5
- Tokowisko (Stokowisko), *Stokowisko*, pdl, blk, Poświętne 52,9 22,7
- Tolibowo, *Tulibowo*, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,2
- Tolkemit (Tolkemiten), *Tolkemicko*, mlb, mlb, Tolkemit, miasto, k 54,3 19,5
- Tolkemit, *Tolkemicko* – część, mlb, mlb, Tolkemit, osada folwarczna, k 54,3 19,5
- Tołwino (Tołwin), *Tołwin*, pdl, mln, Dziadkowice 52,5 23,0
- Tomaszowice (Tomaszkowice), *Przebieczany* – część, krk, szcz, Biskupice 50,0 20,1
- Tomaszowice, lub, lub, Garbów 51,3 22,4
- Tomaszowice, *Tomaszowice* – część, krk, prs, Modlnica Wielka 50,1 19,8
- Tomawa, srd, ptr, Mierzyn 51,2 19,8
- Tomczyce, kls, kcn, Gołańcza 53,0 17,2
- Tomczyce, lcz, orl, Plecka Dąbrowa 52,2 19,6
- Tomczyce, raw, bla, Michałowice 51,6 20,7
- Tomice, kls, kls, Szymanowice 52,1 17,7
- Tomice, kls, pzd, Kobierno 51,7 17,4
- Tomice, krk, sls, Wadowice 49,9 19,5
- Tomice, pzn, pzn, Tomice 52,3 16,6
- Tomiki Małe, *Tuniki Małe*, raw, bla, Biała 51,9 20,6
- Tomiki Wielkie, *Tuniki Małe*, raw, bla, Biała 51,8 20,6
- Tominy (Tomin), snd, snd, Przybysławice 50,9 21,7
- Tomisławice, bkj, rdj, Sadlno 52,5 18,5
- Tomiszewo, *Toniszewo*, kls, kcn, Żuń 52,9 17,1
- Tomiszowice, krk, llw, Niegowa 50,6 19,5
- Tomki, chl, mch, Lembarg 53,3 19,3
- Tomków Las*, *Warszawa-Las*, maz, wrs, Więzowno 52,2 21,1
- Tomusin (Tumuszyno), *Tumusyn*, lcz, lcz, Kałowo 51,9 19,0
- Tomyśl, *Stary Tomyśl*, pzn, pzn, Wytomysł 52,3 16,1
- Tonowo (Tunowo), kls, kcn, Żerniki 52,8 17,5
- Tończa, pdl, drh, Stara Wieś 52,5 22,0
- Topczykały, pdl, blk, Boćki albo Bielski 52,7 23,3
- Topiczewo = Topiczewo (Topczewo, Topiczewo Kościelne), Topiczewo-Słaczyno (Słaczyno-Topczewo)*, *Topczewo (część)*, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9
- Toplin, srd, wln, Skomlin, k 51,1 18,4
- Topola Katowa (Topola Nadolna, Topola Nagórna), lcz, lcz, Łęczycza 52,0 19,2
- Topola Mała, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,7
- Topola Wielka, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,7
- Topola, kls, nkl, Dźwierszno 53,3 17,3
- Topola, kls, pzd, Środa, d 52,2 17,2
- Topola, krk, prs, Skarbimierz, ds 50,3 20,4

Topola, snd, wsl, Stobnica 50,4 20,9
 Topola, *Topola Królewska*, *Topola Szlachecka*, *Topola Szlachecka*, lcz, lcz, Topola, ks 52,1 19,2
 Topole (Topola, Topolice), *Topola*, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3
 Topolice, snd, opc, Żarnów 51,3 20,2
 Topolnik*, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Jan, osada młyńska, d 52,4 16,9
 Topolno, raw, gbn, Gąbin, k 52,4 19,8
 Topolno, *Trępel*, pmr, swc, Topolno 53,3 18,3
 Topolowa (Topolowa Wieś), *Topolowa Stara*, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,4
 Toporowice, swr, Targoszyce, d 50,4 19,1
 Toporowo, *Toporki*, pdl, blk, Boćki 52,6 23,3
 Toporowo, *Toporów*, kls, kls, Szymanowice 52,1 17,8
 Toporów, srd, wln, Mierzyce, miasto, ds 51,2 18,7
 Topory, *Toporek*, lub, luk, Siedlce 52,2 22,3
 Toporzysko (Toporzysk), chl, chl, Czarnowo 53,1 18,3
 Toporzysko, krk, szcz, Jordanów 49,6 19,8
 Toporzyszczewo = Toporzyszczewo, Dąbrówka, *Toporzyszczewo Stare* – część, osada folwarczna, *Toporzyszczewo Stare*, bkj, bkj, Bądkowo 52,7 18,8
 Topór, maz, gar, Żeliszewo 52,1 21,9
 Toruń (Thorn, Thorun, Turoń), chl, chl, Toruń, miasto, k 53,0 18,6
 Toruńczka**, bkj, bkj, Witowo, osada młyńska
 Torzyniec (Tchórzyniec), *Torzeniec*, srd, ost, Wyszaków 51,4 18,1
 Tosie, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,1
 Towalczów, *Tuwalczew*, srd, srd, Kalinowa 51,7 18,5
 Tracz, *Kociółki*, snd, rdm, Kozienice?, osada młyńska, k 51,5 21,6
 Tragamin (Tragheim), mlb, mlb, Lezwice, k 54,1 19,0
 Tragoszcz (Tragosz), *Dragacz*, pmr, now, Lubień Wielki, k 53,5 18,7
 Tralewo (Tralau), mlb, mlb, Nytych, k 54,1 19,0
 Trampenau, *Trępnowy*, mlb, mlb, Nytych, k 54,1 19,0
 Trankwice (Trankwitz), mlb, mlb, Posilge 54,0 19,2
 Trapenfeld (Trampemfelt, Trampenfeld), *Tropiszewo*, mlb, mlb, Lichnowy Wielkie, k 54,1 19,0
 Trawlice (Trablice), *Trablice*, snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,1
 Trawnik, *Trawniki* – część, lub, lub, Czemierniki 51,1 23,0
 Trąbczyno (Trąpczyno), *Trąbczyn*, kls, knn, Trąbczyno 52,1 17,9
 Trąbinko, *Trąbinek*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,0
 Trąbino (Trąbin), *Trąbin-Wieś*, dbr, rpn, Trąbino, d 53,1 19,3
 Trąbki Małe (Mittel Trampki), pmr, tcz, Kłodawa, d 54,2 18,6
 Trąbki Wielkie (Trampke), pmr, tcz, Trąbki Wielkie, k 54,2 18,5
 Trąbki, maz, gar, Garwolin 51,9 21,6
 Trąbki, *Piaski-Drużków-Trąbki*, krk, sdc, Tropie 49,8 20,7
 Trąbki, *Trąbki* – część, krk, szcz, Biskupice, ds 50,0 20,1
 Trątnowice (Trądownice, Trądnowice), krk, prs, Niedźwiedź, d 50,2 20,1
 Trcianka (Praszczyk), *Praszczyki*, krk, llw, Kłobucko, osada kuźnicza, k 51,1 23,0
 Trebień (Treblin), pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2
 Treblina, pdl, drh, Prostynia 52,7 22,0
 Trejelny Młyn**, pzn, pzn, [nieznana], osada młyńska
 Tretki = Tretki, Igrzyska*, lcz, orl, Śleszyno-Solek 52,2 19,7
 Trębaczew, raw, bla, Lubania 51,7 20,6
 Trębaczów (Trąbaczów), srd, wln, Trębaczów 51,1 18,9
 Trębanów (Trąbanów), snd, snd, Pkarnów 50,8 21,5
 Trębica, *Trębaczów*, lub, lub, Łęczna 51,3 22,9
 Trębice Stare (Trębice-Stara Wieś), *Stare Trębice*, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5
 Trębice-Chadałki (Chadałki, Trębicze-Chadałki), *Trębice Dolne*, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5
 Trębice-Piardy (Piardy), *Trębice Górne*, pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,5
 Trębice, lub, lub, Biskupice 51,1 22,9
 Trębiczbór (Trębiczbór Bobrowski), *Transbór*, maz, gar, Latowicz, k 52,0 21,7
 Trębino Szlacheckie, *Trębino*, plc, bls, Zagroba 52,6 19,9
 Trębki (Trąbki), raw, gos, Trębki, miasto 52,3 19,5
 Trębki Małe, *Trębki* – część, maz, zkr, Smoszewo 52,4 20,6
 Trębki Wielkie, *Trębki* – część, maz, zkr, Kroczewo 52,5 20,5
 Trębowiec (Trębiczów), *Trębowiec Duży*, snd, rdm, Mierc, d 51,2 21,1
 Trębska Wieś, *Wola-Trębska Wieś*, raw, gos, Trębki 52,3 19,5
 Trębski, raw, gos, Trębki, osada młyńska 52,3 19,6
 Trętowo Mazane (Trętowo Mazany), *Trętowo-Mazanięta*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
 Trętowo-Pełzy = Trętowo-Dobrogosty* (Trętowo-Zaczki?), Trętowo-Pełzy (Trętowo-Pelze), Trętowo-Ślasy*, Trętowo Wielkie* (Trętowo-Stare Jadamy?), maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
 Trkusewo (Trkuszewo, Trkuszewo), *Trkusów*, kls, kls, Kościół, d 51,7 17,9
 Trląg, kls, gzn, Trląg 52,7 18,0
 Trojaki** (Trojanki), srd, szd, Strońsko
 Trojanowice, krk, prs, Giebułtów, k 50,1 19,9
 Trojanowice, snd, opc, Żarnów 51,3 20,2
 Trojanowo, pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,5
 Trojanowo, pzn, pzn, Goślina Kościelna, d 52,6 17,0
 Trojanowo, *Trojanów*, kls, kls, Opatówek, d 51,7 18,1
 Trojanowo, *Trojanów*, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,2
 Trojanów, maz, gar, Kuflewo 52,1 21,9
 Trojanów, snd, stz, Korytnica 51,7 21,8
 Trojany*, maz, osl, Czerwino 53,0 21,8
 Troks (Froks, Frox), krk, prs, Gołaczów, d 50,3 19,6
 Tropen, *Tropy Sztumskie*, mlb, mlb, Altenmarkt, k 54,0 19,2
 Tropia, *Tropie*, snd, plz, Strzeżów 49,9 21,8
 Tropie (Świerad, Świrad), krk, sdc, Tropie 49,8 20,7
 Tropiszów (Stropiszów), krk, prs, Igołomia, d 50,1 20,2
 Tropstzyn, krk, sdc, Tropie, zamek 49,8 20,6
 Troska, dbr, rpn, Siepre 52,9 19,6
 Troskotowo+, pzn, pzn, Radzim, d 52,6 16,9
 Truszczyn (Truszczyny), *Truszczyny*, chl, mch, Świniarz, d 53,4 19,9
 Troszyno (Troszyn), *Troszyn Polski*, plc, plc, Troszyno, k 52,5 19,8
 Troszyno, *Troszyn*, maz, osl, Troszyno 53,0 21,7
 Trześcianica (Trzcianka), *Trześcianka*, pdl, blk, Narew, k 52,9 23,4
 Trubianka*, pdl, blk, Kleszczele, przedmieście, m 52,6 23,4
 Trudna (Nowa Wieś), kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,0
 Trunawice (Trunowiec), *Trunawiec*, snd, wsl, Czarnocin 50,4 20,5
 Truntz, *Milejewo*, mlb, mlb, Meybaum, m 54,2 19,6
 Trupianka, lcz, lcz, Kazimierz 51,8 19,1
 Truskawie (Wola Truskawska), *Truskaw*, maz, bln, Borzęcin, d 52,3 20,8
 Truskawiec, lcz, lcz, Tur 51,9 19,0
 Truski, pdl, blk, Łubino 52,7 23,0
 Truskolas-Lachy (Truskolasy-Lachy, Truskoleśne Lachy), *Truskolasy-Lachy*, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7
 Truskolas-Niwisko (Truskolasy-Niwisko), *Truskolasy-Niwisko*, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7
 Truskolas-Olszyna (Truskolasy-Olszyna), *Truskolasy-Olszyna*, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7

Truskolas-Stara Wieś (Truskolas Stary, Truskolasy, Truskoleńse), *Stare Truskolasy*, pdl, blk, Sokoły 53,0 22,7

Truskolas-Wola (Wola-Truskolas), *Truskolasy-Wola*, pdl, blk, Sokoły albo Kobylino Poświętne 53,0 22,7

Truskolas, okolica, pdl, blk

Truskolasy, krk, llw, Kłobucko, k 50,9 18,8

Truskolasy, snd, snd, Manina 50,8 21,3

Truszczyany (Truszczyzna), *Truszczyzna (Bąbolin – część)*, inw, inw, Gniewków, osada folwarczna, d 52,9 18,4

Truszki = Truszki, Truszki-Cibory*, maz, cch, Ciechanów 52,9 20,7

Truszki Stare, *Truszki-Kruki*, maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0

Truszki-Kucze (Truszki-Bystrystok), maz, kol, Lachowo 53,5 22,1

Truszki-Patory, maz, kol, Lachowo 53,5 22,1

Truszki-Trzcianka (Truszki-Sapki), maz, lom, Smlodowo 53,0 22,0

Truszki-Zalesie, maz, kol, Lachowo 53,5 22,1

Truszki, maz, wiz, Drozdowo 53,2 22,2

Trutnowo (Trudnowo), pmr, tch, Lubiewo 53,5 18,1

Trutnowy (Trutenau), pmr, gdn, Trutnowy, m 54,2 18,8

Trutowo, dbr, lpn, Wola 53,0 19,1

Tryczówka = Tryczówka, Zapole*, pdl, blk, Suraż, k 53,0 23,2

Trynosy (Trnosy, Trnosze), maz, osw, Jelonki 52,9 21,7

Trynsze-Koniewo (Trynsze-Koniewo), *Trynsze-Kuniewo*, maz, nur, Nur 52,7 22,4

Trypucie, pdl, blk, Niewodnica Koryckich 53,1 23,0

Tryszczyn, inw, bdg, Wtelno, d 53,2 17,9

Trzaski = Grzymały*, Trzaski, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4

Trzaski-Cholewy (Cholewy, Cholewy-Trzaski, Trzaski), *Trzaski*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6

Trzaski-Górowo, *Górowo-Trzaski*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5

Trzaski-Olszanka*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Trzaski, maz, osl, Kleczkowo 53,1 21,8

Trzaskowy (Trzaskowice, Trzaskowy Dolne, Trzaskowy Górne, Trzaskowy Szlacheckie, Trzaskowy Wielkie), *Trzaski*, inw, inw, Staromieście 52,8 18,3

Trzaskowy Jaruntowskie (Jarantowo, Trzaskowy Górne?, Trzaskowy Jaruntowe, Trzaskowy Jaruntów), *Jaronty*, inw, inw, Góra 52,8 18,3

Trzaskowy-Komaszyce (Trzaskowy Małe), *Komaszyce*, inw, inw, Staromieście 52,8 18,3

Trzciana (Trciana), krk, bck, praw. Trzciana 49,5 21,7

Trzciana (Trcianka, Trzcianka), snd, plz, Trzciana 50,1 21,8

Trzciana (Trcianna, Trciana), *Trzecianna*, raw, raw, Stara Rawa 51,9 20,3

Trzciana (Trzcianka), snd, snd, Mielce 50,3 21,3

Trzciana (Wólka Trzcianka), maz, wrs, Radzymino 52,5 21,1

Trzciana Łąka (Trzciana, Trzianna Łąka), *Trzcianka*, pzn, pzn, Człopa 53,0 16,4

Trzciana, *Trzciana – część*, krk, szcz, Trzciana, d 49,8 20,4

Trzciane (Trzciana), *Trzcianne*, pdl, blk, Trzciane, ks 53,3 22,7

Trzcianka (Trciana, Trcianka, Trzciana), maz, gar, Wilka 51,9 21,5

Trzcianka (Trcianka, Trciana), maz, kam, Brańsk, d 52,6 21,5

Trzcianka (Trcianka, Trzcianki), snd, stz, Drżągów 51,6 22,1

Trzcianka (Trcianka), maz, cch, Ciechanów 52,9 20,6

Trzcianka (Trcianka), plc, mla, Wyszyńny 53,1 20,4

Trzcianka (Trcianka), raw, raw, Dmosin 51,9 19,9

Trzcianka (Trcianka), snd, snd, Niekraszów 50,5 21,4

Trzcianka (Trcionka), maz, liw, Grębkowo 52,2 21,9

Trzcianka Mała, *Turza Wielka – część*, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5

Trzcianka Wielka, *Trzcianka*, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,4

Trzcianka, krk, llw, Kłobucko, k 50,9 18,8

Trzcianka, pzn, pzn, Brody 52,4 16,3

Trzcianki, snd, rdm, Janowiec, k 51,4 21,9

Trzianna (Honigfeld, Konikfeld, Trzciana), *Trzciano*, mlb, mlb, Straszewo, k 53,8 19,1

Trzciano (Trzenia, Trzynia), chl, chl, Ryńsk, k 53,3 18,8

Trzciano, *Trzcianiek*, chl, chl, Wąbrzeźno, k 53,3 18,9

Trzciiany, kls, nkl, Sempolbork 53,5 17,5

Trzciel, pzn, pzn, Trzciel, miasto 52,4 15,8

Trzcielino Małe, *Trzcielino* – część, pzn, pzn, Konarzewo, d 52,3 16,6

Trzcielino Wielkie, *Trzcielino*, pzn, pzn, Konarzewo 52,3 16,6

Trzcienica (Teienica, Trciana, Trzcienca, Trzcince), *Trzcienica – część*, krk, bck, Trzcienica, k 49,7 21,4

Trzcienica, *Trzcienica*, pzn, ksc, Wielichowo, d 52,1 16,4

Trzcieniec (Baciki-Trzcieniec), *Baciki Bliższe*, pdl, mln, Siemiatycze 52,4 22,9

Trzcieniec (Trcieniec, Treiniec, Trścieniec), *Trzcieniec*, plc, rac, Radzanów 52,9 20,2

Trzcieniec (Trcieniec), *Trzcieniec*, maz, gar, Wodynie 52,0 22,1

Trzcieniec-Dupy = Trzcieniec-Dupy, Trzcieniec Średni (Grędzice-Trzcieniec, Trzcieniec-Grędzice)*, *Trzcieniec Duży*, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,1

Trzcieniec-Szłapy (Trzcieniec Mały), *Trzcieniec Mały*, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,1

Trzcieniec, okolica, pdl, drh

Trzcieńca, *Trzcieńca*, srd, wln, Trzcieńca 51,2 18,0

Trzcino (Trzciano), *Trzcino*, chl, mch, Mroczo 53,4 19,8

Trzcińsko (Labunki, Labuńki), *Trzcińsk*, pmr, tcz, Godziszewo 54,0 18,5

Trzcionek*, bkj, ksw, Gębice, osada młyńska 52,6 18,0

Trzebaw, pzn, pzn, Trzebaw 52,3 16,7

Trzebece (Trzepce), srd, rds, Wielgi Młyn 51,0 19,8

Trzebech, *Trzebech Królewski*, chl, chl, Trzebech, d 53,2 18,5

Trzebech, *Trzebech Szlachecki*, chl, chl, Trzebech 53,2 18,5

Trzebeczyno (Trzebeczyzna), *Trzebeczyno*, pmr, swc, Śliwice, osada folwarczna 53,6 18,2

Trzebiatów, snd, opc, Błogie 51,4 20,0

Trzebieczna+, srd, szd, Męka, ks 51,6 18,8

Trzebidza, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,3

Trzebiec, *Czepiec*, pzn, ksc, Świerczyzna 51,9 16,8

Trzebiegoszcz, dbr, lpn, Sumino, k 52,9 19,1

Trzebieluch, *Trzebieluch*, chl, chl, Sarnowo 53,4 18,7

Trzebień Nowe, *Trzebień*, kls, kls, Chlewo 51,8 18,4

Trzebień Stare, *Trzebień*, kls, kls, Chlewo 51,8 18,4

Trzebień (Trzebieńce, Trzebieńce, Trzebiniec, Trzybinice), krk, prs, Śreniawa 50,4 19,9

Trzebień, inw, bdg, Dobrecz, osada folwarczna 53,3 18,1

Trzebień, srd, wln, Opatów 51,2 18,1

Trzebieńczyce (Trzebieńce, Trzebieńce), krk, sls, Zator, k 50,0 19,5

Trzebiesławice, snd, snd, Łuniów 50,6 21,5

Trzebiesławice, swr, Siewierz 50,4 19,3

Trzebiesławki, *Trzebiesławki*, kls, pzd, Pierzchno, k 52,2 17,1

Trzebieszewo, *Trzebieszewo*, pzn, pzn, Skwierzyzna, d 52,6 15,3

Trzebieszów, lub, luk, Trzebieszów, k 52,0 22,6

Trzebin (Trzebień), *Trzebień*, maz, wrk, Magnuszewo 51,7 21,4

Trzebina, snd, opc, Drzewica 51,4 20,4

Trzebinia (Trzebina), *Trzebiny*, pzn, wch, Ogrody 51,8 16,4

Trzebinia, krk, prs, Trzebinia 50,2 19,5

Trzebinia, krk, sls, Żywiec 49,7 19,2

Trzebinia, *Trzebania*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,6

Trzebinia, *Trzebin*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,1

Trzebinka, *Trzebinia-Trzebionka*, krk, prs, Trzebinia 50,2 19,4

Trzebnów (Trzebinów), krk, llw, Niegowa 50,7 19,4

Trzebola (Trzebol), *Wielkie Drogi* – część, krk, szcz, Pobiodr 50,0 19,7

Trzeboń (Trzebanie, Trzebonia), *Trzebuń*, pmr, mrw, Leśno, k 54,0 17,7

Trzeboszewice (Trzeboszowice), *Strzeboszewice*, raw, raw, Brzeziny 51,8 19,8

Trzebowa, kls, kls, Koryta 51,8 17,6

Trzebuchowo Kamienne (Trzebuchowo, Trzebuchówko, Trzebuchówko Kamienne), *Trzebuchów*, kls, knn, Dęby 52,3 18,6

Trzebuczka, maz, liw, Grębkowo 52,2 21,9

Trzebunia (Trzebonia), krk, szcz, Sulikowice, k 49,8 19,8

Trzebuń, plc, plc, Proboszczowice, d 52,7 19,7

Trzebuń, *Trzeboń*, kls, nkl, Luchowo 53,2 17,2

Trzecierz (Trzycierz), *Trzycierz*, krk, sdc, Siedlec 49,7 20,8

Trzeciesz (Trzeciecz, Trzycies), *Trzyciąż*, krk, prs, Jangrot, d 50,3 19,8

Trzeciny (Długodąbrowa-Trzeciny, Trzeciny-Dąbrowa), pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4

Trzek, pzn, pzn, Czerlenino 52,4 17,1

Trzelatkowo Małe, *Trzylatków Mały*, maz, grc, Błędów 51,8 20,7

Trzelatkowo Wielkie, *Trzylatków Duży*, maz, grc, Błędów 51,8 20,7

Trzemcha, *Trzemcha Górna*, snd, rdm, Sienno 51,1 21,5

Trzemeszna (Strzemeszna, Trzemeszno), *Trzemoszna*, snd, opc, Bedlno 51,2 20,3

Trzemeszna (Strzemeszna), *Strzemeszna*, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2

Trzemeszna (Trzemesna), *Trzemesna*, krk, szcz, Trzemeszna 49,8 20,0

Trzemeszna, *Trzemesna*, snd, plz, Łękawica 49,9 21,1

Trzemeszno = Trzemeszno, Przedmiejski** (młyn), *Trzemeszno*, kls, gzn, Trzemeszno, miasto, d 52,6 17,8

Trzemeszno, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,5

Trzemiętowo (Trzebiatowo), inw, bdg, Byszewo, d 53,2 17,8

Trzemiętówko (Trzebiatówko), inw, bdg, Byszewo 53,2 17,8

Trzemsze, srd, srd, Słomów? 52,0 18,7

Trzemuszka, maz, liw, Niwiska albo Wodynie 52,2 22,0

Trzemżał, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,8

Trzeniec, *Trzciniec*, lub, lub, Łucka 51,4 22,6

Trzepnica = Trzępnicza, Osiny*(Osinki), srd, ptr, Bęczkowice 51,2 19,7

Trzoporz, *Toruń* – część, chl, chl, Toruń, osada młyńska, m 53,0 18,6

Trzepowo (Strzepowo), pmr, tcz, Wyszyno, k 54,2 18,3

Trzepowo, maz, ser, Dzierżenino, d 52,6 21,1

Trzepowo, *Trzepowo-Stare* – część, plc, plc, Trzepowo, d 52,6 19,7

Trzesczkowo, *Trzesczkowo*, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,9

Trzesk (Kaszuba), *Kaszuba*, pmr, tch, Leśno, osada młyńska, k 53,9 17,6

Trzesczotki, *Trzesczotki*, pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,3

Trzeszewo, *Strzeszewo*, plc, sie, Biezuń 53,0 19,9

Trześnia (Trzesznia, Trześń), *Trześń*, snd, plz, Niwiska 50,2 21,7

Trześnia (Trzesznia), *Trześń*, snd, snd, Trześnia 50,7 21,8

Trześniewo, *Trześniew*, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,5

Trześnik (Trzesznik), snd, snd, Cmolas 50,3 21,6

Trześniów, lub, lub, Lublin, d 51,3 22,6

Trześń (Trzeszn), snd, snd, Chorzelów 50,3 21,5

Trzetrzewina (Cietrzewina, Trzetrzewina), krk, sdc, Podegrodzie, k 49,6 20,6

Trzęsacz, inw, bdg, Włóki, osada folwarczna, d 53,2 18,2

Trzęsków (Trzasków, Trząsków), *Trzasków*, snd, snd, Pawłów 50,9 21,1

Trzęsowo (Trząsowo, Trzęsowo), *Trzęsów*, kls, kls, Rajsko, d 51,7 18,3

Trzęsówka (Trzęsowa), snd, snd, Cmolas 50,3 21,7

Trzonów, krk, kss, Książ Mały 50,4 20,3

Trzuskolom, (Truskolom), *Trzuskoloń*, kls, gzn, Kędzierzyno, d 52,5 17,7

Trzynnik, *Trzydnik*, lub, urz, Potok 50,9 22,1

Tubądzin, srd, srd, Tubądzin 51,7 18,6

Tuchlino, pmr, mrw, Sierakowice 54,3 17,9

Tuchlino, *Tuchlin*, maz, kam, Brańsk, d 52,6 21,7

Tuchola (Taucha, Tuchel), pmr, tch, Tuchola, miasto, k 53,6 17,9

Tuchola (Tuchole), pzn, pzn, Sieraków 52,7 16,1

Tuchola-Zamek, *Tuchola* – część, pmr, tch, Tuchola, zamek, k 53,6 17,9

Tuchołów, *Tochołów*, krk, kss, Książ Wielki 50,4 20,1

Tuchomie, *Tuchom*, pmr, gdn, Chwaszczyno, d 54,4 18,4

Tuchorza, pzn, ksc, Siedlec 52,2 16,0

Tuchowicz, lub, luk, Tuchowicz, miasto 51,9 22,2

Tuchów, snd, plz, Tuchów, miasto, d 49,9 21,1

Tuczep, *Tuczepy*, pzn, pzn, Kamiona 52,5 16,0

Tuczepy, snd, wsl, Tuczepy 50,5 21,0

Tuczna Baba, *Dąbrowa Górnicza-Tuczna*, krk, prs, Chroszczobród, d 50,4 19,3

Tuczno, inw, inw, Tuczno, k 52,9 18,1

Tuczno, pzn, wlc, Tuczno, miasto 53,2 16,1

Tudorowiec, snd, snd, Strzeżowice 50,8 21,4

Tudorów, snd, snd, Włostów 50,8 21,5

Tuja (Tyga), mlb, mlb, Tuja, k 54,2 19,1

Tuklęcz, *Klęcz*, srd, srd, Rzestarów 51,4 19,0

Tuklęcz, snd, wsl, Koniemłoty 50,5 21,2

Tulce, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,0

Tuliszkowska Wieś (Tuliszkowo, Tuliszków), *Zadworna*, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,3

Tuliszków, kls, knn, Tuliszków, miasto 52,1 18,2

Tuliszów, swr, Siewierz 50,4 19,2

Tulnik, *Tulniki*, lub, lub, Czemierniki – miasto 51,6 22,8

Tuł, *Tuł Stary*, maz, wrs, Cygowo 52,4 21,4

Tułkowice = Niewitowice*, Tułkowice (Tylkowice), snd, snd, Jankowice 50,7 21,6

Tułkowice, snd, plz, Dobrzechów 49,9 21,7

Tułowice, raw, sch, Brochowo Wielkie 52,3 20,3

Tumislawice (Tomislawice), *Tomislawice*, srd, srd, Warta 51,7 18,6

Tumlin, snd, chc, Tumlin, d 51,0 20,6

Tunkiel, *Igły*, pmr, czl, Chojnice, osada folwarczna, m 53,7 17,6

Tunkiele (Tonkiele), *Tonkiele*, pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,6

Tunkielski Młyn+, pmr, czl, Chojnice, osada młyńska, m 53,7 17,6

Tupadła (Tupadły), *Tupadły*, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5

Tupadły (Tupadła), inw, inw, Sławsko 52,7 18,3

Tupadły (Tupadło), pmr, pck, Strzelno, k 54,8 18,3

Tupadły, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3

Tupadły, inw, bdg, Liskowo 52,9 18,2

Tupadły, plc, rac, Drobnin 52,7 20,0

Tur (Łazy), snd, wsl, Świnary, k 50,3 21,0

Tur = Tur, Zagórze (Bykowa Wola)*, *Tur Dolny*, krk, kss, Wrocirysz, d 50,5 20,4

Tur, kls, kcn, Samokłęski, osada młyńska 53,1 17,7

Tur, lcz, lcz, Tur 51,9 19,0

Turbia, snd, snd, Charzowice, d 50,6 22,0

Turczynowo, *Turczyn*, pdl, blk, Rajgród 53,7 22,6

Turek, maz, wrs, Wiśniewo, k 52,3 21,8

Turek, pdl, blk, Pietkowo 52,9 22,9

Turek, srd, srd, Turek, miasto, d 52,0 18,5

Turew, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,8

Turka, lub, lub, Bystrzyca 51,3 22,7

Turkowice, srd, srd, Turek, d 52,0 18,5

Turkowiec**, kls, pzd, Wyganowo

Turkowo, *Turowo*, pzn, pzn, Duszniki 52,4 16,4

Turna (Torna), *Turna Duża*, pdl, drh, Siemiatyche 52,4 22,9

Turna-Ogrodniki, *Turna Mała*, pdl, drh, Siemiatyche 52,4 22,9

Turna, maz, liw, Korytnica 52,4 21,9

Turobin, *Turobin*, maz, lom, Lubotyń, d 53,0 22,0

Turobojce, *Turobowice*, raw, bla, Biała 51,7 20,5

Turostowo, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2

Turoszówka (Turoszowa), *Turaszówka*, snd, plz, Jedlicza 49,7 21,7

Turośna (Turośnia), *Turośń Kościelna*, pdl, blk, Turośna 53,0 23,1

Turośna Nadolna (Turośna), *Turośń Dolna*, pdl, blk, Turośna 53,0 23,0

Turowa Wola, *Turowola*, lub, lub, Łęczna, d 51,3 23,0

Turowczyzna**, pdl, blk, Narew, osada kuźnicza, k 53,0 23,0

Turowice, maz, grc, Jasieniec 51,8 20,9

Turowice, snd, opc, Fałków, k 51,2 20,1

Turowo Wielkie, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5

Turowo-Pachury (Turowo-Pachory, Turowo-Pachun?), *Turowo-Pakury*, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5

Turowo, bkj, bkj, Lubraniec, osada folwarczna 52,5 18,9

Turowo, maz, prz, Węgra 53,0 20,8

Turowo, maz, wsg, Łętowo 52,6 20,0

Turowo, pzn, pzn, Brody 52,5 16,3

Turowo, *Turów*, maz, wrs, Kobyłka 52,3 21,2

Turów, krk, llw, Olsztyn, k 50,8 19,3

Turów, lub, luk, Kozirzynek 51,8 22,7

Turów, srd, wln, Chotów, m 51,2 18,5

Turówka, pdl, blk, Augustów, przedmieście, m 53,9 22,8

Turówko (Turowo-Sikory?), plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5

Tursko Małe (Tursko), *Tursko*, kls, kls, Tursko Małe 51,9 17,9

Tursko Małe, snd, snd, Połaniec 50,4 21,4

Tursko Wielkie (Tursko), *Wielka Wieś*, kls, kls, Tursko Małe 51,9 17,9

Tursko Wielkie, snd, snd, Niekraszów 50,5 21,4

Turule, *Torule*, pdl, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 22,9

Tury, kls, knn, Krzymowo 52,2 18,4

Turza Mała, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5

Turza Mała, plc, szr, Lipowiec Kościelny 53,1 20,2

Turza Wielka, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5

Turza Wielka, plc, szr, Lipowiec Kościelny 53,1 20,2

Turza Wilecza, dbr, dbr, Tłuchowo 52,7 19,4

Turza, kls, kcn, Srebrna Górka, d 52,9 17,4

Turza, krk, bck, Turza, k 49,8 21,1

Turzany (Turzawy), inw, inw, Staromieście, m 52,8 18,3

Turze (Turzec), maz, wrs, Cygowo 52,3 21,5

Turze Małe (Klein Tauer), *Małe Turze*, pmr, tcz, Godziszewo 54,1 18,6

Turze Wielkie (Gross Turre), *Turze*, pmr, tcz, Godziszewo 54,1 18,6

Turzec (Turzy Ostrów?), snd, stz, Wilczyńska 51,9 22,0

Turzerogi, lub, luk, Łuków 51,9 22,5

Turznicie (Tauernitz), chl, chl, Grudziądz 53,4 18,8

Turzno (Hogentauer), chl, chl, Gostkowo 53,1 18,7

Turzno, inw, inw, Raciąż, d 52,8 18,8

Turzno, *Sucha-Turno*, maz, wrk, Jasiona 51,6 21,0

Turzyn, krk, llw, Stare Miasto 50,7 19,6

Turzyno, *Turzyn*, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5

Turzyno, *Turzyn*, maz, kam, Brańsk, d 52,6 21,5

Turzynowo = Turzynowo, Sitowie*, (Turzynów), *Turzynów*, lcz, lcz, Rdułtów 52,2 19,0

Turzystwo (Turzystowo), snd, stz, Jadamów 51,7 22,2

Tuszkowy (Tuskowy), pmr, mrw, Lipusz, k 54,1 17,7

Tuszkowy, *Tuszkowo*, kls, nkl, Drzewianowo 53,3 17,6

Tuszowo, *Tuszewo*, chl, mch, Prątnica, d 53,5 19,8

Tuszów, lub, lub, Bychawka 51,1 22,5

Tuszów, *Tuszów Narodowy*, snd, snd, Chorzelów, k 50,4 21,5

Tuszymia = Kościelów*, Tuszymia, *Tuszyma*, snd, plz, Przeclaw i Żochów 50,2 21,5

Tuszyn, srd, ptr, Stary Tuszyn, miasto, k 51,6 19,5

Twarda, snd, opc, Nagórzyce, d 51,5 20,0

Twardosławice, srd, ptr, Piotrków 51,4 19,6

Twardowice, swr, Siemunia 50,4 19,1

Twardowo (Twardowa), *Twardów*, kls, kls, Twardowo 51,9 17,6

Twarogi Lackie (Twarogi), pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6

Twarogi Ruskie, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6

Twarogi-Mazury (Mazury, Mazury-Zdanowo), pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6

Twarogi-Trubnica (Twarogi-Trębice, Twarogi-Trąbnica, Twarogi-Trubica), *Twarogi-Trąbnica*, pdl, drh, Pierlejewo 52,5 22,6

Twarogi-Wypychy, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,6

Twarogi, maz, kam, Kamionolas 52,5 21,8

Twarogi, okolica, pdl, drh

Twarogowa Wola (Twarogowska Wola), *Wólka Twarogowa*, snd, rdm, Skarżyszów, d 51,3 21,3

Twierdzielewo, pzn, pzn, Rokitno, d 52,5 15,5

Tworki, *Krupice*, pdl, blk, Wyszki 52,8 23,0

Tworki* (Sasiny, Tworki Długie), pdl, blk, Rajgród, ks 53,7 22,6

Tworkowa, krk, sdc, Tymowa 49,9 20,7

Tworkowice, *Tworkowice*, pdl, drh, Ciechanowiec 52,6 22,5

Tworkowo, *Tworki*, maz, bln, Żbików, d 52,2 20,8

Tworkowo+, pzn, pzn, Chojnica 52,6 16,8

Tworowice, srd, rds, Rzujewice 51,1 19,7

Tworzyjanice, *Tworzanice*, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,7

Tworzyjanki, *Tworzanki*, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,7

Tworzyjany (Tworzyjany za Rogowem, Tworzyjanki), *Tworzajanki*, raw, raw, Brzeziny 51,8 19,8

Tworzyjany+, raw, bla, Lewin 51,7 20,4

Tworzykowo, pzn, ksc, Przewóz, d 52,2 16,9

Tworzmirki, pzn, ksc, Kunowo 51,9 17,0

Tybory-Jeziarna (Jeziarna-Tybory), *Tybory-Jeziarna*, pdl, drh, Jabłonka 52,9 22,4

Tybory-Kamianka (Tybory-Kamionka), pdl, drh, Jabłonka 53,0 22,4

Tybory-Mistale (Mistale, Misztale), *Tybory-Misztale*, pdl, drh, Jabłonka 52,9 22,4

Tybory-Olszewo (Olszewo), pdl, drh, Jabłonka 53,0 22,4

Tybory-Trzcianka (Trzcianka), pdl, drh, Jabłonka 53,0 22,4

Tybory-Usza (Usza-Tybory, Uszeńskie), *Tybory Uszyńskie*, pdl, drh, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,4

Tybory-Wola (Wola, Wola Gołaszewska, Wolica Klepacka), *Tybory-Wólka*, pdl, drh, Jabłonka 53,0 22,4

- Tybory-Żochy (Żochy, Żochy-Tybory), pdl, drh, Jablonka 52,9 22,4
- Tybory-Żuławy** (Żuława), pdl, drh, Jablonka
- Tybory, okolica, pdl, drh
- Tychów, srd, ptr, Czarnocin, d 51,6 19,7
- Tychów, *Tychów Stary*, snd, rdm, Mierc, d 51,1 21,1
- Tyczyn, srd, srd, Burzenin, k 51,5 18,9
- Tyczynogi, raw, sch, Kozłowo Szlachec-
kie 52,1 20,1
- Tykadłowo, *Tykadłów*, kls, kls, Tykadłowo, k 51,9 18,1
- Tykocin, pdl 53,2 22,8
- Tykocin, pdl, blk, Tykocin, miasto, k 53,2 22,8
- Tylewice, pzn, wch, Tylewice 51,8 16,2
- Tylice (Gross Tilitz, Tylitz), chl, mch, Tylice, kd 53,4 19,7
- Tylice (Telice), chl, mch, Nieżywięc, d 53,3 19,2
- Tylice (Tilitz), chl, chl, Gostkowo 53,1 18,7
- Tyliczki (Klein Tilitz), chl, mch, Tylice, d 53,4 19,7
- Tylmanowa, krk, sdc, Tylmanowa, k 49,5 20,4
- Tyłowa (Tyława), *Tyława*, krk, bck, praw. Tyłowa 49,5 21,7
- Tymawa (Timau), pmr, tez, Tymawa, k 53,8 18,8
- Tymbark, krk, szcz, Tymbark, miasto, k 49,7 20,3
- Tymianka-Adamy = Tymianka-Adamy (Tymianka-Jadamy, Tymianka-Goradły, Tymianka-Gorazdy), Tymianka Wielka*, maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Tymianka-Bucie = Tymianka-Bucie (Tymianka-Buciowie), Tymianka-Jakusze* (Tymianka-Jakusie), maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Tymianka-Dębosze, maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Tymianka-Moderki = Tymianka-Jamiołki* (Tymianka-Jemiołki), Tymianka-Moderki (Tymianka-Modzele?, Tymianka-Malalarze?), maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Tymianka-Nowa Wies*, *Tymianka-Skóry*, maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Tymianka-Okunie+ (Tymianka-Parzymięsy), maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Tymianka-Pachofy, maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Tymianka-Stasie = Tymianka-Stasie (Tymianka-Stasiowięta, Tymianka-Bdele?), Tymianka-Świeski*, maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Tymianka-Szklarze+ = Tymianka-Moczydła*, Tymianka-Szklarze (Tymianka-Śklärung), maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Tymianka-Wachnie+ (Tymianka-Prze-
czki?), maz, nur, Nur 52,7 22,4
- Tymianka, lcz, brz, Koziel 51,9 19,6
- Tymienica (Tyminica), *Tymienica Stara*, snd, rdm, Ciepeliów 51,3 21,7
- Tymienica, lcz, lcz, Góra, ks 52,0 19,3
- Tymieniec Wielki = Tymieniec Wielki (Tymieniec), Tymieniec Mały*, *Tymieniec*, kls, kls, Staw 51,7 18,3
- Tymień, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
- Tymowa, krk, sdc, Tymowa 49,9 20,6
- Tynica, snd, rdm, Odachów i Teczów 51,3 21,4
- Tyniec (Tyniec Kaliski), *Kalisz-Tyniec*, kls, kls, Kalisz-św. Mikołaja, dms 51,8 18,1
- Tyniec, *Kraków-Tyniec*, krk, szcz, Tyniec, d 50,0 19,8
- Tyniec, snd, chc, Węgleszyn 50,7 20,2
- Tynwałd (Tilewald), *Górne Tuszewo*, chl, mch, Lubawa, d 53,5 19,8
- Tyrzyn (Terzyn, Tyczyn), *Tyrzyn-Malwinów*, snd, stz, Wargocin 51,6 21,6
- Tyszki = Tyszki-Kożuszki*, Tyszki-Mrzę-
gędy, Tyszki-Trzaski, *Tyszki-Bregendy*,
plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
- Tyszki Małe, *Tyski* – część, plc, pln, Sar-
biewo 52,7 20,3
- Tyszki Nadbory, *Nadbory*, maz, lom, Pi-
ski 53,0 21,9
- Tyszki Wielkie, plc, pln, Sarbiewo 52,7 20,3
- Tyszki-Andrzejki, *Andrzejki*, maz, lom, Piski 53,0 21,9
- Tyszki-Ciągaczki, maz, lom, Piski 53,0 21,9
- Tyszki-Dobrogosty, *Tyszki-Gostery*, maz, lom, Piski 53,0 21,9
- Tyszki-Łabna, *Tyszki-Łabno*, maz, kol, Kolno 53,4 22,0
- Tyszki-Piotrowo, maz, lom, Piski 53,0 21,9
- Tyszki-Trojany*, *Tyszki-Pomian*, maz, lom, Piski 53,0 21,9
- Tyszki-Wądołowo, maz, kol, Lachowo 53,4 22,0
- Tyszki**, plc, rac, Uniecko
- Tyśmienica, lub, lub, Ostrów, k 51,6 22,8
- Tytlewo, chl, chl, Wapcz 53,3 18,6
- Ubniewo, maz, osw, Ostrowia 52,8 21,9
- Ubnin (Ublin), *Ublinek*, snd, snd, Strze-
żowice, ds 50,7 21,4
- Ubrzez (Hubrzeza, Ubrzes), *Ubrzeż*, krk, szcz, Łapanów 49,9 20,3
- Ubyśław, srd, szd, Uniejów, osada fol-
warczna, d 52,0 18,8
- Uchacz (Uchacze), *Uchacze*, snd, stz, Maciejowice 51,7 21,6
- Uchanie (Uchań), *Uchanie Górne*, raw, sch albo raw, Lipce, d 51,9 19,9
- Uchorowo, pzn, pzn, Uchorowo 52,6 16,9
- Uciąchy, raw, bla, Biała 51,8 20,6
- Uciechów, kls, kls, Sulimierzycy, k 51,6 17,5
- Ucieszków (Uciesków), *Ucisków*, snd, wsl, Strożyska, k 50,3 20,8
- Udargowo (Odargowo, Odegau), *Odargowo*, pmr, pck, Żarnowiec, d 54,8 18,1
- Udorz (Udrosz), *Udórz*, krk, kss, Chli-
na 50,5 19,8
- Udrzyno (Udrzyn), *Udrzyn*, maz, kam, Brańsk, d 52,7 21,7
- Udziców (Uździców), snd, snd, Kunów, d 50,9 21,3
- Udziesz, *Udzierz*, pmr, now, Lalkowy, osada folwarczna 53,7 18,6
- Ugoszcz, dbr, rpn, Ruż 53,0 19,2
- Ugoszcza (Mrozowa Wola), *Mrozowa Wola*, maz, kam, Sadowne, d 52,6 21,9
- Ugoszcza, *Ugoszcz*, pdl, drh, Międzyzyle-
sie 52,5 22,0
- Uhnin (Huwnin), lub, lub, Parczów, k 51,6 23,0
- Uhowo, pdl, blk, Suraz, d 53,0 22,9
- Ujanowice (Iwanowice, Wujanowice), krk, sdc, Ujanowice, d 49,7 20,6
- Ujazd (Ujazd Wielki), pzn, ksc, Kamie-
niec 52,2 16,4
- Ujazd, kls, gzn, Sławno, d 52,6 17,3
- Ujazd, kls, ken, Keynia, osada folwarcz-
na, d 53,0 17,5
- Ujazd, krk, bck, Brzyska, d 49,8 21,4
- Ujazd, krk, prs, Bolechowice 50,1 19,8
- Ujazd, krk, szcz, Trzciana 49,8 20,3
- Ujazd, lcz, brz, Ujazd, miasto 51,6 19,9
- Ujazd, lcz, lcz, Tur 51,9 19,1
- Ujazd, snd, snd, Ujazd 50,7 21,3
- Ujazd+, krk, sdc, Zakliczyn 49,9 20,8
- Ujazdek (Ujazd Mały, Ujazdek Mały), pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4
- Ujazdek (Ujazdek Mały), snd, snd, Ujazd
albo Gryzikamień 50,7 21,2
- Ujazdowo I, II = Ujazdowo-Ochnio-
wo*, Ujazdowo Rydzewskie*, *Ujaz-
dowo*, *Ujazdówka*, plc, ndz, Cieccha-
nów, 52,9 20,5
- Ujejsze (Ujejsce), *Dąbrowa Górnicza-
-Ujejsce*, swr, Siewierz 50,4 19,2
- Ujków, *Ujków Stary*, krk, prs, Olkusz,
m 50,3 19,5
- Ujma Mała (Hujma Mała), bkj, bkj, Ko-
ściół, d 52,7 18,7
- Ujma Wielka (Hujma Wielka), *Ujma Du-
ża*, bkj, bkj, Świniarzewo, d 52,7 18,7
- Ujny, snd, wsl, Pierzchnica 50,7 20,8
- Ujrzanów, lub, luk, Siedlce 52,1 22,3
- Ujście, pzn, pzn, Ujście, miasto, k 53,1 16,7
- Uklejnica, bkj, prd, Chodecz, osada fol-
warczna 52,4 19,0
- Ulan, lub, luk, Ulan, k 51,8 22,5
- Ulanowice (Ulianowice), *Ulanowice*, snd, snd, Olbierzowice 50,7 21,4
- Ulanowo, kls, gzn, Kłecko 52,7 17,4
- Ulaszowice (Uljaszowice), *Jasło-Ulaszo-
wice*, snd, plz, Jasło 49,8 21,5
- Ulatowo-Adamy (Jadamowo, Ulotowo-
-Jadamy), maz, prz, Krzynowłoga
Wielka 53,2 20,9

Ulatowo-Borzuchy = Ulatowo-Borzuchy (Ulotowo-Borzuchy, Ulatowo-Stare Boruchy?), Ulatowo-Stara Wieś*, *Ulatowo-Barzuchy*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka 53,2 20,9

Ulatowo-Czeraniaki (Ulotowo-Czeraniaki, Ulatowo-Cierzniak), maz, prz, Krzynowłoga Wielka albo Chorzele 53,2 20,9

Ulatowo-Gać (Ulotowo-Gać), maz, prz, Krzynowłoga Wielka albo Chorzele 53,2 20,9

Ulatowo-Międzylesie (Ulotowo-Międzylesie, Ulatowo-Wilamy?), *Ulatowo-Zarosię*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka albo Chorzele 53,2 21,0

Ulatowo-Pogorzal (Ulotowo-Pogorzal), maz, prz, Chorzele albo Krzynowłoga Wielka 53,2 21,0

Ulatowo-Ziemaki*, *Ulatowo-Niwka*, maz, prz, Krzynowłoga Wielka albo Chorzele 53,2 20,9

Ulatowo-Żyły (Ulotowo-Żyły), maz, prz, Krzynowłoga Wielka albo Chorzele 53,2 20,9

Ulesie, srd, rds, Dąbrowa 50,8 19,6

Uleski**, pdl, drh, Rudka

Uliaszewo (Uliaszowo), *Ulaszewo*, plc, plc, Sikorz, d 52,6 19,6

Ulina, *Ulina Wielka*, krk, kss, Ulina 50,3 19,9

Uliniec, maz, grc, Worowo 51,9 20,8

Ulinka, *Ulina Mała*, krk, kss, Ulina, ds 50,3 19,9

Ulkowo (Wolikowo), *Ulkowy*, pmr, tcz, Kłodawa 54,2 18,6

Ułów, snd, rdm, Klwów 51,6 20,7

Ultowiec (Lutowiec, Oltowiec, Witolowiec), *Łutowiec*, krk, llw, Niegowa 50,6 19,5

Ultowo (Oltowo), *Ultowo*, plc, bls, Bielsko, d 52,7 19,9

Ułany, srd, szd, Uniejów 51,9 18,9

Ułęż I, II (Ułęże, Ułazy), *Ułęż Dolny i Ułęż Górny*, snd, stz, Żabia Wola (przed 1570 Drzążgów) 51,6 22,1

Ułomie (Unomie), bkj, rdj, Byczyna, d 52,7 18,6

Umanowice (Humianowice), snd, wsl, Kije, d 50,6 20,5

Umiastowice (Miastowice), *Miastowice*, kls, kcn, Dziewierzewo 53,0 17,5

Umiastowo = Umiastowo-Granice*, Umiastowo-Klimunty* (Umiastowo-Klimontowo), *Umiastów*, maz, bln, Borzęcin 52,2 20,8

Umiastowo-Falki+, maz, bln, Borzęcin 52,2 20,8

Umiastowo-Krzęczki (Umiastowo-Krzęczki), *Krzęczki*, maz, bln, Borzęcin 52,2 20,8

Umiastowo-Szpaki, *Kaputy*, maz, bln, Borzęcin 52,2 20,8

Umienino-Łubki (Humienino-Łubki), plc, bls, Proboszczowice 52,7 19,7

Umienino-Nogietki (Umieniono-Junochy), *Umienino-Nagietki*, plc, bls, Proboszczowice 52,7 19,7

Umienino-Żagoty, *Żagoty*, plc, bls, Proboszczowice 52,7 19,7

Umienino-Żelazki, plc, bls, Proboszczowice 52,7 19,7

Umięcin (Omięcin), *Omięcin*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,8

Umięcino-Andrychy = Umięcino-Andrychy (Humięcino, Umięcino-Andryki), Umięcino-Chromice* (Umięcino-Chrzczony?), *Humięcino-Andrychy*, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6

Umięcino-Klary, *Humięcino-Klary*, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6

Umięcino-Koski = Umięcino-Dobek*, Umięcino-Koski (Umięcino-Goski), *Humięcino-Koski*, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6

Umięcino-Markwaty+ = Umięcino-Ciężkie* (Umięcino-Cioski), Umięcino-Markwaty, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6

Umięcino-Rzytki = Umięcino-Rychty* (Rechty, Rutki?), Umięcino-Rzytki (Rzczki?), *Humięcino-Retki*, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6

Umięcino-Siepielaki (Umięcino-Sopiolaki), *Humięcino-Sepilaki*, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6

Umięcino-Stara Wieś = Umięcino-Falki* (Chrzczony-Falki), Umięcino-Stara Wieś (Umięcino Stare), *Humięcino*, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6

Ungrow**, pzn, pzn, osada młyńska, m

Unia, kls, pzd, Staw 52,3 17,7

Uniechowo (Uniechów), dbr, dbr, Szpital Nadolny, osada młyńska 52,7 19,1

Uniecko, *Unieck*, plc, rac, Uniecko 52,9 20,2

Uniejewo (Uniejów), dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,5

Uniejów, srd, szd, Uniejów, miasto, d 52,0 18,8

Uniejów, *Uniejów-Parcela*, krk, kss, Uniejów, d 50,4 19,9

Unienie, *Umień, Umień Poduchowny*, lcz, lcz, Unienie 52,2 18,8

Unierzyż Kościelny = Unierzyż Kościelny, Unierzyż Mały*, *Unierzyż*, plc, rac, Unierzyż Kościelny 52,9 20,3

Unisław (Unisław), *Unisław*, kls, pzd, Wiela 51,8 17,3

Unieszcz, *Umieszcz*, krk, bck, Tarnowiec, d 49,7 21,6

Unieszki Gumowskie, *Unieszki Gumowskie*, plc, szr, Kuklino 53,2 20,4

Unieszki Zawadzkie (Unieszki Suleńskie), *Unieszki Zawadzkie*, plc, szr, Kuklino 53,2 20,4

Unieszowa (Bestwieszowa?), *Unieszowa*, krk, bck, Ryglice Niższe 49,9 21,1

Uniewiel (Uniewel), *Unewel*, snd, opc, Białobrzegi 51,4 20,1

Unikowo I, II = Unikowo Klemensowe*, Unikowo Lekowskie* (Uniejkowo), *Unikowo, Unikówko*, plc, ndz, Lekowo, 52,9 20,4

Uników, snd, wsl, Szaniec 50,5 20,7

Unimierze (Umierze, Umierzyn, Unimierze)*, inw, inw, Raciąż 52,8 18,8

Unino (Hunin), *Unin*, maz, gar, Garwolin, k 51,9 21,7

Unisław, chl, chl, Unisław, d 53,2 18,4

Unisławice (Niesławice, Uniesławice), bkj, kwł, Kłobnia Mała 52,5 19,2

Uniszowice, lub, lub, Konopnica 51,3 22,4

Unków, *Uników, Umień Poduchowny*, srd, srd, Unków, ds 51,4 18,5

Upale = Upale Wielkie*, Upale Małe*, lcz, lcz, Słoboszewo 52,1 19,2

Upuszczów, *Upuszczew*, srd, srd, Góra 51,7 18,5

Urbanice, srd, wln, Ruda 51,2 18,6

Urbanowo Nowe, *Urbanowo – część*, pzn, ksc, Opalenica 52,3 16,4

Urbanowo Stare, *Stare Urbanowo*, pzn, ksc, Opalenica 52,3 16,4

Urbany, *Urbanki*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2

Urgacze = Urgacze (Biały Kamień), Urgacze-Jakubki, *Kamińskie*, maz, was, Grabowo 53,5 22,2

Urniszewo (Orniszewo), kls, pzd, Kryrowo, m 52,3 17,2

Urzaszowice (Uzaszewo), *Uzaszewo*, pzn, pzn, Urzaszowice 52,4 17,1

Urzaszów, *Usarzów*, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5

Urządów, lub, lub, Wilków 51,3 21,9

Urzecze, lcz, orl, Sobota, d 52,1 19,8

Urzędów, lub, urz, Urzędów, miasto, k 51,0 22,1

Urzut, maz, bln, Nadarzyn 52,1 20,8

Urzuty, snd, wsl, Opatowiec, d 50,2 20,7

Urzuty+, maz, grc, Mogilnica 51,7 20,7

Ursnitz (Uźnice, Wosnitz, Wüsnitz), *Uśnice*, mlb, mlb, Sztum, k 54,0 18,9

Ustanowo (Ustanowo Kołybielskie, Ustanowo Skolimowskie, Ustanowo Stare), *Ustanów*, maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,0

Ustanówko (Ustanówko Dobieskie, Ustanówek), *Ustanówek*, maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,1

Ustarbowo (Ostarbowo, Ustarbowa), pmr, pck, Luzino 54,6 18,2

Ustarbowski Młyn+, pmr, pck, Luzino, osada młyńska 54,6 18,2

Ustków, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6

Ustoszewo, *Ustaszewo*, kls, kcn, Świętkowo 52,8 17,5

- Ustrobną (Ostrobną), snd, plz, Szebnie 49,7 21,7
- Ustronie, bkj, bkj, Lubanie 52,7 18,9
- Ustrzesz, lub, luk, Kozirynek 51,8 22,7
- Usza Mała (Usza), pdl, drh, Kuczyno 52,7 22,5
- Usza Wielka (Usza), pdl, drh, Kuczyno 52,7 22,5
- Uszczanowice (Uszczonowice), *Łuszczanowice*, srd, rds, Sulimierzycy, k 51,2 19,3
- Uszczyn, srd, ptr, Witów, k 51,4 19,8
- Uszeńskie (Osieńki, Uszeńki), *Jabłoń-Uszyńskie*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna 52,9 22,6
- Uszew, krk, szcz, Uszew, d 49,9 20,6
- Uswicza, *Poręba Spytkowska* – część, krk, szcz, Poręba 49,9 20,6
- Uścianek, *Uścianek Wielki*, maz, nur, Zaręby Kościelne i Zuzola 52,7 22,1
- Uściąż, lub, lub, Kazimierz, k 51,3 22,0
- Uście, snd, snd, Borowa 50,4 21,3
- Uście, *Ujście Jezuickie*, snd, wsl, Opатовiec, ds 50,2 20,7
- Uście, *Uście Gorlickie*, krk, bck, praw. Uście 49,5 21,1
- Uście, *Uście Solne*, krk, szcz, Uście, miasto, k 50,1 20,5
- Uście*, krk, szcz, Chełm, ds 50,0 20,3
- Uścieniec (Uścinić), maz, gar, Tarnowo 51,8 21,5
- Uścięcice, pzn, ksc, Dokowo Mokre 52,3 16,4
- Uścięcina (Uścięcino), kls, pzd, Graboszewo, d 52,3 17,7
- Uścikowo, kls, kcn, Świętkowo 52,8 17,5
- Uścikowo, *Uściskowo*, pzn, pzn, Obrniki, k 52,6 16,7
- Uścimów, lub, lub, Ostrów, k 51,5 23,0
- Uściszowice, *Uściszowice*, snd, wsl, Bejsce 50,2 20,7
- Uśc (Uście), chl, chl, Chełmno 53,3 18,4
- Uśniaki (Ośniaki), maz, gar, Wilka, k 51,9 21,4
- Uwielinko (Uwielnik? Uwielino, Wielinek), *Uwielinek*, lcz, lcz, Witunia 52,2 19,3
- Uwieliny, maz, grc, Prażmowo 52,0 21,0
- Uziębły (Oziębły), pdl, drh, Paprotnia 52,3 22,4
- Vogelsang, *Skowronki*, pmr, gdn, Prybbernow, m 54,4 19,3
- Vöglers, *Nowa Karczma* – część, pmr, gdn, Prybbernow, m 54,4 19,6
- Waczyn (Wacyn), *Radom-Wacyn*, snd, rdm, Stary Radom, k 51,4 21,1
- Wadłów (Wadłów), *Wadlew*, srd, ptr, Drużbice, d 51,5 19,4
- Wadowice, krk, sls, Wadowice, miasto, k 49,9 19,5
- Wadowice, *Wadowice Górne*, snd, plz, Wadowice 50,3 21,3
- Wadów, *Kraków-Wadów*, krk, prs, Rusiec 50,1 20,1
- Wagan (Nowe Lipiny), maz, kam, Niegowo 52,5 21,5
- Waganowice, krk, prs, Niedźwiedź 50,2 20,1
- Wagańce (Wagańc, Waganiec), *Waganiec-Nasiennictwo*, bkj, bkj, Zbrachlino 52,8 18,9
- Wagi = Gnaty (Gnatowo), Wagi, *Wagi-Gnaty*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4
- Waglczewo = Waglczewo (Wagczewo, Waglczewo), Waglczewo Małe*, Waglczewo Wielkie*, *Wąkczew*, lcz, lcz, Leźnica Mała 52,0 19,1
- Wagowo, kls, gzn, Pobiedziska, d 52,4 17,3
- Wajkowo (Wajków), *Wajków*, pdl, mln, Mielnik, d 52,3 23,1
- Wakowy, *Waki*, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,4
- Waksmand (Wachsmund, Waksmund, Waskmond), *Waxmund*, krk, sdc, Waksmand, k 49,5 20,1
- Waldeck (Wałyki), *Wałyki*, chl, mch, Grabau, d 53,5 19,8
- Wale, *Wale* – część, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2
- Walenczów (Walanczów), krk, llw, Kłobucko, k 50,9 18,9
- Walentowo, *Walendów*, maz, bln, Nadarzyn 52,1 20,8
- Walewice, raw, sch, Bielawy 52,1 19,7
- Walewo (Walewo-Nierostęp, Walewo-Niewstęp, Walowo), *Walew*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,2
- Waliknowy, *Walichnowy*, srd, wln, Waliknowy 51,3 18,4
- Walim (Walim), pdl, mln, Górki, d 52,2 23,0
- Waliska, maz, gar, Kuflewo 52,1 21,8
- Waliszewice Nowe = Waliszewice Nowe (Waliszewice), Waliszewice Stare*, *Waliszewice*, kls, kls, Chlewo 51,7 18,4
- Waliszewo, kls, gzn, Waliszewo, d 52,6 17,3
- Waliszewo, *Waliszew*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,6
- Waliszewo, *Waliszew*, raw, gos, Suserz 52,4 19,7
- Walkowice, pzn, pzn, Czarnków 53,0 16,5
- Walków, srd, wln, Osjaków 51,3 18,8
- Walkunów I, II = Walkunów Mały*, Walkunów Wielki*, *Walkonowy Dolne*, *Walkonowy Górne*, snd, chc, Czarnca, 50,8 19,9
- Walocho-Cieplystok = Skrzynki* (Skrzynki-Cieplystoki), Walocho-Cieplystok, maz, zmb, Rudki 53,1 22,4
- Walocho-Kałęczyno, *Kałęczyn-Walochy*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,4
- Walocho-Mońki, *Mońki-Walochy*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,4
- Waltorowo, *Watorowo*, chl, chl, Starogród, d 53,3 18,4
- Wał, raw, bla, Żdźar 51,6 20,5
- Wałcz, pzn, wlc, Wałcz, miasto, k 53,3 16,4
- Wałdowo (Waldau, Wałdowa), pmr, swc, Niewieścino 53,3 18,2
- Wałdowo (Waldau, Wałdowa), *Waldowo Szlacheckie*, chl, chl, Sarnowo, osada kuźnicza, ds 53,4 18,7
- Wałdowo, kls, nkl, Wałdowo 53,5 17,6
- Wałdowo, *Waldowo Królewskie*, chl, chl, Boleminek 53,1 18,3
- Wałdówko, kls, nkl, Komirowo 53,4 17,6
- Wałdówko, *Krzywka* – część, chl, chl, Łasin, osada folwarczna 53,5 19,2
- Wałki (Walki), pdl, mln, Dziadkowicze 52,6 23,1
- Wałowa Góra, krk, sdc, Łososina 49,7 20,4
- Wałowice (Wołowice), *Wolica* – część, krk, bck, Jasło 49,7 21,5
- Wałowice I, II, III = Wałowice Braneckie*, Wałowice Dobkowe* (Wałowice-Żelazo?), Wałowice Pieczyńskie* (Wałowice Piączyńskie), *Wałowice*, raw, raw, Rawa, 51,8 20,2
- Wałowice, lub, urz, Świeciechów 51,0 21,8
- Wałownica, kls, kcn, Łabiszyn 53,0 18,0
- Wały = Wały, Wnory*, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
- Wałycz, chl, chl, Wąbrzeźno, k 53,3 19,0
- Waniewo (Waniowo, Waniów), pdl, blk, Narew, przedmieście, m 52,9 23,6
- Waniewo (Waniów), pdl, blk, Waniewo, miasto 53,1 22,8
- Wańtuchy (Wantuchy), pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2
- Wapcz, *Wabcz*, chl, chl, Wapcz 53,3 18,6
- Wapienna, *Wapienne*, krk, bck, praw. Męcina, k 49,6 21,3
- Waplewo (Wapless), *Waplewo Wielkie*, mlb, mlb, Altenmarkt 53,9 19,2
- Wapno, kls, kcn, Srebrna Góra 52,9 17,4
- Warblino (Werblino, Wierblino), *Werbli- nia*, pmr, pck, Starzyno, d 54,7 18,3
- Warchoń, *Orchoń*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, osada młyńska, d 52,6 17,6
- Warchołów (Warchołowo), *Warcho- łów Stary*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,7
- Warchoły, pdl, drh, Węgrów 52,4 22,0
- Warcimierz Mały (Klein Wartzimierz), *Waćmierz*, pmr, tcz, Sobkowy, osada folwarczna 54,0 18,7
- Warcimierz Wielki (Gross Wartzimierz), *Waćmierz*, pmr, tcz, Sobkowy 54,0 18,7
- Warcz, pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna, m 54,2 18,5

- Wardężino Małe, *Wardężyn* – część, kls, knn, Grabienice 52,1 18,1
- Wardężino Wielkie, *Wardężyn*, kls, knn, Grabienice 52,1 18,1
- Warele Nowe, *Nowe Warele*, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
- Warele Stare (Warele-Stara Wieś, Wielkie Warele), *Stare Warele*, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
- Warele-Filipy (Filipy), *Warele-Filipowicze*, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
- Warele-Wyszonki (Wyszonki-Warele), *Warele-Filipowicze* – część, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
- Warele, okolica, pdl, blk
- Warężyn, swr, Siewierz, d 50,4 19,2
- Wargawa Stara (Warga Stara, Wargawa-Niuska, Wargowo), lcz, lcz, Witunia 52,2 19,2
- Wargawa-Budki (Wargawa-Dutki?, Wargawa-Budek), *Wargawka* – część, lcz, lcz, Witunia 52,2 19,3
- Wargocin, *Wargocin Poproboszczowski*, snd, stz, Wargocin, k 51,6 21,6
- Wargowo, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,7
- Warka, maz, wrk, Warka, miasto, k 51,8 21,2
- Warlub, *Warlubie*, pmr, now, Komorsko Nowe, d 53,6 18,6
- Warpalice, dbr, rpn, Osiek 53,1 19,4
- Warpechy Stare (Warpęchy-Stara Wieś, Warpęchy Stare), pdl, blk, Wyszki 52,9 23,0
- Warpechy-Olszanica (Warpęchy-Olszanica), *Warpechy Nowe*, pdl, blk, Wyszki 52,8 23,1
- Warszawa Nowa (Warszowa Nowa), *Warszawa-Nowe Miasto*, maz, wrs, Warszawa Nowa, miasto, k 52,3 21,0
- Warszawa Stara (Warszowa Stara), *Warszawa-Stare Miasto*, maz, wrs, Warszawa Stara, miasto, k 52,2 21,0
- Warszewice (Warszowice), *Warszawice*, maz, czr, Radwankowo 52,0 21,3
- Warszewice, chl, chl, Biskupice 53,2 18,5
- Warszewka (Warszewo), *Warszówka*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0
- Warszewka, plc, rac, Rogotworsk, d 52,7 20,0
- Warszewo, *Warszew*, kls, kls, Rajsko, d 51,7 18,2
- Warszkowo-Młyn, pmr, pck, Krokowo, osada młyńska, k 54,7 18,2
- Warszów (Warszówek), *Warszówek*, snd, Pawłów 51,0 21,1
- Warszyce (Warczyce), lcz, lcz, Gieczno i Modlna 52,0 19,5
- Warta, srd, srd, Warta, miasto, k 51,7 18,6
- Wartałki*, *Wartoły*, lcz, lcz, Rdułtów 52,2 19,1
- Wartkowiec, srd, szd, Wartkowiec 52,0 19,0
- Warzlin (Warzyn), *Warzyn Drugi i Warzyn Pierwszy*, krk, kss, Cierno 50,6 20,2
- Warzno Małe (Warzynko), *Warzenko*, pmr, gdn, Kielno, osada folwarczna 54,4 18,4
- Warzno Wielkie (Warzno, Warzyno), *Warzno*, pmr, gdn, Kielno, d 54,4 18,3
- Warzyce (Warszyce), snd, plz, Warzyce, d 49,8 21,5
- Warzymowo (Warzymów), *Kolonia Warzymowska*, bkj, ksw, Warzymowo 52,4 18,4
- Warzyn, *Wardzyń*, srd, ptr, Czarnocin, d 51,6 19,6
- Warzyszewo, *Lisewo* – część, pmr, pck, Krokowo, osada folwarczna 54,8 18,2
- Wasie* (Wasze), pdl, drh, Sterdynia 52,6 22,3
- Wasilewo, *Wasilew Szlachecki*, pdl, drh, Skrzyszewo, ds 52,4 22,5
- Wasily-Zygnny, maz, prz, Duczymino Kościelne 53,3 20,8
- Waskowice (Niereśla-Waskowięta, Waskowice-Niereśla), *Waski*, pdl, blk, Kalinówka 53,4 22,9
- Waśko+, maz, kol, Kolno, osada młyńska, k 53,4 21,8
- Waśniewo-Gluchy+, plc, mla, Grzebsk 53,3 20,6
- Waśniewo-Goździe, *Waśniewo-Gwoździe*, plc, mla, Grzebsk 53,3 20,5
- Waśniewo-Grabowo, plc, mla, Grzebsk albo Janowiec Kościelny 53,3 20,6
- Waśniewo-Opiechy+, plc, mla, Grzebsk 53,2 20,6
- Waśniów, snd, snd, Waśniów, miasto, d 50,9 21,2
- Watkowice Małe, mlb, mlb, Postelin 53,8 19,1
- Watkowice Wielkie, *Watkowice*, mlb, mlb, Postelin, KS 53,8 19,1
- Watkowo, *Watkowo Stare*, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,8
- Wawrowice, chl, mch, Skarlin, k 53,4 19,5
- Wawrowice, snd, wsl, Wiślica, ds 50,3 20,7
- Wawrowice, *Szczytniki Parcele*, kls, kls, Staw 51,7 18,3
- Wawrowo, plc, szr, Dłotów 53,2 20,0
- Wawrzeńczyce (Wawrzyńczyce), snd, snd, Świętomarza 50,9 21,1
- Wawrzki, *Wawrzka*, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,6 21,0
- Wawrzyńczyce, *Wawrzeńczyce*, krk, prs, Wawrzyńczyce, d 50,1 20,3
- Wawrzyszewice, *Warszewice*, lcz, brz, Skoszewy 51,9 19,6
- Wawrzyszewo, *Warszawa-Wawrzyszew Stary*, maz, wrs, Wawrzyszewo 52,3 20,9
- Wawrzyszewo, *Wawrzyszew*, maz, bln, Błonia, d 52,2 20,6
- Wawrzyszów, snd, rdm, Mniszek, d 51,4 20,9
- Ważyno Tomaszowe, *Warzyn Kmiecy*, plc, sie, Goleszyno 52,8 19,8
- Ważyno-Skóry, *Warzyn-Skóry*, plc, sie, Goleszyno 52,8 19,8
- Wąbiewo, pzn, ksc, Parzęczewo 52,2 16,4
- Wąborków, *Wąworków*, snd, snd, Opatów 50,8 21,4
- Wąbrzeźno (Fredeck, Freydeck), chl, chl, Wąbrzeźno, miasto, d 53,3 18,9
- Wąbrzeźno-Zamek, *Wąbrzeźno* – część, chl, chl, Wąbrzeźno, zamek, d 53,3 18,9
- Wąchabno, pzn, ksc, Kopanica, k 52,1 15,8
- Wąchocko, *Wąchock*, snd, snd, Wąchocko, miasto, d 51,1 21,0
- Wądołki Borowe = Wądołki Borowe (Wądołki-Wierzch Prądnika – część), Wądołki-Kałęczyno* (Wądołki-Bartki), Wądołki-Kopki*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2
- Wądołki Stare, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2
- Wądołki-Buczki (Wądołki-Wierzch Prądnika – część), maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2
- Wądołki-Suchodół+, maz, osl, Czerwińno 53,0 21,7
- Wądzyn (Wądzin), chl, mch, Bobrowo 53,3 19,2
- Wągielce, *Węgielce*, lub, lub, Rudno 51,6 22,3
- Wąglany (Wąblany, Węglany), snd, opc, Białaczów 51,3 20,3
- Wąglikowice, pmr, tcz, Kościerzyno 54,0 17,9
- Wąglin (Węglów), srd, rds, Kodrąb 51,1 19,6
- Wąglino (Wędlino), *Widlino*, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, d 54,3 18,4
- Wągliny (Skupie, Węgliny), *Skupie*, maz, gar, Kiczki, d 52,1 21,8
- Wąglowice (Wąglewice), *Węglewice*, srd, wln, Cieszęcin 51,4 18,2
- Wąglczów, *Wąglczew*, srd, srd, Wąglczów, k 51,6 18,5
- Wągodno, maz, grc, Prażmowo 52,0 21,0
- Wągrowiec, kls, kcn, Wągrowiec, miasto, d 52,8 17,2
- Wągry, raw, raw, Jeżów 51,8 19,9
- Wąpielsk (Wąpielsko), dbr, rpn, Radziki 53,1 19,3
- Wąpiersk (Wąpiersko), chl, mch, Lidzbark Welski, k 53,3 19,9
- Wąpierzów (Wapierzów), *Wampierzów*, snd, plz, Wadowice 50,3 21,3
- Wąsosz, maz, was, Wąsosz, miasto, k 53,5 22,3
- Wąsosze (Wąsosz), krk, llw, Częstochowa, osada kuźnicza 50,7 19,1

- Wąsosze (Wąsosz), *Wąsosz*, krk, llw, Nakło 50,7 19,7
- Wąsosze Chmielewskie (Wąsosze-Chmielewo, Chmielewko, Chmielewo Małe), *Chmielewko-Wąsosze*, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5
- Wąsosze Wielkie, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5
- Wąsosze, kls, knn, Wąsosze 52,3 18,3
- Wąsosze, *Wąsosz Dolny, Wąsosz Górny*, srd, wln, Wąsosze, k 51,1 19,0
- Wąsosze, *Wąsosze-Filipy*, maz, liw, Czerwonka 52,3 21,9
- Wąsowo (Wąsowa), *Kolonia Wąsewo*, bkj, rdj, Kaczewo i Piotrkowo 52,6 18,5
- Wąsowo, pzn, pzn, Wytomyśl 52,4 16,2
- Wąsowo, *Wąsewo*, maz, osw, Wąsowo 52,9 21,7
- Wąsów, krk, prs, Czulice, d 50,1 20,2
- Wąsówka, *Żeliszew Podkościelny*, maz, liw, Niwiska albo Wodynie 52,1 22,0
- Wąsy, maz, bln, Leszno 52,2 20,7
- Wąwał (Wądał, Wąwoł), bkj, kwł, Białotarczek 52,4 19,2
- Wąwał (Wąwały), snd, opc, Białobrzegi 51,5 20,1
- Wąwelno, kls, nkl, Wąwelno 53,3 17,6
- Wąwolnica, lub, lub, Wąwolnica, miasto, k 51,3 22,1
- Wda, pmr, tcz, Czarnylas, osada folwarczna, k 53,8 18,4
- Wdecki Młyn, pmr, tcz, Czarnylas, osada młyńska, k 53,8 18,4
- Wdowin = Wdowin, Wola Wilkowa* (Wilkowa Wola, Wola Wdowińska), srd, ptr, Drużbice 51,5 19,4
- Wdziękoń-Jabłoń, *Wdziękoń Pierwszy*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,3
- Wdziękoń-Wronki*, *Wdziękoń Drugi*, maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,3
- Wdzydze, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, k 54,0 17,9
- Weichselmünde, *Wistoujście*, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,4 18,7
- Weingarten, *Osiedle Winnica*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,4
- Weisse Krug+, pmr, gdn, [nieznana], osada karczmarska, m 54,3 18,8
- Weissenberg (Albus Mons, Biała Góra, Weisse Berg), *Biała Góra*, mlb, mlb, Sztum, Przewóz, k 53,9 18,9
- Weisshof, *Biały Dwór*, mlb, mlb, Tiefenau 53,8 18,9
- Wejsce (Wesce, Wiesce), raw, gbn, Kocierzewo, d 52,3 20,0
- Welcza** (Welcze), raw, sch, Pawłowice
- Welin, *Dywan*, pmr, mrw, Lipusz, k 54,0 17,7
- Welszczyce (Wieszczyce), *Wieścice*, srd, szd, Uniejów, d 52,0 18,7
- Welcz (Wolcz), *Wielki Welcz*, chl, chl, Welcz, k 53,6 18,8
- Welcz, *Wolcz*, snd, wsl, Busko, k 50,5 20,7
- Welma, *Goślinowo*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, d 52,6 17,6
- Welma, *Welna*, kls, gzn, Kołdrąb 52,8 17,5
- Welna, (Welma, Welmia, Welnia), pzn, pzn, Rogoźno 52,7 16,9
- Welnica, kls, gzn, Jankowo, d 52,6 17,6
- Welnicki**, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, osada młyńska, d lub s
- Welnin (Welmin), snd, wsl, Solec, k 50,3 20,9
- Welpin (Wulpin), pmr, tch, Byśław, osada folwarczna 53,5 18,0
- Welsnów (Welzniów), *Walsnów*, snd, snd, Grzegorzowice albo Słup Stara 50,9 21,1
- Welsnów, *Walsnów*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9
- Wenecja, kls, kcn, Wenecja, d 52,8 17,7
- Wenecja, *Nowawieś Chelmińska* – część, chl, chl, Chelmino, m 53,4 18,6
- Wenecja, *Starachowice-Wanacja*, snd, snd, Wąchocko, d 51,0 21,1
- Werkowo, kls, kcn, Łekno 52,8 17,3
- Wersk, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,2
- Wery (Wyry, Wiery), pmr, swc, Drzycim 53,5 18,3
- Wesoły Kąt, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,2
- Wesołka, srd, szd, Borzyszowice 51,6 19,1
- Wesslinken, *Wiślinka*, pmr, gdn, Reichenberg, m 54,3 18,8
- Westkrug+ (Munda), pmr, gdn, Oliwa, osada karczmarska, d 54,4 18,7
- Westrza Wielka = Westrza Wielka (Westrza), Westrza Mała*, *Westrza*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,9
- Węchadłów (Góra Misiowska), krk, kss, Wola Knyszyńska albo Lubcza 50,5 20,4
- Wędrzyńska Wola (Wola Wądrzyńska, Wola Wodryńska), *Wola Wądrzyńska*, srd, rds, Sulimierzycy 51,2 19,2
- Węgielny Młyn, *Węgielnia* – część, pzn, pzn, Lwówek, osada młyńska 52,4 16,0
- Węgiec, inw, inw, Ostrów 52,8 18,2
- Węgiec, *Węgrce Panieńskie*, snd, snd, Obrazów, d 50,7 21,6
- Węgiec, *Węgrce Szlacheckie*, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5
- Węgiecki, kls, pzd, Gozdowo 52,3 17,6
- Węgiersk (Węgiersko), dbr, lpn, Nowogród, d 53,1 19,1
- Węgierskie, kls, pzd, Czerlenino 52,3 17,2
- Węgieckie, *Węglówka* – część, krk, szc, Wiśniowa, k 49,7 20,1
- Węgleszyn (Wągleszyn), snd, chc, Węgleszyn 50,8 20,2
- Węglewice (Węglewic, Węglowice Wielkie), lcz, lcz, Witunia 52,1 19,3
- Węglewice (Węglowice), *Mężenino-Węglowice*, maz, cch, Ciemnowko Kościelne 52,8 20,7
- Węglewo, kls, gzn, Węglewo, k 52,5 17,3
- Węglewo, *Węglew*, kls, knn, Kawnica 52,2 18,1
- Węgliny**, pzn, ksc, Gryżyna, osada młyńska
- Węglno, *Węglin*, lub, urz, Potok 50,8 22,1
- Węglówka (Niedzwiedza), *Węglówka* – część, krk, szc, Wiśniowa, k 49,7 20,1
- Węglówka Ruska (Wąglówka), *Węglówka*, snd, plz, Odrzykoń albo Korczyzna 49,8 21,8
- Węgorzewo, kls, gzn, Sławno 52,6 17,2
- Węgorzyn (Wanger), chl, chl, Orzechowo, m 53,2 18,8
- Węgra, maz, prz, Węgra 53,0 20,8
- Węgrce (Węgrce Małe, Węgrce Wielkie, Węgrce Wielkie), *Węgrce Wielkie*, krk, szc, Bodzanów i Wieliczka, ds 50,0 20,1
- Węgrce, *Węgrce*, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,0
- Węgrowo, chl, chl, Okonin, k 53,5 18,8
- Węgrów, pdl 52,4 22,0
- Węgrów, pdl, drh, Węgrów, miasto 52,4 22,0
- Węgry (Polski Braunsvaldek, Wengern), mlb, mlb, Brumswald 54,0 19,0
- Węgry (Wągry), kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,0
- Węgrzynowice, *Kraków-Węgrzynowice*, krk, prs, Wrzodowa Góra, d 50,1 20,2
- Węgrzynowice, raw, raw, Budziszewice, ks 51,7 20,0
- Węgrzynowo = Węgrzynowo Wielkie (Węgrzynowo-Bartoldy?), Węgrzynówko-Reszka* (Węgrzynówko Małe), Węgrzynówko-Głąby*, maz, wsg, Orszymowo 52,4 20,1
- Węgrzynowo = Węgrzynowo, Wola Węgrzynowska, maz, prz, Węgrzynowo 52,9 21,0
- Węgrzynowo, plc, sie, Goleszyna, d 52,8 19,7
- Węgrzynowo, *Wilcza* – część, kls, kls, Lutynia, Magnuszewice 51,9 17,6
- Węgrzynów, *Stary Węgrzynów*, krk, llw, Obichów 50,6 19,9
- Wępiły, *Wempily*, plc, rac, Rogotworsk 52,7 20,1
- Węsiory, pmr, mrw, Stężyca Mała 54,2 17,8
- Węszkowo, *Waszkowo*, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,7
- Wętfia (Wętfie), *Wętfie*, pmr, swc, Drzycim, k 53,5 18,2

- Wętkowy (Wątkowy), *Wędkowy*, pmr, tcz, Lubiszewo, osada folwarczna 54,1 18,6
- Węzórów (Węzerów), *Węzerów*, krk, prs, Prędocin 50,3 20,1
- Węzowo (Więzowo), *Węzewo*, maz, prz, Bogate, ks 52,9 20,9
- Węże (Uże), pdl, drh, Rozbity Kamień 52,4 22,1
- Wężówka (Wążówka), maz, kam, Jadowo 52,5 21,6
- Wężyczyn (Wążyczyno), maz, gar, Latowicz, k 52,1 21,8
- Wiaderne (Wiaderna), *Wiaderno*, srd, ptr, Nagórzyce, d 51,5 19,9
- Wiadome, *Kolankowo* – część, dbr, lpn, Karnkowo 52,8 19,2
- Wiadrowo, plc, szr, Lubowidz 53,1 19,9
- Wiatowice, krk, szc, Niegowiec 50,0 20,2
- Wiatrowice, *Tropie* – część, krk, sdc, Tropie 49,8 20,7
- Wiatrowiec, maz, grc, Jeziora Małe 51,9 20,7
- Wiatrowo, kls, gzn, Pruśca 52,8 17,1
- Wiackowice (Wiąclawice), *Więckowice*, krk, prs, Bolechowice, d 50,1 19,8
- Wiackowice, *Więckowice*, krk, prs, Zębocin 50,2 20,3
- Wiączemin, *Wiączemin Polski*, raw, gbn, Troszyno 52,5 19,9
- Wiączeń Leśny (Wiączeń Mały), *Łódź-Wiączyń Górny*, lcz, brz, Mileski, k 51,8 19,6
- Wiączeń Polny (Wiączeń Wielki), *Łódź-Nowosolna*, lcz, brz, Mileski, k 51,8 19,6
- Wiąg (Iwiąg, Wiąg), *Jabłonkowa Droga*, pmr, swc, Świecie, k 53,4 18,5
- Wiązownica (Przedzomy), maz, was, Stucz 53,4 22,4
- Wiązownica (Więzownica), snd, snd, Wiązownica, k 50,6 21,4
- Wiązowo (Więzow), *Wiązówka*, maz, wsg, Rębowo, k 52,4 20,2
- Wicholec (Wiecholec), *Wichulec*, chl, mch, Bobrowo 53,3 19,3
- Wichorowo = Wichorowo Małe*, Wichorowo Wielkie*, maz, scn, Radzimino Wielkie 52,6 20,4
- Wichorze, chl, chl, Czyste 53,3 18,5
- Wichowo (Witowo), dbr, dbr, Chełmica 52,8 19,1
- Wichowo**, pdl, drh, Kuczyno
- Wichradz, maz, wrk, Warka, k 51,8 21,1
- Wichrowice, bkj, bkj, Śmiłowice 52,5 19,0
- Wichrowo, *Wichrów*, lcz, lcz, Łęczycza, d 52,1 19,1
- Wicie (Wojciechowa Wola), *Wicie*, raw, gbn, Kocierzewo, d 52,2 20,0
- Wicie, maz, wrk, Mniszewo 51,9 21,3
- Wicie**, raw, gbn, Wicie
- Wiciejewo, plc, plc, Łętowo, d 52,5 20,0
- Wiciejów (Wiciejewo), maz, gar, Mińsko 52,2 21,7
- Wickerau, *Wikrowo*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,1 19,3
- Wiczkowice, *Wilczkowice*, lcz, lcz, Łęczycza, ks 52,1 19,2
- Wiczlino, pmr, gdn, Kielno 54,5 18,4
- Widawa, srd, srd, Widawa, miasto 51,4 18,9
- Widawka, srd, rds, Kodrąb 51,1 19,6
- Widelki (Widetek), snd, wsl, Daleszyce, huta szkła, d 50,8 20,9
- Widlice, chl, chl, Łasin 53,5 19,1
- Widlno, *Wildno*, dbr, lpn, Krostkowo 52,9 19,2
- Widowo = Widowo Podleśne*, Widowo Wielkie*, *Widów*, maz, grc, Lewiczyn 51,8 20,9
- Widuchowa, snd, wsl, Janina 50,5 20,8
- Widzewnica (Widzew, Widzów), *Łódź-Widzew* – część, lcz, brz, Łódzia, d 51,8 19,5
- Widzierzewice, *Trzek*, pzn, pzn, Czerleinino 52,4 17,1
- Widzim, *Stary Widzim*, pzn, ksc, Kieblów 52,1 16,1
- Widziszewo, pzn, ksc, Kościan, d 52,0 16,5
- Widzów, srd, rds, Kruszyna 51,0 19,4
- Widźgowo (Wydźgów), pdl, drh, Dołobowo 52,7 22,9
- Wiecanowo, kls, gzn, Mogilno, d 52,7 17,9
- Wieccze Nowe (Wiecce Małe, Wiecce Nowe), *Nowy Wiec*, pmr, tcz, Szczodrowo 54,1 18,4
- Wieccze Stare (Wiecce Stare, Wiecce Wielkie), *Stary Wiec*, pmr, tcz, Szczodrowo 54,1 18,3
- Wiehciewo (Wiciejewo), *Wiehciejewo*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8
- Wiechetki Mniejsze, *Wiechetki Małe*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2
- Wiechetki Większe (Wiechetki Więtsze), *Wiechetki Duże*, pdl, drh, Rozbity Kamień 52,3 22,2
- Wiechnowice, raw, raw albo bia, Sierchowoy 51,6 20,3
- Wiechucice Małe, *Wiechutki*, srd, srd, Sieradz 51,6 18,8
- Wiechucice Wielkie, *Wiechucice*, srd, srd, Sieradz, k 51,5 18,8
- Wiecienino (Wiecinin, Węcienino, Więcino), *Wiecinin*, bkj, prd, Brdowo 52,4 18,7
- Wieczera (Wieczernia), *Tokarnia* – część, krk, szc, Łętownia 49,7 19,8
- Wieczfnia (Wieczfna), *Wieczfnia Kościelna*, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5
- Wiejca, raw, sch, Kapios, k 52,3 20,5
- Wiekowo, kls, gzn, Powidz 52,4 17,8
- Wiekówko, *Wiekowo* – część, kls, gzn, Powidz 52,4 17,8
- Wiel, kls, gzn, Mieścisko, k 52,7 17,3
- Wielanów, *Wilamów*, srd, szd, Wielanów 52,0 18,8
- Wielanówko, *Wilamówka*, srd, szd, Wielanów 52,1 18,8
- Wielany, kls, knn, Krąpsko 52,3 18,4
- Wielatkowo, *Wylatkowo*, kls, gzn, Powidz, k 52,5 17,9
- Wielatowo, *Wylatowo*, kls, gzn, Wielatowo, miasto, d 52,6 17,9
- Wielawieś (Wielga Wieś), *Wielka Wieś*, snd, snd, Wąchocko, d 51,1 21,0
- Wielawieś (Wielka Wieś), *Wielowieś*, inw, inw, Kościelec 52,8 18,1
- Wielawieś, *Targowa Górka* – część, kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,4
- Wielawieś, *Wielowieś*, inw, inw, Ostrów, k 52,9 18,4
- Wielawieś, *Wielowieś*, kls, kls, Ołobok, d 51,6 18,0
- Wielawieś, *Wielowieś*, kls, pzd, Wielawieś 51,8 17,3
- Wielawieś, *Wielowieś*, pzn, pzn, Międzychód 52,6 15,8
- Wielawieś, *Wielowieś*, snd, snd, Wielawieś 50,6 21,8
- Wielącza (Wieląca, Wiłaczki), snd, plz, Przeclaw 50,1 21,5
- Wielątki (Połazie-Wielątki), *Wielądk*, maz, liw, Korytnica 52,4 21,8
- Wielątki (Wielątka), *Wielątka-Folwark*, maz, kam, Pniewo, d 52,6 21,3
- Wielbrądowo (Wielbładowo), *Wielbrądowo*, pmr, now, Grabowo, k 53,8 18,6
- Wieldzadz, chl, chl, Nowa Wieś, k 53,3 18,8
- Wiele (Wiel), pmr, tch, Wiele, k 53,9 17,9
- Wiele, kls, nkl, Zabartowo 53,3 17,5
- Wielebnów, snd, chc, Łopuszno 51,0 20,3
- Wielebory, *Kalinówka-Wielebory*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,4
- Wielenia, *Gwoździec-Wieleń*, krk, sdc, Melsztyn 49,9 20,8
- Wielenin, *Wielenin*, srd, szd, Wielenin, d 52,0 18,8
- Wieleń, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 52,0 16,1
- Wieleń, pzn, pzn, Wieleń, miasto 52,9 16,1
- Wielewicz, *Wielowicz*, kls, nkl, Wielewicz 53,4 17,6
- Wielewiczek, *Wielowiczek*, kls, nkl, Wielewicz 53,4 17,6
- Wielęcino (Popowo-Wielęcino), *Wielęcino*, maz, kam, Zatory 52,6 21,2
- Wielga Wieś (Wielga Wieś Parzynczewska), *Wielka Wieś Stara*, lcz, lcz, Parzynczów 52,0 19,2
- Wielga Wieś (Wielgawieś, Wielka Wieś), *Wielka Wieś*, krk, prs, Biały Kościół, k 50,2 19,8

- Wielga Wieś (Wielka Wieś Piotrkowska), *Piotrków Trybunalski-Wielka Wieś*, srd, ptr, Piotrków, k 51,4 19,7
- Wielga Wieś (Wielka Wieś), *Wielka Wieś*, srd, szd, Szadek, k 51,7 19,0
- Wielga Wieś, *Wielka Wieś*, srd, srd, Burzenin 51,4 18,9
- Wielgi Młyn, *Wielgomłyn, Wielgomłyn Poduchowne*, srd, rds, Wielgi Młyn, ds 51,0 19,8
- Wielgie (Wielkie), snd, rdm, Wielgie 51,2 21,5
- Wielgie (Wielkie), *Wielgie Zagrodniki*, maz, kam, Stoczek, k 52,6 21,8
- Wielgiąg (Łąg), *Łęg Wielki*, srd, szd, Wielanów 52,0 18,7
- Wielgłowy (Wielglau, Wielgogłowy), pmr, tcz, Sobkowy, d 54,0 18,7
- Wielgolas (Wielki Las), maz, kam, Obrzyte, d 52,7 21,2
- Wielgołęka (Wielgałęka, Wielkołęka, Wielka Łąka), maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,9
- Wielgor Bajce, *Wielgórz* – część, lub, luk, Zbuczyn 52,2 22,5
- Wielgor Kowiesy, *Wielgórz* – część, lub, luk, Zbuczyn 52,2 22,5
- Wielgus (Wielgusz), krk, prs, Kościelec, ds 50,2 20,5
- Wielichowo (Wielichów), pzn, ksc, Wielichowo, miasto, d 52,1 16,3
- Wieliczka, krk, szcz, Wieliczka, miasto, k 50,0 20,1
- Wieliczna (Wola Wieliczna), maz, kam, Stoczek 52,5 21,8
- Wielidroż (Wielidroż), *Wielodroż*, maz, prz, Bogate 53,0 21,0
- Wielim (Wielinie, Wielmie), *Wielonek*, pzn, pzn, Ostroróg 52,6 16,4
- Wielino (Gielino, Ugielino), *Ulejno*, kls, pzd, Mączniki, k 52,3 17,3
- Wieliszewo, *Wieliszew*, maz, wrs, Wieliszewo, d 52,5 21,0
- Wielka Droga (Wielga Droga), *Wielkie Drogi* – część, krk, szcz, Pobiodr 50,0 19,7
- Wielka Droga**, krk, prs, Bierków
- Wielka Łąka (Gross Lankau, Lanken), chl, chl, Wielka Łąka, k 53,1 18,8
- Wielka Wieś (Grossendorf, Wielga Wieś), *Władysławowo*, pmr, pck, Swarzewo, k 54,8 18,4
- Wielka Wieś (Przedmieście Dźwierszno), *Dźwierszno*, kls, nkl, Dźwierszno 53,3 17,3
- Wielka Wieś, pzn, ksc, Kopanica, k 52,1 15,9
- Wielka Wieś, pzn, pzn, Buk, d 52,4 16,5
- Wielka Wola, *Warszawa-Wola*, maz, wrs, Wielka Wola, k 52,2 20,9
- Wielkanoc (Wielka Noc, Wielkonoca, Wilkonoca), krk, kss, Gołcza 50,3 19,9
- Wielki Dworzec+ (Dworzec Gonięcki), pdl, blk, Goniądz, osada folwarczna, k 53,5 22,8
- Wielki Las (Wielgilas), *Wielgolas*, maz, gar, Latowicz, k 52,0 21,7
- Wielki Las, *Wielkolas*, lub, lub, Kurów 51,5 22,3
- Wielki Las*, *Wielgolas*, snd, stz, Okrzeja 51,8 22,1
- Wielki Łąg*, *Ługowa Wola*, maz, grc, Promna 51,7 21,0
- Wielki Wieprz+, krk, sls, Radziechów 49,6 19,2
- Wielkie Pole (Wielgie Pole), *Wielkopole*, kls, knn, Ostrowąż 52,4 18,2
- Wielkie, lub, lub, Kurów 51,5 22,3
- Wielkie, *Poznań-Wielkie*, pzn, pzn, Kiekrz 52,5 16,7
- Wielkie, *Wielgie*, dbr, dbr, Wielkie 52,7 19,3
- Wielkie, *Wielgie*, dbr, lpn, Działyń 53,0 19,1
- Wielkie, *Wielgie*, srd, wln, Stolec 51,3 18,7
- Wielkowo, *Wilkowo Stare*, pdl, blk, Pietkowo 52,9 22,8
- Wielmoża (Wielmożna), krk, prs, Zadroże 50,3 19,8
- Wieloborowice, lub, urz, Charzowice 50,7 22,0
- Wieloborowice, snd, snd, Chybice 50,9 21,1
- Wielogłowy (Wielgłowy), krk, sdc, Wielogłowy 49,7 20,7
- Wielogóra (Wielagóra), snd, snd, Samborzec 50,7 21,6
- Wielogóra (Wielegóra), snd, rdm, Wsola 51,5 21,1
- Wielołęka, kls, knn, Grodziec? 52,1 18,0
- Wielopole (Wielepole), kls, knn, Tuliszków 52,0 18,3
- Wielopole = Wielopole (Nowopole, Wielgopole), Minisowa*, srd, ptr, Drużbice 51,4 19,5
- Wielopole, krk, sdc, Wielogłowy 49,7 20,7
- Wielopole, snd, wsl, Olesno 50,2 20,9
- Wielopole, *Wielopole Skrzyńskie*, snd, plz, Wielopole, miasto 49,9 21,6
- Wielowieś (Wielga Wieś, Wielka Wieś, Wielkowieś), *Wielka Wieś*, krk, kss, Książ Wielki 50,4 20,2
- Wielowieś (Wielga Wieś), *Wielka Wieś*, krk, sdc, Wojnicz 49,9 20,8
- Wieluń-Pełki, plc, szr, Zgliczyno 53,0 20,0
- Wieluń-Trzaski (Wilewo-Trzaski), *Trzaski*, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,0
- Wieluń-Zalesie, plc, szr, Zgliczyno 53,0 20,0
- Wieluń, srd, wln, Wieluń, miasto, k 51,2 18,6
- Wielżyno, *Przeciwnica*, pzn, pzn, Szamotuły Stare 52,7 16,6
- Wieniawa, snd, rdm, Wieniawa 51,4 20,8
- Wieniec (Winiec), krk, szcz, Niegowiec 49,9 20,3
- Wieniec, bkj, bkj, Wieniec, d 52,6 18,9
- Wieprz, krk, sls, Wieprz 49,9 19,4
- Wieprzki, *Wierzbiny*, snd, snd, Obrazów, d 50,7 21,7
- Wierchomla, *Wierchomla Wielka*, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,4 20,8
- Wierciany (Wiercany), *Wiercany*, snd, plz, Nockowa, k 50,0 21,8
- Wiercice (Wiercica), *Wiercica*, krk, llw, Przerów, k 50,8 19,5
- Wiercienie (Wiercienie Wielkie), *Wiercień Duży*, pdl, drh, Dziadkowicze 52,5 22,9
- Wiercienie Zabłotne (Wiercienie-Zabłocie), *Wiercień Mały*, pdl, drh, Dziadkowicze 52,5 22,9
- Wiercienie, *Wiercień*, pdl, blk, Boćki 52,7 23,0
- Wierciszewo-Ruś, *Ruś*, maz, wiz, Wizna 53,2 22,4
- Wierciszewo, maz, wiz, Wizna, k 53,2 22,4
- Wieremiejki, *Wyromiejki*, pdl, drh, Siemiatycze 52,5 22,9
- Wiernoszówka**, maz, liw, Niwiska
- Wieruszów, srd, wln, Wieruszów, miasto 51,3 18,2
- Wieruszyce, krk, szcz, Trzciana 49,9 20,3
- Wierwieczki = Wierwieczki, Karpowyszczyna*, osada folwarczna, *Antonowo*, pdl, blk, Bielsk albo Boćki 52,7 23,3
- Wierzbak, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Wojciech, osada młyńska, m 52,4 16,9
- Wierzbica (Borzyn-Sterkowicz), snd, chc, Kije 50,6 20,6
- Wierzbica (Wirzbica), krk, kss, Żarnowiec albo Łany Wielkie, k 50,5 19,8
- Wierzbica (Wirzbica), snd, rdm, Wierzbica, miasto, d 51,3 21,1
- Wierzbica = Wierzbica, Wilda* (osada folwarczna), *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Marcin, m 52,4 16,9
- Wierzbica Mała (Wierzbica), *Wierznicka*, dbr, dbr, Mokowo, k 52,7 19,3
- Wierzbica Wielka (Wierzbica Wielka), *Wierznica*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
- Wierzbica-Jaczki = Wierzbica-Gowienki*, Wierzbica-Jaczki (Wierzbica Szlachecka), *Wierzbica Szlachecka*, plc, pln, Skołatowo 52,6 20,2
- Wierzbica, krk, kss, Mstyczów 50,5 20,1
- Wierzbica, krk, prs, Niegardów albo Prędocin 50,2 20,2
- Wierzbica, lub, urz, Urzędów 51,0 22,1
- Wierzbica, maz, ser, Dzierżenin albo Serociec, d 52,5 21,1
- Wierzbica, snd, chc, Sobków 50,7 20,5
- Wierzbica, snd, wsl, Tuczepy 50,5 21,0
- Wierzbica, srd, rds, Radomskie 51,1 19,4

Wierzbica, *Wierzbica Pańska*, plc, pln, Skołatowo 52,6 20,2
 Wierzbice-Guzy, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,4 22,4
 Wierzbice-Strupki, pdl, drh, Jabłonna Lacka 52,4 22,4
 Wierzbice-Żerebczyce (Baczki-Wierzbice, Wierzbice), *Wierzbice Górne*, pdl, drh, Wyrozęby-Podawce 52,4 22,5
 Wierzbick, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,3
 Wierzbicka Wola, lub, urz, Boby 51,0 22,1
 Wierzbiczany, inw, inw, Ostrów 52,9 18,4
 Wierzbiczany, kls, gzn, Kędzierzyno, d 52,5 17,7
 Wierzbie (Wirzbie), bkj, prd, Mąkolino 52,4 18,6
 Wierzbie, krk, kss, Tczyca, k 50,4 19,9
 Wierzbie, raw, gos, Kutno 52,3 19,4
 Wierzbie, snd, wsl, Drugnia, k 50,6 20,8
 Wierzbie, srd, wln, Wierzbie, k 51,1 18,5
 Wierzbie**, *Inowroclaw* – część, inw, inw, Staromieście, m
 Wierzbie**, raw, raw, Jeżów
 Wierzbinko (Wierzbienko, Wierzbino), *Wierzbinek*, bkj, rdj, Sadlno, d 52,4 18,5
 Wierzbiny (Wirzbiny), *Kępa Podwierzbiańska*, snd, stz, Samogoszcza, ds 51,7 21,4
 Wierzbka (Wierzbna, Wierbka), *Wierbka*, krk, llw, Pilcza 50,5 19,7
 Wierzbka (Wirzba), snd, snd, Gryzikamięń albo Ujazd 50,7 21,2
 Wierzbna (Wierzbno, Wirzbna), *Aleksandrów*, lcz, lcz, Zgierz 51,8 19,3
 Wierzbno (Wierzbna), krk, prs, Koniusza 50,2 20,2
 Wierzbno (Wirzbno), maz, liw, Wierzbno 52,3 21,9
 Wierzbno, kls, kls, Odalanów, k 51,6 17,6
 Wierzbno, kls, knn, Kowalewo, d 52,3 17,8
 Wierzbno, pzn, pzn, Wierzbno 52,6 15,8
 Wierzbno**, pzn, ksc, [nieznana]
 Wierzbocice (Wyrzocice), kls, pzd, Ciężym, d 52,2 17,8
 Wierzbowa (Wierzbowa Dersłai), *Wierzbowa-Derszej*, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,1
 Wierzbowa Woźnicka, lcz, lcz, Leźnica Wielka 52,0 19,1
 Wierzbowa** (Wierzbowiec), kls, kls, Górzno?
 Wierzbowiec, *Wierzbowiec-Koliszewo*, maz, scn, Wierzbowiec 52,7 20,4
 Wierzbowo-Zambrzyca, *Wierzbowo*, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,3
 Wierzbowo, chl, chl, Wapcz 53,3 18,6
 Wierzbowo, maz, cch, Koziczyno Małe 53,0 20,7
 Wierzbowo, maz, lom, Szczepankowo 53,1 22,0
 Wierzbówka, lub, lub, Parczów 51,7 22,9
 Wierzychaczewo, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,4
 Wierzchlas (Wierslas), srd, wln, Wierzchlas 51,2 18,7
 Wierzchocin (Parlewo, Parłowo, Wierzchociny, Wierzchociny Parłowa, Wierzchociny Parłowo), *Kielczew Smużny Czwarty* – część, kls, knn, Wrząca Wielka 52,3 18,7
 Wierzchocin Mały (Wierzchocino Małe, Wierzchociny), *Zwierzchociny*, kls, knn, Wrząca Wielka 52,3 18,7
 Wierzchoniów, lub, lub, Kazimierz 51,3 22,0
 Wierzchosław (Wirzchosław), *Sobótka* – część, kls, kls, Sobótka Wielka 51,8 17,8
 Wierzchosławice, inw, inw, Płomykowo i Ostrów 52,9 18,4
 Wierzchosławice, snd, plz, Wierzchosławice 50,0 20,9
 Wierzchowice (Wierzchowie), krk, prs, Biały Kościół, k 50,2 19,8
 Wierzchowiny (Wierszchowiny, Wierzchoniów), snd, rdm, Goryń 51,6 21,2
 Wierzchowiny, lub, luk, Ulan 51,8 22,5
 Wierzchowiny, *Wierzchowina*, maz, grc, Jasieniec 51,8 20,9
 Wierzchowiska (Wierzchowisko, Wirzchowiska), *Wierzchowisko*, snd, opc, Bedlno 51,2 20,2
 Wierzchowiska (Wierzchowisko), *Wierzchowisko*, krk, llw, Częstochowa, k 50,9 19,1
 Wierzchowiska (Wirzchowiska), snd, rdm, Krępa 51,2 21,5
 Wierzchowiska, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie 52,5 17,7
 Wierzchowiska, lub, lub, Bełżyce 51,1 22,3
 Wierzchowiska, lub, lub, Melgiew 51,2 22,8
 Wierzchowiska, lub, urz, Słupia 50,8 22,4
 Wierzchowo (Wierzchowa, Wirchau), pmr, czl, Wierzchowo, k 53,6 17,4
 Wierzchuca Nadolna (Wierzchuca), *Wierzchuca Nadbużna*, pdl, drh, Śledzianów 52,5 22,6
 Wierzchuca Nagórna (Wierzchuca), pdl, drh, Śledzianów 52,5 22,6
 Wierzchucino (Wirzchucino), *Wierzchucino Królewski*, kls, nkl, Wierzchucino, d 53,3 17,7
 Wierzchucino, *Wierzchocin*, pzn, pzn, Biedzrowo 52,7 16,3
 Wierzchucino, *Wierzchucinek*, inw, bdg, Byszewo 53,3 17,8
 Wierzchy (Wierzki), raw, bla, Lewin 51,7 20,4
 Wierzchy, kls, knn, Wyszyno 52,1 18,3
 Wierzchy, pmr, swc, Osie, osada folwarczna, k 53,6 18,2
 Wierzchy, raw, raw, Jeżów 51,8 19,9
 Wierzchy, srd, szd, Wierzchy 51,8 18,9
 Wierzchy, *Wierzchy Parzeńskie*, srd, ptr, Parzno, osada młyńska, d 51,4 19,3
 Wierzeja, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,5
 Wierzejce (Wierzejca), *Wierzyce*, kls, gzn, Jemielno 52,5 17,3
 Wierzejki, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,6
 Wierzejki, *Wierzyki*, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
 Wierzenica, pzn, pzn, Wierzenica 52,5 17,0
 Wierzeniczka (Wierzejniczka, Wierzonka), *Wierzonka*, pzn, pzn, Wierzenica, d 52,5 17,0
 Wierzuchowo Wielkie, *Wieruchów* – część, maz, wrs, Babice 52,2 20,8
 Wierzuchowo-Prusy (Wierzuchowo Pruskie), *Wieruchów* – część, maz, wrs, Babice 52,2 20,8
 Wierzuchowo-Strzykuły (Wierzuchowo Małe), *Strzykuły*, maz, wrs, Babice 52,2 20,8
 Wiesiołka, *Wesółka*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,7
 Wiesiołka, *Wiesiołka*, krk, llw, Chroszczobród, osada kuźnicza 50,4 19,4
 Wiesiołka, *Wiesiołka*, pzn, wlc, k 53,3 16,6
 Wiesiołowo (Wiesiołowa), *Wiesiołów*, lcz, lcz, Dąbie 52,1 18,9
 Wiesiołowo**, kls, kls
 Wiesiołowo**, pzn, pzn, Głębocezek
 Wiesiołów, raw, raw, Dmosin 51,9 19,8
 Wiesiołka (Wiesiołka, Wysoka), *Rożnów* – część, krk, sdc, Podole 49,8 20,7
 Wieska (Wies Kanonicza), *Pienków*, maz, wrs, Łomny Wielkie, d 52,4 20,8
 Wieska Pogroszewska*, *Pogroszew-Kolonia*, maz, bln, Żbików 52,2 20,7
 Wieszczyce, pmr, tch, Mądomierz Wielki 53,5 17,7
 Wieszczyce, raw, gos, Strzelce 52,3 19,4
 Wieszczyczyno, *Wieszczyczyn*, pzn, ksc, Wieszczyczyno 52,0 17,0
 Wieszki, kls, kcn, Samokłęski, d 53,1 17,6
 Wieszkowo, pzn, ksc, Lubiń, d 51,9 16,8
 Wieś Nytycka (Neuteichsdorf), *Nowy Staw*, mlb, mlb, Nytych, k 54,1 19,0
 Wietrznicza, *Zabrzeż* – część, krk, sdc, Łącko, d 49,5 20,4
 Wietrzno, *Wietrzno* – część, krk, bck, Wietrzno, d 49,6 21,7
 Wietrzychowice (Dzierzychowice), snd, wsl, Wietrzychowice 50,2 20,8
 Wietrzychowice Dzierżowe (Wietrzychowice, Wietrzychowice-Dzierżowo), *Wietrzychowice*, bkj, prd, Izbi-ca 52,4 18,9

Wietrzychowice-Pułkpie (Wietrzychowice-Półwie), *Wietrzychowice*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,9

Wietszyno (Wiotszyno), *Wieczyn*, kls, kls, Żegocino 52,0 17,7

Wiewiec, srd, rds, Wiewiec 51,1 19,2

Wiewierzyn, *Wiewińczyn*, srd, szd, Łasko 51,6 19,1

Wiewierze, *Wiewierz*, lcz, lcz, Chodowo Większe 52,3 19,0

Wiewiorów (Wiewiorów), *Wiewiorów Prywatny*, *Wiewiorów Rządowy*, srd, rds, Lgota, ks 51,2 19,4

Wiewińczyno, *Wiewińczyn*, kls, kcn, Izdebn 52,8 17,6

Wiewiórka, snd, plz, Zassów 50,1 21,3

Wiewiórki (Weberg, Wewerk), chl, chl, Wiewiórki, k 53,4 18,8

Wieża, *Gruszów* – część, krk, szc, Gruszów, osada folwarczna 49,9 20,2

Więcbork, kls, nkl, Więcbork, miasto 53,4 17,4

Więcławice (Więcławice), krk, sdc, Wojnicz 49,9 20,8

Więcławice, pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,6

Więcławice (Wietzkau), *Więcławice*, pmr, tcz, Pogutkowy, d 54,1 18,4

Więcławice, pmr, swc, Gruczno 53,4 18,3

Więcławice (Więcławice), *Więcławice*, srd, wln, Wąsosze 51,1 18,9

Więcławice**, pmr, swc, osada folwarczna

Więcławice Dolne (Latkowo), *Latkowo*, inw, inw, Szawłowice 52,8 18,3

Więcławice Górne (Więcławice), *Więcławice*, inw, inw, Szawłowice 52,8 18,3

Więcławice, dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,4

Więcławice, *Więcławice Stare*, krk, prs, Więcławice 50,2 20,0

Więcławice, *Więcławice-Parcele*, bkj, kwl, Kowale 52,5 19,2

Więzipsy (Więzipsy), *Bachorza*, pdl, mln, Łosice 52,2 22,8

Więzowno (Więzowno), inw, bdg, Bysszewo, d 53,3 17,9

Więzowno, *Więzowna*, maz, wrs, Więzowno 52,2 21,3

Więzowo+, dbr, rpn, *Radziki*, osada folwarczna 53,2 19,2

Wigłowie+, *Laskowa* – część, krk, sls, Zator, k 50,0 19,5

Wijewo, pzn, ksc, Stary Klasztor 51,9 16,1

Wikłów, srd, rds, Kruszyna 51,0 19,3

Wiktorowice, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,1

Wiktorowo = Wiktorowo, Ruszcza Szlachcka* (Ruszcza, Ruszcza Mała), *Wiktorowo*, pzn, pzn, Iwno 52,4 17,2

Wiktorów, srd, wln, Biała 51,3 18,5

Wilamowice (Nowe Wilamowice, Wilamowice), krk, sls, Wilamowice 49,9 19,1

Wilamowice, maz, wsg, Gumino 52,6 20,3

Wilamowo, *Dobiejewo* – część, kls, gzn, Łopienno 52,7 17,4

Wilamów, srd, szd, Szadek, k 51,7 19,1

Wilamówka, pdl, blk, Trzcień 53,4 22,6

Wilamy, *Wilamy*, maz, zkr, Wrona 52,5 20,6

Wilanowo, *Wilanowo*, maz, rdz, Roman 53,4 22,3

Wilcza Góra-Choromany (Wilcza-Zaręby), *Zaręby-Choromany*, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,8 22,3

Wilcza Góra, plc, sie, Borkowo Kościelne, d 52,9 19,8

Wilcza Góra, *Wilczogóra*, maz, grc, Woro 51,8 20,8

Wilcza Ruda, *Wilczoruda*, maz, grc i tar, Jeziora Małe 51,9 20,7

Wilcza Wola, snd, rdm, Policzna 51,4 21,6

Wilcza Wola, *Wilczanka*, lub, lub, Baranów 51,6 22,1

Wilcza Wola, *Wilczowola*, maz, wrk, Magnuszewo 51,7 21,3

Wilcza, kls, kls, Magnuszewice 51,9 17,6

Wilczak*, inw, inw, Rzdokwino, osada młyńska, d 52,7 18,1

Wilcze Gardło*, *Brześć Kujawski* – część, bkj, bkj, Brzeście, osada młyńska, k 52,6 18,9

Wilcze Gęby (Wilczogęby), *Wilczogęby*, maz, kam, Sadowne, d 52,7 21,8

Wilcze Pięty (Wilcze Piątki), *Wilcze Piętki*, raw, bla, Wilków 51,8 20,6

Wilcze Średnie = Wilcze Skonieczne*, Wilcze Średnie, raw, bla, Wilków 51,8 20,6

Wilcze, kls, nkl, Łąck Wielki, d 53,4 17,7

Wilczewo (Wilschau, Wiltsch), mlb, mlb, Postelin 53,8 19,1

Wilczkowie (Wilkowice), *Wilczkowie Górne*, snd, rdm, Świerze Wielkie, k 51,7 21,5

Wilczkowie = Wilczkowie, Łusowice (Łuszczowice)*, Zakrzów*, krk, prs, Więcławice 50,2 20,0

Wilczkowie, krk, sls, Oświęcim, osada folwarczna 50,0 19,2

Wilczkowie, snd, chc, Radoszyce, k 51,0 20,2

Wilczkowie, srd, srd, Błaszki 51,6 18,4

Wilczkowie, *Wilczkowie Dolne*, maz, wrk, Magnuszewo 51,8 21,4

Wilczkowie**, inw, inw, Góra

Wilczkowo, kls, kcn, Góra, d 52,9 17,7

Wilczkowo, maz, wsg, Wyszogrod, k 52,4 20,1

Wilczków, srd, srd, Miłkowice 51,8 18,6

Wilczków, srd, szd, Niewiesz 51,9 18,9

Wilczna (Wilczyna, Wilczyno), kls, knn, Cienino Wielkie 52,2 18,0

Wilczochy, pdl, drh, Rudka 52,7 22,7

Wilczopole, lub, lub, Abramowice 51,2 22,6

Wilczy Targ (Wilczotargi), maz, grc, Lewiczyn 51,8 20,9

Wilczyca, lcz, lcz, Kałowo 51,8 19,1

Wilczyce, snd, snd, Jankowice 50,7 21,7

Wilczyna Góra, *Wilczogóra*, kls, gzn, Wilczyno 52,5 18,1

Wilczyna, pzn, pzn, Wilczyna, d 52,5 16,4

Wilczyno, *Wilczyn*, kls, gzn, Wilczyno, miasto 52,5 18,1

Wilczyska, snd, stz, Wilczyska 51,8 21,9

Wilczyska, *Wilczyce*, krk, szc, Dobra 49,7 20,2

Wilczyska, *Wilczyska* – część, krk, bck, Wilczyska 49,7 20,9

Wilewo, *Wieluń-Wilewo*, plc, szr, Zgliczyno 53,0 20,0

Wilginie, pdl, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 22,9

Wilgoszcza, krk, llw, Irzędze 50,6 19,7

Wilka, *Wilga*, maz, gar, Wilka, miasto 51,9 21,4

Wilkanowo = Wilkanowo, Wilkanówko*, maz, wsg, Orszymowo 52,5 20,1

Wilkęsewo* (Wilkęsy, Wilkąsewo), maz, rdz, Przytuły 53,3 22,3

Wilkęsy, plc, bls, Łęg Wielki 52,7 19,9

Wilkoćcin, snd, snd, Waśniów 50,9 21,2

Wilkołaz, lub, lub, Wilkołaz 51,0 22,3

Wilkonice Małe, *Wilkoniczki*, pzn, ksc, Pępowa Mała 51,7 17,1

Wilkonice Wielkie, *Wilkonice*, pzn, ksc, Pępowa Mała 51,7 17,0

Wilkonosza (Wielkonosza, Wilkonosze), *Sienna* – część, krk, sdc, Zbyszyce 49,7 20,7

Wilkostowo, bkj, bkj, Grabie 52,8 18,6

Wilkoszowice, *Wilkoszewice*, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,6

Wilkowa (Wilkowyje), snd, wsl, Beszowa 50,5 21,2

Wilkowia*, *Wilków*, lcz, lcz, Kałowo 51,8 19,1

Wilkowice Małe, *Wilkowiczki*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,1

Wilkowice Wielkie (Wilkowice), *Wilkowice*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,0

Wilkowice, krk, sls, Wilkowice 49,8 19,1

Wilkowice, lcz, lcz, Tur 51,9 19,0

Wilkowice, raw, raw, Kurzeszyn i Wysokienice 51,8 20,1

Wilkowiec, maz, wsg, Czerwieńsko, d 52,4 20,4

Wilkowiecko (Wilkowisko), krk, llw, Wilkowiecko 51,0 18,9

Wilkowiska (Wilkowisko Małe, Wilkowisko Wielkie), *Wilkowisko*, krk, szc, Wilkowiska, d 49,8 20,3

Wilkowo (Wilkowo Niemieckie), *Wilkowice*, pzn, wch, Wilkowo 51,9 16,5

Wilkowo = Topola*, Wilkowo (Witkowo), (Witkowo), plc, sie, Goleszyno albo Kurowo 52,8 19,7

Wilkowo = Wilkowo Wielkie*, Wilkowo-Zalesne*, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8

Wilkowo Polskie, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,1 16,4

Wilkowo, *Bielawy* – część, kls, gzn, Pałkość 52,8 17,9

Wilkowo, kls, nkl, Klunia Wielka 53,5 17,7

Wilkowo, *Konin-Wilków*, kls, knn, Konin, k 52,2 18,2

Wilkowo, pzn, pzn, Buk 52,4 16,5

Wilkowo, *Wilków Polski*, raw, sch, Głusko, k 52,4 20,5

Wilkowo**, inw, inw, Kościelec, osada folwarczna, d

Wilkowuje (Wilkowyje), maz, scn, Czerwieńsko, d 52,4 20,4

Wilkowuje (Wilkowyje), maz, wsg, Czerwieńsko 52,4 20,4

Wilkowyja (Wilkowia), kls, pzd, Wilkowyja 52,0 17,5

Wilkowyja (Wilkowie), srd, szd, Buczek 51,5 19,2

Wilkowyja (Wilkowuja), maz, gar, Wilka, k 51,9 21,5

Wilkowyja, raw, gos, Jemielino 52,3 19,2

Wilkowyje (Wilkowia, Wilkowie), *Wilkowyja*, kls, gzn, Kłeco 52,6 17,3

Wilków, krk, llw, Irzędze 50,6 19,7

Wilków, krk, prs, Luborzycza, d 50,2 20,1

Wilków, lub, lub, Wilków 51,3 21,9

Wilków, raw, bla, Wilków 51,8 20,6

Wilków**, lub, lub, Lewartów

Wilksino, *Wiksini*, maz, prz, Grudowsko 53,1 20,6

Wilkszyce, (Wilczyce), kls, kls, Chlewo 51,7 18,4

Wilakta, *Wilchta*, maz, gar, Parysewo 51,9 21,7

Wilkucice (Wilkocice, Wilkocin), lcz, brz, Budziszewice 51,7 19,9

Willenberg (Wilembark, Wilembork), *Wielbark*, mlb, mlb, Malbork, k 54,0 19,0

Winary (Winiary Zagosckie), snd, wsl, Zagość, k 50,4 20,6

Winary = Winary, Kamyk*, *Winiary*, krk, szc, Dziekanowice, k 49,9 20,1

Winary Małe, *Winiarki*, snd, snd, Święta Trójca 50,8 21,8

Winary Wielkie, *Winiary*, snd, snd, Święta Trójca 50,8 21,8

Winary, *Winiary Dolne, Winiary Górne*, snd, wsl, Korczyn Stary, k 50,3 20,8

Winary, *Winiary*, krk, prs, Pełesnica, d 50,3 20,3

Winary, *Winiary*, maz, wrk, Warka 51,8 21,2

Winary, *Winiary*, plc, plc, Płocko, k 52,6 19,7

Windak (Nydak), chl, chl, Chełmża 53,2 18,6

Winiary (Winary), *Kalisz-Winiary*, kls, kls, Tłokinia, kd 51,7 18,1

Winiary, *Gniezno-Winiary*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, d 52,5 17,6

Winiary, *Poznań-Winiary*, pzn, pzn, Święty Wojciech, m 52,4 16,9

Winiec, *Wieniec*, kls, gzn, Niestronno 52,7 17,8

Winkendorf, *Windorp*, pmr, tch, Leśno, osada karczmarska, k 54,0 17,6

Winna Góra, (Winnagóra), kls, pzd, Winna Góra, d 52,2 17,4

Winna Stara (Winna-Stara Wieś), *Winna-Poświętna*, pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6

Winna-Cibory* (Cibory), pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6

Winna-Krzyszczki+ (Krzyszczki, Krzyszczki-Wilki), pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6

Winna-Wilki (Wilki), pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6

Winna-Wypychy (Winna-Nowa Wieś), pdl, drh, Winna Stara 52,7 22,6

Winna, kls, pzd, Śmieciśka 52,2 17,1

Winna, okolica, pdl, drh

Winnica = Winnica (Winnica Wielka), Winnica Mała, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5

Winnica-Łoś (Winnica Łosowska, Winnica Mała – część), *Winniczka*, maz, nmo, Winnica 52,6 20,9

Winnica-Zbrożki (Winnica Zbrożkowa, Winnica Mała – część), *Zbrożki*, maz, nmo, Winnica 52,6 21,0

Winnica, maz, nmo albo ser, Winnica, d 52,6 20,9

Winowno, swr, Koziegłówek, d 50,5 19,2

Wioska*, *Nowe Dwory* – część, krk, sls, Poręba Markowa 50,0 19,6

Wiotchinino, *Wietchinin*, srd, srd, Turek 52,0 18,6

Wiotki**, inw, inw, Ostrów

Wir (Wier), snd, rdm, Wrzos 51,5 20,8

Wirowo (Wierowo), *Wirów*, pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,5

Wiry Małe, *Wirki*, pzn, pzn, Wiry Wielkie 52,3 16,8

Wiry Wielkie, *Wiry*, pzn, pzn, Wiry Wielkie 52,3 16,8

Wiry, *Wióry*, snd, snd, Krzynki, d 51,0 21,2

Wiskitki Kościelne, *Wiskitki-miasto*, raw, sch, Wiskitki Kościelne, k 52,1 20,4

Wiskitki Stare, raw, sch, Wiskitki Kościelne, k 52,1 20,3

Wiskitna (Wiskidna), krk, bck, Polna 49,7 21,0

Wiskitnica, *Wiskienica*, lcz, orl, Bąkowo, d 52,2 19,7

Wiskitno, kls, nkl, Wierzchucino, d 53,3 17,7

Wiskitno, *Łódź-Wiskitno*, lcz, brz, Milecki, d 51,7 19,5

Wisłka Mała (Wistka Mała), *Wistka Szlachecka*, bkj, kwl, Wisłka Mała 52,6 19,3

Wisłka Wielka (Wistka Wielka), *Wistka Królewska*, bkj, kwl, Wisłka Mała, k 52,6 19,2

Wisnka, *Wistka*, srd, rds, Pajęczno, d 51,1 19,1

Wisówka, raw, bla, Cielądz 51,7 20,3

Wistka (Wisłka), snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,7

Wiszczelice, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9

Wiszniów, lub, luk, Zbuczyn, k 52,1 22,3

Wiszowate (Wyszowate), *Wyszowate*, pdl, blk, Trzciane 53,3 22,7

Wiszowate, maz, kol, Grabowo 53,5 22,1

Wiślica, snd, wsl, Wiślica, miasto, k 50,3 20,7

Wiśnicz Mały, krk, szc, Wiśnicz Wielki 49,9 20,5

Wiśnicz Wielki (Wiśnicz Wielgi), *Stary Wiśnicz*, krk, szc, Wiśnicz Wielki 49,9 20,5

Wiśnicze (Wisznice), *Wiśnicz*, snd, chc, Kozłów 50,8 20,2

Wiśniewka, kls, nkl, Sempolbork 53,4 17,4

Wiśniewka, *Stara Wiśniewka*, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,0

Wiśniewo (Wiśniewa), *Wiśniewa*, kls, knn, Ostrowąz 52,4 18,2

Wiśniewo (Wysnau), chl, mch, Grabau, osada folwarczna, d 53,6 19,9

Wiśniewo Stare, *Wiśniewo Wielkie*, maz, osl, Piski 53,0 21,8

Wiśniewo-Dąb, *Wiśniewo*, maz, zmb, Zambrów 53,0 22,3

Wiśniewo-Dziarnowo (Pszczółki-Dziarnowo), maz, prz, Grudowsko 53,0 20,7

Wiśniewo-Vertice-Kołomyja, *Wiśniówek-Wiertycze*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,1 22,4

Wiśniewo, kls, kcn, Czeszewo 52,9 17,3

Wiśniewo, maz, kam, Długosiodło, d 52,8 21,7

Wiśniewo, plc, szr, Wyszyń 53,1 20,3

Wiśniewo, *Wiśniew*, maz, wrs, Wiśniewo, k 52,3 21,7

Wiśniewo, *Wiśniówek*, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4

Wiśniowa (Wiszniowa), snd, snd, Kiełczyzna 50,6 21,2

Wiśniowa = Wiśniowa, Wiśniówka*, snd, plz, Dobrzechów i Niewodna 49,9 21,6

Wiśniowa, krk, szc, Wiśniowa, k 49,8 20,1

Wiśniowa, snd, plz, Dobrzechów i Niewodna 50,0 21,7

Wiśniowska Wola*, *Balice*, snd, plz, Dobrzechów 49,9 21,6

Wiśniówka, snd, stz, Wilczyńska 51,9 22,0

Witakowice, *Skrzetuszewo* – część, kls, gzn, Sławno 52,5 17,3

Witaliszewice (Witaliszewice Bliższe Kościół?, Witaliszewice Wielkie), *Witaszewice*, lcz, lcz, Kościół 52,1 19,3

Witaliszewice-Michałowice (Witaliszewice Małe), *Witaszewiczki*, lcz, lcz, Kościół 52,1 19,3

Witaniów, lub, lub, Nowogród 51,3 22,9

Witanki (Wytąki), pdl, drh, Wyszków 52,3 22,1

Witanowice, krk, sls, Witanowice 49,9 19,5

Witaradów, *Witeradów*, krk, prs, Olkusz, m 50,3 19,6

Witaszyce, kls, kls, Witaszyce 51,9 17,5

Witaszyn, maz, wrk, Jasiona 51,6 20,9

Witki-Łażniewo, *Witki*, maz, bln, Rokitno ś. Jakub 52,2 20,7

Witki, maz, ser, Koprzywnica 52,7 21,0

Witki* (Witkowice), *Warszawa-Wierzbno*, maz, wrs, Służewo 52,2 21,0

Witkowice = Witkowice Małe*, Witkowice Wielkie*, raw, gbn, Brochowo Wielkie 52,3 20,2

Witkowice Małe, *Witkowice* – część, lcz, brz, Brzeziny 51,8 19,8

Witkowice Wielkie, *Witkowice* – część, lcz, brz, Brzeziny 51,8 19,7

Witkowice, bkj, rdj, Sadlno 52,5 18,5

Witkowice, *Kraków-Witkowice*, krk, prs, Zielonki, d 50,1 19,9

Witkowice, krk, sls, Witkowice 49,9 19,3

Witkowice, lub, urz, Borów 50,8 21,9

Witkowice, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5

Witkowice, snd, plz, Witkowice, k 50,1 21,6

Witkowice, srd, rds, Borowno 50,9 19,3

Witkowice*, krk, szc, Wieliczka 49,9 20,0

Witkowice**, krk, kss, Sędziszów

Witkowo-Mitaki, plc, rac, Raciąż 52,8 20,1

Witkowo-Pawlaki, plc, rac, Raciąż 52,8 20,1

Witkowo, (Withkowo), *Witankowo*, pzn, wlc, k 53,2 16,5

Witkowo, bkj, ksw, Kościeszki 52,6 18,3

Witkowo, chl, chl, Chełmża, osada folwarczna, d 53,2 18,7

Witkowo, dbr, dbr, Zadzuszni 52,8 19,2

Witkowo, kls, gzn, Witkowo 52,4 17,7

Witkowo, maz, wiz, Wizna 53,2 22,4

Witkówka (Witkowa, Witowice, Witówka), *Tabaszowa* – część, krk, sdc, Tropic 49,8 20,7

Witkówki, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,7

Witkówko, kls, gzn, Witkowo 52,5 17,7

Witnica (Wietnica), kls, knn, Grabienice 52,1 18,0

Witomino, pmr, gdn, Oksywa, osada folwarczna, d 54,5 18,5

Witosław, kls, nkl, Zabartowo 53,2 17,4

Witosław, pzn, ksc, Witosław 51,9 16,7

Witosławice = Witosławice Długie*, Witosławice-Ossuty*, plc, bls, Biskupice 52,7 20,0

Witosławice-Kłaki (Witosławice-Suski), *Kłaki*, plc, bls, Biskupice 52,7 20,0

Witosławice, snd, snd, Waśniów 50,8 21,2

Witoszyn, lub, lub, Kazimierz 51,3 22,1

Witoszyno, *Nowy Witoszyn*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,0

Witowąż (Witowąż Sumińskich), dbr, lpn, Czernikowo 52,9 18,9

Witowice (Witowice Wielkie), bkj, rdj, Ostrów 52,6 18,4

Witowice (Witowie), *Witowice Dolne*, *Witowice Górne*, krk, sdc, Tropic 49,8 20,7

Witowice Małe, *Witowiczki*, bkj, rdj, Ostrów 52,6 18,4

Witowice, krk, kss, Miechów 50,4 19,9

Witowice, lub, lub, Końska Wola 51,4 22,1

Witowice, snd, snd, Olbierzowice 50,6 21,4

Witowle Małe, *Witobel*, pzn, pzn, Stęszew, osada młyńska 52,3 16,7

Witowle, *Witobel*, pzn, ksc, Łódzia 52,3 16,7

Witowo (Witów), bkj, rdj, Witowo, d 52,6 18,7

Witowo (Witułtowo), pdl, blk, Kleszczewo, k 52,6 23,5

Witowo, kls, pzd, Solec, d 52,1 17,4

Witowo, *Witów*, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,3

Witowo, *Witów*, lcz, orl, Oszkowitz 52,0 19,5

Witowy (Witowo), inw, inw, Góra 52,7 18,4

Witów (Witków), krk, llw, Nakło 50,7 19,7

Witów, krk, prs, Witów 50,2 20,6

Witów, *Niedźwiedz* – część, krk, szc, Mszana Niżna, k 49,6 20,1

Witów, srd, ptr, Witów, d 51,4 19,7

Witów, srd, srd, Burzenin 51,5 18,8

Witów, srd, srd, Warta, k 51,7 18,6

Witrogoszcz, kls, nkl, Dźwierzno 53,3 17,3

Wittenfeld (Wittfeld), *Biała*, pmr, czl, Białobork, k 53,8 16,8

Wituchowo, pzn, pzn, Kwilcz 52,5 16,1

Witulini (Witulino), pdl, mln, Biała 52,1 23,1

Witunia, kls, nkl, Więcbork 53,4 17,4

Witunia, *Witonia*, lcz, lcz, Witunia 52,1 19,3

Witusza, *Witusza Włociańska*, raw, gbn, Osmolin 52,3 19,9

Wity-Kałuszyno = Kałuszyno-Mroczi*, Wity-Kałuszyno, *Wity*, maz, liw, Kałuszyno 52,2 21,8

Witynie, maz, wiz, Jedwabne 53,3 22,4

Wizna, maz, wiz, Wizna, miasto, k 53,2 22,4

Wkłady (Kłady), *Kłady*, srd, szd, Borzyszewice 51,6 19,0

Wkra, plc, ndz, Głinojecko 52,8 20,3

Wlanice (Ulanowice), *Wlonice*, snd, snd, Bidziny 50,8 21,7

Wlewsk (Wlewsko), chl, mch, Wlewsk 53,3 19,8

Własna (Kuznica Swankowska), krk, llw, Kozięgłowy, osada kuźnicza, k 50,7 19,1

Wławie, pzn, ksc, Wyskocz, d 52,0 16,7

Włęcz (Włęcz), dbr, lpn, Czernikowo 52,9 18,9

Włochy (Porzucewo), *Warszawa-Włochy*, maz, wrs, Służewo 52,2 20,9

Włochy, snd, snd, Chybyce 50,9 21,1

Włocin, srd, srd, Wojków 51,6 18,4

Włocław (Wladislavia, Władysław, Stary Władysław, Włocławek), *Włocławek-Stare Miasto*, bkj, bkj, Włocław, miasto, d 52,7 19,1

Włoczewo, plc, plc, Proboszczowice 52,7 19,6

Włodki-Brzeg Czetna, *Włodki*, maz, kol, Płocko 53,3 22,0

Włodki, pdl, drh, Kożuchowo 52,3 22,4

Włodowice, krk, llw, Włodowice, miasto 50,6 19,5

Włosań (Włosany), krk, szc, Mogilany 49,9 19,9

Włosienica (Włosienice, Włosiennica), krk, sls, Oświęcim, ds 50,0 19,3

Włosienica (Włosiennica), pmr, now, Lalkowy, osada folwarczna 53,7 18,7

Włosinowice (Włoszynowice), *Włosnowice*, snd, wsl, Solec 50,4 20,9

Włoskowice (Włoskowo), *Włosków*, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2

Włostowice (Włostowica), *Buczyna* – część, krk, szc, Chełm 49,9 20,3

Włostowice, krk, prs, Witów 50,2 20,6

Włostowice, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,5

Włostowice, lub, lub, Włostowice 51,4 22,0

Włostowo Małe, *Włostowo* – część, pzn, ksc, Krobia 51,8 17,0

Włostowo Wielkie, *Włostowo* – część, pzn, ksc, Krobia 51,8 17,0

Włostowo, bkj, ksw, Kościeszki, ks 52,6 18,3

Włostowo, kls, pzd, Środa, d 52,2 17,3

Włostów, snd, snd, Włostów 50,7 21,4

Włosty-Olszanka (Włosty), pdl, blk, Długa Dąbrowa 52,9 22,5

Włoszakowice, pzn, ksc, Włoszakowice 51,9 16,3

Włoszczanowo (Włoszczonowo), *Luszczanów*, raw, gos, Suserz, d 52,4 19,7

Włoszczowa, *Włoszczowa* – część, snd, chc, Włoszczowa (wieś), miasto 50,8 20,0

Włoszczowa, *Włoszczowa-Włoszczówka*, snd, chc, Włoszczowa 50,9 20,0
 Włoszczowice, snd, chc, Piotrkowice, d 50,7 20,6
 Włoszyca, *Włoszyca Lubañska*, bkj, bkj, Lubanie 52,8 18,9
 Włoszynowo, *Włoszanowo*, kls, kcn, Janowiec 52,8 17,4
 Włoszycze, kls, nkl, Wałdowo 53,5 17,6
 Włoszczewki (Włoszczewice), pzn, ksc, Włoszczewki 52,0 17,2
 Włóki, inw, bdg, Włóki, d 53,2 18,2
 Włóki, maz, wsg, Daniszewo 52,6 20,1
 Włókna, *Potrzanowo* – część, pzn, pzn, Skoki 52,6 17,1
 Włynice (Włynice), srd, rds, Gidle 51,0 19,5
 Włyn, srd, srd, Kamionacz 51,7 18,7
 Wnętrzne, lub, luk, Wilczyńska 51,9 22,1
 Wnorów, snd, snd, Łuniów 50,6 21,5
 Wnory-Kużele, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6
 Wnory-Paźochy, pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 53,0 22,6
 Wnory-Stara Wieś (Wnory Stare), *Stare Wnory*, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6
 Wnory-Wandy = Wnory-Wandy, Wolica-Wiechy*, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,1 22,6
 Wnory-Wypychy, pdl, blk, Kobylino Poświętne 53,0 22,6
 Wnory, okolica, pdl, blk
 Wociechowo, *Wojciechowo*, kls, pzd, Jaraczewo 51,9 17,3
 Wocław (Wotzlaff), *Wocławy*, pmr, gdn, Wocław, m 54,3 18,8
 Wodna, *Trzebinia-Wodna*, krk, prs, Trzebinia 50,2 19,4
 Wodniki, *Września* – część, kls, pzd, Września 52,3 17,5
 Wodynie, maz, gar, Wodynie, miasto 52,0 22,0
 Wodziczna (Wodziczno), maz, grc, Mogilnica 51,7 20,7
 Wodziczna, srd, wln, Trzcienca, miasto 51,1 18,0
 Wodzierady (Wodzirady), srd, szd, Miłkołajowice 51,7 19,1
 Wodzin Mały, *Wodzinek*, srd, ptr, Sroćkie 51,5 19,6
 Wodzin Wielki, *Wodzin Majoracki, Wodzin Prywatny*, srd, ptr, Sroćkie, ds 51,5 19,6
 Wodzinek, *Wudzynek*, inw, bdg, Wodzino, osada folwarczna, d 53,3 18,1
 Wodzinino, *Wodzymin*, plc, plc, Radzanowo, d 52,6 19,9
 Wodzino (Budzinko, Wodzin), *Wudzyn*, inw, bdg, Wodzino, d 53,3 18,1
 Wodziradz (Wodzirad), snd, snd, Szewna 50,9 21,3
 Wodzisław, krk, kss, Wodzisław, miasto 50,5 20,2
 Wojakowa, krk, sdc, Wojakowa 49,8 20,6
 Wojanowo (Wojenowo, Woyenau), pmr, gdn, Święty Wojciech 54,2 18,6
 Wojaszówka, snd, plz, Łączki Małe 49,8 21,7
 Wojciechowice (Wociechowice), lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
 Wojciechowice (Wojciechów), krk, kss, Krzczęce 50,6 20,2
 Wojciechowice Małe (Wociechowice Małe), lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
 Wojciechowice, snd, snd, Waśniów 50,9 21,2
 Wojciechowice, snd, snd, Wojciechowice 50,8 21,6
 Wojciechowo, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,9
 Wojciechów (Wojcieszków), *Wólka Wojcieszowska*, snd, stz, Stężyca, k 51,5 21,8
 Wojciechów, krk, kss, Mstyczów 50,6 19,9
 Wojciechów, krk, prs, Kazimierza Wielka 50,3 20,5
 Wojciechów, lub, lub, Wojciechów 51,2 22,2
 Wojciechów**, snd, chc, Kurzelów, d Wojcieszowska Wola*, *Wola Bobrowa*, snd, stz, Wojcieszków 51,8 22,4
 Wojcieszków = Wojcieszków (Nowe Miasto) miasto, Wojcieszków Wieś*, snd, stz, Wojcieszków, miasto, wieś 51,8 22,3
 Wojcieszycze, snd, snd, Sulisławice 50,6 21,4
 Wojcieszyno, *Wojcieszyn*, maz, bln, Borzęcin, d 52,3 20,8
 Wojcin (Wójcin), snd, opc, Wojcin, d 51,3 20,0
 Wojcino (Wójcino), *Wójcin*, bkj, rdj, Piotrkowo 52,5 18,5
 Wojdal, inw, bdg, Dźwierzno, osada młyńska, d 52,9 18,1
 Wojeńcze (Wojeńce), *Wojeniec*, pdl, blk, Dziadkowice 52,6 22,9
 Wojewodzino (Dybła-Wojewodzino), *Wojewodzin*, maz, was, Grajewo 53,6 22,4
 Wojewódki Wielkie, *Wojewódki Górne*, pdl, drh, Sokołów 52,4 22,2
 Wojewódki-Panki, *Wojewódki Dolne*, pdl, drh, Sokołów 52,4 22,2
 Wojkowa, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,3 21,0
 Wojkowie Komorne, *Wojkowie*, swr, Czeladź, d 50,4 19,0
 Wojkowie Kościelne, swr, Wojkowie Kościelne 50,4 19,2
 Wojkowo**, pzn, pzn, Głuszyna
 Wojków (Wojkowo), srd, srd, Wojków, d 51,6 18,4
 Wojków, snd, snd, Dymitrów 50,5 21,5
 Wojkówka, snd, plz, Szebnie 49,8 21,7
 Wojnarowa, krk, bck, Wilczyńska 49,7 20,9
 Wojnicz, krk, sdc, Wojnicz, miasto, k 50,0 20,8
 Wojnowice, pzn, ksc, Czerwony Kościół 51,9 16,7
 Wojnowice, pzn, pzn, Buk 52,3 16,4
 Wojnowice, snd, snd, Modlibożyce 50,8 21,3
 Wojnowice, snd, snd, Wojciechowice 50,9 21,6
 Wojnowice, srd, rds, Gidle 50,9 19,5
 Wojnowo, dbr, rpn, Ruż 53,0 19,2
 Wojnowo, inw, bdg, Dąbrówka 53,2 17,8
 Wojnowo, pzn, ksc, Krąpsko Wielkie 52,1 15,7
 Wojnowo, pzn, pzn, Goślina Długa 52,6 17,0
 Wojny-Izdebnik (Izdebnik-Wojny), pdl, blk, Dąbrówka 52,8 22,6
 Wojny-Pieczki (Pieczki), *Wojny-Piecki*, pdl, blk, Dąbrówka 52,8 22,6
 Wojny-Piotrasze = Wojny-Piotrasze (Wojny-Pietrasze), Wojny-Bakałarze (Wojny-Bakałarzowięta)*, Wojny-Janowięta*, Wojny-Króle (Wojny-Królewicze)*, *Wojny-Pietrasze*, pdl, blk, Dąbrówka 52,8 22,6
 Wojny-Pogorzal (Pogorzałki-Wojny), pdl, blk, Dąbrówka 52,8 22,6
 Wojny-Stara Wieś (Wojny Stare), *Wojny-Krupy*, pdl, blk, Dąbrówka 52,8 22,6
 Wojny-Szuby, *Wojny-Szuby Włościańskie*, pdl, blk, Dąbrówka 52,8 22,6
 Wojny, maz, zkr, Kroczewo 52,5 20,6
 Wojny, okolica, pdl, blk
 Wojsko, *Wolsko*, kls, nkl, Miasteczko 53,1 17,0
 Wojsław, snd, snd, Mielec 50,3 21,5
 Wojsławice, kls, kls, Chlewo 51,7 18,4
 Wojsławice, krk, prs, Gorzków 50,2 20,5
 Wojsławice, *Ojsławice*, krk, llw, Dzierzków 50,7 19,9
 Wojsławice, snd, rdm, Skarżyszów 51,4 21,3
 Wojsławice, snd, wsl, Chroberz 50,4 20,5
 Wojsławice, srd, szd, Korczów 51,7 18,9
 Wojsławice, swr, Koziegłowy, d 50,6 19,1
 Wojsławie* (Wojsław), maz, liw, Niwiska 52,2 22,2
 Wojsławy Małe+, maz, was, Wąsosz 53,5 22,2
 Wojsławy Wielkie (Wojsławy Turza Łąka), *Wojsławy*, maz, was, Wąsosz 53,5 22,2
 Wojszczyce, maz, zkr, Kroczewo 52,5 20,6
 Wojszki (Wojcieszki, Wojsnie), pdl, blk, Juchnowiec-Dwór albo Narew albo Bielsk, k 52,9 23,2
 Wojszyce = Wojszyce (Wojszyce Większe), Piaski*, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,5

- Wojszyn, lub, lub, Kazimierz, k 51,3 21,9
 Wojtal, pmr, tcz, Wiele, osada karczmar-
 ska, k 53,9 18,0
 Wojtal**, pmr, tch, osada karczmar-
 ska, k 53,9 18,0
 Wojtan, *Wojtyniów*, snd, opc, Odrowąż
 Wielki, osada kuźnicza 51,1 20,8
 Wojtkowic, *Wojtki*, pdl, blk, Brańsk, osa-
 da młyńska, k 52,7 22,9
 Wojtkowicze Stare (Wojtkowice-Stara-
 wieś, Wojtkowicze-Stara Wieś), *Wojt-
 kowice Stare*, pdl, drh, Ciechanowiec
 52,6 22,5
 Wojtkowicze-Dady (Dady, Dady-Wojt-
 kowicze, Wojtkowice-Dady), *Wojtko-
 wice-Dady*, pdl, drh, Ciechanowiec
 52,6 22,4
 Wojtkowicze-Glinna (Glina, Wojtkowi-
 ce-Glinna), *Wojtkowice-Glinna*, pdl,
 drh, Ciechanowiec 52,6 22,4
 Wojtkowicze, okolica, pdl, drh
 Wojucino, *Wójcin*, kls, ken, Szczepano-
 wo, d 52,8 17,8
 Wojwódkie Wielkie, *Wojewódki Górne*,
 pdl, drh, Sokołów 52,4 22,3
 Wöklitz (Weklice), *Weklice*, mlb, mlb,
 [nieznana], m 54,1 19,6
 Wokowice, snd, plz, Szczepanów, d 50,0
 20,7
 Wola (Działyń?), *Wola Krogulecka*, krk,
 sdc, Barcice, k 49,5 20,7
 Wola (Wola Dębińska), *Wola Dębińska*,
 krk, sdc, Dębno 50,0 20,7
 Wola (Wola Droszewska), *Wola Dro-
 szewska*, kls, kls, Godziszewy Wiel-
 kie 51,6 18,1
 Wola (Wola Jostowa), *Kraków-Wola Ju-
 stowska*, krk, prs, Zwierzyniec 50,1
 19,9
 Wola (Wola Libertowa, Wola Lubarto-
 wa), *Wola Libertowska*, krk, kss, Żar-
 nowiec, k 50,5 19,8
 Wola (Wola Marszewska), *Wola Duchow-
 na*, kls, kls, Czermno 51,9 17,7
 Wola (Wola Mierzyńska, Wola Osiecka),
Osiek-Wółka, maz, nmo, Gołymino
 Kościelne 52,8 20,9
 Wola (Wola Mystkowa, Wola Mystkow-
 ska), *Mystków* – część, krk, sdc, Myst-
 ków, k 49,6 20,8
 Wola (Wola Rosustowska, Wola Roz-
 ostowa), *Wola Rozostowa*, kls, knn,
 Brudzew, osada folwarczna 52,1 18,6
 Wola (Wola Szafrącowa), *Wola Kali-
 nowska*, krk, prs, Sępów 50,2 19,8
 Wola (Wolica), *Wola (Ciechocinek* –
 część), inw, inw, Raciąż, osada fol-
 warczna, m 52,9 18,8
 Wola (Wolica), *Wolica* – część, krk, bck,
 Jasło 49,7 21,5
 Wola (Wolica), *Wolica*, kls, kls, Chełm-
 ce, m 51,7 18,1
 Wola (Wolica), *Zatoka* – część, krk, scz,
 Mikuszowice 50,0 20,5
 Wola (Zwola), *Wółka*, kls, pzd, Staw,
 d 52,3 17,7
 Wola Ademowa, *Wola Adamowa*, bkj,
 prd, Chodecz 52,4 19,0
 Wola Babska, *Wółka Babska*, raw, bla,
 Babsko 51,8 20,4
 Wola Bachorna, bkj, bkj, Sędzino 52,7
 18,7
 Wola Bałucka, srd, szd, Borzyszowice
 51,6 19,1
 Wola Bartodziejska, *Wola Przerębska*,
 srd, rds, Bęczkowice 51,2 19,7
 Wola Bartoszevska (Bartoszowka), *Bar-
 toszówka*, raw, raw albo bla, Sierzcho-
 wy 51,6 20,3
 Wola Bąkowa, *Bąkowa*, snd, rdm, Wiel-
 gie 51,2 21,5
 Wola Belska, *Wola Pogroszewska*, maz,
 grc, Łęczeszyce 51,8 20,7
 Wola Belzatowa, *Piotrków Trybunalski-
 -Belzatka*, srd, ptr, Piotrków 51,4 19,6
 Wola Bezdziadowa*, *Wółka*, lcz, lcz,
 Chodowo 52,0 19,0
 Wola Będkowska, srd, srd, Burzenin
 51,5 18,8
 Wola Biechowska (Wola Jurkowska), snd,
 wsl, Biechów 50,4 21,0
 Wola Biejkowska = Wola Biejkowska,
*Wółka Promieńska Ściborowa** (Wola
 Wysokińska?), *Biejkowska Wola*, maz,
 grc, Promna 51,7 21,0
 Wola Bielska (Bielska Wola), *Bielska
 Wola*, srd, ptr, Sulejów 51,3 19,9
 Wola Bierułtowa**, srd, srd, Jeziersko
 Wola Bierwiecka, *Bierwiecka Wola*, snd,
 rdm, Lisów-Komorniki albo Jedliń-
 sko 51,5 21,2
 Wola Blizocka, snd, stz, Drżągów 51,6
 22,3
 Wola Bobrowska (Wola Bobrownicka),
Bobrowska Wola, snd, chc, Stanowi-
 ska 51,0 19,9
 Wola Bodzechowska, *Wółka Bodzechow-
 ska*, snd, snd, Wszeźwiecie następnie
 Denków 50,9 21,5
 Wola Bogdańska (Bogdańska Wola, Wo-
 la Bogdanowska), *Wola Bogdanowska*,
 srd, ptr, Bogdanów 51,3 19,5
 Wola Boglewska, *Boglewska Wola*, maz,
 wrk, Boglewice 51,8 21,0
 Wola Boiska, *Grabówka*, lub, urz, Ry-
 bitwy 50,9 21,9
 Wola Bokszycka (Wola Lasocińska), *Wo-
 la Bokrzycka*, snd, wsl, Gnojno 50,6
 20,9
 Wola Bolechowska (Wola), *Bolechowice*
 – część, *Wola*, krk, prs, Bolechowice,
 d 50,2 19,8
 Wola Borowa, *Bór*; lub, urz, Rybitwy
 51,0 21,9
 Wola Borzewicka (Wola, Wola Borze-
 jewska, Wola Borzejewicka), *Wółka*,
 inw, inw, Służewo 52,8 18,7
 Wola Boska, *Boska Wola*, maz, wrk, Stro-
 miec 51,7 21,2
 Wola Branecka, maz, wrk, Wrociszewo
 51,7 21,0
 Wola Breńska (Brnik), *Breń*, snd, plz,
 Łysagóra 50,1 21,0
 Wola Brłokowa, *Wola Blakowa*, srd, rds,
 Krempa 51,1 19,3
 Wola Brudniowska (Brudnowska Wola),
Brudnowska Wola, snd, rdm, Wienia-
 wa 51,4 20,8
 Wola Brwilińska, *Wola Brwileńska*, raw,
 gos, Radziwie, d 52,6 19,6
 Wola Brzeska (Stara Wola), *Brzuskowola*,
 maz, gar, Jastrząbie 51,9 21,8
 Wola Brzeska, *Brzeska Wola*, maz, wrk,
 Stomiec 51,6 21,0
 Wola Brzeska*, snd, rdm, Klwów 51,5
 20,6
 Wola Brzeźnicka (Brzeźnicka Wola), snd,
 plz, Brzeźnica 50,1 21,5
 Wola Brzoska, *Wółka Brzóska*, snd, rdm,
 Brzoza, k 51,6 21,3
 Wola Brzostowska = Wola Brzostowska
 (Wola Brzostkowska, Brzostkowa Wo-
 la), *Wolica**, *Wola Brzostecka*, snd,
 plz, Brzostek, d 49,9 21,4
 Wola Brzozowska (Zalesie), *Zalesie*, raw,
 gbn, Brzozów 52,3 20,0
 Wola Buczkowska, srd, szd, Buczek
 51,5 19,1
 Wola Bukowa (Bukowska Wola), *Bu-
 kówka Stara*, maz, tar, Skuły 52,0
 20,7
 Wola Bystramowska (Starzyńska Wola,
 Wola Bystraniowska, Wola Bystrza-
 nowska), *Wółka Starzyńska*, krk, Ilw,
 Nakło 50,7 19,8
 Wola Bystrzycka, lub, luk, Wojcieszków
 51,8 22,3
 Wola Chodkowska (Wola Kotkow-
 ska), snd, rdm, Ryczywół, k 51,7
 21,4
 Wola Chojnacka = Wola Chojnacka, Wo-
 la Koprzywieńska (Wola Pokrzywień-
 ska), *Wola Chojnata*, raw, bla, Biała
 51,8 20,5
 Wola Chojnacka, *Turowa Wola*, raw, bla,
 Chojnata 51,9 20,5
 Wola Chomejowa, lub, luk, Ulan 51,8
 22,5
 Wola Chrapanowska (Wolica), *Wółka
 Chrapanowska*, snd, snd, Czyżów
 50,8 21,7
 Wola Chrobberska, snd, wsl, Chroberz
 50,4 20,5
 Wola Chróścińska (Wola Chróścińska),
Wola Chruścińska, lcz, lcz, Grocho-
 wo 52,3 19,3
 Wola Chrzążowska, *Pulki*, lub, lub,
 Końska Wola 51,4 22,1
 Wola Chynowska (Chynowo), maz, czr,
 Chynowo 51,9 21,1

- Wola Cisa (Cisa Wola, Wolica Cisa), *Cisia Wola*, krk, kss, Książ Wielki 50,4 20,1
- Wola Cisowska* (Wola Szydłowska), *Żychlin*, srd, ptr, Piotrków 51,5 19,6
- Wola Cychrowa (Wola Pawłowska), *Cukrówka*, snd, rdm, Chlewiska 51,3 20,8
- Wola Cychrowska, *Cychrowska Wola*, maz, wrk, Warka 51,7 21,3
- Wola Czarnyska, srd, szd, Kwiatkowiec 51,7 19,1
- Wola Czepowa (Wola Czopowa, Wola Ozepowa, Wola Ozeptowa), *Wólka Czepowa*, lcz, lcz, Kłodawa 52,2 18,9
- Wola Czerniaków, lub, lub, Krasienin 51,4 22,4
- Wola Czerniowska, *Nowawola*, lub, lub, Bystrzyca 51,4 22,7
- Wola Czerwieńska (Wola Górna), *Wola*, maz, scn, Czerwieńsko, d 52,4 20,3
- Wola Czewujewska (Wola), *Wola*, kls, kn, Izdebno 52,8 17,6
- Wola Daleszowska, *Wielka Wola*, snd, opc, Wojcin 51,3 20,1
- Wola Daniszowska*, *Długowola*, snd, rdm, Krępa 51,1 21,6
- Wola Dańkowska, *Wólka Dańkowska*, raw, bla, Błędów 51,7 20,7
- Wola Dąbrowska (Nieczajna), *Nieczajna*, snd, plz, Dąbrowa Wielka 50,2 21,1
- Wola Debrska (Dębska Wola), *Dębska Wola*, snd, chc, Brzeziny 50,7 20,6
- Wola Dęba, *Dęba*, lub, lub, Końska Wola 51,4 22,2
- Wola Dębna, *Dębnowola*, maz, grc, Przybyszewo, d 51,7 20,8
- Wola Dębica, *Dębnica Stara*, snd, rdm, Kazanów 51,3 21,5
- Wola Dębowiecka (Wola Dębowa, Wola Markuska), krk, bek, Załęże, k 49,7 21,5
- Wola Dębska (Budziska Wola), *Budziska*, maz, gar, Latowicz 52,0 21,8
- Wola Długa, *Długowola*, snd, stz, Wargocin 51,6 21,7
- Wola Dłuska (Wola Długa), *Dłuska Wola*, snd, rdm, Potworów 51,5 20,8
- Wola Dłużewska, *Wólka Dłużewska*, maz, gar, Sienica 52,0 21,6
- Wola Dobranowska (Wola, Wola Dąbrowska), *Dobranowice* – część, krk, scz, Biskupice, d 49,9 20,1
- Wola Domaszowska, *Wólka Dornaszewska*, lub, luk, Łuków 51,8 22,4
- Wola Drogońska*, *Korytów* – część, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,5
- Wola Drwieńska (Wola, Wola Drzwieńska, Wola Królewska), krk, scz, Mikuszowice, k 50,1 20,5
- Wola Dryzdek**, lcz, orl, Oporów
- Wola Drzazgowa, *Drzazgowa Wola*, lcz, brz, Będków 51,6 19,8
- Wola Drzewicka, *Wolica*, lub, lub, Opole 51,2 22,0
- Wola Drzewiecka, raw, raw, Lipce, d 51,9 20,0
- Wola Ducka Długa, *Wola Ducka*, maz, czr, Karczewie albo Glinianka 52,1 21,4
- Wola Ducka, *Ducka Wola*, maz, wrk, Stromiec 51,7 21,1
- Wola Dzieciartowska (Kąszyn), *Kąszyn*, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,6
- Wola Dziekiowa (Wola Dziachciowa, Wola), *Wola Marzeńska*, srd, szd, Marzenin 51,6 19,0
- Wola Fiukowa, *Fiukówka*, lub, luk, Tuchowicz 51,8 22,1
- Wola Flaszczyna (Wola Zadzińska), srd, szd, Zadzim 51,8 18,9
- Wola Gabońska (Wola, Wola Gabańska), *Gaboń* – część, krk, sdc, Podegrodzie 49,5 20,6
- Wola Gałęcka, snd, rdm, Nieznamierowice 51,5 20,6
- Wola Gawartowa, *Gawartowa Wola*, raw, sch, Zawady 52,2 20,5
- Wola Gąsiecza, *Gąska*, lub, luk, Tuchowicz 51,8 22,2
- Wola Gielczewska, *Sobieska Wola*, lub, lub, Krzczonów 51,0 22,8
- Wola Gieraszkowska, *Wólka Gieraszkowska*, snd, snd, Sulisławice 50,6 21,5
- Wola Głazowa**, srd, ptr, Krzepczów
- Wola Głowska+, maz, czr, Jazgarzewo 52,0 21,0
- Wola Głupia (Głupica), *Głupianka*, maz, gar, Kołybiel 52,1 21,6
- Wola Godzisz (Godzisz, Godziszew), *Godzisz*, snd, stz, Maciejowice 51,7 21,7
- Wola Goławińska (Wola Miączyńska), *Wólka Przybojewska*, maz, zkr, Miączyńsko Małe 52,4 20,5
- Wola Goławska (Wola Goławińska, Wola Podgórze), *Góra-Wólka*, maz, nmo albo ser, Pomnichowo, d 52,5 20,7
- Wola Gołębiowska, *Wola Gołębiowska Stara*, snd, rdm, Radom, m 51,4 21,2
- Wola Gołębska (Gołabska Wólka), *Wólka Gołębska* – część, snd, stz, Gołęb, k 51,5 21,9
- Wola Gołkowska, maz, tar, Jazgarzewo 52,0 20,9
- Wola Gołuchowska (Wólka Gołuchowska), *Wólka*, snd, wsl, Kije 50,6 20,6
- Wola Gołyńska (Wola Gołyńska, Wólka Gołyńska), *Wola Gołyńska*, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,9
- Wola Goryńska = Łukawka* (w XVII w. Wólka Łukawska), Wola Goryńska, snd, rdm, Goryń 51,5 21,2
- Wola Gosławska (Gosławska Wola), lcz, orl, Waliszewo 52,1 19,6
- Wola Gostomska (Wola Nowa), *Wólka Gostomska*, raw, bla, Nowe Miasto 51,7 20,6
- Wola Góra Wesoła, *Wola Przybysławka*, lub, lub, Garbów, k 51,4 22,3
- Wola Górská (Górská Wola), *Wola Wielka*, snd, plz, Straszęcín 50,1 21,3
- Wola Grabowska, *Grabowska Wola*, maz, wrk, Grabowo 51,7 21,3
- Wola Grabska, maz, grc, Jeziora Małe, d 51,9 20,8
- Wola Grębiecka, *Wola Grąbiecka*, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8
- Wola Gręboszowska, snd, wsl, Gręboszów, k 50,3 20,8
- Wola Grodzka (Wola Grodziecka), *Wola Grójecka*, snd, snd, Ścimiółw 50,9 21,5
- Wola Grodzka, *Grudzkowowola*, maz, grc, Grodziec, k 51,8 20,9
- Wola Grotowa* (Grodzkowa Wola), *Grotki*, snd, rdm, Bukowno 51,5 20,8
- Wola Gruszczyńska (Wola Gaszczyńska?), *Wólka Gruszczyńska*, maz, wrk, Mniszewo albo Konary 51,8 21,4
- Wola Grzybowa (Grzybowa Wola), *Wólka*, srd, rds, Chełm 51,1 19,7
- Wola Grzymalina (Wola Czyżowska), srd, rds, Kamieńsko 51,2 19,3
- Wola Gulińska*, *Kozia Wola*, snd, rdm, Zakrzów 51,5 21,0
- Wola Gułowska, snd, stz, Jadamów 51,7 22,2
- Wola Gumowska (Wola Zakroczyńska, Wólka), *Wólka Smoszeńska*, maz, zkr, Zakroczym 52,4 20,6
- Wola Gutowska, snd, rdm, Jankowice albo Jedlińsk 51,5 21,1
- Wola Guzowska, snd, rdm, Kowala Stępcina 51,3 20,9
- Wola Helszczyna, *Prażki*, lcz, brz, Łaznowo 51,6 19,7
- Wola Hucka** (Uta Kamocka), srd, ptr, Sroćkie
- Wola I, II = Kobyła Wola* (Wola-Geleit), Wola-Gęsia* (Wólka), *Wola Wysłoka*, *Wola Niska*, raw, gbn, Jamno, 52,4 19,9
- Wola Iłowska = Wola Iłowska (Wola Żegocka), *Żegocin**, *Przemysłów*, raw, gbn, Iłów 52,4 20,0
- Wola Iwowa, *Kozia Wola*, snd, opc, Końskie 51,2 20,5
- Wola Jachowa, snd, chc, Daleszyce, d 50,8 20,9
- Wola Jagielczyna, *Wólka Lipska*, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2
- Wola Jajkowa (Jajkowska Wola), *Wola Jankowska*, srd, rds, Pajęczno 51,1 19,1
- Wola Jałochy, *Łosia Wólka*, maz, wrs, Łomny Wielkie 52,4 20,7
- Wola Jankowska (Mała Wola, Żabia Wola), *Żabia Wola*, snd, rdm, Jankowice 51,5 21,0
- Wola Jaskowska (Jaskowa Wola, Wola Jazzkowska), *Wólka Wojnowska*, snd, snd, Ścimiółw 50,9 21,6

- Wola Jastrzębska (Wola Skolankowa), *Jastrzębska Wola*, snd, snd, Ujazdów 50,7 21,2
- Wola Jaszczurowa, *Jaszczurowa*, snd, plz, Brzeziny 49,9 21,6
- Wola Jaški, *Jaški*, lub, luk, Kozirynek 51,9 22,6
- Wola Jedlińska (Wola Jedleńska), srd, rds, Jedlno 51,1 19,3
- Wola Jękowa, *Wolskie*, maz, bln, Żbików 52,2 20,7
- Wola Kadłubska, snd, rdm, Błotnica 51,5 20,9
- Wola Kalska, *Kalska Wola*, srd, ptr, Czarnocin 51,6 19,7
- Wola Kałowska (Wola Kałowska, Wolica?), *Wólka*, lcz, lcz, Kałowo, d 51,9 19,0
- Wola Kamboraska**, maz, prz
- Wola Kamień, *Kamień*, snd, snd, Górna, k 50,3 22,1
- Wola Kamińska (Wola Kamień), *Kamienna Wola*, snd, opc, Odrzywół 51,5 20,5
- Wola Kamiona, *Wólka Kamienna*, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5
- Wola Kamocka, srd, ptr, Srockie 51,5 19,6
- Wola Kanigowska, plc, ndz, Unierzyż Kościelny 52,9 20,4
- Wola Karczewska, maz, czr, Karczewie albo Glinianka 52,1 21,4
- Wola Kaszowska, *Kaszewska Wola*, snd, rdm, Kaszów 51,5 20,9
- Wola Kawęczyn (Kawęczyńska Wola, Kawęczyn Wólka), *Wola Kawęcka*, snd, chc, Mokrsko 50,7 20,4
- Wola Kiełczowa, *Kiełczówka*, srd, ptr, Wolborz 51,5 19,7
- Wola Kiełczyńska, snd, snd, Kiełczyzna 50,7 21,2
- Wola Kiełpińska, maz, ser, Zgierz 52,5 21,0
- Wola Kikolska, *Wólka* – część, maz, nmo albo ser, Pomnichowo 52,5 20,8
- Wola Kisielska, maz, gar, Stoczek, d 51,9 22,0
- Wola Kleszczowa (Kleszczówka), *Kleszczówka*, snd, stz, Bobrowniki 51,6 21,9
- Wola Klwowska, *Klwowska Wola*, snd, rdm, Klwów 51,5 20,6
- Wola Knyszyńska (Knyszyńska Wola), krk, kss, Wola Knyszyńska 50,4 20,3
- Wola Kobyla, *Kobyla Wola*, snd, stz, Górzno Wyższe 51,8 21,7
- Wola Kodrębska, *Wola Malowana*, srd, rds, Kodrąb 51,1 19,6
- Wola Kolechowska, lub, lub, Ostrów, k 51,5 22,8
- Wola Kołybielska (Stara Kołybiel, Wola Kolibielska), *Stara Wieś*, maz, gar, Kołybiel 52,1 21,5
- Wola Konarska (Konarska Wola), snd, snd, Olbierzowice 50,7 21,4
- Wola Konopczyna (Wola Dzierżawa, Wola Piorowa), *Wola Zaleska*, srd, szd, Zadzim 51,8 18,9
- Wola Konopczyna, *Wólka Konopna*, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,5
- Wola Konopińska* (Wola Konopińska), *Zagórze*, raw, raw, Kurzeszyn 51,8 20,3
- Wola Kopcowa (Jaroniowa Wola, Wola Kopciowa, Wola Jaroszowa, Wola Augustynowa, Siedlecka Wola?), snd, chc, Kielce, d 50,9 20,7
- Wola Korycka, snd, stz, Korytnica 51,7 21,8
- Wola Korycka, *Wola Korytnicka*, maz, liw, Korytnica, k 52,4 21,8
- Wola Kosnowa (Kosnowa, Kosnowa Wola, Wola Kusznowa), *Wola Kosnowska*, krk, sdc, Łącko, d 49,6 20,4
- Wola Kościelna (Wola Przedmiejska), *Wola Przedmiejska*, srd, szd, Uniejów, d 52,0 18,8
- Wola Kotkowska (Kotkowska Wola), srd, ptr, Gorzkowice 51,2 19,6
- Wola Kotowa, *Kotowa Wola*, snd, snd, Zaleszany 50,6 21,9
- Wola Kowalska (Wola św. Doroty), *Wolanów*, snd, rdm, Wola Kowalska 51,4 21,0
- Wola Kowalska, lub, lub, Wąwolnica 51,2 22,0
- Wola Kowalska, srd, srd, Turek 51,9 18,6
- Wola Kozerska (Wola Krośnicza), *Krośnicza Wola*, raw, msz, Grodzisko 52,1 20,6
- Wola Kozicka (Wola Wilkowa), *Wilcza Wola*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,8
- Wola Koziełkowa, *Kozłowiec*, snd, opc, Brudzewice 51,5 20,3
- Wola Kozubowa, *Wola Kazubowa*, srd, ptr, Stary Tuszyń 51,6 19,5
- Wola Koźniowska (Koźniowska Wola), *Wola Kuźniowska*, srd, rds, Niedospiecin 51,0 19,7
- Wola Kożuchowska (Wólka Kożuchowska), maz, wrk, Wyszemierzyce 51,6 20,8
- Wola Kożuszkowska (Wola Kożuszkowa), *Wola Kożuszkowa*, kls, gzn, Siedlimowo 52,5 18,2
- Wola Krakowieńska, *Wola Krakowińska*, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,8
- Wola Krasieńska+, maz, prz, Krasne 52,9 21,0
- Wola Krcikowska, *Wólka Malcza*, lcz, brz, Chorzęcin 51,6 19,9
- Wola Krczonowska (Wola Damujowska, Wola Dąbrowska), *Wólka Karwicka*, snd, opc, Drzewica 51,4 20,4
- Wola Krobowska, *Krobowska Wola*, maz, grc, Grodziec 51,9 20,9
- Wola Krokocka, srd, szd, Małyń 51,7 19,0
- Wola Królowa Polska (Królowa, Wola Królowa), *Królowa Polska*, krk, sdc, Mystków, k 49,6 20,8
- Wola Kruków, *Kruków*, snd, snd, Janików 50,9 21,7
- Wola Krystoporska (Wola Chrystoporska, Wola Flakowa?), *Wola Krzysztoporska*, srd, ptr, Bogdanów 51,3 19,6
- Wola Książęca (Wola), kls, kls, Twardowo 52,0 17,6
- Wola Księża, *Księżowola*, maz, tar, Rembertowo 51,9 20,8
- Wola Kuczkowska, krk, llw, Kuczków 50,7 19,8
- Wola Kuleszowa (Wola Życieńska), *Wola Życińska*, srd, rds, Maluszyn 51,0 19,8
- Wola Kuligowa, *Wólka Kuligowska*, snd, opc, Brudzewice, k 51,6 20,4
- Wola Kunińska, *Wólka Kunińska*, maz, osw, Goworowo 52,8 21,5
- Wola Kurdwanowska, *Wólka Kurdybanowska*, raw, bla, Błędów 51,8 20,7
- Wola Laskowska*, *Przytuły Stare*, maz, osł, Rzekuń 53,1 21,7
- Wola Latalska (Latalice, Latalska Wola, Wola), *Mogilno*, srd, szd, Łasko, d 51,6 19,3
- Wola Lepieńska (Lepienia Wola, Niegosław?), *Wola Lipienicka Duża*, snd, rdm, Jastrząb, d 51,3 21,0
- Wola Lesiewska (Wola Lisiewska), *Wólka Lesiewska* – część, raw, bla, Biała 51,8 20,4
- Wola Lesiowska, *Wólka Lesiowska*, snd, rdm, Wsola 51,5 21,2
- Wola Leśnicka, *Liśnik Mały*, lub, urz, Gościeradów 50,9 22,1
- Wola Lewicka, *Wola Lewiczyńska*, maz, grc, Lewiczyn 51,8 20,9
- Wola Ligezów (Wólka), *Wólka Dulecka*, snd, plz, Radomyśl 50,2 21,3
- Wola Linowska, *Linów* – część, snd, snd, Święta Trójca 50,9 21,8
- Wola Lipieńska (Kozia Wola, Wola Lipińska), *Kozia Wola*, snd, plz, Pilzno 50,0 21,3
- Wola Lipieńska** (Wola Lipińska), raw, bla, Mogilnica
- Wola Lipnica (Lipnica, Lipnica Wola), *Lipnica*, snd, snd, Dzikowiec, k 50,3 21,9
- Wola Liskowska (Wola), *Wola Liskowska (Liskowo* – część), inw, inw, Liskowo 52,9 18,2
- Wola Lubańska (Wola Sucha), *Sucho-wola*, snd, wsl, Chmielnik 50,6 20,7
- Wola Lubecka (Lubecka Wola, Wolica-Lubeza), snd, plz, Lubeza Górna 49,9 21,2
- Wola Lubecka, krk, kss, Lubeza 50,5 20,3
- Wola Lubiankowska (Wola Lubienkowska), raw, sch, Domaniewice, d 52,0 19,8

- Wola Lubomirska (Wola Lubomierska, Wola Podłężany), *Łazany – część*, krk, szc, Łęczany 49,9 20,2
- Wola Łabęcka, *Łabędziów*, snd, chc, Lisów, d 50,8 20,6
- Wola Łagowska (Pawłowa Wola, Wola Pawłowska), snd, snd, Łagów, d 50,8 21,1
- Wola Łańcuchowska, *Wólka Łańcuchowska*, lub, lub, Łańcuchów 51,3 22,9
- Wola Łasiecka (Wola Łasiecka), *Wólka Łasiecka*, raw, sch, Nieborów 52,1 20,2
- Wola Łaska (Łaska Wola), srd, szd, Łasko 51,6 19,2
- Wola Łaskarzowska, *Wola Łaskarzowska*, snd, stz, Łaskarzew, d 51,8 21,6
- Wola Łaszczowa (Wola Łaszczewa), kls, knn, Gosławice 52,3 18,2
- Wola Łaziska, *Łaziska*, raw, gbn, Jamno 52,4 19,9
- Wola Łącka, raw, gbn, Gąbin, d 52,5 19,6
- Wola Łączna (Łęg, Łączna, Wola Łącka), *Łąki*, snd, stz, Górzno Wyższe 51,9 21,8
- Wola Łęciska (Wola Wielka), *Wola Łęczeszycza*, maz, grc, Łęczyszyce 51,8 20,8
- Wola Łękawska, *Wólka Łękawska*, srd, ptr, Grocholice 51,3 19,4
- Wola Łobodzka, *Wola Łobudzka*, srd, szd, Małyń 51,8 19,0
- Wola Łochowska (Wola Januszowa), *Wolica*, raw, raw, Żelichnin Mniejszy 51,7 20,1
- Wola Łopacianka, *Łopacianka*, maz, gar, Jastrzębie, d 52,0 21,9
- Wola Łucka, lub, lub, Łucka 51,4 22,6
- Wola Łuszczewska*, *Wola Szczawińska*, maz, nmo, Nowe Miasto 52,7 20,7
- Wola Lychowska, *Lychowska Wola*, maz, grc, Jasieniec 51,8 21,0
- Wola Łysakowska, *Łysakówek*, snd, plz, Czermin 50,4 21,3
- Wola Łyskowska (Łyskowska Wola), *Wólka Łyskowska*, srd, szd, Niemysłów 51,9 18,8
- Wola Magnuszewska (Wola Magnuszowska), maz, wrk, Magnuszewo 51,8 21,4
- Wola Malikowska, *Wola Malkowska*, snd, snd, Kielczyna, k 50,7 21,2
- Wola Mała Czerniewska, *Mała Wola*, raw, raw, Czerniewice 51,6 20,2
- Wola Mała, *Wólka Łęczeszycza*, maz, grc, Łęczyszyce 51,8 20,8
- Wola Małecka, *Tarnowska Wola*, lcz, brz, Małecz 51,7 20,0
- Wola Męcka, *Męcka Wola*, srd, srd albo szd, Męka 51,6 18,8
- Wola Miastkowska, maz, gar, Miastkowo Wielkie 51,9 21,9
- Wola Mieczkowa, *Łódź-Sikawa*, lcz, brz, Mileski 51,8 19,5
- Wola Miedniewska, raw, sch, Wiskitki Kościelne, k 52,1 20,3
- Wola Mierzączka, *Mierzączka*, snd, stz, Górzno Wyższe 51,9 21,7
- Wola Mikorska (Mikorska Wola), srd, ptr, Parzno 51,4 19,3
- Wola Miłkowska, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6
- Wola Mładzka, *Wólka Mładzka*, maz, czr, Karczewie 52,1 21,3
- Wola Młocka, plc, ndz, Malużyno 52,8 20,4
- Wola Mnina, lub, lub, Bystrzyca 51,4 22,6
- Wola Mokrzecka (Wola Mokrzeza), krk, llw, Żórawie 50,8 19,5
- Wola Morawicka, snd, chc, Brzeziny 50,7 20,6
- Wola Moszczeńska, *Wola Moszczenicka*, srd, ptr, Moszczenica 51,5 19,7
- Wola Mysiakowa, *Mysiakowiec*, snd, opc, Brudzewice 51,6 20,3
- Wola Mysłowska, *Wola Mystkowska*, maz, kam, Pniewo 52,6 21,3
- Wola Mysłowska, lub, luk, Wilczyska 51,8 22,0
- Wola Myszczyna** (Wólka Myska), maz, wrs, Wrociszewo
- Wola Nakonowska (Wola, Wola Nakonowska, Wola Nakunowska), bkj, kwl, Kowale, k 52,5 19,1
- Wola Naropińska (Wola Naropieńska), raw, raw, Żelichnin Mniejszy 51,7 20,1
- Wola Niedźwiedza (Wola Podleśna, Wola Zalesna), *Wola Niedźwiedzia*, lcz, lcz, Chodowo 52,0 19,1
- Wola Niemiecka, lub, lub, Bystrzyca 51,4 22,6
- Wola Niemojska**, pdl, drh, Mordy albo Niemojki
- Wola Nieszowska (Wola), krk, szc, Pogwizdów 49,9 20,4
- Wola Niezabitowska, lub, lub, Wąwolnica 51,2 22,1
- Wola Ninkowska (Wola Miłkowska?), *Wola Kuraszowa – część*, snd, rdm, Borkowice 51,3 20,7
- Wola Nowa Wieś* (Wola Nowa, Wola Nowa Rogowska), krk, kss, Kozłów 50,5 20,1
- Wola Nowa, lub, lub, Wilkołaz 51,4 22,7
- Wola Nowa, *Wólka Ratajska*, lub, lub, Biała 50,7 22,5
- Wola Nowomiescka (Wola Nowomiescka Świdrygałowska), *Świdrygały*, raw, bla, Nowe Miasto 51,7 20,6
- Wola Nowska, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2
- Wola Ocieściowa (Wola Ocieska, Falisławów, Falisławowa Wola), *Wólka Rogalińska*, snd, rdm, Bukowno 51,5 20,8
- Wola Odrowąska, *Wólka Plebańska*, snd, opc, Odrowąż Wielki, d 51,2 20,6
- Wola Ogniowa, *Ogniwo*, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,1
- Wola Okrzejska, snd, stz, Okrzeja 51,7 22,1
- Wola Okuńska, *Wólka Górska*, maz, wrs, Okunino 52,4 20,7
- Wola Olesznowska, *Wola Świdzińska*, snd, chc, Chotów 50,9 20,1
- Wola Olszowa (Olszowa, Wola Olszewska), *Wola Olszowa-Parcele*, bkj, kwl, Pierowa Wola 52,4 19,2
- Wola Opoczeńska, *Wola Załęzna*, snd, opc, Opoczno, m 51,4 20,3
- Wola Osewna, *Wola Osowińska*, lub, luk, Kocko 51,7 22,5
- Wola Osińska, lub, lub, Końska Wola 51,5 22,1
- Wola Osowska, *Ossówka*, pdl, mln, Biała 52,1 23,1
- Wola Ostrożeńska (Wólka Stężyńska?), *Wólka Ostróżeńska*, snd, stz, Górzno Wyższe 51,8 21,7
- Wola Otałęska, snd, snd, Czermin 50,4 21,3
- Wola Owadowska, snd, rdm, Wsola 51,5 21,2
- Wola Ożarowska, *Marianka Ożarowska*, lub, lub, Garbów 51,3 22,3
- Wola Palczewska (Wola Palczowska), maz, wrk, Wrociszewo 51,7 21,0
- Wola Paprotna, *Paprotnia*, snd, stz, Wargocin 51,6 21,7
- Wola Parstowa (Wola Parsowa), *Pasztowa Wola*, snd, rdm, Hża, d 51,2 21,4
- Wola Parzybocka, *Wólka Zychowa*, snd, opc, Odrowąż Wielki 51,2 20,6
- Wola Pasikońska, raw, sch, Kapinos 52,3 20,4
- Wola Pawłowska, *Pawłowska Wola*, snd, rdm, Pawłowice 51,1 21,8
- Wola Pęcławska (Wolica), *Wolica*, snd, snd, Olbierzowice albo Szczeglice 50,7 21,3
- Wola Pękoszewska, raw, msz, Jaruzel i Chojnata Mniska 51,9 20,4
- Wola Pętkowska (Wolica), *Wólka Pętkowska*, snd, rdm, Bałutów 51,0 21,6
- Wola Piasecka, lub, lub, Piasek 51,1 22,8
- Wola Piaseczna (Piaseczno, Wola Piasecka), *Piaseczna Wólka*, maz, kam, Długosiodło, d 52,8 21,6
- Wola Pieczyńska (Paliszyno), maz, grc, Pieczyńska 51,9 21,1
- Wola Piekarska, srd, srd, Skęcznów 51,9 18,7
- Wola Piekłowa (Wola Karlińska, Wola Karnicka), *Wola Bykowska*, srd, ptr, Sroćkie 51,5 19,7
- Wola Pienicka (Pienice Wola), maz, prz, Siedlec 53,0 21,2
- Wola Piskulina (Wola Piskulna), krk, sdc, Łącko, d 49,6 20,4
- Wola Plebańska, *Wola Popowa*, lcz, orl, Żychlin, d 52,2 19,7

- Wola Pliska (Wola Wielka i Mała Wola), *Pliskowola*, snd, snd, Osiek, k 50,5 21,4
- Wola Pławska, snd, snd, Czermín, k 50,3 21,4
- Wola Płowiecka, *Wola Splawiecka*, kls, knn, Złotkowo 52,4 18,1
- Wola Pobiedzińska (Wola Pobiedzińska), raw, bla, Nowe Miasto 51,6 20,6
- Wola Podkońska*, *Podkonice Małe*, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2
- Wola Podłęzna (Wola Połęzna), kls, knn, Morzysław 52,2 18,3
- Wola Pogórska (Pogórska Wola), *Pogórska Wola*, snd, plz, Skrzyszów 50,0 21,2
- Wola Polichnińska, lub, urz, Słupia 50,8 22,3
- Wola Pomianowa, srd, szd, Drużbin 51,8 18,8
- Wola Ponikiewska*, *Ponikiew Mała* – część, maz, osw, Wąsowo 52,9 21,6
- Wola Ponikowa (Ponik, Ponikowa Wola), *Ponik*, krk, llw, Potok 50,7 19,4
- Wola Potocka, *Duranów*, snd, snd, Biedziny 51,0 21,6
- Wola Potocka, lub, urz, Potok 50,8 22,2
- Wola Powalina, *Wólka Klwatecka*, snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,1
- Wola Poznowska (Puznowska Wola), *Puznówka*, maz, gar, Parysewo, k 52,0 21,6
- Wola Pracka, *Wólka Pracka*, maz, tar, Tarczyn 52,0 20,9
- Wola Prażmowska (Prażmowska Wólka), maz, grc, Prażmowo 51,9 21,0
- Wola Proboszczowa (Wola Książeczka, Wola Księża), *Wola Przypkowska*, maz, tar, Tarczyn, d 52,0 20,8
- Wola Profecińska, *Wólka Profecka*, lub, lub, Włostowice 51,4 22,0
- Wola Proszewska (Proszewa Wola, Wola Pobroszewska), *Wólka Proszewska*, maz, liw, Niwiska 52,3 22,1
- Wola Prymusowa (Wola Grozowska, Wola Prymuszowa), *Prymusowa Wola*, snd, opc, Sławno 51,4 20,2
- Wola Przatowska, srd, szd, Szadek 51,7 19,0
- Wola Przyłęcka (Przyłek), *Przyłek*, snd, snd, Chorzelów 50,3 21,6
- Wola Psucka*, *Wólka* – część, maz, nmo, Pomnichowo 52,5 20,8
- Wola Pszczółeczka (Wola Pczółeczka), srd, szd, Wygietzów 51,4 19,1
- Wola Puczniwska (Wola Puczniwska), *Puczniwska Wola*, lcz, lcz, Małyń 51,8 19,0
- Wola Puławska, lub, lub, Włostowice 51,4 22,0
- Wola Pytowska (Wola Kiemlina), *Wólka Pytowska*, srd, rds, Kodrąb 51,1 19,6
- Wola Raciborowa, *Mazury*, srd, ptr, Grocholice 51,3 19,4
- Wola Radlińska, *Kępska Wólka*, lub, lub, Ratoszyn 51,1 22,2
- Wola Radłowska, snd, plz, Radłów, d 50,1 20,8
- Wola Radorzyska, *Drozdak*, lub, luk, Tuchowicz 51,8 22,2
- Wola Radwańska, *Straszowa Wola*, snd, opc, Białaczów 51,3 20,2
- Wola Radzięcka, lub, lub, Goraj 50,7 22,7
- Wola Rakowska (Rakowska Wola), *Wola Rakowa*, srd, ptr, Stary Tuszyn, d 51,7 19,6
- Wola Ramizowska (Wola Ramiszowska), *Wola Raniżowska*, snd, snd, Ramizów, k 50,3 22,0
- Wola Rańcza (Bagno Rańczy, Wólka Rańcza), maz, cch, Szyszki 52,8 20,8
- Wola Rasztowska (Wola Rostkowska, Wólka-Roszczep?), maz, kam, Kłembowo 52,4 21,3
- Wola Rębowska, maz, gar, Garwolin, k 51,9 21,6
- Wola Rogowska, snd, wsl, Rogów 50,2 20,7
- Wola Rogozińska (Wola Rogozińska), lcz, lcz, Gieczno 52,0 19,5
- Wola Rokicka, *Wólka Rokicka*, lub, lub, Bystrzyca 51,4 22,7
- Wola Rokszycka = Wola Rokszycka, Wola Kabatowa*, srd, ptr, Piotrków 51,4 19,6
- Wola Roskowa (Roskowa Wola), srd, rds, Niedospielin 51,0 19,7
- Wola Rososka**, (Mysłogoszcz), maz, bln, Borzęcin, d
- Wola Roszkowa, *Roszkowa Wola*, raw, bla, Łęgonice 51,6 20,4
- Wola Rotmistrzowa, *Woliska*, lcz, brz, Bratoszewice 52,0 19,7
- Wola Rowska, snd, stz, Łaskarzew 51,8 21,6
- Wola Rozworzyna, *Księża Wólka*, srd, szd, Niemyślów, d 51,9 18,8
- Wola Ruszcza, *Hordziezka*, snd, stz, Wojcieszków 51,7 22,2
- Wola Rychwalska, kls, knn, Rychwał 52,1 18,2
- Wola Rydzewska (Wólka Rydzewska), *Wólka Rydzewska*, plc, ndz, Sulerzyż 52,9 20,4
- Wola Rzadka (Rzadka Wola, Wola), *Rzadka Wola-Parcele*, bkj, bkj, Brzeście, kd 52,6 18,9
- Wola Rzeczycka, lub, urz, Charzowice 50,7 22,0
- Wola Rzepiszowska, *Górna Wola*, srd, szd, Szadek 51,7 19,1
- Wola Rzeszotkowa (Wola Rzeszotowska), *Podczasza Wola*, snd, rdm, Klwów 51,5 20,7
- Wola Rzędkowska* (Wola Rządowska), *Rzędków Stary* – część, raw, raw, Żelazna 51,9 20,2
- Wola Sarbiewska, *Wola Dłużniewska*, plc, pln, Sarbiewo 52,7 20,4
- Wola Sarbin (Sarbin), *Sorbin*, snd, opc, Odrowąż Wielki, d 51,1 20,7
- Wola Sarnowska (Wola Karmanowa), lub, luk, Tuchowicz 51,8 22,3
- Wola Sernicka, lub, lub, Łucka 51,5 22,7
- Wola Serocka (Wola Syrocka), maz, gar, Seroczyno 52,0 22,0
- Wola Siedlińska, lub, lub, Końska Wola 51,4 22,1
- Wola Siemieńska (Żydowa Wola), *Wólka Siemieńska*, lub, lub, Parczów 51,6 22,7
- Wola Sienicka (Wola Siennicka), *Wola Siennicka*, maz, gar, Sienica 52,1 21,6
- Wola Sienińska, *Siennieńska Wola*, snd, rdm, Siemno 51,1 21,4
- Wola Sierska (Sirska Wola), *Sierskowska*, snd, stz, Drzązgów, k 51,6 22,0
- Wola Skarbek (Skarbkowa Wola, Wola Skarbkowa), *Wola Skarbkowa*, bkj, bkj, Osiecin, d 52,6 18,8
- Wola Skarbkowa, *Bidzińszczyzna*, snd, rdm, Bałutów 51,0 21,6
- Wola Skapska, *Wólka*, snd, chc, Pilczyca 51,0 20,1
- Wola Skorkowska (Wolica Skorkowska), *Wolica Stara*, snd, opc, Skorkowice 51,2 20,0
- Wola Skotnicka, *Wólka Skotnicka*, snd, opc, Skotniki 51,2 20,0
- Wola Skromowa, *Wola Skromowska*, lub, lub, Kocko 51,6 22,5
- Wola Skrzydlińska = Wola Skrzydlińska, Dzielec*, (Wola, Wola Skrzydlewska, Wola Skrzydlna), *Wola Skrzydlańska*, krk, szc, Skrzydlna 49,7 20,2
- Wola Skucka (Wola Fałkowska, Wola Suscka), *Wola Szkucka*, snd, opc, Fałków, d 51,1 20,1
- Wola Sławna, *Wola Mała*, snd, plz, Straszęcin 50,1 21,4
- Wola Słonkowska* (Wola Słankowska), *Wola Pacyńska*, raw, gbn, Pacyna 52,3 19,7
- Wola Sobiekurska+, maz, czr, Radwanowo 52,1 21,3
- Wola Solecka (Wola Świesielska), snd, rdm, Solec, k 51,2 21,7
- Wola Sosnowa (Sosnowa Wola, Wola), bkj, bkj, Zgłowiątka 52,5 18,8
- Wola Stachlewska, *Wola Makowska*, raw, raw, Maków, d 52,0 20,1
- Wola Stanomska (Wola), *Wola Stanomińska*, inw, inw, Brodnia 52,8 18,5
- Wola Stańkowska (Stańkowa Wola, Stańkowska Wola), *Stańkowa* – część, krk, sdc, Jakubkowice, d 49,7 20,5

- Wola Stara, *Stara Wola*, dbr, rpn, Szczutowo 52,9 19,6
- Wola Starogrodzka, maz, gar, Parysewo, k 52,0 21,6
- Wola Stępowaska, raw, gbn, Żłakowo Cerkiewne 52,3 19,8
- Wola Stokowska*, *Łódź-Budy-Stoki*, lcz, brz, Mileski 51,8 19,6
- Wola Stromiecka (Wola Strumiecka), *Stromiecka Wola*, maz, wrk, Stromiec, k 51,6 21,1
- Wola Stryjowska (Wola Bzdura, Wola Stryjewska), *Wola Stryjewska*, srd, szd, Borzyszwice 51,6 19,1
- Wola Suffczyńska (Wola Suszczyńska), *Wola Sufczyńska*, maz, gar, Kołybiel 52,1 21,5
- Wola Sulątkowska, *Mierzączka Duża*, srd, szd, Dłotów, d 51,6 19,3
- Wola Sulejowska (Wola Sulowska), *Dorotka*, snd, snd, Słup Nadbrzeżna 51,0 21,8
- Wola Sułkowska, *Sukowska Wola*, snd, rdm, Przytyk i Jankowice 51,5 21,0
- Wola Surowa, *Rudka Gołębska*, lub, lub, Rudno 51,5 22,4
- Wola Sycyńska (Woliczka?, Wola Seliżnia, Wola Żeleńska?), *Wólka Szeleżna*, snd, rdm, Zwolen 51,3 21,6
- Wola Sypińska (Wola Sipińska, Wola Więclawkowa), srd, szd, Zadzim 51,8 18,8
- Wola Szarwark (Brnikowa Wola, Szarwark), *Szarwark*, snd, plz, Dąbrowa Wielka 50,1 21,1
- Wola Szczawieńska, srd, srd, Burzenin 51,4 18,8
- Wola Szczawna (Wola Szczajowo), *Szczawno*, dbr, rpn, Skrwino 53,0 19,7
- Wola Szczeka, *Wólka Szczeka*, lub, urz, Gościeradów 50,8 22,0
- Wola Szczytna (Szczyty), *Szczyt*, lcz, orl, Kaszewo Kościelne 52,2 19,5
- Wola Szpotowa (Wola Dębiny?), *Wola Wrzeszczowska*, snd, rdm, Wrzeszczów 51,5 20,8
- Wola Szydłowiecka (Szydłowiecka Wieś), raw, sch, Bolemów, k 52,1 20,2
- Wola Szydłowska (Wola Mierzanowska), plc, mla, Wyszyzny 53,0 20,4
- Wola Szydłowska*, *Szydłówek*, lcz, lcz, Kazimierz 51,8 19,1
- Wola Śladowska, *Śladów* – część, raw, sch, Kamion 52,4 20,3
- Wola Śląska*, *Śląsko*, snd, rdm, Krępa 51,1 21,6
- Wola Świeciechowska, *Świeciechów* – część, lub, urz, Świeciechów 50,9 21,8
- Wola Świniecka (Wola Świniecka), *Wola Świniecka*, srd, szd, Świeńce 52,0 19,0
- Wola Taczowska (Taczowska Wolica), *Taczowska Wolica*, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,5 21,0
- Wola Tarnowska = Targowisko*, Wola Tarnowska (Łąg, Tarnowisko? Wola w Łęgu), *Łąg Tarnowski*, snd, plz, Jurków 50,1 20,9
- Wola Tarnowska, *Wólka-Tarnowska*, maz, gar, Tarnowo 51,8 21,4
- Wola Tchórzewska, *Tchórzewek*, lub, luk, Kocko 51,7 22,5
- Wola Tenczyńska**, lub, lub, Końska Wola
- Wola Tesarowa (Wola Tesarzowa), *Wola Teserowa*, snd, chc, Rembieszyce 50,8 20,3
- Wola Tłumokowa (Wola Tłomakowa, Wola Tłomokowa, Wola Tłumokowo), *Wola Tłomakowa*, kls, kls, Chlewo 51,8 18,4
- Wola Trębska (Wola Trąbska), raw, gos, Trębki 52,3 19,5
- Wola Turkowa* (Wólka Turkowa), *Jaroszowa Wola*, maz, grc, Prażmowo 52,0 21,0
- Wola Turowska, *Turowska Wola*, maz, grc, Grodziec 51,8 20,9
- Wola Uliniecka (Wolica Uliniecka), *Jurki*, maz, tar, Jeziora Małe 51,9 20,8
- Wola Wahanowska (Wola), *Wólka Wygonowska*, pdl, blk, Kleszczele 52,6 23,2
- Wola Wapowska (Chrosna Wola, Wola Chrosna, Wola Chrostna), bkj, rdj, Piaski, d 52,7 18,4
- Wola Warszucka (Wola Bolkowska, Wola Warczycka), *Wola Branicka*, lcz, lcz, Gieczno i Modlna 51,9 19,5
- Wola Wągradzka, maz, grc, Prażmowo 51,9 21,0
- Wola Wesoła, *Żabia Wola*, maz, tar, Żelechów 52,0 20,7
- Wola Wężykowa (Grabica Wola), srd, szd, Grabno 51,5 19,0
- Wola Wielka (Wola Prosperowa), *Wola Owsiana, Wola Prosperowa*, lcz, orl, Oporów 52,2 19,5
- Wola Wielka Czerniewska, *Wielka Wola*, raw, raw, Czerniewice 51,6 20,2
- Wola Wieruska, *Wola Wieruszcka*, krk, sch, Łapanów 49,9 20,3
- Wola Wierzbowska, maz, cch, Koziczyno Małe 53,0 20,7
- Wola Wiewiecka, srd, rds, Wiewiec 51,1 19,3
- Wola Więcierzowa, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,7
- Wola Więclawska, krk, prs, Więclawice i Goszcza 50,2 20,0
- Wola Wilkołaska, lub, lub, Wilkołaz 51,0 22,3
- Wola Wilkowska, raw, bla, Wilków 51,8 20,6
- Wola Wiszniowska, lub, luk, Zbuczyn, k 52,1 22,3
- Wola Wiśniowa (Nieznanowska Wola), snd, chc, Włoszczowa 50,8 20,0
- Wola Wiśniowska (Wiśniowa Wola, Wola Wiszniowska), snd, snd, Kielczyna albo Wiązownica 50,6 21,3
- Wola Witowska, *Stara Wieś*, lub, lub, Końska Wola 51,4 22,1
- Wola Wkrzeńska (Wola Wskrzeńska), *Wólka Garwarska*, plc, ndz, Glinojeczek 52,8 20,3
- Wola Wodyńska, maz, gar, Wodny 52,0 22,0
- Wola Wodyńska, *Wola Wodzyńska*, maz, cch albo scn, Sączocin 52,7 20,5
- Wola Wojska, *Wojska*, raw, raw, Kurzeszyn i Wysokienice 51,8 20,2
- Wola Wojsławska (Rzyć), *Wólka Wojsławska*, srd, szd, Korczów 51,6 18,9
- Wola Worowska, *Worowska Wola*, maz, grc, Worowo 51,9 20,9
- Wola Wośnicka* (Wola Woszczyńska, Wola Pawłowa), *Radom-Jezowa Wola*, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,1
- Wola Wręcka (Wólka Wręcka), *Wólka Wręcka*, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,4
- Wola Wronowska* (Wola Łoś), *Wólka Łukowska*, maz, cch albo prz, Karniewo 52,9 20,9
- Wola Wypnicha (Wola Nowa), *Wola Burzecka*, snd, stz, Wojcieszków 51,8 22,3
- Wola Wysoka, raw, raw, Żelazna 51,9 20,1
- Wola Wyszyńska (Wola Lipińska), *Wyszyńska Falkowska*, snd, opc, Lipa 51,2 20,2
- Wola Zabierzowska, krk, prs, Wawrzyńczyce, d 50,1 20,3
- Wola Zaborowska (Wola Kamienna), *Kamienna Wola*, snd, chc, Radoszyce, k 51,1 20,5
- Wola Zaborowska, *Wólka*, maz, bln, Zaborowo Wielkie 52,3 20,7
- Wola Zadąbrowska (Wola Biskupska, Wola Lipicka), srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6
- Wola Zadybska, snd, stz, Żelechów 51,7 21,9
- Wola Zagajkowa (Wólka), *Olszak* – część, bkj, bkj, Chalino, osada folwarczna 52,5 18,7
- Wola Zagoscka (Wola Zagojska), *Wola Zagojska*, snd, wsl, Zagość, k 50,4 20,6
- Wola Zagrodna, snd, rdm, Chlewiska 51,2 20,7
- Wola Zakrzowska (Wola Zakrzewska), *Zakrzewska Wola*, snd, rdm, Zakrzów 51,5 21,0
- Wola Zaleska (Wólka Zaleska), *Wólka Zaleska*, maz, ser, Serocie 52,6 21,0
- Wola Załęska (Wólka Załęska), *Wólka Dworska*, maz, czt, Góra 52,0 21,2
- Wola Załęże*, *Łęg*, snd, rdm, Kazanów 51,3 21,4

- Wola Zambrowska, maz, zmb, Zambrowo, k 53,0 22,3
- Wola Zamkowa, *Rawa Mazowiecka* -część, raw, raw, Rawa, k 51,8 20,3
- Wola Zamojska (Zamoście), *Wola Żytowska*, srd, szd, Górka Wielka, d 51,7 19,3
- Wola Zaradzińska (Wola Rypułtowska, Wola Zaradzińska), *Wola Zaradzińska*, srd, szd, Pabianice, d 51,7 19,4
- Wola Zawadzka, *Bobrek*, snd, plz, Lubzina 50,0 21,5
- Wola Zawiszowa* (Wólka), plc, rac, Krajkowo 52,8 20,3
- Wola Ząbkowa (Wola Ząbkowska), *Ząbki*, maz, wrs, Kamion, k 52,3 21,1
- Wola Ząbkowa (Zamkowa Wola), *Wola Zamkowa*, snd, snd, Łągów, d 50,8 21,1
- Wola Zbrożkowa, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,7
- Wola Zdakowska, snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,4
- Wola Zduńska, *Zduńska Wola*, srd, szd, Korczów 51,6 18,9
- Wola Zerwikaptur, *Serwis*, snd, snd, Słup Nowa, d 50,9 21,1
- Wola Zielonka (Wola Ossowska), *Zielonka*, snd, snd, Ramizów, k 50,3 22,0
- Wola Żakowska (Wola Kajmirowa, Wola Kanimirowa), *Radom* – część, snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,2
- Wola Żelazna (Wola Żelazna, Wola Glinojcka), *Żeleznia*, plc, ndz, Glinojcko 52,8 20,3
- Wola Żelechowska, snd, stz, Żelechów 51,8 21,9
- Wola Żelezińska, *Olszowa Wola*, raw, bla, Lubania 51,7 20,6
- Wola Żelichowska, snd, wsl, Gręboszów 50,2 20,8
- Wola Żędzińska (Żędzińska Wola), *Wola Rzędzińska*, snd, plz, Skrzyszów 50,0 21,1
- Wola Żukowska, *Wólka Żukowska*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,1
- Wola Życka, snd, stz, Korytnica, k 51,7 21,7
- Wola Żydowska, snd, wsl, Kije 50,6 20,6
- Wola Żyrakowska (Żyrakowska Wola), snd, plz, Straszęcina 50,1 21,4
- Wola-Lizigość (Mała Wola?), *Wólka-Lizigódź*, lcz, orl, Oporów 52,2 19,5
- Wola-Piekut, *Piekut*, maz, czr, Chynowo 51,9 21,1
- Wola-Tymianka, *Tymianka*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,1
- Wola-Wilczoch, maz, kam, Postoliska? 52,4 21,5
- Wola, dbr, lpn, Wola 52,9 19,1
- Wola, *Kraków-Wola Duchacka*, krk, szc, Kazimierz ś. Jakub, d 50,0 20,0
- Wola, *Łabiszynek* – część, kls, gzn, Gnieszno-św. Michała 52,6 17,6
- Wola, *Wola Duża*, lub, lub, Bychawa 51,0 22,6
- Wola, *Wola Filipowska*, krk, prs, Tęczyniek 50,1 19,6
- Wola, *Wola Gruszowska*, krk, prs, Wrocimowice, osada folwarczna 50,3 20,3
- Wola, *Wola Koszucka*, kls, knn, Wola, d 52,2 17,9
- Wola, *Wola Kraienińska*, lub, lub, Kraisienin 51,4 22,5
- Wola, *Wola Łagiewnicka*, kls, gzn, Kłeczeko 52,6 17,3
- Wola, *Wola Łużańska*, krk, bck, Łużna 49,7 21,1
- Wola, *Wola Ociecka*, snd, plz, Żochów 50,2 21,5
- Wola, *Wola Proszkowska*, plc, szr, Szreńsko 53,0 20,2
- Wola, *Wola Skorzęcka*, kls, gzn, Kędzierzyna, d 52,5 17,6
- Wola, *Wola Studziańska*, lub, urz, Batorz 50,9 22,5
- Wola, *Wola Suchożebrska*, pdl, drh, Suchożebrzy 52,2 22,2
- Wola, *Wólka Orchowska*, kls, gzn, Orchowo 52,5 18,0
- Wola, *Żeleznica* – część, snd, chc, Żelazne Nogi, k 51,0 20,0
- Wola* (Nowa Wola), *Łabowiec*, krk, sdc, praw. Łabowa 49,5 20,8
- Wola* (Wola Wałkowa), *Wólka*, snd, rdm, Skrzyń 51,3 20,7
- Wola*, *Wola Wadowska*, snd, plz, Wadowice 50,3 21,2
- Wola+ (Wola Krupczyna? w XVII w. Wola Podlaskowa), snd, opc, Brudzowice, k 51,6 20,4
- Wola+, maz, liw, Grębkowo 52,3 21,9
- Wolaków**, krk, sdc, Łososina
- Wolanki, *Skrzetuszewo* – część, kls, gzn, Sławno 52,5 17,3
- Wolborz, *Wolbórz*, srd, ptr, Wolborz, miasto, d 51,5 19,8
- Wolbram (Wolwram), *Wolbrom*, krk, kss, Wolbram, miasto, k 50,4 19,8
- Wolenice, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,4
- Wolental (Wonnenthal), pmr, tcz, Pączewo, k 53,8 18,5
- Woleń, srd, srd, Błaszki 51,7 18,4
- Wolęcino, *Wolęcina*, dbr, lpn, Kikoń 52,9 19,2
- Wolfsdorf, *Wilkowo*, mlb, mlb, [nieznana], m 54,2 19,5
- Wolica (Wola, Wola Wieniecka, Woliczka), *Nowa Wolica*, bkj, bkj, Wieniec, d 52,6 18,9
- Wolica (Wola), *Kraków-Wolica*, krk, prs, Grabie 50,1 20,2
- Wolica (Wolica Kuczowska), krk, llw, Kuczków 50,7 19,8
- Wolica = Wolica, Wola*, krk, szc, Łapanów 49,6 20,5
- Wolica Kamieńska (Kamieńska Wolica, Wolica), *Wolica*, krk, kss, Jemielno, d 50,6 20,4
- Wolica Ługowa, snd, plz, Sędziszów 50,1 21,7
- Wolica Piaskowa, snd, plz, Sędziszów 50,1 21,7
- Wolica Przędzińska* (Wilkowyja), *Wolina*, snd, snd, Raclawice 50,5 22,2
- Wolica Służewska (Wola Służewska), *Warszawa-Wolica*, maz, wrs, Służewo 52,2 21,1
- Wolica Szyszczycka (Wola Szyszczycka), *Wolica*, snd, wsl, Wolica Szyszczycka 50,4 20,4
- Wolica Załubska (Wola Załubska), *Wolica*, maz, wrs, Serociec, d 52,5 21,1
- Wolica, *Dębica-Wolica*, snd, plz, Dębica 50,0 21,4
- Wolica, *Jaszczurów*, srd, szd, Wielanów 52,1 18,8
- Wolica, krk, kss, Książ Wielki 50,5 20,1
- Wolica, lub, lub, Kurów 51,5 22,2
- Wolica, lub, urz, Pniów 50,7 21,9
- Wolica, lub, urz, Stupia 50,8 22,4
- Wolica, *Łukowica-Wolica* – część, krk, sdc, Podegrodzie 49,6 20,5
- Wolica, maz, bln, Pęcice albo Nadarzyn 52,1 20,9
- Wolica, maz, bln, Rokitno ś. Wojciech 52,2 20,7
- Wolica, *Olszana-Wolica* – część, krk, sdc, Łacko, k 49,6 20,5
- Wolica, *Sierca* – część, krk, szc, Wieliczka 50,0 20,0
- Wolica, snd, chc, Łukowa 50,8 20,5
- Wolica, snd, plz, Przecław 50,1 21,5
- Wolica, snd, wsl, Beszowa 50,5 21,2
- Wolica, snd, wsl, Stobnica, k 50,4 20,9
- Wolica, snd, wsl, Szydłów, k 50,6 21,0
- Wolica, *Wolica Kozia*, kls, pzd, Dębno 52,1 17,4
- Wolica, *Wolica Siesławska*, snd, wsl, Busko 50,4 20,7
- Wolica, *Wólka Oludzka*, krk, llw, Obichów, d 50,6 19,8
- Wolica**, krk, szc, Wieliczka
- Wolica**, pdl, blk, Brańsk, k
- Wolice, kls, kcn, Szczepanowo 52,9 17,9
- Wolikowo, *Wolkowo*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,6
- Wolikowo, *Wolkowo*, pzn, ksc, Łęki Wielkie 52,2 16,5
- Woliszewo, *Olszewo*, pzn, ksc, Górka Mnisza 52,0 16,6
- Wolka Paryszewa (Wola Paryszowa, Wola Parzyszewska), bkj, prd, Niewowo 52,5 18,9
- Wolka*, pdl, blk, Jabłonia Kościelna albo Wysokie, k 52,9 22,6

- Wolne, *Wólne Dolne*, bkj, bkj, Przepust 52,8 18,9
- Wolski Młyn, *Nowy Młyn*, bkj, bkj, Wieniec, osada młyńska, d 52,6 18,9
- Wolszewice (Olszewice), *Olszewice*, inw, inw, Parkanie 52,8 18,3
- Wolszewo (Wojszewo), *Olszewo*, kls, pzd, Nietrzanowo 52,2 17,3
- Wolsztyn, pzn, ksc, Wolsztyn, miasto 52,1 16,1
- Wolwanowice, krk, prs, Bobin 50,2 20,4
- Wolwark, kls, kcn, Szubin 53,0 17,6
- Wołodrza (Wola Zawadzka, Wólka Zawadzka)*, *Zawada-Piaski*, bkj, kwl, Kłotno, k 52,5 19,3
- Wołodrza, lcz, lcz, Krośniewice, k 52,3 19,2
- Wołowa, plc, plc, Blichowo 52,6 20,0
- Wołowe Lasy, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,2
- Wołowice, krk, sls, Czerniechów, d 50,0 19,7
- Wołowiec, krk, bck, praw. Ropica, k 49,5 21,3
- Wołucza, raw, raw, Kurzeszyn 51,8 20,3
- Wołunin = Krępe, Wołunin, *Wołomin*, maz, wrs, Kobyłka 52,3 21,2
- Wołuszewo (Wołuszew, Wołuszowo, Wołuszów), inw, inw, Słońsko 52,9 18,7
- Wołyńce (Wołuńce), maz, liw, Niwiska 52,1 22,2
- Woniecko, maz, zmb, Wizna albo Zawady 53,2 22,4
- Woniesiecz, *Woniesić*, pzn, ksc, Woniesiecz, d 52,0 16,6
- Wonna, chl, mch, Wonna, k 53,5 19,5
- Wonneneberg (Miścino, Wonenberg), *Ujeścisko*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m 54,3 18,6
- Wonorze (Wąnorze, Wanorze), inw, inw, Brodnia, d 52,8 18,5
- Worlang (Worland), *Warnilęg*, pzn, wlc 53,6 16,1
- Woronie (Woronin), pdl, blk, Bielsk 52,8 23,1
- Woroszyłowszczyzna (Odźwierniki), *Księżyno*, pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 53,1 23,1
- Worowice, maz, wsg, Daniszewo 52,5 20,2
- Worowice, snd, snd, Manina, ds 50,8 21,3
- Worowo, maz, grc, Worowo, d 51,9 20,8
- Worowo, *Nowe Worowo*, pzn, wlc, k 53,6 16,0
- Worowo, pzn, pzn, Głębozec 52,6 17,0
- Woszczkowo, pzn, ksc, Niepart, d 51,7 17,0
- Woźniki (Woszczniki, Woźniki), *Radom-Woźniki*, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,1
- Woźna Wieś, *Woźnawieś*, pdl, blk, Bargłowo, ks 53,7 22,8
- Woźniki (Woźniki), srd, srd, Męka, k 51,6 18,8
- Woźniki, kls, gzn, Gniezno-św. Wawrzyńca, d 52,5 17,5
- Woźniki, krk, llw, Irzędze 50,6 19,6
- Woźniki, krk, sls, Woźniki, d 49,9 19,5
- Woźniki, lcz, lcz, Leźnica Wielka 51,9 19,1
- Woźniki, maz, scn, Radzimino Wielkie 52,6 20,4
- Woźniki, pdl, mln, Niemojki 52,2 22,8
- Woźniki, plc, plc, Woźniki 52,6 19,9
- Woźniki, pzn, ksc, Ptaszkowo Wielkie 52,2 16,4
- Woźniki, srd, ptr, Bogdanów 51,4 19,5
- Woźniki, srd, rds, Lgota 51,1 19,4
- Woźniki, srd, szd, Strońsko 51,5 18,9
- Wójcice (Wojucice), srd, srd, Błaszki 51,6 18,4
- Wójcice Małe (Wojucice Małe), srd, srd, Błaszki 51,7 18,4
- Wójcice Wielkie (Wojucice Wielkie), srd, srd, Błaszki 51,7 18,4
- Wójcik, srd, rds, Dobryszyce, osada młyńska 51,1 19,5
- Wójciki, *Borki*, lcz, lcz, Łęczycza, osada folwarczna, m 52,0 19,2
- Wójcin (Wójcino), srd, wln, Wójcin, k 51,2 18,2
- Wójcina, snd, wsl, Szczucin 50,3 21,0
- Wójcinko (Wójcino), *Wójcinek*, kls, kls, Chlewo, d 51,7 18,4
- Wójcino, *Wójcin*, kls, gzn, Wójcino, d 52,5 18,1
- Wójcza, snd, wsl, Biechów 50,4 21,0
- Wójczka, snd, wsl, Biechów 50,4 21,0
- Wójtostwo (Kcyńskie Wójtostwo), *Kcyńia-Wójtostwo*, kls, kcn, Kcyńia, k 53,0 17,4
- Wójtostwo Pyzdrowskie, *Pyzdry-Wójtostwo*, kls, pzd, Pyzdry, k 52,2 17,6
- Wójtostwo, *Gniezno* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, przedmieście 52,5 17,6
- Wójtostwo, kls, gzn, Pobiedziska, osada folwarczna, k 52,5 17,2
- Wójtowa, krk, bck, Wójtowa, k 49,7 21,3
- Wójtowski, srd, rds, Brzeźnica, osada młyńska, k 51,0 19,2
- Wójtzy (Zawady), maz, liw albo kam, Jadowo, k 52,5 21,7
- Wólka (Wola, Wólka Przedmosty, w XVII w. Przedmoście), *Wólka Zamojska*, snd, rdm, Janowiec 51,4 21,7
- Wólka (Wola), *Wola Dzierlińska*, srd, srd, Chartłupia Mała 51,6 18,7
- Wólka (Wólka Bielińska), snd, snd, Bieliny 50,5 22,3
- Wólka = Wola*, Wólka (Wola Radzanowska), plc, plc, Radzanowo, d 52,6 19,9
- Wólka Brzeska* (Wola Brzeska), *Podłęże Brzeskie*, maz, czr, Cieciszewo 52,0 21,2
- Wólka Brzozokolowa (Brzozokol), *Wólka Brzozokalska*, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,6
- Wólka Brzozowska (Wólka Łosiów), maz, prz, Dzierzgowo 53,2 20,7
- Wólka Czarnogłowska, maz, liw, Wiśniewo 52,3 21,7
- Wólka Czosnowska, maz, wrs, Kazom Mały 52,4 20,7
- Wólka Jajkimowska (Wola Gajkowska, Wólka), *Wólka Soseńska*, pdl, drh, Mordy 52,2 22,6
- Wólka Jaruzelska, *Wólka Jeruzalska*, raw, msz, Jaruzel 51,9 20,4
- Wólka Kapinoska (Wola Kapinoska), raw, sch, Kapinos 52,3 20,4
- Wólka Kośnińska = Kurbasinek Kośniński*, Wólka Kośnińska, *Podole*, maz, tar, Worowo 51,9 20,9
- Wólka Kozłowska, maz, kam, Postoliska 52,5 21,4
- Wólka Lubielska (Lubielska Wola), maz, kam, Lubiel 52,8 21,4
- Wólka Łaguszowska, *Łagów* – część, snd, rdm, Janowiec 51,4 21,8
- Wólka Łanięcka, maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
- Wólka Łysowska (Łysowska Wola), pdl, drh, Niemojki 52,3 22,7
- Wólka Obrębska*, maz, czr, Sobikowo 51,9 21,1
- Wólka Okrąglik (Okrąglik), pdl, drh, Prostyń 52,6 22,1
- Wólka Pieczęcina (Pieczonka), *Wólka Pieczęca*, maz, wrs albo kam, Stanisławów, k 52,3 21,6
- Wólka Piotrowskiego (Wólka, Wólka Piotrowskie), *Wólka Piotrowska*, pdl, blk, Rajgród 53,7 22,6
- Wólka Piskowa* (Pistówka), *Młyniska*, lub, lub, Rudno 51,5 22,4
- Wólka Podleśna, *Wólka Miedzyńska*, pdl, drh, Międzyzlesie 52,5 22,2
- Wólka Poznańska, maz, gar, Stoczek, d 52,0 22,0
- Wólka Przytuły, *Wólka Piaseczna*, maz, was, Białaszewo, k 53,5 22,7
- Wólka Rososz** (Wólka Rudzińska), maz, gar, Mińsko
- Wólka Słopska, maz, kam, Niegowo 52,5 21,4
- Wólka Somieńska, *Wólka Somiankowska*, maz, kam, Barcice, d 52,6 21,3
- Wólka Śląska*, *Ludwinów*, maz, kam, Dąbrówka Stara 52,5 21,2
- Wólka Uwielińska*, *Krupia Wólka*, maz, grc, Prażmowo 52,0 21,0
- Wólka Wesołowska (Wola Ożarowska?), *Wesółówka*, snd, snd, Słup Nadbrzeżna 51,0 21,8
- Wólka Wyrzykowa* (Wólka Wieżykowa, Wyrzykowo), *Wólka Przekory*, maz, kam, Pniewo albo Obryte, d 52,7 21,3

Wólka Załęska, maz, tar, Rembierkowo 51,9 20,7

Wólka Zatorska, maz, kam, Zatory 52,6 21,2

Wólka Zyrzyńska (Wólka Zerzeńska), Warszawa-Wólka Zerzeńska, maz, wrs, Zyrzno 52,2 21,1

Wólka-Kobyłak (Wólka Królewska), Kobyłaki-Wólka, maz, prz, Przasnysz, k 53,1 21,0

Wólka-Lipnik, Wólka Lipowa, snd, snd, Tarłów 51,0 21,7

Wólka-Zawisichy* (Zawiesijajca), Dębe, maz, kam, Jadowo, k 52,5 21,6

Wólka, Bronin, pdl, mln, Łosice 52,1 22,9

Wólka, dbr, lpn, Skąpe 52,9 19,4

Wólka, Janówek, pdl, drh, Drohiczyn, k 52,4 22,6

Wólka, lub, luk, Kozirynek, k 51,8 22,6

Wólka, pdl, drh, Siemiatycze 52,4 22,8

Wólka, pdl, mln, Mielnik 52,3 23,1

Wólka, Wólka Biszewska, pdl, mln, Dziadkowicze 52,5 22,9

Wólka, Wólka Duża, pdl, drh, Długa Dąbrowa 52,9 22,4

Wólka, Wólka Komorowska, bkj, prd, Izbica, osada folwarczna 52,4 18,8

Wólka, Wólka Mińska, maz, gar, Mińsko 52,2 21,6

Wólka, Wólka Nadbużna, pdl, drh, Kałuża 52,7 22,2

Wólka, Wólka Zdunkówka, lub, lub, Czemierniki – miasto 51,7 22,8

Wólka, Wólka-Biernaty, pdl, mln, Łosice 52,2 22,6

Wólka*, Leopoldowo, maz, lom, Szczepankowo, d 53,1 21,9

Wólka**, pdl, mln, Sarnaki

Wół, Wołów, snd, opc, Odrowąż Wielki, osada kuźnicza 51,1 20,8

Wrąbczynek (Wrąbczyno, Wronczy-no, Wroniczyno), kls, pzd, Zagórów, k 52,2 17,8

Wrąbczyno, Wrąbczyn, kls, knn, Zagórów, d 52,2 17,8

Wrąca, Wrąca, srd, srd, Turek 52,0 18,4

Wrąca, Wrąca, srd, srd, Wojków 51,6 18,4

Wrębów, Rembów, snd, wsl, Szumsko 50,7 21,1

Wręcza, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,5

Wręczyca (Wręczyca), srd, rds, Pajęczno 51,2 19,0

Wręczyce (Wręczyca), Wręczyca Mała, Wręczyca Wielka, krk, llw, Kłobucko, k 50,8 18,9

Wrocimowice, krk, prs, Wrocimowice, d 50,3 20,2

Wrocirysz (Wrociesz, Wrocierz), Wrocierz, krk, kss, Wrocirysz, d 50,5 20,4

Wrociszewo, Wrociszew, maz, wrk, Wrociszewo, d 51,7 21,1

Wrocki, chl, mch, Wrocki, k 53,2 19,2

Wrocławki, chl, chl, Papowo, osada folwarczna, d 53,3 18,6

Wrocanka, Wrocanka, krk, bck, Tarnowiec 49,7 21,6

Wroczenie, Wroceń, pdl, blk, Dolistowo 53,5 22,8

Wroczków, Morsko – część, krk, prs, Książnice Więsze 50,2 20,5

Wroczyń, Pacyna, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,3

Wroćmirowa (Wrocimowa), Bilsko – część, krk, sdc, Jakubkowice 49,7 20,7

Wrogocino, Wrogocin, plc, bls, Rogotworsk, d 52,7 20,0

Wrona, Wrona Stara, maz, zkr, Wrona, k 52,6 20,6

Wronczyno, Wronczyn, kls, gzn, Wronczyno 52,5 17,2

Wronczyno, Wronczyn, pzn, ksc, Modrze 52,2 16,6

Wroniawy, pzn, ksc, Kieblów 52,1 16,1

Wroniawy, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,5

Wronie, chl, chl, Wronie, k 53,3 18,9

Wroników Mały*, Laski, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,6

Wroników Wielki, Wroników, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,6

Wronin, krk, prs, Czulice, d 50,1 20,2

Wroniniec, Wroniec, krk, prs, Czulice, d 50,1 20,2

Wronino Małe (Wronino-Bzury), Wroninko, maz, wsg, Radzimino Wielkie 52,6 20,3

Wronino Wielkie (Wronino Zawiszów), Wronino, maz, wsg, Gumino 52,6 20,3

Wronka, plc, szr, Nick Kościelny 53,2 19,9

Wronki, pzn, pzn, Wronki, miasto 52,7 16,3

Wronowe (Wronowo Łosiove), Wronowo, maz, cch albo prz, Karniewo 52,8 20,9

Wronowice (Wrocimowice), krk, sdc, Jakubkowice 49,7 20,6

Wronowice, srd, szd, Łasko 51,6 19,2

Wronowo, pzn, ksc, Błociszewo 52,1 16,8

Wronowy (Wronowo, Wrony), bkj, ksw, Strzelno 52,6 18,2

Wronów (Wnorów), snd, snd, Waśniów 50,9 21,2

Wronów, lub, lub, Chodel 51,2 22,1

Wronów, lub, lub, Końska Wola 51,5 22,0

Wrońska, maz, zkr, Wrońska 52,6 20,5

Wrońska, Wrońsko, srd, srd, Brzyków 51,4 18,8

Wrotkowo, Wrotków, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3

Wrotków, lub, lub, Lublin, k 51,2 22,5

Wrotnowo, Wrotnów, pdl, drh, Międzylesie 52,5 22,1

Wrożeńca (Wrożeńce), Kraków-Wrożeńnice, krk, prs, Pobiednik Mały, d 50,1 20,2

Wrożewy, Wrożewy, kls, pzd, Lutogniew 51,7 17,4

Wróble (Wróble-Cholewy), pdl, blk, Kulesze-Rokitnica 52,9 22,6

Wróble-Jarciszewo (Arciszewo), Wróble-Arciszewo, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,3

Wróble, bkj, rdj, Piaski 52,7 18,4

Wróblewo (Wróble), Michałowo-Wróble, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3

Wróblewo (Wróblewko), plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8

Wróblewo (Wróblowo), Wróblew, lcz, lcz, Solca Wielka 52,0 19,3

Wróblewo Małe (Wróblewko, Wróblewo Budne?), Wróblewko, maz, cch, Pałuki 52,9 20,7

Wróblewo Wielkie, Wróblewo, maz, cch, Pałuki 52,9 20,7

Wróblewo, maz, scn, Radzimino Wielkie 52,6 20,3

Wróblewo, plc, szr, Radzanów 53,0 20,2

Wróblewo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,3

Wróblewo*, maz, wrs, Wawrzyszewo, k 52,3 20,9

Wróblina, kls, knn, Tuliszków, d 52,0 18,2

Wróblina, Wróblina Stara, lub, luk, Wojcieszków 51,8 22,2

Wróblowa, krk, bck, Brzyska, d 49,8 21,4

Wróblowice (Wróblewice), Kraków-Wróblowice – część, krk, szcz, Kazimierz ś. Jakub, d 50,0 19,9

Wróblowice, krk, sdc, Zakliczyn 49,9 20,9

Wróblów (Wróblany), Wróble, snd, stz, Wargocin, k 51,6 21,6

Wróblów (Wróblowo), srd, wln, Mokro-sko, k 51,1 18,4

Wróblów, Wróblew, srd, srd, Wróblów 51,6 18,6

Wróblówka, krk, sdc, Dunajec, k 49,5 19,9

Wrzask (Wrzaski), lcz, brz, Kozieł 52,0 19,6

Wrzawy, lub, urz, Wrzawy 50,7 21,9

Wrząca Mała (Wrząca Mała), kls, knn, Wrząca Wielka 52,3 18,6

Wrząca Wielka (Wrząca Wielka), kls, knn, Wrząca Wielka 52,3 18,6

Wrząca, raw, gos, Solec 52,4 19,4

Wrzapia (Wrzapie, Wrzępia, Wrzępie), Wrzępia, krk, szcz, Cerkiew 50,1 20,5

Wrząsowa, Wrząsawa, srd, szd, Kwiatkowie 51,7 19,1

Wrzeczko, raw, sch, Domaniewice, d 52,0 19,9

Wrzelów, lub, lub, Opole 51,2 21,9

Wrzesiny, srd, szd, Marzenin 51,5 19,0
 Wrzeszczewice (Wrzeszczowice), srd, szd, Borzyszowice 51,7 19,1
 Wrzeszczów, snd, rdm, Wrzeszczów 51,5 20,8
 Wrzeszczyna, pzn, pzn, Wielęń 52,9 16,2
 Września, kls, gzn, Września, miasto 52,3 17,5
 Września, plc, sie, Rościszewo 52,9 19,8
 Wrzodowa Góra (Góra Wrzodowa, Górka, Mikłuszowice, Wrzodowa Górka), *Górka Kościelnicza*, krk, prs, Wrzodowa Góra 50,1 20,2
 Wrzos, snd, rdm, Wrzos 51,5 20,8
 Wrzoski, pdl, drh, Międzyzlesie 52,5 22,1
 Wrzoski, snd, plz, Czermin 50,3 21,3
 Wrzosowa, krk, llw, Częstochowa 50,8 19,2
 Wrzosowice, *Wrzasowice*, krk, szc, Kosocice 50,0 19,9
 Wrzosowo (Wroszowo, Wroszówko, Wrzeszewo, Wrzoszewo, Wrzoszczowo, Wrzoszowo)*, bkj, bkj, Zgłowiątka 52,5 18,8
 Wrzosowo, *Wrzeszewo*, dbr, rpn, Osiek 53,2 19,4
 Wrzosowo, *Wrzosów*, maz, gar, Miastkowo Wielkie albo Garwolin albo Parysewo 51,9 21,7
 Wschowa (Schowa), pzn, wch, Wschowa, miasto, k 51,8 16,3
 Wsola (Wszola), snd, rdm, Wsola 51,5 21,1
 Wstowo (Mstowo, Ustowo), *Mstowo*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
 Wszachów (Wszechów), snd, snd, Łągów, d 50,8 21,2
 Wszczecin (Szczeciny, Wszacin, Wszczecin), *Szczecin*, raw, raw, Dmosin 51,9 19,7
 Wszebory, maz, kol, Lachowo 53,5 22,0
 Wszeborz, *Wszembórz*, kls, pzd, Wszeborz 52,2 17,6
 Wszeborzyce (Wszemborzyce), *Soborzyce*, srd, rds, Wszeborzyce, d 50,9 19,6
 Wszeliwy, raw, gbn, Brzozów 52,3 20,0
 Wszeradza (Szaradza, Wszaradza), *Sieradza*, snd, plz, Oporyszów 50,1 20,9
 Wszeradzice Bliższe (Szeradzice Mniejsze, Syradzice Mniejsze, Wszeradzice Małe), *Seredzice Dworskie*, snd, rdm, Iłża, d 51,2 21,2
 Wszeradzice Dalsze (Syradzice Więtsze, Szeradzice Więtsze), *Seredzice*, snd, rdm, Iłża, d 51,2 21,2
 Wszerzec, maz, lom, Szczepankowo, d 53,1 21,9
 Wsześwięte, *Wszehświęte*, snd, snd, Wsześwięte 50,9 21,4
 Wszędziem (Wszędzim), *Wszedzień*, kls, gzn, Mogilno, d 52,7 17,9
 Wszołowo, *Wszolów*, kls, kls, Kajewo 51,8 17,8
 Wściekllice, maz, kol, Poryte 53,4 22,0
 Wtelno, inw, bdg, Wtelno, d 53,2 17,9
 Wtorek, *Wtórek*, kls, gzn, Siedlimowo, d 52,5 18,2
 Wturek (Wturek Koros), *Wtórek*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8
 Wujówka, maz, kam, Jadowo 52,4 21,6
 Wybiartowo, *Libartowo*, pzn, pzn, Kostrzyn, d 52,4 17,2
 Wybranowo, kls, kcn, Janowiec 52,8 17,4
 Wychudź, *Wychódź*, maz, zkr, Miączyno Małe 52,4 20,4
 Wychylówka, snd, plz, Wadowice 50,3 21,3
 Wyciąszkowo, (Wyciążkowo), *Wyciążkowo*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,6
 Wyciąże, *Kraków-Wyciąże*, krk, prs, Rusiec, d 50,1 20,2
 Wycieszechowo (Wycieszkowo, Wyczechowo, Wyczechowo), *Wyczechowo*, pmr, tez, Goręczyno 54,3 18,2
 Wycisłowo, pzn, ksc, Jezewo 51,9 17,1
 Wyczerpy (Wyczerpki), *Częstochowa-Wyczerpy Dolne*, krk, llw, Częstochowa, ks 50,8 19,2
 Wycześniat (Więcześniat), *Wycześniak*, raw, msz, Jaruzel 51,9 20,3
 Wyczółki (Wyczółkowo), *Warszawa-Wyczółki*, maz, wrs, Służewo 52,2 21,0
 Wyczółki-Groty, *Warszawa-Groty*, maz, wrs, Babice 52,2 20,9
 Wyczółki, maz, liw, Czerwonka 52,3 21,9
 Wyczółki, pdl, drh, Mordy 52,2 22,4
 Wyczółki, pdl, mln, Hadynów 52,2 22,7
 Wyczółki, raw, sch, Białynin 52,2 20,3
 Wyczółkowo, *Wyczalkowo*, dbr, dbr, Tuchowo 52,8 19,4
 Wydrzno, chl, chl, Szynwałd, k 53,6 19,1
 Wydrzyn, snd, rdm, Borkowice 51,3 20,7
 Wydrzyn, srd, wln, Wydrzyn, d 51,3 18,6
 Wyganki (Wygnańcyce), kls, kls, Żerniki 51,9 18,0
 Wyganowo, *Wygaków*, kls, pzd, Wyganowo 51,7 17,2
 Wygielzów-Młodawin (Młodawin-Wygielzów), *Wygielzów*, srd, szd, Marzenin 51,6 19,0
 Wygielzów, krk, llw, Irzędze 50,6 19,7
 Wygielzów, snd, snd, Gryzikamień albo Ujazd 50,7 21,2
 Wygielzów, srd, szd, Wygielzów 51,5 19,1
 Wyglądały, maz, kam, Jadowo, k 52,5 21,6
 Wyględowo (Wyględówko), *Wyględówek*, maz, liw, Wierzbno 52,3 21,8
 Wagnanka (Wola Nowa), raw, sch, Bolemów, k 52,1 20,2
 Wagnanka = Sebranka*, Wagnanka, maz, grc, Jeziora Małe 51,9 20,6
 Wagnanowice, lub, lub, Piasek 51,2 22,8
 Wagnanowice, *Stadla-Wygnanowice*, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,6
 Wagnanowice, *Wygnańów*, krk, prs, Wawrzyńczyce, d 50,1 20,3
 Wagnanów, lub, lub, Czemierniki – miasto 51,7 22,6
 Wagnanów, snd, chc, Złotniki 50,8 20,2
 Wagnanów, snd, opc, Damujowice 51,4 20,4
 Wagnanów, snd, opc, Sławno 51,4 20,1
 Wagnanów, snd, rdm, Wrzos 51,5 20,8
 Wagnanów (Wagnanice), pzn, wch, Łysina 51,8 16,1
 Wagnilec (Wygleniec, Wygliniec), *Węglaniec*, krk, kss, Andrzejów, d 50,6 20,4
 Wagnonowo, pdl, drh, Dziadkowicze 52,6 23,0
 Wagnonowo, *Pulazie* – część, maz, nur, Zuzola 52,7 22,2
 Wagnozowo, *Chładowo* – część, kls, gzn, Witkowo 52,4 17,8
 Wagnki, maz, ser, Zgierz 52,5 21,0
 Wagnko, lez, brz, Będków 51,6 19,8
 Wagnkowo Górskie, *Górskie*, maz, kol, Lachowo 53,5 21,9
 Wagnkowo I, *Wagnkowo*, maz, kol, Lachowo 53,5 21,9
 Wagnkowo II, *Wincenta*, maz, kol, Lachowo 53,5 21,9
 Wagnkowo, plc, słupno, k 52,5 19,8
 Wagnkowskie, *Wagnki*, kls, pzd, Koźmin 51,8 17,5
 Wagnlany Ruda, *Wagnlany*, lub, luk, Trzebieiszów 52,0 22,5
 Wagnlądowo (Dąbrówka-Wagnlądów), *Wagnlądów*, srd, szd, Bełdrzychów 51,9 18,9
 Wagnlądowo, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
 Wagnlezin (Wola Wagnlezin), snd, stz, Korytnica, k 51,7 21,9
 Wagnlezin, *Wagnlezin Stary*, raw, bla, Chojnata Mniska 51,9 20,4
 Wagnlezin, *Wagnlezinek*, raw, raw albo bls, Sierzchowy 51,7 20,4
 Wagnłów (Wagnłów), snd, plz, Przecław 50,2 21,4
 Wagnłazy (Wagnłazy Niwiska), maz, liw, Niwiska 52,2 22,2
 Wagnłudzino, *Wagnłudzin*, maz, wiz, Dobrzyjałowo 53,2 22,3
 Wagnmykowo, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Marcin, m 52,4 16,9
 Wagnmysłów, snd, chc, Policzko 51,0 19,9
 Wagnmysłów, *Wagnmysł*, snd, plz, Łysagóra 50,1 21,0
 Wagnpcz, *Wagnpcz*, chl, chl, Grzybno, m 53,2 18,5
 Wagnpnicha, lub, lub, Mnichów 51,5 22,4
 Wagnprotka**, pdl, blk, Suraż, k
 Wagnpuchowo, *Wagnpuchów Stary*, lez, lez, Gieczno 52,0 19,4
 Wagnpuchów, srd, szd, Wygielzów 51,4 19,2
 Wagnpuchy = Łosino-Wagnpuchy, Mysłkowiec-Wagnpuchy, maz, kam, Pniewo 52,6 21,3

Wypychy-Rysiewo*, *Zakrzewo-Zalesie*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,2
 Wyrębów, srd, szd, Beldrzychów 51,8 18,9
 Wyręby, *Wyręby Skłęczkowskie* – część, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
 Wyrowo (Werowo), *Wyrów*, lcz, orl, Beldno 52,2 19,5
 Wyrowo, *Wyrów*, kls, kls, Stawiszyn, k 51,9 18,1
 Wyrozęby-Kunaty (Wyrozęby-Konaty), *Wyrozęby-Konaty*, pdl, drh, Wyrozęby-Podawce 52,3 22,4
 Wyrozęby-Podawce (Wyrozęby), pdl, drh, Wyrozęby-Podawce 52,3 22,4
 Wyrówka+, snd, opc, Inowłódz 51,5 20,3
 Wyrwa, pmr, swc, Przysiersk, osada młyńska 53,4 18,4
 Wyrynia (Werymia, Werynia), *Werynia*, snd, plz, Kolbuszowa 50,3 21,8
 Wyrza, kls, nkl, Wyrza 53,2 17,5
 Wyrzanowo* (Wierzanowo), *Dzierzanów*, lcz, lcz, Kałowo 51,8 19,1
 Wyrzeka, pzn, ksc, Dalewo, d 52,1 16,9
 Wyrznie = Próchna*, Wyrznie (Wiersznie, Wyrznie), *Wyrznie*, snd, plz, Czudec 49,9 21,9
 Wyrzutowo**, kls, pzd, Brudzewo
 Wyrzyki (Wyrzyki), pdl, mln, Górki 52,2 22,9
 Wyrzyki Wielkie = Wyrzyki Wielkie, Wyrzyki Wyszowie*, *Wyrzyki Duże*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,7
 Wyrzyki-Gosie*, *Wyrzyki Małe*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,7
 Wyrzyki-Łoje*, *Wyrzyki-Odoje*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8
 Wyrzyki-Pękale (Wyrzyki-Gałazki), maz, nmo, Klukowo 52,7 20,7
 Wyrzyki-Sokoła Łąka = Wyrzyki Sokoła Łąka (Wężyki), Wyrzyki-Wypychy Modzele*, *Wyrzyki Stare*, maz, lom, Puchały 53,1 22,2
 Wyrzyki, maz, liw, Czerwonka 52,3 21,8
 Wyrzyki, maz, wiz, Drozdowo 53,2 22,2
 Wyrzysko (Werzysko), *Wyrzysk*, kls, nkl, Wyrzysko 53,2 17,2
 Wysiadłów, snd, snd, Łukawa, m 50,7 21,7
 Wyskocz, (Wyskoć), *Wyskoć*, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,7
 Wysoki, lcz, brz, Bratoszewice 51,9 19,7
 Wysławice, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3
 Wysocice, krk, prs, Wysocice 50,3 19,9
 Wysocki, maz, nmo, Gzy 52,7 20,9
 Wysocko Małe, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8
 Wysocko Wielkie (Wysocko), kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8
 Wysocko, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9
 Wysocze-Bartosze (Wysocze-Bartosy), *Wysocze-Bartosy*, maz, osw, Wąsowo 52,9 21,7
 Wysocze-Chojny, maz, osw, Wąsowo 52,9 21,7
 Wysocze-Stara Wieś (Wysocze Stare), maz, osw, Wąsowo 52,9 21,7
 Wysoczka, kls, nkl, Wysoka 53,2 17,0
 Wysoczka, pzn, pzn, Buk 52,4 16,5
 Wysoczyn, maz, czr, Radwankowo, k 51,9 21,3
 Wysoka (Wittstock), pmr, gdn, Oliwa, d 54,4 18,5
 Wysoka (Wola Wysocka), *Wysoka Strzyżowska* – część, snd, plz, Łączki Małe 49,8 21,7
 Wysoka = Połomia*, Wysoka, *Wysoka Strzyżowska* – część, snd, plz, Dobrzechów, d 49,8 21,7
 Wysoka Mała (Wysoka Zawiszowa), *Mała Wieś*, maz, grc, Przybyszewo 51,7 20,8
 Wysoka Mała, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2
 Wysoka Wielka, *Wysoka Duża*, lcz, lcz, Nowe 52,2 19,2
 Wysoka Wielka, *Wysoka*, maz, grc, Przybyszewo 51,7 20,8
 Wysoka, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2
 Wysoka, kls, nkl, Wysoka, miasto 53,2 17,0
 Wysoka, krk, prs, Chroszczobród 50,4 19,4
 Wysoka, krk, szc, Jordanów 49,6 19,8
 Wysoka, pmr, tch, Raciąż 53,7 17,7
 Wysoka, pmr, tcz, Bobowo, k 53,9 18,5
 Wysoka, pzn, pzn, Kaława, d 52,4 15,4
 Wysoka, *Wysoka Stara*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9
 Wysoka, *Wysokaczęść*, krk, sls, Wysoka 49,9 19,6
 Wysoka+, pmr, pck, Żarnowiec, osada folwarczna 54,8 18,1
 Wysokie (Wysoka), *Wysoka Lelowska*, krk, llw, Przybynów 50,6 19,3
 Wysokie Koło, snd, rdm, Regów 51,5 21,8
 Wysokie Małe, maz, kol, Dobrzyjałowo 53,3 22,1
 Wysokie Małe, *Wysoki Małe*, snd, snd, Szczeglice 50,7 21,3
 Wysokie Podlesie (Podlesie Wysokie), *Podlesie Wysokie*, kls, gzn, Popowo 52,7 17,2
 Wysokie Średnie, *Wysoki Średnie*, snd, snd, Szczeglice 50,7 21,3
 Wysokie Wielkie, maz, kol, Dobrzyjałowo 53,3 22,1
 Wysokie Wielkie, *Wysoki Duże*, snd, snd, Szczeglice 50,7 21,3
 Wysokie, kls, knn, Krąpsko 52,2 18,4
 Wysokie, krk, sdc, Kanina 49,6 20,6
 Wysokie, lub, lub, Garbów 51,3 22,4
 Wysokie, lub, lub, Wysokie 50,9 22,7
 Wysokie, lub, lub, Wysokie, miasto 50,9 22,7
 Wysokie, *Wysokie Mazowieckie*, pdl, drh, Wysokie, miasto 52,9 22,5
 Wysokienice (Wysokinice), raw, raw, Wysokienice, d 51,8 20,1
 Wysokinin Jakusze, *Jakusze*, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,6
 Wysokinin Maciejowice, *Maciejowice*, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,6
 Wysokinin Tęczki, *Tęczki*, lub, luk, Trzebieszów 52,0 22,6
 Wysokinin, *Wysokin*, snd, opc, Odrzywół 51,5 20,6
 Wysokinino* (Wysoczyno, Wysokino), maz, grc, Worowo 51,9 20,9
 Wysowa, krk, bck, praw. Hanczowa 49,4 21,2
 Wysowatka, *Wyszowatka*, krk, bck, praw. Grabie 49,5 21,4
 Wyspowo, pmr, pck, Reda, osada folwarczna, k 54,6 18,3
 Wyszakowo, kls, pzd, Mądre 52,2 17,2
 Wyszczanowo, pzn, pzn, Wyszczanowo, d 52,4 15,6
 Wyszczanów, srd, ost, Wyszczanów, k 51,4 18,2
 Wyszczele-Niesłuchy (Wyszczele-Niesłuchowo), *Niesłuchy*, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
 Wyszczele, maz, cch, Suńsk 52,8 20,7
 Wyszczehowo, *Wyszczehowo*, plc, pln, Gralowo, d 52,7 20,2
 Wyszecino Małe (Wysocino Małe), *Wysocinek*, bkj, bkj, Bądkowo 52,7 18,8
 Wyszecino Wielkie (Wysocino, Wyszecina), *Wysocin*, bkj, bkj, Bądkowo 52,7 18,8
 Wyszemierze (Wyszemierz, Wyszomierze), *Wyszomierz*, pdl, drh, Skibniewo-Podawce 52,5 22,1
 Wyszemierze (Wyszemierz, Wyszomierze), *Wyszomierz*, pdl, drh, Suchożebry 52,3 22,3
 Wyszemierze-Nowa Wieś (Wyszemierz-Nowa Wieś), maz, osw, Somowo 52,9 22,0
 Wyszemierze-Stara Wieś (Wyszczymierze Stare), *Wyszczymierz Wielki*, maz, osw, Somowo 52,9 22,1
 Wyszemierzycze (Wysiemierzycze), *Wysiemierzycze*, maz, wrk albo grc, Wyszemierzycze, miasto, d 51,6 20,8
 Wyszęcino (Wyszecino), *Wyszecino*, pmr, mrw, Luzino 54,5 18,1
 Wyszki (Wyszki Kościelne), pdl, blk, Wyszki 52,8 23,0
 Wyszkowo, *Wyszaków*, maz, kam, Wyszkowo, miasto, d 52,6 21,5
 Wyszkowy (Wyszkowy), *Wyszki*, kls, kls, Magnuszewice albo Twardowo 51,9 17,6

Wyszów (Wyszki, Wyszowo), pdl, drh, Wyszów 52,3 22,0
 Wyszumuntów (Weszumuntów), *Wyszumontów*, snd, snd, Bidziny 50,9 21,6
 Wyszogród (Wyszegród), maz, wsg, Wyszogród, miasto, k 52,4 20,2
 Wyszogród, snd, wsl, Rogów 50,2 20,7
 Wyszomierz-Wypychy (Wypychy-Wyszomierz), *Kutyski*, pdl, drh, Skibniewo-Podawce 52,5 22,1
 Wyszonki Kościelne (Wyszonki), pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
 Wyszonki-Cicholas** (Cicholas-Wyszonki), pdl, blk, Wyszonki Kościelne, osada młyńska
 Wyszonki-Klukowo (Klukowo), *Wyszonki-Klukówek*, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
 Wyszonki-Nagórki (Nagórki, Nagórki-Wyszonki), pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
 Wyszonki-Posele (Posele, Wyszonki-Podawce), pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
 Wyszonki-Ruś (Ruś-Wyszonki, Wyszonki-Ruś-Wyliny), *Wyliny-Ruś*, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
 Wyszonki-Włosty (Włosty, Włosty-Wyszonki), pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
 Wyszonki-Wojciechy (Wojciechy), pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
 Wyszonki-Wypychy (Wypychy, Wypychy-Kosele, Wypychy-Wyszonki), pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6
 Wyszonki, okolica, pdl, blk
 Wyszyna, plc, plc, Sikorz 52,6 19,6
 Wyszynka (Wyszynka Jasińska), *Wyszyna Machorowska*, snd, opc, Lipa 51,2 20,2
 Wyszynka Mniowska, *Wyszyna Rudzka*, snd, opc, Lipa 51,2 20,2
 Wyszyno (Wysino, Wyszyny), *Wysin*, pmr, tcz, Wyszyno, d 54,1 18,3
 Wyszyno (Wyszyno), *Wyszyna*, kls, knn, Wyszyno 52,1 18,3
 Wyszyny, *Wyszynki*, pzn, pzn, Chodzież, Ryczywół 52,9 16,8
 Wyszyny, *Wyszyny Kościelne*, plc, mla, Wyszyny 53,0 20,4
 Wytomyśl, pzn, pzn, Wytomyśl 52,4 16,1
 Wytramowice (Wytrębrowice), *Wytrębrowice*, chl, chl, Grzywna Biskupia, d 53,1 18,6
 Wytrzeszczka = Wytrzeszczka, Parkoszówka*, *Wytrzeszczka*, krk, sdc, Tropie 49,8 20,7
 Wytrzeszczki (Wytrzeszczki, Wytrzeski), *Wytrzeszczki*, lcz, lcz, Parzynczów 51,9 19,2
 Wywła (Iwła, Iwła Kosnowa), krk, llw, Szczekociny 50,6 19,9
 Wywóz, snd, opc, Gielnów 51,4 20,5
 Wyżnianka, lub, urz, Kraśnik 50,9 22,1
 Wyżnica, lub, urz, Kraśnik 50,9 22,1
 Wyżyce (Wyżyce), krk, szc, Mikluszowice 50,1 20,5
 Wzdary (Wdzary, Wzary), *Czastaw* – część, krk, szc, Raciechowice 49,8 20,1
 Wzdół, *Wzdół Plebański*, *Wzdół Rządowy*, snd, snd, Wzdół, d 51,0 20,9
 Wzdroje (Zdroje), *Zdroje*, plc, mla, Wyszyny 53,0 20,4
 Wzdruców (Wzdruców, Zdruców), *Rzuców*, snd, rdm, Chlewska 51,3 20,7
 Wzgórz** (Zgórz), maz, prz, Krasne
 Wzgórze, lub, lub, Bełżyce 51,2 22,3
 Wziąchowo, *Wziąchów*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,2
 Wźdżary (Żdżary), *Żdżary*, lcz, orl, Oszkowice 52,0 19,6
 Zabajówka, *Zabajka*, snd, plz, Mrowia, k 50,1 21,9
 Zabartowo, kls, nkl, Zabartowo, d 53,3 17,5
 Zabawa (Zabawka), krk, szc, Wieliczka 50,0 20,1
 Zabawa, snd, wsl, Radłów 50,1 20,8
 Zabelcze (Zabłocie), *Nowy Sącz-Zabelcze*, krk, sdc, Wielogłowy 49,7 20,7
 Zabele (Zabele-Wierzch-Białystok), maz, kol, Grabowo 53,4 22,2
 Zabele-Piliki (Zabele-Piliki Małe), *Piliki*, maz, roz, Nowa Wieś 53,1 21,4
 Zabele-Stara Wieś, maz, roz, Nowa Wieś 53,1 21,4
 Zabele-Zielonygrąd, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,4
 Zabele, lub, luk, Kozirynek 51,8 22,6
 Zabele, maz, gar, Stoczek, k 52,0 22,0
 Zabele, maz, kol, Kolno, k 53,4 21,9
 Zabele, maz, osl, Rzekuń 53,1 21,7
 Zabele, pdl, blk, Dolistowo, k 53,6 23,0
 Zabiela (Biała), *Białka*, krk, szc, Maków, k 49,7 19,7
 Zabierzów, krk, prs, Modlnica Wielka, d 52,1 20,8
 Zabierzów, *Zabierzów Bocheński*, krk, prs, Wawrzyńczyce, d 50,1 20,3
 Zabieżka (Zabieże), maz, gar, Osiecko, k 52,0 21,5
 Zabłudza, snd, plz, Piotrkowice 49,9 21,0
 Zabłocie (Zabłocice), kls, knn, Grzegorzewo 52,2 18,7
 Zabłocie = Zabłocie*, Zabłocie Bogufałowe*, raw, bla, Biała 51,7 20,5
 Zabłocie, *Kraków-Zabłocie*, krk, szc, Kazimierz ś. Jakub, m 50,0 20,0
 Zabłocie, lub, lub, Markuszów 51,4 22,2
 Zabłocie, lub, luk, Zbuczyn 52,0 22,4
 Zabłocie, maz, ser, Serociec 52,5 20,9
 Zabłocie, srd, srd, Brzyków 51,4 18,9
 Zabłocie, *Tarnów-Zabłocie*, snd, plz, Tarnów 50,0 21,0
 Zabłocie, *Zabłocie* – część, krk, szc, Biskupice, ds 50,0 20,2
 Zabłocie, *Żywiec-Zabłocie*, krk, sls, Stary Żywiec 51,4 18,9
 Zabłocie*, *Szczawin Mały*, raw, gos, Suszer 52,4 19,6
 Zabłotna Dąbrówka (Dąbrówka Zabłotna), *Dąbrówka Zabłotnia*, snd, rdm, Kowala Stępcocina 51,3 21,0
 Zabłotna Wola (Wola Zabłotna, Zabłocie), *Zabłocie*, snd, rdm, Wola Kowalska 51,4 21,0
 Zabłotnia, raw, msz, Grodzisko 52,1 20,6
 Zaborowice, snd, chc, Radoszyce, k 51,0 20,5
 Zaborowie = Budzyn*, Zaborowie (Zaborów), snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9
 Zaborowie Małe (Zaborowo), *Zaborówek*, maz, grc, Lewiczyn, ds 51,8 20,9
 Zaborowie Wielkie, *Zaborów*, maz, grc, Lewiczyn 51,8 20,9
 Zaborowie, *Zaborów*, snd, plz, Czudesz 49,9 21,8
 Zaborowie, *Zaborów*, snd, plz, Szczurowa, d 50,1 20,7
 Zaborowie, *Zaborów*, srd, ptr, Piotrków 51,4 19,5
 Zaborowo (Zaborowo-Pęse), plc, rac, Drozdowo 52,7 20,2
 Zaborowo Nowe, raw, gos, Sokołowo 52,4 19,3
 Zaborowo Stare, *Zaborów Stary*, raw, gos, Sokołowo 52,4 19,4
 Zaborowo Wielkie, *Zaborów*, maz, bln, Zaborowo Wielkie 52,3 20,7
 Zaborowo, dbr, rpn, Górzno, d 53,2 19,6
 Zaborowo, maz, kol, Poryte 53,3 22,1
 Zaborowo, maz, was, Wąsosz 53,5 22,4
 Zaborowo, maz, wsg, Gumino 52,5 20,3
 Zaborowo, plc, mla, Grzebsk 53,3 20,6
 Zaborowo, pzn, ksc, Książ 52,1 17,1
 Zaborowo, pzn, ksc, Przemęt, osada folwarczna, d 52,0 16,2
 Zaborowo, *Zaborów*, lcz, brz, Tobiasze 51,6 20,0
 Zaborowo, *Zaborówiec*, pzn, ksc, Lgiń, osada folwarczna 51,9 16,2
 Zaborów, srd, szd, Małyń 51,8 19,0
 Zaborów, srd, szd, Wielenino 52,0 18,9
 Zaborów+, srd, srd, Błaszk 51,6 18,5
 Zaborówko Małe, *Zaborówek*, maz, bln, Leszno 52,3 20,6
 Zaborze (Międzygórze), snd, wsl, Janina 50,5 20,9
 Zaborze, krk, llw, Przybynów 50,7 19,3
 Zaborze, krk, sls, Grodziec 49,7 19,2
 Zaborze, snd, chc, Lisów 50,7 20,7
 Zabostowo Małe, *Zabostów Mały*, raw, gbn, Łowicz N. Maria Panna, d 52,1 20,0
 Zabostowo Wielkie, *Zabostów Stary*, raw, gbn, Kapina, d 52,1 20,0
 Zabranice, *Zabraniec*, maz, wrs, Okuniew 52,3 21,3
 Zabrze, snd, wsl, Szczucin 50,3 21,1

Zabrodzie, *Zabrodzie Dworskie*, maz, kam, Niegowo, k 52,5 21,4
 Zabrodzy (Zabrody, Zabrodzie), *Zabrudzy*, maz, gar, Miastkowo Kościelne 51,9 21,9
 Zabrzezie, *Zabrzeż*, krk, sdc, Łącko, d 49,5 20,4
 Zacharz, lcz, brz, Będków 51,6 19,8
 Zacharzewo, *Zacharzew*, kls, kls, Ostrów 51,7 17,7
 Zacharzowska Wola (Wola), *Wola Zachariaszowska*, krk, prs, Zielonki, d 50,2 19,9
 Zacharów, snd, rdm, Radzanów 51,6 20,9
 Zachcice, *Jachcice (Bydgoszcz – część)*, inw, bdg, Bydgoszcz, d 53,2 18,0
 Zachełmna (Zachebno, Zachełmie), krk, szcz, Lanckorona, k 49,8 19,7
 Zachłodzice, *Górki Lubnickie – część*, lcz, lcz, Piątek 52,1 19,4
 Zachorzów (Zacharzów), snd, opc, Sławno 51,3 20,2
 Zachwiejów, snd, snd, Padew, osada młyńska, k 50,4 21,6
 Zacieczki, maz, was, Wąsosz 53,6 22,3
 Zacieżny (Zacieżny)***, bkj, rdj, Radziejów, przedmieście, k
 Zacywilki, raw, raw, Kołacin Mały 51,9 19,9
 Zaczultowo Wielkie = Zaczultowo Wielkie, Zaczultowo Małe*, *Zasutowo*, kls, pzd, Opatówko 52,4 17,4
 Zadąbrowie, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6
 Zadąbrowie, *Zadąbrów*, snd, rdm, Mniszek 51,4 20,9
 Zadębie (Dębe), *Dębe*, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,1
 Zadnia Wola (Wólka), *Wólka Paplińska*, pdl, drh, Stara Wieś 52,5 21,8
 Zadory, pzn, ksc, Modrze 52,2 16,6
 Zadowice, kls, kls, Godzieszewy Wielkie 51,7 18,0
 Zadroże, krk, prs, Zadroże, d 50,3 19,8
 Zaduszniki, dbr, dbr, Zaduszniki 52,7 19,2
 Zaduszniki, snd, snd, Gałuszowice 50,5 21,5
 Zadworze**, maz, wrs, Okuniew
 Zadyb (Zadybie), *Zadybie Stare*, snd, stz, Żelechów, k 51,8 21,9
 Zadzim, srd, szd, Zadzim 51,8 18,9
 Zagaj, *Zagaj Stary*, lcz, lcz, Góra 52,1 19,3
 Zagaje (Zagajów), krk, kss, Wrocirysz 50,6 20,3
 Zagaje, *Zagaje Dębiańskie*, snd, wsl, Stradów 50,4 20,5
 Zagaje, *Zagaje Grzegorzewskie*, snd, snd, Grzegorzewice 50,9 21,2
 Zagajewice (Zagajowice), bkj, bkj, Kościół 52,6 18,8
 Zagajewice Małe, *Zagajewiczki*, inw, inw, Brodnia 52,8 18,5
 Zagajewice Wielkie, *Zagajewice*, inw, inw, Brodnia 52,8 18,5
 Zagajewo, maz, scn, Naruszowo 52,5 20,3
 Zagajów, snd, wsl, Góry 50,5 20,4
 Zagajów, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,6
 Zagajów, snd, wsl, Piasek Wielki 50,4 20,8
 Zagajów, *Zagajew*, srd, srd, Warta 51,7 18,6
 Zagajówek, snd, wsl, Michałów 50,5 20,4
 Zagarówko*, bkj, bkj, Kościół, osada folwarczna 52,7 18,8
 Zagawki (Zaganki), *Adelin*, maz, kam, Niegowo, k 52,5 21,5
 Zagliny, srd, szd, Sędziejowice, d 51,5 19,1
 Zagnańsko (Zagdańsko), *Zagnańsk*, snd, chc, Tumlin, d 51,0 20,7
 Zagorzyce, krk, kss, Miechów, d 50,4 20,0
 Zagorzyce, snd, snd, Szczeglice 50,7 21,3
 Zagorzyce, *Zagorzyce*, lcz, lcz, Poddąbice, d 51,9 18,9
 Zagorzyn = Zagorzyn, Zawada+, (Zagorze, Zagorzyny), krk, sdc, Łącko, d 49,6 20,4
 Zagościńce-Gaczki, *Zagościńiec*, maz, wrs, Kobyłka 52,4 21,3
 Zagość, snd, wsl, Zagość, k 50,4 20,6
 Zagoździe, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,1
 Zagożdżon, snd, rdm, Jedlna, osada młyńska, k 51,5 21,5
 Zagórnicek (Zagórnik), *Zagórnik* – część, krk, sls, Andrzychów, k 49,8 19,4
 Zagórnicek, *Zagórnicek* – część, krk, sls, Inwałd 49,8 19,4
 Zagórowa (Zagórow), krk, prs, Imbramowice, d 50,3 19,8
 Zagórow (Zagórowo), kls, knn, Zagórow, miasto, d 52,2 17,9
 Zagórow, *Stronie* – część, krk, sdc, Przyszowa 49,6 20,5
 Zagórzany = Zagórzany, Moszczany*, krk, bck, Zagórzany, d 49,7 21,2
 Zagórzany, krk, szcz, Gdów 49,9 20,2
 Zagórzany, snd, wsl, Ostrowce 50,3 20,9
 Zagórze (Zagórzycy), snd, chc, Kielce, d 50,9 20,7
 Zagórze (Zagórzycy), snd, plz, Przeczyca, d 49,9 21,3
 Zagórze, *Kłobuck-Zagórze*, krk, llw, Kłobucko, k 50,9 18,9
 Zagórze, krk, llw, Stare Miasto 50,6 19,6
 Zagórze, krk, llw, Żórawie 50,8 19,4
 Zagórze, krk, prs, Babica, d 50,1 19,4
 Zagórze, krk, szcz, Bodzanów, d 50,0 20,2
 Zagórze, *Lipie* – część, krk, sdc, Zbyszycy 49,7 20,7
 Zagórze, pmr, pck, Reda, k 54,6 18,4
 Zagórze, *Rożnów* – część, krk, sdc, Tropie 49,8 20,7
 Zagórze, snd, rdm, Skrzyń, d 51,4 20,7
 Zagórze, *Sosnowiec-Zagórze*, krk, prs, Mysłowice 50,3 19,2
 Zagórze, srd, rds, Chełm 51,0 19,7
 Zagórze, *Zagórze* – część, krk, sls, Mucharz 49,8 19,6
 Zagórzycy, bkj, rdj, Kaczewo 52,6 18,5
 Zagórzycy, *Jastrzębskie Zagórze*, raw, sch, Łowicz Święty Duch, d 52,1 19,9
 Zagórzycy, snd, plz, Góra, k 50,0 21,7
 Zagórzycy, snd, wsl, Chroberz 50,4 20,5
 Zagórzycy, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,6
 Zagórzycy, srd, szd, Strońsko 51,6 18,9
 Zagórzycy, *Zagórki*, srd, srd, Brodnia? 51,8 18,7
 Zagórzycy, *Zagóry*, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2
 Zagórzycy, *Zagórzycy Dworskie, Zagórzycy Stare*, krk, prs, Więclawice, d 50,2 20,0
 Zagórzycy+, maz, scn, Radzikowo 52,4 20,4
 Zagórzyczki, *Zagórki*, srd, srd, Chartłupia Mała 51,6 18,7
 Zagórzynko, *Kalisz-Zagórzynek*, kls, kls, Kalisz-św. Marii 51,7 18,0
 Zagórzyno (Zagórzynko), *Zagorzyn*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0
 Zagroba (Zagroba Wielka), *Zagroba Kościelna*, plc, bls, Zagroba 52,6 19,9
 Zagroba Mała (Zagrobka Mała), plc, bls, Zagroba 52,6 19,9
 Zagrobki = Zagrobki, Tobołki* (Gąsiorowo Tobołowe), lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,1
 Zagroby-Łętownica (Zagroby Wojciechowe), maz, zmb, Zambrowo 52,9 22,2
 Zagroby-Zakrzewo, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,1
 Zagroby, maz, wrk, Roznieszewo 51,8 21,3
 Zagroby, maz, wrs, Wieliszewo 52,5 21,0
 Zagroby*, maz, rdz, Przytuły 53,4 22,4
 Zagwizdy, maz, cch, Nowe Miasto 52,7 20,7
 Zajączki (Zajęczki), srd, wln, Danków, k 52,7 20,7
 Zajączki, maz, zkr, Kroczewo 52,5 20,6
 Zajączkowice, snd, snd, Waśniów, d 50,9 21,2
 Zajączkowo (Liebenhof), *Zajączkowo-Wybudowanie*, pmr, tez, Miłobądz, osada folwarczna, k 54,1 18,7
 Zajączkowo, chl, chl, Zajączkowo 53,2 18,8
 Zajączkowo, *Nowe Zajączkowo*, chl, mch, Tylice 53,5 19,7
 Zajączkowo, pzn, pzn, Zajączkowo 52,6 16,3
 Zajączkowo, *Wielkie Zajączkowo*, pmr, now, Lubień Wielki, k 53,5 18,7

Zajączków, snd, chc, Małogoszcz, k 50,9 20,4
Zajączków, snd, opc, Sławno 51,4 20,0
Zajączków, snd, rdm, Chodcza 51,2 21,7
Zajenklewo (Zanklewo), *Zanklewo*, maz, wiz, Wizna, k 53,2 22,4
Zajezierze (Slangsdorf), *Osiedle Sierakowskich*, mlb, mlb, Sztum 53,9 19,0
Zajezierze, kls, pzd, Biechowo, ds 52,2 17,5
Zajezierze, snd, stz, Stężycza, k 51,5 21,8
Zajezierze, *Zajeziory*, dbr, lpn, Kikoń 53,0 19,1
Zajezierze, *Zajeziory*, snd, snd, Samborzec 50,6 21,7
Zajezierze, *Zaździerz*, raw, gos, Ciechomice 52,5 19,7
Zajęcze, *Zajac*, pdl, drh, Wyszaków 52,3 22,0
Zajęczniki, pdl, drh, Drohiczyn 52,4 22,7
Zajki, pdl, blk, Tykocin 53,2 22,6
Zajki*, maz, was, Białaszewo 53,5 22,5
Zajrzew-Dąbrowa, *Zajrzew*, raw, raw, Dmosin 51,9 19,8
Zajrzew, raw, raw, Żelazna 51,9 20,1
Zakalów, *Zakalew*, snd, stz, Kocko 51,6 22,4
Zakliczewo Wielkie = Modzele-Zakliczewo, Zakliczewo Wielkie (Zakliczewo-Podsadki), maz, mak, Maków 52,8 21,1
Zakliczyn (Opatkowice), krk, sdc, Zakliczyn, miasto 49,9 20,8
Zakliczyn, krk, szcz, Zakliczyn 49,9 20,0
Zakliczyn**, krk, szcz, Królewka
Zakobiel Mała, maz, nmo, Ciekosyno 52,6 20,7
Zakobiel Wielka, *Zakobiel Duża*, maz, nmo, Ciekosyno 52,6 20,7
Zakościele, lcz, brz, Inowłódz, k 51,5 20,2
Zakroczy, dbr, rpn, Rypin 53,0 19,5
Zakroczym, maz, zkr, Zakroczym, miasto, k 52,4 20,6
Zakrzew, pdl, mln, Niemojki 52,2 22,7
Zakrzew = Koty*, Zakrzew, raw, bla, Biała 51,8 20,5
Zakrzew, lub, lub, Targowisko 50,9 22,6
Zakrzew, srd, ptr, Wolborz 51,5 19,8
Zakrzewie, *Krzywa*, snd, plz, Sędziszów 50,1 21,7
Zakrzewiec (Zakrzewice, Zakrzewo), bkj, kwl, Kowale 52,5 19,2
Zakrzewko (Kassmansdorf, Sakker), chl, chl, Papowo, dm 53,1 18,6
Zakrzewko (Zakrzewo Małe), pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,9
Zakrzewko (Zakrzewo, Zakrzewo Święte), *Zakrzewek*, bkj, rdj, Sadlno, osada folwarczna 52,4 18,5
Zakrzewko (Zakrzewo), *Zakrzewek*, kls, knn, Mąkolino 52,3 18,5
Zakrzewko, *Zakrzewek*, kls, nkl, Więcbork 53,4 17,4
Zakrzewko+, plc, mla, Grzebsk 53,2 20,5
Zakrzewo (Sakker, Zakrzewko), chl, chl, Czyste, d 53,3 18,5
Zakrzewo (Zakrzew), *Gołębiewo Wielkie* – część, pnr, tcz, Kłodawa, osada folwarczna 54,2 18,6
Zakrzewo (Zakrzew), *Zakrzew*, maz, liw, Pniewnik 52,4 21,8
Zakrzewo (Zakrzew), *Zakrzew*, raw, sch, Kozłowo Biskupie 52,2 20,2
Zakrzewo (Zakrzewice, Zakrzewiec), bkj, kwl, Białotarczek 52,5 19,3
Zakrzewo (Zakrzewo Wiązownica), maz, was, Słucz 53,4 22,3
Zakrzewo (Zakrzewo Wielkie), pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,9
Zakrzewo = Rysiewo-Zakrzewo*, Zakrzewo (Krzewo), *Zakrzewo Wielkie* albo *Zakrzewo Kopijki*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,2
Zakrzewo = Wólka Zakrzewska*, Zakrzewo*, *Zakrzewek*, maz, osw, Jelonki 52,9 21,9
Zakrzewo = Zakrzewo Małe*, Zakrzewo Wielkie*, maz, wsg, Zakrzewo 52,4 20,0
Zakrzewo = Zakrzewo, Zakrzewo Małe* (Zakrzewko), *Zakrzew*, lcz, orl, Sobota 52,1 19,7
Zakrzewo Małe, maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6
Zakrzewo Nowe (Zakrzewo-Nowa Wieś), maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2
Zakrzewo Ostrołęckie (Zakrzewek), *Zakrzew*, maz, wrk, Warka 51,8 21,2
Zakrzewo Stare, maz, zmb, Zambrowo 53,0 22,2
Zakrzewo Wielkie (Zakrzewo Stare), maz, prz, Łysakowo 53,0 20,6
Zakrzewo Wielkie, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5
Zakrzewo-Froczy, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5
Zakrzewo-Wypychy+, maz, nur, Zuzola 52,7 22,2
Zakrzewo, bkj, bkj, Chlewiska 52,8 18,6
Zakrzewo, bkj, prd, Lubotyń, d 52,4 18,6
Zakrzewo, chl, chl, Radzyń 53,4 18,9
Zakrzewo, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
Zakrzewo, kls, gzn, Sławno 52,6 17,3
Zakrzewo, kls, kcn, Mieścisko 52,8 17,3
Zakrzewo, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,1
Zakrzewo, maz, prz, Maków 52,9 21,0
Zakrzewo, pdl, blk, Wyszyki 52,8 23,0
Zakrzewo, plc, bls, Bielsko 52,7 19,8
Zakrzewo, pnr, mrw, Łebunia 54,5 17,9
Zakrzewo, pzn, ksc, Książ 52,1 17,2
Zakrzewo, pzn, ksc, Zakrzewo 51,7 16,8
Zakrzewo, *Wartosław*, pzn, pzn, Biedzdrowo 52,7 16,2
Zakrzewo, *Zakrzewko*, plc, plc, Gozdowo 52,7 19,6
Zakrzewo, *Zakrzewko*, pzn, pzn, Duszniki 52,4 16,4
Zakrzewo+ = Zakrzewko*, Zakrzewo, maz, grc, Worowo 51,9 20,9
Zakrzowiec (Zakrzewiec), *Zakrzewiec*, krk, szcz, Bodzanów, d 50,0 20,2
Zakrzów (Zakrzew), *Zakrzew Wielki*, srd, rds, Kodrąb 51,1 19,6
Zakrzów (Zakrzew), *Zakrzówek Szlachecki*, srd, rds, Brzeźnica 51,1 19,2
Zakrzów (Zakrzew), *Zakrzówek*, srd, rds, Radomskie 51,1 19,4
Zakrzów (Zakrzewo), snd, rdm, Zakrzów 51,4 21,0
Zakrzów (Zakrzewo), *Zakrzew*, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6
Zakrzów (Zakrzówek), snd, rdm, Chodcza, d 51,2 21,8
Zakrzów Wielki (Zakrzew, Zakrzów Wielgi), *Zakrzów* – część, krk, szcz, Bodzanów, d 50,0 20,1
Zakrzów, *Kłobuck-Zakrzew*, krk, llw, Kłobucko, k 50,9 18,9
Zakrzów, *Kraków-Zakrzówek*, krk, szcz, Kazimierz śś. Michał i Stanisław na Skałce, d 50,0 19,9
Zakrzów, krk, prs, Skarbimierz 50,3 20,4
Zakrzów, krk, sls, Stryszów, k 49,8 19,7
Zakrzów, lub, lub, Łańcuchów 51,3 22,9
Zakrzów, snd, chc, Węgleszyn 50,8 20,1
Zakrzów, snd, opc, Białaczów 51,3 20,3
Zakrzów, snd, plz, Wojnisz 50,0 20,9
Zakrzów, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5
Zakrzów, snd, snd, Wielawieś 50,6 21,7
Zakrzów, snd, wsl, Młodzawy Małe 50,5 20,5
Zakrzów, *Zakrzew*, lub, luk, Ulan 51,9 22,5
Zakrzów+, krk, kss, Piotrkowice 50,5 20,3
Zakrzówek, lub, urz, Zakrzówek, d 51,0 22,4
Zakrzówek, snd, rdm, Odachów 51,3 21,4
Zaksino (Zakszyno), *Zakrzyn*, kls, kls, Zaksino 51,8 18,3
Zakulin, raw, sch, Pozonów, d 52,0 19,9
Zakurzewo, chl, chl, Mokre, k 53,6 18,8
Zalas, krk, prs, Zalas 50,1 19,6
Zalas*, *Krzywiń* – część?, pzn, ksc, Czeryony Kościół, osada młyńska 51,0 16,8
Zalasowa, snd, plz, Zalasowa 49,9 21,1
Zalasowo (Zalasewo), *Zalasewo*, pzn, pzn, Swarzędz 52,4 17,0
Zalesiany, krk, szcz, Gdów 49,9 20,2
Zalesice = Zalesice, Bilanowo*, lcz, brz, Brzeziny 51,8 19,8
Zalesice, krk, llw, Podlesie 50,8 19,5
Zalesice, snd, rdm, Wierzbica, d 51,3 21,1
Zalesice, srd, ptr, Witów, d 51,4 19,7
Zalesice, *Zalesiczki*, srd, rds, Dobryszce 51,2 19,4

Zalesie (Bystre Romany?), *Romany-Zalesie*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,2 20,8

Zalesie (Polikowo-Zalesie?), *Polków-Sagaty* – część, maz, liw, Grębkowo 52,3 21,9

Zalesie (Ratyniec-Zalesie), *Zaleś*, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,2

Zalesie (Richenwald, Rychwałd), pmr, czł, Łoza 53,7 17,1

Zalesie (Wola Zaleska?), snd, stz, Ryki 51,7 21,9

Zalesie (Zalesie Cieciszewskie), maz, gar, Sienica 52,1 21,6

Zalesie (Zalesie Krasieńskie), maz, prz, Krasne 52,9 21,0

Zalesie (Zalesie Machnackie), maz, grc, Wilków 51,8 20,6

Zalesie (Zalesie Oborskie, Zalesie Sędzi-cowe), maz, grc, Worowo 51,9 20,8

Zalesie (Zalesie Pirockie), *Zalesie Gorzyckie*, snd, snd, Gorzyce, k 50,7 21,8

Zalesie (Zalesie-Chądzino), maz, cch albo prz, Karniewo 52,8 21,0

Zalesie (Zalesie-Seroczyno, Wielincz), maz, osw, Jelonki 52,9 21,8

Zalesie (Zalesie-Stara Wieś, Zalesie Stare, Zalesie-Wyszonki), *Stare Zalesie*, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6

Zalesie = Zalesie, Wilkowie* (Wilkowyja), srd, rds, Wielgi Młyn 51,0 19,8

Zalesie = Zalesie, Zalesie Mniejsze*, *Zalesie*, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5

Zalesie Jaszczułty** (Zalesie-Jaszczółty), maz, prz

Zalesie Łabędzkie (Zalesie, Zalesie Łabęckie), pdl, blk, Kobylińskie Poświętne 53,1 22,6

Zalesie Małe, kls, pzd, Pępowo Małe 51,8 17,1

Zalesie Stare, maz, nur, Rosochate Kościelne 52,9 22,3

Zalesie Stare, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Zalesie Wielkie, kls, pzd, Pępowo Małe 51,8 17,2

Zalesie-Grzymały, maz, nmo, Gzy 52,7 20,9

Zalesie-Jawory = Zalesie-Jawory, Zalesie-Klepacze, *Jawory-Klepacze*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Zalesie-Kołaki, *Zalesie*, maz, prz, Grudowsko 53,1 20,5

Zalesie-Lenki, maz, nmo, Przewodowo 52,7 20,9

Zalesie-Nowa Wieś (Zalesie, Zalesie-Wyszonki), *Nowe Zalesie*, pdl, blk, Wyszonki Kościelne 52,8 22,6

Zalesie-Nowa Wieś, *Zalesie Nowe*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,5

Zalesie-Paczoski = Zalesie Borowe*, *Zalesie-Paczoski*, maz, nmo, Przewodowo 52,7 20,9

Zalesie-Pieniążek, *Pieniążki*, maz, rdz, Romany 53,3 22,2

Zalesie-Rożanica, *Zalesie*, maz, roz, Gąsowo 52,9 21,2

Zalesie-Szczodruchy = Zalesie-Szczodru-chy Nowe*, *Zalesie-Szczodruchy Stare**, *Szczodruchy-Zalesie*, maz, zmb, Kołaki Stare 53,0 22,4

Zalesie-Tworek (Zalesie Florianowe), *Tworki*, maz, grc, Jasieniec 51,8 21,0

Zalesie, *Bajki-Zalesie*, pdl, blk, Trzciane 53,3 22,8

Zalesie, bkj, prd, Przedecz, k 52,3 18,9

Zalesie, chl, chl, Kielbasin 53,2 18,7

Zalesie, chl, mch, Boleszyn, d 53,3 19,7

Zalesie, *Hipolitów*, srd, szd, Mikołajowice 51,7 19,2

Zalesie, kls, nkl, Zalesie 53,5 17,6

Zalesie, kls, pzd, Góra 52,0 17,3

Zalesie, *Konojady*, chl, mch, Lembarg, osada folwarczna 53,4 19,2

Zalesie, lcz, orl, Śleszyno-Solek 52,2 19,8

Zalesie, lub, lub, Wilkołaz 51,0 22,3

Zalesie, lub, luk, Łuków 51,9 22,3

Zalesie, maz, gar, Stanisławów, k 52,3 21,5

Zalesie, maz, gar, Wilka 51,9 21,3

Zalesie, maz, tar, Żelechów 52,0 20,7

Zalesie, maz, was, Wąsosz 53,5 22,4

Zalesie, pdl, blk, Topiczewo 52,8 22,8

Zalesie, pdl, blk, Trzciane, k 53,3 22,8

Zalesie, pdl, drh, Przesmyki 52,3 22,5

Zalesie, pdl, mln, Milejczyce, k 52,5 23,0

Zalesie, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8

Zalesie, plc, szr, Niechłanino 53,2 20,0

Zalesie, pmr, tch, Brusy, k 53,9 17,7

Zalesie, pmr, tch, Ciekcin, osada folwarczna 53,6 18,0

Zalesie, *Podlesie*, dbr, rpn, Gośck 52,9 19,5

Zalesie, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1

Zalesie, *Rakowo-Zalesie*, maz, kol, Płocko 53,3 22,0

Zalesie, raw, bla, Cielądz 51,7 20,4

Zalesie, raw, raw, Budziszewice, k 51,7 20,0

Zalesie, raw, raw, Żelazna 51,8 20,2

Zalesie, snd, chc, Konieczno 50,8 20,1

Zalesie, snd, rdm, Sieciechów, d 51,5 21,8

Zalesie, snd, wsl, Szumsko 50,7 21,1

Zalesie, srd, szd, Uniejów 52,0 18,9

Zalesie, srd, szd, Wygielzów 51,4 19,1

Zalesie, srd, szd, Zadzim 51,8 18,9

Zalesie, *Zalaski*, lcz, lcz, Dąbie 52,1 18,8

Zalesie, *Zalesie Borowe*, maz, ser, Serociec 52,6 21,0

Zalesie, *Zalesie Królewskie*, pmr, swc, Siekotowo, d 53,5 18,1

Zalesie, *Zalesie Szlacheckie*, pmr, swc, Drzycim 53,6 18,3

Zalesie, *Zaleś*, pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,6

Zalesie** (Zaleski), maz, kam, Pniewo albo Zambska

Zalesie**, pzn, pzn, Słomowo

Zalesie**, raw, bla, Będziszów

Zalesie+, plc, plc, Miszewo Murowane 52,5 19,9

Zaleszany (Zalesiani), snd, snd, Zaleszany 50,7 21,9

Zaliwie-Piegawki, maz, liw, Niwiska 52,3 22,1

Zaliwie-Spinka (Wspinki), *Zaliwie-Spinka*, maz, liw, Niwiska 52,3 22,1

Zalakowo (Żalakowo), pmr, mrw, Sierakowice, k 54,4 17,8

Zalakowo, *Zalachowo*, kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,8

Zalawa (Żolawa), snd, rdm, Chlewiska 51,3 20,8

Zalawie, *Biecz-Zalawie*, krk, bck, Biecz, osada folwarczna, k 49,7 21,3

Załęcze Małe, srd, wln, Kamion, d 51,1 18,7

Załęcze Wielkie, srd, wln, Łaszów, d 51,1 18,7

Załęcze = Połomia, Rakowe Łęki*, *Załęcze*, maz, liw, Korytnica 52,4 21,9

Załęcze Małe, maz, tar, Rembierkowo 51,9 20,7

Załęcze Niżne, *Znamirówice* – część, krk, sdc, Podole 49,7 20,7

Załęcze Wielkie = Załęcze Małe* (Załęcze-Trzpioły), *Załęcze-Puste Krzepielanka** (Załęcze-Ślasy), *Załęcze Wielkie*, *Załęcze*, plc, mla, Wieczfnia 53,2 20,5

Załęcze Wielkie, maz, roz, Rożan 52,9 21,4

Załęcze Wielkie, *Załęcze Duże*, maz, tar, Rembierkowo 51,9 20,7

Załęcze Wyżne, *Znamirówice* – część, krk, sdc, Zbyszyce 49,7 20,7

Załęcze-Biernaty, maz, roz, Rożan 52,9 21,3

Załęcze-Gartki, maz, roz, Rożan 52,9 21,4

Załęcze-Józwy* (Klekoty?), *Załęcze-Duchniki*, maz, roz, Rożan 52,9 21,4

Załęcze-Ponikiewka, maz, roz, Rożan 52,9 21,3

Załęcze-Sędzięta, maz, roz, Rożan 52,9 21,3

Załęcze-Wygnały*, *Załęcze Eliasze*, maz, roz, Rożan 52,9 21,3

Załęcze-Wypychy, maz, roz, Rożan 52,9 21,4

Załęcze, krk, kss, Bydlin 50,4 19,7

Załęcze, *Załęcze* – część, krk, bck, *Załęcze*, k 49,7 21,5

Załęcze*, *Warszawa-Pelcowizna*, maz, wrs, Kamion 52,3 21,0

Załogi-Andrzejki (Załogi-Jędrzejki), *Załogi-Jędrzejki*, maz, prz, Czernice 53,0 20,8

Załogi-Cibory = Załogi-Cibory, Załogi-Wirymy* (Załogi-Wyrumy), maz, prz, Czernice 53,0 20,8

Zalogoszcze**, krk, sdc, Tropic
 Załomia, *Zalom*, pzn, pzn, Człopa 53,1
 16,0
 Załozie (Załużie), *Zaluskie Koronne*, pdl,
 blk, Brańsk, k 52,8 22,9
 Załużbice, *Załużbice Stare*, maz, wrs, Se-
 rociec, d 52,5 21,1
 Załuski (Załuski-Łodwigowo), maz, was,
 Niedźwiadna 53,6 22,2
 Załuski-Lipnowo (Załuski-Lipino), *Za-
 luski-Lipniewo*, maz, nur, Andrzejów
 52,8 22,2
 Załuski-Stara Wieś*, *Jablonowo-Klacje*,
 maz, nur, Andrzejów 52,8 22,2
 Załuski, maz, zkr, Kroczevo 52,5 20,5
 Załuski, raw, bla, Błędów i Wilków 51,8
 20,7
 Załuskowo (Załusków)*, bkj, bkj, Świ-
 niarzewo, osada folwarczna 52,7 18,7
 Załuskowo Wielkie = Załuskowo Małe*,
 Załuskowo Wielkie, *Załusków*, raw,
 gbn, Iłów 52,3 20,0
 Załużie, *Załużie Kościelne*, pdl, blk,
 Brańsk, d 52,8 22,9
 Załuże (Rożanica?, Załużie), *Załużie*,
 maz, roz, Rożan, k 52,9 21,3
 Załuże = Załuże-Abramowięta* (Zału-
 że-Jabramowięta), Załuże-Olki*, Za-
 łuże-Stanisławowięta* (Załuże-Sta-
 nisławowicze, Załuże-Żakowięta?),
 Załuże-Wieśniany* (Załuże-Janowię-
 ta?), Załuże-Wity* (Załuże-Jaczki?),
Załuże Patory, maz, cch, Pałuki 52,9
 20,7
 Załuże-Jałbrzyki, *Załuże-Imbrzyki*, maz,
 cch, Pałuki 52,9 20,8
 Załuże-Niemierzyce (Załuże-Niemierzę-
 ta), maz, cch, Pałuki 52,9 20,8
 Zamarte (Jacobsdorf), pmr, czl, Blum-
 feld 53,6 17,5
 Zamarte, pmr, tch, Ciekcin, osada fol-
 warczna 53,6 18,0
 Zambrowo (Zębrów), *Zambrów*, maz,
 zmb, Zambrowo, miasto, k 53,0 22,2
 Zambrzyca Nowa, *Zambrzyce Nowe*,
 maz, zmb, Rudki 53,1 22,5
 Zambrzyca Stara, *Zambrzyce Stare*, maz,
 zmb, Rudki 53,1 22,5
 Zambrzyca-Kapusty = Zambrzyca-Kapu-
 sty, Zambrzyca-Wypychy*, *Zambrzy-
 ce-Kapusty*, maz, zmb, Rudki 53,1 22,6
 Zambrzyca-Króle = Zambrzyca-Króle,
 Zambrzyca-Ninoty (Zambrzyca-Mi-
 nuty), *Zambrzyce-Króle*, maz, zmb,
 Rudki 53,1 22,5
 Zambrzyca-Plewki, *Zambrzyce-Plewki*,
 maz, zmb, Rudki 53,1 22,6
 Zambska (Zambsk, Ząbki, Ząbska), Za-
 mbski Kościelne, maz, kam, Zamb-
 ska, d 52,8 21,2
 Zambianowo, *Zaminowo*, pdl, blk, Doło-
 bowo 52,6 22,9
 Zamienie, maz, gar, Mińsko 52,2 21,5
 Zamięście (Przedmieście), krk, szcz, Tym-
 bark, k 49,7 20,3
 Zamłynie, *Radom-Zamłynie*, snd, rdm,
 Stary Radom, przedmieście, k 51,4
 21,1
 Zamłynie, raw, raw, Jeżów 51,8 20,0
 Zamłynie, srd, szd, Korczów 51,7 18,9
 Zamorze, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,2
 Zamości*, *Zamoście*, srd, szd, Stroń-
 sko 51,5 18,9
 Zamostwo, *Ziemsko*, pzn, pzn, Kursko
 52,5 15,4
 Zamoście = Nagórki*, Zamoście, *Za-
 mość*, maz, osl, Troszyno 53,0 21,7
 Zamoście I+, maz, grc, Jasieniec 51,9
 21,0
 Zamoście II+, maz, grc, Jasieniec 51,9
 21,0
 Zamoście, *Inowlódz* – część, lcz, brz,
 Inowlódz, przedmieście, k 51,5 20,2
 Zamoście, *Ślawin* – część, kls, kls, Go-
 styczyna 51,6 18,0
 Zamoście, snd, wsl, Skarbimierz, d 50,3
 20,4
 Zamoście, srd, rds, Wiewiec 51,1 19,2
 Zamoście, *Wojnicz* – część, krk, sdc, Woj-
 nicz, k 50,0 20,8
 Zamoście, *Zamość Stary*, snd, rdm, Ja-
 nowiec 51,4 21,7
 Zamoście, *Zamość*, lcz, brz, Czarnocin
 51,6 19,7
 Zamoście, *Zamość*, maz, roz, Gąsowo,
 d 53,0 21,3
 Zamoście, *Zamość*, plc, sie, Rościsz-
 wo 52,9 19,8
 Zamoście, *Zamość*, srd, szd, Grabno
 51,5 19,0
 Zamoście+, srd, srd, Burzenin 51,4 18,8
 Zamysłowo*, kls, kcn, Mieścisko 52,8
 17,3
 Zamysłów (Niemysłów, Niezamyśl), *Do-
 bra* – część, srd, srd, Dobra, miasto
 51,9 18,6
 Zamyślino (Zamysłowo), *Zamyślin (Kru-
 szynek-Kolonia* – część), inw, inw,
 Ostrowąs, osada folwarczna 52,8 18,8
 Zania, *Sobolów* – część, krk, szcz, Sob-
 olów 49,9 20,4
 Zanie-Leśnica, maz, zmb, Kołaki Sta-
 re 53,0 22,3
 Zanie, pdl, blk, Brańsk, k 52,8 22,8
 Zankenzin (Czankoczin), *Zakoniczyn*,
 pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada
 folwarczna, m 54,3 18,6
 Zaorle (Połuszyn), pzn, ksc, Dupino
 51,6 17,0
 Zaorze (Zaorze-Zwonek, Zaorze-Mancz),
 maz, osl, Czerwino 53,0 21,8
 Zaosie, lcz, brz, Małcz 51,6 19,9
 Zapady, raw, raw, Godzianów, d 51,9 20,1
 Zapędowo, pmr, tch, Czerek 53,7 17,9
 Zapielnice (Opalenka, Zapielnica), Opie-
 lanka, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7
 Zapniów, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,3
 20,6
 Zapniów, snd, snd, Pawłów 51,0 21,2
 Zapolice (Zapole), srd, rds, Kodrąb 51,1
 19,6
 Zapolice, srd, szd, Strońsko 51,5 18,9
 Zapust, *Bochlin*, pmr, now, Nowe, osada
 folwarczna, m 53,7 18,7
 Zapusta Mała, srd, srd, Sieradz, m 51,6
 18,7
 Zapusta Wielka, srd, srd, Sieradz, m
 51,6 18,7
 Zaraz (Zarasz, Zarnia), snd, wsl, Kuro-
 zwęki 50,6 21,1
 Zarębice, krk, llw, Przerów, k 50,8 19,6
 Zarębino (Zarębin), maz, scn, Czerwień-
 sko 52,4 20,4
 Zarębki, *Raciechowice* – część, krk, szcz,
 Raciechowice 49,8 20,1
 Zarębki, snd, snd, Cmolas 50,3 21,8
 Zarębowo, *Zarębów*, lcz, orl, Śleszyno-
 -Solek 52,2 19,7
 Zaręby (Zaremby), pdl, drh, Dziadkowi-
 cze 52,6 22,9
 Zaręby Bolędy, maz, nur, Rosochate Ko-
 ścielne 52,8 22,3
 Zaręby I, II, III = Zaręby-Goski*, Zaręby-
 -Grabowo*, Zaręby-Romany*, *Zaręby
 Góry Leśne, Zaręby Święchy, Zaręby
 Krztęki*, maz, nur, Rosochate Kościel-
 ne, 52,9 22,3
 Zaręby Kościelne (Zaręby-Borkowo?),
 maz, nur, Zaręby Kościelne 52,8 22,1
 Zaręby Leśne (Leśniewo-Zaręby), maz,
 nur, Zaręby Kościelne 52,7 22,1
 Zaręby Małe, *Zaręby* – część, maz, zkr,
 Kroczevo 52,5 20,6
 Zaręby Wielkie, *Zaręby* – część, maz,
 zkr, Kroczevo 52,5 20,6
 Zaręby-Biendugi, *Zaręby-Bindugi*, maz,
 nur, Rosochate Kościelne 52,8 22,3
 Zaręby-Jartuzie, *Zaręby-Jartuzy*, maz,
 lom, Somowo 52,9 22,0
 Zaręby-Kramkowo (Zaręby-Kramki), *Za-
 ręby Kramki*, maz, nur, Rosochate Ko-
 ścielne 52,9 22,3
 Zaręby-Sasiny = Zaręby-Kustaki*, Za-
 ręby-Sasiny, maz, nur, Rosochate Ko-
 ścielne 52,9 22,3
 Zaręby-Skorki, *Zaręby-Skórki*, maz, nur,
 Rosochate Kościelne 52,9 22,3
 Zaręby-Stryjki, *Stryjki-Zaręby*, maz, lom,
 Somowo 52,9 22,0
 Zaręby-Warchoły, maz, nur, Rosochate
 Kościelne 52,9 22,3
 Zaręby, maz, prz, Chorzele 53,3 21,0
 Zaręby, maz, prz, Węgrzynowo 52,9 21,0
 Zaręby, maz, tar, Żelechów 52,0 20,7
 Zarogów (Zarębów), *Zarogów* – część,
 krk, prs, Nasiechowice 50,3 20,1
 Zarudzie* (Zadrucie), *Szydłowiec*, snd,
 snd, Chorzelów albo Sławogóra 50,3
 21,6

Zaruzie, maz, osl, Miastkowo 53,1 21,8
 Zaryszyn, krk, kss, Książ Mały 50,5 20,3
 Zaryte (Zarycz), *Rabka Zdrój-Zaryte*, krk, scz, Rabka 49,6 20,0
 Zaryte, snd, stz, Żelechów, k 51,7 21,9
 Zarzecze (Błonie, Zadruże), snd, snd, Pokrzywnica, d 50,6 21,6
 Zarzecze Małe (Zarzecze Dolne), *Zarzyce Małe*, krk, scz, Lińcze Górne 49,9 19,8
 Zarzecze Wielkie (Zarzecze Górne), *Zarzyce Wielkie*, krk, scz, Lińcze Górne 49,9 19,7
 Zarzecze, krk, bck, Dębowiec, k 49,7 21,5
 Zarzecze, krk, prs, Gołaczów, ds 50,4 19,7
 Zarzecze, krk, sdc, Łącko, d 49,5 20,4
 Zarzecze, krk, sls, Stary Żywiec 49,7 19,2
 Zarzecze, lub, urz, Kraśnik, m 50,9 22,2
 Zarzecze, *Piaski-Zarzecze*, raw, raw, Boguszyce Małe, d 51,7 20,2
 Zarzecze, plc, sie, Jeżewo 52,8 19,8
 Zarzecze, *Rytel-Zarzecze*, pmr, czl, Nowa Cerkiew 53,7 17,8
 Zarzecze, snd, snd, Raclawice, k 50,5 22,2
 Zarzecze, *Zarzech*, lub, luk, Łuków 51,9 22,5
 Zarzecze, *Zarzech*, lub, luk, Ulan 51,8 22,5
 Zarzecze**, kls, kls, Szymanowice, osada folwarczna
 Zarzeczewo, dbr, dbr, Szpital Nadolny i Grochowalsk 52,7 19,2
 Zarzęcin, snd, opc, Błogie, d 51,4 19,9
 Zarzykowice (Zarzekowice), *Zarzekowice*, snd, snd, Trzeźnia, d 50,7 21,7
 Zasady Małe, *Zasadki*, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,5
 Zasady Wielkie (Zasadki Wielkie), *Zasady*, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,6
 Zaszczytów, *Zastów Polanowski*, lub, lub, Wilków, k 51,3 21,9
 Zasiadały, snd, stz, Wilczyńska 51,8 21,8
 Zaskocz, chl, chl, Wąbrzeźno 53,3 19,0
 Zaskoczno (Zaskoczyno), *Zaskoczyn*, pmr, tcz, Prągowo 54,2 18,5
 Zaskrodzie, maz, kol, Poryte 53,4 22,0
 Zasłonie*, krk, sdc, Podegrodzie, d 49,6 20,6
 Zasonie, maz, nmo, Nowe Miasto, k 52,7 20,6
 Zaspas, pmr, gdn, Oliwa, d 54,4 18,6
 Zaspas, *Zaspy Miłkowskie*, srd, srd, Miłkowice albo Skęcznów? 51,8 18,7
 Zaspas+, srd, szd, Niemysłów 51,9 18,8
 Zassów (Zasów, Zaszów), snd, plz, Zassów 50,1 21,3
 Zastawie, lub, luk, Tuchowicz 51,9 22,2
 Zastocze (Zastoki), pdl, blk, Knyszyn, k 53,3 22,8
 Zastocze**, maz, nmo
 Zastowo, *Warszawa-Zastów*, maz, wrs, Żyrzno 52,2 21,1
 Zastrożenie (Zastronie), *Zastronie*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9
 Zastruże, kls, knn, Rzgowo 52,2 18,0
 Zastruże, maz, wrk, Wrociszewo 51,7 21,1
 Zastruże, *Zambski Zastrużne*, maz, kam, Zambska 52,8 21,2
 Zaszczytów, *Zastów*, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,1
 Zaszkwice (Jaszkwice), kls, kcn, Grylewo 52,9 17,2
 Zaszkwowo, *Zaszków*, maz, nur, Nur, k 52,6 22,4
 Zaścianek (Zaścianki), *Uścianki*, pdl, blk, Augustów, przedmieście, m 53,8 22,9
 Zatok+ (Zatoka), krk, sdc, Wojakowa 49,8 20,6
 Zatoka, *Zatoka* – część, krk, scz, Mikłuszowice 50,0 20,5
 Zatom Nowy, pzn, pzn, Sieraków 52,6 15,9
 Zatom Stary, pzn, pzn, Sieraków 52,6 15,9
 Zatopolice, snd, rdm, Nowa Cerkiew 51,4 21,0
 Zator, krk, sls, Zator, miasto, k 50,0 19,4
 Zator, raw, msz, Jaruzel, k 52,0 20,4
 Zatorska Wola, *Olszanka*, raw, msz, Jaruzel 52,0 20,4
 Zatory (Zator), maz, kam, Zatory 52,6 21,2
 Zatworzec, lub, lub, Kiełczewice 51,0 22,4
 Zawada (Skałka), snd, chc, Chęciny, k 50,8 20,5
 Zawada (Zawadka), lcz, lcz, Błonie 52,1 19,1
 Zawada (Zawadka), snd, opc, Skorkowice 51,2 20,0
 Zawada (Zawadka), *Zawada Lanckorońska*, krk, sdc, Melsztyn 49,9 20,8
 Zawada (Zawadka), *Zawada Uszewska*, krk, scz, Uszew, d 49,9 20,6
 Zawada (Zawadka), *Zawadka* – część, krk, sdc, Tęgorozza 49,7 20,6
 Zawada (Zawady), srd, rds, Kłomice, k 50,9 19,4
 Zawada (Zawady), *Zawady Stare*, snd, rdm, Jedlińsko albo Goryń 51,5 21,1
 Zawada-Podgrodzie, *Zawada*, snd, plz, Tarnów 50,0 21,0
 Zawada, *Gajewo-Zabudowania*, pmr, now, Nowe, osada folwarczna 53,7 18,6
 Zawada, krk, llw, Irzędze 50,6 19,7
 Zawada, krk, llw, Klasztor Mstowski, d 50,8 19,3
 Zawada, krk, prs, Raclawice 50,2 19,6
 Zawada, krk, scz, Pogwizdów, ds 49,9 20,4
 Zawada, krk, scz, Siepraw 49,9 19,9
 Zawada, lub, lub, Wąwolnica, k 51,3 22,1
 Zawada, *Łukowica* – część, krk, sdc, Łukowica 49,6 20,5
 Zawada, *Machnac* – część, bkj, bkj, Wieniec, osada młyńska, d 52,7 19,0
 Zawada, *Mniszów* – część, krk, prs, Brzesko Nowe, d 50,2 20,4
 Zawada, *Nowa Zawada*, bkj, kwl, Białotarczek 52,5 19,3
 Zawada, *Nowy Sącz-Zawada*, krk, sdc, Sądecz Nowy 49,6 20,7
 Zawada, pmr, czl, Szczytno 53,8 17,2
 Zawada, pmr, tcz, Łąg, osada młyńska, k 53,9 18,1
 Zawada, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,7
 Zawada, pzn, pzn, Piła, k 53,2 16,6
 Zawada, pzn, pzn, Wieleń, osada młyńska 52,9 16,1
 Zawada, *Rzepin* – część, snd, snd, Pawłów, d 51,0 21,1
 Zawada, snd, plz, Lubzina 50,1 21,5
 Zawada, snd, rdm, Oleksów 51,5 21,7
 Zawada, snd, snd, Połaniec 50,4 21,3
 Zawada, snd, wsl, Janina 50,6 20,8
 Zawada, srd, ptr, Chorzęcin 51,5 19,9
 Zawada, swr, Targoszyce 50,4 19,1
 Zawada, *Zawadka*, krk, sls, Wadowice 49,9 19,5
 Zawada, *Zawadka*, maz, gar, Parysewo, osada młyńska 52,0 21,6
 Zawada, *Zawady*, plc, mla, Mława, osada młyńska, k 53,1 20,3
 Zawada, *Zawady*, pzn, pzn, Ryczywół, k 52,8 16,8
 Zawada*, *Bachórka* – część, bkj, bkj, Bądkowo, osada młyńska 52,6 18,9
 Zawada**, krk, sdc, Nowy Targ
 Zawadka (Zawada), krk, llw, Irzędze 50,6 19,7
 Zawadka (Zawada), snd, plz, Dobrzechów, d 49,9 21,7
 Zawadka (Zawada), *Zawada*, krk, llw, Żarki 50,7 19,4
 Zawadka, krk, scz, Tymbark, k 49,7 20,3
 Zawadka, *Zawadka Brzosteka*, snd, plz, Przeczyca i Brzostek 49,9 21,4
 Zawadka, *Zawadka Stara*, lcz, lcz, Borzysławice 52,2 18,9
 Zawadki (Zawady), *Zawada*, srd, szd, Wartkowice 52,0 19,0
 Zawadki (Zawady), *Zawady*, srd, szd, Drużbin 51,8 18,8
 Zawady (Wola Boguska?), raw, raw, Boguszyce Małe 51,8 20,2
 Zawady (Wola Budzińska), maz, gre, Drwalewo 51,8 21,1
 Zawady (Wola Dobrzelowska, Zawada), srd, ptr, Grocholice 51,4 19,4
 Zawady (Zawada), snd, rdm, Smogorzów 51,4 20,6
 Zawady (Zawada), snd, rdm, Wieniawa 51,4 20,8
 Zawady (Zawady-Dąbrowa), raw, raw, Dmosin 51,9 19,8
 Zawady = Zawady (Zawada), Gierałty*, *Tadzin*, lcz, brz, Brzeziny 51,8 19,7

Zawady = Zawady, Zawady Małe*, *Poznań-Zawady*, pzn, pzn, Śródka, d 52,4 16,9

Zawady Wola Nowa, *Zawadów*, lub, lub, Pułaczów, d 51,2 23,1

Zawady-Gołymino (Gołynino-Zawady), *Konarzewo Zawady Dworskie*, maz, cch, Gołymino Kościelne 52,8 20,9

Zawady-Morzyno*, maz, liw, Liw Stary, k 52,4 21,9

Zawady-Ponikiew, maz, roz, Rożan 52,9 21,3

Zawady, kls, kls, Tłokinia, d 51,7 18,1

Zawady, lcz, brz, Rzeczyca, k 51,6 20,2

Zawady, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4

Zawady, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,5

Zawady, maz, gar, Garwolin 51,9 21,6

Zawady, maz, kam, Radzymino albo Dąbrówka Stara albo Klembowo 52,4 21,2

Zawady, maz, lom, Kleczkowo 53,0 21,9

Zawady, maz, prz, Grudowsko 53,1 20,6

Zawady, maz, scn, Płońsko 52,6 20,4

Zawady, maz, wrk, Wrociszewo 51,7 21,1

Zawady, maz, zmb, Zawady 53,2 22,7

Zawady, pdl, blk, Białystok 53,2 23,1

Zawady, pdl, blk, Bielsk 52,7 23,1

Zawady, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,2

Zawady, pdl, drh, Kożuchowo 52,4 22,4

Zawady, plc, szr, Lipowiec Kościelny 53,1 20,2

Zawady, raw, msz, Chojnata Mniska 51,9 20,5

Zawady, raw, sch, Zawady 52,2 20,4

Zawady, *Rosolów*, maz, tar, Jeziora Małe 51,9 20,7

Zawady, srd, srd, Błaszki 51,6 18,5

Zawady, srd, srd, Widawa 51,4 19,0

Zawady, *Warszawa-Zawady*, maz, wrs, Milanowo, d 52,2 21,1

Zawady, *Zawadka*, kls, knn, Grzegorzewo, Kościelec, ks 52,2 18,6

Zawady, *Zawadki*, maz, prz, Przysnysz 53,0 20,9

Zawady, *Zawadki*, plc, szr, Radzanów 53,0 20,2

Zawady, *Zawadki*, srd, srd, Wróblów 51,6 18,6

Zawady, *Zawady Dworskie*, maz, prz, Podosie 53,0 21,2

Zawady**, lub, luk, Pruszyń

Zawady+, maz, liw, Oleksin 52,2 21,9

Zawadzka Wola (Wola), *Nowa Wola*, snd, rdm, Jedlińsko 51,6 21,1

Zawarza, snd, wsl, Chroberz 50,4 20,5

Zawichost, snd, snd, Zawichost, miasto, d 50,8 21,9

Zawichost, snd, snd, Zawichost, zamek, osada folwarczna, k 50,8 21,9

Zawidowice Książęce (Zadowice Książęce), *Zawidowice*, kls, kls, Grodzisko 51,9 17,8

Zawidz Kościelny (Zawidz Wielki), plc, sie, Zawidz Kościelny 52,8 19,9

Zawidz Mały (Zawidz Karski, Zawidzek), plc, sie, Zawidz Kościelny 52,8 19,9

Zawidz-Żabowo, *Żabowo*, plc, sie, Zawidz Kościelny 52,8 19,9

Zawidza, snd, snd, Luniów 50,5 21,5

Zawieprzyce, lub, lub, Nowogród 51,4 22,8

Zawiercice (Zawiercie), *Zawiercie*, krk, llw, Kromolów 50,5 19,4

Zawierzbie, snd, wsl, Gręboszów, k 50,3 20,8

Zawiesichy, *Zawiesiuchy*, maz, wrs, Pułstelnik 52,3 21,4

Zawisłocze, snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,4

Zawisty = Zawisty-Dzięcioły*, Zawisty Małe Średnie, Zawisty Wielkie Gostki*, maz, nmo, Klukowo 52,7 20,8

Zawisty Nadbużne (Zawisty a Bug), maz, nur, Zuzola 52,7 22,1

Zawisty-Zuzalka I, II, III = (Zawisty-Zuzolka), *Zawisty-Dworaki* albo *Zawisty Piotrowice* albo *Zawity-Koziany* albo *Zawisty-Kruki* albo *Zawisty-Króle* albo *Zawisty-Wity*, maz, nur, Nur, 52,8 22,4

Zawiszyno, *Zawiszyn*, maz, liw, Jadów, k 52,5 21,7

Zawitała (Zawitały), snd, stz, Drzązgów 51,7 22,1

Zawodna Wieś (Zawodne), *Zawodne*, maz, grc, Prażmowo 51,9 21,0

Zawodów (Zawadów), *Zawadów*, srd, ptr, Grocholice 51,3 19,4

Zawodzie (Święty Wojciech), *Kalisz-Zawodzie*, kls, kls, Kalisz-św. Marii, d 51,7 18,1

Zawodzie, *Września-Zawodzie*, kls, pzd, Września 52,3 17,5

Zawojki, *Zawyki*, pdl, blk, Suraż, k 52,9 23,0

Zawonia, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,8

Zawory (Schawen), pmr, mrw, Chmielno, d 54,3 18,1

Zawory, pzn, ksc, Książ 52,1 17,1

Ząbczewo (Zębczowo), *Zębców*, kls, kls, Ostrów 51,6 17,7

Ząbinko*, *Ząbin* – część, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0

Ząbino (Ząbowo, Ząbówko, Zębino), *Ząbin* – część, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,1

Ząbki, raw, raw, Dmosin 51,9 19,8

Ząbkowice, *Dąbrowa Górnicza-Ząbkowice*, krk, prs, Chroszczobród, d 50,4 19,3

Ząblewo (Żąbłowo), *Zęblewo*, pmr, mrw, Strzepcz, d 54,5 18,1

Ząblewski Młyn, *Zęblewski Młyn*, pmr, mrw, Strzepcz, osada młyńska, k 54,5 18,1

Ząbrcze Małe (Klein Szumpręcie, Ząbrze Małe), *Ząbrsko Dolne*, pmr, gdn, Czepielsk 54,2 18,3

Ząbrcze Wielkie (Gross Szumpręcie, Ząbrze Wielkie), *Ząbrsko Górne*, pmr, gdn, Czepielsk 54,2 18,3

Ząbrzec (Zambrzec), *Rząbiec*, snd, chc, Konieczno 50,8 20,1

Ząbrzenica (Zamrzenica), *Zamrzenica*, pmr, swc, Lubiewo, osada młyńska, k 53,5 17,9

Ząbrzykowo (Zambrzykowo), *Zambrzyków Stary*, maz, czr, Radwankowo 51,9 21,3

Zbarz (Dzbarz), *Warszawa-Zbarz*, maz, wrs, Służewo 52,2 21,0

Zbarzewo, pzn, wch, Zbarzewo 51,9 16,3

Zbądz (Dbądy, Zbądy), *Dzbaudz*, maz, roz, Rożan 52,8 21,4

Zbądz Mały (Dbęd, Zbącz, Zbęd), *Dzbaudzek*, maz, osl, Rożan 52,8 21,5

Zbąszyń, pzn, ksc, Zbąszyń, miasto 52,3 15,9

Zbechy, *Zbęchy*, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,9

Zberki, kls, pzd, Murzynowo Kościelne 52,3 17,4

Zberoz = Zberoz-Abramów* (Zbirosze), Zberoz-Kaki*, Zberoz-Rostków*, maz, prz, Węgra 53,1 20,7

Zbędownice, lub, lub, Kazimierz 51,3 22,0

Zbęk (Drzbąk, Drzbęk), *Gródek nad Dunajcem-Zbęk*, krk, sdc, Zbyszycze 49,7 20,7

Zbiczno, chl, mch, Żmijewo, kd 53,3 19,4

Zbierkowo, kls, gzn, Pobiedziska 52,5 17,3

Zbiersko (Zbirsko), *Zbiersk*, kls, kls, Zbiersko 52,0 18,1

Zbietka, kls, gzn, Podlesie 52,8 17,2

Zbiewiec (Zdbiewiec, Żbiewiec), *Żbiewiec*, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,6

Zbigniew (Zbigniów), *Zbydniów*, krk, szc, Trzciana 49,8 20,3

Zbigniew (Zbygniew), *Zbydniów*, snd, snd, Zaleszany, k 50,6 21,9

Zbigniewice (Zbigniewice), *Kraków-Zbydniowice* – część, krk, szc, Kosocice 50,0 20,0

Zbigniewice (Zbygniewice), snd, snd, Pokrzywnica 50,6 21,5

Zbijewo Małe (Zdbijewo Małe, Zdzblewo Małe), *Zbijewek*, bkj, prd, Chodecz 52,3 19,0

Zbijewo Wielkie (Zdbijewo Wielkie), *Zbijewo*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0

Zbijów (Izbijów, Zdbiów), snd, rdm, Mierc, d 51,2 21,0

Zbikały (Dźwikały, Zbiczały), *Ilkowice-Zbikały*, krk, kss, Słaboszów 50,4 20,3

Zbilitowice (Zbylutowice), *Zbeltowice*, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,6

Zbilutów, *Zbulitów Duży*, lub, luk, Kozirynek 51,8 22,7

Zbiroza (Zbierosa), maz, tar, Lutkowska 52,0 20,6

Zbłąg, *Zbłęg*, bkj, bkj, Osiećciny, d 52,6 18,8

Zblewo, pmr, tcz, Zblewo, k 53,9 18,3

Zblich (Zblecha), maz, prz, Podosie 53,0 21,0

Zbludowice, snd, wsl, Busko 50,4 20,7

Zbludza (Błudza, Zbludza), krk, sdc, Kamienica, d 49,6 20,4

Zboiska, krk, bck, Wietrzno, d 49,6 21,7

Zboiska, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,6

Zbonie, *Dzbonie*, maz, cch, Pałuki, k 52,9 20,7

Zborczyce (Zborzyce), krk, szcz, Brzezie 50,0 20,2

Zborowice, krk, bck, Zborowice, d 49,8 21,0

Zborowo, pzn, pzn, Dupiewo 52,4 16,6

Zborowo, *Zborów*, kls, kls, Zborowo, k 51,8 18,1

Zborów (Burów), *Trąbki* – część, krk, szcz, Biskupice 50,0 20,2

Zborów, snd, wsl, Solec 50,4 20,9

Zborów, srd, srd, Widawa 51,4 18,9

Zborówek, snd, wsl, Zborówek, d 50,4 21,1

Zborzona, *Zbożenna*, snd, rdm, Skrzyń Stara 51,4 20,7

Zboże, kls, nkl, Sempolbork 53,4 17,5

Zbójno (Zboino, Zbojno), bkj, prd, Przedecz, k 52,3 18,9

Zbójno Małe, *Zbójenko*, dbr, lpn, Ruż 53,0 19,2

Zbójno Wielkie, *Zbójno*, dbr, lpn, Ruż 53,0 19,2

Zbójno, plc, bls, Będziszów 52,7 19,8

Zbrachlino (Brachlino), *Zbrachlin*, pmr, swc, Niewieścino 53,3 18,3

Zbrachlino (Zbrachlin), *Zbrachlin*, bkj, bkj, Zbrachlino, d 52,8 18,9

Zbrochy = Rudno-Stradniki* (Rudniki-Stradniki), Zbrochy (Zbroch), *Ostrowe Zbrochy*, maz, prz, Krzynowłoga Mała 53,1 20,8

Zbrodzice, snd, wsl, Busko 50,5 20,8

Zbroja, *Zbrojów*, snd, opc, Odrowąż Wielki, osada kuźnicza, d 51,1 20,7

Zbrosza Mała, *Daltrozów*, maz, grc, Promna 51,7 21,0

Zbrosza Wielka, *Zbrosza Duża*, maz, grc, Jasieniec 51,8 21,0

Zbrudzewo (Zbrodzewo), kls, pzd, Śrem, m 52,1 17,0

Zbucz, pdl, blk, Narew, k 52,7 23,4

Zbuczyn, lub, luk, Zbuczyn, k 52,1 22,4

Zbychowo, pmr, pck, Reda 54,6 18,3

Zbyczyce, krk, llw, Lelów, m 50,7 19,6

Zbylitowo (Zblutowo), *Zblutowo*, pdl, blk, Goniądz 53,4 22,8

Zbylucice (Zbelucice), *Zbylucyce*, srd, szd, Grodzisko 52,1 18,9

Zbylutka (Zbilutka), *Zbelutka*, snd, snd, Zbylutka, d 50,7 21,1

Zbyłowice (Zbelowice), srd, ptr, Bąkowa Góra 51,2 19,9

Zbysław (Gross Bisslaw), *Bysław*, pmr, tch, Bysław, k 53,5 18,0

Zbysławek (Klein Bisslaw), *Bysławek*, pmr, tch, Bysław, osada folwarczna 53,5 18,0

Zbyszek, srd, ptr, Parzno, osada młyńska, d 51,4 19,2

Zbyszewice, kls, kcn, Żuń 52,9 17,1

Zbyszewo, dbr, dbr, Dobrzyń, k 52,7 19,3

Zbyszkówka (Zbykówka), *Sieraków* – część, krk, szcz, Dziekanowice 49,9 20,1

Zbyszyce, krk, sdc, Zbyszyce 49,7 20,7

Zbyszyno = Gajewice-Zbyszyno, Zbyszyno-Otrokowie, *Zbyszyno Wielkie*, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,2

Zbyszyno-Reszki, plc, pln, Baboszewo 52,7 20,2

Zbytkowo (Zbytków), dbr, dbr, Chelmica 52,7 19,2

Zbytno (Zbyczno), *Zdbice*, pzn, wlc, k 53,4 16,5

Zbytowo, bkj, ksw, Ostrów 52,6 18,1

Zdaków (Żdaków), snd, snd, Gałuszowice 50,4 21,4

Zdania, srd, rds, Radomskie 51,1 19,4

Zdania, *Zdonia*, krk, sdc, Zakliczyn 49,8 20,8

Zdanowice, krk, kss, Cierno, d 50,7 20,2

Zdanów (Żdanów), snd, snd, Goźlice, d 50,7 21,5

Zdany, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,4

Zdany, *Zduny*, dbr, rpn, Świedziebna 53,1 19,6

Zdbiki-Antonie (Żbiki Antonie), *Żbiki-Antosy*, maz, prz, Krasne 52,9 20,9

Zdbiki-Gawronki = Trzeciak*, Zdbiki-Gawronki (Żbiki-Gawronki), *Żbiki-Gawronki*, maz, prz, Krasne 52,9 20,9

Zdbiki-Janusze+ (Zdbiki-Jakusze, Żbiki-Janusze), maz, prz, Krasne 52,9 20,9

Zdbiki-Karpie* (Zdbiki-Karpięta, Zdbiki-Kurpięta), *Żbiki Wielkie*, maz, prz, Krasne 52,9 20,9

Zdbiki-Kierzki (Kierszki-Zdbiki, Zdbiki-Skierki, Żbiki-Kierzki), *Żbiki-Kierzki*, maz, prz, Krasne 52,9 20,9

Zdbiki-Stara Wieś = Zdbiki-Stara Wieś* (Żbiki Stare), Żbiki Nowiny*, Żbiki Starki (Starkowie), *Żbiki-Starki*, maz, prz, Krasne 52,9 20,9

Zdów (Zbów), krk, llw, Niegowa 50,6 19,5

Zdraby, *Zdrapy*, lub, lub, Bychawa 51,0 22,5

Zdrębice (Zrębice), *Zrębice II*, krk, llw, Zdrębice, k 50,7 19,3

Zdrody-Nowa Wieś (Zdrody-Piszczewo), *Zdrody Nowe*, pdl, blk, Płonka Kościelna 52,9 22,8

Zdrody-Stara Wieś, *Zdrody Stare*, pdl, blk, Płonka Kościelna 52,9 22,8

Zdroje (Zdrojewscy), pmr, mrw, Lipusz, k 54,1 17,7

Zdrojek, plc, szr, Dłotów 53,2 19,9

Zdrojki, pdl, blk, Topiczewo 52,9 23,0

Zdrowa, srd, wln, Borowno 50,9 19,3

Zdrój, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3

Zdunków, snd, rdm, Borkowice 51,3 20,7

Zdunowice, *Zdunowice Duże*, pmr, mrw, Parchowo, osada folwarczna 54,2 17,8

Zdunowo (Zduny), *Zduny*, bkj, bkj, Chlewiska, osada folwarczna 52,8 18,6

Zdunowo = Zdunowo Małe* (Zdunowo Bliższe?), Zdunowo Wielkie* (Zdunowo Dalsze?), maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5

Zdunowo Małe, *Zdunówko*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,2

Zdunowo Wielkie*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,2

Zduny (Scharfendorf), pmr, tcz, Szpegawsk 54,0 18,6

Zduny, kls, kls, Tłokinia, d 51,7 18,1

Zduny, kls, kls, Zduny, miasto 51,6 17,3

Zduny, *Koło* – część, kls, knn, Koło, k 52,2 18,6

Zduny, lcz, lcz, Leźnica Mała 52,0 19,1

Zduny, *Zduny*, *Zduny Kościelne*, lcz, orl, Zduny, d 52,1 19,8

Zdurada (Dziurada, Zdziurada), *Żurada*, krk, prs, Olkusz, m 50,3 19,5

Zdwórz, raw, gbn, Gąbin, k 52,4 19,7

Zdynia, *Zdynia* – część, krk, bck, praw. Zdynia 49,5 21,3

Zdzarowita, *Rybno Wielkie-Żurowita*, kls, gzn, Kiszkowo 52,6 17,2

Zdzenice, *Żdzenice*, kls, knn, Malanów 52,0 18,4

Zdzichowice (Zdzichowo), *Zdziechowice*, kls, pzd, Środa 52,3 17,2

Zdzichowo (Zdzichów, Zdziechowo), *Zdrzychów*, lcz, lcz, Kałowo 51,9 19,1

Zdzichy, *Krakówki-Zdzichy*, pdl, drh, Ostrożany 52,5 22,7

Zdziebédów, *Dziebédów*, srd, srd, Tubądzin 51,6 18,5

Zdzieborz Wielki, *Zdzieborz*, maz, kam, Pniewo 52,6 21,3

Zdzieborz-Skorek (Skorkowo, Zdzieborz Mały), *Skorki*, maz, kam, Pniewo 52,6 21,3

Zdziec (Zdziecin, Żdziec), *Zdzieci*, snd, snd, Połaniec, k 50,4 21,2

Zdziech, *Zdziechowo*, kls, pzd, Zieloniec 52,2 17,6

Zdziechowa (Zdziechowo), *Zdziechowo*, kls, nkl, Sempolbork, d 53,5 17,4

Zdziechowa, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,6 17,5

Zdziechowice, lub, urz, Zdziechowice 50,8 22,1

Zdziechowo (Zdziechów), *Zdziechów Stary*, lcz, lcz, Kazimierz, d 51,8 19,2
Zdziechów, *Zdziechów kolonia*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9
Zdziemierzycze, *Dziemierzycze*, krk, prs, Raclawice 50,3 20,2
Zdzienice, *Żelazków* – część, kls, kls, Złotniki Wielkie, osada folwarczna 51,9 18,1
Zdziesławice (Dziesławice), *Dziesławice*, snd, wsl, Stobnica 50,5 21,0
Zdziesz, *Borek Wielkopolski-Zdzież*, kls, pzd, Borek, osada folwarczna 51,9 17,2
Zdzieszki** (Zdziechy?), maz, grc, Woro-
rowo
Zdzieszulice = Zdieszulice, Wola Zdzieszuliska*, *Zdzieszulice Górne*, srd, ptr, Grocholice 51,3 19,4
Zdzieszyn, raw, msz, Mszczonów 52,0 20,5
Zdzięborz (Wdzięborz), *Zdzięborz*, plc, plc, Bądkowo Kościelne 52,7 19,5
Zdzikowy+, pmr, swc, Świecie 53,4 18,5
Zdziłowice, lub, urz, Batorz 50,8 22,5
Zdziskosławice (Rzeszotki), *Rzeszutki*, snd, wsl, Gnojno 50,6 20,8
Zdziszowice (Zdyszowice, Zdzieszowice), *Zdyszowice*, snd, opc, Żarnów, d 51,3 20,1
Zdziwój, *Zdziwój Stary*, maz, prz, Janowo 53,3 20,8
Zebrzydowice, *Zebrzydowice* – część, krk, sls, Zebrzydowice, ks 49,9 19,7
Zederman (Zederman), *Zederman*, krk, prs, Przęginia, k 50,2 19,7
Zegartowice, krk, szc, Szczyrzycka Góra 49,8 20,2
Zegartowska Wola (Wola, Wola Zegartowska, Zegartowa Wola, Zegartowice), *Zegartowice*, krk, kss, Grudzią 50,6 20,4
Zeglno (Zegolina, Zelgno), *Zelgno*, chl, chl, Dźwierzno 53,2 18,7
Zegodowice (Zygodowice, Żegodowice), *Zygodowice*, krk, sls, Woźniki, d 49,9 19,5
Zegrz, *Poznań-Zegrze*, pzn, pzn, Święty Jan, k 52,4 16,9
Zegrzany, *Zgierz-Zegrzanki*, lcz, lcz, Zgierz, ks 51,9 19,4
Zelawino**, maz, czr, Góra
Zelczyn (Zelczyna), *Zelczyna*, krk, sls, Krzęcin 50,0 19,7
Zelejowa, snd, chc, Chęciny, kopalnia, k 50,8 20,5
Zelgoszcza (Langesang), *Zelgoszcz*, pmr, tcz, Czarnylas, k 53,8 18,4
Zelgoszcza, *Zelgoszcz*, lcz, lcz, Solca Wielka 52,0 19,2
Zeligniewo, kls, nkl, Śmiełowo, k 53,2 16,9
Zelki Dąbrowne (Pomaski-Zelki), *Zelki-Dąbrowe*, maz, mak, Szewice 52,8 21,1
Zelkowice, *Zielkowice*, raw, sch, Łowicz N. Maria Panna, d 52,1 20,0
Zelków (Żelików), krk, prs, Bolechowice, k 50,2 19,8
Zelów, srd, szd, Buczek 51,5 19,2
Zemborzyce, lub, lub, Zemborzyce, k 51,2 22,5
Zembrowo (Zębrowo), *Zembrów*, pdl, drh, Zembrowo 52,5 22,3
Zembrzus Wielki = Zembrzus Mały* (Zembrusze Małe Cibory), Zembrzus Wielki (Zembrusze Wielkie), maz, prz, Czernice 53,0 20,7
Zembrzus-Mokrygrąd = Zembrzus-Gdzew* (Zambrzus), Zembrzus-Mokrygrąd, *Zembrzus Mokry Grunt*, maz, prz, Janowo 53,3 20,6
Zemrzyce, krk, sls, Zemrzyce 49,8 19,6
Zemrzyce, *Zamrzyca*, plc, sie, Skrwino? 53,0 19,6
Zembrzyniec (Zembrzychy), *Zambrzyniec Stary*, maz, kam, Kamionolas 52,5 21,8
Zemły (Żemły), pdl, drh, Mąkobody 52,3 22,1
Zendek, swr, Sączów, d 50,5 19,1
Zeńbok (Zembok, Zańbog, Zimbog), *Żeńbok*, maz, cch, Zeńbok 53,0 20,6
Zerwikaptur, *Radom-Kaptur*, snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,1
Zeyer, *Kępki*, mlb, mlb, Zeyer 54,2 19,3
Zezulin, lub, lub, Nowogród 51,4 22,8
Zębków (Ząbków), *Ząbków*, pdl, drh, Sokołów 52,4 22,2
Zębocin (Zembocin), *Żębocin*, krk, prs, Zębocin 50,2 20,3
Zęborzyn, *Zęborzyn Kościelny*, snd, rdm, Zęborzyn, k 51,0 21,7
Zębowiec, *Zębówiec*, dbr, lpn, Czernikowo 53,0 18,9
Zębowo (Zębowa), pmr, swc, Niewieścino 53,3 18,2
Zębowo, dbr, lpn, Łążyno 53,0 18,9
Zębowo, pzn, pzn, Lwówek 52,5 16,0
Zębrowo (Sommerau, Ząbrowo), *Ząbrowo*, mlb, mlb, Fiszewo, k 54,1 19,2
Zębrze (Zembrze), *Zembrze*, chl, mch, Radoszki, d 53,3 19,7
Zębsko, *Zemsko*, pzn, pzn, Słupia, d 52,3 16,5
Zębsko, *Zemsko*, pzn, pzn, Zębsko, d 52,5 15,4
Zęgwirt (Siebenwirth, Zyngwirt), chl, chl, Grzywna Biskupia 53,1 18,6
Zętkowice (Zędkowice), *Rzędkowice*, krk, llw, Włodowice, k 50,6 19,5
Zgagowo, plc, sie, Zawidz Kościelny albo Jeżewo 52,8 19,8
Zgierz (Zegrz), *Zgierz* – część, lcz, lcz, Zgierz, miasto, k 51,9 19,4
Zgierz = Wola Zgierska*, Zgierz (Zegrze), *Zegrze*, maz, ser, Zgierz 52,5 21,0
Zgierzynk (Zgrzynko), *Zwierzynek*, pmr, tcz, Lubiszewo, osada młyńska 54,1 18,7
Zgierzynka, pzn, pzn, Brody, d 52,5 16,2
Zglechowo, *Zglechów*, maz, gar, Sienica 52,1 21,7
Zgleczewo = Zgleczewo*, Zglesze* (Zglesze Okrągłe), *Zgleczewo Pannieńskie*, maz, nur, Zuzola 52,7 22,2
Zgliczyno (Zgliczyn), *Zgliczyn Kościelny*, plc, szr, Zgliczyno 53,0 20,0
Zgliczyno Smolne (Smolna), *Smólnia*, plc, rac, Zgliczyno 52,9 20,0
Zgliczyno Witkowie (Zgliczyno-Witowo, Zgliczyn-Wity), *Zgliczyn Witowy*, plc, rac, Zgliczyno 52,9 20,1
Zgliczyno-Glinki, *Zgliczyn-Glinki*, plc, szr, Zgliczyno 53,0 20,1
Zgliczyno-Pobodze (Zgliczyno Pobodz), *Zgliczyn Pobodzy*, plc, szr, Zgliczyno 52,9 20,0
Zglinice Małe, plc, sie, Kurowo 52,8 19,6
Zglinice Wielkie, *Zglenice Duże*, plc, sie, Kurowo 52,8 19,6
Zglinna Mała, raw, raw, Żelazna 51,9 20,2
Zglinna Wielka (Zglinna Okunia), *Zglinna Duża*, raw, raw, Żelazna 51,8 20,2
Zgłobice, snd, plz, Góra Zbylitowska 50,0 20,9
Zgłobień (Zgłobień Stary), snd, plz, Zgłobień 50,0 21,9
Zgłobień Nowy, *Wola Zgłobieńska*, snd, plz, Zgłobień 50,0 21,8
Zgłowiątka (Zgowiątka), *Zgłowiączka*, bkj, bkj, Zgłowiątka, osada folwarczna, d 52,5 18,8
Zgniłe Błoto (Zgnięte Błoto), lcz, lcz, Beldowo 51,8 19,2
Zgniłobłoty (Gniłobłoty, Sgnieloblott), chl, mch, Bobrowo, d 53,3 19,2
Zgorzała = Brolino* (Wólka Bralińska), Gramnice-Folwarki*, Zgorzała, maz, wrs, Raszyniec 52,1 21,0
Zgorzałe (Zgorzały), pmr, mrw, Stężyca Mała, osada folwarczna 54,2 18,0
Zgorzałe, *Dziedzice* – część, plc, bls, Zagroba 52,7 19,9
Zgorzałowo (Zgorzała), maz, osw, Jelonki 52,9 21,7
Zgórnica (Zgórznica), *Zgórznica*, maz, gar, Stoczek, k 52,0 22,0
Zgórsko (Zgorsko), snd, snd, Zgórsko 50,2 21,3
Ziąbki, raw, sch, Bolemów, d 52,1 20,2
Ziegenfus, *Cygusy*, mlb, mlb, Postelin 53,9 19,1
Ziejka (Gašno, Gaznow), raw, gos, Gostynin, osada młyńska, k 52,4 19,4
Zielanka (Zielonka, Żelanka), *Zielonka Stara*, snd, rdm, Zwoleń 51,3 21,6
Zielątkowo, pzn, pzn, Żydowo 52,6 16,7
Zielemino (Zielemin), *Zieluminek*, plc, rac, Radzanów Kościelny 52,9 20,1

Zielenice, krk, prs, Zielenice 50,3 20,2
 Zieleniec, maz, kam, Sadowne, d 52,6 21,8
 Zieleniec, *Toruń* – część, inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,6
 Zieleniec, *Zieliniec*, kls, pzd, Zieleniec 52,3 17,6
 Zieleniewo (Zielenewo), *Zieleniew*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,1
 Zieleniewo, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
 Zieleniewo, *Borów* – część, lcz, lcz, Siedlec 52,1 19,1
 Zieleniewo, *Zieleniew*, lcz, lcz, Strzegocino 52,2 19,4
 Zieleń, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,8
 Zieleńcice = Zieleńcice, Wola Zieleńcka*, (Zieleńcice), *Zieleńcice*, srd, szd, Marzenin 51,6 19,1
 Zieleńcino, *Zieleńcin*, pzn, ksc, Zieleńcino 52,2 16,3
 Zielniki, kls, pzd, Środa, m 52,3 17,2
 Zielnowo (Zelnowo), chl, chl, Radzyń, k 53,4 18,9
 Zielomyśl (Zielemyśl, Żelemyśl), pzn, pzn, Pzew, d 52,5 15,7
 Zielona = Zielona, Zielona Łączka*, Zielona Stosie*, maz, cch, Zielona 52,9 20,9
 Zielona Góra, pmr, tcz, Lubiechowo, osada folwarczna, k 53,9 18,5
 Zielona Wieś, pzn, ksc, Czesram 51,6 16,9
 Zielona, maz, scn, Sączocin 52,7 20,5
 Zielona, plc, szr, Zielona 53,1 20,0
 Zieloncino, *Zieleńcin Wielki*, srd, srd, Góra 51,7 18,5
 Zielonka, pzn, pzn, Głębozec, osada młyńska 52,6 17,1
 Zielonki (Zielonka), maz, wrs, Babice 52,3 20,8
 Zielonki, krk, kss, Wodzisław 50,5 20,1
 Zielonki, maz, cch, Krasne, d 52,9 20,9
 Zielonki, *Zielonki* – część, krk, prs, Zielonki, kd 50,1 19,9
 Zielonki+, plc, plc, Miszewo Murowane 52,5 19,9
 Zieluń, plc, sie, Zieluń 53,2 19,9
 Ziemaki, *Ziomaki*, snd, rdm, Wysoka 51,3 20,9
 Ziemaki**, pdl, drh, Długa Dąbrowa
 Ziemek, *Ziomek*, pzn, ksc, Dolsko, osada młyńska 51,9 17,1
 Ziemice, *Ziemnice*, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,7
 Ziemięcino, *Ziemięcín*, bkj, rdj, Sadlino 52,5 18,5
 Ziemięcino, *Ziemięcín*, srd, srd, Goszczonów 51,8 18,5
 Ziemin, pzn, ksc, Ziemin 52,1 16,3
 Ziemino (Ziemniewo), *Zimin*, kls, pzd, Kryrowo 52,3 17,1
 Ziempiów I, II = Ziempiów (Zepniów), Ziempiówek* (Zepniówek), *Ziemp-
 niów Dolny, Ziempiów Górny*, snd, plz, Czermin, 50,3 21,2
 Zienie, pdl, mln, Łosice 52,2 22,8
 Ziewanice Glińskie (Ziewaniczki-Christnaki), *Ziewaniczki*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,7
 Ziewanice Soplowe (Sopel, Ziewaniczki Soplowe), *Sopel*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,7
 Ziewanice-Borszyny, *Ziewanice*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,7
 Ziewanice-Gawronki, *Gawronki*, lcz, orl, Waliszewo 52,0 19,7
 Zięblice (Ziembllice), *Ziembllice*, snd, wsl, Koniemłoty 50,6 21,1
 Zięblice, snd, wsl, Kazimierza Mała 50,3 20,6
 Zimlino, *Zimlin*, pzn, ksc, Krobia 51,7 16,9
 Zimna Woda (Zimnowoda), snd, plz, Szebnie 49,8 21,6
 Zimna Woda = Zimna Woda x2, (Zimnowoda), *Zimnowoda*, snd, snd, Kielczyna 50,6 21,2
 Zimna Woda, *Zimnowoda*, maz, liw, Wiśniewo 52,3 21,8
 Zimna Woda* (Zimna Łąka), maz, gar, Wodynie 52,0 22,1
 Zimna Wódka (Zimnowódka), *Pławna* – część, krk, bck, Zborowice, osada folwarczna 49,7 20,9
 Zimne, srd, szd, Grodzisko 52,1 19,0
 Zimnice, *Ziemnice*, raw, msz, Mszczonów 51,9 20,5
 Zimnochy-Susły, pdl, blk, Suraż 52,9 23,1
 Zimnochy, *Zimnochy-Świechy*, pdl, blk, Suraż 52,9 23,1
 Zimnodół, krk, prs, Przeginia, k 50,2 19,6
 Zimnowoda (Zimna Woda), kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3
 Zimolza, plc, sie, Biezuń 53,0 19,8
 Zimotki, srd, srd, Słomów 52,0 18,6
 Ziołków (Zołków), *Zótków* – część, krk, bck, Jasło 49,7 21,5
 Ziółków, lub, lub, Nowogród 51,3 22,8
 Zippelau (Zipplau), *Cieplewo*, pmr, gdn, Święty Wojciech, m 54,2 18,6
 Zleszyno (Zleszyno-Owsiany), *Zleszyn*, lcz, orl, Bedlno 52,2 19,6
 Zła Wieś, pmr, tcz, Kłodawa, d 54,2 18,6
 Złączów, *Zloczew*, srd, srd, Unków 51,4 18,6
 Złakowo Borowe, *Złaków Borowy*, raw, gbn, Złakowo Cerkiewne, d 52,2 19,8
 Złakowo Cerkiewne, *Złaków Kościelny*, raw, gbn, Złakowo Cerkiewne, d 52,2 19,8
 Zławieś (Bosendorf), *Zławieś Wielka*, chl, chl, Czarnowo, m 53,1 18,3
 Złe Mięso, pmr, tch, Łąg, osada karczmarska, k 53,8 18,1
 Złe Mięso, pmr, tcz, Łąg, osada karczmarska, k 53,8 18,1
 Złewody, *Złowody*, dbr, dbr, Zadzuszniki 52,7 19,2
 Złochowice (Słochowice), krk, llw, Kłobucko, k 50,9 18,8
 Złocko, *Zlockie*, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,4 20,9
 Złomiróg (Złomirok), *Słomiróg*, krk, szc, Bodzanów, d 50,0 20,2
 Złosieniec (Złożeniec), *Złożeniec*, krk, llw, Pilcza 50,4 19,7
 Złota Wielka, *Złota*, snd, wsl, Pełczyńska 50,4 20,6
 Złota, krk, sdc, Złota 49,9 20,7
 Złota, lcz, lcz, Borzysławice 52,2 18,8
 Złota, raw, gbn, Rybno 52,2 20,1
 Złota, raw, raw, Wysokienice, d 51,8 20,1
 Złota, snd, snd, Samborzec, d 50,7 21,7
 Złotka*, *Wola* albo *Zwódka*, snd, plz, Jodłówka 49,9 20,9
 Złotki, pdl, drh, Kosowo 52,6 22,0
 Złotkowo, pzn, pzn, Sobota 52,5 16,8
 Złotkowo, *Złotków*, kls, gzn, Złotkowo, d 52,4 18,1
 Złotkowy, kls, knn, Grochowy 52,1 18,1
 Złotków, *Słodków*, srd, srd, Turek 52,0 18,4
 Złotniki (Złotkowy)**, bkj, rdj, Bytom, k
 Złotniki = Markowa Wola* (Podgwizdowa, Pogwizdów), Złotniki, snd, snd, Mielec 50,3 21,4
 Złotniki Małe = Złotniki Małe, Poświętne* (Poświętne) osada folwarczna, *Złotniki Małe*, kls, kls, Złotniki Wielkie 51,9 18,1
 Złotniki Wielkie (Złotniki), kls, kls, Złotniki Wielkie 51,9 18,1
 Złotniki, kls, kcn, Rogowo 52,7 17,7
 Złotniki, kls, kls, Koźminek 51,8 18,3
 Złotniki, krk, prs, Wawrzyńczyce, d 50,1 20,3
 Złotniki, lcz, lcz, Dalikowo 51,9 19,1
 Złotniki, pdl, blk, Juchnowiec-Dwór 53,0 23,2
 Złotniki, pzn, pzn, Kiekrz 52,5 16,8
 Złotniki, snd, chc, Złotniki, d 50,8 20,3
 Złotniki, *Złotniczki*, kls, gzn, Wronczy-no 52,5 17,2
 Złotniki, *Złotniki Kujawskie*, inw, inw, Tuczno 52,9 18,1
 Złotno (Złotna), *Łódź-Złotno Stare*, lcz, lcz, Kazimierz 51,8 19,4
 Złotopole, dbr, lpn, Lipno 52,9 19,2
 Złotopolice Dolne, *Złotopolice* – część, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5
 Złotopolice Górne, *Złotopolice* – część, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5
 Złotoria (Złotoryja), dbr, lpn, Złotoria, k 53,0 18,7
 Złotoria, pdl, blk, Tykocin, k 53,2 22,9
 Złotoria, *Złotoria Stara*, maz, nur, Złotoria, d 52,8 22,1

- Złotoryja (Złotaria), snd, plz, Dobrków 50,0 21,4
- Złotowo (Flato, Flatow, Wielatowo, Złotkowo), pzn, wlc 53,2 16,1
- Złotowo, bkj, rdj, Ostrów, k 52,6 18,4
- Złotowo, inw, bdg, Dąbrówka 52,9 18,0
- Złotowo, plc, szr, Radzanów 53,0 20,1
- Złotowo, *Złotów*, kls, nkl, Złotowo, miasto 53,4 17,0
- Zmibrzeg (Zimbrzeg), *Grabie* – część, krk, szc, Grabie 50,0 20,1
- Zminna, *Żminne*, lub, lub, Parczów, k 51,7 22,8
- Zmorzna Wola (Wola Zmorzna), *Zmorzna Wola*, srd, ptr, Rozprza 51,3 19,7
- Znamierowice (Znamierowice), krk, sdc, Zbyszyce 49,7 20,7
- Znać (Znaniec), *Zduniec*, dbr, rpn, Płonne 53,1 19,2
- Zochcin (Żochcin), snd, snd, Opatów 50,8 21,4
- Zochel, *Topółka* – część, bkj, bkj, Świerczyno, osada młyńska 52,5 18,7
- Zofiewo, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,6
- Zolew (Zelew, Zolów, Zolów-Myczków), *Zalew*, *Legędzin*, srd, szd, Miłkołajowice 51,7 19,2
- Zółkowo, *Ziółkowo*, pzn, ksc, Domachowo 51,8 17,0
- Zółszyno, *Zalszyn*, plc, sie, Kurowo 52,7 19,6
- Zorzewo (Zorzewo Nowomiejskie, Zorzewo Wielkie), *Zarzew*, kls, knn, Kuchary 52,1 18,1
- Zorzewo Małe (Zorzewo, Zorzewo Bernardi), *Zarzewek*, kls, knn, Kuchary 52,2 18,1
- Zorzów, *Rzozów*, krk, szc, Skawina, d 50,0 19,8
- Zrazim, kls, kcn, Żerniki, osada młyńska 52,8 17,5
- Zrębin (Zdrębin), snd, wsl, Połaniec 50,4 21,2
- Zręczyce (Zręczyce), krk, szc, Gdów 49,9 20,2
- Zrostów, *Rdziostów*, krk, sdc, Sądecz Nowy, d 49,7 20,7
- Zrzecze Małe, *Zrecze Małe*, snd, wsl, Chmielnik 50,6 20,8
- Zrzecze Wielkie, *Zrecze Duże*, snd, wsl, Chmielnik 50,6 20,8
- Zrzenica (Rzenica), *Środa Wielkopolska-Żrzenica*, kls, pzd, Środa, k 52,2 17,3
- Zrzęcin (Zręcin), *Zręcin*, krk, bck, Zrzęcin, d 49,7 21,7
- Zubki Małe (Zubkowice – część), raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2
- Zubki Wielkie (Zubkowice – część), *Zubki Duże*, raw, raw, Krzemienica 51,7 20,2
- Zubole (Użubole, Użybole), pdl, blk, Trzciane, k 53,3 22,7
- Zubowo (Zubów), pdl, blk, Bielsk, k 52,8 23,3
- Zubrze (Zaburze, Zubrzyk), *Zubrzyk*, krk, sdc, [praw. nieznana], d 49,4 20,8
- Zuski, raw, bla, Lewin 51,7 20,4
- Zuzola (Zuzela, Żuzola), *Zuzela*, maz, nur, Zuzola, d 52,7 22,2
- Zuzółka, *Zuzółka*, pdl, drh, Stara Wieś 52,5 22,0
- Zuzoły, *Żuzoły*, kls, kcn, Kozielsko, Żerniki 52,8 17,5
- Zuzowy (Zuzewy), snd, chc, Przedbórz, k 51,1 20,0
- Zwadnik (Zwadniczek), snd, stz, Okrzeja 51,7 22,0
- Zwanowa (Dzwonowa, Zwonowa), *Dzwonowa*, snd, plz, Lubcza Górna, k 49,9 21,3
- Zwanowo (Zwonowo), *Dzwonowo*, kls, gzn, Zwanowo 52,6 17,1
- Zwiastowice+ (Zwiasty), srd, szd, Zadzim 51,8 18,9
- Zwiernik, snd, plz, Zwiernik 49,9 21,2
- Zwierzchów = Zwierzchów (Zbierzchów), Wola Zwierzchowska* (Wola Zbierzowska), srd, ptr, Bogdanów 51,4 19,5
- Zwierzyniec, *Kraków-Zwierzyniec*, krk, prs, Zwierzyniec, d 50,1 19,9
- Zwierzynowice (Wierzynowice), *Wierzynowice*, lcz, orl, Zduny, d 52,1 19,8
- Zwlecza (Wzlecza), snd, chc, Secemin 50,8 19,8
- Zwola Bochocka (Wola Bochocka, Zwolica), *Toporów*, snd, snd, Ujazd 50,7 21,3
- Zwola Długa = Zwola Długa (Zwola Chuda), Zwola Osowska*, *Zwola*, snd, snd, Manina 50,8 21,3
- Zwola, *Dzwola*, lub, lub, Biała 50,7 22,6
- Zwola, *Zwola Poduchowna*, maz, gar, Zwola 51,9 21,9
- Zwola, *Zwola Stara*, snd, rdm, Oleksów 51,4 21,8
- Zwola**, *Zwola*, kls, pzd, Nietrzebowo, osada młyńska
- Zwoleń, snd, rdm, Zwoleń, miasto, k 51,4 21,6
- Zwoła Sarnia (Sarnina Wola), *Sarnia Zwola*, snd, snd, Grzegorzowice 50,9 21,2
- Zwonowice (Zwoniowice), *Dzwonowice*, krk, llw, Pilcza, k 50,5 19,7
- Zyburty (Zyburtowice), pdl, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,4 22,8
- Zychorzyn, snd, rdm, Drzewica i Bieliń 51,4 20,5
- Zygartowice (Ziegartowitz), *Zegartowice*, chl, chl, Papowo, ds 53,2 18,5
- Zygląd (Igląd), *Żygląd*, chl, chl, Papowo 53,3 18,5
- Zygmunt**, bkj, kwł, [nieznana], osada młyńska
- Zygmuntowo, *Klejniki*, pdl, blk, Narew, kd 52,8 23,4
- Zygry, srd, szd, Zadzim 51,8 18,9
- Zydranowa, krk, bck, praw. Zydranowa 49,4 21,7
- Zyrzno (Rzyzno, Zerzeń), *Warszawa-Zerzeń*, maz, wrs, Zyrzno 52,2 21,1
- Zysławice (Żysławice), *Kraków-Zesławice*, krk, prs, Raciborowice, d 50,1 20,0
- Zysławice (Żysławice), krk, prs, Książnice Więtsze 50,2 20,5
- Żródła Małe, *Żródła*, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,4
- Żródła Wielkie, *Żródła*, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,4
- Żabia Wola (Nowa Wąwelnica, Żabianka), *Żabianka*, snd, stz, Żabia Wola 51,6 22,1
- Żabianka, snd, stz, Korytnica 51,7 21,8
- Żabice Małe, *Żabiczki*, lcz, lcz, Kazimierz 51,8 19,3
- Żabice Wielkie, *Konstantynów*, lcz, lcz, Kazimierz 51,7 19,3
- Żabiczyno, *Żabiczyn*, kls, kcn, Mieścisko 52,8 17,3
- Żabiczyno, *Żabiczyn*, maz, nmo albo ser, Nosilsko 52,5 20,9
- Żabiec, snd, wsl, Pacanów 50,3 21,1
- Żabieniec, maz, bln, Nadarzyn 52,1 20,8
- Żabienko (Żabinko Małe, Żabno Małe), *Żabinko*, pzn, ksc, Żabno, k 52,2 16,8
- Żabikowo (Szumowa Wola), *Żabikowo Rządowe*, maz, nur, Somowo, d 52,9 22,1
- Żabikowo (Żabików), *Żabików*, lcz, orl, Zychlin 52,3 19,6
- Żabikowo, kls, pzd, Środa 52,2 17,2
- Żabikowo, pzn, pzn, Wiry Wielkie, d 52,4 16,8
- Żabików (Wola Bednarzowska), *Bednarzówka*, lub, lub, Parczów, k 51,6 23,1
- Żabików, lub, luk, Kozirzynek 51,8 22,6
- Żabiniiec (Żabieniec), *Żabieniec Stary*, maz, gar, Tarnowo 51,8 21,5
- Żabiniiec (Żabieniec), *Żabieniec*, maz, czr, Jazgarzewo 52,1 21,0
- Żabiniiec (Żabieniec), *Żabieniec*, maz, gar, Garwolin 51,9 21,7
- Żabiniiec, pdl, drh, Kuczyno 52,8 22,5
- Żabino (Żabino Gołyńskie), *Żabin Łukowski*, maz, cch, Gołymino Kościelne albo Karniewo 52,8 20,9
- Żabino-Gąsiory, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5
- Żabino-Jargoły (Żabino-Jargole), *Żabino-Arguły*, plc, mla, Janowiec Kościelny 53,3 20,5
- Żabino-Karniewo, *Żabin Karniewski*, maz, mak, Karniewo 52,8 21,0
- Żabino, *Sarnowo* – część, maz, wsg, Skołatowo 52,6 20,2
- Żabino, *Żabin*, maz, osł, Goworowo, d 52,9 21,6

Żabno (Żabno Wielkie), pzn, ksc, Żabno 52,2 16,8
 Żabno, kls, gzn, Mogilno, d 52,6 17,9
 Żabno, lub, urz, Charzowice, d 50,7 22,0
 Żabno, pmr, tch, Brusy 53,9 17,7
 Żabno, pmr, tcz, Kokoszkowy, k 54,0 18,5
 Żabno, snd, wsl, Żabno, miasto 50,1 20,9
 Żaboklik Tomaszowy, *Żaboklik*, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
 Żaboklik-Chrzczony, *Chrzczany*, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
 Żaboklik-Kożuszki, *Kożuszki*, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
 Żaboklik-Mściski+, raw, sch, Sochaczew 52,2 20,3
 Żabokliki Wielkie = Żabokliki-Marki*, Żabokliki Wielkie, *Żaboklik Wielki*, maz, prz, Dzierzgowo 53,1 20,7
 Żabokliki-Biskupy, *Żaboklik Mały*, maz, prz, Dzierzgowo 53,1 20,7
 Żabokliki, lub, luk, Siedlce 52,2 22,3
 Żabokliki, maz, liw, Czerwonka 52,4 21,9
 Żabokrzeki = Żabokrzeki (Ziabokrzeki), Derły*, Jędrzychy* (Jędrychy), lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,1
 Żabokrzeki, lcz, lcz, Góra 52,1 19,4
 Żabowo (Żabowo-Straszewo, Żabowice), plc, rac, Gralewo 52,7 20,1
 Żaby, raw, sch, Błonie 52,2 20,5
 Żakowa Wola (Dąbrówka), lub, luk, Trzebieszów 51,9 22,7
 Żakowa, *Grajów* – część, krk, sch, Dziekanowice i Łęczany 49,9 20,1
 Żakowice (Wola Malczewska), *Radom-Żakowice*, snd, rdm, Stary Radom 51,4 21,1
 Żakowice (Żakowice), bkj, bkj, Osięciny, k 52,6 18,8
 Żakowice Wielkie, *Żakowice*, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
 Żakowice-Puśniki (Żakowice Małe, Żakowice-Puśniki-Jeże, Żakowice-Gose?), *Puśniki*, lcz, lcz, Łąkoszyn 52,2 19,4
 Żakowice, kls, kls, Kościół 51,8 17,9
 Żakowice*, lcz, brz, Brzeziny, ds 51,7 19,8
 Żakowiec, *Beldów* – część, lcz, lcz, Bełdowo 51,8 19,2
 Żakowiec, lcz, lcz, Dąbrowice, d 52,3 19,1
 Żakowo Wielkie = Żakowo Wielkie, Żakowo Małe*, *Żakowo*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,5
 Żakowo, pmr, mrw, Parchowo, k 54,3 17,8
 Żakowo, *Żaków*, maz, gar, Sienica 52,1 21,7
 Żaliwdów (Żalidów), *Zaldów*, snd, snd, Iwaniska 50,7 21,3
 Żalno, pmr, tch, Raciąż 53,6 17,8
 Żałe, dbr, rpn, Żałe 53,0 19,3
 Żarczyce Mniejsze, *Żarczyce Małe*, snd, chc, Złotniki 50,8 20,2
 Żarczyce Większe, *Żarczyce Duże*, snd, chc, Złotniki 50,8 20,2
 Żarczyno, *Żarczyn*, kls, kcn, Dziewierzewo 52,9 17,5
 Żardki Małe (Żartki Małe), *Żardki*, snd, opc, Drzewica 51,5 20,5
 Żardki Wielkie (Żartki Wielkie), *Żardki Stare*, snd, opc, Drzewica 51,5 20,5
 Żarki, krk, llw, Żarki, miasto 50,6 19,4
 Żarki, krk, prs, Babica, d 50,1 19,3
 Żarnowa, snd, plz, Strzeżów 49,9 21,8
 Żarnowica, krk, prs, Wysocice 50,3 19,9
 Żarnowica, srd, ptr, Wolborz, d 51,5 19,9
 Żarnowiec, krk, bck, Jedlicze 49,7 21,7
 Żarnowiec, krk, kss, Żarnowiec, miasto, k 50,5 19,9
 Żarnowiec, pmr, pck, Żarnowiec, klasztor, d 54,8 18,1
 Żarnowo = Baranowo, Budne, *Budne-Żarnowo*, maz, was, Białaszewo 53,5 22,7
 Żarnowo, maz, prz, Grudowsko 53,1 20,6
 Żarnowo, *Żarnowo Drugie*, pdl, blk, Augustów, przedmieście, m 53,8 22,9
 Żarnowo**, maz, osw, Wąsowo
 Żarnów, snd, opc, Żarnów, miasto, d 51,2 20,2
 Żarnówka, krk, sch, Maków, k 49,7 19,7
 Żarnówka, maz, liw, Grębkowo, d 52,3 21,9
 Żarowo, *Małe Żarowo*, bkj, prd, Przedecz, k 52,3 18,9
 Żary (Żar), krk, prs, Rudawa 50,2 19,7
 Żarzyn (Żarcin, Żarczyn), pzn, pzn, Żarzyn, d 52,4 15,4
 Żatkowo, *Rzadkowo*, kls, nkl, Miasteczko 53,1 16,9
 Żbik, krk, prs, Krzeszowice 50,1 19,7
 Żbiki, kls, kls, Żegocino 52,0 17,8
 Żbikowice, krk, sdc, Jakubkowice, d 49,7 20,6
 Żbików (Zdbikowo), *Pruszków-Żbików*, maz, bln, Żbików, d 52,2 20,8
 Żdzary (Żary), *Żdzary*, kls, knn, Lisiec Wielki 52,1 18,2
 Żdzar (Wola Żar, Żdzarówka), *Żarówka*, snd, plz, Żdzarzec 50,2 21,2
 Żdzar (Zdziar, Żar, Żdzarz), maz, liw, Oleksin 52,2 21,9
 Żdzar (Żdzary), srd, wln, Wójcin, k 51,2 18,3
 Żdzar (Żdzary), *Żdzary*, snd, rdm, Błotnica 51,5 21,1
 Żdzar = Żdzar-Jałochy*, Żdzar-Karaś*, *Zdziar Gąsowski*, plc, bls, Góra Kościelna 52,6 20,0
 Żdzar Mały (Żdzar-Świerczowie?), *Zdziar Mały*, plc, bls, Góra Kościelna 52,6 20,0
 Żdzar Wielki, *Zdziar Wielki*, plc, bls, Góra Kościelna 52,6 20,1
 Żdżar, *Żdżary*, lub, luk, Łuków 51,9 22,2
 Żdżar, *Żdżary*, raw, bla, Żdżar 51,7 20,5
 Żdżarek+ (Zdziarek), maz, wrk, Jasiona 51,6 21,0
 Żdżarka, *Zdziarka*, maz, scn, Czerwieńsko, d 52,4 20,3
 Żdżarów, raw, gbn, Sochaczew 52,2 20,2
 Żdżarówka, *Żarówka*, plc, sie, Sieprc 52,9 19,7
 Żdżary (Żdzar), snd, stz, Bobrowniki 51,6 21,9
 Żdżary, maz, bln, Żbików, d 52,2 20,8
 Żdżary, snd, opc, Odrzywół 51,5 20,5
 Żdżary, snd, plz, Dąbrowa Wielka 50,2 21,1
 Żdżary, snd, plz, Straszęcina 50,0 21,2
 Żdzarzec (Zdzarzec), *Żdziarzec*, snd, plz, Żdzarzec 50,2 21,3
 Żebacza, *Czechowice-Dziedzice-Żebacz*, krk, sls, Bestwina? 51,0 21,7
 Żebaczka (Żebacza), *Lipnica Wielka-Żebaczka*, krk, sdc, Lipnica Niemiecka 49,7 20,8
 Żebaczka, maz, gar, Seroczyn, k 52,0 21,9
 Żebrak, maz, gar, Wodynie 52,1 22,1
 Żebry = Żebry-Daćbogi*, Żebry-Sławki*, Żebry-Sobki*, *Żebry-Wiatraki*, maz, nmo, Gzy 52,7 20,9
 Żebry Wierzech Lasa, *Żebry-Wierzechlas*, maz, roz, Ostrołęka 53,0 21,4
 Żebry-Chudki (Chudek), *Żebry-Chudek*, maz, roz, Nowa Wieś 53,1 21,4
 Żebry-Falbogi, maz, nmo, Gzy 52,7 20,9
 Żebry-Grzymki, maz, roz, Ostrołęka 53,0 21,4
 Żebry-Idźki (Żebry-Idzikowicz), maz, prz, Czernice 53,0 20,7
 Żebry-Kordy = Żebry-Kijewice* (Kijewice), Żebry-Kordy, Żebry-Żołędko*, maz, prz, Czernice 53,0 20,7
 Żebry-Łubianka, *Żebrki*, maz, was, Grabowo 53,5 22,2
 Żebry-Marcisze, maz, prz, Czernice 53,0 20,7
 Żebry-Perose = Żebry-Dziwany*, Żebry-Perose, *Żebry-Perosy*, maz, roz, Sieluń 53,0 21,5
 Żebry-Sławki, maz, roz, Ostrołęka 53,0 21,4
 Żebry-Stara Wieś, maz, roz, Ostrołęka 53,0 21,4
 Żebry-Tarały, maz, nmo, Gzy 52,7 20,9
 Żebry-Włosty, maz, nmo, Gzy 52,7 20,9
 Żebry-Wybranowo, *Żebry*, maz, lom, Szczepankowo 53,1 22,0
 Żebry-Żabino, *Żebry-Żabin*, maz, roz, Ostrołęka 53,0 21,4
 Żebry, maz, kol, Lachowo 53,5 22,0
 Żebry, maz, was, Wąsosz, k 53,5 22,4
 Żebry, *Żebry Wielkie*, pdl, drh, Kuczyno 52,7 22,5
 Żebry, *Żebry-Laskowiec*, maz, nur, Nur 52,7 22,3

Żegiestów, *Żegestów*, krk, sdc, [praw. nieznaną], d 49,4 20,8
 Żeglce (*Żeglice*), *Żeglce* – część, krk, bck, Zrzęcin 49,7 21,7
 Żeglina+, *karczma*, srd, srd, Sieradz, k 51,6 18,8
 Żegocin, *Rzegocin*, snd, wsl, Ostrowce 50,3 20,8
 Żegocina Wola (*Żegocina*), *Żegocina*, krk, scz, Żegocina Wola 49,8 20,4
 Żegocino (*Żegocin*), *Rzegocin*, bkj, kwl, Kłobia Mała, osada folwarczna 52,5 19,1
 Żegocino, *Żegocin*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0
 Żegocino, *Żegocin*, kls, kls, Żegocino 52,0 17,7
 Żegotki, inw, inw, Strzelno 52,7 18,2
 Żegowo, pzn, pzn, Nieproszewo, d 52,4 16,5
 Żegrowo, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,0 16,4
 Żegunia (*Żeguniczy*), *Solniki* – część, pdl, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 23,0
 Żelaskowo, kls, gzn, Kędzierzyno 52,5 17,6
 Żelazki (*Żelazy*), maz, rdz, Romany 53,4 22,2
 Żelazko (*Żelazek*, *Żelazo*), *Żelazek*, bkj, rdj, Orle, osada młyńska, d 52,5 18,6
 Żelazkowo, *Żelazków*, kls, kls, Złotniki Wielkie 51,9 18,1
 Żelazna, maz, czr, Sobikowo, k 51,9 21,2
 Żelazna, maz, gar, Parysewo 52,0 21,6
 Żelazna, raw, bla, Lubania 51,7 20,6
 Żelazna, raw, raw, Żelazna 51,9 20,1
 Żelazna, *Stara Żelazna*, maz, wrk, Maguszewo 51,8 21,3
 Żelazna, *Żelazna Stara*, lcz, lcz, Słaboszewo 52,2 19,2
 Żelazne Nogi (*Żeleźnica*), *Żeleźnica* – część, snd, chc, Żelazne Nogi, k 51,8 21,3
 Żelazne, *Żelazno*, kls, nkl, Satki 53,1 17,3
 Żelazno, pzn, ksc, Lubiń, d 51,9 16,8
 Żelazny+, raw, gos, Trębki, osada młyńska 52,4 19,5
 Żelazowa Wola, raw, sch, Brochowo Wielkie 52,3 20,3
 Żelazowice, snd, opc, Białaczów 51,3 20,2
 Żelazowo = Wieska*, *Żelazowo*, *Żelazów*, maz, liw, Korytnica 52,4 21,9
 Żelazówka = Chrząstów*, *Żelazówka*, snd, plz, Oporyszów 50,1 21,0
 Żelazy-Brochowo (*Żelazy-Brokowo*, *Żelazy-Borkowo*), *Żelazy-Brokowo*, maz, nur, Czyżewo Kościelne 52,8 22,3
 Żelechnino (*Żelechlino*), *Żelechlin*, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2
 Żelechów, maz, tar, Żelechów 52,0 20,7
 Żelechów, snd, stz, Żelechów, miasto 51,8 21,9
 Żelechy (*Żelechowo*), maz, wiz, Drozdowo 53,2 22,2
 Żelechy, maz, scn, Wierzbowiec 52,7 20,4
 Żeleń (*Zieleń*), *Zieleń*, chl, chl, Żeleń, k 53,2 18,9
 Żelewo, *Zelew*, pmr, pck, Góra 54,6 18,1
 Żeleźnica, *Gaj*, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie, d 52,5 17,8
 Żeleźniki, pdl, drh, Międzyzylesie 52,5 22,1
 Żeleźnikowa Mała, krk, sdc, Żeleźnikowa Wielka, m 50,8 20,5
 Żeleźnikowa Wielka, krk, sdc, Żeleźnikowa Wielka, m 49,5 20,7
 Żelęcın, *Zielecın*, srd, rds, Rząsna 51,2 19,1
 Żelgoszcza, *Zelgoszcz Stara*, lcz, brz, Dobra 51,9 19,6
 Żelice (*Żyllice*), kls, kcn, Potulice 52,8 17,0
 Żelichnin Mniejszy (*Żelichlin Mniejszy*), *Żelechlinek*, raw, raw, Żelichnin Mniejszy 51,7 20,0
 Żelichnin Większy, *Żelechlin*, raw, raw, Żelichnin Mniejszy 51,7 20,0
 Żelichowo, pzn, pzn, Wieleń 53,0 16,0
 Żelichów (*Żelechów*), snd, wsl, Otwinów 50,2 20,8
 Żelikowo (*Żelkowo*), *Żelków* – część, maz, liw, Niwiska 52,1 22,2
 Żelislaw, srd, srd, Błaszkę 51,6 18,4
 Żelislawice (*Zalislawice*), swr, Siewierz 50,8 19,9
 Żelislawice Mniejsze, *Żelislawiczki*, snd, chc, Czarncza 50,8 19,9
 Żelislawice Większe, *Żelislawice*, snd, chc, Czarncza 50,8 19,9
 Żelistrzewo, pmr, pck, Puck 54,7 18,4
 Żeliszewo (Łukowiec, *Żeliszów*), *Jeruzal*, maz, gar, Żeliszewo, miasto 52,1 21,9
 Żeliszewo, *Żeliszew*, maz, liw, Wodynie 52,1 22,0
 Żenisławki, *Żelislaw*, pmr, tcz, Miłobądz 54,2 18,7
 Żerań (*Żyrań*), *Warszawa-Żerań*, maz, wrs, Tarchomin, k 52,3 21,0
 Żerań Dalszy, *Żerań Wielki*, maz, roz, Sielun 53,0 21,5
 Żerań-Leśniki* (*Żerań Drugi?*), *Żerań Mały*, maz, roz, Sielun 53,0 21,5
 Żerczyce (*Żerczycze*, *Żyrczyce*), pdl, mln, Milejczyce, ks 52,5 23,1
 Żerdź, lub, lub, Baranów 51,5 22,1
 Żerdź, snd, rdm, Wrzeszczów, ds 51,5 20,9
 Żerdź** (*Wólka Żerdź*), maz, czr, Góra
 Żerkowice (*Zętkowice*), *Zawiercie-Żerkowice*, krk, llw, Skarzyce, ds 50,5 19,5
 Żerkowice, krk, prs, Więclawice 50,2 20,0
 Żerkowice, krk, prs, Zębocin 50,2 20,3
 Żerków, kls, pzd, Żerków, miasto 52,1 17,5
 Żerków, krk, sdc, Biesiadki, d 49,9 20,7
 Żerniki (*Żyrniki*), kls, kls, Żerniki 51,9 17,9
 Żerniki (*Żyrniki*), snd, snd, Baczkowice, d 50,8 21,3
 Żerniki (*Żyrniki*), srd, szd, Bełdrzychów 51,8 18,9
 Żerniki (*Żyrniki*), *Żerków*, kls, kls, Kretkowo 52,1 17,6
 Żerniki (*Żyrniki*), *Żerniki Dolne*, snd, wsl, Kargów 50,5 20,9
 Żerniki (*Żyrniki*), *Żerniki Górne*, snd, wsl, Szczaworzysz 50,5 20,8
 Żerniki, dbr, dbr, Sikorz 52,6 19,5
 Żerniki, inw, inw, Sławsko 52,7 18,3
 Żerniki, kls, kcn, Żerniki, miasto 52,8 17,5
 Żerniki, kls, pzd, Opatówko 52,3 17,4
 Żerniki, *Piekary* – część, kls, gzn, Gnieszno-św. Piotra, d 52,5 17,5
 Żerniki, pzn, pzn, Łukowo 52,6 16,9
 Żerniki, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,0
 Żerniki, snd, chc, Brzegi, k 50,8 20,4
 Żerochowa, *Żerechowa*, srd, ptr, Mierzyn 51,2 19,7
 Żerochów (*Zyrochów*), *Żerechów*, srd, srd, Jeziersko 51,8 18,6
 Żeromin, srd, ptr, Srockie 51,6 19,6
 Żeromino (*Żyromino Dąbskie*), *Żuromin*, plc, szr, Lubowidz 53,1 19,9
 Żeromino (*Żyromino*), *Żurominek*, plc, szr, Żeromino, d 53,0 20,3
 Żeromino Wielkie (*Żyromino*), *Żeromin*, maz, nmo, Gzy 52,8 20,9
 Żeromino-Serwatki, *Grochy-Serwatki*, maz, nmo, Gzy 52,8 20,9
 Żeromino+, maz, zkr, Kamienica Kościelna 52,5 20,5
 Żeronice I = Żeronice, *Żeronice Dalsze*, *Żeronice*, lcz, orl, Orłów 52,1 19,6
 Żeronice II = Żeronice, *Żeronice Dalsze*, *Żeronice*, lcz, orl, Orłów 52,2 19,6
 Żeronice Wielkie (*Żyronice Wielkie*), *Żeronice*, srd, srd, Boleszczyno 51,9 18,6
 Żeronice-Bądków (*Żyronice-Bądków*), *Bądków*, srd, srd, Boleszczyno 52,0 18,6
 Żeronice-Dzierlatka (*Żyronice Podleśne*), *Żeroniczki*, srd, srd, Boleszczyno 52,0 18,6
 Żerosławice (*Żerosławica*), krk, scz, Szczrzycka Góra i Gruszów 49,8 20,2
 Żerosławice (*Żyrosławice*), srd, srd, Chartlupia Mała 51,7 18,7
 Żery-Bystry (*Żyry-Bystry*), *Żery Bystre*, pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,7
 Żery-Czubiki (*Żyry-Czubiki*), pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,7
 Żery-Pilaki (*Pilaki*, *Żyry-Pilaki*), pdl, drh, Pierlejewo 52,6 22,7
 Żery, okolica, pdl, drh
 Żędlowice, *Żądlowice*, lcz, brz, Inowłódz, k 51,6 20,3

Żędowice (Zendowice, Zendranowice), *Rzędowice*, krk, kss, Książ Wielki, k 50,4 20,1
 Żędowo, kls, kcn, Chomętowo, d 52,9 17,7
 Żędów (Rzędów), *Rzędów*, snd, wsl, Koniemłoty 50,5 21,1
 Żędzianowice, *Rzędzianowice* – część, snd, snd, Mielec 50,3 21,4
 Żędziany, *Rzędziany*, pdl, blk, Tykocin 53,2 22,9
 Żędzin, *Tarnów-Rzędzin*, snd, plz, Tarnów 50,0 21,0
 Żłobnica, srd, rds, Sulimierzycy 51,2 19,3
 Żmiąca, krk, sdc, Ujanowice, d 49,7 20,5
 Żmigród (Nowy Żmigród), *Nowy Żmigród*, krk, bck, Żmigród, miasto 49,6 21,5
 Żmigród Stary (Stary Żmigród), *Stary Żmigród*, krk, bck, Żmigród Stary 49,6 21,6
 Żmijewiska, *Żmijowiska*, lub, lub, Wilków 51,2 21,9
 Żmijewko, chl, mch, Żmijewo 53,3 19,4
 Żmijewo I = Żmijewo-Jurki*, Żmijewo-Strzeżogi (Żmijewo-Srzerzogi), Żmijewo-Włosty* (Żmijewo-Włoski), Żmijewo-Zalesie*, Żmijewo-Gaje, maz, cch, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Żmijewo II = Żmijewo-Jurki*, Żmijewo-Strzeżogi (Żmijewo-Srzerzogi), Żmijewo-Włosty* (Żmijewo-Włoski), Żmijewo-Zalesie*, Żmijewo-Gaje, maz, cch, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Żmijewo Kościelne = Żmijewo Bielskie*, Żmijewo Kościelne, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Żmijewo Wielkie, *Żmijewo-Zagroby*, maz, osl, Piski 53,0 21,8
 Żmijewo-Bagienki (Żmijewo-Bagienice), maz, cch albo prz, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Żmijewo-Kucze, *Żmijewo-Kuce*, maz, cch albo prz, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Żmijewo-Mancz = Szkarłupy-Mancz*, Żmijewo-Mancz (Żmijewo Stare), *Żmijewek*, maz, osl, Piski 53,0 21,8
 Żmijewo-Mikły, *Żmijewo-Nikły*, maz, cch albo prz, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Żmijewo-Pąki (Żmijewo-Pianki), plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Żmijewo-Szawły (Żmijewo-Ławki), plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Żmijewo-Trojany, plc, mla, Żmijewo Kościelne 53,0 20,5
 Żmijewo, chl, mch, Żmijewo, k 53,3 19,4
 Żnin, kls, kcn, Żnin, miasto, d 52,8 17,7
 Żochowo (Żochy), maz, osw, Somowo albo Ostrowia 52,9 22,0
 Żochowo Kościelne, *Żochowo*, plc, pln, Żochowo Kościelne 52,6 20,1
 Żochów, *Rzochów*, snd, plz, Żochów, miasto 50,2 21,5
 Żochówko (Żochówko Małe, Żochówko Rusiny), plc, pln, Żochowo Kościelne 52,6 20,1
 Żochy (Żochy-Stara Wieś, Żochy Stare), *Stare Żochy*, pdl, blk, Domanowo 52,8 22,7
 Żochy (Żochy-Zadębie), pdl, drh, Kosowo 52,6 22,1
 Żochy Wielkie, *Żochy* – część, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,6
 Żochy-Milan, maz, osl, Piski 53,0 21,8
 Żochy-Nowa Wieś (Żochy Nowe), *Nowe Żochy*, pdl, blk, Domanowo 52,8 22,7
 Żochy-Szostaki = Żochy-Szostaki, Żochy Średnie*, *Żochy* – część, maz, cch, Kraszowo Kościelne 52,8 20,6
 Żodyń, pzn, ksc, Siedlec, d 52,1 15,9
 Żodzie, pdl, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,4 22,7
 Żołędnica, pzn, ksc, Łaszczyno 51,7 16,8
 Żołędowo (Żołądowo, Żołędów), inw, bdg, Żołędowo 53,2 18,1
 Żołędowo, maz, nmo, Ciekosyno 52,6 20,6
 Żołędzino, *Żołędzin*, pzn, pzn, Rogoźno, d 52,7 16,9
 Żołkwy, *Żółkwy*, pdl, drh, Skrzyszewo 52,4 22,4
 Żoźna, *Żółno*, pmr, tcz, Lipusz, osada karczmarska, k 54,2 17,8
 Żołoćki, pdl, drh, Dziadkowiec 52,6 22,9
 Żorawice (Żórawice), bkj, prd, Chodec 52,4 18,9
 Żorawice, *Żurawica*, snd, snd, Łuniów 50,6 21,5
 Żólcze Stare = Żólcze Stare, Żólcze Małe* (Żólcze Młode), *Żolcz*, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6
 Żółczyce (Żółcice), snd, snd, Malice 50,8 21,5
 Żółkowo, *Żerków-Żółków*, kls, pzd, Żerków 52,1 17,5
 Żółtki-Malinowo (Malinowo, Malinowo-Żółtki), *Malinowo*, pdl, blk, Bielsk 52,8 23,1
 Żółtowo-Gardziny*, plc, sie, Kurowo 52,8 19,6
 Żółtowo-Myszewo, *Myszewo*, plc, sie, Kurowo 52,8 19,6
 Żółtowo-Myszki (Myszewo-Myszki, Myszewo-Prasniki), *Myszki*, plc, sie, Kurowo 52,8 19,6
 Żółtowo-Żabiki = Sulikowo-Żabiki*, Żółtowo-Żabiki (Żabiki Małe), *Żabiki*, plc, sie, Kurowo 52,8 19,6
 Żółtowo-Żuki = Pępowo*, Zafosty*, Żółtowo-Żegady, Żółtowo-Żuki, *Żuki*, plc, sie, Kurowo 52,8 19,6
 Żółwin, pzn, pzn, Międzyrzecz, k 52,5 15,6
 Żółwina, *Żółwin (Bydgoszcz – część)*, inw, bdg, Solec, osada folwarczna 53,1 18,1
 Żółwinie (Żółwino, Wola Żółwińska), *Żółwin*, maz, bln, Brwinowo 52,1 20,7
 Żórawia, *Żurawia*, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,4
 Żórawice, *Żurawica*, snd, snd, Obrazów 50,7 21,7
 Żórawice, *Żurawka*, snd, snd, Szewna 50,9 21,3
 Żórawie (Żurawie, Żóraw), *Żuraw*, krk, llw, Żórawie 50,8 19,4
 Żórawiniec, lub, luk, Zbuczyn 52,1 22,6
 Żórawino = Żórawino, Żurawino-Smazały* (Żurawino-Śmiotanki), *Żurawin Wielki*, plc, sie, Mochowo 52,8 19,5
 Żórawino-Dziwki (Żórawino-Dzietki), *Żurawinek*, plc, sie, Mochowo 52,8 19,5
 Żórawniki, snd, wsl, Jurków 50,4 20,6
 Żórawniki, *Żurawniki*, snd, snd, Malice 50,7 21,5
 Żrobki, pdl, blk, Bargłowo, ks 53,8 22,7
 Żuki**, plc, szr, Dłotów
 Żuklin (Żuchlin), *Żukczyn*, pmr, gdn, Kłodawa, osada folwarczna, d 54,2 18,6
 Żukowice, snd, wsl, Korczyn Stary, ds 50,3 20,7
 Żukowice, *Żukowice Stare*, snd, plz, Łysagóra 50,1 21,1
 Żukowo = Żukowo Konarskie*, Żukowo Małe*, plc, plc, Czachcino 52,6 19,8
 Żukowo Małe (Żukowo Szlacheckie), *Żukówek*, maz, wsg, Żukowo Wielkie 52,5 20,3
 Żukowo Wielkie, *Żukowo*, maz, wsg, Żukowo Wielkie, d 52,5 20,3
 Żukowo-Struś (Żukowo Dalsze?, Żukowo Wielkie), *Żukowo-Strusie*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,0
 Żukowo-Wawrzętki = Żukowo-Wawrzętki (Żukowo Małe), Żukowo Zalesne* (Żukowo Podleśne), *Żukowo-Wawrzonki*, plc, rac, Raciąż 52,8 20,1
 Żukowo-Ziemaki, *Ziomaki*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,1
 Żukowo, pmr, czl, Nowa Cerkiew 53,7 17,8
 Żukowo, pzn, pzn, Objezierze, d 52,6 16,7
 Żukowo, *Żuków*, maz, bln, Żukowo, k 52,2 20,6
 Żukowo, *Żuków*, maz, liw, Niwiska 52,2 22,1
 Żukowo, *Żukówka*, raw, gbn, Sochaczew 52,3 20,3
 Żuków, lub, lub, Krzczonów, k 51,0 22,8
 Żuków, raw, msz, Mszczonów, k 52,0 20,4
 Żuków, snd, rdm, Skrzyń 51,3 20,7
 Żuków, snd, snd, Goźlice 50,7 21,5
 Żuków, snd, snd, Samborzec, k 50,6 21,6
 Żuków, snd, wsl, Solec 50,4 20,9
 Żuków, *Żukowo*, pmr, gdn, Żuków, klasztor, d 54,3 18,4

Żukówka (Mikołajówka, Wola Żukowka), maz, kam, Dobre Stare, k 52,4 21,7
 Żukówka (Żukowski Młyn), *Bylina*, pmr, mrw, Parchowo, osada młyńska 54,2 17,6
 Żukówko, pmr, mrw, Parchowo 54,2 17,6
 Żuławka, *Żuława*, pmr, gdn, Żuławka 54,2 18,5
 Żuń, *Żoń*, kls, kcn, Żuń 52,9 17,1
 Żupawa, snd, snd, Wielawieś albo Grębów, osada kuźnicza 50,6 21,8
 Żur, pmr, swc, Osie, osada młyńska, k 53,6 18,4
 Żurawia Mała (Żurawie Małe), *Żurawka*, raw, bla, Biała 51,8 20,4
 Żurawia Wielga (Żurawie Wielgie), *Żurawia*, raw, bla, Biała 51,8 20,4
 Żurawia, *Żurawka*, maz, wrs, Długa Kościelna, d 52,2 21,3
 Żurawie Błoto (Błoto Żurawie, Wolica), *Wólka*, krk, kss, Jemielno 50,6 20,4
 Żurawieniec, maz, grc, Promna 51,7 21,0
 Żurawłówka (Żurawlewko), pdl, mln, Łosice 52,1 22,8
 Żurczyno (Żarczyno), *Żurczyn*, inw, bdg, Samokłeski, osada folwarczna 53,1 17,8
 Żurobice (Żurobice), *Żurobice*, pdl, mln, Dziadkowice, k 52,5 22,9
 Żuromin (Żeromino), *Żuromino*, pmr, mrw, Stężycza Mała, osada folwarczna 54,2 18,0
 Żurowa, krk, bck, Ołpiny Wyższe, k 49,8 21,2
 Żurowo (Parlino, Żurów), *Pod Gruczno*, pmr, swc, Gruczno, osada młyńska, k 53,4 18,3
 Żychce, pmr, czl, Konarzyno Wielkie 53,8 17,4
 Żychcice, *Będzin* – część, swr, Kamień 50,4 19,0
 Żychcka Karczma**, pmr, czl, osada karczmarska, k
 Żychlewo, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 16,9
 Żychlin = Żychlin, Żychelska Wieś*, lcz, orl, Żychlin, miasto 52,2 19,6
 Żychlin, kls, knn, Stare Miasto 52,2 18,2
 Żychowo, plc, rac, Raciąż, d 52,8 20,2
 Żychowo, *Żychów*, kls, kls, Liskowo, d 51,8 18,3
 Życiny, snd, wsl, Szydłów, k 50,6 21,0
 Życko, *Życk Polski*, raw, gbn, Życko 52,4 19,9
 Życzyn, snd, stz, Korytnica, k 51,7 21,7
 Żyć, *Polanów*, snd, snd, Samborzec, kd 50,7 21,7
 Żydomice, raw, raw, Rawa 51,8 20,3
 Żydowo Małe (Żydówko), *Żydówek*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
 Żydowo Wielkie (Żydowo), *Żydowo*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
 Żydowo, kls, gzn, Żydowo 52,5 17,5
 Żydowo, pzn, ksc, Woniesiecz 52,0 16,6
 Żydowo, pzn, pzn, Żydowo 52,5 16,7
 Żydowo, *Żydów*, kls, kls, Gostyczyna, d 51,7 18,1
 Żydowskie, *Hajdów*, lub, lub, Lublin 51,3 22,6
 Żydowsko, *Żydowskie*, krk, bck, [praw. nieznaną] 49,5 21,5
 Żydów, krk, prs, Wawrzyńczyce, d 50,1 20,3
 Żydów, snd, wsl, Kije 50,6 20,6
 Żydówek, snd, wsl, Kije, d 50,6 20,6
 Żydówka, *Starożreby Nowe*, plc, bls, Zagroba 52,6 20,0
 Żydówko, kls, gzn, Dziekanowice, Łubowo, d 52,5 17,4
 Żygowice, pmr, tcz, Godziszewo, osada folwarczna 54,0 18,6
 Żylino (Żelino), *Żylin*, raw, sch, Kozłowo Biskupie 52,2 20,2
 Żyłowo (Smiłowo, Zniłowo-Żmiłowo), maz, osw, Lubotyń 52,9 21,9
 Żyraków (Siraków), snd, plz, Straszęcin 50,1 21,4
 Żyranowie**, pdl, blk, Tykocin
 Żyrowo Małe (Żerowa Mała), *Żyrówek*, maz, grc, Prażmowo 51,9 21,0
 Żyrowo Wielkie, maz, grc, Prażmowo 51,9 21,0
 Żyrzyn, lub, lub, Gołęb 51,5 22,1
 Żytne Małe (Żytno Małe), *Mała Wieś*, srd, rds, Żytne 50,9 19,6
 Żytne, *Żytno*, srd, rds, Żytne, miasto 50,9 19,6
 Żytunia, lub, luk, Siedlce, osada kuźnicza i osada młyńska 52,2 22,2
 Żytniów (Żytniowo), srd, wln, Żytniów, ds 51,0 18,6
 Żytowice, srd, szd, Mikołajowice, d 51,7 19,2
 Żytowiecko, pzn, ksc, Żytowiecko 51,8 16,9
 Żywiec, krk, sls, Żywiec, miasto 49,7 19,2
 Żywkowo, pdl, blk, Narew 53,0 23,4
 Żywocin, lcz, brz, Wolborz, d 51,6 19,9
 Żyznowa Wola, *Wola Żyzna*, snd, wsl, Szydłów, k 50,6 21,0
 Żyznowo, maz, lom, Kleczkowo 53,1 21,9
 Żyznów Niższy, *Żyznów* – część, snd, plz, Strzeżów 49,8 21,8
 Żyznów Wyższy, *Żyznów* – część, snd, plz, Ludcza 49,8 21,8
 Żyznówka, *Trzciana* – część, krk, szc, Trzciana, d 49,8 20,3

INDEKS NAZW FIZJOGRAFICZNYCH

Nazwy obiektów fizjograficznych występujących na mapie (jezior, rzek, stawów, wzgórz, lasów), podobnie jak w poprzednich tomach serii AHP, podano w formie historycznej co do brzmienia, a w pisowni dzisiejszej. Są to nazwy poświadczone w większości dla XVI w., w pozostałej części dla XV oraz XVI–XVIII w., które uznano za aktualne dla przekroju mapy. W przypadku, gdy nie udało się odnaleźć nazwy wcześniejszej, podano nazwę z XIX w. Nazwy XIX-wieczne oznaczono symbolem ^.

Inne nazwy obiektów fizjograficznych podano w nawiasach jako odmianki hasel głównych. Jeśli nazwa historyczna i dzisiejsza różnią się, nazwę dzisiejszą oznaczono kursywą. Obiekty, których obecna nazwa nie jest znana, mają określenie [brak nazwy], a nazwy obiektów obecnie nieistniejących oznaczono znakiem +. Położenie obiektu na mapie określają współrzędne geograficzne: najpierw szerokość geograficzna (N), a następnie długość geograficzna (E), obie z dokładnością do jednego miejsca po przecinku.

SKRÓTY WYSTĘPUJĄCE W INDEKSIE:

d.b. – dolny bieg
g.b. – górny bieg
śr.b. – średni bieg

jez. – jezioro
l.d. – lewy dopływ
p.d. – prawy dopływ

rz. – rzeka

- Amts See[^], jez. 53,7 17,3
Baalauer See[^], jez. 53,9 19,2
Baba, jez. 53,4 17,0
Baba, rz., p.d. Polisy 50,3 19,5
Babi Potok, [brak nazwy], rz., p.d. Dunajca 49,5 20,5
Babia Góra, góra, 1725 m n.p.m. 49,6 19,5
Babica (Babicza), rz., p.d. Raby 49,9 20,4
Babica[^], rz., p.d. rz. Elbląg 54,2 19,4
Babiczka, *Babiczanka*, rz., p.d. Kleczy 49,9 19,5
Bacha[^], rz., p.d. Wisły, 53,0 18,7
Bachorz (Bachorze[^]), bagno 52,7 18,4
Bachorze[^] (Wielki Kanał Bachorski), *Kanał Bachorze*, rz., l.d. Zgłowiączki 52,7 18,8
Bachotek[^], jez. 53,3 19,5
Bąckie[^], jez. 54,4 18
Bąd (Benth), jez. 52,8 16,2
Bądlino (Badlin, Badlino, Bomblin See), *Bądlino*, jez. 53,1 16,5
Bagienny+, staw 50,0 19,5
Bagienny, *Bagiennik*, staw 50,0 19,1
Bagno Kutaskie+, bagno 52,7 22,1
Bagno Rytelskie+, bagno 52,7 22,1
Bagno See[^], jez. 53,5 19,5
Bagno Wolskie+, bagno 52,7 22,1
Bałdyn (Bałdow, Baldin), bagno 52,6 16,6
Balewka[^], rz., l.d. jez. Drużno, 54,0 19,4
Banie (Ban, Dolskie), *Dolskie Wielkie*, jez. 51,9 17,0
Barlewitzer See[^], jez. 53,9 19,1
Barlino (Barlin), *Barlińskie*, jez. 52,7 15,9
Barłożna (Wiążbina), rz. l.d. Dojcy 52,1 16,1
Bartlewskie[^], jez. 53,3 18,6
Bartogoszcz, rz., l.d. Świdra 52,0 21,5
Barycz (Baryca, Barcz[^]), rz. p.d. Odry 51,6 17,9–51,7 16,3
Barycz (Żeniska, Barycz Strzyżewska[^], Strzyżewka), rz. l.d. Gnilej Baryczy 51,6 17,9
Barycza (Samica[^], Baryczka[^]), *Gnila Barycz*, rz. g.b. Baryczy lub p.d. Ołoboku 51,6 18,0
Bauda[^], rz., dopływ Zalewu Wiślanego 54,2 19,7
Będgoszcz (Bądgoszcz, Zabartowo), *Będgoskie*, jez. 53,3 17,5
Będkówka, rz., l.d. Rudawy 50,1 19,7
Będlewskie, *Dymaczewskie*, jez. 52,2 16,8
Belczyna, góra 51,4 17,9
Belnianka (Prądnik), rz., l.d. Czarnej Nidy 50,8 20,9
Biała (Biała Gać), *Błakówka*, rz. p.d. Czarnej Wody 52,4 16,0
Biała (Biała Panińska[^], Młynik[^]), *Czarna Struga*, rz. l.d. Warty (dziś p.d. Bawołu) 52,0 18,1
Biała (Białka), *Białka*, rz., l.d. Pilczy 50,7 19,7
Biała (Bielanka[^]), rz., l.d. Orlanki 52,7 23,2
Biała, *Białka Tatrzańska*, rz., p.d. Dunajca 49,4 20,1
Biała, *Białka*, rz., l.d. Łososiny 49,8 20,6
Biała, *Białka*, rz., p.d. Rawy 51,8 20,4
Biała, *Groniówka*, rz., l.d. Skawicy 49,7 19,7
Biała, *Miała*, rz. l.d. Notesi 52,8 16,2
Biała, rz., p.d. Branwi 50,6 22,3
Biała, rz., p.d. Dunajca 49,4 21,1–50,0 20,9
Biała, rz., p.d. Wisły 49,9 19,0
Biała[^], rz., l.d. Przemszy (Białej) 50,3 19,5
Białcz Wielki, jez. 52,6 16,2
Białcz, *Białcz*, jez. 52,6 15,9

- Białe Błoto, bagno 52,9 19,9
 Białe Błoto, bagno 53,0 16,2
 Białe, *Bialskie*, jez. 51,5 23,0
 Białe, jez. 51,5 23,0
 Białe, jez. 52,5 15,7
 Białe, jez. 52,5 19,5
 Białe, jez. 53,3 18,0
 Białe[^], jez. 53,3 18
 Białe[^], jez. 54,0 17,2
 Białe[^], jez. 54,1 18,0
 Białe[^], jez. 54,3 18,1
 Białe[^], jez. 54,4 17,9
 Białe[^], jez. 54,4 18,2
 Białka (Klikawka[^]), *Klukówka*, rz., l.d. Krzyny 52,2 23,0
 Białka, rz., l.d. Tyśmienicy 51,7 22,6
 Białogórska Struga[^], rz., l.d. Piaśnicy, 54,8 18
 Biały Potok, [brak nazwy], rz., p.d. Krośnicy 49,4 20,4
 Biały Potok, *Bielanka*, rz., l.d. Raby 49,5 19,9
 Biały Stok (Biała[^]), *Biała*, rz., l.d. Supraśli 53,1 23,2
 Bibiczka, *Babiczka*, *Bibiczanka*, rz., l.d. Prądnika 50,1 19,9
 Biebrza (Biebra, Bobra, Bóbr[^]), rz., p.d. Narwi 53,4 22,5
 Bielawy[^], jez. 54,1 17,8
 Biele Augustowskie+, bagno 53,8 22,9
 Bielica, *Wierzbitca*, rz., l.d. Skrwy (p.d. Wisły) 52,6 19,7
 Bielina (Belina), rz. l.d. Warty 52,6 15,9
 Bielina[^], *Czarna*, m.s, *Bielina*, g.b. *Pankówka*, rz., p.d. Czarnej (dziś Piasecznica) 51,6 19,9
 Bieliny, bagno 52,3 20,5
 Biełkowa, rz., p.d. Kurówki 51,3 22,1
 Bielska Struga[^], rz., l.d. Brdy 53,7 18,0
 Bielskie Błoto[^], bagno 52,7 19,8
 Bielskie[^], jez. 53,5 18,5
 Bieśnica (Bieśnik), *Korzkiewka*, rz., l.d. Prądnika 50,2 19,9
 Bieszczą, *Bieszczą*, rz., p.d. Listwarty 50,9 18,7
 Bieszczę, *Bikcze*, jez. 51,5 23,0
 Bieżyn, jez. 51,9 16,9
 Bileken (Binken, Blesen See), jez. 53,2 16,2
 Bistrzki (Bystrzyk), *Graniczny Kanał*, rz. l.d. Warty 52,1 17,1
 Błędno (Blandno), *Zbąszyńskie*, jez. 52,2 15,9
 Blewic[^], jez. 53,9 17,8
 Blizinki[^], jez. 53,4 19,1
 Błocko+ (Błoczko), [brak nazwy], jez. 52,3 16,5
 Błonna, *Dopływ spod Szczytnik*, rz., l.d. Szreniawy 50,2 20,3
 Błota Łęczyckie, bagno 52,1 19,2
 Błotnica, *Krasna*, rz., l.d. Czarnej 51,1 20,5
 Błoto Babie, *Błota*, bagno 52,5 19,2
 Błożejewskie (Bnin), *Bnińskie*, jez. 52,2 17,1
 Bobrka, *Bóbrka*, rz., l.d. Jasień 49,6 21,7
 Bobrowa, *Bobrówka*, rz., p.d. Bzury 52,0 19,9
 Bobrowa, *Bobrownica*, rz., p.d. Skrwy 52,7 19,4
 Bobrowa, *Trzeciak*, rz., p.d. Oleśnicy 51,5 18,5
 Bobrowo[^] (Arendt See), jez. 53,1 16,9
 Bobrza, rz., p.d. Czarnej Nida 50,9 20,5
 Bocheńce (Bochenice, Bochencze), *Bochenek*, jez. 52,3 16,7
 Bodzęcianka, *Psarka*, rz., p.d. Świśliny 50,9 20,9
 Bogdaniec, *Bagno Bogdaniec*, bagno 53,3 21,1
 Bogoria[^], *Pogoria*, *Bogoria*, rz., l.d. Przemszy (Czarnej) 50,3 19,2
 Bolęcina[^], *Bolęcinianka*, rz., l.d. Wieprzaówki 49,8 19,4
 Bolemka (Bolancze, Boliemka), rz. l.d. Notesi 53,0 16,9
 Bolszewka[^], rz., p.d. Redy 54,6 18,2
 Boner+, staw 50,0 19,5
 Bór Dąbski, *Dąb Borowy*, las 52,6 19,4
 Bór Dobarz+, las 53,4 22,6
 Bór Dobiegniewski, [brak nazwy], las 52,6 19,3
 Bór Lubański, [brak nazwy], las 52,7 18,9
 Bór Rudzki+, las 52,7 22,8
 Borek (Borowy Potok), *Dopływ spod góry Mogiła*, rz., l.d. Paleśnicy 49,8 20,8
 Borowa[^], rz., l.d. Wdy 54,2 17,8
 Borowe[^], jez. 54,2 17,8
 Borownica, rz. l.d. Orli 51,6 17,3
 Borówno, jez. 53,2 18,1
 Borowo (Borowna, Kujan), *Borówno*, jez. 53,4 17,2
 Borowy Staw, *Borowczyk*, staw 50,0 19,2
 Borowy, *Bukowieckie*, staw 52,4 15,6
 Borucza, rz., l.d. Cienkiej 52,4 21,6
 Boruszyńska Struga[^], *Kanał Boruszyński*, rz. p.d. Młyńskiej 52,8 16,6
 Bory Bobrownickie, [brak nazwy], las 52,8 19,0
 Bory Dybrowskie, [brak nazwy], las 53,0 18,4
 Borzym, *Młyńskie*, jez. 52,6 16,0
 Borzymino[^] (Zajeziorki[^]), *Czarownica (Borzymińskie)*, jez. 53,1 19,3
 Borzyskie[^], *Borzymowskie*, jez. 52,5 19,0
 Borzyszkowskie[^], jez. 54,0 17,4
 Bożenica, rz., l.d. Łomżycy 53,2 22,0
 Branew, *Bukowa*, rz., p.d. Sanu 50,6 22,2
 Branica, rz., p.d. Bobrowej 52,0 19,9
 Branickie[^], jez. 53,4 18,2
 Branwica, rz., p.d. Branwi 50,6 22,5
 Brda (Bra, Niebrda, Brahe), rz. l.d. Wisły 53,4 17,9
 Brdowskie (Brdowo), jez. 52,4 18,7
 Breń, rz., p.d. Wisły or l.d. Wisłoki 50,2 21,350,4 21,4
 Brenica (Branica, Brennica), *Brynica*, rz., p.d. Drwęcy 53,3 19,6
 Breńsko (Breńsk, Brańskie[^]), *Bryńskie Południowe*, *Bryńskie Północne*, jez. 53,2 19,7
 Brniewa (Samica, Ziemin), *Samica*, rz. l.d. Obry (Obrzański Kanał Południowy) 51,8 16,4–52,1 16,3
 Brocz (Broce, Bruce, Broc), *Broczyno Wielkie*, jez. 53,5 16,3
 Brodek (Stoła[^]), *Sztolnia Ponikowska*, rz., l.d. Białej 50,3 19,5
 Brodek, *dopływ z Jez. Prusieckiego*, rz. l.d. Welmy 52,7 17,1
 Brodek[^], rz. p.d. Moskawy 52,2 17,2
 Brodnia[^], *Pichna*, *Brodnia*, rz., p.d. Warty 51,7 18,9
 Brodnica, *Wierciczka*, rz., p.d. Warty 50,9 19,5
 Brody (Brodén), jez. 53,6 16,4
 Brok (Brok Wielki), rz., p.d. Bugu 52,8 22,2
 Brok Mały, rz., p.d. Broku 52,8 22,2
 Brok, rz., p.d. Bugu 52,8 22,0
 Bronisław, jez. 52,6 18,1
 Bronka, rz., p.d. Nurca 52,8 22,9
 Brusznia Góra, *Męczińska Góra*, *góra*, 693 m n.p.m. 49,6 21,3
 Brylski Potok, [brak nazwy], rz., l.d. Wisłoki 49,8 21,4
 Brynica, *Bród*, rz., l.d. Oksza 50,9 18,9
 Brynica, rz., p.d. Przemszy (Czarnej) 50,6 19,2–50,3 19,1
 Bryniczka (Bystrzyca), *Brynica*, rz., p.d. Nidy 50,7 20,2
 Brzednie (Brzedno), jez. 51,9 17,0
 Brzezanka, *Brzeźna*, rz., l.d. Dunajca 49,6 20,6
 Brzeżanek[^], rz., p.d. Świętej Strugi 53,7 18,3
 Brzeżiczne, jez. 51,3 23,0
 Brzeżinek[^], jez. 54,0 17,2
 Brzeżino[^], jez. 53,7 18,3
 Brzezińskie[^], *Brzeźno*, jez. 52,8 19,0
 Brzeźnica (Brzeznica, Zamberster Fliess), *Samborza*, rz. p.d. Plitnicy 53,4 16,7
 Brzeźnica (Grobka, Wrzępia, Jeziera), *Gróbka*, rz., p.d. Wisły 49,9 20,4–50,1 20,6
 Brzeźnica, rz., l.d. Wisły 50,5 21,5
 Brzeźnica, rz., p.d. Nidy 50,6 20,4
 Brzeźnica, rz., p.d. Wisły 52,6 19,7
 Brzeźnica, *Wieleń*, rz., l.d. Dunajca 49,9 20,8
 Brzeźnica, *Wielopólka*, rz., p.d. Wisłoki 50,1 21,6
 Brzeźno[^], jez. 54,0 17,8
 Brzoza, rz., l.d. Bzury 51,8 19,4
 Brzozowa (Bierzozowa, Wielka Struga, Berezówka[^]), *Brzozówka*, rz., l.d. Biebrzy 53,6 23,1

- Brzozowe Bagno (Bzuczina, Berkenbrugege), bagno 53,5 16,2
- Brzozówka (Bargłówka[^]) *Bargłówka*, rz., p.d. Węgrówki 53,8 22,8
- Brzuchowo, jez. 53,5 17,5
- Budzki Staw+, staw 49,9 19,2
- Budzyńskie[^], jez. 53,5 18,2
- Bug (Buh), rz., l.d. Narwi 52,5 21,1–52,3
- Bujakówka[^], rz., p.d. Przesieki 52,4 22,8
- Bukowie, *Bukowieckie*, jez. 52,9 17,2
- Bukowina[^], rz., p.d. Łupawy 54,4 17,8
- Bukówka (Miskowa), rz. p.d. Notesi 53,1 16,3–52,9 16,1
- Bukownica, rz. g.b. Bukówki 53,1 16,4
- Bukowo Wielkie, *Bukowo*, jez. 53,1 16,3
- Bukrzyno[^], jez. 54,3 18
- Burgale[^], jez. 53,7 19,3
- Bursztynica[^], rz., p.d. Szumionki 53,5 17,9
- Burzanka[^], rz., p.d. jez. Elbląg 54,1 19,5
- Bużecka[^] (Sarna[^], Sarnaki[^]), *Sarenka*, rz., l.d. Bugu 52,4 22,9
- Bychowska Struga[^], rz., l.d. Piaśnicy, 54,8 18
- Bylskie (Bielskie), *Bielskie*, jez. 52,6 15,9
- Bysinka, rz., l.d. Raby 49,8 19,9
- Bysławskie[^], jez. 53,5 18
- Bystra, *Bystrzanka*, g.b. *Potok*, *Sidzinka*, rz., l.d. Skawy 49,6 19,7
- Bystra, rz., l.d. Juszczyńki 49,6 19,2
- Bystra, rz., l.d. Koszarawy 49,6 19,4
- Bystra, rz., p.d. Wisły 51,2 22,1
- Bystry, rz., p.d. Rogoźnika 49,4 19,9
- Bystrzec, [brak nazwy], rz., p.d. Skawy 49,9 19,5
- Bystrzec, *Bystrz*, rz., l.d. Skawy 49,8 19,5
- Bystrzec, rz. l.d. Przosny 51,6 18,1
- Bystrzyca (Bystrzec, Ulejnicza[^]), *Ciemna*, rz. l.d. Ołoboku 51,7 17,9
- Bystrzyca (Piszczyk, Rzeczysko[^]), *Sadowicka Struga*, rz. p.d. Welmy 52,6 17,7
- Bystrzyca, rz., l.d. Wieprza 51,2 22,6
- Bystrzyca, rz., p.d. Brzeźnicy 50,1 21,7
- Bystrzyca, rz., p.d. Tyśmienicy 51,8 22,4
- Bysze (Byze), *Busino*, jez. 53,5 16,4
- Bytońskie[^], jez. 52,5 18,6
- Bytyn (Bythin, Bytyńskie), *Wielki Bytyń*, jez. 53,3 16,3
- Bytynek, *Bytyniec*, jez. 53,3 16,3
- Bzdura (Mierczna[^]), *Beldówka*, rz., p.d. Nyra 51,8 19,0
- Bzura Południowa, [brak nazwy], rz., l.d. Wisły 52,6 19,5
- Bzura, rz., l.d. Wisły 51,8 19,5–52,4 20,2
- Cechyńskie Mł.[^], jez. 54,2 17,5
- Cechyńskie Wielkie[^], jez. 54,2 17,5
- Cedron[^], rz., p.d. Redy 54,6 18,3
- Cedzyna (Cydzyna, Mąchocka), *Lubrzanica*, rz., p.d. Czarnej Nidy 50,9 20,7
- Cekyńskie Wlk.[^], jez. 53,6 18
- Cendrówka[^], *Cedron*, rz., l.d. Skawinka 49,9 19,7
- Cetynia (Ceteń[^], Cietynia[^], Hudynia[^]), rz., l.d. Bugu 52,5 22,3
- Charbiolka (Charbiolka), *Świątnica*, rz. p.d. Koplą (obecnie p.d. Michałówki) 52,3 16,9
- Charzykowskie[^], jez. 53,8 17,5
- Cheb[^], jez. 54,0 17,8
- Chechel, *Chechło*, rz., l.d. Wisły 50,1 19,4
- Chechel, *Raclawka*, rz., l.d. Rudawy 50,2 19,7
- Chechło[^], rz., p.d. Czernicy 53,9 16,9
- Chełm, *Chelmo*, góra 51,1 19,7
- Chełm[^], góra, 779 m n.p.m. 49,6 21,0
- Chełmica[^], *Chelmickie*, jez. 52,7 19,1
- Chełmnica (Chełmica[^]), *Chelmiczka*, rz., p.d. Wisły 52,7 19,1
- Chełmżyńskie[^], jez. 53,2 18,6
- Chlebczanka, rz., l.d. Sarenki 52,3 22,9
- Chłodna (Chłodna Samica, Samica Bliższa), [brak nazwy], rz. p.d. Obry 51,9 17,1
- Chłop, jez. 52,4 15,8
- Chmielnicza, *Smolnica*, rz. p.d. Stołuni 53,5 17,2
- Chmielnicza[^], rz., p.d. Stołuni 53,5 17,2
- Chobienickie[^], jez. 52,1 15,9
- Chochlino (Kochlin See), *Wielkie Kochlino*, jez. 53,1 16,1
- Chocina[^], rz., l.d. Brdy 53,9 17,4
- Choczewskie[^], jez. 54,7 17,9
- Chodcza (Chotcza), *Ilżanka*, rz., l.d. Wisły 51,3 21,5
- Chodeckie[^], jez. 52,4 19,0
- Chodeczka (Kłobia, Kłobica), rz., p.d. Zgłowiączki 52,5 19,0
- Chodel, *Chodelka*, rz., p.d. Wisły 51,1 22,1
- Chodlik, rz., l.d. Chodli 51,1 22,9
- Chodupia, *Chodupka*, rz., p.d. Przylepnicy 53,0 20,0
- Chojenko[^] (Chojnowskie[^], Księżę[^]), *Oborskie*, jez. 53,0 19,2
- Chojno[^], jez. 53,3 19,3
- Chomiąskie[^], jez. 52,6 17,8
- Chorzelskie Stawy+, staw 50,3 21,5
- Chotle (Chotel), *Komorowskie (Chotel-skie)*, jez. 52,4 18,8
- Chotucza (Hołucz, Chołucz), [brak nazwy], rz. p.d. Pośrednika 51,6 18,3
- Chrapka (Chropla), jez. 52,6 19,3
- Chrząścina, *dopływ spod Czerlejna*, rz. l.d. Moskawy 52,3 17,2
- Chrząst, [brak nazwy], rz., p.d. Zielonej 53,0 18,5
- Chrząstawa[^], rz., p.d. Szczyry 53,6 17,1
- Chrząstawka[^], rz., p.d. Widawki 51,4 19,1
- Chrzypsko, *Chrzypskie*, jez. 52,6 16,2
- Cicha (Czicha, Kupka), *Kubek*, jez. 52,7 16,1
- Cicha, rz., l.d. Szreniawy 50,4 20,0
- Cicha, rz., l.d. Wody Ujsolskiej 49,4 19,2
- Ciche[^], jez. 53,4 19,4
- Cichy, rz., g.b. Rogoźnika (p.d. Dunajca Czarnego) 49,4 19,9
- Ciecień, góra, 835 m n.p.m. 49,8 20,1
- Ciemiega (Wiślanówka[^], d.b. Dębniak[^], g.b. Kłótnia[^]), *Rakutówka*, rz., p.d. Lubchory 52,5 19,3
- Ciemiega, rz., l.d. Bystrzycy 51,3 22,5
- Ciemna (Ciemna Rzeka, Plewiska Struga, Wirenka), *Wirynka*, rz. l.d. Warty 52,3 16,8
- Ciencisko[^], jez. 52,6 18,1
- Cienia (Tena, Pokrzywnica, Koprzywnica, Stawka[^]), *Trojanówka*, rz. p.d. Przosny 51,7 18,3
- Cienia[^], rz., p.d. Pokrzywnica (dopływ Przosny) 51,6 18,5–51,7 18,2
- Cienka (Jasienica), rz., p.d. Rządzy 52,4 21,5
- Ciśmionka, *Gliniany Potok*, rz., l.d. Szczawy 49,6 21,5
- Ciszówka, [brak nazwy], rz., l.d. Warty 50,5 19,3
- Cizówka, rz., p.d. Strzygowej 51,5 17,9
- Cybina (Czybyna), rz. p.d. Warty 52,4 17,1
- Cyranowskie Stawy, staw 50,3 21,5
- Czadowo Wielkie (Grothen Cadow), *Szczygle*, jez. 53,3 16,1
- Czapelka, rz., l.d. Myśli 52,4 22,4
- Czaple (Małe Żnińskie, Mniejsze), *Żnińskie Małe*, jez. 52,8 17,7
- Czaplińskie (Czaplin), *Czaplino*, jez. 53,6 16,3
- Czarka, rz., l.d. Warty 50,7 19,2
- Czarna (Glinka, Zarne), rz. p.d. Gwdy 53,5 16,8
- Czarna (Kilzida[^]), *Wodząca*, rz., p.d. Dzibiczy 50,6 19,9
- Czarna Krośnica, rz., l.d. Krośnicy 49,5 20,4
- Czarna Łacha[^], rz., l.d. Motławy 54,3 18,7
- Czarna Nida, rz., l.d. Nidy 50,8 20,7
- Czarna Struga, *Kosówka*, rz., l.d. Bugu 52,6 22,2
- Czarna Struga, rz., p.d. Warty 50,6 19,4
- Czarna Woda (Wda)[^], rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,8 18,2
- Czarna Woda[^], rz., p.d. Bukowiny 54,4 17,9
- Czarna, *Chotowski Potok*, rz., l.d. Wisłoki 50,0 21,3
- Czarna, *Czarna Struga*, rz., p.d. Długiej 52,3 21,3
- Czarna, *Czarna Woda*, rz., l.d. Dunajca 49,6 20,4
- Czarna, *Czarny Potok*, rz., l.d. Jaśli 49,7 21,6
- Czarna, *Krzywski Potok*, *Czarna*, rz., p.d. Brzeźnicy 50,1 21,7
- Czarna, *Piasiecznica*, u.s. *Czarna*, rz., l.d. Pilczy (dziś l.d. Wolbórki) 51,6 19,9

Czarna, rz. dopływ Jez. Sławskiego 51,9 16,1
 Czarna, rz., l.d. Kocielnej 51,4 21,4
 Czarna, rz., l.d. Narwi 52,4 21,2
 Czarna, rz., l.d. Pilczy 51,6 19,9
 Czarna, rz., l.d. Wisłoki 50,1 21,3
 Czarna, rz., l.d. Wisły 50,7 20,8–50,4 21,3
 Czarna, rz., l.d. Wisły 51,9 21,1
 Czarna, rz., p.d. Pilczy 51,1 20,6–51,3 19,9
 Czarna, rz., p.d. Tyśmienicy 51,6 22,3
 Czarna, rz., p.d. Wieprza 51,7 22,3
 Czarna[^], rz., p.d. Gwdy 53,5 16,8
 Czarnca, *Czarcówka*, rz., p.d. Skawy 49,9 19,5
 Czarne (Czasło), *Czarne*, jez. 52,5 19,3
 Czarne Dąbówno[^], jez. 54,1 17,6
 Czarne Górne[^], jez. 53,6 19
 Czarne Sosnowickie, jez. 51,5 23,0
 Czarne, [brak nazwy], jez. 53,5 16,3
 Czarne, bagno 53,5 16,3
 Czarne, *Czarne Uścimowskie*, jez. 51,5 22,9
 Czarne[^], jez. 53,6 18,7
 Czarne[^], jez. 53,7 18,5
 Czarne[^], jez. 54,4 18,2
 Czarni (Czarna, Czarna Struga), *Bawół*, rz. p.d. Przosny (dziś g.b. Bawołu) 51,9 18,1
 Czarnka (Czarna), *Czarka*, rz., p.d. Warty 50,6 19,3
 Czarnoleskie[^], jez. 53,8 18,5
 Długie, jez. 54,0 17,3
 Czarnówka (Czarnawka), *Czarniawka*, rz., l.d. Moszczenicy (dopływ Bzury) 51,9 19,5
 Czarny Potok, [brak nazwy], rz. źródło, l.d. Stradonii 49,8 20,2
 Czarny, *Czarna Rzeka*, rz., l.d. Słopiczy 49,7 20,3
 Czartoria (Centory[^]), *Centuria*, rz., p.d. Przemszy (Białej) 50,4 19,5
 Czartoria, [brak nazwy], rz., l.d. Dębieszniczy 50,4 19,6
 Czarzyzna, rz., l.d. Wisły 50,4 21,2
 Czchówka, [brak nazwy], rz., g.b. Kąsnianka 49,8 20,9
 Czekała (Graboszewka, Struga), *Bawół*, rz. p.d. Powidzniczy 52,3 17,8
 Czepe (Cepe), *Szpec*, jez. 53,5 16,4
 Czermienicza (Lubianka), *Ruda*, rz. p.d. Gwdy 53,2 16,7
 Czerwna, *Pachniączka*, rz., p.d. Kłopotnica 49,6 21,4
 Czarna, rz., l.d. Słanica 49,5 19,0
 Czerniawa, [brak nazwy], rz. p.d. Żrenicy 52,4 17,4
 Czernica, rz., l.d. Skrwy 52,8 19,5
 Czernica[^], rz., l.d. Gwdy 53,7 16,9
 Czerniechowo (Czerniechowa), *Rów Młyński*, rz. p.d. Obry (dziś Obrzański Kanał Północny) 52,1 16,3
 Czerniew, *Nida*, rz., l.d. Przysowa 52,3 19,9
 Czernik, rz., p.d. Osownica 52,4 21,6
 Czerska Struga[^], rz., l.d. Brdy 53,7 17,9
 Czerwona Struga[^], rz., p.d. Brdy 53,8 17,4
 Czerwona[^], rz., l.d. Kłodawy 54,2 18,5
 Czerwotka (Grochowski Strumień[^]), rz., p.d. Liwca 52,4 22,0
 Czerwony Bór, wzgórze 53,0 22,1
 Czerwony Potok, *Dopływ spod Granic*, rz., p.d. Rzepiennika 49,8 21,1
 Czetna (Cetna), rz., p.d. Narwi 53,3 22,0
 Czochrin (Zacharin), *Czochryńskie*, jez. 53,5 16,5
 Czymna (Czerna), *Rów spod Mirowa*, rz., p.d. Rudnej 50,0 19,6
 Czymna, *Czerna*, rz., l.d. Skawy 49,8 19,5
 Czarnica, *Czarniec*, *Syhlec*, góra, 1318 m n.p.m. 49,6 19,6
 Czysta Woda[^], rz., l.d. Borowej 54,2 17,9
 Czysta, *Młynkowska*, rz., l.d. Drzewicy 51,2 20,5
 Czyste[^], jez. 53,3 18,5
 Czyste[^], jez. 54,0 18
 Dąb, rz., p.d. Jabłoni 53,0 22,3
 Dąbrówka, rz., l.d. Narwi 52,8 21,5
 Dąbrówka, rz., l.d. Skawy 49,9 19,5
 Dąbrówka[^], jez. 53,4 19
 Dąbrówka[^], jez. 54,0 19,1
 Dąbrówka[^], rz., p.d. Breni 50,2 21,3
 Dąbrowno (Dąbrówno, Dambrowno), *Jarostawskie*, jez. 52,1 17,1
 Dąbrowny Staw+, staw 50,0 19,5
 Dąbrowskie[^], jez. 54,2 18
 Dalna Góra, góra, 605 m n.p.m. 49,7 20,2
 Damaszk[^], jez. 54,1 18,6
 Damecz (Domecz, Damen), *Dębno*, jez. 53,7 16,3
 Damica (Damice, Damnic), *Dębica*, rz. l.d. Parsęty 53,7 16,3
 Damsdorfer See[^], jez. 54,1 17,5
 Danielka, rz., l.d. Wody Ujsolskiej 49,5 19,1
 Dębiec (Mlewiec), rz. l.d. Moskawy 52,4 17,1
 Dębiesznicza (Dubeśnica[^]), *Rycówka*, *Dębiesznicza*, rz., p.d. Przemszy (Białej) 50,4 19,6
 Dębno, jez. 52,3 16,7
 Dębno[^], jez. 53,4 19,4
 Dębowa Góra[^], góra 53,1 17,2
 Dębowiec, rz., l.d. Łukawicy 50,6 22,1
 Dębownica, rz., l.d. Wisłoki 49,7 21,5
 Debrzynka (Dobrzynka, Debrnicza), rz. l.d. Gwdy 53,5 17,1
 Debrzynka[^], rz., l.d. Gwdy 53,5 17,2
 Deczno[^], jez. 53,4 18,4
 Deeper See[^], jez. 54,0 17,1
 Dłubnia (Dłubnica), rz., l.d. Wisły 50,2 19,9
 Długa, rz., l.d. Narwi 52,3 21,2
 Długie (Długye), *Dołgie*, jez. 53,1 16,0
 Długie Jezioro[^], jez. 53,8 18,3
 Długie Jezioro[^], jez. 54,2 17,9
 Długie, jez. 52,5 15,6
 Długie, jez. 52,8 16,0
 Długie, *Uścimowskie*, jez. 51,5 22,9
 Długie[^], jez. 52,4 18,8
 Długie[^], jez. 52,4 18,8
 Długie[^], jez. 53,7 18,1
 Długie[^], jez. 54,3 18
 Długie[^], jez. 54,4 17,9
 Długonoga, *Krzywa Noga*, rz., l.d. Narwi 53,2 21,9
 Dłuskie (Długie, Gulbiny[^]), *Długie (Dłuskie)*, jez. 53,1 19,3
 Dłużek[^], jez. 53,5 19,3
 Dłużeń (Dłuszen, Dłuszyen), *Koldrąbski Strumień*, rz. l.d. Welmy 52,7 17,6
 Dobra (Daber See), *Dobre*, jez. 53,4 16,5
 Dobra Woda, *Dobrowódka*, rz., p.d. Nurca 52,6 23,4
 Dobrcz[^] (Dobrzer See[^]), jez. 53,3 18,2
 Dobrcz[^], jez. 53,3 18,2
 Dobre (Dobra), jez. 52,5 17,3
 Dobrociesz, *Dobrocieska Rzeka*, rz., p.d. Białej 49,8 20,6
 Dobrocza (Obrocza, Dąbrożna), *Dąbroczna*, rz. p.d. Orli 51,7 17,0
 Dobrogoszcz[^], jez. 54,2 18,1
 Dobrowo, *Pszczewskie*, jez. 52,4 15,8
 Dobrylewo, *Dobrylewskie*, jez. 52,9 17,7
 Dobrzechowa, *Grodzisko*, rz., l.d. Wisłoki 49,9 21,7
 Dobrzyca, rz. p.d. Pili 53,3 16,7
 Dobrzyca, rz., p.d. Raciążnicy 52,7 20,2
 Dobrzyca, rz., p.d. Radomierza 51,4 20,9
 Dobrzyczno, *Lubosz Wielki*, jez. 52,5 16,2
 Dobrzynia (Dobrynia, Dobryca, Bobryca[^]), rz., l.d. Rzeniszówki 50,6 19,2
 Dojca (Drząca, Docze), rz. p.d. Obry 52,2 16,1
 Dołga[^], rz., l.d. Gwdy 53,7 16,8
 Dolgen See[^], jez. 53,8 16,8
 Dolgen See[^], jez. 53,8 17,2
 Dołgie (Dolina, Dolgen), jez. 53,6 16,5
 Dolina Jadwigi[^], rz., p.d. Łupawy 54,4 17,7
 Dolny Kanał[^], rz., p.d. Wisły 53,1 18,3
 Dolsko, *Małe Dolskie*, jez. 51,9 17,1
 Dominice (Dominicz, Dominicze), *Dominickie*, jez. 51,9 16,3
 Dorf See[^], jez. 53,7 17,4
 Dorf See[^], jez. 53,8 16,7
 Dorf See[^], jez. 54,0 17
 Dratów, jez. 51,3 22,9
 Drawa (Drwa, Traba), rz. p.d. Notesi 53,7 16,1–52,9 15,9
 Drawsko (Draszko), jez. 53,6 16,2
 Drażnica (Drażniczka, Drożnica, Belęciński Potok), rz. l.d. Obry 51,9 16,8
 Drazno, *Zdręczno*, jez. 52,8 16,3

- Drecz (Drewitz), *Drzewoszewskie*, jez. 53,3 16,3
- Dręstwo (Granse, Gransten, Dręstwiańskie, Rybczyńskie), jez. 53,7 22,8
- Drgań (Drgoń), rz. p.d. Moskawy 52,2 17,3
- Drużno[^], jez. 54,1 19,5
- Drwęca (Drebitz, Drebnitz, Drewentz), rz., p.d. Wisły 53,0 18,7–53,3 19,5
- Drwinia (Drwinka[^], Rzepechowa Rzeka[^]), *Drwinka*, rz., p.d. Wisły 50,1 20,3
- Drybok[^], rz., l.d. Wisły, 54,0 18,8
- Drynica, *Brzuśnia*, rz., p.d. Drzewicy 51,4 20,4
- Drzeczek, Wielki (Drzyzno), *Wielkie Drzeźno*, jez. 53,1 16,1
- Drzęczno[^], jez. 54,0 18,1
- Drzešno, jez. 52,5 19,5
- Drzewcza (Drzewecz, Wdrzewiecz), *Borowieckie*, jez. 52,3 17,0
- Drzewiana Struga (Holtbeck, Holczbeke), *Bliska Struga*, rz. l.d. Damicy 53,7 16,2
- Drzewica, *Drzewiczka*, rz., p.d. Pilczy 51,2 20,6–51,6 20,6
- Drzonkowskie (Grzymisław), *Grzymisławskie*, jez. 52,1 17,0
- Drzycimskie[^], jez. 53,5 18
- Dukielka, *Dukielka*, rz., l.d. Jaśli 49,6 21,7
- Dulcza, rz., l.d. Wisłoki 49,9 21,2
- Dulowie, rz., l.d. Wisły 53,0 18,5
- Dulowie[^], rz., l.d. Wisły, 53,0 18,5
- Dulzig See[^], jez. 54,0 17,1
- Dunajec Biały, *Biały Dunajec*, rz., p.d. Dunajca 49,4 20,0
- Dunajec Czarny, *Dunajec*, u.s. *Czarny Dunajec*, rz., źródło Dunajca 49,2 19,9–49,5 20,0
- Dunajec, rz., p.d. Wisły 49,2 19,9–50,2 20,7
- Dunówka[^], rz., p.d. rz. Elbląg 54,2 19,4
- Dupka (Duptensee, Dyper-See), *Dziupelno*, jez. 53,1 16,0
- Durmowska Samica (Saganówka, Gorzeńska Samica, g.b. Młyńska), *Durmowska Struga*, rz. l.d. Warty 52,6 15,9
- Durowo (Bielsko, Durowskie), jez. 52,8 17,2
- Duża Bacha[^], rz., p.d. Lutryny 53,3 19,1
- Duża Boruja[^], jez. 54,1 17,4
- Duże (Głębokie[^], Steklińskie[^]), *Steklińskie (Steklin)*, jez. 53,0 19,0
- Duże Gardliczno[^], jez. 53,9 17,6
- Duże Głuche[^], jez. 54,0 17,6
- Duże Łąkie[^], jez. 53,4 18,1
- Duże[^], jez. 53,4 19,2
- Duże[^], jez. 54,0 18,2
- Duży Mergiel[^], jez. 54,1 18,5
- Dybła, rz., p.d. Łeku 53,6 22,5
- Dybła, rz., prawe ramię Łeku 53,5 22,8
- Dybrzyk[^], jez. 53,8 17,6
- Dywuńskie[^], jez. 54,0 17,6
- Działdówka, rz., g.b. Wkra 53,2 20,0
- Działy+, bagno 52,9 18,9
- Działyńskie[^], jez. 53,0 19,1
- Dzibicza (Biała, Białka[^], Szczotkiew[^], Szerbica[^]), *Białka*, rz., l.d. Krztyni 50,6 19,6
- Dziechowo (Zdziechowo, Sępólno[^]), *Sępoleńskie*, jez. 53,5 17,5
- Dziechowo[^], jez. 53,5 17,5
- Dziedno[^], jez. 53,4 17,8
- Dzielna, rz., p.d. Przosny 51,2 18,2
- Dzierżąskie[^], jez. 54,3 18,3
- Dzierżazenko (Dzierzazenko), *Dzierżazenko*, jez. 53,0 16,3
- Dzierżazna (Dzierzassna, Kota[^]), *Dzierżazna*, rz. p.d. Bukówki 53,0 16,2
- Dzierżaznica, rz., l.d. Płonej 52,6 20,2
- Dzierżazno (Dzierżasno), *Dzierżazno*, jez. 52,9 16,2
- Dzierzbia, rz., l.d. Skrody 53,4 22,1
- Dzierzgoń[^], jez. 53,8 19,2
- Dzierzgoń[^], rz., l.d. jez. Drużno 53,9 19,4
- Dzieża[^] (Dzierża[^]), rz., l.d. Mieni 52,8 22,7
- Dzikuska[^], rz., p.d. rz. Elbląg 54,2 19,4
- Elbląg[^], rz., dopływ Zalewu Wiślanego 54,1 19,4
- Elionka[^], rz., p.d. jez. Drużno, 54,0 19,6
- Elszka[^], rz., p.d. jez. Drużno 54,1 19,6
- Ewingi[^], jez. 53,8 19,6
- Faulober (Gniła Obra[^]), *Gniła Obra*, rz. p.d. Obrzycy 52,3 15,6–52,1 15,8
- Firlej, jez. 51,5 22,5
- Fiszewka[^], rz., l.d. rz. Elbląg 54,1 19,3
- Fiszewo[^], jez. 54,1 17,7
- Flis, rz., p.d. Brdy 53,1 17,9
- Flisa (Bogdanka, Rudnik, Samica), *Bogdanka*, rz. l.d. Warty 52,4 16,8
- Foszczyna, *Dębówka*, rz., l.d. Wisłoki 49,8 21,3
- Fridrichówka[^], *Frydrychówka*, rz., p.d. Wieprza[^] 49,9 19,4
- Fryba[^], rz., p.d. Trynki 53,3 18,5
- Frydek[^], jez. 53,3 18,9
- Fulbek (Wolbek), *Świerczyniec*, rz. p.d. Dobrzycy 53,4 16,3
- Gać (Gacy, Duże[^]), *Pakawskie*, jez. 52,7 16,2
- Gać, rz. dopływ Jez. Wielkiego (Jez. Jelenczewo) 52,0 16,9
- Gać, rz., l.d. Jabłoni 53,0 22,2
- Gać, rz., l.d. Pilczy 51,6 20,1
- Gaczna, *Chojnataka*, rz., p.d. Rawy 51,9 20,3
- Gągolina, d.b. *Pisi*, rz., p.d. Bzury 52,2 20,4
- Gajska Rzeka, *Młynówka, Rzeka*, rz., l.d. Raby 49,9 20,1
- Ganina, *Dębowiecka Struga*, rz. p.d. Bystrzycy 52,6 17,7
- Garbianka[^], rz., dopływ Zalewu Wiślanego 54,3 19,5
- Gardeja[^], rz., p.d. Osy, 53,6 19
- Gardno[^], jez. 54,7 17,1
- Garliczka, rz., l.d. Prądnika 50,2 19,9
- Garnek, *Maciejek*, jez. 52,6 17,1
- Garnica, rz., p.d. Korzeniówki 51,4 20,9
- Gąsawka (Gąsawa, Gonsawka), rz. l.d. Notesi 53,1 17,8–52,7 17,8
- Gąsawskie, jez. 52,8 17,8
- Gąsiniec (Gęsiniec, Kunówka), rz. p.d. Obry 51,9 17,0
- Gatno[^], jez. 54,0 18,1
- Gawarzec, *Gawarek*, rz., p.d. Wisły 52,4 20,3
- Gawroni Potok (Hawrani), *Przyłęków*, rz., l.d. Koszarawy 49,6 19,2
- Gębickie (Gembiczkie), *Niewiemko*, jez. 52,9 16,8
- Gęsty Potok, *Dopływ z Szarówki*, rz., p.d. Słomki 49,7 20,5
- Giednia, *Giedniówka*, rz., p.d. Łydyni 53,1 20,5
- Gielczew, rz., l.d. Wieprza 51,0 22,8
- Gielnica, *Gielczanka*, rz., p.d. Łomżyce 53,1 22,1
- Girzyńskie (Chmyelnyk, Panewka, Jerzyńskie[^]), *Jerzyńskie*, jez. 52,5 17,2
- Giszka (Tymienica, Sowinka), rz. l.d. Przosny 51,9 17,9
- Gizdepka[^], rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,7 18,4
- Gizela[^], rz., l.d. Drwęcy 53,6 19,9
- Giżyno (Giesen), *Giżno*, jez. 53,3 15,9
- Głębozec (Glabok, Głęboczko), *Głębocz*, jez. 52,5 15,6
- Głębozec (Glamboczek, Glembocze), *Borowe*, jez. 52,9 15,9
- Głęboka, rz. p.d. Obry 52,1 15,9
- Głębokie (Glambek, Glabok), jez. 52,5 15,5
- Głębokie, *Dopływ z Jasienia*, rz., p.d. Brzeźnicy 49,9 20,5
- Głębokie, jez. 51,5 22,9
- Głębokie[^], jez. 54,2 18,3
- Głębokie[^], jez. 54,3 18,3
- Glinka, rz., g.b. Wody Ujsolskiej 49,5 19,2
- Glinnik (Biała Rzeka[^]), *Młynówka*, rz., p.d. Brzeźnicy 50,1 20,6
- Glinny, rz., l.d. Krzyżówki 49,6 19,4
- Glinowskie[^], jez. 54,2 17,6
- Gliser[^], jez. 53,6 19
- Głodnik (Głodnik, Schulz-See), *Puste*, jez. 52,9 16,1
- Głogówka, *Dopływ z Kurdwanowic*, rz., p.d. Wilgi 50,0 19,9
- Głomia (Głumia, Głumin, Głumia, Głomnica[^]), rz. l.d. Gwdy 53,3 16,8
- Głowińskie[^], jez. 53,4 19,3
- Główna (Głowna), rz. p.d. Warty 52,5 17,2
- Główna (Głowna, Samica Szamotulska[^]), *Sama*, rz. l.d. Warty 52,4 16,7–52,7 16,5

Głuche[^], jez. 53,8 17,4
 Głuche[^], jez. 53,8 18,5
 Głupczyno (Głupczyno, Białe), *Głubczyn Mały* i *Głubczyn Wielki*, jez. 53,2 16,9
 Głuszyna (Glussina, Głuszynka[^], Żórawka[^]), *Żurawka*, rz., p.d. Przosny 51,6 18,2
 Głuszyna, *Żurawka*, rz., p.d. Przosny 51,5 18,3
 Gnida, rz., p.d. Nyra 52,0 19,1
 Gniła Barycz, rz., l.d. Baryczy 51,5 18,1
 Gnilec[^], rz., p.d. Czernicy 53,8 16,9
 Gnilszczyzna (Gweszczyna, Niedźwiadka[^]), *Lubianka*, rz., p.d. Drwęcy 52,9 19,1
 Gnojnica (Gnojniczka), rz., l.d. Zagórczy 50,1 21,7
 Godziebel (Godzibel), *Godziębel*, jez. 51,9 16,7
 Godziszewo, *Godziszewskie*, jez. 52,7 16,1
 Godziszewskie[^], jez. 54,1 18,5
 Gogolcza Góra, wzgórze 53,1 16,2
 Gogolin (Gogolino), *Gogolin Wielki*, jez. 53,5 17,0
 Gogolin[^], jez. 53,5 17,1
 Gogoline (Księżę), *Bochenkowe*, jez. 52,5 16,2
 Gołaszka (Gołaszka), *Pagor*, rz., p.d. Przemszy (Czarnej) 50,4 19,2
 Gołda (Gauda), rz., p.d. Kosówki 53,4 22,7
 Gołeczka, *Galczanka*, rz., p.d. Szreniawy 50,3 19,9
 Golin (Gołyń), *Gołyń*, jez. 52,4 15,8
 Goniądzka, *Czarna Struga*, rz., l.d. Biebrzy 53,5 22,8
 Goplenica (Goplenicza, Goplinica), *Kanał Morzysławski*, rz. odpływ z Jez. Ślesiańskiego 52,3 18,3
 Gopło, jez. 52,6 18,3
 Góra Sygnałowa, wzgórze, 52,34 22,19
 Gorce, pasmo górskie 49,6 20,2
 Górnica, rz. śr.-g.b. Bukówki 52,9 16,3
 Górskie (Gorskie), *Góra*, jez. 52,5 17,2
 Górskie, *Góreckie*, jez. 52,3 16,8
 Goryłowski Staw+, staw 50,9 19,0
 Goryńskie[^], jez. 53,6 19,3
 Gorzeń, *Goreńskie*, jez. 52,5 19,3
 Gorzeńskie (Gorzeń), *Gorzyńskie*, jez. 52,6 15,9
 Górznica (Kaliczka), *Górzanka*, rz., l.d. Brenicy 53,2 19,7
 Gorznica (Świędmia, Swędra[^]), *Swędra*, rz. l.d. Swędni 51,7 18,5
 Gorzniczek, rz., p.d. Mieni 52,2 21,5
 Górzno (Gurznoer See[^]), *Górzeńskie*, jez. 53,2 19,7
 Górzno[^], jez. 53,2 19,7
 Gorzuchowo (Gorzuchowskie), *Gorzuchowskie*, jez. 52,6 17,4
 Górzynskie, *Górznickie*, jez. 51,9 16,8
 Gościądz (Gościązno), *Gościądz*, jez. 52,6 19,3
 Gościnną[^], rz., p.d. Bolszewki 54,5 18,2
 Goślawskie[^] (Goślawickie), jez. 52,3 18,2
 Goślinka[^] (Goślińska Struga, Trojanka), rz. p.d. Warty 52,6 17,0
 Gostomia, *Gostomka*, rz., l.d. Pilczy 51,6 20,6
 Gostomskie[^], jez. 54,2 17,8
 Gostuda[^], jez. 53,8 17,4
 Gostwica, *Gostwiczanka*, rz., l.d. Dunajca 49,6 20,6
 Gostyńska (Bukownica, Kania[^]), *Kania*, rz. l.d. Obry 51,9 17,0
 Goszcza, *Dopływ spod Gruszowa*, rz., p.d. Łaszówki 50,3 20,4
 Gosznica, *Utrata*, rz., p.d. Przosny 51,1 18,5
 Gowidlińskie[^], jez. 54,3 17,8
 Gozdowica[^] (Gożdzenica[^]), *Gozdowica*, rz., p.d. Skrzy 52,9 19,5
 Gr. Amts See[^], jez. 53,7 17,4
 Gr. Damen See[^], jez. 53,8 16,7
 Gr. Diemen See[^], jez. 53,9 17,1
 Gr. Dorf See[^], jez. 54,0 16,9
 Gr. Lodzin See[^], jez. 53,7 17,4
 Gr. Papenzin See[^], jez. 54,0 16,8
 Gr. See[^], jez. 53,6 18,9
 Gr. Zinn See[^], jez. 53,7 17,1
 Grabia, rz., p.d. Widawki 51,6 19,1
 Grabin[^], *Mala Widawka*, rz., p.d. Grabii 51,5 19,4
 Grabina[^], jez. 52,5 19,7
 Grabowiec, [brak nazwy], rz. l.d. Cybiny 52,4 17,1
 Grabówko[^], jez. 54,1 18,2
 Grabowski Potok, *Dopływ spod Dąbrowicy*, rz., l.d. Tarnowej 49,8 20,3
 Grabowskie[^], jez. 54,2 18,1
 Grądy[^], jez. 53,3 19,9
 Graniczna[^], rz., l.d. Pilicy 54,2 17,9
 Graniczny Staw, *Granicznik*, staw 50,0 19,1
 Gręba[^], rz., l.d. Warty 51,1 18,6
 Gręzka, rz., p.d. Wisy 53,5 22,3
 Grobelka, rz., p.d. Myśli 52,3 22,4
 Grobnica[^], rz., l.d. Drwęcy 53,4 19,7
 Grochowskie[^], jez. 53,6 17,8
 Grodek, *Stomianka*, rz., p.d. Pilczy 51,4 20,2
 Grodna, *Dopływ spod Głębokiej*, rz., p.d. Ropy 49,7 21,3
 Gródź, rz., l.d. Turny 52,5 22,4
 Grodzianka, *Grodna*, rz. p.d. Sapolny 52,4 16,1
 Grodziecki Staw, *Stawy Grojeckie*, staw 49,9 19,2
 Grodzieńskie[^], jez. 53,2 18,7
 Grodzinka, *Kruczka*, rz., p.d. Nidy 50,5 20,4
 Grojec, góra, 612 m n.p.m. 49,7 19,2
 Grójeckie[^], jez. 52,5 18,9
 Gronoszowa (Kamienica), *Porębianka*, rz., l.d. Mszany 49,6 20,1
 Gronówko[^], jez. 53,4 19,8
 Groszewka, rz. l.d. Wielkiej Samicy 52,2 16,0
 Grylewiec (Grylewskie, Grylewo), *Grylewskie*, jez. 52,8 17,3
 Gryżliny[^], jez. 53,5 19,5
 Grzibienie (Grzybionek), *Grzybionek*, jez. 52,5 17,3
 Grzmiąca Struga[^], *Święty Strumień*, rz., p.d. Wisły 52,7 19,2
 Grzybowa, rz., p.d. Broku 52,8 21,9
 Grzywinek[^], jez. 53,3 19,3
 Gumienko, jez. 51,4 23,0
 Gutka (Gatka?), *Hatka*, d.b. *Wodziłówka*, rz., l.d. Jaskrzanki 53,3 23,0
 Guźnica, [brak nazwy], rz., p.d. Tyśmienicy 51,5 22,8
 Gwda (Glda, Chuda, Kuddow), rz. p.d. Notesi 53,5 16,9–53,1 16,7
 Gwda[^], rz., p.d. Notesi 53,7 16,8
 Gwiazda[^], jez. 53,5 17,9
 Gwieździniec[^], jez. 54,0 17,3
 Gwoźdnica, *Dorzyk*, rz., l.d. Wilgi 49,9 19,9
 Gwoźnica[^], rz., p.d. Wisłoki 49,9 21,9
 Gzinka, *Pobocznica*, rz., p.d. Bzury 52,1 19,8
 Hamer, *Rudnickie*, jez. 53,2 16,7
 Hamrzysko, *Struga*, rz. l.d. Notesi 52,9 16,1
 Harszówka, [brak nazwy], rz., l.d. Soły 49,9 19,2
 Hartowieckie[^], jez. 53,4 19,8
 Hozjanna[^], rz., p.d. Brdy 53,6 17,9
 Hoźna (Hwoźna), *Ruda*, rz., p.d. Narwi, 53,0 23,5
 Humieniec, *Gumienek*, jez. 51,5 22,9
 Iławka[^], rz., p.d. Drwęcy 53,5 19,7
 Iławskie[^], jez. 53,6 19,6
 Ilmanowska Rzeka, *Sowlina*, rz., p.d. Łososiny 49,7 20,4
 Ilonka[^] (Giling, Belcząca), *Jelonka*, rz. l.d. Juchacza 53,4 17,4
 Iłża (Izłża), g.b. *Iłżanka*, rz., l.d. Chodczy 51,2 21,3
 Iłżecka (Iłża), *Miałka*, rz., l.d. Chodczy 51,3 21,4
 Iwkowa, *Bela*, rz., g.b. Białej (l.d. Łososiny) 49,8 20,6
 Iwła, *Iwelka*, g.b. *Iwelka*, rz., p.d. Wisłoki 49,6 21,6
 Izbowa Łacha[^], rz., dopływ Zalewu Wiślanego 54,2 19,2
 Jabłoń (Jabłona), *Jabłonka*, rz., l.d. Narwi 53,0 22,2
 Jabłona (Jabłonia, Jabłoń, Jabłonka[^]), *Jabłonka*, rz., p.d. Gaci, 53,0 22,3
 Jabłonica, (d.b. Branicy), rz., l.d. Korzeniówki 51,3 20,8
 Jabłoniec, [brak nazwy], rz., p.d. Ilmanowskiej Rzeki 49,7 20,4
 Jąderka, *Dziewicze*, jez. 53,2 16,2
 Jagielny Potok, [brak nazwy], rz., p.d. Wolnicy 49,9 20,0

- Jagodnica, góra, 416 m n.p.m. 49,9 19,6
 Jakubkowo[^], jez. 53,5 19,7
 Jameczne (Iameczne), [brak nazwy], jez. dziś nie istnieje 51,9 16,7
 Jamnica, *Jamniczka*, *Jamniczanka*, rz., p.d. Kamionki 49,6 20,8
 Jamnica, rz., p.d. Trześni 50,4 21,6
 Jamnica[^], rz., l.d. Breni 50,2 21,2
 Jamno (Gamel-See), *Gomolno*, jez. 53,1 16,0
 Janka[^], rz., l.d. Wierzycy 53,9 18,7
 Janówko[^], jez. 53,3 19,6
 Jarząbek (Jarzembek), [brak nazwy], rz. p.d. Łomnicy 53,1 16,4
 Jarzecznicza (Jarzenica), *Dopływ spod Niepilnej*, rz., l.d. Łętwiny 50,8 19,1
 Jasiel (Jasiołka, Jasiel), *Jasiołka*, rz., p.d. Wisłoki 49,4 21,8–49,8 21,5
 Jasiel[^], rz., p.d. Nyra 51,7 19,4
 Jasienica, *Jasieniczanka*, rz., p.d. Gościbi 49,8 19,8
 Jasiennica (Ubiedrza), rz., p.d. Wisły 52,5 19,8
 Jasiona, *Siedliczanka*, rz., l.d. Białej 49,9 20,9
 Jasionka (Jassionka), [brak nazwy], rz. dziś uchodzi do Kanału Dźwińskiego 52,1 15,9
 Jasiarówka, rz., l.d. Bugu 52,6 21,7
 Jaskrzanka (Jaskra, Jaskranka[^]), rz., p.d. Narwi 53,3 22,9
 Jastrowie Małe, jez. 53,4 16,9
 Jastrowie, *Jastrowie Wielkie*, jez. 53,4 16,9
 Jawornik, rz., p.d. Nidzicy 50,2 20,6
 Jaworznik (Jaworznicki[^]), rz., p.d. Koziego Brodu 50,2 19,4
 Jedlanka, rz., p.d. Tyśmienicy 51,5 22,8
 Jedlino, *Ściegienne*, jez. 51,5 22,9
 Jedlna, *Chojniczanka*, rz., l.d. Białej 49,9 20,9
 Jedlna, *Jelna*, rz., l.d. Sanu 50,5 22,1
 Jedlnica (Jedlniczka), *Huta*, *Hutka*, rz., l.d. Nidy 50,8 20,4
 Jegrznia (Jegrzna, Jezgrzna), rz., l.d. Łeku 53,7 22,7
 Jeleń (Jelen, Gelen, Jelonek), *Jelonek*, jez. 52,5 17,6
 Jeleń[^], jez. 53,3 19,8
 Jeleń[^], jez. 53,8 17,6
 Jeleń[^], jez. 54,2 17,5
 Jelenczewo (Cichowo, Czychowo, Wielkie), *Cichowo*, jez. 52,0 16,9
 Jeleni Bród, rz., l.d. Oleśnicy 51,5 18,3
 Jelenie Duże[^], jez. 54,3 17,7
 Jelenie[^], jez. 53,8 18,8
 Jelonek[^], jez. 53,8 18,4
 Jerzmanowski Potok, *Szklarka*, rz., l.d. Rudawy 50,2 19,7
 Jeziernik, *Kamionna*, góra, 805 m n.p.m. 49,8 20,4
 Jeziernik, *Pasierbiecki Potok*, rz., l.d. Łososiny 49,8 20,4
 Jezierzycze[^], jez. 53,7 19,6
 Jeziora, *Jeziorna*, rz., l.d. Wisły 51,9 20,6–52,2 21,1
 Jeziorko (Jeziorki[^]), *Jeziorskie*, jez. 53,9 22,8
 Jeziorna[^], [brak nazwy], rz., p.d. Przosny 51,5 18,3
Jeżowiec (Jeżewiec), jez. 52,9 19,1
Jezuicka Struga, rz., p.d. Zielonej 52,9 18,3
 Jezuickie (Jezuiter See), jez. 53,0 18,1
 Jezuickie (Jezuiter See), *Jezuickie Małe*, jez. 53,1 17,9
 Jodłówka, rz., l.d. Wisłoki 49,9 21,3
 Jordan, rz., p.d. Drwęcy 53,0 18,8
 Juchacz, *Jelonka*, rz. l.d. Łobżonki lub g.b. Łobżonki 53,4 17,3
 Juchacz[^], jez. 53,4 17,4
 Junakowo (Iunowo), *Janukowo*, jez. 52,6 15,9
 Junno[^], jez. 54,4 17,9
 Jura (g.b. Jurzec), *Łojewek*, rz., p.d. Narwi 53,2 22,3
 Kacza[^], rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,5 18,4
 Kaczynka[^], rz., l.d. Wierzycy 54,1 18,1
 Kadeczka, *Kadecki Potok*, rz., l.d. Dunajca 49,5 20,5
 Kakaj[^], jez. 53,5 19,4
 Kalawy, [brak nazwy], rz., p.d. Rzepnika 49,9 19,8
 Kałdunek Duży[^], jez. 53,6 19,7
 Kałdunówka, *dopływ z Klodzina*, rz. l.d. Welmy 52,7 17,3
 Kałębie[^], jez. 53,7 18,5
 Kalinka, rz., p.d. Nidzicy 50,4 20,2
 Kalinówka, rz., l.d. Narwi 53,1 22,3
 Kaliszany[^], *Kaliszańskie*, jez. 52,9 17,1
 Kalna (Kalina[^], Lipowa[^]), rz., p.d. Kalonki 49,7 19,1
 Kalonka[^], rz., p.d. Żylicy 49,7 19,1
 Kałuża, rz., p.d. Tocznej 52,2 22,8
 Kameśnica, *Bystra*, *Kamesznica*, rz., l.d. Soły 49,6 19,1
 Kamianka (Kamionka[^]), rz., p.d. Bugu 52,4 22,9
 Kamianka (Kosówka, Koszewka, Kramkowska), *Kosodka*, rz., l.d. Biebrzy 53,4 22,6
 Kamianka, *Kołdziejka*, rz., l.d. Bugu 52,4 22,6
 Kamień (Kamyen, Camin), *Kamienne*, jez. 53,1 16,1
 Kamień[^], jez. 54,0 17
 Kamień[^], jez. 54,5 18,3
 Kamienica (Kamieniczka[^]), *Struga Kamienicka*, rz., p.d. Wisły 52,7 19,4
 Kamienica (Kamieniczka[^], Lipnik), *Zimna Woda*, g.b. *Kamieniczka*, rz., l.d. Warty 50,7 19,1
 Kamienica, rz., l.d. Dunajca 49,6 20,3
 Kamienica, rz., p.d. Dunajca 49,4 20,9–49,6 20,7
 Kamienica[^], rz., p.d. Wisłoki 49,9 21,4
 Kamienickie[^], jez. 54,4 17,9
 Kamieniczno[^], jez. 54,1 17,4
Kamienieckie (Kamieniec), jez. 52,5 18,7
 Kamienna, *Kamienny*, rz., l.d. Glinnej 49,6 19,3
 Kamiona (Kamionka, Kamionna, Kamienna), *Kamienna*, rz., l.d. Wisły 51,2 20,7–51,1 21,8
 Kamionka (Kamieniczka, Kamona), rz. p.d. Brdy 53,5 17,7
 Kamionka (Kamonka), rz. l.d. Warty 52,6 15,9
 Kamionka, rz., p.d. Biebrzy 53,2 22,4
 Kamionka, rz., p.d. Kamienicy 49,6 20,8
 Kamionkowskie[^], jez. 53,1 18,8
 Kanał Elbląski[^], rz., p.d. jez. Drużno, 54,0 19,6
 Kanał Górny[^], rz., p.d. Wisły 53,1 18,3
 Kanał Górny[^], rz., p.d. Wisły 53,1 18,4
 Kanał Juranda[^], rz., p.d. Nogatu 53,9 19,1
 Kanał Palemona[^], rz., l.d. Liwy 53,7 18,9
 Kanał Reda[^], rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,6 18,2
 Kanał Śledziowy[^], rz., l.d. Wisły 54,2 18,9
 Kania[^], rz., l.d. Pilicy 54,2 17,9
 Kanten See[^], jez. 53,9 19,7
 Kantorówka, rz., l.d. Szreniawy 50,2 20,4
 Kapalica (Czachurski Potok), *Kanał Czachurski*, rz. p.d. Cybiny 52,5 17,3
 Kąpiel (Kompieł), *Bierzwienna Długa*, rz. p.d. Rgilewki 52,3 18,8
 Karaś[^], jez. 53,6 19,5
 Karasiówka, rz., p.d. Sanuny 50,8 22,0
 Karaska, bagno 53,3 21,3
 Karaśne, jez. 51,4 23,0
Karaśnia, jez. 52,4 18,9
 Karbania, *Szczanica*, rz. p.d. Osiecznicy 52,6 16,3
 Karczemne[^], jez. 54,3 18,2
 Kargów, rz., l.d. Mierzawy 50,6 20,2
 Karkoszka, [brak nazwy], rz. l.d. Gąsawy 52,8 17,7
 Karlikowo[^], jez. 54,3 18,3
 Karpicko (Wolsztyn), *Wolsztyńskie*, jez. 52,1 16,1
 Karpno[^], jez. 54,1 17,8
 Karsin (Carsin, Karzin Bach), *Karsina*, rz. l.d. Damicy 53,7 16,3
 Karsino, *Krynickiego*, jez. 53,7 16,3
 Karsińskie[^], jez. 53,8 17,5
 Karwica (Karwyczfłis, Barwiczfłis, Zgniła Struga), rz. l.d. Korytnicy 53,3 16,1
 Karwusińskie[^], jez. 54,1 18,5
 Karwycz, Wielki (Gross Kabitz, Gross Kaatz See), *Wielkie Kacze*, jez. 53,4 16,2
 Kasina, *Kasinianka*, *Kasinka*, rz., p.d. Raby 49,7 20,1
 Kaśnianka (Kaśna), *Jastrzębianka*, *Kaśnianka*, rz., l.d. Białej 49,8 20,9

- Katlewska[^], rz., p.d. Wła 53,4 19,8
 Kazon (Kazanie), *Kazanie*, jez. 52,5 17,3
 Kcyńska (Kcyńska, Smogulecznica, Smogulecka Struga), rz. l.d. Notesi 53,0 17,4
 Kepernick (Młyńska Struga[^]), *Kłębowianka*, rz. p.d. Dobrzyca 53,3 16,4
 Kicz[^], rz., p.d. Brdy 53,6 17,8
 Kiedrowickie[^], jez. 54,0 17,5
 Kielbaska (Czapelna[^]), rz. l.d. Warty 52,1 18,6
 Kielbaśna, *Dąbrówka Polska*, rz., p.d. Dunajca 49,6 20,7
 Kielbsza, *Wilenica*, rz., l.d. Rużca 53,0 19,2
 Kielcznica, rz., p.d. Pilczy 51,6 20,5
 Kielmichowicz, *Żarnówka*, rz., l.d. Soły 49,7 19,2
 Kiełpińskie[^] (*Kiełpiny*), jez. 53,2 19,3
 Kiełpińskie[^], jez. 53,4 19,8
 Kielskie[^], jez. 54,0 17,6
 Kielsnica, *Kielsznica*, rz. p.d. Obry 51,9 16,9
 Kiemrowo (Kemerer See), *Komorze*, jez. 53,6 16,3
 Kikoł[^], *Kikolskie*, jez. 52,9 19,1
 Kiłpińskie[^], jez. 53,9 17,3
 Kirch See[^], jez. 54,0 16,9
 Kl. Papenzin See[^], jez. 54,0 16,9
 Kl. Zithener See[^], jez. 53,7 17,2
 Kłaczno[^], jez. 54,1 17,6
 Klasztorne[^], jez. 54,3 18,2
 Klecza, *Kleczówka*, *Kleczanka*, rz., p.d. Skawy 49,9 19,6
 Kleszczów, jez. 51,5 22,8
 Kleszczyn[^], *Kleszczyńskie*, jez. 53,1 19,3
 Klewianka, *Boberka*, rz., l.d. Biebrzy 53,5 22,8
 Klimaszewnica, rz., p.d. Biebrzy 53,5 22,5
 Klocza, [brak nazwy], rz. p.d. Warty 52,7 16,1
 Kłodawa[^], rz., l.d. Motławy 54,2 18,5
 Kłodno (Kloddensee), jez. 52,9 16,1
 Kłodno[^], jez. 54,3 18,1
 Kłonicznica, *Szczereżanka*, rz., l.d. Dunajca 49,5 20,5
 Kłonicznica[^], rz., p.d. Zbrzyca, 54,0 17,5
 Klonówka, *Kurp*, rz., l.d. Oleśnicy 51,3 18,4
 Kłopotnica, rz., l.d. Wisłoki 49,6 21,4
 Kniejówka, rz., p.d. Ściekley 50,2 20,2
 Kobiela, rz., l.d. Pilczy 50,9 19,7
 Kobyla Góra, góra 51,4 17,9
 Kobylanka, rz., l.d. Chodczy 51,3 21,9
 Kobylanka, rz., l.d. Rudawy 50,1 19,8
 Kobylec (Rogowskie[^], Rogowo[^]), *Rogowskie*, jez. 52,7 17,6
 Kobylki Dół (Kobylidol, Piekło), [brak nazwy], rz. l.d. Brniewy 51,9 16,5
 Kochanka[^], jez. 53,8 18,4
 Kociana (Koczana), rz. śr.b. Osiecznicy 52,6 16,3
 Kocięca[^], rz., l.d. Kocienieca 52,5 18,9
 Kocielna (Czarna, Kocielnica, Kocielniczka, g.b. Mironica), *Zagożdżonka*, rz., l.d. Wisły 51,5 21,5
 Kocieniec, rz., p.d. Zgłowiączki 52,5 18,8
 Kocunia (Cozums Flies, Kocuń, g.b. Skitnica), rz. l.d. Głomi 53,3 17,2
 Koczyna (Kocinka), *Kotynica*, rz., p.d. Kostrzyna 50,8 18,9
 Kolano, rz., p.d. Wisły 52,8 19,0
 Koleńskie, jez. 52,6 15,9
 Kolnica (Kolnicza), [brak nazwy], rz. l.d. Warty 52,1 17,4
 Kolnica, rz., l.d. Sony 52,8 20,8
 Kompel, *Kąpiel*, rz., p.d. Rgilówki 52,3 18,8
 Koniotopia, *Potok Kaszowski*, rz., p.d. Sanuki 50,0 19,7
 Konotop (Konotopie[^]), *Konotopskie*, jez. 52,9 19,1
 Konotopa, *Sumin*, jez. 52,5 19,5
 Końska, rz., l.d. Grabii 51,5 19,1
 Konzug See[^], jez. 53,8 17,3
 Kopaniec (Kopamnyecz, Kopaniecz), *Kopanica*, rz. l.d. Obry (dziś p.d. Obrzańskiego Kanału Południowego) 52,0 16,2
 Kopcianka[^], *Sosna*, rz., p.d. Liwca 52,3 22,2
 Kopia, *Różanka*, rz., p.d. Świdra 51,9 22,0
 Kopiec[^], jez. 53,0 19,3
 Koplą (Kopyl), *Kopel*, rz. p.d. Warty 52,3 17,0
 Koprzywianka (Koprzywnica), *Pokrzywianka*, rz., p.d. Świśliny 50,9 21,1
 Koprzywnica (Pokrzywnica, Pokrzywianka), *Centara*, rz., g.b. Przemszy (Białej) 50,4 19,7
 Koprzywnica (Wierzejka, g.b. Skawy, Rakówki), d.b. *Strawy*, rz., l.d. Lucięży 51,4 19,7
 Koprzywnica, *Kisielina*, rz., p.d. Wisły 50,1 20,8
 Koprzywnica, *Pokrzywnica*, rz., p.d. Narwi 52,6 20,9
 Kopytkówka[^] (Kopytówka[^]), rz., p.d. Biebrzy 53,6 22,9
 Kopytowa, *Chlebianka*, rz., l.d. Jasiołki 49,7 21,6
 Korabka (Godzianówka, Makówka), *Zielkówka*, rz., p.d. Pływi 52,0 20,0
 Korabka (Korabiewka), *Korabiewka*, rz., p.d. Rawy 52,0 20,3
 Kornatowskie[^], jez. 53,3 18,7
 Korycianka+, rz., l.d. Liwca 52,4 21,9
 Korytka, rz., p.d. Okrzeja 51,7 21,8
 Korytnica (Kortnica, g.b. Hammer-Fliess), rz. l.d. Drawy 53,4 16,1–53,1 15,9
 Korytnica, *Korynickie*, jez. 53,3 16,1
 Korzecznik[^], *Korzeckie*, jez. 52,3 18,8
 Korzeń, rz., p.d. Trześniówki 50,4 21,6
 Korzeniówka (d.b. Gawłówki), rz., p.d. Radomierza 51,4 20,9
 Kosarzewka, rz., p.d. Bystrzyca 51,0 22,6
 Kościelecki Staw+, staw 50,0 19,2
 Kosieniec, *Narutówka*, rz., p.d. Leniwej 51,5 21,4
 Kostrzecka Góra, *Kostrza*, góra, 730 m n.p.m. 49,8 20,3
 Kostrzyń, rz., l.d. Liwca 52,0 22,2–52,3 22,0
 Kostrzyna (Kostrzyń, Kostrzowska Woda[^]), *Pankówka*, *Kostrzewska Woda*, rz., p.d. Listwarty 50,9 18,7
 Kostrzynia (Mościenica[^]), [brak nazwy], rz., p.d. Moszczenicy 51,9 19,5
 Koszarawa (Kozaraba[^]), rz., p.d. Soły 49,7 19,5–49,7 19,2
 Koszewnica, *Czerwonka*, rz., l.d. Liwca 52,3 21,9
 Kotel[^], jez. 54,0 18
 Kotlinka[^], rz. p.d. Lutyni 51,9 17,6
 Kotomierznica (Struga[^]), *Kotomierzca* (*Kotomierzanka*), rz., l.d. Brdy 53,3 18,1
 Kowalewka[^], rz., p.d. jez. Elbląg 54,2 19,6
 Kozie[^], jez. 54,4 17,6
 Kozłówka (Brzymot[^]), *Czarnoleśna Struga*, rz., p.d. Kamienicy 50,7 19,1
 Krąg[^], jez. 54,0 18,1
 Kramsker See[^], jez. 53,7 17,2
 Krąpa (Krempa, Krępnica[^], Krępska Struga[^]), *Rurzyca*, rz. p.d. Gwdy 53,3 16,7
 Krąpsk, *Krąpsko Długie*, jez. 53,4 16,6
 Krąpsko Łękowy, *Krąpsko Górne*, jez. 53,3 16,6
 Krąpsko Podnie, *Dąb*, jez. 53,3 16,7
 Krąpsko Radlino, *Krąpsko Średnie*, jez. 53,3 16,7
 Krąpsko Wyższe, *Krąpsko Małe*, jez. 53,4 16,6
 Kraska[^], rz., p.d. Jezioro 51,8 20,9
 Krasne, jez. 51,4 22,9
 Krasne[^], jez. 53,7 17,9
 Krasne[^], jez. 53,9 17,3
 Krępa (Krępianka), *Krępianka*, rz., l.d. Wisły 51,2 21,6
 Krępa (Niechcica, Trzebiczna), rz., l.d. Warty 51,1 18,8
 Krępa, rz., p.d. Pilczy 51,5 20,3
 Krewcz (Krewiec, Krebs-See), *Rakowiec*, jez. 53,1 16,1
 Królówka, rz., p.d. Kamionki 49,6 20,8
 Kromszewskie[^], *Kromszewskie* (*Kromszewickie*), jez. 52,4 19,0
 Krosiewo (Krosiowo Wielkie, Kroszewo), *Kroszewo*, jez. 53,7 22,8
 Krosino (Kroszino), jez. 53,6 16,1
 Krośnica, rz., l.d. Dunajca 49,4 20,4
 Krowie Błoto (Pąchowska Struga[^]), *Pąchowska Struga*, rz. p.d. Obry 52,4 15,9

Krukowskie[^] (Siewierskie[^]), jez. 52,5 19,0
 Krusko, *Serafin*, jez. 53,4 21,6
 Kruszyńskie[^], jez. 54,0 17,6
 Krygowski Potok, *Dopływ spod Kryga*, rz., l.d. Libuszy 49,7 21,3
 Krzceń, jez. 51,4 22,9.
 Krzemień (Krzymień), *Krzymień*, jez. 52,7 16,2
 Krzemienica, *Krzemionka*, rz., p.d. Rawy 51,6 20,2
 Krzewęta (Długie, Krzewęt, Krzewętka), *Krzewent*, jez. 52,5 19,3
 Krzna Północna, rz., l.d. Krzny 51,9 22,4
 Krzna Południowa, rz., p.d. Krzny 51,9 22,6
 Krztynia (Krtynia, Pradła[^]), rz., l.d. Pilczy 50,6 19,7
 Krzynowłoga, *Świniarka*, *Ulatówka*, rz., p.d. Orzycy 53,2 20,9
 Krzywaszówka, [brak nazwy], rz., l.d. Nurczyka 52,5 23,1
 Krzywe (Cromzey, Grosse Krummer See), jez. 53,0 16,1
 Krzywula[^], rz., l.d. Krzny 52,1 22,9
 Krzyżówka (Krzyżowa[^]), rz., l.d. Koszarawy 49,6 19,3
 Księża (Ksienita), *Księżówka*, g.b. *Brodnicza*, rz., p.d. Pisy (Pisiaka) 53,2 19,6
 Księża[^], jez. 53,2 19,6
 Księża[^], rz., l.d. Brenicy 53,1 19,6
 Księża[^], jez. 53,9 17,5
 Kubiszewo, *Kupiszewo*, jez. 52,7 16,2
 Kubra, *Przytulanka*, rz., p.d. Słuczy 53,4 22,3
 Kucelinka, rz., p.d. Warty 50,8 19,2
 Kuchnia[^], jez. 53,6 19
 Kujawka[^], rz., p.d. Drwęcy 53,2 19,1
 Kukłówka (Kamionka, Petrykoska, Tuczna), *Tuczna*, rz., l.d. Gągolin 52,1 20,5
 Kukowo, jez. 53,8 22,7
 Kułakoszczyzna, las 53,5 22,9
 Kulbarze (Kulebarsee, Kuhlbars-See), *Kolbackie*, jez. 53,7 16,3
 Kulikówka, rz., p.d. Narwi 53,3 22,9
 Kunów, jez. 51,5 22,5
 Kurówka, rz., p.d. Wisły 51,4 22,0
 Kurowska Struga (Luboracz, Samica, Lecyzno), *Kanał Grabarski*, rz. p.d. Obry (dziś Kanał Północny) 52,2 16,5
 Kurzymy[^], jez. 53,4 19,4
 Kusowo, jez. 53,3 18,1
 Kuxener See[^], jez. 53,9 19,3
 Kuźnia[^], rz., p.d. Brdy 53,9 17,1
 Kwieciszówka (Rozanna, Kwieciszewica, Mała Noteć[^]), *Mała Noteć*, rz. l.d. Notesi 52,6 18,0
 Kwiejce, *Piast*, jez. 52,8 15,9
 Kwilanka, *Kwilinianka*, *Filanka*, rz., p.d. Nidy 50,7 20,0
 Kwileckie Jezioro (Qvileczkie, Wielkie), *Kwileckie*, jez. 52,5 16,1
 Łabędz[^], jez. 53,6 19,6
 Labes See[^], jez. 53,9 16,8
 Łabna, rz., p.d. Skrody 53,4 21,9
 Łacha Wiślana[^], rz., p.d. Czarnej 51,6 21,6
 Łacha, [brak nazwy], rz., l.d. Witoni 52,6 19,4
 Łachówka, rz., p.d. Stryszawy 49,7 19,5
 Łąckie Małe, jez. 52,5 19,6
 Łąckie, *Łąckie Duże*, jez. 52,5 19,6
 Łąckie[^], jez. 53,9 17,6
 Łąckie[^], *Łąkie*, jez. 52,9 19,4
 Łącko (Łączno), *Mielno*, jez. 52,8 18,1
 Łaczeń (Łęczyn, Ostrów, g.b. Ścieklina, Ciekłina), *Bobrowiec*, rz., l.d. Czarnej 51,1 20,2
 Łączna, rz., p.d. Kamiony 51,0 20,8
 Łącznik, rz., l.d. Kamienicy 49,6 20,7
 Łada, rz., p.d. Tanwi 50,6 22,7
 Łagowica, rz., l.d. Czarnej 50,7 21,2
 Łagowo (Langowo, Jezioro, Łęgowskie[^]), *Łęgowo*, jez. 52,8 17,2
 Łąkie, jez. 52,6 18,1
 Łąkie, jez. 52,6 19,3
 Łąkie[^], jez. 54,1 17,6
 Łąkie[^], jez. 54,4 18,1
 Łąkie[^], *Łąki*, jez. 52,6 19,1
 Łąkorz[^], jez. 53,4 19,4
 Łąkosz[^], jez. 53,6 18,6
 Łakusza[^], *Rakówka*, rz., p.d. Widawki 51,3 19,4
 Lankie (Drawskie Łąkie, Lanken), *Łęka*, jez. 53,5 16,2
 Łapalickie[^], jez. 54,4 18,1
 Łapińskie[^], jez. 54,3 18,4
 Las Kramkowski+, las 53,5 22,6
 Las Krzeczkowski+, las 53,4 23,0
 Las Lubotyński, las 52,4 18,7
 Las Orłowski, las 52,8 19,2
 Las Rybacki+, las 53,4 22,8
 Las Żalski, las 53,0 19,3
 Łasica[^], rz., p.d. Bzury 52,3 20,4
 Łasińskie[^], jez. 53,5 19,1
 Łaski (Łatze), *Rybie*, jez. 53,3 16,3
 Łaskowskie[^], jez. 53,5 18,4
 Łaszka[^], rz., dopływ Zalewu Wiślanego 54,3 19,2
 Łaszówka (Łaszowski Potok, Luborza), *Małoszówka*, rz., p.d. Nidzicy 50,3 20,4
 Ławeczny Potok (Potok), *Potok Ożarówicki*, rz., l.d. Brynicy 50,5 19,0
 Ławki, bagno 53,3 22,6
 Łeba[^], rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,5 17,6
 Łebsko[^], jez. 54,7 17,4
 Łęczycza, [brak nazwy], rz. l.d. Żrenicy 52,4 17,4
 Lednicza (Lednica, Lednogórskie), *Lednica*, jez. 52,5 17,4
 Lejno, jez. 51,4 23,0
 Łek (Łęk, Łyk, Lyck), *Elk*, rz., p.d. Biebrzy 53,6 22,5
 Lekarty[^], jez. 53,5 19,5
 Łękawiec, *Myślachówka*, rz., p.d. Checheli 50,1 19,5
 Łękawka (Łękawica), rz., p.d. Soły 49,7 19,3
 Łeknińskie (Łekno), *Łeknińskie*, jez. 52,8 17,3
 Lenczruher[^], jez. 53,6 19
 Leniwa, rz., p.d. Radomierzy 51,5 21,3
 Lepietnica, rz., l.d. Dunajca Czarnego 49,5 20,0
 Leśna (Leszna), *Leśnianka*, rz., l.d. Soły 49,7 19,1
 Leśna Woda, *Leśniówka*, rz., l.d. Soły 49,9 19,2
 Leśne[^], jez. 53,6 17,6
 Leśnica, rz., l.d. Pilczy 51,6 20,3
 Leśnica, rz., p.d. Dunajca 49,4 20,1
 Leśnik, *Mordarka*, rz., p.d. Ilmanowskiej Rzeki 49,7 20,4
 Leśno[^], jez. 54,0 17,7
 Leszcze[^] (Leszcer See[^]), jez. 52,9 18,1
 Lesznic[^], *Czerwonka*, rz., p.d. Dunajca 49,4 20,1
 Łętownia, *Krzczonówka*, g.b. *Łętówka*, rz., l.d. Raby 49,7 19,9
 Łętownia, *Uszewka*, *Łętownia*, rz., l.d. Uszewy 50,0 20,6
 Łętownica[^], rz., p.d. Broku Małego 52,9 22,2
 Łętwin, *Konopka*, rz., p.d. Żarnowej 50,7 19,1
 Lewoszyzna (Lubosina), *Lubosina*, jez. 52,5 16,2
 Leżaj+, staw 49,9 19,2
 Libusza, *Libuszanka*, rz., p.d. Ropy 49,7 21,3
 Lichwino (Lichwin), *Lichwińskie*, jez. 52,7 16,1
 Liciąza, *Dopływ spod Podlesia*, rz., l.d. Szwedki 49,9 21,2
 Licieszewy[^] (Liciszewo[^]), *Liciszewskie*, jez. 53,0 19,1
 Lidzbarskie[^], jez. 53,3 19,8
 Lidzianka[^] (Lidianka), *Linda*, rz., p.d. Bzury 51,9 19,3
 Likciąż (Czeszewo, Czeszewskie[^]), *Czeszewskie*, jez. 52,9 17,4
 Likiec[^] (Liekieckie[^]), *Liekieckie*, jez. 52,9 19,4
 Linawa[^], rz., p.d. Szkarpany, 54,2 19
 Linie (Perschken-See), *Perskie*, jez. 52,8 16,0
 Liniewskie[^], jez. 54,1 18,2
 Lino See[^], jez. 53,8 17,3
 Linowo (Linow See), *Linowisko*, jez. 53,0 16,1
 Lipczynka[^], rz., l.d. Brdy 53,8 17,3
 Lipczyno[^], jez. 53,9 17,3
 Lipiny (Lippinken-See), *Lipinki*, jez. 53,0 16,3
 Lipkusz[^], jez. 53,3 18

- Lipnica, *Dopływ spod Lipnicy*, rz., l.d. Wisłoki 49,8 21,4
- Lipnica, *Lipniczanka*, rz., l.d. Jasienianka 49,7 20,9
- Lipnica, rz., l.d. Nidy 50,8 20,2
- Lipnica, rz., l.d. Raby 49,9 20,2
- Lipnik, rz., l.d. Smarkawy 49,8 20,1
- Lipno[^], jez. 54,0 17,8
- Lipówka, *Szkudelniak*, rz. p.d. Cybiny 52,4 17,3
- Lipowy Potok, *Dopływ spod Krasna*, rz., l.d. Łososiny 49,8 20,5
- Liska[^], rz., l.d. Janki 53,8 18,5
- Lissa[^], *Oczka*, rz., p.d. Tocznaj 52,3 22,8
- Listwarta (Liswarta, Liczwarta), *Liswarta*, rz., l.d. Warty 50,6 18,9–51,0 19,0
- Litaczów, *Litacz*, góra, 652,0 m n.p.m. 49,7 20,6
- Liwa[^], rz., p.d. Nogatu 53,7 18,9
- Liwiec (Liw), rz., l.d. Bugu 52,0 22,6–52,6 21,6
- Liwiec Mały, *Stara Rzeka*, rz., p.d. Liwca 52,3 22,3
- Liwocz, *Dopływ spod góry Liwocza*, rz., l.d. Wisłoki 49,8 21,4
- Liza, rz., l.d. Narwi 52,9 22,9
- Łobżonka (Łobsonka, Kaszubka[^], Nieca[^]), *Łobżonka*, rz. p.d. Notesi 53,2 17,3
- Łódzia (Łódka), *Łódka*, rz., p.d. Nyra 51,7 19,4
- Łoknica, rz., l.d. Narwi 52,8 23,5
- Łomnica (Łomnicza, Lemnitzer, Kapper Fliess), rz. p.d. Notesi 53,1 16,6
- Łomnica, *Łomniczański Potok*, rz., p.d. Popradu 49,5 20,8
- Łomżyca, *Łomżyczka*, rz., l.d. Narwi 53,2 22,0
- Lonken See[^], jez. 53,6 19,6
- Łopaty, góra, 305 m n.p.m. 50,3 20,3
- Łopienica, *Sufraganiec*, rz., l.d. Bobrzy 50,9 20,6
- Łosia Biel (Łosiabiel), bagno 53,5 22,7
- Łososina, rz., l.d. Dunajca 49,6 20,2–49,8 20,7
- Łososina, rz., l.d. Nidy 50,8 20,3
- Łostówka, rz., p.d. Mszanki 49,7 20,1
- Łowickie Jezioro, *Łabica*, jez. 53,3 16,0
- Luba (Lubchora, Diabelek[^], Lubianka[^], Przedpolna[^]), rz., p.d. Zgłowiączki 52,5 19,0
- Lubań, góra, 1211 m n.p.m. 49,5 20,3
- Lubanie, *Luboń Wielki*, góra, 1022 m n.p.m. 49,7 19,9
- Lubański Potok, *Lubański*, rz., p.d. Ochotnicy 49,5 20,3
- Lubański, *Potok Luboński*, rz., l.d. Raby 49,6 19,9
- Lubcza (Lubza, Lubsia[^]), rz. l.d. Łobżonki 53,3 17,3
- Lubcza, *Lubecki Potok, Wolanka*, rz., l.d. Wisłoki 49,9 21,3
- Lubczyna, rz., p.d. Nyra 51,8 19,3
- Luben (Trzemeszeńskie[^], Popielewskie[^]), *Popielewskie*, jez. 52,6 17,9
- Lubianka (Koterba[^]), rz. p.d. Lutyni 52,0 17,7
- Łubianka, rz., l.d. Cendrówki 49,9 19,7
- Lubianka, rz., l.d. Kamiony 51,0 21,2
- Lubiatowo (Lubbetow, Liptowo), jez. 53,2 16,2
- Lubiechowo, *Lubiechowskie*, jez. 52,5 19,2
- Lubiec (Lupcze, Lubieckie[^]), *Lubieckie*, jez. 52,7 17,7
- Lubieczeń (Pomianka), *Pomianka*, rz., l.d. Przosny 51,2 18,1
- Lubiekowo, *Lubikowskie*, jez. 52,5 15,7
- Lubienieckie[^], jez. 52,4 19,0
- Lubieńskie[^] (Lubień[^]), *Lubieńskie*, jez. 52,4 19,2
- Lubieszczka (Samica, Lubieska, Lubieszka), *Lubieszka*, rz. l.d. Lutyni 51,9 17,4
- Lubinka, rz., p.d. Dunajca 49,9 20,9
- Lubinkowskie[^], *Lubińskie (Lubinek)*, jez. 53,0 19,1
- Lubiszewskie[^], jez. 54,1 17,7
- Lubiwiec (Lubiewiec), jez. 52,6 15,9
- Lubka (Lubcza[^]), rz., l.d. Białej 52,8 23,2
- Łubnica, *Złotka*, rz., l.d. Jamnicy 50,4 21,6
- Lubodziesz (Lvbodesch, Lobodziesz, Lob-See, Logo_See), *Długie*, jez. 53,1 16,4
- Lubodzież[^], jez. 53,5 18,2
- Lubogoszcz, góra, 967 m n.p.m. 49,7 20,1
- Luborzyczka, *Baranówka*, rz., l.d. Dębni 50,1 20,1
- Lubosina (Luboszka, Lubośnia), *Kanał Gniński*, rz. p.d. Oby (dziś Obrzański Kanał Północny) 52,2 16,9
- Lubotyń, jez. 52,4 18,6
- Lubowidzkie[^], jez. 54,6 17,9
- Lubowisko[^], jez. 54,2 18
- Lubowo, *Lubicko Wielkie*, jez. 53,6 16,4
- Lubstowo (Lubstowskie, Lubstów), *Lubstowskie*, jez. 52,3 18,5
- Luchowo, *Wielkie*, jez. 51,9 16,3
- Luciążna, rz., l.d. Pilczy 51,6 20,2
- Lucieńskie, jez. 52,5 19,5
- Lucięża (Luciesza, Łęg), *Lucięża*, rz., l.d. Pilczy 51,1 19,6–51,4 19,9
- Lucimia, *Zwoleńka, Lucimia*, rz., l.d. Wisły 51,3 21,7
- Lucimskie[^], jez. 53,5 17,9
- Łukawa, *Opatówka*, rz., l.d. Wisły 50,8 21,3–50,8 21,8
- Łukawica, rz., p.d. Sanu 50,6 22,1
- Łukawka[^], rz., l.d. Czarnej 50,7 20,9
- Łukcze, jez. 51,4 22,9
- Łukie, jez. 51,4 23,0
- Łupia, *Skierniewka*, rz., p.d. Bzury 51,9 20,1
- Lutobrok, *Prut*, rz., l.d. Narwi 52,6 21,2
- Lutolek (Lutolskie), *Lutol*, jez. 52,3 15,9
- Lutomia[^], rz., l.d. Bzury 52,2 20,1
- Lutomnia (Luthomnie, Lutomma), rz. p.d. Welmy 52,8 17,5
- Lutomskie, jez. 52,6 16,1
- Lutowo (Luttau), *Lutowskie*, jez. 53,5 17,4
- Lutryna[^], rz., l.d. Osy 53,4 19,1
- Lutynia (Lutyna, Lutynka g.b.), rz. l.d. Warty 51,8 17,7–52,1 17,5
- Łuża, *Kaczka, Żarnówka*, rz., p.d. Kamiony 51,1 20,8
- Łuże⁺, jez. 50,3 21,6
- Łyczanka, *Spólnik*, rz., p.d. Jasienianki 49,7 20,8
- Łydynia[^], rz., l.d. Wkry 52,9 20,6
- Łysa Góra (Łysiec), góra 50,9 21,0
- Łysica, góra 50,9 20,9
- Łyska, góra, 640 m n.p.m. 49,7 19,3
- Łysogóry, pasmo górskie 50,9 20,8
- Machliny, jez. 53,5 16,4
- Machomet (Machamet[^], Mochamet[^]), *Mahomet*, rz., p.d. Kamanki 52,5 22,9
- Maciczna[^], *Urszulewka*, rz., l.d. Skrwy 53,0 19,6
- Macocha, rz., p.d. Soły 49,9 19,3
- Mała Bacha[^], rz., l.d. Dużej Bachy 53,3 19,1
- Mała Bystrzyca, rz., p.d. Bystrzycy 51,8 22,3
- Mała Święta[^], rz., l.d. Świętej 54,1 18,9
- Małachowa (Małochówka, Michałówka, Usiąca), *dopływ spod Gzikowa*, rz. p.d. Pokrzywnicy 51,6 18,3
- Małapanew, *Mała Panew*, rz., p.d. Odry 50,6 19,1
- Małe (Małe Skępskie)*, jez. 52,9 19,4
- Małe Brodno[^], jez. 54,3 18,1
- Małe Piaseczno (Piaseczenko Małe, Klein Petznick-See), *Piaseczno Małe*, jez. 53,0 16,0
- Małe[^], jez. 54,0 17,5
- Malge, *Stęszewskie i Kołatkowskie*, jez. 52,5 17,2
- Malina, rz., p.d. Moszczenicy (dopływ Bzury) 52,0 19,6
- Maliniec, *Brodal*, rz. p.d. Lutyni 52,0 17,6
- Maliszewo, jez. 53,2 22,5
- Malnica, *Molnica*, rz., l.d. Kraski 51,9 20,9
- Małynka[^], rz., p.d. Narwi, 53,0 23,4
- Małyszyna (Maliszyn, Malaszyn), *Dopływ z Koszut*, rz. p.d. Głuszynki 52,3 17,1
- Mankauer See[^], jez. 53,6 17,4
- Margonin (Margonin See), *Margonińskie*, jez. 52,9 17,1
- Margonin (Margoninka), *Margoninka*, rz. l.d. Notesi 52,9 17,1
- Markówka[^] (Markowa[^]), rz., l.d. Mieni 52,8 22,8

- Marl See[^], jez. 54,0 17,1
 Martwia Stara (Stara Marthwya), *Marta*, jez. 53,2 16,1
 Marusza[^], rz., p.d. Wisły 53,4 18,9
 Marwicka Młynówka[^], rz., p.d. jez. Drużno, 54,0 19,6
 Mątaszek[^], jez. 53,7 18,5
 Mątawa[^], rz., l.d. Wisły 53,5 18,6
 Mazowskie[^] (Kijaszkowo[^], Kijaszkowskie[^], Mazowsze[^]), *Kijaszkowskie*, jez. 53,0 19,0
 Męcina, *Męcianka*, rz., p.d. Sękowej 49,6 21,2
 Męcina, rz. l.d. Moskawy 52,3 17,2
 Medromanie (Las Tupadlski), las 52,7 19,3
 Mędromierz[^], jez. 53,5 17,8
 Mehno[^], jez. 53,4 19
 Melum (Grefingsberge), *Grabowa Góra*, góra 53,6 16,1
 Mętna (Mięta), rz., p.d. Bugu 52,4 23,1
 Mezowskie[^], jez. 54,3 18,3
 Miazga, rz., l.d. Wolborzy 51,7 19,7
 Michocin (Winnogórskie[^]), *Muchocińskie*, jez. 52,5 15,8
 Midzieżka (Miedzierza), *Czarna Taraska*, rz., l.d. Czarnej 51,1 20,4
 Miedziany, [brak nazwy], rz., l.d. Raby 49,6 20,0
 Miedzna (Miedzanka, Miedzianka[^]), *Miedzanka*, rz., p.d. Liwca 52,5 22,1
 Miedzno[^], jez. 53,6 18,4
 Miedźwiada (Niedźwiada), *Niedźwiada*, rz. l.d. Ołoboku 51,7 17,9
 Miejskie (Pczew), *Kochle*, jez. 52,5 15,8
 Mieliwo[^], jez. 53,4 19,3
 Mielno (Brzezińskie[^]), *Brzeżno*, jez. 52,6 17,1
 Mielno[^], jez. 52,4 18,4
 Mielno[^], jez. 52,9 19,4
 Mień (Lipiennica[^], Lipinka[^], g.b. Struga Bartnicka), *Mień*, rz., p.d. Wisły 52,8 19,2
 Mień (Mianka[^], Mieńka[^]), *Mianka*, rz., p.d. Nurca 52,8 22,7
 Mień Lewy, rz., p.d. Mieni 52,8 19,3
 Mienia Mała, *Srebrna*, rz., p.d. Mieni 52,2 21,6
 Mienia, rz., p.d. Świdra 52,2 21,5
 Mieńka[^], rz., p.d. Narwi, 53,0 23,2
 Mierzawa (Mirzawa), *Sędziszówka*, *Mierzawa*, rz., p.d. Nidy 50,5 20,1–50,5 20,5
 Mierzyn (Mirin), *Mierzyńskie*, jez. 52,6 15,9
 Mierzyn[^], jez. 53,5 19,3
 Mikicina, rz., l.d. Brzozowej, 53,5 23
 Mikorowo[^], jez. 54,4 17,6
 Miła[^], rz., p.d. jez. Drużno 54,1 19,6
 Milachowo[^], jez. 53,9 17,5
 Milcza, *Milica*, rz., l.d. Kamiony 51,1 20,8
 Milicki Potok[^], *Milik*, rz., p.d. Popradu 49,4 20,9
 Miłogoszcz (Gross Mehlgast-See), *Wielkie Miłogoskie Jezioro*, jez. 53,2 16,2
 Miłogoszcz (Schmaler Mehlgast-See), *Miłogoskie Jezioro*, jez. 53,2 16,1
 Miłoszewskie[^], jez. 54,4 18,1
 Miłówka, *Salamonka*, rz., p.d. Soły 49,5 19,1
 Minikowskie[^], jez. 53,5 17,9
 Minina, rz., l.d. Wieprza 51,4 22,4
 Minoga, *Minóżka*, rz., p.d. Dłubni 50,2 19,9
 Mitręga, rz., l.d. Przemszy (Czarnej) 50,4 19,3
 Mł. Leżno[^], jez. 53,3 19,7
 Mł. Partęczyny[^], jez. 53,4 19,4
 Mł. Suskie[^], jez. 53,4 18
 Mławka (Mława), rz., l.d. Wkry 53,1 20,2
 Mleczna, rz., p.d. Radomierzy 51,4 21,1
 Mlewieckie[^], jez. 53,2 18,8
 Młosienica[^], rz., p.d. Zbrzycy, 54,0 17,7
 Młosino[^], jez. 53,9 17,8
 Młynarka, rz., l.d. Mieni 52,9 19,2
 Młynówka[^], rz., l.d. Osy 53,5 19,3
 Młyńska (Ruda[^]), *Kończak*, rz. p.d. Warty 52,8 16,7
 Młyńska, *Struga*, rz. p.d. Kanału Połajewskiego 52,8 16,7
 Mniszek, jez. 52,6 15,7
 Mniszek, las 52,3 18,9
 Mochel, jez. 53,5 17,5
 Mochel[^], jez. 53,6 17,6
 Mochy (Mochi, Moskie), *Mochyńskie*, jez. 52,0 16,2
 Modła[^], jez. 54,6 16,8
 Modra[^], rz., p.d. Brdy 53,9 17,2
 Modzerowskie, jez. 52,4 18,8
 Mogielnica, *Mogielanka*, rz., l.d. Pilczy 51,8 20,7
 Mogilna[^], rz., l.d. Dzierzbi 53,3 22,1
 Mogilnica (Mogilniczka, Prut), *Mogilnica Zachodnia*, rz. p.d. Obry (dziś Obrzański Kanał Północny) 52,5 16,3–52,1 16,5
 Mogilnica, rz., p.d. Wieprza 51,2 22,9
 Mokownica (Makowica[^], Makownica[^]), *Świnka*, rz., p.d. Wisły 52,7 19,3
 Mokowo (Chalino[^]), *Chalińskie*, jez. 52,7 19,4
 Mokrzec (Ostrowiec), rz. p.d. Obry 52,1 16,4
 Morawka (Morawica), rz., l.d. Czarnej Nidy 50,7 20,7
 Morze Bałtyckie 54,4 18,8
 Mościeszycy (Mościeskie), *Zbęchy*, jez. 52,0 16,9
 Mosina (Misina, Mosinka), *Kanał Mosiński*, rz. l.d. Warty 52,1 16,6–52,2 16,9
 Mosińskie, *Budzyńskie*, jez. 52,2 16,8
 Moskawa[^] (Maskawa, Maszkawa), *Średzka Struga*, rz. p.d. Warty 52,2 17,3
 Moszczanka[^], rz., l.d. Ropy 49,7 21,1
 Moszczenica (Moszczanka), rz., p.d. Wieprza 51,6 21,9
 Moszczenica (Moszczeń), *dopływ spod Przyborowa*, rz. p.d. Wrześni 52,5 17,5
 Moszczenica, *Moszczanka*, rz., p.d. Wolborzy 51,5 19,8
 Moszczenica, rz., p.d. Bzury 51,8 19,5–52,1 19,6
 Moszczenica[^], rz., p.d. Dunajca 49,6 20,6
 Moszczona, rz., p.d. Bugu, 52,4 23
 Moszczonne[^], jez. 53,0 19,1
 Moszne, jez. 51,4 23,1
 Motława[^], rz., l.d. Martwej Wisły 54,3 18,7
 Mozgawa (Wodzisławer[^]), rz., p.d. Mierzawy 50,5 20,2
 Mroga, rz., p.d. Bzury 51,8 19,7–52,1 19,7
 Mrokowo, jez. 52,6 19,4
 Mrowa (Nrowa, Rnowa), *Utrata*, rz., p.d. Bzury 52,0 20,7–52,2 20,2
 Mrowieniec (Mrowińca), [brak nazwy], rz. p.d. Żrenicy (dzisiejszej Moskawy) 52,3 17,3
 Mrowla (Mrowa), rz., l.d. Wisłoki 50,1 21,9
 Mrożyca, rz., l.d. Mrogi 51,9 19,7
 Mrzino (Warrasch-See), *Warasz*, jez. 52,8 16,0
 Mścichówka (Czarnówka[^]), *Mieści-chówka*, rz., p.d. Nurca 52,6 22,5
 Mszanka[^], rz., p.d. Ropy 49,6 20,1
 Muchawka, rz., l.d. Liwca 52,2 22,2
 Mukrz[^], jez. 53,5 18,1
 Muksz[^], rz., p.d. Ryszki 53,5 18,2
 Mursk+, bagno 52,6 19,2
 Murzyńskie[^] (Moriner See[^]), jez. 52,9 18,5
 Muszyna[^], *Muszynka*, rz., p.d. Popradu 49,4 20,9
 Mutawa (Mtawa), *Mottawa*, rz., p.d. Wisły 52,5 20,0
 Myja[^] (Mesznik[^]), rz., l.d. Warty 51,6 18,6
 Myśla[^], rz., l.d. Bugu 52,4 22,4
 Myszyny (Meszyny), *Meszyn*, jez. 52,6 15,8
 Nadolne Przetockie, *Nadolno*, jez. 52,6 15,7
 Nadryb, *Nadrybie*, jez. 51,3 23,0
 Nagoszewska, *Tuchelka*, rz., p.d. Bugu 52,7 21,7
 Nakło, jez. 53,2 16,3
 Narew (Narwa, Nary), rz., p.d. Wisły, 52,9 23; 53,2 22,9
 Naroże, góra, 1064 m n.p.m. 49,6 19,7
 Narusa[^], rz., dopływ Zalewu Wiślanego 54,3 19,7
 Narwica, rz., lewe koryto Narwi 53,2 22,1
 Nenkaer See[^], jez. 54,3 18,5
 Neta (Meta, Mieta, Nieta, Netta[^]), *Netta*, rz., p.d. Biebrzy 53,7 22,9

- Nialeckie (Niałek), *Berzyńskie*, jez. 52,1 16,1
- Nida, rz., l.d. Wisły 50,7 19,9–50,3 20,8
- Nidzica, rz., l.d. Wisły 50,5 20,1–50,2 20,7
- Niechwaszcz[^], rz., p.d. Wdy 53,8 17,9
- Nieciecz[^], rz., l.d. Widawki 51,3 18,9
- Nieczajna, rz., p.d. Breń 50,2 21,1
- Niedackie[^], jez. 53,9 18,3
- Niedzięgiel (Skorzęcin, Skorzęcińskie), *Niedzięgiel*, jez. 52,5 17,9
- Niedźwiedzie[^], jez. 53,8 17,6
- Nieglba (Wielba Nielba), *Nielba*, rz. p.d. Welmy 52,8 17,3
- Niegutka, [brak nazwy], rz. l.d. Watry 52,1 17,2
- Niekursko (Silnica[^], Niekurska Struga[^], Trzcianka), *Trzcianka*, rz. p.d. Notesi 53,1 16,5
- Niemyje, *Blota Niemyje*, bagno 53,1 20,5
- Niepruszewskie (Ciesielskie, Niepruszewo), jez. 52,4 16,6
- Nieradz Mały (Klein Ratzig-See), *Mały Raczek*, jez. 52,9 16,0
- Nieradz Wielki (Gross Ratzig-See), *Raczek*, jez. 52,9 16,1
- Nieras, *Wielki Nierodzim*, jez. 53,3 16,2
- Niereśła (Nereśła, Nereśl[^]), *Nereśl*, rz., p.d. Narwi 53,3 22,8
- Nierzostowo[^], jez. 53,9 17,3
- Niesłusz, *Samica*, rz. l.d. Rowu Polskiego 51,7 16,9
- Niesobia, *Niesób*, *Samica*, rz., l.d. Przosny 51,2 18,0
- Nieszawa[^] (Zabroda, Białeżyński Potok), *Kanał Kąty*, rz. p.d. Goślinki 52,6 17,0
- Niewodnica, *Niewodnica*, d.b. *Czapli-nianka*, rz., p.d. Narwi, 53,1 23
- Niezamyśl (Raczyńskie), *Raczyńskie*, jez. 52,1 17,2
- Nikarz (Nyrarz), *Mianka*, rz. dopływ jez. koło Białokoszu 52,6 16,2
- Niskie Brodno[^], jez. 53,3 19,4
- Niskówka, rz., l.d. Dunajca 49,6 20,6
- Niwskie[^], jez. 53,6 17,5
- Niżny+, staw 49,9 19,5
- Noblin, *Niewlino*, jez. 53,6 16,4
- Nogat[^], jez. 53,6 19,1
- Nogat[^], rz., dopływ Zalewu Wiślanego, 54,0 19
- Notecka, puszcza
- Noteś (Noteszia, Nothesz, Noteć, Noć, Nocia, Netze), *Noteć*, rz., p.d. Warty 52,3 18,9–52,7 15,4
- Nowagać, *Kwilcz*, rz. l.d. Osiecznicy 52,6 16,1
- Nowojasinieckie[^], jez. 53,4 18
- Nowy (Palczowic+), staw 50,0 19,5
- Nurczyk (Nurzek[^]), rz., l.d. Nurca 52,6 23,1
- Nurzec (Nur), rz., p.d. Bugu 52,6 22,4
- Nyr (Ner), *Ner*, rz., p.d. Warty 51,8 19,6–52,1 18,8
- Nyr (Ner, Dobrzyńska), *Dobrzyńska*, rz., l.d. Nyra (dziś Ner) 51,7 19,4
- Obidza, *Obidzki Potok*, rz., p.d. Dunajca 49,5 20,5
- Obierzwia, [brak nazwy], jez. 52,5 16,2
- Objezierskie Jezioro, [brak nazwy], jez. 52,6 16,7
- Obra, rz. l.d. Warty 51,9 17,5–52,6 15,5
- Obradowskie, jez. 51,6 22,8
- Obręczanka[^], rz., p.d. Kamiony 51,9 21,5
- Obroczna, *Syraczka*, rz., p.d. Lepietnicy 49,5 19,9
- Obrowo[^], jez. 54,3 17,6
- Obrzyca (Mała Obra, Orchowska Rzeka), rz. p.d. Odry 51,9 15,6–52,1 15,8
- Ochła, rz. p.d. Radeczy 51,8 17,2
- Ochnia (Ochna), rz., l.d. Bzury 52,3 19,2–52,1 19,5
- Ochotnica[^], rz., l.d. Dunajca 49,5 20,3
- Oćmiech (Oczmiech), jez. 52,5 16,1
- Odrawąż, rz., l.d. Wisły 50,3 20,7
- Odonowska, *Dopływ spod Odonowa*, rz., p.d. Łaszówki 50,3 20,5
- Ogłęda, *Murawka*, rz., l.d. Węgry 53,1 20,9
- Ojrzawa (Olszówka), [brak nazwy], rz. l.d. Moskawy 52,2 17,3
- Ojrzania (Ojrzania, Ożrzana), rz., p.d. Pilczy 51,1 19,9
- Okalewka, rz., l.d. Skrwy 53,1 19,6
- Okno, rz., l.d. Cetyni 52,5 22,3
- Okonin[^], jez. 53,1 19
- Okonino[^], jez. 53,6 18
- Okonińskie[^], jez. 53,7 18,1
- Okrąglik (Okranglik), *Czarne*, jez. 52,4 15,7
- Okręt, staw 52,0 19,8
- Okrzeja, *Okrzejka*, rz., p.d. Wisły 51,8 22,1–51,7 21,5
- Okrzejka[^], rz., dopływ Zalewu Wiślanego 54,2 19,6
- Okrzesza, rz., l.d. Radziejówki 52,0 20,5
- Oksza (Oksa[^]), *Biała Oksza*, rz., p.d. Listwarty 50,9 19,0
- Okunin, *Miejskie*, jez. 51,5 22,8
- Okunko (Wnuknit, Wochnit, Wuckniksee), *Mały Bytyń*, jez. 53,3 16,2
- Olbinka (Osidlina, Łubinka), *Łubinka*, rz., p.d. Dunajca 49,6 20,7
- Olchówka, rz., l.d. Jasieni 51,7 19,5
- Oleczno[^], jez. 53,3 19,3
- Oleśnica, *Łużyca*, *Oleśnica*, rz., p.d. Przosny 51,5 18,4
- Oleśnica, *Łużyca*, rz. p.d. Przosny 51,5 18,2
- Oleśnica, rz., l.d. Kamiony 51,1 20,9
- Olesznica[^], *Oleśnica*, rz., l.d. Warty 51,4 18,7
- Ołobok (Ołobog, Samica, Graniczna, Ołoboczka), rz. l.d. Przosny 51,7 17,8
- Olszowy+, staw 50,0 19,5
- Olszyna (Zdanka[^]), *Kręcica*, rz., l.d. Widawki 51,1 19,4
- Olszynka (Olsynka), rz. p.d. Mosiny 52,2 16,8
- Olszynka[^], rz., l.d. Ropy 49,8 21,2
- Olszyński+, staw 49,9 19,2
- Oludza (Korytnica[^]), *Żebrówka*, rz., p.d. Krztyni 50,6 19,8
- Omulew, rz., p.d. Narwi 53,3 21,1–53,1 21,6
- Oranka, *Oronka*, rz., p.d. Śmiłowskiej 51,3 21,0
- Orchowo (Rudnickie[^]), *Rudzienko*, jez. 52,0 15,9
- Orkusch See[^], jez. 53,8 19,2
- Orla (Orlanka), *Orlanka*, rz., l.d. Narwi 52,8 23,3
- Orla (Samica, Horla, Hurla), rz. p.d. Baryczy 51,8 17,6–51,6 16,9
- Orla Struga[^], rz., l.d. Brdy 53,9 17,6
- Orla, rz. l.d. Brniewa 52,0 16,4
- Orle (Głuszyńskie[^], Orzelskie[^]), *Głuszyńskie*, jez. 52,5 18,6
- Orle Małe, *Orle Małe Jezioro*, jez. 53,3 15,9
- Orle Wielkie, *Wielkie Orzelskie Jezioro*, jez. 53,3 16,0
- Orle, *Orli Grąd*, bagno 53,4 22,6
- Orpizewska Struga (Kuroch), *Kuroch*, rz. p.d. Baryczy 51,6 17,6
- Orszulewskie[^] (Orszulewo[^], Urszulewo[^], Urszulewskie[^], Słupie[^]), *Urszulewskie*, jez. 53,0 19,6
- Orz, rz., l.d. Narwi 52,9 22,0–52,8 21,5
- Orzechowiec, *Orzechówek*, jez. 51,5 22,9
- Orzechówka[^], rz., l.d. Jasieni 51,0 19,5
- Orzełek, *Orzolek*, jez. 52,8 16,1
- Orzyc, rz., p.d. Narwi 53,1 20,5–52,8 21,2
- Osa[^], rz., p.d. Wisły 53,5 19,2
- Osecina, rz. l.d. Samicy 52,0 16,6
- Osetnica, rz., p.d. Skrwy 52,4 19,6
- Osetno[^], jez. 53,4 19,3
- Osieczka, *Osieczanka*, rz., p.d. Macochy 49,9 19,3
- Osiecznica (Oszczynica, Osieczna, Samyca, g.b. Kociana), rz. l.d. Warty 52,6 16,2
- Osielec Mały, *Wronków*, rz., p.d. Skawy 49,7 19,8
- Osielec Wielki, *Osielczyk*, rz., p.d. Skawy 49,7 19,8
- Osina[^], rz., l.d. Mrowli 50,1 21,9
- Oska (Wutzke Fliess), rz. p.d. Ptuszy 53,4 16,8
- Oskobok (Ostroblók, Golnicza, Główna), *Flinta*, rz. p.d. Welmy 52,8 16,8
- Osoka[^], rz., p.d. Gwdy 53,7 16,8
- Osowa Góra, góra (wzgórze) 52,5 16,2
- Osówka[^], rz., p.d. Osy 53,6 19,4
- Osownica (Osobnica), *Bednarka*, rz., p.d. Ropy 49,7 21,4
- Osownica, rz., l.d. Liwca 52,4 21,7
- Osowskie[^], jez. 54,4 18,4
- Ostra Góra, góra 51,4 17,9

- Ostra[^], rz., p.d. Wisłoki 50,0 21,4
 Ostronko[^], jez. 54,1 17,7
 Ostroroskie (Wielkie), *Wielkie*, jez. 52,6 16,5
 Ostroszanka (Grabówka, Ostroroga, Ostrorożka), *Ostroroga*, rz. l.d. Warty 52,6 16,4
 Ostrowickie[^], jez. 54,2 17,8
 Ostrowieczno, jez. 51,9 17,1
 Ostrowite (Ostrowickie, Prymasowskie, Kościelne), jez. 52,5 17,9
 Ostrowite (Wusterwitz, Ostrobythe), jez. 53,1 15,9
 Ostrowite[^] (Ostrowickie[^]), *Ostrowickie*, jez. 53,1 19,3
 Ostrowite[^], jez. 52,8 19,1
 Ostrowite[^], jez. 53,4 19,2
 Ostrowite[^], jez. 53,8 18
 Ostrowite[^], jez. 53,9 18,3
 Ostrowska[^], *Węglewska Struga*, rz., p.d. Przosny 51,4 18,3
 Ostrowskie (Ostrower See), *Ostrowskie*, jez. 52,5 18,1
 Ostrusza, *Ostruszanka*, rz., p.d. Białej 49,8 21,0
 Ostwisz, *Uściwierz*, jez. 51,5 23,0
 Ostwiszek, *Uściwierzek*, jez. 51,3 23,0
 Osuch, rz. l.d. Notesi 52,9 16,6
 Osusznica[^], rz., l.d. Chociny 53,9 17,4
 Osusznio[^], jez. 54,1 18
 Osuszyno[^], jez. 54,4 18
 Otalżyno[^], jez. 54,4 18,2
 Otomińskie[^], jez. 54,3 18,5
 Owieńska Struga (Struga Owyńska), *Owińska Struga*, rz. p.d. Warty 52,5 17,0
 Pąchy (Pachy, Punkener See), *Pąchowskie*, jez. 52,4 15,9
 Pacyna (Mokrzowa), *Pacynka*, rz., p.d. Mlecznej 51,4 21,3
 Paklica (Paklycza, Jordan[^]), rz. l.d. Obry 52,4 15,6
 Paklica, *Paklicko Małe*, jez. 52,4 15,4
 Paleśnica (Paleśnianka), *Paleśnianka*, rz., p.d. Dunajca 49,8 20,8
 Pandorka, *Stara Warta*, starorzecze, prawa odnoga Warty 52,1 17,4
 Panewka (Kołodrąbskie), *Kołodrąbskie*, jez. 52,8 17,6
 Pankawenica (Pankowenica, Pankawa, Pękawnica), *Pękawnica*, rz. l.d. Gwdy 53,3 16,8
 Parleten See[^], jez. 53,9 19
 Parszczenica[^], jez. 53,9 17,5
 Partęczyny Wielkie[^], jez. 53,4 19,4
 Parysówka, rz., p.d. Mininy 51,4 22,5
 Parzenica[^], rz., l.d. Niechwaszczy 53,9 17,8
 Parzyn[^], jez. 54,0 17,7
 Pątnowskie[^] (Łężyńskie[^]), jez. 52,3 18,3
 Patoka (Potoka[^], Dobrzyca), rz. l.d. Lutyni 51,8 17,6
 Patulskie[^], jez. 54,2 18,1
 Pech (Smoła[^]), *Dopływ z Kamienia*, rz. l.d. Gwdy 53,4 16,9
 Pełch (Starowsianka, Pełchówka[^]), *Pełchówka*, rz., p.d. Nurca 52,6 22,5
 Pelpińskie[^], jez. 54,0 18,8
 Pełtew (Połtew), *Pelta*, rz., p.d. Narwi 52,8 21,0
 Pełtew Mała, *Przewodówka*, rz., p.d. Pełtewi 52,7 21,0
 Penza, rz., p.d. Narwi 53,3 22,1
 Pestrachowo (Piestrachowo, Biezdrucho- chowo), *Biezdrucho*, jez. 52,5 17,3
 Pewel, *Pewel Wielka*, rz., p.d. Koszarawy 49,7 19,4
 Pewlica, rz., p.d. Koszarawy 49,7 19,3
 Piaseczna, [brak nazwy], rz. l.d. Krowiego Błota 52,4 15,9
 Piaseczna, rz., l.d. Narwi 52,8 21,6
 Piaseczne[^] (Orłowo[^]), *Orłowskie*, jez. 52,8 19,3
 Piasecznica (Lubochenka), rz., l.d. Czarnej (dziś Piasecznica) 51,6 20,1
 Piasecznica, *Piaseczna*, rz., p.d. Świdra 52,0 21,7
 Piasecznica, rz., l.d. Omulewa 53,2 21,5
 Piaseczno (Gross Petznick-See), jez. 53,0 16,1
 Piaseczno (Petznick See), *Piecnickie Jezioro*, jez. 53,3 16,3
 Piaseczno Małe (Małe Pyasseczno, Piase- czenko, Klein Petznick See), jez. 53,1 16,0
 Piaseczno Wielkie (Piaseczno Wyelkie, Gross Petznick See), *Piasecznik Wielki*, jez. 53,1 16,0
 Piaseczno, jez. 51,5 23,0
 Piaseczno[^], jez. 53,4 18,1
 Piaseczno[^], jez. 53,7 18,3
 Piaseczno[^], jez. 54,0 17,2
 Piaśnica[^], rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,7 18,2
 Piastoszyn[^], jez. 53,6 17,7
 Piaszno[^], jez. 54,0 17,4
 Piaszno[^], jez. 54,1 17,4
 Pieczewnica (Strużnica[^]), *Strużnica*, rz. l.d. Głomi 53,2 16,9
 Pieczniewo (Gartringer See), *Piechniewo*, jez. 52,5 15,7
 Piecznik, *Zadybska*, rz., p.d. Okrzei 51,7 21,9
 Piekielnik[^], rz., l.d. Dunajca Czarny 49,5 19,9
 Pieniążkowo[^], jez. 53,7 18,8
 Pierzanowska Rzeka[^], *Serafa*, rz., p.d. Wisły 50,0 20,1
 Pierzchnia, *Pierzchnianka*, rz., p.d. Pilczy 51,6 20,9
 Pierzchniczka, *Pierzchnianka*, rz., l.d. Belnianki 50,8 20,7
 Piesienica[^], rz., l.d. Wierzycey, 54,0 18,4
 Pieski[^] (Glistna[^]), *Jeziorna*, rz. l.d. Obry 52,5 15,5
 Piła (Pila), *Piławka*, rz. p.d. Dobrzycey, 53,3 16–53,3 16,5
 Pilawa (Pyła, Piła), *Pilawa*, rz. p.d. Gwdy 53,6 16,5–53,2 16,8
 Pilcza (Pilca, Pilica), *Pilica*, rz., l.d. Wisły 50,5 19,6–51,8 21,3
 Pilczyca, *Czarna*, rz., p.d. Pilczy 50,9 20,0
 Pilica[^], rz., l.d. Wdy 54,1 17,9
 Pilsko, góra, 1557 m n.p.m. 49,5 19,3
 Pipionko[^], jez. 54,2 17,6
 Pisa (Bachorka, Pissa), *Pisia*, g.b. *Pisiak*, rz., l.d. Brynicy 53,2 19,5
 Pisa (Pissa), *Pisa*, rz., p.d. Rypienicy 53,2 19,4
 Pisa (Pisz, Pisia), rz., p.d. Narwi 53,4 21,8
 Piszarówka[^], rz., l.d. Soły 49,8 19,1
 Pisia I, *Pisia*, rz., l.d. Nyra 51,7 19,1
 Pisia, *Pichna*, rz., p.d. Notesi 52,4 18,4
 Pisia[^] II, *Pisia*, rz., l.d. Nyra 51,8 18,9
 Pisia[^], rz., p.d. Widawki 51,4 19,2
 Piskol (Ruda), *Pyszna*, rz., p.d. Olesznicy 51,3 18,6
 Piskornica, rz., l.d. Siemieńskiego Stawu 51,5 22,7
 Piszczanka[^], rz., l.d. Krzny 52,1 22,8
 Piszna[^] (Krzywula[^]), *Czyżówka*, rz., l.d. Bugu, 52,3 23
 Piwonia, rz., p.d. Tyśmienicy 51,6 22,9
 Piwonia[^] (Młyńska Rzeka), rz. l.d. Przosny 51,7 18,1
 Płaczewo[^], jez. 53,9 18,5
 Płasno[^] (Dźwierzno[^]), *Plaźno*, jez. 52,9 18,1
 Platziger See[^], jez. 53,8 17,4
 Pławno (Pławno), jez. 52,5 17,1
 Pławno, *Pławno*, jez. 53,5 16,1
 Płazianka (Chechlec), *Płazanka*, rz., l.d. Wisły 50,1 19,4
 Plebańskie (Probsten See), *Proboszczow- skie*, jez. 52,6 15,9
 Płęsno[^], jez. 53,8 17,5
 Płęsno[^], jez. 53,9 17,6
 Plitnica (Plytnitze, Plitwica), rz. p.d. Gwdy 53,6 16,7–53,3 16,8
 Plitwica (Plutwica), *Krówka*, rz., p.d. Brdy 53,3 17,8
 Plitwica (Plutwicza, Krówka[^]), *Krówka*, rz. p.d. Rokitki 53,3 17,8
 Płochocińskie[^], jez. 53,6 18,6
 Płocice, *Czarne Gościeckie*, jez. 51,5 22,8
 Płocice, *Płotkowe*, jez. 52,6 15,8
 Płociczna (Płoczownicza, Płocza), rz. l.d. Drawy 53,3 16,1–53,1 15,9
 Płóćiczne (Płóćiczno[^], Wólczyńskie[^]), [brak nazwy], jez. 52,9 19,4
 Płóćiczne (Płócziczne), *Płocice*, jez. 53,0 16,1
 Płocie (Płocz, Plocze), *Płóczno*, jez. 53,1 16,0
 Płocie, *Płocica*, jez. 53,2 16,0

- Płodownica, rz., p.d. Omulewa 53,2 21,2
 Ploetzen See[^], jez. 53,9 17,2
 Płona, *Płonka*, rz., p.d. Wkry 52,6 20,2
 Płonka (Czarna Woda), *Czarna Woda*, rz. p.d. Baryczy 51,7 17,5
 Płonka, rz., p.d. Nurca 52,8 22,6
 Płonnik (Płomik, Płonik), *Perliste*, jez. 53,0 16,1
 Płosnia (Ciekąca, Płośnia, Radnia), *Radnia*, rz., l.d. Schodni 50,6 20,9
 Płowież[^], jez. 53,5 19,2
 Płutnica[^], rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,8 18,3
 Płyćwia, *Uchanka*, rz., p.d. Bzury 52,0 19,9
 Pniewnik, *Pniewniczanka*, rz., p.d. Osownicy 52,4 21,7
 Pniewo (Groten Pinnow, Pinów), jez. 53,2 16,1
 Pniewo, jez. 53,0 16,0
 Pniewy (Przysieka[^]), *Szczuczna*, rz. l.d. Drawy 52,9 15,9
 Pobjewnica (Krzywa Struga[^]), *Dopływ z Radawnicy*, rz. l.d. Gwdy 53,5 16,9
 Podboberka, rz., l.d. Klewianki 53,5 22,8
 Podleśna, rz., l.d. Kurówki 51,3 22,1
 Podlipie, rz., p.d. Wyżnicy 51,0 21,9
 Pokrzywianka (Koprzywnica), *Koprzywianka*, rz., l.d. Wisły 50,8 21,2–50,6 21,6
 Pokrzywnica (Gulecz[^]), *Guleczanka*, rz. l.d. Notesi 52,8 16,5
 Pokrzywnica (Jamnica[^]), rz. l.d. Cieni 51,7 18,2
 Pokrzywnica (Krzywastuga, Krummer Fliess), *Krępica*, rz. p.d. Notesi 53,1 16,6
 Pokrzywnica (Powa, Koprzywnica, Ostrowa), *Powa*, rz. l.d. Warty 51,9 18,3–52,2 18,2
 Polaszkowski[^], jez. 54,0 18,2
 Połączynskie[^], jez. 54,2 18,2
 Policznówka[^], *Jaworzyna*, rz., p.d. Skawicy 49,6 19,5
 Polis (Stoła, Stoła), *Sztoła*, rz., l.d. Przemszy (Białej) 50,3 19,4
 Półjeziorka (Górskie[^]), *Pogorzalka*, jez. 53,8 22,8
 Półwieś[^], jez. 53,7 18,8
 Ponikiewka (Ponikiew, Ganczarka[^]), rz., l.d. Skawy 49,8 19,5
 Ponikwa (Ponekel, Punikwa, Tarnakal[^], Panikel-Fliess), rz. l.d. Obry 52,5 15,4
 Ponikwa, rz., l.d. Soły 49,8 19,2
 Popówko[^], jez. 53,6 19,3
 Poprad, rz., p.d. Dunajca 49,3 20,9–49,6 20,6
 Por, rz., l.d. Wieprza 50,8 22,6
 Porąbka[^], *Bobrek*, rz., p.d. Przemszy (Białej) 50,3 19,2
 Posiek (Kattuhner Fliess), rz. l.d. Rudnego Zdroju 53,1 16,6
 Posorter See[^], jez. 53,9 19,7
 Pośrednik, *Dopływ z Grzymaczewa*, rz. l.d. Małachowej 51,6 18,3
 Postolińska Struga[^], rz., p.d. Liwy 53,8 19,2
 Potok Chylicki[^], rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,6 18,5
 Potok Oliwski[^], rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,4 18,6
 Potok Prochowy[^], rz., l.d. Potoku Oliwskiego 54,4 18,5
 Potok Źródło Marii[^], rz., p.d. Kaczej 54,5 18,5
 Powidz (Powidzkie[^], Powicz), *Powidzkie*, jez. 52,4 17,9
 Powidz (Powydz, Kuchen See), *Miejskie*, jez. 52,6 15,9
 Powidznica (Powicznica, Studzieniec, Mieszna, Grabienica, Grabielna), *Mieszna*, rz. p.d. Warty 52,3 17,9
 Prądnik (Promnik, Prądnik Wielki), rz., l.d. Wisły 50,1 19,9
 Prądnik, *Promnik*, rz., p.d. Wisły 51,8 21,6
 Prądówka (Prądowka), rz. l.d. Sapolny 52,4 15,9
 Prądzona[^], rz., p.d. Osuszniczy, 54,0 17,3
 Pragownica (Prągownica), [brak nazwy], rz. p.d. Młyńskiej (lub g.b. Młyńskiej) 52,8 16,7
 Prątnica[^], rz., p.d. Wła 53,5 19,8
 Pręczawa[^], rz., p.d. Osy 53,5 18,9
 Preirotz See[^], jez. 54,0 16,8
 Prosino (Krasino, Prussin, Prosin), jez. 53,6 16,2
 Prudka[^], rz., l.d. Lucięża 51,3 19,6
 Prusina[^], rz., p.d. Wdy 53,7 18,2
 Pruska, *Zelwianka*, rz. 53,9 22,9
 Prylangk (Prielangk), *Przyłęg*, rz. p.d. Dobrzycy 53,4 16,4
 Przatówka, [brak nazwy], rz., p.d. Sadkówki 51,7 19,0
 Przedbór (Przebor)+, staw 50,0 19,2
 Przedeczek (Przedcze, Przedecz), *Przedecz*, jez. 52,3 18,9
 Przedeczek Jezioro (Przedcze, Przedecz), jez. 52,3 18,9
 Przekopa, *Kopalniówka*, rz., l.d. Wisły 50,1 19,3
 Przekopa-Pokrzywianka+, kanał od Pokrzywianki do Sandomierza 50,6 21,6
 Przemsza, *Biała Przemsza*, rz., l.d. Przemszy (Czarnej) 50,4 19,8–50,2 19,2
 Przemsza, d.b., *Czarna Przemsza*, *Przemsza*, rz., l.d. Wisły 50,5 19,5–50,1 19,2
 Przepiórka, jez. 53,8 22,7
 Przesieka (Krupice, Szysia[^]), *Szysia*, rz., p.d. Bugu 52,5 22,8
 Przesiekierze, *Przesieki*, jez. 53,0 15,9
 Przeźnica, *Brzeźnica*, rz., p.d. Przosny 51,3 18,2
 Przosna (Przesna, Proсна), *Proсна*, rz. l.d. Warty 51,5 18,1–50,9 18,5
- Przybyłka, rz., l.d. Koszarawy 49,6 19,4
 Przyciąża (Przycięże), *Jeźówka*, rz., p.d. Zwleczy 50,8 19,9
 Przydrożne (Przydrożno), jez. 52,4 15,8
 Przykrzec, góra, 738 m n.p.m. 49,7 19,8
 Przykuna (Przekuna, Przykowa, Przykwa, Pogona), *Pogona*, rz. l.d. Obry 51,9 17,3
 Przyłącznica (Przilanczynca, Prilang), [brak nazwy], rz. p.d. Górnicy (lub g.b. Bukówki) 53,0 16,3
 Przylepnica[^], rz., p.d. Mławki 53,1 20,0
 Przyrowa, rz. p.d. Kurowskiej Strugi 52,2 16,4
 Przyrówka, *Przyrowa*, rz., l.d. Brodnicy 50,8 19,5
 Przysarcz[^], jez. 53,7 17,8
 Przysowa[^], rz., l.d. Bzury 52,2 19,8
 Przytulanka, *Tyrgonka*, rz. 53,4 22,9
 Przywidzkie[^], jez. 54,2 18,4
 Przywłoczno[^], jez. 54,0 18
 Psarka, *Teleszyna*, rz., l.d. Warty 51,9 18,5–52,1 18,7
 Psarskie, jez. 52,6 16,3
 Psy Góra, *Psia Góra*, góra 51,4 17,9
 Ptasia Raj[^], jez. 54,4 18,8
 Ptasia Góra, góra 51,6 20,2
 Ptur (Pturk[^], Pturskie[^]), *Wolickie*, jez. 52,9 17,9
 Ptur, *Wolickie*, jez. 52,9 17,9
 Ptusza (Tusche, Tuczke), *Młynówka*, rz. p.d. Gwdy 53,4 16,8
 Pulwy, *Bagno Pulwy*, bagno 52,7 21,4
 Pusty Staw[^], jez. 54,4 18,7
 Puszcza Bolemowska, las 52,0 20,1
 Puszcza Bratkowska, las 50,2 21,9
 Puszcza Chrostkowska, *Królewski Las*, las 52,9 19,2
 Puszcza Czarna+, las 53,3 22,5
 Puszcza Dębska, las 52,2 21,5
 Puszcza Dybła, las 53,6 22,6
 Puszcza Gniewkowska, las 52,9 18,6
 Puszcza Gostyńska, las 52,4 19,6
 Puszcza Jadowska, (Puszcza Obrębska), las 52,5 21,5
 Puszcza Janowska, las 53,3 20,7
 Puszcza Jedleńska (Puszcza Radomska), las 51,5 21,4
 Puszcza Kamieniecka, las 52,6 21,7
 Puszcza Kapinoska, (Kampinoska), *Puszcza Kampinowska*, las 52,3 20,5
 Puszcza Knyszyńska, las 53,3 23,1
 Puszcza Korycka, las 52,4 21,7
 Puszcza Ladzka+, las 52,9 23,6
 Puszcza Mazuch (Puszcza Chorzeńska, Puszcza Przasnyska), *Puszcza Kurpiowska*, las 53,1 20,9
 Puszcza Mędrzechowska, las 50,3 21,0
 Puszcza Mławska, las 53,1 20,3
 Puszcza Młodziska (Młodziejowska), las 52,3 20,2
 Puszcza Niepołomicka, las 50,0 20,3
 Puszcza Osiecka (Goćław, Kaczków), las 52,0 21,4

- Puszcza Potok, *Wielka Puszcza*, rz., p.d. Soły 49,8 19,3
- Puszcza Przedborska, las 51,1 20,0
- Puszcza Radłowska, las 50,1 20,7
- Puszcza Rożańska, *Puszcza Kurpiowska*, las 53,1 21,2
- Puszcza Rytwiańska, las 50,6 21,3
- Puszcza Sandomierska, las 50,4 21,8
- Puszcza Słupska (Słupno), las 52,3 21,1
- Puszcza Starogrodzka, las 52,0 21,6
- Puszcza Stężyca (Puszcza Rycka), las 51,6 21,9
- Puszcza Stromiecka, las 51,6 21,2
- Puszcza Sulejowska, las 52,4 21,6
- Puszcza Szydłowska, las 50,7 20,8
- Puszcza Wiskicka and Jaktorowska, (Wiskicka, Jaktorowska), las 52,0 20,4
- Puszcza Zagajnica, *Puszcza Kurpiowska*, las 53,4 21,6
- Puszcza Zambrowska, las 53,2 22,4
- Puszkarze+, las 53,5 22,8
- Pysznica, *Pyszenka*, rz., p.d. Sanu 50,6 22,1
- Raba, rz., p.d. Wisły 49,5 19,9–50,1 20,5
- Raciąska Struga^, rz., p.d. Brdy 53,6 17,7
- Raciąskie^, jez. 53,7 17,8
- Raciążnica (Szkwa), rz., p.d. Wkry 52,8 20,1
- Racica (Rzcica, Rycka, Rycza), *Świnka*, rz., p.d. Wieprza 51,6 22,2
- Raclawka, rz., l.d. Ścieklca 50,3 20,2
- Raczków (Rakowo), *Rakowo*, jez. 53,6 16,4
- Raczno, jez. 51,4 22,8
- Radeczka (Radanca, Rrzaćca^, Rzedziąca^, Radenica), *Rdęca*, rz. p.d. Orli 51,7 17,3
- Radeczka, *Radecki*, rz., l.d. Rycerki 49,5 19,0
- Radecznicza, *Okaliniec*, rz. w zlewni Notesi 53,1 17,0
- Radgoszcz, jez. 52,6 15,9
- Radobycz (Radobicz, Radowica^), *Radowica*, rz. l.d. Lutyń 51,9 17,6
- Radobycz (Radobyc, Ner^, Rokutowa^), *Ner*, rz. l.d. Przosny 51,9 17,9
- Radodzierz^, jez. 53,6 18,6
- Radomierza (Radomirza), *Radomka*, rz., l.d. Wisły 51,3 20,6–51,7 21,4
- Radomińska Struga*, rz., p.d. Drwęcy 53,1 19,1
- Radomirka, rz., l.d. Gielczewa 51,0 22,8
- Radomka, rz., p.d. Warty 51,1 19,7–51,0 19,4
- Raduń (Radon), jez. 53,3 16,4
- Raduń^, jez. 54,0 17,8
- Radunia (Radonia), *Radońka*, rz., p.d. Pilczy 51,4 19,9
- Radunia^, rz., l.d. Motławy 54,3 18,6
- Raduńskie^, jez. 54,3 18
- Radusz (Radusze, Budziszewskie), *Budziszewskie*, jez. 52,7 17,1
- Radyszyno (Radyszyn), *Radyszynskie*, jez. 52,6 19,2
- Radziejówka, u.s. And m.s. *Pisia*, rz., p.d. Bzury 52,1 20,4
- Radzień (Radzyen, Radzen), [brak nazwy], rz. dopływ jez. Świerczynskie Małe 51,9 16,8
- Radzim^, jez. 53,5 17,6
- Radzimia^, rz., l.d. Pilczy 51,0 19,7
- Radziszewo, *Radziszewskie*, jez. 52,6 16,2
- Radziszewskie, jez. 52,5 19,3
- Radziszynka^, *Rybnicka Struga*, g.b. *Struga*, rz., l.d. Wisły 52,6 19,1
- Rajgrodzkie (Rajgród), jez. 53,8 22,7
- Rakowa, rz., p.d. Branwi 50,6 22,5
- Rakowieckie^, jez. 53,8 18,8
- Rakówka^, rz., l.d. Stróżki 53,6 18,1
- Rakówko, jez. 52,8 16,0
- Rataje, *Chodzieskie*, jez. 52,9 16,9
- Rawa, *Rawka*, rz., p.d. Bzury 51,7 20,1–52,1 20,1
- Reczko, *Wielkie Rzecko*, *Małe Rzecko*, jez. 53,3 16,2
- Reda^, rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,6 18,1
- Regetów, *Regietówka*, rz., l.d. Zdyni Wielkiej 49,5 21,2
- Regulice, *Regulka*, *Regulanka*, rz., l.d. Wisły 50,1 19,5
- Reknica^, rz., p.d. Raduni 54,3 18,4
- Reskowskie^, jez. 54,3 18,1
- Reszki (Reszkowskie^), jez. 53,8 22,8
- Reta (Dreta^), *dopływ spod Przyjmy*, rz. p.d. Warty 52,2 17,9
- Rgielskie^ (Rgielsko), jez. 52,8 17,3
- Rgilówka (Kłodawka), *Rgilewka*, rz., p.d. Warty 52,2 19,1–52,2 18,6
- Rgilówka (Rgilewka, Rygielewka), *Rgilewka*, rz. p.d. Warty 52,2 18,7
- Robotno^, jez. 53,4 19,4
- Rogozińskie (Rogoźno), *Rogoźno*, jez. 52,7 17,0
- Rogoźnica (Szlachcianka), *Głogówka*, rz., l.d. Osiny 50,1 21,9
- Rogoźnik Mały, *Mały Rogoźnik*, rz., p.d. Rogoźnika 49,4 19,9
- Rogoźnik, *Wielki Rogoźnik*, rz., p.d. Dunajca Czarnego 49,4 19,9
- Rogoźno, jez. 51,4 22,9
- Rokickie^, jez. 54,1 18,7
- Rokitka, rz. p.d. Notesi 53,2
- Rokitna^, rz., l.d. Pilczy 51,7 20,5
- Rokitnica (Kłodnica? Kur), *Mrowna*, rz., l.d. Mrowy 52,1 20,6
- Rokitnica, rz., p.d. Raciążnicy 52,7 20,1
- Ropa, rz., l.d. Wisłoki 49,4 21,2–49,7 21,5
- Ropotek, rz., l.d. Wisły 50,1 20,3
- Rościągiewskie (Roszczki^), *Bytyńskie*, jez. 52,5 16,5
- Rososzna, *Rozoga*, rz., p.d. Narwi 53,5 21,5
- Rów Graniczny^ (Landgraben, Kopanica^), *Rów Polski*, rz. p.d. Baryczy 51,8 16,9–51,7 16,3
- Rożanica, *Różanica*, rz., p.d. Narwi 52,9 21,3
- Rozdół^, *Plebanka*, jez. 53,1 19,0
- Rozkopaczów, *Mytycze*, jez. 51,4 22,8
- Rozlewisko^, jez. 53,9 19,1
- Rozwadówka (Czarnuszka), rz., p.d. Sarenki 52,3 22,9
- Rucewo Mł.^, jez. 53,8 19,5
- Rucewo Wlk.^, jez. 53,8 19,5
- Ruda, rz., l.d. Wisły 52,6 19,3
- Ruda^ (Rudzkie^), *Rudkie*, jez. 53,0 19,3
- Rudawa, rz., l.d. Wisły 50,1 19,7
- Rudka (Potulka, Potulica^, Potulka^), rz. p.d. Welmy 52,8 17,1
- Rudka, rz. p.d. Notesi 53,1 17,6
- Rudna, [brak nazwy], rz. l.d. Żrenicy 52,3 17,4
- Rudna, rz. p.d. Obrzycy 52,0 16,0
- Rudna, rz. p.d. Sapolny 52,5 16,1
- Rudnia^, rz., l.d. Świdra 51,9 21,7
- Rudnia^, rz., p.d. Narwi, 53,0 23,4
- Rudnica^, rz., l.d. Przosny 51,4 18,1
- Rudnik (Unia^, Węgierka^), rz. p.d. Strugi (Bawół) 52,3 17,6
- Rudnik, *Pieczęwka*, rz., p.d. Skawinki 49,9 19,8
- Rudnik, *Rudnia*, rz., p.d. Sanu 50,4 22,2
- Rudnik, rz. l.d. Cieni 51,7 18,3
- Rudnik, rz., p.d. Wisły 51,9 21,4
- Rudnik^, rz., l.d. Wisły 50,1 20,3
- Rudno, rz., l.d. Wisły 50,0 19,6
- Rudno^, jez. 53,4 18,1
- Rudny Zdrój, *Kotuńska Struga*, rz. l.d. Pokrzywnicy 53,1 16,6
- Rudzica, rz., p.d. Rzeniszówki 50,6 19,2
- Rudzowsko (Ruzowsko, Rudusk), *Ruduskie*, jez. 53,0 19,2
- Rumian^, jez. 53,4 20
- Runica (Ruhnow Fliess), rz. l.d. Płocicznej 53,2 16,2
- Rutkownica^, rz., l.d. Więcisy 54,1 18,4
- Ruż (Ruziec), *Ruż*, rz., l.d. Narwi 53,1 21,8
- Ruż, *Róż*, rz., p.d. Narwi 52,9 21,4
- Ruziec (Róziec, Ruz, Ruż), *Ruziec*, rz., p.d. Drwęcy 53,0 19,2
- Rybница+, rz., wypływa z jez. Rybno 53,5 21,7
- Rybница, *dopływ z Pomorzan*, rz. p.d. Wełnianki 52,6 17,3
- Rybno (Rybница^), *Rybница*, jez. 52,6 19,1
- Rybno, jez. 53,5 21,7
- Rybno, *Lacha*, jez. 53,5 21,8
- Rycerka, *Rycerski Potok*, rz., p.d. Soły 49,5 19,1
- Ryczna, *Rieczna*, rz., p.d. Przosny 51,1 18,5
- Rydwan, staw 52,1 19,8
- Rykaczów, *Rotcze*, jez. 51,4 23,1

- Rylska, *Rylka*, rz., p.d. Rawy 51,7 20,4
 Rypienica (Rypiennica, Rypnica^
 Odleka^), *Rypienica*, rz., p.d. Drwęcy
 53,1 19,4
 Ryszka^, rz., p.d. Wdy 53,6 18,2
 Rządza, rz., l.d. Narwi 52,4 21,4
 Rzeczyca, [brak nazwy], rz., p.d. Notesi
 52,6 18,4
 Rzeniszówka (Bożystok^), *Boży Stok*,
 rz., l.d. Warty 50,6 19,1
 Rzepiennik (Rzepionka), *Rzepianka*, rz.,
 p.d. Białej 49,8 21,0
 Rzepnik, rz., p.d. Skawinki 49,9 19,8
 Rzepowskie, jez. 53,6 16,1
 Rzetnia^, *Rzetnica*, rz., l.d. Niesobi 51,3
 17,9
 Rzuno^, jez. 54,0 17,8
 Rzychła^, [brak nazwy], rz., p.d.
 Listwarty 50,8 18,7
 Sadeck, *Niedzialka*, jez. 52,7 19,1
 Sadkówka^, *Pichna*, *Szadkówka*, rz., p.d.
 Brodni 51,7 18,9
 Salno^, jez. 53,5 19
 Samica 1 (Macica^, Samica Kierska),
Samica Kierska, rz. l.d. Warty 52,6
 16,8
 Samica 2 (Kryry, Splawna, Jerka), *Struga*
Łagowska, rz. p.d. Obry 51,9 16,9
 Samica 3, rz. l.d. Obry (obecnie kanał
 Wonieść) 51,9 16,7–52,0 16,7
 Samionka^, rz., p.d. Brenicy 53,3 19,6
 Sampolna (Sępolna), *Sępolna*, rz. p.d.
 Brdy 53,4 17,7
 Samrod See^, jez. 53,9 19,7
 San, rz., p.d. Wisły 50,6 21,8–50,3 22,3
 Sandela^, rz., l.d. Drwęcy 53,5 19,7
 Sanica (Sannica), rz., p.d. Schodni 50,5
 20,9
 Sanna, *Kolbuszówka*, rz., p.d. Trześni
 50,3 21,8
 Sanna, rz., p.d. Wisły 50,8 22,1
 Sapolna, *Czarna Woda*, rz. p.d. Obry
 52,4 16,0
 Sarbsko^, jez. 54,8 17,6
 Sarcz (Zasker See), *Sarcze*, jez. 53,1 16,4
 Sarnowo^ (Radziochy^), *Sarnowskie*,
 jez. 52,9 19,3
 Sassener See^, jez. 54,0 19,6
 Sawa, *Sawka*, rz., p.d. Stradomi 49,8 20,2
 Schadelake^, rz., p.d. Wisły, 54,3 19
 Schampen See^, jez. 54,0 17,1
 Schloss See^, jez. 53,8 19,2
 Schmolow See^, jez. 54,0 17
 Schodnia, *Wschodnia*, rz., p.d. Czarnej
 50,5 21,0
 Schodno^, jez. 54,0 17,9
 Ścieklec, rz., l.d. Szreniawy 50,2 20,2
 Szczekowa, *Wielka Szczekowa*, *Mala*
Szczekowa, jez. 2 52,7 15,9
 Szuczczarz, *Szczuczczarz*, jez. 53,1 16,0
 Szuczze (Hecht-See), *Szczupacze*, jez.
 53,0 16,3
 Sękowa, *Sękówka*, rz., p.d. Ropy 49,6 21,2
 Sękowica, rz., p.d. Trzebcza 50,9 19,1
 Semlińskie^, jez. 54,0 18,4
 Sendownica, *Nieciecza*, rz. p.d. Dobrzycy
 53,5 16,3
 Sępolna, rz., p.d. Brdy 53,4 17,7
 Sępolna^, rz., p.d. Brdy 53,4 17,7
 Sianowskie^, jez. 54,4 18,1
 Siecienica^, rz. l.d. Żabienki 52,7 17,9
 Siedlnica, *Silnica*, rz., l.d. Bobrzy 50,9
 20,6
 Siemieński Staw, jez. 51,1 22,8
 Siemionka, *Jaworzniak*, rz., l.d. Brynicy
 50,4 19,0
 Sienica, *Siennica*, rz., l.d. Broku 52,8
 22,2
 Sienica, *Sienniczka*, rz., p.d. Świdra 52,1
 21,6
 Sienna, *Sienka*, rz., l.d. Soły 49,7 19,2
 Siennica, rz., l.d. Nurca 52,7 22,7
 Siennica, rz., p.d. Narwi 53,2 22,1
 Sieprcenica, *Sierpienica*, rz., l.d. Skrwy
 (p.d. Wisły) 52,8 19,9
 Sierosławska Struga (Pałędzka Struga^),
 [brak nazwy], rz. p.d. Ciemnej 52,4
 16,7
 Sierotka, rz., l.d. Giełczewi 51,1 22,8
 Silna, rz., p.d. Bugu 52,5 22,6
 Silna^, *Jablonka*, rz. l.d. Krowiego Błota
 52,4 15,9
 Silno^, jez. 53,6 17,7
 Sinowa Struga^, rz., l.d. Mątawy 53,6
 18,5
 Sitnica (Sietnica, Szitnica), *Sietniczanka*,
 rz., l.d. Ropy 49,8 21,2
 Sitno^ (Sitnica^), *Nadroskie*, jez. 53,0
 19,4
 Sitno^, jez. 53,3 19
 Sitno^, jez. 53,3 19
 Sitno^, jez. 54,3 18,3
 Sitno^, *Sicieńskie*, jez. 53,0 19,1
 Skąpe^, jez. 53,5 18,9
 Skąpe^, jez. 53,9 17,8
 Skąpsko (Skąpe^, Skępskie^, Wielkie^),
Wielkie, jez. 52,9 19,3
 Skarlińskie^, jez. 53,5 19,5
 Skarzyna (Kujawka, Zgarzyna),
Kamionka, rz., p.d. Kamiony 51,9 21,4
 Skawa, rz., p.d. Wisły 49,6 19,8–50,0
 19,4
 Skawica^, rz., l.d. Skawy 49,7 19,6
 Skawinka (Skawina), rz., p.d. Wisły 49,8
 19,8–49,9 19,8
 Skłęczka (Brzeźnica, Kłęczka), *Pisia*,
 rz., p.d. Warty 51,1 19,1
 Skockie^ (Rudno^), *Rościńskie*, jez. 52,7
 17,2
 Skokówka, *Skoki*, jez. 52,4 15,6
 Skomielnia, *Bogdanówka*, *Skamielnianka*,
 rz., l.d. Łętowni 49,7 19,8
 Skomielnia, rz., l.d. Raby 49,6 19,9
 Skomielnia, jez. 51,4 23,0
 Skoszewka^, rz., p.d. Moszczenicy
 (dopływ Bzury) 51,9 19,6
 Skoszewskie^, jez. 54,0 17,6
 Skroda, rz., l.d. Pisa 53,5 22,1–53,2 21,9
 Skrwa (Strkwa), *Skrwa*, rz., p.d. Wisły
 52,8 19,5
 Skrwa, rz., l.d. Wisły 52,4 19,4
 Skrwino (Strkwino), *Skrwilno*, jez. 53,0
 19,6
 Skrzyniczka, *Czerniejówka*, rz., p.d.
 Bystrzycy 51,2 22,7
 Skrzynka (Czinka), jez. 52,3 16,8
 Skrzynka (Łowiznowo^), *Skrzyneckie*,
 jez. 52,5 19,3
 Skrzynka (Skrzinka, Kessel), *Kociotek*,
 jez. 52,2 16,8
 Skulsk (Skólsk, Skulskie, Skulsker See),
Skulska Wieś, jez. 52,5 18,3
 Słanica, *Soła*, rz., źródło Soły 49,5 19,0
 Sławek, rz., l.d. Wieprza 51,2 22,8
 Sławica (Siława, Sielawa, Grabowiec),
Dzwonówka, rz. l.d. Wełnianki 52,6
 17,1
 Ślepe, jez. 53,7 22,7
 Ślepe^, jez. 53,7 18,1
 Ślina (Jabłonka^, Jamiołka^, Łopu-
 chowa^), rz., l.d. Narwi, 53,0 22,7;
 53,1 22,7
 Ślina, rz., l.d. Narwi 53,2 22,7
 Ślipówko, Cegielnia, jez. 53,3 16,5
 Śliszczyzny (Złyszczyzny), *dopływ spod*
Bieganowa, rz. l.d. Moskawy 52,3 17,2
 Słodew, *Słudwia*, rz., p.d. Przysowy 52,2
 19,6
 Słomka, rz., l.d. Dunajca 49,6 20,5
 Słone^, jez. 53,7 18,5
 Słopica (Preza, Słopnicza), *Cieszynka*,
 rz. l.d. Płocicznej 53,1 16,1
 Słopicza, *Słopniczanka*, rz., p.d. Łososiny
 49,7 20,4
 Słucz, *Matlak*, *Słucz*, rz., p.d. Wissy
 53,4 22,4
 Słupeckie (Zambsko, Zembskie), *Stry-
 kowskie*, jez. 52,3 16,6
 Słupia^, rz., dopływ Morza Bałtyckiego
 54,3 17,6
 Słupina^, rz., l.d. Raduni 54,4 18,2
 Słupino^, jez. 54,0 17,9
 Smarkawa (Wierzbanówka), *Krzywo-
 rzeka*, rz., p.d. Raby 49,8 20,1
 Smarzewskie^, jez. 53,8 18,7
 Smętowo, *Cmentowo*, jez. 52,6 18,9
 Śmiłowska (Sadonia), *Szabasówka*,
Śmiłówka, rz., p.d. Korzeniówki 51,3
 20,9
 Smoczka, staw 50,3 21,5
 Smogorówka, *Biebla*, rz., l.d. Biebrzy
 53,5 22,9
 Smolenica (Smolnica^, Lutynia), *Smol-
 nica*, rz. p.d. Warty 52,7 16,4
 Smoleno, *Smolno*, jez. 53,3 16,5
 Smolnik, rz., l.d. Dunajca 49,7 20,6
 Śnieżnica, góra, 1006 m n.p.m. 49,7 20,2
 Sobiejuchy, *Sobiejuskie*, jez. 52,9 17,7
 Sobińska Struga^, rz., l.d. Wdy 53,6 18,4

- Sobuczyna, rz., p.d. Łętwiny 50,7 19,1
 Sokola Góra, [brak nazwy], wzgórze 53,0 15,9
 Sokołdka Ładzka (Czarna, Mała Suchołda, Suchołdka), *Czarna*, rz., p.d. Supraśli 53,3 23,2
 Soła, rz., p.d. Wisły 49,5 18,9–50,1 19,3
 Solniki, bagno 53,3 22,6
 Sominko[^], jez. 54,1 17,9
 Somińskie[^], jez. 54,0 17,6
 Sommerkauer See[^], jez. 54,2 18,3
 Sona, rz., l.d. Wkry 52,8 20,8
 Sopięń[^], jez. 53,3 19,6
 Sopotnia Mała (Mała Sopotnia[^]), *Sopotnianka*, rz., l.d. Sopotni Wielkiej 49,6 19,3
 Sopotnia Wielka, *Sopotnia*, rz., l.d. Koszarawy 49,6 19,3
 Sosna[^], jez. 53,3 19,6
 Sosonia[^], *Krasowa*, rz., l.d. Widawki 51,3 19,1
 Srawa (Kamionka), *Serawa*, rz. l.d. Przykuny 51,9 17,2
 Śrenino (Srzenyno, Chenin See), *Szenińskie*, jez. 52,6 15,9
 Śródeckie (Srodeckie), *Kuchenne*, jez. 52,6 16,3
 Stacer, *Stacke Jezioro*, jez. 53,8 22,6
 Stara Noteć[^] (Alte Netze[^]), *Piotrkowickie (Węgiereckie)*, jez. 52,8 18,2
 Stara Piątница[^], rz., l.d. Piaśnicy, 54,8 18
 Stara Piwonia, rz., p.d. Tyśmienicy 51,7 22,7
 Stara Radomierza (Stara Radomirza), *Wiązownica, Jazowica*, rz., g.b. Radomierzy 51,5 20,7
 Stare Wieckie[^], jez. 54,1 18,4
 Starkówko (Starkowskie), *Boszkowskie*, jez. 51,9 16,3
 Starogrodzkie[^], jez.
 Starsener See[^], jez. 54,0 17,1
 Stary Nogat[^], rz., l.d. rz. Elbląg 54,2 19,3
 Stary+, staw 50,0 19,2
 Staw Augusta (August, Augustowskie[^], Czechowizna[^], Knyszynskie[^], Staw Czechowski, Zygmunt August[^]), *Jezioro Zygmunta Augusta*, jez. 53,4 22,9
 Staw Bugaj, *Bugaj*, jez. 51,4 19,7
 Staw Młyński, *Stawisko*, jez. 53,1 16,1
 Staw Rzeczny, *Mały Staw*, jez. 53,1 16,1
 Stawisko, rz. p.d. Warty 52,5 17,0
 Steklin[^], jez. 53,9 18,4
 Steklna (Kobyleckie[^], Stekelin), *Kobyleckie*, jez. 52,8 17,2
 Steklna Ober Stockel, *Steklna Górne*, jez. 51,9 15,9
 Stelchno[^], jez. 53,5 18,5
 Stepener Muehlen See[^], jez. 53,8 16,8
 Stępuchowskie[^], jez. 52,8 17,4
 Sterdynka (Chudynia, Kostecka, Buczynka[^], Chudzina[^], Chądzynka[^]), *Buczynka*, rz., l.d. Bugu 52,7 22,2
 Stern See[^], jez. 53,8 17,3
 Stężyckie[^], jez. 54,2 17,9
 Stobnica (Stobienica), [brak nazwy], rz. l.d. Żrenicy 52,3 17,4
 Stobnica, rz., p.d. Wisłola 49,8 21,9
 Stobno (Stoben), jez. 52,4 15,8
 Stolka (Warwas[^]), *Sztołnia*, rz., l.d. Przemszy (Białej) 50,3 19,4
 Stołunek (Stolunek), *Stołuń*, jez. 52,5 15,7
 Stołunia (Stołuń, Stołynia), *Stołunia*, rz. p.d. Łobżonki 53,5 17,3
 Strabla, *Strabelka* (g.b. *Wałęgi*), rz., l.d. Narwi 52,9 23,1
 Strachocka, rz., p.d. Wisły 50,7 21,9
 Straconka (Straczonka), *Straconka, Straceńska Woda*, rz., p.d. Białej 49,8 19,1
 Strączyńskie (Strenczskie), *Dzikie*, jez. 53,2 16,4
 Stradanka[^], rz., dopływ Zalewu Wiślanego 54,3 19,5
 Stradom[^] (Stradhuner See), *Straduń*, jez. 53,0 16,4
 Stradomia (Stradomka), *Stradomka*, rz., p.d. Raby 49,7 20,2–49,9 20,3
 Strawa, rz., p.d. Koprzywnica 51,4 19,7
 Strażym[^], jez. 53,3 19,4
 Stromin[^], *Strumień*, rz., p.d. Wisły 50,1 20,4
 Stropna[^], rz., l.d. Słupi 54,2 17,7
 Stropno[^], jez. 54,2 17,6
 Stróżanka, *Stróżnianka*, rz., p.d. Białej 49,7 20,9
 Stróżka[^], rz., l.d. Brdy, 53,6 18
 Stróżówka, rz., l.d. Ropy 49,7 21,1
 Strug, *Stróżanka*, rz., p.d. Dunajca 49,8 20,8
 Struga Byczyńska, *Byczynka*, rz., l.d. Przemszy (Czarnej) 50,2 19,3
 Struga Głowska[^], rz., p.d. Linawy 54,2 19,1
 Struga Graniczna[^], rz., l.d. Brdy 53,3 18,1
 Struga Młyńska[^], rz., l.d. Wisły 53,8 18,8
 Struga Rychnowska[^], rz., p.d. Drwęcy 53,1 18,8
 Struga Toruńska[^], rz., p.d. Drwęcy 53,1 18,7
 Struga, g.b. *Sarnówka*, rz., p.d. Zgłowiączki 52,5 18,7
 Struga, rz., p.d. Bzury 52,1 19,5
 Struga[^], *Struga Żołędowska*, rz., l.d. Kotomierzycy 53,2 18,0
 Strumień[^], *Strumień Błędowski, Mokrzna*, rz., p.d. Przemszy (Białej) 50,4 19,4
 Strupino[^], jez. 54,0 18
 Stryjowo[^], jez. 53,3 17,4
 Stryszawa (Strzeszawa), *Stryszawka*, rz., p.d. Skawy 49,7 19,5
 Strzelniczka[^], rz., l.d. Raduni 54,4 18,4
 Strzemeszna, *Nida*, rz., l.d. Wisły 52,4 19,8
 Strzemiuszczek[^], jez. 53,4 19,5
 Strzecz[^], jez. 54,5 18
 Strzygowa, *Strzegowa*, rz., l.d. Baryczy 51,5 17,8
 Strzyża[^], rz., l.d. Martwej Wisły 54,4 18,6
 Strzyżyny[^], jez. 53,5 17,9
 Studa[^], jez. 53,5 19,5
 Studzieniczno (Studzieniczne[^], Studzienne[^]), *Studzienne*, jez. 53,3 17,8
 Studzieniczno[^], jez. 54,0 17
 Studzieniec, *Babulówka*, rz., p.d. Wisły 50,4 21,5
 Studzieniec, *dopływ spod Sipiior*, rz. l.d. Notesi 53,1 17,5
 Studzieniec, *Gilówka*, rz., l.d. Branwi 50,6 22,7
 Studzieniec, rz., p.d. Sucheja 52,0 20,3
 Stuhner See[^], jez. 53,9 19
 Styna[^], rz., p.d. Kłodawy, 54,0 18,5
 Sucha (Struga), rz. l.d. Przosny (Żegońska Struga) G3 52,0 17,7
 Sucha, rz. l.d. Warty 52,6 16,1
 Sucha, rz., p.d. Bzury 52,1 20,3
 Suchacz[^], rz., dopływ Zalewu Wiślanego 54,3 19,5
 Suchom[^], jez. 53,6 18,1
 Suckau See[^], jez. 53,5 17,3
 Sudomie[^], jez. 54,1 17,9
 Sugajno[^], jez. 53,3 19,7
 Sumiackie, *Łąki Sumiackie*, bagno 52,9 23,4
 Sumin, jez. 51,4 23,1
 Sumino[^], jez. 54,2 17,8
 Sumińskie[^], jez. 52,9 19,1
 Sumińskie[^], jez. 53,9 18,5
 Sumite (Camit, Zamitsee), *Samicko*, jez. 53,3 16,3
 Sumite (Zamit-See), jez. 53,0 16,1
 Sunia, *Śluzna Rzeka*, rz., p.d. Recicy 51,6 22,2
 Supraśla (Sprząśła), *Supraśl*, rz., p.d. Narwi 53,2 23,2
 Suska Struga[^], rz., l.d. Raciąskiej Strugi 53,7 17,7
 Swarzędzkie[^], jez. 52,4 17,0
 Swędra (Swędrnia[^], Swadra, Swendow), *Swędrnia*, rz. p.d. Przosny 51,8 18,3
 Swędrnia (Świędrnia), *Żabianka*, rz. p.d. Swędrwi 51,8 18,3
 Swelinia[^], rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,5 18,5
 Świder, rz., p.d. Wisły 51,9 21,9–52,1 21,2
 Świdnik, *Lukowica*, rz., p.d. Słomki 49,6 20,5
 Świdnik, rz., l.d. Dunajca 49,7 20,6
 Świątkowskie[^], jez. 53,4 18,1
 Świerza, *Plawnica*, rz., l.d. Łydni 52,9 20,6
 Święta Struga[^], rz., p.d. Wdy 53,8 18,4
 Święta Wielka[^], rz., p.d. Świętej, 54,1 19

- Święta[^], rz., l.d. Tugi, 54,1 19
 Święte (Sandsee), *Piaszczyste*, jez. 53,1 16,7
 Święte (Senno), jez. 52,1 16,0
 Święte (Świętno[^]), *Święte*, jez. 52,6 19,3
 Święte, jez. 52,8 16,2
 Święte, *Łapczycki Potok*, rz., p.d. Raby 49,9 20,4
 Święte, *Zacisze*, jez. 52,1 15,8
 Święte[^], jez. 52,9 19,4
 Święte[^], jez. 53,5 19,2
 Święte[^], jez. 54,4 17,8
 Świnia, *Świniec*, rz. p.d. Dobrzycy 53,4 16,4
 Świnka, rz., p.d. Wieprza, 51,3 22,9
 Świnna (Świdna), *Dzierżazna*, rz., l.d. Czarnówki 51,9 19,5
 Świślina, rz., p.d. Kamiony 50,9 21,1
 Szalone[^], jez. 53,9 17,3
 Szańcowe[^], jez. 53,5 19,2
 Szarcz, jez. 52,5 15,8
 Szarladnia (Wiatrowskie[^]), *Wiatrowskie*, jez. 52,8 17,1
 Szarlejskie[^] (Łojewskie[^], Szarlej[^]), *Szarlejskie*, jez. 52,7 18,3
 Szczuka[^], jez. 53,2 19,4
 Szczurkowskie[^], jez. 53,2 18,9
 Szczutkowskie[^], jez. 52,5 19,1
 Szczutowskie[^] (Blizno[^], Szczutowo[^]), *Szczutowskie*, jez. 52,9 19,6
 Szczykawa (Scikawa), *Szczekawa*, jez. 52,3 18,5
 Szczykawa, *Kielbaska*, rz. w zlewni Jez. Lubstowskiego 52,3 18,5
 Szczyra[^], rz., l.d. Gwdy 53,7 17,1
 Szczytno Wielkie[^], jez. 53,8 17,2
 Szczytnowskie[^] (Uklejnicko-Szczytnowskie[^]), *Szczytnowskie*, jez. 52,5 19,0
 Szelistówka (Szekietówka, Żelistówka, Solistówka[^]), *Śluczka*, rz., l.d. Jegrzni 53,8 22,8
 Szeroka Biel, bagno 53,3 21,0
 Szkarpa[^], rz., dopływ Zalewu Wiślanego 54,3 19,1
 Szka (Skwa, Szcakwa), rz., p.d. Narwi 53,5 21,4–53,2 21,7
 Szpęgawa[^], rz., l.d. Wisły 54,1 18,6
 Szpęgawskie[^], jez. 54,0 18,6
 Szpitalne[^], jez. 53,5 17,8
 Szreniawa, rz., l.d. Wisły 50,4 19,8–50,2 20,6
 Sztuczno[^], jez. 53,7 17,9
 Szumiłowo[^], jez. 53,4 18,9
 Szumionka[^], rz., l.d. Brdy 53,5 17,9
 Szychol (Sikole, Sikulskie, Sykuła[^]), *Duże Sykule*, jez. 52,6 17,7
 Szywałd[^], jez. 53,6 19,1
 Szywra[^] (Miłosławka), *Szywra*, rz. l.d. Moskawy 52,2 17,4
 Tajenka[^], *Pogorzalka*, rz., p.d. Netty 53,7 22,9
 Tajno (Tajeńskie), jez. 53,7 22,8
 Tamelsee (Damm-See), *Dąbie*, jez. 51,8 16,2
 Tana, *Tamka*, rz., p.d. Orzycy 53,2 20,7
 Tanew, rz., p.d. Sanu 50,5 22,3
 Tarczanka (Podgoszcza), *Tarczynka*, rz., l.d. Jeziora 51,9 20,8
 Tarczyńskie[^], jez. 53,3 19,9
 Tarnowa, *Tarnawka*, rz., p.d. Stradomi 49,8 20,3
 Tatry, pasmo górskie 49,3 19,9
 Tążyna, rz., l.d. Wisły 52,9 18,6
 Telązna, jez. 52,6 19,2
 Teczacin (Trzaczano), *Ciesacin*, jez. 51,4 23,0
 Tietz See[^], jez. 53,7 17,3
 Tina Dolna[^], rz., l.d. rz. Elbląg, 54,0 19,2
 Tina Górna[^], rz., l.d. rz. Elbląg 54,1 19,3
 Tina[^], rz., l.d. rz. Elbląg 54,1 19,4
 Toczna (Tuczna), rz., l.d. Bugu 52,3 22,8
 Toczyłowo, jez. 53,7 22,5
 Tomasznie, jez. 51,4 23,0
 Tomickie[^], jez. 52,3 16,6
 Tonowskie (Skurskie), jez. 52,8 17,6
 Topiolna (Topiec[^], Topidlna, Topiela), *Kanał Topiec (Kanał Główny)*, rz. l.d. Warty 52,1 18,4
 Topólka[^], rz., p.d. jez. Drużno, 54,0 19,5
 Trąbin[^], *Trąbińskie*, jez. 53,1 19,3
 Trawickie[^], jez. 54,1 17,8
 Treblina (Treblinka[^]), *Treblinka*, rz., l.d. Bugu 52,6 22,1
 Trepki[^], jez. 53,3 19,6
 Trląg (Pakoskie[^], Trlang), *Pakoskie*, jez. 52,7 18,1
 Trudna, [brak nazwy], rz. l.d. Lutyni 52,1 17,6
 Trukiele (Trokiele), *Trokiele*, bagno 53,9 22,8
 Trupel[^], jez. 53,5 19,4
 Truszczyn, *Tryszczyn*, jez. 52,7 18,4
 Tryb, *Trybówka*, rz., l.d. Omulewa 53,4 21,2
 Trynka[^], rz., p.d. Wisły 53,3 18,4 58
 Trzcianka[^], rz., p.d. Małej Noteci 52,6 18,1
 Trzcina, [brak nazwy], rz., p.d. Bobrowej 51,5 18,5
 Trzcina, *Młynówka*, rz., l.d. Ropy 49,8 21,4
 Trzcinka, [brak nazwy], rz. 53,1 16,0
 Trzebeszna, rz., l.d. Białej 50,6 22,3
 Trzebiałek, [brak nazwy], rz., l.d. Popradu 49,5 20,6
 Trzebidza (Treblina), *Trzebidzkie*, jez. 51,9 16,4
 Trzebielsk[^], jez. 54,0 17,4
 Trzebieszki (Trzebieszkie, Trebeszki), jez. 53,4 16,6
 Trzebinia, *Słopica*, rz. p.d. Notesi (dziś l.d. Drawy) 52,9 16,1
 Trzebka (Trzebca, Trzebrza, Trepcza), *Kocinka*, rz., p.d. Listwarty 50,9 19,1
 Trzebno[^], jez. 54,3 18,1
 Trzebomierz[^], jez. 53,8 18
 Trzebosz[^], *Zwiernik (g.b.)*, rz. p.d. Kopanicy Dzięczyńskiej 51,7 16,7
 Trzebowo, *Trzebowskie*, jez. 52,5 19,3
 Trzebowska (Trzebawa[^]), *Trzebówka*, rz. l.d. Lutyni 51,8 17,7
 Trzebrochna[^], rz., l.d. Wdy 54,1 17,9
 Trzebyczka (Trzebiczka), rz., l.d. Przemyszy (Czarnej) 50,4 19,2
 Trzechowskie[^], jez. 53,9 18,2
 Trzemeszno[^], jez. 53,8 17,7
 Trzenna (Trzenno, Trzemno, Trzemna[^], Ciemna), *Trzemna*, rz. l.d. Przosny 51,8 17,9
 Trzęsa (Trzente), rz. p.d. Ptaszy 53,4 16,8
 Trześnia (g.b. Świłub, m.s. Rokicina), *Trześniówka*, rz., p.d. Wisły 50,5 21,7
 Trześnia (Trześń, Trzesznia), *Łęg*, g.b. rz. *Łęg, Przyrwa, Świerczów*, rz., p.d. Wisły 50,2 21,7–50,7 21,8
 Trześnia, rz., l.d. Czarnej 51,1 20,1
 Trzoń (Trzonia[^]), *Trzonia*, rz., l.d. Brynicy 50,5 19,1
 Trzono[^], jez. 54,4 17,9
 Trzy Rzeki[^], rz., l.d. Słupiny 54,4 18,3
 Tuchlińskie[^], jez. 54,3 17,8
 Tuchno (Schlawische See), *Sławskie*, jez. 51,9 16,0
 Tuchola (Tuchole, Tucholia), *Wojnowskie*, jez. 52,1 15,8
 Tuchołka[^], jez. 53,6 17,8
 Tuchomskie[^], jez. 54,4 18,3
 Tuczno (Tutze, Tuczin, Tucze), jez. 53,6 16,4
 Tuczno, jez. 52,5 17,1
 Tuczno, jez. 52,6 15,9
 Tuczno, jez. 52,9 18,1
 Tuczyn, rz., p.d. Sanuny 50,8 22,0
 Tuga[^], rz., l.d. Szkarpa 54,2 19,1
 Tumienica (Tuminicza, Tymienica[^], Dymnica[^]), rz. p.d. Rudki 52,9 17,1
 Tupadły[^], *Tupadelskie (Tupadłowskie)*, jez. 52,7 19,3
 Turka, rz., l.d. Wkry 52,6 20,7
 Turna[^], rz., l.d. Bugu 52,5 22,5
 Turośl (Turosz), rz., p.d. Pisy 53,4 21,7
 Turośna (Turośnia), *Turośnianka*, rz., p.d. Narwi 53,0 23,0
 Turówka, rz., p.d. Netty 53,9 22,9
 Turzyk (Thurzik), *Jelenia Krew*, jez. 52,9 16,0
 Tuświca (Thuszwicza), *Ściekło Dolne*, jez. 51,9 15,9
 Tuskowska Struga[^], *Tonińska Struga*, rz. p.d. Plitwicy lub g.b. 53,3 17,7
 Tuszymia, *Tuszymka*, rz., p.d. Wisłoki 50,1 21,7
 Tuszynek[^], jez. 53,7 18,5
 Tylickie[^], jez. 53,4 19,7
 Tymiana (Tyma[^], Międzychódka[^], Mischoda[^]), *Tymienica*, rz. l.d. Obry 52,5 15,4
 Tymiany, *Tymianka*, rz., l.d. Radmierzy 51,6 21,1

Tyśmienica, rz., p.d. Wieprza 51,4 22,9–51,6 22,4
 Uchodza (Ochodza), *Odczepicha*, rz. l.d. Warty 52,1 17,6
 Udorka, rz., p.d. Pilczy 50,5 19,8
 Udzierz[^], jez. 53,7 18,6
 Ugoszcz, rz., l.d. Bugu 52,6 21,8
 Ugoszcz[^], jez. 53,0 19,2
 Uniejówka, rz., p.d. Pilczy 50,4 19,9
 Urzędówka, rz., p.d. Wyżnicy 50,9 22,0
 Uścimowiec, jez. 51,5 22,9
 Uszew (Uszwa, Uzewka, Mała Uszwica[^]), *Uszwica*, rz., p.d. Wisły 49,8 20,5–50,2 20,7
 Wąchabienko, *Wąchabnowskie*, jez. 52,1 15,9
 Wąglanka, rz., l.d. Drzewicy 51,3 20,3
 Wągrodnica, rz., p.d. Jeziory 51,9 21,1
 Walkówka[^], *Welcza, Welczówka*, rz., l.d. Skawicy 49,7 19,5
 Wapienny, *Wapnik*, rz., l.d. Łomnicy 49,4 20,8
 Warszyn[^], jez. 53,9 17,7
 Warta, rz., p.d. Odry 50,5 19,5–52,2 18,7
 Wąska[^], rz., p.d. jez. Drużno 54,1 19,5
 Wąwolnica (Baran), rz., l.d. Przemszy (Czarnej) 50,2 19,2
 Wąwozna, *Dopływ spod Tomiszowic*, rz., l.d. Białej 50,7 19,6
 Wda[^], rz., l.d. Wisły 54,1 17,7 53,4 18,4
 Wdzydze[^], jez. 54,0 17,9
 Wędromierz, jez. 52,4 15,8
 Węgierka, rz., l.d. Soły 49,9 19,2
 Węgiernica[^], rz., l.d. Wierzycy 53,9 18,6
 Węglosza, *Rykza*, rz., p.d. Wisły 52,4 20,1
 Węgorówka, rz., p.d. Netty 53,8 22,9
 Węgorzyno[^], jez. 54,2 17,8
 Węgra, *Węgierka*, rz., p.d. Orzycy 53,0 20,9
 Wel[^], rz., l.d. Drwęcy 53,3 19,8
 Welma (Żeleźnica), *Welna*, rz. p.d. Warty 52,6 17,4
 Wełnica (Skrzynka, Wełniańskie[^], Sowinek[^]), *Welnickie*, jez. 52,6 17,6
 Wengorszin See[^], jez. 53,8 17,5
 Wiązownica (Wiśniówka), *Kacanka*, rz., p.d. Pokrzywianki 50,6 21,3
 Widawka, rz., p.d. Warty 51,5 18,9
 Wiecanów[^] (Wiecanowskie), *Wiecanowskie*, jez. 52,7 17,9
 Więcborskie, jez. 53,3 17,5
 Wiechciówka (Wiechtówka), *Gorzyczanka, Samborka*, rz., l.d. Wisły 50,6 21,6
 Wiechszul[^], jez. 54,0 18
 Więciórka, rz., l.d. Łętowni 49,7 19,9
 Wieckie[^], jez. 53,9 18,1
 Wieczno[^], jez. 53,3 18,8
 Wiejskie[^], jez. 54,0 17,3
 Wielządźkie[^], jez. 53,3 18,8
 Wiele (Głazewskie), *Dormowskie*, jez. 52,5 15,9
 Wielenia (Wieleń), *Wielonka*, rz., l.d. Brynicy 50,4 19,1
 Wielewskie[^], jez. 53,9 17,9
 Wielgie[^], *Wielgie (Wielickie)*, jez. 53,0 19,1
 Wielim[^], jez. 53,8 16,7
 Wielka Biel, *Bagno Wizna*, bagno 53,1 22,4
 Wielka Samica (Mała Obra, Tuchorska Rzeka, Czarna.), *Szarka*, rz. p.d. Obry 52,3 16,1–52,2 15,9
 Wielki Ocypel[^], jez. 53,8 18,3
 Wielki Staw[^], jez. 53,5 19,4
 Wielkie (Rakutowskie[^]), *Rakutowskie*, jez. 52,5 19,2
 Wielkie (Sławianowskie, Sławianówko), *Sławianowskie*, jez. 53,2 17,1
 Wielkie (Wielgie, Kruszyny Wielkie, Lukomin), *Kursko*, jez. 52,5 15,5
 Wielkie Brodno[^], jez. 54,3 18,1
 Wielkie Jezioro (Kiekrz, Wielka Woda, Wielki Kiekrz), *Kierskie*, jez. 52,5 16,8
 Wielkie Jezioro[^], *Żnińskie Duże*, jez. 52,9 17,7
 Wielkie, *Buszewskie*, jez. 52,5 16,4
 Wielkie, *Ciechomickie*, jez. 52,5 19,7
 Wielkie, *Duże*, jez. 52,9 16,5
 Wielkie, jez. 52,6 16,3
 Wielkie, *Luboszek*, jez. 52,5 16,2
 Wielkie, *Przytoczno*, jez. 52,6 15,7
 Wielkie, *Rokitno*, jez. 52,5 15,6
 Wielkie[^], jez. 53,3 19,1
 Wielkie[^], jez. 54,0 18,3
 Wielkie[^], jez. 54,3 18
 Wieprz (Mentula), rz., prawe ramię Wieprza 51,6 22,3
 Wieprz, rz., p.d. Wisły 51,1 23,0–51,5 21,8
 Wieprza[^], rz., dopływ Morza Bałtyckiego 54,1 17,2
 Wieprzeniec[^], *Zacisze*, jez. 52,9 19,0
 Wieprznickie[^], jez. 54,2 17,9
 Wieprzówka (Wieprzanka), rz., l.d. Skawy 49,9 19,4
 Wiercica (Potok Wiercica[^]), rz., p.d. Warty 50,8 19,5
 Wiercica (Warcica, Wierczicza), *Wiercica*, rz. p.d. Warty 52,2 18,5
 Wierszwia (Wierzcheń, Wierzchań[^]), *Wierzchoń (Jazy)*, jez. 52,6 19,4
 Wierzba (Wierzby), rz. p.d. Gostyńskiej 51,9 17,0
 Wierzbak (Rudnik), rz. l.d. Warty 52,4 16,9
 Wierzbicańskie[^] (Wierzbiczany), jez. 52,5 17,7
 Wierzbieńskie, jez. 52,6 15,8
 Wierzchomla, *Wierchomlanka*, rz., p.d. Popradu 49,4 20,8
 Wierzchy[^], jez. 53,6 18,2
 Wierzchnia, rz., p.d. Warty 51,2 18,9
 Wierzyca[^], rz., l.d. Wisły 54,2 18,2 53,8 18,8
 Wierzysko[^], jez. 54,1 18
 Wietcisa[^], rz., l.d. Wierzycy 54,1 18,4
 Wietne (Przerwa), *Dopływ z Kuchar Borowych*, rz. p.d. Białej 52,2 18,0
 Więtsza Dolina (Grothedolgen, Gross Dolgen See), *Dolgie Wielkie*, jez. 53,6 16,5
 Wiewna, *Wieczfnianka*, rz., l.d. Orzycy 53,2 20,5
 Wilczak[^], jez. 53,5 18,9
 Wilczenica (Winnica), *Niestępówka*, rz., p.d. Narwi 52,7 21,0
 Wilczkowo (Welskow), jez. 53,5 16,1
 Wilczyna, *Wilczyńskie*, jez. 52,5 18,1
 Wilga, rz., p.d. Wisły 49,9 19,9
 Wilka, *Wilga*, rz., p.d. Wisły 51,8 21,9–51,8 21,4
 Wincenta, rz., l.d. Pisy 53,5 21,9
 Winna (Kukawka[^]), *Kukawka*, rz., p.d. Nurca 52,6 22,7
 Winno Wielkie+, bagno 52,6 19,4
 Wiskitnica (Głusza), *Bagno Głusza*, jez. 53,3 17,8
 Wisła rz. 54,4 18,7–49,6 19,0–52,6 19,5
 Wisłok, rz., l.d. Sanu 49,9 21,9
 Wisłoka, rz., p.d. Wisły 49,4 21,4–50,4 21,4
 Wiśniewiec (Popowiec), jez. 52,9 17,4
 Wissa, rz., p.d. Biebrza 53,5 22,3
 Witoczno[^], jez. 53,9 17,5
 Witomskie (Wielkie[^]), *Wikaryjskie*, jez. 52,6 19,1
 Witonia, rz., l.d. Bzury 52,1 19,3
 Witosławskie, jez. 51,9 16,7
 Witosławskie[^], jez. 53,2 17,5
 Wiźnica, rz., p.d. Narwi 53,2 22,3
 Wkra (Działdówka), rz., p.d. Narwi 53,2 19,9–52,5 20,7
 Włecz[^], jez. 53,3 19,7
 Wlk. Boryń[^], jez. 53,9 17,4
 Wlk. Borzechowskie[^], jez. 53,9 18,4
 Wlk. Krzywce[^], jez. 53,8 17,6
 Wlk. Leźno[^], jez. 53,3 19,7
 Wlk. Piaseczno[^], jez. 53,3 19,7
 Wlk. Rudnickie[^], jez. 53,4 18,8
 Wlk. Suskie[^], jez. 53,4 18
 Wlk. Zielone[^], jez. 53,9 17,4
 Wogra (Wegra, Wugger[^]), rz. l.d. Damicy 53,7 16,1
 Wójtowskie (Wójtostwo), *Wójtostwo*, jez. 52,5 17,3
 Wójtowskie, jez. 52,6 19,2
 Wolborza (Wolborka), *Wolbórka*, rz., l.d. Pilczy 51,6 19,8
 Wołcze (Volzen, Stadt-See, Schloss-See), *Świdno*, jez. 53,3 16,5
 Wołogoszcz (Wolgast, Zadower See), *Sadowo*, jez. 53,3 16,1
 Wonieść (Woneszcz), jez. 52,0 16,7
 Worowskie, *Nowoworowskie*, jez. 53,6 16,1
 Woźnawskie+ (Woźnowiejskie[^]), jez. 53,7 22,7

Wroblinka, [brak nazwy], rz., l.d. Bzury 52,0 19,2
 Wroneczyńskie (Wrączyńskie[^]), jez. 52,5 17,2
 Wrońska, *Naruszewka*, rz., p.d. Wkry 52,6 20,5
 Wrzecień (Wrzecen, Rzeczyńskie[^]), *Rzecińskie*, jez. 52,8 16,3
 Wrzecień, *Lokacz*, jez. 52,9 16,0
 Wrzeczycza (Śmierdząca[^]), *Wierzba*, rz., p.d. Przosny 51,1 18,5
 Września (Wrzesna, Wrześnica, Wrzesinska Struga), *Wrześnica*, rz. p.d. Warty 52,3 17,7
Wudzyńskie, jez. 53,3 18,1
 Wukna (Wukkien, Wuknik-See), *Okuninek*, jez. 53,3 16,2
 Wulka[^], rz., p.d. Wła 53,4 19,7
 Wurchau See[^], jez. 53,7 17,2
 Wydżina, *Widżina*, rz. l.d. Mosiny (dziś kanału Mosiny) 52,2 16,7
 Wygonin[^], jez. 53,9 18,1
 Wykopanie (Polna Struga), [brak nazwy], rz. l.d. Samicy 51,9 16,7
 Wyrwa[^], rz., p.d. Wdy 53,4 18,4
 Wyrza (Rudna, Orla, Belcząca db.), *Orla*, rz. l.d. Łobżonki 53,2 17,5
 Wysockie[^], jez. 53,7 17,7
 Wysockie[^], jez. 54,4 18,5
 Wysoka Góra, góra 53,2 16,6
 Wysoka[^], jez. 54,4 18,3
 Wysokie Brodno[^], jez. 53,3 19,4
 Wyspowo[^], jez. 54,6 18,3
 Wytrych[^], rz., l.d. Kamionki 53,6 17,7
 Wyżnica, rz., p.d. Wisły 50,9 22,1
 Żabienka[^] (Panna), *Panna*, rz. l.d. Kwieciszewicy 52,6 17,9
 Żabińskie (Żabno), [brak nazwy], jez. 52,2 16,9
 Żabnica, *Żabniczanka*, rz., p.d. Soły 49,6 19,2
 Żabnica[^], rz., l.d. Breni 50,3 21,0
 Żabno (Zabna, Saaben See, Twierdzielewskie[^]), jez. 52,5 15,6
 Żabno[^] (Mogilnickie[^]), jez. 52,6 17,9
 Zagłębcze, jez. 50,4 23,0
 Zagnanie[^], jez. 54,1 18,1
 Zagórcza, *Budzisz*, rz., l.d. Bystrzycy 50,1 21,7
 Zagórska Struga[^], rz., p.d. Redy 54,6 18,4
 Zajączkowskie (Zayanczowskye), jez. 52,6 16,3
 Zakępna (Mątwnica), *Motwnica*, rz., l.d. Czarnej 51,7 22,3
 Żale[^] (Żale[^], Żalskie[^]), *Żalskie*, jez. 53,0 19,3
 Zaleń[^], jez. 53,4 19,2
 Zaleskie[^], jez. 53,5 18,1
 Zalew Wiślany[^] 54,3 19,4
 Żalno[^], jez. 53,6 17,8
 Żałomie (Salm, Salmsche See, Grosser See), *Kikol*, jez. 53,1 16,1
 Zamarte[^], jez. 53,6 17,5
 Zambrzyca (Prądnik), *Prątnik*, rz., l.d. Jabłoni 52,9 22,2
 Zameczysko[^], *Sarni Stok*, rz., l.d. Rzeniszówki 50,6 19,1
 Zamkowe[^], jez. 53,3 19
 Zamkowe[^], jez. 53,4 18,9
 Zamorskie, *Zamorze*, jez. 52,5 16,2
 Zanoski, rz., p.d. Myśli 52,4 22,5
 Zapłotne (Włókno[^], Włoknieńskie[^]), *Włokińskie*, jez. 52,6 17,1
 Zapowiedź Międzyzleski+, las 52,5 21,9
 Zapowiedź Miejski+, las 52,5 22,1
 Zapowiedź Urzeski+, las 52,5 22,2
 Zaręba[^], jez. 53,5 17,6
 Zarębie (Sareben, Zareben, Żerdno[^]), *Żerdno*, jez. 53,6 16,2
 Żarnowa (Rybna), *Stradomka*, rz., l.d. Warty 50,8 19,0
 Żarnowieckie[^], jez. 54,8 18,1
 Żarnowka, rz., p.d. Turówki 53,8 22,9
 Zarybinek[^], jez. 53,4 19,9
 Zaspowe[^], jez. 54,4 18,6
 Zawada[^], jez. 53,6 18,7
 Zbęcki Potok, *Szczecinówka*, *Zbęk*, rz., p.d. Dunajca 49,7 20,7
 Zbłudza, *Zbłudza*, rz., l.d. Kamienicy 49,6 20,3
 Zbójna, rz., p.d. Narwi 53,2 21,7
 Zbrzyca[^], rz., l.d. Brdy 53,9 17,5
 Zbyczna[^], *Zdbica*, rz. l.d. Dobrzycy 53,3 16,5
 Zbyczno[^] (Stubicze), *Zdbiczno*, jez. 53,4 16,5
 Zbytkowo[^], *Witkowo*, jez. 52,7 19,2
 Zdrój, rz. dopływ jez. Dobra 53,4 16,5
 Zdroje Wielgie, *Zdrojno*, jez. 53,1 16,0
 Zdrojek[^], rz. l.d. Studzieńca 53,1 17,5
 Zduń, jez. 52,1 17,2
 Zduńskie[^], jez. 54,0 18,6
 Zdworz, *Zdworskie*, jez. 52,4 19,7
 Zdynia Wielka, *Zdynia*, *Zdynianka*, g.b. *Koniecznianka*, rz., p.d. Ropy 49,5 21,2
 Żdziarowita (Zdzar, Radusz, Sława, Dębica, Peda[^], Welnianka[^]), *Mala Welna*, rz. l.d. Welmy 52,6 17,2
 Żędowskie[^], jez. 52,9 17,7
 Żeglarka, [brak nazwy], rz., p.d. Dunajca 49,6 20,7
 Żeglina, rz., l.d. Warty 51,5 18,7
 Żegocińska Struga[^], *Grabówka*, rz. l.d. Przosny 52,0 17,8
 Żeleźnica (Zelesschnycza, Bardeczka[^], Olszówka[^]), *Wielka*, rz. l.d. Moskawy 52,2 17,4
 Żelichówko (Zachufke), *Polne*, jez. 53,0 16,1
 Żeligocz (Żelgoszcz[^]), *Żelgoszcz*, jez. 53,3 17,8
 Żepske (Jespe, Studnitz See), *Studzieniec*, jez. 53,4 15,9
 Żerdżina, *Dopływ spod gaj. Koski*, rz., l.d. Kostrzyna 50,9 18,7
 Zgierzzyńskie, jez. 52,5 16,3
 Zglinica (Silnica), *Glinica*, rz. p.d. Niesi 53,1 16,5
 Zgłobieniówka, rz., l.d. Wisłokia 50,0 21,9
 Zgłowiączka (Zgowiątka, Mintawa), rz., l.d. Wisły 52,5 18,8
 Zgniłka[^], rz., l.d. Strugi Toruńskiej 53,2 18,9
 Zgorza[^], rz., l.d. Narwi 52,7 21,2
 Zielona (Wirdzelewo, Grüne Wasser), *Zielona Struga*, rz., l.d. Wisły 53,0 18,3 s
 Zielone[^], jez. 53,8 17,6
 Zimna Woda, [brak nazwy], rz., p.d. Bzury 51,9 19,3
 Zimna Woda[^], rz., p.d. Rokitnicy 52,1 20,8
 Zimne, góra, 918 m n.p.m. 49,3 20,9
 Zioło (Zioła), jez. 52,7 17,6
 Złodziejka, rz., l.d. Strachocka 50,6 22,0
 Złotnica[^], *Szklarka*, *Złotnica*, rz., l.d. Strzygowej 51,5 17,8
 Zmarle[^], jez. 53,9 17,6
 Żółwińskie (Solbener See), *Żółwino*, jez. 52,5 15,6
 Żrenica (Zrenica, Resnica, Maskawa), *Moskawa*, rz. p.d. Warty 52,3 17,3
 Zrzucim, jez. 52,6 15,9
 Żukowskie[^], jez. 54,2 17,6
 Żupawa, *Żupawka*, rz., p.d. Trześni 50,6 21,8
 Żurawianka[^], rz., p.d. Płony 52,6 20,3
 Zuweiser See[^], jez. 53,8 19,3
 Zuzelka[^], rz., l.d. Wisły 52,6 19,2
 Zuzolka, *Zuzalka*, rz., p.d. Bugu 52,7 22,3
 Zwierzynka[^], rz., l.d. Brdy 53,7 18,1
 Zwiniarz[^], jez. 53,4 19,9
 Zwlecza, rz., p.d. Pilczy 50,8 19,8
 Zwolna (Dupina), *Śremska Struga*, rz. l.d. Warty 52,6 16,0
 Żychce[^], jez. 53,8 17,4
 Żylca, *Żylca*, rz., l.d. Soły 49,7 19,1
 Żytnia, *Muchawka*, rz., l.d. Liwca 52,1 22,2

SPIS TABEL

Rozdział	Nr	Tytuł	Strona
II.1.4	1	Rejestry poboru łąkowego woj. kaliskiego i poznańskiego z lat 1550–1600 w zbiorach AGAD	95
II.1.4	2	Zestawienie liczby rejestrów z poszczególnych lat i powiatów	97
II.1.6	1	Rejestry poboru łąkowego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z lat 1550–1600 w zbiorach AGAD	102
II.1.8	1	Lista XVI-wiecznych rejestrów poborowych zachowanych dla województwa podlaskiego	113
II.2.4	1	Spis map wykorzystywanych do prac nad AHP	139
II.2.4	2	Wyniki analizy dokładności kalibracji trzech map	146
II.2.6	1	Spis map wykorzystywanych do prac nad AHP	151
II.2.6	2	Wyniki analizy dokładności kalibracji trzech map	156
II.2.8	1	Spis map wykorzystanych do prac nad AHP	163
II.2.8	2	Wyniki analizy dokładności kalibracji pięciu map	165
III.1.3	1	Nazwy jezior	190
III.2.2.3	1	Wielkość parafii	392
III.2.2a.4	1	Parafie w archidiakonacie gnieźnieńskim, które zmieniły przynależność dekanalną między początkiem a końcem XVI w.	401
III.2.2a.4	2	Uchwytne zmiany przynależności parafialnej między początkiem i końcem XVI w.	416
III.2.2a.4	3	Liczba parafii w diecezji gnieźnieńskiej w końcu XVI w.	419
III.2.2b.4	1	Reorganizacja diecezji poznańskiej ok. 1601 r.	428
III.2.2b.4	2	Obszar dekanatów i liczba parafii łacińskich w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w końcu XVI w.	441
III.2.2.8	1	Liczba parafii i oraz ich średnia powierzchnia w poszczególnych dekanatach (podlaska część diecezji łuckiej)	565
III.2.2a.8	1	Siedziby parafii i prawosławnych w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	593
III.2.2.9a	1	Przynależność osiedli w parafiach diecezji włocławskiej i gnieźnieńskiej województwa pomorskiego	614
III.3.1.1	1	Miejscowości niezlokalizowane	637
III.3.1.1	2	Gęstość osadnictwa	638
III.3.1.2	1	Miejscowości niezlokalizowane	647
III.3.1.2	2	Gęstość osadnictwa	647

Rozdział	Nr	Tytuł	Strona
III.3.1.3	1	Osiedla miejskie i wiejskie	650
III.3.1.4	1	Miejscowości niezlokalizowane w województwach kaliskim i poznańskim	660
III.3.1.4	2	Rozwój osadnictwa w starostwie drahimskim w drugiej połowie XVI w.	664
III.3.1.4	3	Rozwój osadnictwa w starostwie wałęckim w drugiej połowie XVI w.	665
III.3.1.4	4	Wsie szlacheckie w powiecie wałęckim do 1600 r., nieuwzględnione w rejestrach poborowych powiatu wałęckiego	667
III.3.1.4	5	Rozwój osadnictwa w starostwie ujskim w drugiej połowie XVI w.	667
III.3.1.4	6	Rozwój osadnictwa w dobrach szlacheckich powiatu poznańskiego w rejonie Noteci	669
III.3.1.4	7	Nowe lokacje w dobrach szlacheckich w powiecie nakielskim w drugiej połowie XVI w.	672
III.3.1.4	8	Gęstość osadnictwa w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.	676
III.3.1.5	1	Miejscowości niezlokalizowane	683
III.3.1.5	2	Gęstość osadnictwa	684
III.3.1.6	1	Liczba miejscowości niezlokalizowanych	691
III.3.1.6	2	Zagęszczenie osadnictwa na Kujawach u schyłku XVI w.	692
III.3.1.6	3	Miejscowości niezlokalizowane na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej	692
III.3.1.7	1	Miejscowości niezlokalizowane	702
III.3.1.7	2	Miejscowości według powiatów, ziem i województw	705
III.3.1.8	1	Liczba osad w okolicach szlacheckich na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.	712
III.3.1.8	2	Miejscowości niezlokalizowane w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	734
III.3.1.8	3	Gęstość osadnictwa na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.	738
III.3.1.8	4	Gęstość osadnictwa na ziemiach polskich Korony w drugiej połowie XVI w.	740
III.3.1.9a	1	Liczba osiedli miejskich i wiejskich województwa chełmińskiego	745
III.3.1.9a	2	Liczba osiedli miejskich i wiejskich województwa malborskiego	746
III.3.1.9a	3	Liczba osiedli miejskich i wiejskich województwa pomorskiego	746
III.3.1.9a	4	Liczba osiedli miejskich i wiejskich Prus Królewskich	747
III.3.2.1	1	Liczba miast w drugiej połowie XVI w.	761
III.3.2.1	2	Gęstość sieci miejskiej w końcu XVI w.	761
III.3.2.1	3	Wsie powyżej 200 mieszkańców w drugiej połowie XVI w.	761
III.3.2.2	1	Miasta w województwie sandomierskim	767
III.3.2.2	2	Zagęszczenie sieci miejskiej w końcu XVI w.	767
III.3.2.2	3	Miasta większe	767
III.3.2.2	4	Miasta większe według rodzaju własności	768
III.3.2.2	5	Wsie powyżej 200 mieszkańców	770
III.3.2.3	1	Mniejsze miasta województwa lubelskiego	774
III.3.2a.4	1	Procent liczby wsi dużych w stosunku do liczby wszystkich osad wiejskich w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.	780
III.3.2b.4	1	Liczba miast w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.	785
III.3.2b.4	2	Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.	785
III.3.2b.4	3	Liczba miast w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.	786

Rozdział	Nr	Tytuł	Strona
III.3.2b.4	4	Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.	786
III.3.2b.4	5	Liczba miast w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.	787
III.3.2b.4	6	Zaludnienie miast i miasteczek w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.	788
III.3.2b.4	7	Zaludnienie miast i miasteczek w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w. (udział procentowy poszczególnych kategorii)	789
III.3.2b.4	8	Gęstość sieci miejskiej w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.	790
III.3.2b.4	9	Zaludnienie miast i miasteczek w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.	790
III.3.2b.4	10	Zaludnienie miast i miasteczek w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w. (udział procentowy poszczególnych kategorii)	790
III.3.2b.4	11	Gęstość sieci miejskiej w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.	792
III.3.2b.4	12	Zaludnienie miast i miasteczek w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.	792
III.3.2b.4	13	Gęstość sieci miejskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.	792
III.3.2b.4	14	Powierzchnie miast w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.	792
III.3.2.5	1	Liczba miast w drugiej połowie XVI w.	806
III.3.2.5	2	Gęstość sieci miejskiej w końcu XVI w.	807
III.3.2.5	3	Wsie powyżej 200 mieszkańców w drugiej połowie XVI w.	708
III.3.2a.6	1	Udział wsi dużych w ogólnej liczbie wsi na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	813
III.3.2b.6	1	Liczba miast na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej – stan badań	715
III.3.2b.6	2	Liczba miast na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	818
III.3.2b.6	3	Gęstość sieci miejskiej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	827
III.3.2b.6	4	Liczba osad przypadających na jedno miasto na obszarze Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	827
III.3.2.7	1	Liczba i zaludnienie miast mazowieckich w drugiej połowie XVI w.	846
III.3.2.7	2	Zagęszczenie sieci miejskiej na Mazowszu w drugiej połowie XVI w.	848
III.3.2.7	3	Rozmieszczenie wsi mazowieckich liczących ponad 200 mieszkańców w drugiej połowie XV w.	848
III.3.2a.8	1	Rodzaje osiedli w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	857
III.3.2a.8	2	Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych wśród miast województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.	858
III.3.2a.8	3	Gęstość sieci miejskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	858
III.3.2b.8	1	Zaludnienie miast i miasteczek w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	864
III.3.2b.8	2	Wielkość miast i miasteczek w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	864
III.3.2b.8	3	Wsie duże w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	865
III.3.2.9a	1	Ludność wiejska województwa chełmińskiego	872
III.3.2.9a	2	Ludność miast województwa chełmińskiego	872

Rozdział	Nr	Tytuł	Strona
III.3.2.9a	3	Ludność wiejska i miejska województwa chełmińskiego	873
III.3.2.9a	4	Ludność wiejska województwa malborskiego	874
III.3.2.9a	5	Ludność miast województwa malborskiego	875
III.3.2.9a	6	Ludność wiejska i miejska województwa malborskiego	875
III.3.2.9a	7	Ludność wiejska województwa pomorskiego	876
III.3.2.9a	8	Ludność miast województwa pomorskiego	876
III.3.2.9a	9	Ludność wiejska i miejska województwa pomorskiego	877
III.3.2.9a	10	Ludność wiejska i miejska Prus Królewskich	881
III.3.2.9a	11	Gęstość zaludnienia Prus Królewskich w skali parafialnej (bez ludności miejskiej)	881
III.3.2.9a	12	Zagęszczenie ludności wiejskiej Prus Królewskich na km ² ziemi uprawnej (w skali parafialnej)	884
III.3.2.9a	13	Wielkość osiedli wiejskich Prus Królewskich	886
III.3.2.9a	14	Wielkość osiedli wiejskich województwa chełmińskiego według przynależności własnościowej	886
III.3.2.9a	15	Wielkość osiedli wiejskich województwa malborskiego według przynależności własnościowej	886
III.3.2.9a	16	Wielkość osiedli wiejskich województwa pomorskiego według przynależności własnościowej	887
III.3.2.9a	17	Wielkość osiedli wiejskich Prus Królewskich według przynależności własnościowej	887
III.3.2.9a	18	Wielkość osiedli miejskich Prus Królewskich	887
III.3.2.9a	19	Klasyfikacja zagrodników województwa chełmińskiego (dane z lat 1570–1571)	890
III.3.2.9a	20	Klasyfikacja zagrodników województwa malborskiego (dane z lat 1581–1582)	890
III.3.2.9a	21	Klasyfikacja zagrodników województwa pomorskiego (dane z lat 1570–1571)	890
III.3.2.9a	22	Ludność zagrodnicza Prus Królewskich	891
III.3.2.9a	23	Odsetek ludności zagrodniczej w parafiach Prus Królewskich	891
III.3.2.9a	24	Klasyfikacja komorników województwa chełmińskiego (dane z lat 1570–1571)	892
III.3.2.9a	25	Klasyfikacja komorników województwa malborskiego (dane z lat 1581–1582)	893
III.3.2.9a	26	Klasyfikacja komorników województwa pomorskiego (dane z lat 1570–1571)	893
III.3.2.9a	27	Ludność komornicza Prus Królewskich	893
III.3.2.9a	28	Odsetek ludności komorniczej w parafiach Prus Królewskich	894
III.3.2.9a	29	Ludzie luźni w Prusach Królewskich	895
III.3.2.9a	30	Struktura społeczna ludności wiejskiej Prus Królewskich	896
III.3.2.9a	31	Szlachta kmieca Prus Królewskich	897
III.3.2.9a	32	Szlachta bezkmieca Prus Królewskich	897
III.3.2.9a	33	Struktura społeczna szlachty województwa chełmińskiego	898
III.3.2.9a	34	Struktura społeczna szlachty województwa malborskiego	898
III.3.2.9a	35	Struktura społeczna szlachty województwa pomorskiego	899

Rozdział	Nr	Tytuł	Strona
III.3.2.9a	36	Struktura społeczna szlachty Prus Królewskich	899
III.3.2.9a	37	Struktura społeczna większej szlachty Prus Królewskich (właścicielei ponad 10 łanów kmiecych)	899
III.3.2.9a	38	Ludność rzemieślnicza wiejska Prus Królewskich	903
III.3.2.9a	39	Ludność rzemieślnicza Prus Królewskich (w skali parafialnej)	903
III.3.2.9a	40	Specyfikacja rzemieślników wiejskich Prus Królewskich	904
III.3.2.9a	41	Charakter prawny karczem Prus Królewskich	907
III.3.2.9a	42	Gorzelnictwo Prus Królewskich	908
III.3.2.9a	43	Charakter prawny młynów Prus Królewskich	909
III.3.2.9a	44	Bartnicy i rybacy Prus Królewskich	910
III.3.2.9a	45	Ważniejsze obiekty rzemieślnicze (przemysłowe) Prus Królewskich	911
III.3.2.9a	46	Podział własnościowy ważniejszych obiektów rzemieślniczych (przemysłowych) Prus Królewskich	915
III.3.2.9a	47	Specyfikacja rzemieślników mniejszych miast województwa pomorskiego	917
III.3.3.1	1	Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.	945
III.3.3.1	2	Więksi szlacheccy właściciele ziemscy w 1595 r.	946
III.3.3.1	3	Osiedla według własności	947
III.3.3.1	4	Wsie według własności	947
III.3.3.1	5	Miasta według własności	948
III.3.3.1	6	Własność ziemska w końcu XVI w.	964
III.3.3a.2	1	Stan posiadania królewskiego	966
III.3.3a.2	2	Własność kościelna w końcu XVI w.	971
III.3.3b.2	1	Własność ziemska w latach siedemdziesiątych XVI w.	988
III.3.3.3	1	Własność osiedli	992
III.3.3.4	1	Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w. Instytucje duchowieństwa diecezjalnego	1002
III.3.3.4	2	Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w. Instytucje duchowieństwa zakonnego	1002
III.3.3.4	3	Więksi właściciele ziemscy w województwie poznańskim ok. 1580 r.	1003
III.3.3.4	4	Więksi właściciele ziemscy w województwie kaliskim ok. 1580 r.	1004
III.3.3.4	5	Więksi właściciele ziemscy w Wielkopolsce ok. 1580 r.	1005
III.3.3.4	6	Struktura własności ziemskiej w końcu XVI w.	1019
III.3.3.5	1	Własność kościelna w końcu XVI w.	1024
III.3.3.5	2	Osiedla według własności	1025
III.3.3.5	3	Wsie według własności	1025
III.3.3.5	4	Miasta według własności	1025
III.3.3.5	5	Osady młyńskie i folwarczne według własności	1026
III.3.3.6	1	Właściciele i płatnicy podatków w miejscowościach kujawskich, które weszły w skład ordynacji lubranieckiej w 1518 r. (poza miejscowościami z woj. łęczyckiego, dla których brak danych)	1046
III.3.3.6	2	Liczba wsi szlachty bezkmiecej	1048
III.3.3.6	3	Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.	1056
III.3.3.6	4	Więksi właściciele ziemscy w województwie brzeskim w 1557 r.	1057

Rozdział	Nr	Tytuł	Strona
III.3.3.6	5	Więksi właściciele ziemscy w województwie inowrocławskim w 1581 r.	1057
III.3.3.6	6	Więksi właściciele ziemscy w ziemi dobrzyńskiej w 1564 r.	1057
III.3.3.6	7	Osiedla według własności	1058
III.3.3.7	1	Miasta królewskie na Mazowszu	1070
III.3.3.7	2	Wsie królewskie na Mazowszu	1070
III.3.3.7	3	Stan posiadania królewskiego na Mazowszu w końcu XVI w.	1070
III.3.3.7	4	Własność kościelna na Mazowszu w końcu XVI w.	1074
III.3.3.8	1	Uposażenie parafii i katolickich województwa podlaskiego wykazane w rejestrach poborowych z lat 1578–1580, nieuwzględnione w procesie określania typu własności	1083
III.3.3.8	2	Struktura własnościowa osad województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.	1083
III.3.3.8	3	Struktura własności ziemi w uprawie kmiecej i własnej uprawie szlachty bezkmiecej (we włókach) w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	1090
III.3.3.8	4	Wielka własność szlachecka w województwie podlaskim ok. 1578–1580	1090
III.3.3.8	5	Średnia własność szlachecka w województwie podlaskim ok. 1578–1580	1093
III.3.3.8	6	Dzierżawienie ziemi na prawie szlacheckim przez drobną szlachtę posiadającą kmieci	1094
III.3.3.9a	1	Wielkość folwarków królewskich województwa pomorskiego	1102
III.3.3.9a	2	Wielkość folwarków kościelnych województwa pomorskiego	1102
III.3.3.9a	3	Wielkość folwarków miejskich województwa pomorskiego	1102
III.3.3.9a	4	Wielkość folwarków królewskich województwa malborskiego	1103
III.3.3.9a	5	Wielkość folwarku szlacheckiego województwa pomorskiego	1104
III.3.3.9a	6	Liczba szlacheckich wsi kmiecych i podanych przy nich folwarków w województwie pomorskim	1104
III.3.3.9a	7	Zestawienie doszacowanych łańców folwarku dla własności szlacheckiej województwa pomorskiego	1105
III.3.3.9a	8	Własność ziemska województwa chełmińskiego według liczby osiedli wiejskich	1107
III.3.3.9a	9	Kategorie gospodarcze osiedli wiejskich województwa chełmińskiego	1107
III.3.3.9a	10	Obszar uprawny województwa chełmińskiego	1108
III.3.3.9a	11	Porównanie obszaru uprawnego województwa chełmińskiego z całością obszaru należącego do poszczególnych kategorii własności ziemskiej	1111
III.3.3.9a	12	Własność ziemska województwa malborskiego według liczby osiedli wiejskich	1111
III.3.3.9a	13	Kategorie gospodarcze osiedli wiejskich województwa malborskiego	1112
III.3.3.9a	14	Obszar uprawny województwa malborskiego	1112
III.3.3.9a	15	Porównanie wielkości obszaru uprawnego województwa malborskiego z całością obszaru należącego do poszczególnych kategorii własności ziemskiej	1114
III.3.3.9a	16	Własność ziemska województwa pomorskiego według liczby osiedli wiejskich	1114
III.3.3.9a	17	Kategorie gospodarcze osiedli wiejskich województwa pomorskiego	1115
III.3.3.9a	18	Obszar uprawny województwa pomorskiego	1115

Rozdział	Nr	Tytuł	Strona
III.3.3.9a	19	Porównanie łańców uprawnych i nieuprawnych w województwie pomorskim z lat 1564–1571	1116
III.3.3.9a	20	Porównanie wielkości obszaru uprawnego województwa pomorskiego z całością obszaru, należącego do poszczególnych kategorii własności ziemskiej	1120
III.3.3.9a	21	Własność ziemska Prus Królewskich według liczby osiedli	1120
III.3.3.9a	22	Obszar uprawny Prus Królewskich	1121
III.3.3.9a	23	Areał kmiecy, folwarku i szlachty zagrodowej Prus Królewskich	1122
III.3.3.9a	24	Porównanie wielkości obszaru uprawnego Prus Królewskich z całością obszaru należącego do poszczególnych kategorii własności ziemskiej	1122
III.3.3.9a	25	Odsetek rolniczego wykorzystania ziemi w parafiach Prus Królewskich	1124
III.4.4	1	Liczba miejscowości i nazw w województwach kaliskim i poznańskim w XVI w.	1139
III.5.4	1	Źródłowy podział obiektów topologicznych związanych z siecią komunikacyjną na mapach Wielkopolski wykorzystywanych w wielopolskim tomie AHP	1223
III.6.12.6	1	Ulice Inowrocławia w XVI w. potwierdzone źródłowo	1440
III.6.12.6	2	Ulice Inowrocławia w XVI w. niepewne, ale w obrębie murów	1440
III.6.29.7	1	Liczba działek i posesji w Starej Warszawie ok. 1600 r.	1657
III.6.29.7	2	Nazwy ulic i liczba posesji według spisów podatkowych z lat 1565–1594	1659
III.6.29.7	3	Nazwy ulic i liczba posesji w Nowej Warszawie	1661
III.6.30.8	1	Liczba domów w poszczególnych pierzejach rynku w Węgrowie w świetle inwentarzy z lat 1619 i 1620	1675

SPIS MAP TEKSTOWYCH

Rozdział	Nr	Tytuł	Strona
II.2.4	1	Zasięgi przestrzenne wybranych map dawnych	144
II.2.6	1	Zasięgi przestrzenne wybranych map dawnych	155
II.2.8	1	Zasięgi przestrzenne wybranych map dawnych	165
III.1.1	1	Regiony fizyczno-geograficzne województwa krakowskiego	172
III.1.1	2	Działy wodne województwa krakowskiego	175
III.1.2	1	Regiony fizyczno-geograficzne województwa sandomierskiego	178
III.1.2	2	Gleby województwa sandomierskiego	180
III.1.2	3	Rekonstrukcja koryta Sanu w XVI w.	182
III.1.4	1	Regiony fizycznogeograficzne województwa poznańskiego i kaliskiego	195
III.1.5	1	Regiony fizyczno-geograficzne województw sieradzkiego i łęczyckiego	202
III.1.6	1	Regiony fizycznogeograficzne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej	209
III.1.6	2	Miejscowości wymienione jako zalewane w lustracji z 1564 r.	216
III.1.8	1	Regiony fizycznogeograficzne województwa podlaskiego	230
III.2.1.1	1	Granica między powiatami krakowskim i proszowskim po roku 1620	251
III.2.1.2	1	Południowo-wschodnie pogranicze województwa lubelskiego w końcu XVI w.	263
III.2.1.4	1	Starostwa grodowe w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.	280
III.2.1.6	1	Starostwa grodowe na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	311
III.2.1.7	1	Rekonstrukcja granic powiatu radziłowskiego	323
III.2.1.7	2	Rekonstrukcja granic powiatu serockiego	324
III.2.2b.1	1	Cerkwie prawosławne i osadnictwo wołoskie w województwie krakowskim w drugiej połowie XVI w.	369
III.2.2.2	2	Województwo sandomierskie na tle granic diecezji	372
III.2.2.4	1	Granice parafii na terenie Kalisza i jego przedmieść w XVI w.	416
III.2.2d.4	1	Żydzi w Wielkopolsce do XIV i w XV w.	481
III.2.2d.4	2	Żydzi w Wielkopolsce do 1507 r.	483
III.2.2d.4	3	Żydzi w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.	489
III.2.2.7	3	Wyodrębnienie dekanatu stanisławowskiego w końcu XVI w.	548
III.2.2a.8	1	Siedziby parafii prawosławnych w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	598
III.2.2b.8	1	Zbory protestanckie w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	611

Rozdział	Nr	Tytuł	Strona
III.3.1.8	1	Okolice szlacheckie w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	744
III.3.2.1	1	Miasta województwa krakowskiego	752
III.3.2.1	2	Zamki województwa krakowskiego	760
III.3.2b.4	1	Sieć miejska Wielkopolski w drugiej połowie XVI w.	784
III.3.2c.4	1	Zamki w Wielkopolsce w XVI w.	798
III.3.2b.6	1	Sieć miejska na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	819
III.3.2c.6	2	Zamki na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	837
III.3.2a.8	1	Sieć miejska województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.	856
III.3.2a.8	2	Zamki w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	861
III.3.2.9a	1	Gęstość zaludnienia Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w. Ludność wiejska	878
III.3.2.9a	2	Gęstość zaludnienia Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w. Ludność miejska i wiejska	879
III.3.2.9a	3	Stosunek ludności miejskiej i wiejskiej Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w.	880
III.3.3.6	1	Wsie wchodzące w skład ordynacji lubrańskiej na podstawie dokumentu ustanawiającego ordynację z 1518 r.	1046
III.3.3.6	2	Rozmieszczenie przestrzenne wsi z łanami szlachty bezkmiecej w latach 1564 (dla ziemi dobrzyńskiej) i 1581 (woj. brzeskie i inowrocławskie)	1049
III.3.3.8	1	Rozmieszczenie własności szlacheckiej i królewskiej na terenie województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.	1084
III.3.3.8	2	Rozmieszczenie osad zamieszkałych przez szlachtę bezkmiącą na terenie województwa podlaskiego w latach 1578–1580	1089
III.4.8	1	Rozmieszczenie nazw zestawionych typu Biernaty-Rudniki, Koce-Piskuły na Podlasiu w XVI w.	1172
III.4.8	2	Rozmieszczenie nazw z sufiksem -(ow)izna, -(ow)czyzna, -(ow)szczyzna	1173
III.4.8	3	Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem -(ow)ice	1175
III.4.8	4	Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem -(ow)icze	1176
III.4.8	5	Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem -ęta	1177
III.4.8	6	Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem -(ow)ce	1178
III.4.8	7	Rozmieszczenie nazw zawierających h (< *g)	1180
III.4.8	8	Rozmieszczenie nazw z pełnogłosem	1181
III.4.9b	1	Miejscowości o nazwach pochodzenia staropruskiego lub zawierające staropruskie elementy	1186
III.4.9b	2	Miejscowości mające w XVI w. nazwę niemiecką lub zgermanizowaną (w tym miejscowości mające jednocześnie nazwę polską)	1189
III.4.9b	3	Miejscowości mające w XVI w. wyłącznie niemiecką nazwę	1190
III.5a.1	1	Starostwo spiskie w drugiej połowie XVI w.	1203
III.5.4	1	Przestrzenne rozmieszczenie karczem nieopłacających podatków w drugiej połowie XVI w. w Wielkopolsce na podstawie danych z rejestrów poborowych	1229
III.5.6	1	Wielkość opłaconego czopowego w 1564 r. na podstawie danych z sumaryczy podatkowych	1246
III.5.6	2	Wielkość opłaconego czopowego w 1565 r. na podstawie danych z sumaryczy podatkowych	1247

Rozdział	Nr	Tytuł	Strona
III.5.6	3	Wielkość opłaconego czopowego w 1569 r. na podstawie danych z sumariuszy podatkowych	1248
III.5.6	4	Rozmieszczenie jarmarków na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	1249
III.5.6	5	Drogi i karczmy na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	1250
III.5.9b	1	Porównanie sieci drogowej Prus z atlasu Mariana Biskupa (A) i obecnej rekonstrukcji (B). Ze względów na obowiązującą skalę w mapy dróg (1:500 000) należało dążyć do uzyskania zgeneralizowanego i ujednoczonego obrazu sieci dróg. Na mapie użyto znaków konwencjonalnych mapy głównej Atlasu	1278
III.5.9b	2	Wysokość opłaconego czopowego w 1569 r. na podstawie danych z sumariusza podatkowego	1279
III.5.9b	3	Sieć karczem w Prusach Królewskich w 1570 r. na podstawie danych z rejestru poborowego	1280
III.6.7.4	1	Hipotetyczne zmiany zasięgu Jeziora Dolskie	1352
III.6.13.4	1	Opodatkowane łąny kmiece w okolicach Kalisza w 1564 r.	1462
III.6.15a.1	1	Kraków – zespół osadniczy pod koniec XVI w.	1486
III.6.19.8	1	Mielnik i Przedmieście Krzywczyckie w drugiej połowie XVI w.	1572
III.6.21.5	1	Piotrków, Wielka Wieś i Bugaj w drugiej połowie XVI w.	1596

SPIS MAP W CZĘŚCI I

Nr mapy	Nr rozdziału	Tytuł	Skala
1	I-IV	Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI w.	1:250 000
2	III.2.1	Podziały terytorialne Kościoła katolickiego ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w.	1:500 000
3	III.2.2a.5	Diecezja gnieźnieńska w województwach sieradzkim i łęczyckim na początku XVI w.	1:500 000
4	III.2.2a.1	Gminy różnowiercze województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI w.	1:500 000
5	III.2.2a.2	Gminy różnowiercze w województwie sandomierskim w drugiej połowie XVI w.	1:500 000
6	III.2.2c.4	Gminy różnowiercze w Wielkopolsce w końcu XVI w.	1:500 000
7	III.2.2a.6	Protestantyzm na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	1:500 000
8	III.3.3	Rozmieszczenie własności ziemskiej ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w.	1:500 000
9	III.4	Ważniejsze drogi ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w.	1:500 000
10	III.6.1.1	Biecz w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
11	III.6.2.8	Bielsk Podlaski w 1563 roku	1:10 000
12	III.6.3.6	Brześć Kujawski w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
13	III.6.4.9b	Chełmno w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
14	III.6.5.1	Częstochowa w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
15	III.6.6.6	Dobrzyń nad Wisłą w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
16	III.6.7.4	Dolsk w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
17	III.6.8.8	Drohiczyn w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
18	III.6.9.9b	Elbląg w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
19	III.6.10.9b	Gdańsk około 1600 roku	1:10 000
20	III.6.11.4	Gnieźnieński zespół osadniczy w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
21	III.6.12.6	Inowrocław w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
22	III.6.13.4	Kalisz w połowie XVI w.	1:10 000
23	III.6.14.4	Kościan w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
24	III.6.15a.1	Kraków i okolice w drugiej połowie XVI w.	1:10 000

Nr mapy	Nr rozdziału	Tytuł	Skala
25	III.6.15b.1	Kraków w 1598 r.	1:2000
26	III.6.15c.1	Wawel w końcu XVI w	1:2000
27	III.6.16.3	Lublin około 1570 r.	1:10 000
28	III.6.17.5	Łęczyca w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
29	III.6.18.9b	Malbork w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
30	29 III.5a.5	Okolice Łodzi w drugiej połowie XVI wieku	1:10 000
31	III.6.19.8	Mielnik w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
32	III.6.20.1	Nowy Sącz w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
33	III.6.21.5	Piotrków Trybunalski w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
34	III.6.22.4	Pleszew w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
35	III.6.23.7	Płock w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
36	III.6.24.4	Poznański zespół osadniczy w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
37	III.6.25.7	Rawa w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
38	III.6.26.2	Sandomierz w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
39	III.6.27.5	Sieradz w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
40	III.6.28.1	Siewierz w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
41	III.6.29.7	Warszawa w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
42	III.6.30.8	Węgrów w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
43	III.6.31.1	Wieliczka w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
44	III.6.32.5	Wieluń w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
45	III.6.33.6	Włocławek w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
46	III.6.34.7	Wschowa w drugiej połowie XVI w.	1:10 000
47	I-IV.9b	Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w.	1:500 000
48	III.1.9b	Szkic geomorfologiczny Prus Królewskich	1:500 000
49	III.3.3.9b	Rozmieszczenie własności ziemskiej	1:500 000
50	III.3.3.9b	Zróźnicowanie gleb i rolnicze wykorzystanie ziemi	1:500 000
51	III.3.2.9b	Gęstość zaludnienia ludności wiejskiej	1:500 000
52	III.3.2.9b	Zagęszczenie ludności wiejskiej	1:500 000
53	III.3.2.9b	Wielkość osiedli wiejskich i miejskich	1:500 000
54	III.3.2.9b	Rozmieszczenie ludności zagrodniczej i komorniczej	1:500 000
55	III.3.2.9b	Struktura społeczna ludności wiejskiej	1:500 000
56	III.3.2.9b	Stan posiadania i struktura społeczna szlachty	1:500 000
57	III.3.2.9b	Rozmieszczenie ludności rzemieślniczej	1:500 000
58	III.3.2.9b	Rozmieszczenie ważniejszych obiektów przemysłowych	1:500 000

LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ

LEGEND OF THE MAIN MAP

GRANICE

państwa
kraju
województwa
powiatu
ziemi
posiadłości miejskich
diecezji
archidiecezji
parafii

CHARAKTER OSIEDLI

stolica państwa
stolica województwa
stolica powiatu
miasto, miasteczko
wieś parafialna
wieś duża
inna miejscowość
stolica diecezji
siedziba archidiecezji
siedziba dekanatu
siedziba parafii
siedziba parafii prawosławnej
opactwo
osada młyńska, kuźnicza
osada folwarczna
huta szkła
kopalnia
zamek

WIELKOŚĆ OSIEDLI

miasto duże
miasto
miasteczko, wieś duża
wieś, przysiółek

WŁASNOŚĆ OSIEDLI

królewska
duchowna (kościelna)
szlachecka
miejska

SIEDZIBY URZĘDÓW I INSTYTUCJI

(podkreślenia nazw miejscowości)
starostwo grodowe
sejmik generalny
sejmik partykularny
kasztelania
trybunał koronny

KOMUNIKACJA

ważniejsze drogi

TOPOGRAFIA (z przełomu XVIII i XIX w.)

rzeki i jeziora
bagna i grunty podmokłe
lasy
punkty wysokościowe

BOUNDARIES OF:

state
province
voivodeship
land
district
municipal properties
diocese
archdeaconry
parish

CHARACTER OF SETTLEMENT:

capital of state
capital of voivodeship
capital of duchy
capital of district
town, small town
parish village
big village
other locality
capital of diocese
capital of archdeaconry
capital of deanery
capital of Catholic parish
capital of orthodox parish
abbey
mill or smithy settlement
manorial settlement
glass-works
mine
castle

SIZE OF LOCALITY:

big town
town
small town, big village
village, hamlet

TYPE OF SETTLEMENT PROPERTY:

royal
ecclesiastical
gentry
municipal

SEATS OF OFFICES AND INSTITUTIONS:

seat of starosta
land dietine
particular dietne
castellany
crown tribunal

COMMUNICATION:

major roads

TOPOGRAPHY (of the turn of the 18th century):

rivers and lakes
marshes and swamps
forests
altitude points